

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

L.B.S National Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवाप्ति संख्या

Accession No.

वर्ग संख्या

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

~~43988~~ 118316

R 294.403

Sur

v.7

अभिधानराजेन्द्रः
ABHIDHANARAJENDRAH:
PRAKRIT MAGADHI SANSKRIT

Vijayarajendra Suri

VOL. 7

B.R. Publishing Corp. Delhi

Cataloging in Publication Data—DK

Vijayarājendra Sūri,

Abhidhānarājendrah.

7 v.

Reprint.

1. Prakrit languages—Lexicography. 2. Prakrit languages—Dictionaries—Sanskrit. 3. Prakrit languages—Etymology. 4. Prakrit languages—Grammar. 5. Prakrit literature. 6. Jainism—India. 7. Jaina saints—Biography. I. Title.

First Published 1910–1925

Published in India by

B. R. Publishing Corporation
461, Vivekanand Nagar,
Delhi-110052. (India)

Distributed by

D. K. Publishers' Distributors
1, Ansari Road, Daryaganj,
New Delhi-110002. (India)
Phone : 27-8368

Printed at

Goyal Offset Printer
Delhi-1100035 (India)

शामोत्पु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ।

वादिवृन्दवन्दिनचरणारविन्द-सुविहितसूरिशक्रचक्रचूडामणि-श्रीसौधर्मबृहत्तपो-
गच्छावतंसकाऽऽबालब्रह्मचारि-जैनशासनस्फारशृङ्गारहार-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-
कलिकालसर्वज्ञकल्प-जङ्गमयुगप्रधान-जगत्पूज्य-परमयोगिराज-
गुरुदेव-प्रभुश्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वर-विरचितः-

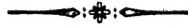
अभिधानराजेन्द्रः ।

(प्राकृत-मागधी-संस्कृत-शब्दकोषः)

तस्य शकारादिशब्दसङ्कलने सप्तमो जागः ।

स च-

श्रीसर्वज्ञप्ररूपितगणधरनिर्वर्तितायऽऽश्वीनोपसज्यमानाशेषसूत्रतन्त्रियुक्ति-
जाव्य-चूर्णि-वृत्त्यादिनिहितसकलदार्शनिकसिद्धान्तैतिहास-
शिल्प-वेदान्त-न्याय-वैशेषिक-मीमांसादिप्रदर्शितपदार्थानां
युक्ताऽयुक्तरव-निर्णायकः ।

उपाध्याय-श्री श्री १००८ श्रीमन्मोहनविजयोपदेशतः-
आचार्य-श्रीभद्रपेन्द्रसूरिजि-रुपाध्याय-श्रीवतीन्द्रविजयेश्वर संशोधितः,
श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-जैनश्वेताम्बर-श्रीसङ्केन

रतलामस्थे स्वीये श्रीजैनप्रजाकर-यन्त्रालये
सम्मुद्य प्रकाशितश्च ।

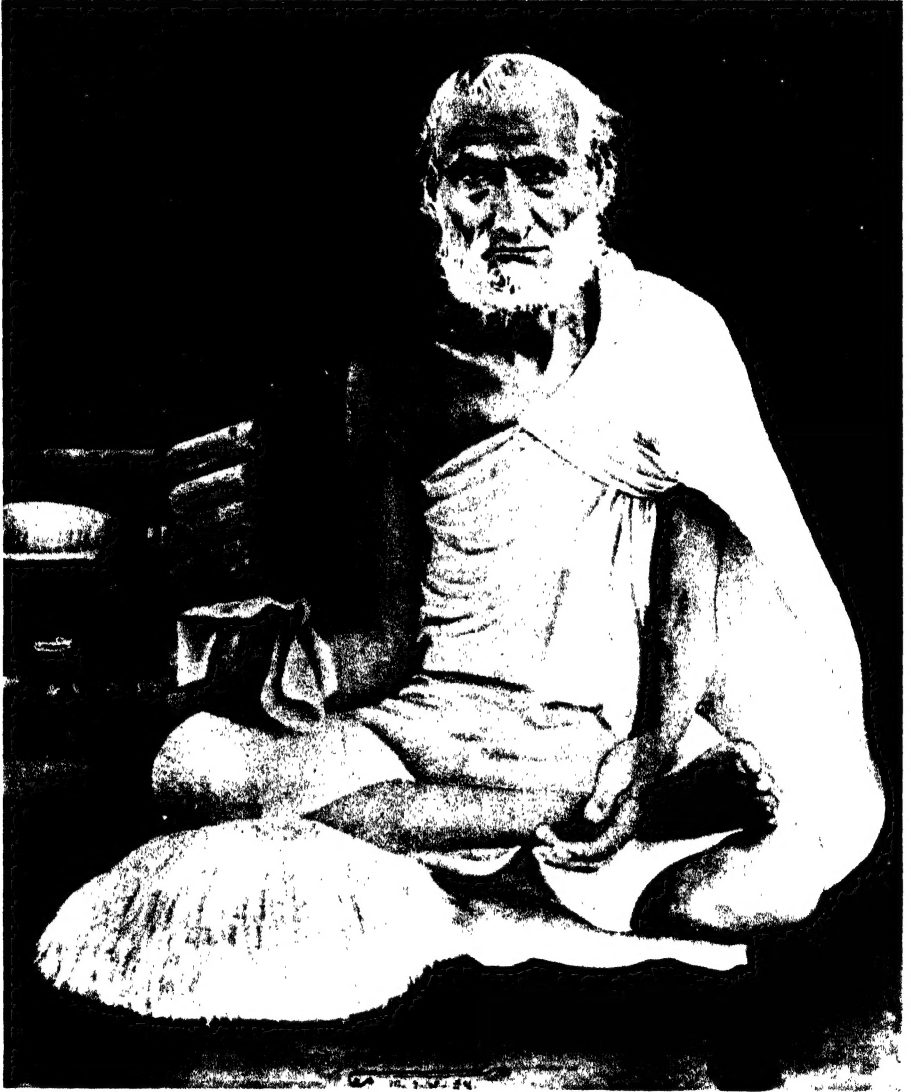
श्रीवीर निर्वाण संवत् २४६१ }
श्रीराजेन्द्रसूरि संवत् २८ }

पुनर्मुद्रित
मूल्यम्- २०

{ श्रीविक्रमाब्द १६६१
{ विस्वाब्दे १६३४

मुविहितमृगिशक्रवक्रवृद्धामणि—कलिकालमर्वहकल्प—परमयोगिराज—
जगत्पूज्य—गुरुदेव—प्रभुश्रीमद्—विजयराजेन्द्रमूर्तिश्वरजी महाराज ।

दत्तप्रान्तविपक्षदन्तिदमने पञ्चाननग्रामणी—राजेन्द्राभिधकोठासंप्रणयनान्मन्दीमर्जनश्रुतः ।

महम्मोपकृतिप्रयोगकरणे निर्यं कृती तारुण्यः, कोऽन्यः मृगिपदाङ्कितो विजयराजेन्द्रान्वरः पुण्यवान् ? ॥ २ ॥

जन्म सं० १८८३ भरतपुर (पू. पी.)

शिक्षा सं० १९०३ उदयपुर (मेवाड़)

पंथ्यासपद सं० १९०९ उदयपुर (मेवाड़)

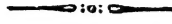
श्रीपूज्यपदवी सं० १९२६ आहोरा (मारवाड़)

क्रियोज्ञान सं० १९२६ आहोरा (मारवाड़)

विजोग सं० १९३३ राजगढ़ (मारवाड़)

आचार-प्रदर्शनम् ।

सुविहितसूरिकुलतिलकायमान-सकलजैनागमपारदश्च-आवासब्रह्मचारी-जङ्गमयुगप्रधान-प्रातःस्मरणीय-परमयोगिराज-क्रियाशुद्धयुपकारक-श्रीसौधर्मबृहत्पोगच्छाय—सितपटाचार्य-जगत्पूज्य-गुरुदेव-जट्टारक श्री १००८ प्रजु श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरजी महाराजने 'श्रीअजिधानराजेन्द्र' प्राकृत मागधी महाकोश का सङ्कलनकार्य मरुधरदेशीय श्रीसियाणा नगर में संवत् १९४६ के आश्विनशुक्लद्वितीया के दिन शुभ लग्न में आरम्भ किया । इस महान् संकलनकार्य में समय समय पर कोशकर्ता के मुख्य पट्टधर शिष्य-श्रीमद्वधनचन्द्रसूरीजी महाराजने जी आपको बहुत सहायता दी । इस प्रकार करीब साठे चौदह वर्ष के अविभ्रान्त परिश्रम के फलस्वरूप में यह प्राकृत बृहत्कोष संवत् १९६० चैत्र—शुक्ला १३ बुधवार के दिन श्री सूर्यपुर (सूरत—गुजरात) में बनकर परिपूर्ण (तैयार) हुआ ।

गवालियर रियासत के राजगढ (मासवा) में गुरुनिर्वाणोत्सव के दरमियान संवत् १९६३ पौष-शुक्ला १३ के दिन महातपस्वी—मुनि श्रीरूपविजयजी, मुनिश्रीदीपविजयजी, मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी, आदि सुयोग्य मुनि महाराजाओं की अध्यक्षता में मासवदेशीय-छोटे बड़े ग्राम-नगरों के प्रतिष्ठित-सद्गृहस्थों की सामाजिक मिटिंग में सर्वानुमत से यह प्रस्ताव पास हुआ कि-मर्हुम-गुरुदेव के निर्माण किये हुए 'अभिधानराजेन्द्र' प्राकृत मागधी महाकोश का जैन जैनेतर समानरूप से छाज प्राप्त कर सकें, इस लिये इसको अवश्य छपाना चाहिये, और इसके छपाने के लिये रतखाम (मासवा) में सेठ जसुजी चतुर्जुजजीत्-मिश्रीमसजी मथुरासासजी, रूपचंदजी रखवादासजीत्-जागीरथजी, बीसाजी जवरचंदजीत्-प्यारचंदजी और गोमाजी गंजीरचंदजीत्-निहासचंदजी, आदि प्रतिष्ठित सद्गृहस्थों की देख-रेख में श्रीअजिधानराजेन्द्र-कार्यालय और 'श्रीजैनप्रजाकरप्रिटिंग प्रेस स्वतन्त्र खोलना चाहिये । कोष के संशोधन और कार्यालय के प्रबन्ध का

समस्त-ज़ार महुम-गुरुदेव के सुयोग्य-शिष्य मुनिश्रीदीपविजयजी (श्रीम-
द्विजयजूपेन्द्रसूरिजी) और मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी को सोंपा जाय । बस,
प्रस्ताव पास होने के बाद सं० १९६४ आषाढसुदि ५ के दिन उक्त कोश को
छपाने के लिये रतलाम में उपर्युक्त कार्यालय और प्रेस खोला गया और
उक्त दोनों पूज्य-मुनिगजों की देख-रेख से कोश क्रमशः ठपना शुरू हुआ,
जो सं० १९७१ चैत्र-वदि ५ गुरुवार के दिन संपूर्ण ठप जाने की सफलता
को प्राप्त हुआ ।

इस महान् कोश के मुद्रणकार्य में कुवादितममंतगजमदभजनकेसरी-
कलिकासिद्धान्तशिरोमणि-प्रातःस्मरणीय—आचार्य-श्रीमद्धनचन्द्रसूरि-
जी महाराज, उपाध्याय-श्रीमन्मोहनविजयजी महाराज, सच्चारित्रो-
मुनिश्रीटीकमविजयजी महाराज, पूर्णगुरुदेवसेवाहेवाक-मुनिश्रीहुकुमविज-
यजी महाराज, सत्क्रियावान्-महातपस्वी-मुनिश्रीरूपविजयजी महाराज,
साहित्यविशारद-विद्याजृषण-श्रीमद्विजयजूपेन्द्रसूरिजी महाराज, व्या-
ख्यानवाचस्पत्युपाध्याय-मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी महाराज, ज्ञानी ध्यानी
मौनी महातपस्वी-मुनिश्रीहिम्मतविजयजी, मुनिश्री-लक्ष्मीविजयजी,
मुनिश्री-गुलाबविजयजी, मुनिश्री-हर्षविजयजी, मुनिश्री-हंसविजयजी,
मुनिश्री-अमृतविजयजी, आदि मुनिवरोंने अपने अपने विहार के
दरमियान समय समय पर श्रीसंघ को उपदेश दे दे कर तन, मन
और धन से पूर्ण सहायता पहुँचाई, और स्वयं भी अनेक जाँति
परिश्रम उठाया है, अतएव उक्त मुनिवरों का कार्यालय आजारी है ।

जिन जिन ग्राम-नगरों के सौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-श्रीसंघ ने इस
महान् कोषाङ्कन-कार्य में आर्थिक-सहायता प्रदान की है, उनकी शुज-
सुवर्णाङ्करी नामावली इस प्रकार है—

श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीय श्रीसंघ-मालवा—

श्रीसंघ-रतलाम ।

श्रीसंघ-बाँगरोद ।

श्रीसंघ-राजगढ़ ।

„ जाबरा ।

„ बारोदा-बड़ा ।

„ आबुवा ।

अभिधानराजेन्द्रः ।

श-श-पुं० । तालुस्थानीये ऊष्मसङ्घके वर्ये, मागध्याम् शी-
रसेम्याञ्च शस्य श एव प्राकृते तु सः । शी-इ । महादेवे,
शम्भु० । सूर्ये, शशाङ्के, रश्मौ, महाशेषे, गिष्ये, बल्मीके,
कच्छुपे, भूपे च । स्वस्वयर्थे, शातने, तनूकृतौ, शीते, सुजे,
मङ्गले, शस्त्रे च । नपुं० । एका० । “रसोलेशौ” ॥ ८ । ४ ।
२८८ ॥ इति मागध्यां सकारस्थाने शकारादेशेन ये सकारा-
दिशब्दाः प्राकृते दर्शयिष्यन्ते ते मागध्यां शकारादित्वेन स्व-
यमभ्यूह्याः । प्रा० ४ पाद ।

शलिश-सदृश-त्रि० । प्राकृतशैल्या सदृशस्थाने सरिसं ।
“रसोलेशौ” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति उभयत्र शः । रस्य लः ।
तुल्ये, “शलिशं शिमं” प्रा० ४ पाद ।

शस्तवाह-सार्थवाह-पुं० । “स्थ-र्थयोः स्तः” ॥ ८ । ४ । २६१ ॥
इति धभागस्य सकाराकान्तस्तकारः । सार्थाधिपतौ,
प्रा० ४ पाद ।

शस्यकवल-शस्यकवल-पुं० । “सपोः-संयोगे सोऽप्रीप्ते”
॥ ८ । ४ । २८६ ॥ इति मागध्यामूर्ध्वलोपापवाहः स स्थाने स
पवादेशः । शस्यरूपे कवले, प्रा० ४ पाद ।

शामञ्जू-सामान्य-न० । “स्थ-त्य-इ-क्षां झ्याः” ॥ ८ । ४ । २६३ ॥
इति न्यस्थाने द्विरुक्तो झकारः । अविशेषे, प्रा० ४ पाद ।

शालश-सारस-पुं० । “रसोलेशौ” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इत्युभ-
यत्र सस्य शः रस्य लः । स्वनामक्याते पक्षिणि, प्रा० ४ पाद ।

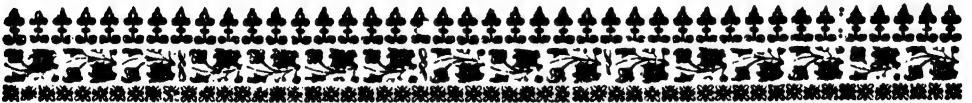
शुद-भृत-न० । “सर्वत्र लघुरामचन्द्रे” ॥ ८ । ४ । २६१ ॥ इति रलुप् ।
शेषं सौरसेनीवत् ” ॥ ८ । ४ । ३०२ ॥ इति न्यायासस्य इः ।
“रसोलेशौ” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति पुनस्तस्य शः । आगमे,
प्रा० १ पाद ।

सुपलिगदिद-सुपरिग्रथित-त्रि० । अत्यन्तमाचरे, “अम्महे
एवाप शुभिलाप सुपलिगदिदे भवं” प्रा० ४ पाद ।

शुस्क-शुष्क-त्रि० । “शपोः संयोगे सोऽप्रीप्ते” ॥ ८ । ४ । २८६ ॥
अनेन वकारस्य सकारादेशः । शुस्कं । शोषमुपगते, प्रा० ४ पाद ।

शुस्तिद-सुस्थित-त्रि० । स्थ-र्थयोस्तः ॥ ८ । ४ । २६१ ॥ इत्य-
नेन स्थभागस्य स्तः । सुजेन स्थिते, प्रा० ४ पाद ।

शोमन-शोभन-त्रि० । “रसोलेशौ” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति
प्राकृतलक्षणसम्पन्नस्य शस्य मागध्यां शः । शोभाकारिणि,
प्रा० ४ पाद । किं शु शोभये बन्धये शितिकलिञ्च कञ्जाप-
लिङ्गादे विभे । प्रा० ।

इति श्रीमत्सोधर्मबृहत्तपागच्छीय-कलिकास्तसर्वज्ञकरूप-
श्रीमद्भट्टारक-जैनश्वेताम्बराऽऽचार्य श्री श्री १००० श्रीम-
द्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते ‘अभिधानराजेन्द्रे’
शकाराऽऽदिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ॥

अभिधानराजेन्द्रः ।

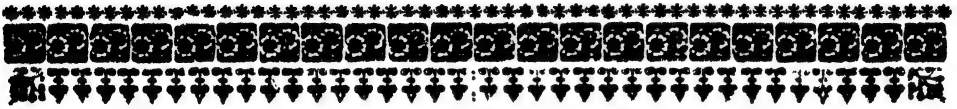
व-पुं० । मूर्धस्थानीये ऊष्मसंज्ञके वर्ये, एका० । वो-क ।
वत्वम् । केरो, गर्भविमोचने, मानवे, सर्वभेदे विज्ञे च ।
त्रि० । मेदनी । अतिरोधे, अपवर्गे, प्रसूते, सानौ, वेधसि,
बहुमिरहिते, सुखदुःखसमे, अनित्ये, नृपासमे च । पुं० ।
बृषस्यस्यां सत्यां च । स्त्री० । नाय्यांश्लेषे, मुले, परिहृते, जा-
लके, भेषजे च । नपुं० । एका० । "वोऽतिरोधेऽपवर्गे च, प्रसूते,

सानुवेधसोः ॥ ६ ॥ नाय्यांश्लेषे मुले वं स्या-स्पृशितेऽपि व-
माद्यतम् । बहुमिरहिते च स्या-जालके भेषजे च वम् ॥ १० ॥
सुखदुःखसमे वो ना, बृषस्यन्ती सती च वा ॥ ११ ॥ " एका० ।
त्रिविधे, पारोक्ष्ये, विभवे च । पुं० । सुखे, अश्वे० । रमायाम्,
स्त्री० । अश्वसाने, गर्भमोक्षे, मर्षणे च । नपुं० । भेद्यार्थे, त्रि० ।
एका० । " वकारश्चिद्विधे पुंसि, पारोक्ष्ये विभवे तथा । वम-
व्ययं सुखे स्यात्स्त्री, रमायां वा नपुंसके ॥ ८६ ॥ अश्वसाने
गर्भमोक्षे, मर्षणे च निरूप्यते । विशेष्यभिन्नः चः शब्दः, भेद्यार्थे
समुदाहृतः ॥ ६० ॥ एका० । (संस्कृतभिन्नास्तु भाषास्तु प्रायः
न वाद्यः शब्दाः सम्भवन्ति ' सर्वत्र ' " शब्दाः सः " ॥ ८ ।
१ । २९० ॥ इति । अनेन सादेश्यादात्त वाद्यः शब्दाः अथा-
भिधानेऽनुदाहार्याः ।) (बहुलम् ॥ ८ । १ । २ ॥ इत्यधि-
कारात्प्राकृतसर्वस्वाद्यां वैकल्पिकत्वेऽपि वकाराभावाः प्रायः
प्राकृतशब्देषु । मागध्याम्- " तिष्ठदिच्छुः " ॥ ८ ॥ १२६ ॥ इति
विष्ठादेशे वकारमध्यः द्रव्यते । चिञ्चि । चिच्छिदि । प्रा० ५ पाद ।)

—:७०:—

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्सपागच्छीय—कलिकालसर्वज्ञकरप-
श्रीमद्भारक-जैन श्वेताम्बराचार्य श्रीश्री?००८ श्री-
विजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते 'अभिधानराजेन्द्रे'
वकारादिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

अजिधानराजेन्द्रः ।

स-स-पुं० । इत्स्थानीये ऊष्मसङ्के वर्ये, सो-ड-विष्णौ, सपे, ईश्वरे, विहगे च । शब्द० । साकारे, गोरीपुत्रे, प्रम-
खने, धर्महेतौ च । देहकान्त्यां, भियां च । स्त्री० ।
एका० । सोमे, सोमपाने, स्वये, पक्षिणि, तापसे,
हृषे, सदानये च । पुं० । वने, धने, यौवने, व-
स्तुवृत्ते च । नपुं० । एका० । समासे साहित्यार्थस्य सह-
शब्दस्य स्थाने साऽऽदेशः । सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । तच्छ-
ब्दस्य प्रथमैकवचने स इति निर्देशः, नि० कू० १ उ० । दश० ।

तत्र सकारनिषेधमाह—

नामं ठव्यसयारो, दव्ये भावे अ होइ नायव्यो ।
दव्ये पसंसमाई, भावे जीवो तदुवउपो ॥ ३२८ ॥

नामसकारः सकार इति नाम, स्थापनासकारः सकार
इति स्थापना, दव्ये भावे अ भवति ज्ञातव्यः—द्रव्यसकारो
भावसकारश्च । तत्र द्रव्य इत्यागम नोद्भागम-इशरीर-भव्यश-
रीर-तद्व्यतिरिक्तः प्रशंसाऽदिविषयो द्रव्यसकारः । भाव इति
भावसकारो जीवः तदुपपुङ्गुः—सकारोपपुङ्गुः तदुपयो-
गान्वयत्वादिति गाथाऽर्थः ।

प्रकृतोपयोगीत्यागमनोद्भागमइशरीरभव्यशरीराऽ
तिरिक्तं प्रशंसादिविषयं द्रव्यसकारमाह—

निर्देशपसंसाय, अत्वीभावे अ होइ उ सगारो ।
निर्देशपसंसाय, अदिगारो इत्य अज्जकय्ये ॥ ३२९ ॥

निर्देशे प्रशंसायामस्तिभावे वेत्येतेष्वर्थेयु भवति तु सकारः ।
तत्र निर्देशे यथा—सोऽन्तरमित्यादि, प्रशंसायां यथा सत्पु-
त्र इत्यादि, अस्तिभावे यथा—सज्जुतममुकमित्यादि । तत्र
निर्देशप्रशंसायामिति—निर्देशे प्रशंसायां च यः सकार-
रस्तेनाऽधिकारोऽन्वाध्ययने प्रकास्त इति गाथाऽर्थः ।

एतदेव दर्शयति—

जे भांभा, दसवेआ-लिअम्मि करिण्ण वसिअं जिणेहिं ।
तेसिं समावयम्मि ति, जो भिक्खु मअइ स भिक्खु ॥ ३३० ॥

ये भाभाः—पदार्थाः पृथिव्यादिसंस्कृतावयो दृश्यैकालिके
प्रस्तुते—शब्दे करणीया—अनुष्ठया वर्णिताः—कथिता
जिनैः—तीर्थकरमण्यैः, तेषां—भावानां समापनं—यथाय-
क्या (किं) द्रव्यतो भावतस्याऽऽधारेण पदमनयनेन
यो भिक्षुः—तदर्थं यो भिक्षुणशीलो न त्वरादिमर्यादायै म-

एयते स भिक्षुरिति । इतिशब्दस्य व्यवहित उपन्यासः । 'स
भिक्खु' रित्यत्र निर्देश सकार इति गाथाऽर्थः ।

प्रशंसायामाह—

चरगमरुगाइआथं, भिक्खुवजीवीय काउखमपोहं ।

अज्जकय्यगुणानिउपो, होइ पसंसाइ उ स भिक्खु ॥ ३३१ ॥

चरकमदकादीनामिति—चरकाः—परिभाजकविशेषाः म-
रुकाः—धिक्खुः आदिशब्दाच्चाक्यादिपरिग्रहः, अमीषां
भिक्षोपजीविनां—भिक्षुणशीलानामगुणवस्तेनापोहं कृत्वा
अध्ययनगुणमित्युक्तः—प्रकास्तशास्त्रनिष्पन्नभूतप्रकास्ताध्य-
यनाभिहितगुणसमन्वितो भवति, प्रशंसायामवगम्यमानार्था
सङ्ग्रहः—संभालो भिक्षुश्च तत्तद्व्यापारेण सङ्ग्रहयितुं
गाथाऽर्थः । उक्तः सकारः । दश० १० अ० वायुतत्त्व, जे० गा० ।
स्व-न० । स्वन्-ड । धने, आत्मनि, ज्ञातौ च । पुं० । आ-
त्मीये, त्रि० । आत्मीये आत्मनि चार्थेऽस्य सर्वनामता । बाब० ।
सङ्ग-स्वाङ्ग-न० । शिरोऽधरादिषु स्वकीयेष्वङ्गेषु, “जहा
कुम्भो सङ्गारे सप देहे समाहरे” सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।
सङ्ग-साऽण्ड-त्रि० । सह अण्डैर्वैवंत इति साऽण्डम् । की-
टिकादीनाम् अण्डैः सहिते, दश० २ अ० ।

सङ्ग-स्वार्थ-पुं० । स्वप्रयोजने, “इह जलु गाहाचरे अप्य-
णो सङ्गट्टाप अगणिकायं उज्जालेज वा ।” आवा० २ ध्रु० १
कू० २ अ० १ उ० ।

सार्थ-त्रि० । अर्थेन प्रयोजनेन सहितम् । एका० । अर्थसहिते,
सूत्र० २ ध्रु० ३ अ० । सप्रयोजने, कल्प० ३ अ० २ कृत् ।

सङ्गट्टिय-सास्थिक-त्रि० । सहास्रा वर्जते इति सास्थिकः ।
अस्मा सहिते, पञ्चा० १६ वि० ।

सङ्ग-शुकट-पुं० । न० । शुक-अट् । यानभेदे, अमुरवि-
शेषे, स्ववपारे, बाब० । “क-ग-च-ज-त-द-प-
य-वां प्रायो शुक्” ॥ ८ । १ । १७७ ॥ अनेन ककारस्य लोपः ।
पा० । सङ्गट्टे । “अवर्णो यमुतिः” ॥ ८ । १ । १८० ॥ पूर्वो-
क्तत्रय कस्य लुप्यनेन अवर्णो यमुतिकः । सङ्गट्टे ।
“शुकटकेटमे डः” ॥ ८ । १ । १६६ ॥ इत्यनेन टस्य डः । प्रा० ।

सङ्ग-स्वजन-पुं० । “एकस्वरे भवःस्वे” ॥ ८ । २ । ११४ ॥
अत्रैकस्वरपृथगाभावेऽस्मिन्नपि लघ्वे लक्षणस्य प्रवृत्तौ
उत्पन्नं स्यात् । सङ्गणो । आत्मीये, प्रा० २ पाद ।

सङ्गट्ट-शतकृतस्-अव्य० । शतवारशब्दाद्यै, “कृत्यसो ड-
त्” ॥ ८ । २ । १२८ ॥ अनेन कृत्यसो डुत्तमादेशः । सङ्गट्ट-
प्रा० २ पाद ।

सङ्-सङ्ग-अव्य० । एकवारे, प्रा० १६ प्रा० । नि० कू०
सङ्ग-एकवारम् । आवा० २ ध्रु० १ कू० १ अ० १ उ०
इय० । “असह जीयामो एति” । स इति संसारसुखान
सङ्गदमेक उच्छेदोन्नामद् सत्काराई उत्पन्न इति
शेषस्तथा असङ्गजीवोन्ने सर्वलोकान्गीते पीनः पुन्येनोत्प-
रति । आवा० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० । सर्वेष्वपि विशावागम
द्रव्ये, न० । सङ्गदेकदा कर्तृकान्तावित्यर्थः । स० १८ सम्

सङ्

सदा-अव्य० । " इः सदादी वा " ॥ ८ । १ । ७२ ॥

अननाकारस्येत्यम् । सर्वदिग्मन् काले, प्रा० १ पाठ ।

स्मृति-ली० । स्मरणं स्मृतिः । " इत् कृपादी " ॥ ८ । १ ।

१२८ ॥ इत्येतेनोदः ' अत इत्यम् । प्रा० । पूर्वाऽ-
नुभूतार्थालम्बनप्रत्ययविशेषः, न० । विशेषः । उपयोगल-
क्षणे, सामायिकस्य स्मृत्यकरणे सामायिकस्य सम्बन्धिनी या
स्मरणा-स्मृतिरूपयोगलक्षणा । आच० ६ अ० । संस्कारप्रबो-
धसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारवेदनं स्मृतिः । स्या०
२ डा० ३ उ० । स्मृतिरवबोध इत्यनर्थान्तरम् । आच० १
श्रु० १ अ० १ उ० । स इति वा मतिरिति वा एकस्मिन् वा सम्बन्धे
आभिधायिकस्य एतेहि एगद्विपदि भणितं ति । आ० ब्र० १
अ० । वासनानन्तरं कुतश्चिन्नादृशार्थदर्शनादिकारणात्
संस्कारस्य प्रबोधे यज्ज्ञानमुद्यते तदेव यमया प्राशु-
पलम्भमित्यादिकुपं सा स्मृतिः । उक्तं च । न० । " तदन्तरं
तद्वत्त्वा, विषयबोधो जा उ वासना जोगो । कालन्तरेण जं
पुण, रणुसर्गं धारणा सा उ ॥ २६१ ॥ " विशेषः ।

तथाऽनुभूतविषया सम्प्रमोषः स्मृतिः स्मृता (६) ।

ब्रा० ११ ब्रा० ।

(व्याख्यातमिदम् ' जोग ' शब्दे अतुर्थभागे १६२१ पृष्ठे)
अपेतेषु तावत् स्मरणं कारणगोचरस्वरूपैः प्रकृत्यन्ति-

तत्र संस्कारप्रबोधसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं
वेदनं स्मरणम् ॥ ३ ॥

तत्रेति-प्राकृतमेव संस्कारप्रबोधसम्भूतत्वादिना शृणु
स्मरणं निर्धारयति । संस्कारस्याऽऽत्मशक्तिविशेषस्य प्र-
बोधात् फलशान्तिमुच्यलक्षणात् सम्भूतमुपलभ्यमिति कार-
णमिदमप्युक्तम् । अनुभूतः प्रमाणमात्रेण परिच्छिन्नोऽर्थेभ्योऽन्त-
रालम्बनरूपेण विषया यस्येति विषयव्याख्यानम् । तदित्याकारं
तदित्युल्लेखवत् । तदित्युल्लेखवत्ता वास्य योग्यताऽपेक्षया-
ऽऽख्यातः । यावता ' स्मरसि चैत्र । कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्र
प्राक्षा भोषयामहे ' इत्यादि स्मरणे तच्छब्दोऽल्लेखो नोपलभ्यत
एव, किमिदं स्मरणं तेषु कश्मीरेषु इति ता प्राक्षा इति
तच्छब्दोऽल्लेखमर्थेत्येव । न चैवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गः ।
तस्य स एवायमित्युल्लेखोऽस्मरणत्वात् । इति स्वरूपप्रतिपा-
दनम् ॥ ३ ॥

अबोधादस्ति-

तत्परीक्षकरविश्वमिति यथा ॥ ४ ॥

सदिति-यत् प्राक् प्रत्यक्षीकृतम्, स्मृतम्, प्रत्यभिज्ञातम्,
वितर्कितम्, अनुमितम्, श्रुतं वा भगवत्संस्मृतं तत्परीक्ष-
प्रतिकृतिः तस्य परामर्शः, इत्येवं प्रकारं तच्छब्दपरावृष्टे
पश्चिन्नानं तत्सर्वं स्मरणमित्यर्थः । ये तु यौगाः स्मृतेरप्रा-
माण्यप्रपञ्चगीतत न ते साधु व्यधिषत । यतो यत्नात्
केचिन्नयं जन्वाद्वास्याः तदाज्जासिषुः तत्र हेतुः, ' अभूत्-
शृष्टिर्देवस्यति शक्यम् ' इत्याद्यतीतानागतगोचरानुमानेन
सम्यग्भिचार इत्यनुचित बोधोच्चारयितुम् । परे तु भेदिने-
न स्मृतिः प्रमाणम् । पूर्वाऽनुभवविषयोपदर्शनेनार्थं निश्चि-
न्यत्या अर्थपरिच्छेदे पूर्वाऽनुभवपारतन्त्र्यात् । अनुमानज्ञानं
तृपत्तौ परापेक्षम्, स्वविषये तु स्वतन्त्रमेव । स्मृतेरिव तस्मा-

पूर्वाऽनुभवऽनुसन्धानेनार्थप्रतीत्यभावात् । तदुक्तम्-"पूर्व-
विज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरिष्यते । पूर्वज्ञानादिना तस्याः,
प्रामाण्यं नावगम्यते ॥ १ ॥ तत्र यत्पूर्वविज्ञानं, तस्य प्रमाण-
मिष्यते । तदुपस्थापनमात्रेण, स्मृतेः स्थावर्यकारितार्थता ॥ २ ॥"
इति । तद्विप न पेशलम् । स्मृतेरनुपपत्तिमात्रेऽनुभवसंश्लेष-
त्वात्, तदाहितसंस्कारास्तदुत्पत्तेः । स्वविषयपरिच्छेदे त्व-
स्याः स्वातन्त्र्यमेव । ननु नात्र स्वातन्त्र्यम्, अस्याः पूर्वाऽनुभव-
भावितभावभासनायामेवाभ्युपगतत्वात् । एवं तर्हि व्याप्ति-
प्रतिपादिप्रमाणप्रतिपक्षपदार्थोपस्थापनमात्रे प्रवृत्तेरनुमान-
स्यापि कुतस्या स्वातन्त्र्यसङ्कतिः । अथ व्याप्तिप्राद्विकेणै-
वत्येन प्रतिपक्षात्तनुनतातो नैयत्यविशेषेणानुमानेन परि-
स्फुरणसम्भवात् कुतो न स्वातन्त्र्यमिति चेत्, तर्हि
अनुभवं भूयो विशेषेणालिनः स्मरणं तु कतिपयैरेव वि-
शेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो भानात् कुतो नास्याऽपि तत्
स्यात् । ननु तेऽपि विशेषास्तावदनुभूती प्रत्यभुवेव । अ-
न्यथा स्मरणमेव तत्र स्यात् इति चेत्, नियतदेशेऽपि
पाषको व्याप्तिप्राद्विकेण प्रत्यभादेव । अन्यथाऽनुमानमव तत्र
स्यात् इति किञ्च चेत्तयसे । अथ तत्र सर्वं सार्धविकाः सार्धवि-
काश्च पाषकाः पुस्फुदः, अनुमाने तु स एवैकक्षकास्तीत्युक्त-
मिति चेत्, ननु स्मरणमपि तत्रोक्तमेव मा विस्मयीः । ननु न-
सर्वत्रैव कतिपयविशेषावसायव्याकुलं स्मरणम् ; क-
चिदावदनुभूतकृपादिविशेषमपि तस्यापेक्षेस्तत्तत्र का
गतिरिति चेत्, नैवम् । नहि कृपाद्य एव विशेषा वस्तु-
नः, किन्तु अनुभूयमानताऽपि । न चाऽसौ स्मरणे काऽ
पि च्छास्ति, तस्याऽपि प्राचीनानुभवस्वभावात्तापत्तेः । कि-
न्वनुभूतैव भावस्य तत्र भाति । इति सिद्धमनुमानस्यैव
स्मरणस्याऽपि प्रामाण्यम् । न च तस्याप्रामाण्येऽनुमान-
स्याऽपि प्रामाण्यमुपापादि, सम्बन्धस्याप्रामाण्यस्म-
र्यितस्यानुमानानङ्गत्वात्, संशयितलिङ्गवत् । न च प्राक्-
प्रवृत्तसम्बन्धप्रादिप्रमाणव्यापारोपस्थापनमात्रचरितार्थत्वा-
जास्य तत्र प्रामाण्येन प्रयोजनमिति वाच्यम् । अप्रमा-
णस्य तदुपस्थापनेऽपि सामर्थ्यासम्भवात् । किञ्च-अर्थोप-
लब्धिहेतुत्वं प्रमाणलक्षणं लक्षणावच्छेदः । तत्र धारावा-
हिप्रत्यक्षस्येवास्याप्यनुभूतमपि एवेति किमन्यैरतप्र-
तापैरिति ॥ ४ ॥ रत्ना० ३ परि० । सर्वेष्वपि विशेषावगमेषु
ब्रह्मणे, ब्रा० १६ ब्रा० । आच० । अनुभूतवस्तुन उद्बोधक-
सहकारेण संस्काराधीने ज्ञानमेवे, वाच० । (स्मृतिसंस्कार-
योरानन्तर्यम् ' इस्सर ' शब्दे द्वितीयभागे ६४१ पृष्ठे उक्तम् ।)

सङ्गतरङ्गा-स्मृत्यन्तर्द्धा-ली० । स्मृत्यन्तर्द्धाने, स्मृतेः-स्म-
रणस्य योजनशतादिकपक्षिकपरिमाणविषयस्यान्तर्द्धा-अं-
शः स्मृत्यन्तर्द्धा । पञ्चा० १ विष० । स्मृतेऽंशे यज्ज्ञानं तत्-
स्मृत्यन्तर्द्धानम् । किं मया परिच्छिदीतं कथा वा मयात्रया प्रतमि-
त्येवमनुस्मरणमित्यर्थः । आ० । आच० ।

सङ्ग्रहकरण-स्मृत्यकरण-ज० । स्मृत्यन्तर्द्धाने, स्मृतेः-स्मरणस्य
सामायिकविषयाया अकरणमनासेवनं स्मृत्यकरणम् ।
प्रबलप्रमादाज्ञैवं स्मरति, यदुतास्यां वेत्तयां मया
सामायिकं कर्तव्यं कृतं न कृतं वेति, स्मृतिमूलं च मोक्षानु-
ज्ञानम् । पञ्चा० १ विष० । उक्त० ।

श्रीसंघ-बड़नगर ।	श्रीसंघ-सरसी ।	श्रीसंघ-भकणाबदा ।
” खाचरोद ।	” मुंजाखेड़ी ।	” कूकसी ।
” मन्दसोर ।	” खरसोद-बड़ी ।	” आलीराजपुर ।
” सीतामऊ ।	” चिरोला-बड़ा ।	” रींगनोद ।
” निम्बाहेड़ा ।	” मकरावन ।	” राणापुर ।
” इन्दौर ।	” बरड़िया ।	” पारां ।
” उज्जैन ।	” (भाट)पचलाना ।	” टांडा ।
” महेन्द्रपुर ।	” पटलाबदिया ।	” बाग ।
” नयागाम ।	” पिपलोदा ।	” खवासा ।
” नीमच-सिटी ।	” दशार्ह ।	” रंभरपुर ।
” संजीत ।	” बड़ी-कड़ोद ।	” अमला ।
” नारायणगढ़ ।	” धामणदा ।	” बोरी ।
” बरड़ाबदा ।	” राजोद ।	” नानपुर ।

श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीयसंघ-गुजरात—

श्रीसंघ-अहमदाबाद ।	श्रीसंघ-थिरपुर (थराद) ।	श्रीसंघ-हीमा ।
” वीरमगाम ।	” बाव ।	” दूधवा ।
” सूरत ।	” भोरोल ।	” वात्पम ।
” साणंद ।	” धानेरा ।	” बासण ।
” बम्बई ।	” धोराजी ।	” जामनगर ।
” पालनपुर ।	” डुवा ।	” लंभात ।

श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-संघ-मारवाड़—

श्रीसंघ-जोधपुर ।	श्रीसंघ-भीनमाल ।	श्रीसंघ-खिखगंज ।
” आहोर ।	” सांघोर ।	” कोरदा ।
” जालोर ।	” बागरा ।	” कतापुरा ।
” भेंसवाड़ा ।	” धानपुर ।	” जोगापुरा ।
” रमणिया ।	” आकोली ।	” भाऊंदा ।
” मांकलेसर ।	” साथू ।	” पोमावा ।
” देवावस ।	” सियाणा ।	” बीजापुर ।
” विशनगढ़ ।	” काणोदर ।	” बाली ।
” भांडवला ।	” देलंदर ।	” खिमेल ।

श्रीसंघ-गोल ।

” साहेला ।
” आलासण ।
” रेवतड़ा ।
” धाणसा ।
” बाकरा ।
” मोदरा ।
” थलबाड़ ।
” भेंगलवा ।
” सुराणा ।
” दाभाल ।
” धनारी ।

श्रीसंघ-मंडवारिया ।

” बलदूट ।
” जावाल ।
” सिरोही ।
” सिरोड़ी ।
” हरजी ।
” गुडाबालोतरा ।
” भूति ।
” तखतगढ़ ।
” सेवरिया ।
” रोवाडा ।
” भावरी ।

श्रीसंघ-सन्निराब ।

” लुङाला ।
” राणी ।
” बिमाड़ा ।
” कोरीलाब ।
” पावा ।
” पंदला का गुड़ा ।
” बाँणोद ।
” डूहसी ।
” थाँबला ।
” जोयला ।
” काचोली ।

इनके सिवाय दूसरे भी कई गाँवों के संघों के तरफ से मदद मिली है, उन सभी का कार्यालय शुद्धान्तःकरण से पूर्ण आभारी है ।

श्रीअभिधानराजेन्द्रकार्यालय.

रतनाम (मालवा)

श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरपट्टभाकर-चर्चाचक्रवर्ति-आगमग्रहस्यवेदी-श्रुतस्यविग्रमान्य-
श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-श्रीमद्विजयधनचन्द्रसूरिजी महाराज ।

विद्वच्चकोरजनमोदकरं प्रसन्नं, शुभ्रवतं सुकविकैरवसद्विलासम् ।

हृद्भवान्तनाशकरणे प्रसरत्प्रतापं, वन्दे कलानिधिसमं धनचन्द्रसूरिम् ॥ १ ॥

जन्म सं० १८९६ कलसगढ़ (मेवाड़) दीक्षोपसंभव सं० १९२५ जाबरा (मालवा) स्त्रियद् सं० १९६५ जाबरा (मालवा)
यतिदीक्षा सं० १९१० धानेरा (पालनपुर) उपाध्यायपद सं० १९२५ जाबरा (मालवा) स्वर्गानोह सं० १९३७ जाबरा (मालवा)

सहस्रशोयारख-स्मृत्यनवतारख-न० । स्मृतेः सामयिककर-
णावसरविषयायाः कृत्यस्य वा सामयिकस्य प्रबलप्रमादयो-
गादनवतारखमनुपस्थापनं मया कदा सामयिकं कर्त्तव्यं कृतं
वा मया सामयिकं नवेत्येवकूपे स्मरणक्षेत्रे, ध० २ अधि० ।
सहस्राभास-स्मृत्याभास-पुं० । स्मरणाऽऽभासे, रत्ना० ।

अथ परोक्षाऽऽभासं विवक्ष्यते, स्मरणाऽऽभासं तावदाहुः—
अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञानं स्मरणाभासम् ॥३१॥
अननुभूतं प्रमाणमात्रेणानुपलब्धे ॥ ३१ ॥

उदाहरन्ति—

अननुभूते धुनिमण्डले तन्धुनिमण्डलमिति यथा ॥३२॥
रत्ना० ६ परि० ।

सहस्रगाल-साङ्कार-न० । चारित्र्यधनधूमाङ्कारमिव यः करोति
भोजनविषयरागाग्निं साङ्कारं पयोच्यते तेन सह यद्वर्तते
पानकादि तत् साङ्कारम् । अङ्कारदोषविशिष्टे, म० ६ श० ७ उ० ।
“ रागेण सहस्रगालं दोषेण सधूममंति श्येयव्यं ” महा० ३ अ० ।
सहस्रदिय-सेन्द्रिय-पुं० । इन्द्रियपर्याये, रत्ना० २ डा० २ उ० ।
संसारिण्य च । रत्ना० २ डा० १ उ० । (‘असिदिय’ शब्दे प्रथ-
मभागे ३३४ पृष्ठे द्रष्टव्य उक्तः ।)

सहस्रकण-स्मृतिरक्षण-न० । स्मृत्युत्पादे, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।
सहस्रकाल-स्मृतिकाल-पुं० । स्मर्यते यत्र भिक्षाकालः स
स्मृतिकालः । “सहस्रकाले चरे भिक्षु” दश० ५ अ० १ उ० ।
सहस्रजिह्वा-देशी-यसतिप्रवेशिन्याम्, पि० ।

सहस्र-देशी-धान्यविशेषे, रत्ना० ।
सहस्र-सैन्य-न० । अहर्द्वेयादौ च ॥ ८ । १ । १५१ ॥ इ-
त्यनेनकारस्य अह इत्यादेशः । सहस्रं । सेनायां समवेति । अ-
मिलिते हस्त्यश्वादी, प्रा० । सेनायाः संघः । ध्यञ् । सेना-
समुदाये न० ।

सहस्रभंस-स्मृतिभ्रंश-पुं० । स्मृत्यन्तर्जने, स्मृतेः—स्मरण-
स्य योजनशतादिरूपविकृतिपरिमाणविषयस्यातिव्याकुलत्व-
प्रमादित्वमत्यपाटवादिना भ्रंशो ध्वंसः स्मृतिभ्रंशः । वि-
स्मरणीयतायाम्, प्रब० २०७ द्वार ।

सहस्र-स्वैर-न० । “अहर्द्वेयादौ च ॥ ८ । १ । १५१ ॥ इत्यने-
नकारस्य ‘अह’ इत्यादेशः । सहस्रं । प्रा० । स्वच्छन्दे, ध्य०
७ उ० ।

सहस्रचारि-स्वैरचारिन्-त्रि० । उद्भासके, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।
सहस्रिन्-स्वैरिन्-त्रि० । स्वेच्छाचारिणि, ग० १ अधि० ।
सहस्र-शील-पुं० । पर्वते, “ उच्छलन्ति समुद्रा, सहस्रा नि-
पतन्ति तं हलं नमथ ” प्रा० ४ पाद ।

सहस्रविप्लव-स्मृतिविग्रहीन्-त्रि० । अपगतकर्त्तव्यविवेके, सू-
त्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

सहस्रंजाय-सकृत्संजात-त्रि० । एकवारं समुत्पन्ने, पञ्चा० ३
विष० ।

सहस्र-देशी-धान्यविशेषे, रत्ना० ५ डा० ३ उ० ।

सउओय-सोद्योत-त्रि० । सहोद्योतेन वस्त्वस्तरप्रकाशनेन
वर्त्तन्त इति सोद्योतानि । स० । बह्विनिर्गत-
वस्तुस्तोमप्रकाशकेषु, प्रह्ला० २ पद । प्रत्यासन्नवस्तुद्योतके,
म० २ श० ८ उ० । ज० । रा० । स० । बह्विर्व्यवस्थितप्रत्यास-
न्नवस्तुस्तोमप्रकाशकरोद्योतसहिते, रा० ।

सउख-शकुन-पुं० । लोमपक्षिभेदे, औ० नि० खू० डा० । वि-
वक्षितार्थस्वकनिमित्ते, नपुं० । पञ्चा० ७ विष० । पं० व० ।
इदानीं भाष्यकारः शकुनं प्रतिपादयन्नाह—

नन्दीतूरं पुष्प-स्त दंसणं संख पडह सद्दो य ।

भिगारुञ्ज चामर, धयप्पडागा पसत्थाइ ॥ १०६ ॥

समणं संजयं दंतं, मुमणं मोयगा दहि ।

मीणं घंटे पडाणं च, सिद्धमर्थं वियागरे ॥११०॥

एता निगदंसिद्धा । ओघ० ।

नन्दीतूर्यम्—द्रावशविधन्यसमुदाये युगपद्वाद्यमानः पू-
ष्पस्य-पुष्पकलशस्य दसौनं शंखपट्टद्वयाः—शब्दश्च ध्रुयमाणः
भृङ्गारुञ्जचामराणि प्रतीतानि, बाह्वानि—हस्तितुरङ्गमा-
दीनि, यानानि—शिषिकादीनि एतानि प्रशस्तानि—शुभाव-
हानि भ्रमणं—लिङ्गावधारणं संयतं—पदकायरक्षणं सम्यग्
यत् दान्तमिन्द्रियोनाइन्द्रियधमनेन, मुमनसः—पुष्पाणि मो-
दका दधि च प्रतीतं, मीनम्—मत्स्यं घटाटम् एतासां च दृष्ट्वा
श्रुत्वा वा सिद्धे निष्पन्नमर्थं प्रयोजनं व्यापृणीयादिति ।
वृ० १ उ० २ प्रक० ।

शकुनाशकुनयोरिव स्वरूपोद्देशमाह—

खंदाइ सुहो सद्दो, भरिओ कलसो त्थ सुन्दरा पुरिसा ।
सुहजोगाई सउणो, कंदिअसहादि इमरो उ ॥ ५ ॥

नन्धादिः—नन्दीप्रभृतिः तत्र नन्दी—द्रावशतृयनिर्घोषः,
तद्यथा—

“ भंभामउंद्महल, कलंभकळरिडुइककंसाला ।

वीणा वंसो पडहो, संखो पणवो अ वारससो ॥ १ ॥”

आदिशब्दात्—घटाशब्दादिप्रहः । तथा भूतो जलपरिपू-
र्णः कलशो घटः । अत्र व्यतिकरं सुन्दराकारनेपथ्या नराः शु-
भयोगादिप्रशस्तचष्टाप्रभृतिशुभचन्द्रनक्षत्रादि संबन्धादि वा
शकुनो—विषयलितार्थसिद्धिस्त्वचं निर्मितम्, कम्पितशब्दा-
दिः—आकम्प्यशक्तिप्रतिषेधवचनप्रभृतिः, पुनः इतरोऽशुकन इ-
त्यर्थः। षोडशकेऽपि “दावपि च शुद्धमिह य-ज्ज्ञानितं देवतापुप-
वनादिः । प्रगुणं सारवद्भिनव-मुखैर्ग्रन्थ्यादिरहितं च ॥१॥
सर्वत्र शकुने पूर्व, प्रहणादावत्र वक्षितव्यमिति । पूर्णकला-
दिक्रय-भिस्रोतासाहाय्यः शकुनः ॥ २ ॥” ध० २ अधि० ।
“गहदियाउ मुहुत्तो, मुहुत्ता सउणो बली । सउणोओ बलवं
लग्गं, ततो निमित्तं पडाणं तु ॥८॥” ॥६२६॥ वृ० प० “यावद्
यातो गुरुं पृष्ट्वा, शकुनस्तावद्विधान् । ततस्तो सूर्योऽधो-
वन्, आर्वो लामोऽध वां महान् ॥ ५२ ॥” आ० क० १ अ० ।

सउणग-शकुनक-पुं० । पक्षिविशेषे, नि० खू० ५ उ० ।

सउणपुख-शकुनपूर्व-न० । शकुनमूले, पो० ५ विष० ।

सउणकुङ्कि

सउणकुङ्कि-शकुनकुङ्कि-स्त्री०। सकिमिचवर्धने शुभशकुनसत्त्वे,
पञ्चा० १२ विव० ।

सउणकुव-शकुनरुत-न० । शकुनविचारे, शकुनरुतम् अत्र
शकुनपदं रुतपदं बोधलक्षणे तेन वसन्तराजायुक्लसंग्रहः
गार्तव्यादिगुल्लादिपरिग्रहश्च । जं० २ वल्० । स० । कल्प० ।
अ० । ज्ञा० । स्या० ।

सउणि-शकुनि-पुं० । स्त्री० । पक्षिणि, सूत्र० २ भु० २ अ० ।
अ० । जं० । आ० क० । तं० । वृ० । शकुनिः पक्षिविशे-
षो लायकादिकः । सूत्र० २ भु० १ अ० । कृत्वाभेदे, प्रथ० २४७
द्वार । शकुनिवदोत्कटतया गृहचटकवत् प्रतिसेवनां क-
रोति । वृ० ४ उ० । प्रथ० । करणे, पं० भा० । यथादिकरणेष्वा-
भ्यन्ते, उत्त० ४ अ० । कृष्यचतुर्दशीरात्रौ सदावस्थितं श-
कुनिनामकं करणम् । आ० म० १ अ० । विशेष० । जं० । सूत्र० ।
तुयाधनराजमन्त्रिणि, पुं० । ज्ञा० १ भु० १६ अ० । चतुर्दशवि-
द्याम्, स्त्री० । शकुनीपारगाऽपि द्विजो गार्हितो भवति । शकुनी-
शब्देन चतुर्दशविद्यास्थानानि गृह्यन्ते । वृ० ३ उ० । आब० ।

सउणिगण-शकुनिगण-पुं० । पक्षिसमूहे, कल्प० १ अधि०
३ लण ।

सउणिपोस-शकुनिपोष-पुं० । पक्षिणो गुदे, “सउणिपोस
पिङ्गुदोरुपरिष्ठा” इति । शकुनिपक्षिण इव पुरीषोत्स-
र्गे भिल्लपतया पोसस्ति पोसः—अपानदेशः । पुस—उ-
त्सर्गे, पुसस्ति पुरीषमुत्सृज्यतीति द्युत्पत्तेः । तथा लब्ध-
परिणामतया वृद्धं च प्रतीतम् अन्तरे च पृष्ठोदरयोरन्तराले
पार्श्ववित्थये ऊरु वेति ब्रह्मस्ते परिणता येषां ते श-
कुनिपोसपृष्ठान्तरोरुपरिष्ठताः निष्ठान्तस्य परिणपातः ।
आब० ।

सउणिय-शकुनिक-पुं० । शकुनेन—इयेनाविना—मृगयां कु-
र्वन्ति इति शकुनिकाः प्राकृतत्वाज्जुस्त्वम् । पक्षिव्याधे-
षु, प्रथ० २ आब० द्वार । शकुनिभिः पक्षिभिश्चरतीति शा-
कुनिकः । सूत्र० २ भु० २ अ० ।

सउणिया-शकुनिका-स्त्री० । पक्षितयाम्, शकुनिधिकुर्वणा-
त्मिकायां परित्राजकविद्यायाम्, व्य० १ उ० । “सुघराय स
उणिगाय भणिग्रो” आब० १ अ० । “सउणिय ति” भण्य-
ते या तु शकुनिका हितैव पक्षिणी सा कथम् “सउणिय” ति
इत्येवमिहापि प्राकृतशैल्यामेवमङ्गीकृत्यायथार्थता । अत्रु० ।

सउत्तरोडु-सोत्तरोडु-पुं० । सह उत्तरीष्टेन सोत्तरीष्टस्तस्मि-
न् । सप्तमशुके, अ० १५ श० ।

सउदय-सोदक-त्रि० । उदकेन संहिते, आवा० २ भु० १
वृ० २ अ० ३ उ० । सह उदकेन वर्त्तत इति सोदकम् । उद-
कं भौमास्तरिक्षभेदादनेकप्रकारम् । दशा० १ अ० ।

सउली-सौली-स्त्री० । महौषधिभेदे, ती० ६ कल्प ।

सउवक्रोस-सोपक्रोश-पुं० । अग्रमस्तविनयभेदे, स्या० ७ डा०
३ उ० ।

सउवचार-सोपचार-त्रि० । उपचारसहिते, वृ० । ततस्ते ता-
मां वसन्ति—सोपचाराः प्रविशन्ति । सोपचारा नाम त्रिषु

स्थानेषु प्रयुक्ता नैवेधिकीशब्दाः, यद्वा—संयतीभिर्येषां
वक्ष्यमाण उपचाराः प्रयुक्तास्ते सोपचारा उच्यन्ते । वृ० ३ उ० ।

सउवद्रव-सकुपद्रव-त्रि० । उपद्रवसहिते, तत्र तैः सनुपद्रवै-
र्वाऽतिभूतो व्याप्तः । ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

सदोपद्रव-पुं० । सर्वकालीने उपद्रवे, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

सउह-सौध-न० । “अउः पौरादौ च” ॥ ८ । १ । १६२ ॥

अत्रौकारस्योक्तलक्षणेन ‘अउ’ इत्यादेशः । सुधानिर्मिते
पकण्डे, प्रा० १ पाद ।

सं-सम्-अव्य० । समन्तात् प्रकर्षेणेत्यर्थे, उत्त० १ अ० । ए-

कीभावे, सू० प्र० १० पादु० । रा० । सम्यगर्थे, स० १ सम० ।

संकंते-संक्रान्ति-त्रि० । प्रविष्टे, स्या० । “दिवे संकंते भवइ”

दिवि भवे दिव्यं स्वर्गगतवस्तुविषयं संक्रान्ते तत्र देवे

प्रविष्टे भवतीति । स्या० ३ डा० ३ उ० ।

शङ्कमान-त्रि० । अतिमूढत्वाद् विपर्यस्तबुद्धौ, सूत्र० १ भु०

१ अ० २ उ० ।

संकंति-संक्रान्ति-स्त्री० । संक्रमणं संक्रान्तिः । दश० १ अ० ।

संक्रमे, विशेष० ।

संकट-संकष्ट-त्रि० । व्याप्ते, संघा० । रा० ।

संकष्ट-त्रि० । विलिखिते, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

संकट्टिय-संकर्षित-त्रि० । क्षेत्रादाकर्षिते, स्या० ४ डा० ४ उ० ।

संकड-संकट-त्रि० । संकीर्णं, प्रथ० २ आब० द्वार । अष्ट० ।

कल्प० । स० ।

संकण्जिअ-शङ्कनीय-त्रि० । भयजनके, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

संकप्प-संकप्प-पुं० । अप्रयत्नसाये, आब० ३ अ० । परिणामे,

पं० वृ० ३ कल्प । विकल्पे, अ० १ श० ३ उ० । नि० ।

ज्ञा० । प्रारम्भे, विशेष० । सप्त० । विचारे, कल्प० १ अधि०

२ लण । युक्तायुक्तविषये, ज्ञा० १ भु० १ अ० । संकल्प-

स्तु द्विधा भवति—कश्चिद् व्यानात्मकोऽपरिभ्रान्तात्मकः ।

रा० । प्रव० । वित्तस्वभावे, स्या० ४ डा० २ उ० ।

(संकल्पः ‘अट्टारसङ्काण’ शब्दे प्रथमभागे २४६ पृष्ठे

व्याख्यातः) “संकल्पो संरंभो” अ० ३ श० ३ उ० । पं० भा० ।

संकल्पो उ इदंश्चि य, सो य पसत्थो य अप्सत्थो य ।

एतेसि दोषहं पि, परवृत्ता होतिमा कमसो ।

दंसणणाणचरित्ते, अणुपालणपत्थणा पसत्थो उ ।

इदियविसयकसाए—सु अपसत्थो उ संकल्पो ।

दंसणपभावकाइं, सत्थाइं कहमहं अहिजेजा ।

जा चित्तपतो एसो, संकल्पो दंसणे होति ।

वारं—

णाणतियारं न करे, कहं व णाणं अइं अहिजेजा ।

इति णाणे चारित्ते, सुद्धचरित्तो कहं होजा ।

उत्तरउत्तरिणहि व, चारित्तणुसेहि कहं णु विमरेजा ।

एसो तु चरित्तम्मी, संकल्पो सत्थणो मत्थितो ।

पं० भा० ३ कल्प । आवा० । पं० वृ० । नि० वृ० । अष्ट० । गौ-

शमैयुने, प्रश्न० । संकल्पो विकल्पस्तत्रमवस्थादस्य संकल्प इति नाम, उक्तं च—“काम । आनामि ते रूपं, संकल्पात्किल जायसे । न त्वां संकल्पयिष्यामि, ततो मे न भविष्यति ॥१॥” इति । प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

संकल्पकथ-संकल्पकुत-त्रि० । आकुटिकादिविहिते, “पा-
णातिवायपमितिसु, संकल्पकयेषु चरुषणिगमम् । आउहे
परिहारा, पुण पटुवर्णं तु मूलं ति ।” पञ्चा० १६ वि० ।
संकल्पय-संकल्पज-पुं० । सङ्हराजाते प्राणातिपाते, आ-
व० । संकल्पजः मनसा संकल्पाद् द्वीन्द्रियादिप्राणिनां मां-
सास्त्रिष्यधर्मनलबालदन्ताद्यर्थे व्यापाद्यतो भवति । आव०
६ अ० ।

संकल्पिय-संकल्पित-त्रि० । आलोचिते, विशेषे० ।

संकम-संकम-पुं० । संकम्यते येन स संकमः । काष्ठचारे, (ना-
कादौ) नि०ञ्च० १ उ० । जलगर्षपरिहाराय पापाणकाष्ठरचिते
(दश० ५ अ० १ उ०) विषमोत्तरणमार्गे, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।
“संकमेणं न गच्छेज्जा विज्जागयो परक्कमे ” दश० ५ अ०
१ उ० । वृ० । नि० चू० । जीवेन बध्यमानायाः कर्मप्रकृतेर-
नुभावेन प्रकृत्यन्तरस्थवीर्यविशेषणं परिणमने, स्या० ।
चउज्विहे संकमे पण्णये, तं जहा-पगइसंक्रमे ठिइसंक्रमे
अणुभागसंक्रमे पएससंक्रमे । (सू० २६६)

यां प्रकृतिं बध्नाति जीवः तदनुभावेन प्रकृत्यन्तरस्थं दलिकं
वीर्यविशेषणं यत्परिणमयति स संक्रमः । उक्तं च—“सो
संकमो ति भन्ने, जब्बंघणपरिणमो पधोगेण । पययंत-
रन्धदलियं, परिणमइ तदणुभावे जं ॥ १ ॥” इति । तत्र प्रकृ-
तिसंकमः सामान्यलक्षणवगम्य पदेति, मूलप्रकृतीनामुत्त-
रप्रकृतीनां वा स्थितेयदुत्कर्षणम् अपकर्षणं वा प्रकृत्यन्तर-
स्थितौ वा नयनं स स्थितिसंकम इति । उक्तं च (कर्मप्रकृतौ)-
“ठिइसंक्रमो ति बुद्धइ, मूलत्तरपगइओ उ जा हि ठिई । उ-
ज्वइया व ओव-इया व पगई णिया वज्जं ॥ २८ ॥” इति,
अनुभागसंकमोऽप्येवमेव, यदाह (क०प्र०)-

“तत्थऽपुपयं उव्व-इया व ओवइया व अदिमागा ।
अणुभागसंकमो ए-स अणपगई णिया वावि ॥ १ ॥” इति,
अणुपयं ति-अनुभागसंकमस्वरूपनिर्धारणम्, ‘अभिभाग’
सि अनुभागाः ‘निय’ ति नीता इति । यत्कर्म-
द्रव्यमन्यप्रकृतिस्वभावेन परिणम्यते स प्रवेशसंकमः,
उक्तञ्च—“जं दलियमणपगई, णिज्जइ सो संक्रमो
पएसस्स ” इति, निधानं मिहितं वा निधत्तम्, भावे
कर्मणि वा क्लृप्तये निपातनाद्, उद्धर्तनापवर्त्तना-
वर्जितानां शेषकरणानामयोग्यत्वेन कर्मणोऽवस्थापनमु-
च्यते, मितरां काचनं-बन्धनं निकाचितं-कर्मणः सर्वकर-
णानामयोग्यत्वेनावस्थापनम् । उक्तञ्चोपसंवादि—“संकमणं
पि निहसीय, णऽरिथ सेसाणि न सि इयरस्स ” इति । स्या०
४ ठा० २ उ० ॥

सम्प्रत्युद्देशकमेव बह्वचरप्राप्तं संक्रमकरणम् । सं-
क्रमश्च प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रवेशरूपविषयमेवाक्षतुर्बिधः ।
तत्र प्रथमतः संक्रमस्य सामान्यलक्षणमभिधानुक्तम आह-
सो संक्रमो ति बुद्धइ, जं बंधपरिणमो पओमिं ।

पगयंतरत्थदलियं, परिणमयइ तदणुभावे जं ॥ १ ॥

‘सो संक्रमु’ ति इह जीवो यद्वन्धनपरिणतो यस्याः प्रकृते-
र्बन्धनेन-बन्धकत्वेन परिणतः । अनेन किलेदमाचघते-यदि
जीवस्तथाकूपबन्धनपरिणामपरिणतो भवति ततः कर्मवर्ग-
णापुद्गला अपि कर्मरूपतया परिणमन्ते, नान्यथा, उक्तं च-
“जीवपरिणामहेऊ, कम्मत्ता पुग्गला परिणमंति ।
पोग्गलकम्मनिमिंसं, जीवो वि तंहुव परिणमइ ॥ १ ॥”

अस्याक्षरगमनिका-जीवस्य सत्कात्परिणामाव्यवसाया-
देतोः, जीवपरिणामोऽहेतुमाभित्यर्थः । कर्मवर्गेणान्तःपातिनो
जीवस्त्वप्रदेशावगाढाः पुद्गलाः कर्मरूपतया ज्ञानावरणीयादि-
कर्मरूपतया परिणमन्ते । अपि जीवस्यार्ग्य तथाकूपः परिणामः
कसाङ्गवतीति वेदुच्यते पुग्गलं त्वादि पुद्गलरूपं प्रापयद्धं कर्म
विपाकोद्यप्राप्तं तस्मिंश्च तत्सामर्थ्यादिति भावः । जीवोऽ
पि तथैव प्रदेशावगाढकर्मवर्गेणान्तःपातिपुद्गलकर्मरूपताप-
सिहेतुतयैव परिणमति इति । ‘पओमिणं’ ति
प्रयोगेण संक्लेशसंज्ञितेन विशेषादिसंज्ञितेन वा वीर्यविशेषेण
विवक्षिताया प्रकृतेरस्या प्रकृतिः प्रकृत्यन्तरं विवक्षितब-
ध्यमानप्रकृतिभ्यतिरिक्ताऽस्या प्रकृतिरित्यर्थः । तत्रस्थं दलि-
कं तदनुभावेन बध्यमानप्रकृतिस्वभावेन यत्परिणमयति
परिणमनमापाद्यातं, स संक्रम उच्यते एतदुक्तं भवति-
बध्यमानासु प्रकृतिषु मध्येऽबध्यमानप्रकृतिर्दालिकं प्रसिष्य
बध्यमानप्रकृतिरूपतया यत्तस्य परिणमनम्, यच्च
वा बध्यमानानां प्रकृतीनां दलिकरूपस्थेतिरुत्तररूपतया
परिणमने तत्सर्वं संक्रमणमित्युच्यते । तत्र बध्य-
मानप्रकृतिष्वबध्यमानप्रकृतीनां संक्रमो यथा-सातवेदनीये
बध्यमानेऽसातवेदनीयस्य, उच्चैर्गोत्रे वा नीचैर्गोत्रस्यत्या-
दि । बध्यमानानां परस्परं संक्रमो यथा-बध्यमानं प्रतिज्ञाना-
वरणीये बध्यमानमेव धृतज्ञानावरणं संक्रमयति, धृतज्ञाना-
वरणे वा बध्यमाने बध्यमानमेव प्रतिज्ञानावरणीयमित्यादि ।
इह यत्प्रकृतिबन्धकत्वेन परिणत आत्मा तदनुभावेन प्रकृ-
त्यन्तरस्थं दलिकं यत्परिणमयति स संक्रम इत्युक्तम् ।

एतच्च लक्षणं दर्शनत्रिकस्यतिरेकेणान्यत्र द्रष्टव्यम्, दर्श-
नत्रिके पुनर्बन्धं विनाऽपि संक्रमोऽवगन्तव्यः । तथा आह—
दुसु वेगे दिड्ढिदुगं, बंधेण विणा वि मुददिड्ढिस्स ।

परिणामइ जीसे तं, पराईए पडिग्गहो एसो ॥ २ ॥

‘दुसु’ ति शुद्धदृष्टः सम्यग्दृष्टद्वयोः सम्यक्त्वसम्यग्मि-
ध्यात्वयोरप्यारभूतयोर्मिध्यात्वम्, एकस्मिन्च सम्यक्त्वे सम्य-
गभिध्यात्वं बन्धं विनापि संक्रामति । इयमेव भावना-इह मि-
ध्यात्वस्यैव बन्धो न सम्यक्त्वसम्यग्मिध्यात्वयोः । यतो मिध्या-
त्वपुद्गला एव भदनकोद्भवस्थानीया औषधविशेषकल्पेनौपश-
मिकसम्यक्त्वानुगतन विशेषादियथानेन विधा क्रियन्तातपया-
शुद्धा ब्रधंधिशुद्धा अविशुद्धाश्च । तत्र विशुद्धाः सम्यक्त्वम्,
अर्द्धविशुद्धाः सम्यागमध्यात्वम्, अविशुद्धा मिध्यात्वम् ।
तत्र विशुद्धसम्यग्दृष्टिः सम्यक्त्वसम्यग्मिध्यात्वयोः बन्धं
विनापि तत्र मिध्यात्वं संक्रमयति, सम्यग्मिध्यात्वं च
सम्यक्त्वे इति । तद्वत्तुक्तं संक्रमस्य सामान्यलक्षणम् ।
संक्रमति यासु प्रकृतिषु प्रकृत्यन्तरस्थं दलिकं संक्रमयति
तासां संज्ञान्तरमाह—‘परिणामे’ त्वादि यस्यां प्रकृती

आधारभूतायां तत्प्रकृत्यन्तरस्य दलिकं परिणमयति आधारभूतप्रकृतिरूपतामापादयति एवा प्रकृतिराधारभूता पतद्ब्रह्म इत्युच्यते । पतद्ब्रह्म इव पतद्ब्रह्मः संक्रम्यमाणप्रकृत्याधार इत्यर्थः ।

संकमलक्षणं च प्रागुक्तमतिप्रसङ्गमिति तत्रापवादमाह—

मोहदुगाउगमूल-प्यगदीर्षं न परोत्परमि संक्रमणं ।

संकमबधुदुव्व-द्वया (खव) लिगार्इण करणार्इ ॥ ३ ॥

‘मोह’ इति मोहद्विकं-दर्शनमोहनीयं, चारित्रमोहनीयं च । तयोः परस्परं संक्रमो न भवति । तथाहि—न दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं संक्रमयति, चारित्रमोहनीयं वा दर्शनमोहनीयं । तथा आर्युषि चत्वार्यपि न परस्परं संक्रमयति, नापि मूलप्रकृतीः परस्परं संक्रमयति । तथाहि—न ज्ञानावरणीये दर्शनावरणीये संक्रमयति, नापि दर्शनावरणीये ज्ञानावरणीयम् । एवं सर्वोत्स्वपि मूलप्रकृतिषु भावनीयम् । अपि च—यस्मिन् दर्शनमोहनीये यो जन्तुरवातष्ठले, स तद्व्यञ्ज न संक्रमयति । यथा मिथ्यादृष्टिमिथ्यात्वम्, सम्यग्मिथ्यादृष्टिः सम्यग्मिथ्यात्वम्, सम्यग्गृहदृष्टिः सम्यक्त्वम्, तथा सासादनाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च न किमपि दर्शनमोहनायं कापि संक्रमयति, अविशुद्धदृष्टिवात् । बन्धभावे हि दर्शनमोहनीयस्य संक्रमा विशुद्धदृष्टेरेव भवति, नाविशुद्धदृष्टः । अन्यत्वं-परप्रकृतिसंक्रान्तं दलिकमावलिकामात्रं कालं यावदुद्धतं नाविसकलकरणायोग्यमवगन्तव्यं, न केवलं संक्रान्तमपि तु बन्धाद्यावलिकागतमपि । तथा चाह—‘संकम’ त्यादि संक्रमावलिकागतम्, बन्धावलिकागतम्, उद्यावलिकागतम्, उद्धतनावलिकागतम्, आदिशब्दादुपशान्तं मोहनीयं दर्शनमोहनीयत्रिकरहितमित्येतानि सर्वोपपत्त्यकरणाणि सकलकरणायाग्यान्यवसंयानि । दर्शनत्रिकं तूपशान्तमपि संक्रमयति ।

तदेवं लक्षणापादोऽभिहितः । सम्प्रति क्रमेणोत्क्रमेण वा विशेषणं (बण) संक्रमे प्राप्ते सति नियमपाद—

अंतरकरणमि कए, चरितमोहेऽणुपुव्विसंकमणं ।

अन्नत्थ सेसिगाणं, च सव्वहिं सव्वहा बन्धे ॥४॥

‘अंतरकरणमि’ इति अंतरकरणविधिरत्रे उपशमनाकरणाभिधानावसरे प्रतिपादयिष्यते, तत्रोपशमनेत्यां चारित्रमोहनीयोपशमनार्थमेकविंशतेः प्रकृतीनाम्, लपकधेयां पुनः कषायाष्टकपणानन्तरं त्रयोदशप्रकृतीनामन्तरकरणे कृते सति, चारित्रमोहे पुरुषवदसंज्वलनचतुष्टयलक्षणे । अत्र हि चारित्रमोहनीयप्रदयेनेता एव पञ्च प्रकृतयो गृह्यन्ते, न शेषाः बन्धाभावात् । तत्रानुपूर्वीपरिपाठ्या संक्रमणे भवति, न त्वनानुपूर्व्या । तथाहि—पुरुषवदे संज्वलनक्रोधादावेव संक्रमयति नान्यत्र । संज्वलनक्रोधमपि संज्वलनमनादावेव न तु पुरुषवदे । संज्वलनमानमपि संज्वलनमायादावेव, न तु संज्वलनक्रोधादौ । संज्वलनमायामपि संज्वलनलोभे एव, न तु संज्वलनमनादाविति । ‘अन्नत्थ इति अन्तरकरणाद्व्यञ्ज पञ्चानामपि पुरुषवदादिप्रकृतीनां शेषाणां पुनः प्रकृतीनाम् । ‘सव्वहिं’ इति

सर्वस्मिन्नप्यवस्थाविशेषेऽन्तरकरणावस्थायामप्यत्र वा इत्यर्थः । सर्वैः प्रकारैः क्रमेणोत्क्रमेण वा संक्रमोऽवगन्तव्यः । किं सर्वेष्वेव ? नेत्याह—बन्धे बन्धकाले, न त्वम्यदा यथोक्तं प्राक् । तदेवं संक्रमस्य सामान्यलक्षणविधिरपवादो नियमश्लोकाः ।

संप्रति यदुक्तं यस्याः प्रकृतेर्बन्धः सा प्रकृत्यन्तरदलिकसंक्रमणं प्रति पतद्ब्रह्म इति तत्रापवादमाह—

तिसु भावलिपासु समउ-खियासु अपडिग्गहा उ संजलया ।

दुसु भावलिपासु पडम-ठिण्ण सेसासु वि य वेदो ॥५॥

‘तिसु’ इति—अन्तरकरणे कृते प्रथमस्थितौ, तिसृष्ववलिकासु समयान्तरसु सतीषु चत्वारोऽपि संज्वलना अपतद्ब्रह्माः, पतद्ब्रह्मा न भवति । एतदुक्तं भवति—चतुर्थपि संज्वलनेषु प्रथमस्थितौ तिसृष्ववलिकासु समयानावलिकात्रिकशेषायां सत्यां बध्यमानेष्वपि नान्यत्प्रकृत्यन्तरदलिकं तेषु संक्रामति, तेन तदानीमपतद्ब्रह्माः । तथाऽन्तरकरणे कृतं सति द्वयोरावलिकयोः प्रथमस्थितिसक्तयोः समयोनयोः सत्योर्बेदः पुरुषवदेः पतद्ब्रह्मो न भवति, न किमपि तत्र प्रकृत्यन्तरदलिकं संक्रामतीत्यर्थः । वेदश्चैव पुरुषवदे एव द्रष्टव्यः, न स्त्रीनपुंसकवदे, तदानीं तयोर्बन्धाभावाद्वापतद्ब्रह्मत्वसिद्धेः । अपि च—मिथ्यात्वे क्षपिते सति सम्यग्मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वयोश्च क्षपितयोः सम्यक्त्वस्योद्भूतितयोस्तु सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वस्यापतद्ब्रह्माऽनुक्ताऽपि द्रष्टव्या, न खलु तत्रापि किञ्चित् संक्रामतीति ।

संप्रति साधनादिरूपणमाह—

साइअण्णइधुवअ-धुवा य सव्वधुवसंतकम्माणं ।

साइयधुवा य सेसा, मिच्छावो यणीयनीएहि ॥ ६ ॥

‘साइ’ इति सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वनरकरकिकमनुजद्विकदेवद्विकवैकीक्यसत्काहारकसत्कतीर्थकराचैर्गोत्रलक्षणाभ्यनुविंशतिप्रकृतयोऽभुवसत्कर्माण आरुभ्यनुद्यं च । शेषं पुनस्त्रिशदुत्तरं प्रकृतितशतं भुवसत्कर्म । ततोऽपि साताऽसातवेदनीयनीचैर्गोत्रमिथ्यात्वरूपं अनुद्यमपनीगते । ततः शेषस्य षड्विंशत्युत्तरप्रकृतितशतस्य साध्यादिरूपतया अनुर्विधोऽपि संक्रमो भवति । तथाहि—अमूर्ता भुवसत्प्रकृतीनां संक्रमविषयप्रकृतिबन्धव्यवच्छेदे सति संक्रमो न भवति । ततः पुनरपि तासां संक्रमविषयप्रकृतीनां स्वबन्धहेतुसम्पर्कतो बन्धारम्भे सति भवति, ततोऽसौ सादिः, तत्तद्बन्धव्यवच्छेदस्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः, अभवस्य भुवः कदाचिदपि व्यवच्छेदाभावात्, अभवस्य पुनरभुवः कालान्तरे व्यवच्छेदसम्भवात् । शेषाभ्यनुविंशतिप्रकृतयोऽभुवसत्कर्माणो मिथ्यात्ववेदनीयनीचैर्गोत्रैः सह साधुभुवाः—साधुभुवसंक्रमावगन्तव्याः । तथाहि—अभुवसत्कर्माणामभुवसत्कर्मत्वादेव संक्रमः सादिरभुवश्चावगन्तव्यः, सातासातवेदनीयनीचैर्गोत्राणां तु परावर्तमानत्वात् । मिथ्यात्वस्य पुनः संक्रमो विशुद्धसम्यग्दृष्टेः, विशुद्धसम्यग्दृष्टिर्वै च कादाचित्कं, ततस्तस्याऽपि संक्रमः साधुभुव एव ।

साम्प्रतं पतद्ग्रहाणां साधनाद्विरूपणमाह—
मिच्छत्तज्जडा य परि—ग्गहमि सन्वधुवबंयपगईमो ।
नेया चउडिगण्पा, सई अधुवा य सेसाओ ॥ ७ ॥

‘मिच्छत्त’ स्ति मिथ्यात्वजडाः—मिथ्यात्वरहिताः सर्वा अपि भुवबन्धिन्यः प्रकृतयः—पञ्च ज्ञानावरणीयानि, नव द-
शेनावरणीयानि, षोडश कयायाः, भयं, जुगुप्सा, तैजस-
सक्तं, वर्णादिविशतिः, अगुरुलघु उपघातं, निर्माणम्, अ-
न्तरायपञ्चकं वति । एताः संक्रममाधकृत्य चतुर्विकल्पाः सा-
धनादिभुवाभुवरूपचतुर्भेदा ज्ञेयाः । तथाहि—एतासां सतप-
द्विसेक्यानां भुवसंबन्धिनीनामात्मीयात्मीयबन्धव्यवच्छे-
दस्मये पतद्ग्रहत्वं न भवति, न किमपि प्रकृत्यन्तरत्सिकं
तासु संक्रामतीत्यर्थः । पुनः स्वस्वबन्धहेतुसम्पत्तो ब-
न्धारम्भे सति पतद्ग्रहत्वं भवति ततः सादिः, तत्तद्बन्ध-
व्यवच्छेदस्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः, भुवाभुवे अभव्यभ-
व्यापेक्षया । ‘सई’ इत्यादि शेषास्वबन्धवन्धिन्योऽप्यशीति-
संख्याः प्रकृतयोऽभुवबन्धित्वादेव (तासां) साधभुव-
पतद्ग्रहाता भावनीया । मिथ्यात्वस्य पुनर्भुवबन्धित्वेऽपि
यस्य सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वे विद्येते स एव ते तत्र संक्र-
मयति, नान्य इति तस्य साधभुवपतद्ग्रहाता द्रष्टव्या ।

तद्व्यवर्तकप्रकृतीनां संक्रमस्य पतद्ग्रहत्वस्य च सा-
धनाद्विरूपणा कृता । सम्प्रति प्रकृतिस्थानेषु तां
चिकीर्षुरितिशमाह—

पगईठाणे वि तहा, पडिगहो संकमो य बोधव्वो ।

पदमंउतिमपगईणं, पंचसु पंचएह दो वि भवे ॥ ८ ॥

‘पगईठाणे’ स्ति यथैकैकस्याः प्रकृतेः पतद्ग्रहत्वं संक्रमश्च
साधाद्विरूप उक्तस्तथा प्रकृतिस्थानेष्वपि बोध्यः । द्वित्रा-
शूनां च प्रकृतीनां समुदायः प्रकृतिस्थानम् । तत्र प्रथम-
नो ज्ञानावरणीयस्य तत्समानवर्ण्यत्वात्परापरस्य च सं-
क्रमपतद्ग्रहत्वात् स्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘पदमंतिमे’-
त्यादि प्रथमप्रकृतेर्ज्ञानावरणीयस्य अन्तिमप्रकृतेरन्तराय-
स्य सम्बन्धिनीनां प्रत्येकं पञ्चानामपि प्रकृतीनां पञ्चस्थपि
प्रकृतिषु द्वावपि संक्रमपतद्ग्रहभावौ भवतः । एतदुक्तं
भवति—ज्ञानावरणीयान्तराययोरैकं पञ्चप्रकृत्यात्मकं
स्थानं संक्रमे पतद्ग्रहभावश्च भवतीति । तौ
चैवौ संक्रमपतद्ग्रहभावौ साधाद्विरूपतया चतुष्प्रकारौ ।
तथाहि—उपशान्तमोहगुणस्थानकं तयोरभावात्, ततः
प्रतिपाते च पुनः सम्भवात् सादी, तत्स्थानमप्राप्तस्य पुन-
रनादी, भुवाभुवता चाभव्यभव्यापेक्षया भावनीया ।

सम्प्रति दर्शनावरणीयस्य संक्रमपतद्ग्रहत्वस्थान-
प्रतिपादनार्थमाह—

नवगच्छकचउके, नवगं छकं च चउसु बिइयमि ।

अन्नयरसिं (स्ते) अन्नय—रा वि य वेयणीयोगएसु ॥ ९ ॥

‘नवग स्ति’ द्वितीयं दर्शनावरणीयं नवकषट्चतुष्केषु
नवकं संक्रामयति, षट् च चतसृषु प्रकृतिषु । तेनेह द्वे
संक्रमस्थानं । तद्यथा—नवकं, षट् च । त्रीणि पतद्ग्रहस्था-
नावि, तद्यथा—नवकं, षट्, चतुष्कं च । तत्र नवकरूपे पत-

द्ग्रहं मिथ्यादृष्टः सासादनाश्च नवविधदर्शनावरणीयब-
न्धका नवकमपि संक्रमयन्ति । अयं च नवकरूपः पत-
द्ग्रहः साधाद्विरूपतया चतुष्प्रकारः । तद्यथा—सादिरना-
दिभ्रुवाऽभुवश्च । तथाहि—सम्यग्मिथ्यादृष्टाद्विरूपस्थानेषु
न भवति, ततः प्रतिपाते च भवति, ततोऽसौ सादिः ।
वदस्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः । भुवाभुवाऽभव्यभव्यापे-
क्षया । तथा सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकादारभ्या-
पूर्वकरणस्यासंख्येयतमे भागं यावज्जबविधदर्शनावरणीय-
सत्कर्माणः बन्धिधदर्शनावरणीयबन्धकाः षट् नवकं संक्रमय-
न्ति । अयं तु षट्करूपः पतद्ग्रहः साधभुवः कादाचित्कत्वात् ।
तथा—अपूर्वकरणस्य संख्येयतमे भागे निद्राप्रचलस्योर्बन्धव-
वच्छेदे तत ऊर्ध्वं सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकचरमसमयं या-
वदुपशमभ्रयानां नवविधदर्शनावरणीयसत्कर्माणश्चतुर्विध-
शेनावरणीयबन्धकाश्चतुष्के नवकं संक्रमयन्ति । अयमपि च
चतुष्करूपः पतद्ग्रहः साधभुवः, कादाचित्कत्वात् । नवक-
रूपः संक्रमश्चतुष्प्रकारः । तद्यथा—सादिरनादिभ्रुवाऽभुव-
श्च । तथाहि—सूक्ष्मसम्परायात्परतः उपशान्तमोहं न भ-
वति, ततः प्रतिपाते च भवति, ततोऽसौ सादिः । त-
त्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः । भुवाभुवाभव्यभव्यापेक्षया ।
क्षपकभ्रैर्यां पुनर्नानृत्तिकरणाज्ञायाः । संख्येयतमे भागे
ऽवशिष्टं सति स्थाननिर्दिष्टिकत्वात् परतः सूक्ष्मसम्पराय-
गुणस्थानकचरमसमयं यावत् बन्धिधदर्शनावरणीयसत्कर्मा-
णश्चतुर्विधदर्शनावरणीयचतुष्टयं बध्नन्तस्तस्मिन् दर्शनाव-
रणचतुष्कं षट् संक्रमयति । इमावपि संक्रमप-
तद्ग्रहौ, साधभुवौ, कादाचित्कत्वात् । अतः परं तु
न संक्रमो नापि पतद्ग्रहत्वमिति । सम्प्रति वेदनी-
यगोत्रयोः संक्रमपतद्ग्रहत्वस्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘अ-
न्नयरसं’ न्यादि । वेदनीयं गोत्रं नान्यत-
रस्यां प्रकृतौ बध्यमानायामन्यतराऽबध्यमाना प्रकृतिः सं-
क्रामति । तेन या यत्र संक्रामति सा तस्याः पतद्ग्रहः ।
इतरा च संक्रमस्थानम् । तत्र सातबन्धकानां मिथ्यादृष्टि-
प्रभृतीनां सूक्ष्मसम्परापयेन्तानां सातासातसत्कर्माणां सा-
तवदनीयं पतद्ग्रहः असातं संक्रमस्थानम् । असातबन्ध-
कानां पुनर्मिथ्यादृष्टिप्रभृतीनां प्रसक्तसंयतपर्यन्तानां साता-
सातसत्कर्माणाम् असातवदनीयं पतद्ग्रहः, सातवेदनीयं तु
संक्रमस्थानम् इमौ च सातासातरूपौ संक्रमपतद्ग्रहौ सा-
धभुवौ भूया भूयः परादृष्ट्य (स्ति) भावात् । तथा मि-
थ्यादृष्टिप्रभृतीनां सूक्ष्मसम्परायपर्यन्तानामुच्चैर्गोत्रबन्धका-
नामुच्चतीचैर्गोत्र (बन्ध) सत्कर्माणामुच्चैर्गोत्रं पतद्ग्रहः, नी-
चैर्गोत्रं तु संक्रमस्थानम् । नीचैर्गोत्रबन्धकानां तु मिथ्या-
दृष्टिसासादनामनुच्चनीचैर्गोत्रसत्कर्माणां नीचैर्गोत्रं पतद्ग्र-
हः, उच्चैर्गोत्रं तु संक्रम्यमाणम् । (मस्थान) इमावप्यु-
च्चैर्गोत्रनीचैर्गोत्ररूपौ संक्रमपतद्ग्रहौ प्रागिव साधभुवौ भा-
वनीयौ ।

सम्प्रति मोहनीयस्य संक्रमपतद्ग्रहत्वस्थानप्रतिपादनाव-
सरस्तत्र प्रथमतः संक्रमासंक्रमस्थाननिर्देशे चिकीर्षुराह—
अदृक्चउरहियवीसं, सचरसं सोलसं च पन्नरसं ।

वजिपसंकमठाणा—हँ हँति तेवीसई मोहे ॥ १० ॥

खे लोभद्विक उपशान्ते शेषे द्वे प्रकृति संक्रामतः । अथवा-सा-
थिकसम्यग्गृह्ये क्षपकस्य प्रागुक्ताभ्यस्तिसृष्वः संज्वलनको-
षे क्षीण इ संक्रामतः । तस्यैव संज्वलनमानं क्षीण एका नेद्वे
परिभाष्यमानेऽष्टाविंशतिचतुर्विंशतिसप्तदशशतदशपञ्चदश-
लक्षणाणि संक्रमस्थानानि न प्राप्यन्ते । इति प्रतिषिध्यन्ते ।
तेषु च प्रतिषिद्धेषु शेषाणि त्रयोविंशतिसंख्यानि संक्रम-
स्थानान्यवगन्तव्यानि । एतेषु संक्रमस्थानेषु मध्ये पञ्चविंश-
तिप्रकृत्यात्मकं संक्रमस्थानम् । साधारणपतया चतुष्प्रका-
रम् । तद्यथा-साधनादि भ्रुवमभ्रवं च । तत्राष्टाविंशतिसत्क-
र्मणः सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वयोः कृत्स्नित्योर्भवत् सादि, अ-
नादि मिथ्यादृष्टेनादि, अन्नवभ्रवना भव्याभव्यापेक्षया । शे-
षाणि तु संक्रमस्थानानि साधभ्रवाणि, कादाचित्कत्वात्
कृता मोहनीये संक्रमासंक्रमस्थानप्रकृषा ।

सम्प्रति पतङ्गदापतङ्गदस्थानप्रकृषार्थमाह—

सोलस बारसगड्ढग, वीसग जेवीसगा इमे छुच ।

वज्रिप मोहस्स पडि—गहा उ अट्टारस हवंति ॥ ११ ॥

‘सोलस’ ति षोडश द्वादशादौ विंशतिरूपविधिश्रव्याद्यश्च
षट् । तद्यथा-त्रयोविंशतश्चतुर्विंशतिः पञ्चविंशतिः षड्विंशतिः
सप्तविंशतिरष्टाविंशतिश्च । एतानि स्थानानि वक्ष्येतिष्य। शषा-
यकं द्वित्रिचतुः पञ्चषट्सप्तवदशैकादशत्रयोदशचतुर्दशप-
ञ्चदशसप्तदशाष्टादशैकोनविंशत्येकाविंशतिर्द्वाविंशतिलक्षणाणि
अष्टादश पतद्ग्रहस्थानानि भवन्ति । तत्र कस्मिन् पतद्ग्रहं
काः प्रकृतयः संक्रामन्तीत्यतद्भाष्यन्ते-तत्र मिथ्यादृष्टेष्टाविं-
शतिसत्कर्मणो मिथ्यात्वं सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वयोः पत-
द्ग्रह इति तस्मिन्नपसारिते शेषा सप्तविंशतिमिथ्यात्वपांड-
शकपाथान्यतरवदभयजुगुप्सादस्वरतिर्युगलारतिशोकयु-
गलान्यतरयुगललक्षणाया द्वाविंशतौ संक्रामति । तस्यैव स-
म्यक्त्व उद्भूतिते सप्तविंशतिसत्कर्मणो मिथ्यादृष्टमिथ्यात्वं-
सम्यग्मिथ्यात्वस्य पतद्ग्रह इति तस्मिन्नपसारिते शेषा षड्विं-
शतिः प्रागुक्तायां द्वाविंशतौ संक्रामति । तस्यैव मिथ्यादृष्टेः
सम्यग्मिथ्यात्वं उद्भूतित षड्विंशतिसत्कर्मणो मिथ्यात्वं न
कस्मिपि संक्रामतीति न तत्कस्याचित्पतद्ग्रह इति । तस्मिन्
प्रागुक्ताया द्वाविंशतेरपनीते शेषे एकविंशतिप्रकृतिसमुदा-
यात्मकं पतद्ग्रहं पञ्चविंशतिः । अथवाऽनादिमिथ्यादृष्टेः
षड्विंशतिसत्कर्मणो मिथ्यात्वं न कापि संक्रामति, नापि त-
त्राभ्या प्रकृतिरित्याचारार्थेयमावपरिच्छेदं मिथ्यात्वमपनीयते,
ततः शेषा पञ्चविंशतिः प्रागुक्तायामेकाविंशतौ संक्रामति ।
तथा चतुर्विंशतिसत्कर्मो मिथ्यात्वं गतः सन् यद्यपि मिथ्या-
त्वप्रत्ययो भूयाऽप्यनस्तुतुषमिधो बध्नाति, तथापि बध्ना-
वलीकागतं लकलकण्यायामिति कृत्वा सताऽपि तान् न
संक्रमयति । मिथ्यात्वं च सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वयोः प-
तद्ग्रहस्ततोऽनन्तानुबन्धिचतुष्टयमिथ्यात्ववर्जितः शेषास्त्र-
योविंशतिप्रकृतयः प्रागुक्तायां द्वाविंशतौ संक्रामन्ति । तदेवं
मिथ्यादृष्टेर्द्वाविंशतिपतद्ग्रहे सप्तविंशतिषड्विंशतित्रयोविंश-
तिसंक्रमाः । एकविंशतिपतद्ग्रहे च पञ्चविंशतिसंक्रम उक्तः,
शेषः संक्रमः पतद्ग्रहो वा न भवति । सासादनसम्यग्गृह्येस्तु
अष्टादशिकाभावाद्दृष्टमोहनीयत्रयस्य संक्रामाभावः । ततोऽप्य-

सर्वथा एकविंशतिरूपं पतद्ग्रहं पञ्चविंशतिरेव संक्रामति । सं-
म्यग्मिथ्यादृष्टेरपि शुद्धदृष्टिबाभावाद्दृष्टनत्रयस्य संक्रामाभाव
इति अष्टाविंशतिसत्कर्मणः सप्तविंशतिसत्कर्मणो वा पञ्चविं-
शतिः । चतुर्विंशतिसत्कर्मणः पुनरेकाविंशतिः । द्वादशकपायपु-
रुषवदभयजुगुप्साऽन्यतरयुगललक्षणं सप्तदशप्रकृतिसमुदाय-
रूपं पतद्ग्रहं संक्रामति । तदेवमुक्तौ सासादनसम्यग्मिथ्यादृ-
ष्टौ संप्रत्यविरतदशविरतप्रमसाप्रमस्तु संक्रामाणौ तुरदत्वात्
तु युगपत्पतङ्गदा उच्यन्ते-तेषामविरतादीनामपशमिकस-
म्यग्गृह्णीनां सम्यक्त्वलाभप्रथमसमयादारभ्य बाधदावलीका-
मात्रं तावत् सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वयोः पतद्ग्रहनैव भ-
वति, न संक्रमः, इति शेषा षड्विंशतिविरतानां द्वादश-
कपायपुरुषवदभयजुगुप्साऽन्यतरयुगलसम्यक्त्वसम्यग्मि-
थ्यात्वरूपं एकानविंशतिपतद्ग्रहे, देशविरतानां प्रत्याख्या-
नावरणसंज्वलनकपायपुरुषवदभयजुगुप्साऽन्यतरयुगलस-
म्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वलक्षणं पञ्चदशपतद्ग्रहे, प्रमसाऽप्रम-
सानां संज्वलनचतुष्टयपुरुषवदभयजुगुप्साऽन्यतरयुगलसम्य-
क्त्वसम्यग्मिथ्यात्वलक्षणं पञ्चदशपतद्ग्रहं संक्रामति । ते-
षामवाऽविरतसम्यग्गृह्णीनामनामवावलीकायाः परतः सम्य-
ग्मिथ्यात्वं संक्रमं पतद्ग्रहं च लभ्यते इति सप्तविंशतिः
प्रागुक्तेषु त्रिषु पतद्ग्रहेषु संक्रामति । तथा तेषामवाविरत-
सम्यग्गृह्णीनामनन्तानुबन्धिषड्विंशतिषु चतुर्विंशतिसत्क-
र्मणो क्षायोपशमिकसम्यग्गृह्णीनां सम्यक्त्वं पतद्ग्रह इति कृ-
त्वा शेषा त्रयोविंशतिः प्रागुक्तेष्वैकोनविंशत्यारिषु त्रिषु पत-
द्ग्रहेषु संक्रामति । ततो मिथ्यात्वं क्षपिते सति सम्यग्मि-
थ्यात्वं पतद्ग्रहभावे न लभ्यते, मिथ्यात्वं च संक्रमे न लभ्य-
ते । ततः शेषा द्वाविंशतिरित्येतदशविरतसंक्रामाणां यथा-
संख्यमष्टादशचतुर्दशदशरूपेषु पतद्ग्रहेषु संक्रामति । ततः
सम्यग्मिथ्यात्वे क्षपिते सति सम्यग्मिथ्यात्वस्य न संक्रमो
नापि पतद्ग्रह इत्येकविंशतिरविरतादीनां यथासंख्यं सप्तद-
शत्रयोदशनवकरूपेषु पतद्ग्रहेषु संक्रामति । सम्प्रत्यौपश-
मिकसम्यग्गृह्णीपशमभेदं वर्तमानस्य संक्रममाश्रित्य पत-
द्ग्रहविचिच्छेद्यते—चतुर्विंशतिसत्कर्मणः सम्यक्त्वं मिथ्या-
त्वसम्यग्मिथ्यात्वयोः पतद्ग्रह एवेति कृत्वा तस्मिन्नपसा-
रिते शेषा त्रयोविंशतिः पुनर्वसंज्वलनचतुष्टयसम्यक्त्वस-
म्यग्मिथ्यात्वरूपं सप्तपतद्ग्रहं संक्रामति, तस्यैवोपश-
मभेदार्थं वर्तमानस्थान्तरकाले कृते संज्वलनलोभस्य सं-
क्रमो न भवति इति तस्मिन्नपसारिते शेषा द्वाविंशतिः
पूर्वोक्त एव सप्तपतद्ग्रहे संक्रामति । तस्यैव नपुंसकवदे
उपशान्ते सप्तपतद्ग्रहं एकविंशतिः । ततः स्त्रीवदे उप-
शान्ते विंशतिः । ततः पुरुषवदेव प्रधानस्थिता ‘तमयो-
नावलीकाद्विकशेषायां’ ‘दुसु आबलियास्तु पदमाठरिस्तु
सेसास्तुऽपि य वेदः’ इति वचनात् पुरुषवदः पतद्ग्रहो
न भवति । ततः प्रागुक्तात् सप्तकपुरुषवदेऽपनीते शेषे
षट्करणं पतद्ग्रहं प्रागुक्ता विंशतिः संक्रामति । ततः षट्सु-
नोकपायेषुपशान्तेषु शेषाश्चतुर्दश प्रकृतयः प्रागुक्ते एव षट्-
रूपे पतद्ग्रहं संक्रामन्ति । ताश्च तावत्संक्रामन्ति यावत्स-
मयानमावलीकाद्विकम् । ततः पुरुषवदे उपशान्ते शेषा-
अथोदश षट्करणं पतद्ग्रहं संक्रामति । ताश्च तत्र ताश्च-

धावन्तमुद्भूतम् । ततः संज्वलनकोषस्य प्रथमस्थितौ समयोनावलिकात्रिकशेषायां संज्वलनकोषोऽपि ' तिसु आव-
लियासु समञ्ज-णियासु अपाङ्गिगहा उ संजलण' इति वच-
नात् पतद्ग्रहो न भवतीति प्रागुक्तात् षट्पात्स्मिन्नपसा-
रिते शेषे पञ्चकूपे पतद्ग्रहे ता एव त्रयोदश प्रकृतयः
संक्रामन्ति । ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणकोषद्विक
उपशान्ते शेषा एकादश प्रागुक्त एव पञ्चकपतद्ग्रहं संक्रा-
मन्ति । ताश्च तावधावत्समयानावलिकात्रिकम् । ततः
संज्वलनकोषे उपशान्ते शेषा दश प्रकृतयस्तस्मिन्नेव पञ्च-
कपतद्ग्रहे तावत्संक्रामन्ति यावदन्तमुद्भूतम् । ततः संज्व-
लनमानस्य प्रथमस्थितौ समयोनावलिकात्रिकशेषायां सं-
ज्वलनमानोऽपि पतद्ग्रहो न भवतीति पञ्चकात्स्मिन्नपनीते
शेषे चतुष्कूपे पतद्ग्रहे ता एव दश प्रकृतयः संक्राम-
न्ति । ताश्च तावधावत्समयानावलिकात्रिकम् । ततोऽ-
प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणकूपे मानद्विके उपशान्ते शेषा
अष्टौ प्रकृतयश्चतुष्कूपे एव पतद्ग्रहे संक्रामन्ति ।
ततः संज्वलनमाने उपशान्ते सप्त, ताश्च सप्त चतुष्कूपे
पतद्ग्रहेऽन्तमुद्भूतं कालं यावत्संक्रामन्ति । ततः संज्वलन-
मायायाः प्रथमस्थितौ समयोनावलिकात्रिकशेषायां संज्वलन-
मायाऽपि पतद्ग्रहो न भवतीति चतुष्कात्सम्यगपगतयां
शेषे त्रिकूपे पतद्ग्रहे पूर्वोक्ताः सप्त संक्रामन्ति । ताश्च-
तावधावत् समयानावलिकात्रिकम् । ततोऽप्रत्याख्यानप्र-
त्याख्यानावरणलक्षणं मायाद्विके उपशान्ते शेषाः पञ्च प्र-
कृतयश्चिकूपे पतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ताश्च तावधावत्सम-
यानावलिकात्रिकम् । ततः संज्वलनमायायामुपशान्ता-
यां शेषाभ्यन्तः प्रकृतयः संक्रामन्ति । ताश्च तावधाव-
दन्तमुद्भूतम् । ततोऽनिवृत्तबाधरसम्परायचरमसमयेऽप्र-
त्याख्यानप्रत्याख्यानावरणलक्षणं लोभद्विके उपशान्ते शेष
द्वे प्रकृतौ संक्रामतः । ते च मिथ्यात्वसम्परिमित्यावलक्षणं ।
नवैतं संज्वलनलोभे संक्रामतः दशमोऽहनीयचारित्रमा-
हनीययोः परस्परं संक्रामाभावात् । ततस्तस्यापि पतद्ग्रहता
न भवतीति द्वयोरेव ते द्वे संक्रामतः । तत्र मिथ्यात्वं स-
म्यक्त्वसम्परिमित्यावयोः, सम्यग्मिथ्यात्वं सम्यक्त्वे । त-
देवमौपशमिकसम्यगदृष्टरूपशमभ्रंशं संक्रमपतद्ग्रहविभिरु-
क्तः । सम्प्रति क्षाधिकसम्यगदृष्टरूपशमभ्रंशं संक्रमपतद्ग्रह-
विभिरुच्यते-तत्रानन्तानुबन्धिचतुष्टयदर्शनचिकूपे सप्तक-
क्षापते सति एकविंशतिसंक्रमां सन् क्षाधिकसम्यगदृष्ट-
रूपशमभ्रं प्रतिपद्यत । तस्य चान्तमुद्भूतं कालं यावत्पुरु-
षवेदसंज्वलनचतुष्टयकूपे पञ्चकपतद्ग्रहं एकविंशतिः संक्रा-
मति । ततोऽन्तरकरणे कृतं सति संज्वलनलोभस्य संक्र-
मो न भवतीति एकविंशतस्तस्मिन्नपनीते शेषा विंशतिः
पञ्चकपतद्ग्रहे संक्रामति । सा चान्तमुद्भूतं कालं यावत् ।
ततो नपुंसकवेदे उपशान्ते एकान्विशतिः । साऽपि चान्तमु-
द्भूतं कालं यावत् । ततः स्त्रीवेदे उपशान्ते शेषा अष्टादश
प्रकृतयस्तस्मिन्नेव पञ्चकपतद्ग्रहं संक्रामन्ति । ताश्च तत्र
तावत् यावदन्तमुद्भूतम् । ततः पुरुषवेदस्य प्रथमस्थितौ स-
मयानावलिकात्रिकशेषायां पुरुषवेदः पतद्ग्रहो न भवतीति
पञ्चकात्स्मिन्नपगतं शेषे चतुष्कूपे पतद्ग्रहे ता एकादश-
दश प्रकृतयः संक्रामन्ति । ततः षट्सु नोक्तायेषु पतद्ग्रहेषु

शेषा द्वादश प्रकृतयश्चतुष्कूपे एव तस्मिन् पतद्ग्रहे सं-
क्रामन्ति । ताश्च तावधावत्समयानावलिकात्रिकम् । ततः
पुरुषवेद उपशान्ते एकादश । ताश्चतुष्कूपे पतद्ग्रहे ताव-
त्संक्रामन्ति यावदन्तमुद्भूतम् । ततः संज्वलनकोषस्य प्रथ-
मस्थितौ समयोनावलिकात्रिकशेषायां संज्वलनकोषोऽपि
पतद्ग्रहो न भवतीति चतुष्कात्स्मिन्नपगतं शेषं त्रिकू-
पे पतद्ग्रहे ताः पूर्वोक्ता एकादश प्रकृतयः संक्रामन्ति । ताश्च
तावधावत् समयानावलिकात्रिकम् । ततोऽप्रत्याख्यान-
प्रत्याख्यानावरणलक्षणे कोषद्विके उपशान्ते शेषा नव प्रकृ-
तयः पूर्वोक्त एव त्रिकूपे पतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ताश्च ताव-
धावत्समयानावलिकात्रिकम् । ततः संज्वलनकोषे उपशा-
न्तेऽष्टौ संक्रामन्ति । ताश्च त्रिकूपे पतद्ग्रहे तावत्संक्राम-
न्ति यावदन्तमुद्भूतम् । ततः संज्वलनमानस्य प्रथमस्थितौ
समयानावलिकात्रिकशेषायां संज्वलनमानोऽपि पतद्ग्रहो न
भवतीति त्रिकात्स्मिन्नपनीते शेषे द्विकूपे पतद्ग्रहे पूर्वो-
क्ता अष्टौ प्रकृतयः संक्रामन्ति । ताश्च तावधावत्समयाना-
वावलिकात्रिकम् । ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणलक्ष-
णं मानद्विके उपशान्ते शेषाः षट् प्रकृतयो द्विकपतद्ग्रहं संक्रा-
मन्ति ताश्च तावधावत्समयानावलिकात्रिकम् । ततः सं-
ज्वलनमाने उपशान्ते पञ्च संक्रामन्ति । ताश्च द्विकूपे
पतद्ग्रहे तावत् संक्रामन्ति यावदन्तमुद्भूतम् । ततः संज्वल-
नमायायाः प्रथमस्थितौ समयानावलिकात्रिकशेषायां संज्व-
लनमायाऽपि पतद्ग्रहो न भवतीति द्विकात्सम्यगपगतायां
शेषे संज्वलनलोभे एवेकस्मिन्ताः पञ्च प्रकृतयः संक्राम-
न्तीति । ताश्च तावधावत् समयानावलिकात्रिकम् । ततोऽ-
प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणलक्षणं मायाद्विके उपशान्ते शेषा
स्तिष्ठः प्रकृतयः संज्वलनलोभे संक्रामन्ति । ताश्च तावधावत्
समयानावलिकात्रिकम् । ततः संज्वलनमायायामुपशान्ता-
यां शेषे द्वे अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणलोभस्तथैव प्रकृती
संज्वलनलोभे संक्रामतः, ते चान्तमुद्भूतं कालं यावत् । ततोऽ-
निवृत्तिबाधरसम्परायगुणस्थानचरमसमये तं अग्न्युपशान्ते
इति न किमपि कर्तव्यं संक्रामति । तदेवं क्षाधिकसम्यगदृष्टरूप-
शमभ्रंशं संक्रमपतद्ग्रहविधिचक्रः । सम्प्रति क्षाधिकसम्यग-
दृष्टः क्षपकभ्रंशं संक्रमपतद्ग्रहविधिचक्रमिधीयते-तत्र क्षादि-
कसम्यगदृष्टरूपविंशतिसंक्रमां क्षपकभ्रं प्रतिपद्यत । तस्य
चानिवृत्तिबाधरसम्परायगुणस्थानं प्राप्तस्य पुरुषवेदसंज्वलन-
चतुष्टयकूपे पञ्चकपतद्ग्रहं पथमत एकविंशतिप्रकृतयः संक्रा-
मन्ति । ततोऽष्टसु कथायेषु क्षीणेषु त्रयोदश, ताश्चान्तमुद्भूतं
कालं यावत् । ततोऽन्तरकरणे कृतं सति संज्वलनलोभस्य
संक्रमो न भवतीति शेषा द्वादश प्रकृतयस्तस्मिन्नेव पञ्चक-
पतद्ग्रहे संक्रामन्ति, ताश्चान्तमुद्भूतं कालं यावत् । ततो न
पुंसकवेदे क्षीणे एकादश, ता अपि अन्तमुद्भूतं कालं याव-
त् । ततः स्त्रीवेदे क्षीणे दश । ता अग्न्यन्तमुद्भूतं कालं यावत्
तस्मिन्नेव पञ्चकूपे पतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ततः पुरुषवेदस्य
प्रथमस्थितौ समयानावलिकात्रिकशेषायां पुरुषवेदः पतद्ग्रहो
न भवतीति पञ्चकात्स्मिन्नपनीते शेषे चतुष्कूपे पतद्ग्रहे
ता एव दश संक्रामन्ति । ताश्च तावधावत्समयानावलिका-
त्रिकम् । ततः षट्सु नोक्तायेषु क्षीणेषु शेषाभ्यन्तः प्र-
कृतयस्तस्मिन्नेव चतुष्कूपे पतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ततः पुरु-

ष्वेदः क्षीणः । तत्समये च संज्वलनक्रोधस्यापि पतद्ग्रहता न भवतीति तस्मिन्नपगते शेषासु तिसृषु प्रकृतिषु तिष्ठः प्रकृतयः संक्रामन्ति, ताश्चान्तर्मुहूर्तं कालं यावत् । ततः समयोनावलिकादिकेन कालेन संज्वलनक्रोधः क्षीयते । तत्समये च संज्वलनमानस्याऽपि पतद्ग्रहता न भवतीति शेषयो-
द्वयोः प्रकृत्याहं प्रकृती संक्रामतः, ते चान्तर्मुहूर्तं कालं यावत् । ततः समयोनावलिकादिकेन कालेन संज्वलनमा-
नोऽपि क्षीयते । तत्समयमेव च संज्वलनमायाया अपि पतद्ग्रहता न भवति । तत एकस्यामेव संज्वलनलोभल-
क्षणयां प्रकृतौ संज्वलनमायालक्षणा एका प्रकृतिः संक्रा-
मति, सा चान्तर्मुहूर्तं कालं यावत् । तत आवलिकादिकेन कालेन संज्वलनमायाऽपि क्षीयते । तत ऊर्ध्वं न किमपि का-
पि संक्रामति ।

सम्प्रति यथाह्नुकेषु पतद्ग्रहेषु प्रत्येकं संक्रमस्थानानि
संकलयन्साह—

छवीससत्तवीसा-ख संक्रमो होउ चउसु ठाणेसु ।

बावीसपञ्चरसगे, एकारस इगुखवीसाए ॥ १२ ॥

‘ छवीस ’ इति चतुर्षु स्थानेषु पतद्ग्रहकेषु । तद्यथा—
द्वाविंशतौ, पञ्चदशकं, एकादशकं, एकोनविंशतौ च व-
द्विंशतिनिसप्तविंशत्याः संक्रमा भवति । तत्र द्वाविंशतौ मि-
थ्यादष्टेः, पञ्चदशकं देशविरतस्य, एकादशकं प्रमत्ताप्रम-
त्तयोः, एकोनविंशतौ अविरतसम्यग्दष्टेः ।

सत्तरसएकवीसा-सु संक्रमो होइ पञ्चवीसाए ।

नियमा चउसु गर्हसु, नियमा दिट्ठी कए तिविहं ॥ १३ ॥

‘ सत्तरस ’ इति—सप्तदशकैकविंशत्याः पञ्चविंशतेः संक्रमा भवति । तत्र सप्तदशकं मिथ्यादष्टेः, एकविंशतौ मिथ्यादष्टेः सासादनस्य च । अथ च पञ्चविंशतेः सप्तदशकैकविंशत्याः संक्रमो नियमाश्चनसुष्वपि गतिषु प्राप्यते । नियमाश्च सप्त-
दशकं सासादनैकविंशतौ च पञ्चविंशतेः संक्रमाः त्रिविधा-
यां-त्रिप्रकारायां दृष्टौ दर्शनमोहनीय कृतायां वेदितव्यः । मि-
थ्यादष्टेस्त्वेकविंशतौ पञ्चविंशतिनिसंक्रमोऽनादिमिथ्यादष्टेऽपि भवति । ‘ कए ’ इति ‘ तिविहं ’ इति च पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृ-
तत्वात् ।

बावीसपञ्चरसगे, सत्तगएकारसिगुखवीसासु ।

तेवीसाए नियमा, पंच वि पंचिदिएसु भवे ॥ १४ ॥

‘ बावीस ’ इति त्रयोविंशतेः संक्रमो द्वाविंशतिपञ्चदशकस-
प्तकैकादशकैकानविंशतिरूपेषु पञ्चसु पतद्ग्रहेषु भवति । तत्र
द्वाविंशतौ मिथ्यादष्टेः, पञ्चदशकं देशविरतस्य, सप्तकं
औपशमिकसम्यग्दष्टेरुपशमधेयां वर्तमानस्य, एकदशकं
प्रमत्ताप्रमत्तयोः, एकोनविंशतौ अविरतसम्यग्दष्टेः । एता-
नि च पञ्च पतद्ग्रहस्थानानि पञ्चभिन्नयन्त्रे भवन्ति ॥

चोहसगदसगसत्तग, अट्टारसगे य होइ बावीसा ।

नियमा मणुयगईए, नियमा दिट्ठीकए दुविहं ॥ १५ ॥

‘ चोहस ’ इति द्वाविंशतिः संक्रमयोग्या भवति, चतुर्दशकं
दशकं सप्तकंऽष्टादशकं च । तत्र चतुर्दशकं देशविरतस्य,

दशकं प्रमत्ताप्रमत्तयोः, सप्तकं औपशमिकसम्यग्दष्टेरुपश-
मधेयां वर्तमानस्य, अष्टादशकं अविरतसम्यग्दष्टेः एषा
च द्वाविंशतिनियमाम्नुजगतौ भवति, नान्यत्र । नियमाश्च
दृष्टौ द्विविधायां कृतायां सम्यक्त्वसम्यगनिमध्यात्वयोरिव
सत्तोरित्यर्थः ।

तेरसगनवगसत्तग, सत्तारसपणगएकवीसासु ।

एकवीसा संक्रमइ, सुद्धसासादनमीसेसु ॥ १६ ॥

‘ तेरस ’ इति त्रयोदशकनवकसप्तकसप्तदशकपञ्चकैकविंशति-
रूपेषु षट्सु पतद्ग्रहैकविंशतिः संक्रामति । केषु जीवेष्वि-
त्याह-शुद्धसासादनमिधेषु शुद्धेषु विशुद्धाष्टेषु अविरतस-
म्यग्दष्ट्यादेषु सासादनमिधेषु । तत्र त्रयोदशकं देशविरत-
स्य, नवकं प्रमत्ताप्रमत्तयोः, सप्तकं औपशमिकसम्यग्दष्टे-
रुपशमधेयां वर्तमानस्य, सप्तदशकं अविरतसम्यग्दष्टेर्मि-
थ्यादष्टेः, पञ्चकं क्षाधिकसम्यग्दष्टेरुपशमधेयां वर्त-
मानस्य क्षपकधेयां वा एकविंशतौ सासादनस्य इह-
यराचार्यैश्चतुर्विंशतिसत्कर्मां सन्नुपशमधेयातः प्रतिपत्तन्
मिथ्यात्वाभिमुखः सासादन इत्येत, तन्मते सासादनस्यैक-
विंशतावेकविंशतिः संक्रमेऽभिहित्वा अन्यथा पुनरन्तानु-
बन्धुद्वयसहितस्य सासादनस्यैकविंशतौ पञ्चविंशतरेव सं-
क्रम प्राप्यते । सा च प्रागेवाह्ना ।

एत्तो अविसेसा सं-क्रमंति उवसामगे व खवगे वा ।

उवसामगेसु वीमा, य सत्तगं छकपणगे य ॥ १७ ॥

‘ एत्तो ’ इति इत ऊर्द्धमविंशताः सप्तदश संक्रमाः संक्रामन्ति,
उपशमकं क्षपकं वा । तत्र विंशतिः संक्रमयोग्या सप्तकं षट्
पञ्चकं चौपशमिकेषु प्राप्यते । तत्रापि सप्तकं षट् चौपशमि-
कसम्यग्दष्टेरुपशमधेयां वर्तमानस्य पञ्चकं क्षाधिकसम्यग्-
दष्टेरुपशमधेयाम् ।

पंचसु एगुखवीसा, अट्टारस पंचगे चउके य ।

चउदस छसु पगईसु, तेरसगं छकपणगमि ॥ १८ ॥

‘ पंचसु ’ इति—पञ्चकं एकोनविंशतिः संक्रामति । सा च
क्षाधिकसम्यग्दष्टेरुपशमधेयां वर्तमानस्य । तथा तस्यैवा-
ष्टादश संक्रामन्ति पञ्चकं चतुष्कं च, तथा चतुर्दश षट्सु प्र-
कृतिषु । ताश्चौपशमिकसम्यग्दष्टेरुपशमधेयां वर्तमान-
स्य तथा त्रयोदशकं षट्कं पञ्चकं च । तत्र षट्कं औपशमिक-
सम्यग्दष्टेरुपशमधेयां वर्तमानस्य, पञ्चकं क्षपकधेयाम् ।

पंच चउके बारस, एकारस पंचगे तिगचउके ।

दसगं चउकपणगे, नवगं च तिगमि भोधव्वं ॥ १९ ॥

‘ पंच ’ इति—पञ्चकं चतुष्कं च द्वादश संक्रामन्ति । ताश्च
पञ्चकं क्षपकधेयां, चतुष्कं क्षाधिकसम्यग्दष्टेरुपशमधेयां व-
र्तमानस्य । तथैकादश पञ्चकं त्रिकं चतुष्कं च संक्रामन्ति ।
तत्र पञ्चकं औपशमिकसम्यग्दष्टेरुपशमधेयां (वर्तमान-
स्य, क्षपकधेयां) त्रिकं चतुष्कं च क्षाधिकसम्यग्दष्टेरुपश-
मधेयां च, तथा दशकं चतुष्कं पञ्चकं च संक्रामति ।
तच्चौपशमिकसम्यग्दष्टेरुपशमधेयां वर्तमानस्य क्षपकधे-
यां च । तथा नवकं त्रिकं योज्यम् । तच्च क्षाधिकसम्य-
ग्दष्टेरुपशमधेयां वर्तमानस्य ।

अद्दु दुगतियचउके, सत्त चउके तिगे य बोधव्वा ।

छकं दुगम्मि नियमा, पंच तिग एकगदुगे य ॥ २० ॥
'अद्दु' नि अष्टौ द्विकं त्रिके चतुष्के च संक्रामन्ति । तत्र द्विके त्रिके च क्षायिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेद्यां वर्तमानस्य, चतुष्के औपशमिकसम्यग्दृष्टः । तथा सप्त त्रिके चतुष्के च बोद्धव्याः । ताश्च त्रिके चतुष्के औपशमिकसम्यग्दृष्टेरेवापशमभेद्यां वर्तमानस्य वर्तितव्याः । तथा षट्के द्विके एव नियमाद्भवति । तच्च क्षायिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेद्यां वर्तमानस्य । तथा पञ्च त्रिके एकके द्विके च संक्रामन्ति । तत्र त्रिके औपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेद्यां वर्तमानस्य । द्विके एकके च क्षायिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेद्याम् ।

चत्तारि तिगचउके, तिभि तिगे एकगे य बोधव्वा ।

दो दुसु एकाए वि य, एका एकाए बोधव्वा ॥ २१ ॥

'चत्तारि' ति चतस्रस्त्रिके चतुष्के च संक्रामन्ति । तत्र त्रिके औपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेद्यां वर्तमानस्य, चतुष्के क्षपकभेद्याम् । तथा तिस्रस्त्रिके एकके च बोद्धव्याः । तत्र त्रिके क्षपकभेद्याम् । एकके क्षायिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेद्याम् । तथा द्व प्रकृती द्वयोरैकस्यां च संक्रामतः । तत्र द्वयोः क्षपकभेद्यामौपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेद्याम् । एकस्यां तु क्षायिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेद्याम् । तथैकप्रकृतिरैकस्यां बोद्धव्या, सा च क्षपकभेद्यामिव । एतच्च पतद्रूपेषु संक्रमस्थानसंकलने प्रागुक्तं सप्त पञ्च पतद्रूपेषु संक्रमस्थानसम्बन्धं पट्टकादौ प्रत्यायं परिभाषनीयम् । सम्प्रति पतद्रूपेषु संक्रमस्थानसंकलने मार्गणोपायानाह—

अणुपुण्विष्णुणुपूर्वा, कीरणमभीण्ये य दिट्ठिमोहम्मि ।

उवसामगे य ख्वंग, य संक्रमे मग्गणोवाया ॥ २२ ॥

'अणुपुण्वि' नि पतद्रूपेषु संक्रमे संक्रमस्थानसंकलनचिन्तायामन्ते मार्गणोपायाः । तथाहि—किमिदं संक्रमस्थानमानुपूर्व्यां संक्रमे उपपद्यतेऽनानुपूर्व्यां बोधयत्र वा ? तथा कीण्ये इष्टिमोहं आहोर्भिवत्कीण्ये उभयत्र वा ? । तथा औपशमिके उत्तम्बित् क्षपके उभयत्र वर्तते ? ।

तदेवमुक्तो माहनीयस्य प्रपञ्चतः संक्रमपतद्रूपद्विविधिः । सम्प्रति नामकर्मणोऽभिधीयते । तत्र द्वादशनामकर्मणः संक्रमस्थानानि । तथा चाह—

तिदुगेगसयं छप्पस, चउतिगनउई य इगुणनउईया ।

अद्दुचउदुगेकसीई, संक्रमा बारस य छहे ॥ २३ ॥

'तिदुगेगसयं' ति षष्ठं नामकर्मणि द्वादश संक्रमस्थानानि । तद्यथा—ऽयुत्तरशतं, द्युत्तरशतम्, एकोत्तरशतं, वक्षवतिः, पञ्चनवतिः, चतुर्नवतिः, त्रिनवतिः, एकोननवतिः, अष्टाशीतिः, चतुरशीतिः, द्वयशीतिः, एकाशीतिश्चेति । तत्र नाम्नः सर्वसंख्यया ऽयुत्तरं प्रकृतिशतम् । तद्यथा—गतिचतुष्टयं, जातिपञ्चकं, शरीरपञ्चकं, संघातपञ्चकम्, बन्धनपञ्चकम्, संस्थानपट्टं, संहननपट्टम्, अङ्गोपाङ्गव्ययं, वरीपञ्चकं, गन्धद्विकं, रसपञ्चकं, स्पर्शपट्टकम्, अगुरुलघु, प्रातुपूर्वाचतुष्टयं, पराधातुपञ्चातुल्यसातपोद्धातु, बहयायागतिः । द्विकप्रसत्यावरणाद्वस्त्वसाभासरास्रत्येकपर्यासापर्यासस्थिग्रास्थिगृशुभाशु-

भसुभगदुभंगतुःस्वरसुस्वरदेवान्नेषामाश्रयः कीर्तियशः कीर्तिनिर्माणनीर्थकत्वाणि च । एतदेव च तीर्थेकररहितं इत्युत्तरशतम् । अथवा—यशः कीर्तिरहितं इत्युत्तरशतम् । तीर्थेकरयशः कीर्तिरहितमकोत्तरशतम् । ऽयुत्तरशतमेवाहारकसत्तकरहितं वक्षवतिः । सैव तीर्थेकररहिता पञ्चनवतिः । अथवा—यशः कीर्तिरहितता पञ्चनवतिः । यशः कीर्तिनीर्थेकररहिता चतुर्नवतिः । तीर्थेकररहिता पञ्चनवतिरेव देवगतिरेवानुपूर्व्योद्धतलितयोस्त्रिनवतिः । अथवा—नरकगतिनरकानुपूर्वीरहिता त्रिनवतिः । ऽयुत्तरशतान्नरकगतिनरकानुपूर्वीतिर्यग्गतिरित्येवानुपूर्वीपञ्चेन्द्रियजातिवर्जेशेषजातिचतुष्टयपर्यावरणसमाधारणाऽऽतपोद्धोतलकक्षासु अङ्गोपाङ्गसु प्रकृतिषु कीणासु यशः कीर्तौ चापनीतायामेकोननवतिर्भवति । सैव तीर्थेकररहिताऽष्टाशीतिः । त्रिनवतिर्वाक्पिपलसत्के उद्धतिते नरकगतिनरकानुपूर्व्योद्धतलितयोः शेषा चतुरशीतिर्यवति । मनुजगतिमनुजानुपूर्व्योद्धतलितयोर्द्वयशीतिः । अथवा—वर्णवतिः प्रागुक्तासु त्रयोदशसु प्रकृतिषु कीणासु यशः कीर्तौ चापनीतायां द्वयशीतिः । सैव तीर्थेकररहिता एकाशीतिः । एतानि नाम्नः संक्रमस्थानानि ।

सम्प्रति पतद्रूपस्थानप्रतिपादनार्थमाह—

तेवीसपंचवीसा, छव्वीसा अद्दुवीसगुक्कीसा ।

तीसकृतीसएगं, पडिग्गहा अद्दु नामस्स ॥ २४ ॥

'तेवीस' नि त्रयोविंशतिः, एकाविंशतिः, चतुरविंशतिः, अष्टाविंशतिः, एकोनविंशत्, त्रिंशत्, एकत्रिंशत्, एका चतुष्टयी नाम्नः पतद्रूपस्थानानि भवन्तीति ।

सम्प्रति काः ? प्रकृतयः कुत्र संक्रामन्तीत्येतन्निरूपणार्थमाह—

एकगदुगमयपणचउ, नउईता तेरुक्खिया माऽवि ।

परमवियबंधवोच्छेय उपरि सेहीई एकस्स ॥ २५ ॥

'एकग' सि पारमविकीर्णा—परमवक्षवत्यां नामप्रकृतीनां देवगतिप्राप्त्यर्थेकत्रिंशदादीनां द्रव्यव्यवस्थेति उपरि—द्वयोरपि भेद्यारूपशमक्षपकभेद्युत्तरशतैरैकस्यां यशः कीर्तिलक्षणायां प्रकृतौ बध्यमानायांमात्रौ संक्रमस्थानानि संक्रामन्ति । तद्यथा—एकोत्तरशतं, इत्युत्तरशतं, पञ्चनवतिः, चतुर्नवतिः, 'ता' इति ताभ्यश्चान्नस्येदिद्विजानि चत्तारि संक्रमस्थानानि त्रयोदशान्युनाति चत्तारि भवन्ति । तद्यथा—अष्टाशीतिः, एकोननवतिः, द्युशीतिः, एकाशीतिश्चेति । तत्र ऽयुत्तरशतसत्कर्मणो यशः कीर्तिरित्यप्रमाना पतद्रूप इति तस्यामुत्सारितायां शेषे इत्युत्तरशतं यशः कीर्तिपतद्रूपे संक्रामति । एवमेव इत्युत्तरशतसत्कर्मण एकोत्तरं शतम् । तथा वरणवतिसत्कर्मणो यशः कीर्तिः पतद्रूप इति तस्यामुत्सारितायां शेषा पञ्चनवतिः तद्वर्गं कदाः कीर्तौ संक्रामति । एवमेव पञ्चनवतिसत्कर्मणश्चतुर्नवतिः । तथा ऽयुत्तरशतसत्कर्मणश्चतुर्दशसु पूर्वोक्तं नामकर्मणु कीणेषु सत्सु यशः कीर्तिः पतद्रूप इति तस्यामपगतार्थं शेषा एकोननवतिर्यशः कीर्तौ संक्रामति । इत्युत्तरशतसत्कर्मणः पुनश्चतुर्दशसु कीणेष्वष्टाशीतिः संक्रामति । वक्षवतिसत्कर्मणश्चतुर्दशसु यशः कीर्तिः द्वयशीतिः । पञ्चनवतिसत्कर्मण एकाशीतिः ॥

यकमिश्रप्रकृतिसमुदायके पतुप्रहे चत्वारि संक्रम-
स्थानानि तथा चाह—

तिगदुगसयै अर्धग-मउई य जइस्स एकतीसाए ।

एगंतसेविजागे, वजिय तीसिगुयतीसासु ॥ २६ ॥

‘तित’ चि धीरेरप्रसन्नस्थायीपूवैकरवस्य च देवगतिपञ्चमिन्द्र-
यजातिवैकियशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैकियाङ्गापाङ्गवानुपुषीप-
राधातोच्छ्वासप्रसन्नस्थविहायोगगतित्रलबादरपयांसप्रत्ये-
कस्थिरगुणमनुगुणस्वरविषयशः कीर्तितैजसकामिण्यवशिदि-
चतुष्काललक्षपञ्चातिमिमौश्रुतिथेकराहारकद्रिकलक्षणांमक-
श्रियान् बभनस्तैजसप्रसन्नस्थविहायोगगतित्रलबादरपयांसप्रत्ये-
कस्थिरगुणमनुगुणस्वरविषयशः कीर्तितैजसकामिण्यवशिदि-
पतद्बुधे इत्युत्तरशतं द्वुत्तरशतं चषवतिः पञ्चनवत्यतिर-
ति चत्वारि संक्रमस्थायीनि संक्रामन्ति । तत्र इत्युत्तरशतं
तीर्थं तदाहारकयौवैष्णवीलकावामपगतायामेकश्रित्यत्क्रान्ति-
पतद्बुधे संक्रामति । तीर्थिकरनाञ्चः पुनर्वेष्वाधलिकायामन-
पगतयां द्वुत्तरशतं । आहारकसप्तकस्य तु कथाघावल-
िकायामनगतयां चषवतिः । तीर्थेकाराहारकसप्तकस्य तु पुन-
र्वेष्वाधलिकायामनवेष्वाधलिकायामनगतयां पञ्चनवतिः । ‘एगंतं’ त्यादि
एकान्तेन भ्रंशयोग्यानि यानि संक्रमस्थानानि एकांशरशतच-
तुनवत्येकोननवत्यह्माश्रित्येकाश्रितिरूपाणि । एतानि हि भ्रंशा-
व चसमानिन यशः कीर्तितैजसक्यां यध्यमानायां संक्रममाणा-
नि प्राप्यन्त, नाभ्यन्त । नन्तस्तानि चर्जयित्वा शेषाणि इत्युत्तरश-
तद्वृत्तस्य चषवतिः पञ्चनवतिः त्रिनवतिः चतुस्त्रिंशतिः चश्री—
तिरूपाणि श्रित्यपतद्बुधे एकान्तेनैकश्रित्यपतद्बुधे च सप्त संक्राम-
नानामि भवतिस्तत्र इत्युत्तरशतसकर्मणो देवस्य सत्यगृह-
स्तेजसकामिण्यवशिदिचतुष्काललक्षपञ्चातिनिर्माणपञ्चमिन्द्रय-
जात्यौदारिकशरीरीदारिककाङ्क्षापाङ्गलमचतुरस्रसंस्थानवज्रव-
भनाराच संहननमनुजगतिमनुजानुपुषीत्रलबादरपयांसप्रत्ये-
कस्थिराधिपराध्वनरस्य माधुमाध्यनसुप्रमगुणस्वरविषयशः—
कीर्तिपराधातोच्छ्वासप्रसन्नस्थविहायोगगतितीथेरलक्षणां म-
नुजगतिप्रयोग्यां तीर्थेकलामसहिनां श्रितान् बभनस्तद्वृत्तश-
तं तस्मिन् श्रित्यपतद्बुधे संक्रामति । द्वुत्तरशतसकर्म-
णां प्रमत्तसंपत्तिप्राप्त्यैवैकरवस्य च देवगतिपञ्चमिन्द्रियजाति-
वैकियशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैकियाङ्गापाङ्गवानुपुषीप-
राधातोच्छ्वासप्रसन्नस्थविहायोगगतित्रलबादरपयांसप्रत्येकस्थिर-
गुणमनुगुणस्वरविषयशः कीर्तितैजसकामिण्यवशिदिचतुष्काल-
लक्षपञ्चातिमिमांसाहारकद्रिकलक्षणां देवगतिप्रयोग्यां श्रि-
यतं बभनतां द्वुत्तरशतं तस्मिन् श्रित्यपतद्बुधे संक्रामत ।
अथवा—द्वुत्तरशतसंक्रमस्थायीमेकिन्द्रियादीनामुद्घातसहितां
ह्रीमिन्द्रयादीनां तैजसादीनां गुरुलक्षपञ्चातिनिर्माणय-
दिचतुष्काललक्षपञ्चातिमिमौश्रुतिथेकराहारकद्रिकलक्षणांमक-
श्रियान् बभनस्तैजसप्रसन्नस्थविहायोगगतित्रलबादरपयांसप्रत्येकस्थिर-
गुणमनुगुणस्वरविषयशः कीर्तितैजसकामिण्यवशिदिचतुष्काल-
लक्षपञ्चातिमिमांसाहारकद्रिकलक्षणां देवगतिप्रयोग्यां श्रि-
यतं बभनतां द्वुत्तरशतं तस्मिन् श्रित्यपतद्बुधे संक्रामत । अथवा—
द्वुत्तरशतसंक्रमस्थायीमेकिन्द्रियादीनामुद्घातसहितां ह्रीमिन्द्रयादीनां
तैजसादीनां गुरुलक्षपञ्चातिनिर्माणयदिचतुष्काललक्षपञ्चातिमिमौश्रुति-
थेकराहारकद्रिकलक्षणांमकश्रियान् बभनस्तैजसप्रसन्नस्थविहायोग-
गतित्रलबादरपयांसप्रत्येकस्थिरगुणमनुगुणस्वरविषयशः कीर्तितैजस-
कामिण्यवशिदिचतुष्काललक्षपञ्चातिमिमांसाहारकद्रिकलक्षणां देवगतिप्र-
योग्यां श्रियतं बभनतां द्वुत्तरशतं तस्मिन् श्रित्यपतद्बुधे संक्रामत ।
अथवा—द्वुत्तरशतसंक्रमस्थायीमेकिन्द्रियादीनामुद्घातसहितां ह्रीमिन्द्रयादीनां
तैजसादीनां गुरुलक्षपञ्चातिनिर्माणयदिचतुष्काललक्षपञ्चातिमिमौश्रुति-
थेकराहारकद्रिकलक्षणांमकश्रियान् बभनस्तैजसप्रसन्नस्थविहायोग-
गतित्रलबादरपयांसप्रत्येकस्थिरगुणमनुगुणस्वरविषयशः कीर्तितैजस-
कामिण्यवशिदिचतुष्काललक्षपञ्चातिमिमांसाहारकद्रिकलक्षणां देवगतिप्र-
योग्यां श्रियतं बभनतां द्वुत्तरशतं तस्मिन् श्रित्यपतद्बुधे संक्रामत ।

[illegible]

अद्वाबीसाएँ वि ते, वासीइ तिसयवअिया पंच ।

તે વિષય વાસીદ્વિજયા, સેસેસું જનહવજા ॥ ૨૭ ॥

‘अद्वावीसाय’ त्ति अष्टाविंशतावपि तान्येव पूर्वोक्ता—
नि द्वाशीतिभ्युत्तरशतवर्जितानि शेषाणि द्रष्टुत्तरशतपञ्च-
वतिपञ्चनवतित्रिनवतिचतुरशीतिकृपाणि पञ्च संक्रमस्था-
नानि संक्रामन्ति । तत्र मिथ्यादृष्टेर्नरकगतिप्रायोग्यां नरक-
गतिनरकानुपूर्वीपञ्चेन्द्रियजातिवैक्रियशरीरवैक्रियाङ्गोपाङ्गदु-
ष्टसंस्थानपराधानोच्छ्वासप्रशस्तविहायंगतित्रिसंवावरप-
थासप्तप्रत्येकस्थिरास्थिरान्यतरशुभाशुभाभ्यन्तरदुर्भेगदुःस्वरा-
नाद्यायशःकीर्तिलक्षणादिचतुष्कागुललघूपघाततैजसकर्मण-
निर्माणलक्षणां, तथा मिथ्यादृष्टः सम्यग्दृष्टेर्वा देव-
गतिप्रायोग्यां तैजसकर्मण्यवर्णादिचतुष्कागुललघूपघातनि-
र्माणदेवगतिदेवानुपूर्वीपञ्चेन्द्रियजातिवैक्रियशरीरवैक्रियाङ्गो-
पाङ्गसमचतुरदशसंस्थानपराधानोच्छ्वासप्रशस्तविहायंगति—
त्रिसंवावरपथासप्तप्रत्येकस्थिरास्थिरान्यतरशुभाशुभाभ्यन्तरसु-
भगसुखसादययशःकीर्त्ययशःकीर्त्यन्तरलक्षणाष्टाविंशति ब-
ध्नतो द्रष्टुत्तरशतसत्कर्मणो द्रष्टुत्तरशतमष्टाविंशतिपतद्ब्रह्मे
संक्रामति । तथा मनुष्यस्य तीर्थकरनामसत्कर्मणः पूर्वमेव
नरके बद्धायुष्कस्य सतो नरकामिमुखस्य सतो मिथ्या-
स्य प्रपञ्चस्य नरकगतिप्रायोग्यां पूर्वोक्तामष्टाविंशति ब-
ध्नतः परणवतिसत्कर्मणोऽष्टाविंशतिपतद्ब्रह्मे परणवतिः
संक्रामति । यथा द्रष्टुत्तरशतस्य भावना कृता तथा पञ्चनव-
तिरपि भावना कार्या केवलं द्रष्टुत्तरशतस्थाने पञ्चनवति-
नित्युत्तराणीयम् । तथा मिथ्यादृष्टेर्त्रिनवतिसत्कर्मणो दे-
वगतिप्रायोग्यां पूर्वोक्तामष्टाविंशति बध्नतो वैक्रियसप्तक-
देवगतिदेवानुपूर्वीणां बन्धावलिकायाः परतो वर्तमानस्य त्रि-
नवतिरष्टाविंशतौ संक्रामति । अथवा-पञ्चनवतिसत्कर्म-
णो देवगतिप्रायोग्यां पूर्वोक्तामष्टाविंशति बध्नतो देव-
गतिदेवानुपूर्वीर्बन्धावलिकाया अभ्यन्तरे वर्तमानस्य त्रि-
नवतिरष्टाविंशतौ संक्रामति । त्रिनवतिसत्कर्मणो मि-
थ्यादृष्टेर्नरकगतिप्रायोग्यां पूर्वोक्तामष्टाविंशति बध्नतो न-
रकगतिनरकानुपूर्वीवैक्रियसप्तकानां बन्धावलिकायाः पर-
तो वर्तमानस्य त्रिनवतिरष्टाविंशतौ संक्रामति । अथवा
पञ्चनवतिसत्कर्मणो मिथ्यादृष्टेर्नरकगतिप्रायोग्यां पूर्वोक्ता-
मष्टाविंशति बध्नतो नरकगतिनरकानुपूर्वीर्बन्धावलिका-
या अभ्यन्तरे वर्तमानस्य त्रिनवतिरष्टाविंशतौ संक्रामति ।
तथा त्रिनवतिसत्कर्मणो मिथ्यादृष्टेर्देवगतिप्रायोग्यामष्टा-
विंशति बध्नतो देवगतिदेवानुपूर्वीवैक्रियसप्तकानां बन्धा-
वलिकाया अभ्यन्तरे वर्तमानस्य चतुरशीतिरष्टाविंशतौ
संक्रामति । अथवा-त्रिनवतिसत्कर्मणो मिथ्यादृष्टेर्नरकग-
तिप्रायोग्यां पूर्वोक्तामष्टाविंशति बध्नतो नरकगतिनरका-
नुपूर्वीवैक्रियसप्तकानां बन्धावलिकाया अभ्यन्तरे वर्तमान-
स्य चतुरशीतिरष्टाविंशतौ संक्रामति । षड्विंशत्यादिपतद्-
ब्रह्मसंक्रमस्थानान्याह—‘तं क्षिये’ त्यादि शेषेषु षड्विंश-
तिपञ्चविंशतित्रयोविंशतिलक्षणेषु पतद्ब्रह्मेषु तान्येव पूर्वो-
क्तानि द्रष्टुत्तरशतानि परणवतिरिहातानि द्रष्टुशी-
तियुतानि पञ्च संक्रमस्थानानि संक्रामन्ति । तद्य-
था—द्रष्टुत्तरशतं पञ्चनवतित्रिनवतिचतुरशीतिद्वयंशी-
तिश्च । तत्रैकेन्द्रियादीनां नैरयिकवर्जितानां द्रष्टुत्तर-
शतसत्कर्मणां पञ्चनवतिसत्कर्मणां च तैजसकर्मणां—

गुललघूपघातनिर्माणवर्णादिचतुष्केन्द्रियजातिद्वयदृष्टसं-
स्थानौदारिकशरीरतिर्यग्गतिरतिर्यग्गानुपूर्वीसाधार (बादर)
पर्याप्तप्रत्येकस्थिरास्थिरान्यतरशुभाशुभाभ्यन्तरदुर्भेगानाद्या-
यशःकीर्तिपराधानोच्छ्वासातपोद्यानान्यतरूपामेकेन्द्रिय-
प्रायोग्यां षड्विंशति बध्नतां द्रष्टुत्तरशतं पञ्चनवतिश्च त-
स्यामेव षड्विंशतौ संक्रामति । तथा तेषामेवैकेन्द्रियादीनां
देववर्जानां त्रिनवतिसत्कर्मणां देवनारकवर्जानां चतुरशी-
तिसत्कर्मणां च तामेव पूर्वोक्तां षड्विंशति बध्नतां त्रिनव-
तिश्चतुरशीतिश्च तस्यामेव षड्विंशतौ संक्रामति । तथा तेषा-
मेवैकेन्द्रियादीनां देवनारकमनुष्यवर्जानां द्वाशीतिसत्कर्म-
णां तामेव पूर्वोक्तां षड्विंशति बध्नतां द्वाशीतिसत्कर्मण्येव
षड्विंशतौ संक्रामति । तथा पञ्चविंशतिपतद्ब्रह्मे तान्येव
पञ्च संक्रमस्थानानि क्षिन्त्यन्ते—तत्रैकेन्द्रियपर्याप्तप्रायोग्यां पू-
र्वोक्तामेव षड्विंशतिमातपनोद्यातेन वा रहितां पञ्चविंशति
बध्नतामेकद्वित्रिचतुरिन्द्रियादीनां द्रष्टुत्तरशतपञ्चनवतित्रि-
नवतिचतुरशीतिद्वयशीतिसत्कर्मणां यथासंख्यं तस्यामेव प-
ञ्चविंशतौ द्रष्टुत्तरशतं पञ्चनवतिः त्रिनवतिः चतुरशीतिः
द्वयशीतिश्च संक्रामति । अथवा-अपर्याप्तविकलेन्द्रियतिर्य-
क्पञ्चेन्द्रियमनुजप्रायोग्यां तैजसकर्मण्यवर्णादिचतुष्कागुल-
लघूपघातनिर्माणद्वीन्द्रियाद्यन्तमजानिद्वयदृष्टसंस्थानसंवात-
संहननौदारिकशरीरौदारिकाङ्गोपाङ्गतयैर्गानिर्ध्यानुपूर्वी-
प्रसवावरपथासप्तप्रत्येकस्थिरास्थिरान्यतरशुभाशुभाभ्यन्तरदुर्भे-
गानाद्यायशःकीर्तिलक्षणां पञ्चविंशति बध्नतामेकद्वित्रि-
चतुःपञ्चेन्द्रियतिर्यग्गानां द्रष्टुत्तरशतादिसत्कर्मणां पञ्चविं-
शतौ द्रष्टुत्तरशतादीनि पञ्च संक्रमस्थानानि संक्रामन्ति ।

तथा पर्याप्तैकेन्द्रियप्रायोग्यां वर्णादिचतुष्कागुललघूपघात-
निर्माणतैजसकर्मण्यद्वयदृष्टसंस्थानौदारिकशरीरैकेन्द्रियजाति-
तिर्यग्गतिरतिर्यग्गानुपूर्वीबादरसुखमान्यतरस्यावरपथासप्तप्रत्ये-
कसाधारणान्यतरास्थिराशुभदुर्भेगानाद्यायशःकीर्तिलक्षणां
त्रयोविंशति बध्नतामेकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियतिर्यग्गानां द्रष्टुत्तर-
शतपञ्चनवतित्रिनवतिचतुरशीतिद्वयशीतिसत्कर्मणां यथा-
संख्यं द्रष्टुत्तरशतादीनि पञ्च संक्रमस्थानानि संक्रामन्ति ।
तद्वचमुक्तः प्रकृतिसंक्रमः । सम्प्रति स्थितिसंक्रामाभिधाना-
वसरः । तत्र चैतर्थाधिकाराः । तद्यथा—भेदो विशेषलक्ष-
णम् उत्कृष्टस्थितिसंक्रमणप्रमाणं जघन्यस्थितिसंक्रमप्रमाणं
साधनाविप्रकृषणा स्वामित्वप्रकृषणा चेति । तत्र भेदविशे-
षलक्षणयोः प्रतिपादनार्थमाह—

ठिइसंक्रमो चि बुच्चइ, मूलुत्तरपगई उ य जा हि ठिई ।

उच्चइया उ भ्राव-द्विया व पगई निया वउअं ॥२८॥

‘ठिइ’ त्ति—इह ‘मूलुत्तरपगई उ’ इत्यत्र पठ्यर्थे पञ्चमी ।
ततोऽयमर्थः—हि स्फुटं या स्थितिर्मूलप्रकृतीनामष्टसं-
ख्यानामुत्तरप्रकृतीनां वाऽष्टपञ्चाशदधिकशतसंख्यानां सम्ब-
न्धिनी उद्धृतिता इस्वीभूता सती दीर्घीकृता, अपवर्तिता वा
दीर्घीभूता सती इस्वीकृता, अग्यां वा प्रकृतिं नीता पतद्ब्रह्म-
प्रकृतिस्थितियु मध्ये नीत्वा निवेशिता स स्थितिसंक्रम उच्य-
ते । पतदुक्तं भवति—द्विविधः स्थितिसंक्रमो मूलप्रकृतिस्थि-
तिसंक्रमः, उत्तरप्रकृतिस्थितिसंक्रमश्च । तत्र मूलप्रकृतिस्थिति
संक्रमोऽष्टप्रकारः । तद्यथा—ज्ञानावरणीयस्य वायवन्तराय-

स्य । उत्तरप्रकृतिस्थितिसंकमोऽष्टपञ्चाशदधिकशतधा । तद्यथा—मतिज्ञानावरणीयस्य भुतज्ञानावरणीयस्य यावद्दी-
यान्तरायस्य । 'तदेवं मूलुत्तरपगई' इत्यनेन भेद उक्तः ।
'उर्वाट्टिया व' इत्यादिना तु विशेषलक्षणं त्रिप्रकारम् । तत्र
कर्मपरमाणुनां ह्रस्वस्थितिकालतामपहाय दीर्घकालतया
व्यवस्थापनमुद्धर्तना । कर्मपरमाणुनामेव दीर्घस्थितिकाल—
तामपहाय ह्रस्वस्थितिकालतया व्यवस्थापनमपवर्तना । य-
त्पुनः संक्रम्यमाणप्रकृतिस्थितानां पतद्ब्रह्मप्रकृतीं नीत्वा नि-
वेशनं तत्प्रकृत्यन्तरनयनं, स्थितानां चान्यत्र निवेशनं
स्थितियुक्तानां परमाणुनामवसेयम्, स्थितेरन्यत्र नेतुमश-
क्यत्वात् । इदं च विशेषलक्षणं सामान्यलक्षणं सत्येवाव-
गन्तव्यं, न सर्वथा तद्वपवादेन, तन मूलप्रकृतीनां पर-
स्परं संक्रमप्रतिषेधात्, तासामन्यप्रकृत्यन्तरनयनलक्षणः
स्थितिसंकमो न भवति, किंतु—द्विविध उद्धर्तनापवर्तनाल-
क्षणी संक्रमौ । उत्तरप्रकृतीनां तु त्रयाऽपि संक्रमा द्रष्टव्याः ।

तदेवं भेदविशेषलक्षणे प्रतिपाद्य संप्रत्युत्कृष्टस्थितिसंकम-
परिमाणुप्रतिपादनार्थमाह—

तीसासत्तरि चत्ता—लीसा वीसुदहिकोडिकोडीण ।

जेड्ठा आलिगदुगहा, सेसाण वि आलिगतिगुणो ॥२६॥

'तीस' इति—इह सर्वासां प्रकृतीनां बन्धमाधित्योत्कृष्टा
स्थितिः प्रागेव बन्धनकरणे प्रतिपादिता । अत्र पुनः सं-
क्रमे उत्कृष्टा स्थितिर्निश्चयमाना द्विधा प्राप्यते—बन्धोत्कृ-
ष्टा, संक्रमोत्कृष्टा च । तत्र या बन्धादेव केवलादुत्कृष्टा स्थि-
तिलभ्यते सा बन्धोत्कृष्टा । या पुनर्बन्धव्यवस्थायां सति
संक्रमादुत्कृष्टा स्थितिर्भवति सा संक्रमोत्कृष्टा । तत्र यासा-
मुत्तरप्रकृतीनां स्वस्वमूलप्रकृत्यपेक्षया स्थितिरन्यताना न भव-
ति, किंतु—तुल्यतैव, ता बन्धोत्कृष्टा ज्ञातव्याः । ताः सप्त-
भवतिसंख्याः । तद्यथा—ज्ञानावरणपञ्चकम्, दर्शनावरणनव-
कम्, अन्तरायपञ्चकम्, आयुधनुष्टयम्, असातवदनीयम्,
नरकद्विकम्, तिर्यग्विद्वकम्, एकन्द्रियजातिः, पञ्चेन्द्रिय-
जातिः, तैजससप्तकम्, औदारिकसप्तकम्, वैक्रियसप्तकम्,
नीलतिरुवर्जमशुभवर्णसप्तकम्, अशुक्लपुः, पराघातम्, उ-
पघातम्, उच्छ्वासाऽऽतपादघातानि, निर्माणम्, षष्ठं संस्था-
नम्, षष्ठं सहननम्, अशुभाविहायागतिः, स्थावरम्, त्रस-
न्वतुकम्, अक्षिरपट्टम्, नीचयोग्रम्, पंडश कपायाः,
मिथ्यात्वञ्च । सर्वसंख्यया सप्तवतः । अत्र नरकतिर्य-
गायुषी यद्यपि स्वमूलप्रकृत्यपेक्षया तुल्यस्थितिके न भवतः,
तथाऽपि संक्रमोत्कृष्टत्वाभावात् बन्धोत्कृष्ट उक्ते । शेषा—
स्वेकपष्टिप्रकृतयः संक्रमोत्कृष्टाः । ताश्चेमाः—सातवदनीयम्,
सत्यकवम्, सत्यगिमिथ्यात्वम्, नव नोकपायाः, आहारक-
सप्तकम्, शुभवर्णयोगिकादशकम्, नीलम्, तिरुम्, देवद्वि-
कम्, मनुजद्विकम्, द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातयः, अन्नवर्जानि
संस्थानानि, अन्नवर्जानि सहननानि, प्रशस्तिविहायागतिः,
सूत्रम्, साधारणम्, अपर्याप्तम्, शिरशुभसुगमसुखरादेय-
प्रशःकीर्तितीर्थकरोत्सवैर्गोत्राणि च । तत्र बन्धोत्कृष्टानां म-
तिज्ञानावरणीयादिमिथ्यात्वषोडशकपायनरकद्विकादीनां य-
थाक्रमं त्रिशत्सप्ततिचत्वारिंशद्विंशतिसागरोपमकोटीका-

टीस्थितिकानां ज्येष्ठ उत्कृष्टः स्थितिसंकमः 'आ (व)
लियदुगह' इति आवलिकाद्विकहीनः । तथाहि—स्थितिर्बद्धा
सती बन्धावलिकायामतीतायां सत्यां संक्रामति । तत्राप्यु-
द्यावलिका सकलकरणायोग्यति क्त्वाद्यद्यावलिकात उपरि-
तनी । ततो बन्धोत्कृष्टानां मतिज्ञानावरणीयानामुत्कृष्टः
स्थितिसंकमो बन्धावलिकाद्विकहीन एव प्राप्यते । इ-
हाद्यवर्तनीनामनुद्यवर्तनीनां वा प्रकृतीनामुद्ययसमयादा-
रभ्यावलिकामात्रा स्थितिरुद्यावलिकेति पूर्वग्रन्थेषु
व्यवहियते । तथा यद्यपि 'तीसासत्तरिचत्तालीसा'
इत्यनेन ग्रन्थेन हि मिथ्यात्वस्य सप्ततिसागरोपम—
कोटीकोटीस्थितिकस्याऽऽकृष्टतः स्थितिसंकम आर्वा-
काद्विकहीन उक्तस्तथाऽप्यन्तमुद्धर्तानां अवगन्तव्यः । यतो
मिथ्यात्वस्योत्कृष्टां स्थितिं बद्धा जघन्यतोऽप्यन्तमुद्धर्त-
कालं यावन्मिथ्यात्वं पवायतिष्ठतः । ततः सम्यक्त्वं प्रतिपद्य
मिथ्यात्वस्य स्थितिस्तन्मुद्धर्तानां सम्यक्त्वं सम्यग्मिथ्यात्वं
च संक्रमयति । ततोऽन्तमुद्धर्तानां पवास्याऽऽकृष्टः स्थितिसं-
क्रमः । वक्ष्यति च—'मिच्छत्तमुक्तासो' इत्यादि इह पुनर्यत्
सत्तरीत्युपादानं तदशेषाणामपि बन्धोत्कृष्टानां प्रकृतीनां व्या-
प्तिपुरःसरमविशेषणावलिकाद्विकहीनाऽऽकृष्टास्थितिसंकमप्रद-
शेनाधमं 'सेसाण वि आलिगतिगुणो' इति शेषाणां सं-
क्रमोत्कृष्टानामावलिकात्रिकहीन उत्कृष्टः स्थितिसंकमः । त-
थाहि—बन्धावलिकायामतीतायां सत्यामावलिकात उपरि-
तनी स्थितिः सर्वाऽप्यन्यत्र प्रकृत्यन्तरं आवलिकाया उपरि
संक्रामति । तत्र च संक्रान्ता सती आवलिकामात्रं कालं
यावत्सकलकरणायोग्यति क्त्वा संक्रमावलिकायामतीतायां
सत्यामुद्यावलिकात उपरितनी स्थितिस्ततोऽप्यन्यत्र प्रकृ-
त्यन्तरं संक्रामति । ततः संक्रमोत्कृष्टानामुत्कृष्टः
स्थितिसंकम आवलिकात्रिकहीन एव । तद्यथा—नरक-
द्विकस्य विंशतिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणमुत्कृष्टां स्थि-
तिं बद्धा बन्धावलिकायामतीतायां सत्यामावलिकात उपरि-
तनी तां सर्वामपि स्थितिं मनुजद्विकं बध्नन् तत्र
मनुजद्विके संक्रमयति, तत्र च संक्रान्ता सती आ-
वलिकामात्रं कालं यावत्सकलकरणायोग्यति क्त्वा सं-
क्रमावलिकायामतिक्रान्तायां सत्यामुद्यावलिकात उपरि-
तनी तां सर्वामपि स्थितिं देवद्विकं बध्नन् तत्र संक्रमयति ।
एवमन्यासामपि संक्रमोत्कृष्टानामुत्कृष्टः स्थितिसंकम
आवलिकात्रिकहीना भावनीयः ।

तदेवं यासां प्रकृतीनां बन्धे सति संक्रमादुत्कृष्टा स्थितिर्भ-
वति, तासामेव तत् उत्कृष्टास्थितिसंकमपरिमाणद्विक-
सम्प्रति पुनर्योसां बन्धेन धिना संक्रमादेव कृत्वा दु-
ष्टा स्थितिलभ्यते, तासां मुक्त्वा त्रिशत्सप्ततिचत्वारिंशद्विंश-
तिसागरोपमकोटीका-

परिमाणानुपमाधेमाह—

मिच्छत्तस्सुकोसो, भिच्छत्तस्सुगो उ सम्मसे ।

मिस्सेवंतो कोडा कोडी आहारतिन्थयेरे ॥ ३० ॥

'मिच्छत्तस्स' इति—मिथ्यात्वस्याऽऽकृष्टः स्थितिसंकमो
भिन्नमुद्धर्तानां अन्तमुद्धर्तानन्वया सम्यक्त्वं सम्यक्त्वस्य मि-
थ्ये मिथ्यस्य भोऽऽकृष्टः स्थितिसंकमो भिन्नमुद्धर्तानां । तु-
शब्दस्याधिकार्येण चतुष्पञ्चाशद्विंशतिसागरोपमकोटीका-

इयमत्र भावना—दर्शनमोहनीयत्रितयसत्कर्म मिथ्यादृष्टि-
कृच्छ्रे संकलेशे वर्तमानो मिथ्यात्वस्योत्कृष्टां स्थितिं ब-
न्धा ततोऽन्तर्मुहूर्तमात्रानन्तरं मिथ्यात्वात् प्रतिपद्य वि-
शुद्धिमासाद्यन् सस्यकत्वं प्रतिपद्यते । ततो मिथ्यात्व-
स्योत्कृष्टां स्थितिं ससतिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणम-
न्तर्मुहूर्तानां समयकत्वं सस्यगमध्यात्वं च संक्रमयति । सा
च संक्राम्ता सती संक्रमावलिकायामतीतायामुद्या-
वलिकात् उपरितनीं समयकत्वस्थितिमपवर्तनाकरणेन
स्वस्थाने संक्रमयति । समयगमध्यात्वस्थितिर्मात्रं सं-
क्रमावलिकायामतीतायामुद्यावलिकात् उपरितनीं स-
मयकत्वं संक्रमयति अपवर्तयति च । तद्वचं मिथ्यात्वस्या-
न्तर्मुहूर्तानां समयकत्वस्यगमध्यात्वयोस्तत्त्वन्तर्मुहूर्तावलि-
काद्विकहीन उक्तृष्टः स्थितिसंक्रमः । इह तीर्थकरस्याहारक-
सप्तकस्य चोत्कृष्टः स्थितिवन्धोऽन्तःसागरोपमकोटीको-
टीप्रमाणः सत्कर्मोऽप्येतवामन्तःसागरोपमकोटीकोटीप्र-
माणमेव, ततः संशयः—किमताः संक्रमोत्कृष्टा उत बन्धोत्कृ-
ष्टा इति, तद्वचनोद्धार्यमाह—‘अतो कोडीकोडी’ त्यादि आहार-
क आहारकसप्तके तीर्थकरे च संक्रमतः स्थितिसत्कर्म
अन्तःसागरोपमकोटीकोटी, अत एताः संक्रामोत्कृष्टाः ।
यद्यपि च बन्धोऽप्यन्तःसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणं स्थि-
तिसत्कर्मोन्मिहितं, तथाऽपि बन्धोत्कृष्टायाः स्थितः सका-
शात् संक्रमोत्कृष्टा स्थितिः संख्येयगुणा द्रष्टव्या । उक्तं च
वृत्तौ—‘बन्धोत्कृष्टा संतकर्मोत्कृष्टा संलिङ्गगुणा’ । ननु नाम-
कर्मण उक्तृष्टा स्थितिर्विशितिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाण
तत आहारक तीर्थकरे च संक्रामोत्कृष्टा स्थितिः प्राप्यमा-
णा बन्धावलिकाद्यावलिकारहिता विशितिसागरोपमकोटी-
कोटीप्रमाणं लभ्यते, कथमुच्यते तीर्थकराहारकयोः
संक्रमतोऽप्युत्कृष्टा स्थितिरन्तःसागरोपमकोटीकोटीप्रमा-
णं ? तद्वचनमभिप्रायापरिक्रान्तात् । तथाहि—तीर्थकराहार-
कयोः प्रकृत्यन्तरस्य स्थितिः संक्रामति बन्धकाले नान्य-
द्वा, बन्धजनयोर्यथाक्रमं विशुद्धसम्यग्दृष्टेः संयतस्य च ।
विशुद्धसम्यग्दृष्टीनां संयतानां च स्थितिसत्कर्म सर्वेषाम-
पि कर्मणामुर्वर्जनामन्तःसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणं ना-
धिकम् । ततः संक्रामोऽप्येतावन्मात्र एव प्राप्यते नाधिक
इत्यदोषः ।

सम्प्रति सर्वासां प्रकृतीनां बन्धोत्कृष्टानां संक्रमोत्कृष्टानां
वा संक्रमणकाले यावती स्थितिः प्राप्यते तावती निर्दिदि-
शुराह—

सम्प्रति जडिहो, सावलिहो सो अहाउगाणं तु ।

बंधुकोसुकोसो, साबाहटिई जडिहो ॥ ३१ ॥

‘सम्प्रति’ ति—सर्वासां प्रकृतीनां संक्रामो यत्स्थितिकः सं-
क्रमणकाले या स्थितिर्विद्यते सा यत्स्थितिरित्युच्यते । सा
यस्य संक्रमस्यास्ति स संक्रामो यत्स्थितिकः । या स्थितिर्वि-
द्यते यस्यासौ इति बहुव्रीहिसमासाश्रयणात् । सावलिहो आ-
वलिक्वा सहितो द्रष्टव्यः । एतदुक्तं भवति—यः प्राशुकः संक्रमः
स आवलिक्वा सहितः सन् यावान् भवति तावती सं-
क्रमकाले स्थितिरित्यर्थः । ततो बन्धोत्कृष्टानामावलिका-
दीनां संक्रामोत्कृष्टानां व्यावलिकाद्विकहीना संक्रमकाले स-

र्वा स्थितिर्वैदितव्या । तथाहि—संक्रेशाद्विकारणवशत उक्तृष्टां
स्थितिं बद्धा बन्धावलिकायामतीतायामुद्यावलिकात् उप-
रितनीं स्थितिमन्यत्र प्रकृत्यन्तरे संक्रमयितुमारभते । ततो
बन्धोत्कृष्टानामेकावलिकादीनां संक्रमकाले सर्वा स्थि-
तिः प्राप्यते । संक्रमोत्कृष्टानां पुनर्बन्धावलिक्वा संक्र-
मावलिक्वोरतीतयोद्युद्यावलिकात् परतो वर्तमानां स्थि-
तिमन्यत्र संक्रमयति । तेन संक्रमोत्कृष्टानामावलिकादि-
कहीनां संक्रमकाले सर्वा स्थितिरवाप्यते । अथायुषामुत्कृ-
ष्टा स्थितिः किं बन्धोत्कृष्टा उत संक्रमोत्कृष्टा ? उच्यते—ब-
न्धोत्कृष्टैव । तथा चाह—‘अहाउगाणं’ मित्यादि आयुषामुत्कृ-
ष्टः स्थितिसंभवो बन्धोत्कृष्ट एव न संक्रमोत्कृष्टः, यतो ना-
युषां परस्परं प्राप्यते : ‘मोहदुगाउमूलप्यगदीणं परोत्प-
न्नि संक्रमणं’ इति वचनात् । ‘साबाहटिई’ इत्यादि आ-
युषां साबाधा अबाधासहिता या सर्वा स्थितिः सा यत्स्थिति-
रवगन्तव्या । केवलं ‘बंधुकोसाणं आवलिगुणा ठिई जडिहो’
इति वचनात् बन्धावलिक्वा द्रष्टव्या । तथाहि—आयुर्वन्धे
प्रवर्तमान एव प्रथमसमये यद्वदं दलिकं तद्वन्धावलिकातीतं
समुद्भवयति । तत उद्भूतेनारूपसंक्रमे बन्धावलिक्वा साबा-
धा यत्स्थितिः प्राप्यते । अथवा—अपवर्तनाऽपि निर्व्याघात-
भायिन्यायुषो बन्धावलिकायामतीतायां सर्वदैव प्रवर्तते ।
ततस्तामधिकृत्य यथाह्ना यत्स्थितिरवसंया ।

तदेवमुक्तमुत्कृष्टस्थितिसंक्रमपरिमाणम् । सम्प्रति जघन्य-
स्थितिसंक्रमपरिमाणप्रतिपादनावसरः । जघन्यस्थितिसंक्र-
मश्च द्विधा—स्वप्रकृतौ परप्रकृतौ च । तत्र स्वप्रकृतौ जघन्य-
स्थितिसंक्रमप्रतिपादनार्थमाह—

आवरणविगर्दसण, चउकलोभंतेवेयमाऊणं ।

एमा ठिई जहो, जडिहो समयहिनावलि ॥ ३२ ॥

‘आवरणं’ ति—पञ्चानां ज्ञानावरणीयप्रकृतीनां ‘विगर्द’ ति
पञ्चानामन्तरायप्रकृतीनां, चतुर्णां दर्शनावरणीयप्रकृतीनां
चक्षुरचक्षुरधिकेवलदर्शनावरणलक्षणानां, संज्वलनलोभ-
स्य, वेदकसम्यकत्वस्य, चतुर्णां चायुषां, सर्वसंख्यया विश-
तिप्रकृतीनाम् आत्मीयार्त्मीयसत्ताव्यवच्छेदसमये समया-
धिकावलिकाशेषायां स्थितायुद्यावलिक्वा सर्वकरणयोग्ये-
ति कृत्योद्यावलिकात् उपरितनीं समयमात्रा स्थितिरपव-
र्तनासंक्रमेणहस्तं उद्यावलिक्वात्रिभागे समयधिकं सं-
क्रामति, तदा च सर्वस्थितिपरिमाणं समवाधिकावलिक्वा ।
तथा चाह—‘जडिहो’ इत्यादि ।

निदादुगस एका, आवलिगदुगं असंखभागो य ।

जडिहोसच्छक्रे, संखिजाभो समाभो य ॥ ३३ ॥

‘निह’ ति निद्राद्विकस्य—निद्राप्रवृत्तिलक्षणस्य जघन्यः
स्थितिसंक्रमः स्वसंक्रामान्ते स्वस्थितेरुपरितनीं एका समय-
मात्रा स्थितिः, सा आवलिक्वा अद्यत्वेन त्रिभागे निष्पद्य-
ते । तदानीं च यत्स्थितिः सर्वा स्थितिः आवलिक्वाद्विकं दृ-
तीयस्यावलिक्वा अत्यधिकं भागः । अत्र वस्तुस्वभाव
एव यच्चिद्राद्विकस्यावलिक्वा संख्येयभागाधिकाऽऽवलिक्वादि-
कशेषायां स्थितायुपरितनीं समयमात्रैका स्थितिः संक्रामति,
न पुनर्मतिज्ञानावरणीयादीनामिव समयधिकावलिक्वा—

बायामिति । सम्प्रति यासां परप्रकृतिषु संभवी अघन्य-
स्थितिसंक्रमस्ताः प्रतिपादयति—‘ हासच्छब्दे ’ इत्यादि,
हास्येनोपलक्षितं षट् हास्यषट् हास्यरस्यरतिभयशोकशु-
शुप्तालक्षणं, तस्य क्षपकेषांपवर्तनाकरणेन संख्येयवर्ष-
प्रमाणा स्थितिः कृता । ततः सा स्वनिर्लेपनावसरे संज्व-
लनक्रोधे प्रक्षिप्यमाणा जघन्यः स्थितिसंक्रमः ।

सोणमुद्रुचा जड्दि, जहन्नबंधो उ पुरिससंजलने ।

जड्दिसगऊँखजुतो, आवलिंगदुगूखओ तपो ॥३४॥

‘सोणमुद्रुच’ सि—संकमणुकाले सैव संख्येयवर्षप्रमाणा
स्थितिः सोममुद्रुचा—अन्तर्मुद्रुतेनाभ्यधिका यत्स्थितिः सर्वा
स्थितिः । तथाहि—अन्तरकरणे वर्तमानस्तां संख्येयवर्ष-
प्रमाणा स्थितिं संज्वलनक्रोधे संक्रमयति, अन्तरकरणे च
कर्मदक्षिणं न वि (वे) घते, किंतु—तत ऊर्ध्वम्, ततोऽन्तर-
करणकाले नाभ्यधिका संख्येयवर्षप्रमाणा स्थितिर्हास्यषट्-
स्य जघन्यस्थितिसंक्रमकाले यत्स्थितिः । ‘ जहन्नबंधो ’
इत्यादि, पुरुषवेदस्य संज्वलनानां च यो जघन्यः स्थितिब-
न्धः प्रागुक्तः । तद्यथा—पुरुषवेदस्याष्टौ संवत्सराणि, संज्व-
लनक्रोधस्य मासद्वयं, संज्वलनमानस्य मासः, संज्वलन-
मायाया अर्धमासः, स एव जघन्यः स्थितिबन्धोऽबाधा-
कालोन्लेषां जघन्यः स्थितिसंक्रमः अबाधारहिता हि स्थि-
तिरन्यत्र संक्रामति, तत्रैव कर्मदक्षिणसंभवात्, ‘अबाधाका-
लोना कर्मस्थितिः कर्मनिषेकः’ इति वचनात्, जघन्यस्थितिब-
न्धे चाऽबाधाऽन्तर्मुद्रुतेप्रमाणा । न च जघन्यस्थिति-
संक्रमणकालोऽबाधाकालमध्ये प्राग्बद्धं सत्कर्म प्राप्यते,
तस्य तदानीं सर्वस्याऽपि क्षीणत्वात् । ततोऽन्त-
र्मुद्रुतेहीन एवैतेषां पुरुषवेदादीनां स्वस्यो जघन्यस्थिति-
बन्धो जघन्यस्थितिसंक्रमः, तदानीं चैतेषां यत्स्थितिः
सर्वा स्थितिः स्वीकृत्येनोपलक्षणापान्तर्मुद्रुतेलक्षणेन युक्तो-
ऽबाधाकालसहित इत्यर्थः, जघन्यः स्थितिबन्धः । ततः
पुनरप्यावलिकादिकेनोपोहीनः सन् द्रष्टव्यः । एतदुक्तं भ-
वति—जघन्यस्थितिसंक्रमोऽबाधाकालः प्रक्षिप्यते । तत्प्रक्षे-
पानन्तरं आवलिकादिकं ततोऽपसार्यते । तदुत्सारेण च कृ-
ते यावती स्थितिर्भवति, एतावती जघन्यस्थितिसंक्रम-
काले सर्वो स्थितिः । आवलिकादिकं कस्याप्युत्सार्यते इ-
ति चेदुच्यते—बन्धव्यवच्छेदानन्तरं बन्धावलिकायामतीता-
यां चरमसमयवद्धाः पुरुषवेदादिप्रकृतिलताः संक्रमयितुमा-
रब्धाः । आवलिकायाश्चैव च कालेन ताः संक्रम्यन्ते,
संक्रमावलिकाचरमसमये च जघन्यः स्थितिसंक्रमः प्राप्य-
ते । ततो बन्धावलिकासंक्रमावलिकारहित एवाबाधास-
हितो जघन्यः स्थितिबन्धो जघन्यस्थितिसंक्रमकाले सर्वो-
स्थितिः ।

सम्प्रति केवलिसत्कर्मणां जघन्यस्थितिसंक्रमप्रकरण-
धर्माह—

जोगंतियाण भंतो, मुद्रुचिभो सेसयाण पन्नस ।

भागो असंखिततमो, जड्दिगो आलियाइ सह ॥३५॥

‘जोगंतियाण’ सि—योगिनि—सयोगिकेवलिनि संक्रममा-
भित्यान्तः—पर्यन्तो यासां ता योग्यभित्ताः नरकद्विकतिर्य-

गिद्वकपञ्चेन्द्रियजातिवर्जशेषजातिवस्तुद्वयस्थावरसूक्ष्मसाधार-
णतापोद्घोतवर्जः शेषा नास्ते नवतिप्रकृतयः सातासात-
वेदनीयोभोगोन्ननीयैर्गोत्राणि । एतासां सयोगिकेवलिचरमस-
मये सर्वापवर्तनयाऽऽन्तर्मुद्रुतेकी स्थितिर्भवति । सा आ-
पवर्त्यमाना उद्यावलिकारहिता, जघन्यस्थितिसंक्रमः उद्-
यावलिकासंकलकरणायोग्येति कृत्वा नापवर्त्यते, तथा आ-
वलिकया सहिता अपवर्तनारूपजघन्यस्थितिसंक्रमकाले ता-
सां यत्स्थितिः । नन्वासां प्रकृतीनामयोगिकेवलिनि समया-
धिकावलिकाशेषायां स्थितौ वर्तमानो जघन्यः स्थितिसंक्रमः
कस्मान्नाभिधीयते, क्षीणकषाय इव मतिमानावरणीयादी-
नामिति ? उच्यते—अयोगिकेवली भगवान् सकलसूक्ष्मसा-
धारयोगप्रयोगरहितो मेहरिष निष्प्रक्रमो नैकमप्यहानां क-
रणानां मध्ये करणं प्रवर्तयति, निष्क्रियत्वात् । केवलमुद्-
यमासनि वेद्यते । ततः सयोगिकेवलिन एवैतासां जघ-
न्यः स्थितिसंक्रमः प्राप्यते । ‘सेससियाणे’ इत्यादि उल्लेख-
णां प्रकृतीनां स्थानाद्विभक्तिमिध्यादिसंस्थिमिध्यात्मानस्ता-
नुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणनपुंसकजीवेद्वनरकद्वि-
क्तिर्यगिद्वकपञ्चेन्द्रियजातिवर्जशेषजातिवस्तुद्वयस्थावरसूक्ष्मसा-
धारणतापोद्घोतसाधारणलक्षणानां द्वान्निशत्प्रकृतीनामात्मीयात्मी-
यक्षपणकाले यक्षरमः सप्तोभः पट्योपमासंख्येयभागमात्रः
स जघन्यः स्थितिसंक्रमः । यत्स्थितिकस्तु सर्वस्थितियु-
क्तस्तु स एवावलिकया सह युक्तो वेदितव्यः । अयमिह स-
म्प्रदायः—क्षीनपुंसकवेदवर्जानां प्रकृतीनामेकमधस्तादाव-
लिकां मुक्त्वा शेषमुपरितनं पट्योपमासंख्येयभागमात्रं चरम-
खण्डमन्यत्र संक्रमयति । ततस्तां जघन्यस्थितिसंक्रमकाले
यत्स्थितिः स एव जघन्यस्थितिसंक्रम आवलिकयाऽभ्यधिको
वेदितव्यः । क्षीनपुंसकवेदयोस्त्वन्तर्मुद्रुतेनाभ्यधिको यतस्त-
योन्नरमे स्थितिलखण्डमन्तरकरणे स्थितः सन् संक्रमयति ।
अन्तरकरणे च कर्मदक्षिणं न वि (वे) घत, किं तु—तत
ऊर्ध्वम्, अन्तरकरणं चान्तर्मुद्रुतेप्रमाणम् । ततोऽन्तर्मुद्रुते-
युक्ता जघन्यस्थितिसंक्रमस्तयोर्यत्स्थितिरवसेया । शेषाणां
तु प्रकृतीनामन्तरकरणं न भवति, ततस्तासामावलिकायुक्त
एव यत्स्थितिः ।

तदेवमुक्तं जघन्यस्थितिसंक्रमपरिमाणम् । सम्प्रति साधना-
दिप्रकरणवसरः । सा च द्विधा मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां
च । तत्र मूलप्रकृतीनां साधनादिप्रकरणार्थमाह—

मूलठिई अजहभो, सतयइ तिहा चऊँव्विहो मोहे ।

सेसविगप्पा तेसि, दुविगप्पा संक्रमे होंति ॥ ३६ ॥

‘मूलठिई’ सि—इह जघन्याद्व्यसर्वमजघन्यं यावदुत्कृष्टम् ।
उत्कृष्टाद्व्यसर्वमपि यावज्जघन्यं तावदुत्कृष्टम् । तत्र सो-
हनीयवर्जानां सप्तानां कर्मणामजघन्यस्थितिसंक्रमाल्लिधा ।
तद्यथा—अनादिभूतोऽब्रुवन्न । तथाहि—आनावरणद्वीना-
वरणान्तरायाणां क्षीणकषायस्य समयाधिकावलिकाशेषायां
स्थितौ वर्तमानस्य जघन्यः स्थितिसंक्रमो भवति । नाम-
गोत्रवेदनीयायुषां तु सयोगिकेवलिचरमसमयेऽन्तर्मुद्रुतेप्रमा-
णे आवलिकारहितो जघन्यः स्थितिसंक्रमः । स च ख-
विराब्रुवन्न । तस्माद्व्यसः सर्वोऽपि स्थितिसंक्रमोऽजघन्यः ।
स चानादिः भूतोऽभ्ययानां अभ्यानासञ्चः । ‘चउँव्विहो

मोहे' सि मोहे मोहनीयेऽजघन्यः स्थितिसंक्रमश्चतुर्विधः । तद्यथा—सादिरनादिभूवोऽभ्रवश्च । तथाहि—मोहनीयस्य जघन्यः स्थितिसंक्रमः स्वमसंपरायस्य क्षपकस्य समयाधिकावलिकायां शेषायां स्थितौ, ततोऽसौ सादिरभ्रवश्च । तस्माच्च जघन्यादघन्यः सर्वोऽप्यजघन्यः । स च सायिकस-
म्यग्वेदेषशस्तमोहशुण्यस्थानकं न भवति, ततः प्रतिपाते च भवति, ततोऽसौ सादिः, तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः, अभ्रवभ्रवौ भव्याभस्यापेक्षया । शेषविकल्पा उत्कृष्टानुत्कृ-
ष्टजघन्यलक्षणास्तेषां कर्मणां संक्रमे संक्रमविषये द्विविक-
ल्पा भवन्ति । तद्यथा—साद्योऽभ्रवाश्च । तथाहि—य एवो-
त्कृष्टा स्थितिं बध्नाति स एवोत्कृष्टे स्थितिसंक्रमं करोति, उत्कृष्टां च स्थितिं बध्नाति उत्कृष्ट संज्ञेश्च वर्तमानः । न एवोत्कृष्टः संज्ञेशः सर्वदेव लभ्यते, किं त्वन्तराऽन्तरा, शेष-
कालं त्वनुत्कृष्टः । तत एतां द्वावपि साधुभूयौ । जघन्यश्च साधुभूवः प्रागेव भावितः ।

सम्प्रत्युत्तरप्रकृतीनां साधनादिप्रकृषणार्थमाह-
भ्रवसंतकम्भिमाणं, तिहा चउदा चरित्तमोहायं ।
अजहसो सेसेसु य, दुहेतरासि च सवत्थ ॥ ३७ ॥
'पुव' सि-भ्रव संक्रमं यासां ता भ्रवसत्कर्मिकाश्चिदुत्तर-
शतसंख्याः । तथाहि—नरकद्विकमनुजद्विकदेवद्विकवैक्य-
सप्तकाहारकसप्तकतीर्थकरनामसम्यक्त्वसम्यग्मिध्यात्वो-
र्गोत्राभ्यनुष्ठयलक्षणा अष्टाविंशतिसंख्या अभ्रवसत्कर्मिकाः
प्रकृतयस्ता अष्टापञ्चाशदधिकत्वात् शतादपनीयन्ते । ततः
शेषे त्रिशुत्तरमेव शतं भ्रवसत्कर्मिकाणां भवति । तस्मा-
दपि चारित्रमाहनीयप्रकृतयः पञ्चविंशतिसंख्या अपनीयन्ते,
तासां पृथक्स्वयमाणत्वात् । ततः शेषस्य पञ्चोत्तरशतस्य
स्वस्वक्षपणपर्यवसाने जघन्यः स्थितिसंक्रमो भवति स च
सादिरभ्रवश्च ततोऽन्यः सर्वोऽप्यजघन्यः । स चाऽनादिः,
अभ्रवभ्रवौ भव्याभस्यापेक्षया । चारित्रमाहनीयप्रकृतीनां
पञ्चविंशतिसंख्यानामजघन्यः स्थितिसंक्रमश्चतुर्विधः । तद्यथा-
सादिरनादिभ्रवोऽभ्रवश्च । तथाहि—उपशमभ्रेणयामुपशान्तौ
सत्यां संक्रमाभावः, उपशमभ्रेणितः प्रच्यवने न
पुनरप्यजघन्यं स्थितिसंक्रममारभते, ततोऽसौ सादिः,
तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः, अभ्रवभ्रवौ भव्याऽ-
भस्यापेक्षया । 'सेसेसु य दुहा' शेषैकृष्टानुत्कृष्टजघन्येषु
द्विधा प्रकृषणं कर्त्तव्यम् । तद्यथा—सादिरभ्रवश्च । तत्रोत्कृ-
ष्टानुत्कृष्टयोरेधा मूलप्रकृतिषु भावना कृता तथाऽत्रापि
कर्त्तव्या । जघन्यस्थितिसंक्रमः स्वस्वक्षयावसरे प्राप्यते,
ततोऽसौ सादिरभ्रवश्च । 'इयरासि' मित्यादि इतरासामभ्र-
वसत्कर्मणां पूर्वोक्तानामष्टाविंशतिसंख्यानां सर्वत्रापि सर्वै-
र्ष्यापि जघन्याजघन्यात्कृष्टानुत्कृष्टेषु द्विधा प्रकृषणं कर्त्त-
व्यम् । तद्यथा—सादिरभ्रवश्च । सा च साधुभ्रवताऽभ्रवसत्क-
र्मैर्भावित्वं परिभाषयति ।

सम्प्रति क्रमप्राप्तं स्वामित्वमभिधानीयम् । तच्च द्वेधा-
उत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामित्वं जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामित्वं
च । तत्रोत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामित्वं प्रतिपिपादयिपुराह—
'बंधाभ्यो उकोसो, जासि गंतुं आलिगं परभ्यो ।

उकोससामिभ्यो सं-कमाउ जासि दुगं तसि ॥ ३८ ॥

'बंधाभ्यो' सि—यासां प्रकृतीनां बन्धात्-बन्धनात् उत्कृष्ट-
स्थितिबन्धो भवति तासां त एषोत्कृष्टस्थितिबन्धका देव-
नैरधिकतिर्येकमनुष्याः । गंतुं आलिगं परभ्यो' सि बन्धाऽऽ-
वलिकां गत्वा—अतिक्रम्य परतः बन्धावलिकायामतीतायामि-
त्यर्थः । उत्कृष्टस्वामिनः उत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामिन उत्कृष्टां
स्थितिं संक्रमयन्तीत्यर्थः । यासां पुनः प्रकृतीनामुत्कृष्टा
स्थितिः संक्रमेण प्राप्यते तासां द्विकं बन्धावलिकासंक्र-
मावलिकालक्षणं गत्वाऽतिक्रम्य परत उत्कृष्टस्वामिनः, ब-
न्धावलिकासंक्रमावलिकयोरतीतयोत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वा-
मिनो भवन्तीत्यर्थः ।

सम्यक्त्वसम्यग्मिध्यात्वयोर्त्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामिनमाह-

तस्संतकम्भिगो बंधिऊण उकोसगं मुहुत्ततो ।

सम्मत्तमीसामाणं, आवलिपा मुद्दिद्वी उ ॥ ३९ ॥

'तस्संतकम्भिगो' सि—तस्मात्कर्मो-सम्यक्त्वसम्यग्मिध्या-
त्वसत्कर्मो मिध्यादष्टिर्त्कृष्टां स्थितिं सप्ततिसागरोपम-
कोटीकोटीप्रमाणं बद्ध्वा ततोऽस्तुमुद्दनादनन्तरं मिध्या-
त्वात् प्रतिपत्य सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते ततोऽसौ शुद्धद्विः ।
सम्यग्दष्टिर्त्तस्मद्भूतानामुत्कृष्टां मिध्यात्वस्थितिं सम्यक्त्व-
सम्यग्मिध्यात्वयोः संक्रमयति ततः संक्रमावलिकायाम-
तीतायामुद्दयावलिकात उपरितनीं सम्यक्त्वस्थितिमपवर्त-
नाकरणेन स्वस्थाने संक्रमयति । सम्यग्मिध्यात्वस्थिति-
मपि संक्रमावलिकायामतीतायामुद्दयावलिकात उपरितनीं-
सम्यक्त्वं संक्रमयति, अपवर्तयति च । तत एव तिसृ-
णामपि दशनमोहनीयप्रकृतीनामुत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामी
सम्यग्दष्टिरेवेति ।

तद्वदमुक्त उत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामी, संप्रति जघन्यस्थि-
तिसंक्रमस्वामिनमाह—

दंसणचउक्विग्घा-वरणं समयाहिगालिगा छउमो ।

निहाणावलिगदुगे, आवलियअसंखतमसेसे ॥ ४० ॥

'दंसण' सि—चणु'चणुवरविचिक्वलदर्शनावरणीयानां 'वि-
ग्घ' सि पञ्जानामन्तरायप्रकृतीनां पञ्जानां च ज्ञानावर-
णीयप्रकृतीनां जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामी 'छउमो' सि
क्षीणकपायवीतरागच्छुद्ध्यस्य स्वशुणस्थानकस्य समयाधि-
कावलिकाशेषे वर्तमानः । तथा निद्रयोनित्त्राप्रबलयोः स
एव क्षीणकपायवीतरागच्छुद्ध्यस्यो द्वयारावलिकयोः शेष-
योस्तुतीर्यस्याश्चावलिकाया असंख्ययतमे भागे शेषे व-
र्तमानो जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामी भवति ।

वेदकसम्यक्त्वस्य जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामिनमाह—

समयाहिगालिगाए, सेसाए वेयगस्स कयकरणे ।

सक्खवगचरमसंडग, संकुभणा दिट्ठिमोहायं ॥ ४१ ॥

'समय' सि—वशनमोहनीयक्षपको मनुष्यो जघन्यतोऽपि व-
षोष्टकायुषं वर्तमानो मिध्यात्वसम्यग्मिध्यात्वे क्षपयित्वा
सम्यक्त्वं च सर्वोपवर्तनयाऽपवर्त्य सम्यक्त्वं वेद्यमानस्ततः
सम्यक्त्वे क्षपितशेषे सति कश्चित्तत्त्वणां गतीनामन्यत-
मस्यां गतो प्रयाति । तच्चतुर्गतिकानामन्यतमः सम्यक्त्व-
स्य समयाधिकावलिकाशेषायां स्थितौ वर्तमानः 'कयक-

रखे' ति कृतकरणः क्षपणकखेऽभ्युद्यतो जघन्यस्थिति-
संकमस्वामी भवति ॥ मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वयोर्जघन्य-
स्थितिसंकमस्वामिनमाह— 'सकृच्चरं' त्यादि दृष्टिमोहयो-
र्मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वयोः क्षपणकाले चरमसकृदं संक्षु-
भयं सर्वोपवर्तनेनापवत्ये परस्थानं पर्ययोपमासंख्येयभाग-
मात्रचरमसकृदं प्रक्षेपणं तत्र वर्तमानो मनुष्योऽचिरतस्तम्ब-
गृह्णैवैश्वर्यवतः प्रमत्तोऽप्रमत्तो वा जघन्यस्थितिसंकम-
स्वामी भवति ।

समउत्तरालिगाए, लोभे सेसाए सुहुमरागसस ।

पढमकसायाह विसं-जोयह संक्षोभजाए उ ॥ ४२ ॥

'समउत्तर' ति-सुखसम्परायस्य खगुणस्थानकस्य सम-
याधिकावलिकाशेषायां स्थितौ वर्तमानस्य लोभे लोभस्य
जघन्यः स्थितिसंकमो भवति । इदमिह तात्पर्यम्—सुख-
सम्परायः स्वगुणस्थानकस्य समयाधिकावलिकाशेषायां
स्थितौ वर्तमानो लोभसरजजघन्यस्थितिसंकमस्वामी भव-
ति ॥ अनन्तानुबन्धिनां जघन्यस्थितिसंकमस्वामिनमाह—
'पदमे' त्यादि, प्रथमकषायाणामनन्तानुबन्धिनां विसंयो-
जने-विनाशने या चरमा पर्ययोपमासंख्येयभागमात्रा संक्षो-
भसंक्षेपणं तत्र वर्तमानश्चतुर्विधकानामन्यतमः सम्यग्-
चिर्जघन्यस्थितिसंकमस्वामी भवति ।

चरिमसजोगे जा अ-त्थि तासि सो चेव सेसगायं तु ।

सवगकमेण अनिय-द्विबायो वेयगो वेए ॥ ४३ ॥

'चरिम' ति—या संयोग्यनितिकाः प्रकृतयश्चतुर्नवस्थितिसं-
ख्याः प्रागुक्तास्तासां स एव संयोगिकवली चरमापवर्तने
वर्तमानो जघन्यस्थितिसंकमस्वामी भवति ॥ श्रवणप्रकृतीनां
अधन्यस्थितिसंकमस्वामिनमाह—'ससगाए' मित्यादि, शे-
षाणां स्थानद्वित्रिकनामत्रयोदशकाप्रकषायनवमो कषायसं-
ज्वलनकोधमानमायालक्षणानां पदत्रिश्रवणप्रकृतीनां क्षपणक-
मेण-क्षपणपरिणामाद्या चरमे पर्ययोपमासंख्येयभागोऽदिमात्रे
संक्षोभे वर्तमानोऽनिवृत्तिबादो जघन्यस्थितिसंकमस्वामि-
नो भवति । 'वेयगो वेद' ति वेत्तुका वेदे वेदस्य ज-
घन्यस्थितिसंकमस्वामी । इयमत्र भावना—पुरुषवेदा-
द्ये वर्तमानः पुरुषवेदस्य, स्त्रीवेदोदये वर्तमानः
स्त्रीवेदस्य, नपुंसकवेदोदये वर्तमानो नपुंसकवेदस्या-
निवृत्तिबादपरंपरायश्चरमसंकमं कुर्वन् जघन्यस्थिति-
संकमस्वामी वेदिनव्यः । अन्त्ये हि वेदेन क्षपकभ्रंशिमार्क-
दस्यान्यस्य वेदस्य जघन्यस्थितिसंकमो न लभ्यते । तथा-
हि—येन वेदेन क्षपकभ्रंशिमारोहति तस्य वेदस्योद्योदीर-
णपवर्तनादिभिः स्थिते पुत्रलाभ बहवः परिसदृष्टि ।
ततो यद्यपि नपुंसकवेदेन क्षपकभ्रंशे प्रपञ्चः स्त्रीवेद-
नपुंसकवेदौ युगपत्क्षपयति, तथापि नपुंसकवेदस्यैव ज-
घन्यः स्थितिसंकमः प्राप्यते, न स्त्रीवेदस्य उद्योदीर-
णयोरभावात् । स्त्रीवेदेन च प्रतिपन्नो नपुंसकवेदक्षया-
नन्तरमन्तर्मुहूर्तम कालेन स्त्रीवेदं क्षपयति । एतावता
च कालेनोद्योदीरणाभ्यां बह्वी स्थितिस्तुट्यति । यद्यपि
च पुरुषवेदेनाऽपि प्रतिपन्नस्यैतावान् कालो लभ्यते तथा-
ऽपि तस्य स्त्रीवेदसक्रे उद्योदीरणे न भवत इति स्त्री-

वेदप्रतिपन्नस्यैव स्त्रीवेदस्य जघन्यः स्थितिसंकमो, न शे-
वस्य । तथा पुरुषवेदेन क्षपकभ्रंशे प्रपन्नो हास्यादिष-
ट्क्षयानन्तरं पुरुषवेदं क्षपयति, अन्यथा तु हास्यादिषट्-
संहितम् । उचितस्य च वेदस्यादीरणाऽपि प्रवर्तते इति
बह्वी स्थितिस्तुट्यति । पुरुषवेदस्यापि पुरुषवेदाकस्यैव
च जघन्यस्थितिसंकमो न शेषस्य ।

तदेवमुक्तः स्थितिसंकमः, सम्प्रत्यनुभागसंकमाऽ-

भिधानावसरः, तत्र चैतेऽर्थाधिकारास्तद्यथा-भवे ।

धेकप्रकृपणा, विशेषलक्षणप्रकृपणा, उत्कृष्टानुभा-

गसंकमप्रमाणप्रकृपणा, जघन्यानुभागसंकमप्र-

माणप्रकृपणा, साधनान्निप्रकृपणा, स्वामि-

र्यं चेति । तत्र भेदप्रकृपणार्थमाह—

मूलुत्तरपगहगतो, अणुभागे संकमो जहा बंधे ।

फट्टगनिहेसो सि, सव्वेयरायाऽवार्हणं ॥ ४४ ॥

'मूलुत्तर' ति-अनुभागेऽनुभागविषये संकमो मूलोत्तरप्रकृ-
तिगतः । किमुक्तं भवति ?—द्विधाऽनुभागसंकमस्तद्यथा-मू-
लप्रकृत्यनुभागसंकमः, उत्तरप्रकृत्यनुभागसंकमश्च । तच्च मू-
लोत्तरप्रकृतिभेदा यथा बन्धे-बन्धशतकेऽर्थापह्नितास्तथात्रापि
द्रष्टव्याः । कृता भेदप्रकृपणा । स्पर्धकप्रकृपणार्थमाह—'फ-
ट्टगं' त्यादि आसां सर्वघातिनीनां देशघातिनीनामघातिनी-
नां प्रकृतीनां स्पर्धकनिर्देशः स्पर्धकप्रकृपणा यथा शतकं
कृता तथात्राऽपि कर्तव्या । तथापि किंचिदुच्यते—तत्र च
केवलज्ञानावरणकेवलदर्शनावरणाद्यद्वादशकषायनिद्रापञ्च-
कमिथ्यात्वलक्षणानां देशितप्रकृतीनां रसरूपधेकानि सर्व-
घातीनि, सर्वे स्वघात्यं केवलज्ञानाविलक्षणं गुणं घातयन्ती-
ति सर्वघातीनि, तानि च तादृशभाजनवत् निश्छिद्राणि
घृतवत् त्रिधाणि । त्राद्यावत्तुप्रदेशोपचितानि स्फटिका-
भेदावच्छातीव निर्मलानि । उक्तं च—'जो घापइ सवि-
सयं, सयलं सो होइ सव्ववाहरसो । सो निच्छिद्रो
निछो, तणुआं फलिहभ्भहरविमलो ॥ १ ॥' मतिधुतावधि-
मनःपर्यायज्ञानावरणचक्षुरवचक्षुरवधिदर्शनावरणसंज्वलन-
चतुष्टयनयनोकाषायान्तरायपञ्चकलक्षणानां पञ्चविंशतिसं-
ख्यानां देशघातिप्रकृतीनाम् । (देशघातिप्रकृपणा 'देसघा-
इण' शब्दं चतुर्भागे २६२६ पृष्ठे गता ।) वेदनीयायुनां-
मगोत्राणां सम्बन्धेन एकादशाक्षरप्रकृतिशतस्याघातिनां
रसरूपधेकाप्यघातीनि वेदितव्यानि । केवलं वेधमानसर्वघा-
तिरसरूपधेकसम्बन्धात्तान्यपि सर्वघातीनि भवन्ति । य-
थेदं लोके रचयमञ्जोराणामपि कौरसम्बन्धाच्चौरता । उक्तं
च—'जाण न यिसओ घाइ-त्तणम्मि ताणं पि सव्वघाइहरसो ।
जायइ घाइसगात्तं-ण चोरया वेइ-जोराणं ॥ १ ॥'

सम्प्रति दर्शनमोहनीयस्य स्पर्धकप्रकृपणार्थमाह—

सव्वेसु देसघाइसु, सम्मत्तं तदुवरिं तु वा मिसं ।

दासमाणस्साणं—तवमो मिच्छतश्चुप्पिमओ ॥ ४५ ॥

'सव्वेसु' ति—इह दर्शनमोहनीयस्य सत्कर्म प्रतीत्य द्विविधानि
रसरूपधेकानि । तद्यथा-देशघातीनि, सर्वघातीनि च । तत्र
यानि देशघातीनि स्पर्धकानि एकस्थानकरसोपेतानि द्वि-

स्थानकरसोपेतानि च । तेषु सर्वेष्वपि सम्यक्त्वं 'तदुर्वरि तु वा मिस्सं' यत्र देशघातीनि स्पर्धकानि निष्ठितानि तत उपरि सम्यग्मिध्यात्वस्य स्पर्धकानि भवन्ति । तानि च सर्वघातीनि द्विस्थानकरसोपेतानि च तानि सम्यग्मिध्यात्वस्य स्पर्धकानि तावद् द्रष्टव्यानि यावन् 'दाहसमान-रसाणेततमो ति' दाहसमान इति द्विस्थानको रसस्तस्य सम्बन्धिनो स्पर्धकानामनन्ततमो भागो गतो भवति । ततो यत्र सम्यग्मिध्यात्वस्य स्पर्धकानि निष्ठां यान्ति, ततः प्रभु-नि द्विस्थानकश्चिस्थानकचतुःस्थानकरसोपेतानि स्पर्धकानि सर्वाण्यपि मिध्यात्वस्य द्रष्टव्यानि ।

कृता स्पर्धकप्ररूपणा । सम्प्रति विशेषलक्षणप्ररूपणार्थमाह-
तत्पद्वपयं उच्च-द्विधा न भोवद्विधा न भविभागा ।

अणुभागसंक्रमो ए-स अन्नपगई निया वाऽपि ॥४६॥

'तत्प' ति-तत्रानुभागसंक्रमेऽर्थपदे याथात्म्यनिर्धारणमिदम्-
यदुन उद्धर्तताः प्रभूतीकृताः, यद्वा—अपवर्तितता इस्वीकृता
अथवाऽप्यां प्रकृतिं नीता अन्यप्रकृतिस्वभावेन परिणमिताः
अविभागा अनुभागाः । एष सर्वोऽप्यनुभागसंक्रमः । तत्र
मूलप्रकृतीनामुद्धर्तनापवर्तनारूपौ द्वयैव संक्रमौ नान्यप्रकृ-
तिनयनरूपः संक्रमः, तासां परस्परं संक्रमाभावात् । उत्तर-
प्रकृतीनां तु त्रयोऽपि संक्रमाः ।

तद्वचमुक्तं विशेषलक्षणम् । सम्प्रत्युत्कृष्टानुभागसंक्रम-
प्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—

दुविहपमाणे जेढो, सम्मत्ते देसघाहुदुद्धाणा ।

नरतिरियाऊ आयव-मिस्से वि य सव्वघाहिम्मि ॥४७॥

'दुविहे' ति-द्विविधे प्रमाणे स्थानप्रमाणे घातिवप्रमाणे
च ज्येष्ठ उत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमः सम्यक्त्वस्य देशघाति-
नि द्विस्थानकरसस्पर्धकं संक्रम्यमाणे बोधितव्यः । एत-
दुक्तं भवति—सम्यक्त्वस्य घातिवमाश्रित्य देशघातिस्था-
नमाश्रित्य सर्वोत्कृष्टद्विस्थानकरसोपेतं स्पर्धकपटलं यदा
संक्रामति तदा तस्योत्कृष्टोऽनुभागसंक्रम इति नरायु-
स्तिर्यगायुरातपस्यग्मिध्यात्वानां स्थानं प्रतीत्य सर्वोत्कृष्ट-
द्विस्थानकरसोपेतघातिवमाश्रित्य सर्वघातिनि रसस्पर्-
धके उत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमः । अत्रापीयं भावना-नरतिर्य-
गायुरातपस्यग्मिध्यात्वानां सर्वोत्कृष्टद्विस्थानकरसोपेतं
सर्वघातिरसस्पर्धकं यदा संक्रामति तदा स तेषामुत्कृष्टोऽनु-
भागसंक्रमः । अत्र नरतिर्यगायुरातपानां "दुतिचउद्धाणा उ-
सेसा उ" इति वचनात् द्वित्रिचतुःस्थानकरससंभवोऽपि यत्
द्विस्थानकरसस्पर्धकस्यैव संक्रमे उत्कृष्टोऽनुभागसंक्रम उ-
क्तः, स एवं ज्ञापयति—एतेषां कर्मणां तथा स्वाभाव्या-
देव त्रिस्थानकचतुःस्थानकरसस्पर्धकानामुद्धर्तनापवर्तनाप्र-
कृत्यन्तरनयनरूपस्मप्रकारोऽपि संक्रमो न भवतीति ।

सेसासु चउद्धाणे, मंदो संमचपुरिससंजलणे ।

एगद्धाणे सेसा-सु सव्वघाहिम्मि दुद्धाणे ॥ ४८ ॥

'सेसासु' ति—शेषाणामुत्कृष्टवतिरिक्तानां प्रकृतीनां स्थान-
माश्रित्य सर्वोत्कृष्टतुःस्थानको घातिवमाश्रित्य सर्व-
घाती रसो यदा संक्रामति तदा स तासामुत्कृष्टोऽनु-
भागसंक्रमः । तद्वचमुत्कृष्टानुभागसंक्रमप्रमाणम् ॥ सम्प्र-

ति जघन्यानुभागसंक्रमप्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—'मंदो'
ति सम्यक्त्वस्य पुरुषवेदस्य संज्वलनानां धैकस्थानक
रसे संक्रामति मन्दो जघन्योऽनुभागसंक्रमो वेदितव्यः । ए-
तदुक्तं भवति—सम्यक्त्वस्य सर्वविशुद्ध एकस्थानको र-
सो यदा संक्रामति तदा तस्य जघन्योऽनुभागसंक्रमः,
पुरुषवेदसंज्वलनानां च क्षणकाले धानि समयानावलीका-
द्विकषद्वानि स्पर्धकानि एकस्थानरसोपेतानि तानि यदा सं-
क्रामन्ति तदा स तेषां जघन्योऽनुभागसंक्रमः । 'सेसासु'
इत्यादि शेषासुत्कृष्टवतिरिक्तानां सर्वोत्कृष्टप्रकृतिषु सर्वघातिनि
द्विस्थानकरसोपेतं स्पर्धकं संक्रम्यमाणो जघन्योऽनुभागसं-
क्रमो वेदितव्यः । इदमत्र तात्पर्यम्—सम्यक्त्वपुरुषवेदसंज्वल-
नचतुष्टयवतिरिक्तानां शेषप्रकृतीनां घातिवमाश्रित्य सर्व-
घातीनि, स्थानमाश्रित्य द्विस्थानकरसोपेतानि मन्वानुभावा-
नि यानि रसस्पर्धकानि तानि यदा संक्रामन्ति तदा स ता-
सां जघन्योऽनुभागसंक्रमः । इह यद्यपि मतिभ्रुतावधिमनः-
पर्यायज्ञानावर्णवचनुरचनुरवधिदर्शनावरणान्तरायपञ्चका-
नामेकस्थानकोऽपि रसो बन्धे प्राप्यते तथाऽपि क्षयका-
लेऽपि प्राग्वज्ज्ञो द्विस्थानकोऽपि रसः संक्रामति, नैक-
स्थानकः केवल इति जघन्यसंक्रमविषयतया नैतयामेक-
स्थानकरस उक्तः ।

तद्वचमुक्तं जघन्यानुभागसंक्रमपरिमाणम् । सम्प्रति सा-
धनादिप्ररूपणा कर्तव्या । सा च द्विधा—मूलप्रकृतिसाध-
नादिप्ररूपणा उत्तरप्रकृतिसाधनादिप्ररूपणा च । तत्र मूलप्र-
कृतीनां साधनादिप्ररूपणार्थमाह—

अजहसो तिप्पि तिहा, मोहम्म चउज्विहो अहाउस्स ।

एवमणुकोसो से-सगाण तिविहो अणुकोसो ॥ ४९ ॥

सेसा मूलप्पगइसु, दुविहा अह उत्तरासु अजहसो ।

सत्तरसण चउद्धा, तिक्किप्पो सोलसणई तु ॥ ५० ॥

'अजहसो' ति-ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायलक्षणानां त्र-
याणां कर्मणामजघन्योऽनुभागलिप्ता भ्रिप्रकारस्तद्यथा-अना-
दिरभ्रुवा, भ्रुवश्च । तथाहि—क्षीणकषायस्यैतेषां कर्मणां सम-
याधिकावलीकाशेषायां स्थितौ जघन्यानुभागसंक्रमो भव-
ति, स च सादिरभ्रुवश्च । ततोऽप्यः सर्वोऽप्यजघन्यः स चा-
नादिः । अभ्रुवभ्रुवौ भव्याऽभ्यवपक्ष्या । मोहनीयस्याजघन्यो-
ऽनुभागसंक्रमश्चतुर्विधः । तद्यथा—सादिरनादिभ्रुवोऽभ्रुवश्च ।
तथाहि—सूक्ष्मसंपरायस्य क्षणकस्य मोहनीयस्य समया-
धिकावलीकाशेषायां स्थितौ जघन्योऽनुभ-
वति । स च सादिरभ्रुवश्च । ततोऽप्यः सर्वोऽप्यजघन्यः, स च क्षा-
यिकसम्यग्दृष्टरूपमभ्रण्यां वर्तमानस्योपशान्तमोहगुणस्था-
नके न भवति । उपशान्तमोहगुणस्थानकाच्च प्रतिपततः
सतः पुनरपि भवति, ततोऽसौ सादिः । तत्स्थानमप्राप्तस्य
पुनरनादिः भ्रुवाभ्रुवौ पूर्ववत् । आयुषस्त्वनुत्कृष्टोऽनुभागसं-
क्रमश्चतुर्विधः । तद्यथा—सादिरनादिभ्रुवोऽभ्रुवश्च । तथाहि-
अग्रमत्तो देवायुष उत्कृष्टमनुभागं बद्धा बन्धावलीकायाः
परतः संक्रमयितुमारभते तं च तावत्संक्रमयति यावन्ननु-
त्तरसुरभवे स्थितस्य त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायतिकामन्ति

आवलिक्कामात्रा स्थितिरवतिष्ठते । ततोऽन्योऽनुभागसंक्रम आधुषः सर्वोऽप्यनुत्कृष्टः । स च साऽऽदिः । तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः । भ्रवाभ्रवाभ्यभ्यापेक्षया । शेषाणां नाम— गोत्रवेदनीयानामनुत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमस्त्रिविधस्त्रिप्रकारः । तद्यथा—अनादिरभ्रवो भ्रवश्च । तथाहि—सूक्ष्मसम्परायेण क्षणकेण स्वगुणस्थानकस्य चरसमये तेषां नामगोत्रवेदनीयानां सर्वोत्कृष्टोऽनुभागो बध्यते । बन्धावलिक्का—यामतीतायां यावत्सयोगिचरमसमयस्तावत्संक्रामति । स च सादिरभ्रवश्च । ततोऽन्यः सर्वोऽप्यनुत्कृष्टः । स आनादिः, आदिरभावात् । भ्रवाऽनुवौ पूर्ववत् । उक्तशेषेषु विकल्पेषु द्विधा प्रकृषणा कर्तव्या । तद्यथा—सादिरभ्रवश्च । तत्र चतुर्णां घातिकर्मणाम् उत्कृष्टानुत्कृष्टजघन्येषु जघन्यः सादिरभ्रवश्च भावित एव । उत्कृष्टः कदाचिन्मिथ्यादिभ्रवति, अन्यथा तु तस्याप्यनुत्कृष्टः, अत एतौ साद्यध्रवौ । शेषाणां चतुर्णामघातिकर्मणां जघन्याजघन्योत्कृष्टेषु मध्ये उत्कृष्टो भावित एव । जघन्यः सूक्ष्मस्यापयथास्तस्यैकेन्द्रियस्य हतप्रभूतानुभागसत्कर्मणा लभ्यते, नान्यस्य । प्रभूतानुभागसत्कर्मघाताभावे तु तस्याप्यजघन्यः । तत एतावपि साद्यध्रवौ । कृता मूलप्रकृतीनां साधनादिप्रकृषणा । सम्प्रत्युत्तरप्रकृतीनां साधनादिप्रकृषणार्थमाह— 'अहेत्यादि' उन्मत्तास्त्वनमकनिपु मध्ये सप्तदशानां कर्मणामनन्तानुबन्धिचतुष्टयसंस्वलनचतुष्टयनवनोक्तपायलक्षणानामजघन्याऽनुभागसंक्रमश्चतुर्धा । तद्यथा—सादिरनादिभ्रवोऽभ्रवश्च । तथाहि—एतयामनन्तानुबन्धिघञ्जानां त्रयोदशकर्मणां स्वलक्षणपर्यवसानावसर्गजघन्यस्थितिसंक्रमकाले जघन्योऽनुभागसंक्रमः प्राप्यते । अनन्तानुबन्धिघ्नानां पुनरुत्तरानुसंक्रमेणोद्भवभूयोऽपि मिथ्यात्वप्रत्ययतो यज्ज्ञानां बन्धानलिकायामतीतायां द्वितीयावलिक्कायाः प्रथमसमये जघन्योऽनुभागसंक्रमः, एतदन्यः पुनः सर्वोऽप्येतासां सप्तदशप्रकृतीनामजघन्यः । स चोपशमश्रेण्यामुपशान्तानामेतासां न भवति ततः प्रतिपाते च भवति, ततोऽसौ सादिः । तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः । अथवाभ्रवो भव्याभ्यापेक्षया । तथा पञ्चविधज्ञानावरणस्थानादित्रिकवर्जं षट्दशैनावरणः प्राच्यन्तारावलक्षणानां षोडशकर्मणामजघन्योऽनुभागसंक्रमस्त्रिविकल्पस्त्रिप्रकारस्तद्यथा—अनादिरभ्रवो भ्रवश्च । तथाहि—एतेषां षोडशकर्मणां जघन्यानुभागसंक्रमः क्षीणकषायस्य स्वगुणगुणस्थानकस्य सभयाधिकारवलिक्काशेषायां स्थितौ वर्तमानस्य प्राप्यते । ततोऽन्यः सर्वोऽप्यजघन्यः तस्य चादिर्न विद्यते इत्यनादिः । अथवाभ्रवौ भव्याऽभ्यापेक्षया ॥ १० ॥

तिविहो लृत्तीसाए, णुक्कोसोऽह नवगस्स य चउद्दा ।

एयासिं सेसाऽमे—सगाण सव्वे य दुविगप्पा ॥ ५१ ॥

'तिविहो' स्ति सातथदनीयपञ्चैन्द्रियजातितैजससत्क—समचतुरक्षसंस्थानशुक्ललोहितहरिद्रस्वरभिगन्धकषायाम्लमधुरमुदुलघृणशीत (स्निग्धोष्ण) लक्षणशुभ्रवर्णयिकादशकागुरुलघूष्णसपराघातप्रशस्तविहायेगतित्वसादिदशकनिर्माणलक्षणानां षट्त्रिंशत्प्रकृतीनामुत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमस्त्रिविधस्त्रिप्रकारः । तद्यथा—अनादिभ्रवोऽभ्रवश्च । तथाहि—आसां षट्त्रिंशत्प्रकृतीनां क्षणक आत्मीयात्मीयबन्धव्य-

वच्छेदकाले उत्कृष्टमनुभागं बध्नाति, बद्धा च बन्धावलिक्कायामतीतायां संक्रमयितुमारभते । तं च तावत्संक्रमयति यावत्सयोगिकवलिचरमसमयः । ततः क्षणकसयोगिकवलिचरस्य शेषस्यानुत्कृष्ट एवानुभाग एतासां संक्रामति । तस्य चादिर्न विद्यते इत्यनादिः, भ्रवाभ्रवा अभव्यभ्यापेक्षया । 'अहेत्यादि' अथ शब्दस्थाविधौ । नवकस्य—उद्योतवज्रभनाराचसंहननौदारिकसप्तकलक्षणस्यानुत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमश्चतुर्विधः । तद्यथा—सादिरनादिभ्रवोऽभ्रवश्च । तथाहि—एतेषामुद्योतवज्रजानामद्यानां कर्मणाम् सम्यग्दृष्टिर्देवोऽत्यन्तविशुद्धपरिणाम उत्कृष्टमनुभागं बद्धा बन्धावलिक्कायामतीतायां संक्रामति । उद्योतनाम्नः पुनः सप्तमनरकपृथिव्यां वर्तमानो नैरयिको मिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वं प्रतिपत्तुकाम उत्कृष्टमनुभागमर्थं करोति । ततो बन्धावलिक्कायामतीतायां संक्रमयति । तं च जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो द्वे षट्पष्टी सागरोपमाणां यावत् । इह यद्यपि सप्तमनरकपृथिव्यां चरमेऽन्तर्मुहूर्तजघन्यं मिथ्यात्वं गच्छति यथाऽप्यप्रतने भयेऽन्तर्मुहूर्तानन्तरं यः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते स इह शुद्धतः । ततोऽपान्तराले स्तोको मिथ्यात्वकालो भवन्नपि चिरन्तनग्रन्थेषु न विवक्षित इत्यस्माभिरपि द्वे षट्पष्टी सागरोपमाणां यावदित्युक्तम् । तत उत्कृष्टात्प्रतिपतितस्यानुत्कृष्टः । स च साऽऽदिः । तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः । भ्रवाभ्रवौ भव्याभ्यापेक्षया । 'एयासि' मित्यादि एतासां सप्तदशषोडशषट्त्रिंशत्प्रकृषणायां प्रकृतीनामुत्कृष्टायां चिकल्पा उक्तसप्तदशदिश्वेतिरिक्तानां च शेषप्रकृतीनामशीतिसंख्यानां सर्वेऽप्युत्कृष्टानुत्कृष्टजघन्याजघन्या द्विविकल्पा द्विप्रकारा ज्ञातव्याः । तद्यथा—साद्योऽभ्रवाश्च । तथाहि—सप्तदशानां षोडशानां चोत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमो मिथ्यादृष्टेरुत्कृष्ट संक्रान्ते वर्तमानस्य प्राप्यते । शेषकाले तु तस्याप्यनुत्कृष्ट एव । अत एव ता द्वावपि साद्यध्रवौ जघन्यो भावित एव । तथा षट्त्रिंशत्प्रकृतीनां नवव य च जघन्योऽनुभागसंक्रमः सूक्ष्मैकेन्द्रिये हतप्रभूतानुभागसत्कर्मणि प्राप्यते । प्रभूतानुभागसत्कर्मघाताभावे तु तस्मिन्नप्यजघन्यस्तत एतौ साद्यध्रवौ । उत्कृष्टो भावित एव । शेषाणां प्रकृतीनां संज्ञानं पञ्चैन्द्रिये पर्याप्तं शुभानां वैश्रियसत्कर्मवद्विकर्माद्यैर्गोत्रातपतीर्थकराहारकसत्कर्मनुजज्ञिकनरकायुर्वैजेशपायुस्वरूपाणां चतुर्विंशतिसंख्यानां विशुद्धावशुभानां च स्थानादित्रिकसातवदनीयदशैवमोहनीयत्रितयाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणकषायनरकायुर्वैरकद्विकर्तियैर्दृक्पञ्चैन्द्रिज्जातिवर्जं—शेषजातिचतुष्टयप्रथमवर्जसंस्थानप्रथमजसंहननाऽशुभवर्णादिनवकाप्रशस्तविहायोगमनुपघातस्थावरदशकनीचैर्गोत्रप्रकाराणां षट्पञ्चाशत्संख्यानां संक्रान्ते उत्कृष्टोऽनुभागबन्धो लभ्यते । शेषकाले त्वनुत्कृष्टः एवं संक्रमोऽपि । तत एतौ साद्यध्रवौ । जघन्योऽनुभागसंक्रमः पुनः सूक्ष्मैकेन्द्रिये हतप्रभूतानुभागसत्कर्मणि प्राप्यते । प्रभूतानुभागसत्कर्मघाताभावे तु तस्मिन्नप्यजघन्यः । तत एतावपि साद्यध्रवौ ।

कृता साधनादिप्रकृषणा । सम्प्रति स्वामित्वं धर्तव्यम् । तच्च द्विधा उत्कृष्टानुभागसंक्रमस्वामित्वं, जघन्यानुभागसंक्रमस्वामित्वं च । तत्रोत्कृष्टानुभागसंक्रमस्वामित्वमभिधि-

तुस्तत्कालप्रमाणनियमनार्थमिदमाह—

उक्तोसर्गं पञ्चविंश, आबलियमश्चिच्छिञ्ज उक्तोसर्ग ।

आवं न शास्त्रं तर्गं, संक्रमं य आमुहुस्ततो ॥५२॥

‘उक्तोसर्गं’ ति—मिथ्यादृष्टिरुत्कृष्टमनुभागं बद्धा तत् आबलिकामतिक्रम्यः बन्धावलिकायाः परत इत्यर्थः । तमुत्कृष्टमनुभागं संक्रमयति तावद्यावन्न विनाशयति । कियन्तं कालं यावत्पुनर्न विनाशयतीति चेदुच्यते—आ मुहुर्ताम्तः । अन्तर्मुहुर्तं यावदित्यर्थः । परतो मिथ्यादृष्टिः शुभप्रकृतीनामनुभागं संक्षेपेन अशुभप्रकृतीनां तु विशुद्धयाऽवश्यं विनाशयति ।

सम्प्रति स्वामी प्रतिपाद्यते—

असुभाशं अक्षयरो, सुहुम अपजत्तगाह मिच्छो य ।

वज्रिय असंखवासा—उए य मणुओववाए य ॥ ५३ ॥

‘असुभाशं’ ति—अशुभानां प्रकृतीनां पञ्चविधज्ञानावरणविविधदर्शनावरणासातवेदनीयादाविशतिविधिमोहनीयनरकादिकतिर्यग्निद्रपञ्चेन्द्रियजातिषर्जेशेषजातिचतुष्टयप्रथमवर्जसंस्थानप्रथमवर्जसंहननीलकण्ठपुरभिगन्धतिक्ककुट—ककुत्तशीतकंशशुरुपधानाप्रशस्तविहायोगतिस्थावरसुखसाधारणापर्यासास्थिराशुभुर्भगदुःखरानादेयायशःकीर्तिनीचैर्गोत्रपञ्चविधान्तरायलक्षणानामाशरीतिसंस्थानामन्यतरः सुभापर्यासादिः, आदिशम्भात्—पर्याससूत्रमपर्यासापर्यासादरद्विभिन्नतुन्द्रियासंक्षिप्तसंक्षिप्तित्येकपञ्चन्द्रियमनुष्य—देवनारकपरिग्रहः । तत् एतेषामन्यतमो मिथ्यादृष्टिरुत्कृष्टमनुभागसंक्रमं करोति । केवलमसंख्येयपरायणो मनुष्यतिर्यगो ये च देवाः स्वभावाच्छुभाना मनुष्येषूपपद्यन्ते तांश्च मनुष्योपपातान् आनतप्रमुखा देवान् वर्जयित्वा । एते हि मिथ्यादृष्टयोऽपि नाशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टकृपाणामुत्कृष्टमनुभागं बध्नन्ति, तीव्रसंक्षेपाभावात् । तत्तच्छास्त्रानुभागसंक्रमाभाव इति तेषां वर्जनम् ।

सम्प्रत्यायावुजो—यमणुयगर्हपंचगाण आऊणं ।

समयाहिगालिगा से—सग चिं सेसाण जांगता ॥ ५४ ॥

‘सम्प्रत्य’ति—सर्वत्र—सर्वेषु स्वभावापर्यासादिषु नैरयिकपर्यवसानेषु असंख्येयवर्षावुत्तिर्यग्मनुष्येषु मनुष्योपपातेषु च देवेषु आनतादिषु मिथ्यादृष्टिषु सम्यग्दृष्टिषु वा । आनतपक्षोद्घातस्य मनुजगतिपञ्चकस्य मनुजगतिमनुजावुप—धौदारिकद्वैदारिकद्वैदारिकसत्तकं गृह्यते, तथा विषकृणात् । ततः सर्वसंख्यया द्वादशानां प्रकृतीनामुत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमो वेदितव्यः । तथाहि—सम्यग्दृष्टिः शुभमनुभागं न विनाशयति, किं तु विशेषतो द्वे बद्दष्टी सागरोपमाणां यावत् परिपालयति । तत् उत्कर्षत एतावन्तं कालं यावदुत्कृष्टमनुभागमविनाश्य पञ्चात्सर्वत्र यथायोग्यमुत्पद्यते । ततो मिथ्यादृष्टिबन्धनन्तरोरुत्कृष्टप्रकृतीनामुत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमोऽन्तर्मुहुर्तं कालं यावद्वर्षायते । आनतपक्षोद्घातयोश्चोत्कृष्टोऽनुभागो मिथ्यादृष्टिर्नैव बध्यते । ततो न तत्र तयोदुत्कृष्टानुभागसंक्रमाभावः । मिथ्यात्वाच्च प्रतिपत्त्य सम्यक्त्वं गते सम्यग्दृष्ट्यापि प्राप्यते । न च सम्यग्दृष्टिः सन् तयोदुत्कृष्टमनुभागं विनाशयति, शुभप्रकृतिवत्, ततो द्वे बद्दष्टी अपि

सागरोपमाणां यावदुत्कर्षतस्तयोस्तत्र संक्रमो द्रष्टव्यः । तथा चतुर्थीमायुषामुत्कृष्टमनुभागं बद्धा बन्धावलिकायामतीतायां यावत्समयाधिकवावलिता शेवा तावदुत्कृष्टानुभागसंक्रमः प्राप्यते । शेवाणं तु शुभप्रकृतीनां सातवेदनीयदेवद्विकपञ्चेन्द्रियजातिवैकियसत्ताहारकसत्तकतैजससत्तकसमचतुरस्रसंस्थानशुक्ललोहितहारिद्रव्यैश्वर्यसुरभिगन्धकषायाम्लमधुररसमृदुलुपुष्पिण्णोष्णस्पर्शप्रशस्तविहायोगस्यु—च्छासाशुदलपुष्पाघातत्रसादिशनिर्माणं । करोच्चैर्गोत्रलक्षणानां चतुःपञ्चाशत्संस्थानाभारमीयात्मीयबन्धव्यवच्छेदसभ्ये उत्कृष्टमनुभागं बद्धा बन्धावलिकायाः परतस्तावदुत्कृष्टमनुभागं संक्रमयति यावत्सयोगिकेवलिवरमसमयः । तथा चेतासां प्रकृतीनामुत्कृष्टानुभागसंक्रमस्त्वामिनः प्रायोऽपूर्वकरणादयः सयोगिकेवलियव्यवसाना द्रष्टव्याः ।

तद्वत्तुक्क उत्कृष्टानुभागसंक्रमस्त्वामी, सम्प्रति जघन्यानुभागसंक्रमस्त्वामिनं प्रतिपपाद्यिषुर्जघन्यानुभागसंक्रमसम्भवपरिज्ञानार्थमाह—

खवगस्संतरकरणे, अकए चाईण सुहुमकम्भुवरि ।

केवलियोऽणंतगुणं, अससिओ सेसअसुभाशं ॥ ५५ ॥

‘खवगस्स’ ति—यावद्व्याप्यन्तरकरणं न विधीयते तावत्तपकस्य सर्वघातिनीनां देशघातिनीनां च प्रकृतीनां सम्बन्धा अनुभावाः सूत्रैकेन्द्रियसत्ताद्वानुभागसत्कर्मणोऽनन्तशुणो भवति । अन्तरकरणे तु कृते सति सूत्रैकेन्द्रियस्यापि सत्ताद्वानुभागसत्कर्मणो हीनो भवति । तथा शेवाणामप्यघातिनीनामशुभप्रकृतीनामसातवेदनीयप्रथमवर्जसंस्थानप्रथमवर्जसंहननकृष्णनीलवुरभिगन्धतिक्ककुटशुद्धकंशरुक्ताशरीतोपघाताप्रशस्तविहायोगतिदुर्भगदुःखरानादेयास्थिराशुभापर्यासायशःकीर्तिनीचैर्गोत्रलक्षणानां त्रिशत्संस्थानां केवलिनोऽनुभागसत्कर्मणं असंक्षिपञ्चेन्द्रियसत्ताद्वानुभागसत्कर्मणोऽनन्तगुणं वेदितव्यम् । तथा च सति सर्वघातिनीनां देशघातिनीनां च प्रकृतीनां जघन्यानुभागसंक्रमसम्भवः क्षापकस्यान्तरकरणे कृते सति वेदितव्यः । शेवाणं त्वशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टाणां जघन्यानुभागसंक्रमसंभवः, न सयोगिकेवलिनः, किं तु—इतस्तत्कर्मणः सूत्रैकेन्द्रियादेः, तस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् ।

इह ‘संक्रमं य आमुहुस्ततो’ इति बज्जनात्सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयो वा किलान्तर्मुहुर्तामपरतः सर्वप्रकृतीनामनुभागघातं कुर्वन्तीति प्रसङ्गम्—तत्रापवादमाह—

सम्महिद्धी न हणइ, सुभाणुभागे असम्महिद्धी वि ।

सम्मत्तनीसगाणं, उक्तोसं वज्रिया खवणं ॥ ५६ ॥

‘सम्महिद्धि’ ति—इह याः शुभप्रकृतयः सातवेदनीयदेवद्विकमनुजद्विकपञ्चेन्द्रियजातिप्रथमसंस्थानप्रथमवर्जसंहननीदारिकवैकियसत्ताहारकसत्तकतैजससत्तकशुभवर्षावधिकारका—शुदलपुष्पाघातोच्छासातपोद्घातप्रशस्तविहायोगतिप्रसादिशनिर्माणोत्तीर्थकरोच्चैर्गोत्रलक्षणाः बद्दष्टिसंख्यास्तासां सर्वासामपि शुभमनुभागमुत्कर्षतो द्वे बद्दष्टी सागरोपमाणां यावत्सम्यग्दृष्टिर्न विनाशयति । असम्यग्दृष्टिर्मिथ्यादृष्टिः । अपि शब्दात्सम्यग्दृष्टिश्च सम्यग्मिथ्यात्वयोदुत्कृष्टमनुभागं

न विनाशयति । क्षणं—क्षणकालं वर्जयित्वा । एतदुक्तं भवति—क्षणकाले सम्यग्दृष्टिरपि सम्यक्त्वसम्यगिमध्या-
नयोः कटुष्टमनुभागं विनाशयति, तेन क्षणकालो वर्ज्यते ।
तथा चोक्तं पञ्चसंग्रहमूलटीकाराम्—“सम्यग्दृष्ट्या मि-
ध्यादृष्ट्या च सम्यक्त्वसम्यगिमध्यात्ययानोऽकृष्टमनुभागं
विनाशयन्ति, अपि तु क्षणकः सम्यग्दृष्टिर्विनाशयति,
उभयोरपि दृष्ट्योरेति” मिथ्यादृष्टिः पुनः सर्वसामान्य
शुभप्रकृतीनां संकलेशनाशुभप्रकृतीनां तु विशुद्धयाऽन्तर्मु-
हूर्तात्परत उक्तमनुभागमवश्यं विनाशयति ।

तदेवं जघन्यानुभागसंकमस्वामित्वप्रतिपादनाय भावना
कृता । सम्प्रति जघन्यानुभागसंकमस्वामित्वमेवाह—

अन्तरकरणा उवरिं, जहृष्टिइसंकमो उ जस्स जहिं ।

वार्डिणं नियगचरम-रसखंडे दिट्ठिमोहेदुणं ॥ ५७ ॥

‘अन्तरकरणं’ सि-अन्तरकरणादूर्ध्वं घातिकर्मप्रकृतीनां म-
ध्ये यस्याः प्रकृतेर्यत्र गुणस्थानेकं जघन्यस्थितिसंकम उक्तं,
तस्यास्तत्र जघन्यानुभागसंकमोऽपि वेदितव्यः । एतदुक्तं
भवति—अन्तरकरणं कृते सति अनिवृत्तिबाधरसंपराय-
क्षणको नवनोकापायसंज्यलनचतुष्टयाणां क्षणक्रमेण जघ-
न्यस्थितिसंकमकाले जघन्यानुभागसंकमं करोति, ज्ञाना-
वरणपञ्चकान्तरायपञ्चकचक्षुरचक्षुरधिकेवलदर्शनावरण-
निद्राप्रचलाकपदर्शनाऽऽवरणपटकानां क्षीणकपायः समथा-
धिकावलिकाशेषायां स्थितौ वर्तमानो जघन्यानुभागसंकमं क-
रोति ‘नियमे’त्यादि दर्शनमोहनीयद्विकस्य सम्यक्त्वसम्यगिम-
ध्यात्वरूपस्य क्षणकाले निजकचरमरसखण्डे आमीयामी-
यचरमरसखण्डसंकमकाले जघन्यानुभागसंकमो भवति ।

आऊण जहृष्टिई, बंधेय जाव तिथ संकमो ताव ।

उव्वलखणित्थसंजो-यणा य पढमालियं गंतुं ॥ ५८ ॥

‘आऊण’ सि चतुर्णामप्यायुषां जघन्यां स्थितिं बद्धा, जघ-
न्यां हि स्थितिं बध्नान् जघन्यमनुभागं बध्नातीति जघन्य-
स्थितिप्रहणम् । ततो जघन्यां स्थितिं बद्धा बन्धावलि-
कायाः परन्तस्तावज्जघन्यानुभागं संक्रमयति यावत्समया-
धिकावलिका शेषा भवति । ततो जघन्यां स्थितिं बद्धा या-
वदस्ति संक्रमस्तावज्जघन्यानुभागसंकमः प्राप्यते । तथा नर-
कद्विकमनुजद्विकक्षेत्रद्विकवैक्रियसत्तकाहारकसत्तकोऽैर्गोत्रल-
क्षणानामेकविंशत्युद्भूतप्रकृतीनां तीर्थकरस्यानन्तानुबन्धिनां
च जघन्यमनुभागं बद्धा प्रथमावलिकां बन्धावलिकालक्षणं
गत्वाऽतिक्रम्य; बन्धावलिकायाः परतः इत्यर्थः । जघन्यमनु-
भागं संक्रमयति । कः संक्रमयतीति चेदुच्यते—वैक्रियसत्त-
कक्षेत्रद्विकनरकद्विकानामसंक्षिपञ्चेन्द्रियं, मनुष्यद्विकोऽैर्गो-
त्रयोः सूत्रमनिगोदः, आहारकसत्तकस्याप्रमत्तः, तीर्थकरस्या-
धिरतलसम्यग्दृष्टिः, अनन्तानुबन्धिनां पञ्चातकृतसम्यक्त्वो मि-
थ्यादृष्टिः संक्रमयतीति ।

सेसाण सुहुमहयसं-तकम्मिगो तस्स हेडुओ जाव ।

बंध ताव एगिं-दिओ वऽणेगिदिओ वाऽवि ॥ ५९ ॥

‘सेसाण’ सि—उल्लेखेणां शुभानामशुभानाम प्रकृतीनां स-
प्तनवतिसंख्यानां यः सूत्रमैकेन्द्रियो वायुकायिकोऽक्षिकायि-
को वा इतस्तर्कमा, इतं—विनाशितं प्रभूतमनुभागसंक-

र्म येन स इतस्तर्कमा, स नस्यात्मस्तकस्यानुभागस्तर्कम-
णोऽवस्थात्; ततः स्तोकांतरमित्यर्थः, अनुभागं तावद्वध्नाति
यावदेकैन्द्रियस्तीक्ष्णस्थितिरन्यथा एकैन्द्रियमभवे वर्तमानोऽ-
नेकैन्द्रियो वेति, स एव इतस्तर्कमा एकेन्द्रियोऽप्यसिद्धि-
न्द्रियादिभवे वर्तमानो यावद्वद्व्यं बृहत्तरमनुभागं न बध्नाति
तावत्तमेव जघन्यमनुभागं संक्रमयति ।

तदेवमुक्तोऽनुभागसंकमः । सम्प्रति प्रदेशसंकमभिधाना-
वसरः । तत्र वेतिऽर्थोधिकाराः, तद्यथा—सामान्यल-

क्षणभेदः साधनादिप्रकर्षणा । उक्तप्रदेशसंकम-
स्वामी जघन्यप्रदेशसंकमस्वामी च । तत्र सामा-
न्यलक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

जं दलियमन्नपगई, निजह सो संकमो पएसस ।

उव्वलखणो विज्झाओ, अहापवचो गुणो सव्वो ॥ ६० ॥

जं’ति’—यत्संकमप्रायोयं दलिकं कर्मद्रव्यम् अन्यप्रकृतिं नी-
येत अन्यप्रकृतिरूपतया परिणम्यते स प्रदेशसंकमः । उक्तं
सामान्यलक्षणम् । सम्प्रति भेदमाह—‘उव्वलखणो’ इत्यादि ।
प्रदेशसंकमः पञ्चधा । तद्यथा—उद्भूतनासंकमः, विध्या-
तसंकमः, यथाप्रवृत्तसंकमः, गुणसंकमः, लव्यसंकमश्च ।
तत्र यथादेशे निर्देश इति न्यायान्तरमत उद्भूतनासंकमस्य
लक्षणमभिधीयते—इहानन्तानुबन्धिवत्तुप्यसम्यक्त्वसम्य-
गिमध्यात्वक्षेत्रद्विकनरकद्विकवैक्रियसत्तकाहारकसंकममनुज-
द्विकोऽक्षैर्गोत्रलक्षणानां समविंशतिप्रकृतीनां प्रथमतः
पल्योपमासंख्येयभागमात्रं स्थितिक्षण्डमन्तमुद्भूतेन काले-
नोत्क्रियते । ततः पुनरपि द्वितीयं स्थितिक्षण्डे पल्योप-
मासंख्येयभागमात्रमेव, केवलं प्रथमात् स्थितिक्षण्डात्
विशेषहीनमन्तमुद्भूतेन कालेनोत्क्रियते । ततोऽपि तृतीयं
स्थितिक्षण्डे पल्योपमासंख्येयभागमात्रम्, द्वितीयात् स्थि-
तिक्षण्डात् विशेषहीनमन्तमुद्भूतेन कालेनोत्क्रियते । एवं
पल्योपमासंख्येयभागमात्राणि स्थितिक्षण्डानि पूर्वस्मात्
पूर्वस्मात् स्थितिक्षण्डाद्विशेषहीनानि तावद्वाच्यानि यावद्
द्विचरमे स्थितिक्षण्डम् सवीर्यापि च तानि प्रत्येकम-
न्तमुद्भूतेन कालेनोत्क्रियन्ते । इह च द्विधा प्रकृषणा—अ-
नन्तरोपनिधया, परम्परोपनिधया च । तत्रानन्तरोपनिध-
या प्रथमस्थितिक्षण्डस्य प्रभूता स्थितिः । ततो द्वितीय-
स्य विशेषहीनः । ततोऽपि तृतीयस्य विशेषहीनः । एवं
यावद् द्विचरमे स्थितिक्षण्डम् । कृताऽनन्तरोपनिधया प्रकृ-
षणा ॥ संप्रति परम्परोपनिधया क्रियते—तत्र प्रथमस्थिति-
क्षण्डापेक्षया कामिचित् स्थितिक्षण्डानि स्थित्यपेक्षयाऽ-
संख्येयभागहीनानि, कामिचित्संख्येयभागहीनानि, कामिचित्
संख्येयगुणहीनानि, कामिचित्संख्येयगुणहीनानि । यदा तु
प्रदेशपरिमाणं चिन्त्यते, तदा प्रथमस्थितिक्षण्डात् द्वितीयं
स्थितिक्षण्डं दलिकापेक्षया विशेषाधिकम् । ततोऽपि तृतीयं
विशेषाधिकम्, एवं तावद्वाच्यं यावद् द्विचरमे स्थितिक्षण्ड-
म् । इयमनन्तरोपनिधया । परम्परोपनिधया पुनरियम्—प्रथमात्
स्थितिक्षण्डाद्विशेषाधिकम्, द्वितीयस्थितिक्षण्डात् विशेषाधिकम्, किं-
चित्संख्येयभागधिकम्, किंचित्संख्येयगुणाधिकम्, किंचित्-
संख्येयगुणाधिकम्, स्थितिक्षण्डानां चोत्तरावधिपर्यन्तम्-
प्रथमसमये स्तोकां दलिकमुत्क्रियते । द्वितीयं समयेऽसंख्ये-

यगुणम् । ततोऽपि तृतीयसमयेऽसंख्येयगुणम् । एवं ताव-
द्वाक्यं यावदन्तर्मुहूर्तस्य चरमसमयः । गुणकारश्चात्र प-
र्ययोपमासंख्येयभागलक्षणां वदितव्यः । एवं सर्वेष्वपि स्थि-
तिखण्डेषु द्रष्टव्यम् । दलिकं चात्कीर्य कं प्रक्षिप्यता इति चे-
दुच्यते—किञ्चित्स्वस्थाने किञ्चित्परस्थाने । तत्र कियत्प्रक्षि-
प्यत इति विशेषतो निरूप्यते—प्रथमे स्थितिखण्डे प्रथम-
समये यत्कर्मदलिकमन्यप्रकृतिषु प्रक्षिपति तत् स्तोकम् । य-
त् स्वस्थाने एवाधस्तात्प्रक्षिप्यते तत्ततोऽसंख्येयगुणम् ।
ततोऽपि द्वितीयसमये यत्स्वस्थाने प्रक्षिप्यते तदसंख्येयगु-
णम् । परप्रकृतिषु पुनर्यत् प्रक्षिप्यते तत्प्रथमसमयपरस्था-
नप्रक्षिप्ताद्विशेषहीनम् । तृतीयसमये यत्स्वस्थाने प्रक्षिप्यते
तत् द्वितीयसमयस्वस्थानप्रक्षिप्तादसंख्येयगुणम् । यत्पुनः—
परप्रकृतिषु प्रक्षिप्यते, तत् द्वितीयसमयपरस्थानप्रक्षिप्ताद्विशे-
षहीनम् । एवं तावद्वाक्यं यावदन्तर्मुहूर्तचरमसमयः । एवं स
र्वेष्वपि स्थितिखण्डेषु द्विचरमस्थितिखण्डपर्यवसानेषु वाक्य-
मासम्प्रति चरमखण्डस्य विधिरुच्यते—चरमस्थितिखण्डे द्वि-
चरमस्थितिखण्डांपक्षयाऽसंख्येयगुणं तदपि चरमस्थितिख-
ण्डमन्तर्मुहूर्तेन कालनोत्कीर्यते । तस्य च यत्प्रदेशाग्रं तदु-
द्घातव्यलिकागते मुक्त्वा शेषं सर्वं परस्थाने प्रक्षिपति । त-
च्चैवम्—प्रथमसमये स्तोकं, द्वितीये समयेऽसंख्येयगुणं, ततो-
ऽपि तृतीयसमयेऽसंख्येयगुणम्, एवं यावच्चरमसमयः ।
चरमसमये तु यत्परप्रकृतिषु प्रक्षिप्यते दलिकं स सर्वसंकम-
उच्यते । तत्र यावत्प्रमाणं द्विचरमस्थितिखण्डसत्कं कर्म-
दलिकं चरमसमये परप्रकृतिषु संक्रमयति । तावत्प्रमाणं के-
चच्चरमस्थितिखण्डस्य कर्मदलिकं प्रतिनमयमर्पाह्रियते तर्हि
तच्चरमे स्थितिखण्डमसंख्येययामिदन्तर्पाग्यवसर्पिणीभिर्नि-
लेपीभयति एषा कालतो मार्गणा । क्षेत्रतः पुनरियम्—याव-
त्प्रमाणं द्विचरमस्थितिखण्डसत्कं कर्मदलिकं परप्रकृतिषु
संक्रमयति, तावत्प्रमाणं कर्मदलिकं चरमस्थितिखण्डस्य
सत्कमकत्रापह्रियते, अन्यत्र एक आकाशप्रदेशः । एवम-
पह्रियमाणं चरमस्थितिखण्डमङ्गुलमात्रज्ञानगतप्रदेशरशि-
रसंख्येयतमेन भागेनार्पाह्रियते । अङ्गुलस्यासंख्येयतमे भागे
यावन्त आकाशप्रदेशास्तावन्ति चरमस्थितिखण्डे यथोक्तप्र-
माणानि खण्डानि भवन्तीत्यर्थः । यावत्प्रमाणं पुनर्द्विचर-
मस्थितिखण्डसत्कं कर्मदलिकं स्वस्थाने संक्रमयति, ताव-
त्प्रमाणं केचच्चरमस्थितिखण्डस्य कर्मदलिकं प्रतिनमयम-
र्पाह्रियते तर्हि तच्चरमे स्थितिखण्डे पर्ययोपमासंख्येयभा-
गमात्रगतैः समयैर्निलेपीभयति ।

तवैवमुक्तमुद्गलनासंकमलक्षणम् । सम्प्रत्येनदेव लक्षणं
योजयन्नाहारकसत्कस्याद्गलनासंकमकारकमाह—

आहारतरणं भिन्नमु-हुता अविरद्गग्नो पउव्वलए ।

जा अविरतो ति उव्वल-इ पल्लभागे असंखतमे ॥६१॥

‘आहार’ इति—आहारकसत्कसत्कर्मोऽविरतिर्विरत्यभावं
गतः सन् अन्तर्मुहूर्तात्परत आहारकतनुम्, इहाहारक-
ग्रहणेनाहारकसत्कं गृहीते द्रष्टव्यम् । तत आहारकसत्क-
कर्मः पउव्वलए ’ इति प्रोद्गल्यति । कियता पुनः का-
लेनोद्गल्यतीति चेदुच्यते—यावदविरतित्वावुद्गल्यति ।
एतेनाविरतित्वाया आहारकसत्कस्योद्गलना प्रतिपादिता ।

द्रष्टव्या । अविरतिश्चानन्तमपि कालं यावद्भवति, ततो नि-
यममाह—‘पल्लभागे असंखतमे’ पर्ययोपमासंख्येयत-
मेन भागेन—सर्वमुद्गल्यतीत्यर्थः ।

अंतोमुहुत्तमदं, पल्लासंखिजमिच्छाडिखंडं ।

उकिरइ पुणो वि तहा, उण्णमसंखगुणहं जा ॥ ६२ ॥

‘अंतोमुहुत्तं’ इति—अन्तर्मुहूर्तप्रमाणमात्रं यावदन्तर्मुहूर्तेन-
कालेनेत्यर्थः । पर्ययोपमासंख्येयभागमात्रं स्थितिखण्डमुत्किर-
ति । एष विधिः प्रथमखण्डस्य ॥ ततः पुनरपि तथा तेनैव
प्रकारेणान्तर्मुहूर्तेन कालेनान्यत् पर्ययोपमासंख्येयभागमात्रं
खण्डं पूर्वस्मादुन्मूलनतरमुत्किरति । एवं तावद्वाक्यं यावद्
द्विचरमे स्थितिखण्डम् । तच्च प्रथमस्थितिखण्डांपक्षया-
ऽसंख्येयगुणहीनम् ।

तं दलियं सत्थाये, समए समए असंखगुणियाए ।

सेदीए परठाणे विसंहाणीए संखुभइ ॥ ६३ ॥

‘तं’ इति—तदुत्कीर्यमाणं दलिकं समये समये स्वस्थाने अ-
संख्येयगुणितया श्रेण्या संखुभते—प्रक्षिपति । यत्पुनः पर-
स्थाने परप्रकृतौ तद्विशेषहान्या । तद्यथा—प्रथमसमये यत् प-
रप्रकृतौ प्रक्षिपति तत् स्तोकम् । यत्पुनः स्वस्थाने एवा-
धस्तात् प्रक्षिप्यते, तत्ततोऽसंख्येयगुणम् । ततोऽपि द्विती-
यसमये यत् स्वस्थाने प्रक्षिप्यते तदसंख्येयगुणम् । परप्र-
कृतिषु पुनर्यत् प्रक्षिप्यते तत्प्रथमसमये परस्थानप्रक्षिप्ता-
द्विशेषहीनम् । एवं तावत्प्रतिसमये वाक्यं यावदन्तर्मुहूर्त-
स्य चरमसमयः । एष प्रथमस्थितिखण्डस्योत्करणविधिः ।
एवमन्येषामपि द्रष्टव्यम् ।

जं दुचरमस्स चरिमे, अगं संक्रमइ तेण सव्वं पि ।

अंगुलअसंखभागे-ण हीरए एस उव्वलणा ॥ ६४ ॥

‘जं’ इति—द्विचरमस्थितिखण्डस्य चरमसमये यत् कर्मदलि-
कमन्यां प्रकृति संक्रमयति, तेन मानेन—तावत्प्रमाणेन
दलिकेनेत्यर्थः । यदि चरमे स्थितिखण्डमपह्रियते, ततः
कालतोऽसंख्येययामिदन्तर्पाग्यवसर्पिणीभिरपह्रियते क्षेत्रतः
पुनरङ्गुलमात्रज्ञानासंख्येयतमेन भागेन । एषा प्रागुक्ता द्वि-
चरमस्थितिखण्डे यावदाहारकसत्कस्याद्गलना ।

सम्प्रति चरमस्थितिखण्डस्य वक्तव्यतामाह—

चरममंखिजगुणं, अणुसमयमसंखगुणियासेदीए ।

देइपरत्थाणए वं संखुभतीणि(एव)मविकसिणो ॥६५॥

‘चरमं’ इति—द्विचरमस्थितिखण्डाच्चरमे स्थितिखण्डे स्थि-
त्यपक्षयाऽसंख्येयगुणम् । तथा तस्य चरमखण्डस्य यत्प्रवे-
शाग्रं तदुद्घातव्यलिकागते मुक्त्वा शेषं परस्थाने परप्रकृ-
तिषु । अनुसमयम्—प्रतिसमयम् असंख्येयगुणनया श्रेण्या
प्रक्षिपति । तद्यथा—प्रथमसमये स्तोकम्, द्वितीयसमयेऽसं-
ख्येयगुणम्, तृतीयसमयेऽसंख्येयगुणम् । एवं यावच्चरम-
समयः । एवमनुना प्रकारेण परप्रकृतौ प्रक्षिप्यमाणानां प्र-
कृतीनाम् । अर्थाः सम्भावने । चरमसमये यः कृत्स्नसंकमो
भवति स सर्वसंकमः । एतेन सर्वसंकमस्य लक्षणं प्रतिपा-
दितं द्रष्टव्यम् ।

सम्प्रति वैदकसम्यक्त्वादीनामुद्गलनासंकमकारकानाह—

एवं मिच्छदिट्ठि-स्स वेयगं मीसगं दतो पच्छा ।

एगिदियस्स सुरदुग-मओ स वेउव्विनिरयदुगं ॥६६॥
'एवं' ति-अष्टाविंशतिसत्कर्मो मिथ्यादृष्टिः प्रथमत एवमु-
पदर्शितेन प्रकारेण सम्यक्त्वमुद्बलयति, ततः सम्यग्मि-
थ्यात्वम् । तथा एकैन्द्रियाहारकसत्तकरहिता या नामक-
मेणः पञ्चनवतिप्रकृतयस्तत्सत्कर्मो द्रव्यगतिरेवानुपूर्वौ पूर्वो-
क्तेन विधिना युगपदुद्बलयति ततोऽनन्तरं वैक्रीयसत्तकं नर-
कद्विकं च युगपदुद्बलयति ।

सुहुमतसेगो उत्तम-मओ य नरदुगमहानियद्विम्मि ।

छत्तीसाए नियगे, संजोयणदिट्ठिजुयले य ॥ ६७ ॥

'सुहुम' ति-सूक्ष्मत्रसत्तैजस्कृत्यिको वायुकायिकश्च । उत्त-
मं गात्रमुच्चैर्गोत्रम् । प्रथमतः पूर्वोक्तेन विधिनाोद्बलयति ।
ततो नरद्विकं-मनुजगतिमनुजानुपूर्वैर्लक्षणम् । तदेवं मि-
थ्यादृष्टेरुद्बलना प्रतिपादिता ॥ सम्प्रति सम्यग्दृष्टेः प्रतिपा-
दिते—'अहानियद्विम्मि छत्तीसाए' ति अथशब्दोऽधिका-
रान्तरसूचकः । किमिदमधिकारान्तरमिति चतुच्यते—प्रा-
क्तीनां प्रकृतीनामुद्बलना पल्यापमासंख्येयभागमात्रेण कालेन
भवति यथायोगं मिथ्यादृष्टश्च, वक्ष्यमाणानां चान्तमु-
द्भूतेन कालेन सम्यग्दृष्टीनां चेत्यधिकारान्तरता । अनिवृ-
त्तानिर्वृत्तबाधरसम्परायं वदन्निशप्रकृतीनामुद्बलना । एतदु-
क्तं भवति-अनिवृत्तिबाधरसम्परायः क्षापकः स्थानार्थिकिना-
मत्रयोदशकाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणक्षयाष्टकनवनो-
क्षयायसंज्वलनकाधमानमायालक्षणः । वदन्निशप्रकृतीः स्वस्व-
पणकालेऽन्तर्मुद्भूतेन कालेनोद्बलयति । 'नियगे' इत्यादि, निज-
के-आत्मीयं क्षापक-स्वक्षपक, अचिरतरस्यग्दृष्ट्यादावित्यर्थः ।
संयोजनदृष्टियुगले च । अत्र षष्ठ्यर्थे सप्तमी, संयोजनानाम-
नन्तानुबन्धिनां दृष्टियुगलस्य च मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वयो-
श्च पूर्वोक्तविधिनाोद्बलनाऽन्तर्मुद्भूतेन कालेनायगन्तव्या ।

तदेवमुद्बलनासंक्रम उक्कः । सम्प्रति विध्यातसंक्रमस्य लक्ष-
णमाह—

जासि न यंधो गुणभव-पच्चयओ तासि होइ विम्भाओ ।

अंगुलअसंखभागे, ववहारो तेण सेसस्स ॥ ६८ ॥

'जासि' ति—यासां प्रकृतीनां गुणप्रत्ययतो भवप्रत्ययतो
वा बन्धो न भवति तासां विध्यातसंक्रमोऽवसेयः । कास्ता
भवप्रत्ययतो गुणप्रत्ययतो वा बन्धं नायान्तीति चेदुच्यते—
इह या मिथ्यादृष्टिगुणस्थानाताः षोडश प्रकृतयस्तासां सा-
सादनादिषु गुणप्रत्ययतो बन्धो न भवति । सासादनान्तानां
पञ्चविंशतिप्रकृतीनां सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यादिषु, अचिरतरसम्य-
ग्दृष्टपन्तानां दशानां देशविरतादिषु, देशविरतान्तानां च
चतसृणां प्रमाणादिषु, प्रमाणांतानां पञ्चमप्रमाणादिषु, गुण-
प्रत्ययतो बन्धो न भवति । ततस्तासां तत्र तत्र विध्यातसंक्रमः
प्रवर्तते । तथा वैक्रीयसत्तकदेवद्विकनरकद्विकैकैन्द्रियद्वीन्द्रिय-
त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियजातिस्वावरसूक्ष्मसाधारणपर्यासाऽतप-
लक्षणाणां विंशतिप्रकृतीनां नैरयिका मिथ्यात्वादिरूपे हेतो
विद्यमानेऽपि भवप्रत्ययतो बन्धका न भवन्ति । नरकद्विकदे-
वद्विकवैक्रीयसत्तकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिसूक्ष्मपर्याससाधा-
रणानां सप्तदशप्रकृतीनां समस्ता अपि देवा भवप्रत्ययतो बन्ध-
का नोपजायन्ते । एकैन्द्रियजात्यातपस्सावरनास्त्रामपि सन-

त्कुमारादयः । संहननवद्विसमचतुरस्रवर्जसंस्थानपञ्चकनपुंस-
कवेदमनुजद्विकौदारिकसत्तकतियगेकान्तयोग्यस्थावरादिप्र-
कृतिदशकदुभेगाद्विकनीलेगोत्राप्रशस्तविहायोगतिप्रकृती-
नां त्वसंख्येयवर्षाद्युषः । एवं यस्य यत् यत् कर्म भवप्रत्ययतो
गुणप्रत्ययतो वा न बन्धमायाति तत्तत्तस्य तस्य विध्यातसं-
क्रमयोग्यं वेदितव्यम् । दलिकप्रमाणनिरूपणार्थमिदमाह—
'अंगुले' इत्यादि यावत्प्रमाणं कर्मदलिकं प्रथमसमये विध्या-
तसंक्रमेण परप्रकृतितु प्रक्षिप्यते, तेन मानेन शेषस्य दलि-
कस्यापहारं क्रियमाणेऽङ्गुलस्यासंख्येयतमेन भागेनापहारो
भवति । इयमत्र भावना—यावत्प्रमाणं प्रथमसमये कर्मदलिकं
विध्यातसंक्रमेण प्रकृत्यन्तरं प्रक्षिप्यते, तावत्प्रमाणैः खण्डैः
शेषं सर्वमपि तत्प्रकृतिगतं दलिकमर्पाह्वयमाणमङ्गुलमात्रस्य
क्षेत्रस्यासंख्येयतमे भागे यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्सं-
ख्याकरपहियते । इदं क्षेत्रतो निरूपणम् । कालतत्त्वसंख्ये-
यामिदस्यपिपर्यवसर्पिणीभिरपहारः । अर्थं च विध्यातसंक्रमः
प्रायां यथाप्रवृत्तसंक्रमावसाने वेदितव्यः । (गुणसंक्रमस्य
लक्षणं 'गुणसंक्रम' शब्दे तृतीयभागे ६३० पृष्ठे गतम् ।)

सम्प्रति यथाप्रवृत्तसंक्रामस्य लक्षणं प्रतिपादयति—

बंधे अहापवचो, परिसिओ वा अबंधे वि ॥ ६९ ॥

'बंधे' इत्यादि, भूवबन्धिनीनां प्रकृतीनां बन्धे सति यथाप्रवृत्त-
संक्रमः प्रवर्तते । 'परिसिओ वा इति, 'परि' ति अनेन पराव-
र्तमानाः प्रकृतय उच्यन्ते । तासामबन्धेऽपि आस्तां बन्धे-
इत्यादिपदार्थाः, यथाप्रवृत्तसंक्रमो भवति । इयमत्र भावना-
सर्वेषामपि संसारस्थानमसुमतां भूवबन्धिनीनां बन्धे पराव-
र्तमानप्रकृतीनां तु स्वस्वभवबन्धयोग्यानां बन्धेऽबन्धे वा
यथाप्रवृत्तसंक्रमो भवति ।

सांप्रतमेतैरेवोद्बलनासंक्रमविध्यातसंक्रमगु-
णसंक्रमयथाप्रवृत्तसंक्रमैरपहारकाल-
स्याहपबहुत्वमभिधीयते—

थोवोवहारकालो, गुणसंक्रमेण संखगुणशाए ।

सेसस्स अहापवचे, विज्झाए उव्वलणानां ॥ ७० ॥

'थोवो' ति—उद्बलनासंक्रमाभिधानावसेर्यथागमिहितं च-
रमखण्डं तच्छेषमित्युच्यते । तस्य शेषस्य यदि गुणसंक्र-
ममानेनापहारः क्रियते, ततोऽन्तर्मुद्भूतमात्रेण कालेन सक-
लमपि तदपहियते । ततो गुणसंक्रमेणापहारकालः सर्व-
स्तोकः । ततो यथाप्रवृत्तसंक्रमेणापहारकालोऽसंख्येयगुणः ।
यतस्तदेव चरमखण्डं यदि यथाप्रवृत्तसंक्रमेणापहियते
तर्हि पल्यापमासंख्येयभागमात्रेण कालेनापहियते । ततो
विध्यातसंक्रमेणापहारकालोऽसंख्येयगुणः । यतस्तदेव च
रमखण्डं यदि विध्यातसंक्रमेणापहियते ततोऽसंख्येयाभि-
रुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपहियते । ततोऽप्युद्बलनासंक्रमेणा-
पहारकालोऽसंख्येयगुणः । तथाहि—तदेव चरमखण्डं
द्विचरमस्थितखण्डस्य चरमसमये यत्परप्रकृतौ प्रक्षिप्यते
तेन मानेन वेदपहियते, ततोऽतिप्रभूताभिरसंख्येयोत्स-
र्पिण्यवसर्पिणीभिरपहियते । ततः पाश्चात्पादबहुत्वलक्षणां-
क्रमेणापहारकालोऽसंख्येयगुणः ।

इह प्राग्यथाप्रवृत्तसंकमस्य कालो नोक्तः, उल्लानासंक-
मेऽपि यद् द्विचरम स्थितिकण्डं तस्य चरमसमये स्वस्था-
न यत्कर्मदलिकं प्राक्पश्यत तेन मानेन शेषस्य चर-
मस्थितिकण्डस्यापहारकालो नोक्तस्तत्स्थिति-
रूपणार्थमाह—

पद्मासंख्यभागेश-हापवत्तेषु सेसगऽवहारो ।

उज्वलशेषो वि धिबुगो, अणुइभाए उ जं उदए ॥७१॥

‘पद्म’ ति—उल्लानासंकमे यच्चरमं स्थितिकण्डं तस्य
यदि यथाप्रवृत्तसंकममानेनापहारः क्रियते, तर्हि पत्यो-
पमासंख्येयभागमात्रेण कालेन निःशेषतोऽपहारो भवति ।
उल्लानासंकमेणापि द्विचरमस्थितिकण्डस्य चरमसमये
यत्स्वस्थाने प्रक्षिप्यते दलिकं तेन मानेन चरमस्थिति-
कण्डस्यापहारकालः पत्योपमासंख्येयभागलक्षणो वदित-
व्यः । तत एतौ द्वावपि तुल्यौ । इहान्योऽपि षष्ठः स्तिबु-
कसंकमोऽस्ति, परं नासौ संकमकरणे सम्बध्यते करण-
लक्षणासम्भवात् । करणं हि लक्ष्येयं वीर्यमुच्यते । अथ
च लेश्यातीतोऽपि भगवानयोगिकवली द्विचरमसमये द्वि-
सतांतप्रकृतीः स्तिबुकसंकमेण संकमयति । अपि च स्ति-
बुकसंकमेण संक्रान्ते दलिकं न सर्वथा पतद्भ्रष्टप्रकृतिरूप-
तया परिणमते, नतो नासौ संकमे संबध्यते । परमेशोऽ-
पि संकम इति संकमप्रस्तावात्संक्रान्तिरूपणार्थमाह—
‘धि-
बुगो’ इत्यादि अनुदीर्घाया-अनुद्वयप्राप्तायाः सत्कं यत्कर्म-
दलिकं सजातीयप्रकृताबुद्वयप्राप्त्या समानकालस्थितौ सं-
कमयति संकमस्य बाबुभवति, यथा मनुजगताबुद्वय-
प्राप्त्यायां शेषं गतित्रयम्, एकैन्द्रियजातौ जातिचतुष्टयमि-
त्यादि स स्तिबुकसंकमः । एष एव च प्रदेशानुभवः ।

तदेवमुक्तं लक्षणं भेदश्च । सम्प्रति साधनादिप्रकरण-
तस्या । तत्र मूलप्रकृतीनां परस्परं संकमो न भवति, तत
उत्तरप्रकृतीनामेव साधनादिप्रकरणार्थमाह—

ध्रुवसंकमअजहो, ऽणुकोसो तासि वा विवज्जितु ।

आवरणनवगविग्धं, आरालियसत्तगं चव ॥ ७२ ॥

साइयमाह चउद्धा, सेसविगप्पा य सेसगणं च ।

सव्वविगप्पा नेया, साई अनुवा पणसम्मि ॥ ७३ ॥

‘ध्रुवसंकम’ ति—प्राणुक्तानां भ्रवसत्कर्मणां पश्चिंशत्युत्तरश-
तसंख्यानामजघन्यः प्रदेशसंकमश्चतुर्धा—चतुष्प्रकारः । तद्य-
था—सादिरनादिर्ध्रुवोऽनुवश्च । तत्र क्षणिककर्मांशो वक्ष्य-
माथलक्षणः क्षणार्थमभ्युपगते भ्रवसत्कर्मप्रकृतीनां सर्वा-
सामपि जघन्य प्रदेशसंकमं करोति, स च सादिरभ्रवश्च ।
ततोऽप्यः सर्वोऽप्यजघन्यः । स चापशमभेदयोः बन्धव्यव-
च्छेदे सति सर्वासामपि प्रकृतीनां न भवति, ततः प्रतिपाते च
भवति, ततोऽसौ साऽऽदिः, तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरना-
दिः । भ्रुवाभ्रवावभक्ष्यभयापेक्षया । अनुत्कृष्टोऽपि प्र-
देशसंकमो भ्रवसत्कर्मप्रकृतीनां चतुर्धा । किं सर्वासो
नेत्याह—आवरणनवकं ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतुष्टय-
लक्षणम्, तथा ऽन्तरायपञ्चकमौदारिकसत्तकं च वर्जयित्वा
शेषस्य पञ्चोत्तरप्रकृतिशतस्य । तथाहि—सर्वासामपि प्रकृ-
तीनां गुणितकर्मांशो वक्ष्यमाणलक्षणे क्षणार्थमभ्युपगते उ-
त्कृष्टः प्रदेशसंकमः प्राप्यते, नान्यत्र । ततोऽसौ सादिः । त-

स्मादप्यः सर्वोऽप्यनुत्कृष्टः । स चापशमभेदयोः व्यवच्छिद्यते,
ततः प्रतिपाते च भवति, ततोऽसौ साऽऽदिः—तत्स्थानमप्राप्त-
स्य पुनरनादिः । भ्रुवाभ्रवावभक्ष्यभयापेक्षया । ‘सेसे’ इत्यादि
शेषविकल्पाः पञ्चोत्तरशतस्य जघन्य उत्कृष्टश्च ज्ञाना-
वरणीयाद्येकविंशतिप्रकृतीनां जघन्योत्कृष्टानुत्कृष्टाः सा-
दयोऽनुवश्च । तत्र पञ्चोत्तरशतस्य जघन्य उत्कृष्टश्च साध-
ध्रुवतया भावित एव ज्ञानावरणीयादीनां चोत्कृष्टः प्रदेशसं-
क्रमो गुणितकर्मांशे मिथ्यादृष्टौ कदाचिन्नश्यते, शेषकाले त्व-
नुत्कृष्टः । तत एतौ द्वावपि साधध्रुवौ । जघन्यस्तु साधध्रु-
वतया भावित एव । शेषप्रकृतीनां च सर्वेऽप्यनुत्कृष्टानुत्कृष्ट-
जघन्याजघन्यविकल्पा अभ्रवसत्कर्मत्वात् मिथ्याभ्रवस-
त्कर्माणांऽपि सदैव पतद्भ्रष्टप्राप्तनीचैर्गोत्रसातासातवेदनी-
यानां तु परावर्तमानत्वात् सादयोऽनुवश्चावगन्तव्याः ।

तदेवं कृता साधनादिप्रकरणे । साम्प्रतमुत्कृष्टप्रदेशसं-
क्रमस्वामित्वमभिधातव्यम् । तच्च गुणितकर्मांशे लभ्यत
इति तन्निरूपणार्थमाह—

जो बायरतसकाले, एणं कम्पडिइं तु पुदवीए ।

बायर (रि) पञ्जाताप-जतगदीहेपरदासु ॥ ७४ ॥

जोगकसा उकोसो, बहुसो निच्चमवि आउबंघं व ।

जोगजण्णोवुरि-झटिहिनिसंघं बहुं किच्चा ॥ ७५ ॥

‘जो बायर’ ति—इह द्विधा व्रसाः—सुदमाः,
बादराश्च । तत्र बादरा द्वीन्द्रियादयः, सुदमास्तजो-
वायुकायिकाः । तत्र सुमत्रस्यवच्छेदायं बादरप्रहरणम् ।
बादरव्रसानां द्वीन्द्रियादीनां यः कायस्थितिकालः पूर्व-
काटीपृथक्त्वाभ्यधिकद्विसहस्रसागरोपमप्रमाणः, तेनानां
कर्मास्थितिं सतांतिसागरोपमकाटीकाटीप्रमाणां यावत् पृथि-
व्यां बादरे बादरपृथिवीकायभवेण स्थित्वा । कथं स्थित्वप्यन
आह—‘पञ्जातापजतगदीहपरदासु’ ति दीर्घेतराऽ-
द्वाभ्यां पर्याप्तपरांशोयार्थथासंख्येन योजना । ततोऽप्यमर्थः—
दीर्घोऽङ्ग पर्याप्तभवेण, इतराऽङ्गं स्तोकादमपरांशभवेण । प्रभू-
तेषु पर्याप्तभवेण स्तोकेषु चापयोसभवेण स्थित्वत्यर्थः । त-
था बहुशोऽनेककारम् । योगकथायां उक्ते उक्तेषु योगस्थाने-
षु उत्कृष्टेषु च कायायिकेषु संक्रान्तिपरिणामेषु वर्तित्वा । इह
शेषैकैन्द्रियभ्यो बादरपृथिवीकायस्य प्रभूतमायुस्तंनाव्यव-
च्छिन्नं तस्य प्रभूतकर्मपुद्गलोपादानम् । बलवत्तया च तस्या-
तीव यदनासिद्ध्युत्पन्नम् ! तेन तस्य प्रभूतकर्मपुद्गलपरिसिंहा-
तं न भवतीति बादरपृथिवीकायिकप्रहरणम् । अपरांशभवेण
च परिपूर्णकार्यास्थितिपरिग्रहार्थम् । तेषां चापरांशकभवानां
स्तोकानां पर्याप्तकभवानां च प्रभूतानां ग्रहणं प्रभूतकर्मपुद्ग-
लपरिसिंहाताभावप्राप्त्यर्थम् अन्यथा हि निरन्तरमुत्पद्यमान-
स्त्रियमाणेषु बहवः पुद्गलाः परिसरन्ति । न च तेन प्रयोजनम्
उत्कृष्टेषु च योगस्थानेषु वर्तमानं प्रभूतं कर्मद-
लिकमादत्ते, उत्कृष्टसंक्रान्तिपरिणामश्चोत्कृष्टां स्थितिं बध्नाति
प्रभूतां चोद्भवतीति स्तोके चापवर्तयति, अतो योगकथा-
योत्कृष्टप्रहरणम् । ‘निच्चमि’ इति, नित्यं सर्वकालं भवे भवे
आयुर्वन्धकाले जघन्ये योगे वर्तमानः—आयुर्वन्धं कृत्वा ।
उत्कृष्टे हि आयुःप्रायोग्ये योगे वर्तमानः प्रभूतानायुः-
पुद्गलान् आदत्ते, तथा स्वाभाव्याकृच्च ज्ञानावरणीयश्च

प्रभूतान् पुत्रलान् परिसादयति । न च तेन प्रयोजनम् , अतो जघन्ययोगप्रद्वयम् । तथोपरितनीपु स्थितिषु नियेकं कर्म-
दलिकन्यासरूपं बहु स्वभूमिकानुसारणतिशयेन प्रभूतं
कृत्वा । एवं बादरपृथ्वीकायिकेषु मध्ये पूर्वकोटिपृथक्त्वा-
भ्यधिकसागरोपमसहस्रद्वयन्यूनाः सततिसागरोपमकोटी-
कोटीः संसृत्य ततो विनिर्गच्छति, विनिर्गत्य च बादरप्रसका-
येषु द्वीन्द्रयादिषु मध्ये समुत्पद्यते ।

बायरतसेसु तका-लमेवमंते य सत्तमखिईए ।

सम्बलहुं पजतो, जोगकसायाहिभो बहुसो ॥ ७६ ॥

‘बायर’ ति-एवं पूर्वोक्तेन विधिना-“पञ्चापापजलग-दीहे-
यरजासु ॥ जोगकसाउकोसो, बहुसो निष्कमये आउबन्धं च ।
जोगजहस्युवरि-झाडिनिसेगं नहुं किष्वा ॥११” इत्येवंरूपेण
बादरतसेसु तत्कालं बादरप्रसकायस्थितिकालं पूर्वकोटि-
पृथक्त्वाभ्यधिकसागरोपमसहस्रद्वयप्रमाणं परिभ्रम्य या-
वतो बारन् सप्तमीं नरकपृथिवीं गन्तुं योग्यो भवति ता-
वतो बारान् गत्वा अन्तिमे सप्तमपृथिवीनारकप्रवे वर्तमानः ।
इह दीर्घजीवित्वं योगकषायात्कटता च लभ्यत इति याव-
त्सम्भवसप्तमनरकपृथ्वीगमनप्रद्वयम् । तथा सप्तमपृथ्वी-
नारकप्रवे सर्वलघुपर्याप्तः सर्वेभ्योऽप्येभ्यो नारकभ्यः
शीघ्रे पर्याप्तभावमुपगतः । इहापर्याप्तापेक्षया पर्याप्तस्य
योगोऽसंख्येयगुणो भवति । तथा च सति तस्यातीव प्रभू-
तकर्मपुत्रलोपादानसम्भवः । तेन चेह प्रयोजनमिति सर्व-
लघुपर्याप्त इत्युक्तम् । बहुशब्दानेकवारं च तस्मिन् भवे वर्त-
मानो योगकषायाधिक उत्कृष्टानि योगस्थानानि उत्कृष्टांश्च
काषायिकान् परिणामविशेषान् गच्छन् ।

जोगजवमज्ज उवरि, मुहुत्तमच्छिचु जीवियवसाये ।

तिचरिमदुचरिमसमए, पुरिचु कसायउकस्सं ॥ ७७ ॥

जोगुकोसं चरिमदु-चरिमे समए य चरिमसमयमि ।

संपुस्यगुणियकम्मो, पगयं तेहेह सामिचे ॥ ७८ ॥

‘जोग’ ति-योगययमध्यस्थोपरि अष्टसामायिकानां यो-
गस्थानानामुपरीत्यर्थः । अन्तर्मुहूर्ते कालं यावत् स्थित्वा जी-
वितावसानोऽन्तर्मुहूर्ते आयुषः शेषः । एतदुक्तं भवति-अ-
न्तर्मुहूर्तावशेष आयुषि योगययमध्यस्थोपरि असंख्येयगु-
णबुद्ध्याऽन्तर्मुहूर्ते कालं यावत् प्रवर्धमानो भूत्वा । ततः
किमित्वाह-‘तिचरिमं’ स्यादि त्रयश्चरमा यस्मात्स त्रिचरमः
यत आरभ्यान्तिमः समयस्तृतीयो भवति; स त्रिचरम इत्यर्थः ।
तस्मिन् भवस्य त्रिचरमे द्विचरमे च समं वर्तमान उत्कृष्टं
काषायिकं संज्ञेयस्थानं पूरयित्वा चरमे द्विचरमे च समये
योगस्थानमपि चात्कृष्टं पूरयित्वा । इहोत्कृष्टो योग उत्कृष्टश्च
संज्ञेयो युगपदेकमेव समयं यावत् प्राप्यते, नाधिकमिति
विषयसमयतया उत्कृष्टयोगोत्कृष्टकाषायस्थानप्रद्वयम् । त्रि-
चरमे द्विचरमे च समये उत्कृष्टसंज्ञेयप्रद्वयं प्रभूतोद्भूतना-
स्त्वप्यपवर्तनाभावाद्यर्थे, द्विचरमे चरमे च समये उत्कृष्टयो-
गप्रद्वयं परिपूर्णप्रदेशोपचयसम्भवार्थम् । स इत्यर्थभूतो नार-
कप्रभवस्य चरमसमये वर्तमानः सम्पूर्णगुणितकर्मांशो भव-
ति, तेन च सम्पूर्णगुणितकर्मांशेन इहोत्कृष्टप्रदेशसंकमस्वा-
मित्वे प्रकृतमधिकारः । तदेवमुक्तो गुणितकर्मांशः ।

सम्प्रति स्वामित्वमभिधीयते-

ततो उव्वडित्ता, आवलिगासमयतम्भवत्थस्स ।

आवरणविषयचोदस-गोराणियसत्त उकोसो ॥ ७९ ॥

‘ततो’ ति-स गुणितकर्मांशस्ततः सप्तमपृथ्वीरूपावरका-
नुद्बृत्य पर्याप्तपञ्चन्द्रियनिर्यक्षु मध्ये समुत्पन्नस्ततस्तद्वत्त्व-
स्य तस्मिन् पर्याप्तसंज्ञिपञ्चन्द्रियभवे तिष्ठतः प्रथमावलि-
काया उपरितने चरमे समये ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरण-
चतुष्टयान्तरायपञ्चकौदारिकसप्तकलक्षणानामेकविंशतिः प्रकृ-
तीनामुत्कृष्टप्रदेशसंकमो भवति । एतासां हि कर्मप्रकृ-
तीनां नारकप्रवचरमसमये उत्कृष्टयोगवशात् प्रभूतं कर्म-
दलिकमात्रम् । तच्च बन्धावलिकायामतीतायां संकमय-
ति, नान्यथा । अन्यत्र चैतावत् प्रभूतं कर्मदलिकं न प्रा-
प्यत इति ‘आवलिगासमयतम्भवत्थस्स’ इत्युपासम् ।

कम्मचउके अमुभा-ण वज्झमाणीण सुहुसरागंते ।

संछोभणमि नियगे, चउवीसाए नियडिस्स ॥ ८० ॥

‘कम्मचउके’ ति-कर्मचतुष्के दर्शनावरणवेदनीयनामगोत्र-
लक्षणं या अशुभाः सूक्ष्मसम्परायावस्थायामवध्यमानाः प्रकृ-
तयो निद्राद्विकसात्तवेदनीयप्रथमवर्जसंस्थानप्रथमवर्जसं-
ननाशुभवणोर्दिनवकोपघाताप्रस्तविद्यायोगत्पय स्थि-
रासुभगदुर्भगदुःखराणां दयायशः कीर्तिनीचैर्ब्रलक्षणा द्वा-
त्रिंशत्प्रकृतयस्तासां गुणितकर्मांशस्य क्षपकस्य सूक्ष्मसम्परा-
यस्यान्ते चरमसमये उत्कृष्टः प्रदेशसंकमो भवति । तथाऽनि-
वृत्तिबादरस्य गुणितकर्मांशस्य क्षपकस्य मध्यमकषायाद्विक-
स्यानर्द्धिचिकित्तिर्यग्विक्रिचित्रचरित्तिन्द्रियजातिसूक्ष्मसाधार-
णनाकषायषट्करूपाणां चतुर्विंशतिप्रकृतीनाम् आत्मीय आ-
त्मीयं चरमसंज्ञां चरमसंकम उत्कृष्टः प्रदेशसंकमो भवति ।

ततो अणंतरागय-समयादुक्स्स सायबेधदं ।

बंधिय असायबंधा, लिगंतसमयमि सायस्स ॥ ८१ ॥

‘ततो’ ति ततो नरकभवादनन्तरभवे समागतः प्रथमसमया-
दारभ्य सातवेदनीयमुत्कृष्टां बन्धाऽऽहाम् ; उत्कृष्टं बन्धकालं
यादित्यर्थः । बद्धा असातवेदनीयं बद्धुमारभते । ततोऽ-
सातवेदनीयस्य बन्धावलिकान्तसमये सातवेदनीयं सक-
लमपि बन्धावलिकातीतं भवतीति कृत्वा तस्मिन् समये-
ऽसातवेदनीये बध्यमाने साते यथाप्रवृत्तसंकमं संकमयतः
सातस्योत्कृष्टः प्रदेशसंकमो भवति ।

संछोभणाए दोएहं, मोहाणं वेयगस्स खणसेसे ।

उप्पाइय सम्मत्ते, मिच्छत्तगए तमतमाए ॥ ८२ ॥

‘संछोभणाए’ ति-क्षपकस्य द्वयोर्मोहनीययोर्भिध्यात्वसम्य-
ग्मिध्यात्वरूपयोरात्मीयात्मीयत्वसंज्ञां सधेसंक्रमणे-
त्कृष्टः प्रदेशसंकमो भवति । तथा क्षणशेषोऽन्तर्मुहूर्ताव-
शेष आयुषि तमस्त्माऽभिधानायां सप्तमपृथिव्यां वर्तमान
अपराधमिकं सम्यक्त्वमुत्पाद्य दीर्घेण च गुणसंकमकालेन
वेदकसम्यक्त्वपुञ्जं समाप्य सम्यक्त्वात् प्रतिपतितो मि-
ध्यात्वं च प्रतिपद्य तत्प्रथमसमय एव वेदकसम्यक्त्वस्य
मिध्यात्वे उत्कृष्टं प्रदेशसंकमं करोति ।

भिअद्युहुते सेसे, तच्चरमावस्सगाणि किच्चेत्थ ।

संजोयणा विसंजो-यगस्स संक्षोभणा एसि ॥ ८३ ॥

'भिन्नमुद्गुत्ते'-सि-सगुणितकर्माशः सप्तमपृथिव्यां वर्तमानो भिन्नमुद्गुत्तवशेषे आशुपि तस्मिन् भवे यानि चरमा-वश्यकानि—' जोगजवमज्जुवरि, मुहुत्तमच्छिनु जी-वियवसाणं । तिवरिमनुचरिमसमए, पूरितु कसाय-उल्लस्सं ॥ १ ॥ " इत्यादिलक्षणानि तानि कृत्वा त-स्याश्च सप्तमपृथिव्या उद्गत्य सम्यक्त्वं चोत्पाद्य वेदक-सम्यग्दर्शितः सन् संयोजनान् अनन्तानुबन्धिनो विसंयो-जयति । विसंयोजना क्षणम् । तत एषामनन्तानुबन्धिनां चरमसंक्षोभे सर्वसंक्रमणोत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति ।

ईसाणागयपुरिम-स्स इत्थियाए य अट्टुवासाए ।

मासपुहुत्तमहिण, नपुंमंगे सत्त्वसंक्रमे ॥ ८४ ॥

'ईसाणागय' सि—ईशानदेवो गुणितकर्माशः संक्रुशपरि-णामनैकेन्द्रियप्रायोग्यं यधन् नपुंसकवद् भूयो भूयो बद्ध्वा नन ईशानाच्युतः सन् स्त्री या पुरुषो वा जातः । ततो मासपृथक्त्वाभ्याधिकेष्वात्सु वर्षेष्वतिक्रान्तेषु क्षणायोद्य-तत । तस्य नपुंसकवद् क्षणयन्त्रचरमसंक्षोभे सर्वसंक्रमेण नपुंसकवद्दस्यात्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति ।

इत्थीए मांगभूमिस्सु, जीवियवासाण संखियाणि तम्भो ।

हस्सिउई देवसा, मवल्लहुं सत्त्वसंक्षोभे ॥ ८५ ॥

'इत्थीए' सि-मांगभूमिषु भूया भूयोऽसंख्येयवर्षाणि याव-त् स्त्रीवद् ब्रह्म ततः पल्लयापमासंख्येयभागे गते सति अकालमृत्युना मृत्या हस्वास्थितिं दशवर्षसहस्रप्रमाणं दे-वायुषो बद्ध्वा द्वाब्धेनात्पन्नः । तत्रापि तमेव स्त्रीविदमा-पूर्य स्थायुःपर्यन्ते मनुजेषु मध्येऽन्यतरब्दसहितो जातः । ततो लघु—शीघ्रं क्षणायोद्यतः । ततः 'इत्थीए' सि तस्य स्त्रीविदस्य क्षणलसमय-चरमसंक्षोभे सर्वसंक्रमणोत्कृष्टः प्र-देशसंक्रमो भवति । इदमव स्त्रीविदस्यात्कृष्टमापूरणमु-त्कृष्टश्च प्रदेशसंक्रमः केवलज्ञाननोपलब्धो नान्यथेत्येषैव युक्तरानुसर्तव्या, न युक्त्यन्तराणि, युक्त्यन्तराणि चि-रन्तनग्रन्थेषु अदर्शनतो निर्मूलतयाऽन्यथाऽपि कर्तुं शक्य-त्वात् । एवमुत्तरत्रापि यथायोगं तथैव केलज्ञाननोपल-ब्धादियुक्तरानुसरणीयम् ।

वरिसवरिंथि पूरिय, सम्मत्तमसंखवासियं लहियं ।

गंता भिच्छत्तमम्भो, जह्मदेवहिंरुं भोभा ॥ ८६ ॥

'वरिसवर' सि-वर्षवरा नपुंसकवद्ः तमीशानदेवलोके प्र-भूतकालमापूर्य भूयो भूयो बन्धनं दलिकान्तरसंक्रमणेन च स्वायुःक्षयं ततश्चतुत्वा संख्येयवर्षायुषकेषु मध्ये समागत्य पुनरसंख्येयवर्षायुषकेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्रासंख्येयवर्षा-णि यावत् स्त्रीविदमापूर्य ततोऽसंख्येयवर्षाणि यावत् सम्यक्त्वं लब्ध्वा—आस्वाद्य तदेतुक्तं च पुरुषवद् ता-वन्ति वर्षाणि यावत् बन्धनं तत्र स्त्रीवेदनपुंसक-वेदयोर्दलिकं निरन्तरं संक्रमयति । ततः पर्येषामासं-ख्येयभागावर्षं वर्षायुःप्रमाणं जीवित्वा पश्यन्ते च मि-थ्यात्वमासाद्य ततो जघन्यस्थितिषु दशवर्षसहस्रप्रमाण-स्थितिषु देवेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र समुत्पन्नः सन् अन्तर्मुहुत्तेन कालेन सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते ।

आगंतु लहुं पुरिसं, संक्षुभमाशस्स पुरिसवेयस्स ।

तस्सेव सगे कोह-स्स माशमायाशमवि कसियो ॥ ८७ ॥

'आगंतु' सि-ततो देवभवाक्युत्त्वा मनुष्येषु मध्ये समु-त्पन्नसत्ता माससत्ताभ्याधिकेष्वात्सु वर्षेष्वतिक्रान्तेषु लघु-शीघ्रं क्षणायोद्यतते । केवलं बन्धव्यवच्छेदादवर्षाक्ष्ण आचलि-कादिकेन कालेन यद्बद्धं पुरुषवद्दलिकं तदतीतं स्तोकाभिति-कृत्वा यत्परित्यज्य शेषस्य चरमसंक्षोभे उत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो वेदितव्यः । तथा तस्यैव पुरुषवदोत्कृष्टप्रदेशसंक्रमस्वामिनः संज्वलनक्रोधस्य संसारं परिभ्रमता उपचितस्य क्षणकाले प्रकृत्यन्तरदलिकानां गुणसंक्रमेण प्रचुरीकृतस्य स्वके-आत्मीयं चरमसंक्षोभे उत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति । अत्रापि बन्धव्यवच्छेदादवर्षाक्ष्ण आचलिकादिकेन कालेन यद्बद्धं त-मुत्त्वा शेषस्य चरमसंक्षोभे उत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो द्रष्टव्यः । एवं मानमाययोरपि वाच्यम् ।

चउरुवसमित्तु खिप्पं, लोभजसाणं ससंकमसंते ।

सुमधुवबंधिगणनामा, खावलिंगं गंतु बंधता ॥ ८८ ॥

'चउर' सि-अनेकभवभ्रमणेन चतुरो वारान् यावन्मोहनीय-मुपशमय्य चतुर्योपशमनानन्तरं शीघ्रमेव क्षणकक्षेत्रि प्रतिप-न्नस्य तस्यैव गुणितकर्माशस्य स्वसंक्रमस्यान्तः चरमसंक्षोभे इत्यर्थः संज्वलनलोभयशः कीर्त्योत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो भवति । इहोपशमक्षेत्रि प्रतिपन्नेन सता प्रकृत्यन्तरदलिकानां प्रभूतानां गुणसंक्रमेण तत्र प्रक्षेपात् द्वे अपि संज्वलनलोभयशःकी-र्तितप्रकृती निरन्तरमापूर्यते, तत उपशमक्षेत्रिप्रवहम् । आ-संसारं च परिभ्रमता जन्तुना मोहनीयस्य चतुर एव वा-रान् यावदुपशमः क्रियते, न पञ्चममपि वारम्, ततश्चतुर-पशमय्यत्युक्त्म् । तथा संज्वलनलोभस्य चरमसंक्षोभोऽ-न्तरकरणचरमसमये द्रष्टव्यः न परतः, परतस्तस्य सं-क्रमाभावात् । " अन्तरकरणमि कए चरित्तमोहोऽगुणु-व्विसंक्रमणं " इति वचनात् । यशःकीर्तिरपूर्वकरणगुण-स्थानके विशदप्रकृतिबन्धव्यवच्छेदसमयेऽवगतवत्वा, पर-तस्तस्याः संक्रमस्याभावात् । " सुभे " त्यादि वाः शुभभ्र-वबन्धिन्यो नामप्रकृत्यस्तैजससत्तकशुक्ललोहितहारिद्रसुर-भि चकषायाम्लमधुरमृदुलघुक्षिग्धाभ्यागुरुलघूनामाणल-क्षणा विशतिसंख्याः तासां चतुष्कृत्वा मोहनीयोपशमान-न्तरं बन्धान्ताद् बन्धव्यवच्छेदादूर्ध्वमावलिर्वा गन्तुमावलि-कायाः परतो यशःकीर्ती प्रसिद्ध्यमाशानामुत्कृष्टः प्रदेशसं-क्रमो लभ्यते । इह गुणसंक्रमेण संक्रान्तं प्रकृत्यन्तरद-लिकमावलिकायामतीतायां सत्यामन्य संक्रमणयोग्यं भवति, नान्यथेत्यत उक्त्म्—'आवलियं गंतु बंधता' इति ।

निदसमा य थिरसुभा, सम्महिद्धिस्स सुमधुवाओ वि ।

सुभसंघयणजुमाओ, वत्तीससयोदहिचियाओ ॥ ८९ ॥

'निदसम' सि-क्षिग्धलक्षणस्पर्शसमयं स्थिरशुभनामनी द्र-ष्टव्ये । इदमुक्तं भवति—यथाऽनन्तरं शुभभ्रवबन्धिनामप्रकृ-तीनामन्तर्गतस्य क्षिग्धस्पर्शस्थोत्कृष्टप्रदेशसंक्रमभाषना कृ-ता, तथैतयोरपि स्थिरशुभनामनोरवगन्तव्या । एते च स्थिरशुभनामनी अश्रवबन्धित्वात् पृथगुपास्ते । 'सम्महिद्धि-स्से' त्यादि सम्यग्दर्शोः शुभभ्रवबन्धिन्यः पक्षेन्द्रियजाति-

समचतुरस्रसंस्थानपराधातोक्त्वा सप्रशस्तविहायोगतित्रस-
बादपर्याप्तप्रत्येकसुभगसुखरादेयलक्षणं द्वादश प्रकृतयः
शुभसंहननयुता वज्रर्षभनाराचसंहननसहिताः वज्रर्षभना-
राचं हि देवभवे नारकभवे वा वर्तमानाः सम्यग्दृष्टयो
बध्नन्ति, न मनुजतिर्यग्भवे । तत्र वर्तमानानां सम्यग्दृ-
ष्टीनां देवगतिप्रायोग्यबन्धसम्भवेन संहननबन्धासम्भ-
वात् । ततो नैतत्सम्यग्दृष्टेः शुभप्रवचनं प्रति पृथगुपात्तम् ।
तथा द्वात्रिंशदधिकसागरापमशतचिताः । तथाहि—वद्व-
ष्टिसागरोपमाणि यावत्सम्यक्त्वमनुपालयन् एता बध्नाति ।
ततोऽन्तर्मुहूर्तं कालं यावत् सम्यग्मिध्यात्त्वमनुभूय पुनरपि
सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । ततो भूयोऽपि सम्यक्त्वमनुभवन् वद-
पष्टिसागरोपमाणि यावदेताः प्रकृतीर्बध्नातीति । तदेवं द्वात्रिं-
शदधिकं सागरोपमशतं यावत् सम्यग्दृष्टिद्वेषा आपूर्य,
वज्रर्षभनाराचसंहननं तु मनुष्यभवद्दीनं यथासम्भवमुत्कृष्टं
कालमापूर्य, ततः सम्यग्दृष्टिद्वेषा अपूर्वकरणगुणस्थानके बन्ध-
व्यवच्छेदानन्तरमावलिकामात्रं कालमतिक्रम्य यशःकीर्ती
संक्रमयतस्तासामुत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमः, तदानीं प्रकृत्यन्तरद-
लिकानामप्यतिप्रभूतानां गुणसंक्रमेण लब्धानां संक्रमावलि-
कातिक्रान्त्वेन संक्रमसंभवात् । वज्रर्षभनाराचसंहननस्य
तु देवभवाच्छ्रुतः सन् सम्यग्दृष्टिर्देवगतिप्रायोग्यं बध्नन्
आवलिकामात्रं कालमतिक्रम्योत्कृष्टं प्रदेशसंक्रमं करोति ।

पूरितु पुण्वकोडी-पुहुत्तसंक्षेपभगस्स निरयदुर्गं ।

देवगईनवगस्स य, सगबंधतालिगं गंतुं ॥ ६० ॥

‘पूरितु’ सि-नरकद्विकम्-नरकगतिनरकानुपूर्वीलक्षणं पूर्व-
कोटीपृथक्त्वं यावत्पूरयित्वा, सप्तसु पूर्वकोट्यापूर्यकेषु तिर्य-
ग्भवेषु भूयो भूयो बद्धेत्यर्थः । ततोऽष्टमग्ने मनुष्यो भूत्वा क्षप-
कश्रेणि प्रतिपन्नोऽप्यत्र तत्परकद्विकं संक्रमयन् चरमसंक्षेपे
सर्वसंक्रमेण तस्यात्कृष्टं प्रदेशसंक्रमं करोति । तथा देवगतिन-
वर्क-देवगतिदेवानुपूर्वीवैक्रियसत्कलषणं यथा पूर्वकोटि-
पृथक्त्वं यावत्पूर्योष्टमभवे क्षपकश्रेणि प्रतिपन्नः सन् स्व-
कबन्धान्तात् स्वबन्धव्यवच्छेदादन्तरमावलिकामात्रं का-
लमतिक्रम्य यशःकीर्तीं प्रक्षिपति तत्रा तस्यात्कृष्टप्रदेशसंक्र-
मो भवति । तदानीं हि प्रकृत्यन्तरदलिकानामपि गुणसंक्रमे-
ण लब्धानां संक्रमावलिकातिक्रान्त्वेन संक्रमः प्राप्यत इ-
ति कृत्वा ।

सवचिरं सम्मत्तं, अणुपालिय पूरइतु मणुयदुर्गं ।

सत्तमखिइनिग्गइए, पढेमे समए नरदुगस्स ॥ ६१ ॥

‘सवचिरं’ ति-सर्वचिरं सर्वोत्कृष्टं कालमन्तर्मुहूर्तानामि; अ-
यस्त्रिंशत्सागरोपमाणीत्यर्थः सम्यक्त्वमनुपाद्य नारकः सप्त-
मक्षिती वर्तमानः सम्यक्त्वप्रत्ययं तावन्तं कालं मनुज-
द्विकं-मनुजगतिमनुजानुपूर्वीलक्षणमापूर्य-बन्धुा चरमेऽ
न्तर्मुहूर्तं मिध्यात्वं गतः । क्षिमिच्छं तिर्यगद्विकं तस्य
बध्नतो गुणितकर्मांशस्य सप्तमपु काशाक्षिभिर्गीत-
स्य प्रथमसमये एव मनुजद्विकं यथाप्रवृत्तसंक्रमेण तस्मिन्
तिर्यगद्विके बध्यमानं संक्रमयतस्तस्य मनुजद्विकस्य
प्रदेशसंक्रमो भवति ।

थावरतज्जाआया, बुज्जोयाओ नपुंसगसमाओ ।

आहारगतित्थयरं, थिरसममुक्कस्स समकालं ॥ ६२ ॥

‘थावर’ सि-स्थावरनाम तथा तज्जातिः-स्थावरजातिः पके-
न्द्रियजातिरित्यर्थः । तथा आतपनाम-उद्योतनाम । एता-
श्चतस्रः प्रकृतयो नपुंसकसमाः-नपुंसकवेदस्यैव आसामपि
प्रकृतीनामुत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमो; भावनीय इत्यर्थः । तथा आ-
हारकसत्तकं तीर्थकरनाम च स्थिररसं वक्ष्येयम् । केवलं
तदुत्कृष्टत्वकबन्धकालं यावत्पूरणीयमभिधातव्यम् । इय-
मत्र भावना-आहारकसत्तकं तीर्थकरनाम चात्कृष्टं स्वब-
न्धकालं यावत्पूर्य तत्राहारकसत्तकस्य स्वबन्धकाल उत्कृष्टो
देशोनां पूर्वकोटीं यावत्संयममनुपालयतो यावानप्रमत्तता-
कालस्तावान् सर्वो वेदितव्यः । तीर्थकरनामश्च स्वबन्धकाल
उत्कृष्टो देशोनपूर्वकोटीद्वयाभ्यधिकानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-
माणि । तत एतावन्तं कालं यावत्पूर्य क्षपकश्रेणि प्रतिपन्नो
यदा बन्धव्यवच्छेदादन्तरमावलिकामात्रं कालमतिक्रम्य
यशःकीर्तीं संक्रमयति, तदा तयोत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमः ।

चउरुवसमिनु मोहं, मिच्छत्तगयस्स नीयबन्धंतो ।

उच्चागोउकोसो, तपो लहु सिज्जओ होइ ॥ ६३ ॥

‘चउ’ सि-इह मोहोपशमं कुर्वन् उच्चैर्गोत्रमेव बध्नाति, न
नीचैर्गोत्रम् । नीचैर्गोत्रसत्कानि च दलिकानि गुणसंक्रमेणा-
च्चैर्गोत्रे संक्रमयति । ततश्चतुष्कृत्वा मोहोपशमप्रदृशमवश्यं
कर्तव्यम् । तत्र चतुरो वारान् मोहनीयमुपशमयन् उच्चैर्गोत्रं
च बध्नन् तत्र नीचैर्गोत्रं गुणसंक्रमेण संक्रमयति । चतुष्क-
त्वश्च मोहोपशमः किल भवद्ध्येन भवति । ततस्तृतीयं भवे
मिध्यात्वं गतः सन् नीचैर्गोत्रं बध्नाति, तच्च बध्नन् तत्रो-
च्चैर्गोत्रं संक्रमयति । ततः पुनरपि सम्यक्त्वमासाद्योच्चै-
र्गोत्रं बध्नन् तत्र नीचैर्गोत्रं संक्रमयति । एवं भूयो भूय उ-
च्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रं च बध्नतो नीचैर्गोत्रबन्धव्यवच्छेदानन्तरं
शीघ्रमेव सिद्धिं गन्तुकामस्य नीचैर्गोत्रबन्धव्यवच्छेदसमये उ-
च्चैर्गोत्रस्य गुणसंक्रमेण बन्धनं चापचित्वा कृतस्यात्कृष्टः प्र-
देशसंक्रमो भवति ।

तदेव मुक्कमुत्कृष्टप्रदेशसंक्रमस्वामित्वम् । सम्प्रति जघन्यप्र-
देशसंक्रमस्वामित्वमभिधानीयम् । तच्च प्रायः क्षपितक-
मोशं प्राप्यत इति तस्यैव स्वरूपमाह-

पल्लासंखियभागो-ण कम्मठिइमच्छिओ निगोएसु ।

सुहुमे सभविजोगं, जह्मयं कहु निग्गम्म ॥ ६४ ॥

जोगे ससंखवारे, सम्मत्तं लभिय देसविरयं च ।

अहुक्खुतो विररं, संजोयह्णा य तइवारे ॥ ६५ ॥

चउरुवसमिनु मोहं, लहु खर्वंतो भवे खवियकम्मो ।

पाएय तहि पगयं, पड्डह काई वि सविसेसं ॥ ६६ ॥

‘पल्ला’ सि-यो जीवः पत्न्योपमासंख्येयभागान्पूनां कर्मस्थितिं
सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणं यावत् पत्न्योपमासंख्ये-
यभागद्दीनं सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणं कालं यावत्-
त्यर्थः । सूक्ष्मनिगोदेषु सूक्ष्मानन्तकायिकेषु मध्ये उचि-
त्वा । सूक्ष्मनिगोदा हि स्वल्पायुषा भवन्ति, तत्तत्संज्ञां प्रभू-
तजन्ममरणभावेन वेदनातां न प्रभूतपुद्गलपरिस्ताड उप-
जायते । अपि च-सूक्ष्मनिगोदजीवानां मन्वयोगता म-

स्वकषायत्वं च भवति । ततोऽभिनवकर्मपुद्गलोपादानमपि
तेषां स्तोकोत्तरमेव प्राप्यत इति सूत्रमनिगोद (जीवानां
मन्त्रयोग) ग्रहणम् “ अभवियजोगं जह्वयं कद्रु निगम्म”
ति अभव्यप्रायोग्यं जघन्यम् अभव्यप्रायोग्यजघन्यकल्पे
प्रदेशसंक्रमं कृत्वा ततः सूत्रमनिगोदेभ्यो निर्गत्य योग्येषु-
सम्यक्त्वदेशविरतिसर्वविरतियोग्येषु त्रसेषु मध्ये उत्प-
द्य पल्योपमासंख्यभागमध्ये संख्यातीतान् वारान् याव-
त् सम्यक्त्वं स्वल्पकालिकं देशविरतिं च लब्ध्वा । कथं
लब्ध्वेति चेत्तुल्यते—सूत्रमनिगोदेभ्यो निर्गत्य बादरपृथ्वी-
कायेषु मध्ये समुत्पन्नस्ततोऽन्तर्मुहूर्तन कालिन विनिर्गत्य
मनुष्येषु पूर्वकोट्यायुक्तेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्राऽपि शी-
घ्रमेव माससप्तकानन्तरं योनिविनिर्गमेन जातः । ततोऽ-
ष्टवार्षिकः सन् संयमं प्रतिपन्नः । ततो देशानां पूर्वकोटीं
यावत् संयममनुपालय स्तोकावशेषे जीविते सति मिथ्या-
त्वं प्रतिपन्नस्ततो मिथ्यात्वेनैव कालगतः सन् दशवर्ष-
सहस्रप्रमाणस्थितिषु देवेषु मध्ये देवत्वेनोपजातः । ततोऽ-
न्तर्मुहूर्तमात्रे गते सति सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । ततो दश-
वर्षसहस्राणि जीवित्वा तावन्तं च कालं सम्यक्त्वमनुपालय
पर्यवसानावसरे मिथ्यात्वेन कालगतः सन् बादरपृथिवी-
कायिकेषु मध्ये समुत्पन्नः । ततोऽन्तर्मुहूर्तन ततोऽप्युद्बु-
त्स मनुष्येषु मध्ये समुत्पद्यते । ततः पुनरपि सम्यक्त्वं वा
देशविरतिं वा सर्वविरतिं वा प्रतिपद्यते । एवं देवमनु-
ष्यमध्ये सम्यक्त्वादि पुद्गल मुञ्च्य तावद्दशकृत्यतो यावत् प-
क्षयोपमासंख्यभागमध्ये संख्यातीतान् वारान् यावत् स-
म्यक्त्वलाभः स्वल्पकालिकश्च देशविरतिलाभो भवति । इह
यदा यदा सम्यक्त्वादिति प्रतिपत्तिस्तदा तदा बहुप्रदेशाः प्रकृ-
तीरूपप्रदेशाः कराति । ततो बहुशः सम्यक्त्वादिप्रतिपत्ति-
ग्रहणम् । एतेषु च सम्यक्त्वावियोग्येषु मध्येषु मध्येऽष्टौ
वारान् सर्वविरतिं प्रतिपद्यते तावत् एव वारान्, अष्टौ वारा-
नित्यर्थः । विसंयोजनहा—अनन्तानुबन्धिधिघातको भूत्वा ।
तथा चतुरो वाराःमोहनीयमुपशमय ततोऽभ्यस्मिन् भवे
लघु—शीघ्रं कर्माणि क्षपयन् क्षपितकर्माश्च इत्यभिधीयते ।
एतेन च क्षपितकर्मांशेनेह जघन्यप्रदेशसंक्रमस्वात्मिबे चि-
न्त्यमाने प्रायेण—बाहुदयेन प्रकृतमधिकारः । काश्चित्पुनः
प्रकृतीरधिकृत्य सर्वशेषं भणित्वायामि ।

तत्र जघन्यप्रदेशसंक्रमस्वामित्वमाह—

आवरणसत्तगमि उ, सहोहिषा तं विखोहिजुयलम्भि ।
निहादुंगतराह्य—हासचउके य बंधते ॥ ६७ ॥

‘आवरण’ ति—अवधिना सह वर्तते यो जीवः तस्य अव-
धिज्ञानावरणरहितं ज्ञानावरणचतुष्टयम्, अवधिदर्शनाव-
रणरहितं दर्शनावरणत्रयम्, एतासां सप्तानां प्रकृतीनामा-
रमीयार्मीयबन्धवच्छेदसमये यथाप्रवृत्तसंक्रमेण जघन्य-
प्रदेशसंक्रमो भवति । अवधिज्ञानमुत्पादयन् प्रभूतान् कर्म-
पुद्गलान् परिसादयति स्म । तत एतासां स्वस्वबन्धव्यव-
च्छेदसमये स्तोका एव पुद्गलाः प्राप्यन्ते । अत्रापि च
जघन्यप्रदेशसंक्रमेणाधिकारः, ततोऽवधिना सह यो वर्तत-
इत्युक्तम् । तथा तमवधिं विनाऽवधिज्ञानावधिदर्शनरहित

इत्यर्थः । अवधियुगले—अवधिज्ञानावरणावधिदर्शनावरणरूपे
स्वस्वबन्धव्यवच्छेदसमये जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति ।
अवधिज्ञानमवधिदर्शनं चोत्पादयतः प्रबलतयोपशमभावतो-
ऽवधिज्ञानावरणावधिदर्शनावरणयोरतीव कृत्वाः कर्मपुद्गला
जायन्ते । ततो बन्धव्यवच्छेदकालेऽपि प्रभूताः परिसटागिता ।
तथा च सति जघन्यः प्रदेशसंक्रमो न लभ्यत इति ‘तं विखे’
त्युक्तम् । ‘निदे’ त्यादि निद्राद्विक्रि—निद्राप्रबलारूपम्, अ-
न्तरायपञ्चकं, हास्यचतुर्कं—हास्यरतिः, पञ्चगुणसालक्षणम्,
एतासामेकादशप्रकृतीनां स्वबन्धान्तसमये यथाप्रवृत्तसंक्र-
मेण जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति । निद्राद्विक्रिहास्यचतुष्ट-
ययोर्बन्धव्यवच्छेदानन्तरं गुणसंक्रमेण संक्रमो जायते । ततः
प्रभूतं दलिकं लभ्यते । अन्तरायपञ्चकस्य बन्धव्यवच्छेदान-
न्तरं संक्रम एव न भवति, पतद्ग्रहाप्रतिः, ततो बन्धान्त-
समयग्रहणम् ।

सायस्सऽणुवसमिप्ता, असायबंधषचरिमबंधंते ।

खवणाए लोभस्स वि, अपुण्वकरणासिगाभंते ॥ ६८ ॥

‘सायस्स’ ति—अनुपशमय्य—मोहनीयोपशममकृत्वा, उप-
शमभणिमकृत्वेत्यर्थः । असातबन्धानां मध्ये यश्चरमोऽ-
सातबन्धस्तस्यान्तिमे समयं वर्तमानस्य क्षपणायोद्यतस्य
सातस्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति । परतो हि सातस्य
पतद्ग्रहता भवति, न संक्रमः । ‘खवणाए’ इत्यादि मोह-
नीयोपशममकृत्वा क्षपणायोद्यतस्यापूर्वकरणाद्धायाः प्रथमा-
वलिकाया अन्तसमये संज्वलनलोभस्य जघन्यः प्रदेशसं-
क्रमः । परतो गुणसंक्रमे लब्धव्यतातिप्रभूतस्य दलिकस्य
संक्रमावलिताकिरान्तत्वेन संक्रमसम्भवात् जघन्यप्रदेश-
संक्रमाभावः ।

अयरच्छावद्विदुगं, गालिय थिवेयथीशगिद्वित्तिंगे ।

सगखवणाहापवच—स्संते एमेव मिच्छन्ते ॥ ६९ ॥

‘अयर’ ति—सागरोपमाणां द्वे वदषधी यावत्सम्यक्त्वमनु-
पालयन् स्त्रीवदस्थानदिद्विकलक्षणाभ्यतस्त्रः प्रकृतीगोल-
यित्वा तासां सम्बन्धि प्रभूतं कर्मदलिकं परिसादय कि-
ञ्चिच्छेषाणां सतीनां तासां क्षपणाय समभ्युद्यतस्य यथा-
प्रवृत्तकरणास्तिसमये विध्यातसंक्रमेण जघन्यः प्रदेशसं-
क्रमो भवति । परतोऽपूर्वकरणे गुणसंक्रमेण प्रभूतकर्मदलि-
कसंक्रमसम्भवात् जघन्यप्रदेशसंक्रमो न लभ्यत इति यथा-
प्रवृत्तकरणास्तिसमयग्रहणम् । ‘एमेव मिच्छन्त’ इति एव-
मेव पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण मिथ्यात्वस्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमो-
ऽवगन्तव्यः । तद्यथा—द्वे वदषधी सागरोपमाणां यावत्स-
म्यक्त्वमनुपालय तावन्तं कालं मिथ्यात्वं गालयित्वा किञ्चि-
च्छेषस्य मिथ्यात्वस्य क्षपणाय समुद्यतस्य स्वकीययथा-
प्रवृत्तकरणास्तिसमये वर्तमानस्य विध्यातसंक्रमेण मिथ्यात्व-
स्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति, परतो गुणसंक्रमः प्रवर्तते,
तेन स न प्राप्यते ।

हस्सगुणसंक्रमद्धा—ए पुरथिता समीससम्मसं ।

चिरसम्मता मिच्छ—तगयस्सुव्वलणथोयो सिं ॥ १०० ॥

‘हस्स’ ति—सम्यक्त्वमुत्पाद्य हस्वया गुणसंक्रमाऽऽद्या स्तो-

ककालेन; गुणसंक्रमणेत्यर्थः । समिधं सम्यक्त्वं; सम्यक्त्व-
सम्यग्भिध्यात्वे इत्यर्थः । मिथ्यात्वद्वलनं पूर्णत्वा—आपूर्व-
चिरणं प्रभूतेन कालेन सम्यक्त्वभिध्यात्वं गतस्य द्वे व-
दषष्टीः सागरांपमाणां यावत्सम्यक्त्वमनुपाल्य; मिथ्यात्वं ग-
तस्येत्यर्थः । पल्योपमासंख्येयभागमात्रेण कालेन ते सम्य-
क्त्वसम्यग्भिध्यात्वे उद्बलयतः स्तोके उद्बलनसंक्रमेण तयो-
जघन्यः प्रदेशसंक्रमो द्विचरमखण्डस्य चरमसमये सम्य-
क्त्वसम्यग्भिध्यात्वेयोर्यद्वलिकं परस्थाने मिथ्यात्वप्रकृति-
रूपे प्रक्षिप्यते स तयोजघन्यः; प्रदेशसंक्रम इत्यर्थः ।

संजोयणाश्च चतुरुव-समिधु संजोयइषु अप्पदं ।

अथरच्छावद्विदुगं, पालियसकहप्पवत्तं ॥ १०१ ॥

'संजोयणाश्च' ति—चतुरो वारान् मोहनीयमुपशमय्य, च-
तुष्कत्वो मोहनीयोपशमनं किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते—
प्रभूतवृक्षपरिसाटः । तथाहि—चारित्रमोहनीयप्रकृतीनामु-
पशमं कुर्वन् स्थितिघातपरिघातगुणश्रेण्यगुणसंक्रमैः प्रभू-
तान् वृक्षान् परिसाटयतीति । ततश्चतुष्कत्वो मोहनीयो-
पशमं कृत्वा मिथ्यात्वं गच्छति । मिथ्यात्वं गतञ्च सन्
अल्पाद्गाम्—अल्पं कालं यावत् संयोजनात् संयोजनान्ता-
नुबन्धिना बद्धा, तदानीं च चारित्रमोहनीयद्वलिकं स्वल्प-
मेव विधत्ते, चतुष्कत्वो मोहोपशमकालं तस्य स्थिति-
घातादिभिर्घातितत्वात् । ततोऽनन्तानुबन्धिना बध्नन् तेषु
यथाप्रवृत्तसंक्रमेण स्तोकेमेव चारित्रमोहनीयद्वलिकं संक्र-
मयति । ततोऽन्तमुद्भूतं गते सति पुनरपि सम्यक्त्वं प्रति-
पद्यते । तच्च द्वे वदषष्टी सागरांपमाणां यावद्वृक्षपालयान्ता-
नुबन्धिनां क्षपणाय समुद्यते । तस्य स्वकथथाप्रवृत्तकर-
णान्तसमये तेषामनन्तानुबन्धिनां विध्यातसंक्रमेण जघ-
न्यः प्रदेशसंक्रमो भवति । परतोऽपूर्वकरणे गुणसंक्रमः प्र-
वर्तते इति स न प्राप्यते ।

अद्दुक्सायासाए, य असुभधुवबन्धि अतिथरतिगे य ।

सव्वलहुं खवणाए, अहापवत्तस्स चरिममि ॥ १०२ ॥

'अद्दु' ति—अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानारणरूपा अष्टौ कषा-
याः, असातवेदनीयम्, अशुभधुवबन्धिन्यः कुवणादिनव-
कोपघातरूपाः, अस्थिरत्रिकम्—अस्थिराशुभायशः कीर्तिसं-
क्रमः, एतासां द्वाविंशतिप्रकृतीनां कषायाष्टकरहितानाम् ।
'सव्वलहुं' ति सर्वेभ्योऽभ्येभ्यः शीघ्रमेव क्षपणायान्ति-
तस्य मासपृथक्काभ्यधिकेषु अष्टसु वर्षेष्वतिक्रान्तेषु क्षप-
णायोद्यतस्येत्यर्थः । अष्टौ कषायान् प्रति देशानां पूर्वको-
टीं यावत् संयममनुपाल्य । पञ्चसंग्रहे पुनः सर्वा अप्येताः
प्रकृतीरधिकृत्य देशानां पूर्वकोटीं यावत् संयममनुपाल्ये-
त्युक्तम् । क्षपकंधेयि प्रतिपन्नस्य यथाप्रवृत्तकरणचरमस-
मये कषायाष्टकस्य विध्यातसंक्रमेण शेषाणां यथाप्रवृत्त-
संक्रमेण जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति ।

पुरिसे संजलणतिगे, य धोलमाणेण चरमवदस्स ।

सगअंतिमे अण्णए-ण समा अरई य सोगो य ॥ १०३ ॥

'पुरिसे' ति—'पुरिसे' इत्यादौ वृद्धये सप्तमी । पुरुष-
वैदस्य संज्वलनत्रिकस्य च क्रोधमानमायारूपस्य क्षपणाय

समुद्यतेन क्षपणश्रेणि प्रतिपन्नेन स्वस्वबन्धचरमसमये ।
'धोलमाणेण' ति जघन्ययोगिना यद्भूतं द्वलिकं तस्य
चरमसंक्षोभे जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति । तथाहि—
आसां चतुष्कणामपि प्रकृतीनां बन्धव्यवच्छेदसमये सम-
यानावलीकाद्विक्रयं मुक्त्वाऽन्यत् प्रदेशसंक्रमं न वि-
द्यते । तदपि च प्रतिपन्नसंक्रमेण क्षयमुपगच्छति । ता-
वत् यावच्चरमसमयवदस्यासंख्येयो भागः शेषो भवति ।
ततस्ते सर्वसंक्रमेण संक्रमयतो जघन्यः प्रदेशसंक्रमः । 'अ-
साणए समा अरई य सोगो य' ति अरतिशाकावसात-
समौ असातवेदनीयस्यवारतिशोकयोजघन्यः प्रदेशसंक्रमो
भावनीय इत्यर्थः ।

वेउव्विकारसगं, उव्वलियं वंधिउण अप्पदं ।

जिहुठिई निरयाओ, उव्वड्ढित्ता अवंधित्तु ॥ १०४ ॥

थावरगयस्स चिरउ-व्वलणो एयस्स एव उव्वस्स ।

मणुयदुगस्स य तेउसु, वाउसु वा सुहुमवद्धाण ॥ १०५ ॥

'वड्ढित्ता' ति—द्वैधाद्विकारकद्विकवैक्रियसतलक्षणं वैक्रियै-
कादशकम् एकैन्द्रियभवे उद्भूतमानेनोद्भूतं पुनरपि पञ्चैन्द्रि-
यत्वमुपागतेन सता, अल्पाऽद्गाम्—अल्पकालम्; अन्तर्मुद्भूतं-
कालं यावदित्यर्थः । बद्धा, ततो जघन्यस्थितिरुद्धस्थिति-
स्थयस्त्रिशासागरांपमस्थितिक इत्यर्थः । सप्तमनरकपृथिव्यां
भारको जातः । ततस्तावन्तं कालं यावत् यथायोगं तद्वैक्रियै-
कादशकमनुभूय ततो नरकादुद्भूत्य पञ्चैन्द्रियतयिषु मध्ये
समुत्पन्नः । तत्र च तद्वैक्रियैकादशकमवद्धा स्वावरण्यै-
न्द्रियेषु मध्ये समुत्पन्नः । तस्य चिराद्बलनया पल्योपमा-
संख्येयभागमात्रेण कालेनोद्बलनया तदुद्बलयतो यत् द्वि-
चरमखण्डस्य चरमसमये प्रकृत्यन्तरे द्वलिकं संक्रमति,
स तस्य वैक्रियैकादशकस्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमः । 'ए-
यस्से' त्यादि एतस्यैवानन्तराक्षस्य जीवस्य पूर्वाङ्गेन वि-
धिना तेजोवायुषु मध्ये समागतस्य सूक्ष्मैकेन्द्रियभवे वर्त-
मानेन यद्भूतमुच्चैर्गात्रं मनुजद्विकं च—मनुजगतिमनुजानु-
पूर्वलक्षणम् । ते चिराद्बलनयाद्बलयतो द्विचरमखण्डस्य
चरमसमये परप्रकृतौ यद्वलिकं संक्रमति स तयोजघ-
न्यः प्रदेशसंक्रमः । इयमत्र भावना—मनुजद्विकमुच्चैर्गात्रं
च प्रथमतस्तेजोवायुभवे वर्तमानेनोद्भूतं, पुनरपि सूक्ष्मै-
केन्द्रियमवमुपागतान्तर्मुद्भूतं यावद्भूतम् । ततः पञ्चैन्द्रि-
यभवं गत्वा सप्तमनरकपृथिव्यासुत्कृष्टस्थितिको नारको
जातः । तत उद्भूत्य पञ्चैन्द्रियतयिषु मध्ये समुत्पन्नः । ए-
तावन्तं च कालमवद्धा प्रदेशसंक्रमेण चानुभूय तेजोवा-
युषु मध्ये समागतः । तस्य मनुजद्विकोच्चैर्गात्रं चिराद्बल-
नयाद्बलयतो द्विचरमखण्डस्य चरमसमये परप्रकृतौ य-
द्वलिकं संक्रमति स तयोजघन्यः प्रदेशसंक्रमः ।

इस्सं कालं वंधिय, विरओ आहारसत्तगं गंतु ।

अविरई महुव्वलंत-स्स, जा थोवउव्वलणा ॥ १०६ ॥

'इस्सं' ति—इस्सं कालं—त्साकं कालं यावत् विरतोऽप्रमत्त-
संयतः सन् आहारकसत्तकं बद्धा कर्मोदयपरिणतिवशात्
पुनरप्यविरतिं गतः । ततोऽन्तर्मुद्भूतोत्पन्नो मोहोद्बलनया
चिराद्बलनया पल्योपमासंख्येयभागमात्रेण कालेनोद्बलन-

योद्धलयतः सतो या स्तोकोद्धलना द्विचरमखण्डस्य चरमस-
मंय यत्कर्मदलिकं परप्रकृतिषु प्रक्षिप्यते, सा स्तोकोद्ध-
लना, सा आहारकस्य जघन्यः प्रदेशसंकमः ।

तेवद्विसयं उदही-ण स चउपप्लाहियं अबंधिसा ।

अंते गुह्यपवत्तक-रणस्स उज्जावतिरियदुगे ॥ १०७ ॥

‘तेवद्विसयं’ ति—त्रिषष्ट्याधिकमुद्धिशतं सागरोप-
माणां शतं चतुष्पल्यापमाधिकं च यावत् स क्षपितक-
र्मांशः सर्वजघन्यतिर्यग्द्विकोद्घोतसत्कर्मा उद्घोततिर्यग्-
द्विकमबद्धा यथाप्रवृत्तकरणस्यन्ते चरमसमये उद्घोतति-
र्यग्द्विकयाजघन्यं प्रदेशसंकमं करोति । कथं त्रिष-
ष्ट्याधिकं सागरोपमाणां शतं चतुष्पल्याधिकं च याव-
द्वक्षेत्रे चतुर्च्यते—स क्षपितकर्मांशप्रत्ययोपमायुक्तेषु म-
नुजेषु मध्ये समुपपन्नतत्र द्वावद्विकमव बध्नाति, न तिर्य-
ग्द्विकम् नाप्युद्घोतम् । तत्र चान्तमुद्धतं शेष सत्यायुषि
सम्यक्त्वमवाप्य ततोऽप्रतिपतितसम्यक्त्व एव प्रत्योपम-
स्थितिको देवो जातः । ततोऽप्यप्रतिपतितसम्यक्त्वा द-
वमवात् चतुष्पल्या मनुष्येषु मध्ये समुपपन्नः । ततस्तेनाप्रति-
पतितेन सम्यक्त्वेन सहित एकत्रिंशत्सागरोपमास्थितिको
त्रैव्यकेषु मध्ये देवो जातः । तत्र चात्पस्यनन्तरमन्तमुद्धता-
दूर्ध्वं मिथ्यात्वं गतः । ततोऽन्तमुद्धतावशेषे आयुषि पुनरपि
सम्यक्त्वं लभते । ततो ह षडपरी सागरोपमाणां यावन्मनु-
ष्यानुत्तरसुगादिषु सम्यक्त्वमनुपाल्य तस्याः सम्यक्त्वाऽ-
ज्ञाया अन्तमुद्धतं शेष शीघ्रमेव क्षपणाय समुद्यतः । ततोऽ-
न्तं विधिना त्रिषष्ट्याधिकं सागरोपमाणां शतं चतुष्पल्याधि-
कं च यावत्तिर्यग्द्विकमुद्घोतं च बन्धरहितं भवतीति ।

इगविगलिसिदियोग्गा, अद्दु य पज्जत्तगेण सह तेसि ।

तिरियगहसमं नवरं, पंचामीउदहिसयं तु ॥ १०८ ॥

‘इग’ ति—एकान्द्रियाविकलान्द्रिययोग्या अष्टौ याः प्रकृतयः
एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिस्वावरातपसूचमसाधारणलक्षणः ।
तासामपरासकसाहितानां नवानां प्रकृतीनां तिर्यग्गतिसमं
वक्ष्यम् । नवरमत्र पञ्चाशीत्याधिकं सागरोपमशतं चतुष्प-
ल्याधिकं यावद्वक्ष्येति वक्ष्यम् । कथमेतावन्तं कालं या-
वदवन्ध इति चेदुच्यते—इह क्षपितकर्मांशो द्वाविंशतिसाग-
रोपमस्थितिकः षष्ठ्युधिय्यां नारको जातः । तत्राप्यन्तमु-
द्धतावशेषे आयुषि सम्यक्त्वं प्राप्तवान् । ततोऽप्रतिपतित-
सम्यक्त्व एव मनुष्यो जातः ततस्तेनाप्रतिपतितेन सम्य-
क्त्वेन देशविरतिमनुपाल्य चतुष्पल्यापमस्थितिकः साधर्म-
वबलाक देवो जातः । ततस्तेनाप्रतिपतितेन सम्यक्त्वेन सह दे-
वमवाच्छतुस्त्वा मनुष्यो जातः । तस्मिन् मनुष्यभवे संयम-
मनुपाल्य त्रैव्यकेष्वेकत्रिंशत्सागरोपमस्थितिको देवो जातः ।
तत्र चात्पस्यनन्तरमन्तमुद्धतादूर्ध्वं मिथ्यात्वं गतः । ततोऽ-
न्तमुद्धतावशेषे आयुषि भूयाऽपि सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । त-
तो ह षडपरी सागरोपमाणां यावत् सम्यक्त्वमनुपाल्य
तस्याः सम्यक्त्वाज्ञाया अन्तमुद्धतं शेषे क्षपणाय समुद्य-
नते । तद्वे पञ्चाशीत्याधिकं सागरोपमशतं चतुष्पल्याधिकं
यावत्पूर्वाज्ञानां नवप्रकृतीनां बन्धाभावः ।

छत्तीसाएँ सुभायां, सेडिमसारुहियसेसगविहीहि ।

कद्दु जहअं खवणं, अपुव्वकरणालिया अंते ॥ १०९ ॥

‘छत्तीसाएँ’ ति—त्रिंशतिमनारुहोपशमभ्रिणिकृत्वा शेषैर्वि-
धिभिः क्षपितकर्मांशतकैः षडत्रिंशत्संख्यानां शुभप्रकृतीनां
पञ्चैन्द्रियजातिसमचतुराससंस्थानवर्ज्यभनाराचसंहननै-
जससप्तकप्रशस्तिविहायोगतिशुक्ललोहितहारिद्रसुरभिगन्ध-
कषायाम्लमधुरमृदुलघुक्षिग्धोष्णगुरुलघुपराघातोष्णसत्र-
सादिदृशकनिर्माणलक्षणाणां जघन्यं प्रदेशां कृत्वा क्षपण-
योत्थितस्य क्षपितकर्मांशस्यापूर्वकरणसत्कायाः प्रथमापलि-
काया अन्ते—चरमसमये तासां जघन्यः प्रदेशसंकमो भवति ।
तत ऊर्ध्वं तु गुणसंकमेषु लब्धस्यातिप्रभूतस्य दलिकस्य
संकमावलकातिकान्तत्वेन संक्रमसम्भवात् स न प्राप्यते ।
पञ्चमं ग्रहं तु वज्रपभनाराचवर्जितानां शराणां पञ्चत्रिंशत्प्रकृ-
तीनामेयापूर्वकरणप्रथमावलकान्ते जघन्यः प्रदेशसंकम उक्तः ।
वज्रपभनाराचसंहननस्य तु स्वयन्धव्यवच्छेदसमये इति ।

सम्महिद्धि अजोग्गा—ण सोलसहं पि असुभपगईणं ।

थीवेण सरिसगं, नवरं पढमं तिपप्पेसु ॥ ११० ॥

‘सम्महिद्धि’ ति—सम्यग्दृष्टरयोग्यानां षोडशानामशुभप्रकृ-
तीनां प्रथमवर्जसंस्थानप्रथमवर्जसंहननाप्रशस्तिविहायोग-
तिदुर्भेगदुःखरानाद्येनपुंसकवदनीचर्गोत्रलक्षणानां स्त्रीवदेन
सहशं वक्ष्यम् । यथा प्राक् स्त्रीवैश्यस्य जघन्यप्रदेशसंक-
मभावना कृता तथाऽत्रापि कर्तव्या । नवरमेतासां जघ-
न्यप्रदेशसंकमस्वामी प्रथमं त्रिषल्यापमायुक्तेषु मनुष्येषु
मध्ये समुपपन्नो वक्ष्यः । अन्तमुद्धतावशेषे आयुषि प्राप्त-
सम्यक्त्वः । शेषं तथैव वक्ष्यम् ।

नरतिरियाण तिपप्ल—स्संते ओरालियस्स पाउग्गा ।

तिथयरस्स य बंधा, जहअओ आलिंगं गंतु ॥ १११ ॥

‘नर’ ति—नरतिरिक्तां त्रिषल्यापमस्यान्तं औदारिकस्य
प्रायोग्याः प्रकृतयो जघन्यप्रदेशसंकमयोग्याः । इयमत्र भा-
वना—यो जीवः सकलान्यजीवापेक्षया सर्वजघन्यौदारिक-
सत्कर्मा सन् त्रिषल्यापमायुक्तेषु तिर्यक्मनुष्येषु मध्ये स-
मुत्पन्नः, तस्यौदारिकसत्तकमनुभवतो विध्यातसंकमेषु पर-
प्रकृतौ संक्रमयतश्च स्वायुषश्चरमसमये तस्यौदारिकसत्त-
कस्य जघन्यः प्रदेशसंकमो भवति । औदारिकस्य प्रायो-
ग्या इत्यौदारिकसत्तकम् । ‘तिथयरस्सं’ त्यादि तीर्थकर-
नामकर्मणो बन्धं कुर्वता यत्प्रथमसमये बद्धं दलिकं तत्
बन्धावलकान्तीति सत् यदा परप्रकृतिषु यथाप्रवृत्तसंक-
मेण संक्रमयति तदा तीर्थकरनाम्ना जघन्यः प्रदेशसंक-
मो भवति । तद्वक्ष्यः प्रदेशसंकमः । तदुक्तौ च समर्थितं
संकमकरणम् । क० प्र० ३ प्र० १० । (भवाद् भवान्तरं संक्रा-
मन् क्रियायाः प्रकरोति इति ‘आउ’ शब्दं द्वितीयभागे १८
पृष्ठ उक्तम् ।)

संकमण—संकमण—न० । संक्रम्यते अन्यप्रकृत्यादिरूपतया व्य-
वस्थाप्यते येन तत्संकमणम् । क० प्र० १ प्रक० । असत्तादेः
सत्तादौ क्षपणरूपे संक्रमे, विशेषे । संक्रान्तौ, विशेषे । आब० ।
नि०जू० । संथा० । आक्रमणे, आब० ४ अ० । पर्यटने, सूत्र० १

श्रु०४अ० २ उ० । पिपीलिकामःकुशादीनां स्फुटितस्य नि० ब्रु० १३ उ० । संक्रम्यतेऽनेनेति संक्रमणम् । बारिरे, आचा० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

संकमणकाल-संकमणकाल-पुं० । अथान्तरसंक्रामितसमये, आ० क० १ अ० ।

संकममाण-संक्रामत्-त्रि० । गच्छति, २या० २ डा० ४ उ० । ज० । जी० । सम्-एकीभावेन कामन् गच्छन् । संगच्छमाने, जी० ३ प्रति० १ अ० १ उ० ।

संकमुकिट्टिट्टिह-संकमोत्कृष्टस्थिति-स्त्री० । संक्रमोत्कृष्टस्थितिभेदे, या बन्धादेव कथलादुत्कृष्टा स्थितिर्यस्येति । क० प्र० २ प्र० । पं० सं० ।

संकर-संकर-पुं० । भिन्नजातीयानां मीलके, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । वृ० । विशेष० । कन्यानयनीयनगरस्य स्वनाम-ख्याते भावकाणां प्रतिपन्ने राजनि, ती० ५० कल्प । सांकर्ये, संकीर्णत्वे, विशेष० । संमीलनशीले, वृ० ४ उ० । संकीर्यते संपिण्डश्च संकरणं वा संपिण्डनं संकरः । गौणपरिग्रहे, प्रश्न० ५ आ० द्वार ।

संकरगायत्री-शङ्करगायत्री-स्त्री० । रुद्रप्रतिपादिकायां गायत्र्याम्, " तमहंशाय विद्महे वाग्विशुखाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् " । गा० ।

संकरदूष-शङ्करदूष-न० । संकर इह प्रस्तावानृणभस्मगो-मयाङ्गारादिमीलक उत्कुरुटिका इति यावत्, तत्र दूष्यं वक्तुं संकरदूषम् । अत्यन्तनिकृष्टे निरुपयोगिनि लोकैकस्युष्टे वक्ष्ये, उत्त० १२ अ० ।

संकरपुर-शङ्करपुर-न० । लक्ष्मणावतीसविधे स्वनामख्याते दुर्गरक्षिते पुरे, विक्रमे १३६० संवत्सरे लक्ष्मणावतीहस्मीर-धीसुरत्रायसमदीनः शङ्करपुरगुणोपयोगिपाषाणप्रहणार्थं प्रतोलीं पातयित्वा कपाटसंपुटमग्रहीत् । ती० ३४ कल्प ।

संकरसमय-शङ्करसमय-पुं० । भिन्नजातीयानां मीलकस्यैक-वाक्यतायाम्, यथा-वाममार्गादावनाभारप्रवृत्तावपि गुप्ति-करणमिति । सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।

संकरसामि-शङ्करस्वामिन्-पुं० । नयनमनसोरपि प्राप्यकारि-त्ववादिनि स्वनामख्याते दार्शनिकविदुषि, न० । सम्म० ।

संकरिय-शाङ्कर्य-न० । परस्परानुविद्धरूपतायाम्, अने० १ अ० १ ।

संकरिसण-शङ्कर्य-पुं० । नवमे बलदेवे, ति० । ती० । स० । संकरी-शङ्करी-स्त्री० । विद्याभेदे, या हि पठितमात्रा एव दा-सवासीसखीपरिवारभूत्वाऽऽदेशं करोति, अन्तिकमागतं प्रत्यनीकं निवारयति, दूरस्थस्याऽपि चेष्टितं वृद्धा सती कथयति । उत्त० १३ अ० ।

संकल-शृङ्खल-न० । "शृङ्खले कः कः" ॥ ८ । १ । १८६ ॥ इत्य-नेनात्र कस्य ककारादेशः । संकले । प्रा० । इत्ययमुक्ते, प्र० १० ५ संव० द्वार ।

संकला-शृङ्खला-स्त्री० । अयोमयनिगडे, सूत्र १ भु० ५ अ० २ उ० ।

संकलिय-संकलित-त्रि० । अनुषङ्गे, अनु० । सूत्र० ।

संकलिया-संकलिका-स्त्री० । अन्ताविपद्ययोः सङ्कलनात्सङ्कलि-का । आदानपदाख्ये सूत्रकृताङ्गस्य पञ्चदशे अभ्ययने, सूत्र० । अस्याध्ययनस्यान्ताविपद्ययोः संकलनात्संकलिकेति नाम कु-र्वते तस्या अपि नामादिकश्चतुर्धा निलेपो विधेयः । तत्रापि द्रव्यसङ्कलिका निगडादा भावसङ्कलना तूनासारविशिष्ट-भ्यवसायसङ्कलनमिदमेव वाऽध्ययनम्, आद्यन्तपदयोः स-ङ्कलनादिति । सूत्र० १ भु० १५ अ० ।

संका-शङ्का-स्त्री० । शङ्कने शङ्का । संशयकरणे, आनु० । सम्येहे, ध० २ अ० १ । जीवादितत्त्वेषु अस्ति न वेति संशयकरणे, ध० २ अ० १ नि० ब्रु० ४ उ० । अयं भगवद्देहप्रणीतेषु पदार्थेषु धर्मा-स्तिकायाश्चित्तव्यत्यन्तगहनेषु मतिदौर्बल्यात्सम्यगवधार्यमा-णेषु संशये, आ० ६ अ० । शङ्का भगवद्देहप्रणीतेषु पदार्थेषु धर्मास्तिकायाश्चित्तव्यत्यन्तगहनेषु मतिदौर्बल्यात् सम्यगव-धार्यमाणेषु संशये, किमेवं स्याद्वैवमिति । यदाहुः-संशयक-रणं शङ्केति । सा च शङ्का द्विविधा-देशशङ्का, सर्वशङ्का च । दे-शशङ्का-देशविषया । जीवाद्यन्यतमपदार्थैकदेशगोचरैत्यर्थः । यथाऽस्ति जीवः केवलं सर्वगतोऽसर्वगतो वा, समदेहोऽप्रदे-शो वेति । सर्वशङ्का-सर्वविषया यथाऽस्ति वा धर्मो नास्ति वेति । इयं च द्विधाऽपि शङ्का भगवद्देहप्रणीतप्रवचनेऽप्रत्य-यरूपा सम्यक्त्वं दूषयतीत्यतीतवारः । केव... .. पि हि पदार्था अस्मदादिप्रमाणापरिष्कारनिरपेक्षा आतमणेद-कत्वाच्च सम्येष्णुं योग्याः, यत्राऽपि मतिदौर्बल्यादिभिर्मोह-शक्त्य क्वचन संशयो भवति तत्राऽप्यप्रतिहतेयमर्गता ।

यथा—

"कथं य मदुज्ज्वले-णं तन्निवहायिरियचिरहसो वाऽपि ।

न य गहलसत्तेण य, नाणावरणोदयेण च ॥ १ ॥

हेऊदाहरणांसं-भवे य सह सुदुज्जं न बुज्जेऊ ।

सव्वन्नुमयमवित्तेह, तह्हाऽपि सं चित्तए महम्मं ॥ २ ॥

अणुवकयपराणुरगह—परायणा जं जिणा जुगप्पवरा ।

जिन्नारागदोसमोहा, अनन्नहा वादो तेणं ॥ ३ ॥"

यथा च—

"सूत्राङ्गस्यैकस्या—यरावनादक्षरस्य भवति नरः ।

मिथ्याहृष्टिः सूत्रं, हि नः प्रमाणं जिनाभिहितम् ॥ १ ॥

एकस्मिन्नप्यर्थेः, सन्निगधे प्रत्ययोऽर्हति नष्टः ।

मिथ्या च दर्शनं तत्, स चाविहेतुर्मगवतीनाम् । २ ॥ प्रब० ६ द्वारा (शृङ्खलाव्याख्या 'मिच्छादि' शब्दे ६ प्रागे २७५ वृष्टे गता) ।

संशयकरणं संका, कंखा अघोषदंसणगाहो ।

संतम्मि वि वित्तिमिच्छा, सिज्जेणं मे अयं अट्ठो ॥ २४ ॥

संशयणं-संशयो करणं-क्रिया, संशयस्तस्य करणं संशयकरण-मित्याह-जमिदं संशयकरणं किमिदं बन्धाद्यर्थतरभूतं उता-त्वाद्यर्थतरमिति ? । शुद्धाह-जमिदमप्यन्तरभूतं चरस्स दंडा-दयो जहा, इदं तु... .. अंगुलियचक्रकरणवत्, ज-दिदं संशयकरणं तु... .. संका, संकायं संका, विनासकैत्यर्थः, सा बुद्धिदा-देसे, स्ववे य । देसे जहा तुजे जीवसे कदमेगे मव्वा ? , एगे अम्व्वा ? । अहवा-एनेणं-परमाणुणा एगे आ-गासपदेसे पुणे पुणे वि पराआह-तत्थेवागासपदेसे अच-

गाहति । य ए परमाणुः । परमाणुतो सुदुमरतो भवति । य
य आयपमाणे अणुवागहं पयच्छति । कइमेयं ति एवमादि-
हेले संका । 'सम्बसंक' ति सम्बं दुवालसंगं गणपिडयं
पाययमासिणिवदे माणुए तं कुसलकपियं होजा ।
संक्रियो असंक्रियो य होसगुणदीवण्यं उदाहरणं—
जहा, ते पेया पाया दारणा । एगस्स गिहवतिणो पस-
वियपुत्ता भज्जा मता । तेण य अण्णा घरिणी कता । तीए
वि पुत्तो जाओ । ते दो वि लेहसालाए पढंति । भोयणकाले
य आगता । दोएह वि गिरहंतो मिट्ठणमासकणफोडिया
पेया दिन्ना । तत्थ मुयमातिओ चित्ते, मच्छिवा इमा ससंक्रि-
ओ पियति । तस्स संकाए बग्गुलिया वादी जातो मतो य ।
वितिओ चित्तेति—ण मम माता मच्छिवाओ वेति णिस्सं-
कितो पिपति जीवितो य । तम्हा संका ए कायव्वा । णिस्सं-
कितेण भवियव्वं । संके ति दारं गताणि० वृ० १ उ० । आ०
सूत्र० । दश० । जीत० । संथा० । दश० । ग० ।

शङ्कायामुदाहरणं पेयापायिनः—

“नार्याः कुत्रापि कस्याश्चिद्-द्वारकौ द्वौ बभूवतुः ।
सपत्नीतनुभुरेको, द्वितीयश्चात्मभूरेयोः ॥ १ ॥
प्राप्तयेल्लेखशालायां, माषपेयामदत्त सा ।
अचिन्त्यस्सपत्नीभूः, पेयाऽसौ मल्लकान्विता ॥ २ ॥
इत्याशङ्की धमभिर्यं, वल्लुलीक्याधिना मृतः ।
द्वितीयोऽचिन्त्ययस्मात्, न प्रयच्छति मल्लकाः ॥ ३ ॥
निःशङ्कितो जीवितोऽसौ, संजातो भोगभाजनम् ॥ ४ ॥”
आ० क० ६ अ० ।

संकाठाण-शङ्कास्थान-न० । शङ्काविषये स्थाने, उत्त० ।
“संकाठाणाणि सव्वाणि, वज्जिज्जा पण्हणुव्वं” । उत्त०
१६ अ० ।

संक्रामण-संक्रामण-न० । प्रस्तुतप्रमेये, स्था० । संक्रा-
मणं-प्रस्तुतप्रमेयेऽप्रस्तुतप्रमेयस्य प्रवेशनं, प्रमेयान्तर्गमन-
मित्यर्थः । अथवा-प्रतिवादिमते आत्मनः संक्रामणं परमात्मा-
भ्यनुज्ञानमित्यर्थः । तदेव दोष इति । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संक्रामणी-संक्रामणी-स्त्री० । संक्रमणकारके विधाभेदे,
आ० १ भु० १६ अ० ।

संक्रामिध-संक्रामित-त्रि०स्वस्थानात् परस्थाने नीते, आच०
४ अ० । स्था० । ‘संक्रामिय’ ति संक्रामितं विभक्तिवचना-
न्तरतया परिणामितं तदनुयोगो यथा—‘साङ्ख्यं व-
न्द्येणं नासति पावं, असंक्रिया भावा’ इह साधूना-
मित्येतस्याः वक्ष्याः साधुभ्यः सकाशादित्येवंलक्षणं पञ्च-
मीत्वेन विपरिणामं कृत्वा अशङ्किता भावा भवन्तीति
एतत्पदं सम्बन्धनीयम् । तथा “अच्छंदा जे न भुज्जंति, न से वा
इ ति बुच्चइ” इत्यत्र सूत्रे न स त्यागीत्युच्यते इत्येकवचनस्य
बहुवचनतया परिणामं कृत्वा न त त्यागिन उच्यन्ते इत्येवं
पदघटना कार्येति । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संक्रामेज्जमाय-संक्राम्यमाय-त्रि० । हस्तादिना संक्रमं का-
र्यमाणे, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

संकावय-शङ्कापद-त्रि० । किमेतन्मदारब्धमनुष्ठानं निष्फलं
स्यादित्येवंभूतो विकल्पः—शङ्का, तस्याः पदं निमित्तकार-
णम् । आर्हतप्रोक्तस्वत्यन्तसूक्ष्मेभ्योऽङ्गियेषु केवलागमप्राप्ते-
ष्वर्थे संशीली, आचा० १ भु० ५ अ० १ उ० ।

संकास-संकाश-त्रि० । सद्यो, स्था० ६ ठा० ३ उ० । उत्त० ।
प्रज्ञा० ।

संकासिया—शङ्काशिका—स्त्री० । स्थविरात् श्रीगुप्ताया-
र्याभिर्गतस्य वारणगणस्य तृतीयशालायाम्, कल्प० ।

संकिट्ट-संकिट्ट-त्रि० । संकीर्णं, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संकिट्टवियारभूमि-संकिट्टविचारभूमि-स्त्री० । संयतानां सं-
यतीनां वैकस्यामिव संज्ञाभूमौ, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संकिष्ण-संकीर्ण-त्रि० । व्याप्ते, प्रज्ञा० २ पदं । विशेष० । मिथ-
त्वे, विशेष० । भ० । “एयं स हृथीणं, थोवं थोवं तु जोइ
तणु हरइ हृथीः । रुवेण व सोलेण व, सो संकिण्णो ति
नयव्वा ॥२॥” इति वचनात् संकीर्णनामिह हस्तविशेष, पुं० ।
स्था० ४ ठा० २ उ० । शबलाकृतचारित्रे, वृ० ३ उ० । स्वप-
त्तरपक्षव्याकुले क्षेत्रे, नपुं० । भ० २५ श० ७ उ० ।

संक्रिय-शङ्कित-त्रि० । एकभावविषयसंशयसंयुक्ते, स्था० ४
ठा० ३ उ० । संसयक्रोडीकृते, वृ० २ उ० । शङ्किते, शङ्का-
योग्ये वाशुरादिके, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० । शङ्किता
देशतः सर्वतो वा । संशयवर्जित, स्था० ३ ठा० ४ उ० । सूत्र० ।
सम्भाषिताघाकर्मोद्दिष्टयुक्ते भक्तादिके, ग० १ अधि० ।
आचा० । आधाकर्मोद्दिष्टशङ्काकलुषितो यद्वाघादत्ते तच्छ-
ङ्कितम् । घ० ३ अधि० । जी० । पञ्चा० । प्रव० । शङ्कितं न
विश्रः किमिदमुद्गमादिदोषयुक्तं, किं वा नेत्येवमाशङ्कास्पदी-
भूतम् । दश० ८ अ० । पि० । (तत्र शङ्कितपदव्याख्या ‘एस-
णा’ शब्दे, तृतीयभागे ५४ पृष्ठे गता ।)

किं बहुनति, उपदेशसर्वस्वमाह—

जं भवे असपाणं तु, कप्पाकप्पमि संक्रिअं ।

दितिअं पडिआइक्खे, न मे कप्पइ तारिस्सं ॥ ४४ ॥

यद्भवेद्भूतपानं तु कल्पाकल्पयोः कल्पनीयाकल्पनीयधर्मवि-
षय इत्यर्थः, किम् ?—शङ्कितं न विश्रः किमिदमुद्गमादिदोषयुक्तं
किं वा नेत्याशङ्कास्पदीभूतः तदित्येवंभूतमसति कल्पनी-
यनिमित्तं यद्वर्ती प्रत्याचक्षीत । न मम कल्पते तादृशमिति
सूत्रार्थः ॥ ४४ ॥ दश० ८ अ० ।

संक्रियगणणोपगमा-शङ्कितगणणोपगमा-स्त्री० । प्रत्युपेक्षणाभे-
दे, घ० । तथा शङ्किता आऽसौ गणना च शङ्कितगणना ता-
मुपगच्छति या प्रत्युपेक्षणा सा शङ्कितगणणोपगमा तां न कु-
र्यात् । अयं भावः—पुरिमादयः कियन्तो जाता इति शङ्कायां
तद्गणना करोति यः प्रमादी भवति पूर्वमित्येवंभूता प्रत्युपेक्षणा
न कर्तव्येति स्थितम् । घ० ३ अधि० ।

संक्रियपडिसेवणा—शङ्कितप्रतिसेवना—स्त्री० । “जं संके-

तं समावज्जे" इति वचनात् । एषणीयेऽप्यनेषणीयतया श्रु-
द्धिते प्रतिसेवनायाम्, स्था० १० डा० ३ उ० ।

संक्षिलिङ्ग-संक्षिष्ट—त्रि० संक्षिष्टवति, प्रश्न०२ आश्र०द्वारा।
स्था० ।

इदानीं संक्षिलिङ्गं भवति—

जं वंतु संक्षिलिङ्गं, तं सखिमितं व होज्ज अखिमितं ।

जं तं सखिमितं पुण, तस्सुप्पत्ती तिघा होति ॥१८॥

जं ति आश्लिङ्गं तं ति पूर्वाभिहितं । तुशब्दो संक्षिलिङ्ग-
वित्संज्ञो । तस्स संक्षिलिङ्गस्स उचिद्वा उपपत्ती-सखिमित्ता,
अखिमित्ता य । खिमितं हेज्ज कारणं वक्कमावस्सकत्वा ।
अणिमिंसं निरहेतुं । जं तं सखिमितं तस्सुप्पत्ती ; बाहि-
रवत्थुमेवक्क तिघिद्वा भवति । पुनरवधारणे । बोद्धव आ-
ह-एत्तु कम्मं खेव तस्स खिमितं किमर्थं बाहिरखिमितं
वेगसिज्जति ।

आचार्याह—

कामं कम्म खिमितं, उदयो श्रुत्वि उदयभो तव्वज्जो ।

तह वि य बाहिरवत्थुं, होति खिमितं तिमं तिविधं ॥१९॥

कामं अनुमतार्थे, किमुत्तमन्यते ?—कर्म खिमितो उ-
द्देश्यार्थः । न इति प्रतिषेधे, उद्देश्यः कर्मवज्जो न भवतीत्यर्थः । तथाऽपि कश्चिद्वास्तवस्त्वेपको कर्मोद्देश्यो भवतीत्यर्थः । इदं निविधं बाह्यानिमित्तम् उच्यते ।

सदं वा सोऊणं, दट्ठं सरित्तं व पुव्वभुत्ताहं ।

सखिमित्तसखिमितं पुण, उदयाहारे सरीरे व ॥ २० ॥

गीतार्थं विसयसदं सोऊं, आलिंगणादि र्थीरुवं वा दट्ठं,
पुव्वकीलयाणि वा सरित्तं, वतेहिं कारणेहिं सखिमित्तो
माहुद्दम् । अखिमित्तो पुण, पुणसद्दो अखिमित्तवित्संज्ञे ।
किमुद्दम् आहारणं सरीरोचयेया । चसद्दो भेदप्रदर्शने । नि०
चू० १ उ० ।

संक्षिलिङ्गकम्म-संक्षिष्टकम्मन्-न० । छेदनभेदनादिके दुष्क-
र्मणि, जी० १ प्रति० ।

संक्षिलिङ्गकाल-संक्षिष्टकाल-पुं० । गीतार्थसंविग्नरहिते का-
ले, "संक्षिलिङ्गकालो नाम जम्मि काले गीयत्थसंविग्गा नऽतिथ
स संक्षिलिङ्गकालः" । पं० चू० ४ कल्प० ।

संक्षिलिङ्गलेस्सा-संक्षिष्टलेस्या-स्त्री० । संक्षिष्टदेतौ लेस्या—
याम्, स्था० ३ डा० ४ उ० । (ताभ्यं संक्षिष्टा लेस्याः 'लेसा'
शब्दे षष्ठे भागे ६=७ पृष्ठे गताः ।)

संक्षिलिङ्गायार-संक्षिष्टाचार-पुं० । संसर्गवशात् स्थापिता-
दिभोजिनि, व्य० ६ उ० ।

संक्षिलिस्समाण-संक्षिश्यमान-त्रि० । अवशिष्टं गच्छति,
भ० १३ श० १ उ० । उपशमभेदीतः प्रचयवमाने, भ० २५
श० ७ उ० ।

संक्षिलेस-संक्षिलेश-पुं० । असमाधौ, पा० । रागादिलक्षणं
चित्तमालिष्ये, पञ्चा० १५ विष० । आच० । तीव्ररागादि-
संवेदनं श्ररती, पं० सू० १ सूत्र । स्था० ।

तिविहे संक्षिलेसे पण्णत्ते, तं जहा-णास्यसंक्षिलेसे, दं-
सण्यसंक्षिलेसे, चरित्तसंक्षिलेसे ॥ (सू० १६५ +)

ज्ञानादिप्रतिपत्तनलक्षणः संक्षिश्यमानपरिणामनिबन्धनो
ज्ञानादिसंक्षयो, ज्ञानादिशुद्धिलक्षणे विशुद्धयमानपरिणा-
महेतुकस्तत्संक्षलेशः । स्था० ३ डा० ४ उ० ।

दसविहे संक्षिलेसे पण्णत्ते । तं जहा-उवहिंसंक्षिलेसे
उवस्सयसंक्षिलेसे कसायसंक्षिलेसे भसपाण्यसंक्षिलेसे म-
ण्यसंक्षिलेसे वतिसंक्षिलेसे कायसंक्षिलेसे नाशसंक्षिलेसे
दंसण्यसंक्षिलेसे चरित्तसंक्षिलेसे ॥ (सू० ७३६ +)

'वसे' त्यादि संक्षेशः—असमाधिरुपधीयते-उपष्टभ्यते
संयमः संयमशरीरं वा येन स उपधियेस्त्रादिः, तद्वि-
षयः संक्षेश उपधिसंक्षेशः । एवमन्यत्रापि नवरम् 'उ-
वस्सयं' ति उपाभयो-वसतिस्तथा कषाया एव कषायैर्वा
संक्षेशः कषायसंक्षेशः । तथा भक्षणानाभितः संक्षेशो भक्षणान-
संक्षेशः । तथा मनसिःमनसो वा संक्षेशः, वाचा संक्षेशः, का-
यमाधित्य संक्षेश इति विग्रहः । तथा ज्ञानस्य संक्षेशोऽविशु-
द्धयमानता स ज्ञानसंक्षेशः । एवं दर्शनचारित्र्ययोः रपीति ।
स्था० १० डा० ३ उ० ।

संक्षिलेसमाण्य-संक्षिश्यमानक-पुं० । उपशमभेदयाः प्रति-
पत्ततः संयमभेदे, स्था० २ डा० १ उ० ।

संकु-शङ्कु-पुं० । कीलके, आ० म० १ अ० । कल्प० ।

संकुड्य-संकुचित-न० । संकुचनं संकुचितम् । गात्रसंको-
चकरणे, दश० ४ अ० । आ० म० । रा० । शिखरीकृत्य संको-
चनमुपगतं, त्रि० । जी० ३ प्रति० १ आध० २ उ० ।

संकुड्यपसारिय-संकुचितप्रसारित-न० । नाट्यभेदे 'आ० म०
१ अ० । ज० ।

संकु-शङ्कु-पुं० । शङ्कुकाविद्याप्रधाने वैयाक्यपर्वतस्योत्तर-
भेदायां विद्याधरनिकाये, आ० चू० १ अ० । वैयाक्यपर्वत-
स्योत्तरभेदायां विद्याधरनिकायाविशेषाणां विद्यायाम्, स्त्री० ।
आ० चू० १ अ० ।

संकुचेमाण-संकुचयत्-त्रि० । हस्तपादादिसंकोचनतः संको-
चं गच्छति, आच० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० ।

संकुडिय-संकुटित-त्रि० । संकुचितं, ज० २ वक्त० । "संकुडि-
यवलितरङ्गपरिचिडियंगमंगा" संकुटितं-वलीलक्षणतरङ्गैः प-
रिवेष्टितं च अङ्गं येषां ते तथा । भ० ७ श० ६ उ० ।

संकुल-संकुल-त्रि० । व्याप्ते, अष्ट० २२ अष्ट० । स्वनामक्याते
ग्रामे, संकुलो नाम ग्रामस्तत्र जिनदत्तनामा भावकस्तस्य भ्रा-
तृर्वा विनिमित्तः । पि० ।

ग्रामवर्णकश्चेत्यम्—तत्र च ग्रामे कोद्रवा रालकाश्च माधु-
र्येणोपपद्ये इति तेषामेव कूरं गृहे गृहे भिक्षार्थमटन्तः सा-
धवो लभन्ते । वसतिरपि स्त्रीपशुपण्डकविचित्रिता समभूत-
लादिशुशैरतिरमणीया कल्पनीया च प्राप्यते । स्वाध्यायोऽपि
तत्र वसतामभिप्रममिष्येते, केवलं शादयोद्वेन न प्राप्यते
इति न केचनपि सूरयो भरेण तत्रावतिष्ठन्ते । पि० ।
(विशेषशब्दात्रत्यः ' आधाकम् ' शब्द द्वितीयभागे ४०
गृहे गतः ।)

संकेय-संकेत-त्रि० । केतं—विद्धं केतेन सह वर्तत इति
संकेतम् । सचिद्धं, आध० ६ अ० । स्या० ।

संकेयपञ्चकाला-संकेतप्रत्याख्यान-न० । प्रत्याख्याने, ध० ।
अङ्गुष्ठमुष्टिप्रमथ्यादिबिह्वालकितं संकेतं, तच्च भावकः पौ-
रुष्यादिप्रत्याख्यानं कृत्वा क्त्वादी गतो गृहे वा तिष्ठन्
भोजनमात्रेः प्राक् प्रत्याख्यानरहितो मा भूयमित्यङ्गुष्ठादि-
कं संकेतं करोति ' यावदङ्गुष्ठं मुष्टिं प्रमथ्य (वा) न मुञ्चा-
मि, गृहे वा न प्रविशामि, स्वेदयिष्ये यावच्च शुष्यन्ति,
एतावन्तो वा उच्छ्वासा यावच्च भवन्ति, जलादिमशिका-
णां यावदेते विम्व्वो न शुष्यन्ति, दीपो वा यावच्च निर्वान्ति
तावच्च भुञ्ज इति । ध० २ अधि० ।

इदानीं सङ्केतद्वारविस्तराद्यप्रतिपादनायाऽऽह—

अङ्गुष्ठमुष्टिगण्ठी-घरेसेउत्तासथिवुगजोइक्खे ।

अखियं संकेयेमेयं, धीरेहिं अणंतनाखीहिं ॥ १५७८ ॥

अङ्गुष्ठमुष्टिभेत्त्यादिग्रन्थः, अङ्गुष्ठमुष्टिप्रमथ्यगृहस्वेदो-
च्छ्वासस्तिबुक्ज्यातिष्कान् तान् विद्धं कृत्वा यत् क्रियते
प्रत्याख्यानं तत् भणितम्—उक्तं संकेतमेतत्, कैः ? धीरेः
अनम्यज्ञानेभिरिति गाथासमासार्थः । अवयवयोः पुण-केतं
नाम चिन्धं, सह केतेन संकेतं, सचिद्धमित्यर्थः । ' साधू साव-
गा वा पुंश्च वि पञ्चकाले किञ्चि चिह्नं अभिगिरहति,
जाव एवं ताबाधं ए जिमेमि ' इति तारिणमाणि चिन्हाणि-
अङ्गुष्ठमुष्टिगण्ठीघरेसेउत्तासथिवुगजोइक्खे । तत्तथा सा-
वगा वोदसीपण्चकालाहो तोये छेत्तं गतो, घरे वा डि-
ठा ए ताव जेमिति, ताये ए किर वहुति अपण्चकालाणस्स
अच्छिन्नु, एता अङ्गुष्ठचिन्धं करेति, जाव ए सुयामि ताव न
जेमेमि सि, जाव वा गण्ठि ए सुयामि, जाव घरे ए पविस्सामि,
जाव सेअं ए णस्सति, जाव वा पवतिया उत्तासा, पाणि-
यमेचित्ताप ए वा, जाव पतिया धिबुगा उत्तासथिदू धिबुगा
वा, जाव एस दीवगा जलति ताव अहं ए भुंजामि पि ।
न केवलं भस्ते अण्णेषु वि अभिगगहविसेसंस्तु संकेतं भव-
ति । एवं ताव सावयस्स, साधुस्स वि पुंश्च पञ्चकाले
किं अपण्चकाली अण्णउ ? तद्वा तण वि कातब्बं सङ्के-
तमिति । व्याख्यातं सङ्केतद्वारम् । आध ६ अ० ।

संकोडना-संकोटना-अ० । गात्रसंकोचने, प्रश्न० ३ आध०
द्वार । विपा० ।

संकोडिय-संकोटित-त्रि० । संकोचिते, प्रश्न० ३ आध० द्वार
आ० खू० ।

संकोय-संकोच-पुं०।नस्कोर, आ० क० । द्रव्यभावसंकोचनम् ।
द्रव्यसंकोचनम्—करशिरःपादादिसंकोचः, भावसंकोचनम्—
मनस एकाग्रता । द्रव्यसंकोचः पालकस्य । भावसंकोचोऽ-
नुत्तरदेवानाम् । उभयसंकोचः शम्भस्य । उभयाभावः शून्यः ।
आ० क० १ अ० ।

संख-शङ्ख-पुं०।"शयोः सः" ॥८॥३०६॥ इति शस्य सः प्रा० ।
समुद्रोद्भवे (प्रह्ला० १ पद ।) वृत्ते दीर्घाकृतौ, (नि० खू०
१७ उ० ।) जलचरप्राणिविशेष, नि० खू० १ उ० । कम्बुनि,
स्था० ६ ठा० ३ उ०।अ०। उत्त० । प्रश्न० । वासुदेवस्य पाञ्च-
जन्यः शंखः । उत्त० १० अ० । शंखः पाञ्चजन्यो द्वादशयोऽ-
नविस्तारध्वनिः । प्रब० २१२ द्वार । आ० म० । उत्त० । रा०।
जं० । प्रश्न० । न०। "परिद्विया संखसुति ख्व ।" प्रा० २ पाद।
आवा० । आ० म० । अ०। अस्तिप्रत्याख्यानव्यवधिषे,
आ० १ भू० ८ अ० । एकोनविंशतितमे महापदे, स्था० २
अ० ३ उ० । कल्प० । खं० प्र० । सू० प्र० ।

दो संखा । (सूत्र) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

वैशालीनमरीवास्तव्ये सिद्धार्थराजमित्रे, आ० म० १ अ० ।
आ० खू० । लवणसमुद्रस्य बेलारक्तं खनयत्यति बेलग्न-
रनागराज, जम्बूद्वीपस्य बाह्यवेदिकान्तात् द्वाचत्वारिंशद्यो-
जनान्यवगाह्य लवणसमुद्रं संखस्य बेलग्नरनागराजस्यावा-
सपर्वते, स्था० ४ ठा० २ उ० । (संखस्य बेलग्नरनागराजस्य
तद्वासासभूतस्य पयतस्य च वक्ष्यता ' लवणसमुद्र ' शब्दे ६
भागे ६४४ पुष्टे वा ।) खनयत्यति भावस्तीवास्तव्ये भावक,
स्था० । शंखशतको भावस्तीभावको, ययोरीदृशी वक्ष्यता-
किल भावस्यां कोष्ठके धैत्ये भगवानेकदा विहरति स्म, श-
ङ्खादिभ्रमणोपासकाभ्यागतं भगवन्तं विहाय धम्बुतुमागताः।
ततो निवर्तमानास्तान् शंखः खलवाख्याति स्म—यथा भो-
देवानांप्रिया ! विपुलमशनायुपस्कारयत ततस्तत्परिभुजानाः
पालिकं पद्वे कुशला विहरिष्यामः । ततोऽनागच्छति शङ्खं पुष्क-
लानाम् भ्रमणोपासकः शतक इत्यपरनामा शंखस्याकारणा-
य तद्व्यूहं जगाम । आगतस्य चोत्पला भावकोचितप्रतिपत्तिं
चकार । ततः पौषधशालायां स विवेश, ईयांपथिकीं प्रतिच-
क्राम । शङ्खमभ्युवाच—यदुतोपस्कृतं तदशनादि तद् गच्छामः
भावकसमवायं, भुञ्ज्येह तदशनादि, प्रतिजागृमः पालिक-
पौषधमात उवाच शङ्खः—अहं हि पौषधको नागमिष्यामीति।
ततः पुष्कली गत्वा भावकाणां तत्रिविधे । ते तु तदनुबुजिरे,
शङ्खस्तु प्राप्तः पौषधमपारयित्वैव पारगतपादपद्मार्थपतनार्थं
प्रतस्थौ । प्रणिपत्य च समुचितदेशे उपविशेत् । इतरेऽपि भगव-
न्तं धम्बुत्वा धर्मं च श्रुत्वा शंखान्तिकं गत्वा पदमूखः—
सुष्ठु त्वं देवानाम्प्रिय ! अस्मान् ह्रीलयसि, ततस्तान् भ-
गवान् जगाद भो यो यूयं शङ्खं वीलयत शङ्खो ह्यहीननीयः,
यतोऽयं म्रियधर्मा ददधर्मा च । तथा सुदृढिजागरिकां जाग-

रित इत्यादि । स्वा० ६ डा० ३ उ० । आ० क० । आ० म० ।
आ० ख० । कल्प० ।

तेषां कालेण तेषां समयेषां सावत्थी नामं नगरी
होत्था । वक्कम्मो, कोट्टए चेइए वक्कम्मो, तत्थं खं सा-
वत्थीए नगरीए बहवे संखप्पामोक्खला समखोवासगा परि-
वसंति अट्ठा० जाव अपरिभूया अभिगयजीवाजीवा० जाव
विहरंति । तस्स खं संखस्स समखोवासगास्स उप्पला नामं
भारिया होत्था । सुकुमाल ० जाव सुरूवा समखोवासिया
अभिगयजीवाजीवा० जाव विहरइ । तत्थं खं सावत्थीए
नगरीए पोक्खली नामं समखोवासए परिवसइ अट्ठे अभि-
गय० जाव विहरइ । तेषां कालेण तेषां समयेणं सामी समो-
सहे परिसा निग्गया० जाव पज्जुवासइ । तए खं ते समखो-
वासगा इमीसे जहा आलभियाए० जाव पज्जुवासइ । तए
खं समये भगवं महावीरे तेसिं समखोवासगाणं तीसे य म-
हति० धम्मकहा० जाव परिसा पडिगया । तए खं ते सम-
खोवासगा समखस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं धम्मं
सोळा निसम्म हट्ठुट्ठु० समणं भगवं महावीरं वंदइ न-
मंसइ वंदित्ता नमंसित्ता पसियाइ पुच्छंति । पसियाइ पु-
च्छित्ता अट्ठाइ परियादियंति, अट्ठाइ परियादियि-
त्ता उट्ठाए उट्ठेति, उट्ठित्ता समखस्स भगवओ
महावीरस्स अंतियातो कोट्टयाओ चेइयाओ पडि-
निक्खमइ, पडिनिक्खमिता से जेखेव सावत्थी न-
गरी तेखेव पहारंत्थगमखाए । (सू०-४३७ +)
तए खं से संखे समखोवासए ते समखोवासए य एवं
वयासी-तुज्जे खं देवाणुप्पिया ! विउलं असखं पायं
खाइमं साइमं उवक्खडावेह, तए खं अम्हे तं विपुलं अस-
खं पायं खाइमं साइमं आसाएमाणा विस्साएमाणा परिभुंजे
माणा परिभाएमाणा पक्खियं पोसहं पडिजागरमाणा वि-
हरिस्सामो । तए खं ते समखोवासगा संखस्स समखो-
वासगास्स एयमइ विणएणं पडिसुणंति । तए खं तस्स
संखस्स समखोवासगास्स अयेमेयाक्खे अम्मतिए० जाव
समुप्पजित्था नो खलु मे सेयं तं विउलं असखं० जाव सा
इमं अस्साएमाणास्स० ४ पक्खियं पोसहं पडिजागरमाणास्स
विहरितए । सेयं खलु मे पोसहसालाए पोसहियस्स बंभ-
चारिस्स उम्मुक्कमणिसुवअस्स ववगयमालावभगविलेव-
णस्स निम्बिखत्तसत्थमुसलस्स एगस्स अविइयस्स दम्भसं-
थारोवगयस्स पक्खियं पोसहं पडिजागरमाणास्स विहरित-
ए चि कट्टु एवं संपेहेति, संपेहित्ता जेखेव सावत्थी नगरी
जेखेव सए गिहे जेखेव उप्पला समखोवासिया तेखेव उ-
वागच्छइ, उवागच्छित्ता उप्पलं समखोवासियं आपुच्छइ,

आपुच्छित्ता जेखेव पोसहसाला तेखेव उवागच्छइ उवाग-
च्छित्ता पोसहसालं अणुपविसइ पोसहसालं अणुपविसित्ता
पोसहसालं पमजइ, पोसहसालं पमजित्ता उचारपासवणभू-
मिं पडिलेहेइ, उचारपासवणभूमिं पडिलेहित्ता दम्भसंधारणं
संधरति, दम्भसंधारणं संधरित्ता दम्भसंधारणं दुरुहइ,
दुरुहित्ता पोसहसालाए पोसहिए बंभयारी० जाव पक्खि-
यं पोसहं पडिजागरमाणे विहरइ । तए खं ते समखोवासगा
जेखेव सावत्थी नगरी जेखेव साइं गिहाइ तेखेव उवागच्छइ,
उवागच्छित्ता विपुलं असखं पायं खाइमं साइमं उवक्ख-
डावेति, उवक्खडावेत्ता अम्ममे सहावेति, अम्ममे सहा-
वेत्ता एवं वयासी—एवं खलु देवाणुप्पिया ! अम्हेहिं
से विउले असखपायखाइमसाइमे उवक्खडाविए, सं-
खे य खं समखोवासए नो हवमागच्छइ । तं सेयं
खलु देवाणुप्पिया ! अम्हं संखं समखोवासगं सहावे-
त्तए । तए खं से पोक्खली समखोवासए, ते समखोवा-
सए य एवं वयासी—अच्छट्ठं तुज्जे देवाणुप्पिया ! सु-
निच्चया वीसत्था अहं संखं समखोवासगं सहावेमि-
त्ति कट्टु तेसिं समखोवासगाणं अंतियाओ पडिनिक्खमति,
पडिनिक्खमिता सावत्थीए नगरीए मज्झं मज्जेणं जे-
खेव संखस्स समखोवासगास्स गिहे तेखेव उवागच्छइ,
उवागच्छित्ता संखस्स समखोवासगास्स गिहं अणुपवि-
ट्ठे । तए खं सा उप्पला समखोवासिया पोक्खलि स-
मखोवासयं एजमायं पासइ, पासित्ता हट्ठुट्ठु० आस-
खाओ अग्गुट्ठेइ अग्गुट्ठित्ता सत्तहुपयाइ अणुगच्छइ, अ-
णुगच्छित्ता पोक्खलिं समखोव रगं वंदति नमंसति
वंदित्ता नमंसित्ता आसखेणं उवनिमंतेइ, उवनिमंतित्ता एवं
वयासी—संदिसंतु खं देवाणुप्पिया ! किमागमण्यप्यो-
ययं ? , तए खं से पोक्खली समखोवासए उप्पलं सम-
खोवासियं एवं वयासी—कहं देवाणुप्पिए ! संखे
समखोवासए ? , तए खं सा उप्पला समखोवासिया
पोक्खलिं समखोवासयं एवं वयासी—एवं खलु देवा-
णुप्पिया ! संखे समखोवासए पोसहसालाए पोसहिए
बंभयारी० जाव विहरइ । तए खं से पोक्खली स-
मखोवासए जेखेव पोसहसाला जेखेव संखे समखोवासए
तेखेव उवागच्छइ, तेखेव उवागच्छित्ता गमणागमखाए
पडिक्कमइ गच्छइ गच्छित्ता संखं समखोवासगं वंदति
नमंसति वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी—एवं खलु
देवाणुप्पिया ! अम्हेहिं से विउले असख० जाव साइमे
उवक्खडाविए तं गच्छामो खं देवाणुप्पिया ! तं वि-
उलं असखं० जाव साइमं आसाएमाणा० जाव प-

हिजागरमाणा विहरामो । तए थं से संखे समथो-
वासए पोक्खलिं समथोवासगं एवं वयासी—थो खलु
कप्पइ देवाणुप्पिया ! तं विउलं असथं पाणं खाइमं
साइमं आसाएमाणस्स ० जाव पडिजागरमाणस्स विह-
रितए, कप्पइ मे पोसहसालाए पोसहियस्स ० जाव वि-
हरितए, तं छंदेणं देवाणुप्पिया ! तुम्मे तं विउलं अस-
थं पाणं खाइमं साइमं आसाएमाणा ० जाव विहरइ । तए-
थं से पोक्खलीं समथोवासगे संखस्स समथोवासगस्स
अंतियाओ पोसहसालाओ पडिनिक्खमइ, पडिनिक्खमिन्ना
सावत्थिं नगरिं मज्जं मज्जेणं जेणोव ते समथोवासगा ते-
णोव उवागच्छइ, उवागच्छिन्ना ते समथोवासए एवं वया-
सी—एवं खलु देवाणुप्पिया ! संखे समथोवासए पोस-
हसालाए पोसहिए ० जाव विहरइ, तं छंदेणं देवाणुप्पि-
या ! तुज्जे विउलं असणपाणखाइमसाइमे ० जाव वि-
हरइ । संखे थं समथोवासए नो इव्वमागच्छइ । तए थं
ते समथोवासगा तं विउलं असणपाणखाइमसाइमे
आसाएमाणा ० जाव विहरंति । तए थं तस्स संखस्स
समथोवासगस्स पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि धम्मजागरियं
जागरमाणस्स अयमेयारुवे ० जाव समुप्पजित्था-सेयं खलु
मे कल्लं ० जाव जलंते समथं भगवं महावीरं वंदित्ता नमं-
सित्ता ० जाव पज्जुवासित्ता तओ पडिनियत्तस्स पक्खियं
पोसहं पारित्तए सि कट्ठु एवं संपेहेति एवं संपेहेत्ता कल्लं ०
जाव जलंते पोसहसालाओ पडिनिक्खमति पडिनिक्खमिन्ना
सुदुप्पविसाई मंगल्लाई वत्थाई पवरपरिहिए सयाओ गिहाओ
पडिनिक्खमति, सयाओ गिहाओ पडिनिक्खमिन्ना पादवि-
हारचारेणं सावत्थिं नगरिं मज्जं मज्जेणं ० जाव पज्जुवा-
सति, अभिगमो नऽत्थि । तए थं ते समथोवासगा कल्लं
पादु ० जाव जलंते एहाया कयवलिकम्मा ० जाव सरीरा
सएहिं २ गेहेहिं तो पडिनिक्खमति सएहिं २ मित्ता एगय-
ओ भिलायंति एगयओ भिलायंति एगय ० ता सेसं जहा
पदमं ० जाव पज्जुवासंति । तए थं समथे भगवं
महावीरं तेसिं समथोवासगाणं तसिं य धम्मकहा ० जाव
आखाए आराहए भवति । तए थं ते समथोवास-
गा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं धम्मं सोब्बा
निसम्म हइतुट्ठा उट्ठाए उट्ठंति उट्ठत्ता समथं भगवं
महावीरं वंदंति नमंसंति वंदित्ता नमंसित्ता जेणोव संखा
समथोवासए तेणोव उवागच्छन्ति तेणोव उवागच्छित्ता
संखं समथोवासयं एवं वयासी—तुमं देवाणुप्पिया ! हिजा
अम्हेहिं अप्पया चेव एवं वयासी—तुम्हे थं देवाणुप्पिया !
विउलं असथं ० जाव विहरिस्सामो । तए थं तुमं पोसह-

सालाए ० जाव विहरिए, तं सुदु थं तुमं देवाणुप्पिया !
अम्हं हीलसि । अजो सि समथे भगवं महावीरं ते स-
मथोवासए एवं वयासी—माथं अजो ! तुज्जे संखं समथो-
वासगं हीलइ निंदइ खिसइ गरइह अवमकइ । संखे थं
समथोवासए पिपधम्मे चेव ददधम्मे चेव सुदक्खु जागरियं
जागरिए (छ०-४३=)

‘आसाएमाण’ सि ईषत्स्वाद्यन्तो बहु च त्यजन्तः
इच्छुक्कएवादेरिव ‘विस्साएमाण’ सि विशेषेण स्वा-
द्यन्तोऽरूपमेव त्यजन्तः कर्जुरादेरिव ‘परिभाएमाण’ सि
दत्तः ‘परिभुंजेमाण’ सि सर्वमुपभुजाना अल्पमप्यपरित्य-
जन्तः, एतेषां च पदानां चार्त्तमानिकप्रत्ययान्तत्वेऽप्यती-
तप्रत्ययान्तता द्रष्टव्या । ततश्च तद्विपुलमशनाद्यास्वावितव-
न्तः सन्तः ‘पक्खियं पोसहं पडिजागरमाणा विहरिस्सा-
मो’ सि पक्षे—अर्द्धमासि भवं पाक्षिकं पौषधम्—अव्या-
पारपौषधं प्रतिजाग्रतः—अनुपालयन्तः विहरिष्यामः—स्था-
स्यामः । यच्चहातीतकालीनप्रत्ययान्तत्वेऽपि चार्त्तमानिकप्र-
त्ययोपादानं नङ्गो जनानन्तरमेवाक्षेपेण पौषधाभ्युपगमप्रव-
र्त्तमाथेयम् । पक्षमुत्तरत्राऽपि गर्भानिका कार्येत्येकं । अन्ये तु
व्याचक्षते—इह किल पौषधे पूर्वदिनानुष्ठानं, तच्च देधा—इष्टज-
नभोजनदानादिरूपमाहाराविपौषधरूपं च । तत्र शंखः इष्टजन-
भोजनदानरूपं पौषधे कर्तुं कामः सन् यदुक्तवांस्तद्देशयते यमु-
क्तम्—‘तए थं अम्हे तं विउलं असणपाणखाइमसाइमं अस्सा-
एमाणा’ इत्यादि, पुनश्च शंख एव संवेगविशेषवशादाद्यपौषध-
विनिवृत्तमनाः द्वितीयपौषधे चिकीर्षुष्विच्छित्तवांस्तद्देशयते-
यमुक्तम्—‘नो खलु मे सेयं तं’ मित्यादि, ‘एगस्स अबिहय-
स्स’ सि एकस्य—पाणसहायापेक्षया केवलस्य अद्वितीयस्य
तथाविधक्रोधादिसहायापेक्षया केवलस्यैव । न चैकस्येति
भणनादेकाकिन एव पौषधशालायां पौषधं कर्तुं कल्पत इ-
त्यवधारणीयम्, एतस्य चरितानुवादरूपत्वात्, तथा ग्रन्था-
न्तरं बहूनां भावकाणां पौषधशालायां मिलनश्रवणादेषा-
भावात्परस्परं स्मारणादिविशिष्टगुणसम्भवाच्चेति । ‘ग-
मणाऽऽगमणाए पक्खिमइ’ सि ईयोपधिकां प्रतिक्रामतीत्य-
र्थः । ‘छंदेणं’ सि स्वाभिप्रायेण न तु मदीयाह्वयेति । ‘पु-
व्वरत्तावरत्तकालसमयंसि’ सि पूर्वरात्र्य-रात्रेः पूर्वो भागः
अवगता रात्रिपररात्रः, स च पूर्वरात्रापररात्रस्तत्त्वक्षणः
कालसमयो यः स तथा तत्र ‘धम्मजागरियं’ ति ध-
र्माय धर्मचिन्तया वा जागरिका—जागरणं धम्मजाग-
रिका तां ‘पारित्तए सि कट्ठु एवं संपेहे’ सि—पारित्यतुं—
पारं नेतुम् एव सम्पेक्षते—इत्यालोचयति, किमित्याह-
इति कर्तुम् एतस्यैवार्थस्य कारणेति । ‘अभिगमो णऽत्थि’
सि पञ्चप्रकारः पूर्वोक्तोऽभिगमो नास्त्यस्य, सचित्तादिद्र-
व्याणां विमोचनीयानामभावादिति । ‘जहा पदमं’ ति यथा ते
पामेव प्रथमनिगमस्तथा—द्वितीयनिगमोऽपि बाध्य इत्यर्थः ।
अ० १२ श० १ उ० । अ० २० । स० । मस्लीसह प्रव्रजितं
काशीराजे, हा० १ अ० ८ अ० । (‘मल्लि’ शब्दे षष्ठे
भागे १५८ पृष्ठेऽस्य यङ्गव्यता गता ।) शंखः काशीवर्द्धनो
बाराणसीनगरीसम्बन्धजनपदव्यक्तिर इत्यर्थः । अयं च

न प्रतीतः केवलमलकाभिधानो राजा वाराणस्यां भगवता प्रमाजितोऽन्तकृद्गुणो भूयते स यदि परं नामान्तरैर्यायं भवतीति । स्था० ८ डा० ३ उ० । हरिकेशलसाधोः पूर्व-भवजीवस्य सोमदेवपुरोहितस्य प्रह्लापकं मयुराराज्यमुपभु-ज्य प्रव्रजिते स्वनामकथाते राजनि, उत्त० १२ अ० । इति-नापुरनगरवासिनि स्वनामकथाते इत्यभावके, दश० ४ तत्वा आ० ७० । वैताक्यपर्वतस्योत्तरध्रेणः सुरस्याया नगर्या राजनि स्वनामकथाते विद्याधरेन्द्रे, ती० ६ कल्प । स्वनाम-कथाते महानिधी, ज० ।

बाहुविही बाह्गविही, क्वस्स य चउव्विहस्स उप्पत्ती ।

संखे महाहिहिमि, तुडियंगांयं च सव्वेसि ॥ ६ ॥

ज० ३ वक्का० । ति० । दश० । ती० । (नवनिधिवक्कयता 'णिहि' शब्दे चतुर्थभागे २१५१ वृष्टे गता ।) श्रुचभदेवस्य शतपुत्राणां तृतीये पुत्रे, कल्प० १ अधि० ७ जल । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पश्चिमे शीतोदाया महानद्या दक्षिणे स्वनामकथाते वक्रवर्तिविजये, स्था० ८ डा० ३ उ० । अरिहनेमेः पूर्वभवजीव स्वनामकथाते राजनि, उत्त० १२ अ० ।

संख्य-त्रि० । संख्यानं संख्या तामर्हतीति संख्यः । 'दण्डा-देर्यः' ॥६॥४१७८॥ इति यप्रत्ययः । संख्यात, कर्म० ५ कर्म० । संख्यायत इति संख्यः । पद्मसात्स्वयनादिप्रमिते काले, विशे० । संग्रामे, वृ० ३ उ० ।

संख्य-पुं० । संख्यानं संख्या विवेकस्तं वेत्तीति सांख्यः । क-पिलशिष्ये, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । सांख्याः प्राहुः—“अंश-शक्तिप्रचितात्, प्रधानादव केवलात् । कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते, तद्रूपा एव भावतः ॥७॥ यदशेषाभिर्महदादिकार्यमामजनिकाभिरात्म-भूताभिः शक्तिभिः प्रचितं शुक्लं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था-लक्षणं प्रधानम्, तत एव महदाद्यः कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते इति कापिलाः । ‘प्रधानादेवे’ त्यवधारणं कालपुरुषादिव्यवच्छे-दायं, ‘केवलादि’ ति वचने संभ्ररसांख्योपकल्पितेश्वरनि-राकरणार्थम् ‘प्रवर्तन्ते’ इति साक्षात्पारम्पर्येण उत्पद्यन्त इ-त्यर्थः । तथाहि—तेषां प्रक्रिया-प्रधानाद्-बुद्धिः प्रथममुत्पद्य-ते, बुद्धेर्ब्रह्मकारः, ब्रह्मकारात्पञ्च तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धात्मकानीति, इन्द्रियाणि चैकादशोत्पद्यन्ते—पञ्च बु-द्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणलक्षणानि, पञ्च कर्मे-न्द्रियाणि वाक्पाणिपादापायूपस्थसंस्कानि । एकादशं मनश्चे-ति-पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतानि शब्दादाकाशः, स्पर्शा-द्वायुः, रूपाक्षजः, रसादपः, गन्धात्पृथिवीति । तदुक्तमी-श्वरकृत्वेन—“प्रकृतमहास्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्विश्वं षोडशकः । तस्मादपि षोडशका-त्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥२२॥” अत्र च-महानिति बुद्धिसिद्धान्तम्, बुद्धिश्च षटः पट इत्यध्यवसायल-क्षणं, ब्रह्मकारस्त्वहं सुभगाऽहं दर्शनीय इत्याद्यभिधानस्व-रूपः । मनस्तु संकल्पलक्षणम्, तद्यथा—कश्चिद्बुद्धः शृणोति-प्रामाण्येन भोजनमस्तीति तत्र तस्य संकल्पः स्याद्यास्यामीति किं तत्र दधि स्यादुत दुग्धमित्येवं संकल्पः स्यात् । संकल्पबु-द्धि मन इति । तदेवं बुद्धयहङ्कारमनसां परस्परं विशेषोऽवगन्त-व्यः । महदाद्यः प्रधानपुरुषौ चेति पञ्चविंशतिरेषां तत्त्वानि । यथोक्तम्—“पञ्चविंशतितत्त्वको, यत्र तत्राश्रमे रतः । शिखी मु- ११

एही जटी वापि, सुख्यते नात्र संशयः ॥१॥” इति । महदाद्यश्च कार्यभेदाः प्रधानात्प्रवर्तमाना न कारणादित्यन्तर्भेदिनो भवन्ति बीजाद्याभिमतता इव कार्यभेदाः किं तु प्रधानरूपात्मान एव त्रिगु-ण्यादिना प्रकृत्यात्मकत्वात् । तथाहि—यदात्मकं कारणं कार्यम-पि तदात्मकमेव यथा कृष्णैस्तन्मुभिरारब्धः पटः कृष्णः शुक्लः शुक्ल उपलभ्यते, एवं प्रधानमपि त्रिगुणात्मकमुपलभ्यते, त-स्मात्तद्रूपमाकिञ्च-अविवेकिता तथाहि इमे सत्त्वादयः ‘इदं च मह-दादिकं व्यक्लमिति’ पृथग् न शक्यते कर्तुं, किं तु “ये गुणास्तद्व्य-क्लं यद् व्यक्लं ते गुणा” इति । तथोभयमपि विषयो भोग्यत्वभाव-त्वात् । सामान्यं च सर्वपुरुषाणां भोग्यत्वात्पर्यवसीवद् अचेत-नात्मकं च सुखदुःखं मोहाऽवेदकत्वात् । प्रसवधर्मि च । तथा-हि प्रधानं बुद्धि जनयति, साऽप्यहङ्कारः, साऽपि तन्मात्राणि-इन्द्रियाणि चैकादश-तन्मात्राणि महाभूतानि जनयन्तीति । त-स्मात्त्रैगुण्यादिकेषु तद्रूपा एव कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते । यथोक्तम्—“त्रिगुणमविवेकिविषयः, सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मिभ्यः कं तथा प्रधानं, तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥१॥” (साङ्ख्यकारि०) इति । अथ यदि तद्रूपा एव कार्यभेदाः कथं शाले इत्यह-व्यक्त्यर्थैर्लक्षणार्थोपवर्णनम्—“हेतुमदित्यमव्यापि, सक्रियमने-कमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं, व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” ॥१०॥ (साङ्ख्यकारिका) इति । क्रियमाणं शोभेत । अत्र द्वयमर्थः—हेतुमत्कारणवद्ब्रह्ममेव । तथाहि—प्रधानेन हेतुमती बुद्धिः, ब्र-ह्मकारो बुद्ध्या हेतुमान् पञ्च तन्मात्राणि एकादश चेन्द्रियाणि हेतुमन्ति ब्रह्मकारेण भूतानि तन्मात्रैः नत्वेवमव्यक्तम् कुतश्चि-त्तस्यानुत्पत्तेः । तथा ‘व्यक्तमित्यनुत्पत्तिधर्मकत्वात्’ । तद्विप-र्ययात्तत्त्वमव्यक्तम् । प्रधानपुरुषौ दिवि भुवि चान्तरिक्षे च स-र्वत्र व्यासितया यथा वर्तते न तथा व्यक्तं वर्तते इति तदव्या-पि । यथा च संसारकाले त्रयोदशविधेन बुद्धयहङ्कारेन्द्रियलक्ष-णेन करणेन संयुक्तं स्वमशरीराश्रितं व्यक्तम् संसारि न त्वेव-मव्यक्तं तस्य विशुध्यन् सक्रियत्वायोगात् । बुद्धयहङ्कारादिभेदेन चानेकविधं व्यक्तमुपलभ्यते नाव्यक्तम् । तस्यैकमेवैव सकलवि-लोकीकारणत्वात् । आश्रितं च व्यक्तं—यद्यस्मादुत्पद्यते तस्य तदाश्रितत्वाद्, नत्वेवमव्यक्तम् अकार्यत्वात् । लयं गच्छ-तीति इति कृत्वा लिङ्गं च व्यक्तम् । तथाहि—प्रलयकाले भू-तानि तन्मात्रेषु लीयन्ते, तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहङ्कारः, साऽपि बुद्धीः, साऽपि प्रधानानत्वेवमव्यक्तं क्वचिदपि लयं गच्छ-तीति । लीने वा अव्यक्तलक्षणमर्थं गमयति व्यक्तं कार्यत्वा-ल्लिङ्गं, न त्वेवमव्यक्तमकार्यत्वात् । तस्य । सावयवं च व्यक्तं श-ब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकैरवयवैर्युक्त्वात्, नत्वेवमव्यक्तं तत्र शब्दादीनामुत्पलब्धेः । अपि च—यथा यितरि जीवति पुत्रो न स्वतन्त्रो भवति तथा व्यक्तं सर्वथा कारणात्यन्तत्वात्परत-न्त्रम्, नैवमव्यक्तमकारणाधीनत्वात्सर्वथा तत्त्वमिति । न, पर-माश्रितस्तद्रूप्येऽपि प्रकृत्यधिकारभेदेन तयोर्भेदाविरोधात् । तथाहि—स्वभावतस्तत्रैगुण्यरूपेण प्रकृतिरूपा एव प्रवर्तन्ते वि-काराः । सत्त्वरजस्तमसात्कटानुक्तत्वात्विशेषात्सर्ववैचि-इयं महदादिभेदेन न विरोध्यत इति कारणाभिनि कार्यमस्ती-ति प्रतिज्ञातं भवति । सम्म० १ काण्ड (३ गाथाव्याख्यायाम्) ।

इदानीमकारकवादिमताभिधितस्याऽऽह—

कुर्वं च कारयं चैव, सर्वं कुर्वं न विजई ।

एवं अकारभ्यो अप्या, एवं ते उ पगच्छिभ्यमा ॥१३॥

कुर्वन्ति स्वतन्त्रः कर्ताभिधीयते आत्मनश्चामूर्तत्वाच्चित्तत्वात्सर्वव्यापित्वाच्च कर्तृत्वानुपपत्तिः। अत एव इतोः काराय-
त्त्वमप्यात्मनोऽनुपपन्नमिति । एवंश्चशब्देऽतीतानामतकर्तृ-
त्वनिषेधको, द्वितीयः समुच्चयार्थः । ततश्चात्मा न स्वयं
क्रियायां प्रवर्तते नाप्यन्यं प्रवर्तयति । यद्यपि च स्थि-
तिक्रियां मुद्राप्रतिबिम्बाद्यन्यायेन (जपास्फटिकन्या-
येन च) भुजिक्रियां करोति, तथापि समस्तक्रि-
याकर्तृत्वं तस्य नास्तीत्येव दर्शयति—‘सर्वं कुर्वन् सु वि-
ज्जह’ इति सर्वां परिस्पन्दविधां देशादेशान्तरप्राप्तिलक्षणां
क्रियां कुर्वन्नात्मा न विद्यते सर्वव्यापित्वेनामूर्तत्वेन चाकाश-
स्थेवात्मनो निष्क्रियत्वमिति । तथा चोक्तम्—‘अकर्तो निर्गुणो
भोक्ता, आत्मा सांख्यनिर्देशे’ इति । एवमेव प्रकाशत्वात्माऽ
कारक इति । ते—सांख्याः तुशब्दः पूर्वभ्यो व्यतिरेकमाह ते
पुनः सांख्या एवं प्रगल्भताः प्रगल्भवन्तो धाष्ट्र्यवन्तः सन्तो
भूयो भूयस्तत्र तत्र प्रतिपादयन्ति, यथा “प्रकृतिः करोति
पुरुष उपभुङ्क्ते तथा बुद्धयध्वजसिनमर्थं पुरुषश्चेतयते इत्याद्य
कारवादिमतमिति । सूत्र० १ भू० १ अ० १ उ० । (‘कञ्जका
रुणभाव’ शब्दं हनीयमात्रं १२७ पृष्ठं सत्कार्यवाद उक्तः ।)
सांख्यदर्शनप्रतिषेधः—अशुद्धव्याप्तिकसांख्यमतप्रतिषेध-
कस्तु पर्यायास्तिकः प्राह—यदुक्तं कापिलैः “प्रधानादेव महदा-
दिकार्यविशेषाः प्रवर्तन्ते” इति । तत्र यदि महदायः कार्य-
विशेषाः प्रधानस्वभावा एव कथंमर्मा कार्यतया नतः प्रवृत्ति-
र्युक्ता ?, न हि यद् यतोऽव्यतिरिक्तं तत्तस्य कार्यं कारणं वेति
व्यपदेशं युक्तं, कार्यकारणयोर्भिन्नलक्षणत्वात् अन्यथा हि ‘इदं
कारणं कार्यं च’ इत्यसंकीर्णव्यवस्थोरसीदत् । ततश्च यदुक्तं प्रकृ-
तिकारणिकैः—“मूलप्रकृतेः कारणत्वमेव, भूमेन्द्रियलक्षणस्य
षोडशकगुणस्य कार्यत्वमेव, महदहङ्कारतन्मात्राणां च पूर्वो-
त्तरापेक्षया कार्यत्वकारणत्वं च” इति तत्सङ्गतं न स्यात् । आह
चेद्व्याहृष्टः—“मूलप्रकृतिरविकृति—महदाद्याः प्रकृतिवि-
कृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो, न प्रकृतिर्न विकृतिः
पुरुषः ॥३॥” (सांख्यकां०) इति । यतः सर्वेषां परस्परमव्यतिरे-
कात्कार्यत्वं कारणत्वं वा प्रसज्येत् अन्यापेक्षत्वाद्वा कार्य-
कारणभावस्यापेक्षणीयस्य रूपान्तरस्य-वाऽभावात् । पुरुष-
वत् न प्रकृतित्वं विकृतित्वं वा सर्वेषां स्यात् । अन्यथा पुरुष-
स्यापि प्रकृतिविकारव्यपदेशप्रसङ्गः । उक्तं च—“यदेव
दधि तत् क्षीरं, यत् क्षीरं तदधीति च । वदता विध्यवासित्वं,
व्यापितं विध्यवासिना ॥ १ ॥” इति । “हेतुमत्त्वादिति धर्मी-
सङ्क्रियपरीतमव्यक्तम्” इत्यतदपि बालप्रलापमनुकरोति । न
हि यद्यतोऽव्यतिरिक्तस्वभावं तत्ततो विपरीतं युक्तं वैपरीत्य-
स्य रूपान्तरलक्षणत्वात्, अन्यथा भेदव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग
इति । सत्स्वरजस्तमसां चैतन्यानां च परस्परभेदाभ्युपगमो नि-
र्मितितो भवेत्ततश्च विभक्त्यैकरूपत्वात् स्रोतोपाशविनाश-
प्रसङ्गः अमेदव्यवस्थितेरभिन्नयांगक्षमलक्षणत्वादिति । व्यक्त-
रूपाव्यतिरेकाद् अव्यक्तमपि हेतुमदादिधर्मीसङ्क्रियप्रसङ्गं व्य-
क्तस्वरूपवत्, अहेतुमत्त्वादिधर्मेकलापध्यासितं वा व्यक्तम्
अव्यक्तरूपाव्यतिरेकात्तत्त्वरूपवत् अन्यथाऽतिप्रसङ्गः । अपि
च-अन्वयव्यतिरेकनिबन्धनः कार्यकारणभावः प्रसिद्धः, न च प्र-
धानादिभ्यो महदाद्युत्पत्त्यवगमनिबन्धनः अन्वयो व्यतिरेको

वा प्रतीतिगोचरः सिद्धः, यतः—“प्रधानान्महामहतोऽहङ्कारः”
इत्यादि प्रक्रिया सिद्धिस्तीक्ष्णस्वरूपस्यासि । तस्माच्चिर्वन्धन
एवायं प्रधानादिभ्यो महदाद्युत्पत्तिप्रक्रमः । न च नित्यस्य
हेतुभावः संगतः यतः प्रधानान्महदादीनामुत्पत्तिः स्याच्चि-
त्यस्य क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति प्रतिपादयि-
ष्यमाणत्वात् । अथ नास्माभिरपूर्वस्वभावात्पत्त्या कार्यकारण-
भावोऽभ्युपगतः यतो रूपाभेदादसौ विरुध्यते । किं तु-प्रधा-
नं महदाविरूपेण परिणतिमुपगच्छति, सर्पः कुण्डलादिरूप-
णेधति । ‘प्रधानं महदादिकारणम्’ इति व्यपदिश्यते, मह-
दायस्तु तत्परिणामरूपत्वात्तत्कार्यव्यपदेशमासादयन्ति ।
न च परिणामोभेदऽपि विरोधमनुभवति एकवस्त्वभिद्वान-
न्त्वात्सत्येति, असत्येतेतत्परिणामासिद्धिः । तथाहि—असौ-
पूर्वरूपप्रच्युतेभेदप्रच्युतेवैति कल्पनाद्वयम् । तत्र यद्यप्रच्यु-
तेरिति पक्षस्तदावस्थासांकार्याद्विद्वच्छब्दस्यायामपि युक्तत्वाद्य-
वस्थापलब्धिप्रसङ्गः । अथ प्रच्युतिरिति पक्षस्तदा स्वरूपश-
नित्यसङ्क्रितिरिति पूर्वकं स्वभावान्तरं निरुद्धम् अपरं च तदुत्प-
न्नमिति न कस्यचित्परिणामः सिद्धयत् । अपि च तस्यैवान्य-
थाभावः परिणामो भवन्निरूप्यते; स चैकदेशेन सर्वोत्पन्ना
वा ? न तावदेकदेशेन, एकस्यैकदेशासम्भवात्, नाऽपि सर्वा-
त्मना, पूर्वपदार्थविनाशेन पदार्थान्तरोत्पादप्रसङ्गात् । अतो
न तस्यैवान्यथावत् युक्तं, तस्य स्वभावान्तरात्पान्निबन्धन-
त्वात् । व्यवस्थितस्य धर्मिणा धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरप्रा-
दुर्भावलक्षणः परिणामोऽभ्युपगम्यते नतु स्वभावान्यथावत्-
मिति चेत्, असदेतत् ; यतः प्रत्यवमान उत्पद्यमानश्च धर्मो
धर्मिणोऽधीनतरभूतोऽभ्युपगन्तव्यः, अन्यथा धर्मिण्यवस्थि-
ते तस्य तिर्योभावाविभोवासम्भवात् । तथाहि—यस्मिन्
वर्तमानं यो व्यावर्तते स ततो भिन्नो, यथा घटे-
ऽनुवर्तमानं ततो व्यावर्तमानः पटः, व्यावर्तते च धर्मिण्य-
नुवर्तमानंऽप्याविभोवातिरोभावासङ्गो धर्मकलाप इति, क-
थमसौ ततो न भिन्न इति । धर्मी तदवश्य एवेति कथं परि-
णतो नाम ? यतो नार्थान्तरभूतयोः कटपटयोरुत्पादविनाशोऽ-
चलितरूपस्य घटादिः परिणामो भवत्यतिप्रसङ्गात् । अन्यथा
चैतन्यमपि परिणामि स्यात् । तत्सम्बन्धयोर्धर्मयोरुत्पाद-
विनाशात् तस्याऽसावभ्युपगम्यते नान्यस्येति चेत्, न; स-
दसतोः सम्बन्धाभावेन तत्सम्बन्धित्वायोगात् । तथाहि—स-
म्बन्धो भवत् सतो वा भवेदसतो वा भवेदिति कल्पनाद्वयम् ।
न तावत् सतः समधिगताशेषव्यवस्थान्यानेपेक्षतया क-
चिदपि पारतन्त्र्यासम्भवात् । नाप्यसतः, सर्वोपाख्याविर-
हिततया तस्य कचिदाश्रितत्वानुपपत्तेः; नहि शशविषाणा-
दिः कचिदप्याश्रित उपलब्धः । नच व्यतिरिक्तधर्मान्तरोत्पाद-
विनाशो सति परिणामो भवन्निरूप्यवस्थापितः, किं तर्हि? यत्रा-
त्मभूतैकस्वभावावुत्तिः अस्वभावभेदश्च तत्रैव तद्व्यवस्था । नच
धर्मिणः सकाशादधर्मयोर्व्यतिरेके सति एकस्वभावानुवृत्तिर-
स्ति, यतो धर्मैव तयोरेक आत्मा; स च व्यतिरिक्त इति ना-
त्मभूतैकस्वभावावुत्तिः । न च निरुध्यमानोपद्यमानधर्मद्व-
यव्यतिरिक्तो धर्मी उपलब्धिलक्षणप्रमातो ह्यगोचरमवतरति
कस्यचिदिति तादृशोऽसद्व्यवहारविषयतैव । अथ अनर्थान्तर-
भूत इति पक्षः कक्षीक्रियते । तथाऽप्येकस्माद्धर्मिस्वरूपाव-
व्यतिरिक्तत्वात्तिरोभावाऽऽविभावितो धर्मयोर्द्वयोरप्येकत्वं

धर्मिस्वरूपवदिति केन रूपेण धर्मो परिणतः स्यात् धर्मो वा ? अवस्थातुश्च धर्मिणः सकाशादव्यतिरेकाज्जर्मयोरवस्था-
दुत्स्वरूपवन्न निवृत्तिः, नाऽपि प्रादुर्भावः, धर्मोऽर्थो च धर्मियो
ऽनन्यत्वात् धर्मस्वरूपवत् । अपूर्वस्य चोत्पादः पूर्वस्य च वि-
नाश इति नैकस्य कस्यचित्परिणतिः सिद्धयेदिति, न परिणा-
मवशादपि साङ्ख्ययानां कार्यकारणभावव्यवहारस्संगच्छते ।
सम्भ० १ काण्ड । (न च परिणामप्रसाधकं प्रमाणं क्षणिकम-
ण्डलिकं वा सम्भवतीत्यादि, साङ्ख्यमतप्रदर्शने तत्प्रतिषेधश्च
'कञ्जकारणभाव' शब्दे तृतीयभागे १८८ पृष्ठे गतः ।)
ततः 'शक्तस्य शक्यकरणाद्' इत्ययमप्यनैकान्तिकः । सत्कार्य-
वादे च कारणभावस्यावयवमात्रत्वाद् 'कारणभावाद्' इत्यय-
मप्यनैकान्तिकः । अथवा-कार्यत्वासम्भवस्य सतः प्राक्
प्रतिपादितत्वदासत्कार्यत्वाद् एव चोपादानप्रवृत्त्यादिनियमस्य
शुज्यमानत्वाद् 'उपादानप्रवृत्त्याद्' इत्यादिहेतुवस्तुहेतुस्य सा-
धुविधेयसंज्ञाभाविद्विद्वत्ता । अथ यदि 'असदेवोत्पद्यत' इति
भवतां मतं तत् कथं सदसतोदत्तात् सूत्रे प्रतिषिद्धः ? उक्तं
च तत्र—“अनुत्पन्नाश्च महामतेः सर्वधर्मो सदसतोदत्तपञ्च-
त्वादिति, ” न; यस्तूनां पूर्वपरकोटिशून्यत्वमात्रावस्थायी
स्वभाव एव उत्पाद उच्यते भेदाभ्यन्तरप्रतिषेधेण तन्मात्रजिज्ञा-
सायां, न पुनर्भाषिकपरिकल्पिता जातिः संस्कृतलक्षणा प्र-
तिषेत्स्यमानत्वात्तस्याः । नापि वैशिष्टिकादिपरिकल्पितसत्ता-
समायाः स्वकारणसमावाये वा तत्परिणति निषेत्स्यमान-
त्वात्, नित्यत्वात् तयोः परमतेन, नित्यस्य च जन्मानुपपत्तेः,
उक्तं च—‘सत्ता स्वकारणश्लेष-करणत्वात्कारणं किल । सा सत्ता
स च सम्बन्धो, नित्यौ कार्यमथैह किम् ॥१॥’ इति । स एवमा-
त्मक उत्पादो नाऽस्तना तादात्म्येन सम्बध्यते, सदसतोर्विरा-
भात् । नष्टासत् सङ्गवति । नापि सत्ता पूर्वभाविना सम्बध्यते
तस्य पूर्वमसत्त्वात्कल्पनाबुद्ध्या तु केवलमसत्ता वस्तु संबध्य-
ते, नष्टासत्ता किञ्चिदस्ति यदुत्पत्तिमाविशेत् । ‘असदुत्पद्यत’
इति तु कल्पनाविरचितव्यवहारमात्रम् । कल्पनाधीनं तु प्र-
तिनियतपदाथानन्तरपलब्धस्य रूपस्यापलब्धिलक्षणप्राप्त-
स्योत्पत्त्यवस्थातः प्रागनुपलब्धिः तदेवमुपपत्तेः प्राकार्यस्य न
सत्त्वं धर्मः, नाऽप्यसत्त्वं धर्मस्त्वैवमावात् । अपि च-पयः-
प्रभृतिषु कारणेषु द्रव्यादिकं कार्यमस्तीति यदुच्यते तदा
वक्तव्यं-किं व्यक्तरूपेण तत्र सद्, अथ शक्तिरूपेण ? तत्र
यदि व्यक्तरूपेण इति पक्षः, स न युक्तः-क्षीराद्यवस्थायामपि
द्रव्यादीनां स्वरूपेणोपलब्धिप्रसङ्गात् । नाऽपि शक्तिरूपेण, यतः
तद्रूपं द्रव्यादः कार्यानुपलब्धिलक्षणप्राप्तात् किमन्यद्, आ-
होऽस्ति तदेव ? यदि तदेव तदा पूर्वमेवोपलब्धिप्रसङ्गो द-
्रव्यादः । अत्रान्यदिति पक्षस्तदा कारणमिति कार्यमस्तीत्या-
भ्युपगमस्त्यक्त्वा भवेत् कार्याङ्गितनतोः शक्यमिवावस्थ एव
यान्तरस्य सङ्गावाभ्युपगमात्, तथाहि-यदेवाविर्भूतविशिष्ट-
रसवीर्यविषाकादिगुणसमन्वितं पदार्थस्वरूपं तदेव द्रव्यादिकं
कार्यमुच्यते-क्षीराद्यवस्थायां च तदुपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपल-
भ्यमानमसङ्गव्यवहारविषयत्वमवतरति । यच्चान्यच्छक्तिरूपं
तत्कार्यमेव न भवति; नच अन्यस्य भावेऽप्यसत्सङ्गवति अति-
प्रसङ्गात् । न च-उपचारकल्पनाया तद्व्यवदेशसङ्गत्वेऽपि व-
स्तुव्यवस्था, शब्दस्य वस्तुप्रतिषेधभावात् । तद्व्यवदेशेऽपि व-

स्तुसङ्गावासिद्धेः । यदपि ‘भेदानामन्वयदर्शनात्प्रधानास्तित्व-
म्’ उक्तम् तत्र हेतोरसिद्धत्वं, नहि शब्दादिलक्षणं व्यक्तं सुखा-
यन्वितं सिद्धं सुखादीनां ज्ञानरूपत्वाच्छब्दादीनां च तद्रूप-
विकल्पाच्च सुखाद्यन्वितत्वम् । तथा च प्रयोगः । ये ज्ञानरूप-
विकला न ते सुखाद्यात्मकाः, यथा-परोपगत आत्मा । ज्ञान-
रूपविकलाश्च शब्दादय इति व्यापकानुपलब्धिः । अथ ज्ञानम-
यत्वेन सुखादिरूपत्वस्य व्याप्तिर्यदि सिद्धा भवेत् तदा तच्चि-
(छि) वर्तमानं सुखादिमयत्वमादाय निवर्तते; न च सा सिद्धा
पुरुषस्यैव संबिद्रूपत्वेनेष्टेति, असदेतत्; सुखादीनां स्वसं-
वेदनरूपतया स्पष्टमनुभूयमानत्वात् । तथाहि-स्पष्टं सुखा-
दीनां प्रीतिपरितापादिरूपेण शब्दादिविषयसन्निधाने अस-
न्निधाने च प्रकाशान्तरनिरपेक्षा प्रकाशात्मिका स्वसंविधिः ।
यच्च प्रकाशान्तरनिरपेक्षं सातादिरूपतया स्वयं सिद्धिमवत-
रति तज्ज्ञानं, संवेदनं, चैतन्यं, सुखमित्यादिभिः पदार्थैर-
भिधीयते । न च सुखादीनामन्येन संवेदनेनाऽनुभवाद्नुभव-
रूपता प्रपद्यते, तत्संवेदनस्यासातादिरूपताप्रसङ्गः स्वयम-
तदात्मकत्वात् । तथाहि-योगिनाऽनुमानवतो वा परकीयं
सुखादिकं संवेद्यतो न सातादिरूपता, अन्यथा योग्याद्योऽ-
पि साक्षात् सुखाद्यनुभाविन इवानुपपद्यः स्पृष्टांग्यादिवद्वा
अन्येषामन्यनुप्रदोषघातो न स्याताम् अविशेषात् । संवेदनस्य
च सातादिरूपताभ्युपगमे संबिद्रूपत्वं सुखादेः सिद्धम् । इ-
मेव हि सुखं दुःखं च नः ‘यत्सातमसातं च संवेदनम्’ इति
नानैकान्तिकता हेतोः । नाप्यसिद्धता, सर्वेषां बाह्यायंवादिनां
संबिद्रूपरहितत्वस्य शब्दादिषु सिद्धत्वात् । विज्ञानवादि-
मताभ्युपगमोऽन्यथा प्रसज्येत । तथा चेष्टसिद्धिरेव । विद-
ज्ज्ञाऽप्यस्य हेतोर्न सम्भवति सपक्षे भावात् । न च यथा
बहिर्देशावस्थितनीलादिसन्निधानवशादनीलादिवस्वरूपमपि
संवेदनं नीलनिर्भासं संवेद्यते तथा बाह्यसुखाद्युपधानसाम-
र्थ्यादसातादिरूपमपि सातादिरूपं लभ्यते तेन संवेदनस्य
सातादिरूपत्वंऽपि न सुखादीनां संबिद्रूपत्वं सिध्यति अतोऽ-
नैकान्तिकता हेतोरिति वक्तव्यम्, अभ्यास-प्रकृतिविशेषत
एकसिद्धिपि त्रिशुणात्मके वस्तुनि प्रीत्याद्याकारप्रतिनियतगु-
णोपलब्धिदर्शनात् । तथाहि-भावनानाशेन मयाङ्गनादिषु का-
मुद्रादीनां जातिविशेषाच्च करभादीनां केचाश्चित्प्रतिनि-
यताः प्रीत्यादयः सम्भवन्ति न सर्वेषाम्, एतच्च शब्दादीनां
सुखादिरूपत्वाच्च युक्तं, सर्वेषामभिभवस्तुविषयत्वात्क्षीलादि-
विषयसंविधिवत्प्रत्येकं चित्रा संविद्यन्तस्येत । अथ यद्यपि
त्रयात्मकं वस्तु तथाऽप्यदृष्टादिलक्षणसङ्गकारिवशार्त्तकिञ-
देव कस्यचिद्रूपमाभाति न सर्वं सर्वस्य, असदेतत् । तदाका-
रशून्यत्वादवस्थात्मकमनप्रतीतिप्रसङ्गः । तथाहि-व्याकारं त-
द्वस्तु एकाकाराच्च संवेद्यते संवेद्यत इति कथम् अनालम्बना-
स्ता न भवन्ति? प्रयोगः-यद् यदाकारं संवेदनं न भवति न
तत्तद्विषयं, यथा चक्षुर्ज्ञानं न शब्दविषयम्, ज्यात्मकवस्त्वा-
कारद्रव्याच्च यथोक्ताः संविद् इति व्यापकानुपलब्धिः ।
तथापि-तद्विषयत्वेऽतिप्रसङ्गापत्तिर्विपर्यये वा बाधकं प्रमा-
णम् । न च यथा प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि सर्वोत्पन्ना वस्तुन्याभ्या-
सादिवशात् कचिदेव क्षणिकत्वादौ निश्चयोत्पत्तिर्न सर्वत्र
तद्वदृष्टादिवलादिकाकारा संविदुद्देश्यतीत्यभिधानां क्लमः, क्ष-
णिकादिविकल्पस्याऽपि परमापत्तो वस्तुविषयतानाभ्युपग-

भाद्रस्तुनो विकल्पागोचरत्वात्परम्परया वस्तुप्रतिबन्धात् । तथाविधतत् प्राप्तिहेतुतया तु तस्य प्रामाण्यम् । उक्तं च—'लिङ्गलिङ्गिधयोरेवं, पारंपर्येण वस्तुनि । प्रतिबन्धान्नामास-
क्ष्ययोरप्यवबन्धनम् ॥ १ ॥' इति परैस्तु परमार्थत एव व-
स्तुविषयत्वमिदं प्रीत्यादिप्रतिपत्तीनाम्; अन्यथा सुखाद्यात्म-
नां शब्दादीनामनुभवास्तुत्तानुभवव्यतिरिक्तत्वेतदसङ्गतं स्यात् । सुखादिसंविदां च सचिकल्पकत्वाच्च किञ्चिदनिश्चितं
रूपमस्तीति सर्वोत्तमाऽनुभवव्यतिप्रसङ्गः । यतः स्वार्थ-
प्रतिपत्तिर्निश्चयानामियमेव यत्सिद्धयनं नाम । यदपि 'प्रसा-
दतापदैव्याद्युपलम्भास्तुलाद्यन्वितत्वं सिद्धं शब्दादी-
नामित्यभिहितं, तदनेकान्तिकम् । तथाहि—योगिनां प्रकृ-
तिव्यतिरिक्तं पुरुषं भावयतां तमालम्ब्य प्रकृष्यप्राप्तयोगानां
प्रसादः प्रादुर्भवति प्रीतिश्च, अग्राहयोगानां तदुत्ततरमप-
श्यतामुद्वेग आविर्भवति । जडमतीनां च प्रकृत्यावरणं प्रादुर्भे-
वति । न च परैः पुरुषस्त्रिगुणात्मकोऽभीष्ट इति 'प्रसाद-
तापदैव्यादिकार्योपलब्धेः' इत्यस्य कथं नानैकान्तिकता ? ।
नच सङ्कल्पाप्रीत्यादीनि प्रादुर्भवन्ति न पुरुषादिति वा-
च्यं शब्दादिष्वप्यस्य समानत्वात्, सङ्कल्पमात्रभाविष्यं च सु-
खाद्यां बाह्या न स्युः सङ्कल्पस्य संविद्वत्त्वात् । बाह्यविष-
योपधानमन्तरेणाऽपि पुरुषदर्शने प्रीत्याद्युत्पत्तिदर्शनात् 'बा-
ह्यास्तुलाद्युपधानवत्तात्सतादिरूपं संवेदनस्य' इत्यपि सम्बन्धि-
त्वात्तमेव इदानीं विषयकल्पादनाभावात्तत्वाद्वाविषयसन्निधानं प्र-
सिद्धमेव हि सुखादिसंवेदनं कथं तत्परोपधानमेव युक्तम् ? ।
नच मनोऽपि त्रिगुणं तदुपधानवशात्सदाविर्भवतीति वक्त-
व्यम्, 'यदेव हि प्रकाशान्तरानरेणैव स्वयं सिद्धम्' इत्यादिना
संविद्वत्त्वस्य तत्र साधितत्वात् अतः 'समन्वयादि'त्यसिद्धो
हेतुः । नैकान्तिकः प्रधानात्थेन कारणेन हेतोः कचि-
दुपपन्नत्वासिद्धेः । तथाहि—व्यापि नित्यमेकं त्रिगुणात्मकं का-
रणं साधयितुमिष्टं, नचैवंभूतेन कारणेन हेतोः प्रतिबन्धः
प्रसिद्धः । न-चाऽयं नियमः यदात्मकं कार्यं कारणमपि तदा-
त्मकमेव, तयोर्भेदात्तथाहि—हेतुमदादिभिर्धर्मैर्युक्तं व्यक्तम-
भ्युपगम्यते तद्विपरीतं चाऽव्यक्तमिति कथं न कार्यकार-
णयोर्भेदादनैकान्तिको हेतुः ? , धर्मविशेषविपरीतसाधनादि-
वज्रोऽप्ययं हेतुः तथाहि—एको नित्यस्त्रिगुणात्मकः कारणभूतो
धर्मो साधयितुमिष्टस्तद्विपरीतध्वानकोऽनित्यश्च, ततः सिद्धः,
मासाद्यति, यतो व्यक्तं नैकया त्रिगुणात्मिकया स्वान्मभूतया
जात्या समान्वितमुपलभ्यते, किं तर्हि ? , अनकत्वानित्यत्वा-
दिष्वर्मकलापोपलभ्यते, अतः कार्यस्यानित्यत्वात्नेकत्वादिध-
र्मन्वयदर्शनात्कारणमपि तथैवाऽनुमीयते । क्रमयोगपद्या-
भ्यामधिक्रियाविरोधाच्च नित्यस्य कारणत्वं कारणभेदकृतत्वा-
च्च कार्यवैचित्र्यस्य अन्यथा निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात्, नैकरूपस्या-
ऽपि कारणत्वमिति विपर्ययसिद्धिप्रसङ्गेन नित्येकरूपप्रधान-
सिद्धिः । यद्वि तु अनित्यनैकरूपं कारणं प्रधानम् इति संज्ञा
कियते तदा अविवाद एव । यद्यपि 'सत् सवि' त्येकरूपेण
'स एवाऽयमिति' च स्थिरं स्वभावेनानुगता अध्यवसायत्वे
कल्पनाशनेन भावास्तथाऽपि नैषामेकजात्यन्वयः स्वस्वभा-
वव्यवस्थिततया देशकालमूर्तिप्रतिभासादिभेदात् , नापि
व्यर्थे कार्यव्यतिमतां तथैव प्रतिभासनात् । 'प्रतिभासमेव
भावान् भिनन्ति' इत्यसङ्कल्पप्रतिपादितम् । 'सृष्टिकारादिवत्' इति

इष्टान्तोऽपि साध्यसाधनविकलः एकजात्यन्वयस्यैककारण-
प्रभवत्वस्य च तत्राऽप्यसिद्धत्वात् । न चैकं सृष्टिपदादिकं
कारणं सृष्ट्यादिजातिभेदानुगता तत्र सिद्धेति वक्तव्यं, यतोऽ
नैकाऽवयवस्य सृष्टिपदादिरस्ति एकदेशावरणे सर्वोऽऽवरण-
प्रसङ्गात् । नाऽप्येका जातिः, प्रतिव्यक्तिं प्रतिभासमेवादिति
प्रतिपादितत्वात्प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च ।

'समन्वयाद्' इत्यस्य हेतोः पुरुषैकान्तिकान्तिकत्वम् ।
तथाहि—चेतनत्वादिधर्मैरन्विताः पुरासाऽभीष्टाः । नच
तथाविधैककारणपूर्वकास्त इत्यन्ते । नच चेतनाद्यन्वितत्वं
पुरुषाणां गौणं यतोऽचेतनादिव्यावृत्ताः सर्वे एव पुरुषाः,
अतोऽर्थोत्तरव्यावृत्तिरूपा चेतन्यादिजातिस्त-दनुगामिनी
कल्पिता, न तु तान्विकी समस्तीति वक्तव्यम् , अन्यत्रापि
समानत्वात्—यतः शब्दादिष्वप्यमुक्तं सुखा-द्यन्वितत्वमस-
त्यैककारणपूर्वकत्वं पुरुषविषयं भविष्यतीति कथं नानैक-
ान्तिकत्वं हेतोः । मूलप्रकृत्यवस्थायां च सत्त्वरजस्तमोलाद्या
गुणाः, गुणव्यञ्जतनाऽभोक्तत्वादिभिरन्विताः प्रधानपुरुषा-
श्च नित्यत्वादिभिरन्वितास्तथाभूतैकारणपूर्वकाश्च न भव-
न्तीत्यनेकान्तिकत्वमेव । तदेवं 'समन्वयाद्' इत्यस्य हेतोरसि-
द्धिरिदानीकान्तिकदोषवृष्ट्याश्च प्रधानप्रसाधकत्वम् । अनेनै-
व न्यायेन 'परिमाणात्' शक्तिः प्रवृत्तेः कार्यकारणभावाद्देशव-
रूपस्याधिभागादित्यादिनामपि न प्रधानाऽस्तित्वसाधक-
त्वम् । तथाहि—साध्यविपर्ययं च बाधकप्रमाणप्रदर्शनात्सर्वेऽ
प्येतेऽनैकान्तिकाः । नहि प्रधानाख्यस्य हेतोरभावेन परिमा-
णादीनां विरोधः सिद्धः । तथाहि—यदि तावत्कारणमात्रस्याऽ
ऽस्तित्वमत्र साध्यते तदा सिद्धसाध्यता नष्टस्माकं कारण-
मन्तरेण कार्यस्योत्पत्ताऽऽभीष्टः, नच कारणमात्रस्य 'प्रधा-
नमिति' नाम कारणे किञ्चिद्बाध्यते । अथ प्रसाधकारणमस्ति
यद् व्यक्तं नियतपरिमाणमुत्पादयति शक्तिश्च प्रवर्षत
इति साध्यते तदाऽनैकान्तिकता, विनाऽपि हि प्रेक्षावता
विधात्रा स्वेदनुसामर्थ्यात्प्रातिनियतपरिमाणदियुक्तस्योत्प-
त्यविरोधात् । न च प्रधानं प्रसाधकारणं युक्तम्, अचेतनत्वात्
तस्य प्रेक्षायाश्च चेतनापर्यायात्वात् । अपि च—'शक्तिः प्रवृत्तेः'
इत्यनेन किमव्यतिरिक्तशक्तिमत्कारणं साध्यते, आहोशिव-
द्व्यतिरिक्तानेकशक्तिसम्बन्धि तत्कत्वादिधर्मकलापाध्या-
सितमिति कल्पनाद्वयम् । तत्र यद्याद्य कल्पना तदा सिद्ध-
साधनं कारणमात्रस्य ततः सिद्धयभ्युपगमात् । द्वितीयायां
हेतोरनैकान्तिकता, तथाभूतेन कचिदप्यन्वयासिद्धेहेतुभा-
सिद्धो यतो न विभिन्नशक्तियोगात्कस्यचित् कचित्कार्यं कार-
णस्य प्रवृत्तिः सिद्धा स्वात्मभूतत्वाङ्कुरीनाम् निरन्वयवि-
नाशावच्छेदत्वात् सर्वभावानां कचिदपि लयासिद्धेः, अवि-
भागादिष्वरूपस्यैवमपि हेतुरसिद्धः, लयो हि भवन् पूर्वस्व-
भावापगमे वा भवेद्, अनपगमे वा, यद्याद्यः पक्षस्तदा निर-
न्वयविनाशप्रसङ्गः । द्वितीयस्तदा लयाऽनुपपत्तिः, यतो ना-
विकलं स्वरूपं विभजतः कस्यचिज्ज्ञेया नामातिप्रसङ्गादतिविह-
रमिदं परस्परतः अविभागे 'वैभक्त्यं' चेति । विरुद्धा वा
एते हेतवः प्रधानवैध्वंभावस्वकारणशक्तिभेदतः कार्यस्य प-
रिमाणादिरूपेण वैचित्र्यस्य कार्यकारणभावादिना कोपप-
मानत्वात् । तथाहि—प्रधानं यदि व्यक्तस्य कारणं भवेत्तदा
सर्वमेव विभ्यं तत्स्वरूपवत्तत्वात्कत्वादेकमेव द्रव्यं स्यात् ,

ततश्च 'बुद्धिरेका एकोऽहंकारः पञ्च तन्मात्राणी' त्यादिकः परिमाणविभागोऽसङ्गतः स्यादिति निष्परिमाणमेव जगत्स्यात् । तथा प्रधानहत्वभावे एव-प्राज्ञनन्यायेन 'अभेदे न शक्तिर्न क्रिया' इत्यादिना घटादिकरेणे कुम्भकारादीनां शक्तिः प्रवृत्तिरुपपद्यते, कार्यकारणविभागोऽपि प्रधानहत्वभावे एव युक्तो ननु तत्सदभावे इति प्राक् प्रतिपादितम् । प्रधान-सङ्गावि वैभवरूपमुपपत्तिकमेव, सर्वस्य जगतः तन्मयत्वेन तत्स्वरूपवैदिकत्वप्रसङ्गस्तद्विभागो दूरोत्सारित एवेति न कुतश्चिद्वेतोः प्रधानसिद्धिः ।

यद्यपि प्रधानविकारबुद्धिव्यतिरिक्तं चैतन्यमात्मनो रूपं कल्पयन्ति "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्" इत्यागमात्पुरुषश्च शुभाशुभकर्मफलस्य प्रधानोपनांतस्य भोक्ता न तु कर्ता सकलजगत्परिणतिरूपायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वाभ्युपगमात् प्रमाणयन्ति चात्र यत्संघातरूपे वस्तु तत्परार्थं दृष्टे, यथाशयनाशनाद्यङ्गादि, संघातरूपाश्च चक्षुरादय इति स्वभावहेतुः, यस्यासौ परः स आत्मेति सामर्थ्यात्सिद्धम् । अत्र च 'चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्' इत्यादिबद्धता चैतन्यं नित्यैकरूपमिति प्रतिज्ञातम् तस्य नित्यैकरूपतापुरुषादव्यतिरिक्तत्वात्, अभ्यक्षविरुद्धं चेदे रूपान्तरसंविदां स्फुटं स्वसंविद्याभिखलरूपावगमादकरूपत्वे त्वात्मनोऽनैकाध्वार्यस्य भोक्तृत्वाभ्युपगमो विरुद्ध आसज्येत । अभोक्त्रवस्थाव्यतिरिक्तत्वाद्भोक्त्रवस्थायाः, न च विद्वत्तादियोगाद्विरोधो विद्वत्ताशुभ्रादीनां परस्परतोऽभिज्ञानामुत्पादिरात्मनोऽन्युत्पादप्रसङ्गः तासां तदव्यतिरिक्तत्वं, व्यतिरेकं च 'तस्य ताः' इति सम्बन्धातुपपत्तिरुपकारस्य तन्निबन्धनस्याभावात्, भावे वा तत्राऽपि भेदाभेदविकल्पाभ्यामनवस्थानतदुत्पत्तिप्रसङ्गता विद्वत्तायमावाश्च भोक्तृत्वम्, प्रयोगो-यस्य यद्भावव्यवस्थानिबन्धनं नास्ति नासौ प्रज्ञावता तद्भावेन व्यवस्थाप्यः, यथाऽऽकाशं मूलत्वेन, नास्ति च भोक्तृत्वव्यवस्था-निबन्धनं पुरुषस्य विद्वत्ता इति कारणातुपलब्धिः । नवायमसिद्धा इतुरिति प्रतिपादितम् । कर्तृत्वाभावाद्भोक्तृत्वमपि तस्य न युक्तम् न ह्यकृतस्य कर्मणः फलं कश्चिदुपभुङ्क्ते अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । न च पुरुषस्य कर्मोऽकर्तृत्वोऽपि प्रकृतिरस्याऽभिलषितमर्थमुपनयतीत्यसौ भोक्ता भवति, यतो नासावप्यचेतना सती शुभाऽशुभकर्मणां कर्त्री युक्ता येनाऽसौ कर्मफलं पुरुषस्य सम्पाद्येत । अथ यथा पञ्चवन्ध्याः परस्परसंबन्धाप्रवृत्तिस्तथा महदादिल्लं चेतनपञ्चसम्बन्धाच्चतनावदिव धर्माद्विषु कार्येषु अभ्यवसायकरोवीत्यशेष एवायम् । उक्तं च-"पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पञ्चवन्धवदुभयोरपि, संयोगात् तत्कृतः सगः ॥ २१ ॥" (साङ्ख्यका०) इति । असत्यत्वं; यतो यदि प्रकृतिरकृतस्याऽपि कर्मणः फलमभिलषितमुपनयति तदा सर्वदा सर्वस्य पुंसोऽभिलषितार्थसिद्धिः किमिति न स्यात् ? । न च तत्कारणस्य धर्मस्याभावात्तासाविति वक्तव्यम्, यतो धर्मस्याऽपि प्रकृतिकार्यतया तदव्यतिरेकात्तद्वत्सर्वैव भाव इति । सर्वदा सर्वस्याऽभिलषितफलमप्राप्तिप्रसङ्गः । अपि च-यद्यभिलषितं फलं प्रकृतिरुपनयति तदा नाग्निं प्रयच्छेत्, न हि कश्चिदग्निमभिलषति । किं च-उपनयतु नाम प्रकृतिः फलं तथाऽपि भोक्तृत्वं पुंसोऽयुक्तमविकारित्वाच्च हि सुखदुः-

खादिनाऽऽह्लादपरितापादिरूपं विकारमनुपनीयमानस्य भोक्तृत्वमस्याकाशवत् सङ्गतमन च प्रकृतिरस्योपकारिणी अचिह्नुतात्मन्युपकारस्य कर्तुमशक्यत्वाद्, विकारित्वे वा नित्यत्वादिनिप्रसङ्गः अनावदस्यस्याऽनित्यत्वलक्षणत्वात्तस्यापि विकारित्ववश्यंभाविनत्वात् । अथ न विकारापस्याऽऽत्मनो भोक्तृत्वमिदं, किं तर्हि? बुद्धिर्द्वयवसितस्याऽध्यस्य प्रतिविम्बोदयन्यायेन संचेतनात्, तथाहि-बुद्धिर्द्वयसंक्रान्तमर्थप्रविम्बकं द्वितीयद्वयणकल्पे पुंस्यध्यारोहति, तद्व भोक्तृत्वमस्य ननु विकारापत्तिः । न च पुरुषप्रतिविम्बमात्रसंक्रान्तावपि स्वरूपप्रयुतिमान् दर्पणवद्विचलितस्वरूपत्वात्, असंवेदत् । यतो बुद्धिदर्पणारूढमर्थप्रतिविम्बकं द्वितीयद्वयणकल्पे पुंसि संक्रामत् ततो व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वेति वाच्यम् । यदि अव्यतिरिक्तमिति पक्षस्तदा तद्वोदयव्यपयोगित्वं पुंसः प्रसज्येत उद्यादियोगिप्रतिविम्बवदव्यतिरिक्तस्वरूपत्वं । अथ व्यतिरिक्तमित्यभ्युपगमस्तदा न भोक्तृता न भोक्तृत्वस्यातस्तस्य कस्यचिद्विशेषस्याऽभावात् । न चार्थप्रतिविम्बसम्बन्धात्तस्य भोक्तृत्वं युक्तमनुपकार्योपकारकयोः सम्बन्धासिद्धेः उपकारकलपनाया अपि भेदाभेदविकल्पतोऽनुपपत्तेः । अपि च-पुरुषस्य दिदृक्षा प्रधानं यदि जानीयात्तदा पुरुषार्थं प्रति प्रवृत्तिर्युक्ता स्यात् नचैवं तस्य जडरूपत्वात्, सत्यपि चेतनावत्सम्बन्धे न पञ्चवन्धवद्व्यन्तात्प्रवृत्तिर्युक्तिमती, यतोऽप्यो यद्यपि मार्गं नोपलभते तथाऽपि पञ्चाविवक्षामसौ वेति तस्य चेतनावस्यात् न चैवं प्रधानं पुरुषविवक्षामवगच्छति तस्याचेतनावस्येन जडरूपत्वात् । न च तयो-नित्यत्वेन परस्परमनुपकारिणोः पञ्चवन्धवत्सम्बन्धोऽपि युक्तः । अथ प्रधानं पुरुषस्य दिदृक्षामवगच्छतीत्यभ्युपगम्यते, तथा सति भोक्तृत्वमपि तस्य प्रसज्येत करणत्वस्य भुजि क्रियावैदिकत्वाविरोधात् । न च य एकं जानाति तेनापरमपि ज्ञातव्यमित्यर्थं न नियमो यतः प्रधानस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वमपि नियतसन्धीति युक्तं वक्तुम्, यतो यदि प्रधानस्य बुद्धिस्वमङ्गीक्रियते तदा पुरुषश्चैतन्यप्रसङ्गो बुद्ध्यादीनां चैतन्यपर्यायत्वात्, यतो यत् प्रकाशात्मतया अपरप्रकाशनिरपेक्षं स्वसंविदितरूपं चकास्ति तत् चैतन्यमुच्यते, तथाहि बुद्धेरपि समस्ति चिद्रूपा सा किमिति न भवेत् । न च यथोक्तबुद्धिव्यतिरेकेणापरं चैतन्यमुपलक्षयाम, यतस्तद्व्यतिरिक्तस्य पुरुषस्य सिद्धिर्भवत् । (सम्म०) । (अत्रत्या विशेषवक्तव्यता 'बुद्धि' शब्दं पञ्चमभागं १३२७ पृष्ठे गता ।) यद्यपि-"पराधीनचक्षुरादयः" इत्याद्युक्तम्, तत्राधीनचित्तशया वा परः साध्यत्वेनाभिप्रेतः, यद्वा-अविकार्यनाध्यायितशयः, आहोस्तिस्सामान्येन चक्षुरादीनां पाराध्यमात्रं साध्यत्वेनाभिप्रेतमिति विकल्पत्रयम् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः स न युक्तः, सिद्धसाध्यतादोषाऽऽप्रातत्वात् यतोऽस्माभिरपि विज्ञानोपकारित्वेनाभ्युपगता एव चक्षुरादयः "चक्षुः प्रतीत्य रूपादि-चोत्पद्यते, चक्षुर्विज्ञानम्" इत्यादिवचनात् । अथ द्वितीयः पक्षोऽङ्गीक्रियते तदा हेतोर्विद्वत्तत्त्वज्ञानो दोषः, विकायुपकारित्वेन चक्षुरादीनां साध्यविपर्येण दृष्टान्ते हेतोर्व्यतिरिक्तव्यतिरेकः । तथाहि-अविकारित्वयतिशयस्याध्यानुमशक्यत्वाच्चक्षुनाराध्याऽनित्यत्वव्यापकारिणो युक्ता नाऽनित्यस्येति कथं न हेतोर्विद्वत्ता ?, यदि पुनः सामान्येन आध्यानाध्यायितशयविशेषमप्राप्य पारा-

र्धमात्रं साध्यत इत्ययं पक्षः कर्त्तृक्रियते तदापि सिद्धसाध्य-
तैव, अक्षुरादीनां विज्ञानोपकारित्वेनेष्टवात् । न च चित्तमपि
साध्यधर्मित्वेनोपात्तमित्यपरस्य तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वमत्रा-
भिप्रेतं, चित्तादिव्यतिरेकिणोऽपरस्याविकारिण उपकार्यत्वा-
सम्भवात्, अक्षुरूपालोक-मनस्काराणामपरचक्षुरादिकदम्ब-
कोपकारित्वस्याऽन्यायप्राप्तत्वात् । विज्ञानस्य वा अनकार-
णकृतोपकाराभ्यासितस्य सहतत्वं कल्पितमधिकदम्बेति वा
त्र साध्ये हेतोरप्यसिद्धता सङ्गच्छते ? । तत्र सांख्योपकल्पित-
चैतन्यरूपः कल्पितचैतन्यरूपस्य नित्यस्यात्मनः कुतश्चित्सि-
द्धिः । तत्र अशुद्धद्रव्यास्तकमतावलम्बितसांख्यदर्शनपरिक-
ल्पितपदार्थसिद्धिरिति पर्यायास्तिकमतम् । सम्प्र० १ काण्ड ३
गाथाटीका । औ० । विशेष० । सूत्र० । आद्या० । स्या० ।

संखडि-संखडि-स्त्री० । संखड्यन्ते प्राणिनो यस्यां सा । अन-
कसत्त्वव्यापिलहेनौ, औ० । आद्या० । जीत० । स्था० ।
आहारावपाकस्थाने, आद्या० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० ।
संस्कृति-स्त्री० । ओदनपाके, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । सं-
खडि इष्टान् न गच्छेत् । दृश० ७ अ० । (संखड्यन्ते प्राणिनः
इति व्याख्या तद्वर्णने च 'भासा' शब्दे पञ्चमभागे १४७
पृष्ठे गतम् ।)

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा परं अद्भजोयणमराए सं-
खडिं नच्चा संखडिपडियाए नो अभिसंधारिजा गमणाए ।
से भिक्खु वा भिक्खुणी वा पाईणं संखडिं नच्चा पडीणं
गच्छे अणादायमाणे, पडीणं संखडिं नच्चा पाईणं ग-
च्छे अणादायमाणे, दाहिणं संखडिं नच्चा उदीणं गच्छे
अणादायमाणे, उईणं संखडिं नच्चा दाहिणं गच्छे अ-
णादायमाणे जत्थेव सा संखडिं भिया । तं जहा-गामंसि वा
नगरंसि वा खेडंसि वा कव्वडंसि वा मडंबंसि वा पट्ठणं-
सि वा आगरंसि वा दोण्डुहंसि वा नेगमंसि वा आस-
मंसि वा सण्णिवंसि वा ० जाव रायहारिंसि वा संखडिं
संखडिपडियाए नो अभिसंधारिजा गमणाए, केवली
बूया-आयाणमेयं संखडिं संखडिपडियाए अभिधारे-
माणे आहाकम्मियं वा उईसियं वा भीसजायं वा की-
यगडं वा पामिबं वा अन्धिज्जं वा अणिसिहुं वा अभि-
हडं वा आहहु दिजमाणं धुंजिजा । (सू०-१३ ×)

'से भिक्खु वे' त्यादि स भिक्षुः परं प्रकपेणाज्ययोजन-
मात्रे क्षेत्रे संखड्यन्ते-विराज्यन्ते प्राणिनो यत्र सा
संखडिस्तां ज्ञात्वा तत्प्रतिष्ठाया नाभिसंधारयत्-न पर्या-
लोचयेत्तत्र गमनमिति । न तत्र गच्छेदिति यावत् ।
यदि पुनर्ग्रामेषु परिपाठ्या पूर्वप्रवृत्तं गमनं तत्र च
संखडिं परिज्ञाय याद्विषयं तद्दर्शयितुमाह-'से भिक्खु
वे' त्यादि-स भिक्षुर्यदि प्राचीनां पूर्वस्यां दिशि संखडिं
जानीयास्ततः प्रतीचीनम्-अपरदिग्भागं गच्छेत्, अथ
प्रतीचीनां जानीयास्ततः प्राचीनं गच्छेत्, एवमुत्तर-
त्राऽपि व्यत्ययो योजनीयः । कथं गच्छेत् ?-अना-

द्वियमाशुः 'संखडिमानाद्वयमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-
यत्रैवासी संखडिः स्यात्तत्र न गन्तव्यमिति, क्वाऽसौ
स्यादिति दर्शयति, तद्यथा-ग्रामे वा प्राचुर्येण ग्रामध-
मोपेतत्वात्, करादिगम्यो वा ग्रामः, नास्मिन् करोऽस्ती-
ति नकरं, धूमिमाकारोपेतं खेटं, कव्वटं-कुनगरं, सर्व-
तोऽर्धयोऽननात्परेण स्थितग्रामं-मडम्बं पतनं-यस्य जलस्य-
लपथयोरन्यतरेण पर्याहारप्रवेशः, आकरः-ताम्रादेरुपचि-
स्थानं, द्रोणमुल्लं-यस्य जलस्थलपथादुभाषापि, निगमा-
वाणजस्तेषां स्थानं नैगमम्, आभ्रमं-यत्तीर्थस्थानं, रा-
जधानी-यत्र राजा स्वयं तिष्ठति, सन्निवेशो यत्र प्रभूता-
नां भाण्डानां प्रवेश इति, तत्रैतेषु स्थानेषु संखडिं ज्ञात्वा
संखडिप्रतिष्ठाया न गमनम् अभिसंधारयत्-न पर्यालो-
चयेत् । किमिति ? यतः केवली बूयात्-आदानमे-
तत्-कर्मोपादानमेतदिति । पाठान्तरं वा 'आययणमे-
यति' आयतनं-स्थानमेतदोषाणां यत्संखडिगमनमिति ।
कथं दोषाणामावयतनमिति दर्शयति-'संखडिं संखडि-
पडियाए' ति-या या संखडिस्तां ताम्-अभिस-
न्धारयतः-तत्प्रतिष्ठाया गच्छतः साधोरवश्यमेतेषां मध्ये
ऽन्यतमो दोषः स्यात्, तद्यथा-आधाकर्म वा औह-
शिकं वा मिश्रजातं वा क्रीतकृतं वा उद्यतकं वा आच्छे-
द्यं वा अनिष्टदं वा अभ्याहृतं वेति, एतेषां दो-
षाणामन्यतमदोषदुष्टं भुञ्जीत, स हि प्रकरणकर्तव्यमभि-
सन्धारयत्-यथाऽयं यतिमेतत्प्रकरणमुद्दिश्येदायातः, तदस्य
मया येन केनचित्प्रकारेण देयमित्यभिसन्धाययाऽऽकर्मादि
विद्ध्यदिति । यदि वा-यो हि लोलुपतया संखडिप्रतिष्ठा-
या गच्छेत् स तत एवाऽऽधाकर्माद्यपि भुञ्जीतति ।

किञ्च संखडिनिमित्तमागच्छतः साधूनुद्दिश्य गृहस्थ एव-
भूता वसतोः कुर्यादित्याह-

असंजए भिक्खुपडियाए खुडियदुवारियाओ महल्लियदु-
वारियाओ कुजा, महल्लियदुवारियाओ खुडियदुवारिया-
ओ कुजा, समआओ सिजाओ विसमाओ कुजा, विस-
माओ सिजाओ समाओ कुजा, पवायाओ सिज्जाओ
निवायाओ कुजा, निवायाओ सिज्जाओ पवायाओ कु-
जा, अतो वा बहिं वा उवस्सयस्स हरियाणि छिंदिय
छिंदिय दालिय दालिय संधारंगं संधारिजा, एस विज्जुग-
यामो सिज्जाए । तम्हा से संजए नियंटे तहप्पगारं पुरेसं-
खडिं वा पच्छासंखडिं वा संखडिं संखडिपडियाए नो
अभिसंधारिजा गमणाए, एयं खलु तस्स भिक्खुस्स० जाव
सया जए (सू०-१३) ति वेमि ।

असंयतः-गृहस्थः स च भावकः प्रकृतिभद्रको वा स्या-
त्, तत्राऽसौ साधुप्रतिष्ठाया कुद्वाराः-सहद्वाराः स-
त्यस्ता महाद्वाराः कुर्यात्, व्यत्ययं वा कार्यापेक्षया कुर्या-
त्, तथा समाः शय्या-वसतयो विषमाः सागारिका-
पातभयात् कुर्यात्, साधुसमाधानार्थं वा व्यत्ययं कुर्या-
त्, तथा प्रवाताः शय्याः शीतभयाज्जिवाताः कुर्यात्, ग्री-
ष्मकालापेक्षया वा व्यत्ययं विषयादिति । तथाऽस्तः-अ-

भ्ये उपाधयस्य बहिर्वा इरितानि क्षिप्वा क्षिप्वा विदार्थं विदार्थ उपाधयं संस्क्रुयात्, संस्तारकं वा संस्तारयेत्, गृहस्थश्चानेनाभिसन्धानेन संस्क्रुयात् । यथैष-साधुः श्र-
ध्यायाः संस्कारे विधातव्ये ' विलुगयामो ' ति-भिर्ग्रन्थः
अकिञ्चन इत्यतः स गृहस्थः कारणे संयतो वा स्वय-
मेव संस्कारयेदित्युपसंहरति, तस्मात् तथाप्रकाराम् अने-
कदोषपुष्टं संखडि विधाय सा पुरःसंखडिः पश्चात्संखडिर्वा
भवेत्, आतनामकरणविधायाऽऽदिका-पुरःसंखडिः, तथा
मृतकसंखडिः-पश्चात्संखडिरिति, यदि वा-पुरः-अग्रतः-
संखडिर्महिव्यति अतोऽनागतमेव यायात्, ज्वसति वा शृ-
हस्थः संस्क्रुयात्, वृत्ता वा संखडिततोऽत्र तच्छेषोपभो-
गाय साधवः समागच्छेयुरिति । सर्वथा सर्वो संखडि सं-
खडिप्रतिष्ठाया नोऽभिसंधारयेत्-न पयोलोचयेद्गन्तव्यक्रिया-
मिति, एवं तस्य भिक्षोः सामर्थ्यं-सम्पूर्णता भिक्षुभाव-
स्य यत्सर्वथा संखडिवर्जनमिति । आचा० २ भु० १ ख०
१ अ० २ उ० ।

अस्य चायमभिसम्बन्धः-इहानन्तरोद्देशके दोषसम्भवा-
त्संखडिगमनं निषिद्धं प्रकारान्तरेणाऽपि तद्व्रतानेव दो-
षानाह-

से एगड्मो अन्नपरं संखडि आसित्ता पिबित्ता छड्डिज
वा वमिज वा झूते वा से नो सम्मं परिणामिज्जा अन्न-
येरे वा से दुक्खे रोगायंके समुप्पज्जिज्जा, केवली ब्रूया-
आयाणमेये । (सू० १४) इह खलु भिक्षुः गाहावर्षहिं
वा गाहावर्षीहिं वा परिवायएहिं वा परिवाइयाहिं वा
एगज्जं सद्धिं सुंडं पाउं भो वड्मिस्सं हुरत्था वा उवस्सयं
पडिलेहेमाणो नो लमिज्जा तमेव उवस्सयं सम्मिस्सीभाव-
मावज्जिज्जा, अन्नमणे वा से मते विपरियासियभूए इ-
त्थिविग्गहे वा किलीवे वा तं भिक्षुं उवसंकमिनु ब्रूया-
आउसंतो समणा ! अहे आरामसि वा अहे उवस्स-
यंसि वा राब्भो वा वियाले वा गामधम्मनियंतियं कहु रह-
स्सियं मेहुअधम्मपरियारखाए आउड्डामो, तं वेवेगईओ
सातिजिज्जा, अकरणिज्जं वेयं संखाए एए आयाणा
(आयातयाणि) संति संविज्जमाणा पच्चवाया भवंति,
तम्हा से संजए नियंटे तहप्पगारं पुरेसंखडि वा पच्छासंख-
डि वा संखडि संखडिपडियाए नो अभिसंधारिज्जा गम-
खाए । (सू०-१४)

स भिक्षुः एकदा-कदाचिद् एकचरो वा अन्यतराम्-काञ्चि-
त्पुरःसंखडि पश्चात्संखडि वा संखडिमिति संखडिभ-
ङ्गम् आस्वाद्य-भुक्त्वा तथा पीत्वा शिखरिणीपुष्पादि
तन्नातिलोलुपतया रसशुद्धयाऽऽहारितं सत् ' छुड्डेज वा ' छडिं
विदध्यात्, कदाचिच्चापरिणतं तद्विशुद्धिं कुयात्, अन्य-
तरो वा रोगः-कुष्टादिकः आतङ्कस्वाशुजीवितापहारी शू-
लादिकः समुत्पद्येत, केवली-सर्वथा ब्रूयात्, यथा एतत्
संखडिभङ्गम् आदानं-कर्मोपादानं वर्तत इति । यथैतदादानं
भवति तथा दर्शयति- ' इहेति ' संखडिस्थानेऽस्मिन् वा

भवेऽमी अपायाः, आमुष्मिकास्तु दुर्गतगमनादयः, कलु-
शयो वाक्यालङ्कारे, भिक्षुणशीलो भिक्षुः स गृहपतिभिल्ला-
यांभिर्वा परित्राजकैः परित्राजिकाभिर्वा सार्द्धमेकचाम्-एक-
वाक्यतया सम्प्रार्थ्य भो-इत्यामन्त्रेण एतानामन्त्र्य चैत-
द्दर्शयति-संखडिगतस्य लोलुपतया सर्वं संभाव्यत इत्यत-
स्तेष्वेतिभिर्ग्रं ' सुंडं ' ति लीधुम् अन्यद्वा प्रसन्नादिकं पातुं
पीत्वा ततः ' हुरत्था वा ' बहिर्वा निर्गल्योपाधयं याचत, यथा
च प्रत्युपसमाधौ विवक्षितमुपाधयं न लभेत ततस्तेभ्योपा-
धयं यत्राऽस्ती संखडिस्तत्राऽभ्यत्र वा गृहस्थपरित्राजिकादि-
भिर्मिथीभाषमापद्येत । तत्र वासावन्त्यमना मत्तो गृहस्थादि-
को विपर्ययासीभूत आत्मानं न स्मरति, स वा भिक्षुरात्मानं
न स्मरेत्, अस्मरणश्चैवं चिन्तयेद्-यथाऽहं गृहस्थ एव,
यदि वा-स्त्रीविग्रहे-शरीरे विपर्ययासीभूतः-अधुपपन्नः क्लीबे
वा नपुंसके वा । सा च स्त्री नपुंसको वा तं-भिक्षुम् उपसं-
क्रम्य-आसन्धीभूय ब्रूयात्, तद्यथा-आयुष्मन् ! अमण ! त्व-
या सदैकान्तमहं प्रापयामि, तद्यथा-आरामं वोपाधये वा,
कालतश्च रात्रौ वा विकाले वा, तं भिक्षुं प्राप्तधर्मैः-विषयो-
पभोगगतैर्व्यापारैर्नियन्त्रितं कृत्वा, तद्यथा-प्रम त्वथा वि-
प्रियं न विधेयं, प्रत्यहमहमनुसर्पणीयेति, एवमादिभिर्नियम्य
प्राप्तान्ने वा कुत्रचिद्ग्रहसि भिक्षुनं-वागपत्यं तत्र भवं मै-
थुनम्-अग्रहेति तस्य धर्मोः-तद्व्रता व्यापारास्तेषां ' परि-
वारणा ' आसेवना तथा ' अउड्डामो ' ति-प्रवर्त्तामहे । इदमुक्तं
भवति-साधुमुद्दिश्य रहसि मैथुनप्राथेनां काचित्कुयात्,
तां चैकः कश्चिद्वाकी वा ' साइज्ज ' ति अभ्युपगच्छेत्,
अकरणीयमेतद् एवं संख्याय-ज्ञात्वा संखडिगमनं न कुयाद्
यस्माद्व्रतानि आयतनानि कर्मोपादानकारणानि सन्ति-
भवन्ति संवीयमानानि प्रतिक्षणमुपवीयमानानि । इदमुक्तं
भवति-अन्यान्यपि कर्मोपादानकारणानि भवन्तुः, यत एव-
मादिकाः प्रत्यपाया भवन्ति तस्मादस्ती संयतो निर्ग्रन्थस्त-
थाप्रकारां संखडि पुरःसंखडि पश्चात्संखडि वा संखडि ज्ञा-
त्वा संखडिप्रतिष्ठाया नाभिसंधारयेद् गमनाय-गन्तुं न पयो-
लोचयेदित्यर्थः ।

तथा-

से भिक्षू वा भिक्षुणी वा अन्नपरिं संखडिं सुच्चा
निसम्म संपहावइ उस्सुयभूएण अप्पाणेणं, धुवा संखडी
नो संचाएइ तत्थ इपेरेयेरहिं कुलेहिं सासुदाणियं एसियं
वेसियं पिंडवायं पडिगाहिता आहारं आहारित्थे, माइ-
ड्डाणं संफासे, नो एवं करिज्जा । से तत्थ कालेण अणु-
पविसित्ता तत्थियरेयेरहिं कुलेहिं सासुदाणियं एसियं वे-
सियं पिंडवायं पडिगाहिता आहारं आहारिज्जा ।
(सू०-१६) ।

स भिक्षुरन्यतरा-पुरःसंखडि पश्चात्संखडि वा भुत्वाऽन्यतः
स्वतो वा निशम्य-निश्चय्य कुतश्चिज्जेतोस्तत्सद्भिमुक्तं स-
म्प्रदावत्युत्सुकभूतेनात्मना । यथा-ममात्र भविष्यत्यमुतभूतं
भोज्यं, यतस्तत्र भूषा-निश्चिता संखडिरस्ति, ' नो संचा-
एइ ' ति न शक्नोति तत्र संखडिप्राप्तं इतरेतरेभ्यः कुलेभ्यः
संखडिरहितेभ्यः ' सामुयाणियं ' ति भैक्षं, किम्भूतम् ?-

एषणीयम् आधाकर्मादिदोषरहितं 'बेसियं' ति केवलर-
जोहरणादिषेष्वाङ्गमुत्पादनादिदोषरहितम्, एवम्भूतं पि-
ण्डपातम्—आहारं परियुद्धाभ्यवहन् न शक्नोतीति सम्ब-
न्धः । तत्र चाऽसौ मादस्थानं संस्पृशेत्, तस्य मादस्थानं
संभाव्येत, कथं ?—यद्यपीतरकुलाहारप्रतिज्ञया गतो, नचासौ
तमभ्यवहन्तुं पूर्वोक्त्या नीत्या, ततोऽसौ संखडिमेव ग-
च्छेत् । एवं च मादस्थानं तस्य संभाव्येत, तस्मात्तैवं कुर्या-
द्—पेडिकासुप्पिकापायमयात् संखडिग्रामगमनं न विद्वध्या-
दिति । यथा च कुर्यात्तथाऽऽह—स भिक्षुः तत्र संखडिनिवे-
शे कालानानुप्रविश्य तत्रैतरेतरेभ्यो गृहभ्यः उग्रकुलादिभ्यः
सामुदायिकं—समुदानं—भिक्षा तत्र भवेत् सामुदायिकम् एष-
णीयं—प्रासुकं वैषिकं—केवलवेषावाप्तं धात्रीपिण्डादिरहितं
पिण्डपातं प्रतिगृह्याहारमाहारयदिति ।

पुनरपि संखडिविशेषमधिकृत्याह—

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा से जं पुण जाणिजा गामं
वा० जाव रायहाणि वा इमंसि खलु गामंसि वा ० जाव रा-
यहाणिसि वा संखडि सिया तं पि य गामं वा जाव० राय-
हाणि वा संखडि संखडिपडियाए नो अभिसंधारिजा
गमणाए । केवली ब्या—आयायमेयं, आइआऽवमाणं सं-
खडिं अणुपविस्समाखस्स—पाएण वा पाए अकंतपुण्वे भ-
वइ, हत्थेण वा हत्थे संचालियपुण्वे भवइ, पाएण वा पाए
आवडियपुण्वे भवइ, सीसेण वा सीसे संधट्टियपुण्वे भवइ,
काएण वा काए संखोभियपुण्वे भवइ, दंडेण वा अट्ठीण
वा मुट्ठीण वा लेलुणा वा कवालेश वा अभियपुण्वेण
वा भवइ, सीओदएण वा उस्सित्तपुण्वे भवइ, रयसा वा
परिसासियपुण्वे भवइ, अणेसखिजे वा परिशुत्तपुण्वे भव-
इ अणेसिं वा दिजमाणे पडिग्गाहियपुण्वे भवइ । त-
म्हा से संजए नियंठे तहप्पगारं आइआवमाणं संखडिं
संखडिपडियाए नो अभिसंधारिजा गमणाए । (सू० १७)

स भिक्षुर्यदि पुनरेवम्भूतं ग्रामादिकं जानीयात्, तद्यथा—
ग्रामे वा नगरे वा यावद्ग्राजधान्यां वा संखडिर्भाष्यति, तत्र
च चरकादयोऽपरं वा भिक्षाचराः स्युरतस्तदपि ग्रामादिकं
संखडिप्रतिज्ञया नाभिसन्धारयेद्ग्रमनाय न तत्र गमनं कुर्यादि-
त्यर्थः । तद्वर्ताञ्च दोषान् स्पष्टैवाह—केवली ब्याह—यथैतदा-
दानं—कर्मापादानं वर्तत इति दर्शयति—सा च संखडिः आकी-
र्णो वा भवेत्—चरकादिभिः सङ्कुला अवमा—हीना शतस्योप-
रुक्तेः पञ्चशतोपस्थानादिति, तां आकीर्णमवमां चातुप्रवि-
शतोऽमी दोषाः, तद्यथा—पादेनापरस्य पाद आक्रान्तो भ-
वेत्, हस्तेन वा हस्तः सञ्चालितो भवेत्, पात्रेण वा भा-
जनेन वा पात्रं भाजनमापतितपूर्वं भवेत्, शिरसा वा शिरः
संधट्टितं भवेत्, कायेनापरस्य चरकादेः कायः सङ्कोभितपूर्वो
भवेदिति । स च चरकादिारुहितः कलहं कुर्यात्, कुपितश्च
तेन दण्डेनारुह्य वा मुष्टिना वा लोष्ठेन वा कपालेन वा साधुर-
भिहतपूर्वो भवेत्, तथा शीतोदकं वा कश्चित्सञ्चेल, रजसा
वा परिघर्षितो वा भवेत् । एते तावत्सङ्कीर्णदोषाः । अवमदो-

षाध्यामी-अनेवणीयपरिभोगो भवेत्, स्नोकस्य संस्कृतत्वात्प्र-
भृतत्वाच्चाधिनाः प्रकरणाकारस्यायमाशयः स्याद् यथा मत्प्रकर-
णमुद्दिश्यते समायातास्तत एतेभ्यो मया यथाकथञ्चि-
द्वैयमित्यभिसन्धिनाऽऽधाकमोचपि कुर्यात्, अतोऽनेवणी-
यपरिभोगः स्यादिति । कदाचिद्वा दात्राऽप्यस्मै दानुमभि-
वाञ्छितं, तत्त्वान्तरस्मै दीयमानमन्तरालं साधुगृहीयात्, त-
स्मादेतान् दोषानभिसम्प्रधार्य संयतो-निर्ग्रन्थस्तथाप्राका-
रामाकीर्णमवमां संखडिं विज्ञाय संखडिप्रतिज्ञया नाऽभि-
सन्धारयेद् गमनायेति । आत्रा० २ भु० १ ख० १ अ० ३ उ० ।
इहानन्तरोद्देशकं संखडिगतो विधिरभहितस्तदिहाऽपि

तच्छेषविधेः प्रतिपादनार्थमाह—

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा ० जाव समाणे से जं पुण
जाणेजा मंसाइयं वा मच्छाइयं वा मंसखलं वा मच्छख-
लं वा आहेणं वा पेहेणं वा हिंगोलं वा संमेलं वा हीर-
माणं पेहाए अंतरा से मग्गा बहुपाणा बहुवीया बहु-
हरिया बहुओसा बहुउदया बहुउत्तिगपणगदगमाद्वियमक्क-
डासंताणया बहवे तत्थ समणमाहणअतिहिक्किणवणीम-
गा उवागया उवागमिस्संति (उवागच्छंति) तत्थाइआ
वित्ती नो पक्खस्स निक्खमणपवेसाए नो पन्नस्स
वायणपुच्छणपरियट्ठणाणुपेहधम्माणुआंगचिंताए, से एवं
नच्चा तहप्पगारं पुरेसंखडिं वा पच्छासंखडिं वा सं-
खडिं संखडिपडिआए नो अभिसंधारिजा गमणाए ।
से भिक्षु वा भिक्षुणी वा से जं पुण जाणिजा मंसा-
इयं वा मच्छाइयं वा ० जाव हीरमाणं वा पेहाए अंतरा
से मग्गा अप्पा पाणा ० जाव संताणया नो जत्थ बहवे
समण ० जाव उवागमिस्संति अप्पाइआ वित्ती पक्खस्स नि-
क्खमणपवेसाए पक्खस्स वायणपुच्छणपरियट्ठणाणुपेहध-
म्माणुओंगचिंताए, सेवं नच्चा तहप्पगारं पुरेसंखडिं वा
० जाव अभिसंधारिजा गमणाए । (सू०-२२)

स भिक्षुः क्वचिद्ग्रामादौ भिक्षार्थं प्रविष्टः सन् यथेवम्भू-
तां संखडिं जानीयात् तत्प्रतिज्ञया नाभिसन्धारयेद् गम-
नायेत्यन्ते क्रिया । यादृग्भूतां च संखडिं न गन्तव्यं तां
दर्शयति—मांसमादौ प्रधानं यस्यां सा मांसादिका तामिति ।
इदमुक्तं भवति—मांसनिवृत्तिं कर्तुकामाः पूणार्थां वा निवृत्तौ
मांसप्रचुरां संखडिं कुर्युः, तत्र कश्चित्स्वजनाविस्तदनुकूप-
मेव किञ्चिन्नयेत्, तच्च नीयमानं दृष्ट्वा न तत्र गन्तव्यं तत्र
दोषान् वक्ष्यतीति । तथा मत्स्या आदौ प्रधानं यस्यां सा
तथा, एवं मांसखलमिति, यत्र संखडिनिमित्तं मांसं क्षिप्त्वा
क्षिप्त्वा शोष्यते शुष्कं वा पुष्कलतमास्ते तत्तथा, क्रिया
पूर्ववत् । एवं मत्स्यखलमपीति । तथा—'आहेणं' ति य-
द्विवाहोत्सकालं वधुप्रवेशे वरगृहे भाजनं क्रियते, 'पेहे-
णं' ति वध्वा नीयमानाया यत्पितृगृहभाजनमिति, 'हिं-
गोलं' ति मृनकभक्तं, यक्षादियान्नाभाजनं वा, 'संमेलं'
ति परिजनसम्मानभक्तं गोष्टीभक्तं वा, तदेवम्भूतां संख-

डि ज्ञात्वा तत्र च केनचित्स्वजनादिना तन्निमित्तमेव किञ्चिद् द्विपमाणं—नीयमानं प्रपद्य तत्र भिक्षार्थं न गच्छेत्, यतस्तत्र गच्छतो गतस्य च दोषाः सम्भवन्ति । तांश्च दर्शयति—गच्छतस्तत्तावन्तरा—अन्तराले तस्य भिक्षोः मार्गः पन्थानो बहवः प्राणाः—प्राणिनः पतङ्गादयो येषु ते तथा, नथा बहुबीजा बहुहरिता बहुवश्याया बहुदका बहुतिष्ठपनकोक्कमुनिकामकैटसन्तानकाः । प्रासत्य च तत्र संखडिस्थाने बहवः भ्रमणप्राणानां प्रतिधुक्पणवनीपका उपागतता उपागमिष्यन्ति तथोपागच्छन्ति च । तत्राकीर्णां वरकादिभिः—वृष्टिः—वर्षेणम् अतो न तत्र प्राणस्य निष्कमण्यप्रवेशाय वृष्टिः कल्पते, नापि प्राणस्य वाचना—प्रच्छना—परिवर्तनाऽनुमेका—धर्मानुयोगविस्तार्यै वृष्टिः कल्पते, न तत्र जनाकीर्णं गीतवादित्रसम्भवाद् साध्यायादिक्रियाः प्रवर्तन्ते इति भावः । स भिक्षुरेव गच्छततापेक्षया बहुदोषां तथाप्रकारां मांसप्रधानादिकानां पुरःसंखडि पश्चात्संखडि वा ज्ञात्वा तत्र—तिष्ठया नामिसन्धारयेद्भ्रमनायेति । साम्प्रतमपवादमाह—स भिक्षुरप्यनि क्षीयां । स्नानोत्थितस्तपश्चरणकथितो वाऽवमोदये वा प्रेष्य दुर्लभद्रव्यादीं वा स यदि पुनरेव जानीयात्—मांसादिकमित्यादि पूर्ववदालापका यावदन्तरा अन्तराले 'से' तस्य भिक्षांगच्छतो मार्गं अल्पप्राणा अल्पबीजा अल्पहरिता इत्यादि व्यत्ययेन पूर्ववदालापकः । तदेवमल्पदोषां संखडि ज्ञात्वा मांसादिशेषपरिहरणसमर्थः सति कारणे तत्प्रतिष्ठयाऽभिसन्धारयेद्भ्रमनायेति । आत्मा ० २ भू ० १ चू ० १ अ ० ४ उ ० ।

संखडिप्रलोकनाय न गच्छेत् । सूत्रम्—

संखडि वा संखडिपडियाति(एतुं) एतए ॥ ४८ ॥

अथाऽस्य सूत्रस्य सम्बन्धमाह—

दुविहाऽजाता उ विहे, वृत्ता ते होज संखडीए तु ।

तत्थ दिया वि न कप्पति, किमु राती एस संबंधो ॥६६१॥

'दुविहे' ति अश्वनि गच्छतां संयमात्प्रविराधनाभेदाद् द्विविधाः प्रत्यपाया उक्ताः, संखड्यामपि गच्छतां त एव प्रत्यपाया भवेयुः अतस्तत्र विहाऽपि गन्तुं न कल्पते, किन्तु रात्रौ, एव सम्बन्धः । अनेन सम्बन्धेनायातस्यऽस्य (सू० ४८) व्याख्या—'संखडि वे' ति बाण्ड्याक कल्पते इत्यादि पदाम्यनुवर्तनीयानि । तद्यथा—न केवलमपचानं रात्रौ वा विकाले वा गन्तुं न कल्पते, किन्तु—संखडिमपि रात्रौ वा विकाले वा संखडिप्रतिष्ठया एतुं—गन्तुं न कल्पते, एव सूत्रसंक्षेपायैः ।

अथ भाष्यकारो विस्तरार्थं विभक्तिपुराह—

संखडिज्जेति आऊ—णि जियायां संखडी स खलु बुद्ध ।

तप्पडिआए ण गम्पति, अन्तत्थ गते सिया गमणो ॥६६२॥

स्मिति—सामस्येन कण्वन्ते—ताडयन्ते जीवानां वनस्पतिप्रभृतीनामाद्यं पि प्राणयैष यत्र प्रकरणविशेषे सा खलु संखडिरित्युच्यते । 'हरेभ्यः' इत्यौणादिक इत्यर्थः, पूर्वोदरादित्वाद्नुस्वारलोपः । तां 'संखडिज्जेति जडिं आऊणि जियाय संखडि' तत्प्रतिष्ठया संखडिमहं गमिष्यामीत्येवंलक्षणया गन्तुं न कल्पते । एवं वृत्तता सूत्रेणैव सूचितम्—अन्यार्थमपरकार्यनिमित्तं संखडिप्राप्तं तस्य संखड्यामपि गमनं स्यादिति ।

रात्रौ व दिवसतो वा, संखडिगमये हवन्तिऽणुव्याया ।

संखडिप्राप्तमेवा, दिवसेहि तत्र पुरिसेहि ॥ ६६३ ॥

रात्रौ वा दिवसतो वा संखड्यां गमने आचारोऽनुज्ञातः प्रायश्चित्तम् । सा च संखडी दिवसेः पुरुषैश्च एका अनेका च भवति ।

इदमेव स्पष्टयति—

एगो एगदिवसियं, एगो ऽखेगाहियं च कुञ्जाहि ।

खेगा व एगदिवसि तु, खेगा व अखेगादिवसि तु ॥६६४॥

एकः पुरुषः एकदिवसिकीं संखडीं कुर्यात्, एकोऽनेकाहिकामेकदिवसिकीम्, अनेके पुरुषाः संभूयेकदिवसिकीम्, अनेके पुरुषा अनेकदिवसिकीं संखडिं कुर्वन्ति ।

एकेका सा दुविहा, पुरसंखडि पच्छसंखडी वेव ।

पुष्पावरधरम्मि, अहवा वि दिसाविभागेणं ॥ ६६५ ॥

एकेका—एकदिवसिकी अनेकदिवसिकी च संखडिः प्रत्येकं द्विविधा—पुरःसंखडी, पश्चात्संखडी च । या पूर्वसूर्ये—पूर्वदिग्बिभागमध्यासंने रवी क्रियते सा पूर्वसंखडी, या पुनरपरसूर्ये सा पश्चात्संखडी । अथवा—द्विविभागेनानयोः पुरःपश्चाद्विभागो विज्ञेयः । या विवक्षितप्रामादेः सकाशात् पूर्वस्यां दिशि भवति सा पूर्वसंखडी, या तु तस्यैवापरस्यां दिशि सा पश्चात्संखडी ।

अत्र प्रायश्चित्तमाह—

दुविहाएँ वि चउगुरु, विसेसिया भिक्खुमादिणं गमये ।

गुरुगादिव जा सपयं, पुरिसेगअखेगादिखारातो ॥६६६॥

द्विविधायामपि अनन्तरोक्तायां संखड्यां गमने चतुर्गुरुकाः एते च भिक्षुप्रभृतीनां तपःकालविशेषिताः, भिक्षास्तपसा कालेन च लघवः, वृषभस्य तपसा लघवः, उपाध्यायस्य कालेन लघवः, आचार्यस्य तपसा कालेन च गुरुवः । अथवा चतुर्गुरुकमादी कृत्वा एकानेकपुरुषकृताकानेकदिवसिकसंखडीषु रात्रौ गच्छतः स्वपदं यावत् वेदितव्यम् । तद्यथा—भिक्षुरेकपुरुषकृतमेकदिवसिकीं संखडिं प्रजति चतुर्गुरुवः, एकपुरुषकृतानेकदिवसिकयां बद्धलघवः, अनेकपुरुषकृतानेकदिवसिकयां क्षेदः, एवं भिक्षुविषयमुक्तम् । वृषभस्य बद्धलघुकादारब्धं मूलं, उपाध्यायस्य बद्धगुरुकादारब्धमनवस्थायं, आचार्यस्य क्षेदादारब्धं पाराशरिके निष्ठामुपयाति ।

प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमेवाह—

आयरियगमणें गुरुगा, वसमाण असारखम्मि वउलहुगा दोएह वि दोषि वि गुरुगा, वसमपलातरेते सुद्धा ॥६६७॥

आचार्यस्य संखड्यां गच्छामि इति वृषभस्य आचारो गुरुवः, तमेवं वृषभं वृषभा न वारयन्ति चतुर्लघुकाः । अथाचार्येण संखडीं प्रजाम इत्युक्ते वृषभा अपि प्रजाम इति भवन्ति ततो द्वयोरपि वृषभाचार्ययोः आचारो मासाले द्वयेऽपि गुरुकाः कर्तव्याः, वृषभाणामपि चतुर्गुरुका भवन्तीति भावः । अथ वृषभैर्वीरिता अन्याचार्या बलमौडिकया गच्छन्ति ततस्ते आचार्याः प्रायश्चित्ते लग्नाः । इतरे वृषभास्तु शुद्धा न प्रायश्चित्तमात्रं इति ।

सर्वेसि यमये गुरुगा, आयरियअवारणे भवे गुरुगा
बसमे गीतागीए, लहुगा गुरुगा य लहुगो य ॥६६८॥

यदि सर्वेऽपि साधवो भणन्ति संखड्यां गच्छन्म इति तत-
स्तेषां बत्वारो गुरुकाः, आचार्यस्ताव वारयति ततो गुरु-
काः । वृषभो न वारयति चतुल्लेखः, गीतायो भिन्नु न वार-
यति लघुको मासः ।

एगस्स अयेगाण व, छंदेण पहाविया तु ते संता ।

वत्तमवर्णं सुखा, नियत्तणे होति चउगुरुगा ॥ ६६९ ॥

एकस्याऽऽचार्योद्वरेनेकेषां वा बहुनां छंदेनाऽभिप्रायेण ते
संखड्या उपरि प्रधाविताः सन्तो वृत्तां वा संखडि भुम्भा
यदि निवर्त्तन्ते ततश्चतुर्गुरुका भवन्ति ।

वेलाए दिवसेहि, वत्तमवर्णं निसम्म पक्षेति ।

होहिइ अमुगं दिवसे, सा पुण अन्नम्मि पक्खम्मि ॥ १००० ॥

वेलाया दिवसैषां प्रतिनियतां संखडी भुत्वा प्रस्थिताः, गच्छ-
न्निष्प्राप्त्याराले भुताः, यथा—सा संखडी वृत्ता—समासा, अ-
वृत्ता वा अन्यस्यां बलायामन्यस्मिन् दिवसे भाविनी एवं वृत्ता-
मवृत्तां वा निश्चय-भुम्भा प्रत्यायान्ति-प्रतिवर्त्तन्ते । यथा
कौशिकपि साधुभिः भुतम्—यथा अनुकपुदे पूर्वाह्णवेलायां सं-
खडिर्विष्यति ततस्ते पात्राण्युदग्राह्य तस्यां गन्तुं प्रस्थिताः,
अपमन्तराले च तैः भुतम्—अतिकांता संखडी वा आकाशि-
तं यथा नाऽपि तत्र वेला एवं भुत्वा प्रतिनियन्ते । दिवसम-
धिकृत्य पुनरित्यं 'होहिइ' इत्यादि पञ्चाङ्गमाकाचिन् प्रामे स्थि-
तैः भुम्भम्—अनुकप्रामे अनुकदिवसे पञ्चमीप्रभृतिक संखडी
भविष्यति, इत्याकप्ये ते प्रामे प्रस्थिताः, तत्र गच्छन्निष्ठन्तरा
भुतम्—यथा वृत्ता सा संखडी न भविष्यति स । कथमन्यथा—
'सा पुण अन्नम्मि पक्खम्मि' सित्यस्यां पञ्चम्यां भाविनी
संखडी साधुभिः भुता सा पुनरन्यस्मिन् अतीते अनागते
वा पक्षे भूता वा भविष्यति च, न तत्पक्षवर्त्तनीति भावः ।

अथ संखडी कथं कुत्र वा भवतीत्युच्यते—

आदेसो सेलपुरे, आदाणउडाहिया य मीहमाए ।

तोसलिविसए विषव-यडाह तह होति गमणं वा ॥ १००१ ॥

आदेशः—संखडिविषये दृष्टव्यः—तोसलिविषये शैलपुरे नगरे
अचित्तडागे नाम सरः । तत्र वर्षे वर्षे भूयान् लोकोऽप्रादिकां
महिमां करोति । तत्रादृष्टवगाहिमादिधान्यस्यादानं प्रह-
णं कार्यमातव्यं कोऽपि लुब्धो गन्तुमिच्छति । ततः स गुरुणं
विज्ञापनां संखडिप्रणयार्थं करोति । आचार्यो वारयति तया-
ऽपि यदि गमने करोति ततस्तस्य प्रायश्चित्तं दोषाश्च वक्त-
व्याः । इति पुरातन्गाथासमासायैः ।

अथैनामेव विवृणोति—

सेलपुरे (इ)सि तलाग—म्मि होति लडाहियामहामहिमा ।

कौमलेमेत्तपभासे, अन्वुयपाईणवाहम्मि ॥ १००२ ॥

तोसलिवेशैलपुरे नगरे अचित्तडागे सरसि प्रतिवर्षं महता
विच्छन्नाप्रादिकाया महती महिमा भवति । तथा कुसुल-
वैप्रनाम्नो वायस्यस्तरस्य यात्रायां भद्रकल्परिसरवर्ती
भूयान् लोकः संखडि करोति । प्रभासे वा तीर्थं अर्चये वा पर्व-
द्वयाभायां संखडिः क्रियते । प्राचीनवाहः सरस्वत्या सम्बद्धः
पूर्वदिर्गामनुकप्रवाहः, तत्रानन्दपुरवास्तव्या लोको ग—

त्वा कथाविभवं शरदि संखडि करोति । पञ्चमादिषु
कोऽप्युत्कृष्टव्रज्यलुब्धो गुरुन् संखडिगमनार्थं विद्वपयति ।
गुरुषो वृषते—आर्य ! न कल्पते संखडि गन्तुम् ।

ततोऽसौ मायया प्रवीति—

अथि य मे पुव्वदिह्वा, विरदिह्वा ते अवस्सदहुव्वा ।

मायागमये गुरुगा, त्वेव गामाऽण्णुगामम्मि ॥ १००३ ॥

सन्ति मे पूर्वदिहः—पूर्वपरिवृत्ताः सुहृदाव्यस्ते च विरदिहः
प्रभूतकालतस्तेषां मिलितानामप्रवृत्ति भावः । अत इदानी-
मवश्यं दृष्टव्यास्ते मया; एवं मायया गुरुन् आपृच्छव यदि
यच्छति तदा गुरुको मासः । प्रामानुप्रामेऽपि विहरतां संख-
डि भुत्वा गच्छतां तथैव मासगुरुकम् ।

इदमेव व्याचष्टे—

गामाणुगामियं वा, रीयंता सो उ संखडि तुरियं ॥

छहेति वसतिक्कले, गामं तेसि पि दोसा तु ॥ १००४ ॥
प्रामानुप्रामिकं वा रीयमाणा—विहरन्तः काऽपि प्रामे संख-
डि भुत्वा ये त्वरितं गच्छन्ति, सति वा भिक्षाकाले तं ग्रामं
परित्यजन्ति, परित्यज्य च संखडिप्रामे गच्छन्ति तेषाम-
पि दोषा वक्ष्यमाणा भवन्ति ।

गन्तुमणा अन्नदिंसि, अन्नदिंसि ते वयंति संखडिनिमित्तं ॥

मूलगामे अण्णिय-वसमा गच्छन्ति तदुद्गाए ॥ १००५ ॥
भिक्षाचर्यायामन्यस्यां दिशि गन्तुमनसः संखडि भुत्वा—
तन्निमित्तमन्यस्यां दिशि व्रजन्ति, मूलग्रामे तथैव संखडि-
हतांगच्छन्ति ।

एतेषु सर्वेष्वपि गमनप्रकारेषु दोषानुपदिश्येयिकुराह—

व्गाहि अण्णेगाहिं, दिवा व सत्ते व गंतुमडिसिद्धं ।

आणादिणो य दोसा, विराहणा पणियत्ते य ॥ १००६ ॥
एकाहिकीमनेकाहिकीं वा तां संखडि गन्तुं दिवा रात्रौ
प्रतिपक्षम्, यदि गच्छति ततः अन्नप्रदयो दोषाः, विराधना
च संयमद्वयविषये पथि वर्षमानानां तत्र प्राप्तानां च भवति ।

तत्र पथि वर्षमानान्दं भवकोषनमिषिचुराह—

मिच्छते उडाहो, विराहणा होति संजमायाम् ।

रीयादि संजमम्मि य, छकायअचक्खुविसपम्मि ॥ १००७ ॥

संखडि गच्छतः साधून् दृष्ट्वा यथा भद्रका मिथ्यात्वे स्थिर-
तरा भवेयुः, उडाहो भवेत् । तथा संयमद्वयविराधना भ-
वति । संयमविराधना रात्रौ गच्छन् ईश्वरिसमितीने शोध-
यति, अचक्षुर्विषये च गच्छतां षट्कायविराधना । आत्म-
विराधना तु पुरस्ताद्वक्ष्यते ।

अथ मिथ्यात्वोद्वाहद्वारे व्याचष्टे—

जीहादोसनियत्ता, वयंति लहेति तजिया भोजे ।

थिरकरणं मिच्छते, तप्पक्खिवखोभणा चैव ॥ १००८ ॥

लोको भूयात्—अहो अमी भ्रमणा जिहादोसनियत्ता—रस-
वृद्धिरहिता अपि कलैर्बलवणकादिभिराहारैस्तर्जिताः सन्तः
प्रातर्भोज्यायै—संखडिहतांगच्छन्तीत्युडाहो भवेत् । तथा यथै-
तदमीषामसत्यं तथा अन्यदपि मिथ्यामूलपेतमिति मिथ्यात्वे
स्थिरीकरणं भवति । एवं च तत्प्राप्तिका साधुमागिनः आच-
कास्तेषां बोभणा मिथ्याद्विभिः सम्यक्त्वावकाशना भवति ।

अथाऽऽत्मविराधनामाह—

वाले तेणे सह सा—वते य विसमे य खाणुकटे य ।

अकम्हौ मयत्तसमुत्था, रतेमादी भवे दोसा ॥१००६॥

रात्रौ संखडिगमे व्यालः—सर्पस्तेन दृश्यते । स्नेहपकरण-
मपद्रियते, श्वापदैः सिंहादिभिरपद्रियते, विषमे च निम्नो-
क्ते प्रपतेत् । ख्याणुना वा कण्टकेन वा बिधेयते । अकस्मा-
द्भयं वा स्वयमात्मसमुत्थं भवति । रात्रावेवमादयो दोषा भ-
वेयुः । एवं तावत्पथि गच्छतां दोषा अभिहितः ।

अथ तत्र प्रार्थनामाह—

वसहीए जे दोसा, परउत्थियतज्जाएँ विलधम्मे ।

आतोऽजगीतसहे, इत्थीसहे य सविकारे ॥ १०१० ॥

वसतेः सम्बन्धिनो ये आधाकम्मादयो दोषास्ते लगन्ति,
परतीर्थिकाश्च तत्र गनानां तर्जनां कुर्वन्ति । विलधम्मो नाम
एकस्यामेव वसतो गृहस्थैः समं संवासः तत्रैकत्रावस्थाने
तत्र संखडं स्यात् । तत्र च संखड्यामातोऽघीतशब्दान् स्त्री-
शब्दान् च सविकारान् भूत्वा अशब्दादविरतिकाः अलंकृताः
दृष्ट्वा स्मृतिकरणादयो दोषाः । इति द्वारगाथासमासार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव विबुधोति—

आहाकम्मियमादी, मंडवगादीसु होति अमणुखा ।

रुक्खे अम्भावास, उवरीं दोसे परूविस्सं ॥ १०११ ॥

संखडीवर्ती दानश्रद्धो यथाभद्रको वा साधूनां निमित्तमा-
धाकर्मिकान् कारयेत् । आदिशब्दाद्यावन्ति काविपरिग्रहः ।
तेषु मण्डपेषु आदिशब्दाद्यर्पणकुटीप्रभृतिषु डाले—अवकाशे
वा वसन्ति, तत्र वसतां ये दोषास्तानुपरिग्राहस्मिन्नैव सूत्रे
प्रकुर्यादियमि ।

परतीर्थिकद्वारं भजनाद्वारमाह—

इंदियडुंडे मा किं—चि देह मा थे डहेज साहूणं ।

पेहासोभादीसु य, असंखडं हेतुवादी य ॥ १०१२ ॥

संखडीं भूत्वा शाक्यशैवभागवतादयः परतीर्थिकाः समा-
धातास्ते साधून् तर्जयन्त इत्थं भुवते इन्द्रियपदा—मुखया अ-
ग्नी संखडिप्राताः भ्रमणाः मा किञ्चित् भूत किमप्यमीषां स-
म्मुखं विकल्पं भाषणीयं (ये) युष्मान् अग्नी तपस्विन आकु-
ष्टाः सन्तः शापेन वहेयुः, एवं तर्जनामसहमाना अपरिणृता-
स्तेस्सह संखडं कुर्युः । तथा प्रेक्षा—प्रत्युपेक्षणां कुर्वतो दृष्ट्वा
शोभां वा स्वल्पकलुषादिना पानकेन विधीयमानां दृष्ट्वा आ-
दिशब्दान्—संयतभाषया भाषमाणान् भूत्वा परतीर्थिका
उड्डाकान् कुर्वन्ति । तत्र तथैव संखडं भवेत्, हेतुना वा ते
परतीर्थिका वादं मार्गयेयुः । बटरशिरःशेखरा पते न किमपि
जानन्तीत्यादि ।

विलधर्मद्वारमाह—

सिंगारेण थ दिक्षा, न य तुम्हं पतिगी सभा एसा ।

अतिवहुओ ओगासो, गहितेव तु सो कलह एवं ॥ १०१३ ॥

एवं साधारणे सभादौ पिण्डीभूय साधवो गृहस्थाश्च यथेक-
त्रावतिष्ठन्ते स विलधर्मः, तेन वसतां साधुभिः प्रभूतेऽव-
काशे मिलिते सति गृहस्थाः भुवते—भो भ्रमणाः । एषा सभा-तुम्हं न शृङ्गारेण वृत्ता, उदकेन वा कल्पेति भावः । न च
न वयं वैत्रिकी—पितृपरम्परागता । अतः किं नु नाम अतिव-
हुकोऽवकाशस्त्वया गृहीतः, एवं कलहो भवति ।

तत्थ य अतिवुडेंतो, संविहो वा छिवेज इत्थीओ ।

इच्छमणिच्छे दोसा, भुत्तमभूये य फासादी ॥ १०१४ ॥

तत्र वनादौ कोऽपि साधुरतिगच्छन्निगच्छन् वा समु-
पविष्टो वा स्त्री स्पृशेत्, तत आत्मपरोभयसमुत्था दोषाः ।
तत्र च यदि नाम विरतिकां प्रतिसेवितुमिच्छति तदा
संयमविराधना, अथ नेच्छति ततः सा उड्डाहं कुर्यात् । स्त्री-
णां च स्पर्शादिषु तथा आतोऽघीतशब्दान् स्त्रीसम्बन्धिन-
श्च हसितकृजितादिशब्दान् भूत्वा भुक्ताभुक्तसमुत्था दोषाः ।

भूयोऽपि दोषदर्शनार्थमाह—

आवासगसज्झाए, पडिलेह्येँ डुंजणे य भासाए ।

वीयारे गेल्ले, जा जहि आरोवणा भणिया ॥ १०१५ ॥

आवश्यकं स्वाध्याये प्रत्युपेक्षणायां भोजने च भाषायां
विचारे ग्लानत्वे च या यत्रारोपणा भणिता सा तत्र ज्ञा-
तव्येति द्वारगाथासमासार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव प्रतिपदं विबुधोति—

आवासगं तत्थ केरन्ति दोसा,

सज्झाएँ एमेव य पेहणम्मि ।

उड्डुं वारेंतमवारणे य,

आरोवणा ताण्णि अकुव्वतो जा ॥ १०१६ ॥

तत्र गृहस्थैः सह वसन्तो यथावश्यकं स्वाध्यायं वा कु-
र्वन्ति तदा ते कर्णकटुका नाम एत इति गमयन्ति, उड्डाका-
न्वा कुर्वन्ति, एवमादयो दोषाः । प्रत्युपेक्षणायामप्येवमोड्ड-
ाकान् कुर्वन्ति । यदि वार्यन्ते अन्यकुलेः सह संखडं कुर्युः ।
अथ न वार्यन्ते ततो भगवत्प्रवचनस्य भक्तिः कृता न स्यात् ।
अथैतदोषभयादावश्यकदीर्घा न कुर्वन्ति ततस्ताम्यकुर्वन्तो
या काश्चिदारोपणा सा प्रहृष्टा । तद्यथा—कायोत्सर्गं न
करोति, बन्धनं न ददाति स्तुतिप्रदानं न करोति, स्वपौर्ण्यं
न करोति, सर्वेष्वपि मासलघु । अर्धपौर्ण्यं न करोति मास-
गुरु । जघन्यमुपधि न प्रत्युपेक्षते रात्रिभिवषण्णकम् । मध्यमे
न प्रत्युपेक्षते मासलघु । उत्तरे न प्रत्युपेक्षते चतुर्लघु ।

तथा—

जं मंडलिं भज्जइ तत्थ मासो,

गारत्थिभासासु य एवमेवं ।

चत्तारि मासा खलु मण्डलीए ,

उड्डाहोँ मासासमिए वि एवं ॥ १०१७ ॥

भोजनं कुर्वन् सागारिकमिति मत्वा यत् मण्डलीं
भनक्ति तत्र मासलघु, अगारस्थभाषासु भाष्यमाणसु एव-
मेव मासलघु । अथैतन्नायश्चित्तभयामण्डल्यां समुद्दिश-
न्ति तदा चत्वारो मासलघवः । उड्डाहश्च प्रवचनोपपातो
मण्डल्यां समुद्देशेन भवति । एवं भाषासमितेऽपि मन्तव्यम् ।
संयतभाषया भाषमाणस्य चत्वारो लघुमासा भवन्तीति
भावः ।

बोधे बधे गंधयुते अभावे,
विचस्स दम्भारमताश्च दोसा ।

अभावात्सङ्गोपगमा ब दोसा,
करंत कुम्भं परितान्वादी ॥ १०१८ ॥

विचारभूमी गतानां स्तोके—स्वल्पे धने—कलुषे गन्धयुते
दुर्गन्धिनि द्रवे अभावे वा सर्वथैव द्रव्यस्य दोषा अवलंबा-
वमङ्गपानप्रतिषेधादयो भवन्ति । तथा पुरुषादीनामापाते-
संश्लोके संज्ञा-कायिकी वा कुर्वति तदा तद्वत्ता दोषाः । यथा
पीठिकायां विचारकल्पिकद्वारे उक्तास्तथा द्रव्यस्याः । अथैत-
दोषभयात् कायिकी वा संज्ञा वा न करोति किं तु धारयति
तदा परितान्वादिः समुच्छादयो दोषाः ।

गिलाबतो तत्पऽतिशृङ्गयोगे,
उच्चारमादीन् तु संनिरोधा ।

अगुत्तसेजासु ब सखिवासा,
उड्डाई कुम्बन्ति मकुम्बतो य ॥ १०१९ ॥

तत्र संक्षेपामुक्तद्वयलोभाद्विमात्रभोजने, यद्वा-सा-
गारिकाकीर्णतया तत्रोच्चारमादीनां सखिरोधात् ग्लानो भवेत् ।
अथवा-अगुत्ता—असंयुता याः शय्या-वसत्यस्तासु स-
खिवासात् ग्लानत्वमुपजायते । प्रतिभयशीतलतया भङ्गस्या-
जीर्यमायत्वात् । स च ग्लानो यदि तत्रोच्चारप्रभवणादि
करोति तदा सागारिका उड्डाई कुर्वुः । अथ न करोति प-
रितान्वाद्यो दोषाः ।

अथैतदोषभयात् ग्रामाद्विर्हसन्ति ततः को दोषः
स्यादिति प्रश्नावकाशमाशङ्क्याह—

बहिता य रुक्खमूले, अकाया साणेतत्थपडिणीए ।

मनुं-मणविउम्बण, वाहणजाये सतीकरणं ॥ १०२० ॥

ग्रामादेर्विर्हृष्टमूले आकाशे वा पृथिवीकायः-सखिचरजः-
प्रयुक्तिका, अकायः-जेहकणिकविस्तेजस्कायो-विद्युदादि-
र्वायुकायो-महावातादिर्विषयस्तेषां कायो-विर्वाहितवृक्षसङ्गतः
अल्पफलादिः प्रसकायो-वृक्षनिभितर्ह्मिन्निद्रादिरूपः सम्भव-
ति, एते वदकायास्तत्र तिष्ठतां विराज्यन्ते । असंयुते च तत्र-
ख्यानां भाजनमपहरेषुसेना उपज्ज्वेषुः । प्रत्यनीका वा विजने
मत्वा हन्याद्वा मारयेद्वा । तथा मत्ता-मदिरामद्वभाविताः
उम्भसा-मग्मयोममादयुक्ता-विट्टा इत्यर्थः, ते विकुम्बणां भूष-
णादिभिरलङ्कारैश्च विधाय तत्रागच्छन्ति । बाह्यानि-हस्त-
म्भादीनि यानानि-शिथिकारयादीनि तानि दृष्ट्वा भुक्तभोगि-
नां स्थितिकरणम् । अमुक्तभोगिनां तु कौतुकमुपजायते इति
निर्दुक्किगायासमासार्थः ।

अथैवामेव विबुधोति—

मा होज भंतो इति दोसजालं,
तो जाति दूरं बहिरुक्खमूले ।

अञ्जुजमाये तहि गंतुकाया,

अवाउडे तेबसुये य ऽजेगे ॥ १०२१ ॥

ग्रामाभ्यन्तरे वसतामित्यनन्तरोक्तं दोषजालं मा भूदित्यभि-
सम्भाय ततो ग्रामाद्विर्हरे वृक्षमूले याति, तत्र वा भुष्यमा-

ने अन्याप्रियमात्रे प्रवेष्टे पूर्वोक्तमीत्या वदपि काया विरा-
ज्यन्ते । अवाउडे च तत्र स्तेनाः श्वानश्चानेके उपद्रवं वि-
वधति ।

उम्भत्तगा तत्थ विचित्तवेसा,

पदंति चित्ताभिधया बहुवि ।

कीलंति मत्ता य अमत्तगा य,

तत्थित्थिपुंसा सुभलंकिता य ॥ १०२२ ॥

यत्रोद्याने उम्भत्ता विचित्रवेसा विविधवस्त्रादिनेपथ्य-
धारित्यभिन्नाभिनया नानाप्रकारहस्ताद्यभिनया बहूनि शृ-
ङ्गारकाव्यानि पठन्ति । तथा मत्ता अमत्ता वा तत्र स्त्रीपुं-
साः सुष्ठु वस्त्राभरणैरलंकृताः सन्तः क्रीडन्ति ।

आसे रहे गोरहणे य चिषे,

तत्थामिळ्ळा उ गये य केइ ।

विचित्तरूपा पुरिसा लखंता,

हरंति चित्ताणि विक्रोवियाणं ॥ १०२३ ॥

तत्रोद्याने केचित्पुरुषा अभ्यान् अपरे रथान् तद-
न्ये गोरथकान्—कङ्काडकान् केचित्चित्राणि नानाप्रकारा-
णि युष्ण्यादीनि यानानि डगडानि च यानविशेषरुपाण्यधिक-
डाः सन्तो विचित्ररूपाः पुरुषाः भेष्टिपुत्रादयो लालन्तः
क्रीडन्तो विक्रोविशानामगीतार्थानां चित्तानि हरन्ति ।

ततश्च भुक्ताऽभुक्तसमुत्था दोषाः—

साामाद्वसदसण्वावडण्ण ,

विप्पस्सता तेसि परेसि मोक्खे ।

तत्थित्थिऽपातम्मि समंततेण्ण,

भिक्षाविचारदिदु दुप्पयारं ॥ १०२४ ॥

समृद्धया—वस्त्राभरणादिकपया समिति सामस्येन यद्-
शनमवलोकनं तत्र व्यापृतन इदं पश्यामि इदं च पश्यामीति
व्याप्तिस्त्वेतस्मां सदा तेषां परेषां भेष्टिप्रभृतीनां यानवाह-
नादीनि मुक्त्वाणि विविधमनेकप्रकारं पश्यतां स्वार्थयोः
परिमन्थः कृतः स्यादिति शेषः । तत्र च स्त्रीपु-
रुषैः समन्ततः ‘अपाते’ देशीपदत्वात् आकर्षे भिक्षायां
विचारभूमी आदिशब्दाद्विकारभूमादी च दुष्पचारं भव-
ति, यत एते दोषाः अतः संक्षेपा न गन्तव्यम् ।

अथ परः ग्राह—

दोसेहिं एत्तिएहिं, अगेपइता येव लुगिगमी अम्हे ।

गेपइतासु य ङ्गातु य, य य दोस जहा तथा सुखसु ॥ १०२५ ॥

संक्षेपगमने यावन्त एते वद दोषा उक्ताः एतावन्निः कथं
संक्षेपभङ्गमनुष्ठाना एव गच्छामः, ततो न कार्यमस्माकं
प्रादिमव्यासनेन । स्वरिदाह—कथं संक्षेपभङ्गे पृष्टीमो वा
भुज्जमे वा नच दोषाः पूर्वोक्ता यथा भवन्ति तथाऽभिधी-
यमानं शृणु । इयं पुरातनी गाथा ।

अथैवामेव व्याख्यानयति—

अपरिगणित अञ्जुये, जति दोसा एत्थिया पसजंती ।

इत्थं गते सुविहिता, वसंतु रेभे अयाहारा ॥ १०२६ ॥

परः ग्राऽऽह—अपरिगृहीते अमुक्तेऽपि च संक्षेपभङ्गे यद्ये-

तावन्तो दोषाः पथि गच्छतां प्रामादमये बहिष् तिष्ठ-
तां भवन्ति ; तत इत्थमेवं व्यवस्थितं सम्प्रति सुविहिता
अनाहाराः सन्तोऽरण्ये वसन्तु ।

गुरुराह—

होर्हिंति न वा दोसा, ते जाण जिणो ए चेव छउमत्थो ।

पाणियसइण उवा—इणओ से वेभलो मुयति ॥१०२७॥

हे नोदक ? नायं नियमाः, यत्-संखडि गच्छतामवश्यमन-
न्तरोक्ता दोषा भवन्ति, कारणे यतनया गच्छतस्तेषामस-
म्भवात् । ततस्ते दोषा भविष्यन्ति वा न वेत्येतत् जिनों-
हिनैव क्षणस्था भवाद्दशा वेति, अतो यदुक्तं भवता इत्थं
गते सुविहिता अरण्यं गत्वा वसन्तु तदेतद्भानविजु-
स्मितम् । यतः पानीयशब्देनोपाह्वो वा विदुः, मूर्खो मुञ्च-
ति, यो मूर्खो भवति स एवं मुञ्चतीति भाषः । एवं भवानपि सं-
खडिगमनमात्रे दोषोपदर्शने श्रुत्वा यदेवं प्रामादीन् परित्यज्य
अरण्यं वासमभ्युपगच्छति, तसे नमदुश्चक्रवर्ति इदम् ।

अपि च—

दोसे चेव विमग्गह, पुण दोसितेण णिचमुज्जुत्ता ।

ण हि होति सप्पलोद्धी, जीवितुकामस्स सेताए ॥१०२८॥

हे गोदक ! गुणद्वयित्वेन सूर्यं नित्यमुपगृह्णाः सन्तो गुणा-
न्वेषणबुद्ध्या दापानेव विमर्गयथ न गुणान् । भवन्ति तद्वशा
आपि केचिद्दिग्भ्रमं जगति ये दापानेव केवलान् पश्यन्ति न
गुणानियदम् । उक्तं च—“गुणोच्छ्रिते सत्यपि स्वप्रभूते, दोषेषु
यत्नस्तु महान् खलानाम् । क्रमलकः कलिवने प्रविश्य, प्रती-
कान् कण्टकजालमेव ॥१॥” यतो न हि—नैव सर्पलुब्धिः सर्प-
प्राहकत्वं जीवितुकामस्य पुरुषस्य श्रेयसे भवति, किन्तु प्र-
त्युत मग्नाय । एवं भवतोऽपि संयमगुणान्वेषणबुद्ध्या
अरण्यवसनम् ; तत्र श्रेयसे सम्पद्यते, प्रायुताद्वाभावनात्-
ध्यानादिपरिणामसम्भवात्कन्दमूलकलादिभक्षणश्ला तस्यैव
संयमस्यापघातं जनयति ।

आह यथावे ततो निरूप्यतां कथमत्र दोषा भवन्ति कथं
वा न भवन्तीत्युच्यते—

भसति उ चेव गमथे, इति दोसा दप्पतो य जहि गंतुं ।

कमगहणभुंजणे य, न होति दोसा अदप्पेण ॥ १०२९ ॥

अत्यंतऽत्र प्रतिषेधनम्—यद्यप्य व्याकुट्टिकया संखड्यां गच्छ-
ति द्रुपतश्च गुरुरलानादिकारणाभावेन यत्र गत्वा शृङ्गाति
भुङ्क्ते वा तत्राऽनन्तरोक्ता दोषा भवन्त्याः । अथ क्रमेण
शृङ्गपरिपाट्या संखडिशृङ्गे प्राप्तः, ततस्तत्र ग्रहणं भोजनं वा
कुर्वाणस्य न दोषा भवन्ति । अदप्येण वा पुष्टालम्बनेन सं-
खडिप्रतिष्ठायाऽपि गच्छतो न दोषा भवन्ति ।

इदमेव भाषयति—

पडिलेहियं च खेत्तं, पंथे गांमे य भिक्खवेलाए ।

गामाणुगामियम्मि य, जहि पायोर्गं तर्हि लभते ॥१०३०॥

मासकल्पस्य वर्षावासस्य वा योग्यं क्षेत्रं प्रत्युपेक्षितं
गन्तुं प्रस्थितानां पथि मार्गे वर्तमानानां यद्वा तस्मिन्नेव प्रा-
प्ते प्राप्तानां संखडिरुपस्थिता । उभयत्राऽपि यदि भिक्षावे-
लायां भक्षणं प्राप्यते तदा कल्पते गन्तुम् । प्रामाऽनुप्रा-
मिकेऽप्यनियतविहरतां यत्र भिक्षावेलायां प्रायोग्यं प्राप्यते
तत्र प्रहीतुं लभते नान्यत्रेति ।

१५

अथैनामेव गाथां व्याचष्टे—

वासाविहारखेत्तं, वसंताणंऽतरा जहिं भोजं ।

अच्छादितानां तर्हि, भिक्खमण्डतानां कप्पेजा ॥ १०३१ ॥

वर्षाविहारो नाम वर्षावासस्तथायोग्यं क्षेत्रं व्रजतामन्तरा
पथि यत्र भोज्यं—संखडी भवति । आह बृहस्पति—“भोज्यं
वा संखडि स्ति वा पण्डितं” तत्र प्रामादावस्थायं स्थितानां सा-
धर्म्यं स्थितानां न तु संखडिनिमित्तं शृङ्गपरिपाट्या च भिक्षा-
मटनां संखडि गत्वा भक्षणं प्रहीतुं कल्पते ।

कुत इति चेत्तुच्यते—

नऽस्थि पवत्तणदोसो, पडिवाडी पडित मो ण वाइष्ठा ।

परसंसदं अविलं—विषं च गेपहंति अणिसप्पा ॥१०३२॥

नास्ति तत्र संखड्यां गमने प्रवर्त्तमाना दोषाः ; परिपाट्या
पतितं—प्रासाधसरं यतस्तत्र भक्षणं शृङ्गाति न तदेवैकं शृङ्ग-
मुद्दिश्य गम्येति । मो इति पादपूर्वः । न वा सा संखडी आ-
काणो जनाकुला परसंसदं च शृङ्गस्यादिपरिवेषणनिमित्तं
हस्तो वा मार्कं वा संस्पृष्टम्, अवलम्बितं च तत्र प्राप्ताः
सन्तो शृङ्गन्ति । भिक्षावेलायां गमनात्सन्तुष्टादेव भक्षणं ल-
भ्यते न पुनरुपविष्टाः प्रतीकन्ते इति भावः ।

किं च—

संतपे ववराधा, कज्जिम्मतो णिदंसवज्जुत्तु ।

जो पुण जतणारहितो, गुणा वि दोसायते तस्सा ॥१०३३॥

सन्ति—विषयन्ते अन्येऽप्यनेवर्णायग्रहणादयोऽपराधाः । येषु
कायं ज्ञानादी यतः प्रयत्ने कुर्वन् प्रतिसेवमानोऽपि न दोष-
वान् भवति । यः पुनर्यतनारहितः प्रवर्त्तते तस्य गुणोऽपि
दापायते—दोष इव मन्तव्यः ।

असदस्सऽप्यधिकारे, अच्चेज्ज ततो ण कोइ अवराधो ।

सप्पधिकारे अजतो, दप्पो ण व दोस वी दोसा ॥१०३४॥

अशुभस्य—रागद्वेषरहितस्याप्रतीकारे प्रतिसेवनां विना ना-
स्त्यन्या यस्य प्रतीकार इति वल्लभेण अर्थे—संखडिगमनादौ
यतमानस्य यतनां कुर्वतो न काऽप्यपराधो भवति । यस्तु स
प्रतीकारे परिहर्तुं शक्ये अर्थे अयतो—न यतनां करोति—सेवते
तस्य द्वयोरप्ययतनार्थयोर्दोषा भवन्ति—कर्मबन्ध इत्यर्थः ।

यत एवमतः—

निहोसा आइष्ठा, दोसवती संखडी यऽणाइष्ठा ।

सुत्तमणाइष्ठाए, तस्स विहाणा इमे होति १०३५ ॥

निर्दोषा—वक्ष्यमाणदोषरहिता संखडी आचीर्णा साधूनां
गन्तुं कल्पनीया, या तु दोषवती सा अनाचीर्णा । तत्र
सूत्रमनाचीर्णमिवावतरति, न तत्र संखडिप्रतिष्ठाया रात्री वा
विकाले वा गन्तव्यम् । तस्याश्चानाचीर्णाया अस्मी भेदा
भवति ।

तानवाह—

जावंतिया पगणिया, सक्खेत्ताञ्जेववाहिराहारा ।

अविसुद्धपथगमणा, सप्पववाया य भेदा य ॥ १०३६ ॥

यावन्तो भिक्षाचरा आगमिष्यन्ति तावद्भानव्यमित्य-
भिप्रायेण यस्यां दीयते सा यावन्तिका । दश शाक्याः, व-

श परित्राजकाः, दश श्वेतपटाः, एवमादिगणनया यत्र दीयते सा प्रगणिता। 'सकसे' ति सक्रोशयोजनक्षेत्राभ्यन्तरवर्त्तिनी 'अक्षे' ति सखितपृथिव्यादावक्षेत्रं अस्थाण्डले स्थिता वा 'बाहिर' ति। सक्रोशयोजना क्षेत्रबाहिरवर्त्तिनी, आधारता नाम चरकपरित्राजकादिभिराकुला, अविशुद्धेन पृथिव्यप्कायादिसंस्कृतेन पथा गमने यस्यां साऽविशुद्धपथगमना। यत्र स्तेन-भ्वापदादयो दर्शनाद्विविधयाश्च प्रत्यपाया भवति सा सप्रत्यपाया। सा च जीवितभवाय चरणभेदाय वा भवेदिति द्वारगाथासमासाधः ।

अथैनामेव प्रतिपदं विवृणोति—

आचंडाला पदमा, वितिया पासंडजातिणामेहि ।

सकसेत् जा सकासं, अक्षेत्ते पुदविमाईसु ॥१०३७॥

प्रथमा यावन्तिकी; सा आ चण्डालात् यावन्तः केचन नटिकाकार्पटिकादयो भिक्षाचरा यावदपश्चिमश्चण्डालस्तावतां दानव्यमितिलक्षणा। द्वितीया प्रगणिता प्रकषेण पाशण्डिनो जात्या नाम्ना वा गणयित्वा यत्र दीयते। तत्र जाति प्रतीत्य गणना-दश भौताः, दश भागवताः, दश श्वेताम्बरा इत्यादिनाम प्रतीत्य गणना, यथा-अमुकः श्वेतपटः अमुकश्च रूपाट इत्यादि। स्वक्षेत्रसंखडी नाम या सक्रोशयोजनक्षेत्राभ्यन्तरे भवति। अक्षेत्रसंखडी तु या सखितचवनस्पतिकायादिविष्वनन्तरं वा प्रतिष्ठिता।

एतासु गच्छतः प्रायश्चित्तमाह—

जार्वतिगाणं लहुगा, चउगुरु पगणीएँ लहुग सकसेत्ते ।

मीसग सचित्ताणंतर, परंपरे कायपच्छित्तं ॥१०३८॥

यावन्तिकायां चतुर्लघवः, प्रगणितायां चतुर्गुरुवः, स्वक्षेत्र-संखड्यां गच्छतश्चतुर्लघु, अक्षेत्रसंखड्यां मिश्रसचित्तानन्तरपरम्परप्रतिष्ठितायां कायप्रायश्चित्तम्। तत्र पृथिव्यादियु प्रत्येकचवनस्पतिपर्यन्तेषु मिश्रेषु परम्परप्रतिष्ठितायां लघुपञ्चकम्, अनन्तरप्रतिष्ठितायां मासलघु। एतेष्वेव सचित्तेषु परम्परप्रतिष्ठितायां मासलघु, अनन्तरप्रतिष्ठितायां चतुर्लघु अनन्तरचवनस्पतिषु च। तान्येव प्रायश्चित्तानि गुरु-काणि कर्त्तव्यानि।

बहि वुड्डिअडुजोयण, गुरुगादी सत्तहिं भवे सपदं ।

चरगादी आइप्पा, चउगुरु इत्थाइभंगो य ॥१०३९॥

क्षेत्राद्वहिः संखड्यां गच्छतश्चतुर्लघु, ततः परमर्द्धयोजन-वृद्धया चतुर्गुरुकमात्रौ सप्तभिर्बृजिभिः स्वपदं पाराञ्चिकम्। तथाथा—क्षेत्रबाहिरर्द्धयोजने चतुर्गुरु, योजने षडलघु। सार्द्धयोजने षडगुरु, द्वयोर्योजनयाश्चतुर्गुरु, अर्द्धचतुर्थयोजनेषु मूलम्, त्रिषु योजनेषु नवमम्, अर्द्धचतुर्थयोजनेषु पाराञ्चिकम्, तथा या च परित्राजकाकार्पटिकादिभिराकुला सा आकीर्णा, नां गच्छतश्चतुर्गुरुकम्। तत्र चातिसम्मर्द्धेन हस्तपादपात्राणां भङ्गा भवेत्।

अथाऽविशुद्धपथगमनादीनि द्वारणि व्याख्याति—

काएहिँ विसुद्धपहा, सावयतेणा पहे पवायाओ ।

ईनगावभवना वा, तिविधा पुण होंति पत्तस्स ॥१०४०॥

दंसखवादे लहुगा, सेसा वादेसु चउगुरु होंति ।

जीवियचरित्तभेदा, विसचरगादीहिँ गुरु काउं ॥१०४१॥

कायैः—पृथिव्यादिभिर्गवशुद्धः एष मार्गो यस्याः संखडेः सा तथा, अस्यां च कार्यनिष्पन्नं प्रायश्चित्तं प्रत्यपायाश्च द्विविधाः। पथि वर्त्तमानस्य, तस्य प्राप्तस्य च। तत्र पथि भ्वाप-वस्तेनकण्टकादयः, तत्र प्राप्तश्च तु त्रिविधाः प्रत्यपाया भवन्ति। दर्शनेब्रह्मव्रतादिषु भेदात्। ततः संखडि गतस्य चर-कशाक्यादिभिरा ग्रहणे दर्शनापायः, चरिकातापसीप्र-भृतिभिरन्याभिर्वा मत्तप्रमत्तादिस्त्रीभिर्ब्रह्मव्रतापायः। आ-त्मापायस्तु पूर्वोक्त एव हस्तभङ्गादिकाः, एवंविधास्तत्स-हिता सप्रत्यपायाः। अत्र च दर्शनापाये चतुर्लघुकाः। शेषेषु स्तेनभ्वापदादिषु ब्रह्मव्रतात्मविषयेषु प्रत्यपायेषु चतुर्गुरु-रवो भवन्ति। तथा सौगतोपासकादिदोषदुष्टा संखडि-नैवाचीर्णा, एतद्विपरीता आचीर्ण्येति।

द्वितीये पदे एतैः कारणैः संखडिमपि गच्छेत्—

कप्पइ गिलाखण्डा, संखडिगमखं दिवा व रातो वा।
दव्वम्मि लव्वमाणे, गुरुउवदेसो ति वत्तव्वं ॥१०४२॥

ग्लानार्थं संखडिगमनं दिवा वा रात्रौ वा कल्पते। तत्र च द्रव्ये ग्लानप्रायोग्ये लभमाने यावन्मार्गं ग्लानस्योपयु-ज्यते तावति प्रमाणप्राप्ते सति प्रतिषेधयति। यद्यसौ दाता ब्रूयात्—किमिति न शूद्ध्यति? ततो वक्तव्यं—भगनीयम्, गुरु-वैद्यस्तस्योपदेशोऽयम्—यदेतावतः प्रमाणादूर्ध्वं ग्लानस्य पथ्यादिकं न दातव्यम्।

इदमेव भाषयति—

पुाँव ता सकसेत्तं, असंखडीसंखडीसु वा जतति ।

पडिवसभमलम्भेते, तो वव्वति संखडी जत्थ ॥१०४३॥

ग्लानस्य प्रायोग्यं पूर्वं तावत् स्वक्षेत्रे—स्वग्रामे असं-खड्यां गवषयितव्यम्—यद्यसंखड्यां न प्राप्यते, ततः स्व-ग्रामे एव याः संखड्यस्तासु यतते। तदभावे प्रतिबुधप्रामे-ष्वपि, ततः संखड्यामपि। अथ तत्राऽपि न लभ्यते यत्र ग्रामादौ संखडी भवति तत्र व्रजन्ति। ताश्च संखड्यो द्विधा—सम्यग्दर्शनेभावित्वाः, तीर्थविषयाश्च। तत्र प्र-थममाद्यासु गन्तव्यम्।

यत आह—

उज्जितथायसंखडि—सिद्धसिलादीण चैव जत्तासु ।

सम्मत्तभाविएसु, ण हुँति मिच्छत्तदोसाओ ॥१०४४॥

उज्जयन्ते ज्ञातशिलेदे सिद्धशिलायाम् एवमादिषु सम्य-क्त्वभावितेषु तीर्थेषु याः प्रतिवर्षं यात्राः संखड्यो भवन्ति; तासु गच्छतो मिथ्यात्वस्थिरीकरणादयो दोषा न भवन्ति।

एतेसि असर्इए, इतरीओ वयंति तत्तिस्मा यतथा ।

पुड्डो अतिकमिस्सं, कुणति व अस्सावदेसं तु ॥१०४५॥

क्लेषां सम्यक्त्वभावितानामभावे इतरा अपि मिथ्यात्व-भाविततीर्थविषयाः संखडीम्रजन्ति। तत्र च गच्छत इयं यतना—यदि केनाऽपि पृच्छयन्ते—किं संखडी गमिष्ये-

ति?, ततः पृष्टः संज्ञं ब्रूयान्—अतिक्रमिष्याम्यहं संस्मृती-
मप्रतो गमिष्यामीत्यर्थः । अथवा—अन्यापदेशं करोति । अ-
व्यक्तमपि प्रतिबन्धनं कृते इति भावः ।

तद्विषयं पुनर्वं गंतुं, अप्योगासासु ठाति वसहीसु ।

जे य अविपकदोसा, ण्णेति ते तत्थ अजिलाये॥१०४६॥

तत्र—संस्मृतिग्रामे पूर्वमेव गत्वा या अल्पावकाशा वसत-
यस्तासु तिष्ठन्ति, विस्तीर्णावकाशासु पुनः स्थितानां गृह-
व्यादिभिः पश्चादागतैः सह त एवासंखडादयो दोषाः, ये च
तत्राविपकदोषा इन्द्रियकषायान् ग्रहीतुमसमर्था अपि—
“केचिदेव” आह कृषिकृत्—“अविपकदोसा नाम जे अस-
मत्था निगिगिहउ इन्द्रियकसाय” अधिको विषया वा तत्रा-
लंकृतस्त्रीदर्शनादिषमुत्पद्योपरिजिहीर्ष्याऽन्यग्लानकार्या-
भावेन निर्गच्छन्ति ।

अथ ग्लानस्य प्रायोग्यग्रहणे विधिमाह—

विणा वि ओभासितसंथवेहिं ,

जं लम्भती तत्थ तु जोग्गदव्वं ।

गिलाण्णुत्तुव्वरियं वि (साह) ,

न झुंजमाणा वि अतिकमंति ॥ १०४७ ॥

अवभाषणमवभाषितं याचनमित्यर्थः, संस्तवनं—संस्त-
वो दातुर्गुणविकथनम् तेन सहात्मना सम्बन्धविकथनं वा
तासां विनाऽपि तत्र संस्मृत्वा यत्प्रीतियोग्यद्रव्यं लभ्यते
तत्प्रथमतो ग्लानेन, नन्मध्याद्भूक्तं तत उद्धारितं भुज्जाना
अपि साधवो, नाऽतिक्रमन्ति—न भगवदाज्ञां विलुम्पन्ति ।

ओभासियं जं तु गिलाण्णगट्टा,

तं माणपत्तं तु खिवारयंति ।

तुम्भे व असे व जया नु वेंति ।

झुंजेत्थ ता कप्पति ण्णसुहा तु ॥ १०४८ ॥

यत् पुनः प्रायोग्यद्रव्यं ग्लानार्थमवभाषितम्, तद्यदा मान-
प्राप्तवैद्योपदिष्टपथमात्रं प्राप्तं भवति तदा निवारयन्ति ;
पर्याप्तमायुष्मन्नेताचता अतः परं ग्लानस्य नोपयो—
क्यते, एवमुक्ते यदा ते गृहस्था एवं ब्रूवते—यूयं वा अन्ये-
वा साधवो भुज्जन्तु तदा ग्लानयोग्यं प्रमाणादधिकमपि प्र-
णीतुं कल्पते, नान्यथा ।

इदमेव स्फुटतरमाह—

दिणे दिणे दाहिंसि थोवथोवं,

दीहाउया तेण ण गिगिहमो रिह ।

ओ हावइस्सामि गिलाण्णगस्स,

तुज्जेव ता गिएहह गेएहह वा ॥ १०४९ ॥

ओ ! भावक ! ग्लानस्य दीर्घा—चिरकालस्थाधिबी बद्ध-रोगः
समस्ति अतो दिने दिने इदं ग्लानयोग्यद्रव्यं क्षास्यति तेन
कारणेन धर्ममिदं न गृहीतम् । ततो यदि ते गृहस्था ब्रूवते
वयं प्रतिदिनं ग्लानस्य प्रायोग्यं न ह्यपयिष्यामः यूयम-
पि च तावत्प्रसादं कृत्वा गृहीत एवमुक्ते प्रमाणप्राप्तादधि-

कस्याऽपि ग्रहणं कर्त्तव्यम् । एवं तावत्साधूनां प्रवेशे लभ्य-
माने विधिरुहः ।

अथ यत्र साधवः प्रवेशेन न लभन्ते तद्विषयं विधिमाह—

न वि लम्भते पवेसो, साधूणं लम्भए त्थ अजाणं ।

वावारण पडिकिरणा, पडिच्छणा वेव अजाणं॥१०५०॥

यत्र—अन्तःपुरादौ नाऽपि—नैव साधूनां प्रवेशो लभ्यते; किं-
तु लभ्यते तत्रार्थिकाणां प्रवेशः । कर्मकर्तर्यथं प्रयोगः ।
ततः षष्ठीविभक्तिरदुष्टा, तत्रार्थिकाणां व्यापारणा विधेया ।
ततस्ता अन्तःपुरादौ प्रविश्य प्रज्ञापयन्ति । तथाऽपि चेत्
प्रवेशो न लभेत, ततः अन्तःपुरकरखनिम्ना आर्थिका ग्लान-
प्रायोग्यं गृहीत्वा साधूनां पात्रेषु परिकरन्ति । तत आर्थि-
काणां हस्तात् ग्लानप्रायोग्यं प्रतीच्छन्ति ।

इदमेव स्पष्टयति—

अलम्भमाणे जतिणं पवेस,

अन्तोउरे इम्भघरेसु वाऽपि ।

उज्जाणमाईसु व संठियाणं,

अजाउ कारेति जतिपवेसं ॥ १०५१ ॥

राजादीनामन्तःपुरे वा अन्यगृहेषु वा यतीनां प्रवेशे अल-
भ्यमाने उद्यानादिषु वा यतीनां प्रवेशे अलभ्यमाने उद्याना-
दिषु वा संस्थितानां साधूनामनागन्तुकानामित्यर्थः, आर्यास्त-
त्र यतीनां प्रवेशं कारयन्ति । कथमिति चेत्कुर्यते—ता आर्थि-
का अन्तःपुरादौ गत्वा प्रज्ञापयन्ति—यथैते भगवन्तो महात-
पस्विनो निःस्पृहा एतेभ्यो दत्तं बहुफलं भवति, एवमादिप्रज्ञा-
पनया यदा तानि कुलानि भाविद्वानि भवन्ति, तदा साधवः
प्रविशन्ति ।

अथ तथाऽपि प्रवेशो न लभ्यते ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—

पुराणमाईसु व गीण्वेंति,

गिहत्थमाणेसु सयं व ताओ ।

अगारिसंका जतिसत्तएही,

दुट्ठोवभोगेहिं य आण्वेंति ॥ १०५२ ॥

आर्थिका गृहस्थभाजनेषु ग्लानप्रायोग्यं गृहीत्वा पुराणा-
दिभिर्गृहस्थैः साधुसमीपं नाययन्ति; प्रापयन्तीत्यर्थः । अथ
तादृशो गृहस्थो न प्राप्यते ततः स्वयमेव ताः आर्थिका गृह-
स्थभाजनेषु गृहीत्वा साधुसमीपं नयन्ति । तथाऽगारिणः
शुक्लां कुट्टु—नन्मेता गृहस्थभाजनेष्वेवविषयमुत्कृष्टद्रव्यं गृ-
हीत्वा केषांचिद्विपरितकानां प्रयच्छन्ति ततो यतीनां स-
त्कानि यान्यद्यस्तादुपभोग्यानि—असम्भोग्यानि भाजनानि; उ-
पहतानीत्यर्थः तेषु गृहीत्वा साधूनां समीपमानाययन्ति वा ।

तेसामभावा अहवा वि संका,

गिएहंति भाणेसु सएसु ताओ ।

अभोइभाणेसु उ तेसि भोगो,

गारत्थि तेसेव व भोगिसु वा ॥ १०५३ ॥

तेषां संयतभाजनानामभावात्, अथवा—तेषु गृहस्थभाजेषु
गृहस्थानां शङ्का भवेत्; एतानि संयमभाजनानि, तद्वचय-

मेताः संघतानां प्रयतानां प्रयच्छन्ति । अतस्ता आर्थिकाः स्वकेषु भाजनेषु गृह्णन्ति । ततः साधवोऽसंभोग्यभाजनेषु गृहीत्वा तस्य प्रायोग्यव्रज्यस्य भोगं कुर्वन्ते । असंभोग्यभाजनाभावे गृहस्थभाजनेषु । अथ ताम्यपि न सन्ति ततः तेष्वेव संघतीभाजनेषु जुज्यन्ते । अथ संघतीनां तैर्भाजनैः शीघ्रं प्रयोजनं ततः सम्भोगिकेष्वपि भाजनेषु प्रक्षिप्यते । एवं तावत् ग्लाननिमित्तं यथा गृह्यते तथा भणितम् ।

अथ संखडिगमने कारणांतराख्याह—

अद्वाक्ष निगमादी, पविसंता वावि अहव ओममि ।
उपधिस्स गहखलिपण-भावमि य तं पि जयणाए ॥ १०५४ ॥
अध्वनो निर्गता आदिशब्दादिशिवादिनिगता वा अध्वनि वा प्रविशन्तः, अथवा अध्वमं दुर्भिक्षे संखडि गच्छन्ते । अथवा यत्र प्रमादो संखडिस्तत्रोपधिवस्त्रपात्रादिकः सुलभस्तस्य ग्रहणार्थं गन्तव्यम् । पात्रकाणि वा लेपनीयानि सन्ति, तत्र च लेपः प्रचुरः सुप्रापञ्च भावो वा शैलस्य संखडिगमने समुत्पन्नः । एतैः कारणैस्तदपि संखडिगमनं यतनया कर्त्तव्यमिति संप्रग्रहायासमासार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव विवृणोति—

पविष्कामा व विहं महंतं,
विनिगया वाऽवि ततोऽथवो मे ।

अप्यायखड्डा य सरीरगाणं,
अत्ता वयंती खलु संखडीओ ॥ १०५५ ॥

विहम्—अध्वानं महान्तं—विप्रकृष्टं प्रवेष्टुकामास्ततो वा निर्गता जनपदं प्राप्ताः, अथवा अध्वमं-दुर्भिक्षे खिरमटन्तोऽपि न पर्याप्तं लभन्ते, अतस्ते शरीरेण दुर्बला आहारलुब्धाः, तत्र यानि कुत्सितत्वात् शरीरकाणि तेषामप्यायनार्थमाहोः—प्रथमद्वितीयपरीवहणीकृताः, अथवा—आस्ताः रागद्वेषरहिताः, यद्वा—भीमो भीमसेन इति न्यायात् आतो-गृहीतः सूत्रार्थो यैस्ते आसगीतार्थाः संखडीं व्रजन्ति ।

वत्थं व पत्तं व तहिं सुल्लभं,
खाणादिसंपिडियवाणितेसु ।

पविशिसंघत्थकुलादिकजे,
लेवं व धिच्छाम अतो वयंति ॥ १०५६ ॥

तत्र क्षेत्रे नानाप्रकारेभ्यो वक्षिणापथादिदिग्भ्यो वस्त्रादिविक्रयार्थं समागत्य पिण्डिता मिलिता ये वणिजस्तेषु वस्त्रं वा पात्रं वा सुलभम् । अथवा-तत्र क्षेत्रे प्राप्ताः कुलादिकार्याणि कुलगणसंघप्रयोजनानि प्रवर्त्तयिष्यामः, लेपं वा तत्र प्राप्ताः सन्तो ग्रहीष्यामः अत एवाविधं पुष्टमालम्ब्य संखडीं व्रजन्ति ।

सहं विदिता अतितिव्वभावं,
गीया गुरुं विस्ववयंति तत्थ ।

जे ते सहाया अभविषु पुर्व्वि,
दीवेषु ते तस्स हिता वयन्ति ॥ १०५७ ॥

शैलमभिनवप्रजितमतीतीव्रभावं संखडिप्रागमने अती-
व तीव्राभिलाषं विदित्वा गीतार्थां गुरुं विक्षपयन्ति, तत आ-

चार्यास्तं शैलं भणन्ति—एते वृषभास्ते सहायाः पूर्व्वमभवन् अभिहिता इति भावः । ते तस्य शैलस्य हिता मातृवदनुकूला सन्तो वीपयन्ति । वीपयित्वा च ततस्ते गृहीत्वा व्रजन्ति ।

पुण्वोदितं दोसगणं च तं तु,
वज्जेति सजाइजुतं जतीय ।
संपुण्वमेवं तु भवे गणिसं,
जं कंखियाणं पविणेति कंखं ॥ १०५८ ॥

पूर्व्वोदितं—प्राग् भणितं शय्या वसतिः तदाऽभिविभ्युतं सम्भ-
जं दोषगणं यतनया प्रागुक्तलक्षणया व्रजयन्ति । अथ किमेवं-
शैलस्यानुवर्त्तनं कृत्वा संखडिगमनेनाचार्या अनुजानन्ती-
त्याह—सम्पुण्वमसंखडिमेवं विदधानस्याचार्यस्य गणित्वमाचा-
र्यकं भवति । यत्काङ्क्षितानां—संखडिगमनाद्यभिलाषवतां शि-
ष्याणां काङ्क्षां प्रकपेयं तदीप्सितसम्पादनलक्षणात् विनयति
स्फुटयति । उक्तं च दशार्थुतस्कान्धं गणिसंपन्नं प्रमाणं—‘कं-
खियस्स कंखं पविणित्ता भवहं’ सि । पु० १ उ० ३ प्रक० ।
(उद्दिश्य भोज्यसंखडिमेवेत् तत्र विधिः ‘सागारिय’ शब्दं
वदयत) (संखड्यां भङ्गं गृहीत्वा भक्ष्यत उद्गाले आगत
इति कर्त्तव्यता ‘उग्गाल’ शब्दं द्वितीयभागे ७३० पृष्ठ उक्ता ।)

जे भिक्खू संखडिपलोयणाए असणं वा पाणं वा खा-
इमं वा साइमं वा पडिगाहेइ पडिगाहंतं वा साइइइ ॥ १३ ॥

जे भिक्खू संखडिपलोअए इत्यादि ‘संखडि’ सि आउआ-
यि जम्म जीवाणं संखडिज्जंति सा संखडी संखडिसामि-
णा अणुष्णतो तम्म रसवतीए पविसित्ताओ आणाति, प-
लोइउं भणाति—इतो इतो पयच्छादिति एस पलोयणा । ओ
एवं गणहति असणाति तस्स मासलहुं । नि० खू० ३ उ० ।

गाहा—

एसमणाइसा खलु, तत्त्विवरीता तु होति आइसा ।

जा कोयी भेत्थणं, पाणेषु पलोयणं कोरे ॥ ४० ॥

एस जावंतिया तिदोसउड्डा आणातिसो जावंथियादि-
दोसविप्पमुक्का आइसा कोइ सद्धी आइसाए भणाति—तुज्जे प-
लोयइ जं पत्थ रुक्खति तं अत्थउ, सेसं मरुगादीणं पयच्छामि ।

गाहा—

तं जो उ पलोइजा, गेएहेजा आयइज्ज वा भिक्खू ।

सो आणाअणवत्थं, मिच्छत्तविराधणं पावे ॥ ४१ ॥

एवं भणितो जो तं पलोयज्ज गेएहेज्ज आदिपज्ज वा सो
आणाभंगे वदति, अणवत्थं करोति, मिच्छत्तं जाणेति,
आयसंजमविराहणं च पावति ।

पुण्वं पलोतिते गहिते वा इमं दोसा । पडिणीयगाहा—

पडिणीयविसक्खेवा, तत्थ अस्सथ वावि तस्सिस्ता ।

मरुगादीण पओसो, अधिकरखुकोस वित्तचयो ॥ ४२ ॥

साधुणा जं पलोइयं भत्तपाणं तत्थ पडिणीओ उवासगादि
बिसं खिजेज्ज । साधुणीसाय वा वा पविट्ठो अस्सथ वा कोवि धि
सं पक्खिजेज्ज । अत्थेतं य उवणादोसा मरुगादयः संखडी-
सामियस्स पुण्डुं भाणुं णेच्छन्ति । समणाए पुण्वं दत्तं उक्कांसं

वा ठविय सि अगारदाह वा कोरेज, साहुं वा पटुं हगेज ! असुईपहि वा छिकति उफोलेज अगिगरणं भवति । सा वा संखडिसामिअो धीयारेसु अभुंजेसु संजयाणं पटुसेज रिओ मे विसत्तयो जाओ होजति । अधवा-धिजाइयाणं दाउं भुं-जावेर पताणहुा विसत्तयो मे अरियगो जाओ सि । भंव कार-णं जेण पलोइजा ।

गाढा-

असिबे ओमोयरिए, रायहुं भए व गेलसं ।

अट्टाय रोधए वा, जतयाए लोयणं कुजा ॥ ४३ ॥

इमा जयणा ।

गाढा-

हत्थेण आदिसिंते, असावडंतो अणाभिडंतो य ।

दिसससुमुहां भयति, होजा ये कजममुएणं ॥ ४४ ॥

हत्थेण वाएति इमाइ ति असावडंतो अणाभिडंतो उ फासणदेसपरिहरत्थं लाओ गतो अणता मुहं पलोएत्ता सणियं भणाति, अमुगण दहिमादिणा कजं होतव्यं । तं च ग-च्छयगहकरं पणीयं पलिट्टं पज्जत्तं दव्वं पलोएति । नि-चू० ३ उ० ।

संखडिकरण-संखडिकरण-न० । परमाजे उपस्कृते, इय० १ उ० ।

संखडग-शंखनक-पुं० । लघुशब्देषु, जी० १ प्रति० । प्रज्ञा० । नि० चू० ।

संखणाम-शंखनाम-पुं० । स्वनामख्याते महाप्रदे, कल्प० १ अधि० ६ क्षण । सू० प्र० । (स च 'महगह' शब्दे षष्ठे भागं दर्शितः) ।

संखतल-शंखतल-न० । शंखस्यापरितने भागं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० । शंखतलेन कम्बुपण विमलेन पङ्कादरदि-तेन सन्निकाशः शंकाशः सदृशो यः सः । स्था० ६ डा० ३ उ० । शंखतलाविमलसिद्धिधनगोक्षारफेणरययानगरपमा-से ' इति-विमलं-विगतमलं यत् शंखतलं शङ्खस्यापरितनभागं यच्च निर्मलो दधिघने घनीभूत-दधि गोक्षारफेनो रजतनिकरश्च तद्वत् प्रकाशः प्रतिमता यस्य तत्तथा । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । 'संखदलविमलसिद्धिगो-सं' शंखस्य यदलं खण्डं तलं वा रूपं विमलं तत्सन्निका-शः सदृशो यः स तथा । भ० १५ श० ।

संखधमग-शंखधमक-पुं० । शंखं धमात्वा ये जेमन्ति यदन्यः काऽपि नागच्छतीति । वानप्रस्थभेदे, औ० । नि० चू० भ० ।

संखपाणिलेह-शंखपाणिरेख-पुं० । शंखाङ्कितहस्ततलं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । प्रश्न० ।

संखपुर-शंखपुर-न० । स्वनामख्याते नगरे, ती० । पुर्वि किर नवमा पडिवासुदेवा जरासिंधो रायगिहाओ समगसिन्न-संभारेण नवमस्स वासुदेवस्स करहस्स य विग्गाहत्थं पच्छि मदिसे चलिओ, करहो वि समग्सागग्गीए बारवईओ निगं-तूण संमुहं तस्स गओ । विसयसीमाए तत्थ भयवयाऽरिट्ट-नेमिणा पंचजङ्घा संखां पुरिओ । तत्थ संखेसरं नाम नयरे निविट्टं । तओ संखस्स निनाएण खुभिएण जरासंधेण जरा-भिहाणं कुलदेवयं आराहिता विउट्ठिवया विरिहणो बाल-जरातपक्काससासरोगहि य पीडियं नियसेसं दिट्टं । आउली- १५

इअचिन्तेण केसवण पुट्टो-अयवं आरुत्तेमी, सामिणो भवि-स्सस्स अरिहओ पसस्स पडिमा विट्टु । नियदेवयावसरे तुमं पूएसि । तेण ते निरुवहवं व जयासिरी य होहिति । तं सोऊण विगहुणा सत्त मासं तिज्जि दिवसा अणिया य नाग-राएण । तओ मइसवपुवं आणित्ता नियदेवयावसरे ठ-विओ पूउमादत्ता निकालं विट्ठिणा । तओ तीए एहवणो-दगेणं अहिंसिते सयलसिन्न नियत्तसु जरारागसोमाह-विग्घसु समच्छोइओ विगहुणा सन्नं । कमण पराजओ जरा-सिधू । लोहासुरगयासुरबाणा राइणो अ निजिया । तण्प-भिरे धरसिद्धपउमावईसन्निदेसण य सयलविग्घावरिणी सयलरिद्धजणणी य सा पडिमा संजाया ठविओ तत्थेव सं-खपुरे । कासंतरेण पच्छुओइओ, कमण संखकूवतरे ययडी-इओ । अज जात्र चइहरे सयलसंधेण पूइजइ, पूरइ य अण-गविहे पयए तुरुकरायाणो वि तत्थ महिमं करितं । " सं-खपुरद्वियमुत्ती, कामियतित्थं जिणसरो पासो । तस्स य समए कए, लिहओ गीयाणुसारो ॥ १॥ " ती० २ कल्प । आ० क० ।

संखमाल-शंखमाल-पुं० । सुखमसुखमायां जाते कल्पदुम-जातिविशेषं, ज० २ वत्त० ।

संख्य-संस्कृत-त्रि० । संस्कृत्यत इति संस्कृतम् । तद्वर्तयितुं प्रोटीयतुं संधातुं वा शक्ये, उक्त० । सम्प्रति संस्कृतप्रति-वेधादसंस्कृते विज्ञायत इति संस्कृतशब्दस्य निलेपो वा-च्यः, तत्र च यदापि समित्युपसर्गोऽप्यस्ति तथापि धात्व-धेयातकत्वात्तस्य करणस्यैव चात्र धाव्यधातव निलेकुमा-ह नियुक्तिः । उक्त० ४ अ० । (असंस्कृतस्य व्याख्या 'अ-संख्य' शब्दः, प्रथमभागं ८१६ पृष्ठं गता ।) (द्वयस्य कथा 'धण' शब्दः, चतुर्थभागं २६३४ पृष्ठं गता ।) (करणस्य व्या-ख्या 'करण' शब्दः, तृतीयभागं ३५६ पृष्ठं गता ।)

इदानीं कर्मणामवध्यतामभिदधत् प्रकृतमेवार्थं

ब्रह्मयितुमाह-

तेणे जहा संधिमुहं गहीए,

सकम्पुणा किञ्च पावकारी ।

एवं पया पिच्छ इहं च लोए,

कडाण कम्माण न मोक्खो अत्थि ॥ ३ ॥

स्तेनः-चौरः यथेति दृष्टान्तोपदर्शने, सन्धिः-क्षत्रं तस्य मुखमिव मुखं-द्वारं तस्मिन् युहीतः-आतः स्वकर्मणा-आ-त्मीयानुष्ठाननं, किम् ?-कृत्यते-छिद्यते, पापकारी-पातक-निमित्तानुष्ठानसवी । कथं पुनरसौ कृत्यत इति चद्-अत्रो-क्त्येते सम्प्रदायः-" एगमि नयरे एगो चोरो, तेण अभिज-तो घरगस्स फलगचियस्स पागारकविसीसगसन्निहं खत्तं खणियं । खत्ताण अणुमागाराणि-कलसागिरे नंदावक्खसं-ठियं पउमागिरे पुरिसागिरे च । सा य तं कविसीसगसं-ठियं खत्तं खणेतो घरसामिप खिंवेओ । ततो तेण अज-पविट्टो पाएसु गहितो । मा पविट्टो संतो पहरणेण पहरि-स्सति पि, पच्छा चोरेण वि बाहिरत्थेण हत्थं गहिओ । सो तेहि दोहि वि बलवतेहि उभयहा कडिउजमाणो सयंकि-यपागारकविसीसगेहि फालिजमाणो अत्ताओ विलविप्पि " वयममुनेयोदाहरणदर्शितन्यायेन प्रजाः-हे प्राणिनः ! ' पे-

च्छ' इति प्रेषाध्वम् प्राकृतस्याद्वयस्यत्ययः, एतच्च यथा-
ऽपि नोच्यते तत्राऽपि भावजीयम् । इह—अस्मिन् लोके—
जन्मनि, आस्तां परलोक इत्यपिशब्दार्थः, कृतानां-स्वयं-
चिरञ्जितानां कर्मणां ज्ञानावरणादीनां; न मोक्षः—न मुक्तिः,
ईश्वारादिरपि तद्विभोचने प्रत्यन्तामर्थ्यात्, अन्यथा सकलसु-
खिवाद्यापत्तेः । इदमुक्तं भवति—यथासावर्थ्यग्रहणवाञ्छया
प्रवृत्तः स्वकृतनैव क्षत्रस्त्रननाम्कोपायेन कृत्यते, न तस्य स्व
कृतकर्मणां विमुक्तिः, एवमन्यस्याऽपि तत्तदनुष्ठानतोऽशु-
भकारिणो न ततो विमुक्तिः, किन्तु तद्विहाय विपद्यत
पश्यति । पश्यन् च—“ एवं यथा पश्य इहं च ” इति इहाऽ-
पि कृत्यत इति, संशयते, कृत्यत इव कृत्यत तथाविधवा-
धानुभवेन । काऽसौ ?—प्रज्ञा, क ?—प्रत्य—परमेश्वर, इहं
चेति—इहलोके किमिति प्रेत्यन्त्युच्यते—यावता इह कृत-
मिहवापगतमत आह—यत् कृतानां कर्मणां मोक्षो नास्ति,
इह परत्र वा बन्धनवाच्यं कर्मेति । अहं वा “ एवं यथापश्य
इहं पि लोच, एष कम्पुणे पीडितो कयाती ” एवं प्रज्ञा । आ
मन्त्रणपदमत्तत्, प्रेत्यहं लोके च यतः प्राणिनः कृत्यन्ते 'तो'
इति ततो हेतोः कदाचित्—कस्मिंश्चित्काले नेति निषेधे 'क-
म्पुणे' इति कर्मणे भूतत्वाद् कुतिसतानुष्ठानाय स्पृहयन्—ना
भिलाषमपि कुर्याद् आस्तां तत्करणमित्याकृतम्, तदभिलष-
णस्याऽपि बहुशेषत्वात् । तथा च वृद्धाः—“ एगस्मि नयरे
एगल चोरण रति दुरवगांध पासाय आगेहुं विमग्गेण
खसं कथं । सुबहुं च द्बज्जायं गीणियं । गियवरं चऽणुण
संपावियं । पहायाय रणणीए गहाय समालज्जसुज्जवासा
नत्थ गतो । को किं भस्सति ति जाणणत्थं । जहं नावउज्ज-
लोगो मे ख गालिस्सइ ना पुणो वि पुव्वद्विइए चोरिस्साभी-
नि संपहारिऊण तस्मिं य खल्लुणं गग्गो । तत्थ य लोगो
बहुं मालितो संलवति—कहं दुरारोहं पासाय आगेहुं । व-
मग्गेण खसं कथं ? कहं च खुल्लपणं खल्लदुवारं पविट्ठां ?
पुणो य सह द्ब्वेण गिग्गमात्तां ति । सो सुणुंउं हर्गमितो
चिंनइ सच्चमर्थः । किहऽहं एणए निग्गमात्तां ति ? अणुणो
उद्दं च कडिं च पलोएउं खल्लमुहं पलोएति । सो य राय-
निउल्लंहिं पुरिस्संहिं कुसलंहिं जाणितो, रायणो उवणातो
सासितो य ” एवं पापकर्मणामभिलषणमपि सदापमिति
न विद्धीतीति सूत्रार्थः ।

इह कृतानां कर्मणामवध्यत्वमुक्तम्—तत्र च कदाचित्
स्वजनन एव तन्मुक्तिर्भविष्यति, अमुकौ वा विमर्शयामां
धनादिवद् भोक्तव्यत इति कश्चिन्मन्यत अत आह—

संसारमावन्न परस्स अट्टा, साहारणं जं च करोति कम्मं ।

कम्मस्स ते तस्स उ वेयकाले, न बंधथा बंधवयं उवेति । ४।

पाठान्तरेऽपि पापकर्मस्पृहणं सदापमिति निषिद्धम् । तत-
श्च तत्राऽपि स्यादतत्—यथेह सर्वं साधारणं तथाऽमुष्मि-
अपि भविष्यत्यत आह—संसारसूत्रम् । संसरणं—संसारः—
तस्य तेषूपायवेषु पर्यटनं तम् आपन्नः—प्राप्तः, परस्य—आ-
त्मव्यतिरिक्तस्य पुत्रकलत्रादः, प्रयोत्—इति अत्र—प्रयोज-
नमाश्रित्य साधारणम् । ' जं च ' इति चस्य वाशब्दार्थत्वाद्-
भिन्नकर्मत्वाच्च साधारणं वा यदात्मनोऽप्येतां चैतद् भ-
विष्यतीत्यभिप्रेत्यपूर्वकं करोति—निवर्त्तयति भवान्, क-

र्महेतुत्वात् कर्मम्, क्रियत इति वा कर्म—कृष्यादि कर्म तस्यै-
व कृष्यादः 'ते'—तथेह कृष्यादिकर्मकर्तृः ! तस्य—परार्थस्य
साधारणस्य वा, तुशब्दाऽपिशब्दार्थः, आस्तामात्मनि-
मित्तं कृतस्येत्यभिप्रायः, वेयन्—वेदो विपाकः तत्तत्कर्म-
फलानुभवेन तत्काले न—इति निषेधे, अवधारणफलत्वा-
द्वाक्यस्य नैव बान्धवा—स्वजना—यर्थे—तत्कर्म कृतवान्
करोति वा, ते बान्धवतां—बन्धुभावं तद्विभजनापनयनादि-
ना ' उवेति ति उपपत्तीति, यतश्चैवमतस्तदुपरि प्रेमादिप्र-
मादपरिहारतो धर्म एवावहितेन भाव्यम्, तथाविधाऽऽभी-
रीत्यसकृत्प्राप्यत् । तथा च वृद्धाः—“ एगस्मि नयरे एगो
गालियगो अनराऽऽवणसुं ववहरइ, एगो आभीरी उज्जुगा
दां रूपए धेणूण कणासनिमित्तमुवट्ठिया । कणासो य तथा
समग्गो वट्ठति । तेण वासियएण पगस्स रुवस्स दो वा-
रा तोलेउं कणासो दिओ । सा जाणइ—दोएह वि रुवगाण दि-
ओ ति । सा पोह्लयं बंधिऊण गया । पच्छा गालियगो चि-
तेति—एस रुवगो मुहा लद्धा । ततो अहं एयं उवमुज्जामि ।
तेण तस्स रुवगस्स समियं धयं गुलो विकिण्णंउं अरे वि-
सज्जिउं भज्जा संलत्ता—घयपुणं कंउज्जसि ति । ताए कया
घयपुण्णा । जामाउगो स सवयंसा आगतो । सो ताए परि-
वेसितो घयपुणंहि, सो भुंजिउं गतो । गालियगो गहाएपय-
नो भोगणत्थमुवगतो । सो ताए परिवेसितो साभाविणं भ-
त्तेण । भणति—किं न कया घयाउरा ? , ताए भणति—कया
परं जामाउएण सवयंसेण खाइया । सो चित्तेति—पेच्छ
जग्गिं कयं मया, सा वराई आभीरी वंत्तेउं पग्गनिमित्तं
अन्ना अवुत्तेण संजोइओ । सो य सविनो सरीरजिताए
गिग्गमात्तां गिग्गो य वट्ठति । सो मज्झगहंलाए कयस-
रीरजितो एगस्स रक्कस्स देहो वीसमाति । साहुं य तेणो-
गासेण भिक्खाणिमित्तं जाति । तेण सो भणति—भगवं !
एत्थ रक्कलच्छायाए विस्सम मया समाणं ति । साहुणो भ-
णिये—तुरियं मए शियकज्जाणं गंतव्वं । वसिणए भणियं—किं
भयवं ! काऽपि परकज्जेणापि गच्छइ ? , साहुणो भणियं—
जहा तुमे चिय भज्जाइनिमित्तं किलिस्ससि । “ स मग्गीव
स्पृष्टः ” तेणए पक्कवयणं संबुद्धो भवति—भयवं ! तुरंहे
कत्थ अच्छइ ? , तेण भणइ—उज्जणं । ततो तं साहुं क-
यपज्जसियं जाणिऊण तस्स सगासं गतो, धम्मं सोउं भ-
णति—पव्वयामि जाव सयणं आपुच्छिऊणं । गतो शिष्ये वरं
बंधवं भज्जं च भणइ—जहा आवणे ववहरंतस्स तुच्छो
लामगो, तं दिस्सावाणिउं करेस्सामि । दो य सत्थवाहा,
तत्थंगो सुलभंउं दाऊण सुहेण इदुपुरं पावइ, तत्थ वि-
दत्ते ण किञ्चि गिरहति । बीओ न किञ्चि मुल्लभंउं देति, पुव्व
विदत्तं च विलुपेति । तं कयरेण सह वच्चामि ? , सयणं भ-
णिये पदमेण सह वच्चसु । तेहिं सो समणुणतो बंधुसहितो
गग्गो उज्जणं । तेहिं भणति—कयरो सत्थवाहो ? , तेण भण-
ति—णण परलोगसत्थवाहो एस साहुं असो गच्छायाए उव-
विट्ठा गियणं भंजेण ववहारावइ । एण सह निव्वाणपट्ठणं
जामि ति एवहेतो' यथा चायं वणिक् स्वजनस्वतत्त्वमालो-
चयन् प्रव्रज्यां प्रत्याहृतः, तथा अन्येऽपि विवेकिभिर्यतितव्यम् ।
तथा च वाचकः—

“ रोगाघातो दुःखा—द्विस्तथा स्वजनपरिवृतोऽतीव ।

कण्ठि कर्णौ सबाष्प, रुजं निहन्तुं न शक्नोऽस्मै ॥ १ ॥
माता भ्राता भगिनी, भार्या पुत्रस्तथा च मित्राणि ।
न प्रस्यति ते यदि रुजं, स्वजनबलं किं वृथा बहसि ? ॥ २ ॥
रोगहरणेऽप्यशक्ताः, प्रयुक्त धर्मस्य ते तु विप्रकराः ।
मरणाच्च न रक्षन्ति, स्वजनपराभ्यां किमभ्यधिकम् ? ॥ ३ ॥
तस्मात् स्वजनस्यार्थं, यदिहाकार्यं करोषि निर्लेज ! ।
भोक्तव्यं तस्य फले, परलोकगतेन ते मूढ ! ॥ ४ ॥
तस्मात् स्वजनस्योपरि, सङ्गे परिहाय निर्वृतो भूत्वा ।
धर्मं कुर्वन् यत्ना-द्यत्परलोकस्य पश्यदनम् ॥ ५ ॥
इति सूत्रार्थः ।

इत्थं तावत् स्वकृतकर्मभ्यः स्वजनाच्च मुक्तिरित्युक्तम् ;
अधुना तु द्रव्यमेव तन्मुक्तये भविष्यतीति कस्यचिदाशयः

स्यादत आह-

वित्तेण ताणं न लभे पमत्ते, इमस्मि लोए अदुवा परत्थ ।
दीवप्पण्णहे व अणंतमोहे, नेयाउयं ददुमददुमेव ॥ ५ ॥

वित्तेन-द्रविशेन त्राणं-स्वकृतकर्मणो रक्षणं न लभते-न प्रा-
प्नोति इति । कीदृक् ?-प्रमत्तः-मद्यादिप्रमादवशमः, क ?-
‘इमस्मि’ स्ति अस्मिन्ननुभूयमानतया प्रत्यक्ष एव लोके
जन्मनि, ‘अदुव’ स्ति अधवा परन्त-परमेव, कथं पुन-
रिहापि जन्मनि न त्राणाय ? , अत्राचर्यते बृद्धसम्प्रदायः-
“ एगो किल राया इदमहाईए कम्हि ऊस्ये अत्तपुरे नि-
ग्गच्छंते घोसणं घोसावइ-जहा सव्वे पुरिसा नयगतो नि-
ग्गच्छंते । तत्थ पुरोहिण्यपुत्ता रायवज्झभा वेस्साधम्मणुपविट्ठो
घोसिएऽपि ण कियगतोऽसो रायपुग्गिम्हि गहिता । तेण वज्झ-
भेण न तेसि किञ्चि दाऊए अण्णा विमोइतो । वण्णायमाणो
विचदंता रायसगासमुवणीता । राइणा वि वज्झो आणत्तो ।
पच्छा पुरोहिआं उवट्ठितो भण्णति-सय्यस्सं पि य देमि मा
मारिज्जउ, तोऽपि ण मुक्को, सुलाए भिंदा । ” उक्तं ४ अ० ।
(द्वीपशब्दवक्तव्यता ‘दीव’ शब्दे चतुर्थभागे २४४/१ पृष्ठ गता ।)
श्रुतज्ञानात्मकात् दृष्टाऽपि विज्ञादिव्यासकृतिस्तदावरणेद-
याद्द्रष्टव्यं भवति, तथा च न केवलं स्वतत्त्वाण्य वित्तं न
भवति, किन्तु कथाञ्चित् त्राणहेतुं सम्यग्दर्शनादिकमप्यवा-
समुपहन्तीति सूत्रार्थः ।

एवं घनादिकमेव सकलकल्याणकारि भविष्यतीत्याशङ्का-
यां तस्य कुगतिहेतुत्वं कर्मणश्चावबन्धव्यमुपदर्श्य यत्
कृत्यं तदाह—(सूत्रम्)

सुत्तेमु आवी पडिबुद्धजीवी, नो विस्ससे पंडिय आसुपणे
घोरा मुहुत्ता अवलं सरिं, भारंडपक्खीव चरऽप्यमत्तो । ६ ।

सुत्तेषु—द्रव्यतः शयनेषु भावतस्तु-धर्मं प्रत्यक्षाप्रप्तुः, चः
पादपूर्णे, चशब्दः समाहारतरेतरयोगसमुच्चयावधारणपाद-
पूर्णाधिकवचनादिष्विति वचनात्, अपिः सम्भावेन, ततोऽ-
यमर्थः-सुतेष्वप्यास्तां जाग्रत्सु च (उक्तं ४ अ०)
(पडिबुद्धजीवी इत्यस्य व्याख्या ‘पडिबुद्धजीवि’ [ण]
शब्दे पञ्चमभागे ३२१ पृष्ठे गता) (अगड्वत्तस्य कथा
‘अगड्वत्तशब्दे प्रथमभागे १४५ पृष्ठे गता ।),
न विभ्वस्यात्, प्रमादेष्विति गम्यते, किमुक्तं भवति ?-ब-

हुजनप्रवृत्तिदर्शनाच्चैतेऽनर्थकारिण इति न धिक्प्रभवात् भ-
वेत्, ‘परिहृतः’ प्राग्बन्ध, आशु-शीघ्रमुचितकर्तव्येषु य-
तितव्यमिति प्रज्ञा-बुद्धिरस्येति-आशुप्रज्ञः, किमिति आशु-
प्रज्ञः ? , यतो धूर्त्यन्तीति घोरा-निरनुकम्पाः, सततम-
पि प्राणिनां प्राणपरिहारेत्वात्, क पते ?-‘मुहुत्ताः’ काल-
विशेषाः, कदाचिच्छारीरबलाद् घोरा अप्यमी न प्रभावि-
ष्यन्तीत्यत आह-‘अवलं’ बलाविरहितं न मृत्युदायिनो
मुहुत्तान् प्रति सामर्थ्यवत्, किं तत् ?-शरीरम्, एवं तर्हि
किं कृत्यमित्याह ?-‘भारण्डपक्खीव चरऽप्यमत्तो’ इति पतत्य-
नेनेति पक्षः सोऽस्यास्तीति पक्षी । भारण्डपक्षी पक्षी च
भारण्डपक्षी स यद्दप्रमत्तश्चरति तथा त्वमपि प्रमादरहित-
श्चर-विहितानुष्ठानमासेवस्व, अन्यथा हि यथाऽस्य भारण्डप-
क्षिणः पश्यन्तरेण सहात्तयंसिंसाधारणश्चरन्सम्भवात्
स्वल्पमपि प्रमाद्यतोऽवश्यमेव मृत्युः, तथा तावपि संयम-
जीवितात् श्रेय एव प्रमाद्यत इति सूत्रार्थः ।

अमुमेवार्थे स्पष्टयन्नाह—

चरे पयाइं परिसकमाणो,
जं किञ्चि पासं इह मज्झमाणो ।
लामंतरे जीविय बूइत्ता,

पच्छा परिणायमलावणंसी ॥ ७ ॥

चरेत्-गच्छेत् पदानि-पादविलेपकपाणि परिशुद्ध-
मानः-अपाये विगणयन्, किमित्येवमत आह-‘यत्किञ्चि-
ञ्छिद्’ गृहस्थसंस्तवाद्यल्पमपि पाशमिव पाशं संयमप्र-
वृत्तिं प्रति स्वातन्त्र्योपरोधितया मन्यमानो-जानानः,
यद्वा चरेदिति-संयमाच्च नि यायात्, किं कुर्वन् ?-प-
दानि-स्थानानि, धर्मस्येति गम्यते, तानि च भूलगुणा-
दीनि परिशुद्धमानो-मा ममेह प्रवर्त्तमानस्य मूलगुणेषु
मालिन्यं स्वल्पानां वा मविष्यतीति परिभावयन् प्रवर्त्तत
‘जं किञ्चि’ स्ति यत्किञ्छिदल्पमपि बुद्धिस्तितादि प्रमादपदं
मूलगुणादिमालिन्यजनकतया बन्धहेतुत्वेन पाशमिव पा-
शं मन्यमानः, तद्व्यमुभयत्रापि प्रायः-यथा भारण्डपक्षी
अपरसाधारणान्तर्वर्त्तिचरणतया पदानि परिशुद्धमान एव
चरति यत्किञ्छिद्वरकादिकमपि पाशं मन्यमानः तथाऽ
प्रमत्तश्चरेत् । ननु यदि परिशुद्धमानश्चरेत्तर्हि सर्वथा जी-
वितनिरपेक्षैणैव प्रवर्त्तितव्यं, तत्सापेक्षतायां हि कदाचि-
त्कथाञ्चित्पुद्गलैश्चरन्सम्भवं इत्याशङ्क्याह-‘लामंतरे’ त्यादि
वृत्तादेम् । लामन्तं लायः-अपूर्वार्थपातिः-अन्तरे-विशेषः,
लामन्त्यासावन्तरे च लामान्तरे तस्मिन् सतीत्यर्थः । किमुक्तं
भवति ?-यावद्विशिष्टविशिष्टतरसम्यग्ज्ञानदर्शनधारिणावा-
प्तिरिति सम्भवति तावदिदं जीवितं-प्राणधारणामकं ‘बूइ-
त्तिन्वा-अन्नपानोपयोगादिना वृद्धिं नीत्वा, तदभावे प्राय-
स्तदुपक्रमणसम्भवादित्युक्तम्, ‘खुहा पिवासा य वाही य’
स्ति वचनात् खुहादीनामप्युपक्रमणकारणत्वेनाभिधानाद्, इ-
ह च बूइत्यित्वेव बूइत्यित्वात् व्याख्येयम्, अन्यथा क्षालस्कृतं
जीवितमिति विरुध्यत इति भावनीयम् । ततः किमित्याह-
पच्छा-लाभविशेषप्राप्त्युत्तरकालं ‘परिणाय’ स्ति सर्वप्रका-
रैरवबुध्य यथेदं मेदानीं प्राग्बन्धसम्यग्दर्शनादिविशेषहेतुः,
तथा च नातो निर्जरा । न हि चरसा व्याधिना

वा अभिभूतं तत् तथाविधधर्माधानं प्रति समर्थम्, उक्तं हि—“जग जाव ण पलिति, वार्हा जाव ण वव्हति । जाविदिया ण हायति, ताव धम्मं समायरे ॥ १ ॥” एदं अपारहया परिहाय ततः प्रत्याख्यानपरिहाया च भक्तं प्रत्याख्याय, सर्वथा जीवितनिरपेक्षो भूयति भावः । मलयद्वत्यन्तमायमि लीनतया मला-अष्टप्रकारं कर्म तदपध्वंसत इत्येवंशीलः मलापध्वंसी—मलविनाशकृत्, स्यादिति शेषः । ततो या-यज्ज्ञाभे देहधारणमपि गुणयिषेति भावः । यद्वा—जीवितं वृद्धयित्वा लाभान्तरं-लाभविच्छेदेऽन्तर्वेदिकं मलाश्रयत्वान्मलः—श्रीशारिकशरीरं तदपध्वंसी स्यात्, कोऽर्थः—जीवितं त्यजेद् । इदमुक्तं भवति-अयमस्यैको हि गुणो मातृप्य-मवाप्त्वा लभ्यते धर्म इति भावयन् यावदितस्तज्ज्ञाभः तावदिदं वृद्धयत्, लाभविच्छेदं सम्भाव्य संलेशनादिविधानतस्त्यजेत् । (उच०) (इह च यावज्ज्ञाभधारणं मण्डिकचौरादाहरणम् ‘मण्डिय’ शब्दे षष्ठ्यभागे २१ पृष्ठं व्याख्यातम् ।) इष्टान्ता-नुवादपूर्वकोऽयमिहापनयः—यथाऽयमकार्यकार्येण मण्डिको यावज्ज्ञाभं मूलद्वन्द्वनृपतिना धारितः तथा धर्माधिनाऽपि संयमोपहतिद्वन्द्वनृपतिना जीवितं निर्जलाभमभिलषता तज्ज्ञाभं यावद्वार्यमिति । न च तद्वारणं संयमोपरोध एव, यथा-ऽऽगमं हि प्रवृत्तस्य तत्तदुपपन्नभक्तमेवेति भावनीयम्, इत्यलं प्रसङ्गेनैति सूः ।।

सम्प्रति यत्तुर्कं जीवितं वृद्धयित्वा मलापध्वंसी स्यादिति तर्कितं स्वातन्त्र्यत एव उतान्यथेत्याह—

छेदं शिरोहेण उवेति मुक्खं,
आमे जहा सिक्खियवमधारी ।

पुच्चाइ वामाइ चरऽप्पमत्तो,
तम्हा मुणी खिप्पमुवेति मुक्खं ॥ ८ ॥

छन्दो-वशास्तस्य निरोधः छन्दोनिरोधः—स्वच्छन्दतानि-बोधः तेन उपैति—उपयाति मोक्षं—मुक्तिम् । किमुक्तं भवति ?—गुरुपरतन्त्रतया स्वाग्रहागहयागितां विना तत्र प्रवर्त्तमानोऽपि संक्लेशविकल इति न कर्मबन्धभाक्, किन्त्वाविकलचरणतया तन्निर्जरणमेवामोति, अप्रवर्त्तमानोऽपि चाहारादिष्वग्रहागहयागितां कुलितवृत्ताः ‘छट्टुमद-समे’ स्यादिवचनादनन्तसंसारिताघनधर्मभागव भवति । तत्सर्वथा तत्परतन्त्रेणैव मुमुक्षुणा भाव्यं, तस्यैव सम्यग्-ज्ञानादिसकलकल्याणहेतुत्वाद् । उक्तं च—“णाणस्स होइ भागी, धिरयरतो दंसणं चरित्ते थ । धसा आवकहाए, गुरुकुलवासं न मुचंति ॥ १ ॥” यद्वा-छन्दसा—गुर्वभिप्रायेण निरोधः—आहारादिपरिहाररूपः छन्दोनिरोधः तन्वाक्-न्यायतो मुक्त्ययाति, तत्तद्वस्तुविषयाभिप्रायमिका इच्छा वा छन्दः तन्निरोधेन मुक्तिः, तस्या एव तद्विबन्धकत्वात्, तथा च लौकिका अप्याहुः—“श्लोकार्थेन हि तद्वच्यं, यत्तुर्कं प्रथकादिभिः । तृष्णा च सन् (चरं) परित्यक्ता प्राप्तं च परमं पदम् ॥ १ ॥” अथवा—छन्दो वेद आगम इत्यन्तर्यान्तरम्, ततः छन्दसा ‘आणए आणए श्रिय चरण’ मित्यादिना निरोधः—इन्द्रियाग्निप्रदायकः छन्दोनिरोधः तेनोपैति मोक्षं न तु सर्वथा जीवितं प्रत्यनपेक्षतया । तथा

च समयविद्—“सव्वत्थ संजमे सं—जमतो” अप्पाण्मेव रक्खिज्जा । मुब्बइ अइवायातो, पुणोऽवि सोही ण या विरतो ॥१॥” अत्रादाहरणमाह—अथवा यथा शिक्षिता—वत्स-नम्रबन्धनावनादिशिक्षां प्रादितां वृणोति—आच्छादयति शरीर-कर्मित धर्म—अश्वतनुप्राणं तद्वारणशीलो वर्मधारी, शिक्षितश्चासौ वर्मधारी च शिक्षितवर्मधारी, अनेन शिक्षितवर्मधारीस्य स्वातन्त्र्यापोहमाह—ततोऽयमर्थः—यथा अश्वः स्वातन्त्र्यधिरहात्प्रवर्त्तमानः समरशिरसि न वैरिभिरुपहस्यत इति तन्मुक्तिमाप्नोति स्वतन्त्रन्तु प्रथममशिक्षितो रणमवासस्तेरुपहस्यत । अत्र च सम्प्रदायः—“एणेण राइ-ण दोणह वि कुलपुत्ताणं दो ङासा दिक्खा सिक्खावणपोसय-त्थं । तत्थेणो कालोचिण्ण जवसजोगासणं संरक्खमाणो धा-वियलालियवग्गिगायाता कलातो सिक्खावइ । बीआं णो एयस्स इट्टजवसजोगासणं दाहिइ त्ति चरट्टु वाहइ ण तु सिक्खावइ, संसं अप्पणा भुज्जति । संगामकाले उवट्टिण ते रक्षा बुत्ता—तेसु चेवास्सेसु आराहुं भुत्ति आगच्छइ, स-पत्ता, भणिया य राइणा-पचिसइ संगामं । तत्थ पढमाऽसा सिक्खागुणत्तणतो सारहिमणुयइमाणो संगामपारतो जातो, दुइआ विंसट्टुसिक्खाभावतोऽसम्भावभावणाभा-वियत्तण्णो गाधूमजंतगजुत्त इव तत्थेव भमिउमाढत्तां । तं च परा उवलकणेवं द्वयसारहिं काऊण गृहीतवन्तः । इष्टा-न्तानुवादपूर्वकोऽयमुपनयः—यथाऽसावश्वः तथा धर्मा-ध्वंसी स्वातन्त्र्यधिरहितो मुक्तिमवाप्नोति, अत एव च पूर्वोक्ति—उत्तुपरिमाणानि वर्षाणि-वत्सराणि “कालात्य-न्तसंयोगं द्वितीया” (पा० २-३-५), किमित्याह—“चर” इति सततमागमोक्तकृत्यामानेवस्व, कथम् ?—अप्रमत्तः—गुरुपारतन्त्र्यापहारेप्रमादपरिहर्त्ता, ‘तम्ह’ इति तस्मात् अप्रमादचरणान्दिव, मन्यते—जानाति जीवादीनिनि मुनिः—तपस्वी क्षिप्रं-शीघ्रम् उपैति मोक्षम् । ननु छन्दोनिरोधाऽपि तत्त्वतोऽप्रमादप्रकं पद्यति कथं न पुनस्तुक्तं वा ।, उच्यते—अप्रमाद एवादरः कार्य इति ख्यापनार्थत्वाद्ध्यय-नार्थो जीवनार्थत्वाच्चास्य न पीनरुक्त्यमिति भावनीयम् । पूर्वोक्तिवर्षाणीति च एतावदायुषामेव चारित्रपरिणतिरिति दर्शनार्थमुक्तिमिति सूत्रार्थः ।

ननु यदि छन्दोनिरोधेन मुक्तिः—अयमन्त्यकाल एव तर्हि विधीयतामित्याशङ्क्याह, यद्वा यदि पश्चान्मलापध्वंसी स्यात् तदैव छन्दोनिरोधादिकमपि तदनुभूतमस्वत आह—

स पुव्वंवेवं ण लभेज पच्छा,
एसोवमा सासयवाइयाणं ।

विसीदति सिद्धिं आउयम्मि,
कालोवणीए सरीरस्स भेए ॥ ६ ॥

स इति—यत्तदोनिव्याभिसम्बन्धात् यः प्रथममेवाप्रस-क्ततया भावितमार्तन भवति स तदामकं छन्दोनिरोधम् ‘पुव्वमेवं’ इति एवं शब्दस्यात्रापमाधेत्वात्पुव्वमिवान्यकाला-त् मलापध्वंससमयाद्वा अभावितमस्वतत् न लभेत्-न प्राप्नुयात् । सम्भावं लिङ् । ततश्च लाभसम्भावनाऽपि न समस्ति, किं पुनस्तज्ज्ञाभ इति । पश्चात्-अन्यकाले मला-पध्वंससमये वा, ‘एसोवम’ इति एषा-अनन्तरमभिहित-

स्वरूपा उप—सामीप्येन मीयते—परिच्छिद्यते स्वयं—प्र-
सिद्धया अपरमप्रसिद्धं वस्तुनयेत्युपमा, कथां ?—शाश्वता
इव वर्तितुं शीलमेवास्मिन् शाश्वतवादिनः, उद्युक्तोऽश्वित् “क-
संशुष्यमाने” (पा० ३-२-१६) इति शिनिः, तेषां शाश्वतवादि-
नाम्, आत्मानं मृत्युमर्त्यकालमभिनयनमपश्यताम् । इदमि-
हाकृतम्—यो हि क्षुन्दानिरोधमुत्तरकालमेव करिष्यामीति व-
क्षि सोऽवश्यं शाश्वतवादी, स चैवं प्रज्ञाप्यते—यथा भद्र !
इदानीं भवतस्तत्कालानुपूर्वमेवासाधुक्कहेतुतो न समस्ति,
तथोत्तरकालमप्यसौ प्रमाद्विनस्तव न भविष्यति । य-
दिवा एषा—उपमति—उपेत्युपयोगपूर्वकं मेति ज्ञानमु-
पमा—सम्प्रधारणा यदुत पञ्चाक्षरं करिष्यामः इति
शाश्वतवादिनां—निरूपकमायुषाम्, ये निरूपकमायु-
ष्कनया शश्वतमिवात्मानं मन्यन्ते तेषां बुज्यतापि,
न तु जलबुद्बुदसमानायुषाम्, तथा चासाधुत्तरका-
लमपि क्षुन्दानिरोधमनानुबन्धं विधीयते—कथमहमकृत-
सुकृतः सम्प्रत्यन्तर्वाक्यं—पारं भवाम्भोधि आस्यन् भवि-
ष्यामीत्येवमात्मकं वैफल्यमनुभवति । कदा ?—शिशिलय-
ति—आत्मप्रवेशान् मुञ्चति आयुषि—मनुष्यभयापमाद्विरयायु-
ष्कर्मणि, ‘कालोवणीय’ स्ति कालेन—मृत्युना स्थितितत्त्व-
लक्षणं वा सयमनोपनीतः उपदोक्तः—तस्मिन्, क ? इ-
त्याह—शरीरस्य—औदारिककायात्मकस्य भेदे—सर्वपरिशा-
टतः पृथग्भावं, तद्विद्वद्भयं—आदित एव न प्रमाद्व-
द्भिर्भाष्यम्, तथा चाह—“ गमनं किमद्य किं भवः, कदाऽपि
वा सर्वथा भुवं कापि ? इति जानन्नपि मूढ—स्तथाऽपि मो-
हात्सुखं शनं ॥ १ ॥ ” इति सूत्रार्थः ।

किं पुनः पूर्वमिव पञ्चाक्षरं क्षुन्दानिरोधं न ज्ञात इत्याह—
खिप्पं न संकष्टं विवेकमैतं,

तद्भा समुद्वाय पहाय कामे ।

समेच्छ लाभं समता महेसी,

आयाणरक्खी चरमप्पमत्तो ॥ १० ॥

खिप्पं तत्क्षण एव न शक्नोति न समर्थो भवति, किं क-
र्तुम् ?—एतुं—गन्तुं, प्राप्तुमिति यावत्, कम् ?—विवेकं द्र-
व्यतो बहिः सङ्गपरित्यागरूपं, भावतस्तु—कषायपरिहारात्म-
कम्, न ह्यकृतपरिकर्म्मो भगिति तत्परित्यागं कर्तुमलम् ।
अत्रोदाहरणं ब्राह्मणी—“ एगो मरुतो परदेसं गन्तुं सा-
हापारतो होऊण सविस्सयमागतो, तस्सऽन्नं मरुतेण ख-
ज्जपलालितो स्ति काउं दारिका दत्ता । सो य लोप दक्खिणा-
तो लहति, परं विभवं वड्ढति तेण तीसे भरियाए सुब-
हुं अलंकारं कारियं । सा निच्चमंडिया अच्छइ । तेण
भएणइ—एस पच्चंतगामो, ता तुम एयाणि आभरणगा-
णि निदि पव्वणीयु आविधाहि, कहि चोरा उवगच्छेज्जा
तो सुहं गोविज्जंति । सा भएणइ—अहं ताए वेलाए सिग्घ-
मेय अवणस्संति । अन्नया तत्थ चोरा पंडिया, तमेव वि-
च्चमंडियागिहं अणुपविद्धा, सा तदि सालंकिया गदिया,
सा य पणीयभोगयत्ता मंसोवचित्तापणिपाया ण संकइ क-
डगारिणि अवणउं, ततो चोरेहि तीसे इत्थं छुनूण अव-
णीया, मेरिहउं च निग्गया । ” एवमप्योऽपि प्रागकृतपरि-
कर्म्मो न तत्काल एव विवेकमेतुं शक्नोति, मलापध्वंस-
तस्तु तथा सति दूरापास्त एवेति, न च मरुदेव्युदाह-

रणं तत्राप्यभिधेयम्, आश्चर्यरूपत्वादस्य, न ह्येवं तीव्र-
भावा बहुवः सम्भवन्ति, यत एवं तस्मात् सम् इति—स-
म्यक् प्रवृत्त्या उत्थायेति च पञ्चाच्छब्दे निरोक्ष्याम इत्या-
लस्यत्यागेनोद्यमं विधाय, तथा ‘ पहाय कामे ’ स्ति प्र-
कर्षणं—मनसाऽपि तद्विचिन्तनात्मकेन हित्वा त्यक्त्वा का-
मात्—इच्छामदनात्मकात् समेत्य—सम्यग् ज्ञात्वा लोकं स-
मस्तप्राणिसमूहं, कया ?—समताया—समशुभमित्रतया
कश्चिद्रक्षद्विष्टतयेति यावत्, तथा च महर्षिः सन्, महः—
एकान्तोत्सवकरूपत्वात्माकृतमितच्छ्रुतीत्येवंशीलो महर्षी वा-
किसुक्तं भवति?—विषयाभिलाषविगमाभिर्निर्वातः सन् आ-
त्मानं रक्षत्यपायेभ्यः कुगतिगमनादिभ्य इत्येवंशील आत्म-
रक्षी, यद्वा आदीयते—स्वाकियते आत्महितमननेत्यादानः—सं-
यमः तद्रक्षी ‘ चरमपत्तो ’ स्ति मरकोऽन्त्याक्षिणः, तत-
आप्रमत्तः—प्रमाद्वरहितः, इह च प्रमाद्वपरिहाराऽपरिहार-
योरैहिकमुदाहरणं यणिग्महिला । तत्र च सम्प्र-
दायः—“ एगो वणिग्महिला पडत्थपतिया सरी-
रसुस्सुसापरा दासभयगकम्मकरे शिज्जिज्जिभोगेसु न
नियोजयति, न य तेसि कालोववणं जडिच्छं आहारं भ-
ति वा दिति, ते सव्वे नद्धा । कम्मंतेपरिहाराणि विभषपरि-
हाराणि । आगतो वाणियओ । एवंविहं पस्सिऊण पच्छा
तेण शिच्छुडा । अस्स तु पुक्कल्लेणं सुंकेणं वरेति, लज्जा प-
णेण । तेण तीसे शियगा भण्णन्ति—जइ अप्पाणं रक्खइ
ता परिणेमि स्ति, ताए यऽमुणियपरमथाए दुग्गयकज्जाए
सोउं नियगा भएणति—रक्खामि (किञ्चिह) अप्पमं, सा
तेण विवाहिया, गतो वाणिजेणं । साऽपि दासभयगकम्म-
करादीरे संदेसं दाउं तेसि पुव्वसिहकाहकाले भायणं दे-
इ, मइराहि च वायाहि उच्छोइ, भइ च तेसि अकाल-
परिहीणं देइ, ण य शियगसरीरसुस्सुसापरा । एवमप्पा-
णं रक्खन्तीए भत्ता उवागओ । सो एवंविहं पस्सिऊण
तुट्ठो, तेण सव्वसामिणी कया । ” इत्थं तावादेहं गुणायाऽ-
प्रमादो दोषाय च प्रमादः, आत्माभ्यजन्मनीत्यभिप्रायेणा-
त्रैवेहिकोदाहरणाभिधानमिति परिभाषनीयमिति सूत्रार्थः ।
प्रमादमूलं च रागद्वेषादिति सोपायं तत्परिहारामाह—

मुहुं मुहुं मोहगुणे जयंतं,

अणेरुवा समणं चरंतं ।

फासा फुमंती असमंजसं च,

ण तेसु भिक्खु मणसा पउस्से ॥ ११ ॥

मंदा य फासा बहुलोभणिजा,

तहप्पगारेसु मणं ण कुजा ।

रक्खेज कोहं विणएज माणं,

मायं ण सेवेज पहिज लोहं ॥ १२ ॥

मुहुर्मुहुः—वारं वारम्, सततप्रवृत्त्युपलक्षणमेतत्, मोहय-
ति जानानमपि जन्तुमाकुलयति प्रवर्त्तयति चाग्न्येहति
मोहः तस्य गुणाः मोहगुणाः—तदुपकारिणः शब्दादयः,
ताम् जयन्तम्—अभिमवन्तम्, किमुक्तं भवति?—अविच्छेद-
तस्तज्जयप्रवृत्तम्, यद्वा—कथञ्चिन्मोहनीयात्यन्तोद्यत एकदा
तैः पराजितमपि पुनः पुनस्तत्त्वयं प्रति प्रवर्त्तमानं न तु त-
त एव विमुक्तसंयोगम्, अनेकरूपाः—अनेकमिति—अ-

नेकविधं पुरुषविषमसंस्थानादिभेदं रूपं-स्वरूपमेवामिति अनेकरूपाः, अथैव चरन्तं प्राग्वत्, 'फास' स्ति स्पृशन्ति स्वानि स्वानीन्द्रियाणि गृह्यमाणतया इति स्पृशः—शब्दादयस्तं स्पृशन्ति—गृह्यमाणतयेव सम्बन्धितं, असमञ्जसम्-अननुकूलमिति क्रियाविशेषणमेतत्, चशब्दोऽवधारणे असमञ्जसमेव, अथवा—स्पृशन्विषयाः—स्पृशः स्पृशन्ति, स्पृशोपादानं चास्यैव दुर्जयत्वाद्वापि त्वाच्च, न तेषु-स्पृशेषु भिक्षुः—मुनिः, मनसा उपलक्षणत्वाच्च वाचा कायेन च, यद्वाऽपिशब्दस्य लुप्तनिर्दिष्टत्वात्मानसाऽपि आस्तां वाचा कायेन वा, 'पदुसे' स्ति प्रवृत्त्यै प्रद्विष्याद्वा । किमुक्तं भवति ?—ककेशसेस्तारकादिस्पृशोन्नी हन्तोपतापिता ध्यमेतेनेति च विस्मयेत् नैव वा यदपरिहरेद्वा तमिति । 'मन्वाये' स्ति सूत्रम्, तथा मन्वायन्तीति मन्दाः—हिताहित-विषेकिनमपि जनप्रमत्तां नयन्तीति कृत्वा, चशब्दः पूर्वोपेत्या समुच्चयः, स्पृशः प्राग्वच्छब्दादयः, बहुन् लोभयन्ति—विमोहयन्तीति बहुलोभनीयाः अन्यत्रापि (हृत्त्ययुटो बहुलम्) इति वचनात् कर्त्तव्यनीयः, अनेनात्योक्षपकत्वमुक्तम्, 'तद्वपगारसु' स्ति अपेक्ष्यमानत्वात्तथाप्रकारंष्वपि बहुलोभनीयेष्वपि मृदुमधुरसादिषु मनः—चिन्तं न कुर्यात्, अथवा—धातूनामनेकाधत्वाच्च निबन्धयेत् । यद्वा-सङ्कल्पामकमेव मनः, ततो मन इति सङ्कल्पमपि न कुर्यात्—न विद्विष्यात्, आस्तां तत्प्रवृत्तिमिति । अथवा—मन्वुद्धित्वात्ममन्दगमनत्वाद्वा मन्दाः—स्थिरः ता एव स्पृशप्रधानत्वात् स्पृशः, ततश्च मन्दाश्च ताः स्पृशः, बहुनां कामिनां लोभनीयाः—गृह्जजनका बहुलोभनीया यास्तासु 'तद्वपगारसु' स्ति लिङ्गव्यत्ययात्तथाप्रकारासु बहुलोभनीयासु मनोऽपि न कुर्यात्, इह च स्त्रीणांमेव बहु-ब्रारपायहेतुत्वादित्थमुच्यते, तथा चाह—“स्पृशोन्द्रियप्रस-क्ताश्च, बलवन्तो मदात्कटाः । हस्तिवन्धाकसंग्रहा, बध्यन्ते मत्तवारणाः ॥१॥” इति । एवं च पूर्वसूत्रेण द्वेषस्य परिहार उक्तः, अनेन च रागस्य, स तु कथं भवतीत्यत आह—रक्षयत्-निवारयत्, कम् ?—क्रोधम्-अप्रीतिलक्षणं, विनयत्-अपनयत् मानम्-अहङ्कारात्मकम्, मायां-परव-ञ्चनबुद्धिरूपां न कुर्यात्, प्रजहात्-परित्यजेत् लोभम्-अभिष्वङ्गस्वभावम्, तथा च क्रोधमानयोर्द्वेषात्मकत्वान्मायालोभयोश्च रागरूपत्वात्तन्निग्रह एव तत्परिहृतिरिति भावनीयम् । अथवा—स्पृशपरिहारमभिधत्ता, चतुर्थमन्तमुक्तम्, तच्च 'अबभेचरे' धारे परमायं दुरदिदृग्' इति वचनामहाप्र-मादरूपस्याब्रह्मणो निरोधकृदिति, तदभिधानाद्विस्तारि-निरोधोऽप्युक्त एवेति, अनेनार्थतो मूलगुणानभिधानम्, रक्षेत् क्रोधमित्यादिना च पिण्डादिकमयच्छेने यच्छेने वा न कषाययशो भवेदित्युत्तरगुणोक्तैरिति सूत्रत्रयार्थः ।

सम्प्रति यदुक्तं—'तस्मा समुद्राय पहाय कामे' इत्यादि, तत्कदाचित्चरकादिष्वपि भवेत्, अत आह—यद्वैतायता चारित्रशुद्धिरूपा, सा च न सम्यक्-विविशुद्धिमपहायातस्त-दर्थमिदमाह—

जे संख्या तुच्छपरम्पवादी,

ते पेजदोसाणुगया परज्झा ।

एए अहम्मु स्ति दुग्गमाणो,

कंखे गुणो जाव सरीरेण् ॥ १३ ॥ स्ति वेमि ।

'ये' इति अनिर्दिष्टस्वरूपाः, संस्कृता इति न तार्त्त्विकशुद्धि-मन्तः किन्तूपचरितवृत्तयः, यद्वा—संस्कृतागमप्ररूपकत्वेन संस्कृता, यथा सौगताः, ते हि स्वागमे निरन्वयोच्छेदमभिधा-य पुनस्तेनैव निर्वाहमपश्यन्तः परमार्थतोऽन्वयिद्वयरूपमेव सन्तानमुपकल्पयाम्बुधुः, सांख्याश्चैकान्तमित्यतामुक्त्वा तत्त्वतः परिणामरूपां चै (पाषे)व पुनराविर्भातिराभावाबु-क्तवन्तो, यथा वा—“उक्तानि प्रतिषिद्धानि, पुनः सम्मा-वितानि च । सापेक्षनिरपेक्षानि, श्रुतिवाक्यान्त्येनकशः ॥१॥” इति वचननिषेधनसम्भवोद्भिन्नरूपसंस्कृतदिशाल्वा म-न्वादयः, अत एव 'तुच्छ' स्ति तुच्छा यदुच्छाभिधायितया निः-साराः 'परम्पवा' स्ति परे च ते स्वतीर्थिकस्यतिरिक्ततया प्रवादिनश्च परप्रवादिनः, ते किमित्याह—'पेज्जदोसाणुगया' प्रेमद्वेषाभ्यामनुगताः प्रेमद्वेषानुगताः, तथाहि—सर्वथा संवा-दिनि भगवद्वचसि निरन्वयोच्छेदैकान्तमित्यत्वादिकल्पनं-वचननिषेधनसम्भावनादि वा न रागद्वेषाभ्यां विनेति भाव-नीयम्, अत एव च 'परज्झ' स्ति देशीयवत्वात्परवशा रागद्वे-प्रग्रहप्रस्तामनसतया न ते स्वन्त्राः । यदि त एवंविधास्त-तः किमित्याह—एते इति—अर्द्धमतवाद्याः, अधर्महेतु-त्वादधर्मः, 'इति' त्यमुनोक्तेन 'दुग्गमाणो' स्ति जुगु-प्समानः उन्मागीनुयायिनोऽमी इति तत्स्वरूपमवधारयन्, न तु निम्बन्, निम्बायाः सर्वत्र निषेधात्, तद्वैविध्यं किं कुर्यादित्याह—काङ्क्षत् अभिलषेत् गुणान्—सम्य-ग्वर्शनचारित्रात्मकान् भगवद्गामाभिहितान्, किं नियतकालमेवोपाययेत्याह—यावच्छरीरात्—औदारिका-ल्पञ्चप्रकाराद्वा भेदः—पृथग्भावः शरीरभेदो, मरणं विमुक्ति-र्वैति यावद्, अनेनैव समुत्थानं कामप्रहाणादि च तत्त्वतः, अन्यत्र तु संवृत्तिमदित्युक्तम्, एवं च काङ्क्षात्मकसम्यक्त्वा-तिचारपरिहाराभिधानतः सम्यक्त्वशुद्धिर्वैति सूत्रार्थः ॥१३॥ इति परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत् । उक्तोऽनुगमः । सम्प्रति नयाः ते च पूर्ववत् । उक्तो ४ अ० ।

किञ्च—

ण य संखयमाहु जीवियं, तह विव बालजयो पगम्भइ ।

काले पापेहि मिजती, इति संखय मूणी ण मजती । २१ ।

न च—नैव जीवितम्—आयुष्कं कालपर्ययेण कुटितं सत् पुनः 'संखय' इति संस्कृतं-तन्वृत्तसन्धानं शक्य-ते इत्येवमाहुस्तद्विदः, तथाऽपि एवमपि व्यवस्थिते बालः-अज्ञो जनः प्रगल्भते पापं कुर्वन् धृष्टो भवति, असद्वृत्त-ष्ठानरतोऽपि न लज्जत इति, स चैवम्भूतो बालस्ते-रसद्वृत्तानापादितैः पापैः कर्मभिः मीयते—तद्युक्त इत्ये-वं परिच्छिद्यते, मीयते वा मेयेन धान्यादिना प्रस्थकव-दिति, एवं संख्याय—ज्ञात्वा मुनिः—यथावस्थितपदा-योनां वेत्ता न माधत्तीति तत्त्वसद्वृत्तान्त्वहं शोभनः कस्ते-त्येवं प्रगल्भमानो मवं न करोति । सूत्र० १ धु० २ अ० २ उ० । ('छंदेणेति' (२२) 'सूत्रं तद्व्याख्या च' 'छंद' शब्दे तृतीयभागे १३४० पृष्ठे गता ।)

संस्तराय-शंस्तराज-पुं० । वाराणस्यां स्नानमक्याते राजनि,
यो हि मङ्गतीर्थकृता सह प्रव्रजितः । स्था० ७ ठा० ३ उ० ।
“ संस्तरारिसी ” ती० ।

संस्तरवस-शंस्तरवर्ष-पुं० । विशेषे महाप्रदे, स्था० । कल्प० । ख०
प्र० । ख० प्र० ।

दो संस्तरवस । (ख०-६०×) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

संस्तरवसाम-शंस्तरवर्षाभ-पुं० । एकविंशतितमे महाप्रदे,
स्था० ।

दो संस्तरवसाम । (ख०-६०×) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

संस्तर-शंस्तर-पुं० । द्वीपभेदे, अनु० । “ संस्तररे दीवस्मि,
संस्तर संस्तरपभे य दो देवा । (५८) ” द्वी० ।

संस्तरसमुद्र-शंस्तरसमुद्र-पुं० । शंस्तरद्वीपस्याभिः स-
मुद्रः, “ संस्तरसमुद्र अभिवाओ । मण्यपभे मणिहिसेध दो
देवा ” द्वी० ।

संस्तरवायण-शंस्तरवादन-न० । शंस्तरध्यानकरणे, नि० ख० १
उ० । (शंस्तरवादनं कल्पते न वेति “ मूलगुणपडिसेवणा ” शब्दे
षष्ठे भागे ३५६ पृष्ठ उक्तम् ।)

संस्तराल-शंस्तरपाल-पुं० । धरण्यस्य नागकुमारस्य चतुर्थे
लोकपाले, भूतानन्दस्य चतुर्थे लोकपाले च । स्था० ४ ठा० १
उ० । धरणागकुमारैर्द्रव्योत्तरदिगलोकपाले, भ० ३
श० ८ उ० । स्था० । कालादायिप्रभृतिष्वन्ययुथिकेष्वन्यतमे
(भ० ७ श० १० उ० ।) स्नानमक्याते आजीविकापासके, भ०
८ श० ५ उ० ।

संस्तरा-संस्तरा-स्त्री० । संस्तरायन्ते परिच्छिद्यन्ते जीवाद्यः प-
दार्था येन तज्ज्ञानं संख्येत्युच्यते । सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।
सम्यक् संख्यायन्ते-प्रकाशयन्तेऽनयेति संस्तरा । प्रज्ञायाम्,
आत्मा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० । सूत्र० । संस्तरानं-संस्तरा । प-
रिच्छेदे, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । एकादिव्यवहारहेतौ, सम्म०
३ काण्ड । गणनायाम्, आ० ख० १ अ० । आ० म० ।
अनु० । सूत्र० । विश० ।

संस्तराप्रमाणे विवरीचुराह—

से किं तं संस्तरप्रमाणे ? संस्तरप्रमाणे ऋदुविहे पयण्ते,
तं जहा—नामसंस्तरा, ठवणसंस्तरा, दव्वसंस्तरा, आव-
म्मसंस्तरा, परिमाणसंस्तरा, जाणणासंस्तरा, गणणासं-
स्तरा, भावसंस्तरा । से किं तं नामसंस्तरा ? नामसंस्तरा ज-
स्स णं जीवस्स वा० जाव से तं नामसंस्तरा । से किं तं
ठवणसंस्तरा ? ठवणसंस्तरा ? जसं कट्टकम्मे वा पोत्थ-
कम्मे वा० जाव से तं ठवणसंस्तरा । नामठवणाणं को
पहिसितो ? , नाम (पाएणं) आवकहियं, ठवणा
इत्तरिया वा होजा, आवकहिया वा होजा । से
किं तं दव्वसंस्तरा ? , दव्वसंस्तरा दुविहा पयण्ता,

तं जहा—आगमओ य नो आगमओ य० जाव जा-
खयसरीरभविअसरीरवहरिचा दव्वसंस्तरा ? , से किं तं जा-
खय० रतिविहा पयण्ता, तं जहा—एगभविणं बद्धाउए अभि-
मुहणामगोचं अ । एगभविणं णं भंते ! एगभविणं सि
कालओ केवचिंर होइ ? , जहसेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं
पुव्वकोडीबद्धाउए णं भंते ! बद्धाउए सि कालओ केवचिंर
होइ ? , जहसेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं पुव्वकोडीतिभाणं ।
अभिमुहणामगोचं णं भंते ! अभिमुहणामगोचं सि कालओ
केवचिंर होइ ? , जहसेणं एकं समयं उकोसेणं अंतोमुहुत्तं ।
इयाणि को गओ कं संस्तरं इच्छइ—तत्थ खेमसंगहववहारा
तिविहं संस्तरं इच्छंति, तं जहा—एगभविणं बद्धाउअं
अभिमुहणामगोचं च । उज्जुसुओ दुविहं संस्तरं इच्छइ, तं
जहा—बद्धाउअं च अभिमुहणामगोचं च । तिण्ण सइनया
अभिमुहणामगोचं संस्तरं इच्छंति । से तं जाणयसरीरभवि-
असरीरवहरिचा दव्वसंस्तरा । से तं नो आगमओ दव्वसंस्तरा ।
से तं दव्वसंस्तरा । (ख०-१५०×)

संस्तरानं—संस्तरा, संस्तरायन्तेऽनयेति वा संस्तरा, सैव प्र-
माणं संस्तराप्रमाणम् । इह ख संस्तराशब्देन संस्तराश-
ब्दयोर्द्वयोरेषां प्रहणं द्रष्टव्यम्, प्राकृतमधिकृत्य समान-
शब्दाभिधेयत्वात्, गोशब्देन पशुभूम्यादिवत् । उक्तं च—
“ गोशब्दः पशुभूम्यन्तु, वागिदगर्थप्रयोगवान् । मन्दप्रयोगे
दृष्टयन्तु-वज्रस्वर्गाभिधायकः ॥ १ ॥ ” एवमिहापि संस्तरा
इति प्राकृतोक्तौ संस्तरा शोभाश्च प्रतीयन्ते, ततो द्वयस्या-
ऽपि प्रहणम् । एवं च नामस्थापनाद्रव्यादिविचारेऽपि
प्रक्रान्ते संस्तरा शोभा वा यत्र घटन्ते, तस्य प्रस्तावकेन स्वय-
मेव योज्यमिति । “ से किं तं नामसंस्तरं ” त्यादि, सर्वं पूर्वा-
भिहितनामावश्यकदिविचारानुसारतः स्वयमेव भावनीयं
यावत् “ जाणयसरीरभविअसरीरवहरिस्ते दव्वसंस्तरं तिविहे
पयण्ते ” इत्यादि, इह यो जीवो मृत्वाऽनन्तरभवे शंस्त्रे
उत्पन्न्यते स तेष्वबद्धायुष्कोऽपि जन्मदिनादारभ्य एकभ-
विकः स शंस्त्र उच्यते, यत्र भवे घटते स एवैको भवः शं-
स्त्रेषुत्पत्तेरन्तरेऽस्तीति कृत्वा, एवं शंस्त्रप्रायोग्यम् । बद्धमा-
युक्तं येन स बद्धायुष्कः, शंस्त्रभवप्रसातानां जन्तूनां ये
अवश्यमुत्तरमागच्छतस्ते द्विन्द्रियजात्यादिनीचैर्गोत्राण्येव अ-
भिमुखं जघन्यतः समयेनात्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तमात्रेणैव व्य-
धानात् । उद्ययभिमुखप्राप्तं नामगोत्रं कर्मणी यस्य सोऽभिमु-
खनामगोत्रः, तदेष त्रिविधोऽपि भावशंस्त्रताकारणत्वात्
हशरीरभयशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशंस्त्र उच्यते, यद्येवं
द्विभक्तिकत्रिभक्तचतुर्भक्तिकादिरपि कस्मात्तथैव व्यपदि-
श्यत इति चेत्, नैवं, तस्यातिव्यवहितत्वेन भावकारण-
तानभ्युपगमात्, तत्कारणस्यैव द्रव्यत्वाद्—“ एगभविणं
णं भंते ! ” इत्यादि, एकभक्तिकः शंस्त्रो भदन्त ! एकभक्ति-
क इति व्यपदेशेन कालतः कियचिंरं भवतीति । अत्रात्तरम्—
‘ जहसेण ’ मित्यादि, इदमुक्तं भवति—पृथिव्याद्यन्यतर-

भवेऽन्तर्मुहूर्तं जीवित्वा योऽनन्तरं शंखेषूपपद्यते सोऽन्तर्मुहूर्तमेकभक्षिकः शंखा भवति, यस्तु भस्त्र्याद्यन्यतमभवे पूर्वकोटी जीवित्वैतेषूपपद्यते तस्य पूर्वकोटिरिकभक्षिकत्वे लभ्यते, अत्र चान्तर्मुहूर्तोदपि द्वीनं जन्तुनामायुरेष नास्तीति जघन्यपदेऽन्तर्मुहूर्तमद्वयम् । यस्तु पूर्वकोट्यधिकायुक्तः सोऽसंख्यातवर्षायुक्तत्वाद्देवेष्वेतेषूपपद्यते न शंखेष्वित्युक्त-
दृष्टे पूर्वकोट्युपादानम्, आयुर्वन्धं च प्राणिनांऽनुभूयमानायुषो जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्तं शेष एव कुर्वन्त्युक्तदृष्टतस्तु पूर्वकोटि-
त्रिभाग एव न परत इति बद्धायुक्तस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त-
मुक्तदृष्टः पूर्वकोटीत्रिभाग उक्तः । अभिमुख्यं त्वासन्नतायां सत्यामुपपद्यते अतोऽभिमुखनामगोत्रस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्वन्तर्मुहूर्तं काल उक्तः, यथोक्तकालात् परतस्त्र-
योऽपि भावशंखतां प्रतिपद्यन्त इति भावः ॥ इदानीं नैग-
मादिनयानां मध्ये का नयो यथोक्तत्रिविधशंखस्य मध्ये कं शंखमिच्छतीति विचार्यते—तत्र नैगमसंप्रद्वयव्यवहाराः स्थू-
लदृष्टिन्वात् त्रिविधमपि शंखमिच्छन्ति । इत्येते हि स्थूलदृ-
शां कारणे कार्योपकारं कृत्वा इत्थं व्यपदेशप्रवृत्तिः, यथा राज्याहं कुमारं राजशब्दस्य, घृतप्रक्षेपायं घटं घृतघटश-
ब्दस्येत्यादि, अणुसूत्रं पश्यां विशुद्धत्वाद्याद्यस्यातिव्यवहित-
तत्वेनातिप्रसङ्गभावाद् द्विविधमेव च्छन्ति, शब्दाद्यस्तु विच्छ-
तत्वाद् द्वितीयमप्यतिव्यवहितं मन्यन्ते, अतोऽतिप्रसङ्ग-
निवृत्त्यर्थमेकं चरममेव च्छन्ति । अनु० । व्य० । आ० म० ।
सूत्र० । संख्याया अपि वस्तुगतान्वयव्यतिरेकावुपविधाना-
भावो नास्ति । सम्म० ३ काण्ड ।

संख्याय-संख्यातीत-त्रि० । संख्यान्—संख्या तामतीता अ-
तिक्रान्ताः संख्यातीताः । असंख्येयेषु, विशेष० । आ० म० ।
विपा० ।

संख्यायगुण-संख्यातीतगुण-त्रि० । संख्यातगुणेषु, विशेष० ।

संख्या-संख्यान-न० । संख्यायते—गणयतऽनेनेति सं-
ख्यानम् । गणितं, स्था० ४ टा० ३ उ० । गुणितस्कन्ध, नि० १
श्रु० ३ वर्ग ३ अ० । औ० । विशेष० । ज्ञा० । कल्प० । स्था० ।

दसविधं संख्याये पस्यते, तं जहा—“परिकम्मं १ ववहारो
२, रज्जू ३ रासी ४ कलासवर्ण ५ य । जावंतावति ६ वगगो ७,
घणो ८ य तह वगवगगो ९ वि ॥ १ ॥ कप्पे य ० १०”
(सू० ७४७)

‘दसेत्यादि’ ‘परिकम्मं’ गाहा, परिकम्मं—संकलिताद्यनेक-
विधं गणितप्रसिद्धं तेन यत्संख्येयस्य संख्यान्—परिग-
णन् तदपि परिकम्मैत्युच्यते १, एवं सर्वत्रिति, व्यवहारः—अ-
शीव्यवहारादिः पाटीगणितप्रसिद्धोऽनेकधा २, ‘रज्जू’ स्ति
रज्ज्वा यत्संख्यान् तद्रज्जुरभिधीयते, तच्च क्षेत्रगणितम् ३,
‘रास्ति’ स्ति धान्यादेककस्तद्विषयं संख्यान् राशिः, स च पा-
ट्यां राशिर्व्यवहार इति प्रसिद्धः ४, ‘कलासवर्ण ५’ स्ति कला-
नाम्—अंशानां सवर्णं सवर्णः सवर्णः—सदृशीकरणं य-
स्मिन् संख्याने तत्कलासवर्णम् ५, (यावत्तावत्
वक्तव्यता ‘जावंताव’ शब्दे अतुर्धामगे १५४७ पृष्ठे गता ।)

यथा वर्गः—संख्यान् यथा द्वयोर्वर्गश्चात्वारः ‘सदृशद्वि-
राशिघात’ इति वचनात् ७, ‘घणो य’ स्ति घनः संख्यान् य-
था द्वयोर्घनोऽष्टौ ‘समत्रिराशिहति’ इति वचनात् ८,
‘वगवगगो’ स्ति वर्गस्य वर्गो वर्गवर्गः, स च
संख्यान् यथा द्वयोर्वर्गश्चात्वारश्चतुर्णां वर्गः षोडशेति,
अपिशब्दः समुच्चये ९, ‘कप्पे य’ स्ति गाथाधिक-
म्, तत्र कल्पः—छन्दः क्रकचेन काष्ठस्य तद्विषयं संख्यान्
कल्प एव यत्पाट्यां काकचव्यवहार इति प्रसिद्धमिति, इह
च परिकम्मोदीनां केपाञ्चिदुदाहरणानि मन्त्रबुद्धीनां दुरव-
गमानि भविष्यन्त्यतो न प्रदर्शितानीति १० । स्था० १०
टा० ३ उ० ।

संख्यादत्तिय-संख्यादत्तिक-पुं० । संख्याप्रधानाः परिमिता
एव दत्तयः सङ्गद भूतादिसंयोजनत्वाद् प्राह्या यस्य स संख्याद-
त्तिकः । स्था० ५ टा० १ उ० । भ० । सूत्र० । औ० । प-
रिमितिभिन्नाप्रमाणेषु अभिप्रहविशेषधारकेषु साधुषु, स्था०
५ टा० १ उ० ।

संख्या-संख्याय-अव्य० । सम्यग् ज्ञात्वैत्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० २
अ० २ उ० । अवधार्यैत्यर्थे, आवा० १ श्रु० ६ अ० ५ उ० । सूत्र० ।

संख्यान-न० । ‘स्यै’ संघाते इति सम्-ख्या-क-“समः स्यः
खाः ” ॥ ८ । १५ ॥ इति स्यास्थाने खा । “क-ग-च
ज-त-व-प-य-घां प्रायो लुक् ॥ ८ । १ । १७७ ॥
इति तलापः । “अवर्णो यश्चुतः ” ॥ ८ । १ । १८० ॥
इति यः । घनीभूते, प्रा० १ पाद ।

संख्याय-शाखायन-पुं० । शाखयिगोत्रापत्ये, सू० प्र १० पा-
हु० । चं० प्र० । जं० ।

संस्वार-संस्कार-पुं० । वासनायाम्, अष्ट० १ अष्ट० । वैशेषिक-
सम्मतगुणभेदे, संस्कारस्य वेगभावनास्थितिस्थापकभेदात्त्रे-
विध्यंऽपि संस्कारत्वं जात्यपेक्षया एकत्वाच्छ्रौयौदायोदीनां
चात्रैवान्तर्भावाद्वाधिक्यम् । स्या० ।

संखालग-शंखालग-त्रि० । शंखयोरक्षिप्रत्यासन्नावयववि-
शेषयोः सम्बन्धे, ज्ञा० १ श्रु० ८ अ० ।

संस्वार्द्ध-संस्वावती-औ० । जम्बुद्वीपे भरतक्षेत्रे मध्यमख-
ण्डे कुरुजाङ्गलजनपदे स्वनामख्यातायां नगर्याम्, ती०
६ कल्प ।

संखित-संक्षिप्त-पुं० । ह्रस्वतां गते, चं० प्र० १ पाहु० । भ० ।
लघूकृते, स्था० ३ टा० ३ उ० । औ० । जं० । रा० । संगृही-
ते, पं० सं० १ द्वार । नि० ।

संखितविडलतेउलेस्स-संक्षिप्तविपुलतेजोलेशय-त्रि० । सं-
क्षिप्ता शरीरान्तर्गतत्वेन ह्रस्वतां गता विपुला-विस्तीर्णा अ-
नेकयोजनप्रमाणक्षेत्राभितवस्तुदहनसमर्थत्वात्तेजोलेश्यावि-
शिष्टतपोजन्मलब्धिविशेषप्रभवा तेजोज्वाला यस्य स तथा ।
सू० प्र० १ पाहु० । विपा० । रा० । शरीरान्तर्गतेजोलेश्याके,
भ० । ‘तेउलेस्सा’ शब्दे ४ भागे २३४६ पृष्ठे अत्र विस्तरौ गतः ।
(अस्य व्याख्या ‘गासालग’ शब्दे तृतीयभागे १०२८ पृष्ठे गता)

संख्य-शांखिक-पुं० । शंखवादनशिल्पमेवामिति शांखिकाः, शंखा वा विद्यन्ते येषां मातृस्यचन्द्रनाधारभूतास्ते शांखिकाः । आ० १ भू० १ अ० । चन्द्रनगर्भहस्तेषु मातृस्यकारिषु, शंखवाक्केषु च । भ० ६ श० ३३ उ० । कल्प० । औ० । आ० ५० ।

संख्या-शांखिका-स्त्री० । लघुशंखे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० नि० ५० । जं० । रा० । इस्वशंखे, भ० ५ श० ४ उ० । रा० ।

संखु-रम्-धा० । क्रीडायाय, “रमेः संखुह-खेडुम्भाव-कि-लिकञ्ज-कोददुम-मोहाय-सीसरवेष्ठाः” ॥८॥१६८॥ अनेन वैकल्पिकः संखुद्वादशः । संखुद्वार । रमते । प्रा० ४ पाद ।

संखुभिय-संभुभित-त्रि० । महामत्स्यमकराद्यनेकजलजन्तु-जातिसम्मर्देन प्रविलोडिते, स० ।

संखेज्ज-संखेय-त्रि० । संख्यायत इति संखेयः । संख्याहं. आ० म० १ अ० । विशेष० । नं० । स० । कर्म० । संख्यातवर्षसहस्रं, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

संखेज्जकाल-संखेयकाल-पुं० । समयादिके शीघ्रप्रदलिकाप-र्यन्ते काले, जी० १ प्रति० । (‘काल’ शब्दे तृतीयभागे ४७० पृष्ठ व्याख्यातम् ।)

संखेज्जकालसमय-संखेयकालसमय-पुं० । कालः कृष्णो-ऽपि स्यात् समय आचाराऽपि स्यादतः कालश्चासौ-समयश्चेति कालसमयः । संखेयो वर्षप्रमाणतः स चासौ कालसमयश्च संखेयकालसमयः । दशवर्षसह-स्रादिके समये, स्था० २ डा० २ उ० ।

संखेज्जकालसमयद्विषय-संखेयकालसमयस्थितिक-त्रि० । कालः कृष्णोऽपि स्यात् समय आचाराऽपि स्यादतः कालश्चासौ समयश्चेति कालसमयः । संखेयो वर्षप्रमाणतः स यस्यां सा संखेयकालसमया स्थितिरवस्थानं ययां ते संखेयकालसमयस्थितिकाः । दशवर्षसहस्रादिस्थितिकेषु, स्था० २ डा० २ उ० । (‘असंखेज्जकालसमयद्विषय’ शब्दे प्रथमभागे ८२० पृष्ठ अस्य दृष्टकमुक्तम् ।)

संखेज्जजीविय-संख्यातजीविक-पुं० । संख्याता जीवा येषु-सन्ति ते संख्यातजीविकाः । संख्यातजीवपरिगृहीतेषु वनस्प-तिषु, भ० ।

से किं तं संखेज्जजीविया ?, गोयमा ! संखेज्जजीविया अ-शोगविहा पक्ष्वा, तं जहा-ताले तमाले तकलि तेतलि ज-हा पक्ष्वाण ० जाव नालिएरि जे यावखे तहप्पगारा । से तं संखेज्जजीविया । (सू० ३२४×)

‘संखेज्जजीविय’ न्ति संख्याता जीवा येषु सन्ति ते सं-ख्यातजीविकाः, एवमन्यदपि पद्वयम् । ‘जहा पक्ष्वाण’ च यथा-प्रहापनायां तथा-इदं सूत्रमध्येयम्-‘ ताले तमाले त कलि, तेनलिसाले य सालकल्लाणे । सरले जायइ केअइ, कंदलि १७

तह चम्मरुक्खे य ॥१॥ भुयहक्खे हिगुरुक्खे, लवंगरुक्खे य होइ बाद्धयं । पूयफली अऊजूरी, माह्ववा नालिएरी य ॥२॥ ” ‘जे यावखे तहप्पगारे’ न्ति ये चान्यन्ते तथा प्रकारा वृक्ष-विशेषास्ते संख्यातजीविका इति प्रक्रमः । भ० ८ श० ३ उ० ।

संखेज्जय-संखेयक-न० । गणनासंख्याभेदे, अनु० ।

से किं तं संखेज्जय ?, संखेज्जय तिविहे पक्ष्वा, तं जहा-जहप्प उकोसए अजहप्पणमणुकोसए । (सू० १५०×)

सा च संखेयकादिभेदभिन्ना, तद्यथा-संखेयकम्, असं-खेयकम्, अनन्तकम् । तत्र संखेयकं जघन्यादिभेदात्त्रिगि-धम् । अनु० ।

संखेयकादिभेदप्रकरणामात्रं कृत्वा विस्तरतः
तत्स्वरूपनिरूपणार्थमाह—

जहप्पयं संखेज्जयं केवइअं होइ ?, दो रुक्खं, तेणं परं अ-जहप्पमणुकोसगाईं ठागाईं जाव उकोसयं संखेज्जयं न पावइ । (सू० १५०×)

‘अजहप्पयं संखेज्जयं केवइअं’ मित्यादि अत्र जघन्यं संखे-यकं द्वौ. ततः परं त्रिचतुर्गादिकं सत्यमप्यजघन्योत्कृष्टं याव-दुत्कृष्टं न प्राप्नोति ।

तत्र कियन्तुनदृष्टं संखेयकं भवतीति विनयेन पृष्ठे विस्तरण तस्य प्ररूपयिष्यमाणत्वादित्थमाह—

उकोसयं संखेज्जयं केवइअं होइ ?, उकोसयस्स संखेज्जयस्स परूवणं करिस्सामि-से जहानामए पळे सिआ एणं जो-यणसयसहस्सं आयामविक्खंभण तिप्पि जोयणसयसह-स्साईं सोलस सहस्साईं दोप्पि अ मत्तावीसे जोयणसए ति-प्पि अ कोसे अट्ठावीसे च धणुसयं तेरस य अंगुलाईं अदं अंगुलं च किंचि विसेसाहिअं परिकखेवणं पक्ष्वा, से खं पळे सिद्धत्थयाणं भरिए, तओ खं तेहिं सिद्धत्थएहिं दीव-समुदायं उट्ठोरो धेप्पइ, एगो दीवे एगो समुदे एवं प-क्खिप्पमाणेणं २ जावइआ दीवसमुदा तेहिं सिद्धत्थएहिं अ-प्फुम्मा एस खं एवइए खेत्ते पळे (आइट्ठा) पढमा सलागा, एवइआणं सलागाणं असंलप्पा लोगा भरिआ तहावि उ-कोसयं संखेज्जयं न पावइ, जहा को दिट्ठतो ? से जहाना-मए मंचे सिआ आमलगाणं भरिए तत्थ एगे आमलए पक्खिक्खे सेऽवि माते अप्पेऽवि पक्खिक्खे सेऽवि माते अप्पेऽवि पक्खिक्खे सेऽवि माते एवं पक्खिप्पमाणेणं एवं पक्खिप्पमाणेणं होही सेऽवि आमलए जंति पक्खिक्खे से मंचए भरिआहिइ जे तत्थ आमलए न माहिइ । (सू० १५०×)

उत्कृष्टस्य संखेयकस्य प्ररूपणं करिष्यामि, तदेवाह-तद्य-था नाम कश्चित्पद्यः स्यात्, कियन्मान इत्याह-आयामविष्क-

भाभ्यां योजनशतसहस्रं, परिधिना तु—“परिधी तिलकल-
सोलस, सहस्त्रं य य सयसत्तवीसऽहिया । कोसतिय अट्टवी-
सं, धण्डुसय तंरगुलऽहियं ॥ १ ॥” इति गाथाप्रतिपादि-
तमाभाः जम्बूद्वीपप्रमाण इति भाषः । अयं आधस्ताद्योज-
नसहस्रमवगाढो द्रष्टव्यः, रत्नप्रभापृथिव्या रत्नकारणं भि-
त्वा यत्नकारणं प्रतिष्ठित इत्यर्थः, स खैरप्रमाणः, एषो
जम्बूद्वीपविकान उपरि सप्रशिक्षः सिद्धार्थानां सर्षपाणां
भ्रियत, ‘तश्चो लं नेहि’ मित्यादि, इदमुक्तं भवति—ते सर्व-
पा ससत्कल्पनया देवादिना समुत्तिष्य एको द्वीपे एकः
समुद्र इत्येवं सर्वेऽपि प्रक्षिप्यन्ते, यत्र च द्वीपे समुद्रे वा
ते इत्थं प्रक्षिप्यमाणा निष्ठां यान्ति तत्पर्यवसानां जम्बूद्वी-
पाद्विनयस्थितपत्त्यः कल्प्यन्ते, अत एवाह—‘एस लं एव-
इए केते पत्ते’ इति यावन्तो द्वीपसमुद्रास्तेः सर्वेः ‘अण्डु-
ष’ इति व्याप्ता इत्यर्थः, एतदुतावत्प्रमाणं क्षेत्रमनयस्थितप-
त्यः । सर्वपभूता बुद्ध्या परिकल्प्यत इत्यर्थः । ततः कि-
मित्याह—‘पदमा सलाग’ इति ततः शलाकापत्ये प्रथ-
मशलाका—एकः सर्वपः प्रक्षिप्यत इत्यर्थः, ‘एवइयाणं स-
लागाणं असंलप्या लागा भरिय’ इति लोभयन्त—कवलि-
ना दृश्यन्त इति लांका-ध्याख्यानादिह वक्ष्यमाणाः शला-
काः पत्यरूपा गृह्यन्ते, ते वैकदशशतसहस्रलक्षकाटिप्रकारेण
संलग्निनुमशक्या असंलप्याः । अतिबहव इत्यर्थः, यथोक्तं
शलाकानामसत्कल्पनया भूताः—पूरितास्तथाऽप्युत्कृष्टं सं-
ख्येयकं न प्राप्नोति, आकण्डपूरिता अपि हि लाकरूपा
भूता उच्यन्ते, न चैतावन्तैवात्कृष्टं संख्येयकं सम्पद्यते,
किन्तु यदा सप्रशिक्षतया तथा ते भ्रियन्ते यथा नैको
ऽपि सर्वपश्चत्त्रापरो माति तदा तद्भवतीति भावः । ननु
सप्रशिक्षतया सर्वथा अभ्रुनमपि लोकं किं भ्रुतमुच्यते?,
सत्यं, प्रोच्यत एव, तथा चात्रार्थं दृष्टान्तं विदशायिपुरा-
ह—यथा कोऽत्र दृष्टान्तः?, इति शिष्येण पृष्ठं सत्युत्तर-
माह—तद्यथानाम कश्चिन्मञ्जः स्यात्, स चामलकानां
भूत इति शिञ्जामन्तरेणापि लोकेन व्यपदिश्यते, अथ च
नत्रैकमामलकं प्रक्षिप्तं तन्मानमपरमपि प्रक्षिप्तं तदपि मा-
तमन्यदपि प्रक्षिप्तं तदपि मातप्रेवमपरापरैः प्रक्षिप्यमाणैः
भविष्यति तदामलकं यनासी मञ्जो भारिष्यति, यच्च तदु-
त्तरकाले तत्र मञ्जं न मास्यति, इत्थं चात्राप्यपरापरै-
र्योक्तशलाकारूपैः प्रक्षिप्तैर्यदा संलग्निनुमशक्या अतिबहवः
सप्रशिक्षाः पत्या असत्कल्पनया भूता भवन्ति तदोत्कृष्टं
संख्येयकं भवतीत्यध्याहारो द्रष्टव्य इति तावद्वक्ष्यते ॥
भावार्थस्त्वयम्—पूर्वनिर्दिशितस्वरूपाद्वनस्थितपत्यादपरंऽपि
जम्बूद्वीपप्रमाणा योजनसहस्रावगाढाख्यः पत्या बुद्ध्या
कल्प्यन्ते, तत्र प्रथमः शलाकापत्यो, द्वितीयः प्रतिशला-
कापत्यस्तृतीयो महाशलाकापत्यः । तत्रानवस्थितपत्यो भू-
तः शलाकापत्यं च प्रथमा शलाका प्रक्षिप्तं प्रथमादृशितम्,
तद्वन्तरं पुनरप्यनवस्थितपत्यसर्वपाः समुत्तिष्यैको द्वीपे
एकः समुद्र इत्येवं प्रक्षिप्यन्त, तैश्च निष्ठितैः शलाकापत्ये
द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते, सर्वपाश्च प्रक्षिप्यमाण यत्र
द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यवसानः पूर्वेषु सह बृह-
न्नरोऽनवस्थितपत्यः सर्वपभूतः परिकल्प्यते, अत
एवायमनवस्थितपत्य उच्यते, अवस्थितपत्यरूपाभावान्,

पुनः सोऽप्युत्तिष्यैकैकसर्वपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्य-
त, शलाकापत्यं च तृतीया शलाका प्रक्षिप्यते, ते च स-
र्वपाः प्रक्षिप्यमाणा यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यव-
सानः पूर्वेषु सह बृहत्तमोऽनवस्थितपत्यः सर्वपभूतः प-
रिकल्प्यते । पुनः सोऽप्युत्तिष्यते नैव क्रमेण द्वीपसमुद्रेषु
प्रक्षिप्यते, शलाकापत्यं च चतुर्थी शलाका प्रक्षिप्यते, एवं
यथोत्तरं बुद्धस्यानवस्थितपत्यस्य भरणरिक्तीकरणक्रमेण
तावद् वाच्यं यावत्कैकशलाकाप्रक्षेपेण शलाकापत्यो भ्रियते,
अपरा शलाका न प्रतीच्छति, ततोऽनवस्थितपत्या भूताः—
ऽपि नोत्तिष्यन्ते, किन्तु शलाकापत्य एवादिभ्रियते, अयमप्यन-
वस्थितपत्याक्रान्तोत्तरात्परत एकैकसर्वपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु
प्रक्षिप्यते, यदा च निष्ठितो भवति तदा प्रतिशलाकापत्य-
लक्षणे तृतीये पत्ये प्रथमा प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततो-
ऽनवस्थितपत्यः समुत्तिष्य शलाकापत्ये निष्ठास्थानात्पर-
तस्तेनैव क्रमेण निक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् शलाका-
पत्ये शलाका प्रक्षिप्यते, इत्थं पुनरप्यनवस्थितपत्यपूरण-
रेचनक्रमेण शलाकापत्यः शलाकानां भ्रियते, ततोऽनव-
स्थितशलाकापत्ययोर्भूतयोः शलाकापत्य एवात्तिष्य पृ-
थोक्तक्रमेणैव निक्षिप्यते, प्रतिशलाकापत्यं च द्वितीया प्र-
तिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपत्यः समुत्तुल्य शलाका-
पत्यनिष्ठास्थानात्परतस्तेनैव न्यायेन प्रक्षिप्यते, शलाकापत्ये
च शलाका प्रक्षिप्यते, एवमनवस्थितपत्यस्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमे-
ण शलाकापत्यः शलाकानां भरणीयः । शलाकापत्यस्य तू-
त्क्षेपप्रक्षेपविधिना प्रतिशलाकापत्यः प्रतिशलाकानां पूरणी-
यः, यदा च प्रतिशलाकापत्यः शलाकापत्योऽनवस्थितप-
त्यश्च त्रयोऽपि भूता भवन्ति तदा प्रतिशलाकापत्य एवा-
त्तिष्य द्वीपसमुद्रेषु तथैव प्रक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन्
महाशलाकापत्ये प्रथमा महाशलाका प्रक्षिप्यते, ततः श-
लाकापत्य उत्तिष्य तथैव प्रक्षिप्यते, प्रतिशलाकापत्ये च
प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपत्य उत्तिष्य तथै-
व प्रक्षिप्यते, शलाकापत्यं च शलाका प्रक्षिप्यते, एवमन-
वस्थितपत्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण शलाकापत्यो भरणीयः, श-
लाकापत्योऽरणविकिरणविधिना प्रतिशलाकापत्यः पूरणी-
यः, प्रतिशलाकापत्योत्पाटनप्रक्षेपणाभ्यां महाशलाकाप-
त्यः पूरयितव्यः । यदा तु चत्वारोऽपि परिपूर्णो भवन्ति त-
दोत्कृष्टं संख्येयकं रूपाधिकं भवति । इह यथोक्तेषु चतुर्षु
पत्येषु ये सर्वपा ये चानवस्थितपत्यशलाकापत्यप्रतिशलाका-
पत्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण द्वीपसमुद्रा व्याप्ता एतावत्संख्य-
मुत्कृष्टसंख्येयकमेकं सर्वपक्षेण समधिकं सम्पद्यत इति
भावः । एतावद्भिश्च सर्वैरसंलप्या लाकाः * शलाकापत्य-
लक्षणा भ्रियन्त एवति सूत्रमधिरोधन भावनीयम् । इदं
च तावदुत्कृष्टं संख्येयकम्, जघन्यं तु द्वौ, जघन्योत्कृष्टयो-
श्चान्तराले यानि संख्यास्थानानि तत्सर्वमजघन्योत्कृष्टम्,
आगमं च यत्र कचिद्विशेषितं संख्येयकग्रहणं करोति तत्र
सर्वत्राजघन्योत्कृष्टं द्रष्टव्यम् । इदं चोत्कृष्टं संख्येयकमित्य-
मेव प्ररूपयितुं शक्यते, शीघ्रप्रहिलकान्तराशिष्योऽतिबहूनां
समातिक्रान्तत्वात् प्रकारान्तरेणाख्यानुमशक्यत्वादिति ।
उक्तं त्रिविधं संख्येयकम् । अत्र ० । (* ‘लोक’ शब्दो दृष्टव्यः)

सम्प्रति संख्येयकादिद्वारं प्रविष्टयिषुराह—
संख्येजगमसंखं, परित्तजुत्तनियपयजुषं तिविहं ।
एवमणंतं पि तिहा, जहन्नमज्जुक्सा सखे ॥ ७१ ॥

एतावन्त एत इति संख्यां संख्येयम् “ य एवातः ” (५-१-२८) इति यप्रत्ययः । तत्रैकमेव भवति नापरे अ-संख्येयोदिरिव परीक्षायां मूलभेदस्वरूपा भेदा अस्य वि-द्यन्त इति भावः । न संख्याप्रवृत्तीत्यसंख्यं “ दृग्धादिभ्यो यः ” (६-४-१७६) इति यप्रत्ययः । असंख्येयकं तत्पुनः परीक्षं च युक्तं च निजपदं स्वकीयपदसंख्येयकलक्षणम्, तथा प-रीत्तयुक्तनिजपदानि च तैर्युक्तं-समन्वितं सन् । किमित्याह—त्रिविधं-त्रिप्रकारं भवति । यथा—परीक्षासंख्येयकं, युक्ता-संख्येयकम्, असंख्यातासंख्येयकमित्युक्तं त्रिधाऽसंख्येय-कम् ॥ अधुना त्रिविधमनन्तकमाह—“ एवमणंतं पि तिह ” इति एवमनेनानन्तरप्रदर्शितप्रकारेण परीत्तयुक्तनिजपदयुक्तलक्ष-णेनानन्तमपि—अनन्तकमपि न केवलमसंख्येयकमित्यपि—शब्दार्थः । त्रिधा त्रिप्रकारं वेदितव्यम्, तद्यथा—प-रीत्तानन्तकं, युक्तानन्तकम्, अनन्तानन्तकमित्येवमेतानि समुदितानि सत्तापि पदानि पुनरेकैकशस्त्रिरूपाणि भव-न्तीति दर्शयितुमाह—“ जहन्नमज्जुक्सा सखे ” इति प्राकृत-त्वाङ्गिज्यत्याजघन्यमध्यमात्कृष्टानि-जघन्यमध्यमोत्कृष्ट-भेदभिन्नानि सर्वाणि—समस्तानि एकैकशः सत्तापि पदानि वेदितव्यानीत्यर्थः । तथाहि—जघन्यसंख्येयकं, मध्यमसं-ख्येयकम्, उत्कृष्टसंख्येयकम् । तथा जघन्यपरीक्षासंख्येयकं, मध्यमपरीक्षासंख्येयकम्, उत्कृष्टपरीक्षासंख्येयकम् । जघन्य-युक्तासंख्येयकं, मध्यमयुक्तासंख्येयकम्, उत्कृष्टयुक्तासंख्ये-यकम् । जघन्यासंख्यातासंख्येयकं, मध्यमासंख्यातासंख्येय-कम्, उत्कृष्टासंख्यातासंख्येयकम् । तथा जघन्यपरीत्तान-न्तकं, मध्यमपरीत्तानन्तकम्, उत्कृष्टपरीत्तानन्तकम्, जघ-न्ययुक्तानन्तकं, मध्यमयुक्तानन्तकम्, उत्कृष्टयुक्तानन्तकम् । जघन्यान्तानन्तकं, मध्यमान्तानन्तकम्, उत्कृष्टान्तान-न्तकम् । तद्वं संख्यातकं त्रिधा, असंख्यातमनन्तकं च नवधा भवतीति ॥ ७१ ॥

तदेवं संख्येयकादिभेदप्रकरणमात्रं कृत्वा विस्तरतस्त-त्स्वरूपं निरूपयिषुः संख्यातकं त्रिधेति यदुद्दिष्टं
तद्विबृण्वन्नाह—

लहु संखिजं दुखिय, अमो परं मज्झिमं तु जा गुरयं ।
जंजुदीवपमाणय, चउपल्लपरुवणाइ इमं ॥ ७२ ॥

इहैकको गणनसंख्यां न लभंत, यत एकस्मिन् घटा-दौ हंघ घटादि वस्त्वहं तिष्ठतीत्यधमं प्रायः प्रतीति-रूपयते, नैकसंख्याविषयत्वेन । अथवा-दानसमर्पणादि-व्यवहारकाले एकं वस्तु प्रायो न कश्चिद्गणयति, अतोऽसं-व्यवहार्यत्वात्प्रत्याह्ना नैको गणनसंख्यां लभते, तस्माद् द्वि-प्रभृतिरव गणनसंख्या । अत एवाह—संख्येयं संख्यातकं लघु जघन्यं ह्रस्वं, चियशब्दस्यावधारणार्थत्वात्, यदाहुः श्रीहमचन्द्रस्त्रिपादाः प्राकृतलक्षणं—“ गृहं खं चिय च अवधारणे ” (८-२-८४) ब्रावेव, नैकः पूर्वोदितयुक्तः । अतः परमेतस्माद् द्विकभूतजघन्यसंख्यातकादृष्टं, मध्यमं तु-

संख्यातकं, पुनस्त्रिचतुरादिकमनेकप्रकारं भवति । कियद् दुरं यावन्मध्यमं प्रवृत्तीत्याह—“ जा गुरयं ” इति यावदित्यवधौ गुरुकमुत्कृष्टं सर्वोपरिर्वादि संख्यातकं प्राप्नोति इति शेषः । अथदमेव गुरुकं संख्यातकं कथं विज्ञेयमित्याह—इदमधु-नैव वक्ष्यमाणसकृपं गुरुकं संख्यातकं ज्ञेयमिति शेषः । कया ? जम्बूद्वीपप्रमाणचतुष्पत्य (प्रकृपत्या जम्बूनाम्ना वृक्षेणोपल-क्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपस्तेन जम्बूद्वीपेन प्रमाणमित्यसावधार-णं येषां ते जम्बूद्वीपप्रमाणकास्ते च ते चत्वार-अतुःसंख्याः पत्याश्च धान्यपत्या इव जम्बूद्वीपप्रमाणचतुष्पत्यास्तेषां प्रकृष्टरूपा प्ररूपा व्यावर्णना तथा । एतदुक्तं भवति । यथा-जम्बूद्वीपो लक्ष्यो जनप्रमाण एवमेतस्यायामविष्कम्भाभ्यां प्रत्येकं लक्ष्यो जनप्रमाणा वृत्ताकारत्वाच्च परिधिना—“ प-रिदीति लक्ष्णं खलल, सहस्त्रं दो य सयसत्तवीसद्विधा । को-सतिय अट्टवीसं, धणुसयतेरंगुलद्विधं ॥ १॥ ” इति गाथाभि-हितप्रमाणोपेताः । उक्तं च श्रीमद्भुवयोगद्वारसूत्रे—“ जहन्नमं संखिजयं किंतिजयं होइ ? दो रुवाइं तेण परं अजहन्नमं—युक्तासंयं ठाण्णं जाव उक्कोसं संखिजयं न व पावइ । उक्कोसं संखिजयं किंतिजं होइ ? उक्कोसयस्स संखिजजन-स्व परवणं करिस्सामि, से जहानामप पण्णं सिंया एणं जो-यणुसयसहस्त्रं आयामविष्कम्भेण तिणि जोयणुसयसहस्त्रा-इं सालससहस्त्रां दोसि य सत्ताठीसे जोयणुसप तिणि च कोसे अट्टवीसं च धणुसयं तेरस अंगुलाइं अजंगुलं च किंचि विसलाद्विधं परिकखेवणं ” ततो जम्बूद्वीपप्रमाणचतुष्प-त्यप्रकरणेयद्विमुक्तसंख्यातकं प्ररूपयिष्यत इति भावः ॥ ७२ ॥

अथैते चत्वारोऽपि पत्याः किनामान इत्येतदाह—

पल्लणवट्टिपसला—गपडिसलागमहासलागकसा ।

जोयणसहसोमादा, सेवेइयंता ससिहमरिया ॥ ७३ ॥

धान्यपत्या इव पत्याः कल्प्यन्ते, ते च जम्बूद्वीपप्रमाणाः किं-नामान इत्याह—“ अणुवट्टिये ” त्यादि यथोत्तरं वर्धमानस्वभावत-याऽवस्थितरूपाभावादनवस्थित एवोच्यते । तथैह शलाका-ए-कैकसर्पपक्षोपलक्षणास्ताभिः शलाकाभिर्भ्रियमाणत्वात्प-त्योऽपि शलाका । तथा प्रतिशलाकाभिर्निष्पत्तात्प्रतिशला-का, महाशलाकाभिर्निर्वृत्तत्वान्महाशलाका । तत एषां द्वन्द्वे-ऽनवस्थितशलाकाप्रतिशलाकामहाशलाकास्ता इत्यभ्यूता आख्या संज्ञा येषां तेऽनवस्थितशलाकाप्रतिशलाका—महाशलाकाख्याः । त एव विशिष्यन्ते—योजनसहस्रं तु न्यवगाढा । इदमुक्तं भवति-रत्नप्रमाणाः पृथिव्याः प्रथमं योजनसहस्रप्रमाणं रत्नकारादेः भिन्ना द्वितीयं वज्रकारादेः प्र-तिष्ठिता इति । पुनस्त एव विशिष्यन्ते—“ सेवेइयंता ” इति वज्र-मय्या अष्टयोजनोच्छ्वायाभत्वार्यद्वौ द्वादश योजनान्युपरि म-ध्याधोविस्तृताया जम्बूद्वीपनगरमाकारकृपाया जगत्वा द्विगम्यूतोच्छिन्नेन पञ्चधनुःशतविस्तृतेन नामास्त्रमयेन जालकटकेन परिक्षिताया उपरिबेदिकेति, पञ्चवर्षेदिके-त्यर्थः । द्विगम्यूतोच्छिन्ना पञ्चधनुःशततिस्तीर्णा गवाक्ष-हेमकिङ्किणीजालघटा युक्ता देवानामासनशयनमोहनविधि-धकीडारथानमुभयतो वनलघादवतीति तस्या अन्तः-पर्यव-सानमप्रमाणं इति यावत् वेदिकास्ताः, ततश्च सह वेदि-कास्तेन वर्तन्त इति सावेदिकास्ताः । ते च कथं सर्वपैर्य-

ता इत्याह—“ससिहभरिय” सि सह शिखयोच्छ्रयलक्षणया व-
र्तन्ते इति सशिखाः, ततः सशिखं यथाभवति तथा स—
वैपैक्षेताः—पूरिताः सशिखायुताः कर्तव्या इति शेषः । अय-
मन्नाशयः—एतेषां व्यावर्णितस्वरूपाणां चतुर्णामपि पदयामां
मध्याधो यथावसरं सर्वपैः पूर्यते तं योजनसहस्रावगाडा-
दूर्ध्वं समशिकाद्योजनोच्छ्रितवदिकाग्नं पूरयत्या तदुपरि
तावच्छिक्का षड्नीया यावद्वकोऽपि सर्वपां नावतिष्ठत इति ।
अत्र सर्वे सवदिकान्ताः सशिखभृताश्च कर्तव्या इति सामा-
न्योक्तावपि प्रथममनवस्थितपल्य एव भूतः करणीयः,
शेषःस्तु यथावसरमेधेति मन्तव्यमिति ॥ ७३ ॥

अधुना तस्यानवस्थितपल्यस्य जम्बूद्वीपप्रमाणस्य सर्व-
पैक्षेतस्य यद्विधेयं तदाह—

ता दीवृदहिसु शक्ति-कसरिसवं खिविय निष्ठिए पदमे ।
पदमं व तदंतं चिय, पुण्ण भरिए तम्मि तह खीणे ॥७४॥

ततः सर्वपभरणान्तरमसत्कल्पनया केनचिद्वेन दा-
ननेन वा वामकरतले भूवा द्वीपोदधिषु द्वीपसमुद्रेषु ए-
कैकं सर्वपं—सिद्धायै क्षिप्वा विधितंऽन्तर्भूतं, अथवा—निष्ठा-
पितं रिक्तीकृतं प्रथमेऽनवस्थितपल्ये, कोऽर्थः ? एकं सर्वपं
द्वीपं प्रक्षिपति, एकमुदधी, पुनरप्येकं द्वीपं, एकमुदधी,
एवं प्रतिद्वीपं प्रत्युदधि चैकैकं सर्वपं प्रतिक्षिपन्नसौ देवो
वा दानवो वा तावद्गतो यावदनवस्थितपल्यो निष्ठितो भव-
ति । ततः किं विधेयमित्याह—“पदमं व” त्यादि द्वीपं समुद्र-
वा यत्रासावनवस्थितपल्यो निष्ठितो भवति तदन्तं ‘चिय’ सि
स एवानवस्थितपल्यस्य निष्ठाकारी द्वीपः समुद्रो वाऽन्तः
पर्यवसानप्रमाणतया यस्य द्वितीयानवस्थित पल्यस्य स त-
दन्तस्तं द्वितीयानवस्थितपल्यप्रमाणमभिधायकं विशेषण-
मिहम्, ततस्तदन्तमेव चियशब्दस्यावधारणार्थत्वादिस्तीर्ण-
तया तावत्प्रमाणमेवेत्यर्थः । प्रथममिवाद्यपल्यमिधेयुपमाने-
न द्वितीयमनवस्थितपल्यमपि सहस्रयोजनावगाढमष्टयोज-
नोच्छ्रितजगत्पारिवेदिकोपशोभितं सशिखं सर्वपैक्षेतं कु-
र्यादिति सूचयति । ततः प्रधाननवस्थितपल्यमिधेय तदन्त-
मेव पुनर्भूयो भूतैः सर्वपैः पूरितं तस्मिन् द्वितीयानव-
स्थितपल्ये तथा तेन प्रकारेण निक्षिप्तचरमसर्वपद्वीपादे-
रग्रत एकः सर्वपा द्वीप, एकः समुद्र, इत्यादिना क्षीणे नि-
ष्ठितं सति द्वितीयानवस्थितपल्यं ।

ततः किं विधेयमित्याह—

खिप्पे सलागपण्णे, गुसरिसवो ह्य सलागखवणेणं ।
पुण्णो वीओ य तओ, पुण्णि पिव तम्मि उद्धरिए ॥७५॥

क्षिप्पते—निर्धायते शलाकापल्यं द्वितीये शलाकासंज्ञक
प्रकसंख्य एव सर्वपाः, स च नामनवस्थितपल्यसत्कः, किं स्व-
न्य पदेत्यवसीयते, ‘पुण्ण भरिए तम्मि तह खीणे’ इति सूत्रा-
वयवस्य सामस्यरिक्तीकरणप्रतिपादनपरत्वात् । अन्ये स्व-
नवस्थितपल्यसत्क एव क्षिप्पते इत्याचक्षते । तस्य तु केव-
लिनो विदन्तीति । आह—इति क्षिप्पति द्वितीयपल्य एव निष्ठा-
ते सत्येकस्य सर्वपस्य शलाकापल्ये प्रक्षेपणमभिहितं या-
वता प्रथमपल्येऽपि निष्ठिते तत्रैकस्य सर्वपस्य प्रक्षेपो यु-
ज्येत इति ? , तद्वपुष्कम्, अभिप्रायापरिहानात्, यतोऽन-

वस्थितपल्यस्य शलाकाभिरवासी पूरणीयः, प्रथमश्च ल-
क्ष्ययोजनविस्तृतत्वेनावस्थितपरिष्णामतयाऽनवस्थित एव न
भवतीत्यतो द्वितीयाद्यनवस्थितपल्यशलाका एव तत्र प्रक्षे-
पमर्हन्तीति । न चैतत् स्वमनीषिकाविवृत्तिमतम्, यदुक्तमनु-
योगप्रारब्धम्—“ से णं पण्णे सिद्धथयाणं भरिए तओ णं तेहि
सिद्धथपहि दीवसमुद्राणं उद्धारे खिप्पह एगे दीवे एगे समु-
द्रे, एगे दीवे एगे समुद्रे एवं क्षिप्पमाणेहि क्षिप्पमाणेहि
जावइया णं दीवसमुद्रा तेहि सिद्धथपहि अण्कुआ एस णं
एवइए क्षिप्पे पण्णे आइइ से णं पण्णे सिद्धथयाणं भरि-
ए तओ णं तेहि सिद्धथपहि दीवसमुद्राणं उद्धारे खि-
प्पह एगे दीवे एगे समुद्रे एगे दीवे एगे समुद्रे एवं
क्षिप्पमाणेहि क्षिप्पमाणेहि जावइयाणं दीवसमुद्रा तेहि
सिद्धथपहि अण्कुआ एस णं एवइए क्षिप्पे पण्णे पडमा
सलागा ” इति । यच्च “ पमाणवडिप्प ” इत्यादिना गाथायां
प्रथमस्यानवस्थितव्यपदेशोऽसौ याग्यतामात्रेण राज्याह-
कुमारस्य राज्यव्यपदेशवत् द्रष्टव्यः । ‘ ह्य सलागखवणे-
ण पुण्णो वीओ य तओ ’ इत्यसुना पूर्वप्रदर्शितशलाकापल्य-
प्रकारेण द्वितीयश्च शलाकापल्यः पुणो भूतो भवति सशि-
ख इति यावत् । इयमत्र भावना—ततो यस्मिन् द्वीप समुद्रे
वा स एव द्वितीयपल्यो निष्ठां गतस्तदन्ता मूलतः सर्वेऽपि
ये द्वीपसमुद्रास्तावत्प्रमाणः पुनरन्यः पल्यः परिकल्प्यते पू-
र्ववत् सर्वपैः पूर्यते, ततस्तं तावत्प्रमाणं पल्यमुत्पाट्य त-
तो निष्ठितस्थानात् चरतो द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्वपं प्रक्षि-
पत्, यावदसौ निष्ठितो भवति । ततो द्वितीया शलाका
सर्वपरूपा शलाकापल्यं प्रक्षिप्यते ततोऽपि यस्मिन् द्वीपे
समुद्रे वा स एव तृतीयोऽनवस्थितपल्यो निर्घटतस्तदन्ता
मूलतः सर्वेऽपि ये द्वीपसमुद्रास्तावत्प्रमाणः पुनरन्यः पल्यः
परिकल्प्यते पूर्ववत् सर्वपैरापूर्यते, ततस्तं तावत्प्रमाणं प-
ल्यमुत्पाट्य ततो निष्ठितस्थानात् चरतो द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं स-
र्वपं प्रक्षिपत्, यावदसौ निष्ठितो भवति । ततस्तृतीया स-
र्वपरूपा शलाका शलाकापल्ये प्रक्षिप्यते, एवमनेन क्रमेण
पुनः पुनरनवस्थितपल्यस्य सर्वपभरणरिक्तीकरणलक्ष्यैकैक-
सर्वपरूपाभिः शलाकाभिः शलाकापल्यो यथोक्तप्रमाणः स-
शिखाकस्तावत्पूरयितव्यो यावत्सत्रैकोऽप्यन्यः सर्वपा न-
मातीति । ‘ वीओ य ’ इति इत्यत्र चशब्दात्पूर्वपरिपाट्या-
गतोऽनवस्थितपल्यः सर्वपैरापूरणीयः । ततः किं विधेयमि-
त्याह—‘तओ पुवं पिव तम्मि उद्धरिए’ इति ततः शलाकाप-
ल्यपूर्वपरिपाट्यागतानवस्थितपल्योपूरणानन्तरं पूर्ववत्सत्सि-
न् शलाकापल्ये उद्धृतं सति ।

क्षीणे सलाग तइए, एवं पदमेहि वीययं भरसु ।

तेहि तइयं तेहि य,तुरियं जा किर फुडा चउरो ॥७६॥

क्षीणे च निर्लेपं सति सर्वपरूपा शलाका तृतीये प्रतिश-
लाकापल्ये प्रक्षिप्यते इतीयमक्षरगमनिका । भावार्थस्त्वयम्—
ततः शलाकापल्योपूरणानन्तरं तं शलाकापल्यं वामकरतले रु-
त्वा पूर्वानवस्थितपल्यचरमसर्वपाकागन्तात्—द्वीपात् समुद्राद्वा
परतः प्रतिद्वीपं प्रति समुद्रं चैकैकं सर्वपं प्रतिक्षेपयावदसौ नि-
ष्ठितो भवति । ततः प्रतिशलाकापल्ये सर्वपरूपा प्रथमा प्रति-
शलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनन्तरांशोऽनवस्थितपल्य उत्पाट्य-

ते, ततः शलाकापल्यसर्षपाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्षपं प्रक्षिपेत्, यावद्दसौ निःशेषतो रिक्तो भवति । ततः शलाकापल्ये पुनरपि सर्षपकृपा एका शलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनन्तरोरुहानवस्थितपल्यचरमसर्षपाक्रान्तो द्वीपः समुद्रे वा यस्तद्वन्तमनवस्थितपल्यसर्षपैर्धृत्वा ततः परतः पुनरप्येकैकं सर्षपं प्रतिद्वीपं प्रति समुद्रं च प्रक्षिपेद्यावद्दसौ निष्ठितो भवति, ततो द्वितीया शलाका शलाकापल्ये प्रक्षिप्यते । एवमपरापरानवस्थितपल्यपुरुरिक्तीकरणलघ्वैकैकसर्षपैर्धृत्वा शलाकापल्य आपूरितो भवति पूर्वपरिपाठ्या नानवस्थितपल्यस्तदा शलाकापल्यमुत्पाटय प्राक्नानवस्थितपल्यचरमसर्षपाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः प्रतिद्वीपं प्रति समुद्रं वैकैकं सर्षपं प्रक्षिपेत्, यावद्दसौ निष्ठितो भवति । ततः प्रतिशलाकापल्ये द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपल्यमुत्पाटयानन्तरिक्तीकृतशलाकापल्यचरमसर्षपाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्षपं प्रक्षिपेत्, यावद्दसौ निष्ठितो भवति । ततः पुनरपि शलाकापल्ये सर्षपकृपा शलाका प्रक्षिप्यते, यत्र बाली द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितस्तावत्प्रमाणविस्तरात्मकानवस्थितपल्यं सर्षपैरापूर्य ततः परतः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्षपं प्रक्षिपेद्यावद्दसौ निष्ठितो भवति । ततः शलाकापल्ये द्वितीया शलाका सर्षपकृपा प्रक्षिप्यते, एवमनेन क्रमेण तावद्द्रव्यं यावत् त्रयोऽपि प्रतिशलाकापल्यशलाकापल्यानवस्थितपल्यः परिपूर्णमापूरिता भवन्ति । ततः प्रतिशलाकापल्यमुत्पाटय निष्ठितस्थानात्परतः प्रतिद्वीपं प्रति समुद्रमैकैकं सर्षपं प्रक्षिपेद्यावद्दसौ निष्ठितो भवति । ततो महाशलाकापल्य एका सर्षपकृपा शलाका प्रक्षिप्यते, ततः शलाकापल्यमुत्पाटय प्रतिशलाकापल्यगतचरमसर्षपाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः प्रतिद्वीपं प्रति समुद्रमैकैकं सर्षपं प्रक्षिपेद्यावद्दसौ निष्ठितो भवति । ततः प्रतिशलाकापल्ये प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपल्यमुत्पाटयेत्, उत्पाट्य च शलाकापल्यगतचरमसर्षपाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतो द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्षपं प्रक्षिपेस्तावद्द्रव्यं यावद्दसौ निःशेषतो रिक्तो भवति । ततः शलाकापल्ये प्रथमा शलाका प्रक्षिप्यते । ततोऽनन्तरोरुहानवस्थितपल्यगतचरमसर्षपाक्रान्तो द्वीपः समुद्रे वा यस्तद्वन्तमनवस्थितपल्यस्तदा शलाकापल्यमुत्पाटय प्राक्नानवस्थितपल्यचरमसर्षपाक्रान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः प्रतिद्वीपं प्रति समुद्रं वैकैकं सर्षपं प्रक्षिपेत्, यावद्दसौ निष्ठितो भवति । ततः शलाकापल्ये द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते, एवं शलाकापल्य आपूरणीयः । एवमापूरणोत्पाटनप्रक्षेपपरम्परया तावद्द्रव्यं यावद्महाशलाकापल्यप्रतिशलाकापल्यशलाकापल्यानवस्थितपल्यः सर्वेऽपि परिपूर्णशिलायुक्ताः समापूरिता भवन्ति । एतदेव निगमयन्नाह—'एवं पदमिह' इत्यादि, एवमनेन प्रदर्शितक्रमेण प्रथमैरनवस्थितपल्यैर्द्वितीयमेव द्वितीयकं शलाकापल्यं भरस्व—पूरय, तैश्च द्वितीयस्थानवर्तिभिः शलाकापल्यैस्त्वृतीयं प्रतिशलाकापल्यं भरस्व, तैश्च प्रतिशलाकापल्यैः, तुर्यम्—चतुर्थं महाशलाकापल्यं तावद्भरस्व यावत् 'किलेत्याप्तगमवादसंस्वचः' स्फुटा ज्ञाताः सन्निष्ठा ५-

ता इति यावच्चत्वारश्चतुःसंख्याः अनवस्थितशलाकाप्रतिशलाकाप्रतिशलाकापल्यः पल्यः भवन्तीति ।

ततश्चतुर्णां पल्यानां पूर्णत्वे यत्सम्पद्यते तदाऽऽह—

पदमतिपल्लुद्धरिया, बीजुदहीपल्लवचसरिसवाए य ।

सर्वो वि एगरासी, रूवृणो परमसंखिजं ॥ ७७ ॥

प्रथमम्—आद्यं यन्त्रिपल्यं—पल्यत्रयमनवस्थितशलाकाप्रतिशलाकापल्यं तेनोद्भूता एकैकसर्षपप्रक्षेपेण व्याप्ताः प्रथमत्रिपल्योद्भूताः, क एत इत्याह—द्वीपादध्या, न केवलं द्वीपादध्याः पल्यचतुष्कसर्षपाश्च, किं भवतीत्याह—सर्वोऽपि—समस्तोऽप्येषोऽनन्तरोरुहः—सर्षपव्याप्तद्वीपसमुद्रपल्यचतुष्कगतः सर्षपलक्ष्णो राशिः संघातो रूपोऽन—एकेन सशर्षपेण राहतः सन् परमसंख्येयमुत्कृष्टसंख्यातकं भवतीति । तद्वं तावद्विमुत्कृष्टसंख्येयकम्, जघम्यं तु द्वौ, जघन्यान्कृष्ट्याभ्यान्तरालं यानि संख्यास्थानानि सर्वाणि मध्यमं संख्येयकमिति साध्यां युक्तं भवति । सिद्धान्ति यत्र कश्चित् संख्यातप्रदणं करोति तत्र सर्वत्रापि मध्यमं संख्येयकं द्रष्टव्यम् । यदुक्तमनुयोगद्वारच्छ्रुती—“सिद्ध्ये य जय्य जय्य संख्यजगगह—तय तय अज्जहमणुक्कोसयं द्दुव्वं ति” । इदं चाकृष्टं संख्येयकमित्यमेव प्रकृत्ययं शक्यते, द्विकादिदशशतसहस्रलक्षकोट्यादिशेषप्रेहलिकान्तराशिभ्योऽतिबहुना सम-तिक्रान्तत्वेन प्रकारान्तरेणाख्यातुमशक्यत्वात् । यदाहुः प्रसिद्धासिद्धान्तसम्प्रदायिकेण प्रकरणेण प्रमाणप्रधानावास्तु-धांशुधामभवलयशःप्रसरधवलितसकलवसुधरावलयश्रीह-रिभद्रसुरिपादा अनुयोगद्वारटीकायाम्—“जंभुदीषणप्रमाणमे-ता चत्वारि पल्ला । पदमो अणवद्विपल्ला, वीभो सलागापल्ला, तर्हो पांडसलागापल्ला, चउत्थभो महासलागापल्ला । एय चउत्थो वि रयणपहपुडवीए पदमं रयणकंडं जोयणसहस्साव-गाहं भिन्नूण विहए बयरकंडे पडिट्टिया इमा उवणा(००००)एए ठविया । एगो गणुणं न उवहं दुप्पमिहं संखं ति काउं, ततथ पदमे अणवद्विपल्लं दो सर्गि एवा पक्खिज्जा एवं जहन्नगं संखिज्जगं । ततो एगुत्तरपुडवीए तिखि चउत्थो पंच ० जाव सो पुणो अन्नसरिसवं न पांडिच्छह चि ताहं असम्भावदुष-णं पडव्व बुच्चति । तं को वि देवो दाणवो उक्खिज्जं वा-मकरयले काउं ते सरिसवे जंभुदीवाह (५) एगं दीवे एगं समुद्रे पक्खिज्जिजा ० जाव निट्टिया । ताहं सलागापल्लं एगो सरिसवो छूठो जय्य निट्टिभो तेण सह आरिक्खिपहिं दी-वसमुद्रेहिं पुणो अणो पल्लो आरिज्जहं, सो वि सरिसवाणं भरिज्जो । तभो परभो एकेकं दीवचउत्थेसु पक्खिज्जं तेण निट्टाविभो, तभो सलागापल्लं विहया सलागा पक्खिज्जा । एवं एपणं अणवद्विपल्लं करणक्रमेण सलायग्गहणं करंति, तेण सलागापल्लो सलागाण भरिज्जो क्रमागतो अणवद्वि-यभो वि तभो सलागापल्लो सलागं न पांडिच्छह चि काउं सा खेव निट्टियद्वाराभो परभो पुव्वक्रमेण उक्खि-ज्जो पक्खिज्जो निट्टिभो य तभो पांडिसलागापल्लं पदमा सलागा छूदा । तभो अणवद्विभो उक्खिज्जो निट्टियद्वारा-भो परभो पुव्वक्रमेण पक्खिज्जो निट्टिभो य । तभो स-लागापल्लं सलागा पक्खिज्जा, एवं अणेषुणं अणेषुणं अणव-द्विपण आरिक्खिज्जं तेण जाहं पुणो सलागापल्लो भरिज्जो

अणवद्विभ्रा य, ताह पुणो सलागापल्लो उक्खित्तो प-
क्खिप्पमाणो निट्ठिओ य पुव्वकमण, ताह पडिसलागा-
पल्ल विहरा पडिसलागा छुदा । एवं आररणनिक्खरणेण
जाह तिन्नि वि पडिसलागसलागअणवद्विपल्लो य भरि-
ओ ताह पडिसलागापल्लो उक्खित्तो पक्खिप्पमाणो नि-
ट्ठिओ य ताह महासलागापल्ल पदमा सलागा छुदा ।
ताह सलागापल्लो उक्खित्तो पक्खिप्पमाणो निट्ठिओ य,
ताह पडिसलागापल्ले सलागा पक्खित्ता ताह. अणवद्वि
ओ उक्खित्तो पक्खित्तो य, ताह सलागापल्ले सलागा प-
क्खित्ता । एवं आररणनिक्खरणकमण ताव कायव्व जाव प-
रपरण महासलागापडिसलागसलागअणवद्विपल्लो य च-
उरो वि भरिया । ताह उक्कोसमश्चिद्यं, इत्थ जावइया अ-
णवद्विपल्लसलागपल्लपडिसलागपल्लेण य दीयसमुद्दा उ-
द्धरिया, ज उ चउपल्लट्ठिया सरिसवा एस सव्वो वि एत-
प्पमाणो रासी एगरुक्को उक्कोसयं संखिज्जयं हवइ, ज-
हन्नुक्कोसट्ठानमज्जे ज ठाणा ते सव्वे पत्तं अजहणमणु-
क्कोसया संखिज्जया भणियव्वा । सिद्धंते य जत्थ जत्थ सं-
खिज्जगहणे कयं तत्थ तत्थ सव्वं अजहणमनुक्कोसयं दट्ठव्वं ।
एवं संखज्जेण परविए सीसा पुच्छइ-भगवं । किमएण अण-
वद्विपल्लसलागपडिसलागार्हइ य दीयसमुद्दारगहणेण य
उक्कोससंखिज्जपरवणा किज्जइ ? गुरु भणइ-नऽत्थि अओ
संखिज्जगस्स परवणावाओ सि" ॥७७॥ कर्म ४ कर्म ० ।

संखेजवित्थड-संखेयविस्तृत-त्रि० । संखेययोजनप्रमाणं
विस्तृतं विस्तारो येषां ते । संखेययोजनप्रमाणविस्तृतेषु,
जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

सेखेव-संखेप-पुं० संखेपणं संखेपः । विश० । समासे, स्थो० ५ डा०
३ उ० । आचा० । संप्रदं, उ० ० २८ अ० । स्या० । अवान्तर-
भेदापरिग्रहे, नयो० । विस्तारामेव, ग० १ अधि० आ० म० ।
सम्प्रन्ताद् दुष्कर्मणां क्षेपा यत्र सः संखेपः । स्तोकाक्षर सामा-
यिक, द्वादशाक्षरार्थपरिग्रहनात्, (आ० क० १ अ०) तत्र महाध-
स्याप्यस्य स्तोकाक्षरत्वात् । विश० ।

अथ संखेप आत्रयकथा—

“ नगर्यां श्रीविशालायां, जितशत्रुमेहीपतिः ।
श्रुत्यस्तत्र चत्वारः, स्वस्वशास्त्राणि चकिरं ॥ १ ॥
उपत्याहुर्दुर्गं सर्वे, राजन् ! शास्त्राणि नः शृणु ।
राजोच्च मानमेयां किं, लक्षालक्षेति तेऽभ्यधुः ॥ २ ॥
सोऽवदन्न क्षमः श्रोतुं, राज्यं सीदति मे यतः ।
संक्षिपन्निस्ततः सर्वैर-रक्षांर्जोदिक्रमेण तैः ॥ ३ ॥
यावच्चतुर्भिरप्येकः, स्तोकाक्षके स ज्ञेयकः—
जीर्णं भोजनमात्रयः कपिलः प्राणिनां दया ।
बृहस्पतिरविश्वांसः, पञ्चालः स्त्रीषु माह्वम् ॥ ४ ॥
तद्राजाऽप्यशृणोदिव, यस्मिन् सामायिकेऽप्यहो ।
चतुर्देशानां पूर्वाणां, संक्षिप्यार्थोऽस्ति पिण्डितः ॥ ५ ॥ ”

एतद्वधाह—

“ सयसाहस्सा गंधा, सहस्स पंच य दिविद्वमेगं वा ।
ठविआ एगसिलोप, संखेवो एस नायवो ॥ १ ॥ ”

तथा—

“ जिएण भोअणमचेओ, काबलो पाणिणं दया ।
विहस्सई रथिस्सासो, पंचालो थीसु मइव ॥ २ ॥ ”
आ० क० १ अ० । आ० म० । आ० खू० ।

संखेवओ-संखेपतः-अव्य० । संक्षिप्तभविक्कजनानुकरूपायाम्,
पं० सं० ५ द्वार ।

संखेवण-संखेपण-न० । संकोचने. गृहस्थास्थांनादेः परतो
निषेधरूपे च । ध० २ अधि० । गोचराभ्याः रूपे संकोचं,
प्रव० ६ द्वार ।

संखेवपिडियत्थ-संखेपपिण्डितार्थ-पुं० । संखेपेण समासेन;
सामान्यरूपतयर्थः, पिण्डित एकत्र मीलितस्तात्पर्यमात्र-
व्यवस्थितोऽर्थोऽभिधेयं यस्य सः । संक्षिप्तार्थे, पि० ।

संखेवरइ-संखेपरुचि-स्त्री० । संक्षेपः संप्रहस्तत्र रुचिः-संक्षे-
परुचिः । उपशमादिपदत्रयविशेषार्थां रुचौ, तद्वति च ।
त्रि० । ध० २ अधि० । प्रज्ञा० ।

संक्षेपरुचिमाह—

अणभिगगहियकुदिट्ठी, संखेवरइ ति होइ नायवो ।

अविसारओ पवयणं, अणभिगगहिलो य सेसेसु ॥ १२५ ॥

‘ अणभिगगहिय ’ इत्यादि, नाभिगृहीता कुत्सिता दृष्टियेन
सोऽनाभिगृहीतकुदृष्टिः, अविसारदः प्रवचनं-जिनप्रणीतं शेष
षु च कपिलादिप्रणीतेषु प्रवचनेषु, अनभिगृहीता न विद्यन्ते
आभिमुख्येन उपादेयतया गृहीतं प्रहणमस्येत्यनभिगृहीतः ।
पूर्वमनभिगृहीतकुदृष्टिरित्यनेन परदर्शनान्तरपरिग्रहः । प्रति-
पिडाऽनेन परदर्शनपरिज्ञानमात्रमपि निषिद्धमिति विशेषः,
स इत्थंभूतः संक्षेपरुचिरिति ज्ञातव्यः । प्रज्ञा० १ पद ।

संखेवियदसा-संक्षेपिकदशा-स्त्री० । दशाध्ययनप्रतिषेधे प्र-
त्यविशेषे, स्था० ।

संखेवियदसाणं दस अज्जयणा पण्णा, तं जहा-खु-
ट्ठिया विमाणपविभती १ महत्तिया विमाणपविभती २
अंगचूलिवा ३ वगचूलिया ४ विवाहचूलिया ५ अरुखो-
ववाते ६ वरुणोववाते ७ गरुलोववाते ८ वेलेधरोववाते ९
वेसमणोववाते १० । (सू० ७५५×) ।

संक्षेपिकदशा अप्यनवगतस्वरूपा एव, तदध्ययनानां पुन-
रयमर्थः—‘ खुट्ठिप ’ त्यादि, इहावलिकाप्रविष्टेतरविमानप्रवि-
भजनं यत्राध्ययने तद्विमानप्रविभक्तिः, तच्चैकमरूपप्रमार्थं
तथाऽन्यमहाप्रमार्थमतः कुलिकाविमानप्रविभक्तिर्महती
विमानप्रविभक्तिरिति । अङ्गस्य—आचारार्थश्चूलिका—
यथाऽऽचारस्यानेकविधा, इहोक्तानुक्तायं संप्राप्तिका चूलि-
का, ‘ वगचूलिय ’ इति इह च वगः—अध्ययनादिसमूहो
यथा अन्तर्दृष्टास्वष्टौ वर्गास्तस्य चूलिका वर्गचूलिका ।
‘ विवाहचूलिय ’ इति व्याख्या—भगवती तस्याश्चूलिका
व्याख्याचूलिका । स्था० १० डा० ३ उ० । (अरुणोप-
पात इत्यस्य व्याख्या “ अरुणोववाय ” शब्दे प्रथमभागे
७६६ पृष्ठे गता ।)

संखेसरपासणाह-शंखेश्वरपार्श्वनाथ-पुं० । शंखेश्वरपुराधि-
ष्ठिते पार्श्वनाथपरमेश्वर, प्रति० ।

संग-सङ्ग-पुं० । सज्यन्त इति सङ्गाः । मातृपित्रादिसम्बन्धे
कर्मोपादानहतुषु, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । माता-
पितृपुत्रकलत्रादिजनिते धनधान्यहिरण्यादिजनिते सङ्गे,
आचा० १ ध्रु० ६ अ० ५ उ० । प्राणिनामासङ्गी कर्मानुषङ्गे,
आचा० १ ध्रु० ५ अ० ६ उ० । रागद्वेषाभ्यां सम्बन्धे, आ०
चा० । पुत्रपौत्रादिजनिते सम्बन्धे, कामानुषङ्गे च । आचा०
१ ध्रु० ६ अ० २ उ० । सबाह्याभ्यन्तरसंबन्धे, सूत्र० २ ध्रु०
१ अ० । उत्त० । स्था० । सम्पर्के, पञ्चा० २ वि० । परिग्रहे,
आ० क० ४ अ० । संगच्छते वशीभवति जीवो यस्मात् स
सङ्गः । बन्धने, उत्त० २ अ० । नि० सू० । संगतौ, घ० १
अधि० । ग० ।

संगह-संगति-स्त्री० । मित्रत्वे, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । सूत्र० । सम्बद्ध
स्वपरिणामेन गतिर्यस्य यदा यत्र यत्सुखदुःखानुभवेन सा-
संगतिः । नियतौ, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । एकत्वे, अष्ट० १ अ० १
संगहय-साङ्गतिक-त्रि० । सङ्गते विद्यते यस्याऽसौ साङ्ग-
तिकः । परिचिते, स्था० ४ ठा० ३ उ० । सम्बद्ध स्वपरि-
णामेन गतिर्यस्य यदा यत्र यत्सुखदुःखानुभवेन सा सङ्गति-
नियतितत्त्वां भवे साङ्गतिकम् । नियतिकृते सुखदुःखा-
दिके, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० ।

संगभा(गजभा)ण-संगध्यान-न० । सङ्गे परित्यक्तेऽपि पुनः
सङ्गध्याने राजीमत्यां रथनेमेरिव नागिलां प्रति भवदेवस्यैव
वा ध्याने, आनु० ।

संगंथ-संश्रय-पुं० । स्वजनस्याऽपि स्वजनेन पितृव्यपुत्रश्या-
लादिके, आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

संगतअ-सङ्गतक-पुं० । दासे, आ० चू० ४ अ० ।

संगपरिष्ठा-सङ्गपरिज्ञा-स्त्री० । सङ्गः परिग्रहः तस्य परिज्ञा
प्रत्याख्यानम् । सङ्गप्रत्याख्याने, आ० क० ।

अत्रोदाहरणम्—

“ एतरी अ चंपनामा, जिणदेव सत्थवाह अहिच्छता ।
अइवी अ तण अगणी, सावयसंगाण वोसरिणा ॥ १ ॥
जम्पायां जिनदेवाक्यः, आवकः सार्धपाऽभवत् ।
प्रतस्ये घोषणापूर्व-महिच्छन्नां पुरीं प्रति ॥ २ ॥
स भिक्षुलुंठतः सार्धोऽनश्वयन् आद्धोऽटवीं ययौ ।
पृष्ठे व्याघ्रः पुरोवह्नि-रभितोऽभि प्रपा ततः ॥ ३ ॥
अपश्यन् शरणं सोऽथ, भावलङ्गं प्रपन्नवान् ।
कृतसामायिकः कायो-त्सर्गस्थः श्वापदा हनः ॥ ४ ॥
अन्तकृत्केवली भूत्वा, सिद्धिसौख्यमवाप सः ॥ ५ ॥
आ० क० ४ अ० ।

संगम-सङ्गम-पुं० । मीलने, दर्श० ४ तत्त्व । नदीमीलके, ज्ञा०
१ ध्रु० १ अ० । उत्त० । स्था० । (अत्र सङ्गमस्थविरकथा
'पद्मवर्णपरीसह' शब्दे तृतीयभागे ६ पृष्ठे उक्ता ।)
शालिभद्रस्यानुत्तरोपपातिकदशोक्तस्य पूर्वभवजीवे स्वना-
मक्याते वत्सपाले, आचा० १ अ० । आ० म० । तथा सङ्ग-
मकसुरः सुरेशेन निष्काशितः स भवधारणीयेन शरीरे

ण मेरुशूलायां जगामोत्तरवैक्रियेण वेति १, अत्र मौलेनेति
विज्ञायते उत्तरवैक्रियस्यैतावत्कालमवस्थानाभावात्, यत्
मौलं शरीरं विमानाद्बहिर्न निर्गच्छतीति वचस्तत्प्रायिक-
मिति बाध्यम् । ही० ३ प्रका० ।

संगमथेर-सङ्गमस्थविर-पुं० । कोलकिनगरे नित्यवासिनि स्व-
नामक्याते स्थविरे, आचा० ४ अ० । आ० चू० । दर्श० ।
('गितियवास' शब्दे चतुर्थभागे २०७० पृष्ठे कथोक्ता ।)

श्रीसङ्गमसूरिकथा पुनरेवम्—

“ इह सिरिसंगमसूरी, दूरीकयसयलगुरुपमायभगे ।

अन्नाणदाकदाकण्ठ-वहुयवहसरिससमयधरो ॥ १ ॥

पइ समयमुत्तरुत्तर-विमुदपरिणामहणियपावोहो ।

नगनगरगाममाइसु, नवकप्पकप्पियविहारो ॥ २ ॥

अइतिव्वपवरसद्धा-वसपरिणयसुद्धभावचारित्तो ।

जंघाबलपरिहीणो, कुल्लागपुरम्मि विहिक्कठिइ ॥ ३ ॥

वट्टेते वुम्भिक्खे, कयजणदुक्खे कयावि सो भगवं ।

पवयणमायापारिपा-लणुज्जयं उज्जयविहारं ॥ ४ ॥

आहिडिय बहुदेसं, अवधारिय सयलेदेसबहुभासं ।

सीहं नामऽणगारं, गणाहिक्खे निरुव्वेइ ॥ ५ ॥

भणइ य जइ वि महायस, सयमवि ते पुणसि सयलकरिणं

आयाह त्ति विचितिय, इय वुक्कसि तह वि अग्गेहिइ ॥ ६ ॥

उल्लासिरपवरसज्जो, बरणभरं दुज्जरं धरिज सया ।

सीयते सीसगणं, मिउमहुसिगिराहि सारिज्जा ॥ ७ ॥

जओ—

जीहाप वि लिहंतो, न भइओ जत्थ सारण नऽरिथ ।

दंडेण वि ताडंतो, स भइओ सारणा जत्थ ॥ ८ ॥

जह सीसाइं निकंतइ, कोइ सरणागयाण जंतुणं ।

एवं सारणिथाणं, आरयिअ असारओ गच्छ ॥ ९ ॥

तथा—

दव्वाइ अपडिबद्धो, अममो विहरिज्ज विविहहेसेसु ।

अनिययाविहारया जं, जइणं भुजे विणिहिट्ठा ॥ १० ॥

तथाहि—

अनिप य वासो समुदाण चरिया,

अन्नायउंळं पयरिकया य ।

अणोबही कलहविवज्जणा य,

विहारचरिया इंसिणं पसत्था ॥ ११ ॥

इच्चाइ कहिय वुत्तो, सो एवं वच्छ विहर अन्नत्थ ।

मा ओमे इत्थ ठिओ, सीसगणो एस सीइज्जा ॥ १२ ॥

एगागो वि अहं पुण, पहीणजंघावज्जो अबलदेहो ।

अनलो विहरिउमन्न-त्थ तो इहं चेव ठाइस्सं ॥ १३ ॥

इय भणिय मुणी बुत्ता, वच्छा सच्छा सया सयाकालं ।

कुलबहुनायण इमं, मा मुंचिज्जह कयावि तुमे ॥ १४ ॥

तिन्नुच्चिय भवजलही, एयपसाया सुहेण तुम्हेहि ।

संपइ इमिणा सग्गि, कुणह विहारं महाभागा ॥ १५ ॥

इह सुणिय सुमुणिविहारो, ते मुणियो सूरिचरणवियसिरा ।

मुचंता गुरु विरु-रथ सो य उत्पन्नमसुभरं ॥ १६ ॥
पडिपुन्नमसुभर-रु कंठउद्धितगगगरिगिरा ।
गुरुवयसं पडिक्कित्तु; मच्चयंता बुक्कसंतसा ॥ १७ ॥
कहमवि नमिउं गुरुणो, अवरारुप कमाविउं नियय ।
ओमारुदोसरहिय, देसे पत्ता बिहारेल ॥ १८ ॥
संगमगुरु वि बिउं, नवभागी काउ कायनिरविक्कजो ।
वीसुं वसहीगोयर-वियारभूमाइसु जणइ ॥ १९ ॥
सुम्भिकके गुरुपासे कयावि सीहेण पेसिओ दत्तो ।
सो पुण्यवसहिसंठिय-सूरि वट्टु बिचितेइ ॥ २० ॥
कारणवसा न कीरइ; कित्ते अवरारवे जइ बिहारो ।
नवनववसहिविहारो, कीस एयिह परिचत्तो ॥ २१ ॥
ता एस सिद्धिलचरणो, जणं पि न जमो इमेण संवासो ।
एवं चित्तिव वीउं, समीववसहीइ सो ठार ॥ २२ ॥
भिक्कालमए गुरुणा, सह हिउंतेो विसिद्धमाहार ।
गुम्भिकनयसा अलहं-तओ व जाओ कसिएवयणो ॥ २३ ॥
तं तह निए वि सूरि, कम्मि वि ईसरंगेइ गमो तएय ।
रेवइदोसंणो, सया रुयंतो सिस्सु अरिथ ॥ २४ ॥
सो वाउं वणुडियं, गुरुणा भणिको य बाल मा रुयसु ।
गुरुतयं असहंती, भइ ति सा रेवइ नट्टा ॥ २५ ॥
जाओ बालो सुत्था, तज्जणगो गहियमोयणे पत्तो ।
गुरुणा करुणानिहिणा, दवाविया ते उ वत्तस ॥ २६ ॥
अइ मुणिएडुणा भणियं, तं गच्छसु दत्तसंपयं वसहि ।
अइयं पि आगमिस्सं, पडिपुन्नं काउ समुयाणं ॥ २७ ॥
सहगिहमेगमिणिणा, भिराउमह दंसियं सयं अडुणा ।
सेसेसु गमी दत्तो, इय चित्तो गमो वसहि ॥ २८ ॥
गुरुणो वि अंतपंतं, गहिउं सुचिरेण आगया वसहि ।
पन्नगबिलनापणं, भुजंति तयं समयविहिणा ॥ २९ ॥
आवस्सयबेलाए, आलोइय सूरियो समुवविट्ठा ।
सो निसंयंतो गुरुणा, आलोइसु सम्ममिय बुत्तो ॥ ३० ॥
स भणइ तुभेहिं चिय, सह परिभमिओ मिह किमिहविडयेपि
आह गुरु सिसुविसयं, सुडुमं नयु धारिपिउं ति ॥ ३१ ॥
दत्तो तओ दुरप्पा, अणुपसंक्कप्पकप्पणाभिहो ।
विबुक्कडकडयगिरा-ईं सुविणरं पइ इमं भणइ ॥ ३२ ॥
राईसरिसवमिसाणिय, परच्छिहाणिय पिच्छसि ।
अणुपणो विज्जमिसाणिय, पासंतो वि न पाससि ॥ ३३ ॥
इय भणिय गमो एसो, नियवसहिं तयणु तस्स सिक्कत्थो ।
पुरव्वयार सिग्गं, बिउजियं तुहिणं गयं ॥ ३४ ॥
फुडफुडमाणवभं-इभंडरवविरसजलहरारायं ।
सो निसुणंतो भयभर-कलंतवयणो भणइ सूरि ॥ ३५ ॥
अयवं ! बीहमि अइ, आइ गुरुपहि मम सयासम्मि ।
स भणइ तिमिरभेयं, विसि बिदिंसि नेव पिच्छामि ॥ ३६ ॥
दीवसिहं व जलंति, नय केलेणं नियंमुलि काउं ।
इंसेऊण य गुरुणा, सो बुत्तो वणु । पइ इओ ॥ ३७ ॥
तं वट्टु स बुडुप्पा, जणइ दीवो वि अरिथ किमिस्स ॥ ३८ ॥

तो पण्णवीहोउं, एवं बुत्तो स देवीए ॥ ३८ ॥
हा बुट्टु ! सेह ! निज्जइ, देहगेहाइ मुक्कपडिबंघे ।
मुणियाइमि इममि वि, एवं चित्तिं निज्जइ ॥ ३९ ॥
वसहिविहारकमेणं, पुणो वि इयपडिं सुगुरुमेयं ।
पाविट्टु ! बुट्टु धम्मिडु-मन्नसी सिद्धिलचरिं ॥ ४० ॥
हा अंतपंतमोयण-परं पि कप्पेसि मुद्धरसगिहं ।
चिद्धी लल्लिसमिहं, पि वीवजुसं पर्यपेसि ॥ ४१ ॥
दव्वाइदोसवसओ, वीयपयट्टियं विस्सुइसइए ।
भावचरित्तपवित्ते, किह अवमन्नसि इमे गुरुणो ? ॥ ४२ ॥
इय अणुसिद्धो सो दे-वयाइसंजायगुरुयअणुतावो ।
गुरुपलण्णो जामइ, पुणो पुणो निययमवराइ ॥ ४३ ॥
आलोइयाइयातो, दत्तो गुरुदत्तविहियपच्छिणो ।
विणुउज्जुओ सुनिम्मल-चारित्ताइराहो जाओ ॥ ४४ ॥
संगमसूरी वि चिरं, विहिसेवावज्जिपल्लवणभेहो ।
निरुवमसमाहिजुत्तो, सुगंरं पत्तो गयकिलेसो ॥ ४५ ॥

इत्थं विगुहविचिसेवनत्परस्सय,
भीसङ्गमस्य सुगुरोअरितं निशम्य ।
द्रव्यादिदोषनिहता अपि साधुलोकाः,
अज्ञां विधत्त चरन्ते प्रवरां पवित्रे ॥ ४६ ॥ ”
इति सङ्गमसूरिकथा । ४० र० ३ अधि० २ लण० ।

संगय-सङ्गत-त्रि० । उपपन्ने, वं० प्र० २० पाडु० । स्वा० ।
ज्ञा० । सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रात्मतया गते सङ्गतम् । आ-
वा० १ भु० १ अ० ३ उ० । जी० । औ० । उचितं, वा० १ भु०
१ अ० । उपपत्तिभिरबाधिते, प्रश्न० २ संव० द्वार ।
स० । रा० । व्यास, डा० १७ डा० । सङ्गतं-गमनम् । सवि-
लासे चंक्रमणं, सू० प्र० २० पाडु० । “ संगयगट्टासियभ-
णियषेड्डिय ” सङ्गतं-सुस्तिष्ठं यद्गतं-गमनं इंसगमनवत्
इहितं हसनं कपोलविकासं प्रम सन्दर्शि च भणितं भणनं
गम्भीरं प्रमथोदीपनं चहितं-चेष्टनम् । जी० ३ प्रति० ४
अधि० । विपा० ।

संगयपास-सङ्गतपार्थ-त्रि० । सङ्गतौ देहप्रमाणोचितौ पार्थ्वौ
येषां ते तथा । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । देहप्रमाणोचितपा-
र्थ्वेभ्यः, औ० ।

संगयय-सङ्गतक-पुं० । उज्जयिन्यां नगर्यां देविलसुते, आव-
४ अ० । (‘सव्वकामविरह’ शब्दे कथां वक्ष्ये ।)

संगर-संगर-न० । समरे, पाइ० ना० । सङ्केते, ‘सङ्गर’ इति स-
ङ्केतोऽभिधीयते । ओघ० ।

संगरिगाफल-साङ्गरिकाफल-न० । बम्बूलफले, सेन० । प्रव-
खनसारोद्धारस्य तृतीयशतकस्य त्रयशिशसमगाथायाः ‘सं-
गरिगाइमि अणुपडिण’ एतत्पदव्याख्याने श्रीआनन्दवृ-
रिणा-सङ्गरिकाफी अपतिते पतिते तु द्विदलदोषस-
म्भवाच्च कल्पते घोलादि इत्युक्तमस्ति, एतदुक्तिबलात् सांग-
रिकाफलं बम्बूलफलमपि द्विदलत्वेन कर्तरैरभ्युपगम्यते,
आनन्दसूरिश्च वडगच्छीयः भूयते, तेन तदुक्तं कथमात्मनां
प्रमाणं नास्तीति ? प्रश्नेऽत्रोत्तरम्-आनन्दसूरिकृतग्रन्थस्तु
अथ यावद् दृष्टो नास्ति, तेन तदर्थेने तद्विषयविचारो युक्ति-
मात्रान्ययेति ॥ २६१ ॥ सेन० ३ उज्जा० ।

संगल-सम् घट्-धा० । संघटने, “समो गलः” ॥ ८।४।
११३ ॥ अनेन सम्पूर्वस्य घटतेर्बकलिपको गलादेशः । संग-
लः । संघटते । प्रा० ४ पाद ।

संगलिया-सङ्गलिका-ली० । कलिकायाम्, अणु० ।

संगह-संग्रह-पुं० । संग्रहणं संग्रहः । श्रीकरणे, स्था० ८ डा० ३
उ० । संग्रहो द्विधा-द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र द्रव्यतः-आहा-
रोपध्यादीनाम्, भावतः स्वार्थी । व्य० ३ उ० ।

सम्प्रति संग्रहकुशलो व्याख्येयस्ततः संग्रहप्ररूपणार्थमाह-

द्ववे भावे संगहो, द्ववे ऊ उक्त्वहारमादी उ ।

साहिजादी भावे, परूवणा तस्मिमा होइ ॥ १५० ॥

संग्रहो द्विधा-द्रव्ये, भावे च । तत्र द्रव्ये-उक्ता-
धिकः, आहारादिकश्च । उक्ता-बलीवदः । भावे भाववि-
षयः साहाय्यादिकस्य भावसंग्रहस्य इयं-वक्ष्यमाणा भव-
ति प्ररूपणा ।

तामेवाह-

साहिजवयण वायण-अणुभासण देसकालसंस्मरणं ।
अणुकंपयमणुसासण-पूयणमन्तरे करणं ॥ १५१ ॥

संभुजणसंभोगे, भक्तोवहिअन्नमन्नसंवासे ।

संगहकुसल गुणनिही, अणुकरणकारावणनिसर्गो ॥ १५२

‘साहिजं’ सहायक्यकरणं वचनमाभाषितस्य इच्छाकार-
भणनम्, अथवा-अभिग्रहस्य-गृहीतनौनयनस्य वचनविषयं
केनाऽप्याभाषणं कृतं तस्यान्तरभणनं वचनं ‘वायण’ इति
वाचनया क्लृप्तं गुरोः स्वाधुनां ददाति वाचनम् । अनुभाष-
णं नाम-आचार्येण भाषिते पश्चाद्भाषणं, न पुनः प्रधानीभू-
ययाभाषणान्तरं उच्यते । देशकालसंस्मरणं नाम अस्मि-
न् देशे अस्मिन् काले च कर्त्तव्यमिदं ग्लानादीनामिति विज्ञा-
य यद्देशे यत्काले स्मारयत्याचार्याणां ग्लानादीनामनुकम्पनं-
दुःखास्तस्यानुकम्पाकरणं बालवृद्धासहायान् यथाऽशकाल-
मनुकम्पते इति भावः । (अनुशासनस्य व्याख्या ‘अणुसासण’
शब्दः प्रथमभागे ४२१ पृष्ठे गताः) पूजनं नाम यथाक्रमं गुर्वादी-
नामाहारादिसम्पादनविनयकरणम्, यदि वा-ज्ञानाचारादिषु
पञ्चस्वाचारादिषु यथस्थानमुद्यच्छतामुपबृंहणम्, अभ्यन्तरक-
रणं नाम-द्रव्योः साध्वर्गच्छुमदीभूतयारभ्यन्तरे कुलादिका-
र्यनिमित्तं परस्परमुल्लपतोस्तृतीयस्योपपृष्टभूषार्थबहिष्करणम् ।
अथवा-यदिष्टः सन्नभ्यन्तरे गत्वा तत् गच्छादि-
प्रयोजनं ब्रूते एतदभ्यन्तरकरणम् । यदि वा-तेन सह ये
बाह्यभावं मन्यन्ते तानपि तथाऽनुवर्त्तयति यथा तं तेजस्वि-
नमभिमन्यन्ते एतदभ्यन्तरकरणम् ॥ १५१ ॥ संभोजनं नाम-य-
त्संभोगिकैः सह भाजनसंयोगः, ‘भक्तोवहिती’ यदि भक्तमुप-
धि वा संभोगयति । किमुक्तं भवति-यद्यस्यापकारकं भक्तमु-
पधिषां तत्स्वयमुत्पाद्य तस्मै ददाति ततो गृह्णाति
वा तथा ‘अन्नमन्नं संवासे’ इति साम्भोगिकैः
परस्परमेकत्र वसनमेतानि कुर्वाणः संग्रहकुशलः ।
व्य० ३ उ० । (अन्यदत्रैव ‘संगहकुसल’ शब्दे वक्ष्यते ।)
संगृह्णातीति संग्रहः । संग्राहके, व्य० ३ उ० । शिष्याणां

श्रुतोपादाने, स्था० ५ डा० ३ उ० । व्य० । संग्रहणं संग्रहः ।
व्यसनादौ सहायकरणे, स्था० १० डा० ३ उ० । शिष्याणां
संग्रहणं, प्रति० । पं० भा० ।

द्ववे भावे संगहो, द्ववे आहारमादिहति तु ।

सिक्खावणमगिलाए, गल्लसे यावि करणं दु ॥

भावम्मि संगहो खलु, याणादी तनु हाति बोधव्वो ।

जह नट्टावेउं वा, गच्छं तु उवायकुसले तु ॥

संसारभउच्चिग्गो, संविग्गो सोऽवि होति णायव्वो ।

एतेसिं तु पदाणं, चउमंगा हांति एकेके ॥

तदुभयविसारदो खलु, न संगहे कुसलो एत्थ चउमंगो ॥

तदुभयवाए कुसले, एत्थं पि तु हांति चउमंगा ॥

तदुभयसंविग्गोहि वि, चउमंगो एव होति कायव्वो ।

एवं गुणजातिस्स, पच्चावेउं तु कप्पति तु ॥

पच्चावेउं भणित्ता । पं० भा० १ कल्प ।

“द्ववे भावे संगहो, द्ववे आहारवत्थमादीहि ।

भावे णाणादीहि तु, संगेयहति संगहो तेणं” (पं० भा०
५ कल्प ।) इत्युक्लक्षणायां गौणाउच्चार्याम्, नं० । उच्चा-
द्विषत्रियसंघे, ति० ।

उग्गा भोगा रायम-खत्तिया संगहो भवे चउहा ।

आरक्खि (ग) गुरुवयंसा, सेसाओ खत्तिया हांति ॥

ति० । संगृह्णाति सामान्यरूपतया सर्ववस्तु क्रोडीकरोतीति
संग्रहः । ग० २ अधि० । अष्ट० । स्था० । अनु० । सूत्र० ।
(सन्नत्या व्याख्या ‘जाह’ शब्दं चतुर्थभागे १५३८ पृष्ठे गता ।)

संगहियपिडियत्थं, संगहवयणं समासतो विंति ।

सम्-आभिमुख्येन गृहीत उपात्तः संगृहीतः, पिण्डित एक-
जातिमापन्नः अर्धो विषयो यस्य तत्संगृहीतपिण्डनाथम् ।
संग्रहस्य वचनं संग्रहवचनं समासतः संक्षेपेण ब्रूयते तीर्थक-
रणधराः । किमुक्तं भवति-सामान्यप्रतिपादनपरः संग्रहनयः,
शब्दव्युत्पत्तिश्चैवम्-संगृह्णाति अंशविशेषविरोधनद्वारेण
सामान्यरूपतया समस्तं जगदादत्ते इति संग्रहः । आ०
म० १ अ० ।

अथ संग्रहनयं विवृणोति-

संग्रहो द्विविधो ज्ञेयः, सामान्याच्च विशेषतः ।

द्रव्याणि चाविरोधीनि, यथा जीवाः समे समाः ॥ १२ ॥

संगृह्णातीति संग्रहः, अथवा-संगृह्णते अनेन सा-
मान्यविशेषाविति संग्रहः, स च द्विविधः-द्विप्रका-
रस्तयोरेकः सामान्योपात्तः सामान्यसंग्रहः, १ द्वितीयो
विशेषाद् व्यक्तीविशेषसंग्रहः, २, इत्थं द्विभेदः । अथानयोः
प्रत्येकमुदाहरणं द्रव्याणि अर्धोस्तकायादीनि अविरोधीनि
परस्परविरोधरहितानीत्यर्थः । एकद्रव्यसङ्ग्रहं द्रव्यषट्कमेव
प्राप्यते इति प्रथमोदाहरणम् १, यथा च जीवाः सर्वेऽ-
विरोधिनो जीवा हि संसृतिविषयिणः सिद्धिविषयिणश्चान-
न्ता वर्त्तन्ते । तेषां निरुक्तिः-जीवति चैतन्यादिति जीवः ।
अथ च जीव प्राणधारणे, तत्र प्राणा द्विधा-द्रव्य-भावभेदा-

त् । तत्र च द्रव्यप्राणा दश, भावप्राणाश्चत्वारः । मोक्षप्रा-
णा यद्यपि द्रव्यप्राणानां कर्मजन्त्यानां सर्वथा सत्यस्तथाऽ
पि जीवनलक्षणं जीवस्य भावप्राणाः सहचारिणः कर्मा-
सङ्गावऽपि भवन्ति सिद्धान्तमपि जीवत्वान् भावप्राणा भ-
वन्ति, अतो मुक्ताः संसारिणश्च जीवाः । मुक्ताः पुनः पञ्चदश-
भेदाः संसारिणो-द्वयनारकतियैरुपपन्नमप्यभेदाच्चतुर्धा, तत्रा-
न्तिमभेदयोः पञ्चभेदाः, तत्रापि मनुष्यस्य पञ्चाशत्क्षण
एक एव भेदः, निरञ्च एकस्मादपरिचयः पञ्च यावत् । अन्तर्भेदा-
न्तर्भेदश्चैव तत्तत्तुरक्ष्योक्तमप्युक्तं पञ्च भवन्ति । एवं भेद-
तोऽपि जीवाः सर्वे अविरोधिनः, संप्रहृद् विशेषसंप्रहृद्भेदः ।
अथ च संप्रहृदरूपमुपवर्णयन्ति-सामान्यमात्रप्राणी परमेशः
संप्रहृद् इति, सामान्यमात्रमशेषविशेषरहितम् । स तु द्रव्यत्वा-
दिकं गृह्णातीत्येवंशीलः, समकीर्माणं विशेषराशिं
गृह्णातीति संप्रहृद् । अयमर्थः-स्वजातदृष्ट्याभ्यामविरोधनं वि-
शेषणमिदं रूपं यद्गृह्णं स संप्रहृद् इति । अनुभूतानां दृश्य-
न्ति, अनुभूतविकल्पः परः अपरश्चेति । तत्र परसंप्रहृदमाहुः-
अशेषविशेषण्यौदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रम-
भिमन्यमानः परसंप्रहृद् इति । परापरं इति, अन्तर्भेदोऽपि या-
जनीयमुदाहरति-विश्वमेकं सर्वविशेषादिति 'यथे'ति अ-
स्मिन्ननुक्तं हि स्मरति ज्ञानाभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमिति-
सत्ताकत्वेनैक्यमशेषार्थानां संगृह्णते ।

अथ संप्रहृदन्यभेदं दर्शयन्नाह-

संप्रहृद्भेदकव्यव-हारोऽपि द्विविधः स्मृतः ।

जीवाजीवौ यथा द्रव्यं, जीवाः संसारिणः शिवाः ॥ १३ ॥

संप्रहृदस्य नयस्य यो भेदको विषयस्तस्य दर्शकः
स व्यवहारनयः कथ्यते, व्ययहियते संप्रहृदविषयोऽनेनेति व्य-
वहारः, साऽपि द्विविधः-द्विप्रकारः स्मृतः-कथितः, तस्यै-
व-पूर्वोदितस्य संप्रहृदनयस्य भेदवदस्याऽपि भेदभावना कर्त्त-
व्या, यत एवः सामान्यसंप्रहृद्भेदकव्यवहारः १. द्वितीयो विशे-
षसंप्रहृद्भेदकव्यवहारः २. एवं भेदद्वयम् । अथ तयोरुदाहरणं
तत्राद्यस्यादाहृतिर्यथा जीवाजीवौ द्रव्यम् । अत्र जीवस्य चेत-
नस्याजीवस्याचेतनस्य संप्रहृत्सामान्यविषयत्वाद् द्रव्यमिति
एकैव संज्ञा । कथम्? द्रव्यं तांस्तान् पर्यायान् गच्छतीति त्रि-
कालानुयायी यो वस्तुशब्दो द्रव्यमिति व्युत्पत्त्या स्वगुणप-
र्यायवस्त्वनाभयोरपि जीवाजीवयोर्द्रव्यपदे साधारणमित्यर्थो-
ज्जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति सामान्यसंप्रहृद्भेदकव्यवहारः १,
अथ जीवाः संसारिणः, सिद्धाश्च अत्र जीवानामनन्तानां चेत-
न्यवतां संसारित्वं सिद्धत्वं च विशेषव्यवहारः, अतो द्वितीय-
भेदः विशेषसंप्रहृद्भेदकव्यवहारः २, एवमुत्तरोत्तरविवक्षया
सामान्यविशेषवत्त्वं भावनीयम् । द्रव्या० ६ अ० । (संप्र-
हृदस्वरूपपवर्णने 'खय' शब्दं चतुर्थभागे १८४६ पृष्ठ
गतम् ।)

प्रकारान्तरेण, संप्रहृद् लक्षयति-

संप्रहृद्ः संगृहीतस्य, पिण्डितस्य च निश्चयः ।

संगृहीतं परा जातिः, पिण्डितं च परा स्मृता ॥ २२ ॥

संप्रहृद् इति-संगृहीतस्य पिण्डितस्य च निश्चयः संप्र-
हृदस्तत्र संगृहीतं परा-सर्वव्यापिका जातिमेताऽऽख्याना म-

हासामान्यमिति यावत् । पिण्डितं त्वपरा देशव्यापिका-
जातिर्द्रव्यत्वाद्रिसामान्यमिति यावत् । यद्यप्येतदुभयप्रा-
दित्वं प्रत्येकप्रादित्यवस्थप्रत्येकप्रादित्वं चाननुगतं तथा-
ऽपि सामान्यमात्राभ्युपगमप्रवर्णकदेशवोधत्वं संप्रहृदनय-
मिति लक्षणं बोध्यम्, 'संगह' अपिशिङ्गश्च संगहवयस्य
समासश्चां विधि'ति सूत्रस्वरस्याच्चेत्थमुक्तिः । यद्वा-नैक-
गमाद्यपगतार्थपदे संप्रहृदश्च विशेषविनिर्माणोऽशुद्धवि-
षयविनिर्माणोऽस्यादि यथासम्भवमुपादयस्तेन न प्रस्थल
सामान्यविषयाऽसंप्रहृदस्थलप्रदर्शितसंप्रहृदनयेऽव्याप्तिर-
त्यादिकं बोध्यम् । "अर्थानां सर्वैकदेशप्रहृदं संप्रहृदः"
इति तत्त्वार्थभाष्यम् । अत्र सर्वं सामान्यम् एकदेशश्च विशे-
षस्तयोर्ग्रहणं संप्रहृदः सामान्यैकदेशस्वीकार इत्यर्थः । अयं हि
घटादीनां भवनानर्थान्तरत्वाद्भावांश एव च प्रत्यक्षादिप्रमाण
वृत्तेस्तन्मात्रवमेव म्यानुकते, घटादिविशेषविकल्पस्त्ववि-
द्यापजानत एवेति मन्यत, अतद्व्याप्तिव्यवहारोऽप्यस्य प्र-
तियोगिसोपेक्षत्वेन कल्पनामूल एवायं चाऽशुद्धसंप्रहृदविषय
एव तद्वान्तरभेदास्तु यत् यत् सामान्यान्तर्भावेन विधि-
व्यवहारं प्रवर्तयन्ति तत्तत्सामान्यैकदेशस्वीकारिणो द्रष्ट-
व्याः, तादृशतादृशसंप्रहृदनयविचारं च तत्तद्वान्तरधर्म्मका-
रभ्रुतिर्निश्चितं मतिज्ञानमपि जायत एव, रूपविशेषवाम्निः
पश्चराग इत्युपदेशार्थप्रतिसन्धानानन्तरं चाक्षुषोपयोगे प-
श्चरागाकारमिव प्रत्यक्षमिति कार्यविशेषादीप तद्विशेष
इति दिक् ।

संप्रहृद्वान्तरभेदैरेव संप्राह्यार्थव्यवहारभेदमुपदर्शयति-

एकद्वित्रिचतुःपञ्च-पदभेदा जीवगोचराः ।

भेदाभ्यामस्य सामान्य-विशेषाभ्यामुदीरिताः ॥ २३ ॥

एकेति-चेतनत्वेन जीव एकः, त्रसंस्थावराभ्यां द्विविधः,
पुंवद १ स्त्रीवद २ नपुंसकवदैस्त्रिविधः, देवमनुष्यतिर्यग्ना-
रकगतिर्भेदश्चतुर्विधः, एकैन्द्रियद्वौन्द्रियत्रौन्द्रियचतुर्भिन्द्रिय-
पञ्चेन्द्रियभेदापञ्चविधः, पृथ्वीकायाः कार्यान्तरजस्कायवायु-
कायवनस्पतिकायप्रस्कायभेदान् षड्विधः, इत्येवं य-
जीवगोचराः संप्रहृदप्रकारा उदीरिताः सिद्धान्तं तस्य संप्र-
हृदनयस्य सामान्यविशेषाभ्यां-सामान्यसंप्रहृदविशेषसंप्रहृद-
लक्षणभ्यां भेदाभ्यामवगन्तव्याः ।

नैगमव्यवहारयोरोपेक्षया यथाऽस्य शुद्धत्वं तथाह-

उपचारा विशेषाश्च, नैगमव्यवहारयोः ।

इष्टा क्षेपने नेप्यन्ते, शुद्धार्थपक्षपातिना ॥ २४ ॥

उपचारा इति-उपचाराः गौणव्यवहारा विशेषाश्च तत्त-
द्व्यावृत्तिरूपा नैगमव्यवहारयोरेष्टाः शुद्धार्थपक्षपातिना प-
तदुभयापेक्षया स्वविषयाकर्षाभिमानिना हि निश्चितमनेन
संप्रहृदनयेन नेप्यन्ते, तथा च-नैगमव्यवहारसंमतोपचारविशे-
यानवलम्बित्वावस्य शुद्धत्वं स्वसमर्थोचितोपचारविशे-
षयोः कविदवलम्बनेनाऽपि नापेक्षत इति भावः । नयो० ।
स्या० । सप्त० । अत्यर्थमनुष्णया धनमलने, अनु० । संगृह्यते-
ऽनेनेति संप्रहृदः । "पुञ्जास्त्रि घाः" ॥ ४ । ३ । १३० ॥ इति करणे
घ (अ) प्रत्ययः । संप्राहृदके, पं० सं० १ द्वा ।

संगहृदय-संग्रहक-पुं० । एककरूपे संग्रहे. स्था० ४ ठा० २ उ० । (व्याख्या 'एकेक' शब्दे तृतीयभागे १ पृष्ठे गता ।)

संगहृदय-संग्रहकाय-पुं० । संग्रहण-संग्रहः, स एव कायः संग्रहकायः । कायेभेद, आव० ५ अ० ।

संगहृकुशल-संग्रहकुशल-पुं० । उपध्यादिना साधूनां संग्रह-करणनिपुणे, इय० । स च (संग्रहकुशलः) पुनः कथंभूत इत्याह-संग्रहानुगता ये गुणास्तेषां निधिरीव गुणनिधिः, तथा-अनुकरणे नाम-यत्सीवनलेपादि कुर्वन्तं दृष्टा श्रूते-इच्छाकारेण त्वेदमहं करिष्यामि कुरुते वा, कारापणं वा न यत्स्वयं करणे अकुशलाभन्यानपीच्छाकारेण कारापयति तस्मिन् निसर्गः स्वभावो यस्य सोऽनुकरणकारापणनिसर्गः, इत्थंभूतस्तस्य स्वभावो यदि अनभ्यर्थित एव करोति कारयति चेति भावः ।

सम्प्रति कतिपयपदव्याख्यानार्थमाह-

वयणेतु अभिगमहि-स्स केणज्जी तस्स उत्तरं कुणति ।
जा जयणाए किएई, ते उ गुरुम्मी वयणं देइ ॥ १५३ ॥
वचने-वचनविषये अभिग्रहिकस्य-गृहीताऽभिग्रहप्रतिप-
क्षमोन्नतस्येत्यर्थः । केनापि प्रश्ने कृते सति तस्थोत्तरं यद्
भण्यते वचनसंग्रहकुशलः । पश्चाद् सुगमम् ।

साङ्गं अणुभासइ, आयरिएणं तु भासिए संते ।
सोरेयायगियाणं, देसे काले गिलाणादि ॥ १५४ ॥
अत्र साधूनामिति पदं पश्चात् गाथायां सम्बध्यते ।

शेषपदव्याख्यानार्थमाह-

दुक्खे अणुकंपा, अणुमासणभजमाणरक्खो वा ।
जो वा जह्णकारी, अणुमासणकिञ्चमं तु ॥ १५५ ॥
इयमपि व्याख्यातार्था । (इय०) (अभ्यन्तकरणम् 'अभं-
तरकरण' शब्दं प्रथमभागे व्याख्यातम् ।)

संभुज्ज संभोगे-णभुज्जएज्जस कारगं भत्तं ।
तं धेनुमप्पणा से, देइ एमेव उवहिं पि ॥ १५६ ॥
संभोजने नाम-यत्संभोगेन योजयति । साम्भोगिकैः सहै-
कत्र भुङ्क्ते इति । तथा यद्यस्य कारकम्-उपकारकं भङ्गं तदा-
त्मना गृहीत्वा तस्मै ददाति । एवमेषोपधिमपि उपधिरपि
यो यस्यापकारकस्तं स्वयमुत्पाद्य तस्मै ददाति ।

एतेन 'संभोगे भत्तोवहति' व्याख्यातं परस्पर-
रमेकत्र संवासः सुप्रतीतत्वाच्च व्याख्यातः ।

अणुकराण सिवणले-वणादिअणुभासणा उ दुम्मेहो ।
एरिसो तस्स निससा, जं भणियं एरिससाहो ॥ १५७ ॥
अनुकरणे नाम-सीवनलेपनादि स्वयं किञ्चित् कुर्वन्तं दृष्ट्वा
इच्छाकारेणानुज्ञाप्य करोति । तथा दुर्मधसि स्वयं सीव-
नलेपनादि कर्तुमनुजानाति, स्वयं तावत्करोत्येव किञ्चन्या-
नपि भाष्यं । यथा कुरुतेतस्य महानुभागस्यैतत्करणम् ।
ईदृशस्तस्यानुकरणे कारापणे च निसर्गः स्वभावः । " जं
भणियं " ति किमुक्तं भवतीत्यर्थः-ईदृशस्वभाव उक्तः
संग्रहकुशलः । इय० ३ उ० । (उपग्रहकुशलः 'उवग्राहकुश-
ल' शब्दं द्वितीयभागे व्याख्यातः ।)

संगहृदय-संग्रहध्यान-न० । संग्रहोऽत्यर्थमनुष्णया धनमलने
तस्य ध्यानम् । मध्यमवणिजि इव धनसंग्रहाध्यवसाये,
अनु० ।

संगहृदय-संग्रहार्थता-स्त्री० । संग्रहः-शिष्याणां श्रुतोपादानं
स एवार्थः प्रयोजनं तदुभावस्तत्त्वम् । संग्रह एवार्थो यस्य
स संग्रहार्थः । स्था० ५ ठा० ३ उ० । कथं नु नामेत शि-
ष्याः स्वार्थसंग्रहकाः सम्पत्त्यन्ते इत्येवंप्रकारे संग्रहनिमित्ते,
आ० म० १ अ० ।

संगहृदय-संग्रहस्थान-न० । संग्रहो ज्ञानादीनां शिष्याणां वा
तस्य स्थानानि-हेतवः संग्रहस्थानानि ज्ञानशिष्ययोः संग्रह-
हृदयो, ग० १ अधि० । स्था० ।

संग्रहस्थानसूत्रम्-

आयरियउवज्झापस्स णं गणंसि सत्त संगहटाणा पप्पत्ता,
तं जहा-आयरियउवज्झाप गणंसि आणं वा धारणं वा सं-
पडजित्ता भवति, एवं जभा पंचट्टाणे० जाव आयरियउवज्झा-
ए गणंसि आपुच्छियचारी यावि भवति नो अणापुच्छियचा-
री यावि भवति । आयरियउवज्झाप गणंसि अणुप्पप्पाई उ-
वगरणाई सम्मं उप्पाइत्ता भवति, आयरियउवज्झाप गणंसि
पुव्वुप्पप्पाई उवकरणाई सम्मं सारक्खेत्ता संगोवित्ता भवति
णा असम्मं सारक्खेत्ता संगोवित्ता भवइ । आयरियउव-
ज्झापस्स णं गणंसि सत्त असंगहटाणा पप्पत्ता, तं जहा-
आयरियउवज्झाप गणंसि आणं वा धारणं वा नो सम्मं
पडजित्ता भवति, एवं जाव उवगरणाणं नो सम्मं सार-
क्खेत्ता संगोवेत्ता भवति । (सू० ५४४)

'आयरिए' त्यादि, आचार्योपाध्यायस्येति समाहारद्वन्द्वः
कर्मधारयो वा । गणं गच्छे संग्रहो ज्ञानादीनां शिष्याणां वा त-
स्य स्थानानि-हेतवः संग्रहस्थानानि, आचार्योपाध्यायो
गणं आह्वां वा-विधिविषयमादेशं धारणां वा-निषेधवि-
षयमादेशमधं सम्पद्य प्रयोक्ता भवति, एवं हि ज्ञानादिसं-
ग्रहः शिष्यसंग्रहो वा स्याद्, अन्यथा तद्वज्रं पवति प्रतीतम् ।
यतः-"जहि नत्थि सारणा वा-रणाय पडिचोयणा य गच्छ-
मि । सो उ अगच्छा गच्छो, मोत्तवो संजमत्थीहि ॥ १॥ "

इति । ' एवं जहा पंचट्टाणे ' ति 'तत्त्वेवम्'- 'आयरि-
यउवज्झाप णं गणंसि अहाराणियाए कितिकम्मं पडजि-
त्ता भवति २ आयरियउवज्झाप णं गणंसि जे सुयपज्जजा-
ते धारेइ ते काले काले सम्मं अणुपपाइत्ता भवइ ३ आय-
रियउवज्झाप णं गणंसि गिलाणसेह्वेआवक्खं सम्मं अ-
णुप्पत्ता भवइ ४ आयरियउवज्झाप णं गणंसि आपुच्छि-
यचारी यावि हवइ, नो अणापुच्छियचारी ५, स्थानद्वयं
तिवहेति, व्याख्या तु सुकरैव, नवरमाप्रच्छन्ने गच्छस्य,
यत उक्तम्-" सीसे जइ आमंते, पडिच्छुगा तेण आहिरं
भावं । अह इयेरे तो सीसा, तेव समत्तमि गच्छति ॥ १ ॥

तदुक्ता बाहिरभावं, न य पङ्क्तिरेहोवहीण किङ्कमम् । मूलग-
पक्षसरिसंगा, परिभूया वक्षिमां येग ॥ २ ॥ ” इति ।
तथा— ‘अणुपञ्चाङ्गं’ इति अनुपञ्चाङ्गानि—अलम्बानि उपक-
रणाणि वक्ष्माप्रादीनि सम्पद्य—एषणादिशुश्रूषा ‘उत्पा-
दयिता’ सम्पादनशीला भवति, संरक्षयिता—उपायेन चो-
र्रादिभ्यः संरक्षापयिता—अलम्बसागरिककरणेन मलिननार-
कायेन वेति । एवं संग्रहस्यानपिपर्ययभूतमसंग्रहसूत्रमपि भा-
वनीयमिति । स्था० ७ डा० ३ उ० ।

संगहृष्टी-संग्रहृष्टी-स्त्री० । संग्रहगाथायाम्, स० ।

संगहृदाण-संग्रहदान-न० । दानभेदे, संग्रहणं संग्रहो व्यवस-
नादौ सहायकरणं तदर्थं दानं संग्रहदानम् । अथवा-भेदा-
हानमपि संग्रह उच्यते । आह च—‘अभ्युदयं व्यवसने वा,
यत् किञ्चिदायते सहायार्थम् । तत्संग्रहताऽभिमतं, मुनि-
भिर्दानं न माहाय ॥ १ ॥’ इति । स्था० १० डा० ३ उ० ।

संगहपरिष्ठा-संग्रहपरिष्ठा-स्त्री० । संग्रहः स्वीकरणं तत्र प-
रिष्ठां नामभिधानम् । अष्टम्यां गणिसम्पदि, स्था० ८ डा० ३
उ० । दशा० । (संग्रहप्रतिष्ठायाः व्याख्या ‘गणिसंपया’ शब्दे
तृतीयभागे २२६ पृष्ठादारभ्य द्रष्टव्या ।)

संगहसुत्त-संग्रहसूत्र-न० । प्रभूतार्थसंग्राहके सूत्रे, सूत्र० १
श्रु० १ अ० १ उ० ।

संग्रहाभास-संग्रहाभास-पुं० । अययार्थसंग्रहनये, रत्ना० ७
परि० । (सत्ताद्वैतं कुर्वाणः ‘णय’ शब्दे चतुर्थभागे १६०३
पृष्ठं व्याख्यातः ।)

संग्रहिय-संग्रहीत-न० । भावे क्तः प्रत्ययः । सामान्याभिमु-
ख्येन ग्रहणे अनुगमे, सर्वव्यक्तिष्वनुगतस्य सामान्यस्य प्र-
तिपादने, विश० । अनु० । आ० चू० । हटीकृत, ज० ३ वक्ता० ।
शिष्यत्वेनाश्रितं, आभिसूख्येन ग्रहीतं, आ० म० १ अ० । आ०
चू० । आश्रितं, स्था० ८ डा० ३ उ० ।

संग्रहवृगहणिरय-संग्रहोपग्रहनिरत-त्रि० । संग्रह उपवेशादि-
ना, उपग्रहो वक्ष्यादिना, व्यत्यय इत्यन्ये तत्र निरतः । संग्रहो-
पग्रहयोरसङ्ग, पं० व ४ द्वार ।

संगम-संग्राम-पुं० । रणशिरसि, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १
उ० । स्था० । आचा० । प्रश्न० । महज्जनसमस्तकलेहं,
तं० । संग्रामे हता देवलोकं यान्ति । भ० ७ श० ६ उ० ।

‘देवे शं भंते ! महाङ्गिणं ० जाव महे सक्से रूव-
सहस्सं विउञ्चिता पभू अन्नमन्नेणं सद्धिं संगमं सं-
गामित्तणं ? , हंता पभू । ताओ शं भंते ! बोदीओ
किं एगजीवफुडाओ अणेगजीवफुडाओ ? , गोयमा !
एगजीवफुडाओ शो अणेगजीवफुडाओ । तासि शं भंते !
बोदीणं अंतरा किं एगजीवफुडा अणेगजीवफुडा ? ,
गोयमा ! एगजीवफुडा नो अणेगजीवफुडा । पुरिसेणं
भंते ! अंतरेणं हन्थेण वा एवं जहा अद्दुमसए त-

इए उद्देसए० जाव नो खलु तत्थ सत्थं क्रमति ।
(सू०-६३५)

‘वेवेण’ मित्यादि, ‘तासि बोदीणं अंतर’ इति तेषां
विकुर्वित्तशरीरात्पान्तराणि ‘एवं जहा अद्दुमसए’
इत्यादि अनेन यत्सुखितं तदिदम्—पापण वा हन्थेण वा
अणुलियाए वा सिलागाए वा कट्टेण वा किलिन्हेण वा
आमुसमाणे वा आलिहमाणे वा विलिहमाणे वा अन्नय-
रेण वा तिक्खेणं सत्थजाएणं आङ्घ्रिदमाणे वा विच्छि-
दमाणे वा अर्गाणकाएण वा समोडहमाणे वा तेसि जीव-
प्पएसाणं आवाहं वा वावाहं वा करेहं छुविच्छेये वा उ-
प्पाएहं ? , शो इण्ठे समंठे’ इति व्याख्या चास्य प्राग्वत् ।
भ० १८ श० ७ उ० । (रथमुशलसंग्रामवक्ष्यता ‘रहमुसल’
शब्दे षष्ठं भागे गता ।) (देवासुरसंग्रामवक्ष्यता
‘देवासुरसंगम’ शब्दे चतुर्थभागे उक्ता ।)

संग्रामकाल-संग्रामकाल-पुं० । परानीकयुद्धावसरे, सूत्र० १
श्रु० ३ अ० ३ उ० ।

संग्रामरह-संग्रामरथ-पुं० । संग्रामयोग्ये रथे, यस्म्येपरि प्रा-
कारानुकारिणी कटीप्रमाणा फलकमयी वेदिका क्रियते
यत्रारूढैः संग्रामः क्रियते । अनु० । वृ० ।

संग्रामसंकट-संग्रामसङ्कट-न० । संग्रामसहने, प्रश्न० ३
आध्र० द्वार ।

संगमसीस-संग्रामशीर्ष-न० । संग्राममूर्धनि, आचा० १ श्रु० ६
अ० ३ उ० । “एत संगमसीसे वियाहिए ।” संग्रामांशरसि
परानीकनिशिताकृष्टकृपाणानि यत्र प्रभासञ्जलितोद्यतसूर्य-
व्यिड्भुतविद्युलपनचमत्कृतिकारिणि कृतकरणेऽपि सु-
भटश्चित्तविकारे न विधत्ते एवं मरणकालेऽपि समुपस्थिते
परिक्रमते मंतरप्यन्यथाभावः कदाचित्स्यदातो यो मरण-
कालं न मुह्यते स पारगामी । आचा० १ श्रु० ६ अ० ५ उ० ।

संगमिय-संग्रामिक-त्रि० । संग्रामप्रयोजने, स्था० ५ डा० १
उ० । भ० । ज्ञा० ।

संगमिया-संग्रामिकी-स्त्री० । या संग्रामकाले समुपस्थिते
सामन्तादीनां ज्ञापनार्थं वाद्यते । कृष्णवासुदेवस्य भेर्योम्,
आ० चू० १ अ० । विशे० । आ० म० ।

संगार-सङ्कार-पुं० । सङ्कृते, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।
भ० । द० १० । आ० म० । वृ० । स्था० । ज्ञा० । आचा० ।

संगारा-सङ्कारा-स्त्री० । प्रवज्याभेदे, ‘संगारमञ्जिणोते, सत्त-
विचाकासि जह तु संगारं’ पं० भा० १ कल्प । पं० चू० ।
संगारदत्त-सङ्कारदत्त-त्रि० । सङ्कारः-सङ्कृतः स दत्तो यस्य
शैलस्य स संगारदत्तः । आहिताग्निराहुतिगणत्वात् क्लान्तस्य
परिनिपातः । कृतसङ्कृते शिष्यादिकं, वृ० ३ उ० ।

संगारपवजा-सङ्कारप्रवज्या-स्त्री० । प्रवज्याभेद, स्था० ।
(‘पवजा’ शब्द पञ्चमभागे ७३० पृष्ठं व्याख्या गता ।)

संगारसमय-सङ्कारसमय-पुं० । सङ्कारः-सङ्कृतस्तद्रूपः स-
मयः सङ्कारसमयः । सङ्कृतरूपे समयभेदे, सूत्र० १ श्रु० १
अ० १ उ० ।

संगास-सङ्काश-त्रि० । सद्ये, उच्च० ३४ अ० । द्वायाविशेषे,
आ० म० १ अ० ।

संगिय-स्वाङ्गिक-न० । परिभुक्तप्राये, स्था० ४ डा० ३ उ० ।
आवा० ।

संगिया-सङ्किता-स्त्री० । सङ्को यस्यास्ति स सङ्गी तद्भाष-
स्तथा । द्रव्यादिषु सत्सङ्गे, भ० २ श० ५ उ० ।

संगिह-सङ्ग-पुं० । समुदाये, व्य० १ उ० । झा० ।

संगिह-संगेह-पुं० । अन्योऽन्ये हस्तावलम्बे, झा० १ भु०
३ अ० ।

संगोवंग-साङ्गोपाङ्ग-त्रि० । शिला १ कल्प २ व्याकरण ३ नि-
रुक्त ४ छन्दो ५ ज्योतिष्कानयन ६ लक्षणानि षडुपाङ्गानि त-
द्व्याख्यानरूपाणि तैः सह वर्तन्ते इति साङ्गोपाङ्गाः । अ-
नु० । अङ्गोपाङ्गसहितेषु, “ संगोवंगा वेद्या ” तत्राङ्गानि शि-
ला १ कल्प २ व्याकरणम् ३ छन्दः ४ ज्योतिः ५ निरुक्तञ्च ६,
उपाङ्गानि-अङ्गार्थविस्ताररूपाणि । कल्प० १ अधि० १ क्षण ।

संगोविचा-सङ्गोपयितृ-त्रि० । क्षेमस्थानप्रापयितरि, स्था० ७
डा० ३ उ० ।

संगोवेमाणी-सङ्गोपयन्ती-स्त्री० । वस्त्राच्छादनगर्भशृङ्खलप्रवे-
शनादिभिः क्षेमप्रापिकायाम्, विपा० १ भु० २ अ० ।

संघ-सङ्घ-पुं० । सङ्घाते, व्य० ३ उ० । गुणसंघाते, व्य० ३
उ० । समुदाये, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । प्रभा० । ग० । रा० ।
श्री० । कीटिकादिगुणसमुदाये, स्था० ४ डा० १ उ० । भ० । कु-
लसमुदायो गणः, घालुकार्पयन्तः संघः । पं० व० १ द्वार ।
सम्बन्धदर्शनाद्विसमुच्चितप्राणिगणे साधुसाध्वीभावकभावि-
कारूपे (संघा० १ प्रस्ता० १ अधि० । प्रव० । ध० ।) गुणर-
त्नपात्रभूते (पं० व० १ द्वार ।) सत्त्वसमूहे, स्था० ।

चडविह्वे संघे पयसे, तं जहा-समणा समषीओ साव-
गा साविपाओ । (सू० ३६३)

संघो-गुणरत्नपात्रभूतसत्त्वसमूहः, तत्र आभ्यन्ति-तप-
स्यन्तीति भ्रमणाः । अथवा-सह मनसा शोभनेन निदानप-
रिणामलक्षणपापरहितं चेतसा वर्तन्ते इति समनसस्त-
था समानं-स्वजनपरजनादिषु लुप्तं मनो येषां ते सम-
नसः । उक्तञ्च-“ तो समणो जइ सुमणो, भावेण य जइ न
होइ पावमणो । सयणं य जणं य समो, समो य माणाव-
माणेसुं ॥ १ ॥ ” अथवा-समिति-समतयां शत्रुमित्रादिव्य-
णन्ति-प्रवर्तन्ते इति समणाः । आह च-“ नऽपि य सि को इ
वेसो, पिआ व सव्वेसु खेव जीवेसु । परण होइ समणो, एसो
अन्नाऽपि पज्जाओ ॥ १ ॥ ” इति, प्राकृततया सर्वत्र ‘ समण ’
त्ति । एवं समणीओ, तथा शृण्वन्ति जिनवचनमिति भाष-
काः, उक्तञ्च-“ अवासदृष्टपाद्विशुद्धसम्पत्, परं समाचार-
मनुप्रभातम् । शृणोति यः साधुजनदत्तम्-स्तं भावकं प्रा-
दुरमी जिनम्न्द्राः ॥ १ ॥ ” इति । अथवा-आमिति पञ्चमि त-
त्स्वार्थेन्द्रजानं निष्ठा नयन्तीति भाः, तथा वपन्ति-गुणवत्सल
क्षेत्रेषु धनबीजानि निक्षिपन्तीति वा, तथा किरन्ति-क्लिष्ट-
२०

कर्मरजो विक्षिपन्तीति काः, ततः कर्मधारये भावका इति
भवति । यदाह-“ अज्जालुतां भाति पदार्थचिन्तना-जनानि
पानेषु वपत्यनारतम् । किरत्त्यपुण्यानि सुसाधुसिन्धना-पदार्थापि
तं भावकमाहुरज्जसा ॥ १ ॥ ” इति एवं भाविका अपि । स्था० ४
डा० ४ उ० । आ० म० । “ तिथ्यरे तिथ्यरे, तिथं पुण
जाण गोयमा । संघे । ” महा० ४ अ० ।

संघावज्ञापनिलोपः—

तिथ्यरवंदसिज्जं, संघं पि खिवेह कोइ अइवालो ।

नत्थी संघो एसो, भण्णिओ आसायगो कप्पे ॥ ८१ ॥

तीर्थङ्करवन्दनीयं-सर्ववन्द्यं ‘ नमो तिथ्यस्ते ’ ति भण्णान्
संघमपि साधुसाध्वीभावकभाषिकाश्च ज्ञानादिगुणरूपं न
केवलमाचार्योचित्यपर्ययः, क्षिपति-तिरस्कुर्यते कोऽपि क-
श्चिदेकस्त्वितरंऽन्योऽपि प्राकृतस्वभावः अतिबाहो-प्रहा-
मूलः, कथं क्षिपतीत्यत आह-न नास्ति विद्यते संघ उक्त-
रूपः एष संक्षेपको भणित उक्तभाषातनाकारकः कल्पे-द्व-
द्वन्द्व इति गाथाऽर्थः ।

कल्पमणितमेवाह—

अकोसतज्जहारि, संघमहिक्खिवइ संघपडिस्सीओ ।

अस्से वि अत्थि संघा-ण सियालणत्तिकमार्हणं ॥ ८२ ॥

आक्रोशतज्जनादिभिः संघं-साध्वादिवर्गमधिक्षिपति-निरा-
करोति संघप्रत्यनीकः-प्रवचनप्रतिकूलः, तत्राक्रोशो दुष्टवा-
ग्भणनं तर्ज्जनं तु-किमनेन सिद्धयतीति, एवमादि भणितिरा-
दिप्रहणाद्यधीक्षित्यविनयाद्यकरणप्रहो विभक्तिलोपाक्षर्यं नि-
र्देशः । एवं च वदन् संघं क्षिपतीत्याह-अन्येऽपि-परे न केवल-
मयं साध्वादिवर्ग इत्यपर्ययः । सस्ति-विद्यन्ते संघसमाग्रहणं
केवामित्याह-‘ सियालणत्तिकमार्हणं ’ तत्र शृगालः प्रतीतः
णितिकः देशीभाषया कालिकरथः, आदिशब्दाच्छेषजम्पुपरि-
प्रहः । मकारोत्रालाक्षलिक इति गाथाऽर्थः ।

पुनरपि संघस्य पुत्र्यतां दर्शयन्नियमाह—

उण्घाडणा भरणं, सुयंकेनलिणा वि मंनिओ संघो ।

पुत्राणं परिवाडि, देहि भणंतो महासइया ॥ ८३ ॥

उखाटना-समयभाषया संघाद्विहङ्करणलक्षणा तस्या भ-
यं तेन अनुस्मरणश्च पूर्ववत्, भूतकवल्लिनाऽपि चतुर्दशपूर्व-
धरेण न केवलं तीर्थकरेण्येपर्ययः मानितः-पूजितः संघः
प्रतीतः । पूर्वेषां समयप्रसिद्धानां परिपाटीं पाठकृपां देहि
प्रयच्छ शिष्येभ्य इत्यध्याहारः भणन्-मुबन्, किंविशिष्टेन
महाशयिना-अभिन्यशक्तिना । अत्र च ‘ कगबजे ’ स्यादिना
तकारलोपे स्वरं प्रकृतिलोपसंघय इत्यनेन तकाराकारलोप
रूपमिदम् । इदमित्यतस्त्वं किल श्रीवीरस्वामिनो मोक्ष गतस्य
उष्कालो महान् संवृत्तः, सर्वोऽपि साधुवर्ग एकत्र मिलितो
भणितं च परस्परं कस्य किमागच्छति सुखं?, यावत् न
कस्याऽपि पूर्वोणि समागच्छन्ति, ततः आचकैर्विज्ञातं
भणितं यथा कुत्र आम्भतं पूर्वोणि सति?, तैः भणितम्
भद्रबाहुस्वामिनि । ततः सर्वसङ्घसमुदायेन पर्यालोच्य प्र-
वितस्तन्मर्मोपे साधुसङ्घाटकः, गत्वा प्रणय्य च तेन भणिताः
सूरयो यथा सुशिष्याणां पूर्वपरिपाटीं प्रयच्छन् । तैस्मूकं मा-
म्भतं वयं महाप्राणध्यानाशक्तास्ततो न तां दातुं शक्मः १-

संघ

त्युक्तः समागतः साधुसङ्घाटकः, संघसमीपे कथितं तद्वचः । ततो भूयाऽपि प्रेषितो यः संघवचो न कुरुते तस्य किं विधीयते; एवं गत्वा भुवीत, तथा कृतं तैरुक्तम्-यत्संघो भणति तद्वद्दं करोमि; इत्युक्ते, प्रेषितानि स्थूलभद्रप्रमुक्त्वानि सुशिष्याणां पञ्चशतानीति गाथाऽर्थः ।

ननु न वयं संघं निराकुर्मः किं त्वास्माकीनः संघो नाभ्युपामिति ये मय्यरन् तान् प्रत्याह—

अम्हाणं विय संघो, अत्ताणं न उण लक्खणा भावा ।

नेवं वोत्तु जुत्तं, छउमत्थाणं जम्भो भण्णिअं ॥ ८४ ॥

अस्माकमेव संघः अभ्युपाम्-अपरेषां न पुनर्लक्षणाभावात् शानाद्यसत्तातः नैवमित्थं वक्तुम्-गदितुं युक्तं-संगतं छपस्था-नामतीन्द्रियशानाभाववतां यतो-यस्मात् भणितम्-उक्तम्, इति गाथाऽर्थः । जीवां १४ अधि० । (संघगुणस्य वक्तव्यता 'परिणाम' शब्द पञ्चमभागे ६१२ पृष्ठ गता ।)

एवं स्थिते जीवोपदेशमाह—

संघस्सोवरि वेयण, कयामि भणसु जाव पडिहुडे ।

जुत्ता तत्थ करवयण-मणम्मि भावो ण संपत्तं ॥ ८६ ॥

प्रकाटार्था । जीवां १४ अधि० ।

सत्तीएँ संघपूमा, विससपूआउ बहुगुणा एसा ।

जे एस सुए भण्णिअं, तित्थयराण्णेतरो संघो ॥ ११३४ ॥

शक्त्या संघपूजा विभवोच्यते। किमित्यत आह-विशेष-पूजायाः दिगादिगतायाः सकाशाद्बहुगुणा एषा संघपूजा, विषयमहस्यादेन दाह-यवेष धृतं भणितः—आगम उक्तः तीर्थ-कारानन्तरः संघ इत्येतो महानप इति गाथाऽर्थः ।

एतदेवाह—

गुणसमुदाओ संघो, पवयणतित्थं ति हँति एगड्डा ।

तित्थयरोऽवि अ एअं, णमए गुरुभावओ चेवा ॥ ११३५ ॥

गुणसमुदायः संघः अनेकप्राणस्थसम्यग्दर्शनात्मकत्वात्प्रवचनं तीर्थमिति भवन्त्येकार्थिका एवमादयोऽस्य शब्दा इति, तीर्थकरोऽपि नैनं संघं तीर्थसंज्ञिनं नमति धर्मकथादौ गुरुभाषत एव 'अमस्तीर्थोयं' इति वचनादेतदेवमिति गाथाऽर्थः ।

अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह

तत्पुविआ अरहया, पूअपूमा य विणयकम्मं च ।

कयकिओ वि जह करं, कहेइ णमए तहा तित्थं ॥ ११३६ ॥

तत्पुर्विका—तीर्थपूर्विका अर्हन्तः तत्पुङ्गाऽनुष्ठानकलत्वात्पूजितपूजा चेति भगवता पूजितपूजत्वाङ्गाकस्य विनयकम्मं च कृतवृत्ताधर्मगर्भं कृतं भवति । यद्वा—किमप्येन कृतकृत्योऽपि स भगवान् यथा कथां कथयति धर्मसम्बन्धिनीमिति तथा तीर्थतीर्थकरनामकम्भोदयादेवैवित्यप्रवृत्तेरिति गाथाऽर्थः ।

एयम्मि पूअम्मी, णत्थि तयं जं न पूअं होइ ।

भवणे वि पूयणिजं, गुणठाणं वा तओ अणं ॥ ११३७ ॥

एतस्मिन् संघे पूजिते नास्ति तद्वस्तु यत्र पूजितमभिमन्त्रितं भवति । किमित्यत आह—भुवनोऽपि सर्वत्र पूज्यं-पूजनीयं न गुणस्थानं कस्याणतस्ततः संघादभ्युदिति गाथाऽर्थः ।

तत्पूमापरिणामो, हँदि महाविसय एव वुण्णिअव्वो ।

तदेसपूअओ वि हु, देवयपूआइणाएणं ॥ ११३८ ॥

तत्पूजापरिणामः—संघपूजापरिणामः 'इन्द्र' महाविषय एव मन्त्रयः, संघस्य महत्त्वात्तद्वस्तुपूजातोऽप्येकत्वेन सर्वपूजा-भावं देवतोद्देशादिपूजादाहरणेनेति गाथाऽर्थः । ए० व० ४ द्वार । (पूर्वोक्ताख्यतगाथानां विवरणेन पञ्चाशकटीकार्या कृतं तच्च तृतीयभागे १२७३ पृष्ठ दक्षितम् ।)

अथ संघं मुकुटोपमया वर्णयन् गाथाद्वयमाह—

गुत्तीसमिइगुणुओ, संजमतवनिमकणयकयमउडो ।

सम्मत्तनाणदंसण, तिरियणसंपावियमहण्णो ॥ ११३९ ॥

तत्र तावन्मुकुटस्वरूपं भवत्येते 'गुत्तीसमिइगुणुओ' इति गोपने गुत्तीरज्ञानां प्रतिध्वयसुवर्णेन संघमीलनम्, सम्-सामस्त्येन इति-गमने समितिः, मेलापको मशिरत्नसुवर्णानां यत्र सा समितिः, गुत्तिश्च समितिश्च गुत्तिसमिती, गुत्ति-समित्योगुणो गुत्तिसमितिगुणस्तेन आद्या महान्, मुकुटो हि उवरविषापहारादिमणिसंपक्कादं गुणाभ्यां भवति । पुनः कथंभूतः 'संजमतवनिमकणयकयमउडो' इति संयमतपानियमस्थानीयं त्रिप्रकारमर्जुनरक्ततपनीयकाञ्चनरूपं यत्कनकं तेन कृतो निर्मितः 'सलोपात्मुकुटविशेषणं 'मउडो' इति मुकुट इति विशेष्यकम्' सम्मत्तनाणदंसणतिरियणसंपाविय' इति कथंभूतो मुकुटः ? सम्यक्त्वज्ञानदर्शनतुल्यत्रिरत्नसंप्रापितः शिखरत्रये हि रत्नत्रयालंकृतो मुकुटो भवति । अथवा—प्राकृतत्वात्प्रापितशब्दस्य परनिपातात् संप्रापितत्रिरत्नः, यत एव हि संप्रापितः त्रिरत्नोऽत एव महार्थः—महामूल्यः 'पम्भाइय' इति पाठे त्रिभी रत्नैः प्रत्यापितैः परिकर्मितैर्महार्थैः एवविधस्तावन्मुकुटः तेन संघ उपमीयते । तथाहि-गुत्तिसमितो गुणाभ्यां वाऽनेकातिशयिद्विगुणवान् संजमतपानियमैः कनकस्थानीयैः कृतो-निर्बर्तितः संघमुकुटो मुकुट इव मुकुटः शिरसा धार्यते इति भावः । 'सम्मत्तनाणदंसण' इति सम्यक्त्वज्ञाने प्रतीते, 'दंसण' इति दश प्रेक्षणं, दृश्यते-सम्यक् परिज्ञायते सावधमनेनेति दर्शने चारित्र्यमनेकार्थत्वादात्तानां ततः सम्यक्त्वज्ञानचारित्र्यरूपत्रिरत्नसंप्रापितशिखरः, तथा महार्थोऽर्थेयितुम् अशक्यः ॥ ११३९ ॥

अथेतरमुकुटात्संघमुकुटस्याधिक्यमाह—

संघो सइदयाणं, सदेवमणुयासुरम्मि लोगम्मि ।

दुल्लहतरो विसुद्धो, अविसुद्धो तो महामउडो ॥ ११४० ॥

इतरमुकुटः सुप्राप एव संघमुकुटश्च सेन्द्राणांमपि देवानां सदेवमनुजासुरोऽपि च लोकं दुर्लभतरः, 'विसुद्धो' इति विशुद्धश्च संघमुकुटो विशुद्धकर्मसंयद्वस्तुत्वात्, ततः संघमुकुटाद् यो महानपि मुकुटः सुलभो बालतपस्विक्रिययाऽपि

व्यन्तरत्ननरेन्द्रस्वस्त्रावे तज्जामात् । 'अविशुद्धो तो महामउ-
डा' स्ति अविशुद्ध एव स मुकुटस्तस्मात्तानुगतिविर्मोना-
द्विष्टुद्धितुत्वेन महाकर्मोपचयनिबन्धनत्वात् । ततो महामुकु-
टः संघमुकुटापेक्षया सर्वप्रकारैरशुद्ध एवेत्यर्थः ॥१७॥ संघा०

सम्प्रति तीर्थकारानन्तरं सङ्घः पूज्य इति परिभाषयन्
संघस्य नगररूपकेण स्तवमाह—

गुणभवनगुह्यसुखयय—भरियदंसखविमुदरत्थागा ।
संघनगर ! भई ते, अक्खडचरितपागा ॥ ४ ॥

'गुणभवन' 'त्यादि-गुणा इह उत्तरगुणा गृह्यन्ते, मूलगु-
णानामपेक्षारिक्त्वायेन गृह्यमाणत्वात्, ते चोत्तरगुणाः—पि-
ण्डविशुद्ध्यादयो, यत उक्तम्—“ पिण्डस्स जा विसोही, समि-
ईओ भावणा तवो दुविहो । पडिमा अभिगमाऽऽवि य, उत्तर-
गुण मो वियाणाहि ॥१॥” त एव भवनानि तैर्गहन-गुणिलं प्र-
चुरत्वाचुत्तरगुणानां गुणभवनगहनं, संघनगरमभिसम्बध्यते,
तस्याऽऽमन्त्रणं हे गुणभवनगहन !, तथा भुतरत्नभुत ! भुता-
न्येव आचारादीनि निरुपमसुखहेतुत्वाद्भ्रान्तानि भुतरत्नानि तै-
र्भुतं—पूरितं तस्यामन्त्रणं हे भुतरत्नभुत ! तथा दर्शनविशु-
द्धरथाक !—इह दर्शनं—प्रथमसंवेगनिर्वेदानुकरणास्तिक्यलि-
ङ्गम्यामपरिणामरूपं सम्यग्दर्शनमिति गृह्यते, तच्च क्षायिक-
कादिभेदाद्बिधा, तद्यथा—क्षायिकं, क्षायोपशमिकमौपशमिकं
च । उक्तं च—“ सम्मत्तं पिय ति विहं, अओवसमियं तदोवस-
मियं च । खइयं च ” ति तत्र त्रिविधस्याऽपि दर्शनमोहनीयस्य
क्षयेण—निर्मूलमपगमेन निवृत्तं क्षायिकम्, उदयावलिकाप्रवि-
ष्टस्यांशस्य क्षयेण शेषस्य तूपशमेन निवृत्तं क्षायोपशमिकम्,
उदयावलिकाप्रविष्टस्यांशस्य क्षये सति शेषस्य भस्म-
च्छन्नाभ्रिवातुद्रेकावस्था उपशमः तत्र निवृत्तमौपशमिकम् ।
आह—औपशमिकक्षायोपशमिकयोः कः प्रतिविशेषः?, उच्यते
क्षायोपशमिके तदवारकस्य कर्मणः प्रवेशतोऽनुभवाऽस्ति न
त्वौपशमिके इति । दर्शनेमासासारमिध्यात्यादिकचवररहिता
विशुद्धरथा यस्य तत्तथा, तस्यामन्त्रणं हे दर्शनविशुद्धरथा-
क ! संज्ञोपः सम्बोधनं इहो वेति प्राकृतलक्षणसुखे
वाशब्दस्य लक्ष्यानुसारेण दीर्घत्वसूचना (यत्वा) त् दीर्घ-
निर्देशः, यथा “गोयमा !” इत्यत्र, संघः—आतुर्वेषीः भ्रमणादि-
संघातः स नगरमिव संघनगरं “व्याघ्रादिभिर्गोषैस्तदनुक्ता-
विति” समासोः यथा पुङ्गवो व्याघ्र इव पुङ्गवव्याघ्रः, तस्या-
मन्त्रणं हे संघनगर ! भद्रं-कल्याणं ते—तव भवतु, अक्खड-
चारित्रप्रकार ! चारित्रं—मूलगुणाः अक्खडम्—अविराधि-
तं चारित्रमेव प्राकारो यस्य तत्तथा ‘मांसादिषु वेति’ प्राकृ-
तलक्षणत्वात् चारित्रशब्दस्यादौ इत्थः, तस्यामन्त्रणं हे अ-
क्खडचारित्रप्राकार ! दीर्घत्वं प्रागिव ।

भूयोऽपि संघस्यैव संसारोच्छेदकारित्वाच्चरूपकेण—
स्तवमाह—

संजमतवतुंवारय—स्स नमो सम्मत्तपारियद्धस्स ।

अप्यण्डिचकस्स जओ, होउ सया संघचकस्स ॥ ५ ॥

संयमः—सप्तदशप्रकारः, यदुक्तम्—“ पञ्चाधवाक्षिरमणं, पञ्चे-
न्द्रियनिग्रहः कषायजयः । दण्डत्रयविरतिश्चेत्ति संयमः
सप्तदशभेदः ॥१॥” तपो द्विधा—बाह्यम्, आभ्यन्तरं च । तत्र—

बाह्यं बाह्यम्, यदुक्तम् “ अनशनमूत्रोद्वृता, वृत्तेः संक्षेपेण
रसत्यागः । कायक्लेशः संली-नेतेति बाह्यं तपः प्रोक्तम् ॥१॥”
आभ्यन्तरमपि बोधा, यत उक्तम्—“ प्रायश्चित्तपाने, वैया-
वृत्त्यविनयाचयोःसर्गः । स्वाध्याय इति तपः बद्—प्रका-
रमाभ्यन्तरं भवति ॥ २ ॥” संयमश्च तपोसि च संयमत-
पोसि तुभं च अराध—अरकाः तुम्भाराः संयमतपोस्येव
यथासंख्यं तुम्भारा यस्य तत्तथा तस्मै संयमतपस्तुम्भाराय
नमः । सुखे षष्ठी प्राकृतलक्षणोच्छतुर्थ्यर्थे वेदितव्या । उक्तं
च—“ छट्ठिविहत्तीय, भज्ज उउत्थी” तथा—“ सम्मत्तपारि-
यद्धस्स ” सम्यक्त्वमेव पारियद्धं—बाह्यपृष्ठस्य बाह्या-
भूमिस्थस्य तत्तथा तस्मै नमः, गाथायै व्याख्यातम् । तथा
न विद्यते प्रति—अनुकूपं समानं चक्रं यस्य तदप्रतिचक्रं,
अरकादिकैरसमानमित्यर्थः, तस्य जपो भवतु सदा—
सर्वकालं, संघश्चकमिव संघचक्रं तस्य ।

सम्प्रति संघस्यैव मार्गगामितया रथरूपकेण स्तवमभि-
धित्तुराह—

भईं सीलपडागू—सियस्स तवनियमतुरयजुत्तस्स ।

संघरहस्स भगवओ, सज्झायसुनंदिषोसस्स ॥ ६ ॥

भद्रं—कल्याणं संघरथस्य भगवतो भवत्विति योगः,
किंविशिष्टस्य सत इत्याह—शीलोच्छ्रितपताकस्य शील-
मेव—अष्टादशशीलाङ्गसहस्ररूपमुच्छ्रिता पताका यस्य स-
तथा, भायोर्दोदेराकृतिगणतया तन्मध्यपाडाभ्युपगमादुच्छ्रि-
तशब्दस्य परनिपातः, प्राकृतशैल्या वा, न हि प्राकृते वि-
शेषणपूर्वापरनिपातनियमोऽस्ति, यथा कथञ्चित्पूर्वविप्रणी-
तेषु वाक्येषु विशेषणनिपातदर्शनात्, तपोनियमतुरङ्गपु-
रुषस्य—तपःसंयमाभ्युपगम्य, तथा स्वाध्यायः—पञ्चविधः,
तद्यथा—बाचना प्रवृत्तना परावर्त्तना अनुप्रज्ञा धर्मकथा च,
स्वाध्याय एव सन्—शोभनो नन्दिघोषा द्वादशविधतुर्व्यनि-
नादो यस्य स तथा तस्य, ‘सज्झायसुनेमिघोसस्से’ ति
कञ्चित्पाठः, तत्र—स्वाध्यायः एव शोभना नेमिघोषो य-
स्येति द्रष्टव्यम्, इह शीलाङ्गप्रकरणे सत्यपि तपोनियमप्र-
करणं तयोः प्रधानपरलोकाङ्गत्वव्यापनार्थम् । अस्ति वायं
न्यायो यदुत—सामान्योक्तावपि प्राधान्यव्यापनार्थं विशेषा-
भिधानं क्रियते, यथा—ब्राह्मणा आयाता वशिष्ठोऽव्यायात
इति, एवमन्यत्रापि यथायागं परिभाषनीयम् ।

संघस्यैव लोकमध्यवर्तिनोऽपि लोकधर्मोऽस्तेष्वतः पञ्चरूप-
केण स्तवं प्रतिपादयितुमाह—

कम्मरयजलोहविणि—गयस्स सुखययदीहनालस्स ।

पंचमहज्वयथिरक—भियस्स गुणकैसरालस्स ॥ ७ ॥

सावगजणमहुअरिपरि—वुडस्स जिणसुरतेयबुद्धस्स ।

संघपउमस्स भईं, समखगणसहस्सपत्तस्स ॥ ८ ॥

कर्म—ज्ञानावरणाद्यष्टप्रकारं तदेव जीवस्य गुणधनेन मा-
त्स्न्यापावनाद्भोज्यं भूयते, कर्मरज एव जन्मकारणत्वा-
ज्जलौघः तस्माद्विनिर्गत इव विनिर्गतः कर्मरजोजलौघ-
विनिर्गतः तस्य, इह पञ्च जलौघाद्विनिर्गतं सुप्रतीतं, ज-
लौघस्योपरि तस्य व्यवस्थितत्वात्, संघस्तु कर्मरजो-
जलौघाद्विनिर्गतोऽप्यसंसारत्वाद्यस्येत्यर्थः, तथा च—अविर-

तस्यगृहोदरव्याघ्रं पुद्गलपरावर्त्तमान एव संसारः, अत एव विनिर्गत इवेति व्याख्यातं, न तु साक्षाद्विनिर्गतः, अथापि संसारिणत्वात्, तथा भुतरक्षमेव दीर्घो नालो यस्य स तथा तस्य, दीर्घनालतया च भुतरत्नस्य रूपं कर्मरजोजलौघतः तद्वलाद्विनिर्गतः, तथा पञ्च महाव्रतान्येव प्राणतिपातादिबिरमलक्षणानि स्थिरा-दृढा कर्णिका-मध्यगण्डिका यस्य तत्तथा तस्य, तथा गुणाः-उत्तरगुणाः त एव पञ्चमहाव्रतरूपकर्णिकापरिकरभूतत्वात् कसरा इव गुणकेसराः, ते विद्यन्ते यस्य तत्तथा तस्य, अत्र 'मनुष्यमिमुं मुणिरज्ज्वां भालं इल्लं मणं तद्वयं' इति प्राकृतलक्षणात् मन्थये आलप्रत्ययः । तथा ये अभ्युपेतसम्यक्त्वाः-प्रतिपञ्चाशुव्रता अपि प्रतिदिवसं यतिभ्यः साधूनामगारिणां चासरोत्तरविशिष्टगुणप्रतिपत्तिदत्तोः सामाज्यरी भूयन्ति ते भावकाः, उक्तं च—“संपत्तद्विज्ञानं, पयद्विदं जाइ जणा सुखेई य । सामायारि परमं, जो खलु तं सावगं बिति ॥ १ ॥” भावकाश्च ते जनाश्च भावकजनाः त एव मनुक्यैः ताभिः परिवृत्तस्य तस्य, तथा—जिनस्यैतेजोबुद्धस्य-जिन एव सकलजगत्प्रकाशकतया सूर्य इव भास्कर इव जिनसूर्यस्तस्य तेजो विशिष्टसंवेदनप्रभवा धर्म-वेद्यानां तेन बुद्धस्य, तथा आभ्यन्तीति भ्रमणा 'नन्दादिभ्यो-जनः' ॥ ४११॥४२ ॥ इति कर्त्तर्यनप्रत्ययः आभ्यन्ति-तपस्यन्ति, किमुक्तं भवति ?-प्रवृत्त्याऽऽरम्भविषयादारभ्य सकलसाव-द्ययोगविरता शुरुपदेशादाप्राणोपरमाद्यशाश्वत्यनशनादि तपश्चरन्ति । उक्तं च—“यः समः सर्वभूतेषु, त्रसंषु स्थावरेषु च । तपश्चरति शुद्धात्मा, भ्रमणोऽसौ प्रकलितः ॥ १॥” भ्रमणां गणः भ्रमणगणः स एव सहस्रं पत्राणां यस्य तत् भ्रमणगणसहस्रपत्रं तस्य (श्रीसंघपञ्चस्य भद्रं भवतु) । भूयोऽपि संघस्यैव सोमतया चन्द्ररूपकेण स्तवमभिधित्तुराह—

तवसंजममयलंछण, अकिरियराहुमुहदुद्धरिस निचं ।

जय संघचंद ! निम्मल-सम्मत्तविसुद्धोज्जहागा ॥ ६ ॥

तपश्च संयमश्च तपःसंयमं, समाहारो द्रव्यः तपःसंयममेव मृगलाञ्छनं-मृगरूपं चिह्नं यस्य तस्यामन्त्रणं हे तपःसंयममृगलाञ्छन !, तथा न विद्यन्तेऽनभ्युपगमात् परलोकविषया क्रिया येषां ते अक्रियाः—नास्तिकाः त एव जिनप्रवचनशशङ्कप्रसनपरायणत्वाद्वाहुमुक्त्वमिवाक्रियराहुमुखं तन तुष्पधृष्यः—अनभिभवनीयः तस्यामन्त्रणं हे अक्रियराहुमुक्त्वधृष्य !, संघश्चन्द्र इव संघचन्द्रः तस्यामन्त्रणं हेसंघचन्द्र ! तथा निम्मलं—मिथ्यात्वमलरहितं यत्सम्यक्त्वं तदेव विशुद्धा ज्योत्स्ना यस्य स तथा, 'शेषाद्वा' ॥ ७ । ३ । १७५ ॥ इति कः प्रत्ययः । तस्यामन्त्रणं हे निम्मलसम्यक्त्वविशुद्धज्योत्स्नाक ! दीर्घत्वं प्रागिव प्राकृतलक्षणाद्वसंयमं, नित्यं—सर्वकालं जय—सकलपरदर्शनतारकेभ्योऽतिशयवान् भव, यद्यपि भगवान् संघचन्द्रः सदैव जयन् वर्त्तते तथाऽपीतरे स्तोतुरभिधानं कुशलमनोवाक्पापप्रवृत्तिकारणमित्युच्यते ।

पुनरपि संघस्यैव प्रकाशकतया सूर्यरूपकेण स्तवमाह—
परतिथियगहपहना-सगस्स तवतेयदिचलेसस्स ।

नाणुजोचस्स जय, भइं दमसंघसरस्स ॥ १० ॥

परतीर्थिकाः—कपिलकणभक्षाद्यावसुगतादिमतावलम्बिनः त एव व्रद्धाः तेषां या प्रभा एकैकदुर्मेयाभ्युपगमपरि—स्फूर्तिलक्षणा तामनन्तनयसङ्कुलप्रवचनसमुद्यविशिष्टज्ञान-भास्करप्रभावितानेन नाशयति—अपनयतीति परतीर्थक-व्रद्धप्रभानाशकः तस्य, तथा तपस्तेज एव दीप्ता-उज्ज्वला लेश्या—भास्वरता यस्य स तथा तस्य तपस्तेजोदीप्तिलेश्यस्य, तथा ज्ञानमेवोद्योतो वस्तुविषयः प्रकाशो यस्य स तथा तस्य ज्ञानोद्योतस्य, जगति—लोके भद्रं—कल्याणं, भवतिषति शेषः, दमः-उपशमः तन्प्रधानः संघः सूर्य इव संघसूर्यः तस्य दमसंघसूर्यस्य ।

सम्प्रति संघस्यैवाक्षोभ्यतया समुद्ररूपकेण स्तवं विक्की-पुराह—

भइं धिइवेलापरि-गयस्स सज्झायजोगमगरस्स ।

अक्खोइस्स भगवओ, संघसमुद्दस्स रुंदस्स ॥ ११ ॥

संघ एव समुद्रः संघसमुद्रः तस्य भद्रं भवन्विति क्रिया शेषः । किंविष्टस्य सत इत्याह—धृतिवेला-परिगतस्य—धृतिः—भूलोत्तरगुणविषयः प्रतिदिवसमुत्सहमान आत्मपरिणामविशेषः सैव वेला-जलवृद्धिलक्षणा तथा परिगतस्य, तथा स्वाध्याययोग एव कर्मविदारणक्षमशक्तिमन्विततया मकर इव मकरो यस्मिन् स-तथा तस्य, तथा अक्षोभ्यस्य परीपटोपसर्गसम्भवेऽपि निष्प्रकल्पस्य भगवतः समग्रैश्वर्यरूपयशोधाधर्मप्रयत्नधीसम्भारसमन्वितस्य रुन्दस्य—विस्तीर्णस्य ।

भूयोऽपि संघस्यैव सदास्थायितया मरुरूपकेण स्तवमाह—

सम्मईसणवरवइर-दइरुद्धगाढावगाढपढस्स ।

धम्मवररयणमंदिअ-चामीयरमेहलागस्स ॥ १२ ॥

नियमूसियकणयसिला-यलुजलजलंतवित्तकूडस्स ।

नंदणवणमणहरसुरभि-सीलगंधुजुमायस्स ॥ १३ ॥

जीवदयासुंदरकं-दइरियमुणिवरमंदइइहस्स ।

हेउसयधाउपगलं-तरयणदिचोसहिगुहस्स ॥ १४ ॥

संवरजलपगलियउ-उभरपविरायमाणहारस्स ।

सावगजणपउररवं-तमोरनन्तकुरहरस्स ॥ १५ ॥

विणयनयपवरमुणिवर-फुरंतविज्जुजलंतसिहरस्स ।

विविहगुणकप्पकखग-फलभरकुसुमाउलवणस्स ॥ १६ ॥

नाणवररयणदिप्यं-तकंतवेरुलियविमलचूलस्स ।

वंदामि विणयपणओ, संघमहामंदरगिरिस्स ॥ १७ ॥

गाथाचदकेन सम्बन्धः । सम्यक्—अविपरीतं दर्शनं-तत्स्वार्थदर्शनं सम्यग्दर्शनं तदेव प्रथमं मोक्षाङ्गतया सारवा-हरवज्रमिव सम्यग्दर्शनवरवज्रं तदेव दृढं निष्प्रकल्पं रुढ-चिरप्रकृतं गाढं—निबिडमवगाढं निमग्नं पीढं—प्रथमभूमिका यस्य स तथा, इह मन्दरगिरिपते वज्रमयं पीढं दृढादिविशेषणं सुप्रतीतम्, संघमन्दरगिरिपते तु सम्यग्दर्शनवरवज्रमयं पीढं दृढं शङ्कादिशुचिररहिततया परतीर्थिकासनाजलेना-

स्तःप्रवेशाभावतश्चालयितुमशक्यम्, कदं प्रतिसमयं विष्ट-
 ञ्चमानतया प्रशस्ताध्यवसायेषु चिरकालं वर्तनात् । गाढं
 तीव्रतस्वविषयकस्यात्मकत्वाद्, अवगाढं जीवादिषु पदार्थै-
 शु सम्यगवबोधकूपतया प्रविष्टं, तं वन्दे । खे प्रकृतत्वात्
 द्वितीयायै वष्टी । यदाह पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणं—‘ द्वि-
 तीयायै वष्टी ’ अथवा-सम्बन्धविषयत्वा वष्टी; यथा माषा-
 शामप्रनीयादित्यत्र, यद्वा-इत्थंभूतस्य संघमन्दरगिरिरेयत् मा-
 हात्म्यं तद् वन्दे, इति महात्म्यशब्दाध्याहारोपेक्षया वष्टी, तथा
 दुर्गती प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मे; स एव धरन्तम-
 रिङिता चामीकरमेखला यस्य स धर्मधरन्तमरिङितचामीक-
 रमेखलाकः, ‘शेषाद्वा’ ॥३३१॥७५॥ इति कः प्रत्ययः तस्य, इह
 धर्मो द्विधा-मूलगुणरूपः, उत्तरगुणरूपश्च । तत्रोत्तरगुणरूपो
 रत्नानि, मूलगुणरूपस्तु मेखला, न खलु मूलगुणरूपधर्मात्म-
 कचामीकरमेखला विशिष्टोत्तरगुणरूपवरत्नविभूषणविक-
 ला शोभते । इहोच्छ्रितशब्दस्य व्यवहितः प्रयोगः । ततश्चाय-
 मर्थः—नियमा एव इन्द्रियनोद्भिद्यद्वयमरूपाः कनकशिलात-
 लानि तेषु उच्छ्रितानि—उज्ज्वलानि ज्वलन्ति चित्तान्येष
 कूटानि यस्मिन् स तथा तस्य, इह मन्दरगिरौ कूटाना-
 मुच्छ्रितत्वमुज्ज्वलत्वं भासुरत्वं च सुप्रतीतम्, संघमन्दर-
 गिरिपक्षे तु चित्ररूपाणि कूटान्युच्छ्रितानि अशुभाध्यवसायप-
 रित्यागादुज्ज्वलानि प्रतिसमयं कर्ममलविगमात् ज्वलन्ति
 उत्तरोत्तरसूत्रार्थस्मरणेन भासुरत्वात्, तथा नन्दन्ति सुरासुर-
 विद्याधरादयो यत्र तन्नन्दनं वनम्—अशोकसहकारादिपाद-
 पवृन्दं नन्दनं च तद्वनं च नन्दनयनं, लतावितानगतविषिधक-
 लपुष्पप्रवालसंकुलतया मनोहरतीति मनोहरं, ‘सिंहादिभ्यः’
 इत्यच् प्रत्ययः, नन्दनवनं च तन्मनोहरं च तस्य सुरभिस्वभा-
 वो यो गन्धस्तेन उज्जमायः—आपूर्यः, उज्जमायशब्द आपूर्य-
 पर्यायः, यत उज्जमभिमानचिह्नं—“पडिहत्थमुज्जमायं अ,
 हिरं इयं च जाय आउरणं” तस्य, संघमन्दरगिरिपक्षे
 तु-नन्दनं—सन्तोषः, तथाहि-तत्र स्थिताः साधवो नन्दन्ति-
 तस्वविषिधामर्षैषाध्यादिलिङ्घिसङ्कुलतया मनोहरं, तस्य
 सुरभिः शीलमेव गन्धः तेन व्याप्तस्य, अथवा—मनोहरत्वं
 सुरभिशीलगन्धविशेषणं द्रष्टव्यम् । जीवदया एव सुन्दराणि
 स्वपरिनिवृत्तिहेतुतया कन्दराणि तपस्विनामावासभूतत्वात्,
 तथा च लोकेऽपि प्रतीतम्—‘अहिंसाव्यवस्थितः तपस्वी’ ति,
 जीवदयासुन्दरकन्दराणि, तेषु ये उत्—प्राबल्येन कर्मशु-
 जयं प्रति वर्णिता उद्घर्षिता मुनिवरा एव शाक्याविमृग-
 पराजयात् भृगेन्द्राः तैराकीर्णो—व्यासस्तस्य, तथा मन्दरगि-
 रेर्गुहासु निष्यन्दवति चन्द्रकान्तादीनि रत्नानि भवन्ति क-
 नकादिधातवो दीप्ताध्वीपधयः, संघमन्दरगिरिपक्षे तु अन्य-
 व्यतिरेकलक्षणं ये हेतवस्तथा शतानि हेतुशतानि
 ताम्येष धातवः, कुयुक्तिभ्युदासेन तेषां स्वरूपेण भास्वर-
 त्वात्, तथा प्रगलन्ति—निष्यन्दमानानि क्षायोपशमिकभा-
 वस्यान्वत्त्वात् ध्रुतरत्नानि दीप्ताः जाज्वल्यमाना ओषधयः-
 ग्रामर्षीषयादयो गुहासु—व्याख्यानशालारूपास्तु यस्य स
 तथा तस्य, संवरः—प्राणातिपातादिरूपपञ्चाध्वप्रसाक्यानं
 तद्वै कर्ममलप्रक्षालनात् सांसारिकदुष्कणोद्धारित्वात् प-
 रित्यामसुन्दरत्वाच्च वरजलमिव संवरचरजलं तस्य, प्रग-

लितः—सातत्येन व्यूढः उज्जरः—प्रवाहः स एव प्रविरा-
 जमानो हारो यस्य स तथा, आवकजना एव स्तुतिस्तो-
 त्रस्वाध्यायविधानमुत्तरतया प्रचुरा रचन्तो मयूराः तैर्नृत्य-
 न्तीव कुकुराणि—जिनमण्डपादिकरूपाणि यस्य स तथा
 तस्य, विनयेन नता विनयनता ये प्रवरमुनिवराः त एव स्कु-
 रन्त्यो विद्युतो विनयनतप्रवरमुनिवरस्फुरद्विद्युतः तामि-
 ज्वलन्ति—भासमानानि, शिखराणि, यस्य स तथा तस्य
 इह शिखरस्थानीयाः प्राबल्येन विशिष्टा आचार्यादयो
 द्रष्टव्याः, विनयनतानां च प्रवरमुनिवराणां विद्युता रूपं
 विनयादिकरणं तपसा तेषां भासुरत्वात्, तथा विशिष्टा
 गुणा येषां ते विशिष्टगुणाः विशेषणान्यथानुपपत्त्या साधवो
 गृह्यन्ते, त एव विशिष्टकुलोत्पन्नत्वात् परमानन्दरूपसुख-
 हेतुधर्मफलदानाच्च कल्पवृक्षा इव विशिष्टगुणकल्पवृक्ष-
 काः, प्राकृतत्वात् स्वार्यं कल्पत्यः, तेषां च यः फलभरो
 यानि च कुसुमानि तैराकुलानि वनानि यस्य स तथा तस्य,
 इह फलभरस्थानीयो मूलोत्तरगुणरूपो धर्मः, कुसुमानि
 नानाप्रकारा श्रुद्धयः, वनानि तु गच्छाः । तथा ज्ञानमेव पर-
 मानवृत्तिहेतुत्वात् वरं रत्नं ज्ञानवरत्नं तद्वै दीप्यमाना कान्ता
 विमला वैदूर्यमयी चूडा यस्य स तथा, तत्र मन्दरपक्षे
 वैदूर्यमयी चूडा कान्ता विमला च सुप्रतीता, संघमन्दरपक्षे
 तु कान्ता भव्यजनमनोहारित्यादिमला यथावस्थितजीवा-
 दिपदार्थस्वरूपोपलभ्यात्मकत्वात्, तस्य, इत्थंभूतस्य संघ-
 महामन्दरगिरिरेयन्माहात्म्यं तद्विनयप्रणतो वन्दे । तद्वै संघ-
 स्यानेकधा तत्त्वोऽभिहितः । नो “दुष्पसहो स्री फग्गुसिरी-
 अज्जा नाहो सावओ सम्बसिरी साविद्या एस अपच्छिमो
 संघो पुव्वहं भारहं वासे अत्थमंहिह ।” ती० २० कल्प । ६० ।
 (संघव्यवहारः ‘व्यवहार’ शब्दे षष्ठे भागे ६१६ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।)
 श्रीवज्रस्वामिना पटविधया संघः सुभिन्नेशे नीतः, तत्र
 संघः किं चतुर्विधः, साधुसाध्वीमात्रसमुदायो वा ? पटविधया
 च किंस्वरूपति ? प्रश्नोऽत्रोत्तरम्—परिशिष्टपञ्चकवज्रस्वा-
 मिसम्बन्धानुसारं चतुर्विधसंघोऽवसीयते, न तु साधु-
 साध्वीरूप एव । तथा यथा चक्रवर्त्तिचर्मरत्नवज्रवस्त्रितवि-
 स्तारः पटो भवति सा पटविधेति ॥ ३५१ ॥ सेन० ३ उज्ज० ।
 अथ वार्षिककृत्यानि यथा—संधार्चनादीनि बहुविधानि,
 यतः आशुविधावेकादशद्वारैः प्रतिपादितानि । गाथोत्तरा-
 र्ज—“ पडवर्त्तिसंघच्छण १ साहम्मिअमनि २ अत्ततिगं ३
 ॥१॥ जिणगिहहवणं ४ जिणवण-वुड्डी ५ महपूष ६ धम्म-
 जागरिआ ७ । सुअपूआ ८ उज्जवणं ९, तह तित्थपहाव-
 णा सोही १० ॥ २ ॥ ” तत्र संघपूजायां निजविभवाद्यनुसा-
 रेण सुशुद्धरत्नमानाभ्यां साधुसाध्वीयोयामाधार्मविश्लो-
 षरहितं वस्त्रकम्बलपादमोच्छ्रनस्रोत्रोपात्रदण्डकदिङ्का-
 सुम्बिकण्टकधैरुणागादकुम्पकल्लेखनीपुस्तकादिकं श्रीगुह-
 भ्यो दत्ते, यद्दिनकृत्यसूत्रम्—“ वत्थं पत्तं च पुत्थं च,
 कंबलं पायपुच्छं । वंडं संघारयं सिज्जं, अज्जं जं किञ्चि सु-
 उज्जं ॥१॥ ” एवं प्रतिहारिकगीठफलकपटिकाद्यपि संयमो-
 पकारि सर्वे साधुभ्यः अज्जया वेयम् । सूच्यादीनामुपकरणत्वं
 तु श्रीकल्पे उक्तम्—यथा—“असणारि वर्याई, सुआरि चउज्ज-
 गा तिञ्चि ” अशनादीनि वस्त्रादीनि सूच्यादीनि चेति त्रीणि
 वस्तुष्वकानि, सङ्कलनया द्वादश । यथा—अशनं १ पानं २ खा-

दिमं ३ स्वादिमं ४, वक्षं १ पात्रं २ कम्बलं ३ पादप्रोङ्खनम् ४, सुखी १ पिपलको २ नलकच्छेदनकं ३ कर्णशोधनकं ४ वेति । एवं भावकभाविकारूपसंघमपि यथाशक्ति सम्भक्ति-
रिधापनकादिना सत्करोति, यद्योचितं च देवगुर्वादिगुण-
गायकान् यावकादीनपि । संघार्वा हि उत्कृष्टादिभेदात् त्रि-
धा—तत्रोत्कृष्टा संघपरिधापनेन, जघन्येन जघन्या—सूत्र-
मात्रादिना, एकद्वयादेर्वा, शेषा मध्यमा । तत्राधिकमय-
नेऽशुक्लोऽपि प्रतिवर्षं गुरुभ्यो मुलवस्त्रादिमात्रं त्रिधावि-
श्रद्धेभ्यः पूगादीनि दत्त्वा संघार्वाकृत्यं भक्त्या सत्याप-
यति, निःस्वस्य तावताऽपि महाफलत्वात्, शक्त्या च
क्रियमाणेयं महागुणकरी । यतः पञ्चाशके—“ सतीह-
संघपूजा, बिसेसपूजा च बहुगुणा एसा । जं एस सुप
मणिओ, तित्थयरासंतेरो संघो ॥ १ ॥ ” इति संघार्वा-
विधिः—१ । ध० २ अधि० ।

संघट्ट—संघट्ट—पुं० । जह्वाङ्गप्रमाणे उदके, ओघ० । ग० । यस्मिन्
काले उत्तरतां पादतलादारभ्य जह्वाया अङ्गे बुडति स सं-
घट्टः । ६० ४ उ० । स्वा० । स्पर्शे, रा० । ध० ।

संघट्टन्ती—संघट्टयन्ती—स्त्री० । वट्कायान् शेषशरीरावयवेनेव
स्पृशन्त्याम्, पि० ।

संघट्टण—संघट्टन—न० । अविधिना स्पर्शने, आच० ४ अ० ।
मनाक स्पर्शने, ग० २ अधि० । अग्न्याऽन्यं गात्रेः संहतीकरणे,
भ० ५ श० ६ उ० । जीवानां संघट्टनं प्रायश्चित्तम् । महा०
१ खू० । “नो संघट्टजा नो एष परिभुजेज्जा” महा० १ खू० ।
संघट्टं पारिजित्यं । महा० १ खू० ।

संघट्टसुमिणसा—संघट्टसुमिनसा—स्त्री० । वल्लीभेदे, प्रज्ञा० १
पद ।

संघट्टिय—संघट्टित—त्रि० । मनाक स्पृष्टे, आच० ४ अ० । ध० ।
संघर्षिते, भ० १६ श० ३ उ० । आचा० ।

संघट्ट—संघट्ट—त्रि० । निरन्तरे, आचा० १ धु० ५ अ० ४ उ० ।

संघट्टला—संघट्टना—स्त्री० । रचनायाम्, सूत्र० १ धु० १ अ०
१ उ० ।

संघट्टदंशिन्—संघट्टदंशिन्—त्रि० । निरन्तरदर्शिनि, आचा० १
धु० ४ अ० ४ उ० ।

संघट्टिय—संघट्टित—त्रि० । सम्यग्घटिते परस्परं स्नेहेन सम्ब-
धे, (वयस्यादौ) उक्त० १४ अ० ।

संघट्टियव्व—संघट्टितव्व—त्रि० । अप्रोक्षु वस्तुषु कार्ययोगे,
स्वा० ८ डा० ३ उ० ।

संघतिलगम्भिर—संघतिलकम्भिर—पुं० । रुद्रपालीयगच्छे शुण-
शजरसूरिशिष्ये, येन विक्रमीय १४४२ संवत्सरे सम्यक्त्वस-
त्पुणरि टीका कृता । जै० ६० ।

संघथेर—संघस्थविर—पुं० । संघकार्ये आप्रवृत्त्ये स्थविरभेदे, पं०
भा० ५ कल्प । पं० खू० ।

संघदासखमासमथ—संघदासखमाश्रमथ—पुं० । पञ्चकल्पभा-
ग्यनिर्मातरे स्वनामक्याने आचार्ये, पं० भा० ५ कल्प ।

नं० । वसुदेवहिरडीप्रम्यस्य प्रथमल्लहोऽनेन रचितः । जै० ६० ।
संघधम्म—संघधम्म—पुं० । संघधर्मां गोष्ठीसमाचारः, आर्हता-
नां वा शुणसमुदायकवस्तुर्वर्णो वा संघस्तद्धर्मस्तत्समा-
चारः । धर्मभेदे, स्वा० १० डा० ३ उ० ।

संघपउम—संघपण—न० । लोकमध्यवर्तिस्त्वेऽपि लोकधर्मांस-
श्लेषतः पञ्चकृतां गते संघे, नं० ।

संघपालिय—संघपालित—पुं० । स्थविरस्य आर्यबुजस्य गौत-
मगात्रे स्वनामक्याते शिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।
“धेरं च संघपालिय—गोयमगुत्तं पणिवयामि” । कल्प०
२ अधि० ८ क्षण ।

संघपाहुणग—संघपाधूर्णक—पुं० । कुलगणसंघस्थविरेषु, कु-
लगणसंघघरा संघपाहुणा भवन्ति । नि० खू० ४ उ० ।

संघमज्जकार—संघमध्यकार—पुं० । कारशब्दोऽत्र रूपमात्रे
इति । संघाभ्यन्तरे, ध्य० ३ उ० ।

संघयण—संहनन—न० । अस्थिसंघे, वज्रश्लेषभाष्यपमाने उ-
पमेये शक्तिविशेषे, स्वा० ६ डा० ३ उ० ।

छविहे संघयणे पछत्ते, तं जहा—वतिरोसभनारायसं-
घयणे उसभनारायसंघयणे नारायसंघयणे अद्धनारा-
यसंघयणे खीलियासंघयणे छेवडुसंघयणे ॥ (६०४६४)

संहननम्—अस्थिसंघः, वयमागोपमानोपमेयः, शक्तिविशेष
इत्यन्ये । तत्र वज्रं—कीलिका श्लेषः—परिवेष्टनपट्टः नाराचः—
उभयतो मर्कटबन्धः, यत्र द्वयोरस्थनोरुभयतो मर्कटबन्धेन ब-
ज्रयोः पट्टाकृतिना तृतीयनास्थ्या परिवेष्टितयोरुपरि तद्—
स्थितितयभेदकीलिकाकारं वज्रनामकमस्थि भवति तद्वज्र-
श्लेषभनाराचं प्रथमम्, यत्र तु कीलिका नास्ति तद्
श्लेषभनाराचं द्वितीयम्, यत्र तृतीयमर्कटबन्धः एव तन्ना-
राचं तृतीयम्, यत्र त्वेकतो मर्कटबन्धो द्वितीयपार्श्वे की-
लिका तद्वदनाराचं चतुर्थम्, कीलिकाविज्ञास्थिद्वयसाञ्चितं
कीलिकाख्यं पञ्चमम् । अस्थिद्वयपर्यन्तस्पर्शनलक्षणं से-
वामासं सेवामागतमिति सेवार्त्तं घट्टम् । शक्तिविशेषपक्षे त्वेवं
विधदार्वादेरिव दृढत्वं संहननमिति । इह गाथे—“ वज्र-
रिसभनारायं, पदमं धीयं च रिसभनारायं । नाराय अ-
द्धनारा—य कीलिया तह य छेवडु ॥ १ ॥ रिसहो य होइ पट्टो,
वज्रं पुण कीलियं विद्याणाहि । उभओ मज्जबन्धं, नारायं
तं विद्याणाहि ॥ २ ॥ ” स्वा० ६ डा० ३ उ० ।

सम्प्रति संहनननाम वज्रधूमभिधत्सुर्गाथायुगलमाह—
संघयणमट्टिनिचओ, तं छद्धा वज्ररिसहनारायं ।
तह रिसहनारायं, नारायं अद्धनारायं ॥ ३७ ॥
कीलिहछेवडुं इह, रिसहो पट्टो य कीलियावज्रं ।
उभओ मज्जबन्धो, नारायं इममुरालंगे ॥ ३८ ॥

संहन्यन्ते—दृढीक्रियन्ते शरीरपुद्गला येन तत् संहननं
तथास्थिनिचयः कीलिकादिरूपाणामस्थ्यां निचयो र-
खनाविशेषोऽस्थिनिचयः । तत्संहननं वज्रपा वटप्रकारैर्म-
वति । तद्यथा—वज्रश्लेषभनाराचं, तथा श्लेषभनाराचमि-
हानुस्वारोऽल्लक्षणिकः, नाराचम्, अर्धनाराचं, कीलिका-

सेवार्तम् । इह प्रवचने श्रुचमं श्रुचभशब्देन परिवेष्टनपट्ट उच्यते , वज्रं वज्रशब्देन कीलिकाऽभिधीयते , नाराचं नाराचशब्देनोभयतो मर्कटबन्धो भवत्येते । इदमस्थिनिब-
धात्मकं संहननमौदारिकाङ्गे औदारिकशरीर एव, नाभ्येभु
शरीरेषु, सेवामस्थिरहितव्यावृत्ति गाथायुगलाक्षरार्थः ।
भाषार्थः पुनरयम्—इह द्वयोरस्थनोदभयतो मर्कटबन्धेन
बद्धयोः पट्टाकृतिना तृतीयनास्थना परिवेष्टितयोरुपरि त-
वस्थित्रयमेधिकीलिकाख्यं वज्रनामकमस्थि यत्र भवति
तद्वज्रश्रुचभनाराचम्, तन्निबन्धनं नाम वज्रश्रुचभनाराच-
नाम । यत्पुनः कीलिकारहितं संहननं तत् श्रुचभनाराचं,
तन्निबन्धनं नाम श्रुचभनाराचनाम । यत्र पुनर्मर्कटब-
न्धः केवलो भवति न पुनः कीलिका भवति श्रुचभसं-
ज्ञः पट्टश्च तन्नाराचं, तन्निबन्धनं नाम नाराचनाम । यत्र
त्वेकपाश्वेन मर्कटबन्धो द्वितीयपाश्वेन च कीलिका भवति
तद्वर्धनाराचं तन्निबन्धनं नामार्धनाराचनाम । यत्र पुनर-
स्थिनि कीलिकामात्रबद्धान्येव भवन्ति तत्कीलिकासंहननं
तन्निबन्धनं नाम कीलिकानाम । यत्र तु परस्परं पर्य-
न्तस्पर्शालक्षणं सेवामागतान्यस्थिनि भवन्ति केहाभ्यव-
हारतैलाभ्यङ्गविभामण्यदिकृपां च परिशीलनां नित्यमपेक्षते
तत्सेवार्तं, तन्निबन्धनं नाम सेवार्तनाम । यद्वा ' छेवट्टं ' ति
वृत्कारस्य लुप्तस्येह वशीनाच्छेदानामस्थिपर्यन्तानां वृत्तं प-
रस्परं सम्बन्धघटनालक्षणं वर्तनं वृत्तियत्र तच्छेदवृत्तं,
कीलिकापट्टमर्कटबन्धरहितमस्थिपर्यन्तमात्रसंस्पर्शपट्टमि-
त्यर्थः । ततो यदुक्त्यात् शरीरे वज्रश्रुचभनाराचसंहननं
भवति तद्वज्रश्रुचभनाराचसंहनननामकमेति । एवमश्रुचभना-
राचादिष्वपि वाच्यमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कर्म० १ कर्म० ।
उक्त० । विशे० । प्रव० । आचा० । प्रज्ञा० । ज० । जी० ।
प० सं० । प० भा० । प० सू० । स० । (के कुत्रोपपद्य किं
संहनना भवन्तीत्युक्तम् ' उवाचय ' शब्दे द्वितीयभागे)

असुरकुमारा यं मेते ! किंसंघयणा पस्यता, गोयमा !
छपहं संघयणायां असंघयणी, खेवट्टी खेव छिरा खेव एहारु
जे पोगमला इट्टा कंता पिया मणुस्सा मखामा मखाभिरामा ते
तेसि असंघयणाए परिखमंति । एवं जाव थणिय-
कुमारणं । पुढवीकाइया यं मेते ! किंसंघयणी पस्यता,
गोयमा ! छेवट्टसंघयणी पस्यता, एवं जाव समुच्छिम-
पंचिदियतिरिक्खजोणिय सि, गम्भवकंतिया छन्विहसंघ-
यणी, समुच्छिममणुस्सा छेवट्टसंघयणी, गम्भवकंति-
यमणुस्सा छन्विहे संघयणे पस्यते, तं जहा-असु-
रकुमारा तहा वायमंतरजोइसियवेमाणििया य (सू०
१५५+) स० १५५ सम० ।

नामकर्मभेदे, प्रज्ञा० २३ पद । (पृथ्वीकायिका ' पुढवीका-
इयाऽऽ ' दिशब्देषु ते कति संहननवन्त इति उक्तम् ।)

संघयणवज्रक-संहननपट्टक-न० । वज्रश्रुचभ १ नाराचश्रुचभ २
नाराच ३ अर्धनाराच ४ कीलिका ५ सेवार्तसंहननाख्ये
संहननपट्टके, कर्म० २ कर्म० ।

संघयणजुय-संहननयुत-त्रि० । विशिष्टशरीरसामर्थ्यरूपेण
संहननेन युते, स च व्याख्यानादिषु न आभ्यर्तयति तत्त्वम्,
पञ्चमः सुरिगुणः । प्रव० ६५ द्वार । ग० ।

संघयणायाम-संहनननामन्-न० । संहननमेते आत्मानमेका-
र्थत्वात्-वहीक्रियामेते शरीरपुद्गलाः कपाटाव्यो सोहपट्टिका-
दिभ्येव येन तत्संहननं, तदेव नाम संहनननाम । नामकर्म-
भेदे, कर्म० १ कर्म० । प० सं० । प्रज्ञ० । भा० ।

संघरह-संघरथ-पुं० । मार्गगामितया रथरूपकेणोपमिते सा-
धुसाध्वीभावकभाविकारूपे समुदाये, न० ।

संघरिस-संघर्ष-पुं० । निर्मथने, प्रज्ञा० १ पद ।

संघरिसमण्य-संघर्षगमन-न० । भावकयोः कः शीघ्रगतिति-
तिस्पर्धया गमने, जीत० ।

संघरिससमुद्रिय-संघर्षसमुद्रित-त्रि० । अरण्यादिकाष्टनिर्म-
थनसमुद्रते (अमौ), प्रज्ञा० १ पद ।

संघवदण-संघवर्द्धन-न० । स्वनामक्याते नगरे, आ० सू०
४ अ० ।

संघववहार-संघव्यवहार-पुं० । संघेन छेसव्ये व्यवहारे, व्य०
३ उ० । (' व्यवहार ' शब्दे वष्टभागे १६८ पृष्ठे उक्त एषः ।)

संघवेयावच-संघवेयावृत्त्य-न० । संघकार्यकरणे, झौ० ।

संघसमुद्र-संघसमुद्र-पुं० । असौभ्यतया समुद्ररूपकेण कथिते,
संघे, न० ।

संघसम्मय-संघसम्मत्-त्रि० । साधुसाध्वीभावकभाविकारू-
पस्य चतुर्विधस्य संघस्याभिमतं, ध० ३ अधि० ।

संघसूर-संघसूर्य-पुं० । प्रकाशकतया सूर्यरूपकेण कथितं, न० ।

संघाड-संघातिम-त्रि० । संघातेन निर्धुतं संघातिमम् पर-
स्परतः पुष्पमालादिसंघातेनोपजायमानं, स्था० ४ डा० ४
उ० । संघातिमं—यत् पुष्पं पुष्पेण परस्परं नालप्रदेशेन सं-
योज्यते । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । संघातिमं तु यत्परस्परतो
नालसंघातनेन संघात्यते । भ० ६ श० ३३ उ० डा० । कम्पु-
कवत् बहुवृत्त्यादिल्लण्डसंघातिनियमे (अनु० । दृश० । नि०
सू० ।) कोलकादौ, आचा० २ धु० २ सू० ४ अ० ।

संघाड-संघाति-त्रि० । मिथो गात्रैः पिण्डीकृते, ध० २ अ-
धि० । अन्योऽन्यं गात्रैरेकत्र लसिते, आच० ४ अ० । आ० सू० ।
संघाएत-संघातयत्-त्रि० । अन्योऽन्यं गात्रैः संहतान् कुर्वति,
भ० ५ श० ६ उ० ।

संघाड-संघाट-पुं० । पुष्पाकीर्णं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
ज० । प्रकारे, संघाड सि वा तय सि वा रागाए सि वा ए-
गट्टं ति । सू० १ उ० ३ प्रक० । युग्मे, संघाटशब्दो युग्मवाची ।
यथा साधुसंघाट इति । ज० १ वक्ष० ।

संघात—पुं० । संहनने, आ० म० १ अ० । समूहे, अनु० ।
विश० । आच० । तीर्थादिषु सम्मिलितजनसंघातवत् संघा-
तः । अनु० । समिधे, आ० म० १ अ० । ज्ञाताध्ययने, स०
१८ सम० ।

संघाडकराय-संघातकराय-०० । औदारिकवैकियादारकर-
पायां शरीरायां संघाते, आ० म० १ अ० । आ० ५० ।

संघाडग-संघाटक-०० । युग्मे, १०० । जी० । जलजबीज-
फलविशेषे, हा० १ भु० १ अ० ।

संघाडगणाय-संघाटकज्ञात-०० । संघाटकं भेष्टिबौरयोरेक-
बन्धनबन्धत्वम् । इदं आभीष्टार्थेनापकत्वात् ज्ञातमिति ।
ज्ञाताधर्मकथाया द्वितीयाध्ययने, हा० १ भु० १ अ० ।
('संघाडग' शब्दस्य बह्व्यता 'धग' शब्दे चतुर्थभागे २६४५
पृष्ठे द्रष्टव्या ।)

संघाडपरिसाट-संघातपरिशाट-पुं० । संघातसंमिधे परि-
शाटे, आ० म० १ अ० ।

संघाडी-संघाटी-स्त्री० । उत्तरीयविशेषे, स्था० ४ ठा० १ उ० ।
विशेष० । साधूपकरणविशेषे, ६० । (संघाटी कतिविधा
इति ' उवहि ' शब्दे द्वितीयभागे १०६३ पृष्ठे गतम् ।)

संघाटी दीर्घसूत्रां करोति--

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा अप्पणो संघाडीए दीहसु-
चायं करेइ करंतं वा साइजइ ॥ १३ ॥

जे ते संघाडिबंधणसुत्ता ते दीहा ण कायव्वा । अघ दीहे
करोति तो मासलहुं, आणादिणो य दोसा ।

गाहा--

जे भिक्खु दीहाई, कुजा संघाडिसुत्तागं तु ।

सो आणाअणवत्थं, मिच्छत्तविराधणं पावे ॥ ३३ ॥

अच्छण्णे सम्महा, पडिलेहा चेव ज्ञेगुरूवाणं ।

सुत्तत्थतदुभयसु य, पलमंथो होति दीहेसु ॥ ३४ ॥

अच्छुणं णाम-कट्ठणं तत्थ सम्महा णाम पडिलेहणदोसो अ-
णेगकवुण्णदोसो य भवति । मूढेसु ओमोहंतस्स वालंतस्स
य सुत्तत्थपलमंथो । जम्हा एते दोसा तम्हा इमं पमाणं ।

गाहा--

अउरंगुलप्पमाणा, तम्हा संघाडिसुत्तगं कुजा ।

जहसेण तिप्पि बंधा, उकोसेणं तु छम्भणिता ॥ ३५ ॥

अउरंगुलप्पमाणा कायव्वा छम्भा दोसु वि विसासु तेसि
मूले इमेरिसो पडिबंधो ।

गाहा--

सउणगापातसरिच्छा, उ पासगा तिप्पि अंतमज्जेणो ।

तजातेण गहेजा, मोचूण य होति पडिलेहा ॥ ३६ ॥

सउणगो-पक्खी तस्स आरिसो पडिपातो भवति ता-
रिसो कायव्वा, तज्जाएण उरिणयं उरिणएण ओमियं ओ-
मिपण जया पडिलेहति तदा ते बंधे मोचूण ।

गाहा--

वितियपदम्मि य बुद्धी, एगयंगेलस विसमवोच्छेए ।

एतेहि कारणेहि, दीहे वि हु सुत्ताए कुजा ॥ ३७ ॥

बुद्धीते दीहे बंधिउं न संकेर । पूर्ववत् ॥ मि० ५०० ५ उ० ।

सूत्रम्--

जे भिक्खु पासत्थस्स संघाडियं देइ देइतं वा

साइजइ ॥ ३० ॥ जे भिक्खु पासत्थस्स संघाडियं
पडिच्छइ पडिच्छंतं वा साइजइ ॥ ३१ ॥ जे भिक्खु
पासत्थस्स संघाडियं देइ देइतं वा साइजइ ॥ ३२ ॥ जे भिक्खु
पासत्थस्स संघाडियं पडिच्छइ पडिच्छन्तं वा साइजइ
॥ ३३ ॥ जे भिक्खु कुसीलस्स संघाडियं देइ देइतं वा
साइजइ ॥ ३४ ॥ जे भिक्खु कुसीलस्स संघाडियं पडि-
च्छइ पडिच्छंतं वा साइजइ ॥ ३५ ॥ जे भिक्खु श्रितिय-
स्स संघाडियं देइ देइतं वा साइजइ ॥ ३६ ॥ जे भिक्खु
श्रितियस्स संघाडियं पडिच्छइ पडिच्छंतं वा साइजइ
॥ ३७ ॥ जे भिक्खु संसत्तस्स संघाडियं देइ देइतं वा
साइजइ ॥ ३८ ॥ जे भिक्खु संसत्तस्स संघाडियं पडि-
च्छइ पडिच्छंतं वा साइजइ ॥ ३९ ॥

इस सुत्ता, णाणदंसणवरित्ताण पासट्ठिनो पासत्थो ओस-
णो दोसो । ओसणो उ यो वा संजमं तप्पिसणो, कुच्छि-
यसीलो कुसीलो । बहुदोसो संसत्तो दव्वारिए असुयत्तो
श्रितिओ । एतेसि संघाडियं देति पडिच्छति वा तस्स-
लहुं ।

गाहा--

पासत्थोसप्पाणं, कुसीलसंसत्तश्रितियवासीणं ।

जे भिक्खु संघाडं, दिजा अइवा पडिच्छेजा ॥ २६१ ॥

से आणाअणवत्थं, मिच्छत्तविराहणं तहा दुविहं ।

पावति जम्हा तेणं, यो दिजा यो पडिच्छेजा ॥ २६२ ॥

तेणं ति-संघाडएण इमा आरिसविराहणा ।

गाहा--

अविसुद्धस्स तु गहणे, आवज्जण अगाहिते य अधिकरणं ।

अप्पन्नओ गिहीयं, किं ण हु दिट्ठो जतीयं पि ॥ २६३ ॥

साहु तेण संघाडएण समं हिउंते जेण दोसेणासुद्धं ने-
एहति तमावज्जति । अइ साहु ण गेएहति तो पासत्थस्स
अभियत्तं कलहं वा करोति, साहुणा अपडिसिद्धे पासत्थेण
गहिते जति साहु तुसिणीओ अच्छति एत्थ अणुमति-
दोसो भवति । अप्पन्नओ गिहीयं भवति । इमं च अणेजा
किं तत्थ कारणं दुविधो धम्मो कहितो एवं भणिए ।

गाहा--

जति अच्छति तुसिणीओ, भणति त एवं पि देसिओ धम्मो ।

आसात्तया सुमहरी, सो बिंय कलहो तु पडिघातो ॥ २६४ ॥

पासत्थेण अरिथए जइ साधू तुसिणीओ अच्छति अ-
णुमति वा करोति तो सुमहरी आसायणा, दीहं च संसारं
णिब्वसेति । अइवा-साधू भणति ण बह्वति पासत्थवयणं
च पडिघापति; ताहे पासत्थो चित्तेतिमं ओभामेति सो
वेव कलहो । पासत्थार्या इमेण दोसे परिहरति ।

गाहा--

पासत्थोसप्पीणं, कुसीलसंसत्तश्रितियवासीणं ।

उग्गमउप्पादणए-सणाए संसग्गमविराधे ॥ २६५ ॥

अहाङ्खे जहा से अप्पयो छंदो अभिप्पाओ तहा
पन्नवति, उग्गमदोसा सोलस, उप्पादणादोसा सोलस,
दस एसणादोसा, संविग्गा पुण इमेण विधिणा परिहरति ।

गाहा—

उग्गमउप्पायणए—सणाए तिहं पि तिकरणविसुद्धं ।
पासत्थोससाणं, कुसीलणितिए वि एमेव ॥ २६६ ॥
मणउग्गम आहाराऽऽदी य तिया तिषि तिकरणविसुद्धा ।
एकासीती भंगा, सीलंगमणेष येतच्चा ॥ २६७ ॥

‘तिषि’ सि आहारउवहिसेजा, तिषि करणा तिकरणा तेहि
सुद्धं तिकरणसुद्धं । एयस्स पुव्वदस्स इमा वक्खाणगाहा
॥ २६६ ॥ माणाऽऽनितियं उग्गमादितियं—आहारादितियं । एते
तिषि तिया । तिकरणदोसा उग्गमदोसा सोलस, उप्पायणा-
दोसा सोलस, दस एसणादोसा संविग्गण पुण इमेण
एकासीती भंगा कायच्चा ।

गाहा—

आहारादीय तिया, तिषि तिकरणविसुद्धा ।
एकासीती भंगा, सीलंगमणेष येतच्चा ॥ २६८ ॥
आहारोवहिसेजा एयस्स हेट्ठा उग्गमादितियं मणा-
दितियं एयस्स वि हेट्ठा करणतियं इमा वक्खाणा ।

गाहा—

आहार उग्गमणं, अविमुद्धं ण गिएहं गिएहावे ।
गेहहंतं अणुजाणइ, एवं वायाएँ काएणं ॥ २६९ ॥
एमेव णव विकप्पा, उप्पातणएसणाएँ णव चेव ।
एते तिषि उ णव ५—सणे वि माहरे भंगा तु ॥ २७० ॥
एमेवोवहिसेजा, एकेकं सत्तवीस भंगा तु ।
एते तिषि वि मिलिता, एकासीती भवे भंगा ॥ २७१ ॥

आहार उग्गमणं असुद्धं मणं गेहहति ण गेहहावेति गेहहंतं
णानुमांयति एते मणं तिषि, वायाएँ तिषि, काएणं वि तिषि
एते णव उग्गमणं । तहा उप्पादणाएँ वि णव, एसणाएँ वि णव ।
एते सत्तावीसं आहारं । उवकरणे सेजाएँ वि सत्तावीसं ।
सव्वे एकासीती । जहा एते वायालीसं अवरहाएँ एकासीती-
य परिहरति एवं पासत्थे अहाङ्खे कुसीले संसत्ते चित्ति-
य, अविस्सहाओ—आसणं एतेसि संघाडं तिकरणविसो-
द्धीयं ण देजा, ए पडिच्छजा एकासीतीयं य भंगं विगप्पेहि
परिहरेजा ।

गाहा—

एताई साहेतो, चरणं साहेति संसओ णत्थि ।
एतेहि असुद्धेहि, चारित्तं विद्याणाहि ॥ २७२ ॥
पडिसेवे पडिसेहो, ऽसंविग्गे दाणमातितिक्खुतो ।
अविमुद्धे चउगुरुगा, दूरे साधारणं काउं ॥ २७३ ॥
पासत्थादिकुसीले, पडिसिद्धे जो तु तेहि संसग्गी ।
पडिसिज्झति एसो खलु, पडिसेवे होति पडिसेहो ॥ २७४ ॥

दाणाई संसग्गी, सह कतपडिसिद्धं लहुय आउट्टे ।
सम्भावे ति आउट्टे, सुद्धे गुरुगा तु तेण परं ॥ २७५ ॥

एते आहारादीय एकासीतिप भंगहि साधयंता चारिणं सा
हेति । एवं अन्धेण पडिसिद्धं पासत्थानियाणं संघाडगस्स
वत्थातियाणं दाणं करति । एस संसग्गी सह एकसि संसग्गी
करति, पडिसिद्धा पचाइओ आउट्टा मासलहुं सं पच्छुत्तं ।
सम्भावे चि आउट्टति । एवं वितियवाराएँ वि मासलहु । त-
तियवाराएँ आउट्टस्स मासलहु, तेण परं चउत्थवाराएँ णि-
यमा असुद्धेति मायायी आउट्टस्स मासगुरुं ।

“मायी तिकखुत्तो” चि अस्य व्याख्या । गाहा—

तिकखुत्तो तिषि मासा, आउट्टंते गुरु उ तेण परं ।
अविमुद्धं तं वीसुं, करति जो भुजंते गुरुगा ॥ २७६ ॥

तिणिण वारा तिकखुत्तो तिणिण वारा आउट्टंतस्स
तिणिण मासलहुं । तिहं वाराणं परंते तेण परं चउ-
त्थवाराएँ णियमा माई, आउट्टंते मायाणिष्फसं मासगुरुं ।
‘अविमुद्धं’ चउगुरुगा अस्य व्याख्या—अविमुद्धं गाहजं—
सो पासत्थसंसग्गकारी जति आलोयणं ण पडिच्छित्तो अ-
विसुद्धो तं अणाउट्टंतं वीसुं करति, वीसुं—भोगमित्यर्थः । जो
तं अणो साधू संभुजति तस्स चउगुरुगं । चोदग आह—
कम्हा पढमावितियततियवारानु मासलहुं चउत्थवाराएँ
मासगुरुं ।

आयणिओ आह । गाहा—

सति दो वि सिय अमायी, ततियासेवी तु णियमओ मायी ।
सुद्धस्स होति चरणं, मायासहिते चरणभेदो ॥ २७७ ॥
सह पढमवारानो वितियवारा सित्ता मातीति सित्ता सविउं
जाव, जति अमाटी तो मासलहुं । अह माती तो मासलहुं,
तेण परं णियमा माती तेण मासगुरुं । पच्छुद्धं कंठं ।

“दूरे साधारणं काउं” चि अस्य व्याख्या । गाहा—

समणुसु विदेसं, गतेसु अष्मागता तहि पच्छा ।
ते वसहिं गंतुमणा, पुच्छंति तेहि मणुष्सातु ॥ २७८ ॥
कयाह संभोतिया साह विदेसं गता, अस्से य संति ये अष्मा-
ओ विदेसाओ तं चव गच्छमागता । ज ते विदेसं गता तहि
आगंतुपटिं ण दिट्ठा । तं वि आगंतुगा तं चव देसं गंतुकामा
पुच्छंति । अत्थि कथं तहि अस्साकं संभोदया; एवं पुच्छंति ।

गाहा—

अत्थि चि होति लहुओ, कयाह ओसणभुजणे दोसा ।
णत्थि ति लहुओ तंडण, ण खेचकणं व पाहुणं ॥ २७९ ॥

आयरितो जइ भणति अत्थि तो मासलहुं, कताति ओ-
सणीभूता होजा ताहे गुरुवयणाओ संभुजमाणा ओसण-
भुजदोसे पावेज्ज । अह वि गुरु भणति—णत्थि, तह वि मास-
लहुं, यतः गुरुवयणाओ तहि खडि संभोगं ण करति, ताणं
अपणियं अस्सखडदोसाणं य मासकण्णजोगे खेत्ते कहंति खे-
व पाहुणं करंति । जम्हा एते दोसा तम्हा आयरिणएँ इमे
भाणिययं ।

संघाटी

गाथा—

आसि तदा समणुष्ठा, भुंजध दम्बादिपेहि पेहिता ।
एवं भंडखदोसा, अ होति अमणुष्ठादोसा य ॥२८०॥
दम्बकेसकालभावेहि पडिलेहेसा भुंजजह एवं साधारणे
सम्बदोसा परिहरिया भवंति । कारणा देज वा पडि—
कज्ज वा ।

गाथा—

असिबे ओमोयरिए, रायवुदुहे भए व गेलथे ।
अद्दागुरोषए वा, देजा अघवा पडिच्छेजा ॥ २८१ ॥

असिबे कारणे पगागी, पगागिअस्स बहु दोसगुणं जा-
णित्ता पासत्थसंघाडकं, पासत्थस्स वा संघाडकं—पास-
त्थस्स वा संघाडगो भवति । अपुच्छंतो रायपउदु राय-
वज्जमेण समारं ए वेण्णति । अए वितिओ सहाओ भवति ।
गेलथे पडियरए अद्दाये सहाओ दोधकिग्गमण्डा । एतेहि
कारणेहि सम्बत्थ पाणगाविजयणाए जाहे मासलहुं प-
ओ ताहे देज्जाति वा पडिच्छेज्जाति वा । निं ॥ ५ ॥ उ० ।
संघाडिम—संघातिम—त्रि० । संघातनिष्पापे, आ० १ भु० १३
अ० । यापरस्परतो नाहसंघातेन संघात्यते । रा० । निं ॥ ५० ।

संघाडिय—संघाटित—त्रि० । सम्पग् घाटिताः परस्परस्नेहेन
सम्पन्नाः । वयस्यादिषु, उत्त० १४ अ० । संघा० ।
संघाटिक—त्रि० । सहचारिणि, जं २ अ० ।

संघादुरेस—संघादुरेश—पुं० । संघोपाभयात्मक्ये, पञ्चा० १७
वि० ।

संघाय—संघात—पुं० । संघात्यन्ते पिण्डीक्रियन्ते पुद्गला ये-
न तत्संघातम् । शरीरव्यपरिणतानां पुद्गलानामभ्योऽभ्यसं-
धामेन व्यवस्थापने, प्रथ० २१६ द्वार । निं ॥ ५० । आत्मा० ।
वज्जभनाराचलक्षणे संहनने, स्या० ८ टा० ३ उ० । औ० ।
उच्छ्वये, आ० ५ अ० । अनु० । उत्करे, आ० १ अ० ।
समूहं, तौसंघाता द्विधा—पयवाणाप्रचाराणां वा तत्र पयवसं-
घाता अनन्ताः, अन्तरसंघाताः संकेययाः, (आचारान्नादिश-
ब्देषु 'अन्तर' शब्दे च प्रतिपादिताः) इ० १ उ० १ प्र० ।
एकीभावेनाधिके गात्रसंकोचने, आ० १ भु०
१ अ० ५ उ० । 'गहंविद्यकाए' इत्यादिगाथाप्रतिपा-
दितद्वाराकलापस्यैकदेशो यो गत्यादिकस्तस्याप्येकदेशो यो
नरकगत्यादिकस्तत्र जीवादिमार्गणा या क्रियते, स संघा-
तः । श्रुतभेदे, कर्म० १ कर्म ।

संघायकरुण—संघातकरुण—न० । आतानवितानीभूततन्तु-
संघातेन पटस्येव करुणे, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।
विशे० । पं० सं० ।

संघायणा—संघातना—स्त्री० । धर्माधर्मास्तिकायनमःप्रवेशा-
नां परस्परं संहत्यावस्थाने, विशे० । पक्कविगतो नि प-
डितो तत्संघायणानिमित्तं उबगरण्डा कोकासो नगरगतो ।
आ० म० १ अ० ।

संघायणाम्—संघातनामन्—न० । संघात्यन्ते प्रत्येकं शरीरप-
ञ्चकप्रयोग्यः पुद्गलाः पिण्डव्यन्ते येन तत्संघातः, तदेव नाम
संघातनाम । कर्म० १ कर्म । नामकर्मभेदे, आ० ।

संघायपरिसाडकरुण—संघातपरिण्टकरुण—न० । शकटाघ-

वयवसंघातने, अवयवपरिण्टादने च । सूत्र० १ भु० १
अ० १ उ० ।

संघायविमोयग—संघातविमोचक—पुं० । रागद्वेषात्मकाद् गु-
णसंघाताद् विमोचके, व्य० ३ उ० । रागद्वेषविमुक्तः—आ-
हारादिकं वृत्तसु रागाकारी, तद्विपरीतेषु द्वेषाकारीत्यर्थः ।
अत एव भवति समः सर्वजीवानां, स इत्थम्भूतो न प्रमा-
णीकर्तुं शक्यते भूतोपदेशेन व्यवहरणात् । व्य० ३ उ० ।
संघायसमास—संघातसमास—पुं० । द्वेषादिगत्याद्यवयवमार्ग-
णायाम्, कर्म० १ कर्म० ।

संघायारमास—संघाचारभाष्य—न० । चैत्यमुनिवन्दनविषय-
विधिप्रतिपादके शान्त्याचार्यकृते भाष्यग्रन्थे, संघा० । त-
स्योपरि वृत्तिः श्रीदेवेन्द्रसूरिकृताऽस्ति, तदुपक्रमोपसंहार-
योरयं पाठः ।

“ देवेन्द्रबुद्धस्तुतपादपधः, स्वर्भूतैः श्रीवरकेलिसत्त ।
सन्नेहसन्दोहरजःसमीरः, स वः शिवायास्तु जिनेन्द्रवीरः ॥
चैत्यमुनिवन्दनप्रभृति—भाष्यविबुधे यथाभूतं किञ्चित् ।
संघस्याचारविधि, वक्ष्ये स्वपरोपकाराय ॥ २ ॥ ”
संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

“ इति श्रीसंघस्य प्रतिदिनमवश्यं कृतनिधौ,
स्वधर्मोपुद्गले प्रकटमधिकारः प्रथमकः ।
सदाहैतानां विहितविधिबह्वन्दनवरः,
श्रुतादास्नीयावच प्रकृतिविबुधितः पारममन् ॥ १३६ ॥ ”

इति श्रीदेवेन्द्रसूरिविरचितायां श्रीसंघाचारभाष्यटीकार्या
चैत्यवन्दनाधिकारः प्रथमः समाप्तः । संघा० १ अधि०
३ प्रस्ता० ।

संघायारविहि—संघाचारविधि—पुं० । संघस्याचारविधिः चै-
त्यमुनिवन्दनप्रभृतौ संघाचारप्रकारे, संघा० १ अधि० ३
प्रस्ता० ।

संघार—संहार—पुं० । “ हो घोऽनुस्वारात् ” ॥ ८१२६४ ॥ इ-
ति इत्य घः । संघारो । संहारो । प्रा० । बहुजनक्षये, तं० ।

संघिघ्न—संघातवत्—त्रि० । परस्परं मिलित, “ राया पुरोहितो
वा, संघिघ्नतो नगरम्मि दो बि जणा ” व्य० १ उ० । आ० ५० ।

संचय—सञ्चयित—त्रि० । सञ्चयः सजातमेवामिति सञ्चयि-
ताः, तारकादिर्वशेनावित्तव प्रत्ययः । येषां मासानां परतः स-
ममासादिकं यावदुत्कर्षतोऽशीतितमं मासानां प्रायश्चित्तं प्रा-
स्तास्तेषु, व्य० १ उ० ।

साञ्चायिक—त्रि० । घृततैलगुडाभ्येषु बहुकालरक्षितमश-
क्येषु द्रव्ये, कल्प० ३ अधि० १ क्षण ।

संचय—सञ्चय—पुं० । संघे, “ तथ कट्टेज्ज वय मड्ढ, वर्याहं तं च
संचओ बहुधा ” दणकाद्वैतलघूतमचुवस्वादीनामादिशब्दाद्
बुलपञ्जालादीनां संग्रहकः सञ्चयो बहुधा द्रव्यः । इ० १ उ०
१ प्र० । स्या० । सूक्ष्मासिक्त्याद्यवयवपरिचासे, इ० १ उ०
२ प्र० । (तृतीयभागे ६७२ पृष्ठे ‘गोयरवरिया’ शब्दे काला-
तिकास्तमोजनप्रस्तावे सञ्चयो निषिद्धः ।) (‘पडिसेवणा’
शब्देऽपि सञ्चयो निषिद्धः ।) सञ्चये मम्मणवसिगुहाहरणम् ।

दश० ३ अ० । सञ्जीयत इति सञ्जयः । गौणपरिग्रहे, प्रज्ञ० ५ संख० द्वार ।

संख्यग-संख्ययात्र-न० । सञ्चितस्य द्रव्यस्योपरि भागे, आका० १ भु० ६ अ० २ उ० । उपरि स्थापिते दृणादिपुलि-
ते, नि० कू० १ उ० ।

संख्यमास-संख्यमास-पुं० । प्रायश्चित्तापत्तितो यावन्तो
मासाः शिष्येणासंवितास्तेषु भासेषु, नि० कू० २० उ० ।

संचरंत-सञ्चरन्-त्रि० । भ्रमति, प्रज्ञ० ३ आ० द्वार ।

संचरण-सञ्चरण-न० । भ्रमणे, सूत्र० १ भु० १२ अ० ।

संचादय-शक्त-त्रि० । समर्थे, भ० ३ श० २ उ० ।

संचाय-शक्-धा० । मर्षणे, शक्धातोः सञ्चायादेशः । संचा-
पर । शक्ताति । स्था० १० ठा० ३ उ० । आचा० । ज्ञा० ।

संचार-सञ्चार-पुं० । द्वारापद्मैर्जैनप्रवेशनिर्गमे, ज्ञा० १ भु०
२ अ० । कुड्यादी संचरणे, त्रि० । सञ्चरक, वृ० ६ उ० ।

संचारसम-सञ्चारसम-पुं० । वंशतन्म्यादिभिर्गृहीते स्वरे,
स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

संचाल-सञ्चाल-पुं० । गात्रविवलनप्रकारे, ल० ।

संचालण-सञ्चालन-न० । विघटने, नि० कू० ७ उ० । पर्या-
लोचने, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

संचालिजमाण-सञ्चाल्यमान-त्रि० । स्थानात् स्थानान्तर-
नयनेन चाल्यमानं, ज्ञा० १ भु० २ अ० ।

संचितण-सञ्चिन्तन-न० । सम्यक्प्रकारेण चिन्तनायाम्, उक्त०
३२ अ० ।

संचिजमाण-सञ्जीयमान-त्रि० । प्रतिकूलमुपर्विःपमाने, आ-
चा० २ भु० १ कू० १ अ० ३ उ० ।

संचिदृण-संस्थान-न० । कालस्थितौ, भ० १२ श० ६ उ० ।
अवस्थितिकाले, भ० २ श० २ उ० । (स च सर्वेषां जीवाना-
मिति 'कायट्टि' शब्दे तृतीयभाग उक्तः ।)

संचिचिन्ता-सञ्चित्य-अव्य० । उपचित्येत्यर्थे, सूत्र० २
भु० २ अ० १ उ० ।

संचिस्मृत-सञ्चिन्त-त्रि० । वचनति, प्रज्ञ० ३ आ० द्वार ।

संचिच-सञ्चित-त्रि० । राशीकृते, स्था० ३ ठा० १ उ० ।
आच० ।

संक्षय-संक्षय-त्रि० । जलेनान्तरिते, जं० ४ वक्ष० ।
रा० । 'संक्षयपक्षमि समुणाले' संक्षयानि जलेनान्तरितानि
विसृज्यमाणानि यासु ताः । इह विसृज्यमाणान्याद् पत्राणि
पक्षिणीपत्राणि द्रष्टव्यानि । विसानि-कन्धाः मृणालानि-
पक्षनालाः । जी० ३ प्रति० ४ अ० । रा० । व्याते, ज्ञा०
१ भु० २ अ० । उक्त० ।

संक्षयद्वय-संक्षयद्वय-त्रि० । परिक्षेदद्वययोगकालिते,
व्य० ३ उ० ।

संक्षयसांय-संक्षयस्रोतस्-त्रि० । सम्यक् क्षिप्तानि अपनीता-

नि भावकोतोसि संवृत्तत्वात् कर्माश्रयद्वाराणि येन स तथा
द्रव्यकोतोभ्यो विषयेन्द्रियप्रवृत्तिभ्यो भावकोतोभ्यः शब्द
विभु शुभाशुभेषु रागद्वेषोपस्था विमुक्ते, सूत्र० १ भु०
१६ अ० ।

संक्षोभ-संक्षोभ-पुं० । संक्रामणे, वृ० १ उ० २ प्रक० । अक्षेपे
व्य० ६ उ० ।

संक्षोभग-संक्षोभक-पुं० । प्रक्षेपके, वृ० २ उ० ।

संक्षोभण-संक्षोभण-न० । परावर्त्ते, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संक्षोभपरंपर-संक्षोभपरम्परक-न० । परंपरया स्थानान्तर-
संक्रमणे, वृ० ३ उ० ।

संजय-संजय-पुं० । मृषावादाद्युपरतिमर्त्यभोक्तृसाधके, प्रज्ञ०
१ संख० द्वार ।

संजई-संयती-स्त्री० । साध्याम्, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संज्ञम-संयम-पुं० । संयमनं संयमः, भाष्ये अत्र प्रत्ययः । "सं-
जमसंयमस्य" संयमनं-संयमगुपरमं सावधयोगादिति सं-
यमः, यद्वा-संयम्यते नियमत आत्मा पापव्यापारसम्भा-
रादनेनेति संयमः "संनियुपाद्यमः" (५-३-२५) इति सू-
त्रेणाहप्रत्ययः । यदि वा-शोभना यमाः प्राणतिपातानुत-
भायणादुत्पादानादपरिग्रहविरमण्यलक्षणा अस्मिन्निति सं-
यमश्चारित्र्यम् । कर्म० ४ कर्म० । "आदेयो जः" ॥ ८ । १ ।
२४५ ॥ अत्र बहुलाधिकारात्सोपसर्गस्याऽनादेरपि यकार-
स्य अकारादेशः । प्रा० । सम्यक् पापेभ्य उपरमणम् । चारित्र्ये,
उक्त० २८ अ० । संथा० । सम-एकीभावेन यमः संयमः । उ-
परमे, भ० ३ अ० । संयमनं संयमः । हिंसादिनिवृत्तौ,
स्था० ५ ठा० १ उ० । आच० । स० । सर्वसाधचारभ्रमनिवृत्तौ,
आचा० १ भु० २ अ० ५ उ० । मनोवाक्कायविशुद्ध्या सर्वव-
धोपरमे, दर्श० ५ तत्त्व । पृथिव्यादिरक्षणे, स्था० ४ ठा० १
उ० । प्रज्ञ० । पञ्चाश्रयविरमणादी, उक्त० १ अ० । संथा० ।
प्रव० । प्राणतिपाताद्यकारणे, "पञ्चाश्रवाद् विरमणं, पञ्चेन्द्रि-
यनिग्रहः कषायजयः इष्टद्वयविरतिश्चे-ति संयमः सप्तदश-
भेदः" स्था० ३ ठा० ३ उ० । प्राणिव्यायाम्, कल्प० १ अ-
धि० ६ क्षण । ज्ञा० । सर्वविरत्यङ्गीकारे, ज्ञातु० । सम्यगनु-
ष्ठाने, ज्ञा० म० १ अ० । चारित्र्यसामायिके, विशेष० । भ० ।
सामायिकादिरूपे चारित्र्ये, ज्ञा० म० १ अ० । ग० । पृथि-
व्यादिविषयेभ्यः संघट्टपरितापनोपद्रव्येभ्य उपरमे, स्था०
७ ठा० ३ उ० । दया संयमो लज्जा व्युत्पन्ना अचक्षुलना नि-
तिष्ठाऽहिंसा हीम्नेत्येकार्थिकारिः संयमस्य । उक्त० ३ अ० ।
(पक्षा पदानां व्याख्या स्वस्थाने ।) (सगगवीतरागसं-
यमो सभेदी 'चारित्र्यधर्म' शब्दे तृतीयभागे ११४६ पृष्ठे
व्याख्यातौ ।) (पञ्चविधसंयमस्य व्याख्या 'असमार्भमा-
ण' शब्दे प्रथमभागे ८४१ पृष्ठे गता ।) (अष्टविधसंयमस्य
वराविधसंयमस्य च व्याख्या 'असमार्भमाण' शब्दे
प्रथमभागे ८४२ पृष्ठे गता ।)

चउत्विहे संज्ञमे पययत्ते, तं जहा-मयसंज्ञमे वतिसंज्ञमे
कायसंज्ञमे उवगरयसंज्ञमे । (सू० ३१३+)

मनोवाकायानामकुशलत्वेन निरोधाः कुशलत्वेन तृतीया-
नि संयमाः । उपकरणसंयमो महामूल्यवत्साविपरिहारः पु-
स्तकवत्सङ्गचर्मपञ्चकपरिहारा वा । तत्र-चर्मपञ्चकमिदम्-
“अयमलगाविमहिंसी-मिगाण अजिणं तु पंचमं होइ ।
नलिया खल्लगवडे, कोसगकसी य बीयं तु ॥५॥” इति ।
स्था० ४ टा० २ उ० ।

पंचविधे संजमे पण्यते, तं जहा-सामादयसंजमे छेदो-
वट्टावणियसंजमे परिहारविसुद्धियसंजमे सुहुमसंपरायसं-
जमे अहक्खायचरितसंजमे । (छ० ४२८)

संयमनं संयमः पापोपरम इत्यर्थः । तत्र-समो-
रागादिरहितः तस्य आयो गमनं प्रवृत्तिरित्यर्थः, स-
मायः समाय एव, समाय भवं, समायेन निवृत्तं, स-
मायस्य विकारोऽशो वा समायो वा, प्रयोजनमस्येति सा-
मायिकम्, उक्तं च-“ रागद्वेषादिरहितो, समो सति अयणं
अउ सति गमणं ति । समगमणं ति समाओ, स एव सामादयं
नाम ॥ १ ॥ अहवा भवं समाय, निवृत्तं तेण तम्मयं वा-
वि । जं तप्पओयणं वा, तेण व सामादयं नेयं ॥ २ ॥ ” इति,
अथवा समानि-ज्ञानादीनि तेषु तेषां अयनमयः समायः
स एव सामायेकमिति, अत्रादि च-“ अहवा समाइ स-
म्म-सनाणवरणाइ तेषु तेहि वा । अयणं अओ समाओ,
स एव सामादयं नाम ॥ १ ॥ ” इति, अथवा समस्य-
रागादिरहितस्याऽऽयो-गुणानां लाभः समानां वा-ज्ञाना-
दीनामायः समायः स एव सामायिकम्, अत्राणि च-“अह-
वा समस्स आओ, गुणण लाभो सति जो समाओ सो ।
अहवा समणमाओ, ओओ सामादयं नाम ॥ १ ॥ ” इति,
अथवा साम्न-मैत्र्यां साक्षा वा अयस्तस्य वा आयः सा-
मायः स एव सामायिकम्, अत्रायां च-“ अहवा सामं
मनी, तस्य अओ तेण व सति सामाओ । अहवा सामस्ता-
ओ, लाभो, सामादयं नाम ॥ १ ॥ ” इति सावययोगविर-
तिरूपं सर्वमपि चारित्रमविशेषतः सामायिकमेव, छेदा-
द्विविशेषैस्तु विशिष्यमाणमर्थतः शब्दतश्च नानात्वं भज-
ते, तत्र प्रथमं विशेषणभावात् सामान्यशब्द एवावति-
ष्ठते सामायिकमिति । तच्च द्विधा-इत्येवकालिकं, यावज्जी-
विकं च । तत्रावरकालिकं सर्वेषु प्रथमपञ्चमतीर्थकरती-
र्थेष्वनारोपितव्रतस्य, यावज्जीविकं तु मध्यमविदेह-
तीर्थकरतीर्थेषु भवति इति, तेषूपस्थापनाऽभावादिति,
सामायिकं च तत्संयमश्चेत्यर्थं सर्वत्र वाक्यं का-
र्यमिति । (स्था०) (छेदोपस्थापनिकव्याख्या “ छे-
दोवट्टावणिय ” शब्दं तृतीयभागं १३५६ पृष्ठं गता ।)
(परिहारविशुद्धिकव्याख्या “ परिहारविसुद्धिय ” शब्दं
पञ्चमभागे ६६१ पृष्ठं गता ।) (सुहुमसंपरायव्याख्या “ सुहु-
मसंपराय ” शब्दं वदथेते ।) अथशब्दो यथार्थः, यथैवा-
क्यायतनस्यार्थः, आख्यातम्-अभिहितम्, अथाख्यातं त-
देव संयमः आथाख्यातसंयमः । (स्था०) इह सप्तदशप्रका-
रसंयमस्याद्या नव भेदाः संशुद्धीताः, एकन्द्रियसंयमप्रहणे-
न पृथिव्यादिसंयमपञ्चकस्य गृहीतत्वादिति । स्था० ४ टा० २
उ० । (बद्धिसंयमव्याख्या “ असमाभ्रममाण ” शब्दं प्रथ-
मभागे ८४१ पृष्ठं गता ।)

सप्तविधः संयमः-

सप्तविधे संयमे पण्यते, तं जहा-पुढविकायितसंजमे
० जाव तसकायितसंजमे अजीवकायसंजमे । (छ०-५७१०)

‘सप्तविधे’ इत्यादि, सुगमं नवरं संयमः-पृथिव्या-
द्विविधस्यः संघट्टपरितापोऽपद्रावणस्यः उपरमः, ‘अजी-
वकायसंजमे’ सति अजीवकायानां-पुस्तकादीनां प्रहणप-
रिमोगोपरमः । स्था० ७ टा० ३ उ० । सर्वत्रवरणे,
स्था० १ धु० १ अ० । दश० । मीनीन्द्राङ्गे सप्तदशरूपऽनुष्ठाने,
स्था० ३ टा० २ उ० ।

दशविधः संयमः-

दसविधे संजमे पण्यते, तं जहा-पुढविकाइयसंजमे,
० जाव वणस्सइकाइयसंजमे, वेइदियसंजमे तेइदियसंजमे
चउरिदियसंजमे पंचेदियसंजमे अजीवकायसंजमे । (छ०
७०६ +) स्था० १० टा० ३ उ० ।

सप्तदशविधसंयमप्रतिपादनायाऽऽह-

पुढवि दग अगणि मारुय,

वणस्सइ वि ति चउ पण्णिदि अजीवो ।

पेहुप्पेहपमज्जण-

परिदुवण मणो वई काए ॥ १ ॥

“ पुढवाइयाण जाव य, पंचेदिय संजमो भवे तेसि ।
संघट्टणइ न करे, तिविहेणे करणजंएणं ॥ १ ॥
अजीविहि वि जेहि, गहिणहि असंजमो इवइ जइयो ।
जह पात्थइसपणय, तणपणय चम्मपणय य ॥ २ ॥
गंडो कच्छवि मुट्ठी, संपुडफलए तहा छिवाडी य ।
एयं पोत्थयपणयं, पणणत्तं वीयरएहि ॥ ३ ॥
बाहल्लपुहुत्तहि, गंडीपात्थो उ तुल्लगो दीहो ।
कच्छवि अंत तणुओ, मज्जे पिहुलो मुण्यव्वो ॥ ४ ॥
चउरंशुलदीहो वा, वट्टागिर मुट्ठिपात्थओ अहवा ।
चउरंशुलदीहो अिय, चउरस्सो वावि विरेणेओ ॥ ५ ॥
संपुडओ दुगमार, फलगावोच्छे छिवाडिमसाहे ।
तणुपत्तं सियव्वो, होइ छिवाडी बुहा वेंति ॥ ६ ॥
दीहो वा इस्सो वा, जो पिहुलो होइ अप्पवाहल्ले ।
तं मुणियसमयसारा, छिवाडिपात्थं भणंतीह ॥ ७ ॥
दुविहं च इसपणयं, समासओ तं पि होइ नायव्वं ।
अप्पिडिल्लोहियपणयं, दुप्पिडिल्लं च विरेणयं ॥ ८ ॥
अप्पिडिल्लोहियदूस्, तूली उवहाणं च नायव्वं ।
गंडुवहाणा सिंगणि, मत्तए चव पात्समए ॥ ९ ॥
पल्लवि कोयवि पावा-रणपण तहा य दाडिगालीओ ।
दुप्पिडिल्लोहियदंसे, एव बीयं भवे पणयं ॥ १० ॥
पल्लवि हत्थपरणं, कोयव्वओ रूपूरिओ पडओ ।
दडिगालि धोयपोसी, ससपसिज्जा भवे भेया ॥ ११ ॥
तणपणयं पुण भणियं, जिणेहि जियरायपोसमोहंदि ।
सालो बीडी काइव-रालाग रणं तण्णइ ॥ १२ ॥
अलएलगाविमहिंसी-मिगाणमण्णं च पंचमं होइ ।
तलिगा खल्लगवज्जे, कोसगकसी य बीयं तु ॥ १३ ॥
अह वियडिहराई, ताइ न गिरहइ असंजमो साह ।
ठाणइ जत्थं वेत्ते, पढपमज्जिण्णं तथं करं ॥ १४ ॥

एसा पेडुवेपहा, पुणो य दुविहा उ होइ नायब्बा ।
 बाबावावावारे, बावारे जइ उ गामस्स ॥ १५ ॥
 एसो उ विक्खगो ह, अब्बावारे जहा विणस्संत ।
 किं एयं नु उवेक्खसि, दुविहाए वेत्थ अहिगारो ॥ १६ ॥
 बाबासंवेक्ख तहि यं, संमोइयसीयमाण चोएइ ।
 चोएई इयरे पि, पावयणीयम्मि कज्जम्मि ॥ १७ ॥
 अब्बावारे उवेक्खा, न वि चोएई गिहिं तु सीयंत ।
 कम्मसु बहुविहसुं, संजम एसो उवेक्खाए ॥ १८ ॥
 पाए सागारिपसुं, अपमज्जिता वि संजमो होइ ।
 ते चेव पमज्जेते, एसगारियसंजमो होइ ॥ १९ ॥
 पाण्हि संसत्ते, भत्ते पाणमहवा वि अविस्सुं ।
 उवगरणपत्तमाई, जं वा अइरिच होज्जाहि ॥ २० ॥
 तं परिठवणविहीए, अवहट्ठे संजमो भवे एसो ।
 अकुलमणवइरंहे, कुसलाए उदीरणं जं तु ॥ २१ ॥
 मणयइसंजम एसो, काए पुण जं अवस्सकज्जम्मि ।
 गमलागमणं भवई, तओवउत्तो कुणइ सम्मं ॥ २२ ॥
 तव्वज्जे कुम्मस्स व, सुसमाहियपाणिपायकायस्स ।
 हवई य कायसंजमो, चिंदुत्तस्सेव साहुस्स ॥ २३ ॥
 आ० ४ अ० । आ० ५ । सु० । संथा० । नं० । अ० ६ ।
 आ० ७ ।

सत्तरसविहे संजमे पक्खत्ते, तं जहा—पुढवीकायसंजमे आउ-
 कायसंजमे तेउकायसंजमे वाउकायसंजमे वणस्सइकाय-
 संजमे वेइंदियसंजमे तेइंदियसंजमे चउरिंदियसंजमे पंचि-
 दियसंजमे अजीवकायसंजमे पेहासंजमे उवेहासंजमे अवहट्ठ-
 संजमे पमज्जणासंजमे मणसंजमे वइसंजमे कायसंजमे
 [सु० १७५] स० १७ सम० ।

(' चरितधम्म ' शब्दे तृतीयभागे ११२८ पृष्ठे अनेकविध-
 संयमानां व्याख्या गता ।)

कज्जे नाखादीयं, सव्वं पुण होइ संजमो नियमा ।

जह जह सो होइ थिरो, तह तह कायव्वयं होइ ॥ ४२ ॥

वृ० २ उ० (' कुकुइए संजमस्स पलिमंथु ' इति ' पलिमंथु ' शब्द पञ्चमभागे ७२५ पृष्ठे व्याख्यातम् ।) (' संयममाश्रित्य षटस्थानपतितत्त्वम् ' आगमववहारि ' शब्दे द्वितीयभागे ७१० पृष्ठे व्याख्यातम् ।)

संयमफलम्—

संजमेणं भंते ! जीवि किं जणयइ, संजमेण असइयणं-
 नणयइ ॥ २६ ॥

हे भगवन् ! संयमेन जीवः किं जनयति ? गुरुराह—संयमेन-
 ज्ञानं हस्त्व—न विद्यते अहः पापं यस्मिन् तत् अनेहस्त्वं
 तस्य भावोऽनेहस्त्वं तज्जनयति, संयमेन आश्रय-
 निरोधं जनयति इत्यर्थः ॥ २६ ॥ उक्त० २६ अ० । (संयम-
 श्रेणिप्ररूपणम् ' कितिकम्म ' शब्दे तृतीयभागे ५०७ पृष्ठे
 व्याख्यातम् ।)

संजमकरण—संयमकरण—न० । पञ्चाशवविरमणादिगुणकरणे,
 उक्त० १३ अ० ।

संजमकुसल—संयमकुशल—पुं० । पृथिव्यादिसंयमकुशले, व्य० ।
 २३

उपसहारमाह—

(आयाकुसलो एसो) संजमकुसलं अतो उ वोच्छामि ।

पुढवादिसंजमम्मी, सत्तरसे जो भवे कुसलो ॥ १३२ ॥

अत ऊर्ध्वं संयमकुशलं वक्ष्यामि । प्रतिज्ञातमव निर्वाहयति-
 पृथिव्यादिसंयम, ' पुढविद्ग अगणि मारुव, वणस्सइ वि ति
 च उ परिणिदि अज्जीवा । पेडुप्पेह पमज्जण, परिठवणमणो वई
 काए ' ॥ १ ॥ इत्येवंप्रकारे सप्तदश—सप्तदशप्रकारे यो भवति
 कुशलः स संयमकुशलः ।

प्रकागन्तरेण संयमकुशलमाह—

अहवा गहणे निसिरण—एसणसेज्जानिसेज्जउवही य ।

आहारे वि य सतिमं, पसत्थजोगे य जुज्जंथा ॥ १३३ ॥

इंदियकसार्यनिगह, पिहियासवजोगभाणमल्लीणो ।

संजमकुसलगुणनिही, तिविहकरणभाववुसिद्धो ॥ १३४ ॥

अथर्वनि—संयमस्यैव प्रकारान्तरोपदेशेन, ग्रहणं आदानं
 निसरणं एषणायां—गवेषणादिभेदभिन्नायां श्रय्या निषद्योप-
 ध्याहारविषयायां निषद्यायां सम्यगुपयुक्तः संयमकुशलः किं-
 मुक्तं भवति—य उपकरणभारमाददानो निक्षिपिषवा प्रति-
 लेख्य प्रमाज्यं च गृह्णाति निक्षिपति वा । एतेन प्रज्ञासंयमः प्र-
 माज्जनासंयमश्चोक्तः । एतद्ग्रहणात्तज्जनातीयाः शेषा अप्युप-
 ध्यादिसंयमा गृहीता द्रष्टव्याः । तथा यः श्रय्यामुपधिमाहा-
 रं च उद्गमात्पादनैषणाशुद्धं गृह्णाति, संयाजनादिहा-
 परहितं च शुद्धं, स्थानाद्यपि कुर्वाणः प्रत्युपेक्ष्य प्रमाज्यं
 च करोति स संयमकुशलः । अत्र निषद्याग्रहणं स्था-
 नादिगृहीतम् । तथा य एतेषु संयैवपि संयमेषु कस्तेषु
 स्मृतिमान् स संयमकुशलः, ' स्मृतिमूलमनुष्ठानमवितथ ' इति
 वचनात्, तथा यस्य प्रशस्तयोगस्य शुभमनोवाक्काय-
 रूपस्य याजना-व्यापारणम् । किमुक्तं भवति—अप्रशस्तानां
 मनोवाक्काययोगानामपयर्जनं प्रशस्तानां मनोवाक्काययोगा-
 नामभियाजने संयमकुशलः । तथा इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि
 कर्षायांश्च—' क्रोधादीन् यो नेगृह्णाति, तथा श्रोत्रादीनि न
 स्वविषये व्यापारयति, श्रोत्रादिविषयप्राप्त्युपश्रुत्यां श-
 र्वादिविषयेषु रागद्वेषौ न विधत्ते, क्रोधादीन्पुन्युद्यतः प्रवृ-
 त्तान् निरुणद्धि, उदयप्राप्तांश्च विफलीकरोति, तथा आ-
 श्रवाणि—प्राणानि पातादिलक्षणानि पिदधाति, योगं च—म-
 नोवाक्कायलक्षणमप्रशस्तं ध्यानं चार्त्तरीति तत्परिहारेण प्रश-
 स्तं धर्मं शुद्धं च तत्र आनीतः—आश्रितोऽनिगृहीतबलवीर्य-
 तया तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । एष संयमकुशलः । कथम्भूतः स-
 न्नित्याह—गुणनिधिः संयमानुगता ये गुणास्तेषां निधिरिव
 गुणनिधिः तैः परिपूर्ण इति भावः । तथा त्रिविधेन प्रकारेण—
 मनोवाक्कायलक्षणेन सुविशुद्धो मनसाऽप्यसंयमानभिलाषात्
 भावेन च परिणामेन विशुद्धः, इह लोकाद्यांसाविप्रमुक्त-
 स्वात् त्रिकरणभाविष्युद्धः ।

अस्यैव गाथाद्वयस्य व्याख्यानार्थमाह—

गिएहइ पडिलेहेउं, पमज्जिओ तह य निसिरए याउवि ।

उवउत्तो एसणाए, सेज्जनिसजे व ववहारे ॥ १३५ ॥

एएसुं सव्वेसुं, जो थ पम्हुस्सते तु सो सतिमं ।

जुज्जइ पसत्थमेव तु, मणभासा कायजोगं तु ॥ १३६ ॥

सोर्दियाइयाणं, निग्गहणं वेव तह कसायाणं ।
पाखातिवाइयाणं, संवरणं, आसवाणं च ॥ १३७ ॥

आणे अपसत्थे य, पसत्थआणे य जोगमद्वीणो ।
संजमकुसलो एसो, सुविसुद्धो तिविहकरणेण ॥ १३८ ॥

गाथाचतुष्टयमपि गतार्थम् । नवरम् 'उवउत्तो एसणाप' इ-
त्यादि । उपयुक्त एषणायाम् किं विषयायामित्याह-शय्यानि
वद्योपध्वारे, शय्या—उपाश्रयः निषया—पीठफलका-
दिरूपा स्थानादिरूपनिषदा व्याख्यानं तु प्रागेष्टाकम्, उ-
पधिः—पात्रनिर्घोगादिराहारेऽशनादिरूपः, एषां समाहार-
इच्छस्तस्मिन् तद्विषयायामित्यर्थः । 'आणे अपसत्थे' त्यादि
ध्यानं द्विधा—अप्रशस्तं, प्रशस्तं च । अप्रशस्तम् आर्त्तं, रौद्रं
च । प्रशस्तम्—धर्मं, शुक्रं च । तत्र प्रशस्ते ध्यानं—धर्मेशुक्र-
रूपे चशब्दो भिन्नक्रमः । प्रशस्तं योगमालीनः 'सुविसुद्धो
तिविहकरणेण' ति उपलक्षणमेतत् । भावेनापि स विसुद्धः,
शेषं सुगमम् । उक्तः संजमकुशलः । व्य० ३ उ० ।

संजमपाइय—संयमघातिक—त्रि० । संयमोपघातिके, प्रव०
२६७ द्वार ।

संजमपायग—संयमघातक—त्रि० । संयमविनाशके, आव०
४ अ० ।

संजमचरय—संयमचरक—त्रि० । सतदशप्रकारसंयमानुष्ठायि-
नि, दशा० १० अ० ।

संजमजवगुण—संयमजवगुण—त्रि० । संयमार्जवो मुखो यस्य
नत् । संयमश्चजुभावप्रज्ञाशुद्ध, दशा० ६ अ० ।

संजमजाया—संयमयात्रा—स्त्री० । संयमप्रवृत्तौ, प्रश्न० १ सं-
व० द्वार । स मानुपालने, सूत्र० २ अ० १ अ० ।

संजमजायामायावसिथ—संयमयात्रामात्रावृत्तिक—त्रि० । संयम-
यात्रा—संयमानुपालनं सैव मात्रा आलम्बनसमूहांशः संयम-
यात्रामात्रा तदर्थं वृत्तिः प्रवृत्तिर्यात्राहारे स संयमयात्रामात्रा-
वृत्तिकः । संयमपालनमात्रप्रवृत्ते आहारादौ, भ० ७ श० १ उ० ।
संयमयात्रामात्राप्रत्यय—त्रि० । संयमयात्रामात्राप्रत्यया यत्र ।
संयमयात्रायां आहारादौ, भ० ७ श० १ उ० । सूत्र० ।

संजमजीविय—संयमजीवित—न० । संयमवसथा जीवने, आचा० ।
संयमजीविते तद् दुष्प्रतिवृद्धणीयं कामानुषङ्गजनान्तर्धर्तिना
दुःखेन निष्प्रत्यूहः संयमः प्रतिपाद्य इति । आचा० १ अ० २
अ० ४ उ० ।

संजमजोग—संयमयोग—पुं० । चरणव्यापारे, पञ्चा० १२ विष० ।
कुशलव्यापारं, पं० व० ४ द्वार । आ० चू० । समितिगुप्तरूपे
आचरणे, प्रव० १०१ द्वार । दर्श० ।

संजमजोथि—संयमयोनि—स्त्री० । संयमस्य सर्वसंवरस्वभाव-
स्य देशविरतिरूपस्य चोत्पत्तिस्थानं शुभमनोवाकायव्या-
पारं, दर्श० ४ तत्त्व ।

संजमऽङ्ग—संयमार्थ—पुं० । संयमः प्रेक्षोत्प्रेक्षाप्रमार्जनादिलक्षण-
स्तदर्थम् । संयमनिमित्ते, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

संजमद्वारा—संयमस्थान—न० । संयमः सामायिकच्छेदोपस्था-
पनीयपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथाक्यातरूपः तदेव
स्थानम् । आचा० १ अ० २ अ० १ उ० । पं० मा० ।
ज्ञानदर्शनचारित्र्यपरिणामात्मकेऽध्यवसायविशेषे, व्य० १
उ० । अष्ट० । नि० चू० । पि० । ("संजमद्वारांति वा अज्जभव-
साणंति वा परिणामद्वारांति" इति 'दाण' शब्दे चतुर्थेऽङ्गने
१६६४ पृष्ठे व्याख्यातम् ।)

संजमद्वारापात—संयमस्थानापात—न० । चरणशुद्धिविशेषा-
प्रतिपाते, पञ्चा० १६ विष० ।

संजमसु—संयमन—न० । सतदशप्रकारसंयमकरणे, आचा० १
अ० ४ अ० ३ उ० । रज्जुनिगडादिभिर्बन्धने, आव० ४ अ० ।

संजमसिथ—संयमत्रिक—न० । परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्परा-
ययथाक्यातचारित्र्यलक्षणे संयमत्रये, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

संजमधुवजोगजुत्तया—संयमधुवयोगयुक्ता—स्त्री० । संयमः—
चरणं तस्मिन् ध्रुवो—नित्यो योगः—समाधिस्तयुक्ता । सन्त-
तोपयुक्तायाम्, उक्त० १ अ० । व्य० । चरणं नित्यं समा-
धुपयुक्तायाम्, स्था० ८ डा० ३ उ० । दशा० । प्रथमाया-
मचारसंपदि, "संजमधुवजोगजुत्ते याऽवि भवति" 'संयमे'
त्यादि संयमो नाम चरणं तस्य य ध्रुवा अवश्यं कर्तव्यत्वात्
योगाः प्रतिलक्षनास्त्वाध्यायादयः तैर्युक्तो भवति । अथवा—
संयमः सतदशप्रकारः पञ्चाश्रवाद्विंशत्येत्यादिकः, तस्मि-
न् ध्रुवो—नित्यो योगो—व्यापारो यस्य स संयमधुवयोगयुक्तः ।
अथवा—संयमे ध्रुवो—नित्यो योगो यस्य स संयमधुवयोगयु-
क्तः । चशब्दात्—ज्ञानादिष्वपि नित्योपयोगः अपिशब्दप्रहणा-
न्परमपि योजयति इत्येका १ । दशा० ४ अ० ।

संजमपरिपालण—संयमपरिपालन—न० । अहिंसाचारधने,
पञ्चा० ७ विष० ।

संजमबहुल—संयमबहुल—त्रि० । संयमम्—आश्रयविरमणादिकं
बहूनि—बहुसंख्यं यथामवस्थेयं लाति शुद्धातीति विशुद्धविशु-
द्धतरं पुनः पुनः संयमं कुर्वन्तीति संयमबहुलाः, मयूरव्यंस-
कादित्वात् समासः । पृथिव्यादिसंरक्षणप्रचुरेषु, प्रश्न० ३ सं-
व० द्वार । यद्विवा—बहुलः—प्रभूतः संयमो येषां ते संयमबहु-
लाः । संयमप्रचुरेषु, प्रश्न० ३ संव० द्वार । संयमेन वृद्ध्यादि-
संरक्षणलक्षणेन बहुलः प्रचुरो यः स तथा । संयमो वा बहुलः
प्रचुरो यस्य स तथा । प्रचुरतरसंयमे, स्था० ४ डा० १ उ० ।

संजमबहु—संयमग्र—त्रि० । दूरीकृतचारित्र्यगुणे, भ० २ अधि० ।

संजमभउल्लेखकर—संयमभयोद्विजनकर—त्रि० । संयमाद्वयम्
भीतिमुद्वेजनं चलनं कुर्वन्तीत्येवशीलं यत् तत् । संयमभयो-
द्विजनशीलं, भ० ६ श० ३ उ० ।

संजमभारवहणद्वया—संयमभारवहनार्थता—स्त्री० । संयम एव

मारस्तस्य बहने-पालनं स एवार्थः संयमभारवहनार्थस्त-
ज्जावस्तथा । संयमपरिपालननिमित्ते विनयभेदे, म० ७
श्र० १ उ० ।

संजमलजङ्घ-संयमलजङ्घ-पुं० । संयमार्ये लजङ्घार्थः संयमरूप-
लजङ्घार्थे, वश० ।

जे पि वत्थे व पायं वा, कंबलं पायपुङ्खणं ।

तं पि संजमलजङ्घा, धारंति परिहरंति य ॥ १६ ॥

नश० ६ अ० । (अस्या गाथाया व्याख्या 'वयङ्क' शब्दे
वष्टभागे गता ।)

संजमविष्णकर-संयमविष्णकर-पुं० । संयमविघातकारिणि,
सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १ उ० ।

संयमविराहणा-संयमविराधना-स्त्री० । मूलोत्तरगुणविराध-
नायाम्, ति० सू० १६ उ० ।

संजमवुद्धि-संयमवुद्धि-त्रि० । संयमैधने, वय० १ उ० ।

संजमसामायारी-संयमसामाचारी-स्त्री० । विनयभेदे, प्रव० ६५
द्वार० वय० ।

तत्र संयमसामाचारीमाह—

संजममायरति सयं, परं च गाहेति संजमं नियमा ।

सीयंते थिरिकरणं, उजयचरणं च उवबुहा ॥ २६४ ॥

स्वयं संयममाचरति, परं च नियमात् संयमं ग्राहयति ।
तथा संयमविषये सीयति स्थिरीकरणम्, उजयचरणं तु
उपबृंहयति । एषा संयमसामाचारी । वय० १० उ० ।

संजमाऽणुद्वयि-संयमानुद्वयिन्-त्रि० । संयमानुष्ठानकर्त्तरि,
आवा० १ श्रु० ५ अ० ३ उ० ।

संजमायहेउ-संयमात्महेतु-पुं० । संयमस्य पृथिव्यादिसंरक्षण-
रूपस्यात्मनः स्वशरीरस्य संयमरूपस्य वाऽऽत्मनः हेतुर्निमि-
त्तम् । संयमात्महेतुः । संयमात्मनिमित्ते, पञ्चा० १३ विष० ।

संयमायहेतु-पुं० । संयमस्य संयमलाभस्य हेतुर्निमित्तम् ।
संयमप्राप्तिनिमित्ते, पञ्चा० १३ विष० ।

संजमासंजम-संयमासंजम-पुं० । द्विःस्वभावात् देशसंयमे,
स्था० ४ टा० ४ उ० ।

संजमिन्ता-संयम्य-अव्य० । संयमनं कृत्वेत्यर्थे, सूत्र० १
श्रु० १० अ० ।

संजमुत्तम-संयमोत्तम-त्रि० । सर्वविरतौ, स० । प्रधानसंयमे,
स० ।

संजमुत्तर-संयमोत्तर-त्रि० । संयमेन देशवर्गितलक्षणेन ध-
र्मेण उत्तरः प्रधानः । परिपूर्णसंयमे, उत्त० ५ अ० ।

संजमेरिया-संयमेर्या-स्त्री० । सतदशविधसंयमानुष्ठाने,
असंख्येषु संयमस्थानेषु एकस्मात् संयमस्थानावपरसं-
यमस्थानगमने, आवा० २ श्रु० १ सू० ३ अ० १ उ० ।

संजमोच्छाहनिच्छिय-संयमोत्साहनिश्चित-त्रि० । संयमे
उत्साहो वीर्यं निश्चितोऽवश्यंभावी येषां ते संयमोत्साहनि-
श्चिताः । सर्वविरतिं प्रति निश्चिते, स० ।

संजमोवगरण-संयमोपकरण-न० । संयममात्रार्थे साधूपकर-
णे, आवा० १ श्रु० २ अ० ५ उ० ।

संजमोवघाह(न्)-संयमोपघातिन्-त्रि० । सन्निवृत्तपृथिव्यादिके
भिन्नादात्री यत्र स्थिता अध उपरि च ५. आदि संघट्टयति
तादृशे स्थानादौ, ध० ३ अधि० ।

संजय-संयत-त्रि० । सम्-एकीभावेन यतः संयतः क्रियायां प्र-
यत्नवान् । आवा० ३ अ० । यम उपरमे । संयच्छति स्वं स्वर्त्तसा-
वद्ययोगेभ्यः सम्यगुपरमते स्मेति संयतः । न० । आवा० ।

सम्यग्गच्छति स्मेति संयतः 'गत्यर्थो कर्म' ति कः । कर्म० २
कर्म० । प० सं० वश० । यम उपरमे । सम्-सम्यग्यतः संयतः ।
साधौ, पा० । आवा० । सूत्र० । प्रागुपमवोभिन्नुत्त, सूत्र० १

श्रु० २ अ० ३ उ० । सावद्यव्यापारेभ्यो निवर्तिते, उत्त० १२
अ० । वय० । घ० । सर्वविरते, स्था० ४ टा० ४ उ० । स० । स-
म्यग्य यतमाने, आवा० १ श्रु० १ अ० २ उ० ।

सम्-सामास्येन यतः संयतः । सतदशप्रकारसंयमोपेते,
पा० । सम्यगुपयुक्ते, आवा० २ श्रु० १ सू० १ अ० ६ उ० । उत्त० ।

संयमतोऽकरणियेषु योगेषु सम्यक्प्रयत्नपरे, आ० सू० ५
अ० । सर्वेश-सर्वकाले यतः संयतः । पापानुष्ठानाभि-
वृत्ते, सूत्र० १ श्रु० १२ अ० । स्था० । वश० । औ० ।

वदकायरक्षणोपायरक्षणे सम्यग्यते, व० १ उ० २ प्रक० ।
आ० म० । इन्द्रियनोऽन्द्रियसंयमवति, आवा० २ श्रु० १

श्रु० १ अ० ६ उ० । निरवचेतरयोगप्रवृत्तिनिवृत्तिकूपे सं-
यमे प्रतिपद्ये, म० २५ श्रु० ७ उ० । वश० । प्रश्न० ।

संजया दुविहा पष्ठता, तं जहा-पमत्तसंजया, अपमत्तसंजया
य । तत्थं यं जे अपमत्तसंजया ते यो आयरंभा, यो परारंभा

० जाव अणारंभा । तत्थं यं जे ते पमत्तसंजया ते सुई जोगं
पडुच्च यो आयरंभा यो परारम्भा यो तदुभयारम्भा, अ-

णारम्भा चैव । असुभजोगं पडुच्च आयरंभा वि,
परारंभा वि, तदुभयारंभा वि, यो अणारंभा एवं जंक् ।

दुप्पसहो ० जाव वकुसकुसीलेहिं तित्थं पवदिसमइ जहा
विवाहपक्कणीए । अङ्ग० ।

पञ्च संयताः—

कति यं भंते ! संजया पण्यत्ता ? , गोयमा !
पंच संजया पण्यत्ता, तं जहा-सामाइयसंजए छेदोवड्डो-

वणियसंजए परिहारविसुद्धियसंजए सुहुमसंपरायसंजए
अहक्खायसंजए । सामाइयसंजए यं भंते ! कतिविहे प-

पच्छे ? , गोयमा ! दुविहे पच्छे, तं जहा-इत्तरिए य,
आवकहिए य । छेओवडावणियसंजए यं पुच्छा , गो-

यमा ! दुविहे पण्यत्ते, तं जहा-सातियारे य निरति-
यारे य, परिहारविसुद्धियसंजए पुच्छा , गोयमा ! दु-

विहे पच्छे, तं जहा-शिस्विसमाणाए य, निम्बिड्डकाइए
य । सुहुमसंपराए पुच्छा, गोयमा ! दुविहे पण्यत्ते, तं

जहा-संकिलिस्समाणाए य, विसुद्धमाणाए य । अहक्खा-

यसंज्ञए पुच्छा, गोयमा ! दुविहे पष्ठते, तं जहा-छउ-
मत्थे य, केवली य । “सामाइयम्मि उ कए, चाउज्जामं अ
णुत्तरं धम्मं । तिविहेण फासयंतो, सामाइयसंज्ञओ स खलु
॥ १ ॥ छनूण उ परियागं, पोरारं जो ठवेइ अप्पाणं ।
धम्मम्मि पंचजामे, छेदोवट्ठावणो स खलु ॥ २ ॥ परिह-
रइ जो विसुद्धं, तु पंचयामं अणुत्तरं धम्मं । तिविहेण
फासयंतो, परिहारियसंज्ञओ स खलु ॥ ३ ॥ लोभाणु-
वेययंतो, जो खलु उवसामओ व खवओ वा । सो सुहुम-
संपराओ, अहखाया ऊणओ किंचि ॥ ४ ॥ उवसंते
खीणम्मि व, जो खलु कम्मम्मि मोहणिज्जम्मि । छउम-
त्थो व जिणो वा, अहखाओ संज्ञओ स खलु ॥ ५ ॥ ”
(छू०-७०६) ।

‘ कति णं भंते ’ इत्यादि, ‘ सामाइयसंज्ञए ’ ति सा-
मायिकं नाम चारित्रविशेषस्तत्प्रधानस्तेन वा संयतः सा-
मायिकसंयतः, एवमस्येऽपि । ‘ इत्तरिए य ’ ति इत्तरस्य-
भाविष्यपदेशान्तरत्वेनाल्पकालिकस्य सामायिकस्यान्ति-
त्वादित्तरिक, स चारोपर्यायमात्रमहाव्रतः प्रथमपार्श्वम-
तीर्थकरसाधु, ‘ आवर्कहए य ’ ति यावत्कथिकस्य-
भाविष्यपदेशान्तराभावात् यावज्जीविकस्य सामायिकस्या-
स्तित्वाद्यावत्कथिकः, स च मध्यमजिनमहाविहजिनसं-
बन्धी साधुः, ‘ साइयारं य ’ ति सातिचारस्य यदारो-
प्यते तत्सातिचारमेव छेदोपस्थापनीयं, तद्योगान्साधुरपि
सातिचार एव । एवं निरतिचारच्छेदोपस्थापनीययोगाजि-
रतिचारः, स च शैक्षस्य पार्श्वनाथतीर्थान्महाधीरतीर्थमे-
क्रान्ती वा, छेदोपस्थापनीयसाधुश्च प्रथमपार्श्वमतीर्थयो-
रिव भवतीति, ‘ णिविसमाणए य ’ ति परिहारिकतपस्त-
पस्यन् ‘ निविट्ठकाइए य ’ ति निर्विशमानकानुचरक इ-
त्यर्थः, ‘ संकिलिस्समाणए य ’ ति उपशमभ्रेणीतः प्रचयव-
मानः ‘ विसुद्धमाणए य ’ ति उपशमभ्रेणी क्षपकभ्रेणी वा
समाराहन्, ‘ छउमत्थे य केवली य ’ ति व्यक्रम् । अथ
सामायिकसंयतादीनां स्वरूपं गाथाभिराह—‘ सामाइयम्मि
उ ’ गाथा, सामायिक एव प्रतिपन्नं न तु छेदोपस्थापनी-
यादौ चतुर्थामम्—चतुर्मेहाव्रतम् अनुत्तरं धम्मम्—
भ्रमणधर्म्ममित्यर्थः, ‘ त्रिविधेन—मनःप्रभृतिना ’ फास-
यंतो ’ ति स्पृशन्—पालयन् यो वसंतं इति शेषः सामा-
यिकसंयतः स खलु—निश्चितमित्यर्थः । अनया च गाथ-
या यावत्कथिकसामायिकसंयतः उक्तः । इत्तरसामायिकसं-
यतस्तु स्वयं वाक्यः ॥ १ ॥ ‘ छनूण ’ गाथा, कण्ठ्या, न-
वरं ‘ छेदोवट्ठावणे ’ ति छेदेन—पूर्वपर्यायच्छेदेन उपस्थाप-
नं व्रतेषु यत्र तच्छेदोपस्थापनं तद्योगाच्छेदोपस्थापनः, अ-
नया च गाथया सातिचार इतरश्च द्वितीयसंयत उक्तः
॥ २ ॥ ‘ परिहरइ ’ गाथा, परिहरन्—निर्विशमानकादिभेवं
तप आसयेत यः साधुः, किं कुर्वन् ? इत्याह विशुद्धमेव
पञ्चयामम्—अनुत्तरं धम्मं त्रिविधेन स्पृशन्, परिहारिक-
संयतः स खल्विति, पञ्चयाममित्यनेन च प्रथमचरमतीर्थ-
योरेव तत्सत्तामाह ॥ ३ ॥ ‘ लोभाणु ’ गाथा, लोभाणु—

लोभलक्षणकषायस्त्वमकिट्टिकाः वेदयन् यो वसंतं इति, शेषं
कण्ठ्यम् ॥ ४ ॥ ‘ उवसेन ’ गाथा, अयमर्थः—उपशान्तं मो-
हनीये कर्म्मणि क्षीणे वा यश्छेदस्थो जिना वा वसंतं स
यथाख्यातसंयतः खल्विति ॥ ५ ॥

वेदद्वारे—

सामाइयसंज्ञए णं भंते ! किं सवेदए होजा, अवेदए
होजा ?, गोयमा ! सवेदए वा होजा, अवेदए वा होजा ।
जइ सवेदए एवं जहा कसायकुसीले तंहव निरवसेसं, एवं
छेदोवट्ठावणियसंज्ञए वि, परिहारविसुद्धियसंज्ञओ ज-
हा पुलाओ, सुहुमसंपरायसंज्ञओ अहक्खायसंज्ञओ य
जहा नियंते ॥ २ ॥ सामाइयसंज्ञए णं भंते ! किं सरागे हो-
जा वीयरारं होजा ?, गोयमा ! सरागे होजा, नो वीयरा-
गे होजा । एवं सुहुमसंपरायसंज्ञए, अहक्खायसंज्ञए ज-
हा नियंते ॥ ३ ॥ सामाइयसंज्ञए णं भंते ! किं ठियकपे
होजा अट्टियकपे होजा ?, गोयमा ! ठियकपे वा हो-
जा अट्टियकपे वा होजा । छेदोवट्ठावणियसंज्ञए पुच्छा,
गोयमा ! ठियकपे होज्जा, नो अट्टियकपे होजा, एवं
परिहारविसुद्धियसंज्ञए वि, सेसा जहा सामाइयसंज्ञए ।
सामाइयसंज्ञए णं भंते ! किं जिणकपे होज्जा थेरकपे
वा होज्जा कप्पातीते वा होजा ?, गोयमा ! जिणकपे
वा होज्जा जहा कसायकुसीले तंहव निरवसेसं । छेदोव-
ट्ठावणिआं परिहारविसुद्धिआं य जहा बउसो, सेसा ज-
हा नियंते ॥ ४ ॥ (छू०-७०७) ॥ सामाइयसंज्ञए णं
भंते ! किं पुलाए होज्जा बउसें जाव सिणाए होज्जा ?,
गोयमा ! पुलाए वा होज्जा बउसें जाव कसायकु-
सीले वा होजा, नो नियंते होज्जा नो सिणाए हो-
जा, एवं छेदोवट्ठावणिए वि । परिहारविसुद्धियसंज्ञए
णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! नो पुलाए नो बउसे नो
पडिसवणाकुसीले होज्जा, कसायकुसीले होजा नो नि-
यंते होजा नो सिणाए होजा, एवं सुहुमसंपराए वि ।
अहक्खायसंज्ञए पुच्छा, गोयमा ! नो पुलाए होज्जा
जाव नो कसायकुसीले होज्जा नियंते वा होजा सिणाए
वा होजा ॥ ५ ॥ सामाइयसंज्ञए णं भंते ! किं पडिसवए हो-
ज्जा अपडिसवए होज्जा ?, गोयमा ! पडिसवए वा हो-
ज्जा अपडिसवए वा होज्जा । जइ पडिसवए होज्जा किं
मूलगुणपडिसवए होजा सेसं जहा पुलागस्स, जहा सा-
माइयसंज्ञए एवं छेदोवट्ठावणिए वि । परिहारविसुद्धियसंज्ञ-
ए पुच्छा ?, गोयमा ! नो पडिसवए होजा अपडिसवए हो-
ज्जा एवं जाव अक्खायसंज्ञए ॥ ६ ॥ सामाइयसंज्ञए
णं भंते ! कतिसु नाणिसु होज्जा ?, गोयमा ! दोसु
वा तिसु वा चउसु वा नाणिसु होज्जा, एवं जहा

कसायकुसीलस्त तदेव चत्वारि नागाई भयखाए, एवं० जाव सुहुमसंपराए, अहक्खायसंजयस्स पंच नागाई भय-
खाए जहा नाणुइसए । सामाइयसंजए णं भंते ! केव-
तियं सुयं अहिजेजा ? , गोयमा ! जहभेणं अट्ट पवय-
णमायाओ जहा कसायकुसीले, एवं छेदोवट्टावणिए वि,
परिहारविसुद्धियसंजए पुच्छा, गोयमा ! जहभेणं नव-
मस्स पुव्वस्स ततियं आचारवत्थुं उकोसेणं असंपुत्ताई
दम पुव्वाई अहिजेजा , सुहुमसंपरायसंजए जहा सा-
माइयसंजए । अहक्खायसंजए पुच्छा, गोयमा ! जहभेणं
अट्ट पवयणमायाओ उकोसेणं चोदस पुव्वाई अहिजेजा
सुयवतिरित्ते वा होजा ॥७॥ सामाइयसंजए णं भंते ! किं ति-
त्थे होजा अतित्थे होजा ? , गोयमा ! तित्थे वा होजा
अतित्थे वा होजा , जहा कसायकुसीले छेदोवट्टावणिए
परिहारविसुद्धि ए जहा पुलाए , सेसा जहा सामा-
इयसंजए ॥ ८ ॥ सामाइयसंजए णं भंते ! किं सल्लिगे
होजा अन्नल्लिगे होजा गिहिल्लिगे होजा, जहा पुलाए,
एवं छेदोवट्टावणिए वि । परिहारविसुद्धियसंजए णं भंते !
किं पुच्छा , गोयमा ! दव्वलिंगं वि भावलिंगं वि पडुच्च
सल्लिगे होजा नो अन्नल्लिगे होजा नो गिहिल्लिगे
होजा, सेसा जहा सामाइयसंजए ॥ ९ ॥ सामाइयसंजए
णं भंते ! कविसु सरिरेसु होजा ? , गोयमा ! तिसु
वा चउसु वा पंचसु वा जहा कसायकुसीले , एवं छेदो-
वट्टावणिए वि, सेसा जहा पुलाए ॥१०॥ सामाइयसंजए
णं भंते ! किं कम्मभूमीए होजा अकम्मभूमीए होजा ? ,
गोयमा ! जम्मणं संतिमावं च पडुच्च कम्मभूमीए नो
अकम्मभूमीए जहा बउसे, एवं छेदोवट्टावणिए वि, परि-
हारविसुद्धि ए जहा पुलाए , सेसा जहा सामाइयसंजए
॥ ११ ॥ (सू० ७८८)

सामाधिकसंयतः स्वैवैकैऽपि भवेद्वैकैऽपि भवेत्, नवमगु-
णस्थानकं हि स्वैवैकैऽपि भवेत् वा भवति, नवमगुणस्था-
नकं च पाचत्सामाधिकसंयतोऽपि व्यपदिश्यते । ' जहा क-
सायकुसीले ' ति सामाधिकसंयतः स्वैवैकैऽपि भवेत्
स्वात्, भवेद्वैकैऽपि सीणापशान्तवेद इत्यर्थः । ' परिहारविसुद्धि-
संजए जहा पुलाए ' ति पुव्ववधो वा पुव्वमपुल्लवधो वा
ख्यातित्यर्थः, ' सुहुमसंपराये ' त्यादौ ' जहा नियंते ' ति
सीणापशान्तवेदत्तनाबद्ध इत्यर्थः । एवमन्योन्यप्रातिवेद-
स्वप्नापशान्तवेदशकानुसारेण स्वयमवगन्तव्यानीति । क-
ल्पद्वारे- ' सो अट्टियकण्णे ' ति अस्थितकण्णो हि मच्च-
मज्जनमहाविदेहजिनसीयेषु भवति, तत्र च छेदोवट्टाव-
णीयं नास्तीति । चारित्रद्वारमाधित्येदुक्कम्- ' सामा-
इयसंजए णं भंते ! किं पुलाए ' इत्यादि, पुलाकादिपरि-
णामस्य चारित्रत्वात् । ज्ञानद्वारे- ' अहक्खायसंजयस्स पंच नागाई भयखाए जहा नाणुइसए ' ति, इह च ज्ञानोद्देश-
कः- ' अष्टमशतद्वितीयोद्देशकस्य ज्ञानवक्त्रव्यतार्यमवाप्तेरप-
करणं, भजना पुनः केवलियथाख्यातचारित्रिणोः केवलज्ञानं
छद्मस्थवीनरागयथाख्यातचारित्रिणोः द्वे वा त्रीणि वा चत्वारि
वा ज्ञानानि भवन्तीत्येवंरूपा । भुनाधिकारे यथाख्या-
तसंयतो यदि निद्रम्यस्तदाऽष्टप्रवचनमात्रादि चतुर्दशपू-
र्वान्तं भुतम्, यदि तु स्मात्कस्तदा भुतातीताऽत एवाह-
' जहभेणं अट्ट पवयणमायाओ ' इत्यादि ।

कालद्वारे-

सामाइयसंजए णं भंते ! किं ओसप्पिणीकाले हो-
जा, उस्सप्पिणीकाले होजा, नो ओसप्पिणी नो उ-
स्सप्पिणीकाले होजा ? , गोयमा ! ओसप्पिणीकाले
जहा बउसे, एवं छेदोवट्टावणिए वि, नवरं जम्मणं सं-
तिमावं (च) पडुच्च चउसु वि पलिभागेसु नऽत्थि,
साहरणं पडुच्च अन्नयरे पडिभागे होजा, सेसं तं चेव ।
परिहारविसुद्धि ए पुच्छा, गोयमा ! ओसप्पिणीकाले वा
होजा, उस्सप्पिणीकाले वा होजा, नो ओसप्पिणी-
नो उस्सप्पिणीकाले होजा, जइ ओसप्पिणीकाले
होजा जहा पुलाओ, उस्सप्पिणीकालेऽपि जहा पु-
लाओ, सुहुमसंपराइयो जहा नियंते, एवं अहक्खा-
ओ वि ॥१२॥ (सू०-७८९) सामाइयसंजए णं भंते !
कालगए समाये किं गतिं गच्छति ? , गोयमा ! देवगतिं
गच्छति । देवगतिं गच्छमाणे किं भवणवासीसु उववजेजा,
वाणमंतरेसु उववजेजा, जोइसिएसु उववजेजा, वेमाणि-
सु उववजेजा ? , गोयमा ! सो भवणवासीसु उववजेजा
जहा कसायकुसीले । एवं छेदोवट्टावणिए वि । परिहारवि-
सुद्धि ए जहा पुलाए । सुहुमसंपराए जहा नियंते । अहक्खा-
ए पुच्छा, गोयमा ! एवं अहक्खायसंजए वि० जाव अज-
हक्खणुकोसेणं अणुत्तरविमाणेसु उववजेजा, अत्थे गति-
सिज्झंति ० जाव अंतं करंति । सामाइयसंजए णं भंते !
देवलोगेसु उववजमाणे किं इंदत्ताए उववजति पुच्छा,
गोयमा ! अविराहणं पडुच्च एवं जहा कसायकुसीले । एवं
छेदोवट्टावणिए वि । परिहारविसुद्धि ए जहा पुलाए । सेसा
जहा नियंते । सामाइयसंजयस्स णं भंते ! देवलोगेसु उव-
वजमाणस्स केवतियं कालं तिथीं णं पप्पत्ता ? , गोयमा !
जहभेणं दो पलिओवमाई, उकोसेणं तेचीसं सागरोवमाई,
एवं छेदोवट्टावणिए वि, परिहारविसुद्धियस्स पुच्छा, गो-
यमा ! जहभेणं दो पलिओवमाई उकोसेणं अट्टारस सा-
गरोवमाई, सेसाणं जहा नियंठस्स ॥१३॥ [सू० ७९०] ।
सामाइयसंजयस्स णं भंते ! केवइया संजमट्टाणा पप्पत्ता ? ,
गोयमा ! असंखेजा संजमट्टाणा पप्पत्ता, एवं० जाव परि-

हारविसुद्धियस्त । सुहुमसंपरायसंजयस्त पुच्छा ? , गो-
यमा ! असंखेजा अंतोसुद्धितया संजमद्वाणा पमत्ता ।
अहक्खायसंजयस्त पुच्छा, गोयमा ! एगे अजहमणु-
कोसए संजमद्वाणे, एसिं थं भंते ! सामाइयछेदोवद्वावणि-
यपरिहारविसुद्धियसुहुमसंपरायअहक्खायसंजयाणं संजम-
द्वाणां कयरे कयरे ० जाव विसेसाहिया वा ? , गोयमा !
मव्वत्थोवे अहक्खायसंजयस्त एगे अजहमणुकोसए सं-
जमद्वाणे सुहुमसंपरायसंजयस्त अंतोसुद्धितया संजमद्वा-
णा असंखेजगुणा परिहारविसुद्धियसंजयस्त संजमद्वाणा
असंखेजगुणा, सासाइयसंजयस्त छेदोवद्वावणियसंजयस्त
य एसिं थं संजमद्वाणा दोएह वि तुष्ठा असंखेजगुणा
॥ १४ ॥ (छ० ७६१) सामाइयसंजयस्त थं भंते !
कवइया चरित्तपज्जवा पमत्ता ? , गोयमा ! अणंता चरित्त-
पज्जवा पमत्ता, एवं ० जाव अहक्खायसंजयस्त । सामाइय-
संजए थं भंते ! सामाइयसंजयस्त सद्वाणसभिगासे थं च-
रित्तपज्जवेहिं किं हीणे तुल्ले अम्महिए ? , गोयमा ! सिय
हीणे छद्वाणवडिए । सामाइयसंजए थं भंते ! छेदोवद्वाव-
णियसंजयस्त परद्वाणसभिगासेणं चरित्तपज्जवेहिं पुच्छा ,
गोयमा ! सिय हीणे छद्वाणवडिए, एवं परिहारविसुद्धिय-
स्त वि । सामाइयसंजए थं भंते ! सुहुमसंपरागसंजयस्त
परद्वाणसभिगासे थं चरित्तपज्जवे पुच्छा, गोयमा ! हीणे नो
तुल्ले नो अम्महिए अणंतगुणहीणे, एवं अहक्खायसंजयस्त
वि । एवं छेदोवद्वावणिए वि, हेड्डिअसु तिसु वि समं छद्वाणव-
डिए उवरिअसु दोसु तहव हीणे, जहा छेदोवद्वावणिए तथा
परिहारविसुद्धिए वि । सुहुमसंपरागसंजए थं भंते ! सामा-
इयसंजयस्त परद्वाणे पुच्छा, गोयमा ! नो हीणे नो तुल्ले
अम्महिए अणंतगुणमम्महिए एवं छेदोवद्वावणियपरिहा-
रविसुद्धिएसु वि समं सद्वाणे सिय हीणे नो तुल्ले सिय अम्म-
हिए, जइ हीणे अणंतगुणहीणे अह अम्महिए अणंतगुणम-
म्महिए, सुहुमसंपरायसंजयस्त अहक्खायसंजयस्त परद्वाणे
पुच्छा, गोयमा ! हीणे नो तुल्ले नो अम्महिए अणंतगुणही-
णे, अहक्खाए हेड्डिअणं चउएह वि नो हीणे नो तुल्ले अम्म-
हिए अणंतगुणमम्महिए सद्वाणे नो हीणे तुल्ले नो अम्महिए
एसिं थं भंते ! सामाइयछेदोवद्वावणियपरिहारविसुद्धि-
यसुहुमसंपरायअहक्खायसंजयाणं जहन्नुकोसगाणं चरित्त-
पज्जवाणं कयरे कयरे ० जाव विसेसाहिया वा ? , गोयमा !
सामाइयसंजयस्त छेदोवद्वावणियसंजयस्त य एसिं थं
जहमणा चरित्तपज्जवा दोएह वि तुष्ठा सव्वत्थोवा परि-
हारविसुद्धियसंजयस्त जहन्नगा चरित्तपज्जवा अणंतगुणा
तस्त चैव उक्कोसगा चरित्तपज्जवा अनंतगुणा सामाइय-

संजयस्त छेदोवद्वावणियसंजयस्त य एसिं थं उक्कोस-
गा चरित्तपज्जवा दोएह वि तुष्ठा अनंतगुणा, सुहु-
मसंपरायसंजयस्त जहमणा चरित्तपज्जवा अणंतगुणा,
तस्त चैव उक्कोसगा चरित्तपज्जवा अणंतगुणा, अह-
क्खायसंजयस्त अजहमणुकोसगा चरित्तपज्जवा अणंत-
गुणा ॥ १५ ॥ सामाइयसंजए थं भंते ! किं सजोगी होजा, अ-
जोगी होजा ? , गोयमा ! सजोगी, जहा पुलाए, एवं ० जाव
सुहुमसंपरायसंजए, अहक्खाए जहा सिखाए ॥ १६ ॥ सा-
माइयसंजए थं भंते ! किं सागारोवउत्ते होजा अणागारोव-
उत्ते होजा ? , गोयमा ! सागारोवउत्ते जहा पुलाए एवं ० जाव
अहक्खाए, नवरं सुहुमसंपराए सागारोवउत्ते होजा, नो
अणागारोवउत्ते होजा ॥ १७ ॥ सामाइयसंजए थं भंते ! किं
सकसायी होजा अकसायी होजा ? , गोयमा ! सकसायी
होज्जा; नो अकसायी होजा, जहा कसायकुसीले । एवं
छेदोवद्वावणिए वि । परिहारविसुद्धिए जहा पुलाए । सुहुम-
संपरागसंजए पुच्छा, गोयमा ! सकसायी होजा नो अ-
कसायी होजा, जइ सकसायी होजा से थं भंते ! कतिसु
कसायसु होजा ? , गोयमा ! एगम्मि संजलणलोभे होजा,
अहक्खायसंजए जहा नियंते ॥ १८ ॥ सामाइयसंजए थं भंते !
किं सलेस्से होजा अलेस्से होजा ? , गोयमा ! सलेस्से
होजा जहा कसायकुसीले । एवं छेदोवद्वावणिए वि । परि-
हारविसुद्धिए जहा पुलाए । सुहुमसंपराए जहा नियंते ।
अहक्खाए जहा सिखाए । नवरं जइ सलेस्से होजा एमाए
सुकलेस्साए होजा ॥ १९ ॥ (छ०-७६२)

‘ एवं छेदोवद्वावणिए वि ’ ति, अनेन वकुरासमानः का-
लतरंछुद्रोपस्थापनीयसंयत उक्कः । तत्र च वकुरास्य उत्स-
र्गिएयवसर्गिएणीव्यतिरिक्तकाले जन्मतः सज्जावतश्च सुच-
मसुचमादिप्रतिभागत्रये निषेधोऽभिहितः, पुण्यमसुचमाम-
तिभागे च विधिः । छेद्रोपस्थापनीयसंयतस्य तु तत्राऽपि नि-
षेधार्थमाह—‘ नवरं ’ मित्यादि । संयमस्थानद्वारे—‘ सुहु-
मसंपराये ’ त्यादौ ‘ असंखेजा अंतोसुद्धितया संजमद्वाण-
’ ति अन्तर्मुह्यं भवानि आन्तर्मुह्यसिक्कानि, अन्तर्मुह्यसं-
माणा हि तद्वत्, तस्याश्च प्रतिसमं चरणचिद्युद्धिशेष-
भावावसंख्ययानि तानि भवन्ति, यथाक्यांतं त्वेकमेव, त-
द्व्यायाश्चरणचिद्युद्धेर्निर्दिशेषत्वादिति । संयमस्थानावपबु-
त्त्वविन्तायां तु किलासज्जावस्थापनया समस्तानि संयम-
स्थानान्येकदिशति, तत्रैकमुपरितनं यथाक्यातस्य, ततो-
ऽधस्तनानि चत्वारि सूचमसंपरायस्य, तानि च तस्याव-
संख्ययगुणानि दृश्यानि, तभ्योऽधश्चत्वारि परिहृत्याभ्या-
न्यदौ परिहारिकस्य, तानि च पूर्वभ्योऽसंख्ययगुणानि
दृश्यानि । ततः परिहृतानि यानि चत्वार्येष्टी च पूर्वोक्ता-
नि तभ्योऽन्यानि चत्वारित्येवं तानि षोडश सामा-
यिकच्छुद्रोपस्थापनीयसंयतयोः, पूर्वभ्यस्तान्यसंख्यातगु-

जानीति । सन्निकर्षद्वारे—‘सामाहयसंज्ञये खं भंते ! सामाहयसंज्ञयस्ते’ त्यादौ ‘सिय हीये’ ति असंख्यातानि तस्य संयमस्थानानि, तत्र च यदौको हीनशुद्धिकेऽभ्यस्तिवत्तरत्नं वर्तते तदौको हीनोऽभ्यस्त्वभ्यधिकः, यदा तु समाने संयमस्थाने वर्तते तदा तुल्ये, हीनाधिकत्वे च वदस्थानपतितत्वं स्यात्त एवाऽऽह—‘सुहुमसंपराय’ इति उपयोगद्वारे—सामाधिकसंयतादीनां पुलाकवदुपयोगद्वयं भवति । सूक्ष्मसंपरायसंयतस्य तु विशेषोपदर्शनायमाह—‘नवरं सुहुमसंपराय’ इत्यादि, सूक्ष्मसंपरायः साकारोपयुक्तस्तथास्मावत्वादिति । श्रेयाद्वारे—यथाख्यातसंयतः ज्ञातकसमान उक्तः । ज्ञातकश्च सलेश्यो वा स्यात्सलेश्यो वा । यदि सलेश्यस्तदा परमशुक्लेश्वरः स्यादित्येवमुक्तः । यथाख्यातसंयतस्य तु निर्ग्रन्थत्वापेक्षया निर्विशेषेणापि शुक्लेश्वरः स्यादतोऽस्य विशेषस्याभिधानार्थमाह—‘नवरं जह’ इत्यादि ।

परिणामद्वारे—

सामाहयसंज्ञय खं भंते ! किं वहुमात्रपरिणामे होजा, हीयमात्रपरिणामे होजा, अवद्विपरिणामे वा होजा ?, गोयमा ! वहुमात्रपरिणामे जहा पुलाए । एवं जाव परिहारविसुद्धि । सुहुमसंपराए पुच्छा, गोयमा ! वहुमात्रपरिणामे वा होजा हीयमात्रपरिणामे वा होजा, नो अवद्विपरिणामे होजा । अहक्खाए जहा नियंटे । सामाहयसंज्ञय खं भंते ! केवतियं कालं वहुमात्रपरिणामे होजा ?, गोयमा ! जसेणं एकं समयं जहा पुलाए । एवं जाव परिहारविसुद्धि वि । सुहुमसंपरागसंज्ञय खं भंते ! केवतियं कालं वहुमात्रपरिणामे होजा ?, गोयमा ! जहणेणं एकं समयं उकोसेणं अंतोमुहुत्तं । केवतियं कालं हीयमात्रपरिणामे एवं चेव । अहक्खायसंज्ञय खं भंते ! केवतियं कालं वहुमात्रपरिणामे होजा ?, गोयमा ! जहणेणं अंतोमुहुत्तं, उकोसेण वि अंतोमुहुत्तं केवतियं कालं अवद्विपरिणामे होजा ?, गोयमा ! जहन्नेणं एकं समयं उकोसेणं देखणा पुव्वकोडी ॥२०॥ (छ०-७६३) ।

‘सुहुमसंपराय’ इत्यादौ, ‘वहुमात्रपरिणामे वा होजा हीयमात्रपरिणामे वा होजा नो अवद्विपरिणामे होजा’ इति सूक्ष्मसंपरायसंयतः अग्निं समारोहन् वर्द्धमानपरिणामस्ततोऽभ्यन्त हीयमानपरिणामः, अवस्थितपरिणामस्त्वसौ न भवति, गुणस्थानकस्वभावादिति । तथा ‘सुहुमसंपरायसंज्ञय खं भंते ! कवइयं कालं’ इत्यादौ ‘जहणेणं एकं समयं’ इति सूक्ष्मसंपरायस्य जघन्यतो वर्द्धमानपरिणाम एकं समयं प्रतिपत्तिसमयानन्तरमेव मरणात्, ‘उकोसेणं अंतोमुहुत्तं’ इति तद्वृत्त्यर्थानकस्येतावत्प्रमाणत्वात्, एवं तस्य हीयमानपरिणामोऽपि भावनीय इति । तथा ‘अहक्खायसंज्ञय खं भंते !’ इत्यादौ ‘जहणेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं वि अंतोमुहुत्तं’ इति यो यथाख्यातसंयतः केवलज्ञानमुत्पादयिष्यति यत्र शैलेरीमतिपन्नस्तस्य वर्द्धमानपरिणाम-

मो जघन्यत उत्कर्षतश्चास्तमुहुत्तं तदुत्तरकालं तदव्यवच्छेदात्, अवस्थितपरिणामस्तु जघन्येनकं समयम्, उपशमाऽज्ञायाः प्रथमसमयानन्तरमेव मरणात्, ‘उकोसेणं देखणा पुव्वकोडि’ इति एतच्च प्राग्वद्भावनीयमिति ।

बन्धद्वारे—

सामाहयसंज्ञय खं भंते ! कइ कम्मप्यगडीओ बंधइ ?, गोयमा ! सत्तविहबंधइ वा अट्टविहबंधइ वा एवं जहा बउसे, एवं जाव परिहारविसुद्धि । सुहुमसंपरागसंज्ञय पुच्छा, गोयमा ! आउयमोहाणिजवजाओ छ कम्मप्यगडीओ बंधति, अहक्खाए संज्ञय जहा सिखाए ॥२१॥ सामाहयसंज्ञय खं भंते ! कति कम्मप्यगडीओ वेदेति ?, गोयमा ! नियमं अट्ट कम्मप्यगडीओ वेदेति, एवं जाव सुहुमसंपराए । अहक्खाए पुच्छा, गोयमा ! सत्तविहवेयए वा चउच्चिहवेयए वा, सत्तविहवेदेमाणे मोहाणिजवजाओ सत्त कम्मप्यगडीओ वेदेति, चत्तारि वेदेमाणे वेयणिजाओ य नामगोयाओ चत्तारि कम्मप्यगडीओ वेदेति ॥२२॥ सामाहयसंज्ञय खं भंते ! कति कम्मप्यगडीओ उदीरेति ?, गोयमा ! सत्तविह जहा बउसे, एवं जाव परिहारविसुद्धि । सुहुमसंपराए पुच्छा, गोयमा ! छविह उदीरे वा पंचविह उदीरे वा, छ उदीरेमाणे आउयवेयणिजवजाओ छ कम्मप्यगडीओ उदीरे, पंच उदीरेमाणे आउयवेयणिजमोहाणिजवजाओ पंच कम्मप्यगडीओ उदीरे । अहक्खायसंज्ञय पुच्छा, गोयमा ! पंचविह उदीरे वा दुविह उदीरे वा अणुदीरे वा, पंच उदीरेमाणे आउयवेयणिजवजाओ सेसं जहा नियंटे ॥२३॥ (छ०-७६४) ॥ सामाहयसंज्ञय खं भंते ! सामाहयसंज्ञयचं जहमाणे किं जहति किं उवसंपज्जति ?, गोयमा ! सामाहयसंज्ञयचं जहति छेदोवट्ठावणियसंज्ञयं वा सुहुमसंपरागसंज्ञयं वा असंजमं वा संजमासंजमं वा उपसंपज्जति । छेदोवट्ठावणिय पुच्छा, गोयमा ! छेदोवट्ठावणियसंज्ञयचं जहति सामाहयसंज्ञयचं जहति परिहारविसुद्धियचं जहति सुहुमसंजमं वा उवसंपज्जति असंजमं वा उवसंपज्जति संजमासंजमं वा उवसंपज्जति । परिहारविसुद्धि पुच्छा, गोयमा ! परिहारविसुद्धियसंज्ञयचं जहति, छेदोवट्ठावणियसंज्ञयं वा; असंजमं वा उवसंपज्जति । सुहुमसंपराए पुच्छा, गोयमा ! सुहुमसंपरायसंज्ञयचं जहति सामाहयसंज्ञयं वा छेदोवट्ठावणियसंज्ञयं वा अहक्खायसंज्ञयं वा असंजमं वा उवसंपज्जति । अहक्खायसंज्ञय खं पुच्छा, गोयमा ! अहक्खायसंज्ञयचं जहति सुहुमसंपरायसंज्ञयं वा असंजयं वा सिद्धिगतिं वा उवसंपज्जति ॥ २४ ॥ (छ० ७६५) सामाहयसंज्ञय खं

संज्ञय

भंते ! किं सन्नोवउत्ते होज्जा नो सन्नोवउत्ते हो-
जा ? , गोयमा ! सन्नोवउत्ते जहा बउत्ते, एवं० जाव
परिहारविमुद्धिए, सुहुमसंपराय अहक्खाए य जहा पु-
लाए ॥ २५ ॥ सामाइयसंज्ञए थं भंते ! किं आहारए
होजा, अभाहारए होजा?, जहा पुलाए, एवं० जाव सुहुम-
संपराय, अहक्खायसंज्ञए जहा सिगाए ॥ २६ ॥ सा-
माइयसंज्ञए थं भंते ! कति भवग्गहयाहि होजा ? , गो-
यमा ! जहभेणं एकं समयं उक्कोसेणं अहु, एवं० जेदोवद्वाव-
खिएऽवि । परिहारविमुद्धिए पुच्छा, गोयमा ! जहभेणं
एकं समयं उक्कोसेणं तिन्नि, एवं० जाव अहक्खाए ॥ २७ ॥
[४०-७६६]

‘सुहुमसंपराय’ इत्यादौ ‘आउयमोहणिज्जवज्जाओ क्क
कम्मपगडीओ बंध’ इति सूक्ष्मसंपरायसंयतो ह्यायुने ब-
ध्नाति अग्रमसान्तरात्पञ्चदशस्य, मोहनीयं च बादरकपा-
योदयाभावाच्च बध्नातीति नट्टजोः षट् कर्मप्रकृतीर्बध्नाती-
ति । वेदद्वारे-‘अहक्खाय’ त्यादौ ‘सत्तविहवयए वा
बउत्विहवयए व’ इति यथाक्यातसंयतो निर्ग्रन्थावस्थायां
‘मोहवज्ज’ इति मोहवज्जानां सप्तानां कर्मप्रकृतीनां षट्को,
मोहनीयस्यापशान्तत्वात् क्षीणत्वाद्वा, स्नातकावस्थायां तु
अतस्त्वान्मेव, घातिकर्मप्रकृतीनां तस्य क्षीणत्वात् । उपस-
म्पन्नान्द्वारे-‘सामाइयसंज्ञए थं’ मित्यादि, सामायिकसं-
यतः सामायिकसंयतत्वं त्यजति, जेदोपस्थापनीयसंयतत्वं
प्रतिपद्यते, अतुयामधम्मोपपञ्चयामधम्मसंक्रमे पार्श्वनाथशि-
ष्यवत्, शिष्यको वा महाम्प्रतारोपणे, सूक्ष्मसंपरायसंयतत्वं
वा प्रतिपद्यते अतिप्रतिपातः असंयमादिषो भवेद्भावर-
तिपातादिति । तथा जेदोपस्थापनीयसंयतत्वेजेदोपस्था-
पनीयसंयतत्वं त्यजन् सामायिकसंयतत्वं प्रतिपद्यते, यथा-
ऽऽदिदेवतीर्थेसाधुः अजितस्वामितीर्थं प्रतिपद्यमानः, प-
रिहारविमुद्धिकसंयतत्वं वा प्रतिपद्यते, जेदोपस्थाप-
नीयवत् एव परिहारविमुद्धिकसंयतस्य योग्यत्वादिति । तथा
परिहारविमुद्धिकसंयतः परिहारविमुद्धिकसंयतत्वं त्यजन्
जेदोपस्थापनीयसंयतत्वं प्रतिपद्यते पुनर्गच्छाद्याभयणात्, अ-
संयमं वा प्रतिपद्यते देवत्वोत्पत्तिर्वाति । तथा सूक्ष्मसंपराय-
संयतः सूक्ष्मसंपरायसंयतत्वं भेणीप्रतिपातेन त्यजन् सा-
मायिकसंयतत्वं प्रतिपद्यते, यदि पूर्वं सामायिकसंयतो
भवेत् जेदोपस्थापनीयसंयतत्वं वा प्रतिपद्यते, यदि पूर्वं
जेदोपस्थापनीयसंयतो भवेत्, यथाक्यातसंयतत्वं वा प्र-
तिपद्यते भेणीसमारोहणत इति, तथा यथाक्यातसं-
यतो यथाक्यातसंयतत्वं त्यजन् भेणिप्रतिपतनात् सूक्ष्म-
संपरायसंयतत्वं प्रतिपद्यते असंयमं वा प्रतिपद्यते,
उपशान्तमोहत्वं मरणान् देवोत्पत्तौ, सिद्धिगतिं बोधस-
म्पद्यते स्नातकत्वं सतीति ।

आकर्षद्वारे-

सामाइयसंज्ञयस्स थं भंते ! एगभवग्गहणीया केवतिया
आगरिसा पएणत्ता, गोयमा ! जहन्नेणं जहा बउत्सस्स,

जेदोवद्वावणियस्स पुच्छा गोयमा ! जहभेणं एकं उ-
क्कोसेणं बीसपुहुत्तं । परिहारविमुद्धियस्स पुच्छा, गोय-
मा ! जहभेणं एकं, उक्कोसेणं तिभि । सुहुमसंपरायस्स
पुच्छा, गोयमा ! जहभेणं एकं, उक्कोसेणं चत्तारि ।
अहक्खायस्स पुच्छा, गोयमा ! जहभेणं एकं, उक्कोसेणं
दोभि । सामाइयसंज्ञयस्स थं भंते ! नायाभवग्गहणीया
केवतिया आगरिसा पएणत्ता ? , गोयमा ! जहा बउत्ते ।
जेदोवद्वावणियस्स पुच्छा, गोयमा ! जहभेणं दोभि, उक्को-
सेणं उव्वरि नवएहं सयाणं अन्तोसहस्सस्स परिहारविमु-
द्धियस्स जहभेणं दोभि, उक्कोसेणं सत्त । सुहुमसंपरायस्स
जहभेणं दोभि, उक्कोसेणं नव । अहक्खायस्स जहभेणं
दोभि, उक्कोसेणं पंच । (सू०-७६७)

‘जेदोवद्वावणीयस्से’ त्यादौ ‘बीसपुहुत्तं’ इति जेदोपस्थानीय-
स्यात्कर्षतां विशतिपृथक्त्वं पञ्चषाद्विशितयः आकर्षणीं
भवन्ति, ‘परिहारविमुद्धियस्से’ त्यादौ ‘उक्कोसेणं तिभि’ इति
परिहारविमुद्धिकसंयतत्वं त्रीन् वाराव एकत्र भवे उत्क-
र्षतः प्रतिपद्यते, ‘सुहुमसंपरायस्से’ त्यादौ ‘उक्कोसेणं चत्तारि’
इति एकत्र भवे उपशमभेणीद्वयसंभवेन प्रत्येकं संक्रि-
श्यमानविशुद्धयमानलक्षणसूक्ष्मसंपरायद्वयभावाच्चनक्तः प्र-
तिपत्तयः सूक्ष्मसंपरायसंयतत्वं भवन्ति, ‘अहक्खाय’
त्यादौ ‘उक्कोसेणं दोभि’ इति उपशमभेणीद्वयसंभवादिति ।
नानाभवग्रहणाऽऽकर्षाधिकारे ‘जेदोवद्वावणीयस्से’ त्यादौ
‘उक्कोसेणं उव्वरि नवएहं सयाणं अन्तोसहस्स’ इति, कथम् ?
किलैकत्र भवग्रहेण वक्त्रविशतय आकर्षणीं भवन्ति, ता-
च्चाष्टाभिर्भवेयुगिता नव शतानि षष्ठ्यधिकानि भवन्ति ।
इदं च संभवमात्रमाश्रित्य संख्याविशेषदर्शनमनन्तोऽप्यथाऽपि
यथा नव शतान्याधिकानि भवन्ति तथा कार्यम् । परिहार-
विमुद्धियस्से’ त्यादौ ‘उक्कोसेणं सत्त’ इति कथम् ? , एकत्र
भवे तेषां त्रयाणामुक्तत्वात्, भवत्रयस्य च तस्याभिधाना-
देकत्र भवे त्रयं द्वितीये द्वयं तृतीये द्वयमित्याद्विक-
ल्पतः सप्ताऽऽकर्षाः परिहारविमुद्धिकस्येति । ‘सुहुमसंपरा-
यस्से’ त्यादौ ‘उक्कोसेणं नव’ इति, कथम् ? सूक्ष्मसंपराय-
स्यैकत्र भवे आकर्षकतुक्कस्योक्तत्वाद्भवत्रयस्य च तस्याभि-
धानादेकत्र चत्वारो द्वितीयेऽपि चत्वारस्तृतीये चैक इत्येवं
नवेति । ‘अहक्खाय’ इत्यादौ ‘उक्कोसेणं पंच’ इति, क-
थम् ? , यथाक्यातसंयतस्यैकत्र भवे द्वावाकर्षी द्वितीये च
द्वायैकत्र चैक इत्येवं पञ्चेति ।

कालद्वारे-

सामाइयसंज्ञए थं भंते ! कालओ केवच्चरि होइ ? , गोय-
मा ! जहभेणं एकं समयं उक्कोसेणं देवणएहि नवहिं
बासेहि ऊणिया पुव्वकोडी, एवं० जेदोवद्वावखिए वि ।
परिहारविमुद्धिए जहभेणं एकं समयं उक्कोसेणं देवण-
एहि एगूणतीसाए बासेहि ऊणिया पुव्वकोडी, सुहुमसं-
पराए जहा नियंते, अहक्खाए जहा सामाइयसंज्ञए ।

सामाहयसंजया खं भंते ! कालभो केवचिरं होइ ? , गो-
यमा ! सव्वज्जा, छेदोवट्ठावणियएसु पुच्छा ? , गोयमा !
जहन्नेणं अट्ठाइजाइ वाससयाइ उकोसेणं पन्नासं सागरो-
वमकोडिसयसहसाइ । परिहारविसुद्धीए पुच्छा, गोयमा !
जहन्नेणं देखणाइ दो वाससयाइ उकोसेणं देखणाभो दो
पुव्वकोटीभो । सुहुमसंपरागसंजया खं भंते ! पुच्छा ,
गोयमा ! जहन्नेणं एकं समयं उकोसेणं अंतोमुहुचं ,
अहक्खायसंजया जहा सामाहयसंजया ॥ २६ ॥ सामा-
हयसंजयस्स खं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होइ ? ,
गोयमा ! जहन्नेणं जहा पुलागस्स एवं जाव अहक्खाय-
संजयस्स । सामाहयसंजयस्स भंते ! पुच्छा , गोयमा !
नऽत्थि अंतरं । छेदोवट्ठावणियपुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं
तेवहि वाससहसाइ उकोसेणं अट्ठारससागरोवमको-
डाकोडीभो, परिहारविसुद्धियस्स पुच्छा ! गोयमा ! जहन्नेणं
अउरसीयं वाससहसाइ उकोसेणं अट्ठारससागरोवमको-
डाकोडीभो सुहुमसंपरायाणं जहा नियंठाणं । अहक्खा-
याणं जहा सामाहयसंजयाणं ॥ २७ ॥ सामाहयसंजयस्स खं
भंते ! कति समुग्घाया पल्लता ? , गोयमा ! छ समुग्घा-
या पल्लता , तं जहा-कसायकुसीलस्स । एवं छेदोवट्ठाव-
णियस्स वि । परिहारविसुद्धियस्स जहा पुलागस्स । सुहु-
मसंपरागस्स जहा नियंठस्स । अहक्खायस्स जहा सि-
न्हायस्स ॥ २९ ॥ सामाहयसंजए खं भंते ! लोगस्स किं
संखेज्जभागे होजा असंखेज्जभागे पुच्छा , गोयमा !
नो संखेज्ज जहा पुलाए, एवं जाव सुहुमसंपराए ।
अहक्खायसंजए जहा सिन्हाए ॥ ३२ ॥ सामाहयसंजए
खं भंते ! लोगस्स किं संखेज्जभायं कुसइ जहेव होजा
तहेव कुसइ ॥ ३३ ॥ सामाहयसंजए खं भंते ! कयरम्मि
भावे होजा ? , गोयमा ! उवसमिए भावे होजा , एवं
जाव सुहुमसंपराए । अहक्खायसंपराए पुच्छा, गोयमा !
उवसमिए वा खएव वा भावे होजा ॥ ३४ ॥ सामाहयसं-
जयाणं भंते ! एससमएणं केवतिया होजा ? , गोयमा !
पडिवज्जमाणए पडुज्ज जहा कसायकुसीला तहेव नि-
रवसेमं । छेदोवट्ठावणिया पुच्छा , गोयमा ! पडिवज्जमा-
णए पडुज्ज सिय अत्थि, सिय नऽत्थि, जइ अत्थि जहन्नेणं
एको वा दो वा तिप्पि वा उकोसेणं सयपुहुचं , पुव्वप-
डिक्कन्ने पडुज्ज सिय, अत्थि सिय नऽत्थि , जइ अत्थि
जहन्नेणं कोडिसयपुहुचं उकोसेणं वि कोडिसयपुहुचं , प-
रिहारविसुद्धिया जहा पुलागा । सुहुमसंपराया जहा नियंठा ।
अहक्खायसंजयाणं पुच्छा , गोयमा ! पडिवज्जमाणए प-
डुज्ज सिय अत्थि सिय नऽत्थि, जइ अत्थि जहन्नेणं एको

वा दो वा तिप्पि वा उकोसेणं वावहुसयं अट्ठारसयं ख-
मगायं च उप्पन्नं उवसामगायं , पुव्वपडिवज्जए पडुज्ज
जहन्नेणं कोडिपुहुचं उकोसेणं वि कोडिपुहुचं । एसि खं
भंते ! सामाहयसंजयाणं कयरे कयरे जाव विसंसाहिया ? ,
गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहुमसंपरायसंजया परिहारविसु-
द्धियसंजया संखेज्जगुणा अहक्खायसंजया संखेज्जगुणा
छेदोवट्ठावणियसंजया संखेज्जगुणा सामाहयसंजया सं-
खेज्जगुणा ॥ ३६ ॥ (५०—७६८)

‘ सामाहय ’ इत्यादौ सामायिकप्रतिपत्तिसमयसमनन्तर-
मेव मरणादिकः समयः , ‘ उकोसेणं वेस्सुणएहि नवहि वा-
संदि ऊत्थिया पुव्वकोटि ’ इति यदुक्तं तद्वर्षसमयादारभ्या-
वसेयम् , अन्यथा जन्मदिनापेक्षयाऽष्टवर्षाधिकैव सां भव-
तीति , ‘ परिहारविसुद्धि ए जहन्नेणं एकं समयं ’ इति मर-
णापेक्षमेतत् , ‘ उकोसेणं वेस्सुणएहि ’ इति , अस्यायमर्थः-
देशोनववर्षजन्मपर्यायेण केनापि पूर्वकोट्ययुषा प्रवृत्त्या
प्रतिपन्ना , तस्य च विंशतिवर्षप्रवृत्त्यापर्यायस्य दृष्टिवादे
ऽनुज्ञातस्तत्तद्वर्षासां परिहारविशुद्धिकं प्रतिपन्नः , तच्छाष्टा-
दशमासमानमप्यधिकच्छ्रुतत्परिणामेन तेनाजन्म प्राप्तमि-
त्येवमेकोनविंशद्वर्षाणां पूर्वकोटिं यावत्सत्यादिति , ‘ अह-
क्खाए जहा सामाहयसंजए ’ इति तत्र जघन्यत एकं स-
मयम् उपशमावस्थायां मरणात् , उत्कर्षतो देशोना पूर्व-
कोटी , स्नातकयथाख्यातापेक्ष्यति । पृथक्त्वेन कालविन्स्ता-
यां ‘ छेदोवट्ठावणिए ’ इत्यादि , तत्रोत्सर्पितयामादितीर्थकरस्य तीर्थं
यावच्छेदोपस्थापनीयं प्रवर्ततेति , तीर्थे च
तस्य साज्जे हे वर्षशतं भवतीत्यत उक्तम्- ‘ अट्ठाइजाइ ’
इत्यादि , तथाऽवसर्पितयामादितीर्थकरस्य तीर्थं यावच्छे-
दोपस्थापनीयं प्रवर्तते तच्च पञ्चाशत्सागरोवमकोटील्लता
इत्यतः ‘ उक्कासेणं पल्लास ’ इत्याद्युक्तमिति । परिहारविशु-
द्धिकालो जघन्येन ‘ वेस्सुणएहि दो वाससयाइ ’ इति , कथम् ? ,
उत्सर्पितयामाद्यस्य जिनस्य समीपे कश्चिद्वर्षशतायुः परि-
हारविशुद्धिकं प्रतिपन्नस्तस्यान्तिके तज्जीवितान्तेऽन्यो वर्ष-
शतायुरेव ततः परतो न तस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्येवं हे वर्षशतं ,
तयोच्च प्रत्येकमेकोनविंशतिवर्षेषु गतेषु तत्प्रतिपत्तिरित्ये-
वमष्टपञ्चाशता वर्षेभ्यो न इति-देशोने इत्युक्तम् , एतच्च टी-
काकारव्याख्यानम् , चूर्णिकारव्याख्यानमप्येवमेव , किन्त्वव-
सर्पितयान्तिमजिनापेक्षमिति विधीयते । ‘ उकोसेणं वेस्सुणो
दो पुव्वकोटीभो ’ इति , कथम् ? , अवसर्पितयामादितीर्थ-
करस्यान्तिके पूर्वकोट्यायुः कश्चिन्परिहारविशुद्धिकं प्रति-
पन्नस्तस्यान्तिके तज्जीवितान्तेऽन्यस्तादृश एव तत्प्रतिपन्न-
इत्येवं पूर्वकोटीद्वयं तथैव देशोने परिहारविशुद्धिकसं-
यतत्वं स्यादिति । अन्तरद्वारे- ‘ छेदोवट्ठावणिए ’ इत्यादौ ज-
हन्नेणं तेवहि वाससहसाइ इति , कथम् ? , अवसर्पितयामां पु-
व्वमां यावच्छेदोपस्थापनीयं प्रवर्तते , ततस्तस्या एवैकविंश-
तिवर्षसहस्रमागामायां कान्तदुष्यमाया उत्सर्पितयामायां कान्तदु-
ष्यमायां च तत्प्रमायायामेव तदभावः स्यात् , एवं कैक-
विंशतिवर्षसहस्रमानत्रयेण त्रिषष्टिवर्षसहस्रकालमन्तरमिति ।

‘उक्कोसेणं अद्धारससागरोवपकोडाकीओ’ ति किलो-
त्सर्पिण्यां चतुर्विंशतिनमजिनतीयें छेदोपस्थापनीयं प्रवर्तते,
नतश्च सुषमपुष्पमादिसमात्रय क्रमेण द्वित्रिचतुःसागरो-
पमकोटीकाटीप्रमाणे अनीते अवसर्पिण्याश्चैकान्तसुषमा-
दित्रये क्रमेण चतुस्त्रिंशसागरोपमकोटीकाटीप्रमाणे अ-
नीतप्रये प्रथमजिनतीयें छेदोपस्थापनीयं प्रवर्तत इत्येवं
यथोक्तं छेदोपस्थापनीयस्यान्तरं भवति । यत्वेह किञ्चिन्न
पूर्वतं यच्च पूर्वस्त्वं अनिरिच्यते तद्वत्पत्राच्च विवक्षितमिति ।
‘परिहारविशुद्धिस्तस्य’ त्यादि, परिहारविशुद्धिकसंयतस्या-
न्तरं जघन्यं चतुरशीतिवर्षसहस्राणि, कथम् ? , अवसर्पि-
ण्या दुष्पमैकान्तदुष्पमयोत्सर्पिण्याश्चैकान्तदुष्पमादुष्प-
मयोः प्रत्येकमेकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणत्वेन चतुरशीतिवर्ष-
सहस्राणां भवति तत्र च परिहारविशुद्धिकं न भवतीति कृत्वा
जघन्यमन्तरं तस्य यथोक्तं स्यात् , यत्वेहान्तिमजिनामन्तरो
दुष्पमायां परिहारविशुद्धिककालो यश्चोत्सर्पिण्यास्तुनी-
वसमायां परिहारविशुद्धिकप्रतिपत्तिकालात्पूर्वं कालो ना-
सौ विवक्षितोऽप्यन्वाहति , ‘उक्कोसेणं अद्धारससागरो-
वमकोडाकीओ’ ति छेदोपस्थापनीयोऽप्युद्धारान्तरवदस्य
भाषना कारयेति । परिणामद्वारे—‘छेदोवद्धारण्ये’ इत्यादौ
‘जह्मणे कांडीसयदुपुत्तं उक्कोसेणं वि कांडीसयदुपुत्तं’
ति, इहाहं छेदोवद्धारण्ये संयतपरिमाणमादितार्थकरी-
थोभ्यामस्य संभवति, जघन्यं तु तत्सम्यग् नावगम्यते, यतो
दुष्पमाणे भरतादिव दशसु क्षेत्रेषु प्रत्येकं तद्वहस्यस्य भावा-
द्विश्रितरेव तथा भूयत । कश्चित्पुनराहुः—इदमप्यादितीर्थक-
राणां यस्तीर्थकालस्तदपेक्षयैव समवसयम् , कांडीशतपृथ-
क्त्वं च जघन्यमल्पतरमुत्कृष्टं च बहुतरमिति । अल्पवद्-
त्वद्वारे—‘सम्बन्धोवा सुदुमसंपरायसंज्ञय’ ति स्तोत्रवाच-
कालस्य निर्गन्धतुल्यत्वेन च शतपृथक्त्वप्रमाणत्वात्
‘परिहारविशुद्धिसंज्ञया संलेज्जगुण’ नि तत्क-
ालस्य बहुलात् पुलकतुल्यत्वेन च सहस्रपृथक्त्वमानत्वा-
त्त्वेना , ‘अहक्कायसंज्ञया संलेज्जगुण’ नि कांडीपृथ-
क्त्वमानत्वात्त्वेना , ‘छेदोवद्धारण्यसंज्ञया संलेज्जगुण’ ति
कांडीशतपृथक्त्वमानतया तयामुक्तत्वात् , ‘सामाह्यसं-
ज्ञया संलेज्जगुण’ नि कषायकुशीलतुल्यतया कांडीसहस्र-
पृथक्त्वमानत्वेनोक्तत्वात्त्वामिति । अ० २५ श० ७ उ० ।

जीवा णं भंते ! किं संज्ञया, असंज्ञया, संज्ञयासंज्ञया, नोसं-
ज्ञया, नोअसंज्ञया, नोसंज्ञयासंज्ञया ? , गोयमा ! जीवा संज्ञया
वि १, असंज्ञया वि २, संज्ञयासंज्ञया वि ३, नोसंज्ञया, नोअसं-
ज्ञया, नोसंज्ञयासंज्ञया वि ४, नेरह्या णं भंते ! पुच्छा, गोयमा !
नेरह्या नो संज्ञया असंज्ञया नोसंज्ञयासंज्ञया नो नोसंज्ञय
नोअसंज्ञयनोसंज्ञयासंज्ञया, एवं० जाव चउरिंदियपंचिदिय-
तिरिक्खजोशियाणं पुच्छा, गोयमा ! पंचिदियतिरिक्खजोशिय
ता नो संज्ञता असंज्ञता वि संज्ञतासंज्ञता वि नो नोसंज्ञतनो-
असंज्ञतनोसंज्ञतासंज्ञता वि, मनुस्साणं पुच्छा, गोयमा ! मणू-
सा संज्ञता वि असंज्ञता वि संज्ञतासंज्ञता वि, नो-नोसंज्ञतनो-
अमंजतनोमंजतासंज्ञता, नाणमंतरजोतिमियत्रेमाशिया जहा

नेरह्या, सिद्धाणं पुच्छा, गोयमा ! सिद्धा नो संज्ञता १, नो
असंज्ञता २, नो संज्ञतासंज्ञता ३, नो संज्ञतनोअसंज्ञतनोसं-
ज्ञतासंज्ञता ४ । गाहा “संज्ञयअसंज्ञय मी-सगा व जीवा
तहेव मणुया य । संज्ञतरहिवा तिरिया, सेसा अस्संज्ञता
होति ॥ १ ॥” (सू० ३१६) । संज्ञयपर्वं समप्तं ॥ ३२ ॥

‘जीवा णं भंते !’ इत्यादि, संयच्छन्ति स्म—सर्वसावध-
योग्यः सम्यगुपरमन्ति च अर्थात् निरवधयोगेषु चरित्र-
परिणामस्फातिहेतुषु वर्तन्ते स्म इति संयताः ‘गत्यर्थनि-
त्याकमेका’ दिति कर्त्तरि क्तप्रत्ययः , हिंसादिपारम्भमनि-
वृत्ता इत्यर्थः । तद्विपरीता असंयताः । हिंसादीनां दशतो नि-
वृत्ताः संयतासंयताः, त्रितयप्रतिषेधविषयाः, सिद्धाः, कथ-
मिति चेत् , उच्यते, उक्तमिह संयतो नाम निरवधेतरयो-
गप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः, ततः संयतादिपक्षां यो गाऽऽव्यः, सि-
द्धाश्च भगवन्तो योगाऽनीताः शरीरमनसोऽभावाद्वास्तव्यत-
प्रतिषेधविषयाः, एवं च सामान्यतो जीवपदे चतुष्टयमपि
घटने । तथा चाह—‘गोयमे’ त्यादि, गौतम ! जीवाः संयता
अपि साधूनां संयतत्वात् , असंयता अपि भेरिकादीना-
मसंयतत्वात् , संयतासंयता अपि पञ्चमिन्द्रियतिरिक्खां मनु-
ष्याणां च दशतः संयमस्य भावात् , नोसंयतनोअसंयतनो-
संयतासंयता अपि सिद्धानां त्रयस्यापि प्रतिषेधात् । चतु-
र्विंशतिदण्डकसूत्राणि सुगमाणि । अत्रैवं संग्रहसिगाधमाह-
‘संयते’ त्यादि, संयता असंयता मिश्रकाश्च—संयतासंयता जी-
वास्तथैव मनुष्याश्च । किमुक्तं भवति ?—जीवपदे मनुष्यपदे च
एतानि त्रीण्यपि पदानि घटन्ते ननु न घटन्ते इत्येवं परमतत्
स्वम्, अन्यथा जीवपदे त्रितयप्रतिषेधकत्वं चतुर्थमपि पदे घट-
त एव, यथोक्तं प्राक्, तथा संयतरहिता उपलक्षणमेतत् त्रितयप्र-
तिषेधरहिताश्च त्रयेऽहः—तिर्यक्पञ्चमिन्द्रियाः ? , धावता तेषामपि संयत-
त्वमुपपद्यते एव, तथाहि—संयतत्वं नाम निरवधेतरयोगप्र-
वृत्तिनिवृत्त्यात्मकं, ते च निरवधेतरयोगेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती
तिरिक्खामपि सम्भवन् , यतश्चरमकालेऽपि चतुर्विधस्याप्या-
हारस्य प्रत्याख्यानं कृत्वा शुभेषु योगेषु वर्त्तमाना इत्यन्ते।अ-
न्यच्च सिद्धान्ते तत्र तत्र प्रदेशे महाप्रताम्यप्यात्मन्यारोपयन्तः
भूयन्त, उक्तं च—“तिरियाणं चारिणं, निवारितं तह य अह पुणे
तेसि । सुव्वह बहुयाणं चिय, महव्वयारोवणं समए ॥ १ ॥”
तदेतदयुक्तं, सम्यग्वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् , संयतत्वमिह नि-
रवधेतरयोगप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपमास्तरचारित्रपरिणामानुबह-
मवगन्तव्यं, न शक्यं, न च तेषां कृतचतुर्विधाधारप्रत्याख्याना-
नामपि महाप्रत्याख्यारोपयतां भवप्रत्ययादेव चरणपरिणाम
उपजायते, स ह्यविन्यविन्यामणिकल्पे मनुष्यमव एव यदि
परं कर्मकथोपशमाद् भवति, नाप्यथा, अत एवायमतिदु-
र्लभो गीयते भगवद्भिः । अथ कथमवसीयते न तिरिक्खां तथा
चष्टमानानामप्यान्तरधारित्रपरिणामः ? , उच्यते, कवलहा-
नायअवणात् , यदि हि तिरिक्खामपि चरणपरिणामस्सम्भ-
वेत् तत् कश्चित् कदाचित् कस्याचिदुत्कर्षतो भावतो मनः—
पर्यायज्ञानं कवलज्ञानं वा भूयेत, तयोच्चारित्रपरिणामनिव-
न्धनत्वात् , न च भूयते, तस्मादवसीयते—न तेषां चारित्र्य-
परिणामः । उक्तं च—“न महव्वयसम्भावो, वि चरणपरिणामसं-

भयो तेसि । न बह्वृणाम् पि जम्भो, केवलसंभूदपरिणामो ॥१॥”
तद्भाषाऽभाषात् संज्ञयपदसहिताः, शेषाः संसारस्था असं-
यताः-असंयतपदसहिता भवन्ति, न शेषपदसहिताः । प्रश्ना०
३२ पद । संयताश्चतुर्धो, असंभिन्नाः गीतार्थाः, संभिन्नाः
गीतार्थाः गीतार्थाः संभिन्नाः, असंभिन्नाः अगीतार्थाश्च ।
बृ० १३० २ प्रक० । वीरेण सह प्रवृजिते स्वनामक्याते राजपुत्रे,
स्या० ८ डा० ३ उ० । स्वनामक्याते काम्पिस्वरराजे, ती० २४
कल्प । उच० ।

संज्ञयशब्दमित्येषाह मरुत्किरुत्—

निकृष्टेवो संज्ञइ-मि चउन्निहे दुविहो उ होइ दम्भिमि।
आगम नोआगमतो, नोआगममो य सो तिविहो ॥२६२॥

जाह्नगसरीरभविष, तव्वइरित्ते य से पुणो तिविहो ।
एगमविषवद्भाउय, अभिमुहमो नामगोए य ॥३६३॥

संज्ञयनामं गोयं, वेयंतो भावसंज्ञमो होइ ।
ततो समुद्धियमिणं, अजम्भयणं संज्ञइजं ति ॥ ३६४ ॥

गाथात्रयं व्याख्यातप्रायम्, नवरं शिक्खेवो संज्ञइजमि'सि
निष्कपः-न्यासः संज्ञयीयाध्ययनं अर्थात्-संज्ञयस्येति गम्यते।
तथा च सूतीयगाथायां 'संज्ञयनामं गोयं वेयंतो' इत्युक्ते 'तत'
इति संज्ञयाश्चिन्धेयभूतात् समुत्थितम्-उत्पन्नम् इदम् अध्य-
यनं संज्ञयीयमिति, तस्मादेतोरुच्यत इति गाथात्रयार्थः । इ-
त्युक्ते नामनिष्पन्नमित्येषः ।

सम्प्रति सूत्रालापकमिष्पन्नस्यावसरः, स च सूत्रे सति भव-
त्यतः सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्—

कंपिष्ठे नयेर राया, उदिन्नबलवाहणे ।
नामेशं संज्ञमो नाम, मिगव्वं उवनिग्गए ॥ १ ॥

काम्पिष्ठे नगरे राजा नृपतिरुदीर्घम्-उद्ययप्राप्तं बलं-चतु-
रङ्गं बाह्वन् च-गिञ्जित्स्थिरादिरूपं यद्यप्य सोऽयमुदीर्घबलवा-
हनः । यद्वा बलं-शरीरसामर्थ्यं बाह्वन्-गजाश्वादि पदात्युपल-
क्षणं चैतत्, स च नाम्ना-अभिधानं संज्ञयः नाम इति प्रा-
काश्ये, ततोऽयमर्थः-संज्ञयः इति नाम्ना प्रसिद्धो, मृगया-
मृगयां प्रतीति शेषः, उप-सामीप्येन निर्गतो निष्क्रान्त उपनि-
र्गतस्तत एव नगरादिति शेषः । इति सूत्रार्थः ।

स च कीदृशं विनिर्गतः, किञ्च कृतवानित्याह—

हयावीए गयावीए, रहावीए तहेव य ।
पायसावीए महया, सम्भमो परिवारिए ॥ २ ॥
मिए कुमिन्ना हयगमो, कंपिष्ठुजायकेसरे ।
मीए संते मिए तत्थ, वहेइ रसम्भुच्चिए ॥ ३ ॥

पायसिजम्, नवरं पदातीनां समूहः पादांतः तस्यानीक-
कटकं पादातानीकं तत्र, सुम्भस्ययः प्राग्बत्, एवं पूर्व-
वर्षि, महता-बृहत्प्रमाणेन मृगान् क्षिपन्ना 'कंपिष्ठु'
जायकंसरि'सि तस्यैव काम्पिष्ठस्य नगरस्य सम्भन्धिनि
केशरनाम्नयुधानि भीतान्-वस्तान् सतो मितान्-पर-
मितान् तत्र-तेषु मृगेषु मध्ये 'वहेइ'सि इवर्षति

इमि वा, शरीरिति गम्यते, रसः-तत्पिशितात्वादस्तत्र मृ-
क्षितो-मृगो रसमूर्क्षित इति सूत्रद्वयार्थः ।

अनुमेवार्थं सूत्रस्पर्शिकमित्युक्त्या स्पष्टयितुमाह—

कंपिष्ठपुरवरमि अ, नामेशं संज्ञमो नरवरिंदो ।
सो सेणाए सहिमो, नासीरं निग्गमो क्कायइ ॥३६५॥
हयमारुदो राया, मिए कुमिन्नाय केसरुजाणे ।
ते तत्थ उ उचत्थे, वहेइ रसम्भुच्चिमो संतो ॥ ३६६ ॥
गाथाद्वयं प्रतीतेमेव, नवरमिह नासीरं-मृगयां प्रति उ-
त्पस्तान्-अतिभीतानिति गाथाद्वयार्थः ।

अत्रान्तरे यदभूत्तदाह सूत्रकृत्—

अह केसरमि उजाळे, अशगारे तवोपथे ।
सज्झायक्काजुत्तो, धम्मज्झाणं किंवायइ ॥ ४ ॥
अप्फोवमंडवमि, अयाइ अविवासेवे ।
तस्सागए मिए पासं, वहेइ से नराऽहिवे ॥ ५ ॥

अथ-अनन्तरं केशरे उद्योतनगरास्तपोधनः स्वाध्या-
यः-अनुप्रेक्षादिध्यानं--धर्मध्यानादि ताभ्यां युक्तो-यथा-
कालं तदासेवकतया सहितः स्वाध्यायध्यानपुक्ताऽर्त एव
धर्मध्यानम्--आह्वाविजयादि 'किंवायइ'सि ध्यायति
चिन्तयति, क ?- 'अप्फोवमंडवमि'सि वृ-
क्षाद्याकीर्णे, तथा च वृक्षाः- 'अप्फोव' इति । किमुक्ते भ-
वति ?-आस्तीर्णे, वृक्षगुच्छगुल्मलतासंक्षुब्ध इत्यर्थः, म-
ण्डपे-नागवल्क्यादिसम्भन्धिनि ध्यायति धर्मध्यानमिति
गम्यते, पुनरभिधानमतिशयक्यापकम् 'अविष'सि क्षपि-
ता निर्मूलिता आभवाः कर्मबन्धहतवो हिंसादयो येन
स तथा, तस्य-इत्युक्तेविशेषणान्वितस्यानगरात्स्य पार्श्वे-
समीपमिति सम्भन्धः, आगतात्-प्राप्तान् मृगान् 'वहेइ'
सि बिध्यति इमि वा स इति-संज्ञयनामा नराधियाः-राजे-
ति सूत्रद्वयार्थः ।

अनुमेवार्थं सविशेषमाह मरुत्किरुत्—

अह केसरमुजाळे, नामेशं गइमालि अशगारो ।
अप्फोवमंडवमि अ, अयाइ अणं अविअदोसो ॥३६७॥
'अहे'सि गोथा व्याख्यातप्रायैव । नवरं नाम्ना अभिधा-
नेन गर्दभासिनामेत्यर्थः, 'अविष'सि क्षपिता घोषाः क-
मोभबहेतुभूता हिंसादयो येन स तथा ।

पुनस्तत्र यदभूत्तदाह—

अह आसगमो राया, क्षिप्पमागम्म सो तहि ।
हए मिए उपासित्ता, अशगारं तत्थ पासइ ॥ ६ ॥

अथ-अनन्तरम् अभ्यगतः-नुरगाकडो राजा क्षिप्प-शीज-
मागत्य'स'इति-संज्ञयनामा तस्मिन्-यत्र मण्डपेस मगवान्
ध्यायति, इताव-विनाशितान् मृगान् नृशब्द एवकारार्थ-
स्ततो मृगानेव, न पुनरनगरमित्यर्थः 'पासित'सि द-
ष्ट्वा अनगरं-साधुं तत्र इति-तस्मिन्नेव स्थाने पश्यती-
ति सूत्रार्थः ।

ततः किमसावकाशीवित्याह—

अहं राया तत्त्वं संमंतो, अखागारो मयाऽऽह्व्यो ।

मय उ मंदपुष्पेणं, रसगिद्वेषं घंतुषा ॥ ७ ॥

आसं विसज्जिष्यां, अखगारस्स सो निवो ।

विषाणं वंदे पाए, भगवं ! इत्थं मे खमे ॥ ८ ॥

अहं मोक्षेण सो भगवं, अखगारो आभामस्सिओ ।

रायाणं न पडिमंतेह, तओ राया मयइओ ॥ ९ ॥

संजओ अहमस्सीति, भगवं ! बाहिराहि मे ।

कुड्ढे तेण्ण अखगारे, दडिआ नरकोडिओ ॥ १० ॥

अथ राजा तत्र इति—तदर्थेने सति संभ्रांतः भवत्या-
कुलो, यथाऽनगारो—मुनिर्मेनागिति—स्तोकैश्च आहतः—
विनाशितः, तदासन्नमृगहननादित्यभिप्रायः, मया तु मन्द-
पुष्पेण रसपुष्पेण—रसमूर्धितेन ‘घंतुषु’ इति घातुकेन;
हननशीलेनेत्यर्थः । ततश्च अर्थ—तुरगं विमुञ्च्य—वि-
मुच्य ‘खं’ प्रावत्, अनगारस्य—उल्लस्यैव सः संजय-
नामा नृपः । विनयेन—उचितप्रतिपत्तिकेण धन्यते—स्तौति
पादौ—चरणी, अस्यादरक्यापकं चैतत्, पादावधि तस्य भ-
गवतः स्तवनीयाविति, वरिष्ठं च—यथा भगवन् ! अत्र ए-
तस्मिन् मृगस्थे, मम अपराधमिति शेषः, क्षमस्व—सह-
स्व । अथ इत्यनन्तरं मोदन वागुनिरोधात्मकेन ‘सो’ इति
स गद्भासिनामा भगवान् अनगारः ध्यानं—धर्मे-
ध्यानम् आभितः—स्थितः राजानं नृपं न प्रतिमन्त्रयते न
प्रतिवार्ति, यथाऽहं क्षमिष्ये नवेति, ततः तत्प्रतिबचनाभा-
वतोऽवश्यमयं कुड्ढ इति न किमपि मां प्रभाषते इति रा-
जा भवद्भुतः—अतीव भयप्रस्तो, यथा न ज्ञायते किमसौ
कुड्ढः करिष्यतीति । उल्लवांश्च यथा—संजयः—संजयनामा
राजाऽहमस्मि, मा भूष्णीव एवायमिति सुतरां कोपः इत्ये-
तदभिधानमिति, इति अस्माद्धेतोर्भगवन् ! ‘बाहिराहि’ इति
व्याहर—संभाषय मे इति; सुख्यत्यागमाम्, अथाऽपि स्या-
त्—किमेवं भवान् भयद्भुत इत्याह—कुड्ढः—कुपितः तेज-
सा तपोमाहात्म्यजनितेन तेजोलेख्यादिना अनगारः मुनिः
वहेत् भस्मसात्कुर्यात् नरकोटीः, आस्तां शतं सहस्रं वेति ।
अतोऽत्यन्तभयद्भुतोऽहमिति सूत्रचतुष्टयार्थः ।

इदमेव व्यक्तीकर्तुमाह निर्युक्तिरुत्—

अहं आसगओ राया, तं पासिअ संभमागओ तत्थ ।

भयाइ अहा जह इयिह, इतिवज्जाए मयालिणो ॥ ३६८ ॥

वीसजिऊण आसं, अहं अखगारस्स एइ सो पासं ।

विषाणं वंदिऊणं, अवरराहं ते खमावेइ ॥ ३६९ ॥

अहं मोखमस्सिओ सो, अखगारो नरवइ न बाहरइ ।

तस्स तवेत्यभीओ, इममइं सो उदाहरइ ॥ ४०० ॥

कंपिण्णराहिवई, नामेणं संजओ अहं राया ।

तुज्झ सरखागओऽम्हि, निदहिहा मा मि तेण्णं ॥ ४०१ ॥

गाथाचतुष्टयं स्पष्टमेव । नवरं तं ‘पासिय संभमागतो’

ति मुनिरत्र दृश्यत इत्यसावपि मया विद्धो भविष्यतीत्या-
कुलत्वमागमः, अगति च—वरिष्ठं च—हा इति कदे, यथेदा-
नीम् ‘इतिवज्जाए’ इति अविष्टइत्यया मनागपि लिताऽहं—स्व-
ल्पैव न स्पृष्टः ‘तुज्झ’ इति तत्र शरणागतोऽस्मि त्वामेव
शरणम्—आश्रये प्रतिपन्नोऽस्मि, ततश्च निजोक्तीः मा-
निषेधे, ‘मि’ इति मां तेजसा तपोजनितेनेति गम्यते, इति
गाथाचतुष्टयार्थः ।

इत्थं तेनोक्ते यन्मुनिरुक्तास्तदाह—

अमओ पत्थिवा । तुज्झं, अमयदाया भवाहि य ।

अण्णिचे जीवलोगम्मि, किं हिंसाए पसजसि ? ॥ ११ ॥

जया सव्वं परिबज्ज, गंतव्वमवसस्स ते ।

अण्णिचे जीवलोगम्मि, किं रज्जिमि पसजसि ? ॥ १२ ॥

जीवियं चेव रूवं च, विज्जुसंपायचंचलं ।

जत्थ तं पुज्झसी रायं, पिबत्थं नाव बुज्झसी ॥ १३ ॥

दाराणि य मुया चेव, मित्ता य तह बंधवा ।

जीवंतमणुजीवंति, मयं नाणुव्वयंति य ॥ १४ ॥

नीहरंति मयं पुत्ता, पियरं परमदुक्खिया ।

पियरो अ तहा पुत्ते, बंधू रायं । तवं चरे ॥ १५ ॥

तओ तेण्णऽजिणं दव्वे, दारे य परिरक्खिए ।

कीलंतं ऽन्ने नरा रायं !, हट्ठतुट्ठमलंकिया ॥ १६ ॥

तेणावि जं कयं कम्मं, सुहं वा जइ वा दुहं ।

कम्मणा तेणं संजुत्तो, गच्छई उ परं भवं ॥ १७ ॥

‘अमओ’ इति अमयं—अयाभावः पार्थिव ! नृपते !
आकारोऽलाक्षणिकः, कस्य ?—‘तुज्झं’ इति तत्र, न क-
श्चित्त्वां वदतीति भावः, इत्थं समास्तार्योपदेशमाह—अमय-
दाया च—प्राणिनां प्राणकर्ता ‘भवाहि य’ इति भव—यथाहि
भवतो मृत्युभयमेवमम्येषामपीति भावः, कशश्चो योजितः
एव, अमुमेवार्थे सहतुर्कं व्यतिरेकद्वारेणाह—अमित्ये अरा-
भ्यंते जीवलोके प्राणिगणे, किमिति परिप्रश्ने, हिंसायां प्रा-
णिष्वधरूपार्थां प्रसजसि अभिष्वक्तो भवसि ? जीवलोक-
स्य क्षमित्यर्थे भवानप्यनित्यस्तत्किमिति—केन हेतुना स्व-
ल्पदिनकृते पापमित्यनुपाजयसि ? नैवेद्यमुचितमिति भावः ।
इत्थं हिंसात्यागमुपदिश्य राज्यपरित्यागोपदेशमाह—यदा स-
र्वं कोशान्तःपुरादि परित्यज्य—हैव विमुच्य गन्तव्यं भवा-
न्तरमिति शेषः, तदपि न स्ववशस्य किन्तु अवशस्य—आ-
त्यन्तस्य ते—तत्र, कसति ?—अमित्ये जीवलोके, ततः किं
राज्ये—नृपतिरंशे प्रसजति ? राज्यपरित्याग एव युक्त इति
भावः, पादान्तरतश्च किं हिंसायां प्रसजसि ? इह च पुनर्व-
चनमादरातिशयक्यापमार्थमिति पुनरुक्तता । जीवलोकाऽ-
नित्यत्वमेव भावयितुमाह—जीवितम्—आयुः चः समुच्चये,
एवेति पूरणं, रूपं च—पशितादिषुदृश्य शरीरशोभात्मकं
विद्युतः संपातः संपातः—चलनचमत्कारो विद्युत्सम्पा-
तस्तद्वच्चक्षुर्लम्—अतीवाऽस्थिरं विद्युत्सम्पातचक्षुर्लं यत्र
जीविते रूपं च ‘तं’ इति त्वं मुञ्चसि मोहं विषयस्ते मूढ—
अ हिंसादौ प्रसजसीति भावः; राजन् ! नृपते ! प्रेत्यायं पर-

लोकप्रयोजनं नावबुध्यसे, किमुक्तं भवति ?-जानास्यपि न किं पुनस्तत्करणमिति । तथा दाराश्च-कलत्राणि प्राकृतत्वा-द्युपसक्तनिर्देशः, सुताश्चैव मित्राणि च प्रतीतान्येव, तथा बान्धवाः-स्वजनाः जीवन्तम् अनुजीवन्ति-तदुपाजितवि-द्याद्युपभोगत उपजीवन्ति, मृतं ' शाण्डव्ययति य ' ति वक्ष-स्वस्यापिशब्दार्थत्वादनुरजन्त्यपि न, किं पुनः सह यास्य-न्तीति, तद्वन्न दारादीनामपि कृतप्रत्यया न तेष्वस्था विधा-य धर्मे उदासितव्यमित्युक्तमिति । इदं च सूत्रं विरस्तनवृत्ति-कृता न व्याख्यातं, प्रत्यन्तरेषु च दृश्यत इत्यस्माभिर्नृतीतम् । पुनस्तत्प्रतिबन्धनिराकरणायाह- ' मीहरेति ' ति निस्सारय-न्ति मृतम् इति-गतायुषं पुत्राः-सुताः पितरं-जनकं परम-दुःखिताः-अतिशयसज्जातः का अपि, किं पुनर्ये न तथा दुःखभाज इति भावः, पितरोऽपि तथा पुत्रान्, ' बंधु ' ति बन्धवश्च बन्धुमिति शेषः । अतश्च किंकृत्यमित्याह- राजन् ! तप उपलक्ष्यत्वाद्दानादि चरः-आसंबन्धेति । अप-रञ्च ' ततो ' ति मृतनिःसारणादनन्तरं तेन इति-मित्र-पित्रादिना अजिते-विद्वदपि ते प्रप्ये-विदे दारेषु च-कलत्रेषु च परिरक्षितेषु-सर्वापायपरिपालितेषु ; उभयत्रार्थत्वादेक-वचनं, क्रीडन्ति-विलसन्ति तेनैव-विशेन दारैश्चेति गम्यते, अन्ये-अपरे राजन् ! ' इद्वतुडुमलंकि ' ति वृष्टाः-बहिः-पुलकादिमन्तः तुष्टाः-आन्तरमीतिभाजः अलंकृताः-विभू-षिताः, यत ईदृशी भवस्थितिस्ततो राजन् ! तपश्चरैरिति मध्यवीपकवादनन्तरसंक्रान्तं सम्बन्धः । मृतस्य च को वृत्तान्त इत्याह-तेनापि मृतेन यत् कृतम्-अनुष्ठीतं कर्म शुभं वा पुण्यप्रकृतिरूपं, यद्वा-सुखं वा-सुखहेतुः यद्विवेति-अथवा-दुःखं-दुःखहेतुः, पापकृत्यामकमित्येतत् । कर्मणा तेन सुख-हेतुना दुःखहेतुना वा, उत्तरत्र तुशब्दस्यैवकारार्थत्वाद् भि-न्नकर्मत्वाच्च तेनैव, न तु दुःखपरिरक्षितेनापि प्रव्यादिना संयुक्तः-सहितः गच्छति-याति परम्-अन्यं भवं-जन्म, यतश्च शुभाशुभभयोरुत्पादयति ततः शुभहेतुं तप एव चरैरिति भावः, इति सूत्रसप्ततार्थः ।

ततस्तद्वचः श्रुत्वा राजा किमचेष्टेत्याह-

सोऽऊय तस्स सो धम्मं, अणुगारस्स अंतिए ।

महया संवेगनिव्वेयं, समावणो नराहिवो ॥१८॥

संजयो चइउं रजं, निक्खंतो जिण्णसासणे ।

गह्मालिस्स भगवणो, अणुगारस्स अंतिए ॥ १९ ॥

श्रुत्वा-आकर्ण्य तस्य इत्यनगारस्य स ' स ' इति-सज्जयाभि-धानो राजा धर्मम्-उक्तुरूपम् अनगारस्य-भिषोः अस्तिके-समीपे ' महय ' ति महता आदरेणेति शेषः, सुख्यत्ययेन वा महत्, संवेगनिर्वेदं तत्र संवेगो-मोक्षामिलायां निर्वेदः-संसारोद्धिप्रता समापन्नः-प्राप्तः नराधिपः राजा सज्जयः ' चइउं ' त्यक्त्वा राज्यं-राष्ट्राधिपत्यरूपं नि-ष्क्रान्तः-प्रव्रजितः जिगृह्यासने-अईदृशेन, न तु सुगतावि-वेशितेऽसईदृशेन एवेति भावः, गर्वभाते-गर्वभालिनाज्जो भगवतोऽनगारस्यास्तिक इति सूत्रद्वयार्थः ।

सूत्रनवकोक्तमार्थां स्पष्टयितुमाह नियुक्तिरूप-

अभयं तुज्जं नरवई, जलबुव्बुअसंनिभे म आणुस्से ।

किं हिंसाह पसजसि, जाणन्तो अप्पणो दुक्खं ॥४०॥

सच्चमिणं चइऊणं, अवस्सं जया य होइ गन्तव्वं ।

किं भोगेसुं रसजसि, किंपागफलोवमनिभेसुं ॥४०२॥

सोऽऊय य सो धम्मं, तस्स अणुगारस्स अंतिए राया ।

अणुगारो पव्वइओ, रजं चइउं गुणसमगं ॥ ४०३ ॥

व्याख्यातप्रायमेव, नवरं ' अप्पणो दुक्खं ' ति आत्मनो दुःखमिति दुःखजनकं मरणमिति शेषः, ' किंपागफलोव-मणिभेसुं ' ति किंपागफलोपमा निभा-छाया येषां ते तथा-आपातमधुरत्वपरिणतिदाकृष्टाभ्यां, तथा अनगारः अ-धियमानगृहो, जात इति शेषः, स च शाक्यादिरपि संबन्धेद आह ' पव्वइओ ' ति प्रकवेण-विषयामिच्छकान्ति-परिहाररूपेण व्रजिता-निष्क्रान्तः प्रव्रजितोः भावभिभूतिर-ति यावत्, तथा गुणाः-कामगुणा मनोवृत्त्यादय आदिश्व-र्यादयो वा तेः सम्प्रे-सम्पूर्णं गुणसमग्रमिति गाथात्रयार्थः ।

स चैवं गृहीतप्रव्रज्योऽधिगतदेहयोपदेशेयविभागो दशवि-धश्चकवालसामाचारितश्चानियतविहारितया विहरन् त-थाविधसंनिवेशमाजगाम, तत्र च तस्य यद्भूतदाह-

विच्चा रडुं पव्वइओ, खतिओ परिभासई ।

जहा ते दीसई रुवं, पसंजं ते तहा मणो ॥ २० ॥

किं नामे किं गुत्ते, कस्सइए व माहणे ॥ १ ॥

कहं पडियरसी बुद्धे, ई, कहं विणीय ति वुच्चसि ॥२१॥

त्यक्त्वा राष्ट्रं ग्रामनगरादिसमुदायं प्रव्रजितः प्रतिपन्न-दीक्षः क्षत्रियः-क्षत्रजातिरनिर्दिष्टनामा परिभाषते, सज्ज-यमुनिमित्युपस्कारः, स हि पूर्वजन्मनि वैमानिक आसीत् ततश्च्युतः क्षत्रियकुलोऽजनि, तत्र च कुतश्चिन्तयाविधिभि-मित्ततः स्मृतपूर्वजन्मा तत एव खात्पन्नवैराग्यः प्रव्रज्यां गृहीतवान् । गृहीतप्रव्रज्यश्च विहरन् सज्जयमुनिं दृष्ट्वा तद्विमर्शार्थमिश्रमुक्त्वान्, यथा ते दृश्यते-अवलोक्यते रूपम्-आकृतिः प्रसक्तं विकाररहितं ते-तत्र तथा-तेनैव प्रकारेण प्रसन्नमिति प्रक्रमः, किं तत् ? मनः-चिन्तं, न ह्यन्तः कलुषतायां बहिरप्येव प्रसन्नतासम्भवः, तथा किं-नाम-किमभिधानः किंगोत्रः-किमन्वयः ' कस्सइए व ' ति कस्मै वा अर्थोय-प्रयोजनाय ' माहणे ' इति मा वधीत्येवं रूपं मनो वाक् क्रिया च यस्यास्ती माहमः, ' सर्वं धातवः पचादिषु दृश्यन्त ' इति वचनात्पचादिवादाच्च, स चैवंविधः प्रव्रजित एव सम्भवत्यतः किं वा प्रयोजनमुद्दिश्य प्रव्रजितः कथं-केन प्रकारेण प्रतिचरसि-सेवसे, कान् ? बुद्धान् आ-चार्योदीन्, कथं ' विणीय ' ति विनीतः-विनयवानित्युच्यत इति सूत्रद्वयार्थः ।

सज्जयमुनिराह-

संजयो नाम नामेणं, तहा गुणेषां गोयमो ।

गह्माली ममायरिया, विजाचरणपारगा ॥ २२ ॥

यदुक्तं त्वया किं नामा त्वमिति, तत्र संजयो नाम-नाम्ना, यच्चावोचः किंगोत्रः ? इति, तच्चाह-तथा गोत्रेण अन्वयेन गौतमः, उभयत्राहमिति गम्यते, शेषप्रसन्नव्यप्रति-वचनमाह-गर्वभालयः गर्वभात्यभिधाना मम आचार्याः च-

मोपदेशकत्वादिना, विद्यतेऽनया तत्त्वमिति विद्या—भुत-
ज्ञानं तथा कथं इति चरुणं—चारित्र्यं विद्या च चरुणं
न विद्याचरुणं तयोः पारणाः—पर्यस्तगामिनो विद्याचरुण-
पारणाः, एवं च वदन्तोऽयमाशयः—यथा गर्दभांलाभि-
धर्मोवायैविद्याजनांश्वसितोऽहं, विद्याचरुणपारगत्वाच्च तै-
स्तच्चित्तौ मुक्तिशरणं फलमुक्तम्, ततस्तदर्थं माहन्तोऽस्मि-
यथा च तदुपदेशस्तथा गुरुं प्रति वरामि, तदुपदेशासेव-
नाच्च विनोतं इति सूत्रार्थः ।

इत्थं विमुच्य तद्गुणबहुमानाकृष्टेता अपृ-
ष्टोऽपि क्षत्रिय इदमाह—

किरियं अकिरिअं विणयं, अन्नाणं च महाभुञ्जी ।

एएहिं चउहिं ठाणेहिं, मयसे किं पभासई ॥ २२ ॥

क्रिया अस्तीत्येवंरूपा, लिङ्गव्यन्यासपुंसकनिर्देशः, अक्रि-
या तद्विपरीता, विनयः—नमस्कारकरणादिः, लिङ्गव्यत्ययः
प्राग्बत्, तथा ज्ञानं—वस्तुतत्त्वावगमस्तदुभायोऽज्ञानं, चः स-
मुच्चये, महानुन ! सम्यक् प्रज्ञयाप्रतिपत्तिगुरुपरिचर्यादि-
करणतः प्रशस्ययेन ! एतैः क्रियादिभिर्भूतुभिः निष्ठम्येषु
कर्मवश्या अन्तव इति स्थानानि—मिथ्याऽध्यवसायाधारभू-
तानि तैः 'मयेण' स्ति, मीयत इति मये—अयं जीवादिवस्तु
तज्ज्ञानमतीति मयज्ञाः क्रियादिभिर्भूतुभिः स्थानैः स्वस्वभि-
प्रायकलिपतेष्वनुनस्वपरिच्छेदिन इति यावत्, किम् इति
कुम्भितं 'पभासई' स्ति प्रकटैण भाषन्ते—प्रभाषन्ते, विचाराऽ-
क्षमात्वात्, तथाहि—यं तावत्क्रियावादिनस्तेऽस्ति क्रियावि-
शिष्टमात्मानं मयमाना अपि तस्य सदा विभुत्वाविभुत्व-
कहेत्वाकहेत्वादिभिर्भिन्निपचयन्ते । उक्तं हि वाचकैः—क्रिया-
वादिनो नाम येषामात्मानोऽस्तिव्यं प्रत्यविप्रतिपत्तिः किन्तु स
विभुरविभुः कर्त्ताऽकर्त्ता क्रियावानितरो मूर्त्तिमान् मूर्त्तिरि-
त्येवमाद्याप्रदोपहन्तीत्यस्तंऽस्ति माता । पताऽस्ति न कुश-
लाकुशलकर्मवैफल्यं, न न सन्ति गतय इत्येवं प्रतिज्ञाह । इह
च विभुत्वं व्यापित्वम्, तत्त्वात्मनो न घटते, शरीर एव त-
ल्लिङ्गभूतचैतन्योपलब्धेः । न च वक्तव्यमानोऽव्यापित्वे सुख-
दुःखबुद्धीच्छेदप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा नवाऽऽत्मगुणा इति
वचनानाङ्गुणयोर्धर्मो धर्मयोः पर्यव्यापित्वं, तथा च द्वीपान्त-
रगतवेषवत्तादृष्टाकृष्टमिगुक्षादीनां नेहागमनं स्यादिति,
विभिन्नदेशस्याप्ययस्कास्तदेश्यः प्रभुतिवस्त्वाकवर्णशक्ति-
शान्ताधर्मो धर्मोऽपि शरीरमात्रव्यापित्वेऽपि तद्विप्रकृष्टव-
स्त्वाकर्षकत्वादिति न तावद्विभुत्वात् गुण्यते । तथाऽवि-
भुरव्यङ्ग्यपर्वोपाधिज्ञानो वैरूप्ये तेषां सकलशरीरस्व-
पचैतस्मात्सर्वम्, तद्वस्त्वाच्च शेषशरीरावयवेषु शस्त्रा-
दिभेदादौ वेदानुभवासम्भवा, नचैतद् दृष्टमिदं वा, एवं
सर्वदा कहेत्वादिक्मपि यथा न गुण्यते तथा स्वधिया
वाक्यम् ? । ये त्वक्रियावादिनस्तेऽस्मीति क्रियाविशिष्टमा-
त्मानं नेच्छन्त्येव, अस्ति त्वं वा शरीरेण सदैकत्वान्यत्वा-
भ्यामवच्छ्रयमिच्छन्ति, एकत्वं ज्ञाविनष्टशरीरावस्थितौ न क-
दाचित्स्मरणप्रसक्तिः, आत्मनः शरीराभ्यन्तरेणावस्थितत्वात्,
तथा सुखसम्भावाद्यनेकदोषापत्तिश्च, शरीरान्यत्वे तु शरीर-
च्छेदादौ तस्य वदनाऽभावप्रसङ्गः, तस्मादवच्छ्रय एवेति ।
अक्रियावादिन्यं ज्ञानं कथञ्चिद्वैदामदलक्षणप्रकारान्तराभा-

वेन तदभावस्यैवावशिष्यमाणत्वात्, येऽप्युत्पत्त्यनन्तर-
मात्मनः प्रलयमिच्छन्ति तेषामपि तद्वस्ति त्वाभ्युपगमेऽप्य-
नुपचरितपरलोकाद्यसम्भवात्, तत्त्वतस्तद्वस्त्वमेवेत्यक्रिया-
वादिष्वम्, उक्तं हि वाचकैः—“ये पुनरिहाक्रियावादिनस्तेषां-
मात्मैव नास्ति, न चावच्छ्रयः शरीरेण सदैकत्वान्यत्वे प्रति, उ-
त्पत्त्यनन्तरप्रलयसम्भावको वा, तस्मिन्ननिर्गुणं च कहेत्वादि-
विशेषमूढा एव” इति, अमीषां तु विचारात्मत्वमात्माऽस्ति त्व-
स्य प्राक् प्रत्यक्षानुमानलक्षणप्रमाणद्वयसमर्थिगम्यत्वेन साध-
नात्, तस्य च शरीरात्कथञ्चिद्विज्ञाविमलरूपतया तत्र तत्र व-
च्छ्रये (व्यत्ये) न स्थापितत्वात्, क्षणिकपक्षस्य तु सामुच्छे-
दिकनिष्ठवच्छ्रयतायामेवान्मूलितत्वादिति २ । विनयवादिनो
विनयादेव मुक्तिमिच्छन्ति, यत उक्तम्—“वैनयिकवा-
दिनो नाम येषां सुरासुरवृत्तपक्षिकरितुरगहरिणगोम-
हिष्यजादिकश्चरुगालजलचरकोतकोलुकचटप्रभृति-
भ्यो नमस्कारकरणात् क्रेशनाशोऽभिप्रेतो, विनयाच्छ्रेयो
भवति नास्त्येत्यप्यवसिताः एतऽपि न विचारसहिष्णवो,
न हि विनयमात्रादिहापि विशिष्टानुष्ठानविकल्पाद्विलिपि-
तार्थावाप्तिरवलोक्यते, नाऽपि येषां विनयाद्व्यत्ये, येन पा-
रलौकिकभयहेतुता भवत्, तथाहि—लोकसमयवेदेषु गु-
णाभ्यधिकस्यैव विनयाद्व्यत्येति प्रसिद्धिः, शुणास्तु त-
त्त्वतो ज्ञानध्यानानुष्ठानात्मका एव, न च सुरादीनामज्ञाना-
भवाविरमणाद्व्योषद्विषितानामेतेष्वन्यतरस्याऽपि गुणस्य
सम्भव इति कथं यद्वच्छ्रया विधीयमानस्य तस्य भयेहेतु-
तेति ? ३ । अज्ञानवादिनस्त्वाहुः—यथं जगत् कश्चिद् ब्र-
ह्मादिविषय इत्येतैः अन्यैः प्रकृतिपुरुषात्मकमपरैर्द्रव्यादिष-
वभेदम्, तदपरैश्चतुरार्यसत्यात्मकम्, इतरैर्विज्ञानमयम्, अन्यै-
स्तु शून्यमेव इत्येकधाभिज्ञाः पन्थानः, तथाऽऽत्माऽपि नि-
त्यानित्यादिभेदतोऽनेकधैवोच्यते, तस्मात् ज्ञातव्यं किं जाने-
न ज्ञातेन ?, अपवर्गे प्रत्यनुपयोगित्वात् ज्ञानस्य, केवलं कष्टं
तप एवानुष्ठेयं, न हि कष्टं विनेष्टुमिच्छिः, तथा चाह—
‘अज्ञानिका नाम येषामियमुपपत्तिः, यथेह ज्ञानाधिगमप्र-
यासोऽपवर्गं प्रति अकिञ्चित्करं, धौरेकतपोभिरपवर्गोऽ-
वाप्यते’ इति । विचारासहत्वं येषां विज्ञानरहितस्य मह-
तोऽपि कष्टस्य तियेनारकादीनामिषापवर्गं प्रत्यहेतुत्वात्,
तदन्तरं प्रतपउपसर्गोदीनामपि स्वरूपापरिज्ञानतः कञ्चि-
त्प्रवृत्त्यसम्भवादिति । एषां च क्रियावादिनामुत्तरोत्तरभे-
दतोऽनेकविधत्वम् । उक्तं वाचकैः—“एषां मौलेषु चतुर्षु क-
ल्पेष्ववस्थितेषु तद्वदः सुबहवोऽविनिरुद्धशक्ताप्रशान्ता-
निकरवद्वगन्तव्यः” तत्र तावच्छ्रुतमशीतं क्रियावादिना-
म्, अक्रियावादिनश्च चतुरशीतिसंख्याः, अज्ञानिकाः सप्त-
षष्टिविधाः, वैनायकवादिनो द्वाविंशत्, एवं त्रिविध्याधिक-
शतत्रयं, सर्वेऽपि वामी विचारात्मत्वात्कृतिसत्तं प्रभाषन्ते
इति स्थितिमिति सूत्रार्थः ।

न चैतत्स्वाभिप्रायेणोच्यते, किन्तु—

इह पाउकरे बुद्धे, नायए परिनिब्बुद्धे ।

विजाचरणासंपभे, सभे सचपरकमे ॥ २४ ॥

‘इह’ इति—तत् क्रियावादिनः किं प्रभाषन्ते ? इत्येवं रूपं
‘पाउकरे’ स्ति प्रादुरकार्षीत्—प्रकटितवाद् बुद्धः—अवगत-

मन्त्रः सन् ज्ञात एव ज्ञातकः—जगत्प्रतीतः क्षत्रियो वा, स चेह प्रस्तावाभ्यम्हावीर एव, परिनिर्मुक्तः कषायानलवि-
ध्वापमात्समस्याच्छीतीभूतो विद्यावरणाध्यामधोत् क्षात्रि-
कज्ञानधारिणाभ्यां सन्पञ्चो—युक्तो विद्यावरणसम्पन्नोऽत-
एव सत्यः सत्यवाक्, तथा सत्यः—अवितथस्तारिकत्वे
आक्रमः—अभिभवो यस्या-
ऽतो सत्यपराक्रम इति सूत्रार्थः ।

तेषां च फलमाह—

पठेति नर एषोरे, जे नरा पावकारिणो ।

दिष्टं च गङ्गं गच्छन्ति, चरित्ता धम्मपरिरियं ॥ २५ ॥

पठन्ति गच्छन्ति नरके—सीमन्तकादौ घोरे—नित्यान्धका-
रादिना भयावके ये नराः उपलक्ष्यस्वात्स्याद्यो वा पा-
तयति नरकादिषु जन्तुमिति पापं; तच्च हिंस्रघनेकधा, इह
त्वसत्प्रकृष्यैव, तत्कर्तुम्—अनुष्ठानं शीलमेवामिति पापका-
रिणः । ते त्वेषंविद्या च भवन्ति ते किमित्याह—विद्यां
च गतिं देवलोकगतिं, चशब्दः पुनरर्थे, स च पूर्वोच्यो
विशेष्योक्तकः, गच्छन्ति—यान्ति चरित्वा—आसेष्य
धर्मः—भुतधर्मादिः अनेकविधः, इह च सत्यप्रकृष-
णारूपः भुतधर्म एव तम्, अर्थः—प्राप्तवत्, तदयमभिप्रायः
असत्प्रकृषणपरिहारेण सत्यप्रकृषणपरेणैव च भवता भ-
वितव्यम् इति सूत्रार्थः ।

कथं पुनरसी पापकारिण इत्याह—

मायावुश्येयं तु, ह्रसाभासा निरतिथ्या ।

संज्ञममाशोऽपि अहं, वसामि हरियाणि य ॥ २६ ॥

मायया—शाठ्येन 'बुद्ध्यं' ति उक्तं मायोक्तम् एतत्—यदनन्तरं
ईक्यादिवादिभिरुक्तं, तुः पयकारार्थो भिन्नक्रमश्च मायो-
क्तमव, यत्क्षेतत् मृदा—अलीका भाषाः—उक्तिः निरर्थिका-
सम्पन्नप्रतिषेधशून्या, तत एव च 'संज्ञममाशोऽपि'
ति अपिः एवकारार्थस्ततः संयच्छन्नेव—उपरमन्नेव तदु-
क्त्याकर्णनादितः, अहम् इत्यात्मनिर्देशे विशेषतः तत्स्थि-
रीकरणार्थम्, उक्तं हि—“ठियंतो ठावप परं” ति, वसा-
मि—तिष्ठामि उपाश्रय इति शेषः, 'हरियाणि य' ति ईरे
च—गच्छामि च गोखरवर्षादिस्थिति सूत्रार्थः ।

इदमपि सूत्रं प्रायो न दृश्यते । कुतः पुनस्तथं तदुक्त्याकर्ण-
नादिभ्यः संयच्छन्तीत्याह अन्तस्तत्सूत्रमात्रं च यदुक्तं चतुर्भिः
स्यानैर्मै यथाः किं प्रमाचन्ते इति तत्कुत इत्याह—

सन्वे ते विद्या मज्झं, मिच्छादिद्वी अणारिया ।

विज्ञमाशे परे लोए, सम्मं जाणामि अप्पणं ॥ २७ ॥

सर्वे—निरवशेषाः ते किंयादिवादिनः विदिताः—ज्ञाता मम,
यथाऽमि, 'मिच्छादिद्वि' ति मिथ्या—विपरीता परलोकात्मा
दृष्टलाभित्वेन दृष्टिः—बुद्धिरेशामिति मिथ्यादृष्टयः तत एव,
अनार्या—अनार्यकर्मप्रवृत्ताः, चरं पुनस्त एवविद्यास्ते
विदिता इत्याह—विद्यमाने सति परलोके—अन्यजन्मनि स-
म्यग् अविपरीतं जानामि—अवगच्छामि 'अप्पणं' ति आ-
त्मानं, ततः परलोकात्मनोः सम्यग्वेदनात् मयैवंविधत्वेन

विदितास्ततोऽहं तदुक्त्याकर्णनादितः संयच्छामि किं प्रमा-
चकार्येव इति सूत्रार्थः ।

कथं पुनस्तत्प्रमाणमन्यजन्मनि जानामीत्याह—

अहमासी महापाणे, जुद्धं वरिससभोवमे ।

जा सा पाली महापाली, दिष्ट्वा वरिससभोवमा ॥ २८ ॥

से बुए वंमलोगाभो, माणुस्सं भवमाणए ।

अप्पणो य परेति च, आउं जाणे जहा तथा ॥ २९ ॥

'अहमासि' ति अहमशब्दं अहमाशेषे—महापात्रनामि
जल्लोकोविमाने घुतिमान्—दीप्तिमान् 'वरिसतोवमे' ति व-
रंशतजीविना उपमा—इहास्तो यस्याऽतो वर्षशतोपमो' म-
पूर्य्यसकादिस्थात्समासः, ततोऽयमर्थः—यथेह वर्षशतजीवी
इदानीं परिपूर्णपुरुष्यते, एवंमहमपि तत्र परिपूर्णपुरु-
षम् । तथाहि—या सा पालिरिव पालिः—जीवितजलधारणा-
ज्जबस्थितिः, सा बोसत्त महाशब्दोपादानादिह पयोपमप्र-
माणा, महापाली सागरोपमप्रमाणा, तस्या एव महत्त्वाद्,
दिवि भवा दिष्ट्वा वर्षशतेनोपमा यस्याः सा वर्षशतोपमा,
यथाहि—वर्षशतमिह परमायुः तथा तत्र महापाली उत्कृ-
ष्टतोऽपि हि तत्र सागरोपमैरेवायुपनीयते, न तूत्सर्पिण्या-
दिभिः, अथवा—“योजनं विस्तृतः पल्लवस्तथा योजनमु-
च्छ्रितः । सतरात्रप्रकटानां, केशाप्रमाणां स पूरितः ॥ १ ॥
ततो वर्षशते पूर्य, एकैकं केशमुद्धरेत् । क्षीयते येन का-
लेन, तत्पयोपममुच्यते ॥ २ ॥” इति वचनाद्वर्षशतैः के-
शोद्धारेणेतुमिदमपमा अर्थात् पल्लवविषया यस्याः सा वर्षशतो-
पमा, द्विविधाऽपि स्थितिः, सागरोपमस्याऽपि पल्लवोप-
मनिष्पाद्यत्वात्, तत्र मम महापाली दिष्ट्वा भवस्थितिरा-
सीदित्युपस्कारः, अतश्चाह वर्षशतोपमायुपभूषमिति भावः ।
'से' इति—अथ स्थितिपरिपालनादनन्तरं कथुतः—अहः ज-
ल्लोकात्—पञ्चमकल्पात् मानुष्यं—मानुष्यसम्बन्धिनं भवं—ज-
न्म आगतः—आयातः । इत्यमात्मनो जातिस्मरणलक्षणमति-
शयमाख्यायातिशयान्तरमाह—आत्मनश्च परेषां वा आद्युः-
जीवितं जाने—अबबुध्ये यथा—येन प्रकारेण स्थितिमिति गम्यते
तथा—तेनैव प्रकारेण न त्वन्वयेत्यभिप्रायः, इति सूत्रद्वयार्थः ।
इत्थं प्रसङ्गतः परितोषतश्चापृष्टमपि स्ववृत्तास्तमावेद्योपदे-
ष्टुमाह—

नाखारुहं च छंदं च, परिवज्जिज संज्ञो ।

अण्डा जे अ सव्वत्था, इह विज्जाणसुं संचेरे ॥ ३० ॥

नानेति—अनेकधा र्थि च—प्रक्रमारिकावाद्याद्विमतविषय-
मभिलाषं छन्दश्च—स्वमतिकल्पितमभिप्रायम्, इहाऽपि नाने-
ति सम्बन्धादनेकविधं परिवर्जयेत्—परित्यजेत् संयतः—य-
तिः । तथा अनर्थाः—अनर्थहेतवो ये च सर्वार्थाः अशेषहिंसा-
द्यो गम्यमानत्वात्तान् वर्जयेदिति सम्बन्धः, यथा—‘स-
व्वत्थं' त्याकारस्यालोकान्तिकत्वात्सर्वत्र ज्ञानावाचनार्थो इति
निष्पद्योजना ये च व्यापारा इति गम्यते, तथा परिवर्ज-
येत्, इतीत्येवंकृपां विद्यां सम्पन्नज्ञानरूपामभिति—सखी-
कृत्य सञ्चरेः त्वं सम्यक् संयमाध्वनि यायाः, इति सूत्रार्थः ।

पठिकमामि पसियाणं, परंवेहेहि वा पुणो ।

अहो उड्डिओ अहो रायं, इह विज्ञातवं चरे ॥ ३१ ॥

प्रतीप क्रमामि प्रतिक्रमामि—प्रतिनिधत्ते, केच्यः ?—‘प-
सिवाणं’ ति सुख्यस्ययात् प्रमेध्यः—शुभाशुभसुखके-
भ्योऽङ्गुष्ठप्रमादिव्यः, अन्येभ्यो वा साधिकरण्यः, त-
था परे—गृहस्थास्तेषां प्रमाः परममाः—तत्कार्यालोचनरूपा-
स्तेभ्यः, वा समुच्चये, पुनः विशेषणे, विशेषणे परममेभ्यः
प्रतिक्रमामि, अतिसावयत्वात्तेषां, सोपस्काररत्वात्सुखा-
मुनाऽभिप्रायेण यः संयमं प्रत्युत्थानवान् सः अहो इति
विस्मये उर्यितः धर्मं प्रत्युत्थतः । कश्चिदेव हि महात्मेव-
विधः सम्मथति अहोरात्रम्—अहर्निशम् इति—इत्येतदनन्त-
रोक्तं ‘विज्ञा’ ति विज्ञान् जानन् ‘तवं’ ति अवधारणफलत्वा-
द्वाक्यस्य तप एव न तु प्रमादिव चरेः—आसेवस्वेति सूत्रार्थः ।
पुनस्तत्स्थिरीकरणार्थमाह—

जं च मे पुच्छसी काले, समं मुद्रेण चेषसा ।

ताह पाउकरे, बुद्धे, तं नाथं जिणसासणे ॥ ३२ ॥

यच्च मे इति—मां पुच्छसि—प्रश्नयसि काले—प्रस्तावे सम्यग्बु-
द्धेन अविपरीतबोधवता चेतसा—चित्तेन, लक्षणे तृतीया, ‘ता’
इति सूत्रत्वात्तत् पाउकरे—ति प्रादुष्करोमि—प्रकटीकरोमि प्र-
तिपादयामीति यावत्, बुद्धः—अवगतसकलवस्तुतत्त्वः । कुतः
पुनर्बुद्धोऽस्म्यत आह—तदिति यत्किञ्चिद्विह जगति प्रचरति
ज्ञानं—यथाविधवस्तुबोधरूपं तज्जिनशासने—ऽस्तीति गम्यते,
ततोऽहं तत्र स्थितः इति तत्प्रसादात् बुद्धोऽस्मीत्यभिप्रायः,
इह च यतस्त्वं सम्यग्बुद्धेन चेतसा पुच्छस्यतः प्रतिक्रान्तप्र-
श्नाविरूप्यं यत्पुच्छसि तत्प्रादुष्करोमीत्यतः पुच्छ यथेच्छ-
मित्येवंपर्यायः । अधथा—अत एव लक्ष्यते यथा—अप्यणो य प-
रेसि च’ इत्यादिना तस्यायुर्विज्ञातामवगम्य सज्जयमुनिनाऽसौ
पृष्टः कियम्ममायुरिति ततोऽसौ प्राह—यच्च—यत्वं मां कालवि-
षयं पुच्छसि तत्प्रादुष्कृतवान् बुद्धः—सर्वबोऽत एव तज्ज्ञानं
जिनशासने व्यवच्छेदफलत्वाज्जिनशासन एव न त्वन्यस्मिन्
सुगतादिशासने, अतो जिनशासन एव यज्ञो विधेयो येन य-
थाऽहं जानामि तथा त्वमपि जानीषे, यथं प्राग्वदिति सूत्रार्थः ।
पुनरुपदेष्टुमाह—

किरियं च रोअए धीरो, अकिरियं परिवज्जए ।

दिट्ठीए दिट्ठिसंपन्नो, धम्मं चरसु दुव्वरं ॥ ३३ ॥

क्रियां च अस्ति जीव इत्यादिरूपां सद्बुद्धानात्मिकां
वा रोचयेत् तथा तथा भावनातो यथाऽसावात्मने ह-
चिता जायते तथा विवक्ष्यात् धीरः—मिथ्याहरिभरत्तो-
भ्यः । तथा अक्रियां नास्त्यात्मेत्यादिकां मिथ्याहकृपरिक-
ल्पिततत्सद्बुद्धानरूपां वा परिवर्जयेत्—परिहरेत् । ततश्च
दृष्ट्या—सम्यग्दर्शनात्मिकया इतुभूतया ‘ दिट्ठिसंपन्नो ’ ति
‘ धीरेदिः शेमुपी धिषणा ’ इति शाब्दिकभूतेरेदिः—बुद्धिः,
सा चेह प्रस्तावात्सम्यग्ज्ञानात्मिका तथा सम्पन्नो—युक्तो-
दृष्टिसम्पन्नः, एवं च सम्यग्दर्शनज्ञानात्स्थितः सन् धर्म—आ-
रिचधर्मं चर—आसेवस्व सुबुद्धरम्—अत्यन्तपुरजुष्टेयमिति
सूत्रार्थः ।

पुनः क्षत्रियमुनिरेव सज्जयमुनिं महापुरुषो-

दाहरौः स्थिरीकर्तुमाह—

एयं पुत्तपयं सुधा, अत्थधम्मोवसोदियं ।

मरहोऽवि भारहं वासं, चिच्चा कामाहं पव्वए ॥ ३४ ॥

सगरोऽवि सागरंतं, भरहवासं नराहिवो ।

इस्सरियं केवलं हिच्चा, दयाए परिनिव्वुडे ॥ ३५ ॥

चइत्ता भारहं वासं, चक्कवड्डी महिड्डिओ ।

पव्वज्जमण्डवगभो, मयवं नाम महाजसो ॥ ३६ ॥

सयंकुमारो मणुस्सिदो, चक्कवड्डी महिड्डिओ ।

पुत्तं रजे ठविताणं, सोऽवि राया तवं चरे ॥ ३७ ॥

चइत्ता भारहं वासं, चक्कवड्डी महिड्डिओ ।

संती संतिकरो लोए, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ३८ ॥

इक्खारायवसहो, कुंधूनाम नरेसरो ।

विक्खायकिची धिदं, मुक्खं गभो अणुत्तरं ॥ ३९ ॥

सागरंतं जहिता णं, भरहवासं नरेसरो ।

अरो अ अरयं पत्तो, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४० ॥

चइत्ता मारहं वासं, चक्कवड्डी महिड्डिओ ।

चिच्चा य उत्तमे भोए, महापउमो दमं चरे ॥ ४१ ॥

एगच्छत्तं पसाहिता, महिं माणनिस्सरयो ।

हरिसेणो मणुस्सिदो, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४२ ॥

अभिओ रायसहस्सेहिं, सुपरिच्चाई दमं चरे ।

जयनामो जिणक्खायं, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४३ ॥

दसण्णरं मुइयं, चइत्ता णं मुणी चरे ।

दसण्णभो निक्खंतो, सक्खं सक्केण चोइओ ॥ ४४ ॥

(नमी नमेइ अप्पाणं, सक्खं सक्केण चोइओ ।

जहिता रजं वइदेही, सामन्ने पज्जुवड्डिओ ॥)

प्रतिज्ञा—

करकंइ कलिगाणं, पंचालाणं य दुम्भुहो ।

शमी राया विदेहाणं, गंधाराणं य नगई ॥ ४५ ॥

एए नरिंदवसभा, निक्खंता जिणसासणे ।

पुत्ते रजे ठविता णं, सामन्ने पज्जुवड्डिओ ॥ ४६ ॥

सोवीरारायवसभो, चइत्ता अ मुणी चरे ।

उदायणो पव्वइओ, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४७ ॥

तहव कासिराया वि, सेओ सण्णपरकमो ।

कामभोगे परिचज्ज, पहणे कम्ममहावणं ॥ ४८ ॥

तहव विज्जओ राया, अण्डा किलिपव्वए ।

रजं तु गुणसमिद्धं, पयहितु महायसो ॥ ४९ ॥

तहवुगं तवं किष्ठा, अण्वक्खिण्णं चेषसा ।

महाबलो रायरिसी, अहाय सिरसा सिरं ॥ ५० ॥

सूत्राणि सप्तदश । यतत्—अनन्तरोक्तं पुण्यहेतुत्वात्पुण्यं

तत् पठते—गम्यते—ऽनेनार्थे इति पदं च, पुण्यपदं,

पुण्यस्य वा पदं—स्थानं पुण्यपदं—क्रियादिवादिस्वरूपानां च

विपरिवर्जनाद्यावेदकं शब्दसम्बन्धं भूत्वा—आकर्षणं, आर्ष्यत

इति अर्थः—स्वर्गापवर्गादिः धर्मः—तदुपायभूतः भुतधर्मवि-

ह्ताभ्यामुपशोभितं—विभूषितमर्थधर्मोपशोभितं भरतोऽपि भरतनामा चक्रवर्त्येपि, अपिशब्द उत्तरापेक्षया समुच्चये 'भारद्' ति प्राकृतत्वाद्भारते वर्त्ये—क्षत्रं त्यक्त्वा 'का-माद्' ति अस्य गम्यमानत्वात् कामाश्च विषयान् प्राकृत-त्वाच्चपुंसकनिर्देशः, 'पञ्च' ति प्रमाजीत् । 'सगरा वी' त्यादि सर्वमपि स्पष्टं. नवरं सागरान्तं—समुद्रपर्यन्तं वि-क्रम्ये, अग्यत्र तु हिमवत्पर्यन्तमित्युपस्कारः, तथा पे-ञ्चर्यम् आर्षेभ्योऽपि केवलं परिपूर्णमन्यसाधारणं वा वयया संयमेन परिनिर्भूतः इहैव विध्यात्कषायानलत्वा-च्छीतोभूतां मुक्ता वा । तथा—'अरो य' ति अरनामा च तीर्थेकृषकवर्त्सी 'अरयं' ति रतस्य रजसो वाऽभाव-रूपमतत्परजो वा, पाठान्तरतः—अरसं वा शृङ्गारादिरसा-भावं; प्राप्तः—गतो गतिमनुत्तरां—मुक्तिमित्यर्थः । तथा त्यक्त्वोत्तमान् भोगानिति, पुनस्त्यक्तव्येभ्योभिधानं भिज्वा-क्यत्वाद्गोपकस्य, महापन्नः महापन्ननामा 'चरे' ति आ-चरत् । तथा एकं क्षत्रं—नृपतिचिह्नमस्यामित्येकच्छत्रा तां, कोऽर्थः ?—अविद्यमानद्वितीयनृपति महीं—पृथ्वीं प्रसाध्य-वशीकृत्येति सम्बन्धः, 'माणिसूरणो' ति ह्तासात्यहङ्का-रविनाशकः मनुष्येन्द्रः इति चकी । तथा 'अजितो' ति अ-न्वितः—युक्तः 'सुपरिचाह' ति सुष्ठु-शोभनेन प्रकारेण राज्या-दि परित्यजतीत्येवं शीलः सुपरित्यागी धर्म-जिनाक्यातमिति सम्बन्धः, 'चरे' ति अचारीत्वरित्वा च जयनामा चकी-ति शेषः प्राप्तो गतिमनुत्तराम् । तथा दशाणो नाम देशस्तद्व-ज्यं—तदाधिपत्यं मुदितं सकलोपद्रवविरहितं प्रमोदवत् त्य-क्त्या 'णः' प्राग्वत् 'चरे' ति अचारीत्, अप्रतिषेद्धवि-हारतया विद्वत्त्वानित्यर्थः, साक्षाच्छृङ्खणं चादितः—अधिक-विभूतिदर्शनेन धर्मे प्रति प्रेरितः । तथा निष्क्रान्ताः प्रमजि-ता निष्क्रम्य च आमरये—अमरभावं पश्यतिस्थिताः तदनु-ष्ठानं प्रत्युच्यताः अभूविति शेषः । तथा सौधैरेषु राजवृ-षभः—तत्कालभाविभूतपतिप्रमत्तत्वात्सौधीरराजवृषभः 'वे-च्य' ति त्यक्त्वा राज्यमिति शेषः प्राग्वत्, मुनिः—त्रैकाल्यावस्थावद्दी सन् 'चरे' ति अचारीत्, कोऽसौ ?—'उदायणो' ति उदायननामा प्रमजितः, चरित्वा च किमि-त्याह—प्राप्तो गतिमनुत्तराम् । तथैव—तनैव प्रकारेण का-शीराजः काशीमण्डलाधिपतिः भ्रयसि—अतिप्रशस्ये सत्ये-स्तथैव पराक्रमः—सामर्थ्यं यस्याऽसौ भ्रयःसत्यपराक्रमः 'पृहणे' ति प्राहन्—प्रहतवान् कर्म महावचनमिवातिग-हनतया कर्ममहावनम् । तथैव विजयः इति विजयनामा 'अणुहाकिनिपञ्च' ति, आर्षत्वाद् अनासं—आर्षाभ्या-मधिकलः कीर्त्यो—वीनानाथादिदानोत्थया प्रसिद्धोपलभितः सन्, यद्वा—अनार्का—सकलदोषविगमताऽबाधिता की-र्तिरस्येत्यनार्ककीर्तिः सन्, पठ्यते च—'अणुहा किमपञ्च' ति, आह—आगमोऽर्थशब्दस्य हेतुवचनस्याऽपि दर्शना-र्थो—हेतुरस्याः सा तथाविधा आकृतिरथान्मुनिवेषा-त्मिका यत्र तदाह्वार्थाकृति यथा भवत्येवं प्रमाजीदं गुरौः-राज्यगुरौः शम्भूदिभिर्वा समृद्धं—सम्पन्नं गुणसमृद्धं, पूर्वत्र तुमुञ्जस्यापिशब्दादेत्वाद्वाच्येति सम्बन्धत्वाच्च गुणसमृ-द्धमपि । तथा 'अदाय' ति आर्षत्वाद् आदितः—गृहीतवा-नत्वाद्भवेन स्वीकृतवान् शिरसेव शिरसा—शिरःप्रदानेनैव

जीवितनिरपेक्षमिति योऽर्थः, 'सिरं' ति शिर इव शिरः सर्व-जगदुपरिचरित्तया मोक्षः, पठ्यते च—'आदाय सिरसो सि-रि' ति, अत्र च आदाय—प्रहीत्वा शिरःभ्रयं सर्वोत्तमां के-वललक्ष्मीं परिनिर्भूत इति शेषः, इति सप्तदशसूत्रार्थः ।

इत्थं महापुरुषोदाहरणैर्ज्ञानपूर्वकक्रिया-माहात्म्यमभिधायोपेष्टुमाह—

कहं धीरो अहेऊहिं, उम्मतो व्व माहिं चरे ।।

एण विसेममादाय, छरा ददपरकमा ॥ ५१ ॥

कथं—केन प्रकारेण धीरः उक्तुरूपः अहेतुभिः—क्रियावाद्या-दिपरिकल्पितकुहेतुभिः उम्मत इव—प्रहृष्टात इव तात्वि-कवस्त्वपलपननालजालभाषितया महीं—पृथ्वीं चरेत्—अ-मेत् ? नैव चरेदित्यर्थः, किमिति ? य एनं—अनन्तरादिता भरतादयः विश्वम्—विशिष्टतां गम्यमानत्वाग्निमध्याग्नेभ्यो जिनशासनस्य आदाय—गृहीत्वा मनसि सम्प्रधायेति या-वत् शरा ददपराकमा एतद्वाचितवन्त इति शेषः । अयम-भिप्रायः—यथैते महात्मानो विशेषमादाय कुंवादिपरिकल्प-तक्रियावाद्यादिदर्शनपरिहारतो जिनशासन एव निश्चितम-तयोऽभूवन्तथा भवताऽपि धीरेण सताऽस्मिन्नैव निश्चितं वेतो विधेयमिति सूत्रार्थः ।

किञ्च—

अचंतनियाणस्समा, मसा मे भासिया वई ।

अतरिंखु तरिंतेगे, तरिंस्संति अणगया ॥ ५२ ॥

अत्यन्तम्—अतिशयं निदानैः—कारणैः, कोऽर्थः ? हेतु-भिर्न तु परप्रत्ययेनैव, क्षमा—युक्ताऽत्यन्तनिदानक्षमा, यद्वा-निदानं—कर्ममलशोधनं तस्मिन् क्षमा—समर्था एषा—अन-न्तराह्ता, पाठान्तरतः—सर्वो—अशेषा सत्या वा मे मया भा-षिता, अनयाऽङ्गीकृतया अतीर्षुः—तीर्थवन्तः तरन्ति एकं-अपरं, पाठान्तरतोऽन्यं, सम्प्रत्यपि तत्कालापेक्षया क्षेत्रा-न्तरापेक्षया वध्यमभिधानमिति, तथा तरिष्यन्ति अनागताः-भाविना, भवादधिधमिति सर्वत्र शेष इति सूत्रार्थः ।

यतश्चैवमतः—

कहं धीरे अहेऊहिं, अदायं परियावसे ।

सच्चसंगविणिम्भुको, सिद्धे भवई नीरण ॥ ५३ ॥ सि बो ॥

कथं धीरोऽहेतुभिः आदाय—गृहीत्वा, क्रियाविवादि-मतमिति शेषः, पर्यावसेत् परीति—सर्वप्रकारमावसेत् तथैव-निलीयेत्, नैव तत्राभिनिविष्टो भवेदिति भावः । पठ्यते च—'असाणं परियावसि' ति आत्मानं पर्यावासेत्, अहेतुभिः कथमात्मानमहेत्वाभासं कुर्यात् ? नैव कुर्यादित्यर्थः । किं पुनरित्यमकरणे फलमित्याह सर्वे—निरवशेषाः सज्जित क-र्मणा सम्बध्यन्ते जन्तव एभिरिति सङ्गाः प्रप्यतो द्रवि-णादयो भावतस्तु मिथ्यात्वकृपात्वादेति एव क्रियाविवादा-स्तैर्विनिर्मुक्तो—विरहितः सर्वसङ्गविनिर्मुक्तः सन् सिद्धो भवति नीराजाः, तद्वेनाहेतुपरिहारस्य सम्यग्ज्ञानहेतुत्वेन सिज्जत्वं फलमुक्तमिति सूत्रार्थः ।

इयं तमनुशास्य गतो विवक्षितं स्थानं क्षत्रियः शेषस-
ञ्जयवक्त्रवतां त्वाह निर्युक्तिरुहः—

काञ्च तवचरन्, वृष्टिं वासाणि सो धुयकिलेसो ।

तं ठाणं संपचो, जं संपत्ता न सोयंति ॥४०४॥

सुगमैव, नवरं धुताः—अपनीताः क्रियन्त्येषु सन्सु जन्तव
इति क्रियाः—रागाद्यो येन स धुतक्रेशो यत्सम्प्राप्ता न शो-
चन्ते, शोकाद्देतुशरीरमानसदुःखाभावादिनि गाथायः इतिः
परिसमाप्तौ ब्रवीमि पूर्ववत् । उक्तं १८ अ० । अथम-
देवस्य पुत्राणां शतकाभ्यन्तरवर्तिनि अतुर्नवतितमे पुत्रे ,
कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

मंजयभट्ट-संजयभट्ट-पुं० । साध्वनुकूलं संयते , नि० अ०
११ उ० ।

मंजयविरयपक्षस्थायपावकम्म—संयतविरतप्रत्याख्यातपा-
पकर्मन्—पुं० । सामस्त्येन यतः संयतः सप्तदशप्रकारसंयमो-
पेतः, विविधमेकधा द्वादशविधे तपसि रतो विरतः सं-
यतश्चाऽसौ विरतश्च, तथा प्रतिहतं स्थितिह्रासतो प्र-
स्थिभेदेन विनाशितं प्रत्याख्यातं हेत्वभावनः पुनर्वृत्त्यभा-
वन निराकृतं पापकर्म—ज्ञानावरणीयादि येन स तथा पुनः
कर्मधारयः । सुसंयतं, ध० ३ अधि० । दश० ।

संजयाऽऽभास-संयताभास-पुं० । संयतयद्वभासमाने असं-
यते, आभा० १ भु० २ अ० १ उ० ।

संजयासंजय-संयतासंयत-पुं० । देशविरते , भ० ६ श०
३ उ० । नं० ।

संजलण-संज्वलन-पुं० । ईषज्ज्वलनात्संज्वलनाः, सपदि ज्वल-
नाद् वा संज्वलनाः । परीषद्वादिसंपाने चारित्रिणमपि ज्वलय-
न्तीति संज्वलनाः । अल्पतरुषु क्राधादिषु कषायेषु, विशेष० ।
स्था० । परीषद्दोषसर्गापनिपातं यत्तिमप्यमी समीपज्ज्वलय-
न्त्येव तेन संज्वलनाः स्मृताः, ते अतवारः क्रोधमानमायालो-
भाः । कर्म० १ कर्म० । आब० ।

अथ 'संजललाणं उदय' इत्यादिनिर्युक्ति-
गाथोत्तरार्धस्थाख्यामाह—

ईसिं सयराहं वा, संपाए वा परीसहाईसिं ।

जललाओ संजलणा, नाहक्सायं तदुदयमि ॥१२४६॥

अकसायमहक्सायं, जं संजलयोदयं न तं तेणं ।

लम्भइ लद्धं च पुणो, भस्सइ सव्वं तदुदयमि । १२४७ ।

न हु नवरिमहक्साओ, वधाइयो सेसचरणदेसं पि ।

घाएंति ताण्णुदय, होइ जओ साइयारं तं ॥ १२४८॥

इह संशब्दस्य त्रयोऽर्थः, तद्यथा—ईषज्ज्वलनात् संज्व-
लनाः, अथवा—'सयराहं' क्रमगति ज्वलनात् संज्वलनाः,
यदि वा—परीषद्वादिसम्पाते चारित्रिणमपि ज्वलयन्तीति
संज्वलनाः, तदुदयं यथाख्यातचारित्र्यं न भवति । कुतस्त-
दुदये तद् न भवति ? इत्याह—'अकसाय' मित्यादि, 'जं' ति-
यस्मादकषायं यथाख्यातमुच्यते, तेन करणेन संज्वलन-

कषायोदये तद् न लभ्येत, पूर्वसंश्लेषमपि च पुनस्तदुदये सर्वं
तद् भव्यतीति । न हि—नैव यथाख्यातमात्रोपघातिनः सं-
ज्वलनाः, किन्तु—शेषचारित्र्याणामपि देशोपघातिनो भवन्ति,
यतस्तेषामुदये तदपि शेषचारित्र्यं सातिचारं भवति, इति
गाथार्थः ॥ १२४६ ॥ १२४७ ॥ १२४८ ॥ विशेष० । सूत्र० ।
संज्वलयति दीपयति सर्वसावद्यविरतिमपीन्द्रियार्थसं-
म्पातं वा संज्वलयति दीपयति इति संज्वलनः । स्वा० ४
ठा० १ उ० । प्रतिलक्षणेन, दशा० १ अ० । आ०
म० । सूत्र० । मुहुर्मुहुः क्रोधाग्निना ज्वलेन, भ० १२
श० ५ उ० । आ० अ० । स० । यं० सं० ।

संजलणकसायसंगय-संज्वलनकषायसङ्गत-त्रि० । अल्पत-
रकल्पकषायोद्भवे, पञ्चा० १७ विव० ।

संजलयतिथि-संज्वलनत्रिक-न० । संज्वलनक्रोधमानमाया-
रूपे कषायत्रये, कर्म० २ कर्म० ।

संजलणा-संज्वलना-स्त्री० । ज्ञानादिगुणोदीपनायाम्, उक्त०
१ अ० ।

संजालय-संज्ञापक-त्रि० । विज्ञे, अनु० ।

संजाय-संज्ञात-त्रि० । उत्पन्ने औ० ।

संजायतिव्वसद्ध-सञ्जाततीव्रश्रद्ध-त्रि० । समुत्पन्नोत्कटगुरु-
ठचौ, पञ्चा० २ विव० ।

संजायसद्ध-सञ्जातश्रद्ध-त्रि० । प्रकर्षेण जातश्रद्धे , सू० प्र०
१ पाहु० । रा० ।

संजीवन्शी-सञ्जीवनी-स्त्री० । जीवितदाय्याम् , सूत्र० १ भु०
५ अ० २ उ० ।

संजुय-संयुग-न० । संप्रामे , षष्ठभागे 'मूलपिड' शब्दे
उदाहृतं सिन्धुराजपालिते नगरे, णि० । पाह० ना० ।

संजुत-संयुक्त-त्रि० । मिथिते 'कम्मणा' तेषु संजुतो गच्छइ
उ परभव ।' उक्त० १८ अ० । संबदे , उक्त० १ अ० ।

संजुतद्वयसम्भक्त-संयुक्तद्रव्यसम्यक्त्व-न० । द्वयोर्द्रव्ययोः
संयोगो गुणान्तराधानाय नोपमद्वय उपभोक्तुर्मनःप्राप्तये प-
यः—शर्करयोरिष तत्संयुक्तद्रव्यसम्यक् । द्रव्यसम्यक्त्वभेदे ,
उक्त० २८ अ० ।

संजुतसंजोग-संयुक्तसंयोग-पुं० । 'संजोग' शब्दे वक्ष्यमा-
ये संयोगभेदे , उक्त० १ अ० ।

संजुताहिगरण-संयुक्ताधिकरण-पुं० । अधिक्रियते नरकादि
ध्वननेत्यधिकरणं बासः उद्वल्लग्नशलाशिलापुत्रकगोधूमय-
न्नादिसंयुक्तमर्थक्रियाकरणधायिम्, संयुक्तं च तदधिकरण-
वर्त्तमानमासः । आब० ६ अ० । उपा० । आ० । पञ्चा० । तू-
शीरधनुर्मुशलोद्वल्लग्नशलाशिलादिके, ध० १० २ अधि० ।

संजुताहिगरणया-संयुक्ताधिकरणया-स्त्री० । अधिक्रियते आ-
त्माऽनन्तव्यधिकरणम् । उद्वल्लादिसंयुक्तं चार्थक्रिया । ध० २
अधि० । 'संजुताहिगरणे'ति संयुक्तम्—अर्थक्रियाकरणसम-
धिकरणम्—उद्वल्लग्नशलादि , तदतिचारदेतुत्वादिचारो-
द्विजप्रदाननिवृत्तिविषयः, यतोऽनौ साक्षाद्ययपि हिंसे

शकटादिकं न समर्पयति परोषं तथापि तेन संयुक्तेन तस्याधिष्ठाप्यधिक्रिया कुर्वन्ति त्रिसंयुक्ते तु तस्मिन्स्वत एव विनिवारिता भवन्ति ॥ ४ ॥ अर्थक्रियाकरणक्षमे चतुर्थेऽतिवारे, उपा० १ अ० । संयुक्ता—धिकरणम्—अधिक्रियते मरकादिष्वनेनैत्यधिकरणम्, चास्तूद्वलशिलापुत्रकगाधूमयम्भकादि संयुक्तम् अर्थक्रियाकरणयोग्यम्, संयुक्तं च तदधिकरणं चेति समासः । 'पत्य सामाचारी—सावगेषु संयुक्ताणि चैव सगङ्गादीनि न धरेतस्वाणि, एवं वासीपरसुमादिविभासा ।' उपभोगपरिभोगातिरेक' इति उपभोगपरिभोगशब्दार्थो निरूपित एव तत्र तिरेकः । पत्यं च सामाचारी—उपभोगातिरिक्तं जदि तेज्जामलय बहुप गेहइति ततो बहुगा गहायगा बन्धति तस्स लोलियाय, अगहविगहायगा गहायति, पत्यं पूतरगा आउङ्गाय चो, एवं पुष्कलं बोलमादिविभासा, एवं च बहुति । का—विधी स्वावगस्स उपभोगे गहाये, धरे गहायम्बं चऽस्थि तावे तेज्जामलयदि सीसं बंसिस्ता सम्बे साङ्कन्तु ताहे तङ्गाग—ऽऽतड निषिद्धे अंजलिहि गहायति । एवं अजुय पुष्कल पुष्कलुङ्गुगाणि ताणि परिहरति । आब० ६ अ० ।

संयुद्ध—देशी—सम्पन्ने, दे० ना० ८ वर्ग ६ गाथा ।

संयुय—संयुग—पुं० । संप्रति, ध्य० १ उ० ।

संयुत—त्रि० । बहुविधैर्ब्यञ्जनादिभिः सहिते, उत्त० १२ अ० । संजृह—संयुथ—न० । निकायविशेषे, अनुयोगभेदे, म० १५ श० । दाहवाटस्याद्याशीतिस्त्रेषु सप्तमे सूत्रे, स० १५७ सम० । क्षत्रतं पुष्कार्थं यूथं पशूनां पशूयोषां समूहः संयूथः समास इत्यर्थः । स्था० १० डा० ३ उ० । सूत्र० ।

संजोहता—संयोज्य—अव्य० । संयोगं कृतेत्यर्थः, स्था० १० डा० ।

संजोहम—संयोगिम—त्रि० । संयोगिमं च संयोगस्तेन निर्वृत्तः "भावादिमः" ॥ ६।४।२१ ॥ इतीमप्रत्ययः । संयोगनिष्पन्ने, दैम० ।

संजोग—संयोग—पुं० । संयुज्यते संयोजनं वा संयोगः । आब० १ भु० २ अ० १ उ० । समुचितो योगः । पं० सू० १ सूत्र । "आदेर्यो जः" ॥ ८ । १ । २४५ ॥ इति यस्य जः । प्रा० । परस्परोचितपदार्थानां योगे, औ० । जीवस्य सम्बन्धः, आब० १ भु० ८ अ० १ उ० । उत्त० । नानाभवेषु पुत्रकलत्रमित्रशरीरादिसम्बन्धे, आनु० । आभा० । सूत्र० । विशेष० । उत्त० । पुत्रकलत्रमित्रादिजनिते सम्बन्धे, आब० १ भु० ४ अ० १ उ० । सम्बन्धे, सूत्र० २ भु० १ अ० । कनचित्सह सम्बन्धः, आब० ४ अ० । पित्रादिभिः साङ्गं सम्बन्धे, दर्श० ४ तत्त्व । ममत्वकृते सम्बन्धे, आब० १ भु० २ अ० ६ उ० । अप्राप्तपूर्विकायां प्राप्ती, सम्म० ३ काण्ड । आब० ।

संयोगभेदाः—

ते किं तं संजोयं शं ?, संजोगे चउत्विहे पक्षे, तं जहा-दम्बसंजोगे खेतसंजोगे कालसंजोगे भावसंजोगे ? । से किं तं दम्बसंजोगे ?, दम्बसंजोगे तिविहे पक्षे, तं जहा-सन्धिसे अन्धिसे मीसए । से किं तं सन्धिसे ?, सन्धिसे—

गोहि गोमिए महिसीहि महिसए उरबीहि उरबीए उ-ह्रीहि उह्रीवाले, से तं सन्धिसे । से किं तं अन्धिसे ?, अन्धिसे छपेख छपी दंडेख दंडी पडेख पडी चडेख चडी कडे-ख कडी, से तं अन्धिसे । से किं तं मीसए ?, मीसए हलेखं हालिए सगडेखं सागडिए रहेखं रहिए नाबाए नाविए से तं दम्बसंजोगे । से किं तं खिप्तसंजोगे ?, २ भारे एर-वए हेमए एरखवए हरिवासए रम्भगवासए देवकुए उ-त्तरकुए पुष्कविदेहए अवरविदेहए, अहवा—मागहे माल-वए सोरहुए भरहुए कुंकरए, से तं खेतसंजोगे । से किं तं कालसंजोगे ?, २ सुसमसुसमाए सुसमाए सुसमदुसमाए दुसमसुसमाए दुसमाए दुसमदुसमाए । अहवा—पावसए वासारसए सरदए हेमंतए वसंतए भिम्हए, से तं कालसं-जोगे । से किं तं भावसंजोगे ?, २ दुविहे पक्षे, तं जहा-पसत्ये अ, अपसत्ये अ । से किं तं पसत्ये ?, २ नाखेखं नाबी दंसणेखं दंसणी चरिणेखं चरिणी, से तं पसत्ये । से किं तं अपसत्ये ?, २ कोहेखं कोही माणेखं माणी मायाए मायी लोहेखं लोही । से तं अपसत्ये । से तं भावसंजोगे । से तं संजोयं शं ।

संयोगः—सम्बन्धः, स चतुर्विधः प्रकृतः, तद्यथा—द्रव्यसंयोग इत्यादि, सर्वे स्वस्तिस्त्वमेव, नवरं—स्वस्तिद्रव्यसंयोगेन गावोऽस्य सम्पत्तिरिति गोमानित्यादि । अस्तिद्रव्यसंयोगेन क्षत्रमस्यास्तीति क्षत्रीत्यादि, मिश्रद्रव्यसंयोगेन हलेन इय-बहरतीति हालिक इत्यादि । अत्र हलादीनामन्वतनत्वाद् ब-लीवर्दानां स्वतन्त्रत्वान्मिश्रद्रव्यता भावनीया । क्षेत्रसंयो-गाधिकारे भरते जातो भरते वाऽस्य निवास इति तत्र जातः (का० १०७) "सोऽस्य निवास" इति वाऽ-क्षप्रत्यये भारतः । एवं शेषेष्वपि भावना कार्या । कालसंयोगाधिकारे सुषमसुषमायां जात इति "सप्तमी पञ्चम्यन्ते जनेर्दे" (का० क० ६६१) । इति ङप्रत्यये सुषम-सुषमजः एवं सुषमजादिव्यपि भावनीयम् । भावसंयोगाधि-कारे भावः—पर्यायः, स च द्विधा—प्रशस्तो ज्ञानादिरप्रश-स्तश्च कोधादिः, शेषं सुगमम् । इदमपि संप्रयोगप्रधानतया प्रकृतत्वाद्गोषाद्विद्यत इति ६ । अनु० ।

सम्प्रति सूत्राऽऽलापकनिष्पन्ननिक्षेपस्य सूत्ररूपशिकनिर्मुक्त-श्च प्रस्ताव इति मध्यमानः संयोग इत्यार्थं परं स्पृष्टव्यं नुमाह निर्मुक्तिकृत्—

संजोगे निस्सेवो, ज्जको दुविहो उ दम्बसंजोगे ।

संयुतगसंजोगो, नायन्धिपरेपरो चैव ॥ ३० ॥

संयोग इति—संयोगविषयः निक्षेपः म्यासः, चदपरिमाणम-स्येति चदकः प्राग्वत्कञ्, पत्येद्वाश्च नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्र-कालभावाः, प्रसिद्धत्वाद्भुत्तश्च व्याख्यात उच्चीयमानत्वाच्च गोक्षाः, (अथवा बहुम्यता'बक्काश' शब्दे 'शामण्य' शब्दे'उ-बयाण्य' शब्दे च उक्ता) उक्तं पृथ्वीः—'आगरो चिय मरस-इव-त्युकिरियाकलाभिहायाह । आगारमयं सम्बन्धं, जमगारं तथे

नऽपि ॥१॥ श पराणुमयं वस्तु, अगाराभावश्चो वस्तुत्वं च ।
उत्पलम्भवद्वा, भावाश्चो शाणुगारं च ॥ २ ॥ ” द्रव्यनय
आह—“ यथानामादिनाकारं, विना संवेद्यते तथा । नाऽऽ-
कारोऽपि विना द्रव्यं, सर्वं द्रव्यात्मकं ततः ॥ १ ॥ ” तथा-
हि—द्रव्यमेव मुदादिनिमित्तलस्यासक्तोऽशुशुलकुटकपासाया-
कारानुयायि वस्तु सत्, तस्यैव तत्तदाकारानुयायिनः स-
द्वाधिवियत्वात्, स्यासक्तोऽशुशुलकुटकपासायां तु मुदद्रव्यातिरे-
किणा कदाचिदनुपलम्भात्, तच्चात्पादादिसकलविकारविर-
हितं तथा तथाऽविर्भावतिरोभावमात्रान्वितं सम्मूर्च्छित-
सर्वप्रभेदनिर्भेदबीजं द्रव्यमगृहीततरङ्गादिप्रभेदस्तिमितसरः-
सलिलवत्, आह च—

“ द्रव्यपरिणाममेतं, मोलूलागारदरिसं किं तं ।
उत्पायव्यवहरदियं, द्रव्यं चिय निवियारं ति ॥ १ ॥
आधिभावतिरोभा-वमेतपरिणामकारणमचिन्तं ।
णिचं बहुकथं पि य, नडो व वसेंतरावचो ॥ २ ॥ ”

(भाववयव्याख्या ‘ भावणय ’ शब्द पञ्चमभागे गता ।)
परमाधतस्वयम्—संविचिद्वैव सर्वोऽपि विषयाणां व्यव-
स्थितिः । संवेदनं च नामादि, विकलं नानुभूयते । तथाहि—

“ घटोऽयमिति नामैतत्, पृथुपुष्पादिनाऽऽकृतिः ।
मुदद्रव्यं भवन् भावो, घटे दृढे वस्तुद्रव्यम् ॥ १ ॥
तत्राऽपि नाम नाकार-माकारो नाम नो विना ।
तौ विना नापि चान्योऽन्य-मुत्तरावपि संस्थितौ ॥ २ ॥
मयुराण्डरसे बद्ध-द्रव्या नीलादयः स्थिताः ।
सर्वेऽन्यम्योऽन्यमुन्मिधा-स्तद्वन्नामाव्यो घटे ॥ ३ ॥ ”

इत्थं ज्ञेयत् परस्परसंयोगेनैवैवाशेषनयानां सम्य-
गनयत्वात्, इतरथा उत्पादव्ययधौव्यमुक्तं सदिनि
प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतीतसङ्गच्छानुपपत्तेः । किञ्च-शब्दादिपि
घटादेर्नामादिभेदरूपैरेव घटाद्यर्थे बुद्धिपरिणामो जायते,
इत्यतोऽपि नामादिबन्धरूपैरेव सर्वस्य वस्तुनः । उक्तं
च—“ नामादिभेदसह—त्य बुद्धिपरिणामभावश्चो निययं ।
जं वरपु अतिथ लोप, वउपजायं तवं सर्वं ॥ १ ॥ ” ततश्च-
“ वस्तुकार्म्यधिकस्येह, म्यासो योऽन्यस्व दृश्यते । एतद्-
न्तर्गतः सोऽपि, ज्ञातव्यो धीधनाभिधैः ॥ १ ॥ ” इत्यलं
प्रसङ्गेन ॥ सम्प्रति निरुक्तिरनुभि (जि) यते । तत्र नाम-
स्यागने आगमतो नोआगमतश्च ज्ञादीरभ्यशरीरकपञ्च
द्रव्यसंयोगः सुगम इति मन्वानो व्यतिरिक्तद्रव्यसंयोगम-
भिधानुमाह—द्विविधस्तिबिधिविध एव, द्रव्येण द्रव्यस्य
वा, स्मिति सङ्गतो योगः संयोगः । संयोगद्वैविध्यमेवाह-
संयुक्तमेव संयुक्तम्—अन्येन संभिद्, तस्य संयोगो—च
स्वप्तरसम्बन्धः संयुक्तसंयोगो ज्ञातव्यः । इतरेतर इति
इतरेतरसंयोगः । चः समुच्चये । एवः अवधारणे । इत्थमेव
द्विविध एव संयोग इति गाथासमासार्थः ॥ ३० ॥

विस्तारार्थं स्वभिधस्तुः “ यथोद्देशं निर्देश ” इति म्यायतः
संयुक्तसंयोगं भेदेनाह—

संजुतगमसंज्ञो, सच्चिदादीन् होइ द्रव्याणं ।
दुममणुसुवण्माह, संतद्वक्त्रेण जीवस्स ॥ ३१ ॥

संयुक्तसंयोगः अनन्तराभिहितस्वरूपः सच्चिदादीनां स-
च्चिदाच्चित्तमिधाणां भवति द्रव्याणाम् । अपीषामुदाहर-
णाम्नाह—‘ पुमणुसुवण्माह ’ इति ‘ अत्र मकास्याल्लाक्षि
कत्वाद् सुव्यत्ययाच्च दुमाणुसुवर्णादीनां प्रत्येकं चादिशब्द-
सम्बन्धात्सच्चिद्रव्याणां दुमादीनाम्, अचित्तद्रव्याणाम्-
एवादीनां सुवर्णादीनां च, मिधद्रव्यस्य तु सन्ततिकर्मणो-
पलक्षितस्य जीवस्य । अत्र चाऽस्वादीनां सुवर्णादीनामित्यु-
दाहरणद्वयमचित्तद्रव्याणां सच्चित्तमिधद्रव्यापेक्षया भूयस्त्व-
क्यापनार्थम् । एतद्भयस्त्वं च जीवेभ्यः पुद्गलानामनन्तगु-
णत्वात् । उक्तं च—“ जीवा पांगलसमया, द्रव्यपपसा य
पञ्जवा केव । योवाऽण्ताण्ता, विसेसमहिद्या पुवेऽण्ता ॥
॥ १ ॥ ” इति, अनेव च सच्चिदादिः संयोगद्रव्यस्य त्रैवि-
ध्यात् संयुक्तसंयोगस्य त्रैविध्यमुक्तमिति गाथार्थः ॥ ३॥

तत्र दुमादीनां सच्चित्तसंयुक्तद्रव्यसंयोगं
विचरीतुमाह—

मूले कंदे संघे, तथा य साले पवालपतेहि ।
पुष्पफले बीएहि अ, संजुतो होइ दुममाह ॥ ३२ ॥

मूले कन्दे स्कन्धे इति सर्वत्र सूत्रत्वात्, तृतीयायं स-
त्तमौ । ततश्च मूलेन—अधःप्रसर्पिणा स्वावयवेन कन्देन-
तेनैव मूलस्कन्धांतरालवर्तिना स्कन्धेन-स्थुडेन त्वचा-छ-
विरूपया ‘ साले ’ इति एकारोऽल्लाक्षिकः, ततः शाला-
प्रवालपत्रैः शालाप्रवल्गवपत्राद्यैः, कल इत्यत्राप्येकारस्तथैव,
ततः पुष्पफलबीजैश्च प्रसिद्धैरेव संयुक्तः-सम्बद्धो भवति ।
‘ पुममाह ’ इति मकारोऽल्लाक्षिकः ततो दुमादिः, आदि-
शब्दाद्-गुच्छगुल्मादिश्च संयुक्तसंयोग इति प्रक्रमः । स हि
प्रथममुद्गच्छगुच्छादिकारमकः पृथग्भ्याः संयुक्त एव मूलन संयु-
ज्यते, ततो मूलसंयुक्त एव कन्देन, कन्दसंयुक्त
एव स्कन्धेन एवं स्वकुशाभ्यामवालपुष्पफलबीजैरपि
पूर्वसंयुक्त एवाचरोत्तरैः संयुज्यते इति भावनीयम् । नन्वे-
वं दुमादिद्रव्यत्वात् संयुक्तसंयोगस्य च गुणत्वात्कथं दु-
मादिरेव स इति, अत्रोच्यते—धर्मधर्मिणाः कथञ्चिदन-
व्यत्वादिषमुक्तमित्यदोषः एवमुत्तरभेदयोऽपितीति गाथार्थः ॥ ३२ ॥

अस्वादीनामचित्तसंयुक्तद्रव्यसंयोगं स्पष्टयितुमाह—

एगरस एगवधे, एगे गंधे तहा दुफासे अ ।

परमाणु संघेहि अ, दुपणसाहि ज्ञायव्यो ॥ ३३ ॥

एकः—अद्वितीयलिङ्गादिरसाम्यतमो रसोऽस्येति एकरसः,
तथैकः कृष्णविषणोभ्यतमो वर्णोऽस्येति एकवर्णः, एवम्
वकगन्धः—सुगन्धीतराम्यतरगन्धाभिव्यतः, ‘ एगे ’ इत्यकार-
स्याल्लाक्षिकत्वात्, तथा द्वौ चाविरुद्धौ किञ्चशीताया-
स्मकी रपशोवधेति द्विरपशोः । अशब्दः स्वगतानन्तभेदोप-
लक्षकः । क एवंविधः ?, इत्याह—परमा—तद्व्यसूक्ष्मतारास-
म्भवात् प्रकथंवात् स चासावगुण्य परमाणुः, उपलक्ष्यत्वाद्
छाणुकादिश्च, स्कन्धश्च—स्कन्धशब्दाभिधेयैः, कैरित्याह-
द्वौ प्रदेशाचारम्भकस्येति द्विप्रदेशो—छाणुकः, स आदियं
र्षा त्रिप्रदेशादीनामचित्तमहास्कन्धपर्यन्तानां ते तथा तैः—च-
शब्दात्परमाण्वन्तरेवैवर्णान्तरादिभिश्च, संयुज्यमान इति ग-
म्यते । विज्ञेयः विशेषण—संययातासंख्यातानन्तमङ्गवि-

भावनात्मकेनावबोधः, वाङ्मन्तरतो ज्ञातव्यः, अविश-
संयुक्तसंयोग इति प्रक्रमः, अयमर्थः—“कारणमेव तद्वत्त्वं,
सूत्रमो नित्यञ्च भवति परमाणुः । एकरसवर्णगन्धो, द्विरप-
र्योः कार्यसिद्धिश्च ॥ १ ॥ ” इत्येवमन्तः परमाणुर्वा व्युत्पत्ति-
विस्कन्धपरिणतिमनुभवति तदा रसादिसंयुक्त एव द्व्यणु-
कादिभिः स्कन्धैः संयुज्यते, यदा वा तिस्रानादिरिणति-
मपहाय कटुकत्वादिपरिणतिं प्रतिपद्यते तदाऽपि वर्णा-
दिभिः संयुक्त एव कटुकत्वादिना संयुज्यते इति संयुक्तसं-
योग उच्यते । अत्र च कृष्णपरमाणुः कृष्णत्वमपहाय नील-
त्वं प्रतिपद्यत इत्येको भङ्गः, एवं रक्तत्वं पीतत्वं शुकृत्वं
चेति चत्वारः । तथाऽयमेव रसपञ्चकगन्धद्वयाविकरस्य-
शैलारतज्यजनिताश्च स्वस्थान एव द्विगुणकृष्णत्वादिभिः
परमाण्वन्तरद्विप्रदेशादिभिश्च योजनानादिवशात्प्राप्तः संस्था-
तासंस्थातानन्तात्मिका भङ्गरचनामभाषोति, एवं वर्णा-
न्तररससंयोगगन्धस्वगततारतम्ययुक्ताऽपि, तथा द्विप्रदेशा-
दिभिः । यच्च—‘वर्णुरसंगंधकासा, पांगलायं च लक्षणयं’
इत्यादिसूत्रेषु वर्णैरस्यादित्वेन दर्शनेऽपि ‘एकरसपगवत्’ इति
रसस्य प्रथमत उपादानं तद्वानुपूर्व्या अपि व्याख्यातत्वेन
गाथाबन्धानुलोमेन चेति भावनीयम् । सुपर्णादीनां च प्रा-
च्यवर्णैकसंयुक्तानामेव विशिष्टवर्णैकादिभिः संयोगोऽवि-
तसंयुक्तसंयोग उक्तानुसारेण सुज्ञान एवेति निर्युक्ता न
व्याख्यात इति गाथायैः ।

दृष्टान्तपूर्वकं सन्ततिकर्मणा जीवस्य मिश्रसंयुक्तद्रव्य-
संयोगं व्यक्तीकृतुमाह—

जह धाऊ कणगाई, सभावसंज्ञोयसंजुया हुंति ।

इअ संतइकम्मणं, अणाइसंजुत्तमो जीवो ॥ ३४ ॥

यथा इति—उदाहरणोपपत्त्यासार्थः, यथा धातवः कनकादियो-
निभूता मृदादयः ‘कणगाई’ इति द्रव्यत्वात्कनकादिभिः,
आदिशब्दालाभादिभिश्च, किमित्याह—स्वभावेन संयोगः—
प्रकृतौश्वराद्यन्तरस्यापारानपेक्षायोपलब्ध्यानुपलब्धरूपो यः
सम्बन्धस्तेन संयुक्ता—मिश्रिताः स्वभावसंयोगसंयुताः
भवन्ति—विद्यते इतीत्यनुनैवाध्यान्तरनिरपेक्षत्वलक्षणं
प्रकारेण सम्मतिः—उत्तरोत्तरनिरन्तरोत्पत्तिरूपः प्रवाह-
स्तयोपलक्षितं कर्म—ज्ञानावरणादि सन्ततिकर्म तेन,
न विद्यते आदिः—प्राथम्यमस्येत्यनादिः, स जह प्र-
क्रमात्संयोगस्तेन ‘स’ मिति ‘अणालाणालुगयाणं इमे च
तं च त्ति विमयणमुत्तं’ इत्यागमादिभाषाभाषनां युक्तः
स्मिद्धोऽनादिसंयुक्तः स एव अनादिसंयुक्तः, यदा संयोगः
संयुक्तं ततोऽनादिसंयुक्तमस्येति अनादिसंयुक्तः, क इत्याह—
जीवति जीविष्यति जीवितव्यञ्चेति जीवः, मिश्रसंयुक्त-
द्रव्यसंयोग इति प्रक्रमः । इदमुक्तं भवति—जीवो ज्ञानस्तक-
मांशुवर्णगाभिरावेष्टितप्रबहिताऽपि न स्वरूपं चैतन्यमति-
वर्तते, नचावेतन्यं कर्माण्य इति तत्पुक्ततया विवक्ष्यमा-
णोऽसौ संयुक्तमिभद्रव्यं, ततोऽस्य कर्मप्रदेशान्तरेः सं-
योगो मिश्रसंयुक्तद्रव्यसंयोग उच्यते । इह च जीवकर्मणो-
रनादिसंयोगस्य धातुकनकादिसंयोगदृष्टान्तद्वारेणाभिधानं
तद्वैशानादित्वेऽनुपायतो जीवकर्मसंयोगस्याभावक्यापना-

धम्, अन्यथा मुख्यनुष्ठानवैकस्यापत्तिरिति भावनीयमिति
गाथायैः । उक्तः संयुक्तसंयोगः ।

इतरेतरसंयोगमाह—

इयरेयरसंज्ञो, परमाणुं तथा पएसाणं ।

अभिपेयमणभिपेओ, अभिलाओ चैव संबधो ॥ ३५ ॥

इतरेतरस्य—परस्परस्य संयोगो—घटना इतरेतरसंयोगः
परमाणुनाम्—उत्तरूपाणां, तथा प्रकृतेण—सूत्रमातिशयलक्षणेन
द्विर्यस्ये—कथयन्त इति प्रवेशः—धर्मस्तिकायादिसम्ब-
न्धिनो निर्विभागा भागात्तेषाम्, ‘अभिपेयं’ इति प्राकृतत्वाद्-
भिमतः, इतरेतरसंयोग इति योज्यते, एवमुत्तरार्थापि । अभि-
प्रेतत्वं चास्य अभिप्रेतविषयत्वाद्, एतद्विरपितीतोऽनभिमतः अ-
भिलष्यते—अभिमुख्येन व्यक्तमुच्यतेऽनेनार्थे इत्यभिलाषां-
वाचकः शब्दस्तद्विषयत्वात् अभिलापः । चः समुच्चयः । एवः
अवधारणे । सम्बन्धशब्दानन्तरं चैतो योज्यो, ततः सम्बन्धनं
सम्बन्धः, स चैवं स्वस्वामित्वादिरेकधा वक्ष्यमाणः । एताव-
न्नेह एवावमितरेतरसंयोग इति व्यावधारणस्यार्थ इति गाथा-
समासार्थः ।

परमाणुनां संयोगमाह—

दुविहो परमाणुं, हवइ य संठाणसंघओ चैव ।

संठाणं पंचविहो, दुविहो पुण होइ संघेसु ॥ ३६ ॥

द्वौ विधौ प्रकारावस्थेति द्विविधः—द्विभङ्गः, कोऽसौ ?—प-
रमाणुनाम् इति परमाणुसम्बन्धी, प्रक्रमादितरेतरसंयोगो
भवति । चः पूरणं । कथं द्विविध इत्याह—‘संठाणसंघतो’ इति
सन्निष्ठतज्जनं रूपेण पुद्गलात्मकं वस्थितिं संस्थानम्—आका-
रविशेषः ततस्तमाश्रित्य, स्कन्धतः स्कन्धमाश्रित्य । चः स-
मुच्चयः । एवः भेदावधारणे । द्विविधस्याऽपि प्रत्येकं भेदाना-
ह—संस्थानं संस्थानविषयः पञ्चविधः—पञ्चप्रकारः द्विविधः—
द्विप्रकारः, पुनःशब्दा वाक्यान्तरांन्यासे, भवति,
स्कन्धेषु स्कन्धविषय इति गाथायैः ।

इह च संस्थानस्कन्धभेदद्वारक एवावमितरेतरसंयोगभेद-
इति तत्रभिधानमुचितं, तत्र यथादेशे निर्देश इति न्यायतः सं-
स्थानभेदाभिधानप्रस्तावेऽप्यल्पवक्तव्यत्वात् स्कन्धभेदं हेतु-
भेदद्वारेणाऽह—

परमाणुपुग्गला खलु, दुक्खिं बहुगा यं संहता संता ।

निव्यत्तयति संघं, तं संठाणं आणित्थत्थं ॥ ३७ ॥

परमाणुपुद्गलौ खलु द्वौ वा बहव एव बहुकाः—त्रिप्रभृतयः,
ते च परमाणुपुद्गलाः संहताः—एकपिण्डनामापक्ताः सन्तो नि-
र्वर्त्यन्ति—जनयन्ति, किमित्याह—स्कन्धे—द्व्यणुकादिकम्,
अनन च द्विपरमाणुजन्यतया बहुपरमाणुजन्यत्वेन च स्कन्ध-
स्य द्विभेदव्युत्पत्तिः । खलुशब्दोऽत्र विशेषं द्योतयति, स कायम्-
इह क्तः स्निग्धो वा एकगुणः सम्बन्धमानो द्विगुणाधिक-
नैव स्वस्वरूपापेक्षया सम्बन्ध्यते, नतु समगुणैकगुणाधिके-
न वा । किमुक्तं भवति ?—एकगुणस्निग्धस्निग्धस्निग्ध-
सतगुणस्निग्धेत्यादि । तथा द्विगुणस्निग्धश्चतुर्गुणस्नि-
ग्धश्चतुर्गुणस्निग्धः पञ्चगुणस्निग्धेत्यादि एवमेकगुणक-

भोजः प्रदेशं घन-
त्रिशत्प्रदेशावगा-
पञ्चाऽणवो भ्यस्य-

युग्मप्रदेः
गाढं च
स्थाप्येते

०० यु

पना ३-
रा बदप्र-
त् पङ्क्ति-

○	○	○
○	○	○

सव्वा ओसहजुत्ती, गंधज्जुत्ती य भोयणविंदी य ।

रागविहि गीयवाइय-विही अभिप्रेयमनुल्लोमो ॥४४॥

सर्वाः—समस्ताः, कोऽर्थः ?—इन्द्रियाणामनुल्लोमाः प्रतिकू-
लाश्च । अस्य औषधयुक्तत्वादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः । ततश्च
औषधादीनाम्—अशुद्रकुङ्कुमादीनां सज्जिकाराजिकादीनां च
गुणयो-योजनानि समविषयविभागनीयतो वा औषधयुक्तयः
गन्धानां—गन्धद्रव्याणां श्रीजङ्घादीनां लघुनादीनां च युक्त-
यः गन्धयुक्तयः ताश्च, भोजनस्य अन्नस्य विषयः—शास्त्री-
दनादयः कोद्रवमहादयश्च भेदाः भोजनविषयः ते च,
'रागविहिगीयवाइयविहि' सि सूत्रत्वाद्भजनव्यत्यये राग-
विषयश्च गीतवादित्रविषयश्च रागविहिगीतवादित्रविषयः ।
तत्र रज्जनं रागः—कुसुम्भादिना वर्णांतरापादनं तद्विष-
यः—क्षिप्रत्वाद्यो रक्तत्वाद्यश्च । गीतवादित्रविषयः इति,
अत्र विविशब्दस्योभयत्र योगात्, गीतं गानं तद्विषयः—
कोकिलावतानुकारित्वाद्यः काकस्वरानुविधायित्वाद्यश्च,
वादित्रम्—आतोद्यम्, इह बाणचारासद्वन्धिः तद्विषयो-
नृपद्मादिस्त्राः केवलकरटिकादिस्त्रमाश्च । बशब्दो नृत्तादि-
विधिसमुच्चयार्थः । एते किमित्याह—'अभिप्रेयं' ति अभि-
प्रेतायो उच्यन्ते, कीदृशाः सन्त इत्याह—अनुल्लोमाः, कोऽर्थः ?
शुभा अशुभा वा मनोऽनुकूलतया प्रतिभासमाना, एतेनैतद्-
प्याह—यथैत एव देशकालावस्थादिबशतो विचित्राभिसम्भि-
तया जन्तूनां मनसोऽननुल्लोमाः सन्तोऽनभिप्रेतोऽर्थः । इदं
व्याख्यामतो विशेषप्रतिपत्तिमाश्रित्येन्द्रियापेक्षया यमोऽपेक्ष
या च भेदनाभिप्रेतोऽनभिप्रेतार्थो व्याख्यातः, अथवाऽन-
न्तरगाथापेक्षाजैनाविशेषेणेन्द्रियाणां मनसञ्चानुल्लोमाऽभि-
प्रेतोऽर्थः इतरस्त्वनभिप्रेत उक्तः । एतद्गाथायाऽपि स एव
विशेषतो दर्शित इति व्याख्येयम् । अत्र च सर्वा इति सर्व-
प्रकारा अनुल्लोमा इति 'चन्द्रिप्रयमनसामनुल्लोमाः शेषं प्राग्वत् ।
उपेक्षणीयस्य तिष्ठानभिधानं न यस्य कस्यचित्संज्ञेनान-
भिप्रेत एव तस्यान्तर्भावादिति गाथार्थः ।

उक्ताऽभिप्रेतानभिप्रेतबद्धप इतरेतरसंयोगः,
साम्प्रतममुभयार्थमिलापविषयमाह—

अभिलावे संज्ञोमो, द्वन्द्वे स्थिते अ कालभावे अ ।

दुगसंज्ञोमो, अक्षरसंज्ञोयमाईमो ॥ ४५ ॥

अभिलापः उक्तस्वरूपः, तद्विषयः संयोगः प्रकमादभि-
लापेतरसंयोगः । अयं च त्रिधा सम्भवति, तत्रैकोऽ-
भिलापस्याभिलाप्येन, द्वितीयोऽभिलाप्यस्याऽभिलाप्यान्त-
रेण, तृतीयो वर्णस्य वर्णांतरेण । तत्राद्योऽभिलाप्यस्य द्रव्या-
विभेदेन वतुविधिवत्वाद् द्रव्ये इति द्रव्यविषयः, स बाधार्थं च
टादिस्यद्रव्यं पृथुपुष्पोदराद्याकारपरिलतद्रव्येण बाधयबाध-
कभावलक्षणः सम्बन्धः, एवं क्षेत्रे च क्षेत्रविषयः, आकाशध्व-
नेरवगाहदामलक्षणक्षेत्रेण कालभावे इति समाहारद्वन्द्वः, ततः
काले कालविषयः समयादिभूतेष्वेतेनादिव्यक्तेष्वेन कालपदा-
येन, भावे च भावविषय औद्यधिकारिबन्धो मनुष्यत्वादि-
पथयेण, बशब्दोऽत्र पूर्वत्र च समुच्चये । द्वितीयमाह—द्विक-
स्य संयोगो द्विकसंयोगः स आदिर्व्यस्य त्रिकसंयोगादेः सो-
ऽयं द्विकसंयोगादिकः । इहाभिलापसंयोगस्य त्रिविधत्वाद्
तत्र आद्यस्यान्तरमेवोक्तत्वात् तृतीयस्य चाभिधास्यमान-

त्वाद् अर्थाद् द्विकप्रद्वयेनाभिलाप्यद्वयमेव युज्यते, तत्र द्विकसं-
योगो यथा—स च स च तो, त्रिकसंयोगो यथा—स च तो च ते,
अत्र तो च ते चेत्पुनरेव स च स च तथा स च तो चेत्पुनराव-
त्येकः चाभिलाप्यार्थद्वयमन्यत्र चाभिलाप्यार्थत्रयं सह प्रतीयते
अभिलापसंयोगस्य चास्याभिलापप्राकारत्वाद्भिलाप्येन सह
प्रतीतेः । तृतीयमाह—अक्षरे च अक्षराणि च अक्षराणि तेषां
संयोगः अक्षरसंयोगः, स आदिर्व्यस्योदात्ताद्योश्चर्षवर्धर्मसं-
योगस्य सोऽयमक्षरसंयोगादिकः, प्रकारोऽलाक्षणिकः । तत्रा-
क्षरयोः संयोगो यथा—क इति, अक्षराणां संयोगो यथा—अरि-
ति । उदात्तादिबन्धवर्धर्मसंयोगास्तु स्वधिया भावनीयाः ।
अस्याप्यभिलापसंयोगस्य वर्णादीनां कथञ्चिद्भिलापानन्य-
त्वेन तद्व्यात्मकत्वात्, यद्वाऽक्षरसंयोग इत्यनेन सर्वोऽपि व्यञ्ज-
नसंयोग उक्तः, आदिशब्देन त्वर्थसंयोगः, एतद्विशेषणं च द्वि-
कसंयोगादिरिति योजनीयम् । अन्यत् प्राग्वत् । द्रव्यसंयोगस्य
चास्याभिलापस्य द्रव्यत्वात्, द्रव्यत्वं चास्य स्पर्शवत्त्वेन गुण-
अयत्वात् । व्यस्यति हि—'गुणानुमासम्भो द्वन्द्वं'ति न च स्पर्श-
वत्त्वमसिद्धं प्रतिघातजनकत्वात्, तथाहि—यत् प्रतिघातजनकं
तत्स्पर्शवत् इष्टं, यथा लाट्टादि, प्रतिघातजनकश्च शब्दः, अन्य-
था—तथाविशब्दभूतानुभवसिद्धभोजान्तःपीडाया अस-
म्भवादिति गाथार्थः

उक्तेऽभिलापविषय इतरेतरसंयोगः सम्प्रति सम्ब-
न्धनसंयोगरूपस्य तस्यावसरः, सोऽपि
द्रव्यक्षेत्रकालभावंभेदतन्तुर्था, तत्र
द्रव्यसंयोगसम्बन्धमाह—

संबन्धसंज्ञोमो, संचित्ताचित्तमीसम्भो भव ।

दुपयाइ हिरछाई, रहतुरगाई अ बहुहा उ ॥ ४६ ॥

सम्बन्धते प्रायो ममेवमित्यादिबुद्धितोऽनेनास्मिन् वाऽऽ-
त्माऽद्विधेन कर्मणा सहेति सम्बन्धनः, स चाभिसौ संयोगश्च
सम्बन्धनसंयोगः, 'संचित्ताचित्तमीसम्भो भव' ति प्राग्वत्
सुपो लुकि संचितोऽचित्तो मिश्रकः । चः समुच्चये । एवः
भेदावधारणे । यथाकममुदाहरणान्याह—क्षिपदेत्यादिना,
संचिते क्षिपदादिः, आदिशब्दाच्चतुष्पदापपरिग्रहः । तत्र
च क्षिपदसंयोगो यथा—पुत्री, चतुष्पदसंयोगो यथा—गोमा-
न्, अपदसंयोगो यथा—पनसवान् । अचित्ते हिरत्यादिः,
आदिशब्दात्मयितुक्तादिग्रहः, स च हिरण्यवानित्यादि मिश्रे
रथयोजितस्तुरगः मध्यपदलोपे रथयुगस्तदादिः, आ-
दिशब्दाच्छकटवृत्तमादिपरिग्रहः । स च रथिक इत्यादि । चः
समुच्चये । बहुधा तु इति बहुप्रकार एव, तुशब्दस्यैवकारार्थ-
त्वात्, इह च संचित्ताचित्तयत्वात् सम्बन्धनसंयोगोऽपि संचि-
त इत्यादि सर्वत्र भावनीयम् । आह—यदि संचित्ताचित्तविषय-
त्वादसौ संचित्तादिरिति व्यपदिश्यते, एवं सत्यात्मपदवाऽ-
सौ तैः सह, तत उभयनिष्ठत्वासेनापि किं च व्यपदिश्यते ?,
उच्यते—यथाहाराविषयसाधारणेनैव व्यपदेशः, आत्मनश्च
सर्वैरप्यमीभिरसाधिति तस्य साधारणत्वात् तेनैव व्यपदे-
शः दृष्टिष्यादिरिति बाहुरस्येति न दोषः, एवमुत्तरायाः,
इति गाथार्थः ।

अमुमेव क्षेत्रकालभावंविषयमभिधित्तु—

क्षेत्रे काले य तथा, दुपय वि दुविहो उ होइ संज्ञोमो ।

भावमि होइ दुविहो, आपसे चेवऽआएसे ॥ ४७ ॥

क्षेत्र-क्षेत्रविषयः, काले च-कालविषयश्च, तथा इति-तेना-
गममसिद्धप्रकारेण द्वयोरपि इति-अनयोरेव क्षेत्रकालयोः
द्विविधः द्विभेदः, अथवा 'भावमि' इत्यत्र योच्यते, भवति
संयोगः प्रकृमात् सम्बन्धनसंयोगः । नच क्षेत्रे काले इत्युक्ते
द्वयोरपीति यौनरूपत्वाद् दुष्टं, लोकेऽपि 'हस्तिन्यश्ने च द्वयो-
रपि राक्षो हृदिरित्येवविधप्रयोगदर्शनाद् । भवेत् च भववि-
षयश्च, संयोग इति संदृष्टः, भवति द्विविधः । कथं क्षेत्रादि-
द्वैविध्यम् ? इत्याह— 'आएसे चेवऽआएसे' चि (अस्य
यस्य व्याख्या 'आएसे' शब्दं द्वितीयभागे ४४ पृष्ठे गता ।)

अत्र सूत्रकालप्रत्ययोऽप्रदेशानादेशयोरुपवर्णनत्वेन सम्प्र-
दायादपि सुज्ञानत्वात् तद्विषयः सम्बन्धनसंयोगोऽपि सु-
ज्ञान एवति भवता भावगतदेशानादेशविषयं तर्माभिहितुरु-
ह्नेतोरिव प्रथममनादेशविषयं भदत्त आह—

ओदइम ओवसमिए, खइए य तथा खओवसमिए य ।

परिणामसंज्ञिवाए, छठिवहो हो अण्णाएसो ॥ ४८ ॥

तत्रोदयः—शुभानां तीर्थकरनामादिप्रकृतीनाम् अशुभानां
च मिथ्यात्वादीनां विपाकताऽनुभवेन तेन निर्मुक्तः औद्यिकः
कचिपु— 'उद्ययि' चि पठ्यते, तत्र च—पदावसानवर्तिन
यकारस्य शुरुत्वेऽपि विकल्पतो लघुत्वानुष्ठानात् नात्र छ-
न्दोभङ्गः । उक्तं हि— 'इदियारा बिडुजुया, एअो सुखा पया-
वसाणाम् । रहवेज्जसंज्ञोए, परमि लहुणो विभासाए
॥ १ ॥' विपाकप्रदानुभवकपतया द्विभेदस्याप्युद्ययस्य
विष्कम्भणमुपशमस्तेन निर्मुक्त औपशमिकः, क्षयः-कर्मणा-
मत्यन्ताच्छेदः तेन निर्मुक्तः क्षायिकाः स च, तथा क्षयश्च—
अभाव उद्ययावस्थस्य उपशमश्च-विष्कम्भितोद्ययत्वं तद्यस्य
क्षयोपशमौ ताभ्यां निर्मुक्तः क्षायोपशमिकः स च, पर्याप्त-
सर्वप्रकारं नमनं-जीवानामजीवानां च जीवत्वादिस्वरूपानु-
भवेन प्रति प्रदीभवेन परिणामः, 'एदादलोपा विसज्जीयस्ये'
ति विसर्गलोपः, समिति संहतकपतया नीति-नियतं पतनं, ग-
मनं काऽर्थः—एकत्र घटनं, सञ्चिपातः—औद्यिकादिभावानामे-
व व्याप्तिसंयोगः, चः सर्वत्र समुच्चयः । इत्थं वद् विधाः—प्रका-
रा अस्येति षड्विधो भवति अनादृशः सामान्यः, सामान्यत्वं
खौद्यिकादीनां गतिकषायादिविशेषेणानुवृत्तिधर्मकत्वाद् ।
अनादृशस्य षड्विधत्वं ताद्विषयः संयोगोऽपि षड्विध इत्युक्तं
भवति, इति गाथार्थः ।

इदानीमादेशविषयं तमेव भदत्त आह—

आएसो पुण दुविहो, अप्पिअववहारइण्णिअो चेव ।

इकिंको पुण विविहो, अत्ताए परे तदुमए य ॥ ४९ ॥

आदेशः—अभिहितकपः, पुनः शब्दो विशेषणो, द्विविधः—द्वि-
भेदः, कथमित्याह— 'अप्ययववहारइण्णिअो चेव' चि इय-
वहारशब्दोऽत्र इमद्विकर्मणिन्यायेनोभयत्र सम्बन्ध्यते, ततश्चा-
र्पित इति व्यवहारो यस्मिन् सोऽयमर्पितव्यवहारः, मयूरभ्यं-
सकादिवात् समासः, अनर्पितव्यवहारस्तु तद्विपरीतः। तत्रा-
र्पितो नाम क्षायिकादिभावः स्वाधारे भाववति क्षाताऽयमि-
त्यादिकेषु ज्ञानमस्येत्यादिकेषु वा वचनव्यापारेषु
वक्ष्या स्थापितः । अनर्पितस्तु वस्तुनः स्थापारणत्वेऽपि
२६

निराधार एव प्रकृणार्थं त्रिविधो यथा—सर्वभाष्य-
धानः क्षायिको भावः । अनयोऽपि भेदानाह—एकैकः—
इत्यर्पितव्यवहारः । अनर्पितव्यवहारश्च पुनस्त्रिविधः, कथ-
मित्याह— 'अत्ताए' चि आर्पितत्वाद्—आममि परस्मैपदयो-
रारम्भपरयोदभयं तस्मिन् च, विषयसत्तयश्चेताः, ततो विष-
यत्रैविध्यनामयोक्तैविध्यम्, इत्याद्यादेशभेदाभिधानद्वारेण
सम्बन्धनसंयोगस्य भेद उक्तो भवति, तत्र आर्पितस्य
प्रकृणामात्रसत्वेऽप्यर्पितमतिपक्षत्वेनैवात्रोपादायम्, अतो
वस्तुतस्तस्यासत्त्वाच्च तेन कस्यचित्संयोगसम्भन्न इति न त-
द्वेदेन संयोगभेदः । अर्पितस्य त्वात्मपराभयार्पितभेदतस्मै-
विध्यात् तद्वेदेन त्रिविधः सम्बन्धनसंयोग इति गाथार्थः ।

तत्राऽऽत्मार्पितसम्बन्धनसंयोगमाह—

ओवसमिए य खइए, खओवसमिए य परिणामे य ।

एसो चउब्बिहो खलु, नापण्वो अत्तसंज्ञो ॥ ५० ॥

औपशमिके चस्य भिन्नकमत्वात् क्षायिके च क्षायोपश-
मिके च सर्वत्र सम्यक्त्वादिकेप जीवस्य (सन्) भवि त-
था तेनागमोक्तप्रकारेण वक्ष्याऽऽद्याऽपि भिन्नकमत्वात् परि-
णामे च जीवत्वाद्यात्मके च सर्वत्र संयोग इति प्रकृतः ।
पठ्यते च— 'खओवसमिए य परिणामे य' चि स्पष्टमेव,
एव—अनन्तरात् औपशमिकादिसंयोगः अनुविधः—अनुप-
कारः, खलु—निश्चितं ज्ञातव्यः—अवबोद्धव्यः, आत्मसंयोगः
इत्यात्मार्पितसम्बन्धनसंयोगः । अत्र आत्मशब्देनार्पितभाव
एव धर्मधर्मिणोः कथाद्विदमन्यत्वादुक्तः । तथा च वृत्ताः—
'एए हि जीवमया भवति, एएतु भावस्तु जीवोऽनयो इ-
वइ' तदात्मक इत्यर्थः, औपशमिकादिभावानां च प्रागना-
देशतोक्तावयवप्रादेशात्त्वनाभिधाने सम्यक्त्वादिर्विशेषानिहत्वे-
न विवक्षितत्वाद् भावसामान्यापेक्षया इति गाथार्थः ।

किञ्च—

जो सञ्चिवाओ खलु, भावो उदएण वज्जिओ होइ ।

इकारसंज्ञो, एसो चिय अत्तसंज्ञो ॥ ५१ ॥

यः साक्षिपातिकः खलु—वाक्यालङ्कारः, भावः उदयेन औद्-
यिकभावेन वज्जितः—रहितो भवति, एकादश-एकादशस-
ङ्ख्याः संयोगा-द्वयादिमीलनात्मका यस्मिन् च एकाद-
शसंयोगः, सूचकत्वात् सूत्रस्यैतद्विषयो यः संयोगः, ए-
वोऽपि, न केवलमौपशमिकादिसंयोगः, इत्यपिशब्दार्थः । चः
पूर्णे, आत्मसंयोगः—प्राग्भावात्प्राप्तिसंयोगः, एकादश सं-
योगाश्चैव भवन्ति—औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपरि-
णामिकानां अनुर्णो वद् द्विकसंयोगाभ्यन्तारस्विकसंयोगा
एकव्युत्पन्नसंयोगः, एते च मीलिता एकादश इति गाथार्थः ।

बाह्यार्पितसम्बन्धनसंयोगमाह—

लेसा कसावेयएण, वेओ अत्ताण्णिच्छ मीसं च ।

जावइया ओदइया, सम्बो सो बाहिरो जोगो ॥ ५२ ॥

लेखा-लेखापथयेनऽभिधास्यमानाः, कषायाश्च-वक्ष्यमा-
णाः वेदना च—सातासातानुभवान्मिका कषायेवेदेनं, प्रा-
कृतत्वादिपुनोपः, वेदः पुंस्युभयाभिलाषाऽभिव्यङ्ग्यः,
मिथ्यात्वोद्ययतमसद्व्यवसायार्थकं सत् ज्ञानमप्यज्ञानम्,

उक्तं हि—“अहं दृग्बन्धनमवययत्, कुच्छिद्यसीलं असीलम-
मरय । अमहं तद् नाहं पि दु, मिच्छद्दिदृक्षुस् अन्नाहं ॥१॥”
अत एव मिथ्यात्वादयभावीत्वादस्यौदयिकत्वं, तद्वैलिक-
बु चार्पितत्वविषयत्वा बाह्यार्पितत्वमिति भावनीयम् । मिथ्ये-
ति भावप्रधानत्वाच्चिदंशस्य मिथ्यात्वम्—अशुद्धवैलिकत्वत्वरूपं,
मिथे—शुद्धाशुद्धवैलिकत्वभावं, अशुद्धः शैथिल्यविकल्पा-
दसमुच्चये । अत एवोपसंहारमाह—यावन्तो यन्परिमाणं
औदयिकाः, भावा इति गम्यन्त, प्रकृमादेतद्विषयो यः सं-
योगः सत्वेः निर्विशेषः, सः बाह्यः परः तद्विषयत्वाद्, बा-
ह्यसंयोग इति प्रकृतस्वायोपशमिकेन मत्यादिना औपशमि-
कत्वात्सम्बन्धनसंयोगो ज्ञातव्य इति शेषः । इहापि बाह्यश-
ब्देन प्राग्बद् बाह्यार्पित उक्तः । आह—‘भावा भवन्ति जीव-
स्यौदयिकाः पारिणामिकाश्चैव’ इति वचनादौदयिकाऽपि
जीवभावेन जीवार्पित एवेति कथं बाह्यं कर्मस्यार्पित इति ।
अत्रोच्यते—कर्मोपभवनमुदयः, अनुभवं चानुभवितरि
जीवेऽनुभूयमाने च कर्मणि स्थितम्, तत्र यदाऽनुभवितरि
जीवे विवक्ष्यते तदादयः जीवगतो लेख्याविपरिणामः प्रयो-
जनमस्येयौदयिकः कर्मणः फलप्रदानाभिमुख्यलक्षणे वि-
पाक एव तमाश्रित्य कर्मणि बाह्येऽर्पितत्वमिदौदयिकभाव-
स्योक्तम्, यदा स्वानुभूयमानस्यतया विवक्ष्यते तदादय क-
र्मणः फलप्रदानाभिमुख्यलक्षणं भव औदयिका लेख्याक-
वायादिक्रपो जीवपरिणामः, ज्ञादयत्वेन चोच्यते भावा
भवन्ति जीवस्यौदयिका इत्यादि । इहापि आदेशान्तरेण
वक्ष्यति ‘कुच्छिदो अन्नसंज्ञायां’ इति सत्वेः स इति वैक-
वचनं बाह्यसंयोगस्य विधीयमानतया प्राधान्यात् प्रधाना-
नुयायित्वाच्च व्यञ्जहारणाभिति गाथार्थः ।

उभयार्पितसम्बन्धनसंयोगमाह—

जो सन्निवाहो खलु, भावो उदयः मीसिओ होइ ।

पचारसंज्ञायां, सन्तो सो मीसिओ जोगो ॥ ५३ ॥

यः साक्षिपातिकः खलु भावः उदयेन औदयिकभावेन मि-
श्रितः संयुक्तो भवति, कियत्संख्य इत्याह—पञ्चदश संयोगा
अस्मिन्निति पञ्चदशसंयोगः सर्वः सः, किमित्याह—आत्म-
कर्मणोर्मिधत्वात्तद्विषयभावा अप्यौदयिकसहितौपशमिका-
दयो मिश्राः, ततस्तद्विषयत्वासंयोगोऽपि मिश्रः, स एव
मिश्रको योगः, प्रकृमात् सम्बन्धनसंयोगो ज्ञेय इति शेषः ।
न च पञ्चदश संयोगा औदयिकममुज्जना औपशमिकादि-
पञ्चकस्य द्विकत्रिकचतुष्कपञ्चकसंयोगतः कार्याः । तत्र च-
त्वारो द्विकसंयोगाः बद् द्विकसंयोगाश्चत्वारश्चतुष्कसंयोगा
एकः पञ्चकसंयोगः, एते च मीलिताः पञ्चदश, भावना तु
वक्ष्यमाणा इति गाथार्थः ।

पुनरात्मसंयोगः दीनेव प्रकारान्तरेणाभिहितः

प्रस्तावनामाह—

वीओऽपि य आएसो, अन्नाहो बाहिरे तदुभय य ।

संज्ञो खलु मणिओ, तं किनेऽहं समासे ॥ ५४ ॥

द्वितीयोऽपि च न केवलमेक एव इत्यपि शब्दार्थः । अः
पूरेण । आदेशः—प्रकारः, प्रस्तावात् प्रकृणीयः, कीदृश
इत्याह—आत्मनि बाह्यं तदुभयस्मिन्न, संयोग इति सम्ब-

न्धनसंयोगः, खलु—मिश्रितं भणित-उक्तो, गणधरादिभिरिति
गम्यन्त, अन्नं च शुरुवारतन्मयाविष्करोति, तम् इति—
द्वितीयमादेशं कीर्तय संशुभ्ये ‘घनेमानसामीप्ये घनेमान-
वद् वा’ (पा० ३-३-१३१) इति भविष्यत्सामीप्ये तद्, अ-
हम् इत्यात्मनिर्देशः, समासेन—संक्षेपेणेति गाथार्थः,

तत्र तावदात्मसंयोगमाह—

ओदय्य ओवसमिण, खइए य तहा खओवसमिण य ।

परिणामसन्निवाए, अ कुच्छिदो अन्नसंज्ञायां ॥ ५५ ॥

औदयिक—औदयिकविषये, एवम् औपशमिके च सा-
यिके तथा ज्ञायोपशमिके च परिणामसंज्ञायां च सर्वत्र
संयोग इति प्रकृतः, तत एव बहिःचः बह्वर्धः, आत्मभिः—
आत्मरूपैः संयोग इति सम्बन्धनसंयोगः आत्मसंयोगः
न वैषामेकैकेनात्मनः संयोगः सम्भवति, अपि तु—ज्ञाभ्यां
चिन्मिधनुभिः पञ्चभिर्वा । तत्र ज्ञाभ्यां सायिकेण सम्यक्त्वेन
न ज्ञानेन वा पारिणामिकेन च जीवत्वेन, त्रिभिर्द्वै-
केन देवगत्यादिना ज्ञायोपशमिकेन मत्यादिना पारिण-
मिकेन च जीवत्वेन, चतुर्भिस्त्रिभिरे (वमे) च चतुर्थ-
नौपशमिकेन सायिकेण वा सम्यक्त्वेन, पञ्चभिर्द्वै सायिक-
सम्यग्दर्ष्टिर्वापशमिकेन ज्ञानेन तदौदयिकेन मनुष्यत्वेन,
सायिकेण सम्यक्त्वेन ज्ञायोपशमिकेन मत्यादिना औपशमि-
केन चारित्रेण पारिणामिकेन जीवत्वेनेति, अत्र च त्रिक-
भङ्ग एकः, चतुष्कभङ्गो च द्वावेते त्रयोऽपि गतिचतुष्टयभा-
विन इति गतिचतुष्टयेन भिद्यमाना द्वादश भवन्ति । उक्तं च—

“ओदय्य खओवसमो, तदओ पुण पारिणामिओ भावो ।

एसो पडमविप्या, व्वाणं होइ नायवो ॥ १ ॥

ओदय्य खओवसमो, ओवसमियपारिणामिओ बीओ ।

उदय्यखइयपरिणामिय, खइओवसमो अन्न तदओ ॥ २ ॥

एए वेव विप्या, कुरतिरिखरएसु हुति बोदव्वा ।

एए सखं मिलिया, वारस होनी भवे भया ॥ ३ ॥”

पञ्चभिर्मनुष्यस्यैव, तस्यैव तथोपशमभेदायारम्भकत्वात्,
मस्यामिष च तत्सम्भवात् । तथा चाह—“ओदय्य ओव-
समिण, खओवसमिण खए य परिणामे । उवसमसेद्विगयस्त,
एस विप्यो मुखेयवो ॥१॥” अन्यथाऽपि च त्रिभिः सं-
भवति, तद्यथा—औदयिकेन मनुष्यत्वेन सायिकेण ज्ञानेन
पारिणामिकेन जीवत्वेन, अयं च केवलमीह । उक्तं हि—“उद-
य्य खइयपरिणामिय भावा होति केवली ॥ १ ॥” प्राशु-
भावोभयेन च सिद्धानामेव, उक्तं हि—“नाय तद् परि-
णामा, सिद्धाणं होति नायवो” एवं चैते पञ्चकत्रिक-
संयोगभङ्गाख्यः पूर्वं च द्वादशेति मीलिताः पञ्चदश सम्भ-
वन्ति । एत एव साक्षिपदसाक्षिपातिकभेदाः पञ्चदश तत्र
तत्रोच्यन्ते । तथा चाहुः—“एए संज्ञोएणं, भावा पचारस
होति नायवो । केवलसिद्धुचममसे—द्विपसु सव्वासु य ग-
इसु ॥ १ ॥” आह—एवं साक्षिपातिकेनैवात्मनः सदा सं-
योगसम्भवात् कथं बद्धिधत्वात्मसंयोगस्य ?, उच्यते—
सहभाषित्वेऽपि भावानां यद्वैकस्य प्राधान्यं विवक्ष्यते तदै-
केनाप्यात्मसंयोगसम्भव इत्यदोष इति गाथार्थः ।

बाह्यसम्बन्धनसंयोगमाह—

नाममि अ सिद्धमि अ, नायवो बाहिरो स संज्ञो ।

कालेख बाहिरो लुष्ट, मीसोऽवि य तदुभय होइ ॥५६॥

नाम्ना-वस्तुभिर्भावयिष्वन्निबन्धनेन, चकारात्-द्रव्येण श्रे-
त्रेण चाकाशदेशात्मकेन, प्रकृतत्वात् तृतीयायै सप्तमी ।
प्रकृतत्वात् संज्ञोगः, किमित्याह—ज्ञातव्यः बाह्यविषयत्वात्
बाह्यः । तुः पुनरर्थः । संज्ञोग इति सम्बन्धनसंज्ञोगः, कालेन
इति-अस्य गम्यमानत्वात् कालेन च समयाऽऽवसिकादिना,
तत एव संज्ञोगो-बाह्यसम्बन्धनसंज्ञोगः लुप्त-निश्चितं, ज्ञा-
तव्य इति योग्यम् । इदमिहैदम्पर्यम्-यः पुरुषादेर्वैवदत्ता-
दिनाम्ना सम्बन्धोऽयं देवदत्त इत्यादिः, द्रव्येण च कृष्ण-
इत्यादिः, क्षेत्रक्षारण्यजो नगरज इत्यादि, कालेन दिनजो रज-
निज इत्यादि, स सर्वो नामादिभिर्बाह्यैरेवेति बाह्यः सम्ब-
न्धनसंज्ञोगः । भावेन तु संज्ञोग आत्मसंज्ञोगत्वेनाह एव, भ-
विष्यतुरन्वत्त्वात् भावस्य, अन्यथा तस्याभावत्वात्सङ्गः इतीह
तस्यानभिधानम् । तथा कालेन बाह्य इति च भिन्नवाक्यता-
करणे केषाञ्चित्मतेन कालस्यासत्त्वक्यापत्त्यर्थम्, यद्वा-ना-
स्ति, क्षेत्र इति च विषयसम्प्रेष, यो हि येन सह भवति
स तद्विषय एवेति कृत्वा । आह—नाम्नोऽप्यभिलापत्वात्
तद्विषयोऽपि संज्ञोगोऽभिलापसंज्ञोगः, स बाह्य एवेति कथं
न पौनरुक्त्यम् ? , उच्यते-अभिलापसामान्यविषयोऽभिला-
पसंज्ञोगः, अयं तु सम्बन्धनसंज्ञोगस्य प्रकृतत्वात् तस्य च
सकषायजीवसम्बन्धितत्वात् । वक्ष्यति हि—“संबन्धनसंज्ञोगो,
करायवकुलस्स होइ जीवस्स”ति, कस्यावचाम्यप्यभिष्वङ्गः
सम्बन्धादिभिष्वङ्गदेवभिलापविषय एवेति न पौनरुक्त्यम् ।
‘मीसोऽवि य’ ति अपिः पुनरर्थः । चः पूरणे । ततो मिध-
विषयत्वात्मिधः सम्बन्धनसंज्ञोगः पुनर्ज्ञातव्यः, यः कीदृ-
गित्याह-‘तदुभय’ ति प्राग्वत्तदुभयत्वेन-आत्मबाह्यलक्षणै-
नतदुभयस्मिन् बाह्यरूप एव भवति, यः संज्ञोग इति शेषः,
यथा-क्रोधी देवदत्तः, क्रोधी कौन्तिको, मानी सौराष्ट्रः, क्रो-
धी वासन्तिकः, अत्र क्रोधादिभिरौदयिकभावान्तर्गतत्वेना-
न्तरूपैर्नामादिभिस्त्वान्नोऽप्यन्तरेण बाह्यरूपेः संज्ञोग इत्यु-
भयसम्बन्धनसंज्ञोग उच्यते । नन्वेवं न कदाचिन्नामादि-
विकलैरौदयिकादिभिरौदयिकादिरहितैर्वा नामादिभिरात्म-
नः संज्ञोग इति सर्वदाभयसम्बन्धनसंज्ञोग एव प्रातः, स-
त्यमेतत्, किन्तु—वक्तुर्नभिप्रायवैविध्यात्कदाचिदौदयिका-
दिभिः कदाचिन्नामादिभिः कदाचित्तदुभयन संज्ञोगविषयेति
नात्मपरोभयसम्बन्धनसंज्ञोगप्रयविरोध इति गार्थार्थः ।

प्रकारान्तरेण बाह्यसम्बन्धनसंज्ञोगमाह—

आयरिय सीस पुत्तो, पिपा य जण्णी य होइ धूया य ।

भञ्जा पइ सीउएहं, तमुज्झयाऽऽस्यवे चेव ॥ ५७ ॥

आक्रियत्वभिप्राप्त्या मर्यादया वा स्वयं पञ्चविधाचारं च-
रत्वाचारयति वा परान् ; आकर्षते वा मुक्त्यर्थिभिरासेष्यत
इति आचार्यः अन्यत्रापि ति वचनात् कर्तारि कर्मणि वा कृ-
त्यप्रत्ययः । तथा शास्त्रिणं शक्यः शिष्यः, पुनरिति पितुराचारा-
नुवर्तितयाऽऽत्मानमिति पुत्रः, पाति-रक्षत्यपत्यमिति पिता,
स च जनयति प्रादुर्भावयत्यपत्यमिति जननी, स च भवति
बाह्यसम्बन्धनसंज्ञोगविषयत्वात् बाह्यसम्बन्धनसंज्ञोग इति
वृद्धाः । इदं च सर्वत्र योज्यम् । देशि च केवलं जननीं स्त-

म्यार्यमिति वृद्धिता, ततश्च “वृद्धितरि चो हिलोपश्च” इति
वचनादादेर्धत्वे हिलोपे च “ उद्धूत् सुदुष्पोऽसंवात्सुकु-
हिवु” इति वचनात्, उत ऊर्ध्वे च धूया, सा च, चकार-
यं पूरणे । ज्ञियते—पाप्यते भवेति भार्यो, पाति-रक्षति ता-
मिति पतिः, स्त्यायते धातूनामनेकार्थत्वात् कठिनीमवत्य-
स्मिन् जलादीति शीतम्, उचति-इति अन्तमिति उष्णं-
तमयति—अद्यति जनलोचनानीति तमः औशादिकोऽस-
न् ‘ उज्ज ’ ति आर्षत्वादुद्घातयतीति उद्घातः पञ्चादि-
त्वाच्च, लुपति क्षिनात् वाऽऽतपमिति क्षाया, आ-स-
मन्तात्तपति सन्तापयति जगदिति आतपः, अश्वो राज-
धृत्याद्यनुक्रायेण सम्बन्धिसमुच्चये, लक्षणापुनरपि च स
र्वत्र नैरुक्तो विधिः । सुपञ्च यत्राभवत् तत्र प्राग्वत्सङ्गः । इदं-
मनैदम्पर्यम्—आचार्यः शिष्यादित्यन्तेन बाह्यः, ततो य-
स्तेन शिष्यस्य संज्ञोगः-शिष्य इत्युक्लवश्यमाचार्यमाह-
पति यस्याऽयं शिष्य इत्यादिप्राप्तपकभावलक्षणः स बा-
ह्येनेति कृत्वा बाह्यसम्बन्धनसंज्ञोगः, ततस्तद्विषय आचा-
र्योऽप्युपचारात्तदुच्यते । एवं शिष्योऽप्याचार्यादित्यन्तेन बा-
ह्यः । तनाप्याचार्यस्य यः संज्ञोगः-आचार्य इत्युक्लवश्यं
शिष्यमाहिति यस्यामाचार्य इत्यादिप्राप्तपकभावलक्षणः
सोऽपि बाह्येनेति कृत्वा बाह्यसम्बन्धनसंज्ञोगः, ततस्तद्विषयः
शिष्योऽप्युपचारात् तदुच्यते । एवं पुत्रपित्राद्विषयंभवि
भावनीयम् । सर्वत्र सामान्येन परस्परान्त्याप्तपकभावः स-
म्बन्धनः । विशेषनिरूपणायां त्वाचार्यशिष्यभार्यापतीनामुप-
कार्योपकारकभावः, पितृपुत्रजननीवृद्धिणां, अन्वजनकभावः,
शीतोष्णादीनां च विरोधः, सम्बन्धः । अत एव च विशेषाद्
द्रव्यसंज्ञोगत्वेऽप्यस्य भेदेनोपादानमिति गार्थार्थः । उक्तं
१ अ० ।

सह जायगाइमिता, नाई माया पिईहि संबद्धा ।

ससुरकुलं संज्ञोगो, तिषि उ मेचादयो छट्टो ॥

सहजातकादयः सुहृदो-मित्राणि आदिग्रहणात्-सहर्षि-
तकाः—सहपाण्डुकीडितकाः सहशरद्विशिष्टा इति ज्ञातयो-
मातां पितृसंबद्धाः मातृकुलसंबद्धाश्चत्थः । तत्र मातृकुलसंब-
द्धा-मातामहादयः पितृकुलसंबद्धाः—पितृव्यपितामहादयः,
अश्वरकुलसंज्ञोगोऽभिधीयते । किमुक्तं भवति-अश्वरकुलपा-
तिका ये—कश्चित् अश्वरभ्रातृभ्रातृकुलकादयस्तेषां संबन्धः
संज्ञोग उच्यते । ७० १ उ० २ प्र० ।

सम्प्रति संज्ञोगप्रक्रमेऽप्याचार्यशिष्यमूलत्वाद्दुयोगस्य
तयोः स्वरूपमाह—

आयरिओ तारिसओ, जारिसओ नवरि हुज सो चेव ।

आयरियस्स वि सीसो, सरिसो सवेहि वि गुणेहि ॥५८॥

आचार्यः तारयः तथाविधः, तारयः क इत्याह-तारयो
नवरमिति यदि परं भवेत् ‘ स चेव ’ ति च. पूरणे, स एव-
आचार्य एव । किमुक्तं भवति ?—आचार्यस्त्वाचार्य एवाभ्यः
सहयो भवति, न पुनरनाचार्यः, आचार्यगुणानामन्यत्रा-
विद्यमानत्वात्, नञ्चाचार्यादभ्यः पदत्रिशत्सङ्कष्यगणिगु-
णसमन्वित इहास्ति, तत्समन्वितत्वे स्वयोऽपि तत्रैव
आचार्यः एवेति । अथ क एते पदत्रिशद्गुणाः ? उच्य-
न्ते—प्रत्येकं चतुष्पकारा अष्टौ गविसम्पदो द्वात्रिंशत्,

वर्षादिभूतस्य तत्र आचारादिचतुर्विधविषयमीलनात्, उक्तं च "अद्विधा गणिसंघः, चउगुणा नवरि होति वत्तीति । विषयो य चउमेओ, कुणीस गुणा इवेंतेय" ॥१॥ तथाही णवि-सम्पद् इमा-आचारसम्पत् १ भूतसम्पत् २ शरीरसम्पत् ३ वचनसम्पत् ४ वाचनासम्पत् ५ मतिरसम्पत् ६ प्रयोगमतिरसम्पत् ७ संप्रहपरिहाससम्पत् ८, तथा आह— "आचारसुयसरीरे, वयसे वाययमती पतोममती । एयसु संपया कसु, "अद्विमिया संगहपरिहा" ॥ १ ॥ तत्र आचारसम्पत् चतुर्थी-संयमभूवयोगयुक्ता १, असम्प्रग्रहता २ अनियतवृत्तिः ३ वृद्धशीलता वेति ४, तत्र संयम-चरणं तस्मिन् भूयो-नित्यो योगः-समाधिस्तयुक्ता, कोऽर्थः? सन्तोषयुक्ता संयमभूवयोगयुक्ता १, असम्प्रग्रहः-समन्तात् प्रकर्षेण आत्मादिप्रकृतालक्षणं प्रदणम्-आत्मनोऽप्यचारं सम्प्रग्रहस्तद्भावेऽसम्प्रग्रहः, आत्माद्यनुस्तिष्ठतोऽर्थः २, अनियतवृत्तिः अनियतविहाररूपा ३, वृद्धशीलता-चतुर्थी मर्गसि च निवृत्तस्माद्वता निर्विकारतेति यावत् ४, १। भूतसम्पच्चतुर्थी-बहुभूतता १ परित्तितसूत्रता २ विचित्रसूत्रता ३ मोषविशुद्धिकरणा ४ च, तत्र बहुभूतता-पुगप्रधानागमता १ परित्तितसूत्रता-उत्क्रमकमवाचनादिभिः स्थिरसूत्रता २ विचित्रसूत्रता-स्वपरसमयविधिभोरसर्गापवादादिबेदिता ३ मोषविशुद्धिकरणा-उदात्तानुदात्तादिस्वरगुमिधिवाधिता ४, २। शरीरसम्पत् चतुर्थी-आरोहपरिहासयुक्ता १ अनवत्राप्यता २ परिपूर्णंन्द्रियता ३ स्थिरसहनता च ४, इह च-आरोहो-दैर्घ्ये परिहासो-क्षितरः ताभ्यां तुल्याभ्यां युक्ता आरोहपरिहासयुक्ता १ अविद्यमानमवत्राप्यम्-अवत्रापणे-लज्जनं यस्य सोऽयमवत्राप्यः, यद्वा-अवत्रापयितुं-लज्जयितुमर्हः शक्यो वाऽवत्राप्यो-लज्जनीयः न तथाऽनवत्राप्यस्तद्भावाऽनवत्राप्यता २ उभयत्राहीनसर्वाङ्गत्वं ३, परिपूर्णंन्द्रियता-अनुवदनचक्रादिकरणा ३ स्थिरसहनता-तपःप्रभृतिषु शक्तिभूता ४, ३। वचनसम्पच्चतुर्थी-आदियवचनता १ मधुरवचनता २ अनिश्चितवचनता ३ असन्दिग्धवचनता ४। तत्र आदियवचनता-सकलजनप्राप्तावकायता मधुर-रसवत् यदर्थो विशिष्टार्थवत्तया-अर्थवगाढत्वेन शब्दतश्चापठयत्सौस्वर्यगाम्भीर्यादिगुणोपेतत्वेन भानुराह्लादमुपजनयति तदेवैविधं वचनं यस्य स तथा तद्भावो मधुरवचनता २ अनिश्चितवचनता रागाद्यकलुषितवचनता ३ असन्दिग्धवचनता परिरुद्धवचनता ४, ४। वाचनासम्पच्चतुर्थी-विदित्वादेशेन १ विदित्वा समुद्देशेन २ परिनिर्वाप्य वाचना ३ अर्थनिर्यापणेति ४, तत्र विदित्वादेशेन विदित्वा समुद्देशेन ज्ञात्वा परिणामकत्वादिगुणोपेतं शिष्यं यद् यस्य यायं तस्य तदेवादिशति समुद्देशि वा, अपरिणामिकादवपकषट्निहितजलोदाहरणतो दोषसम्प्रभात् २, परीति-सर्वप्रकारं निर्वापयतां निरो निर्देशादिषु भूशार्थस्यापि दर्शनात् भूशे गम्यताः पूर्ववत्तालापकादि सर्वोपमना स्थात्मनि परिणमयः शिष्यस्य सूत्रगतशेषविशेषप्रदणलक्षणं कालं प्रतीपय शक्यतुरुपप्रदानेन प्रयोजकत्वमनुभूय परिनिर्वाप्य वाचनासम्प्रदानं परिनिर्वाप्यवाचना ३, अर्थः-सूत्रभिधेयं वस्तु तस्य निरिति-भूशे यापना-निर्वाहणा पूर्वोपरसाङ्ग्येन

स्वयं ज्ञानतोऽप्येषां च कथनतो निर्गमना निर्यापणा ४, ४ मतिरसम्पत् अवप्रग्रहेहापायधारणाकपा चतुर्थी, अवप्रग्रह-व्यंजं तत्र तत्र प्रपञ्चिता एवेति न विनियसे ६। प्रयोगमतिरसम्पच्चतुर्थी-आत्मपुरुषस्यवस्तुविज्ञानात्मिका, तत्राऽऽत्मज्ञानं वादादिभ्यापारकाले किमनु प्रतिवादिनं अनुमम शक्तिरस्ति न वा? इत्यालोचनम्, पुरुषज्ञानं-किमयं प्रतिवादी पुरुषः साध्यः सांगतोऽप्यो वा? तथा प्रतिभादिमोहितरैर्भेति परिभाषनम् २, क्षेत्रज्ञानं-किमिदं वायावहुलमभ्येयो वा? तथा साधुभिरभावेति भावेति वा नगरादीति विमर्शेनम् ३, वस्तुज्ञानं-किमिदं र-जाऽमात्यादि समासवादि वा वस्तु-दारुणमदारुणं भद्रकर्मभद्रकं वेति निकृष्टम् ४, ७; संप्रहपरिहास तु बालपुत्रैल्लगाननिर्वाहजुनयोर्म्यलेप्रग्रहणलक्षणेका १ निषयादिमालिष्यपरिहाराय फलकपीडोपादानाऽऽत्मिका द्वितीया २ यथासमयमेव स्वाध्यायोपाधिसमुपादनप्रत्युपेक्षणभिक्षादिकरात्मिका तृतीया ३ प्रमाजक्राध्यापकराधिकादिगुरुणामुपधिवहनविभ्रामणसंपूजनाभ्युत्थानदण्डकोपादानादिकपा चतुर्थीति ४, ८। इत्युक्ता अष्टौ-चतुर्गुणा आचारादिगणिसम्पदः। विनयस्तत्तरत्राचार्यविनयप्रस्तावेऽभिप्रास्यते, इति गते प्रासङ्गिकम्। प्रकृतमुच्यते-तत्राऽऽचार्यस्य स्वरूपमभिहितं, शिष्यस्याह-आचार्यस्य, अर्थिभिन्नक्रमः, ततः शिष्योऽपि, न केवलमाचार्यस्तादृशो यादृशो नवरं स एवेति वचनादाचार्य इत्यपिश्रुद्धार्थः, सदृशः-तुल्यः, सर्वैरपि न कतिपयैरेव, कैः?-गुणैः-साधारणैः ज्ञान्यादिभिरिति गम्यते। यद्वा लक्षणे तृतीया, ततः सर्वैरपि स्वगुणैर्लक्षितः शिष्य आचार्यस्य सदृश इति योज्यम्, सादृश्यं च स्वगुणमाहार्थ्यविभूषित उभयोरपि यथोक्तावर्थयुक्तं (त्व) मव, अथवाऽऽचार्यस्यापीति अपरेवकारार्थत्वात् स्वगुणोपलक्षितः शिष्यः सदृश एव-अनुरूप एव, अनुरूपार्थस्याऽपि सदृशशब्दस्य दर्शनात्, यथाऽऽत्मसदृशं कुर्याः कुलानुरूपमित्यर्थः। अननुरूपस्तु तत्त्वतोऽशिष्य एवेति भावः। अथ के अमी शिष्यगुणाः?, उच्यन्ते-"भाविष्याणुमणुप-तणा उ भर्ता गुरुण बहुमाशे। दक्षस्तं दक्षिणं, सीलं कुलमुज्जमो लज्जा ॥ १ ॥ सुस्तुता पठिपुच्छा, सुण्यं गह्वं च ईहणमवाशे। चरणं करणं सम्मं, एमः ई होति सोसगुणा ॥ २ ॥" इति गार्थः।

इत्यनुयोगोपयोगित्वादाचार्यशिष्ययोः स्वरूपमुक्तं, प्रकारान्तरणं। अयसम्बन्धनसंयोगमाह—

एवं नाणे चरणे, सामित्ते अप्यणो उ (य) पिउणो ति ।

मज्झं कुलेऽयमस्स य, अहं यं अस्मिन्नरो मिति ॥४६॥

एवम्-अनन्तरोक्तवाह्यसंयोगवद्वालेप्यालेपकभावेन ज्ञान-ज्ञानविषयः चरणे-चरणविषयः, अ-मन उभयसम्बन्धनसंयोगो ज्ञातव्य इति वृद्धाः। अत्र भावना-ज्ञानेनामभूतेन संयोगो, ज्ञानमित्युक्तिर्निर्वाधयस्य निर्विषयस्य च ज्ञानस्यासम्भवादवश्यं ज्ञानिनं ज्ञेयं चाऽऽक्षिपतीति, ज्ञानाक्षितेन च ज्ञेयेन बाह्येन तद्द्वारकः संयोग इत्युभयसंयोगः। एवं चरणेनाप्यारम्भूतेनोक्तवत्तादितेन अर्थमात्रेण च बाह्येन संयोगः

इत्युभयसम्बन्धनसंयोगः । अयमाक्षेप्याऽऽक्षेपकभावे उभयसम्बन्धनसंयोग उक्तः । अमुमेव प्रकारान्तरेणाह—स्वामित्वेन स्वामित्वविषयः, उभयसम्बन्धनसंयोग इति प्रकृतः । किं रूप ? इत्याह—आत्मनः—मम चः पूर्वेण, पितुः—जनकस्य पुत्र इति गम्यते, एवंविधोऽल्लेख्यस्य, अत्रात्मनः पित्रा सह आत्मकद्वारकः स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः, तत्पुत्रेण परद्वारकः, मम पितुर्यं, पुत्र इति पितृद्वारेणासाधितं कृत्वा तत् उभयद्वारकत्वादुभयविषयसंयोग उभयसम्बन्धनसंयोगः, इति शब्दो मम पितुः पिता, मम भ्रातुः पुत्रः, मम दासस्य कम्बल इत्येवंप्रकारसम्बन्धान्तरस्य लक्षणांशसूचकः, अनेन लौकिके स्वामित्व उभयसम्बन्धनसंयोग उक्तः । लोकोत्तरेमेवाह—मम कुले नागेन्द्रादायः साध्वादि-रिति गम्यते । यद्वा कुलमेव कुलकं तस्य च समुच्चये धाव्यते, ततोऽहमेव अहम् अन्त्यस्तः अस्मि-भवाभि । अशब्दाद्यं च साध्वादिस्त्वेवंविधोऽल्लेख्यस्य लक्षणः । एषोऽप्युभयसम्बन्धनसंयोग इति वृत्ताः । अत्र हि मल्लुब्धवाच्यस्य कुलेन सह आत्मद्वारकः स्वस्वामिभावसम्बन्धः, कुलास्त-र्वर्तिना च साध्वादिना परद्वारको, मम कुलेऽयमिति कुल-द्वारकत्वादस्य, ततोऽयमपि प्राग्बहुभयसम्बन्धनसंयोगः । इदानीं इति शब्दोऽयं मम गुरोः साध्वादिस्त्वेवंप्रकारसम्बन्धान्तरस्य लक्षणांशसूचकार्थः । इह चोऽल्लेख्यस्य अभिधानमेकत्राप्यनेकोऽल्लेख्यसम्बन्धनार्थमिति गाथाार्थः ।

पुनरन्यथा तमेवाह—

पञ्चभ्यो य बहुविधो, निर्विचि पञ्चभ्यो जिहस्सेव ।
देहा य बद्धमुक्तां, मापिदुस्तु आह अ हवति ॥ ६० ॥

प्रतीयतऽननार्थ इति प्रत्ययः—ज्ञानकारणं घटादिः, सर्वथा निरालम्बनज्ञानाभावेन तद्विनाभाधित्वात् ज्ञानस्य, ततस्तमाधित्यं, चकारात् ज्ञानतत्त्व—ज्ञानं चाधित्यं बहुविधः—बहुप्रकारः, प्रकृमादात्मनो यः संयोगः स उभयसम्बन्धनसंयोगः, तद्वद्बहुत्वं च प्रत्ययानां तद्विशिष्टज्ञानानां च बहुविधत्वात् तथा च बहुज्ञा—घटं प्रतीयं घटज्ञानं, पटं प्रतीयं पटज्ञानम्, एवमादीनि प्रत्ययात् ज्ञानानि भवन्ति । तथा च सति ज्ञानिनात्मद्वारको ममेवं ज्ञानमिति प्रत्ययेन परद्वारको, मम ज्ञानस्यायं विषय इति ज्ञानद्वारकत्वात्तस्य, तत् उभयविषयत्वादुभयसम्बन्धनसंयोगः । आह—एवं केवलिनोऽप्युभयसंयोग एवेति । अत्रोच्यते—निर्वृत्तिः—इत्युत्तरत्रैवकारस्य भिन्नकमत्वाभिर्वृत्तिरेव—सकलावरणक्षयादुत्पत्तिरेव प्रत्ययो जिनस्य, जिनसम्बन्धिज्ञानस्येति गम्यते । इदमाकृतम्—लघुशब्दानि हि मत्पादिकं लघिरूपनयोत्पन्नमप्युपयोगरूपतायां बाह्यमपि घटादिकमपेक्षते । तथाहि—घटं प्रतीयं घटज्ञानं, पटं प्रतीयं पटज्ञानं, केवलिनस्तु ज्ञानं लघिरूपतयात्पन्नं पुनरुपयोगरूपतां प्रति न बाह्यं घटादिकमपेक्षते, तज्ज्ञानस्याप्यसिद्धकालमेव सकलातीतानागतदूरान्तरितस्थूलसूक्ष्माध्यात्मव्यतिरिक्तैवापयोग्यत्वात् । यदुक्तम्—उभयावरणाहता, केवलवरणाह-स्त्वसहायो । जाणह पासह य जिणो, सव्यं येयं सया—कालं ॥ १ ॥ ततः केवलज्ञानस्य सर्वत्र सततापयोगेन नोपयोगं प्रति बाह्यापेक्षेति निर्वृत्तिरेव प्रत्ययः, ततो न झ-

अस्थानस्येव प्रत्ययत उभयसंयोगः । आह—उक्त एव ज्ञानस्योभयसंयोगः तत् किं पुनरुच्यते ? सत्यम्, उक्तः स तत्राक्षेप्याक्षेपकभावेन, इह त्वेकस्यापि वस्तुन उपाधिभेदे-नानेकसम्बन्धसम्बन्धनार्थनाय जयजनकभावनोच्यते इति न दोषः । उभयसम्बन्धनसंयोगमेव पुनः स्वस्वामिभावनाह-दिहान्तं—उपवीर्यते पुद्गलैरिति देहा—कायाः ते च बद्धा—इहजन्मनि जीवन् सम्बद्धा मुक्ता—अन्यजन्मनि तन्नेवाजिम्भनाः, अनयोर्द्वन्द्वे बद्धमुक्ताः, 'मापिदुस्तुयाह' सि 'णो ज-स्यसोलीप आधेवाच्च 'लोप दीधेः' इति दीधेत्वस्याभावे पितृमातृसुताद्यः । आदिशब्दात् भ्रातृभ्राज्यादयो, बद्धमुक्ता इत्यत्रापि याज्यते । चशब्दोऽयं पूर्वश्च समुच्चये । एतं च किमत्याह—' भवति ' ति जायन्ते, प्राग्बहुभयसम्बन्धनसंयोगः, जीवस्येति गम्यते । इयमत्र भावना—बद्धा-देहा मात्राद्यध्यात्मरूपाः, तत्र देहात्मनोः क्षीरक्षीरवद्व्याऽप्यानुगतत्वेन मात्राद्यध्यात्मतत्त्वेन हविषयतयाऽऽत्मवद् दृश्यमानत्वेन, मुक्तास्तुभ्येऽपि बाह्याः । तत्र देहा आत्मनः पृथग्भूतत्वेन, मात्राद्यध्यात्मतथाविधत्वेन हविषयतयाऽऽत्मवद् दृश्यमानत्वेन, अतो देहमात्रादिभिश्च बद्धमुक्तैः स्वस्वामिभावलक्षणसम्बन्धो जीवस्योभयसम्बन्धनसंयोगः । आह—देहादयो मुक्ताश्च स्वस्वामिविषयाश्चेति विरुद्धमतत्, एवमेतद्, यदि भावनोऽपि मुक्ताः स्युः, अथ भावतोऽप्यहमेषां स्वामी ममेति स्यमिति भावाभावाभ्युक्ता एव ते, नन्वेवमैहिक-त्वप्यभावेपरापरापयोगवत् आत्मनो न सततमेषं भावोऽस्तीति कथं तेष्वपि तद्विषयता ? अथ तेष्वेवं भावाभावेऽपि व्युत्सर्गोत्पत्तिस्तद्विषयत्वम्, एतदिहापि स-मानं, व्युत्सर्गोत्पत्तिरेव तद्विषयत्वस्येति विवक्षितत्वा-दिति गाथाार्थः ।

इत्थमेनेकधा सम्बन्धनसंयोग उक्तः, अयं च कीदृशस्य क-स्य भवतीत्याह—

संबन्धनसंज्ञो गो, कमायबहुलस्स होइ जीवस्स ।

पहुणो वा अपहुस्स व, मज्जेति ममजमाणस्स ॥ ६१ ॥

सम्बन्धनसंयोगः उक्तरूपः, कथायाः—क्रोधाद्यस्तैर्बहुल-स्य—व्यासस्य, प्रभूतकथायस्येत्यर्थः, भवति—जायते, क-स्य ?—जीवस्य, पुनः कीदृशस्य ?—प्रभवति—सम्बन्धिव-स्तु तत्र तत्र स्वरूपेन नियाकुं समर्थो भवतीति प्रभुस्त-स्य वा अप्रभोषो उक्ताविपरीतस्य, वाशब्दो समुच्चये, उ-भयोरपि संयोगसाम्यं प्रति कारणमाह—'मज्जेति ममजमा-णस्स' इति ममेवं नगरजनपदादीनि ममत्वमाचरतः, इ-दमुक्तं भवति—सत्यसति वा मत्सम्बन्धतया बाह्यवस्तुनि तस्यतोऽभिषङ्ग एव सम्बन्धनसंयोगः, अनेन च काका क-पायबहुलत्वे हेतुरुक्तः, कपायबहुलस्येति च ब्रुवता कपा-यद्वारेण सम्बन्धनसंयोगस्य क्रमबन्धहेतुत्वं कथापि न भव-ति, आह—मिथ्यात्वादयो हि बन्धहेतवः, तत्कथं कथाय-सत्तामात्रेणैव तद्धेतुत्वापन्नम् ? उच्यते, तथामेव तत्र प्रा-धान्यात्, तत्प्राधान्यं च तत्सारतम्येनैव बन्धतारय्यात् । उक्तं च—'जह भागगया मत्ता, रागादिं तथा च उज्जम्मे' इ-ति, बाहुल्यापेक्षं च शुक्ला बलाकत्यादिवत् कपायबहुलस्य जीवस्येत्युच्यते, ततोऽकथायहेतुत्वंऽप्यौपशमिकादिभावे-

नामादिसंयोगानामजीवविषयत्वेऽपि च शीतोष्णादिविरोधिसंयोगानां सम्बन्धनसंयोगत्वं न विरुध्यते । आह—एवमभिप्रेतानभिप्रेतसंयोगयोरपि तत्त्वतः सकथायजीवविषयत्वात् सम्बन्धनसंयोगत्वमिति, सत्यं, तथापीन्द्रियमनसोः साक्षात्ताजुक्ती, अयं तु जीवस्येति न शेषः । अन्यत्वाह—संयुक्तसंयोगोऽपि द्विहृत्वेनेतरस्यैव तथेतेतरसंयोगोऽपि स्वपरधर्मैः संयुक्तत्वात् सर्ववस्तुनः संयुक्तस्यैवेति मानयोः प्रतिविशेषः, एवमेतत्, तथाऽप्येकस्कन्धताऽऽपन्नद्रव्यविषयैः संयुक्तसंयोगः, इतरेतरसंयोगस्तु तथाऽप्यथा च, तत्र परमाणुसंयोगस्तथा, प्रदेशादिसंयोगस्तु प्रायोऽप्येति युक्त एव तयोर्भेदः । एवं तर्हि परमाणुसंयोगस्य संयुक्तसंयोगाद्भेदोऽस्तृभयोरपि एकस्कन्धताऽऽपन्नद्रव्यविषयत्वात्, अयमपि न शेषः, यतो निष्पाद्यमानविषय इतरेतरसंयोगः, परिमण्डलादिसंस्थितद्रव्यस्य तेनैव (वि) निष्पाद्यमानत्वात्, संयुक्तसंयोगस्तु प्रायो निष्पाद्यद्रव्यविषयः निष्पाद्यं हि मूलादिरूपेण वृक्षादिद्रव्यं कम्पादिना युज्यते, इत्यस्त्यनयोर्विशेष इति गाथायैः । इत्थं सम्बन्धनसंयोगः स्वरूपत उक्तः, सम्प्रति तस्यैव फलतः प्ररूपणापूर्वकं विप्रमुक्तास्येति प्रकृतसूत्रपदं व्याख्यायन् यथा ततो विप्रमुक्ता भवन्ति यच्च तेषां फलं तदाह—

संबन्धसंज्ञो गो, संसारो भो अणुत्तरणवासो ।

तं क्षिपु विप्रमुक्ता, मादृषिस्तु आह य इवंति ॥ ६२ ॥

सम्बन्धनसंयोगः उक्तरूपः, संसरत्यस्मिन् कर्मवशवर्ति-जन्तव इति संसारस्तस्मात्, न विधत्ते उत्तरणं-पारगमनमस्मिन् सतीत्यनुत्तरणं, स वासो अनुत्तरणवासः, अणुत्तरणवासोऽनुत्तरणादुत्पत्तिमित्यादिवचन-उत्तरणवासः, अथवा—'अनुत्तरणवासो' नि आत्मनः पार-तन्मये हेतुतया पाशवत् पाशः, ततोऽनुत्तरणवासो पाशश्च अनुत्तरणपाशः, उभयत्र च सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समा-सः, अनेन संसारावस्थितिः पारवश्यं वा सम्बन्धनसंयोगस्यार्थतः फलमुक्तम् । तम्—एवंविधं सम्बन्धनसंयोगम्, अर्थाद् औद्यिकभावाविषयं मात्रादिविषयं च क्षिप्वा द्विधा विधाय निष्ठास्येति यावत्, किमित्याह—विप्रमुक्ताः, भूतत्वादनन्तरोक्तसम्बन्धनसंयोगादेव, के ते, ?—साधवः-अनगाराः, येनैवं तेन किमित्याह—मुक्ताः ततः संसारात्, तद्वेतुकत्वात्तस्य, तेन हेतुना, अनेन च गाथापश्चाधेन सम्बन्धच्छेदनलक्षणं प्रकारेण विप्रमुक्ता भवन्ति, तेषां च फलं मुक्तिरित्यर्थत उक्तं भवति । यच्च विप्रमुक्तास्येत्येकत्वप्रक्रमेऽपि विप्रमुक्ता इतीह बहुवचनं तद्वैविध्यभित्तोः पूज्यत्वस्यापनार्थमिति गाथायैः ।

एवं 'संज्ञां निष्केशो' इत्यादि मूलगाथापक्षितसंयुक्तसंयोगेतरसंयोगभेदतो द्विविधं द्रव्यसंयोगं निरूप्य तत्र संयुक्तसंयोगं सञ्चित्वादिभेदतस्त्रिविधम्, इतरेतरसंयोगं तु परमाणुप्रदेशाभिप्रेतानभिप्रेताभिलाषसम्बन्धनविधानतः षड्विधमाध्याय सम्बन्धनसंयोग एव च साक्षात् कर्मसम्बन्धनिबन्धनतया संसारहेतुरिति तत् स्याम्यतां च । सम्प्रति तत्प्रतिपादनं पद्यान्वयमुक्तमिति मन्वानः क्षेत्रा-

दिनिक्षेपमविशिष्टमतिदेष्टुमाह—

संबन्धसंज्ञो गो, खितार्थं विभासो जा भविष्यति ।

खिताह्नु संज्ञो गो, सो चैव विभासियव्यो अ ॥ ६३ ॥

सम्बन्धनसंयोगे क्षेत्रादीनाम्, आदिशब्दात्—कालमावप-रिग्रहः, विविधा-आदेशानादेशादिभेदाद्वेकमेवा भाषा विभाषा, या इति प्रस्तुतपरामर्शः, भविष्यति-अभिहितं, सञ्चित-सु क्षेत्रादिविषयः संयोगः प्रथमद्वारगाथासंस्थितः । स चैव विभाषितव्यः । तुः पूरणे । संयोगत्वं चात्र विभाषाया वचन-रूपत्वाद्बहुवचनयोः कथं द्विहृत्वात्तद्वैविध्यपनार्थमुक्तम् । ततोऽप्यमर्थः—सम्बन्धनसंयोगविषयक्षेत्रादिविभाषायां यत्संयोगस्वरूपमुक्तम्, इहापि तदेव वक्तव्यं, चकारस्यानुक्तसमु-च्चयायत्वात् । संयुक्तसंयोगः सम्भवन्त इतरेतरसंयोग-शेषभेदाच्च बाध्याः । तत्र क्षेत्रस्य संयुक्तसंयोगो यथा-ज-म्बूदीपः स्वप्रदेशसंयुक्त एव लवणसमुद्रं युज्यते, इतरे-तरसंयोगः क्षेत्रप्रदेशानामेव परस्परं धर्मास्तिकायादिप्र-देशैर्वा संयोगः । एवं कालमावयोरपि नेयमिति गाथायैः । इह चोक्तनीत्या सम्बन्धनसंयोग एव साक्षादुपयोगी, इतरेषां तु तदुपकारितया तेषामपि कथं क्षिप्वास्त्यतया च शिष्यमति-व्युत्पादनाय चोपन्यास इति भावनीयम् । उक्तः संयोगः, तद्विधानाच्छ व्याख्यातं प्रथमसूत्रम् ॥ १ ॥ उक्तं १ अ० । कथं संयोगासिद्धत्वम् ? यनोक्तशेषदुष्टः प्रकृतो हेतुः स्यात् १ उच्यते—तद्भाहकप्रमाणभावात्, बाधकप्रमाणोपपत्तेः । तथाहि—“संख्यापरिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागी परत्वापरत्वे कर्म च रूपि (द्रव्य) समवायाच्चानुषाणि (वैशेषिकम् ० ४१११११)” इति वचनात् इत्यवस्तुसमवेतस्य परेण प्रत्यक्षप्राप्तत्वमव्युपगतम् । न च निरन्तरात्पञ्चवस्तुद्रव्यप्रति-भासकालेऽप्यक्षप्रतिपत्तौ तद्व्यतिरेकेणापरः संयोगो बहि-र्ग्राह्यरूपतां विज्ञातः प्रतिभाति, नापि कल्पनाबुद्धौ वस्तु-द्रव्यं यथांक्षं विहाय, शब्दोक्तेर्यं चास्तरमपरं वक्तव्यत्वा-राकाररहितं संयोगस्वरूपमुद्गाति । तद्व्यमुपलब्धिलक्षण-प्राप्तस्य संयोगस्यानुपलब्धेरभावः, शशविषाणवत् । तेन यद्वाहोऽप्योतकराः—“यदि संयोगो नार्थान्तरं भवेत्तदा क्षेत्र-बीजादिकादयो निर्दिष्टत्वात् सर्ववैवाहिकादिकार्यं कुर्युः, न चैवम्—तस्मात् सर्वदा कार्यानन्तरमात् क्षेत्रादीन्मूकरो-त्पत्तौ कारणान्तरसापेक्षाणि, यथा मृत्पिण्डादिसामग्री षटादिकत्वे कुसालादिसापेक्षा ; योऽसौ क्षेत्रादिभि-रपेक्ष्यः स संयोग इति सिद्धम् । किञ्च—असौ सं-योगो द्रव्ययोर्विशेषणभावेन प्रतीयमानत्वात् ततोऽर्थान्तर-त्वेन प्रत्यक्षासिद्ध एव । तथाहि—कश्चित्केनचित्संयुक्त-द्रव्ये आहरेत्युक्तं ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एवाहरति न द्रव्यमात्रम् । किञ्च—दूरतरवर्तिनः पुंसः सान्तराऽपि वने निरन्तररूपाऽवसायिनी बुद्धिदृश्य-मासादयति, शेषं मिथ्याबुद्धिः मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण न कश्चिदुपजायते । न ह्यननुभूतगोदशेनस्य गवये 'गोः' इ-ति विज्ञप्ते भवति । तस्माद्वचनं संयोगो मुख्योऽभ्युपग-न्तव्यः । तथा—‘न चैवः कुण्डली’ इत्यनेन प्रतिषेधबाधेन न कुण्डलं प्रतिषिध्यते, नापि चैवः, तयोरन्वयः देशादौ सत्त्वात् । तस्माच्चैवस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यते ।

तथा चैत्रः कुण्डली इत्यनेनापि विविधाकथेन न चैत्र-
कुण्डलस्योरन्यतरविधानम्, तयोः सिद्धत्वात्; पारि-
रिष्यन्त्यात् संयोगविधानम् । तस्मादस्त्वेष संयोगः " इति ।
तन्निरस्तं दृश्यम् । संयुक्तमध्यस्वकृपावभासस्यतिरेकेणा-
परस्य संयोगस्य प्रत्यक्षे निर्विकल्पके सविकल्पके
वाऽप्रतिभासस्य प्रतिपादितत्वात् । न च संयुक्तप्रत्यया-
न्यथानुपपत्त्या संयोगकल्पनोपपत्त्या, निरन्तरावस्थयो-
रेव भावयोः संयुक्तप्रत्ययेहेतुत्वात् । यावच्च तस्या-
मवस्थोर्वा संयोगजनकत्वेन संयुक्तप्रत्ययेहेतुत्वेन तावि-
ष्येते, तावत्संयोगमन्तरेण संयुक्तप्रत्ययेहेतुत्वेन तद्वि-
चयी किं ज्ञेयेते ? किं पारम्पर्येण ? न च साम्तरे बने
निरन्तरावभासिनी बुद्धिः मुख्यपदार्थानुभवपूर्विकाऽ
स्वात्मप्रत्ययत्वेनानुपपन्निरतत्वात् । ' न चैत्रः कुण्डली ' इ-
त्यादौ चैत्रसम्बन्धि कुण्डले निषिध्यते विधीयते वा, न सं-
योगः । न च सम्बन्धव्यतिरेकेण चैत्रस्य कुण्डलसम्बन्धानु-
पपत्तिरिति गन्तुं शक्यम्, यतश्चैत्रकुण्डलयोः किं सम्बन्धि-
नोः स सम्बन्धः, उत—असम्बन्धिनोः, नासम्बन्धि-
नोः हिमवद्विन्ध्ययोरीवासम्बन्धिनोः सम्बन्धानुपपत्तेः ।
न चासम्बन्धिनोर्मिंसम्बन्धेन तदभिधं सम्बन्धिष्यं
शक्यं विधानम् । विद्वद्धर्मध्यासेन भेदात् । नापि भि-
न्नम् । तत्सदृशत्वात् तयोः स्वरूपेणासम्बन्धित्वमप्रज्ञात् ;
भिन्नस्य तद्वृत्तौपकारमन्तरेण तत्सम्बन्धित्वायोगात् ;
ततोऽपरोपकारकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । सम्बन्धिनोस्तु
सम्बन्धपरिकल्पने व्यथेयम्, सम्बन्धमन्तरेणापि तयोः
स्वत एव सम्बन्धस्वरूपत्वात् । यत्कृत्—' विशिष्टावस्था-
व्यतिरेकेण क्षितिबीजांशकादीनां नाङ्कजनकत्वम् ' सा च
विशिष्टावस्था तेषां संयोगरूपा शक्तिः । तदसादृश्यं, यतो
यथा विशिष्टावस्थापुष्पाः क्षित्वादयः संयोगमुत्पादयन्ति,
तथा तदवस्थापुष्पा अङ्कुरादिकमपि कार्यं निष्पादयिष्य-
न्तीति व्यर्थं संयोगशक्तस्तदन्तरालवर्तिन्याः परिकल्पनम् ।
अथ संयोगशक्त्यतिरेकेण न कार्यात्पादने कारणकला-
पः प्रवर्तत इति निर्वन्धः, तर्हि संयोगशक्त्युत्पादनेऽप्य-
परसंयोगशक्त्यतिरेकेण नालौ प्रवर्तत इत्यपरा संयो-
गशक्तिः परिकल्पनीया, तत्राप्यपरेत्यनवस्था । अथ ताम-
न्तरेणाऽपि शक्तिमुत्पादयन्ति, तर्हि कार्यमपि तामन्तरे-
णैवाङ्कुरादिकं निर्वर्त्तयिष्यन्तीति व्यर्थं संयोगशक्तेः तद-
न्तरालवर्तिन्याः कल्पनम् । न च विशिष्टावस्थाव्यतिरेकेण
पृथिव्यादयः संयोगशक्तिमपि निर्वर्त्तयितुं क्षमाः, तथाऽभ्यु-
पगमे सर्वदा तच्चिर्बर्त्तनप्रसङ्गादङ्कुरादेरप्यनवरोतोत्पत्तिप्र-
सङ्गः । न चान्यतरकर्मोदिसव्यपेक्षाः संयोगमुत्पादयन्ति
क्षित्वादयः इति नार्यं दोषः, ' कर्मोत्पन्नावपि संयोगपक्षो-
क्तदूषणस्य सर्वस्य तुल्यत्वात् । तस्मादेकसामग्र्यधीनवि-
शिष्टात्पत्तिमत्पदार्थव्यतिरेकेण नापरः संयोगः । तस्य बा-
धकप्रमाणविषयत्वात्, साधकप्रमाणाभावाच्च । यस्तु 'सं-
युक्ते प्रवेये पते ' इति, 'अनयोर्वाऽयं संयोगः ' इति व्यपदेशः,
स भेदान्तरप्रतिषेधाऽप्रतिषेधाभ्यां तथाऽवस्थोत्पन्नवस्तु-
द्वयनिर्वन्धन एव, नातोऽपरस्य संयोगस्य सिद्धिः । नचा-
वशिष्टकत्वे तयोः स सम्बन्धी युक्तः । तत् सम्बन्धस्य स-
मवायस्य निषिद्धत्वात्, निषेधसमानत्वाच्च । न च तज्ज-

न्यत्वाद्सौ तत्सम्बन्धी, अक्षयिकत्वे जनकत्वविरोधस्य
प्रतिपादयिष्यमाशङ्क्यात् । क्षयिकत्वेऽपि तयोरेकसाम-
ग्र्यधीना नैरन्त्योर्न्यसिरेव, नापरसंयोग इति 'रचनावस्था'
इति अत्र हेतोर्विशेषकस्य संयोगविशेषस्य रचनासङ्गस्य-
सिद्धेः तद्वतो विरोधस्याप्यसिद्धिरिति लक्षणासिद्धत्वम् ।
सम्म० १ काण्ड ।

संजोगविषयेगतो य लम्भाद् अहा दो मधुरातो, दाहिना, उत्त-
रा य । तथुत्तरातो बाधियतो दक्षिणं गतो, तथ एवो
बाधियतो तप्यदिनो तेण से पावुणं कयं । ताहे ते निरन्तरं
ते मित्ता जाया, अम्हं थिरतरा पीती होउ तित्ति जह अम्हं पु-
सो धूया य जायह तो संजोगं करिस्सामो । ताहे दक्षिणेण
उत्तरस्स धूया बरिया, विज्जासि बालासि, पर्यन्तरे दक्षिणमधु-
रा, बाधिमो मतो, पुसो से तम्मि होउ दितो । अन्धया सो एहाई,
अउदिसि अत्तारि सोबन्धिया कलसा ठविया ताव बाहि रो-
प्पिया । ताणं बाहि तंभिया, ताव बाहि मट्टियाअन्धया य एहाण-
विही रहया । ततो तस्स पुरतो पुष्पाय दिसाए सोबन्धिमो
कलसो मट्टो । एवं अउदिसि पि, एवं सव्वे मट्टो, उड्डियस्स एहा-
ण्णपीडं वि मट्टं, तस्स अचिती जाया । जाव धरं पविट्ठो ताहे
भोयणविही उड्डियिया, ताहे सोवणियकल्पमयाणि था-
लाणि रहयाणि, तथ एकेकं भायणं नासिउमारउं, सो य
पेच्छुत्ति नासेतो जा वि से मूलपत्ती सा वि नासिउमारजा ।
ताहे तेण गहिया, जलियं गहियं तत्थियं डियं, सेसं मट्टं ततो-
गतो सिरिधरं जो एह सो वि रिउमो । जं पि निहा-
णपउत्तं तं पि मट्टं । जं पि आभरणं तं पि नऽत्थि । जं पि बु-
द्धिपउत्तं ते वि अण्णित्तुं न यणाणो, जो वि दासीबणो सो
वि मट्टो । ताहे चित्तेह । एव्वयामि । एव्वहतो सामाहयाणि-
एक्कारस्स अंगायि पडियाणि । ततो तेण अंहेण इत्थणयण
कोऊअंहेण दिउह, जह पेच्छेज्जामि बिहरतो उत्तरम-
धुरं गतो । ताणि वि रयणाणि ससुरकुलं गयाणि, ते य क-
लसा, तहा दि सो उत्तरमाधुरो बाधितो उवणिज्जतो अन्नयां
कयाई मज्झई, तस्स मज्झमाणस्स ते कलसा गया । ताहे सो ते-
हि चेष पमज्जितो, भोयणवेलाए सव्वं भोयणभंडं उड्डियं सो-
वि साह्म भिक्खं अंहेतो तं धरं पविट्ठो । तथ सत्थवाहस्स
धूया पडमज्झवेण बह्मणी धीयणयं गहाय अण्णह । ताहे
सो साह्म तं भोयणभंडं पेच्छह । सत्थवाहेण भिक्खा नी-
णाविया । गणिए वि अण्णह, ताहे पुच्छह—किं अययं । एवं
खेडि पलोवेह । ताहे सो अण्णह—न मम खेडीय पळोययं । ए-
वं भोयणभंडं पलोयमि । ततो पुच्छह—कतो एयस्स आ-
गमो ? सो अण्णह—अज्जयपज्जायागयं, तेण भणियं—सम्भावं
साह, तेण भणियं—मम एहायंतस्स एवं चेष एहाखिडी
उवट्टिया । एवं सव्वो वि जेमणवेलाए भोयणविही सिरि-
धराण वि भरियाणि विट्ठिया अविट्ठुपुष्पा य बाधियगा आ-
णिसा देति । ताहे सो अण्णह—एवं सव्वं मम आसि । सो पुच्छह
इह ताहे साह्म कोहई । एहाणादि जह न पत्तियसि भोयणपत्ती
कंठं पेच्छ जाव होइयं अउ तित्ति लग्गं पिउओ नामं साह । ता-
हे नार्यं एस सो जामाओ, ताहे सो उड्डिअ अन्नयासेऊण पग-
तो पच्छा अण्णह । एवं सव्वं तव तद्वययं अण्णह । एसा
पुष्पादिना केडी पडिच्छुत्ति पि । सो अण्णह—पुरिसो वा पुं
कामभोगे विप्पज्झई, कामभोगा वा पुंवं पुरिसं विप्पज्झई-

ति । तादे सो वि संवेगमावन्नो मम पि एमेव विष्यजहि-
रसंति ति पञ्चइतो । तत्थ एगेण वि विष्यओगेण लखं
एगेण संजोगेण सामाहयं लखं ति । " आ० म० १ अ० ।
" अमन्त्रमन्त्रं नास्ति, नास्ति मूलमनौषधम् । अपुना पृथि-
वी नास्ति, संयोगाः कण्ठु दुर्लभाः " ॥ १ ॥ गा० ।

संज्ञोगगम-संयोगगम-त्रि० । संयोगगमं संयोगतो गमः प्र-
कारो यस्य तत्तथा । इय० १ उ० । संयोगतोऽनेकप्रकारे,
इय० १ उ० ।

संज्ञोगद्वि(गु)-संयोगार्थिन्-त्रि० । संयुज्यते संयोजनं वा प्र-
योजनं सोऽस्यास्तीति संयोगार्थी । तत्र धनधान्यद्विरत्य-
द्विपञ्चतुष्वप्येवराजभायादिसंयोगस्तेनार्थी तत्प्रयोजनः । अथ-
वा-अप्यादिविषयः संबैगी मातापित्रादिभिर्वा तेनार्थी । सं-
योगप्रयोजिनि, इय० ३ उ० ।

संज्ञोगदिष्टपादि-संयोगदृष्टपाठिन्-पुं० । संयोग औषधद्रव्य-
मीलनप्रयोगस्तद्विषयो इष्टः पाठश्चिकित्साशास्त्रावयवविशे-
षो येन सः आर्षत्वाद् इत्यर्थः । इय० १ उ० २ प्रक० ।
क्रियाशास्त्रयोर्मिषुणो यो ह्यनेकान् संयोगान् व्यापार्यमाणान्
दृष्टवान् यच्च तत्पाठे पठितवान् तादृशे, इय० ५ उ० ।

संज्ञोगमूला-संयोगमूला-स्त्री० । संयोगो नानाभवेषु पुत्र-
कलत्रमित्रशरीरादिसम्बन्धरूपः स एव मूलं यासां ताः
संयोगमूलाः । संयोगकारणीभूतायां स्त्रियाम्, आनु० ।

संज्ञोगरय-संयोगरत्न-त्रि० । पुत्रकलत्रमित्रादिजनितसम्ब-
न्धरते, आबा० १ अ० ४ अ० १ उ० ।

संज्ञोगसंबन्ध-संयोगसम्बन्ध-पुं० । संयोगस्य संबन्धोऽभि-
लाषः । नानाभवेषु पुत्रकलत्रमित्रशरीरादिसम्बन्धेच्छायाम्,
आनु० ।

संज्ञोक्षिय-संयोनिक-त्रि० । सह योन्त्युत्पत्तिस्थानेन वर्तते
इति संयोनिकः । संसारिणि, इथा० २ डा० १ उ० ।

संज्ञोष्ठा-संयोजयिता-पुं० । संयोगं कारयितरि, इथा० ६
डा० ३ उ० ।

संज्ञोयणा-संयोजना-स्त्री० । लोभाद् द्रव्यस्य मण्डकादे-
र्द्रव्यान्तरेण अण्डघृतादिना वसतेर्बहिस्ततो योजनं संयो-
जना । ध० ३ अधि० । संयोजनं संयोजना । उत्कर्षतोत्पाद-
नार्थं द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण मीलने, प्रब० ६३ द्वार । पं०
घ० । पि० । भक्ताद्देव्यान्तरोत्पादनीयद्रव्यान्तर्मीलने, प-
ञ्चा० १३ विध० । प्राप्तेयणायाः प्रथमे दोषे, यथा-क्षीरद-
धिघृतादि द्रव्यं सम्मील्य रसलौस्थेन भुञ्जे । उक्त० २४ अ० ।
जीत० । नि० कू० । पि० ।

संप्रति संयोजनामेव व्याख्येयास्तुः प्रथमतस्तस्या निक्षे-
पमाह-

द्वेषे भावे संज्ञो-अस्या उ द्वेषे दुहा उ बहि अंतो ।

मिक्खं चिय हिंडंतो, संज्ञोयं तम्मि बाहिरिया ॥ ६३६ ॥

संयोजना द्विधा, तद्यथा-द्रव्ये-द्रव्यविषया, भावे-
भावविषया । तत्र द्रव्ये-द्रव्यविषया संयोजना द्वि-

विधा, तद्यथा-बहिरस्तश्च । तत्र यदा मिक्खार्थमेव हिंड-
मानः सन् क्षीरादिकं अण्डादिभिः सह रसघृदया रसवि-
शेषोत्पादनाय संयोजयति एषा बाह्या-बहिर्भवा संयोजना ।

एनमेव स्पष्टं भावयति-

क्षीरदधिघृदकूर-संभे मुहसपिपवडगवाळुंके ।

अंतो उ तिहा पाए, संभावयये विभासा उ ॥ ६३७ ॥

क्षीरदधिस्पृणानां प्रतीतानां कूरस्य तीमनोमिमिधु-
तवटिकारूपस्य देशविशेषप्रसिद्धस्य लाभे सति तथा
मुहसपिपवडकवाळुणानां च प्राप्ते सत्यां रसघृदया रस-
विशेषोत्पादनायानुक्कूलद्रव्यैः सह संयोजनां यत्करंति ब-
हिरेव भिक्षामटन् एषा बाह्या द्रव्यसंयोजना । अथ्यन्तरा,
पुनर्यद्वसतावागत्य भोजनवेलायां संयोजयति, तथा बाह-
अन्तस्तु अथ्यन्तरा, पुनः संयोजना त्रिधा-त्रिप्रकारा, त-
द्यथा-प्राग् लम्बने वदनं च, नवरं लम्बनं-कवलः, ततोऽ
स्यास्त्रिविधाया अपि विभाषा-व्याख्या कर्तव्या । सा चैवं
यद् द्रव्यं यस्म्य द्रव्यस्य रसविशेषाधायि तत्तेन सह प्राग्
रसघृदया संयोजयति, यथा-सुकुमारिकादिकं अण्डादि-
ना सह, एषा प्राग्ऽथ्यन्तरा संयोजना, यदा तु इतगतमेव
कवलतयोत्पादितवर्णं सुकुमारिकादि अण्डादिना सह सं-
योजयति तदा कवलऽथ्यन्तरा संयोजना । यदा पुनर्वदने
कवलं प्रक्षिप्य ततः शालकं प्रक्षिपति, यद्वा-मण्डका-
दिकं पूर्वं प्रक्षिप्य पश्चाद् गुडादिकं प्रक्षिपति एषा वदनेऽ
थ्यन्तरा संयोजना । एषा च द्रव्यसंयोजना समस्ताऽप्यप्र-
शस्ता यतोऽनयाऽऽत्मानं रागद्वेषाभ्यां संयोजयति ।

तथा चासुमेव दोषं वक्तुमाह--

संज्ञोयणाए दोसो, जो संज्ञोएइ भत्तपाणं तु ।

दव्वाइ रसहेउ, वाषाओ तस्सिमो होइ ॥ ६३८ ॥

संयोजनायां प्रागुक्तस्वरूपायामयं दोषः- ' दव्वा-
इरसहेउ ' ति, आर्षत्वादादिशब्दस्य व्यत्यासेन यो-
जना । ततोऽयमर्थः-द्रव्यस्य सुकुमारिकादेः रसहेतोः-रस-
विशेषोत्पादनाय, आदिशब्दाच्छुभ्रगन्धादिनिमित्तं च, यां
भक्ते पानं चातुकूलद्रव्येण अण्डादिना सह संयोजयति
तस्य साधोरयं वक्ष्यमाणः व्याघातः-दीर्घतुःकोपनि-
पातरूपो भवति ।

तमेव भावयन् भावसंयोजनामप्याह--

संज्ञोयणा उ भावे, संज्ञोएऊण ताणि दव्वाइ ।

संज्ञोयइ कम्मेशं, कम्मेशं भवं तम्मो दुक्खं ॥ ६३९ ॥

तानि हि सुकुमारिकाअण्डादीनि द्रव्याणि रसगृदया
संयोजयन्नात्मानमप्रशस्तेन शुद्धात्मकेन भावेन संयो-
जयति, एषा भावे भावविषया संयोजना, तत-
स्तानि द्रव्याणि तथा संयोज्यारमणि कर्म ज्ञानावरणी-
यादिकं संयोजयति सम्बन्धयति कर्मणा च संयोजयति
भवं दीर्घतरं संसारं तस्माच्च भवादीर्घतरसंसाररूपात्
तुःखम्-असार्तं संयोजयति, ततो यो द्रव्यसंयोजना क-
रोति तस्यैरधमन्तकालसंबन्धो दुःखनिपात इति ।

सस्त्रस्या एव द्रव्यसंयोजनाया अपवादमाह—

पक्षेय पउरलम्भे, ध्रुवपरि ए स संसगमगऽह ।

दिद्वो संजोगो ललु, अह क्रमो तस्मिन् होइ ॥६४०॥

प्रत्येकम्—एकैकं साधुसंघाटकम् प्रति प्रचुरलाभे—
विपुलधृतादिप्राप्तौ सत्यां यदि कथमपि भुङ्क्ते सति
चः—समुच्चये शेषम्—उद्धरितं भवति, ततस्तत्त्व-
चक्षुः निर्गमनार्थे इहः—अनुवातास्तीर्थकरादिभिः कलु
संयोगः, उद्धरितं हि धृतादि न कण्टादिकमन्तरेण मण्ड-
कादिभिरपि सह भाङ्कं शक्यते प्रायस्तत्त्वात्, न च प-
रिहापनं युक्तं, धृतादिपरिहापनं स्निग्धत्वात् पश्चादपि
कीटिकादिसत्त्वव्याधानसम्भवनं बृहत्तमावधितसम्भवात्
तत उद्धरितधृतादिनिर्गमनार्थं कण्टादिभिरपि तस्य सं-
योगत्वं न दोषाय, एव तावद्वयमपवादः संयोजनायाः ।
अथाभ्योऽपि तस्य संयोगस्यायं वक्ष्यमाणः क्रमो—भव-
परिपाटीरूपो भवति ।

तमेवाह—

रखेउं पडिसिदो, संयोगो कण्ण गिलाणऽह ।

जस्स व अमत्तच्छंदो, सुहोषिओऽभावितो जो य ॥६४१॥

रखेतोः—पृथुणा रसविशेषोत्पादनाय संयोगः प्रति-
चिह्नस्तीर्थकरादिभिः, यावदा पुनः स एव संयोगो
ग्लानार्थं—ग्लानसञ्जीकरणाथं कल्पते, यद्वा—एव
अभङ्गच्छन्दः—अभङ्गरोचकः, वक्ष्य सुखोचितो राज-
पुत्रादिः ब्रह्माद्याप्यभावितः—असंज्ञातसम्यक्परिणामः शै-
लकस्तस्य निमित्तं कल्पते । उक्तं संयोजनाद्वारम् । पि० ।
व्य० । पि० ख० । महा० । ग० । आचा० । अनन्तानुव-
न्धिकषायेषु, पि० सं० ३ द्वार । संयोजयते—सम्बन्धयतेऽन-
कसंख्येयैर्बैजन्तवो यैस्ते संयोजनाः । संयोजयत्यात्मनोऽन-
न्तमपि कालमिति “रस्यादिभ्यः कर्त्तरि” इत्यनटि प्रत्यये सं-
योजना । कर्म० ५ कर्म० । “संजोयणाए कसाया भवाविसंजो-
यणातो य ।” आ० म० १ अ० । एकजातीयविभारमील-
ने, यथा—शय्यातरपिण्डो पृहीतः सो भुदकाद्रैहस्तादि-
ना सौम्याद्भुतः सोऽप्याधार्मिकः तत्र यस्यावधिसं तत्संयो-
जनाप्रायश्चित्तम् संयोजनोच्यते । इथा० ४ डा० १ उ० । कथं
संयोजना पृथक् प्रायश्चित्तमुच्यते । अत्रुना संयोजनाप्राय-
श्चित्तं वक्ष्यम् । अस्मिन्न व्याख्याते यतः प्रकृषणापृ-
थक्त्वमित्येतदपि द्वारं व्याख्यातं ब्रूय्यम् ।

तत्र ओदकः संयोजनाऽऽदीनां भेदानां प्रकृषणापृथक्त्व-

पडिसिबन्धं विहा ललु, संजोगाऽऽरोवणा न दिज्जंति ।

माया वि य पडिसेवा, अहप्यसंगो य इति एकं ॥१३७॥

इह प्रायश्चित्तं सर्वमुच्यते, प्रतिसेवनातो, कलु मूलगुण-
गुणप्रतिसेवनाम्, उत्तरगुणप्रतिसेवनां वा त्रिकां कापि
प्रायश्चित्तस्य संभवः “पडिसेविपिदिं दिज्जइ पडिक्कं
इहरहाउ पडिसेहो” इति वचनात्, ततः संयो-
जनाप्रायश्चित्तमारोपणाप्रायश्चित्तं च प्रतिसेवनामन्तरेण
न भवतीति दृष्टोः सम्प्रति प्रतिसेवनायामेवाप्तमर्थः ।

प्रतिकुञ्जनाप्रायश्चित्तमपि न प्रतिसेवनातः पृथगुपपन्नं
यतः प्रतिकुञ्जनाम—माया । तथा चोक्तम्—“पडि-
उच्चं ति य माच ति व नियडि ति य एगट्टा इति ।”
माया च प्रतिसेवना ततः एकमेव प्रतिसेवनप्रायश्चित्तमुप-
पन्नम् न शेषाणि त्रीणि संयोजनादीनि पृथक् प्रायश्चित्तानि,
अन्यथैवमतिप्रसङ्ग आचक्षते । तथाहि—संयोजनादीनि त्रीणि
प्रायश्चित्तानि प्रतिसेवना रूपाणि भवन्त्यपि प्रतिसेवना भ-
वन्ति । ततः प्रतिसेवनाऽपि न प्रतिसेवना स्यात् विशेषा-
भावात् । अनिष्टं वैतनस्यादेकमेव प्रायश्चित्तं प्रतिसेवना न
शेषाणीति ।

एवं बोदकेनाऽऽक्षिप्ते प्रकृषणापृथक्त्वे स्मरितमाह—

एगाहिगारिगाण वि, नात्तं केत्ति या व दिज्जंति ।

आलोयणाविही वि य, इय नात्तं चउण्हं पि ॥१३८॥

एकाधिकारिकाणि नाम एकस्मिन् शय्यातरपिण्डादावधि-
कृतदोषलोकोचिते एवं यानि शेषदोषसमुत्थितानि प्राय-
श्चित्तानि तान्यैकाधिकारिकाणि—एकाधिकारे भवत्यैका-
धिकारिकाणि अस्यात्मादिश्चादिकृतिरित्युत्पत्तेः, तेषामप्यै-
काधिकारिकाणां नानात्वं, न पुनरैकाधिकारिकतया एकत्व-
मिति प्रज्ञानाय तदर्थं संयोजनाप्रायश्चित्तं पृथगुच्यते ।

नानात्वमेव नाथाद्वयेन दर्शयति—

सेजातरपिण्डे य, उदउल्ले ललु तहा अभिहडे य ।

आहाकम्मे य तहा, सत्त उ सागारिण मासा ॥१३९॥

केनापि साधुना प्रथमतः शय्यातरपिण्ड उपभुङ्क्तः तस्मिन्
नालोचित एव तदनन्तरमुदकाद्रैमासेवितं, ततोऽभ्याहृतं,
तदनन्तरमाधार्मिकम्, एतानि चत्वार्यप्यैकाधिकारिका-
णि अधिकृत एव शय्यातरपिण्डदोषे अनालोचिते शेषदोष-
प्रायश्चित्तानां संभवात् । एतेषां चैकाधिकारिकाणामपि ना-
नात्वं ननु शय्यातरपिण्डे एव शेषाण्यन्तर्भवन्ति । ततः स-
र्वत्रापि पृथगालोचनीयानि न केवल एवैकः शय्यातरपिण्ड
इति परिहृत्वाय संयोजना दृश्यते तत्र शय्यातरपिण्डे मास-
लघु, उदकाद्रैऽपि मासलघु । स्वप्नादाहतेऽपि मासलघु ।
आधार्मिकमेक, चत्वारो गुरुमासाः । “गुरुगा आहय” इति
वचनात् । एवं शय्यातरपिण्डे अधिकृतं संयोजनाप्रायश्चित्तं
सप्त मासास्तथाह—“सत्त उ सागारिण मासा” सागा-
रिका नाम—शय्यातरस्तस्मिन्सागारिके—सागारिकपिण्डे आ-
धिकृते एकाधिकारिकाणामपि नानात्वात् संयोजनाप्राय-
श्चित्तं सप्त मासाः ।

रखी आहाकम्मे, उदउल्ले ललु तहा अभिहडे य ।

दसमास रायपिण्डे, उगमदोसादिखो चव ॥ १४० ॥

केनापि प्रथमतो राजपिण्ड उपभुङ्क्तस्ततस्तनैव राजपिण्डे
उपभुङ्क्त अनालोचित एव आधार्मिकमुपभुङ्क्तं तदनन्तरमुद-
काद्रै ततोऽभ्याहृतमेतमेतान्यपि चत्वार्यैकाधिकारिकाणि,
अधिकृत एव—राजपिण्डदोषे शेषदोषाणां संभवात् । एते-
षां च नानात्वमिति पृथगालोचनार्थां संयोजना दृश्यन्ते—
राजपिण्डे चत्वारो गुरुमासाः, आधार्मिकेऽपि चत्वारो
गुरुमासाः । उदकाद्रै लघुमासः । अस्याहतेऽपि लघु—
मासः इत्यधिकृते राजपिण्डे उगमदोषादिना उगमदोषेव
आदिशब्दादुपपादनादोषैश्चत्वारदोषे

यथासंभव संयोजनायां दश मासाः प्रायश्चित्तम्, एवमनया दश्या तत्तद्दोषसंयोजनात्, संयोजनाप्रायश्चित्तमवसातव्यम् । एवं संयोजनायामनुमतयां मा भूदारापणाशङ्कति कस्मिन्नपि तीर्थे कति मासा दीयन्ते प्रायश्चित्तमिति परिहानाय संयोजनात् आरोपणाप्रायश्चित्तं पृथक्कृतम्, 'आलोयणा विही वि-य'णि । यद्यथा प्रतिसेवितं तत्तथैवलाचयितव्यम् । न तु मा-यया प्रतिकुञ्जनीयमप्यथा मायया प्रतिकुञ्जनं मायाप्रत्यय-मधिकं मासगुरुं प्राप्तमेतीत्येवं ज्ञापितः सन् यथा प्रतिसे-वितमालोचयते । तत् आलोचनाविधिर्भारप-सम्यग्ज्ञापितः स्यात्, अपिशब्दादेवं ज्ञापितो यदा मायया अन्यथा आलो-चयते तदा आरोपणायां क्रियमाणायां यत्र मासलघु आ-भवति, तत्र मासगुरु प्रदातव्यमिति ज्ञापनार्थेभारापणातः प्रतिकुञ्जना-प्रतिकुञ्जनाप्रायश्चित्तं भिन्नं कृतमिति । एवम्-उक्तं प्रकारेण चतुर्षामपि प्रायश्चित्तानां नानात्वमिति । उक्तं संयोजनाप्रायश्चित्तं तदुक्तौ यतः प्रकृषणापृथक्त्वमिति द्वार-मप्युक्तम् । ३०१ ३० ।

संजोयणादोसदुष्ट-संयोजनादोषदुष्ट-त्रि० । संयोजना द्र-व्यस्य गुणविशेषायां द्रव्यान्तरं योजनं सैव दोषस्तेन दुष्टं यत् । द्रव्यान्तरसंयोगदोषदुष्ट, भ० ७ श० १ उ० ।

संजोयणाहिरणिया-संयोजनाधिकरणिकी-स्त्री० । संयो-जनं हलगणविषकूटयन्त्राङ्गनां पूर्वनिर्वर्तितानां मीलनं तदे-वाधिकरणक्रिया संयोजनाधिकरणक्रिया । अधिकरणक्रियाः क्रियाया भेदः, भ० ३ श० ३ उ० ।

संभ्रक्षेयावरण-सन्ध्याच्छेदावरण-पुं० । सन्ध्याच्छेदः—सन्ध्याविभागः स आभिप्रेतयेन स सन्ध्याच्छेदावरणः । चन्द्रे, ३०० ७ उ० ।

संक्षयभ-संध्याप्रभ-न० । शकलोकपालस्य सोमस्य विमाने, भ० ३ श० ७ उ० ।

संभ्रभराग-सन्ध्याभराग-पुं० । वर्षासु सन्ध्यासमयभा-विनि अभ्रगं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । जं० । प्रज्ञा० ।

संभा-सन्ध्या-स्त्री० । 'ड-अ-य-नो व्यञ्जनं' ॥ ८ । १ । २५ ॥ अनेनात्र नकारस्यानुस्वारः । संभा । प्रा० । सायंकाले, प्रज्ञा० १७ पद ४ उ० । जी० ।

संभागत-सन्ध्यागत-न० । यत्र नक्षत्रे सूर्योऽन्तरं स्था-स्यति तादृशं नक्षत्रं, आ० म० १ श० । यत्र नक्षत्रे सूर्यस्तिष्ठ-ति तस्माच्चतुर्दशं पञ्चदशं वा नक्षत्रं सन्ध्यागतमित्यन्ये, विशेष० । जीत० । पं० व० । नि० चू० । १० प० ।

संभापुराग-सन्ध्यापुराग-पुं० । सन्ध्याभरागे, 'संभाषु-रागवसणा वाउकुमारा मुण्येयवा' प्रज्ञा० २ पद ।

संभापडिकमण-सन्ध्याप्रतिक्रमण-न० । प्रतिक्रमणभेदे, सेन० । सन्ध्याप्रतिक्रमणं षडावश्यकसूत्राणि कानीनि ? प्रश्नः, अत्रात्तरम्—'नमो अरिहंताणामि' त्यादि सम्पूर्णनम-स्कारः 'करेमि भंते ! सामाहन्' इत्यादितः 'अप्यायं बोसिरामी' त्यन्तं प्रथमं सामायिकाध्ययनम् ॥ १ ॥ 'लो-गस्सउज्जोअगरे'त्यादितः 'सिद्धा सिद्धि मम विंसेतु' इत्यन्तं द्वितीयं चतुर्विंशतिस्तथाध्ययनम् ॥ २ ॥ 'इच्छामि खमास-

मणो ! वंदिं जाव शिञ्जाए शिसीहियाए अणुजाणह मे मिउग्गहमि' त्यादि तृतीयं वन्तिकमाध्ययनम् ॥ ३ ॥ 'वत्तारि मज्जलं, इच्छामि पडिक्कमिउं जो मे देवसिञ्जो, इच्छामि पडिक्कमिउं हरिआवहिआए' 'इच्छामि पडिक्कमिउं पगाम-सिञ्जाए' इत्यादि चतुर्थं प्रतिक्रमणाध्ययनम् ॥ ४ ॥ 'इच्छा-मि ठामि काउस्सग्गं' राइदेव० १७ । ५ इच्छामि ठामि का-उस्सग्गं, जो मे देवसिञ्जो अइआरो कम्मो काइओ वाइओ माणसिञ्जो उस्सुतो उम्मग्गो अकप्पो अकरणिज्जो दु-ज्जाओ पुब्बिचित्तिओ अणायारो अणिच्छिअण्वो अ-सावगयाउग्गो नाणं ईसणे चरित्ताचरिते सुए सामाह-ए, तिरहं गुत्तीणं, चउएहं कसायाणं, पंचएहमणुव्वया-यं, तिरहं गुत्तीणं, चउएहं सिक्खावयाणं, वारसवि-हस्स सावगधम्मस्स, जं खंडिअं जं विराहियं तस्स सिक्खा-मि दुक्कडं । राइदेव० ३ । १०-तस्स उत्तरीकरणेणं, पा-यच्छित्तकरणेणं, विसाहीकरणेणं, विसल्लीकरणेणं, पावाणं कम्माणं निग्घायण्णाय ठामि काउस्सग्गं ॥ १ ॥ अग्रथं ऊलसिपणं नीससिपणं ज्ञासिपणं छीएणं जंभाइएणं उड्डुएणं धायनिसग्गं भमलीए पित्तमुक्कण ॥ १ ॥ सुहुमेहि अंगसंचालेहि, सुहुमेहि जेलसंचालेहि, सुहुमेहि दिट्ठिसंचालेहि ॥ २ ॥ एवमाइएहि आगारेहि अभग्गो, अधिराहिओ, हुजं म काउस्सग्गो ॥ ३ ॥ जाव अरिहंता-णं भगवंताणं नमुक्कारेणं न पारमि ॥ ४ ॥ ताव कायं ठाणं मंणं भाणं अप्पायं बोसिरामि ॥ ५ ॥ सवलोए अरिहत्तवेइआणं, करमि काउस्सग्गं ॥ १ ॥ वंदणवत्तिआए पुअणवत्तिआए सक्कारवत्तिआए सम्माण-वत्तिआए बोहिलाभवत्तिआए निरुवसग्गवत्तिआए ॥ २ ॥ सद्धाप मेहाए थिईए धारणाए अणुप्पहाए वड्डमाणीए ठामि काउस्सग्गं ॥ ३ ॥ अग्रथं ॥

"पुक्खवरदीवइडे, धायइसंडे अ जंबुदीव अ ।

भरहंरवयविदेहे, धम्माहारे नमंसांमि ॥ १ ॥

तमतिमिरपडलविडं-सणस्स सुरगणनंदिदमहिअस्स ।

सीमाधरस्स वंदे, पण्णोडिअमोहजालस्स ॥ २ ॥

जाइजराभरणसोगपणासणस्स,

कल्लाएपुक्खलविंसासलसुहावइस्स ।

को देवदाणवनरिंदणविअस्स,

धम्मस्स सारमुलम्भ करे पमायं ॥ ३ ॥

सिद्धे भो ! पयआ णमो जियमए नंदी सया संजमे ।

देवं नायसुवन्नकिअरणस्सभूअभावक्किए ॥

लागो जथं परट्ठिओ अगमिणं तेलुक्कमच्चासुरं ।

धम्मो वड्डउ सालओ विजयओ धम्मुत्तरं वड्डउ ॥ ४ ॥

'सुअस्स भगवओ करेमि काउस्सग्गं वंदणवत्तिआए ॥

सिद्धाणं बुद्धाणं, पारगयायं परंपरगयाणं ।

लाअगमुवगयाणं, नमो सया सव्वसिद्धाणं ॥ १ ॥

जो देवाणं वि देवो, जं देवा पंजली नमंसांमि ।

तं देवदेवमहिअं, सिरसा वंदे महावीरं ॥ २ ॥

इको वि नमुक्कारो, जिलवत्तवसइस्स मज्झमाणस्स ।

संसारसागरओ, तारेइ नरं व नारिं वा ॥ ३ ॥

उज्झितसेलसिहरे, दिक्काणाणं निसीहिआ जस्स ।

तं धम्मचक्राहिं, अरिदुत्तमि नमंसांमि ॥ ४ ॥

असारि अट्ट दस दो य, वंशिया जियवरा । अउब्बीसं ।
परमदुनिद्विअट्टा, सिद्धा । सिद्धि मम विसंतु ॥ ५ ॥
वेआवच्चगराणं संतिगराणं इच्छामि कामासमणो अभु-
ट्टिओ मि अभिभतरदेवसिअं कामेअं । इच्छं कामेमि
देवसिअं अं किंछि अपत्तिअं परपत्तिअं भजे पाण्ये
विण्ये वेआवच्चवे आलावे संलावे उच्छासले समसले
अंतरभासाए उवरिभासाए अं किंछि मज्जे विण्यपरिहीणं
सुद्धुमं वा वायरं वा तुम्हे जाणह अहं न जाणामि तस्स
मिच्छा मि तुक्कं । 'इच्छामि कामासमणो । पिअं अ मे
अं मे' इत्यादि पञ्चमं कायोत्सर्गाध्ययनम् ॥ ५ ॥ 'उग्गए सुदे
ममुक्कारसादिअं पच्चक्कामी' त्यादि सर्वेण्यपि प्रत्याख्यान-
स्त्राणि षष्ठं प्रत्याख्यानध्ययनम् ॥ ६ ॥ अ इमानि प्रति-
क्रमणे षडावश्यकस्त्राणि परम्परया हेयानीति ॥ ५१ ॥
सेन० ३ उल्ला० ।

संभाराइ-सन्ध्यारात्रि-स्त्री० । सन्ध्या येन राजते-शोभते
दीप्यतेऽनेन सन्ध्यारात्रिः । रजन्याम्, नि० कू० १६ उ० ।
संभाविगम-सन्ध्याविगम-पुं० । राजौ, नि० कू० १६ उ० ।
संभाविराग-सन्ध्याविराग-पुं० । सन्ध्यारूपो विरुद्धस्ति-
मिरूपत्वात् रागः सन्ध्याविरागः सन्ध्यासमये, जी० ३ प्रति०
४ अधि० ।
संतं-संतङ्क-पुं० । प्रबन्धसम्बन्धे, आच्वा० १ भु० २ अ० १
उ० । विधे० ।

संतवण-संस्थापन-न० । संस्करणे, विशेष० । सूत्र० ।
संतवणा-संस्थापना-स्त्री० । संस्कारे, पं० व० २ द्वार ।
वसतेः संस्कारकरणे, ध० । तस्यामपि नियुक्ता भणन्ति-व-
यमकुशलाः संस्थापनाकर्मणि कर्तव्ये सप्ताश्रुतिकाया-
मपि वसतौ कारणतः स्थिताः स्वकीयमुपकरणं प्रयत्नेन
संस्कांति यावत्प्राश्रुतिका क्रियते तावदेकस्मिन् पाश्वे ति-
ष्ठन्ति । ध० ३ अधि० । पुनरपि योगोत्प्रेषे, पं० कू० ४ कल्प ।

संत(ठा)विअ-संस्थापित-त्रि० । "वाऽव्ययोत्सातादाववा-
तः" ॥ २ । १६७॥ इत्याकारस्याऽकारः । संस्थापिते, प्रा० ।

संतवित्तए-संस्थापयितुम्-अव्य० । गृहस्थभावेन द्रव्यलि-
ङ्गाख्याययितुमित्यर्थे, सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० ।

संठाण-संस्थान-न० । संतिष्ठतऽनेन रूपेण पुत्रलात्मकं
वस्तिवति संस्थानम् । उत्त० १ अ० । आकारविशेषे,
मुल्लङ्घ्यता पुत्रलक्षणाकारे, आव० ४ अ० । दर्श० । अत्यङ्गु-
ते रचनाविशेषे, आ० म० १ अ० । विशेष० । स० । औ० ।
स्था० । अनु० । वं० ५० । अनु० । भ० ।

आकृतिविशेषाः संस्थानानि तानि च जीवाजीवसम्बन्धि-
त्वेन द्विधा भवन्ति तत्रैवाजीवसम्बन्धीनि तावदाह—

कति अं भंते ! संठाणा पण्त्ता ? , गोयमा !
छ संठाणा पण्त्ता, तं जहा—परिमंडले वट्टे तंसे चउरंसे
आयते अणित्थंये । परिमंडला अं भंते ! संठाणा दव्वडु-
याए किं संखेजा असंखेजा अणंता ? , गोयमा ! नो

संखेजा नो असंखेजा अणंता । वट्टा अं भंते ! संठाणा
एवं चेव एवं० जाव अणित्थंया एवं पएसड्डाए वि । (७२४+)

'कइ अं भंते' इत्यादि, संस्थानानि—स्कन्धाकाराः 'अ-
णित्थंये' ति इत्थम्—अनेन प्रकारेण परिमण्डलादिना
तिष्ठतीति इत्थंस्थं न इत्थंस्थमनित्थंस्थं । परिमण्डलादि-
व्यतिरिक्तमित्यर्थः, 'परिमण्डला अं भंते । संठाण' ति
परिमण्डलसंस्थानवन्ति भवन्ति । द्रव्याणीत्यर्थः 'दव्वडुया-
ए' ति द्रव्यरूपमर्थमाश्रित्यर्थः 'पएसड्डाए' ति
प्रदेशरूपमर्थमाश्रित्यर्थः । अ० २५ शृ० ३ उ० । (एतेषाम-
ल्पावहुत्वम् 'अप्पावहुय' शब्दे प्रथमभागे १६६३ पृष्ठे गतम् ।)

रत्नप्रभाद्येकस्या संस्थानप्रकृषामाह—

कति अं भंते ! संठाणा पण्त्ता ? , गोयमा ! पंच-संठा-
णा पण्त्ता । परिमण्डले ० जाव आयते । परिमण्डला अं
भंते ! संठाणा किं संखेजा असंखेजा अणंता ? , गोय-
मा ! नो संखेजा, नो असंखेजा, अणंता । वट्टा अं भंते
संठाणा किं संखेजा० ? एवं चेव एवं० जाव आयता ।
इमीसे अं भंते ! रयणप्पमाए पुढवीए परिमण्डला संठा-
णा किं संखेजा असंखेजा अणंता ? , गोयमा ! नो
संखेजा नो असंखेजा अणंता । वट्टा अं भंते ! सं-
ठाणा किं संखेजा असंखेजा एवं चेव, एवं० जाव आ-
यता । सकरप्पमाए अं भंते ! पुढवीए परिमण्डला सं-
ठाणा एवं चेव एवं० जाव आयता । एवं० जाव अहे सत्त-
माए । सोहम्मे अं भंते ! कप्पे परिमण्डला संठाणा एवं
चेव एवं० जाव अचुए । गेविज्जगविमाणा अं भंते !
परिमण्डलसंठाणा एवं चेव एवं० अणुत्तरविमाणेसु वि,
एवं ईसिपम्भाराए वि ॥ जत्थ अं भंते ! एगे
परिमण्डले संठाणे जवमज्जे तत्थ परिमण्डला संठाणा
किं संखेजा असंखेजा अणंता ? , गोयमा ! नो
संखेजा नो असंखेजा, अणंता । वट्टा अं भंते ! संठाणा
किं संखेजा असंखेजा चेव, एवं० जाव आयता । जत्थ अं
भंते ! एगे वट्टे संठाणे जवमज्जे तत्थ परिमण्डला संठाणा
एवं चेव वट्टा संठाणा एवं चेव, एवं० जाव आयता । एवं
एकेकेणं संठाणेणं पंच वि चारेयव्वा । जत्थ अं भंते ! इ-
मीसे रयणप्पमाए पुढवीए एगे परिमण्डले संठाणे जवम-
ज्जे तत्थ अं परिमण्डला संठाणा किं संखेजा० ! पुच्छा,
गोयमा ! नो संखेजा नो असंखेजा अणंता । वट्टा अं
भंते ! संठाणा किं संखेजा० पुच्छा गोयमा ! नो संखेजा
नो असंखेजा अणंता, एवं चेव० जाव आयता । जत्थ अं
भंते ! इमीसे रयणप्पमाए पुढवीए एगे वट्टे संठाणे जव-
मज्जे तत्थ अं परिमण्डला संठाणा किं संखेजा० ! पुच्छा
गोयमा ! नो संखेजा नो असंखेजा अणंता ।

बहु संठाद्या एवं चैव० जाव आयता । एवं पुनरपि एके केचं संठाद्येचं पंच वि चारेयन्वा जहेव हेडिद्धा० जाव आयता चं एवं० जाव अहेसत्तमाए एवं कप्पेसु वि० जाव ईसीपम्भाराए पुठवीए । (छ० ७२५)

‘ कइ ण ’ मित्यादि, इह बहुसंस्थानस्य तद्व्यसंयोगनि-
प्यत्तवनाचिबद्धाणां पञ्चत्युक्तम् । अथ प्रकारान्तरेण ता-
स्याह—‘ अथ ण ’ मित्यादि, किल ततोऽप्ययं लोकाः परिम-
ण्डलसंस्थानद्रव्यैर्मिरम्तरं व्यासस्तत्र च कल्पनया यानि या-
नि मुख्यप्रवेशावगाहीनि मुख्यप्रवेशानि मुख्यवर्णादिपर्यवाणि
च परिमण्डलसंस्थानवन्ति द्रव्याणि तानि ताम्येकपङ्क्तां
स्थाप्यन्ते, एकमेकैकजातीयेष्वेकैकपङ्क्त्यामीनत्ताधयेण नि-
क्षिप्यमाणेष्वल्पवहुत्वभावाद् यथाकारः परिमण्डलसंस्था-
नसमुदायो वर्तते । तत्र किल जन्म्यप्रदेशिकद्रव्याणां वस्तु-
त्वात्वेन स्तोकावाद्या पङ्क्तिरेत्या ततः शेषाणां क्रमेण बहु-
बहुतरत्वादीर्घदीर्घतरा, ततः परेषां क्रमेणारूपतरत्वात् इत्थ-
इत्थतरैव यावदुत्कृष्टप्रदेशानामरूपतमत्वेन इत्यतमेत्येवं तुल्यै-
स्तद्व्येभ्यः परिमण्डलद्रव्यैर्यथाकारं क्षेत्रं निष्पाद्यत इति इद-
मेवाभित्योच्यते—‘अथ’ किं यत्र देशे ‘एगे’ किं एकं ‘परिमं-
डले’ति परिमण्डलसंस्थानं वर्तते इति गम्यते, ‘जबमउम्मे’ किं
यवस्येव मध्यं—मध्यभागो यस्य विपुलत्वसाधर्म्येत्स्व यवम-
ध्यं; यथाकारमित्यर्थः । तत्र यवमध्ये परिमण्डलसंस्थानानि-
यथाकारनिर्वर्णकपरिमण्डलसंस्थानव्यतिरिक्तानि किं संख्या-
तानि । इत्यादि प्रश्नः, उत्तरं त्वमन्तानि यथाकारनिर्वर्ण-
केभ्यस्तेषामनन्तगुणत्वात् तदपेक्षया च यथाकारनिष्पादका-
नामनन्तगुणहीनत्वादिति । पूर्वोक्तामेव संस्थानप्रकृतां र-
म्भप्रभाविभवेनाह—‘ अथ ’ इत्यादि सूत्रसिद्धम् ।

अथ संस्थानाम्येव प्रदेशतोऽवगाहत्वाच्च निकृष्यन्नाह—

बहुं णं भंते ! संठाद्ये कतिपदेसिए कतिपदेसोगादे पण्णाता !, गोयमा ! बहुं संठाद्ये दुविहे पण्णाता, धणवहे य परवहे य । तत्थ णं जे से परवहे से दुविहे पण्णाता, तं जहा—ओयपएसिए य जुम्मपएसिए य । तत्थ णं जे से ओय पएसिए से जहभेणं पंचपएसिए पंचपएसोगादे उक्कोसेणं अणंतपएसिए असंखेजपएसोगादे । तत्थ णं जे से जुम्मपएसिए से जहभेणं बारसपएसिए बारसपएसो-
गादे उक्कोसेणं अणंतपएसिए असंखेजपएसोगादे । त-
त्थ णं जे से धणवहे से दुविहे पण्णाता, तं जहा—ओयपए-
सिए य जुम्मपएसिए य । तत्थ णं जे से ओयपए-
सिए से जह० सत्तपएसिए सत्तपएसोगादे प०, उक्को-
सेणं अणंतपएसिए असंखेजपएसोगादे पण्णाता, तत्थ
णं जे से जुम्मपएसिए से जहन्नेणं वत्तीसपएसिए
वत्तीसपएसोगादे प०, उक्कोसेणं अणंतपएसिए अ-
संखेजपएसोगादे ॥ तंसे णं भंते ! संठाद्ये कतिपदेसि-
ए कतिपदेसोगादे प० !, गोयमा ! तंसे णं संठाद्ये दु-
विहे पण्णाते चं जहा—धणवतंसे य परवतंसे य । तत्थ णं जे

से धणवतंसे से दुविहे पण्णाता, तं जहा—ओयपएसिए
य जुम्मपएसिए य । तत्थ णं जे से ओयपएसिए से
जह० तिपएसिए तिपएसोगादे प० उक्कोसेणं अणंत-
पएसिए असंखेजपएसोगादे । तत्थ णं जे से जुम्मपए-
सिए से जहभेणं छप्पएसिए छप्पएसोगादे प०, उक्कोसेणं
अणंतपएसिए असंखेजपएसोगादे, प० । तत्थ णं जे से
धणवतंसे से दुविहे प०, तं जहा—ओयपएसिए जुम्मपएसि-
एय । तत्थ णं जे से ओयपएसिए से जहभेणं पण्णातीसपए
सिए पण्णातीसपएसोगादे उक्कोसेणं अणंतपएसिए तं चैव ।
तत्थ णं जे से जुम्मपएसिए से जहन्नेणं चउप्पएसिए च-
उप्पएसोगादे प० उक्को० अणंतपएसिए तं चैव ॥ चउरं-
से णं भंते ! संठाद्ये कतिपदेसिए ? पुच्छा, गोयमा ! च-
उरंसे संठाद्ये दुविहे प० भेदो जहेव वहुस्स० जाव तत्थ
णं जे से ओयपएसिए से जहन्नेणं नवपएसिए नवपएसो-
गादे प०, उक्कोसेणं अणंतपएसिए असंखेजपएसोगादे प० ।
तत्थ णं जे से जुम्मपदेसिए से जहन्नेणं चउपएसिए चउ-
पएसोगादे प०, उक्कोसेणं अणंतपएसिए तं चैव । तत्थ
णं जे से धणवचउरंसे से दुविहे पण्णाता, तं जहा—ओयपए-
सिए जुम्मपएसिए य । तत्थ णं जे से ओयपएसिए से ज-
हन्नेणं सत्तावीसपएसिए सत्तावीसतिपएसोगादे, उक्को-
सेणं अणंतपएसिए तदेव । तत्थ जे से जुम्मपएसिए से ज-
हन्नेणं अट्ठपएसिए अट्ठपएसोगादे पण्णाता, उक्को० अण-
तपएसिए तदेव । आयए णं भंते ! संठाद्ये कतिपदेसिए
कतिपएसोगादे प० !, गोयमा ! आयए णं संठाद्ये तिवि-
हे पण्णाता, तं जहा—सेडिआयते पयरायते घणायते । तत्थ
णं जे से सेडिआयते से दुविहे पण्णाता, तं जहा—ओयपए-
सिए य जुम्मपएसिए य । तत्थ णं जे ओयप० से जह०
तिपएसिए तिपएसोगादे उक्को० अणंतपए० तं चैव, त-
त्थ णं जे से जुम्मपएसे से जह० दुपएसिए दुपएसोगादे,
उक्कोसेणं अणंता तदेव । तत्थ णं जे से पयरायते से दु-
विहे प०, तं जहा—ओयपएसिए य जुम्मपएसिए य । त-
त्थ णं जे से ओयपएसिए से जहन्नेणं पन्नरसपएसिए
पन्नरसपएसोगादे, उक्कोसेणं अणंता तदेव । तत्थ णं
जे से जुम्मपएसिए से जहन्नेणं छप्पएसिए छप्पएसोगादे
उक्कोसेणं अणंता तदेव । तत्थ णं जे से गणायते से दु-
विहे प० तं जहा—ओयपएसिए जुम्मपएसिए । तत्थ णं
जे से ओयपएसिए से जहन्नेणं पण्णातीसपएसिए पण-
णातीसपएसोगादे उक्कोसेणं अणंत० तदेव । तत्थ णं जे से
जुम्मपएसिए से जह० बारसपएसिए बारसपएसोगादे उ-
क्कोसेणं अणंत० तदेव ॥ परिभंडले णं भंते ! संठा-

ये कतिपदेसिए, पुच्छा, गोयमा ! परिमंडले थं संठा-
णे दुविहे पक्षे, तं जहा—पक्षपरिमंडले य, परपरि-
मंडले य, तत्थ थं जे से परपरिमंडले से जहणेणं बीस-
तिपदेसिए बीसपएसोगाडे, उकोसे थं अयंतपदे० तदेव ।
तत्थ थं जे से पक्षपरिमंडले से जहणेणं चत्तालीसतिपदेसि-
ए चत्तालीसपएसोगाडे पक्षत्ता, उकोसेणं अयंतपएसिए
असंखेजपएसोगाडे पक्षत्ता । (छ०-७२६)

‘ वडेणं ’ मित्यादि अथ परिमण्डलं पूर्वम्—आद्याबुद्धम् इह
तु कस्मात्सत्यागेन वृत्तादिना क्रमेण तानि निरूप्यन्ते ?,
उच्यते—वृत्तादीनि चत्वार्यपि प्रत्येकं समसंख्यविधिमसं-
ख्यप्रदेशान्यतस्तत्साधर्म्यात्सेषां पूर्वमुपस्थाप्यः परिम-
ण्डलस्य पुनरेतदभावात्पञ्चादं विचित्रत्वाद्वा सूत्रगतेरिति,
‘ घणवडे ’ सि सर्वत्र समं घनवृत्तं मोक्षकवत् ‘ परपदंइ-
’ ति बाहव्यतो हीनं तदेव प्रतरवृत्तं मण्डलवत्, ‘ ओ-
यपएसिए ’ सि विधिमसंख्यप्रदेशनिष्पन्नं ‘ जुम्मपएसिए ’
ति समसंख्यप्रदेशनिष्पन्नं, ‘ तत्थ थं जे से ओयपएसिए
परपदंइ से जहणेणं पंचपएसिए ’ इत्यादि, इत्थं पञ्चप्रदेशा-
वगाढं, पञ्चाणुकात्मकमित्यर्थः, उत्कर्षेणानन्तप्रदेशिकम-
संख्यप्रदेशावगाढं लोकस्याप्यसंख्यप्रदेशात्मकत्वात्,
‘ जे से जुम्मपसे से जहणेणं वारसपएसिए ’ इति एतस्य
स्थापना ‘ जे से ओयपएसिए घणवडे से जहणेणं सप्तप-
एसिए सप्तपएसोगाडे ’ ति एतस्य स्थापना—अस्य मध्य-
परमाणोरुपर्येकः स्थापितोऽध्वैक इत्येवं सप्तप्रदेशिकं घन-
वृत्तं भवतीति ‘ जे से जुम्मपएसिए से जहणेणं बत्ती-
सपएसिए ’ इत्यादि एतस्य स्थापना—अस्य चापरीदृश-
प्रथमः प्रथमः स्थाप्यस्ततः सर्वं चतुर्विंशतिस्ततः प्रतर-
द्वयस्य मध्याख्यानं चतुर्णामुपर्येकं चत्वारोऽध्वैक्येवं द्वा-
विंशदिति व्यक्तत्वे—‘ जे से ओयपएसिए से जहणेणं
तिपएसिए ’ ति अस्य स्थापना—‘ जे से जुम्मपएसिए से जह-
णेणं छप्पएसिए ’ ति अस्य स्थापना—‘ जे से ओयपएसिए से
जहणेणं पण्ठीसपएसिए ’ ति, अस्य स्थापना—अस्य पञ्चदश-
प्रदेशिकस्य प्रतरस्यापरि दशप्रदेशिकः एतस्याप्युपरि षट्प्र-
देशिकः एतस्याप्युपरि त्रिप्रदेशिकः प्रतरः एतस्याप्युपर्येकः
प्रदेशो दीयते इत्येवं पञ्चविंशत् प्रदेशा इति । ‘ जे से जुम्मप-
एसिए से जहणेणं चउपएसिए ’ ति, अस्य स्थापना—अत्रैक-
ह्योपरि प्रदेशो दीयत इत्येवं चत्वार इति । चतुरस्रत्वे—‘ जे से
ओयपएसिए से जहणेणं नवपएसिए ’ ति एवं ‘ जे से जुम्म-
पएसिए से जहणेणं चउपएसिए ’ ति, एवं ‘ जे से ओयप-
एसिए से जहणेणं सत्तावीसपएसिए ’ ति, एवमेतद्वय नव-
प्रदेशिकप्रतरस्यापर्येक्यद्विंशत् प्रतरद्वयं स्थाप्यत इत्येवं सप्तविं-
शतिप्रदेशिकं चतुरस्रं भवतीति ‘ जे से जुम्मपएसिए से ज-
हणेणं अट्टपएसिए ’ इत्येवमस्योपर्येक्यचतुर्ष्वध्वैकप्रदेशिकप्रतरो
दीयत इत्येवमष्टप्रदेशिकं स्थापयति । आयातत्वे—‘ सेडि-
आयए ’ ति अयायतं प्रदेशाणीरूपं प्रतरायतं—कृत-
विष्कम्भभेणीद्वयादिरूपं घनायतं—बाहव्यविष्कम्भोपेत-
मनेकभेणीरूपम्, तत्र अयायतमोजःप्रदेशिकं जघन्यं त्रि-
प्रदेशिकं, तच्चैवम्—१ तदेव युग्मप्रदेशिकं द्विप्रदेशिकं
तच्चैवं ‘ जे से ओयपएसिए से जहणेणं पक्षरसपएसिए ’

सि, एवं तदेव युग्मप्रदेशिकं जघन्यं षट्प्रदेशिकम् । तच्चैवम्—
एवं घनायतमोजःप्रदेशिकं जघन्यं पञ्चवर्त्तारिष्टप्रदेशिकं त-
च्चैवम्—अस्यापयन्यत् प्रतरद्वयं स्थाप्यत इत्येवं पञ्चवर्त्ता-
रिष्टप्रदेशिकं जघन्यमोजःप्रदेशिकं घनायतं भवति । तदेव
युग्मप्रदेशिकं द्वाप्रदेशिकम् । तच्चैवम्—एतस्य षट्-
प्रदेशिकस्यापरि षट्प्रदेशिक एवान्यः प्रतरः स्थाप्यते ततो
द्वाप्रदेशिकं भवतीति ‘ परिमंडलेणमि ’ इत्यादि इह ओ-
जायुग्मभेदो न स्तः युग्मरूपत्वेनैकरूपत्वात्परिमण्डलस्येति
तत्र प्रतरपरिमण्डलं जघन्यतो विंशतिप्रदेशिकं भवति, तदे-
वं स्थापना—एतस्यैवोपरि विंशतिप्रदेशिकोऽयस्मिन् प्रतरे इ-
ते चत्वारिष्टप्रदेशिकं घनपरिमण्डलं भवतीति ॥ अगन्तरं
परिमण्डलं प्रकृतिम् । भ० २५ श० ३ उ० । साक्षापाङ्गि-
खारे, ज० ३ व० १० । दृश० । सू० प्र० । आ० म० । आ० च० ।
परिमण्डलादिसंस्थानानां संख्ययासंख्ययत्त्वविचारः ‘ चरम ’
शब्दं तृतीयभागे ११३७ पृष्ठ गतः ।)

संस्थानभेदानाह—

कइविहे थं भंते ! संठाणे पक्षे, गोयमा ! छविहे
संठाणे पक्षत्ता । तं जहा—समचउरंसे ? शिग्गोहरपरिमण्ड-
लेर साइए वामणे ४ खुजे ५ हुंडे । खेरइया थं भंते !
किंसंठाणी पक्षत्ता, गोयमा ! हुंडसंठाणी पक्षत्ता, असुर-
कुमारा किंसंठाणी पक्षत्ता ? गोयमा !, समचउरंसंठाण-
संठिया पक्षत्ता, एवं० जाव थणियकुमारा । पुढवी मखर-
संठाणा पणत्ता, आऊ थिबुयसंठाणा पन्नत्ता, तेऊ छइ-
कलावसंठाणा पन्नत्ता, वाऊ पडागासंठाणा पन्नत्ता,
बणस्सई नाणासंठाणसंठिया पन्नत्ता, वेइदियतेइदियच-
उरिदियसंमुच्छिमपंचेदियतिरिक्खा हुंडसंठाणा पणत्ता,
गम्भवक्कंतिया छविहसंठाणा संमुच्छिममणुस्सा हुंडसं-
ठाणसंठिया पन्नत्ता, गम्भवक्कंतियाणं मणुस्साणं छ-
विहा संठाणा पक्षत्ता, जहा असुरकुमारा तहा वाणमं-
तरजोइसियेमाणिया वि । (छ०-१५५+)

‘ कइविहे ’ थं भंते ! संठाणे ’ इत्यादि, तत्र मानोन्मानप्रमा-
णानि अन्यूनान्यनतिरिक्तानि अज्ञापाङ्गानि च यस्मिन्
शरीरसंस्थानं तत्समचतुरस्रसंस्थानं, तथा नाभिं उरि
सर्वावयवाश्चतुरस्रा-लक्षणाविंसंवादिनाऽध्वस्तु तदनुकूपं
यत्र भवति तन्मयप्राधंसंस्थानम्, तथा नाभिर्तोऽध्वः सर्वा-
वयवाश्चतुरस्रा लक्षणाविंसंवादिना यस्यापरि च यत्तदनुकू-
पं न भवति तत्सादिसंस्थानम्, तथा प्रीवाहस्तपाद्वाद्य-
समचतुरस्रा लक्षणयुक्ता यत्र संक्षिप्तं विकृतं च मध्ये काष्ठं नत्
कुञ्जसंस्थानम्, तथा यत्तल्लयुक्तं काष्ठं चतुरस्रलक्षणोपेतं-
प्रीवाद्यवयवहस्तपाद्यं च तद्वामनम्, तथा यत्र हस्तपाद्वाद्य-
वयवाः बहुप्रायाः प्रमाणविंसंवादिनश्च तदुद्विगम्युच्यते ।
स० १५५ सम० । (‘ धम्म ’ शब्दं चतुर्थभागे २६७६ पृष्ठ
गता वक्तव्यता ।) (पृथिवीकायिकादीनां संस्थानानि पृथि-
व्यादिषु शब्देषु ।)

कृतयुग्मादिभेदेन संस्थानमाह—

परिमंडले थं भंते ! संठाणे दक्खयाए किं

तेभ्यो दावरजुम्मे कलियोए ? , गोयमा ! नो कडजुम्मे खो तेयोए खो दावरजुम्मे, कलियोए । वड्डे खं भंते ! संठाणे दव्वड्डयाए एवं खेव एवं० जाव आयते । परिमंडला खं भंते ! संठाणा दव्वड्डयाए किं कडजुम्मा तेयोया दावरजुम्मा कलियोगा पुच्छा , गोयमा ! ओघादेसेखं सिय कडजुम्मा सिय तेओगा सिय दावरजुम्मा सिय कलियोगा , विहाणादेसेखं नो कडजुम्मा नो तेओगा नो दावरजुम्मा, कलिओगा, एवं० जाव आयता ॥ परिमंडले खं भंते ! संठाणे पएसड्डयाए किं कडजुम्मे ? पुच्छा , गोयमा ! सिय कडजुम्मे सिय तेयोगे सिय दावरजुम्मे सिय कलियोए, एवं० जाव आयते । परिमंडला खं भंते ! संठाणा पएसड्डयाए किं कडजुम्मा ? पुच्छा , गोयमा ! ओघादेसेखं सिय कडजुम्मा जाव सिय कलियोगा, विहाणादेसेखं कडजुम्मा वि तेओगा वि दावरजुम्मा वि कलिओगा वि ४ एवं० जाव आयता ॥ परिमंडले खं भंते ! संठाणे किं कडजुम्मपएसोगादे० जाव कलियोगपएसोगादे०, गोयमा ! कडजुम्मपएसोगादे, खो तेयोगपएसोगादे नो दावरजुम्मपएसोगादे नो कलियोगपएसोगादे ॥ वड्डे खं भंते ! संठाणे किं कडजुम्मे ? पुच्छा, गोयमा ! सिय कडजुम्मपएसोगादे सिख तेयोगपएसोगादे नो दावरजुम्मपएसोगादे, सिय कलियोगपएसोगादे ॥ तं से खं भंते ! संठाणे पुच्छा , गोयमा ! सिय कडजुम्मपएसोगादे सिय तेयोगपएसोगादे सिय दावरजुम्मपएसोगादे , नो कलिओगपएसोगादे । चतुरसे खं भंते ! संठाणे जहा वड्डे तहा चउरसे वि । आवए खं भंते ! पुच्छा , गोयमा ! सिय कडजुम्मपएसोगादे जाव सिय कलिओगपएसोगादे । परिमंडला खं भंते ! संठाणा किं कडजुम्मपएसोगादा तेयोगपएसोगादा ? पुच्छा , गोयमा ! ओघादेसेखं वि विहाणादेसेखं वि कडजुम्मपएसोगादा, खो तेयोगपएसोगादा , नो दावरजुम्मपएसोगादा , नो कलियोगपएसोगादा । वड्डा खं भंते ! संठाणा किं कडजुम्मपएसोगादा पुच्छा , गोयमा ! ओघादेसेखं कडजुम्मपएसोगादा नो तेयोगपएसोगादा नो दावरजुम्मपएसोगादा नो कलियोगपएसोगादा वि । तंसा खं भंते ! संठाणा किं कडजुम्मा पुच्छा, गोयमा ! ओघादेसेखं कडजुम्मपएसोगादा खो तेयोगपएसोगादा नो दावरजुम्मपएसोगादा नो कलियोगपएसोगादा, विहाणादेसेखं कडजुम्मपएसोगादा तेयोगपएसोगादा नो दावरजुम्मपएसोगादा नो कलियोगपएसोगादा । चउरसा जहा वड्डा । आयया खं भंते !

संठाणा पुच्छा, गोयमा ! ओघादेसेखं कडजुम्मपएसोगादा नो तेयोगपएसोगादा नो दावरजुम्मपएसोगादा नो कलिओगपएसोगादा, विहाणादेसेखं कडजुम्मपएसोगादा वि जाव कलिओगपएसोगादा वि । परिमंडले खं भंते ! संठाणे किं कडजुम्मसमयठितीए तेओगसमयठितीए दावरजुम्मसमयठितीए कलिओगसमयठितीए ? , गोयमा ! सिय कडजुम्मसमयठितीए जाव सिय कलिओगसमयठितीए एवं० जाव आयते । परिमंडला खं भंते ! संठाणा किं कडजुम्मसमयठितीया पुच्छा, गोयमा ! ओघादेसेखं सिय कडजुम्मसमयठितीया जाव सिय कलिओगसमयठितीया, विहाणादेसेखं कडजुम्मसमयठितीया वि जाव कलिओगसमयठितीया वि, एवं० जाव आयता ॥ परिमंडले खं भंते ! संठाणे कालवअपजवेहिं किं कडजुम्मे जाव सिय कलियोगे ? , गोयमा ! सिय कडजुम्मे एवं एएखं अभिलावेखं जेवहिं ठितीए एवं नीलवअपजवेहिं एवं पंचहिं वओहिं दोहिं गंधेहिं पंचहिं रंसेहिं अड्डहिं फासेहिं जाव लुक्खफासपजवेहिं । (६०-७२७)

‘परिमंडले’ त्यादि, परिमंडले द्वयार्थेत्येकमेव द्रव्यं, न हि परिमंडलस्यैकस्य चतुष्कापहारेऽस्तीत्येकत्वान्तर्यानां न कृतयुष्मादिद्वयपदेशः, किन्तु—कृत्योऽजड्यपदेश एव, यदा तु पृथक्त्वान्तर्यानां तदा कदाचिदेतावन्ति तानि परिमंडलानि भवन्ति यावतां चतुष्कापहारेण विच्छेदना भवन्ति कदाचित्पुनस्तीर्यधिकानि भवन्ति कदाचिद् द्वे कदाचिद् कमधिकमित्यत एवाह—‘परिमंडला खं भंते !’ इत्यादि—‘ओघादेसेखं’ति सामान्यतः, विहाणादेसेखं’ति विधानादेशा यस्म्युक्तिनामप्येककस्यादेशेन तेन च कृत्याजैतवन्ति । अथ प्रदेशार्थान्तर्यानां कुर्वेत्—‘परिमंडलेखं’मित्यादि, तत्र परिमंडले संस्थाने प्रदेशार्थतया बिस्तृत्यादिषु क्षेत्रप्रदेशेषु ये प्रदेशाः परिमंडलसंस्थाननिष्पादकाव्यवस्थितास्तदपेक्षयेत्यर्थः, ‘सिय कडजुम्मे’ति तत्प्रदेशानां चतुष्कापहारेणापडिखणाणानां चतुष्पर्यवसितत्वं कृतयुष्मे तत्स्यात्, यदा त्रिपर्यवसानं तत्तदा ज्योजः, एवं ह्यपरे कृत्याज्येति, यस्मादेकत्रापि प्रदेशे बहुषोऽणेषोऽवगाह्य इति । अथावगाहप्रदेशानि कुर्यादाह—‘परिमंडले’त्यादि, ‘कडजुम्मपएसोगादे’ति यस्मात् परिमंडलं जड्यन्तया विशतिप्रदेशावगादमुक्तं विशतेष्व चतुष्कापहारे चतुष्पर्यवसितत्वं भवति, एवं परिमंडलास्तरेऽपीति । ‘वड्डे’मित्यादि, ‘सिय कडजुम्मपएसोगादे’,ति यत्प्रतरवृत्तं द्वादशप्रदेशिकं यच्च घनवृत्तं द्वाविंशत्प्रदेशिकमुक्तं तच्चतुष्कापहारे चतुरप्रस्ताकृतयुष्मप्रदेशावगादं सिय तेओयपएसोगादे’ति यच्च घनवृत्तं सप्तप्रदेशिकमुक्तं तत्तत्प्रस्ताकृत्योऽजःप्रदेशावगादं ‘सिय कलिओयपएसोगादे’ति यत्प्रतरवृत्तं पञ्चप्रदेशिकमुक्तं तत्तत्प्रस्ताकृत्योऽजःप्रदेशावगादमिति ॥ ‘तंसेखं’मित्यादि, ‘सिय कडजुम्मपएसोगादे’ति यच्च घनवृत्तं चतुष्प-

देशिकं 'तत्कृतयुग्मप्रदेशावगाढम्' 'सिय तेओगपपसोगादे' 'सि यत् प्रतरइयकं-त्रिप्रदेशावगाढं घनइयकं च-पञ्चत्रि-
प्रदेशावगाढं तत्प्रत्ययप्रत्ययोजः-प्रदेशावगाढं, 'सिय दावर-
जुम्मपपसोगादे' 'सि यत्प्रतरइयकं षट्प्रदेशिकमुक्तं तद् द्व्यप्र-
त्वाद् द्व्यप्रदेशावगाढमिति ॥ 'अउरंसेण' 'मित्यादि',
'जहा वहे' 'सिय कडजुम्मपपसोगादे' 'सिय तेओयपपसो-
गादे' 'सिय कलिओयपपसोगादे' 'इत्यर्थः, तत्र यत् प्रतरचतुर-
कं चतुष्प्रदेशिकं घनचतुरकं चाष्टप्रदेशिकमुक्तं तच्चतुरप्रत्या-
कृतयुग्मप्रदेशावगाढं, तथा यत् घनचतुरकं सप्तविंशतिप्रदे-
शिकमुक्तं तत्प्रत्ययप्रत्ययोजः-प्रदेशावगाढं, तथा यत्प्रतरचतुरकं
नवप्रदेशिकमुक्तं तदेकाप्रत्याकृत्योः-प्रदेशावगाढमिति ।
'आयपण' 'मित्यादि' 'सियकडजुम्मपपसोगादे' 'सि यत् घना-
यत् द्व्यप्रदेशिकमुक्तं तत्कृतयुग्मप्रदेशावगाढं यावत्करणा-
त्- 'सिय तेओयपपसोगादे' 'सिय दावरजुम्मपपसोगादे' 'सि इ-
श्यम्, तत्र च यत् अत्रेयायत् त्रिप्रदेशावगाढं यच्च प्रतरायत्
पञ्चदशप्रदेशिकमुक्तं तत्प्रत्ययप्रत्ययोजः-प्रदेशावगाढम्, यत्पुनः
अत्रेयायत् द्विप्रदेशिकं यच्च प्रतरायत् षट्प्रदेशिकं तद् द्वा-
प्रत्याद् द्व्यप्रयुग्मप्रदेशावगाढं, 'सिय कलिओयपपसोगादे'
'सि यत् घनायत् पञ्चत्वारिंशत्प्रदेशिकं तदेकाप्रत्याकृत्यो-
जः-प्रदेशावगाढमिति । एवमेकत्वेन प्रदेशावगाढमाश्रित्य सं-
स्थानानि, चिन्तितानि अथ पृथक्त्वेन तानि तथैव चिन्तयन्नाह-
'परिमंडलाण' 'मित्यादि' 'ओधादेसेण' 'वि' 'सि सामान्यतः सम-
स्तान्यपि परिमण्डलानीत्यर्थः 'विहाणादेसेण' 'वि' 'सि भेदतः
एकैकं परिमण्डलमित्यर्थः, कृतयुग्मप्रदेशावगाढान्येव विंशति-
त्वारिंशत्प्रभृतिप्रदेशावगाहित्वेनोक्तत्वेनैवमिति । 'वहाण'
'मित्यादि', 'ओधादेसेण' कडजुम्मपपसोगादे' 'सि वृत्तसंस्थानाः
इकमथाः सामान्येन चिन्त्यमानाः कृतयुग्मप्रदेशावगाढाः सर्व-
ेषां तत्प्रदेशानां मीलने चतुष्कापहारे तत्स्वभावत्वेन चतुष्पथ-
वसितत्वात्, विधानादेशेन पुनर्द्व्यप्रदेशावगाढवज्जः शेषा-
वगाढा भवन्ति, यथा पूर्वोक्तेषु पञ्चसप्तादिषु जघन्यवृत्तभेदेषु
चतुष्कापहारे द्वयावशिष्टता नास्ति एवं सर्वेष्वपि तेषु व-
स्तुस्वभावत्वाद्, अत एवाह-'विहाणादेसेण' 'मित्यादि' । एवं
इयमिदं संस्थानस्वरूपमपि भावनीयमिति । एवं तावत्क्षेत्रत
एकत्वपृथक्त्वाभ्यां संस्थानानि चिन्तितानि । अथ ताभ्यामेव
कालतो भावतश्च तानि चिन्तयन्नाह-'परिमंडलेण' 'मित्यादि',
अयमर्थः-परिमण्डलेन संस्थानेन परिणताः एकमथाः कि-
यन्तं कालं तिष्ठन्ति ? किं चतुष्कापहारेण तत्कालस्य स-
मयाश्चतुरम्र भवन्ति त्रिद्वयकामा वा ? , उच्यते, सर्वे सं-
भवन्तीति । इह चैता बुद्धोक्ताः संप्रहगाथाः-

"परिमंडले य १ वहे २, तंसे ३ अउरंसे ४ आयप ५ खेव ।
अणपपरपढमवज्जे, ओयपपसे य जुम्मे य १ ॥
पंच य वारसयं खलु, सत्त य वनीसयं च वहुमि ।
तियवुज्जयपणतीसा, अउरो य हवंति तंसमि ॥ २ ॥
नव खेव तहा अउरो, सत्तावीसा य अहु अउरंसे ।
तिगवुगपप्ररसं खे-व छ खेव य आयप हंति ॥ ३ ॥
पणयालीसा वारस, कुम्भेया आययमि संठाणे ।
परिमंडलमि वीसा, चत्ता य भवं पपसग्गं ॥ ४ ॥
सव्वे वि आययमि, गेएहसु परिमंडलमि कडजुम्मं ।
वज्जेअ कलि तंसे, दावरजुम्मं च सेसेसु ॥ ५ ॥" इति ।

अ० २५ श० ३ उ० । (इन्द्रियाणां संस्थानम् । 'इन्द्रिय' शब्दे
द्वितीयभागे ५४८ पृष्ठे उक्तम् ।) (नैरयिकाणां तथा-नरकपु-
थिवीनां संस्थानानि 'नरक' शब्दे चतुर्थभागे १६०७ पृष्ठे उक्ता-
नि ।) (शरीराणां संस्थानानि 'शरीर' शब्दे षष्ठ्यते ।) (वनस्प-
तिजीवानां संस्थानम् 'वणस्पद' शब्दे षष्ठ्यभागे उक्तम् ।)
सुगशिरोनक्षत्रे च । सू० प्र० १२ पादु० ।

संठाणकप्य-संस्थानकप्य-पुं० । संस्थानकपे कल्पे, पं० भा० ।
वारं ।

दंसण-णाण-चरित्ते, तवे य तह भावसा तु समीतीसु ।
अएहं पि तिप्पगारं, सहइ संठाणसंभयता ॥
सहइति सम्मदंसण, आयरति परवणं च कुबमाणो ।
संठाणकप्य एसो, एवं सेसाण वी खेयं ॥
संठाणकप्य एसो, भवितो तु समासतो जिणक्खाओ ॥
पं० भा० ५ कप्य ।

संठाणगसकमण-संस्थानकसकमण-न० । पिपीलिकादी-
नामएवादिस्मृत्तानि, सण्ठाणगसकमणं पिपीलियगमक्रोड-
गदीणं भवति । नि० सू० १३ उ० ।

संठाणल्लक-संस्थानवट्क-न० । समचतुरल्लम्यप्रोचपरिम-
ण्डलसादिवाग्रमकुञ्जद्वारासंस्थानानां समुदाये, कर्म०
२ कर्म० ।

संठाणऽज्जकण-संस्थानाध्ययन-न० । अनुत्तरीपपातिकद-
शानां पञ्चमाध्ययने, स्था० १० डा० ३ उ० ।

संठाणयाम-संस्थाननामन्-न० । संतिष्ठते विशिष्टावयवर-
चनात्मिकया शरीराकृत्या जन्तवो भवन्ति येन तत्संस्थानं
तदेव नाम संस्थाननाम । समचतुरल्लविंसंस्थानकारणे
नामकर्मभेदे, कर्म० १ कर्म० । संस्थानमाकारविशेषत्वेनैव
गृहीतसंघातितवद्देहवैध्वारिकादिषु पुद्गलेषु संस्थानविशेषो
यस्य कर्मण उद्घाटप्रादुर्भवति तत्संस्थाननाम । पं० सं० ३
द्वार । भा० । प्रथ० । प्रज्ञा० ।

से किं तं संठाणयामे संठाणयामे पंचविहे पणत्ते, तं
जहा-परिममलसंठाणयामे वहुसंठाणयामे तंसंठाणयामे
चउरंसंठाणयामे आयतसंठाणयामे से तं संठाणयामे ।
अनु० ।

संठाणयिण्वसि-संस्थाननिर्णसि-की० । निर्णसिभेदे, अ०
१६ श० ८ उ० । (सा च पञ्चविधा 'यिण्वसि' शब्दे चतुर्थ-
भागे २१२० पृष्ठे वर्णिता ।)

संठाणपरिणय-संस्थानपरिणत-पुं० । संस्थानरूपतया परि-
णते पुद्गले, प्रज्ञा० ।

संठाणपरिणया पंचविधा पणत्ता, तं जहा-परिमण्ड-
लसंठाणपरिणया वहुसंठाणपरिणया तंसंठाणपरिण-
या चउरंसंठाणपरिणया आयतसंठाणपरिणया । प्रज्ञा०
१ पद ।

संठाक्षपरिचाम—संस्थानपरिचाम—पुं० । संस्थानरूपे परिणामे, प्रज्ञा० २३ पद । (अत्रत्यं सूत्रम् 'परिचाम' शब्दे पञ्चमभागे ५६३ पृष्ठे उक्तम् ।)

संठाक्षविषय—संस्थानविषय—न० । संस्थानानि लोकद्वीपसमुद्राद्याकृतयः विधीयन्ते—निर्णीयन्ते पर्यालोच्यन्ते वा यस्मिंस्तत् संस्थानविषयम् । धर्मध्यानभेदे, ध० । संस्थानं लोकाकाशस्थेषु धर्मधर्मयोगीश्वानां समचतुरादि, अजीवानां परिमण्डलादि, कालस्य मनुष्यसोत्राकृति । ध० ३ अधि० । औ० ।

संठाक्षत—संस्थापयत्—त्रि० । अविनाशयति, नि० ५० १७ उ० । संदिग्ध—संस्थिति—स्त्री० । व्यवस्थायाम्, अ० प्र० १ पादु० । सू० प्र० १० ।

संठिय—संस्थित—त्रि० । विशिष्टसंस्थानवति, ज्ञा० १ भु० १ अ० । उपा० । स्वप्रमाणतया स्थिते, सूत्र० १ भु० ३ अ० १ उ० । सत्यं स्वप्रमाणतया स्थितः संस्थित इति व्युत्पत्तेः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । स्था० । तं० । औ० । व्यवस्थिते, भ० १ श० १ उ० । रा० । “ संठियसुसिलिद्वगुत्प ” सत्यं स्वप्रमाणतया स्थितौ संस्थितौ सुनिश्चयी मांसलौ गृही गुरुलौ गुरुलौ येषां ते तथा । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । तं० । रा० । प्रश्न० । संस्थाने, न० । आकारे, रा० । जं० । प्रश्न० ।

संठ—वयद—न० । करणे, वने, जं० ३ वण० ।

संठस—सन्दंश—पुं० । अयस्कारोपकरणे, ओघ० । आ० म० ।

संठसतुद—सन्दंशतुद—पुं० । सन्दंशकारं तुदं येषां ते तथा । संदंशकारमुक्तेषु पक्षिषु, उत्त० १६ अ० । प्रश्न० ।

संठप्पवायगुहा—वयदप्रपातगुहा—स्त्री० । ‘ वंठप्पवायगुहा ’ शब्दे उक्तेऽप्ये, आ० क० १ अ० ।

संठासग—सन्दंशक—पुं० । अयस्कारस्य लोहप्रदण्डवदे, वि० । आ० ५० । नि० ५० । दश० । जानुपुतापादरूपकोणत्रयाकलिते जानुसंदंशके, ततो जिनकल्पिकस्योत्कुटुकनिविष्टस्य जानुसंदंशकादारभ्य पुतादष्टं च क्षाद्यित्वा स्कन्धस्थोपरि यावता न प्राप्यते एतावत्तदीयकल्पस्य दैर्घ्यप्रमाणम्, अयं च संदंशक उच्यते । वृ० ३ उ० । नाशिकाके शोत्पादने, सूत्र० २ भु० २ अ० ।

संदिग्ध—संदिग्ध—न० । बालक्रीडास्थाने, दश० ५ अ० १ उ० ।

संदिह—शाण्डिल्य—पुं० । नन्दिपुरप्रतिबन्धेषु जनपदेषु प्रज्ञा० १ पद । नन्दिपुरं नगरं शाण्डिल्या शाण्डिल्या वा देशः । प्र० २७५ द्वार । कौशिकगोत्रे श्यामाद्वयशिश्वे, न० । आर्यधर्मशिश्वे, कल्प० २ अधि० ८ क्षण । दशपुरनगरे स्वनामक्याते ब्राह्मणे, उत्त० १३ अ० ।

संडेय—वायडेय—पुं० । वयदपुत्रे, वयदे च । औ० । ज्ञा० ।

संडेवग—संडेवक—पुं० । पाषाणोदरस्यस्मिन् पाषाणादौ पादविशेषे, स च द्विविधः—तथातः, इतरश्च । अन्यत आनीय तत्र

निहितः । ओघ० । (स एकैकस्मिन् इति ‘ वारंस्तार ’ शब्दे वतुर्धभागे १७४० पृष्ठे उक्तम् ।)

संठ—वयद—पुं० । वृत्तीयवेदोद्यवर्तिनि महामोहकर्मणि, ध० ३ अधि० । ‘ सकारपच्यस्तरिओ ङकारो ’ सकारप्रत्यस्तरितो ङकार इति प्रतिपत्तव्यम् । प्राकृतशैल्या—सण्डः संस्कृते तु वयद इति भावः । वृ० ४ उ० । अनु० । (‘ पंडन ’ शब्दे पञ्चमभागे पतञ्जलसंग्रहम् ।)

वयद—न० । करणे, वने, जं० ३ वण० । आवा० ।

संठद—संठद—त्रि० । कृतसज्जादे, औ० । रा० । ‘ संठदवच—वन्मियकवये ’ संनदः सज्जादवचः कशावन्धनतो वर्मितो वर्मतया कृतोऽङ्गे निवेशनात् कवचः कट्टो येन स तथा । भ० ७ श० ६ उ० । औ० । जी० ।

संथायपास—सज्जतपार्थ—त्रि० । सज्जतवधोऽथो नमस्तौ पाशौ व्रतीतौ येषां ते तथा । सज्जमितपार्थदेशे, प्रश्न० ४ आश० द्वार ।

संथाहपट्ट—संभाहपट्ट—पुं० । विहारे उपधेः शरीरेण सह बन्धनाये उपधी, वृ० ३ उ० ।

संथिम—सन्निभ—त्रि० । सदृशे, उत्त० १६ अ० ।

संथणसि—संज्ञसि—स्त्री० । प्रज्ञसौ, प्रतिबोधने, स्वा० १० दा० ३ उ० ।

संत—शान्त—त्रि० । क्रोधाद्यवधिते, यो० वि० । क्रोधविकाररहिते, ज्ञा० २० द्वार० । ज्ञा० । उत्त० । पं० व० । अन्तर्ग—स्था (कल्प० १ अधि० ६ क्षण) उपशमवति, “ न यत्र दुःखं न सुखं न रागो, न द्वेषमोहो न च काचिद्विच्छा । रसः स शान्तो विहितो मुनीनां, सर्वेषु भावेषु समः प्रदिष्टः ” यो० १४ विष० । आवा० । इन्द्रियनोऽन्द्रियैः शमं प्राप्ते, आवा० १ भु० ६ अ० १ उ० । (‘ पत्तंरस ’ शब्दे पञ्चमभागेऽप्ययमुक्तः ।)

शान्त—त्रि० । सामान्येन अमार्ते, ज्ञा० १ भु० १ अ० । कल्प० । आ० ५० । देहतः क्षिप्ते, विशे० । ज्ञा० ।

सत्—त्रि० । विधामाने, सूत्र० २ भु० १ अ० । स्था० । स्थायसे, भ० ६ श० ३३ उ० । मुनीं, साधू, विशे० । स्था० । आ० म० । नि० ५० । भ० । शोभने, सूत्र० १ भु० १० अ० । ज्ञा० । आवा० । सौम्यमूर्तौ, ज्ञा० १ भु० ५ अ० । प्रशस्ते, उत्पादययधौव्ययुक्तं सदिति । सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । आवा० ।

स्वान्त—न० । अन्तःकरणे, अष्ट० ३ अष्ट० ।

संतअसंतकज्जवाय—सदसवृकार्यवाद—पुं० । प्राशुत्पत्तेः कथंविदसतः कथंविदसतः कार्यस्योत्पादवादे, सूत्र० । (स च जैनसमतः ‘ अचच्छुद्ध ’ शब्दे प्रथमभागे ५०२ पृष्ठे दर्शितः ।)

संतकज्जवाय—सत्कार्यवाद—पुं० । प्राशुत्पत्तेः सत्कार्यमित्येवं वादे, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । आवा० । (‘ भूगोल ’ शब्दे पञ्चमभागे व्याख्यातम् ।)

संतकर्म-सत्कर्मन्-० । उद्यमात्तस्य कर्मणस्तत्तायाम्,
क० प्र० ।

सम्प्रति सत्ताभिधानावसरः, तत्र खेमेऽर्थधिकाराः ।
तद्यथा—भेदः, साधनाद्विप्रकृपणा, स्वामित्वं चेति । तत्र
भेदनिकृपणार्थमाह—

मूलत्तरपगइगयं, चउव्वहं संतकर्ममवि नेयं ।

धुवमसुवणार्थं, अट्टुणं मूलपगइयं ॥ १ ॥

‘मूलत्तर’-सि-सत्कर्मं द्विधा—मूलप्रकृतिगतम्, उत्तरप्रकृतिग-
तं च । तत्र मूलप्रकृतिगतमष्टप्रकारं, तद्यथा—ज्ञानावरणीयम्,
दर्शनावरणीयमित्यादि । उत्तरप्रकृतिगतमष्टपञ्चाशदधिक-
शतप्रकारम्, तद्यथा—मतिज्ञानावरणीयमित्यादि । पुनरेकैकं
चतुर्विधम्, तद्यथा—प्रकृतिसत्कर्म, स्थितिसत्कर्म, अनु-
भागसत्कर्म, प्रवेशसत्कर्म च । तदेवमुक्तो भेदः । सम्प्रति
साधनाद्विप्रकृपणार्थमाह—‘धुवे’ त्यादि अज्ञानां मूलप्रकृ-
तीनां सत्कर्मं त्रिधा, तद्यथा—प्रवमप्रवमनादि च । तत्रा-
नादित्वं सदैव भावात् । भुवाभ्रवताऽभ्येवभ्येपेत्या ।

सम्प्रत्युत्तरप्रकृतीनां साधनाद्विप्रकृपणार्थमाह—

दिट्ठिदुगाउगल्लगति, तणुचोदसं च तित्थगरमुच्चं ।

दुविहं पढमकसाया, होति चउद्धा तिहा सेसा ॥२॥

‘दिट्ठिदुग’-सि—दृष्टिद्विकं सम्यक्त्वसम्यक्त्वमिध्यात्ववरूपं,
आर्युपि चत्वारि, ‘ल्लगइ’-सि मनुष्यद्विकं द्वेद्विकं नरक-
द्विकं च, तनुचतुर्दशकं वैकियसत्ताहारकसत्कर्मरूपम्,
तथा—तीर्थकरनामांशेर्गोत्रं च, एतासामष्टाविंशतिप्रकृतीनां
सत्कर्मं द्विविधं—द्विप्रकारं, तद्यथा—सादि, अष्टव्यं च । सा-
द्यभ्रवता चाभ्रवसत्कर्मत्वाद्वसेया । तथा—प्रथमकषाया
अनन्तानुबन्धिनः सत्कर्मापेक्षया चतुर्विधाः, तद्यथा—सा-
दय्याऽनादयो भ्रवा, अष्टव्याश्च । तथाहि—ते सम्यग्दृष्टिना
प्रथममुद्भूतिताः, ततो मिध्यात्वं गतेन यदा भूयोऽपि
मिध्यात्वप्रत्ययेन बध्यन्ते, तदा साध्यः । तत्स्थानममात-
स्य पुनरनाद्यः । भ्रवाभ्रवता पूर्ववत् । तथा शेषाः षड्विंश-
तिशतसङ्ख्याः प्रकृतयः सत्कर्मापेक्षया त्रिधा—त्रिप्रकाराः,
तद्यथा—अनादयो भ्रवा अष्टव्याश्च । तत्रानादित्वं भ्रवस-
त्कर्मत्वात् । भ्रवाभ्रवता पूर्ववत् ।

तद्वधं कृता साधनाद्विप्रकृपणा । सम्प्रति स्वामित्वं बह-
व्यम् । तत्र द्विधा—एकैकप्रकृतिगतं, प्रकृतिस्थानगतं
च । तत्रैकैकप्रकृतिगतं स्वामित्वमभिधित्तराह—

ल्लउमत्थंता चउदस, दुचरमसमयमि अत्थि दो निहा ।

बद्धाणि ताव आउ-णि वेइयाइं ति जा कसिणं ॥३॥

‘ल्लउमत्थं’-सि—ज्ञानावरणपञ्चकान्तरायपञ्चकदर्शनावरण-
चतुष्टयरूपाभ्युदयं प्रकृतयः ल्लउस्थान्ताः क्षीणकषायवीतरा-
शङ्क्यस्थगुणस्थानकं यावत्सत्यां भवन्तीत्यर्थः । इतस्त-
सामभावः । एवमुत्तरत्रायुक्तगुणस्थानकात्परतोऽभावो वे-
दितव्यः । तथा ह्येन्द्र क्षीणकषायवीतरागलक्षस्थगुणस्थान-
कद्विचरमसमयं यावत्सत्यौ स्तः । आर्युपि ज्ञत्वावैपि बद्धा-
नि तावत्सन्ति यावत्कृच्छं-निरवशेषं वेदितानि न भवन्ति ।

तिसु मिच्छं नयिमा, अट्टुसु ठायेसु होइ भइयव्वं ।

आसाये सम्मत्तं, नियमा सम्मं दससु भजं ॥४॥

‘तिसु’-सि त्रिषु गुणस्थानकेषु मिध्यादृष्टिसात्तन्त्रसम्यग्मि-
ध्यादृष्टलक्षणेभ्यो नियमाद्वश्यं तथा मिध्यात्वं सत्-विद्यमान-
म् । शेषेषु पुनरष्टसु गुणस्थानकेषु उपशान्तमोहगुणस्थानकप-
र्यवसानेषु भाज्यम् । तथाहि—अविरतसम्यग्दृष्ट्यादिना क्षिप-
ते न भवति, उपशान्ते तु भवति । क्षीणमोहादिषु पुनस्तस्याव-
श्यमभावः । तथा—आसात्तं सासात्तं सम्यक्त्वं नियमाद-
स्ति । दशसु पुनर्गुणस्थानकेषु मिध्यादृष्ट्याद्युपशान्तमोहगु-
णस्थानकपर्यवसानेषु भाज्यं कदाचिद्भवति कदाचिन्न भवती-
त्यर्थः । तथाहि—मिध्यादृष्ट्यावश्यं न भवति, अभ्येऽपि कदा-
चिद्भवति कदाचिन्न । तथा—सम्यग्मिध्यादृष्टत्वं कियत्कालं
सम्यक्त्वं उद्भूतिरेऽपि भवति, ततस्तत्रापि तद्भाज्यम् । अ-
विरतादिषु पुनः क्षपकेषु न भवति, उपशमकेषु तु भवति,
अतस्तत्रापि तद्भाज्यम् ।

विइय-तइपसु मिसं, नियमा ठाणनवगमि भयणिजं ।

संजोयणाउ नियमा, दुसु पंचसु होइ भइयव्वं ॥ ५ ॥

‘विइय’-सि—द्वितीये तृतीये च गुणस्थानकं मिश्रं सम्यग्मि-
ध्यात्वं नियमादस्ति । यतः सासादना नियमादृष्ट्यादित्स-
त्कर्मैव भवति, सम्यग्मिध्यादृष्टिश्च सम्यग्मिध्यात्वं विना न
भवति, ततः सासादने सम्यग्मिध्यादृष्टौ च सम्यग्मिध्यात्व-
मवश्यमस्ति । स्थाननवके—गुणस्थानकनवके—मिध्यादृष्ट्यावि-
रतसम्यग्दृष्ट्यादौ उपशान्तगुणस्थानकांस्ते भजनीयं, कदा-
चिद् भवति कदाचिन्न भवति । भावना च प्रागुक्तप्रकारेण स्व-
यमेव कस्यैवा, सुगमत्वात् । तथा संजोयना अनन्तानुबन्धिनो-
द्वयोर्मिध्यादृष्टिसात्तन्त्रानियमाद्वर्तते । य एतावदवश्य-
मनन्तानुबन्धिनो बध्नाति पञ्चसु पुनर्गुणस्थानकेषु सम्यक्-
मिध्यादृष्ट्यादिष्वप्रमत्तसंयतपर्यन्तेषु भजनीयाः । यदि उद्भ-
ूतितास्ततो न सन्ति, इतरथा तु सन्तीत्यर्थः ।

खवगानियडि अट्टा, संखिजा होति अट्ट वि कसाया ।

निरयतिरियेतरसं, निहानिहातिगेषुवरि ॥ ६ ॥

‘खवग’-सि—क्षपकस्य अनिवृत्तबाधरसम्परायाज्ञाया
यावत् संख्यया भागास्तावत् अष्टावपि अप्रत्याख्यानप्रत्या-
ख्यानसंज्ञाः कषायाः सन्ति । परतो न विद्यन्ते, क्षीण-
त्वात् । उपशमभ्रंशिमधिकृत्य पुनरुपशान्तमोहगुणस्थानकं
यावत् सन्तो वेदितव्याः । निरयतिर्येगकान्तप्रायाग्यं
यन्नामत्रयोदशकं नरकद्विकतिर्यगद्विकैकद्वित्रिचतुरिन्द्रिय-
जातिस्वावरातयोदशोत्तमसमाधारणकं निद्रानान्द्रात्रिके-
ण सह संयुक्तं कषायाष्टकस्यादुपरि स्थितिक्षण्डेषु सहकेषु
गतेषु सत्सु युगपत्क्षयमेति । ततो यावन्न क्षयं याति ता-
वत् सत्, क्षये च सति असत् । उपशमभ्रंश्यां पुनरेताः
षोडशापि प्रकृतयः उपशान्तमोहगुणस्थानकं यावत् स-
त्यो वेदितव्याः ।

अपुमिथीएँ समं वा, हासच्छकं च पुरिससंजलणा ।

पत्तेगं तस्स कमा, तणुरागंतो चि लोभो य ॥ ७ ॥

‘अपुमिथीए’-सि—पृथोक्तप्रकृतिषाडशकक्षयादनन्तरं
संख्येषु स्थितिक्षण्डेषु गतेषु सत्सु नपुंसकवधः क्षीयते,
यावच्च न क्षीयते तावत् सत् । ततः पुनरपि स्थितिक्षण्डे-

‘तित्वेण’ स्ति-यावदुपशान्तमोहगुणस्थानकं तावन्मिथ्याह-
 र्थावाप्तु गुणस्थानकेषु यथासंख्यं व्याधीनि प्रकृतिसत्क-
 र्मस्थानानि भवन्ति । तत्र मिथ्यार्हद्विगुणस्थानकं त्रीणं
 प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि । तद्यथा—अष्टाविंशतिः , सप्ताविं-
 शतिः , षड्विंशतिश्च । एतानि प्रागेव भावितानि । सासा-
 दनसम्यगहृदिगुणस्थानके एकं प्रकृतिसत्कर्मस्थानमष्टाविं-
 शतिरूपम् । सम्यगन्मिथ्याहृदिगुणस्थानके त्रीणि प्रकृतिसत्-
 कर्मस्थानानि , तद्यथा—अष्टाविंशतिः सप्तविंशतिश्चतुर्-
 विंशतिश्च । इह योऽष्टाविंशतिसत्कर्म सन्न सम्यगन्मिथ्यात्वं ग-
 तस्तमाभित्याष्टाविंशतिः । येन पुनर्मिथ्याहृदिना सता पूर्वं
 सम्यक्त्वमुद्भूतं ततः सप्तविंशतिसत्कर्मणा सता सम्य-
 गन्मिथ्यात्वमनुभवितुमारब्धं तं प्रति सप्तविंशतिः । अतुर्विं-
 शतिसत्कर्मणां सम्यगन्मिथ्याहृदि प्रतीत्य पुनश्चतुर्विंशतिः
 प्राप्यते । तथाऽविंशतिसम्यगहृदिगुणस्थानके पञ्चप्रकृतिसत्क-
 र्मस्थानानि , तद्यथा—अष्टाविंशतिः अतुर्विंशतिः त्रयोविं-

शतिः द्वाविंशतिः एकविंशतिश्च । तत्राष्टाविंशतिरौपशमिकसम्यग्दृष्टेः क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टेर्वा । अष्टाविंशतिसत्कर्मणोऽनन्तानुबन्धिष्वप्येव वेदकसम्यग्दृष्टौपशमिकसम्यग्दृष्टेर्वा चतुर्विंशतिः । वेदकसम्यग्दृष्टमिध्यात्वे क्षापिते त्रयोविंशतिः । तस्यैव सम्यग्मिध्यात्वे क्षापिते द्वाविंशतिः । क्षायिकसम्यग्दृष्टेरेकविंशतिः । तथा देशविरतिगुणस्थानके पञ्चप्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तानि च पूर्वोक्तान्येव प्रमत्तसंयतगुणस्थानके । तास्येव चारप्रमत्तसंयतगुणस्थानके । 'अहं दोषि' नि अथ-अनन्तरम् अपूर्वकरणगुणस्थानके द्वे प्रकृतिसत्कर्मस्थाने, तद्यथा—चतुर्विंशतिरेकविंशतिश्च । तत्रोपशमभेदि प्रतिपन्नस्य चतुर्विंशतिः, क्षायिकसम्यग्दृष्टिमधिकृत्य द्वयोरपि भेदयोरैकविंशतिः । तथा अनिवृत्तिबाधरसम्परायगुणस्थानके दशप्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—चतुर्विंशतिः एकविंशतिः त्रयोदश द्वादश एकादश पञ्च चतस्रः तिस्रः द्वे एका च । तत्र चतुर्विंशतिरुपशमभेदिमधिकृत्य, एकविंशतिः, क्षायिकसम्यग्दृष्टद्वयोरपि भेदयोः शेषाणि पुनः क्षपकभेदयोः, तानि च प्रागेव भाषितानि सूत्रमसम्परायगुणस्थानके त्रीणि प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—चतुर्विंशतिः एकविंशतिः एका च । तत्र चतुर्विंशतिरौपशमिकसम्यग्दृष्टेः, एकविंशतिश्च क्षायिकसम्यग्दृष्टेः, एते च द्वे अपि प्रकृतिसत्कर्मस्थाने उपशमभेदायाम्, एका च क्षपकभेदायाम् । तथा—द्वे प्रकृतिसत्कर्मस्थाने उपशान्तमोहगुणस्थानकं, तद्यथा—चतुर्विंशतिरेकविंशतिश्च । एते च द्वे अपि प्रागेव भाषनीये ।

सम्प्रति मतान्तरमाह--

संखीणदिट्ठिमोहे, केई पणवीसई पि इच्छंति ।

संजोयणाण पच्छा, नासं तेसि उवसमं च ॥ १३ ॥

‘संखीय’ नि केचिद्वाचार्थाः पञ्चविंशतिलक्षणमपि प्रकृतिसत्कर्मस्थानमिच्छन्ति । तं हि प्रथमतः दृष्टिमोहे दर्शनमोहनीयत्रितये संखीये क्षयमुपगतं सति पञ्चादनन्तानुबन्धिनां नाशमिच्छन्ति । ततस्तन्मतेन दर्शनमोहनीयार्थत्रयक्षये सति पञ्चविंशतिरूपमपि प्रकृतिसत्कर्मस्थानं प्राप्यते । यद्यर्थं तर्हि तन्मतमिह कस्मान्नाभ्युपगम्यते ?, उच्यते—आर्येण विरोधात् । यदाह चूर्णिकृतं—“ तं आरिसे न मिलइ तेण न इच्छिज्जइ ” नि । तथा त एवाचार्यास्तेषामनन्तानुबन्धिनामुपशमं चेच्छन्ति, नान्ये परमाधेवद्वेन । अत एव च प्रागनन्तानुबन्धिनामुपशमान्नाऽस्माभिर्नोपदर्शिता

सम्प्रति नामकर्मणः प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि प्रति-

पिपापद्विषुदाह--

तिदुगसयं छप्पंचग, तिग नउई नउई गुणनउई य ।

चउ तिग दुगाहिगासि, नव अद्द य नाम ठाणाई ॥ १४ ॥

‘तिदुगसयं’ ति--नामकर्मणो द्वादश प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—व्युत्तरशतं द्रव्युत्तरशतं पञ्चवतिः पञ्चनवतिः त्रिनवतिः नवतिः एकाननवतिः चतुरशीतिः त्र्यशीतिः द्व्यशीतिः नव अष्टौ चेति । तत्र सर्वनामकर्मप्रकृतिसमुदायव्युत्तरशतम् । तदेव तीर्थकररहितं द्रव्युत्तरशतम्, व्युत्तरशतमेवाहारकसत्तकरहितं पणवतिः ।

सैव तीर्थकररहिता पञ्चनवतिः । पञ्चनवतिरेव देवद्विकरहिता नरकद्विकरहिता त्रिनवतिः । तथा—व्युत्तरशतमेव नामत्रयोदशकरहितं नवतिः । सैव तीर्थकररहिता एकोननवतिः । तथा त्रिनवतिर्नरकद्विकवैकियसत्तकरहि देवद्विकवैकियसत्तकरहिता वा चतुरशीतिः । पञ्चवतिस्त्रयोदशरहिता त्र्यशीतिः पञ्चनवतिस्त्रयोदशरहिता द्व्यशीतिः, अथवा—चतुरशीतिर्मेनुजद्विकरहिता द्व्यशीतिः । मेनुजगतिपञ्चम्विजातित्रसबाधरपर्योत्सुभगादेययशःकीर्तितीर्थकररूपा नव ता एव तीर्थकररहिता अष्टौ ।

एतान्येव प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि गुणस्थानकेषु चिन्त्यन्माह--

एगे छद्दोसु हुगं, पंचसु चचारि अद्दुगं दोसु ।

कमसो तीसु चउकं, छतु अजोगमि ठाणाणि ॥ १५ ॥

‘एगे’ति—एकस्मिन्मिध्यादृष्टिलक्षणे गुणस्थानके षट् प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—व्युत्तरशतं पणवतिः पञ्चनवतिः त्रिनवतिः चतुरशीतिः द्व्यशीतिः । ननु पणवतिस्तीर्थकरनामसहिता भवति ततः सा कथं मिध्यादृष्टौ प्राप्यते ?, उच्यते—इह कश्चित् नरकेषु बन्धायुक्तः पञ्चात्सम्यक्त्वं प्राप्य, तन्निमित्तं तीर्थकरनामकं बन्धा नरकाभिमुखः सन् सम्यक्त्वं त्यक्त्वा मिध्यादृष्टिर्जातः, ततो नरके उत्पन्नः सन् अन्तर्मुहूर्तानन्तरं पुनरपि सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते, ततोऽन्तर्मुहूर्तं कालं यावत् पणवतिर्मिध्यादृष्टौ प्राप्यते, आहारकसत्तकीर्थकरनामसत्कर्मो च मिध्यात्वं न प्रतिपद्यते । उक्तं च—‘उभए संति न मिच्छो’ इति ततव्युत्तरशतं मिध्यादृष्टौ न प्राप्यते । तथा—द्वयोः सासादनसम्यग्मिध्यादृष्टिगुणस्थानकयोर्द्वे प्रकृतिसत्कर्मस्थानं, तद्यथा—व्युत्तरशतं पञ्चनवतिश्च । तथा—पञ्चसु अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानकप्रभृतिषु अपूर्वकरणगुणस्थानकान्तेषु चत्वारि चत्वारि प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि । तद्यथा—व्युत्तरशतं व्युत्तरशतं पणवतिः पञ्चनवतिः । शेषाणि क्षपकभेदयोर्नामकान्द्रयादौ च संभवन्तीति कृत्वा इह न प्राप्यन्ते । तथा द्वयोरनिवृत्तिबाधरसम्परायलक्षणयोर्गुणस्थानकयोरष्टकम्, अष्टौ प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि । तद्यथा—व्युत्तरशतं व्युत्तरशतं पञ्चवतिः पञ्चनवतिः नवतिः एकोननवतिः त्र्यशीतिः द्व्यशीतिश्च । तत्रानिवृत्तिबाधरस्योद्दिमानि चत्वारि उपशमभेदां क्षपकभेदां वा यावच्च त्रयोदशकं क्षीयते, शेषाणि पुनः क्षपकभेदायामेव । सूत्रमसम्परायस्यादिमानि चत्वारि उपशमभेदां, शेषाणि तु क्षपकभेदायाम् । तथा त्रिषु उपशान्तमोहलीणमोहसंयोगिकेवलिलक्षणेषु गुणस्थानकेषु चत्वारि चत्वारि प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि भवन्ति । तत्रोपशान्तमोहे इमानि चत्वारि, तद्यथा—व्युत्तरशतं व्युत्तरशतं पञ्चवतिः पञ्चनवतिः । लीणमोहसंयोगिकेवलिनोः पुनरस्मिन्, तद्यथा—नवतिः एकोननवतिः त्र्यशीतिः द्व्यशीतिश्च । ‘छतु अजोगमि ठाणाणि’ ति अयोगिकेवलिलि षट्प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—नवतिः एकोननवतिः त्र्यशीतिः द्व्यशीतिः नव अष्टौ चेति । एतेषामादिमानि चत्वारि अयोगिकेवलिलि चरमसमये यावत्, चरमसमये तु

तीर्थकराऽतीर्थकरी प्रतीत्य द्वे अन्तिमे प्रकृतिसत्कर्म-
बन्धान् । तदेवमुक्तं प्रकृतिसत्कर्म । सम्प्रति स्थि-
तिसत्कर्म वक्ष्यम् । तत्र त्रयोऽर्थाधिकाराः, तद्यथा—
भेदः साधनाद्विरूपणा स्वामित्वं चेति । तत्र भेदः
प्राग्वहः । साधनाद्विरूपणा च द्विधा—मूलप्रकृतिविषया,
रूपरप्रकृतिविषया च । तत्र प्रथमतो मूलप्रकृतिविषयां
साधनाद्विरूपणां चिकीर्षुराह—

मूलं हि अजहन्, तिहा च उद्धा य पदमगकसाया ।

तित्थयहन्वलयुग-वज्राणि तिहा दुहाणुत् ॥१६॥

‘मूलं हि’ स्ति मूलप्रकृतिस्थितिसत्कर्म अजघन्यं द्विधा-
त्रिप्रकारम् । तद्यथा—अनादि भ्रुवमभ्रुवं च । तथाहि—मू-
लप्रकृतीनां जघन्यं स्थितिसत्कर्म स्वस्वत्ययपर्यवसाने स-
मयमात्रैकस्थित्यवशेषे भवति, तत्त्व सादि, अभ्रुवं च । ततो
ऽन्यत्सर्वमजघन्यं, तत्त्वानादि, सदैव भावात् । भ्रुवाभ्र-
वता पूर्ववत् । उत्कृष्टमनुत्कृष्टं च साद्यभ्रवं द्वयोरपि पर्याय-
णानेकशो भवन्तात् । कृता मूलप्रकृतीनां साधनाद्विरूप-
णा, सम्प्रत्युत्तरप्रकृतीनां कियते—‘च उद्धा य’ इत्यादि
अत्र षष्ठ्यर्थे प्रथमा, ततोऽयमर्थः—प्रथमकवायाणामन-
स्तानुबन्धिनामजघन्यं स्थितिसत्कर्म चतुर्थो चतुःप्रकारं,
तद्यथा—सादि अनादि भ्रुवमभ्रुवं च । तथाहि—एषां जघ-
न्यं स्थितिसत्कर्म स्वस्वत्योपान्त्यसमये स्वरूपान्तेत्या सम-
यमात्रैकस्थितिरूपम्, अन्यथा तु द्विसमयमानं, तत्त्व सा-
द्यभ्रवं ततोऽन्यत्सर्वमजघन्यं, तदपि चाद्वलितानां भूयो
बन्धे साऽऽदि, तत्स्थानमप्राप्तानां पुनरनादि, भ्रुवाभ्रवता पू-
र्ववत् । तथा—तीर्थकरनामोद्भवनयोग्यत्रयोविशत्यानुत्कृष्ट-
यवर्जितानां शेषाणां बहिःस्थत्यधिकशतसंख्यानां प्रकृतीना-
मजघन्यं स्थितिसत्कर्म त्रिधा, तद्यथा—अनादि भ्रुवमभ्र-
वं च । तथाहि—एतेषां जघन्यं स्थितिसत्कर्म स्वस्वत्ययप-
र्यवसाने उद्यवर्तीनां समयमात्रैकस्थितिरूपम्, अनुद्यवर्ती-
नां स्वरूपतः समयमात्रैकस्थितिरूपम् । अन्यथा तु द्विसम-
यमात्रम्, तत्त्व साद्यभ्रवम् । ततोऽन्यत्सर्वमजघन्यं तत्त्वाना-
दि, सदैव भावात् । भ्रुवाऽभ्रवता पूर्ववत् । ‘दुहाणुत्’
ति । अनुत्कृष्ट-उत्कृष्टप्रकृतीनामुत्कृष्टानुत्कृष्टजघन्यरूपं तीर्थकर-
नामोद्भवनयोग्यद्वैकनरकद्विकमनुद्विकवैक्रियसत्का-
हारकसत्तकोच्चैर्गोत्रसम्यक्त्वसम्यगभिध्यात्वरूपप्रयोविश-
त्यानुत्कृष्टयानां जघन्याजघन्योत्कृष्टानुत्कृष्टरूपं विकल्प-
चतुष्टयं द्विधा-त्रिप्रकारं, तद्यथा—सादि, अभ्रुवं च । तथा-
हि—उत्कृष्टप्रकृतीनामुत्कृष्टमनुत्कृष्टं च स्थितिसत्कर्म पर्याय-
णानेकशो भवति । ततो द्वितयसर्पां साद्यभ्रवम् । जघन्यं
च प्रागव भावितम् । तीर्थकरनामादीनां चाभ्रवसत्कर्मत्वा-
च्छत्वारोऽपि विकल्पाः साद्यभ्रुवा अवसेयाः । मूलप्रकृतीनां
चानुत्कृष्ट जघन्यमुत्कृष्टमनुत्कृष्टं च द्विप्रकारं प्रागव चाक्रम् ।
तद्वं कृता साधनाद्विरूपणा । सम्प्रति स्वामित्वं वक्ष-
्यमातत्त्व द्विधा उत्कृष्टस्थितिसत्कर्मस्वामित्वं जघन्यस्थि-
तिसत्कर्मस्वामित्वं च । तत्र प्रथम उत्कृष्टस्थितिसत्क-
र्मस्वामित्वमाह—

जेडुडिई बंधसमं, जेडु बंधोदया उ जासि सह ।

अणुदयवंधपराणं, समऊणा जडिई जेडु ॥ १७ ॥

‘जेडुडिई’ स्ति—यासां प्रकृतीनां सह पुगपत् बन्धोदयी भवतः
कासां पुगपद्वन्धोदयी भवतः इति चेदुच्यते—ज्ञानावरणपञ्च-
कदर्शनावरणचतुष्टयासातवर्दनीयमिध्यात्सोदशकवायपञ्च-
मिद्वयजातितैजससत्कहुएडसंस्थानवर्णाद्विशिष्यत्यनुत्कृष्टपु-
राघातोच्छ्वासाप्रशस्तविहायोगत्पुद्घोतत्रसबाधरपर्याप्तप्रत्यं-
कास्थिराशुभमुर्गगदुःखरानादेयायशःकीर्त्तिनिर्माणनीचैर्गोत्र-
पञ्चान्धान्तरायाणां तिर्यक्मनुष्यानिधकृत्य वैक्रियसत्क-
स्य सर्वसंख्यया वक्षशीतिप्रकृतीनाम् तासां ज्येष्ठमुत्कृष्ट-
स्थितिसत्कर्म ज्येष्ठस्थितिवन्धसमम् उत्कृष्टस्थितिवन्धप्रमा-
णं भवति । तासां हि उत्कृष्टस्थितिवन्धधारम्भेऽन्धाधकालेऽपि
प्राग्बद्धं दलिकं प्राप्यते । न च तासां प्रथमस्थितिरन्यत्र स्ति-
बुकसंक्रमेण संक्रामति, उद्यवर्तीत्यात् । ततस्तासामनुत्कृ-
ष्टस्थितिवन्धप्रमाणमुत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म प्राप्यते । अनुद्य-
वन्धपराणां समयोना ज्येष्ठा स्थितिज्येष्ठमुत्कृष्टं स्थितिसत्क-
र्म । तत्रानुद्यवे उद्याभावे पर उत्कृष्टः स्थितिवन्धो यासां ता
अनुद्यवन्धपराः निद्रापञ्चकनरकद्विकतयिर्गद्विकीदारिकस-
त्कैकान्द्रियजातिसंघानातपस्थावररूपा विशतिः संख्या-
स्तासां समयोना उत्कृष्टा स्थितिरुत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म । त-
थाहि—एतासामुत्कृष्टस्थितिवन्धधारम्भे यद्यप्यन्धाधकालेऽपि
प्राग्बद्धं दलिकमस्ति तथापि प्रथमस्थिति तासामुद्यवर्ती-
षु मध्ये स्तिबुकसंक्रमेण संक्रमयति । तेन तया प्रथमस्थि-
त्या समयमात्रया ऊना उत्कृष्टा स्थितिरुत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म ।
अथोच्यते—कथं निद्रादीनामनुद्यवे सति बन्धेनात्कृष्टा स्थि-
तिः प्राप्यते ?, उच्यते—उत्कृष्टो हि स्थितिवन्ध उत्कृष्टं संज्ञे
भवति । न चात्कृष्टं संज्ञे वर्तमानस्य निद्रापञ्चकाद्य-
सम्भवः नरकद्विकस्य तिर्यक्मनुष्या वा उत्कृष्टस्थिति-
वन्धकाः । न च तेषां नरकद्विकोदयः सम्भवतीति
शेषकर्मणां तु देवा नारका वा यथारोगमुत्कृष्टस्थितिव-
न्धकाः । न च तेषु तेषामुद्यो घटते ।

संकममो दीहाणं, सहालिगाए उ आगमो संतो ।

समऊणमणुदयाणं, उमयासि जडिई तुत्ता ॥ १८ ॥

‘संकममो’ स्ति यासां प्रकृतीनां संक्रमत उत्कृष्टं स्थि-
तिसत्कर्म प्राप्यते, न बन्धतः, उद्योऽपि च विद्यते तासां
संक्रमतो दीहाणां संक्रमवल्लब्धोत्कृष्टस्थितिकां च आ-
गमः संक्रमेण आबलिकद्विकहीनोत्कृष्टस्थितिसमागमः स
आबलिकया उद्याबलिकया सह उत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म ।
एतदुक्तं भवति—सातं वेद्यमानः कश्चिदसातमुत्कृष्टस्थितिकं
बध्नाति । तत्त्व बद्धा सातं बद्धं लग्नः । असातवेदनीये
च बन्धाबलिकातीति सत आबलिकात् उपरितनं सकल-
मपि आबलिकद्विकहीनं त्रिशसागरापमकाटीकाटीप्रमाणं
स्थितिसत्कर्म तस्मिन् सातवर्दनीयं बध्माने बध्माने च उ-
द्याबलिकाया उपरिष्ठात् संक्रमयति । ततस्तया उद्याब-
लिकया सहितः संक्रमणाबलिकद्विकहीनोत्कृष्टस्थितिसमा-
गमः सातवर्दनीयस्योत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म । एवं नवनो-
कायमनुजगतिप्रथमसंहननपञ्चकप्रथमसंस्थानपञ्चकप्रशस्त-
विहायोगतिस्थिराशुभसुभगसुखरादेययशःकीर्त्त्युच्चैर्गोत्राणा-
मष्टाविशतिप्रकृतीनामाबलिकद्विकहीनः स्वस्वजातीयोत्कृ-

स्थितिसमागमः उद्यावलिकया सहित उत्कृष्टस्थिति-
सत्कर्म भावनीयम् । सम्यक्त्वस्य पुनरन्तर्मुहूर्तौ उत्कृ-
ष्टस्थितिसमागम उद्यावलिकया सहित उत्कृष्टस्थि-
तिसत्कर्म । तथाहि—मिथ्यात्वस्योत्कृष्टा स्थिति बद्धा
तत्रैव च मिथ्यात्वेऽन्तर्मुहूर्त स्थित्वा ततः सम्यक्त्वं
प्रतिपद्यते । तस्मिन् च प्रतिपत्ने सति मिथ्यात्वस्यो-
त्कृष्टा स्थितिम्—आवलिक्वात् उपरितनी स्थिति—तथापि
संख्ययाऽन्तर्मुहूर्तौ न सति सागरोपमकोटीकोटीप्रमाणां स-
कलामपि सम्यक्त्वं उद्यावलिक्वात् उपरि संक्रमयति ।
ततोऽन्तर्मुहूर्तौ एवोत्कृष्टस्थितिसमागम उद्यावलिक्वा
सहितः सम्यक्त्वस्योत्कृष्ट स्थितिसत्कर्म । यासां पुनः प्रकृ-
तीनां संक्रमत उत्कृष्टा स्थितिः प्राप्यते, न च संक्रमकाले उद्-
याऽस्ति, तासां संक्रमकालेऽनुद्यानां तावदेव पूर्वोक्त स्थि-
तिसत्कर्म समयोनमवगन्तव्यम्, आवलिक्वात्किञ्चिन्मोत्कृष्ट-
स्थितिसमागम आवलिक्वा सहितः समयोनस्तासामुत्कृष्ट-
स्थितिसत्कर्मैत्यर्थः । तथाहि—कश्चिन्मनुष्य उत्कृष्टसंज्ञेऽप्य-
शादुत्कृष्टां नरकगतिस्थितिं बद्धा परिणामपरवर्तनेन देवग-
तिं बधुमारब्धवान्, तस्यां च देवगती बध्यमानायामावलि-
क्वाया उपरि नरकस्थितिं बन्धावलिक्वातीताम् उद्यावलि-
क्वाया उपरितनीं सकलामपि विंशतिसागरोपमकोटीकोटी-
प्रमाणां संक्रमयति । प्रथमा च स्थितिः समयमात्रा देवगतेः
सत्का मनुजगती वेद्यमानायां स्तिबुकसंक्रमेण संक्रामति । त-
त्तस्या समयमात्रया स्थित्वा ऊन आवलिक्वायाऽभ्यधिक आ-
वलिक्वात्किञ्चिन्मोत्कृष्टस्थितिसमागमो देवगतेरुत्कृष्ट स्थिति-
सत्कर्म । एव द्वित्रिचतुरिन्द्रियज्वालाहारकसप्तक्रमनुजानुपू-
र्वीद्वातुपूर्वसूक्ष्मापर्याप्तसाध्यात्कीर्त्यकारणानामपि षोड-
शप्रकृतीनां यथोक्तमानमुत्कृष्ट स्थितिसत्कर्म भावनीयम् । स-
म्यक्त्वमिथ्यात्वस्य पुनरन्तर्मुहूर्तौ उत्कृष्टस्थितिसमागम आ-
वलिक्वायाऽभ्यधिकसमयोन उत्कृष्ट स्थितिसत्कर्म वाक्यम्,
न च सम्यक्त्वोक्तभावानुसारं भावनीयम्, ' उभयासि-
ज्जुहो तुल्यं ' ति उभयीषामुद्यवतीनामनुद्यवतीनां च प्र-
कृतीनां संक्रमोत्कृष्टस्थित्यानां संक्रमकाले यत्स्थितिः सर्वा
स्थितिस्तुल्या । यतोऽनुद्यवतीनामपि तदानीं प्रथमस्थितिः
स्तिबुकसंक्रमेणाद्यवतीषु संक्रम्यमाणाऽपि दलिकरहिता
विद्यत एव । न हि कालः संक्रमयितुं शक्यते, किं तु तत्सं-
दलिकमेव । ततः प्रथमस्थितिगतदलिकसंक्रान्तावपि दलि-
करहिता प्रथमा स्थितिः तदानीं विद्यत एवेति कृत्वा उभयी-
षामपि यत्स्थितिः तुल्या । यच्च यासां प्रकृतीनामुत्कृष्टां
स्थितिं बध्नाति, यच्च यासुत्कृष्टां स्थितिं संक्रमयति, स
तासामुत्कृष्टस्थितिसत्कर्मस्वामी । तदेवमुक्तमुत्कृष्टस्थिति-
सत्कर्मस्वामित्वम् ।

सम्प्रति जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामित्वमाह—

संजलणतिगे सत्सु, य नो कसाएसु संक्रमजहन्नो ।

सेसाण् ठिई एगा, दुसमयकाला अणुदयाण् ॥ १६ ॥

' संजलणतिगे ' ति—संजलनत्रिकस्य—कोधमानमायारूपस्य
सत्तानां च नो कषायाणां पुरुषवेद्वास्यादिष्वद्रुपाणां जघन्य-
स्थितिसत्कर्म जघन्यस्थितिः संक्रमो वेदितव्यः । एता हि प्र-

कृतयो बन्धे उद्ये च व्यवच्छिन्ने सति जघन्य संक्रमेण
स्य नीयन्ते, तेन एतासां य एव चरमसंक्रमः स एव ज-
घन्य स्थितिसत्कर्म । उक्तं च—' हासाहपुरिसकोद्वा—दि तिभि
संजलण जण बन्धुदये । बोक्खिणे संक्रमई , तेण
इई संक्रमो चारिमां ॥ १ ॥ ' जघन्य स्थितिसत्कर्मोति
सम्बन्धः । शेषाणां पुनरुद्यवतीनां ज्ञानावरण-
पञ्चकदर्शनावरणचतुष्टयवेदकसम्यक्त्वसंज्ञबललोभायुभ्यनु-
द्यमपुंसकवेदकीवेदसातासातवेदनीयोच्चैर्गोत्रमनुजगति—
पञ्चैन्द्रियजातित्रिसाधारण्यसमुभगादेययशःकांतितीर्थक-
रान्तरायपञ्चकपाणां प्रकृतीनां चतुस्त्रिंशत्संख्यानां
स्वस्वपरापर्यवसानसमये या एका समयमात्रा स्थितिः
सा जघन्य स्थितिसत्कर्म । अनुद्यवतीनां पुनः
प्रकृतीनां स्वस्वपरापर्याप्त्यसमये या स्वरूपपेक्षया
समयमात्रा स्थितिरन्यथा तु द्विसमयमात्रकाला, सा जघन्य
स्थितिसत्कर्म । अनुद्यवतीनां हि चरमसमये स्तिबुक-
संक्रमेणाद्यवतीषु प्रकृतिषु मध्ये प्रक्षिपति ; तत्स्वरूपेण
बानुभवति ; तेन चरमसमये तासां दलिकं स्वरूपेण न
प्राप्यते, किं तु पररूपेण । अत उक्तम्—' उपात्त्यसमये स्वरूपा-
पेक्षया समयमात्रा अन्यथा तु द्विसमयमात्रकालाति ।
सम्प्रति सामान्येन सर्वक्रमेणां जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामी
प्रतिपाद्यते—तत्रानुबन्धिनां दर्शनोद्दनीयत्रिकस्य चाविरता-
ऽऽदिरप्रमत्तपर्यन्तं यथासंभव जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामी ।
नारकतिर्यग्देवायुषां नारकतिर्यग्देवाः स्वस्वभवचरमसमये
घर्षमानाः । कषायाष्टकस्यानर्द्धत्रिकनामत्रयोदशकनबना-
कषायसंजलनत्रिककपाणां षट्त्रिंशत्प्रकृतीनामनिवृत्तिबा-
धसम्भारः । संजलनलोभस्य सूक्ष्मसंपरायः । ज्ञानावर-
णपञ्चकदर्शनावरणषट्प्रातरायपञ्चकानां क्षीणकषायः , शे-
षाणां पञ्चनयतिसंख्यानामयोगिकेवली जघन्यस्थितिसत्क-
र्मस्वामी । तदेवमुक्तं जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामित्वम् ।

सम्प्रति स्थितिभेदप्रकरणार्थमाह—

ठिईसंतद्वाणाई, नियगुक्कसा हि थावरजहन्नं ।

नेरंतेरेण हेद्वा, खवणाइसु संतराई पि ॥ २० ॥

' ठिईसंतद्वाणाई ' ति सर्वेषां कर्मणां स्वकीयात्स्वीयादु-
त्कृष्टा स्थितिस्थानात् समयमात्राद्व्याधस्तात्तावद्व-
तीतस्य यावत् स्थावरजघन्यम् एकेन्द्रियप्रायोग्यं जघन्य
स्थितिसत्कर्म । एतावता स्थितिकण्डके यावन्तः समया-
स्तावन्ति स्थितिस्थानानि नानाजीवापेक्षया निरन्तरेण-
नैरन्तर्येण लभ्यन्ते । तथा—उत्कृष्टा स्थितिरके स्थिति-
स्थानम् । समयोना उत्कृष्टा स्थितिर्द्वितीय स्थितिस्थानम् ।
द्विसमयोना उत्कृष्टा स्थितिस्तृतीय स्थितिस्थानम् ।
एवं तावद्वाच्यं यावदेकेन्द्रियप्रायोग्यं जघन्य स्थिति-
सत्कर्म । एकेन्द्रियप्रायोग्याच्च जघन्यस्थितिसत्कर्मणांऽधस्ता-
त् क्षणदिषु क्षणे उद्बलने च साम्प्रतया स्थितिस्था-
नानि लभ्यन्त । अपिशब्दाच्चरन्तराणि च । कथमिति—
चेतुःकथं—एकेन्द्रियप्रायोग्यजघन्यस्थितिसत्कर्मण उप-
रितनाग्निमभागापल्यापमासंख्येयभागमात्रं स्थितिक्षणं
एकयितुमारभते । खण्डनारम्भप्रथमसमयाद्वर्यं च समये
समयेऽस्तादुद्यवतीनामनुभावेनानुद्यवतीनां स्तिबुक—

संक्रमण समयमात्रा समयमात्रा स्थितिः स्तियत । ततः प्र-
तिसमये स्थितिविंशया लभ्यन्ते । तद्यथा—तन्स्थावरप्राया-
न्यं जघन्यं स्थितिसत्कर्म प्रथमसमयेऽतिक्रान्तं समयहीनं
द्वितीयं समयेऽतिक्रान्तं द्विसमयहीनम् । तृतीयं समयेऽ-
तिक्रान्तं त्रिसमयहीनमित्यादि । अन्तर्मुहूर्तं न च कालं
तन्स्थितिवर्गं खण्डयति । तत एतावती स्थितियुगपदेव
वृत्तिरिति कृत्वाऽन्तर्मुहूर्त्तार्थं निरन्तराणि स्थितिस्थानानि
लभ्यन्ते । ततः पुनरपि द्वितीयं पल्यापमासंख्येयभागमा-
त्रमन्तर्मुहूर्तमात्रेण खण्डयति । तत्रापि प्रतिमयमयः स-
मयमात्रसमयमात्रस्थितितत्त्वापलया निरन्तराणि स्थिति-
स्थानानि पूर्वप्रकारेण लभ्यन्ते । द्वितीयं च स्थितिखण्डं
खण्डितं सति पुनरपि पल्यापमासंख्येयभागमात्रा स्थिति-
युगपदेव वृत्तिरिति न भूयाऽप्यन्तर्मुहूर्त्तार्थं निरन्तराणि
स्थितिस्थानानि लभ्यन्ते एवं तावद्वाच्यं यावदावलिका-
शेषा भवति । साऽपि चावलिका उदयवतीनामनुपवना-
नुरयवतीनां स्तिशुकसंक्रमणं समये समये क्षयमुपयाति ता-
वदावदेका स्थितिः । ततोऽमूनि आवलिकामात्रसमयप्रमा-
णानि स्थितिस्थानानि निरन्तराणि लभ्यन्ते । तद्वै स्थि-
तिस्थानभेदोपदर्शनमपि कृतम् ।

सम्प्रत्यनुभागसत्कर्मप्रकरणार्थमाह—

संकमसममणुभागे, नवरि जहन्ने तु देमघाईण ।

छन्नोक्तमायवज्जाण, एगढाणम्मि देमहरं ॥ २१ ॥

मणनाणे दुद्दाणं, देमहरं सामिगायममत्तं ।

आवरणविषयसालस-ग किट्टिणेषु य मगते ॥ २२ ॥

‘संकमसमम’ त्यादि-अनुभागसंक्रमणं नुत्यमनुभागस-
त्कर्मं वक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति—यथाऽनुभागसंक्रमं स्थानप्र-
त्ययविभाक्युभाशुभवेसाधनान्तिवस्वामित्वानि प्राक् प्रति-
पादितानि तथैवात्राप्यनुभागसत्कर्मणि वक्तव्यानि । नवर-
मये विंशया यदुत देशघातिनीनां हास्यादिपट्टवर्जितानां म-
तिश्रुताधिधक्षानावरणचक्षुःचक्षुरधिदेशनावरणमञ्जल-
नचतुष्टयवद्विषकाः स्तरायपञ्चकरूपाणामष्टादशप्रकृतीनां ज-
घन्यानुभागसत्कर्मस्थानमधिकृत्य एकस्थानीये, घातिसं-
ज्ञामधिकृत्य देशहरं देशघातिं वेदितव्यम् । मनःपर्यायज्ञाना-
वरणं पुनर्जघन्यमनुभागसत्कर्मस्थानमधिकृत्य द्विस्थानं, घा-
तिसंज्ञामधिकृत्य देशघाति । इहांकृष्टानुभागसत्कर्मस्वामिन-
उत्कृष्टानुभागसंक्रमस्वामिन एव वेदितव्याः । जघन्यानु-
भागसत्कर्मस्वामिनः पुनराह—‘सामिगाय’ त्यादि । सम्य-
क्त्वज्ञानावरणपञ्चकदशनावरणपट्टास्तरायपञ्चकरूपप्रकृति-
षोडशकटिहृत्पञ्चलनलोभवेद्विषयाणां स्वस्वान्तिसमसमये
वर्तमाना जघन्यानुभागसत्कर्मस्वामिनो वेदितव्याः ।

अथैव विंशममाह—

मसुयचस्सु अचक्स्-ण सुयसमत्तस्स जेहलद्विस्स ।

परमोहिस्सोहिदुमं, मणुनाणं विउलनाणस्स ॥ २३ ॥

‘मसुय’ ति-मतिज्ञानावरणचक्षुःचक्षुरधिदेशनावरण-
चक्षुःदेशनावरणानां श्रुतसमाप्तस्य सकलश्रुतपारगामिनश्चतु-
र्दशपूर्वधरस्यत्यर्थः । ज्येष्ठलब्धिकस्य उत्कृष्टायां धुतायलब्धौ
वर्तमानस्य जघन्यमनुभागसत्कर्म । इदमत्र तात्पर्यम्—म-

तिज्ञानावरणादीनां चतसृणां प्रकृतीनामुत्कृष्टधुतार्थसम्प-
न्नश्चतुर्दशपूर्वधरो जघन्यानुभागसत्कर्मस्वामी वेदितव्यः ।
तथा परमावधिज्ञानानावाधिद्विकमवधिज्ञानावरणावधिदेश-
नावरणरूपं जघन्यानुभागसत्कर्मं भवति । एतदुक्तं भवति—
अवधिज्ञानावरणावधिदेशनावरणयोर्जघन्यानुभागसत्कर्म—
स्वामी परमावधिधुक्त्वं वेदितव्यः । तथा मनोज्ञानं मन-
पर्यायज्ञानावरणं जघन्यानुभागसत्कर्मं विपुलमनःपर्याय-
ज्ञानिनोऽवगन्तव्यम्, स्वामित्वभावना अवधिज्ञानावरणम् ‘
लब्धिसाहितस्य हि प्रभूतोऽनुभागः प्रलयमुपयातीति’ पर-
मोहिस्सं’ त्याद्युक्तम् । शेषाणां तु प्रकृतीनां य एव जघन्या-
नुभागसंक्रमस्वामिनस्त एव जघन्यानुभागसत्कर्मणोऽपि
द्रष्टव्याः ।

इदानीमनुभागसत्कर्मस्थानभेदप्रकरणार्थमाह—

बंधहयहयहउप्प-त्तिमाणि कमसो असंखगुणियाणि ।

उदयोदीरणवज्जा-णि होति अणुभागठाणाणि ॥ २४ ॥

‘बंध’ ति इहानुभागस्थानानि त्रिधा, तद्यथा—बन्धोत्प-
त्तिकानि हतोत्पत्तिकानि इतहतोत्पत्तिकानि च । तत्र
बन्धादुत्पत्तिकेषां तानि बन्धोत्पत्तिकानि । तानि चासंख्य-
यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि, तदंतूनामसंख्येयलोका-
काशप्रदेशप्रमाणत्वात् । तथा उद्धतनापवर्तनाकरखशने
वृद्धिहानिभ्यामन्यथाऽन्यथा यान्यनुभागस्थानानि वै—
चिद्व्यभाजि भवन्ति, तानि हतोत्पत्तिकाद्युक्त्यन्ते । इतात्-
घातात् पूर्वावस्थाविनाशरूपादुत्पत्तिकेषां तानि हतोत्पत्ति-
कानि तानि च पूर्वोभ्याऽसंख्येयगुणानि, एकैकस्मिन्
बन्धोत्पत्तिक स्थाने नानाजीवापक्षया उद्धतनापवर्तना-
भ्यामसंख्येयभेदकरणात् । यानि पुनः स्थितिघातन र-
सघातन चान्यथाऽन्यथाप्रभवनादनुभागस्थानानि जायन्ते,
तानि च इतहतोत्पत्तिकाद्युक्त्यन्ते । इत उद्धतनापवर्त-
नाभ्यां घातं सति भूयाऽपि हतान् स्थितिघातन रसघा-
तेन वा घातादुत्पत्तिकेषां तानि इतहतोत्पत्तिकानि । ता-
नि चाद्धतनापवर्तनाजन्यभ्याऽसंख्येयगुणानि । संप्रत्य-
क्षरयोजना क्रियते—यानि उदयत उदीरणातश्च प्रतिसम-
यं क्षयसम्भवात् अन्यथाऽन्यथानुभागस्थानानि जायन्ते,
तानि वर्जयित्वा शेषाणि बन्धोत्पत्तिकादीनि अनुभागस्था-
नानि क्रमशोऽसंख्येयगुणानि वक्तव्यानि उदयोदीरणा-
जन्यानि क्रमाद्धम्यन्ते इति चतुर्चयते—यस्मादुदयो-
दीरणयोः प्रमाद्विमानयोर्निगम्यता बन्धाद्धतनापवर्तनास्थि-
तिघातरसघातजन्यानामन्यतमाव्यवश्यं सम्भवति, तत्र
उदयोदीरणजन्यानि तत्रैवान्तः प्रविशन्तीति न पृथक्
क्रियन्ते ।

तद्वचसुकमनुभागसत्कर्म । सम्प्रति प्रवेशसत्कर्म
वक्तव्यं, तत्र कैतेऽर्थाधिकाराः, तद्यथा—भेदः साधनादि-
प्रकरणा, स्वामित्वं चेति । तत्र भेदः प्राग्वत् । सम्प्रति
साधनादिप्रकरणा कर्त्तव्या, सा च द्विधा—मूलप्रकृतिविग-
या, उत्तरप्रकृतिविषया च । तत्र मूलप्रकृतिविषयां तां चिकी-
र्तुराह—

ससएहं अजहणं, तिविहं सेसा दुहा पएसम्मि ।

मूलपरिहसु आउसु, सार्ह अणुवा य सव्वे ति ॥ २५ ॥

‘सत्सह’ इति आर्युर्वर्जानां सप्तानां मूलप्रकृतीनामजघन्यं प्रदेशसत्कर्म त्रिविधं त्रिप्रकारम्, तद्यथा—अनादि, भ्रवम्, अर्धवत् च । तत्र क्षपितकर्मांशस्य आर्युर्वर्जानां सप्तानां कर्मणां स्व-स्वक्षयावसरे चरमस्थितौ वर्तमानस्य जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । तच्च साद्यध्रुवं ततोऽन्यत्सर्वमजघन्यम्, तद्व्यानादि, सदैव सद्भावात् । ध्रुवाध्रुवताऽन्यमव्यापेक्षया । ‘सेसा दुह’ इति शेषा विकल्पा उत्कृष्टानुत्कृष्टजघन्यरूपा द्विधा—द्विप्रका-राः, तद्यथा—साद्योऽध्रुवाश्च । तत्रोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मगुणित-कर्मांशस्य मिथ्यादृष्टः सप्तमपृथिव्यां वर्तमानस्य प्राप्यते । शेषकाले तु तस्याप्यनुत्कृष्टं ततो द्वे अपि साद्यध्रुवं । जघन्ये तु भावितमेव । तथा आयुषः सर्वेऽपि विकल्पा उत्कृष्टानुत्कृष्ट-जघन्याजघन्यरूपाः साद्योऽध्रुवाश्च, अर्धवत्सत्कर्मत्वात् ।

सम्प्रत्युत्तरप्रकृतीरधिकृत्य साऽऽद्यनादिप्ररूपणां

चिकीर्षुराह—

वायालाणुकस्सं, चउवीससया जहह चउतिविहं ।

हंइह छपह चउद्धा, अजहन्नमभासियं दुविहं ॥ २६ ॥

‘वायाल’ इति सातवदनीयसंज्वलनचतुष्टयपुरुषवदपञ्च-न्द्रियजनितैजससप्तकप्रथमसंस्थानप्रथमसंहननशुभवर्णा—शुभवर्णाद्यकादशकामुरुलघुपराधातोच्छ्वासप्रशस्तवह्नाया—गतित्रसबाह्वर्णान्तप्रत्येकस्थिरशुभसुभगसुखरादेयशः—कीर्तिनिर्माणरूपाणां द्विचत्वारिंशत्प्रकृतीनामनुत्कृष्टं प्रदेश-सत्कर्म चतुर्विधम् । तद्यथा—साद्यनादि ध्रुवमध्रुवं च । तद्य-था—चक्षुर्यभनाराचवर्जानां शेषाणामेकव्यारिंशत्प्रकृतीनां क्षपकध्वन्यां स्वस्वव्याप्तसमये गुणितकर्मांशस्योत्कृष्टं प्र-देशसत्कर्म भवति, तच्चैकसामयिकमिति कृत्वा साद्यध्रुवम् । ततोऽन्यत्सर्वमनुत्कृष्टम् । तदपि च द्वितीयं समयं भवत्सादि । तत्स्थानमप्रारम्भस्य पुनरनादि ध्रुवाध्रुवं पूर्ववत् । चक्षुर्यभना-राचसंहननस्य तु सप्तमपृथिव्यां सम्यग्दृष्टान्तकस्य मिथ्या-त्वगन्तुकामस्याऽनुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म तच्च साद्यध्रुवं, ततोऽ-न्यदनुत्कृष्टं, तदपि च द्वितीयं समयं भवत्सादि । तत्स्थान-मप्रारम्भस्य पुनरनादि । ध्रुवाध्रुवं पूर्ववत् । अनन्तानुबन्धि-यशःकीर्तिसंज्वलनलोभवाजितानां चतुर्विंशत्यधिकशतसं-ख्यानां ध्रुवसत्कर्मप्रकृतीनामजघन्यं प्रदेशसत्कर्म त्रिविधम् । तद्यथा—अनादि, भ्रवम्, अर्धवत् च । तथाहि—एतासां क्षपित-कर्मांशस्य स्वस्वक्षयचरमसमये जघन्यं प्रदेशसत्कर्म, तच्चै-कसामयिकमिति कृत्वा साद्यध्रुवम् च । ततोऽन्यदजघन्यम्, तद्व्यानादि, सदैव सद्भावात् । ध्रुवाध्रुवता पूर्ववत् । ‘चउ-तिविहं’ इति यथासंख्येन याजनीयम्, द्विचत्वारिंशत्प्रकृती-नामनुत्कृष्टं चतुर्विधं, ध्रुवसत्कर्मणां चाजघन्यं त्रिविधमिति । तथाऽनन्तानुबन्धिचतुष्टयसंज्वलनलोभयशःकीर्तिरूपाणां प-राणां प्रकृतीनामजघन्यं प्रदेशसत्कर्म चतुर्विधम् । तद्यथा—सादि, अनादि, भ्रवम्, अर्धवत् च । तथाहि—अनन्तानुबन्धिना-मुल्लङ्घने क्षपितकर्मांशे यदा शरीरभूता एका स्थितिर्भवति तदा जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । तच्चैकसामयिकमिति कृत्वा साद्यध्रुवं च ततोऽन्यत्सर्वमजघन्यम् । तच्चोद्दलितानां मि-थ्यात्वप्रत्येकभूयोऽपि बध्यमानानां सादि, तत्स्थानमप्र-ारम्भस्य पुनरनादि । ध्रुवाध्रुवं पूर्ववत् । यशःकीर्तिसंज्वलनलो-भयोः पुनः क्षपितकर्मांशस्य क्षपणायोद्यतस्य यथाववृत्ति-

करणस्यान्तिमसमये जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । तच्चैकसामयि-कमिति कृत्वा साद्यध्रुवं च । ततोऽन्यत्सर्वमजघन्यम् तदपि चानिवृत्तिकरणप्रथमसमये गुणसंक्रमेण प्रभूतस्य दलिकस्य प्राप्यमाणत्वान् अजघन्यं भवत् सादि, तत्स्थानमप्रारम्भस्य पुनरनादि । ध्रुवाध्रुवता पूर्ववत् । ‘अभासियं दुविहं’ इति अभाषितम्—अनुत्कृष्टं सर्वानां प्रकृतीनां द्विविधं—द्विप्रकारमवग-न्तव्यम् । तद्यथा—साद्यध्रुवं च । तत्र द्विचत्वारिंशत्प्रकृतीना-मभाषितं जघन्यमजघन्यमुत्कृष्टं च । तत्रोत्कृष्टं द्विप्रकारं भा-वितमेव । जघन्याजघन्यता च वक्ष्यमाणे स्वाभिव्यक्तवलोक्त-स्वयमेव भावनीया । ध्रुवसत्कर्मणां च चतुर्विंशतिशतसंख्या-नामभाषितमुत्कृष्टमनुत्कृष्टं जघन्यं च । तत्र जघन्यं भावि-तमेव । उत्कृष्टानुत्कृष्टं मिथ्यादृष्टौ गुणितकर्मांशे प्राप्यते । ततो द्वे अपि साद्यध्रुवं । एवमनन्तानुबन्धिसंज्वलनलोभ-यशःकीर्तिनामपि उत्कृष्टानुत्कृष्टं भावनीयं । जघन्यं तु भा-वितमेव शेषाणां चाध्रुवसत्कर्मणां चत्वारोऽपि विकल्पाः साद्यध्रुवा अर्धवत्सत्कर्मत्वादवसेयाः ।

तदेवं कृता साद्यनादिप्ररूपणा । सम्प्रति स्वामित्वं वक्त-व्यम् । तच्च द्विधा—उत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामित्वं

जघन्यप्रदेशसत्कर्मस्वामित्वं च । तत्रो-त्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामित्वमाह—

संपुन्नगुणियकम्मो, पणमउक्कस्ससंतसामी ।

तस्सव उ उप्पविणि—ग्गयस्स कांसि चि वसेहि ॥ २७ ॥

‘संपुन्न’ इति—उत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामी सम्पूर्णगुणितक-र्मांशः सप्तमपृथिव्यां नारकश्चरमसमये वर्तमानः प्रायः स-र्वोत्तमपि प्रकृतीनामवगन्तव्यः । कासांचित्पुनः प्रकृतीनां त-स्यैव सम्पूर्णगुणितकर्मांशस्य सप्तमपृथिव्या विनिर्गतस्यो-परिष्ठात् विशेषोऽस्ति, ततस्तमहं वर्णयामि वर्णयिष्यामि । “ वर्तमानसामांये वर्तमानवहा ” (पा०—३३—३१३) इति (श्रीसि०—३—४—८४) भाष्ययति वर्तमानः ।

प्रतिज्ञानमेवाऽह—

मिच्छंते मीमस्मि य, संपक्खितस्मि मीम सुद्धाणं ।

वरिस्परस्स उ ह्मा-णमस्स चरमस्मि सयस्मि ॥ २८ ॥

‘मिच्छंते’ इति—स, प्रागर्भादन्तस्वरूपा गुणितकर्मांशः स-प्तमपृथिव्या उद्धृत्य तथैतत्पुनः, तत्राभ्यन्तमुद्धृत्य स्थित्वा म-नुष्येषु मध्ये समुपपन्नः, तत्र सम्यक्त्वं प्राप्य सप्तकक्षप-णाय शीघ्रमभ्युद्यतः । ततो यास्मिन् समये मिथ्यात्वं स-म्यग्मिथ्यात्वं सर्वसंक्रमेण प्रतिपत्तिं, तास्मिन्समये सम्यक्मिथ्यात्वस्याऽनुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म । तदपि च सम्यक्-मिथ्यात्वं यास्मिन् समये सर्वसंक्रमेण सम्यक्त्वं प्रतिपत्तिं, तास्मिन् समये सम्यक्त्वस्याऽनुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म । अन्तर-याजना त्वयम्—मिथ्यात्वं मिथे च यथासंख्ये मिथे स-म्यक्त्वं च प्राप्तं सति तयोर्मिश्रद्वयोः मिश्रसम्यक्त्व-योऽनुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म भवति । तथा स एव गुणितकर्मा-ंश नारकसिंघभूत्वा कश्चिदीशानन्दो जातः । साऽपि च तत्रातिसंक्रिष्टे भूत्वा भूयो भूयो नपुंसकवदे बध्नाति । तदानीं च तस्य स्वभावान्तसमये वर्तमानस्य वर्षवरस्य नपुंसकवदस्याऽनुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म ।

ईसाणे पुरिचा, नपुंसगंतो असंखवासामु ।

पद्मासंखियभागे-य पुरिए इत्थिवेयस्स ॥ २६ ॥

‘ईसाणे’ति—ईशानदेवलोके उद्भूतकारेण नपुंसकवेदमापूर्य नपुंसकवेदस्योत्कृष्टं प्रदेशसंक्रमं कृत्वा ततः संख्येयवर्गो-युक्तं मध्ये समुत्पद्य पुनरसंख्येयवर्गोयुक्तं मध्ये समु-त्पद्यः । तत्र च तेन संक्रियेन भूत्वा पदयोपमासंख्येय-भागमात्रेण कालेन पुरिते स्त्रीवेदे बन्धेन नपुंसकवेद-लिकसंक्रमेण च प्रभूतमापुरिते स्त्रीवेदे सति तदानीं त-स्य स्त्रीवेदस्योत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म भवति ।

पुरिस्तस्स पुरिससंकम-पएसउक्कस्त सामिगस्सेव ।

इत्थी जं पुषा समयं, संपक्खिता इवइ ताहे ॥ ३० ॥

‘पुरिस्तस्स’ति—पुरुषस्य पुरुषवेदस्योत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म उ-त्कृष्टपुरुषवेदसंक्रमस्त्वामिन एव वेदितव्यम्, एतदुक्तं भव-ति—य एवोत्कृष्टपुरुषवेदसंक्रमस्त्वामी स एवोत्कृष्टपुरुषवे-दप्रदेशसत्कर्मस्त्वाम्यपि वेदितव्यः । नवरं यं समयं यस्मिन्-न समये स्त्रीवेदे पुरुषवेदे संप्रतेसा भवति संक्रमयति ‘ताहे’ तदानीं पुरुषवेदस्योत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्त्वामी ।

तस्सेव उ संजलणा, पुरिसाइकमेण सव्वसंछेभे ।

चउरुवसमित्तु खिप्पं, रागंते सायउच्चजसा ॥ ३१ ॥

‘तस्सेव’ति—य एव पुरुषवेदोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्त्वामी तस्यै-व संज्वलनाभ्यन्तारः कालावयः क्रमेण पुरुषवेदादिसत्कद-लिकसर्वसंज्ञाभे उत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मणा भवन्ति । इयमत्र भावना—य एव पुरुषवेदोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्त्वामी यदा पुरु-षवेदे सर्वसंक्रमेण संज्वलनकाले संक्रमयति तदा संज्वल-नलोभोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्त्वामी । स एव यदा संज्वलन-कालं सर्वसंक्रमेण माने संक्रमयति तदा संज्वलनमानो-त्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्त्वामी । स एव संज्वलनमाने सर्वसं-क्रमेण संज्वलनमायायां संक्रमयति तदा संज्वलन-मायोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्त्वामी । स एव यदा संज्वलनमा-यां सर्वसंक्रमेण संज्वलनलोभे संक्रमयति तदा संज्वलन-लोभोत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्त्वामी । तथा चतुरो वारान् मोहनीय-मुपशमय्य शुणितकर्मोऽयः शीघ्रं क्षणायोर्यतस्तस्य सू-क्ष्मसंपरायगुणस्थानकचरमसमये वर्तमानस्य सातवदनी-योधैर्गोत्रयः कीर्तीनामुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म । यस्मादेतासु प्रकृतिषु भ्रष्टायामाकटः सन् गुणसंक्रमेण प्रभूताम्यशुभप्र-कृतिदलिकानि संक्रमयति । ततः सूक्ष्मसंपरायचरमसम-ये एतासामुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म प्राप्यते । उक्तं च—“ चउर-वसामिय मोहं, जसुक्कसायाण सुउरुवज्जवगंते । जं असुभपग-इदलिया-ण, संकमो होइ पयासु ॥ १ ॥ ”

देवमिरियाउगाणं, जोगुक्केहिं जेहुगइए ।

बद्धाणि ताव जावं, पदमे समय उदिभाणि ॥ ३२ ॥

‘देवमिरियाउगाणं’ति—देवनाकापुषोत्कृष्टयोगैरुत्कृष्टया च बन्धाऽऽख्या द्वयोः सतोक्तावुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म प्राप्यते, यावत्प्रथमे समये उदीर्घे उच्चमाग्ये भवतः । किमुक्तं भव-ति—बन्धाशारभ्योदयप्रथमसमये बन्धदेवनाकापुषोत्कृष्टप्र-कारेण द्वयोः उत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म भवति ।

सेसाउगाणि नियगे-सु वेव आगम्म पुव्वकोडीए ।

सायबहुलस्स अचिरा, बंधंते जाव नो वहे ॥ ३३ ॥

‘सेसाउगाणि’ति—शेषायुषी—तिर्यक्मनुष्यायुषी । ‘पु-व्वकोडीए’ति पूर्वकोट्योपलक्षिते पूर्वकोटिप्रमाणे उत्कृष्टया बन्धाऽऽख्या उत्कृष्टयोगैरेवे । बद्धा च मिजकेनु भवेयु मिज-मिजभवे समागत्य, सातबहुलः सन् ते आयुषी यथायां-गमनुभवति । सुखितस्य हि न भूयांस आयुःपुद्गलाः प-रिसटन्तीति कृत्वा सातप्रहणं कृतम् । ततोऽचिरात् बन्धा-न्ते इति उत्पत्तिसमयादूर्ध्वमन्तर्मुहूर्तमात्रमेव स्थित्वा म-र्तुकामो जातः सन् उत्कृष्टया बन्धाऽऽख्या उत्कृष्टैश्च योगै-रन्यत् पारमर्षिकं समानजातीयं मनुष्यो मनुष्यायुः तिर्यक् च तिर्यगापुर्बेज्जाति । ततो बन्धान्तसमये यावच्चाप्याप्यप-वर्तयति तावत्तस्य सातबहुलस्य मनुष्यस्य सतो मनुष्या-युषः तिरश्चः (च) सतस्तिर्यगायुष उत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म भवति । यतस्तस्य तदानीं स्वमवायुः किञ्चिद्दूरं परमवायु-श्च समानजातीयं परिपूर्णदलिकमस्तीति कृत्वा, बन्धान्तरं चापुर्बेद्यमानं द्वितीये समयेऽप्यवर्षेयिष्यति, ततः उक्तं ब-न्धान्ते इति ।

पुरित्तु पुव्वकोडी, पुहुत्तनारगइगस्स बंधंते ।

एवं पल्लितगंते, वेउब्बियसेसनवगमि ॥ ३४ ॥

‘पुरित्तु’ति—पूर्वकोटीपृथक्त्वं पूर्वकोटीसत्तकं यावत् संक्रिष्टा-ध्यवसायवशेन नरकद्विकं नरकयतिनरकानुपूर्वीलक्षणं भूयां-भूय आपुंय बन्धेन निचितं कृत्वा नरकाभिमुखं बन्धान्तसम-ये नरकद्विकस्यात्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्त्वामी । तथा एवम्-अनेनैव प्रकारेण पूर्वकोटिपृथक्त्वं यावत् भागभूमितु मध्ये पदयोप-मत्रयं च यावद्द्विष्टाध्यवसायवशेन वैकिकेकादशकात् नर-कद्विकेऽपनीतं शयं यद्वैकियनवकं द्वद्विकं वैकियसत्तकं वेत्यर्थः । तत् बन्धेनापूर्य देवत्वाभिमुखतासां द्वद्विकवे-कियसत्तकरूपाणां नवप्रकृतौनामुत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्त्वामी ।

तमतमगो सव्वलहुं, सम्मसं लभिय सव्वचिरमदं ।

पुरित्ता मणुयहुगं, स वज्जिरिसहं संबंधंते ॥ ३५ ॥

‘तमतमगो’ति—तमस्त्रमगः सतमपृथ्वीनारकः । सर्वलघु-अतिक्षिप्तं अन्धानन्तरमन्तर्मुहूर्तं गते सतीत्यर्थः । सम्यक्त्वं लब्ध्वा । ‘सव्वचिरमदं’ति अतिदीर्घं कालं यावत् सत्य-क्त्वमनुपालयन् मनुष्यद्विकं वक्षर्षभनाराचसंहननं च बन्धे-नापूर्य यतोऽन्तरमसमये मिष्यात्वं यास्यति तस्मिन् समये बन्धाऽऽखरमभूते तयोर्मनुष्यद्विकवक्षर्षभनाराचसंहननयो-रुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म भवति ।

सम्मदिद्धिधुवाणं, वत्तीसुदहीसयं चउक्कुत्तो ।

उवसामइत्तु मोहं, खवंतेगे नियगबंधंते ॥ ३६ ॥

‘सम्मदिद्धि’ति—याः प्रकृतयः सम्पृच्छीनां बन्धमाभि-स्य भुवाः पञ्चमिदयजातिसमचतुरासंस्थानपरावातोक्तास-प्रशस्तविद्यायोगितत्रसबादरपयोसमयेकसुखरुद्धमगादेवक-पा द्वादश तासां द्वाविंशदधिकसागरोपमाणां शतं वाचद्विधे-नोपचितानां चतुःकृत्वः चतुरो वारान् मोहनीयं बोपशमय्य । मोहनीयं हि उपशमयन् प्रभूताणि दलिकानि गुणसंक्रमेण

संकमयतीति कृत्वा चतुःकृत्यो मोहोपशमप्रदणम् । ततः क्ष-
पणायोद्यतस्य निजबन्धव्यवच्छेदकाले उत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म
भवति ।

ध्रुवबंधीण सुभाषं, सुभधिराणं च नवरि सिंघयरं ।
तिथ्यग्राहारागतण, तेसीसुदही विरचिया य ॥ ३७ ॥

‘ध्रुवबंधीण’ ति-याः शुभध्रुवबन्धिन्यः प्रकृतयस्तैजसस-
सकशुभवर्णधिकादशकगुलुपुनिर्माणरूपा विशतिप्रकृतयः
सासां शुभस्थिरयोश्च पूर्वोक्तेन प्रकारेणोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म
भावनीयम् । नवरं चतुःकृत्यो मोहनीयापशमनानन्तरं शीघ्रतरं
क्षपणायोद्यतस्यैव चकृत्यं शेषं तथैव । तथा तीर्थकरनाम्नो
गुणितकर्मोशन देशानपूर्वकोटिद्विकाधिकाति त्रयस्त्रिंशत्सा-
गरोपमाणि यावद्बन्धन पूरितस्य स्वबन्धान्तसमये उत्कृष्टं
प्रदेशसत्कर्म । आहारकतनाराहारकसत्कर्म तु विरचितस्य
देशानपूर्वकोटिं यावत् भूयो भूयो बन्धनोपचितस्य स्वबन्ध-
व्यवच्छेदसमये उत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म ।

तुल्ला नपुंसवे, खेगिदियथावरायुजोया ।
विगलसुहुमचिया विय, नरतिरिय चिरऽजिया होंति ॥ ३८ ॥

‘तुल्ला’ ति-नपुंसकवेदेन तुल्या एकेन्द्रियजातिस्वावरा-
तप्राप्त्येता वेदितव्याः । यथा नपुंसकवेदस्य ईशानदेवभव-
चरमसमये उत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मोक्तं तथा एतेषामपि द्रष्टव्य-
मित्यर्थः । विकलत्रिकं द्वित्रिचतुर्गिन्द्रियजातिकरं, सूक्ष्मत्रिकं
सूक्ष्मापयोस्तसाधारण्यकरं यदा पूर्वकोटिपृथक्त्वं यावत्
निर्देहमनुप्यभवेरिजने भवति, तदा स्वबन्धान्तसमये
तेषां तिर्यङ्मनुष्याणां तद्विकलत्रिकादिकमुत्कृष्टप्रदेशसत्कर्म
भवति । तद्वयमुक्तमुत्कृष्टप्रदेशसत्कर्मस्वामित्वम् ।

सम्प्रति जघन्यप्रदेशसत्कर्मस्वामित्वमाह—

स्ववियं सयमि पगयं, जहन्नगे नियगसंतकर्मते ।
खणसंजोइय संजो-यणाण चिरसम्मकालंते ॥ ३९ ॥

‘स्ववियं’ति-जघन्ये-जघन्यप्रदेशसत्कर्मस्वामित्वं प्रकृतमधि-
कारः । क्षपितकर्मांशेन । सुत्रे चात्र सप्तमी एतीयार्थे वेदित-
व्याः । ‘नियगसंतकर्मते’ ति स्वस्वसत्ताचरमसमये ।
एवं नावत्सर्वकर्मणां सामान्येनोक्तम् । सम्प्रति पुनर्येषां कर्मणां
विशेषोऽस्ति तांति पृथगेवाह-‘खण’ त्यादि इह क्षपितकर्मा-
ंशेन सम्यग्दक्षिणा सता अनन्तानुबन्धिन उद्भलिताः । ततः
क्षुररपि मिथ्यात्वं गतेनान्तमुद्भूतं कालं यावदनन्तानुबन्धिनो
बद्धाः । ततो भूयोऽपि सम्यक्त्वं प्रतिपन्नः । तच्च सम्यक्त्वं
द्वे वदपदी सागरोपमाणां यावदनुपालय क्षपणार्थमनुद्य-
तस्तस्यानन्तानुबन्धिनं क्षपयता यदा एका स्थितिः स्वरूपा-
पक्षया समयमात्रावस्थाना अन्यथा तु द्विसमयावस्थाना शु-
भीभवति तदा तेषां जघन्यं प्रदेशसत्कर्म ।

उव्वलमाणीणं उ-व्वलणा एगडिइ दुसामह्मा ।
दिट्टिदुगे वत्तीसे, उदहिएस पालिए पच्छा ॥ ४० ॥

‘उव्वलमाणीणं’ ति-उव्वलयमानानां त्रयोविंशतिप्रकृतीना-
मुद्भलनकाले या एका स्थितिः स्वरूपापक्षया समयमात्राव-
स्थाना, अन्यथा तु द्विसमयावस्थाना, सा तासां जघन्यं

प्रदेशसत्कर्म । एतच्च सामान्येनोक्तम्, अत्रैव विशेषमात्र-
‘दिट्टिदुगे’ त्यादि द्वात्रिंशदधिकं सागरोपमाणां शतं यावत्
सम्यक्त्वमनुपालय पश्चात्सम्यक्त्वात्वं गतो मन्त्रोद्भलनया च प-
त्योपमासंबन्धयभागमात्रप्रमाणया सम्यक्त्वमिधे उद्भलयितु-
मारभते स्म । उद्भलयैश्च तद्वहिकं मिथ्यात्वं संक्रमयति । स-
र्वसंकमेण चावलीकाया उपरितनं सकलमपि दलिकं संक्र-
मितम् आवलीकागतं च दलिकं स्तिबुकसंकमण संक्रमयति
संकमयतश्च यदैका स्थितिः स्वरूपापक्षया समयमात्रावस्था-
ना, अन्यथा तु द्विसमयावस्थाना, तदा तयोः सम्य-
क्त्वमिधेयो जघन्यं प्रदेशसत्कर्म ।

अन्तिमलोभजसायं, मोहं अणुवसमइतु खीणाणं ।

नेयं अहापवत्त-करणस्स चरममि समयमि ॥ ४१ ॥

‘अन्तिम’ ति-अन्तिमलोभ-संज्वलनलोभः ततः संज्वल-
नलोभयशःकात्योश्चतुगे वारान् मोहनीयमनुपशमय-मोह-
स्यापशमं कृत्वा; उपशमभोगिमकृत्वत्यर्थः । शेषाभिः क्षपित-
कर्मांशकियाभिः क्षाप्योर्थायाप्रभुत्वरूपचरमसमये जघन्यं
प्रदेशसत्कर्म ज्ञेयम् । मोहनीयोपशम इि क्रियमाणे गुणसंक्र-
मेण प्रभूतं दलिकमवाप्यत, न च तेन प्रयोजनमिति कृत्वा
मोहनीयापशममवप्रतिषेधः ।

वेउव्विक्कारसगं, खणबंधगतेउनरयजिहुट्टिइ ।

उव्वट्टितु अवंधिय, एणेंदिगए चिरुव्वलणे ॥ ४२ ॥

‘वेउव्विक्कारसगं’ ति-नरकद्विकदेवद्विकवैकियसत्क-
पं वैक्रीयकादशकं पूर्वं क्षपितकर्मांशेनोद्भलितम्, ततो भूयो-
ऽप्यन्तमुद्भूतं कालं यावद्बद्धम् । ततो वयंस्थितौ नरकेऽ-
प्रतिष्ठानाभिधाने नरके जातः । तत्र च सता तेन तत्
वैक्रीयकादशकं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि यावत् विपाकतः
संकमतश्च यथायोगमनुभूतम् । ततो नरकादुद्भूत्य तिर्यक्ष-
प-जिन्द्रियेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च वैक्रीयकादशकस्य भूयो-
ऽपि बन्धो न कृतः, तर्थाविधाध्यवसायाभावात् । तत एके
न्द्रिया जातः । स च तद्वैक्रीयकादशकं चिरोद्भलनया उ-
द्भलयितुं लग्नः । चिरोद्भलनया चोद्भलयतः सता यदैका
स्थितिः स्वरूपापक्षया समयमात्रावस्थाना, अन्यथा तु
द्विसमयावस्थाना शेषीभवति तदा तस्य वैक्रीयकादशक
स्य जघन्यं प्रदेशसत्कर्म ।

मणुयदुगुवागोए, सुहुमखणबद्धगेसु सुहुमतसे ।

तिथ्यपराहाराण, अप्पद्धा बंधिया सुचिरं ॥ ४३ ॥

‘मणुय’ ति-मनुष्यादिकमुषैर्गोत्रं च पूर्वं सूक्ष्मब्रह्मेन
क्षपितकर्मांशेनोद्भलितम्, ततः ‘सुहुमखणबद्धगेसु’ ति
सूक्ष्मेण सूक्ष्मैकान्द्रेयेण पृथिव्यादिना सता क्षणमन्तमुद्भूत-
कालं यावत् भूयोऽपि बद्धम् । ततः सूक्ष्मब्रह्मेण तेजोवा-
युषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च चिरोद्भलनया उद्भलयितुं लग्नः
उद्भलयतश्च यदा तेषामेका स्थितिर्द्विसमयावस्थाना श-
षीभवति तदा तयोर्मेनुष्यादिकोच्चैर्गोत्रयोः सूक्ष्मखणबद्धयो-
जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । तथा तीर्थकरनाम ‘अप्पद्धाबंधि-
य’ ति’ अरण्ये कालं चतुरशीतिवर्षसहस्राणि साति-
रेकाणि यावद्बद्धा केवली जातः । ततः ‘सुचिरं’ ति प्र-

भूतं कालं देशानपूर्वकोटिरूपं यावत् केवलपर्यायं परि-
पालयायोगिकबलिनः सतः क्षपितकर्माशस्य चरसमये च-
रमानस्य तीर्थकरनाम्ना जघन्यं प्रदशसत्कर्म । अन्यं तु
भुवन्ते-तीर्थकरनाम्नः क्षपितकर्मांशेन तन्प्रायेऽग्यजघन्यया-
गिना प्रथमसमये या लता बद्धा सा जघन्यं प्रदशसत्-
कर्म । 'आहारतश्च' ति आहारकतनूपलक्षितमाहारक-
सत्कर्म । 'अप्यद्धा बंधय' ति अल्पकालं बद्धा मिथ्यात्वं
गतः, ततः 'सुचिर' ति चिराद्वलनया उद्धलयतः सतां
यदा एका स्थितिद्विसमयमात्रावस्थाना शेषीभवति तदा
तस्य जघन्यं प्रदशसत्कर्म । तदेवमुक्तं जघन्यप्रदशसत्कर्म-
स्वामित्वम् ।

सम्प्रति प्रदेशसत्कर्मस्थानप्ररूपणार्थं

स्पर्धकप्ररूपणमाह—

चरमावलियपविद्धा, गुणसंती जासिमस्थि न य उदश्रो ।

आवलिंगा समयसमा, तामि खलु फडुगाई तु ॥ ४४ ॥

'चरमावलिय' ति-चरमा-सर्वान्तिमा या क्षपणकाले आव-
लिका तां प्रविष्टा गुणध्रेणियासां प्रकृतीनामस्ति न च उ-
द्यः तासां स्थानद्विचिकमिथ्यावाद्वाददशकपायनरक-
द्विकतिर्यग्विकपञ्चद्विजानतिवर्जजानतिचतुष्टयातपोद्यात-
स्थावरसूक्ष्मसाधारणरूपाणामकान्तिशस्त्रस्वरूपानामावलि-
कायां यावन्तः समयास्त्यावन्ति स्पर्धकानि भवन्ति । ख-
लुशब्दा वाक्यालङ्कारः । तुरंवकारार्थः । आवलिकासम-
यसमाऽन्येवेत्यर्थः । इयमत्र भावना-अभ्ययप्रायेऽग्यजघन्य-
प्रदेशसत्कर्मयुक्तस्वप्नपु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च सर्वविरतिं
दशविरतिं चानकशालब्ध्या चतुरङ्गवागान् मोहनीयमुपशम-
य भूयाऽप्येकान्द्विपु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च पत्योपमासं-
ख्येयभागमात्रं कालं यावत् स्थित्वा मनुष्येषु मध्ये स-
मुत्पन्नः, तत्र च क्षपणायामभ्युनः । तस्य चरमं स्थितिव-
रङ्कऽपगते सति चरमावलिकायां स्तिवृत्तकमेण क्षीय-
माणयां यदा एका स्थितिद्विसमयमात्रावस्थाना शेषीभव-
ति तदा सर्वमजघन्यं यत् प्रदेशसत्कर्म तत्
प्रथमं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । तत एकस्मिन् परमाणौ
प्रक्षिप्तं सति अन्यत्—द्वितीयं प्रदेशसत्कर्मस्थानं
भवति । ततो द्वयोः परमाण्वोः प्रक्षिप्तयोरन्य-
सूतीयं प्रदेशसत्कर्मस्थानं त्रिपु परमाणुषु प्रक्षिप्तं अन्यत् ।
एवमेकैकपरमाणुप्रक्षिप्तेषु प्रदेशसत्कर्मस्थानानि नानाजीवा-
पेक्षयाऽनन्तानि तावद्वाच्यानि यावत्तास्मिन्नयं चरमं
स्थितिविशेषं गुणितकर्मशस्योत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानं
भवति । अत ऊर्ध्वमन्यप्रदेशसत्कर्मस्थानं न
प्राप्यते तत इदमेकं स्पर्धकम् । इदं तु चर-
मस्थितिर्मधिकृत्य । एवं द्वयोश्चरमस्थित्योर्द्वितीयं स्पर्धे-
कं वक्तव्यम् । तिस्रषु च स्थितिषु तृतीयम् । एवं तावद्वा-
च्यं यावत्समयानावलिकासमयप्रमाणानि स्पर्धकानि भव-
न्ति । तथा चरमस्थितिघातस्य चरमं प्रक्षेपमादि कृत्वा
पश्चात्तुषुष्यं प्रदेशसत्कर्मस्थानानि यथास्तरं बृद्धानि ताव-
द्ब्रह्मयानि यावद्वाशमयीयमनुकृष्टं प्रदेशसत्कर्म । तत
एतावद्वत्तदपि सकलस्थितिगतं यथाऽन्यमवमेकं स्पर्धकं
विवक्ष्यते । तत एतेन स्पर्धकेन सहावलिकामयप्रमाणानि
स्पर्धकानि भवन्ति ।

संजलणतिगे चेवं, अहिगाणि य आलिगाएँ समएहि ।

दुसमयईसिहि गुणा-णि जोगठाणाणि कसिणाणि ४५ ।

'संजलणतिगे' ति-संज्वलनत्रिके क्राधमानमायारूपे, ए-
वं पूर्वोक्तं प्रकरणेण स्पर्धकानि वाच्यानि । इयमत्र भाव-
ना—क्राधादीनां प्रथमस्थितिर्यावदावलिकाशेषा न भवति
तावत् स्थितिघाते रसघातबन्धाद्योदीरणाः प्रवर्त्तन्ते ।
आवलिकाशेषायां तु प्रथमस्थितौ व्यवच्छिद्यन्ते, ततोऽनन्त-
रसमये समयानावलिकागते समयद्वयानावलिकाद्विकबद्धं
च सकृदस्ति, अन्यत् सर्वे क्षीणे तत्र समयानावलिकाम-
तस्य दलिकस्य स्पर्धकभावना यथा प्राक् कृता
तथाऽत्रापि कर्त्तव्या, यच्च समयद्वयानावलिकाद्विकबद्धं
दलिकमस्ति तस्यान्यथा स्पर्धकभावना क्रियते पूर्वप्रकार-
णां स्पर्धकस्वरूपस्याप्राप्त्यमाणात्वात् । अथाच्यत कथं
स्थितिघातरसघातबन्धाद्योदीरणाद्व्यवच्छेदानन्तरसमये स
मयद्वयानावलिकाद्विकबद्धमेव दलिकमस्ति न शेषमिति
ज्ञायते ? उच्यते—इह चरमसमयक्राधादिवेदेन यद्वद्धं द-
लिकं तद्वन्धावलिकानीतम् आवालिकामात्रेण कालेन निरव-
शेषं संक्रमयति । तथा च सति आवलिकाचरमसमये स्वरू-
पापत्त्याऽकर्मो भवति । द्विचरमसमयवेदेन यद्वद्धं तदपि
च बन्धावलिकायामतीतायामन्यनावलिकामात्रेण कालेन सं-
क्रमयति; आवलिकायाश्चरमसमये अकर्मो भवति । एवं य-
त्कर्म यस्मिन् समये बद्धं तत्तस्मान्समयादारभ्य द्वितीयाव-
लिकाचरमसमयेऽकर्मो भवति । तथा च सति बन्धाद्यभा-
वप्रथमसमये समयद्वयानावलिकाद्विकबद्धमेव सत्प्राप्यते, न
शेषम् । तथाहि—तत्त्वतोऽसंख्यतसमयात्मिकाऽप्यावलिका
किलासत्कल्पनया चतुःसमयात्मिका कल्प्यते । ततो बन्धा-
द्व्यवच्छेदचरमसमयादूर्वाकृष्टं समये यद्वद्धं तद्वन्धाव-
लिकायां चतुःसमयात्मिकायामतीतायाम् अन्यया चतुःसम-
यात्मिकया आवलिकया अन्यत्र संक्रम्यमाणं चरमसमयं
बन्धाद्व्यवच्छेदसमयरूपे सर्वथा स्वरूपेण न प्राप्यते, अ-
न्यत्र सर्वात्मना संक्रमितत्वात् । सप्तमं समये यद्वद्धं तच्चतुः-
समयात्मिकायामावलिकायामतीतान्तायामन्यया चतुः-
समयात्मिकया अन्यत्र संक्रम्यमाणं बन्धाद्व्यवच्छेदानन्त-
रसमये स्वरूपेण न प्राप्यते, सर्वात्मनाऽन्यत्र संक्रमितत्वात्,
शेषपष्ठ्यादिसमयबद्धं तु प्राप्यते । ततो बन्धादौ व्यवच्छिन्नं
सति अनन्तरसमये समयद्वयानावलिकाद्विकबद्धमेव सत्
प्राप्यते नान्यदिदं । तत्र बन्धाद्व्यवच्छेदसमये जघन्य-
योगिना सता यद्वद्धं तस्य बन्धावलिकायामतीतायामन्यया
आवलिकयाऽन्यत्र संक्रम्यमाणस्य चरमसमये यत्सत्कर्म-
रिप्यति न तावत्सत्कर्मयति तत् संज्वलनक्राधस्य जघन्यं
प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एवं द्वितीययोगस्थानवर्तिना बन्धाद्व्य-
वच्छेदसमये यद्वद्धं तस्यापि दलिके चरमसमये द्वितीये
प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एवं तावद्वाच्यं यावदुत्कृष्टयोगस्थान-
वर्तिना सता बन्धाद्व्यवच्छेदसमये यद्वद्धं तस्य दलिकं च-
रमसमये सर्वोत्कृष्टमन्तिमं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एवं जघ-
न्यं योगस्थानमादि कृत्वा यावन्ति योगस्थानानि भवन्ति
तावन्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानान्यपि चरमसमये प्राप्यन्ते, इद-
मेकं स्पर्धकम् । एवं बन्धाद्व्यवच्छेदद्विचरमसमये जघन्य-
योगादिना यद्वध्यते तत्रापि द्वितीयावलिकाचरमसमये

प्रागिव तावन्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानानि भावनीयानि । केवलं स्थितिद्वयभावीनि तानि प्रतिपन्नव्यानि, बन्धादिव्यवच्छेदचरमसमये बद्धस्यापि दलिकस्य तदानीं द्विसमयस्थितिकस्य प्राप्यमाणत्वात् । इदं द्वितीयं स्पर्धकम् । एवं बन्धादिव्यवच्छेदद्विचरमसमये जघन्ययोगादिना यद्धयन्त तत्रापि द्वितीयावलिकचरमसमये प्रागिव तावन्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानानि भवन्ति । नवरं स्थितित्रयभावीनि तानि भावनीयानि, तदानीं बन्धादिव्यवच्छेदचरमसमयबद्धसत्कस्यापि दलिकस्य त्रिसमयस्थितिकस्य प्राप्यमाणत्वात् । इदं तृतीयं स्पर्धकम् । एवं समयद्वयोनावलिकाद्विके यावन्तः समयस्यावन्ति स्पर्धकानि भवन्ति । तत आह—‘अहिगणि य आवलिकाप’ इत्यादि । योगस्थानानि कृत्स्नानि समस्तानि समुदायैकरूपतया विवक्षितानि; सकलयोगस्थानसमुदाय इत्यर्थः । आवलिकागतेः समयः समयद्वयहानैर्गुण्यन्ते गुणिने सति यावन्तः सकलयोगस्थानसमुदायास्तावन्ति प्रथमस्थितौ व्यवच्छिन्नायामधिकानि स्पर्धकानि भवन्ति । तथाहि—बन्धादिव्यवच्छेदानन्तरसमये समयद्वयोनावलिकाद्विकसमयप्रमाणानि स्पर्धकानि प्राप्यन्ते । एतन्मानन्तरमेव भाविमम् । बन्धादिव्यवच्छेदादूर्ध्वं च प्रथमस्थित्यावलिकामात्रा तिष्ठति, ततस्तस्यामावलिकामात्राय प्रथमस्थितौ संक्रमणं व्यवच्छिद्यमानायां परत आवलिकासमयप्रमाणानि स्पर्धकानि अन्यत्र संक्रमणं व्यवच्छिद्यन्ते अत एव च तानि पृथक् न गुण्यन्ते । ततस्तेषु व्यवच्छिन्नेषु प्रथमस्थितौ च व्यवच्छिन्नायां शेषाणि समयद्वयोनावलिकासमयप्रमाणान्यवाधिकानि प्राप्यन्ते, नान्यानीति ।

‘वेणुसु फट्गदगं, अहिगा पुरिसस्स वेड आवलिया ।

दुसमयहीणा गुणिथा, जोगद्वाण्हिं कसियेहिं ॥४६॥

‘वेणुसु’ स्ति—वेदेषु स्त्वावदपुरुषवदनुसकवेदेषु प्रत्येकं द्वे स्पर्धकं भवतः । कथमिति चेद् ? उच्यते—कश्चिजन्तुभवसिद्धिकप्रायोग्यजघन्यप्रदेशसत्कर्म त्रसेषु मध्ये समुत्पन्नः तत्र देशविरतिं सर्वविरतिं च बहुशा लब्ध्वा चतुरश्र वारान् मोहनीयमुपशमय्य द्वाविशदधिकं च सागरोपमाणां शतं यावत्सम्यक्त्वमनुपात्त्याप्रतिपातितसम्यक्त्वा ननुसकवेदनक्षपकश्रेणिमारुढः, ततो ननुसकवेदस्य प्रथमस्थितौ द्विचरमसमये वर्तमाने उपरितनस्थितिलङ्घनमन्यत्र संक्रमितम्, तथा सति उपरितनौ स्थितिः सर्वात्मना निरलोपीकृता । ततः प्रथमस्थितौ चरमसमये सर्वजघन्यं यत् प्रदेशसत्कर्म तत् प्रथमं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । तत एकस्मिन् परमाणीं प्रक्षिप्तं सति द्वितीयं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । परमाणुद्वयप्रक्षेपं च तृतीयम् । एवं नानाजीवापक्षया एकैकपरमाणुबुद्धया प्रदेशसत्कर्मस्थानानि अनन्तानि तावद्वाच्यानि यावद्भूतितकमांशस्योत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । इदमेकं स्पर्धकम् । ततो द्वितीयस्थितौ चरमखण्डे संक्रम्यमाणे चरमसमये पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वजघन्यं यत्प्रदेशसत्कर्मस्थानं तत् आदि कृत्वा नानाजीवापक्षया यथासम्भवमुत्तरोत्तरबुद्धया निरन्तरं प्रदेशसत्कर्मस्थानानि तावद्वाच्यानि यावद्भूतितकमांशस्योत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । तानि द्वितीयं स्पर्धकम् । अथवा—यावत्प्रथमा स्थितिद्वितीया च स्थितिर्विद्यते ता-

वेदकं स्पर्धकम् । द्वितीयस्थितौ च क्षीणायां प्रथमस्थितौ शयीभूतायां समयमात्रायां द्वितीयं स्पर्धकमिति । एवं प्रकारद्वयेन स्त्वावदस्यापि स्पर्धकद्वयं भावनीयम् । पुरुषवेदस्य पुनः स्पर्धकद्वयमेवं भावनीयम्—उदयचरमसमये जघन्यं प्रदेशसत्कर्म आदि कृत्वा नानाजीवापक्षया एकैकपरमाणुबुद्धया निरन्तरं प्रदेशसत्कर्मस्थानानि तावद्वाच्यानि यावद्भूतितकमांशस्योत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एतानि सर्वाण्यनन्तानि । एतान्येकं स्पर्धकम् । उदयचरमसमये च द्वितीयस्थितौ चरमखण्डे संक्रम्यमाणे सर्वजघन्यं प्रदेशसत्कर्मस्थानमादि कृत्वा प्रागिव द्वितीयं स्पर्धकं वाच्यम् । किंच—‘अहिगा पुरिसस्स’ स्ति पुरुषवेदस्याधिकान्यपि स्पर्धकानि भवन्ति । कियन्ति भवन्तीति चेदुच्यते—‘यउ आवालिथा’ इत्यादि, अत्र द्वे आवलिके इत्यत्र तृतीयार्थे प्रथमा । ‘जोगद्वाण्हिं कसियेहिं’ इति अत्र तु तृतीया प्रथमार्थे ततोऽयमर्थः—कृत्स्नानि योगस्थानानि; सकलयोगस्थानसमुदाय इत्यर्थः । द्व्यभ्यामावलिकाभ्यां द्विसमयहीनाभ्याम् आवलिकाद्विकसमये द्विरूपहीनैरित्यर्थः, गुण्यन्ते गुणिने च सति यावन्तः सकलयोगस्थानसमुदायास्तावन्ति स्पर्धकान्यधिकानि भवन्ति, समयद्वयोनावलिकाद्विकसमयप्रमाणानि अधिकानि भवन्तीत्यर्थः । तथाहि—पुरुषवेदस्य बन्धादिव्यवच्छेदे सति समयद्वयोनावलिकाद्विकबद्धं पुरुषवेदस्य दलिकं विद्यते । ततोऽवेदकस्य सतः संज्वलनत्रिकोक्तप्रकारेण योगस्थानापक्षया समयद्वयोनावलिकाद्विकसमयप्रमाणानि स्पर्धकानि वाच्यानि । सम्प्रत्युक्तानां वक्ष्यमाणानां च स्पर्धकानां सामान्यरूपं लक्षणमाह—

सव्वजहन्नादत्तं, खंधुत्तरां निरन्तरं उप्पि ।

एगं उव्वलमाणी, लोभजसा नोकसायायं ॥४७॥

‘सव्वजहन्नादत्तं’ सर्वजघन्यात् प्रदेशसत्कर्मस्थानादारब्धमेकैकेन कर्मस्कन्धेनोत्तरतः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरेण निरन्तरं प्रदेशसत्कर्मस्थानजालं तावन्नयेन यावत् ‘उप्पि’ उपरितनं सर्वोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानं भवति । इयमत्र भावना—सर्वजघन्यप्रदेशसत्कर्मस्थानादारब्धं योगस्थानापक्षया एकैकेन कर्मस्कन्धेन वृद्धादि प्रदेशसत्कर्मस्थानानि निरन्तराणि तावन्नतव्यानि यावदुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानं भवति । एकैककर्मस्कन्धेनोत्तरत इति चोक्तं योगस्थानवशालब्धस्पर्धकापक्षया, अन्यथा “चरमावलियपविट्ठ” त्यादौ यानि स्पर्धकान्युक्तानि तेष्वेकैकेन प्रदेशैवेवात्तरोत्तरा वृद्धिः प्राप्यते इति तद्वसुक्तं सामान्येन लक्षणे स्पर्धकानाम् । सम्प्रत्युद्वक्ष्यमानप्रकृतीनां स्पर्धकरूपणार्थमाह—‘एगं उव्वलमाणी’ एकं स्पर्धकमव्वक्ष्यमानप्रकृतीनां त्रयांविशतिसंख्यानाम् । तत्र सम्यक्त्वस्य भावना क्रियते—अभिव्यप्रायोग्यजघन्यस्थितिसत्कर्मा त्रसेषु मध्ये समुत्पन्नस्तत्र सम्यक्त्वं देशविरतिं चानकवारान् लब्ध्वा चतुरश्र वारान् मोहनीयमुपशमय्य द्वाविशदधिकं च सागरोपमाणां शतं यावत्सम्यक्त्वमनुपात्त्याप्रतिपातितसम्यक्त्वा ननुसकवेदनक्षपकश्रेणिमारुढः, ततो ननुसकवेदस्य प्रथमस्थितौ द्विचरमसमये वर्तमाने उपरितनस्थितिलङ्घनमन्यत्र संक्रमितम्, तथा सति उपरितनौ स्थितिः सर्वात्मना निरलोपीकृता । ततः प्रथमस्थितौ चरमसमये सर्वजघन्यं यत् प्रदेशसत्कर्म तत् प्रथमं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । तत एकस्मिन् परमाणीं प्रक्षिप्तं सति द्वितीयं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । परमाणुद्वयप्रक्षेपं च तृतीयम् । एवं नानाजीवापक्षया एकैकपरमाणुबुद्धया प्रदेशसत्कर्मस्थानानि अनन्तानि तावद्वाच्यानि यावद्भूतितकमांशस्योत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । इदमेकं स्पर्धकम् । ततो द्वितीयस्थितौ चरमखण्डे संक्रम्यमाणे चरमसमये पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वजघन्यं यत्प्रदेशसत्कर्मस्थानं तत् आदि कृत्वा नानाजीवापक्षया यथासम्भवमुत्तरोत्तरबुद्धया निरन्तरं प्रदेशसत्कर्मस्थानानि तावद्वाच्यानि यावद्भूतितकमांशस्योत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । तानि द्वितीयं स्पर्धकम् । अथवा—यावत्प्रथमा स्थितिद्वितीया च स्थितिर्विद्यते ता-

संकमयतश्च या एका स्थितिर्द्विसमयमाश्रयस्थाना शेषी-
भूता यदाऽवतिष्ठते तदा सम्यक्त्वस्य सा जघन्यं प्रदेशस-
त्कर्मस्थानम् । ततो नानाजीवापेक्षया एकैकप्रदेशवृद्धया प्र-
देशसत्कर्मस्थानानि तावन्नैतद्व्याप्तिं यावद्गुणितकर्मोशस्यो-
त्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानं भवति । इदमेकं रूपधेकम् । एवं
सम्यग्निष्ठयात्वस्यापि एवमेव च शेषाणामनुपलनयोग्यानां
वैकियैकादशकाहारकसत्काचैर्गोत्रमनुप्याद्विकरुपाणां प्रकृ-
तीनाम् । नवरं तासां द्वात्रिंशदधिकसागरोपमशतप्रमाणः स-
म्यक्त्वकालो मूलत एव न यद्व्यवः । ' लोभजसे ' त्यादि
सम्प्रजलनलोभयशःकीर्त्योरीप एकं रूपधेकम् । तथाहि-स एवा-
भवसिद्धिकप्रयोग्यजघन्यस्थितिसत्कर्मो त्रसेषु मध्ये समु-
त्पन्नः । तत्र चतुःकृत्वो मोहापशममन्तरणं शेषाभिः क्षपित-
कर्मोशक्रियाभिः कर्मदलिकं प्रभूतं क्षपयित्वा चिरकालं च
संयममनुपालय क्षपणायोत्थितः । तस्य यथाप्रवृत्तकरण-
चरमसमये जघन्यं प्रदेशसत्कर्मः । ततस्तस्मादाश्रय नाना-
जीवापेक्षया एकैकप्रदेशवृद्धया निरन्तराणि प्रदेशसत्कर्म-
स्थानानि तावद्वाच्यानि यावद्गुणितकर्मोशस्योत्कृष्टं प्रदे-
शसत्कर्मस्थानम्, एवमेकं सम्प्रजलनलोभयशःकीर्त्योः रूपधे-
कम् । एषामपि च नोकपायाणां प्रत्येकमेकैकं रूपधेकम्, तदपि
चैवम्-स एवावसिद्धिकप्रयोग्यजघन्यप्रदेशसत्कर्मो त्रसेषु
मध्ये समुत्पन्नः । तत्र सम्यक्त्वं देशधिरिति चानेकशो ल-
ब्ध्वा चतुरभ्य बाराभ्योहनीयमुपशमस्य स्त्रीद्वन्द्वपुंसकंवदी
च भूयो भूयो बन्धनं द्वास्याद्विलिकसंक्रमेण च प्रभू-
तमापूर्य मनुष्यो जातस्तत्र चिरकालं संयममनुपालय क्ष-
पणायोत्थितः । तस्य चरमस्यैवचरमसमये यद्विद्यमानं प्र-
त्येकं यथा नोकपायाणां प्रदेशसत्कर्म तत्सर्वं जघन्यम् । तत-
स्तस्मादाश्रय नानाजीवापेक्षया एकैकप्रदेशवृद्धया निरन्त-
राणि प्रदेशसत्कर्मस्थानानि अनन्तानि तावद्वाच्यानि या-
वद्गुणितकर्मोशस्योत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म, एवमेकं पणं नो-
कपायाणां प्रत्येकं रूपधेकम् ।

सम्प्रति मोहनीयवर्जानां घातिकर्मणां रूपधेकनिरूपणा-
र्थमाह—

टिखंडगविच्छेद्या, क्षीणकसायस्स सेसकालसमा ।

एगहियां घाईणं, निहापयलाण हिचकं ॥ ४८ ॥

' टिखंडग ' चि-क्षीणकपायस्य स्थितिखण्डव्यवच्छेदात्-
स्थितिघातव्यवच्छेदात् परतो यः शेषकालस्तिष्ठति तत्स-
मानि शेषकालसमयसमानि रूपधेकानि एकाधिकानि घाति-
कर्मणां भवन्ति । निद्राप्रचलयोस्तु हिन्वा-परित्यज्य एकं चरमं
स्थितिगतं रूपधेकं, शेषाणि वाच्यानि, निद्राप्रचलयोर्हि उद-
याभावात् स्वस्वरूपेण चरमसमये दलिकं न प्राप्यत, किं तु-
परप्रकृतिरूपेण, तेन तयोरेकं रूपधेकं चरमस्थितिगतं
परित्यज्यत । रूपधेकानां चयं भावना-क्षीणकपायाऽऽज्ञायाः
संख्येयेषु भागेषु गतेषु सन्तु एकस्मिन् संख्येयतमेऽन्तमुद्ध-
र्तप्रमाणं भागोऽवतिष्ठमानं ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतु-
ष्टयान्तरायपञ्चकानां स्थितिसत्कर्मसर्वापञ्चकनयःपवत्यं क्षी-
णकपायाऽज्ञासं करोति । निद्राप्रचलयोस्त्वेकसमयहीनम् ।
अत्र च कारणं प्राग्वोक्तम्, तदानीं च स्थितिघातादयो
निवृत्ताः । यदपि च क्षीणकपायाज्ञासं स्थितिसत्कर्म

कृतम्, तदपि च क्रमेण यथासम्भवमुद्योदीरणाभ्यां क्षय-
मुपगच्छन्तावच्छेदकृत्यं यावदेका स्थितिः शेषीभवति । तस्यै
च क्षपितकर्मोशस्य सर्वजघन्यं यत्प्रदेशसत्कर्म तत्प्रथमं
स्थानम्, तत एकस्मिन् परमाणौ प्रसिद्धं सति द्वितीयं
प्रदेशसत्कर्मस्थानम्, एवमेकैकपरमाणुवृद्धया निरन्तराणि
प्रदेशसत्कर्मस्थानानि तावद्वाच्यानि यावद्गुणितकर्मोशस्य
सर्वोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । इदमेकं रूपधेकम् । द्वयोश्च
स्थित्याः शेषीभूतयोरुक्तप्रकारेण द्वितीयं रूपधेकम् । तिसृषु
स्थितिषु शेषीभूतासु तृतीयं रूपधेकम् । एवं क्षीणकपायाऽ-
ज्ञासमीकृते सत्कर्मणि यावन्तः स्थितिविशेषास्तावन्ति रूप-
धेकानि वाच्यानि । चरमस्य च स्थितिघातस्य चरमं प्रस-
पमादौ कृत्वा पञ्चानुपूर्व्यां प्रदेशसत्कर्मस्थानानि यथोक्तं
वृद्धानि तावद्वाच्यानि यावदात्मीयमात्मीयं सर्वोत्कृष्टं प्रदेश-
सत्कर्म तावदंतदपि सकलनिजनिजांस्थितिगतं यथासम्भव-
मेकैकं रूपधेकं द्रष्टव्यम् । ततस्तेनाधिकानि स्थितिघातव्यव-
च्छेदात् परतः क्षीणकपायाज्ञासमयसमानि रूपधेकानि भ-
वन्ति । निद्राप्रचलयोस्तु द्विचरमस्थितिमधिकृत्य रूपधेका-
नि वाच्यानि, चरमसमये तद्विलिकस्याप्राप्यमाणत्वात् । तत
एकेन हीनानि तस्य रूपधेकानि द्रष्टव्यानि ।

सेसेसिसंतिगाणं, उदयवईयं तु तेण कलेखं ।

तुझा खेगहियाई, सेसाणं एगऊयाई ॥ ४९ ॥

' सेलेस ' चि-शैलसी-अयोग्यवस्था तस्याः सत्ता यासां
प्रकृतीनां ताः शैलशीसत्ताकाः । ताश्च द्विधा, तद्यथा-उदय-
वत्याऽनुदयवत्यश्च । तत्रोदयवत्यो मनुष्यगतमनुष्यायुःप-
ञ्चिन्द्रियजातित्रसमुग्रादेयपर्यंत्यावदयशःकीर्तिनीर्थकराः ।
गोत्रसातासानान्यतरवदनीयरुपा द्वादश । तासां प्रकृ-
तीनां तनायोगिकालेन तुल्यानि रूपधेकानि एकै-
केनाधिकानि भवन्ति । अयोगिकालं यावन्तः समया-
स्तावन्ति रूपधेकानि एकैनाधिकानि भवन्तीत्यर्थः । कथ-
मिति चेदुच्यते—अयोगिकेवलिनश्चरमसमये क्षपितकर्मो-
शमधिकृत्य यत्सर्वजघन्यं प्रदेशसत्कर्मस्थानम्, तत् प्रथ-
मं स्थानम् । तत एकस्मिन् परमाणौ प्रसिद्धं सति द्विती-
यं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एवं नानाजीवापेक्षया एकैकप्रदेश-
वृद्धया तावत्प्रदेशसत्कर्मस्थानानि द्रष्टव्यानि यावद्गुणित-
कर्मोशस्य सर्वोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानम्, इदमेकं रूपधे-
कम् । तत एवमेव द्वयोः स्थित्याः शेषीभूतयोर्द्वितीयं रूप-
धेकम् । तिसृषु स्थितिषु तृतीयम् । एवं निरन्तरं ताव-
द्वगन्तव्यम्, यावदयोगिकप्रथमसमयः । तथा सयोगिकेव-
लिचरमसमये चरमस्थितिखण्डसत्कर्म चरमप्रसपमादि
कृत्वा यावदात्मीयमात्मीयं सर्वोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्म तावद्-
तदपि सकलस्वस्थितिगतमेकैकं रूपधेकं द्रष्टव्यम् ।
ततोऽयोगिकेवलिगुणस्थानं यावन्तः समयास्तावन्ति रूप-
धेकानि एकाधिकानि उदयवतीनां प्रकृतीनां प्रत्येकं भवन्ति,
शेषाणां त्वनुदयवतीनां प्रकृतीनां व्यशीतिसंख्यानां ताव-
न्ति रूपधेकान्येकेन हीनानि भवन्ति । यतस्तान् अयोगिकेव-
लिचरमसमये उदयवतीषु मध्ये स्तिबुक्तसंक्रमेण संक्र-
म्यन्त । ततस्तासां चरमसमयगतं रूपधेकं न प्राप्यत इति
तेन हीनानि तासां रूपधेकानि भवन्ति । इह यद्यपि म-

संतकम्म

जुष्यगत्यादीनाम् 'एगं उव्वलमाणी' इत्यनेन ग्रन्थेन प्रागेव स्पर्धकप्रकरणे कृता तथापि इहापि तासां स्पर्धकानि-
प्राप्यन्त इति भूय उपादानम् । एवं करणेष्वापि बन्धनादिषु
यथासम्भवं स्पर्धकानि वाच्यानि ।

तथा चाह—

संभवतो णाणां, कम्मपएसेहिं हौंति नेयां ।

करणेसु य उदयम्मि य, अणुमाणेणैव मेणं ॥५०॥

'संभवतो' ति सम्भवमाश्रित्य स्थानानि प्रदेशस्तकर्म-
स्थानानि करणेषु बन्धनादिषु उदयं च कर्मप्रदेशस्थः कर्म-
प्रदेशानधिकृत्य ज्ञेयानि—ज्ञातव्यानि । कथमित्याह—ए-
वमुपदर्शितेन एतेन—प्रागुक्तेन अनुमानेन प्रकारेण ज्ञा-
तव्यानि । तथाहि—बन्धनकरणे जघन्यं योगस्थानमादि कृ-
त्वा यावदुक्तप्रयोगस्थानम् एतावन्ति प्रदेशस्तकर्मस्थानानि
बन्धमाश्रित्य प्राप्यन्ते, तावन्ति चैकं स्पर्धकम् एवं संक्र-
मणादिष्वपि प्रत्येकं यथायोगं भावनीयम् ।

करणोदयसंताणं, पगइड्डणेसु सेसगतिगे य ।

भूयकारप्पपरो, अवड्डिओ तह अवत्तवो ॥ ५१ ॥

'करणोदयसंताणं' ति—अष्टानां करणानामुदयसत्तयो-
श्च प्रकृतिस्थानेषु 'सेसगतिगे य' ति शेषकं च त्रिके स्थि-
त्यनुभागप्रदेशरूपं प्रत्येकं चत्वारो विकल्पा ज्ञातव्याः ।
तद्यथा—भूयस्कारः, अल्पतरः, अवस्थितः, अवज्ञव्यञ्जः ।

एतेषां चतुर्णां लक्षणमिदम्—

एगादहिगे पडमो, एगाई ऊणगम्मि विइओ उ ।

तच्चियमेचो तइओ, पडमे समये अवत्तवो ॥ ५२ ॥

'एगादहिगे' ति—इह बन्धमाश्रित्य भावना क्रियते ।
बन्धो द्वि-मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां च । तत्र मूल-
प्रकृतीनां बन्धः कदाचित् अष्टानाम्, कदाचित्सप्तानाम्,
कदाचित् षण्णाम्, कदाचिद्विकस्याः । तत्र यद्वा स्तोकाः
प्रकृतीराबन्धन् परिणामविशेषतो भूयसीः प्रकृतीर्बध्नाति,
यथा सप्त बद्धा अष्टौ बध्नाति, यद्वा—षट् एकां च बद्धा
सप्त, तदा स बन्धो भूयस्कारः । तथा चाह—'एगा
दहिगे पडमो' एकादिभिरेकद्वित्र्यादिभिः प्रकृतिभिरधिके
बन्धे प्रथमः प्रकारो भवति, भूयस्कारो बन्धो भवतीत्य-
र्थः । यदा तु प्रभूताः प्रकृतीर्बध्न्न् परिणामविशेषतः
स्तोका बद्धमारभन्ते, यथाऽष्टौ बद्धा सप्त बध्नाति, सप्त
षा बद्धा षट् षड्वा बद्धा एकां, तदानीं स बन्धोऽल्पतरः ।
तथा चाह—'एगाई ऊणगम्मि विइओ उ' एकादिभिरे-
कद्वित्र्यादिभिः प्रकृतिभिरुक्ते बन्धे द्वितीयः प्रकारः अल्प-
तर इत्यर्थः । तथा स एव भूयस्कारोऽल्पतरो वा द्वि-
तीयादिषु समयेषु तावन्मात्रतया प्रवर्तमानोऽवस्थित इति
व्यपदेशं लभते । तथा चाह—'तच्चियमेचो तइओ' ता-
वन्मात्रस्तृतीयोऽवस्थित इत्यर्थः । एते त्रयोऽपि प्रकारा
मूलप्रकृतीनां सम्भवन्ति । चतुर्थस्तु न सम्भवति । न हि
मूलप्रकृतीनां सर्वासां बन्धव्यवच्छेदे सति भूयोऽपि बन्धः
सम्भवति येन चतुर्थो बन्धः स्यात् । तत उत्तरप्रकृतीर-
धिकृत्य स वेदितव्यः । यथा मोहनीयस्य तद्वत्सर्वोत्तर—

प्रकृतिबन्धव्यवच्छेदे सति उपशान्तमोहः
प्रतिपाते भूयोऽपि बन्धारम्भप्रथमसमयः,
भूयस्कारो वक्तुं शक्यते, नाप्यल्पतरः, ना-

तल्लक्षणयोगात्, ततोऽसाव्यवज्ञव्य इत्युच्यते, भूय-
रादिनाम्ना वक्तुमशक्यत्वात् । एवमुत्तरप्रकृतीरधिकृत्य ज्ञा-
नावरणीयादीनां वेदनीयवर्जानामवज्ञयो भावनीयः । वेद-
नीयस्य त्ववज्ञया न सम्भवति, तस्य हि सर्वथा बन्ध-
व्यवच्छेदः सयोगिकेवलचरसमये । न च ततः प्रतिपातो
येन भूयो बन्धः प्रवर्तमानः प्रथमसमयेऽवज्ञव्यः स्यात् ।
तदेवं मूलप्रकृतीरधिकृत्य वक्तव्यवर्जोः शेषाख्यः प्रकारः,
उत्तरप्रकृतीस्त्वाधिकृत्य चत्वारोऽपि प्रकाराः सम्भवन्ति ।
यथा च बन्धं चत्वारोऽपि प्रकारा भाविताः । एवं संक्रमे
उद्भर्त्तनायामपवर्त्तनायामुदीरणायामुपशमनायामुदये सत्ता-
यां च प्रकृतिस्थानेषु स्थित्यनुभागप्रदेशस्थानेषु च यथा-
योगं स्वयमेव भावनीयाः ।

करणोदयसंताणं, सामित्तोपेहिं सेसगं नेयं ।

गइयाइमगणासुं, संभवओ सुडु आगमिय ॥ ५३ ॥

'करणोदयसंताणं' ति—अष्टानां करणानामुदयसत्तयोश्च
यदुक्तं प्रत्येकं सप्तपञ्चं स्वरूपं तत् आद्यस्वामित्वमुच्यते ।
'सामित्तोपेहिं' ति द्वितीयायां तृतीया, व्यक्त्यपेक्षया च
बहुवचनम् । ततश्च तानि आद्यस्वामित्वानि यथोक्तकरणाष्ट-
कोदयसत्तास्वरूपाणि सुष्ठु आगम्य परिभाष्य शेषक-
मपि ज्ञातव्यम् । क ज्ञातव्यमित्याह—गत्यादिषु चतुर्दशसु
मार्गस्थास्थानेषु । कथमित्याह—सम्भवतो यथासम्भवति
घटते तथैव, नाऽन्यथा ।

बंधोदीरखसंकम—संतुदयाणं जहमगाईहिं ।

संवहो पगइडिई, अणुभागपएसओ नेओ ॥५४॥

'बंधोदीरण' ति—बन्धोदीरणासंकमसतोदयरूपाणां पञ्चानां
पदार्थानां प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशतः प्रकृतिस्थित्यनुभागप्र-
देशानधिकृत्य जघन्याजघन्योक्तप्रातुक्तैः सम्बन्धः परस्पर-
मेककालमागमविरोधेन मीलनम् । यथा ज्ञानावरणीयस्य
जघन्ये स्थितिबन्धं जघन्योऽनुभागबन्धः, जघन्यः प्रदेशबन्धः
अजघन्याः स्थित्युदीरणासंकमसतोदया इत्यादिरूपं, त-
त्पूर्वापरी सुष्ठु परिभाष्य ज्ञातव्यम् । क० प्र० १० प्रक० ।
पं० सं० ।

संतगुणनासग—सद्गुणनाशक—पुं० । गुणपालके, प्रश्न० २
आध्म० द्वार ।

संतचित्त—शान्तचित्त—त्रि० । उपशान्तमनसि, यो० ११ विव० ।
संतच्छण—सन्तच्छण—न० । समेकीभावेन तत्तत्तं, सूत्र० १
श्रु० ५ अ० १ उ० ।

संतजण—संतर्जन—न० । विप्रहस्य परित्राणं मत्तो भविष्य—
तीत्यादिरूपं राज्यव्यवहार्यभेदे, स्था० ३ डा० ३ उ० ।

संतति—सन्तति—स्त्री० । सन्ताने, विश० । उत्तरोत्तरनिरन्त-
रोत्पत्तिरूपवशादे, उत्त० १ अ० ।

संतत्त—संतत्त—त्रि० । समन्तात् तत्तं, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १ उ० ।

संततव(म्)-सन्ततवपम्-पुं०। आहारादिनिमित्तं तपःकारिणि, पं० व० ५ द्वार ।

संतपय-सत्पद-न० । सच्च तत्पदं च सत्पदम् । विद्यमानार्थे पदे, विशेषे ।

संतपयपरुषणया-सत्पदप्ररूपणया-स्त्री०। सच्च तत्पदं च सत्पदं तस्य प्ररूपणं सत्पदप्ररूपणम् । गत्यादिद्वारेषु विचारणम् । तद्भाबस्तथा कस्मिन् गत्यादिद्वारे इदं सदीत्येवं सतो विद्यमान-स्याधस्य गत्यादिद्वारेषु प्ररूपणायाश्च, विशेषे । आ० म०। आ० वृ० । न० । अनु० । इह स्तम्भकुम्भादीनि पदानि सदर्धविषय-याणि इत्यन्ते, खरभृङ्गयोमकुसुमादीनि त्वसदर्थविषयाणि, तत्रानुपूर्व्यादिपदानि किं स्तम्भादिगदानीव सदर्धविषया-स्याहोभिनं खरविषयाणादिपदवत् असदर्थगोचराणीत्येत-त्प्रथमं पर्यालोच्यितव्यं तथाऽनुपूर्व्यादिपदाभिधेयद्रव्याणां प्रमाणं संख्यास्वरूपं प्ररूपणीयम् । अनु० । आ० म० ।

संतप्प-संतप-धा० । सम्यक् बुद्धे, "संतपेभिक्षः" ॥८४।१४०॥ इति ऋग्वेदेशाभावे-संतप्पइ । प्रा० ४ पाद ।

संतपुद्धि-सदुद्धि-स्त्री० । शोभनोऽयमित्येवं रूपायां शोभ-नायां बुद्धौ, हा० २६ अष्ट० ।

संतमस-संतमम्-न० । अंधकारं, 'संतमसं अंधकारं' पा० ना० ४६ गाथा । (' अंधकार ' शब्दे प्रथमभागे १०५ पृष्ठे अस्य स्थित्यादिरूपणमुक्तम् ।)

संतय-सन्तत-त्रि० । द्याति, उत्त० २ अ० । निरन्तराले, विशेषे । आचा० । निरन्तरे, पा० ना० ८७ गाथा ।

संतर-सान्तर-न० । संहान्तरणं व्यवधानेन वर्धते इति सा-न्तरः । सव्यवधाने, उत्त० ५ अ० । स्वस्वकृते भिकालावस्था-ने, वृ० २ उ० । ('सान्तरं निरन्तरं वा उपपद्यते इति उक्तम् ' उच्यते ' शब्दे द्वितीयभागे ६१७ पृष्ठे)

संतरण-सन्तरण-न० । नद्याः पारगमने, अष्ट० २१ अष्ट० । आच० । (' णदीसंतरा ' शब्दे चतुर्थभागे १७३८ पृष्ठे सन्त-रणविधिर्दिशितः ।)

संतरणिरन्तरा-सान्तरनिरन्तरा-स्त्री० । यासां कर्मप्रकृतीनां जघन्यतः समयमात्रमुत्कर्षतः समयमात्रस्य नैरन्तरेणागतमु-द्भूतस्योपर्यपि असंख्यकालं यावत्सादृशीषु कर्मप्रकृतिषु, पं० सं० ३ द्वार ।

संतरणोपाय-सन्तरणोपाय-पुं० । पारगमनोपाये, अष्ट० २२ अष्ट० ।

संतरयणदिशि-सद्वर्द्धदीप्ति-स्त्री० । सद्रत्नस्य जात्यरत्नस्य स्वभावतः पयः सारमृत्पुटपाकाद्यभावेऽपि भास्वरूपस्य या दीप्तिः । सद्वर्त्तनप्रकाशे, पं० ११ विव० ।

संतरा-सान्तरा-स्त्री० । यासां प्रकृतीनां जघन्यतः समयमा-त्रबन्धस्तासु कर्मप्रकृतिषु, पं० सं० ३ द्वार । (एताश्च 'कर्म' शब्दे तृतीयभागे २६६ पृष्ठे दिशिताः ।)

संतरित्त-सन्तरित्तम्-अथ० । भूयः प्रत्यागन्तुमित्यर्थे, सा-न्त्येन नावादिना तरितुमित्यर्थे, वृ० ४ उ० ।

संतरुत्तर-सान्तरुत्तर-त्रि० । आन्तरः सौत्रकथः, उत्तर और्षि कस्ताभ्यां सहितः सान्तरुत्तरः । सौत्रौर्षिकाभ्यां प्रादृते, क-थ्य० ३ अधि० ६ क्षण । आचा० ।

संतसंगम-सत्सङ्गम-पुं० । सत्पुरुषसम्पर्के, पं० १३ विव० । संतसण-संत्रसन-न० । आसमासी, उत्त० २ अ० । उद्वेगे, उत्त० २ अ० ।

संतसार-सत्सार-त्रि० । शोभनसारे, सूत्र० २ भु० १ अ० । संतसोय-शान्तश्रोतम्-त्रि० । शान्तप्रवाहे, हा० ११ हा० । संता-शान्ता-स्त्री० । सुपाश्वस्य शासनदेव्याम्, प्रव० । सा च सुवर्णवर्णा गजवाहना चतुर्भुजा वरदाक्षसूत्रयुक्तरत्निक-रत्नया शूलाभययुक्त्वामहस्तद्वया च । प्रव० २७ द्वार ।

संताचेल-सदचेल-पुं० । सद्भिर्वस्त्रैश्चेलः सदचलाः । जि-नेभ्योऽन्येषु साधुषु, पञ्चा० १७ विव० (तत्त्वं चाङ्गम् ' अ-चेल ' शब्दे प्रथमभागे १८८ पृष्ठे ।)

संताण-सन्तान-पुं० । तन्तुजाले, आचा० १ भु० ८ अ० ६ उ० । आच० । पं० व० । आ० वृ० । प्रवाहे, आव० ४ अ० । स्त्री० । गुणानां समभागसन्तानवर्तनप्रवृत्तौ, विशेषे ।

संताणकर-सत्त्राणकर-त्रि० । आर्तजनपरित्राणकारिणि, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

संताणभेद-सन्तानभेद-पुं० । सन्तानाश्चासौ भेदश्च संतानभे-दः । क्षणप्रवाहविशेष, हा० १४ अष्ट० ।

संताभाव-सद्भाव-पुं० । सद्भावं सन्ति साधवः परं न धर्मकथादिषु कुशला इत्येवंप्रकारे विद्यमानस्यार्थस्याभावे, व्य० ६ उ० ।

संताव-सन्ताप-पुं० । मानसे क्लेशे, आ० म० १ अ० । ' संतावणिच्छा ' संतापः एकत्र शोकादिकृतोऽन्यत्र चाऽद्वि-कृतो नित्यं यत्र स संतापनिवृत्ते । प्रव० ६ आश्र० द्वार ।

संतावणकिच्छ-सन्तापनकुच्छ-न० । " इयहमुष्णं पिबेदम्बु, इयहमुष्णं घृतं पिबेत् । इयहमुष्णं पिबेदम्बु, इयहमुष्णं पिबेत् पयः ॥१॥ " इत्येवंप्रकारे तपोभेदे, हा० १२ हा० ।

संतावणी-सन्तापनी-स्त्री० । सन्तापयतीति संतापनी । नर-ककुम्भ्याम्, सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ० ।

संतासंतसत्ति-सदसच्छक्ति-पुं० । सद्भावेनासद्भावेन वाऽ-सत्ते, तत्र सद्भावो न लब्धमत्र प्रान्तं तेन क्षामीभूतोऽस-द्भावो यथादृष्टि भयस्यैवाभावः स तथा क्षामीभूता वि-हतुमशक्नुवन् । व्य० ४ उ० ।

संति-शान्ति-स्त्री० । मोक्षे, स्था० ८ ठा० ३ उ० । सूत्र० । क-र्मदाहोपशमे, सूत्र० १ भु० ३ अ० ४ उ० । अशेषद्वन्द्वो-परम्, सूत्र० १ भु० १४ अ० । कोपजये, सूत्र० १ भु० १६ अ० । द्रोहवित्तौ, प्रश्न० १ संव० द्वार । शमने-शान्तिः । अ-हिंसायाम्, आचा० १ भु० ६ अ० ५ उ० । शान्तिः—उपशमप्र-शमसंश्लेषनिर्वाणुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिक्षणसम्यग्दर्शन-ज्ञानचरणकलापैः शान्तिरुच्यते । निराबाधमोक्षाख्यशान्ति-

प्राप्तिकारणत्वात् तस्य । आचा० १ भु० १ अ० ७ उ० । अ-
शेषकर्मापगमे मोक्षे, आचा० १ भु० २ अ० ४ उ० । मिथ्या-
त्वादिदावानलविधमापनात् सामायिके, आ० म० १ अ० ।
शान्तियोगात् तदात्मकत्वात् कर्तृकत्वाद्वा शान्तिरिति ।
तथा गर्भस्थे पूर्वोपपन्ना शिवशान्तिरभूदिति शान्तिः ।
ध० २ अधि० । आ० म० । भरते वर्षे वर्तमानावसर्पित्यां
जाते षोडशे तीर्थकरे, आ० चू० १ अ० ।

इदानीं शान्त्यात्मकत्वात् शान्तिः तत्र सर्व एव तीर्थकृत
एवं रूपा अतो विशेषमाह—

जातो असिवोवसमो, गम्भगते तेण संति जियो ॥

पूर्वं महदशिवमासीत् भगवति तु गम्भगते जातः अशिवोप-
शमस्तेन कारणेन शान्तिजिनः । आ० म० २ अ० । अतु० ।
प्र० । ति० । आ० चू० । स० । “स्मरणं यस्य सखानां,
तीव्रपापौघशान्तये । उत्कृष्टगुणरूपाय, तस्मै श्रीशान्तये
नमः ॥ १ ॥” आ० । (‘तित्थयर’ शब्दे चतुर्थभागे सम्पू-
र्णाऽधिकार उक्तः ।)

चङ्गता भारहं वासं, चकवट्टी महङ्गिओ ।

सन्ती संतिकेरे लोए, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ३८ ॥

पुनः शान्तिः—शान्तिनाथः प्रस्ताप्यपञ्चमश्चक्रं अनुत्तरां
गतिं प्राप्तः मोक्षं प्राप्तः । कथम्भूतः शान्तिः?, लोके शान्तिकरः
शान्तिं करोतीति शान्तिकरः इति विशेषणं तीर्थकरत्वं प्र-
तिपादितं षोडशस्तीर्थकरः शान्तिनाथो; मोक्षं जगाम इत्यर्थः ।
किं कृत्वा भारतं वासं त्यक्त्वा भरतस्य इव भारतं भरतक्षेत्र-
संबन्धं वासम् इति—राज्यवासम् । कीदृशः शान्तिः?, अ-
क्रवर्त्ता महर्द्धिकः इत्यनेन शान्तेश्चक्रवर्त्तित्वं तीर्थकरत्वं च
प्रतिपादितम् ॥ ३८ ॥

अत्र शान्तिनाथदृष्टान्तः—इहैव जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे वैताक्यप-
र्वतं रथनूपुरस्वक्रवालं नाम नगरमस्ति । तत्र राजा अमिततेजा
परिवसति । तस्य सुतारा नाम्नी भागिनी वर्तते । सा च पो-
तनाऽधिपतिना श्रीविजयराजेन परिणीता । अन्यदाऽमितते-
जोराजः पोतनपुरे श्रीविजयसुतारादशौनार्थं गतः । प्रेक्षते च
प्रमुदितमुच्छ्रितपताकं सर्वमपि पुरं विशेषतश्च राजकुलम् ।
ततो विस्मितलोचनोऽमिततेजोराजो गगनतलादुत्तीर्य ग-
तश्च राजभवनमभ्युत्थानादिसत्कृतः श्रीविजयेन कृतमुच्चितं
करणीयमुपविष्टः सिंहासनेऽमिततेजोराजः पप्रच्छ नगरो-
त्सवकारणम् । यतः श्रीविजय एव प्राह—यथा इतोऽष्टमे दिवसे
मद्वन्तिके एको नैमित्तिकः समायातः, मधुनुक्तां सिंहा-
सने उपविष्टः पृष्ठश्च मया किमागमनसंज्ञनम्?, तत-
स्तन भणितं महाराज ! मया निमित्तमवलोकितं यथा
पोतनाधिपतेरुपरि इतो दिवसात्सप्तमे दिवसे मध्याह्नसमये
विद्युत्पतित्यति । इव च कणिकटुकं वच्चः ध्रुत्वा मन्त्रिणा-
भणितं तदानीं तद्योपरि किं पतित्यति?, तेनोक्तं मा कु-
प्यस यथा मयोपलब्धं नितित्तं तथा भवतां कथितं न
चात्र मम कोऽपि भावदोषोऽस्ति । ममोपरि तस्मिन् दिव-
से हिरण्यवृष्टिः पतित्यति । मया भणितं स्वयैतन्निमित्तं क
पठितम्? तेन भणितं मया त्रिपृष्ठवासुदेवप्राञ्चलबलदेव-
वीक्षासमये पित्रा समं मयाऽपि प्रजया शुद्धीता तन्नामकशा
स्वाप्ययनं कुर्वताऽष्टाङ्गनिमित्तमप्यधीतम् । ततोऽहं प्राप्तो

यतः पूर्ववत्सकन्याया आनुमिरुत्प्राजितः कर्मपरिणति—
वशेन सा मया परिणीता । तेन मया सर्वज्ञप्रणीतनि-
मित्तानुसारेण प्रलोकितम् यथा—सप्तमे दिवसे पोत-
नाधिपतेरुपरि विद्युत्पातो भविष्यति । एवं तेन नैमित्तिके-
नोक्ते एकेन मन्त्रिणा भणितम्—यथा महाराज ! समुद्रमध्ये
बाह्यान्तर्भवद्भिः सप्तदिवसात् यावत् स्थेयम्, तत्र विद्युज-
परा भवति । अन्येन मन्त्रिणा भणितं—दैवयोगोऽन्यथा कर्तुं न
तीर्यते; यत उक्तम्—“धारिज्ज इतो सा—गरो वि कल्लोलमिष-
कुलसेलो । न इह अन्नजम्मनिम्मिअ—सुहासुहो कम्मपरिणा-
मो” ॥ १ ॥ अपरेण मन्त्रिणा भणितम्—पोतनाधिपतेर्वधोऽ-
नेन समादिष्टो न पुनः श्रीविजयराजस्य ततः सप्तमदिवसा-
त् यावदपरः कोऽपि पोतनाधिपतिर्विधीयते; सर्वैरप्युक्तम-
यमुपायः साधुः; मयोक्तं मज्जीवितरक्षाकृतेऽपरजीववधः
कथं क्रियते सर्वैरुक्तं तर्हि यत्प्रतिमाया राज्याधिपकः क्रि-
यते, एवं मन्त्रयित्वा सर्वैरपि यत्प्रतिमा पोतनपुरराज्ये-
ऽभिषिक्ता, सप्तदिवसान् यावत् मया पौषधागरे गत्वा
पौषधा एव कृताः । सप्तमदिवसमध्याह्नसमये गगनमार्गेऽक-
स्मान् मेघः समुत्पन्नः, स्फुरता विद्युज्जता, इतस्ततः परिभ्र-
म्य यत्प्रतिमा विनाशिता, अष्टमे दिवसे चाहं पौषधशा-
लातो निर्गत्य क्षेमण स्वभवेन समायातः, ते नैमित्तिकं कन-
करक्षादिभिः पूजितवान्; पुनरहं नागरिकैः पोतनराज्ये अ-
भिषिक्तः, तदिवसस्मिन्नगरे विविधमहोत्सवकारणमिति श्री-
विजयेनोक्तेऽमिततेजाः प्राह—अविसम्भादनिमित्तं शोभनो
रक्षणोपाय इत्युक्त्वा अमिततेजोराजः स्वस्थानं गतवान् । अ-
न्यदा श्रीविजयराजः सुतारया समं वने गन्तुं गतः सुता-
रया तत्र कनकमृगो दृष्टः श्रीविजयस्योक्तं स्वामिन् ! ममैवं
मृगमानीय देहि । मम क्रीडार्थं भविष्यति । ततः श्रीविज-
यराजा तद्ग्रहणार्थं स्वयमेव प्रधावितो, नष्टो मृगस्तत्—
पृष्टिं राजा न त्यजति कियन्तीं भुवं गत्वा उत्पतितो मृगः,
तावता सुतारा कुर्कुटसर्पेण दष्टा पृथकार । अहं कुर्कुट-
सर्पेण दष्टा इह प्रिय ! मां त्रायस्वेति ध्रुत्वा श्रीविजयस्त्वरि-
तं पश्चादायातः तावता सुतारा पञ्चत्वमुपागता । राजा
च शोकपरवसस्तथा समं चित्तायां प्रविष्टः; उद्दीप्तो ज्वलनः
तावता स्तोकवैलायां समागतौ द्वौ विद्याधरौ । तत्र ए-
केन सलिलमभिमन्य चित्ता सिक्त्वा वैतालिनौ विद्या नष्टा,
राजा स्वस्थो जातो बभूव च—किमिदमिति?, विद्या-
धराभ्यां भणितमावाममिततजसः स्वकीयौ जिनवन्दन-
निमित्तमाकाशमार्गे अमन्तौ अशनिघोषविद्याधरेणोप-
ह्रियमाणयाः सुतारायाः आक्रन्दशब्दं श्रुतवन्तौ तन्मो-
चनाधेमावाभ्यां युद्धमारब्धम् । ततः सुतारया च प्रोक्तमलं
युद्धेन यथा महाराजः श्रीविजयो वैतालिनौ विद्यामोहितौ
जीवितं न परित्यजति तथा तदुद्याने गत्वा शीघ्रं कुरु-
ताम् । तत आबामिहायातौ दृष्टस्त्वं वैतालिन्या समं चित्ता-
रुद्धः । अभिमन्य जलेन सिक्त्वा चित्ता नष्टा सा दुष्टवैतालिनौ
स्वस्थावस्थस्त्वयुरिधत इति । अपहतं सुतारां गत्वा विषयः
श्रीविजयो राजा भणितश्च ताभ्यां राजन् ! खेवं मा कुरु, स
पापः क यास्यति? इत्यादिवचनैः श्रीविजयराजानामश्वास्य
तौ विद्याधरौ अमिततेजःसमीपं गतौ । ततोऽमिततेजःप्रेषित
विद्याधरचित्तविमानैः स श्रीविजयोऽपि अमिततेजःसमीपं

गतः । अमिततेजःश्रीविजयाभ्यां ससैन्याभ्यां गत्वा तन्नगरं
बेष्टितमशनिघोषान्तिके द्रुतः प्रेषितः तयारागमनं धृत्वाऽ-
शनिघोषो नष्टः उत्पन्नकेवलस्य अचलस्य समीपं गतः । अमि-
ततेजःश्रीविजयावपि तत्पृष्ठतस्तत्रायातो, सर्वेऽपि गतम-
त्सरा धर्मं शृण्वन्ति । एकेन अमिततेजोविधाधरेण सुताराऽपि
तत्रानीता । लब्धावसरेणाशनिघोषेण भणितं न मया दुष्ट-
भावेन सुतारा अपहृता किं तु विद्यां साधयित्वा गच्छता
मया इयं दृष्टा, पूर्वस्नेहेन इमां त्यक्तुं न शक्नोमीति वैता-
लिन्या विद्यया श्रीविजयं मोहयित्वा सुतारां गृहीत्वा स्न-
नं गतः । नास्याः शीलभङ्गमकार्षे तथापि ममात्रार्थं योऽप-
राधः स क्षन्तव्य इत्याकार्ये अमिततेजसा भणितम्-भगवन् !
किं पुनः कारणमेतस्य अस्यां स्नेहोऽभूत् । ततोऽचलकंधली
कथयति—मगधदेशेऽचलप्रामे धरणीजडो नाम विप्रस्त-
स्य कपिला नाम चेटी तस्याः पुत्रः कपिलो नाम, तेन कर्णे-
अखलमात्रेण विद्या शिक्षिता, गतश्च दशान्तरे “रत्नपुरं” नाम
नगरम् । तत्र कस्यचिदुपाध्यायस्य मठे गतः उपाध्यायेन पृष्ठः
कस्त्वम् ? कुत आगतः ? कपिलेनोक्तमचलप्रामे धरणीजड-
विप्रस्तुतः कपिलनामाऽहं विद्यार्थी अत्रायतस्तव समीपमि-
ति । उपाध्यायेन स बहुमानं स्वयुद्धं रक्षितः, विद्यामध्याप्य
स्वपुत्री तस्य दत्ता सत्यभामा नाम्नी । अन्यदा वर्षाकाले स
कपिलो रात्रौ स्वस्वराणि कक्षायां कृत्वा वर्षत्येव मेषे स्वयु-
द्धद्वारे समायातः । सत्यभामा च अयं स्तिमितवस्त्रो भ-
विष्यतीति चिन्तयन्ती अपराणि वस्त्राणि गृहीत्वा गृह-
द्वारे स्मृन्मलमायाता । कपिलेन तस्या उक्तम्, अस्ति मम प्र-
भाषो येन वस्त्राणि न स्तिम्यन्ति, तावता विद्युत्प्रकाशे
तया स नग्नो दृष्टः । ज्ञाते चायं नग्न एव समायातो वस्त्रा-
णि कक्षायां च निहितवानित्यवश्यमयं हीनकुल इति सा क-
पिले मन्दस्नेहा जाता । अन्यदा धरणिजडो विप्रस्तत्र कपिल-
समीपे समायातः, सत्यभामा च पितापुत्रयोरिदमचारं
दृष्ट्वा परमार्थं पृष्ठो धरणिजडविप्रः तेन यथार्थं कथितं तच्छु-
त्वाङ्घ्रिना सत्यभामा कामभाषाभ्यां निर्विषया प्रज्ज्याप्र-
दणनिमित्तं पृष्ठः कपिलः, न मुञ्चत्येव कपिलः तदा इयं
गता तन्निवासिभ्रीषेणराजसमीपं बभाण च । भो राजन् !
मां कपिलसमीपान्मोचय, यनाहं दीक्षां गृह्णामि । राजा कपि-
लस्योक्तम्, कपिलो न मन्यते । राजा पुनस्तस्या उक्तं, तावत् त्वं
मम गृहे तिष्ठ यावत् कपिलं बोधयामीति । अन्यदा स राजा
स्वपुत्रौ गणिकानिमित्तं युष्यमानौ दृष्ट्वा वैराग्येण विषं भ-
क्षितवान् । ततः सिंहनिन्दताऽभिननिन्दितानाम्भ्यौ श्रीषेणनृप-
स्य भार्ये कपिलस्य भार्या सत्यभामा च विषप्रयोगेण कालं
गताः । चत्वारोऽप्यमी जीवा देवकुरुषु युगलत्वेनोत्पन्नाः ।
ततः सौधमं कल्पे गताः । ततश्च्युत्वा श्रीषेणजीवोऽमितते-
जा जातः । अभिननिन्दता जीवः श्रीविजयो जातः, सत्यभामा
जीवः सुतारा जाता, स कपिलजीवस्तिर्यग्भवेषु चिरकालं
आन्त्वा कञ्चित्पाषाणमनुष्ठानं कृत्वाऽशनिघोषः समुत्प-
न्नः । सुतारा च सत्यभामाम्राष्ट्राणी जीवं दृष्ट्वा पूर्वस्नेहेन अप-
हृत्य गताः । पुनरप्यमिततेजसा पृष्ठं भगवद्भक्तिं भविको न
वा?, अचलकेवललिना कथितं त्वम्?, भविकः, इत्यत्र नवमे भवे
तीर्थकरो भविष्यसि, एषोऽपि श्रीविजयस्तव गणधरो भविष्य-
ति । तत एतदाकर्ण्यमिततेजःश्रीविजयनृपौ अचलकेवलि-

नं वन्दित्वा गतौ स्वस्वस्थानम् । अन्यदा अमिततेजःश्रीविज-
याभ्यामुद्यानगताभ्यां चारुभ्रमराभ्यामवधिह्वानेन ज्ञात्वा
उक्तम्—यथा बद्धविशतिदिनानि भवतोद्भेयोरेण्यायुः तत-
स्ताभ्यां मेरौ गत्वा कृतोऽष्टाद्विकामहोत्सवः स्वस्वराज्ये
च गत्वा स्वस्वपुत्रौ अभिषिच्य जगन्नन्दनमुनिसमीपं संयम-
मादाय पादपोषणमनमनशनं च विहितम् । विधिना कालं कृ-
त्वा प्राणते कल्पे विशतिसागरोपमायुर्देवत्वनोत्पन्नौ ततश्च्यु-
तो ह्रैव जम्बूद्वीपं पूर्वदिग्देहं रमणीविजये शीताया महानद्या
वक्षिणकूले सुभगायां नगर्यां प्रमसागरस्य राज्ञा वसुन्धरा-
ऽनङ्गसुन्दर्योर्महागमं क्रमेण कुमारत्वेनोत्पन्नौ अमिततेजो जी-
वोऽपराजितनामा, श्रीविजयजीवोऽनन्तवीर्यनामा जातः ।
तत्रापि प्रतिशत्रुरिदमिता व्यापाद्य क्रमेण बलदं वसुदेव-
त्वमापन्नौ । तयोश्च पिता प्रमज्याविधानेन मृत्वाऽसुरकुमा-
रेन्द्रत्वेनोत्पन्नः । अनन्तवीर्यस्तु कालं कृत्वा द्विच-
त्वारिंशत्सहस्रवर्षयुगेनारकः प्रथमपृथिव्यामुत्पन्नः, चमरश्च
पुत्रस्नेहेन तत्र गत्वा वदनाशमं चकार । सोऽपि संविनः
सम्यक् सद्गते । अपराजितो बलदेवो आदित्यिहदुःखितो
निक्षिप्तपुत्रराज्यो जगद्धरगुणधरसमीपं निष्क्रान्तः । शुद्धां
प्रमज्यां परिपाल्य अच्युतेन्द्रत्वेनोत्पन्नः । अनन्तवीर्यस्तु,
नरकादुद्बृहत् वैतादधे विधाधरत्वेनोत्पन्नः अच्युतेन्द्रेण
प्रतिबोधितोऽसौ प्रमज्यां गृहीत्वाऽच्युतकल्पे इन्द्रः सामा-
निकत्वेनोत्पन्नः । अपराजितोऽच्युतेन्द्रस्ततश्च्युत्वा ह्रैव ज-
म्बूद्वीपं शीतामहानदीवक्षिणकूले मङ्गलावर्तीविजये रत्न-
संचयापुर्यां क्षेमकरो राजा; तस्य भार्या रत्नमाला, तयोः
पुत्रो वज्रायुधाभिधानो जातः इत्यत्र श्रीविजयजीवो देवायुर-
प्रतिष्ठितम् । अन्यदा पौषधशालायां स्थितो वज्रायुधो देव-
न्द्रेण प्रशंसितः, यथाऽयं वज्रायुधो धर्माक्षालयितुं न शक्यते
देवैर्दीनवैश्च । तत एको देवस्तद्वाक्यमध्वधानः पारापतरूपे
विकुर्व्य भयभ्रान्तो वज्रायुधमाश्रितः । हे वज्रायुध ! तव शरणं
ममास्तु इति मनुष्यभाषयावाच । वज्रायुधेन तस्य शरणं
दत्तम्, स्थितस्तदन्तिके पारापतः । तदनन्तरं तवैवाग-
तो लावकः । तेनापि भणितम्—यथा महासस्व !—
एष मया बुधाङ्गान्तेन प्राप्तः, ततो मुञ्चैनमन्यथा नास्ति
मम जीवितमिति । ततस्तद्वचनमाकर्ण्य वज्रायुधेन भणि-
तं न युक्तं शरणगतसमर्पणम् । तवापि न युक्तमेतत्, यतः—
“इदं परम्परा, अप्पाणं जो करेइ सप्पाणं । अप्पाणं दि-
वसाणं, क एस नासेइ अप्पाणं ?” यथा जीवितं तव प्रियं स,
वैषामपि जीवानां तथैवास्ति, एनं भयभ्रान्तं दीनं व्यापादयि-
तुं तव न युक्तम् । धम्मं कुरु । पापं मुञ्च । लावकः प्रतिभणति-
राजन्नहं बुभुक्षितः न मे मनसि धम्मस्तिष्ठति । ततः पुन-
रपि भणितं राज्ञा—भो महासस्व ! यदि बुभुक्षितस्त्वं ततोऽ-
न्यत्तव मांसं ददामि । लावकः प्रतिभणति—स्वयं व्यापादि-
तजीवमांसाश्चरस्यहं न च रोञ्चते मङ्गं परव्यापादितमां-
सम् । राजा भणितम्—यावन्मात्रेण पारापतस्तुलति तावन्मा-
त्रं मांसं ददामि । सोऽप्यवदत् यदि त्वं स्वदेहादुत्कीर्य मांसं
ददासि तदाऽहं मुञ्चामि तत्राङ्गा प्रतिपन्नं ततस्तुष्टो लाव-
कः । राजा च तुला आनायिता एकस्मिन् पार्श्वे पारापतः
प्रक्षिप्तः, एकस्मिन् पार्श्वे स्वदेहादुत्कीर्णमांसारोपो वि-

हितः राजा यथा यथा तत्र मांसं प्रक्षिपति तथा तथा अन्यत्र पार्श्वे पारापतो गुरुतरौ देवमायया भवति । राजा पुनः पुनः स्वदेहमांसमन्यत्र क्षिपति । तं दृष्ट्वा राजलोकः समस्तो द्वाहारश्च चकार । पारापतपार्श्वे गुरुभारमवेक्ष्य स्वमांसपार्श्वे राजा स्वयमाकूढः । एतादृशं वज्रायुधस्य सत्यं दृष्ट्वा विस्मितो देवः स्व रूपं प्रकटीकृत्य प्रकामं स्तुत्वा च स्वस्थानं गतवान् । अन्यदा वज्रायुधसहस्रायुधौ पितापुत्रौ क्षेमकरगणधरसमीपे जातवैराग्यौ सहस्रायुधसुतं बलिं राज्येऽभिषिच्य प्रव्रज्यापयोयं च परिपाल्य पादपापगमनविधिना कालं कृत्वा द्वावपि जनानुपरितनम्रैवेयं एकत्रिंशत्सागरोपमस्थितिकौ अहमिन्द्रद्वौ जातौ अहमिन्द्रसौख्यमनुभूय ततश्च्युतौ इदं जम्बूद्वीपं पूर्वविदेहं पुष्कलावतीवर्ज्यं पुण्डरीकरायां नगरां घनरथा राजा तस्य द्वे महाद्वयी पद्मावती मनोरमती च तयोर्गर्भे जातौ, वज्रायुधो मेघरथः, सहस्रायुधो दृढरथश्चैति वृद्धिं गतौ । ततः कृतं ताभ्यां कलाप्रद्वहं तौ द्वौ राज्ये स्थापयित्वा घनरथः स्वयं दीक्षां गृहीत्वा केवलज्ञानमुत्पाद्य तीर्थं करो जातः । तयोर्मेघरथ-दृढरथयोः पूर्वभवाभ्यासतो जिनधर्मदक्षताऽभूत् । अधिगतजीवाजीवादिभावी तौ सुभावाकौ जातौ । अन्यथा पितु-स्तीर्थं करसमीपे द्वावपि जनी निजपुत्रं राज्येऽभिषिच्य प्रव्रजितौ । तत्राऽधीतसूत्राऽयं मेघरथेन विंशति-स्थानकैः समजितं तीर्थं करनामगात्रं, दृढरथेन शुद्धं चारित्रमाराधितम् । द्वावपि सेललनाविधिना कालं कृत्वाऽनुत्तरोपपातिकेषु देवेषु उत्पत्तौ, तत्र सर्पार्थेसिद्धविमानजन-मलं सुखमनुभूय मेघरथकुमारस्ततश्च्युत्वा इदं जम्बूद्वीपे भरने क्षत्रं हस्तिनागपुरं विश्वसेनस्य राजाऽचिराद्व्याः कुक्षौ भाद्रपदकृष्णसप्तम्यां चतुर्दशस्वप्नसंचितः पुत्रत्वोत्पन्नः । पुनः ज्येष्ठकृष्णत्रयोदशीं जन्मास्यसंजातः । चतुर्षष्टिसुरन्दैरपि जन्माभिषेकः कृतः । उचितसमये गर्भस्थे आस्मिन् भगवति सर्वदेशेषु शान्तिर्जातेति शान्तिरिति नाम कृतं मातापितृभ्याम् । क्रमेणासौ सर्वकलाकुशलो जातः, यौवनं प्राप्तः, विवाहितः प्रवरराजकन्याः, क्रमेण राज्ये स्थापितः, पित्रा चारित्रं गृहीतं, शान्तेभ्यश्चरितपद्वी समायाता, उत्पन्नानि चतुर्दश रत्नानि, साधितं भरतम्, षट्-खण्डराज्यं परिपाल्य उचितवसरे स्वयं संसुद्धोऽपि लोका-न्तिकामरैः प्रतिबोधितः, सांवत्सारं दानं दत्त्वा ज्येष्ठकृष्ण-चतुर्दश्यां चक्रिभोगास्त्यक्त्वा निष्क्रान्तः । चतुर्हानसमन्वितस्य उद्यानवाहारे कुर्वतः पौषशुद्धनवम्यां केवलज्ञानं समुत्पन्नम्, देवैः समवसरणं कृतं, भगवता धर्मदेशना प्रारब्धा, प्रव्रजिता गणधराः, प्रतिबोधिता बहवः प्राणिनः । क्रमेण विहृत्य भरतक्षेत्रे बोधिवीजमुत्पन्ना क्षीणसर्वकर्माशो ज्येष्ठ-कृष्णत्रयोदश्यां मोक्षं गत इति । अन्य भगवतः कुमारत्वे पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि, माण्डलिकत्वेऽपि पञ्चविंशतिवर्ष-सहस्राणि, चाक्रित्वं पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि, भ्रामण्ये च पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि दीक्षापर्यायं अव्यायुश्च वर्षलक्षमेकं जातमिति । उत्स० १८ अ० ।

संती अरहा चत्तालीसं वरहं उकुं उचत्तेणं होत्था ।
(सू० ८४०×) सू० ४० सम० ।

संतिस्स णं अरहम्मो नउग्गणा नउग्गणहरा होत्था ।
(सू० ६०+)

शान्तिनाथस्येह नवतिर्गणा गणधराभोक्ताः । अवश्यं नु-
पञ्चनवतिरजितस्य पदत्रिंशत् शान्तेरुक्तास्तदिदमपि मता-
न्तरमिति । सू० ६० सम० ।

संतिस्स णं अरहम्मो एगूणनउग्ग अजासाहस्सिम्मो उक्को-
सिया अजियासंपया होत्था । [सू० ८६+]

इह शान्तिजिनस्यैकोनवोत्तरार्थिकासहस्राण्युक्तायाव-
श्यं त्वंकषष्टिः सहस्राणि शतानि च षडभिधीयन्ते इति
मतान्तरमेतदिति । सू० ८६ सम० ।

संतिस्स णं अरहम्मो तेणउच्चतुहसपुण्विसया होत्था ।
[सू० ६३×] सू० ६२ सम० ।

शान्ति-ली० । पापोपशमहेतौ अध्ययनपद्धतौ, उत्त०
१२ अ० ।

संतिकम्म-शान्तिकर्मन्-न० । दुरितोपशमक्रियायाम्, अ०
११ श० ११ उ० । अग्निकारिकादिके (प्रश्न० २ आश्वा० द्वार ।)
प्रहोपशमनाथं बलिकरणादिके, स्था० ४ डा० ३ उ० । विघ्नोप-
शमकर्मणि, स्था० १ ध्रु० १ अ० । होमादिके, स्था० ८ डा० ३ उ० ।
संतिकर्मन्-शान्तिकर्मन्-न० । शान्तिकर्मगृहं, यत्र शान्ति-
कर्म क्रियते । आचा० २ ध्रु० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

संतिगय-शान्तिगत-त्रि० । पूर्वोक्तप्रकारं शान्ति गताः-
प्राप्ताः शान्तिगताः । शान्तौ वा स्थिताः शान्तिगताः । ज्ञा-
नदर्शनचरित्राद्येषु मोक्षमार्गे स्थितेषु, आचा० १ ध्रु० १
अ० ७ उ० ।

संतिगर-शान्तिकर-पुं० । क्षुद्रोपद्रवेषु शान्तिकृत्सु, ल० ।

संतिगिह-शान्तिगृह-न० । शान्तिकर्मस्थानं, अ० ३ श० ७ उ० ।

संतिघर-शान्तिगृह-न० । शान्तिकर्मस्थाने, कल्प० १ अधि०
४ क्षुण्ण । यत्र राज्ञां शान्तिकर्म होमादि क्रियते । स्था० ४
डा० १ उ० ।

संतिचंदगणि-शान्तिचन्द्रगणिन्-पुं० । अजितशान्तिस्तव-
ष्टापाङ्कटीकयोः कक्षोरि सकलचन्द्रवाचकशिष्ये, तेन च
तौ प्रथौ १६५१ विक्रमसंवत्सरे विरचितौ, जौ १० ।

संतिजल-शान्तिजल-न० । शान्त्यर्थे मन्त्रपाठपूर्वकं मस्तके
वातव्यं जलं, शान्तिपानीयं, ध० २ अधि० ।

संतिगाह-शान्तिनाथ-पुं० । शान्तितीर्थकृति, प्रश्न० २७ द्वार ।

संतिणिच्चाण-शान्तिनिर्वाण-न० । शान्तिः-कर्मदाहोपशम-
स्तेन च निर्वाणं-मोक्षपदं-सर्वद्वन्द्वापगमरूपम् । अष्टकर्म-
क्षयरूपे मोक्षे, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ४ उ० ।

संतिष्ठ-सतीर्थ-त्रि० । मुक्तं, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

संतिखसम-सन्तीर्थसम-त्रि० । सांसारिकसुखस्य दुःखमय-
त्वदृष्टिर् मुक्तप्राये, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

संतिथय-शान्तिस्तव-पुं० । शान्त्यर्थं देवस्तवपाठे, ध० २ अधि० ।
संतिदास-शान्तिदास-पुं० । धर्मसंग्रहवृत्तिकृतो मान-
विजयस्य धर्मसंग्रहवृत्तिकरणप्रार्थके, ध० ३ अधि० ।
(शान्तिदासस्य वृत्तं ' धर्मसंग्रह ' शब्दे चतुर्थभागे २७३२
पृष्ठ गतम् ।)

संतिदेवता-शान्तिदेवता-स्त्री० । शान्तिसुरे, शान्तिकारिण्यां
देवतायाम्, पञ्चा० १६ विव० ।

संतिविजय-शान्तिविजय-पुं० । धर्मसंग्रहवृत्तिकारकमानवि-
जयसुरिगुरो विजयानन्दसुरिशिष्ये, ध० ३ अधि० ।

संतिविरह-शान्तिविरति-स्त्री० । शान्तिरुपशमः क्रोधजयस्त-
त्प्रधाना प्राणातिपातार्थ्या विरतिः शान्तिविरतिः । क्रोधज-
यार्थं विरमण, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

संतिस्मरि-शान्तिस्मरि-पुं० । धारापट्टीयगच्छे विजयसिंहस्मरि
शिष्ये, वादुतेन भोजराजनास्मै ' वादिषेताल ' इति विरुद्म-
पिपमेनेनैव उत्तराध्ययनटीका रचिता, या पार्श्वे टीकेति प्र-
सिद्धा । विगम्बरविजता देवस्मरिस्त्यैव विद्याशिष्य आसीत् ।
वीरस्मरि-शान्तिभद्रस्मरि-सर्वदेवस्मरयश्चात त्रयः पट्टशिष्या
आसन् । विक्रमीय १०६६ वर्षे अयं स्वर्गतः । जै० ६० ।

संतिस्मरीय-शान्तिश्रेणिक-पुं० । स्थविरस्यायं शिष्यस्य प्र-
थमे शिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

संतुयद्-सन्त्वर्गवर्त-त्रि० । शयिते, ज्ञा० १ ध्रु० १३ अ० ।

संतुयद्गुण-सन्त्वर्गवर्तन-न० । सम्यक्त्वर्गवर्तने शयने, व्य०
५ उ० ।

संतोदत्त-शान्तोदात्त-पुं० । शान्तस्तथाविधेन्द्रियकषायवि-
कारविकलः, उदात्तः-उच्चाच्चतराद्याचरणस्थितिवज्जचित्त-
स्ततः शान्तश्चासादुदात्तश्च शान्तोदात्तः । अद्धानुष्ठानसाध-
नपरे सुदमभावसंयुक्त तत्त्वसंवेदनायुगं, या० बि० ६० ।

संतोस-संतोष-पुं० । अल्पच्छायायाम्, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संतुष्टी, पञ्चा० १ विव० । द्वा० । सर्वद्वन्द्वोपरमरूपे, सूत्र० २
ध्रु० ६ अ० । " संतोषः परमं सौख्यम् " । द्वा० २६ अष्ट० ।
" विश्वस्यापि स वल्लभा गुणगणस्तं संधयत्यन्वहं,
तेनेयं समलोकता वसुमती तस्मै नमः संततम् । तस्मा-
द्व्यतमः समास्ति न परस्तस्यानुगा कामधुक्, तस्मिन्नाश्र-
यतां यसांसि दधतं संतोषमाकृ यः सदा ॥ १ ॥ " ध० २० १
अधि० ११ गुण ।

संतोसि(ण)-सन्तोषिन्-पुं० । येन केनचित् संतुष्टे अर्थांतरागं,
सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

संथड-संस्तुत-त्रि० । कृतसंस्तारे, आचा० २ ध्रु० १ चू० १
अ० ३ उ० ।

संथडिय-संस्तुत-त्रि० । समर्थे, तद्विषयं पर्याप्तभोजनि च ।
ध्रु० ४ उ० ।

संथण्ण-संस्तनन-न० । अत्यर्थं सशब्दिनः श्वासे, सूत्र० १
ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

संथर-संस्तर-पुं० । द्रव्य

संथस्त-संस्तरत्-त्रि० विव

संथरण-संस्तरण-न० । प्रासुकैषणीयाहारादिप्राप्तौ साधूनां
निर्वाह, ध० २ अधि० । (अत्रत्या व्याख्या ' ठवणाकुल ' शब्दे
चतुर्थभागे १६६० पृष्ठे गता ।) (त्रिविधं संस्तरणम्-
जघन्यं, मध्यमम्, उत्कृष्टं च । तत्राऽऽचार्यादीनामाचारः
' अइसेस ' शब्दे प्रथमभागे २३ पृष्ठे गतः ।) संस्तारककरणे,
सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

संथरमाण-संस्तरत्-त्रि० विधमानं, ' संथरमाणेहि जगुषएहि '
आचा० २ ध्रु० १ चू० ३ अ० १ उ० । प्रतिपन्नप्रतिमापरिपालनक्षमे,
संस्तरत् नाम उच्यते-यः स्वोक्तविधिना प्रतिमाप्रतिपत्ति-
योग्यतामुपगतः मासिकयादीनां च प्रतिमानां मध्ये यां प्रतिमां
प्रतिपन्नस्तां सम्यक् परिपालयितुं क्षमस्तस्य संस्तरतो विधिः ।
ध्रु० १ उ० २ प्रक० ।

संथव-संस्तव-पुं० । संस्तवने संस्तवः । दातुर्गुणविक्रयधने, तेन
सहात्मनः सम्बन्धविक्रयधने च । ध्रु० १ उ० ३ प्रक० ।
परिचये, प्रत्यासत्तौ, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । स्नेह,
उत्त० ५ अ० । सूत्र० । स्वरूपज्ञानादुपपन्नं परिचयं, उत्त०
२८ अ० । एकासंन स्थित्वा परिचयं, उत्त० १६ अ० ।
अभिष्वङ्गः, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । कामसम्बन्धः, सूत्र० १
ध्रु० २ अ० ३ उ० । गृहगमनालापदानसंप्रीणनार्थरूपं परिचयं,
सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । सहसंवासे, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।
दर्शो ध्रु० । एकत्र संवासात् परस्परालापादिजनितं परिचयं,
ध० २ अधि० । अश्यासे, आच० १ अ० । श्रा० । संवासजनितं
परिचयं, सहवासभोजनालापादिलक्षणं स्नेहः, आच० ६ अ० ।
आ० चू० सूत्र० । पञ्चा० । निजपटप्रदर्शनेन लोकावर्जने, पि० ।
प्रव० ।

संस्तवपिण्डो न प्राह्यः । सांप्रतं संस्तवपरिहारमाह—

गिदिणो जे पव्वइएण दिट्ठा, अपव्वइएण व संथुया हविजा ।
तेसि इहलोयफलट्टपाए, जो संथवं न करेइ स भिक्खू ॥ १० ॥

गृहिणः-गृहस्था यः प्रव्रजितेन गृहीतदीक्षेण दृष्टा उपलक्ष-
णत्वात्परिचिताश्च अप्रव्रजितेन वा गृहस्थावस्थेन सह सं-
स्तुताः परिचिता भवेयुर्गृहिणो य इति संबन्धः ' तसि ' ति
तैरुभयावस्थयोः परिचिनेयुर्गृहीतगृहलौकिकफलार्थवत्सपा-
त्रादिलाभनिमित्तं यः संस्तवं-परिचयं न करोति स भिक्षु-
रिति सूत्रार्थः । उत्त० १६ अ० ।

पुरे संथवं करेइ—

जो भिक्खू पुरे संथवं करेइ करंतं वा साइअइ ॥ २३७ ॥

संथवो-धुनी अदत्त दाणं पुण्वं संथवो, दिख् पच्छा संथवो
जा तं करंति सातिज्जाति वा तस्स मासलद्धं । अइवा-सयणं
पुण्वपच्छं संथवं करंति ।

अत्र निर्युक्तिमाह—

दव्वे खेत्ते काले, भावमि य संथवो मुणेयव्वो ।

अत्तपरतदुभए वा, एकको सो पुणो दुवियो ॥ २३८ ॥

साह् आत्मसंस्तवं करोति, साह् उभयस्स वि संस्तवं क-

गोति । अहवा-आत्मना संस्तवं करोति इति आत्मसंस्तवः । साह गिहत्थं शुणति एस आत्मस्तवः, गिहत्थो साधुं शुणति एस परस्तवः, वो वि परोप्पर एस उभयस्तवः । एतेसि एकेको पुण दुविहो संतासंतो य ।

द्वयं खेले काले संथवो इमो । गाहा-

द्वये पुट्टमपुट्टो, परिहीयधया तु पुच्चयंती उ ।
खेलेकतरा खेता, कम्मि व तो दिक्खितो काले ॥२३६॥

द्वयसंथवो परेण पुच्छिओ-तुमं सो ईसरो आमं ति; भणा-ति । सो पुण तहा संता वा असंतो वा पुच्छितो भणाति अमुगणामधयं तुमं इस्सरं ण याणुसि तो एवं भणति परिहीयधया पच्चयंति ति परिहीयधयो-दरित्रेत्यर्थः; एवं परेण शिणितो समुत्तुइतो परं शिभं काउं अप्पाणं पि शुणति यथा भवानैश्वर्ययुक्तः तथा अहमप्यासीत् । खस्तसंथवो कत-रातो तुमं च व सरिस्वतोहं । अथवा-प्रथमवयसि शिविट्ठो शिविस्समाणो वा । भाव संथवो दुविहो-सयणे, वयणे य ।

सयणे ताव इमो । गाहा-

सयणे कस्स सरिसओ, आमं तुसिणीएँ पुच्छईको वा ।
आउट्टणणिमित्तं, वयणे आउट्टिओ वाऽवि ॥ २४० ॥

केणइ पुच्छिओ जो सो इवदत्तभाया पव्वतितो सो तुमं सरिसा दीससि । सो भणाइ-आमं, तुसिणीओ वा अच्छति भणति वा कां एरिसाणि पुच्छति । इदाणि वयणसंथवो अदिते दाणं पुच्चं करेति, आउट्टणणिमित्तं वरं मे आउट्टितः इट्ठे दाणं दहिति । दाणण वा दत्तेण आराहितो पच्छा वयणसंथवं करेति । एस संखेवो भणितो । इदारणीं वित्थाखे संखेवभणियरत्त वा इमं वक्खणां ।

तत्थ द्वयसंथवो इमो चउसट्ठिणगारो । गाहा-

धप्साइ रतणथावर, दुपदचतुप्पद तहेव कुवियं वा ।
चउवीसं चउवीसं, तियदुगदसहा अयेगविधं ॥ २४१ ॥
धरणावियारो कुवियपज्जवसाणां छरहं पच्छदेणं जहा-संखं संखा भणित ।

गाहा-

धप्साणि चतुव्वीसं, जव गोहुम सालि वीहि सट्ठी य ।
कोह्व अणवा कंगू, रालग तिल मुग्ग मासा य ॥२४२॥
बृहच्छिरा कंगू, अत्पतरशिरा रालकः ।

गाहा-

अतसि हिरिमंथतिपुडग, शिप्फावसलिसिद रायमासा य ।
इक्खू मद्धर तुवरी, कुलत्थ तह धाणगकलाया ॥ २४३ ॥
अतसी मालेव प्रसिज्जा, हेरिमंथा वट्ठणं, तिपुडालगा चण-गा, शिप्फावा वल्ला, अलिसिदा चयलगा, रायमासा पंडरज-लगा, धाणा कुंथुभरी, वट्ठचणगा ।

गाहा-

रयसाई चउवीसं, सुवसतवुत्तुवरयतलोहाई ।
सीसगहिरिष्पासा-ण वेरमखमोचियपवालो ॥ २४४ ॥

संखतिशिसा अगुलुचं-दसाईं बत्थामिलाईं कट्ठाई ।
तह दंत चम्मवाला, गंधा दव्वोसहाईं च ॥२४५॥

रयतं-रुप्यहिरण्य-रूपका पाषाणा स्फटिकादयः मणिः सुर-चन्द्रकांतादयः, तिणिसा रुक्मकट्टा अगलुं-अगलं यानि न म्नायन्ते शीघ्रं तानि अभिलातानि वप्पाणि कट्टा शाका-विस्तम्भा वृता हस्त्यादीनां, चम्मा वग्घाणं, वाला चमरीणं, गंधयुक्कृता गंधा एकं गंधं, औषधं-द्रव्यं बहुद्रव्यसमुदाया-दौषधं ।

त्रिविधं थावरं । गाहा-

भूमिघरतरुगणादी, तिविधं पुण थावरं समासेणं ।
चकारवद्धमाणुस, दुविधं पुण होति दुपयं तु ॥२४६॥
भूमीघरं केल्लाघरं स्नातमियमुभयं तिविधं, तरुगणा-आन्न-वणारामादि दुपयं दुविधं होति अरगवद्धं मानुसं च ।

दसविधं चतुप्पदं । गाहा-

गावी महिसी उट्ठी, अय एलग आस आसतरगा य ।
घोडग गइम हत्थो, चतुप्पदा होति दसधा तु ॥२४७॥
आसतरगा अस्सतरी ।

कुप्पावकरणं शाणाविहं । गाहा-

शाणाविहो वि करणं, लक्खणकुप्पं समासतो होति ।
चतुसट्ठिपंगारोचं, एवं भणितो भवे अत्थो ॥२४८॥
कुप्पावकरणं शाणाविहं अणेगलक्खणं तच्च कंसभंडं लो-हभांडं तान्नमयं मृन्मयादि च २ । ४ । २ । ४ व्ह ३ । २ । १० । १ । एष सर्वोपि संपिण्डितः चतुःषष्टिप्रकारोऽभिहितः ।

आत्मपरसंस्तवोपसंहारनिमित्तमिदमाह-

चतुसट्ठिपंगारेणं, जाध.व अट्टेण उवचितोसि ति ।
किं अप्पसंथवेणं, कातण एमेव अहयं पी ॥२४९॥
यथा त्वं चतुःषष्टिप्रकारेणोपपत्तस्तथाऽहमप्यासं किं वा-ऽऽत्मसंस्तवनेति १ ।

इयाणि खेत्तसंस्तवोपेनं । गाहा-

अम्हा साहू देसी, एगग्गामेगणगरवत्थे य ।
पुष्पाओ खेताओ, अम्हं मो पुच्छिओ वत्ती ॥२५०॥
जइ भणति लोहयं तू, पुष्पं खेचं तहिं भवे गुरुगा ।
अह आरुह तं अम्हं वि, जिणजम्मादी तहिं लहुओ ॥२५१॥
गिहिणा पुच्छितो कम्मि देसे अज्जा उप्पणो साहू भणति-कुरुखेत्ते, गिही भणति-अम्हं साहू देसीएण गामगुरउप्प-णा गिहिणा पुच्छिओ कहिं गामम्मि ति साहू भणति-कुरुखे-त्ते एवं जइ साहयं पुरणखेत्तं भणति तो चतुगुरुं, लोउत्तरं लहुओ ।

इदारणीं कालसंथवो गिहिणा पुच्छिओ कम्मि वप पव्वतितो भणाति । गाहा-

एवइयम्मि य जम्मे, परियाओ वि मम्म एवतिओ ।
मयणसमत्थ शिविट्ठो, शिविसमाणो पत्तो वा ॥२५२॥
एवइओ मे जम्मो पवज्जाए वा एवतितो मयणसमत्थो वा

पव्वहतो णिविद्धो परिणीओ णिविसमाणो विबाहदिणं ठविण
पस्यपुत्तो जाओ । इदायि णिस्सकत्तं जाओ । नि० सू० २ उ० ।

गाथा—

सुत्तणिवतो नियमा, चतुर्विधे संथवम्मि संतम्मि ।
मोचूण सयणसंथव, तं सेव तम्मि आणादी ॥२६३॥

सुत्तणिवतो दव्वादिचतुर्विहं संथवे संतम्मि मासलद्धं,
मानूण सयणसंथवं सयणसंथवे पुण इमं पुरिससंथवं
चउलहं इत्थीसंथवं चउगदं, चउविहं वि दव्वातिण
संथवं आणादिया दोसा, कारणे पुण संथवं करेज्जति ।

गाथा—

अधिकरण-रायदुट्ठे, गेलसद्धाण-संभमभए वा ।

पुरिसिन्धीसंबंधे, समणाणं संजतीणं च ॥ २६४ ॥

गिहत्थेण समं अहिकरणमुप्पणं तस्स उवसमणद्वए पुव्वं
चतुर्विहं पि दव्वातिणं सेतं करेति, पच्छा असंतं पि । एवं
रायदुट्ठे वि उवसमणद्वता गिलाणासहणिमिन् वा अज्झाण
संभमभएसु, संताणद्वया वा 'पुरिसिन्धी' ति एएहिं कार-
णेहि संजताण संजतीण वा ।

'पुरिसिन्धी' ति संबंधो भवज्ज वयणसयणक्रमप्रदर्शनार्थं

इदमाह । गाथा—

वयसंथवसेतणं, पुव्वधुणे पुरिससंथवे तत्तो ।

णातिण्णितेणं वा, भाइयवजं च इतरेणं ॥ २६५ ॥

पुर्वि वयसंथवेणं सेतणं, पच्छा पुरिससंथवेणं पुव्वावरेणं
सेतणं ततो पच्छा णातिण्णितेणं सेतणं ततो भाइयवजं
इतरेण पच्छा संथवेणं सेतणं ततो पच्छा वयणादि असंतण ।

गाथा—

पुव्वे अवरे य पदे, एसेव गमो उ होद समणीणं ।

जह समणाणं गुरुहं, इत्थी तह तासि पुरिसा उ॥२६६॥

संजतीणं एसेव गमो, जहा समणाणं इत्थी गुरुगा, तहा-
समणीणं पुरिसा गुरुगा ।

सूत्रं—

जे भिक्खु ममाणे वा वसमाणे वा गामाणुगामं दुइज-
माणे पुरे संधुतियाणि वा पच्छा संधुइयाणि वा कुलाइं
पुव्वामेव अणुपवेसित्ता पच्छा वा भिक्खायरियाए अणु-
पविसइ अणुपविसंतं वा साइजइ ॥ ३८ ॥

समाणो नाम समवेतः अग्रवसितः को सो बुद्धावासः वसमा
णो उड्ढादिप अट्टमाले वासावासं व श्वमं एयं श्यविहं वि-
हारैतो वसमाणो भणन्ति, अनु-पञ्चादभावे गामातो अणो
गामो अणुगामो दोसु पापसु सिस्सिर्गिग्गहेसु वारिज्जति ति
इज्जति । पुरे संधुता मातापितादी, पच्छा संधुता सुसराती,
कुलशब्दः प्रत्येकं भिक्खाकालातो पुर्वि अमास भिक्खाका-
ल इत्यर्थः । अनुप्रवेशो पच्छा भिक्खाकाले अतिक्रान्त्यर्थः ।
एवं अमास अतिक्रान्ते वा पविशंतं साइज्जति-अनुमोदने
मासलद्धं 'से' पच्छिज्जंतं । एस सुत्तथो । नि० सू० २ उ० ।
पं० सू० । दश० । ४५० ।

संस्तवनं व्याख्यानयति—

सुत्तेण अत्थेण य उत्तमो उ,

आगाहपक्षेसु य भावियप्पा ।

जच्चञ्चिओ याजवि विसुद्धभावो,

संते गुणेवं पविकत्थयंतो ॥ ४७ ॥

सूत्रेण अर्थेन च एव उत्तमः-प्रधानः परिपूर्णः, सूत्रस्यार्थ-
स्य चावज्ञातस्यास्य संभवात् । तथा आगाहा प्रज्ञा येषु व्या-
प्रियते न या काचन ताभ्यागाहप्रज्ञानि शास्त्राणि तेषु भावि-
तात्मा तात्पर्यप्राहितया तत्रानीव निष्पन्नमतिरिति भावः ।
तथा जात्या सकलजनप्रशस्ययान्वितो-युक्ता जात्यन्वितः, त-
था विशुद्धः-स्वपरसंसारनिस्तारैकतानतयाऽवज्ञातो भावः-
अभिप्रायो यस्य स विशुद्धभावः, एवंभूतो गुणान् गणधा-
रिणः शिष्या अपरे च प्रकर्षतो हर्षातिरेकलक्षणतो विकत्थ-
यन्त-श्लाघ्यन्ते । ४५० ३ उ० । संस्तवः परिचयः तस्याभि-
प्वङ्गहेतुत्वात् । द्वाविधे परिग्रहे, प्रश्न० ५ आश्र० द्वार ।

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा वसमाणे वा, गामाणुगामं
वा दुइजमाणे से जं पुण जाणेजा गामं वा० जाव रायहा-
णि वा इमंसि खलु गामंसि वा० जाव रायहाणिसि वा
संतगतियस्स भिक्खुस्स पुरेसंधुया वा पच्छासंधुया वा प-
रिवसंति, तं जहा-गाहावहं वा० जाव कम्मकरी वा तहप्प-
गाराइं कुलाइं शो पुव्वामेव भत्ताए वा शिक्खमिज्ज वा
पविसिज वा, केवली बूया-आयाणमेयं, पुरा पेहाए तस्स
परो अट्टाए असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा उव-
करेज वा उवक्खडेज वा अह भिक्खुं यं पुव्वोवदिट्ठा० ४
जं शो तहप्पगाराइं कुलाइं पुव्वामेव भत्ताए वा पाणाए वा
पविसेज वा शिक्खमिज वा २ से तमायाय एगंतमवक्क-
मिजा २, अणावायमसंलोए चिट्ठेज्जा, से तत्थ कालेणं
अणुपविसेज्जा २ तत्थेतरेतरेहिं कुलेहिं सामुदायियं एसि-
यं वेसियं पिंडवायं एसित्ता आहारं आहारेज्जा, सिया से
परो कालेण अणुपविट्ठस्स आहाकम्मियं असणं वा पा-
णं वा खाइमं वा साइमं वा उवकरेज वा उवक्खडेज वा ।
तं वेगतिओ तुसिणीतो उवेहेजा आहडमेवं पच्चाइक्खि-
स्सामि माइट्ठाणं संपासे, शो एवं करेज्जा से पुव्वामेव आ-
लोएजा आउसो ति वा भगिणि ति वा शो खलु मे
कप्पति आहाकम्मियं असणं वा पाणं वा खाइमं वा
साइमं वा भोत्तए वा पायए वा मा उवकरेहि मा उवक्ख-
डेहि से सेवं वयं तस्स परो आहाकम्मियं असणं वा० ४
उवक्खडाविच्चा आहइ दुलएजा तहप्पगारं असणं वा० ४
अफासुयं लामे संते शो पडिगाहिजा । (सू० ५०)

स भिक्खुर्न पुनरेवं जानीयात्, तद्यथा-प्राप्तं वा याचद्राज-
धर्मी वा-अस्मिन्न प्राप्तौ सति-विद्यन्ते कस्यचिज्जिज्ञोः
पूर्वसेस्तुताः पितृव्यादयः, पञ्चास्तेस्तुता वा-भ्यश्रादयः, ते

च तत्र वज्रमुद्राः प्रबन्धेन प्रतिवसन्ति ते वामी गृहपतिर्वा
यावत्कर्मकरी वा तथाप्रकाराणि च कुलानि भङ्गपा-
नाद्यर्थे न प्रविशेन्नापि निष्कामेत् । स्वमीथिकापरिहारार्थ-
माह—केचली इत्यात्-कर्मोपादानमेतत् किमिति ? यतः पू-
र्णमेवैतत्प्रत्युपेक्षेत-पर्यालोचयेत्, यथेतस्य भिक्षोः कृते परो-
गृहस्थोऽभ्यासार्थम् उपकुप्योत्-हीकयेत् उपकरणजातम्
'उचक्कडेज' इति तद्व्यानादि पञ्चेद्वेति । अथ-अनन्तरं भि-
क्षुणां पूर्वापदिष्टमेतत्प्रतिज्ञादि, यथानो तथाप्रकाराणि स्वज-
नसम्बन्धीनि कुलानि पूर्वमेवभिक्षाकालाद्वारत एव भङ्गाद्यर्थे
प्रविशेद्वा निष्कामेद्वेति । यद्विधेयं तद्वरीयति- 'से तमाद्ये'
इति स-साधुः पतत्-स्वजनकुलम् आदाय-ज्ञात्वा केनचित्स्व-
जनेनाज्ञात एवेकान्तमपकामम्, अपकम्य च-स्वजनाद्यनापा-
तेऽनालोकं च तिष्ठत्, स च तत्र स्वजनसम्बद्धग्रामादौ
कालेन-भिक्षावसरेणानुप्रविशेत्, अनुप्रविश्य च इतरेतरे-
भ्यः कुलभ्यः-स्वजनरहितेभ्यः 'एसियं' इति-एषणीयम्-
उद्गमादिदोषरहितं 'वैसियं' इति वेपमात्राद्व्यासमुत्पादनादि-
दोषरहितं पिण्डपाते-भिक्षाम् एषित्वा-अन्विष्य एवंभूतं
प्रासैषणादोषरहितमाहारमाहार्येद्वेति । आचा० (उपा-
दनादोषाः प्रासैषणादोषाश्च स्वस्वस्थानादवगन्तव्याः ।)
प्रासैषणादिदोषरहितः सप्ताहारमाहार्येद्वेति । अथ क-
दाचिदेवं स्यात्, स परः-गृहस्थः कालेनानुप्रविष्टस्यापि
भिक्षोराधाकर्मिकमशानादि विद्ध्यत्, तच्च कश्चित्सा-
धुस्तृष्णीभावेनोत्प्रेक्षेत, किमर्थम् ? आहृतमेष प्रत्याख्या-
स्यामीति, एवं च मातृस्थानं संस्पृशेत्, न केवं कुर्यात्,
यथा च कुर्यात्तद्वरीयति-स पूर्वमेव आलांकेयत्-वृत्ता-
पयोगो भवेत्, दृष्ट्वा बाह्वारं संस्क्रियमाणमेवं वन्दु-
यथा अमुक ! इति वा भगिनि ! इति वा न जलु मम क-
ल्पत आधाकर्मिक आहारो भोक्तुं वा पातुं वाऽतस्तर्प्यं
यत्नो न विधेयः । अपर्येव वदतोऽपि पर आधाकर्मिदि कु-
र्यात्ततो लाभे सति न प्रतिगृह्णीष्यद्वेति ॥ आचा० २ भु०
१ भू० १ अ० ६ उ० । कर्त्तरि प्रत्यये । जि० । संस्तावकं,
ज्ञा० १ भू० १६ अ० ।

संथवदाय-संस्तवदान-न० । परिचयकरणे, व्य० ७ उ० ।

संथवपिड-संस्तवपिण्ड-पुं० । पूर्वं जननीजनकादिद्वारेण प्र-
भ्याच्च भ्रूभ्रूश्चादिद्वारेणोत्पत्तिपरिचयानुरूपं सम्बन्धे भि-
क्षार्थे घटयता प्राज्ञा पिण्डे, जीत० । च० ।

संस्तवद्वारमाह—

दुविहो उ संथवो खलु, संबंधीवयस्यसंथवो चैव ।

एकेको वि य दुविहो, पुत्रं पच्छा य नायव्यो ॥४८४॥

द्विविधः खलु संस्तवः, तद्यथा-परिचयकः, स्थापकपक्षः ।
तत्र परिचयकः सम्बन्धिसंस्तवः, स्थापकपक्षे वचनसंस्तवः ।
तत्र संबन्धिनो-मात्राद्यः, भ्रूभ्रूश्चादयश्च । तद्वृत्ततया यः सं-
स्तवः स संबन्धिसंस्तवः । वचनं श्लाघा तद्गो यः संस्तवः
स वचनसंस्तवः । एकैकोऽपि च द्विधा । तद्यथा 'पुत्रिं पच्छा
य' इति पूर्वसंस्तवः, पश्चात्संस्तवश्च ।

तत्र संबन्धिसंस्तवस्य द्विविधस्यापि स्वरूपमाह—

मायपिण्डपुत्रसंबन्ध, साधुसुसारायाश्च पच्छा उ ।

गिहिसंबन्धसंबन्धं, करे पुत्रं च पच्छा वा ॥४८५॥

३६

मातापित्रादिकपतया यः संस्तवः-परिचयः स पूर्वसंस्तवो
मात्रादीनां पूर्वकालमावित्वात् । यस्तु भ्रूभ्रूश्चरादिकपत-
या संस्तवः स पश्चात्संस्तवः । भ्रूभ्रूश्चादीनां पश्चात्का-
मावित्वात् । तत्र साधुभिक्षार्थे प्रविष्टः सन् गृहिभिः सह सं-
स्तवसंबन्धं-परिचयघटनम् पूर्वं-पूर्वकालमावित्वादिपत-
या पश्चाद्वा पश्चात्कालमावित्वादिपतया वा करोति ।

कथमित्याह—

आयवयं परवयं, नाउं संबंधे एतयणुरूवं ।

मम माया ऐरिसिया, ससा य धूया व नचाई ॥ ४८३ ॥

इह साधुभिक्षार्थे गृहे प्रविष्टः सप्ताहारलम्पटतया आ-
त्मवयः परवयश्च ज्ञात्वा तद्वृत्तं वयोऽनुरूपं संबन्धाति, यदि
सा वयोवृद्धा स्वयं च मध्यमवयास्ततो ममदृशी माताऽभूदि-
ति भूत । यदि पुनः साऽपि मध्यमवयास्तत ईदृशी मम स्व-
साऽभूदिति वदति । अथ बालयास्ततो दुहिता ममा बे-
ल्यादि ।

संप्रत्यस्यैव पूर्वकपसंबन्धसंस्तवस्योदाहरणमाह—

अद्विइ दिट्ठीपणहव, पुच्छा कहणं ममेरिसी जणखी ।

थणखेवो संबंधो, विहवासुण्हाइदार्ण च ॥ ४८७ ॥

कोऽपि साधुभिक्षार्थे प्रविष्टः कांचिज्जमानुसमानां स्त्रीम-
वेव्य आहारादिलम्पटतया मातृस्थानेनापुत्या दृष्टिप्रस-
न्नम्-ईयद्वृषिमोचनं करोति । ततः 'पुच्छ' इति ।
सा स्त्री पुच्छति-किं त्वमधृते दृश्यसे ? इति ।
ततः साधोः कथनम् । मम ईदृशी त्वत्सदृशी जनन्यभू-
दिति । अत्र दोषानाह-ततस्तया मातृत्वप्रकटनार्थे साधु-
मुखे स्तनप्रक्षेपः क्रियते । परस्परं च संबन्धः स्नेहवृद्धिको
जायते । तथा विधवा स्तुत्यादिदानं च करोति भृतपुत्रस्य
स्थाने अयं मे पुत्र इति बुद्ध्या स्वस्तुपादानं कुर्यात् । आ-
दिशब्दात्स्नेहवशतो दास्यादिदानं च । उक्तं पूर्वसंबन्धिसं-
स्तवोदाहरणम् । एवं पश्चात्संबन्धिसंस्तवोदाहरणमपि
भवानीयम् ।

संप्रति पुनः पश्चात्संबन्धिसंस्तवे दोषानाह—

पच्छा संथवदोसा, सामुविहवादिपुयदायं च ।

भञ्जा ममेरिसि बिय, सजो घाओ व(य)मंगो वा ॥४८८॥

पश्चात्संबन्धिसंस्तवे इमे दोषाः-भ्रूभ्रूरीदृशी ममाऽऽसी-
दित्युक्ते सा विधवाया आदिशब्दात् कुरुरादिकपायाः
सुताया दानं करोति, तथा भार्यो ममेदृश्यमवदित्युक्ते
यदि ईर्ष्यालुस्तद्भर्ता समीपे च वर्त्तते तदा मम भार्योऽनेन
स्वभार्यो कल्पितेति विचिन्त्य साधोघातं कुर्यात् । अयेष्यो-
लुस्तद्भर्ता न भवति, समीपे वा न वर्त्तते; तदा भार्योऽहमेनेन
कल्पितेत्युन्मत्ता भार्यैव समाचरन्ती चित्तलोभमापाद्येत्
ततो व्रतभङ्गः ।

एवं तावत्पूर्वसंबन्धिसंस्तवस्य पश्चात्संबन्धिसंस्त-
वस्य च प्रत्येकमसाधारणान् दोषानभिधातुं सं-

प्रत्युपयोगरपि साधारणानभिधत्सुराह—

मायावी चड्पारी, अन्धं ओहावणं कुण्हा एसो ।

निष्कुमयाई पंतो, करिज भेदु पडिबंधो ॥ ४८६ ॥

संथवर्षिह

अधुनिहृष्टप्रसन्नाऽऽदि कुर्वन्मायावी एषोऽस्माकमावर्ज-
नानिमित्तं चादूनि करोतीति निन्द्या, तथाऽस्माकं स्वस्य का-
पटिकप्रायस्य जनन्यादिकल्पनेनाप्राजने विधत्ते, ततः एवं
विचिन्त्य प्रान्तः स्वगृहनिष्काशनादि करोति । अथ ते
गृहिणो भद्रा भवेयुस्तर्हि तेषु भद्रेषु साधोरपरि प्रतिबन्धो
भवेत्, प्रतिबन्धश्च सत्याधार्मिकं कृत्वा दद्यादिति ।
उक्ता द्विविधोऽपि सम्बन्धिसंस्तवः ।

अथ वचनसंस्तवस्य पुरुरूपस्य लक्षणमाह—

गुणसंथवेशे पुर्वं, संताऽसंतेण जां युणिज्जाहि ।

दायारमदिभस्मी, सो पुर्वं संथो हवइ ॥ ४६० ॥

गुणाः औदार्यादयः तेषां यः संस्तवः—प्रशंसारूपो वचन-
संघातस्तेन सत्यरूपेणासत्यरूपेण वा यः साधुर्दातव्यं
भक्तादायदत्ते सति दातारं स्मृत्यात्, स एव पूर्वसंस्तवो
भवति ।

अस्यैवाज्ञेनं दर्शयति—

एसो सो जस्म गुणा, वियरंति अवारिया दसदिसासु ।

इहरा कहासु सुणिमो, पक्कसं अज दिट्ठोऽसि ॥ ४६१ ॥

सुगमम् । नवरं, 'इहरा' इतरथा, इदानीं दर्शनात् पूर्वमि-
त्यर्थः ।

सम्प्रति पञ्चादृपस्य वचनसंस्तवस्य लक्षणमाह—

गुणसंथवेशे पच्छा, संतासंतेण जां युणिज्जाहि ।

दायारं दिअम्मि, सो पच्छा संथो हाइ ॥ ४६२ ॥

दत्ते भक्तादी सति पञ्चात् दातारं गुणसंस्तवनं सत्यरूपेणा-
सत्यरूपेण वा यः साधुः स्मृत्यात् एव पञ्चासंस्तवो भवति ।

संप्रति तस्यैवाज्ञेनं दर्शयति—

विमलीकय म्ह चक्खु, जहत्थया वियरिया गुणा तुज्झं ।

आसि पुरा मे संका, संपय निस्संकिंयं जायं ॥ ४६३ ॥

भिक्षार्थं प्रविष्टः साधुर्लब्धं भक्तादी दातारं धत्ति, यथा-नि-
जदर्शनेन स्वया विमलीकृते नः चक्षुषी तथा यथार्थास्तव-
गुणाः सर्वत्रापि बिचरिताः । तथा पुरा-पूर्वं मे शङ्का आसी-
त् यादृक् गुणः श्रूयते स किं नादृश एवातान्यादृश इति ।
संप्रति तु त्वया दृष्टे निःशङ्कितं मे हृदयं जातम् । उक्तं संस्त-
वहारम् । वि० ।

संधार-संस्तार-पुं० । संस्तरन्ति साधवाऽस्मिन्निति संस्तारः ।
उदाधये, वयं ४ उ० । संस्तरिथे भूषीटं विस्तारिथे शया-
लुभिरिति संस्तारः । पर्यन्तक्रियां कुर्वन्निर्दिष्टादिविस्त-
रणे, संधा० ।

अथैकान्विशल्या गाथाभिः संस्तारकमाहान्यमेवाह—

भूद्गगहणं जह न-कथाण अवमाणं च वज्जाणं ।

मज्जाणं च पडागा, तह संधारां सुविहियाणं ॥ ३ ॥

जहन्नकायाणं' ति—यथा न्यक्तानां-पराभूतानां निराकृ-
तानां पिशादिसकाशात् भागमलभमानानां राजाविधिक्षप-
नं भूतिग्रहणं-विभूतिलाभो महान् तोषाय, देवानां वा स्वर्गा-
दिस्थाननिष्काशितानां पुनरिन्द्रादिप्रकीकरणेन स्वर्गस्थान-

लाभः राज्ञां वा स्वराज्याभिर्जाटितानां पुनर्मित्रादिवलदलमी-
क्षणेन स्वराज्यप्राप्तिः, मित्रिणां वा स्वपदव्यावितानां पुनः
राज्ञा व्यायज्जनेन स्वमुद्रावाप्तिः, श्रेष्ठिनां वा स्वनगराभिर्वा-
सितानां महाजनसमावर्जनेन पुनः स्वपुरप्रवेशेन श्रेष्ठिपद-
प्राप्तिः । तथा-संस्तारकः प्रमोदाय । 'भूद्गगहणं जह नगाया-
णं' ति पाठः । भूतिग्रहणं-भस्मादानं प्रथमतः शीलाग्रहणकाले
नग्नस्य भावो नाभ्यं तेषां नाम्न्यानां-सरजस्कानां प्रथम-
भस्मावगुणनं तेषां यथैवति यथा तथा संस्तारकः । 'अवमा-
णं च वज्जाणं' ति-'अवः अवी' ति अवशब्दाकारलोपात्
'अवज्जाणं' ति जानम्, 'अवज्जाणं' ति-ज्ञातव्यम्-अवमानकं
च पूजनकं च न वद्यं पापं येषां ते अवघा निर्दोषास्तेषां नि-
रूपणानां केनापि प्रत्यनीकेनापि तद्व्यवलीकानां यथाऽयं पा-
रदारिक इति, खौर इति, अभिमर इति, अपाङ्क्य इति, सी-
तासुभद्रानामिव आरापितकलङ्कानां ततोऽपि स्वयमेव उव-
लनप्रवेशादिना प्रतीतिदानेनोत्सारितकलङ्कानाम् । अवमानकं
च तोषाय 'वयज्जाणं च' पाठं पूर्ववदकारलोपं 'अवज्जाणं' ति
भवति, तत्र अवध्यानां वधानाङ्गीणामपि विद्वेषवचनो वज्ज-
त्वेन स्थापितानां सुदर्शनसुजातादीनामिव 'उज्जाणं अट्ठणं खलु,
सीहगिरिसो पारयंमि । पुहवई मच्छिमज्जा, इरिक्ककाविया
फलिहमज्जे य' इत्येतस्मिन्प्रबन्धे अट्टनक उज्जयिनीतो गन्धा
प्रतिवर्षं मर्षितकमज्जपताकामवहतथान् अग्रहरतएव यथा
तस्य तोषस्तथा संस्तारक इति गाथायैः ।

वेरुलिय व्व मणीणं, गोसीसगचंदणं व गंधाणं ।

जह व रयणेषु वयरं, तह संधारो सुविहियाणं ॥ ४ ॥

यथा मणीनां सूर्यादिमणीनां मध्ये विषापहाररोगोपशमादि-
ना सानिश्चयगुणेन वैद्व्यमणिः सर्वोत्तमस्तथाऽयमपि । 'गो-
सीसगचंदणं व गंधाणं' ति-यथा गोशीर्षकचन्दनं निर्विकार-
त्वेन निर्मलस्थिरगन्धत्वेन गन्धेषु मध्ये प्रशस्यते तथाऽयमपि
यद्यपि कस्मूर्गकाया अपि सानिश्चयगन्धोऽस्ति तथापि सर्वं
निरुपवर्णा समला च, तथा यद्यपि घनसारः सारतरवत्वेन-
थाप्यस्थायिगन्धो दुर्घणोसारसेसरीभाक् च, अतो न तयोर्गन्धः
प्रशस्यते 'जह व रयणेषु वयरं' ति-यथा रत्नेषु इन्द्रनीलक-
केतनादिषु मध्ये महामूल्यत्वेन प्रशस्यते वज्ररत्ने च । यद्वाह-
" जं जहमुज्जं रयणं, तं जाणइ रयणवाणिआं निउण्ण ।
धोचं तु महज्जस्स, विकासविअप्पस्स पि वट्ठु व ॥ १ ॥
अहवा कायमणिस्स य, सुमहज्जस्सावि कागिणी मुज्जं ।
वयरस्स उ अप्पस्स पि, मुज्जं होही सयसहस्सं ॥ २ ॥
वेरुलिय व्व मणीणं, गोसीसं चंदणं व गंधाणं ।
जह व रयणेषु वयरं, तह संधारो सुविहियाणं ॥ ४ ॥"
यथा मणीनां-सूर्यादिमणीनां मध्ये विषापहाररोगोपशमा-
दिना सानिश्चयः तथाऽयमपीति गाथायैः ।

पुरिसवरपुंडरीओ, अरहा इव सच्चपुरिससीहायं ।

महिलाण भगवईओ, जियज्जणीओ जयम्मि जहा ॥ ५ ॥

'पुरिसवर' ति-पुरुषाणां मध्ये वरः पुरुषवरः पुरुषवरा-
णां मध्ये पुण्डरीकमय-कमलमिव यथा पुण्डरीकं पङ्क जा-

तं जलं च वृद्धिमुपगतं न पङ्कनं लिप्यते नापि जलेन, किं तु जलोपरिवर्त्यैव भवति एवमहोऽपि तीर्थंकरः कामैर्ज्ञानो भोगैर्वृद्धिमुपगतो न कामैर्लिप्ता नापि भोगैः, किं तु त्रिभुवनोपर्येव जातः । पुण्डरीकमातपत्रं पुरुषवराणां पुण्डरीकमिव-आतपत्रमिव तद्धि आतपं निवारयति, अहोऽपि कर्मा-तपनिवारणसमर्थत्वात्तानां प्रमीयते । यदि वा-पुण्डरीकभ्र-त्रकः पुरुषवराणां मध्ये पुण्डरीक इव । यथा स केनापि प-ञ्चजातीयेन न पराभूयते एवमहोऽपि त्रिषष्ट्याधिकैस्त्रिभिः पाषण्डिकशतेन न कदापि पराभूयते इति । यथाऽहं: स-र्व्वोत्तमस्तथा संस्तारकोऽपीति ' महिलाण भगवद्भ्यो ' सि यथा महिलानां मध्ये भगवत्यः पूज्या जिनजनन्यो जिनमा-तर्त्तस्त्रिभुवनस्यापि चतुःषष्टरपीन्द्राणां पूज्यत्वात् सत्यत्वाच्च सर्व्वोत्तमा जगति-त्रिभुवनं तथाऽयमिति ।

वंसायं जिणवंसो, सव्वकुलायं च सावयकुलायं ।

मिदिगईव गईयं, मुत्तिमुहं सव्वसोकस्सायं ॥ ६ ॥

वंशानाम्-अन्वयानां मध्ये यथा जिनवंशः प्रधानं तथा स-र्व्वकुलानामुच्चात्कुलानां मध्ये धावककुलं प्रधानं धर्म-स्य मूलबीजत्वात्, तथा सर्व्वगतीनां नारकतयेग्नरामर-लक्षणानां मध्ये सर्व्वश्रेष्ठा सिद्धिगतिः पुनरागमनाभावात् तथा-मुक्तिसुखं-सिद्धिसुखं सर्व्वसुखानां संसारिकाणां म-ध्ये साद्यपर्य्यवसित्वावुल्लभम् । यदाह (औ)-

“ न वि अग्रिथ माणुसाणं, तं सुक्खं भो य सव्वेदेवाणं ।

जं सिद्धाणं सोक्खं, अस्सवाहं उवगयाणं ॥ १३ ॥

तत्थ य जरजमणं सा, रोरेंसागीततन्हावुहाइयविमुक्का ।

साइअपज्जयसाणं, कालमणंते सुहं लहई ॥ १ ॥ ”

यथा तत् प्रधानं तथाऽयमपि ।

धम्मार्थां व अहिंसा, जणवयवयणाण साहुवयणाणि ।

जिणवयणं वसुईयं, सुद्धीयं दंसयं व जहा ॥ ७ ॥

यथा धम्मार्थां दानादीनां मध्ये अहिंसा रक्षा त्रसस्थावर-जीवानामुत्तमा यतस्तां विनान्याऽप्रमाणमेव । उक्तं च-

“ न तद्धानं न तद् ध्यानं, न तज्जानं न तत्तपः ।

न सा दीक्षा न सा भिक्षा, दया यत्र न विद्यते ॥ १ ॥ ”

तथा हारिभद्राष्टके-

“ अहिंसा कृता मुख्या, स्वर्गमोक्षप्रसाधनी ।

अस्याः संरक्षार्थं च, न्याय्यं सत्यादिपालनम् ॥ ५ ॥ ”

(अस्य व्याख्या अहिंसा शब्द)

किंच-

“ एकं चिद्य इत्थ वयं, निहिद्धं जिणवर्गदि ” सव्वेहि ।

पाणइवायविरमण-मवसेसा तस्स रक्खट्ठा ॥ ३ ॥

किं ताप पटिआप, पयकाडीप पलासभूयाप ।

जत्थिच्चियं न नायं, परस्स पीडा न कायव्या ॥ ४ ॥ ” इति ।

यथा सर्व्वधर्माणामहिंसा तथाऽयमिति “ जणवयवयणाण साहुवयणाणि ” त्ति जनपदवचनानां मध्ये यथा साधुवच-नानि असत्यसत्यामृषावचनपरित्यागेन सत्यासत्यामृषाव-चाणि निर्दोषाणि । यत आह (विशेषवश्यकं)-

“ सच्चादिद्य सयामिह, संतो मुखो गुणा पयथा वा ।

तच्चिधरीता मोसा, मीसा जा तदुभयसहाबा ॥ ३७५ ॥

अग्रहिगया जा तिसु चि तित, सवो चियकेवली असच्चमुसा ।
यथा समेयलक्खण, सोदाहरणा मुण्येयव्वा ॥ ३७६ ॥

तत्र सत्या दशप्रकारा दश्यन्ते-

“ जणव य १ संमय २ ठवणा ३,

नामे ४ रुवे ५ पडुल्ल सच्छे य ६ ।

वषट्ठार ७ भाव ८ जोगे ९,

व सम ओवम्म १० सच्छे य ॥ १ ॥ ”

(प्रज्ञा० ११ पद १६५ सूत्र)

तत्र जनपदसत्यं यथा उक्तायै कोङ्कणादिदेशरुक्खा पय इति वचनम् १, सम्मतसत्यं यथा-समानाऽपि पङ्कसंभवे गो-पालादीनामपि समतत्वेनारविन्दमेव पङ्कजमुच्यते न कुवल-यादीनि २, स्थापनासत्यं-जिनप्रतिमादिषु जिनादिव्यपदेशः ३, नामसत्यं यथाकुलमवर्द्धयन्नापि कुलवर्द्धनं इत्युच्यते ४, रूप-सत्यं यथा भावताऽधमणोऽपि तद्रूपधारी धमण इत्युच्यते ५, प्रतीतसत्यं यथा अनामिका कनिष्ठा प्रतीत्य दीर्घेण्युच्यते, सैव मध्यमां प्रतीत्य इस्वीत ६, व्यवहारसत्यं यथा गिरिगततृणा-दिषु दृष्टमानेषु व्यवहाराद्भिर्देहेषु इति ७, भावसत्यं यथा सत्यपि पञ्चवर्णेषु शुक्लत्वलक्षणभावोक्तत्वात् शुक्ला वला-केति ८ योगसत्यं यथा दण्डयोगादह्नादि इत्यादि ९ उपमास-त्यं यथा समुद्रवत्तडाग इत्यादि १०, असत्यमाभावेनाः १० ‘ कोहे १ माये २ माया ३, लोभे ४ पिजे ५ तद्व वंसे य ६ । हास ७ भये ८ अक्खाइय ९, उववाइय ९ निस्सिय १० दस-मा ॥ ११ ’ (प्रज्ञा० ११ पद १६५ सूत्र) कोधनिभ्रिता-कोधा-भिभूताऽदासमपि दासं भणति १, माननिभ्रिता-अल्पधनो-ऽपि पृष्ठः सन्नामोक्तकैलाननुभूतमपि बिभ्रवादि अनुभूतमि-ति प्रकाशयति २ मायानिभ्रिता परस्य वज्रानर्थं नात्रकाणि योजयति कूटकयं कथयति, स्वकीयं क्रयाणकं प्रशंसयति, परकीयं निन्दति, इन्द्रजालिकवैशकरो हृष्टि संवध्नाति ३ लोभनिभ्रिता लुब्धनन्दस्येव सुयण्मेपि लोभं भणतः अज्ञानां दायकानां रत्नमपि पाषाणं कर्पूरमपि लवणं पट्टसूत्रमपि सख इति भणति ४ प्रमनिभ्रिता-‘अप्रमणं दासेण हतव्वे’ इति ५ दोषनिभ्रितः-तीर्थकार्द्वीनामपि निन्दां करोति ६ हास्यनि-भ्रितः हास्येन साधवाहमकालगतमपि साधवाहिन्या अग्रतः कालगतः इति भणति ७ भयनिभ्रिता स्वामिनमस्कारादि भ-येन कर्मकरोऽहमिति प्राचूणकोऽहमिति वा वदति, राजपु-रुषशूहीतचोरा वा वदति नाहं चोरो यथा रौहिणेयः ८ आ-ख्यायिका-कल्पितकथा धूर्ताख्यायिका कमण्डलुमध्ये व-रमासानवप्रतो दिग्गम्बरः पश्चाद्भूति इत्यादि ९ उपघातनि-भ्रिता अचौरमपि चौरं भणति एतं क्षत्रियो गच्छन्ति महा-राजकत्वादिति ब्राह्मणो न हन्तव्यः, गौरवध्याशेषजीवान-रथापस्या घातयति, सर्व्वजीवा न हन्तव्या इति वक्तव्यम्, १० सत्यासत्यमाभावेनाः १० “ उत्पन्न १ विगय २ मीसित, ३ जीव ४ मजीवे य जीअजीवे य ६ । तह मीसगा अणुना ७, परिस ८ अजा य ९ अजजा १० ॥ ११ ॥ (प्रज्ञा० ११ पद १६५ सूत्र) उत्पन्न-मिथ्या यथा व्यवहारे कस्यचित्समुत्पन्नं द्वितीयो वदति-अनेन पञ्चशतानि विटपितानि, एतं दश दारका जाता इ-त्यादि १ विगतमिथं मार्गे स्तोकेऽपि व्यतीति बहुतरं गतमिति २ उत्पन्नविगतमिथ्या-अमुकपुरे यथा दश दारका जाता दश चतुर्धा विगता इत्यभिधत्तस्तन्मृषाधिकभावे ३ ‘ जीवमी-सप’ त्ति-अजीवजीवामिथं यथा तस्मिन्नेव हृमिराशौ व जी-

बरागिरिति ५ 'जीवाजीवमिस्य' सि-जीवाजीवविषयं मिश्रं यथा तस्मिन्नेव जीविभूतकृमिराशौ प्रमाणाजीवा मृता इत्य-
भिदधतस्तन्म्यूनाधिका च ६ । अमन्तमिथा यथा-वनस्पति-
पत्राणि अनन्तानि न तु अमन्तमिति यतः सर्वोऽपि बहोऽमन्त इति
वदतः ७ प्रत्येकमिथा सर्वोऽपि बहः प्रत्येकमिथ इति ८ । अत्रा
मिथा अत्रा कालः घटिकाद्वये तिष्ठति रात्रिः पतिता अनुवित-
ऽपि आदित्ये वदति उत्तिष्ठति बहिर्घटिकाद्वयं बहितम् ९
अत्रात्रामिथा प्रहरद्वयेऽपि अत्रावदिते वदति प्रहरद्वयं बहित-
मिति १०, असत्यामृषाभाषामेदाः १२- 'आमंतसि १ आश-
यणी २, आयसि ३ तह पुच्छणी य ४ पञ्चवली ५ । पञ्चवली
भासा ६, भासा इच्छाणुलोमा य ७ ॥१॥ अश्विभिगहियो भासा-
भासा य अश्विगहमि बोधव्या ६ । संस्यकरणी भासा १०,
घागड ११ अश्वगड १२ खेवा ॥२॥ (प्रज्ञा ०११ पद ६५ सूत्र) आमं-
तर्णा-देवदत्त १, आश्वपनी काजपरस्स पञ्चवली, जहा अनुमं
कगह २, आयणी-कस्स य वत्पुविसेसस्स देहि ति पराणि ३,
पुच्छणी अविहातस्य संविमन्स वा अयस्य यथा कीदृशो
जीवा मोक्षो वा कथं वा धम्मो भवति ४ पञ्चवली शिष्यस्य
उपदेश 'प्राणि वहा न नियत्ता, भवन्ति दीहा जया अरोगा या
एमाइयपञ्चवली, पञ्चता वीयरगोहि ५ ॥१॥ प्रत्याप्यानी या-
चमानस्य अदिप्सा मेऽतो मां मोयचस्वेत्यादि प्रत्याप्यानरु-
पा ६ भाया इच्छानुलोमा च प्रतिपाद्यितुयो इच्छा तदनुलोमा
तदनुकूला, यथा कार्यं प्रतिपत्त्य एवमस्तु ममाप्यभिमतमेत-
दिति वचः ७ अमभिगृहीता अर्थानमिप्रहेण या उच्यते डि-
स्थादिवत् ८ भाषा चाभिप्रहेण बोद्धव्या । अर्थमभिगृह्य योच्य-
ते घटादिवत् ९ संशया अनेकार्थप्रतिपत्तिकरी सा संशयकर-
णी, यथा-संश्ववशब्दः पुरुषलवणवाजिषु वसमान इति १०
व्याकृता लोकप्रतीतशब्दार्था ११ अव्याकृता गम्भीरशब्दार्था
मन्मनाकरप्रयुक्ता वा अविभाषितार्था ॥२॥ इति हाचत्वारि-
शद्वाभाष्यविधिधानां साधूनां साधुत्वव्यवस्थितानां वचना-
नि जनपदवचनानां सामान्यजनवचनानां मध्ये शोभन्ते-यतः ।
'अविसंवादनयोगः, कायमनोवागजिह्वाता चैव । सत्यं वतु-
विधिं त-जिनवरवचनेऽस्ति नान्यत्र ॥१॥ इति । यथा-संस्ता-
रकः 'जिनवययं व सुईणं'ति भूयन्त इति भुतयः भृतीनां म-
ध्ये यथा जिनवचनं तीर्थेकरवचनमविसंवादितया सर्वसत्त्व
हिततया च प्रधानम् । तथाहि—

“अविसंवादनयोगः, कायमनोवागजिह्वाता चैव ।
सत्यं वतुविधिं त-जिनवरवचनेऽस्ति नान्यत्र ॥१॥
सुलहा सुरलोयसिरी, रयणायरमेहला मही सुलहा ।
निम्बुइसु जह शियरई, जिणरयणसुरं जहा पुलहा ॥ २ ॥
रिभियपयकजरसरला, मिच्छियरतिरिच्छसगरपरिणामा ।
मखनिवाणीविणिजो-यण नीहारिणी जं च ॥ ३ ॥
नारयतिरियनरामर-संसारियसम्बुक्करोगायं ।
जिणवययणेमेगमोसाह-मलक्कणपवगसुइयिकवकलयं ॥४॥”

तथाऽयमपीति 'सुईयं' दंसयं बज्जह'ति शोधनं शुद्धिः तत्र
प्रत्ययशुद्धिः भावशुद्धिः । प्रत्ययशुद्धिर्जलाग्न्यादिका । उल्लंघ-
'अंबरजोहमहीयं, कमसो जह मलकलंकपंकीयं । सम्भावणवच-
स्सो, होहिंति जलानलाइवा । १ । भावशुद्धिस्तु सत्यमस्य कु-
चारित्राणि इति जलाग्न्यादिशुद्धी मध्ये यथा दूर्यो न यथा

ज्ञातसम्यक्त्वं पुनर्मिथ्यात्वागमनात् तन्महती शुद्धिस्तथा-
ऽयमपीति भावः ।

कल्लायां अम्भुदओ, देवाणं दुल्लहं तिहुयसमि ।

वत्तीसं देविदा, जं तं भायंति एगमत्ता ॥ ८ ॥

कल्याणमारोग्यमणिति-गच्छतीति कल्याणं निरुद्धं यथा प्र-
मोदाय तथाऽयमपीति । यद्धि कल्याणहेतुत्वात्कल्याणवत्
इह शास्त्रिकर्मादिस्तारकप्रतिपत्तौ तु कर्मोपशमः । अम्बु-
द्वयो यथेयं राज्याभिषेकादिप्रतीये यथा भवति तथा स्वर्गो-
पवर्गप्राप्तिहेतुत्वादस्य संस्तारकस्येति एषोऽप्यभ्युदयः ।
'वत्तीसं' ति-शान्तिशतोऽपि देवेन्द्राः तत्र देशकल्पजाः वि-
शन्ति । भावनाधियाः चन्द्रादित्यौ च जम्बूद्वीपौ एते द्वानि
शन् । शेषज्योतिष्केन्द्रव्यन्तरेन्द्राश्च तत्परित्वारकत्वात्पादस्य
शिक्षित्वाच्च न गणिताः 'जं तं ति'यं तं संस्तारकं ध्यायन्ति
स्मरन्ति 'एगमणति' एकाग्रमनसः सन्त इत्यर्थः ।

लद्धं तु तप एयं, पंडियमरणं तु जिणवरकलायं ।

इतूण कम्ममण्णं, सिद्धिपडागा तुमे लद्धा ॥ ९ ॥

लब्धं प्राप्तं तुरवधारणे 'तप'ति-त्वया हि क्षपक । 'एयं'ति
पण्डितमरणं संस्तारकप्रतिरूपं विशिष्यत्वेनाध्याहरणीयं
पण्डितमरणमुक्तमार्थप्रतिपत्तिरूपं त्वया प्राप्तमेवेत्यर्थः ।
कथंभूतं तदिति, जिनवरकलायतं-तीर्थेकरमभितम् ।
किं कृत्वेत्याह- 'इतूण' इत्या-विनाश्य 'कम्ममण्णं'
'तं कर्मोपशेव मल्लः—सुभटः कर्ममल्लोऽष्टावत्वारिंशदुत्त-
रप्रक्रान्तरूपस्तं 'सिद्धिपडागं' ति सिद्धिः सुलहेतुत्वादा-
राधनायाः पताकेव पताका सिद्धिरेव पताका मोक्षपताका
सा त्वया प्राप्तित्यर्थः ।

आणाण परमसुक्कं, नाणाणं केवलं जहा नाणं ।

परनिव्वाणं च तहा, कमेण भणियं जिणवेरहिं ॥१०॥

'आणाणं' ति ध्यायन्ते स्वल्हेतुभिः सूर्यन्त इति ध्या-
नानि गौद्रासंघर्मशुक्लरूपाणि । तत्राधानां त्रयाणामिहा-
नुपयोगित्वात् चतुर्थमेव स्वरूपत आर्यवचनैर्दर्शयते । तथाहि-
'सुक्कं चउत्विहं चउत्पडोयार पञ्चत, तं जहा-पुडुत्तवियकं स-
वियारी १, एगवविचं अवियारी २, सुडुमकरिए अनियही ३,
समुच्छिन्नकरिए अप्पडिवारं ४ । 'सुयनाणे उवउत्तो, अत्थ-
स्मि य वंजणस्मि सवियारं । आयइ चउत्तसपुव्वी, पढमं सुक्कं
सरगो उ ॥ सुयनाणे उवउत्तो, अत्थस्मि य वंजणस्मि अवि-
यारं । अनियट्टिजवसपुव्वा, वीयं सुक्कं विगयारो २ । अथ संक-
मणं चैव तत्रा-वंजणसंकमं, जोगसंकमणं चैव । पढमे आ-
णे ति-उत्तरेवोए आणे न विजए ४ जोगे जोगेसु यथा पढमं
वीयं जोगस्मि कमिबी, तइयं च कायइजोगे, चतुर्थं च अ-
जोगिणो । पढमं वीयं च आणारं भायंति पुव्वजाणगा उव-
सेतेहि कसायहि कीणे च महामुखी ६ वीयस्स तइयस्स वि-
अतराप य केवलनाहमुपज्जइ दुखी पुव्वआणा पुव्वे केव-
ल्लयाणिगा कीणमेहा क्रियापान्तं केवली दुखी उत्तरा ७
सिच्छिउकामो जीवो कार्यं जोगं निरुद्धं ताहे तस्स सुडु-
मउत्सासनिस्सासा ८ तथ य दुसमयट्टिइयं कम्मं परमसा-
यं इरियावहिं चउत्तसुडुमकरियं । अनियही आणं भवइ, जो-

गतिरोहे य पृथ्वपयोगेण वतुयं समुच्छिन्नकिरियमप्यविवा-
यकाण । 'पदमवीया उ सक्काय , तदयं परमसुखम् ।
वउयं उवरिज्जिहं, होह माणं विवाहियं ॥१॥, अणुत्तेहि
वेदेहि , पदमवीयहि गच्छह । उवरिज्जिहं माणेहि ,
तिउम्हं मीरओ पुवं ॥२॥' अणुप्येहा वउविहा-अवायाणु-
प्येहा अणुभाणुप्येहा अणुतवाणियाणुप्येहा विपरिणामा-
णुप्येहा । जहत्थं आस तद्वं वा य पिक्खह संसारस्स अणु-
भसं अणुतसं सब्बभाचविपरिणामियं । रक्खणाणि वत्तारि
तं जहा—विषेणो वि उस्सग्गं अण्वहे असंमोहे लव्वसंजो-
गविषेणं पिक्खह । विउस्सग्गे लव्वोविहाविउस्सग्गं
करेह । अण्वहे विन्नाणसंपन्नो न वीहह न चण्हं असंमोहि
सुहोचमे अण्येन संसुज्जहं सि । आलंवल्लणि वत्तारि तं
जहा—अंती—सुत्ती—अज्जव मइवं' ति इत्थेवं वतुःप्रकारे शुक्के
यथा प्रथमं द्वितीयं तृतीयं तृतीयं परमशीर्ष्किकं—परम-
शुक्लध्यानप्रधानं, तथा ज्ञानानां—मतिभूताविधमनःपर्याय-
केवलज्ञानानां—मध्ये यथा केवलज्ञानं प्रधानं तथा सुखानामि-
त्यप्याहारो दृश्यः, यथा सुखानां मध्ये परिनिर्वाणं सर्वकर्म-
क्षयरूपं मोक्षं प्रधानम् इति तावदेवां स्वस्थाने प्राधान्यमस्येव
परं तथापि 'क्रमेण भणियं जण्वरेहि' इति भणनेन ग्रन्थ-
कार एवामुत्तरोत्तरप्राधान्यमप्याह—यतस्तत्तत्परमशुक्लं तृ-
तीयमेव रूपं प्रधानं तत्सद्भावे च केवलज्ञानं भवतीति, ततः
केवलज्ञानं प्रधानम् । केवलिनोऽपि पञ्चाशीतिकर्मप्रकृतिस-
त्ताकत्वात् ततोऽपि परं निर्वाणं पञ्चाशीतिकर्मप्रकृतिज्ञायात्
मोक्षं प्रधानतरं क्रमेण परिपाटया यथा जिनवरेभिहितं तथा
एव संस्तारक इति गाथाभाषार्थः ।

सन्वुत्तमलाभाय, सामर्थं चैव लाभं भवति ।

परमुत्तमतित्थयरो, परमर्गं परमसिद्धिं चि ॥ ११ ॥

सर्वेषामुत्तमाः सर्वोत्तमाः, ते च तं लाभान् सर्वोत्तमलाभाः
सम्यक्त्वदशविरतिलाभरूपाः, तत्प्राप्तौ संसारपरिकरणात्
तेषामपि लाभानां मध्ये आभरणमेव चारित्र्यमेव लाभं मन्यन्ते
विद्वांसः, तत्प्राप्तावव मोक्षगमनात् । उक्तं च—'जम्मा दंसण
नाणा, संजुक्कलं न दिंति पत्तयं । चारित्तजया दिंति, तिस-
स्य तण चारित्तं ॥१॥' इति आस्तां संस्तारकलाभोत्तमः स-
र्वोत्तमलाभानां आभरणमेव तावज्ज्ञानं मन्यते, यथा सर्वोत्तमः
पुरुषेषु मध्ये तीर्थकारः, यथा च परमर्गतः—सर्वोत्तमर्गतः ।
परमसिद्धिं सि—सिद्धयस्तावद्—अणिमा, गरिमा लघिमा,
तनिमा, वशिमाद्या अपि भवन्ति, अत आह—परमा चासौ
सिद्धिश्च परमसिद्धिः, गतौ विषयं उत्तमा सर्वकर्मक्षयरूपा
अथा निर्वाणप्राप्तिस्तथाऽपिमिति ।

मूलं तद् संजमो वा, परलोपरयाण कट्टकम्मार्ण ।

सन्वुत्तमलाभाय, सामर्थं चैव भवति ॥ १२ ॥

परलोको—भवात्तरं तस्य हितं रतानां भवात्तरमस्तीति अज्जा-
नयताम्, अथवा—आत्मव्यतिरिक्तः परलोकोः सर्वलोकसर्वज-
न्तुसमूहस्तस्य हितं रतानां साधूनां, कष्टं मिथ्यावाग्नि कर्मणां
विलासिताशेषवापानां जीवानां मोक्षतरामूलं सम्यक्त्वं, यदाह—
" एगिदिएसु अत्थि य, कालमणुंते पसुसमन्नु व्व ।
कइमयि कयाह कइं, जीवा पाधिंति तसभायं ॥ १ ॥

तत्थ नरत्तं तत्थ वि, सुहं पि तं तत्थ वि य सुविकल्लं ।
आह कुलरुव तन्ना—रोगं विरजीविनं च अइदुल्लं ॥ २ ॥

तत्थ वि बहुसुहकम्मो—दृश्य धर्मे वि दुःखं जइ पुत्ती ।
तो वि जियाण न सुलहा, जिणवयणुवएसो सगुक् ॥ ३ ॥
तो गुहिरमहोददिमज्जे, पडियरणं व सक्कलसामग्गि ।
उल्लं पि लहिय तद्द वि व, मूलं अक्कस्स सम्मत्तं ॥ ४ ॥
इति मूलसम्यक्त्वं पुण्याप्यम्, 'तद्दे' ति तथा संयमचारिणं
पुञ्जं वाशब्दपञ्चानं च एषोऽपि तावन्महान् लाभः परं त-
थापि सर्वोत्तमलाभानामेषां आभरणमेव विशिष्टलाभं मन्य-
न्ते विवेकिनः । यत आह—'सम्मत्तं आचरित्तं—स्स दुक्क
भयणाए नियमसो नऽप्यी । जो पुण चरित्तजुणां, तस्स दु
नियमं सम्मत्तं ॥१॥' तत्रैव—आभरणदेशविरतिकरूप एव सं-
स्तारकप्राप्तिरिति गाथाभाषार्थः ।

लेसाण सुक्कलेसा, नियमाणं बंभेरवासो य ।

गुचीसमी गुणायं, मूलं तद् संजमो य तवो ॥ १३ ॥

'लेसायं' ति—लेश्यानां कृष्णनीलकापोतैतजःपञ्चशृङ्गाभा म-
ध्ये यथा शुक्लेश्या उन्नमा 'नियमाणं' ति—नियमानां—विरम-
णानां मध्ये यथा ब्रह्मचर्यवास उत्तमजनशक्यः—'ब्रह्मचर्यव्रतं
घोरं, दुरीक्ष्य न तु कातरैः । करिपयाणमुद्गाहं, करिभिर्न तु
रासभैः ॥१॥' किं च—'देवदाणुवगंधव्या, जक्कलरक्कलसकि-
नरा । बंभयारि नमंसन्ति, दुक्कं जं करेत्तं य ॥२॥' गुचीसमी
गुणायं' ति—तथा यथा गुत्तिसमित्यौ गुणानां सत्त्वविशतिय-
तिगुणानां मध्ये उत्तमं प्रधानं तथा संयमोपायलक्षणं यन्मूलं
मोक्षकारणं तत्तपः, सत्ताऽपि ज्ञानादेस्तद्भावे मुक्तेरभावा—
दिति । निष्ठुभिर्गोथाभिः आभरणस्यापि प्राधान्यमुक्तं कि-
मुत्तरसंस्तारकस्येति ।

सन्वुत्तमतित्थायं, तित्थयरपयासियं जह य तित्थं ।

अभिसेउ व्व सुराणं, तद् संथारो सुविहियाणं ॥ १४ ॥

'सन्वुत्तम' ति यथा लौकिकानां प्रभासप्रयागादीनां ती-
र्थानां तथा लोकोत्तराणामव्यष्टापद्वितीर्थानां मध्ये तीर्थ-
करप्रकाशितं प्रकटितं तीर्थं यथा ज्ञानाद्विस्तुविषसंघो वा
प्रथमगुणधरो वा तथाऽयमपीति । 'अभिसेउ व्व सुराणं'
ति—अभिषेको वा अभिनवोत्पन्नदेवानां यथा राज्याभिषेक-
रूपः, तथाऽयमपीति ।

सियकलसकमलसुत्थि—नंदावचत्वरमल्लदामार्ण ।

तेसिं पि मंगलाणं, सथारो मंगलं अहियं ॥ १५ ॥

शितः शुभ्रः कलशो विवाहादाहुःसंव यो मङ्गल्यते तस्यैव
माङ्गलिकत्वात् प्रहर्षं शितकलशश्च कमलं च स्वस्तिकश्च—
नन्दावचं च वरमाल्यदाम च शितकलशकलसवस्तिकन—
न्यावर्तवरमाल्यदामानि तेषामेतानि च लोकं माङ्गल्यतया
रूढाणि तथापि तेषामपि मङ्गलानां मध्ये संस्तारकोऽधिकं
मङ्गलमिति भावः ।

तव आगिनियममूरा, जिणवरनाणा विसुद्धपत्थयथा ।

जं निव्वहंति पुरिसा, संथारगयिंदमाकूडा ॥ १६ ॥

'तव आग्नि' ति—अष्टप्रकारं कर्म तापयतीति तपः, तप एवा-
ग्निस्तपोऽग्निः, नियमाश्च व्रताप्यभिप्रदविशेषाश्च 'सूत्र' पि
शूराः—सुभटाः तथा चार्थम्—'वत्तारि सूरा पज्जसा, तं जहा-
अंतिसूरे तवसूरे दाणसूरे जुजसूरे । अंतिसूरे अरिहंता,
तवसूरा अणुगारा, दाणसूरे, वेसमणं, जुजसूरे बासुदेवे' तत्र
तपोऽग्नौ कर्मशुश्रूषाद्वक्त्वेन नियमेषु च व्रतेषु अभिप्रद—

विशेषेषु वा नवकर्म्मोपादानभूतेषु शूरा अकारतारश्चरित्रिण इत्यर्थः, 'जिणवरणाण' ति-जिनवरणां ज्ञानं सामान्यतः सत्पुण्येणकृते विशेषतः अज्ञानहृदिरूपं वा येषां मोहराजविजयनीतिप्रदर्शकत्वाद्येषां ते तथा 'विसुजपथयण' ति विशुद्धं पथ्ययनं तेष्वलं भवान्नरानुयायिष्यात् सम्यक्त्वं येषाम्ने विशुद्धपथ्ययनाः, के एवंविधा इत्याह 'जे निव्वहंति पुरिस'ति ये पुरुषा निर्वहन्ति मोहराजविजयं कर्तुं संस्तारक-गजम्भमाकडाः सन्तः, योधा अपि नानाविधप्रहरणयुद्धकौश-ल्याभिकृतादक्षताध्यवसायशरीरारोग्यतादिगुणयुक्ताः शास्त्र-वसंधाततापकामितैलतनुत्राणनियमाः शुभनियमने बन्धने वा शूराः-सुभद्रा रणशीलावजकलाः 'जिणवरणाण' ति-जिनव-राणां जयस्वामिनां वराङ्गाकारिणः जिनवरणाणां वा 'विसु-जपथयण' ति विशुद्धपथ्ययनाः घृहीतकूलरिकादिशिवलाः ये एवंविधा योधा भवन्ति ते गजम्भस्सकन्धमाकडाः सन्तः, प्रबलजयं निर्वहन्ति रिपुसंघातं जयन्ताति गाथार्थः ।

परमत्थे परमतुलं, परमाययणं ति परमकण्यो ति ।

परमुत्तमतिथयरो, परमगई परमसिद्धि ति ॥ १७ ॥

परमाये-मोक्ष पर-प्रहृष्टमतुलं-तुलनातिमानं संसारिक-कलं कारणं 'परमाययणं' ति परममायतनं स्थानं ज्ञानादी-नोभेतदित्यर्थः । 'परमकण्यो' ति स्थविरादीनामेव प्रधानक-ल्पः-पर्यन्तकृत्यविधिः संस्तारक इत्यर्थः । 'परमुत्तमतिथ-यरो परमगई परमसिद्धि' ति पूर्ववत् ।

ता एयं तुमि लद्धं, जिणवयणामयविभूसियं देहं ।

धम्मरयणस्मिय ति य, पडिया भुवणमि वसुहरा ॥ १० ॥

'ता इति' तावत् 'एयं' ति-एतत् 'तुमि' ति त्वया संस्तार-काकडेन 'लद्धं' ति प्राप्तं 'जिणवयणामयविभूसियं देहं' ति हे क्षणिक! एतद्विमलवस्त्रं जिनवचनामृतेन जितोपदेशं साधया सर्वकृतिजम्बूद्वीपिघातकेन विभूयितं देहं शरीरं प्राप्तम्, त-त्किं जातमित्याह-'धम्मरयणस्मिय' ति धम्मरत्नैराधिना यु-क्ता पाठान्तरं 'धम्मरयणस्मिय' ति धर्मेर्निर्मिता निष्पा-दिता 'धम्मरयणामय' ति वा धम्मरत्नमया याते इति त त-व भवने-देहशुद्धे वसुधारव पतिता सर्वकार्यसिद्धिहेतुत्वात् । अत्रायं भावार्थः-यथा कस्यापि पुण्यवता मृदाङ्गलं वसुधा-रपातः, सर्वतोऽपि निपुणगीतार्थनिर्यामकमुक्त्वात् जिनवच-नामृतवचनस्यास्यामयस्थायी भवतीति-जानीहीति भावः ।

पसा उत्तमपुरिसा !, कज्जालपरंपरा परमदिव्वा ।

पावयणसाधुधारा !, कयं च ते अज सप्पुरिसा ! ॥ १६ ॥

'पसा' ति प्राप्ता-संपादिता हे उत्तमपुरुष ! का प्राप्नोति 'कज्जाल' ति कल्याणपरंपरा-माह्वपदार्थसन्ततिः संस्तार-कलाभात् 'पावयणसाधु' ति प्रवचनं वदन्ति जानन्ति प्राव-चनाः प्रावचनाश्च ते साधवश्च प्रावचनसाधवः प्रावचनसा-धूनां मध्ये धीर इव धीरः नस्य संबोधनं हे प्रावचनसाधुधार ! 'कयं च' ति क्वं च निष्पादितं किं यत्किमापि समीहितं स-र्वशुभकार्यमित्यध्याहारः 'ते' म्वया अद्यास्मिन्निर्वाते उत्तमा-र्थप्रतिपत्त्यङ्गीकारात् हे सत्पुरुष ! इति गाथार्थः ।

समत्तनाण दंसण-वररयणा नाणतेवसंजुता ।

चारित्तसुद्धसीला, तिरयणमाला तुमे लद्धा ॥ २० ॥

'समत्तनाण' ति' समासे-गतमहानं-मिथ्यात्वोपगमाद्यस्य स समाप्ताऽज्ञानेस्तस्य संबोधनं हेसमाप्ताज्ञान ! दीर्घत्वे सर्वत्र प्राकृतत्वाद् 'दंसणवररयण' ति हे दर्शनवर-रत्न ! प्रवरसम्यक्वरत्न !, अथवा-सम्यक्त्वस्य वररत्नं ज्ञानेन कृत्वा दर्शनस्य-सम्यक्त्वस्य वरा-प्रधाना रत्नना-विच्छिन्न-यो येन स समाप्तज्ञानदर्शनवररत्नः तस्य संबोधनं हेसमा-प्तज्ञानदर्शनवररत्न ! तद्वचना चैव, तथाहि-

"एगविह दुविह तिविहं, चउडा पंचविह दसविह सम्मं ।

दसविहकारगारं, उवसमभेयिह वा सम्मं ॥ १ ॥

एगविहं सम्मरुहं, निसग्गभिगंमिहं तं भवे दुविहं ।

तिविहं तं चउयारं, अहवा विहु कारगारं य ॥ २ ॥

सम्मत्त मीसमिच्छ-रुक्कम्मकययमो भणंति तं लहयं ।

मिच्छुत्तल्लओवसमा, आओवसमं ववहंसति ॥ ३ ॥

मिच्छुत्तउवसमाउ, उवसम्मत्तं भणंति समयन् ।

तं उवसमसेदीप, उवसमसम्मत्तल्लमि वा ॥ ४ ॥

विहियाल्लुट्ठाणं पुण, कारगमिह रोगयं तु सहहणं ।

मिच्छादिह्दी दीवइ, जं पत्ते दीवगं तं तु ॥ ५ ॥

चउयारं सासायण, साहियं तं चउविहं तु विअयं ।

एतं समत्तमंगं, मिच्छुत्तापणिकुवे तु ॥ ६ ॥

वयगमम्मत्तं पुण, एयं चिय पंचहा विणिहिट्ठं ।

सम्मत्त चरिमपाग्गल-वयल्लुकले तयं होइ ॥ ७ ॥

एयं चिय पंचविहं, निसग्गाऽभिगममेयमो दसहा ।

अहवा निसग्गरुहं, इच्छाह जमागमं भणियं ॥ ८ ॥

अयंमयाधं आये दर्शनात् ॥ सम्मत्तं समाहयं तिविहं-चउयं,

उवसमियं लाओवसमियं । अहवा तिविहं सम्मत्तसामाहयं

कारगं रोगयं दीवगं । कारगं जहा साहणं, रोगयं सलियारं-

णं च, दीवगं अभवसिद्धिदयस्स मिच्छादिद्विस्स वा अवस्सि-

द्विस्स वा । अभवसिद्धिदयस्स कइ ? जं सा एगारस्स अगाहं

पढइ न य सहहइ धम्मं च कहेरं एवं दीवगं । अहवा-निस-

ग्गसम्महंसणं अभिगमसम्महंसणं च । निसग्गसम्महंसणं-

निसर्गः स्वभावः परिणाम इत्यनर्थान्तरं जं उवसममंतरेण वि

गिहइ तं निसग्गसम्महंसणं, अहिगमसम्महंसणं-जं जीवा-

इतवपयंथ उवल्लेभउणं गिहइ 'ति' नाणनेयसंजुत्त' ति ज्ञान

तेजसा संयुक्ता ज्ञानतेजःसंयुक्तस्य संबोधनं हेज्ञानतेजःसे-

युक्त ! प्रनष्टमोहान्धकार ! चारित्तसुद्धसील' ति चारित्र्यं

निरतिचारतया शुद्धः शीलः समाचारा यस्य स चारित्र्यशु-

द्धशीलस्तस्य संबोधनं हे चारित्र्यशुद्धशील ! 'तिरयणमाल' ति

त्रिरत्नमाला ! ज्ञानदर्शनचारित्र्यरूपान्नयमाला त्वयैव

लब्धा प्राप्ता, रत्नमालाऽपि समाप्ताऽज्ञानेतिमिरा दर्शनेदर्शनी-

यैव ये रत्नेर्निर्मिता समाप्ताज्ञाना च दर्शनवररत्ना च समा-

प्ताज्ञानदर्शनवररत्ना ज्ञाननेजायुक्ता परीक्षाहेतुकज्ञानतेजःस-

मन्वितता चारित्र्यशुद्धशीला शुभा च सुद्धा आसार्थदोषरहितता

प्रशस्यत इति गाथार्थः ।

सुविहितगुण ! वित्थारं, संथारं जे लहंति सप्पुरिसा ! ।

तेसि जियलोयसारं, रयाणाहरणं कयं होइ ॥ २१ ॥

हे सुविहितगुण ! शोभनानुष्ठानगुण ! विस्तारं व्यापणितं

व्यापण्यमानम् अनकानिश्चयप्रकारं संस्तारं ये सत्पुरुषः न-

भन्ते तथा जीवलोकासारं रत्नाभरणं ज्ञानदर्शनचारित्र्य-
कृतं भवति इति तद्वचनाऽलंकृतमिति जानीहि अत्रेहि 'ति-

लोचसार' मिति पाठे त्रिजानाद्विरत्नाभरणमात्मनः कृतं भवतीत्यर्थः ।

तं तित्थं तुभे लद्धं, जं पवरं सच्चजीवलोगममि ।

भूयो जत्थ भुखिवरा, निष्वाणमणुत्तरं पत्ता ॥ २२ ॥

तं तीर्थं प्रभासतीर्थप्रयागादि लौकिकं लोकोत्तरमहाप्राद्वि द्रव्यतीर्थव्यतिरिक्तं भावतीर्थं त्वया लब्धं-प्राप्तं, यत्र तीर्थं ज्ञाताः क्षालितकर्ममलपटला मुनिवरा निर्वाणसुखं मोक्षसुखमनुत्तरं प्राप्ता इति । द्रव्यतीर्थं देहाद्युपशमत्वज्ञाव्यवच्छेद-भलमप्रक्षालनात्सुखं भवति, अत्र तु भावतीर्थं कषायोपशमलोभ-निग्रहसकलकर्ममलप्रक्षालनाधिष्ठाणसुखमिति ।

आसवसंवरनिज्जर, तिथि वि अत्था समाहिया जत्थ ।

तं तित्थं ति भण्ति, सीलव्यवद्वतोबाधा ॥ २३ ॥

अथ तीर्थशब्दस्य व्युत्पत्तिं तीर्थंकर एवाह-त्रिषु तिष्ठतीति त्रिस्थं, के ते त्रय इत्याह-आसवसंवरनिज्जर'ति आश्रयवाक्याम्-इन्द्रियाणां समाधानं हितेषु-प्रवृत्तिरहितेषु निवृत्तिः । तत्राश्रयभेदा 'इद्विषकसाय'त्यादि द्वावत्वारिण्यप्रसिद्धा एव ४२ यथा कषायशब्देन बोद्धव्यं कषाया नव ६ मोक्षकाया एते पञ्चविंशतिः, योगशब्देन 'सर्वं मोक्षं मीसमि'त्यादि योगाः पञ्चदश आश्रयभेदाः पञ्चसप्ततिः संवरणं संवरः 'समिह गुत्ती परीसहे'त्यादि ५७ तथा गुत्तिशब्देन मनोगुप्त्याद्याः ३ ब्रह्मवर्षगुप्तयो ६ भावनाशब्देनानित्याद्याः १२ महाप्रतापं २५ 'कृत्यदेव'कि-त्विस् २ अभिभागा ३ आसुरा य ४ संमोहो ५' इति शुभभावनानां सविपक्षत्वेनाशुभभावना अपि गृह्यन्ते, तदा संवरभेदाः ६६ 'संवरत्वं' च कल्प्यादीनां परिहानान् यथेयः कारणेभ्य एतं भवमिति तत्परिहारेण 'निज्जर'ति निज्जरत्वं निज्जरा तपः, तद् द्वादशधा प्रसिद्धमिव । आश्रयश्च संवरश्च निज्जरा च आश्रयसंवरनिज्जराः प्राकृतत्वादिभक्तिलोपः, 'तिथि वि'ति एते प्रयोगार्थाः 'समाहिय'ति समाधियुक्ताः कृताः समाहृता वामील्लिताः यत्र तत् त्रिस्थं तीर्थं वा भणतो विवेकिनः 'सीलव्यवद्वतोबाधा' 'ति सीलव्रताभ्येव बद्धानि सोपानानि वैस्ते शीलव्रतवजसोपानाः । कस्य एतत् त्रिस्थस्य तीर्थस्य, ते तथाविधाः सन्तो भणन्तो विवेकिनिर्वाणमनुत्तरं प्राप्ता इति पूर्वगथातः संबध्यत इति गाथार्थः ।

भंजिय परीसहचयं, उत्तमसंजमबलेण संजुत्ता ।

भुंजति कम्मरहिया, निष्वाणमणुत्तरं रज्जं ॥ २४ ॥

कथं निर्वाणं प्राप्तास्तत्र किं कुर्वन्तीत्याह-'भंजिय'भक्त्या परीषहचर्म-परीषहसनाम् उत्तमसंयमबलेन युक्ताः सन्तो भुञ्जन्ति कर्मरहिता निर्दर्शनमनुत्तरं विशिष्टं राज्यमित्यर्थः ।

तिहुयणरजसमाहिं, पत्तो सि तुमं पि समयकप्पस्मि ।

रजाभिसेयमतुलं, विउलफलं लोए विहरंति ॥ २५ ॥

त्रिभुवनस्य राज्यं त्रिभुवनराज्यं समाधानं-समाधिः, त्रिभुवन-राज्यस्य समाधिः त्रिभुवनराज्यसमाधिस्तम् । तत्र समाधिर्दशधा 'धम्मचिन्ता य १ सत्ताये २ सुविणे ३ देवदत्तरिसण्ण ४ भोदीय-सण ५ नाणे य ६ मणुपज्ज ७ केवल्लो ८ नाणे य ९ दंसेणे केव ६, केवल्लोमरणे इ य १०' आसमुपज्जा समुपज्जा, दसविधसमाधिर्मा १२' इति हे क्षापकथिन समाधिना त्रिभुवनस्य राज्यमिव तीर्थं कृत्वं केवल्लान्नं मुक्तिर्वा प्राप्यते तं समाधिं त्वमपि

प्राप्तोऽसि 'समयकप्पमि'ति सिद्धान्तविचारणार्थां क्रियमाणानां किमिति राज्येनोपमितमित्युच्यते, 'रजाभिसेयमतुलं' विउलफलं लोए विहरंति' यथा क्षत्रिया राज्यभिषेकं विशिष्टमतुलं विपुलैकिकसुखफलं प्राप्य लोके जानपदलोकमध्ये प्रमुदितात्मनो विहरन्ति-विधिषं वेष्टन्ते विदुःमन्ते ते दत्ताज्याभिषेकतुल्यमतुलं क्षारिणं दधानास्तावत्साधवो विहरन्ति, त्वया तु संस्तारकमाश्रयता त्रिभुवनाधिपत्यसमाधिः समा-यमाधया प्राप्त इति गाथार्थः ।

अमिन्दइ मे हियं, तुज्जे मोक्षस्स साहबोवाओ ।

जं लद्धो संथारो, सुपुरिसपरमत्थसंथारो ॥ २६ ॥

अथ क्षपकस्य गुरुरात्मोत्कर्षद्वयेन स्व्यंमुत्पादयति । हे क्षपक ! भवानभिनन्दयति प्रीतं करोति मे-मदीयं हृदयं यतः कारणान् तुज्जे मोक्षस्स'ति त्वया मोक्षस्य अनुपमेवस्य साधनोपायः आत्मशान्तिसाधनोपायः कृतः । यत्-यस्मात्कारणात् लब्धः-प्राप्तः संस्तीर्यते विलीयते यस्मिन् जीवद्वयार्थे दीर्घः स संस्तारकः-सत्पुरुषपरमाधेयानादिस्तस्य संस्तारो विस्तार इति महान् प्रमोह इति गाथार्थः ।

देवाऽपि देवलोए, भुंजता बहुविहाई सोक्खं ॥

संथारं चित्ता, आसखसयणाधि भुंषंति ॥ २७ ॥

देवा अपि देवलोकं व्यवस्थिता अपि भुञ्जन्ता बहुविधानि सुखानि संस्तारकगतं साधुधर्मानुभूताराधनं वा संस्तारकगुणान्वा विन्तयन्तः स्मरन्त आसनशयनानि मुञ्चन्ति-परित्यजन्ति त्वद्गुणाकृष्टचेतसो भक्तिहर्षवशादभ्युत्थानादि कुर्वन्तीति गाथार्थः ।

वदं व पच्छिणिओ, स्रो इव तेपसो वि दिप्यंते ।

धनवंतो गुणवंतो, हिमवंतं महंतविक्रमाओ ॥ २८ ॥

अथाङ्गीकृतसंस्तारकः क्षपकः क इव शोभते इत्याह-सौ-व्यतायां चन्द्रवत्, प्रेक्षणीयः, तपस्तेजसाऽपि सूर इव दीप्त-तेजा भवति, धनवानिव सर्वस्याप्याभयणीयः, गुणवानिव सर्वपूज्यो भवति, हिमवानिव महत्त्वैर्योग्यां विख्यातः-प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

गुत्तीसमिइउवेओ, संजमतवनियमजोगुत्तमओ ।

समथो समाहियमथो, दंसयानाथो अण्णसमथो ॥ २९ ॥

'गुत्तीसमि'ति गोपनं गुत्तिर्मनोवाक्यायनिरोधलक्षणा स-मयनं-समितिः ईर्याभावैकवादानिषेपपरिहृतापनिकालक्षणा पञ्चप्रकारा गुत्तिश्च समितिश्च गुत्तिसमती ताभ्यामुपेतो युक्तो गुत्तिसमित्युत्पत्तः 'संजमतवनियम'ति संयमः-पञ्चाभवविरमणलक्षणः, तयो-द्वादशविधं नियमा-अभि-ग्रहविशेषाः 'उत्किन्नचरणा निक्किन्नचरणा' इत्यादिकाः योगा मनोवाक्यायनिरोधाः, संजमश्च तपश्च नियमश्च योगश्च संयमतपोनियमयोगास्तैः युक्तं मनो यस्य स संयमतपोनि-यमयोगयुक्तमनाः सुप्रणिहितमनाः अमणस्तपसि केवञ्चः समाहितमनाः-सुप्रसिद्धितपिन्ताः 'वंसण्णारे'ति दशौनं सम्यक्त्वं ज्ञानं सत्यादिकं दर्शनं च ज्ञानं च दर्शनज्ञानम्, स-माहारत्वावैकवचनं तस्मिन्, न विद्यते अन्यद्वैकर्मस्यानलक्षणात्मनो यस्य स अनन्यमना-एकाग्रचित्तः यंविधः साधुः संस्तारकं प्रतिपद्यते इति श्रेष्ठ इति गाथार्थः ।

तथा—

मेरुं च पद्मबाणं, सयंहरमणुं च सम्बुददहीयं ।

यदो इव ताराखं, तद् संसारो सुविहियाणं ॥ ३० ॥

मेरुचिब-पर्वतानां मध्ये यथा मेरुः प्रशस्यः, स्वयंभूरमणो यथा गाम्भीर्यगुह्यत्वाभ्यां प्रशस्यते, चन्द्रश्च यथा तारकाणां मध्ये प्रकाशकतया शोभते, तथा संस्तारकः सुविहितानां शोभनानुष्ठानानां भवतीत्यर्थः ।

मणुं केरिसस्त मयिभ्यो, संसारो केरिसे व भोगासे ।

उदखंभिगस्त करणे, एयं ता इत्थिमो नाउं ॥३१॥

अथ तस्यः भोता गुहं पृच्छति-भो प्रभो! मणुकथय कीदृशस्य लपकस्य भणितः-प्रतिपादितः संस्तारकः! कीदृशो वाऽ-वकाशः भूपदेशे ग्रामनगरादौ वा गन्धर्वनाट्यशालादिविचरिते ? ' उदखंभिगस्त करणे ' स्ति यथा कर्मिभ्यश्च पृ-ह्मादौ जीवै पतितुकामे वा उपग्राहयेन स्तम्भनम् उत्तम्भनम्, उत्तम्भ एव उत्तम्भिकः, स्वायं इक्षुप्रत्ययः, उत्तम्भिकस्य भाव उत्तम्भिकत्वम् तस्य उत्तम्भिकस्य-अवहृत्प्रभनकस्य प्रति स्तम्भनप्रदायकादेः करणे सुतीयार्थत्वात्सन्ध्याः, तत उत्तम्भिकस्य करणेन गृहादौ स्वैर्यं विधीयते तथा साधारण्ये उत्त-भ्यते स्थिरीक्रियते जीवो मुक्तिकारणेषु येन-वयंस्ताराध-नालक्षण्येन तस्य विधाने करणेन वा यथा परमार्थसाधना-मोक्षसाधना भवति । एवं 'ता' इति-एतत् तावदिति भोषा-कमे इच्छामो बाष्पां कुम्भो हानुमिति गाथायैः ।

हार्यति जस्त जोगा, जरा व विविहा य हुंति आर्यका ।

आरुहई संथारं, सुविमुद्धो तस्त संथारो ॥३२॥

अथ शिष्यः पृच्छति-कदा संस्तारकः क्रियते? तत्राह सालम्बनैरेव-काहं अभिषि अयुवा अहीहं, तवोवहाणे सुयउज्जमि-स्सं । गणं व मीप अहसारावस्सं, सालंबसेवी समुवेइ सांफळं ॥ १॥ 'यथा तु ताम्बालम्बानानि न भवन्ति क्षीणबलत्वात् रोगाद्यभिभूतत्वात् बुद्धत्वाकांस्तत्वात्तद्वै चिन्त्ययति 'जा वेहदेसेण वदो य जाअं, सिलिण्णई सो बु करइ कळं। जो दुम्भलो संतवि-ओसतो उ, न तं तु सीलेति विसअराहं' इति-हार्यति' हीयन्ते हानि प्राप्नुवन्ति यस्य योगाः संयमव्यापारास्तुदितबलत्वात् 'जरा व'सि जरा च बाज्जं संधेरूपाविबला उपहारका भव-न्ति 'विविहा य हुंति आर्यक' स्ति विविधा-अनेकप्रकारा भवन्ति आतहाः सद्योधातिनः श्लाघिका रोगाः-स्फेटयितु-मशक्याः अतः कारणाविहलोकनिरपेक्षया आरोहति अङ्गीक-रोति संस्तारकं तस्य सुविमुद्धो निरतिष्वारः संस्तारक इति।

जो गारवेण मचो, निच्छइ आलोयणं गुरुसगासे ।

आरुहई संथारं, सुविमुद्धो तस्त संथारो ॥३३॥

वः साधुगौरवेण आछिरेससातलक्षणेन माधयति क्ष मचो व-वैवान् मेच्छति नामिलयति गृहीतुमालोचनां गुरुसकाये-गुरु-समीपे, यतः "लज्जाय गारवेण व, बहुसुयमपण बावि दुच्छरि-वं । जइ न कहिति गुरुणा, न हु ते आराइगा हुंति ॥१॥" इति अकृत्वा आलोचनां यः संस्तारकमारोहति तस्याविमुद्धः संस्तारक इति गाथायैः ।

जो पुण पत्तभूओ, करइ आलोयणं गुरुसकासे ।

आरुहई संथारं, सुविमुद्धो तस्त संथारो ॥३४॥

यः पुनः पात्रभूतो योग्यो निर्ममः संविनः कृतसंलेखनः सन् आलोचनां गुरुसमीपे कृत्वा आरोहति संस्तारकमिति ।

जो पुण दंसणमुद्धो, आयवरिणो करइ सामणं ।

आरुहई संथारं, सुविमुद्धो तस्त संथारो ॥ ३५ ॥

यः पुनः साधुः भावको वा 'दंसणे' ति दर्शनेन सम्यक्त्वेन सत्पद्धिभेदमिच्छेन-मुद्धो-निर्ममः। ते वामी सत्पद्धिभ्याः-
"वउसइहणं तिलिगं ३, दंसवेयण १० तिसुद्धि ३ पंचगयदोसं ५ ।

अट्टपभाषण ८ भूसण ५, रक्कण ५ पंचविह संयुत्तं ॥ १ ॥

उत्तिवहजयणारो ६, छम्भावेण ६ भावियं ठाणं ५ ।

वइ सत्तसिद्धिलक्षणं, भेयविसुद्धिं च सम्मत्तं ॥ २ ॥

(वउसइहणं ति) —

परमरथसंयवो जलु, मुखियपरमरथ जाइ जलुनिसिवा ।

वावन्नकुपिद्धीण य, वज्जणमिह वतुहसइहणं ॥ ३ ॥

जीवाइपरयथायं, सम्मपयादेहि' अट्टेहि पर्यहि ।

बुद्धाय वि पुण पुण स-वण चित्तणं संयवो होइ ॥ ४ ॥

गीयत्थपरिणीणं, संयावहुमाणविणयपरिसुद्धा ।

तत्ताव बाहजोगा सम्मत्तं निम्मलं कुणइ ॥ ५ ॥

पावन्नदंसणाणं, निहइगया सत्थअज्जउत्थीणं ।

उम्मगुणयसेहि, बला वि आलिज्जए सम्मं ॥ ६ ॥

मोहिज्जइ मंदमई, कुट्ठिट्ठिसत्थेहि गुहिलसहेहि ।

वुरेण वज्जियत्था, तेणइ नेसुअबुद्धीणं ॥ ७ ॥

परमागमसुस्सत्ता, अणुराधो धम्मसाहणे परमो ।

जिणुगुहवैयावणे, नियमो सम्मत्तलिगो ॥ ८ ॥

तरुणो सुहोवदिद्धो, रागी पि य पणइणी जुओ सो उ ।

इच्छइ जइ सुरगीयं, तओहिद्या समयसुस्सत्ता ॥ ९ ॥

कंतालीणअदिओ, घयपुजे भुणुमिच्छइ च्छुहिओ ।

जइ तइ सद्धुद्धीणं, अणुराधो धम्मराउ णि ॥ १० ॥

पुयाइए जिणाणं, गुरुण विस्सामणाइएहि विहे ।

नियमो अंगीकारो, वैयावणे जहासत्ता ॥ ११ ॥

विसेयण स्ति य अरिहं-त सिद्धवेइयसुए य धम्मे य ।

आयरिय उवज्जमाय, पावयणे दंसणे बावि ॥ १२ ॥

अरिहंता विहरंता, सिद्धा कम्मकल्या सिवं पत्ता ।

साहुवग्गेय वेइय, सुरा तु सामाइयार्थं ॥ १३ ॥

धम्मो वरिणधम्मो, आहारो तस्त साहुवग्गेय स्ति ।

आयरियउवज्जमाया, विसेसगुणसंपया जुत्ता ॥ १४ ॥

पवयणमसेससंसेणं, दंसणमिच्छंति इत्थ सम्मत्तं ।

विणुओ दंसणमसि, कायव्या वेव परं तु ॥ १५ ॥

भत्ती बहुमाणो व-अज्जणु नासणमवमवायस्स ।

आसायणपरिहारो, दंसणविणुओ क्षमासेणं ॥ १६ ॥

भत्ती बहुपडिबणी, बहुमाणो मणसि निज्जरा पीइ ।

वज्जणुणं च तेसि, असेसगुणकित्तणार्हं ॥ १७ ॥

उद्धाहोवणाइ, भणियं नासणमवमवायस्स ।

आसायणपरिहरणं, उच्चियासणसेवणार्थं ॥ १८ ॥

मणवायाकापयं, सुद्धीसम्मत्तसोहणा तत्थ ।

मणसुद्धी जिणजिणमय-वज्जमसारं मणुयलोयं ॥ १९ ॥

तित्थकरवज्जणऽऽराह, ऐणजं मज्झ सिज्जइ तिसुद्धिणि ।

कज्जं पणधेयन्ते, दंसविसेसं ति वयसुद्धी ॥ २० ॥

क्षिज्जंतो भिज्जंतो, पीलीउज्जंतो वि उज्जमाणे वि ।

जिण्वज्जदेवयाणं, जनमइतो तस्स तणुसुद्धो ॥ २१ ॥
 पंचगयं दोसंति, दूसिज्जइ जेहि मंतदोसा य ।
 संकाकंजगुणुद्धा, परतिथि पसंसंघवणं ॥ २२ ॥
 (पंचेव वज्जणिज्जा)
 देवगुणतसविषया, अच्चिज्जअच्चित्तिसंसंघो संका ।
 कंजार् संदेहो, (होई) मुण्णिज्जणम्मि वि दुगुद्धा ॥ २३ ॥
 गुणकित्थं पसंसा, पयवयकरणं च संघवणं ।
 (अट्ट पभाषणं ति)
 सम्मदंसणजुसो, सह सामत्थे पभावगो होइ ।
 सो पुण इत्थं विसिद्धो, निहिद्धो अट्टहा सुत्ते ॥ २४ ॥
 पावयणी धम्मकही, वारं नमिस्सिआ तवस्सी य ।
 विज्जासिद्धो कोई, अट्टेव पभावगा भणिया ॥ २६ ॥
 कालोच्चियसुत्तधरो, पावयणी तित्थवाहगो स्रो ।
 पडिवाहित्यभवजणो, धम्मकही कइणलद्धिन्नु ॥ २७ ॥
 वारं य वायकुशलो, रायदुवारं वि लद्धमाहण्यो ।
 नेमिस्सिओ निमिस्सं, कज्जम्मि पउज्जे निउणं ॥ २८ ॥
 जिणमयसुग्भावितो, विगिट्ठस्समणेण भणइ तवस्सी ।
 सिद्धवड्डिउज्जोमंतो, विज्जावंतो वि उच्चियन्नु ॥ २९ ॥
 संधारकज्जसाहग, सुन्नेज्जजोगमंतसिद्धो उ ।
 भूयत्थसरथगंधी, जिणसाणदेसओ सुकवी ॥ ३० ॥
 (भूत्तणं ति)
 सम्मसभूसणार्, कोसलं तित्थसेवणं भत्ती ।
 धिरया पभावणा वि य, भावत्थं तेसि वोच्छामि ॥ ३१ ॥
 वंदणसंवरणार्, किरियानिउणत्तं च कांसलं ।
 तत्थं वि सेवा सययं, संविग्गज्जाण संसग्गी ॥ ३२ ॥
 भत्ती आयकरणं, जहोच्चियं जिणवारिदसाहणं ।
 भिरया ददसम्मनं, पभावणुस्सप्पणाकरणं ॥ ३३ ॥
 (लक्खणपंचविहं ति)
 हिउयगयं सम्मनं, लक्खिज्जइ जेहि ताई पंचेव ।
 उवसमसंवेगो तह, निव्वेयेणुक्कप अत्थिक्कं ॥ ३४ ॥
 अवरोहं वि महंते, कोहाणुदओ वियाहियोपसमो ।
 संवगो मोक्खं पइ, अहिलासो भवविरोगो य ॥ ३५ ॥
 निव्वेओ चागिस्सं, तुरियं संधारवारयमिहस्स ।
 दुहियदया अणुक्कपा, अत्थिक्कं पंचओ वयणे ॥ ३६ ॥
 (छुम्बिह जयणं ति)
 परतिथीयं तह दे-वयाण भग्गहिय वेइयाणं च ।
 जं छुम्बिहववहारं, न कुणइ सा छुम्बिहा जयणा ॥ ३७ ॥
 वंदणनमंसरी वा, दाणपयाणम्मि मेसि वज्जेइ ।
 आलावं संलावं, पुव्वमणाभन्नगो न करे ॥ ३८ ॥
 वंदणयं करजोडण, सिरनामणवंदणं च इह यं च ।
 वायाए नमोक्कारो, नमंसणं मणपसाओ य ॥ ३९ ॥
 गउरवपिणुणवियरणा, मिट्ठासणपाणजज्जसेज्जाणं ।
 दाणं तं चिय बहुसो, अणुप्पयाणं मुणी बिति ॥ ४० ॥
 सप्पणयं संभासण, कुसलं वासागयं च आलावो ।
 संवासो पुणरुत्तं, सुहदुइगुणदोसपडिपुक्का ॥ ४१ ॥
 (आगारं ति)
 राया गणबलदेवय, गुरुनिग्गहाविच्छेयमार्हं हि ।
 आगारोहिं भज्जइ, संमनं मज्झं न कयाइ ॥ ४२ ॥
 (छुम्भाषणभाविणं ति)

देहलहुं मुक्कलफलं, वंसणमूलं ददम्मि धम्मवुमो ।
 भंतु वंसणदारं, न पवेसो धम्मनयरम्मि ॥ ४३ ॥
 नंदइ वयपासाओ, वंसणपीढम्मि सुप्पइट्टम्मि ।
 सम्मत्तमहाधरणी, आधारो वरणलोमस्सं ॥ ४४ ॥
 सुयसीलमणन्नरसं, वंसणवरभायणं लहुं धरई ।
 मूलत्तरगुणरयणा, वंसणअक्कलयनिहाणं च ॥ ४५ ॥
 (छट्ठाणं ति)
 अत्थि जिओ तह निष्ठा, कत्ता भुत्ता य पुत्तपावाणं ।
 अत्थि धुवं निव्वारं, तस्सोवाओ य छट्ठाणा ॥ ४६ ॥
 अयणुपवयसिद्धो, गम्मइ तह चित्तवेयणाईहि ।
 जीवो अत्थि अवस्सं, पक्कखो नाणदिट्ठीयं ॥ ४७ ॥
 दव्वट्ठयाए निष्ठा, उप्पायविणासवज्जिओ जेणं ।
 पुव्वकयाणुसरणओ, पज्जाया तस्स उ अण्णिआ ॥ ४८ ॥
 कत्ता सुहासुहाणं, कम्माणं कसायजोगमार्हं हि ।
 मिउदंजक्ककीवर, सामग्गिवसा कुलालं व ॥ ४९ ॥
 भुज्जइ सयं कयाई, परकयभागा उ ..... ।
 अकयस्स नत्थि भागा, अज्जह मुक्खे वि सो हुज्जा ॥ ५० ॥
 सम्मत्तनाणचरणा, संपुओ मुक्कलसाहणोवाओ ।
 ता इह जत्तो जुत्तो, ससत्तिओ नाणत्तणं ॥ ५१ ॥
 इत्येवंप्रकारेण दर्शनेन शुद्धो निरतिचारः 'आय-
 चरित्तो' ति आयभूतं निरतिचारतया चारित्रं यस्य
 स आयचरित्तो ददचारित्रत्वात् प्राकृतत्वादातचारित्तो-
 गृहीतचारित्रः करोति—पालयति आमरणं—भ्रमणभावम्
 आरोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारः ।
 जो रागदोसरहिओ, तिगुत्तिगुत्तो तिसद्धमयरहिओ ।
 आरुहई संधारं, सुविसुद्धो तस्स संधारो ॥ ३६ ॥
 यः साधुः रागद्वेषाभ्यां रहितः तिष्ठभिर्मेनोवाक्कायल-
 क्षणाभिर्गुप्तिभिर्गुप्तः तथा त्रिभिर्मायाशब्दनिदानशब्दयमि-
 त्यादर्शनशब्दैर्मैत्रेय रहित आरोहति संस्तारं सुविशुद्धस्त-
 स्य संस्तारकः ।
 तिहिं गारेवेहिं रहिओ, तिदंढपडिभोगो पहियकित्ती ।
 आरुहई संधारं, सुविसुद्धो तस्स संधारो ॥ ३७ ॥
 त्रिभिर्गौरवैः श्रुद्धिरससातलक्ष्यै रहितः त्रयाणां मनोवाक्का-
 यलक्षणानां परिमोचकः प्रतिमोचको वा प्रथितकीर्तिः क्या-
 तप्रसिद्धिः आरोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारकः ।
 चउविहकसायमहणो, चउहिं विगहाहिं विरहिओ निब्बं ।
 आरुहई संधारं, सुविसुद्धो तस्स संधारो ॥ ३८ ॥
 चतुर्विधानां क्रोधमानमायालोभकपाणां कपायाणां मथनो-
 विनाशकः चतुर्विधकपायमथनः कतस्तुभिः स्त्रीकथाभक्तकथा-
 राजकथादेशकथालक्षणाभिर्विरहितो नित्यं—सदाकालम्, आ-
 रोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारक इति ।
 पंचमहव्वयकलिओ, पंचसु समिईसु सुद्ध आउत्तो ।
 आरुहई संधारं, सुविसुद्धो तस्स संधारो ॥ ३९ ॥
 पञ्चभिर्महाव्रतैः कलितो—युक्तः तथा पञ्चसु ईयोदिसमि-
 तिषु सुपूतिशयनयुक्तः आरोहति संस्तारं सुविशुद्धस्त-
 स्य संस्तारक इति ।
 छक्कायाए विरओ, सत्तसयट्ठाणविरहियमईओ ।
 आरुहई संधारं, सुविसुद्धो तस्स संधारो ॥ ४० ॥

वर्णां कायानां समाहारः षट्कार्यं तस्मात् षट्कायात् तदारम्भात् चिरतो—निवृत्तस्तथा सप्तभ्यो भयस्यानेभ्य इहपरलोकादानाकर्मोर्जाविकामरणाश्लोकलक्षणेभ्यो विरहिता मतिर्यस्य स सप्तभयस्थानविरहितमतिकः आरोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारः ।

अद्भुतपट्टाणजदो, कम्मद्विविहस्स ख(व)मणहेतु ति ।

आरोहइ संधारं, सुविसुद्धो होइ संधारो ॥ ४१ ॥

अष्टभिर्जातिकुलबलरूपतपेभ्यर्भुतलाभरूपैर्मद्व्यानेर्जड-स्त्यक्रोऽष्टमद्वस्थानजडः 'कम्मद्विविहस्स' 'ति प्राकृत-त्वात् कर्मेशब्दस्य पूर्वनिपातः, ततोऽष्टविधकर्मणः क्षपणमष्टविधकर्मक्षपणं तस्य हेतुमारोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारः ।

नववर्भचेरगुणो, उज्जुत्तो दसविहे समणधम्मो ।

आरुहइ संधारं, सुविसुद्धो तस्स संधारो ॥ ४२ ॥

नवसु वसत्यादिषु ब्रह्मचर्यगुणितु गुप्तः नवब्रह्मचर्यगुप्तः, तथा-उपकुल उद्यमवान् दशविधकान्त्यादिके भ्रमणधर्मे एवं-विधः सन्नारोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारः ।

अथ संस्तारकस्य क्षपकमालोभय शिष्यो गुहं पृच्छति गा-थाद्वयेन । भगवन् ! संस्तारकस्यस्य मुने कीदृशो लाभः की-दृशश्च सुखमिति तदेव गाथाद्वयेनाह—

जुत्तस्स उ(त्त)त्तिमहे, मलियकसायस्स निव्वियारस्स ।

मण केरिसम्भो लाभो, संधारगयस्स समणस्स ॥ ४३ ॥

पुच्छस्य-व्यवस्थितस्य च उत्तमार्थेऽनशनप्रतिपत्तिक्रमे मलि-तकषायस्य अधःकृतकषायस्य अत एव निर्विकारस्य को-पादिविकाररहितस्य भण-कयय कीदृशो लाभो भवति सं-स्तारगतस्य भ्रमणस्य ।

जुत्तस्स उत्ति(त्त)महे, मलियकसायस्स निव्वियारस्स ।

मण केरिसं च य सुखं, संधारगयस्स समणस्स ॥ ४४ ॥

'जुत्तस्सेति' पादद्वयं तथैव भण-ब्रूहि कीदृशं च सौख्यं संस्तारगतस्य भ्रमणस्य ।

गुरुरपि गाथाद्वयेन क्रमेणोत्तरमाह—

पढमिज्जगम्मि दिवसे, संधारगयस्स जो हवइ लाभो ।

को दाणि तस्स सका, काउं अग्वं अणुगयस्स ॥ ४५ ॥

'पढमिज्जगम्मि' 'ति-प्रथमकेऽपि दिवसे संस्तारकगतस्य-संस्तारके व्यवस्थितस्य साधोर्धो लाभो भवति 'को दाणि' 'ति क इदानीं निरतिशयिनि काले तस्य लाभस्य 'सक' 'ति समर्थः पटुः स्यात् 'काउं' 'ति कर्तुमर्धमनर्धस्य-अर्धगोचरातीतस्य ।

जो संखिज्जभवट्ठिइ, सव्वं पि खवेइ सो तहि कम्मं ।

अणुसमयं साहुपयं, साहू वुत्तो तहि समण ॥ ४६ ॥

यः साधुः 'संखिज्जभवाट्ठइ' 'ति संख्याता-संख्यापु-रुषलक्षणा भवे—एकस्मिन् भवे एकजन्मस्थितिकः—असंख्यातवर्षाण्युषा हि चारित्रप्रतीतिरपि न भवतीति सं-ख्यातवर्षस्थितिकत्वमुक्तम्, 'सव्वं पि खवेइ सो तहि क-म्मं' 'ति सर्व्वमपि क्षपयति-निर्जरयति स साधुस्त्र तस्मि-न्संस्तारके व्यवस्थितः, प्रथमसंहननवत्प्रकृष्टाराधनः क्ष-पयति अष्टप्रकारमपि कर्म । अयं प्रतिसमयं स साधुः

साधुपर्व प्रतिपन्नः सन् तस्मिन्नेव भवे प्रायः कर्म क्षप-यति । अणुसमयं तस्मिन्सुपर्यन्ताराधनासमयैर्गुप्तौ वि-शेषेणाक्तिः तस्यामवस्थायां विशेषतः क्षपणात्, लाभम-दनस्य शुद्धा निर्ध्वनं दत्तम् ।

अथ सौख्यस्य उत्तरमाह—

तणसंधारनिवणो, वि सुखिवरो भट्टारागमयमोहो ।

जं पावइ मुत्तिसुहं, न चक्कवट्ठी वि तं लभइ ॥ ४७ ॥

तृणसंस्तारके कर्कशे दमोदितृणमये निपन्नः सुतः तृण-संस्तारकनिपन्नः अतस्तृणसंस्तारकस्यातिकर्कशत्वमुक्तं, परं स मुनिवरस्तृणसंस्तारकनिपन्नोऽपि सुतोऽपि शुद्धो राग-मदमोहो यस्य स भट्टारागमदमोहः यत्प्राप्तो निर्लोभत्वेन सु-खं मुक्तिसुखं मोक्षसुखं वा लभतः परमानन्दमयं, सं-तोषमित्यर्थः, 'न चक्कवट्ठी वि' 'ति न चक्रवर्त्यपि तल्लभते; .....त्यर्थः । यदाह—'तुष्टपथमन्नमिह यत्पणुधि-प्रयासं, संज्ञासदोषकलुषो नृपतिस्तु भुङ्क्ते ॥१॥' ॥ ४७ ॥ यन्निर्भयः प्रथमसौख्यरतश्च भुङ्क्ते ॥१॥' ॥ ४७ ॥

निप्पुरिसनाडगम्मि व, न सा रई तह सहत्थवित्तधारे ।

जिणवयणम्मि विसाले, हेउसहस्सोवगूडम्मि ॥ ४८ ॥

देवानां संबन्धिनि नाटके सा रतिर्न भवति । कथंभूते निजपु-रुषनाटके निजपुरुषा नाटककर्त्तारः स्वस्वामिनः सातं बुध्य-न्ते, ततस्तत्पुरुषा नाटकपात्राणि विकुर्वन्ति 'तह सहत्थावि-त्थारि' 'ति तथा देवा वैकियलक्ष्या स्वहस्ताभ्यां पात्राणि नि-ष्काश्य द्वात्रिंशद्विंशं नाटके विस्तारयन्ति, परमात्मैच्छयाऽपि विरचिते तस्मिन् न सा रतिर्न तत्सुखम्, जिनवचने विशाल विस्तीर्णे हेतुसहस्रापगूढे-हेतुसहस्रयुक्ते क्षपकेण भ्रयमाण-मनसि धार्यमाणे च यत् सुखं या रतिरित्यर्थः । अथवा—'नि-प्पुरिसनाडगम्मि' 'ति निर्गता-रहिताः पुरुषा यस्मिन्नाटके तन्निष्पुरुषं तस्मिन्निष्पुरुषनाटके केवलस्त्रीपात्रमये नाटके स्वहस्तविस्तारसंवेष्ट्यासंचारितहस्तादित्ये न सा रतिर्न तत् सुखम् । केवलस्त्रीनाटके हि सर्वविषयाविर्भावके रागिणा-मखं व रतिर्भवति परं तस्मिन्नापि सा रतिर्न भवति या जिन-वचने रतिर्भवति इति तात्पर्यार्थः ।

जं रागदोसमयं, सुखं जं होइ विसयमयं च ।

अणुहवइ चक्कवट्ठी, न होइ तं वीयरगस्स ॥ ४९ ॥

यत्सुखं रागमयं-पुत्रकलत्रादिकेहमयं द्वेषमयं-शत्रुविना-शसंभवं, यच्च सुखं 'विसयमयं' 'ति शब्दादिविषयसंभवं-चतुःषष्टिसहस्रललनापरिचाराणामयमनुभवति चक्रवर्ती भ-वति तत्सुखं मोहमयम्, वीतरागस्य-गतरागद्वेषमोहत्वान्महा-मुनः तच्च सुखं क्षणविनश्वरं महर्षेस्तु परमसंतोषसुखसंभू-तत्वाच्च तत्किंचिदित्यर्थः ।

मा होइ वासगणया, न तत्थ वरिसाणि परिगणिज्जंति ।

बहवे गच्छं बुच्छा, जम्मणयरणं च ते छुत्ता ॥ ५० ॥

गुरुः शिष्यान् प्रति भणति—भो वत्सा! मा भवथ वर्षगणकी-यता स्तोकेनापि कालेन ये इमेऽर्हन्तस्ते पुरन्दरीकवत्प-रमार्थसाधका भवन्ति, न तत्र वर्षाणि गणयन्ते, यदुता-मेन बहूनि वर्षाणि वीक्षा कृताऽनेन स्तोकातीति । यतो बहवो ऽपि गच्छन्वासरमुषिताभिरं कालं यावद्गच्छ्वासां कृतवन्तोऽपि प्रबलप्रमादतया "जयन्तराजपिचत्" पार्श्वस्थतया बिहृत्य

जन्ममरणरूपं संसारमतिशयेन क्षुधा मग्नाः क्षुता वा संसार-
आगरे बुद्धिता इत्यर्थः ।

पच्छा वि ते पयावा, खिप्यं काहिंति अप्यथो पत्यं ।

जे पच्छिमम्मि काले, मरंति संधारमारुढा ॥ ५१ ॥

पश्चादपि पर्यन्तसमयेऽपि उद्यतविहारितया “सेलकवत्”
उद्यतमरणेन “अहंभकवत्” साधवः पूर्वं-प्रथममेव वा पुण्डरी-
कगजसुकुमालवउद्यतविहारेण पूर्ववत् वा उद्यतमरणेनावन्तीसु-
कुमारवत् । अथवा-‘पयावा’ इति-प्रपाताद्वा स्वदोषनिम्ना-
गर्हालक्षणात् क्षिप्रं-शीघ्रं करिष्यन्ति आत्मनः पथ्यं-हितम् ।
के ते आत्मनो हितं विधास्यन्तीत्याह-‘पच्छिमम्मि’ सि ये
पश्चिमेऽपि काले ‘मरन्ति’ सि त्रियन्ते संसारकाकडाः सन्तो
विहितानशना इत्यर्थः ।

अथ कीदृशो वाऽवकाशो संस्तारकः कर्त्तव्य इति प्रस्-
स्य निर्वचनमाह—

न वि कारणं तणमओ, संधारो न वि य फासुया भूमी ।

अप्पा खलु संधारो, हवइ विसुद्धो चरिचम्मि ॥ ५२ ॥

नापि-नैव कारणं-निमित्तं तृणमयः संस्तारकः पर्यन्ताराध-
नस्य कारणं नापि प्राप्तुका निरया भूमिः तर्हि किंनिमित्त-
मित्याह-‘अप्पा खलु’ सि-आत्मा खलु-निश्चयेन संस्तारको
भवति विशुद्धो निर्मलः ‘चरिचम्मि’ सि-चारित्रे निर्मले,
निरतिचारे इत्यर्थः ।

अथ कीदृशस्य कस्मिन् काले इत्युभयनिर्वचनमाह—

निषं ति तस्स भावु-ज्जुयस्स जत्थ व जहिं व संधारो ।

जो होइ अहक्खाया, विहारमब्भुजओ लुक्खो ॥ ५३ ॥

नित्यं-सर्वदा तस्य-क्षपकस्य ‘भावुज्जुयस्स’ सि भावतो
निर्मायस्याऽप्रमादिनः कृतालोचनस्य ‘जत्थ व’ सि यत्रैव क्षेत्रे
आमनगरादौ, यत आह “वक्खुयजोगाणं पुण, मुणीण आणे
सुनिष्कलमणाणं । गामम्मि जणाहे, सुखेऽरम्मम्मि न विसे-
सो ॥१॥” “जहिं व” सि यस्मिन्वा काले दिवसनिशादौ हेम-
न्तग्रीष्मादौ वा, यदाह-‘काले वि सो चिय जहिं, जोगस-
माहाणमुत्तमं लहइ । न तु दिवसनिशावेला, इ (इ) नियमणं
आहणो भयिणं ॥१॥” अथवा-‘जहिं’ ति वर्षदृणकुसुमशि-
लातलतुलिकादौ यो भवति ‘अहक्खाय’ सि यथा च जिन-
वचनप्रकरणः ‘विहारमब्भुजओ’ सि विहारमुद्यतविहारं
द्वादशसांवत्सरिकमभ्युद्यतः कृतसंलेखनः, अत एव कृतसं-
लेखनात्वाद्गुहः क्षीणधातुत्वात्स्विकर्मावर्तनदशरीरो, भावतः
कषायपरिहारेण इति; द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च क्ष-
पकस्य शुद्धिरुक्ता ।

अथ यथाविधि तपो विधाय यस्मिन् काले संस्तारको
विधेय इति तमाह—

वासारत्तम्मि तवं, चित्तविचिचारं सुद्धु काऊयं ।

हेमंते संधारं, आरुहई सव्वऽवत्थासु ॥ ५४ ॥

पूर्वं तावत्पुनरुन्माप्य—

“वत्तारि विचिचारं, विगई निज्जुहियाह वत्तारि ।

संवच्चरे य तुज्जी, एगंतरियं च आयामे ॥ १ ॥

नाऽऽविशिद्धो य तपो, कुम्मासे परिमियं च आयामं ।

अंभ वि य कुम्मासे, इह विगिद्धं तपोकम्मं ॥ २ ॥

वीसं कोडीसहियं, आयामं कहु आयुषुषीय ।

गिरिकंदरनवंगंतु, पाउवगमणं अह करेइ ॥ ३ ॥”

वर्षाकाले रात्रौ तपश्चित्रविचित्रादिकं ‘सुद्धु’ सि सुद्धुति-
शयेन कृत्वा हेमन्तशीतकालादौ संस्तारकः कर्त्तव्यो निराप-
दि आयुषि च पूर्वमात्रे आपदि वतुप्पदायुषि वा ‘आरुहइ’
आरोहति करोति संस्तारकं सत्त्वास्वयस्थास्त्विति गार्थः ।

अथ कैः कैरभ्युद्यतमरणविधिर्विहित इति तान् द्वात्रिंश-
ता गाथाकलापेनाह—

आसी य पोयणपुरे, अज्जा नोमिण पुप्फचल सि ।

तीसे धम्मपारिओ, पविस्सुओ अभियापुत्तो ॥ ५५ ॥

“गंगाए तडे पुप्फमइ नाम नयरमि” त्यावश्यकचूर्णिः । इदं
पुनस्तस्यैव नामान्तरं संभाव्यते । आसीत्येतनपुरे आर्थिका
पुष्पचूलति, तस्या धर्माचार्यः-धर्मशुद्धः प्रकृतेय विभुतः
प्रविभुतो विख्यातः अज्जिकापुत्रः स्मरिति ।

सो गंगमुत्तरंतो, सरसा उत्सारिओ य नावाए ।

पडिवओ उत्तमहुं, तेण वि आराहियं मरणं ॥ ५६ ॥

अन्यद्वाऽभिनवदीक्षितायाः पुष्पचूलायाः केवलौत्पत्तावा-
त्मानं निम्बन् तथा भणितो भगवतामपि गङ्गामुत्तरतां के-
वलमुत्पत्स्यते, ततोऽसौ भटित्येव गङ्गायां नावमाकडः । त-
त्र च नगराधिष्ठातृदेवता स्मरिभक्ता । नदीदेवता तु तस्याः
प्रत्यनीका । तथा चिन्तितं-मदीयवैरिण्या गुरुयं मारयित-
व्यः इति चिन्तयन्ती एवं विधत्ते, “जेणं जेणं पासेणं विलग्ग-
ति तं बुद्ध सो मयके ठिओ सव्वा पाणी बुद्ध तेहिं नाविप-
दि पाणीए छुद्धो देवयाए तिसुलेणं विद्धो, नाणं उप्पन्नं दे-
वेहिं महिमा कया पयागं ति तत्थ जायं तिरणं ।” संपूर्णकथा
आवश्यकचूर्णितो ज्ञेया । अनुनाऽक्षरयोजना-स गङ्गामुत्तरन्
सहस्रा तत्क्षणादेव नाविकेनाचार्य उत्सारितः, पातितः, प्र-
तिपन्न उत्तमार्थः, तेनापि मरणमाराधितम् ।

पंचमहन्वयकलिया, पंच सया अज्जिया सुपुरिसाणं ।

नयरमि कुंभकारे, करगम्मि निवेशिया तइया ॥ ५७ ॥

पञ्चमहाव्रतकलितानि पञ्चशतानि ‘अज्जिय’ सि प्राकृत-
त्वाद्दितानि-पीडितानि प्राकृतत्वादेव वा अजितानि रा-
गादिभिः सत्पुरुषाणां ‘नयरमि’ कुम्भकारोपकारस्य लार्त्ति
शिकत्वान् नगरे कुम्भकारे कटके ‘निवेशिय’ सि निवेशितानि
‘जंतमि’ सि अग्रेतनगाथायां संबन्धः, यन्त्रे-प्राणके ।
एगूण पंच सया, वाएण पराजिएण रुद्धेणं ।

जंतमि पावमइणा, हुन्नाहुन्ना अणुकमणे ॥ ५८ ॥

एकानानि पञ्च शतानि स्कन्दकाचार्यशिष्याणां, बादे परा-
जितेन कृतेन कलकामिचक्रिजातिना पापमतिना कुण्णखु-
ण्णाः पिष्टाः अनुक्रमेण-परिपाठ्याः ।

निम्मम निरहंकारा, निययसरीरे वि अप्पडीवद्धा ।

ते वि तह छुजमाणा, पडिवन्ना उत्तमं अहुं ॥ ५९ ॥

निर्मम-ममत्वरहिताः निर्गताहंकाराः-निजदेहेऽ-
प्यप्रतिबद्धाः-प्रतिबन्धरहिताः तेऽपि, तथा-तेनैव प्र-
कारेण ‘छुजमाण’ सि क्षुधमानाः-पीड्यमानाः
प्रतिपन्ना उत्तमार्थमिति ।

दंडो वि विस्सुयजसो, पडिमा दसधारओ ठिओ धम्म । ।

जउणावकं नयरे, सोरहि विद्धो य सुरगीओ ॥ ६० ॥

दृष्ट इति नाम्ना मुनिर्विभ्रुतयश्च विख्यातकीर्तिः 'पडिमा दसधारउ' ति नृनीयससराभिदिवलक्षणदशमभिधुप्रतिमा-धारकः स्थितः प्रतिमा-कायात्समं यमुनावङ्क उद्याने नगरे-मधुरानाभि शरैर्वाणैः विद्धः । यमुनाराजा तत्पदातिभिश्च 'सुरगीउ' ति सुरैर्देवगीतस्तद्गुणगानेन ।

जिणवयणनिच्छियमई, निययसरीरे वि अप्पडीवद्धो ।

सोऽपि तह विज्झमाणो, पडिवओ उत्तमं अट्ठं ॥ ६१ ॥

जिनवचने निश्चिता मतिर्यस्याऽसौ जिनवचननिश्चितम-तिरः, तथा भिजकशरीरेऽपि अप्रतिवचः—प्रतिबन्धमुक्तः सोऽपि तथा विध्यमानोऽपि प्रतिपन्न उत्तमार्थम् । भावार्थः कथागम्यः, स चायम्—“महुरा नयरी जउणावकं उज्जाणं अवरेण जउणाए कुप्परा दिओ । तथा दंडो अणगारा आ-यावेइ । सो रायाए नितेणे विद्धो, तो रोसेण असिणा सीसं छिन्नं । अन्नं भण्ति-फालोहि आहओ पच्छा सवेविहि वि म-णुसेहि कोवोअयं पइयस्स आवइकाले मओ सिद्धो, देवाण महिमा करणं, सक्कागमयं । पालएणं तस्स वि रन्ना आधिइ जाया, वज्जेण, भासिओ सक्केण-जइ पव्वयसि तो सुब्बसि । पव्वयणथेराणं अंतिए अभिगगं गिएइइ । जइ भिक्खागओ आ संभरामि ता न जिममि, अइ दूरे जिमिओ ता सेसगं पि विमिच्चिमा । एवं किर तेण भगवया एगमवि दिवसं नाहारियं । तस्स वि द्वावावई दंडयस्स भावावई एवं ददधम्मया कायववा ।

आसी मुकोसलरिसी, चाउम्मासस्स पारणादिवसे ।

ओरुहमाणो य नगे, खइओ छुहियाए वणीए ॥ ६२ ॥

आसीद्-अभूत्सुकोसलरिश्चातुमांसस्य पारणकदिने 'ओ-रुहमाणो य नगे' ति पञ्चम्यर्थे सप्तमी नगादवतरन् 'खइओ छुहियाए' ति क्षोभया-बुभुक्षितया व्याघ्राया ।

धीधणियवद्धकच्छो, पषक्खाणम्मि सुदु आउत्तो ।

सो वि तह खज्जमाणो, पडिवओ उत्तमं अट्ठं ॥ ६३ ॥

धृत्या-अन्तरङ्गदयावष्टम्भेन धनित्वा अत्यर्थं बद्धा कक्षा-प्रतिष्ठा येन स धृतिधनितबद्धकक्षः प्रत्याख्यानऽनशनप्रति-पत्तिकूपे सुदृष्टिर्वायेन युक्तः-उपयोगवान् सोऽपि भगवान् तथा आद्यमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थम् ।

उओणी नयरीए, अवन्तिनमेण विस्सुओ आसी ।

पाउवगमणनिवओ, मुसाणमज्जेण एगंते ॥ ६४ ॥

उज्जायिन्यां नगर्यामवन्तिनाम्ना विभ्रुतः "अवन्तीसुकुमार" इति ख्यात आसीत् । पादप इवोपगमनमवस्थानं तेन पाद-पोपगमननिपन्नः सुतः पादपोपगमननिपन्नः "मुसाणमज्जे-ण" ति महाकालाख्यमस्थाने 'एगंते' ति निर्जनप्रदेशे ।

तिभि रयणीउ चइउं, भालुंका उड्डिया विकट्ठुति ।

सो वि तह खज्जमाणो, पडिवओ उत्तमं अट्ठं ॥ ६५ ॥

'तिभि रयणीउ' ति-भ्रान् रजनिप्रहरान् अवयवे समुदायो-पचारान् 'चइउं' त्यक्त्वा स्वशरीरमित्यध्याहारः 'अथवा-क्यावयितुं-सारयितुं रुंधरादि रात्रिदिव, मार्गे च गच्छतोऽति

सुकुमारत्वात् रुंधरत्वायात् तद्वन्धेनाकृष्टा'भालुंका'इदगाली 'उड्डिया वि' ति उरिधता 'कट्ठंतीति' कथयति साऽन्त्रादि । यत उक्तम् 'लोहियगंधेणं सिवा' आगमणं सिवा एगं पायं आइ, एक्कं पि लुगाणि, पदेम जानुगाणि, वीए ऊरु, तइए पोहं कालगओ, विस्तेरणावश्यकचूर्णे'रवसेयम् । सोऽप्यव-न्तिसुकुमारस्तथा आद्यमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थमिति ।

जल्लमलपंकधारी, आहारो सीलसंजमगुणाणं ।

आजीरणो य गीओ, कसियअज्जो सरवणम्मि ॥ ६६ ॥

याति लगति च जल्लो-रजोमात्रः मलः-कठिनीभूतः पङ्को-मल एव स्वदेनाद्गीभूतः जल्लश्च मलश्च पङ्कश्च तान् निष्पति-कर्मतया धारयतीत्येवंशीलो जल्लमलपङ्कधारी । पुनः किभूतः, आधारः-स्थानं, केषां ? शीलसंयमगुणानां शीलमष्टादशधा ब्रह्मचर्यम् अष्टादशसहस्रशीलाङ्गानि वा संयमः सप्तदशधा गुणाः सप्तविंशत्यनगारगुणाः । शीलं च संयमश्च गुणाश्च शीलसंयमगुणास्तेषाम् 'आजीरणो य' ति आजीरणश्च आ-जि-संग्रामं ईरयति प्रेरयति क्षपयति जयतीति यावत्, आ-जीरणो राज्यावस्थायां शत्रुभिः सह भ्रामयेय कर्मभिः सहेति 'गीओ' ति गीतः प्रसिद्धः गीतार्थश्च 'आग्गीउ' ति पाठे प्राकृतत्वात् अग्रे राक्षोऽयमार्गमेव । यत आह- 'रोहइगमि सत्ती, हओ वि कोवेण अग्गिनिवइओ । तं वेयणमहिया-सिय, पडिवओ उत्तमं अट्ठं' ॥१॥ 'कसियअज्जो सरवणं-म्मि' ति कार्त्तिकार्यं इति नाम्ना सरवणसंनिवेशे यो महा-त्मा यात इति ।

रोहइगमि नयरे, आहारं फासुयं गवेसंतो ।

कोवेण खंतिएणं, भिओ सत्तिप्पहारेण ॥ ६७ ॥

स च भगवान् रोहइकपुरे प्रासुकमाहारं गवेचयन् राज्या-वस्थापराद्धेन केनापि क्षत्रियेण कापेन शक्तिप्रहारेण शक्ति-प्रहरणविशेषेण भिओ-विदारितः ।

ततोऽनन्तरं स महर्षिः किं कृतवानित्याह-

एगंते मणवाए, विच्छिओ थंडिले चयइ देहं ।

सो वि तह विज्झमाणो, पडिवओ उत्तमं अट्ठं ॥ ६८ ॥

एकान्ते-दुष्टपशुभ्रान्स्वापदृश्यादिवर्जिते अनापाते धर्म-ध्याने व्याघातकागन्तुकजनरहिते विस्तीर्णे-पुष्कले स्थिरिद्धेले संस्तारककरणप्रायोग्ये भूखण्डं त्यजति-मुञ्चति म्युत्सुजति स्वयमेव देहं निजशरीरम् । 'चइय' इति पाठं त्यक्त्वा देहं सो-ऽपि महासत्त्वस्तथा विध्यमानस्तेन शक्त्या ताड्यमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थम् । ('पाडली' त्यादि गाथात्रयम् 'ध-म्मसीह' शब्दे चतुर्थभागे २७३४ पृष्ठे गतम् ।) (चाणक्यः इङ्गिनीमरणं प्रतिपन्न इति 'इंगिणीमरण' शब्दे द्वितीय-भागे ५३२ पृष्ठे गतम् ।)

अणुलोमपूयणाए, अह सो सत्तुजओ डहइ देहं ।

सो वि तह डज्झमाणो, पडिवओ उत्तमं अट्ठं ॥ ७२ ॥

अनुलोमा-अनुकूला पूजनाऽनुलोमपूजना तथा अनुलोम-पूजनया कृष्णाशुक्रप्रभृतिसुरभिभूषणोत्प्रेषाहव्याजने गोवाट-करीपवद्धनतया सुवन्धुः दहति देहं शरीरम्, सोऽपि तथा दह्यमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थम् ।

पतत्संवादिगायेयम्—

मुष्टे पात्रोवगमो, सुबंघुणा गोमये पलिवियमि ।
उज्ज्मंतो चाणको, पडिवन्नो उत्तमं अट्टं ॥७३॥

अथ गाथात्रयेण संबन्धः ।

कायंदीनयरीए, राया नामेण अमयघोसो सि ।
ततो सुयस्स रज्जं, दाऊणं अह चरे धम्मं ॥७४॥

काकन्धां नगयीं राजा नाम्ना “ अमृतघोष ” इति, ततः स
राजा सुतस्य—पुत्रस्य राज्यं वस्वाऽथ चरेदनुतिष्ठेत् धम्मं
चारित्रप्रतिपत्तिलक्षणम् ।

आहिडिऊण वसुहं, सुतत्थविसारमो सुयरहस्सो ।
काहंदी चेव पुरिं, अह संपत्तो विगयसोमो ॥७५॥

आहिण्य—परिभ्रम्य विहृत्येत्यर्थः वसुधां सूत्रार्थविशारदो-
विचक्षणः, यत एव सूत्रार्थविशारदोऽत एव धृतरहस्यः श्रु-
तनिकषः काकन्दीमेव पुरीमथ विहरन्नुद्यतविहारेण संप्राप्तः
विगतशोकः—परित्यक्तदैन्यभाव इति ।

नामेण चंडवेगो, अह सो पडिछिदई तयं देहं ।

सो वि तह छिज्जमाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्टं ॥७६॥

नाम्ना चण्डवेगः पूर्वोपरादो मन्त्री अन्यो वा कोऽपि संप-
न्नोऽथ स प्रत्यनीकस्तकं राजपियेदेवं—शरीरं प्रतिछिनत्ति-
द्विधाकरोति । सोऽपि भगवानमृतघोषस्तथा छिद्यमानः प्र-
तिपन्न उत्तमार्थम् । (संथा०) (अथ ‘कोसंबी’ त्यादिगाथा
'ललियघडा' शब्दे षष्ठभागे गता ।)

जलमज्जे ओगाढा, नईएं पुरेण निम्ममसरीरा ।

तह वि हु जलदहमज्जे, पडिवन्नो उत्तमं अट्टं ॥७८॥

ततश्च तेषां भगवतां पादपोषणमनिकावतामकाले वृष्टिप्रा-
प्तोवाज्जदी पूरेयायाता । नदीपूरणं च महता घहता काष्ठे-
शय्याऽथ जलमध्यं ओगाढा—विक्षिप्ता तत्र च निम्ममः—श-
रीरेऽपि ममत्ववर्जितस्तथापि हु—स्फुटं ‘जलदहमज्जे’ इति
अकालागतनदीपूरेणोद्यमानो जलहृदं—समुद्रं प्रापितः । ततो
जलहृदमभ्येऽपि उत्तमार्थं प्रतिपन्नः ।

अथ गाथाचतुष्टयं संबन्धः—

आसी कुणालनगरे, राया नामेण वेसमणदासो ।

तस्स अमन्नो रिट्ठो, मिच्छादीट्ठी अहिनिविट्ठो ॥७९॥

आसीद्—अभूत् कुणालनगरे—उज्जयिन्यामित्यर्थः, राजा
नाम्ना वैश्रमणदासः तस्य राज्ञः अमासो—मन्त्री रिट्ठो—रिट्ठा-
भिधानः मिथ्यादृष्टिर्जिनशासनप्रत्यनीकः अभिनिविष्टः—
सर्वज्ञमतं प्रति द्वेषवान् समभूदित्यर्थः ।

तत्थ य मुणिवरवसभो, गणपिडगधरो तहऽऽसि आयरियो

नामेण उसभसेयो, सुयसागरपारमो धीरो ॥८०॥

तत्र—तस्यासुज्जयिन्यां मुनिवरवृषभः प्रधानाचार्यः गणि-
पिटकधरो द्वादशाङ्गधारी, तथा आसीदाचार्यः नाम्ना ‘उस-
भसेण’ इति—वृषभसेनः श्रुतसागरपारः—सर्वश्रुताम्भो-
धितरिगामी धीरः—परीब्रह्महसनसमर्थः ।

तस्साऽऽसी य गणहरो, नाणासुत्तथगहिपेयालो ।

नामेण सीहसेणो, वाएण पराजिन्नो रिट्ठो ॥ ८१ ॥

तस्य शिष्य आसीद्गणधरः आचार्यः, नामासुत्रार्थगृही-
तपेयालः—अनेकसुत्रार्थपरिज्ञातविचारः नाम्ना सिंहसेनः,
तेन च ‘वाएण’ इति बाधन—स्वदर्शनस्थापनलक्षणेन पराजितः—
पराभन्नः रिट्ठा—रिट्ठामासो बाध उपस्थितः सन्निवृत्त्यर्थः ।

अह सो निराणुक्को, अग्गिं दाऊण सुविहियपसेतो ।

सो वि तह उज्ज्ममाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्टं ॥ ८२ ॥

अथ स रिट्ठाः पापिष्ठः ‘निराणुक्को’ इति निर्गतघृणः ‘अ-
ग्गिं दाऊण’ इति अग्नि—वैश्वानरं वापयित्वा वस्वा वा सुवि-
हितानां—साधूनां परयत्युपाश्रयति वेति विहितोपाश्रयः ‘सुवि-
हियपसुत्ते’ इति पाठे सुविहितेभ्यः प्रसुत्तेऽपि दृढतीत्यभ्याहारः ।
सोऽपि सिंहसनाचार्यस्तथा दृढमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थमिति ।

कुरुदत्तो वि कुमारो, संबलिफालि व्व अगिण्णा दट्ठो ।

सो वि तह उज्ज्ममाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्टं ॥ ८३ ॥

“कुरुदत्तः” कुरुदत्तनामाऽपि इय्यपुत्रर्षिः ‘संबलिफालि व्व’
इति शालमली वृक्षविशेषस्तस्य फालिवत्—तस्य शाखावत् अ-
ग्निना दग्धः, सा हि निःसारवाद्ग्निरा भट्टित्येव दृष्टते । सो-
ऽपि तथा दृढमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थम् । अस्य भावार्थोऽ-
पि द्रश्यते । तथाहि—“हृत्थिणाउरे नयरे कुरुदत्तसुन्नो नाम
इय्यपुत्तो, स तद्वाक्याणं येराणं अंत पव्वइओ । वडुस्सुओ स-
मणो कयाइ एगल्लविहारे पडिमं पडिवन्नो । सो साययस्स
नयरस्स अदूरसामंत आगमो । विहरंतो खरिमा ओगाढा पो-
रिसी । तंथव पडिमं डिओ चखरे, तथ य एमाओ गावीओ
हरियाओ तेणेहि । तेण ओगासेण नीयाओ जाव
मग्गमाणा उट्ठिया आगया, विट्ठो साह । तथ पुवे पं-
था । पच्छा तं न जाणैति कयरेण नीयाओ । ते साहुं पुच्छंति-
सो भगवं न वाहरइ । तेहि पडुंठेहि सीसे पहिया पालि
बंधऊण वियगाओ अगारिं विपुण सीसे छुडा । तेण भगव-
या सम्ममहियासियं ।” (‘आसी’ इत्यादि गाथा ‘बिलार्ह
पुत्त’ शब्दे तृतीयभागे ११६२ पृष्ठे गता ।)

आसी गयसुकुमालो, अल्लयचम्मं व कीलयसएहि ।

धरणिपले उज्जिद्धो, तेण वि आराहियं भरणं ॥८५॥

आसीद्गजसुकुमाल इय्यपुत्रः, कुरुदत्तन्यायेन गृहीतव्रतः स-
कलाधीतभुतः एकल्लविहारप्रतिमाप्रतिपन्नः कायोत्सर्गस्थले-
नैव प्रकारेण कुटिकैः पृष्ठे गोगमनभागौ न गदितवानिति ग-
जसुकुमारस्य शरीरमाद्रैश्चर्मैश्चकीलकशतैस्ताडयित्वा धर-
णितले महीपीठे उज्जिद्धः, तेनापि भगवता आराधितं
प्राणसमाप्तिं यावच्च धर्मेध्यानवान् जात इति तात्पर्यार्थः ।

मंखलिणा वि अरहओ, सीसा तेयस्स उग्गया दट्ठु ।

ते वि तह उज्ज्ममाणो, पडिवन्ना उत्तमं अट्टं ॥ ८६ ॥

‘मंखलिणा वि’ इति—पुत्रशब्दलोपात्तमङ्गलिपुत्रेणाऽपि गोशा-
लकेन अर्हतो महावीरशिष्यो सुनक्षत्रसर्वावुभूतो ‘तेयस्स
उग्गया’ इति तेजसस्तेजोल्लेपयाया ‘उग्गया दट्ठु’ इति उग्र-
तया—तीक्ष्णतया दग्धौ—अस्मीकृतौ, तौ तथा दृढमानौ
प्रतिपन्नावुत्तमार्थमिति, इत्येते दृष्टान्ता बहवः प्रसिद्धा एव ।

हास्यप्रसिद्धत्वात् दर्शिताः पर्यायमात्रनिर्देशे हेतुत्वात्प्रा-
रम्भस्य ।

अथ गाथाद्वयेन संबन्धः ।

परिजातइ सिगुतो, जावजीवार्हे तिविहमाहारं ।
संघसमवायमज्जे, सागारं गुरुनिओगेणं ॥ ८७ ॥
अहवा समाहिहेउं, कोइ सो पाणगस्स आहारं ।
तो पाणगं पि पच्छा, बोसिरइ मृणी जहाकालं ॥ ८८ ॥

परिजानाति-क्षपरिहया प्रत्याख्याति त्रिगुप्तो-मनोवाकाय-
गुप्तः 'जावजीवार्प' ति यावज्जीवं सर्वमापि चतुर्विधमप्या-
हारं, क प्रत्याख्याति ?-गुरुसमीपे । कथमिव प्रत्याख्यातीत्या-
ह- 'भवचरिमं पञ्चस्वामि चउविहं पि आहारं, असणं पा-
णं आरमं सारमं अन्नत्थणाभोगेणं सहसागारेणं बोसिरामि'
किमेकाक्येव प्रत्याख्याति उत कानपि साक्षिणः कृन्वेत्याह-
संघसमवायमध्ये-संघसभामध्ये 'सागारं गुरुनिओगेणं' ति ए
तत्पदमेतन्नगाथायां संबध्यते । ततः किमस्याह-अथवा स
माधिहेतु-समाधिनिमित्तं 'सागारं गुरुनिओगेणं' ति एतत्प-
दम् आकारचतुष्टययुक्तं तदेवाह- 'भवचरिमं करेमि' कोऽर्थः
गुरुनियोगेन-गुरुवाक्या स पानकस्याहारं प्रथमतः पूर्वमुत्क-
लं करोति 'तो पाणगं पि' ति ततोऽन्तरं पानकमपि प-
आत्पर्यन्तसमये द्युत्सृजति, यथाकालं-यथावसरं ज्ञात्वा-
'अह कयमंजलिपण्णो भणइ' ति पदमुत्कलितमेव । अथ
क्षपकः कृताञ्जलिः प्राकृतत्वाभ्यकारागमश्च रचितञ्जलिको-
रकः प्रकृतः सन् भणति ।

यथा भणति तदाह—

खामेइ सव्वसंघं, संवगं सेसगाण कुणमायो ।

मणुवइकाएहि पुरा, कयकारियअणुमए वाऽवि। ८९ ॥
क्षमयति-मर्थयति सर्वसंघं-साधुसाध्वीभावकभाविकारूपं
कुर्वन् क्षमयति 'संवगं' ति संवगं मोक्षामिलायम् । यत आह-
'सिखी य देवलोगां सुकुलुप्पसी य हाइ संवगा' शिष्यका-
णामपि मुनीनां कुर्वणः कथं क्षमयति 'मणुवइजांगहि पु-
रा' इति-मनोवाक्येगाभ्यामुपलक्षणत्वात्कार्यायेनेन च पु-
र' ति पूर्वकृतानपराधान् न केवलं मगोवाक्यायोगैः 'कय-
कारियअणुमए वाऽवि' ति तृतीयाविभक्तिबहुवचनलोपात्
कृतकारितानुमतिभिः आपवाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्
क्षमयत्यपीत्यर्थः ।

सत्वे अवराहपया, एस खमोवेमि अज्ज निस्सओ ।

अम्मापिउणो सरिसा, सत्वे वि खमंतु मे जीवा ॥ ९० ॥

'सत्वे अवराहपय' ति-प्राकृतत्वात्पुल्लिङ्गनिर्देशः, सर्वा-
ण्यपराधपदानि आशानतारूपाणि एव-अहं 'खमोवेमि'
क्षमयामि पूर्वगाथायां संबन्धः क्षमयतीत्युक्तम् । तत्र संघस्य
मुख्यो गुहः, तक्षिण्याश्च त्रयस्त्रिंशदाशतनाः ताश्च द्वादशा-
वर्षकृतकर्मपूर्वं क्षमयितव्याः, अतो भयंतं-अपराधक्षमणां
कुर्वन् रजाहरणापरिचर्यस्तमस्तकां विनया भणति-'खामे-
मी'त्यादि दैवसिक्तव्यतिक्रममवश्यकरणीययोगविराधनारू-
पमपराधम्, अवसिए'त्यादि 'जो मे अइयारो कओ' इत्येत-
त्पर्यन्तं स्वकायाद्यतीचारानिवर्धनपरमालोचनाहं प्रायश्चि-
त्तसूचकं सूत्रम् 'तस्स खमासमणो' इत्यादिकं प्रतिक्रमणाहं-

प्रायश्चिन्नाभिधायकं द्युत्सृज्यात्मानं दुष्टकर्मकारिणं त-
दनुमतित्यागेन च । अथ त्रयस्त्रिंशदाशतना दर्शयन्ते—

“पुरओ पच्चासंघे, गंता चिट्ठण निसीयसामणो ।

आलोयण पडिस्सुणे, पुब्बालवणे य आलोए ॥ १ ॥

तह उव्वंसमिमतण, अज्जयेणे तहा अपडिस्सुणे ।

अज्जति य तथ तए, कि तु मत जायतो सुमणे ॥ २ ॥

यो सरसि कइं छित्ता, परिसंभित्ता अणुद्विया य कहा ।

संधारपायघट्टण, चिदुच्च समासणी यावि ॥ ३ ॥”

प्रथमगाथायां चतुर्दश, द्वितीयायामेकादश, तृतीयायामष्टौ
चेति । तत्र गुरोः पुरतो निष्कारणं गमनं शिष्यस्य १ प्राश्नी-
भ्यामपि गमनं २ पृष्ठतोऽप्यासन्नगुरुगमनं निःश्वासकुत् (क्व)
श्लेष्मापातविप्रसङ्गात् ३ एवं पुरतःप्राश्ननं ४ पृष्ठतश्च स्थान-
मुदयं निषदनम् ५ आचार्येण सहोच्चारभूमि गतस्याचार्या-
त्प्रथममेवागमनम् १० आचार्येण सह बहिर्गतस्य शिष्यस्य पुन-
र्निवृत्तस्याचार्योत्प्रथममेव गमनागमनलोचनम्, ११ तत्रा-
चार्यः कः स्वपिति जागर्ति चेति गुरोः पृच्छतोऽपि जाग्र-
तापि शिष्येणाप्रतिभ्रवणम् १२ गुरोरालापनीयस्य शि-
ष्येण प्रथममालापनम् १३ भिक्षामानीय पूर्व्यं शैलस्य पुरत
आलोच्य पश्चाद् गुरोरालोचनम् १४ भिक्षामानीय प्रथममेव
शिष्यस्योपदर्श्य पश्चाद् गुरोरर्थनम् १५ भिक्षामानीय शैलं
निमन्य गुरोर्निमन्त्रणम्, १६ गुरुमनापृच्छय शैलाणां यथारु-
चि प्रभूताहारदानम्, १७ शैलेण भिक्षामानीय गुरुरेव यत्किंचि-
द्वा स्वयं विनियमधुरमनाहाराशकादीनां वरीरसगन्धरस-
स्पर्शवतां च द्रव्याणां स्वयमुपभोगः १८ दिवापि अप्रतिभ्रवणम्
१९ गुरोः पुरतो बहिः कर्क्षशयोच्चैः स्वरस्य च विशेषेणा-
भगनम् २० गुरोर्व्याहरति यत्र तत्र स्थितेन शयितेन वा शि-
ष्येण प्रतिवचनदानम्, आहूतं बहिः सान्निहितोभूय मस्तकेन
बन्धे इति वदता गुरुवचः श्रोतव्यम् २१ गुरुणा आहूतशिष्यस्य
किमिति वचनम् २२ गुरुं प्रति शिष्यस्य सत्त्वंकारः, २३ गु-
रुणा ग्लानादिवैषावृत्यादि कुर्वित्यादिप्रत्यवेम किं न कुरुये
इति त्वमलस इत्युक्तं त्वमप्यलस इति च शिष्यस्य जातव-
चनम् २४ गुरुः धर्मं कथयति-साधूकं भगवद्भिरिति
अननुमोदमानस्यापहतमनस्त्वम् २५ न स्मरसि त्वमेनमर्थं
नायमर्थः संभवतीति शिष्यस्य वचनम् २६ न एवमेतदिति
अन्तराले शिष्यस्य वचनम् २७ इये भिक्षावेला-भोजन-
नवेला इत्यादिना शिष्येण पर्वद्वेदनम्, २८ आचार्येण धर्म-
कथां कृतायामनुष्ठितायामिव पर्वदि स्वस्य पाठवादिज्ञापना-
य शिष्येण सविशेषधर्मकथनम् २९ गुरो धर्मकथां कथयि-
ष्यामीति शिष्येण कथनं; वा गुरोः शय्यासंस्तारकादिकस्य पा-
देन घट्टनमनुज्ञाप्य द्दन्तं स्पर्शनं घट्टयित्वा स्फुट्वा वा अस्ना-
नम् ३० गुरोः शय्यासंस्तारकादौ स्थानं निषदनं शयनं चेति
३१ गुरोः पुरत उच्चासने शिष्यस्यापेक्षशम् ३२ समासने
गुरोरुपवेशनम् ३३ एतास्तावद् गुरुविषया 'जंवा' इत्यादिकाः
पुनश्चतुर्दश केवलस्यैव सूत्रस्य विषया अपि सामान्यतत्त्वय-
स्त्रिंशत् क्षमयति इत्यमुना प्रकारेणाचार्यापठ्यायासाधुसाध्वी-
भावकभाषिकापुं चतुर्विधं सङ्गं मनोवाक्याकृतकारितानु-
मतिभिः सर्वापराधपदानि क्षमयामि-मर्थयामि एष प्रत्यक्षब-
र्त्ता अद्यास्त्रिंशद्विनि निःश्लयो-मायामिप्यादर्शननिदानशह्य-

रहितः कृताऽऽलोचन इत्यर्थः । (अतः परम् 'अम्मापिउणो सरिस' ति (संधा०) पक्क्याख्या 'जीव' शब्दे चतुर्थभागे १५३६ पृष्ठे गता ।)

धीरपुरिसपन्नं, सप्पुरिसनिसेवियं परमबोरं ।

धम्मा सिलायलगाया, सारिंती उत्तमं अट्टं ॥ ६१ ॥

अथ गुरवः क्षपकमनुशासयन्ति, हे वरस ! धीरपुरुषप्रज्ञं तीर्थकरणगधरादिदेशितं सत्पुरुषनिषेधितं पुण्डरीकादि-महापुरुषाचीर्णं परमधोरं क्लीबैर्दुरुनुचरं धन्या एव शालि-भद्रादिभ्यामेव साधयन्ति निष्ठां प्रापयन्ति उत्तमार्थं विशिष्टाधानम् ।

तामेवानुशासनां चतुर्गतिकसांसारिकपरिभ्रमणं दर्शयति—

नारयणइ-तिरियणइ-माणुसदेवत्तणे वसंतेणं ।

जं पत्तं सुहदुक्खं, तं अणुचितं अणुभमणो ॥ ६२ ॥

नरकगतिश्च तिर्यग्गतिश्च मानुषाश्च देवाश्च नरकगतितिर्यग्गतिमानुषदेवास्तेषां भावो नरकगतिरतिर्यग्गतिमानुषदेवत्वं तस्मिन्नरकगतिमनुष्यगतिमानुषदेवत्वं वसता सता यत्प्राप्तं-सुखं दुःखं च सुखदुःखं तत् अनुचिन्तय-स्मर 'अणुभमणो' ति एकाग्रचित्त इत्यर्थः ।

नरएसु वेयणाओ, अणोवमाओ असायबहुलाओ ।

कायनिमित्तं पत्तो, अणंतखुत्तो बहुविहाओ ॥ ६३ ॥

नरंकुषे वेदनाः शीतोष्णदंशखुत्पिपासादाहज्वरशोकभयक-रुष्टपावशयक्रिया दशप्रकाराः । यत उक्तं च “अच्छिन्निमी-लणमित्तं, नऽस्थि सुहं दुक्खमेव अणुबद्धं । नरए नरइयाणं, दुक्खसयाइं अविस्सामं ॥ १ ॥ अइसीयं अइउन्हं, अइतन्हा अइखुह्मा अइसयं च । नरए नरइयाणं, वेयणसयसंपगाढाणं ॥ २ ॥” अणोवमाओ ति अनुपमा-उपमातीताः अशतबहुलाः-दुःखप्रचुराः “कायनिमित्तं पत्तो” ति वैकियादेः शरीरयो-गुत्प्राप्ता बहुविधाः तत्तत्रपुपानतत्तायेमयस्त्रीपुच्छलिकासमा-लिङ्गनकूटशालमलिशिखरादीपञ्चरणशिरःसमाकर्षणायो — घनघातनवज्रमयमुद्गरनिकरप्रहरणवज्रविनिर्मितनिशितवा-स्यादितल्लक्ष्मणतल्लारोष्णतैलनिक्षेपणकुन्तादिप्रातनभ्राष्ट्रभर्जनयन्त्रपीडनक्रकचपाटनवैकियांनिककङ्कालूकनकुलसर्पवृक्षि-कश्चमात्रार्जव्याप्रसिद्धादिकदर्थनाकदम्बपुष्पाकारवज्रवासु-कावतारणासिपत्रवनप्रवेशनवैतरणीनदीप्लावनपरस्परयोध-नादिका वेदनाः नानाप्रकाराः शरीरभावात् । अशरीरि-णां सिद्धानां सर्वथाऽपि तासामभावादिति । अथ किय-तीर्वेलास्ताः प्राप्ता इत्याह—“अणंतखुत्तो” ति—अनन्त-कृत्वा)त्त्वः—अनन्तवेला इत्यर्थः ।

देवत्ते मणुयत्ते, पराभिभोगत्तणं उवगएणं ।

दुक्खपरिकिलेसकरिं, अणंतखुत्तो समणुभूओ ॥ ६४ ॥

न केवलं नरकत्वे एव वेदनाः समनुभूताः, किं तु देव-त्वमानुषत्वेऽपि समनुभूताः । देवत्वे तावद्दीर्घाविधापरपरि-भवप्रेक्षताभियोगिकत्ववज्रताडनादिका, मनुजत्वे मण्डकुण्ड-दण्डपङ्कजधिरान्धदुःस्वरदुर्भगहीनरीनद्वारिप्रयोपद्रवयोग-शोकद्विषयिगानिष्टसंप्रयोगजन्मजरामरणदिकाः पराभियो-

गकत्वमुपगतेन प्रादुर्भूताः, ‘दुक्खपरिकिलेसकरिं’ ति दुःखप-रिक्लेशकरीवेदनाः ‘समणुभूओ’ ति समनुभवति स्म समनु-भूतः ‘अणंतखुत्तो’ ति अनन्तकृत्वोऽनन्तेषु भवेत्पिबल्यर्थः ।

तिरियणइ अणुपत्तो, भीममहावेयणा अणोयारे ।

जम्मणमरणरुद्धे, अणंतखुत्तो परिभमिओ ॥ ६५ ॥

तिर्यग्गतिमनुप्राप्तः भीमाश्च-भयानकाः महतीः वेदना-म-हावेदनाः भीमाश्च ता महावेदनाश्च भीममहावेदना—वध-वेधदहनाङ्गनिवृत्तणगलकसनकण्ठेवपुच्छकुल्लदत्तण्णाणुधा-भारवहनादिकाः ‘अणोयारे’ ति अनन्तं अलब्धपारे अपार पर्यन्ते जन्ममरणारुद्धे संसारेऽनन्तकृत्वः परिभ्रान्तः-प-र्यटित इत्यर्थः ।

सुविहिय ! अइयकाले, अणंतकालं तु आगयगएणं ।

जम्मणमरणमणंतं, अणंतखुत्तो समणुभूओ ॥ ६६ ॥

हे सुविहित ! अस्मिन्संसारं चातुर्गतिकेऽर्तांतं काले व्यती-ज्यायाम् अनन्तकालं ‘तु’ ति अपिशब्दार्थे, ततोऽयमर्थो न केवलं संख्यातं कालं किं त्वनन्तकालपि आगतगतं काले कृत्वा गमनेन पुनः परिभ्रमणेनेत्यर्थः, ‘जम्मणमरणमणंतं’ ति-प्राकृतत्वात्कवचनं जन्ममरणान्धनन्तानि । एकपरिपाट्या-ऽपि अनन्तानि भवन्तीत्याह—“अणंतखुत्तो” ति—अनन्ता-न्यपि । अनन्ता परिपाटी कथम् ?, निगोदेव्वनन्तकालमुपि-त्वा तत्त्वसत्त्वं प्राप्य पुनः तेष्वेधानन्तकालमुपित्वा एवमनयैव परिपाट्या अनन्तकृत्वोऽपि अनन्तानीत्य-मनुभूत इत्यर्थः ।

नऽस्थि भयं मरणसमं, जम्मणसरिसं न विजए दुक्खं ।

जम्मणमरणार्थकं, छिंद ममत्तं सरीराओ ॥ ६७ ॥

नास्ति भयं मरणसमं—मृत्युतुल्यं, यत आह—‘सव्वे जीवा पिपाउया अपियवहा (खुयसाया) दुक्खपडिक्कूला । सव्वे जीविउज्जा सव्वेसि जीवियं पियं ति ॥ १ ॥ किं च—“पुणयाऽपि न मन्यन्ते, सुतदारार्थेसंपदः । जीवि ताये नरास्तेन, तेथामायुरितप्रियम् ॥ १ ॥” तथा जन्म-सदृशं दुःखं न विद्यते । यतः—“सुइहिं अगिगवन्नाहिं, सं-भिन्नस्स य जंतुणे । जावइयं गोयमा । दुक्खं, गम्भे अ-दुग्गुणं तओ ॥ १ ॥ गम्भाओ निस्सरंतस्स, जोणीजंतनिपी-लणे । सयसाहसियं दुक्खं, कोडाकोडीगुणं पि वा ॥ २ ॥” जन्ममरणातङ्गे जन्ममरणे आतङ्गेहेतुत्वात् समत्वं क्षिन्धि-नाशय ममत्वं शरीरात्, शरीरे ममत्ववतानि भवन्ती-त्यर्थः ।

अतश्च किं भावय—

अणं इमं सरीरं, अओ जीवो ति निच्छयमई उ ।

दुक्खपरि किलेसकरिं, छिंद ममत्तं सरीराओ ॥ ६८ ॥

अन्यदेतच्छरीरम् अन्यश्च जीवः शरीरात् व्यतिरिक्त इति निश्चयमतिकः सन् दुःखपरिक्लेशकारि ‘ममत्तं’ ति प्राकृ-तत्वान्ममत्वं मूर्द्धां क्षिन्धि-नाशयत्यर्थः ।

यतः कारणात्—

आवंति केइ दुक्खा, सारीरा माणसा य संसारे ।

पत्तो अणंतखुत्तो, कायस्स ममेतिदोसारं ॥ ६९ ॥

यावन्तिकानि च दुःखानि शरीराणि मानसानि च संसारे वर्तन्ते तानि प्रवृत्तानि प्राकृतत्वाज्जिज्ञासिर्ह्येव सर्व-
त्र अनन्तकृत्यः कायस्य—वेदस्य ममत्वभावेनेत्यर्थः ।

तन्मा सरीरमाह, सर्भिभतरबाहिरं निरविसेसं ।

क्षिद ममसं सुविहियं, इह इच्छसि उत्तमं अहं ॥१००॥

तस्मात्-कारणात् शरीरादिना सहाभ्यन्तरबाह्येन वर्त्तते इति सबाह्याभ्यन्तरम्। तत्राभ्यन्तरं-कषायनिदानादि बाह्यमुपधि-
स्वजनपरिवारादिकं निरविशेषं—परिपूर्णं क्षिप्ति—विदार-
य ममत्वं-प्रतिबन्धं हे सुविहित । उत्कृष्टारोधन ! यदि इच्छ-
सि—वाञ्छसि मोक्षमिति तात्पर्यार्थः ।

विशेषतः पुनः उत्तमार्थं संघक्षामणामाह—

जगद्बाहरो संघो, सखो मह खमउ निरविसेसं पि ।

अहमवि खमामि सुद्धो, गुणसंधायस्स संघस्स ॥१०१॥

जगतो—लोकस्य दुर्गतौ पततः आधारः-आलम्बनं सं-
घः, संघप्रसादतो दुर्गतिपातो न भवतीत्यर्थः, सर्वोऽपि
साधुसाध्वीभावकधार्मिकालक्षणः 'मह खमउ' स्ति मम
क्षमय निरविशेषमप्यपराधजातम् । अहमपि क्षमामि—क्षमां
करोमि गुणसंधातस्य—गुणसमुदायस्य सत्कमपराधजात-
मित्यर्थः ।

पूर्वमपि संघक्षामणा सर्वजीवराक्षिप्तमणा च
कृतेति पुनरपि किञ्चित्सन्नामप्राहमाह—

आयरिय उवज्जाए, सीसे साहम्मिए कुलगखे य ।

जे मे कया कसाया, सखे ति विहेण खामेमि ॥१०२॥

सखस्स समणसंघ-स्स भगवओ अंजलिं करिय सीसे ।

सखं खमावइत्ता, खमामि सखस्स अहयं पि ॥१०३॥

सखस्स जीवरासि-स्स भावओ धम्मो निहियनियचित्ते ।

सखं खमावइत्ता, अहयं पि खमामि सखेसिं ॥१०४॥

गायानयमपि प्रतिक्रमणाध्ययनप्रसिद्धत्वाच्च विवृतम् ।

इह खामियाह्यारो, अणुत्तरं तवसमाहिमारूढो ।

पप्फोडंतो विहरइ, बहुभववाहाकयं कम्मं ॥१०५॥

'इति' सर्वसंघसर्वजीवराक्षिप्तमितातिचारः सन् अणुत्त-
रां—प्रधानां तपःसमाधिं 'नो इह लोगदुयाए तवमहि-
ट्टिजा, नो परलोगदुयाए तवमहिट्टिजा, नो किस्सिबगणलज्ज-
सिलोगदुयाए तवमहिट्टिजा, नअत्थ निज्जरदुयाए तवमहिट्टि-
जा' इत्येवंकृपां बहुविधमपि तपसि परमसमाधिमारूढः
उत्कृष्टाराधनाकरणे बखकक्षः प्रस्फोटयन्—विनाशयन्
विहरति—वर्त्तते । किमित्यत आह—'बहुभववाहाकयं क-
म्मं' ति—बह्वक्ष्यते भवाच्च बहुभववाह्येनां बाधा-निरन्तरं
परिभ्रमणेन संकटं बहुभववाधा बहुभववाधया कृतं किं कर्म
तत्प्रस्फोटयति—विनाशयति इत्यर्थः ।

तदेव कर्मस्फोटनं विशेषणं विवृणोति—

जं बद्धमसंखेजा-हि असुइभवसयसहस्सकोडीए ।

एगसमएण वि इणइ, संधारं आरुहंतो य ॥१०६॥

यत्कर्म बद्धम् असंख्याताभिरशुभभवशतसहस्रकोटिभिः
'असुइ' हि विभक्तिलोपाद्वा अशुभं पापप्रकृतिरूपं वा तत्
कर्म एकसमयेनापि ह्येति संस्तारकमारुहमित्यर्थः ।

इहभवविहारिणो सा, विघंकरवीयेणा समुद्धेइ ।

तीसे विज्जभवयाए, अणुत्तरं दिंति निज्जवगा ॥१०७॥

इत्थम्—अमुना प्रकारेण तपोविहारिणः—अनशनरूपतप-
आरिणः सा पूर्ववर्णितचतुर्गतिकभवभाविनी विप्रकरी
धर्म्मध्यानविघातकवेदना समुत्तिष्ठति—प्रादुर्भवति । ततस्त-
स्या वेदनाया विध्मापनार्थम्-उपशमनार्थमनुशास्ति 'दिंति'
हि वदति निर्यामका—गीताधर्मगुरुव इत्यर्थः ।

केनोक्तेन ते वदतीत्याह—

जइ ताव ते मुणिवरा, आरोवियवित्थरा अपरिकम्मा ।

गिरिपग्भार विलग्गा, बहुसावयसंकडं भीमं ॥१०८॥

यदि तावसे मुनिवृषभाः सुकोशलावयः 'आरोवियवि-
त्थर' स्ति-आरोपितो-नियोजित आत्मानि आराधनाविस्तरो
यैस्ते आरोपितविस्तराः 'अपरिकम्म' स्ति सर्वथा शरीरप-
रिकर्म्मणा वञ्चितत्वात्परिकर्माणः 'गिरिपग्भार' स्ति प्राकृत-
त्वाद् द्वितीयैकवचनलोपात् गिरिपग्भारं पर्वतमित्यर्थं विल-
ग्गाः कथंभूतमित्याह-बहुनि च तानि स्वापदशतां च सिंह-
व्या प्रावीनि तैः संकटं व्याप्तमत एव भीमं-भीषणाकारम् ।

तत्र किं कुर्वन्तीत्याह—

धीधणियबद्धकच्छा, अणुत्तरविहारिणो समक्खाया ।

सावयदाढगया वि हु, साहिंती उत्तमं अहं ॥१०९॥

यदि ते एकाकिनोऽपि असहाया अपि 'धीधणियबद्धक-
च्छ' स्ति घृत्या-चित्तस्वास्थ्येन धनितम्-अत्यर्थं बद्धा-कृता
आराधनारूपा कक्षा-प्रतिष्ठा परिकरो वा यैस्ते धृतधनि-
तबद्धकक्षाः, अत एव जिनशासने ते अणुत्तरविहारिणः स-
माख्याताः-कथिताः पूर्वमुनिभिरिति अभ्याहारः । 'सावय-
दाढगया वि हु' स्ति स्वापद्वैष्ट्योपगता अपि व्याघ्रादिस्वापद-
वैष्ट्या निष्ठुरपीडापरिगता अपि साध्यन्ति-निष्पाद्यन्ति
उत्तमार्थं न ध्यानात् अश्रयन्ते, वेदनाव्यासा अपि निर्यामक-
विवञ्जिता अपीत्यर्थः ।

किं पुण अणुत्तरसहा-यगेहि संगयमणेहि धीरेहि ।

न हु नित्थरिजइ इमो, संधारो उत्तिमद्विम्मि ॥११०॥

हे क्षपक ! यदि तावत्तैरपि दुर्गोपसर्गप्राप्तैरप्यसहायैरप्ययं
संस्तारको निस्तीक्ष्णः किं पुनरुत्पन्नादशरीरनगरसहायकैर्निर्या-
मकगुरुयुक्तैः धीरेर्बुद्धिमद्भिः संगतमनोभिर्विशेषोपसर्गसं-
सर्गेरहितत्वेन सिद्धान्तं श्रुत्वा, निर्धोमकं गुरुमुखनिःसृतत-
या संगतं युक्तमार्चरीन्द्रध्यानराहितं मनो येषां ते संगतम-
नस्तैः संगतमनोभिः-निश्चलचित्तैः, न हु-नैव 'नित्थरिजइ
इमो' स्ति निस्तीर्यते-पर्यन्ते प्राप्यते 'इमो' अयं संस्तारकः
काका अक्षरयोजना, किं न निस्तीर्यते अपि तु निस्तीर्यत
एव उत्तमार्थे-उत्तमार्थेविषयं इति ।

उच्छङ्खसरीरधरा, अबो जीवो सरीरममं ति ।

धम्मस्स कारणे सुवि-हिया सरीरं पि छुहंति ॥१११॥

उच्छृङ्खितं त्यक्तं शरीरगृहं यैस्ते उच्छृङ्खितशरीरगृहाः—परित्यक्तदेहभवनाः, केनोपलब्धैर्नैव विधा इत्याह—‘अग्नौ जीवा सरीरमधीति’ इति—अन्यः शुभाशुभफलभोक्ता जीवस्तद्व्यतिरिक्तं शरीरमन्यद्विति चिन्तय, मा शरीरप्रतिबन्धं कुरु भाटक-गृहकल्पत्वाच्छरीरस्य । यतो धर्मस्य कारणे—धर्मनिमित्तं सुविहिताः शरीरमप्यास्तां पुत्रकलत्रादि ‘छुडंति’ इति त्यजन्तीत्यर्थः ।

अथ गृहेष्वक्षपकस्य संस्तारगुणमाह—

पोराण य पञ्चना, याभ्यो अहियासिऊण वियणाओ ।

कम्मकलंकलवल्ली, विहुणइ संथारमारुढो ॥११२॥

पुरातना—रोगज्वरादिवेदनाः—प्रत्युपपन्नाः—वर्तमानाः क्षुत्पिपासादिकाः देवमनुजतिर्यिक्कृतोपसंग्रह्या वा अधिरुक्ता सम्पत्क सोढा ‘कम्मकलंकलवल्ली’ इति कर्मैव कलं—कर्मलभ-शुभवस्तु तस्य वल्लीव वल्ली—तत्संतानः कर्मकलङ्कलवल्लीः धेणीः कर्मतापञ्चा ‘विहुणइ’ इति संस्तारकमारुढः तपका बांधः अन्योऽपि य एवंविधा इत्यारुढा भवति साऽपि व-ज्झाङ्कुशेन षोडयति ।

विशेषण वेदनासहनस्य गुणमाह—

जं अन्नानी कम्म, खवेइ बहुयाहि वासकोडीहि ।

तं नाणी तिहिं गुणो, खवेइ ऊसासमिच्छेण ॥११३॥

प्रकटाथैव ।

एतदेव पुनर्व्यक्तीकराति—

अट्टविहकम्ममूलं, बहुएहिं भवेहिं अजियं पावं ।

तन्नाणी तिहिं गुणो, खवेइ ऊसासमिच्छेण ॥११४॥

अष्टप्रकारकर्ममूलमष्टकर्महेतुकं बहुभिर्भैरजितं—संचिन्तं पापं ज्ञानी—ज्ञानवान् त्रिभिर्भेनोवाक्कायगुप्तः क्षिपति-प्रयति उच्छ्वासमात्रेणापि कल्लेन ।

अथ संस्तारकरणस्य फलमाह—

एवं मरिऊण धीरा, संथारमि उ गुरुप्पसत्थमि ।

तइयभवेण व तेण वःसिज्झित्ता खीणकम्मरया ॥११५॥

यवम्—अमुना प्रकारेण सृत्वा—प्राणत्यागं कृत्वा धीराः—सुभटाः ‘संथारमि उ’ इति संस्तारके गुरो—महति ‘पसत्थमि’ इति गुरौः सर्वोत्तमैः प्रशस्ते, तृतीयभवेन, सामान्याराधनायां तेनैव भवेनोत्कृष्टाराधनायां कृतायां ‘सिज्झज्ज’ इति सिद्धाथोः—निष्ठिताथो भवेयुः क्षीणकर्मरजसः—क्षीणकर्मकचरा इत्यर्थः । (संथा०) (संघस्य मुकुटोपमया वयंने ‘संघ’ शब्देऽस्मिन्नैव भागे ७८ पृष्ठे गतम् ।) अथ संस्तारकग्रन्थमुपसंजिदीर्घग्रन्थकारश्चित्रमहर्षिदृष्टान्तमुप-दर्शयन् माध्यात्रयमाह—यथा चित्रेण भवगतः प्रसूतपूर्व-भवमात्रा प्रधानाराधना विहिता तथैव विधेयति । कथंभू-तेन तेन विहितेत्याह—‘उज्झंतेण व’ इति दृष्टमानेनैव दृष्ट-मानेन क प्रीप्ते-धर्मसौ ‘कालसिलाए’ इति कालशिलायां मरणाथं पादपापगमनशिलायाम् । कथंभूतायां ‘कविज्झभू-याए’ इति कविज्झभूतायां, कविज्झक-मण्डकपवनिका तद्वत्-सायामित्याह—‘सुरेण व’ इति स्वर्गेण वा भास्करेण, कथंभूतेन किरणसादृश्यपयंतेण’ इति दीर्घत्वं प्राकृतप्रभवं, किर-

णसद्वस्त्रप्रचरणेन, तत्र प्रीप्ते उपलक्षणत्वाच्चिद्विश्रितौ—महाहिमपाते चन्द्रणेवातिशीतलशयाया दाहकत्वेन तेना-पि तसायमिति शीतयुक्तायामित्यर्थः । अथवा ‘सुरेण व चंद्रेण व’ इति विशेषण साधोरेव । कथंभूतेन चित्रेण ? स्वर्गेण किरणसद्वस्त्रप्रचरणेन तपस्तेजसा धिराजमानेन, च-न्द्रेणैव सौम्यचन्द्रिकाभ्यधिकेन मनोवाक्कायसौम्यताशुभेन कोपादिपरिहारतोऽतिशीतलेश्येनेत्यर्थः ।

लोमविजयं करंतेण, भाणोवओगचित्तेण ।

परिसुद्धनारुदंसाण—विभूहंमंतेण चित्तेण ॥११६॥

लोकः—कषायलोकस्तस्य विजयो लोकविजयस्तं कुर्वता कषायान् जितवता तन महात्मना ‘भाणोवओगचित्तेण’ इति ध्यानापरेण—विशिष्टध्यानाभ्यासे चित्तं यस्य स ध्यानाप-यांगचित्तेन, पुनः किं विशिष्टेन?—‘परिसुद्धनारुदंसाणविभू-हंमंतेण’ इति परिसुद्धज्ञानदर्शनविभूतिमता कवलज्ञानकवल-दर्शनयुक्तेत्यर्थः । ‘चित्तेण’ इति चित्रेण विधानसाधुना ।

किं तेन कृतमित्याह—

चंदगविज्झं लद्धं, केवलसरिं समोउपरिहीणं ।

उत्तमलेसाणुगओ, पडिवओ उत्तमं अट्ठं ॥११७॥

तेन महात्मना चन्द्रकवचं—राधावेधं लब्धं—प्राप्तम्, क-थंभूतमित्याह—‘केवलसरिं’ इति कवलज्ञाननिमित्तम् । यथा कोऽपि राधावेधं कृत्वा सर्वोत्कर्षजयी भवति, एवं कोऽपि कवलज्ञानलाभाध्याधावेधकल्पोपेतं ‘समाउपरिहीणं’ इति-केवलज्ञानेन समं—सह आयः—परितोषं परिसमाप्तं के-वलज्ञानेन सह मोक्षं गत इत्यर्थः, ‘उत्तमलेसाणुगओ’ इति उत्तमलेश्यानुगतः—शुक्ललेश्यासमन्वितः प्रतिपन्न उत्तमाथं मोक्षमिति ।

अथ शास्त्रकारः संस्तारकं प्रतिपृच्छन् प्रार्थयन्नाह—

एवं मए अभिधुया, संथारगइदंखंधमारुढा ।

सुसमणनरिदंच्छंदा, सुहसंकमणं ममं दिंतु ॥११८॥

यवम्—अमुना प्रकारेण मया अभिप्रेष्टा—विशिष्टगुणोत्की-र्त्तनेन व्यावर्षिता महर्षयः। कथंभूताः? संस्तारकजेन्द्रस्कन्ध-मारुढाः—संस्तारकद्विपेन्द्राधरोहिण्यः किं ते इत्याह—‘सुसम-णनरिदं’ इति सुश्रमणा एव नेन्द्रेणः सामान्यराजास्ते-षामपि चन्द्रा इव चन्द्रा बलदेवेषासुदुवचकवर्त्तिनस्ते सुश्रमणनरेन्द्रचन्द्राः ‘सुहसंकमणं’ इति सुखस्य—मु-क्किरूपस्य वा विशिष्टपुण्यप्राकृतिरूपस्य संकमणं—सं-क्रान्ति संसारदुःखाद्व्युत्थमात्रा निस्तारणेन मम दिंतु दंतु नरेन्द्रचन्द्रा अपि रणशिरसि गजेन्द्रस्कन्धाधिकृता लब्धजयपतास्तज्जालकमाधयजनानां विपुलं जीविताहं प्रीतिदानं दर्शित, इति तैरुपमा कृतंति भद्रे प्रवतु । संथा० । अर्द्धतृतीयसद्वस्त्रप्रमाणे, आचा० २ ध्रु० १ जू० २ अ० ३ उ० । ग० । ध० । कम्बलास्तरणे, विश० । धर्मसंस्तार-कादौ, आतु० । उत्त० । फलककम्बनादौ, उत्त० १७ अ० । आचा० । लघुपतेर शयने, औ० । रा० । पं० भा० । ज्ञा० । पं० व० । स्था० ।

साएडसपरिकर्मणः संस्तारकग्रहणम्—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अभिक्खेआ संथारगं ए—

सितए से जं पुण संथारयं जणैज्जा सअण्डं ०जाव स-
संताणगं तहप्पगारं संथारगं लाभं संते णो पडिगाहैज्जा १,
से भिक्खू वा भिक्खुणी वा मे जं पुण संथारयं जा-
णैज्जा अण्णं ०जाव संताणगं तहप्पगारं लाभं संते
णो पडिगाहैज्जा २, मे भिक्खू वा भिक्खुणी वा
अण्णं ०जाव अण्णसंताणगं लहुयं अपाडिहारियं
तहप्पगारं सेज्जा संथारयं लाभं संते णो पडिगाहै-
ज्जा ३, मे भिक्खू वा भिक्खुणी वा मे जं पुण संथा-
रगं जाणैज्जा अण्णं ०जाव अण्णसंताणगं लहुयं पाडिहा-
रियं नो अहावदं तहप्पगारं लाभं संते नो पडिगाहैज्जा ४,
मे भिक्खू वा भिक्खुणी वा मे जं पुण संथारगं जा-
णैज्जा अण्णं ०जाव संताणगं लहुयं पाडिहारियं
अहावदं तहप्पगारं संथारगं लाभं संते पडिगाहैज्जा ।
(सू० ६६)

स भिक्खुर्यदि फलहकादिसेस्तारकमपितुमभिकाङ्क्षन्तं,
नर्थायभूतं जानीयान्, तद्यथा—प्रथमसूत्रं साएडादि-
न्यात्संयमविराधनादेशः १, द्वितीयसूत्रं सुकत्वाकुसुपणा-
द्यायान्मविराधनादेशः २, तृतीयसूत्रं उपनिहारकत्वात्त-
न्पारित्यागादिदेशः ३, चतुर्थसूत्रं त्वबद्धत्वात्तद्वन्धनादिप-
लिमन्धदायः ४ पञ्चमसूत्रं त्वलपाएडं यावदल्पमन्तानकल-
पुप्रातिहारिकायथञ्चत्वात्संबंधविप्रसक्तत्वात्संस्तारका प्रा-
प्त इति सूत्रपञ्चकसमुदायायः ५ ।

साधयतं संस्तारकमुद्दिश्याभिप्रष्टविशेषाग्राह—

इच्छेयां आयतणां उवाडिक्कम-अह भिक्खू जाणैज्जा
इमां चउडि पडिमाहिं संथारगं एसितए, तत्थ खलु इमा
पडिमा पडिमा-से भिक्खू वा भिक्खुणी वा उडिसिय उ०
२ संथारगं जाइज्जा, तं जहा-इक्कडं वा कटिणं वा जंतुयं
वा परगं वा मारगं वा तण्णं वा सारगं वा कुसं वा कुब्बं
वा पिप्पल्लं वा पल्ललगं वा, स पुव्वामेव आलोइज्जा आ-
उसो ! ति वा भगिणी० दाहिमि मे इत्तो अन्नयरं संथारयं ?
तहप्पगारं संथारगं सयं वा णे जाइज्जा परो वा देज्जा
फासुयं एसिण्ज्जं ०जाव पडिगाहैज्जा पडिमा पडिमा ।
(सू० १००) अहावरा दुब्बा, पडिमा-से भिक्खू वा भि०
पेहाए संथारगं जाइज्जा, तं जहा-गाहावई वा कम्मकरिं वा
से पुव्वामेव आलोइज्जा-आउसो ! ति वा भ० ! दाहिमि
मे १, ०जाव पडिगाहैज्जा, दुब्बा पडिमा ॥ २ ॥ अहावरा
तच्चा पडिमा-से भिक्खू वा भि० जस्सुवस्सए संवसिज्जा जे
तत्थ अहासमआगए, तं जहा-इक्कडं इ वा ०जाव पलाले
इ वा तस्स लाभं संवसिज्जा तस्सालाभं उकुडुए वा नेस-
जिए वा विहरिज्जा तच्चा पडिमा॥३॥ (सू० १०१) अहा-
वरा चउत्था पडिमा से भिक्खू वा ०अहासंथडेभेव संथारगं

जाइज्जा, तं जहा-पुदविसिलं वा कहुसिलं वा अहासं-
थडेभेव, तस्स लाभं संते संवसिज्जा, तस्स अन्धमे उकु-
डुए वा विहरिज्जा, चउत्था पडिमा ॥ ४ ॥ (सू० १०२)
इच्छेयाणं चउएहं पडिमाणं अन्नयरं पडिमं पडिवज्जमाणे
तं चव० जाव अन्नोऽन्नसमाहीए एवं च णं विहरंति ।
(सू० १०३)

इत्येतानि-पूर्वोक्तानि आयतनादीनि दोषरहितानि, तानि व-
सतिगतानि संस्तारकगतानि च उपातिकथ्य-परिहृत्य वक्त-
व्यानां दोषान् परिहृत्य संस्तारका प्राप्ता इति बोधयति—
अथ-आनन्तर्यं स भावभिभुज्जानीयान् आभि-करणभूता-
भिभूतसूत्रिः प्रतिमाभिः अभिप्रष्टविशेषभूताभिः संस्तारक-
मन्वेष्टुम् । ताश्चमा-उडिह १ प्रथम २ तस्यैव ३ यथासेस्तुत-
४ रूपाः तत्रोद्दिष्टा फलहकादीनामन्यतममङ्गीकृत्यामि १, यदेव
प्राप्नुहिदं तदेव द्रष्टव्यामि ततो मङ्गीकृत्यामि अन्वदिदं द्वि-
तीया प्रतिमा २, तदपि यदि तस्यैव शय्यातरस्य गृहे
भवति ततो मङ्गीकृत्यामि नान्यत् आनीय तत्र शयिष्य—
इति तृतीया ३, तदपि फलहकादिकं यदि यथा सेस्तुत-
मेवान्त ततो मङ्गीकृत्यामि नान्यत् चतुर्थी प्रतिमा ४
आसु च प्रतिमास्वाद्ययोः प्रतिमयोरगच्छनिर्गतानामग्रहः,
उत्तरयोरन्यतरस्यामभिग्रहः, गच्छान्तर्गतानां तु चतुर्थाऽ-
पि कल्पन्त इति । एताश्च यथाक्रमं सूत्रैर्दिशयति—तत्र
स्मृतिमा प्रथमा प्रतिमा, तद्यथा—उद्दिष्ट्यादिश्यकडादी-
नामन्यतममङ्गीकृत्यामीत्येव यस्याभिग्रहः सोऽपरलाभेऽपि
न प्रति शृङ्गीयति । शेषे कण्ठ्ये नवरं कटिनं-वंशकटादि
जन्तुकं—तृणविशेषोत्पन्नं परकं—यन तृणविशेषेण पुष्पाणि
प्रयन्ते मार्गं ति मयूरपिच्छान्पक्षं 'कुब्बं' ति येन कू-
र्वाकाः क्रियन्ते, एते चैवभूताः संस्तारका अन्पदेशे सा-
द्रोदिभूस्यास्तरणाथमनुभन्ता इति । अत्रापि पूर्ववत्सर्वे भ-
गनीयम्, यदि परं 'तामकडादिकं' संस्तारकं हृष्टा या-
चत नाहर्षमिति । एवं तृतीयाऽपि नेया, इयांस्तु विशेषः
गच्छान्तर्गतो निर्गतो वा याद वसतिदत्तैव संस्तारकं प्र-
यच्छति ततो शृङ्गाति, तदभावं उत्कुटुका वा निषण्णो वा
पञ्चसनादिना सर्वरात्रमास्त इति एतदपि सुगमम्, कव-
लमस्यामयं विशयः—यदि शिलादिसंस्तारकं यथासेस्तुतं
शयनयोग्यं लभत ततः शेते नान्यथेति । किञ्च-इच्छया इ-
त्यादि । आसां चतसृणां प्रतिमानामन्यतरां प्रतिपद्यमानो
न्यमपरप्रतिमाप्रतिपक्षं साधु न हीलयद्, यस्मात्त सर्वेऽ-
पि जिनाहामाभिर्य समाधिना वचन्त इति । आच्चा० २
श्रु० १ चू० २ अ० ३ उ० । व्य० ।

अनुबन्धिकं शय्यासंस्तारकं पर्युपणायाः परं नयति ।

अनुबन्धे संस्तारकमाह—

से य अहालहुस्सगं सेज्जासंथारगं गोवेसेज्जा जं चकिया
एगणं हत्थेण उगिज्जम् ०जाव एगाहं वा दुयाहं
वा तियाहं वा अद्दाणं परिवहित्तए एस मे हेमंतगिम्हा-
सु भविस्सइ ॥ २ ॥ से अहालहुस्सगं सेज्जासंथारयं गोवे
सेज्जा जं चकिया एगणं हत्थेण उगिज्जम् ० जाव

एगाहं वा दूयाहं वा तियाहं वा अद्वाणं परिवहि-
त्त एष मे वासावासेसु भविस्सह ॥ ३ ॥ से अहाल-
हुस्सगं मेजासंधारयं गवेसेजा जं चक्किया एणेणं उगि-
ज्ज ० जाव एगाहं वा दूयाहं वा तियाहं वा चउयाहं
वा पंचाहं वा दूरमवि अद्वाणं परिवहित्त एष मे वुड्डा-
वासासु भविस्सति ॥ ४ ॥

सोऽधिकृतो भिन्नयथालघुलक्ष्म—अनेकान्तलघुकं वीणा-
प्रहणप्राज्ञं शय्या—सर्वाङ्गिका संस्तरकोऽर्जतुतीयहस्त-
दीर्घः, हस्तभत्वार्यङ्गलानि विस्तीर्णः । अथवा—तत्पुरुषः
समासः—शय्या एव संस्तरकः शय्यासंस्तरकः तुल्यमयं
पट्टमयं वा गवयेयत् । तत्र यत् शय्ययात् एकेन हस्तेनाव-
ह्य यावदेकाहं वा द्वयहं वा त्रयहं वा अध्वानं गच्छन्
रिवोदुं तत् गृह्णीयात् एष मे वर्षायासे भविष्यति । एष
वर्षासूत्रस्यार्थः ॥ ३ ॥ एवं हेमन्तप्रीधमसूत्रार्थो वृद्धावाससु-
त्रार्थश्च भावनीयः । नवरं वृद्धावाससूत्रं चतुरहं वा पञ्चाहं
वेत्यधिकं यत्कल्पम् ।

अधुना निर्युक्तिविस्तरः—

सो पुण उउम्मि घण्णहं, संधारो वासे वुड्डावे से वा ।

ठाणं फलगादिं वा, उउम्मि वासासु य दुवेऽवि ॥ ७ ॥

स पुनः संस्तरकः स्थानं—स्थानरूपम् ऋतुबद्धं—वर्षाकालं
वृद्धावासं च यथानुरूपं गृह्यते । तद्यथा—ऋतुयुगे कालं अव-
काशं गृह्यते वर्षावासं वृद्धावासं च निवातस्थानंऽपि । तथा
ऋतुबद्धं कालं उर्णादिमयं संस्तरकं परिगृह्य पुरुषविशेषं
ग्लानादिकमपेक्ष्य फलगादिं वा वर्षावासं द्विकावपि—द्वावपि
संस्तरको बध्यमाणलक्ष्णो गृह्णीयात् ।

उउवेदं दुविहगहणे, लहुगो लहुगा य दोस आणादी ।

भामियहियवक्खवे, संधदुण्णमि ॥ ८ ॥

द्विविधः संस्तरकः—परिशाटिरूपः, अपरिशाटिरूपः ।
तत्र परिशाटिरूपो द्विविधः—भुषिरः, अमुषिरश्च ।
इत्यादि पलालदण्डमया भुषिरः, कुशकाशादिरूपः अमुषिरः ।
अपरिशाटिरूपो द्विविधः—एकाङ्गिकः, अनेकाङ्गिकः ।
एकाङ्गिकोऽपि द्विविधः—संघातितः, असंघातितश्च ।
तत एकफलामकः, असंघातितो—द्वयादिफलमयः ।
अनेकाङ्गिकः कथिकाप्रस्तारामकः । तत्र यदि अ-
मुषिरं परिशाटिसंस्तरकं गृह्णाति तदा तस्य प्रायश्चित्तं लघु-
चुका मासः, भुषिरं गृह्णातश्चत्वारो लघुकाः, अपरिशाटिमपि
गृह्णातश्चत्वारो लघुकाः, न केवलं प्रायश्चित्तं किं त्र्याहदयश्च
दोषाः । तथा यद्यनिना स ध्याप्यते तदापि प्रायश्चित्तं च-
त्वारो लघुकाः, व्याक्षेपेण वा स्तेनैरपहते चतुर्लघुकाः, अ-
परिशाटी ध्यामितं हन वा मासलघुः, ततोऽन्तरकं
सृगयमाणानां सूत्रार्थपलिमन्थः । तत्र यदि अ-
मुषिरः आगन्तुकास्तदुद्धृता वा तान संघट्टय, अप-
रिशाटी ततस्तन्निष्पन्नं तस्य प्रायश्चित्तमित्ये गा-

परिसादी भुसिरियर, एचो वुच्छं अपरिसादी ॥ ६ ॥

द्विविधः समासेन संक्षेपेण संस्तरकस्तद्यथा—परिशाटिः,
अपरिशाटिश्च । तत्र परिशाटिर्द्विधा—भुषिरः, इतरश्च ।
इतरं नाम—अमुषिरः । अत ऊर्ध्वपरिशाटिं वक्ष्ये ।

प्रतिष्ठातमंथ करोति—

एगंगि अणेगंगी, संधातिप्र एतरो य एगंगी ।

अमुसिरगहणे लहुगो, चउरो लहुगा य सेसेसु ॥ १० ॥

अपरिशाटिर्द्विधा एकाङ्गिकः, अनेकाङ्गिकश्च । तत्रैकाङ्गिको
द्विधा—संघातितः, इतरश्च । अमीषां व्याख्यानं प्रागव-
हृतम् । तत्राभुषिरस्य संस्तरस्य गहणे प्रायश्चित्तं लघु-
का मासः । गणेषु भुषिरसंघातं इतरैकाङ्गिकानेकाङ्गिकेषु
प्रत्येकं चत्वारो लघुकाः ।

लघुका य भामियम्मि य, हरिणि य होति अपरिसाडिम्मि ।
परिसाडिम्मि य लहुगो, आणादिविराहणा चव ॥ ११ ॥

अग्निना ध्यामिन् अपरिशाटी स्तेनैर्यो तस्मिन्नपहते प्रत्येकं
प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुका भवन्ति । परिशाटी ध्यामिन् हन
वा प्रत्येकं लघुका मासः, आहदयश्च दोषाः । तथा विरा-
धना च संयमस्तः ।

तामवामिधिसुराह—

विक्रमेवो सुत्तादिसु, आगंतुतदुबभवेण घट्टादी ।

पलिमंथो पुव्वुत्तो, मंथिज्जति संजमा जणे ॥ १२ ॥

अन्यसंस्तरकमार्गेण सूत्रादिपु-सूत्रेष्वर्थेषु च विक्षेपा-
व्याघातः परिमन्थ इत्यर्थः । तथा य तत्रागन्तुकाः प्राणाः
काटिकादयो य च तदुद्धृता मत्कुण्ठयस्तेषां यत् घट्टना-
दि तन्निमित्तमपि प्रायश्चित्तम् । इदानीं परिमन्थो व्या-
ख्ययः । स च पूर्वमेव 'विक्रमेण सुत्तादिसु' इत्यादि-
ना ग्रन्थनेक्रः । अथ कस्मात् व्यापत्ता घट्टनादि वा प-
रिमन्थ इत्युच्यते । तद आह—एतेन कारणेन येन संयम
उपलक्षणमनन्त सूत्रमर्थश्च सध्यते तेन परिमन्थ इति ।

तस्मा उ न घेतत्त्वो, उउम्मि दुविहो वि एम संधारो ।

एदं सुचं अफलं, सुत्तिनिदात्रो उ कारणिता ॥ १३ ॥

यस्मादेते दोषास्तस्मात् ऋतौ—ऋतुबद्धे काले द्विविधोऽ-
प्येष परिशाटिरपरिशाटिरूपः संस्तरागं न प्रहीतव्यः । अत्र
पर आह—एवं सति सूत्रमफलं सूत्रं तुल्यमयशय्यासंस्तर-
कस्यानुष्ठानाद् । आचार्य आह—सूत्रनिपातः कारणिकः—
कारणवशात्प्रवृत्तः ।

तत्र व वाग्यमुपदर्शयति—

सुत्तिनिवातो तण्णं, दंथं गिलाणं य उत्तमहे य ।

चिक्खल्लपायहरिणं, फलगाणि वि कारणे जाते ॥ १४ ॥

सूत्रस्य निपातो निपतनमवकाश इति भावः । देश—देश-
विशेषे तथा ग्लानं उत्तमार्थे च तथा चिक्खल्ल—कर्म
प्राणजाने—भूमी संसृक्त तथा हरितकरये एवंरूपे कारणे
जाते सति फलकान्यापि गृह्यन्ते । फलकरूपोऽप्यपरिशाटिः
संस्तरको गृह्यते इति गाथासंक्षेपायः ।

संघतमेनामेव भाष्यकृत् विवृणोति—

गडि अपरिसादी, दुविहो संधारो समासेण ।

साम्प्रतमेतानेव विवरिषुः प्रथमतस्तद्वर्णु 'दोसो' इत्यस्य

असिवादिकारखगता, उवही कुच्छण अजीरगभया वा ।

अकुसिरमसंधिऽवीए, एकमुद्दे भंगसोलसंग ॥ १५ ॥

अशिवादिभिः कारणैस्तत्र प्रदेशे गता ये वर्षारात्रे पानीयेन प्लावयन्ते यथा सिन्धुविषयः । अथवा—तत्र देशे स्वभावतः यतः प्रखरा भूमिस्ततो रात्रौ शीतलवातसंपर्क-तोऽवश्यायः पतनतो वा जलप्लाविते च सा भूमिरुपजा-यते । अथवा—आसन्नीभूतेन पानीयेन तमवकाशमप्राप्नुव-ताऽपि भूमिः स्थितिः । तत्रोपधेः कोधने ना भूत्वा मा-अजीरैर्न ग्लान्यामित्युपधिकांथनमयाऽजीरैर्कभयाद्वा तृण-नि शुद्धन्ति साधवस्तानि च अकु-चिराणि असंधीनि अवीजानि च । एतान्यकमुद्धानि क्रियन्ते । यत्र च अकुचिरे असंधौ अ-बीजे एकमुखरूपेषु चतुर्षु पदे-षु भङ्गपाण्डशकम्—षोडशभङ्गाः ।

॥॥	।।।	।।।।	।।।।।
॥।।	।।।।	।।।।।	।।।।।।
॥।।।	।।।।।	।।।।।।	।।।।।।।
॥।।।।	।।।।।।	।।।।।।।	।।।।।।।।
॥।।।।।	।।।।।।।	।।।।।।।।	।।।।।।।।।

तत्राऽकुचिरादिव्याख्यानार्थमाह—

कुसमादि अकुसिरार्ह, असंधऽवीयाइ एकउ मुहाइ ।

देसीपोरपमाणा, पडिलेहा तिभि वेहासं ॥ १६ ॥

कुशादीनि—कुश-वच्छकप्रभृतीनि तृणानि अकुचिराणि-असंधीनि अवीजानि—बीजातीतानि भवन्ति तानि एकमु-द्धानि कर्तव्यानि । तत्र भङ्गपाण्डशकमध्ये यत्र भङ्गे कु-चिराणि तत्र प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः, बीजेषु प्रत्ये-केषु पञ्चरात्रिन्द्वानि लघुकानि, अनन्तकार्यिकेषु शुक्रकाणि, शेषेषु भङ्गेषु मासलघु, प्रथमे भङ्गे शुद्धन्तः शुद्धाः । 'देसीपोरे' त्यादि देशीत्यङ्गुष्टाऽभिधीयते, तस्य यत्पर्व नत्प्रमाणानि जिनकल्पिकानां स्थावरकल्पिकानां च तृणानि भवन्ति । इयमत्र भाषना-अङ्गुष्ठस्य यत्पर्व तत्राङ्गुल्यग्राणि स्थापयित्वा यावद्विस्तृत्यैर्मुष्टिरापूर्यते तावन्ति मुष्टिप्रमा-णानि जिनकल्पिकानां स्थावरकल्पिकानां च तृणानि भव-न्ति, तेषां च तृणानां प्रत्युपेक्षास्तिस्रः । तद्यथा-प्रभाते, म-ध्याह्ने, अपराह्णे च । यद्वा च भिक्षादौ गच्छन्ति तदा विहाय-सि कुर्वन्ति ।

साम्प्रतमेतदेव किंचिद् व्याख्येयासुराह—

अंगुट्टपोरमेसा, जिणाण थेराण हांति समसासो ।

भूमीए विरंछेउ, अवणे तु पमज्जए भू. ॥ १७ ॥

अङ्गुष्ठपर्वमात्राणि-अङ्गुष्ठपर्वपरिमितमुष्टिप्रमाणानि जिना-नां—जिनकल्पिकानां स्थावरकल्पिकानां स्थावरकल्पिकानां भव-न्ति, तैश्च नृपैः संस्तारक आस्तीर्यमाणस्तावद्विभवंति या-वत्सहस्रासः, (संदेशकः) तानि च भूमौ विरह्य-शयनार्थं विरलीकृत्य भूमिं प्रमाजयति ।

सम्प्रति 'गलंश्च उत्तिमं द्रु य' इति व्याख्यानार्थमाह—

गेलभे उत्तिमं द्रु, उत्सग्गे तु वत्थसंधारो ।

असतीए अकुसिरार्ह, खरा सतीए उ कुसिरा वि॥१८॥

यो नाम ग्लानो यो वा प्रतिपञ्चासमार्थः—कुनानशनप्रत्या-ख्यानः तस्मिन् द्वयेऽपि संस्तार उत्सर्गता वस्त्ररूपः क्रियते

तस्य कोमलतया समाधिभावात् । असति-अविद्यमाने वस्त्र-रूपे संस्तारके अकुचिराणि कुशवच्छकप्रभृतीनि सृज्यन्ते । अथ तानि खराणि, यदि वा न सन्ति तदा कुचिराण्यपि शाल्यादिपलालमयानेतव्यानि ।

तद्विषं मलियाइ, अपरिमिय सयं तुयडुजयणाए ।

उभयदु उट्टिए उ, चैकमणविजकजे वा ॥१९॥

तद्विषं-प्रतिद्विषं मलितानि-तृणान्युत्सार्यन्ते अन्यानि च समानीयन्ते; तानि वा परिमितानि गृह्यन्ते, यथा समाधिभ-वति तथा सकृत्-एकवारं तुयट्टानि-प्रस्तारितानि तिष्ठन्ति तत्र यतनया करुणामुभयं नाम-उच्चारः प्रसवणं च तदर्थमु-त्थिते ग्लाने उत्तमायै वा अन्यो निधीयते । किं कारणमिति चेत्प्राणिव्याधेम्, अन्यथा शुचिरभावतस्तत्रागन्तुकाः प्रा-णास्तृणान्युपलैर्यन् स तावन्निधीयते यावत्स तत्र प्रत्या-गच्छति । एवं चैकमणार्थमप्युत्थितं, प्रवातायै वा बहिर्नि-र्गतं, वैद्यकायै वा बहिर्नीते यावत्स प्रत्यानीयते तावदन्यो निधीयते; तस्मिन्नागते स उत्तिष्ठति । अथवा-स गुरुणा-मपि पूज्य इति तस्मिन् पूर्वोक्तकारणैरुत्थितं तत्रान्यस्य निषेधेन न कल्पते ततस्तेषां तृणानामुपरि हस्तः कर्तव्यः ।

एतद्व्याह—

अओ निसिजइ तदि, पाणियदड्डाए तत्थ हत्थो वा ।

निकारथमगिलासो, दोसा ते चेव य विकप्पो ॥२०॥

अन्यस्तत्र संस्तारके प्राणिव्याधे निधीयते, हस्तो वा तत्र क्रियते। अत्र भवना प्रागेव कृता । एतैः कारणैर्यथोक्तैः सं-स्तारकं अतुबद्धे काले । निकारणम् देशादिकारणमन्तरेण अग्लानि अग्लानस्य तृणमयसंस्तारकप्रहणे त एव पूर्वोक्ता द्वापाः ; विकल्पो, विकल्पदोषश्च । विकल्पप्रहणेन विकल्प-प्रकल्पावपि सूचितौ ।

तेषां व्याख्यानमाह—

अत्थरणवजितो उ, कप्पो पकप्पो उ होति पट्टदुगं ।

तिप्पभिइ तु विकप्पो, अकारणे चेव तणभोगो ॥२१॥

आस्तरणवजितः—कल्पः । किमुक्तं भवति—यद् जिनक-ल्पिका अनवस्तुने रात्राबुत्कुडुकास्तिष्ठन्ति एष कल्प इत्य-भिधीयते । तत्पुनः पट्टद्विकं भवति; संस्तारास्तरपट्टयोरुपरि यत्सुप्यते इत्यर्थः ; एष भवति प्रकल्पः । यानि पुनस्तरपट्ट-तीनि संस्तारकं प्रस्तारयति एष विकल्पः । यच्च अ-कारणे कारणमन्तरेण तृणानां भोगः क्रियते एषोऽपि विकल्पः ।

अथवा अन्यथा कल्प-प्रकल्पव्याख्यानमाह—

अहवा अकुसिरगहणे, कप्पो पकप्पो उ कजे कुसिरे वि ।

कुसिरे य अकुसिरे वा, होइ विकप्पो अकज्जिमि ॥२२॥

अथवति प्रकारान्तरोपदर्शने यत्कारणे समापतिते अकु-चिराणि तृणानि शुद्धाणि एव कल्पः यत्पुनः कार्यं समाप-तिते कुचिराण्यपि तृणानि शुद्धाणि एव प्रकल्पः । यत्पुनः अकार्यं कुचिराणि अकुचिराणि वा शुद्धाणि एव भवन्ति विकल्पः । एवं तावत्तृणानामतुबद्धे काले कारणं शुद्धानां यतनाह्ता ।

सम्प्रति कारणैरेव श्रुतबद्धे काले फलकरूपस्य
संस्तारकस्य ग्रहणं यतनां वा ऽह—

जह कारणे तणाई, उउबद्धमि उ हवन्ति गहियाई ।

तह फलगायि वि गेयेई, चिक्खल्लादीहिँ कजेई ॥२३॥

यथा कारण-देशादिलक्षणे श्रुतबद्धे काले तृणानि गृही-
तानि भवन्ति, तथा श्रुतबद्धे एव काले चिक्खल्लादिभिः
कार्यैरादिशब्दात्प्राणशंसकृद्गृहीतकायपरिग्रहः फलकान्यापि
गृह्णाति ।

तत्र यतनामाह—

अभुसिरमविद्धमफुडिय, अगुरुयअणिसडुवीणगहणेणं ।

आयासंजमेँ गुरुगा, सेसाणं रोजमे दोसा ॥ २४ ॥

अभुसिरे अभुसिरहितोऽविद्धो-वेधरहितोऽस्फुटितोऽरा-
जितोऽगुरुको-गुरुभाररोहितोऽनिष्टुष्टः—प्रातिहारिकः एत-
पां च पञ्चानां पदानां द्वाविंशद्वक्ताः । ते च प्रागिव प्रस्ता-
रतः स्वयं ज्ञातव्याः । अत्र यः प्रथमभङ्गः सोऽनुज्ञातस्तत्र
दोषाभावात्, अयं लघुकः शेषदोषविनिर्मुक्तश्च । ततो यथा
धीणालघुकत्वात् दक्षिणहस्तेन मुञ्च—विर्वक्तितं स्थानं
नीयते एवमेवोऽपि । तथा चाह—धीणाग्रहणेन यतनतः तत्र
वा नीयते इति धाव्यशेषः । शेवा एकविंशत् भङ्गा नानु-
ज्ञाताः । तत्र गुरुकः आत्मविराधनाप्रत्ययं च प्रायश्चित्तं च-
तुर्गुरुकम् । संयमविराधना पुनरेवं भवति । गुरुकः हस्तान्य-
तितं ऐक्येन्द्रियादीनामुपपन्नतोऽत्र स्वस्थानप्रायश्चित्तं शेषेषु
संयमदोषाः—संयमविराधना । ततस्तत्र प्रत्येकं प्रायश्चित्तं
चत्वारो लघुकाः ।

अभुसिरमादिपएहिँ, जा अणिसडुँ तु पंचिमा भयणा ।

अह संघडपासुडुँ, विपजए हौंति चउलहुगा ॥ २५ ॥

अकुपिगादिभिः पदैरारभ्य यावद्विनिष्टुष्टमिति पञ्चमं पदं
तेषु पञ्चमु पदेसु प्रथमभङ्गरूपेषु इयं—वद्यमाणा भजना-
विकल्पना । तमिवाह—'अह संघड' इत्यादि शय्यातरेण
य उपाश्रयो दत्तस्तस्मिन् यो यथाऽवस्तुतः प्रथमभङ्गरूपः
संस्तारकः स ग्रहीतव्यः, तदभावे पार्श्वेन कृतस्तस्याप्यभावे
ऊर्ध्वकृतः, एवं क्रमेण यतनया ग्रहणं कर्तव्यम् । यदि पुन-
र्विपर्यसेन गृह्णाति तदा विपर्यस्ते गृह्यमाणे प्रायश्चित्तं च-
त्वारो लघुकाः ।

अंतोवस्सय बाहिँ, निवेसना बाडेसाहिँ गामे ।

खेचंतोँ अन्नगामे, खेचवहिँ वा अत्रोच्चर्थ ॥ २६ ॥

एवमन्तरुपाश्रयस्य याद् संस्तारकं फलकरूपं न लभते
तदा बहिर्रुपाश्रयस्य तथैव ग्रहीतव्यः । तथाऽप्यलाभे, नैर्नैः
क्रमेण निषेधनादानेतव्यः, तत्राप्यसति बाटकात्, तत्राप्य-
लाभे साहीतः, तत्राप्यसति दुरादपि प्राममध्यादानेतव्यो,
प्राममध्याप्यसति क्षत्रान्तस्तत्क्षेत्रमध्यभागात् अन्वव्यमा-
दानेतव्यः, तत्राप्यसति क्षत्राद्बहिर्दिष्टाऽप्यानेयः । एवमधि-
पर्यस्तमानयनं कर्तव्यम् । यदि पुनः सति लाभे विपर्य-
स्तमानयति तदा प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः ।

सम्प्रत्यानयनयतनामाह—

सुचं च अर्थं च दुने वि कांरं ,

२३

भिक्षवं अदंतो उ दुर वि एसे ।

लाभे गहए वि दए वि चेत्तं,

लाभासती एगदुवे व हावे ॥ २७ ॥

सुचं च अर्थं च द्वावपि कृत्वा भिक्षामटन् द्वापन्येवये-
त्—गवेषयेत् । तद्यथा—भिक्षां संस्तारकं च तत्र लाभे
सति समर्थो द्वावपि गृहीत्वा प्रत्यागच्छति, लाभेऽसति
भिक्षां गतस्य संस्तारकाभावे एकं सूत्रमर्थं वा, यदि वा-
द्वावपि द्वापयति संस्तारकगवेषणेन ।

दुल्लभो सेजसंथारो, उदुबद्धमिग कारणे ।

मग्गणम्मि विदी एसो, भणितो खेचकालतो ॥ २८ ॥

श्रुतबद्धे काले कारणे उपापतिते दुर्लभे शय्यासंस्ता-
रकं यन्मार्गेण तत्र क्षत्रतः कालतश्च विधिरेव भणितः,
अनेन विधिना नान्यथिति ।

वर्षासु संस्तारग्रहणम्—

उउबद्धेँ कारणम्मि, अग्रेगहणे लहुगगुरुगवासासु ।

उउबद्धेँ जं भणियं, तं चेव य सेसयं वोच्छं ॥ २९ ॥

श्रुतबद्धे काले कारणे सति यदि संस्तारकं न गृह्णाति
तदा प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः, वर्षासु पुनरवश्यं ग्रही-
तव्यः संस्तारकस्तत्र सूत्रस्याग्रहणे चत्वारो गुरुकाः । त-
था या श्रुतबद्धे काले यतना भणिता गवेषणादौ सा व-
र्षास्वपि द्रष्टव्या शेषं वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव करोति—

वासासु अपरिसाडी, संथारो सो अवस्स धेतव्वो ।

मणिकुट्टिमभूमिए वि, तमगेहहणेँ चउगुरु आणा ॥३०॥

वर्षासु यदि मणिकुट्टिमायां भूमौ वसन्ति तथापि संस्तार-
कोऽपरिशोऽटः फलकरूपोऽवश्यं ग्रहीतव्यः, तमगृह्णाति प्राय-
श्चित्तं चत्वारो गुरुकाः, तथा आद्या उपलक्षणमतदनवस्था-
दयश्च दोषाः ।

किं कारणमत आह—

पाणा सीयल कुंथु, उप्पायगदीहगोमहिसिसुनागे ।

पणए य उवहिकुच्छण, मलउदकवहो अजिष्सादी ॥३१॥

कालस्य शीतलतया भूमौ प्राणाः सम्भूर्जन्ति । के ते
इत्याह—कुन्धवः प्रतीता, उत्पादका नाम-ये भूमि भित्त्वा स-
मुत्तिष्ठन्ति दीर्घाः—सर्पास्तेभ्य आत्मविराधना । गोमूमी नाम
करणशृगाली शिशुनागाः—अलसः तथा शीतलायां भूमौ पनकः
संजायते । उपधावपि पनकः सम्भूर्जति । तथा उपधेः शीतल-
भूमिस्पृशतः कोथनसंभवः । तथा स चेह धूलिलगने भैल-
संभवः, ततो हिण्डमानस्य वर्षे पतति उदकवधः—अष्का-
यविराधना । तथा उपधेमैलितन्वनारतिसम्भवे निद्राया अ-
लाभतोऽजीर्णत्वसंभवः । आदिग्रहणात्—ततो ग्लानत्वं तद-
न्तरं चिकित्साकरेणेत्यादिपरिग्रहः ।

तस्मा खलु धेतव्वो, तत्थ इमे पंच वणिया भेया ।

गहणे य अणुसवणे, एगंगियअकुपयाउगे ॥३२॥

यस्मादन्तेषां तस्मादवश्यं फलकरूपः संस्तारको ग्रहीत-

व्यः, तत्र च ग्रहणे इमे—वक्ष्यमाणाः पञ्च वर्णिता भेदाः ।
तन्निर्वाह—ग्रहणे अनुज्ञापनायामाकाङ्क्षिके अकुचे प्रायोग्ये च ।

तत्र प्रथमतो ग्रहणद्वारमाह—

ग्रहणं च जाणयणं, सञ्जाकपो उ ज्ञेयं समहीतो ।

उत्सर्गववाहर्हि, सो ग्रहणे कपिभ्रा होइ ॥३३॥

येन समधीतः—सम्बन्धधीतः शय्याकल्पः शय्याग्रह-
णविधिः तेन जानना ग्रहणं संस्तारकस्य कर्तव्यम् । यः
स उत्सर्गापवादाभ्यां ग्रहणं कल्पको योग्यो भवति ।
एतं ग्रहणद्वारम् ।

इदानीमनुज्ञापने या यतना तामाह—

अणुस्रवणां जयणा, गहिह जयणा य होति कायन्वा ।

अणुस्रवणां लद्धे, वेंति पडिहारियं एव ॥३४॥

अनुज्ञापनायां यतना—गृहीते च यतना कर्त्तव्या । तत्रा-
नुज्ञायामियम्—लब्ध संस्तारकं ग्रुधत, एतं संस्तारकं प्राति-
हारिकं प्रहीष्यामो यावत्प्रयोजने तावद्धरिष्यामः पश्चा-
त्समर्पयिष्याम इति ।

कालं च ठवेइ तर्हि, वेइ य परिसाडिवजम भिमो ।

ऽणुप्रवणे जयणो ऐसा, गहिह जगणा इमा हो ॥३५॥

यदा संस्तारको लब्धो भवति तदा तत्र कालं स्थापयति ए-
तावन्ते कालं धरिष्यामः, तथा ग्रुधत—एष संस्तारको जग-
जीर्णतया परिस्फटिकरूपस्तमेन बयं प्रहीष्यामः । तत्र निर्व्या-
घातेनैतावता कालेन यत्परिश्रुतं तन्मुक्त्या शयमर्पयिष्या-
मः । एवं यत्प्रतिपद्यते तदा गृहीतं, अथ न प्रतिपद्यते तदा न
प्रहीतव्यः किं त्वभ्यो याच्यते । अथाभ्यो याच्यमानो न ल-
भ्यते तदा स एव प्रतिगृह्यते केवलं परिश्रुतं यतना विधेया ।
एषा अनुज्ञापनं यतना । गृहीतं यतना इयं वक्ष्यमाणा
भवति ।

नभेयह—

कोसं पुण धेयवो, वेति मम जा हि तुं भवे सुभो ।

अमुगस्स सो वि सुन्नो, तवे घरम्म ठवेजाहि ॥३६॥

कहि एत्थ चेव नाणे, पासे उर्वारि व तस्स पुंजस्स ।

अहवा तत्थेव भञ्जो, ते वि हु नीयल्लग्न अम्ह ॥३७॥

गृहीतं संस्तारकं पुनः पृच्छति—कार्यसमाप्तौ कस्य पु-
नर्पणित्वं एष संस्तारकः ? एषमुक्तं स यदि ग्रुधत म-
मैव समर्पयितव्यः इति, तदा वक्तव्यं यथा त्वं भवति शू-
न्यः । किमुक्तं भवति—यदा ग्रुधत न दृश्यन्ते तदा कस्य स-
मर्पणीयः ? एषमुक्तं स ग्रुधावमुक्तस्य । ततो भूयऽपि वक्त-
व्यम्, सोऽपि यदा शून्यो भवति न दृश्यते इत्यर्थः, तदा
कस्य समर्पणीयः ? । अथ ग्रुधावप्येव बृहे स्थापयेत् ततः
पुनरपि पृच्छन् कतरस्मिन्पक्षकांश्च स्थापनीयः ?, एषमुक्ते
यदि स ग्रुधात् यतोऽवकाशात् गृहीतेऽत्रैव स्थाने स्था-
पयेत्, यदि वा—यद्वत् अत्रैव स्थाने बृहे प्रदेशे, अ-
थवा—यतोऽवकाशात् गृहीतस्तस्य पार्श्वे, अथवा—अस्य
पुंजस्योपरि स्थापयेत् । यदिवा—यत्र ग्रुधत न दृश्यते तिष्ठतु,
यतो यस्योपाश्रये ब्रूयं वस्य सोऽपि हु—निश्चितम्, परम्प्राकं
निजकः । किं बहुना यत्र वदति तत्र नीत्वा स्थापयेत् इत्यर्थः ।

एसा गहिह जयणा, एसा मेयहंतए उ बुच्छामि ।

एगो क्षिय गच्छे पुण, संघाडो मेयहति गहिहो ॥३८॥

एषा—अनन्तरोक्षिता गृहीते यतना, अत ऊर्ध्वं गृह्णाति यत-
नां वक्ष्यामि । प्रतिज्ञातमेव करोति—गच्छे पुनरेक एव सं-
घाटः आभिप्रहितः संस्तारकं गृह्णाति, न शेषोऽन्यथा
व्यवस्थापतेः ।

आभिग्राहियस्स ऽसती, वीसुं ग्रहणे पमिच्छिउं सव्वे ।

टाऊण तिन्नि गुल्लो, गिण्हति सेसे जहावुहुं ॥३९॥

आभिप्रहितस्याभावे ऽवच्छेदः—प्रत्येकं संघाटकानां ग्रहणं
प्रवर्त्तते । इयमत्र भावना—एकैकः संघाटकः प्रत्येकमेकैकं
संस्तारकं मार्कयति, अभ्यधिकारव्यः संस्तारका आचार्यस्य
योग्या मृयन्ते । तत्रापि सैव मार्गणे अनुज्ञापनं गृहीते च
यतना यावत्कार्यसमाप्ती क स्थापयितव्य इति । एवं विष्वद्व-
ग्रहणं सर्वान् संस्तारकाप्रतीच्छेप—प्रतिगृह्णातीन् प्रीन् संस्तार-
कान् गुरोर्दत्त्वा शेषानन्यान् यथावृद्धं गृह्णाति । इयमत्र
सामाचारी—आभिप्रहितसंघाटकं प्रत्येकं प्रत्येकं संघाट-
कैरानांतानां हाऽनानांतानां वा मध्यादाचार्यस्येभक्त्युन्
प्रीन् संस्तारकान् प्रवर्त्तको दत्त्वा शेषाणां रत्नाधिकतया सं-
स्तारकान् भाजयति तानपि तथैव गृह्णाति ।

शेगाण उ शासत्तं, सगणेयरभिमाहीण अन्नगणे ॥

दिट्ठोनामणलद्धे, भन्नाउंउं भू चेव ॥ ४० ॥

अनैकानां स्वगणतराभिप्रहितकाणां यज्जानात्वं—प्रतिविशेषं
यथान्यगणेन सह स्वगणसाधूनां समुदायेन संस्तारकान् मा-
र्गयतामभवद्व्यवहारनानात्वं तत् वक्ष्ये । तत्र—पञ्च द्वाराणां,
तद्यथा—दृष्टद्वारमवभक्षणां नाम—याचनं तद् द्वारं, लब्धद्वार-
मभाषणं—मानयाचनं तद् द्वारं, प्रभुद्वारं च ।

दिट्ठादिएसु एत्थं एकैकं होतिमे उ छम्भेया ।

दट्ठस्स अहाभावे—एष वावि सोऽं च तस्सेव ॥ ४१ ॥

विप्परिणामणकहणा, वोच्छिन्ने चेव तिपडिसिदे य ।

एएसि तु विसेसं, बुच्छामि अहाणुपूर्वाए ॥ ४२ ॥

अत्र एषु दृष्टादिकेषु द्वारेषु मध्ये एकैकस्मिन् द्वारे इमे—वक्ष्य-
माणाः पञ्चभेदा भवन्ति । तद्यथा—दृष्टं द्वारं, यथा—भावे-
नेति द्वारं, तस्य वा वचनतः श्रुत्वेति द्वारं, विपरिणामन-
द्वारं, कथनद्वारं व्यवच्छिन्नद्वारं च । एतेषां तु दृष्टद्वारेण यथा
नुपूर्वाक्रमेण विशेषं वक्ष्यामि । यदिपि च दृष्टादिषु द्वारना-
मात्वं तदपि यथावत् सर्वं वक्ष्यते ।

संधारं देहंतं, असहीणपभुं तु पेसिओ पढमो ॥

ताहे परिउगिऊणं, ओभासिय लब्भमाणेति ॥ ४३ ॥

मानसंस्तारकं—फलकरूपं पट्टरूपं वा देहान्तं—देहप्रमाणम्,
भस्माधीनप्रभुम्—न विद्यते स्वाधीनस्तत्कालप्रत्यासन्नः
प्रभुर्यस्य स तथा, तमस्वाधीनप्रभुं दृष्ट्वा कम्पि पृच्छति,
कस्येव संस्तारकः ?, स प्राह—अमुक्तस्य, परमिदानीमत्र स
न तिष्ठति । ततः संघाटकश्चित्तयति—यदा संस्तारकत्वाद्
समागमिष्यति तदा याचिष्ये, इति विचिन्त्य प्रसरति—
प्रतिनियतेन वस्तुतायागच्छतीत्यर्थः । ततः प्रतिनिवृत्त्य त-

वा अन्यदा अवभाषिते याचिते संस्तारकं लब्धं वसति-
मानयति ।

अथैवापान्तराले वक्तव्यशेषमाह—

संथारो दिट्टो न यत्तस्स पभू लघुगो अकहणे गुरुणा
कहिए व अकहिए वा,अणखेण विआणितो तस्सा ॥४४॥

यदा संस्तारकं—प्रेष्य तस्य स्वामिनमदृष्ट्वा वसतौ
प्रत्यागतस्तदा तेन गुरुणामाचार्याणां कथनीयम्—यथा
दृष्टः संस्तारको न च तस्य संस्तारकस्य थः प्रभुः
स उपलब्ध इति । एवं चेन्नालोचयति तस्य प्रा-
यश्चितं लघुको मासः । तथा कथिते अकथिते वा
गुरुणां यद्यन्येन संघाटकात्मकस्य गृहे संस्तारकोऽ
मुक्तं संघाटकेन दृष्टः परं स्वामी नोपलब्ध इति न याचि-
तस्तस्माद्वयं याचिन्दा नयाम इति विचिन्त्य तत्र गत्वा
स्वामिनमनुज्ञाप्य आनीतस्तथापि यत्र पूर्वं दृष्टस्तस्याऽऽभ-
वति न पाश्चात्यसंघाटस्य । तदेवं 'दददृष्टेति' व्याख्यातम् ।

इदानीं यथाभावेनेति व्याख्यानयति—

वितिओ उ अथदिट्टं, अहभावेण तु लद्धमाणेति ।
पुरिमस्सेव उ स खलु, केहि साहारणं वेति ॥४५॥

प्रथमसंघाटके संस्तारकं दृष्ट्वा स्वामिनमनुपलभ्य याचि-
त्यैव वसतौ प्रत्यागते द्वितीयः संघाटकोऽशुभभावाऽन्येन
पूर्वं दृष्ट इत्यज्ञानानां यथाभावं तमन्यदृष्टे संस्तारकं स्वा-
मिनमनुज्ञाप्य लब्ध्वा समानयति स कस्याऽऽभवति चे-
दन् आह—स खलु नियमापूर्वस्य संघाटकस्य येन पूर्वं दृष्टो,
न पाश्चात्यस्य येन लब्धः समानीतः, किं तु उभयोरपि
संघटयोरभावनमाधिकृत्य साधारणं व्रजते । गतं यथाभा-
वेनेति द्वारम् ।

इदानीं तस्यैव वचनतः श्रुत्वाति द्वारव्यानार्थमाह—

तत्तो उ गुरुमगामे, विगडिज्जेतं मुणेतु मंथारं ।
अमुगत्थ मए दिट्टो, हिडंतेो वऽममीसंतं ॥ ४६ ॥

तृतीयः संघाटकः प्रथमेन संघाटकेन कापि संस्तारकं दृष्ट्वा
स्वामिनमनुपलभ्य वसतौ प्रत्यागतं गुरुसकाश-आचा-
र्यस्य समीपे दृष्टो मया संस्तारकः परं स्वामी न दृष्टस्तत्र
आगते स न याचिष्य इति, संस्तारकं विद्यमानमालोच्य-
मानं श्रुत्वा, यद्विवा-भिज्ञां हिण्डमानोऽन्यस्य संघाटकस्य
शास्ति-कथयति यथा अमुकत्र मया दृष्टः परं स्वामी नास्ति
इति न याचितः स्वामिन्यागतं याचिष्यामि एवं शिष्यमाणं
श्रुत्वा—

गंतूण तहि जायइ, लद्धस्मी वेति अम्ह एस विही ।
अअदिट्टो न कण्हइ, दिट्टो एसो उ अमुणोणं ॥ ४७ ॥
मा दिस्सि तस्सेयं, पडिसिद्धंतमि एस मज्झं तु ।
असो धम्मकहाए, आउट्टेऊण तं पुवं ॥ ४८ ॥
संथारगदाखफला-दिलोभियं वेति देहि संथारं ।
अमुगं तिभि य वारो, पडिसेहेऊण तं मज्झं ॥ ४९ ॥
गत्या तत्र संस्तारकस्वामिनं संस्तारकं याचतं,

याचित्वा लब्धे तं परिणामयति । यथा एषोऽस्माकं विधिरा-
चारो योऽन्येन दृष्टो दृष्टः स संस्तारकस्वामिनं याचिष्ये इ-
त्यध्यवसातः सोऽन्यस्य न कष्टते एव स संस्तारकोऽन्येन
दृष्टस्ततस्त्वं मम प्रियतया तस्य याच्यमानस्य संस्तारकमनुं
वधाः, ततस्त्वस्मिन् प्रतिषिद्ध एव मम भविष्यति । अथे-
यमाभवनचिन्ता यदि विपरिणामकरणे लब्धस्ततस्तस्य
नाऽऽभवति किं तु पूर्वस्यैव संघाटस्य । अथवा-द्वितीयो
विपरिणामनप्रकारस्तमाह—गुरुसकाशे कथ्यमानमन्यस्य वा
संघाटस्य शिष्यमाणं संस्तारकं श्रुत्वाऽन्यः संघाटकस्तत्र
गत्वा संस्तारकस्वामिनं पूर्वकथया धर्मकथाकथनेनावुरथा-
त्तःनुबुले कृत्वा पश्चाद्विपरिणामयति, कथमित्याह—‘संथा-
रगदाणं’ त्यादि संस्तारकस्वामिनं पूर्वसंस्तारकदानफला-
दिलाभितं व्रजे-अमुकं संघाटकं याचमानं त्रीन्वारान्प्रतिवि-
ष्य तदनन्तरं मम संस्तारकं देहि । एवं विपरिणामकरणतो
स पूर्वस्यैव संघाटकस्याऽऽभवति न पाश्चात्यस्य ।

अत्र प्रायश्चित्तविधिमाह—

एवं विपरिणामिदं, लभती लहुगा य होति रागणिषे ।
अन्नराणिषे गुरुणा, मायनिमित्तं भवे गुरुगो ॥ ५० ॥

एतम्—उक्तं प्रकारेण विपरिणामितेन-स्वामिना यदि लभ-
ते स्वर्णसंस्कसाधुस्तदा तस्य प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः,
अन्यगणसंस्कं चत्वारो गुरुकाः । तथा स्वर्णसंस्कं वा अन्य-
रागसंस्कं वा विपरिणामस्य लब्ध्वा यदि पुष्टः सन् विप-
रिणामनमपलपति तदा मायानिमित्तो—मायाप्रत्ययो भव-
त्यधिको गुरुको मासः ।

सम्प्रति व्यवच्छिन्नद्वारमाह—

अह पुण जेणं दिट्टो, अन्नो लद्धो उ तेण संथारो ।
छिन्नो तदुवर भावो, ताहे जो लभति तस्सेव ॥५१॥

अथ पुनर्येन संघाटकेन दृष्टः संस्तारकस्तेनान्यो लब्धः
संस्तारकस्तस्य पूर्वदृष्टस्यापरि भावोऽप्यवस्यः यश्छिन्नो-व्य-
वच्छिन्नस्ततो यः पश्चात् लभते तस्यैव स आभवति
नेतरस्य । गतं व्यवच्छिन्नद्वारम् ।

अधुना त्रिप्रतिच्छिन्नद्वारमाह—

अहवा वि तिन्नि वारा, उ मग्गितो न वि य तेण लद्धो उ ।
भावे छिन्नमछिन्ने, अन्नो जो हवइ तस्से ॥ ५२ ॥
अथवा येन दृष्टेन याचितः परं न लब्धो द्वितीयः, पि वारं
याचितो न लब्धस्तृतीयमपि वारं न लब्धस्तत एव त्रीन्
वारान् याचितो न च तेन लब्धस्ततस्त्र्यस्योपरि यदि तस्य
संघाटकस्य भावो व्यवच्छिन्नो, यद्विवा-न व्यवच्छिन्नस्तथा
योऽन्यो लभते तस्याऽऽभवति न पूर्वसंघाटकस्य । तद्वयं
वक्ष्यमिदं त्रैः समाप्तं प्रथमं दृष्टद्वारम् ।

अधुनाऽवभाषितद्वारमाह—

एवं ता दिट्टस्मी, आभासितके वि होति छच्चेव ।
सोउ अहभावेण व, विपरिणामि य धम्मकहा ॥५३॥
वोच्छिन्नमि व भावे, अन्नो वऽन्नस्स जस्स देजाहि ।
एण खलु छम्मेया, ओहासणे होति बोद्धव्वा ॥५४॥

एवमुक्तेन प्रकारेण हृष्टे-दृष्टद्वारे बद्ध भेदाः प्रकाशिता एव-
भवभाषितेऽपि बद्ध भेदा भवन्ति—ज्ञातव्याः । तद्यथा—प्र-
थमं भ्रुवन्ति द्वारं, द्वितीयं यथाभावेनति द्वारं, तृतीयं
विपरिणामद्वारं, चतुर्थं धर्मकथाद्वारं, पञ्चमं व्यवच्छिन्न-
द्वारं, षष्ठमन्यो वा तत्पर्ययि द्वारम् । तत्र एतं श्रुतुं बद्ध भेदा
अवभाषणं भवन्ति-दोषद्वयाः ।

प्रथमद्वारव्याख्यानार्थमाह—

ओभासिते अलङ्घे, अन्वोच्छिन्ने य तस्स भावे उ ।

सोऽं अस्मो भासइ, लङ्घेऽप्यो तप्पुरिद्धस्स ॥ ५५ ॥

संघाटकेन भिक्षामदत्ता संस्तारकस्वामी च संस्तारकं या-
चिनः एवं न लब्धः, यथा च तस्य—संघाटकस्य संस्तारकोपरि
भावोऽद्यापि न क व्यवच्छिद्यते तेन च संघाटकेन गुरु-
समीपमागत्यालोचितो यथा धर्मकस्य गृहे संस्तारको दृष्टः
याचितश्च परं न लब्धः द्वितीयं वारं याचिष्यते एवमवभा-
षिते अलङ्घे अन्वोच्छिन्ने च तस्य संस्तारकस्योपरि भावे
किटनं भूत्वा अन्यः संघाटकस्तत्र गत्वा याचते लभते,
च, स लब्धो नीतः सन् कस्याऽऽभवतीत्यत आह—पूर्वस्य ।
येन पूर्वमवभाषितोऽपि न लब्धस्तस्याऽऽभवति, तद्विषय-
भावाव्यवच्छेदाक्षतरस्य ।

सेसाणि जहा दिट्ठे, अह भवादीणि जाव वोच्छिन्ने ।

दाराइ जोएजा, छेड्ठे सेसं तु वुच्छानि ॥ ५६ ॥

शेषाणि यथा भावादीनि चत्वारि द्वाराणि यावद् व्यव-
च्छिन्नद्वारम्, यथा दृष्टे-दृष्टद्वारं पूर्वं भाविनाति तथा
योजयत् । तद्यथा—एकेन संघाटेन भिक्षामदत्ता कापि सं-
स्तारको दृष्टो याचिनश्च परं न लब्धः, द्वितीयः संघाटको
यथाभावेन तत्र गत्वा तं संस्तारकमानयति स पूर्वसंघाट-
कस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । अन्ये तु भ्रुवन्ति—द्वयो-
रपि संघाटकाराभवनमधिकृत्य त्याधारणमिति, गते यथा-
भावद्वारम् ॥ २ ॥ अधुना विपरिणामद्वारमुच्यते-गुरुसमीपं
विकथ्यमानमन्यस्य कथ्यमानं याचितमलङ्घं संस्तारकं
महो सम्प्रति ददि, अत्रापि पूर्वस्यैव संघाटकस्य स आभ-
वति न यनानीतस्तस्य । गते विपरिणामद्वारम् ॥ ३ ॥ स-
म्प्रति धर्मकथाद्वारमुच्यते—अप्रतनेन संघाटकेन याचिते
अलङ्घे चान्यसंघाटकस्तत्र गत्वा तं संस्तारकस्वामिनं
धर्मकथाकथनेन समाकर्ण्य याचते संस्तारकं, स तथा
लब्धवानीतः सन् पूर्व संघाटकस्याऽऽभवति न येन पश्चा-
दानोतस्तस्येति । गते धर्मकथाद्वारम् ॥ ४ ॥ अधुना व्यव-
च्छिन्नभावद्वारमुच्यते—प्रथमसंघाटकेन संस्तारको याचितो
न लब्धस्ततस्तद्विषये भावो व्यवच्छिन्नः, गुरुसमीपं च
गत्वा तथैवालोचितं यथा धर्मकस्य गृहे संस्तारको दृष्टो
याचितश्च परं न लब्धः, स तिष्ठतु द्वितीयं वारं न कोऽपि
याचिष्यते, एवं व्यवच्छिन्नं भावं ज्ञात्वा योऽन्यसंघाटको
याचते, लभते चः स तस्याऽऽभवति, न पूर्वस्य ।
तद्वै योजितानि यथाभावादीनि चत्वार्यपि द्वाराणि ॥ ५ ॥
अत ऊर्ध्वमाह—पण्डे द्वारं अन्यो वाऽन्यस्याति लक्षणं
विशेषोऽस्ति तं वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव करोति ।

अच्छिन्ने अमोऽस्मं, सो वा अमं तु जइ से देजाहि ।

कप्पइ जो उ पणइतो, तेण व अमेण व न कप्पइ ॥ ५७ ॥

येन प्रथमसंघाटकेन संस्तारको दृष्टो याचितश्च न ल-
ब्धस्तस्य तद्विषये भावे अच्छिन्ने-अन्वोच्छिन्ने अन्येन सं-
घाटकेन तत्र गत्वा याचिते अन्यो मनुष्योऽन्यसंस्तारकं
यदि दद्यात्, यदि वा-स एव संस्तारकस्वामी अन्यं
संस्तारकं दद्यात्, तदा 'से'-तस्य कल्पते । यस्तु प्रणयि-
तो—याचितः संस्तारकः स तेन स्वामिना अन्येन वा
मनुष्येण दीयमानो न कल्पते । गतमवभाषितद्वारम् ।

अधुना लब्धद्वारमाह—

लद्धद्वारे चेवं, जोए जहसंभवं तु दाराइ ।

जत्तिथेमेसो विसेसो, तं वुच्छामी समामेण ॥ ५८ ॥

लब्धद्वारेऽप्येवमुक्तप्रकारेण भूत्वादीनि द्वाराणि यथा-
संभवं योजयत् । यावन्मात्रञ्च विशेषस्तावन्मात्रं तं विशेषं
समासेन वक्ष्ये ।

तत्र प्रथमं । भ्रुवन्ति द्वारमधिकृत्य विशेषमाह—

ओभासिपम्मि लङ्घे, भणंति न तरामि इहि नेउं जो ।

अच्छउ नेहामो पुण, क्खे वा चिच्छिद्धामो सि ॥ ५९ ॥

प्रथमसंघाटेन कापि संस्तारको दृष्टो याचितो लब्धश्च,
तस्मिन् अवभाषिते लब्धे च साधवो भणन्ति-न शक्नुमः
संप्रति भिक्षामदत्तः संस्तारकं नेतुम्, ततस्तिष्ठतु पश्चात्ते-
ष्यामः । एतच्च गुरुसमीपं समागत्य तेन संघाटकेनालो-
चितम्, नञ् भूत्वा अन्यो याचते लभते च, स आनीतः
सन् पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न यनानीतस्तस्य । अपरः
संघाटकोऽप्रतनसंघाटकवृत्तान्तमविदित्वा यथाभावेन ग-
त्वा याचते तेनाप्यानीतः पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न तस्य ।
अपरं द्वयोरपि तं साधरणमाचक्षते ।

विपरिणामद्वारं स्नात्वादाह—

नवरि अस्मो आगतो, तेण वि सो चेव पणयितो तत्थ ।

दिन्नो अमस्स तथो, वी(वि)परिणामेइ तह चेव ॥ ६० ॥

प्रथमसंघाटकेन संस्तारको याचिते लब्धं नेतुमशक्य-
तया तत्रैव मुक्ते नवरि-कवलमन्यः संघाटक आगतस्ते-
नापि तत्र स एव संस्तारकः प्रणयितो-याचितः । संस्तार-
कस्वामिनोक्तं दत्तोऽन्यस्य, ततस्तथैव तं विपरिणामयति, यथा
सर्वदैवाहं तव प्रियस्ततो मयि सति किमन्यस्मै तव दातु-
मुचितं तस्माद्यदि स आगच्छति तर्हि तस्य प्रतिपिष्य
पश्चात्तम दातव्य इति । एवं यदि विपरिणामयानीतो भवति
ततः पूर्वतमस्याऽऽभवति, नंतरस्या तद्वैषमुक्ते विपरिणामद्वार-
म् ॥ अधुना धर्मकथाद्वारम्—तथैव प्रथमसंघाटकेन सं-
स्तारको याचिते लब्धं नेतुमशक्यतया तत्रैव मुक्ते अन्यसं-
घाटकस्तत्र समागत्य तं संस्तारकं याचितवान् । ततः सं-
स्तारकस्वामिनोक्तं-दत्तोऽन्यस्मै । ततो धर्मकथाकथनरत-
मावर्ज्य दूते यथा तस्य प्रतिपिष्यायं संस्तारको रक्षे दयः ।
एवमानीतः पूर्वसंघाटकस्य स आभवति, नंतरस्य । तथा

येन प्रथमसंघाटकेन संस्तारको याचितो लब्धः भुतश्च तस्य तद्विषये भावः कुतश्चिद्विचारः इत्यवच्छिन्नः, अन्येन वा अष्टमभावेन याचितो लब्धश्च तस्याऽऽभवति, न प्रथमसंघाटस्य तस्य तद्विषयभावव्यवच्छेदात् । तथा प्रथमसंघाटकेन संस्तारको याचिते लब्धे नेतुमशक्यतया तत्रैव मुक्तं अन्यः संघाटकस्तत्र समागत्य संस्तारको याचते । तत्र यदि अन्यो मनुष्योऽन्यं संस्तारकं दद्यात्, स वा प्रथमसंघाटकयाचितोऽन्यं तदा स तस्य कल्पते । यः पुनः प्रयुजितः स तेनान्येन वा दीयमानो न कल्पते ।

तथा च विपरिणामद्वारमुक्त्वा शेषद्वाराणामतिवेशमाह—

अहभावेऽऽलोयणश्च—भ्रमकहणं वोच्छिन्नमभ्रद्वाराणि ।

नेयाणि तद्वा चेव उ, जदेव उ छद्मद्वारम् ॥ ६१ ॥

यथाभावद्वारम्, 'आलोयण' चि-पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् आलोचनां भुत्वेति द्वारं, धर्मकथनद्वारं, व्यवच्छिन्नद्वारमभ्रद्वारं चेति पञ्च द्वाराणि यथैवावभाषितद्वारेऽभिहितानि तथैव ज्ञेयानि । वष्टं तु विपरिणामद्वारं साक्षादुक्तम् । गतं लब्धद्वारम् ।

इदानीं संज्ञातिकद्वारमाह—

सण्यायणं वि पृथिव्यं, दारा नवरं इमं तु नाणत्तं ।

आयरिण्याभिहितो, गेहहृ संभारयं अज्ज ॥ ६२ ॥

सुद्धदसमीटियाणं, वेति य चेच्छ्रमि तद्विणं चेव ।

नायगिहं परिखातो, मण उ संभारतो भंते ॥ ६३ ॥

यान्येव भूताऽऽदीनि वद द्वाराणि लब्धद्वाराभिहितानि पतान्येव संज्ञातिकद्वारेऽपि द्रष्टव्यानि; नवरं भावनायां यज्जानात्वं तद्विदं वक्ष्यमाणम् । तदेवाऽह—'आयरिण्या' त्यादि आचार्येणाभिहितः आर्यः । संस्ताकं गृहाण, एवमुक्तः सन् संज्ञातिकानां गृहमागच्छन् इष्टः संस्तारको याचितो लब्धश्च । अथवा—संज्ञातिकैरयाचितैरेव स उक्तो गृहाण संस्तारकम्, ततस्तनोक्तम्—यस्मिन् दिवसे संस्तारको स्वप्नुमास्तस्य तस्मिन् दिवसे नेष्यामः, आचार्यदिवस गृहदशम्यां तत्र स्थितः स आगत्य गृहदशमीस्थितानां गुरुणामन्ते भूते—आलोचयति भदन्त ! मया ज्ञातिगृहे संस्तारकः प्रतिज्ञातो निभातिवस्तिष्ठति । ततो यत्र दिने संस्तारको स्वप्न्यते तद्विषयमेव—तस्मिन्नेव दिने प्रदीप्यामः । एवमालोचितं भुत्वा अन्यो याचते लभते च, स आनीतः पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गतं भुत्वा अपरः संघाटकोऽप्रेतनसंघाटकवृत्तास्तमनवकाय यथाभावेन गत्वा याचते लभते च स तेनानीतः पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न तस्य । अपरे तु द्वयोरपि संघाटकयोस्तं साधारणमाचक्षते । यथाभावद्वारमपि गतम् ।

इदानीं साक्षाद्विपरिणामद्वारमाह—

विपरिणामे तह वि य, अज्जो गंतुण तत्थ नायगिहं ।

आसन्नयरो गेहहृ, मितो अण्यो वि मं वोत्तुं ॥ ६४ ॥

अजे वि तस्स नियगा, देहिह अन्नं च तस्स म दाउं ।

दुद्धमलाम्भणा उं—टियम्मि दाणं हवति सुद्धं ॥ ६५ ॥

सन्नायगिहो अज्जो, न गेहहृ तेण असमणुस्सतो ।

सति विहवे सचीए, सो वि हु न वि तेण निव्विसति ॥ ६६ ॥

तेन साधुना मया भदन्त ! ज्ञातगृहे संस्तारकः प्रतिज्ञातोऽस्ति ततस्तस्मिन्नेव दिने समानेप्यते, इत्यालोचितं भुत्वा अन्य आसन्नतरो मित्रकपो वा ज्ञातिगृहे गत्वा तत्र तथैव संस्तारकस्वामिने विपरिणामयति, स ज्ञान्यो विपरिणम्य गृह्णाति । इदं वक्ष्यमाणमुक्त्वा तदेवाह—'अन्ये वा' त्यादि अन्येऽपि च तस्य निजकाः संस्तारकं दास्यन्ति । यदि वा—ममासुं संस्तारकं दत्त्वा तस्यान्यं संस्तारकं दद्याः । अथवा—अस्मादहो अज्ञातोऽस्मद्भुत्तिजीविनि यद् दुर्लभदानं दीयते तद्भवति गृह्णमिहपरलोकांशसाविप्रमुक्तत्वात् । तथा स्वज्ञातगृहेऽन्योऽसंज्ञातिकस्तेन संस्तारकस्वामिना असमनुज्ञातो न गृह्णाति । अहं पुनः संज्ञातिकस्ततो—वा श्रयामेकवारमनुज्ञातस्यापि संस्तारकस्य प्रहणे, तथा सति विभवे, यदि वा—विभवाभावेऽपि स्वशक्त्या सोऽपि संज्ञातिकस्तेनात्मीयेन संज्ञातिकेन विना न निर्दिशति उपभुङ्क्तं भक्षणसंस्तारकादि तस्मान्मम दातव्य एव संस्तारक इति । एवं विपरिणम्यानीतः पूर्वसंघाटस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गतं विपरिणामद्वारम् ॥ अभुना धर्मकथाद्वारमुच्यते—तथैवाल्लोचनामाकर्ण्यन्यः संघाटकस्तत्रागत्य धर्मकथामारभते, ततो धर्मकथया तमत्यन्तमावर्ज्य तं संस्तारकं याचते, स धर्मकथाश्रवणोपरोधतो न निषेधुं शक्नु इति तस्मै दत्तवान्, सोऽपि पूर्वसंघाटस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गतं धर्मद्वारम् ॥ संप्रति व्यवच्छिन्नद्वारमाह, भावना—तस्य संज्ञातिकस्य याचितसंस्तारकविषये भावः कुतश्चिद्विचारणतो व्यवच्छिन्नोऽन्येन च संघाटकेनाभावेन याचित्वा समानीतः । येनानीतस्तस्याऽऽभवति, न पूर्वसंज्ञातिकस्य । अन्यद्वारभावना त्वियम्—पूर्वप्रकारेण तेन संज्ञातिकेन गुरुणामन्तिकं विकटने कृते तत् भुत्वा अन्यः संघाटकस्तत्र गत्वा संस्तारकं याचते, तत्रान्यो मनुष्योऽन्यं संस्तारकं यदि ददाति, यदि वा—स एव पूर्वसंघाटकयाचितः संस्तारकस्वामी; परमन्यं संस्तारकं तदा कल्पते । पूर्व याचितस्त्वेनेनान्येन वा दीयमानो न कल्पते ।

तथा चाऽह—

सेसाणि य दाराणि, तह वि य बुद्धिए भासणीयाहं ।

उद्धारे वि तहा, नवरं उद्धमि नाणत्तं ॥ ६७ ॥

शेषाण्यपि विपरिणामजानि भुत्वादीनि द्वाराणि तथैव प्रागुक्तप्रकारेण बुद्ध्या परिभाष्य भाषणीयानि तानि च तथैव भाषितानि । गतं संज्ञातिकद्वारम् ॥ इदानीमुद्धारमाह—ऊर्द्धद्वारेऽपि तथा पूर्वोक्तप्रकारेण द्वाराणि वडपि भुत्वादीनि योजनीयानि नवरमूर्द्ध—ऊर्द्धकारणं नानात्वम् ।

तदेव भाषयति—

आणेऊण न तिषे, वासस्स य आगमं तु नाऊणं ।

मा उल्लेज हु छधे, ठवेइ अणो व मग्गेजा ॥ ६८ ॥

संघाटकेन कापि गृहे संस्तारको दृष्टो, याचितो लब्धश्च ।

आनेतुमपि व्यवसितः परं वर्षस्य आगमम्—आगमने

ज्ञात्वा माऽपान्तराले वर्षे पतेदिति कृत्वा नानेतुं तीर्थैः-
शुक्तः । तथा मा वर्षेणात्र प्रस्तारित आर्दीकियेत । तथा मा
अन्यः संघाटकः समागत्य मार्गयेत्—याचेत इति छुञ्च
प्रदेशे कुञ्चे-अवष्टभ्य ऊर्द्धीकृतस्ततो गुरुसमीपे समागत्य
विकटयति, तच्च भुग्वा अन्य उपेत्य-आगत्य याचेत स च
तेनानीतः पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गतं
भुत्वा द्वारम् ।

इदानीं यथाभावद्वारं विवक्षुराह—

पुच्छाए नाशत्तं, केणुद्वकयं तु पुच्छियमसिद्धे ।

अत्रासदमाखीयं, पि पुरिस्त्रो केइ साहारं ॥ ६६ ॥

यथाभावद्वारं पुच्छायां नानात्वं, किं तदिति चेत् ? । उ-
च्यते—अन्यः संघाटकस्तत्र यथाभावेन गतस्तेन ऊर्द्धीकृ-
तं संस्तारकं दृष्ट्वा चिन्तितम्—किं नामैव संयतेन ऊर्द्धीकृत
उत गृहस्थेन ? , यथाभावत एव तेन संशयेन पृष्टः-केना-
यमूर्द्धीकृत इति ? , गृहस्थैश्च न किमपि शिष्टं-कथितम् , त-
तोऽन्येन संघाटेनाशुटेन संस्तारको याचितो लब्ध-आ-
नीतश्च । तथाऽन्येनाशुटेनानीतमपि संस्तारकं पूर्वस्य संघा-
टकस्याऽऽभवन्तमाचक्षते, केचित् पुनर्द्वयोरपि संघाटकयोः
साधारणम् । अथ पृष्टे गृहस्थैराख्यातं गृहीतेनोर्द्धीकृतः ,
यथाभावेन याचितो लब्धश्च सोऽप्यानीतः पूर्वसंघाटकस्या-
ऽऽभवति । अपरं तु द्वयोरपि साधारणमाहुः ।

छुजे उठ्ठो व कतो, संधारो जइ वि सो अइभावा ।

तत्थ वि सामायारी, पुच्छिज्जा इतरहा लहुतो ॥७०॥

यद्यपि संस्तारो यथाभावात्—यथाभावेन गृहस्थैः छुजे
प्रदेशे ऊर्द्धीकृतो ज्ञायते चैतत्तथापि तत्रयं सामाचारी-
गृहस्थाऽवश्यमुक्तप्रकारेण पृच्छयंत, इतरथा-पृच्छाकरणा-
भावे प्रायश्चित्तं लघुकां मासः । गतं यथाभावद्वारम् ।
विपरिणामेन धर्मकथाव्यवच्छिन्नभावान्यद्वाराणि पूर्ववत्
भावनीयानि ।

तथा चाह—

सेसाइं तह चेव य, विपरिणामाइयाइं दाराइं ।

बुद्धीए विभासेज्जा, एतो बुच्छं पभूदारं ॥७१॥

शेषाणि—विपरिणामादीनि द्वाराणि बुद्ध्या यथा प्रागभि-
हितानि तथैव परिभाष्य विभाषेत-प्रतिपादयेत् । गतमू-
र्द्धीकृतद्वारम् । अत ऊर्ध्वं प्रभुद्वारं वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव निबोद्धयति—

पभुदारे वी एवं, नवरं पुण तत्थ होइ अइभावे ।

एगेण पुत्तो जइओ, विइएण पिया उ तस्सेवा ॥७२॥

प्रभुद्वारेऽपि एवं—पूर्वोक्तप्रकारेण भुत्वादीनि षट् द्वाराणि
ज्ञेयानि ; नवरं पुनस्तत्र प्रभुद्वारे यथाभावलक्षणे अ-
चान्तरभेदे नानात्वं भवति । एकं संघाटकेन यथाभा-
वेन पुत्रो याचितः, एकं तस्यैव पिता, द्वाभ्यामपि दत्तः
स कस्याऽऽभवति ? ।

तत आह—

जो पभुतरओ तेसि, अइवा दोहिं पि जस्स दिशं तु ।

अपभूमि लहू आणा, एगतरपदोसतो जं च ॥ ७३ ॥

तयोः पितापुत्रयोर्मध्ये यः प्रभुतरस्तेन यस्य दत्तस्तस्याऽऽ
भवति । अथ द्वावपि प्रभू ताभ्यामपि संभूय यस्य दत्तस्त-
स्याऽऽभवति, यस्य तु प्रतिपिदस्तस्य नाऽऽभवति । अथा-
प्रभुणादत्तं गृह्णाति, गाथायां सप्तमी तृतीयायै, तदा तस्य
प्रायश्चित्तं चत्वारो लघवः, तथा आद्यादयो दोषाः । यच्छ
एकतरप्रक्षेप्त आपद्यते प्रायश्चित्तं तदपि तस्य द्रष्टव्यम् ।
एकतरप्रक्षेपो नाम—यः प्रभुः स संयतस्य—वोपरि प्रक्षेपं
यायात्, येन वा अप्रभुणा सता दत्तस्तस्य ।

अइवा दोषि वि पणुणो, ताहे साहारणं तु दोणहं पि ।

विपरिणामादीणि उ, सेसाणि तहेव भासेज्जा ॥७४॥

अथवा द्वावपि पितापुत्रौ प्रभू, द्वाभ्यामपि च पृथक् पृथक्
द्वयोः संघाटकयोरनुज्ञातः, तदा तयोर्द्वयोरपि संघाटकयोः
साधारणमाचक्षते संस्तारकम् । तदेवं यथाभावे विशेषे
दर्शितः । शेषाणि तु विपरिणामादीनि पञ्चापि द्वाराणि
तथैव भावनीयानि यथा प्रागभिहितानि ।

साम्प्रतमुपसंहारमाह—

एसो विही उ भणितो, जहियं संधाडएहिं मग्गंति ।

संधाडे अलभंतो, ताहे वंदेण मग्गंति ॥ ७५ ॥

यत्र संघाटकैः प्रत्येकं प्रत्येकं संस्तारका मृग्यन्ते तत्र एष
प्रत्येकं प्रत्येकमानीतानां संस्तारकाणामाभवनव्यवहारवि-
षयो विधिरुक्तः, यत्र पुनरैकैकः संघाटको न लभते तदा
बुन्दनाध्यानि कार्याणि बुन्दन् कसैव्यानीति भ्यायात् संघा-
टकैरलभमाने बुन्देन—समुदायेन मार्गयन्ति ।

तत्र विधिमतिदेशत आह—

वंदेणं तह चेव य, गहणुछवणाइतो विही एसो ।

नवरं पुण नाशत्तं, अप्पणए होइ खायव्वं ॥ ७६ ॥

बुन्देनापि मार्गेण तथैव तैर्नैव प्रकारेण ग्रहणे अनुज्ञापना-
यामादिशब्दादर्पणे च विधिरेव प्रागभिहितो द्रष्टव्यो नवरं
पुनरपेण भवति नानात्वं ज्ञातव्यम् ।

तदेवाऽऽह—

सच्चे वि दिट्ठरूवे, करेहि पुन्नम्मि अम्ह एगयो ।

अण्णो वा वाधाए, अप्पहिति जं भणसि तस्स ॥ ७७ ॥

संस्तारकस्वामिनं प्रति उच्यते—सर्वानप्यस्मान् दृष्टकृपा-
दृष्टमूर्खान् कुरु कस्माकमेकतरः पूर्वे वर्षाकाले संस्तारकं
युष्माकस्यार्पयिष्यति । अथास्माकमेतेषां कञ्चनापि व्याघातो
भवेत्तदा अन्योऽपि यत्तं भणसि तस्य समर्पयिष्यति ।

एवं ता सग्गामे, असती आणेज्ज अण्णगामातो ।

सुत्तये काऊयं, मग्गइ भिवसं तु अइमाणो ॥ ७८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण तावत्स्वग्रामे संस्तारकानयने विधिरुक्तः,
असति-स्वग्रामे संस्तारकस्याभावे अन्यग्रामादपि आनयेत् ।
कथमित्याह—सूत्रार्थो कृत्वा सूत्रपौरुषीमर्थपौरुषीं च
कृत्वा भिक्षामटन् संस्तारकं मार्गयति । यदि पुनरन्यत्रा-

मेऽपि प्रत्येकं संघाटकस्यालामस्तदा अर्थयौवर्षी ह्यपयि-
त्वा तत्र वृन्देन गत्वा याच्यते ।

अद्विष्टे सामिम्नि उ, वसिउं आणेइ विश्वदिवसम्नि ।
सकखेतम्नि उ असते, आणयणं खेतवहियातो ॥७६॥

यदि स्वप्राप्ते न दृश्यते संस्तारको, दृश्यमानो वा न लभ्यते
तदा स्वक्षेत्राद् द्विगव्यूतप्रमाणे वा, तत्रापि न लभ्यते तदा अ-
न्यप्राप्ते गत्वा याचनीयः । अथ न दृश्यते तत्र संस्तारक-
स्वामी तदा गृहे उषित्वा द्वितीयदिवसे संस्तारकमनुज्ञाप्य
गृहीत्वा समागच्छति । अथ स्वक्षेत्रे न लभ्यते तदा स्वक्षेत्रे
संस्तारकस्याभावे स्वक्षेत्राद्विद्विष्टादप्यानयनं संस्तारकस्य
द्वित्रिदिनमध्ये कर्तव्यम् ।

सव्वेहि आगएहिं, दाउं गुरुयो उ सेसे जहवुङ्ग ।

संधारे वेत्तुणं, आगासे होइऽणुअवणा ॥८०॥

सर्वैरपि संघाटकैः परपरतरप्राप्तेभ्यः समागतैः सं-
स्तारकपरिपूर्णतायां सत्यां त्रय उत्कृष्टाः संस्तारका गुरो-
र्दातव्याः, ततः शेषैर्यथावृद्धं—यथावृत्ताधिकतया प्रही-
तव्याः । तान्संस्तारकान् गृहीत्वा तदनन्तरमवकाशे भवत्य-
नुज्ञापना । एतावता प्रहणमिति द्वारं समाप्तमनुज्ञापनाद्वारं-
समापतितमित्यावेदितम् ।

जो पुचमणुखवितो, पेसिजंतेण होति आगादो ।

हेडिङ्गं सुचम्मी, तस्सावसरो इहं पत्तो ॥८१॥

यः पूर्वमधस्तने प्रथमे पिण्डसूत्रं प्रेष्यमाणेनावकाशोऽनु-
ज्ञापितस्तस्यावसर इह प्राप्तस्ततः स भवत्येतं ।

नाऊण सुद्धभावं, थेरा वियरंति तं तु आगासं ।

सेसाणि वि जो जस्स उ, पाउग्गो तस्स तं देति ॥८२॥

तत्र प्रेष्यमाणस्यावकाशमनुज्ञापयतः स्थविरा-आचार्याः
शुद्धं भावं ज्ञात्वा तमवावकाशे वितरन्ति-अनुजानन्ते, शेषा-
णामपि योऽवकाशे यस्य साध्याः प्रायाग्यस्ततस्तस्येदं
वदति ।

अत्र विधिमाह—

खेलनिवातपवाते, कालगिलाणे य सेहपडियर ।

समविसमे पडिपुच्छा, आसंखडिए अणुअवणा ॥८३॥

यस्य खेल-—श्लेष्मा प्रत्यन्द्यते स गुरुन् अनुज्ञापयति-भग-
वन् ! श्लेष्मा पतति ततोऽन्यद्वकाशान्तरमनुजानीत
ततस्तस्मादन्योऽवकाशो दातव्यः । तथा निवाते घर्मे निपी-
ज्यमानो यदि प्रवातमनुज्ञापयति तर्हि तस्य प्रवातो दात-
व्यः।प्रवातेन पीज्यमानस्य निवातः कालप्रहीति द्वारमूलम-
नुज्ञापयति । स तत्र स्थाप्यते ग्लानस्य समीपे शैक्षस्य प्रति-
स्वारकः शिक्ताह्वयं प्राहयित्वा शैक्षकस्य समीपे समविष-
मायां भूमौ यस्य पाश्वर्गाणि दुःक्षयति सोऽप्यास्यायां भूमौ
स्थाप्यते, योऽयं पुनः प्रतिपृच्छति स तस्य पाश्वर्षे आसं-
खडिकः सूत्रधारकस्य पाश्वर्षे, एवमनुज्ञापना साधूनां भवति ।
आचार्येण च शुद्धभाषमवगम्य तथैवानुज्ञायते ।

अथ उपसंहारमाह—

एवमणुअवणाए, एयं दारं इहं परिसमचं ।

एगंगियादिदादारा, एचो उडुं पवक्खामि ॥ ८४ ॥

एवम्—उक्तप्रकारेण साधूनामनुज्ञापनायां भणितायामेतत्
अनुज्ञापनालक्षणं द्वारमिह परिसमाप्तम्, अत ऊर्ध्वं तु ए-
काङ्किकादीनि द्वाराणि प्रवक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

असंघातिमेव फलगै, वेत्तव्वं तस्स असति संघां ।

दोमादि तस्स असती, गेणहेज्ज अहाकडा कं(बी)ठी ॥८५॥

पूर्वमसंघातिमेव फलकं प्रहीतव्यम्, तस्यासत्यभावे
संघातिमम् । किंविशुद्धमित्याह—द्व्यादिफलकात्मकं—द्वि-
फलकात्मकम्, आदिशब्दात्—त्रिफलकात्मकं चतुः-
फलकात्मकं वा गृहीयादिति योगः । तस्य फलकसंघा-
तात्मकस्य संस्तारकस्याभावे यथाकृताः कण्ठी(म्बी)गृही-
यात्, गृहीत्वा तन्मयः संस्तारको विधीयते । तत्र या नम-
न्तिकं व्यस्ताः सान्तराः क्रियन्ते, निरन्तराभिः प्राणजाते-
र्विराधनात्, एतच्च फलकेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथा चाह—

दोमादिसंतराणि उ, करं इमा तत्थ ऊनमंतेहिं ।

संघरिसेणऽसोषं, पाणादिविराहणा हुजा ॥ ८६ ॥

द्वयादीनि फलकानि नमनशीलानि सान्तराणि करोति ।
किमर्थमित्याह—तत्र द्वयादिफलकात्मकेः संस्तारकेऽनमङ्गिः
फलकैरन्योन्यं संस्तारके प्राणादीनां विराधना भवेत् । प्राणा
द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः, आदिशब्दाद्—जीवादिपरिग्रहः । गतमेका-
ङ्किकद्वारम्।इदानीमकुचद्वारम् । कुच-स्थन्दने । न कुचतीत्य-
कुचः, इगुपान्त्यलक्षणः कप्रत्ययः । यस्तथा बज्रः सन् न
स्यन्दते सोऽकुचप्राज्ञः । यस्तु कुचबन्धनः स परिहार्यः ।

तथा चाह

कुयबंधणम्मि लहुगा, विराहणा होइ संजमायाए ।

सिदिलिजंतम्मि जहा, विराहणा होइ पाणाणं ॥८७॥

पवडिज व दुब्बदे, विराहणा तत्थ होइ आचाए ।

जम्हा एए दोसा, तम्हा उ कुयं न बंधेजा ॥ ८८ ॥

कुचं—शिथिलं बन्धनं यस्य तस्मिन् कुचबन्धने संस्तारके
गृह्यमाणे प्रायश्चित्तं चरवारो लघुकास्तथा विराधना भवति
संयमे, आरामनि च । यतस्तस्मिन् शैथिल्यमाने शिथिलबन्ध-
नतया प्रत्यन्द्यमाने प्राणानां विराधना भवति । एषा संयम-
विधना बुद्धेः स तस्मात् प्रपतेत्, तत्र भवत्यारमविराधना ।
यस्माद्विरे दोषाः तस्मात् यथा कुचं—शिथिलं भवेत्, तथा
न बन्धीयारिकं तु गाढबन्धनबन्धं कुर्यात् ।

तद्विवसं पडिलेहा, ईसी उक्खेत्तु हेडु उवरिं च ।

रयहरणेणं मंडं, अंके भूमिं वा काउं ॥ ८९ ॥

तद्विवसं—प्रतिदिवसं दिने दिने इत्यर्थः । भारं संस्तार-
कादिलक्षणमीषत् उत्तिष्ठ्य अङ्गं—उत्सङ्गे भूमौ वा कृत्वा
अथ उपरि च रजोहरणेन तस्य प्रत्युपेक्षा कर्तव्या ।

एवं तु दोषि वारा, पडिलेहा तस्स होइ कायव्वा ।

सव्वे बंधे मुत्तुं, पडिलेहा तस्स कायव्वा ॥ ९० ॥

एवम्-उल्लेख प्रकारेण द्वौ वायौ प्रातरपर्याह्वय तस्य संस्तारकस्य प्रत्युपेक्षा भवति कर्त्तव्या । एतस्य एतस्यान्ते पुनः सर्वान् बन्धान् मुक्त्वा-होदयित्वा प्रत्युपेक्षा भवति कर्त्तव्या । गतमकुचद्वारम् ।

अधुना प्रायोग्यद्वारमाह—

उगममादी सुद्धो, गह्यादी जाव वसितो एसो ।

एसो खलु पायोग्गा, हेड्डिमसुत्ते व जो भणितो ॥ ०१ ॥

य उगमादिदोषशुद्ध—उगमात्पादनादिदोषविशुद्धो यो वा एषोऽनन्तरमुपवर्णितो प्रहणादौ प्रहणोऽनुष्ठापनायां बद्ध एकाङ्गिकोऽकुचश्च । यदि वा—यो भणितोऽधस्तनस्ये—अनुबद्धप्रत्येकस्ये द्वात्रिंशद्भङ्गेषु मध्ये प्रथमभङ्गवर्त्ती एष खलु प्रायोग्यो वेदितव्यः ।

कज्जिम समत्तम्मि, अप्पेयव्वो अण्णप्पिणे लहुगा ।

आयादीया दोसा, बिहयं उट्ठाण्हियदङ्को ॥ ६२ ॥

कार्यं समाप्ते सति नियमात् संस्तारकोऽर्पितव्यः । अनर्पणे प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः, आह्वार्यश्च दोषाः । अत्रापि द्वितीयपदमपवादपदम् । यदि रोगस्योत्थानं प्रवर्त्तत, स्तेनैर्बोद्धताऽऽग्निना वा कथमपि दग्धस्तदा नार्पणमिति । तद्वद् भावितं वर्षावाससूत्रम् ।

संप्रति वृद्धावाससूत्रभावनार्थमाह—

बुद्धावासे चेवं, गह्यादिपदा उ होंति नायव्वा ।

नाणत्तेखत्तकाले, अप्पडिहारी य सो नियमा ॥ ६३ ॥

वृद्धावासेऽप्येवं—पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रहणादीनि पदानि ज्ञातव्यानि भवन्ति । किमुक्तं भवति । यथा प्राक् वर्षावासे प्रहणानुष्ठापनैकाङ्गिकाकुचप्रायोग्यलक्षणानि पञ्च द्वाराण्यभिहितानि, तथा—वृद्धावासेऽप्यनुगन्तव्यानि । तु-शब्दो विशेषणः । स चैतद्विशिनष्टि-वृद्धावासे अनुबद्धेऽप्येव एव विधिरिति, नवरमत्र नानात्वं क्षेत्रे काले च तथा नियमादप्रतिहारी स वृद्धावासयोग्यः संस्तारको प्रदीतव्यः ।

संप्रत्येतदेव सूरूपं विभावयिषुराह—

काले जा पंचाहं, परेण वा खेत्तं जाव वषीसा ।

अप्पडिहारी असती, मंगलमादीसु पुव्वुत्ता ॥ ६४ ॥

इह वर्षावासे संस्तारकस्थानयने कालत उत्कर्षेण त्रीणि दिनान्युक्तानि, अत्र तु वृद्धावासे काले—कालमधिकृत्य यावत्पञ्चाहं—पञ्च दिनानि, ततः परेण वा आनयनं प्रहृष्यम् । क्षेत्रतो यावत् द्वात्रिंशत् योजनानि । तथा अप्रतिहारिणोऽस्त्यभावे संस्तारकस्य यानि मङ्गलादीनि पूर्वमुक्तानि तानि प्रयोक्तव्यानि । ६४० उ ३० ।

रत्नाधिकाङ्गया रत्नाधिकार्थय शय्यासंस्तारप्रहणम्—कप्पड निगंथाण वा निगंथीण वा अहारायणियाए सेजासंथारए पडिगाहित्थ ॥ २० ॥

अथास्य सूत्रस्य कः संबन्ध इत्याह—

जइ तु जहकमेसं, उव्हीसंथारएसु उवयंति ।

तेसिं पि जया गहयं, तं पि हु एमेव संबंधो ॥ ६५० ॥

अथ रत्नाधिकक्रमेणोपधि गृहीत्वा ततस्ते स्वस्वसंस्तारकभूमिषु स्थापयित्वातेषामपि च संस्तारकाणां यदा प्रहणं तदा तदप्येवमेव यथारत्नाधिकं कर्त्तव्यमेव पूर्वसूत्रेण संबन्धः, अनेन संबन्धेनायातस्यास्य (सूत्रस्य-२०) व्याख्या—कल्पते निम्नस्थानां वा निम्नस्थानां वा यथारत्नाधिकं शय्यासंस्तारकान् प्रतिप्रदीतुमिति सूत्रसंक्षेपार्थः ।

अपेदमेव सूत्रं विवरीषुराह—

सेजासंथारो वा, सेजा वसही उ ठाणसंथारो ।

पुव्वएहम्मि उ गहयं, अगियहयं लहुगा आयादी । ६८१ ।

संस्तारो नाम शय्या—वसतिस्तस्यां यत् स्थानं शयनयोग्यावकाशशुल्लभं स शय्यासंस्तारक उच्यते । तस्य च शय्यासंस्तारकस्य उपाभयं प्राप्तेः पूर्वाह्नेवेलायामेव प्रहणं कर्त्तव्यम्, अग्रहणे मासलघु प्रायश्चित्तमाह्वार्यश्च दोषाः ।

चोयगपुच्छा दोसा, मंडलिवंचम्मि होइ आगमयं ।

संयम आयविराहणा, वियायगहणे य जे दोसा ॥ ६८२ ॥

अत्र नोदकः पृच्छां करोति—यदि पूर्वाह्ण एव प्राप्तं प्रास्तास्ततस्तदैव शय्यासंस्तारकमपि गृह्णन्तु, वयमप्येतत्प्रतिपद्यामहे ततो बहिरैव समुद्दिश्य चरमपौरुषीप्रत्युपेक्षणं कृत्वा स्वाध्यायं च विधाय कालवेलायां प्राप्तं प्रविशन्तु । सूरिराह—‘दोस’ ति—बहिर्भुजानानां बहवो दोषाः । कथमित्याह—मण्डली-बन्धे खिलिमिलिकां दत्त्वा मण्डलीरचनया भोजने विधीयमानो कुरुहलेन सागारिकाणामागमनं भवति, तैः सहासंखंडं क्रियमाणं संयमात्मविराधना । अकाले वसतःप्रहणे ये दोषा भवन्ति, तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तं भवतीति द्वारागथासमासार्थः ।

सांप्रतमेनामेव विवरीषुराह—

अग्रहारेण व इरियं, न सोहए कंटगाह आयाए ।

अत्तडिय वोसरिया, अतितुं एवं जदा दोसा ॥ ६८३ ॥

परः प्राह—भक्तवेलायां प्राप्तेस्तावरप्रथमतो भक्तं प्रदीतव्यमन्यथा वेलातिक्रमे भक्तपानलाभो न भवेत्, ततो भक्तपानं गृहीत्वा वसति गणेषयित्वा यदि तदानीमेव तत्र प्रवेशः क्रियते तदा भक्तपानोपकरणसक्तं शोऽतिभारस्तेन वायुश्वस्योक्तसमुच्चयार्थतया बुभुक्षाप्राप्त्यापरितापनया चोपयोगमप्रयच्छन्तः संयमेयं न शोधयेयुः । आत्मनि कण्टकादिकं न परयेयुः। एवं च यथाक्रमं संयमात्मविराधनात्ततो भक्तार्थितव्युत्सृष्टाः—पूर्वं भक्तार्थिता बहिरैव समुद्दिष्टास्ततो व्युत्सृष्टाः कृतपुरीषप्रक्षेत्रणोत्सर्गाः सन्तो प्राप्तमतिथ्यन्तु प्रविशन्तु । एवं हि दोषाः संयमात्मविराधनालक्षणाः परित्यक्ता भवन्ति ।

अथाऽऽचार्यः प्रत्युत्तरयति—

आयरियवयणदोसा, दुविहा नियमा उ संजमायाए ।

वच्चह को वा सामी, असंखंडं मंडलीए वा ॥ ६८४ ॥

आचार्यस्य वचनमिदम्—त्वपुक्कनीत्या बहिर्भुजानानां नियमाद् द्विविधाः संयमात्मविराधनादोषा भवन्ति । तथा हि—तैस्तद् भक्तपानमानीतं, सागारिकाश्च कुरुहलवशाद् तद्दृशनार्थमागतास्ततो यदि तावन्तं कालं भक्तपानं धारयन्त्यस्ति—

हृन्ति तत्रा भारेण महती परितापना भवेत्, स्वार्थ-
प्राप्त्यै परिहानिरुपजायेत । अथ सागारिका नृपते—प्र-
जतं पूर्वं ततोऽधिकरणं भवति । अथवा—सागारिका प-
ञ्चमुच्यमाना भुविरन् कोऽस्य वृक्षस्य देवकुलस्य वा
स्वामी यो वाऽस्माकं संमुखं प्रजतीति भणति पद्मसंज्ञक
तैः सह संजाते ततश्च भाजनमेवाद्यां दोषाः । अथ म-
ण्डल्यां रचितार्यां सागारिकाः समागच्छन्ति ततो महा-
न्तमुद्गाहं कुर्युः ।

अमुमेवार्थे सविशेषमाह—

भक्तद्विषो सज्जहाए, पडिलेहण रसिगेपहणे जं व ।

पुच्यहम्मि तु गहणं, परिहरिया ते भवे दोसा ॥६८५॥

भक्ताधिना मण्डल्यां भोजनं स्वाध्यायं प्रत्युपेक्षणा वा
क्रियमाणां विलोप्यति उद्गाहं उच्यं वक्तं वा भुविरन्, त-
त्रापि तथैवासंज्ञादोषः । अथ ते सागारिकाः प्रद्विष्टाः
सन्तो वसन्ति न प्रयच्छन्ति ततोऽपरं ग्रामं गच्छन्त्युः । त-
त्र च विकाले प्राप्ताः सन्तो रात्रौ वसतिग्रहणं कुर्वन्तो य-
द्दोषजालमापद्यन्ते तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम्, अतः पूर्वोक्तं एव
वसतिग्रहणं कर्तव्यम्, ततश्च ते पूर्वोक्ता दोषाः परिहृता
भवन्ति ।

किं च—

कोतुहल आगमणं, संखेहणं अकंटगमणादी ।

ते चैव संखडादी, वसहिं व न देंति जं चऽअं ॥६८६॥

मण्डल्यां सागारिकाः कुतुहलेनागमनं कुर्युः, तत्र कस्या-
पि संयतस्य संक्षोभश्च भङ्गपानस्य कण्टगमादिकमभ्युत्ता-
गमनप्रभृतिकं भवेत् । अथवा—कोऽप्यसहिष्णुर्ग्रन्थात् किमेतं
प्रति कथयत, तत एवासंज्ञाद्वयो दोषाः । अथ सागा-
रिकमिति कृत्वा अभुक्ता एव भङ्गपानस्य ग्रहस्तां ग्रामं प्रवि-
शन्ति, तत्र च यैः समसंज्ञकं कृतं तत्र ते वसन्ति न प्रय-
च्छन्त्युः, अन्यत्रापि च वदतो निवारयेयुः । एवं च तत्र नि-
वसतावप्राप्त्यमाणायां वदत्यद्दोषजातमासज्जते तन्निष्पन्नं
प्रायश्चित्तम् ।

अथ वसत्यभाषावकृतभोजना एवान्यं ग्रामं गच्छेयुः—

स्तत इमे दोषाः—

भरिण वेयखा य, अनपेहा खाणुमाए दोसे ।

इरियाइसंजमम्मी, परिगलमाणे य छकाया ॥ ६८७ ॥

भङ्गपानस्योपकरणस्य च संबन्धिनां भारेण वेदना भवेत्,
तथा च स्थाणुकण्टकादीन् दोषाननपेक्षतश्चात्मविराधना,
यत्पुनरीयाया अशोधनं सा संयमविराधना । परिगलति
भङ्गपाने षट्कायविराधना ।

तत्र प्राप्तां दोषानभिहितसुराह—

पविसणमगगणठाणे, वेसिस्थिदुगुंछिए य सुषे य ।

सज्जहाए संथारे, उषारे चैव पासवणे ॥ ६८८ ॥

अन्यस्मिन् ग्रामे विकालेवेलयां प्रवेशे कृते वसतेर्मागिणे प-
रस्परस्फिटितानामाकारणेन महानधिकरणदोषो भवति । वे-
श्याक्षी (वा) पाटके चर्मकारादिस्थाने वा जुगुप्सिते तिष्ठतां
बहुयमाणं दोषजातम् । शून्यगृहादी वा प्रत्युपेक्षितायां संस्त-
५४

रकमुच्चारं प्रकाशयं च कुर्वतां च बहुषो दोषा भवन्तीति
द्वारगाथासमासार्थः ।

अथैनामेव विदुषोति—

सावय तेये दुविहा, विराहणा जा य उवहिणा उ विणा ।

गुम्मियगहणाहणणा, गोखादी चमदणा रत्ति ॥६८९॥

विकाले प्रविशतां श्व (स्वा) पदभयं भवति । स्तेना द्विधा-
शरीरापहरिणः, उपकरणापहरिणश्च । ते तदानीमभिद्रव-
न्ति । उपधावपहने या तेन विना तृणप्रहणाभिसेवनादिका
संयमविराधना तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । अथवा—स प्रत्य-
न्तप्रदेशवर्त्ती ग्रामस्ततस्तत्र बद्धस्थानकगौमिका आरक्षि-
कपुरुषाः स्तेनादीनभिलीयमानान् रक्षन्ति, ततो विकाल-
वेलयां प्राप्तानां स्तेना अमी इति बुद्ध्या प्रहणाहननादि-
कं कुर्युः । अथवा—विकाले प्रविशन्तां गवादिभिः पादप्र-
हारादिकां चमदनामासादयन्ति । एते रात्रौ प्राप्तानां दोषाः ।

किञ्च—

किडिताऽआमोऽगारण, तेखा रत्ति दिया व पंथम्मि ।

मसाणाइवेसकुच्छिय, तवोवणं मूसगा जं च ॥ ६९० ॥

विकाले वसतिगोषणार्थं पृथक् २ गतास्ततः स्फिटि-
ताः—परस्परपरिभ्रष्टाः सन्तोऽन्योन्यामाकारणं—व्याहरणं
कुर्युः, स्तेनकास्तद्वचनं श्रुत्वा रात्रौ मुषितुमभिलषेयुः, दिवा
वा द्वितीयं द्विवसे पथि—मार्गे गच्छतः स्तेनका मुषेयुः ।
श्वानाद्यां वा रात्रौ वसतिगोषणार्थं पर्यटन्तस्तान् उपद्र-
वेयुः । 'वेसकुच्छिय' इति रात्रौ च वसतिगोषणवन्तः कि-
मेतद् गृहं वेश्यापाटकस्य प्रत्यासन्नमुत नेति । यद्वा—किमे-
तन्मर्मकारकादिजुगुप्सितकुलासम्मानादोभिञ्जेति । एवं च
जनास्ते वेश्यापाटकासंज्ञे प्रतिभयं बसेयुः । ततो लोको
द्वयात्—अदो तपोवनमध्यास्ते जितेन्द्रिया अमी महर्षय
इति । अथ जुगुप्सितस्थानासंज्ञे स्थितास्त्वतो लोका भुविरन्
स्वस्थानं भूमिकाः समागता एतेऽप्येवं जानीया इति भावः 'जं
च' इति यच्च रात्रौ अन्योन्यालपने अक्यायानयनादिकमपि
करणं तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । तथा तत्रोपाभये रात्रौ प्रा-
प्ताः सन्तः काले भूमिर्न प्रत्युपेक्षितेति कृत्वा यदि स्वाध्यायं
न कुर्वन्ति ततस्त्वनार्थनाशद्वयो दोषाः । अथ कुर्वन्ति ततः
सामाचारीविराधना ।

अथ संस्तारकद्वारं व्याख्याति—

अपडिलेहियकंटा, विलं व संथारगम्मि आयाए ।

छकायाय विराहण, विलीण सेहऽअहमावो ॥६९१॥

अप्रत्युपेक्षितायां वसतौ कण्टका भवेयुः, विलं—सर्पादिसं-
बन्धि ततः संस्तारके प्रस्तीर्यमाणे आत्मनि विराधना ।
भावतः पृथिव्याद्वयो दोषाः, षट्कायास्तत्र भवेयुः तेषां सं-
स्तारकेनाकम्पमाणानां विराधना भवति । विलीनं वा—जुगु-
प्सितं वा संज्ञाकायिक्यादिकं तत्र भवेत्, ततः शैक्षस्य जु-
गुप्सया अन्यथाभावो—निष्कमणाभिप्रायो भवेत् ।

अथोच्चारप्रकाशणद्वारद्वयं युगपदाह—

खाणुगकंटगवाला, विलम्मि जइ बोसिरिज आयाए ।

संजममो छकाया, गमणे पत्ते अइते य ॥ ६९२ ॥

अप्रत्युपेक्षिते प्रतिभये स्थायुकण्टकव्याला भवेयुस्तदा-
कुले-बिलसमाकुले वा प्रवेशे यदि व्युत्सृजति तेन आत्म-
विराधना । अथ पृथिव्यादिवद्कायवति भूभागे व्युत्सृजति
ततः संयमविराधना । एते द्वे अपि विराधने ' गमण ' ति
संज्ञाकायिकीव्युत्सर्जनार्थं वा गच्छतः । ' एते ' नि संज्ञा-
भुवं-कायिकीभुवं वा प्राप्तस्य ' अहने य ' ति संज्ञां कायि-
की वा व्युत्सृज्य भूयाऽपि वसति प्रविशतो यथासंभवं
मन्तव्ये ।

अथ विराधनाभयान्न व्युत्सृजति तत इमे दोषाः—

मुचनिराहे चक्षुः, वचनिराधेण जीवियं जहह ।

उडुनिराहे कोढं, गलन्नं वा भवे तिसु वि ॥ ६६३ ॥

मूचनिराधे विधीयमाने चक्षुरवहन्त्ये । वच्नः--पुरीषं
तस्य निराधे जीवितं परित्यजति । अचिरादेव मरणं
भवतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं-वमनं तस्य निराधे कुण्डं भवति । ग्लानं
वा सामान्यतो मान्दं त्रिष्वपि स्वपुरीषवमनेषु निरुध्यमा-
नेषु भवेत् ।

यत एते दोषाः अतः—

पढमविहायै तम्हा, गमणं पडिलेहणायै वसो य ।

पुव्वठिया जइ गच्छं, ठवेतु बाहिं इमे तिभि ॥ ६६४ ॥

तस्मात्प्रथमद्वितीयस्यां वा पौरुष्यां विधिक्षितप्रामे ग-
मनं कृत्वा ततो वसतेः प्रत्युपेक्षणा प्रवेशश्च तस्यां कर्त्त-
व्यः । कथमित्याह—यदि तत्र केऽपि साधवः पूर्वस्थिताः स-
न्ति तदा सर्वेऽपि प्रविशन्ति । अथ न सन्ति पूर्वस्थितास्त-
तो गच्छं कञ्चित् वृक्षादिरथा बहिः स्थापयित्वा इमं ईदृशा-
ख्यः साधवो ग्रामं प्रविशन्ति ।

परिणयवयगीयत्था, हयसंका पुंछचिलिमिलीदारे ।

तिभि दुवे एको वा, वसहीपेहड्डया पविसे ॥ ६६५ ॥

गीतार्थो परिणतवयसः अत एव हतशङ्का—अशङ्कनी-
याः ते गुरुमापृच्छन् दृढप्रोच्छन्नं चिलिमिलीदवरकाश्च
गृहीत्वा त्रयो जनास्तद्भावं द्वौ जनौ तद्विमान्तो वा
वसतिप्रत्युपेक्षणार्थं ग्रामं प्रविशति । ततो वसति गृही-
त्वा प्रमृज्य च चिलिमिलिकां च दस्वा सवालवृद्धमपि
गच्छं तत्र प्रवेशयति ।

अथ विकालधेलायां न प्रवेष्टव्यमिति यदुक्तं तदपवद्भाह-
विश्यं ताहे पत्ता, एए व ततो उवससये न लभे ।

सुअधरदेउले वा, उज्जाणे वा अपरिभोगे ॥ ६६६ ॥

द्वितीयपदमन्त्राभिधीयते—तदानीं विकालधेलायामेव प्राप्ताः,
यद्वा-प्रगे-प्रभाते प्राप्ताः परमुपाध्यं न लभन्ते ततो विकाले
प्रविशन्तः प्रभातप्राप्ताश्च विद्या शून्यगृहे देवकुले वा उद्याने
वा अपरिभोगे—जनोपभोगरहिते तिष्ठन्ति तत्रैव च समु-
हं कुर्वन्ति ।

आवाय चिलिमिणीए, रन्ने वा निम्भये समुहिसयं ।

सभये पच्छसासइ, कमदगकुरुयावसंतरिया ॥ ६६७ ॥

अथ शून्यगृहादौ सागारिकाणामपि यतो भवति ततः
चिलिमिलिकां दस्वा समुह्ययम् । अरण्यं वा यदि नि-

भयं ततस्तत्र गत्वा समुद्दिशन्ति । आधारणं सभयं वसति-
समीपे एव यः प्रच्छन्नप्रवेशस्तत्र समुद्देशनं कर्तव्यम् ।
अथ प्रच्छन्नस्थानं नास्ति ततस्तत्रैव शून्यगृहादौ कमठकेषु
शुक्लेषु सबाह्याभ्यन्तरं लिप्तषु कांस्यकादिकाकारेषु समु-
द्दिशन्ति । कुठ्ठावसमुद्देशनानन्तरं पादप्रक्षालनादिका ब-
हुना प्रवेष्टव्यः कर्त्तव्याः । समुद्दिशन्तश्च सान्तराः—साधकाशाः
बृहदन्तराला उपविशन्ति । एवं कृत्वा बहिरेव संज्ञादि व्यु-
त्सृज्य ततो ग्रामं प्रविशन्ति, प्रविष्टाश्च या पूर्वं भिक्षां हि-
रदमानैर्वसतिः प्रत्युपेक्षिता तस्यां वसन्ति ।

कथमित्याह—

कोड्डग सभा व पुव्वं, कालवियारादि भूमिपडिलेहा ।

पच्छा अतिरि रत्ति, अहवण पत्ता निसिं वेव ॥ ६६८ ॥

काण्टक—आवासविशेषः, सभा प्रतीता, एवमात्रिकं यत्पूर्वं
भिक्षां पर्यटङ्किः प्रत्युपेक्षितं तत्र कालप्रवृत्तयोग्यां भूमिं
विचारस्य च—संज्ञायाः, आदिशब्दात् कायिक्याश्च भूमिं
सूर्ये ध्रियमाण एव प्रत्युपेक्षन्ते । ततः पश्चात्सर्वेऽपि वस-
न्तो रात्रौ प्रवेशसमये अतियन्ति ' अहवण ' ति अथवा ते
साधवो निशायामेव प्राप्ता भवेयुः ।

ततः को विधिदित्याह—

गोम्मियभेसणसमणा, निम्भयबहिठाण वसहिपडिलेहा ।

सुअधरपुव्वभणिए, कंचुगं तह दारुदंडेण ॥ ६६९ ॥

गुह्येन—समुद्रायेन चरन्तीति गौलिमकाः—स्थानरक्षपालास्ते
यदि भीषणं-वित्रासनं कुर्वन्ति ततो वक्तव्यं धमना वयं न स्त-
नाः यदि रात्रौ वासां निमयो भवति तदा ' ठाण ' ति । बहिरेव
गच्छस्तावदवस्थानं करोति, वृषभास्तु वसतिप्रत्युपेक्षणार्थं
ग्रामं प्रविशन्ति तत्र च शून्यगृहं पूर्वमणितन विधिना प्रत्यु-
पेक्ष्य सर्पादिपतनभयात् गोपालकं परिधाय दारुदण्डेन प्रो-
च्छन्नकेन वसतिमुपरि प्रस्फोटयन्ति ततो गच्छः प्रविशति ।

अथ संस्तारकप्रहणविधिमाह—

संथारगभूमितिगं, आयरिए सेसगाण एकेकं ।

रुंदाए पुणफकिभा, मंडलिया आवली इतरे ॥ ७०० ॥

' आयरिए ' ति पट्टीसतग्रयोरर्थे प्रत्यभेदादाचार्यस्य योग्यं
संस्तारभूमित्रये प्रथमतो निरूपणीयम् । तत्रैका निवाता सं-
स्तारकभूमिरपरा प्रवाता, अनिवातप्रवाता च शेषाणां सा-
धूनां योग्यामेकैका संस्तारभूमिमन्वेषयेत् । इह वसतिस्त्रि-
धा—विस्तीर्णा, सुल्लिका, प्रमाणयुक्ता च । तत्र रुन्दा नाम
विस्तीर्णा, वल्लुशालादिरित्यर्थः । तस्यां पुष्पावकीराणां पुष्पा-
करवदवकीराणां अनियतकमा अयथार्थो स्वपन्ति, येन सा-
गारिकाणामवकाशो न भवति । अथ सुल्लिका ततो मध्ये
पात्रकाणि कृत्वा मण्डलिकाकारेण पाभन्तः शेरते । इतरा
नाम प्रमाणयुक्ता तस्यामावदया पङ्क्त्या स्वपन्ति ।

अत्रैव विधिविपर्योसे प्रायश्चित्तमाह—

सीसं इतो य पादा, इहं च मे बंधिया इहं मज्जं ।

जइ अगहियसंथारो, भयेइ लहुगोऽहिकरयादि ॥ ७०१ ॥

इतो मे शीर्षमितः पादौ भविष्यतः । इह च मे वाक्का
भाजनानि वा स्थाप्यन्ते, एवं यद्यगृहीतसंस्तरक आ-
स्मीयया इच्छया भणति, विरिटिकादिकं च स्थापयति, तदा
लघुमासः प्रायश्चित्तम्, अधिकरणाव्ययं दोषा भवन्ति । अ-
धिकरणं नाम-द्वितीयोऽपि साधुरेवमेव ज्ञात्वा, ममाप्यत्रैव
शीर्षादि भविष्यतीति । ततश्चास्थिभङ्गावयो दोषाः ।

यत एवमतः—

संधारगृहणीय, वैटियउक्खेवणं तु कायव्वं ।

संधारो वेत्तव्वो, मायामयविप्पल्लवणं ॥७०२॥

‘संधारगृहणीय’ इति आर्षत्वात् स्त्रीत्वं, संस्तरकग्रहणकाले
विरिटिकाया उन्नेपणं कर्त्तव्यम्, येन सुखेनैव दृष्टायां भुवि
संस्तरका विभक्तं शक्यन्ते । स च संस्तरको यो यस्मै सा-
धवे दीयते स तेन मायामयविप्रमुक्तं प्रहीतव्यः । माया
नाम-अहं सतीर्थ्यो ममात्रैवावकाशं प्रयच्छत इत्यादि सुन्दर
तरावकाशलोभनासङ्गतकारणनिवेदनलक्षणा, मदोऽहंकारः,
अहो अहममुष्मादपि गरीयान् येन मे शोभना संस्तर-
कभूमिः प्रवृत्तति ।

अथ किमर्थं संस्तरकग्रहणकाले विरिटिका उत्तिष्ठन्त्ये ? ।

उच्यते—

समविसमाई न पासइ, दुक्खं व ठियम्मि ठायई अओ ।

नेव य असंखडादी, विणयो अममत्तया वेव ॥७०३॥

विरिटिका यदि मोत्तिष्ठन्त्ये, तदा गणावच्छेदिकादिसंस्तार-
कान् विभजमानः समविषमाणि स्थानानि न पश्यति
अवकाशानित्यर्थः । तथा एकस्मिन्साधौ विरिटिकासहिते पू-
र्वं स्थिते सति अन्यो न तिष्ठति—स्थानं न शक्नोतीति
भावः । अपि च—विरिटिकासत्तिज्ञासु असंखडादयो दोषा
नैव भवन्ति । यथातनाधिकं च संस्तरकग्रहणे
विनयः कृतो भवति । अममता च ममत्वं संस्तरक-
भूमिविषयं परिहृतं भवति । अतः साधुभिः स्वस्यो-
पकरणे प्रत्युपपन्नैः, उपाश्रये च प्रमादिते सुरिभिर्विद्वद्भ्यम्-
आर्या ! उत्तिष्ठत स्वा वेरिटिकाः, एवमुक्ते यो नोत्तिष्ठति
तस्य मासलघु । अथ वेरिटिकासु समुत्तिष्ठप्यमाणसु
काश्चिदिमां मायां कुर्यात् ।

संधारगृहणीय, कंटगवीयारपासवणधम्मं ।

पयलायणमासगुरुं, सेसेसु वि मासियं लहुणं ॥७०४॥

संस्तरकग्रहणकाले समसुन्दरभूमिलोभेन कण्टकोद्धरण-
महं संप्रति करिष्यामि, विचारं वा-संज्ञाव्युत्पद्ये प्रकणं वा
कर्तुं बहिर्गमिष्यामि, धर्मं वा शय्यातारद्वारेण कथयिष्यामि
इत्यादि ज्ञात्वा । प्रबलायनं स्वपनमिदानीं विद्वध्यात् । एवं
शेषेषु कण्टकादिषु मायाभेदेषु मासलघुकम् ।

अथ कण्टकादिपदानि विवृणोति—

दुक्खं ठिओ व निजइ, नियाणुषाण्य पेण्डितं सका ।

जो वि वणे अवणेहिइ, तं पिय नेहामि इति मंता ॥७०५॥

संधारभूमिलुद्धो, भणेइ छंदेण भंत ! गिण्हत्तो ।

संधारगभूमीओ, कंटकमहमुद्धरामेणं ॥७०६॥

कोऽपि समसुन्दरे अवकाशे संस्तरकं कर्तुमास्तत्र वा-
परः कोऽपि साधुः स्थितः—उपविष्टो वर्त्तते, स च दुःखं दुः-
खेन नीयते अन्यत्र स्थाप्यते, नञानुपपन्नं कण्टकोद्धरणा-
दिद्वयजमन्तरेण प्रेरयितुं शक्यः, योऽपि ‘ वणे ’ इति मदीयं
कण्टकमपनेष्यति तमप्यहं ज्ञास्यामीति मत्वा संस्तरकभूमि-
लुद्धो भणति—भवन्त ! इह संस्तरकभूमौ छन्देन स्वाभिप्रायेण
गृहीत अहं पुनरत्र कण्टकमेवमुद्धरामीति, एवं मायाकरणे
मासलघु प्रापश्चित्तम् ।

अथ सङ्गावादेव कण्टको लग्नस्तत्र किमिष्यत आह—

लग्गे वड्यहियासम्मि, कंटए उक्खिंवे वि अणेणं ।

मज्झिक्खवगमवणेत्ता, कमागयं गेएहइ ममं पि ॥७०७॥

वा इति अथवा सङ्गावेनैव तस्य कण्टको लग्नः, स जानघिस-
ह्यः सोदुमशक्यः । ततो वेरिटिकामन्येनोत्तरेपयत्, उत्तिष्ठन्त्य
च ज्ञात्वा मदीयकण्टकमपनीय क्रमागतं ममापि योग्यं सं-
स्तरकं गृहीत । एष शुद्धः ।

अथ विचारादीनतिविश्रवाह—

एमेव य वीयारे, उज्ज, अणुज्जु तहेव पासवणे ।

धम्मकहालक्खेण व, आवज्जइ मासियं मायी ॥७०८॥

एवमेव विचारविषयेऽपि अणुरनुज्ज्व बलव्ययः, मायी अ-
मायी चेत्यर्थः । तथैव प्रबलवणद्वारेऽपि विभाषा कर्तव्या ।
धर्मकथाया वा लक्ष्येण-व्यांजनं कश्चित् क्रमागतसंस्तरकं
व्यत्यासं करोति सोऽपि मायी-मायावानिति कृत्वा मासिकं
लघुकमापद्यते । अथ सङ्गावतो धर्मकथां करोति ततः शुद्ध
एव ।

अपि च तदानीं सङ्गावतो धर्मकथायां विधीयमानाया-
ममी गुणाः—

दुविद्यङ्गुद्धिमलणं, सङ्गा सञ्जारेयराणं च ।

तिथ्यवियङ्गिपभावण, असारियं वेव कहयंते ॥ ७०९ ॥

श्रोतृणां दुर्विद्वधा—विपरीतशास्त्रपक्षव्याप्तादिणी बुद्धि-
स्तस्या मलनं-मर्दनं कृतं भवति । शय्यातरस्य इतरेषां च
आज्ञानां भ्रष्टा बद्धिता भवति । धर्मश्रवणानन्तरं च बहुषु
प्रव्रज्यां प्रतिपद्यमानेषु तीर्थस्य विवृद्धिः कृता भवति । प्र-
भावना च प्रवचनस्य जायते । अहो विजयते जैनप्रशासनं,
यत्रेदृशी धर्मकथा लब्धिसंपन्ना इति । येऽपि च
सागारिका बहिर्धर्मश्रवणव्याप्तिताः सन्तः—प्रति—
श्रयमभ्ये न प्रविशेयुः, ततश्च साधूनामुपकरणं प्रत्यु-
पेक्ष्यमाणानामसागारिकं भवति । एवमेतं गुणा धर्मं क-
थयति भवन्ति ।

अथ प्रबलायनद्वारं आबधति—

मा पयल गिण्ह संधा-रगं ति पयलाइए वि जइ वुणो ।

को नाम न निगिण्हइ, खणमेचं तेण गुरुओ सो ॥७१०॥

गणावच्छेदिकादिना कश्चित्प्रबलायमानो भणितः, मा
प्रबलायनस्य गृहणं संस्तरकमित्युक्तोऽपि यद्यसौ प्रबलायते
ततो ज्ञातव्यं शट एषः । कुत इत्याह—को नाम महाभिद्रा-
लुरपि क्लृप्तमात्रं यावता संस्तरको गृह्यते, तावन्मात्र-
कालं निद्रां न निरुह्यति, स तु तावन्तमपि कालं निद्रा-
निरोधमकुर्वीतः परिस्फुटं मायावी मन्तव्यः । अतः

एव 'से' तस्य तीव्रतरमायाविनो मासगुरु प्रायश्चित्तम् ।

अथ संस्तारकप्रश्ने विधिमाह—

विधिषष्ठ्यङ्गिमतले, डहराए विसमए य धेयन्ते ।

होइ अहाराशियं, राशियाते इमे होंति ॥ ७११ ॥

विस्तीर्णायां वा डहरायां वा-संपूर्णायां वसतौ कुडिमतले वा विषमे वा भूभागे यथारत्नाधिकं संस्तारको गृह्यते । ते च रत्नाधिका इमे भवन्ति ।

उवसंपज गिलाये, परित्थमए अवाउडियथेरे ।

तेषां परं वित्थिसे, परियाए मो ति मे तिथि ॥ ७१२ ॥

प्रथमतो गुरुणां संस्तारकत्रयं दत्त्वा ततो यो ज्ञानार्थमु-पसंपदं प्रतिपन्नस्तस्य संस्तारको दातव्यः, ततो ग्लानस्य, ततः परीक्षोपधेः, ततः क्षपकस्य, ततः अपावृतकस्य-अपा-वृतेन मया सकलाऽपि रजनी गमनीयेत्येवं प्रतिपन्नाभिप्रद-स्य, तदनन्तरं स्थविरस्य-धुतेन वयसा वा वृद्धस्य ततः परं विस्तीर्णैः प्रतिभयं पर्यायण रत्नाधिकक्रमेण संस्तारको ग्रहीतव्यः, परं मुक्त्वा अमून् श्रीन् गुणकरोष्वैवावृत्यकरान् वक्ष्यमाणगाथायामभिधास्यमानान् । आह—उपसंपन्नग्लानादीनां क्रियतां प्रथमं संस्तारकप्रवृत्तिनानुग्रहः, यस्तु तपस्वी विपुलां निर्जरामभिलषन् स्वयंमहापावृतेन मया स्थातव्यमित्येवमभिगृह्णाति तस्य किमर्थं स्थविरादिभ्यः प्रथमं संस्तारको दीयते ।

कामं सकामकिषो, अभिगहो नो बलाभिभोगेण ।

तणुसाहारखेइउं, तहवि निवाए व ठावेति ॥ ७१३ ॥

काममनुमतमिदं स्वकामेन—स्वकीयया एव इच्छया कृत्यः कर्तव्योऽभिग्रहो न तु बलाभियोगेन परं तथापि न तु सा-धारण्येनोः शरीरस्य शीतोपाग्रहसंरक्षणनिमित्तं निवातं प्रदेशं तं स्थापयन्ति ।

कुत इति चेदित्याह—

अन्नोष्णकोरेण वि निज्जरा जा,

न सा भवे तस्स विवज्जएण ।

जहा तवस्सी धुणुते तवेणं,

कम्मं तहा जाण तवोऽणुमंता ॥ ७१४ ॥

अन्नोन्मयकारो नाम—परस्परं वैवाच्यस्वरणं तेन या निर्जरा विशिष्टकर्मक्षयकृपा सा तस्य अन्नोन्मयकारस्य वि-पर्ययेण—व्यतिरेकेण न भवति । यथा किल तपस्वी तपसा कर्म-ज्ञानावरणादि धुनोति, तथा यस्तस्य साहाय्यकरणेन तदीयतपसोऽनुमन्ता तमपि तथैव कर्मक्षयकारिणं जानीहि अतो युकुलमहापावृताभिप्रदिकस्यानुग्रहविधानम् ।

अथ ययुक्रममून् श्रीन् मुकधति तस्य व्याख्यानार्थमाह—

वीहंत एव खुड्ढ, वेयावचकरे सेहो (जस्स) पासम्मि ।

विसमऽप्य तिप्पि गुरुणो, इतरे गहियम्मि गोशहंति ॥ ७१५ ॥

गुणकस्वभावादेव विभ्यत् भवति ततो बहिः स्थाप्य-मानः कूजितकवितादि कुर्यात्, अतो यस्तं परिवर्त्यति तस्य समीपे स्थाप्यते वैवाच्यकरो—ग्लानस्य प्रतिचर-कः स ग्लानपार्श्वे क्रियते । शीतो यस्य पार्श्वे भिक्षां गृह्णा-

ति तस्याग्निके स्थापनीयः । तथा विषमे वा अश्वे वा संकीर्णैः प्रतिभये श्रीन् संस्तारकान् गुरुणां दत्त्वा तत इतरे उपसंपन्नाद्यो गुरुभिर्गृहीते सति संस्तारकत्रयं य—पार्श्वक्रमेण गृह्णाति एव संप्रहणायासमासाधः ।

अथास्या एव पूर्वार्धे विभावयिषुराह—

वीहेज्ज बाहिं ठवितो उ खुड्ढो, तेणाइगं मो य अजगग्रा ये ।

सारेइ जो तं उभयं च नेई, तस्सेव पासम्मि करेति तं तु ७१६

गुणको बहिः स्थापितः सन् अजागरणशीलश्चासौ बहिः सुतः, स न केनापि उत्पापितः प्रतिक्रमण्वेलायामपि न जाययात्, ततो यस्तं गुणकं सारयति भिक्षां प्राहयति उभयं च-संज्ञाकापिकीलक्षणं तदीयं यो नयति परिष्ठापयति तस्यैव पार्श्वे तं कुर्वन्ति ।

संथारगं जो इतरं व मचं,

उवत्तमादी व कोरेइ तस्स ।

गाहेइ सेहं खल्लु जो य मेरं,

कोरन्ति तस्सेव उ तं सगासे ॥ ७१७ ॥

ग्लानस्य संस्तारकं यः करोति, इतरद्वा संज्ञाव्युत्सर्जनं यो ग्लानं कारयति, मात्रकं वा परिष्ठापयति, उड्डरूपरावर्तना-दीनि वा तस्य ग्लानस्य यः करोति तं वैवाच्यकरं तस्यै-व पार्श्वे स्थापयन्ति यो वा शैलं मेरां समाचार्यं प्राहयति तं तस्यैव सकारो कुर्वन्ति ।

एवं विस्तीर्णायां वसतौ तावद्विधिरुहः । अथ—

संकीर्णायां विधिमभिधित्सुराह—

समविसमा थेराणं, आवलिया तत्थ अप्पणो इच्छा ।

खेलपवायनिवाए, पाट्ठणए जं विहिग्गहणं ॥ ७१८ ॥

संकीर्णायां वसतौ सर्वत्रापि संस्तारणीयेन पुनर्विषम इति कृत्वा कश्चिदप्यवकाशान्घ्नो मोक्षव्यः । तत आव-लिकया पट्टया यथारत्नाधिकं विभज्यमाना संस्तारकभूमिः स्थविराणां—वृद्धानां समा वा समागच्छेद्विषमा वा । तत्र विषमायां तेषामात्मीया इच्छा । काऽर्थः—यदि सहिष्णुतया विषमेऽपि संस्तारयितुं शक्नुवन्ति ततस्तत्रैव संस्तारय-न्ति । अथ असहिष्णुवत्तदा समां भूमिमनुज्ञापयन्ति । 'खल' इति यस्य खलः स्यन्त्ये तस्य मध्ये अवकाशः समा-यातस्तेन विविक्ते अवकाशो यः संस्तारकः सोऽनुज्ञाप-नीयः । यः पितृलः, स प्रवाते स्थानुमभिलषति यो बालूः स निवाते । एतयोः परस्परं संस्तारकपरावर्त्तो भवति । प्रापूर्णेक आचार्यादिः समागतः तस्याऽपि यद्विधिना वक्ष्यमाणेन संस्तारकप्रश्ने तदनुज्ञातमिति पुरातनगाथासमासाधः ।

अथेनमेव विभावयिषुराह—

विसमो मे संथारो, गाढापासा मे एत्थ भजंति ।

को देज्ज मज्झ ठाणं, समं ति तरुणा सयं वेति ॥ ७१९ ॥

संस्तारकभूमिः स्थविराणां विषमा तरुणानां समा याता । यः स्थविरः असहिष्णुः स द्रूयात् विषमो मे मदीयः संस्तारकः पार्श्वविः खात्र विषमे शयानस्य गाढं मम भज्यन्ते, अनः को नाम मद्यं समं स्थानं दद्यादिति । ततो ये तरुणास्तं

संधार

स्वयमेव शुद्धभिरनुक्तां ब्रुवते—अस्माकमवकाशे यूयं संस्तारयत ।

जह पुण अच्छिज्जता, न दिति ठाणं वत्ता न दावेति ।
देति तह पुच्छणादी, बहिभावा संखडं मा वा ॥७२०॥

यदि पुनस्तद्वत्ताः समं भूभागमर्धमाना अपि न प्रयच्छन्ति, ततो वृषभा सूर्यो वा न तैर्बलाहापयन्ति । मा बलाहाप्यमानास्तं बहिर्भावं गच्छन्तुः, असंखडं वा कुर्युः । स्वाधिराश्च तत्र विषमेऽवकाशे पाद्मोच्छनादिकं ददति, येन सुखेनैव संस्तारयितुं शक्यते ।

अलङ्कारमाह ।

मज्झमि ठाओ मम एस जातो,
पासंदए निच्च ममं च खेलो ।

वाओ सरावस्स य नऽस्ति एत्थं,
सिविज्जखेलेल य मा हु सुत्ते ॥ ७२१ ॥

केष्मलो ब्रूयात्—मम तावदपि स्थायः—अवकाशो मध्ये संजातः, मम च खेलः—केष्मलो नित्यं प्रत्ययन्ते । अत्र चाभयतोऽपि पार्श्ववर्त्ति-संस्तारकाकीरणे शरावस्य-अलमल्लकस्य नास्त्यवकाशः । अत्र संस्तारयन् अहं प्रत्यासन्नसुप्तान् शेषसाधूनापि मा हलं प्रणा सिञ्जेयमिति ततो यस्य विविक्तं प्रदेशं संस्तारकः स तस्याऽमीयम-वकाशं प्रयच्छति ।

प्रवातानवातद्वारमाह—

निहं ण विदामि य उद्वेख,
को मे पवायमि दएज्ज भूमिं ।

सीएण वाएण य मज्झ बाहिं,
न पच्चए अज्झ महऽअमाह ॥ ७२२ ॥

पित्तलो ब्रूयात्—अहमिह निवाते संस्तारयन् उद्वेख-घर्मोपतापेन निर्द्रो न विन्दामि—न लभे, अतः को नाम प्रवाते भूमिकां दद्यात् । अथानन्तरमन्यो वातलः स आह—ब्रूयात्, शीतन वातेन पीड्यमानस्य मम बहिः सुप्तस्याश्वं न पृच्छयत न जीर्यति । तत एतौ परस्परं संस्तारकं परिचर्क्षयतः । इह संप्रहृगथायां अलमवातनिवातप्रहणमुपलक्षणं तेनैवमभिधीयते ।

जो एति एकं न उ एकलेणं,
ठवेति तं खरगहस्स पासे ।

एकमि खंभमि न मत्तहत्थी,
वज्झन्ति वग्धा न य पंजरे दो ॥७२३॥

यः एकः असंखडिकः—कलहनशीलः इत्यर्थः, तमेकेन सह न योजयन्ति, किं तु यः शूरो ब्राह्मकः—कलहादिकुर्वतां शिक्षां कर्तुं समर्थः तस्य पार्श्वे तं स्थापयन्ति, यतः एकस्मिन् आलीनस्तम्भे द्वौ मत्तहस्तनौ न यथेते, परस्परं भग्न-नसंभवात् । एवमेकस्मिन् पंजरे द्वौ व्याघ्रौ न प्रक्षिप्येते ।

४६

अथ 'पाहुणए जं विहिग्गहणं' नि पदं व्याख्यातुमाह—

रायणिओ आयरिओ, आयरियस्सेव अज्झमहं ठाणं ।
इतरो वसमहुणए, ठायह जे ते व दो एगो ॥ ७२४ ॥

यदि प्राधूर्णक आचार्यो रक्षाधिकस्तनोऽन्वाचार्यस्यैव स्थानमवकाशमाकामति । वास्तव्याचार्यस्थाने संस्तारयतीत्यर्थः । इतरो वास्तव्याचार्यो वृषभस्यापाध्यायस्य वा अवकाशे निष्ठति-संस्तारयति । अथाचार्यसत्कं संस्तारकत्रयं तन्मध्यादिकस्मिन् प्राधूर्णकाचार्यः प्रसुतः 'जे ते वा दो एग' चि । ततो यौ तौ द्वाववशिष्यमाणीं संस्तारकौ तयोरेकस्मिन् वास्तव्याचार्यः संस्तारयति ।

ओमे पुण आयरिओ, वसभो मासे अणंतरे वसभो ।
संझोभपरंपरओ, चरिमं सेहं व मोत्तूणं ॥ ७२५ ॥

अथाऽसौ प्राधूर्णक आचार्यः अवमपर्यायलघुस्ततो वृषभस्यावकाशे संस्तारयति । वृषभस्तु तदनन्तरमवमरात्रिकस्थानं स्वपिति । एवं संस्तारकाणां संघो परंपरकः परंपरया स्थानान्तरसंक्रमणरूपस्तावन्मन्तव्यो यावद् द्विचरमः साधुः । यस्तु चरमः सर्वपाश्चात्यावकाशशायी तं शैले च मुक्त्वा तयोः संस्तारकां नान्यत्र संक्रामयितव्य इति भावः ।

इदमेव व्याचष्टे—

चरिमो बहिं न कीरहं, सेहं न सहायगा विहुयलं ति ।
रंगिद्धिपुरिसनायं, सव्वे तत्थेव मायेति ॥७२६॥

चरमः—प्रत्यन्तवर्षी बहिर्ने क्रियते । शैलेमपि सहायकान्-शिक्षाम्राहकान् न विहुगलन्ति-न स्फाटयति, बहिर्निष्काश्यमानो हि तौ बहिर्नावगच्छतः, बहिरवगमनतः प्रतिगमनादीनि कुर्याताम् । अतः संस्तारकं संक्षिप्य तथा प्रस्तारणीयः, यथा तयोरेपि चरमशैल्योः संस्तारकौ प्रतिश्रयमप्येष पूर्येताम् । तथा चात्र रङ्गे यद्विद्वन्तः पुरुषास्तैर्ज्ञातः कर्त्तव्यः । यथा रङ्गभूमौ पूर्वं प्राकृतजनैराकीर्षायामपि ये राजामात्यधेष्टिप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः पश्चादागच्छन्ति तेषामुपवेशनयोग्यानवकाशान् दत्त्वा संक्षिप्ततरावकाशस्थापनेन प्रागुपविष्टा अपि तत्रैव मापयन्ते । एवमस्माकमपि प्राधूर्णकः प्रधानपुरुषकल्पस्ततस्तेषां यथायोग्यमवकाशान् दत्त्वा वृषभाः संस्तारकभूमिः संक्षिप्य प्रयच्छन्तः सपूर्वोपनि साधून् तत्रैव मापयन्तीति । ७० ३ ३० ।

प्रातिहारिकं शय्यासंस्तारमनर्पयित्वा न गन्तव्यम्—

नो कप्पति निर्गंथाण वा निर्गंथीण वा पाडिहारियं
सेज्जासंधारियं आयाए अपडिहदु संपव्वएत्तए ॥ २५ ॥

अस्य सूत्रस्य कः संबन्ध इत्याह—

अविदिस्समंतरागिहे, पारिकहणमियं पदिस्समिहं जोगो ।
निग्गमणं वसभाणं, बहिं व वत्तं इमं अंतो ॥६१६॥

अन्तरगृहे यत्पारिकथनमुपदेशप्रदानं तद्वतीर्यै तीर्थकरैर्यु-हपतिनाथाननुमानम् । इदमपि प्रातिहारिकं शय्यासंस्तार-

कस्य प्रत्यपेक्षमदक्षमनुज्ञानमित्येवं योगः—संबन्धः । यद्वा-
निमित्तं प्रतिभ्रयात् द्वयोरपि सूत्रयोः समाने—गुह्यम् । अथ-
वा—पूर्वसूत्रं प्रतिभ्रयाद्वाहिभिर्भावां निमित्तस्य धर्मकथने
न कल्पने इत्युक्तम् । इदं पुनरननः प्रतिभ्रयमध्यं संस्तारकस्य
यत्प्रतिपक्षं तत्कल्पते इत्यत्र प्रतिपद्यते । अनन संबन्धनाया-
नस्यास्य (सूत्रस्य-२५) व्याख्या—नो कल्पेन निर्ग्रन्थानां वा
निर्ग्रन्थीनां वा प्रतिहरणं प्रतिहारः—प्रत्यपेक्षं तमर्हतीति प्राति-
हारिकं, शय्या च सर्वार्थाणां संस्तारकश्चाद्वृत्तीयहस्तमानः
शय्यासंस्तारकं तद्वादाय—गृहीत्वा कार्यसमाप्ते अप्रतिह-
त्यापेक्षमकृत्वा संप्रवृजितुं प्रामाण्यं विवर्तुमिति सूत्रार्थः ।

सिद्धा संथारो य, परिसाडी अपरिसाडिमो होई ।

परिसाडि कारणमि, अण्णपिणामो सो आणादी॥६२०॥

शय्या संस्तारको वा—परिशाटी, अपरिशाटी च भवति ।
परिशाटी तुखादिमयः, अपरिशाटी फलकादिमयः । तत्र प-
रिशाटी संस्तारकः कारणवशादनुषङ्गे गृहीता भवेत्, तं
मासकल्पे पूर्णं अनर्पयित्वा प्रजता मासलघु, आह्लादयो
दोषाः ।

एते वा अपरे—

सोच्चा गतं चि लहुगा, अप्पत्तिथिगुरुगं जं च वोच्छेओ ।

कप्पट्टुखेण्णयेण य, उह लहु लहुगा य गुरुगा य ॥६२१॥

संस्तारकस्वामिना श्रुतं संस्तारकमनर्पयित्वा गतास्ते
संयताः । एवं श्रुत्वा यादं प्रीतिकं कर्तान्, अनर्पितंऽप्यनु-
ग्रह एवास्माकमिति ततश्चतुर्लघवः । अथाप्रीतिकं करो-
ति मदीयानि दणानि हारितानि विनाशितानि चेति, तदा
च चतुर्गुरवः । यदि तद्गुह्यस्यान्यद्रव्यस्य वा व्यवच्छेदः
तथापि चतुर्गुरुकम् । अथवा—तस्मिन्संस्तारके गुह्यं 'क-
प्पट्टु' ति घालकानि खेलन्ते मासलघु । अथान्यत्र तं नय-
न्ति ततश्चतुर्लघु । अग्नौ प्रक्षिप्य दहन्ति चतुर्लघवः । दह्य-
माने च तस्मिन्नेषां प्राणजातीयानां विराधना भवेत्
तस्मिन्नेषां प्रायश्चित्तम् ।

तथा प्रीतिकपदं व्याचष्टे—

दिज्जेते वि तथा णि—च्छज्ज ण अलभेसु भे चि लेत्तच्छं ।

कयकजा जणभोगं, काऊण कहिं गया सच्छा ॥६२२॥

ग्रहणकाले निर्देशमापि दीयमानं तदानीं नेच्छति स । अ-
निपन्नमभिकाङ्क्षय मासकल्पे पूर्वं 'भे'—भयनामर्पयित्वा
इति भयनपूर्वकं नीत्वा । सांप्रतं कृतकार्या विहितान्यप्रयोज-
नाः शून्यं जनभायं कृत्वा कुत्रचित् प्रामि नगरं वा गताः,
'सच्छ' ति । नैप्रातिकपदं कृत्वायां वसन्त, वा पुनस्ते दुर्दृष्ट-
भर्माणो गता इत्यर्थः ।

अथ 'कप्पट्टुखेलणे' इत्यादि विवृणोति—

कप्पट्टुखेलणतुअ-दुणे य लहुगो य होई गुरुगो य ।

इत्थीपुरिसतुय्हे, लहुगा गुरुगा अण्णायारे ॥६२३॥

तत्र संस्तारके कल्पस्थकानि खेलन्ते लघुको मासः । अथ
तन्मेष त्ववर्चयन्ति गुरुको मासः । अथ महती स्त्री मह-
श्वरुषो वा त्ववर्चयन्ति चतुर्लघु । अथ एतावन्नाचारमाच-
रतस्तदा चतुर्गुरुकः ।

वोच्छेदे लहुगुरुगा, नयणे उहणे य दोस वी लहुगा ।

छिदिशिगयादलंभे, जं पावे सयं चतु शियत्ता ॥६२४॥

तस्यैकस्य साधोस्तस्यैवैकस्य द्रव्यस्य व्यवच्छेदं चतुर्लघु,
अनेकेषां साधूनामन्यद्रव्याणां च व्यवच्छेदे चतुर्गुरु । संस्ता-
रकस्य कल्पस्थकैरन्यत्र नयने दहने च द्वयोरपि चतुर्लघवः ।
व्यवच्छेदकरणाच्च संस्तारकादेरलाभे विद्वम्—अथवा तस्मि-
मेता यत्परितापनादि प्राप्नुवन्ति स्वयं वा निवृत्तास्तत्र प्रा-
प्ताः संस्तारकादिकमलभमाना यां विराधनामासादयन्ति
तस्मिन्नेषां प्रायश्चित्तम् ।

माइस्स होति गुरुगो, जति एकतो भागऽण्णपिण दोसा ।

अह होति अण्णमणे, ते चेव य अप्पिणे सुद्धो ॥६२५॥

मायिनो—मायायिनो गुरुको मासो भवति, कथं पुनर्मायां
करातीत्याह यच्चैकत एकस्माद् ब्रह्मादनेकैः साधुभिरनेकैः
संस्तारका आनीतास्तदा 'भाग' ति प्रत्यर्पणकाले तेषु
पृथग्भागीकृतेषु य आत्मीयं भागं तत्रैव प्रहीतव्य इति
कृत्वा तेषां मध्यं प्रक्षिपति, नामना तत्र नयति; एष मा-
यी भयते । अस्य च य अनर्पितं संस्तारकदोषास्ते सर्वे
ऽपि मन्तव्याः । अथान्येभ्यो गृह्येभ्य आनीताः संस्तारा
भवन्ति तदापि मायाकरणे न एव दोषाः । तस्माद्यतो गृहा-
दानीतः तत्र विधिना प्रत्यर्पणे शुद्ध इति संप्रवृत्तायासमा-
सार्थः ।

अथैनमेव विवृणोति—

संथारे य गमणगे, भयणऽडुविहा उ होई कायव्वा ।

पुरिते घरसंथारे, एगमणेगे तिसु पंदेसु ॥६२६॥

संस्तारके गृहमाणे एकानेकपदाभ्यामष्टविधा भजना क-
संख्या भवति, अष्टौ भक्ता इत्यर्थः सा चैतषु त्रिषु पदेषु ।
तद्यथा—पुरुष गृह संस्तारकं च । एतेषु एकानेकपदाभ्या-
मष्टौ भक्ताः । यथा एकेन साधुना एकस्माद् गृहादिकः संस्ता-
रक आनीतः । एकेन एकस्माद् अनेके । एकेन अनेके-
भ्यो गृह्येभ्यः एकः । एकेन अनेकेभ्यो गृह्येभ्यः अनेके सं-
स्तारका आनीताः एवं एकेन साधुना चत्वारो भक्ता ल-
ब्धाः । अनेकैरपि साधुभिरेवमेव चत्वारो लभ्यन्ते । सर्व-
संख्ययैते अष्टौ भक्ताः ।

आणयणे जा भयणा, सा भयणा होति अप्पिणेतं वि ।

वोच्चत्थमायिसहिण, दोसा य अण्णपिणेतंमि ॥६२७॥

संस्तारकस्य आनयने या भजना—अष्टभक्ती भणिता ताम-
व भजनां संस्तारकमर्पयतोऽपि भवति, यथैवानीतस्तथैव
नययितव्य इति भावः । अथ विपर्यस्तं प्रत्यर्पयति न
वा सर्वथैवार्पयति ततो विपर्यस्ते मायासहिते अनर्पयति
च दोषा व्यवच्छेदादयो भवन्ति । तत्र य आद्याश्चत्वारो
भक्तास्तषु यथैव गृह्णन्ति तथैवार्पयन्ति । पञ्चमभक्ते ग्रहण-
काले अस्माकमन्यतरः समर्पयिष्यतीत्येष विधिनिर्दिष्ट-
स्ततो यथेकः प्रत्यर्पयति, तदा विपर्यस्तं भवति । अष्ट-
मभक्ते एकः साधुः प्रत्यर्पयितुं प्रस्थितः, अपरभिरन्ययति
मदीया अपि दणकम्बिकास्तत्रैवानेतव्या इति कृत्वा तदी-
यानां दण्णादीनां मध्यं प्रक्षिपति; एषा माया भयते । स-

समे भङ्गे तृतीयभङ्गे वा कस्मिंकास्तृणानि वा एकस्मिन् गृहे
अप्येतोऽनपेक्षं भवति । यत् एते दोषास्तस्मात्पृथक् पृथक्
सर्वैरपि प्रत्यपेक्षीयाः । कारणे पुनर्निपरीतमपेक्षति ।

तदेव कारणमाह—

विद्युपयक्कामिते वा, देसुद्वाणे व बोधिकभए वा ।

अद्वाणसीसए वा, संछोवपधाविते तुरिये ॥ ६२८ ॥

द्वितीयपदे संस्तारका ध्यामितो भवेत्, देशोत्थाने वा सं-
स्तारकस्वामी कुत्रापि गत इति न ज्ञायते । बोधिकभये
संस्तारकस्वामी साधवो वा नद्याः, अध्वसार्थको वा सार्थ-
स्त्वरितं प्रधावितो भवेत्, यावत् संस्तारकं प्रत्यपेक्षति
तावत् सार्थो दूरं गच्छति, अपरञ्च सार्थो दुर्लभः ।

एतेहिँ कारणेहिँ, वञ्चते कोऽपि तस्स उ शिवेदे ।

अप्पाहंति व सागा-रियाइ असदस्ससाहूणे ॥ ६२९ ॥

एतैः कारणैः न प्रत्यपेक्षेयुः, अध्वशीर्षिकं च स्त्वरितं प्र-
जनामकः कोऽपि साधुर्गत्वा तस्य संस्तारकस्वामिनो निवे-
द्यति—अमुकस्मिन्कुले संस्तारकः प्रत्यपेक्षीयः । अन्यसाधू-
नामसत्यभावे सागारिकादीन् 'अप्पाहंति' संदिशन्ति । एवं
संस्तारकाऽमुकस्यापेक्षीयः एव तृणकस्मिकासु विधिरुक्ताः ।

एमेव गमो नियमा, फलएसु वि होइ आणुपुव्वीए ।

चउरो लहुगा माई, य नऽत्थि एयं तु नाणत्तं ॥ ६३० ॥

एष एव गमो नियमात् फलकेष्वपि आनुपूर्व्या
वक्रव्यो भवति, नवरं प्रायश्चित्तं विशेषः । फल-
कमयस्य संस्तारकस्याप्रत्यपेक्षं चतुर्लघुकः । मायि
वा यथा तृणेषु कस्मिकासु वा अपरास्तृणकस्मिकाः
प्रक्षिप्यन्ते तथा फलकानां नास्ति प्रक्षेप इति भावः । ए-
तज्ज्ञानावमम्र मन्तव्यम् । वृ० ३ उ० ।

सागारिकसत्कं संस्तारमादाय विकरणं कृत्वा न संप्रव्रजितुं
कल्पते—

नो कप्पइ निगंथाण वा निगंथीण वा सागारियसंतियं
सैज्जासंधारगं आयाए अहिकरणं कट्टु संपव्वइत्तए (वृ० २३)

अस्य संबन्धमाह—

संधारगअहिगारो, अहवा पडिहारिगा उ सागारी ।

नीहरिमो अणीहा-रिमो य इति एस संबंधो ॥ ७३१ ॥

संस्तारकस्याधिकारोऽयमनुवर्तते इदमपि संस्तारक-
सूत्रमारभ्यते । अथवा—पूर्वसूत्रं प्रतिहादिकः संस्तारक-
उक्तः, अत्र तु सागारिकसत्काऽभिधीयते । यद्वा—निर्हारि-
मोऽनिर्हारिमश्चेति द्विधा संस्तारकः, तत्र निर्हरणमन्य-
त्र नयनम्, तन्निरृत्तो निर्हारिमः अन्यत्र नीत्वा प्रत्य-
पेक्षीय इत्यर्थः । तद्विपरीतोऽनिर्हारिमः । तत्र निर्हारि-
म उक्तः । इह पुनर्निर्हारिम उच्यते, एष संबन्धः ।
अथास्य सूत्रस्य (२३) व्याख्या—न कल्पते निर्घन्थानां
वा निर्घन्थीनां वा सागारिकः शय्यातरस्तस्य सत्कं
शय्यासंस्तारकमादाय-गृहीत्वा, अधिकरणं कृत्वा अधि-
करणं नाम—यत् साधुना करणं कृतं तृणानां प्रस्तरणं
कस्मिकानां बन्धनं फलकस्य स्थापनं तदनपनीय संप्रव-
्रजितुं-विहर्तुमिति सूत्रार्थः ।

अथ निर्युक्त्या विस्तारयितुमाह—

सागारिसंत विकरणे, परिसाडि अपरिसाडियं चेव ।

तम्मि वि सो चेव गमो, पच्छित्तुस्सग्गअववाए ॥ ७३२ ॥

सागारिकसत्कस्य संस्तारकस्य विकरणं कृत्वा गन्तव्यम् ।
स च परिशाटी, अपरिशाटी चेति द्विविधः । तत्रापि स एव
प्रायश्चित्तोत्सर्गापवादेषु गमो मन्तव्यः ।

अविकरणे चेमे दोषाः—

किट्टु तुअट्टण बाले, खयणे उहणे य होइ तह चेव ।

विकरणपासुहुँ वा, फलगतणेसुं तु साहरणं ॥ ७३३ ॥

बालानां—कल्पस्थकानां क्रीडने स्ववर्तने अन्यत्र नयने
च दोषास्तथैव भवन्ति, ततो विकरणं कर्त्तव्यम् । कथमि-
त्याह—फलकस्य पार्श्वतः स्थापनमूङ्करणं वा तृणेषु
संहरणम्—एकत्र मीलनं, तुशब्दात्कस्मिकासु बन्धनच्छादनम-
तद्विकरणम् ।

इदमेव व्याख्याति—

पुंजे वा पासे वा, उवरि पुंजेसु विकरणतणेसुं ।

फलगं जत्तो गहियं, वाहाए विकरणं कुज्जा ॥ ७३४ ॥

यानि तृणाणि पुञ्जात् गृहीतानि तानि पुंजे एव निक्षेपणीया-
नि, यानि पार्श्वतस्तानि पार्श्वे स्थापनीयानि, एवं तृणेषु वि-
करणं भवति । फलकं यतो गृहीते तत्रैव नीत्वा यदि पार्श्वतः
स्थापितमासीत्तदा पार्श्वे, अथोर्ध्वे स्थापितमासीत्तदा ऊर्ध्वे
स्थाप्यतां कस्मिका अपि यतो गृहीतास्तत्र बन्धान् छोटादित्वा
निक्षेपणीयाः । अथ व्याघातेन तत्र नेतुं न पार्यन्ते तदा तत्रै-
व स्थापयित्वा नियमाद्विकरणं कुर्यात् ।

वितियमहसंथडे वा, देसुद्वाणादिध्वकज्जेसु ।

एएहिँ कारणेहिँ, सुद्धो अविकरणकरणे वि ॥ ७३५ ॥

द्वितीयपदे यथासंस्तुते विकरणं न कुर्यात् । न च प्राय-
श्चित्तमाप्नुयात् यथासंस्तुते नाम—निष्प्रकल्पकम्—
कगद्वादि देशोत्थादिषु पूर्वस्वक्रांशेषु कार्येषु विकरणं
न कुर्यात् । एतैः कारणैः—विकरणाकरणेऽपि शुद्धः ।
वृ० ३ उ० ।

सागारिकसंस्तारकं सागारिकसत्कं बहिर्नयति—

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा सागारियसंतियं सैज्जासंधारयं
आयाए अधिकरणं कट्टु अणप्पणित्ता संपव्वयति संपव्व-
यंतं वा साइअह ॥ ५६ ॥

अधिकरणं ग्राम-जं संज्ञेन कथं तृणाण वा संधारणं क-
बीण वा बंधो फलगस्त वा ओअवणं एवं च एवं अण्कोडित्ता
अणप्पणित्ता वयति मासल्लु । इमा शिज्जुत्ती पडिगाहा ।
दोसु सिसिरगिद्वासु रीइज्जांत वा दोसु वा पदेसु रिइज्ज-
ति, अविकरणं इमे दोसा । किट्टुतुयट्टणगाहा । कण्ठद्वाराणं
किट्टुणं, तुअट्टणं धीपुरिसाणं । तुयट्टणे अणायारसवणं
अण्णत्थ वाहणं उहणं वा, एतसु च व त दोसा, पच्छित्तं च पू-
र्यं वत् । फलगस्त विकरणं पासार्ज्जयं करेति, उड्डाहं वा करेइ,
तणेसु साहारणं कंबीसु बंधणं छोडणं वा । पुंजाणं
सा गाहा । जे तणा पुंजाणे गाहिता ते पुंजे उंयव्वा ।

जे पासातो गहिता ते तहि ठवेयव्वा । जं वा जतो ग-
हियं तं तहि ठवेयव्वां ति । कंबीमादीफलंगं जतो पवेसा-
तो गहितं तहि ठवेयव्वां । मासकप्पे वा पुण्णे अंतरा
बाधाते उपपेक्षे श्रियमावकरणं कायव्वं, सु करेज्जा बिकरणं
वा करेज्जा पावेज्जा पच्छुत्तं । वितियपद्गगाहा । अहासंलडं
शाम—श्रियकंपं पट्टादि । शेपं पूर्ववत् । नि० खू० २ उ० ।

जे भिक्खु सागारियसंतियं सेज्जासंथारयं पच्चप्पिणित्ता
दोच्चं पि अणुसुविय अहाडिइ अहाडंतं वा साइज्ज
॥२४॥ जे भिक्खु पडिहारियं वा सागारियसंतियं सेज्जा-
संथारयं पच्चप्पिणित्ता दोच्चं पि अणुसुविय अहिट्टेति
अहिट्टंतं वा साइज्ज ॥ २५ ॥

सेज्जा एव संथारओ सेज्जासंथारओ, अहवा—सेज्जा-स-
व्वंशिआ, संथारओ अहिइज्ज इत्यो । अथवा—सेज्जा वसही
संथारंगं पुण पडिसागिमितरो वा । सामिणो अप्पेउं अण-
णुएणवेत्ता पुणो अधिठ्ठति परिभुजति तस्स मासलहुं । से-
ज्जासंथारंगगाहा—परिसाडि अपरिसाडी शिज्जायमाणा अ-
प्पेउं गता अवसउणहि पच्चागता सा य संथारओ तहेव
अच्छति, तं दोष्णं अणुएणवेत्ता पुणो अधिठ्ठति परिभुजति
मासलहुं, आणाइया य दोसा । नि० खू० ५ उ० ।

साम्प्रतं प्रातिहारकस्तारकप्रत्यर्पण विधिमाह—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अभिक्खिज्जा संथारंगं प-
च्चप्पिणित्ते, से जं पुण संथारंगं जाणिज्जा सअंउं जाव
ससंताणयं तहप्पगारं संथारंगं नो पच्चप्पिणित्ता । (सू०
१०४) से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अभिक्खिज्जा
संथारंगं पच्चप्पिणित्ते, से जं पुण संथारंगं जाणिज्जा
सअपंउं जाव ससंताणयं तहप्पगारं संथारंगं पडिलेहिय,
पडिलेहिय पमज्जिय २ आयाविय २ विडुणिय २ तओ
संजयामेव पच्चप्पिणित्ता । (सू० १०५)

‘से’ इत्यादि स भिक्षुः प्रातिहारिकं संस्कारकं यदि
प्रत्यर्पयितुमभिलाषेदेवंभूतं जानीयात्, तद्यथा—गृहकोकि-
लकाद्यएडकसंबद्धमप्रत्युपेक्षणयोग्यं ततो न प्रत्यर्पयेदिति ।
किञ्च—‘से’ इत्यादि सुगमम् । आवा० २ ध्रु० १ खू० २
अ० ३ उ० ।

प्रातिहारिकं श्रव्यासंस्कारमन्यसत्कं द्वितीयमप्यवग्रहमन-
नुज्ञाप्य न कल्पते—

शो कप्पइ शिगंगंथाण वा शिगंगंथीण वा पाडिहारियं
वा सागारियसंतियं वा सेज्जासंथारंगं दोच्चं पि उगगहं
अणुएणवेत्ता बहिया खीहरित्ते । कप्पइ शिगंगंथाण वा
शिगंगंथीण वा पाडिहारियं वा सागारियसंतियं वा सेज्जा-
संथारंगं दोच्चं पि उगगहं अणुएणवेत्ता बहिया खीहरि-
त्ते ॥ ६ ॥ शो कप्पति शिगंगंथाण वा शिगंगंथीण वा
पाडिहारियं वा सागारियसंतियं वा सेज्जासंथारंगं पच्च-
प्पिणित्ता दोच्चं पि तमेव उगगहं अणुएणवेत्ता अहिट्टि-

त्ते । कप्पति शिगंगंथाण वा शिगंगंथीण वा सेज्जासं-
थारयं पाडिहारियं वा सागारियसंतियं वा सेज्जासंथारयं
पच्चप्पिणित्ता दोच्चं पि उगगहं अणुएणवेत्ता अहिट्टित्ते
॥ ७ ॥ (व्य०)

अस्य सूत्रस्य संबन्धमाह—

संथारएसु पणए—सु अंतरा छत्तदंडकसिद्धे ।

जंगमथरे जयणा, अणुकंपरिहे समक्खाया ॥ १२६ ॥

दोष्णं वऽणुसुविया, भणिया इमिगा वि दोष्णऽणुसुविया ।

नियउगगहम्म पढमं, वियइ तु परोगगे सुत्तं ॥ १२७ ॥

संस्कारकेषु पूर्वसूत्रव्यधिकृतेषु अन्तरा छत्रवदण्डकसिद्धि-
जङ्गमस्थविरं समस्तस्याऽपि गच्छस्यानुकम्पाहं यतना अन-
न्तरसूत्रेण समाख्याता ॥ १२६ ॥ संप्रति पुनः संस्कारकाऽ-
नेन सूत्रेण भएयते एष सूत्रसंबन्धः । अथवा अन्यथा—
सूत्रसंबन्धस्तमेवाह—‘दोष्णं वे’ त्यादि द्वितीयावग्रहानुज्ञाप-
ना जङ्गमस्थविरस्यानन्तरसूत्रेण भणिता । इयमपि सूत्रेण-
भिधीयमाना द्वितीयावग्रहानुज्ञापना । ततः द्वितीयावग्रह-
हानुज्ञापनाप्रस्तापार्थादे स्त्रं पूर्वसूत्रादनन्तरमुक्तम्, नवरं
प्रथममन्तरसूत्रं निजकस्यास्मीयस्योपकरणस्यावग्रहं अ-
नुज्ञापनाविषयम् । द्वितीयमधिकृतं तु सूत्रं परस्य-परकी-
यस्य श्रव्यामरसत्कस्यान्यसत्कस्य वा इत्यर्थः, अवग्रहे अ-
नुज्ञापनायामेवमनेन संबन्धेनायातस्यास्य व्याख्या । नो क-
ल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा प्रातिहारिकं श्रव्यासं-
स्कारकं श्रव्यादातुसत्कमन्यसत्कं वा द्वितीयमप्यवग्रहमन-
नुज्ञाप्य बहिर्विदितुं नवरमनुज्ञाप्य पुनः कल्पते इति सूत्रसं-
क्षेपार्थः । व्य० ८ उ० ।

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा पाडिहारियं सेज्जासंथारंगं
दोष्णं पि अणुएणवेत्ता बाहिं खीणाइ खीणंतं वा साइज्ज
॥२२॥ जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा सागारियसंतियं सेज्जा-
संथारयं दोष्णं पि अणुएणवेत्ता बाहिं खीणाइ खीणंतं वा
साइज्ज ॥ २३ ॥

पाडिहारिको प्रत्यर्पणीयो अ सेज्जातरस्स वा संतिओ—
तं जदि पुणं मासकप्पे दोक्खं अणुएणवेत्ता अंतोहितो
बाहिं खीणति बाहिंनो वा अंतो अतिणोति तहाऽपि मा-
सलहुं, पस सुत्तत्थो ।

इमा शिज्जुत्ती । गाहा—

परिसाडिमपरिसाडी, सागारियसंतियं व पडिहारि ।

दोष्णमणुसुवित्ता, अंतो बहिं येति आणादी ॥ १२५ ॥

कुसातितणुसंथारए परिभुजमाणे जस्स किञ्चि परि-
सडति सो परिसाडी, वंसकप्पिमादी अपरिसाडी । दोष्णं
अणुएणवेत्ता ओ येति तस्स आणा अणवत्थादी दोसा
भवति । बोद्गगाह—एणु सुत्ते अणुएणवेत्तस्स वि मासलहुं
वुत्तं शिकारणे, आवाचर्योह—शिकारणे सुत्तं । अथो तु का-
रणे विधिं वरिसेति ।

अधिर्धाय इमे दोसा । गाहा—

ताइं तणफलगा ते, तेणाहडगाणि अप्पणो वाऽपि ।

शिक्षतागहियाई, सिवाणि तथा य असिवाणि ॥४६६॥
ते तणफलगा तस्स तेणाहडा वा अप्पणा वा तेणाह-
डेसु शिज्जतांतेसु अंतरे पुव्वसामी दददं गहितेसु साधू पु-
च्छितां जति कहति, जस्स तेण कहति वा तो उभयहा
वि दोसा, तन्हा दोसपरिहरणत्थं विही भणति—सपरि-
क्खेवे डित्ताणं अंतो मासां बहि मासां अंतो मासकप्पं का-
ऊणं विहिण्णिगच्छंतो तत्थेव तणफलगा गेयहंतु । अह ण
लभति अण्णमां वयंतु । अह तेसु असिवादिकारणा
अस्थि तो तेसिं सव्वेसिं फलयादीणं इमा विही ।

गाहा—

असुउवस्सयगमये, अण्णपुच्छा णऽस्थि किंचि येतव्वं ।
जो येति अण्णपुच्छा, तत्थ उ दोसा इमे होति ॥४६७॥
सपरिक्खेवे अण्णउवस्सयं वयंता अण्णपुच्छाए न किं—
धि येयव्वं, एत्थि अण्णपुच्छय नास्ति किंचिन्नेयमिति । जो
पुण्ण अण्णपुच्छाए येति तस्सिमे दोसा ।

गाहा—

कम्मे तेणा फलगा, सिद्धं अमुगस्स तस्स गहणादी ।
शिएहवति व सां भीआ, पंभंगिरलोगमुद्दाहो ॥४६८॥
येदिद्धे सिद्धे गहि—ए कट्ठय(व)वहारववहरिते ।
उड्डाहे य विभंगे, उहवणे चैव शिव्विसए ॥४६९॥
लहुआ लहुगा गुरुगा, छल्लहु छगुरुगच्छेदमूलदुणं ।
अहवा वि अमिद्धमि य, एसेव उ संकणे लहुया ॥४७०॥
निस्संक्रियमि गुरुगा, एगमयेगे य गहणमाईया ।
अण्णवट्ठप्पो दांसुं, दोसु य पारंविओ होति ॥४७१॥

तेणाहडा अण्णपुच्छाए शिज्जता पुव्वसामिणा दिट्ठा साह
पुच्छितां कस्सते तणफलगा ? । साह भणति—अमुगस्स
तस्स गेयहंण कट्ठयमाईया दोसा । अह शिएहवति सो भी-
ता संता साह तो पंभंगिरदोसो । परितोषः तस्मिन् सं-
भाव्यत इति प्रत्यंगिरा लोगं वि उड्डाहो साधवो वि
परदव्वावहारणे ति । गहणादिपदस्स इमा वक्खा—तण-
फलया अण्णपुच्छाए येति, तेणाहडा शिज्जमाणो पुव्व-
सामिणा दिट्ठं पुच्छयण साहुणा सिद्धं अमुगस्स । सो रा-
यपुगस्सहि इत्थं गहिउं काट्ठिओ ववहारमेव ति पुव्वसामि-
णा सकिं ववहाराहिं ति उलं भवति । ववहारिणं ति ववहारि-
नुमारणे पुच्छा कडे ति । जिते उड्डाहे वि रंधाय एक्कपदं ।
उहयित शिव्विसए एक्कं पदं । एतसु चउसु पदेसु इमे प-
च्छिन्तं । मासलहुगादि, मासगुरुं मोणुं शिएहवांतं पच्छ-
उस्स इमा वक्खा—अहवत्थयं निपातः अवशिष्टः
प्रकारवाची । असिद्धे—अनाकथयते एसेव तु तेणो ति संकिते
लहुगा, निस्संक्रिते एस्स तेणो ति चउगुणा । तस्सेवेगस्स
अण्णगाण अण्णेगेसिं साहूणं गहणादी ।

इमे दोसा गाहा—

शययो गहिते कट्ठं—विकट्ठं कट्ठेववहारववरिण ।
उड्डाहे य विभंगे, उहवणे चैव शिव्विसए ॥ ४७२ ॥
यकणादाए दाएहं पि पच्छिन्तं । तेणाहडादीण

तणफलयाणं अण्णपुच्छाए भयणं पुव्वसामिणो दददु
तणफलयाणि साहुस्स वा गहयं कयं विकापयित्वा कट्ठं
त्वं चौर इति विकायणं साहुस्स रायपुरिसेणं कट्ठं कतं
साह ते रायपुरिसें प्रतीपं कट्ठति ति विकट्ठणं । ससा त
चैव पदा तं चैव पच्छिन्तं । शिष्यः प्राह—किमस्तीदृशसं-
भवः ? । आचार्योह ।

गाहा—

दंतपुरे आहरणं, तेणाहडवच्चगादिसु तणेषु ।

छावण भीराकरणं, अत्थरणत्थं तु चंपादी ॥४७३॥

दंतपुरं दंतवक्त्राचार्यानां प्रसिद्धं । तद्यथा—तत्र तेनाहड-
पगादिषु तणेषु संभवो भवे । तानि पुनः किमर्थं साधवो
नयंति?, उच्यते—छावणमिमिंत्तं वा भीराकरणं वा मेराकरण-
मित्यर्थः । पत्थरणत्थं वा । फलगा वि भीराकरणपत्थरण-
निमित्तं ते पुण्ण चंपपट्टादी नयंति इक्षणी ।

गाहा—

अतेणहडाणयणे, लहुआ लहुगा य होति सद्धमि ।

अप्पत्तियमि गुरुगा, वोच्छेदपसज्जणा सेसे ॥४७४॥

भाणियव्वा अतेणाहडतयां जदि नेति अण्णपुच्छाए तणेषु
लहुगा अप्पणये से सिद्धं गुज्जं चया तणफलया साधूहि
बाहिं नीणितो हु एत्थ लहुगा । अण्णगहो ति एत्थ वि च-
उलहुगा अप्पत्तियमि गुरुगा वोच्छेदं वा करेज्ज । तस्स
साधुस्स तहवस्सअस्स वा पसज्जणा । सेसे ति अण्णसिं पि
साधूणं असणादिपाण य दव्वाणं य वोच्छेदो ।

तणफलगविशेषज्ञापनार्थमाह । गाहा—

एसेव गमो शियमा, फलएसु वि होति आणुपुक्कीए ।

शवरं पुण्ण शायत्तं, चतुरो लहुगा जहसपदे ॥४७५॥

जो तणेषु विधी भणितो फलगेसु वि एसां चैव विधी ।
नवरं नाणसं चतुरो लहुगा जहसपदे । अत्थ तणेषु मासलहुं
तत्थ फलगेसु चउल्ल भवतीत्यर्थः ।

गाहा—

वितियं पट्टशिव्विसए, शड्डितसुसमतप्पणमग्गे ।

संधारअगणिमंगे, दुल्लभसंधारए जतणा ॥४७६॥

अण्णपुच्छाए वि सेज्जासंधारगभू निव्वसओ कतो, न-
ट्टो वा उट्ठितो । उव्वसितो वा सुसो पव्वसितो मतो वा अ-
ण्णपज्जो वा जातो, संधावारतया वा बहितो अतिनेति,
अगिमये वा नेति, विसयमंगे वा नेति, दुल्लभसंधारए वा
जतणाए नेति ।

इमा सा जतणा गाहा—

तम्मि तु असधीया वा, परिचरितुं वा सहीण वक्खित्ते ।

पुव्वावरसंभासु व, शयंति अंतो व बाहिं वा ॥४७७॥

गिहसंधारयसामी जदा असहीणो तदा नयंति । सहीणो
वा पडिचरितुं जदा वक्खित्तच्चित्तो तदा नयंति । पुव्वसं-
भाए अववरसंभाए वा अंतो वा बाहिं, बाहितो वा अंतो
नयति ।

जे भिक्खू पाडिहारियसंतिणं वा सेज्जासंधारयं दोषं

पि अणुषविता बाहिं शीखेइ शीखंतं वा साइजइ ॥५४॥
जे भिक्खु पाडिहारियं सेजासंधारयं आयत्तं अपरिहट्टु
संपव्वयति संपव्वयंतं वा साइजइ ॥ ५५ ॥

आशाय गृहीत्वा अप्पडिहट्टु सम्मं अणुप्पत्तिता सम्मं प-
गोभावेण प्रव्रज्जानं संप्रव्रज्जानं तस्स मासलहुं एस सुसत्थो ।

इदामिं शिञ्जुत्ताविधरो त्ति गाहा-

परिहरिखउ पडिहारि उ, आआतायतंडगेऊणं ।

अप्पडिहट्टुमणप्पि उ, संपव्वएँ सम्मगमणं तु ॥५०८॥

मासकप्पे पुरणं मासकप्पे अप्पडिहट्टुमणप्पितुं न प्र-
तीपं अण्येयतीत्यर्थः सम्मकृभावे व्रजति व्रजगती सम्म एगी
प्रव्रजने ।

संधारगो दुविहो गाहा-

सेजा संधारो उ, परिसाडी अपरिसाडिओ होति ।

परिसाडि कारणम्मी, अणप्पिये मासो अणादी॥५०९॥

सोच्चागत ति लहुगा,अप्पत्ति य गुरुग जं च वोच्छेदो ।

तत्त्वंगी सेजा, अञ्जितियहत्थो संधारगो । अहवा से-
जा एवं संधारगो एकैका दुविहो-परिसाडी, अपरि-
साडी य । उचुवडे परिसाडी कारणे घप्पति तं मासकप्पे
पुरणं अणुप्पेउ व वेतस्स मासलहुं, आणादयो दोसा । इमे
य अणुणं दोष्टु तं तेषु संधारगसामिणो जहा तं संजना
संधारगं अणाप्पत्तिगतता चउलहुगा पच्छिंतं, परियणो य से
भणति । किं च संजनाय दिप्पेण सां भवति । अप्पडितं वि
अणुगहो अम्हं एयं पत्ति ए वि चउलहुं, अह उप्पत्तियं करे-
ति तेषा इमे सुप्पा हारिस्ता विणासिता वा चउगुरु । जं च
वोच्छेदं करेति, तस्स वा अणुणस्स वा साहुस्स, तहवस्स
वा अणुणद्वयस्स वा, एत्थ वि चउगुरुं । अहवा नम्मि संधा-
रयं सुरणं कण्णट्टाणि खल्लंति मासलहुं, अह तुवट्टंति मास-
गुरुं । अह अणुणतो नयंति मासलहुं । अह दहंति चउलहुं ।
उज्जंतं तु य अणुणपाणां जा विराहणा तरिणप्फरणं च
पच्छिंतं ।

गाहा—

कप्पट्टुखेलणेण य, उहण्ये लहुगा लहुग अत्थ॥५१०॥

कप्पट्टुखेलणतुय-ट्टुणं य लहुगो हाति गुरुगो य ।

इत्थीपुरिसतुयट्टु, लहुगा गुरुगा अणायारे ॥ ५११ ॥

दिज्जंते वि तदा शि-च्छिजण अलभेसु भे त्ति खेत्तणं ।

कतकजा जणभोगं, कातुण कहिं ? गया सच्छो ॥५१२॥

संधारिगमणेगे, भयणट्टुविधा तु होति कायव्वा ।

पुरिसे घरसंधारि, एगमणेगे य पसेगो ॥ ५१३ ॥

आणयणे जा जयणा, सा जयणा होति अप्पियंते वि ।

वात्थमायसहिते, दोसा य अणुप्पिणंतम्मि ॥ ५१४ ॥

वितियपदभाभिते वां, देसुट्टाणे व बांधिगादीसुं ।

अट्टाण सीसए वा, मच्छो व पधावितो तुरितं ॥५१५॥

एतेहिं कारयेहिं, वधंते को वि तस्स तु शिषेदे ।

अप्पाहंति व सागा-रियादि असदस्ससाधूणं ॥ ५१६ ॥

एसेव गमो शियमा, फलगाण वि होति आणुपुव्वीए ।

चतुरो लहुया मायी, य णुत्थि एयं तु णाणत्तं ॥५१७॥

परिसाडिमपरिसाडिय, सागारियसंतिंयं तु संधारं ।

अधिकरणं कातुणं, दूतिजंतम्मि आसादी ॥ ५१८ ॥

किट्टुयट्टुणबालं, णयणे उहणे य होति तह चेव ।

विकरणपासुद्धं वा, फलगतणेषुं तु साहरणं ॥ ५१९ ॥

पुंजं पासि व गहितं, जं जहितं तहि ठवेतव्वं ।

फलगं जत्तो गहितं, वाहाए वि कुरणं कजा ॥ ५२० ॥

पुव्वजं गतार्थं तम्मि सुरणे संधारं पुरिसिंथीसु तु प-
देसु चउलहुं । अणायारमाचरंतसु चउगुरुं । अहवा सोउं
गते इमं फरुसवयणं भण्जे । दिज्जंते वि गाहा-गहणका-
ले तदिज्जंते पि दिज्जमासं नेच्छणं पुरणं मासकप्पे अप्प-
सु त्ति । एवं भणिकाणं अप्पया कते कज्जं सुरणं जणभा-
गं करेऊण कहिं तं कं गामं नगरं वार्ति पुनः शब्दो
द्रष्टव्यः ॥ भच्छंति निददुरं किं पुणं गामं नगरं वा
गंत्यर्थः । संधारगस्स गहणकाले इमा पिही । संधारं गाहा
संधारं घप्पमाणं एगमणवयणं अट्टुविहभंगरयणा कायव्वा ।
सा य सेससु तिसु पदेसु पुरिसधरसंधारपसु । एगण सा-
हुगा एगो संधारो पदमा भंगा । एवं अट्टु भंगा कायव्वा ।
'एगमणेगे पसेगो' त्ति एगमणेगे, एगमणेगे अणुगमणसु वा सा
धारणपत्तेगसु खेतसु एस विधी भणित्ता-इमा अप्पिये-
तसु विधी । आणयणं गाहा भणियव्वा आणयणं जा-
अट्टुविहा भंगभयणा कता अप्पियेने वि मा चव अट्टुविहा
भंगभयणा कानव्वा । आविचरंते अप्पेति मायं वा कर्गति न
वा अप्पेति वोच्छेदादयो दोसा भवन्ति । जं पदमा कत्तारि
भंगा तिसु जं हत्थण गहणं तहव अप्पियेने पंचमभेगे
गहणकाले अम्हं अणुणतंर अप्पेति त्ति । एस विधी न
कतो एगपणे वोच्चत्थं भवति । छट्टुभंगं एगो साधू पच्च-
प्पिणिओ पट्टतो अवगं साट्टु चिंतेति मज्जे वि तणकंथी-
ओ तत्थेव नयव्वा, तम्म चयाणं मज्जे च सुंचति अयाणं-
स्स नेच्छति नेउ त्ति एवं माया भवति । स्वतमभेगे तत्तिय-
भेगे वा आहारकंथीयो तणा एगधरे समपेतस्स अप्पणं
संभवति जम्हा एते दोसा तम्हा मव्वेहिं सव्वं धीसुं २ अ-
प्पेत्तव्वा । कारणे पुणं विचरंते अप्पेति न अप्पेति वा ।

इमं य ते कारणा । गाहा—

वितियपदमवासंथड, देसुट्टाणे व बोधिगादीसुं ।

अट्टाणसीसए वा, सत्थो व पधावितो तुरियं ॥५२१॥

सो संधारो भामितो जेसु ठाणेषु वा सो संधारगसा-

मी वा कतो विगतो, बांहभये संधारगसामी साधू वा नट्टु

अजाणसीसए वा सत्थो लद्धो तुरितं पहावितो जात्र अप्पि-

णंति ताव सत्थासं पधासं, अणो दुल्लभो सत्था । एतहिं

कारणं हि गाहा-न पच्चाप्पिणंति । विकरणं पुणं करेति । अणं

साधू सत्थेण वयंति । एगो साधू तस्सेव निवेदयति सत्थो तु-

रितं पधावितो तेषु न आनीओ तुज्जं एयं संधारयं आणज्जइ

अथे वा साधू भणंति-तुष्कं इमं संधारयं अमुगे कुले अप्पेज्ज-ह । असति साहूण सागारियादीण अप्पेहति इमं संधा-रयं अप्पेज्ज णिवेदणं वा करेज्जह । एस तण्कवीणं विधी भण्णिता । एसेव कमो गाहा-फलगेसु वि सब्बो एसो विधी णवरं विसंसा पच्छित्तं चउलहुगा । मायी तण्णथी जहा तण्णसु कवीसु वा अण्णं तणा कवीओ पक्खिवंति त-हा फलगाणं णुऽपि पक्खेवो । नि० सू० २ उ० ।

संमति निर्युक्तिविस्तरः—

परिसाडिमपरिसाडी, पुष्पं भणिया इमं तु नाखत्तं ।

पडिहारिय सागारिय, तं चेवंतो बहिं णेति ॥१२८॥

परिशाटिः यादृशः संस्तारको भवति, यादृशश्चापरिशाटिः । एतौ द्वावपि पूर्वमस्मिन्प्राप्तमाहंशकं भणितानि चिद्वन्त्यत्र ना-नात्वम्, तद्वाह-प्रातिहारिकं सागारिकसत्कं तमेव शय्या-तरसंस्तारकमन्तःस्थितं बहिर्नयेते ।

एतद्वै सविस्तरं भावयति—

परिसाडीपडिसेहो, पुणरुद्धारो य वप्पितो पुष्पं ।

अप्परिसाडिग्गहणं, वासासु य वप्पितं णियमा ॥१२९॥

पूर्वं परिशाटः शय्यासंस्तारकस्य प्रतिपद्यः कृतो यथा-न कल्पते परिशाटिः शय्यासंस्तारक इति । ततः पुनरुद्धारो-ऽपवाद्यः पूर्वमेव वर्णिता यथा ऋतुवन्दे कालं निष्कारणं संस्तारका न कल्पन्ते, तथा पूर्वमेवेतदपि वर्णिता यथा वर्णासु कालं नियमादपरिशाटः शय्यासंस्तारकस्य ग्रहणं कर्तव्यमिति ।

पुष्पमि अंतो मासे, वासावासे वि संभवह सुत्तं ।

तत्थेव ऽसगवेमे, अमती तं चवऽऽणुसुवण ॥१३०॥

अन्तर्ग्रामस्य नगरस्य वा मध्ये पूर्णं मासं वा बहिरव-स्थातुकामिदमधिकृत्य सूत्रं भवति । यथा न कल्पन्ते अभ्य-न्तराणि तृणफलकानि यैस्तानि तानि अनापृच्छय च बहि-र्नैतुमिति । तत्र प्रथमतस्तत्रैव बहिः प्रदेशे अन्यत्र तृणफल-कादिमयं शय्यासंस्तारकं गवेषयेत् । असति-बहिः संस्तार-कस्यालभ्यमानत्वेनाभावं तमेव सागारिकमत्कमन्यसत्कं वा शय्यासंस्तारकमनुज्ञापयेत् । यथा बहिर्याचितः शय्यासं-स्तारकः परं न लब्धस्ततो यूयमनुजानीताः स्त्रीयं संस्तारकं येन बहिर्नयाम इति । यदि नानुज्ञापयति तदा तृणमयसं-स्तारकविषयं प्रायश्चित्तं मासलघु, फलकमयसंस्तारकवि-षयं चतुल्लघु ।

अत्रैवापवादमधिकृत्य विकल्पानाह—

अहवा अवससेत्त-व्ययमि दव्वमि किं भवे पढमं ।

णयणं समणुप्पा वा, विवज्जतो वा जहुत्तातो ॥१३१॥

अथेत्यपवादमधिकृत्य प्रकारान्तरोपदर्शने, यदि निय-मात्संस्तारकद्रव्यं बहिर्नैतव्यं न शक्यते तद्धिना मोक्षसा-धनं कर्तुमिति, तर्हि प्रथमतः किं कर्तव्यं नयनं समनु-ज्ञा वा ? आचार्य आह—अवश्यं नयनलक्षणे अपवादे प्राप्ते पूर्वं नयनं कर्तव्यम्, पश्चादनुज्ञापना । यदि वा-पूर्वमनुज्ञा-पना कर्तव्या पश्चान्नयनम् । विपर्ययो वा यथोक्तः । किमुक्तं भवति ?, नापि पूर्वमनुज्ञापयेत् नापि नीत्वा पश्चादनुज्ञापयेत्

ततः पूर्वमनुज्ञापनं पश्चान्नयनमित्येकान्तशुद्धो भङ्गः । एष च भङ्गस्तदा द्रष्टव्यो यदा ये क्षाषा मासकल्पे वर्णितास्ते अन्तः सन्ति बहिर्न विद्यन्ते । बहिश्च तृणफलकादीन्य-नुज्ञाप्यमानान्यपि न लभ्यन्ते तदा अभ्यन्तराणि येषां स-त्कानि तावदनुज्ञाप्य नीयन्ते । अद्यान्तराशिवादीनि कारणे नि-र्गमनमुद्गृह्णातिप्रत्यासन्नो न च बहिस्तृणफलकादीनि ल-भ्यन्ते तदा पूर्वमनयनं पश्चादनुज्ञापनं यथा बहिर्याचितानि तृणफलकादीनि परं न लब्धानि ततो युष्मदीयान्येव तत्र नीतानीत्यस्माकं तान्यनुजानीत । यदा तु कारणवशतो ब-हिरवश्यं गन्तव्यं बहिश्च तृणफलकादीनि न लभ्यन्ते न च तानि विना साधवः संस्तरातुं शक्नुवन्ति । ननु येषामभ्य-न्तराणि तृणफलकादीनि ते अनुजानन्तः संभाव्यन्ते नवाऽ-ननुज्ञाप्यम्, तेषु बहिर्नीतेषु तेषामभिनिवातदानपूर्वमनुज्ञा-पनं नापि नीत्वा पश्चादनुज्ञापनमिति । तद्वै पूर्णमासकल्पे पूर्णं च वर्षाकल्पे वाऽयं विधिरुक्तः । एवमपूर्णेऽपि द्रष्टव्यम् ।

तथा चाह—

एमेव अपुष्पमि वि, वसदीवाघाए अन्नसंकमणे ।

गंतवुवासवासति, संधारो सुचनिंदसो ॥ १३२ ॥

एवमेव अनेवैव प्रकारेण अपूर्णे मासकल्पे द्रष्टव्यम् । क-थमित्याह-वसतेव्याघाते सति उपाध्याभाव सति उपाध्या-याभावे गन्तव्यमवश्यं जातम् । तत्रान्यत्र संक्रमणं तत्र सं-स्तारकालोभे पूर्वप्रकारेण संस्तारको नेतव्यः, एष सूत्रनि-र्देशः—एष सूत्रविषय इति भावः ।

तत्र पूर्वमनयनं पश्चादनुज्ञापनमिति भङ्गमधिकृत्य
विधिमाह—

नीहरिउं संधारं, पासवणोच्चारभूमिभिक्षादी ।

गच्छेह वा वि (स)भार्यं, कोरे इमा तत्थ आरुवणा १३३

यदि कारणवशतः पूर्वमनुज्ञाप्य तृणफलकादिमयः संस्ता-रको बहिर्नीतः, यदि वा-वसतेव्याघाते च बहिरन्या वसति गत्वा तत्र संस्तारकोऽननुज्ञाप्य नीत्वा स्थापितस्तर्हि शेष-व्यापारपरित्यागेन नियमतः पश्चादनुज्ञापना कर्तव्या । अथ नीत्वा प्रक्षवणभूमिसुचारभूमि भिक्षादी वा गच्छेद्, अथवा स्वाध्यायं करोति तत्रैव वक्ष्यमाणा-आरोपणा प्रायश्चित्तम् ।

तामेवाह—

एणुं चउसुं पी, तण्णेषु लहुगो य लहुगफलगेसु ।

रायहुट्ठगहणे, चउगुरुगा होंति णातव्वा ॥१३४॥

एतेषु-प्रक्षवणभूम्यादिषु चतुर्षु स्थानेष्वननुज्ञाप्य प्रवृत्तौ तृणेषु-तृणमयसंस्तारकविषये प्रायश्चित्तं लघुको मासः । फलकेषु विषये चत्वारो लघुकाः । राजद्विष्टानां राजप्रतिषि-द्धानां तृणफलकादीनामनुज्ञाप्य ग्रहणं चत्वारो गुरुका भव-न्ति-ज्ञातव्याः ।

नो कप्पइ निग्गंधाण वा निग्गंधीण वा पुष्पामेव ओ-ग्गहं ओगिण्हित्ता तओ पच्छा अणुक्खेत्तए ॥ १० ॥
कप्पइ निग्गंधाण वा निग्गंधीण वा पुष्पामेव ओग्गहं अणुन्नवेत्ता तओ पच्छा ओगिण्हित्ता अह पुण एवं जा-

शेजा इह खलु निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा नो सुलभे पाडिहारिए सेजासंथारए तिकइ एवहं कप्पइ पुव्वामेव ओग्गाहं ओगिण्हित्ता तओ पच्छा अणुन्नवेत्तए मा व-
हुं अजोवइ अणुलोमेणं अणुलोमयवे सिया इति ॥११॥

अस्य सूत्रस्य संबन्धमाह—

उग्गहमणुसासुं, सेजासंथारएसु य तहेव ।

अणुवत्तेसु भवे, पंते अणुलोमवति सुचं ॥१३५॥

अवप्रहः संस्तारकाश्च स्वामिना अनुज्ञाताः, अवप्रहीत-
व्याः, इत्युत्सर्गेत उपदेशस्तद्वमवप्रहसमनुज्ञासु शय्यासं-
स्तारकेषु तथैव समनुज्ञानव्यवधुवर्त्तमानेष्वधर्मित सूत्रं
समनुज्ञातसंस्तारकादिप्रहणविषये भवति । अपवादताऽननु-
ज्ञाप्य संस्तारकप्रहणे यदि संस्तारकस्वामी प्रान्ते रुष्टो भ-
वेत्, तस्मिन्प्रान्ते अनुलोमवाक् वक्तव्या, अनन संबन्धनाया-
तस्यास्य व्याख्या—न कल्पते निर्घन्थानां निर्घन्थीनां वा
प्रातिहारिकं शय्यासंस्तारकं सर्वान्मात्रा अपयित्वा द्वितीय-
मव्यवप्रहमननुज्ञाप्य, अधिष्ठातुम् अनुज्ञाप्य पुनः कल्पते
एवं सागारिकसत्केऽपि शय्यासंस्तारकं द्वायालापकौ वक्त-
व्यौ । तथा न कल्पते निर्घन्थानां वा निर्घन्थीनां वा पूर्वमे-
वावप्रहमवगहीतुं ततः पश्चादनुज्ञापयितुम् । कल्पते निर्घ-
न्थानां वा निर्घन्थीनां वा पूर्वमेवावप्रहमनुज्ञापयितुं पश्चा-
दवप्रहीतुमिति । अथ पुनरेतत् जानीयात्—इह खलु निर्घ-
न्थानां वा निर्घन्थीनां वा न सुलभः शय्यासंस्तारक इति
कृत्वा पूर्वमेव—अमुना प्रकारेण । एमिति वाक्यालंकारः । कल्प-
ते पूर्वमेवावप्रहमवगहीतुं ततः पश्चादनुज्ञापयितुम् । तत्रैव
कारणे शय्यासंस्तारकस्वामिना सह संयतानां कलह आ-
चार्याः संयतानं ध्रुवने—‘ भो ’ आर्या ! द्विविधा कुरुत द्वा-
वपि कुरुत एकं वसतिं प्रतिगृहीत अपरे परमाणि भाष्ये,
तस्मात् क्षमध्वमित्येवं वचसा अनुलोमन—अनुकूलानु-
लोमयितव्यः स्यादिति ।

सेजासंथारदुगं, अणुसवेऊण ठायमाणस्स ।

लहुगो लहुगो लहुगा, आणादी निच्छुभणपंतो ॥१३६॥

शय्यासंस्तारकद्विकं परिशाठ्यपरिशारट्कं शालादिषु चा-
वप्रहमननुज्ञाप्य तिष्ठतः प्रायश्चित्तं लघुकादि । तद्यथा—शा-
लादिष्ववप्रहमननुज्ञाप्य तिष्ठतां लघुको मासः । परिशाटी
मासलघु, अपरिशारी चत्वारो लघुकाः । तथा आह्लादयः—
आह्लाभक्तादयो दोषाः । तथा साप्रतं कोऽपि रुष्टः सन् नि-
च्छुभणं—निष्काशनं कुर्यात् ।

एवमदिषुवियारे, दिषुवियारे वि सभपवादीसुं ।

तणफलगाणुप्पाया, कप्पडियादीण जत्थ भवो ॥१३७॥

एवमदत्तविचारं शालादीं द्रष्टव्यम् । दत्तविचारं नाम यत्र
कार्पाटिकादिर्न कोऽपि बाधयते तच्च, सभा या प्रपा वा मण्ड-
पका वा यान्यपि च तत्र तृणफलकादीनि तान्यप्यनुज्ञा-
तानि । तथा ब्राह्म—यत्र कार्पाटिकादीनां तृणफलकादीन्यनु-
ज्ञातानि भवन्ति तेष्वपि दत्तविचारेषु सभाप्रपादिषु यानि
तृणफलकादीनि तान्यपि ।

किमित्याह—

ताणि वि उ न कप्पंती, अणुणुसवियम्मि लहुगमासो उ ।
इत्तरियं पि न कप्पइ, तम्हा उ अजातितो गहणं ॥१३८॥
तान्यपि अननुज्ञापिते स्वामिनि प्रहीतुं न कल्पन्ते । यदि पु-
नरननुज्ञाप्य गृह्णाति तदा प्रायश्चित्तं लघुको मासः । कस्मा-
देवमत आह—यस्मादित्त्वरमपि—क्षणमात्रमपीत्यर्थः, अवप्र-
हणमयाचितं न कल्पते । उक्तं च—“ इत्तरियं पि न कप्पइ,
अविदिञ्च खलु पणेग्गहादीसुं । चिट्ठिनु निसीयइतुं, तुवट्टइतुं
च (तइयव्वय) रक्खणइए ॥ १ ॥ ”

तथा अननुज्ञापने तिष्ठत इमे च दोषाः—

जावंतियदोमो वा, अदत्तनिच्छुभणदिवसरतो वा ।

एए दोसे पावइ, दिक्खवियारे वि ठायंतो ॥१३९॥

अननुज्ञातं दत्तविचारोऽपि यदि तिष्ठति तदा यावन्तिक-
दोषस्तथा ‘अदत्तं’ सि—अदत्तदानप्रहदोषश्चापजायते । तथा
कदाचित् स सभादिस्वामी प्रान्ते व्रयात् केनामीयामत्र स्थानं
दत्तं नष्टमीयां योग्यमिति । ततो रुष्टः सन् त्रिवसे रात्रौ
वा निष्काशनं कुर्यात् । तस्मादत्तविचारोऽप्यननुज्ञाप्य तिष्ठन्
पतान् दोषाप्रप्राप्तिः, तस्मात्त्रापि पूर्वमनुज्ञाप्य पश्चात्क-
ल्पते स्यातुम् । एवं सति यावन्तिकदोषो न भवति । स्वामि-
सत्के कृत्वा तदनुज्ञापनाददत्तादानं निष्काशनं च न
भवतीति ।

किं तु अदिक्खवियारे, कोट्टारादीसु जत्थ तणफलगा ।

रक्खिज्जेते तहियं, अणुणुआए य ठायंति ॥१४०॥

आस्तां दत्तविचारं अनुज्ञापनमन्तरं न तिष्ठन्ति प्रागु-
क्तदोषसंभवात् । किं तु—अदत्तविचारोऽपि । गाथायामेकवच-
नमपिशब्दलोपश्चाप्यन्वात् । न दत्तो विचारप्रदेशो यत्र ता-
न्यदत्तविचाराणि तेष्वपि, केष्वित्याह—कोट्टागारादिषु को-
ट्टागारं धान्यस्य तृणादीनां वा आदिशब्दात्—चतुःशाला-
दीनि । तथा देवकुलं गोष्ठिकादीनां वा गृहाणि, यत्र गो-
ष्ठिकादयः समवायं कुर्वन्ति तानि ; दत्तविचाराणि भव-
न्ति अदत्तविचाराणि गृह्यन्ते, तेषु कोट्टागारादिषु यत्र येषु
तृणफलकानि रक्ष्यन्ते । तथाहि—प्रतीतमतत्कोट्टागारादि—
षु मा कोऽपि किमपि हारीरति प्राहारिकमाचनेन तृणा-
नि फलकानि धान्यानि च प्रयत्नेन रक्ष्यन्ते ।

तत्र तेष्वननुज्ञातेषु साधवो न तिष्ठन्ति । किमर्थमिति चे-
दत आह—

दोसाण रक्खणइहा, चोएइ निरत्थयं ततो सुचं ।

भञ्जइ कारणियं खलु, इमे य ते कारणा हुंति ॥१४१॥

दोषाणां प्रायश्चित्तप्रसङ्गतो भङ्गादिकृपाणां रक्षणार्थे—रक्ष-
णाय तत्र न तिष्ठन्ति । अत्र परधोदयति—यद्येवं ततः सूत्रम्—
‘इह खलु निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा नो खलु भे पाडि-
हारिए’ इत्यादि निरर्थकमाविषयत्वात्, सूत्रं हि अनुज्ञा-
पनमन्तराणि पूर्वमनुज्ञातमिति । सूरिराह—अग्यत—उ-
त्तरं दीयते । इदं च खलु सूत्रं कारणीकं—कारणैर्निवृत्तम्
तानि च कारणानि इमानि—वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।

तान्येवाह—

अट्ठाणे अट्ठाहिय, ओमसिवगामाँणुमाभियवियाले ।

तेषां सावयमसगा, सीयं वा संदुरहियासं ॥१४२॥

अध्वनि—मार्गे गताः साधवः तत्रान्यत्र याचिता वसतिः परं न लब्धा । अथवा—अष्टाहिकां द्रष्टुमागताः । यदि वा—ग्लानादीनां कारणेन । यदिवा—अवमौर्ध्यमशिवं वा भविष्यतीत्यन्यदेशं प्रस्थिता विकाले प्राप्ताः । अथवा—ग्रामानुग्रामं विहरन्ति । व्यतिक्रमन्तरमपान्तरालं इति कृत्वा सार्थवशेन वा निशि—विकाले प्राप्ताः, अन्या च वसतिनारोक्षन्ते । वसतिमन्तरेण च स्तेनभयं वा स्वापदभयं वा मशका वा दुरध्यासाः, शीते वा दुरध्यासं पतति, यथा उत्तरापथे । वर्षे वा घने निपतन् तिष्ठति । तत एतैः कारणैरदृष्टं व्यतिकृतवसतिस्वामिनि मा-यथा अन्य पथिकाः कार्पटिका वा तिष्ठन्ति तथैव कायिक्यादिभूमिः प्रत्युपक्य पूर्वमवग्रहं गृहीत्वा पश्चाद् वसतिस्वामिनिपनुष्ठापयति ।

एतदेव सविशेषमाह—

एहं कारणेहि, पुर्वं पेहेतु दिट्टु गुप्ताए ।

ताहं अयंति दिट्टु, इमा उ जयणा तहिं होइ ॥१४३॥

एतैः—अनन्तरादिनैः कारणैः पूर्वमुच्चार्यादिभूमिः प्रत्युपक्य दृष्टः परिजनोऽनुज्ञायते । ततस्तस्यां वसनावायान्ति साधवस्तत्र दृष्टे परिजन इयं वक्ष्यमाणा यतना भवति ।

तांमाह—

येह उच्चारभूमादी, ठायंती वोतु परिजणं ।

अत्थाआ जाव मो एइ, जाचीहामो तमागयं ॥१४४॥

प्रक्य—प्रत्युपक्य उच्चारभूम्यादि परिजनमुक्त्वा साधवस्तत्र तिष्ठन्ति—कथमुक्तव्येत्यत आह—आस्महे तावत् यावत्स गृहस्वामी समागच्छति ततस्तमागते याचिष्यामहे ।

स चागतो येन विधिना समनुष्ठापयितव्यस्ते विधिमाह—

वयं वर्षं च गाऊणं, वयंते वग्गुवादिणो ।

सर्भडा वेयरे सेज्जं, अफ्फदंती निरंतरं ॥१४५॥

वयो वर्णं च गृहस्वामिनो ज्ञात्वा वल्गु शोभनं वदन्तीत्येवंशीला वल्गुवादिना वसतिस्वामिने वक्ष्यमाणं वदन्ति । इतरं च सभागडाः सोपकरणाः सन्तो निरन्तरं वसतिमास्पन्दन्ते व्याप्नुन्ति ।

कथं वदन्तीत्यत आह—

अग्भासत्थं गंतू—ए पुच्छए दूरएत्तिमा जयणा ।

तदिसमेत्तपडिच्छण, पत्ते य कहंति सम्भावं ॥१४६॥

यदि अग्न्यासंस्था—निकटवर्षी भवति तदा गत्वा वसतिस्वामिने पृच्छति । अथ दूरप्रासस्तत्रेयं यतना । तां दिशमागच्छतः प्रतीक्षणं कर्त्तव्यम् प्राप्तं च तस्मिन् सद्भावं कथयन्ति यथा बहिः स्तेनादिभयात् युष्माकमुपाश्रयं वयं स्थिताः, तथैव वदन्ति ।

विले व वसिउं नागा,(पातो)गच्छामो तज्जणा निरत्थाणं ।

बहिं दोसा जाते मा,होआ तुज्जं वि अहांसज्ज ॥१४७॥

विले नागा इव वयं युष्मदुपाश्रये उषित्वा प्रातर्गच्छामः

एवं याचितो यदि ददाति ततः सुन्दरम् । अथ न ददाति तदाऽनुलोमं वचसा अनुलोमयितव्यः । धर्मकथा तस्य कथ्यते, निमित्तादिकं वा प्रयुज्यते । तथाप्यददति परुषमपि वक्तव्यम् । कथामत्याह—निरस्तानां—निष्काशितानामस्माकं ये स्तेनकथापदादिभिरुपधिशरीरमरणदोषा जायेरन् मा त तवाप्युपरि पंत्युराति ।

एतदेव सविस्तरमभिधत्सुराह—

जहं इह सुदरं तु, अह उ वएजाहि नीति मज्झ गिहा ।

अस्मत्थं वसहिं मग्गह,तहियं अणुसट्ठिमादीणि ॥१४८॥

यदि ' विले व वसिउं नागा ' इत्यादि भग्नाननन्तरं वसति ददाति ततः सुन्दरम् । अथ चेदं मम गृहान्निगच्छत—अन्यत्र वसति याचधर्माति तदा तत्रानुशिष्टवादीनि क्रियन्ते; अनुशिष्टः—अनुशासने क्रियते । आदिशब्दात्—धर्मकथा कथ्यते इति परिग्रहः ।

अणुलोमणं सजाती, सजाहमेवेति तह वि उ अठेते ।

अभिआगनिमित्तं वा, वंधणं गोसे य ववहारे ॥१४९॥

तथा अनुलोमं वचसा अनुलोमने कर्त्तव्यम् । अथ तथापि न ददाति तर्हि सजातिः सजातिमनुकूलयतीति न्यायमङ्गीकृत्य ये तस्य स्वजना यानि च मित्राणि तैरनुनयितव्यः । तथाप्यतिष्ठति अभियागा मन्त्रादिना कर्त्तव्यः, निमित्तं वा प्रयोज्यम्, बन्धनं वा सर्वैरपि साधुभिस्तस्य कर्त्तव्यम् । ततः प्रभाते व्यवहारः कर्त्तव्यः ।

मा गो खिवसु भागाहं, मा भिदिस्ममि गोऽज्जत ! ।

दुहतो वायं बालेति, थरा वारेति सेज्ज ॥ १५० ॥

यदि साधूनां भागदकं बहिर्नेतुं व्यवसितस्तदा स भग्यते । मा नः—पस्माकं भाजनानि स्पृश, हे अयत ? मा वा नोऽस्माकं भाजनानि भिन्धि । यदि पुनस्तं संयता निर्द्विर्मादिवचोभिराक्रोशन्ति तदा स्थविरा आचार्याः संयतान् वारयन्ति । आचार्या द्विधाता वाचं कुयुः, एकं तावत् वसति प्रतिगृहीय, द्वितीयं परुषाणि भाष्येव । तस्मात्मा एवं भणतः यत्कराति तत् क्षमध्वमिति ।

अथवा वेति अग्ने ते, सहामो एम ते बली ।

न सहजाऽवराहं ते, तेषां होज न ते खंम ॥ १५१ ॥

अथवा इदं ब्रूत—वयं तवापराधं सहामहे, एष पुनर्बलीयान् तवापराधं न संहते । अस्मिहप्युना वा तेन यत्कथं तत्र ते क्षमं भवत् ।

एवमुक्त्वा यदि सोऽतिगोपणं न तिष्ठति, निष्काशयति, प्रहरिषीति धावति, तदा स बलीयान् यत्कराति तदरीयति—

सो य रुद्धो व उट्ठिआ, खंभं कुट्ठं व कंएण ।

पुर्वं वा नातिमिच्छिहि, तं गमेति पहुँए वा ॥ १५२ ॥

स बलीयान् रुष्ट इव, न तु परमार्थतो रुष्ट उत्थाय स्तम्भं वा कुड्मं वा मुष्टिप्रहारं कल्पयति । कल्पयन् ब्रूत—एवं शिरः पातयिष्यामि, यदि न स्थारयसि । एतच्च पर्यन्ते उच्यते, अन्यथा पूर्वमेव ज्ञातिभिर्मित्रैर्वा प्रभुणा तं गमयन्ति, तथाऽप्यतिष्ठत्यनन्तरादितं क्रियते । व्य० ८ उ० ।

संस्तारको विप्रणष्टः स्यात् तदावग्रहः—

इह खलु निगमंथाय वा निगमंथीय वा पडिहारिण वा सागारियमंतिण वा सेज्जसंथारण परिभण्डे सिया, से य अणुगवेसियव्वे सिया, से य अणुगवेसमाणे लभेज्जा । तस्सेव अणुप्पदायव्वे सिया, से अ अणुगवेसमाणे णो लभेज्जा । एवं से कप्पइ दोब्बं पि उग्गइ ओगिण्हित्ता परिहारं प-
रिहरित्तण ॥ २८ ॥

आशस्य (सूत्रस्य) संबन्धमाह—

दोएहेगयरं णड्ढं, गवेसिउं पुव्वसामिणो दैति ।

अपमादट्ठा अहिए, हिए य सुत्तस्स आरंभो ॥६३६॥

द्वयोः—प्रातिहारिकसागारिकयोः परिशाट्यपरिशाटिनोर्वा संस्तारकयोरेकतरं संस्तारके नष्टं गवेषयित्वा पूर्वस्वामिनः प्रयच्छन्ति । अतः अहृत-अनष्टप्रमादार्थं, हृत च गवेषणादिनामाचार्यप्रदर्शनायमस्य सूत्रस्याारम्भः क्रियते । अनेन संबन्धेनायातस्यास्य (२८) व्याख्या-इहासिन् मौनीन्द्रे प्रवचनं स्थितानां खलुव्रीक्यालंकारं निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा प्रातिहारिका वा सागारिकसन्को वा शय्यासंस्तारको विप्रणष्टेयन्-विविधैः प्रकारैः प्रकृतेण रक्षमाणोऽपि नश्यत । स चानुगवेषयितव्यो विप्रणशाशनन्तरं पृष्ठन एव गवेषयितव्यः स्यात्-भवेत् । स चानुगवेष्यमाणो लभ्यत, तस्यैव-संस्तारकस्वामिनः प्रतिदानव्यः—प्रत्यर्पणीयः स्यात् । स चानुगवेष्यमाणो नो लभ्यत, तत एवं ' से ' तस्य कल्पेन द्वितीयमप्यवग्रहमनुज्ञाप्य । एकं तावत्प्रथमं यदा गृहीतस्तदाऽनुज्ञापितः, ततो विप्रणष्टः सन् गवेष्यमाणोऽपि यदा न लब्धस्तदा संस्तारकस्वामिनः कथितं सति यदसावन्त्यं संस्तारकं ददाति, यद्वा स एव संस्तारकस्वामिना मृग्यमाणो लब्धः, ततस्तद्विषये द्वितीयमवग्रहमनुज्ञाप्य परिहारधारणापरिमंगलक्षणे परिहर्तुं धातूनामनेकार्थत्वात्कर्तुमिति सूत्रार्थः ।

अथ निर्युक्तिविस्तरः—

संथारो नासिहिती, वसहीपालस्स मग्गणा हांति ।
सुज्जाई उ विभासा, जेहव हेड्डा तहेव इहं ॥ ६३७ ॥

शून्यायां वसतौ कृतायां संस्तारको नश्यतीति प्रथमत एव वसतिः शून्या कर्त्तव्या येनासौ न नश्यति । अतः एवात्र वसतिपालस्य मार्गणा भवति । कथमित्याह—'सुज्जाई' इत्यादि यथैवाधस्तापीठिकायां शय्याकाल्पकटोरं ' सुखं बालगिलाणे ' इत्यादिका विभाषा कृता तथैवहापि मन्तव्या ।

स्थानाशून्यार्थं पुनरिन्द्रमाह—

पढमम्मि य चउलहुगा, सेसेसुं मासियं तु नाणत्तं ।

दाहिं गुरू एक्कणं, चउत्थपणं दाहिं वी लहुगा ॥६३८॥

प्रथमे स्थाने वसनेः शून्यताकरणलक्षणे चतुर्लघुकाः, द्वाभ्यां तपःकालाभ्यां गुरुकाः । शेषेषु—बालग्लानाव्यक्तस्थापनलक्षणेपु त्रिषु लघुमासिकम् । तत्र बालस्थापने तपसा गु-

रुक्, ग्लानस्थापने कालेन गुरुकं, चतुर्थपदे-अव्यक्तस्थापनात्मके द्वाभ्यामपि-तपःकालाभ्यां लघुकम् ।

तत्र दोषानुपदर्शयति—

मिच्छत्तवहुगवारण-भडाण मरणं तिरिक्खमणुयाणं ।
आएसवालनिके-यणे य सुणे भवे दोसा ॥ ६३९ ॥
बलिधम्मकहाकिट्ठा-पमज्जणा चरिमणा य पाहुडिया ।
खंधारअगणि भंगे, मालवतेणा एमाइया ॥६४०॥

गाथाद्वयं पीठिकायां सविस्तरं व्याख्यानम् । यत एते दोषा अतो वसतिः शून्या न कर्त्तव्या, न वा बालो ग्लानोऽव्यक्तो वा वसतिपालः स्थापनीयः ।

संथारविप्रणयासो, एवं खु भविज्जतीति चोएति ।

सुत्तं होइ य अफलं, अह सफलं उभयहा दोसा ॥६४१॥

नादयति-परः प्रेरयति, एवं खुः-अवधारणे सुरक्षितं क्रियमाणे संस्तारकस्य विप्रणशा न विद्यते । तथा च 'सेज्जा' संथारण विप्रणस्तिसज्जा' इत्यादिलक्षणं सूत्रमफलं भवति । अथ सूत्रं सफलं मन्यन्ते ततो बालादिदोषरहितो वसतिपालः स्थापनीयः इति यदुक्तं तदफलं प्राप्नोति । एवमुभयथाऽपि दोषा भवन्ति ।

सुरिराह-यथा द्वयमपि सफलं भवति तथाऽभिधीयन्ते-

निज्जाताऽण्णिज्जातो, आयावणणीणितोऽवहीरेज्जा ।

तेखऽगणितुदगसंभम-बोहिकभयरड्डुट्ठारेण ॥ ६४२ ॥

प्रत्यर्पणार्थं नीयमानः संस्तारको राजपुरुषैरन्तराऽप्याह्येत ' आण्णिज्जातो ' इति गृहपतिगृहादानीयमानो वा राजपुरुषैर्बलादपहियेत । आतापनमाताप संस्तारकस्य प्रधानं तदर्थं वा बहिर्निष्काशितः कनापि हियेत, स्तनान्मुदकसंभमेपु वा बांधिकभयं वा राष्ट्रस्य देशस्य यदुत्थानम्-उज्जसी-भयनं तत्र हियेत ।

पडिसेहेण व लद्धो, पडिलेहणमादिविरहिते गहरुं ।

अणुसिद्धो धम्मकहा, वल्लभो वा निमित्तेणं ॥६४३॥

प्रतिषेधो नाम संस्तारको मार्ग्यमाणस्तेन स्वामिना नाहं प्रयच्छामि इति भवेत् प्रतिषिद्धस्ततः स केनचित् भद्रकरणानुशिष्टः-किं न प्रयच्छसीति ?, स प्राह-विप्रणशमयात् । इतरो प्रचीति-नामीयां हस्ताद्विप्रणश्यति, एवंविधेन प्रतिषेधेन वा लब्धः स प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि प्रत्युपकारानिमित्तं बहिर्नीतः, साधुश्च विस्मृतरजोहरणार्थं मध्ये प्रविष्टः । स चोत्कृष्टोऽयमिति कृत्वा विरहितं माया केनापि गृहीतः । आदिग्रहणानुपाश्रयस्यान्तः राजवल्लभेन हट्टो बलमोर्षिकया ग्रहणं कृतम् । एवं विप्रणष्टे सति येन हृतस्तस्य पार्श्वान्मार्गायितव्यः । अथ मार्गितोऽपि न ददाति ततोऽनुशिष्टः क्रियते । तथाप्यप्रयच्छति धर्मकथा कर्त्तव्या । एवमप्यद्वानं यो द्रमकस्तस्य तापने क्रियते । यस्तु राजवल्लभः स निमित्तानावर्तनीयः ।

कथं पुनरनुशिष्टः क्रियते इत्युच्यते—

दिस्सो भवविहेणे-व एस णारिहसि शे ण दाउं जो ।

असौ वि ताव देयो, देजागमजाखताऽऽखीयं ॥६४४॥

य एष भवता संस्तारकां गृहीतः स भवद्विधनेव शिष्ट-
पुरुषेण वृत्तस्तनो । 'शे' -अस्माकं न नार्हसि दातुम्, अतोऽपि
तावद्भवता संस्तारकां देयः किं पुनर्योऽन्यद्वत्सः । ततः अ-
जानता जानता वा आनीतमतोऽस्माकं प्रयच्छ ।

एवम् अर्नुशिष्टो यदि न प्रयच्छति ततोऽयं विधिः—

मंतनिमित्तं पुण रा-यवृक्षभे दमगभेसखमदंते ।

धम्मकहा पुण दोसु वि,जति अवरारो दुहा वऽहिआऽ६४५

राजवृक्षभे अददति,मन्त्रो निमित्तं वा प्रयोक्तव्यम् । द्रमकस्य
तु भवणं कर्त्तव्यम् । धर्मकथा पुनर्द्वयोरपि द्रमकराजवृक्ष-
भयोः प्रयुज्यन्ते, यथा यतयः-साधवस्तेषामुपकरणापहारा-
द्यपराधां हि इह लोकं परलोकं वाऽहितो भवति ।

इदमेव व्यनक्ति—

अन्नं पि ताव तेन्नं, इहपरलोके य परिणामऽहियं ।

परतो जायितलद्धं, किं पुण मन्नुप्पहरणेषु ॥६४६॥

अन्यदपि प्राकृतजनविषयमपि यस्तेन्यं तत्तावदिह परलोके
वा परिणामऽहितं भवति । किं पुनः परतो याचितं यल्लब्धं
तदपि ह्रियमाणं मन्नुप्रहरणेषु साधुषु । मन्नुः—क्रोधस्त-
त्प्रहरणास्तदायुधा एव ऋषयः । ततस्तपां ह्रियमाणमिहप-
रलोकयोः सुतरामहितं भवति ।

एवमप्युक्तं यदि न दद्यान् ततः—

खंतं व भूणए वा, भोइजगामातुमं असइ साहे ।

सिद्धिम्म य जं कुणइ, सो मग्गणदाणववहारो ॥६४७॥

'खंतं' ति-पिता तन गृहीते पुत्रस्य निवेद्यन्, भूणकः-पुत्र
स्तेन गृहीतं पिता प्रज्ञाप्यते । यद्वा—या तस्य भोजिका-
भार्या,या वा जामाता ताभ्यामसौ भाणयितव्यः । 'असइसा-
ह' ति सर्वथाऽपि यदि न ददाति तदा महत्तरादीनां निवे-
द्यन् । तस्य शिष्टं काथन् यत्सौ महत्तरादिः करोति त-
त्प्रमाणम् । एवं प्रनष्टस्य संस्तारकस्य मार्गणा, एवमप्यलभ्य-
मानं प्रान्तस्य संस्तारकस्वामिनो 'दाणे' निवेद्यन् दीयते, व्य-
वहारो वा करणे प्रविश्य कर्त्तव्य इति संप्रहगाथासमासार्थः ।

अर्थनामव विवृणोति—

भूणगमहि ते खंतं, भणइ खंतगहि ते य से पुत्तं ।

असति त्ति न देमाणे,कुणति देवावेति बलवाओ ॥६४८॥

भूणकेन गृहीतं खन्तं-पितरं भणति-प्रज्ञापयति । खन्तेन
तु गृहीतं 'से' तस्य पुत्रं भणति । उपलक्षणमिदं तेन भो-
जिकादीनपि भाणयति 'असइ' ति एतद्ग्रहणपदं व्या-
चष्ट 'न देमाणे' ति एवमप्यवदानं भोगिकादः निवेद्यते । ततो
यत्सौ बन्धनरोधनादि करोति दापयति वा तत्प्रमाणम् ।

भोइय व उत्तरोत्तरं, नेयव्वं जाव ऽपच्छिम्मो राया ।

दाणं विसज्जणं वा, दिट्ठमदिट्ठे इमं होइ ॥ ६४९ ॥

प्रथमं भोगिकस्य निवेद्यन्, यत्सौ न दापयति ततो यस्तत्र
देशारक्षकः स ज्ञाप्यते । एवमुत्तरोत्तरं तावन्नतव्यं यावद्-
पश्चिमा राजा । ततो 'दाणे' ति भोगिकाद्यश्चैरसकाशाद् गृ-
हीत्या साधूनां संस्तारकं दद्युः । 'विसज्जणं व' ति यद्वा

ते भोगिकाद्या भणयुः, गच्छन्त यूयं वयं संस्तारकं सं-
स्तारकस्वामिनं सम्पत्पिष्यामः, इति एष विधिर्दृष्ट सं-
स्तारके मन्तव्यः । अदृष्टे इदं वक्ष्यमाणं भवति ।

अर्थनामव गाथां व्याचष्ट—

खंताइसिद्धे' दिंते, महत्तरकिष्करभाइए वाऽवि ।

देसारविखियमच्च, करणे' निवे मा गुरु दंडो ॥ ६५० ॥

'खंत' ति—पितरि तदानीमनन्तराज्ञनीत्या शिष्टं-कथितं
ऽप्यवदानं महत्तरस्य-ग्रामप्रधानपुरुषस्य कथयन्ति । कृत्य-
करो—ग्रामकृत्ये नियुक्तो भोगिको—ग्रामस्वामी तयोर्वा क-
थयन्ति । दशारक्षका-महाबलाधिकृतः,अमात्या-राजमन्त्री
तयोर्वा यथाक्रमं निवेद्यन्ते । तथाप्यवदानं करणेऽपि निवे-
द्यन्ति । नृपस्य तु न निवेद्यते, मा गुरुर्गरीयान् सर्वस्व-
द्वारणादिको दण्डो भवेदिति कृत्वा ।

ए ए उ दवावेत्ती, अहव भणेजा स कस्स दायव्वो ।

अयुक्कस्स ति य भणिए,वच्चह तस्स प्पणिएस्सामो ॥६५१॥

एतं भोगिकाद्या यदि दापयन्ति ततो लष्टम् । अथवा-ते
भणयुः-स संस्तारकः कस्य दातव्य इति । ततः साधुभिर-
मुकस्यति भणितं ते श्रुतं-व्रजत यूयं, वयमेव तस्याप्य-
पिष्याम इति ।

जति स कज्जसमत्ती, वयंति इहरा उ धेनु संथारं ।

दिट्ठे णाते चव्वं, अदिट्ठे णाए इमा जयणा ॥ ६५२ ॥

यदि 'सि' तेषां साधूनां तेन संस्तारकेण कार्यस्वमातिः सं-
जाता मासकल्पश्च पूर्णस्ततो भोगिकादिभिर्विसर्जिता व्रज-
न्ति, इतरथा-संस्तारकायै असमाप्तं, अपूर्णं मासकल्पे न
वा अन्यं वा संस्तारकं गृहीत्या परिभुञ्जते । एवं दृष्टे संस्ता-
रके ज्ञाते वा स्तेन विधिरुक्ताः ।

अदृष्टे अज्ञाते चैवं यतना भवति—

विजादीहि गवेसण, अदिट्ठे भोइयस्स वा कर्हिंति ।

जो भद्वओ गवेसति, पंते अणुमिट्ठिमईणि ॥ ६५३ ॥

विद्यादिभिः संस्तारकस्य गवेपणा कर्त्तव्या । अथ न
सन्ति विद्याद्यस्ततोऽदृष्टेऽज्ञाते स्तेन भोगिकस्य कथय-
न्ति । ततो या भद्रका भवति स स्वयमेव गवंपर्याति, यस्तु
प्रान्तः स स्वयं न गवंपर्याति ततस्तत्रानुशिष्टयादीनि पदानि
प्रयोक्तव्यानि । एषा पुरातनगाथा ।

अत पनां व्याख्यानयति—

आभोगिणिए पसिणे-ण देवयाए निमित्ततो वाऽवि ।

एवं नाए जयणा, सा चिय खंतादि जा राया ॥६५४॥

आभोगिनी नाम विद्या सा भयन्ते, या परिजार्पिता सर्वो
मानसं परिच्छेदमुत्पादयति । सा यद्यस्ति ततस्तथा येन सं-
स्तारको गृहीतः स आभोग्यन्ते । एवं प्रश्नेनाङ्गुष्ठस्वप्नप्रश्ना-
दिना देवतया वा क्षपकप्रष्टव्येन निमित्तेन वा अविसेवादि-
ना तं स्तेनं जानन्ति । एवं ज्ञातं सति सैव यतना कर्त्तव्या,
या खन्तादिगृहीतं संस्तारके भणिता । एतन्नामभावे विधि-
माह-यावदपश्चिमा राजा ।

विजादसई भोइय, विकहण केण गहिओ न जाणीमो ।

दीहो हु रायहत्थो, भदो आमं ति मग्गयंते ॥ ६५५ ॥

विद्यादीनामभावे न ज्ञायते केनापि गृहीत इति, ततो भोगिकादीनां कथयन्ति । संस्तारकोऽस्माकं नष्टो वर्त्तते, यूयं तं गवेषयत । भोगिकः प्राह-केन गृहीतः, साधवो ब्रूवन्त-न जानीमो वयम् । भोगिकः प्राह-अज्ञायमानं कथं गवेषयामि । साधुभिर्वक्त्र्यं दीर्घो हि राजहस्तो भवति, तेन हि गवेष्यमाणः सुखेनैव स्तेनः प्राप्यते । ततो यो भद्रको भवति स आमं सत्यमिदमिति भणित्वा मार्गयति ।

प्रान्तः पुनरिदमाह—

जाणह जेणं हडो सो, कथ्यति मग्गामि णं अजाणतो ।

इति पंते अणुसिद्धी, धम्मनिमित्ताह तह चव ॥६५६॥

यः प्रान्तः स ब्रूयात्—जानीत यूयं येनासौ संस्तारको हतः । अज्ञातेन तु कुत्राहं मार्गयामि । अहं कवध्वध्वद्वा इति प्रान्ते ब्रूवाणे अनुशिष्टिधर्मकथानिमित्तादि तथैव प्रयोक्तव्यम् ।

असती य भेषणां वा, भीया वा भोइयस्स व भएणं ।

साहिंति दारमूलं, पडिणीए इमेसु वि छुभेज्जा ॥६५७॥

अथ नास्ति तत्र भोगिकः, अस्ति वा परं न दापयति, तदा साधवो भेषणं कुर्वन्ति । ततो भीता वा भोगिकस्य वा भयेन द्वारमूलं संहरन्ति, संस्तारकं स्थापयन्तीत्यर्थः । यस्तु प्रत्यनीकः स एतन्पृथि पृथिव्यादिषु कायेषु प्राप्तिपेत् । यद्यस्माकं न जातस्तत् एतेषामपि मा भूदिति कृत्वा । एष पुरातनगाथासमासाधः ।

अथेनामेव व्याख्याति—

भोइयमादीण सती, अहवा वेंते वि विंति जणपुरओ ।

गृहीहामो सकजे, किह लोगमयाह जाणतो ॥६५८॥

भोगिकादीनामभावे तेषु वा संस्तारकमदापयत्सु साधवो बहुजनस्य पुरतो घृवन्त । वयं लोकमभिजानन्तः स्वकार्यं कथं मुह्यामहे, यदि लोकस्य नष्टं विनष्टं विस्मृतं वा जानीमस्ततः कथमास्म्यं न ज्ञास्याम इति भावः । अतो यद्यस्माकं संस्तारकं नापेय ततो वयं जनपुरतस्तं हस्ते गृहीत्वा दापयिष्यामः ।

अथ यूयं न प्रतीच्छथ ततः—

पेहुण तंदुलपव्वय-भीया साहंति भोइगस्सेते ।

साहिंति साहरंति व, दोएह वि मा होउ पडिणीए ॥६५९॥

तन्दुला द्विधा क्रियन्ते-एकं 'पेहुणमिधिताः', अपरे केवलाः एव । पेहुणं नाम-मयूराङ्गपिच्छं तत् एकः साधुः साधूनां मर्यादापसरति, गृहस्थाश्च भणति । युष्माकं मर्यादाकः किमप्युपकरणं गृह्णातु ततो गृहीते सति स साधुरागत्य भणति युक्त्या सर्वेऽपि तिष्ठन्तु, स्थितेषु च स नैमित्तिक-साधुर्दकं तेषामञ्जलीं ददाति । येन च साधुना तत् गृह्णामाणं दष्टं स तन्दुलान् प्रयच्छन् येन गृहीतं तत्र पेहुणमिधितान् ददाति । ततो नैमित्तिकसाधुस्तानि पेहुणानि दृष्ट्वा भणति, अनेन गृहीतमिति । एवं प्रत्यय उत्पन्ने भीतश्चिन्तयति । नूनमेते एवं ज्ञात्वा भोगिकस्य कथयिष्यन्ति । एवं विचिन्त्य स्वहस्तं प्रतिश्रयद्वारमूलं संस्तारकं स्थापयन्ति । प्रत्यनीकता वा द्वयोरपि वर्गोपरस्माकममीषां च मा भूदिति बुद्ध्या हतेषु संहरन्ति ।

पुढवी आउकाए, अगणिवणसइत्तसेसु साहरइ ।

घित्थूण य दायव्वो, अदिट्ठे दिट्ठे य दोषं पि ॥६६०॥

कश्चित्प्रत्यनीकः साधुनामाचारीकाविवः सखित्पृथिव्युपायवन्स्पतित्रसेषु प्रसिद्धे न प्रहीयतीति बुद्ध्या तेषु आगाढे वा गर्सायां प्रक्षिपति । यद्यप्येतषु प्रक्षिप्तस्तथापि ततो गृहीत्या संस्तारकस्वामिनो दातव्यः । अथ प्रयत्नेन गवेषिताऽपि न कुत्रापि दृष्टः । यद्वा—स प्रत्यनीकतया न ददाति ततो 'दोषं पि' ति द्वितीयमपि वारमवग्रहमनुज्ञापयत् । परः प्राह—यथाऽहं भणामि तथा द्वितीयावग्रहः अनुज्ञापनीयः । कथमिति चेदुच्यते—स संस्तारकस्वामी न ज्ञाप्यते, यथा नष्टः संस्तारकः, किं तु गत्वा भक्षितव्यं देहि तं संस्तारकमिदानीमेष द्वितीयोऽवग्रह उच्यते ।

गुरुराह—

दिट्ठं पडिहणित्ता, जयणाए भटतो विसजेति ।

मग्गंते यतणाए, उवहिग्गहणे ततो वाओ ॥६६१॥

दृष्टान्तो नाम—नादकेन स्वमत्यां योऽभिप्रायो दृष्टः, तं प्रतिहत्य निक्षिप्य संस्तारकस्वामिनो यतनया सद्भावः कथनीयः । कथितं च भद्रको विसर्जयति गच्छत नाहं किंचिदपि भणामि । यः प्रान्तः स संस्तारकं मार्गयति, तत्रानुशिष्टिः कर्त्तव्या । अथ नच्छति तदा यतनया प्रान्तोपधि-दातव्यः । अथ बलादेव सारोपधिग्रहणं कर्त्ताति ततो राजकुले विवादः कार्यः ।

अमुमेवार्थं व्याख्याति—

परवयणाऽऽउट्टेउ, संधारं देहि तं तु गुरु एवं ।

आण्ह भणति पंतो, तेणं दारणं न वा दाहं ॥६६२॥

परः प्रेरकस्तस्य वचनमत्र भवति 'आउट्टेउ' ति धर्मक-यथा संस्तारकस्वामी आवश्यं याच्यते । तं संस्तारकं निर्व्याजं प्रयच्छ । गुरुराह—एवं मायया याचमानस्य चतुर्गुरुकम् । भद्रकप्रान्तहृताश्च दोषा भवन्ति । प्रान्तो भणति आनयत संस्तारकं ततो दास्यामि वा न वा ।

किं च—

दिजंतो वि न गहिओ किं सुहसेजो इयाणि संजाओ ।

हियनट्ठो वा नूणं, अथकजायाए थवयामो ॥६६३॥

दीयमानोऽपि तदानीं यो न गृहीतः किमसौ संस्तारक इदानीं सुखशय्यः संजातः । अनया अथक्कयाञ्चया अकालप्रार्थनया स्तवयामः—स्तवं कुर्मः । स नूनं हतो वा नष्टो वा ।

भदो पुण अग्रहणं, जाणंतो वा वि विपरिणामेज्जा ।

किं फुडमवें सीसइ, इमो हु अन्ने वि संधारा ॥६६४॥

यः पुनर्भद्रकः स साधुषु अग्रहणमनादरं कुर्यात्, यो वा जानाति संस्तारको हतो-नष्टो वेति स सम्यग्दर्शनप्रव्रजया-चमिमुखो विपरिणमेत् अहो मायाविनोऽमी । विपरिणतो ब्रूयात्—किं स्फुटमवस्माकं न शिष्यते—न कथ्यते यथा संस्तारको नष्टः, किमेवं मायया याच्यते ? । इमो हुरिति प्रत्यक्षमुपलभ्यमाना अन्येऽपि संस्तारकाः सन्ति ।

इह चोयगदिट्ठंतं, पडिहंतं सिस्सेते य सम्भावो ।

भदो सो मम नहो, मग्गामि न तो पुणो दाहं ॥६६॥

इति: पुरःप्रदर्शने, एवं भद्रकप्रान्तदोषोपदर्शनेन नोदक-
ष्टान्तं पराभिप्रायं प्रतिहस्य तत्प्रमुच्यते । तस्य—संस्तारक-
स्वामिनः सद्भावः शिष्यते—निषद्यते । निर्वादे च भद्रको भ-
णति—स संस्तारको मम नष्टो न युष्माकम्, अथ प्रभृति
बाहं मार्गेयामि लब्धं तु ते पुनरपि पुष्पस्य दास्यामि ।

तुज्जे वि ताव मग्गह, अहं पि भूसेमि मग्गह व अणं ।
नहो वि तुज्ज खट्ठा, वदंति पंतेऽणुसिद्धादी ॥ ६६६ ॥

युष्मपि तावत्तं संस्तारकं मार्गेयन, अहमपि तं 'भूसे-
मि' ति—गंवषयामि । अथ युष्माकं चरितं—संस्तारकेण प्र-
योजनं तथा यावत्सौ लभ्यते तावदस्य मार्गेयत । यस्तु
प्रान्तः स सद्भावे कथितं भणति—नष्टोऽपि संस्तारकं युयं
मम नष्टाः, यतो जानीथ ततः संस्तारकं मार्गेयत ।

इयं यतना—

मोहं णत्थिऽहिरसा, उवधिं मे देहपंतदायणम् ।

अन्नं वदंति फलगं, जयणाए मग्गितं तस्स ॥ ६६७ ॥

अहिरयया वयं नास्ति मूल्यम् । स ब्रूयात्—उपधिं प्रयच्छ ।
ततो येन साधुना स संस्तारकं आनीतः तस्य सत्कर्मन्त-
प्रान्तमुपकरणं दर्शनीयम् । अस्य वा फलकं यतनया मार्गेय-
त्वा वदति । तत्र प्रथमतः शुद्धम् । तद्भावं पञ्चकपरिहा-
रस्य राजकुले वा गत्वा व्यवहारः क्रियते । दत्त्वा दातुमनी-
श्वर इति पंतन 'अग्गहदाणं व व्यवहारो' ति पदं व्या-
ख्यातम् ।

सवे वि तत्थ रंभति, भदो मुल्लेण जाव अवरणहे ।

एगं ठवेउ गमणं, सो वि य जा अट्ठमं काउं ॥ ६६८ ॥

कोऽपि राजवल्लभादिः सर्वानपि साधून् तत्र निरुण-
दि, ततो यदि काश्चिद्यथाभद्रको मूल्येन मोचयति स
न प्रतिषेद्धव्यः । अथ प्रतिषेधं कुर्वन्ति तदा चतुर्गुह ।
अथ नास्ति मोचयिता ततोऽपराह यावत् सर्वेऽपि सभा-
लघुदास्तिष्ठन्ति, यदि न मुञ्चति तत एकं लपकादिकं
स्थापयित्वा शेषाः सर्वेऽपि गच्छन्ति । सोऽपिदशः स्थाप्यत
योऽष्टमं कर्तुं समर्थो भवति । असमर्थस्थापनं चतुर्गुह ।
ततोऽसावष्टमं कृत्वा पलायते ।

लद्धे तीरियकजा, तस्सेवऽप्यंति अहव भुंजति ।

पञ्च लद्धेवऽसमर्तं, दोहोग्गहो तस्स मूलाउ ॥६६९॥

लब्धं संस्तारकं यदि तीरितकार्यः समाप्तप्रयोजनास्ततस्त-
स्यैव संस्तारकस्वामिनोऽप्ययन्ति । अथ कार्यमसमाप्तं
ततो भुञ्जते । अथ प्रभुणा—संस्तारकस्वामिना साधू-
नां च कार्यमद्याप्यसमाप्तं ततस्तस्य मूलाद्यधित्यं वा स
जावप्रहोऽनुज्ञाप्यते एष सूत्रोक्तो द्वितीयोऽवप्रहः ।

अथ द्वितीयपदमाह—

वितियं पञ्चनिव्विसए, णडुट्टियसुसमयमणपज्जे ।

असह य रायदुट्टे, वोहिकमयमद्वसिसे वा ॥ ६७० ॥

द्वितीयपदमत्र भवति—संस्तारकेण कार्यं समाप्तम्, योऽपि
४६

संस्तारकस्य प्रभुः स राज्ञा निर्विषय आकृतः, देशभङ्ग वा
नष्टः, बुभिक्षे वा उतथित-उद्धासितः, 'सुख' ति सपुत्रदारः
कुत्राप्यामन्त्रितः सन् गतो गृहं शस्यं संजातम्, सुता वा-
कालगतः । एतानि गृहस्थकारणानि । अमूनि तु संयतका-
रणानि । स साधुरसहिष्णुर्न शक्नोति गंवषयितुम्, राजद्विष्टे
बोधिकभये वा अर्धशीर्षिके वा सार्धवशतः एतैः कारणै-
र्विप्रनष्टं शय्यासंस्तारकं न गंवषयत्, न च प्रायश्चित्तमाप्नु-
यात् । वृ० ३ उ० ।

विप्रनष्टं शय्यासंस्तारकं गंवषयेत्—

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा पाडिहारियसंतियं वा सेज्जासं-
थारयं विपणद्धे ख गवेसह न गवेसंतं वा साइज्ज ॥ ५७ ॥

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा सागारियसंतियं वा सेज्जा-
संथारयं विपणद्धे ख गवेसह ख गवेसंतं वा सातिज्ज ॥ ५८ ॥

वि इति विधीय प इति प्रकारेण पक्खिज्जमाणो णट्ठो वि-
पणद्धो शेषं पूषेवत् । नि० चू० ३ उ० । (यस्मिन् द्विसे नि-
ग्रन्थाः शय्यासंस्तारकं विप्रजहति तत्रापेर आगच्छयुः, त-
त्रावप्रहः 'उग्गह' शब्दे द्वितीयभागे ७१५ पृष्ठ उक्तः ।)
(रात्रावपि संस्तारको प्राह्य इति 'राशोप्य' शब्दे पष्ठ-
भागे उक्तम् ।)

साम्प्रते वसतौ वसतां विधिमधिकृत्याह—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा समाणे वा वसमाणे
वा गामाणुगामं दूज्जमाणे वा पुव्वामेव पयणस्स
उच्चारपासवणभूमिं पडिलेहिज्जा, केवली बूया—आया-
णमेयं अपडिलेहियाए उच्चारपासवणभूमीए । से भिक्खु
वा भिक्खुणी वा रात्रो वा वियाले वा उच्चारपासवणं
परिट्टवेमाणे पयलेज वा पवेडेज वा से तत्थ पयलमाणे
वा पयडमाणे वा हत्थं वा पायं वा० जाव लुसिज वा पा-
णाणि वा ४० जाव ववरोविजा । अह भिक्खु खं पुव्वो-
वदिट्ठा जं पुव्वामेव पयस्स उच्चारपासवणभूमिं पडिले-
हिजा । (सू० १०६)

'से' इत्यादि सुगमं नवरं साधूनां सामान्यार्थेना, यदुत
विकाले प्रस्त्रवणादिभूमयः प्रत्युपेक्षणीया इति ।

साम्प्रते संस्तारकभूमिमधिकृत्याह—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अभिक्खेज्जा सेज्जासंथा-
रगभूमिं पडिलेहिच्च एणसत्थ आयरिएण वा उवज्झाए-
ण वा० जाव गणावच्छेएण वा बालेण वा बुद्धेण वा से-
हेण वा गिलाणेण वा आयेसेण वा अंतेण वा मज्जेण
वा समेण वा विसमेण वा पवाएण वा णिवाएण वा त-
ओ संजयामेव पडिलेहिय २ पमाजिय २ तओ संजयामेव
बहुफासुयं सेज्जासंथारगं संथेरेज्जा । (सू० १०७)

स भिक्षुराचार्योपाध्यायादिभिः स्वीकृतां भूमिं सुक्त्वाऽ-
न्यां स्वसंस्तरणाय प्रत्युपेक्षत, शेषं सुगमम् । नवरमादे-
शः—प्राधुर्णिक इति, तथाऽन्तेन वत्यादीनां पदानां तृतीया
सप्तम्यर्थ इति ।

इदानीं शयनविधिमधिकृत्याह—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा बहुफासुयं सेजासंथारणं संथरित्ता अभिकेवेजा बहुफासुयं सेजासंथारणं दुरुहिसणं, से भिक्खु वा भिक्खुणी वा बहुफासुयं सेजासंथारणं दुरुहमाणं पुव्वामेव समीमोवरियं कायं पाणं य पमजिय पमजिय ततो संजयामेव बहुफासुयं सेजासंथारणे दुरुहेजा, दुरुहित्ता तन्नो संजयामेव बहुफासुयं सेजासंथारणं सएजा । (सू०-१०८)

‘ से इत्यादि ’ स्पष्टम् ।

इदानीं सुमविधिमधिकृत्याह—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा बहुफासुयं सेजासंथारणं सयमाणे णो अस्समस्स हत्थेणं हत्थं पाणं पायं काणं कायं आसाएजा, से अण्णासायमाणे तन्नो संजयामेव बहुफासुयं संथारणं सएजा । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा उस्ससमाणे वा णीससमाणे वा काममाणे वा छीयमाणे वा जंभायमाणे वा उड्डोए वा वातणिसग्गं वा करेमाणे पुब्बामेव आसयं वा पासयं वा पाणिणा परिपेहिता तन्नो संजयामेव उस्समेज वा० जाव वायणिसग्गं वा करेजा । (सू० १०९)

‘ से ’ इत्यादि निगमसिद्धम् । इयमत्र भावना-स्वपिङ्गहस्त-मात्रव्यवहृतसंस्कारकैः स्वप्नव्यतिरिक्तं । एवं सुप्तस्य निःश्वसितार्थाविधिस्तत्रमुत्तानार्थं, नवरम् ‘ आसयं वा ’ ति-आसयं ‘ पासयं वा ’ इत्यादिष्ठानमिति । आचा० २ ध्रु० १ चू० २ अ० ३ उ० ।

तत्र च लब्धार्थां वसतौ को विधिरित्यत आह—

कोट्टगसभा य पुट्ठिं, कालवियाराइभूमिपडिलेहा ।

पच्छा अईति रत्तिं, पत्ता वा ते भवे रत्तिं ॥२००॥

कोष्ठकः-आवासविशेषः सभा-प्रतीता कोष्ठकसभा वसतौ लब्धार्थां प्रागव ‘ काल ’ ति-कालभूमिं प्रत्युपलन्ते, यत्र कालो गृह्यते । तथा ‘ वियारभूमिपडिलेहा ’ विचारभूमिः-संज्ञाकायिकाभूमिस्तस्याश्च प्रत्युपल्लणा क्रियते । तत एवं प्रत्युपल्लानार्थं विकालं वसतौ ‘ पच्छा अतिरिति रत्तिं ’ ति-पच्छाच्छेषः साधवो रात्रौ प्रविशन्ति । ‘ पत्ता वा ते भवे रत्तिं ’ ति-यदा पुनस्त आगच्छन्त एव कथमपि रात्रिविव प्राप्तास्तदा रात्रयपि प्रविशन्ति ।

तत्र च प्रविशनाम्—

गुम्भियभेमणं समण्णा, शिन्भय बहिट्ठाणं वसहिपडिलेहा ।
सुन्नघरपुव्वभणियं, कंचुग तह दारुदंडेणं ॥२०१॥

गुल्मिकाः-स्थानकरक्षपालाः ‘ भेसणं ’ ति यदि ते कथञ्चित् आसयन्ति ततश्च दे वक्रव्यं-यदुत श्रमणा वयं न चीराः । ‘ निम्भय ’ ति-अथ तु स साक्षिवेशो निम्भय एव भवेत्तदा ‘ बहिट्ठाणं ’ ति बाह्वयं गच्छन्तावन्तिष्ठति, वृषभास्तु वसन्ति प्रत्युपल्लणार्थं प्रजन्ते । किंविशिष्टाऽसौ वसतिरन्वय-

त ?—शून्यगृहादि पूर्वोक्तम्, ‘ कंचुग तह दारुदंडेणं ’ ति-दण्डकपुच्छेन ताड्य कंचुक् परिधाय सर्पपतनभयाह-रुदनपुच्छनकन वसतिमुपरिष्टात्प्रकोटयन्ति, गच्छुश्च प्रविशति ।

ततः को विधिः स्वापे ?—

संथारगभूमितिगं, आयरियाणं तु सेसमाणेणा ।

रंदाए पुण्हइआ, मंडलिआ आवली इयरे ॥२०२॥

संस्तार-कभूमिप्रयमाचार्याणां निरूप्यते, एका निवर्तना संस्तारकभूमिरन्या प्रवर्तना अन्या निवर्तनप्रवर्तना । ‘ सेसमाणे-ग ’ ति शयाणां साधूनामैका संस्तारकभूमिर्दीयते । ‘ रंदाए ’ ति यद्यसौ वसतिर्विस्तृता भवति ततः पुष्पावकी-णां स्वपन्ति—पुष्पप्रकरवदयथायथं स्वपन्ति, येन सागारिकावकाशो न भवति । ‘ मंडलिय ’ ति-अथासौ वसतिः कुल्लिका भवति ततो मध्ये पात्रकाणि कृत्वा मण्डल्याः पार्श्वे स्वपन्ति । ‘ आवलिय ’ ति-प्रमाणयुक्तायां वसतौ ‘ आवल्या ’ पङ्क्त्या स्वपन्ति ‘ इयरे ’ ति-कुल्लिकाप्रमाणयुक्तायां वसत्यारयं विधिः ।

संथारगगृहाण, वेटिअउक्खेवणं तु कायव्वं ।

संथारो घेत्तव्वो, मायामयविप्पमुक्खेणं ॥ २०३ ॥

संस्तारकग्रहणाय संस्तारकभूमिग्रहणकाले, एतदुक्तं भवति—यदा स्थविरादिः संस्तारकभूमिं विभजने करोति तदा साधुभिः किं कर्तव्यमत आह—‘ वेटिअउक्खेवणं तु कायव्वं ’ वेटिअया—उपधिष्वटलिकास्तासां सर्वैरेव साधुभिर्गन्तायान्मीयानामुन्नेषणं कर्तव्यं येन सुखेनैव दृष्टायां भुवि विभजितुं संस्तारकाः शक्यन्ते । स च संस्तारको यो यस्मै साधवे दीयते स कथं तेन ग्राह्य इत्याह—मायामयविप्पमुक्खेन तेन न माया कर्तव्या, यदुताहं वातार्थो ममेह प्रयच्छन्, नापि मदः-अहङ्कारः कार्यः, यदुताहमस्यापि पूज्यः येन मम शोभना संस्तारकभूमेति । ‘ जइ रत्ति आगया ताहं कालं न गेहहति, निज्जुत्ताओ संगहणीओ य सणिअं गुणेति, मां वसिन्धिदुग्गुत्ति-आदंओ दोसा होहिंति । कायिकां मत्तपसु लुङ्गुति उच्चारे पि जयणाणं । जइ पुण कालभूमि पडिलहिया ताहं कालं गिण्हं-ति, यदि सुद्धो करेति सज्ज्जयं, अह न सुद्धो न पडिलहिया वा यसहो ताहं निज्जुत्ताओ गुणेति ; पढमपोरिसिं काऊ-णं बहुपाडिपुण्णाणं पोरिसीणं गुरुसगासं गंतुणं भवेति—इच्छामि खमासमणा वेदिउं जाव णिज्जाए निसीहिआए मत्थएण वेदिआ, खमासमणा ! बहुपाडिपुण्णा पोरिसी, अणुजाणह राईसंथारयं, ताहं पढमे काइआभूमिं वच्चेति । ताहं जत्थ संथारगभूमिं तत्थ वच्चेति । ताहं उवाहंमि उ-वचंमं करोता पमज्जेता उवाहंए दोरयं उच्छोड्ढेति । ताहं संथारगपट्ठं उत्तरपट्ठं च पडिलहित्ता दो वि पगत्थ ला-एत्ता ऊरुमि ठवेति । ताहं संथारगभूमिं पडिलहंति, ताहं संथारयं अल्लुंति सउत्तरपट्ठं । तत्थ य लग्गा मुहपा-त्तिआए उवाहंल्लं कार्यं पमज्जेता, हट्ठिंल्लं रयहरणेणं । क-प्पे य वामपास ठवेति, पुणो संथारप चट्ठेता भणइ-ज-ट्ठज्जाहंणं पुरतो चिट्ठेताणं अणुजाणंज्जह । पुणो सामा-इअं तिणिणं वारं काहंऊणं सावइ । एस ताव कमो ।

इदानीं गाथा व्याख्यायते—

पोरिसि आपुच्छण्या, सामाह्य उभय कायपडिलेहा ।

साहसिअ दुवं पट्टे, पमजभूमिं जमो पाए ॥ २०४ ॥

पौरुष्यां निरुक्तीगुणयित्वा ' आपुच्छण्या ' ति—आचार्यस-
मीपे मुखवस्त्रिकां प्रतिलिखयित्वा भणति ' बहुपण्डितगुणा
पोरिसी ' संदिशत संस्तारके निष्ठासीति । ' सामाह्यं ' ति-
सामायिकं वारत्रयमाहुष्य स्वपिति । ' उभयं ति—सं-
ज्ञाकायिकांपयोगं कृत्वा ' कायपडिलेहा ' ति—सकलं कायं
प्रमृज्य ' साहसिअ दुवं पट्टे ' ति—साहस्य—एकत्र ला-
पता दुवं पट्टे—उत्तरपट्टा संथारपट्टा अ, तत ऊर्ध्वोः
स्थापयति । ' पमजभूमिं जमो पाओ ' ति—पादौ यतस्तन
भूमिं प्रमृज्य ततः सोत्तरपट्टं संस्तारकं मुञ्चति । अस्याश्च
सामाचार्यनुक्रमेण गाथायां संबन्धो न कृतः, किन्तु स्व-
बुद्ध्या यथाक्रमेण व्याख्येया ।

एवमसौ संस्तारकमारोहन् किं भणतीत्याह—

अणुजाणह संथारं, बाहुवहाणेण वामपासणं ।

कुक्कुडिपायपसारणं, अतरंत पमजए भूमिं ॥ २०५ ॥

अनुजानीध्वं संस्तारकम्, पुनश्च बाहुपधानेन वामपाश्वे-
न स्वपिति । ' कुक्कुडिपायपसारणं ' ति—यथा कुक्कुटी
पादावाकाशे प्रथमं प्रसारयती एवं साधुनाऽप्याकाशे पादौ
प्रथममशक्नुवता प्रसारणीयौ । ' अतरंतो ' ति—यदा आ-
काशव्यवस्थिताभ्यां पादाभ्यां न शक्नोति स्थातुं तदा ' पम
' जए भूमिं ' ति—भुवं प्रमृज्य पादौ स्थापयति ।

संकोए संडासं, उवचते य कायपडिलेहा ।

दन्वाई उवआंगं, गिस्सासनिरुंभणा लोयं ॥ २०६ ॥

यदा तु पुनः संज्ञाचयति पादौ तदा ' संडासं ' ति संदं-
शम्—ऊरुसन्धिं प्रमृज्य संज्ञाचयति । ' उवचते य ' ति—
उद्धर्षयिष्यासी साधुः कार्यं प्रमाजयति । एवमस्य स्वपतो
विधिरुहः । यदा पुनः कायिकार्थमुत्तिष्ठति स तदा किं क-
रोतीत्याह—' दन्वाई उवआंगं ' द्रव्यतः क्षत्रतः कालतो भा-
वतश्चोपयोगं ददाति । तत्र द्रव्यतः काऽहं प्रमजितो वा ?,
क्षत्रतः किमुपरितलेऽन्यत्र वा ?, कालतः किमियं रात्रिदि-
वा ?, भावनः कायिकादिना पीडितोऽहं न वेति, एवमुप-
योगे दत्तऽपि यदा निद्रयाऽभिभूयते तदा ' गिस्सासनिरुं-
भण ' ति—निःश्वासं निरुणञ्जि नासिकां दृढं गृह्णाति, नि-
श्वासनिरोधार्थं ततोऽपगतयात्रां निद्रयां ' आलोयं ति—आ-
लोकं पश्यति द्वारम् ।

यतः—

दारं जा पडिलेहे, तेण मए दोप्पि सावए तिप्पि ।

जइ य चिरं तो दारे, अस्सं ठावेतु पडिअरइ ॥ २०७ ॥

तदाऽसौ द्वारं यावत् प्रत्युपेक्षयन्—प्रमाजयन् व्रजति,
एवमसौ निरगच्छति, तत्र च यदि स्तेनभयं भवति ततः
' त्राणिण ' ति—द्वौ साधू निरगच्छतः, तयोरैको द्वारे तिष्ठति
अन्यः कायिकां व्युत्सृजति । ' सावए तिणिण ' ति—आपद्-
भयं सति त्रयः साधव उन्निष्ठन्ति । तत्रैको द्वारे तिष्ठति,

अन्यः कायिकां व्युत्सृजति, अन्यस्तस्मिन्परे रक्षपालस्तिष्ठ-
ति । ' जति य चिरं ' ति—यदि य चिरं तस्य व्युत्सृजतो
जानं ततो योऽसौ द्वारं व्यवस्थितः साधुः सोऽप्यं द्वारे
स्थापयित्वा साधुं पुनश्चासौ व्युत्सृजन्तं ' पडिअरइ ' ति
प्रतिजागर्ति ।

आगम्म पडिक्कंतो, अणुपेहे जाव चोइस वि पुव्वे ।

परिहाणि जा तिगाहा, निहपमाओ जढो एवं ॥ २०८ ॥

सोऽपि साधुः कायिकां व्युत्सृज्य आगत्य वसतौ ' पडि-
क्कंतो ' ति—ईर्यापथिकां प्रतिक्रान्तः सन् ' अणुपेहे ' अनु-
गुणं करोति । कियद् दूरं यावद् अह—' जाव चोइस
वि पुव्वे ' यावच्चतुर्दश पूर्वोक्तं समाप्ताणि । यश्च साधुः
सुप्तमानप्राणलब्धिसंपन्नः अत्रैवं न शक्नोति ततः ' परि-
हाणि जा तिगाहा ' परिहाण्या गुणयति स्तोत्रं स्तोत्र-
तत्परमिति यावद्गाथात्रयं जपन्त्येन यद्वा तद्वा परिगुणयति
शेताऽपि । एवं च कृते विधौ निद्राप्रमादा ' जढो ' परि-
त्यक्ते भवति ।

अतरंतो व निवजे, असंथरंतो अ पाउणे एकं ।

गहमदिट्ठेत्यं, दो तिप्पि बहू जह समाही ॥ २०९ ॥

अथासौ गाथात्रयमपि गुणयितुं न शक्नोति ततः ' निव-
ज्जे ' ति—ततः स्वपित्येवेति । ' असंथरंतो अ ' ति—उत्सर्ग-
तस्तावत्प्रावरणरहितः स्थापति । अथ न शक्नोति यापयितु-
मात्मानं ततोऽसंस्तरमाणः प्राबुणोति । एकं कल्पं द्वौ
त्रीन् वा । तथाऽपि यदि शीतन बाध्यते तदा बाह्यतोऽप्रा-
वृत्तः कायोत्सर्गं करोति । ततश्च शीतव्याप्तोऽभ्यन्तरं प्रवि-
शति । तत्र च प्राविष्टोऽनिवातमिति मन्यते, तत्रापि स्था-
तुमशक्नुवन् कल्पं गृह्णाति । एवं द्वौ श्रीस्तावत्प्रावत्समाधानं
जातम् । अत्र च गर्दभदृष्टान्तः, ' जहा मिच्छगहमो अणुरू-
वभारेण आरुविण्ण सो वहीउं नेच्छइ, ताहे जोऽवि
अएणस्स भारो सो वि चडाविज्झइ, अप्पणावि आरोहति ।
जाहे नातिदूरं गया ताहे अप्पणा उत्तरति, ताहे सो जा-
णाति—उत्तरंतो मम भारो ति तुरितरं पहाविआं । प-
च्छा अएणा स अवणीओ, ताहे सो सिग्घयरं पहाविओ ।
एवं साधू वि णिवायतरं मण्णेतो सुहेण अच्छति । जाव र-
ति, एस विही, अववाएण जहा वा समाही होति तहा
कायव्वं । संगारवितिअवसहि ' ति व्याख्यातम् । ओघं ।
त्रि० । संस्तारकर्त्तरि, प्रव० ७१ द्वा० ।

संथारग—संस्तारक—पुं० । संस्तीर्यते भूषीते श्यालुभिरिति
संस्तारः स एव संस्तारकः । पर्यन्तक्रियां कुर्वद्भिर्भादिवि-
स्तरणे तत्क्रियाप्रतिपादनरूपे प्रकीर्णकग्रन्थे, संथा० । अ-
क्षरतीयद्वस्तमानं (अनु० ।) लघुनरं शयनं, द्वा० १ भु० ५
अ० । स्था० । ध० ।

संथारगपहसुग—संस्तारकप्रकीर्णक—न० । संस्तारकप्रतिपाद-
के प्रकीर्णकग्रन्थे, संथा० ।

संथारपोरसी—संस्तारपौरुषी—स्त्री० । "साधुविभ्रामणाद्यैश्च नि-
शाद्यप्रहरे गते । गुर्वादृशादिविधिना, संस्तारे शयनं तथा ॥ १ ॥"
संस्तारे शयनयोग्ये रात्रिद्वितीयप्रहरे, ध० ३ अधि० १

('संधार' शब्देऽस्मिन्नेव भागेऽनुपदमेव तद्विधिरुक्तः ।)

संधारप्यलोह-संस्तारप्रलोकिन्-त्रि० । शिथियोगेर्गुणेः सं-
स्तारप्रकाशं कर्तरि, कथं संस्तारः कृतः काऽत्र वृत्तिरिति-
द्रष्टरि शिथ्य, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ४ उ० ।

संधारुत्तरपट्ट-संस्तारोत्तरपट्ट-पुं० । संस्तारकात्तरपट्टयोर्द्विन्द्वे
“संधारुत्तरपट्टो, अह्राहजा य आयाया ह्रया । दोहं पि अ-
वित्पारो, ह्रथो चउरेगुले चव ॥१॥” ध० ३ अधि० ।

संधीण-संस्त्यान-न० । विनाशे, सम्म० ३ काण्ड ।

संधुय-संस्तुत-त्रि० । विनयविषयत्वेन परिचिते, सद्गतगुणो-
त्कीर्तनादिभिः सम्यक्स्तुते च । उक्त० १ अ० । पुं० । संयु-
तकर्मप्रविशेषबुद्धे, जे० २ वक्त० । उक्त० । त्रि० । सम्बद्धे,
सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । दर्शनभाषणादिभिः परिचिते, प्रश्न०
४ संव० द्वार । भिक्षाः पुरः संस्तुताः आरुण्यादयः, पश्चात्
संस्तुताः श्वशुरकुलसम्बन्धाः । आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ०
४ उ० ।

संददु-संदष्ट-त्रि० । “ष्टस्यानुष्टेष्टासंदष्ट” ॥ ८ । २ । ३४ ॥

अत्रानुष्टेष्टासंदष्टप्रहणात् एकारस्य टकार एव । चुरण
एव सन्दष्टो । संदष्ट, प्रा० । “संदष्टो दंशमशकै-त्वांसं द्वयं न
वा प्रजेत् । न वार्यदुपेक्षेत, सर्वाहारप्रियत्ववित् ॥ १ ॥”
आ० म० १ अ० ।

संददुय-देशी-संलग्ने, दे० ना० ८ वर्ग १८ गाथा ।

संदन-स्यन्दन-पुं० । रथविशेष, प्रश्न० ५ संव० द्वार । द्वि-
विधो रथः सांप्रामिको, देवयानरथश्च । प्रश्न० १ आ०
द्वार “संदणो रथो” पा० ना० २२३ गाथा । अतीतोत्स-
र्पिण्यां भारते जाते त्रयोविंशतितमे तीर्थकरे, प्रब० ७ द्वार ।

संदर्भ-संदर्भ-पुं० । सूत्रेण ग्रन्थेन, स्या० ४ डा० ४ उ० ।
आ० म० ।

संदन्मिय-संदर्भित-त्रि० । स्नेहज्जुभिर्प्रथिते, स्या० ४
डा० ३ उ० ।

संदमथिया-स्यन्दमानिका-स्त्री० । पुरुषस्य स्वप्रमाणावका-
शदायिनि वीधे जम्पानविशेष, रा० । जी० । भ० । औ० ।
जा० । अनु० । जं० । दशा० । शिबिकायाम्, औ० । सूत्र० ।

संदाण-कृ-धा० । अवष्टम्भकरणे, “निष्टम्भावष्टम्भे णिडु-
ह-संदाणे” ॥ ८ । ४ । ६७ ॥ अनेनावष्टम्भविषयस्य कृञ्
वैकल्पिकः संदाण इत्यादिशः । संदाण-अवष्टम्भं करो-
तीति । प्रा० ४ पा० ।

संदाणिअ-संदाणित-त्रि० । बन्धिते, “अद्धं संदाणिअं
निअल्लिअं च” पा० ना० १६७ गाथा ।

संदिदु-संदिष्ट-पुं० । गुरुणाऽभिहिते, कथिते, निकृपिते,
पञ्चा० १३ विव० । आ० म० । उक्त० । संदिशिते, नपुं० ।
“संदिदुं अण्णादिअं” पा० ना० १८५ गाथा ।

संदिद्ध-संदिग्ध-त्रि० । अनिश्चितं सकलसंशयादिदोषसहि-
ते, स्या० ६ डा० ३ उ० । सैन्धवशास्त्रवत् लवणपटघोटकाद्य-
नेकार्थसंशयकारिणि, आ० म० १ अ० ।

अत्यसु दोसु तिसु वा, सामञ्जसमिहाणञो उ संदिद्धं ।
जह सिधवं तु आणय, अत्यवहुत्तमि संदेहो ॥

यस्मिन्नेवऽभिधीयमानं द्वयोश्चिपु सामान्याभिधानतः सं-
देह उपजायते तत्संदिग्धं, यथा—सैन्धवमानयेत्युक्ते किम-
भवस्य प्रहणमाहोभित् पुरुषस्य, उताहो लवणस्यैवार्थव-
हुत्वं सन्देहः । पु० १ उ० १ प्रक० । “संदिद्धं संसिद्धं”
पा० ना० १८५ गाथा ।

संदिसाविय-संदिश्य-अव्य० । अनुज्ञाप्येत्यर्थे, पं० व० २ द्वार ।

संदिसाविउण-संदिश्य-अव्य० । संदिशन्तमनुजानन्तमाचार्य-
मनुप्रयुज्य संदिशत यूयं मां येन पारयामीत्येवमनुज्ञाप्येत्यर्थे,
पञ्चा० ५ विव० ।

संदिहाण-संदिहान-त्रि० । संशयाने, विशे० ।

संदीण-संदीन-त्रि० । संदीयते जलसावनात् क्षयमानोती-
ति संदीनः । उक्त० ४ अ० । यो हि पक्षमासावुदकेन साव्य-
ते तस्मिन् द्वीपभेदे, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ३ उ० ।

संदुम-प्रदीप-धा० । प्रज्वालने, “प्रदीपस्ते अव-संदुम-सन्धु-
काभुताः” ॥ ८ । ४ । १५२ ॥ अनेन प्रदीप्यतेः संदुमांशः
संदुमः । प्रदीप्यते । प्रा० ४ पा० ।

संदुमिअ-संदीप्त-त्रि० । “संदुमिअं ऊसिक्किअं” पा० ना०
१६ गाथा ।

संदेव-देशी-सीमायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७ गाथा ।

संदेस-संदेश-पुं० । भाषकान्तरेण देशान्तरस्थस्य भणने, द्वा०
१ ध्रु० ६ अ० । अपभ्रंशे स्वार्थे इप्रत्ययः । प्रा० ।

संदेह-संदेह-पुं० । दोलायमानतायाम्, दर्श० ५ तत्त्व । आ-
चा० । संशये, आचा० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

संदोह-संदोह-पुं० । निकुरम्बे, को० । सारे, आव० ६ अ० ।

संघणा-संधना-स्त्री० । अभिसन्धनायाम्, प्रार्थनायाम्,
सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । संधनाकरणे, व्य० ।

संधनास्थानमाह—

रज्जुयमादि अल्लिअं, कंचुयमादी य ल्लिअसंघणया ।

सेदिदुगं अल्लिअं, अपुव्वगहणं तु भावमि ॥ ३३ ॥

संधना-संधानकरणे, सा द्विधा-द्रव्यसंधना, भावसंधना
च । द्रव्यसंधना द्विधा-ल्लिअसंधना, अल्लिअसंधना च । तत्र
रज्जुकादिकमल्लिअं यत् बलयति एषा अल्लिअ द्रव्यसंध-
ना । कञ्चुकादीनां ल्लिअसंधना कञ्चुकादयो ह्यन्योन्यस-
हमीलनतः संधीयन्ते ततस्ते ल्लिअसंधनाः । भावसंधनाऽपि
द्विधा-ल्लिअसंधना, अल्लिअसंधना च । तत्राल्लिअसंधना
अणिकम्, उपग्रमभ्रेणिः, क्षपकभ्रेणिश्च । तथाह्युपग्रमभ्रे-
ण्यां प्रविष्टो यदाऽनन्तानुबन्धिप्रभृतिमोहनीयमुपशमयितुं
तथा यतते, यथा सर्व्वे मोहनीयमुपशमयति, तदा भवन्त्यु-
पग्रमभ्रेणिरल्लिअसंधना क्षपकभ्रेण्यामपि दर्शनसप्तकक्ष-
यानन्तरं कषायाएकादि क्षपयितुं प्रवृत्ता नियमादाकक्ष-
प्राप्तये निवर्त्तन्ते ततः क्षपकभ्रेणिरप्यल्लिअसंधना । ‘अपुव्व-
गहणं तु भावमि’ इति प्रशस्तेषु भावेषु वर्त्तमानो यदुर्व्व

भावं संघनाति एषाऽप्यच्छिन्ना भावसंघना । शुभभावसंघ-
नस्याव्यवच्छिन्नत्वात् ।

(भाष्यम्) इयं पुनश्छिन्नसंघना—

मीसचो ओदश्यं गयस्य मीसगमये पुणो विधिं ।

अप्रसत्यपसत्यं वा, भावे पगयं तु छिन्ने ॥ ३४ ॥

क्षिन्नाभावे संघनाभिधः क्षायोपशमिको भावः । तस्मात्
मिध्नात् क्षायोपशमिकभावात् यदा औदधिकभावं संक्राम-
न्ति तदा तस्य औदधिकं गतस्य छिन्नभावसंघना भावा-
न्तरे संक्रान्तत्वात् । तथा तस्मादौदधिकभावात् यदा पुन-
र्मिश्रगमने भवति-मिधं भावं संक्रामति, तदापि छिन्न-
भावसंघना, एवं शेषेष्वपि भावेषु यथायोगं भावनीयम् । अ-
थवा-क्षिपिषा छिन्नभावसंघना-प्रशस्ता, अप्रशस्ता च ।
तत्र यदा प्रशस्ते चरणादिभावे स्थितः सन् तथाविधकर्मोद्-
यवशतोऽप्रशस्तमचरणभावं संक्रामति तदा प्रशस्ता छिन्नभा-
वसंघना । अत्र प्रकृतमधिकारः, छिन्नेन भावसंघानेन तत्रा-
प्रशस्तेन । तथाहि-प्रायश्चित्तस्थाने तदा प्रतिसेवतो, यदा
प्रशस्ताद्भावात्प्रशस्तं भावं संक्रान्तो भवति तदेवं स्थाननि-
रूपणा । व्य० । स्था० । आचा० । प्रहणं गुणं, नि० चू० १
३० ।

संदोह-संदोह-पुं० । निकुरम्बे, “संदोहो निकुरंबो” पा०
ना० १६ गाथा ।

संघाण-सन्धान-न० । पाटितसीवने, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ३
उ० । मीलने, आचा० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । अज्ञे सन्धियोग्ये,
पं० चू० ४ कल्प । सूत्रोदः प्रदशान्तरे नष्टस्य मीलने, आ०
म० १ अ० । आत्मना सहविच्छेदेन संघट्टने, (अचार) अ-
थाणाख्याते नानाद्रव्यसंयोगजे रस्ये, आचा० १ ध्रु० १
अ० १ उ० । संधानं निम्बकाविवकाशीनामनेकसंस्क्रितिमि-
त्तत्वाद् वर्ज्यम् । ध० २ अधि० । (‘संघावण’ इत्यस्य व्याख्या
'उबभोगपरिभोगपरिणाम' शब्दे द्वितीयभागे ६०१ पृष्ठे
गता ।) विस्मृतस्य पुनरनुसन्धाने, पञ्चा० १२ वि० ।

संघावण-संघावन-न० । पौनःपुन्येन गमने, आचा० १
ध्रु० १ अ० १ उ० ।

संघि-सन्धि-पुं० । सुरङ्गादौ, सन्धानं सन्धिः कर्मसन्ततिः ।
है० । सन्धीयते इति वा भवात् भवान्तरमनेनेति सन्धिः ।
अष्टप्रकारे कर्मसन्ततिरूपेऽप्ये, ‘जहद्वय मय संघी भोसिप
एवमणत्थसंघी तुज्भोसिप भवति’ आचा० १ ध्रु० ५
अ० २ उ० । मीलने, आ० १ ध्रु० ६ अ० । संघा० ।
द्रव्यतो विवरे, भावतः कर्मविवरे, आचा० । सन्धिर्द्र-
व्यतो, भावश्च । तत्र द्रव्यतः कुड्यादिविवरे, भावतः
कर्मविवरम्, तत्र दर्शनमोहनीयं यदुदीर्णं तत्तर्णं श-
यमुपशान्तमित्यर्थं सम्यक्त्वावासिलक्षणो भावसन्धिः,
यदि वा-ज्ञानावरणीयं विशिष्टक्षायोपशमिकभावमुपगतमि-
त्यर्थं सम्यग्ज्ञानावासिलक्षणः सन्धिः । अथवा-चारित्रमोह-
नीयक्षायोपशमात्मकः सन्धिस्तं ज्ञात्वा न प्रमादः श्रेयानिति
यथाहि-लोकस्य चारकापचरुदस्य कुड्यनिगडादीनां स-
न्धि-छिद्रं ज्ञात्वोपलभ्य न प्रमादः श्रेयान्, एवं मुमुक्षोरपि
५०

कर्मविवरमासाद्य लवणमपि पुनःकलत्रसंसारसुखव्यामो-
हो न श्रेयसे भवतीति । यदि वा-सन्धानं सन्धिः स च भा-
वसन्धीज्ञानदर्शनचारित्राध्यवसायस्य कर्मोदयात् वृट्य-
तः पुनः सन्धानं-मीलनम् । एतन्क्षायोपशमिकविशेषलो-
कस्य विभक्तिपरिणामाद्वा लोकं ज्ञात्वा दर्शनचारित्राहं भावस-
न्धिं ज्ञात्वा तद्वृत्तगुणप्रतिपालनाय विधेयमिति । यदि वा-स-
न्धिः-अवसरो धर्मानुष्ठानस्य तं ज्ञात्वा लोकस्य-भूतग्राम-
स्य दुःखोत्पादानुष्ठानं न कुर्यात् । सर्वत्रात्मौपम्यं समाच-
रेदिति । आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । ‘अयं संघी’ इत्यादि, अवि-
वक्षितकर्मका अप्यकर्मका धातवो, यथा पश्य सुगं धावति
एवमत्राप्यद्राक्षीदित्येतन्क्रियायोगं अप्ययं सन्धिरिति प्रथमा
कृतेति । ‘अयं’ मिति प्रत्यक्षाणां चरपक्ष आर्थेक्षसु कुलोत्प-
त्तीन्द्रियनिवृत्तिनिश्चयसंवेगलक्षणः सन्धिः-अवसरो मिथ्यात्व
क्षयाद्युत्पलक्षणो वा सम्यक्त्वावशिष्टहेतुभूतकर्मविव-
रलक्षणः सन्धिः शुभाध्यवसायसन्धानभूतो वा सन्धि-
रित्येनं स्वात्मनि व्यवस्थापितमद्राक्षीद्गवानित्यतः क्षणम-
प्येकं न प्रमादयेत् न विषयादिप्रमादवशगो भूयात् । आचा०
१ ध्रु० ५ अ० २ उ० । “तण्णावि संधिं ज्वं शे
णञ्चा” —संघि छिद्रं विवरम् । संघि ज्ञा-
नावरणादिकर्मविवररूपं नापि-नैव ज्ञात्वा अज्ञा-
त्वेत्यर्थः । शे वाक्यालंकारे, यथा जीवकर्मणाः
संघिः-मिश्रत्वे भवति तथा ज्ञात्वा मोक्षार्थं प्रवृ-
त्ता इत्यर्थः । संघिर्द्विविधः-द्रव्यसंघिः-कुड्यादेः, भाव-
संघिः कर्मविवररूपस्तुत्तरोत्तरपदार्थपरिज्ञानं वा संघि-
स्तं ज्ञात्वा प्रवृत्ता । सूत्र० दी० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । फल-
कक्षयापान्तरालदेशे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० । जं० ।
आ० म० । संधाने, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । अकुल्यापस्थि-
भेलापकस्थानं, तं । जानुकूर्परादिकं, सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।
गृहद्वयान्तराले, उत्त० २० अ० । सन्निकर्षे, प्रश्न० २ संव०
द्वार । पं० चू० । सात्रे, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । चोरसात्रे
भित्तिसन्धी च । आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ६ उ० । वि-
प्रतिपत्तौ संस्थायाम्, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

संघिअ-देशी-दुर्गन्धे, दे० ना० ८ वर्ग ८ गाथा ।

संघिकरण-सन्धिकरण-न० । सात्रच्छेदे स्थूलशुषावादिवि-
तेरतिचारं, उपा० १ अ० ।

संघिच्छेपग-सन्धिच्छेदक-पुं० । सात्रज्ञानके, प्रश्न० ३ आश्र०
द्वार । आ० म० । सन्धिच्छेदका ये गृहभित्तिसन्धिं विदार
यन्ति । ज्ञा० १ ध्रु० १८ अ० । विपा० ।

संघिच्छेपयत्त-सन्धिच्छेदकत्व-न० । सन्धिच्छेदकभावे, ज्ञा-
त्रजननत्वे, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । ज्ञा० ।

संघिदोस-सन्धिदोष-पुं० । विशिष्टसंहितत्वे, सन्ध्यभावे
च । आ० म० १ अ० । विशेषे । यत्र सन्धिप्राप्तिं तं न करो-
ति दुष्टं वा करोति तत्र सन्धिदोषः । अनु० ।

संघिबन्धण-सन्धिबन्धन-न० । जानुकूर्परादिषु सन्धिषु
संयमने, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

संघिवाल-सन्धिपाल-पुं० । राज्यसन्धिरक्षके, ज्ञा० १ ध्रु० १
अ० । कल्प० । म० ।

संधिमग्न

संधिमग्न-सन्धिमार्ग-पुं० । मर्मस्थाने, आ० म० १ अ० ।

संधिमुह-सन्धिमुख-न० । खात्रद्वारे, उक्त० ४ अ० ।

संधिरण-संधीधिरण-पुं० । पितामहकृतस्वामिधाने देवद-
त्तसम्भवेऽश्विकापुत्रे, ती० ३५ कल्प ।

संधुक-प्र-दीप-धा० । प्रज्वाले, “ प्रदीपस्तेअव-संधुम-स-
न्धुकाभ्युत्ताः ” ॥ ८ । ४ । १५२ ॥ प्रदीप्यतेः संधुकादेशः ।
सन्धुक् ६ । प्रदीप्यते । प्रा० ४ पाद ।

संधुकिअ-प्रदीप्त-त्रि० । उद्दीपिते, “ संधुकिअ उद्दीपितं ”
पा० ना० १६ गाथा ।

संधेमाण-सन्द्धान-त्रि० । सन्धाने कुर्वणे, आचा० १ ध्रु०
६ अ० ३ उ० ।

संधेयव्व-सन्धातव्य-त्रि० । जाडनीये, “ जं णेव छिन्दियव्वं
संधेयव्वं च लिट्ठियव्वं च । तं होति अधाकडयं जहत्तणं
मज्झिमुक्कांसं ॥ ११ ॥ ” नि० चू० १ उ० ।

संपआ-सम्पद्-स्त्री० । प्राकृते “ स्त्रियामादिविद्यतः ” ॥ ८ । १ ।
१५ ॥ इति आ अन्त्यव्यञ्जनस्य । संपत्तौ, प्रा० १ पाद ।

संपद्-सम्प्रति-अव्य० । आप्तत्वात्, “ प्रत्यादौ डः ॥ ८ । १ ।
२०६ ॥ इति तस्य न डः । इदानींतनकाले, प्रा० “ इहइ संप-
पद् इतिह ” पा० ना० ६७ गाथा । सम्प्रतिजातत्वात् स-
म्प्रतिः । स्वनामख्यातं चन्द्रगुप्तपर्व, वृ० ।

संप्रतिनृपातद्वष्टान्तमाह-

कोसंबाहारकते, अजसुहृत्थीण दमगपव्वजा ।

अवत्तेणं सामा-इण्ण रणो घरे जातो ॥ ११२७ ॥

कौशाम्यामाहारकृते आर्यसुहृत्तिनामन्तिके द्रमकेण
प्रज्ज्वा गृहीता । स तेनाव्यङ्कनं सामायिकेन मृत्वा राज्ञो
गृहे जात इत्यन्तरार्थः । भावार्थस्तु कथानकगम्यः ।
तच्छब्दम्-“ कोसंबीण नयरीण अजसुहृत्थी समोसदो । तया
य आचियकाला साधुज्जणो य दिडमाणो गच्छति । एत्थ एणेन
दमण्ण ते दिट्ठा, तादं सो भत्तं जायति । तेहि भणियं
अम्हं आयरिया जाणंति । तादं सो गतो आयरियसगासं ।
आयरिया उयउत्ता, तेहि गातं एस पवयणउग्गंहं वहिहिति ।
तादं भणिया जति पवयसि ता दिज्जए भत्तं । सो भणइ-प-
वययामिंति । तादं पवयाइतो सामाइयं कारिउं । तेण अति-
समुदिट्ठे । तस्मा कालगता । तस्स अवत्तसामाइयस्स पमा-
वेण कुणालकुमारस्स अधस्स रत्ता पुत्तो जातो । को कुणा-
लो कदि वा अधो ति-पाडलिपुत्त असोमसिरी राया
तस्स पुत्तो कुणालो । तस्स कुमारभत्तीए उज्जेणी दिण्णा ।
सो य अट्ठवरिसो रण्णा ल्हो विसाज्जितो ‘ शीघ्रमधीयतां
कुमारः ’ असंवात्तए ल्हं रण्णो उट्ठितस्स माइसवत्तए क-
तं, अधीयतां कुमारः । सयमेव तत्तलोहाए अच्छीणि अ-
जियाणि, सुतं रक्षा गामो स दिण्णा । गंधव्वकलानिकण्णं
पुत्तस्स रज्ज्ज्थी । आगतो पाडलिपुत्त असोमसिरीणो ज-
वण्णिअंतरिउं गंधव्वं करइ । आउट्ठो राया भणइ-मग्गि-
ज्जेन अभिरइयंति । तण्ण भणियं-

“ चंदगुप्तपुत्तो यं, बिन्दुसारस्स नत्तुओ ।

असागसिणिणो पुत्तो, अधो जायति काकणि ” ॥ ११ ॥

चन्द्रगुप्तस्य राज्ञः प्रपौत्रो बिन्दुसारस्य नृपतेर्नृपा पौ-
त्रः, अशोकभिर्यो नृपस्य पुत्रः, कुणालनामा अन्धः का-
कर्णी-राज्यं याचते । तस्मै राज्ञा भणितो-किं ते अधस्स
रज्जं ? तण्ण भणियं-पुत्तस्स मे कज्जति । राज्ञो भणियं-अ-
हितं पुत्तो ति । तेण आणितो दाइओ इमो मे संपद् जा-
ओ पुत्तो ति, ते चव नामं कयं । तस्मै संवह्मिओ दिन्नं
रज्जं । तेण संपद् राज्ञा उज्जेणि आयकाउं दक्खिणाव्हो
सव्वो तत्थट्ठिएण आवि सव्वे पच्चंतरायाणो वसीकया ।
तस्मै सो विउलं रज्जसिरी भुंजइ । किंच-

“ अजसुहृत्थीगमणं, ददंउं सरणं च पुच्छणा कट्ठणा ।

पावयणम्मि य भत्ती, तो जाता संपतीरणो ” ॥

जीवन्तस्यामिवन्न्दनार्थमुज्जयिन्यामार्थमुहस्तिन आग-
मनम् । तत्र च रथयात्रायां राजाङ्गणप्रदेशे
रथपुरतः स्थितानार्यान् सुहस्तिगुरुन् दृष्ट्वा नृपतेर्जा-
तिसरणम् । ततस्त्रय गत्वा गुरुपदकमलमभिवन्द्य
पृच्छा कृता । भगवन् ! अव्यक्तस्य सामायिकस्य किं फल-
म् ?, सुरिराह राज्यादिकम् । असौ संभ्रान्तः प्रगृहीताञ्ज-
लिरानन्दोदकपूरप्रतिनयनयुगलः प्राह-भगवन् ! एवमेव-
दं परमहं भयङ्गिः कुत्रापि दृष्टपूर्वो नैवेति ? ततः सूर्यः
उपयुज्य कथयन्ति-महागज ! दृष्टपूर्वस्त्वे पूर्वमेव मदीयांश-
स्य आसीदित्यादि । ततोऽसौ परमं संवेगमापन्नस्तदन्तिके
सम्यग्दर्शनमूलं पञ्चाणुव्रतमयं आवकधर्ममयं प्रपन्नवान् ।
ततश्चैव प्रवचनं संप्रतिराजस्य भक्तिः संजाता । किंच-

“ जवमज्झमुरियव्वेसं, दाणावणिविचण्णिदारसंलोए ।

तसजीवपडिक्कमओ, पमावओ समणसंघस्स ॥ ११ ॥ ”

यथा यवो मध्यभागं पृथुलः आदावन्तं च हीनः एवं
मौर्यवंशोऽपि । तथाहि-चन्द्रगुप्तस्तावद् बहुलवाहनादिवि-
भूत्या विभूषित आसीत् । ततो बिन्दुसारो बृहत्तरस्ततोऽ-
प्यशोकश्चोद्भूतस्ततः संप्रतिः सर्वोत्कृष्टः । ततो भूयोऽपि
तथैव हानिरवसानतया । एवं यवमध्यकल्पः संप्रतिनृपति-
रासीत् । तेन च राज्ञा द्वारसंलोकं चतुर्वर्षं नगरद्वारेषु
वानं प्रवर्तितम् ‘ वणिविवाणि ’ ति इह ये बृहत्तरा आपणान्तं
आपणयः इत्युच्यन्ते, ये तु द्विद्रापणान्तं विपणयः । यद्वा-
य आपणान् इयवहरन्ति ते वणिजः । ये पुनरापणं विनाऽ-
प्यर्हस्थिता वणिज्यं कुर्वन्ति ते विवणिजः । एतषु तेन रा-
ज्ञा साधूनां वस्त्रादिकं दापितम्, स च राजा वय्यमाणनी-
त्या त्रसजीवप्रतिक्रामकः प्रभावकश्च अमणसंघस्यासीत् ।

अथ ‘ दाणावणिविचण्णिदारसंलोए ’ इति भावयति-

‘ ओदरियमओ दारे-सु चउसु वि महाण्णसे स कारेइ ।

णिताणि ते भोयण, पुच्छा ससे य सुञ्जे य ॥ ११२८ ॥

आदरिको-द्रमकः पूर्वमेवऽहं भूत्वा मृतः सन्निहायान्
इत्यात्मीयं वृत्तान्तमनुसरन् नगरस्य चतुर्षु द्वारेषु स
राजा सत्राकारमहानसानि कारयति । ततो दीना-
नाथादिको लोको यस्तत्र निगच्छन् वा प्रविशन्वा
भोक्तुमिच्छति स सर्वो भोजनं कार्यते, यच्छेषमुद्वर्ग-
तन्महानसिकानामाभयति । ततो राज्ञा ते महानसिकाः

पृष्ठाः, यवस्माकं दीनादिभ्यो दत्तामवशिष्यते तेन घृयं किं कुरुषु ? तैश्चकम्-अस्माकं गृहे उपयुज्यते । नृपतिराह—य-
हीनादिभिरभुङ्क्त तद्भवद्भिः साधूनां दातव्यम् ।

एतदेवाह—

साहूय देह एयं, अहं भे' दाहामि तत्तियं मोल्लं ।

येच्छंति घरे घेतुं, समये मम रायपिंडो ति ॥११२६॥

साधूनामंतद्भूतपानं प्रयच्छत, अहं 'भे' भवतां तावन्मार्गं
मूल्यं दास्यामि । यतो मम गृहे भ्रमणा राजपिण्ड इति
कृत्वा प्रदीतुं नेच्छन्ति ।

एमेव तिल्लगोलिय-पूवियमोरंडदुस्सिए चेव ।

जं देह तस्म मोल्लं, दलामि पुच्छा य महगिरियो ११३०

एवमेव तैलिकास्तैले, गोलिका मथितविक्रयिकाः तक्रादि-
कं, अपूपालिका अपूपालिकं, मारण्डकाः-तिलादिमादकास्त-
द्विक्रयिकास्तिलादिमादकान् । दीप्यका वस्त्राणि च दायिता ।
कथामत्याह-यत्तैलतक्रादि घृयं साधूनां दत्त तस्य मूल्यमहं
भवतां प्रयच्छामि, तत आहारवस्त्रादी किमपीप्सिते लभ्य-
मानं श्रीमहागिरिरायसुहस्तिनं पृच्छन्ति । आर्य ! प्रचुरमा-
हारवस्त्रादिकं प्राप्यते, ततो जानन्त्यायाः, राज्ञा लोकः
प्रवर्त्तितो भवति ।

अजमुहत्थिममत्ते, अणुरायाधम्मतो जयो देति ।

संभोगवीसुकरणं, तक्खणआउड्डणनियत्ती ॥ ११३१ ॥

आर्यसुहस्ती जानानोऽप्यनेपणीयमात्मीयशिष्यममत्वेन
भणति—क्षमाश्रमण ! अनुराजधर्मतो राजधर्ममनुवर्तमानः
एष जनः एवं यथोप्सितमाहारादिकं प्रयच्छति । तत
आर्यमहार्गिरया भणितम्—आचार्य ! त्वमपि ईदृशो ब-
हुभूतना भूत्वा यद्यवमात्मीयशिष्यममत्वेनेत्यं प्रवीपि
ततो मम तव चाद्य प्रभृति विसंभोगा—नैकत्र मण्डल्यां
समुद्देशनादिव्यवहार इत्येवं विसंभोगस्याविष्करणम्—
भवत् । ततः आर्यसुहस्ती चिन्तयति—मायाभावाद्वमने-
पणीयमाहारजाते साधवो प्राहिताः, स्वयमपि चा-
नेपणीयं भुङ्क्त । अपरं च दानामहमित्थमुपलभ्यामि त-
देतन्मम द्वितीयं बालस्य मन्दत्वमित्यापन्नम् । अथवा—ना-
द्यापि किमपि विनष्टं भूयोऽप्यहमेतस्मादर्थोत्पत्तिक्रमामी-
ति विचिन्त्य तत्क्षणाद्वावर्त्तनमभवत्, ततो यथावदालो-
चनां दत्त्वा स्वापराधं सम्यक् क्षामयित्वा तस्या अकल्पप्र-
तिसंभवायास्तस्य निवृत्तिरभूत्, ततो भूयोऽपि तयोः सं-
भोगिकत्वमभवत् ।

अथ त्रसजीवप्रतिक्रामक इत्यस्य भावार्थमाह—

सो रायाऽवंतिवती, समणाणं भावतो सुविहितारणं ।

पञ्चतिरयायो, सवे सहाविया तेणं ॥ ११३२ ॥

स संप्रतिनामा राजा अवन्तीश्रमणानां आवक्य-
आणुमतधारी अभवदिति शेषः । त च शाक्यादयोऽपि
भवन्तीत्यत आह—सुविहितानां-शोभनानुष्ठानानां ततस्तन
राज्ञा य किञ्चित् प्रात्यन्तिकाः प्रत्यन्तदंशाधिपतयो राजा-
नस्त सर्वेऽपि शब्दायिताः ।

ततः किं कृतवानित्याह—

कहिओ य तेसि धम्मो, वित्थरतो गाहिता य सम्मत्तं ।

अप्पाहिता य बहुसो, समणाणं भद्गा होह ॥११३३॥

कथितञ्च तेषां प्रात्यन्तिकराजानां तेन विस्तरतो धर्मः,
प्राहिताश्च ते सम्यक्त्वं, ततः स्वदेशगता अपि त बहुशस्तेन
राज्ञा संदिष्टाः, यथा श्रमणानां भद्रका भक्तिमता भवत ।

अथ कथमसौ श्रमणसंघप्रभावको जात इत्याह—

अणुजाणे अणुजाती, पुप्फारुहणाइ ओकिरणगाई ।

पूयं च चेइयाणं, ते वि सरजेसु कारितं ॥११३४॥

अनुयानं-रथयात्रा तत्राप्यसौ नृपतिरनुयाति, दृढभद्रभो-
जिकादिसंहिता रथेन सह हिण्डति । तत्र पुष्पांशुपणम् आदि-
शब्दात्-माल्यगन्धचूर्णाभरणारोपणं च कराति, 'उकिरण-
गाई' इति रथपुरतो विविधफलानि खाद्यकानि कपर्दवस्त्रप्रभृ-
तीनि चोकिरणानि कराति । आह निशीथचूर्णिकृत्-'रहग्ग-
तो य विविहफलखज्जगेयकवड्डगवत्थमादी य उकिरणं करेइ'
ति । अन्येषां च चैत्यगृहं स्थितानां चैत्यानां भगवद्भि-
ष्यानां पूजनं महतां विच्छेदं कराति, तेषु च राजान ए-
वमेव स्वराज्येषु रथयात्रामहोत्सवादिकं कारयन्ति । इदं
च ते राजानः संप्रतिनृपतिना भणिताः ।

जति मं जाणह सामि, समणाणं पणमहा सुविहियाणं ।

द्वेण मे न कज्जं, एयं खु पियं कुणह मज्जं ॥११३५॥

यदि मां स्वामिनं यूयं जानीथ मन्यध्वं ततः श्रमणभ्यः सु-
विहितभ्यः प्रणमत-प्रणता भवत, द्वयं-दृढज्ञातव्येनार्थेन
मे न कार्यं किञ्चित्देव श्रमणप्रणमनादिकं मम प्रियं तदेव
यूयं कुरुत ।

वीसजिया य तेणं, समणं घोसावणं सरजेसुं ।

साहूय सुहविहारा, जाता पच्चतिया देसा ॥ ११३६ ॥

एवं तेन राज्ञा शिक्षां दत्त्वा विसर्जिताः, ततस्तेषां स्वरा-
ज्येषु गमनं, तत्र च तैः स्वदेशेषु सर्वत्राप्यमागन्तव्येषु
कारितं, चैत्यगृहाणि च कारितानि । तथा प्रात्यन्तिका दे-
शाः साधूनां सुखविहाराः संजाताः । कथमिति चेदुच्यते-
तेन संप्रतिना साधवो भणिताः—भगवन्तः । एतान् प्रत्य-
न्तदेशान् गत्वा धर्मकथा प्रतिबोध्यमानाः पर्यटन्तु । सा-
धुभिर्भूतम् राज्ञात्र साधूनामाहारवस्त्रावाप्तदत्ताः ।

ततः किमभूदित्याह—

समणभडभाविणसुं, तेसु रजेसु एसणादीसुं ।

साहू सुहं विहरिया, तेणं वि य भद्गा ते उ ॥११३७॥

श्रमणवेषधारिभिर्भेदेरेषणादिभिः शुद्धमाहारविभ्रहणं कु-
र्वाणैः साधुविधाना भावितेषु तेषु राज्येषु साधवः सुखं
विहृताः । तत एव च संप्रतिनृपतिकालात् प्रत्यन्तदंशा भ-
द्रकाः संजाताः ।

इदमेव स्पष्टयति—

उदिस्सजोहाउलसिद्धेसेणा-

पडिडित्तो णिजियसत्तुसंघो ।

समततो साहसुहृत्पयरे ,

अकासि अंधे दविले य घेरे ॥ ११३८ ॥

उदीर्णाः प्रबला ये योधास्तैराकुला—संकीर्णा सिद्धा-
प्रतिनिष्ठा सर्वत्राप्यप्रतिहता सेना यस्य स तथा, अत एव च
निर्जितशत्रुसैन्यः—स्ववशीकृतविपक्षनृपतिसैन्यः एवंविधः स
संप्रतिनामा पार्थिवः, अन्धान् प्रविष्टान् वशब्दात्महाराष्ट्रा-
न् कुक्कुदादीन् प्रत्यन्तदेशान् घोरान् प्रत्यपायबहुलान् सम-
न्ततः साधुसुखप्रचारान् साधूनां सुखविहारानकार्षीत्—क-
तवान् । वृ० १ उ० ३ प्रक० । विशेष० । नि० वृ० । कल्प० ।
दर्शनशुद्धौ—

“ जय जय नाण्डिवायर !, परावयारिक्कपच्चल ! मुण्डि ! ।

शुककणारससायर !, नमो नमो तुज्जक पायाणं ॥ २६ ॥

वारिइअमुहसमु—इमज्जकनिवडंतजतुपोयाणं ।

शुककणारससायर !, नमो नमो तुज्जक पायाणं ॥ २७ ॥

सग्गापवग्गमग्गा—गुलग्गज्जसत्थवाहपायाणं ।

शुककणारससायर !, नमो नमो तुज्जक पायाणं ॥ २८ ॥

वक्ककुसम्भसवरकल—सकुलिसकमलाइलक्खणजुयाणं ।

शुककणारससायर !, नमो नमो तुज्जक पायाणं ॥ २९ ॥

इम थांसे सो गुरुणा, गिहिधम्मं गहिइ गिहिमणुपत्तो ।

सवत्थ वि नियरजे, रहज्जाओ पवत्तेइ ॥ ३० ॥

जह सुमरिय रंकसे—सत्तागारा कराबिया तेणं ।

जह बोहिया अणज्जा, तहा निसीहाउ नेयव्वं ॥ ३१ ॥

जिणसासणं पभाविअ—सुइरं सुगुरु सुवसुमानपरो ।

सो संपइन्नरान्हो, जाओ वेमाणोओ सुसुरो ॥ ३२ ॥

इत्यधिकार्यं धर्मविचारं, संप्रतिभूतितृप्तमुदारम् ।

सद्गुरुप्रहताखिलबहुमानं, भव्यजना दधतां बहुमानम् ३३”

संपइक्खि—साम्प्रतेचिन्तुं—पुं० । बाले, अपरिणामदृष्टि, सूत्र०

१ भु० ५ अ० २ उ० ।

संपइण—सम्प्रकीर्ण—त्रि० । रमणीयतया व्याप्ते, रा० ।

संपउत्त—सम्प्रयुक्त—त्रि० । सम्बन्धे, स्या० ४ डा० १ उ० ।

व्यापृते, संगते, स्या० ८ डा० ३ उ० । प्रवर्तिते, स्या०

६ डा० ३ उ० । समन्विते, सूत्र० २ भु० ४ अ० । व्या-

पारिते, ज्ञा० १ भु० १ अ० । औ० । योजिते, ज्ञा० १

भु० १ अ० । अविकृततया प्रवर्तिते, जं० १ वक्त० ।

संपभोग—सम्प्रयोग—पुं० । सम्बन्धे, स्या० ४ डा० १ उ० ।

सूत्र० । प्रवर्तने, ज्ञा० १ भु० १ अ० । सम्यगप्रतो वा

प्रयोगः सम्प्रयोगः । अकल्पिते योगे, दश० १ अ० । स-

म्पर्के, प्रभ० ४ संख० द्वार । आ० म० । आब० ।

संपक्क—सम्पर्क—पुं० । सङ्गम, आ० म० १ अ० ।

संपक्खालग—संप्रक्षालक—पुं० । वानप्रस्थभेदे, मृत्तिकाद्याघ-

र्षणपूर्वकं यं अङ्गं क्षालयन्ति ते संप्रक्षालका उच्यन्ते । नि० १

भु० ३ वर्ग ३ अ० । औ० ।

संपक्खालिय—सम्प्रक्षालित—त्रि० । क्षालितसर्वपापमले, घ०

३ अधि० । भ० ।

संपगाढ—सम्प्रगाढ—त्रि० । अधुपपन्ने, “विसेसिणो मेहुणसं-

पगाढा” सूत्र० २ भु० ६ अ० । व्याप्ते, सूत्र० २ भु० ६

अ० । सम्यक् नारकतिर्यङ्मरामरभेदेन प्रगाढाः—प्रकर्षेण
व्यवस्थिता इति । सूत्र० १ भु० १२ अ० । असंखे, सू-
त्र० १ भु० ५ अ० २ उ० ।

संपगह—सम्प्रग्रह—पुं० । आत्मनो जात्याद्युत्सेकरूपग्रहे, स्या०
८ डा० ३ उ० ।

संपज्ज—सम्पद्—भा० । सम्पत्तौ, “स्त्रिंश ज्ञः” ॥८४॥२२४॥
अननात्रान्यस्य द्विरुल्लो जकारादेशः । सम्पद्यते । प्रा०
४ पाठ् ।

संपज्जण—सम्पजन—न० । रसपुष्टिजनने, सूत्र० १ भु० ७ अ० ।

संपट्टिय—सम्प्रस्थित—त्रि० । सम्प्रयाते, प्रज्ञा० १५ पद । औ० ।

“बह्वे तडियकण्डिगादयो सम्पट्टिया” आब० १ अ० ।

संपडिअ—देशी—लब्धे, दे० ना० ८ वर्ग १४ गाथा ।

संपडिलेहियव्व—सम्प्रत्युपेक्षितव्य—त्रि० । सम्यक्—प्रतिलेखि-
तव्ये, दश० १ वृ० ।

संपडिवाइय—सम्प्रतिपादित—त्रि० । स्थापिते, “धम्मं संप-
डिवाइओ” दश० २ अ० ।

संपणदिय—संप्रणुदित—त्रि० । सम्यक् भ्रातृमनोहारितया प्र-
कर्षेण सर्वकालं नदितं सम्प्रणुदितम् । सम्यक् प्रकर्षेण शुद्धं
कुर्वति, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । प्रज्ञा० ।

संपणा—देशी—घृतपूरार्थगोधूमपिष्टे, दे० ना० ८ वर्ग ८ गाथा ।

संपणोलिय—सम्प्रणुद्य—अध्य० । भाजनस्थे प्रयत्ने, द्रव्या० ।

संपस—सम्पन्न—त्रि० । युक्ते, उत्त० १ अ० । सूत्र० । स्या० ।

ओघ० । आतु० । समन्विते, आब० ४ अ० । उपेते, जं० २

वक्त० ।

संपसुदीहला—सम्पन्नदौहदा—स्त्री० । विवक्षितार्थभोगसंपचा-
नन्दसंप्राप्त्यामन्तर्वन्त्याम्, विषा० १ भु० २ अ० ।

संपप्पा—देशी—घृतपूरार्थगोधूमपिष्टे, दे० ना० ८ वर्ग ८ गाथा ।

संपणाय—सम्प्रज्ञात—त्रि० । सम्यक् प्रज्ञानप्रतिपादके समा-

धिभेदे, सम्यक् संशयविपर्ययध्यानाध्यवसायरहितत्वेन प्र-

ज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञायते भव्यस्य स्वरूपे येन स सम्प्रज्ञात

उच्यते । ज्ञा० २० ज्ञा० । (सम्प्रज्ञातस्य व्याख्या “जोग” शब्दे

चतुर्थभागे १६२६ पृष्ठे उक्ता ।)

संपत्त—सम्प्राप्त—त्रि० । संलग्ने, आ० म० १ अ० । समागते,

ज्ञा० १ भु० १ अ० । उत्त० । शोभनेन प्रकारेण स्वाध्यायक-

रणादिना प्राप्ते, दश० ५ अ० १ उ० ।

संपत्ति—सम्पत्ति—स्त्री० । यथोक्तार्थसम्पादने, भ० ३ श० १ उ० ।

विभवसमागमं, ज्ञा० १२ ज्ञा० । “सम्प्राप्तिश्च विपत्तिश्च, का-

र्याणां द्विविधा स्मृता । संप्राप्तिः सिद्धिरर्थेषु विपत्तिश्च वि-

पर्ययः ॥१॥” नि० वृ० १५ उ० । “वर्जितेण लिंगणीय संपत्ति

जइ निग्गच्छइ तो मूढो” वृ० ३ उ० । प्राप्ति, पञ्चा० १६

विब० । अपूर्वलाभे, धो० १२ विब० । भ० ।

संपत्तिय—सम्प्रस्थित—त्रि० । सम्प्रस्थानकाले प्रयाते, व्य० १

उ० । शीघ्र, दे० ना० ८ वर्ग ११ गाथा ।

संपदागम-सम्पदागम-पुं० । सम्पत्तिसम्प्राप्ती, सम्पदागमः संप्रदागमलक्षणम्, तत एव शुभभावपुण्यसिद्धेः । द्वा० २३ द्वा० ।

संपधारणा-संप्रधारणा-स्त्री० । धारणाव्यवहारे, इय० ।-“ज-म्हा संपहारे पञ्जती तम्हा कारणा तेण नायम्हा संपधार-णा” तथा यस्मात्सम्प्रधार्यं सम्यक् प्रकर्षेणावधार्यं व्यवहारे प्रयुक्तं तस्मात्कारणात्तेन शिष्येण संप्रधारणा भवति ज्ञात-व्या । इय० १० उ० ।

संपधूमिय-सम्पधूमित-त्रि० । सौगन्ध्यार्थं धूपैर्वासिते, क-लप० १ अधि० ६ क्षण । धूपद्रव्येण समन्ततः प्रकर्षेण धूपिते, द्यु० १ उ० ३ प्रक० ।

संपयजिय-संप्रमृजय-अव्य० । प्रक्षाल्येत्यर्थे, कलप० ३ अ-धि० ६ क्षण ।

संपमिजमाण-संप्रमृजत्-त्रि० । सम्यग् परि समन्तात् ह-स्तपादादीनवयवान् तस्मिन्नेषस्थानानि वा रजोहरणादिना मृजति, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ४ उ० ।

संपयं-साम्प्रतम्-अव्य० । वर्त्तमानक्षणभाषिणि युक्ते, विशेष० । शब्दन्ये, अस्य द्वितीयनाम साम्प्रतवस्त्वाभ्ययणात् साम्प्र-तम् । यथा होषोऽपि श्रुतुस्त्वनय इव साम्प्रतमेव वस्त्वभ्यु-पगच्छति, नाप्यतीतमनागतं, नापि वर्त्तमानमपि परकीयम् । आ० म० १ अ० । आचा० ।

संपयकालीण-साम्प्रतकालीन-त्रि० । वर्त्तमाने, विशेष० ।

संपयगाहि-साम्प्रतग्राहिन्-पुं० । वर्त्तमानैकलक्षणवस्तुग्राहि-णि, विशेष० ।

संपयहीण-सम्पद्हीन-त्रि० । सम्पद्रहिते, स० ३ सम० ।

संपया-सम्पदा-स्त्री० । सम्पन्नतायाम्, उत्त० १ अ० । श्रुद्धौ, स्या० ३ डा० १ उ० । उत्त० । इय० । समुद्धौ, द्वा० १ ध्रु० ११ अ० । चतुर्थीकारके अर्थविभ्रामस्थाने, संपा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

संपयाण-सम्प्रदान-न० । सम्यक् सत्कृत्य वा दानं यस्मै तत्सम्प्रदानम् । दाना कर्मणाऽभिप्रेतघटादिप्रहीतरि, विशेष० । सत्कृत्य सम्यग्वा प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानम् । तच्च त्रि-विधं तद्यथा-दीयतां मन्त्रं बहुकलं भवतां भविष्यतीत्या-दिवचनप्रपञ्चनं किञ्चित् प्रेरकं यथा बहुब्रीह्याः । अपरं त्वि-त्यमं प्रकर्मणि दानस्य ग्रहणपरिभोगाभ्यामनुमादकं भवति । यथा मुनिः साधुः । अन्यन्तु पुण्यानिषेधकम्-यथाऽई-प्रतिमादेः । आ० म० १ अ० । आ० द्यु० । सम्यगर्थिभ्यो दाने, आ० म० १ अ० । विशेष० । अनु० ।

संपयामूल-सम्पदामूल-न० । धीकरणे, पञ्चा० ६ विष० ।

संपयावण-सम्प्रदा(प)न-न० । सत्कृत्य प्रदाप्यते यस्मै उप-लक्षणत्वात्सम्प्रदीयते वा यस्मै तत्संप्रदापनम्, संप्रदानं वा । चतुर्थीकारके, “वउत्थी संपयावणे” चतुर्थी सम्प्रदानं भवति, यथा भिक्षव भिक्षां दापयति ददाति वा । द्या० ७ डा० ३ उ० ।

संपराइय-सांपरायिक-त्रि० । संपराया बादरकपायास्तेभ्य आगतं साम्परायिकम् । तज्जीवोपमर्हकत्वेन वैरानुषङ्गितया-त्मयुक्तकारिभिः स्वपापावधारिभिर्बन्धमानं कर्मणि, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ।

संपराइयबंध-सांपरायिकबन्ध-पुं० । संपरैति-संसारे पर्य-टति एभिरिति साम्परायाः कपायास्तेषु भवं साम्परायिकं कर्म, तस्य यो बन्धः स साम्परायिकबन्धः । कपायप्रत्यय बन्ध, भ० ।

संपराइयं णं भंते ! कम्मं किं नेरइयो बंधइ, तिरि-क्खजोणीओ बंधइ ० जाव देवी बंधइ ? , गोयमा ! नेरइओ वि बंधइ तिरिक्खजोणीओ वि बंधइ, तिरि-क्खजोणीया वि बंधइ, मणुस्सो वि बंधइ, मणुस्सी वि बंधइ, देवो वि बंधइ, देवी वि बंधइ ॥ तं भंते ! किं इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ, तेहव ० जाव नो इत्थी नो पु-रिसो नो नपुंसओ बंधइ ? , गोयमा ! इत्थी वि बंधइ पुरिसो वि बंधइ ० जाव नपुंसगो वि बंधइ । अह वेए य अवगयवेदो य बंधइ, अह वेए य अवगयवेया य बंधति । जइ भंते ! अवगयवेदो य बंधइ अ-वगयवेदा य बंधति, तं भंते ! किं इत्थी पच्छाकडो बंधइ पुरिसपच्छाकडो बंधइ ? एवं जहेव ईरियावहिया बंध-गस्स तेहव निरवसेसं ० जाव अहवा इत्थी पच्छाकडा य पुरिसपच्छाकडा य नपुंसगपच्छाकडा य बंधति । तं भंते ! किं बंधी बंधइ बंधिस्सइ ? बंधी बंधइ न बंधिस्सइ २ बंधी न बंधइ बंधिस्सइ ३ बंधी न बंधइ न बंधिस्सइ ४ ? , गोयमा ! अत्थे गतिए बंधी बंधइ बंधिस्सइ ? अत्थे ग-तिए बंधी बंधइ न बंधिस्सइ २ अत्थे गतिए बंधी न बंधइ बंधिस्सइ ३ अत्थे गतिए बंधी न बंधइ न बंधिस्सइ ४ ॥ तं भंते ! किं साइयं सपज्जवसियं बन्धइ ? पुच्छा तेहव, गोयमा ! साइयं वा सपज्जवसियं बंधइ, अणाइयं वा सपज्जवसियं बंधइ, अणाइयं वा अपज्जवसियं बंधइ, णो चेव णं सा-इयं अपज्जवसियं बंधइ । तं भंते ! किं देसेणं बंधइ, एवं जहेव ईरियावहिया बंधगस्स ० जाव सवेणं सव्वं बंधइ । (सू०-३४२)

‘संपराइयं णं’ मित्यादि, ‘किं नेरइओ’ इत्यादयः सप्त प्र-श्नाः, उत्तराणि च सप्तैव, एतेषु च मनुष्यमानुषीवर्जाः पञ्च साम्परायिकबन्धका एव सकपायत्वाद्, मनुष्यमानु-ष्यौ तु सकपायित्वं सति साम्परायिकं बध्नीतो न पुनर-न्यदिति । साम्परायिकबन्धमेव स्याद्यप्यपत्त्या निरूपयन्नाह-‘तं भंते ! किं इत्थी’ इत्यादि, इह स्याद्यो विवक्षितकत्व-बहुत्वाः षट् सर्वदा साम्परायिकं बध्नन्ति, अपगतवेद्यं कदाचिदेव तस्य कदाचित्कत्वात् । ततश्च स्याद्यः के-वला बध्नन्ति अपगतवेद्यसहिताश्च । ततश्च यदाऽपगतवेद्य-

सहितस्तद्वैद्यते अथवैत स्थायादयो बध्नन्ति अपगतवेदश्च, तस्यैकस्यापि सम्भवात् । अथवैत स्थायादयो बध्नन्ति अपगतवेदश्च, तेषां बहुनामपि सम्भवात्, अपगतवेदश्च साम्प्रदायिकबन्धको वेदत्रय उपशान्तं क्षीणं वा यावद्यथा-क्यातं न प्राप्तोति तावद्भवत्यत इति, इह च पूर्वप्रतिपन्न-प्रतिपद्यमानकविज्ञानं न कृता, द्वयोरप्येकत्वबहुत्वयोर्भावेन निर्विशेषत्वात् । तथाहि—अपगतवेदत्वं साम्प्रदायिक-बन्धोऽल्पकालीन एव तत्र च योऽपगतवेदत्वं प्रतिपन्नपूर्वः साम्प्रदायिकं बध्नात्यसांवकोऽनको वा स्यात्, एवं प्रतिपद्यमानकोऽपीति । अथ साम्प्रदायिककर्मबन्धमेष कालत्रयणं विकल्प्यब्राह्म—‘तं भेंट ! किमि’ त्यादि इह च पूर्वोक्त्विष्टास्तु विकल्पेपद्याच्छाब्दत्वार एव सम्भवन्ति नेतरे, जीवानां साम्प्रदायिककर्मबन्धस्यानादित्वेन ‘न बंधी’ त्यस्यानुपपद्यमानत्वात्, तत्र प्रथमः सर्व एव संसारी यथा-क्यातासंप्राप्तापशमकक्षपकावसानः स हि पूर्वं बद्धवान् वर्त्तमानकाले तु बध्नाति अनागतकालापत्त्या तु भन्स्यति १ । द्वितीयस्तु मोहक्षयात्पूर्वमतीतकालापत्त्या बद्धवान् वर्त्तमानकाले तु बध्नाति भाविमोहक्षयापत्त्या तु न भन्स्यति २ । तृतीयः पुनरुपशान्तमोहत्वात् पूर्वं बद्धवान् उपशान्तमोहत्वेन बध्नाति तस्माच्छ्रुतः पुनर्भन्स्यतीति ३ । चतुर्थस्तु मोहक्षयात्पूर्वं साम्प्रदायिकं कर्म बद्धवान् मोहक्षयेन बध्नाति न च भन्स्यतीति । साम्प्रदायिककर्मबन्धमवाधित्याह—‘तं’ मित्यादि, ‘साध्यं वा सपञ्चसियं बंधइ’ ति-उपशान्तमोहताया श्रुतः पुनरुपशान्तमोहतां क्षीणमोहतां वा प्रतिपत्स्यमानैः, ‘अणाइयं वा सपञ्चसियं बंधइ’ ति आदिनः क्षणकापक्षमिदम्, ‘अणाइयं वा अपञ्चसियं बंधइ’ ति-एतन्नामव्यापत्ते, ‘ना चय र्ण साध्यं अपञ्चसियं बंधइ’ ति सादिसाम्प्रदायिकबन्धो हि मोहापशमाच्छ्रुतस्यैव भवति, तस्य चावश्यं मोक्षयार्थत्वासाम्प्रदायिकबन्धस्य व्यवच्छेदसम्भवः । ततश्च न सादिरपर्यवसानः साम्प्रदायिकबन्धोऽस्तीति । भ० ८ श० ८ उ० ।

संपराइया-साम्प्रदायिका-स्त्री० । संपरायाः-कथायास्तेषु भवा साम्प्रदायिकी । पुद्गलगणः कर्मतापरिणतिरूपायां जीवव्यापारस्याधिबल्लणादर्जावक्रियायाम्, सा च सूक्ष्मसंपरायात्तानां गुणस्थानकवतां भवति । स्था० २ टा० १ उ० ।

संपराय-सम्पराय-पुं० । सम्परायन्ति भ्रूशं पर्यटन्त्यस्मिन् जन्तव इति सम्परायः । संसारं, उत्त० २० अ० । सूत्र० । कथायादये, आ० म० १ अ० । स्था० । दृश्य० । उत्त० । संप्रामं, ज्ञा० १ श्रु० ६ अ० । दश० । बादरकपायं, सूत्र० १ श्रु० ८ अ० । विश० । अनु० ।

संपरिखित-सम्परिखित-त्रि० । वेष्टिते, स्था० ३ टा० ४ उ० ।

संपरिखितु-सम्परिखित्य-अव्य० । परिवार्येत्यर्थे, स्था० ५ टा० २ उ० ।

संपरिवुड-संपरिवृत-त्रि० । सम्यक् नायकैकचित्पाराधनपरतया परिबृते, ग० । सम्यक् आराधकभावं विभ्राणैः परिवृते, रा० । सम्यक् परिवाररीत्या परिवृते, रा० ।

श्री० । भ० । संवागतनानाविधपरिवारोपेते, आ० म० १ अ० । भ० । सम्यक् परिवारिते, परिकरभावेन परिकरिते, भ० २ श० ५ उ० । ज्ञा० । वेष्टिते, सूत्र० १ श्रु० ७ अ० । संपल्लग-संप्रल्लग-त्रि० । योयुं समारब्धे, विपा० १ श्रु० ३ अ० । रा० ।

संपलिथालग-सम्पलिथालक-न० । बलादिकलीनां पाके, आचा० २ श्रु० १ खू० १ अ० ।

संपलिय-संपलित-पुं० । आर्यकालकशिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण । ‘गायमगुप्तकुमारं, सम्पलियं तह य भइयं वंद’ कल्प० २ अधि० ८ क्षण । नपुं० । मुद्रादीनां विष्वस्तफल, आचा० २ श्रु० १ खू० १ अ० १० उ० ।

संपलियंक-सम्पर्यङ्क-पुं० । पश्चात्तने, श्री० ।

संपलियंकणिसम्-सम्पर्यङ्कनिष्प-त्रि० । पश्चात्तनसन्निविष्टे, रा० । भ० ।

संपवत्तमाण-संप्रवर्त्तमान-त्रि० । व्याप्रियमाणे, पञ्चा० ८ विव० ।

संपवयमाण-सम्प्रव्रजत्-त्रि० । सम्यक्-प्रव्रज्यामभ्युपगच्छति, आचा० १ श्रु० ५ अ० । सम्यक् प्रवर्जने, नि० खू० २ उ० । सम्-एकीभावेन प्रव्रजति, नि० खू० २ उ० ।

संपवेयण-सम्प्रवेतन-न० । कम्पने, आचा० २ श्रु० ४ खू० ।

संपसार-सम्प्रसार-पुं० । सम्-एकीभावेन किमप्युद्दिश्य एकत्र मीलने, समवाये, आ० म० १ अ० ।

संपसारण-सम्प्रसारण-न० । पर्यालाचने, आचा० १ श्रु० ५ अ० ४ उ० । सूत्र० ।

संपसारय-सम्प्रसारक-पुं० । देववृत्त्यर्थकाण्डादिसूचककथाविस्तारके, सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० । कुशीलभेदे, नि० खू० ।

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा संपसारयं वंदइ वंदंते वा साइजइ ॥ ५७ ॥ जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा संपसारयं पसंसइ पसंसंतं वा साइजइ ॥ ५८ ॥

जा संपसारयं इत्यादि द्वे सूत्रे गिहीणं कज्जाणं गुरुलाघवेण संपसारंते संपसारंते ।

गाहा ।

अस्तंजयाण भिक्खु, कजे अस्तंजमप्पवसेतु ।

जो देती सामत्थं, संपसारतो उ नायव्वो ॥ १०१ ॥

जा भिक्खु अस्तंजमकज्जपवसाणं पुच्छन्ताणं अपुच्छन्ताणं वा समत्थयं वंदंति सो एवं इमं वा करहि एत्थं बह्वं दासा जहाहं भणामि, भट्टा करहिंति । एवं करंते स परतो भवति । ते य इमं अस्तंजमकज्जा गिहीणं ;

गाहा ।

गिहिणिग्गमणपवेसे, आवाहविवाहविक्रयकए वा ।

गुरुलाघवं कहेत्, गिहिणो खलु संपसारीओ ॥ १०२ ॥

गिहिणं अस्तंजयाणं गिहओ दिसि जत्ताए वा णिग्गमणै देति, गिहिजत्ताओ वा आगयस्स वा पवसे दंति, आवाहा

संपसारय

विष्टियालंभण्यं सुहं विवसं कहेति, मा वा एयस्स देहि इमस्स वा देहि, विवाहपडलमात्रिपहि जातिसंगंधेहि विवाहवेले देति, अग्धकंडमात्रिपहि गंधेहि इमं दव्वं वि-
किणाहि इमं वा किणाहि एवमात्रिपसु कज्जेसु गिहीयं गुरु-
लाघवं कहेतो संपसारत्तणं पावति । नि० खू० १३ उ० ।

संपहारित्थ—सम्प्रहारितवत्—त्रि० । विकल्पितवति, 'संपहा-
रित्थ गमणाए' ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

संपहारिय—संप्रधार्य—अव्य० । हात्वेत्यर्थे, आच्चा० २ ध्रु०
१ खू० २ अ० १ उ० । समालोचितवति, सूत्र० २ ध्रु० १
अ० ।

संपहावण—सम्प्रधावन—न० । सम्यगौत्सुक्येन धावने,
आच्चा० २ ध्रु० १ खू० १ अ० ३ उ० ।

संपहिट्ठ—सम्प्रहृष्ट—त्रि० । हर्षिते, उत्त० १५ अ० ।

संपहिता—सम्पिधाय—अव्य० । स्थगयित्वेत्यर्थे, स० ३०
सम० ।

संपा—देशी—काष्ठ्याम् 'दे० ना० ८ वर्ग २ गाथा ।

संपाइन—सम्पातिन्—पुं० । सम्पातितुमुत्प्लुत्स्योत्प्लुत्य गन्तु-
मागन्तुं वा शीलं येषां ते सम्पातिनः जीवाः । मक्षिकाभ-
मरपतङ्गमशकपक्षिघातादिकेषु प्राणिषु, आच्चा० १ ध्रु० १
अ० ४ उ० ।

संपाइअवं—सम्पादितवत्—त्रि० । "भवङ्गवतोः" ॥ ४४२६५।
अस्य काचित्कत्वात् नकारस्य मकारादेशः । संपातं कृत-
वति, संपाइअवं सीसो । प्रा० ४ पाद ।

संपाइम—सम्पातिम—पुं० । सम्पातनशीलेषु शलभादिषु प्रा-
णिषु, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

संपाउप्पायक—सम्पातोत्पादक—पुं० । सम्पातानामनर्थमील-
कानामुत्पादकः सम्पातोत्पादकः । अष्टादशे गौणपरिमहे,
प्रश्न० ५ आश्र० द्वार ।

संपागड—सम्प्रकट—त्रि० । 'गीतार्थसमसे, स्था० ४ ठा० १
उ० । आच० ।

संपागडअकिच्च—सम्प्रकटाकृत्य—पुं० । सम्प्रकटानि प्रवचनो-
पधातनिरपेक्षतया समस्तजनप्रत्यक्षाएयकृत्यानि मूलोत्तरगु-
णप्रतिसेवगारूपाणि यस्य स तथा । सम्प्रकटप्रतिसेविनि,
वृ० ३ उ० ।

संपागडपडिसेविन्—सम्प्रकटप्रतिसेविन्—पुं० । सम्प्रकटमेव
गीतार्थप्रत्यक्षमेव प्रतिसेवते मूलगुणान् उत्तरगुणान् वा
दपेतः कल्पेन वेति सम्प्रकटप्रतिसेधी । स्था० ४ ठा० २
उ० । सम्प्रकटमगीतार्थसमक्षमकल्प्यभङ्गादिप्रतिसेवितुं
शीलं यस्य सः । स्था० ४ ठा० २ उ० । प्रवचनोपधातनिर-
पेक्षतयैव मूलोत्तरगुणप्रतिसेवके, आच० ३ अ० । नि० खू० ।

संपाडणहेतु—सम्पादनहेतु—पुं० । संपादनार्थे, पञ्चा० ६ विव० ।

संपाय—सम्पात—पुं० । आगमने, पञ्चा० ६ विव० । चलने,
उत्त० २ अ० ।

सम्प्रातर्—अव्य० । प्रातः—प्रभातं तेन समं प्रातः सम्प्रातः ।
प्रभातसमकाले, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

संपायणा—सम्पादना—स्त्री० । निर्वर्त्तनायाम्, पञ्चा० १३
विव० ।

संपाविकाम—सम्प्राप्तुकाम—त्रि० । प्राप्तुमनसि, "सिद्धिगह-
नामधिजं ठाणं संपाविकामेण" स० १४ सम० । प्राप्तुम-
ना न तु तत्प्राप्तस्याकारणत्वेन विवक्षितार्थानां प्रकृपणासं-
भवात् । प्राप्तुकाम इति च यदुच्यते तदुपचारादव्यथा हि
निरभिलाषा एव भगवन्तः केषलिनो भवन्ति ' मोक्षे भवे
च सर्वत्र निस्पृहो मुनिसत्तम ' इति वचनात् । भ० १
शु० १ उ० ।

संपाविय—सम्प्रापित—त्रि० । नीते, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

संपासंग—देशी—दीर्घे, दे० ना० ८ वर्ग ११ गाथा ।

संपिडण—सम्पिण्डन—न० । समूहे, औ० । मोदकादिबन्धने, पिं० ।

संपिडिय—सम्पिण्डित—त्रि० । अविच्छिन्ने, प्रश्न० २ द्वार । ए-
कतः पिण्डीभूते, औ० २ प्रति० ४ अचि० । औ० । रा० ।
जं । मिलिते, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । सम्यक् पुञ्जीकृतं,
उत्त० १४ अ० ।

संपिडियकरण—सम्पिण्डितकरण—न० । अव्यवच्छिन्ने, प्रश्न०
२ द्वार ।

संपिण्ड—सम्पिनद्ध—त्रि० । बद्धे, जं० २ वक्त० ।

संपीत्त—सम्पीड—पुं० । संघातं, उत्त० ३२ अ० ।

संपुच्छण—सम्प्रश्न—पुं० । सम्प्रश्नः सावधो गृहस्थविषयः ।
रागाद्यर्थे कीदृशो वाऽहमिष्यादिरूपे साधुना (दश० ३ अ० ।)
गृहस्थगृहे कुशलादिप्रच्छने, आत्मीयशरीरावयवप्रच्छने
च । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । नरैरुदन्तवहने, इय० २ उ० ।

संपुच्छिया—सम्प्रोच्छिका—स्त्री० । पादादिलिखिकायां सम्मा-
जिकायाम्, ज्ञा० १ ध्रु० ७ अ० ।

संपुंजिऊण—सम्पूज्य—अव्य० । सम्मानयित्वेत्यर्थे, पञ्चा० ८
विव० ।

संपुडग—सम्पुटक—पुं० । द्वयोर्वस्तुनोरेकत्र समावेशे, इय०
७ उ० ।

संपुडफलय—सम्पुटफलक—पुं० । पुस्तकपञ्चकान्तर्गतेऽन्यत-
मपुस्तके, "संपुडगो दुगमाई फलगा पोत्थं" संपुटफलको
यत्र द्वयादीनि फलकानि भवन्ति । वणिजजनस्योद्धारनि-
क्षेपादिरूपं संपुटकाख्ये करणविशेषे, स्था० ४ ठा० २ उ० ।
वृ० । आच० । नि० खू० ।

संपुडिय—सम्पुटित—त्रि० । सम्पुटं संजातमस्येति सम्पुटि-
ताः, तारकादिदर्शनादितः प्रत्ययः । आद्यन्तकृतसम्पुटे,
इय० २ उ० ।

संपुण्ण—सम्पूर्ण—त्रि० । समग्रे, प्रति० । आच्चा० । उत्त० ।
विशे० । ज्ञा० ।

संपुण्णकिच्छु—सम्पूर्णकिच्छु—न० । चतुर्गुणिते पादकृच्छ्रतप-
सि, पादकृच्छ्रत्वे ततः—' एकभक्तो न गङ्गेन, तथैवायाचि-

तेन च । उपवासने चैकेन, पादकृच्छं विधीयते ॥ १ ॥ " इति
सम्पूर्णकृच्छं पुनरेतद्वचनमुत्तुलितमिति । ६१० १२ ६१० ।

संपुण्यगुण-सम्पूर्णगुण-त्रि० । सुविशुद्धज्ञानविगुणं, जी०
१ प्रति० ।

संपुष्पघोस-सम्पूर्णघोष-त्रि० । सम्पूर्णो घोषः शब्दो यत्र त-
त्तथा । पूर्णशब्दसहिते, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

संपुष्पदोहला-सम्पूर्णदोहदा-स्त्री० । अभिलषितार्थपूरणे, भ०
१ श० ३ उ० । कल्प० । समस्तवार्ताच्छ्रुतार्थपूरणे, परिपूर्णम-
नोरथायामन्तर्धन्याम्, विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

संपुष्पनायकरण-संपूर्णज्ञानकरण-न० । सर्वविरतिप्रतिपत्ति-
तोऽल्लख्ये, आसवचनानुपालने च । पञ्चा० ६ विष० ।

संपुल-सम्पुल-पुं० । स्वनामक्याते दधिवाहननृपकञ्चुकिनि,
आ० क० १ अ० । आ० म० ।

संपूयण-सम्पूजन-न० । वस्त्रपात्रादिना पूजने, सूत्र० १ ध्रु०
१० अ० ।

संपेहण-सम्प्रेक्षण-न० । पर्यालोचने, ६१० १ ध्रु० १ अ० ।
उत्त० । आचा० ।

संपेहा-सम्प्रेक्षा-स्त्री० । पर्यालोचनायाम्, आचा० १ ध्रु० २
अ० २ उ० ।

संफाली-देशी-पङ्कती, दे० ना० ८ वर्ग ५ गाथा ।

संफास-संस्पर्श-पुं० । " लुप्त य-र-व-श-व-सां श-व-सां
दीर्घः ॥ ८११॥ ३३॥ अनेनात्र लुप्तसकारस्यादेः स्वरस्य दीर्घः ।
संस्पर्शः । संफासां । प्रा० । संक्ष, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ४
उ० । असकृदनीचदा स्पर्शे, दृष्ट० २ अ० ।

संब-साम्ब-पुं० । अम्बया पावस्या सहित इति । उमया स-
हिते शिवे, अन्त० ।

शाम्ब-पुं० । कृष्णवासुदेवस्य जाम्बवतीगर्भसम्भूते पुत्रे,
अन्त० । आ० क० । आ० चू० । नि० चू० । " हारवत्यामभूत्
पुत्र्यः, वासुदेवा महीपतिः । तस्य पालकशाम्बाया, बभूवु-
र्बहवः सुताः ॥ १ ॥ " प्रब० २ द्वार । विश० । आ० म० ।
शत्रुञ्जयस्तोत्रमध्यं शाम्बप्रद्युम्नाभ्यां सहाष्टौ कौटयः सि-
द्धाः कथितास्सन्ति, केचन सार्धकौटित्रयं कथयन्त्यत्र
निरर्णयः प्रसाद्य इति, प्रश्नः । अत्रोत्तरम्—श्रीशत्रुञ्जय-
महात्म्यानुसारेण श्रीशत्रुञ्जयं शाम्बप्रद्युम्नाभ्यां सह सार्-
धकौटित्रयं सिद्धमिति ज्ञायते ॥ ६६२ ॥ सेन० ४ उल्ला० कुन्ध-
नाम्नः सप्तदशतार्थकरस्य प्रथमशिष्यं, प्रब० ८ द्वार । सं० ।

संबंध-सम्बन्ध-पुं० । सङ्ग, आचा० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० । संयोगे,
पं० ब० ४ द्वार । द्वयोः संश्लेषे, स्या० १० डा० ३ उ० । " द्विष्टस-
म्बन्धसंघिति-र्नैकरूपप्रवेदनात् । द्वयोः स्वरूपग्रहणे, सति
सम्बन्धभेदनम् ॥ १ ॥ " इति वचनात् । स्या० । अनन्तरस्व-
त्तादिभिः सह योजने, व्य० ५ उ० । (संबंधस्य व्याख्या
' वक्त्राण्य ' शब्दे षष्ठभागे गता ।

सम्बन्ध इति चिन्तया संबन्धविधिमेव
तावदुपदेशयति—

सुते सुतं वज्रकृति, अंतिमपुष्के व वज्रकृती तंसे ।

तां (इय) सुतातो सुतं, अत्थाभो वा भवे सुतं ॥ १ ॥

इह संबन्धोऽनेकधा भवति । यथा पुत्रेषु प्रथ्यमानेषु
यथा सूत्रं तन्तुनिष्ठितं भवति तथा तस्य यदाप्यं सूत्रम् तद्य-
दि सदृशाधिकारकं भवति तथा सूत्रात् सूत्रं प्रथनातीत्यु-
च्यते । कापि पुनरर्थादपरं सूत्रं संबध्यते । बादशब्दोपादा-
नात्काप्यर्थादर्थस्य संबन्धः कियते । ६१० ४ उ० । संबन्ध-
स्तु द्विधा-उपायपेयभावलक्षणः, गुरुपर्वकमलक्षणश्च । तत्र
प्रथमस्तर्कानुसारिणः प्रति । स चायम्-वचनरूपापेक्षं शा-
स्त्रमिदमुपायः, उपयं-सम्यगेतच्छास्त्रार्थपरिज्ञानं मुक्तिपदं
वा तस्याप्यतः पारंपर्येण प्राप्तेः । अज्ञानुसारिणस्तु प्रति गु-
रुपर्वकमलक्षणसंबन्धः, तत्कर्मश्चायम्-प्रथमं हि घनाघनप-
टल इवातिप्रसारिणि पटुतरोज्जुम्भमाणल्लरकिरणनिकरप्र-
काशकशकशकमनीयकवलालोकम्यक्कारिणि घनवातिकर्मनिच-
ये प्रच्छेदप्रभञ्जनप्रसारिणेष्वार्थामलशुभध्यानं प्रलयमा-
पादिते निःशेषयथावस्थितजीवाजीवादिपदार्थसाधोवभासि-
नि निःसंपन्नं समुत्पन्नं केवलज्ञानालोके नाकिनगरगुरुतर-
विशुद्धसमृद्धिसंभारतिरस्कारकारिण्यामपापायां नगर्यां स-
कललोकलोकज्ञानामन्दानन्दोत्सवकारिणिरुपमप्रकारत्रयोद्भा-
सितसमवलसरुमध्यभागव्यवस्थापितविशिष्टरत्नल्लङ्घलजि-
तसिद्धासनोपविष्टेन विशिष्टमहाप्रातिहार्यदिपरमाहैन्त्यस-
मृद्धिमहिम्ना भगवता श्रीमन्महावीरेण सुरासुरकिञ्चनरे-
श्वरनिकरपरिकरितायां परिषदि प्रवचनसारभूताः सर्वेऽपि
पदार्था अर्थतो निवेदिताः, तदनु प्रवचनाधिपतिसुधर्मत्वा-
मिना त एव सूत्रतो रचिताः, " अर्थं भास्ये अरहा, सु-
प्तं गंधंति गणहरा निजुणं " इत्याश्वचनात्, तदनु जम्बू-
स्वामिप्रभवशश्वत्भवयशोभद्रसंभृतविजयभद्रबाहुस्थूलभद्र-
महागिरिसुहृदस्तिस्वातिश्यामायप्रभृतिभिः सुरभिः स्वकी-
यस्वकीयसूत्रेषु, विस्तृततरविस्तृततमविस्तृतेषु पविष्यमा-
ना भव्यजनेभ्यश्च प्रकाशयमाना पतावतां भूमिकां यावदा-
नीताः ततस्तेभ्योऽपि सूत्रेभ्य ऐदं युगीनमन्मन्मेषसामवबो-
धाय संक्षिप्यास्मिन् प्रकरणे अन्योपकारकरणे धर्माय मही-
यसे च भवतीत्यधिगतपरमार्थानामविषादो वादिनामत्रेति
परोपकारसिद्धान्तःकरणप्रामाणिकभूतधराभिहितभूतम-
नुस्मरता मया समुद्धमियन्ते, इत्येवं परंपरया सर्वविन्मूल-
मिदं प्रकरणमर्थमाश्रित्य न पुनर्मया नूतनं किञ्चिदत्र सूच्य-
ते, इत्यवदातबुद्धीनामिदमुपादेयं भवतीति । प्रब० १ द्वार ।

संबंधण-सम्बन्धन-न० । सम्बन्धे, उत्त० १ अ० ।

संबंधणसंज्ञोग-सम्बन्धनसंयोग-पुं० । संबध्यते प्रायो ममेव-
मित्यादिबुद्धितोऽनेनार्थस्मिन् बात्माद्यविधेन कर्मणा संहति
संबन्धः स चासौ संयोगश्च सम्बन्धनसंयोगः । संयोगभेदं,
उत्त० ७ अ० । (स च 'संज्ञोग' शब्दोऽस्मिन्नेव भागे ११४ पृष्ठे
वर्णितः ।) बद्धीकरणे, स्या० ४ डा० १ उ० ।

संबंधसंबंधि-सम्बन्धसम्बन्धिन्-त्रि० । भव्युरपासिकादिस-
क, विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

संबन्धसमकल्प

संबन्धसमकल्प-सम्बन्धसमकल्प-पुं० । सम्-एकीभावेन पर-
स्पररोपकार्योपकारितया च बन्धाः-पुत्रकलत्रादिस्नेहपारैः-स-
म्बन्धा गृहस्थास्तैः समस्तुल्यः कल्या व्यवहारोऽनुष्ठानं
येषां तैः । सम्बन्धसमकल्पगृहस्थानुष्ठानतुल्यानुष्ठानेषु साधुषु,
सूत्र० १ भू० ३ अ० ३ उ० ।

संबन्धि-सम्बन्धिन्-त्रि० । पुत्रपौत्राणां भ्रातृरादिषु, कल्प० १
अधि० ५ कृष्ण । विपा० । श्री० । सम्बन्धिनां मातृपत्नीयाः ।
भ० ३ शृ० १ उ० । संबन्धी स्वजनः । सू० १ उ० २ प्रक० ।
संबन्धिनास्तासामेव संयतीनां नालबन्धा वा भ्रातृ-
सम्बन्धयुक्ता इत्यर्थः, भ्रातृकुलानां वा । सू० १ उ० ३
प्रक० । भ्रातृपुत्रभ्रातृरादयः । व्य० ५ उ० । ज्ञा० । देवरा-
दिषु, श्री० ।

संबद्ध-सम्बद्ध-त्रि० । सम्-एकीभावेन परस्पररोपकारितया
च बन्धाः सम्बन्धाः । पुत्रकलत्रादिस्नेहपारैः सम्बन्धेषु गृह-
स्थादिषु, सूत्र० १ भू० १ अ० ४ उ० । लग्नं, विशेष० । न० ।
संबद्धसम-सम्बद्धसम-पुं० । सम्बन्धा गृहस्थास्तैस्समस्तुल्यः ।
गृहस्थतुल्ये, सूत्र० १ भू० ३ अ० ३ उ० ।

संबन्धुणि-साम्बन्धुनि-पुं० । नागोन्मृकलीये जम्बूगुरुतज्जिनश-
ठकटीकावृत्तकारके, वैक्रमीयसंवत्सरे १०२५ दुर्गकभावकमे-
रणयाऽनेन टीका कृता । जै० १० ।

संबल-शाम्बल-न० । पथ्यदेन, संथा० । आ० चू० । ज्ञा० ।
स्वनामक्याते नागकुमारं, आ० म० १ अ० (तत्कथा 'कंब-
ल' शब्दे तृतीयभागे ७७६ पृष्ठे दर्शिता ।)

संबलिफालि-शान्मलीफालि-स्त्री० । शान्मलीशाखायाम्,
संथा० ।

संबसाहस-शाम्बसाहस-न० । शाम्बनाम्नः कृष्णवासुदेवपुत्र-
स्य साहसे, आ० क० १ अ० । ('अणुओग' शब्दे प्रथमभागे
कथा गता ॥)

संबाह-सम्बाध-पुं० । यात्रासमागतप्रभृतजनविशेषे, व्य० १
उ० । जी० । प्रज्ञा० । नि० चू० । संबांधो नाम यत्र कृषीबल-
लोकाऽन्यत्र कर्षणं कृत्वा वणिग्मणौ वा वणिज्यं कृत्वा-
ऽन्यत्र पर्वतादिषु विषमेषु स्थानेषु संबाधुमिति कणादि-
कं समुखा कक्षागारादौ च प्रक्षिप्य गतं । सू० १ उ०
२ प्रक० । प्रभृतचातुर्वर्त्यनिवासे, उत्त० ३४ अ० ।
पर्वतमितम्भ्रादिदुर्गं, श्री० । बहुप्रकारलोकसङ्कीर्ण-
स्थानविशेषे, अनु० । सोमणवाहा संवाहा सा चउम्बिहा ।
नि० चू० ३ उ० । ज्ञा० । समभूमौ कृषिं कृत्वा येषु दुर्गभू-
मिभूतेषु धान्यादिकृषीबलाः संहवन्ति रक्षार्थमिति स संवा-
धः । स्था० १ डा० । नि० चू० । कल्प० । संवाहो संबोधुः,
वसंति जहि पव्वयादिसंसु । सू० १ उ० २ प्रक० ।
यात्रासमागतप्रभृतजननिवेशे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

संसाहस-संवाधन-न० । अङ्गपरिकर्मणि, प्रश्न० ५
आध० द्वार । शरीरस्याऽस्थिसुखत्वादिना नैपुण्येन
मर्दनविशेषे, स्था० ४ डा० ४ उ० । वि-

भामशायाम्, श्री० । आत्मनः पार्श्वे संवाध-
यति, नि० चू० ४ उ० ।

जे भिक्षु वा भिक्षुणी वा अप्यसौ पापं संवाहेज वा
पलिमहेज वा संवाहंतं वा पलिमदंतं वा साहज ॥१६॥

सति प्रशंसा सोमणा वाहा संवाहा-सा चउ-
म्बिहा अद्रिसुहा मंससुहा मज्जासुहा तथासुहा सा
गुहमादयाण विथाले संवाधा भवति । जो पुण
अजरत्ते पच्छिमरत्ते दिवसतो वा अणुगसो संवाधेति सा
परिमहा भणति । नि० चू० ३ उ० । आचा० ज्ञा० विधा-
मणं सङ्गमद्वेजे, नि० चू० १ उ० । पर्वतदुर्गं, संवाधशब्दा-
र्थे, संवाधने वाद्रिष्टं, सूत्र० २ भू० २ अ० ।

संवाहिजावंत-सम्बाधयत्-त्रि० । विभ्रामणां कारयति, नि०
चू० १ उ० ।

संवाहित-सम्बाधित-त्रि० । सम्-एकीभावेन बाधिताः-पी-
डिताः । संपीडितेषु, सूत्र० १ भू० ५ अ० २ उ० ।

संवाहिय-सम्बाधित-त्रि० । हस्ताभ्यां कृतोपपीडनसेवे, पि० ।

संबिद्ध-सम्बिद्ध-त्रि० । सम्यग् ताडिते, आचा० १ भू० ५
अ० ३ उ० ।

संबिद्धपथ-संथिद्धपथ-पुं० । सम्यक् विद्वत्साहितः कुणः
पन्थाः मांसाभागे ज्ञानदर्शनचरित्राख्ये-येन स तथा । दृष्ट-
प्रयातपथे, आचा० १ भू० ५ अ० ३ उ० ।

संबिधिय-सम्बेधित-त्रि० । संवृते, ज० १ वृत्त० । "संबेधिय-
म्गसिरया" संबेधिताप्रशिरोज्ञा संबेधितं संवृतमग्रं येषां ख-
रकमंकरणात्तं सम्बेधितामाः, शिरोज्ञाः कशा यासां तास्त-
था । जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

संबुक्-सम्बुक्-पुं० । शक्ये, स्था० ४ डा० २ उ० । प्रज्ञा० ।
उत्त० । स्वनामक्याते अवन्तिसविधे खेते, 'अवन्तीनामज-
गुषय तस्य य सम्बुक्कं नाम खेदे' महा० २ चू० ।

संबुक्कवृत्ता-शम्बुक्कवृत्ता-स्त्री० । शम्बुक्कः शङ्खस्तच्छङ्ख-
अमिषद्वित्यर्थः, या वृत्ता सा शम्बुक्कवृत्ता । गोचरस्योभेदे,
स्था० ६ डा० ३ उ० । इयं च द्वेधा तत्र यस्यां क्षेत्रव-
र्हिर्भागाच्छङ्खवृत्तस्वगत्या अटन् क्षेत्रमध्यभागमायाति सा-
भ्यस्तरशम्बुक्क, यस्यां तु मध्यभागाद्द्विधाति सा बहिःश-
म्बुक्कंति । स्था० ६ डा० ३ उ० । ध० । ग० । दशा० । उत्त० ।
दश० । कल्प० ।

संबुज्झमाण-संबुद्धयमान-पुं० । संसारपाताय प्रमाद इत्ये-
वमथगच्छति, आचा० । सम्यक् धृतचरित्राख्यं धर्मं वा
भावसन्धिं वा बुद्धयमानं, विहितानुष्ठाने, सूत्र० १ भू० १०
अ० । सम्बुद्धमानका भवन्ति, तद्यथा-स्वयम्बुद्धाः प्रत्येक-
बुद्धाः बुद्धबाधिताश्च । आचा० १ भू० ८ अ० ३ उ० । यथोप-
दिष्टधर्मं सम्यगवबुध्यमानं, आचा० १ भू० ४ अ० २ उ० ।
संबुद्ध-सम्बुद्ध-त्रि० । विदितविषयस्वभावे सम्यगदृष्टौ, दश०
२ अ० । हेयोपादेयवस्तुतत्त्वं विदितवति, स० १ सम० उत्त० ।
सम्यग्ज्ञातवत्, उत्त० १० अ० । मिथ्यात्वापगमतोऽवगत-
जीवाजीवादितत्त्वं, उत्त० २ अ० । हेयोपादेयौपक्षणीयवस्तु-
तत्त्वं विदितवति, भ० १ शृ० १ उ० ।

संबुद्धा-सम्बुद्धा-ली० । अपरोपदेशमन्तरेण जायमानं प्रज-
ज्याभेदे, “संबुद्धा तिथकरा” पं० भा० १ कल्प । “सम्बुद्धो
भरहो राया” पं० बृ० १ कल्प ।

संबोधि-सम्बोधि-ली० । मालायाम्, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।
सम्बोधि-सम्बोधित-त्रि० । संबुद्धे किञ्चिदाकुञ्चिते, जं० १
वक्त्र० । संकाचितं, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

संबोधि-संबोध-पुं० । सुप्तस्य प्रबोधः, स च नामस्थापनाद्रव्य-
भावभेदात् चतुर्धा । तत्र नामस्थापने सुगमा द्रव्ये—द्रव्य-
विषये सुप्तस्य बाधनम्, भाव-भावविषये पुनर्बाधो दर्शन-
ज्ञानचरित्रतः संयमा द्रष्टव्याः । सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० ।
(‘ वेयालिया ’ शब्दे षष्ठभागे तद्व्ययनोक्तः सम्बोध
उक्तः ।)

संबोधि-सम्बोधन-न० । आमन्त्रणे, आह्वाने, आ० म० १ अ० ।
(तीर्थकृतां लोकान्तिकदेवैः संबोधने ‘ तिथयर ’ शब्दे च
तुर्थभागे २३०१ पृष्ठ उक्तम् ।)

संबोधि-संबोधि-ली० । सम्यग्ज्ञानदर्शनचरित्रावाप्तौ, सूत्र० ।
अंतं करंति दुक्खाणं, इहमेगेसि आहियं ।
आधायं पुण एगेसि, दुद्धमेयं समुत्तये ॥ १७ ॥
इमो बिद्धसमाशस्स, पुणो संबोधि दुद्धभा ।
दुद्धहामो तह्वामो, जे धम्मदुं वियागरे ॥ १८ ॥

नह्यमनुष्या अशेषदुःखानामन्ते कुर्वन्ति; तथाधिधसाम-
व्यभावाद्यैकेषां वादिनामाख्यातम् । तद्यथा—देवा एवो-
क्तोत्तरं स्थानमास्करन्तोऽशेषकृशप्रहारं कुर्वन्ति तथे-
हाहंते प्रवचनं इति । इदमन्यत् पुनरेकेषां गणधरादीनां
स्वशिष्याणां वा गणधरादिभिराख्यातम् । तद्यथा—युगस-
मिलानिन्त्यायावाप्तः कथञ्चित्कर्मविवरात् योऽयं शरीरमु-
च्छयः सोऽकृतधर्मोपायैरसुमर्द्धमहासमुद्रप्रअद्वरत्नवत्पु-
नर्दुर्लभो भवति, तथा चाक्रम—“ ननु पुनरिदमति-
दुर्लभं—मगाधसंसारजलधिधिषष्ठम् । मानुष्यं लघातक—
तद्विज्ञतायिलसितप्रतिमम् ॥ १ ॥ ” इत्यादि ॥ १७ ॥

अपि च—‘ इमो विद्धसे ’ इत्यादि । इतः—अमुष्मात् मानुष्य-
भवात्सद्धर्मतो वा विध्वंसमानस्याकृतपुरुषस्य पुनरस्मिन्
संसारं पर्यटतो बाधिः—सम्यग्दर्शनावाप्तिः सुदुर्लभात्क-
ष्टतः अप्रार्थबुद्धगणधरावर्तकालेन यतो भवति, तथा दुर्ल-
भा दुरगा तथाभूता सम्यग्दर्शनप्राप्तिरपि योग्या अर्वा ल-
भ्या—अतःकरणपरिणतिरकृतधर्माणामिति । यद्विद्या—अ-
र्वा-मनुष्यशरीरं तदप्यकृतधर्मबीजानामार्यैश्चसुकुलोत्पत्ति-
सकलेन्द्रियसामग्र्यादिरूपं दुर्लभं भवति, जन्तूनां ये धर्मक-
पमर्थं व्याकुर्वन्ति, ये धर्मप्रतिपालयोग्या इत्यर्थः । तेषां त-
थाभूतार्वा सुदुर्लभा भवतीति ॥ १८ ॥ सूत्र० १ भु० १ अ० ।

संबोधि-संबोधयितव्य-त्रि० । आमन्त्रयितव्यं, स्या० ४
टा० ३ उ० ।

संभंत-संभान्त-त्रि० । व्याकुलीकृते, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।
आ० म० ।

संभंति-संभान्ति-ली० । सम्भ्रमे, भ० १६ श० ५ उ० ।

संभंतियवदण्य-सम्भ्रान्तिकवन्दनक-न० । सम्भ्रान्तिः स-
म्भ्रम औत्सुक्यः तथा निवृत्तं सम्भ्रान्तिकं यद् वन्दनं
तत्तथा । औत्सुक्यजवन्दनक्रियायाम्, भ० १६ श० ५ उ० ।

संभग-सम्भग-त्रि० । चूर्णिते, उत्त० १६ अ० । ज्ञा० । प्र-
श्न० । ‘ सम्भगमउडविडमो ’—संभगो मुकुटविष्टपः शेखर-
कविस्तारो यस्य स तथा । भ० ३ श० ३ उ० ।

संभम-सम्भ्रम-पुं० । व्याकुलत्वे, अनु० । सूत्र० । प्रमोदवृ-
त्तौत्सुक्यं, ज्ञा० १ भु० १ अ० । संक्षोभं, जीत० । प्रभ० ।
भक्तिहृत्तौत्सुक्यं, औ० । भगवत्समीपगमनं, वनदवाग्नि-
सम्भ्रमादिके, व्य० ४ उ० । सर्वोत्कृष्टसम्भ्रमतो नामेह स्वना-
यकविषयबहुमानख्यापनपरा स्वनायकोपदिष्टकार्यसम्पादना-
य यावच्छक्तिर्यरिता प्रवृत्तिः । रा० । आ० म० । प्रश्न० । प-
रवकादिभ्यं, अनु० । सत्कारे, आ० म० १ अ० । उक्ता-
ग्निहस्त्याद्यागमसमुत्थं आकस्मिकं संभ्रान्ते, इ० १ उ०
२ प्रक० ।

संभयणा-सम्भजना-ली० । संवासे, आ० बृ० ४ अ० ।
संभरिय-संस्मृत-त्रि० । चिन्तिते, हा० २७ अष्ट० ।

संभरित्ता-स्मृत्वा-अव्य० । अनुचित्वेत्यर्थे, स्या० ४ टा० १ उ० ।

संभली-सम्भली-ली० । वृत्तिकायाम्, व्य० ५ उ० । दे० ना० ।

संभव-सम्भव-पुं० । उत्पादे, विशेषोऽसदा भवेन, सूत्र० २ भु० ६
अ० । अनु० । समुपगमौ, सूत्र० २ भु० १ अ० । ज्ञा० । संभवो स्ति वा,
उच्यन्ति स्ति वा पगट्टा । आ० बृ० २ अ० । सम्भवति प्रकथेण प्र-
वर्ति चतुस्त्रिंशदतिशयगुणा यस्मिन् स सम्भवः । आ० म०
१ अ० । ध० । आ० बृ० । भारते षष्ठेऽस्यामवसर्पिण्यां
जाते तृतीये तीर्थकरे, प्रव० ८ द्वार । ति० ।

संभवेण अरहा एगूणसङ्गि पुव्वसयसहस्साई आगारमज्जे
वसिषा भुंढे ० जाव पव्वइए ॥ (सू० ५६ +)

सम्भवस्यैकोनषष्टिः पूर्वलक्षणं गृहस्थपर्याय इहोक्तः ।
आवश्यकं तु चतुर्पूर्वाऽङ्गाधिका सांकेतिः । स० ५६ सम० ।
(अस्य सर्वोऽप्यधिकारः ‘ तिथयर ’ शब्दे, चतुर्थभागे २२४७
पृष्ठ उक्तः) समुदायेन समुदायिनोऽवगम इत्येव लक्षणे प्रमाण-
भेदः, खारी द्रोण इत्यादिनां नानुमानात्पृथक् तथा हि खारी द्रो-
णवती खारीत्वात्पूर्वोपलब्धखारीयत् । समुदायेन समुदायि-
नोऽवगम इत्येवंलक्षणः संभवः, स च न प्रमाणास्तरम् ।
रत्ना० २ परि० । प्रव० । प्रसवचरायाम्, दे० ना० ८
वर्गे ४ गाथा ।

संभवंत-संभवत्-त्रि० । वर्तमाने, आचा० १ भु० ६ अ० ४ उ० ।
संभवमाश्रित्येत्यर्थे, क० प्र० १ प्रक० ।

संभवदेव-सम्भवदेव-पुं० । भावस्त्यां सम्भवतीर्हकृतप्रति-
मायाम्, भावस्त्यां श्रीसम्भवदेवो जागुलीविद्याधिपतिः ।
ती० ४३ कल्प ।

संभवसमर्थतर-सम्भवसमनन्तर-न० । उत्पत्त्यनन्तरे, पं०
ब० ४ द्वार ।

संभाषण-संभाषक-न० । गुर्जरधरित्रीसत्कनगरभेदे, “ इमो

अ चंद्रकुले सिरिवज्रमाणसुरिसीसजिणेसरसूरीण सीसो
सिरिअभयदेवसूरी गुज्जरआण संभाषणद्वारे विहरिओ । ”
ती० ५२ कल्प ।

संभार-सम्भार-पुं० । बहुद्रव्यसंयोगे, वृ० २ उ० । उपरिप्र-
क्षेपद्रव्यैस्वगोलाप्रभृतौ, ब्रा० १ ध्रु० १६ अ० । आवश्य-
कतया कर्मणो विपाकानुभवे, बदन, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ० ।
ब्रा० । सम्भिन्नयते धार्यते सम्भारणं वा धारणं संभारः । षष्ठे
गीणपरिग्रहे, प्रश्न० ५ आ० ७ द्वार ।

संभारवय-संभारघृत-न० । संभारो बहुद्रव्यसंयोगस्तत्प्र-
धानं घृतं सम्भारघृतम् । बहुद्रव्यमिश्रिते घृते, वृ० २ उ० ।

संभालणा-सम्भालना-स्त्री० । अयत्राख्यापारणे, विशेषे० ।

संभाव-लुभ-घा० विमोहने, “लुभे संभावः” ॥ ८४१५३॥ अने-
न लुभ्यतेः पालिकः संभाव इत्यादेशः संभावइ । लुभ्यते । प्रा० ।

संभावि-घा० । “सम्भावेरासङ्गः” ॥ ८४३३॥ अनेन संभावय-
तः पालिक आसङ्गादेशाभावे-सम्भावइ । सम्भावयति । प्रा० ।

संभावयत्यतक-संभावनार्थतर्क-पुं० । प्राकृतशैल्या अर्थ-
संभावनातर्कः । एवमेव चायमर्थ उपपद्यत इत्यादिरूपे तर्कं,
दश० ४ अ० ।

संभावणा-सम्भावना-स्त्री० । अर्थालङ्कारभेदे, व्याकरणोक्ते
क्रियासु योग्यताध्यवसाये लिङ्गभेदे, उत्कटकोटिकसंशय-
रूपे ज्ञानभेदे च । वाच० । आचा० ।

संभास-संभाष-पुं० । परस्परालापे, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संभासण-संभाषण-न० । उचितकाले स्मरकथाभिर्जल्पे,
प्रब० १६६ द्वार । दश० ।

संभासिय-संभाषिक-पुं० । समाप्तभाषाव्यवहारिणि, व्य०
४ उ० ।

संभिध-संभिन्न-त्रि० । सम्-एकीभावेन भिन्ने, विशेषे० । अव-
हुभेदमापके, औ० प्रब० । आ० चू० ।

संभिधवरणाद्यदंसणधर-संभिधवरज्ञानदर्शनधर-पुं० । सं-
भिन्न सम्पूर्णे वरं भेष्टे ज्ञानदर्शने धरन्ति ये ते तथा । केव-
लिषु, कल्प० १ अधि० ६ क्षण ।

संभिधवित्त-संभिन्नवृत्त-पुं० । अक्षरवृत्तीयवित्तवित्तारिणे,
दश० १ चू० ।

संभिधसोय-सम्भिन्नभो(द)तत्-पुं० । सम्भिन्नान्-बहुभेद-
भिन्नान् पृथक् पृथक् दृष्टवन्तीति सम्भिन्नभोतारः । संभि-
न्नानि-शब्दनं व्याप्तानि शब्दप्राप्तिणि प्रत्येकं वा शब्दादिषु
वयैः भोतांसि सर्वेन्द्रियाणि येषां ते तथा । औ० । रा० ।
आ० म० । ग० । लक्ष्यविशेषशालिषु, पा० । ‘जे
संभिन्नसोय’ ति—यः सर्वतः सर्वैरपि शरीरदेशैः
शृणोति स संभिन्नभोता । अथवा—भोतांसीन्द्रियाणि
संभिन्नान्यैकेशः सर्वविषयैर्यस्य स तथा । एकतेरणापी-
न्द्रियं समस्तापरेन्द्रियगम्यान्विषयान्यो मुण्यवगच्छति
स संभिन्नभोता इत्यर्थः । अथवा—भोतांसीन्द्रियाणि संभि-

न्नानि परस्परत एकरूपतामापन्नानि यस्य स तथा । भोत्रे
बहुः—कार्यकारित्वाच्छब्दरूपतामापन्नं सन्नुरपि भोतुका-
र्थकारित्वाच्छब्दरूपतामापन्नमित्येवं संभिन्नानि भोतांसि स-
र्वेष्वपि परस्परेन्द्रियाणि यस्याऽसौ संभिन्नभोता इति
भावः । इत्यत्रापि स एवार्थः । अथवा—द्वादशयोगज-
स्य सकवसिकटस्य युगपद् भुवाणस्य तत्पर्यं सघातस्य वा
युगपदास्फास्यमानस्य संभिन्नान् लक्षणतोऽभिधानतश्च प-
रस्परतो विभिन्नान् जननिबद्धसमुत्थान् शब्दभेरीपणवद्-
क्वादित्यसमुत्थान् वा युगपदेव सुबहून् शब्दान्यः शृणोति
स संभिन्नभोता । एवं च संभिन्नभोतृत्वलक्षिणरपि श्रुति-
रेवेति । आ० चू० १ अ० ।

संभिन्नालाव-संभिन्नालाप-पुं० । सम्बन्धभाषणे, ब्रा० ८ ब्रा० ।

संभिय-संभृत-त्रि० । संस्कृते, विशेषे० । सम्यग्भृते, सूत्र० १
ध्रु० ६ अ० । आ० म० । स्था० ।

संभृ-शम्भु-पुं० । शिवे, को० ।

संभृजंत-सम्भृजान-त्रि० । एकमण्डल्यां सम्भोगं कुर्याणे,
नि० चू० १० उ० ।

संभृजण-सम्भोजन-न० । एकमण्डल्यां भोजनादिव्यवहारे,
पं० भा० १ कल्प । एकमण्डल्यां सम्-एकीभूय भोजनं, वृ० ४
उ० । संभृजणा तिष्ठिहा-लोहया, लाउत्तरया, कुप्पावयणिया ।
पं० चू० १ कल्प । साम्भोगिकैः सह भोजनं, व्य० ३ उ० ।
संभृजितए-सम्भोक्तुम्-अव्य० । एकमण्डलीसमुद्देशादिना
व्यवहारयितुमित्यर्थे, वृ० ४ उ० । स्था० ।

संभृजिय-सम्भृज्य-अव्य० । एकमण्डल्यां समुद्देशनादिव्य-
वहारं कृत्वैत्यर्थे, पं० व० २ द्वार ।

संभृज्ज-देशी-उर्जने, दे० ना० ८ वर्ग ७ गाथा ।

संभृत (य)-सम्भृत-त्रि० । सज्जाते, आचा० १ ध्रु० ६ अ० १
उ० । आवा० । प्रश्न० । समुत्पन्ने, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० ।
सम्यक् प्रतिपालनाय संछन्ने, आचा० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।
मिलित्वेत्यर्थे, अने० । बलदेववासुदेवयोः प्रथमे धर्माचार्ये,
स० । ति० । ब्रह्मदत्तचक्रवर्त्तिजीवे, उत्त० १३ अ० ।
(सम्भृतकथा ‘बभूवत्’ शब्दे पञ्चमभागे उक्ता ।)
यशोभद्रशिष्ये, “जसभइसीसो संभृता संभृअस्स
पुलभइ जाव सव्यसि” नि० चू० ५ उ० । वीरजिनजी-
वस्य पूर्ववर्षविश्वभूतेर्नामक्षत्रियस्य वीक्षाप्राहकं यती,
आ० म० १ अ० ।

संभृत (य) विजय-सम्भृतविजय-पुं० । भद्रबाहुस्वामिनो
शुक्रभ्रातरि स्थूलभद्रस्य शकटालपुत्रस्य दीक्षादातरि, स्था०
१० ठा० ३ उ० । आ० चू० । न० । कल्प० । (तद्रूप्यता
दीक्षितशानामष्टमध्ययनं प्राप्ता तत एवावगन्तव्या, परम्बि-
वार्त्तां स ग्रन्थ एव व्युच्छिन्नः ।) “कवली, वरमा जम्बू-स्वा-
म्यभूत् प्रभवप्रभुः । शय्यमवा यशोभद्रः, भृतकेवलिनो हि षट् ॥१॥” अ-
जमहागिरात्तए ” आर्यमहागिरिजिनकल्पविच्छेदेऽपि जि-
नकल्पतुलनामकार्थत् । कल्प० २ अधि० ८ क्षण । (अस्य

शिष्यादिकुलं 'थेरावली' शब्दे ऋतुधर्मयोगे २३६६ पृष्ठे दर्शितम् ।) भाडागोत्रेऽयं वीरस्य बद्धद्विषयवत्सरे जातः स च ब्रह्मचर्यादिशुद्धं वर्षाणि शुद्धिपर्यायं ततः आभ्यस्यपर्यायं परिपात्य युगप्रधानपद्धतिमुपगत्य नवतिचारिकः १५६ वीरसंबन्धसंस्कारं स्वर्गतः । जै० ६० ।

संभूतिविजय-संभूतिविजय-पुं० । स्वनामचयातेऽनगारे अयं पूर्वमेव प्रतिज्ञाभ्य राजपुत्रो धनपतिनामा सुखेन सिद्धः । वि० २ भु० ७ अ० ।

संभोइत्तए-संभोक्तुम्-अव्य० । एकमण्डलीसमुदेयादिना व्य-वहारव्यवृत्तमित्यर्थः, ६०४ उ० । भोजनमण्डल्यां निवेशयितुमित्यर्थः, स्था० २ डा० १ उ० ।

संभोइय-साम्भोगिक-पुं० । सम्-एकत्र भोगो-भोजनं सम्भोगः, साधूनां समानसमाचारितया परस्परमुपभ्यादिदानप्रदण्यसंन्यवहारलक्षणं संविद्यते यस्य स साम्भोगिकः । स्था० ३ डा० ३ उ० । एकसामाचारीप्रविष्टे, आचा० १ भु० १ कृ० ७ अ० १ उ० । एकमण्डलिकादिके, स्था० ४ डा० ४ उ० । प्रथ० ।

संभोएत्ता-सम्भोज्य-अव्य० । मिश्रयित्वेत्यर्थः, आचा० २ भु० १ कृ० १ अ० ७ उ० ।

संभोग-संभोग-पुं० । सम्-एकाभूय समानसमाचाराणां साधूनां भोजनं संभोगः । स० ११ सम० । एकमण्डल्यां भोजने, उक्त० १६ अ० । ('विसंभोग' शब्दे षष्ठ्यागे वंदे-विधः संभोग उपसंभोगश्लोकाः ।)

दुवालसविहं संभोगे पण्णा, तं जहा-

"उवहिमु अमत्तपाणे, अंजलीपग्गहे सि य ।

दापणे य निकाए य, अम्भुद्वाणेति आवरे ॥ १ ॥

किइकम्मस्स य करणे, वेआवत्तकरणे इ य ।

समोसरणं संनिसिआ य, कहाए य एवन्धणे ॥ २ ॥

सम्-यकीभूय समानसमाचाराणां साधूनां भोजनं सम्भोगः स कोपध्यादिलक्षणविषयमेवात् ब्रह्मशब्दा । तत्र 'उवही' त्यादिकपकद्वयम् । तत्रोपधिवृत्त्याप्राप्तवस्तु साम्भोगिकः साम्भोगिकेन साहसुद्रमोत्पादनैवणादौपैविशुद्धं शुद्धं शुद्धः, अशुद्धं शुद्धं प्रेरितः । प्रतिपन्नप्रायश्चित्तो वारत्रयं यावत्सम्भोगाहश्चतुर्धेवैलायां प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यमानोऽपि, विसम्भोगाह इति, विसम्भोगिकेन-पार्श्वस्थादिना वा संयत्या वा सार्धमुपधि शुद्धमशुद्धं वा निष्कारणं शुद्धं प्रेरितः, प्रतिपन्नप्रायश्चित्तोऽपि वेलात्रयस्योपरि न सम्भोग्यः । एवमुपधेः परिकर्म परिभोगं वा कुर्वन् सम्भोग्यो विसम्भोग्यश्चेति । उक्तं च-" एगे व दो व तिअ व, आउट्टेतस्स होइ पच्छिस्सं [आलोचयत इत्यर्थः] । आउट्टेतं वि तन्नो, परेण तिहं विसंभोगो ॥ १ ॥ " सि, 'सुव' सि-साम्भोगिकस्याभ्यसांभोगिकस्य बोधसम्पन्नस्य भुतस्य बाधनाप्रच्छन्नादिकं विधिना कुर्वन् तथा शुद्धः, तस्यैवाविधिनोपसम्पन्नस्यानुपसम्पन्नस्य वा पार्श्वस्थादौर्वा क्षिया वा बाधनादि कुर्वन्सथैव वेलात्रयोपरि विसम्भोग्यः । तथा 'अत्तपाणे' सि-उपधिद्वारबद्धसेयं, नवरमिह भोजनं दानं च परिकर्मपरिभोगयोः स्थाने बाध्यमिति । तथा 'अंजलीपग्गहे सि य' इहे-

तिशब्दा उपदर्शनायै, चकाराः समुच्चयार्थाः, तत्रोपलक्षणत्वाद्ब्रह्मप्रदस्य वन्दनादिकमपीह द्रष्टव्यं, तथाहि-साम्भोगिकानामभ्यसाम्भोगिकानां वा संविधानां वन्दनकं-प्रणाममञ्जलिप्रदं नमः क्लमाभ्रमेवेत्येति भणनम्, आलोचनासूत्रार्थनिर्माणनियमाकरणं च कुर्वन् शुद्धः । पार्श्वस्थादेरेतानि कुर्वन्सथैव सम्भोग्यो विसम्भोग्यश्चेति । तथा 'दापणे य' सि-दानं, तत्र साम्भोगिकः साम्भोगिकाय (वत्सादिभिः शिष्यगणोपग्रहात्मन्यै साम्भोगिके) अभ्यसाम्भोगिकाय वा शिष्यगणं यच्छन् शुद्धः, निष्कारणं विसाम्भोगिकस्य पार्श्वस्थादौर्वा संयत्या वा तं यच्छन्-स्तथैव सम्भोग्यो विसम्भोग्यश्चेति । तथा 'निकाए य' सि-निकाचनं छन्दनं निमग्नणमित्यनर्थोत्तरम्, तत्र शृण्वोपध्यादौः शिष्यगणसुप्रदानेन स्वाध्यायेन च साम्भोगिकः साम्भोगिकं निमग्नयन् शुद्धः, शेषं तथैव । तथा 'अम्भुद्वाणे सि यावरे' सि-अम्भुद्धान-मासनत्यागरूपमित्यपरं सम्भोगासम्भोगस्थानमित्यर्थः, तत्राभ्युद्धानं पार्श्वस्थादौः कुर्वन्सथैवासम्भोग्यः, उपलक्षणत्वाद्भ्युद्धानस्य किङ्करतां च-माधुर्यकलानाद्यवस्थायां किं विश्रामादि करामित्येवं प्रश्नलक्षणां तथाऽभ्यासकरणं-पार्श्वस्थादिधर्माच्छ्रुतस्य पुनस्तत्रैव संस्थापनलक्षणं, तथा अविभक्तिं च-अपुण्यभावलक्षणां कुर्वन्शुद्धोऽसम्भोग्यश्चापि । एतान्येव यथाऽऽगमं कुर्वन् शुद्धः सम्भोग्यश्चेति, तथा 'किइकम्मस्स य करणे' सि-कृतिकर्म-वन्दनकं तस्य करणं-विधानं तद्विधिना कुर्वन् शुद्धः, इतरथा तथैवावसम्भोग्यः । तत्र चायं विधिः-यः साधुर्वातेन स्तब्ध-वेह उत्थानादिः कर्तुमशक्तः स सूत्रमेवास्मृतितादिगुणोपे-तमुच्चारयति, एवमावर्त्तयित्वा शरीरोन्मनादि यच्छक्नोति तत्करोत्येवं चाशुद्रपृष्ठसिद्धिर्वन्दनविधिरिति भावः । तथा 'वेआवत्तकरणे इय' सि-वैयावृत्यम्-आहारापधिदानादिना प्रथमणादिमात्रकाप्येवयादिनाऽधिकरणोपशमनेन साहाय्यदानेन बोधप्रदकरणं तस्मिन् विषये सम्भोगासम्भोगौ भवत इति । तथा 'समोसरणं' ति-जिनलक्षणनरथानुयानपट्टयात्रादिषु यत्र बहवः साधवो मिलन्ति तत्समवसरणम् । इह च कृत्रमाधित्य साधूनां साधारणाऽवग्रहा भवति, वसतिमाधित्य साधारणोऽसाधारणश्चेति । अनेन वान्येऽप्यवग्रहा उपलक्षिताः, ते चानेके, तद्यथा-वर्षावग्रहः श्रुतबद्धावग्रहो वृद्धवासावग्रहश्चेति । एकैकस्मात् साधारणावग्रहः प्रत्येकावग्रहश्चेति द्विधा । तत्र यत् क्षेत्रं वर्षाकल्पाद्यर्थं युगपत् द्वयादिभिः साधुभिर्मिन्नगच्छस्यैरनुज्ञाप्यते स साधारणः, यत् क्षेत्रं साधवोऽनुज्ञाप्याधिताः स प्रत्येकावग्रह इति । एवं चैतत्त्ववग्रहेषु आकुट्या अनाभावं सन्निविष्टं शिष्यमश्विनं वा वत्सादि शुद्धन्तोऽनाभोगेन च गृहीतं नन्दनपर्यन्तः समनोहा अमनोहाश्च प्रायश्चित्तिनो भवन्त्यसंभोग्याश्च । पार्श्वस्थादीनां चावग्रह एव नास्ति तथापि यदि तत् क्षेत्रं गुल्लकमन्यत्रैव च संविज्ञा निर्वहन्ति ततस्तत् क्षेत्रं परिहरन्त्येव । अथ पार्श्वस्थादीनां क्षेत्रं विस्तीर्णं संविज्ञाभ्यान्त्र न निर्वहन्ति ततस्तत्रापि प्रविशन्ति, सविज्ञादि च शुद्धन्ति, प्रायश्चित्तिनोऽपि न भवन्तीति । आह च-" समणुजमसमणुजे, अदिअणामवगिण्हमाणे वा । सम्भोगं वीसुकरणं, (पृथक्करणमित्य-

येः] इत्ये य अलोभ पेक्षति ॥ १ ॥ " [इतरान् पार्श्वस्थादीनिपर्यः ।] तथा ' सन्निसिञ्जा य ' ति सन्निसिञ्जा-आसनविशेषः, सा च सम्भोगोऽसम्भोगकारणं भवति । तथाहि—संभोगागत आचार्यो निषद्यागतेन सम्भोगिका-चार्येण सह भुतपरिचर्यानां करोति युद्धः । अध्यामनोद्वापार्श्व-स्थादिस्पर्धापुद्गलस्यैः सह तदा प्रायश्चित्ती भवति । तथा अ-क्षानिषद्यां विनाऽनुयोगं कुर्वन्तः भूषणतश्च प्रायश्चित्तम् । तथा निषद्यायामुपविष्टः सूत्रार्थी पृच्छति, अतिचारान् वाऽऽलो-चयति, यदि तदा तथैवेति । तथा ' कदापि य पदंभवे ' ति-कथा—बादादिका पञ्चधा, तस्याः प्रबन्धने-प्रबन्धने करणं कथाप्रबन्धने, तत्र सम्भोगासम्भोगी भवतः । तत्र मतमभ्यु-पगम्य पञ्चावयवेन व्ययवयवेन वा वाक्येन यत्तत्प्रबन्धने स कुलजातिविरहितो भूतार्थान्वयपरः वादः । स एव कुलजा तिनप्रदस्थानपरो जल्पः । यत्रैकस्य पक्षपरिमहोऽस्ति नाप-रस्य सा वृत्तमात्रप्रवृत्ता वितण्डा । तथा प्रकीर्णकथा चतु-र्थी । सा चास्तगेकथा द्रव्यास्तिकनयकथा वा; तथा मिश्रय-कथा पञ्चमी, सा चापवादकथा पर्यायास्तिकनयकथा वेति तत्राद्यास्तिकः कथाः अमलीवर्जैः सह करोति, अमलीभिस्तु सह कुर्वन् प्रायश्चित्ती । चतुर्थ्येलायां बालोचयप्रति विस-म्भोगाहं इति रूपकद्वयस्य संक्षेपाधः । रितराधेस्तु निशी-थपञ्चमोद्देशकभाष्यावबोधेय इति । स० १२ सम० । उच० ।

प्रत्यक्षं प्रत्येकं सम्भोगः—

जे निगन्था य निगन्थीभ्यो य संभोइया सिया, नो एहं कप्पइ पारोक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोइयं करे-त्तए । कप्पइ एहं पक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोइयं करेत्तए । जत्थेव अन्नमन्नं पासेज्जा, तत्थेव एवं वएजा-अहो खं अजो !, तुमाए सद्धि इमम्मि कारणम्मि पक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेमि । से य पडितपेज्जा, एवं से नो कप्पइ पक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेत्तए, से य नो पडितपेज्जा । एवं से कप्पइ पक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेत्तए ॥ ३ ॥ जाओ-निगन्थीभ्यो वा निगन्था वा संभोइया सिया, नो एहं कप्पइ पक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेत्तए, क-प्पइ एहं पारोक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेत्तए । जत्थेव ताम्भो अप्पण्णो आयरियउवज्जाए पासेज्जा, तत्थे-व एवं वएजा-अह खं भन्ते ! अमुणीए अज्जाए सद्धि इमम्मि कारणम्मि पारोक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेमि । सा य से पडितपेज्जा, एवं से नो कप्पइ पारो-क्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेत्तए । सा य से नो पडितपेज्जा, एवं से कप्पइ पारोक्खं पाडिएकं संभोइयं विसंभोगं करेत्तए ॥ ४ ॥

ये निर्मन्था निर्मन्थ्यश्च सांभोगिकाः स्तुस्तेषां 'मि शुमि'ति वा-क्यालंकारे, कल्पते परोक्षं प्रत्यक्षे सांभोगिकं विसांभोगिकं क-र्तुं, यत्रैव एवं यदत् 'अहो ए'मिति पूर्ववत् । अहो-आर्यः त्वया

सार्वमस्मिन्कारणे प्रत्यक्षं प्रत्येकं साम्भोगिकं विसम्भोगं क-रोमि, यद्युक्ते यदि स परितप्यते मिथ्याबुद्धतं न भूय एवं करिष्यामि, एवं सति 'से' तस्य न कल्पत ज्ञायां प्र-त्यक्षं प्रत्येकं सांभोगिकं विसांभोगिकं कर्तुम् । अथ स न परितप्यते एवं सति 'से' तस्य कल्पते ज्ञायां प्रत्ये-कं साम्भोगिकं विसांभोगिकं कर्तुमिति सूत्राक्षरार्थः ॥३॥ या निर्मन्थ्यो निर्मन्था वा साम्भोगिकाः स्तुस्तेषां न कल्पते प्रत्यक्षं प्रत्येकं साम्भोगिकीं विसंभोगां कर्तुम् । य-त्रैव ता निर्मन्थ्य आत्मीयानाचार्यापाध्यायान् पश्यन्ति तत्रै-व एवं वदन्ति । अथ शुमिति वाक्यालंकारे । अदन्त । अ-मुकया सहस्मिन् कारणे समापतिते परोक्षं प्रत्येकं साम्भोगिकं विसंभोगं करोमि । सा च 'से' तस्याः प्रच-र्त्तिन्याः परितपति मिथ्याबुद्धतप्रदानेनानुतपति अ-सह्य तदास्थानमिति प्रत्याययति । एवं सति न कल्पते परोक्षं प्रत्येकं सांभोगिकं विसंभोगं कर्तुम् । अथ सा तस्याः प्रागुक्तकारणे नानुपतिता एवं सति 'से' त-स्याः कल्पते परोक्षं प्रत्येकं संभोगं कर्तुमिति सूत्राक्षरार्थः । व्य० अ० ७ उ० ।

अधुना भाष्यकार आह—

संभोगो पुष्पुत्तो, पचेयं पुण वयंति पडिएकं ।

तप्यंते समणुप्ते, पडितप्यमाऽणुतप्यन्तु ॥४६॥

संभोगः पूर्वं निशीथाध्ययन उक्तः, 'पडिएकं'पुनर्वदन्ति प्रत्ये-कं यो विसंभोगं करोति स तप्यते, यथा पेतन नाम शय्या-तरपिण्डप्रतिसंविता हा कष्टमेवं तप्यन्तमित्येवा हात्वाऽनु-तप्यते, एव मम दोषेण तप्यति तस्मात् प्रत्याययामि, यथा-असंवेतत् यद्दं शय्यातरपिण्डं संवेतवान् । अथ स तु तदा-ऽसौ विन्तयति मम दोषेणैव तप्यतु तस्मान् मिथ्याबुद्धतं करोमि, एवं संविने तप्यति यदनुतपने तत् प्रतितपनमिति । तद्वं भाष्यकृता विषमाणि सूत्राक्षराणि विवृतानि ।

संप्रति निर्मुक्तिविस्तरः—

सागारियगिहानिग-ते य वडघरिए जंघुरए व ।

धम्मियगुलवाणियए, हरितालिचे य दीवे य ॥४७॥

सागारिक शय्यातरपिण्डाभिर्गते वटगृहिके जम्बूगृहिके वा असद् व्याख्यानेन विसंभोगः कृतः । इयमक्षरघटना । भावार्थस्तथैव—एकस्मिन् नगरे आचार्यस्य वटगृहिकः शय्यातरस्तस्मिन्नेव नगरे आर्यो जम्बूगृहिको गृहस्थोऽस्ति ताभ्यां वटगृहिकजम्बूगृहिकाभ्यामाभ्यां गृहं कारितम् । तयोश्च निर्मापतयोः द्वयोरपि गृहयोः कपोताः प्रविष्टास्त-तोऽमङ्गलमिति मन्यमानौ तौ नैमित्तिकं पृच्छतः । कथमे-तस्य दुर्निमित्तस्य व्याघातो भवेत् ? नैमित्तिको वदति-व-टगृहिको जम्बूगृहिकस्य गृहमधिष्ठितु, जम्बूगृहिको वट-गृहकगृहम् । ततः कतिपयानि दिनानि स्थित्वा पश्चाज्जि-निजगृहं गच्छेताम् । तौ परस्परं गृहं संचरितौ आध्यात्म-वा अन्यस्मात् गच्छतां प्राचूर्णकाः समागताः, ततो वास्तव्यै-जम्बूगृहिकगृहं प्रविष्टस्य गृहात्मप्रमालिकामानीय तेषां प्राचूर्णकानां दत्ता तैः शय्यातरपिण्डं मन्यमानैरुपरोषव-शादमीत्या भुक्तास्तैस्ते प्राचूर्णका निर्यते आत्मीयस्था-चार्यस्य समीपं गत्वा आलोचयन्ति । अस्माकं सांभोगिकाः

संभोग

शय्यातरपिण्डं भुजते अस्माभिः कथमप्यपरोक्षशब्दादप्री-
त्या प्रथमालिका भुक्ता, एवं भुक्त्वाऽऽचार्योऽपि अविचिन्त्य य
दि विसंभोगं तं करोति तदा अत्रैतदधिकृतसूत्रं पतति ।

तथा चाह भाष्यकारः—

नवधरकवोतपविसरण, दोहं नेमिति जुगव पुच्छा य ।
अष्टोऽस्स घराई, पविसध नेमितिओ भणई ॥ ४८ ॥

आदेसागम पदमा, भोतुं लजाएँ गंतु गुरुकहणं ।

सो जइ करेज वीसुं, संभोगं एत्थ सुचं तु ॥ ४९ ॥

नवधोरुहयोः कपोतानां प्रविशने, ततो द्वयोरपि गृह-
स्वामिनोर्युगपदैकमिका भवति—अन्योन्यस्य गृहं प्रविशता-
म् । तौ च प्रविष्टावन्त्यदा आदेशानां प्राचूर्णकानामागमस्ततो
वास्तव्यैर्जम्बूगृहिकस्य घटगृहिकगृहं प्रविष्टस्य गृहान्प्रथमा-
लिका आनीता तां लज्जया भुक्त्वा ततो निर्गत्य गुरुसमीपं
गत्वा गुरोः कथने, स यद्यविचार्य विष्वक्संभोगं तं करोति ।
तदा अत्र सूत्रमापतितं द्रष्टव्यम् । अत्र विचारो यदि तावित्थ-
रं गृहपरिवर्तनं कृतवन्तौ तदा स जम्बूगृहिकाऽशय्यातर एव ।
अथ यावत्कथिकस्तदा जम्बूगृहिक एव शय्यातरः ।

‘ धम्मिय ’ इति अस्य व्याख्यानमाह—

धम्मितो देउलं तस्स, पालेइ जइ भइओ ।

सो य संवड्ढियं तत्थ, लज्जुं देजा जईय उ ॥ ५० ॥

तस्य शय्यातरस्य किञ्चित् देवकुलं तन् धार्मिकः
पालयति, स च यतीनां भद्रकस्ततः संवर्द्धि-
तमप्रकूरं तस्मिन् शय्यातरगृहे लब्धं साधुनामा-
नीयं ददाति, अत्रापि तथैव प्राचूर्णकागमने, धार्मिकात् प्र-
थमालिकानयनमित्यादि सर्वं तथैव वाच्यम् ।

‘ गुलघाणिय ’ इत्यस्य व्याख्यानम्—

वाणियओ य गुलं तत्थ, विकिणंते उ दंतए ।

तत्थ सो बाहिरे हुजा, अडं कच्छपुडेण वा ॥ ५१ ॥

शय्यातरगृहं स्थितां गुडवणिक, स तत्र गुडं विक्रीणन्
साधूनां गुडं ददाति । अथवा—शय्यातरस्यापवरिकायामा-
र्यायभाण्डं निक्षिप्तं, ततः कच्छपुटनाटित्वा तत्रैव समाग-
च्छति, स चाटन् यदा तदा वा साधूनां भिक्षां ददाति । ततः
प्राचूर्णकागमनमित्यादि विभाषा ।

तथैव ‘ हरितोपलिप्तः ’ इत्यस्य व्याख्यानम्—

हरितोलिचा कया सेजा, कारणे ते य संठिया ।

पसज्जा वसहिपालस्स, चइयट्ठा गणागए ॥ ५२ ॥

छिन्नानि वा हरितानि, क्षुण्णेन वसतिरधुनोपलिप्ता कृता,
हरितानि च तत्र परिस्राटितानि । तस्यामधुनोपलिप्तायां
पानितेषु वा हरितेषु साधवः कारणेन स्थिताः । अथवा—पूर्व-
स्थितानां चैत्ययन्त्रनार्थं गणं निर्गतं पश्चात् वसतिपालस्य प्र-
सज्ज बलात्कारेणोपलिप्ता कृता, हरितानि च पानितानि। अत्रा
वसंतं प्राचूर्णकाः समागतास्ते वसतिं दृष्ट्वा चित्तयन्ति प्र-
निदिशसमुपलिप्यत शय्या आचार्यस्य कथितम् । तेन यद्यपि
कार्यं विसंभोगः क्रियते तदा अत्र सूत्रोपनिपातः ।

‘ दीपो वे ’ इत्यस्य व्याख्यानम्—

छिप्पाणि वा वि हरिताणि, पविट्ठो दीवएण वा ।

कयकजस्स पम्भुडे, सो वि जाणे दिसे दिसे ॥ ५३ ॥

यस्यां शय्यायां संयताः स्थिताः तत्र शय्यातरः केना-
पि कारणेन प्रदीपदीपकेन सह प्रविष्टस्ततो येन कार्येण
समागतस्तत्कार्यं कृत्वा निर्गतः, दीपस्तत्रैव विस्मृतः, तत्र च
तस्मिन् दिवसे सांभोगिकाः समागताः । स च प्राचूर्णको बृह-
त्तरः शय्यातरस्य कृतकार्यस्य विस्मृतं दीपं जानाति दिने दिने
वसती दीपः क्रियते । एतच्च ज्ञात्वा गुरोः प्राचूर्णकेन कथितं,
स च विचिन्त्य विसंभोगं कृतवान् । अत्राप्यधिकृतसूत्र-
स्योपनिपातः ।

एतानि स्मृति तानि कारणानि । अत्र प्रायश्चित्तविधिमाह—

दडुं साहण लहुओ, वीसु करेताण लहुग आणादी ।

अट्ठाणनिग्गयादी, दोहं गणमंडणं चैव ॥ ५४ ॥

योऽस्मान्ति कारणान्यविवेच्य गुरोर्निवेदयति तस्य प्रायश्चित्तं
लघुको मासः, कथितेऽपि यथाचार्यो न विवेचयन्ति अवि-
वेच्य च विसंभोगं कुर्वन्ति तदा तेषां विषयकं कुर्वतां चत्वारो
लघुकाः । न केवलं प्रायश्चित्तं किं त्वान्नाभङ्गाद्यश्च दोषाः। त-
था अध्वादिनिर्गतानामादिशब्दादिशवादि कारणपरिग्रहः द्व-
योरपि गणयामेव न च ।

एतद्वच च स्पष्टं भावयति—

तं सोउ मणसंतावो, संतईए ति तुइई ।

अण्णे वि ते विवजंति, वजिया अण्णहि वा ॥ ५५ ॥

ये तेषां सांभोगिकास्तैः तत् शय्यातरपिण्डाद्यासेवनं भुक्त्वा
मनःसंतापः क्रियते, यथा तेन धर्मश्रद्धिकर्नापि भवतां श-
य्यातरपिण्डाद्यकल्पिकमासेवितमताऽऽद्य प्रभृत्यस्माकं संत-
तेस्तुष्ट्य(स्तुच्य)ति—पृथग्विभिन्न इत्यर्थः । ततो येऽन्ये तेषां
सांभोगिकास्तेऽपि तान् विवर्जयन्ति, यतस्तऽवसन्ना जा-
तास्ततोऽमुकनाचार्येण विवर्जिताः ।

ततो वा अन्नतो वा वि, तं सुचा इह निग्गया ।

वज्जेता जं तु पावेंति, निज्जगतो य हाविता ॥ ५६ ॥

ततस्ते विवर्जिता अध्वनिर्गता अग्निवादिकाराग्नेन वा नि-
र्गताः, इह यत्र ते पूर्वसांभोगिकास्तद्यन्ति तत्र प्राप्तस्ततो
वैरविवेच्य शय्यातरपिण्डादिकमासेवितमत्याचार्याणां क-
थितं, तेषां अन्येषां वा श्रुत्वा यूयं पृथक्कृता इत्याकथ्य तं
गणं वर्जयित्वा यतः प्रथमद्वितीयपरीषदाभ्युपनागादादि
परिनापनं प्राप्नुयन्ति । तन्निष्पन्नमविवेच्य विसंभो-
गकारणं प्रायश्चित्तम् । ‘ निज्जगतो य हाविता ’
इति तेषाम्—अध्वादिनिर्गतानां ते वास्तव्या धैर्याद्यस्य
कृत्वा निज्जरां प्राप्नुयुस्ते ततो हाविताः प्रभूतं
च कर्म अविवेच्य न तर्कवध्यते, यन्महता संसारं नि-
स्तरान्ते शक्यते ।

तं कजतो अ कजे, वा सेवियं जइ वि तं अकजेण ।

न हु कीरइ पारोक्खं, सहसा इति भंडणं हुजा ॥ ५७ ॥

यस्मादेते दोषास्तस्मात्कार्यतः—कारणेन कार्यं वा कारणाभावे वा यद्यपि सेवितं तत् श्रम्यातरपिण्डादिकं तथा उप्यकार्येण एवमेव परोक्षे सहसा इत्येवं न विसंभोगः कियते, मा परस्परं द्वयोर्गणयोर्भेदजनं भूयदिति हेतोः ।

कथं विवेकः कस्यच्य इत्यत आह—

निसंसंक्रियं च काउं , आसंकनिवेयणा तर्हि गमये ।

सुदेहिं कारणमणा-भोगजाणता दप्पतो दोएहं ॥५८॥

तैः प्राघूर्णकैस्ते प्रष्टव्याः, को युष्माकं श्रम्यातरः ? , कथमेव श्रम्यातरो न भवति ? , एवं निःशङ्किनं कृत्वा । अथ लज्जया न पृष्टास्ततो न निश्चय इति एवमाशङ्कानिबन्धनायां कृतायां यस्याच्चार्यस्य कथितं तेन प्रेषितस्य संघाटस्य तत्र गमनं , तेन च संघाटकेन गत्वा यत्तैः कथितम् । तत्तेन प्रष्टव्यम् , ते गृहपरिवर्त्तादि यथातथ्यं कथयन्ति । ततः संघाटो गत्वा निजसूरिस्मापं कथयति । एवमक्रियमाणे द्वयोर्गणयोर्भेदजनम् । तदेव पश्चाज्ज्ञेन भावयति—‘ सुदेहिं शुद्धैरप्यस्माभिः समं यूयं विसंभोगं कुरुष्व । अथवा—कारणे गृहपरिवर्त्तादिकमधिकृत्य तत् गृहीतम् । यदि वा—अनाभोगं गृहीतम् । अथवा—द्वयोः प्रथमद्वितीयपरीषद्वयोरुद्दीर्घयोजानता दर्पणेन गृहीतं, पुनः पश्चात् कृता शोधिः । अपि च यदि च निष्कारणेऽपि गृहीतं तथापि न युक्तं परोक्षे विसंभोगकरणम् । यदि बयं नावृता भवामस्ततो युक्तं विसंभोगकरणम् । अथ कारणे गृहीतं तदा बयं शुद्धा एव कथं विसंभोगकरणमेवं भेदजनं स्यात् ।

साम्रतं ‘ कारणमनाभोगे ’ ति पदद्वयं व्याख्यानयति—

कजेण वा वि गहिंयं, सामोरपरियट्ठतो व सो अण्ढं ।

कारणमजाणतो वा, गहिंयं किं सूचिकरणं तु ॥५९॥

कार्येण च गृहीतमस्माभिर्बोधिष्यन्तो विकटपत्ने । तच्च कार्यमस्माकं स्वागारपरिवर्त्तः । अथवा—कारणमजानता यदि गृहीतं तथापि किं कस्मात् परोक्षे शोधिकरणं—विसंभोगकरणम् ।

सम्प्रति ‘ जाणता दप्पतो ’ इति व्याख्यानयति—

जायंतहि व दप्पा, धेत्तुं आवट्ठिउं कया सोही ।

तुज्झन्थ निहरयारा, पसीय भंतं ! कुसीलाणं ॥६०॥

जानन्निरपि वा प्रथमद्वितीयपरीषद्वयजितो दर्पणतो गृहीत्वा आवृत्त्य कृताऽस्माभिः शोधिः तस्मात् यूयमेवात्र गतिर्निरतिचारा भवन्त ! कुशीलानामस्माकं प्रसीदन्त्युपहासवचनमेतत् ।

पदमविश्य दप्पेणं, जं सव्वं आउरेहि तं गहिंयं ।

दिट्ठताणि भवंतो , जं विश्यपएसु नित्तएहा ॥६१॥

प्रथमद्वितीययोः परीषदादयेन यत्तत्सर्वमातुरैर्गृहीतं, युष्माभिस्तत् विस्मृतं दृष्टान्ता भवन्त इत्यर्थः , नीयतं द्वितीयपदेषु निरुत्पन्ना इति, एतदप्युपहासवचनम् । एवं भेदजनं प्रवर्त्तते । यत एवं परोक्षे विसंभोगकरणे भेदजनदोषास्तस्मात्कल्पते निर्ग्रन्थानां प्रत्यक्षं सांभोगिकं विसंभोगं कर्तुम् ।

अथ सूत्रस्य व्याख्यानमाह—

सत्तमए ववहारे, अवराहविमावियस्स साहुस्स ।

आउट्ठेयाउट्ठे, पक्कण्हेणं विसंभोगो ॥६२॥

अस्मिन् सत्तमे व्यवहाररथयोद्देशके अपराधेन विभावितः परिभावितो यदि प्रत्याचरते तदा तस्यापराधविभावि-तस्य साधोरावृत्तस्य विसंभोगो न कियते , प्रायश्चित्तं पुनर्दीयते । अथ नावर्त्तते ततो वारचर्यं भयेते, आवर्त्त-स्व महानुभाव ! , एवमुक्तोऽपि यदि नावर्त्तते तदा तस्मिन्न-नावृत्ते प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षतया विसंभोगः कियते ।

संभोगऽभिसंबंधे—य आगतो केरिसेण सह नाओ ।

केरिसएण विसंभो—गो भणइ सुणसु समासेणं ॥६३॥

एवमभिसंबन्धेन संभोगतः स्थित्यः पृच्छन्ति—कीदृशेण सह संभोगो ज्ञेयः, कीदृशेण सह विसंभोगः । सूरिराह—भयेते पतत्समासेन तत् त्वं भयेमानं शृणु ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

पडिसेहे पडिसेहो, ऽसंविग्गे दाणमादि तिकसुत्तो ।

अविसुदे चतु गुरुया, दूरे साहारणं काउं ॥६४॥

प्रतिषिध्यते पार्श्वस्थत्वादिकं न कल्पते इति निर्वायते इति प्रतिषेधः, असंविग्रः—पार्श्वस्थादिः भयेते, तस्मिन् प्रतिषेधे असंविग्रे दानादेदोनप्रदणसंसर्गादः प्रतिषेधः । निःकृत्य इति यदि कथमपि दानादि करोति तदा एकं द्वौ श्रीन्यारान् वाधेते, एकैकस्मिन्न वारे प्रायश्चित्तं मास-लघु । वारत्रयवारणेऽपि यदि भूयस्तेः सह दानादि क-रोति तदाऽसौ अविशुद्धः इति विसंभोगः कियते—विसर्ग-भोगिकं करोति, तस्य प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः । दूरे गतानां यदि केऽपि पृच्छन्ति, यथा सत्यमस्माकं च सां-भोगिकास्तत्र देशे इति ? , तदा साधारणः कृत्वा वक्तव्यम्—यदा तदा सांभोगिका अभवन् इदानीं पुनर्न जानीमः कि-मनुपालयन्ति सांभोगिकत्वं किं वा नेति । एव निर्युक्तिगा-थासमासार्थः ।

साम्प्रतमनामेव आप्यकारो विवरीपुराह—

पासत्थादिकुसीले, पडिसिदे जे उ तेसि संसग्गी ।

पडिसिज्झइ एसो खलु, पडिसेहे होइ पडिसेहो ॥६५॥

पार्श्वस्थान्तिके कुशीलस्थानं प्रतिषेधे यत्तेषां पार्श्वस्था-विस्थाने वर्त्तिनां संसर्गां प्रतिषेधते, स च संसर्गा दा-नप्रदणान्ध्यामवसातव्य एव भवति प्रतिषेधः । न चैव प्रतिषेधेनार्थः ।

यत आह—

सूयगडंगे एवं ध-म्मज्झयथे निकाचितं ।

अकुसीले सया भिक्खु, नो य संसगिगं वदे ॥६६॥

स्त्रकृताङ्ग द्वितीये स्कन्धे धर्म्मोऽध्ययनं एवं निकाचितम्-एवं निश्चयपूर्वकं भणितम् । यथा सदा भिक्षुरकुशीलो भवेत्तैव कुशीलेः सह संसर्गिकं व्रजेत् ।

दायादीसंसग्गी, संघकते तिप्पडिसिदे लहुतो ।

आउठे उ अमुदे, गुरुतो उ होइ तेथ परं ॥ ६७ ॥

दानादिभिः संसर्गिभिः दानादिसंसर्गिस्तस्यां कृतायां स प्रतिषिध्यते, आर्यः । कस्मात्प्राप्त्यादिभिः समं संसर्गि करोति, एवं प्रतिषिध्ये यदि स आचरन्ते तदा स सांभोगिक एव कथलं तस्मिन्नावृत्ते प्रायश्चित्तं लघुको मासः । द्वितीयमपि वारं यदि करोति ततोऽपि मासलघु, अथ तृतीयमपि वारं करोति आचरन्ते च तदापि मासलघु, सङ्गावतस्त्रिःकृत्य आवृत्ते लघुको मासः । तेन परमिति ततस्त्वतीयवारात् परं यदि चतुर्थवारं संसर्गि करोति तदा असौ अशुद्ध इति तस्य प्रायश्चित्तं गुरुको मासः ।

एतदेव स्पष्टतरमाह—

तिक्खुणो मासलह, आउठे गुरुतो मासो तेथ परं ।

अविमुदे तं वीसु, करोति जो झंजती गुरुगा ॥ ६८ ॥

त्रिःकृत्य आवृत्ते प्रायश्चित्तं लघुको मासस्ततः परं भूयः संसर्गिकरत्वे सोऽविशुद्ध इति गुरुको मासः, तं च विष्वक् विसंभोगं करोति । योऽपि तं संशुद्धकृतस्यापि प्रायश्चित्तं चत्वारो गुरुकाः ।

अथ कस्मात् बारत्रयात् परं भूयः संसर्गिकृतो विसंभोगः कियते इत्यत आह—

सति दोषि वा वि होज, अमाई तु माइ तेथ परं ।

सुद्धस्स होति चरथं, मायासहिते चरथभेदो ॥ ६९ ॥

सकृत्-एकवारं द्वौ वीजं वारात् वा स्यादमायी, ततस्त्वृतीयात् वारात् परं संसर्गिकरत्वे मायी । अथ शुद्धस्य भवति चरथं मायासहितं तु चरणभेदधरणाभावस्ततो विसंभोगः कियते ।

एवं पास्त्यादिसु, संसर्गियवारिया य आएसा ।

समणुषे वि उपरिच्छित्ते, विदेसमादी गते एवं ॥ ७० ॥

एवम्-उल्लेख प्रकारेण एषा दानप्रवृत्त्याभ्यां संसर्गिवारिता, एवं समनोऽपि विदेशादागते अपरीक्षिते संसर्गिवारिता प्रवृत्त्या । तेनापि सह संसर्गिः परीक्ष्य कर्त्तव्यो नाम्ययेति भावः ।

संप्रति 'दूरे साधारणं काउ' मित्यस्य विभावनायमाह—

समणुषेसु विदेसं, गतेसु पच्छांसे होज अवसन्ना ।

ते वि तहिं गंतुमन्ना, अत्थि तहिं केइ मणुसा खे ॥ ७१ ॥

कस्याप्याचार्यस्य समनोऽपि सांभोगिकेषु विदेशं गतेषु पञ्चादागत्य सांभोगिकाः क्वचित् सिद्धाद्यलभेनावसन्ना भवेयुस्ततस्तेऽपि तत्र विदेशं गन्तुमनस आचार्यं पृच्छन्ति, सन्ति तत्र केष्विदंस्माकं मनोः सांभोगिकाः ।

अत्थि चि होइ लहुतो, कयाइ ओःसिधि भुंजये दोमा ।

नऽत्थि वि लहुतो मंडय, न खिचकहनेव पाहुणगं ॥ ७२ ॥

एवमुक्ते यथाचार्यो वदति सन्ति तत्र नः सांभोगिकाः तदा प्रायश्चित्तं भवति तस्य लघुको मासः । किं कारणमिति वदत आह—कदाचित्ते अवसन्नीभूता भवेयुस्ते च प्राचुर्यकास्तत्र गतास्तेः सह भुज्जन्ति, भुज्जानानां च चतुर्गुरुकं प्रायश्चित्तम् ।

यत् एवं दोषः तस्मात्सन्तीति न वक्ष्यम् । अथाचार्यो ब्रूयात्-न सन्तीति तदापि मासो लघुको, कस्मादिति चेत् भयङ्करोषः । तथाहि-ते तत्र प्राप्तास्तेषां नास्ति केनापि गृहीते, तैर्वास्तव्यैरुक्तमस्माकं ते सांभोगिकास्ततस्ते प्राचुर्यका उक्ताः, कस्माद्वसतो नोनीणाः ? प्राचुर्यैरुक्तमस्माभिः क्षमाधमणाः पृष्टाः, सम्यक्साकं तत्र सांभोगिकास्तैरुक्तं न सन्ति । एवं वास्तव्यानामप्रीतिर्जाता । किमस्माभिः कृतं यद्वयं विसंभोगाः कृताः । तदनन्तरं परुषमपि भाषन्ते, ततो भयङ्कनम् । तथैव चाप्रीत्या मासप्राप्त्यर्थं वर्षोप्राप्त्यर्थं वा न कथयन्ति, न च प्राचुर्यकत्वं कुर्युः । यस्मादेते दोषास्तस्मादाचार्यैरेवं वक्ष्यम् ।

आसि तथा समणुषा, झंजह दव्वाइएहिं पेहिता ।

एवं मंडयदोसा, न होति अमणुजदोसा य ॥ ७३ ॥

यदा अस्मात् देशात् निर्गतास्तदा समनोऽपि सांभोगिका आसीरन्, इदानीं न जानीमः किमनुगालयन्ति । सांभोगिकत्वं किं वा नेति । केवलं द्रव्यादिभिर्द्रव्यतः सन्नतः कालतो भावतश्च प्रेष्य संशुद्धपथमित्येवमाचार्यैरेवेन भयङ्करोषाः, नाप्यमनोऽहदोषा भवन्तीति ।

नायमनाए आलो-यसा उ ऽणालोइए भवे गुरुगा ।

गीयन्थे आलोयण, सुद्धमसुद्धं विगिंचंति ॥ ७४ ॥

ज्ञाते अज्ञाते वा सांभोगे आलोचना दातव्या, तदनन्तरं तैः सह संभुज्जत । यदि पुनरनालोचिते परस्परं भुज्जते तदा भवन्ति चत्वारो गुरुकाः प्रायश्चित्तम् । सा चालोचना गीतार्थे दातव्या । 'सुद्धमसुद्धं विगिंचंति' सि-शुद्धोऽशुद्धो वा य उपधिस्त विचिन्वन्ति-पृथक् कुर्वन्ति, विवेच्य यो निष्कारणे उद्गमादिभिरनुज्ञां गृहीतां यच्च कारणे वा अयतनया तयोः परित्यागः कर्त्तव्यस्तत्रिष्यन्तं प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यन्ते । एष नियुक्तिमायासमासायः ।

साम्प्रतमनामेव विषयीषुः प्रथमतो 'नायमनाए' इत्यस्य व्याख्यानमाह—

अविशुद्धे संभोगे, नायमनाए य नासि पारिच्छा ।

एत्थोवसंपयं खलु, सेहं वा ऽऽसज्ज आणादी ॥ ७५ ॥

आर्यमहागिरः परतः संभोगो विनष्ट आसीत्, तदा ज्ञाते अज्ञाते वा नास्ति द्रव्यादिभिः परीक्षा, आर्यसुहृत्सिष्यद्वयमकप्रमज्याप्रतिपत्तिप्रभृति आरात् विनष्टः संभोग इति ज्ञाते अज्ञाते वा द्रव्यादिभिः परीक्षाऽऽलोचयितव्या । अनालोचिते च सह भुज्जते । अथ सांभोगिकाः सन्त्यः कथं न ज्ञायन्ते येनाज्ञाते इत्युच्यमानं शोभत तत आह—'एत्थोवसंपयं खलु' इत्यादि पूर्व ये उपसंपन्नास्ते असमानीभूताः, अन्ये पञ्चाङ्केऽन्युपसंपन्नाः । अथवा-पञ्चादागत्य क्वचित् प्रजाजितास्ततोऽदृष्टतया ते न ज्ञायन्ते इत्यज्ञाता भवन्ति । यायायामकवचनं जातौ । ततोऽयमर्थः—आरादपि पूर्वदर्शनाद्वर्गाप पञ्चादुपसंपन्नं शैलत्वमासाद्य सांभोगिकानामप्यज्ञानता भवति । तदर्थं 'नायमनाए' इति गतम् ।

इदानीम् 'आलोयणा उ' इति व्याख्यानयति—

महल्लयाए गच्छस्स, कारणे आसिवादिहिं ।

देसंऽतरागयाऽसोषे, तथिमा जयणा भवे ॥ ७६ ॥

अतिमहत्तया गच्छस्य नास्त्येकत्र, संस्तरणं, यद्यस्ति वा
अशिवादिभिः कारणैर्देशात्तरं गताः, एतैः कारणैर्बहवः
पृथक् पृथक् स्थिताः । तत्र पूर्वस्थितेषु पञ्चादागतानां पर-
स्परं यत्र मेलनापको भवति तत्रैवं (वक्ष्यमाण) यतना-

दोषि वि जइ गीयत्था, राशिणै तत्थ विगडणा पुक्वं ।
पच्छा इयोरो वि दए, समागतो छत्तछायातो ॥७७॥

अगीतायेन गीताधेस्य पुरत आलोचयितव्यम्, यदि पुन-
र्द्वापि गीतायै ततोऽवमरत्नाधिकेन गुरुत्नाधिकस्य पु-
रत आलोचयितव्यम् । अवमरत्नाधिकेनालोचिते पञ्चादित
रोऽपि अवमरत्नाधिकस्य पुरतः आलोचनां ददाति, यः पुनः
समानाद्याकः स—अवमरत्नाधिकस्तत्र यः पञ्चादाचा-
र्यसमीपाच्चिर्गतस्तस्य पुरतः प्रथममालोचयितव्यं पञ्चा-
दितरस्य समीपे तेन । यदि पुनरनालोचिते परस्परं भुज-
ते तदा प्रायश्चित्तं प्रत्येकं चत्वारो गुरुकाः । एतेन ' अ-
नालोच्य भवे गुरुगा गीयत्ये आलोचय ' इति व्याख्या-
तम् ।

संप्रति ' सुखमुखं विगिचंती ' त्यस्य व्याख्यानमाह—

निकारणे अमुदो उ, कारये वाऽणुवायतो ।

अंतिए उवहि दो वि, तस्स सोहि करेति य ॥ ७८ ॥

य उपधिर्निकारणं—पुष्टालम्बनमन्तरेणाहमादिभिर्दोवैरशु-
द्धो गृहीतः, यच्च कारयेऽणुवायतोऽयतनया गृहीतस्त-
मुपधिं द्वावपि परित्यजतः । तस्य परस्परमालोचनायां येन
दोषेण अशुद्धोपधिस्तत्प्रत्ययपायमयतनाप्रत्यये च प्रायश्चित्तं
प्रतिपद्यते ।

एवं तु विदेशस्थे, अयमको खलु भवे सदेसस्थे ।

अभिधीवारीगादी, विशिगए गुरुमगासातो ॥ ७९ ॥

एवम्—उक्तेन प्रकारेण खलु विदेशस्थे यतना भगिता,
अयमन्यः खलु यतनाप्रकारः स्वदेशस्थे । तमेवाह—अभि-
निवारिका प्रागुक्तस्वरूपा तथा आदिशब्दादुपधिकायैण स्प-
ष्टैक्यतानां वा साराकरणेन गुरुपदेशतो गुरुसकाशाद्वि-
निर्गते विनिर्गमनैव प्रत्यागतैराचार्यपादमूल कस्यां वेलाया-
मागतव्यम् ।

तमेव निर्गुणिगाथां भाष्यकारो विबुधोति—

अभिनिवारिएं निगते, अहवा अमेण वाऽवि कजेण ।

विसणं समणुण्णं, काले को वा विकालो तु ॥ ८० ॥

अभिनिवारिकया—प्रागुक्तस्वरूपा निर्गता, अन्वेन वा उ-
पप्युत्पादादिना कार्येण निर्गते, भूयः समनेषु सांभोगि-
केषु आचार्यपादमूले इत्यर्थः । विशनं—प्रवेशः काले कस्यैव ।
शिष्यः प्राह—कः कालः ।

स्वरिराह—

भक्तियुआवासग, सोहेउमति सि दथ अवरण्णे ।

अच्छुद्धायां दंडा—इयाण गहणेगवयणेण ॥ ८१ ॥

भक्तार्थितां कृत्वा बाह्यमामेषु भिक्षामटित्वा भोजनं च
विधाय तदनन्तरमावश्यकुम्भारादि शोधयित्वा पञ्चाद-
५४

पराह काले वेलायामायाति । वास्तव्यैरपि नैपथिकाशब्दे
श्रुत्वा अभ्युत्थानं कर्तव्यम् । दण्डादीनामादिशब्दान्प्रा-
दिपरिग्रहः, प्रहणं कर्तव्यम् । कथमित्याह—एकवचनन द-
ण्डादिकं गृह्णामीत्येवंपेयैकेन वचनेन यदि समर्थयन्ति
तदा प्रहीतव्याः । किं कारणमित्येतदुच्यते—वास्तव्येनाति-
शयेन गृहीतमिति मध्यमानेन प्राचूर्णकेन वास्तव्यागृह्णाने
मुक्ते भाजनभेदो भवति । तेन एततः प्राणजातिविराधता
ततस्तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । तस्मादेकवचनेन दण्डादि-
प्रहणम् । वक्ष्यमाणकारणैः पुनरपवादतः कालवेलायां न
प्रविशत् ।

ताम्येव कारणाभ्याह—

खुड्गविगिडुगामे, उयहं अवरण्णे तपो तु पागे वि ।

पक्खित्तं मुत्तुणं, निक्खिवि उक्खित्तमोहेण ॥ ८२ ॥

खुल्लको ग्रामे यत्र प्राप्नो वर्तते तत्र पर्याप्तं न भविष्य-
तीति विचार्य विद्या विकृष्टमन्तरे ततः कृतभिक्षाकान् प्रा-
प्त्यामः । अथवाऽपराहं व्रजतां तापस्तत एतैः कारणैः प्रा-
गपि प्रातरपि प्रविशेत् । तत्र च नैषेधिकीशब्दं श्रुत्वा तन्मुखे
प्रक्षिप्तं तन्मुक्त्वा तत् गलनीयमित्यर्थः । यत उत्क्षिप्तलम्बने
वर्त्तते तत्प्रापे निमित्तं वास्तव्यैरभ्युत्थातव्यम् । अत्र यदि
प्राचूर्णकाः कृतपर्याप्ताः ततस्तैर्वर्कस्य वा अभ्युत्तिष्ठत वयं
कृतपर्याप्ताः समागताः । यदि वा—यस्य कस्यायः, स समं
भुङ्क्ते । अथ कदाचित् प्राचूर्णका न कृतपर्याप्ता भवेयुस्तदा
तेषां दत्त्वा वास्तव्या अन्यत् गृह्णन्ति । अथ वास्तव्यैरति-
शयेन पर्याप्तं लब्धे ते प्राचूर्णका समागतास्ततो यदि त-
पोऽहं प्रायश्चित्तमापन्नास्तदा ओघाऽऽलोचनया आलोच्य
तैः समं भुजते, एष निर्गुणिगाथासमासार्थः ।

साम्प्रतन्नामैव विषमपदव्याख्यानातो व्याख्यानयति

' तत्र ओहणे ' ति एनं व्याख्येयसुराह—

जइ उ तवं आवओ, जा भिसो अहव होज नावन्नो ।

तहियं ओहालोयण, तेण परेण विभागो उ ॥ ८३ ॥

वास्तव्यैर्भिक्षावेलामतिशयेन पर्याप्तं लब्धे यदि प्राचूर्णकाः
समागच्छन्ति तदा यदि प्राचूर्णकास्तपोऽहं प्रायश्चित्तमा-
पन्नाः, यावद्द्यापि भिक्षा न भवति क्षेदादिकमप्राप्ता इत्य-
र्थः । अथवा तपोऽहमपि प्रायश्चित्तं नापन्नाः, तदा ओघा-
लोचनया आलोच्य तैः समं मण्डल्यां समुद्दिशन्ति । ततः
समुद्दिशानन्तरं परतो विभागालोचनयाऽऽलोच्य प्रायश्चित्तं
प्रतिपद्यन्ते । अथ क्षेदादिकमापन्नास्ततो मण्डल्या उत्कृष्य
दीयते ।

अथ वेलायां न प्राप्ताः किन्त्वनागाद्यायां पीरुपां प्रा-

सास्तत्र विधिमाह—

अहवा शुपुवरियं, संखडि अन्नेहि वा वि कजेहि ।

तं सुत्ता पत्तेयं, इमे य पत्ता तहिं होजा ॥ ८४ ॥

अथेति प्रकारान्तरे वास्तव्यभुक्तोद्धारितं वर्त्तते । अथवा
संख्यां निमित्ताः आद्यादिभिर्वास्तव्यास्तत्र पर्याप्तं गृ-
हीतमस्ति । यदि वाऽऽचार्याः कुलादिकार्यैर्विनिर्गतास्तत्
कियन्तं कालं प्रतीप्य तद् योग्यं मण्डल्या भुक्तं प्रत्येकमुद्-

रितमस्ति । इमे च प्राधूर्यकास्तत्रावसरे प्राप्ता भवेयुस्ततो वास्तव्या नैवेधिकीशब्दं धृत्या समुन्धाय भ्रमन्ति ।

झंजह भुक्ता अग्ने, जे वा इच्छंति भुत्तु सह भोजं ।

सन्वं व तेसि दाउं, अन्नं गेयहंति वत्थव्वा ॥ ८५ ॥

भुक्त्वा ययं भुक्ता यो वा इच्छति अन्नमुन्धायस्तव्यैः सह भोज्यं स तैः सह भुक्ते अथ प्राधूर्यकानां न पश्चाद्भागं परिपूर्णं जातं ततः सर्वे तेषां प्राधूर्यकानां दत्त्वा वास्तव्या अन्यत् गृह्णन्ति ।

तिप्पि दिसे पाहुण्णे, सव्वेसिं अमति बालवुद्धाणं ।

तरुणा जे सग्गामे, वत्थव्वा वाहि हिंडंति ॥ ८६ ॥

सर्वेषामागतानां ब्रौहि दिनानि यावत्प्राधूर्यकत्वं करणीयम् । अथ सर्वेषां कर्तुं न शक्नुवन्ति ततः सर्वेषामभावं बालवृजानां ब्रौहि दिनानि, प्राधूर्यकत्वं कर्तव्यम् । ये तत्र प्राधूर्यकानां तरुणास्ते स्वप्नाम हिण्डन्ते ये तु वास्तव्यतरुणास्ते उद्भ्रामकभिक्षाचर्यया बहिर्ग्रामे हिण्डन्ते ।

संघाडगसंजोगो, आगंतुगभट्टे तथा हिंडे ।

आगंतुका व बाहिं, वत्थव्वयभट्टे हिंडे ॥ ८७ ॥

यदि ग्रामवास्तव्या जना आगन्तुकभट्टकास्तदा प्राधूर्यकानामेकैको वास्तव्येन समं संघाटकन हिण्डंत । इतर-वास्तव्यानां संघाटकसंयोगा उद्भ्रितास्ते बहिर्ग्रामे उद्भ्रामकभिक्षाचर्यया प्रजन्ति । अथ ग्रामवास्तव्या जना वास्तव्यभट्टकास्ततो वास्तव्यानामेकैकः-प्राधूर्यक-केन समं हिण्डते । ये तु प्राधूर्यकानां संघाटकसंयोगा अधिकास्ते बहिर्ग्रामकभिक्षाचर्यया प्रजन्ति । उपार्थचिन्ता-यामपि परस्परमालोचनायां दत्तायां यां गीतार्थेन उपधि-रुपादितः स परिभुज्यते । यस्त्वगीताथेनैतन्पादितस्तस्य परित्यागः करणीयः ।

सूत्रम्—“ जे निग्गंथा निग्गंथीओ यो ” इत्यादि । अस्य संबन्धप्रतिपादनार्थमाह—

मंडुगगतिसरिसो खलु, अहिगारो होइ विइयसुत्तस ।

संपुडतो वा दोण्हं वि, होइ विसोवल्लंभो वा ॥ ८८ ॥

मण्डूकः—शालूरः स यथा उत्प्लुत्य गच्छति, एवं निर्ग्रन्थसूत्राभिर्ग्रन्थीसूत्रं विसदृशमिति मण्डूकगतिसदृशं तत उ-क्तम् । द्वितीयसूत्रस्याधिकारप्रस्तावं मण्डूकगतिसदृशः । तथा ‘ संपुडतो वा ’ इत्यादि, यथा द्वे फलके एकसंपुट इत्यु-च्यते, एवं निर्ग्रन्थसूत्रात् द्वितीयं निर्ग्रन्थीसूत्रं संपुटसदृ-शं भवति । तत उक्तं द्वयोरपि सूत्रयोः संपुटक इति निर्ग्रन्थसूत्रादनन्तरं निर्ग्रन्थीसूत्रमुक्तं भवति । विशेषोपलम्भो वा इति । “ जे निग्गंथा निग्गंथीओ य संभोगिया सिया ” इत्यादि । यच्चिर्ग्रन्थसूत्रमस्मात्तदनन्तरं निर्ग्रन्थीसूत्रं संपद्यते ततः शिष्याणां विशेषोपलम्भो भवति । दूरव्यवधाने तु न स्यात्ततो भवति विशेषोपलम्भ इति कृत्वा निर्ग्रन्थसूत्रादन-न्तरं निर्ग्रन्थीसूत्रमुक्तम् एवमनन संबन्धेनायातस्यास्य (व्यो) (सूत्रद्वयस्यापि व्याख्या सहैवादिमन्त्रेण भागे गता ।)

संप्रति भाष्यकारः प्राह—

एसेव गमो नियमा, निग्गंथीणं पि होइ नायव्वो ।

जे एत्थ उ नायत्तं, तमहं वोच्छं समासेणं ॥ ८९ ॥

यो निर्ग्रन्थस्य सूत्रस्य व्याख्यागम उक्तः, एष एव गमो निर्ग्रन्थीनामपि सूत्रे भवति-ज्ञातव्यः, कवलं यद्वा नाना-त्वं तदहं समासेन वक्ष्ये ।

तदेव विषयः प्रथमतः प्रश्नमुत्थापयति—

किं कारणं परोक्षं, संभोगो तासु कीरई वीसुं ।

पाएण ताहि तुच्छा, पक्कलं मंडणं कुआ ॥ ९० ॥

किं कारणं केन कारणेन तासु संयतीसु परोक्षं संभो-गो विषयकृत्यते ? आचार्य आह—हि यस्मात्प्रायेण ताः संयत्यस्तुच्छाः, ततः प्रत्यक्षं विसंभोगकरणे भण्डनं कुर्युः ।

दोप्पि वि संयतीया, गण्णियो एगस्स वा दुवे वग्गा ।

वीसुं करणम्मि ते चिय, कजोयमादी उदाहरणा ॥ ९१ ॥

द्वौ गण्णिवाचाचार्यौ समं यतिकौ परस्परं सांभोगिकौ च । अथवा—एकस्य द्वौ धर्मौ संयतधर्मः, संयतीवर्गश्चापरस्य त्वेक एव संयतधर्मः । तौ यां विसंभोगां कुरुतां तैरेव च-टकगृहिककपोतप्रविशनाद्विरूपादुदाहरणात् प्रागुक्तप्रकारे-ण विसंभोगां कुरुत इत्यर्थः ।

कथमित्याह—

पडिसेवितं तु नाउं, साहंती अप्पणा गुरूणं तु ।

ते चिय वाहरिउणं, पुच्छंति य दो वि सम्भावं ॥ ९२ ॥

काश्चित् संयत्यः कासांचित्संयतीनां प्राधूर्यकागतास्ता-भिश्च पूर्वप्रकारेण प्रथमालिका कृता, जाता शय्यातर-पिण्डाऽऽशङ्का । अथवा हरितोपलम्भायां वसती स्थिताः, यदि वा—सदीपायां, ततस्ताभिर्भ्राताय निजप्रवर्तिन्याः क-थितम् ; यथा—पताः शय्यातरपिण्डमासेवन्तं प्रतिदिवसं हरितोपलम्भायां वसती वसन्ति, सदीपायां चेति । सा प्रवर्तिनी तन्मुखात् प्रतिसेवितुमिति ज्ञात्वा ताभिः सह ग-त्वाऽऽत्मनो गुरूणां कथयति । तऽपि च गुरूषु व्याहृत्य आ-कार्यं द्वावपि संयतीवर्गौ सद्भावं पृच्छन्ति केवलं यदि ता एकगुरुप्रतिबद्धाः, अन्यथा दोषः ।

तथा चाह—

जइ ताउ एगमेगं, अहवा वी परगुं वइआही ।

अहवा वी परगुतो, पवत्तिणी तीसु वी गुरूगा ॥ ९३ ॥

यदि यकाभिः प्रतिसेवितं शय्यातरपिण्डादि, यकाभिश्च प्रतिसेवितं ज्ञात्वा गुह्यः कथितं ता यदि एकैकमाचार्य-माश्रिताः, अथवा—आत्मीया अपि सत्यः शय्यातरपिण्डा-द्यासेविन्यः परं गुरुं कुलशिवत्कारणात् व्रज्युः प्रतिपन्नाः, यद्विवा—सा प्रवर्तिनी यन्संयतीभिः शय्यातरपिण्डाद्यासे-वितं तासां परगुरुत उपसेपद् प्रतिपन्ना एतासु तिसृष्वपि यद्याचार्यः स्वयं पृच्छति, कोऽत्र भूतार्थः ? इति तदा प्रायश्चित्तं अन्त्यारो गुरुकाः ।

किं कारणमिति चेत् आह—

भंडणदोसा हुंती, वगडासुत्तमे जे भणिय पुत्तिं ।

सयमवि य वीसु करणे, गुरूगा—वावच्चया कलहो ॥ ९४ ॥

तासां तिसृणामपि स्वयं प्रच्छन्ने भग्नमदोषा भवन्ति, ये भविताः पूर्वं कल्पाध्ययने प्रथमांशस्य वगडासूत्रे तैश्च-
मेतासां स्वयं प्रच्छन्ने त्रिषु स्थानेषु भग्नमम् । तानि च
त्रीणि स्थानान्यमूनि—आत्मनो द्वौ गच्छी संयतवर्गः संय-
तीवर्गश्च । तृतीयोऽन्याचार्यसत्काः संयताः, संयत्यश्च,
एते वा वर्गौ गण्यन्ते । भग्नं पुनरेवं आयेत ताः संयत्यः
परकीयरूपाः पृष्टाः सत्या इयुर्यथा ज्ञानीमा येन दुःकापिता ।
इहलोकसहायया निजप्रवर्तिन्या एवमुक्ते संयतास्ताभिः सह
कलहं कुर्युः । संयतीनामपि परस्परं रणद्वारादिभेदति ।
तथा—अन्ये गच्छवर्तिनः साधवः पराचार्येषु समं परसंयतैः
समं परसंयतीभिश्च समं राटि विदधुः । यत एवं दोषा-
स्तस्मात् द्वावपि तौ संयतीवर्गावात्मन आत्मन आचार्यस्य
कथयतः । यदि पुनस्ताः संयत्यः स्वयमेव विष्वक्
संभोगं कुर्वन्ति तदा तासां प्रायश्चित्तं चत्वारो गुरुकाः ।
कस्मादिति चेद्दत्त आह—आपद्यतः—चपलतादौष्य क-
लहः परस्परं भूयादिति हेतोः ।

पत्न्यं भूयत्थं, दोषं पि य गणहरो तुलेऊणं ।

मिलितं तक्षणदोसे, परिक्खितुं सुचिन्दिमो ॥ ६५ ॥

यत एवं दोषास्तस्मादात्मन आचार्यस्य कथनीयम्, तौ
चरखधरो द्वयोरपि संयतीवर्गयोः प्रत्येकं भूतार्थं तुल्यि-
त्वा सम्यग्बिज्ञाय तत एकत्र मिलित्वा तयोर्द्वयोरपि
संयतीवर्गयोगुणदोषान्परीक्ष्य सूत्रनिर्देशः कर्तव्यः । स
चायं यदि नातुनर्पात ततस्तत्रैव यत्र मिलिताः सं-
यतीनां परोक्षे विसंभोगं कुर्वन्ति । प्रत्येकं संयतीनां वि-
संभोगकरणं तुच्छतया कलहभावात् । व्य० ७ उ० ।

तत्रो न कर्णति संभुजितप पंडए कीवए वाइए ।

(छ०-४४) वृ० ४ उ० ।

('पवज्जा' शब्दे पञ्चमभागे ७७२ पृष्ठे व्याख्यात—
मिदं सूत्रम् ।)—(गणान्तरं संभोगप्रतिज्ञयापसंपद्य-
विहरणम् 'उवसंपया' शब्दे द्वितीयभागे १०१६ पृष्ठे
प्रतिपादितम् ।)—(उपस्थापनायामहुतायां संभोगे दोषाः
'जङ्ग' शब्दोऽर्धतो ४ भागं दर्शितः ।) निग्रन्ध्याः सताचा-
रायाः प्रायश्चित्तमदत्त्वा संभोगो न कर्तव्य इति 'खया-
यार' शब्दे तृतीयभागे ७१७ पृष्ठे उक्तम् । (आर्यसुद्धास्तिना
विसम्भावाः 'संपह' शब्दोऽसिञ्चेव भागं उक्तः ।) (त्रिभिः
स्थानैः साम्भोगिकं कुर्वन्नातिक्रामति इत्युक्तं 'विसंभाइय'
शब्दे ७४ भागे) (अन्ययूयिकैः सह सम्भोगो न कार्य
इति 'अणुउत्तिथय' शब्दे प्रथमभागे ४७७ पृष्ठे उक्तम् ।)
तत्र परतीर्थिकैः सार्द्धे न भोक्तव्यम्, स्वयूयैश्च पार्श्वस्थादि-
भिः सहोऽसंभोगिकैः सहोपासनाजनां दत्त्वा भुजानानामयं
विधिः । तद्यथा—'से तत्थ भुजमाणे' इत्यादि सुगमम्, इति
वृत्तिलेशः । ध० ३ अधि० । ज्ञानादिसङ्गांश्च हि द्वादशविधस-
म्भोगपरिहारां नोपपद्यते । यत आह भगवान् भद्रया-
हुस्वामी—'अहारापहि' दीवा-वर्हादि' ज कम्मभूमिगा साह ।
पगमिं हीलियस्मी, ते सव्वे हीलिया होति ॥१॥' वर्य० ४ तत्त्व ।

संभोगकल्प—संभोगकल्प—पुं० । एकमण्डप्यां सह भोजना-
खारं, पं० भा० ।

संभोगकल्पमेतो, बोच्छामि अहं समासेणं ॥

पुष्पभक्षितो विभागो, संभोगविहीए दोहिं ठाणेहि ।

दोसु वि पसंगदोसा, सेसे अतिरेग पणहवए ॥

दसविहसपविहेहि, पुण्वुत्ते तेहिं दोहिं ठाणेहि ।

दोसु वि पसंगदोसा, थ भुंजए अणहसंभोइ ॥

जम्हा तु थ खजंती, उगममादी उ जे भवे दोसा ।

एतेण अपरिभोगो, अमणुत्ते होति बोधव्वो ॥

द्वारं—

जं तत्थ थ वुत्तं तु, तत्थ ह वोच्छामि एतमतिरेगं ।

जे तु गुणा संभोग, ते वसे जं समासेणं ॥

अणुकंपा संगहे चेव, लाभालाभे वि दाघता ।

दाघदुवे गेलसं, कंतारे अंचिए गुरु ॥

द्वारं ।

बालाणुकंपणद्धा, असहू अतर्तसंगहद्धाए ।

द्वारं ।

केऽवि सलद्धि अलद्धी, तेमि साहिएहयद्धाए ।

द्वारं ।

उप्परणे अहिगरणे, काहिंति वि आसणं तु अविदाहि ।

थ य गच्छे बहिभावे, उप्परओ हं ति परिभूतो ॥

द्वारं ।

मज्झं अणेकभाणे, ति काउमाएस पेच्छती पुप्पि ।

जत्थ उ कुलं महल्लं, लम्भति भिक्खा महल्ली तु ॥

तम्हा उ दवदवस्स, पुप्पि गच्छामहे तु तं गेहे ।

एते तु परिहीरीता, दोसा हु भवन्ति संभोगे ॥

गेलसं खवए तस्स, हिंसंतू आणियं तु अणयेहिं ।

भोक्खति य साहुवग्गो, कंतारे आणितं तु साहूहिं ॥

द्वारं ।

एमेव अंचिए वी.(द्वारं)गुरु वि गेएहति तु अन्नमन्नस्स ।

एकां पुण परितम्मति, बाहिरभावं च गच्छेज्जा ॥

एते उ एवमादी, संभोगम्मि उ गुणा भवन्ती उ ।

तम्हा खलु कायव्वो, संभोगगुणभ्रिएण सगं ॥

एताइ ठाणाइ, जो तु सहू होति उ पमादि ति ।

अणे आणेंति ति, धेत्तुणं जं च तं वेत्ति ॥

सेसाणुवालणद्धा, तो तं उम्मंडलि करंती तु ।

जदि आउडुत्ति वज्जति, ताहे मेलजति पुणो वि ॥

अह पुण चोइजंती, बहुसो गाउडुए उ तं दोसं ।

सतिलाभलद्धिजुत्तो, थिज्जुहंती तु तं ताहे ॥

अह मंदलाभलद्धी—थ जो तं थिज्जुहति अहत्थामं ।

सो वि खरंउऊणं, मेलजति मंडलीए तु ॥

किं कारणं निज्जुहणा, जं साहूणं गुणुत्तरधराणं ।

य करोती वच्छ्रं, तेव उ शिञ्जुहया तस्स ॥
एवं आपरिएण तु, जोगो सन्वस्स चैव गच्छस्स ।
बोद्धवो दिट्ठतो, गतेण इत्थं इमो होति ॥
जह गणकुलसंभूओ, गिरिकंदरविसमकडगदुग्गेसु ।
परिवहति अपरितंतो, निययसरीरोगते दंतं ॥
तह पवयणभचिगतो, साहम्मियवच्छलो असहभावो ।
परिवहति अपरितंतो, खेत्तविसमकालदुग्गेसु ॥
जदि एकभाखजिमिता, गिहियो वि य दीहमेत्तिया होंति ।
जिखवयणवहिचूता, धम्मं पुंखं अयासता ॥
किं पुण जगजीवसुहा-वदेण संभंजिऊण समखेणं ।
सक्का हु एकमेको, शियओ वि वरिक्खित्तु देहो ॥
केरिसयं वा विचू-णं संभंजे पि वावि भञ्जति ।
उग्गमसुद्धं भंजे, तहा असुद्धं य भंजेजा ॥
बोंदे आहारादि, उग्गममाइ असुद्ध मा भंजे ।
जं पुण अपेहयादी, कालादीहिं उवहयं तु ।
तं पुण सुद्धोवहिया, मासमयं एक्कीह तु बंधेजा ।
संघासिणं तस्स तु, उवघातो मा हु सुद्धस्स ॥
भण्णति सुद्धस्स जदी, संघासिणं तु होति उवघातो ।
सुद्धेय असुद्धस्स वि, पावति सुद्धी तवमण्यं ॥
अह उवघातो पि मत्तं, संफासेण तु मता विसोही उ ।
तेणुत्ते (१)च्छ्रित्ते-य य इच्छामेत्तओ सिद्धी ॥
उवघातो वि विसोही, यत्थि अजीवस्स भावतो एसो ।
उवघातो विसोही वा, परिणामवसेण जीवस्स ॥
तस्सेव पत्तयेसु तु, परिणामस्स अह रक्खण्डुए ।
कीरति संभोगविही, गच्छपमोत्ते गमा गच्छे ॥
संभोगदारं गतं । पं० भा० ४ कल्प । पं० चू० ।

संभोगपञ्चखाण-संभोगप्रत्याख्याने-न० । खपरलाभमील-
नाम्नयन भोगः संभोगः, एकमण्डलीभोक्तृत्वमिति यो
उच्यते यन् प्रत्याख्याने-जिनकल्पादिप्रतिपत्त्या परिहा-
र्यन्तथा । गीताधोवस्थायां जिनकल्पाचारप्रद्वयेन परिहा-
रः उत्त० ।

एतत्कल्पम्—

संभोगपञ्चखाणं भंतेजीवे किं जणयइ, सम्भोगपञ्च-
खाणं आलंभयाइ खवेइ, निरालम्ब्यस्स य आयत-
ट्टिया जोगा भवन्ति । सणं लाभेणं संतुस्सइ, परलामं
नं आसाएइ नो तकेइ नो पीहइ नो पत्थेइ नो
अहिलसइ । परस्स लाभं अयासाएमाखे अतकेमाये
अपत्थेमाणे अणभिलसमाये दोषं सुइसिजं उवसम्य-
जित्ता णं विहरइ ॥ ३३ ॥

ह भन्द ! सम्भोगप्रत्याख्याने-एकमण्डल्यां स्थित्वा

आहारस्य करणं संभोगस्तस्य प्रत्याख्यानेन उत्कृष्टत्वेन
पृथगाहारकरणेन जीवः किं फलं जनयति ? तदा गुरुराह-
हे शिष्यः संभोगप्रत्याख्यानेन आलम्बनां क्षपयति यतोऽहं ग्लानोऽस्मि
तस्यैव तस्यादि कथनानि क्षपयति धीरो भवति इत्यर्थः । निरालम्बनस्य च आयतार्थो योगा भवन्ति ।
आयतो-मोक्षः स एव अर्थः-प्रयोजनं येषां ते आयतार्थाः,
पतादृशा ये योगाः मनोवाक्काययोगाः भवन्ति । स्वेन लाभेन
सन्तुष्यति, परस्य लाभे न आस्वादयति न वाञ्छति ।
ततश्च परस्य लाभो तर्कयति, मयं दास्यतीति भवसा न
विकल्पयति, नो स्पृहयति-परलाभे अज्ञाततया स्व-
स्य स्पृहां न प्रकटीकरोति । पुनः परस्य लाभं न
मार्थयति-मयं देहीति न याचते । यत इदं पुनर्न अभि-
क्षयति-परस्य लालसापूर्वकं न वाञ्छति । अथ परस्य लाभं
'अयासाएमाणे' अनास्वाद्यन् अतर्कयन् अनीहमानः
अप्रार्थमानः अणभिलषन् द्वितीयां सुखश्यामुपसंपद्य वि-
हरति-अपरेभ्यः साधुभ्यः पृथक् उपाभयमङ्गीकृत्य
प्रवर्तते । यादृशी स्थानाङ्गे उक्तास्ति तां प्रतिपद्य विहरति ।
अथ हि एते शब्दा एकार्थाः प्रतिपादिताः, तत अनेक-
देशीयशिष्याणां प्रतिबोधनार्थं पर्यायत्वेन प्रतिपादिताः ।
उत्त० २६ अ० ।

संभोगवत्तिया-सम्भोगप्रत्यया-स्त्री० । सम्भोगनिमित्ते कर्म-
सम्बन्धे, नि० चू० ५ उ० । ('संभोग' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे वक्ष्यते ।)

संमज्जग-सम्मज्जक-पुं० । उम्मज्जनस्यैवासक्तकरणेन ये ज्ञा-
न्ति तेषु वानस्प्रेषु, भ० ११ श० ६ उ० ।

संमज्जण-सम्मार्ज्जन-न० । इण्डप्रच्छादिना (अनु०) जलेन
वा शोधनं, भ० ११ श० ६ उ० । सम्मार्जन्या कचवरापन-
यनं वसतिं प्रतिकर्मणि, इय० ४ उ० ।

संमज्जणी-सम्मार्ज्जनी-स्त्री० । कचवरापनयनकारिकायाम्,
इय० ४ उ० ।

समज्जिअ-सम्मार्जित-त्रि० । प्रमार्जनिकादिना (भ० ६ श० ३३
उ० ।) अपहृतकचवरे, प्रह्ण० १ पदं । कल्प० । ज्ञा० । जी० ।
कचवरशोधिते, प्रा० म० १ अ० । जी० । वस्त्रादिनाद्रताम-
पनयनीये, आचा० २ भु० १ चू० १ अ० ४ उ० ।

संमज्जिया-सम्मार्जिका-स्त्री० । शुद्धस्यान्तर्यहिम्न बहुकरि-
कावाहिकायाम्, ज्ञा० १ भु० ७ अ० ।

संमज्जु-संमृष्ट-त्रि० । कचवरापनयनेन (ज्ञा० १ भु० १ अ० ।
औ०) प्रमार्जिते, ग० १ अचि० । भूमिकर्मादिना संस्कृते,
आचा० २ भु० १ चू० २ अ० १ उ० ।

संमि (झ)ल-सम्मिल-धा० । सक्रमे, "प्रादेमीलेः ।" ॥ ८४ ।
२३२ ॥ अनेन प्रादेः परस्य मिलनस्य वा द्विसम् । संमि-
लह । संमिल्लह । सम्मिलीति । प्रा० ४ पद ।

संमृह-संमुचि-पुं० । जम्बूद्वीपे आणामिन्ध्यामुत्सर्पितयां भवि-
ष्यति षष्ठे कुलकरे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

संयुच्छिममणुस्त-संयुच्छिममणुस्त-पुं० । मनुष्यभेदे, प्रह्ण०
१ पद । (व्याख्या 'मणुस्त' शब्दे षष्ठे भागे ब्रह्म्या ।)

संमुत्त

संमुत्त-संमुक्त-पुं० । माण्डवगोत्रावांतरगोत्रविशेषप्रवर्तकं पुत्रे, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

संमुत्तमाश-संमुत्तशत-त्रि० । सामस्येन स्पृशति, भ० ८ श० ३ उ० ।

संमुह-संमुख-त्रि० । अभिमुखे, सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।

संमुहागय-संमुखगत-त्रि० । सम्मुखं स्थिते, जं० १ घ०० ।

संमुहीभूय-संमुखीभूत-त्रि० । अभिमुखीभूते, सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।

संमूढ-संमूढ-त्रि० । समिति-भृशं मूढा वैचित्त्यमुपगताः संमूढाः । उक्त० ३ अ० । मोहजालेन मोहं गतेषु, तं० ।

संमोहभावणा-संमोहभावना-स्त्री० । पञ्चमभावनाभेदे, प्रव० ७३ द्वार । (व्याख्या पञ्चमभागे ' भावणा ' शब्दे गता ।)

संरम्भ-संरम्भ-पुं० । विनाशसंकले, भ० ३ श० ३ उ० । स्था० । विश० । ' संकल्पा संरम्भो ' प्राणातिपातं करोमीति यः संकल्पोऽथवसायः स संरम्भः । आह च चूर्णितृत्-पाणाश्चायं करोमि त्ति जा संकल्पं कर्गं चिन्तयतीत्यर्थः । व्य० १ उ० । (पञ्चमभागे ' पडिसेवणा ' शब्दे ३३४ पृष्ठे एतत्प्रायश्चित्तमुक्तम् ।) परजीवस्य विनाशनसमर्थं दुष्टविद्यानां गुणं, उक्त २४ अ० । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराय प्राणानि-पातादिसंकल्पावंशं, आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० । विषयादिषु तीव्राभिलाषं, आनु० । क्रोधं, "संरम्भो अमरिसो मनु" प्रा० ना० १६१ गाथा ।

संरम्भज्ज्ञाण-संरम्भध्यान-न० । संरम्भो-विषयादिषु तीव्राभिलाषस्तस्य ध्यानम् । जनन्युपरोधतां वतं पालयतोऽपि विषयानिलापिणः क्षुल्लककुमारस्यैव दुर्ध्यानं, आनु० ।

संरक्षय-संरक्षय-न० । सर्वैर्मारणाद्यैरुपायैः । करादिभ्यो निजवित्तस्य सङ्कोपने, विशेष० । सर्वोपायैः परित्राये रीद्रध्यानभेदे, स्था० ४ ठा० १ उ० । आपदेः संगोपने, ज्ञा० १ ध्रु० १४ अ० । परिपालने, आव० १४ अ० ।

संरक्षय-संरक्षक-पुं० । नानाव्यसनेभ्यः सङ्कोपके, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

संरोहणी-संरोहणी-स्त्री० । संरोहणकारिकायामौषध्याम्, आ० म० १ अ० ।

संलप्य-संलप्य-त्रि० । संलपितुं शक्ये, अनु० ।

संलवण-संलपन-न० । मिथो भाषणे, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

संलवमाण-संलपतृ-त्रि० । मिथो भाषमाणे, स्था० ४ ठा० २ उ० । स्त्रियाम्- 'संलवमाणी' । कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

संलविचय-संलपितुम्-अव्य० । पुनः पुनः संलापं कर्तुमित्यर्थे, प्रति० । उपा० ।

संलाव-संलाप-पुं० । भिन्नकथाद्यालापे, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

पुनः पुनर्जल्पने, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । आव० । संलापः पुनः ५५

पुनः संभाषणम् । भ० ३ श० १ उ० । मुहुर्मुहुर्जल्पने, भ० ३ श० १ उ० । प्रीत्या सह सकाममुहृत्यत्यर्पणकामं परस्परसम्भाषणं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । औ० । ज्ञा० । जं० । मिथेय सह सप्रमोदं सकामं परस्परं संकथायाम्, खं० प्र० २० पाहु० । वृ० । सू० प्र० । 'संलापो भाषणं मिथ' इति वचनान्तः स्था० ७ ठा० ३ उ० । मिथः कथारूपं, खं० २ अधि० । ('सिग्मंथी' शब्दे चतुर्थभागे २०४६ पृष्ठे सूत्रं तद्व्याख्या च गता ।)

संलावकीव-संलापक्रीव-पुं० । सम्भाषणनपुंसकं, संलाव-कीवां जा अवस्सललवियव्ये परमुहो संलवति । नि० सू० ४ उ० ।

संलिहय-संलेखन-न० । ईषल्लेखने, दश० ८ अ० ।

संलिहयकल्प-संलेखनकल्प-पुं० । पात्राणां संलेखनपूर्वक-धावने, औ० । (वक्तव्यता 'भोयस' शब्दे पञ्चमभागे द्रष्टव्या । भोजनान्तेऽयं विधिरुहः ।)

संलिहितार्ण-संलिख्य-अव्य० । प्रदक्षिण्या निरवयवं कृत्वे-त्यर्थे, दश० ५ अ० २ उ० ।

संलिहिय-संलिख्य-अव्य० । निलिपीकृत्वत्यर्थे, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । निरवयवं कृत्वत्यर्थे, आचा० २ ध्रु० १ सू० १ अ० ४ उ० ।

संलिखित-त्रि० । संलेखनविधिना शोषितं, तल्ल चि-धा-आहाराः, शरीरम्, उपधिश्च । वृ० ३ उ० ।

संलीय-संलीन-त्रि० । एकाग्र्यस्थे, दश० ३ अ० । उक्त० । संवृते, प्रव० ६ द्वार ।

संलीयया-संलीनता-स्त्री० । संलीनस्य-संवृतस्य भावः संलीनता । पञ्चा० १६ विव० । अङ्गोपाङ्गादि संवृत्य प्रवर्त्तने, उक्त० ३० अ० । दश० । प्रव० । न० । सू० । संलीनता-शु-तता, सा चेन्द्रियकषाययोगविषया विविक्लशय्यासनता चेति चतुर्धा । घ० २ अधि० । ग० । उक्त० ।

अथ संलीनतामाह—

एगन्तमणावाप, इत्थीपसुविवज्जिण ।

सयणासयसेवण्या, विवित्तसयणासयं ॥ २८ ॥

एकान्ते-जनैरनाकुले पुनरनापाते न विद्यते आपातः स्त्रीपुरुषादीनामागमने यत्र तत् अनापातं तस्मिन् पुनः पशुपण्डकादिविवर्जितं आरामोद्यानशून्यगृहादिस्थाने शयनासनसेवनया कृत्वा संलीनतास्य तपो ब्रह्ममित्यर्थः । उक्त० ३४ अ० ।

संलुचमाण-संलुच्यमान-त्रि० । इतश्चेतश्च भव्यमाणे, आचा० १ ध्रु० ८ अ० ३ उ० ।

संलेह-संलेख-पुं० । कवल्लयप्रमाणे शरीरावशेषणार्थमाहारि, वृ० ५ उ० ।

संलेहणा-संलेखना-स्त्री० । उद्वलने, आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । संलिख्यतेऽनया शरीरकषायादीति संलेखना । तपोविशेषे, स्था० २ ठा० २ उ० । सूत्र० । शरीरशोषणायाम्, प्रव० १ द्वार । आगमोक्तेन विधिना शरीराद्यपकर्मणः, प्रव० १३५ द्वार । कषायशरीरकृशतायाम्, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । औ० ।

आगमप्रासङ्गिकरमानशनावधिक्रियायाम्, पञ्चा० १ विव० ।
सा जघन्या मध्यमा उत्कृष्टा च । व्य० १० उ० ।

साम्प्रतं 'संलेखणा दुवालसवरीसे' नि चतुर्विंशदुत्तरशत-
तमं द्वारमाह-

चत्वारि विचिताह, विरार्हं निज्जुहियाहं चत्वारि ।

संवच्छरे य दोषि, एगंतरियं च आयामं ॥६८२॥

नाइविगिण्डो य तवो, छम्मासे परिमिअं च आयामं ।

अवरे वि य छम्मासे, होइ विगिण्डं तवो कम्मं ॥६८३॥

वामं कांडीसहियं, आपामं कहु आणुपुव्वीए ।

गिरिकंदरं व गंतुं, पाउवगमणं पवजेइ ॥६८४॥

'चत्वारि विचिताह' इत्यादि गाथात्रयम्, संलेखन-संलेखना
आगमोक्तं विधाना शरीराद्यपकर्षणम्, सा च त्रिविधा-ज-
घन्या पाण्मासिकी, मध्यमा संवत्सरप्रमाणा, उत्कृष्टा तु
द्वादश वर्षाणि । तत्रोत्कृष्टा तावदेवं प्रथमं चत्वारि वर्षाणि
विचित्राणि विचित्रतपांसि करोति । किमुक्तं भवति-चत्वारि
वर्षाणि यावत्कदाचिच्छनुत्थम्, कदाचित्पष्टम्, कदाचिद्वृष्ट-
मेषं दशमद्वादशादीन्यपि करोति, पारणकं च सन्तकामगुणित-
नाहमादिशुद्धनाहारेण विधत्ते । ततः परमन्यानि चत्वारि-
वर्षाणि उत्कृष्टकारणं विचित्रतपांसि करोति, विकृति-
निवृद्धिनानि-विकृतिरहितानि । किमुक्तं भवति-विचित्रं
तपः कृत्वा पारणकं निविकृतिकं भुङ्क्ते उत्कृष्टरसवर्जं
च । ततः परतोऽन्ये द्वे च वर्षे एकान्तरितामाचाम्लं करोति,
एकान्तरं चतुर्थं कृत्वा आचाम्लेन पारयतीत्यर्थः । एव-
मेतानि दशवर्षाणि गतानि । एकादशस्य तु वर्षस्या-
द्यान् परमासान् नातिविकृष्टं नातिगाढं तपः करो-
ति । नातिविकृष्टं नाम तपश्चतुर्थं पष्टं वाऽवसेयं
नाष्टमादिकं, पारणकं तु परिमितं किञ्चिद्दोषद्वेष्टास-
म्पन्नमाचाम्लं करोति । ततः परमपरात् परमासान् वि-
कृष्टमष्टमशमद्वादशादिकं तपः कर्म भवति, पारणकं तु मा-
शीघ्रमेव मरणं यासिपरिमातं कृत्वा परिपूर्वप्रायाऽऽचाम्लं
करोति, न पुनरुत्तरोदरतयेति । द्वादशे तु वर्षे कोटासहितं
निरन्तरमाचाम्लं करोतीत्यर्थः । उक्तं च निशीथचूर्णी-
'दु-
वालसमं वरिंसं निरन्तरं हायमाणं उडिणोदपणं आयांवि-
ले करेइ, तं कांडीसहियं भवइ, जेणायंविस्स कांडी-
कांडीए मिलइ' इति चतुर्थं कृत्वा आचाम्लेन पारयति, पुन-
श्चतुर्थं विधायाचाम्लेनैव पातयतीत्यादीन्यपि बहूनि मता-
न्तराणि द्वादशस्य वर्षस्य विषये विध्यन्ते, परं ग्रन्थगौरवम-
याज्ञात्र लिखितानीति । इह च द्वादश वर्षे भोजनं
कुर्वन् प्रतिदिनमेककवलहान्या तावदुत्तरोदरात् करोति
यावदेकं कवलमाहारयति । ततः शेषेषु दिनेषु क्रमशः प-
केन सिक्थेनोन्मेकं कवलमाहारयति, द्वाभ्यां सिक्थाभ्यां
त्रिभिः सिक्थैरेवं यावदन्ते एकमेव सिक्थं भुङ्क्ते, यथा
दीप समकालं तैलवत्तिलयो भवति, तथा शरीरायुषोरपि
समकं क्षयः स्यादिति हेतोः । अपरं च-द्वादशस्य वर्षस्य पर्य-
न्तवर्तिनश्चतुरो मासान् यावदेकान्तरितं तैलगण्डूषं चिरका-
लमसौ मुखं धारयति, ततः खलमल्लकं मस्ममध्ये प्रक्षिप्य मु-
क्कमुष्णोदकं शोषयति । यदि पुनस्तैलगण्डूषविधानं न का-
र्यते तदा रुक्तावासेन मुख्यन्त्रभीलेनसम्भवं पर्यन्तसमये

नमस्कारमुच्चारयितुं न शक्नोति, तदेवमनया आनुपूर्व्या
क्रमेण द्वादशवार्यिकीमुत्कृष्टां संलेखनां कृत्वा गिरिकन्दरं
गत्वा उपलक्षणमनदन्यदपि षट्कायापमर्हरहितं विविक्तं
स्थानं गत्वा पादपोषगमनं, वाशब्दाद् भूकरिण्णामिक्कनी-
मरणं च प्रपद्यते । मध्यमा तु संलेखना पूर्वोक्तप्रकारेण द्वा-
दशभिर्मालैः, जघन्या च द्वादशभिः पक्षैः परिभाषनीया । व-
पेस्थानं मासान् पक्षोश्च स्थापयित्वा तपोविधिः । प्रागिव नि-
रवश्य उभयत्रापि भावनीय इति भावः । प्रव० १३४ द्वार ।
नि० चू० । स० । पं० व० । आ० चू० ।

विस्मृतसंलेखनाविधिः—

संलेखणा इहं खलु, तवकिरिया जियवेरिहं पप्पता ।

जं तीएँ संलिहिइह, देहकसायाइ शिअमणं ॥१३६६॥

संलेखना इह खलु प्रथमं तपःक्रिया विचित्रा जिनवरैः
प्रकृता । किमित्याह—यद्यस्मात्तया संलिख्यते कुरीक्रियते
देहकषायादि बाह्यमान्तरं च नियमेनति गाथार्थः ।

अतिप्रसङ्गपरिहारमाह—

ओहेणं सच्च विय-तवकिरिया जइ वि एरिसी होइ ।

तह विअ इमाऽवसिद्धा, धिप्पइ जा चरिमकालम्मि १३६७

आधेन सामान्येन सर्वैष तपःक्रिया आदित आरभ्य यद्य-
पिदृशी देहकषायादिसंलेखनात्मिका भवति तथार्प त्रैपा
प्रस्तुतावशिष्टा शुद्ध्यते, तपःक्रियया चरमकालं देहत्यागयति
गाथार्थः ।

एतदेवाह—

परिवालित्ठण विहिणा, गणिमाइपर्यं जईणमिअमुचिअं ।

अन्भुजओ विहारो, अहवा अन्भुजओ मरणं ॥१३६८॥

परिपाल्य विधाना सूत्रोक्तं गण्यादिपदम् आदिशब्दाद्—
उपाध्यायादिपरिग्रहः, यतीनामुचितमिदं चरमकालं यदुता-
भ्युद्यतां विहारो जिनकल्यादिरूपः, अथवा-अभ्युद्यतं मरणं
पादपोषगमनादीति गाथार्थः ।

एसो अ विहारो विह, जम्हा संलेखणासमो चेव ।

ता ण विरुद्धो खेओ, एत्थं संलेखणादारे ॥१३६९॥

एष च विहारोऽभ्युद्यतः, यस्मात् संलेखनासमो वर्तते
तत्तस्मान्न विकृष्टा क्षयाऽत्र प्रस्तुतं संलेखनाद्वारं भग्यमान
इति गाथार्थः ।

भणिउण इमं पढमं, लेसुदेसण पच्छओ वोच्छं ।

दाराणुवायगं विअ, सम्मं अन्भुजओ मरणं ॥१३७०॥

भणित्वा एनमभ्युद्यतविहारं प्रथमं लेशोद्देशन-संक्षेपण
पृष्ठतः—ऊर्थं वक्ष्ये, द्वाराणुपालेव प्रस्तुतमित्यर्थः । सम्यक्-
सिद्धान्तनीत्याऽभ्युद्यतं मरणमिति गाथार्थः ।

तत्र द्वारगाथायाह—

अवोच्छिन्तीमण पं-चतुल्लउवगरणमेव परिकम्मो ।

तवसत्तमुपगतं, उवसगसइ अ वडरुक्खे ॥१३७१॥

अव्यवच्छिन्तिमनः प्रयुङ्क्ते, तथा पञ्चानामाचार्यादीनां
तुलना स्वयोग्याधिपया उपकरणमेवेति वक्तव्यमुचितं, परि-

कर्मोद्भवादिभ्यः तपःसस्वधुतैकत्वे उपसर्गसहस्रचेति ।
पञ्च भावना भवन्तीत्यर्थः । वटवृक्ष इत्यपवादस्तदेव प्रतिप-
द्यत इति गाथार्थः ।

व्यासार्थमाह—

सो पुष्पावरकाले, जागरमाणे उ धम्मजागरिञ्च ।

उत्तमपसत्थभाणे, हिअण्ण इमं विञ्चितेइ ॥१३७२॥

स गणी वृद्धः सन् पूर्वापरकाले सुप्तः सुप्तोत्थितो वा रात्रौ
जाग्रत् धर्मजागरिकां धर्मचिन्तां कुर्वन्नित्यर्थः, उत्तमप्रश-
स्तध्यानः प्रवृद्धशुभयोगद्वयेनेदं वक्ष्यमाणं वस्तु विचिन्त-
यतीति गाथार्थः ।

अणुपालिओ उ दीहो, परिआओ वायणा तहा दिस्सा ।

शिप्फाइआ य सीसा, मज्जं किं संपयं जुत्तं ॥१३७३॥

अनुपालित एव दीर्घः पर्यायः प्रवज्यारूपः, वाचना त-
था दत्ता उचितेभ्यः, निष्पादिताश्च शिष्याः, कृतश्रणमोक्षस्य
मम किं साम्प्रतं युक्तमेतच्छ्रान्तयतीति गाथार्थः ।

किंकिन्नु विहारेणा—वृद्धजणं विहरामणुत्तरगुण्येण ।

उअ अण्णजयसास—णेण विहिणा अणुमरामि ॥१३७४॥

केन विहारणाभ्युद्यतं जिनकल्पादिना वा विहरामि? उत्तर-
गुण्येनैतन्कालोपलभ्या उताभ्युद्यतशासनेन विधिना सूत्राङ्क-
न अनुम्रिये इति गाथार्थः ।

पारद्धा वोच्छिन्ती, एहिह उचियकरणा इहरआ उ ।

विरसावसाणऊणो, इत्थं दारस्स संपाओ ॥१३७५॥

प्रारब्धा व्यवस्थितिः प्रवज्यानिर्धरणमखण्डम्, इदानीमु-
चितकरणाद्भवति, इतरथा तु तदकरणं विरसावसानतः
कारणान्न प्रारब्धा व्यवस्थितिस्तन्मयुनःवादिति । अत्र ह्य-
रस्य व्यवस्थितिमनःसंज्ञितस्य संपात इति गाथार्थः । पं०
व० ४ द्वार ।

संलेहणापुरस्सर—मेअं पाएण वा तयं पुत्तिव ।

वोच्छं तअरा कमेणं, समासओऽण्णुजयं मरणं ॥१५७३॥

संलेखनापुरस्सरमेतत्प्रायशः पादपविशेषं मुक्त्वा तत्ते पूर्वं
वक्ष्ये संलेखनाम्, ततः क्रमेणोक्तकरणेण समासतोऽभ्युद्यतम-
रणं वक्ष्ये इति गाथार्थः ।

चत्तारि विचित्ताइ, विगईणिज्जुहिआइँ चत्तारि ।

संवच्छरे उ दोषि उ, एगंतरिअं च आयामं ॥१५७४॥

चतुरः संवत्सरान् विचित्राणि तपांसि करोति पष्ठादी-
नि तथा विवृतिनियुद्धानि निर्वृतिनिकानि चतुर एव, सं-
वत्सरौ द्वौ च तदूर्ध्वमेकान्तरितमेवं च नियोगतः आयामं
तपः करोतीति गाथार्थः ।

णाइविगिट्ठो अ तवो, छम्मासे परिमिअं च आयामं ।

असे वि अ छभासे, होइ विगिट्ठं तवाकम्मं ॥१५७५॥

नातिविकृष्टं च तपः चतुर्थोदितं परमासात्नं करोति । तत
ऊर्ध्वं परिमितं व्यायामं तत्पराणक इति तैलकण्डूवधारणं च,
मुक्तभङ्गे अन्यान्यापि च परमासात्नं अत ऊर्ध्वं भवति विकृ-
ष्टमप्येव तपःकर्मणि गाथार्थः ।

वासं कोडीसहियं, आयामं तह य आणुपुब्बीए ।

संषयणादणुरुवं, एत्तो अट्ठाइ नियमेणं ॥१५७६॥

वर्षकोटीसहितमायामं तथा आनुपूर्व्या एवमेव संहननाद्य-
नुरूपम्, आदिशब्दाद्-शक्त्याविग्रहः, अत उक्तात्कालादूर्धा-
दि अर्द्धप्रत्यङ्गत्वान्नियमेन करोति, इह च कोटीसहितमित्येवं
वृद्धा भवते—“पट्टवण्णो य दिवसा, पञ्चक्खणास्स निट्टवण-
आ य । जहियं समितिं शेस्सि उ, तं भज्जइ कोडिसहियं तु ॥१॥”
भावार्थो पुण इमस्स जत्थ पञ्चक्खणास्स कोणो कोणो य मि-
लयइ । कइ? गोसे आवस्सए अम्भसट्ठो गहियो, अहोरत्तं अ-
रिथज्जण पच्छा पुणरवि अम्भसं करेइ, बीयस्स पट्टावणा प-
दमस्स निट्टावणा एवं दो वि काणा पणट्ठ दो वि मित्रिया ।
अट्ठमादिसु दुणहउ कोडिसहियं, जो चरिमदिवसो तस्स वि
एगा कोडी एवं आर्यविलनिव्वियएगासणएगाट्ठाणाणि वि ।
अहवा इमा अण्णो विही—अम्भसट्ठं कयं, आर्यविलेण पारिय
पुणरवि अम्भसट्ठं करेइ आर्यविलं च । एवं एगासण्णा-
इहि वि संजोगा कायव्वा, णिविगतिगाइसु सव्वेसु स-
रिस्सेसु य एत्थ आर्यविलेणाहिगारो ” इति गाथार्थः ।

इत्थमसंलेखनायां दोषमाह—

देहमि अस्सलिहिए, सहसा पाऊइं खिजमाणेहि ।

जायइ अट्ठज्जाणं, सरीरिणो चरमकालमि ॥१५७७॥

देहे अस्सलिखन्ते सति सहसा धातुभिः क्षीयमाणैर्मौसा-
दिभिर्जीयन्ते आसंध्यानम्-असमाधिः शरीरिणश्चरमकाल-
मरणसमय इति गाथार्थः ।

विहिणा उ थोवथोवं, खविजमाणेहि संभवइ शेअं ।

भवविडविबीअभूअं, इत्थं य जुत्ती इमा शेअ ॥१५७८॥

विधिना तु शास्त्राङ्केन स्तोकास्तोकं क्षयमाणैर्धातुभिः सं-
भवति नैतदासंध्यानं भवविटपिबीजभूतमेतदत्र युक्तिरियं
क्षयाऽसंभव इति गाथार्थः ।

कथं जय इत्याह—

सइसुहभावेण तहा, थोवविवक्खत्तयेण थो बाहा ।

जायइ बत्तेण महया, थेवस्सारंभभावाओ ॥१५७९॥

सदा शुभभावस्य ‘तथा’ तेन संलेखनाप्रकारेण स्तोका-
विपक्षत्वेन हेतुना न बाधा जायते कुत इत्याह—बलेन महता
शुभभावेन तेन स्तोकास्य दुःस्वप्नारम्भभावादिति गाथार्थः ।

उवकमणं पुण एवं, सप्पडेआरं महाबलं थोयं ।

उच्चिआणासंपायण, सइ सुहभावं विसेसेणं ॥१५८०॥

उपक्रमणमेवं धात्वादीनां संप्रतीकारं भूयो बृंहयेन महा-
बलं क्षयम्, अत्र उच्चिताज्ञासंपादनेन सदा शुभभावमुपक्र-
मणं विशेषेणैति गाथार्थः ।

थोवं उवकमिअं, बज्जं अकिमंतरं च एअस्स ।

जाइ इअ गोअरत्तं, तहा तहा समयमेएणं ॥१५८१॥

स्तोकमुपक्रमणीयम्, बाह्यं मांसादि, आभ्यन्तरं च अशुभ-
परिणामादिः एतस्योपक्रमणास्य याति एवं गोचरत्वं संले-
खनायाः तथा तथा समयभेदेन-कालभेदेनेति गाथार्थः ।

संक्षेपहृणा

जुगवं तु खिविजंतं, उदग्गभावेण पायसो जीवं ।

चावइ सुहजोगाओ, बहुगुत्सेसं च सुदहं ति॥१५८२॥

जुगपत्तु लेप्यमाणं तन्मांसादि उदग्गभावेण प्रक्षुरतया प्रा-
यशो जीवं, किमित्याह—क्यावयति शुभयोगात् सकाशात् ।
किमिव किमित्याह—बहुगुत्सेसमिव सुभटे क्यावयति जया-
दिति गाथार्थः ।

आहप्पवहणिमिचं, एसा कह जुजई जइजणस्स ।

समभावविचिणो तह, समयत्थविरोहओ चेव ॥१५८३॥

आह—आत्मवर्धनमित्तमेवा संलक्षणा कथं युज्यते ?, यति-
जनस्य समभाववृत्तेः सतः, तथा समतार्थविरोधतश्चैवति
गाथार्थः ।

विरोधमाह—

तिविहाऽतिवायकिरिया, अप्पपरोभयगया जओ भणिया।
नहुसो अण्डिफलया, धीरिहि अयंतनानीहि ॥१५८४॥

त्रिविधा अतिपातक्रिया, कथमित्याह—आत्मपरोभयग-
ता यतो भणिता समयं बहुशोऽनिष्टफलदं क्रिया धीरैर-
मन्तव्यानिभिः सर्वैरिति गाथार्थः ।

भसइ सच्चं एअं, थ उ एसा अप्पवहणिमितंति ।

तल्लक्खणविरहाओ, विहिआणुट्ठाणभावेण ॥१५८५॥

भयते सत्यमेतन्निविधातिपातक्रियेति, नन्वेवा संले-
खना क्रिया आत्मवर्धनमित्तेति । कुत इत्याह—तल्लक्खणवि-
रहात्—आत्मवर्धनक्रियालक्षणविरहात्, विरहश्च विहितानु-
ष्ठानभावेन हेतुनिति गाथार्थः ।

जा खलु पमत्तजोगा, थिअमा रागादोससेसत्ता ।

आणा उ वहिन्धूआ, सा होइ अइवायकिरिआ य ॥१५८६॥

या खलु प्रमत्तयोगात् सकाशात् नियमाद्रागादिदोषसं-
क्ता स्वरूपतः आह्लाता बहिर्भूता उच्छ्वासा सा भवत्यतिपा-
तक्रिया इदं लक्षणमस्था इति गाथार्थः ।

जा पुण एअविउत्ता, सुहभावविवट्ठिणी अ नियमेण ।

सा होइ सुद्धकिरिया, तल्लक्खणजोगओ चेव ॥१५८७॥

या पुनरेतद्विपुक्ता क्रिया शुभभावविवर्तिनी च नियमेन अ-
वश्यतया सा भवति शुद्धक्रिया कुतस्तल्लक्षणयोगत एवति
गाथार्थः ।

पडिवज्जइ अ इमं जो, पायं किअकिञ्चिमो उ इह जम्मे ।

सुहमरणा कियकिञ्चो, तस्सेसा जायइ जहुत्ता ॥१५८८॥

प्रतिपद्यते क्षेत्रां संलक्षणक्रियां यः प्रायः स कुतकृत्य एवह
जन्मानि निर्मुखायः सुभमरणेनात्र कुतकृत्या यदि परं तस्यै-
वा जायते यथाक्ता संलक्षणा शुद्धक्रिया चेति गाथार्थः ।

मरणपडिआग्भूआ, एसा एवं च थ मरणनिमित्ता ।

जह गंडळअकिरिआ, थो आयविराहणारूवा ॥१५८९॥

मरणप्रतीकारभूतया एवं चोक्तव्यायाम्म मरणनिमित्ता,
यथा गण्डच्छेदक्रिया दुःखरूपाऽपि नात्मविराधनारूपेति
गाथार्थः ।

अन्मत्था सुहजोगा, असंपन्ना पायसो जहासमयं ।

एसो इमस्स उचिओ, अमरणधम्मोहिं निदिट्ठो ॥१५९०॥

अभ्यस्ताः शुभयोगाः श्रीचित्तेन असंपन्नाः यथागमं
प्रायशो यथासमयं यथाकालमप्यस्य मरणं योगस्या-
चितः समयः, अमरणधर्मेर्निधीतरागैर्निर्दिष्टः सूत्रे इति
गाथार्थः ।

यतश्चेवम्—

ता आराहेमु इमं, चरमं चरमगुणसाहगं सम्मं ।

सुहभाव विवट्ठी खलु, एवमिह पवत्तमाणस्स ॥१५९१॥

यतश्चैवं तत्—तस्मादाराधयामः—संपादयामः एनं चरमं
शुभयोगं चरमगुणसाधकमाराधनानिष्पादकं 'सत्यम्' आ-
गमनीत्या, शुभभाववृद्धिः खलु कुशलाशयवृद्धिरित्यर्थः । ए-
वमिह संलक्षणायां प्रवर्त्तमानस्य सत इति गाथार्थः ।

उचिए काले एसा, समयम्मि वि वसिआ जिण्णिदेहि ।

तम्हा तभो थ दुट्ठा, विहिआणुट्ठाणओ चेव ॥१५९२॥

उचिते काले—चरमे 'एषा' संलक्षणा 'समयेऽपि'—आगमेऽपि
वसिता 'जिनन्द्रे' । तीर्थकरैर्यस्मात्सस्मान्मुद्रा एषा । कुत
इत्याह—विहितानुष्ठानत एव शास्त्रोक्तवादिति गाथार्थः ।

भावमवि संलिहेई, जिणप्पणीएण भाणजोएण ।

भूअत्थभावणहिं, परिवड्ढइ बाहिमूलाहिं ॥१५९३॥

भावमप्यान्तरं संलिखति—वशं कराति, जिनप्रणितेनागमा-
नुसारणं ध्यानयोगेन धर्मादिना भूतार्थभावनाभिश्च व-
क्ष्यमाणभिः परिवर्द्धयति—वृद्धिं नयति बाहिमूलान्यव-
द्धकारणानीति गाथार्थः ।

एतदेवाह—

भावेइ भाविअप्पा, विसेसओ नवरं तम्मि कालम्मि ।

पयईए निग्गुणत्वं, संसारमहासमुद्रस्स ॥१५९४॥

भावयति—अभ्यति भावितात्मा सूत्रेण विशेषतोऽतिशयेन
नवरं तस्मिन्काले चरमे, किमित्याह—स्वभावेन निर्गुणत्वम-
सारत्वं संसारमहासमुद्रस्य भवोद्धेरिति गाथार्थः ।

जम्मजरा मरणजलो, अण्णइमं वसणसावयाइसो ।

जीवाण दुक्खहेउ, कट्ठं रोहो य भवसमुदो ॥१५९५॥

जन्मजरामरणजलो बहुव्यादमीपामनादिमानित्यगाधः व्य-
सनश्चापदाकीर्णः अपकारित्वादमीषां जीवानां दुःखहेतुः
सामान्येन, कष्टरोद्रो—भयानका भवसमुद्र एवभूत इति
गाथार्थः ।

धसोऽहं जेष मए, अणोरपरम्मि नवरमेअंमि ।

भवसयसहस्सदुलहं, लद्धं सद्धम्मजायंति ॥१५९६॥

धन्याऽहं सर्वथा येन मया 'अनर्वाकारे' महामहनि
नवरमेतस्मिन् भवसमुद्रे भवशतसहस्रदुर्लभमकान्तेन
लब्धम्—प्राप्तं सद्धर्मयाने—सज्जम् एव यानप्राप्ति
गाथार्थः ।

एअस्स पहावेणं, पालिजंतस्स सह पत्तेणं ।

जम्मंतरे वि जीवा, पावंति थ दुक्खदोगच्चं ॥१५६७॥

एतस्य प्रभावेण धर्मयानस्य साध्यमानस्य सदा-सर्वकालं प्रयत्नेन-विधिना जन्मान्तरेऽपि जीवाः-प्राणिनः प्राप्नु-वन्ति न, किमत्याह-दुःखप्रधानं दौर्गत्यं दुर्गतिभाव-मिति गाथायः ।

चिंतामणी अपुण्वो, एयमपुण्वो य कप्परुक्खो ति ।

एअं परमो मंतो, एअं परमायं एत्थ ॥१५६८॥

चिन्तामणिरपूर्वोऽचिन्त्यमुक्तिसाधनादेतद्धर्मयानम्, अपूर्व-अ कल्पवृक्ष इत्यकल्पितफलदायान्, एतत्परमो मन्त्रो रा-गादिष्विषयातिस्वात्, एतत्परमाश्रितमत्रामरणाबन्ध्यहेतुत्वा-दिति गाथायः ।

इच्छं वेआवडिअं, गुरुमईणं महानुभावाणं ।

जेसि पहावेणं, पणं तह पालिअं चेव ॥१५६९॥

इच्छामि वैद्यावृत्त्यं सम्यग् गुर्वीदीनां महानुभावानाम् आ-दिशम्यात्-सहायसाधुप्रहः, येषां प्रभावेणैव धर्मयानं प्राप्तं मया, तथा पालितं वैवाचिघ्नेनेति गाथायः ।

तेसि थमो तेसि थमो, भावेण पुणो पुणो वि तेसि थमो ।

आणुवक्यपरहिअरया, जे एयं दिति जीवाणं ॥१६००॥

तेभ्यो नमः, तेभ्यो नमः, भावेन अन्तःकरणेन पुनरपि ते-भ्यो नम इति निबोध्यम् । अनुपकृतपरहितरता गुरवो यत एतद्वति जीवेभ्यो धर्मयानमिति गाथायः ।

नो इत्तो हिअमसं, विअइ भुवणे वि भव्वजीवाणं ।

आअइ अओ वि अ जओ, उत्तरणं भवसमुदाओ ॥१६०१॥

नातो धर्मयानाद्वितमन्यद्वस्तु विद्यते भुवनंऽपि त्रेलोक्येऽ-पि भव्यजीवानाम्, कुत इत्याह-जायते अत एव धर्मयानाद्य-त उत्तरणं भवसमुद्रादिति गाथायः ।

एत्थ उ सव्वे ठाणा, तहससंजोगदुक्खसयकलिआ ।

रोहाणुबंधजुत्ता, अचंत सव्वहा पावा ॥ १६०२ ॥

अत्र तु भवसमुद्रे सर्वाणि स्थानानि देवल्लोकादीनि तथाऽ-न्यसंयोगदुःखशतकलितानि योगावसाने विमानादीनि संयो-गदुःखानीति प्रतीतम्, अत एव रौद्रानुबन्धयुक्तानि विपाक-द्राहणत्वावस्थान्तं सर्वथा पापान्यशोभनानीति गाथायः ।

किं एत्तो कट्टयरं, पत्ताणं कंहिचि मणुअजम्ममि ।

जं इत्थ वि होइ रई, अचंतं दुक्खफलमि ॥१६०३॥

किमतः कट्टरमन्यप्राप्तानां कथंचित्कच्छेण मनुजजन्मन्य-पि यद्यत्रापि भवति रतिः संसारसमुद्रे अत्यन्तं दुःखफलेषु यथोक्त्यायादिति गाथायः ।

भावनान्तरमाह—

तह चेव सुहुमभावे, भावइ संवेगकारेण सम्मं ।

पवयणगम्भूए, अकरणनिअमाइसुद्धफले ॥१६०४॥

५६

तथैव सूक्ष्मभावान्-निपुणपदार्थान् भावयति । संवेगकार-कामप्रशस्तभावजनकान् सम्यग् विधानेन प्रवचनगर्भभूतान् सारभूतानित्यर्थः, अकरणनियमादिशुद्धफलान्-आदिशम्या-दनुबन्धासपरिग्रह इति गाथायः ।

परसावज्जभावण-जोएणं तस्स जो सयं चाओ ।

संवेगसारगुरुओ, सो अकरणणियमवरहेऊ ॥१६०५॥

परसावद्यथावनयोगेन-व्यापारेण तस्य यः स्वयं त्यागः सावद्यस्य, किंभूत इत्याह-संवेगसारगुरुः-प्रशस्तभावप्रधानः स सावद्यत्यागोऽकरणनियमवरहेतुः पापोऽकरणस्याबन्ध्यहे-तुरिति गाथायः ।

परिसुद्धमणुह्णायं, पुवावरजोगसंगयं जं तं ।

हेमघट्ठाणीअं, सयाऽवि शिअमेण इद्धफलं ॥१६०६॥

परिशुद्धमनुष्ठानं समयशुद्धं पूर्वोपरयोगसंगतं यत् त्रिकोटो-शुद्धं तत् हेमघटस्थानीयं वर्तते, सदाऽपि नियमेनैव फलम-पवर्गसाधनानुबन्धीति गाथायः ।

जं पुण अप्पडिसुद्धं, मियमयघडुअमो तयं थेअं ।

फलभितसाहयं चिअ, थ साणुबंघे सुहफलमि ॥१६०७॥

यत्पुनरपरिशुद्धं समयनीत्या मृन्मयघटनुव्यमसारं हि तत् त्वयं फलमात्रसाधकमेव, यथा कथंचिच्च साणुबन्धे शुभफले इतरवदिति गाथायः ।

धम्ममि अ अइआरे, सुहुमेणाभोगसंगए वि ति ।

ओहेण चयइ सव्वे, गराहापडिवक्खभावेण ॥१६०८॥

धर्मे आतिआरानपथादान् सूक्ष्मान्-स्वहृषान् अना-भोगसंगतानपि कथंचिदोषेन त्यजति सर्वान् सूक्ष्म-त्या गर्हाप्रतिपक्षभावेन हेतुनेति गाथायः ।

सो चेव भावणाओ, कयाइदुल्लसिअविअपरिणामो ।

पावइ सेदिं केवल-भेव मओ थो पुणो मरई ॥१६०९॥

स चैवं भावनातः सकाशात् कदाचिदुल्लसितवीर्यपरि-णामः संप्राप्नोति श्रेणि तथा कवलम् । एवं मृतकेवल-त्वा न पुनश्चिद्यते कदाचिद्विपीति गाथायः ।

जइ वि न पावइ सेदिं, तहाऽवि संवेगभावणाजुत्तो ।

णिअमेण सुगई लहइ, तहा य जिणधम्मबोहिं च ॥१६१०॥

यद्यपि न प्राप्नोति श्रेणि कथमपि संवेगभावनायुक्तः, यच्चि-यमेन सुगतिं लभते अन्यजन्मनि, तथा जिनधर्मबोधिं च लभत इति गाथायः ।

एतदेवाह—

जमिह सुहभावणाए, अइसयभावेण भाविओ जीवो ।

जम्मंतरेऽवि जायइ, एवंविहभावजुत्तो अ ॥१६११॥

यत् यस्मादिह शुभभावनाया अतिशयभावेन भावितो जीवः सुवामित इत्यर्थः, जन्मान्तरेऽप्यन्यत्र जायते एवंविधभाव-युक्तश्च शुभभावयुक्त इति गाथायः ।

एसेव बोहिलाओ, सुहभावबलेण जो उ जीवस्स ।

पेषावि सुहो भावो,वासिन्नतिलतिल्लनाएणं ॥१६१२॥

एष एष बोधिलामो वर्त्तते । शुभभावबलेन वासनात्मा-
ध्याय एष जीवस्य प्रत्यापि-जन्मान्तरंऽपि शुभो भावो भव-
ति वासितिलतिलैल्लज्ञानेन, तथा हि तैलमपि सुगन्धि भवती-
ति गाथार्थः ।

संलिहिऊणऽप्पाणं, एवं पच्चप्पाणित्तु फलगाई ।

गुरुमाइ अ सम्मं, खमाविउ भावसुद्धीए ॥१६१३॥

संलिख्यान्मानमेवं द्रव्यतो भावतश्च प्रत्यर्थ फलकादि-
प्रातिहारिकं गुणोद्दीर्घं सत्यं क्व सम्यक्त्वा यथाई भाव-
शुद्धया संवेगं नति गाथार्थः ।

उववूहिऊण संसे, पडिबद्धं तम्मि तह विसेसेण ।

धम्मं उज्जिमिअन्नं, संजोगा इह वियोगंता ॥१६१४॥

उपबृंह 'शेषान्' गुणोद्दीर्घोऽन्यान् प्रतिबद्धान्, 'त-
स्मिन्' स्वामिनि तथा विशेषेणापबृंह, धर्मे 'उद्यमित्ययम्'
यत्नः कार्यः, संयोगा इह वियोगान्ताः, एषमुपबृंहोति
गाथार्थः ।

अह बंदिऊण देवे, जहाविई सेसए अ गुरुमाई ।

पच्चक्खाइत्तु तम्भो, तयंतिगे सव्वमाहारं ॥१६१५॥

अथ वन्दिष्या देवान्-भगवतो यथाविधि-सत्यं शेषा-
न् गुणोद्दीर्घं वन्दिष्या, प्रत्याख्याय ततः-तदन्तरं तदन्तिके
गुरुसमीपे सर्वमाहारमिति गाथार्थः ।

समभावम्मि वि अप्पा, सम्मं सिद्धंतभण्णिअमग्गेण ।

गिरिकंदरं तु गंतुं, पायवगमणं अह करेइ ॥१६१६॥

समभावं स्थितात्मा स सत्यं सिद्धान्तोक्तेन मार्गेण
निरीहः सन् गिरिकन्दरं तु गत्वा स्वयमेव पादपगमनमेव
करोति । पादपसमान उन्मेषाद्यभावादिति गाथार्थः ।

सव्वत्थापडिबद्धो, दण्डाययमाइटाणमिह ठाउं ।

जावजीवं चिट्ठइ, णिबिट्ठो पायव समायो ॥१६१७॥

सर्वेषामप्रतिबद्धः समभावात्, दण्डायताद्विस्थानमिह स्थि-
त्वा स्थण्डिलं यावज्जीवं तिष्ठति महात्मा निश्चि-
त्तादपसमान, उन्मेषाद्यभावादिति गाथार्थः ।

पडमिन्नलुगसंघयणे, महाणुभावा करिंति एवमिणं ।

एअं सुहभावविअ, णिबलपयकारणं परमं ॥१६१८॥

प्रथमसंहनेनेति योगतः महानुभावा-श्रवणः कुर्वन्त्ये-
वमेतद्वनशने प्रायः शुभभाव एव, नान्ये, निश्चलपदकारणं
परमं, निश्चलपदं, मांश इति गाथार्थः ।

णिब्विधाइयमेअं, भणियं इह पक्कमाणुसारेणं ।

संभवइ अ इअरं पि हु, भणियमिणं वीअरागेहिं ॥१६१९॥

निर्व्याघातवदत्तादपगमनं भणितम् । इह प्रकमानुसारेण
हेतुना संभवति चेतर्दपि-सव्याघातवदेतत्, भणितमिदं
वीतरागेस्तीर्थकरैरिति गाथार्थः ।

सीहाइहिं अभिभूओ, पायवगमणं करेइ थिरचित्तो ।

आउम्मि पडुप्पंते, विआणित्तं नवरं गीअत्थो ॥१६२०॥

सिंहादिभिरभिभूतः सन् पादपगमनं करोति स्थिर-
चित्तः कश्चिदायुषि प्रभवति सति विज्ञाय नवरं गीतार्थः
उपक्रममिति गाथार्थः ।

संघयणाभावाओ, इअ एवं काउँ जो उ असमत्थो ।

सो पुण थेवयरागं, कालं संसेहणं काउँ ॥१६२१॥

संहननाभावात् कारणादेवमेतत्कर्तुं योऽसमर्थः पाद-
पगमनं, स पुनः स्नाकतरं कालं जीवितानुसारेण संसेकनं
कृतेति गाथार्थः । (पं व० ।) (इङ्गिमीरखव्याख्यानम्
'इंगिमीरख' शब्दे द्वितीयभागे ५३२ पृष्ठे गतम् ।)

मत्तपरिष्साए वि हु, आपव्वजं तु विअडणं देइ ।

पुव्वि सीअल्लगो वि हु, पच्छा संजायसंवेगो ॥१६२२॥

अक्षपरिष्कायामपि-दृतीयानशून्यरूपायाम् आग्रज्यमेव-
प्रमज्याकालादेवारभ्य विकटानां द्वादति, पूर्वं शीतलोऽपि
परलोके प्रति पश्चात्तकाले संजातसंवेगः-उत्पन्नसंवेग
इति गाथार्थः ।

वज्जइ अ संकिलिहुं, विसेसओ णवरं भावणं एसो ।

उल्लसिअजीवविरिओ, तम्भो अ आराहणं लहइ ॥१६२३॥

वर्जयति च 'संक्रियाम्' अशुद्धां विशेषतो नवरं भावनामेवः
यथोक्तामशनी उल्लसितजीवविर्यः सत्संवेगात् ततश्चा-
राधनां लभते-प्राप्नोतीति गाथार्थः ।

कंदप्पदेवकिव्विस-अभिओगा आसुरा य संमोहा ।

एसा उ संकिलिहु, पंचविहा भावणा भणिआ ॥१६२४॥

कान्दर्विकी, कैल्यविकी, अभियोगिकी, आसुरी, संमोहनी
च । कन्दर्पोद्गीनामियमिति सर्वत्र भावनीयम् । एसा तु संक्रि-
ष्टा पञ्चविधा भावना भणिता, तत्तत्त्वभावाभ्यासो भावनेति
गाथार्थः ।

जो संजओ वि एआ-सु अप्पसत्थासु वडइ कइवि ।

सो तव्विहेसु गच्छइ, सुरेसु भइओ चरणहीणो ॥१६२५॥

यः संयतोऽपि सन् व्यवहारेण एतास्त्वप्रशस्तास्तु भाव-
नासु वर्त्तते कथंचिद्भावप्राधान्यास्त तद्विधेषु गच्छति
सुरेषु-कन्दर्पोद्गीप्रकारेषु भाज्यभरणहीनः सर्वथा तत्स-
त्ताविकलो द्रव्यचरणहीनश्चेति गाथार्थः ।

तत्र—

कंदप्पे कुकुइए, दवसीले आवि हासणपरे अ ।

विम्हावित्तो अ परं, कंदप्पं भावणं कुणइ ॥१६३०॥

कन्दर्पवान् कन्दर्पः एवं कौतुक्यः द्रुतदर्पशीलश्चापि
हासकरश्च, तथा विस्मापयंश्च परान् कान्दर्वी भावनां
करोतीति गाथार्थः ।

कन्दर्पवान् कान्दर्वी भावनां करोतीत्युक्तं स च यथा

करोति तथा—

कहकहकहस्स हसणं, कंदप्पो अणिहुआ य संतावर ।

कंदपकहाकहणं, कंदपुवएससंसा य ॥ १६३१ ॥

‘कहकहकहस्ते’ ति “अन्यत्रापि सुपो भवति” ॥ इति एतीयायै षष्ठी, कहकहकहेन हसन्तः, अहहहास इत्यर्थः । तथा कन्वर्पः-परिहासः स्वानुक्षणं अनिधृताश्च संलापाः, गुणोद्दिनाऽपि निन्दुरवकोक्त्यादयः, तथा कन्वर्पकथाकथनं-कामकथाग्रहः, तथा कन्वर्पोपदेशो विधानद्वारेणैव कुर्वीति शंसा च प्रशंसा च कन्वर्पविषया यस्य स कन्वर्पवाक्येय इति गाथार्थः ।

कौतुक्यवन्तमाह—

भूयहवयवाएहि, वयवोहिं अ तेहिं तेहिं तहचिहं ।
कुणइ य जह कुकुअं विअ, हसइ परो अण्णया अहसं ॥ १६३२ ॥

अमुजनयनादिभिर्देहावयवैश्चनैश्च तैस्तैर्हासकारकैः तथा चेष्टां करोति कचित् तथाविधमोहदोषाद् यथा कुकु-अमेव-गात्रपरिरूपनवत् हसति परः-तद्द्रष्टा, आत्मना अहसन्, अभिभिन्नमुखराग इव य एवंविधः स कौतुक्यवानिति गाथार्थः ।

द्रुतवर्पशीलमाह—

भासइ दुअं दुअं ग-च्छई अ दप्पिअ व्व गोविसो सरए ।
सव्वइअदुअकारी, फुडइ व ठिअो वि दप्पेणं ॥ १६३३ ॥

भाषते द्रुतं द्रुतमसमीक्ष्य संभ्रमाद् वेगाद् गच्छति च द्रुतं द्रुतमेव, ‘दपित इव’ वर्पोऽर इव ‘गोचुपमो’ बलीवर्धविशेषः शरद् काले तथा सर्वद्रुतद्रुतकारी असमीक्ष्यकारीति यावत् तथा स्फुटतीव नीमांशकविशेषात् स्थितोऽपि ‘वर्पेण’ कुत्सितबलरूपेण य इत्यर्थः स द्रुतवर्पशील इति गाथार्थः ।

हासकरद्वारमाह—

वेसवयवोहिं हासं, जणयंतो अण्णयो पेरसिं च ।
अह हासो ति भणइ, वयवो व छले विअच्छंतो ॥ १६३४ ॥

वेषवचनैस्तथा चित्ररूपैर्हासं जनयन्नात्मनः परोषां च द्रष्टु-णामथ हासन इति भ्रयंतं, हासकर इत्यर्थः । ‘घतने इव’ भाणइ इव ‘छलानि’ छिद्राणि ‘नियच्छन्मिति’ गाथार्थः ।

विस्मापकद्वारमाह—

सुरजालमाहएहिं, तु विम्हयं कुणइ तविहजणस्स ।
तेसु च विम्हियइ सयं, आहइकुहेडएसुं च ॥ १६३५ ॥

‘सुरजालादिभिस्तु’ इन्द्रजालिको विस्मयं करोति विस्तृति-भ्रमलक्षणं तद्विधजनस्य—बालिशप्रायस्य, तेष्विन्द्रजाला—विषु न विस्मयते विस्मयं स्वयं न करोत्यात्मना आहत्तकुहेडकेषु च पुनस्तथाविधप्राप्त्यलोकप्रतिबद्धेषु यः स-विस्मापक इति गाथार्थः । उक्ता कन्वर्पा भावना ।

कैलिविषिकीमाह—

नाणस्स केवलीणं, धम्मापरियाणं सव्वसाहणं ।
हासं अण्णमाहं, किंविंसियं भावणं कुणइ ॥ १६३६ ॥
ज्ञानस्य-भुतरूपस्य ‘केवलितं’ भीतरागोणं ‘धर्मा-

चार्याणां’ गुरुणा सर्वसाधुं सामान्येन, भावमाणोऽवर्णम-रूपाकारं तथा मायी सामान्येन यः स कैलिविषिकी भावनां तद्भावाभ्यासकरणां करोतीति गाथार्थः ।

ज्ञानाऽवर्णमाह—

काया वया य ते विअ, ते वेव पमायअण्णमाया य ।
मोक्खाहिआरिआणं, जोइसजोखीहिं किं कजं ॥ १६३७ ॥

कायाः-पृथिव्यादयः, मतानि-प्राणातिपातनिवृत्त्यादीनि, साम्येव भूयो भूयः, तथा त एव प्रमादाः—मघादयः, अग्र-मादाश्च तद्विपक्षभूताः तत्र तत्र कथ्यन्त इति पुनरुक्तदोषः, तथा मोक्षाधिकारिणां—साधूनां ज्योतिषयोनिभ्यां-ज्योति-षयोनिप्रवृत्तिभ्यां किं कृत्यं ?, न किञ्चिद्भवदुत्पादिति ज्ञा-नावर्णवाद्, इह कायादय एव यत्नेन परिपालनीया इति । तथा तदुपदेशः उपाधिभेदे तस्मा भूद्वि राघनेति ज्योतिःशा-स्त्राद् च शिष्यप्रहणपालनफलमित्यदुपफलमेव सूक्ष्मविद्या भावनीयमिति गाथार्थः ।

कैवल्यवर्णमाह द्वारं—

सव्वे वि च पडिवोहं इ, थयाऽविसेसेण देह उवएसं ।
पडितप्पइ च गुरुण वि, आणो इह थिद्धिअट्ठो उ ॥ १६३८ ॥

सर्वानपि प्राणिनो न प्रतिबोध्यतीति न समवृत्तिर्नैव वा विशेषेण ददात्युपदेशमपि तु गम्भीरगम्भीरतरदेशना-भेदेन, तथा परितप्यते न गुरुभ्योऽपि दानादिना आस्ताम-न्यस्य ज्ञातः संखेयमिति निष्ठितार्थ एवालौकिको गर्हा शु-ब्द एव इति कवत्त्यवक्षेवाहः । नञ्प्रभृत्याः, काङ्क्षुकप्रयास-भृत्याः केनचित्प्रतिबोध्यन्ते उपायाभावादिति सर्वानपि न प्रतिबोध्यति, अत एवाविशेषेण न ददात्युपदेशं गुरुगुरुत्वा-च्च गुरुभ्यो न परितप्यते साधुनिष्ठितार्थ इति गाथार्थः ।

धर्माचार्यावर्णमाह—

जसाहं अवसं, विहांसइ वडइ थयावि भोवाए ।
अहिअो छिहपेही, पगासवाहं अण्णुलोमो ॥ १६३९ ॥

जात्यादिभिः सद्भिरसद्भिर्वा अवर्णमरूपाकारं विभाव-ते अनेकधा प्रवीति, वर्तते नवाप्यवपातं-गुरुसेवावृत्तौ तथा अहितः छिद्रमेक्षी गुरोरेव प्रकाशवादी-सर्वसमं त-दोषवादी अननुलोमः—प्रतिकूल इति धर्माचार्यावर्णवाद् । जात्यादयो ह्यकारणमत्र गुणाः कल्याणकारणं, गुरु परिभवा-भिनिवेशाद्यस्तत्प्रतिरोद्धा इति गाथार्थः ।

साध्ववर्णमाह द्वारं—

अविसहणाऽनुरियगई, अण्णुविचो अ अवि गुरुणं पि ।
खणभित्तीपरोसा, गिहिवच्छलंगा य संवइया ॥ १६४० ॥

अविषहणा न सहन्ते कस्यचिदपि तु देशास्तरं याति । अन्तरितगतयो मन्दगामिन इत्यर्थः । अननुवर्तिनः स्वप्रकृति-निन्दुराः अपि तु गुरुमपि प्रत्यास्तामन्यो जनः, तथा क्षणमा-त्रप्रीतिरोषाः तदैव कदास्तदैव तुष्टा दृढित्सल्लाह स्वभावेन संखयिनः सर्वसंग्रहपरा इति साध्ववर्णवाद् । इहाविषहणाः परोपतापेन, अन्तरितगतय ईर्ष्याद्विरुद्धाद्यमननुवर्तिनः अ-संयमापक्षया, क्षणमात्रप्रीतिरोषाः अल्पकथयतया, दृढित्स-

तस्मा भर्मप्रतिपत्त्ये संबन्धवन्त उपकरणाभावे परलो-
काभावादिति गाथार्थः ।

मायिस्वरूपमाह दारं—

गूह्यं आर्यसहायं, ज्ञायं अगुण्यं परस्स संते वि ।

चोरो व्व सव्वसंकी, गूढायारो हवइ मायी ॥ १६४१ ॥

गूह्यं—प्रच्छाद्यत्यात्मनः स्वभावं गुणाभावरूपमशोभनं
ज्ञायति गुणान्परस्यान्यस्य सतोऽपि विद्यमानानपि माया-
देशेण तथा चोरो हव सर्वशरीरं स्वस्तिदोषेण गूढाचारः सर्वत्र
वस्तुनि भवति मायी जीव इति गाथार्थः । उक्ता कैल्विकी
भावना ।

आभियोगिकीमाह दारं—

कोउअ भूर्हकम्मं, पसिआ इअरे शिमित्तमाजीवी ।

इत्तिरससायगुरुओ, अभिओगं भावणं कुणइ ॥ १६४२ ॥

कौतुकं वक्ष्यमाणम् एवं भूतिकर्म एवं प्रश्नः, एवमितरः
प्रश्नाप्रश्न एव निमित्तम् आजीवति कौतुकायाजीवकः
इत्तिरससायगुरुः सत्ताभियोगां भावनां करोति, तथाविधा-
भ्यासादिति गाथार्थः । पं० व० ४ द्वार । (कौतुकस्व-
रूपनिरूपणं 'कोउय' शब्दे तृतीयभागे ६६६ पृष्ठे गतम् ।)

भूतिकर्माण्याह—

भूइए अ मट्ठिआए, सुत्तेण व होइ भूर्हकम्मं तु ।

वसहीसरीभेडग-रक्खा अभिओगमाईआ ॥ १६४४ ॥

भूत्या भस्मरूपया मृदा वाऽऽद्र्पांशुलक्षणया स्त्रेण वा प्र-
सिद्धेन भवति भूतिकर्म परिरयवहनरूपम् । किमर्थमित्याह-
वसतिशरीरभयङ्करक्षेत्येतद्रक्षाधर्मभियोगावय इति कृत्वा
तेन कृतेन तद्रक्षां कर्तुमिति गाथार्थः ।

प्रश्नस्वरूपमाह दारं—

पणहाउ होइ पसिणं, जं पासइ वा सयं तु तं पसिणं ।

अंगुट्ठोच्छिद्धपण, दप्पणअसितोयकुणइ ॥ १६४५ ॥

प्रश्नस्तु भवति पाठादिरूपः प्रश्न इति यत्पश्यति
स्वयमात्मना तुशब्दाद्यं च अत्रस्थाः प्रस्तुतं च स्तुते
स प्रश्न इति । क तदित्याह—अङ्गुष्ठोच्छिद्धपणं इत्यङ्गुष्ठपदे तु
शिष्टः कालादिभक्षणं एवं दप्पणे—आदर्शे असौ च—स्वज्ञे
तोयं—उद्कं कुङ्कु—भित्तौ आदिशब्दान्मदनफलादिपरिग्रहः,
(पाठान्तरे—) कुङ्कुः कुङ्कुः प्रशान्तो वा पश्यति—कल्प-
विशेषादिति गाथार्थः ।

प्रश्नाप्रश्नमाह—

पसिणापसिणं सुमिणं, विजासिद्धं कहेइ अणस्स ।

अहवा आईखणिए, वंटीअसिद्धिं परिकहेइ ॥ १६४६ ॥

प्रश्नाप्रश्नाऽयमर्थविधौ भवति । यः स्वमं 'विद्याशिष्टं-वि-
द्याकथितं सत्कथयत्यस्यै शुभजीवितानि, अथवा—आईख-
णिए' इति । ईखणिका वैष्णवा आख्यात्री लोकसिद्धा डोम्बी,
साऽपि अष्टिकाशिष्टं अष्टिकायां स्थित्वा अष्टिकयत्नेन क-
थितं परिकथयत्येव वा प्रश्नाप्रश्न इति गाथार्थः ।

निमित्तमाह—

तिविहं होइ शिमित्तं, तीए पच्चुप्पणागयं वेव ।

एत्थ सुभासुभमेअं, अहिगरखेतरविभासाए ॥ १६४७ ॥

त्रिविधं भवति निमित्तं कालभेदेनेत्याह—अतीतं प्रत्युत्पन्न-
भूतागतं वैव, अतीतादिविषयत्वात्तस्य, अत्र शुभाशुभभर्म-
तल्लोके, कथमित्याह—अधिकरणेतरविभाषा यत्साधिकरणं
तदशुभमिति गाथार्थः ।

एयाणि गारवट्ठा, कुणमाणो आभिओगिअं वंघे ।

वीअं गारवरहिओ, कुव्वइ आराह उअं च ॥ १६४८ ॥

एतानि भूतिकर्मादीनि गौरवार्थं—गौरवनिमित्तं कुर्वन् श्रु-
तिः आभियोगिकम् अभियोगनिमित्तं बध्नाति कर्म देवता-
द्याभयागात् कृत्यमेतत् । द्वितीयमपवादपदनिमित्तम्, अत्र
गौरवरहितः सन्निरुद्ध एव करोत्यतिशयज्ञानं सत्यतस्तत्र वैवं
कुर्वन्प्रापको न विराधकः, उअं च गोत्रं बध्नातीति शेषः ।
तीर्थोन्नतिकरणादिनि गाथार्थः । उक्ता आभियोगिकी
भावना ।

साम्प्रतमासुरीमाह—

अणुवद्धविग्गहे वि अ, संसत्तवो शिमित्तमाएसी ।

शिकिविशिराणुकपो, आसुरिअं भावणं कुणइ ॥ १६४९ ॥

अनुबद्धविग्रहः—सदा कलहशीलः, अपि च—संसकृतपा
आहारादिनिमित्तं तपःकारी, तथा निमित्तम्—अतीतादि-
भेदमादिशति । तथा निष्कृपः—रूपादितः, तथा निरनुकम्पा-
ऽनुकम्पारहितः अन्यस्मिन् कम्पमानेऽपि । इत्यासुरीभाव-
नापेता भवतीति गाथार्थः ।

व्यासार्थमाह—

शिवं, वुगहसीलो, कोऊय य याणुतप्पई पच्छा ।

ण य खाभिओ पसीअइ, अवराहीणं दुविणइ पि ॥ १६५० ॥

नित्यं व्युद्ग्रहशीलः—सततं कलहस्वभावः, कृत्वा च
कलहं नातुपत्ये पश्चादिति न च क्षान्तः सन्नपराधिना
प्रसीदति—प्रसादं गच्छति । अपराधिनेर्द्वयोः—स्वपक्ष-
परपक्षगतयोः कपायोदयादेवेत्येषाऽनुबद्धविग्रह इति
गाथार्थः ।

संसकृतपसमाह—

आहारउवहिसिआ—सु जस्स भावो उ निअसंसचो ।

भावोवहओ कुणइ अ, तवोवहाणं तयट्ठाए ॥ १६५१ ॥

आहारोपशिशयस्वोदनादिरूपासु यस्य भावस्तु—आशयः
'संसकृतः'—सदा प्रतिबद्धः, भावोपहतः स एवंभूतः करो-
ति च तप उपधानम्—अनशनादि, तदर्थम्—आहाराद्यर्थं यः
स संसकृतता यतिरिति गाथार्थः ।

निमित्तादेशनमाह दारं—

तिविहं निमित्तं एकं—क छविहं तं तु होइ विषेअं ।

अभिमाणाभिनिवेसा, वागारिअं आसुरं कुणइ ॥ १६५२ ॥

त्रिविधं भवति निमित्तम्—कालभेदेन, एकैकं वक्षिणं लाभ-
लाभसुखदुःखजीवितमरणविषयभेदेन तत्तु भवति विज्ञेय-

म् । एतच्चाभिमानाभिनिवेशादित्यभिमानतीव्रतया व्याकृतं, सदा आसुरी भावनां करोति तद्भावाभ्यासरूपत्वादिति गाथार्थः ।

निकृपमाह दारं—

चक्रमणार्हसो, सुखिकिवो थावराइसत्तेसु ।

काउं च थाणुत्तप्पइ, एरिसओ थिकिवो होइ ॥१६५३॥

चक्रमणार्हः—गमनासनादि तत्र सक्तः सन् कश्चित्सु-
निकृपः सुष्ठु गतघृणः स्थावरादिस्वेषु करोत्यजीवप्रति-
पत्त्या कृत्वा वा चक्रमणार्हं नानुत्पत्यते केनचित्सोदितः
संज्ञतादृशो निकृपा भवति, लिङ्गमेतद्व्यति गाथार्थः ।

निरनुकम्पमाह दारं—

जो उ परं कंपं, दङ्ख न कंप कटिणभावो ।

एसो उ शिरणुकंपो, पण्तो वीअरागेहि ॥ १६५४ ॥

यस्तु परं कम्पमानं दृष्ट्वा कुतश्चिन्तुतः न कम्पते कठि-
नभावः सन् क्रूरतया एष पुनः निरनुकम्पो जीवः प्रहृष्टो
घोतरागैरातीरति गाथार्थः । उक्ता आसुरी भावना ।

सांप्रतं संमोहनीमाह दारं—

उम्मग्गदेसओम-ग्गदुसओ मग्गविण्डीवत्ती ।

मोहेय य मोहिता, संमोहयिं भावणं कुणई ॥१६५५॥

उन्मार्गदेशकः वक्ष्यमाणः, एवं मार्गदूषकः एवं मार्ग-
विप्रतिपत्तिः तथा मोहन स्वगतन तथा मोहयित्वा परं
संमोहनी भावनां करोति । तद्भावाभ्यासरूपत्वादिति गा-
थार्थः ।

उन्मार्गदेशकमाह—

नाणइ दूसयंतो, तव्विवरीअं तु उहिसइ मग्गं ।

उम्मग्गदेसओ ए-स होइ अहिओ अ सपरेसिं ॥१६५६॥

ज्ञानादीनि दूषयन्पारमार्थिकानि तद्विपरीतं तु पारमार्थि-
कज्ञानविपरीतमवाहिशति मार्गं धर्मसंबन्धिनमुन्मार्गदे-
शक एष एवंभूतः भवत्यहितः, एवं परमार्थेन स्वपरयो-
र्द्वयोरपीति गाथार्थः । पं ७० ४ द्वार । (मार्गदूषकव्याख्या
' मग्गदूसग ' शब्दे षष्ठभागं ५८ पृष्ठे गता ।)

मार्गविप्रतिपत्तिमाह—

जो पुण तमेव मग्गं, दुसित्ताऽपंडिओ सतकाए ।

उम्मग्गं पडिवज्जइ, विण्णडिवत्तेस मग्गस्स ॥ १६५८ ॥

यः पुनस्तमेव मार्गं—ज्ञानादि दूषयित्वा अपरहितः सन्
स्वतर्क्या जातिरूपया देश उन्मार्गं प्रतिपद्यते एष एव मार्ग-
विप्रतिपत्तिरिति गाथार्थः ।

मोहमाह—

तह तह उवहयमइओ, मुज्झइ थाणचरणंतरालेसु ।

इत्थीओ अ बहुविहा, दंढं जसो उ मोहो य ॥ १६५९ ॥

तथा तथा चित्ररूपतया उपहतमतिः सन् मुह्यति ज्ञानचर-
णान्तरालेषु गहनेषु श्रद्धीश्वर बहुविधा दृष्ट्वा परतीर्थिकानां
यतो मुह्यत्यसौ मोह इति गाथार्थः ।

मोहयित्वेति व्याचिख्यासुराह—

जो पुण मोहेइ परं, सम्भावेणं च कहअवेणं वा ।

समयंतरम्मि सो पुण, मोहिता वेण्णइ अणेणं ॥१६६०॥

यः पुनर्मोहयति परमन्त्रं प्राणिनं सङ्ग्राहणं वा तद्व्यवैव
कैतवेन वा परिकल्पितेन समयान्तरे—परसमये मोहयति—
स पुनरवभूतः प्राणी ' मोहयित्वे ' ति गृह्यते अनेन द्वारगा-
थावयवनेति गाथार्थः ।

आसां भावनानां फलमाह—

एयाओ भावणाओ, भाविता देवदुग्गं जंति ।

तसो वि बुआ संता, पडिंति भवसागरमणं ॥१६६१॥

एता भावना भावयित्वा अवश्यं देवदुर्गतिं याप्सि प्रा-
णिनः, ततस्तस्या अपि व्युत्ताः सन्तः देवदुर्गतेः पर्यटन्ति
भवसागरं—संसारसमुद्रमनन्तमिति गाथार्थः ।

प्रकृतापयोगमाह—

एयाओ विसेसेणं, परिहरई चरणविग्गभूआओ ।

एअभिरोहओ चिअ, सम्मं चरणं पि पावेइ ॥१६६२॥

एता भावना विशेषेण परिहरति चरणविग्रभूताः । एता
इति एतन्निरोधादेव कारणात्सस्यकरणमपि प्राप्नोति प्र-
स्तुतानशनीति गाथार्थः ।

आह य चरणविरुद्धा, एयाओ एत्थे चैव जं भिओ ।

जो संजओ वि भइओ, चरणविहीणो अ इआई ॥१६६३॥

आह न चरणविरुद्धाः एता भावनाः, अत्रैव यद् भणितं
ग्रन्थे यः संयतोऽप्यन्तास्थित्यादि तथा भाज्यश्चरणहीन-
श्चेत्यादि प्राप्नोति गाथार्थः ।

अत्रांतरम्—

ववहारणया चरणं, एयासुं जं अंसं किलिडो वि ।

कोई कंदप्पाई, सेवइ य उ थिच्छएण एसुं ॥१६६४॥

व्यवहारनयाचरणम् एतासु भावनासु यदसंक्रियेताऽपि प्रा-
णी कश्चित्कन्दर्पादीन् सेवते, न तु निश्चयेन तेन च-
रणमेतास्थिति गाथार्थः ।

एतदवाह—

अखंडं गुणद्वारां, इहं एअस्स थियमओ चैव ।

सइ उच्चियपविचीए, सुचे वि जओ इमं भणियं ॥१६६५॥

अखण्डं गुणस्थानं निर्गतचारमिष्टमेतस्यां नियमत एव
निश्चयनं यस्य सद्बौद्धिस्तत्प्रवृत्त्या हेतुभूतया स्वऽपि य-
त इदं भणितं वक्ष्यमाणमिति गाथार्थः ।

किं तदित्याह—

जो जहवायं न कुणइ, मिच्छादिट्ठी तओ हु को अओ ।

वट्टेइ अ मिच्छणं, परस्स संकं जयेमाणो ॥ १६६६ ॥

यो यथावा यथाऽऽगमं न करोति विहितं मिथ्यादृष्टिस्त
एवंभूतात्कोऽन्यः स एवाकाशिराधेनादि विवर्जयति च,
मिथ्यात्ववशादात्मनः परस्य शङ्कां जनयन्समुद्युतानविषया-
मिति गाथार्थः ।

स्याद् यथावाद्मव कन्पर्पादिकरणमित्याशङ्क्याह—

कंदर्पाई वायो, न चेह चरखम्मि सुह कई वि ।

ताए अ सेवणं पि हु, तह वायविराहणं चेव ॥१६६७॥

कन्पर्पादिवाद्यो मन्त्रेहागमं चरणे चारित्रविषयः भूयते कश्चित्कस्मिंश्चित्स्थाने, तत्तस्मादेतत्सेवनं कन्पर्पेस्व-
नमपि तद्वादविराधकं चारित्रवादविराधकमेवेति गाथार्थः ।

एवं निश्चयनयेनैतदुक्तम्—

किं तु असंखिजाई, संजमठायाई जेण चरणे वि ।

भखियाई जाई भैया, तेण न दोसो इहं कोइ ॥१६६८॥

किं त्वसंख्येयानि संयमस्थानानि तारतम्यभेदेन येन च-
रणेऽपि—चारित्रेऽपि भणितान्यागमे जातिभेदात्संज्ञातिभेदेन
तेन कारणेन दोषा इह कश्चित्कन्पर्पादौ तथाविधसंयम-
स्थानभावादिति गाथार्थः ।

प्रकृतयोजनामाह—

एआरौं विसेसेणं, तन्नाओ तेण होइ कायव्वो ।

पुर्वि तु भाविआण वि, पच्छातावाइजोभेण ॥१६६९॥

एतासां भावनानां विशेषणं तस्यागो भवति तेन कर्त्त-
व्यो विवक्षिताऽनशनिना, पूर्वभावितानामपि सतीनां प-
श्चात्तापादियोगेन भवसारण्येति गाथार्थः ।

कयमित्थ पसंगेणं, पगयं वोच्छामि सव्वणयसुद्धं ।

भत्तपरिष्ठाए खलु, विहाणसेसं समासेणं ॥१६७०॥

कृतमत्र प्रसङ्गन, प्रकृतं वक्ष्यामि । किंभूतं सर्वनय-
विशुद्धम्, किमित्याह—भक्तपरिष्ठायाः खलु विधानेशं यस्मात्
तं समासेन—संक्षेपेणेति गाथार्थः ।

वियडणअब्भुद्धाणं, उचिअं संज्ञेहणं च काऊण ।

पच्चक्खाइ अंहारं, तिविहं चउन्विहं वाऽवि ॥१६७१॥

विकटनां दृष्ट्वा तदन्वभ्युत्थानं संयमं उचितां संज्ञेखनां
च संज्ञननादः कृत्वा प्रत्याख्यात्याहारं गुरुसमीपं त्रिविधं
चतुर्विधं चापि यथासमाधानमिति गाथार्थः ।

उव्वत्तइ परिअत्तइ, सयमसंज्ञावि कारवइ किंचि ।

जत्थऽसमत्थो नवरं, समाहिजणं अपडिबद्धो ॥१६७२॥

उद्धर्तते परावर्त्तते स्वयमात्मनैव अन्येनापि कारयति, किं
चित् वंयावृत्त्यकरणं यन्नासमर्थो नवरं तत्कारयति, स-
माधिजनकं व्यात्मनः अप्रतिबद्धः सन् सर्वव्रति गाथार्थः ।

मेत्तादी सत्ताइसु, जिण्णिदवयणेण तह य अच्चत्थं ।

भावेइ तिव्वभावो, परमं संवेगमावणो ॥१६७३॥

मैत्र्यादीनि मैत्रीप्रमोदकारणमाध्यस्थानि सत्त्वादिषु स
स्वगुणाधिकस्य मानाविनेयेषु जिनेन्द्रवचनेन हेतुभूतेन तथा
आत्यर्थे नितरां भावयति तीव्रभावः सन् परमं संवेगमा-
पन्नः आतिशयनाद्गन्तःकरण इति गाथार्थः ।

देहसमाधौ यतितव्यमित्याह—

सुहभाणाओ धम्मो, तं देहसमाहिंसंभवं पायं ।

ता धम्माऽपीहाए, देहसमाहिमि जहअव्वं ॥१६७४॥

शुभध्यानाद्यमार्गेः धर्मो भवति तच्छुभध्याने देहसमा-
धिंसंभवं प्रायो वाहुत्येनास्मद्विधानाम् । यत एव तत्तस्माद्-
धर्मापीडया हेतुभूतया देहसमाधौ—शरीरसमाधानं यतित-
व्यं—प्रयतनः कार्य इति गाथार्थः ।

इहरहळें यवद्धमि य, संघयणे थिरविईए रहिअस्स ।

देहस्स समाहीए, कत्तो सुहभाणभावो ति ॥१६७५॥

इतरथा छेदवर्तिनि संहनने सर्वजघन्य इत्यर्थः । स्थिर-
धृष्ट्या रहितस्य दुर्बलमनसः देहस्याऽसमाधौ संजाते सति
कृतः शुभध्यानाभावो नैवेति गाथार्थः ।

तयभावम्मि अ असुहा, जायइ लेसा वि तस्स थियमेणं ।

तत्तो अ परभवम्मि अ, तल्लेसेसुं तु उववाओ ॥१६७६॥

तदभावे च—शुभध्यानाभावे च अशुभा जायते लेख्याऽपि
तथाविधात्तमपरिणामरूपा तस्य नियमेन देहासमाधिमतः
ततश्चाशुभमलश्रयातः परभवे—जन्मान्तरऽपि तल्लेश्यास्व-
भापपातो महानर्थ इति गाथार्थः ।

तम्हा उ सुहं भाणं, पच्चक्खाणिस्स सव्वजत्तेणं ।

संपाडेअव्वं खलु, गीअत्थेयं सुआणाए ॥१६७७॥

यस्मादेवं तस्मात् शुभमेव ध्याने प्रत्याख्यानिनः सर्वयत्ने
न कवचक्ष्मातासंपादयितव्यं खलु नियागतः गीतार्थेन भुत-
ज्ञेन—साधुनेति गाथार्थः ।

सो वि अ अप्पडिबद्धो, दुल्लहलाभस्स विरइभावस्स ।

अप्पह्लिपडणत्थं वि अ, तं तं चिट्ठं करावइ ॥१६७८॥

सोऽपि च प्रत्याख्यानी अप्रतिबद्धः सर्वत्र दुर्लभलाभस्य
दुर्लभप्राप्तः विरतिभावस्य—चारित्रस्य अप्रतिपत्तनार्थमेव
आहारापरतन्त्रः सन् तां तां चट्ठां कारयति कवचादिकर्पाभिति
गाथार्थः ।

तह वि तथा अहीणो, जिणवरवयणम्मि जायबहुमाणो ।

संसाराउ विरत्तो, जिणेहिं आराहओ भणिओ ॥१६७९॥

तथापि तदा अहीनः सन् भावेन जिनवरवचने जात-
बहुमानः वचनैकनिष्ठः सन् संसाराद्विरक्तः संविग्नो जि-
नैराधका भणितः परमाथेन इति गाथार्थः ।

अत्रोपपत्तिमाह—

जं सो सया वि पायं, मणेण संविगगपक्खिओ चेव ।

इओ उ विरइयणं, न लहइ चरमे वि कालम्मि ॥१६८०॥

यत्साधेवांधः सदापि प्रायः मनसा भावेन संविग्नपा-
क्षिक एवम् इतरस्वसंविग्नपाक्षिकः विरतिरत्नं—चारित्रं न
लभत न प्राप्नोति चरमकालऽपीति गाथार्थः ।

संविगगपक्खिओ पुण, अणत्थ पयद्धओ वि काएणं ।

धम्मं चिअ तल्लिच्छो, ददरति तिथं व पुरिसम्मि ॥१६८१॥

संविग्नपाक्षिकः पुनः शीतलविहारी अन्यत्र प्रवृत्तोऽपि
कायादिभोगे कायेन प्रमादात् धम्मं एव तल्लिप्सः तद्व-
तचित्तः ददरक्तजीवत् पुरुष । सा यथा कुलजा प्रापितभर्तृ-

का कश्चिज्जातरागा कादाचित्कस्वल्पकालतत्प्राप्त्या दानादिक्रियाप्रवृत्ताऽपि तद्गतचित्ता पापे न युज्यते, स्वल्पं च दानादिक्रियाफलमाप्नोतीत्येवं संविज्ञपान्तिकोऽपि कायमात्रेणासमञ्जसप्रवृत्तौ भावेन धर्मरक्ता धार्मिक एव मन्तव्य इति गाथायः ।

तसौ चित्र भावाभ्यो, विमिषभूषमि चरमकालमि ।

उकरिसविसेसंखं, कोई विरई पि पावेइ ॥ १६८२ ॥

तत एव भावात्—धर्मविषयात् निमित्तभूते चरमकाले सति उत्कर्षविशेषण शुभभावस्य कश्चिद्विरतिमपि प्राप्नोति धन्य इति गाथायः ।

युक्तियुक्तेतत्—

जो पुण किलिद्विचिचो, शिरेवेकखोऽण्यत्थदंडपडिबद्धो ।

लिगांवघायकारी, ख लहइ सो चरमकाले वि॥१६८३॥

यः पुनः क्लिष्टचित्तः सत्त्वनिरपेक्षः सर्वत्रानर्धदण्डप्रतिबद्धः तथा लिङ्गोपघातकारी तेन तेन प्रकारेण न लभते स चिरतिरत्नं चरमकालऽपीति गाथायः ।

चोएइ कहं समखो, किलिद्विचिताइदोसवं होइ ।

गुरुकम्मपरिणइओ, पायं तह दव्वसमखो आ॥१६८४॥

बोद्धयति बोद्धः, कथं भ्रमणः संक्लिष्टचित्तादिदोषवान् भवतीति, उत्तरमत्र—गुरुकर्मपरिणतर्भवति प्रायस्तथा बाहुल्येन द्रव्यभ्रमणश्चेति गाथायः ।

एतदेव समर्थयते—

गुरुकम्मओ पमाओ, सो खलु पावो जओ तओऽण्येगे ।

चोइसपुव्वधरा वि हु, अणंतकाए परिवसंति॥१६८५॥

गुरुकर्मणः सकाशात्प्रमादो भवति, स खलु पापोऽतिरूढः यस्ततः प्रमादादनंके चतुर्देशपुर्वधरा अपि तिष्ठत्स्वल्पे अन्तकाये परिषसन्ति वनस्पताविति गाथायः ।

किञ्च—

दुक्खं लम्भइ नाखं, नाखं लद्धुण भावणा दुक्खं ।

भाविअमई वि जीवो, विसएसु विरजई दुक्खं ॥१६८६॥

दुःखं लभ्यते—कृच्छ्रेण—प्राप्यते ज्ञानं—यथास्थितपदार्थावसायि, तथा ज्ञानं लब्ध्वा—प्राप्य भावना एवमेवैतदित्येवंरूपा दुःखं भवति । भावितमतिरपि जीवः कथंचित् कर्मपरिणतिवशात् विषयेभ्यः शब्दादिभ्यो विरज्यते अपरिवृत्तिकेषु दुःखं तत्प्रवृत्तेः सात्मीभूतत्वादिति गाथायः । एवं गुरुकर्मपरिणतः क्लिष्टचित्तादिभाषो विरजः, द्रव्यभ्रमणमाह—

अओ उ पदमगं चित्र, चरितमोहक्खओवसमहीणा ।

पव्वइआ ख लहंती, पच्छा वि चरितपरिणामं ॥१६८७॥

अन्ये तु प्रथममेव—आदित आरभ्य चारित्रमोहक्षयोपशमहीनाश्चारित्रवन्तरौघ प्रव्रजिताः द्रव्यत एवभूताः सन्तो न लभन्ते पश्चादपि तत्रैव तिष्ठन्तश्चारित्रपरिणामं प्रव्रज्यास्तित्वरूपमिति गाथायः ।

एतदेवाह—

मिच्छादिद्विओ वि हु, केई इह होंति दव्वलिगधरा ।

ता तेसिं कहं ख हुंती, किलिद्विचिताइओ दोसा॥१६८८॥

मिथ्यादृष्टयोऽपि अपिशब्दादभ्यया अपि केचनेह लोके शासने वा भवन्ति द्रव्यलिङ्गधारिणो विदम्बकप्रायाः, तत्तस्मात्सेवामेवंभूतानां कथं न भवन्ति ?, भवन्त्येव क्लिष्टचित्तादयो दोषाः प्रागुपम्यस्ता इति गाथायः ।

तत्रैव प्रक्रमे विधिशेषमाह—

एत्थ य आहारो खलु, उवलक्खणमेव होइ शायव्वो ।

बोसिरइ तओ सव्वं, उवउचो भावसंखं पि ॥१६८९॥

अत्र चानशनाधिकारे आहारः खलु परित्यागमधिकृत्योपलक्षणमेव भवति ज्ञातव्यः शेषस्यापि वस्तुनः । तथा चाह—व्युत्पजति—परित्यज्यसावनशनी सर्व्वम्, उपयुक्तः सन् भावशल्यमपि सूक्ष्ममिथ्यात्वादीनीति गाथायः ।

किं बहुना—

अखं पिब अपपाखं, संवेगाइसयाउ चरमकाले ।

मणइ विसुद्धभावो, जो सो आराहओ भणिओ॥१६९०॥

अन्यमिवात्मानं प्राक्कनादात्मनः संवेगातिशयात् संवेगातिशयेन चरमकाले प्राणप्रयाणकाले मन्यते शुद्धभावः सन् सर्वोऽसदभिमिवेशत्यागेन यः स आराधको भणितस्तीर्थकरणवधैरिति गाथायः ।

अयमेव विशिष्यते—

सव्वत्थापडिबद्धो, मज्झकथो जीविण अ मरखे अ ।

वरणपरिणामजुचो, जो सो आराहओ भणिओ॥१६९१॥

सर्वत्राप्रतिबद्धः इहलोके परलोके च, तथा मध्यस्थो जीविते मरखे च; न मरणमभिलषति नापि जीवितमित्यर्थः, वरणपरिणामयुक्तो न तद्विकलः, य एवभूतः स आराधको भणितस्तीर्थकरणवधैरिति गाथायः ।

अस्यैव फलमाह—

सो तप्पभावओ चित्र, खविउं तं पुव्वदुक्खं कम्मं ।

जायइ विसुद्धजम्मा, जोगो अ पुणो वि वरणस्स ॥१६९२॥

स एवभूतस्तत्प्रभासत एव—चारित्रपरिणामप्रभावादेव कृपयित्वाऽभावमापाद्य तत्पुर्व्वयुक्तं कर्म शीतलविहारजं जायते विशुद्धजम्मा—जात्यादिदोषरहितः योग्यश्च पुनरपि तज्जम्मापेक्षया वरणस्येति गाथायः ।

विधियको भवतीति तद्विशेषमभिधातुमाह—

एसो अ होइ तिविहो, उकोसो मज्झिमो जहसो य ।

लेसादारेण फुई, बोच्छामि विसेसमेपसिं ॥१६९३॥

एव चाराधको भवति त्रिविधः । त्रैविध्यमेवाह—उत्कृष्टो, मध्यमो, जघन्यश्च । भावसांपक्षे चोत्कृष्टत्वादि यत एवमतो लेश्याद्वारेण—लेश्याङ्गीकरणेन स्फुटं—प्रकटं वक्ष्यामि विशेषमेतेषामुत्कृष्टादिभेदानामिति गाथायः ।

तत्र—

मुक्काए लेसाए, उकोसगमसंगं परिणमिचा ।

जो मरइ सो हु शियमा, उकोसाराहम्नो होइ ॥१६६४॥

शुक्लाया लेश्यायाः सर्वोत्तमाया उत्कृष्टमंशुकं विशुद्धं परिणम्य-तद्भायमासाद्य यो म्रियते कश्चित्सर्वः स नियमा-वेवांनृष्टाऽऽराधको भवति स्वल्पप्रभञ्ज इति गाथार्थः ।

मध्यमाऽऽराधकमाह—

जे सेसा मुकाए, अंसा जे आवि पम्हलेसाए ।

ते पुण जो सो भण्णिओ, मज्झिमओ वीयरगेहिं ॥१६६५॥

ये श्या उत्कृष्टे विहाय शुक्लायाः अंशाः-भेदाः, ये चापि पद्मलेश्यायाः, सामान्येन तान् पुनर्विपरिणम्य यो म्रियते स मध्यमो भणितो मध्यमाराधको वीतरागैर्जिनैरिति गाथार्थः ।

जघन्यमाराधकमाह—

तेओ लेसाए जे, अंसा अह नेओ जे परिणमिता ।

मरइ तओ वि हु खेयो, जहसगाराहओ इथ ॥१६६६॥

तेजोलेश्यायाः ये अंशाः-प्रधानाः, अथवा तान् यः परिणम्या-ऽशकान् काश्चित् म्रियतेऽसाधयेवंभूतो ह्येयः, किंभूत इ-त्याह—जघन्याराधकोऽत्र प्रवक्ष्ये इति गाथार्थः ।

अस्यैव सुसंस्कृतभोजनलयणकल्पविशेषमाह—

एसो पुण सम्मत्ताऽऽ-इसंगओ चैव होइ विष्णुओ ।

ण उ लेस्तामित्तेण्, तं जमभव्वाण वि सुराण् ॥१६६७॥

एष पुनलेश्याया द्वारोक्ताराधकः सम्यक्त्वाविसंगत एष-सम्यक्त्वज्ञानतद्भावस्थाधिकरणयुक्त एष भवति विज्ञेय आराधको न तु लेश्यामत्रेण कवलेन आराधकः । कुत इ-त्याह-‘तत्’-लेश्यामात्रं ‘यत्’ यस्मात् कारणात् अभव्या-नामपि सुराणां भवति, यल्लेश्याश्च म्रियन्ते तल्लेश्या एषो-त्पद्यन्ते इति गाथार्थः ।

आराधकगुणमाह—

आराहगो अ जीवो, ततो खविऊण दुकडं कम्मं ।

जायइ विसुद्धजम्मा, जोगो वि पुणो वि चरणस्स ॥१६६८॥

आराधकश्च जीवः नत आराधकत्वात् क्षयित्वा बुद्धतं कम्मं प्रमादजं ज्ञानावरणादि जन्मादिकुलाद्यपेक्षया योग्यस्य पुनरपि चरणस्य तद्भावभाविन इति गाथार्थः ।

आराधनाया एव प्रधानफलमाह—

आराहिऊण एवं, सत्तहुभवाण सारओ चैव ।

तेल्लकमत्थअत्थो, गच्छइ सिद्धि शिओगेण् ॥१६६९॥

आराधयैवमुक्तप्रकारं, किमित्याह—सप्ताष्टप्रभेभ्यः सप्ता-ष्टजन्मभ्यः आरत एव त्रिषु वा चतुर्षु वा जन्मसु, किमि-त्याह—त्रैलोक्यमस्तकस्थः—सकललोकचक्षुडामणिभूतो ग-च्छति सिद्धि-मुक्तिं नियोगनावश्यतयति गाथार्थः ।

तत्र च गतः सन्—

सव्वणु सव्वदरिसी, निरुवमसुहसंगओ य सो तत्थ ।

जम्माइदोसरहिओ, चिट्ठइ भयवं सयाकालं ॥१७००॥

सर्वज्ञः सर्वदर्शी नाचेतनो गगनकल्पः तथा निरुपम-सुखसंगतश्च सकलव्यापानिबृत्तेः स आराधको मुक्तः तत्र

सिद्धौ जन्मादिवोषरहितः-जन्मजरामरणविरहितः संस्ति-ष्ठति भगवान् सदाकालं-सर्वकालमेव नत्वभावी भवति यथा-ऽऽहुरन्ये-‘प्रविध्यातदीपकत्पोषमो मोक्षा’ इति गाथार्थः । पं० व० ४ द्वार । आच० । ध० । (‘पञ्जुसवणा’ शब्दे वर्षासु सं-लेखनाविधिः)

संलेहणाभूसिय-संलेखनाभोषित-त्रि० । संलेखना-शरीरस्य तपसा कृशीकरणं तथा वा ‘भूसिय’ सि जुष्टाः सेविना ये ते तथा । संलेखनाभ्यतपःकारिषु, ओष्ठ० ।

संलेहणाभोसयाभू(भू)सिय-संलेखनाजोषणा(भूषित)जुष्ट-त्रि० । संलेखनायां-कपायशरीरकृषीकरणे या जोषणा-प्रीतिः सेवा वा जुषी प्रीतिलेखनयोरिति वचनात्, तथा तां वा ये जुष्टाः सेवितास्ते तथा ‘भूसिय’ सि भूषिताः क्षीणा ये ते तथा । संलेखनातपःकारिषु, भ० ३ श० ७ उ० । औ० ।

संलेहणासुय-संलेखनाभृत-न० । यत्र संलेखनायां भू-तं प्रतिपाद्यते तत् संलेखनाभृतम् । उल्लक्षणसंलेखना-प्रतिबद्धे उत्कालिकभृतविशेषे, पा० ।

संलोग-संलोक-पुं० संलोक्यत इति संलोकः । चतुर्दशरज्ज्वा-त्मके लोकं, आच० २ अ० । (लोकस्य भुवाभ्रवत्स्वविचारः ‘भूगोल’ शब्दे पञ्चमभागे १६०१ पृष्ठे गतः ।) (लोकं गो-लानामसंख्येयत्वविचारः ‘लोक’ शब्दे षष्ठभागे ७०६ पृष्ठे गतः ।) प्रकाशे, आच० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । संदर्शने, आच० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

संवग्ग-संवर्ग-पुं० । संवर्ग्यते इति संवर्गः । गुणिते, इय० ६ उ० । गुणेन, नि० चू० १ उ० ।

संवच्छर-संवत्सर-पुं० । “हस्मान् ध्य-श्च-त्स-प्सामनिश्चले” । न० २१ । अनेनात्र हस्वात्परस्य त्सस्य छकारः । प्रा० । द्वाद्-शमासान्मके वर्षे, आ० म० १ अ० पञ्चा० । ‘दो अयथा संवच्छ-रो’ ज० २ वक्ता० कर्म० भ० ज्यो० । अयनद्वयेन संवत्सरः । तं० । अनु० । आ० म० । विश० । अनु० । स्था० ।

ता कति णं भंते । संवच्छरे आहिताति वदेजा ? , ता पंच संवच्छरा आहितेति वदेजा, तं जहा-णक्षत्तसंवच्छरे, जुगसंवच्छरे, पमाणसंवच्छरे, लक्ष्णसंवच्छरे, सणिच्छ-रसंवच्छरे । (सू० ५४)

‘ता कइ ण’ मित्यादि, ता इति पूर्ववत्, कति-किंल्लयाः णमिति व्याख्यालङ्कारं, संवत्सरा आख्याता इति वदेत् ? , भगवानाह—‘ता’ इत्यादि, ता इति प्राग्वत्, पञ्च संवत्सरा आख्याता इति वदेत्, तद्यथा-नक्षत्रसंवत्सरमित्यादि, तत्र यावता कालेनाष्टाविंशत्याऽपि नक्षत्रैः सह क्रमेण योगपरिस-माप्तिस्तावन् कालविशेषा द्वादशभिर्गुणितो नक्षत्रसंवत्स-रः, उक्ते च—“नक्षत्रसंवेदजोगो बारसगुणिओ य नक्षत्रसो” अत्र पुनरेकानितनक्षत्रपर्याययोग एको नक्षत्रमासः, स च स-प्तविंशतिरहोरात्रा एकाविंशतिश्च सप्तपट्टिभागा अहोरात्र-स्य, एष राशिर्यदा द्वादशभिर्गुण्यते तदा त्रीत्यहोरात्रश-

तानि सप्तविंशत्यधिकानि एकपञ्चाशच्च सप्तषष्टिभागा अ-
होरात्रस्य, एतावत्प्रमाणो नक्षत्रसंवत्सरः । युगं पञ्चवर्षा-
त्मकं तत्पूर्वकः संवत्सरो युगसंवत्सरः । युगस्य प्रमाणहे-
तुः संवत्सरः प्रमाणसंवत्सरः । लक्षणेन यथावस्थितेनोप-
पेतः संवत्सरो लक्षणसंवत्सरः । शनैश्चरनिष्पादितः संवत्सरः
शनैश्चरसंवत्सरः । शनैश्चरसंभवः । सू० प्र० १० पाहु० ।
नक्षत्रसंवत्सरो 'गणकखलसंवच्छुर' शब्दे चतुर्थभागं १७६२
पृष्ठ उक्तः ।) (युगसंवत्सरः 'युग' शब्दे चतुर्थभागं
१५६७ पृष्ठ उक्तः ।) (प्रमाणसंवत्सरः 'प्रमाणसंवच्छुर'
शब्दे पञ्चमभागं ७७६ पृष्ठ उक्तः ।) (लक्षणसंवत्सरः 'ल-
क्षणसंवच्छुर' शब्दे षष्ठभागं उक्तः ।)

प्रमाणसंवत्सरेऽत्र विशेषमाह—

ता प्रमाणसंवच्छुरे पंचविधे पण्यते, तं जहा-नकस्यते चंदे
उड् आइचे अभिवद्विण् । (सू० ५७)

'प्रमाणे' त्यादि, प्रमाणसंवत्सरः पञ्चविधः प्रथमः, तद्यथा-
नक्षत्रसंवत्सरः ऋतुसंवत्सरश्चन्द्रसंवत्सरः आदित्यसंवत्स-
रोऽभिषेद्धितसंवत्सरश्च । तत्र नक्षत्रचन्द्राभिषेद्धितसंवत्स-
राणां स्वरूपं प्रागेवाह्मनिद्वानां ऋतुसंवत्सरादित्यसंव-
त्सरयोः स्वरूपमुच्यते—तत्र द्वे घटिके एको मुहूर्त्तस्त्रि-
शन्मुहूर्त्ताः अहोरात्रः, पञ्चदश परिपूर्णा अहोरात्राः पक्षाः, द्वौ
पक्षौ मासौ, द्वादश मासौ संवत्सरो, यस्मिंश्च संवत्सरे त्रीणि
शतानि षष्ठ्यधिकानि परिपूर्णान्यहोरात्राणां, भवति एष
ऋतुसंवत्सरः । ऋतवो लोकप्रसिद्धाः वसन्तादयः तत्प्र-
धानः संवत्सरः ऋतुसंवत्सरः । अस्य चापरमपि नामद्वय-
मस्ति, तद्यथा—कर्मसंवत्सरः, सवनसंवत्सरः । तत्र कर्म-
लोकिकां व्यवहारस्तत्प्रधानः संवत्सरः कर्मसंवत्सरः,
लोकां हि प्रायः सर्वोऽप्यननैव संवत्सरेण व्यवहरति । तथा
सैतद्गतमात्ममधिकृत्यान्यत्रोक्तम्—“कर्मो निरंशयाप, मा-
सो व्यवहारकारणो लाप । सैसात्रो संसयाप, व्यवहारे दु-
क्करो विन्तु ॥१॥” तथा सवनं—कर्मसु प्रेरणं 'वू' प्रेरणे
इति वचनात्, तत्प्रधानः संवत्सरः सवनसंवत्सर इत्यप्यस्य
नाम, तथा चोक्तम्—

“बे नालिया मुहुत्तो, सट्टी उण नालिया अहोरत्तो ।
पन्नरस् अहोरत्ता, पक्खा तीसं दिशा मासा ॥ १ ॥
संवच्छुरो उ बारस, मासा पक्खा य ते चउव्वीसं ।
तिंभव सया सट्टी, इधंति राइदियाणं तु ॥ २ ॥
एसो उ कमा भणिया, निअमा संवच्छुरस्स कम्मस्स ।
कम्मो त्ति सावणो त्ति य, उउइ त्ति य तस्स नामाणि ॥३॥”
तथा यावता कालेन षडपि प्रावृडादयः ऋतवः परिपूर्णाः प्रा-
वृत्ता भवन्ति तावान् कालविशेष आदित्यसंवत्सरः । उक्तं च—
“लूपि उऊ वरियट्ठा, एसो संवच्छुरो उ आइचा” तत्र यद्य-
पि लोके षष्ठ्यहोरात्रप्रमाणः प्रावृडादिक ऋतुः प्रसिद्धः
तथापि परमार्थतः स एकषष्ठ्यहोरात्रप्रमाणो वेदितव्यः,
तथैवात्तरकालमव्यभिचारदर्शनात्, अत एव चास्मिन्
संवत्सरे त्रीणि शतानि षष्ठ्यधिकानि रात्रिन्दिवानां
द्वादशभिध मासैः संवत्सरं भवति, तथा चान्यत्रापि
पञ्चष्वपि संवत्सरेषु यथोक्तमेव रात्रिन्दिवानां परि-
माणमुक्तम्—

“तिंनि अहोरत्तसया, छावट्ठा भक्खरो हवइ वासो ।
तिंनि सया पुण सट्टी, कम्मो संवच्छुरो हाइ ॥ १ ॥

तिंनि अहोरत्तसया, चउपप्पा नियमसो हवइ चंदा ।
भागो य बारसेव य, बावट्ठिकण्णं छुण्ण ॥ २ ॥

तिंनि अहोरत्तसया, सत्तावीसा य हौति नक्खत्ता ।
एक्कावत्तं भागा, सत्तट्ठिकण्णं छुण्ण ॥ ३ ॥

तिंनि अहोरत्तसया, तेसीई चव हाइ अभिवट्ठी ।
चोयालीसं भागा, बावट्ठिकण्णं छुण्ण ॥ ४ ॥”

एतावत्तत्रोऽपि गाथाः सुगमाः । इदं च प्रतिसंवत्सरं रात्रि-
न्दिवपरिमाणमग्राप वक्ष्याति परमिह प्रस्तावाद्भूम् । सम्प्र-
ति विनियजनानुप्रहाय संवत्सरसंख्यातो माससंख्या प्रदर्श्य-
ते—तत्र स्यसंवत्सरस्य परिमाणं—त्रीणि शतानि षट्षष्ठ्य-
धिकानि रात्रिन्दिवानां द्वादशभिध मासैः संवत्सरस्तत्र
त्रयाणां शतानां षट्षष्ठ्यधिकानां द्वादशभिभागं ह्रियते,
लब्धाः त्रिंशत् ३०, शेषाणि तिष्ठन्ति षट् ६, त अष्टे क्रि-
यन्ते, जाता द्वादश, ततो लब्धमैकं दिवसस्यार्द्धमावत्प-
रिमाणः सूर्यमासः, तथा कर्मसंवत्सरस्य परिमाणं—त्रीणि
शतानि षष्ठ्यधिकानि रात्रिन्दिवानां तेषां द्वादशभिभागं
हृते लब्धास्त्रिंशदहोरात्रा एतावत्कर्ममासपरिमाणम्, तथा
चन्द्रसंवत्सरस्य परिमाणं त्रिंशदहोरात्रशतानि चतुष्पञ्चा-
शदधिकानि द्वादश च द्वापष्टिभागा अहोरात्रस्य, तत्र
त्रयाणां शतानां चतुष्पञ्चाशदधिकानां द्वादशभिभागं हृते
लब्धा एकोनत्रिंशदहोरात्राः, शेषाः तिष्ठन्ति षट् अहोरात्राः,
ते द्वापष्टिभागकरणार्थं द्वापष्ट्यां गृह्यन्ते, जातानि त्रीणि
शतानि द्विसप्तत्यधिकानि ३७२, यऽपि द्वादश द्वापष्टिभागा
उपरितनास्तेऽपि तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि च-
तुरशीत्यधिकानि, तेषां द्वादशभिभागं हृते लब्धा द्वात्रिंशत्
द्वापष्टिभागाः, एतावच्चन्द्रमासपरिमाणम् । तथा नक्षत्रसंव-
त्सरस्य परिमाणं—त्रीणि शतानि सप्तविंशत्यधिकानि रात्रि-
न्दिवानामेकस्य च रात्रिन्दिवस्य एकपञ्चाशत्सप्तषष्टिभागाः ।
तत्र त्रयाणां शतानां सप्तविंशत्यधिकानां द्वादशभिभागं
ह्रियते, लब्धाः सप्तविंशतिरहोरात्राः, शेषास्त्यस्तित्तिष्ठन्ति,
ततस्तेऽपि सप्तषष्टिभागकरणार्थं सप्तषष्ठ्या गृह्यन्ते,
जाते द्वे शते एकासरे २०१, यऽपि च उपरितना एकप-
ञ्चाशत्सप्तषष्टिभागास्तेऽपि तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते
द्विपञ्चाशदधिके २५२, तेषां द्वादशभिभागं हृते लब्धा
एकविंशतिः सप्तषष्टिभागाः, एतावन्नक्षत्रमासपरिमाणम् ।
तथा अभिषेद्धितसंवत्सरस्य परिमाणं—त्रीणि रात्रिन्दि-
वशतानि त्र्यशीत्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च, द्वापष्टिभा-
गां रात्रिन्दिवस्य, तत्र त्रयाणां शतानां त्र्यशीत्यधिकानां
द्वादशभिभागं ह्रियते, लब्धा एकत्रिंशदहोरात्राः शेषा-
स्तिष्ठन्त्यहोरात्रा एकादश, ते च चतुर्विंशत्युत्तरशतभा-
गकरणार्थं चतुर्विंशत्युत्तरशतानेन १२४ गृह्यन्ते, जातानि
त्रयोदश शतानि चतुःषष्ट्यधिकानि १३६४, यऽपि चाप-
रितनाश्चतुश्चत्वारिंशद्द्वापष्टिभागास्तेऽपि चतुर्विंशत्युत्तर-
शतभागकरणार्थं द्वाभ्यां गृह्यन्ते, जाता अष्टाशीतिः ।
साऽनन्तरराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि चतुर्दश शतानि द्वि-
पञ्चाशदधिकानि १४५२, तेषां द्वादशभिभागं ह्रियते, लब्ध-

मेकविंशत्युत्तरं शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानाम्, एतावद-
भिषङ्गितमासपरिमाणम्, तथा चाङ्गम्—

“ आहोसो खलु मासो, तीसं अञ्चं च सावणे तीसं ।

चंद्रे पशुगतीसं, बिसट्टिभागा य बत्तीसं ॥ १ ॥

नक्षत्राणो खलु मासो, सत्तावीसं भवे अहोरात्रा ।

अंसा य एकवीसा, सत्तट्टिकएण छेपण ॥ २ ॥

अभिषङ्गिओ य मासो, एकतीसं भवे अहोरात्रा ।

भागसयमंगवीसं, चउवीससएण छेपणं ॥ ३ ॥ ”

सम्प्रति एतैरेव पञ्चभिः संवत्सरैः प्रागुक्तस्वरूपं युगं पञ्च-
संवत्सरात्मकं मासानधिकृत्य प्रतीयते । तत्र युगं प्रागुदित-
स्वरूपं यदि सूर्यमासैर्विभज्यते ततः षष्टिः सूर्यमासा युगं भव-
ति, तथाहि—सूर्यमासे सार्द्धांश्चिंशद्द्वयोरात्रा युगे चाहोरात्रा-
णामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि भवन्ति । कथमेतदवसी-
यते इति चेत्, उच्यते—इह युगे त्रयश्चन्द्रसंवत्सरा द्वौ चाभि-
षङ्गितसंवत्सरा, एकैकस्मिन् चन्द्रसंवत्सरेऽहोरात्राणां त्री-
णि शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि भवन्ति, द्वादश च द्वाष-
ष्टिभागा अहोरात्रस्य ३६४ ॥ तत एतत् त्रिभिर्गुण्यते,
जातान्यहोरात्राणां दश शतानि द्वाषष्ट्यधिकानि १०६२
वदत्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य ॥ अत्रिभिर्गुण्यते संव-
त्सरे च एकैकस्मिन् अहोरात्राणां त्रीणि शतानि त्र्यशीत्य-
धिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य,
(तत एतद् द्वाभ्यां गुण्यते जातानि सप्तषष्ट्यधिकानि सप्त-
शतान्यहोरात्राणां षड्विंशतिश्च द्विषष्टिभागा अहोरात्रस्य त-
देवं चन्द्रसंवत्सरे त्रयां भवङ्गितसंवत्सरे द्वाहोरात्रमालने
त्रिंशदधिकान्यहोरात्राणामष्टादश शतानि, सूर्यमासस्य
च पूर्वोक्तरीत्या सार्द्धे त्रिंशद्द्वयोरात्रमनन्तं तन भागं
कृते स्पष्टमव घट्टेलांमः । तथाहि—अष्टादशस्यांश्चिंशदधि-
काया अर्धोत्तराया द्वाभ्यां गुणने षष्ट्यधिका वद-
त्रिंशच्छती त्रिंशत्तत्तार्धोत्तराया द्वाभ्यां गुणने षष्टिः, एक
प्रक्षेपे एकषष्टिस्तन पूर्वोक्ताराशेः भागं कृते लभ्यते षष्टिः,
तथा च युगमध्ये सूर्यमासाः षष्टिरिति स्थितम् । सावनस्य
तु मासा एकषष्टिः, त्रिंशद्द्वयमानत्वाद् तस्य त्रिंशदधिकाया
अष्टादशस्यांश्चिंशतता भागं एकषष्टेलांभात् । चन्द्रमासा
द्विषष्टिर्धन एकांशविंशत्यः अहोरात्रैरेकांशत्रिंशतता द्विषष्टि-
भागैरेकैकमांसः, युगद्विनानां तैर्भागे च द्वाषष्टेलांभात्,
कथम् ? त्रिंशदधिकाया अष्टादशस्यां द्विषष्टिभागकरणार्थं
शुणकारे एकं लक्षं त्रयोदश सहस्राणि षष्ट्यधिकमेकं
शतम् ११३१६६, चन्द्रमासस्यापि भागकरणाय द्विषष्ट्या ए-
कांशत्रिंशति गुणितं प्रक्षेपं च त्रिंशति त्रिंशदधिका—
या अष्टादशस्या भावः, तथा भङ्गं पूर्वोक्ताराशौ द्वाषष्टेर्भा-
वात् चन्द्रमासा द्वाषष्टिरिति । नक्षत्रमासाः सप्तषष्टिः,
कथमिति चेत्, नक्षत्रमासस्तावत् सप्तविंशत्या अहोरा-
त्रैरेकविंशत्या च सप्तषष्टिभागैः,) तत्र सप्तविंशतिरहोरा-
त्राः सप्तषष्टिभागकरणार्थं सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जातान्यष्टा-
दश शतानि नवोत्तराणि १८०६, तत उपरितना एकविंश-
तिः सप्तषष्टिभागस्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातान्यष्टादश शतानि
त्रिंशदधिकानि १८३०, युगस्यापि सम्बन्धितश्चिंशदधिका-
ष्टादशशतप्रमाणा अष्टादशत्राः सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जात प-

को लक्षः द्वाविंशतिः सहस्राणि वद शतानि दशोत्तराणि
१२२६१०, एतेषामष्टादशशतैर्चिंशदधिकैर्नक्षत्रमाससत्कसप्त-
षष्टिभागैर्भागे द्वियते, लब्धाः सप्तषष्टिभागाः ६७ । तथा
यदि युगमभिषङ्गितमासैः परिभज्यते तदा अभिषङ्गितमासा
युगे भवन्ति सप्तपञ्चाशत् सप्त रात्रिन्ध्वानि एकादश मु-
हूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागस्त्रयोविंशतिः, तथा-
हि—अभिषङ्गितमासपरिमाणमेकत्रिंशद्द्वयोरात्रा एकविंशत्यु-
त्तरं शतं चतुर्विंशत्यधिकशतभागानामहोरात्रस्य, तत एक-
त्रिंशद्द्वयोरात्राश्चतुर्विंशत्युत्तरशतभागकरणार्थं चतुर्विंशत्यु-
त्तरेण शतेन गुण्यन्ते जातान्यष्टात्रिंशच्छतानि चतुश्चत्वारिंशद-
धिकानि ३८४४, तत उपरितनमेकविंशत्युत्तरं शतं भागानां
तत्र प्रक्षिप्यते, जातान्येकांशचत्वारिंशच्छतानि पञ्चषष्ट्यधि-
कानि ३६६४, यानि च युगे अहोरात्राणामष्टादश शतानि त्रिंश-
दधिकानि १८३० तानि चतुर्विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते,
जाते द्वे लक्षे षड्विंशतिः सहस्राणि नव शतानि विंशत्य-
धिकानि २२६६२०, तत एतेषामेकांशचत्वारिंशच्छतैः पञ्च-
षष्ट्यधिकैरेकविंशतमाससत्कचतुर्विंशत्युत्तरशतभागै-
र्भागे द्वियते, लब्धाः सप्तपञ्चाशन्मासाः ‘ शषाणि तिष्ठ-
न्ति नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि ६९४, तेषामहोरा-
त्रानयनाय चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागो द्वियते, ल-
ब्धानि सप्त रात्रिन्ध्वानि, शषास्तिष्ठन्ति चतुर्विंशत्यु-
त्तरशतभागाः सप्तचत्वारिंशत्, तत्र चतुर्भिर्भागेरेकस्य च
भागस्य चतुर्भिश्चिंशद्भागैर्मुहूर्त्ता भवति, तथाहि—
एकस्मिन् अहोरात्रे त्रिंशत्मुहूर्त्ता अहोरात्रं च चतुर्विंशत्यु-
त्तरं शतं भागानां कल्पितमासे, ततस्तस्य चतुर्विंश-
त्युत्तरशतस्य त्रिंशता भागं कृते लब्धाश्चत्वारो भागाः
एकस्य च भागस्य सत्काः चत्वारिंशद्भागस्तत्र प-
ञ्चचत्वारिंशद्भागैरेकस्य च भागस्य सत्काश्चतुर्दशभिश्चि-
शद्भागैरेकादश मुहूर्त्ता लब्धाः शेषस्तिष्ठत्येकां भागः, ए-
कस्य च भागस्य सत्काः षोडश त्रिंशद्भागाः । किमुक्तं
भवति?—वदचत्वारिंशत्त्रिंशद्भागा एकस्य भागस्य सत्काः
शषास्तिष्ठन्ति, त च किल मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशत्युत्तरश-
तभागरूपास्ततः वदचत्वारिंशत्चतुर्विंशत्युत्तरशतस्य च
द्विकेनापवसेना कियते, लब्धा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागाल-
योविंशतिः । उक्तं वैतद्व्यत्रापि—

“ तत्थ पडिमिअमाणे, पंचहि माणेहि ” स्ववगणिएहि ।

मासेहि ” विभज्जता, अइ मासा होति ते चोच्छं ॥१॥”

अत्र ‘ तत्थे ’ ति तत्र, ‘ पंचहि माणेहि ’ ति-
पञ्चभिर्मासैः—मानसंवत्सरैः प्रमाणसंवत्सरैरात्रैस्वचन्द्रादि-
भिरित्यर्थः, पूर्ववगणितैः—प्राक्प्रतिस्तस्यातस्वरूपैः प्रतिमीय-
माने प्रतिगणयमाने मासैः—सूर्यादिमासैः शेषं युगम् ।
“ आइच्छेण उ सट्ठी, मासा उउणे उ होति पगट्ठी ।
चंद्रेण उ बावट्ठी, सत्तट्ठी होति नक्षत्से ॥ १ ॥ सत्तावणं
मासा, सत्त य रात्रिद्विहं अत्रिबहे । इक्कारस य मुहुत्ता,
बिसट्टिभागा य तेषीसं ॥ २ ॥ ” सू० प्र० १० पाहु० ।

यथा ‘ संवत्सराणामादिर्विज्ञेय इति, ततस्तद्विषयं प्र-
वक्ष्याम—

ता कहे ते संवच्छुराणामादी आहितेति वदेजा १, तत्थ

खलु इमे पञ्च संवच्छरे पण्यथा, तंजहा-चंदे, चन्दे, अभिव-
वृद्धि, चंदे, अभिवृद्धि । ता एतेसि यं पंचयहं संवच्छरायं
पदमस्स चंदस्स संवच्छरस्स के आदी आहितेति वदेजा ।, ता जेयं पंचमस्स अभिवृद्धितसंवच्छरस्स पञ्जवसायं से यं
पदमस्स चंदस्स संवच्छरस्स आदी अणंतरपुरकखडे समए, तीसे यं किं पञ्जवसिते आहितेति वदेजा ।, ता जेयं दो-
वस्स आदी चंदसंवच्छरस्स से यं पदवस्स चंदसंवच्छर
पञ्जवसाये अणंतरपच्छाकडे समये । तं समयं च यं चंदे
केयं यक्खत्तेयं जोएति ।, ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तरायं
आसाढायं छदुवीसं मुहुत्ता छदुवीसं च बावडिभागा मुहु-
तस्स बावडिभागं च सत्तट्ठिधा छित्ता चउप्पसं चुण्णि-
या भागा सेसा, तं समयं खरे केयं यक्खत्तेयं जो-
एति ।, ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स सोलस मुहुत्ता
अट्ठ य बावडिभागा मुहुत्तस्स बावडिभागं च सत्तट्ठिहा
छेत्ता वीसं चुण्णिया भागा सेसा । ता एएसि यं पंच-
यहं संवच्छरायं दोवस्स यं चंदसंवच्छरस्स के आदी
आहितेति वदेज्जा ।, ता जे यं पदमस्स चंदसंव-
च्छरस्स पञ्जवसाये से यं दोवस्स यं चंदसंवच्छरस्स
आदी अणंतरपुरकखडे समये, ता से यं किं पञ्जवसिते
आहितेति वदेजा ।, ता जे यं तव्वस्स अभिवृद्धियसं-
वच्छरस्स आदी से यं दोवस्स संवच्छरस्स पञ्जवसाये
अणंतरपच्छाकडे समये । तं समयं च यं चंदे केयं य-
क्खत्तेयं जोएति ।, ता पुव्वाहिं आसाढाहिं, पुव्वायं
आसाढायं सत्त मुहुत्ता तेवसं च बावडिभागा मुहुत्तस्स
बावडिभागं च सत्तट्ठिधा छेत्ता इगतालीसं चुण्णि-
या भागा सेसा, तं समयं च यं खरे केयं यक्खत्तेयं जो-
एति ।, ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स यं बायालीसं
मुहुत्ता पण्णतीसं च बावडिभागा मुहुत्तस्स बावडिभागं च
सत्तट्ठिधा छेत्ता सत्त चुण्णिया भागा सेसा । ता एतेसि
यं पंचयहं संवच्छरायं तव्वस्स अभिवृद्धितसंवच्छरस्स
के आदी आहिताति वदेजा ।, ता जेयं दोवस्स चंदसं-
वच्छरस्स पञ्जवसाये से यं तव्वस्स अभिवृद्धितसंव-
च्छरस्स आदी अणंतरपुरकखडे समए । ता . से यं किं
पञ्जवसिते आहितेति वदेजा ।, ता जे यं चउत्थस्स
चंदसंवच्छरस्स आदी से यं तव्वस्स अभिवृद्धितसंवच्छ-
रस्स पञ्जवसाये अणंतरपच्छाकडे समए । तं समयं
च यं चंदे केयं नक्खत्तेयं जोएति ।, ता उत्तराहिं
आसाढाहिं उत्तरायं आसाढायं तेरस मुहुत्ता तेरस य
बावडिभागा मुहुत्तस्स बावडिभागं च सत्तट्ठिधा छेत्ता
सत्तावीसं चुण्णिया भागा सेसा, तं समयं च यं खरे केयं

यक्खत्तेयं जोएति ।, ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स दो
मुहुत्ता छप्पसं बावडिभागा मुहुत्तस्स बावडिभागं
च सत्तट्ठिधा छेत्ता सट्ठी चुण्णिया भागा सेसा । ता
एएसि यं पंचयहं संवच्छरायं चउत्थस्स चंदसंवच्छरस्स
के आदी आहितेति वदेजा ।, ता जे यं तव्वस्स अभिव-
द्धितसंवच्छरस्स पञ्जवसाये से यं चउत्थस्स चंदसंवच्छ-
रस्स आदी अणंतरपुरकखडे समये, ता से यं किं पञ्ज-
वसिते आहितेति वदेजा ।, ता जे यं चरिमस्स अभि-
वृद्धियसंवच्छरस्स आदी से यं चउत्थस्स चंदसंवच्छरस्स
पञ्जवसाये अणंतरपच्छाकडे समये, तं समयं च यं चंदे
केयं नक्खत्तेयं जोएति ।, ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तरायं
आसाढायं चत्तालीसं मुहुत्ता चत्तालीसं च बा(व)सट्ठिभागा
मुहुत्तस्स बावडिभागं च सत्तट्ठिधा छेत्ता चउसट्ठी चु-
ण्णिया भागा सेसा । तं समयं च यं खरे केयं यक्खत्तेयं
जोएति ।, ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स अउण्णतीसं
मुहुत्ता एकवीसं बावडिभागा मुहुत्तस्स बावडिभागं
च सत्तट्ठिधा छेत्ता सीतालीसं चुण्णिया भागा सेसा, ता
एतेसि यं पंचयहं संवच्छरायं पञ्चमस्स अभिवृद्धि-
तसंवच्छरस्स के आदी आहिताति वदेजा ।, ता जे यं च-
उत्थस्स चंदसंवच्छरस्स पञ्जवसाये से यं पंचमस्स अ-
भिवृद्धितसंवच्छरस्स आदी अणंतरपुरकखडे समये । ता-
से यं किं पञ्जवसिते आहितेति वदेजा ।, ता जे यं पद-
मस्स चंदसंवच्छरस्स आदी से यं पंचमस्स अभिवृद्धि-
तसंवच्छरस्स पञ्जवसाये अणंतरपच्छाकडे समये । तं स-
मयं च यं चंदे केयं यक्खत्तेयं जोएति ।, ता उत्तराहिं
आसाढाहिं, उत्तरायं चरमसमये, तं समयं च यं खरे
केयं यक्खत्तेयं जोएति ।, ता पुस्सेणं, पुस्सेस्स यं ए-
कवीसं मुहुत्ता तेतालीसं च बावडिभागे मुहुत्तस्स बावडि-
भागं सत्तट्ठिधा छेत्ता तेत्तीसं चुण्णिया भागा सेसा ।
(छ० ७१) ॥ एकारसमं पाहुडं समत्तं ॥

‘ता कहे ते’ इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, कथं—केन प्रकारे-
ण भगवन् । त्वया संवत्सराणामादिराक्यात् इति वदेत् ।,
भगवानाह—‘तत्थ खलु’ इत्यादि, तत्र—संवत्सरविचार-
विषये कालिके पञ्च संवत्सराः प्रज्ञाताः, तद्यथा—चन्द्रश्च-
न्द्रोऽभिवर्धितः चन्द्रोऽभिवर्धितः, एतेषां च स्वरूपं प्रा-
गेवापवर्णितम् । भूयः प्रश्नयति—‘ता एएसि यं’ मित्यादि,
ता इति पूर्ववत्, एतेषां पञ्चानां संवत्सराणां मध्ये प्रथ-
मस्य चान्द्रस्य संवत्सरस्य क आदिराक्यात् इति वदेत् ।,
भगवानाह—‘ता जे यं’ मित्यादि, यत् पाश्चात्ययुगवर्तिनः
पञ्चमस्याभिषिद्धितसंवत्सरस्य पर्यवसानं—पर्यवसानसमयः
तस्मादन्तरं पुरस्कृतो—भावी यः समयः स प्रथमस्य च
न्द्रसंवत्सरस्यादिः, तद्वत् प्रथमसंवत्सरस्यादिर्ज्ञातः । स

अथ चन्द्रः

अपि पर्यवसानसमयं पृच्छति—‘ता से णे’ इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, स प्रथमश्चान्द्रसंवत्सरः किं पर्यवसितः—किं पर्यवसान आख्यात इति चेत् ? , भगवानाह—‘ता जे णे’ मित्यादि, यो द्वितीयस्य चान्द्रसंवत्सरस्यादिः—आदिसमयस्तस्मात्तन्तरो यः पुरस्कृतः—अतीतसमयः स प्रथमश्चान्द्रसंवत्सरस्य पर्यवसानं—पर्यवसानसमयः, ‘तं समयं च णे’ मित्यादि, तस्मिन्चान्द्रसंवत्सरपर्यवसानभूते समयं चन्द्रः केन नक्षत्रेण सह योगं युनक्ति—करोति ? , भगवानाह—‘ता उत्तराहि’ इत्यादि, इह द्वादशभिः पौर्णमासीभिश्चान्द्रः संवत्सरो भवति, ततो यदेव प्राक् द्वादश्यां पौर्णमास्यां चन्द्रनक्षत्रयोगपरिमाणं सूर्यनक्षत्रयोगपरिमाणं चाङ्कं तदेवान्यूनान्तरिक्रमत्रापि द्रष्टव्यम्, तथैव गणितभावना कर्तव्या, एवं शेषसंवत्सरगतान्यादिपर्यवसानसूत्राणि भावनीयानि यावत्प्राप्तपरिसमाप्तिः, नवरं गणितभावना क्रियते—तत्र द्वितीयसंवत्सरपरिसमाप्तिश्चतुर्विंशतितमपौर्णमासीपरिसमाप्तौ, तत्र भुवराशिः षड्विंशमुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्च द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एकः सप्तषष्टिभागः ६६—५—१ इत्येवं प्रमाणभूतुर्विंशत्या गुण्यते, जातानि पञ्चदश शतानि चतुरशीत्यधिकानि मुहूर्तानां मुहूर्तगतानां च द्वाषष्टिभागानां विंशत्युत्तरं शतमेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चतुर्विंशतिः सप्तषष्टिभागाः १५८३ । १२० । २४ । तत एतस्माद्वर्षाभिः मुहूर्तशतैरकान्विशत्यधिकैरेकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षड्विंशत्या सप्तषष्टिभागैरेकः परिपूर्णां नक्षत्रपर्यायः शुद्ध्यति, ततः स्थितानि पञ्चात्सप्त मुहूर्तशतानि पञ्चषष्ट्याधिकानि मुहूर्तगतानां च द्वाषष्टिभागानां पञ्चनवन्तरिकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चविंशतिः सप्तषष्टिभागाः ७६५ । ६५ । २५ । ततो ‘मूले सत्सव चोयाला’ इत्यादि वचनात् सप्तषष्ट्युत्तरांशवर्धकैर्मुहूर्तशतैरेकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षड्विंशत्या सप्तषष्टिभागैरभिजिदादीनि मूलपर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, ततः स्थिताः पश्चात् द्वाविंशतिमुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्याष्टौ द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षड्विंशतिः सप्तषष्टिभागाः ॥ २२ । ८ । ६६ ॥ तत आगतं द्वितीयचान्द्रसंवत्सरस्य पर्यवसानसमयं पूर्वाषाढानक्षत्रस्य सप्त मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य त्रिपञ्चाशद् द्वाषष्टिभागा एकस्य द्वाषष्टिभागस्य एकचत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागाः शेषाः, तदानीं च सूर्येण युक्तस्य पुनर्वसोद्वाचत्वारिंशद् मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्चत्रिंशद् द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्त सप्तषष्टिभागाः शेषाः, तथाहि—स एव भुवराशिः ॥ ६६ ॥ ५१ । चतुर्विंशत्या गुणितां जातानि पञ्चदश शतानि चतुरशीत्यधिकानि मुहूर्तानां मुहूर्तगतानां च द्वाषष्टिभागानां विंशत्युत्तरं शतमेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चतुर्विंशतिः सप्तषष्टिभागाः ॥ १५८३ ॥ १२० । २४ । तत एतस्माद्वर्षाभिः शतैरकान्विशत्यधिकैर्मुहूर्तानामेकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षड्विंशत्या सप्तषष्टिभागैः ॥ १६५ । ६५ । २५ । एकः परिपूर्णां नक्षत्र-

पर्यायः शुद्धः, स्थितानि पश्चात् सप्तमुहूर्तशतानि पञ्चषष्ट्याधिकानि मुहूर्तानामेकमुहूर्तसंगताश्च द्वाषष्टिभागाः पञ्चनवन्तरिकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चविंशतिः सप्तषष्टिभागाः ॥ ७६५ । ६५ । २५ । तत एतेभ्यः एकान्विशत्युत्तरां मुहूर्तैरेकस्य च मुहूर्तस्य त्रिचत्वारिंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रयस्त्रिंशत्या सप्तषष्टिभागैः पुन्यः शुद्धः, स्थितानि पश्चात्सप्तषष्ट्यां सप्त शतानि षड्विंशत्वारिंशत्तुल्यधिकानि एकस्य च मुहूर्तस्य एकपञ्चाशद् द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्यैकोनषष्टिः सप्तषष्टिभागाः ७७६ । ५१ । ५६ । ततो भूयाऽप्येतस्मात् सप्तषष्टिमुहूर्तशतैश्चतुश्चत्वारिंशत्तुल्यधिकैरेकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षड्विंशत्या सप्तषष्टिभागैरश्लेषादीनि आद्रोपर्यन्तानि शुद्धानि, स्थितौ पश्चाद् द्वौ मुहूर्तावेकस्य च मुहूर्तस्य षड्विंशतिर्द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षष्टिः सप्तषष्टिभागाः २ । २६ । ६० । आगतं द्वितीयचान्द्रसंवत्सरपर्यवसानसमये पुनर्वसुनक्षत्रस्य द्वाचत्वारिंशत्मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्चत्रिंशद् द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्त सप्तषष्टिभागाः शेषाः, तथा तृतीयाभिर्वर्द्धितसंज्ञसंवत्सरपरिसमाप्तिः सप्तत्रिंशत्या पौर्णमासीभिस्ततो भुवराशिः ६६ । ५ । १ । सप्तत्रिंशत्या गुण्यते, जातानि मुहूर्तानां चतुर्विंशतिः शतानि द्वाचत्वारिंशत्तुल्यधिकानि द्वाषष्टिभागानां च पञ्चाशीत्यधिकं शतं सप्तषष्टिभागाः सप्तत्रिंशत् २४४२ । १८५ । ३७ । तत एतेभ्योऽष्टौ मुहूर्तशतानि एकान्विशत्यधिकानि एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षड्विंशतिः सप्तषष्टिभागा इत्येकनक्षत्रपर्यायपरिमाणं द्वाभ्यां गुणयित्वा शोधयते, ततः स्थितानि पश्चाद्द्वौ मुहूर्तशतानि चतुरश्रराणि मुहूर्तसत्कानां च द्वाषष्टिभागानां पञ्चत्रिंशत्तुल्यधिकं शतम् एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एकान्विशत्युत्तरां सप्तषष्टिभागाः ॥ ८०४ । ३३५ । ३६ । तत एतेभ्यः सप्तषष्टिमुहूर्तशतभ्युत्तरां सप्तत्यधिकैरेकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षड्विंशत्या सप्तषष्टिभागैरभिजिदादीनि पूर्वाषाढापर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिताः पश्चादेकत्रिंशत्मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्याष्टचत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चत्वारिंशत्सप्तषष्टिभागाः ३१ । ४८ । ४० । तत आगतं तृतीयाभिर्वर्द्धितसंज्ञसंवत्सरपर्यवसानसमये उत्तराषाढानक्षत्रस्य त्रयोदश मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य त्रयोदश द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तविंशतिः सप्तषष्टिभागाः, शेषाः, तदानीं च सूर्येण सम्प्रयुक्तस्य पुनर्वसुनक्षत्रस्य द्वौ मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य षड्विंशत्या द्वाषष्टिभागाः, एकं च द्वाषष्टिभागं सप्तषष्टिधा विभज्य तस्य सक्ताः षष्टिचतुर्धिका भागाः शेषाः, तथाहि—स एव भुवराशिः ६६ । ५ । १ । सप्तत्रिंशत्या गुण्यते, जातानि मुहूर्तानां चतुर्विंशतिः शतानि द्वाचत्वारिंशत्तुल्यधिकानि मुहूर्तसत्कानां च द्वाषष्टिभागानां पञ्चाशीत्यधिकं शतम् । एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तत्रिंशद् सप्तषष्टिभागाः २४४२ । १८५ । ३७ । तत एतेभ्यः पूर्ववत् सकलनक्षत्रपर्यायपरिमाणं विगुणं कृत्वा शोधयते स्थितानि पश्चाद्द्वौ मुहूर्तशतानि चतुरश्रराणि मुहूर्तसत्कानां द्वाषष्टिभागानां पञ्चत्रिंश-

वधिकं शतम्, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एकोनचत्वारिंशत्स-
प्तषष्टिभागाः ८०४ । १३५ । ३६ । ततो भूय एतेभ्य एकोन-
विंशत्या मुहूर्त्तैरेकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रिचत्वारिंशता द्वाषष्टि-
भागैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रयस्त्रिंशता सप्तषष्टिभागैः
पुण्यः शुद्धः, स्थितानि पञ्चान्मुहूर्त्तानां सप्त शतानि पञ्चा-
शीत्यधिकानि मुहूर्त्तसत्कानां च द्वाषष्टिभागानां द्विनवतिरेक-
स्य च द्वाषष्टिभागस्य षट् सप्तषष्टिभागाः ७८५ । ६२ । ६ ।
ततो भूयोऽप्येतेभ्यः सप्तभिर्मुहूर्त्तशतैश्चतुश्चत्वारिंशदधिकै-
रेकस्य च मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाष-
ष्टिभागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैरश्लेषादीनि आर्द्रापर्यन्ता-
नि शुद्धानि, स्थिताः पञ्चान्मुहूर्त्ता द्वाचत्वारिंशत् एकस्य च
मुहूर्त्तस्य पञ्च द्वाषष्टिभागा एतस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्त स-
प्तषष्टिभागाः ४२ । ५ । ७ । तत आगतं तृतीयाभिषेकितसं-
ज्ञमेव-सरपर्यवसानसमये सूर्येण सह संयुक्तस्य पुनर्वसोर्द्धौ
मुहूर्त्ताधिकस्य च मुहूर्त्तस्य षट् पञ्चाशद् द्वाषष्टिभागा एकस्य
च द्वाषष्टिभागस्य षष्टिचूर्णिका भागाः शेषाः । तथा चतुर्थचा-
न्द्रसंघत्सरपर्यवसानमेकानपञ्चाशत्सप्तषष्टिभागैरमासीपरिसमाप्तौ,
ततः स एव ध्रुवराशिः ६६ । ५ । १ । एकोनपञ्चाशता गुण्यते,
जानानि मुहूर्त्तानां द्वात्रिंशच्छतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि
मुहूर्त्तसत्कानां च द्वाषष्टिभागानां द्वे शते पञ्चचत्वारिंशद्-
धिके, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एकोनपञ्चाशत् सप्तषष्टि-
भागाः ३२३४ । २४५ । ४६ । तत एतस्मात्, प्रागुक्तं सक-
लनक्षत्रपर्यायपरिमाणं त्रिभिर्गुणयित्वा शोध्यते, ततः स्थि-
तानि सप्त शतानि सप्तसप्तत्यधिकानि मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तस-
त्कानां च द्वाषष्टिभागानां सप्तत्यधिकं शतम्, एकस्य च द्वा-
षष्टिभागस्य द्विपञ्चाशत् सप्तषष्टिभागाः ७७७ । १७० ।
५२ । ततः सप्तभिः शतैः चतुःसप्तत्यधिकैर्मुहूर्त्तानामेकस्य
च मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टिभाग-
स्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैर्भूयोऽभिजिदादीनि पूर्वार्धादापर्य-
न्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिताः पञ्चात्पञ्च मुहूर्त्ता एक-
स्य च मुहूर्त्तस्य एकविंशतिर्द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टि-
भागस्य त्रिपञ्चाशत्सप्तषष्टिभागाः ५ । २१ । ५३ । तत आ-
गतं चतुर्थचान्द्रसंघत्सरपर्यवसानसमये उत्तराषाढानक्षत्रस्य
चन्द्रयुक्तस्य एकोनचत्वारिंशत्मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य
चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चतुर्द-
श सप्तषष्टिभागाः शेषाः, तदानीं च सूर्येण सह युक्तस्य
पुनर्वसुनक्षत्रस्य एकोनत्रिंशत्मुहूर्त्ता एकविंशतिर्द्वाषष्टिभा-
गा मुहूर्त्तस्य एकं च द्वाषष्टिभागं सप्तषष्ट्या द्वित्वा तस्य
सत्काः सप्तचत्वारिंशच्चूर्णिका भागाः शेषाः, तथा हि—
स एव ध्रुवराशिः एकोनपञ्चाशता गुण्यते, गुणयित्वा च
ततः प्रागुक्तं सकलनक्षत्रपर्यायपरिमाणं त्रिभिर्गुणयित्वा
शोध्यते, स्थितानि सप्त मुहूर्त्तशतानि सप्तसप्तत्यधिकानि
मुहूर्त्तसत्कानां च द्वाषष्टिभागानां सप्तत्यधिकं शतमेकस्य
च द्वाषष्टिभागस्य द्विपञ्चाशत्सप्तषष्टिभागाः ७७७ । १७० ।
५२ । तत एतेभ्य एकोनविंशत्या मुहूर्त्तैरेकस्य च मुहूर्त्त-
स्य त्रिचत्वारिंशता द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य
त्रयस्त्रिंशता सप्तषष्टिभागैः पुण्यः शुद्धः, स्थितानि पञ्चा-
न्मुहूर्त्तानां सप्त शतानि अष्टापञ्चाशदधिकानि मुहूर्त्तसत्का-
नां च द्वाषष्टिभागानां सप्तविंशत्यधिकं शतम्, एकस्य च द्वाष-

ष्टिभागस्य एकोनविंशतिः सप्तषष्टिभागाः । ७५८ । १२७ ।
१६ । ततः सप्तभिः शतैश्चतुश्चत्वारिंशदधिकैर्मुहूर्त्तानामेक-
स्य च मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाष-
ष्टिभागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैरश्लेषादीन्पार्श्वपर्यन्तानि
नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिताः पञ्चात् पञ्चाशद् मुहूर्त्ता एक-
स्य च मुहूर्त्तस्य चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागाः एकस्य च द्वाष-
ष्टिभागस्य विंशतिः सप्तषष्टिभागाः । १५ । ४० । २० । त-
त आगतं चतुर्थचान्द्रसंघत्सरपर्यवसानसमये पुनर्वसुनक्ष-
त्रस्य एकोनत्रिंशत्मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य एकविंश-
तिर्द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तचत्वारिंश-
त्सप्तषष्टिभागाः शेषा इति, पञ्चमाभिषेकितसंघत्सरपर्यव-
सानं च द्वाषष्टिमतपौर्णमासीपरिसमाप्तिसमये, ततो यदे-
व प्राक् द्वाषष्टिमतपौर्णमासीपरिसमाप्तिसमये चन्द्रनक्षत्र-
योगपरिमाणं सूर्यनक्षत्रयोगपरिमाणं चांक्तं तद्वान्यूनानि-
रिक्तमप्रापि द्रष्टव्यम् ॥ इति श्रीमल्लगिरिखिरचितयायां सूर्य-
प्रज्ञासिद्धिकायामेकादशं प्राभूतं समाप्तम् ।

तद्वयमुक्तेकोकादशं प्राभूतम्, सम्प्रति द्वात्रिंशमुच्यते-तस्य
वाचमर्थोधिकारः, यथा 'कति संवत्सरा भवन्ति' तद्वि-
षयं प्रश्नस्वभाह—

ता कति यं संवच्छरा आहिताति वदेजा ?, तस्य खलु
इमे पंच संवच्छरा परगुत्ता, तं जहा-शक्यते चंदे उ-
द्वादिचे अभिवाङ्किते, ता एतेसि यं पंचएहं संवच्छ-
रायं पदमस्स नक्खत्तसंवच्छरस्स शक्यत्तमासे तीसति-
मुहुत्तेयं ती० २ अहोरत्तेयं मिजमाणे केवतिए राईदियगेणं
आहितेति वदेज्जा ?, ता सत्तावीसं राईदियाई एकवीसं
च सत्तट्ठिभागा राईदिअस्स राईदिअगेण आहितेति वदेजा
ता से यं केवतिए मुहुत्तगेणं आहितेति वदेजा ?, ता
अट्ठमए एकूणवीसं मुहुत्तायं सत्तावीसं च सत्तट्ठिभागे
मुहुत्तस्स मुहुत्तगेणं आहितेति वदेजा, ता एसि यं
अट्ठा दुवालसक्खुत्तकडा शक्यत्ते संवच्छरे, ता से यं
केवतिए राईदियगेणं आहिताति वदेजा ?, ता तिण्णि
सत्तावीसं राईदियसत्ते एकावन्नं च सत्तट्ठिभागे राईदियस्स
राईदियगेणं आहितेति वदेज्जा, ता से यं केवतिए
मुहुत्तगेणं आहितेति वदेजा ?, ता खव मुहुत्तसहत्ता
अट्ठ ५ वत्तीसे मुहुत्तसए छप्पन्नं च सत्तट्ठिभा-
गे मुहुत्तस्स मुहुत्तगेणं आहितेति वदेज्जा ।
(सू० ७२ ×)

'ता कइ संवच्छरा' इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, कति संवत्सरा
भगवन् । त्वया आख्याता इति वदेत् ?, भगवानाह—'त-
त्रेत्यादि, तत्र—संघत्सरविचारविषये कल्पिते पञ्च सं-
वत्सराः प्रज्ञप्ताः, तथा—'नक्खत्ते' इत्यादि, पदैकदेशे
पदसमुदायोपवारात् नक्षत्रसंघत्सरचन्द्रसंघत्सर आतुसं-
घत्सर आदित्यसंघत्सरोऽभिषेकितसंघत्सरः । एतेषां च प-
ञ्चानामपि संघत्सराणां स्वकपे प्रामेवोपपत्तिम्, 'ता एष-

सि 'ण' मित्यादि प्रश्नसूत्रम्, 'ता' इति पूर्ववत्, एतेषां पञ्चानां संवत्सराणां मध्ये प्रथमस्य नक्षत्रसंवत्सरस्य सन्का यो नक्षत्रमासः स त्रिशन्मुहूर्त्तप्रमाणेनाहोरात्रेण गण्यमानः कियान् रात्रिन्दिवात्रेण रात्रिन्दिवपरिमाणेनाख्यात इति वदत् ? , भगवानाह— 'ता' इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, सप्तविंशतिः रात्रिन्दिवान् एकविंशतिश्च सप्तर्षिभागा रात्रिन्दिवस्य रात्रिन्दिवाप्रमाणाख्यात इति वदेत्, तथाहि—युगे नक्षत्रमासाः सप्तर्षिरेतच्च प्रागेव भावितम्, युगे चाहोरात्राणामष्टादश शतानि त्रिशदधिकानि १८३०, ततस्तथा सप्तर्षिभागा भागे हन् लब्धाः सप्तविंशतिर्वाहोरात्रा एकस्य चाहोरात्रस्य एकविंशतिः सप्तर्षिभागाः २७ १/२, 'ता से ण' मित्यादि, स नक्षत्रमासः कियान् मुहूर्त्तात्रेण—मुहूर्त्तपरिमाणेनाख्यात इति वदेत् ? , भगवानाह— 'ता अट्टसए' इत्यादि, अष्टोत्तरशतान्येकान्विशत्यधिकानि मुहूर्त्तानामेकस्य च मुहूर्त्तस्य सप्तविंशतिः सप्तर्षिभागाः ८१ १/२, मुहूर्त्ताप्रमाणाख्यात इति वदेत्, तथाहि—नक्षत्रमासपरिमाणे सप्तविंशतिर्वाहोरात्रा एकस्य चाहोरात्रस्य एकविंशतिः सप्तर्षिभागाः, ततः सवर्णनाथं सप्तविंशतिरप्यहोरात्राः सप्तर्षिभागा गुण्यन्ते, गुण्यित्वा चापरितना एकविंशतिः सप्तर्षिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि सप्तर्षिभागाणामष्टादश शतानि त्रिशदधिकानि १८३०, तानि मुहूर्त्तानयनार्थं त्रिशता गुण्यते, जातानि चतुष्पञ्चाशत्सहस्राणि नव शतानि मुहूर्त्तगतसप्तर्षिभागां ४४६००, तत एतयां सप्तर्षिभागा भागा ह्रियन्ते, लब्धानि अष्टौ शतान्येकान्विशत्यधिकानि मुहूर्त्तानामेकस्य च मुहूर्त्तस्य सप्तविंशतिः सप्तर्षिभागा इति १६ १/२, 'ता एस ण' मित्यादि, एषा अनन्तमुहूर्त्ता नक्षत्रमासरूपा अष्टा द्वादशकृत्वः कृताद्वादशभिर्वैरुणिता इत्यर्थः, नक्षत्रसंवत्सरे भवति, सम्प्रति सकलनक्षत्रसंवत्सर्गतरात्रिन्दिवाप्रमाणमुहूर्त्तपरिमाणविषयप्रश्ननिर्धेचनसूत्रायाह— 'ता स ण' मित्यादि सुगमे, तत्र रात्रिन्दिवाच्यतायां नक्षत्रमासरात्रिन्दिवपरिमाणे मुहूर्त्तचिन्तायां नक्षत्रमासमुहूर्त्तपरिमाणे द्वादशभिर्गुणितव्यं, ततो यथाहोरात्रिन्दिवसंख्या मुहूर्त्तसंख्या च भवति। सू० प्र० १२ पाहु० । (चन्द्रसंवत्सरविषयः 'चंद्रसंवच्छुर' शब्दे तृतीयभागे १०६४ पृष्ठ गतः) (ऋतुसंवत्सरविषयः 'उडसंवच्छुर' शब्दे द्वितीयभागे ६६६ पृष्ठ गतः) (आदित्यसंवत्सरविषयः 'सूरसंवच्छुर' शब्दे चतुर्थे) (अभिवर्द्धितसंवत्सरविषयः 'अभिवर्द्धय' शब्दे प्रथमभागे ७२७ पृष्ठ गतः ।)

सम्प्रत्येते पञ्च संवत्सरा एकत्र मीलित्वा यावत्प्रमाणा रात्रिन्दिवपरिमाणेन भवन्ति तावतो निर्दिष्टिः
प्रथमतः प्रश्नसूत्रमाह—

ता केवतियं ते तो जुगे राईदियगेणं आहितेति वदेजा, ता सत्तरस एकाणउतं राईदियसत्ते एगूणवीसं च मुहुत्तं च सत्तावसे वावट्टिभागे मुहुत्तस्स वावट्टिभागे च सत्तट्टिधा छेत्ता पणपणं चुण्णिया भागे राईदियगेणं आहितेति वदेजा । ता से णं केवतिए मुहुत्तगेणं आहितेति वदेजा, ता

ता तेपणमुहुत्तसहस्साइ, सत्त य उणापणे मुहुत्तसत्ते सत्तावसे वावट्टिभागे मुहुत्तस्स वावट्टिभागे च सत्तट्टिधा छेत्ता पणपणं चुण्णिया भागा मुहुत्तगेणं आहितेति वदेजा, ता केवतिए णं ते जुगपण्णे राईदियगेणं आहितेति वदेजा, ता अट्टतीसं राईदियाइ दस य मुहुत्ता चत्तारि य वावट्टिभागे मुहुत्तस्स वावट्टिभागे च सत्तट्टिधा छेत्ता दुवालस चुण्णिया भागे 'आईदियगेणं आहिताति वदेजा, ता से णं केवतिए मुहुत्तगेणं आहितेति वदेजा, ता एकारस पण्णासे मुहुत्तसए चत्तारि य वावट्टिभागे च सत्तट्टिधा छेत्ता दुवालस चुण्णिया भागे मुहुत्तगेणं आहितेति वदेजा, ता केवतियं जुगे राईदियगेणं आहितेति वदेजा, ता अट्टारस तीस राईदियसत्ते राईदियगेणं आहिताति वदेजा, ता से णं केवतिए मुहुत्तगेणं आहिताति वदेजा, ता चउप्पसं मुहुत्तराहस्साइ णव य मुहुत्तसताइ मुहुत्तगेणं आहितेति वदेजा, ता से णं केवतिए वावट्टिभागमुहुत्तगेणं आहितेति वदेजा, ता चउत्तीसं सत्तसहस्साइ अट्टतीसं च वावट्टिभागमुहुत्तसत्ते वावट्टिभागमुहुत्तगे आहितेति वदेजा, । (सू० ७३)

'ता' इति पूर्ववत्, कियत्—किंप्रमाणं ते—तस्या भगवन् ! 'नोयुगे' नाशब्दा दशनिर्धेचनः, किञ्चिद्दूने युगमित्यर्थः, रात्रिन्दिवात्रेण रात्रिन्दिवपरिमाणेनाख्यात इति वदत्, भगवानाह—'ता सत्तरसे' त्यादि नोयुगे हि किञ्चिद्दूने युगे तच्च नक्षत्रादिपञ्चसंवत्सरपरिमाणमतो नक्षत्रादिपञ्चसंवत्सरपरिमाणानामेकत्र मीलनं भवति यथाहोरात्रिन्दिवसंख्या । तथाहि—नक्षत्रसंवत्सरस्य परिमाणं त्रीणि रात्रिन्दिवशतानि सप्तविंशत्यधिकानि एकस्य च रात्रिन्दिवस्य एकपञ्चाशत्सप्तर्षिभागाः, चन्द्रसंवत्सरस्य त्रीणि रात्रिन्दिवशतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि द्वादश च द्वापरिभागा रात्रिन्दिवस्य ऋतुसंवत्सरस्य त्रीणि रात्रिन्दिवशतानि षट्षाधिकानि, सूर्यसंवत्सरस्य त्रीणि शतानि षट्षाधिकानि रात्रिन्दिवानाम्, अभिवर्द्धितसंवत्सरस्य त्रीणि रात्रिन्दिवशतानि त्र्यशत्यधिकानि एकविंशतिश्च मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तसंख्याष्टादश द्वापरिभागाः, तत्र सर्वेषां रात्रिन्दिवानामेकत्र मीलनं जातानि सप्तदश शतानि नवत्यधिकानि, ये च एकपञ्चाशत्सप्तर्षिभागा रात्रिन्दिवस्य ते मुहूर्त्तकरणार्थं त्रिशता गुण्यन्ते, जातानि पञ्चदश शतानि त्रिशदधिकानि १४३० तेषां सप्तपष्टधा भागा ह्रियन्ते, लब्धा द्वाविंशतिमुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य षट्षाशत्सप्तर्षिभागाः २२ १/२ । मुहूर्त्ताश्च लब्धाः एकविंशती मुहूर्त्तं मध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जातानि चतुष्पञ्चाशत्सहस्रं त्रिशता अहोरात्रा लब्ध इति जातान्यहोरात्राणां सप्तदश शतान्येकनवत्यधिकानि १७६१, शेषास्तद्वन्ति मुहूर्त्तास्त्रयादश १३, यदपि च द्वापरिभागा अहोरात्रस्य द्वादश तदपि मुहूर्त्तकरणार्थं त्रिशता गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि षट्षाधिकानि ३६०, तेषां

द्रावपृथा भागो ह्रियते, लब्धाः पञ्चमुहूर्तस्य प्रागुक्तेषु त्रयोदशसु मुहूर्तेषु मध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जाता अष्टादश, शेषा-
स्तिष्ठन्ति पञ्चाशत् द्वापष्टिभागा मुहूर्तस्य, यदपि च पद-
पञ्चाशत्सप्तपष्टिभागा मुहूर्तस्य ते त्रैराशिकेन द्वापष्टिभागा
एवं क्रियन्ते—यदि सप्तपष्ट्या द्वापष्टिभागा लभ्यन्ते ततः
पदपञ्चाशता सप्तपष्टिभागैः क्रियन्तो द्वापष्टिभागा लभ्यन्ते
राशित्रयस्थापना ६७।६२।५६। अत्राम्येन राशिना म-
ध्यराशेर्युगलं जातानि चतुर्भिश्चक्रतानि द्वास्तस्यधिकानि
३४७२, तेषामादिराशिना सप्तपष्ट्या भागो ह्रियते,
लब्धा एकपञ्चाशत् द्वापष्टिभागाः, ते च प्रागुक्तस्य पञ्चाशति
द्वापष्टिभागेष्वन्तः प्रक्षिप्यन्ते जातमेकोत्तरं शतं १०१, तत-
स्तन्मध्यं भिषधितसंवेत्सरस्तकाः उपरितना अष्टादश द्वाप-
ष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते जातमेकोनविंशत्यधिकं शतं द्वापष्टि-
भागानाम् ११६, शेषास्तिष्ठन्ति पञ्चपञ्चाशत् द्वापष्टिभागा-
स्य सप्तपष्टिभागाः । ५६। द्वापष्ट्या द्वापष्टिभागैरेको मुह-
ूर्तो लब्धः, स प्रागुक्तपष्ट्यादशसु मुहूर्तेषु मध्ये प्रक्षिप्यते
जाता एकोनविंशतिमुहूर्ताः १६, शेषाः सप्तपञ्चाशत् द्वापष्टि-
भागा अवतिष्ठन्ति इति । 'ता स ख' मित्यादि, मुहूर्तपरिमा-
णविषयप्रश्नसूत्रं निर्वचनसूत्रं च सुगमं, रात्रिन्दिवापरिमा-
णस्य त्रिशता गुणने तदुपरि शेषमुहूर्तसंप्रक्षेपे च यथोक्तमुह-
ूर्तपरिमाणसमागमात्, 'ता केवइयं ये त' इत्यादि, 'ता'
इति पूर्ववत्, कियता रात्रिन्दिवापरिमाणे तदेव नायुगं यु-
गप्राप्तमाख्यातमिति वदेत्?, कियत्सु रात्रिन्दिवेषु प्रक्षि-
प्यन्तु नंदव नायुगं परिपूर्णं युगं भवतीति भावः। भगवानाह-
'ता अट्टनीस' मित्यादि, अष्टात्रिंशद् रात्रिन्दिवानि दश
मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य चत्वारो द्वापष्टिभागा एकं च
द्वापष्टिभागं सप्तपष्ट्या कृत्वा तस्य सत्का द्वादश चूर्णिका
भागा इत्येतावता रात्रिन्दिवापरिमाणेन युगप्राप्तमाख्यात-
मिति वदेत्, एतावत्सु रात्रिन्दिवाद्विषु प्रक्षिप्येत् तत् ना-
युगं परिपूर्णं युगं भवति इति भावः। सम्प्रति तदेव नायुगं
मुहूर्तपरिमाणान्तरकं यावता मुहूर्तपरिमाणेन प्रक्षिप्येत प-
रिपूर्णं युगं भवति तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह—'ता स ख' मित्या-
दि सुगमं भगवानाह—'ता इक्कारसे' त्यादि, इदं चाष्टात्रिंश-
तो रात्रिन्दिवानां त्रिशता गुणनेन शेषमुहूर्तादिप्रक्षेपे च य-
थोक्तं भवति, भावार्थस्वायम्—एतावति मुहूर्तपरिमाणे प्र-
क्षिप्ये प्रागुक्तं नायुगमुहूर्तपरिमाणं परिपूर्णं युगमुहूर्तपरिमा-
णं भवतीति। सम्प्रति युगस्यैव रात्रिन्दिवापरिमाणं मुहूर्त-
परिमाणं च प्रतिपिपादयिषुः प्रश्ननिर्वचनसूत्राण्याह—'ता
केवइयं तं' इत्यादि सुगमम्, अत्रुना समस्तयुगविषये एव
मुहूर्तसंगतद्वापष्टिभागपरिधानार्थं प्रश्नसूत्रमाह—'ता स ख'
मित्यादि सुगमम्, भगवानाह—'ता बोत्तीस' मित्यादि,
इदमक्षराधर्मचक्रित्य सुगमम्, भावार्थस्त्वयम्—चतुष्पञ्चा-
शमुहूर्तसद्व्याख्यां नवशताधिकानां द्वापष्ट्या गुणनं क्रियते
ततो यथोक्ता द्वापष्टिभागसंख्या भवतीति ।

सम्प्रति कदाऽसौ चन्द्र (चन्द्रादि) संवेत्सरः सूर्य (यादि)

संवेत्सरण सह समादिः समपर्यवसानो भव-

तीति जिज्ञासिषुः प्रश्नं करोति—

ता कता यं एते आदिचंदसंवेच्छरा समादीया समप-

जवसिया आहितेति वदेजा?, ता सट्टि एए आदिचमासा
बावट्टि एतेए चन्दमासा, एस यं अद्दा छ खुत्तकडा दु-
बालसभयिता तीसं एते आदिचसंवेच्छरा एककीतीसं एते
चंदसंवेच्छरा, तता यं एते आदिचसंवेच्छरा समादीया
समपजवसिया आहिताति वदेजा। ता कता यं एते
आदिचउडुचंदणक्खत्ता संवेच्छरा समादीया समपज—
वसिया आहितेति वदेजा?, ता सट्टि एते आदिचा
मासा एगट्टि एते उडुमासा बावट्टि एते चंदमासा सत्तट्टि
एते नक्खत्ता मासा, एस यं अद्दा दुबालस खुत्तकडा दुवा-
लस भयिता सट्टि एते आदिचा संवेच्छरा एगट्टि एते उ-
डुसंवेच्छरा बावट्टि एते चंदा संवेच्छरा सत्तट्टि एते नक्ख-
त्ता संवेच्छरा, तता यं एते आदिचउडुचंदणक्खत्ता संवेच्छ-
रा समादीया समपजवसिया आहितेति वदेजा। ता क-
ता यं एते अभिवट्टिआदिचउडुचंदणक्खत्ता संवेच्छरा
समादीया समपजवसिता आहितेति वदेजा?, ता सत्ता-
वसं मासा सत्त य अहोरत्ता एकारस य मुहुत्ता तेवीसं बाव
ट्टिभागा मुहुत्तस एते अभिवट्टिता मासा सट्टि एते आ-
दिचमासा एगट्टि एते उडुमासा बावट्टि एते चंदमासा स-
त्तट्टि एते नक्खत्तमासा, एस यं अद्दा छप्पसत्तखुत्तकडा
दुबालस भयिता सत्तसता चोत्ताला एते यं अभिवट्टिता
संवेच्छरा, सत्तसता असीता एते यं आदिचा संवेच्छरा,
सत्तसता तेणउता एते यं उडुसंवेच्छरा अट्टसता छलुत्त-
रा एते यं चंदा संवेच्छरा, एकसत्तरी अट्टसया एए यं
नक्खत्ता संवेच्छरा, तता यं एते अभिवट्टिताआदिचउडुचं-
दनक्खत्ता संवेच्छरा समादीया समपजवसिया आहितेति
वदेजा, ता शयडुतायं यं चंदे संवेच्छरे तिणिण चउप्पस
राईदियसते दुबालस य बावट्टिभागे राईदियस्स आहिते-
ति वदेजा, ता अहातवे यं चंदे संवेच्छरे तिणि चउप्प-
एणे राईदियसते पंच य मुहुत्ते पप्पासं च बावट्टिभागे मु-
हुत्तस्स आहितेति वदेजा। (छ ७४)

'ता कया य' मित्यादि, सुगमं, भगवानाह—'ता सट्टि' मि-
त्यादि, ता इति पूर्ववत्, एत—एकयुगवर्तिनः षष्टिः सूर्य-
मासाः एते च एकयुगान्तर्वर्तिन एव द्वापष्टिचन्द्रमासाः,
एतावती अद्दा पदकृत्यः कियते—षड्भिर्गुण्यते ततो द्वाद-
शभिर्गुण्यते द्वादशभिश्च भागे—हते त्रिशदेते सूर्यसंवेत्सरा
भवन्ति एकत्रिशदेते चन्द्रसंवेत्सराः, तदा एतावति कालेऽ-
तिक्रान्ते एते आदित्यचन्द्रसंवेत्सराः समादयः समप्रारम्भाः
समपर्यवसिताः—समपर्यवसाना आख्याता इति वदेत् समप-
र्यवसानं। किमुक्तं भवति?—एतं चन्द्रसूर्यसंवेत्सराः विषम-
तस्यादौ समाः—समप्रारम्भप्रारम्भाः सन्तस्तत आरभ्य
षष्टियुगपर्यवसाने समपर्यवसाना भवन्ति, तथाहि—एक-
स्मिन् युगे त्रयश्चन्द्रसंवेत्सरा द्वौ चाभिषेदितसंवेत्सरो,

तौ च प्रत्येकं त्रयोदशचन्द्रमासात्मकौ, ततः प्रथमयुगे प-
ञ्च चन्द्रसंवत्सरा इति च चन्द्रमासौ, द्वितीय युगे दश च-
न्द्रसंवत्सरा अष्टवारश्चन्द्रमासाः, एवं प्रतियुगे मासद्विक-
वृज्या षड्युगपर्यन्ते परिपूर्णा एकत्रिंशच्चन्द्रसंवत्सरा
भवन्ति, 'ता कया' च 'मित्यादि, 'ता' इति पूर्ववत्, कदा
णमिति वाक्यालङ्कारे आदित्यश्रुतचन्द्रनक्षत्रसंवत्सराः
समादिकाः समपर्यवसिता आख्याता इति वदेत्, भ-
गवानाह- 'ता सट्टी' त्यादि, षष्टिरेते एकयुगान्तवर्तिनः,
आदित्यमासा एकषष्टिरेते श्रुतमासाः द्वाषष्टिरेते चन्द्र-
मासाः सप्तषष्टिरेते नक्षत्रमासाः, एतावती प्रत्येकमष्टा-
द्वादशकृत्यः कृताः, द्वादशभिर्गुणिता इत्यर्थः, तदन्तरं सं-
वत्सरानयनाय द्वादशभिर्भेदा कृत एवमेते षष्टिरादित्यसं-
वत्सरा एकषष्टिरेते श्रुतसंवत्सरा द्वाषष्टिरेते चन्द्रसंवत्स-
राः सप्तषष्टिरेते नक्षत्रसंवत्सरास्तदा द्वादशयुगातिक्रमे इ-
त्यर्थः, एते आदित्यश्रुतचन्द्रनक्षत्रसंवत्सराः समादिकाः,
समपर्यवसिता आख्याता इति वदेत् । एतदुक्तं भवति-
विषक्षितयुगस्याद्वायेते अत्रारोऽपि समाः-समाख्यप्रार-
म्भाः सन्तस्तत आरभ्य द्वादशयुगपर्यन्ते समपर्यवसाना
भवन्ति, अर्थात् चतुर्णामन्यतमस्यावश्यंभावन कतिपयमा-
सानामधिकतया युगपत् सर्वेषां समपर्यवसानत्वासम्भवात्,
'ता कया' च 'मित्यादि प्रश्नस्त्वं सुगमम्, भगवानाह- 'ता
सत्तावत्' मित्यादि, सप्तपञ्चाशत्मासाः सप्त अहोरात्रा
एकादशमुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य त्रयोविंशतिर्द्वाषष्टिभागा
एतावत्प्रमाण एते एकयुगान्तवर्तिनोऽभिषिद्धितमासाः ष-
ष्टिरेते सूर्यमासाः एकषष्टिरेते श्रुतमासाः द्वाषष्टिरेते चन्द्र-
मासाः सप्तषष्टिरेते नक्षत्रमासाः, एतावती प्रत्येकमष्टा-
षड्पञ्चाशदधिकशतकृत्यः क्रियन्ते, कृत्वा च द्वादशभिर्भज्यन्ते,
द्वादशभिर्भेद भागे हृते चतुश्चत्वारिंशदधिकसप्तशत-
संख्याः ७४४ एतेऽभिषिद्धितसंवत्सराः, अशीत्यधिकस-
प्तशतसंख्याः ७८० एते आदित्यसंवत्सराः, त्रिनवत्यधि-
कसप्तशतसंख्याः ७९३ एते श्रुतसंवत्सराः, षड्सत्राष्ट-
शतसंख्याः ८०६ एते चन्द्रसंवत्सराः, एकसप्तत्यधिकाष्टश-
तसंख्याः ८७१ नक्षत्रसंवत्सराः, तदा णमिति वाक्यालङ्कारे
एतेऽभिषिद्धितादित्यश्रुतचन्द्रनक्षत्रसंवत्सराः समादि-
काः समपर्यवसिता आख्याता इति वदेत्, अर्थात् क-
स्यापि कतिपयमासाधिकत्वेन युगपत् सर्वेषां समपर्यव-
सानत्वासम्भवात् । सम्प्रति यथाक्रमेव चन्द्रसंवत्सरपरि-
माणं गणितभेदमाधिकृत्य प्रकारद्वयेनाह- 'ता नयद्वाप'
इत्यादि 'ता' इति पूर्ववत्, नयार्थतया परतीर्थिकानामपि
सम्मतस्य नयस्य चिन्तया चन्द्रसंवत्सरस्त्रीयहोराग्रश-
तानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्येत्या-
दिराख्या इति वदेत्, याथातथ्येन पुनश्चिन्त्यमानश्च-
न्द्रसंवत्सरस्त्रीणि रात्रिर्नवशतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि
पञ्च च मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्चाशत् द्वाषष्टिभागा
इत्यर्थप्रमाण आख्यात इति वदेत्, तत्राहोरात्रपरिमाण-
मुभयत्रापि तावदेकरूपं, यत्पूरितना द्वादश द्वाषष्टिभा-
गा रात्रिर्नवशतं ते मुहूर्तकरणाथं त्रिशता गुरयन्ते,
जातानि त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि ३६०, तेषां द्वाष-
ष्ट्या भागा विहृत्य, लब्धाः पञ्च मुहूर्ताः, शेषास्तिष्ठन्ति प-

ञ्चाशत्मुहूर्तस्य द्वाषष्टिभागा इति । तदेवं संवत्सरवर्षक-
ता सम्प्रपञ्चुक्ता । सू० प्र० १२ पाहु० चं० प्र० । ज्यो० । ज० ।
(संवत्सरेषु चन्द्रसूर्यावृत्तय 'आउटि' शब्दे द्वितीयभागे ३०
पृष्ठ उक्ताः ।) वर्षोऽसु वातुर्मासिके ज्येष्ठप्रभे, दश० २ सू० ।
"संवत्सरं वाधि परं पमाणं, बीजं च वासं न तर्हि वसिज्जा"
दश० २ सू० ।

संवत्सरदान-संवत्सरदान-न० । तीर्थकरस्य प्रज्यास-
मये संवत्सरपर्यन्तदाने, आचा० ।

संवत्सरपडिलेहण-संवत्सरप्रतिलेखक-पुं० । जन्मदिनादार-
भ्य संवत्सरमहोत्सवपूर्वकं जन्मदिनमहोत्सवे, यत्र दिने
वर्षे वर्षे प्रति संख्याज्ञापनायं प्रस्थिष्यन्तः क्रियन्ते, द्वा० १
श्रु० ८ अ० । रा० ।

संवत्सरपरिणय-संवत्सरपर्याय-पुं० । संवत्सरमेकं यावत्
पर्यायः प्रज्यालक्षणं येषां ते संवत्सरपर्यायाः । वर्षैकप्रज्य
जितेषु सू० १३ सम० ।

संवत्सरवासर-संवत्सरवासर-पुं० । सांवत्सरिकदिने, संव-
त्सरवासरे पूर्णफलसहितनाणकप्रभावनां लान्ति न वा ?
इति, प्रश्नः, अत्रांतरम्-पूर्णफलानि संहितं तथा रहितं वा
प्रभावनां लान्ति, पश्चाद् यस्मिन् प्राप्ते या रीतिस्तदु-
सारं प्रवर्तितव्यमिति ॥ १५२ ॥ सेन० ४ उक्ता० ।

संवत्सरादि-संवत्सरादि-पुं० । संवत्सराणामादिः संव-
त्सरादिः । संवत्सराणामादित्थि, सू० प्र० १ पाहु० ।

संवत्सरिय-सांवत्सरिक-त्रि० । संवत्सरे भवत्सांवत्सरिकः ।
वार्षिक, विंश० । यद्येकं वर्षं प्रतिदिनं क्रियते, यथा-संवत्सर-
पर्यन्तं तीर्थकृतः प्रज्यावासरे दीयते दानम् । आ० सू० १
अ० । आ० म० । संवत्सरस्यान्ते सांवत्सरिकम् । वर्षान्तो-
द्भवे, प्रव० ३ द्वार ।

संवत्सरियपडिकमण-सांवत्सरिकप्रतिक्रमण-न० । पूर्व-
णापर्वान्तप्रतिक्रमणे, कल्प० १ अधि० १ क्षण । ('काउत्स-
गा' 'पञ्जुसणा' शम्भयोरनयोर्व्याख्या)

संवत्सर-संवर्त्त-पुं० । नगररोधके, सू० ३ उ० । संवर्त्तौ नाम यत्र
नगजलदुर्गादिषु बहूनां प्रामाणां जनः संवर्त्तीभूय तिष्ठति । द्वा०
१ श्रु० १ अ० । अभयस्तजनसमवाय, उ० ३४ अ० । चौरघाटीभयेन
बहवो प्रामनायकाधिष्ठिता एकत्र स्थिताः सवर्त्तः । सू० ३ उ० ।
जाले, आ० म० १ अ० । वातविकुर्वणाजिवसन्ते ! संव-
त्सकवातमुपसंहरन्तीति भावः । रा० ।

संवत्स्रुता-संवर्त्त-अव्य० । एकत्र स्थाने न्यस्येत्यर्थे, औ० ।
स्था० । संकोच्य, स्था० २ डा० ४ उ० ।

संवत्स्रुण-संवर्त्तन-न० । विनाशने, अनु० । मार्गमिलनस्थाने,
द्वा० १ श्रु० २ अ० । संक्षपणे, आचा० १ श्रु० ८ अ० ६ उ० ।
'संवत्स्रुण अचित्तं सुवर्णे कुंडलादकरणं' नि० सू० १ उ० ।
संवत्स्रुणिगय-संवर्त्तनिर्गत-त्रि० । मासप्रायोग्यसंज्ञाभिर्गत्य
संवर्त्तं स्थितेषु, सू० ३ उ० ।

संवत्समेह-संवर्त्तमेघ-पुं० । पुष्कलसंवर्त्तं मेघे, आच० १ अ० ।

संवहर

संवहय-संवर्चक-पुं० । संवर्चनमपवर्चनं संवर्चः स एव संवर्चकः । उपक्रमे, स्था० ।

दोषं आउयसंवहय पयस्यते, तं जहा-मणुस्साखं वेव, पंचेदियतिरिक्खजोखियाखं वेव । स्था० ३ डा० २ उ० । (सू० ८५ ×) जं० । नं० ।

संवहयवाय-संवर्चकवात-पुं० । संवर्चनत्वभावे, भ० १ श० १ उ० । वायुकार्यभेद, भ० १ श० ४ उ० । रा० । आ० म० ।

संवह्वि-संवर्चित-त्रि० । “तस्याधूर्तादी” ॥ २ । ३० । अने मात्र संवर्च इकारादेशः । संवह्विभं । पिएडीभूते, प्रा० । नि० वू० । संकोषित, स्था० २ डा० ४ उ० ।

संवह्विपाराह-संवर्चितापराध-पुं० । संवर्चिताः पिएडीभूता अपराधा यत्र तत् संवर्चितापराधम् । बह्वपराधे, संवर्चित-मासे, व्य० १ उ० । संवृते, हे० ४ उ० ८ वर्ग १२ गाथा ।

संवह्विय-संवर्द्धित-त्रि० । भोजनादिना संवर्द्धिते अनायपुत्रके, स्था० १० डा ३ उ० ।

संवर्चय-संवर्चन-न० । “सस्याधूर्तादी” ॥ २ । ३० ॥ इति धूर्तादिपर्वुदासाञ्च टः । पिएडीभवने, प्रा० २ पाद ।

संवर-संवर-पुं० । क-ग-ञ्ज-त-व-प-य-वां प्रायो लुक् ॥ ११७७ । इति स्वरात्पत्वाभावाच्च लुक् । प्रा० । संवरणं संवरः । आच्छादनं, विशेषः । संम्रियते कर्म कारणं प्राणातिपातादि निरुध्यते येन परिणामेन स संवरः । आश्रयनिरोधे, स्था० १ डा० । प्रख्याकरणेण अहिंसादिशब्देन, प्रश्न० । आश्रमद्वार । सम्म० । संवरस्यात्तरप्रकृतयः । द्रव्या० । स्था० ।

आशाश्रयप्रतिपक्षभूतसंवरस्वरूपमाह—

एगे संवरे । (सूत्रम्)

संम्रियते-कर्म कारणं प्राणातिपातादि निरुध्यते येन परिणामेन स संवरः, आश्रयनिरोध इत्यर्थः । सच समितिगुसि-धर्मानुपेक्षापरीबह्वचारिरूपः क्रमेण पञ्च-त्रिदश-द्वादश-द्वाविंशति-पञ्च-भेदः, आह—“समिहं ५ गुप्ती ३ धम्मो १० अयुपेह १२ परीसहा करिंन् च ५ । सतावर्णं भेया, पणति-गभेयाह संवरणे ॥१॥” इति आद्यवाच्यं द्विधा-द्रव्यतो, भावतत्त्व । तत्र द्रव्यतो जलमभ्यगतमावादेन नवरतप्रविश-जलानां क्षिप्राणां तथाविधद्रव्येण स्वागते संवरः, भावत-स्तु जीवद्रोण्यामाश्रयकर्मजलानामिन्द्रियाक्षिप्राणां स-मिस्वादिना निरोधने संवर इति । स च द्विविधोऽपि संवरः सामान्यादेक इति । स्था० १ डा० संघा० । सूत्र० । पं० भा० । आश्र० । स० । प्राणातिपातविरमणादौ, श्री० । नं० । आ-श्र० । सूत्र० । अश्रमकर्मगमनिरोधे, आश्र० ४ अ० । आ-श्रयद्वारप्रविशत्कर्मनिरोधे, जीत० । कर्मानुपादाने, स० ५ सम० । सम्म० । श्री० । भा० । जीवतडागे कर्मजलस्य नि-रोधने, स्था० ५ डा० २ उ० । चारित्रे, वृ० ५ अ० २ उ० । इन्द्रियकषायप्रिग्रहादिभेदे, स्था० ४ डा० १ उ० । इन्द्रियमो-इन्द्रियसङ्गोपने । स्था० १० डा० ३ उ० । आ० म० । संवरसि-द्धिः—संवर्चस्य स्वपञ्चानुमानागमप्रसिद्धता न्यायानुगतैव ६०

वैतन्यपरिणतेः स्वामिनि स्वसंवेदनाध्यक्षसितत्वाद् अन्यत्र तु तत्प्रभवकार्यानुमेयत्वादागमस्य च तत्प्रतिपादकस्य प्रदर्शितत्वात् । सम्म० ३ काण्ड । कर्म० ।

पञ्च संवरद्वाराणि—

पंच संवरद्वारा पयस्यते, तं जहा-सम्मच्च विरती अपमा-ओ अकसातिचमजोगिचं । (सू०-४१+)

तथा संवरणं जीवतडागे कर्मजलस्य निरोधने संवर-स्तस्य द्वाराणि-उपायाः संवरद्वाराणि, मिथ्यात्वादीनामा-अवाणां क्रमेण विपर्ययाः सम्यक्संवरित्यप्रमादाकषायित्वा-योगात्तत्त्वज्ञाः प्रथमाध्ययनवद् वाक्या इति । स्था० ५ डा० २ उ० ।

पञ्चविधः संवरः—

पंचविहे संवरे पयस्यते, तं जहा-सोइदियसंवरे ० जाव फासिदियसंवरे । (सू०-४२७×) स्था० ५ डा० २ उ० ।

वचविधः संवरः—

वचविहे संवरे पयस्यते, तं जहा-सोइदियसंवरे ० जाव फा-सिदियसंवरे यो इंदियसंवरे । (सू०-४८७+) स्था० ६ डा० ३ उ० ।

अष्टविधः संवरः—

अष्टविहे संवरे पयस्यते, तं जहा-सोइदियसंवरे ० जाव फासिदियसंवरे मणसंवरे वयसंवरे कायसंवरे । (सू० ५६×) स्था० ८ डा० ३ उ० ।

दसविहे संवरे पयस्यते, तं जहा-सोइदियसंवरे ० जाव फासिदियसंवरे मणवयकायउवगरणसंवरे सूईकुसग-संवरे । (सू०-७०६) स्था० १० डा० ३ उ० ।

प्रतिघाते, सूत्र० १ भु० १ अ० ३ उ० ।

संवरद्वारे प्रतिपक्षद्वारमाह—

“वाणारसी कुट्टुग-पासे गोपालिभइसे य । नंदिसिरी पडमसिरी, रायगिहं सेणिय वीरे ॥ १ ॥”

“पुरे राजघुहे श्रीम-इडेमानप्रभोः पुरः ।

एका नाट्यविधिं देवी, दशयित्वा ययौ ततः ॥ १ ॥

पप्रच्छ अंशिकः कैवा, स्वायूषे काशिरत्नेन ।

भद्रसेनामिषो जीर्णः, अष्टौ मन्दा च तस्मिन् ॥ २ ॥

नम्रभीसास्तुता कन्या, तत्र चैत्ये च कोष्ठके ।

श्रीपार्श्वः समवासार्षी-बन्धुभीः प्राव्रजस्ततः ॥ ३ ॥

वृत्ता गोपालिकायाः सा, शिष्या तीव्रं तपो व्यधात् ।

पञ्चाब्ध बहुरा जाता, हस्तपादादिधावनात् ॥ ४ ॥

वार्यमाणा वृषकस्या तु, तदनालोच्य सा मृता ।

क्षुद्रे हिमवदग्री श्री-दैवी पद्मइडेभवत् ॥ ५ ॥

सैवा नात्ये व्यधादस्याः, फलमष्टमसंवरत् ॥” आक० ४ अ० ।

स्तानिकाशोभकेषु, व्य० २ उ० । अनेकशालगुले

क्षिणुरे अटव्यपरी, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । प्रज्ञा० ।

ज्ञा० । जं० । अभिनमनजिनस्य पितरि, प्रश्न० १६

द्वार । आच० । स० । भारते वर्षे भविष्यति अष्टादश तीर्थकरं, “ अष्टारसो स्यात्तिर्जिवा संवरा पशून्वीसो वीवायणजीवा संवरो, ” ती० २० कल्प । स० । प-
ञ्चदश्यां गाणानुवायाम्, नं० । प्रथ० ।

संवरजोग-संवरजोग-पुं० । नूतनकर्मनिरोधः संवरस्तद्रूपो योगो व्यापारः, संवरण योगः सम्बन्धो वा संवरयोगः । नूतनकर्मनिरोधव्यापारं, ध० ३ अधि० । “ एसा महव्यय-
उच्चारणा संवरजोगे ” पा० ।

संवरण-संवरण-न० । संवरणं, विशेष० । आच० । संवरणे, पं० व० ३ द्वार । सङ्कोचने, स्था० १० डा० ३ उ० । आ-
च्छादने, वृ० २ उ० । निवारणे, वृ० ४ उ० । प्रच्छदपटे, वृ० १ उ० २ प्रक० । पर्यालोचनं, डा० १ ध्रु० १ अ० कपाटे, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संवरणकरस-संवरणकरस-न० । प्रत्याख्यानग्रहणे, ध० २ अधि० ।

संवरणी-संवरणी-स्त्री० । संवरकारिणि विद्याभेद, डा० १ ध्रु० १६ अ० ।

संवरबहुल-संवरबहुल-त्रि० । प्राणातिपाताध्रुवद्वारनि-
रोधप्रचुर. प्रश्न० ३ संव० द्वार ।

संवरभावणा-संवरभावना-स्त्री० । संवरतत्त्वपर्यालोचने, प्रथ० ६७ द्वार । (संवरभावना ‘ भावणा ’ शब्द पञ्चमभागे १५०८ पृष्ठ गता ।)

संवरसंबुद्ध-संवरसंबुद्ध-त्रि० । प्राणातिपातादिपञ्चमहाभूतो-
पत्ते, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० ।

संवरसमाहिबहुल-संवरसमाधिबहुल-पुं० । संवर इन्द्र-
यविषय समाधिरनाकुलत्वं बहुलं प्रभूतं यस्य स तथा विध
इति समासः । संवरसमाधिप्रचुरं, दश० २ वृ० ।

संवरसुय-संवरसुत-पुं० । अभिनन्दनाञ्जनं, “ तिष्ठत्यस्य सह-
स्ता, अभिर्गन्तुं जिह्वरस्ता सीसाणं । सवर्वावर्यववस्ता,
सिद्धत्वं संवरसुयस्ता ॥ ” ति० ।

संवरिय-संबुद्ध-त्रि० । स्थगिते, आच० ५ अ० । “ संवरिय
बलयबाहू ” संबुद्धौ हर्षातिरेकादतिस्थूरीभवन्तौ निषिद्धौ
बलयैः कटकैर्बाहू भुजौ यस्याः सा तथा । भ० १ श० ३३ उ० ।

संवरियदार-संबुद्धद्वार-त्रि० । संबुद्धानि स्थगितानि आ-
श्रयद्वाराणि प्राणातिपातादीनि येन सः । आच्छादितेन्द्रि-
यद्वारे, वृ० ३ उ० । आच० ।

संवलि-संवलि-पुं० । वृक्षविशेषे, स्था० ५ डा० २ उ० ।

संववहारिपञ्चक-सांख्यवहारिकप्रत्यक्ष-न० । संख्यवहारो बा-
धारहितप्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयोजनमस्येति सांख्यवहारिकम्,
तच्च प्रत्यक्षं चेति सांख्यिक्यादिसामग्रीसापेक्षत्वात्पार-
मार्थिकेऽस्मादिप्रत्यक्षं, रत्ना० ३ परि० ।

संवसण-संवसन-न० । स्त्रीभिः सार्द्धं पट्टिभागे, सूत्र० १
ध्रु० ४ अ० १ उ० । सहवाते, पं० भा० १ कल्प । पं० वृ० ।

संवसमाणी-संवसन्ती-स्त्री० । पुरुषेण सह संवासं कुर्वत्या-
म्, स्था० ५ डा० २ उ० ।

संवहण-संवहन-न० । क्षेत्रादिभ्यस्तृणकाष्ठधान्यादेरुहादा-
वानयने, उपा० १ अ० । वृक्षस्य प्राग्यभागायां संबोधनप्रयोज्ये
शब्दे, ‘ वृक्षे संवहणेति शो वपञ्जा ’ आचा० १ ध्रु० २ अ० ६
उ० । दश० ।

संवहणिय-सांवहनिक-त्रि० । संवहणं क्षेत्रादिभ्यस्तृणका-
ष्ठधान्यादेरुहादावानयनम्, तत्प्रयोजनकं सांवहनिकम् । भा-
रवहनगम्याम्, उपा० १ अ० ।

संवाअभा-देशी-नकुले, श्रयने च । दे० ना० ८ वर्ग ४७
गाथा ।

संवाय-संवाद-पुं० । संवादेन, रागादिविरहेण यथाचद् वद-
ने, विशेष० । धर्मकथाया व्याख्यानं, सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० ।
संवादादिति चक्षुः संवात्प्रत्ययस्याप्यनुष्टुकारणारब्धत्व-
विशेषोऽप्यस्मादनुष्टुकारणारब्धात्संवादप्रत्ययात् । सम्म०
१ काण्ड । स्था० ।

संवास-संवास-पुं० । सान्निध्ये, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।
सम्भजनायाम्, आ० चू० ४ अ० । मैथुनार्थे संवलने, स्था० ४
डा० ४ उ० । औ० । चिरं संवासे, स्था० ४ डा० १ उ० । स्त्री-
भिः सहैकत्र निवासे, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० । आचा० ।

संवासमेवनाह—

चउव्विहे संवासे पणत्ते, तं जहा—देवे ग्याममेगे दे-
वीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा, देवे ग्याममेगे छवीए सद्धिं
संवासं गच्छेज्जा, छवी ग्याममेगे देवीए सद्धिं संवासं
गच्छेज्जा, छवी ग्याममेगे छवीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा ।
(सू० २४८+) स्था० ४ डा० १ उ० ।

संवासा दिव्यासुरराक्षसमानुषाणाम्—

चउव्विहे संवासे पणत्ते, तं जहा—दिव्ये आसुरे रक्खसे
माणुसे । चउव्विहे संवासे पणत्ते, तं जहा—देवे नाममेगे
देवीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा, देवे नाममेगे असुरीए सद्धिं
संवासं गच्छेज्जा, असुरे नाममेगे देवीए सद्धिं संवासं ग-
च्छेज्जा, असुरे नाममेगे असुरीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा २,
चउव्विहे संवासे पणत्ते, तं जहा—देवे ग्याममेगे देवीए स-
द्धिं संवासं गच्छेज्जा, देवे नाममेगे रक्खसीए सद्धिं संवासं
गच्छेज्जा, रक्खसे नाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छति, र-
क्खसे नाममेगे रक्खसीए सद्धिं संवासं गच्छति । ४-३ ।
चउव्विहे संवासे पणत्ते, तं जहा—देवे नाममेगे देवीए सद्धिं
संवासं गच्छेज्जा, देवे नाममेगे मणुस्सीहिं सद्धिं संवासं गच्छेज्जा
मणुस्से ग्याममेगे देवीहिं सद्धिं संवासं गच्छति, मणुस्से ग्या-
ममेगे मणुस्सीहिं सद्धिं संवासं गच्छति । ४-४ । चउव्विहे
संवासे पणत्ते, तं जहा—असुरे नाममेगे असुरीहिं सद्धिं संवासं

गच्छद्, असुरे नामभेगे रक्खसीहिं सद्धिं संवासं गच्छद् ॥ ४-५ ॥ चउम्बिहे संवासे पण्णे, तं जहा-असुरे नामभेगे असुरीए सद्धिं संवासं गच्छद्; असुरे नागभेगे मणुस्सीए सद्धिं संवासं गच्छद् ॥ ४-६ ॥ चउम्बिहे संवासे पण्णे; तं जहा-रक्खसे नामभेगे रक्खसीए सद्धिं संवासं गच्छद्; रक्खसे नामभेगे माणुस्सीए सद्धिं संवासं गच्छद् ॥

“चउम्बिहे संवासे” त्यादि कलप्यं नवरं क्षिया सह संवसने-शयनं संवासः, यौः—स्वर्गस्तादासी देवाऽप्युपचाराद् यौस्तत्र भवो विषयो वैमानिकसंघर्षात्यर्थः । असुरस्य-भवनपतिविशेषस्यायमासुर एवमितरी, नवरं राक्षसां-व्यस्त-रविशेषास्तुर्भक्तिकासुत्राण्य देवास्तुरेत्येवमादिस्वांगतः बह्व भवन्ति । त्या० ४८ ठा० ४ उ० । (संवास संभोगः ‘संभोग’शब्द-उस्मिन्नेव भागे, २०६ पृष्ठे निषिद्धः ।) षट्कः क्लीबो वातिक इति त्रयो न कल्पन्ते संवासयितुम् । वृ० ४ उ० १ प्र० । स्था० । आधाकर्मभोक्तृभिः सहैकत्र संवसने, पि० । (आधाकर्मभोक्तृभिः सह संवासात् शुद्धाहारभोज्यपि आधाकर्मभोजी ब्रह्म इति ‘आधाकर्म’ शब्दे द्वितीयभाग २१६ पृष्ठे गतम् ।)

संचलस्य संचेलिकथा सह संवासे प्रायश्चित्तम्—

जे भिक्खु संचेले संचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइजइ ॥ १६४ ॥ जे भिक्खु संचेले अंचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइजइ ॥ १६५ ॥ जे भिक्खु अंचेले संचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइजइ ॥ १६६ ॥ जे भिक्खु अंचेले अंचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइजइ ॥ १६७ ॥

संचला संजना संचलाओ संजतीओ चउभंगसूत्र व्या-ख्यं । चउसु वि भंगसु चउगुं तवकालपरिसिद्धं ।

गाहा—

जे भिक्खु य संचेले, ठाणनिसीयणुतुयइणं वा वि ।
वेतिजइ चेलाणं, सो पावति आणमादीणि ॥ ४८४ ॥
वीमत्थादीं दोसा, चतुदेमम्म वक्षिया जे तु ।
ते चेव निरवसेसा, संचलमज्जे अंचेलस्स ॥ ४८५ ॥
कंठा ।

कारणे वसेज—

वितियपदमणप्पज्जे, गेलएणुवसगरोहगट्ठाणि ।

समणायं असतीए, समणी पच्चाविते चेव ॥ ४८६ ॥

अणुपज्जे वसेज । गिलाणं पडियरंतां वसेज । उवसग्गे जा जहा सो रायकुमारो संगुसां रोहए वा एककवसही ल-जा, अलखाण पडिवक्का वा । संजयाण असति संजतिव-सहीए वसेज्जा । अहवा हो वि चग्गा अज्जाण पडिवक्का व-सेज्जा । अथवा समणाय असती ते समणीहि भाया पिया वा पच्चाविओ सो वसेज्जा ।

गाहा—

एमेव वितियभंगे, कंठारादीसु उवहिवाधातो ।

होति समणाय वसिते, दोसा किं पुण्येगतरणिगिणि ॥ ७
उमओ दिट्ठमदिट्ठे, दिट्ठिपयारे यं भवे खोभो ।

आयपरउभये दोसा, वितिए भंगे न कप्पती वितियं ४८८
विहसुद्धदण्वादाणं, अद्वाणादिसु वएति एगत्थ ।

एमेव ततियभंगे, अद्वाणे उवस्सयंतु लभे ॥ ४८९ ॥
... ..

खड्वादिमज्जे समणी, सावयभयचिट्ठणादीसु ॥ ४९० ॥

एमेव चरिमभंगे, दोसा जयणा सुदप्पमादीहि ।

सभयम्मि मज्जे समणी, निरवाए मग्गतो एति ॥ ४९१ ॥

दुहतो वाधातो पुण, चउत्थभंगम्मि होति नायव्वो ।

एमेव य परपक्खे, पुव्वे अवरम्मि य पदम्मि ॥ ४९२ ॥

दुहतो वाघायम्मी, पुरतो समणा तु मग्गतो समणी ।

खुडाहि भणवैति, कजे देयं ति दावैति ॥ ४९३ ॥

वितियभंगे समणीण उवधिवाधातो । ततियभंगे स-मणाण वचसा विभंगेसिमे दोसा । संवरिते गाहा । पदम-भंगे उभये वि संवरिते वीसत्थादि आलावादिना य दो-सा किं पुण वितियततिय उभयपणिगिणं य संचिसेसा दोसा । संजतो संजती वा चिंतित-दिट्ठं अदिट्ठं मे अंगादाणादि सागारिया दिट्ठिपयारेणं चित्तक्खोभो भवति, खुभिओ अणायारपडिसवणं कंज्जा । दुहओ वा गाहा । पुव्वदं कं-ठं, परपक्खो गिहत्थिअन्नतिरिणीओ तसु एवं चेव चउ-भंगो दोसा य वत्तवा । एगतेर उभयपक्खे वा विविसे व-त्थाभावं खंडपसदज्जंजीवरहत्थपिहणादि जयणा कायव्वा सावयभयादीसु य संजइओ मज्जे छादुं ठाणां चेतज्जा दु-हतो वि अंचेलाणं पंथ इमा गमणे विही । दुहओ वा गाहा । अग्गतो साह गच्छति पिट्ठो समणीओ जति संजतीओ किं-चि वत्तवाओ खुहुहि भणवैति । जं किंचि देयं तं पि खुहुहि च्व ववावैति । सभए पुण पिट्ठओ अग्गतो पासतो वा संजया गच्छंत न दोसा । विइयचउत्थसु भंगसु सववपयसं सं-जतीण यथा दायव्वा ।

गाहा—

समणायं जो उ गमो, अट्ठहिं सुचेहिं वसितो एसो ।

सो चेव निरवसेसो, वत्तव्वो होइ समणीणं ॥ ४९४ ॥

चउरो संजतिसुता चउरो गिहत्थन्नतिरिणीयसु एते अट्ठो संजतो वि संजतसु चउरो सुता गिहत्थन्नतिरिणीयसु चउ-रो एसेव विवज्जासां दोसा य वत्तवा । नि० वृ० ११ उ० ।

नायकमनायकं वा संवासयति—

जे भिक्खु खायगं वा अणायगं वा उवासगं वा अणुवा-सगं वा अंतो उवस्सयस्स अट्ठं रातिए कसिणं वा रायं सं-वासवेह संवासावतं वा साइजइ ॥ १२ ॥ जे भिक्खु तं न पडियाइक्खेइ ख पडियाइक्खंतं वा साइजइ ॥ १३ ॥

खायगो स्थजनो अणायगो-अस्थजनः उवासगो-आवकः इयरो अणुवासगो अट्ठं रातीए हो जाता, वा विकप्पेण प-

गं वा जामं, बडो जामा, कसिखराती, वा बिकल्पेण ति-
थि जामा एगबसदीय संवासा बसाहि ति भवति, अण्यं
वा अणुभांवेति, जो तं च पडिसेधति, अण्यं वा पडिसेधंतं
आणुभांवेति तस्स बडगुरुं ।

गाहा—

आयगमआयगं वा, सावगमस्सावगं च जे भिक्खु ।
अद्दं वा कसिंयं वा, रातिं तु संवसायादी ॥ १२६ ॥
आसाअलवत्थिया दोसा ।

गाहा—

साधुं उवासमाओ, उवासगो सो बती व अवती वा ।
तो पुख आयग इतरो, एवणुवासि वि दो भंगा ॥ १२७ ॥

साधुं उवासतीति उवासगो, धूलगपाखवहादिया य वा
जेणं गहिता सो बती, इतरो अवती । सो बुधियो वि स-
यणो, असयणो य । एवं अणुवासए वि दो भंगा; भंगा इ-
ति प्रकारा इत्यर्थः ।

इमं पुख सुचं । गाहा—

इरिं पडुख सुचं, सहिरुससभोयणे व आवासो ।
जति सिस्सागयं जे वा, मेडुखणिसिभोयणं कुजा ॥ १२८ ॥

अइ इत्थी उवासगे संवसति, सहिरुओ वा पुरिसो, अणि-
रुओ वा सहिरुओ, अहिरुओ गहियपसपाखभोयणो एते
वा साधु बसदीय आवासेति, रातो साधुं वा पडुख आगता
बसहिदिया मेडुखं करेति, रातो वा भुंजति । एपसु सुचणि-
यातो—इ । एतदोसविण्णुके पुरिसे—इ । पुख अइराईय एगं
वा जामं तिखिण वा जामा स भवति ।

गाहा—

जति पत्ता तु निसीहे, एगे व थितेसु अलमखतरे ।
एगतरमुभयतो वा, वाधातेयं तु अद्विजिं ॥ १२९ ॥

अइ अइरने वा एगमि वा जामे गते तेहिं वा जामे-
हिं गतेहिं पत्ता इवेज्जा । एगतरं ति गिहत्था संजता वा,
उभयं ति गिहत्था संजया य, एवं वाधायकारणेण वा अ-
प्यणो वा रातीए एए गिगच्छताणं अज्जिस्सादिसंभवो
भवति ।

गिहत्था सह वसंताण इमे दोसा । गाहा—

सागारिय अधिकरणे, भासादोसा पवालभातंको ।
आउयवाधातमि य, सपक्खपरपक्खतेयादी ॥ १३० ॥
किं वा बाह्वा एएहिं, चाइतो गहब्बदोसगमणं वा ।
असेयावि अवहिते, संकागहवादिया दोसा ॥ १३१ ॥

काइयसणं बोसरति तो उदग्गस्स अभावे कारणतो मो-
यपमज्जेणं पायपमज्जेणं वा सागारियं भवति, आउज्जोए
वणवणियादि अधिकरणं । अइवा खितायिते वलवा-
दिसंघट्टिते अधिकरणं कलहो इवेज्जा । जति संजतिभा-
साहि भासंति तो गिहत्था गेहति । अइ गारयिय-
भासाए भासति तो असंजता बोलेति । सो गिहत्थे जण्येण
अइतो, आयंकेण वा मतो, अथ य कालेण ज्ञा असो, ताहे

संका । किं च खणं एयस्स गिहत्थस्स किं च
अपसितं, आयु संजयहिं । उइविओ गेहवादिया दोसा पा-
वति । कोइ सवो असवो वा अपुडुधम्मो तं हिरयं जाणे-
सा तं से इरितं शासेज्जा, एवं गमणगहणपक्खेवि । स
हिरयणं जाणिना तं गिहत्थं अण्यो कोइ गिही इरेज्जा
ताहे संजतासि किं कज्जति, ताहे सो रायकुलं गतं कहेज्जा
संजयहिं म हिरयणं आसियावियं, तथ गेहवादिया दोसा ।
आदियगहणातो वा उभयं इरेज्जा । जइहा एते दोसा ।

तइहा च संवसेज्जा, खिण्णं शिक्खामते ततो ते उ ।

जे भिक्खु वा निक्खामे, सो पावति आणुमादीणि ॥ १३२ ॥

शिक्खमणं शिक्खणं तत आभयात् ते इति—गृहस्थाः सा-
इहिं च तज्जा शिग्गच्छहिं । नि० खू० ८ उ० । (कारणे
वसंतीति निशीयग्रन्थादृष्टमोदशकावसयम् ।) (अ-
त्रत्यं वक्रव्यं ' ठाण ' शब्दे चतुर्थभागे १६६५ पृष्ठे ।)
(' शिग्गंयी ' शब्दे चतुर्थभागे २०४७ पृष्ठे च गतम्)
वापकानां कर्षकाणामावासे, अत्रत्यं किसिं करेता
अत्रत्यं बाहुं वसंति तं संवासं भणति । नि० खू० १२ उ० ।

संवासमइय—संवासमद्रक—पुं० । संवासश्चरं सह वासस्त-
स्मिन्मद्रकोऽहिसकत्वात् संसारकारणनियोजकत्वाद् वेति
संवासमद्रकः । संवासमद्रकारणि, स्था० ४ डा० १ उ० ।

संवासितए—संवासयितुम्—अव्य० । एकस्मिन्ने आसयितुमि-
त्यर्थे, वृ० ४ उ० । स्था० । संसारकमण्डल्यां निवेशयितु-
मित्यर्थे, स्था० २ डा० १ उ० ।

संवाह—संवाह—पुं० । समभूमौ कृषिं कृत्वा येषु दुर्गभूमिभू-
तेषु धान्यानि कृषीवलाः संवहन्ति रक्षार्थमिति । कृषीवलानां
धान्यरक्षार्थं निर्मितेषु समभूमितलेषु, स्थानेषु, स्था० १ डा० ।

संविक्खमाख—संवीक्षमाख—त्रि० । समतया ईक्षमाणे, उक्तं
२४ अ० ।

संविग्न—संविग्न—पुं० । मोक्षमिलायिषि, वृ० ३ उ० । आब० १०
ब० । औ० । पञ्चा० । आ० म० । द्शी० । ध० । इय० । वययमा-
णलक्षणसंवेगमग्रे, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । पञ्चा० । यो
वि० । ध० । उत्तस्ते, इय० १ उ० । संविघ्ना नाम उत्तस्सा-
स्ते च द्विधा द्रव्यतो, भावतश्च । द्रव्यतः संविघ्ना मृगास्तेषां
इतस्ततो वा विभ्यतां प्रायः सदैवोत्पन्नमानवत्वात् । भावसं-
विघ्ना ये संसारदुःखस्तनमानसतया सदैव पूर्वरात्रादिष्वत-
स्मिन्त्यगतिः । ' किं मे कइ किं वा मेऽतिथि संसं किं सक्खिज्जे न
समायराति' इत्यादि । इय० १ उ० । (संविग्नस्य विशेषतो
इत्यत्र ' उत्सारकण्य ' शब्दे द्वितीयभागे ११७६ पृष्ठे गता ।)
संविघ्नो द्रव्यसंविग्नो, भावसंविग्नो । सत्वतो अवज्जस्स
वीहति । उक्कं च—“ मृगा यथा मृत्युमयस्य भीता, उद्विग्न-
भासे न लभन्ति निद्राम् । एवं बुधा ज्ञानविशेषबुद्धाः, संसार-
भीता न लभन्ति निद्राम् ॥ ११ ॥ ” आ० खू० ३ अ० । आब० ।
पं० भा० । पं० खू० । संसारभीरौ, पञ्चा० १२ विव० । सामा-
न्यायां सम्यगुपुक्के, इय० ४ उ० । सम्यग् व्याप्ते वशीभूते,
सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० । उद्यतविहारिणि, नि० खू० ४
उ० । वृ० । आब० ।

संविग्नपक्षिख्य—संविग्नपाक्षिक-पुं० । संविग्नाः सुसाधवः
तेषां पक्षेण खरति यः सः संविग्नपाक्षिकस्तेषां वा पा-
क्षिकः पक्षग्राही संविग्नपाक्षिकः । सम्यक्त्वसंयमपरिपाल-
नासमर्थसंयतिपक्षपातेन आत्मनिस्तारके, दश० १ तत्त्व ।
पञ्चा० १० व० । (अत्रत्यव्याख्या ' संलेहणा ' शब्देऽ-
स्मिन्नेव भागे २१८ पृष्ठे गता ।)

अथ संविग्नपाक्षिकस्यैव किञ्चित् कस्यैव दर्शयन्नाह—

सम्मगमगसंप-द्विभ्रायौ साहूयै कुण्ड वच्छ्रं ।

ओसहभेसजेहि अ, सयमभेयं तु कोरिह ॥ ३५॥

सम्भारमार्गसंप्रतिष्ठतानां-सन्मुनिमार्गे सम्यक् प्रवृत्तानां
साधूनां-मुनीनां करोति-विधत्ते, स्वयम्-आत्मना वात्सल्य-
समाधिसंपादनम्, अधिकांशतः संविग्नपाक्षिकः, कैः? औषध-
भैषज्यैः । तत्र औषधानि-केवलद्रव्यरूपाणि बहिरुपयोगी-
नि वा भैषज्यानि सांयोगिकानि अन्तर्भोग्याणि वा, अशुद्धो-
ऽनेकान्यप्रकारसूचकः । तथाऽन्येनात्मव्यतिक्रमेन कारयति,
तुशब्दात् कुर्वन्तमन्यमनुजानातीति गाथाछन्दः । ग० १ अ-
धि० । द्वा० । "संविग्नोऽणुवपसं, य देह दुष्मासिन्नं क-
विषागं । जायंतो तस्मि तद्वा, अतदकारो उ मिच्छन्तं ॥१॥"
इति । द्वा० १ द्वा० ।

संविग्नभाविय-संविग्नभावित-त्रि० । उद्यतविहारिसंभावि-
त, णि० ख० ४ उ० ।

संविग्नविहार-संविग्नविहार-पुं० । संविग्नानुष्ठाने, भ० १ श०
६ उ० ।

संविग्नविहारिण-संविग्नविहारिण-पुं० । संविग्नानुष्ठानक-
रि उद्यतविहारिणि, भ० १ श० १२ उ० ।

संविग्नसुहाभिगम-संविग्नसुखाभिगम-त्रि० । संविग्नैः सं-
सारभयोद्वेगमाविर्भूतमोक्षाभिलाषैरपकृष्यमाणरागद्वेषाहंका-
रकालुषैरिदमेव जिनवचनं तत्त्वमित्येवं सुखनाशगम्यते
यस्तत् संविग्नसुखाभिगमनम् । संविग्नानां स्वावबोधे, स-
म्भ० ३ काण्ड ।

संविदत्त-समर्जित-त्रि० । सम्पादिते, पं० व० १ द्वार ।

संविचि-संविचि-स्त्री० । ज्ञाने, आ० म० १ अ० । स्था० ।

संविधुणि-संविधूय-अव्य० । प्रमध्येत्यर्थे, आचा० १ भु० ६
अ० ८ उ० ।

संविभागि(ण्)-संविभागिन्-पुं० । संविभज्यति आनीताहा-
रमन्येभ्यः साधुभ्यः प्रार्थयतीत्येष्टीलो यः स संविभागी ।
परेभ्यो दत्त्वा भोक्तुरित्, उक्त० ११ अ० ।

संविभाविऊण-संविभाव्य-अव्य० । पर्यालोचयेत्यर्थे, महा०
१ ख० ।

संविह-संविध-पुं० । आजीविकोपासकभेदे, भ० ८ श० ५ उ० ।

संवीत-संवीत-त्रि० । आकुले, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० ।

संभुज-संभुज-त्रि० । "उद्वत्तादौ" ॥ ८ । १ । २३१ ॥ इति आ-
देः श्रुत उरवम् । संभुजं । निरुद्धे, प्रा० १ पाद ।

संभुज-संभुज-त्रि० । उपबुक्ते सत्साधौ, दश० ५ अ० १ उ० ।
निरुद्धेन्द्रिये, औ० । सामान्येन प्राणातिपाताद्याभ्रवद्धारसं-
बरोपेते, भ० ११ श० ११ उ० । निरुद्धाभ्रवद्धारै सर्वविरते,
भ० १६ श० ६ उ० । उक्त० । आचा० । मनोबाह्यायशुने,
सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० । यमनियमरते, सूत्र० १ भु० १
अ० ४ उ० । त्रिगुणसिद्धे, सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० । उक्त० ।
इन्द्रियनोद्दिग्धैः संयते, सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० । (सं-
भुतस्यानगारस्य क्रियाया विषयः 'अणुगतर' शब्दे प्रथमभा-
गे २७२ पृष्ठे दर्शितः ।) समस्तत आबुते, अ० प्र० २० पा-
दु० । पार्श्वतः कटकुम्भादिनाऽऽच्छादिते, उक्त० १ अ० ।
कात्पनिके, द्वा० ८ द्वार ।

संभुजकर्म-संभुतकर्मन्-पुं० । संभुतानि-निरुद्धानि कर्मा-
ण्यनुष्ठानानि सम्यगुपयोगरूपाणि वा मिथ्यादर्शनाविरति-
प्रमादकवाययोगरूपाणि वा यस्य स तथा । निरुद्धकर्मणि,
सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

संभुजचारि(ण्)-संभुतचारिन्-पुं० । यमनियमाधुपेते शब्दमन-
स्कं, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० ।

संभुजबहुल-संभुतबहुल-त्रि० । प्राणातिपाताद्याभ्रवद्धारनितो
धप्रचुरे, प्रभ० ३ संव० द्वार ।

संभुजवियडा-संभुतवियुता-स्त्री० । संभुतवियुतोपमरूपे यो-
निभेदे, स्था० ३ डा० १ उ० । प्रज्ञा० ।

संभुजडा-संभुता-स्त्री० । घटिकालयवत् योनिभेदे, स्था० ३
डा० १ उ० । प्रज्ञा० ।

संभुजसंभुज-संभुतासंभुत-न० । संभुतासंभुताः स्थगितास्थगि-
ताः परित्यक्तापरित्यक्ताः सावद्योगाः यस्मिन् सामायिके
तत्संभुतासंभुतम् । देशविरतिसामायिके, विशेष० । आ०
म० ।

संभुज-संभुज-पुं० । अभ्युत्क्रान्ते, आचा० २ भु० १ ख०
१ अ० ८ उ० ।

संवेग-संवेग-पुं० । संवेजनं संवेगः । भ० १७ श० ३
उ० । सम्यग् वेग उद्वेगः संवेगः । आ० ख० ४ अ० ।
मोक्षोत्करण्डे, आ० ख० ४ अ० । व्य० नरसुरसूक्त-
परिहारेण मोक्षसुखाभिलाषे, दश० १ अ० । प्रव० ।
द्वा० । आ० । संघा० । घ० । संघा० । दर्श० । अष्ट० । वि-
रतिप्रतिपत्तिकारणभूते मोक्षाभिलाषाध्यवसाये, पञ्चा०
५ विव० । दश० । जी० । ह० । उक्त० । आच० । अवश्य-
भाविनिर्वेदे, उक्त० २६ अ० । भवभये, भ० १ श० ७ उ० ।
दश० । स० । शुभाध्यवसायविशेषे, पञ्चा० १५ विव० ।
संवेगलक्षणम्—"तथ्ये धर्म्ये ध्वस्तहिंसाप्रबन्धे, देवे रागद्वेष-
मोहादिसुक्ते । सांघौ सर्वप्रपञ्चसंदर्भहीने, संवेगोऽसौ निश्च-
लो योऽनुरागः ॥ १ ॥ " यो बि० । अ० समुद्रपालः सं-
वेगं, प्रातः सखिदमब्रवीत् " किं कृत्वा तं वीरं बध्यं
दृष्ट्वा इदम् इति, किम् ?, अहो इत्याश्चर्यं अशुभानां कर्म-
णामिदं पापकं निर्याचम्, अशुभं प्राप्तं दृश्यते । उक्त०
२१ अ० ।

संवेगफलम्—

संवेगेण भंते! जीवे किं जगद्यद्, संवेगेण अणुत्तरं धम्म-
सदं जगद्यद्, अणुत्तराए धम्मसद्दाए संवेगं इवमागच्छद्,
अणुत्ताणुबन्धिकोहमाशमायालोभे खवेइ, नवं च कम्मं
न बंधइ, तप्पच्छइयं च खं मिच्छत्तविसोहिं काऊखं दंसखा-
राहए भवइ । दंसखविसोहीए खं विसुद्धाए अत्थेगइए
तेखेव भवग्गहखेण सिज्जइ, सोहिएणं विसुद्धाए तच्चं
पुण भवग्गहखं नाइकमइ ॥ १ ॥

शिष्यः पृच्छति—हे भवन्त ! हे पुत्र्य ! संवेगेन—मोक्षाभि-
लाषेण कृत्वा जीवः किं जनयति—किमुत्पादयति, तदा गु-
हराह—हे शिष्य ! संवेगेन कृत्वा जीवोऽनुत्तरां प्रधानां धर्मे
अज्ञां धर्मकथं जनयति; तथा प्रधानया धर्मस्य अज्ञया सं-
वेगेः मोक्षाभिलाषः ‘इच्छं’ इति शीघ्रमागच्छति—प्राप्नोति, त-
तो नरकानुबन्धिना नरकगतिश्चायिनोऽनन्तानुबन्धिकोऽधमा-
नमायालोभान् चतुरोऽपि कषायान् क्षपयति, नवं च कर्म-
न ब्रूयति, तत्प्रत्ययाम्—अनन्तानुबन्धिकषायक्षयादुत्पन्नां
मिथ्यात्वविशुद्धिं सर्वथा मिथ्यात्वक्षतिं कृत्वा दर्शना-
राधको भवति, क्यायकशुद्धसम्यक्सत्यस्य आराधको—नि-
रतिआरपालको भवति, ततः सम्यक्सत्वविशुद्ध्या अति-
निर्मलया अस्त्यकः काश्चित् भवत्यो यः स तनैव भवप्रदणेन-
जम्भापदानेन सिद्धति—सिद्धिं प्राप्नोति । एकः पुनः सम्य-
क्सत्यस्य निर्मलया विशुद्धया तृतीयं पुनर्भवप्रदणं नाति-
कामति इत्यनेन शुद्धकषायकसम्यक्सत्वान् भवत्रयमभ्ये मो-
क्षं व्रजत्येव । उक्तं २६ अ० । जिनवचनभाषितान्तःकरण-
तायाम्, दर्श०५ तत्त्व । संवेगो—अवविरागः निर्बेदो—मोक्षा-
भिलाष इति । (च०) संवेगो—भयम् जिनप्रवचनानुसारिणो
नरकेषु शीतोष्णादिसहने संकलितशुश्रूषादाननिर्मितं परस्पर-
रोदीरितं च तिर्यक्षु भारारोपणाधानकविधं मनुजेषु
द्वारिद्र्यद्वीमांश्यादि देवेष्वपि ईर्ष्याविषादपरम्रेष्यत्वादि ।
ध० २ अधि० ।

संवेगे कथा । संवेगद्वारमाह—

चंपाए भित्तपभे, धणमिसे धणसिरी सुजाए य ।
पियंगू धम्मघोसंय, ञ्जकसुरी चैव चंदबोसंय ॥ १३०२ ॥
चंदजसा रायगिहे, बारत्तपुरे अमयेसखवारंते ।
सुसुमारधुंभुमारो, अंगारवई य पजोए ॥ १३०३ ॥
“ मित्र प्रभो नृपधम्पा—पुण्यी राक्षी च चारिणी ।
धनमित्रः साधेबाहो, धनभीस्तस्य वज्रमा ॥ १ ॥
तस्योपयाचितशतै—जोते पुत्रं जनोऽवदत् ।
अहो सुजातमस्यति, कुलेऽमुष्मिन् महर्द्धिकं ॥ २ ॥
सुजात इति तस्याथ, द्वादेशऽङ्कि कृताऽभिधा ।
सोऽत्यन्तरूपवांस्तस्य, ललितं शिक्तं जनः ॥ ३ ॥
अमात्यो घमेघोषोऽभूत्, म्रियकुलस्य च म्रिया ।
सा सुजातगुणान् धृत्वा, उषोषहारी यथाऽमुना ॥ ४ ॥
यदैत्येव तदाऽऽख्यं, येन मेखे नवं स्वरम् ।
तनापधनाऽप्यदाऽऽयात् स, म्रियङ्गाः पथितस्तथा ॥ ५ ॥

इष्टाऽथ सा सपत्नीकं, तं म्रियङ्गुरदोऽवदत् ।
धन्या साऽसौ म्रियो यस्या, रतेरिव मनोभजः ॥ ६ ॥
सुजातवेषमाधाच, म्रियङ्गू रमतेऽप्यदा ।
तद्विलासोत्सवास्त्रापात्, स्वसपत्नीयुः कुर्वती ॥ ७ ॥
अमात्यश्च तदाऽऽयातो,ऽस्तःपुरं निष्वनीति सः ।
शनैरेत्य द्वारसंघौ, तां विक्रीडां निरैक्षत ॥ ८ ॥
सोऽथ दृष्ट्वा विनष्टे मे,ऽस्तःपुरं क्षणमेव तत् ।
सुजातं कारयामीति, परं विभेति तत्पितुः ॥ ९ ॥
मा भूस्तो विनाशो मे, राजमान्योऽस्ति येन सः ।
कूटं लब्धं विधायाथ, राक्षो राजह्वस्ततः ॥ १० ॥
नृपाप्रेऽवाचयन् मन्त्री, मित्रप्रभुनरेभ्यः ।
भोः सुजात ! त्वया घात्योऽद्वैराज्यं दास्यते तव ॥ ११ ॥
कुपितोऽथ नृपो लज्ज—हरान् बध्नात् समादिशत् ।
मन्त्रिणा ते धृताच्छ्रमाः, पृथ्वीनाथाऽथ दक्ष्यवान् ॥ १२ ॥
लोकज्ञातं हतेऽमुष्मिन्, पुरकोभो भविष्यति ।
मम तस्य च भूपत्य, प्रदास्यत्ययशो जनः ॥ १३ ॥
ततः प्रत्यन्तनगरं, ‘अर’ (कलू)रीं ति नामनि ।
अस्ति माण्डलिकस्तत्र, निजश्चन्द्रध्वजमिधः ॥ १४ ॥
सुजातः प्रहितस्तत्र, विशिष्टैश्चयैः संयुतः ।
राजादेशं समर्थं स्वं, चन्द्रध्वतनूपान्निकं ॥ १५ ॥
राजकार्यापदेशेन, कर्तुं प्रेताधिपातिथिम् ।
सोऽगात्तत्र नृपोऽर्शि, राजादेशः समर्पितः ॥ १६ ॥
घात्यस्त्रवधैष इष्टुति, दध्यावस्तु हनिष्यते ।
सह प्रतिदिनं तेन, बलति स्म महीपतिः ॥ १७ ॥
कपशीलसद्वाचान्, इष्ट्वा तस्य व्याचिन्तयत् ।
नूनमन्तःपुरध्वंस—दोषाभिप्राहितोऽस्त्यसौ ॥ १८ ॥
ईदृगरूपं कथं इन्मी—त्याक्यस्तस्यान्तिलं रहः ।
सुजातः स्माह यद्वैसि, तत् कुरुष्वथ सोऽवदत् ॥ १९ ॥
न त्वां हन्मि रहस्तिष्ठ, दत्ता चन्द्रयशः स्वसा ।
अस्ति ह्रस्वदोषिणी साऽथ, तथा साहं समस्ति सः ॥ २० ॥
सुजातस्यापि संक्रान्तो, रोगस्तत्सङ्गतो मनाक् ।
सा तु तेनापदेशोयैः, प्रबोध्य आशिका कृता ॥ २१ ॥
सा दृष्ट्वा मम संज्ञनं, सरणं जातोऽयमप्यतः ।
संविज्ञाऽनशनं चक्रं, तनैव निरयाम्यतः ॥ २२ ॥
देवो जहऽथ सोऽज्ञासीद्, इष्ट्वा नत्वा वदत्यसौ ।
किं कुर्मः सोऽपि संविज्ञः, स्माह पित्रोर्विलोकनात् ॥ २३ ॥
जिघृक्षामि प्रतं देव—समूचे तत्करिष्यते ।
तदेवोत्पाद्य तं कृष्णो—घानं मुक्त्वा पुरोपरि ॥ २४ ॥
शिलां स चक्रे महतीं, लोकोऽभूत् व्याकुलोऽन्विलः ।
धूपहस्तोऽवदद्वाजा, योऽस्ति रुष्टः सुरोऽसुरः ॥ २५ ॥
स तु दशैयतु स्वं मे, येन प्राऽऽसादयामि तम् ।
देवोऽवदत् सुजातोऽयं, आशकः परमार्हतः ॥ २६ ॥
निर्दोषो मन्त्रिणाऽदृष्टि, तत्सर्वं चूरयाम्यहम् ।
तं प्रसाधानयध्वं च—स्ततो मुञ्चामि नामयथा ॥ २७ ॥
राजाने कालं देवोऽवदत्, बाह्याधानं नृपस्ततः ।
तत्र गत्वा सपौरोऽपि, क्षमयित्वा तमानयत् ॥ २८ ॥
शिलां संहत्य देवोऽगात्, सुजातः पितरौ पुनः ।
आपृच्छच्च व्रतमादत्, पद्माक्षीं पितरावपि ॥ २९ ॥

ते त्रयोऽपि शिवं प्राप्नु-मन्त्री राज्ञा प्रवासितः ।
सुजातस्य गुणान्मन्त्री, भुत्वा सर्वत्रगामिनाम् ॥ ३० ॥
यथा नेत्रे तथा शीले, यथा मासा तथाऽर्जम् ।
यथा ह्रपं तथा चित्तं, यथा शीले तथा गुणाः ॥ ३१ ॥
ततश्च सोऽपि निर्वियोगो, दृष्यो पापं मया कृतम् ।
गतो राजगृहे साधु-संनिधौ मतमासवान् ॥ ३२ ॥
अभूद्बुधुतो भ्राम्यन्, वारत्तगपुरं ययौ ।
तत्रेशोऽभ्यसेनोऽभू-मन्त्री वारत्तकः पुनः ॥ ३३ ॥
तद्गृह धर्मघोषोऽगा-झुमन् मिश्रामुपाहरत् ।
परमाहं सन्नगडाज्यं, विन्दोः पाते न सोऽग्रहीत् ॥ ३४ ॥
वारत्तको गवाक्षस्थो, दृष्यो नैच्छद्विदं कथम् ।
सावाह्निनी लग्नात् स्म, माक्षकास्ताब्ध चावितुम् ॥ ३५ ॥
शुद्धालिका समयासी-त्कल्लासश्च तां पुनः ।
ततस्तदर्थं माञ्जिरि-जिघत्सु तां पुनः शुनो ॥ ३६ ॥
एकः स्वाव्यपरो यायी, एकद्वयार्थिनोस्तयोः ।
बभूवास्फलनं पश्चा-त्कल्लस्तत्त्वामिनोऽभवत् ॥ ३७ ॥
ततो बलं मेलयित्वा, चक्रे ताभ्यां महारथः ।
वारत्तकस्ततो दृष्यो, स नैच्छत्कारणादतः ॥ ३८ ॥
इति ध्यायन् सोऽपि जाति-मस्सरत् प्रतिबुजवान् ।
उपधि दधताऽपच्छ-वारत्तकमुनिस्ततः ॥ ३९ ॥
उत्सुमारपुरेऽयासी-द्विहरन् तमामनिभया ।
पुष्पुमारो नृपस्तत्र, तस्याङ्गारवती सुता ॥ ४० ॥
सा परित्राजिकाधर्म-विचारे जितवत्यथ ।
सापत्न्येऽमुं सिपामीति, वैराग्यामाजिकाऽधमा ॥ ४१ ॥
लिङ्गत्वा विप्रफलक-ऽवस्थां प्रद्योतयते ।
पेक्षयिष्य स पप्रच्छ, साऽप्यद्वन्द्वोऽथ तत्कृते ॥ ४२ ॥
प्रीतौ दूते ततो पुष्पु-मारस्तमिदमुक्त्वान् ।
विद्यावह्नियेनैव, लभ्यन्ते कन्यका अपि ॥ ४३ ॥
आवयत् प्रतिगतो दूत-स्तत्तनुक्ताधिकं प्रभोः ।
कुपितः सोऽथ सर्वोच-णागत्याऽवेद्यनृपुणम् ॥ ४४ ॥
पुष्पुमारोऽप्यसेनागो, विभ्यसैमित्तिकं जगौ ।
स ऊचे वीचय वषयामि, तत् द्रष्टुमथ सोऽगमत् ॥ ४५ ॥
कीदृन्त्येकत्र डिम्भानि, भीषयामास वीचय सः ।
तत्र चास्ते नागगृहे, वारत्तकमहाश्विषिः ॥ ४६ ॥
प्रतिमास्थस्तत्र तानि, रुदति प्रययुर्भवात् ।
वारत्तकोऽवदत्तानि, मा भेदुरिति संभ्रमात् ॥ ४७ ॥
नैमित्तिकस्तदाकर्ण्य, नृपस्याव्यक्तं ते भयम् ।
अवस्कन्दमथो दृष्ट्वा, धृत्वा प्रद्योतनूपतिम् ॥ ४८ ॥
पुष्पुमारोऽन्तराऽनीय, पुरद्वाहाराण्यवगच्छत् ।
अथ प्रद्योतमुखे ते, किमातिथ्यं विधीयताम् ॥ ४९ ॥
सोऽवदद्भोक्ते यत्ते, पुष्पुमारो ददौ ततः ।
महाभूत्याऽङ्गारवतीं, तया सार्जमवाप्सि सः ॥ ५० ॥
राजपाटीमथाम्येयु-स्तत्र कुम्भजगन्तिराद ।
दृष्ट्वा बलाप्यतामूखे, गृहीतोऽहं कथं प्रिये ॥ ५१ ॥
स साधुवाक्यमाचक्षी, तन्मूलं स गतोऽवदत् ।
नैमित्तिकमुने ! वन्दे, सस्मारायोपयुज्य सः ॥ ५२ ॥
डिम्भाभयगिरिं दत्तां, संवेगं परमं गताः ।
सुजातो धर्मघोषश्च, तथा चन्द्रयया अपि ॥ ५३ ॥ "

आ० क० ४ अ० ।

संवेगकरवत्-संवेगकरवार्थ-पुं० । संवेगेहेतुषु भावेषु, स०
१५७ सम० ।

संवेगपर-संवेगपर-पुं० । संवेगे कारिप्रियि, पञ्चा० १६ विब० ।
संवेगपरायण-संवेगपरायण-त्रि० । संवेगः संसारभयं मो-
क्षाभिलाषो वा परमयनं गमनं येषु तानि संवेगपरायणानि ।
संवेगतात्पर्यकेषु, चो० ८ विब० ।

संवेगमाविष्यम-संवेगमावितमति-पुं० । मोक्षाभिलाषत्वा-
सितमतिके, पञ्चा० १० विब० । जी० ।

संवेगरसायण-संवेगरसायन-त्रि० । संवेगः संसारनिर्वेदो
मोक्षानुरागो वा स यत्र रसायनममृतमजरामरनस्त्वहेतुत्वात्
संवेगरसायनम्, तद्वदति प्रयच्छतीति संवेगरसायनम् ।
संवेगोत्पादक, पञ्चा० २ विब० ।

संवेगविसंजोग-संवेगविशेषयोग-पुं० । भवभयातिशयसं-
वन्धे, पञ्चा० १६ विब० ।

संवेगशुद्धिजलाग-संवेगशुद्धिजनक-त्रि० । मोक्षाभिलाषातिशय-
यकारिणि, पञ्चा० ६ विब० ।

संवेगसमावध-संवेगसमापन्न-त्रि० । मोक्षसुखाभिलाषमेवा-
नुगते, पं० व० ४ द्वार ।

संवेगसारगुरु-संवेगसारगुरु-पुं० । प्रशस्तभावप्रधाने, पं० व०
५ द्वार ।

संवेगसुद्वजोग-संवेगसुद्वयोग-पुं० । संवेगेन सुखव्यापारे,
पं० व० ३ द्वार ।

संवेज-संवेद्य-त्रि० । संवेद्यार्थे, योगिनामेतद्व्येषां भुतिगो-
चर उपमाभावातो व्यक्लमभिधानं न शक्यते । हा० ३२ अष्ट० ।

संवेध-संवेध-पुं० । संयोगे, व्य० १ उ० । (बन्धोदयसत्ताप्रवृत्ति-
स्थानानां परस्परं प्रकृपणा 'कम्प' शब्दे दृतीयभागे २६५ दृष्टे
'पल्लव' शब्दे पञ्चमभागे १५६ दृष्टे विस्तरत उक्ता ।)

संवेद्य-संवेदन-न० । वस्तुलक्षपरामर्शो, गो० १२ विब० । पुरोऽ-
वस्थिते घटादी विषये तद्भावेतराभावाप्यवसायरूपे विज्ञाने,
अने० २ अधि० । शार्थे ति वा संवेद्यं ति वा अहिगमं ति वा
वेद्यसि वा भावो सि वा एगद्वा । आ० सू० १ अ० । न० ।
आवा० ।

संवेद्यणी-संवे(द)ग)जनी-जनी० । संवेगयति संवेगं करोतीति
संबध्यते वा संबध्यते वा संवेगं प्राप्नोते भोता अनयेति संवे-
गनी संबधनी संबजनी वेति । कथाभेदे, स्वा० ४ डा० २ उ० ।

संवेद्यणीकहा । अजिह्वा पश्चात्, तं जहा-द्वल्लोमसंवेद्यणी
परलोमसंवेद्यणी आयसरीरसंवेद्यणी परसरीरसंवेद्यणी
(सू०-२८२५)

इहलोको मनुष्यजन्म तत्स्वरूपकथनेन संबधनी इह-
लोकसंबधनी, सर्वमिदं मानुषत्वमसारमभुध कदलीस्तम्भ-
समानमित्यादिरूपा, एवं परलोकसंबधनी-देवादेवस्वभाव-
कथनरूपा, देवा अपीर्ष्याविषादमयवियोगादिदुःखैरभिभूताः

‘ अहं भामर्थोऽलंसि. वे ’ ति—अथाभन्तर्थाथः, वाशब्द-
वचनार्थस्य विकल्पाथः, ‘ भामि ’ ति—दग्धं तस्मिन् वा
स्थितिङले अस्थिराशं वा किटो-लोहादिमलस्तद्राशौ वा तु-
पराशौ वा गोमयराशौ वा कियद्वा वक्ष्यते इत्युपसंहरति—
अन्यतराशौ वा तथापराशौ—पूर्वसदृशं प्राप्तुकं स्थितिङलं ग-
त्वा तत्प्रत्युपपन्नं अक्षणा प्रस्तुज्य २ रजोहरणादिना अत्रापि
द्विवचनमादृत्यापनार्थमिति प्रत्युपपन्नप्रमाजितपदाभ्यां स-
त्तमङ्का भवन्ति, तद्यथा—अप्रत्युपपन्नितमप्रमाजितम् १, प्रत्यु-
पपन्नितं प्रमाजितम् २ प्रत्युपपन्नितमप्रमाजितम् ३ तत्राप्रत्युप-
पन्नं प्रस्तुजन् स्थानात् स्थानसंक्रमणेन त्रैसान् विराधयति,
प्रत्युपस्थाप्यप्रस्तुजन्नागन्तुकपृथिवीकायादीन् विराधयतीति,
चतुर्थमङ्कं तु चत्वारोऽमी, तद्यथा—दुष्प्रत्युपपन्नितं दुष्प्रमा-
जितम् ४, दुष्प्रत्युपपन्नितं सुप्रमाजितम् ५, प्रत्युपपन्नितं दुष्प्र-
माजितम् ६ सुप्रत्युपपन्नितं सुप्रमाजितमिति स्थापना । तथैवं
भूतं सत्तमङ्कायां स्थितिङलं संयत एव सम्यगुपपन्न एव
शुद्धाशुद्धपुञ्जभागपरिकल्पनया परिष्ठापयन्—त्यजति ।
आचा० २ धृ० १ चू० १ अ० १ उ० । (औपधविधि-
वक्रव्यता ‘ गायरचरिया ’ शब्दं तृतीयभाग ६६४ पृष्ठ
द्रष्टव्या ।)

भिक्षां शुकृतः साधोः पात्रं प्राणादि पेतयुः—

निर्गम्यस्त य गाहावहकुलं पिडवायपडियाए अणुप्यवि-
द्वस्त अतो पडिगमहंसि पाणे वा वीये वा रए वा परियाव-
ज्जजा । तं च संचाएइ विगिचिचए वा विसाहिचए वा त-
तो संजतामिव भुंजज वा पिंवेज । तं च नो संचाएइ विगि-
चिचए वा विसोहिचए वा, तं नो अप्पणा भुंजजा नो अ-
केसि अणुप्यदेज्जा, एगंते बहुकासुए थंडिले पडिलेहिता
पमज्जिता परिद्वेयव्वे सिया ॥ ११ ॥

अस्य संबन्धमाह—

वंतादियाण रत्तिं, शिवारितं दिवसतो वि अत्थेणं ।

वंतमणेसियगइशं, सिया पडिपक्खओ सुत्तं ॥ १२१ ॥

रात्रौ वान्तादिपानं पूर्वस्वर्ण निवारितं दिवसतोऽप्यर्थेन वा-
रितम् । अनेवणीयग्रहणमपि साधुभिर्भजितमेव अतस्तद्विह-
प्रतिषिध्यते, ‘ सिया उ पडिपक्खओ सुत्तं ’ ति—स्याद् यतनया
प्रतिपक्षतो वा एतत् सुत्तं भवति अप्रतिपक्षतो वा । तत्र प्रति-
पक्षतो यथा पूर्वस्वर्ण रात्रौ वाऽऽपानं निवारितम्, इदं तु
विधा अनेवणीयं वान्तं निवारितं । अथ प्रतिपक्षतो यथा पू-
र्वस्वर्ण वान्तं न वर्त्तते, प्रत्यापानुमिर्युक्तम्, इहाप्यनेवणीयं
वान्तं न वर्त्तते प्रक्षानुमिर्युच्यते । अनेन संबन्धेनायातस्या-
स्य (११२०) व्याख्या—निर्ग्रन्थस्य गृहपतिकुले पिण्डपातप्र-
तिष्यया तु प्रविष्टस्यान्तः प्रतिगृहे प्राणा वा बीजानि वा
रजा वा परि समन्तादापेतयुः, तच्च प्राणादिकं यदि शक्नोति
विषेक्तुं वा विशेषयितुं वा ततस्तप्राणजातादिकं लात्वा
हस्तेन गृहीत्वा विशेष्य २ सर्वथैवापनीय ततः संयत एव
प्रयत्नपर एव भुञ्जीत वा पिबेद्वा, तच्च न शक्नोति विषेक्तुं
वा विशेषयितुं वा तन्नामना भुञ्जीत, न वा अन्यथा
द्यात् । एकान्त बहुप्रासुकं प्रवेशं प्रत्युपेय प्रमृज्य
परिष्ठापयितव्यं स्यादिति सूत्रार्थः ।

अथ भाष्यकृद्विषयमपदानि विवृणोति—

पाण्यगहणेण तसा, गहिया वीएहिं सव्ववणकाओ ।

रयगहणा होति मही, तेज व ण संपरद्वहिं ॥ १२२ ॥

प्राणग्रहणेन तसा गृहीताः, बीजग्रहणेन तु सर्वोऽपि वन-
स्पतिकायः सूचितः, रजोग्रहणेन च मही—पृथिवीका-
यो गृहीतः, तेजस्काया वा परस्था न भवतीति कृत्वा वि-
वेचनादिकं तत्र न घटते ।

ते पुण आशित्तं, पडेज पुर्वि व संसिया दव्वे ।

आगंतुगतवभा वा, आगतुहिं तिमं सुत्तं ॥ १२३ ॥

ते पुनस्त्रसादय आनीयमानं वा भक्ते पंतयुः पूर्वं वा । तत्र
द्रव्यं भक्षणं संश्रितास्तं च द्विविधाः, आगन्तुकास्तदुद्ग-
वा वा । तत्रागन्तुकत्रसादिविषयमिदं प्रस्तुतस्त्वं मन्तव्यम् ।

अथ के तदुद्गवाः के वा आगन्तुका भवेयुरित्याह—

रसया पणतो वसिया, होज अयागंतुगाण पुण सेसा ।

एमेव य आगंतुय, पणगविवजा भवे दुविहा ॥ १२४ ॥

य रसजाः—तद्वद्विधीमानादिरसोपपन्नाः कृत्वाद्यस्त्रसाद-
यश्च पनकः स्यात् एनं अनागन्तुकास्तदुद्गवा भवन्ति, न पुनः
शेषाः पृथिवीकायादयः । एवमेव च य पनकवर्ज्या द्विविधाः
त्रसाः स्थावराश्च जीवास्तं सर्वोऽप्यागन्तुकाः संभवन्ति ।

सुचमि कट्ठियमि, जयणा गहणं तु पडितो दद्वव्वो ।

लहुगो अपिक्खणमि, आणादिविराहणा दुविहा ॥ १२५ ॥

एवं सूत्रमुच्चार्य पत्रच्छेदं कृत्वा य एव सूत्रार्थो भवि-
तः एतत्सूत्रमाकर्षितमिति भवेत् । एवं सूत्रं आकर्षितं
सति नियुक्तिवस्तर उच्यते—तेन साधुना यतनया भक्षण-
नस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । का पुनर्यतनया—पूर्वं गृहस्थहस्त-
गतः पिण्डो निरीक्षणीयो यदि शुद्धस्ततो शुद्धते, एवं य-
तनया गृहीतोऽपि प्रतिग्रहे पतितो द्रष्टव्यः । यदि न ग्रे-
हते ततो लघुको मासः, आहाराद्यश्च दोषाः विराधना च द्वि-
विधा—तत्र संयमे त्रसादय उण्ये वा द्रव्ये वा पतितो वि-
राध्यन्ते । आत्मविराधना तु भक्षिकादिसंमिश्रे भुक्ते व-
ह्मगुलीव्याधिर्मरणं वा भवत् । तस्मात् प्रथममेव प्रतिग्रहप-
तितः पिण्डो द्रष्टव्यः ।

अहिगारो ऽसंससे, संकप्पादी तु देससंससो ।

संसजिमं तु तहियं, आदणससूदधिदवाइ ॥ १२६ ॥

अत एव यस्मिन् देशे त्रसप्राणादिभिः संसक्तं भक्ष-
पानं न भवति तत्रासंसक्तं अधिकारस्तस्मिन्नेव देशे विह-
रणीयमिति भावः । यस्तु संसक्तं देशे संकल्पादीनि पदानि
करोति तस्य प्रायश्चित्तम्, तच्चोत्तरत्र वक्ष्यते । तत्र च
संसजिमं संसक्तियोंमोदनसकृदधिप्रवादिकं द्रव्यं म-
न्तव्यम् ।

अथ संसक्तदेशो संकल्पादिषु प्रायश्चित्तमाह—

संकपे पढिदण, पंथे पते तहेव आवसे ।

चत्तारि छब्ब लहु गुरु, सट्ठायां चैव आवसे ॥ १२७ ॥

यस्मिन् विषये भक्तादिकं प्राणिभिः संसज्यते तत्र संक-
ल्पं—गमनानि प्रायः करोति चतुल्लु । यथा भेदं करोति च

तुर्गु संस्तदेशस्य पन्थानं गच्छतः पद्मलघु, तं देशं प्राप्तस्य पद्मगुरु, तथैव द्वीन्द्रियादः संघट्टनादिकमाप-
न्नस्य स्वस्थानमायश्चित्तम्, तद्यथा-द्वीन्द्रियं संघट्टयति
चतुर्लघु, परितोपयति चतुर्गुरु, अपद्रावयति पद्मलघु, द्वी-
न्द्रियाणां संघट्टनाविषु पद्मे चतुर्गुरुकादरब्धं पद्मगुरुकं
तिष्ठति । चतुरिन्द्रियाणां संघट्टनाविषु पद्मलघुकादिकं छे-
दाग्तमिति ।

(अ) सिधादिर्हं तु तर्हि पविट्ठा,

संसजिमाहं परिवर्जयति ।

भूइडुसंसजिमदवलंभे,

गेएहंतुवाएण इमेण जुत्ता ॥ १८८ ॥

अशिवादिभिः कारयैस्तत्र संसक्रदेशं प्रविष्टास्ततः संस-
ज्जिमानि सक्कुदधिप्रभृतीनि द्रव्याणि परिवर्जयन्ति । अथ भू-
यिष्ठानि-प्रभृततराणि संसज्जिमद्रव्याणि लभ्यन्ते ततोऽ-
मुनोपांयनं युक्ताः प्रयत्नपरा गृह्णन्ति ।

गमयागमये गहणे, पत्ते पडिए य होति पडिलेहा ।

अगहियदिट्ठविज्जण, अह गियहइ जं तमाभंजे ॥ १८९ ॥

भक्तायै दायकमध्यं गमने कुर्वन् कीटकामगृहीप्रभृतिजन्तु-
संसक्रायां भूमौ मा विराधनां कुर्यादिति सम्यगनिरीक्षणीयः,
एवमागमने भिक्षाया इस्तेन प्रहणमवलोकनीयम् । प्राप्तं
च दायके तदीयहस्तगतः पिएडः प्रत्युपेक्षणीयः । पात्रं च
पतितः प्रत्युपेक्षितव्यः । ततो गृहीतं त्रसादिकं प्राणजातं
पश्यति ततस्तस्मिन् दृष्टे वर्जयति न गृह्णातीत्यर्थः । अथ
गृह्णाति ततो यन द्वीन्द्रयादिना संसक्रं गृह्णाति तन्निष्पन्नं
प्रायश्चित्तमापद्यति ।

अथ पुनर्येवं न प्रत्युपेक्षतं तत इमे दोषाः—

पाणाइसंजमभिम, अत्ता मयमच्छिकंठकविंसं वा ।

मुइगमच्छिविच्छुग, गोवालियमाइया उभाए ॥ १९० ॥

संयमे त्रसप्राणपनकादयो विगद्यन्ते । आत्माविराधनायां
घृते मल्लिकासंमिधे भुङ्क्ते वल्गुलीव्याधस्तनश्च क्रमेण मर-
णं भवेत्, कण्टका वा विषं वा समागच्छेत् । उभयविराधनायां
सुइक्का-पियीलिका मल्लिकावृक्षिकगोपालिकादयो वा भ-
वन्ति । गोपालिका अहिलेहादिकाभ्यां जीवविशेषः । एते हि
मल्लिका जीवा भक्तेन सह भुक्ताः संयमोपघातमात्मनश्च
मेधाद्युपघातं कुर्वन्ति ।

पत्रयणघातं च सिया, तं वियडं पिसियमइजातं वा ।

आदायकिलेसज्जेभे, दिट्ठतो सेट्टिकप्पट्ठो ॥ १९१ ॥

प्रयत्नोपघातं वा स्यात्तद्विकटं पिशितं वा तत् स्याद्-भ-
वेत्, अथजातं वा सुवर्णसंकलिकामुद्रिकादिकं कश्चिद्-
नुकम्पया प्रत्यनीकतया तावद्द्यात्, ततः पतितं पिएडं प्रत्यु-
पेक्षतं तन्माप्रत्युपेक्ष्य गृहीतं मन्धर्मणः कस्याप्युत्पन्नजितु-
कामस्यादानमाजीविकाकारणे भवति, तदादायात्प्रव्रजतीत्य-
र्थः । अर्थजाते च गृहीते साधूनां रक्षादिके महात् परि-
क्लेशोऽयशो वा भवेत् । तथा चात्र सिद्धिभिराज्यपदोपवि-
ष्टकल्पस्थकापलक्षितस्य काष्ठप्रतिष्ठो दृष्टान्तः । स चाव-
श्यकटीकातोऽवगन्तव्यः ।

तम्हा खलु दड्ढो, सुक्खगहणं अगेएहणे लहुगा ।

आणादिषो य दोसा, विराहणा जा भणियपुट्ठि ॥ १९२ ॥

यत एते दोषास्तस्मात् खलु—नियमात् पात्रकपतितः
पिएडा द्रष्टव्यः । संसक्रं च देशे शुष्कस्य कूरस्य पृथक्
मात्रक ग्रहणं कार्यम् । अथ पृथक् न गृह्णाति ततश्चतुर्लघु
आहाराद्यश्च दोषाः, विराधना च द्विधा संयमात्मविषया
पूर्वमनन्तरमेव भणिता ।

इदमेव भावयति—

संसजिमम्मि देसे, मत्तगसक्खपडिलेहणा उवारी ।

एवं ताव अणुएहे, उएहे कुमणं च उवारी तु ॥ १९३ ॥

संसज्जिमं देशे यः शुष्कपौद्गलिकोऽनुष्णो लभ्यते स
मात्रकं गृहीत्वा प्रत्युपेक्ष्य यच्च संसक्रस्तदा प्रतिग्रहोपरि क्षि-
प्यते, एवं तावदनुष्णं विधिरुहः । यः पुनरुष्णः कूरः कुसणं
वा तस्मिन्मात्रसंसक्रमाति कृत्वा प्रतिग्रहस्यैवापरि गृह्णात ।

गुरुमादीण व जोगं, एगभिततरम्मि पेहिउं उवारी ।

दोसु वि संसत्तेसुं, दुल्लहपुव्वेतरं पुच्छा ॥ १९४ ॥

गुरुलानादीनां च योग्यमेकस्मिन् मात्रकं गृह्णात, इत-
रस्मिन्-द्वितीयं मात्रकं संसक्रं प्रत्युपेक्ष्य प्रतिग्रहोपरि प्र-
क्षिप्यते, एवं तावद्यत्रैकं भक्तं पानकं वा संसक्रं तत्र वि-
धिरुहः । यत्र तु द्वे अपि भक्तपानकं संसक्रं तत्र य-
द्भक्तं पानकं वा दुर्लभं तत्पूर्वं गृह्णाति, इतरत्-सुलभं प-
श्चाद् गृह्णाति ।

एसा विही तु दिट्ठे, आउट्टियगेएहणे तु जं जत्थ ।

अणोभोगगहं विमिच्चये, खिप्पमविचित्तिं यं जत्थ ॥ १९५ ॥

एष विधिर्दृष्टे गृह्यमाणं भणितः । अथाकुट्टिकया संस-
क्रं गृह्णाति ततो यद्यत्र द्वीन्द्रियपरितोपनादिकं करोति
तत्तत्र प्राप्नोति । यथाऽनाभोगेन संसक्रं गृहीतं ततः क्षि-
प्रमेव विवेचनम् । अथ क्षिप्रं न विनीकृतं ततो यावत्प-
रिष्ठापयति तावत् यत्र यद्विनाशमश्नुते तन्निष्पन्नं
प्रायश्चित्तम् ।

कः पुनः क्षिप्रकाल इत्याह—

सत्त पदा गम्भंते, जावति कालेण तं भवे खिप्पं ।

कीरति वा तालाओ अइयमविलंबिता सत्तं ॥ १९६ ॥

यावता कालेन सप्त पदानि गम्यन्ते तन् क्षिप्रं मन्यव्यम् ।
यावता वा कालेनाहतमविलम्बितं सप्त तालाः क्रियन्ते
तावान् कालविशेषः क्षिप्रम् ।

तम्हा विविचित्तव्वं, आसणे वसहिदूरजयणाए ।

सागारिय उएहविए, पमज्जणा सत्तुगदवे य ॥ १९७ ॥

तस्मात्तज्जन्तुसंसक्रमन्तराक्रान्तिप्रकालमध्य एव विवेच-
नीयम् । यदि च वसतिरासना ततस्तत्र गत्वा परित्यक्तव्यम्,
अथ दूरं वसतिस्तदा शय्यगृहादिषु यतनया परिष्ठापयति ।
अथ सागारिकं पश्यति उष्णं वा भूभागं स्थितो वा
ऊर्ध्वं स्थितः परिष्ठापयति ततो वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तम् ।
यत्र च परिष्ठाप्यते तत्र प्रमोजना कर्त्तव्या । एवमाह-
नस्य विधिः । सकतुद्रवस्य तथैवमेवाहपसागारिकं प्रमू-
ज्य क्षुधायां परिष्ठापने विधेयम् ।

इदमेव व्याचष्टे—

जावद् काले बसहिं उवेति जति ताव ते वा विहृती ।

तं पियमशुग्रहमदर्थं, तो गंतुमवस्त्यए पट्टो ॥ १६८ ॥

यावता कालेन बसतिमुपैति तावता कालेन यदि ते प्राणिनां न दिशन्ति न विपश्यन्ति तद्वसति नीयते तदनु-
ष्णमद्रवं च यदि भवति ततः प्रतिभयं नेतव्यम् । किमुक्तं
भवति—यद्युष्णः कुरो द्रवं वा संसक्तं ततः प्रतिभयं न
नीयते । मा यावत्प्रतिभयं नीयते तावत्प्राणजातीया उष्णे
द्रवे वा मरिष्यन्तीति कृत्वा । अथानुष्णमद्रवं वा तत उपा-
भये गत्वाऽपद्रवेत—परिष्ठापयेत् । यत्पुनरुष्णं द्रवे वा
तत्सत्रैव शस्यगृहादी परिष्ठापनीयम् । अथ कुरे बसतिस्ततो-
ऽनुष्णमपि शस्यगृहादिषु परिष्ठापयितव्यम् ।

मुष्णधरादीषु सती, दूरे को शयति अंतरीभूते ।

उक्त्वु पमजङ्घाया, वतिकाणादीषु विकिरणं ॥ १६९ ॥

अथ शस्यगृहादीनि न सन्ति ततो दूरे एकान्तं गत्वा यत्र
कोयस्थितो ब्रह्मा अन्तरितीभूतो वा सागारिको न पश्यति
तन्मातृकुटुम्बो भूत्वा प्रमुष्य क्षाययां वृत्तेः, कांश्च प्रक्षिपति,
आदिप्रहणेन वृत्तेर्मध्येऽपि विकिरति—परिष्ठापयतीत्यर्थः ।
एवमोदयस्य सत्कामां द्रवस्य वा परिष्ठापनं कर्तव्यम् ।

सागारिणं उग्रहटिण, अपमजंते य मासिंय लहुगं ।

वोच्छेदुद्वाहादी, सागारियसेसए काया ॥ २०० ॥

अथ सागारिके च पश्यति उष्णे वा प्रदेशे भूत्वा स्थितो
वा ऊर्ध्वे भूमेरपमार्यं वा परिष्ठापयति ततश्चतुर्थेऽपि लघुमा-
सिकम् । सागारिके च पश्यति यदि भक्तं परिष्ठाप्यते तदा
स भक्षणमेन व्यवच्छेदुद्वाहादिकं वा कुर्यात्, शेषेषु उष्णा-
दित्रये परिष्ठापयतः पृथिव्यादिकाया विराध्यन्ते ।

इह ओमशसचविही, सत् तद्विषयतादि जा तिषि ।

वीसुं वीसुं गहणं, चतुरादिदिशादि एगत्य ॥ २०१ ॥

इत्येवमोदनस्य संसक्तस्य विधिरक्तः । सक्तसक्तानां विधि-
रुच्यते—यत्र सक्तवः संसक्ताः लप्स्यन्ते तत्र नैव गृह्यन्ते । अथ
न संस्तरति ततस्ताद्विसक्तान् सक्तान् गृह्यन्तीति । आ-
दिशब्दात्तैरप्यसंस्तरतो द्वितीयतृतीयत्रिनकृतानपि सक्तान्
गृह्णति, ते पुनःपृथग् गृह्यन्ते । चतुर्थविचसक्ततादयस्तु स-
र्वेऽप्येकत्र गृह्यन्ते, तेषामर्थं प्रत्युपेक्षणाविधिः । राज्ञाणाम-
घः—प्रस्तीर्य तस्योपरि पात्रकम्बले कृत्वा तत्र सक्तवः प्रकी-
र्यन्ते, तत ऊर्ध्वमुक्तं पात्रकम्बलं कृत्वा एकस्मिन्पार्श्वे नीत्या
यास्तत्र कणिका लम्बास्ता उद्धृत्य कर्परे प्रक्षिप्यन्ते । एवं
प्रत्युपेक्ष्य भूयोऽपि तथैव प्रत्युपेक्षते ततः ।

नव पेहातो अदिदु, दिदु अशा उ हौति शव वेव ।

एवं नवगा तिषी, तेण परं संथरे उज्जे ॥ २०२ ॥

नव वाराः प्रत्युपेक्षणाः कृत्वा यदि प्राणजातीया न दृष्टा-
स्ततो भ्रातृभ्यास्तं सक्तवः, अथ दृष्टास्ततो भूयोऽप्यन्या नव
वाराः प्रत्युपेक्षणा भवन्ति । तथापि यदि दृष्टास्ततः पुनरपि
नव वाराः प्रत्युपेक्षन्ते । ततो यद्येवं त्रिभिर्नवैकैः शब्दास्ततो
भुजताम् । अथ न शब्दास्तदा तान् ततः परं परिष्ठापयेत् ।
अथासंस्तरणं ततस्तावत्प्रत्युपेक्षते यावत् शुद्धीभवति ।

प्राणजातीयानां च परिष्ठापने विधिरयम्—

आगरमादी असती, कप्परमादीसु सत्तुए उरखी ।

पिममलेवकडाश य, काऊल दवं तु तत्थेव ॥ २०३ ॥

या ऊरुणिकाः प्रत्युपेक्षमाणेन दृष्टास्ता आकरादिषु प-
रिष्ठापनीयाः, इह वरदादिसमीपे प्रभूता यत्र तुषा भव-
न्ति स आकर उच्यते । तस्याभावे कर्परादिषु स्तोकात्
सक्तान् प्रक्षिप्य तनोरुणिकाः स्थापयित्वा बहिरभावाधि
प्रदेशे स्थाप्यन्ते, यदि च द्रवभाजनं नास्ति ततो ये सक्त-
वः शुद्धा जलेपकृताश्च ते पिरणं कृत्वा भाजनस्येकपार्श्वे स्था-
पयित्वा तथैव च द्रवं कृत्वा शुद्धीया भुजं ।

यत्र च काजिकं संसज्जते तत्रायं विधिः—

आयामसंसकुसिखोदगं वा,

गिरिहंति वा शिष्वतचाउलोदं ।

गिरिहंति वा शिष्वतचाउलोदं ।

मसेव सोहंतुवरं कुमंति ॥ २०४ ॥

आयामं संस्पृष्टपात्रकमुष्णोदकं वा त्रिचुतं वा प्राशुकी-
कृतं वा उष्णोदकं तत्पुलधावनं गृह्णति । एतेषामभावे-
तदेव काजिकं शुद्धस्थभाजनेषु प्रत्युपेक्ष्य मात्रके वा शोध-
यित्वा यद्यसंसक्तं तदा शुद्धीपरं प्रक्षिपति ।

द्वितीयपदमाह—

विश्यपदऽपेक्षणं तु, गेलसद्वाश्रमोगमादीसु ।

तं चेव सुखगहणे, दुष्प्रमदवेसु वी जयणा ॥ २०५ ॥

द्वितीयपदं ग्लानाध्वायमादिषु कारणेष्वपेक्षणं—पिरणस्या-
प्रत्युपेक्षणमपि कुर्यात् । तद्वत् ग्लानत्वादिकं द्वितीयपदं
शुष्कस्योदनस्य ग्रहणं मन्तव्यम् । पुलभं वा द्रव्यं पश्चात् ल-
भ्यते, ततः पूर्वं तद् शुद्धीतमिति कृत्वा नास्ति तद्भाजनं यत्र
पृथक् शुष्कं गृह्यते 'वोसु वी जयण' इति द्वयोः प्रत्युपेक्षणं शुष्क-
ग्रहणयोरेवा यतना कर्तव्या । एव संप्रहगाथा—समासार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव विवृणोति—

अथाउरसंपूरो, वेलातिकमति सीयलं होइ ।

असदो गेएहणगहिति, सुज्जेइ अपेक्षमाणो वि ॥ २०६ ॥

कश्चिदतीवातुरत्वेन ग्लानत्वेन समूहः संमाहसमुद्भातमु-
पगतस्ततो यावत्प्रत्युपेक्षति तावद्वेला अतिक्रामति । शीतलं
वा तावता कालेन भवति, तद्व्यशुष्टो—विशुद्धभावा शुद्धा-
नां वा, शुद्धीते वा पिरणं प्रत्युपेक्षणमकुर्वाणाऽपि शुष्यति
तस्यायश्चित्तमात्रं न भवति ।

ओमाशुपेक्षितो वे—सतिकमे चलितुमिच्छति भयं वा ।

एवंविधे अपेक्षा, ओमो सति कालवेला वा ॥ २०७ ॥

अथानि वा गच्छसाधोऽवमानप्रेरितं प्रभूतमिक्षाच-
राकीर्यो यावच्च प्रत्युपेक्षते तावद्वेलातिक्रमो भवति,
सर्वेः साधोचलितुमिच्छति, पृष्टा मो गच्छतां च भयं, तत एवं-
विधे कारणे अपेक्षा प्रत्युपेक्षामन्तरेणापि पिरणं शुद्धीया-
दित्यर्थः । अयमेव प्रत्युपेक्षमाणानां सत्कालो भिक्षाया दे-
यः कालः स्फुटति । सूर्यं वास्तमिते अथ स्थानं वा भिक्षा-
चराकीर्यो ततोऽप्रत्युपेक्षितमपि शुद्धीयात् ।

तो कुजा उवभोगं, पाणे दइश तं परिहरेजा ।

कुजाच्च वा वि पेहं, सुज्झइ असिंसममा सो उ॥२०८॥
यद्यनस्तोरोहकारणैः प्रत्युपेक्ष्यं न भवति तत् उपयोगं
कुर्यात् । कृते बोधयोगे यदि प्राणिनः पश्यति ततस्तावद् दृष्ट्वा
भक्षणं परिहरेत् । अथवा—अत्यातुरं प्रेष्य उपयोगमपि
कुर्याद्वा, न वा । अनुपयुक्तानोऽपीति संज्ञमादसौ साधुः शु-
ध्यति । यद्वाऽधस्तादुक्तस्तोत्रोक्तः शुष्कौदनः पृथक् शुद्धते त-
न्माप्येतेष्वेव ग्लानाश्चावशेषेषु कारणेषु द्वितीयपदं प्रस्तव्यम् ।
तथा वाऽऽह—

वीसुं पेप्पइ अतरं-तगस्स वितियं दवं तु सोहेति ।

तेषु उ अमुक्खगहणं, तं पि य उपेहेतरो पेहे ॥२०९॥

अतस्तगस्य ग्लानस्य योग्यं विष्वगेकस्मिन् मात्रके शुद्ध-
ते, द्वितीये च मात्रके शुद्धते द्रवं शोधयति । ततो यत्र शुष्कौ
वनं पृथक् शुद्धते ततः द्वितीयमात्रकं नास्तीति कृत्वा शु-
ष्कद्रवं तत्रैव प्रतिग्रहे शुद्धीयात् । ग्लानस्यापि यदौदनं
द्वितीयाद्वाधिकमेकस्मिन् मात्रके शुद्धाति तदप्युच्यते प्रदी-
तव्यम्, इतरन्तु शीतलं प्रत्युपेक्षितं यद्यसंसक्तं ततो शुद्धी-
याद्व्यथा तु नेति भावः ।

अद्वाणे ओमे वा, तदेव वेलातिवातियं यातुं ।

दुब्बभदवे व मा सिं, घोवणपियणेण होहिंति ॥२१०॥

अध्वनि वा अवमौद्वयं वा वेलाया अतिपातमपि—अतिक्रमं
कृत्वा तथैव शुष्कं विष्वग् न शुद्धीयात् । तुल्यं वा तत्र
प्राप्ते द्रवं पानकं ततो मा'सि' एषां साधूनां भाजनधावनपा-
नेन भविष्यति इति कृत्वा पूर्वमात्रके द्रवं प्रदीतं ततो ना-
स्ति भाजनं यत्र शुष्कं पृथक् शुद्धते, अत एकत्रैव शुद्धीयात् ।
उक्तमौदनविषयं द्वितीयपदम् ।

अथ पानकविषयमाह—

आउड्डिणं संसत्ते, (देसे) गेलखदाण कक्खडे खिप्पं ।

इयराखि य अद्वाणे, कारणगहिंते य जयणाए ॥२११॥

यथा कारणे आकुट्टिकया जनितेऽपि संसक्तं देशे गच्छन्ति
तथा तत्र गताः सन्तः संसक्तमपि पानकं शुद्धन्ति, शुद्धीत्वा ग्लान-
मत्वे अध्वनि कर्कशे वा अवमे क्षिप्रं न परित्यजेयुरपि । तथा-
हि—ग्लानत्वे यावत्संसक्तं परिष्ठापयति तावत् ग्लानस्य वे-
लातिक्रमो भवति, अध्वनि साधार्णपरिभ्रम्यन्ति, अवमौद्वयं
निष्काकालः स्फिटति, ततो न क्षिप्रं परित्यजेयुः । इतरा-
णि च सागारिकस्य पश्यतः परिष्ठापनं संसृत्यादीनि या-
नि पूर्वप्रतिषिद्धानि ताम्यप्यध्वनि वर्चमानः कुर्यात्, एष-
कारणे यतनया शुद्धीतस्य संसक्तस्य विषेक्षने विधिरवग-
न्तव्य इति संग्रहगाथासमासायः ।

अथैनामेव विवृणोति—

आउड्डिममणसंसं-च गिणहणं न य विगिचण खिप्पं ।

ओमगिलाणे वेला—विहम्मि सत्थो वड्ढमइ ॥२१२॥

यथा आकुट्टिकया संसक्ते देशे गमनं तथा तत्र गतः संसक्त-
मपि शुद्धीयात् न च क्षिप्रं विविचयात्, परिष्ठापयेत् । कुत
इत्याह—अथ मे भिक्षाकालः स्फिटति ग्लान्ये वा ग्लानस्य
वेला अतिक्रमेत् । विदे—अध्वनि साधार्णोऽतिक्रामति ततः
क्षिप्रं न परित्यजेत् ।

६३

अविवादिहिं संसत्ते, संकप्पादी पदा तु जह सुज्जे ।

संसत्तसत्तुचाउल—संसत्त सती तथा गहणं ॥२१३॥

अग्निवादिभिः कारणैर्यथा संसक्तं देशे संकल्पादीनि पदा-
नि कुर्वाणोऽपि शुद्ध्यति, तथा तत्र गतो यद्यसंसक्तं पानकं
लभते ततः संसृष्टपानकं तन्तुलोचकं वा संसक्तं तथैव शु-
द्धीयात् ।

तेषां पुनर्गृहीतानामयं विधिः—

ओवगगहिंयं चीरं, गालखहेउं घणं तु गेणहंति ।

तह वि य अमुज्झमाणे, असती अद्वाण जयणा उ-२१४॥

ओपग्रहिकं घनं—निष्कृष्टं चीवरं तेषां संसक्तपानकानां
गालनाहंतोर्गुह्यति । तथापि गाल्यमानं यदि न शुद्ध्यति न
वा तन्तुलधावनान्दिकमपि लभ्यते ततो वा प्रथमोद्देशके अ-
ध्वनि गच्छतां तु 'चारफलपरक' इत्यादिना पानकयतना
भयिता सा कर्त्तव्या ।

अथ दधिविषयं विधिमाह—

संसत्त गोरसाणं, ख गालणं खेव होइ परिमोगो ।

कोडिदुगलिंगमादी, तहि जयणा खो य संसत्तं ॥२१५॥

यदि कापि संसक्तो गोरसो लभ्यते ततस्तस्य न गालनं न
वा परिभोगः कर्त्तव्यः, किं तु—कोडिदुगलिंगमाह' ति—को-
टिद्वयेन विशोधिकोत्था च अविरोधिकोत्था भक्षणप्रवहे
यति तस्यं यावद्वाधाकर्मोपि शुद्धते, अन्यलिङ्गमपि कृत्वा भ-
क्षणमुत्पापते न पुनः संसक्तो गोरसो प्रदीतव्यः ।

अथ 'इयराखि' इत्यादि पश्चादं व्याख्ये—

सागारियसन्नतो, खऽस्थि य छाया विहम्मि दूरे वा ।

वेला सत्थो व चले, ख खिसीयपमज्जे कुजा ॥२१६॥

अध्वनि गच्छतां सर्वतोऽपि सागारिकं छाया च तत्र ना-
स्ति, अस्ति वा परं दूरे । तत्र च गच्छतां वेलाऽतिक्रामति,
साधो वा चलति, तत्र उच्येऽपि भूभागे परिष्ठापयेत् । यत्र
कोपविशतः सागारिकं वा शङ्कादयो दोषाः अशुचिरे वा
स्थानं तत्र निवर्तनप्रमाजने अपि न कुर्यात् । १० ५ उ०।(संस-
क्रान्त्युक्त्युक्तानि संसक्तद्रव्याणि 'भुञ्जामुञ्ज' शब्देऽस्माभि-
र्देहितानि) कदाचित्संविभ्रगुणानां कदाचित्पाश्वर्याविदो-
षाणां संबन्धात् गौरवत्रयसंसज्जनाच्च संसक्तम् । आ० १ भु०
५ अ० । गुरौश्च दोषैश्च संसज्जते मिश्रीभवतीति संसक्तः ।
प्र० २ द्वार । संसक्त इव संसक्तः । पाश्वर्यादिकं तपस्विनं
वा आस्ताप संनिहितदोषगुणे, इय० १ उ० ।

संसक्तलक्षणम्—

संसत्तो य इमाखि, सो पुण गोभत्तलंदए खेव ।

उड्डिड्डमणुड्डि, जं किंची छुम्मइ सव्वं ॥ १ ॥

एमेव य मूलसर, दोसा य गुणा य जत्थिया केइ ।

ते तम्मि वि सन्निहिमा, संसत्तो भन्नइ तम्हा ॥२॥

रायविदूसगमाई, अहवाऽवि नडो जहा उ बहुरुवो ।

अहवाऽवि भेलगो जो, हलिइरागाइबुवन्नो ॥३॥

एमेव जारिसेणं, सुद्धमसुद्धेण वाऽवि संमिलइ ।

तारिसओ विअ होही, संसत्तो भण्णइ तम्हा ॥ ४ ॥

आव० ३ अ० ।

संप्रति संसृजस्त्वं वक्ष्यति । तच्छ्रुत्वा प्रभावानीम् ।
अधुना संसृजप्रकरणमाह—‘ संसृजः अलिङ्ग इव नट इव
बहुकपी नटकपी पङ्क इव ज्ञातव्य इति शेषः ।

पतद्व व्याचिन्त्यासुराह—

गोभञ्जालिदो विव, बहुकूपो नडो एव एल्लो चेव ।
संसृजो सो दुविहो, असंकलिङ्गो य इयरो वा ॥ २६८ ॥
गोभञ्जालिदो अलिङ्गो गोभञ्जालिन्वः स इव । किमुक्तं भवति-
यथा अलिङ्गे गोभञ्जं कुक्कुसा ओदननिभयः अवभाषण-
मित्यादि । सर्वमकत्र मिलितं भवतीति संसृज उच्यते ।
एवं यः पार्श्वस्थादिषु मिलितः पार्श्वस्थसदृशो भवति, सं-
विभ्रवु मिलितः संविभ्रसदृशः स संसृज इति । यथा वा
नटो रङ्गभूमौ प्रविष्टः कथानुसारतः तत्तद्रूपं करोति
एवं बहुकूपनट इव सोऽपि पार्श्वस्थादिमिलितः पार्श्वस्था-
दिरूपं भजते, संविभ्रमिलितः संविभ्ररूपमिति । यद्विधा-यथा
पङ्कको लासारसे निमग्नः सन् लोहितवर्णो भवति, गु-
लिकाकुण्डले निमग्नः सन् नीलवर्ण इत्यादि । एवं पार्श्व-
स्थादिदिक्षा, तद्यथा-असंकलिङ्गः, इतरश्च-संकलिङ्गः ।

तत्रासंकलिष्टमाह—

पासर्त्ये अहाच्छन्दे, कुसील ओससमेव संसृजे ।
पियधम्म पियधम्मसु, (चेव) असंकलिङ्गो भवे एसो ॥ २६९ ॥
पार्श्वस्थे मिलितः पार्श्वस्थः, यथाच्छन्दे यथाच्छन्दः, कु-
सील कुसीलः, अवसन्ने अवसन्नः, संसृजते संसृजः, तथा
प्रियधम्मसु मिलितः प्रियधम्मा; एष संसृजोऽसंकलिष्टो
ज्ञातव्यः ।

संकलिष्टमाह—

पंचासवप्पसत्तो, जो खलु तिहिं गारवेहिं पडिबद्धो ।
इत्थिगहिंसंकलिङ्गो, संसृजो संकलिङ्गो सो ॥ २७० ॥
यः खलु पञ्चसु आश्रयेषु हिंसादिषु प्रवृत्तः तथा त्रिभिर्गी-
रवैः-शृङ्गिरससानलक्षैः प्रतिबद्धः, तथा खीषु च प्रति-
बद्धः स संकलिष्टः संसृजो ज्ञातव्यः । अस्य वा संकलिष्टस्य
प्रायश्चित्तवर्धदेशतः पार्श्वस्थस्यैव वेदितव्यः । २७० ॥
“संसृज संकलिङ्गो उ” संसृजः संसर्गवशात् स्थापितादि-
भोजी संकलिष्टः संकलिष्टाचारः । २७० ३ उ० । (संसृजस्य आ-
हारो न द्यां न वा प्राज्ञ इति ‘दाण’ शब्दे अतुर्थभागे
२४६३ पृष्ठ उक्तम् ।)

संसृजिज्जुत्ति-संसृजनिर्गुत्ति-ली० । अप्रायणीयाव्यदि-
तीयपूर्वावुद्धुत्ते सम्मूर्च्छिष जीवसंसृजमभोज्याभोज्यप्रद-
शकं पूर्वधरर्पन्ते निर्गुत्तिं कुरुं, संसृजं नि० ।

उसहाइवीरचरिमे, सुरअसुरनमसिए पणमिऊण ।

संखेवओ महत्थं, भणामि संसृजिज्जुत्तिं ॥ १ ॥

वीयाओ पुक्कीओ, अग्गेणीयस्स इमं सुअमुआरं ।

संसेइमं सम्मुच्छिम-जीवाणं जाण्णिऊणं ॥ २ ॥

संसृजं नि० ।

संसृजतव-संसृजतप-पुं० । आहारविपूजासु नित्यं परि-
णतभावं, वृ० ।

अथ संसृजतपसमाह—

आहारोवहिपूया-सु जस्स भावो उ निब्वं संसृजो ।

भावोवहतो कुणइ अ, तवोवहाणं तदद्दए ॥ ४८७ ॥

आहारोपधिपूजासु यस्य भावः—परिणामो नित्यसंसृजः
सदा प्रतिबद्धः स एवं रसगौरवादिना भावेनोपहतः क-
रोति तप—उपधानमनश्नादिकं तदर्थमाहाराद्यर्थं यः स
संसृजतपा इति । वृ० १ उ० २ प्रक० । घ० ।

संसृजतवोक्कम्-संसृजतपःकर्मन्-न० । आहारोपधिपूजा-
दिप्रतिबद्धभावतपश्चरणे, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

संसृज-संशब्दन्-न० । उत्कीर्त्तने, आवा० ४ अ० ।

संसर्पग-संसर्पक-पुं० । संसर्पन्तीति संसर्पकाः । शृण्वगृ-

हादिष्वहिनकुलादिषु, आवा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० । सं-

सर्पणशिलेषु, अहिनकुलादिषु, वृ० १ उ० १ प्रक० ।

पिपीलिकाकाष्ठादिषु, आवा० १ ध्रु० १ अ० ८ उ० । नि० चू० ।

संसर्पिअ-देशी-उत्प्लुत्य गमने, दे० ना० ८ वर्ग १५ गाथा ।

संसृज-संशय-पुं० । एकतरविशेषनिश्चयचिकीर्षोः किमिद-

मिति विमर्शरूपं, (विशे० । स्था० १) अनवधारितार्थज्ञाने,

चं० प्र० १ पाङ्ग० । दोलायमानमानसात्मके, उक्त० १ अ० ।

नि० चू० । आ० म० । अनिर्धारितार्थमुभयवस्त्वाशावल-

म्बितया प्रवृत्ते ज्ञाने, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । औ० १ रा० ।

नं० । किमित्यनवधारणार्थे प्रत्यये, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

संशयं लक्षयन्ति—

साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थिताऽनेककोटिसंस्पर्शि
ज्ञानं संशयः ॥ ११ ॥

उल्लिख्यमानस्यानुवपुरुषत्वाद्यनेकांशगोचरयोः साधक-
बाधकप्रमाणाद्येनानुपलम्भादनवधारितनानांशावलम्बिर्वाधि-
प्रतिषेधयोरसमर्थं संवेदनं संशय इत्यर्थः, समिति-सम-
न्तात् सर्वप्रकारैः शत इवैति व्युत्पत्तेः ॥ ११ ॥

उदाहरन्ति—

यथाऽयं स्थानुर्वा पुरुषो वा ॥ १२ ॥

व्यक्तम् । अयं च प्रत्यक्षविषयं संशयः । परोक्षविषये तु
यथा काऽपि विपिनप्रदेशे शृङ्गमात्रदर्शनात् किं गौरयं
स्याद्, गवयो वा ? इत्यादि ॥ १२ ॥ रत्ना० १ परि० ।
न० । संशयोऽपि प्रमाणादौ प्रवृत्त्यङ्गम्, संशयश्च द्विधा—अर्थ-
संशयः, अनर्थसंशयश्च । तत्रार्थसंशयो यथा, यदि वृष्ट्यादि-
सामग्री ततः संभवति सस्यनिष्पत्तिः, अनर्थसंशया यथा-
विषमिदं यो भक्षयति स भ्रियते । तत्रानर्थसंशयाश्च कस्य
चित्सत्त्वेतसः प्रवृत्तिरनर्थतः संशयस्यापि विभ्यस्त्वात्, अर्थ-
संशयस्तु प्रेक्षावतोऽपि प्रवृत्त्यङ्गमनर्थशङ्काया अभावात्, फ-
लस्य च केषां चिद्दर्शनात् । न चायमधिकृतप्रयोजनानुपपन्त्या-
सज्जनितसंशयोऽनर्थसंशय इति भवति प्रेक्षावता प्रवृत्तिरिति
न किंचिदनुपपन्नम् । आ० म० १ अ० । रत्ना० । आवा० ।

संसृजं परिआण्णओ संसारे परिआण्ण भवइ, संसृजं अपरि-
याण्णओ संसारे अपरिआण्ण भवइ । (सू०—१४३)

(अस्य सूत्रस्य व्याख्या ‘लोगसार’ शब्दे षष्ठभागे

गता ।) “ स्यान्निरुद्धैकनिष्ठानां, कार्यसिद्धिः परा-
नृणाम् । संशयक्षुण्णचित्तानां, कार्यं संशीतिरेव हि ॥ १ ॥ ”
आ० १ भु० १६ अ० ।

संशय-पुं० । आश्रयेण, सूत्र० १ भु० १० अ० ।

संशयकरणी-संशयकरणी-स्त्री० । संदेहजनिकायां भाषायाम्,
संशयकरणी या एका वागनेकार्थाभिधायितया परस्य सं-
शयमुत्पादयति, यथा-सैन्धवमानीयतामित्यत्र सैन्धवशब्दो
लवणवस्त्रपुरुषवाजिषु वर्णमान इति । प्रज्ञा० ११ पद । दश०
संथा० । ध० । भ० ।

संसारत-संसारत-त्रि० । परिभ्रमति, आनु० ।

संसारण-संसारण-न० । सकल्पिकस्यादिदर्शनतः स्मरणरूपे
असंप्राप्तकामभेदे, दश० ६ अ० ।

संसार-संसार-पुं० । संसारणं संसारः । भावे घञप्रत्ययः । आ०
म० ४ अ० । भवाद्भवान्तरगमने, विशेष० । नरकादिषु पुनः
पुनर्भ्रमणे, विशेष० । दुर्गततिभ्रमणे, सूत्र० १ भु० ४ अ० २ उ० ।
आब० । दश० । (पतञ्जलः ‘परलोम’ शब्दे पञ्चमभागे ४४२
पृष्ठे साधितः ।) तेषु तेषु उच्चावचेषु कुलेषु पर्यटने, उत्त० ३
अ० । चतसृषु गतिषु सर्वावस्थासु संसरणं, स्या० ४ डा० १
उ० । चतुर्गतिकभेदेन संस्तौ, सूत्र० १ भु० ६ अ० १० सू० ।
दश० । स० । गतिभूत्वादे, आब० १ भु० ३ अ० ७ उ० ।

संसारो द्रव्यादिभेदाच्चतुर्थो—

चउज्विहे संसारे पक्षे, तं जहा-द्व्वसंसारे खेत्तसंसारे
कालसंसारे भावसंसारे । (सू०-२६१) ।

तत्र संसरणम्—इतश्चेतश्च परिभ्रमणं संसारः, तत्र सं-
सारशब्दार्थेऽस्तत्रानुपयुक्ता द्रव्याणां वा जीवपुद्गललक्ष-
णानां यथायोगं भ्रमणं द्रव्यसंसारः, तेषामेव क्षेत्रे—चतु-
र्दशरज्ज्वात्मके यत्संसरणं स क्षेत्रसंसारः, यत्र वा क्षेत्रे
संसारो व्याख्यायते तदेव क्षेत्रमभेदोपचारात् संसारो, य-
था-रसवतीगुणिकेत्यादि । कालस्य—विषयपक्षमात्मत्वेय-
नसंसारान्निलक्षणस्य संसरणं—सकल्पयित्वा भ्रमणं पर्यो-
पमादिकालविशेषविशेषितं वा यत्कस्यापि जीवस्य नर-
कादिषु स कालसंसारः, यस्मिन् वा काले—पौरुष्यादिके
संसारो व्याख्यायते स कालोऽपि संसार उच्यते, अभे-
दाद्यथा—प्रत्युपेक्षणाकरणात् कालोऽपि प्रत्युपेक्ष्येति । तथा
संसारशब्दार्थः तत्रोपयुक्तो जीवपुद्गललोचो संसरणमा-
त्रमुपसर्जनीकृतसम्बन्धिद्रव्यं, भावानां चौरुष्यादीनां च-
ोदीनां वा संसरणपरिणामो भावसंसार इति । स्या० ४
डा० १ उ० । सूत्र० ।

लक्षणेभ्यः च उ, परंरस असंख्यभागमेवाते ।

निष्कसमये य पवेसो, एगा बीया वि एमेव ॥ ७ ॥

निष्कसमपवेसकाले, समयार्थ एत्थ आवलियभागे ।

अंतोद्भुतचिरहो, उदहिसहसाहिए दोषि ॥ ८ ॥

आब० १ भु० १ अ० ६ उ० । द्रव्यसंसारो व्यतिरिक्तो द्रव्यसं-
ख्यतिरूपः, क्षेत्रसंसारो येषु क्षेत्रेषु द्रव्याणि संसरन्ति, काल-
संसारः यस्मिन् काल इति नारकतिथेभ्योऽप्यतिचतुर्वि-

धानुपूर्व्यद्वयान्तरसंक्रमणं, कालसंसारः, भावसंसारस्तु
संख्यतिस्वभाव चौरुष्यादिभावपरिणतिक्रयः, तत्र च प्रकृ-
तिस्थित्यनुभागप्रदेशवन्धानां प्रदेशविषयाकानुभवनम्, ए-
वं द्रव्यादिकः पञ्चविधः संसारः । अथवा-द्रव्यादिकक्ष-
तुर्धो संसारः, तद्यथा-अश्वाद्धन्तिनं, ग्रामाभ्रगर्, वसन्ताद्
ग्रीष्मम्, औदयिकादौपशमिकमिति गार्थाः । आब० १
भु० २ अ० १ उ० ।

नरकादिः—

चउज्विहे संसारे पक्षे, तं जहा-थेरतियसंसारे ०जाव
देवसंसारे । (सू०-२६४)

‘चउज्विहे’ इत्यादि, व्यक्तं, किन्तु संसरणं संसारः—
मनुष्यादिपर्यायान्नारकादिपर्यायगमनमिति । स्या० ४ डा० २
उ० । दश० । सूत्र० । आब० । न० । नि० चू० । संसारश्चतु-
रूपो गतिचतुष्कमेवात् । पञ्चप्रकारश्च एकैन्द्रियद्वीन्द्रिया-
दिभेदात्, पदप्रकारश्च पृथिव्यपमृतिभिर्भेदात् इति सं-
भाव्यते । नि० चू० २० उ० । आब० ।

नवभिः स्थानैः संसारं वर्त्तयन्ति । स्या० ।

जीवाणं नवहिं ठाणेहि संसारं वर्त्तसु वा वर्त्तन्ति वा
वर्त्तसन्ति वा, तं जहा-पुढविकाइयत्ताए ०जाव पंचिदिय-
काइयत्ताए । (सू० ६६६ +)

‘वर्त्तसु च ति’ संसरणं निर्वातितवन्तोऽनुभूतवन्तः, पच-
मन्यदपि । स्या० ६ डा० ३ उ० । (“अनुषे असोसयमि,
संसार (प)—यमि दुक्कपउराए । किं नाम होज्ज तं कम्म,
जेणाहं दुग्गहं न गच्छेज्जा ॥ १ ॥ ” इति कपिलनिवेदः ‘कविल’ शब्दे
तृतीयभागे ३८८ पृष्ठे उक्तः) संसारमुच्छेत्तुमना अद्यप्रकारं
कर्म कुर्यात् । आब० १ भु० २ अ० १ उ० ।
“संसारमि अण्ते, अविलोओणीर्दं एककप सत्ता । इविब-
अकुहियमाणा, ओणीए मज्झदेसमि ॥ १ ॥ ” महा० ६ अ० ।

संसारं ज्ञात्वा रतिं कुर्यात् संसार इति

चतुर्थे भेदे व्याख्यासुराह—

दुहरुवं दुक्खफलं, दुहाणुवंधी विडंयहारुवं ।

संसारमसारं जा-यिउण्ण न ररं तहिं कुणह ॥ ६३ ॥

इह तत्र संसारे रतिं न करोतीति योजयम्—किं कृत्वा ज्ञा-
त्वा संसारम्, किंविशुद्धम् ? , दुःखरूपजन्मजरामरणरोग-
शोकादिप्रसूतत्वेन दुःखस्वभावम्, तथा दुःखफलं जन्मान्तरं
नरकादिदुःखभावात्, दुःकानुबन्धीति दुःकानुबन्धिन् पुनः
पुनर्दुःखसन्तानसंधाभावात्, तथा विडम्बनायामिव जीवानां
सुरमरनैरयिकतिथेकसुभ्रगदुर्भगादीनि विचित्राणि रूपाणि
यत्र स विडम्बनारूपस्तमेवंविधं संसारं चतुर्गतिकरूपं सु-
खसारभावाद्सारं ज्ञात्वा-अवबुध्य न रतिं-धृतिं तस्मिन्
कुरुते-विदधाति अविदधत् । तद्वद्व्याप्तश्चायम्—

“ पाउसेकालंसिमिब, बहुसस्सकूलागसंमिबेसमि ।

आसि जिण्णधम्मरत्तो, सिरिद्धां सिद्धिवरपुत्तो ॥ १ ॥

तस्सऽअदिणे भज्जा, अतक्किं चैव मरणमणुपत्ता ।

संसारविहरत्तमणो, तो सो इय चित्तिं लण्णो ॥ २ ॥

शुण्डिपुण्डा भोसम्, जंति जिया किमिह अरुणुरियं ॥२७॥
 सिरिदत्तमुण्डिरो वि दु, परियायं पालिऊण चिरकालं ।
 अणुसणुविहिणा मरिउं, आओ अमरो महासुके ॥ २८ ॥
 तो बधिउं साण, पुरमि सिरितिलयनयरसिद्धिस्त ।
 दइयाइ जसवई, उयंर पुत्तो समुण्णो ॥ २९ ॥
 सो अट्टममांस जिय-धम्म जणुणीइ निमुणुमाणीय ।
 गम्भवुइ अमरसुइ, निसामिउं संभरइ जाई ॥ ३० ॥
 तो भवचिरत्तचित्तो, अभिग्गाइ लेइ जइ मय समय ।
 दिक्ख चिय गहियव्वा, नियमो पुणु गेहवासस्त ॥ ३१ ॥
 कमसो आओ कयपउ-मनामओ तरुणभावमणुपत्तो ।
 चउनाणिगुरुसमीवे, गणियइ दिक्खं गओ मुक्खं ॥ ३२ ॥
 भीदसचेहितमिति स्फुटफुल्लमञ्जी—
 वञ्जीवितानचिशदं विनिशम्य सम्यक् ।
 निःसंख्यदुःखनिकरप्रभवे भवेऽस्मिन्—
 नित्यं चिरत्तमनसो भविना भवन्तु ॥ ३३ ॥
 ध० २० २ अधि० ३ लक्ष० ।
 जइ उप्पजइ दुक्खं, दट्ठव्वो सहावओ नवरं ।
 किं किं मय न पत्तं, संसारं संसरंतेणं ॥ ६२ ॥
 संसारचक्रवाले, सव्वे वि य पुग्गला मय बहुसो ।
 आहारिया य परिखा-मिया य न पढं गओ तत्ति ॥६३॥
 आतु० ।
 णायस्स दंसणस्स य, सम्मत्तस्स य चरित्तजुत्तस्स ।
 जो काही उवओगं, संसारओ विमुच्चिहिदि ॥८०॥
 आतु० ।
 निकसायस्स दंतस्स, धूरस्स ववसाइणो ।
 संसारपरिधीयस्स, पच्चक्खायं सुहं भवे ॥ ८२ ॥
 आतु० ।
 संसारमावणपरस्स अट्ठा,
 साहारणं जं च करइ कम्मं ।
 कम्मस्स ते तस्स उ वेयकालो,
 न बंधवा बंधवयं उवेति ॥ ४ ॥ उत्त० ४ अ० ।
 अत्थि चाउरंते संसारे, खेवं सत्तं निबेसए ।
 अत्थि चाउरंते संसारे, एवं सत्तं निबेसए ॥ २३ ॥
 लुक् २ धु० ६ अ० । ('अरिधवाय' शब्दे प्रथमभागे ५२१
 पृष्ठे व्याख्यातया गाथा ।) (यथा यथा रागद्वेषास्तथा तथा
 संसारवृद्धिरिति 'किरियावा' शब्दे तृतीयभागे ५५ पृष्ठे
 उपपादितम् ।) (संसारे कथं न बंधव्यादिति—'संख्य'
 शब्देऽस्मिन्नेव भागे अनुपपन्नेनाहम् ।) अथहापि किञ्चिन्न-
 तिपाद्ये, द्वाभ्यां स्थानाभ्यां संपन्नो—युक्तो नास्यागारं—
 गेहमस्तीत्यनगरं—साधुः, नास्यादिरस्येत्पनादिकं तत्
 अन्नदधं-पर्यन्तस्तत्रास्ति यस्य सामान्यजीवापेक्षया तदन-
 न्नदधं तत् दीर्घो अत्रा कालो यस्य तत् दीर्घाच्च तत् ।
 मकार आगमिकः, दीर्घो वाऽध्वा—मार्गो यस्मिन्स्ती-
 र्घाच्च तच्चतुरन्तं—चतुर्भिर्भागे नरकादिगतविभागं,
 दीर्घत्वं प्रकटादित्वाविति, संसारकास्तारं—महारण्यं

सुरभ्रान्नुदीरिय—साहाय्यंयथयसमभिरूप ।
 नरयमवामि जियाणं, मिमेसमिचं पि नयि सुहं ॥ ३ ॥
 विदुण्णमिदुण्णवंधण—दुग्धहभरवहणमसुहदुक्खंदि ।
 कययं संतसाणं, तिरियाणं नाम किं सुक्खं ॥ ४ ॥
 बंधियआकंडलवा—वन्धवलं जीवियं इह नराणं ।
 उल्लहजणुसंजोगो महल्लकजोललोलतरो ॥ ५ ॥
 ताव भरकंतसकुं—तपोयगलचंचलं च तरुणं ।
 इह संपयाउ संपा—संपायसमाउ सयकालं ॥ ६ ॥
 इय इट्ठाणिट्ठविओ—गजोगवहुरोगसोगपमुहेदि ।
 निचमभिहमियाणं, मणुयाणं न सुहगंधो वि ॥७॥
 असरिसअमरिसईसा—विसायरोसाइमहलियमयेसु ।
 अमरोसु वि अरफारो, दुहसंभारो विरंभइ ॥ ८ ॥
 ता चउगइसंसारं, जियाणं नूणं न अत्थि इत्थं सुहं ।
 सयलसुहइउदुइजलं—हिसेउ जियधम्ममुक्काणं ॥९॥
 इय चित्तिय सिरिदत्तो, गिहइ दिक्खं कमणं संजाओ ।
 गीयत्थो पडिबज्जइ, पगल्लविहारवरपडिमे ॥ १० ॥
 कस्स य गामस्स बहिं, पेयवणे अन्नया निसाइ इमो ।
 अणुमिसवयणो बीरा—सणेण चिट्ठइ सुहज्जओ ॥११॥
 इत्तो इदी पसंसइ, सिरिदत्तमुणी इमो सुंरंदि पि ।
 भालाउ न चालिज्जइ, करपवणेदि व अमरगिरी ॥ १२ ॥
 तं गिरमसइहंतो, पगो अमरो समागओ तत्थ ।
 काउं रक्खसकूवं, तं मुणुमुवसग्गए गाढं ॥१३॥
 बंधणतवं व बंधिय—सव्वंमं उंसइ विसहरो होउं ।
 सुमुणुं तइ अवि इत्थो, गलहरंधइ इत्थिकूवेणं ॥ १४ ॥
 जालइ जडालजाला—कलावकलियं चउइसिं जलणं ;
 करपवणेदि पडि—तु भामए अकत्तलं व ॥१५॥
 करइयकंडकडारे—णं पंसुपूरेण पिहइ सव्वसो ।
 विसमविसपसरचिचइ—य विमुणु मूचए तत्तो ॥१६॥
 अइ मुणुणोऽमिण्यायं, अमरो जानियइ ओदिनाणेण ।
 ता चितइ साइ सा—इसिक्कमज्जो मणुमि इमे ॥१७॥
 सहियउवसग्गवट्ठो, तुग्ग इमो जीवसत्तकसवट्ठो ।
 सत्थावरथाइ वयं, पायं पालइ सव्वो वि ॥ १८ ॥
 इत्तो अणंतमुणिया, सहिया वियणा तए परवसेण ।
 रे जिय! इह भवणइये, न उण गुणो को वि संजाओ ॥१९॥
 ता अत्थि धीरिमणुणं, कणं इमे वेयणं सइसु सम्मं ।
 जेण लई भवजलदि, तरिउं पाविसि सिवं जीव ! ॥ २० ॥
 कामेसु सयलजीवे, तुमं पि तेसिं कामेसु रे जीव ! ।
 सव्वथ कुणसु मिंति, इममि अमरे विसेसेण ॥२१॥
 जो व तुमं कइय भव—कारागाराउ विचइ किर अण्णं ।
 सो पस सुरो तुइ जिय, परमसुही परमबंधं व ॥ २२ ॥
 किं तु इमो उवसणो, जइ मह हरिसा य भवहरसेण ।
 तइ संतमभवमिबंधण—मिमस्स इय इमइ मणुमि ॥ २३ ॥
 इय सुहभावणधणसा—रवासियं मुणिमणं मुणे वि सुरो ।
 गयमिक्कत्तो पयडिय—मियकवो ममिय इय पुणइ ॥२४॥
 जय जयइ! भम्मपुटी—ण ! दीण भवणइणओ मुणिसुधीर !
 धीरिममिजियमंवर !, धरविसहरमियवरगसइ ॥ २५ ॥
 तस्स तुइ वरणकमलं, कमलसरं सारस व्व अणुसरिमो ।
 जस्स सय देविदो, वंदि व्व पसंसइ गुणोइं ॥ २६ ॥
 इय शुणुऊण मुणियं, सुखलोय सुखरो गओ अइवा ।

व्यतिक्रमेण—अतिक्रामत्, तथा—विद्यया चैव—ज्ञानेन चैव चरणेन चैव—चारित्र्येण चैवेति, इह च संसार-कान्ताव्यतिक्रमेण प्रति विद्याचरणयोर्वीगपयेनैव करण-स्वभावगन्तव्यम् । स्या० २० ठा० १ उ० । (भिमिः स्थानैः संपन्नोऽनगारः संसारमतिक्रामति—इति 'अणुगार' शब्दे प्रथमभागे २६६ पृष्ठे गतम् ।) “जन्मं दुष्कर्मं जरा दुष्कर्मं, रोगा य मरणानि च । अहो दुष्को ह्यु संसारो, जन्म कीर्तयति पाणिनेः ॥१॥ ” तथा “तदहो ह्यस्स पाण्यं, कूरो ह्युहियस्स भुञ्जए तिस्सी । दुष्कस्सयसंपउत्तं, जरियमिध अगं कल-यल्ल ॥ १ ॥ ” सूत्र० १ भू० ७ अ० ।

अनादिरेष संसारः—

अनादिरेष संसारो, नानागतिसमाश्रयः ।

पुद्गलानां परावर्त्ता, अत्रानन्तास्तथा गताः ॥ ७० ॥

अनादिः—अविद्यमानमूलारम्भः एषः—प्रत्यक्षतो दृश्य-मानः संसारो—भवः । कीदृशः?, इत्याह—नानागतिसमा-श्रयः—वरकादिचित्रपर्यायपार्श्वं वर्तते । ततश्च पुद्गलानाम्-औदारिकादिवर्णरूपपाणां सर्वेषां परावर्त्ता—ग्रहणमोक्षा-त्मकाः अत्र—संसारे अनन्ता—अनन्तवारस्वभावास्तथा-तेन समयप्रसिद्धप्रकारेण गता—अतीताः ।

केषामित्याह—

सर्वेषामिव सत्त्वानां, तत्त्वाभाष्यनियोगतः ।

नान्यथा संविदेतेषां, सूक्ष्मबुद्ध्या विभाव्यताम् ॥ ७५ ॥

सर्वेषामिव सत्त्वानां—प्राणिनाम् तत्त्वाभाष्यात्—अनन्त-पुद्गलपरावर्त्तपरिभ्रमणस्वभावात्, तस्य नियोगा-ध्या-पाठस्तस्मात् । अत्रैव व्यतिरेकमाह—न-नैव अन्यथा—त-त्त्वाभाष्यनियोगमन्तरेण संविद्-अवबोधो घटते पतथा-म्—अनन्तपुद्गलपरावर्त्तानां सूक्ष्मबुद्ध्या-निपुणाभागेन विभाव्यताम्—अनुचित्यतामत्तत् । यो० वि० ।

चरणविहिं पक्वस्वामि, जीवस्स उ सुहावहं ।

जं चरिता बहू जीवा, तिष्ठा संसारसागरं ॥ १ ॥

उत्त० २० अ० ।

('चरणविहिं' शब्दे तृतीयभागे ११२८ पृष्ठे व्याख्यातै-षा) (संसारोऽशाश्वतस्तद्गतानां संसारिणां स्वकृतक-मैवशानामितश्चेतश्च गमनादिति । सूत्र० १ भू० १२ अ० ।

अनादिरेष संसारः—

अणादियं परिभाष्य, अणुवदग्गे सि वा पुणो ।

सासयमसासए वा, इति दिहिं न धारए ॥ २ ॥

सूत्र० २ भू० २ अ० । ('अणुगार' शब्दे प्रथमभागे ३१६ पृष्ठे व्याख्यातैषा ।) यत्र कर्मवशवर्त्तिनः प्राणिनः संस-रन्ति समसाधुः संसरिष्यन्ति चेति संसारः । स्या० । उ-क्त० । नारकतिथिप्रारम्भलक्षणे मातापितृभार्याविस्नेहलक्षणे च जगति, आवा० १ भू० २ अ० १ उ० ।

एस संसारो सि पबुद्ध मंदस्स अविजाणमो ।

एष अणुज्जादिप्राणिकलापः संसारः प्राच्यते नातोऽप्य-क्षसानामुत्पत्तिप्रकारोऽस्तीति । आवा० १ भू० १ अ० ६ उ० । ('तस' शब्दे अनुर्थभाग २२१६ पृष्ठेऽत्रत्यविस्तारो गतः) ६४

सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टश्च समः संसारः—तथा “अतोमुद्-रामिसे पि” सि—गाथया सम्यग्दृष्ट्युत्पन्नार्थपुद्गलपरावर्त्तः संसार उत्कर्षतः प्रतिपादितोऽस्ति, “जो अकिरियाबाई सो मविमो अमविमो वा ” इत्यादि दृष्टान्तवृत्तानुसा-रेण तु सम्यग्दृष्टेः क्रियावादिनो मिथ्यादृष्टेऽप्युत्कर्षतो न्यूनपुद्गलपरावर्त्तः संसारः, परं सोऽप्यागमान्तरानुसारेण न्यूनार्थपुद्गलरूपोऽवसीयत । अत्र सम्यग्दृष्टेः क्रियावादिनो मिथ्यादृष्टश्च कथं संसारसाध्यमिति?, अत्र यद्यपि आपा-तमात्रेण साम्यमुक्तमस्ति तथापि सम्यग्दृष्टेः कस्यचिदा-सातनाबहुलस्य विराधकस्यैतावान् संसारो भवति, ना-न्यस्य क्रियावादिमिथ्यादृष्टिसमुदाये तु कस्यचिदुत्कर्षणः एवैकाग्रतारित्यसंभव इति कथं साम्यशङ्केति प्रतिभाति । तत्त्वं तु तत्त्वविद् वसति, इति ॥ २ ॥ तथा कस्यचिज्जा-नतोऽभिर्निवृत्तस्य संसारवृद्धिहेतुः कर्मबन्धो भूयानु-तामिनिविष्टस्य तन्मार्गानुयायिनो वा अज्ञानत इति?, अत्र व्यवहारेण ज्ञानतः कर्मबन्धो भूयानित्यवसीयते ॥ ३ ॥ इति ३ प्रका० ।

संसारकंतार—संसारकान्तार—पुं० । संसार एव कान्तारः—नि-र्जलः समयस्त्राणरहितोऽत्ययमेशः । संसाराटप्याम्, सूत्र० २ भू० ३ अ० ।

संसारकलंकलीभाव—संसारकलङ्कलीभाव—पुं० । असमजस-त्वे, औ० ।

संसारकलंकलीभावपुण्यकभवगठभासवसहीपर्वचमईकता ।

(सू० ४३×)

संसारे कलङ्कलीभावेन असमजसत्त्वेन ये पुनर्भावाः—पौनः-पुन्येनोत्पादाः गर्भभासवसतयश्च गर्भोभयनिभावास्तासां यः प्रपञ्चा विस्तरः स तथा तमतिकान्ता निस्सीक्षाः । औ० ।

संसारचक्रवाल—संसारचक्रवाल—पुं० । संसार एव चक्रवालः,

चक्रवालशब्दः समूहायै । भवसमूहे, आनु० । सूत्र० १० प० ।

संसारजलहिं—संसारजलधि—पुं० । भयोद्धी, पञ्चा० ६ विष० ।

संसारख—संसारख—न० । ईषत्स्वस्थानास्थानान्तरनयेन जाल-

न, जा० १ भू० ४ अ० ।

संसारनिग्गुध—संसारनैर्गुण्य—न० । वैराग्यसाधने, पं० ४० ३ द्वार ।

संसारतरु—संसारतरु—पुं० । कथायमूलके संसारकोपे वृक्षे, आ-वा० । यतो नारकतिथिप्रारम्भगतित्स्कन्धस्य गर्भनिषेकक-

ललाटुदमांसोपेक्ष्यादिजन्मजरामरणशास्त्रस्य दारिद्र्याद्यनेक-व्यसनापनिपातपत्रगहनस्य प्रियविप्रयोगाप्रियसंप्रयोगार्थ-नाशानेकव्याधिगतपुष्पोपचितस्य शरीरमानसापचितती-व्रतरुः क्षोपनिपातफलस्य संसारतरुः (मूलम्) । आवा० १ भू० २ अ० १ उ० ।

संसारतरुवीय—संसारतरुवीज—न० । भववृक्षकारणे, आवा० ४ अ० ।

संसारपडिगह—संसारप्रतिग्रह—पुं० । दृष्टिवादान्तर्गतसिद्धि-लिकापरिकर्मदे, स० १४७ सम० ।

संसारपट्टिषण्-संसारप्रतिपक्ष-पुं० । संसारं क्षतुर्गैतिलक्ष्यं प्रतिपक्षं, आचा० १ भु० ४ अ० २ उ० ।

संसारपयण्कुरण्-संसारप्रतनुरण्-त्रि० । संसारं-अयं प्र-तनु-अयं करोति इति संसारप्रतनुरण् । पञ्चा० ६ वि० । संसारपयण्कारके, “ संसारपयण्कुरणो, विरया-विरयाण एस खलु जागो । ” प्रति० ।

संसारपवङ्गण-संसारप्रवङ्ग-पुं० । दीर्घसंसारिणि, पं० य० १ द्वार ।

संसारपारकंशि(ण्)-संसारपारकाङ्क्षिन्-त्रि० । मोक्षामिलाषुके, सूत्र० १ भु० १ अ० ३ उ० ।

संसारपारगामि(ण्)-संसारपारगामिन्-त्रि० । प्रवतारके, पं० ३ अ० १ पा० ।

संसारभावणा-संसारभावना-स्त्री० । संसारतत्त्वपर्यालोचनं, प्रब० ७१ द्वार । (‘भावणा’ शब्दे पञ्चमभागे १५७ छुट्टे गतैवा भावना ।)

संसारमंडल-संसारमण्डल-न० । संसारिजीवचक्रवाले, संसारमण्डलशब्देन परिभाषितसंज्ञेह सूचिता । भ० ५ श० ५ उ० ।

संसारमोयण-संसारमोचक-पुं० । व्यापाद्योपकृतये दुःखि-तस्वव्यापादनमुपदिशति यादिति, आ० । संसारमो-चकानां व्यापाद्योपकृतये दुःखितस्वव्यापादनमुपदिशता-मकुशलमार्गप्रवृत्तश्चमावेदितं द्रष्टव्यम्, यतस्ते एवमाहुः-यत् परिणामसुन्दरं तदापातकटुकमपि परेषामाधेयम्, यथा रोगोपशमनमौषधम्, परिणामसुन्दरं च दुःखि-तस्वव्यापादनमिति, तथाहि-कृमिकोष्टपतङ्गम-शुक्रलावकचटककुष्ठिकमहार्द्रिद्वान्धपङ्कवाद्यां दुःखित-जन्तवः पापकर्मोद्यवशस्तसंसारसागपमभिप्लवन्ते, त-तस्तेऽवश्यं तत्पापक्षयणाय परोपकरणैकरसिकमानसेन व्यापादनीयाः तेषां हि व्यापादने महादुःखमती-क्षोपजायते, तीव्रदुःखवेदनाभिभववशाच्च प्राग् यदं पापकर्मोदीर्योदीर्यानुभवतः प्रतिक्रियन्ति । स्यादेतत्-कि-मत्र प्रमाणं यत् व्यापाद्यमानाः तीव्रवेदनाऽनुभवतः प्राग् यत् पापकर्मोदीर्योदीर्यं परिक्रियन्ति न पुनरात्तैरौद्र-ध्यानोपगमनः प्रभूततरं पापमावर्जयन्तीति ? उच्यते-यु-ष्मत्सिद्धान्तानुगतमेव नारकस्वरूपापदर्शकं वक्षः, तथाहि-नारका निरन्तरं परमाधार्मिकसुरैः ताडनवेदनात्मकसंन-स्कारोपपन्नार्थनप्रकारमुपदृश्यमानाः परमाधार्मिकसुराभावं परस्परौदीरिततीव्रवेदना रौद्रध्यानोपगता अपि प्राग्ब-ध-मेव कर्म क्षययन्ति, नापूर्वं पापमधिकतरमुपाजयन्ति, ना-रकायुधैः स्थासम्भवात्, तदसम्भवात्तन्तरं भूयः तत्रैवो-त्पादाभावाद् । अपि च-यत एव रौद्रध्यानोपगता अत एव तेषां प्रभूततरप्राग्बधपापकर्मपरिहृतयः, तीव्रसंज्ञा-भावात्, न खलु तीव्रसंज्ञाभावं परमाधार्मिकसुरा अपि तेषां कर्म क्षययितुं शक्ताः । ततो रौद्रादिध्यानमुपज-नयन्तोऽपि व्यापादका व्यापाद्यानामुपकारका एव । इत्थं च व्यापादनतः तेषामुपकारसम्भवे यत् व्यापादनमुप-

स्ते प्रतिषेधमिति वा ते महापापकारिणः, ये पुनः प्रागुपा-सपुण्यकर्मोद्यवशतः सुखासिकामनुभवन्तोऽपि तिष्ठन्ते न ते व्यापादनीयाः, तेषां व्यापादने सुखानुभ-वनिर्वाणभावात्तदापातसम्भवात् । न च परहित-निरताः परापकृतये संरक्षमातन्वन्ते तदेतद्व्युक्तम्, प-रोपकारो हि स एव सुधिया विधेयो य आरामन उपकारकः । न च परेषां व्यापादनोपकृतिकरणे भवतः कर्मपुण्यका-रमीक्षामहे, यथाहि-परेषां व्यापादने को भवतः उपकारः ? किं पुण्यबन्ध उत कर्मक्षयः ? नत्र न तावत्पुण्यबन्धः ? परेषामन्तरायकरणात्, ते हि परे यदि भवता न व्या-पाद्यन्तस्ततस्तं परान् सत्त्वान् व्यापाद्य पुण्यमुपाजयन्तुः, व्यापादितारश्च परवधे अग्रसक्ता इति व्यापादने पुण्योपाज-नान्तरायकरणम्, न च पुण्योपाजनान्तरायकृतं पुण्यमुपा-जयति विरोधात् सर्वस्य पुण्यबन्धप्रसङ्गश्च एतेन यत्कर्म-परिणामसुन्दरं च दुःखितस्वव्यापादनमिति तद-सिद्धं द्रष्टव्यम्, पुण्योपाजनान्तरायकरणेन परिणामसु-न्दरत्वायोगात् । अथ कर्मक्षय इति पक्षः, ननु तत्कर्म किं संहेतुकमुताहेतुकम् ? संहेतुकमपि किमवान्तहेतुकमुता-हिंसाजन्यमुताहं वधजन्यम् ? तत्र न तावद्विज्ञानहेतुकम्, अज्ञानहेतुकनायां हिंसातो निवृत्त्यसंभवात्, यो हि यस्मिन्निता दोषः स तत्प्रतिपक्षस्यैवासेवायां निवर्तते, यथा हिमजनिनं शीतमनलासेवनेन, न आह्वानस्य हिंसा प्रति-पक्षभूता, किं तु सम्यग्ज्ञानम्, तत्कथमज्ञानहेतुकं कर्म हिंसातो निवर्तयते ? अथाहिंसाजन्यमिति चेत्, तदपि न व्युक्तम्, एवं सति मुक्तानामपि कर्मबन्धप्रसङ्गः, तेषाम-हिंसकत्वात् । अथ हिंसाजन्यम्, यद्येवं तर्हि कथं हिंसात एव तस्य निवृत्तिः, न हि यत एव यस्य प्रादुर्भावः तत एव तस्य निवृत्तिर्भवितुमर्हति, विरोधात्, न कस्यजी-र्यप्रभवा रोगो मुहुरजीर्यकरणात् निवर्तते, ततः प्रा-णिहिंसात्पादितकर्मनिवृत्त्येवमवश्यमहिंसाऽस्तवनीया, उक्तं च-“ तस्मा पाणिबद्धा व-ज्रियस्त कम्मस्स खल्लसंज्जोओ । वहविरुद्धं कायव्वा, संवरुव त्ति नियमेण ॥१॥ ” अथाह-तुक्तं न तर्हि तदस्ति, खरविषाणवत्, तत्कथं तदपगमाय प्राणिबधोद्यमो भवतः ? अथाहेतुकमप्यस्ति यथाऽऽकारं, तर्ह्योकाशस्येव तस्यापि न कथञ्चन विनाश इत्यफलत्वात् न कार्यः प्राणिबधः । यदप्युक्तम्-“ यत् तु प्रागुपासपुण्यकर्मव-शतः सुखासिकामनुभवन्तोऽपि तिष्ठन्ते न ते व्यापादनीयाः, इत्यादि, तदप्युक्तं, यतः पुण्यपापक्षयाम्भुक्तिः, ततो यथा परेषां पापक्षयणाय व्यापादने भवतः प्रवृत्तिः तथा पुण्य-क्षयणायपि भवति । अथ पापं दुःखानुभवफलं ततो व्यापादनेन दुःखोत्पादनतः पापं क्षययितुं शक्यं, पुण्यं तु सातानुभवफलं तत्कथं दुःखोत्पादनेन क्षययितुं शक्यम् ?, शातानुभवफलं हि कर्म सातानुभवोत्पादनेनैव क्षययितुं शक्यम्, नाप्यथा, तदपि न समीचीनं, यतो यत्पुण्यं विशिष्टं वेदभय वेदनीयं तन्मुत्पत्त्यादिभवव्यापादनेन प्रत्या-समीक्रियते, प्रत्यासमीकृतं च प्रायः स्वल्पकालवेधं भ-वति, तत एवं पुण्यक्षयणस्यापि सम्भवात् कथं न व्या-पादनेन पुण्यपरिहृतयः ? अथ व्यापादनान्तरं विशिष्ट-वेदभयवेदनीयः पुण्योद्यः संदिग्धः कथञ्चित्पादोद्यस्या-

संसारमोयग

वि सम्प्रभात्, ततो न व्यापादनं पुरयन्मुभवतः कर्तुं-
मुचितम् । यथेयमितरत्र कथं निश्चयः ?, इतरत्रापि संवेद
एव तथाविधदुःखितोऽपि यदि मार्यते तर्हि नसकदुःखानुभ-
वभागी भवति, अमारितश्च सन् कदाचनपि प्रभूतस-
स्वध्यापादनेन पुण्यमुपाज्यं विशिष्टं दवाधिभ्रमभागी भवेत्
ततो दुःखितानामपि व्यापादनं न भवतो युक्तम् । एवं च
सति सिद्धिध्यानैकान्तिकोऽपि हेतुः, व्यापादनस्य परिणा-
मसुन्दरत्वसंवेदना । यद्युक्तम्, 'पुण्यसिद्धाग्तानुगं नार-
कस्वकोपपदंशं कथं' इत्यादि, तदप्यसमीक्षिताभिधानं
सम्यगस्तिसिद्धाग्तपरिहानाद्, अस्मत्सिद्धान्ते ह्येवं नारक-
स्वकोपपदार्थेना—नारकाणां परमाधार्मिकसुतोदीरितदुः-
खानां परस्परोदीरितदुःखानां वा वेदनातिशयभावतः स-
म्मोहमुपागतानां नातीव परत्र संक्लेशा यथाऽत्रैव केषाञ्चि-
न्मानवानां सम्मूढानाम्, यथा हि-मानवा लकुटादिप्रहारजर्ज-
रीकृतक्षिरःप्रभृत्ययथा वेदनातिशयभावतः सम्मूढं च मान-
वानीव परत्र संक्लेश्यमाना उपलभ्यन्ते, तथा नारका अपि
सदैव द्रष्टव्याः, ततः तथाविधनीत्रसंक्लेशाभावाच्च नार-
काणां नाभिनवप्रभूततरपापोपचयः । यथैवं तर्हि सम्मोहो
महोपकारी, तथाहि—सम्मोहवशाच्च परमातीव संक्ल-
ेशः, तीव्रवैषनाभावतश्च प्राग्बद्धपापकर्मपरिणयः स-
म्मोहश्च हिंस्रव्यापारादुपजायते, ततो हिंसका महोप-
कारिण इति सिद्धमस्मत्समीहितम् । तदुक्तम्—हिंसकानां
परपीडात्पादतः क्रिष्टकर्मबन्धप्रसङ्गः, न खलु पापस्य पर-
पीडामतिरिच्याम्यन्नबन्धनमिदं हिंसकम् । यदि स्यात्तर्हि मुक्ता-
नामपि पापबन्धप्रसङ्गः, तेषामपि संस्रवत्त्वात्, ततः कथ-
मिव स्वचेतना मनसाऽपि परं व्यापादयितुमुसहते ? इ-
त्येवं पापचेतोभिः सह प्रसङ्गः । न० ।

संसारविउत्सर्ग-संसारव्युत्सर्ग-पुं० । ज्ञानावरणादिकर्मबन्धहेतूनां ज्ञानप्रत्ययनाकत्वादीनां त्यागे, औ० । नारकायुष्कादिबहुतनां मिथ्यात्वादीनां त्यागे, भ० २ श० ५ उ० ।

संसारवृद्धि—संसारवृद्धि—स्त्री० । संसारपरिवृद्धौ, ही० ३ प्रका० ।
 संसारेवे—संसारेवेदिन्—पुं० । यथावस्थितसंसारतत्त्वज्ञात-
 रि, आत्मा० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

संसारसंविद्धकाल-संसारसंस्थानकाल-पुं० । संसारस्य भ-
वाद् भवान्तरसञ्चरणलक्षणस्य संस्थानं भवस्थितिक्रिया त-
स्य कालः—अवसरः संसारसंस्थानकालः । अमुष्य जी-
वस्यातीतकाले कस्यां कस्यां गताववस्थाने, भ० ।

जीवस्स शं भंते ! तीतद्वाए आदिदुस्स कइविहे संसार-
संचिदुत्थकाले पण्णत्ते?, गोयमा ! चउव्विहे संसारसंचि-
दुत्थकाले पण्णत्ते, तं जहा-नेरइयसंसारसंचिदुत्थकाले ति-
रिक्खजोशियसंसारसंचिदुत्थकाले मणुस्सजोशियसंसार-
संचिदुत्थकाले देवजोशियसंसारसंचिदुत्थकाले य पण्णत्ते ।
नेरइयसंसारसंचिदुत्थकाले शं भंते ! कतिविहे पण्णत्ते ?,
गोयमा ! तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-सुअकाले, असुअकाले,
मिस्सकाले । तिरिक्खजोशियसंसारपुच्छा, गोयमा ! दु-

विहे पक्ष्ते, तं जहा-अमुष्काले य, मिस्सकाले य । मणुस्साय य, देवाय य जहा नेरइयायं । एयस्स थं भंते ! नेरइयसंसारसंचिद्धकालस्स सुष्कालस्स अमुष्कालस्स मीसकालस्स य कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा ?, गोयमा ! सच्चत्थोवे अमुन्नकाले, मिस्सकाले अन्नंतगुणे, सुष्काले अयंतगुणे । तिरिक्खजोणियायं भन्ते ! गोयमा ! सच्चत्थोवे अमुन्नकाले, मिस्सकाले अयंतगुणे, मणुस्सदेवाय य जहा नेरइयायं । एयस्स थं भन्ते ! नेरइयस्स संसारसंचिद्धकालस्स ० जाव देवसंसारसंचिद्धकाले जाव विसेसाहिए वा ?, गोयमा ! सच्चत्थोवे मणुस्ससंसारसंचिद्धकाले, नेरइयसंसारसंचिद्धकाले असंखेज्जगुणे, देवसंसारसंचिद्धकाले असंखेज्जगुणे, तिरिक्खजोणिए अयंतगुणे । (छ०-२३)

‘जीवस्स य’ मित्यादि व्यक्तं, नवरं किञ्चिदस्य जीव-
स्य ? इत्याह—आदिष्टस्य—अमुष्यनारकादिरित्येवं विंशोप-
तस्य ‘तीतहाए’ ति—अनादावर्तते काले कतिविधः—
उपाधिभेदात्कतिभेदः, संसारस्य—अवाङ्मयान्तरे संखरण-
लक्षणस्य संस्थानम्—अश्रयस्थितिक्रिया तस्य कालः,—अ-
वसरः संसारस्थानकालः, अमुष्य—जीवस्यातीतकाले क-
स्यां कस्यां गतावस्थस्थानमासीत्? इत्यर्थः, अत्रात्तरम्—चतु-
र्विधः, उपाधिभेदादिति भावः । तत्र नारकावयवगुणसंसार-
वस्थानकालस्त्रिधा—शून्यकालः, अशून्यकालो, मिश्रका-
लश्चेति । तिरश्चां शून्यकालो नास्तीति, तेषां द्विविधः,
मनुष्यदेवानां विविधोऽप्यस्ति । आह च—“ सुआसुआ
मीसो, तिबिहो संसारविट्ठुणाकालो । तिरियाण सुअज्जो,
सेसाणं होइ तिबिहो वि ॥ १ ॥ ” तत्राशून्यकालस्तावदु-
च्यते, अशून्यकालस्यकपपरिचानं हि सतीतीति सुआनौ भ-
विष्यत इति, तत्र वर्त्तमानकाले सत्सु पृथिवीषु य नार-
का वर्त्तन्ते तेषां मध्याद् यावच्च कश्चिदुद्धर्तते न चाप्य-
उत्पद्यते तावन्मात्र एव ते आसन्ते स कालस्तावत्तारकान-
ङ्गीकृत्याशून्य इति भण्यते । आह च—“ आदिष्टसमया-
णं, नेरइयाणं न जाव एक्को वि । उअहइ अणो
षा, उअवज्जइ सो असुआं उ ॥ १ ॥ ” मिश्रकालस्तु
तेषामेव नारकाणां मध्यादेकादय उद्बुत्ता, यावत्
कोऽपि शेषस्तावन्मिश्रकालः । शून्यकालस्तु यदा त-
पयादिहस्तामिका नारकाः सामस्यनोद्बुत्ता भवन्ति तै-
कोऽपि तेषां शेषाऽस्ति स शून्यकाल इति । आह च—
“ उअहइ एक्कमि वि, ता मीसो धरइ जाव एक्को वि ।
निअविहइ सअंवि, वट्ठमाणंइ सुआं उ ॥ १ ॥ ” इदं
च मिश्रनारकसंसारवस्थानकालचिन्तासूत्रं न तमेव वा-
स्तविकनारकभवमङ्गीकृत्य प्रवृत्तम्, अप्रितु-वाच्यमानि-
कनारकाजीवानां गत्यन्तमवस्थानं तेषांशेषावस्थित्ये यदि
पुनस्तमेव नारकभवमङ्गीकृत्यैवं सूत्रं स्यात्तादाशून्यकाला-
पत्तया मिश्रकालस्थानतस्तुण्णता सूत्राज्ञा न स्यात् । आह

च—“एयं पुण ते जीवे, पवुच्च सुत्तं न तम्भवं वेव । जइ होउज तम्भवं तो, अमत्तकालो णु संभवइ ॥ १ ॥” कस्मात् ? इति चेद् उच्यते—ये वार्त्तमानिका नारकास्ते स्वायुष्कालस्यान्त उद्धसन्ते, असंख्यातमेव च तदायुः, अत उत्कर्षतो द्वादशमौहूर्त्तिकाश्च्यकालापेक्षया मिथ्याकालस्यानन्तशुल्काभावप्रसङ्गादिति । आह च—“किं कार-णमाइडा, णेरइया ज इमस्मि समयस्मि । ते ठिइका-लस्संतं, उम्हा सव्वं जविज्जंति ॥ १ ॥” इति । ‘सव्वसंघोवे असुज्जकाले’ ति—नारकाणामुत्पादोद्धर्तनाविर-हकालस्योत्कर्षतोऽपि द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणत्वात्, ‘मीसकाले अणंतगुणं’ ति—मिथ्यायां विवक्षितनारकजीवनिलेपना-कालोऽप्युत्पकालापेक्षयाऽनन्तगुणो भवति, यतोऽसौ ना-रकतरेष्वगमनगमनकालः, स च त्रसवनस्पत्यादिस्थिति-कालमिभ्रतः सप्रनन्तगुणो भवति, त्रसवनस्पत्यादिगमना-गमनानामनन्तत्वात्, स च नारकनिलेपनाकालो वनस्प-तिकायस्थितरेनन्तभागे वर्त्तत इति । उक्तं च—“योवो-असुज्जकालो, सो उक्कोसेण वारसमुहुत्तो । ततो य अ-णंतगुणो, मीसो निज्जेवणकालो ॥ १ ॥ आगमणगमणकालो, तत्ताइतवमीसिओ अणंतगुणो । अइ निज्जेवणकालो, अणंत-भागे वणइया ॥ २ ॥” इति ‘सुज्जकाले अणंतगुणे’ ति—स-र्वेषां विवक्षितनारकजीवानां प्रायो वनस्पतिष्वनन्तानन्त-कालमवस्थानात्, एतदेव वनस्पतिष्वनन्तानन्तकालावस्थानं जीवानां नारकप्रवांतरकाल उत्कृष्टो देशितः समय इति । उक्तं च—“सुज्जो य अणंतगुणो, सो पुण पायं वणस्सइ-गयाणं । एयं वेव य नारय—मवतरे देसियं जइ ॥ १ ॥” इति । ‘तिरिक्कजोणियाणं सव्वसंघोवे असुन्नकाले’ ति—स-वान्तमुहूर्त्तसमात्रं, अयं च यद्यपि सामान्यं तिरश्चासुह-स्तथाऽपि विकलेभ्यस्तस्मूच्छिद्मानानेवावसेयः, तेषामेवा-न्तमुहूर्त्तमानस्य विरहकालस्योक्तत्वात्, यदाह—“मिज्जमु-हूर्त्तो विगलिं-दियणुं संमुच्छिमेसु वि स एव ।” एकेन्द्रियाणां तूद्धर्तनोपपातविरहामावनाशस्यकालाभाव एव । आह च—“एगो असंखभाणो, वहर उव्वइणोववायस्मि । एगमि-णोए मिज्जं, एवं सेसेसु वि स एव ॥ १ ॥” पृथिव्यात्रिषु पुनः ‘अणुसमयमसंखेज्ज’ ति यचनाद्विरहाभाव इति, ‘मिस्स-काले अणंतगुणं’ ति—नारकवत्, शून्यकालस्तु तिरश्चां नास्त्येव, यतो वार्त्तमानिकसाधारणवनस्पतीनां तत उ-द्धर्तानां स्थानमप्यज्ञास्ति, ‘मणुस्सदेवाणं जहा नेरइयाणं’ ति अशून्यकालस्यापि द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणत्वात्, अत्र गाथा-‘एवं नेरामराण वि, तिरियाणं नवरि नत्थि सुज्जइ । ज निग्गयाण तेसि, भायणमजं तज्जा नऽपि ॥ १ ॥” अ० १ श० २ उ० ।

संसारसमावस्य—संसारसमापन्न—न० । संसरणं संसारो ना-रकतियेध्वारमरभवानुभवलक्षणस्त्वं सम्यग्—एकीभावेना-पन्नः संसारसमापन्नः । संसारवर्तिनि, प्रज्ञा० १ पदं । स्था० । संसारं—अर्थं समापन्नकाः—आभिताः संसारसमापन्न-काः संसारिषु, स्था० २ डा० १ उ० । अवर्तिषु, स्था० । ४ डा० २ उ० । संसारं—चतुर्गतिभ्रमणकपं सम्यग्—एकी-भावेनापन्न एवं संसारसमापन्नकाः, प्राकृतत्वात्स्वार्थे क-प्रत्ययः । संसारिषु जीवेषु, प्रज्ञा० १२ पदं । (तद्भेदाः

‘भासग’ शब्दे पञ्चमभागे उक्ताः ।) (‘जीव’ शब्दे चतुर्थभागे १५२४ पृष्ठं च दर्शिताः ।

संसारसागर—संसारसागर—पुं० । संसरणं संसारस्तिर्यङ्मर-कामरभवानुभवलक्षणः स एव भवस्थितिकायस्थितिभ्या-मनेकधाऽवस्थानेनालक्ष्यपारत्वात् सागर इव संसारसाग-रः । ल० । आब० । ६० प० । अतिगहनत्वात् सागरकल्पे संसारे, दर्श० ४ तत्त्व ।

संसाराद्वीमहाकडिज्ज—संसाराद्वीमहाकडिज्ज—न० । भवार-ण्यगुरुगहने, पञ्चा० १५ विव० ।

संसाराणुप्पेहा—संसाराणुप्पेहा—स्त्री० । संसारस्य चतसृषु गति-षु सर्वोपस्थासु संसरणलक्षणस्यानुपेक्षा संसाराणुप्पेहा । स्था० ३ डा० १ उ० । ६० प० । भ० । “माता भूत्वा दुहिता, भगिनी भार्या च भवति संसारं । व्रजति सुतः पित्रां आ-कु-तां पुनः शत्रुतां चैव ॥ १ ॥” इत्येवं संसारस्य—चतसृषु गति-षु सर्वोपस्थासु संसरणलक्षणस्यानुपेक्षा संसाराणुप्पेहा इति । धर्मध्यानमंदे, स्था० ४ डा० १ उ० ।

संसाराभिण्दि—संसाराभिनिन्दिन्—पुं० । भवाभिनिन्दिनि मुमु-क्षो, आ० म० १ अ० ।

संसारोवस—संसारोवेश—पुं० । संसरणे, सूत्र० । “यथा प्रकाश-यावन्तः, संसारावेशहेतवः । तावन्तस्तद्विपर्यया, निर्वा-णावेशहेतवः ॥ १ ॥” सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

संसारि(न्)—संसारिन्—पुं० । संसरणं संसारः, संसरणं ज्ञा-नावरणादिकर्मयुक्तानां गमनं स एषामस्तीति संसारिणः । दर्श० २ अ० । वि० । संसारो गतिचतुष्काविर्भावः, सोऽस्ति येषां ते संसारिणः । द्रव्या० ५ अ० । संसा-रमध्यवर्तिषु अमुक्तुषु, द्रव्या० ६ अ० ।

संसारिकज—संसारिकार्यं—न० । गृहकार्यं, “जइ मे हुज्ज पमा-ओ, इमस्स देहस्स इमाइ रयणीए । आहारमुवहिदेई, सव्वं तिविहेण वोसिरिअं ॥ १ ॥” एतद्वाधानुसारेण भावेन रात्रौ निद्रापगमे सांसारिककार्यं कृत्वा सुष्यते तदा पु-नर्गोपचारो विधीयते, किं वा प्राक् कृतोच्चार एव प्र-माणमिति प्रश्नः ? , अत्रोत्तरम्—आशः शयनवेलायामेवं प्रत्याख्यानं कृत्वा स्वपिति यद्वात्रौ प्रमादो भवति तदा-हारप्रमुखं व्युत्सृजामि, तस्माद्विद्रापगमेऽपि कश्चित्कदा-चित्संसारकार्यं करोति तदा प्रत्याख्यानमङ्गो न भवति इति ॥ ७५ ॥ सेन० ४ उक्ता० ।

संसारिय—सांसारिक—पुं० । परस्परसंसरणशक्तिषु, सूत्र० २ श्रु० ७ अ० । संसारो विद्यते येषु ते सांसारिकाः । संसा-रि, सूत्र० २ श्रु० ७ अ० ।

संसारुत्तारण—संसारोत्तारण—न० । महाभीमभवभ्रमणपार-गमने, पा० ।

संसारुत्तारणी—संसारोत्तारणी—स्त्री० । संसारादुत्तारयति मु-क्तिप्रापकत्वेन निस्तारयतीति संसारोत्तारणी । तथाविधा-यां धर्मश्रुतौ, उच० ३ अ० ।

संसाहग—संसाधक—पुं० । दोलायके पृष्ठतः कुतश्चिदागते सा-धौ, ६० ४ उ० ।

संसाहण-संसाधन-न० । गच्छतोऽनुव्रजे, दश० ६ अ० १ उ० । वदन्ते प्रति ह्यतसाधूकं साध्वित्येवं प्रशंसाकरणे, द्वा० १ भू० १४ अ० । ध० । अनुगमने, दे० ना० ८ वर्ग १६ गाथा ।

संसाधमाय-संसाधमान-त्रि० । आपूर्यमाणे, गर्भाद् ग-
भान्तरमुपयाति संसारचक्रवालेऽरघट्टघटीयन्त्रन्यायेन प-
र्यटति, आचा० १ भू० ३ अ० २ उ० ।

संसिद्ध-संसिद्ध-त्रि० । सम्यग् निष्पादिते, सूत्र० २ भू०
३ अ० । निश्चिततद्गुणादितिसंसिद्धे, बो० ७ विष० ।
सर्वैः प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणैः प्रतिष्ठित, विश० ।

संसिद्धि-संसिद्धि-त्रि० । “ मांसादिष्वनुस्थारे ” ॥ ८ ।
१ । ७०॥ अनेनाशारेराकारस्य वैकल्पिकोऽदादेशः । संसिद्धि-
ओ । संसिद्धिजे, प्रा० १ पाद ।

संसिय-संश्रित-त्रि० । प्रतिबद्धे रूपकादिद्रव्ये, अनु० ।
आश्रिते, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

संसिलेस-संश्लेष-पुं० । परस्परं सम्बन्धे, स्था० १० डा० ३
उ० । आचा० ।

संसिलेसिया-संश्लेषिका-स्त्री० । कर्मक्षेपजनन्याम्, आचा० २
भू० २ वृ० ६ अ० ।

संसीद-संशीति-स्त्री० । संवेदे, आचा० १ भू० ५ अ० १
उ० । चित्त आन्तौ, सूत्र० १ भू० १२ अ० ।

संसुद्ध-संशुद्ध-त्रि० । सम्-सामस्त्यं शुद्धं संशुद्धम् । आ० वृ०
५ अ० । सम्-सामस्त्यं शुद्धं संशुद्धम् । कपच्छेदनापकादि-
शुद्धत्वादिकान्ताकलेऽं संशुद्धे, ध० ३ अधि० । निर्दोषे ।
उपा० २ अ० । सामस्त्यं शुद्धे, भ० ११ श० ६ उ० । द्वा० ।
आच० । सूत्र० । कपायादिभिः शुद्धे सुवर्णवर्णदोषे, औ० ।
अश्वत्थवत्तरेण, स्था० ।

एगे संसुद्धे अहाभूए पत्ते । (सू० ३७)

एकः संशुद्धः—अश्वत्थवत्तरेणः अकपायत्वात् यथाभूतः
तात्त्विकः “ पत्ते ” चि-पात्रमिव पात्रमतिशयवत् हानादि-
गुणरत्नानां प्राप्तं वा गुणप्रकर्षमिति गम्यते । स्था० १ डा० ।

संसुद्धाणाण्डंसयधर-संशुद्धज्ञानदर्शनधर-पुं० । केवलज्ञान-
दर्शनधारिणि, भ० २५ श० ६ उ० ।

संसेद्ध-संसेद्धि-न० । संसेकेन निवृत्तमिति संसेकितम् ।
अरणिकादिप्रशक्तमुत्काल्य येन शीतलजलेन संसिध्यते ।
तस्मिन्, स्था० ३ डा० ३ उ० । कल्प० । अरणिका-
दिसंस्त्रिधावनादंके, ग० २ अधि० । तिलधावनादंके,
आचा० २ भू० १ वृ० १ अ० ७ उ० । गिरादंके,
दश० ५ अ० १ उ० । तिलाति संसेतितं ति शायव्यं ।
नि० वृ० १५ उ० । संसेतितं वा शाम पिहुरे पाणीयं
नावेत्ता पिडियट्टिया तिला तेण ओहलज्जति तत्थ जे
आमा तिला ते संसेतिमा भञ्जति । आदिग्गहणेणं जे पि
अणं किंचि पत्तेणं कमेणं संसिज्जति ते पि संसेतितं
६५

भरणति । नि० वृ० १५ उ० । ‘ संसेतितं तिला उरहं, पा-
णिपण सिणा जति, सीतोवणेण धोवैति तं संसेतितं भरण-
ति ’ नि० वृ० १७ उ० ।

संसेइय-संस-पा० । अधः पतने, “ संसेरहंस-डिम्मी ”
॥ ८ । ४ । १६७ ॥ संसेरेतावादेशी वा, इति आदेशाभावे-
संसेइ । संसते । अधः पततीत्यर्थः । प्रा० ४ पाद ।

संसेय-संसेक-पुं० । जलसेके, स्था० ३ डा० ३ उ० ।

संस्वेद-पुं० । शरीरप्रस्वेदे, स्था० ७ डा० ३ उ० । आचा० ।

संसेय-संस्वेद-पुं० । संस्वेदाज्जाताः संस्वेदजाः । यूकम-
त्कुण्डल्यादिषु, सूत्र० १ भू० ७ उ० । दश० । आचा० ।
करीषादिष्वन्धेनूपृथग्मानेषु पुष्पापिर्लिकाकृम्यादिषु,
सूत्र० १ भू० ७ अ० । स्था० ।

संसाहण-संशोधन-न० । गात्रस्य सम्यक् शोधने, आचा० १
भू० ६ अ० ४ उ० ।

संसाहिय-संशोधित-त्रि० । सम्यक् शोधिते, “ संसाहियं
पण्डमुदाहरन्ति ” सम्यक् शोधितं पूर्वोत्तराधिकृतं प्रअमु-
दाहरन्ति । सूत्र० १ भू० १४ अ० ।

संहणमाय-संहन्यमान-त्रि० । उत्सार्यमाणे, नि० वृ० २० उ० ।
संहणियकारिया-संहत्यकारिता-स्त्री० । सम्भूय मिलितार्थ-
क्रियाकारितायाम्, द्वा० ११ द्वा० ।

संहत-संहत-त्रि० । पिण्डतामापन्नं, उत्त० १ अ० । मिलिते,
भ० १ श० ६ उ० । आ० म० । अविरले, बोध० ।

संहर-संहर-पुं० । संघाते, “ उप्यंको आप्पीलो, उक्करो
पहयो गयो पयो । ओहो निवहो संघो, संघाओ सं-
हरो निहरो ॥ १८॥ संघोहो निउरंभो, भरो निहाओ स-
मूहनामाइ ” ॥ पाइ० ना० १८ गाथा ।

संहरण-संहरण-न० । भारनयने, स्था० ४ डा० ३ उ० ।
क्षेपणायाम्, पि० ।

संहरणचरियशिबद्ध-संहरणचरितनिबद्ध-न० । संहरणं चरम-
भरतक्षेत्रावसिर्णितीर्थकरजन्माभिषेकचरमबालभावचरम-
यौवनचरमकामभोगचरमनिष्क्रमणचरमतपश्चरणचरमज्ञा-
नात्पादचरमतीर्थप्रवर्त्तनचरमपरिनिर्वाणनिबद्धे नाट्यविधा-
ने, रा० ।

संहरिय-संहृत-न० । दानपात्रं सन्निसेषु कृत्वा दत्तेऽन्ने, पि० ।
(‘ एसणा ’ शब्दे तृतीयभागे ५६ वृष्टे अस्व यत्कृत्यता गता ।)
येन हस्तपात्रा कण्यश्री साधोरशनादिकं दास्यति तत्र शि-
ष्यादिकं वा यदि स्यात् तद्वन्त्यत्र सन्निसेषु सन्निसेषु वा
सिन्धवा तेन यद्दाति तत्संहृतम् । जीत० । आचा० । उत्त० ।

संहरिस-संघर्ष-पुं० । स्पर्द्धायाम्, स्था० ३ डा० ३ उ० ।
आ० वृ० ।

संहार-संहार-पुं० । पूर्वपर्यायात् प्रव्याव्य पर्यायान्तरेण-
स्थापने, न० । व्यापाराश्ववर्त्तने, सूत्र० १ भू० ८ अ० ।

संहारवाय-संहारवात-पुं० । प्रलयवाते, अने० १ अधि० ।

संक्षिप्त-संहृत्य-अप्य० । सह सम्भूयेत्यर्थे, शा० १ भु० ३ अ० ।

संहिय-संहिता-त्रि० । अचिरत्वे, प्रश्न० ४ आध० द्वार । तं० ।

संहृत-त्रि० । संक्षिप्तमध्ये, जं० २ वक्ष० । औ० ।

संहिया-संहिता-स्त्री० । अस्खलितपदोच्चारणे, आ० म० १ अ० । दशा० । कल्प० । अनु० । उत्त० । ('वक्त्राण' शब्दे षष्ठभागे ७७६ पृष्ठे संहिता विस्तरतो व्याख्याता ।) व्याख्यायाः प्रथमं लक्षणे, " संहिता च पदं वैच, पदा-र्थः पदविग्रहः । चालना प्रत्यवस्थाने; व्याख्याया लक्षणाणि षट् ॥ १ ॥ " तत्र संहिता " नो कल्पते " (सू० १५) इति निग्रन्थानां निग्रन्थीनां वा अर्थं वा तालप्रलम्बमभिन्नं प्रति-प्रहीनुमिति । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सकंकडावर्द्धसग-सकङ्कटावर्तमक-पुं० । सकङ्कटे: कवचैरव-तंसैश्च-शेखरैः शिरस्त्राणभूतैः स तथा । कवचशेख-रकास्यां युक्ते, म० ७ श० ६ उ० । जी० ।

सकंप-सकम्प-त्रि० । अहटे, द्वा० ६ द्वा० ।

सककस्स-सकार्करय-त्रि० । कर्कशभावोपेते, ग० १ आधि० ।

सकजमूढ-स्वकार्यमूढ-त्रि० । स्वस्वार्थमौढ्यगते, नं० ।

सक(ड)टलेव-सकटलेप-पुं० । द्विचक्रनाम्नि लेपभेदे, वृ० १ उ० १ प्रक० । (व्याख्या ' लेव ' शब्दे षष्ठभागे ६६३ पृष्ठे गता ।)

सकणुय-सकणुक-त्रि० । कणुकेन त्वगाद्यवयवेन यद्धर्सेते तत्तथा । सत्त्ववि, आ० २ भु० १ कू० १ अ० ८ उ० ।

सकस्य-सकर्णी-त्रि० । अवशशक्तिर्साहिते, आ० १ अ० ।

सकम्म-सकर्मन्-न० । बाले, सूत्र० १ भु० ८ अ० । आत्मीय कर्मणि, ब्राह्मणस्य यजनादिकं पद्विधं कर्म स्वकर्म । उत्त० १४ अ० । " सकम्मसीलस्स पुरो । द्वियस्स " उत्त० १४ अ० । स्वय्यारे, द्य० ३ उ० । आत्म-ना बद्धे ज्ञानावरणीयादिकर्माणि, सूत्र० १ भु० ११ अ० ।

सकम्मफलभोग्य-स्वकर्मफलभोजन-न० । स्वोपात्तकर्म-फलभोगे, दश० ४ अ० ।

सकम्मवीरिय-स्वकर्मवीर्य-न० । स्वकर्मणां बालानां वी-र्यम् । बालवीर्ये, सूत्र० १ भु० ११ अ० ।

सकल-शकल-न० । कलङ्के, जं० २ वक्ष० ।

सकलचन्द्रगणि-सकलचन्द्रगणिन्-पुं० । जिनचन्द्रगणशि-ष्य समयसुन्दरगुरौ, प्रतिष्ठाकल्पादिकानामेकेषां प्र-स्थानामयं कर्त्ताधिक्रम १६६० सवत्सरे विद्यमान आसी-त् । जै० ६० ।

सकवाड-सकपाट-त्रि० । कपाटसहिते, म्य० ४ उ० । त्रि० कू० ।

सकसाय-सकषाय-त्रि० । सचित्तपृथिव्याद्यवगुण्डिते, आ-० २ भु० १ अ० ७ उ० ।

सकहा-सक्षिप्त-न० । अस्त्रि, स० ३५ सम० । तीर्थकराणां मनुजलोकनिर्मुक्तानां सक्षीनि-अस्त्रीनीति । स० ३५ सम० । (विशेषस्तु ' जिणसकहा ' शब्दे चतुर्थभागे १५०६ पृष्ठे गतः ।)

सकथा-स्त्री० । याज्ञिकसमयप्रसिद्धे उपकरणविशेषे, नि० १ भु० १ वर्ग । म० ।

सकाइय-सकायिक-पुं० । काययोगयुक्ते, प्रज्ञा० ३ पद ।

सकाम-सकाम-त्रि० । समनोरथे, पञ्चा० १८ विच० ।

स्वकाम-पुं० । स्वकीयायामिच्छायाम्, वृ० ३ उ० ।

सकामकिञ्च-सकामकृत्य-न० । स्वेच्छाचारितायाम्, सूत्र० २ भु० ६ अ० ।

सकामणिजरा-सकामनिर्जरा-स्त्री० । निर्जराभेदे, सेन० ४ उज्जा० । तथा-चरकपरिब्राजकतामस्यादिमिथ्यादृष्टीनां तपश्चरणाद्यज्ञानकष्टं कुर्वन्ती सकामनिर्जरा भवत्यकामनि-जरा वा इति, केचन वदन्ति तेषामकामनिर्जरेवेति सा-क्षरं प्रसाद्यमिति प्रश्नः १, अत्रोत्तरं-ये चरकपरिब्राजका-दिमिथ्यादृष्टयोऽस्माकं कर्मक्षयो भवत्विति धिया त-पश्चरणाद्यज्ञानकष्टं कुर्वन्ति तेषां तत्सार्थमाप्यवृत्तिस-मयसारसूत्रवृत्तियोगशास्त्रवृत्त्यदिप्रणयानुसारेण सका-मनिर्जरा भवतीति सम्भाव्यते, यतो योगशास्त्रचतु-र्थप्रकाशवृत्तौ सकामनिर्जराया हतुर्वाद्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधं तपः प्रोक्तं, तत्र षट्प्रकारं बाह्यं तपः, बा-ह्यत्वं च बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात्परमत्यक्तत्वात्कुनीर्धिकैर्गृह्यैश्च कार्यत्वाच्चेति, तथा-उलोकप्रतीतत्वात्कुनीर्धिकैश्च स्वा-भिप्रायेणासेव्यत्वाद्बाह्यत्वमिति त्रिशसमात्तराभ्ययनचतु-र्दशसहस्रावृत्तौ एतदनुसारेण पद्विधबाह्यानपसः कुनी-र्धिकासंख्ययमुक्तं, परं सम्यग्दर्ष्टसकामनिर्जरापक्ष्या तेषां स्तोका भवति, यदुक्तं भगवत्पद्यमशतकदशमां-शके ' विसाराहय ' स्ति बालतपस्वी स्तोकांशं मोक्षमा-न्मस्याराधयतीत्यर्थः, सम्यग्बाधरहितत्वात्क्रियापरत्वाच्चे-ति, तथा च मोक्षप्राप्तिर्न भवति, स्तोकाकर्मशानिजर्ज-रणात्, भवत्यपि च भावविशेषाद्बलक्षयव्यापिबद्ध् । ब-हुमुक्तम्--" आसंवरं अ संयं-वरो अ युदो य अहव अज्ञो वा । समभावमाविअप्पा, लंहइ सुक्क न संदेहो " ॥ १ ॥ इति, यदि तेषामकामनिर्जरेवाङ्गीक्रियते तर्हि ' जीवे णं भंते ! असंज्ञए अविरए अपाडइहयपच्चक्कसायपावकम्मे इतो जुए पेच्चा देवे सिया ? ' गायमा ! अन्तेगतिए देवे सिआ, अन्तेगतिए नो सिआ, से कण्ठेण जाव इतो देवे सिआ ? गायमा ! इ मे जीवा अकामतएहाए अकामलुहाए अकामबंभंवरवासेण अकामसीयायवर्देस-मसगअन्हाणुगसेयअज्झमलपंकपरिदाहेण अप्यतरं वा भु-ज्जतरं वा कालं अण्णाणं परिकलस्सेति, परिकलसि-त्ता कालमासं कालं किच्चा अण्णयरेसु बाणमंतरंसु-द्वत्ताए उववत्तारो भवन्ति ' भीमगवतीसूत्रप्रथमशतक-प्रथमांशकौपपातिकसूत्रादौ अकामनिर्जराया व्यन्तरेणुपा-

दः कथितोऽस्ति, तत्कथं सङ्गच्छते, यतः—संप्रहृष्टयादौ
'हरगपरिधाय बंधसो गो जा' इति बन्धनात्पञ्चमदेवलोके
तेषामुत्पादस्य मणितत्वादिति विरोधापत्तेः, हारिमद्रथा-
मपि "अयुक्तपञ्चकामनिज्जरा-बालतवे द्वाणविययविष्मन्गे ।
संजोगविष्मन्गे, वसरासुवद्विस्कारे ॥ १ ॥" इत्यत्रा-
कामनिज्जराबालतपसोर्भेदद्वयमणं व्यर्थमेव, एकेनाका-
मनिज्जरालक्षणेन चरितार्थत्वात् । तथा 'चउहिं ठाणेहिं
जीवा देवाउयसाप कम्मं पकरेति, तं जहा'- 'सरागसंजमेणं
१ संजमासंजमेणं २ बालतवोकम्ममेणं अकामनिज्जराप
४' एतद्वृत्तिलेश—सकषायसंयमेन—सकषायचारित्र्येण
वीतरागसंयमिनामायुषा बन्धाभावात् १ संयमासंयमस्य
द्विस्वभाषत्वाद्द्विसंयमः २ बाला-मिध्यादृशस्तेषां तपः-
कम्म—तपःक्रिया बालतपःकम्म तेन ३, अकामेन-नि-
ज्जरां प्रत्यनभिलाषेण निज्जराऽकामनिज्जरेणाहितुर्बुधा-
दिसहने यत्साऽकामनिज्जरा तथा इति, स्थानाङ्गवृत्तचतुर्थ-
स्थानके तथा 'अकामनिज्जराकपा-त्पुण्याज्जन्तोः प्रजायते ।
स्थावर्त्तव्यं त्रसन्धं वा, तिर्यक्त्वं वा कथंचन' ॥ १०८ ॥
इत्यत्र पुण्यादिति पुण्यं न पुण्यप्रकृतिकं किन्तु लाघ-
वरूपं, तस्मात्स्थावर्त्तवादिर्कं प्राप्यते । तामलितापसादीनां
तु शास्त्रेष्विन्द्रवादिप्राप्तिः कथिताऽस्ति, सा च सका-
मनिज्जरेया भवति । यदुक्तं तत्स्वार्थपाप्यनवमाप्ययनवृत्तौ
अमरेषु तावदिन्द्रसामानिकादिस्थानानि प्राप्नोतीति ।
ननु 'न्या सकामा यमिना'—मित्यत्र यदि यमिना—यती-
नामव सकामनिज्जरा प्राप्नुयते आधकाशामभिरतसम्य-
गृह्यपादीनां च का गतिरिति चेदुच्यते यमिनामिति
सामान्यतयोक्तः आधकाशीनामपि तारतम्येन द्वादशदेव-
लोकादिधायका सकामा भवतीति ज्ञायते, आद्यादीनामित्य-
त्रादिशब्दाद्बालतपस्विनामपि कथमिति चेत्, शृणु, बालम-
समर्थं सम्मार्गप्रदानं सकलकर्मक्षये वा, बालं च तत्तपश्च
बालतपः, तच्चाग्निप्रवेशशुभुगिरिप्रपतनादि कायक्लेशरूपं,
कायक्लेशश्च 'कायकिलेसा संलीययाये' त्यागमवचनाद्वा-
द्यतपः, तच्च सकामनिज्जरेण हेतुरिति ॥ १०५ ॥ 'सैनो
४ उज्जा' ।

सकाममरण-सकाममरण-न० । परिहृतमरणे, उत्त० ५ अ० ।
(विशेषार्थः 'मरण' शब्दे षष्ठे भागे उक्तः ।)

सकाय-सकाय-पुं० । सह कायो यस्य येन वा सकाशः । प्र-
ज्ञा० १५ पद । पृथिव्यादिषां विषयायविशिष्टे, स्था० २
ठा० ४ उ० ।

स्वकाय-पुं० । स्वस्य कायः स्वकायः । आत्मनो देहे, अणु० ।

सकिञ्च-सकृत्त्व-न० । स्वाचारे कायोत्सर्गकरणादौ, द्वा०
२२ द्वा० ।

सक्रिय-सक्रिय-त्रि० । कायिक्यादिक्रियायुक्ते, त्रि० । ग० ।
'नयिषु दुर्लभक्रियायां अर्धेयं किञ्चिद्विद्यगुह्यं' मिति ब-
न्नात् । आ० म० १ अ० । सावधानुष्ठाने, सूत्र० २ धृ० ४
अ० । प्रशस्तमानो विनयभेदे, स्था० ८ ठा० ३ उ० । सह क्रिय-

या अनर्थद्वयप्रकृतिलक्षणया वर्तत इति सक्रिया । अनर्थद्व-
यप्रवृत्तिकायां भाषायाम्, आचा० २ धृ० १ सू० ४ अ०
१ उ० ।

सकिलेस-संक्षेप-पुं० । विशुद्धिप्रतिपक्षे कालुष्ये, पा० १४
विव० । आचा० ।

सकुंत-शकुन्त-पुं० । पक्षिणि, अणु० ।

सकुंतपोय-शकुन्तपोत-पुं० । पक्षिशवके, स्था० २ ठा०
१ उ० ।

सकुहर-सकुहर-त्रि० । गुह्यं शतम्भी सम्प्रयुक्ते, रा० ।

सकेय-सकेत-पुं० । कितनिवासे इत्यस्य भातोः कित्यते उ-
च्यतेऽस्मिन्निति घञि केतो-गृहमुच्यते, सह तेन वर्तत इति
सहस्य सभाषं संकेताः । गृहस्थेषु, प्रव० ४ द्वार ।

सकेयपञ्चवक्त्राण्य-सकेतप्रत्यारूपान-न० । केतनं केतांश्च-
हमकुष्ठप्रान्थिगृहादिकं स एव केतकः, सह केतकेन संकेतकम् ।
तच्च प्रत्याख्यानं चेति । प्रध्यादिसहिते प्रत्याख्यानभेदे,
एतच्च स्वार्थिकप्रत्ययोपादानात्साकेतमित्युच्यते । स्था० १०
ठा० ३ उ० । स० । प्रव० ।

सकोरिंटमज्जदाम-सकोरिण्टमज्जदामन्-त्रि० । सह कोरिण्ट-
प्रधानैः कोरिण्टकाभिधानकुसुमगुच्छैर्मोक्षयवामभिः पुष्पमा-
लाभिर्यत्तथा । म० ७ शृ० ६ उ० । सकोरिण्टकानि-कोरिण्टक-
पुष्पगुच्छयुक्तानि माहयवामानि यत्र तत्तथा । कोरिण्टकमा-
हयवामयुक्तेषु, म० ११ शृ० १० उ० ।

सकोव-सकोप-त्रि० । कुपिते, सूत्र० १ धृ० ५ अ० २ उ० ।

सक-शक-पा० । मध्ये, "शकादीनां द्वित्वम्" ॥ ८८२३० ॥

अनेनान्यस्य द्वित्वम् । सकह । शक्नोति । प्रा० ४ पाद ।

शक्य-त्रि० । सोढुं योग्ये, दृश० ६ अ० ३ उ० ।

शक्त-त्रि० । "शक्त-सुक्त-दृष्ट-दृग्-शृणुते को वा"
॥ ८८२३२ ॥ इति संयुक्तस्य को वा । प्रा० । शक्तिमति, नि०
सू० १४ उ० ।

शक्त-पुं० । शक्नोतीति शक्तः । स्था० १० ठा० ३ उ० । सौधर्म-
कल्पेन्द्र, विंश० । उत्त० । अणु० । सूत्र० । अ० ३० । स्था० ।
कल्प० । उपा० आ० म० । स० । (शक्तस्य सौधर्मकल्पः स्थ-
नं, तत्र शक्तः कथं कीदृशाप्यवसायश्च तिष्ठति, इत्युक्तं 'डाण'
शब्दे चतुर्थभागे १७०८ पृष्ठे ।)

शकवर्णनमाह—

तेणं कालेणं तेणं समणं सके देविंदे देवराया वज्र-
पाणी पुरंदरे सयकड सहस्सकले मवर्ष पागसासणे दा-
हियङ्गुलोगाहिर्व ईरावणवाहणे सुरिंदे वत्तीसविमाणसय-
सहस्साहिर्व अरयंवरवत्थधरे आलहअमालमउडे नवईम-
चारुचित्तवंचलकुंडलीविलिहजमाणागळे महिद्विए मह-
ज्जुहए महाबले महायसे महाणुभावे महासुक्खे मासुर-

बौदी पल्लववशमालधरे, सोहम्मे कप्पे सोहम्मावडिसए विमाणे सुहम्माए सभाए सक्कंसि सीहासणंसि । से णं तत्थ वत्तीसाए विमाणावाससयसाहस्साणं चउरासीए सामाणि-असाहस्सीणं तायत्तीसाए तायत्तीसमाणं, चउएहं लोगपा-लाणं अट्टएहं अग्गमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिएहं परिसाणं सत्तएहं अणीआणं सत्तएहं अणीआहिवर्णं चउएहं चउ-रासीणं आयरक्खेदेवसाहस्सीणं अक्केसि च बहूणं सोहम्म-कप्पवासीणं वेमाणिआणं देवाणं देवीण य अहोवचं पोरे-वचं सामिन्तं भट्ठितं महत्तरगत्तं आणाईसरसेणावचं कारे-माणे पालेमाणे महया हयनट्टमीयवाहअतंतीतलतालुडि-यघणमुग्गपट्टपड्डहवाइयरवणं दिव्वाह भोगभोगाईं भुंज-माणे विहरइ ॥ १४ ॥ कल्प १ अविं १ क्षण ।

(शकस्य विकुर्वणा पूर्वप्रवक्ष्य व्याख्यातः 'विउज्जणा' शब्दे पष्ठ भागे ।) (शकस्य सुधर्मासमायुजि च अस्मिन्नेव भागे 'सुहम्मा' शब्दे वक्ष्यते ।) (शकस्य पारियायिकविमानं, 'कल्प' शब्दे तृतीयभागे ५८६ पृष्ठ उक्तम् ।) (शकस्य धीरस्वामिनं प्रति अवग्रहविषयप्रश्नः 'उग्राह' शब्दे द्वितीयभागे ६६८ पृष्ठ गतः ।)

शकस्य सम्यग्वाचिष्यं मिथ्यावाचिष्यं वा—

सके णं भंते ! देविदे देवराया किं सम्मावादी मिच्छा-वादी ?, गोयमा ! सम्मावादी, यो मिच्छावादी । सके णं भंते ! देविदे देवराया किं सच्चं भासं भासइ, मोसं भासं भासइ, सच्चांमोसं भासं भासइ, असच्चा मोसं भासं भासइ ?, गोयमा ! सच्चं पि भासं भासइ, ०जाव असच्चा मोसं वि भासं भासइ । सके णं भंते ! देविदे देवराया किं सावज्जं भासं भासइ, अणवज्जं भासं भासइ ?, गोयमा ! सावज्जं पि भासं भासइ, अणवज्जं पि भासं भासइ । से केषुहेणं भंते ! एवं वुच्चइ—सावज्जं पि ० जाव अणवज्जं पि भासं भासइ ?, गोयमा ! जाहे णं सक्के देविदे देवराया सुहुमकायं अणिजुहिता णं भासं भासइ, ताहे णं सक्के देविदे देवराया सावज्जं भासं भासइ, जाहे णं सक्के देविदे देवराया सुहुमकायं निजु-हिता णं भासं भासइ, ताहे णं सक्के देविदे देवराया अण वज्जं भासं भासइ, से तेषुहेणं ०जाव भासइ । (५८५६८०)

सके णं मित्यादि, सम्यग् वदितुं शीलं—स्वभावो य-स्य स सम्यग्वादी प्रोयणासौ सम्यगेव वदतीति । स-म्यग्वादीशिलेऽपि प्रमादादिना किमसौ ऋतुर्विधां भाषां भाषते न वा ? इति प्रश्नयन्नाह—'सके णं मित्यादि', सत्या अपि भाषा कथंचिद् आप्यमाणा सावद्या संभव-तीति पुनः वृत्तुति—'सके णं मित्यादि, 'सावज्जं' ति—सहावयवनं गदितकर्मण्येति सावद्या तां 'जाहेणं' ति—य-

वा 'सुहुमकायं' ति—सुधमकायं हस्तादिकं वस्तु इति वृत्ताः, अन्ये त्वाहुः—'सुहुमकायं' ति—वस्त्रम्, 'अनि-ज्जुहिता' ति—अप्राज्ञा अद्वया हस्ताद्यावृत्तमुखस्य हि भा-षमाणस्य जीवसंरक्षणताऽनवद्या भाषा भवति, अन्या तु सावद्येति । भ० ३ श० १ उ० ।

शकमेवाधिकृत्य भवसिद्धिमाह—

सके णं भंते ! देविदे देवराया किं भवसिद्धि ए अभव-सिद्धि ए सम्मादिट्ठी ए मिच्छादिट्ठी ए एवं जहा पट्टमुहेसए सणकुमारो जाव यो अवरिमि । (सू० ५६८५)

'सके णं' मित्यादि 'पट्टमुहेसए' ति—तृतीयशतके प्रथमोद्देशके । भ० १६ श० २ उ० । (शकः पूर्वभावे कालिकधे-ष्ठिरासीदिति तत्कथानकं 'कलिय' शब्दे तृतीयभागे २१८ पृष्ठ उक्तम् ।)

शकः पुरुषस्य शिरश्छित्त्वा पूर्णयितुं च शक्नोति तथैव पुनः कर्तुमिति दर्शयति—

पभू णं भंते ! सके देविदे देवराया पुरिसस्स सीसं पा-णिणा असिणा छिदिता कंमंडलुमि पक्खिवित्तए १, हंता पभू से कहमिदाणि पकरेइ, गोयमा ! छिदिय छिदिय च णं वा पक्खिवेजा, भिदिय भिदिय च णं वा प-क्खिवेजा, कुडिय कुडिय च णं वा पक्खिवेजा, चुप्पिय चुप्पिय च णं वा पक्खिवेजा । तन्नो पच्छा खिप्पामेव पडिसंघाएजा यो चेव णं तस्स पुरिसस्स किंचि वि आ-वाहं वा वावाहं वा उप्पाएजा छविच्छेदं पुण करेति ए सुहुमं च णं पक्खिविजा । (सू० ५३२)

'सपाणिण' ति—स्वकपाणिना 'से कहमियाणि पकरेइ' ति—यदि शकः शिरसः कमण्डलुं प्रक्षेपेण प्रभुः तत् प्रक्षेपणं कथं तदानीं करोति ?, उच्यते—'छिदिय छि-दिय च णं' ति—छिरं वा छित्त्वा क्षुरप्रादिना कृष्णशङ्कादिमिव स्वयणच्छेदीकृत्येत्यर्थः, वाशब्दा विकल्पार्थः । प्रक्षेपकमण्ड-ल्वयाम् 'भिदिय' ति—विदार्योर्ध्वपाटनेन शाटकादिकमिव, कु-डिय' ति—कुट्टयित्वा उद्गुल्लादी तिलादिकमिव, 'चुप्पि-य' ति—चूर्णयित्वा शिलायां शिलापुत्रकादिना गन्धद्र-व्यादिकमिव, 'ततो पच्छ' ति—कमण्डलुप्रक्षेपणानन्त-रमित्यर्थः । 'पडिसंघाएज्ज' ति—मीलनमित्यर्थः । 'ए सु-हुमं च णं पक्खिवेज्ज' ति—कमण्डल्वमिति प्रकृतम् । भ० १४ श० ८ उ० । (शकस्योत्पातपथतवर्णनम् 'उप्पायप-व्वय' शब्दे द्वितीयभागे ८३७ पृष्ठ गतम् ।) (कस्मि-न्धर्मकार्ये शकस्येशानसमीपे गमनम्, तथार्थिवांश्च सनत्कुमारेण न्यायः क्रियत इति 'पाउम्माव' शब्दे पञ्चमभागे ८१८ पृष्ठ । 'विवाय' शब्दे षष्ठभागे च गतम् ।) (शकस्य अहितयागमनं गौतमशापेन सहस्र-भगावातिश्च 'महादेव' शब्दे षष्ठभागे १६३ पृष्ठ उक्ता ।) ('ण-मिपवज्जा' शब्दे ऋतुर्धमागे १८१२ पृष्ठे नमिशकयोः संवादा दक्षितः ।)

शाक्य-पुं० । बौद्धधर्मे, न० । स्था० । आचा० । सूत्र० ।
अनु० । पि० । सुगतशिष्ये बौद्धे , प्रब० ६४ द्वार ।
सूत्र० । आचा० ।

सकअ-संस्कृत-त्रि० । संस्कारयुक्ते , प्रा० २ पा० ।

सककड-संस्कृत-त्रि० । संस्कारयुक्ते, उत्त० २ अ० ।

सकजभय-शक्रज-पुं० । इन्द्रज-भजे , आ० म० १ अ० ।

सकथय-शक्रस्तव-पुं० । जिनजन्मादिषु स्वविमानेषु तीर्थ-
प्रवृत्ते, ध० २ अधि० ।

नमोत्पु णं अरिहंताणं , भगवंताणं ॥ १ ॥ आइग-
राणं तित्थगराणं , सयं संबुद्धाणं ॥ २ ॥ पुरिसुत्तमा-
णं पुरिससीहाणं पुरिसवरपुंडरीआणं पुरिसवरगं-
धहत्थीणं ॥ ३ ॥ लोमुत्तमाणं लोगनाहाणं लोगहिया-
णं लोगपईवाणं लोगपओअगराणं ॥ ४ ॥ अभयद-
याणं चक्खुदयाणं मग्गदयाणं सरणदयाणं बोहि-
दयाणं ॥ ५ ॥ धम्मदयाणं धम्मदेसयाणं ध-
म्मनायगाणं धम्मसारहीणं धम्मवरचाउरंतचक्कव-
ट्ठीणं ॥ ६ ॥ अप्पडिहयवरनाणंदसंखधराणं वि-
अट्ठुल्लुमाणं ॥ ७ ॥ जिणाणं जावयाणं ति-
ष्ठाणं तारयाणं बुद्धाणं बोहयाणं मुत्ताणं मो-
अगाणं ॥ ८ ॥ सव्वन्नूणं सव्वदरिसीणं सि-
यमयलमरुअमणंतमक्खयमव्वावाहमपुखारावित्तिसिद्धिगह-
नामधेयं ठाणं संपत्ताणं नमो जिणाणं जिअभया-
णं ॥ ९ ॥ “ जे अ अईया सिद्धा , जे अ भविस्संति
ऽणागए काले । संपह अ वट्ठमाणा , सव्वे तिविहेय
वंदामि ” ॥ १ ॥

सकदूय-शक्रदूत-पुं० । शक्रादेशकारिणि, भ० ५ श० ४ उ० ।

सकपुज-सक्रपूज्य-पुं० । शक्राणाम्-इन्द्राणामर्चनीयः
जन्मकृत्प्राप्तमहाप्रातिहार्यादिसम्पादनेनेन्द्राणामपि अर्चनी-
यः, रत्ना० १ परि० ।

सकपुत्र-शाक्यपुत्र-पुं० । बौद्धे, “सुखी शक्या मातकत्थाय
पेया , भक्तं मध्ये पानकं आपराहे । द्राक्षाजएडं शर्करा
आद्धरेजे , मोक्षश्चास्ते शक्यपुत्रेण दृष्टः ॥ १ ॥ ” सूत्र०
१ श्रु० ३ अ० ४ उ० ।

सकप्पम-शक्रप्रभ-पुं० । शक्रस्योत्पादपर्वते , स्था० १ डा०
३ उ० । (‘उत्पायपव्वय’ शब्दे द्वितीयभागे ८३७ वृष्टे ‘सक-
स्त ण देविंदस्त देवररणो सकप्पमे उत्पायपव्वय दस जो-
यणसहस्सार्’ इत्यादि प्रतिपादितम् ।)

सकमह-शक्रमह-पुं० । इन्द्रमहे, व्य० १ उ० । नि० चू० ।

सकम्म-सकर्मन्-त्रि० । लोकव्यापारप्रवृत्तेषु , स्था० ३
डा० ३ उ० ।

स्वकम्मन्-न । आत्मीयकर्मणि, सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।
सत्कम्मन्-न० । शोभनानि धार्मिकाणोत्पद्यः कर्माणि कृ-
त्यानि । धार्मिककृत्येषु, ध० २ अधि० ।

सकम्मकरण-सत्कर्मकरण-न० । धार्मिककर्मणां करण-
लक्षणे विशेषतो गृहधर्मे, ध० २ अधि० ।

सकम्मयद्वाण-सत्कर्मतास्थान-न० । सत्ताकर्मणि, आचा०
१ श्रु० ३ अ० १ उ० ।

सकय-संस्कृत-न० । “ विंशत्यादेर्लुक् ” ॥ ८ । १ । २८ । अने-
नात्रानुस्वारस्य लुक् । सकयं । प्रा० । मलयगिरिप्रभृतिव्याक-
रणप्रणीतेन लक्षणेन संस्कारमापादितं, वृ० १ उ० १ प्रक० ।
लदलिदशपृष्ठातिप्रत्ययादिविकारविकल्पनानिष्पन्ने वचने ,
सूत्र० २ श्रु० १ अ० १ उ० । आ० चू० । स्त्रीणां संस्कृतेऽन-
धिकारित्वात् प्राकृतः सिद्धान्तः कृतः । ध० १ अधि० ।
संस्कारिते , आ० चू० १ अ० । “सकयं मत्ता विदू अरण्य-
भिधारेण वा वि तं अर्थं ” नि० चू० १ उ० ।

शाक्यक-पुं० । कल्किपुत्रदत्तराजसमकालिके वर्षान्तर-
राज, ति० ।

संस्कृत-त्रि० । पूजिते, प्रब० १ आ० द्वार ।

सक्या-संस्कृता-स्त्री० । लदलिदशपृष्ठातिप्रत्ययादिविका-
रविकल्पनानिष्पन्नायां भाषायाम् , स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सकरप्पभा-शर्कराप्रभा-स्त्री० । शर्कराणाम्-उपलब्धराजानां प्र-
भा-प्रकाशने स्वरूपणावस्थाने यस्यां सा । अनु० । गोत्रेण
द्वितीयनरकपृथिव्याम् , स्था० ७ डा० ३ उ० । जी० । प्रभा० ।
भ० । प्रब० । स० ।

सकरप्पभाए णं मंते । पुढवीए वत्तीसुत्तरजोयणसयस-
हस्सबाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहिचा हेट्ठा वजेत्ता म-
ज्जे चव केवइए केवइया थिरयावाससयसहस्सा पम्भत्ता?,
गोयमा ! सकरप्पभाए णं पुढवीए वत्तीसुत्तरजोयणसय-
सहस्सबाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं वजेत्ता मज्जे
तीसुत्तरजोयणसयसहस्से एत्थं स करप्पभा पुढवीनिर-
इयाणं पणवीसा नरयावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं ।
ते णं थरगा अंतोवट्ठा ० जाव असुभा नरएसु वेयणा ।
जी० ३ प्रति० १ उ० ।

सकरा-शर्करा-स्त्री० । काशादिप्रभवे शुद्धिकारे, उत्त० १
अ० । जं० । जी० । सूत्र० । अनु० । लघूपलशकलरूपे, (जी०
१ प्रति० । प्रभा० ।) कर्करके, जी० ३ प्रति० । घग्घरहे,
भ० १६ श० १ उ० ।

सकराम-शर्कराम-पुं० । गौतमगोत्रावाप्तरगोत्रविशेषप्रवर्त्त-
के श्रुतौ, तद्गोत्रजेषु पुत्रेषु च । स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सकवयण-शक्रवचन-न० । शक्रेण वैश्रवणादिप्रयुक्ते व-
चने, कल्प० १ अधि० ४ क्षण ।

सकसिंह-शाक्यसिंह-पुं० । गौतमगोत्रे शुद्धोदनपुत्रे सप्तम-
बुद्धे, ग० १ अधि० ।

सकह-सत्कथ-त्रि० । सती धर्मकथाऽभीष्टा यस्य स स-

तकः । चतुर्थगुणविशिष्टे भावेक, ध० १ अधि० । वरी० ।

अथ त्रयोदशस्य तत्कथाव्यगुणस्यावसरस्तं च विपर्यये दोषदर्शनद्वारेणाह—

नासह विवेगरयणं, असुहकहासंगकलुसियमणस्त ।

धम्मो विवेगसारु, ति सकहो हुज धम्मत्थी ॥ २० ॥

नश्यति-अगति विवेकरजं विवेकः-सद्वसद्वस्तुपरिज्ञानं स एव रक्षम्-अज्ञानध्वान्तात्तकारित्वात् असुभकथाः-रूपा-दिकथास्तासु सङ्गः-आसक्तिस्तेन कलुषितं मनः-अन्तः-करणं यस्य स तथा तस्याशुभकथासङ्गकलुषितमनसः । इदमत्र तात्पर्यम्-विकथाप्रवृत्ता हि प्राणी न शुक्लायुक्तं विवेचयति, स्वार्थद्वानिमपि न लक्षयतीति रोहणीयत् । धर्मः पुनर्विवेकसार एव हिताहितावबोधप्रधान एव भवति, सावधारणत्वाद्वाक्यस्यतीत्यसादितोः सत्या-शोभना तीर्थ-करणगुणधरमहर्षिचरितगाचरा कथा-वचनव्यापारो यस्य स सत्कथो भूयाद्-भवेत् धर्मार्थी-धर्मचरणभिलाषुकः, येन धर्मेरताऽहः स्यादिति । ध० २० १ अधि० १३ गुण । प्रब० । (पूर्वसूचितरोहिणीज्ञातं 'रोहिणी' शब्दे षष्ठभागे ५८३ पृष्ठ गतम् ।)

सकाण्डाण-शक्यानुष्ठान-न० । संहनाद्यनुसारेण तप-आद्यनुष्ठाने, ध० २० ।

संघयणादणुस्वे, आरंभइ सकमे वऽणुद्वान् ।

बहुलाभमप्येधेयं, सुयसारविसारओ सुजई ॥ ११५ ॥

संहमनं-वज्रयभनराचादि, आदिशब्दात्-प्रत्यक्षनकाल-भावा गृह्यन्ते, तदनुकुर्यं-तदुचितमेषारभते सर्वमनुष्ठानं तपः-प्रतिमाकरणादि यद्यस्मिन् संहननावी निबोद्धुं शक्यते तदेवारभतऽधिकस्य निष्ठानयनाभावे प्रतिज्ञाभङ्ग-संभवात्, कीदृशं पुनरारभते? बहुलामं, विशिष्टफलप्रापकम्-अल्पच्छेदं-स्नाकस्ययम्, अल्पशब्दस्याभाववचनत्वात् संय-माबाधकमिति भावः, श्रुतसारविशारदः-स्निह्यान्ततस्वामिभः सुयतिर्भाससाधुरिति ।

कथं पुनरेवंविधं व्यादित्याह—

जह तं बहु पसाहइ, निवडइ अस्सजमे दहं न जओ ।

जणिउज्जमं बहुणं, विसेसकिरियं तथा विदवइ ॥ ११६ ॥

यथा-येन प्रकारेण तदधिकृतमनुष्ठानं बहु प्रसाधयति पुनः पुनरासेवते, न निपतति वाऽसंजमे-सावधकियायां दहमस्यर्थं नैव यतोऽनुष्ठानात् । किमुक्तं भवति-अनुचितानु-ष्ठानपीडितो न पुनस्तत्करणयोस्तद्वत् कदाचिदमयसंभवे च चिकित्सायामसंयमस्तदकरणे चाविधिभूतस्य संयमान्तरावः, अत एवाहुम्-“सो हु तवो कायवो, जेण मणोऽमं-गलं न चित्तेइ जेण न इदियहाणी, जेण य जोगा न हायं-ति ॥ २५ ॥” इति । तथा अनितोद्यमं संपादितकरणमनो-रथं बहुनामन्येषां समानधार्मिकानां शिष्याणां शक्या-नुष्ठानं हि बहुना चिकीर्षा संभवति नेतरस्मिन्निति विशेष-कियामाधिकतरानुष्ठानं प्रतिमाभ्यासादिकं, तथाशब्दः स-मुच्चयः, स वैधं योज्यतं शक्नो सत्यां विशेषकियां चारभ-त न तां निष्फलां विदधानीति ।

कथंभूतां पुनर्विशेषकियां करोतीत्याह—

गुरुगच्छुअइहेउं, कयतित्थपभाणं निरासं सो ।

अजमहागिरिचरियं, सुमरतो कुणइ सकिरियं ॥ १७ ॥

गुरोर्गच्छस्य बोधति-उत्सर्पणा धन्योऽयं गुरुर्गच्छो वा यस्तान्निष्पद्येवविधा दुष्करकारिणो दृश्यन्ते, इत्येवं जन-क्याकरा तजेतु-तत्कार्यं, तथा कृतनीयेप्रभावा-समु-त्पादितजिनशासनसाधुवादां साधुः-सुम्हरोऽयं जिनधर्मः सर्वधर्मेषु वयमप्येवमेव कुर्म इत्येवमादियत्वात्साधिकामिति भावः । निरासेल पेहिकामुष्मिकाशेसादिप्रमुक्तः । तदुक्त-म्-“ नो इहलोगगुट्याए, आयारमहिद्विज्जा नो परलो-गुट्याए आयारमहिद्विज्जा नो कनिवन्नसइसिलोगगुट्याए आयारमहिद्विज्जा नत्थ आरहतिपहिं इहउहिं आया-रमहिद्विज्ज ” इति । आर्यमहागिरिभगवत्तत्परित वृत्तान्तं स्म-रन् करोति सत्कियां भावसाधुरिति गाथाकारार्थः । ध० २० ३ अधि० ५ लक्ष० ।

भावार्थस्तु कथानकाद्वसेयः, तच्चेदम्—

अज्जथूलभइस्स दो सीसा-अजमहागिरि, अजसुहत्थी य । महागिरि अजसुहत्थिस्स उवज्झाया, महागिरि गणं सुह-त्थिस्स दाऊण घोच्छिण्णो जियक्कणो ति, तद्वि अपडिब-खया हाउ कि गच्छपडिबद्धा जियक्कणपरिकम्मं करेति, ते वि हरेता पाडलिपुत्तं गया, तत्थ वसुभूती सट्ठी; तेसि अंतियं धम्मं सोत्था सावगो जाओ । सो अएण्या भणइ अजसुहत्थि भयवं ! मज्झ दिओ संसारनित्थरणोवाओ, मए सयणस्स परिकहियं तं न तहा लग्गई । तुम्भे वि ता अणभित्तोएणं गं-तूणं कहेहि ति । सो गंतूण पकडिओ । तत्थ य महागिरि पविट्ठो तं वट्ठूण सहसा उट्ठिओ । वसुभूती भणइ-तुम्भवि अ जे आयरिया?, ताहे सुहत्थी तेसि गुणसंघवं करेइ, जहा-जियक्कणो अतीतो तहावि एए एवं परिकम्मं करेति । एवं तेसि चिरं कीहत्ता अणुव्वयाणि य दाऊण खया सुहत्थी । तेण वसुभूणा जेमिस्ता ते भणिया-जइ एसिंसा साह एज्जा तां से तुम्भे उज्झंतगाणि एवं करेज्ज, एवं दिएण महा-फलं भविससइ । वीयदिवसे महागिरि भिक्खस्स पविट्ठा, तं अणुव्वकरणं वट्ठूण चित्तेइ-द्ववओ ध, एयां जहा एाओ अहंति तदेव अम्भमिते नियत्ता भणति-अज्जो ! अणेल्लहा कया । कण? तुमं जणसि कल्लं अम्भुट्ठिओ, दोवि जणा वति-दिसं गया । तत्थ जियपडिमं वंदित्ता अजमहागिरि एलक-च्छं गया गयगपदं वंद्या । तस्स कहं एलगच्छं नामं?, ते पुवं दसरणपुरं नगरमासीं । तत्थ साविद्या एगस्स मिच्छुनि-ट्टिस्स दिवा । वेयालियं आवस्सयं करेति पक्कक्खाइ य । सो भणइ-कि रत्ति उट्ठित्ता कोइ जेमेइ?, एवं उवहसइ, अएण-या सो भणइ-अहं पि पक्कक्खाइ, सा भणइ-भेजिह-सि । सो भणइ-कि अणएयावि अहं रत्ति उट्ठित्ता जेमिमि?, दिअं । देवया चित्तेइ साविद्यं उव्वासेइ अज्ज ए उवालभामि । तस्स भगिणी तत्थेव वसइ, तीसे कुवेण रत्ति पहेण्यं गहाय आगया । पक्कक्खाइओ । साविद्याए धारिओ भणइ-तुम्भक्खएहिं आलपालेहिं कि?, देवयाए पहारो दिएणो, दो वि अक्खिल्लोगला भूमीए पडिया । सा मम अयसो हांहि ति काउस्सगं टिया। अज्जरत्ते देवया आगया भणइ-कि साविअ!, सा भणइ-मम एस अजसा ति, ताहे अणएस्स एलगस्स अ-च्छीणि सपपसाणि तक्कणमारियस्स अणेत्ता लाइयाणि ।

तत्रो से सयणो भणइ-तुम्हं अचुद्धीय एलगस्स जारिसा-
णि स्ति,तेण सव्वं कहियं,सहो जाओ । जणो कोउहल्लेण प-
ति पेचुङ्गा । सव्वरज्जे कुडं भणइ-कओ एसि ? जत्थ सो
एलकचुङ्गा । अण्णे भणंति-सां वेव राया, ताहे दसणपुर
स्स एलकचुङ्गा नामं जायं तत्थ गयगपयओ पव्वओ । तस्स
उप्पत्ती-तत्थेव दसणपुरं दसणमहो राया । तस्स पंच-
सयाणि देवीणारोहो । एवं सो जाव्वण्णं कुवेण य पडि-
बओ एरिस्स अण्णस्स नत्थि स्ति । तेण कालेण तेण सम-
एणं भगवओ महावीरस्स दसणकुडं समोसरणं । ताहे
सो चित्तइ-तहा कल्लं वंदामि जहा केणइ न अण्णेणं वं-
दियपुव्वो । तं च अज्झत्थियं सक्को णाऊण एइ । इमो वि
महया इहोए निग्गओ वंदिओ य सव्विहवीए । सक्को वि
एरावणं विलग्गो, तत्थ अट्टं दत्ते विउम्बइ । एक्केके दत्ते
अट्टु वारीओ, एक्काए बावीए अट्टु पउमार्ह, एक्ककं प-
उमं अट्टुपत्तं, पत्ते य २ वत्तीसइवज्जनाडं, एवं सो सव्वि-
हवीए एरावणविलग्गो आयाहिणं पयाहिणं करेइ, ताहे
तस्स इत्थिस्स दसणकुडं पव्वए य पयाणिं देवप्पहावण
उट्ठियाणि । तेण णामं कयं गयगपयओ स्ति । ताहे सो दस-
कभहो तं पेचुङ्गाए एरिसा कओ अम्हारिसाणमिद्धी,अहो
क एल्लओऽण्ण धम्मो, अहमवि करेम, ताहे सो पव्वइ ।
एसा गयगपयगस्स उप्पत्ती । तत्थ महागिरीहिं भलं
पञ्चफलायं देवनं गया । सुहत्थी वि उज्जेयि जियपडिमं वं-
दया गया । उज्जाणं ठिया, भणिया य साहुणो-वसहिं म-
ग्गइ स्ति । तत्थ एगो संघाडगो सुमहाए सिद्धिमज्जाए घरे
भिक्खस्स अगओ । पुच्छिया ताहे-कओ भगवतो ? ,
ताहे भणियं-सुहत्थिस्स वसहिं मग्गामो । नाणसालाओ
दरिसियाओ । तत्थ ठिया । अजया पओसकालं आयरिण
नल्लिणुग्गमं अज्झयणं परिचइति । तस्सि पुत्तो अवंतिसु-
कुमालो सत्ततल पासाए वत्तीसाहिं भज्जाहिं समं उव-
ललइ । तेण सुखविजुडेण सुयं । न एयं नाडगं ति भूमीओ
भूमीयं सुणेतो २ उदिरणो बाहिं निग्गओ । कत्थ एरिस्स ति
जोईसरिया तेसि मूलं गओ । साहइ-अहं अवंतिसुकुमा-
लो स्ति नल्लिणुग्गमं देवो आसि । तस्स उरुग्गो पव्वया-
मि । असमत्थो य अहं सामन्नपरियागं पालेउं इंगिणिं साहे
मि । ते वि मायाविप्पा, तेण पुच्छिय स्ति । नेच्छति, सयमे-
व लोयं करेति । मा सयंगिहीयसिगी हवउ स्ति सिंगं दि-
रणं । मसाणं कथेरं कुडगं, तत्थ भलं पचवक्कायं । सुकु-
मालपडिं पाएहिं लोहियगंधेण सिधाए संपल्लियाए आगम-
णं । सिवा एगं पायं कायइ । एगं चिह्णगायि । पढेमं जामे
जाणुयाणि, बीएऊऊ, तइए पोहं कालगओ । गंधोवगपुष्क-
वासं, आयपरियाणं आलोयणा । भज्जाणं परंपरं पुच्छा ।
आयरिपडिं कहियं-सव्विहवीए सुएहाहिं समं गया मसाणं,
पव्वइयाओ य । एगा गुब्बिणी नियसा । तेसि पुत्तो तत्थ
देवकुलं करेइ । तं इयाणिं महाकालं जायं । लोएण परिग-
हियं । उत्तरचुलियाए भणियं पाडलिपुत्ते स्ति समत्तं अणि-
स्सियतवो महागिरीणिं ४ । आबं ४ अं ।

संस्कार-संस्कार-पुं । वज्जादिना सम्माने, कएण १ आबं ६
काण । उत्तं । ज्ञां । स्वां । वज्जाभरणानिभिरभ्यर्चने, आ-
बं ४ अं । भक्षणवज्जापानादीनां पदतो योगे, आबं ४

अं । एथां । ज्ञां । अर्थप्रदानादौ गुणकथने च । उत्तं
१ अं । पञ्चां । प्रवरवस्त्रादिभिः पूजने, एथां १०
ठां ३ उं । स्तवनवन्दनादौ, एथां ७ ठां ३ उं ।
अं । स० । नि० । सूत्रं । प्रब० । पञ्चां । आद्याद्वरकरेण
वस्त्रादिना वा सम्माने, एथां ३ ठां ३ उं । अभ्यु-
त्थानासनदानवन्दनानुमज्जनादौ, आबं ६ अं । आं । ज्ञं ।
प्रवरवस्त्रादिभिः पूजनं, एथां १० ठां ३ उं । विनयाहेषु
वन्दनादिना आद्वरकरेण प्रवरवस्त्रादिदाने च । 'संस्कारो पवर-
वत्थमार्हहिं' इति वचनात् । अं ।

अथ नैरथिकादीनाभित्य विनयविशेषानाह—

अत्थि णं भंते ! नेरइयाणं सक्कोरि वा सम्मायेति वा
किइक्कमेइ वा अम्मुट्ठायेइ वा अंजलिपग्गहेति वा आस-
णाभिग्गहेति वा आसणाणुप्पदायेति वा इतस्स पच्चुग्ग-
च्छण्या ठियस्स पज्जुवासणया गच्छंतस्स पडिसंसाहण-
या ? , नो तिण्णहे समहे । अत्थि णं भंते ! असुरकुमारा-
णं सक्कोरि वा सम्मायेति वा० जाव पडिसंसाहणया
वा ? , इता अत्थि, एवं जाव थणियकुमाराणं । पुव्वि-
काइयाणं जाव चउरिदियाणं एएसि जहा नेरइयाणं ।
अत्थि णं भंते ! पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं सक्कोरि
वा० जाव पडिसंसाहणया ? इता अत्थि, नो चेव णं
आसणाभिग्गहेइ वा आसणाणुप्पयायेइ वा, मणुस्सायं०
जाव वेमाणिआणं जहा असुरकुमाराणं । (ख० ५०७)

'अत्थि णं' मित्यादि 'सक्कोरि व'स्ति संस्कारो—विनयाहेषु
वन्दनादिनाऽऽद्वरकरेण प्रवरवस्त्रादिदानं वा 'संस्कारो पवरव-
त्थमार्हहिं' इति वचनात् 'सम्मायेइ व'स्ति सम्मानः तथावि-
धप्रतिपत्तिकरणं 'किइक्कमेइ व'स्ति कृतिकर्म—वन्दनं कार्य-
कारणं वा 'अम्मुट्ठायेइ व'स्ति अभ्युत्थानं-गौरवादिदशने विद्व-
रत्यागः 'अंजलिपग्गहेइ व'स्ति अंजलिप्रदहः—अजलीकर-
णम् 'आसणाभिग्गहेइ व'स्ति आसनाभिग्रहः—तिष्ठत एव
गौरव्यस्यासनानयनपूर्वकमुपविशतेति भणनम् 'आसणाणु-
प्पयायेइ व'स्ति आसनानुप्रदानं—गौरव्यमाभित्यासनस्य
स्थानान्तरसंचारणम् 'इतस्स पच्चुग्गच्छण्या' स्ति—आग-
च्छतो गौरव्यस्याभिमुखगमनं 'ठियस्स पज्जुवासणय'स्ति
तिष्ठतो गौरव्यस्य सेवति 'गच्छंतस्स पडिसंसाहणय' स्ति
गच्छतोऽनुमज्जनमिति, अयं च विनयो नारकाणां नास्ति,
सततं दुःस्थत्वादिति । अं १४ श० ३ उं । १४ श० । ज्ञौं ।
माह्यादिभिरभ्यर्चने, पञ्चां १ विब० । विपा० । आद्वरकरेण,
अं २ श० १ उं । १४ श० । नि० । अत्र संस्कारप्रस्तावात्संस्कार-
प्रतिपक्षभूतेन असत्कारेण सामायिकं लभ्यते इति प्रतिपाद्य-
यति । असत्कारेण एगो धिज्जाइओ तहाकयाणं थेराणं अंतिय
धम्मं सोळा समहिलिओ पव्वइओ उग्गं २ पव्वज्जं करे-
ति, णववरमवरोप्परं पीती ण ओसरइ, महिला मणां
धिज्जाइणि स्ति गव्वमुव्वइइ, मरिऊण देवलोगं गयाणि,
जहाउगं भुत्तं । इतो य इलावज्जेण णगे इलादेवया, तं एगा
सत्थवाही पुत्तकामा ओलग्गइ,सो वचिऊण पुत्तो से जाओ,

गामं च से कयं इलापुत्तो षि । इयरी वि गव्वदोसेणं तओ
 बुया लंकगकुले उण्णवा, दोऽवि जोव्वणं पत्ताणि, अण्ण-
 या, तेण सा लंकगवेदी दिट्ठो, पुव्वभवराण्ण अउक्कोव-
 वण्णो, सा मग्गिज्जंती वि ण लम्भइ, जत्तिपण तुलइ त-
 त्तिपण सुवण्णं ताणि भणंति—एसा अइ अक्कयणिही,
 जइ सिपं सिक्कसि अम्हेहि पि समं दिहइ तो ते देमो,
 सो तेहि समं दिहितो सिक्किलओ य, ताहे विवाहणिमित्तं
 रण्णो पेच्छयणं करेहि ति भणितो, बेण्णातइ गयाणि,
 तत्थ राया पेच्छइ संतेपूरो, इलापुत्तो य वेड्ढा उ करेइ
 रायाए दिट्ठी दारियाए, राया ण देइ, रायाणए अ-
 वेत्ते अण्णे वि ण वेत्ति, साहुकाररायं वट्ठति । भणिओ रा-
 इया—लंछ । पड्ढं करेइ, ते किर वंससिहरे अइ कट्ठं
 कपण्णं तत्थ खीलयाओ, सो पाउआउ आहिधइ मूलं
 विधियातो । तओऽसिंखेइइहत्थगओ आगासं उण्णइत्ता ते
 खीलगा पाउआणालियाहि पेसेसत्तवा सत्त अग्गिमाइडे स-
 तपच्छिमाइडे काऊण, जइ फिइइ तओ पडिओ सबहा
 खंदिअइ, तेण कयं, राया दारियं पलोपइ । लोपण कल-
 कलो कओ, ण य देइ राया, राया ण पेच्छइ, राया खितेइ-
 जइ मरइ तो अइ एयं दारियं परिणेमि । भणइ—ण दिट्ठं
 पुणो करेहि, पुणोऽवि कयं, तत्थऽवि ण दिट्ठं, ततियं पि
 बारा कयं, तत्थ वि ण दिट्ठं, खउत्थियाए बाराए भणि-
 ओ-पुणो करेहि । रंगो विरत्तो, ताहे सो इलापुत्तो वंस-
 म्मे ठिओ खितेइ—धिरत्थु भोगाणं, एस राया पत्तिया-
 हि ण तित्तो, एताए रंगोवज्जीवियाए लमिउं मग्गइ, ए-
 ताए कारखा ममं मरेउमिच्छइ । सो य तत्थ डियओ ए-
 गत्थ सेट्ठिअरे साहुणो पडिलाभिज्जमाणे पासति सव्वा-
 लंकाराहि ईत्थयाहि, साहु य विरत्तनेण पलोयमाणे पे-
 च्छति । ताहं भणइ—‘अहो धम्या निःस्पृहा विषयेषु’
 अहं सेट्ठिअरे एत्थं पि एस तत्थयो, तत्थेय विरागं
 गयस्स केवलयाणं उण्णणं । अपवि वि वेड्ढी विरागो
 विभासा, अग्गमहिंसीए वि, रण्णो वि पुणरावली जाया-
 विरागो विभासा । एवं ते खत्तारि वि केवली जाया, सि-
 ज्जा य । एवं असक्कारेण सामाइयं लम्भइ ॥ ११ ॥ अहवा-
 तित्थगगाणं देवासुरं सक्कारे करेमाणे वड्ढुण जहा मरियस्स ।
 आव० १ अ० । (मरीचिवुलान्तम् ‘मरीह’ शब्दे षष्ठे
 भागे १४१ पृष्ठ उक्तम् ।)

संस्कार-पुं० । “विशत्यादेर्लुक्का० ॥ १२ ॥ इत्यनेनात्रानुस्वारस्य
 लुक् । प्रा० । “स्कृक्कयोर्नामि” ॥ २१४ ॥ अत्र नामप्रहणाभावे
 ऽसिञ्जपि लक्ष्यं लकारादेशः स्यात्प्रा०।सम्-क-घञ सुदृक् ।
 सतो गुणान्तराधानरूपे प्रतियत्ये, यथा अलङ्कारादे रत्नादे-
 वंस्त्वादेश्च उद्दीपननिशानमाजिनादयः, ब्रीह्यादेश्च यक्षाज्ञता-
 सम्पादनाय वैदिकमार्गेण प्रोक्तानिः वपणदेर्निर्मेलीक-
 रणादिः । स्मृतिहेतौ, अनुभवजन्ये आत्मवृत्तिगुणभेदे, ए-
 थिद्वयादिचतुष्टयस्य वेगाख्ये गुणे, यथावस्थिततया स्था-
 पनाप्रयोजकं स्थितिस्थापनाख्ये गुणभेदे, शास्त्राभ्यासज-
 न्यव्युत्पत्तौ, व्याकरणोक्तदिशा शब्दानां साधनप्रकारे, वि-
 प्रादीनां वैदिकमार्गवत्साधने गर्भाधानादौ क्रियाकला-
 पे, पाके च । वाच० । सम्म० ।

ऽकारकारण-सत्कारकारण-न० । वस्त्रादिभिः सम्मानने,

‘असंजयाण सकारं कारवणेणामच्छे गरहिउमारजे’ ।
 महा० ४ अ० ।

सकाराजिज-सत्काराजिज-त्रि० । आदरणीये, उपा० ७
 अ० । वस्त्रादिना कदाप्यं महलं दैवतं चैत्यमिति बुजया
 पर्युपासनीयं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । भ० । औ० । ज्ञा० ।
 अ० ५० ।

सकारत्त-संस्कारत्त-अभ्य० । संस्कृतादिलक्षणयुक्तत्वे, औ० ।
 रा० ।

सकारपुरकारपरीसह-सत्कारपुरस्कारपरीषह-पुं० । सत्कारो-
 वस्त्रादिभिः पूजनं, पुरस्कारः-अभ्युत्थानासनादिं संपादनम्,
 यद्वा-सकलैव पाऽभ्युत्थानाऽभिवादनादिरूपा प्रतिपत्ति-
 रिह सत्कारस्तेन पुरस्कारेण सत्कारपुरस्कारः, ततस्ता-
 वेव स एव वा परीषहः सत्कारपुरस्कारपरीषहः । उक्त०
 २ अ० । आव० । प्रब० । प्रश्न० । भ० । स० । सत्कारपु-
 रस्काराभावे वैष्णवजने, तद्नाकाङ्क्षात्वे च । स० २२ सम्म० ।
 विशेषितब्रह्मचर्यस्य महातपस्विनः स्वपरसमयस्य बहु-
 कृत्वः परवाग्निविजयिनः प्रमाणभक्तिबहुमानसंभ्रमा-
 सनप्रदानभूक्तमानवत्प्राप्तादितज्जने न मे कश्चित्करो-
 तीति हंतप्रणिधानपरिहरणे, पं० सं० २ द्वार । स वैषम्य-
 “उत्थाने पूजने दाने, न भवेदभिलाषुक्तः । असत्कारे न
 दीनः स्यात्, सत्कारे स्यान्न हर्षवान् ॥ १ ॥” ध० ३
 अधि० । “उत्थाने पूजने दाने, स्पृहयेत्साम्पूजकः । मूर्खि-
 तो न भवेत्सहजं, दाने सत्कारितो न च ॥ १ ॥” आ०
 म० १ अ० । आ० चू० ।

एतदेव सूत्रकृदाह—

अभिवाययमच्छुद्धाणं, सामी कुजा निमंतयं ।

जे ताइं पडिसेवन्ति, न तेसिं पीहणं सुणी ॥ ३८ ॥

अभिवादनं-शिरोनमनचरणस्पर्शनादि पूर्वमभिवाद्ये इ-
 त्यादि वचनम्, अभ्युत्थानं-ससम्भ्रममासनमोचनं स्वामी-
 राजादिः कुर्यात्-विदधीत निमन्त्रणम्-अथ भवन्निभिला म-
 दीयगृहे प्रहीतव्येत्यादिरूपम्, ‘ये’ इति-स्वध्यायाः परतीर्थिका
 वा तानि-अभिवादानादीनि प्रतिसेवन्ते-आगमनिविद्यान्यापि
 भजन्ते, न तेभ्यः स्पृहयेत्-यथा सुलभजन्मानोऽमी य
 एवमेवविधेरभिवादानादिभिः सत्क्रियन्त इति मुनिः-अ-
 नगार इति सूत्रार्थः ।

किं च—

अणुकसारं अपिच्छे, अणुणएसि अलोणुए ।

रसेसु नाणुगिज्जका, नाणुतप्पिज्ज पण्णवं ॥ ३९ ॥

उक्तः-उत्क्रिडतः सत्कारादिषु शोते इत्ययं शील उक्तः-
 शयी न तथा अनुत्क्रशयी, यद्वा-प्राकृतत्वाद्युक्तवाची सर्व-
 धनादिःवादिभिः, कोऽर्थः ?—न सत्कारादिकमकुर्वते कु-
 र्यात्, तत्सम्पत्तौ वा नाहङ्कारवान् भवति । यत उक्तम्-
 पल्लिमथमहं वियाणिया, जा वि य वंदयपूयणा इह ।

सुद्धमे सङ्गे दुरुद्धरे, इति संस्त्राइ सुणी ण मज्जइ ॥ १ ॥

न वा तदर्थं लुक् तत्र वा शृजि विधत्ते, अत
 एवाह्या—स्तोका धर्मोपकरणमितिमात्रविषयत्वेन न
 तु सत्कारादिकामितया महती । अल्पशब्दस्याभाववादि-
 त्वे-

नाविद्यमाना वा इच्छा वाञ्छा वा यस्येति अत्येच्छः । इच्छायाश्च कथायान्तर्गतेन्येऽपि पुनरुत्पत्त्याभिधानं बहुत-
रदोषयोपदर्शनार्थम् । अत एव च—अज्ञातो जातिभुता-
दिभिः पशति—उच्छति अर्थात्—पिण्हावीत्यज्ञातैषी, कुतः
पुनरेवम् ?—यतः अलोलुपः—सरसौदनादिषु न लाभ्य-
म्वयान्, एवंविधोऽपि सरसाहारभोजिनोऽपरान् वीक्ष्य
कदाचिदन्यथा स्यात्, अत आह—सरसेषु—रसवत्सो-
दनादिषु, पाठास्तरसो—रसेषु वा—मधुरसिदिषु नातु-
गृध्यन्त—नाभिकान्तां कुर्वीत, रसगृह्वर्जनापदेशश्च तद्
गृह्यत एव बालिशानामभिवादानादिवृद्धासम्भवात्, तथा
न तेभ्यो—रसगृहेभ्यः स्पृहयेन्मुनिः, पाठास्तरस्य—नातु-
तस्येत् सीधान्तरीयान् नृपत्यादिभिः सत्क्रियमाशानवक्ष्य,
किमतपरित्यागनाहमत्र प्रवर्जितः, इति प्रज्ञा—इयोपा-
देयविधिवनारिमिका मतिस्तद्वा, अनेन सत्कारकारिणि
तोषं व्यत्कारकारिणि च द्वेषमकुर्वताऽयं परीषदोऽध्यासि-
तव इत्युक्तं भवतीति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥

अत्र 'अज्ञविधे' ति हारमनुसरन् सूत्रोक्तमर्थं व्यतिरेको-
दाहरणेन स्पष्टयन्नाह—

महुराह ईददसो, पुरोहिभो साहुसेवभो सिद्धी ।

पासापविज पाडण, पायच्छेदिदकीले य ॥ ११८ ॥

मधुरायामिन्द्रदत्तः पुरोहितः, साधुसेवकः भेष्टी प्रासा-
दविद्यापातनं, पादच्छेदमिन्द्रकीले, अस्या भिक्षकमत्तादिति
गाथासंस्कारः ॥ ११८ ॥ पदार्थश्च सम्प्रदायावसेयः ।

स वायम्—

“विरकालपट्टियाय महुराय ईददसेण पुरोहिणं पा-
सायगण्यं हेट्ठं साधुस्स वण्तस्स पाआ, आलंबितो सीसे
कतो सि काउं, सो य सावण्य सिद्धिया विट्ठो तस्साम-
रिसा जाओ । विट्ठो भो एणं पावेणं, साधुस्स उच्चि पादो
कतो सि, तेण पण्ण कया—अवस्से मय एयस्स पादो
विदेयव्वा—तस्स विट्ठणि मग्गह, अलभमानो अन्नया
आयिरिआण सगासे गंतुण वंदिणा परिकहेह । तेहि
भण्णह—का पुच्छा, अहियासेयव्वो सकारपुरस्कार-
परीसदो । तेण भण्णह—मय पण्ण कयज्झिया, आय-
रिण्हि भण्णह—एयस्स पुरोहिणस्स किं घरे बह्वह, तेण
भण्णह—एयस्स पुरोहिणस्स पासाओ कयल्लतो, तस्स प-
वेसणं रण्णो भनं करेहि सि, तेहि भण्णह—जाहे राया प-
विसह तं पासाय ताहे तुमं रायं इत्थण गहेऊण अच-
साण्डिआसि जहा—पासाओ पडति, ताहेऽहं पासायं वि-
ज्जाय पाडिस्सं । तेण तहा कयं, सेट्ठिणा राया भण्णितो—प-
वण मुग्गे मारिया आसि, वट्ठेण रण्णा पुरोहितो साव-
गस्स अप्पितो, तेण तस्स ईदकीले पादो कतो । पुच्छा
ज्झि (जो), एवं काउं इयो विसज्जितो । तेण गाहिया-
सितो सकारपुरस्कारपरीसदो ” इति । यथा तेन आज्ञना-
सौ न सोढो न तथा विधेयं, किन्तु साधुवत्सोदभवः । इह
पूर्वत्र च आचकपरीषदाभिधानमाद्यनयकमुद्यमतेनेति
भावनीयम् । उक्तं हि प्राक्—“तिरहं पि केमनतो, परीसदो
आव उज्जुत्तातो ” सि, अहं आत्र पादो, विद्या च प्रासा-
दप्राप्तनविद्या । उक्तं २ अ० ।

सकारबंध—संस्कारबन्ध—पुं० । बौजमतप्रसिद्धे पुण्यापुण्या-
विधमंसमुवाये, सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० ।

सकारवंत—संस्कारवचन—न० । संस्कृततादिलक्षणयुक्तत्वे, स०
३६ सम० ।

सकारवचिय—संस्कारप्रत्यय—न० । संस्कारार्थे, औ० । स्तु-
त्यादिगुणोन्नतिकरणे, स० २२ सम० । प्रवरवत्ताभर-
णादिभिरभ्यर्चनाभिधे, ल० । सत्कारनिमित्ते, सत्कारश्च
प्रवरवत्ताभरण्यादिभिरभ्यर्चनम् । ध० २ अ० । प्रसि० ।

सकारहज—सत्कारभाज्य—त्रि० । विद्वज्जनपुत्र्य, व्य० ३ उ० ।
सकारासंसापभोग—सत्काराशंसाप्रयोग—पुं० । दशमे आ-
शंसाप्रयोगभेदे, स्या० १० डा० ३ उ० । ('आसंसापभोग'
शब्दे द्वितीयभागे ४६६ पृष्ठे व्याख्यातः ।)

सकारिसा—सत्कारयित्वा—अव्य० । वत्सादिना विनये, स्या०
१ डा० ।

सकारिय—सत्कारित—त्रि० । फलवत्तादिदानतः संमानिते,
ज्ञा० १ अ० १ अ० । कल्प० । औ० ।

सकाल—संस्कार—पुं० । “हरिद्राक्षी लः ” ॥ ८ । ४ । २५४ ॥

अनेनात्र लकारादेशः । सक्कालो । संस्करणे, प्रा० ४ पाद ।

सकिरिया—सत्क्रिया—स्त्री० । सत्त्वेष्टायाम्, ज्ञा० १३ डा० ।

सक्कुच्छव—शक्रोत्सव—पुं० । इन्द्रमहे, आ० म० १ अ० ।

सक्कुलिया—सक्कुलिका—स्त्री० । पिष्टमयपोलिकायाम्, आ-
वा० १ अ० १ अ० ५ उ० । दश० ।

सक्कुलीकरण—सक्कुलीकर्य—पुं० । इयकर्णोदिषु अन्यतमे
अन्तर्द्विपे, तत्रत्ये मनुष्ये च । प्रज्ञा० १८ पद । स्या० ।
प्रव० । जी० । कर्म । न० । उक्त० । नि० सू० । ('अन्तर्द्विप'
शब्दे प्रथमभागे ६६ पृष्ठे वक्तव्यतोक्ता ।)

सकौदे—शक्रेन्द्र—पुं० । सौधमंदेवलाकन्द्रे, स्या० १० डा० ३ उ० ।

सकौस—सक्रोश—त्रि० । क्रोशसहिते, वृ० ३ उ० । तत्र
यत्क्रोशं तत्पूर्वांशु दिक्षु प्रत्येकं सगव्यूतमूर्द्धमध्वार्धक्रो-
शादेप्रयोजनेन च समन्ततो प्राप्ताः सन्ति । व्य० १० उ० ।

सक्ख—साक्ष्य—न० । परप्रत्ययार्थे यथादृष्टवादिनि, पि० । स्व-
यंकरणतः शब्दार्थे, पञ्चा० ६ विब० ।

सख्य—न० । सख्युर्भावः । मित्रतायाम्, सौहार्दे, वाच० ।

सक्खं—साक्षात्—अव्य० । “वा स्वरे मञ्च ” ॥ ८ । १ । २४ ॥

अस्य बहुलाधिकारीयत्वादन्यस्यापि व्यञ्जनस्य प्रकारः ।
प्रा० । समसे, उक्त० २ अ० । अनुपचारे, ज्ञा० १० डा० ।
परिस्फुटे, उक्त० २ अ० ।

सखिसिय—साधिक—त्रि० । सदा परित्यागसाक्षिणि केवलप्र-
तिषिद्धे, दश० । “ससक्खं न पिबे भिक्षु” दश० ५
अ० २ उ० । साक्षित्वकारिणि, मञ्ज० २ आध० आह । अ-
प्यसे, ज्ञा० १ अ० २ अ० ।

सखिसिखिय—सकिङ्खिखीक—त्रि० । क्षुद्रपरिटकोपेते, उपा०
२ अ० ।

सक्तुङ्ग-सक्तुङ्ग-वि० । कुट्टेमाञ्जरादिभिः सह वर्त्तमाने
अवबज्जसिंहादौ, आचा० २ भु० १ भू० २ अ० १ उ० ।

सग-शक-पुं० । अमार्यदेशभेदे, प्रजा १ पद । शकदेश-
निवासिनि म्लेच्छे, प्रजा० १ पद । प्रब० । वृ० । स्व० ।
मास्वर्षानन्तरं धीरमोक्षाज्जाते उज्जयिनीपत्नी, ति० ।
('तां ५८३ पृष्ठ उक्तम् ।) 'परिनिष्पुयस्स अरहा-तो उप्पको
सगा राया ।' ति० । धूर्ताक्याने प्रतिपादितानां धूर्तानामभि-
पत्नी, ग० २ अधि० ।

स्वक-त्रि० । आत्मीये, दर्श० ४ तत्त्व । आ० म० । निजे, सूत्र० १
भु० ३ अ० २ उ० । लोककदितः सौन्दर्यं, उत्त० १ अ० ।
सप्त-त्रि० । स्वनामक्यातायां संख्यायाम्, कर्म० ५ कर्म० ।

सगउरल-सप्तौदारिक-न० । औदारिकोपलक्षिते सत्के, औ-
दारिकौदारिकबन्धनौ ४, दारिकतैजसबन्धनौ ४, दारिकका-
मेषबन्धनौ ६, दारिकतैजसकामेष ७ इत्यथमौदारिका-
पलाक्षिते सत्के, कर्म० ५ कर्म० ।

सगड्ढभट्टिया-स्वकार्यभर्तृका-स्त्री० । लौकिकधृतभेदे, अनु० ।

सगड-शकट-न० । शक्नोति शक्यते वा धाम्यादिकमनेन
योद्धुमिति शकटम् । गन्ध्याम्, उत्त० ५ अ० । आच० ।
गन्ध्यादिके, सूत्र० १ भु० ७ अ० । विपा० । आ० म० । अनु० ।
प्रश्न० । ज० । रा० । औ० । भ० । स्कन्धावारनिबन्धादिके,
आचा० २ भु० १ भू० ३ अ० २ उ० । सुभद्रस्य गृहपतेर्भद्राकु-
क्षित्संभवे पुत्र, पुं० । स्थाने १० ठा० ३ उ० ।

एतदेव सूत्रकदाह—

जंभु ! तेषां कालेषां तेषां समएणं साहजनीनामं न-
यरी होत्था, रिद्धत्थिमियसमिद्धा । तीसे णं साहज-
णीए बहिया उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए देवरमणे थामं
उजाणे होत्था । तत्थ णं अमोहस्स जक्खस्स जक्खाऽऽ-
ययणे होत्था पुराणे, तत्थ णं साहजणीए थयरीए
महच्चंदे नामं राया होत्था । महया०, तस्स णं महच्चंदस्स
रत्तो सुसेणे नामं अमणे होत्था । सामभेयदंडदाण०
निग्गहकुसले, तत्थ णं साहजणीए सुदंसणाथामं ग-
थिया होत्था, वन्नओ, तत्थ णं साहजणीए नय-
रीए सुभरे नामं सत्थवाहे परिवसइ अट्ठे०, तस्स णं
सुभइस्स सत्थवाहस्स भदानामं भारिया होत्था; अही-
ण०, तस्स णं सुभइसत्थपुत्ते भदाए भारियाए अत्तए-
सगडे नामं दारए होत्था अहीण० । तेषां कालेषां तेषां
समएणं समणे भगवं महावीरं समोसरणं परिसा राया य
निग्गए धम्मो कहिओ, परिसा पडिगया । तेषां कालेषां
तेषां समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंते-
वासी० जाव रायमग्गमोगाडे तत्थ णं इत्थि आसे
पुरिसे, तेसि च णं पुरिसाणं मज्झगए पासति एगं स-

इत्थीयं पुरिसं अवउडगवंधणं उक्खित्तं ० जाव घोसेणं
चिता तहेव ० जाव भगवं वागरेति । एवं खलु गोयमा !
तेषां कालेषां तेषां समएणं इहेव जंबुद्वीपे दीवे भारे वा-
से ज्जगलपुरे नामं थगरे होत्था, तत्थ सीहगिरिनामं
राया होत्था महया० । तत्थ णं ज्जगलपुरे थगरे ज्जणिए
नामं ज्जगलीए परिवसति अट्ठे० अहम्मिए ० जाव दुप्प-
डियाणंदे, तस्स णं ज्जणियस्स ज्जगलियस्स बहवे अयाण
य एलाण य रोज्झाण य वसभाण य ससयाण य
धयरण य पसयाण य सिंघाण य हरिणाण य भयूराण
य महिसाण य सतबद्धाण य सहस्सबद्धाण य जूहाणि
वाडगंसि सन्निरुद्धाई चिट्ठति, अणे य तत्थ बहव
पुरिसा दिअमइभत्तवेयणा बहवे य अए ० जाव महिसं
य सारक्खमाणा संगोवेमाणा चिट्ठति, अण्ये य से
बहवे पुरिसा अयाण य ० जाव गिहंसि निरुद्धा चिट्ठति ।
अणे य से बहवे पुरिसा दिअमइ० बहवे सयए य सहस्से
य जीवियाओ ववरोविंति मंसाई कप्पिणीकप्पियाई करंति,
ज्जणियस्स ज्जगलीयस्स उवणेंति, अणे य से बहवे पुरि-
सा ताई बहुयाई अयमंसाई ० जाव महिसमंसाई तवएसु
य कवल्लीसु य कंदएसु य भज्जेसु य इंगालेसु य तलं-
ति य भजेंति य सोल्लयंति य २ ततो रायमग्गंसि विंति
कप्पेमाणा विहरंति । अप्पणा वि य णं से ज्जणियए ज्ज-
गलीए तेहि बहुविहमंसाई ० जाव महिसमंसाई सोल्लहि
य तलेहि य भजेहि य सुरं च ६ आसाएमाणे विह-
रंति । तते णं से ज्जणिए य ज्जगलीए य कम्मे प०
वि० स० सुबहुं पावकम्मं कलिकलुसं समज्जिणत्ता
सत्तवाससयाई परमाउर्यं पालइत्ता कालमासे कालं
किच्चा चोत्थीए पुढवीए उक्कोसेणं दससागरो-
वमट्ठिएसु नेरइयत्ताए उववन्ने । (सू० २१)

तते णं तस्स सुभइसत्थवाहस्स भदा भारिया ० जाव
निदुया यावि होत्था, जाया दारगा विनि-
हायभावच्चंति, तते णं से ज्जणीए ज्जगले चो-
त्थीए पुढवीए अणंतरे उव्वडिक्का इहेव साहजणीए
नयरीए सुभइस्स सत्थवाहस्स भदाए भारियाए कु-
च्छिसि पुत्ताए उववन्ने, तते णं सा भदा स-
त्थवाही अन्नया कयाइ खवणं मासाणं बहुपडिपुआणं
दारगं पयाया, तए णं तं दारगं अम्मापियरो जा-
यमेत्तं षेव सगडस्स हेट्ठातो ठावेंति, दोच्चं पि मि-
एटावेंति अणुपुव्वेणं सारक्खंति संगोवेंति संवट्ठेंति
जहा उज्झियए ० जाव जम्हा णं अम्वं इमे दारए जाव-
मेत्ते षेव सगडस्स हेट्ठा ठाविए तम्हा णं होउ णं अम्व

एस दारण सगडे नामेखं, सेसं जहा उज्जिष्यते । सुमेरु लवणसङ्घे कालगते मायाऽवि कालगया । से वि सयाभो गिहाभो निच्छुदे, तेत खं से सगडे दारण सयातो गिहाभो निच्छुदे समाखे संघाडग तहेव० जाव सुदरिसखाए गणियाए सद्धि संपलगे याऽवि होत्था । तेत खं से सुसेखे अमखे तं सगडं दारणं अमया कयाई सुदरिसखाए गणियाए गिहाभो निच्छुभावेति, सुदंसखियं गणियं अर्द्धमतरीयं ठावेति, ठाविता सुदरिसखाए गणियाए सद्धि उरालाई माखुस्सगाई भोग-भोगाई भुंजमाखे विहरति । तेत खं से सगडे दारण सुदरिसखाए गिहाभो निच्छुदे समाखे अमत्थ क-त्थ वि सुति वा अलम० अमया कयाई रहसियं सुदरिसखागई अणुप्पविसइ अणुप्पविसिचा सुदरिसखाए सद्धि उरालाई भोगभोगाई भुंजमाखे विहरइ । इमं च खं सुसेखे अमखे यहते० जाव विभूसाए मणुस्सवग्गुराए जेखेव सुदरिसखागणियाए गेहे तेखे-व उवागच्छति तेखेव उवागच्छिहा सगडं दारणं सु-दंसखाए गणियाए सद्धि उरालाई भोगभोगाई भुंज-माखं पासइ पासिचा आसुरुत्ते० जाव मिसमिसेमाखे तिबलियं मिउडि निडाले साहडु सगडं दारणं पु-रिसेहिं गिएहाविति अडि० जाव महियं करेति अवउ-डगंधणगं करेति करेता जेखेव महचंदे राया तेखेव उवागच्छति उवागच्छिचा करपळ० जाव एवं वया-सी-एवं खलु सामी ! सगडे दारण मम अंतेपुरिसि अवरोद्धे, तेत खं से महचंदे राया सुसेखं अमखं एवं वया-सी-तुमं खेव खं देवाणुप्पिया ! सगडस्स दारगस्स दंडं धत्तेहि, तए खं से सुसेखे अमखे महचंदेखं रभा अमणुप्पिया समाखे सगडं दारणं सुदरिसखं च ग-णियं एएखं विहाखेखं वज्जं आखेवेति, तं एवं खलु गोयमा ! सगडे दारणे पोरा पुराणाणं० पण-णुमवमाखे विहरति । (ख० २२ ।) सगडे खं अंते ! दारण कालगए कहिं गच्छिहिति ? कहिं उववजिह-इ ? सगडे खं दारण गोयमा ! सत्तावणं वासाई प-रमाउयं पालइता अजेव तिमागावसेसे दिवसे एगं महे अओमयं तत्तसमजोइभूयं इत्थिपडिं अवयासाविते समाखे कालमासे कालं किचा इमीसे रयणप्पभाए पुदवीए खेरइयत्ताए उववजिहिति, से खं ततो अण-तरं उव्वडिचा रायगिहे खारे मार्तगडुलंसि जुगलत्ताए पचायाहिति, ततो खं तस्स दारगस्स अम्मापियरो खि-वचवारसगस्स इमं एयारुवं गोएखं नामधेजं करिस्सति, तं

होऊयं दारणं सगडे नामेखं होऊयं दारिया सुदरिसखा नामेखं, तेत खं से सगडे दारण उम्मुक्कवालभावे जोव्वख-गमणुपत्ते० भविस्सइ, तए खं सा सुदरिसखा वि दारिया उम्मुक्कवालभावा (विखय) जोव्वखगमणुप्पचा रुवेख य जोव्वखेख य लावखेख य उक्किड्डा उक्किड्डसरीरा या वि भविस्सइ । तए खं से सगडे दारण सुदरिस-खाए रुवेख य जोव्वखेख य लावखेख य झु-च्छिए सुदरिसखाए सद्धि उरालाई भोगभोगाई भुंज-माखे विहरिस्सति । तेत खं से सगडे दारण अन्नया कयाई सयमेव कूडगाहिचं उवसंपजिचा खं विहरिस्सति । तेत खं से सगडे दारण कूडगाहे भविस्सइ अहम्मिए० जाव दुप्पडियाणंदे एयकम्म० सुबहुं पावकम्मं समज्जि-णिचा कालमासे कालं किचा इमीसे रयणप्पभाए पुदवीए खेरइयत्ताए उववज्जे, संसारो तहेव० जाव पुदवीए, से खं ततो अणंतरं उव्वडिचा बाणारसीए नयरीए मच्छत्ताए उववजिहिति, से खं तत्थ खं मच्छत्तंधिएहिं वहिए तत्थेव बाणारसीए नयरीए सेट्टिकुलंसि पुत्तत्ताए पचायाहिति । बोहिं बुउक्के० पव्व० सोहम्मं कप्पे महाविदेहे वासे सि-ज्जिहिति निक्खेवो दुहविवागाणं । (ख०-२३) विपा० १ ध्रु० ४ अ० ।

स्वकृत-त्रि० । अनेकजन्मोपासे आत्मकृते कर्मणि, आत्मा० १ ध्रु० ३ अ० ४ उ० ।

सगडभिज-स्वकृतमिद्-त्रि० । स्वकृतकर्मणां भेत्तरि आ-त्मा० । “ आयाणं सगडभिजे ” आदीयते गृह्यते आत्मप्रदेशैः सह विलप्यते अष्टप्रकारं कर्म येन तदादानं हिंसाद्याभवडा-रमष्टादशपापस्यानकपं वा तत्स्थितेर्मितित्वात्, कयाया वा आदानं तन्निराडा स्वकृतमिद्भवति । स्वकृतमनेकजन्मो-पात्तं कर्म भिनत्तीति स्वकृतमिद्, यो ह्यादानं कर्मणां कयायादि निरुण्णि स्तोऽपुर्वकर्मप्रतिपिञ्जप्रवेशः स्वकृतक-र्मणां भेत्ता भवतीति भावः । आत्मा० १ ध्रु० ३ अ० ४ उ० । सगडबुह-शकटबुह-न० । पुरिमतालनगरसमोपधाने, आ० म० १ अ० । आ० बू० ।

सगडविहिपरिमाण-शकटविधिपरिमाण-न० । इयद्विरेव शकटैर्मया गम्यमिति परिमाणकथे, उपा० १ अ० । (“ आ-यणं ” शब्दे द्वितीयभागे ०१६ पृष्ठे खं गतम् ।)

सगडबूह-शकटबूह-न० । शकटाकृतिसैम्यरत्ननायाम्, आ० १ ध्रु० १ अ० । जं० । औ० ।

सगडाल-शकटाल-पुं० । स्थूलभद्रस्वामिपितरि नन्दराज-

मन्त्रिणि, आ० ४ अ० । कल्प० । ति० । आ० क० । बू० ।

सगडालनंदख-शकटालनन्दन-पुं० । शकटालपुत्रे स्थूलभ-द्रस्वामिनि, कल्प० २ अ० १० = लण । आ० बू० । (“ स्थूल-भद्र ” शब्दे चतुर्थभागेऽस्य वर्णनम् २४१५ पृष्ठे उक्तम् ।)

सगडा(हुदा)हरण-शकटोदाहरण-न० । शकटं यानं तेनो-
पलक्षितमुदाहरण-कथानकं शकटोदाहरणम् । शकटदृष्टान्ते,
पञ्चा० ५ विष० ।

सगडी-शकटी-स्त्री० । गन्धयाम्, भ० १५ श० ३० । ५० । रा० ।
सगधिबिया-सगधीया-स्त्री० । स्वगच्छवासिन्यां शिष्या-
याम्, नि० खू० १ उ० । स्वगणसम्बन्धिन्यां शिष्यायाम्,
स्था० ५ डा० ३ उ० ।

सगतेयकम्म-सत्तैजसकर्मण-न० । तैजसकर्मणोपलक्षिते
सत्तेके, तैजसशरीर १, कामेशशरीर २, तैजसतैजसबन्धन
३, तैजसकर्मणबन्धन ४, कामेशकर्मणबन्धन ५, तैजस-
संघातन ६, कामेशसंघातनरूपे ७ समूहे, कर्म० ५ कर्म० ।
सगर-सगर-पुं० । अजितस्वामिकालीने द्वितीयचक्रिणि,
सं० ७२ सम० । आब० । ति० । सं० । प्रब० । स्था० । उक्त० ।

सगरोऽपि सागरतं, भरहं वासं नराऽऽहिवो ।

इस्तरियं केवलं हिंसा, दयाइपरिनिवृत्तौ ॥ ३५ ॥

हे मुने ! सगरोऽपि-सगरनामा नराधिपोऽपि दयया-संय-
मेन परिनिवृत्तः-कर्मभ्यो मुक्तः, अत्र नराधिपशब्देन अपि-
शब्दात्-द्वितीयश्चक्रवर्त्यधिकारात् अनुक्तोऽपि चक्रवर्त्य युद्ध-
ते, किं कृत्वा भरतवर्ष-भरतक्षेत्रम् अर्थात् भरतक्षेत्रराज्यं
त्यक्त्वा पुनः केवल-परिपूर्णे एकच्छत्ररूपम्-पेश्यं हिंसा
त्यक्त्वा, कीदृशं भरतवर्षम् ? सागरान्तम्-समुद्रान्तस-
हितं बुद्धिदिवरपर्वतं यावत् विस्तीर्य भरतक्षेत्रराज्यमित्य-
र्थः । अत्र सगरचक्रवर्तिहृदयान्तः । तथाहि-अयोध्यायां नग-
र्याम् इषवाकुलोद्भवं जितशत्रुः नृपोऽस्ति । तस्य भार्या वि-
जयानाम्नी भस्ति । सुमित्रनामा जितशत्रुसहोदरो युवरा-
जो वर्तते । तस्य यशोमती नाम्नी भार्याऽस्ति । जितशत्रु-
राजेन विजयानाम्न्याश्चतुर्दशमास्वप्रसूतिः पुत्रः प्रसूतः ।
तस्य नाम अजित इति वृत्तम् । स च द्वितीयस्तीर्थकर इति ।
सुमित्रयुवराजपत्न्या यशोमत्या सगरनामा द्वितीयश्चक्रव-
र्ती प्रसूतः । तौ द्वावपि यौवनं प्राप्तौ पितृभ्यां कन्याः प-
रिणयितौ कियता कालेन जितशत्रुराजेन निजे राज्येऽ-
जितकुमारः स्थापितः । सगरो यौवराज्ये स्थापितः । सहो-
दरविजयसहितेन जितशत्रुनृपेण दीक्षा गृहीता । अजितरा-
जेन च कियत् कालं राज्यं परिपाल्य तीर्थप्रवर्तनसमये
स्वराज्ये सगरं स्थापयित्वा दीक्षा गृहीता । सगरस्तु उत्प-
न्नचतुर्दशरतनः साधितवदत्तवदभरतक्षेत्रे राज्यं पालयति ।
तस्य पुत्राः षड्विंशत्यसंख्याका जाताः एकराष्ट्रयुद्धात् ।
सर्वेषां तेषां मध्ये ज्येष्ठो जङ्गुमारो वर्तते । (उक्त०) (सगरपु-
त्रैर्गङ्गानद्यानयनम् 'गङ्गा' शब्दे, दुनीयभागे ७८६ पृष्ठे ।)
सगरचक्रवर्तिना श्रीअजितनाथसमीपे दीक्षा गृहीता, क-
र्मण कर्मण्य कृत्वा सगरः सिद्धः । अन्यदा भगीरथिना
राज्ञा कश्चिदतिशयज्ञानी पृष्टः, भगवन् ! किं कारणं तत्
जङ्गमुष्णाः षड्विंशत्या भ्रातरः समकालं मरणं प्राप्ताः ?
ज्ञातिना भणितम्-महाराज ! एकदा महान् संघर्षेत्यबन्ध-
नार्थं संमतपर्वते प्रस्थितः । अरण्यमुल्लङ्घ्य अन्तिमं प्रामं
प्राप्तः, तस्मिन्नासिना सर्वेण नगपञ्चनेन अत्यन्तमुपद्रुतो दु-
र्बलेन वस्त्राभधनहरणादिना च तत्प्रत्ययं तद्ग्रामवासि-

लोकैरशुभं कर्म बद्धम्, तदानीमेकेन प्रकृतिभद्रकेण कुम्भकारे-
णोक्तम्-मा उपद्रवत इमं तीर्थयात्रागतं जनम् । इतरस्यापि नि-
रपराधस्य परिश्रमं महापापस्य हेतुर्भवति, किं पुनरेतस्य
धार्मिकजनस्य । ततो यद्येतस्य संघस्य स्वागतप्रतिपत्तिं कर्तुं
न शक्नास्तदा उपद्रवन्तु रक्षन् इति भगिन्ना कुम्भकारेण
निवारितः स प्रामजनः । संघस्तत्र गतः । अन्यदा तद्ग्रामनि-
वासिना एकेन नरेण राजसन्निवेशे शौर्यं कृतम् । ततो राज-
नियुक्तैः पुरुषैः स ग्रामो द्वारपिधानपूर्वकं ज्वालितः, तदा स
कुम्भकारः साधुप्रसिद्धा ततो निष्कासितोऽप्यस्मिन् ग्रामे
गतः, तत्र षड्विंशत्यजना दग्धाः, उत्पन्ना विराड्विषयेऽस्तिम-
ग्रामे कोद्रवित्वेन, ताः कोद्रव्य एकत्र पुञ्जीभूताः स्थिताः
सन्ति, तत्रैकः करो समायातः तच्छरणेन ताः सर्वा अपि मर्दि-
तास्ततो मृतास्ते नानाविधास्तु सुखदुःखप्रवरास्तु योगिषु
सुखिरं परिभ्रम्य अनन्तरभवे किञ्चित् शुभकर्म उपाय्य-
सगरचक्रिणुतत्त्वतोपेक्षाः षड्विंशत्यजप्रमाणा अपि ते त-
त्कर्मशेषवशेन तादृशं मरणं-व्यसनं प्राप्ताः । सोऽपि
कुम्भकारस्तदा स्वायुःक्षयं मृत्वा एकस्मिन् सन्निवेशे ध-
नसमृद्धौ धैर्यं जातः । तत्र कृतसुकृतः सजातो मृत्वा न-
रपतिस्तत्र शुभानुबन्धेन शुभकर्मोदयेन प्रतिपन्नो मुनिः,
शुद्धं धर्मं च परिपाल्य ततो मृत्वा सुरलोकं गतः । त-
तश्च्युतस्य जङ्गुसुतो जातः । इदं भागीरथः ध्रुत्वा संवे-
गमुपागतस्तमतिशयज्ञानिनं नवा गतः स्वभवनम् । इदं च
भगीरथिपृच्छासंविधानकं प्रसङ्गत उक्तम् । इति सगरह-
ृदयान्तः ॥ ३५ ॥ उक्त० १८ अ० ।

सगराय-शकाराज-पुं० । शकाराज्येऽपि राजाति, यदा
कालिकाचार्येण शका आनीतास्तदा उज्जयिन्यां न-
गर्यां शका राजा जातः । व्य० १० उ० ।

सगल-सकल-त्रि० । समस्ते, उक्त० ५ अ० । अशेषे, वि-
शेषे । नि० खू० । प्रज्ञा० ।

शकल-पुं० । अण्डे, एकभागे, त्वचि, वल्कले, बाब० ।

सगलजणसमकल-सकलजनसमकल-न० । समस्तलोकप्रक-
ट, जी० १ प्रति० ।

सगलसुयशाणि (न्)-सकलश्रुतज्ञानिन्-पुं० । सकलं-सम-
स्तं चतुर्दशपूर्वोक्तं जानातीति सकलश्रुतज्ञानी । चतुर्दश-
पूर्वधरे, पं० भा० १ कल्प । पं० खू० ।

सगलाएस-सकलादेश-पुं० । प्रतिपन्नान्तधर्मात्मकवस्तुना
कालादिभिरभेदकृति प्रधान्याद्भेदोपचाराद् वा योगपद्येन
प्रतिपादकं वक्षति, स्था० ।

सगीय-स्वकीय-त्रि० । आत्मीयलाभादौ, आब० ५ अ० ।
आचा० ।

सगुणरसि-सगुणरसि-पुं० । आत्मीयगुणरसि, अष्ट० १८
अष्ट० ।

सगुरुअणुषायगुरुपय-स्वगुरुनुज्ञातगुरुपद-पुं० । स्वगुरुणा ग-
रुनायकानुज्ञातं गुरुपदं यस्य सः । स्वाचार्येण समा-
रोपिते गुरुपदबीके, अ० ३ अधि० ।

सगुरुजोयप-स्वगुरुजोयन-न० । स्वगुरुभिरात्मीयपूज्यैर्यो-
जनः-सम्बन्धः । आत्मीयपूज्यैः सह औचित्येन प्रणामादीनां
योगे, बो० ३ विष० ।

सग-सर्ग-पुं० । स्वर्गादिच्छद्वा, यो० वि ।

स्वर्क-पुं० । आरमीये, उक्त० २० अ० ।

स्वर्ग-पुं० । देवलोक, आब० ६ अ० । “अविग्रेण सगं गमिस्सामो ।” औ० । देवालोके, दर्श० ४ तत्त्व ।

सगह-सद्रति-स्त्री० । मोक्षगती, उक्त० २ अ० ।

सर्गस्थ-सद्रुग्ण-पुं० । संस्थाली प्रग्यश्च सद्रुग्णः । शोभनग्रन्थे, उक्त० २५ अ० । परिग्रहग्रहिले, “सहिरन्नगा सगंथा अहिरन्नगा समथा ।” ह० १ उ० २ प्रक० ।

सगर्कस्थि-स्वर्गकाङ्क्षि-पुं० । स्वर्ग-देवलोक के काङ्क्ष-यस्याली स्वर्गकाङ्क्षिकः । स्वर्गगमनासंक्रु, तं० ।

सगर्कामय-स्वर्गकामक-पुं० । स्वर्ग-देवलोक के कामां यस्य स स्वर्गकामः । स्वर्गगमनेच्छद्वा, तं० ।

सगदुवार-स्वर्गद्वार-न० । अयोध्यायां सरयूतटे घटभेदे, अयोध्यायां “सगदुवारन्ति पसिजमवाक्षो” ती० १३ कल्प ।

सगपिपासिय-स्वर्गपिपासित-पुं० । स्वर्ग-देवलोक के पिपासा प्राप्तऽतृप्तियस्यासौ स्वर्गपिपासितः । स्वर्गगमनसत्प्रे, तं० ।

सगप्पभा-स्वर्गप्रभा-स्त्री० । रुचकपर्वतस्य पश्चिमदिग्वास्तव्यायां दिक्कार्याम्, द्वी० ।

सगह-सग्रह-न० । प्रहाप्रिष्ठिते नक्षत्रे, विशेष० । यत् क्रूरप्रहेणाक्रान्ते तत्सग्रहम् । ३५० १ उ० । पं० व० । भौमादिक्रूरप्रहोपयुक्तं नक्षत्रं, जीत० । (अत्रत्या चक्रव्यता ‘भावसुखि’ शब्दे पञ्चमभाग उक्ता ।) क्रूरप्रहेणाक्रान्ते सग्रहम् । नि० चू० २० उ० ।

स्वाग्रह-पुं० । स्वकीयाभिनिविशे आगमापारतन्त्र्ये, पञ्चा० १२ वि० ।

सगहजुत्-स्वाग्रहयुक्त-त्रि० । अशास्त्रीयानुष्ठानाभिनिवेशोपेत, पञ्चा० १३ वि० ।

सगपापवगमगमर्गत-स्वर्गापवर्गमार्गमार्गयत्-त्रि० । स्वर्ग-देवालयः अपवर्गो-मोक्षस्तयामार्गः—पन्थास्ते मार्गयति—अन्वेषयति यः सः । स्वर्गमोक्षान्वेषके, दर्श० ४ तत्त्व ।

सगुण-सद्रुग्ण-त्रि० । सन्तो—विद्यमाना गुणा यस्यासौ सद्रुग्णः । शोभनगुणे, ध० ३ अधि० । ह० । स्वा० ।

सग-भ्राष्ट्र-त्रि० । प्रशस्ते, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । विशेष० । नि० चू० ।

सग्र-सग्रह-त्रि० । सह गृहेण वर्तते इति सग्रहः । गृहसहिते, नि० चू० १ उ० ।

स्वग्रह-न० । स्वकीयगृहे, नि० चू० १ उ० ।

सघर्षीसय-स्वग्रहमिश्रक-त्रि० । गृहस्य साधूनां चार्थीय निर्मापिते, ह० १ उ० २ प्रक० ।

सचक्र-सचक्र-त्रि० । चक्रयाधिनि वासुदेवे, आब० १ अ० ।

स्वचक्र-न० । स्वकीयरज्यसैन्ये, स० ३१ सम० । आचा० ।

सचराचरजीवदयासहित-सचराचरजीवदयासहित-त्रि० । चरणं चरस्ततः सह चरणं—गमनेन वर्तन्ते इति सचरा

द्वीन्द्रयाद्यस्तदभावाश्चराः—पृथिव्याद्यः, ते जीवाश्च तेषां दया-रक्षणं तथा सहितं—युक्तोऽन्वित इति । असंस्थाचरहिं-साविरते, दर्श० ४ तत्त्व ।

सचाव-सचाप-त्रि० । सह चापं येषां ते सचापाः । जी० ४ प्रति० ३ अधि० । रा० । “क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक्” ॥ ८ । १ । १७७ ॥ अत्र प्रायोप्रहणा लुक् । धानुष्केषु, प्रा० । चापसहित, “सचावसरपहरणावरणभरियजुसज्जा-णं” ति—सह चापेः शरैश्च यानि प्रहरणानि कुन्तादीनि आवरणानि च स्फुरकादीनि तेषां भरिता युजसज्जाश्च—युजप्रगुणा य ते तथा तेषाम् । भ० ६ श० ३३ उ० । “सचावसरपहरणावरणभरियजोहजुसज्जं” सह चापं शरैर्यानि प्रहरणानि—स्वर्गादीनि आवरणानि च—स्फुरकादीनि तेषां भृताऽत एव योजानां युजसज्जश्च—युजप्रगुणा यः स तथा तम् । भ० १७ श० १६ उ० ।

सचिदु-सचिष्ट-त्रि० । सध्यापारे, आब० ३ अ० ।

सचित्त-सचित्त-त्रि० । सह चित्तन वर्तते इति सचित्तम् । जीवति, आब० ४ अ० । चित्तं चेतना संज्ञानमुपयोगोऽवधानमिति पर्यायाः । सह चित्तन वर्तते इति सचित्तम् । आब० १ अ० । संचेतने, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । ‘जीवजुस्ते दृवं सचेयणं’ नि० चू० १ उ० । संचेतनद्रव्ये, पञ्चा० १० वि० । ध० । आब० । सूत्र० । अनु० । भ० । (‘उपभोगपरिभोग’ शब्दे द्वितीयभाग ६०२ पृष्ठे सचित्ततालफलाद्यग्रहणम् । पलंय शब्दे पञ्चमभाग ७१० पृष्ठे च उक्तम् ।) (‘आम’ शब्दे द्वितीयभाग २८७ पृष्ठे सचित्ताऽऽन्नफलग्रहणं निर्दिष्टम् ।) विद्यमानचैतन्ये, (‘सचित्तप्रतिमा’ ‘उपासगर्पाडमा’ शब्दे द्वितीयभाग ११०६ पृष्ठे उक्ता ।) पृथिव्यादिषु जीवेषु, आनु० । (‘सचित्तानां दाहदण्डादीनि न गृह्णातीति’ ‘दंड’ शब्दे चतुर्थभाग २४२१ पृष्ठे प्रत्यपादि ।) सचित्तं कुलशानि—अथ परिणतवानरगणशिष्यपरिणताऽऽनन्दविजयगणिकृतप्रश्नी । यथा—करम्बके तर्के वा प्रक्षिप्ते सचित्तं जीरकमचित्तीभवति न वा ? यदि वा—अचिन्मीभवति तर्हि घटिकाद्वयाद्वा, प्रहरत्रयाद्वा राट्यतिक्रमाद्वा, भवति ॥ १ ॥ तथा इक्षुस्-एडानि छिन्नपर्याणि सचित्तान्यचित्तानि वा, घटिकाद्वयात् सचित्तपरिहारीगृहस्थस्य तु कल्पन्ते न वा !, अथैतयोः प्रश्रनयर्थथाक्रमे प्रतिवचन्सी-करम्बकादौ क्षिप्ते सचित्तजीरकं प्रासुकं न भवतीति ज्ञानमस्ति ॥ १ ॥ तथेक्षुस्एडानि छिन्नपर्याण्यपि सचित्तानि ज्ञायते ॥ १ ॥ १०२ प्रक० । शुष्कं लशुनं सचित्तं वाऽचित्तं वा अक्षयंते, यद्यचित्तं तर्हि तथाविधकारणे तदौषधे आर्यवर्गे कार्यते न वा इति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—शुष्कलशुनमचित्तं सम्भाव्यते, तेन तथाविधकारणे आर्यवर्गस्यापि करुणं एकान्तिका निषेधा नास्तीति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ १०२ उक्ता ।

सचित्तकम्म-सचित्तकम्मन्-त्रि० । चित्रकर्मणा संयुक्ते, ह० १ उ० ३ प्रक० । (‘सचित्तकर्मोपाश्रये न स्थानव्यमिति’ ‘वसहि’ शब्दे षष्ठभाग ६४३ । ६४४ पृष्ठे गतम् ।)

सचित्तचूडा-सचित्तचूडा-स्त्री० । कुकुटचूडायाम्, नि० चू० १ उ० ।

सच्चित्तशिववेक्षण-सच्चित्तनिक्षेपण-न० । सच्चित्तं तु ग्रीष्मा-
दिषु निक्षेपणम् अन्नादेरादानमुद्यया मादस्थानतः अन्यत्र
स्थापने, उपा० २ अ० । ध० । आ० । ध० ।

सच्चित्तद्विविकल्प-सच्चित्तद्रव्यकल्प-पुं० । सच्चित्तद्रव्यसा-
माचार्याम्, पं० भा० १ कल्प ।

सच्चित्तपद्विष्टय-सच्चित्तप्रतिष्ठित-त्रि० । सच्चित्तद्रव्येषु वर्तमान-
ने, नि० सू० १ उ० । (सच्चित्तप्रतिष्ठितं गन्धं जिघ्रतीत्युक्तं
' गंध ' शब्दे तृतीयभागे ७६६ पृष्ठे ।)

सच्चित्तपडिबद्ध-सच्चित्तप्रतिबद्ध-त्रि० । सह चित्तेन-चेतनया
वर्तते यस्तथाकालेन प्रतिबद्धः । सच्चित्तसम्बद्धे, ध० २ अधि० ।

सच्चित्तपडिबद्धाहार-सच्चित्तप्रतिबद्धाऽऽहार-पुं० । सच्चित्ते वृ-
क्षादीं प्रतिबद्धस्य गुन्दादेरभ्यवहरणे, सच्चित्तेऽस्थिके प्र-
तिबद्ध पक्षेऽचेतनेन फलादिके, उपा० १ अ० । आ० । कृत-
सच्चित्तव्याख्यानस्य कृततरंगरिमाणस्य वा सच्चित्तमतिरिक्त-
मनोयोगादिनाऽभ्यवहरतः आहारं, ध० २ अधि० ।

सच्चित्तपडिमा-सच्चित्तप्रतिमा-स्त्री० । सत्सर्वा आवकप्रति-
मायाम्, सच्चित्ताहारान् परिहरतीति सत्समी उपाशकप्र-
तिमा दर्शिता । ध० २ अधि० ।

सच्चित्तपरिष्ठा-सच्चित्त(परि)प्रतिष्ठा-स्त्री० । सच्चित्ताहारप-
रित्यागे, आ० सू० ४ उ० । संचेतनाहारप्रतिष्ठातः आवकः
सत्समीप्रतिमिति । स० ११ सम० ।

सच्चित्तपेहण-सच्चित्तपिधान-न० । सच्चित्तेन फलादिना स्थ-
गनं, पञ्चा० १ वि० । उक्त० । आ० । ध० ।

सच्चित्तरयम्-सच्चित्तरजम्-न० । सच्चित्तधूलौ, सच्चित्तरजो-
नाम-व्यवहारसमन्विता धानोद्भुता रुद्रणधूलिस्तच्च सच्चि-
त्तरजो वर्णयते । व्य० ७ उ० । प्र० ।

सच्चित्तरससंयुज-सच्चित्तरससंयुत-त्रि० । तत्कालपतितत्वेन
संचेतनलवणादिरसोन्मिश्रं, पञ्चा० १० वि० ।

सच्चित्तरुक्त्व-सच्चित्तवृत्त्व-पुं० । हतित्वृत्ते, अशुक्लवृत्ते, नि०
सू० १२ उ० । प्राणहरानागच्छतां दृष्ट्वा स्तम्भनविद्यया नदी-
पूरादिकं स्तम्भनीयात्, विद्याया अभावे पलायेत्, पलाय-
नासमर्थश्च अन्तो वा सच्चित्तवृत्तमप्यारोहन् देवः । स-
च्चित्तवृत्तमधिष्ठाय नाहारः कार्यः । जीन० ।

सच्चित्तविगड्-सच्चित्तविकृति-स्त्री० । सच्चित्तविकृतिषु, सेन० ।
अप्रासुक्यादिकमोदकादिकं सच्चित्तविकृतिमध्ये गणयते द्र-
व्यमध्ये वेति प्रश्नः ? अत्रान्तरं-आद्यविधौ सच्चित्तवि-
कृतिवर्जं यन्मुखं क्षिप्यते तद् द्रव्यमध्ये गणयते इति वचना-
त्प्रासुक्यनिरास्यादिकतन्तुलधावनादिकादीनां सच्चित्तत्वाभा-
वाद् द्रव्यमध्ये गणनं, सुद्रोमादिकभेषजलवृद्धकादिधिकृतपृ-
तादीनां विकृतित्वाभावाद् द्रव्यमध्ये गणनं च क्रियते । तथे-
कास्मिन्निद्रं द्रव्यं पालिक-लोभितपालिका लवङ्गैर्-सप्तपुटि-
कागड्गादिभेदेन भिन्ननामरसवत्त्वात् पृथक् पृथक् द्र-
व्यमध्ये गणयते, अप्रासुक्यलवङ्गादिकं तु सच्चित्तविकृ-
तिमध्ये गणयते, अधुना केचन द्रव्यमध्येऽपि गणयन्तो
दृश्यन्ते । किञ्च-कल्यादिधानुशलाकादिमुखे क्षिप्यते तद् द्र-
व्यमध्ये न गणयते, रसास्वादाभावात् ॥६१॥ सन० ३ उल्ला० ।

सच्चित्तसम्मिस्साऽऽहार-सच्चित्तसंमिश्राऽऽहार-पुं० । सच्चि-
त्तेन संमिश्रः आहारः सच्चित्तसंमिश्राहारः । बल्ल्यादिपुष्पा-
दिना संमिश्रे आहारे, आ० ६ अ० ।

सच्चित्ताहार-सच्चित्ताहार-पुं० । पृथिव्यपकायवनस्पतिजीव-
शरीराणां संचेतनानामभ्यवहरणे, उपा० १ अ० । आ० ।
सच्चित्ताहारः-सच्चित्तं चेतना संज्ञानमुपयोगोऽवधानमिति
पर्यायाः । सच्चित्तभासावाहारश्चेति समासः, सच्चित्तो वाऽऽ-
हारो यस्य सच्चित्तमाहारयतीति वा मूलकन्दलीकन्दकार्द-
कादिसाधारणप्रत्येकतरुशरीराणि सच्चित्तानि सच्चित्तं पृ-
थिव्याद्याहारयतीति भावना । तथा सच्चित्तप्रतिबद्धाहारो
यथा वृक्षे प्रतिबद्धो गुन्दादि पक्षकलानि वा । तथा-अप-
कौषधिभक्षणत्वमिदं प्रतीते सच्चित्तसम्मिश्राहार इति वा
पाठान्तरम्-सच्चित्तेन सम्मिश्र आहारः सच्चित्तसम्मिश्रा-
हारः, बल्ल्यादि पुष्पादि वा सम्मिश्रं तथा दुष्पकौषधिभक्-
णता-दुष्पका-अस्विन्ना इत्यर्थः, तद्भक्षणता तथा तुच्छौ-
षधिभक्षणता । आ० ६ अ० । ध० २० ।

सच्चित्ताहारवज्रण-सच्चित्ताहारवर्जन्-न० । सच्चित्ताभ्यवह-
रणपरित्यागे, सच्चित्ताहारवर्जनप्रतिमा सप्तभ्युपासकप्र-
तिमा । उपा० १ अ० ।

सच्चिव-सच्चिव-पुं० । सहाये, षो० ४ वि० ।

सचेयण-संचेतन-त्रि० । विवेकिनि, आ० १ भु० ३ अ० १
उ० । अशस्त्रोपहते पृथिव्यादिबहुतुक्के,

अशस्त्रोपहतानि च पृथिव्यऽपुनोजोवायुलक्षणानि चत्वारि
भूतानि संचेतनानि, अतः पराभिप्रायमाशङ्क्य तेषां संचेत-
नत्वं सिसाधयिषुराह-

किह सजीवाऽऽमई, तल्लिङ्गोऽनिलावसाणाई ।

वोमं विमुत्तिभावा-दाधारो चैव न सजीवं ॥ १७५२ ॥

कथं पुनः सह जीवेन वर्तन्त इति सजीवानि भूतानि ?
इति परस्य अमतिः स्यात् । अत्रोच्यते-तस्य जीवस्य
लिङ्गं तल्लिङ्गं तस्मात् तदुपलब्धेरित्यर्थः, संचेतनान्यनिलाव-
सानानि चत्वारि भूतानि । व्याम-आकाशं पुनर्विगतमूर्ति-
भावादाधार एव, न तु सजीवमिति ।

तल्लिङ्गात्-इत्युक्तम्, तत्र पृथिव्याः सजीवत्वे किं

लिङ्गम् ? इत्याह-

जम्मजराजीवणमर-णरोहण्यहारदोहलामयओ ।

रोमतिगिच्छाईहि य,नारि व्व सचेयणा तरवो ॥ १७५३ ॥

संचेतनास्तरवाः-इति प्रतिज्ञा । जन्म-जरा-जीवन-मर-
ण-क्षतसंरोहणा-ऽऽहार-वैदृष्ट्या-ऽऽमय-तन्त्रिकित्सादिस-
ञ्ज्ञावात्-इति हेतुः । नारीवत्-इति दृष्टान्तः । आह-
नन्दनेकान्तिकोऽयम्, कंचतनञ्चपि जन्मादिव्यपदेशदर्श-
नात् ; तथा हि-' जातं तद् दधि ' इति व्यपदिश्यते, न
चैनत् संचेतनम्, तथा, ' जीवितं विषम् ' स्मृतं कुसु-
म्भकम् ' इत्यादि । अत्रोच्यते-वनस्पतौ सधोर्णाय स-
ंचेतनलिङ्गानि जन्मादीन्पुलभ्यन्ते, अतो मनुष्यांश्च
तानि तेषु निरुपचरितानि, दध्यादौ तु प्रतिमियत एव
कश्चिज्जातादिव्यपदेशो दृश्यते, स औपचारिक एव-
जातमिव जातं दधि, मृतमिव मृतं कुसुम्भकमित्यादि ।

वनस्पतेरेष सचेतनत्वसाधने हेत्वन्तराण्यप्याह—

छिक्कपरोह्या छिक्क-मेचसंकोयम्भो कुलिगो व्व ।

आसयसंचाराभो, वियत्त वल्लीवियाणाई ॥१७५४॥

सम्मादयो य साव-प्पवोहसंकोयणाईभोऽभिमया ।

वउलादभो य सहा-इविसयकालोवलंभाभो ॥१७५५॥

सचेतनाः स्पृष्टप्ररोदिकादयो वनस्पतयः, स्पृष्टमात्रसं-

कोचात्, कुलिङ्गः—कीटादिस्तद्वत् । तथा, सचेतना

वल्त्यादयः, स्वरक्षार्थे वृत्ति-वृत्त-वरणकाद्याभ्यं प्रति

संचरणात् । तथा—शम्याद्यश्चेतनत्वेनाभिमतः, स्वाप-

प्रबोध-संकोचादिमत्वात्, देवदत्तवत् । तथा, सचेत-

ना वकुलाऽशोककुरुवकविरहकचम्पकतिलकादयः, श-

ब्दादिविषयकालोपलम्भात्—शब्दरूपगन्धरसस्पर्शविषया-

णां काले प्रस्ताव उपभोगस्य यथासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः,

यद्वत्तवदिति । एवं पूर्वमपि दौहर्दादिलिङ्गेषु कूष्मा-

ण्डीबीजपूरकादयो वनस्पतिविशेषाः पक्षीकसंस्था इति ।

अथ सामान्येन तरुणां पृथ्वीविशेषाणां च विद्-

मार्दीनां सचेतनत्वसाधनायाऽऽह—

मंसंकुरो व्व सामा-ण्जहाइरुवंकुरोवलंभाभो ।

तरुणविद्दुमलवणो-वलादभो सासयावत्था ॥१७५६॥

तरुणः, तथा विद्दुमलवणोपलादयश्च स्वाध्याय-

स्थाः—स्वप्नस्थानगताः सन्तश्चेतना । जिज्ञानाम-

प्यमीषां पुनस्तत्स्थान एव समानजानीयाङ्कुरो-

रधानात्, अशीं मांसाङ्कुरवत् । आह—ननु पृथिव्या-

दिभूतानामिह सचेतनत्वं साधयितुमार्हकम्, ततः पृथिव्या

एवादी तत् साधयितुं युक्तम्, तस्या बवादावुपयासात्, त-

त्किमिति 'जन्मजरजीवण—' इत्यादिना तरुणमेवादी

तत् साधितम्, पश्चात् विद्दुमलवणोपलादीनामिति ?

सत्यम्, किन्तु पृथ्वीविकारतया पृथ्वीभूत एव तरु-

णामन्तर्भावां लोकप्रसिद्धः, सुव्यक्तवैतन्यलिकाश्च यथा त-

रयो न तथा लवणोपलजलादय इति तेषामेवादी चैतन्यं

साधितमिति ।

अथादकस्य सचेतनत्वं साधयितुमाह—

भूमिक्खयसामाविय, संभवम्भो ददुदुरो व्व जलवृत्तं ।

अहवा मच्छो व सभा-व वोमसंभूयपायाभो ॥१७५७॥

भूमिमम्भः सचेतनमुक्तम्, जलभूमिसजानीयस्वाभाविक-

स्य तस्य संभवात्, ददुदुरवत्/अथवा—सचेतनमन्तरिक्षमम्भः,

आभादिविकारस्वभावश्च भूतपानात्, मन्त्रव्यवदिति ।

ततोऽनिलावधिकृत्याऽऽह—

अपरपेरितिया, नियमियदिग्गमण्णोऽणिलो गो व्व ।

अनलो आहाराभो, विद्धिविगारोवलम्भाभो ॥१७५८॥

सात्मका वायुः, अपरंप्रतिरतिथिगनियमितदिग्गमनात्,

गोवत् । तथा—सात्मकं तजः, आहारापादानात्, तद्बुद्धौ

विकारविशेषोपलम्भात्, नरवत् । गथावन्धनुषालोऽप्याह व्य-

त्ययेनोपन्यास इति ।

तदर्थं पृथिव्यादीनां प्रत्येकं सचेतनत्वं प्रसाध्यदामीं

सर्वेषां सामान्येन तत् साधयन्नाह—

तत्त्वोऽखम्भाइविगा-रमुत्त जाइत्तम्भोऽणिलंताई ।

सत्थासत्थइयाभो, निजीवसजीवरूपाभो ॥ २७५९ ॥

पृथिव्याद्यनिलान्तानि चत्वारि भूतानि जीवानर्थात्तास्त-

दाधारभूतान्मनव इति प्रतिज्ञा, आभादिविकारादन्यत्वं स-

ति भूतजातित्वात्, गवादिशरीरवत् । आभादिविकारस्तु

विशेषापरिणतपुद्गलसंघातरूपत्वेनाचेतनत्वाद् अजितः ता-

भ्य पृथिव्यादितनवः शक्नोपहता निजीवाः, अशक्नोपहतास्तु

सजीवा वरुणगन्धरसादिलक्षणतः समवसंस्था इति । विशेषः ।

सचेलय-सचेलक-पुं० । खेलांम्विते, उत्त० २ अ० ।

सचेलिया-सचेलिका-स्त्री० । सवत्थायां निर्धन्व्याम्, स्था०

५ डा० २ उ० ।

सत्त्व-सत्य-न० । सन्तः प्राणिनः पदार्थाः मुनयो वा तेभ्यो

हितं सत्यम् । पा० । आब० । स्था० । प्रब० । सन्तो—मुनयः

पदार्था वा जीवाद्यस्त्येषु यथासंख्यं मुक्तिप्रापकत्वेन यथाव-

स्थितवस्तुस्वरूपचिन्तनेन साधु-सत्यम्, यथा अस्ति जीवः

सदसद्रूपो ब्रह्मावस्थापीत्यादिरूपतया यथावस्थितवस्तुवि-

कल्पनचिन्तनपरम् । प्रब० २२७ द्वार । पं० सं० । आ० वृ० ।

'त्याऽचैत्ये' ॥ ८ । २ । १३॥ इति स्वस्य चः । प्रा० । यथाव-

स्थितवस्तुस्वरूपकथने, त्रिविधं सत्यम्-मनोवाकसत्यम्,

मनःकायसत्यम्, वाक्कायसत्यं चेति । ध० ३ अधि० ।

चतुर्विधं सत्यम्—

चउत्विहे सत्त्वे पण्यते, तं जहा-णामसत्त्वे ठावणासत्त्वे

दत्त्वसत्त्वे भावसत्त्वे । (सू० ३०८)

नामस्थापनासत्यं सुज्ञाने द्रव्यसत्यमुपयुक्तस्य सत्यमपि-

भावसत्यं तु यत् स्वपरानुपरोधेनापयुक्तस्यति । स्था० ४

डा० २ उ० ।

चउत्विहे सत्त्वे पण्यते, तं जहा-काउज्जुयया भासु-

ज्जुयया भाउज्जुयया अविसंवायणाजोगे । (मू० २५४×)

(स्था० ४ डा० १ उ० ।) सद्भ्यो हितं सत्यम्-अनलीकम्,

तच्चतुर्विधम्, यतोऽवाचि—'अविसंवादनयोगः, कायमनो-

वागजिह्वता चैव । सत्यं चतुर्विधं त—चव जिनवरमतेऽ-

स्ति नाम्यत्र ॥ १॥' इति । स्था० ५ डा० १ उ० ।

दशविधं सत्यम्—

दसविहे सत्त्वे पण्यते, तं जहा—'जणवयं सम्मयं ठेवण

नामं रुवे' पटुब्ब सत्त्वे य । ववहारं भावं जोगे, दसमेओ-

वम्मसत्त्वे' य ॥१॥ (स्था०) दसविहे सत्त्वाभासे पण्यते,

तं जहा-उत्पन्नमीसते १, विगतमीसते २, उपपण्यवि-

गतमीसते ३, जीवमीसए ४, अजीवमीसए ५, जीवा-

जीवमीसए ६, अणंतमीसए ७, परिन्तमीसए ८, अद्वा-

मीसए ९, अद्वाद्वामीसए १० । (सू० ०४१×)

'दसविहे' त्याचि, सन्तः—प्राणिनः पदार्थाः मुनयो वा

तेभ्यो हितं सत्यं दशविधं नत्पन्नसत्त्वं, तद्यथा—' जणव-

य' गाहा, 'जणवय' स्ति—सत्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्भ-

धनीयः, ततश्च—जनपदेषु-देशेषु यद्यदर्थवाचकतया क-

दं दशान्तरादपि तत्तदर्थवाचकतया प्रयुज्यमानं सत्यम-

वितथमिति जनपदसत्यम्, यथा काङ्कणादिषु पयः पिच्छं

मीरम्—उद्कमित्यादि, सत्यत्वं चास्याबुधविषयाहेतुत्वा-
जानाजनपदेशविषयार्थमिति पञ्चजनकत्वाद् व्यवहारप्रवृत्तेः,
एवं शेषेष्वपि भावना कार्येति । 'समय' ति—समतं च
तत् सत्यं चेति सम्मतसत्यं, तथाहि—कुमुदकुबलयो-
त्पलतामरसानां समाने पङ्कसम्भवे गोपालापीनामपि स-
म्मतमरविष्मेव पङ्कजमिति; अतस्तत्र समततया पङ्कज-
शब्दः सत्यः कुबलयादावसत्याऽसमतत्वादिति । 'उवण'
ति—स्थाप्यन इति स्थापना यल्लप्यादिकम्माईदादिविक-
ल्पेन स्थाप्यते तद्विषये सत्यं स्थापनासत्यम्, यथा अ-
जिनाऽपि जिनाऽयमनाचार्योऽप्याचार्योऽयमिति । 'नाम'
ति—नाम-अभिधानं तत्सत्यं नामसत्यम् यथा कुलमव-
र्द्धयन्नपि कुलवर्द्धन उच्यते, एवं धनवर्द्धन इति । 'रुवे'
ति—रूपापेक्षया सत्यं रूपसत्यम्, यथा प्रपञ्चयतिः प्र-
व्रजति रूपं धारयन् प्रव्रजति उच्यते, न चासत्यताऽस्येति ।
'पङ्कज सच्चय' ति—प्रतीत्य-आश्रित्य वस्तुवन्तरं सत्यं
प्रतीत्य सत्यम्, यथा-अनामिकाया दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं चेति,
तथाहि—तस्यानन्तपरिणामस्य द्रव्यस्य तत्तत्सहकारिका-
रणसन्निधाने तत्तद्रूपमभिव्यज्यत इति सत्यता । 'ववहा-
र' ति—व्यवहारेण सत्यं व्यवहारसत्यम्, तथा दृष्टान्ते
गिरिः, गलति भाजनम्, अयं च गिरिगततृणादिदाहं व्य-
वहारः प्रवर्तते, उद्कं च गलति सतीति । 'भाव' ति-
भावं-भूयिष्ठशुक्लाद्वर्णयामाश्रित्य सत्यं भावसत्यम्, यथा
शुक्ला बलाकेति, सत्यार्था हि पञ्चवर्णसम्भवे शुक्लवर्णात्क-
ट्वात् शुक्लति । 'जाग' ति—यागतः-सम्बन्धतः सत्यं
योगसत्यम्, यथा दण्डयोगाद् दण्डः, कुत्रयांगकुत्रः ए-
वाक्यत इति । दशममीपम्यसत्यमिति उपमैवौपम्य तेन
सत्यमीपम्यसत्यं यथा समुद्रमत्तडागं द्रव्योऽयं सिंहस्त्वमि-
ति, सर्वत्रैकारः प्रथमैकवचनार्थो द्रष्टव्य इहेति । (स्था०)
सत्यासत्ययोगं मिश्रं वचनं भवतीति तदाह—'दसे' त्यादि,
सत्यं च तन्मृगा चेति प्राकृतत्वात्—'सच्चाभोसं' ति-उ-
पपञ्चमीसप' ति—उत्पन्नविषयं मिश्रं-सत्यामृषा उत्पन्न-
मिश्रं तद्वैतपञ्चमिभक्तम्, यथैकं नगरमधिकृत्यास्मिन्नद्य
दश द्वारका उत्पन्ना इत्यभिधत्तस्तन्मृनाधिकभावे व्यव-
हारतोऽस्य सत्यमृषात्वात्, श्वस्तं शनं दास्यामीत्यभि-
धाय पञ्चाशत्यपि दत्तायां लोके मृषात्वादर्शनादनुत्पन्ने-
ष्वेवाङ्केष्वेव वा मृषात्वसिद्धेः, सर्वथाऽक्रियाभावेन स-
र्वथा व्यत्ययाद्, एवं विगताद्विषयं भावनीयमिति १,
'विगतमीसप' ति—विगतविषयं मिश्रं-सत्यामिभक्तम्,
यथैकं ग्राममधिकृत्यास्मिन्नद्य दश वृद्धा विगता इत्यभि-
धत्ता मृनाधिकभावं मिश्रमिति २, 'उत्पन्नविगयमी-
सप' ति—उत्पन्नं च विगतं च उत्पन्नाविगतं तद्विषयं मि-
श्रकम् उत्पन्नाविगतमिभक्तम्, यथैकं पत्तनमधिकृत्यास्मि-
न्नद्य दश द्वारका जाताः दश च वृद्धा विगता इत्यभि-
धत्तस्तन्मृनाधिकभावं इति ३, 'जीवमीसप' ति—जीव-
विषयं मिश्रं-सत्यासत्यं जीवमिभक्तम्, यथा जीवन्मृतकृ-
मिराशी जीवराशिरिति ४, 'अजीवमीसप' ति—अजी-
वानाश्रित्य मिश्रमजीवमिभक्तम्, यथा तस्मिन्नेव प्रभूतमृत-
कृमिराशाञ्जजीवराशिरिति ५, 'जीवाजीवमिस्सप' ति—
जीवाजीवविषयं मिश्रं जीवाजीवमिभक्तम्, यथा तस्मिन्नेव

जीवन्मृतकृमिराशौ प्रमाणानुमनैतावान्तो जीवस्येतावन्तश्च
मृता इत्यभिधत्तस्तन्मृनाधिकत्वे ६, 'अणुतमीसप' ति-
अनन्तविषयं मिश्रकमनन्तमिभक्तं, यथा मूलकम्पादौ परी-
क्षपत्रादिमत्यन्तकायोऽयमित्यभिधत्तः ७, 'परितमिस्सप'
ति—परीक्षविषयं मिश्रकं परीक्षमिभक्तं, यथा अनन्तका-
यलेशवति परीक्षे परीक्षाऽयमित्यभिधत्तः ८, 'अजामि-
स्सप' ति—कालविषयं सत्यासत्यं, यथा कश्चित् कस्मिं-
श्चित्प्रयोजने सहायास्त्वरयन् परिणतप्राये वा वासरे एव रज-
नी वर्जत इति ब्रवीति ९, 'अज्जामीसप' ति—अजा दिवसां
रजनी वा तद्वेकदेशः प्रहरादिः अज्जाजा; तद्विषयं मिश्रकं
सत्यासत्यम् अज्जाजामिभक्तम्, यथा कश्चित् कस्मिंश्चित्प्रयो-
जने प्रहरमात्र एव मध्याह्न इत्याह । स्था० १० ठा० ३ उ० ।
संथा० । प्रब० । प्रन० । वचनविशेषः, स्था० १ भु० १ अ० । आ-
खा० । मृषावाद्द्विरतो, प्रब० ६६ द्वार । स्था० । प्रब० । सर्वथा
लोकपरिहरणं, दृग्गो २ तत्त्व । स० । अवितथ, सूत्र० १ भु०
१२ अ० । सद्गुणो हितं सत्यम्, सुगतगमनाविसेवाद्-
नात् सर्वज्ञोपदेशाच्च सत्यम् । तथ्ये, आचा० १ भु० ८
अ० ६ उ० । विशेष० । स्था० ।

समिक्खण्डिए तम्हा, पासजाइहे बह ।

अप्पणा संभेसेजा, मिति भूएसु कप्पए ॥१२॥

तस्मादज्ञानिनां मिथ्यात्वानां संसारभ्रमणत्वात् परिडितः-
तत्त्वज्ञः आत्मना—स्वयंमव परोपदेशं विनैव सत्यंमेयन्तु,
सद्गुणो हितं सत्यम् अर्थात्-संयमम् अभिलषन्तु, पुनः
परिडितो भूतेषु—पृथिव्यादिषु पदकार्येषु मेर्षी कल्पयन्तु,
किं कृत्वा ? बहून् पासजातिपथान् समीक्ष्य पाशाः पारव-
श्येहेतवः पुत्रकलत्रादिसम्बन्धास्त एव मोहहेतुतया एके-
न्द्रियादिजातीनां पन्थानः पाशजातिपथास्तान् पाशजाति-
पथान् दृष्ट्वा, यदा हि पुत्रकलत्रादिषु मोहं करोति तदा
हि एकैन्द्रियत्वं जीवो बध्नाति । उत्त० ६ अ० । सूत्र० ।

तहि तहि सुखक्खायं, से य सच्चे सुआहिए ।

सया सच्चेण संपत्ते, मिति भूएहि कप्पए ॥ ३ ॥

रागद्वेषमोहानामनृतकारणानामसंभवात् सद्गुणो हितत्या-
ज्य सत्यः स्वास्थानः-तत्स्वरूपविद्भिः प्रतिपादितः । रागा-
दयो हानृतकारणं ते च तस्य न सन्ति, अतः कारणाभा-
वात्कार्याभाव इति कृत्या तद्वच्चो भूतार्थप्रतिपादकम् ।
तथा चोक्तम्—“धीतरागा हि सर्वथा, मिथ्या न भुवते
वचः । यस्मात्तस्माद्व्यवस्तेषां, तथ्यं भूतार्थदर्शनम् ॥ १ ॥”
ननु च सर्वज्ञत्वमन्तरेणापि हेयोपाद्यमात्रपरिज्ञानादपि
सत्यता भवत्येव । तथा चोक्तम्—“सर्वं पश्यतु वा मा वा,
तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु । कीटसंख्यापरिज्ञानं, तस्य नः
कापयुज्यते ? ॥ १ ॥” इत्याशङ्क्याह—सदा-सर्वकालं स-
त्यं—अवितथभाषणत्वेन संपन्नोऽसौ, अवितथभाषणत्वं च
सर्वज्ञत्वं सति भवति, नान्यथा । तथाहि—कीटसंख्यापरि-
ज्ञानसंभवे सर्वेषां परिज्ञानमाशङ्क्यते । तथा चोक्तम्—“स-
दंशं बाधासंभवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्याद्” इति सर्व-
ज्ञानाश्वासः, तस्मात्सर्वज्ञत्वं तस्य भगवत पृष्ठव्यम्, अ-
न्यथा तद्वचसः सदा सत्यता न स्यात्, सत्यो वा सं-
यमः सत्यः—प्राणिनस्तेभ्यो हितत्वाद् अतस्तेन तपःप्रधा-

नेन संयमेन भूतार्थद्वितकारिणा सदा-सर्वकालं संपन्नो-
गुरुः, एतदगुणसंपन्नश्चासौ भूतेषु-जन्तुषु मैत्री-तद्वत्तु-
परतया भूतदयां कल्पयेत्—कुर्यात् । इदमुक्तं भवति—प-
रमार्थतः स सर्वज्ञस्तत्त्वदर्शितया यो भूतेषु मैत्रीं कल्प-
येत्, तथा बौद्धम्—“मातृवत्परदाराणि, परद्वयाणि शोच-
यत् । आत्मवत्सर्वभूतानि, यः परयति स परयति ॥ १ ॥ ”
॥ ३ ॥ सूत्रं १ भू० १५ अ०, “ वरं कृपयतादारीं, वरं वा-
पीयतात्कनुः । वरं क्रतुयतात्पुनः, सत्यं पुनश्चताद्वरम् ॥ १ ॥ ”
स्था० ४ टा० ३ उ० ।

सबेषु वा अथर्वजं परं ।

सत्येषु वाक्येषु यदनवधं-पीडातुत्यादकं वाक्यं तत् भेदं स-
त्यं-तदेव यत्परपीडातुत्यादकम् । यतः लोकेऽपि धूयते-बादः
तथाऽसत्येन कौशिकः “पतितो वधयुक्तेन वरकं तीक्ष्णवेदने”
यथा—“ तदेव कारणं काण्डे लि, पंडगं पंडगं लि वा । बाहिर्भ-
वाहिरोगि लि, चोरं चोरि लि नो वदे ॥ १ ॥ ” सूत्रं वीपि० १
भू० ६ अ० १० । सङ्गो हितं सत्यम् । परमार्थे, यथावस्थि-
तपदार्थनिरूपणं मांश्च, तदुभयभूते संयमं, सूत्रं १ भू० १२
अ० । उत्त० । स्था० । नं० । इय० । अ० । ध० । वृ० । स० ।

सच्चमि धिं कुवहा (सू० ११२५)

‘ सच्चं ’ इत्यादि, सङ्गो हितः सत्यः—संयमस्तत्र धृति-
कुरुध्वं, सत्यो वा—मौनीन्द्रागमो यथावस्थितवस्तुस्वरू-
पायिर्भवनात् । तत्र भगवद्वाक्यां धृतिं कुमार्गपरित्यागेन
कुरुध्वमिति । आचा० १ भू० ३ अ० २ उ० ।

तमेव सच्चं शीसकं जं जिणेहि पवेदयं । (सू० १६२५)

‘ तमेव सच्चं ’ इत्यादि, यत्र कश्चित्समयपरसमय-
ज्ञाचार्याभावात् सूत्रमव्यवहिततातीन्द्रियपदार्थेषुभयसिद्धदृष्टा-
न्तसम्यग्गृह्यत्वावाच्यं ज्ञानावरणीयोदयनं सम्यग्ज्ञानाभा-
वेऽपि शङ्काविचिकित्सादिरहित इदं भावयेत्, यथा तदेवैकं
सत्यम्—अवितथम् । आचा० १ भू० ५ अ० ५ उ० ।

तत्सत्यतामेव दर्शयन्नाह—

से नृणं भंते ! तमेव सच्चं शीसकं, जं जिणेहि पवेदयं, इंता
गोयमा ! तमेव सच्चं शीसकं जं जिणेहि पवेदितं । (सू० ३०)

‘ से नृणं ’ मित्यादि व्यङ्ग्यम्, नवरं तदेव न पुरुषान्तरेः
प्रवेदितं रागाद्यपहतत्वेन तत्प्रवेदितस्यासत्यत्वसम्भवात्,
सत्यम्—सूत्रं तत्त्वं व्यावहारिकेऽपि स्यादत आह—नि-
शङ्कम्—अविधमानसन्देहमिति ।

अथ जिनप्रवेदितं सत्यमित्यभिप्रायवान् यादृशो भवति-
तद्दर्शयन्नाह—

से नृणं भंते ! एवं मणं धारेमाणे एवं पकरेमाणे एवं
चिद्रेमाणे एवं संवरेमाणे आणाए आराहए भवति, इंता
गोयमा ! एवं मणं धारेमाणे जाव भवइ । (सू० ३१)

‘ से नृणं ’ मित्यादि व्यङ्ग्यम्, नवरं नूनं—निश्चितम्,
‘ एवं मणं धारेमाणे ’ लि ‘ तदेव सत्यं निःशङ्कं य-
जिनैः प्रवेदितमित्यनेन प्रकारेण मनो—मानसमुत्पन्नं
सत् धारयन्—स्थिरिदृक्त्वं ‘ एवं पकरेमाणे ’ लि—उद्गुह-
पेणानुत्पन्नं सत् प्रकुर्वन्—विद्वान् : ‘ एवं चिद्रेमाणे ’ लि—
उद्गुह्यायेन मनश्चेदयन् नात्ममतानि सत्यानीत्यादिभिः—

स्तायां व्यापारयन् चेष्टमानो वा विधेयेषु तपोध्यानादिषु
‘ एवं संवरमाणे ’ लि—उद्गुह्येव मनः संवरयन्—मता-
न्तरेभ्यो निवर्त्तयन् प्राणतिपातादीन् वा प्रत्यावृत्ताणो
जीव इति गम्यते, ‘ आणाए ’ लि—आह्वया—ज्ञाना-
घासेवाक्यजिनोपदेशस्य ‘ आराहए ’ लि—आराधकः—पा-
ल्यिता भवतीति । अ० १ श० ३ उ० ।

सच्चं परिचिद्धिम् । (सू० १४० ×)

सत्यमिति श्रुतं तपः संयमो वा तत्र परिचिते स्थिरे तस्युः
स्थितवन्तः, उपलक्षणाधीत्यान्त्रिकालविषयता द्रष्टव्या—त-
त्रातीतं कालं अनन्ता अपि सत्यं तस्युर्वर्त्तमाने पञ्चदशसु
कर्मभूमिषु संवेद्यास्तद्वृत्ति, अनान्तं अनन्ता अपि स्था-
स्यन्ति । आचा० १ भू० ४ अ० ३ उ० । स्वप्नादिप्रकारेण
अवितथोपदेष्टरि देवादिभ्यः अ० १२ श० २ उ० । श्री० । (‘ वि-
ल्य ’ शब्दे षष्ठं भागे एतत्कथानकमुक्तम् ।)

सच्चमेव समभिजानाहि सच्चस्स आणाए से उवड्डिए
मेहावी मारं तरइ । (सू० ११८ ×)

सद्भ्यो हितः सत्यः—संयमस्तमेवापरव्यापारनिरपेक्षः
समभिजानीहि—आसेवनापरिहृया समनुतिष्ठ, यदि वा—स-
त्यमेव समभिजानीहि—गुरुसाक्षिण्णहीतप्रतिज्ञानिर्वाहको भवा
यदि वा—सत्यः—आगमस्तत्परिज्ञानं च मुमुक्षोस्तदुक्तप्रति-
पालनम्, किमर्थमतार्थं चेदाह—‘ सच्चस्स ’ इत्यादि
सत्यस्य आगमस्याद्योपस्थितः सन्न मेधाधी मारं—संसारं
तरति । आचा० १ भू० ३ अ० ३ उ० । शब्दानुशासनोप-
दिष्टे यथोक्तलक्षणेषुऽविपरीते वचने, आ० म० १ अ० । (इदं
च ‘ सुसावायवेरमण ’ शब्दे षष्ठभागे ३२५ पृष्ठे विस्तरतः
प्रपञ्चितम् ।)

अथ द्वितीयव्रतलक्षणमाह—

सर्वथा सर्वतोऽलीका—दप्रियाच्चाहितादपि ।

वचनाद्धि निवृत्तिर्या, तत्सत्यव्रतमुच्यते ॥ ४१ ॥

सर्वतः कोधादिसकलप्रकारजनितात् अलीकाद्—अस-
त्याच्च पुनरप्रियाद्—अप्रतिकारिणः । तथा अहितादपि आ-
यतौ अहितकारिणः न केवलम् अलीकादेवेत्यपिशब्दार्थः,
एवंविधाद्वचनाया सर्वथा निविधनिविधेन निवृत्तिर्वि-
मर्शे तत् सत्यं—सत्यव्रतमुच्यते जिमैरिति शेषः । ननु अ-
लीकाद्वचनाच्चित्तिरित्येवास्तु सत्यव्रताधिकारात् किम-
प्रियाऽहितयोर्महर्षे तयोरनधिकारात्, इति चेत् ; मैत्रं व्यव-
हारतः सत्यस्यापि अभियस्याऽहितस्य च परमार्थतोऽ-
सत्यत्वात्, यथा—चौरं प्रति चौरस्त्वं, कुष्ठिनं प्रति कुष्ठी
त्वमिति, तदप्रियत्वाच्च तथ्यम्—तथा च सूत्रम्—“ तदेव काणं
काणलि, पंडगं पंडगं लि वा । बाहिर्भवाहि रोगि लि, तंश्च
चोरि लि नो वप ॥ १ ॥ ” अत एव च भाषा अग्रशस्ता उ-
क्तास्तथाहि—“ ईल्लिअल्लिसिअफदसा, अल्लिअ तह गारह-
त्थिअ भासा । कुष्ठी पुण उवसंता—हिरणउज्जालसंजणली
॥ १ ॥ ” इति तथा मृगयुभिः पृष्टव्यारण्ये मृगान् दृष्टवतो मया
मृगा दृष्टा इति तज्जन्तुघातहेतुत्वाच्च तथ्यम् । तथा बौद्ध-
यांगशास्त्रे—“ न सत्यमपि भाषेत, परपीडाकरं वचः । लो-
केऽपि धूयते यस्मात्, कौशिको नरकं गतः ॥ १ ॥ ” इति ।

सब

ध० ३ अधि० । आचा० । (सत्यवचनं कालिकाचार्योदाहरणम्
'उम्मगग्रेसणा' शब्दे द्वितीयभागे ८५५ पृष्ठे उक्तम् ।)
अहोरात्रस्य दशमं मुहूर्तं, स० ३० सम० । (सत्याऽसत्य-
श्चेति अर्थानि पुरुषजातानि 'पुरिसजाय' शब्दे पञ्चमभागे
१०१८ पृष्ठे दर्शितानि ।)
सार्चि-त्रि० । सपुत्र्य, अविद्ये, जगत्पूजास्वरूपास्य ।
ध० ३ अधि० । प्रश्न० ।
दश-चा० । प्रक्षयं, प्रा० । "दशो निश्चल-पेच्छावयच्छा-
वयम्-वज्र-सत्त्व-देकलौकिकलावकलावकम्-पुलोम-
पुलक-निश्चावभास-पासाः" ॥ ८ । ४ । १८१ ॥ अनन दशः
स्थानं सत्त्वादेशः । सत्त्वश्च । पश्यति । प्रा० । (सत्यं
केन सह वक्तव्यम् इति 'भरह' शब्दे पञ्चमभागे १४१६
पृष्ठे गतम् ।)

सत्त्व-सत्य-पुं० । निर्ग्रन्थीपुत्र, स्या० ६ ठा० ३ उ० । (त-
स्य वक्तव्यता 'लियेतिपुत्र' शब्दे चतुर्थभागे २०८६ पृष्ठे क-
थिता ।) यो हि द्वादशस्तोत्रैर्हृद् भविष्यति । स० । ती० । स्प-
शालुं प स्वनामक्यानि पुत्र, आचा० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।
सकउरै-सत्यपुत्र-न० । जम्बूद्वीप भरतस्य मरुमण्डले स्व-
नामक्यानि नगरे, ती० ।

"पणमिय सिरिधीरजणं, देवं सिरिधंभसंतिनयसेव ।

सकउरतिथकपं, जहासुं किं पि जंमि ॥ १ ॥

सिरिनाहडनरवई, कारिअ जणभवणिंसदारुम ।

तरसवच्छुरसइए, वीरजिणो जयउ सकउरं ॥ २ ॥"

इहैव जेवुहंवि दीवं भारंह वासे मरुमण्डले सकउरं नाम
नगरं, तस्य नाहडकारियं सिरिजजिजगसूरिगणहरपरिट्ठियं
पितृलभयं सिरिधीरविषं चहरं अच्छुर । कर्हं नाहड-
राइणा तं कारिअं ति । तस्स उप्पत्तो भएणइ । पुत्तिं न-
इलमंडलमंडणमंडोवरनगरस्स सामि रायाणं बलवंतहिं
दाइएहिं मारिऊणं तं नयरं अहिट्ठियं । तस्स रएणो महादेवी
आधरणसत्ता पलाइत्ता बंभाणपुरं पत्ता । तस्य य सा सय-
ललकणसंपुण्यं दारयं पसूआ । तस्मां नयरीए बाहिं ए-
गथ रुक्खं तं बालयं भोअलआगयं ठावित्ता सयं तण्णासए
ठिया । किंचि कम्मं काउमाडत्ता । तस्य य
देवजोगेण समागया सिरिजजिजगसूरिणा तरुच्छायं
अपरावत्तमणिं ददुण एस पुण्यवंतो भाविं ति क-
लिऊणं चिरं अवलोइत्ता अच्छुरा । तीए रायपत्तीए आ-
गंतूण भणिआ सूरिणा-भयवं ! किं एस दारआं कुल-
कण्णो कुलकण्यकरं दीसइ ? । सूरिहिं बुत्तं-भइ ! एस
महापुरिसो भविसइ, ता सन्धपयत्तेण पालणिज्जा ।
तस्मां सा अणुकेपाए चहरं चित्ताकरणे निउत्ता । गुणेहिं
सो अ दारआं कयनाहडनामो गुरुमुहाआं पंचपरमट्टिन-
माक्कारं सिक्खित्तं सो अ खलत्तेण गहिअधुसुरं अ-
कण्यपट्टयस्स उवरि आगच्छइते मूसए अमूढलक्खा
मारइ । तस्मां सावएहिं चहराआं निक्कालिआ । जणाणं
गावीआं रक्खइ । अन्नया कए वि जोगिणा पुरबाहरे भ-
मंतण सा दिट्ठो । बर्त्तासलकण्यधरो ति विआसिआ । त-
स्मां तेषु सुवरणपुरससाहणं तं तणुगच्छंतं तस्स मायं
अणुएणविअ तन्धव ठई कया । तस्मां अवसरं तेषु

जोगिणा भणिओ नाहडो, जस्य गावीरक्खणां कुलतो
रत्तुग्धं कुलिसतरे पाससि तस्य चिरं काऊण ममं क-
हिआसि । बालेण तहं पि पडिअएणं । अन्नया दिव्हुज्जा-
एणं तं ददुण जायाविअ । जोगिणो दो वि गया तस्य । तस्मां
लहुक्खविहायणं अग्निं पज्जालिऊणं तं रत्तक्खीरं तस्य पक्ख-
विता जोगिम्म पयाहिणं दिता, नाहडणावि पयक्खिणीक-
आ अग्गी । कहिं चि जोगिणो बुद्धिचिचिचि ति नाऊण
रायपुत्तेण स्मरिआ पंचनमुक्कारो ! तप्पभावेण जोगी अ-
णहवतो अक्खविअ जलेण खित्तो नाहडणं, जाओ सु-
एणपुरिसो । तस्मां चित्तिअं तेण अहो मेतस्स मा-
हण्यं । कर्हं नु तेसि गुरुणं पयस्स दायगाणं पक्खुवय-
रिस्सामि ति आगंतुं पणया गुरुणो, सव्वं च तं सखं
विणत्तं । किंचि आइसइ ति भणिंयं, गुरुवयणाओ
उत्तुंगाई खडवीसं चइआई कारिआई कमेण एतो पउरं
रज्जसिरिसेअसंभारं गंतुं गहिअं पश्यं सट्ठाए । अन्नया
विअत्ता सिरिजजिजगसूरिणा तेषु, जहा भगवंतं किं
वि कज्जं आइसइ जण तुम्हाणं मज्झं य किन्ती चिरकालं
पसरइ ति । तस्मां गुरुहिं धेणु खडहिं धंणहिं जस्य खीरं
भइ तं भूमि अम्भुदयकरं नाऊणं तं ठाणं दंसिअं
रएणो । तेषु गुरुआएसणं सत्त्वउरं वीरमुक्खाओ छुवी
ससएहिं महंतं कारिअं अम्भेलिहसिहरं चइअं । तस्य
पट्ठाविआ पितृलभई सिरिमहावीरपडिमा जजिगसू-
रिहिं । जया पट्ठाकरणं अय्यरिया पट्ठाया तया अंत-
रालं एगमि उन्नमलंगं वहनाम नाहडरायपुव्वपुरिस-
स्स विउक्कायस्स आसाढकइस्स सुत्तोए पट्ठा कया ।
वीरम्म लगे लमगविसंसाउ मइअ महीए जायाए
सेल्लनामचिल्लएणं गुरुआएसाओ दंडघाएण कूवओ
कओ अज विसेल्लकूवओ भइइ । सो अएणया सुक्को वि
वरसाहपुणिणमाए पाणिणए भरिजइ । तए लगे
वीरसामी पट्ठिआ । जम्मि य लगे वीरस्स पट्ठा
कया तम्मि खेव लगे दुग्गासुअग्गामे वयणए गामि
च बुद्धि वीरपडिमाओ साहुसावयहत्थाए सि-
अवासेहिं पट्ठिआओ । तं च वीरपडिमं निअमअइ राया । एवं
नाहडएण जं विवे कारिअं तं च बंभसंतजक्खण सत्ताह-
अपाडिहंरं अहोनिंसि पज्जुचासिजइ । सो च पु-
त्तिं घणं देवसिद्धिणो वसहो आसि, तेषु वेगवईए नदीए पं-
चसयसगडभरो कइओ । सो तुट्ठो, तस्मां सिद्धिणा चारिज-
लाऽऽइहेउं वेयणं दाऊणं वइमाणामावासिलोआणं सम-
प्पियं । तय गामिल्लया गहियरिक्खा तस्स वसइस्स किंते
पि न कुणंति, तस्मां सो अकामिज्जराए मरिऊण वंतरेसु सू-
लपाणिनाम जक्खो जाओ । विभंगनाणे पडंजिय विआय पुव्व-
जम्मवहरं तम्मि गामं वडमच्छुरो मारिं विउव्वइ । तस्मां अ-
इमाणो गामो एहाउं कयवलिक्कम्मो धूमकइच्छुराहत्थो भणइ-
जस्स देवस्स दायवस्स या अरंइहिं किं पि अवयत्तं सो मरिसे-
उत्ति । तस्मां तेषु जक्खेण पुव्वभववसइस्सलुत्तो कइओ ।
तस्स वसइस्स अट्ठिपंजोवरि देउलं लापहिं कयो । तस्स पडिमा
कारिया ईस्सम्मो देव एव उट्ठिओ । तस्मां सो वडमाणामो
अट्ठिअगामो ति पसिओ । जायं सिधं । कमेणं वइजतगताय
सेसओ भयवं वडमाणसामी छउमत्थविहारं विहरंता वा-

सारस्वते तत्थ गामे पत्तो । गाममणुअविअ तत्थेव देवउले रय-
णीए काउसग्गे ठिअं । तेण मिच्छादिट्ठिणा सुरेण भीमइहा-
सहन्धिपिसायनागरुवेहि उवसग्गिआ सिरककनासादृतनह-
रिथिपिट्ठिवियाण्णं विउविवायाअं । सव्वथा भयं तमकलोभे
नाऊण सो उवसंतो गीयनइयुरमारिं पज्जुवासेइ । तप्पमिं
तस्स जक्खस्स बंधसंति ति नामं रुढं । सो य सच्चउरवीर-
वेइए पइट्ठाविसेसेण निवेसइ । इअं अ गुज्जरधराए पच्छिम-
भागे वलहि ति नयरी रिउत्तिमइहा । तत्थ सिराह्मो नाम
राया । तेण य रयणजडियकंकसीलुङ्खणं रंकओ नाम सिट्ठी प-
राभूओ । सो अ कुविओ तत्थिग्गहणत्थं गज्जणवइहम्मिरस्स
पभूअं धणं दाऊण तस्स महंतं सेनं आणइ । तस्मि अचसरे
वलहिओ चंदप्पहसामिपडिमा अंबखित्तवालजुत्ता अहि-
ट्ठायगबलेणं गयणपहणं अंबपइणं गया । रहाहिकुटा य दे-
वयाबलेणं वीरनाहपडिमा अदिट्ठवत्तीए संवरंतीए आसी-
यपुणे सिरिमांसपुरमागया । अरणं वि साहसया देवा
जहाचियं ठाणं गया । पुरंदेवयाए सिरिअजमाणसूरीणं उ-
प्पाअं जाणविअं । जत्थ भिक्खालदे खीरं रुहिरं हाऊण
पुण खीरं हांदिह तत्थ साह्मिं टायव्वं ति । तेण य सेनंण
विक्रमाओ अट्ठहि सण्हि पणयालेहि वरिसाणं गयहि वलहि
भंजिऊण सो राया मारिअं । गअं सट्ठाणं हम्मिरं, तअं अ-
णया अन्नो गज्जणवई गुज्जरं भंजिउं तअं वलंतो पत्तो स-
च्चउर देवसयइकासीए विक्रमवरिसे भिक्खुराओ । दिट्ठं तत्थ
मसोहरं वीरःवणं पयिट्ठो हणहण ति । तअं गयउरजुत्तिआ
वीरसामी ताणि उ सेसमिंसं पि न वलिअं सट्ठाणाओ । त-
अं बहज्जसु जुत्तिपसु पुव्वभवरागेणं बंधसंतिणा अंगुलव-
उकं चालिअं सयं हकंतं वि गज्जणवइमि निव्वलीहोउं ठिअं
जगनाहो जाओ । विलक्खो मिलक्खुनाहो । तअं घणघाएहि
ताडिअं सामीलग्गंति घाया ओरोहसुंदरीणं । तअं लग्गप-
हारसु विहलीभूपसु मच्छुरं तुरकहि वीरस्स अंगुली कट्ठि-
आतं गहिऊण य त पट्ठिअं । तअं लग्गा पज्जलिअं तुरयाणं
पुच्छा लग्गा य बलिअं मिच्छाणं पुच्छा । तअं तुरए छट्ठिता
पायचारिणं चेव पण्डा धम्मं सि धरणीए पडिया । गहिमानं
सुमरंता विलवंता दीणखीणसव्वबला नहंणे अदिट्ठवाणीए
भणिआ । एवं वीरस्स अंगुली आणीता तुम्हं हि जीवसंपप
पडिअं, तअं गज्जणाहिवई विमिअमणो सीसं पुणंतो
सिज्जारे आत्सइ, जहा-पयमंगुलि वलिऊण तत्थेव ठावह ।
तअं भीएहि तेहि पच्चाणीया सा लग्गा य मड ति सा-
मिणो करे, तमच्छुरं पिच्छिय पुणो वि सव्वपुणं पि न मग्गं
ति तुक्का । तुट्ठो चउत्तिहो समणंसो वीरभवणे पूआ-
महिमागीयनइहाइसद्वियादोणं पभावणं करंइ । अ-
अया बहुमि काले बोलीणे मालवाहिइवर्नरिंदो गुज्जरधरं-
भंजिऊण सच्चउरसामीए पडुत्तो । तअं बंधसंतिणा पउरं
सिअं विउविउऊण भंजिओ तस्स वलं । तस्स श्हास आ-
वाससु उट्ठिअं वज्जग्गी । मालवाहिवई कोसओ कुट्टागारा-
इ छंदिअ पण्डो कागणासं । अह अजया तेरहसयअड्याले
विक्रमसंवच्छुरं पबलं कप्पुरदलेणं वेसंति भज्जंते न-
यंरं, गामसु पलाणसु, जियमवणदुवारसु दक्खिणसु, जोअ-
णउउज्जं बंधसंतिमाहणं अण्णाहयगहिस्सरं तं-
सकं वज्जंते सोऊण सिरिसारंगदेवमहागणो आगमयं सं-

किऊण भग्गं मुगलवलं । सच्चउरसामी वि न वंणिओ । अह
तेरससयक्कपअविक्रमवरिसे अज्जाउरीणसुरताणस्स कण्हिओ
भाया लुक्कलाननामधिआ डिक्खिपुराओ मंतिमाहव-
परिओ गुज्जरधरं पट्ठिओ । चित्तकूडाहिवई समरसीहण
वुंउं दाउं मवाइइसो तया रक्खिअं । तअं हम्मिरज्जुव
राओ मेवाइदेसं सुहडासयाई नयराणि य भंजिय आ-
सावाणीए पत्तो । कण्णदेवराओ अ नट्ठो । सोमनाहं व घ-
षाण भंजिआ गहुं पराविऊण डिक्खीवामणधलीए गंतुं मं-
डलिकरणं य वंजिता सोरयट्ठे नियट्ठाणं पयट्ठाविता आ-
सावणीए आवासिओ । गढमंदिरदेवकुलार्णि पज्जालेइ क-
मेण सत्तसयंदेस संवत्तो । तअं सच्चउरे तेहव अगाह-
तेसु चक्खसु वज्जंतेसु मिलिच्छुदलं पलाणं । एवं अण्णेणाणि
अवदाणाणि पुहवीमंडले सव्वओ खीरनाहस्स पभावाणि
बुक्कंति । अह अलंघणिज्जा भविष्यव्यं ति दूस्समकाल-
विलसिपणं केलिप्पिया वंनरा हवंति । गोमंसरुहिरछंदिए
अ भवणाओ दूरीभवति देवयाउ ति, असज्जिहिप पमसे अ-
हिट्ठायेगे बंधसंतिजक्खमि अलाउरीणए रणं सो खेव अ-
णप्पमाहणो भयं वीरसामी तेरसयसत्तसट्ठे विक्रमाहव-
संवच्छुरे डिक्खीए आणित्ता आसायणाभायणं कओ । का-
लेतरं पुणरवि पडिमंतरपायइए भावो पूआरिहो भवि-
स्सइ । 'सच्चउरकप्पमयं, निच्चं यायंतु महिमयं अमेयं ।
वंछिअफलसिद्धिकए, सिग्गिज्जणपहसुरिणो भव्वा ॥ १ ॥'
इति श्रीसत्यपुरकल्पः । ती० १६ कल्प ।

सत्त्वोमि-सत्यनेमि-पुं० । समुद्रविजयस्य राज्ञः शिवादे-
व्यामुत्पन्ने पुत्रं, अन्न० । (स चरित्रेनेमरन्तिके प्रव्रज्य-
शत्रुजयं सिद्ध इत्यन्तकइशानां चतुर्थे वर्षे नवमे अर्धयने
प्रत्यपादि ।)

सत्त्वपइस्थ-सत्यप्रतिज्ञ-त्रि० । सत्यसन्धे, अस्त्रीकृतपरिपा-
लयितरि, आव० ४ अ० ।

सत्त्वपरक्रम-सत्यपराक्रम-त्रि० । विहितवीर्यं, उच० १८ अ० ।

सत्त्वपरूवय-सत्यप्ररूपक-त्रि० । अविश्रयदेशके, जीवा० १
अधि० ।

सत्त्वप्पमा-सत्यप्रभा-स्त्री० । सत्यभामानाम्प्यां कृष्णस्याप्र-
महिष्याम्, स्था० ८ टा० ३ उ० । (सा च नेमरन्तिके प्रव्र-
ज्यं सिद्धा ।)

सत्त्वप्पभाव-सत्यप्रभाव-त्रि० । प्रत्यक्षतो दृश्यमानप्रभुत्वे,
ओ० ।

सत्त्वप्पवाय-सत्यप्रवाद-न० । सत्यं संयमो वचनं प्रकषेण
सप्रपञ्चं वदन्ति यत्रेति सत्यप्रवादम् । पूर्व, नं० । सत्यप्रवादं
नाम यत्र जनपदसत्यादयः प्रवदन्मिति । दश० १ अ० । स० ।
तस्य पदपरिमाणमेका कांटी एकपदोना । स० १४७ सम० ।

सत्त्वप्पवायपुठ्व-सत्यप्रवादपूर्व-न० । षष्ठे पूर्वगतभुतभेदे, स्था०

सत्त्वप्पवायपुठ्वस्स णं दुवे वत्थू पप्पसा । (सू० १०६)

'सत्त्वप्पवाये'त्यादि, सद्भ्यो जीवभ्यो हितः सत्यः—सं-
यमः सत्यवचनं वा स यत्र समेदः सप्रतिपक्षश्च प्रकषे-
णोच्यतेऽभिधीयते तत् सत्यप्रवादं तच्च तत् पूर्वकं च सकल-

भुतात् पूर्वं क्रियमाणत्वादिति सत्यप्रवादपूर्वम्, तच्च व-
ष्टं, तत्परिमाणं च एका पदकोटी वदपदाधिका, तस्य द्वे व-
स्तुनी वस्तु च तद्विभागविशेषोऽप्ययमादिब्रूयति । स्या० २
ठा० ४ उ० । स० ।

सम्बन्धमाणु-सत्यमानु-पुं० । धर्मजिनेन्द्रस्य पितरि, ति० ।
(समवायाङ्गे तु भानुरित्येव ।)

सत्त्वभामा-सत्यभामा-स्त्री० । स्वनामक्यातायां कृष्णाग्रम-
हिष्याम्, आवा० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

सत्त्वमंत-सत्यमन्त्र-पुं० । महस्यामप्यापदि अग्निने, “सत्त्व-
पधानं महेतीयं चि आबदीप जो अग्नीणो भवति—सो
सत्त्वमंतो” नि० सू० २ उ० ।

सत्त्वमन्त्रजोग-सत्यमनोयोग-पुं० । मनोयोगभेदे, कर्म० ४
कर्म० । (‘मन्त्रजोग’ शब्दे षष्ठभागे ८४ पृष्ठेऽस्य व्याख्या द्र-
ष्टव्या ।)

सत्त्वमन्त्राण्योग-सत्यमनःप्रयोग-पुं० । समूहार्थविस्तन-
निबन्धनस्य मनसः प्रयोगे, भ० ५ श० ४ उ० ।

सत्त्वर्त-सत्यर्त-त्रि० । सत्यप्रधाने, “अकोदणे सत्त्वर्ते
तवस्ती” सूत्र० १ भु० १० उ० ।

सत्त्वर्त-सत्त्वर्त-त्रि० । सत्त्वर्तणे शोभनसंयमे, दर्श०
३ तत्त्व ।

सत्त्ववर्जजोग-सत्यवाग्जोग-पुं० । वाग्जोगभेदे, कर्म० ४ कर्म० ।
(‘वर्जजोग’ शब्दे षष्ठ भागे ७८८ पृष्ठे स्वरूपमस्य द्रष्टव्यम् ।)

सत्त्ववर्-सत्यवर्-पुं० । त्रिशप्तमेऽहोरात्रमुहूर्ते, खं० प्र०
१० पाठु० ।

सत्त्ववर्-सत्यवती-स्त्री० । दर्शनपुरे दन्तचक्रराजभार्यायाम्,
आवा० ४ अ० ।

सत्त्ववयस्य-सत्यवचन-न० । सत्त्वयो—मुनिभ्यो गुणैः
पदार्थैः वा हितं सत्यम् । आह व—“ सत्त्वं हियं स-
यामिह संतो मुण्ड गुणाय परथा वा” सत्यं च तद्वचन-
ञ्च सत्यवचनम् । प्रश्न० २ संव० द्वार । यथार्थवचने,
दर्श० । मृषावाद्भिरितौ, औ० । रा० । स० । (वस्तुनिश्चय-
सत्यवचनस्यातिशयाः ‘अहंसेस’ शब्दे प्रथमभागे ३१
पृष्ठे वर्णिताः ।)

सत्त्ववाह-सत्यवादिन्-पुं० । अविद्वज्जकारि, दश० ६ अ०
३ उ० ।

सत्त्ववाय-सत्यवाद-पुं० । सत्यो वाद्ः सत्यवादः । तथ्य-
वादः, स्या० १० ठा० ३ उ० ।

सत्त्ववीर्य-सत्यवीर्य-पुं० । संयमपालके, पा० ।

सत्त्ववीरिय सत्यवीर्य-पुं० । अभिनन्दनजिनस्तावके, “ ति-
जेव सयसहस्सा, अभिणं वणजिणवरस्स सीलाणं । सत्त्व-
वीरियधुयस्स, सिद्धत्था संवरसुयस्स ॥ ” ति० ।

सत्त्वसंघ-सत्यसन्ध-पुं० । सत्यप्रतिष्ठे, आवा० ४ अ० ।
आ० म० ।

सत्त्वसंहस्यसंघ-सत्यसंहननवन्ध-पुं० । सर्वेषु सर्वस्य संह-
ननलक्षणो बन्धः क्षीरनीरादीनामिवेति । सत्यसंहननबन्धभेदे,
भ० ८ श० ६ उ० ।

सत्त्वसेख-सत्यसेन-पुं० । देवतवर्षे अभिव्यपति त्रयोदशे
जिने, प्रव० ७ द्वार ।

सत्त्वसेव-सत्यसेव-त्रि० । सेवायाः सफलीकरणात् । सेवा-
फलदे, आ० १ भु० १ अ० ।

सत्त्वा-सत्या-स्त्री० । भाषाभेदे, विशेष० । (अत्रत्या व्याख्या
‘भासा’ शब्दे पञ्चमभागे गता ।)

सत्त्वामोस-सत्यामृषा-अव्य० । यत्र किञ्चित्सत्यं किञ्चित्मृषेति
मिश्रभाषायाम्, आवा० २ भु० १ सू० ४ अ० १ उ० । औ० ।
दश० । (सत्यामृषावक्तव्यता ‘भासा’ शब्दे पञ्चमभागे १५२३
पृष्ठे द्रष्टव्या ।) (‘ सत्त्व ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे सूत्रं गतम् ।)

अथ तृतीयाया दश भेदाः, यथा—

“ उत्पन्न १ विषय २ मीसग ३,

जीव ४ अजीव ५ अ जीवअजीव ६ ।

तद् मीसिया अणंता ७,

परित ८ अडा य ९ अडा १० ॥ १ ॥ ”

अत्र मिथिताशब्दस्य प्रत्येकं योगादुत्पन्नमिथिता इत्यादि
द्रष्टव्यम्, ततश्च—उत्पन्नमिथिताऽनुत्पन्नैः सह संख्यापूर-
णार्थं यथा सा उत्पन्नमिथिता । एवमन्यत्रापि यथायोगं
भाव्यम् । तत्रोत्पन्नमिथिता क १, यथा—कस्मिंश्चिद् ग्रामे
न्युनेष्वधिकेषु वा दारकेषु जातेषु दश दारका अत्राच-
जाता इत्यादि व्यवहरतः सत्याऽसत्या पय, भवन्ते श्रुते
दास्यामीत्युक्त्वा पञ्चाशत्यपि दशे लोके मृषात्वादर्शनात्
अनुत्पन्नांश्च स मृषात्वव्यवहारान्, १ । एवं मरणकथा वि-
गतमिथिता २ । अकृतनिश्चये जातस्य मृतस्य च कृतप-
रिणामस्याभिधाने मिश्रकमिथिता उत्पन्नाविगतमिथितत्वं
यथा—अथ दश जाता मृषाश्चेति ३ । तथा बहुना जी-
वानां स्तोकाणां च मृतानां शृङ्गशङ्खनकादीनामेकत्र राशौ
दृष्टे जीवराशिश्चरयमिति भाषणं जीवमिथिता ४ । एवं प्रभू-
तेषु मृतेषु स्तोकेषु च जीवस्तु अजीवराशिरिति वाक्य-
म् ५ । तथा तस्मिन्नेव राशौ अकृतनिश्चये एतावन्तो जी-
वन्त एतावन्तश्च मृता इति अवधारणवाक्यं च जीवा-
जीवमिथिता ६ । तथा मूलकादि अनन्तकायं तस्यैव स-
त्कैः परिपाण्डुपत्रैरन्येन वा केनचिद्वनस्पतिना मिश्रं वि-
लोच्य सर्वोऽप्येव अनन्तकाय इति वदतोऽनन्तमिथिता ७ ।
एवं प्रत्येकमन्तेन सह दृष्ट्वा सर्वोऽपि प्रत्येक इति वदतः
प्रत्येकमिथिता ८, अडा—कालः स चेह प्रस्तावाद् दिवसे
रात्रिर्वा गृह्यते, सा मिथिता यथा साऽऽहामिथिता-
यथा कश्चित् कञ्चन त्वरयन् दिवसेऽपि रात्रिर्जा-
तेति वदति ९, तथा दिवसस्य रात्रेर्वा एकदेशोऽऽहोरात्रा
सा मिथिता यथा साऽऽहोरात्रमिथिता, यथा प्रथमपौ-
रुष्यामेव त्वरयमाणः कञ्चन वक्ति—शीघ्रो भव, मध्याह्ने
जात इति १० । ध० ३ अधि० ।

सत्त्ववाह-सत्यावादिन्-पुं० । सत्यं वदितुं शीलमस्येति स-

स्यवादी । सत्यवदनशीले, आत्मा० १ भु० ८ अ० १ उ० ।
सत्वाहिष्ठिय-सत्याधिष्ठित-त्रि० । सत्येनावितथभाषणेनाधि-
ष्ठितः—समाभिधतः सत्याधिष्ठितः । सत्यवचनव्याप्ते, पा० ।
सत्विदाद्येद-सत्विदानन्द-पुं० । सत्-शुभे शश्वर्त वा
चित्-ज्ञानं तस्य य आनन्दः । सुखप्रकाशरूपं ब्रह्मणि, अष्ट०
१ अष्ट० ।

सत्त्वोवाय-सत्यावपात-त्रि० । सफलसेवे, ज्ञा० १ भु० ८
अ० १ भ० । सत्याभिलाष, औ० ।

सत्छन्द-स्वच्छन्द-त्रि० । स्वम्-आत्मीयं छन्दः-अभिप्रायो य-
स्याऽस्ती । व्य० १ उ० । स्वाभिप्राये, आ० म० १ अ० १ मं० ।
आष० । प्रब० । अनु० । ज्ञा० । आत्मच्छन्दस्, व्य० १
उ० । स्ववशे, विपा० १ भु० २ अ० । ज्ञा० । अनु० । सु-
खी, स० ।

सत्छन्दचारि-स्वच्छन्दचारिन्-त्रि० । कामरूपिणि, आ० म०
१ अ० ।

सत्छन्दमह-स्वच्छन्दमति-त्रि० । स्वच्छन्दा-स्ववशा स्ववशे
वा मतिरस्येति-स्वच्छन्दमतिः । निरर्गलबुद्धौ, विपा० १ भु०
२ अ० । प्रब० । ज्ञा० ।

सत्छन्दया-स्वच्छन्दता-स्त्री० । स्वाभिप्रायेण वर्तितायाम्,
व्य० १ उ० ।

सत्छन्दयारिन्-स्वच्छन्दचारिन्-त्रि० । स्वच्छन्देन-स्वाभि-
प्रायेण न ६ जिनाज्ञया चरतीति स्वच्छन्दचारी । पथाच्छन्दे,
ग० १ अधि० ।

सत्छन्दविगम्पिय-स्वच्छन्दविगम्पित-त्रि० । स्वच्छन्देन स्वा-
भिप्रायेण विकल्पितम् । स्वेच्छाकल्पिते, व्य० १ उ० । संघा० ।
सत्छन्द-सत्छन्द-त्रि० । छत्रेण सहिते, स० ३४ सम० । जी० ।
औ० ।

सत्छाय(ह)-सत्छाय-त्रि० । सती-शोभना छाया निर्मलस्व-
रूपा येषां तोरा० । “छायायां हं ऽस्माकन्ती वा” ॥ ८१ । २४६॥
अनेनान्ययकारस्य वैकल्पिकं हकारादेशः । सत्छायम् । स-
च्छाहम् । प्रा० । जी० । शोभनच्छायेषु, जी० ३ प्रति० ४
अधि० ।

सजल-सजल-त्रि० । जलसम्पूर्ये, रूप० १ अधि० ३ क्षण ।

सजसा-सयशस्-स्त्री० । शीतलजिनस्य प्रथमशिष्यायाम्,
ति० ।

सजार्थ-स्वजातीय-त्रि० । आत्मीयजातिविशिष्टे, आ० म०
१ अ० ।

सजित्था-सजित्वा-अव्य० । शक्तिं गृहीत्वैतथ्ये, नि० चू०
१ उ० ।

सजीव-सजीव-त्रि० । कोट्यारोपितप्रत्यञ्जे, ज्ञा० १ भु० १६
अ० १ औ० । विपा० । मृतधात्वादीनां सहजस्वरूपापादने,
जं० २ वक्ष० । स० । ज्ञा० ।

सज्ज-स्वयूथ-पुं० । स्वकीयनिकाये, प्रभ० १ आभ० द्वार ।

सजोग-सयोग-त्रि० । संसारिणि, स्वा० २ ठा० ४ उ० । मनो-
वाक्कायात्मकैर्योगैः सह वर्त्तमानेषु, नं० ।

संजोगि(त्)-सयोगिन्-त्रि० । सह योगैः कायव्यापारादि-
भिर्यः सः सयोगी । स्वा० २ ठा० १ उ० । सह योगेन वर्त्तन्ते
ये ते संयोगा मनोवाक्कायाः, त यस्य विद्यन्ते स सयोगी । पं०
सं० २ द्वार । मनोवाक्कायात्मकैर्योगैर्वर्त्तमाने, नं० ।

संजोगिकेवलगुणद्वारा-सयोगिकेवलगुणस्थान-न० । त्रयो-
दश गुणस्थान, कर्म० । योगो वीर्यं शक्तिरुत्साहः पराक्रम इति
पर्यायाः, स च मनोवाक्कायलक्षणकरणभेदात्तिस्रः संज्ञा लभते,
मनोयोगो धार्योगः काययोगश्चेति । तथा चोक्तं कर्मप्रकृती-
“परिणामालेषणगृह-शुकारणं तेषु लक्ष्णामतिगं । कञ्चम्भा-
सानुक्त-प्लेषसर्वसमीकयपत्तं ॥१॥” तत्र भगवतो म-
योगो मनःपर्यायज्ञानिभिरनुत्तरसुरादिभिर्भ्यो मनसा पृ६ ।
सता मनसैव देशनात्, ते हि भगवत्प्रयुक्तानि मनोद्रव्याणि
मनःपर्यायज्ञाननामधिष्ठानान वा पश्यन्ति, दृष्ट्वा च ते विव-
क्षितवस्त्वाकाराम्ययानुपपत्त्या लोकस्वरूपादिबाह्यमर्थमव-
गच्छन्तीति धार्योगो, धर्मदेशनादौ काययोगो निमेषोन्मेषच-
कृकमणादौ । ततोऽनेन योगत्रयेण सह वर्तन इति सयोगी ।
“सर्वादिरिन्” इतीनप्रत्ययः । केवलं-केवलज्ञानं केवलदृशेन
च विद्यते यस्य स केवली । सयोगी चास्ती केवली च सयो-
गिकेवली तस्य गुणस्थानं सयोगिकेवलगुणस्थानम् । कर्म०
२ कर्म० । पं० सं० । आ० चू० । प्रब० । दशे० ।

संजोगिभवत्थकेवलनाथ-सयोगिभवत्थकेवलज्ञान-न० । स-
ह योगैः कायव्यापारादिभिर्यः स सयोगी इन् समान्तत्वात्
स चास्ती भवत्थस्य तस्य केवलज्ञानमिति विग्रहः । काय-
व्यापारसहितस्य भवत्थस्य केवलज्ञानं, स्वा० ।

संजोगिभवत्थकेवलनाथे द्विविहे पश्यते, तं जहा-पदमस-
मयसंजोगिभवत्थकेवलनाथे चैव, अपदमसमयसंजोगिभव-
त्थकेवलनाथे चैव । अहवा—चरिमसमयसंजोगिभवत्थ-
केवलनाथे चैव, अचरिमसमयसंजोगिभवत्थकेवलनाथे
चैव । (सू० ७१+)

‘सयोगी’ त्यादि प्रथमः समयः सयोगित्वे यस्य सः तथा
पवं प्रथमा—इत्यादिसमयो यस्य स तथा, शेषं तथैव । ‘अ-
थवं’ त्यादि चरमः अन्त्यः—समयो यस्य सयोग्यवस्थायाः
स तथा, शेषं तथैव । स्वा० २ ठा० १ उ० ।

संजोगिय-सयोगिक-त्रि० । सह योग्या उत्पत्तिस्थानेन व-
र्तन्ते इति सयोगिकाः । संसारिषु, स्वा० २ ठा० १ उ० ।

संजोति-सज्योतिष्-त्रि० । सह ज्योतिषा—उद्घातेन वर्तते
इति सज्योतिः । साग्निके सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० । सज्योतिः-
साग्निकमित्यर्थः । दश० ८ अ० २ उ० ।

सज-सज-त्रि० । प्रगुणीभूत, ज्ञा० १ भु० १६ अ० १ औ०

सद्यम्—अव्य० । शीघ्रं, आनु० । तत्कालं, इ० १ उ० ३ प्रक० ।

सर्ज-पुं० । वृक्षादिशेष, ज्ञा० १ भु० १६ अ० १ विशे० स्वा० ।

वहज-त्रि० । वह्न्यो जातः वहजः । अनु० । “क-न-ट-ड-
त-द-प-श-व-स-क-न-पाम्पूर्वे लुक्” ॥ २ । ७७॥ अ-

नेनाह उकारस्य लुक् । सज्जो । वहजो । प्रा० । स्वरभेदे, “ना-

साकण्डमुरस्तालु-जिह्वादन्ताश्च संधिताः । वह्निः संजायते

यस्मा-तस्मान् पदञ्ज इति स्मृतः ॥ १ ॥ अनु० । ('सर' शब्दे सर्वो वक्रयतां वषयामि ।)

सज्जइ—सद्यति—पुं० । सत्सार्था , पो० १२ विष० ।

सज्जण—सज्जन—पुं० । “ अन्त्यव्यञ्जनस्य ” ॥ ८१११ ॥ इति जकारस्य लुक् । सज्जनः । सज्जणो । प्रा० । विशिष्टलोकं, प्रज्ञ० ३ आश्र० द्वार ।

नाम सज्जन इति त्रिवर्त्यकं,
कर्णकोटरकुटुम्बि चन्द्रवेत् ।
नोल्लभन्ति विषयशक्तयस्तदा,
दिव्यमन्त्रनिहताः खलोक्तयः ॥ १ ॥
स्याद्वली बलमिह प्रदर्शयेत्,
सज्जनेषु यदि सत्सु दुर्जनेः ।
किं बलं नु तमसोऽपि वर्यते,
यज्ञवदसति भानुमालिनि ॥ २ ॥
दुर्जनस्य रसना सनातनीं,
संगतिं न परुषस्य मुञ्चति ।
सज्जनस्य तु सुधातिशायिनः,
कोमलस्य वचनस्य केवलम् ॥ ३ ॥
या द्विजिह्वदलनाद्यनादरा—
द्याऽऽत्मनीह पुरुषोत्तमस्थितिः ।
याऽप्यनन्तगतिरेतयेष्यते,
सज्जनस्य गरुडानुकारिता ॥ ४ ॥
सज्जनस्य विदुषां गुणग्रहे,
दृष्टे निविशते खलस्य धीः ।
चक्रवाकदृग्दर्शनेष्टुतौ,
धृक्कट्क तमसि सङ्गमङ्गति ॥ ५ ॥
दुर्जनैरिह सतामुपक्रिया,
तद्रूपो विजयकीर्तिसंभवात् ।
व्यातनोति जिततापविप्लवां,
बह्विरेव हि सुवर्णशुद्धताम् ॥ ६ ॥
या कलङ्कितसनेन सङ्घाया,
या कदापि न भुजङ्गसङ्गता ।
गोत्राभित्सदसि या न सासतां,
वाचि काचिदतिरिच्यते सुधा ॥ ७ ॥
दुर्जनोद्यमतपतुर्पूतिजा,
तापतः श्रुतलता क्षयं ग्रजेत् ।
नो भवद्यदि गुणाम्बुवर्षिणी,
तत्र सज्जनकृपातपात्ययः ॥ ८ ॥
तन्यते सुकविकीर्तिवारिधौ,
दुर्जनेन बडवानलव्यथा ।

सज्जननेन तु शशाङ्ककौमुदी,
सङ्गरङ्गवदहो महोत्सवः ॥ ९ ॥
यद्यनुग्रहपरं सतां मनो,
दुर्जनात् किमपि नो भयं तदा ।
सिंह एव तरसा वशीकृते,
किं भयं भुवि शृगालबालकात् ॥ १० ॥
खेदेमेव तनुते जडात्मनां,
सज्जनस्य तु मुदं कवेः कृतिः ।
स्मेरता कुबलयेऽज्जपीडनं,
चन्द्रप्राप्ति भवतीति हि स्थितिः ॥ ११ ॥
न त्यजन्ति कवयः श्रुतश्रमं,
संमुदैव खलपीडनादपि ।
स्वोचिताचरणबद्धवृत्तयः,
साधवः शमदमक्रियामिव ॥ १२ ॥
नव्यतन्त्ररचनं सतां रते—
स्त्यज्यते न खलखेदतो बुधैः ।
नैव भारभयतो विमुच्यते,
शीतरक्षणपटीयसी पटी ॥ १३ ॥
आगमे सति नवः श्रमो मदा—
अ स्थितेरिति खलेन दृश्यते ।
नौरिविह जलधौ प्रवेशकृत्,
सोऽयमित्यथ सतां सदुत्तरम् ॥ १४ ॥
पूर्वपूर्वतनस्रिहीलना,
नो तथापि निहतेति दुर्जनः ।
तातवागनुविधायिबालव—
भेद्यमित्यथ सतां सुभाषितम् ॥ १५ ॥
किं तथापि पल्लिमन्थमन्थरै—
रत्र साध्यमिति दुर्शनोदिते ।
स्वान्ययोरुपकृतिर्नवा मति—
श्चेति सज्जननयोक्तिरर्गला ॥ १६ ॥
सप्रसङ्गमिदमाद्यविशिको—
पक्रमे मतिमतोपपादितम् ।
चारुतां व्रजति सज्जनस्थिति—
र्नाक्षतासु नियतं खलोक्तिषु ॥ १७ ॥
न्यायतन्त्रशतपत्रमानवे,
लोकलोचनसुधाज्जनरिवे ।
पापशैलसतकोटिमुर्त्ये,
सज्जनाय सततं नमो नमः ॥ १८ ॥
भूषिते बहुगुणे तपागणे,
श्रीयुतैर्विजयदेवद्वारिभिः ।

भूमिस्त्रिरितिलकैरपि श्रिया,
 पूरितैर्विजयसिंहद्वारिभिः ॥ १६ ॥
 धामभास्वदधिकं निरामयं,
 रामणीयकमपि प्रसूतवम् ।
 नाम कामकलशातिशायिना,
 मिष्टपूर्तिषु यदीयमञ्जति ॥ २० ॥
 यैरुपेत्य विदुषां सतीर्ध्वतां,
 स्फीतजीतविजयाभिधानताम् ।
 धर्मकर्म विदधे जयन्ति ते,
 श्रीनयादिविजयाभिधा बुधाः ॥ २१ ॥
 उद्यतैरहमपि प्रसद्य तै-
 स्तर्कतन्त्रमधिकशि पाठितः ।
 एष तेषु धुरि लेख्यतां ययौ,
 सद्गुणस्तु जगतां सतामपि ॥ २२ ॥
 येषु येषु तदनुस्मृतिर्भवे-
 तेषु धावति च दर्शनेषु धीः ।
 यत्र यत्र मरुदेति लभ्यते,
 तत्र तत्र खलु पुष्पसौरभम् ॥ २३ ॥
 तदुगैर्मुकुलितं रवेः करैः,
 शास्त्रपद्ममिह मननोद्भातम् ।
 उल्लसन्नयपरागसंगतं,
 सेव्यते सुजनपदपद्मजैः ॥ २४ ॥
 निर्युयो बहुगुणैर्विराजितां
 स्तान् गुरुनुपकरोमि कैर्गुणैः ।
 वारिदस्य ददतो हि जीवनं,
 किं ददातु वत चातकार्भकः ॥ २५ ॥
 प्रस्तुतश्रमसमर्थितैर्नयै-
 र्योग्यदानफलितैस्तु तद्यशः ।
 यत्प्रसर्पति सतामनुग्रहा-
 देतदेव मम चेतसो मुदे ॥ २६ ॥
 आसते जगति सज्जनाः शते,
 तैरूपैभि नु समं कमञ्जसा ।
 किं न सन्ति गिरयः परः शता,
 मेरुव तु विभर्तु मेदिनीम् ॥ २७ ॥
 तत्पदाम्बुरुहपदपदः स च,
 ग्रन्थमेनमपि मुग्धधीर्ध्वधाम्
 यस्य भाग्यनिलयोऽजनि श्रिया,
 सद्यः पञ्चविजयः सहोदरः ॥ २८ ॥
 मत्त एव मृदुबुद्धयश्च ये,

तेष्वतोऽप्युपकृतिश्च भाविनी ।
 किं च बालवचनानुभाषया-
 नुस्मृतिः परमबोधशालिनाम् ॥ २९ ॥
 अत्र पद्यमपि पाङ्क्तिं कचि-
 द्ब्रूते च परिवर्तितं क्वचित् ।
 स्वान्ययोः स्मरणमात्रमुद्दिशं-
 स्तत्र नैव तु जनोऽपराध्यति ॥ ३० ॥
 ख्यातिमेष्यति परामयं पुनः,
 सज्जनैरनुगृहीत एव च ।
 किं न शङ्करशिरोनिवासतो,
 निम्नगा सुविदिता सुरापगा ॥ ३१ ॥

यत्र स्याद्वादविद्या परमततिमिरध्वान्तसूर्याशुधारा,
 निस्ताराजन्मसिन्धोः शिवपदपदवीं प्राणिनो यान्ति यस्मात् ।
 अस्माकं किं च यस्माद्भवति शमरसैनित्यमाकण्ठवृत्ति,
 जेनेन्द्रं शासनं तद्विलसति परमाऽऽनन्दकन्दाम्बुवाहः
 ॥ ३२ ॥ द्वा० ३२ द्वा० ।

सज्जमरण-सद्योगमरण-न० । तात्कालिकमरणे, आव० ५ अ० ।

सज्जमाण-सज्जमान-त्रि० । सङ्गमं कुर्वति, सूत्र० १ ध्रु० १
 अ० । आसक्तिं कुर्वति, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० । नि० वृ० । “स-
 ज्जमाणेहि विणिग्घायमाणोहि” आचा० २ ध्रु० ३ वृ० ।

सज्जमदरिह-सज्जमदरिह-पुं० । आजन्मदरिह, महा० २ वृ० ।

सज्जा-शय्या-स्त्री० । शयनेऽस्यामिति शय्या । प्रब० १२१
 द्वार । वसती, आव० ५ अ० । शयने, स्था० ५ ठा० २ उ० ।
 घट्टशालादिकपायां वसती, स० २० सम० । प्रब० ।

संज्ञा-स्त्री० । “ज्ञा नः” ॥ ८२ । ८३ ॥ अनेनात्र सम्बलितस्य
 प्रकारस्य वैकल्पिको लुक् । सज्जा । सण्णा । ज्ञाने, प्रा०
 २ पा० ।

सज्जिय-सज्जित-त्रि० । निष्पादिते, जी० ३ प्रति ४ अक्षि० ।
 वितामिने, औ० ।

सज्जोग-सद्योग-पुं० । सज्जमपरायणे, पो० ६ विष० ।

सज्जोगविग्धवज्जण्या-सद्योगविघ्नवर्जनता-स्त्री० । सन्तश्च ते
 योगाश्च धर्मेत्यापाराः स्वाध्यायध्यानाद्यस्तेषु विघ्न उपरोधो
 विघातस्तस्य वर्जना । सद्योगापरिहारे, पञ्चा० ५ विष० । पो० ।

सज्जोगावचग-सद्योगावञ्जक-पुं० । “सज्जिः कल्याण-
 सम्पन्नै-दर्शनादपि पावनैः तथाऽऽवाचनतो योग, आद्यां वञ्ज-
 क उच्यते ॥ १ ॥” इत्युक्तलक्षणं प्रवञ्जकयोगं, पो० ६ विष० ।

सज्ज-साध्य-त्रि० । “साध्वस-प्य-घातः ॥ ८ । २६ ॥ इति
 प्यस्य ऋः । सज्ज । प्रा० । शक्य, पि० । निवर्त्यस्वभावे, आ०
 म० १ अ० । अनुमानतः साध्ये, रत्ना० ३ परि० । (अत्रत्या स-
 वां बह्वक्षयता ‘हेउ’ शब्दे ऽस्मिन्नेव भागे वक्ष्यते ।)

सज्जनिय-साङ्गान्तिका-पुं०—ब्रह्मचारिणि, ६० ४ उ० ।
सज्जनिया-साङ्गान्तिका-स्त्री० । अगिन्याम्, ६० ३ उ० ।
सज्जकभराग-सङ्घाभराग-पुं० । वर्षासु सङ्घासमयभावि-
नि अन्नरागे, २० ।

सज्जक-सङ्घज-पुं० । कल्पपाले, ६० ४ उ० ।
सज्जकवयसिदेस-साध्यवचननिर्देश-पुं० । साध्यत इति
साध्यम्, उच्यत इति वचनम् अर्थः, यस्मात्स एवोच्यते।सा-
ध्यं च तद्वचनं च साध्यवचनं साध्यार्थे इत्यर्थस्तस्य निर्देशः-
प्रतिज्ञा । अनुमानकाटी प्रतिज्ञावचनं, ६० १ अ० ।

सज्जक-साध्वस-न० । "साध्वस-ध्य-ह्यां ऋः" ॥ ८ । २ । २६ ॥
इति संयुक्तस्य ध्यस्य ऋः । सज्जकसं । भये, प्रा० २ पाद ।
सज्जकाद्य-स्वाध्यायिक-पुं० । अध्ययनम्-अध्यायः, शोभनो
ऽध्यायः स्वाध्यायः स एव स्वाध्यायिकः । स्वाध्याये, आ-
व० ४ अ० ।

सज्जका-सदध्यान-न० । शोभनध्याने, यो० १ विव० ।
सज्जका-स्वाध्याय-पुं० । अध्ययनम्-अध्यायः, शोभनोऽध्या-
यः स्वाध्यायः, स एव स्वाध्यायः । आव० ४ अ० । सुष्ठु आ-
मर्यादया अधीयते इति स्वाध्यायः । स्या० २ डा० २ उ० ।
सुष्ठु आ-मर्यादया—कालवलापरिहारेण पौरुष्यपक्षया वा
अध्यायः—अध्ययने स्वाध्यायः । ध० ३ अधि० । "साध्वस-
ध्य-ह्यां ऋः" ॥ ८ । २ । २६ ॥ इति ध्यस्य ऋः । प्रा० ।
अणुमतविधादिस्मरणे नमस्कारपरावर्तने, ध० २ अधि० ।
अधीतगुणने, प्रश्न० १ संव० द्वार । सूत्रपौरुष्याम्, आव०
४ अ० ।

अधुना स्वाध्यायमाह—

यत्तु खलु वाचनादे-रासेवनमत्र भवति विधिपूर्वम् ।
धर्मकथान्तं क्रमश-स्तत्स्वाध्यायो विनिर्दिष्टः ॥३॥

यत्तु—यत्पुनः खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे, वाचनादेवाचना-
प्रभानुप्रेक्षादिवासेवनमभिव्याप्त्या मर्यादया वा प्रवचनो-
क्त्या सेवनं करणमत्र प्रक्रमे भवति—जायते । विधि-
पूर्व-विधिपूर्वम् धर्मकथान्तं-धर्मकथाऽवसानं क्रमशः—
क्रमेण तदासेवनं स्वाध्ययोऽपि पूर्वोक्तनिर्धेवनो विनिर्दि-
ष्टः—कथित इति । यो० १३ विव० । "वारसंगां जित्कला-
भो, सज्जकाश्च कथिमां बुधे । तं उवहसंति जम्हा, उव-
ह्याया तेण बुधंति" ॥ ३१६७ ॥ विशेष० । (व्याख्यातैषा
गाथा 'उवहकाय' शब्दे द्वितीयभागं ८८२ पृष्ठ ।)

स्वाध्यायस्य भेदानामाह—

से किं तं सज्जकाय १, सज्जकाय पंचविहे पस्यते, तं जहा-
वायया पडिपुच्छा परिअट्ठया अणुपेहा धम्मकहा ।
से तं सज्जकाय । ६० २०) औ० ।

'पंचविहे' इत्यादि सुगमम्, बवरं शोभनम् आ—म-
र्यादया अध्ययनम्—श्रुतस्याधिकमनुसरणं स्वाध्यायः, तत्र
बह्वि शिष्यस्तं प्रति गुरोः प्रयोजकभावो वाचना पाठ-
नमित्यर्थः, गृहीतवाचनेनापि संशयाद्युत्पत्तौ पुनः प्रवृत्त्य-
भिति पूर्वाधीतस्य सूत्रादेः शङ्कितौ प्रश्नः प्रवृत्तयेति,

प्रवृत्तनाविशोषितस्य सूत्रस्य मा भूद्विस्मरणमिति परि-
वर्तना, सूत्रस्य गुणनमित्यर्थः । सूत्रवर्धयेऽपि सम्भवति
विस्मरणमतः सोऽपि परिभाषणीय इत्यनुपेक्षणमनुपेक्षा,
चित्तनिकेत्यर्थः । एवमभ्यस्तभूतेन धर्मकथा विधेयति,
धर्मस्य-भुतकपस्य कथा-व्याख्या धर्मकथेति । स्या० ४ डा०
३ उ० । औ० । (पञ्चविधस्वाध्यायः 'पडिक्कमण' शब्दे
पञ्चमभागे २६६ पृष्ठे व्याख्यातः ।) (स्वाध्यायार्थे कालव-
लाप्रवृत्तम् 'जोगविहि' शब्दे चतुर्थभागे १६४३ पृष्ठे उक्तम् ।)

अस्वाध्यायविषयमाह—

एसो उ असज्जकाभो, तव्वज्जिउ(स)भाउ तत्थिमा मेरा ।

कालपडिलेहणाए, गंडगमरुएहि दिहुंतो ॥१३६१॥

एसो संयमघातादभो पंचविहो असज्जकाभो भणिआ ।
तहि चव पंचवि बज्जिआ सज्जकाभो भवति । 'तत्थ'
स्ति-तस्मि सज्जकायकाले इमा-वच्यमाणा 'मेर' स्ति-सामा-
चारी—पडिक्कमिणु जाव वेला न भवति ताव कालपडि-
लेहणाए कयाए गहणकाले पसे गंडगमदिहुंतो भविस्सइ ।
गहिण सुखे काले पट्टवणवेलाए मरुयगादिहुंतो भविस्स-
ति ति गाथार्थः ।

स्याद् बुद्धिः—किमर्थं कालप्रवृत्तम् ? । अत्रोच्यते—

पंचविह असज्जकाय-स्स जाणसुद्धाए पेहए कालं ।

चरिमा चउभागवसे-सियाइभूमि तन्नो पेहे ॥१३६२॥

पञ्चविधः संयमघातादिकाऽस्वाध्यायः ; तत्परिज्ञाना-
र्थे प्रसूते कालः—कालवलां निरूपयतीत्यर्थः । कालो
निरूपणीयः, कालनिरूपणमन्तरेण न जायते पञ्चवि-
धसंयमघातादिकम्—“जह अण्वेणुं करेति ता चउल-
हुगा, तम्हा कालपडिलेहणाए इमा सामाचारी—दिव-
सचरिमपोरिसीए चउभागवसेसाए कालमगहणभूमिओ
ततो पडिलेहियव्वा, अहवा-तन्नो उव्वाचारपासवणकाल-
भूमि य” स्ति गाथार्थः ।

अहियासियाई अंतो, आसणे चव मज्जे दूरे य ।

तिमेव अहियासी, अंतो छ छव बाहिरओ ॥१३६३॥

'अंतो' स्ति—निवसणस्स तिणि उव्वाचारअहियासियथं-
डिले आसणे मज्जे दूरे य पडिलेहइ । अहियासिया-
थंडिले वि अंतो एवं चव तिणि पडिलेहति । एवं अंतो
थंडिले छ, बाहि पि निवसणस्स एवं चव छ भवति । एत्थ
अहियासिया दूरयरे अहियासिया आसणयरे कायव्वा ।
एमेव य पासवणे, बारस चउवीसति तु पेहेता ।

कालस्स य तिणि भवे, अह सरो अत्थयुवयाई ॥१३६४॥
पासवणं एत्थेव क्रमेण बारस एवं चउवांसं अनुसरियम-
संभंतं उवउत्तो पडिलेहता पच्छा तिणि कालमगहण-
थंडिले पडिलेहति । जहणेणं इत्थंतिरए, 'अह' स्ति-अनं-
तरं थंडिलपडिलेहा जोगाणंतरमेव सरो अत्थमेति, ततो
आवस्सगं करेइ ।

तस्मिन् विही—

अह पुण निव्वाधाओ, आवासं तो करेति सन्वेऽपि ।

तद्वाइकहणवाचा-ययाइ पच्छा गुरु ठंति ॥ १३६५ ॥

अथस्यानन्तर्ये, सूरत्यमवर्णान्तरमेव आबस्सयं करेति । पुनर्विशेषणे, पुविहमावस्सगकरणं विसेसेह—निष्वाघायं, वाघायं च । जदि निष्वाघायं ततो सव्वे गुरुसद्धिया आ-
वस्सयं करेति । अह गुरु सहेसु धम्मं करेति तो आव-
स्सगस्स साह्वहि सड करणिजस्स वाघाओ भवइ । ज-
म्मि वा काले तं करणिज्जं तं-हासेतस्स वाघाओ भएणइ
तओ गुरु निसिज्जहरो य पच्छा चरित्तातियारजाणण्डा
काउस्सगं ठाहिति ।

सेसा उ जहासत्ति, आपुच्छित्तार्थं ठंति सट्ठाये ।

सुत्तत्थकराणहेउं, आयरिणं ठियम्मि देवसियं ॥१३६६॥

सेसा साह्व गुरुं आपुच्छित्ता गुरुगणस्स मग्गओ
आसन्नं दूरे आभाराणियाय जं जस्स ठाणं तं सट्ठाणं ।
तत्थ पडिक्कमंताणं इमा ठवणा । गुरु पच्छा ठायंतो
मज्जेण गंतुं सट्ठाणं ठायइ, जे वामओ ते अणंतरस्सव्वेण गं-
तुं सट्ठाणं ठायन्ति । जे दाहिणओ अणंतरस्सव्वेण गंतुं ठायं-
ति, तं च अणायं ठायंति सुत्तन्थसरणहेउं । तत्थ य पुष्वा-
मंथ ठायंता ' करंमि भंते ! सामाइयमिति ' सुत्तं करेति, प-
च्छा जाह्व गुरु सामाइयं करेता वोसिरामि ति भणित्ता
डिया उस्सगं. ताह्व वेवसियाइयारं चिंतंति । अणे भणंति-
जाह्व गुरु सामाइयं करेति ताह्व पुष्वाडिया वि तं सामाइयं
करेति सेसं कंठं ।

जो हुज्ज उ अममत्थो, बालो वुड्डो गिलाणपरित्तो ।

सो विकहाइवरिहओ, अच्छिजा निजरापेही ॥१३६७॥

परिस्संतो पाहुणगादि सो वि सज्जायज्जाणपरो अ-
च्छुति । जाह्व गुरु ठंति ताह्व ते वि बालाडिया ठायंति एएण
विहिण ।

आवासगं तु काउं, जिणोवइहुं गुरूवएसेयं ।

तिप्पि पुई पडिलेहा, कालस्स इमा विही तत्थ ॥१३६८॥

जिणेहि गणहराणं उवइहुं, ततो परंपरणं जाव अम्हं
गुरूवएसेण आगयं, तं काउं आवस्सयं अणं तिणिण
श्रुतीओ करेति । अहवा—एगा एगसिलोगिया, चित्तिया
बिसिलोइया, ततिया (त) तियसिलोगिया । तेसिं सम-
न्तीए कालपडिलेहणविही कायव्वा ।

अच्छुउ तत्थ विही, इमो कालमेओ ताव वुच्चइ—

दुविहो उ होइ कालो, वाघाइम एतरो य नायव्वो ।

वाघातो धंमसालाय, पड्डयं सड्डकहणं वा ॥१३६९॥

पुव्वइ कंठं । पच्छजस्स व्याख्या—जा अतिरित्ता
वसही कणपडिगसेधिया य सा धंमसाला । ताए अति-
तायं वड्डणपड्डणइ वाघायदोसो, सड्डकहणं य वेला-
इक्कवणदोसो ति । एवमादि ।

वाघाए तहओ सिं, दिजइ तस्सेव ते निवेयंति ।

इयरे पुच्छंति दुवे, जोगं कालस्स वेच्छामो ॥१३७०॥

तम्मि वाघातिमे दोषिण जे कालपडियरगा ते निग्गच्छंति ।
तेसिं ततिओ उवज्जायादि विज्जइ । ते कालगगाधियो
७१

आपुच्छणसंदिशावणकालपवेयणं च सव्वं तस्सेव करेति ।
एत्थ गंडगदिट्ठो नो न भवइ । इयरे उवउत्ता चिद्धुति ।
सुजे काले तत्थेव उवज्जायस्स पवेयंति ताहे वंडधरो
बाहिं कालपडिचरओ चिद्धुइ । इयरे दुइगा वि भंता प-
विंसंति, ताह्व नीतिवंडधरो अतीति । तेण पट्ठविण सज्जायं
करेति ।

निष्वाघाए पच्छजं, अस्सार्थः—

आपुच्छण किइक्कमे, आवासिय पडियरिय वाघाते ।

इंदियदिसा य तारा, वासमसज्जाइयं वेव ॥१३७१॥

निष्वाघाते दोषि जणा गुरुं आपुच्छंति—कालं वेच्छामो ।
गुरुणा अणुएणाया ' कितिकम्मं ' ति—वेदणं काउं वंडगं
वेणं उवउत्ता आवासियमासज्जं करेता एमज्जन्ता य
निग्गच्छंति । अंतरं य जइ पक्खलंति पडंति वा वत्थादि
वा विलग्गति कितिकम्मादि किंवि वितहं करेति ततो
कालवाघाओ । इमा कालभूमीपाडियरणविही । इदिपहि
उवउत्ता पडियरंति । ' दिस ' ति—जत्थ च खउरो वि
दिसा दीलंति । उडम्मि जइ तिप्पि तारा दीसंति । जइ
पुण न उवउत्ता अणिट्ठो वा इदियविसओ ' दिस ' ति
दिसामाहो दिसाओ वा तारगाओ वा न दीसंति वासं
वा पडइ । असज्जाइयं वा जायं तो कालवहो ति
गाथार्थः ।

किं च—

जइ पुण गच्छंतायं, क्षीयं जोइ ततो नियन्तेति ।

निष्वाघाए दोषि उ, अच्छंति दिसा निरिक्खंता १३७२

तेसिं वेव गुरुसमीवा कालभूमी गच्छंतायं अंतरं जइ
छीतं जोति वा फुसइ तो निज्जंति । एवमाइकारणेहि
अव्वाहया ते दो वि निष्वाघाएण कालभूमि गया । संडा-
सगादिविहीए एमज्जित्ता निसिआ उज्जाडिया वा एक्कका
दो दिसाओ निरिक्खंतो अच्छइ ति गाथार्थः ।

किं च—तत्थ कालभूमीए डिया—

सज्जायमचित्तंता, कणयं दइण पमिनियन्तेति ।

पत्ते य दंडधारी, मा बोलं गंडए उवमा ॥ १३७३ ॥

तत्थ सज्जायं (अ) करेता अच्छुमि, कालवेलं च
पडियरइ । जइ गिम्हे तिणिण सिंसिरे पंच वासासु सत्त
कणगारंति (पडंति) पेच्छेज्ज तहा विनियन्तेति । अह
निष्वाघाएणं पत्ता कालगहणवेला ताह्व जो वंडधारी सो
अतो पविसित्ता भणइ—बडुपडिपुण्णा कालवेला मा बोलं
करइ, एत्थ गंडगोवमा पुव्वभणिया कज्जइ ति गाथार्थः ।

आघोसिए बह्वि, सुयम्मि सेसेसु निवडए दंते ।

अह तं बह्वि न सुयं, दंडिजइ गंडओ ताहे ॥१३७४॥

जहा लोए गामादिदंडगण आघोसिए बह्वि सुए थेवेहि
असुए गामादिठिउं अकरेतस्स वंडा भवति । बह्वाह्व असुए
गंडस्स दंडो भवति । तहा इहं पि उवसंकारेयव्वं । ततो-
वंडधरे निग्गए कालगगी जड्ढे ति गाथार्थः ।

सो य इमेरिसो—

पियवम्मो ददधम्मो, संविग्गो वेवज्जमीरू य ।

लेअण्यो य अमीरू, कालं पडिलेहए साह् ।।१३७५॥

पियवम्मो वड्ढम्मो य एत्थं वड्ढेमो । तत्थिमो पडम-
मंगा । निब्बं संसारअडव्विमो संविमो । वज्जं-पावं तस्स
मीरू-जहा तं न भवति तहा जयइ । एत्थं कालविहीजा-
णमो अइएणं । सणवेतो अमीरू । परिसो साह् कालपडि-
लेहमो । प्रतिजागरकश्च प्राहकश्चेति गाथायैः ।

ते य तं वेले पांडयरता इमरिसं कालं तुलेंति—

कालो संभाय तहा, दो वि समप्पंति जह समं चेव ।

तह तं तुलेंति कालं, चरिमं च दिसे असज्ज्माण् ।।१३७६॥

संभाय धरंतीय कालगगहणमादने तं कालगगहणं स-
ज्ज्माय य जं ससे एते दो वि समं जहा समप्पंति तहा
तं कल्लवेले तुलेंति । अइवा-तिसु उत्तराशियासु संभाये
गिएहति । 'चारमं' ति-अवराय अवगयसंभाय वि गेएहंति
तहावि न दोसो ति गाथायैः । आव० ४ अ० ।

ततः कालस्य ग्रहणवेला वर्त्तते न वा ? इति, तत्र च-काल-
वेलाभिरूपणं एव विधिरिति वक्ष्यमाणः—

दुविहो य होइ कालो, वाघातिम एयरो य नायव्वो ।

वाघामो धंघसालाए, घड्डयं सड्डकहणं वा ॥ ६३६ ॥

द्विविधो भवति कालो—व्याघातकालः, इतरश्च—अव्या-
घातकालः । तत्र व्याघातकालं प्रतिपादयन्नाह—व्याघातः
घड्डशालायाम्—अनाधमएडे दीयें, घड्डना—परस्परं
धैर्यशैर्वा समर्थो सह निर्गच्छतः प्रविशतो वा ताह-
शो व्याघातकालः । तथा आडकारिणां यत्राचार्यो धर्म-
कथां करोति सोऽपि व्याघातकालः । न तत्र कालग्रहणं
भवति नापि कलावेलानिरूपणार्थं प्रचक्षते भवति ।

वाघाते तइमो सिं, दिजइ तस्सेव ते निवेयंति ।

निच्चाघाते दुभि उ, पुच्छंती काल वेच्छामो ॥ ६४० ॥

एवं घड्डशालायां व्याघाते सति तृतीयस्तयोः—कालप्रा-
प्तिः उपाध्यायादिदीयंत येन तस्यैवाप्रतो बाह्येन एव
निवेद्यन्ति सन्दिशापयन्ति च । अथ निर्व्याघाते भवति-
न कश्चिद् घड्डशालायां धर्मकथादिवा कालव्याघातः वैदे-
शिकादिव्याघातो वा, ततश्च निर्व्याघाते सति द्वावेव नि-
र्गच्छतः, एकः कालप्राहकः अपरो दण्डधारी, पुनश्च तौ
गृच्छतः । यद्युत कालं गृहीतः-वेलां निरूपयाम इत्यर्थः,
तथा च निर्गच्छतां यद्येत व्याघाता भवन्ति ततश्च नि-
वर्त्तन्ते-न गृच्छन्ति कालम् ।

के च ते व्याघाताः ?,—

आपुच्छण किइकम्मं, आवस्सियखलियपडियवाघामो ।

इंदियदिसा य तारा, वासमसज्ज्मायं चेव ॥ ६४१ ॥

जइ पुण वच्चंताणं, छीयं जोइं च तो नियचंति ।

निच्चाघाते दोभि उ,अच्छंति दिसा निरिक्खंता॥६४२॥

गोखादि कालधूमि, होजा संसप्पगा व उट्टेजा ।

कविहसियवासवेज्जु-कगजिए वावि उवघातो ॥६४३॥

आपुच्छना नाम-आपुच्छता गच्छन्ति, दंडगं गहाय म-
स्थएण वंदाम जमासमणो कालस्स वेले निरुवेमो । एवं
च यदि न पुच्छन्ति ततो व्याघातो भवति-न प्राज्ञः कालः ।
अथाविनयेन वा पुच्छन्ति तथाऽपि व्याघात एव । कृति-
कर्म च-वन्दने यदि न कुर्वन्ति, अविनयेन वा कुर्वन्ति, आव-
स्थिकां च यदि न करोति, अविनयेन वा करोति, स्वल्पेन
वा गच्छतां यदि स्तम्भादौ भवति, पतने वा तेषामन्यतम-
स्य यदि भवति, एवमभिव्योधातो भवति । तथा
'इंदिय' ति-अवणंन्द्रियादीनामिन्द्रियाणां ये विषयास्ते अ-
नुकूला भवन्ति ततो न गृह्यते । एतदुक्तं भवति—यदि
क्षिप्ति भिन्धित्वयमादि भूतवन्ति शब्दं ततो निवर्त्तन्ते । एवं
गन्धश्चाशुभो यदि भवति, यत्र गन्धस्तत्र रस इति, विरूपं
पश्यन्ति रूपं किञ्चिद् । एवं सर्वत्र योजनीयं ततो निर्गच्छन्ति,
तथा दिग्मोहश्च यदि भवति ततो न गृह्यते । तारकाश्च यदि
पतन्ति, वर्षणं वा यदि भवति, तत एभिरमन्तराक्षिण्याघातः
कालो न गृह्यते । अस्वाध्यायिकं च यदि भवति, तथा यदि
पुनर्वृजतां क्षुतं ज्योतिषां—अग्निः उद्घातो वा भवति ततो
निवर्त्तन्ते । यदा तु पुनरुत्कलणो व्याघातो न भवति, तदा नि-
र्व्याघाते सति द्वावेव तिष्ठतो दिशो निरूपयन्तो क्षणमात्रम् ।
तथा एभिश्च कालभूमौ गतानामुपघातो भवति । यदि तत्र का-
लग्रहणकं गौरवविष्टः, आदिग्रहणाद्-महिषादिषां उपविष्टो
भवति ततो व्याघातः । कदाचिद्वा तस्यां कालभूमौ संसर्प-
णाः पिपीलिकादय उज्जिष्ठेरन् ततश्च व्याघातः । कदाचिद्वा क-
पिहसितं-विरलवानरमुल्लङ्घितं भवति । अथवा-कपिहसि-
तम्—'उद्विष्यं वा दीप्त' जलं वा विद्युत् वा भवति, उदक-
पातो वा भवति, गजितध्वनिर्वा श्रूयंत, एभिः सर्वैर्व्याघातः
कालस्य, न गृह्यत इत्यर्थः ।

सज्ज्मायमचितंता, कणगं दइण तो नियचंति ।

वेलाए दंडधारी, मा बोलं गंडए उवमा ॥ ६४४ ॥

एवं ते कालवेलानिरूपणार्थं निर्गताः स्वाध्यायमकुर्वन्ता
एकाम्राः कालवेला निरूपयन्ति । अथ तत्र कनकं पश्यन्ति
ततः प्रतिनिवर्त्तन्ते । कनकपरिमाणं च वक्ष्यति—“तिपेवस-
सेव धिसिसिरवास ” इत्येवमादिना । अथ तत्र वर्त्तते तदा
कालग्रहणवेलायां जानायां दण्डधारी प्रविश्य गुरुसमीपे कथ-
यति, यद्युत कालग्रहणवेला वर्त्तते मा बोलं कुरुत अल्पशब्दै-
रवहितैश्च भावतव्यम् । अत्र च गण्डकदहान्तः, यथा हि ग-
ण्डकः कस्मिंश्चकारणं आपने उत्कृष्टिकायामाकृष्टा घो-
षयति प्रामे इदं प्रत्युषसि कर्त्तव्यम् । एवमसावपि दण्ड-
धारी भणति—यद्युत कालग्रहणवेला वर्त्तते ततश्च भवद्भि-
रपि गजितांश्चिपयुक्तेर्भावितव्यमिति ।

आघोसिए बड्ढिं, सुयम्मि सेसेसु निवड्ढिं दंडो ।

अहं तं बड्ढिं न सुयं, दंडिअइ गंडमो ताहे ॥ ६४५॥

एवमाघोषिते सति दण्डधारिणा बहुभिश्च भुतं शेषा-
श्च स्तोकास्तेन भुजम्, ततश्च तेषामुपरि दण्डो निपतति-
स्त्रार्थकरणं नात्राच्यते । अथेदोशं तदा घोषितं यद्बहु-
भिर्न भुतं स्तोकैः भुतं ततश्च तस्यैव दण्डधारिणो निपतति-
तस्यैव स्वाध्यायनिरोधः क्रियते । कथं गण्डकस्यैव ? यथा

गण्डकेनाघोषिते बहुभिर्मासीकैः श्रुते सति वैः स्तोकेनैव श्रुतं ते दृश्यन्ते, अथाघोषिते स्तोकेः श्रुतं बहुभिर्न श्रुतं ततो गण्डके एव दृष्टं निपततीति ।

कालो सज्झाया तथा, दो वि समप्पति जह समं चेव ।
तह तं तुलंति कालं, चरिमदिसं वा असज्झायां ॥६४६॥

सौ च प्रत्युपेक्षकौ कालः सन्ध्या च यथा द्वे अपि सम-
कमेव समाप्तिं प्रजतस्तथा तं कालं तुल्यतः । एतदुक्तं
भवति—यथा कालसमाप्तिर्भवति सन्ध्या च समाप्तिं या-
ति तथा तुल्यतः प्रत्युपेक्षकौ । 'चरिमदिसं वा असज्झा-
यां' ति—चरिमा—पश्चिमां दिग् असन्ध्या—विगतसन्ध्या
भवति यथा कालश्च समाप्यते तथा गृह्णति ।

इदानीं किञ्चिद्विधेन पुनः कालः प्रतिजागरणीयः ? इत्यत आह—
पियधम्मो दट्ठधम्मो, संविग्गो चेवज्जअभीरू य ।
खेयसो य अभीरू, कालं पडिलेहए साहु ॥६४७॥

प्रियः—इदो धर्माऽस्येति प्रियधम्मो, तथा दट्ठः—स्थिरो
निश्चलो धर्मा यस्य स तथा, 'संविग्गो' मोक्षसुखाभि-
लाषी, अधयभीरू—पापभीरूः, खेयः—गीतार्थः त-
था अभीरूः—सख्यसंपन्नः एवंविधः कालं—कालप्रहण-
वेलां प्रत्युपेक्षते साधुः, एवंविधः कालवेलायाः प्रतिजा-
गरणं करोति ।

इदानीं दृष्टधाराणि घोषयित्वा निर्गते पुनश्च स त्रि-
तीयः कालप्रादौ कालसंदिशनायै गुरोः समीपं प्रविश-
ति । कथम् ?—

आउत्तपुव्वमणिए, अणुपुच्छा खलियपडियवाधाते ।
धोसंतमूढसंकिंय, ईदियविसए वि अमणुखे ॥६४८॥

स च प्रविशन् आयुक्तः—उपयुक्तः सन् प्रविशति । ए-
तस्मिन् प्रवेशने पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं यतो निर्गच्छतो यो
विधिः प्रविशतोऽपि स एव विधिर्निरत्यत आह—पूर्वमणि-
तमेतत् । अथ त्वनापृच्छयैव गुरुं कालं गृह्णाति तत्रचाना-
पृच्छय गृहीतस्य कालस्य, एतदुक्तं भवति—गृहीतोऽप्य-
सौ न भवति । तथा स्खलितस्य सतः कालव्याघातः, प-
तितस्य व्याघातः कालस्य । एवं संजातं सति कालो न
गृह्णाति । तथा प्रविष्टस्य गुरुवन्दनकालं केनचित्सह ज-
ल्पतः कालो व्याहृत्यते । तथा मूढो यदि भवति आव-
चानं विधिषिष्यांसेन वृत्तति तथाऽपि व्याहृत्यते कालः,
तथा शङ्कया न जानाति किमावर्त्ता दत्ता न वेत्यस्याम-
बस्यां व्याहृत्यते कालः । इन्द्रियविषयाश्च यद्यमनोहा
भवन्ति तथाऽपि कालो व्याहृत्यते, किञ्चिन् भिन्धीत्येवं
विधानं शब्दान् शृणोति । गन्धोऽनिष्टो यदि भवति य
त्र गन्धस्तत्र रसोऽपि, विकरालं रूपं पश्यति, स्पर्शेन ले-
प्टुभिघातोऽकस्माद्भवति, एवंविधे सत्यामपि वेलायां न
गृह्णाति कालम् ।

प्रविष्टश्चासौ किं करोतीत्यत आह—

निसीहिया नमोक्कारे, काउत्सगगे य पंचमंगलए ।
पुव्वाउत्ता सन्ने, पट्टवत्तउक्कनाण्णं ॥ ६४९ ॥

प्रविशन् गुरुसमीपे कालसंदिशनार्थं यदि निषेधि-
कां न करोति ततः कालो व्याहृत्यते । नमस्कारं
करोति—'नमो जमासमणाय', अथैवं न मणुति
ततः कालव्याघातो भवति । प्राप्त्यर्थोपयिक्ताप्रत्ययं कायो-
त्सर्गम् अष्टोच्छ्वासं करोति, नमस्कारं च क्षिन्तयति, इरिया
बाहियं च अवस्सं पडिक्कमति, जह दूराच्चो जहि आसन्न-
च्चो वा आगतो, पुनरसौ नमस्कारेणोत्सादयति—पञ्चमङ्गल-
केनेत्यर्थः । पुनश्च संदिशार्थाय कालप्रहणार्थं निर्गच्छति ।
निर्गच्छन् "जहि आवस्सियं न करेइ जलति पडति वा
जीयो वा अंतरे इवेज्जा एवमादीहि उवहम्मइ" इदानीं का-
लप्रहणवेलायां किं कर्त्तव्यं साधुभिः ? इत्याह—'पुव्वाउत्ता'
पूर्वमेव दृष्टधाराणिघोषणानन्तरमुपयुक्ताः सर्वे गतितादौ भ-
वन्ति । उपयुक्ताश्च सन्तः कालप्रहणोत्तरकालं सर्वे स्वाध्या-
यप्रस्थापनं कुर्वन्ति । 'चउक्कनाण्णं' ति—कालचतुष्कस्य
यथा नानात्वं भवति तथा वक्ष्यामः, कालचतुष्कम्—एकः
प्रादोषिकः, अपरोऽर्द्धरात्रिकः, अपरो वैरात्रिकः, अपरः
प्राभातिकः । एतच्च भाष्यकारो वक्ष्यति ।

इदानीं कालं गृह्णतः को विधिरित्यत आह—

धोवावसेसियाए, सज्झाए ठाह उत्तराहुणो ।

चउवीसगदुयपुण्णिय—पुव्वग एकेकयदिसाए ॥६५०॥

स्तोकावशेषायां सन्ध्यायां 'पुणो कालमंडलयं पमज्झिता'
निषेधिकां कृत्वा कालमण्डलकं प्रविशति, ततश्चोत्तराभिमु-
क्तः कायोत्सर्गं करोति, तस्मिन् पञ्चनमस्कारमष्टोच्छ्वासं
क्षिन्तयति । पुनश्च नमस्कारेणोत्सार्थं मूक एव चतुर्विंशति-
स्त्वं "लोगस्सुज्जोयकरं" पठति मुखमध्ये, तथा 'दुमपुण्ण-
यपुव्वगं' ति—दुमपुण्णिका—'धम्मो भगलं पुव्वगं' ति—आ-
मयपूर्वकं कइ न कुज्जा सामन्नमित्यर्थः । एतच्च एकैकस्य
विशि चतुर्विंशतिस्तवाहि "सामन्नपुव्वगपज्जंतं कइइ, दंड-
धारी वि उत्तराभिमुहस्स संठियस्स वामपासे पुव्वदिसाहु-
चो अगगो तेरिच्छं दंडगं धरेइ उज्जट्टयसो, पुणो तस्स
पुव्वाइसु दिसासु चलतस्स दंडधारी वि तदेव भवति" ।

इदानीं स गृह्णन् कालं यथेवं गृह्णाति ततो

व्याहृत्यते । कथमित्यत आह—

भासंतमूढसंकिंय, ईदियविसए य होइ अमणुखे ।

विंदु य क्षीयऽपरिणय, सगणे वा संकिंयं तिण्हं ॥६५१॥

भाषमाणः—आष्टलक्षारेण पठन् यदि कालं गृह्णाति ततो
व्याहृत्यते कालः । मूढो विधिं अध्ययने वा यदि भवति
ततो व्याहृत्यते कालः । शङ्कितो वा—न जानाति किं मया दु-
मपुष्पका पठिता न वेत्येवंविधार्थां शङ्कायां व्याहृत्यते का-
लः । इन्द्रियविषयाश्च अमनोहाः—अशोभनाः शब्दादयो
यदि भवन्ति ततो व्याहृत्यते कालः । 'सोइरिए क्षिं मिद-
मारइ विस्सरं बालाईयं रोयणं वा कयं वा पेच्छति, पिला-
याईयं बीडावणयं, मंथे य दुरभिगंथे, रसो वि तत्थेव ज्ञाय
मंथो तत्थ रसो, फासो बिनुल्लुपहाराइ' एवमेतेष्वमनो-
हेषु विषयेषु सत्सु व्याघातो भवति । तथा बिन्दुव्युत्पत्तिर-
पतति शरीरस्यापेक्षां कालमण्डलके वा ततो व्याहृत्यते ।

तथा कुतं यदि भवति ततो व्याहृत्यते । 'अपरिणत' इति । कालप्रहरणभावोऽपगतोऽप्यवित्तो वा जातस्ततश्च व्याहृत्यते कालः । तथा शङ्कितवापि गजितादिना व्याहृत्यते कालः । कथम् । यथैकस्य साधोर्गजितादिशङ्का भवति ततो न व्याहृत्यते कालः, द्वयोरपि शङ्किते न भज्यते कालः, त्रयाणां तु यदि शङ्का गजितादिजनिता भवति ततो व्याहृत्यते । तच्च स्वगणे—स्वगच्छे त्रयाणां यदि शङ्कितं भवति, न परगणे, ततो व्याहृत्यते ।

इदानीमस्या एव गाथाया भाष्यकारः
किञ्चिद्व्याख्यानं (यज्ञा) माह—

मूढो व दिसऽज्जयणे, भासंतो वासि गिरह् न सुज्जे ।
अथं व दिसऽज्जयणं, संकतोऽसिद्धविसयं वा ॥२०६॥

मूढो यदा दिशि भवति अध्ययने वा तदा व्याहृत्यते । भाषमाणो वा ओष्ठसञ्चारं यदि शृद्वाति कालं ततो न शृङ्गयति । अन्यां वा दिशं संक्रान्तो मोहात्, अध्ययनं वाऽप्यतः संक्रान्तं द्रुमपुष्पिकां मुक्त्वा 'सामसपुष्पं गमो उ-
त्तराय वा दिसाय दक्षिणाय गतो' यद्वाऽन्यां दिशं शङ्कमानः, अन्यद्वाऽध्ययनं शङ्कमानो यदा भवति तदा न शृङ्गयति । अनिष्टे—अशोभने वा शृङ्गादिविषयसन्निधाने व्याहृत्यते । कालः, 'ततो आर्यस्त्वयं काऊण नीसरति कालमंडलाग्रो' एवं शृद्वातेऽपि काले यदि कालमण्डलकान्निर्गच्छन्नावश्य-
कादि न करोति ततो व्याहृत्यत एव काल इति ।

किञ्च—

जो वसंतस्मि विही, आगच्छंतस्मि होइ सो खेव ।
जं एतयं नाथणं, तमहं वुच्छं समासेयं ॥ ६५२ ॥

य एव प्रथमं वसंतर्षजतो विधिरुक्लस्तथा—'यदि कवि-
इत्ययं वा उक्ता वा पडति, गज्जति वा, एवमारोहि उव-
घाग्रो गहियस्स वि कालस्स होइ, आगच्छंतस्स वसहि' ततश्च यो विधिर्षजतः कालभूमावुक्तः आगच्छन्तोऽपि पु-
नर्वसन्तो स एव विधिर्षजति । यत्पुनरत्र वसन्तो प्रविश-
तो नानात्वं—भेदस्तदहं नानात्वं वक्ष्ये समासतः—सं-
क्षेपेण ।

इदानीं नानात्वं प्रतिपाद्यन्माह—

निसीहिया नमुकारं, आसजावडणपडणजोइक्खे ।
अपमज्जियमीए वा, छीए छिजेव कालवहो ॥ ६५३ ॥

कालं शृद्वात्वा गुरुसकारे प्रविशन् यदि निषधिकां न करोति ततः कालव्याघातः, तथा 'नमोकारं' नमो कमासमणाय इत्येवं यदि न प्रविशन् भणति ततो शृद्धानो-
ऽपि कालो व्याहृत्यते । तथा 'आसजासज्ज' इत्येवं तु यदि न करोति ततो व्याहृत्यते शृद्धानोऽपि । तथा साधोः कस्याचिदावडण-अभिपडणे कालो व्याहृत्यते, पतने लेप्ता-
हेरात्मनो वा, ज्योतिष्कस्पर्शे वा व्याहृत्यते । तथा यदि प्रमाजयन् न प्रविशति ततश्च व्याहृत्यते कालः । भीतः—
जस्तो वा यदि भवति तथाऽपि व्याहृत्यते । कुते वा व्याहृत्यते । क्षिणति वा—यदि मार्जारश्चादित्येकं क्षिणन्

व्रजति, ततश्चैविरनन्तरोदितैः कालस्य वधो—भक्तो भव-
तीति ।

आगम इरियावहिया, मंगल आवियणं तु मरुनायं ।
सज्जेहि वि पट्टविर्देहि, पच्छाकरणं अकरणं वा ॥ ६५४ ॥

आगत्य च गुरुसमीपमीयां पथिकां प्रतिक्रामति । कायो-
त्सर्गं चाष्टोच्छ्राप्तं पञ्चनमस्कारं विनियति, तेनैव चोत्सा-
रयति । मङ्गलमिति पञ्चनमस्कारम् उच्यते । तत ईर्योपथि-
काः प्रतिक्रम्य गुरोः आवदयति—निवेदयति कालमित्यर्थः । अत्र मरुभो वंभणो तेनैव ज्ञातं—दृष्टान्तः । तं जहा—कम्पिह
पट्टेण धिज्जाइयाणं राइणा दिशं, तेसि च घोसावियं—जो
सामन्तो सो गणहउ आगंतूणं भागं एतथ, एवं हकारिए
जो आगतो तेण लहो भागो, जो पुण गामासु गतो
सो जुहो । एवं साह वि दंडधारिणो घोसिए
जे उवउत्ता ठिया णिवेदिए य काले जहि स—
ज्जाग्रो पट्टविर्देहि ताणं सज्जाग्रो दिज्जे । जे पुण बिकहा-
दिणा ठिया ताणं सज्जायकरणं न दिज्जे । एतदेवाह—
सर्वैः साधुभिः स्वाध्याय प्रस्थापिते सति पश्चात्तैः स्वा-
ध्यायकरणं दीयते । ये पुनः कालप्रहरणवेलायामुपयुक्ता न
स्थिताः न स्वाध्यायप्रस्थापनेवेलायां सन्निहिता भूतास्तैः
स्वाध्यायकरणं न दीयते ।

इदानीं मरुककथानकमुपसंहरन्माह—

सन्निहियाण वडारो, पट्टवियपमाय नो दए कालं ।
वाहिठिए पडियए, पविसइ ताहेव दंडधरो ॥ ६५५ ॥

सन्निहितानां त्रैविद्याभ्यासणानां 'वडारो' वण्टकः आक-
रणम्—आह्वानं यथासन्निहितानां, ये तु नागतास्तथा न व-
ण्टको—विभागो जातः । एवमत्रापि 'पट्टविय' सि-स्वाध्या-
यप्रस्थापनं यैः कृतं तेषां दीयते स्वाध्यायः । ये पुनः प्र-
मादिनस्तैः न दीयते काल इति । कालं शृद्वाति स्वाध्यायो
भवति । पुनश्च निवेदिते सति काले पुनर्बहिरन्यः प्रतिजा-
गरकः प्रेथ्यते । पुनश्च तत्र बहिः स्थिते प्रतिजागरके सति
ततो दण्डधारी प्रविशतीति ।

पट्टविय वंदिए य, ताहे पुच्छेइ किं सुयं भंते ! ।

ते वि य कहेंति सव्वं, जं जेण सुयं व दिहुं वा ॥ ६५६ ॥

पुनश्चासौ प्रस्थापितस्वाध्यायो वन्धितगुरुश्च सन् तदा
साधून् पृच्छति दण्डधारी, यदुत-हे भन्त ! भवतां मध्ये
केन किं भुतम्?, तेऽपि च साधवः कथयन्ति सर्वं यद्यन
भुते गजितादि, इदं वा कपिसुखादि ।

पुनश्च तत्र केषाञ्चिद्गजितादिशङ्का भवति ततश्च को
विधिरित्यत आह—

एकस्स दोएह वा सं—कियम्मि कीरइ न कीरए तियहं ।
सगणम्मि संकिए पइ-गणम्मि गंतुं न पुच्छंति ॥ ६५७ ॥

एकस्य गजितादिशङ्किते क्रियते स्वाध्यायः, द्वयोर्वा, त्र-
याणां पुनर्गजिताद्याशङ्कायां न क्रियते स्वाध्यायः । एवं य-
दि स्वगणे शङ्का भवति; ततश्चैवंविधायां स्वगणे शङ्कायां
सत्यां परगणे—अन्यगच्छे गत्वा न पृच्छन्ति । किं कारणम् ?

एत इह कदाचित्स कालप्राहकः साधु दधिरादिनाऽनायु-
क्त आसीत्, ततश्च देवता कालं शोधयितुं न वदति । तत्र
तु परगणं नैवम् । अथवा-परगण एव कदाचिदनायुक्तः कश्चि-
द्वदति इह तु नैवम् । तस्मात्परगणो न प्रमाणमिति ।

इदानीं यदुक्तमासीत् 'कालचतुष्के नानात्वं वक्ष्यामः'
तत्प्रदर्शयन्नाह—

कालचतुष्के नाण-सर्पं तु पादोसियस्मि सञ्चे वि ।

समयं पट्टवयंती, सेसेसु समं व विसमं वा ॥ ६५८ ॥

कालानां चतुष्के कालचतुष्कम् । तत्रैकः प्रादोषिकः, द्वितीयो
पश्चर्यात्रिकः, तृतीयो वैरात्रिकः, चतुर्थः प्राभातिकः काल इति ।
एतस्मिन् कालचतुष्के नानात्वं प्रदर्श्यते । तत्र प्रादोषिककाले
सर्वे एव समकं स्वाध्यायं प्रस्थापयन्ति । शेषेषु तु त्रिषु
कालेषु समकम्—एककालं स्वाध्यायं प्रस्थापयन्ति विषमं
वा—न युगपद्वा स्वाध्यायं प्रस्थापयन्तीति ।

इदानीं चतुर्णामपि कालादीनां कनकपत्रेण सति यथा
व्याघातो भवति तथा प्रदर्शयन्नाह—

इन्दियमाउचार्यं, हर्षति कणगा उ मत्त उक्कोसं ।

वासामु य तिभि दिसा, उउचदे तारगा तिभि ॥ ६५९ ॥

इन्द्रियैः—अथवाऽऽदिभिरुपयुक्तानां भ्रन्ति—व्याघाते कुर्वन्ति
कालस्य कनका उत्कृष्टेन सतः । एतच्च वक्ष्यति । 'वासामु
य तिभि दिस' 'सि-वर्षासु—वर्षाकालं प्राभातिके का-
ले गृह्यमाणे तिष्ठषु दिक्षु यद्यालोकाः शुद्धयति चक्षुषो न
कुक्ष्यादिभिरन्तरितस्ततो गृह्यत एव कालः, अन्यथा व्या-
घात इति । एतद्विशेषवचनं प्रष्टव्यं, शेषेषु त्रिष्वध्यायेषु
कालेषु चतसृष्वपि दिक्षु चक्षुष आलोका यदि शुद्धय-
न्ति ततो गृह्यन्ते वर्षाकालं नान्यथा । एतच्च प्रकटीक-
रिष्यति । 'उउचदे तारगा तिणि' 'सि-श्रुतबद्धे—शी-
तोत्पत्त्यकालयोराद्येषु त्रिषु कालेषु यदि मध्याह्नकपूर्वादे तारकात्र-
यं दृश्यते ततः शुद्धयति कालप्रमाणम् । यदि पुनस्तिष्ठोऽपि
न दृश्यन्ते ततो न प्राह्यः । प्राभातिकस्तु कालः श्रुतबद्धे
मध्याह्नकदृश्यमानायामप्येकस्यामपि तारकायां गृह्यते कालः ।
वर्षाकालं त्वेकस्यामपि तारकायामदृश्यमानायां चत्वारो-
ऽपि काला गृह्यन्ते ।

इदानीमिनामव गाथां भाष्यकृद् व्याख्यानयति—

कणगा हर्षति कालं, तिपंचसत्तेव धिसिसिरवासे ।

उक्ताउ सरहागा, रेहारहितो भवे कणगो ॥ ३१० ॥

कनकाः भ्रन्ति कालं त्रयः पञ्च सत यथासंख्येन 'धि-
सिसिरवासे' प्रीप्सकाले त्रयः कनकाः कालं व्याप्नन्ति,
शिशिरकाले पञ्च भ्रन्ति कालं, वर्षाकाले सत भ्रन्ति का-
लम् । इदानीमुक्तकानकयोलेक्षणं प्रतिपादयन्नाह—उक्ता
स्वरक्षा भवति । एतदुक्तं भवति—नियमतो ज्योतिषिणश्च-
रस्य रेखायुक्तस्य उत्कल्याक्या । स एव च रेखारहितो
ज्योतिषिणश्चरः कनकाऽभिधीयते ।

सर्वेऽपि पदमजामे, दोषि उ वसभा उ आहमा जामा ।

तद्भो होइ गुरुणं, चउत्थभो होइ सर्वेसिं ॥ ६६० ॥

तस्मिन्नेव प्रादोषिके काले गृहीते सति सर्वे एव सा-
धवः प्रथमयामं यावत्स्वाध्यायं कुर्वन्ति । द्वौ त्वाद्यौ यामौ

वृषभाणां भवतो गीतार्थानाम् । ते हि सूत्रार्थे चिन्तयन्त-
स्तावत्तिष्ठन्ति यावत्प्रहरद्वयमतिकान्ते भवति, तृतीयौ च
पौरुष्यवतरति । ततस्ते चैव कालं गृह्णन्ति 'अह्नस्तियं
उचज्ज्यायार्हं' संक्षिप्तावेत्ता ततो कालं घेनूणं आयरियं
उद्धवैति, वंद्युणं दाऊण भण्णि—सुद्धो कालो, आय-
रिया भण्ति—तद्द सि, पच्छा तं वसभा सुयंति, आय-
रिज्जा वि बितियं उद्धवेत्ता कालं पडियरावेह, तां एग-
चित्तो सुत्तयं बितिरं जाव वेरत्तियस्स कालस्स बहु-
वेत्तकालो, तां तद्वयपहरं अतिकंते सो कालपडिलह-
गो आयरियस्स पडिसंक्षिप्ता वेरत्तियं कालं गेहह ।
आयरिज्जा वि कालस्स पडिक्कमिप्ता सोवति । तां जं
सायिज्ज्या साह्वा आसी तं उद्धऊण वेरत्तियं सम्भायं क-
रंति जाव पाभाइयकालगहणवेत्ता जाया । ततो एगा
साह्वा उचज्ज्यायस्स वा अण्णस्स वा संक्षिप्तावे-
त्ता पाभाइयं कालं गेहह, जहा नवण्हं कालगह-
णाणं वेत्ता पडुक्कति सज्झाए आरतो चैव पुणो
तां साह्वाणो सर्वं उद्धेति । किह पुण नव काला पडि-
लह्ज्जंति । पदमो उवोद्धूमो कालगाहो तस्स तिज्जि वा-
रा कालो उवद्धूमो एकस्मि मंडलए । तन्नो पुणो बितिज्जो
उद्धे सो बितिए मंडलए तिज्जि वारा लेह । लितस्स ज-
दि न सुज्झति ततो तद्भो साह्वा उद्धे । सोऽपि ततिए
मंडलए तिणि वारा लेह, लितस्स जदि न सुज्झति
तां भग्गो कालो । एत्थ लितान्ण साह्वाणं नव वाराऽवसाखे
पभा कुट्टति । ततो तीए वलाए पडिक्कमन्ति । अह तिणि
कालगाहिणो नऽपि, किं तु-दुव चैव, ततो इक्को पदमं
पदमकालमंडलए तिणि वारा उ लेऊण ततो बितिए
दो वारं गेहह । ततो बितिज्जो साह्वा शीयए चैव काल-
मंडलए पक्कं वारं लेऊण ततो तद्वे मंडल तिज्जि वारा-
तो गेहह । एवं चैव नव वारा हवंति । अहया-पदमे चैव
कालमंडलए एगा चत्वारि वाराज्जो लेह । बितिज्जो पुण
बितिए कालमंडलए दो वाराज्जो लेह । ततिए तिज्जि
वाराज्जो लेह सो चैव बितिज्जो । एवं वा दोहं साह्वाणं
नव वाराज्जो भवंति । अह पक्कं चैव कालगाहो ततो
अवघाएण सो चैव पदमे तिज्जि वारा लेह । पुणो सो
चैव बितिज्जो मंडले तिज्जि वारा लेह । पुणो सो चैव ततिए
मंडलए तिज्जि चैव वाराज्जो लेह । एसा पाभाइयकालस्स
विही । एवं च सति कालस्स पडिक्कमिप्ता सुवति । एगा
न पडिक्कमति । सो अवघाएण कालं निवदिस्सह ।

इदानीं यदुक्तं "वासामु य तिणि दिस" सि

तद्व्याख्यानयन्नाह भाष्यकारः—

वासामु य तिभि दिसा, हवंति पाभाइयमि कालमि ।

सेसेसु तीसु चउरो, उउमि चउरो चउदिसं पि ॥ ३११ ॥

वर्षासु तिज्जो दिशो यदि कुक्ष्यादिभिरन्तरादिना न भ-
वन्ति ततः प्राभातिककालप्रहरं क्रियते । शेषेषु त्रिषु का-
लेषु चतस्रोऽपि दिशो यदि कुक्ष्यादिभिरन्तरादिना न
भवन्ति ततो गृह्यन्ते कालाः १, नान्यथा, 'उउमि चउरो
चउदिसं पि' 'सि श्रुतबद्धे कालं चत्वारोऽपि काला गृह्य-

सज्जाय

न्ते, यदि चतस्रोऽपि दिशोऽतिरोहिता भवन्ति, नाम्यथा । एतदुक्तं भवति—चतसृष्वपि दिक्षु यद्यालोको भवति तत-
श्चत्वारोऽपि काला गृह्यन्ते ।

इदानीम् “ उच्यते नारका निगिल ” इति व्याख्यायते—
तिसु तिष्ठिषु तारगा उ, उदुम्भि पाभाइए अदिदु वि ।
वाससु अतारागा, चउरो छेने निविदुओऽपि ॥ ३१२ ॥

त्रिषु—आद्यषु कालेषु घनसंख्यादिनेऽपि अतुषंज कालं
यदि तारकास्तिष्ठो दृश्यन्ते ततस्त्रयः काला आद्या गृह्य-
न्ते इति । ‘ पाभाइए अदिदु वि ’ इति—प्राभातिके काले
गृह्यमाणे अतुषंजे घनाच्छादिने यदि तारकास्तिष्ठयमपि न
दृश्यन्त तथाऽपि गृह्यन्ते काल इति, वर्षाकाले पुनर्घनाच्छा-
दिनेऽपि अदृष्टतारा एव चत्वारोऽपि काला गृह्यन्ते । छेने
न सावकाश एते चत्वारोऽपि काला गृह्यन्ते । ‘ निविदु
वि ’ इति—प्राभातिके त्वयं विंशः—उपविष्टोऽपि छेने स्थान
ऊर्ध्वस्थानस्यासति गृह्णाति ।

एतद्वै व्याख्यानयन्नाह—

ठाणासति विंदुं, गेयहइ विदुो वि पच्छिमं कालं ।
पडियइ बाहि एको, एको अंतद्विआ गिणइ ॥६६१॥
स्थानस्याऽसति, एतदुक्तं भवति—यद्युद्धस्थितो न शक्नोति प्र-
हीतुं कालं ततः स्थानाभाव एव तत्रोपस्थितेषु वा पतन्सु स-
त्सु गृह्णान्युपविष्टः पश्चिमं—प्राभातिकं कालं तथा प्रतिजागर-
णं करोति, तर्हि एको स्थितः । आलिकापाताद्वर्धस्तामिस्थतः
साधुः, एकश्च साधुरन्तः—मध्ये स्थितो गृह्णाति कालमिति ।

इदानीं कः कालः कस्यां दिशि प्रथमं गृह्यते ?

एतद्वै दर्शयन्नाह—

पाओसियऽङ्गुरत्ते, उचरदिमि पुव्वेपेहए कालं ।
वेरत्तियम्मि भयणा, पुव्वदिसा पच्छिमं कालं ॥६६२॥
प्रादोषिकः अर्द्धरात्रिकश्च कालः द्वावप्येतावुत्तरस्यां
दिशि पूर्व—प्रथमं प्रत्युपप्लवतं—गृह्णाति, ततः पूर्वोद-
दिक्षु, वैरात्रिक—तृतीयकाले भजना-विकल्पः कदाचित्
उत्तरस्यां पूर्व पूर्वस्यां वा, पुनः पश्चिमं—प्राभातिके
काले पूर्वस्यां दिशि प्रथमं करोति कार्यात्समेतं ततः पुनर्वै-
दिक्षुदाविर्ति ।

सज्जायं काऊणं, पढमवित्तीयासु दोसु जागरणं ।

अन्नं वाऽपि गुणंति, मुणंति भायंति वाऽसुदु ॥६६३॥
एवं यदि शुद्धयति प्रादोषिकः कालस्ततः स्वाध्यायं
कृत्वा प्रथमद्वितीयपौर्णमासीजागरणं कुर्वन्ति साधवः । अ-
थासौ प्रादोषिकः कालो न शुद्धस्ततः अन्यत्—उत्का-
लिकं गुणयन्ति शृग्वन्ति ध्यायन्ति, तथाऽशुद्धं सति,
एहिह अथवाओ भगणइ—जति पाओसिओ सुजो ततो
अङ्गुरत्तिओ, जइ वि न सुज्झइ तह वि तं चव पवयइत्ता
सज्जायं कुणंति । एवं जइ वेरत्तियम्मि न सुज्झइ ततो
अगुगहत्थं, जइ अङ्गुरत्तिओ सुजो तत्ता तं चव
पवयइत्ता सज्जायं कुणंति । एवं जइ न पाभाइओ तओ
तं चव पवयइत्ता सज्जायं कुणंति । एवं द्रव्यक्षेत्रकालभावा
ज्ञातव्या इति ।

जो चव य सयणविही, ऽणगाणं वन्निओ वसहिदो ।

सो चव इहं पि भवे, नात्तं उवरि सज्जाए ॥६६४॥

य एव शयितव्ये विधिः पूर्वमकानकानां प्रत्युपप्लवकानां
व्यावर्णितो वसतिद्वारे स एवात्रापि द्रष्टव्यः, नामान्वं य-
दि परमिदं यतुन स्वाध्यायं कृत्वा स्वपन्तीति । आद्य० ।
पं० ब० । ध० । आ० सू० ।

स्वाध्यायविधिः—

स्वाध्याय—इति, अन्वयस्तुक् एव, स्वाध्यायश्च कि-
यत्कालं कार्य इत्याह—आद्यपौरुषीमिति—प्रथमपौरुषी पादो-
नप्रहरं यावदित्यर्थः । अत्र विधिश्चैवं—वसतेहेस्तशतावधि
क्षेत्रं शोधयित्वा तत्रास्तिष्ठप्रमुखं पतितं विधिना परिष्ठाप्य
वसति प्रवेद्यन्ति गुरुं च साधवः । यः पुनः कालप्राप्तीं स
मुखवस्त्रिकाप्रतिषेधनापूर्वं वन्दनं कृत्वा वसति शुद्धं च
कालं प्रवेद्यति, ततश्चोपयुक्तः पूर्वं वाचनाचार्यस्तदुत्त-
नुज्ञाताक्षेपेरेऽपि सूत्राक्षेपविधिना स्वाध्यायं प्रस्थापयन्ति,
यदुक्तं सर्वमेतद्यतिदिनवर्णायाम्—

“ हृत्पसयं सोहिता, आहिता पसवमिग्निआहं ।

परिठविअ अट्टिपमुहं, विहिता वसहि पवेइति ॥ १ ॥

ज उण कालगाही, ते पुत्ति पेडिऊण किइकम्मं ।

काउं वसहि तत्तो, कालं सुद्धं पवअंति ॥ २ ॥

सिद्धंतिसिद्धविहिता, उवउत्तो पट्टवेइ सज्जायं ।

पढमं वाणायरिओ, तयणुणया तहा इअरे ॥ ३ ॥ ”

इयं च मण्डली सूत्रविषयेति सूत्रमण्डलीन्युच्यते । सा
चाद्यपौरुषीप्रमाणति आद्या पौरुष्यपि सूत्रपौरुषीन्युच्यते ।
इदानीं तूपयोगकरणकाले स्वाध्यायं कुर्वन्तो गीतायो एनां
सत्यापयन्ति, यतस्तत्रैव—“ उवआगकरणकालं, गीअथा जं
करंति सज्जायं । सा सुत्तपोरिसीय, आयारो दंसिओ त-
हि ॥ १ ॥ ” इति । द्वितीया पौरुषी त्वर्थविषयेति ह्ययमन्यु-
त्सर्गे, अथवाइस्तु अट्टीतसूत्राणां आलानां द्वे आप पौरु-
ष्यौ सूत्रस्यैव, शुद्धीतसूत्राणां तु द्वे अप्यर्थस्यैव, तदुक्तं त-
त्रैव—“ उत्सर्गाणं पढमा छुग्धाइआ सुत्तपोरिसी अणि-
आ । बिइआ य अत्थविसया, निहिदुा दिदुत्तमएहि ॥ १ ॥
बिइअपयं थालाणं, अगाइअसुत्ताणं वा वि सुत्तस्स । जं जाहि
असुत्तसारा, नेसि दो चव अत्थस्स ॥ २ ॥ ” इति । च स्वा-
ध्याया-वाचनापृच्छनापरिवर्त्तनाऽनुपप्लवधर्मकारूपः पञ्च-
विधः । ध० ३ अधि० । “ पाडिक्कमताणं पाडिक्कमणकालं
जाव सज्जायं करिज्जा दुवालसं ” महा० १ सू० । चतुष्कालं
स्वाध्यायः कर्त्तव्यः । ति० सू० १६ उ० । (चतुष्कालस्वाध्यायव-
र्त्तयता ‘ पुच्छण ’ शब्दे पञ्चमभागे द्रष्टव्या ।) (तथा
‘ कालियसुय ’ शब्दे तृतीयभागे १०० पृष्ठं द्रष्टव्या ।)

पट्टविय वंदिए वा, ताहे पुच्छंति किं सुयं भंते ! ।

ते वि य कहंति सव्वं, जं जेण सुयं व दिदुं वा ॥१३६५॥

द्वंद्वधरेण पट्टविय वंदिए, एवं सव्वं वि पट्टविय पुच्छा
भवइ—अज्जा ! कण किं दिदुं सुयं वा ? द्वंद्वधरे पुच्छइ अया
वा ते वि सव्वं (उव) कहंति जति सव्वं वि अणियं—न
किंचि सुयं दिदुं वा, तो सुद्धं करंति सज्जायं । अह एणेण
वि किंचि विस्सुमादि फुडं दिदुं गज्जियादि वा सुयं तो अ-
सुद्धं न करंति इति गाथायैः ।

अह संक्षिप्य—

इक्षस् दोहए व सं-क्षियमि कीरइ न कीरती तिहए ।
सगणम्मि संक्षिप पर-गणं तु गंतुं न पुच्छंति । १३८६ ।

जयि पणेषु संक्षिपं विदुं सुयं वा, तो कीरइ सञ्ज्ञाओ, दोहइ वि संक्षिपे कीरति, तिहए विज्जुमावियण संक्षिप कीरइ सञ्ज्ञाओ, तिहए अणणण संक्षिप कीरइ, सगणम्मि संक्षिप परवयणाओऽसञ्ज्ञाओ न कीरइ । लेखविभागेण तेसि खेव असञ्ज्ञाइयसंभवा ।

‘जं एतयं खासुं तमहं बोच्छं समासेणं’ ति-अस्याधः-
कालचउके खास-सगं तु पाओसियम्मि सवे वि ।
समयं पट्टवयंती, सेसेसु समं च विसमं वा ॥ १३८७ ॥

एवं सवे पाओसियकाले भणियं, इयाणि चउसु कालेसु किंचि सामणं किंचि विसेसियं भणामि, पाओसियं दं-
उधरं एकं माणं सेसा सवे जुगवं पट्टवैति, सेसेसु निषु अहरत्तवेरत्तियपाभाइए व समं वा विसमं वा पट्टवैति ।

किं वाच्यम्—

इंदियमाउपाणं, हणंति कणगा उ तिन्नि उकोसं ।
वाससु य तिञ्चि दिसा, उउबडे तारगा तिञ्चि । १३८८ ।

सुद्ध इंदियउवओगउवउसेहि सव्वकाला पडिजागरियव्वा
असव्वा, कणगंसु कालसंज्ञाकओ विसेसो भणइ-तिणिण
गिहइ उवहणंति ति, तेण उकोसं भणइ, विरेण उवधा-
उ ति, तेण सन (तिणिण) जहएणं संसं मज्झमं ।

अस्य व्याख्या—

कणगा हणंति कालं, ति पंच सत्तेव गिम्ह सिसिरवासे ।
उका उ सरेहागा, रेहारहितो भवे कणयो ॥ १३८९ ॥

कणगा गिम्हे तिञ्चि सिसिरे पंच वासासु सन उवहणंति,
उका पुणेगावि, अयं चासि विलेसा—कणगो सरेहरेहो
पगासरहिआं य, उका महत्तरेहा पकासकारिणी य ।
अहवा-रेहारहिआं विष्कुलिगा पभाकरा उका खेव ।

‘वाससु तिणिण दिसा’ अस्य व्याख्या—

वाससु य तिन्नि दिसा, हवंति पाभाइयम्मि कालम्मि ।
सेसेसु तीसु चउरो, उडुम्मि चउरो चउदिसि पि । १३९० ।

जत्थ ठिओ वासाकाले तिञ्चि वि दिसा पेक्खइ तत्थ
ठिओ पाभाइयं कालं गेहइ, सेसेसु तिसु वि कालेसु
वाससु (उडुबडे सव्वेसु) जत्थ ठिओ चउरो वि दि-
सामाओ पेक्खइ तत्थ ठिओऽवि गेहइ ।

‘उडुबडे तारगा तिञ्चि’ अस्य व्याख्या—

तिसु तिञ्चि तारगाओ, उडुम्मि पाभातिए अदिट्टेऽवि ।
वाससु (य) तारगाओ, चउरो छेने निविट्टोऽवि । १३९१ ।

तिसु कालेसु पाओसिए अहरत्तिए वेरत्तिए, जति
तिञ्चि ताराओ जहएणं पेक्खंति तां गिहंति । उडुबडे
खेव अभाविंसंथडे जइ वि एकं पि तारं न पिच्छंति त-

हाथि पाभाइ कालं गेहंति । वासाकाले पुण चउरो वि
काला अभाइसंथडे तारासु अदीसंतासु वि गेहंति ।

‘छेने निविट्टो’ ति अस्य व्याख्या—

ठाणासइ बिंदुसु अ, गिहं विट्टो वि पच्छिमं कालं ।

पडियइ बहि एको, एको [व] अंतद्विओ गिहइ । १३९२ ।

जयि वि वसहिस्स बाहि कालगाहिस्स ठाओ नरिय
ताहं अतो छएण उज्झिओ गेहति । अह उज्झियस्स वि अं-
ता ठाओ नरिय ताहं छएण खेव निविट्टो गिहइ । बा-
हिट्टिओ वि एको पडियइ । वासविंदुसु पडंतीसु नि-
यमा अतो ठिओ गिहइ । तत्थ वि उज्झिओ निसरणो
वा । नवरं पडियरगो वि अतो ठिओ खेव पडियइ । एस
पाभाइए गच्छुवगइहा अववायविही । सेसा कला ठा-
णासति न घंत्तव्वा, आइएणतो वा जाणियव्वं ।

‘कस्स कालस्स कं दिसमभिमुहं हिं डायव्व’ मिति भाष्यते-
पाओसि अहुरत्ते, उत्तरदिसि पुव्वेपइए कालं ।

वेरत्तियम्मि भयणा, पुव्वदिसा पच्छिमे काले ॥ १३९३ ॥

पाओसिए अहरत्तिए नियमा उत्तराभिमुहो दाइ, ‘वेरत्तिए
भयणं’ ति इच्छा उत्तराभिमुहो पुव्वाभिमुहो वा पाभाइए
नियमा पुव्वाभिमुहो ।

इयाणि कालगहसपरिमाणं भणइ—

कालचउके उको-सएण जहणतियं तु बोद्धवं ।

वीयपणं तु दुगं, मायामयविप्पमुक्काणं ॥ १३९४ ॥

उत्सग्गे उकोसेणं खत्तारि काला घेपंति । उत्सग्गे खे-
व जहएणंति तिगं भवति । ‘चितियप’ ति-अववाओ,
तेण कालदुगं भवति, अमायाविनः करेण अगृह्यमाण-
स्येत्यर्थः । अहवा-उकोसेणं चउके भवति । जहएणं
हाणियपे तिगं भवति । एकम्मि अगहिइ इत्यर्थः । बि-
त्तिप हाणियपे कए दुगं भवति । द्वयोरग्रहणत इत्यर्थः,
एवममायाविणो तिञ्चि वा अगिहंतस्स एको भवति ।
अहवा-मायाविमुक्कस्य कारणे एकमपि कालमगृह्यतां न
शेषः, प्रायश्चित्तं न भवतीति गाथायः ।

कहं पुण कालचउके ?, उच्यते—

फिडियम्मि अहुरत्ते, कालं धिनुं सुवंति जागरिया ।

ताहं गुरु गुणंती, चउत्थि सव्वे गुरु सुअइ ॥ १३९५ ॥

पाओसियं कालं घेनुं सव्वे सुत्तपारिस्सि काउं पुक्खपो-
रिस्सीए सुत्तपाठी सुवंति । अर्थचित्तया उक्कालयपाठिणो
य जागरंति । जाव अहुरत्तो । ततो फिडिए अहुरत्त कालं
घेनुं जागरिया सुवंति, ताहं गुरु उट्टसा गुणंति । जाव
चरिमा एसो । चरिमज्जाम सव्वे उट्टिमा वेरत्तियं घेनुं
सञ्ज्ञायं करंति, ताहं गुरु सुवंति । पत्त पाभाइयकाल
जा पाभाइयं कालं पेक्खहिंति सो कालस्स पडिक्कमिउं
पाभाइयकालं गेहइ । सेसा कालवेलाए पाभाइयकालस्स
पडिक्कमंति । ततो आवस्सयं करंति । एवं चउरो काला
भवति ।

तिणिण कहं ?, उच्यते-पाभाइए अगहिइ सेसा

तिञ्चि । अहवा—

गहियम्मि अहुरत्ते-वेरत्तिए अगहिइ भवइ तिञ्चि ।

सञ्ज्ञाय

वेरसिय अहुरसे, अइ उवभोगा भवे दुष्णि ॥१३६६॥
पडिजगियम्मि पढमे, वीयविवजा हवंति तिभेव ।
पाभोसिय वेरसिय, अइ उवभोगा उ दुष्णि भवे ॥१३६७॥

वेरसिय अगहिए सेससु तिषु गहिएसु तिरिण, अह-
रसिय वा अगहिए तिरिण, दोरिण कर्ह ? उच्यते, पाउ-
सिय अहुरसिएसु गहिएसु सेससु दोरिण भवे । अहवा-
पाउसियवेरसिए गहिए प दोरि । अहवा-पाउसियपा-
भाइएसु अगहिएसु दोरिण, पथ विकप्पे पाउसिए खेव
अणुवहएण उवभोगा सुपडियगिएण सव्वकालेण पढंति
न दांसो । अहवा-वेरसिए अहुरसिए अगहिए दोरिण । अह-
वा-अहुरसियपाभाइयगहिएसु दोरिण । अहवा-वेरसियपा-
भाइएसु गहिएसु, जदा पक्को तदा अणुतरं गेहइ । का-
लचउक्ककारणा इमे कालचउक्क गहयं उस्सग्गविही खेव ।
अहवा-पाभोसिए गहिए उवहए अहुरसे घेनुं सञ्ज्ञायं
करंति । पाभाइयो दिवसद्धा घेत्तव्वो खेव । एवं कालचउक्कं
दिदं, अणुवहए पाभोसिए सुपडियगिएण सव्वं राई पढ-
ति । अहुरसिएण वि वेरसिएण पढंतिवेरसिएण वि अणुव-
हएण सुपडियगिएण पाभाइय असुजे उडिदं दिवसञ्ज्ञा वि
पढंति । कालचउक्कं अगहणकारणा इमे—पाउसियं न
गिरहंति असिवादि कारणञ्चा न सुज्झति वा, अहुरसियं
न गिरहंति, कारणतोण सुज्झति वा, पाभोसिएण वा
सुपडियगिएण पढंति न गेहइति । वेरसियं कारणञ्चो न
गिरहंति न सुज्झइ वा । पाभोसिय अहुरसिए वा पढंति,
तिञ्चि वा णो गेहइति । पाभाइय कारणञ्चो न गिरहइ, न
सुज्झइ वा, वेरसिएणैव दिवसञ्चो पढंति ।

इयाणि पाभाइयकालगहणविहि पसेयं भणामि—
पाभाइयकालम्मि उ, संचिक्खे तिञ्चि क्षीयरुञ्चाणि ।
परवयेण खरमाई, पावासु य एवमादीणि ॥ १३६८ ॥
व्याख्यां स्वस्था भाष्यकारः स्वयमेव करिष्यति । तत्थ
पाभाइयम्मि कालं गहणविही य, तत्थ गहणविही इमा-
नवकालवेलसेसे, उवगहियअड्डया पडिक्कमई ।

न पडिक्कमई वेगो, नववारहए धुवमसज्जाओ ॥२२४॥
दिवसञ्चो सञ्ज्ञायविरहियाण देसादिकहासंभवज्जणद्धा
महावीतराण य पलिमंगवज्जणद्धा, एवं सव्वेसिमणुगहद्धा
नवकालगहणकाला पाभाइय अणुगणाया । अञ्चो नवका-
लगहणवेलाहिं ससाहिं पाभाइयकालगमाही कालस्स प-
डिक्कमति । ससा वि तं वेलं पडिक्कमति वा न वा ।
पया नियमा न पडिक्कमइ, जइ क्षीयरुदादिहिं न सु-
ज्झइ तो सां खेव वेरसिओ सुपडियगिओ होहिंति ति
सां वि पडिक्कमेसु गुरुणा कालं निवेदिता अणुदिए स्-
रिए कालस्स पांडिक्कमति । जइ घेणपतो नववारं उवहओ
कालो तो नजइ धुवमसज्जाइयमरिय ति न करंति
सञ्ज्ञायं ।

नववारगहणविही इमां—‘संचिक्खे तिणिण क्षीतरुणाणि’
ति अस्य व्याख्या—

इक्किं तिञ्चि वारे, क्षीयाइहयम्मि गिरहई कालं ।

चोए खरो वारस, अणुदुविसए अ कालवहो ॥२२५॥

एक्कस्स गिरहओ क्षीयरुदादिहए संचिक्ख इति प्रह-
णाहिरमतीत्यर्थः, पुणो गिरहइ, एवं तिरिण वारा तञ्चो
परं अणो अणुम्मि थंडिले तिरिण वाराउ, तस्स वि
उवहए अणो अणुम्मि थंडिले तिरिण वारा गिरह
असई दोरिण जणा खेव वाराओ पूरे । दोरह वि असती
ए एक्को खेव खेव वाराओ पूरे । थंडिलेसु वि अश-
वाओ, तिषु दोसु वा एक्कम्मि वा गिरहंति । ‘परवयेण
खरमाई’ अस्य व्याख्या ‘चोए खरो पच्छुजं’
चोएक आह—जइ रुदति मणिट्ट कालवहो ततो खरेण
रहितं वारहवरिसे उवहंमउ, अणुसु वि अणुदुईदिय
विसएसु एवं खेव कालवहो भयतु ? ,

आचार्य आह—

‘चोअग माणुसणिट्टे कालवहो सेसगाण उपहारो ।

पावासुआइ पुडिं, पववणमणिच्छ उग्घाडे ॥२२६॥

माणुससरे अणिट्टे कालवहो ‘सेसग’ ति—तिरिया
तेसिं जइ अणिट्टो पहारसहो सुव्वइ तो कालवहो ।
‘पावासिय’ ति—मूलगाथायां योऽवयवः अस्य व्याख्या
‘पावासुयाय’ पच्छुजं, जइ पाभाइयकालगहणवेलाए
पावासियभञ्जा परणो गुणं संभरंति दिवे दिवे रोपति,
रुणवेलाए पुव्वयरो कालो घेत्तव्वो । अहवा—सा वि
पच्छुसे रोवञ्जा ताह दिवा गंतुं परणविजइ, परणवण—
मनिच्छाए उग्घाडणकाउस्सगो कीरइ ।

‘एवमादीणि’ ति अस्यावयवस्य व्याख्या—

वीसरसइरुअंते, अण्वत्तगडिभगम्मि मा गिरहे ।

गोसे दरपट्टविए, क्षीए क्षीए तिगी पहे ॥ २२७ ॥

अच्चायासंण दयंतं बीरसे भणइ । तं उवहणए, जं
पुण भइरसई घोलमाणं च तं न उवहणति, जाव-
मज्झिपरं तामव्वणं, तं अप्पेण वि बीसरंण उवहणइ ।
महंतं उस्संभरोवणेण उवहणइ, पाभाइयकालगहण-
विही गया । इयाणि पाभाइयपट्टवणविही—‘गोसे वर’
पच्छुजं, ‘गोसि’ ति—उडितमादिञ्च, दिसालोयं करेसा
पट्टवेति । ‘वरपट्टविए’ ति अणुपट्टविए जइ क्षीतादिणा
भगं पट्टवणं अणो दिसालोयं करेसा तत्थेव पट्टवेति ।
एवं ततियवाराप ।

दिसावलोयकरेणे इमं कारणं—

आइअ पिसियमहिया, पेहिता तिञ्चि तिणि ठाणाई ।

नववारहए काले, हउ ति पढमाइ न पढंति ॥१३६९॥

‘आइएणा पिसिय’ ति—आइएणं—पोगलं तं कागमादीहिं
आणीयं होज्जा, महिया वा पडिउमारळा, एवमाई एगट्टाणे
ततो वारा उवहए हत्थसयवाहिं अणो ठाणं गंतुं पढंति
पडिलेहेति । पट्टवेति ति वुणं भवति । तत्थ वि पुव्वुत्तिय-
हिया तिञ्चि वारा पट्टवेति । एवं त्रितियठाणे वि असुजे त-
ओ वि हत्थसयं अणं ठाणं गंतुं तिञ्चि वारा पुव्वुत्तियहणेण
पट्टवेति । जइ सुजे तो करंति सञ्ज्ञायं । नववारहए खुताइ-
णा पियमा अहा, (ततो) पढमाए पोरिसीए न करंति स-
ज्ज्ञायमिति गार्थः ।

पट्टवियम्मि सिलोगे, क्षीए पडिलेह तिञ्चि अणत्थ ।

सोखिय मुत्तपुरीसे, बाखालोअं परिहरिजा ॥ १४०० ॥
जदा पट्टवणाए तिखि अज्झयणा समत्ता, तदा उवरमेगा
मिलोंगा कहियव्वो । तम्मि, समत्ते पट्टवणं समण्णइ । बिति
यपादो गयत्था ।

‘सोखिय’ स्ति अस्य व्याख्या—

आलोअम्मि चिलमिणी, गंधे अन्नत्थ गंतु पकरंति ।
वाघाड्यकालम्मी, दंडग मरुआ नवरि नउत्ति ॥ १४०१ ॥
जत्थ सज्झायं करंतेहि सोखियवच्चिगा दीसंति तत्थ न
करंति सज्झायं । कडगं चिलिमिलि वा अंतरे दांतुं करंति ।
जत्थ पुण सज्झायं वच करंन्ताण मुत्तपुरीसकलवरादीया-
ण गंधे अण्णम्मि वा असुभमंघं आगच्छंते तत्थ सज्झायं
न करंति । अण्णे पि बंधणसेहणादि आलोयं परिहरेज्जा ।
एयं सव्वं निस्वाघाए कालं भणियं । वाघाहमकाला वि एवं
वच । नवरं गंडगमरुगदिट्ठता न संभवति ।

एएसामन्नयरे-सज्झाए जो करंइ सज्झायं ।
सा आणाअणवत्थं, मिच्छतविराहणं पावे ॥ १४०२ ॥
निगदंसिद्धा । आब० ४ अ० ।

से भयवं । कणं अट्ठेणं गोयमा । जे भिक्खु जावजीवाए
अभिगहणं चाउकालियं वायखाइ जहासत्तीए सज्झायं न
करेजा, से थं कुसीले थेए । अणं च जे केइ जावजीवाभि-
गहेण अणुज्जनायाहिगमं करेजा तस्सासत्तीए पुज्वाहीयं
गुणेजा तस्स वि य असत्तीए पंचमंगलाणं अट्ठाइअ सहस्से
परावत्ते से भिक्खु आराहंणं, तं च नाणावरथं च खवइ ।
तिव्वयरेइ वा भवित्ताणं सिज्जेजा । महा० ३ अ० ।

(अत्रत्या वल्लभ्यता ‘कुसील’ शब्दं तृतीयभागे ६०६ पृष्ठे-
गता ।)

अहा थं पढमबीयपोरिसीए जइ थं कहाइ महया कारख-
वसेणं अट्ठवडिगं वा सज्झायं न कर्यं तं तत्थ मिच्छुकडं
गिलाणस्स अण्णेसि निव्विगइअं । महा० १ चू० ।

जे थं भिक्खु उभयं थंडिलाणि विहिणा गुरुपुरो संदि-
साविचा थं पागणस्स य संचरेऊणं कालेवेलं जाव स-
ज्झायं थं करेजा तस्स थं छट्ठं पायच्छित्तं । महा० १ चू० ।
(कालं यच्च स्वाध्यायः कर्तव्य इति ‘आचार’
शब्दे द्वितीयभागे ३४० पृष्ठे कालाचारप्रस्तावे उक्तम् ।)
(अस्वाध्यायिकं स्वाध्यायो न कर्तव्यः, तन्नास्वाध्यायि-
कमात्मसमुत्थं परसमुत्थं चाति श्रिविधम् ‘असज्झा-
इय’ शब्दे प्रथमभागे ८२७ पृष्ठे व्याख्यातम् ।) (प्रतिपत्तु
स्वाध्यायो न कर्तव्य इत्युक्तम्—‘असज्झाय’ शब्दे प्रथम-
भागे ८३० पृष्ठे ।)

इयतिकुट्टकाले स्वाध्यायो न कर्तव्यः । सूत्रम्—

नो कप्पइ निगंथाण वा निर्गंथीण वा वित्तिभिडे काले
असज्झायं उहिसिचए वा करेत्तए वा ॥ १० ॥

अस्य संबन्धमाह—

वित्तिभिडुं खलु पण्यं, एगंतरितो य होति उद्देशो ।

अव्वित्तिभिडुं-विभिडुं जह पाहुडेव नो सुचं ॥ १८१ ॥
व्यतिकृष्टमात्रं खलु प्रकृतमनुवर्त्तनमात्रं विकृष्टाऽ-
व्यतिकृष्टं काले; उद्घाटायां पीरुध्यामित्यर्थः; स्वाध्यायमुद्देशं
वा कर्तुं वेति सूत्राक्षरायः ।

संप्रति भाष्यविस्तरः—

लहूगा य सपक्खम्मी, गुरुगा परपक्खे उहिसंतस्स ।
अंगं सुयस्सं वा, अज्झयणुहेसधुतिमाई ॥ १८२ ॥
यदि विकृष्ट-उद्घाटापीरुगीलक्षणे सपक्ख उद्दिशति संयतः;
संयतस्यापि हिशतीत्यर्थः; तदा तस्य प्रायश्चित्तं चत्वारो
लघुकाः । परपक्ख-संयतस्य संयती, संयत्याः संयतस्तत्र
संयतः संयत्या उद्दिशति, कारणे वा संयती संयतस्य तदा
प्रायश्चित्तं चत्वारो गुरुकाः । अथ किमुद्दिशत एवं प्रायश्चि-
तमत आह—अङ्गं धृतं स्कन्धमध्ययनमुद्देशं स्तुतिम् आदि-
शब्दात् (इयं ७ उ० ।) शब्दसम्बन्धम् । ६० । (स्वाध्याये
प्रायश्चित्तम् ‘यय’ शब्दं चतुर्थभागे २३८३ पृष्ठे उक्तम् ।)
अथ व्यतिकृष्टे काले उद्दिशतः पठतां वा को दोषः; अत आह—
अट्ठहा नाणमायारो, तत्थ काले य आदिमो ।

अकालऽऽज्झाइणा सो उ, नाणायारो विराहितो ॥ १८३ ॥

ज्ञानाचारोऽष्टधा-अष्टप्रकारः ‘कालं विणए’ इत्यादि प्रागु-
क्तलक्षणस्तेषु चाष्टसु ज्ञानाऽऽचारेषु मध्ये काले इत्यादिको
ज्ञानाचारः, स चाऽकालाध्यायिना ज्ञानाचारो विराहितः,
न केवलमयं दोषः किं त्वन्यऽपि ।

तथा चाऽऽह—

कालादिवयोरंशं, न विजा मिज्जंते विणा ।
देति रंथे अवदंसे, सा व अमा व से तहि ॥ १८४ ॥
कालाद्युपचारं विना विद्या न सिध्यति, न केवलं न सि-
ध्यति, किं तु-कालादिवयोरंशं रन्ध्रे-छिद्रं सति साऽधि-
कृतविद्याधिष्ठात्री देवता अस्या वा तत्रायसरे अवध्वंसं
वदति । एष दृष्टान्तः । अयमुपनयः—व्यतिकृष्टे काले सूत्रं
उद्दिश्यमानं पठ्यमानं वा सूत्रं निजंगफलदायितया तथा न
सिध्यति । न केवलं न सिध्यति, किन्तु-यया देवतया सूत्रम-
धिष्ठितं सा कालातिक्रमेण पठनतोऽप्राप्त्यन्ती प्राप्ता वा का-
चिद्देवता अकाले पठनलक्षणे छिद्रमवाप्यावध्वंसं दद्यात् ।

अथ कथं ज्ञायते सूत्रं देवतयाऽधिष्ठितमन आह—
सलक्खणमिदं सुत्तं, जेण सव्वएणुभासियं ।
सूत्रं च लक्खणं विधेयं, समहिट्ठंति देवता ॥ १८६ ॥
इदमाधिकृतं सूत्रं सलक्षणं येन कारणेन सर्वज्ञेन भाषितं
सर्वमाप च लक्षणोपेतं वस्तु जगति देवताः समधिष्ठितान्ति
ततो ज्ञायते सूत्रमाप देवताधिष्ठितम् ।

अन्यथा—

जहा विजानरिंदस्स, जं किंचिदपि भासियं ।
विजा भवति सा चेद, देसे काले य सिज्जइ ॥ १८७ ॥
यथा विद्यानरंद्रस्य-विद्याचक्रवर्तिना यत्किञ्चिदपि भा-
षितं (तत्) विद्या भवति । सा चेद जगति देशे काले वा
सिध्यति । न कालाऽऽद्युपचारमन्तरेण । तथा ।
जहा य चकिणो चकं, पत्थिवेहिं वि पुजइ ।
य वाऽपि कित्थं तस्स, जत्थ तत्थ न जुअइ ॥ १८८ ॥

यथा वाशब्दो दृष्टान्तान्तरसूचनं । अकिण-अकविर्निमज्ज-
कम्-आत्ता पार्थिवैरपि सर्वैः युज्यन्ते, न चापि तस्य यत्र
तत्र वा कीर्तनं-संशब्दनं युज्यन्तः । उक्ता दृष्टान्तः ।

उपनयमाह—

तथा अट्टगुणोवेया, जिणसुलीकया जति ।

पुञ्जं न य मव्वन्थ, तीमे भाया उ जुज्जती ॥१६६॥

तथा—तेन प्रकारेण इह—जगति जिनस्य वाक् सूत्रीकृ-
ता अष्टगुणापेता वक्ष्यमाणनिर्दोषवाद्यष्टगुणसमन्विता स-
वैरपि सुरासुरमनुजैः पूज्यन्ते, न च सर्वत्र देश काल वा
तस्याध्यायिता युज्यन्ते, किन्तु यथाकृ त्वं देश काल च ।

संप्रति तानयाऽप्री गुणानाह—

निहोसं सारवंतं च, हेउजुत्तमलंकियं ।

उवणीयं सोवयारं च, मियं महुरंमव य ॥ १६० ॥

निर्दोषं-द्वात्रिंशताऽपि दोषैर्विनिर्मुक्तं सारवत् यद्वर्धमानधिकृ-
तव्यवहारसूत्रवत्, हेतवोऽन्वयव्यतिरेकलक्षणस्तेयुक्कमलं-
कृतम्-उपमाद्यलंकारोपतम्, उपनीतम्-उपनयोपसंहृतं सो-
पचारं मितं-परिमिताक्षरं-मधुरं-ललितालंकारं पदाद्यात्मक-
तया भोजनमनोहारी ।

पुव्वण्हे उ परण्हे य, अरहा जेण भासई ।

एसाऽवि देमणा अंग, जं च पुव्वुत्तकारणं ॥ १६१ ॥

येन कारणेन भगवानर्हत्पूर्वाङ्गि वा एवैव च भगवता दे-
शना अङ्गं निबद्धा, तस्मादुद्धाटायां पौरुष्यां न पठनीयं, ना-
प्युद्दष्टव्यम् । यच्च पूर्वं—निशीथाध्ययनं उक्त्वा कारणं तत्रा-
दाहरणं लक्षणं तस्मादप्यकालं च पठनीयं, नाप्युद्दष्टव्यमिति ।

सन्ध्याकालं न पठनीयम् । यत आह—

रत्तीदिणाण मज्झसु, उभयो संभयो रवी ।

चरंति गुज्झगा के इ, तेण तासि तु णो सुतं ॥ १६२ ॥

रात्रिद्विप्रमध्ययोः प्रातस्सन्ध्यायां विकालसन्ध्यायां चेत्य-
र्थः । तथा उभयोरपि सन्ध्यायोर्मध्याह्नसन्ध्यायामक्षरात्रसं-
ध्यायां चेत्यर्थः, येन कारणेन कांचिद् गुहाका व्यन्तरविशेषा-
भ्यरन्ति परिभ्रमन्ति तेन कारणेन तासु चतसृष्वपि सन्ध्या-
स्तु न धृतमुद्दिश्यते पठ्यते वा, मा भूत् छलनाशेष इति
कृत्वा ।

आह यत्र सन्ध्यासु गुहाकाभ्यरन्ति ततः कथमावश्यकं
सन्ध्यायां क्रियते । तत आह—

जवहोमाऽऽदिकजेसु, उभयो संभयो सुरा ।

लंगेण भाविया तेण, संभावासपदेसणा ॥ १६३ ॥

जपहोमादिकार्थेषु उभयोः सन्ध्यायोः सुरा-गुहाका लोक-
न भावितास्तिष्ठन्ति, तावद्व्यमावश्यकं कुर्मस्तथा तत्र
स्थापृतत्वादावश्यकस्यापि च सन्ध्याकृत्यरूपत्वाच्च स-
न्ध्यायामावश्यकदेशना ।

एते उ सपक्खम्मी, दोसा आणादयो समक्खया ।

परपक्खमि विराहण, दुविहेण विषेण दिहेतो ॥ १६४ ॥

एते प्रवचनवेदिनामतीव प्रसिद्धाः, स्वपक्ष उद्दिष्टतः
आकादयो दोषाः समाख्याताः । तद्यथा—आत्ता-नीथेकराहा

विग्राहिता भवति, अनवस्था न दृष्टा अन्येषामपि तथा कर-
णात् मिथ्यात्वं, नीथेकराहाभङ्गात् । विराधना द्विविधा-संय-
माविराधना, आत्माविराधना च । तत्र संयमविराधना ज्ञाना-
चारविग्राधानां, आत्माविराधना देवताछलनात् । परपक्षेऽ-
प्यन्ते दोषाः । केवलं या संयमविराधना सा ज्ञानाचारवि-
घातात्मिका, ब्रह्मघातात्मिका च ज्ञातव्या । तत्र द्विविधेन वि-
षेण द्रव्यविषेण भावविषेण च दृष्टान्तः ।

तत्र द्रव्यभावविषयप्ररूपणार्थमाह—

दव्वविसं खलु दुविहं, सहजं संजोइमं च तं बहुदा ।

एमेवं य भावविसं, सचेयणाऽचेयणं बहुदा ॥ १६५ ॥

द्रव्यविषयं खलु द्विविधं, तद्यथा—सहजं, संयोगमं च । सं-
योजनं संयोगस्तन निवृत्तं संयोगमं भावादिमः । १६४:२११'
इतीमप्रत्ययः । तच्च सहजं, संयोगमं च । बहुधा—अनकप्र-
कारमेवमेव अनेनैव प्रकारेण खलु द्विविधं भावविषयम् । त-
द्यथा—सहजं, संयोगमं च । तच्च प्रत्येक संवत्तनम्, अन्वत्तनं
च । बहुधा बहुप्रकारम् ।

संप्रति सहजसंयोगिमद्रव्यविषयप्ररूपणार्थमाह—

सहजं सिगियमादी, संजोइम धयमहुं च समभागं ।

दव्वविसं णेगविहं, एतो भावम्मि वुच्छामि ॥ १६६ ॥

सहजं द्रव्यविषयं शृङ्गिकादि संयोगिमं घृतं मधु च समभा-
गम् । एतच्चैकमपि द्रव्यविषयमेकविधं द्रव्यम् । अत ऊर्ध्वं
भावे भावविषयं वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञानमेष निर्वाहयति—

पुरिसस्स निसगविसं, इत्थी एवं पुमं पि इत्थीए ।

संजोइमो सपक्खे, दोस वि परपक्खनवत्थो ॥ १६७ ॥

पुरुषस्य निसर्गविषयं स्त्रीः स्त्रीनिपथ्योपेता, एवं स्त्रिया अपि
सहजं विषयं पुमान् ; पुरुषनेपथ्योपेतः । संयोगिमविषयं द्वयोर-
पि संयतस्य संयत्याश्चत्यर्थः स्वपक्षः परपक्षनेपथ्यः, तद्यथा—
संयतस्य पुरुषः स्त्रीनिपथ्योपेतः, निर्मेष्याः स्त्री, पुरुषनेपथ्यो-
पेता ।

घाणरमपासतो वा, दव्वविसं वा सई ऽतिपातेह ।

सव्वविसणाणुसारी, भावविसं दुजयं अमई ॥ १६८ ॥

द्रव्यविषयं घ्राणतो रसतः स्पर्शतो वा सकृद्विकारतो वा
अतिपातयति, वा-विभाषायाम्, तदपि सकृदतिपातवैकलिप-
कं भवति । तथाहि—द्रव्यविषये जीविताश्च स्वावयव्योति, भाव-
विषये पुनः सर्वविषयानुसारं पञ्चस्वर्गान्द्रव्यविषयेषु संप्राप-
कत्वात्, तथा दुर्ज्ञेयमहपसत्त्वेन जेतुमशक्यत्वाच्चिथमाच्छा-
सकृद्विकारमतिपातयति-विनाशयति, भावविषयमूर्द्धिताना-
मनकमरणभावात् ।

उपसंहारमाह—

जम्हा एए दोमा, तम्हा उ सपक्खे समणसमणीहिं ।

उइसो कायवो, किमत्थ पुण कार उइसो — १६९ ॥

यस्माद्विपक्षे एतं दोषास्तस्मात् अमणभ्रमणीभ्यां स्वपक्षे
उद्देशः कर्तव्यः, संयतैः संयतानामुद्देशः कार्यः, संयतीभिः
संयतीनामितिर्थः । ततः प्रागुक्ता दोषा न भवन्ति । आह
परः—किमत्र पुनः कारणं यदुद्देशः क्रियते ।

अनुहिष्टं कस्मात् पठ्यते ? तत्राह—

बहुमावशिष्यश्चाउ-त्तताति उद्देशतो गुणा ह्येति ।

पठमो एसो सञ्ज्ञो, एत्तो वुञ्छे चरणाकालं ॥ २०० ॥

उद्देशे हि क्रियमाणे भूतस्य-भूताधारस्य वा अध्यापकस्योपरि बहुमानमानन्तरः प्रीतिविशेषो भवति, विनयश्च प्रयुक्तः स्यात्, आयुक्तानां च महती भवति, एत उद्देशानां गुणा भवन्ति । एष सर्वोऽप्यङ्गादिविषय उद्देशः—प्रथमोद्देशः, अत ऊर्ध्वं तु स्वाध्यायकरणकालं वक्ष्ये ।

प्रतिज्ञानमेव निर्वाहयति—

थयथुद्देशमन्वत्वाणं, पुण्वुहिष्टं तु होइ संभाए ।

कालियैकाले इयरे, पुण्वुहिष्टं विगिष्टे वि ॥ २०१ ॥

स्त्वः—स्तुतिर्धर्माख्यानं वा पूर्वोद्दिष्टं संख्यायामपि पठनीयं भवति, कालिकं पुनः भूते प्रथमायां पौरुष्यामुद्दिष्टे काले—प्रथमपौरुषीलक्षणं चरमपौरुषीलक्षणं च पठ्यते नाकालं । इतरत् उत्कालिकं प्रथमायां पौरुष्यामुद्दिष्टव्यतिकृष्टेऽपि काले संख्यायामस्वाध्यायिकं च वञ्चयित्वा पठ्यते ।

पक्षाण समुद्देशो, अंगसुयवखंधपुण्वद्वारमि ।

इच्छा निसोहमादी, सेसादि ण पच्छिमादीसुं ॥ २०२ ॥

अध्ययनमुद्देशे वा पठन्तो यदैव भवणं प्राप्ता भवन्ति तदैव तस्याध्ययनस्योद्देशस्य वा समुद्देशः क्रियते, भूतस्कन्धायां वा पूर्वसूत्रे उद्धाटायामपि पौरुष्यामनुज्ञायते । येषामाग्रायां योगास्तथां निशीथार्थानामिच्छा प्रथमायां चरमायां वा पौरुष्यां तेषामनुज्ञा प्रवर्तते इति । शेषाणि अध्ययनान्युद्देशका वा दिवसस्य पश्चिमायां पौरुष्याम्, आदिशब्दादत्रः प्रथमायां चरमायाञ्ज्ञानुज्ञायते ।

अनुज्ञाभेवाधिकृत्य विशेषव्याख्यानमाह—

दिवसस्स पच्छिमाए, निसिन्तु पठमाए पच्छिमाए वा ।

उद्देशज्जयणुआ-ण य रति णिसीहमादीणं ॥ २०३ ॥

उद्देशाध्ययनानां ज्ञानुज्ञा दिवसस्य पश्चिमायाम्, निशि तु प्रथमायां पश्चिमायां वा प्रवर्तते । निशीथार्थानामाग्रायागानां दिवसस्य प्रथमायां पौरुष्यामनुज्ञानं, न तु राज्ञी ।

अत्रैवादिशब्दस्याधिकार्थसंस्तवकत्वमुपदर्शयति—

आदिगहणा दसका-लित्तरज्जयणुसुत्तमादी ।

एएसि भइअणुआ, पुण्वयहे यासि अववरहे ॥ २०४ ॥

आदिप्रहणादिशब्दानुज्ञादानां, यानि दशवैकालिकान्तराध्ययनशुल्लककल्पभूतार्थानि, अत्र शब्दादौपपातिकारिपरिग्रहः, एतेषामनुज्ञा भजिता—विकल्पिता पूर्वाह्णं वा स्यादपरार्हं वा ।

संप्रतमङ्गभूतस्कन्धानामनुज्ञाविधिमाह—

नदीभासणचुसो, उ विभासा होइ अंगसुयवखंधे ।

मंगलसद्धाजणसो, सुयपूयाभणवोच्छेदो ॥ २०५ ॥

अङ्गे भूते स्कन्धे च भवति । अनुज्ञायां कर्तव्यायां नन्दी-भाषणं—ज्ञानपञ्चकोधारणम् क्लृण्वे च विभासा—यदि भवन्ति वासाः शिरसि प्रक्षिप्यन्ते, तदभावे केसराण्यपि । कस्माद्वचमनुज्ञा क्रियते इति चेत् ? अत आह—नन्दी-भाषणं वासनिक्षेपे च मङ्गलं भवति । ज्ञानपञ्चकस्य भाष-

मङ्गलत्वाद्वासनिक्षेपस्य च द्रव्यमङ्गलत्वात् । तथा अन्येषां परमभ्रजाजननम्, यथैकोऽमुकस्याङ्गस्य भूतस्कन्धस्य च पारगत आचार्येण वैधे सकलजनसमक्षे पूजितस्तस्माद्वयमपि गाढतरमुत्साहं कुर्महे इति, तथा अध्ययनानां वा व्यवच्छेदोऽन्यथा नानुज्ञातमन्येषां दीयते इति तेषां व्यवच्छेदः स्यात् ।

अत्रैवाऽपवादमाह—

विद्युपयं आयरिए, अंगसुयवखंधमुद्दिस्तमि ।

मंगलसद्धाभयगो-रवे य तह निट्टिए वैव ॥ २०६ ॥

स्वपक्षे उद्देशः कर्तव्यो न परपक्षे इत्युत्सर्गः । अत्र द्वितीयपदम्—अपवादपदं, यदि प्रवर्त्तमानस्तत् भूते न विद्यते तत आचार्यः परपक्षेऽपि संयतीरूपे अङ्गे भूतस्कन्धे वा उपलक्षणेमेतदध्ययनादिकं बोद्दिशति । अथवा—सत्यपि तस्मिन् प्रवर्त्तमान्याः भूते आचार्यः संयत्या अङ्गे भूतस्कन्धे वा उद्दिशति । मङ्गलादीनि भवन्ति ततः स परमं ज्ञानपात्रमिति मङ्गलबुद्धिरुपजायते । तथा यस्माद्व्याचार्येणादिष्टमिदमत आदरेण पठनीयमिति पाठविषया महती भ्रजा भवति । तथा यदि पाठे प्रमादं करिष्यामि ततो न पठितमित्याचार्यो रुष्येयुरिति भयम् । तथा भवेद्व्याचार्येण गौरवेणादिष्टे तस्मादादरेण पठित्वा शीघ्रं समाप्तिं नयामि । 'तह निट्टिए वैव' इति—तथा निष्ठिते अङ्गे भूतस्कन्धे वा समाप्तिं नीते यथासंभवमेतरेष्वकारणैरङ्गे भूतस्कन्धे वा आचार्याऽनुज्ञानीयात् ।

एमेव संयती वा, उद्दिशति संजयाण विद्युपदे ।

असतीए संजयाणं, अज्जयणसो च वुञ्छेदो ॥ २०७ ॥

तत् विवक्षितं भूते संयतानां न विद्यते, अध्ययनानां चान्यथा व्यवच्छेदः स्यात् । ततो द्वितीयपदेनापवादपदेन गाथायां सप्तमी तृतीयायै संयत्यपि संयतानामुद्दिशति । एवं ता उद्देशो, अज्जमाओ वी न कप्पइ विगिष्टे ।

दोएहं पि कुंति लहुगा, विराहणा सेव पुण्वुत्ता ॥ २०८ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण तावदुद्देशाभिहितो यथा व्यतिकृष्टे काले स न क्रियते अध्यायाऽप्यध्ययं द्वयोरपि लघुर्वा प्रायश्चित्तम्, विराधना च पूर्वोक्ता, ज्ञानविराधना, आत्मविराधना च । तत्र ज्ञानविराधना ज्ञानात्वारहननादात्मविराधना प्रान्तद्वयतामुल्लेखनात् ।

अत्रैवापवादमाह—

वितिगिष्टे सागारि-याए कालमाया असति वुञ्छेदो ।

एवं कप्पइ तहिये, किं ते दोसा न संती उ ॥ २०९ ॥

कदाचित्साधवः कारणेन सागारिकायां वसतो स्थितास्तत्र परिचाराशब्दान् भुत्वा यस्य यत्पराजितं स तत्परावर्त्तयति आदिशब्दात् अनेकादिष्वपि समापतस्तु यस्य यत्पराजितं स तत् गुणयतीति परिग्रहस्तथा कालगतः संयतो यदि कारणेन प्रतीक्षापरित्यक्तो भवति तदा राज्ञी जागरणनिमित्तं यस्य यत्पराजितं स तत्परावर्त्तयति । तथा यस्य सकाशं तत् भूतमधीनं स कालगतोऽन्यत्र च तत् भूतं नास्ति, ततः संप्रति पठितं मा विस्मृतिं यायात्, अनुप्रेक्षायां च सोऽकुशलस्तत एवमेतैः कारणैर्द्वितीयपदमधिकृत्य व्यतिकृष्टेऽपि काले स्वाध्यायः कल्पते । अत्र पर आह—

तत्रापवादपदेन व्यनिरुद्धेऽपि काले पठने किं ते दोषा आ-
भाभक्ताऽऽद्या न सन्ति—न भवन्ति ? ।

अत्रोत्तरमाह—

भयइ जेष जिणेहि, अणुस्सायाइ कारणे ताई ।

तो दांसो न सँजायइ, जयणाए तहिँ करैतस्स ॥२१०॥

भययंत—अत्रोत्तरं दीयते येन कारणेन जिनैः कारणे—सा-
गारिकादिलक्षणे तानि पठनाभ्यनुज्ञातानि तस्मात् कार-
णात् रदस्यभूतस्यापि च यतनया वक्ष्यमाणलक्षण्या त-
त्र सागारिकवसत्यादी पाठं कुर्वता दोष—आभाभक्तादिल-
क्षणे न संजायत ।

तत्र यतनामाह—

कालगतं भूतं, इमा अणुप्पेह दुब्बले जयणा ।

अभवसहिँ अगीते, असती तत्थेवऽणुत्थेण ॥ २११ ॥

कालगतं भूत्वा शेषेषु कारणेष्वनुपेक्षा दुर्बले इयं-
वक्ष्यमाणा यतना । अन्यस्यां वसतो गत्वा रदस्यभूतं प-
रावर्त्तयन्ति मा अगीते अगीतार्थस्य भूतवर्षणं भूयादिति हे-
तोः । आध्याय उपाधयो न विद्यते ततोऽप्यस्या वसंतरभावे
तत्रैव—तस्यामेव वसतावनुत्थेन शब्देन परावर्त्तयन्ति ।
कालगतेऽपि वसत्यन्तरं न याति, किन्तु—तत्रैव जागरण-
निमित्तमनुत्थशब्देन गृह्ययन्ति । संयत्योऽप्यववात्पदेन सं-
यतानां समीपे पठयुः परावर्त्तयेयुषां न कश्चिदोषः । १५० ७
उ० । (व्याप्तिकृष्णकाल निर्मथीनां स्वाध्यायां न कल्पते इत्युक्त-
म् ‘वायणा’ शब्दे षष्ठभागे १०६४ पृष्ठे ।) स्वाध्यायहीनता नाम
यदि प्राप्तायामपि कालवैलायां कालप्रतिक्रमणे करोति, अधि-
कृता-यधितिकास्त्रायामपि कालवैलायां कालं प्रतिक्रामति-
चन्द्रनादिक्रियां वा तदनुगतां हीनाधिकं करोति,
इत्यादि सर्वम् ‘आलायणा’ शब्द द्वितीयभागे
४१० पृष्ठ उक्तम् ।) (पूर्वोत्तरयोर्द्वयोर्विशोः स्वाध्यायः
समुद्देशेभ्योऽनुज्ञातव्य इति ‘दिसा’ शब्दे चतुर्थभागे
२४२७ पृष्ठ उक्तम्) (संविस्तवृत्ते स्थित्वा स्वाध्यायो न कर्त्तव्य
इत्युक्तम् ‘संविस्तवृत्त’ शब्दऽस्मिन्नेव भागे ।) क्षेत्रप्रत्युप-
लकाः क्षेत्र लब्धे तत्र स्वाध्यायं येन कुर्वन्ति तेषां प्रायश्चि-
त्तं मासकल्पम् । ६० १ उ० २ प्र० । (सन्ध्यासु स्वाध्यायो न
कर्त्तव्य इत्युक्तम् ‘असज्झाद्य’ शब्दे प्रथमभागे ३० पृष्ठे ।)
(उत्कर्त्तरि स्वाध्यायो न कर्त्तव्य इति ‘दगतीर’ शब्दे
चतुर्थभागे २४४२ पृष्ठ उक्तम् ।) (रात्रौ संयतीनासुपाध्याय-
न्तरं स्वाध्यायकरणम् ‘विहार’ शब्दे षष्ठ भागे १३२७ पृष्ठे रा-
त्रिबिहारप्रस्ताव उक्तम् ।) (यो भिक्षुः स्वाध्यायं कृत्वा प्रत्यु-
पेक्षां न करोति तस्य प्रायश्चित्तम् ‘विकहा’ शब्दे षष्ठ भागे
११२६ पृष्ठे गतम् ।) अनुराधारेवतीचित्राशुगशिरोनेलत्रेषु
स्वाध्यायाऽनुज्ञा उद्देश्यसमुपदेशी कुर्यात् । ६० प० । स्वा-
ध्यायसमं तपो नास्ति । ६० प० ।

धारसविहम्मि वि ता, सर्हिभतरवाहिरे कुसलदिहे ।

न वि अत्थि न वि य हाँही, सज्झायसमं तवाकम्मं ॥ २११ ॥

मेहा हुज न हुज व, जं मोहो उवसेइ कम्माणं ।

उजोओ कायव्वो, शाणं अभिक्खमाणेणं ॥ ६० ॥

कम्ममसंखिजमवं, खवेइ अणुसयमेव आउतो ।

बहुभवे संविणं पि हु, सज्झाएणं खणे खवइ ॥ ६१ ॥

सतिरिअसुरासुरनरो, सकिंनरमहारगो संगंधव्वो ।

सव्वो छउमत्थजसो, पडिपुच्छइ केवलिं लोए ॥ ६२ ॥

६० प० चन्दविज्झमपइमा । ६५० ।

स्वाध्यायगुणाः—

पठणाई सज्झायं, वेरगानिबंधणं कुणइ विदिहा ।

पठनमपूर्वभूतप्रहणमादिशब्दात्प्रच्छन्नापरावर्तनानुपेक्षाधर्म-
कथा गृह्यन्ते, ततः पञ्चप्रकारमात्रं स्वाध्यायं करोति—किं
विशिष्टम्? वैराग्यनिबन्धने—विगगताकारणं विधिना—शास्त्रा-
ज्ञान इत्येवमिष्टवत् । तत्र पठनविधिः—“पर्यस्तिकामवष्टम्भे,
तथा पादप्रसारणम् । वर्जयेद्विकथां हास्यमधीयन् गुरुस-
न्निधौ” ॥ १ ॥ इति पृच्छाविधिपरम्—“आसण्यग्नौ न पुच्छिजा,
नेव सिञ्चाग्नौ कथा । आगम्सुकुड्मो संतो, पुच्छिजा
पंजलीउड्डा ॥ १ ॥” इति । घ० २० २ अधि ३ लक्ष् ० ६५० ।
(धर्मकथायां परावर्त्तनानुपेक्षा ‘परियट्ठणा’ शब्दे पञ्चम-
भागे ७२७ पृष्ठे गता ।)

स्वाध्यायफलम्—

सज्झाएणं भंते ! जीवे किं जणयइ?, सज्झाएणं नाना-
वरणिजं कम्मं खवेइ ॥ ११६ ॥

हे भदन्त ! स्वाध्यायेन पञ्चप्रकारेण जीवः किं जनयति?,
गुरुराह—हे शिष्य ! स्वाध्यायेन ज्ञानावरणीयं कर्म क्षप-
यति । उक्तं २६ अ० । (दोषाधिकरणम् ‘पाठयंत’ शब्दे
पञ्चमभागे ८२४ पृष्ठे गतम् ।) “ स्वाध्यायादिष्टदर्शनम् ”
स्वाध्यायात्स्वभ्यस्तादिष्टदर्शनम्, जप्यमानमन्त्राभिर्भ्रंतद्व-
तादर्शने भवति । तदाह—“स्वाध्यायादिष्टद्वतासंभ्रयोः”
(२—४४) ३१० २२ ३१० । उक्तं ।

से किं तं सज्झाए ? सज्झाए पंचविह पप्पत्ते, तं जहा-
वायणा पडिपुच्छणा परियट्ठणा अणुप्पेहा धम्मकहा । सेचं
सज्झाए । (घ० ८०२४) भ० २४ श० ७ उ० ।

मालर्षायश्च स्वाध्यादीनां स्वाध्यायो मरदह्यो कल्पते न
वा ?, आगमोक्तयतीनां सांप्रतीनानामाचार्याणां भट्टार-
काणां च स्वाध्यायो मरदह्यो कल्पते, न त्वन्येषां
वार्त्तमानिकोपाध्यायादीनामिति वृत्तवाहः । ६१० २ प्र० ।
महादिसावर्धनाशिवनचैत्रदिनानि सिद्धान्तवाचनादिषु अ-
स्वाध्यायादीनानीति कृत्वा त्यज्यन्ते, तद्वद् “ईदं” दिनमपि
तेन हेतुना कथं न त्यज्यते ?, काचित्च मतिरनर्त्ताहने त्य-
जन्ति, आत्मनां का मर्यादा ?, “ईदं” दिने अस्वाध्याय-
विषये वृद्धैरनाकरणमेव निमित्तमवसीयते । ६१० ३ प्र० ।
गुरुसन्निधौ पाश्चात्यप्रतिवेक्षणक्रियां कुर्वणाः भ्राष्ट्राः
स्वाध्यायमुपविश्य कुर्वन्ति ऊर्ध्वस्था वा ?, ऊर्ध्वस्थाः स्वा-
ध्यायं विदधति ? ६१० २ प्र० । स्वाध्यायोऽपि किं हीनाऽ-
चरैः पार्ष्वस्थावसन्नकुशीलसंसक्ताहाच्छन्दनित्यवासिभिः
समं सह सर्वजिज्ञन्तैर्वृषभादिभिः प्रतिक्रियो निराकृतः ?,
तदालापादिमिथ्यात्वबहुत्वानि । ६१० ४ प्र० । सान्ध्यप्रति-
क्रमणस्वाध्यायप्राप्तवद्वेष्यपि स्वाध्यायतन्त्रेषु सम्पूर्णं
नमस्कारः कथनीयो न वेति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—यथा.

देशद्वयं तत्र स्वाध्याये नमस्कारद्वयमणुनम्, यत्र कैका-
देशस्तत्रैक एव नमस्कारः पठनीय इति । साम्प्रति-
क्रमणस्वाध्यायप्रान्ते सम्पूर्णनमस्कारपठनं सामाचार्यादौ
न दृश्यते परम्परया तु दृश्यते, तेन तद्विषय मङ्गलरूपत्वात्-
व्याप्यमिति ॥८॥ सेन० उक्ता० । सामाचार्यो नवमहारे का-
लप्रहणविधौ " गिलिउगिलिए " इति शब्देन किमुच्यते त-
न्मासुरं प्रसाद्यमिति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-भार्जारादिना मूर्ध्नि
कादौ "गिलितोर्गलिते" इति गिलितस्सन्तुङ्गलितो धान्त-
स्तस्मिन् कोऽर्थः ?-स्थानान्तरं गिलित्वा वसतः पष्टिहस्त-
मध्ये आगत्य धान्ते स्वाध्यायो न भवतीत्यभिप्राय आचर्य-
कवृत्त्यादावस्तीति ॥१२॥ सेन० उक्ता० । प्रतिक्रमणहनुगर्भे
रात्रिकप्रतिक्रमणविधौ रात्रिकप्रायश्चित्तकार्यान्तर्गतेततः
चैत्यवन्तः, ततः स्वाध्यायः, एवं पश्चात्प्रतिक्रमणादौ च-
त्वारि क्षमाश्रमणान्युक्ताणि सन्ति एवं तु न क्रियते, तत्किं
बीजमिति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-यतिदिनचर्यादौ स्वाध्याया-
दनु चत्वारि क्षमाश्रमणानि प्रोक्तानि, आरुद्धिदिव्यवृत्तिच-
न्दारवृत्त्यादौ तु स्वाध्यायादनु प्रतिक्रमणस्यापनमुक्तम्,
ततस्तानि स्वाध्यायापूर्व्यं ज्ञायते । अर्थं च विधिः
परम्परया बाहुल्येन क्रियमाणोऽस्ति । सामाचार्यविशेषेण
चाभ्ययथाऽपि अचिरुद्धमिति ॥१६२॥ सेन० उक्ता० ।
प्रसवपूर्वाणां मन्त्राणां जप, द्वा० २२ द्वा० । कुहणारुच्यव-
न्पतिभेद, प्रश्ना० १ पृष्ठ ।

सज्जायजोग-स्वाध्याययोग-पुं० । वाचनाद्युपचारव्यापारं,
दश० २ चू० ।

सज्जायज्जाणरय-स्वाध्यायध्यानरत-न० । स्वाध्याय एव
ध्यानं स्वाध्यायध्यानं तत्र रतः । स्वाध्यायं ध्यानं च रते,
दश० ८ अ० ।

सज्जायभूमि-स्वाध्यायभूमि-स्त्री० । विचारभूमौ, स भिक्षुः
बेहिविचारभूमिं संज्ञाव्युत्सर्गभूमिं तथा विहारभूमिं स्वाध्या-
यभूमिं नैरव्यतीर्थिकादिभिः सह दोगसम्भवाच्च प्रविशेत् ।
आज्ञा० २ ध्रु० २ चू० ३ अ० । अन्ययुक्तिकैः सह न प्रविशेत् ।
नि० चू० २ उ० । (स्वाध्यायभूमिविषयः ' चर्यापविष्ट '
शब्दे तृतीयभागे ११५६ पृष्ठ गतः ।)

सज्जायमुक्तजोग-स्वाध्यायमुक्तयोग-त्रि० । स्वाध्यायेन मु-
क्ता योगो-व्यापारो यस्य सः स्वाध्यायमुक्तयोगः । स्वा-
ध्यायकारिण, ग० ३ अधि० ।

सज्जायवाय-स्वाध्यायवाद-पुं० । विशुद्धपाठकोऽहमित्या-
दिकं वादं, स० ३० सम० ।

सज्जायसारणा-स्वाध्यायसारणा-स्त्री० । स्वाध्यायनिर्वाह-
णायाम्, " गुरुपरतन्ते विण्मो सज्जायसारणा चव " प-
ञ्चा० १८ वि० । (अत्रत्या व्याख्या ' भिक्षुपडिमा ' शब्दे
पञ्चमभागे १५६८ । १५७७ पृष्ठ गता ।)

सज्जिक्लृग-सज्जिक्लृग-पुं० । धर्मभ्रतरि, पं० व० ३ द्वार ।
भ्रतारं, पि० । दृ० । व्य० । भगिन्याम्, सज्जिक्लृग ।
स्त्री० । पि० ।

सज्जा-सज्जा-स्त्री० । " ज्ञो ज्ञः पैशाक्याम् " ॥ ८४ । ३०३॥
इति ज्ञस्य ज्ञः । सङ्केते, प्रा० ४ पाद ।

सङ्गाण-स्वस्थान-न० । आत्मीये स्थाने, यत्र हि स निष्ठति,
दृ० ४ उ० । भ० । च० प्र० । द्वादशसंख्येऽद्वारात्रमुद्धने, क-
ल्प० १ अधि० ६ क्षण । सङ्गाणं सङ्गाणं । नि० चू० १ उ० ।
इहापत्तिरूपं प्रायश्चित्तं स्वस्थानमुच्यते । जीत० ।

सङ्गाणसंक्रमण-स्वस्थानकसंक्रमण-न० । पिपीलिकादीना-
मश्वादिस्वस्थानं, सङ्गाणसंक्रमणं पिपीलियमङ्कोडगादीणं
मभ्यति । नि० चू० १३ उ० ।

सङ्गाणद्वारं-स्वस्थानस्थानान्तर-न० । स्वस्थानात् पूर्व-
पूर्वस्थानादुत्तरात्तरस्य संवशास्थानस्य उत्पत्तिस्थाना-
न्तस्थानाविशेषलक्षणात् गुणनीयादित्यर्थः स्थानान्तराणि ।
अनन्तरस्थानं, स० ८४ सम० ।

सङ्गाणसंख्येयगास-स्वस्थानसंख्येय-पुं० । स्व-आत्मीयं
सजीतायं स्थानं पर्यवाणामाश्रयः स्वस्थानं पुलाकादौः पुला-
कादिभिरव, तस्य सांख्यकः । स्वस्थानसंयोजनं, भ० २५
श० ६ उ० ।

सङ्गाणऽऽरोपणा-स्वस्थानऽऽरोपणा-स्त्री० । स्वकं स्थानं स्व-
स्थानं, स्वस्थानस्यारोपणा स्वस्थानारोपणा । प्रतिस्वमानस्य
प्रतिसवनीयस्थानस्यारोपणायाम्, नि० चू० १ उ० ।

सङ्गि-सङ्गि-स्त्री० । वडावृत्त्यायां दशसंख्यायाम्, प्रश्ना० २ पृष्ठ ।
सङ्गितं-सङ्गित-न० । कापिलीयशास्त्रं, ज्ञा० १ ध्रु० ५ अ० ।

सङ्गितं-सङ्गित-न० । अत्रु० । नि० पञ्चात् सङ्गितं संवृत्तमिव कुतार्थ-
ज्ञातं तत्कार्पलापदष्टमिति । ज्ञा० चू० १ अ० । (पष्टि-
न्मात्पत्तिवृत्तान्तम् ' कविल ' शब्दे तृतीयभागे २८७
पृष्ठ गतम् ।)

सङ्गितविशारय-सङ्गितविशारद-पुं० । पष्टितन्त्र-कापिली
यशास्त्रं तत्र विशारदः-परिङ्गितः । सांख्यवत्तारं, कल्प०
१ आध० १ क्षण । ज्ञा० ।

सङ्गित-सङ्गित-न० । उपवासविशिनौ, "सङ्गि भूराई अ-
णसणाई छपत्ता" प्रतिदिनं भोजनद्रव्यस्य त्यागात् त्रिशद्
दिनैः सङ्गितं त्यक्तानि भवन्ति । भ० २ श० १ उ० ।

सङ्गित-सङ्गित-त्रि० । पष्टिवर्षजानं, न० । पष्ट्यहारात्रिः परि-
पच्यमानेषु शालिषु, जं० ३ वक्ष० । ध० ।

सङ्गितहायण-सङ्गितहायन-त्रि० । पष्टिहायनाः सम्प्रसर-
यस्य स पष्टिहायनः । पष्टिवर्षजानं, जं० ३ प्रति० १
अधि० २ उ० ।

सङ्ग-सङ्ग-धा० । विशरणगत्यवसादनेषु, "सङ्गपताडः" ॥८४॥

२१६॥ अनेनान्यस्य जकारः । सङ्गः । सङ्गति । प्रा० ४ पाद ।
शङ्ग-धा । रुजा विशरणगत्यवसादनेषु, सङ्गति । शङ्गति ।
उक्त० ५ अ० । विशेष० ।

सङ्गविय-सङ्गविय-पुं० । पूर्वोक्तानि पङ्क्तानि विचारय-
तीति पङ्क्तावत् । कल्प० १ अधि० १ क्षण । शिक्षादिवि-
चारकं, ज्ञा० । नि० चू० ।

सङ्ग-सङ्ग-न० । कुष्ठदिनाऽङ्गुल्यादौर्गलेन, ज्ञा० १ ध्रु० १
अ० । न० । स्वत एव विशरणे, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

सङ्ग-शाङ्ग-न० । प्रत्यग्रहितं तृणे, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

उत्त० । स्था० । तत्पुत्र्ये, न० । द्वा० १ ध्रु० १ अ० । सण-
जातिभेदे, अनु० ।

सणकुमार-सन्तकुमार-पुं० । चतुर्थचक्रवर्तिनि, स० । प्रव० ।
ति० । आब० ।

सणकुमारो मणुस्सिंदो, चक्रवर्ती महर्षिः ।

पुनं रजे ठवेऊणं, सोऽवि राया तवं चरे ॥ ३७ ॥

अथ सन्तकुमारदृष्टान्तः—अस्त्यत्र भरतक्षेत्रे कुजजाङ्गल-
जनपदे हस्तिनागपुरं नाम नगरम् । तत्राश्वमेधो नाम
राजा, तस्य भार्यो सहदेवीनाम्नी । तयोः पुत्रश्चतुर्दश-
स्वप्नस्त्वितश्चतुर्थश्चक्रवर्ती सन्तकुमारो नाम । तस्य स्त्रि-
कालिन्दीतनयेन महेन्द्रसिंहेन परममित्रेण समं कलाचार्य-
समीपं सर्वकलाभ्यासो जातः । सन्तकुमारो यौवनमनुप्रा-
प्तः । अन्यदा वसन्तमासेऽनेकराजपुत्रनगरलोकसहितः
सन्तकुमारः क्रीडाधेमुधानं गतः, तत्राश्वमेधोऽं कर्तुं सर्वे
कुमाराः अश्वारूढाः स्वस्वमश्वं खलयन्ति । सन्तकुमारोऽपि
जलधिकल्लोलाभिधानं तुरङ्गमारूढः, समकालं सर्वैः कुमारै-
र्भुङ्क्ततो विपरीतशिक्षितेन कुमारार्थेन तथा गतिः कृता
यथा अपरकुमाराश्चाः प्राक् पतिताः, कुमारार्थ-
स्तु अदृश्यीभूतः । ज्ञातवृत्तान्तो राजा सपरिकरस्त-
त्पृष्टो चलिताः । अस्मिन्नवसरे प्रचण्डबायुवातं लग्नः, तेन
तुरङ्गपदमार्गो भग्नः । महेन्द्रसिंहो राजाक्षां मार्गयित्वा
उन्मार्गणैव कुमारमार्गणाय लग्नः, प्रविष्टो मीथणां महा-
टवीं, तत्र भ्रमतस्तस्य वर्षमेकमतिक्रान्तम्, एकस्मिन्
दिनसे गतः स्तोत्रं भूमिभागं तावत्, यावदेकं मह-
त्सरोवरं दृष्टवान् । तत्र कमलपरिमलमाधानवान् । भुतवा-
श्च मधुरगीतवेधुरध्वम् । यावन्महेन्द्रसिंहोऽत्र गच्छति ता-
वत्तत्तुलीगणमध्यस्थितं सन्तकुमारं दृष्टवान् । विस्मि-
तमना महेन्द्रसिंहश्चिन्तयति—किं मया एष विभ्रमो दृश्य-
ते । किं वा सत्य एवायं सन्तकुमारः ? यावद्देवं चिन्त-
यन् महेन्द्रसिंहस्तिष्ठति तावत्पटितमिदं वन्दिना—“ जय
आससेण ! नहयल-मयङ्क ! कुमुवणल्लगणे खभ ! । जय ति
हुयणनाह ! सण-कुमार ! जय लज्जमाहप्प ! ॥१॥ ” ततो महे-
न्द्रसिंहः सन्तकुमारोऽयमिति निश्चितवान् । अथ प्रकामं
प्रमुदितमनाः सन्तकुमारं दूरादागच्छन् दृष्टः सन्तकु-
मारोऽप्युत्थायाभिमुखमाययौ । महेन्द्रसिंहः सन्तकुमा-
रपादयोः पतितः । सन्तकुमारेण समुत्थापितो गाढमालिङ्गि-
तश्च । त्रापि प्रमुदितमनस्कौ विद्याधरदत्तासनं उपविष्टौ ।
विद्याधरलोकश्च तयोः पार्श्वे उपविष्टः । अधानन्दजलपूरि-
तनयनेन सन्तकुमारेण भणितम्—मित्र ! कथमेकाक्येव
त्वमस्यामट्टयामागतः ? । कथं खात्र स्थितोऽहं त्वया ज्ञातः ।
किञ्च—करोति मद्भिरेहं मम पिता माता च । कथितः सर्वो
वृत्तान्तो महेन्द्रसिंहेन । ततो महेन्द्रसिंहो बरवालासनीभि-
र्मज्जितः स्नापितश्च भोजनं द्वाभ्यां सममेव कृतम् । भोज-
नावसानं च महेन्द्रसिंहेन—सन्तकुमारः पृष्टः—कुमार !
तदा त्वं तुरङ्गमेणापहतः क गतः ? , क स्थितश्च ? , कुत ए-
तादृशी ऋद्धिस्तवया प्राप्ता ? , सन्तकुमारेण चिन्तितं—न
युक्तं निजचरित्रकथनं निजमुखनयं निजसिन्धु सत्यं परि-
शीता केचरंन्द्रपुत्री विपुलमतीनाम्नी स्वप्रिया सन्तकु-

मारवृत्तान्तं स्वविद्याबलेन कथयितुं प्रवृत्ता । तदानीं
कुमारो भवदादिषु पश्यन्तु तुरङ्गमेणापहतो महा-
टव्यां प्रविष्टः । द्वितीयादिनोऽपि तथैव भावतोऽश्वस्य
मध्याह्नसमयो जातः । सुधापिपासाकुलितेन भ्रान्तेना-
श्वेन निष्कासिता जिह्वा । कुमारस्ततः उत्तीर्णः । सोऽ
श्वस्तदानीमश्व मृतः । कुमारस्ततः पादाभ्यामेव चलि-
तः । लृषाक्रान्तश्च सर्वत्र जलं गवेपयन्नपि न प्राप । ततो
दीर्घाध्वधमेण सुकुमारत्वेन खात्यन्तमाकुलीभूतो हृ-
रदशस्थितं सप्तच्छदं वृक्षं पश्यन् तदभिमुखं धावन्
कियत् कालानन्तरं तत्र प्राप्तः । छायायामुपविष्टः प-
तितश्च लोचनं भ्रामयित्वा कुमारः । अत्रावसरे कुमार-
पुरणानुभावेन वनवासिना यत्तल्ल जलमानीतम् । शिशिरशी-
तलजलेन सर्वोऽसिक्तः, आश्वसितश्च । लब्धचेतनेन च कु-
मारेण जलं पीतमापृष्टश्च कस्त्वै ? कुतो वाऽऽनीतं जलमिदं-
म् ? तेन भणितम्—अहं यतोऽत्र निवासी।सलिलं चेदं मानस-
रोवरादानीतम् । कुमारैर्लोक्तम्—यदि मां तद्दृश्यसि तदा त-
त्र मानसरोवरे प्रक्षालयामि तथा च मद्गुप्तस्तापमुपनयति ।
तच्छ्रुत्वा यक्षेण करतलसेपुटे गृहीत्वा नीतो मानसरोवरम् ।
तत्र व्यसनार्पितोऽयमिति कृत्वा कुक्षेन वैताड्यवासिना अ-
सितयक्षेण समं कुमारस्य युक्तं ज्ञानम् तथाहि—यक्षेण प्रथमं
मोटिततः प्रचण्डः पवनो मुक्तः । तन नभस्तलं बहुलधू-
ल्याऽन्धकारितम् । ततो विमुक्ताऽष्टाऽष्टहासा ज्वलनज्वाला-
पिक्कलकशाः पिशाचा मुक्ताः । कुमारस्तमेनाकं न भीतिं गतः ।
ततो नयनज्वालास्फुलिङ्गं वर्षाद्भनोगपाशैः कुमारो यत्तल्ल
बद्धः । जीर्णरज्जुबन्धनानीव तान् त्राटयति स्म कुमारः ।
ततः करास्फालनपूर्वं मुष्टिमुच्यते यक्षः समायातः । ताव-
ता मुष्टिप्रहारं कुमारस्ते खण्डीकृतवान् । पुनर्यक्षः स्व-
स्थीभूय गुरुमत्सरेण कुमारं घनप्रहारं हतवान् । तत्प्र-
हारोऽः कुमारश्छिन्नमूलद्रुम इव भूमौ निपतितः । ततो यक्ष-
ण दूरमुत्क्षिप्य गिरिवरः कुमारस्योपरि क्षिप्तः, तेन दृढपीडि-
ताङ्गाऽसौ निश्चेतना जातः।अथ कियत्कालानन्तरं लब्धसंज्ञः
कुमारस्तेन समं बाहुयुद्धं चकार । कुमारं करमुद्राहतो
यक्षः प्रचण्डवाताहचूत इव तथा भूमौ निपतितः यथा
मृत इव दृश्यते । परं देवत्वात्स न मृतः । आराटि कुर्वाणः स
यक्षस्तथा नष्टो यथा पुनर्न दृष्टः । कौतुकाश्रमस्यागनविद्या-
धरैः पुष्पवृष्टिर्मुक्ता । उक्तं च—जितो यक्षः कुमारं गति । ततो
मानससरसि यथेष्टं स्नात्वा उत्तीर्णः कुमारो यावत् स्तोत्रं
भूमिभागं गतः तावत्तत्र वनमध्यगता अष्टौ विद्याधरपु-
त्रीदृष्टवान् । तामिष्यसौ स्निग्धदृष्ट्या विलोकितः । कु-
मारेण चिन्तितम्—एताः कुतः समायाताः सन्ति, पृच्छाभ्या-
सां स्वकृपामिति पृष्टुं कुमारं । तासां समीपं गत्वा मधुर-
वाण्या कुतो भवत्य आगताः ? , किमर्थमेतन् शून्यमरण्य-
मलंकृतम् । तामिर्भणितम्—महाभाग ! इतो नातिदूरे प्रियस-
ङ्गमाभिधाना अस्माकं पुत्री अस्ति । त्वमपि तत्रैवागच्छति
भणितः । किङ्करीदृशितमार्गोस्तासां नगरीं प्राप्तः । कञ्चुकि-
पुरुषैः राजभवेन नीतः । दृष्टश्च तन्नगरस्यामिना भानुवं
गराजन अम्भुथानादिना संकृतश्च । उक्तं राज्ञा—महाभाग !
त्वमेतासां ममाष्टकृपायां वरो भव । पुंर्ये हि अत्रागतान्
अचिंमालिनाम्ना मुनिना एवमादिष्टम् योऽसिताक्षं यक्षं ज-

प्यति स एतासां भर्ता भविष्यति । ततस्त्वमेताः परिण-
येति नृपणाङ्ग कुमारं तथानि प्रतिपद्यम् । राज्ञा महामहः
पूर्वकं विवाहः कृतः । कङ्कणं कुमारकरे बद्धम् सुवस्त्रं ताभिः
साङ्गं रतिभयं कुमारः पल्लवङ्गापरि । निद्राविगमे खात्मानं
भूमौ पश्यति । किमेतदिति चिन्तितार्थाङ्गं करबद्धं कङ्कणं
च न पश्यति । ततः स्निग्धमनाः कुमारस्ततो गन्तुं प्रवृत्तः ।
अरण्यामध्ये च गिरिवर्गशिखरे मणिमयस्तम्भप्रतिष्ठितं विव्य-
भयनं दृष्टे कुमारं । चिन्तितम्—इदमपीन्द्रमायाजालमायं
भविष्यतीति । तदासंज्ञं यावद्गन्तुं प्रवृत्तः कुमारस्तावत्
तद्भवान्तः करुणस्वरेण रुदन्त्या एकस्या नार्याः शब्दं
श्रुतवान् । प्रविष्टस्तद्भवान्तः सप्तमभूमिरुद्धः । रुदन्त्या
तत्र एकया कन्यया भणितम्—कुरुजनपदनभस्तलमृगाङ्ग ! स
नकुमार ! त्वं भवान्तरेऽपि मम भर्ता भूया इति वारं वारं
भणन्ती पुनर्गतिं रोदितुं प्रवृत्ता । ततो रुदन्त्यैव तयाऽऽस-
नं दत्तम् । तत्रोपाविश्य कुमारस्तां पृष्टवान्—सनत्कुमारंण स-
ह तव कः सम्प्रयशः ? यत् त्वं तमेवं स्मारयसि । सा
प्राह—मम स मनोरथमात्रेण भर्ता । कथमिति कुमारंणो-
क्तं सा प्राह—अहं हि साकेतपुरस्थामिसुरधनमानरेन्द्र-
भार्यायाः चन्द्रयशःपुत्री अस्मि । अन्यदाऽहं यौवनं प्राप्ता ।
पित्रा च मत्कृतं जनेकराजकुमारचित्रपटरूपानि दूतैरानीय द-
शितानि एकमपि चित्रपटरूपं मम न गच्छते । एकदा सन-
त्कुमारचित्रपटरूपं दूतैरानीय मे दशितम्, तदत्यन्तं मे रु-
चं । मोहिता चाहं तद्रूपमेव ध्यायन्ती स्वपृष्ठे निष्ठामि ।
तावद्दहमेकं विद्याधरेण पितृपृष्टादपहता अत्रानीता स्वयं
विकुर्वितेऽस्मिन्नावासे मां मुक्त्वा स कचित् गतोऽस्ति ।
यावत्सा कन्या एवं वदन्त्यस्ति नावत् अशनिवैद्यसुत-
वज्रवेगेण विद्याधरेण तत्रागत्य सनत्कुमार उन्मिषता ग-
गनमण्डलं । सा च कन्या हा हा खं कुर्वाणा मू-
र्छोपराधीना निपातिता पृथिवीपीडं । तावदाकाशमा-
गंदागत्य सनत्कुमारं स विद्याधरो मुष्टिपरेण ग्राह्य-
पादितः । सनत्कुमारं तस्य वृत्तान्तः कथितः, परिणी-
ता च सा सुनन्दाभिधाना कन्या । साऽस्य स्त्रीरत्नं भवि-
ष्यति । स्तोत्रं वलायां तत्र वज्रवेगविद्याधरभगिनी स-
न्धावली समागता आतरे व्यापादितं दृष्ट्वा कांपमुपाग-
ता । पुनरपीदं नैमित्तिकं घवः स्मृतिपथमागतम्—यथा
तव आत्यधकस्तव भर्ता भविष्यतीति मत्वा कुमार-
स्यैव विव्रति चकार—अहमिह त्वां विवाहाधेयायाताऽस्मी-
ति । सनत्कुमारं सा तत्रैव परिणीता । अत्रान्तरे सन-
त्कुमारसमीपे द्वौ विद्याधरनृपौ समायातौ । ताभ्यां प्रणा-
मपूर्वं कुमारस्यैव भणितम्—द्वह ! अशनिवैद्यविद्याधरो वि-
द्याधरं ज्ञातपुत्रमरणवृत्तान्तस्त्वया समं योजुमायाति ।
ततश्चन्द्रवेगमातुवेगाभ्यामावां हरिचन्द्रसनाभिधानौ च
निजपुत्रीं प्रेषितो रहसि संनाहश्च प्रेषितः । आवाहमस्म-
रिपतरी भयसंवाधे संप्राप्ताः । तदनन्तरं ततः समागतौ
चन्द्रवेगमातुवेगौ सनत्कुमारस्य साहाय्याय सन्धावलीया
प्रवृत्ताविद्या दत्ता । चन्द्रवेगमातुवेगसहितः सनत्कुमारः
संप्रामाभिमुखं चलितः, तावताऽशनिवैद्यः सेनावृत्तः
समायातः । तनं समं प्रथमं चन्द्रवेगमातुवेगौ योजुं प्रवृत्तौ ।
विरकालं युद्धं कृत्वा तयोर्वलं भग्नम् । ततः स्वयनुत्थितः

सनत्कुमारः, तेन अशनिवैद्येन समं घोरं युद्धमारब्धं प्रथमं
महारागाङ्ग कुमारस्याभिमुखं मुक्कम्, तच्च कुमारं मुष्टिनेव
निहतम् । पुनस्तेन आनेयमस्त्रं मुक्कं, तत् कुमारं वरुणाङ्ग-
ण निहतम् । पुनस्तेन वायव्याङ्गं मुक्कं कुमारं शैलाङ्ग-
ण निहतम् । ततो गृहीतधनुर्णाणान् सुञ्चन् कुमारस्तं नि-
र्जीवमिव चकार । पुनर्गृहीतकरवालः स सनत्कुमारं छि-
न्नदक्षिणकरः कृतः । ततो द्वितीयकरेण बाहुयुद्धमिच्छतस्त-
स्याभिमुखं समायातस्य कुमारं वक्त्रेण शिरश्छिन्नम् । तदानीम्
अशनिवैद्यविद्याधरलक्ष्मीरङ्गविद्याधरैः सहिता सनत्कुमा-
रं सक्रान्ता । ततोऽशनिवैद्यचन्द्रवेगविद्याधरपवित्रतः
सनत्कुमारो नभोमार्गाद्विद्याधरधेन समुत्तीयं तदावांसं
पुनरायातः । दृष्टव्यं दृष्टिार्थ्यां सुनन्दासन्धावली-
भ्याम् । उक्तञ्च ताभ्याम्—आर्यपुत्र ! स्वागतम् । अत्र
च समस्तविद्याधरैः सनत्कुमारस्य राज्याभिषेकः कृतः ।
सुखेनात्र विद्याधरराजसहितः सनत्कुमारस्तिष्ठति ।
अन्यदा चन्द्रवेगेन विव्रतः सनत्कुमारः, यथा—देव !
मम पूर्वमभिमानिर्मानेवमादिष्टम्—यथं त्वं तव कन्या-
शतं भानुवैद्यस्य चाएकन्याः यः परिणयेत्यति साऽवश्यं
सनत्कुमारनामा चतुर्थधर्मी भविष्यति । स इतो मासमध्ये
मानसरोवरं समेष्यति । तत्र व्यसनापतितं सरसि स्नानम्
असिताक्षो यतः पूर्वभववैरी द्रक्ष्यति । स पूर्वभववैरी क-
थमिति सनत्कुमारं पृष्टं चन्द्रवेगा मुनिमुक्तभृतं तत्पूर्वम-
ववृत्तान्तं प्राह—अस्ति काञ्चनपुरं नाम नगरम् । तत्र विक्रम-
यशोनामा राजा । तस्य पञ्चशतान्यन्तःपुर्यां वसन्त । तत्र
नागदत्तः सार्धं बहोऽस्ति । तस्य रूपलावण्यसौभाग्ययौवन-
गुणैः सुरसुन्दरीभ्यांऽधिकं विष्णुध्रीनाम भार्याऽस्ति
साऽन्यदा विक्रमयशोराजं दृष्ट्वा । मदनानुरणं तेन स्वान्तःपुरे
सिता ततो नागदत्तस्तान्धितया उन्मत्तीभूत एव विलप-
ति । हा चन्द्रानन ! क गता, दर्शनं मे दद्वीति विलपन् कालं
नयति । विक्रमयशोराजस्तु मुक्कलकराजकार्योऽगणित-
जनापवाद्स्तथा विष्णुधिया सह अत्यन्तरति प्रसङ्गः कालं
नयति । पञ्चशतान्तःपुरीणां नामापि न गृह्णाति । अन्यदा ताभिः
कामेशाद्वियोगेन विष्णुध्रीर्व्यापादितः । ततो राजा तस्या
मरणेनात्यन्तं शोकात्साऽभ्रजलचूननयनो नागदत्त इवोन्म-
त्तीभूतो विष्णुध्रीकलेवरं वह्निं साकन्तुं न ददाति । ततो मन्त्रि-
निष्ठैः कथमपि वञ्छयित्वा अरण्यं तत् कलेवरं त्यक्तम् ।
राजा च तत् कलेवरमपश्यन् परिहृताक्षपानभोजनः
स्थितः । मन्त्रिभिर्विचारितम्—एष तत्कलेवरदशमम-
न्तरेण मरिष्यतीति अरण्यं नीत्वा राजस्तत्कलेवरं द-
शितम् । राजा तदानीं तत्कलेवरं गलत्पतिनिवहं नि-
र्यक्तमिजालं वायसकर्षितनयनयुगलं चण्डलकनुरुण्ड-
रिद्धतं दुरभिगन्तं प्रपद्यमानं पद्ममात्रं निन्दतुमार-
ब्धम् । रे जीव ! यस्य कृते स्वया कुलश्रीलजातिपशोल-
ज्जाः परित्यक्ताः तस्येदृशी अवस्था जाता । ततो वैरा-
ग्यमानं प्राप्ता राजा राज्यं राष्ट्रं पुरं स्वजनवर्गं च परिहृ-
त्य सुव्रताचार्यसमीपे निष्क्रान्तः । ततश्चतुर्थपद्याष्टमदि-
विचित्रतपःकर्मभिरात्मानं भावयन् प्राप्तं संलेखनां कृ-
त्वा सनत्कुमारेदेवलोके गतः । ततश्च्युतो रत्नपुरे भेङ्गि-
सुनो जिनधर्मो जातः । स च जिनधर्मान्भावितमनाः सत्य-

कन्धमूलं द्वादशविधं धावकधर्मं पालयन् जिनम्प्रपूज्यतः कालं गमयति । इतश्च स नागदत्तः प्रियाविरहदुःखितो भ्रान्तचित्तः आर्यध्यानपरिक्रिस्तशरीरो भूत्वा बहुतिर्य-
ग्येतिषु भ्रान्त्वा ततः सिंहपुरे नगरेऽग्निशर्मनामा द्विजो जातः । कालेन त्रिंशद्विंशत् गृहीत्वा हिमासन्नपणुरतो रत्नपुरमागतः । तत्र इरिवाहनां नाम राजा तापसभक्त-
स्तेन तपस्वी आगतः श्रुतः । पारणकदिने राज्ञा गिमन्त्रितः स गृहमागतः । अत्रान्तरं सजिनधर्मः नामा धावकस्तत्रा-
गतः । तं दृष्ट्वा पूर्वभवजातवैरानुभावेन रोषारुणलोचनेन मुनिना एवमुक्तं राज्ञः, यदा त्वं मां भोजयसि तदाऽस्य
श्रेष्ठिनः पृष्टो स्थाले विन्यस्य मां भोजय । अन्यथा नाहं भोक्ष्ये । राज्ञाक्लमसौ श्रेष्ठिं महान् ववैत, ततोऽपरस्य
पुरुषस्य पृष्टा त्वं भोजनेन कुरु । स प्राह—एतस्य पृष्टा-
धव भोजने करिष्ये । नापरस्येति राज्ञा तापसानु-
रागेण तत् प्रतिपन्नम्, राज्ञो यचनान् श्रेष्ठिना पृष्टौ
स्थालमारोपितम् । तापसेन तत्पृष्टौ दाहपूर्वकभोजनेन कृतम् ।
श्रेष्ठिना पूर्वभवदुःकर्मफलं ममापस्थितमिति मन्यमानेन
तत्सम्यक् सादमिति स्थालीदाहेन तत्पृष्टौ क्षतं जातम् । ततः स तापसस्तथा भूत्वा स्वस्थाने गतः, श्रेष्ठ्यापि
स्वगृहं गत्वा स्वकुटुम्बवर्गं प्रतिबोध्य जैनदीक्षां जप्राह ।
ततो नगराभिर्गता गिरिशिखरं गत्वा अनशनमुच्चचार ।
पूर्वादिगभिमुखं मासाद्य यावत्कापोत्सर्गेण स्थितः, एवं
शेषास्थाय दिक्षु । ततः पृष्ठस्ते काकशिखादिभिर्भक्षितः
सम्यग् तत्पीडां सहमानो मृत्वा सौधर्मं कल्पे इन्द्रो जातः ।
स तापसोऽपि तस्यैव वाहनम् परावणो जातः । ततश्च्यु-
तोऽपि स परावणो नरतिर्यक्तु भ्रान्त्वाऽसिताक्षो जातः । श-
क्रोऽपि ततश्च्युत्वा हस्तिनागपुरं सनत्कुमारः चक्री जातः ।
एवमासताप्तयत्नस्य भवता सह वैरकारणमिति मुनिनां क्लमया
तवान्तरवासनिमित्तं भानुवर्गे विसर्जयित्वा प्रिय-
सङ्गमपुरीनिवेशपूर्वं तव भानुवर्गेन कन्याः परिणयिताः । मु-
क्ता मयेव कारुण्यं त्वं तद्वनं । एवं करिष्याम इति
विचार्य तदा विधाधरास्तत्कृतवन्तः । ततो विश्वपयामि
देव ! मन्यस्व मे कन्याशतपाणिप्रहणम्, ता अपि तत्र भवन्मु-
खकमलं पश्यन्ति । एवं भवत्येति कुमारयोगांक्षः स चन्द्रवेगः
कुमारं समं खनगेर गतः । तत्र कुमारेण कन्याशतं परिशी-
तम् । पुनरत्रागतश्च दशोत्तरं कन्याशतेन सह भोगान् भु-
ङ्क्ते कुमारः । क्रुध पुनरेवमुक्तः कुमारेण यथाय गन्तव्यं यत्रा-
स्माभिर्यज्ञो जितः । साम्प्रतमप्रायातस्य कुमारस्य पुरः प्रक्षणं
कुर्वन्तीनामस्माकं कुमारपत्नीनां भवद्दर्शनं जातमिति ।
अत्रान्तरे रतिगृहस्थयात उल्लिखितः कुमारः महेन्द्रसिंहेन स-
मं विधाधरपरिवृतो वैताल्य गतः । अवसरे लब्ध्वा महे-
न्द्रसिंहेन विक्षतः । कुमारः ! तव जननीजनकौ त्वद्विरहात्तो
दुःखेन कालं गमयतः, ततस्तद्दर्शनप्रसादः क्रियताम् इति ।
महेन्द्रसिंहवचनानन्तरंभव महता गगनस्थितविधाधरवि-
मानहयगजादिवाहनारुढविधाधरवृन्दसमूहेन हस्तिनागपुरं
संप्राप्तः कुमारः, ज्ञानान्द्रताश्च जननीजनकानगरजनाः । ततो
ब्रह्मत्वा विभूत्याऽश्वसेनराजेन सनत्कुमारः खराज्येऽभि-
षिक्तः । महेन्द्रसिंहश्च सेनापतिः कृतः । जननीजनकाभ्यां
हर्षावराणामन्तिकं प्रवृत्त्यां गृहीत्वा स्वकार्यमनुष्ठितम् ।

सनत्कुमारोऽपि प्रवर्द्धमानकोशबलसरो राज्यमनुपालय-
ति । उत्पन्नानि चतुर्दश रत्नानि नवनिधयश्च । कृता च तेषां
पूजा । तदनन्तरं चक्रवर्त्तनदर्शितमार्यो मागधवत्सामप्रभास-
सिन्धुलण्डप्रपातादिक्रमेण भरतक्षेत्रं साधितवान् । सनत्कु-
मारः । हस्तिनागपुरं चक्रवर्त्तिपदवीं पलायन् यथेष्टं सुखानि
भुङ्क्ते, शक्राणां विप्रज्ञानप्रयोगात् पूर्वमेव स्वपदाधिकरूढं ज्ञात्वा
महता हर्षेण वैश्रमण्योऽनुत्तमः । सनत्कुमारस्य राज्याभि-
षेकं कुरु । इमं च द्वारं वनमालां क्षुत्रं मुकुटं चामरयुगलं
कुण्डलयुगलं दूषयुगलं सिंहासनञ्च पादपीठञ्च प्राप्तुं कुरु ।
शक्रेण तव वृत्तान्तः पृष्टोऽस्तीति श्रूयाः । वैश्रमण्याऽपि
शक्रदत्तं गृहीत्वा गजपुरनगरे समागत्य तत् प्राप्तुं चक्रिणः
पुंगं मुक्त्वान्, शक्रवचनं चोक्तवानिति । पुनः शक्रेण ति-
लात्समारम्भं देवाङ्गनं तत्र तर्पणं करुणाय प्रेषितं । च-
क्रिणोऽनुत्तां गृहीत्वा विक्रियतिथ्याजनप्रमाणमणिपीठोपरि-
चितमणिमण्डपान्तःस्थापितं मणिसिंहासने कुमारं निवेश्य
कनककलशाहृतवीरोदजलधाराभिर्धवलगीतानि गायन्ती-
देवीदेवाभ्यां परिष्वजन् । रम्भातिलोत्तमादेव्यौ तदानीं नृत्यं
कुरुतः, महामहोत्सवेन कुमारमभिषिच्य वैश्रमण्यादयः स्व-
लोकां जग्मुः, चक्रयपि भोगान् भुञ्जन् कालं गमयति । अ-
न्यथा सुधर्मसभायां सौधर्मेन्द्रः सिंहासने अनेकदेवदेवी-
सेवितः स्थितोऽस्ति । अत्रान्तरं एक ईशानकल्पदेवः सौध-
र्मेन्द्रपार्श्वे आगतः । तस्य देहप्रभया समास्थितः देवदेह-
प्रभाभरः सर्वतो नष्टः । आदित्यादयं चन्द्रप्रहादय इव निष्प्र-
भाः सर्वं सुरा जाताः । तस्मिन् पुनः स्वस्थानं गते देवैः
सौधर्मेन्द्रः पृष्टः । स्वामिन् ! कन कारुणेन अस्य देवस्येदृशी
प्रभा जाताऽस्ति । शक्रः प्राह—अनेन पूर्वमेव आचात्मलवर्द्ध-
मानतपः खण्डं कृतम् तत्प्रभावादस्य देहं प्रभा ईदृशी जा-
ताऽस्ति । देवैः पुनरिन्द्रः पृष्टः, अन्याऽपि कश्चिदीदृशो दीप्ति-
मानस्ति न वा ? इन्द्रेण भणितं यथा हस्तिनागपुरं कुरुवं-
शेऽस्ति सनत्कुमारनामा चक्री, तस्य रूपं सर्वदेवभ्यां-
ऽप्यधिकमस्ति । इदं शक्रवचोऽश्रद्धधानौ, विजयैवजयन्ती
देवौ ब्राह्मणरूपी आगतौ, प्रतोहारेण मुकुटारौ गृहान्तः प्र-
विष्टौ, राजसमीपं गतौ । दृष्ट्वा तैलाभ्यङ्गं कुर्वन् राजा अती-
व विस्मितौ देवौ शक्रवर्णितरूपाधिकरूपं तौ परयन्तौ
राज्ञा पृष्टौ । किमर्थं भवन्तौ अत्रायातौ । तौ भणतः देव !
भवद्रूपं त्रिभुवनं वर्यते तद्दर्शनार्थं कौतुकं आवाहमात्रा-
यातौ । ततोऽतिरूपवर्धितेन राज्ञा तौ उक्तां भो भो विद्वी
युवां किं मद्रूपं दृष्टं स्तोककालं प्रतीक्षेया यावद्ब्रह्मास्था-
नसमाभुपविशामि एवमस्त्विति प्राच्य निर्गतौ द्विजौ । च-
क्रयपि शीघ्रं मज्जनं कृत्वा सर्वोक्तेपाङ्कशृङ्गारं दधत् स-
भायां सिंहासने उपविष्टः । अकारितौ द्विजौ ताभ्यां तदा
चक्रिरूपं दृष्ट्वा विषयाभ्यां भणितम्—अहो मनुष्याणां रूप-
लक्षणययौवनानि क्षणदृष्टनष्टानि । तयोर्द्विजयोरितद्वचः श्रु-
त्वा चक्रिणा भणितम्, भो किमेवं भवन्तौ विषक्षौ मम शरी-
रं निन्दतः । ताभ्यां भणितम्—महाराज ! देवानां रूपवीचने-
जांसि प्रथमवयस आरभ्य एवमासशेषाद्युःसमयं यावद्बलस्थि-
तानि भवन्ति, यावज्जीवं न हीयन्ति । भवतां शरीरे तु आभ्यर्थे
दृश्यतायक्षद्रपलावण्यादिकं संप्रतमेव दृष्टं नष्टम् । राजा भणि-
तम्—कथमेवं भवद्भ्यां ज्ञातम् ? ताभ्यां शक्रप्रश्लादिकः सर्वौ

ऽपि वृत्तान्तः कथितः। चक्राणां तु कयूरादिबिभूषितं बाहुयुगलं पश्यता हारादिबिभूषितमपि स्ववक्षःस्थलं विवर्णमुपलभ्य चिन्तितम्। अहो अनित्यता संसारस्य, असारता शरीरस्य, एतावन्मात्राणां कालेन मरुत्पूरितस्य यौवनं तज्जालं नष्टानि। अयुक्ताऽस्मिन् भवे प्रतिबन्धः, शरीरमाहाऽज्ञानं, रूपयौवनाभिमानो मूलत्वं, भोगासेवनमुन्मादः, परिग्रहो प्रह इव। तत एतत्सर्वं व्युत्सृज्य परलोकहितं संयमे गृह्णामीति विचार्य चक्रिणा पुत्रः स्वराज्येऽऽभिषिक्तः स्वयं संयमग्रहणाय उद्यतो जातः। तदानीं देवदेवीभ्यां भणितम्—“अणुहरिर्ध्रं धीर ! तुम, चरित्यं नियमस्स पुण्वपुसस्स। भरहमहानरवर्णो, तिहुअणुविकखायकित्तिस्स ॥॥” इत्याद्युक्त्वा देवी गतौ। चक्रपति तदानीमेव सर्वं परिग्रहं परित्यज्य विरताचार्यसमीपं प्रमज्जितः। ततः स्त्रीरत्नप्रमुखाणि सर्वरत्नानि, शोभाश्च रमण्यः, सर्वेऽपि नरेन्द्राः, सर्वसैन्यलोका नवनविधश्च परमासान् यावत्तन्मागान्नुल्लङ्घिताः। तेन संयमिना सिंहावलोकनन्यायेन दृष्टयाऽपि न विलोकिताः। षष्ठभङ्गेन भिन्नानिमित्तं गोचरपविष्टस्य प्रथममेव अजात-कं तस्य गृहस्थेन दर्शं, तद्गृहम्। द्वितीयदिवसे च षष्ठमेव कृतं पारणकं प्राप्तनीरसाहारकरणात्तस्यैते रागा प्रादुर्भूताः। कण्डूः १ उवरः २ कासश्वासः ४ स्वरभङ्गः ५ आसुःक्ष्मः ६ उदरप्या ७ एताः सप्त व्याधयः सप्तशतवर्णाणि यावदध्यासिता उपरपः कुर्वन्तस्तस्य आमवैषधी १ खलौषधी-२ विण्णौषधी ३ जलौषधी ४ सर्वाण्यधी ५ प्रभृतयो लब्धयः सस्पन्नाः, तथाप्यसौ स्वशरीरप्रतीकारं न करोति। पुनः शक्येकदा एवं प्रशंसितः, अहो पश्यन्तु देवाः सनत्कुमारस्य धीरत्वं, व्याधिप्रकर्षितोऽप्ययं न स्ववपुःप्रतीकारं कारयति। एतद्विद्मवचनमभ्रह्मधानौ तावच्च देवां वैद्यरूपेण तस्य मुनेः समयातो, भणितवन्तौ च। भगवन् ? तव वपुष्या-वा प्रतीकारं कुर्वे। सनत्कुमारस्तदानीं तूष्णीकं एव स्थितः। पुनस्ताभ्यां भणितम्—तथैव मुनिर्भौनभाक् जातः। पुनः पुनस्तथैव तौ भणतः; तदा मुनिना भणितम्—भवन्तां किं शरीरव्याधिस्फोटकौ, किं वा-कर्मव्याधिस्फोटकौ ? ताभ्यां भणितमावां शरीरव्याधिस्फोटकौ। तदानीं सनत्कुमारमुनिना स्वमुखपूतं कृतं धर्षिता स्वाङ्गुली कनकयणौ दर्शिता; भणितञ्च—अहं स्वयमेव शरीरव्याधि स्फोटयामि, यदि मे सहनशक्तिर्न स्यात्तदिति। युवां यदि संसारव्याधिस्फोटनसमयौ तदा तं स्फोटयतम्, तौ देवौ विसितमनस्कौ प्रकटितस्वरूपौ एवमूचतुः—भगवन् ! त्वमेव संसारव्याधिस्फोटनसमर्थोऽसि, आवाभ्यां तु शक्यवचनमभ्रह्मधानाभ्यामिहागत्य त्वं परीक्षितो यादृशः शक्यं वर्णिनस्तादृश एव त्वमस्तीत्युक्त्वा प्रणम्य च स्वस्थानं गतौ। भगवान् सनत्कुमारस्तु कुमारत्वे पञ्चाशद्वर्षसहस्राणि चक्रवर्तित्वं वर्षलक्षं आमण्य च वर्षलक्षमेकं परिपाल्य संयतशैलशिखरं गतः। तत्र शिलातले आलोकनाविधानपूर्वमासिक्तं भङ्गेन कालं कृत्वा सनत्कुमारकले देवत्वेनात्पन्नः, ततश्च्युतो महाविदेहं वासं सेत्स्यति। इति सनत्कुमारहृष्टान्तः। ३७। उत्त० १८ अ०। ध० २०। स्था०। प्रव०। सनत्कुमार-प्रधानविमानकल्पः सनत्कुमारः। अनु०। तृतीयं देवलोकं, अनु०। स्था०। प्रव०। प्रव०। औ०। स०। (तृ-

तीयकल्पदेवाधिप, स च कल्पः क कथं तदेव आधिप-त्यं करोतीति ‘ठाण’ शब्दे चतुर्थभागे १७१२ पृष्ठे उक्तम्।) दाक्षिणात्यानां सनत्कुमारकल्पस्यन्द्रे, स्था० २ डा० ३ उ०। विपा०।

सणकुमारेणं भंते ! देविदे देवराया किं भवसिद्धि ए अभवसिद्धि सम्मदिट्टी मिच्छादिट्टी परित्तसंसारि ए अ-रुतसंसारि सुलभवोहि ए दुल्लभवोहि आराह ए विराह ए चरिमे अचरिमे !, गोयमा ! सणकुमारेणं देविदे देवरा-या भवसिद्धि, यो अभवसिद्धि ए, एवं सम्मदिट्टी परि-त्तसंसारि सुलभवोहि ए आराह ए चरिमे पसत्थं नेयव्वं। से केणऽट्ठेणं भंते !, गोयमा ! सणकुमारे देविदे देवराया बहूणं समणाणं बहूणं समणीणं बहूणं सावयाणं बहूणं सावियाणं हियकाम ए सुहकाम ए पत्थकाम ए आणुक्-पि ए निस्सेयसि ए हियसुहनिस्सेसकाम ए, से तेणट्ठेणं गोयमा ! सणकुमारेणं भवसिद्धि ए जाव यो अचरिमे। सणकुमारस्स यं भंते ! देविदस्स देवरघो केवइयं कालं ठिई पप्पत्ता !, गोयमा ! सत्त सागरोवमाइं ठिई प-प्पत्ता। से यं भंते ! तन्नो देवलोगाओ आउक्खणं जाव कहि उववज्जिहि !, गोयमा ! महाविदेहे वासे सि-ज्झिहि ति जाव अंतं करेहि। (सू० १४१०)

‘आराहण’ ति—ज्ञानादीनामाग्राधयिता ‘चरमे’ ति—चरम एव भवो यस्य प्राप्तस्तद्वृत्तिः, देवभवा वा चरमा यस्य स, चरमभवा वा भविष्यति यस्य स चरमः, ‘हिय-काम ए’ ति—हितं सुखनिबन्धनं वस्तु ‘सुहकाम ए’ ति—सुखं-शर्मं पत्थकाम ए’ ति—पथ्यं-तुः खत्राणम्, कस्माद्-वमित्यत आह—‘आणुक्पि ए’ ति—रूपावान्, अत एवाह—‘निस्सेयसि ए’ ति—निःश्रयसं—मोक्षस्तत्र नियुक्त्व इव नै-श्रयसिकः ‘हियसुहनिस्सेसकाम ए’ ति—हितं यत्सुखम-दुःखानुबन्धमित्यर्थः, तन्निःशेषाणां सर्वेषां कामयतं वा-ञ्छति यः स तथा। अ० ३ श० १ उ०। (यद्यपि सनत्कु-मारे स्त्रीणामुत्पत्तिर्नास्ति तथापि याः सौधर्मोत्पन्नाः समयाधिकपल्योपमापिदृशपल्योपमान्तास्थिताऽपरिगृहीत-देव्यस्ताः सनत्कुमारेदेवानां भोगाय संपद्यन्ते इति ‘प-रियारणा’ गन्धे पञ्चमभागे ६३२ पृष्ठे गतम्।)

सणकुमारमाहिंदकण्य-सनत्कुमारमाहन्द्रकण्य-पुं० स्वनाम-क्यातं कल्प, स्था० ४ डा० ४ उ०। (अस्मिन् कल्पे कति-विधानि विमानानितीति विमाण’ शब्दे षष्ठे भागे १२१ पृष्ठे गतम्।)

सणदिघोस-सनन्दिघोष-च० सह नन्दिघोषो द्वादशतुर्वयि-नादो यस्य सः। नन्दिघोषतुल्यं, जी० ३ प्रति० ४ अघि०। सणकण्पास-शणकपास-पुं०। शणत्वचि, ‘सणो वल्लस्स-तिजातो तस्स वा गाकवणिज्जा कण्पासां भरणति। नि० सू० २ उ०।

सणबन्ध-शणबन्धन-न०। शणपुष्पवृत्ते, औ०।

सण्य-शण्यज-न० । शण्यदिवहकजे, नि० खू० १ उ० ।

सण्यसत्तरस-शण्यसप्तदशान्-त्रि० । शण्यः सप्तदशो येषां श्री-
श्यादीनां तानि तथा । शण्यदिसप्तदशसंख्याकेषु धान्येषु,
प्रश्न० २ संख० द्वार ।

सण्यह-सनख-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे भविष्यति षष्ठं कु-
लकरे, समवायाङ्गं तु-सुमहनामाऽयम् । नि० ।

सण्यहृप्पई-सनखपदी-स्त्री० । सनखपदपञ्चम्रयतिर्यग्जा-
तिस्त्रियाम्, जी० २ प्रति० ।

सण्यहृप्पय-सनखपद-पुं० । नखरेषु सिंहादिषु, स्था० ४
ठा० ४ उ० । सनखानि दीर्घनखपरिकलितानि पदानि येषां
ते श्वाद्यः प्राकृतत्वाच्च 'सण्यहृप्पया' इति । जी० १ प्रति० ।
सूत्र० । प्रश्न० । भ० ।

से किं तं सण्यहृप्प(फ)या ? सण्य० अश्वेगविहा पण्यत्ता, तं
जहा-सीहा वग्धा दीविया अञ्छा मरञ्छा परस्सरा सियाला
विडाला सुणगा कोलसुणगा कोकंतिया ससणा चित्तगा
चिद्धगा । जे यावमे तहृप्पगारा । से च सण्यहृप्प(फ)या । ते
समासमो दुविहा पण्यत्ता, तं जहा-संमुच्छिमा य, गम्भव-
कंतिया य । तत्थ णं जे ते संमुच्छिमा ते सव्वे थ-
पुंसगा, तत्थ णं जे ते गम्भवकंतिया ते तिविहा पण्य-
त्ता, तं जहा-इत्थी पुरिसा नपुंसगा । (सू० ३४ ×)

तथा सनखानि दीर्घनखपरिकलितानि पदानि येषां ते
सनखपदश्वाद्यः । प्राकृतत्वाच्च—'सण्यहृप्पया' इति-
सूत्रे निर्देशः, अधुना एतानेव एकत्रुदादीन् भेदतः क्रमेण
प्रतिपिपादयितुं प्रोक्तमाह—'से किं तं' इत्यादि, सुगमे नवरं ये
कञ्चिज्जीवभेदाः प्रतीतास्ते लोकानां वेदितव्याः । ते समा-
समो दुविहा पण्यत्ता' इत्यादि सूत्रं प्राग्वद्भवनीयम्,
नवरमत्र जातिकुलकोटीनां योनिप्रमुखाणि शतसहस्राणि
दश भवन्तीति वेदितव्यम् । अत्रापि च समूच्छिमानां गम्भ-
द्युक्तान्तिकानां च प्रत्येकं यच्छरीरादिङ्गाणु चिन्तने यच्च
स्त्रीपुंनपुंसकानां परस्परमल्पबहु-वं तज्जीवाभिगमटीकानां
वेदितव्यम् । प्रश्न० १ पद ।

सण्यहमच्छ-सनखमत्स्य-पुं० । मत्स्यभेद, जी० १ प्रति० ।
प्रश्न० ।

सण्यहा-सनखा-स्त्री० । नखापलक्षितयां पिण्डकायाम्,
यस्यां पिण्डकायां बध्यमानायामङ्गुलीनखा आप्टस्याधो
लगन्ति सा सनखन्युच्यते । भ० १५ श० ।

सण्यार-सञ्ज्ञान-न० । ज्ञानेन सहितम् । सम्यग्दृष्टिसहितेषु,
स्था० २ ठा० ४ उ० ।

सण्यारण-सनातन-त्रि० । शाश्वते, द्रव्यार्थतया नित्ये, सूत्र०
२ अ० ६ अ० ।

सण्यहा-सनाध-त्रि० । सस्वामिके, ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० । आ० म० ।

सण्यभि-सनाभि-त्रि० । बान्धवे, "बंधू सयणा सणाही य"
पा१० ना० १०१ गाथा ।

सण्यभ-शनैस्-अव्य० । "शनैसा डिअम्" ॥ ८ । २ । १६८॥
इति स्वार्थे डिञ् प्रत्ययः । अव्ययायाम्, प्रा० २ पाद ।

डित्वाच्च टेलुक् । सण्यभमवगुटो । प्रा० । "मसिणं सण्य-
भं मट्टु" पा१० ना० १५ गाथा ।

सण्यभोग-शनियोग-पुं० । परस्य कुसुदिसुबुद्ध्यादिदाने
शनैश्चरप्रयोगे, उत्त० ३२ अ० ।

सण्यिचर-शनैश्चर-पुं० । महाप्रहभेद, स्था० ।

दो सण्यिचरा । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सण्यिचारि(ण्)-शनैश्चारिन्-पुं० । शनैर्मन्दमुक्तत्वाभावा-
च्चरन्तीत्यवशीलाः शनैश्चारिणः । भ० ६ श० ७ उ० । यत्र
सुखमसुखमाकालः तत्रत्यमनुष्यजातौ, जी० ३ प्रति० ४
अधि० ।

सण्यिचर-शनैश्चर-पुं० । ताराप्रहभेद, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सण्यिच्छर-शनैश्चर-पुं० । "इत्येन्धवशनैश्चरे" ॥ ८ । १ । १४६ ॥
अननाथैत इवम् । सण्यिच्छरो । प्रा० । सन्तुषे महाप्रहविशेषे,
कल्प० १ अधि० ५ क्षण । च० प्र० । स्था० । ज्यातिर्देव,
प्रश्न० २ पद । सूत्र० । औ० । प्रश्न० । जं० ।

सण्यिच्छरसंवच्छर-शनैश्चरसंवत्सर-पुं० । शनैश्चरनिष्पादितः
संवत्सरः शनैश्चरसंवत्सरः । संवत्सरभेदे, च० प्र० ।

ता सण्यिच्छरसंवच्छरे णं अद्वावीसतिविहे पण्येने,
तं जहा-अभिथी सव्वेण० जाव उत्तरासादा । जं वा सण्यि-
च्छरे महग्गहे तीसाए संवच्छरेहि सव्वं णक्खत्तमंडलं
समाणेति । (सू० ५८ ×)

'ता सण्यिच्छर' त्यादि तत्र शनैश्चरसंवत्सरोऽष्टाविंशति-
विधः प्रकृतः, तद्यथा—अभिजित्—अभिजिच्छनैश्चरसंव-
त्सरः, ध्रुवणः—ध्रुवणशनैश्चरसंवत्सरः, एवं यावदुत्तरा-
पादा—उत्तरापादाशनैश्चरसंवत्सरः । तत्र यस्मिन् संव-
त्सरे अभिजिता नक्षत्रेण सह शनैश्चरो योगमुपादत्ते सो
ऽभिजिच्छनैश्चरसंवत्सरः, ध्रुवणसह यस्मिन् संवत्सरे
शनैश्चरो योगमुपादत्ते स ध्रुवणशनैश्चरसंवत्सरः । एवं स-
र्वत्र भावनीयम् । 'जं व' त्यादि, चाशब्दः प्रकारान्तरतापोत-
नाय तत्सर्वं समस्ते नक्षत्रमण्डले शनैश्चरो महाप्रहस्त्रिशता
संवत्सरैः समापयति, एतावान् कालविशेषस्त्रिशद्वर्षप्रमाणः
शनैश्चरसंवत्सरः । च० प्र० १० पाङ्गु० । स्था० । सू०
प्र० । जं० ।

सण्यिधण-सनिधन-त्रि० । सन्धेय, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

सण्यिद्ध-स्निग्ध-त्रि० । "स्निग्धे वादिनी" ॥ ८ । २ । १०६ ॥

इति स्निग्धे संयुक्तस्य नाट्पूर्वोऽट् । सणिद्धं । सणिद्धं ।
स्नेहवति, प्रा० २ पाद ।

सण्यिमित्त-सनिमित्त-त्रि० । सह निमित्तेन उपादानकार-
णेन सहकारिकारेणेन वा वर्त्तत इति सनिमित्तम् । सका-
रणे, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । कर्म० ।

सण्यिय-शनैस्—अव्य० । मन्दे, अशेषे च । "सण्यियं
सण्यियं" आचा० २ ध्रु० ३ खू० ।

सण्यियाण-सनिदान-त्रि० । सह निदानेन वर्त्तत इति
सनिदानः । भोगसाकृपनिदानसहिते, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।

संखेह

संखेह-स्नेह-पुं० । “ स्नेहाग्न्यावो ” ॥ ८ । २ । १०२ ॥ अने-
नात्र संयुक्तादन्तव्यज्जनात्पूर्वस्याकारादेशः । संखेहो । नेहा ।
मीतौ, प्रा० २ पाठ ।

सण्ड-सं(ष)ण्ड-पुं० । “ वगेऽस्त्या वा ” ॥ ८ । १ । ३० ॥
अनेनाशानुस्वारस्य वैकल्पिको वर्गान्त्यादेशः । संडो । सण्डो ।
नपुंसक, प्रा० १ पाठ ।

सम्प-संज्ञ-त्रि० । सम्पद्य जानाति पश्यतीति संज्ञः । ज्ञा-
नदर्शनयुक्त, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ६ उ० ।

सम्प-त्रि० । अयसजे, मने, “ ससो इह काममुच्छ्रिया,
मोहं जति असंबुद्धा नरा । ” सूत्र० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

सम्पक्षर-संज्ञाक्षर-न० । संज्ञायतेऽनेयेति संज्ञा-नाम
तत्त्वबन्धनं तत्कारणमक्षरं संज्ञाक्षरम् । अक्षरभ्रुतभेदे, ध्रु०
१ उ० १ प्रक० । (एतच्च ‘ अक्षर ’ शब्दे प्रथमभागे १४०
पृष्ठ उपपादितम् ।)

सम्पकुम्भ-स्वर्णकुम्भ-पुं० । वासुपूज्यशिष्ये रोहिणीतप-
उपदेष्टरि, तौ० ३४ कल्प ।

सम्पजेष-स्वर्णजेष-पुं० । श्रुयभवेजजीवस्य वज्रजङ्घस्य
पितरि, आ० क० १ अ० ।

सम्पद-सम्पद-त्रि० । कृतसम्पदो, ज्ञा० १ ध्रु० २ अ० ।
विपा० । श्री० । “ सण्डखड्गवस्मियकवया ” सण्डख-
जधर्मिनकवचाः । कवचं-तनुत्राणं वर्म-लोहमयकुतूनि-
कादिरूपं संजातमस्मिन्निति वर्मिनम् । सण्ड-शरीर आ-
रोपणात् बद्धं-गाढतरबन्धनेन बन्धनात् वर्मिनं कवचं यै-
स्ते सण्डखड्गवर्मिनकवचाः । जी० ३ प्रति० २ उ० । भ० ।

सम्पप-संज्ञाप्य-त्रि० । प्रज्ञापनीयं, न० । स्था० । आचा० ।

सम्पय-सम्पय-पुं० । समीचीननये, प्रति० ।

सम्पयास-सम्पतपार्श्व-सम्पगधोऽधः क्रमेण नतौ पार्श्वौ ये-
वांते सप्तपार्श्वोः । अधोऽधः क्रमावततपार्श्वेषु, जी० ३
प्रति० ४ अधि० । जं० ।

सम्पवशा-संज्ञापना-स्त्री० । संबोधनायाम्, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

सम्प-संज्ञा-स्त्री० । संज्ञानं संज्ञा । “ उपसर्गादातः ” ॥ १३१११०१
इत्यम् प्रत्ययः । ततः “ स्नञ्जार्थः ” ॥ ८२१४२४ ॥ इति ऋस्य णः ।
प्रा० । व्यज्जनावप्रहोत्तरकालमेव मातविशेषं, आहारभयाद्यु-
पाधिकायामचतनायाम्, अभिधानं, स्था० ।

परा सप्ता । (ध्रु० ३) स्था० १ ठा० ।

संज्ञानं संज्ञा । अभोगे, संज्ञायतेऽनेयेति वा संज्ञा । भ०
७ श० ८ उ० । आ० म० । घटशब्दाद्विलक्षणे अभिधानं,
विशे० । ज्ञा० म० । न० । आख्यायाम्, अनु० उत्तरकालपरि-
लोचनायाम्, सूत्र० २ ध्रु० ४ अ० । ऊहापोहविमर्षे, सूत्र०
२ ध्रु० ७ उ० । प्रत्यक्षवर्तमानार्थप्रदिर्यां चेतनायाम्,
दश० ४ अ० । संज्ञानं संज्ञा । पदार्थपरिच्छिन्नौ, ‘ पत्त्यं सप्ता ’
प्रत्येकं संज्ञा । मन्दमन्दतरपटुपटुतरभेदात् । प्रत्येकमेवापजा-
यते । सर्वज्ञादारतस्तरतमयोगेन मतेर्व्यवस्थितत्वात् । सू-
त्र० १ ध्रु० ७ उ० । ज्ञानं, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । अन्तःकरण-
वृत्तौ, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । प्रतिनियतशब्दाभिधेयत्वे,
सम्म० १ काण्ड । दशाभूतमवज्ञाविभावस्वभाववर्षालोचने,

कर्म० ४ कर्म० । पं० सं० । न० । संज्ञा स्मृतिरवबोध इ-
त्यनर्थान्तरम् । आचा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सुयं मे आउसं ! तेषं भगवया एवमकलायं-इहमेगेमि-
सो सप्ता भवइ । (ध्रु० १)

“ सुतं अद्दहि य गुणेहि उयवेयं ॥ १ ॥ ” इत्यादि, त-
च्चेदं सूत्रम्- ‘ सुयं मे आउसं ! तेषं भगवया एवमकलायं-
इहमेगिसि णा सण्णा भवति ’ अस्य संहितादिक्रमेण व्या-
ख्या-संहितोच्चारितैव, पदच्छेदस्त्वयम्-भृतं मया आयु-
धम् । तेन भगवता एवमाख्यातम्-इह एकं नो संज्ञा
भवति । एकं तिङ्गन्तं शेषाणि सुवन्तानि, गतः सपदच्छेदः
सूत्रानुगमः । साम्प्रतं सूत्रपदार्थः समुच्चयने-भगवान् सु-
धर्मस्वामी जम्बुनाम्न इदमाचष्ट, यथा-भृतम्-आकण्ठितम-
वगतमवधारितमिति यावद्, अनेन स्वमनीषिकाव्युदासो
मयेति साक्षात् पुनः पारम्पर्येण आयुष्माञ्जितं ज्ञात्यादियु-
णसम्भवेऽपि दीर्घायुक्त्ववृत्त्यापदानं दीर्घायुर्विच्छेदेन शि-
ष्योपदेशप्रदायको यथा स्यात् । इहाचारस्य व्याचिख्यासि-
तस्यानर्थस्य च तीर्थकृत्याणीतत्वादिति सामर्थ्यप्रापितम्,
तेनानि नाप्यकमाह । यदि वा-आमृशना भगवत्पादावविन्द-
म् अनेन विनय आशयितो भवति, आवसता वा तदन्तिक
इत्यनेन गुरुकुलवासः कस्यच इत्यावांते भवति, एतच्चार्थ-
द्वयम् ‘ आयुसंतंण आवसंतंण ’ येनत्पादान्तरमाश्रित्याव-
गन्तव्यमिति । भगवतेति भगः-प्रेक्ष्यार्थापदार्थान्मकः सो-
ऽस्यान्तीति भगवान् तेन, एवमिति वक्ष्यमाणविधिना, आ-
ख्यातमित्यनेन कृतकत्वव्युदासिनारूपतया आगमस्य नि-
त्यव्यमाह- ‘ इह ’ ति-लोचं प्रवचनं आचारं शङ्कपरिहारायां वा
आख्यातमिति सम्बन्धः । यदिवा- ‘ इह ’ ति-संसारं एकं
ज्ञानावरणीयावृत्तानां प्राणिनां नो संज्ञा भवति, संज्ञानं
संज्ञा स्मृतिरवबोध इत्यनर्थान्तरम्, सा नो जायत इत्यर्थः ।
उक्तः पदार्थः । पदविग्रहस्य तु सामासिकपदाभावाद्प्रक-
टनम् । इदानीं चालना-ननु चाकारादिकप्रतिषेधकलघु-
शब्दसम्भवे सति किमर्थं नाशब्देन प्रतिषेध इति ?, अत्र
प्रत्यवस्था, सत्यंमयम्, किन्तु-प्रेक्षापूर्वकारितया नाशब्दे-
पादानम्, सा चेत्यम्-अन्येन प्रतिषेधेन सर्वनिषेधः स्याद्
यथा न घटोऽघट इति चोक्तं सर्वोन्मना घटनिषेधः, स
च नश्यते, यतः प्रज्ञापनायां दश संज्ञाः सर्वप्राणिनाम-
भिहितस्तत्तासां सर्वासां प्रतिषेधः प्राप्नोतीति कृत्वा । ता-
श्चमाः- “ कइ णं भेते ! सण्णाओ पण्णात्ताओ ?, गोयमा !
दस् सण्णाओ पण्णात्ताओ, ते जडा-आहारसण्णा भयस-
ण्णा महुणसण्णा परिग्गहसण्णा कोहसण्णा माणसण्णा
मायासण्णा सोमसण्णा ओहसण्णा लोगसण्ण ” इति,
आसां च प्रतिषेध स्फुटो वापः, अतो नाशब्देन प्रतिषे-
धनमकारि, यतोऽयं सर्वनिषेधवाची, शनिषेधवाची च ।
तथा हि-नो घट इत्युक्तं यथा घटाभावमात्रं प्रतीयते,
तथा प्रकरणदिप्रसक्तस्य विधानम् । स पुनर्विधीयमानः
प्रतिषेध्यावयवो व्रीडादिः प्रतिषेध्याद्व्या वा पटादिः प्रती-
यत इति । तथा चोक्तम्- ‘ प्रतिषेधयति समस्तं, प्रसक्तम-
र्थं च जगति नाशब्दः । स पुनस्तदवयवो वा, नस्मादर्थान्तरं
वा स्याद् ॥ १ ॥ ’ इति, एवमिहापि न सर्वसंज्ञानिषेधः, अपि

तु-विशिष्टवैज्ञानिकयोः, यथाऽऽमादिपदार्थस्वरूपं गत्याग-
त्यादिकं ज्ञायते तस्या निषेध इति ।

साम्प्रतं निर्युक्तिरुत्सवावयवनिक्षेपार्थमाह—

दत्त्वे सञ्चितार्हं, भावेऽणुभवनजाणया सप्ता ।

मति होइ जाणया पुण, अणुभवणा कम्मसंजुत्ता ॥३८॥

संज्ञा नामादिभेदाच्चतुर्था, नामस्थाने क्षुण्णे । ज्ञशरीर-
भयशरीरव्यतिरिक्ता सञ्चित्ताऽञ्चितमिश्रभेदात्त्रिधा, सञ्चि-
त्सेन हस्तादिद्रव्येण पानभोजनादिसंज्ञा, अञ्चितेन ध्व-
जादिना, मिश्रेण प्रदीपादिना संज्ञानं—संज्ञा अवगम इति
कृत्वा । भावसंज्ञा पुनर्द्विधा—अनुभवनसंज्ञा, ज्ञानसंज्ञा च ।
तत्रालपव्याख्ययत्वात्तावत्, ज्ञानसंज्ञा दर्शयति—‘महोद-
जाणया पुण’ इति—मनने मतिः—अवबोधः, सा च मतिज्ञा-
नादिः पञ्चधा, तत्र कवलसंज्ञा क्षायिकी शेषास्तु क्षाया-
पशमिष्यः, अनुभवनसंज्ञा तु स्वरूपकर्मोदयादिसमुत्था
जन्ताजयते ।

सा च षोडशभेदति दर्शयति—

आहारभयपरिग्रह—मेहुणसुखदुःखमोहवितगिच्छा ।

कोहमाणमायलोहे, सोगे लोगे य धम्मोहे ॥ ३९ ॥

आहाराभिलाष आहारसंज्ञा, सा च तैजसशरीरनामक-
र्मोदयादासातादयाश्च भवति, भयसंज्ञा त्रासरूपा, परिग्रह-
संज्ञा मूर्छा रूपा, मेधुनसंज्ञा स्थाविर्दोदयरूपा, एताश्च
मोहनीयोदयात् सुखदुःखसंज्ञा सातासातानुभवरूपं वेदनी-
योदयजः । मोहसंज्ञा मिथ्यादर्शनरूपा मोहोदयात्, विचि-
क्त्वासांज्ञा चित्तविलुप्तिरूपा मोहोदयात् ज्ञानावरणी-
योदयाच्च, क्रोधसंज्ञा अप्रीतिरूपा मानसंज्ञा गर्भ-
रूपा, मायासंज्ञा वक्रतारूपा, लोभसंज्ञा शुद्धिरूपा, शोक-
संज्ञा विप्रलापवैमनस्यरूपा, एता मोहोदयजाः, लोकसं-
ज्ञाः स्वच्छन्दघटितविकल्परूपा लोकाकचरिता, यथा न
सन्त्यनपत्यसंज्ञा, श्वानां यथा, विप्रा देवाः, काकाः
पितृमहाः, बहिर्णां पक्षवातेन गर्भे इत्येवमादिका ज्ञानावर-
णक्षयोपशमात्मोहोदयाश्च भवन्ति । धर्मसंज्ञा क्षमायासंवन-
रूपा मोहनीयक्षयोपशमाज्जायते, एताश्चाविशेषोपादानात्
पञ्चेन्द्रियाणां सम्यग्मिथ्यादृष्टां द्रष्टव्याः, आधसंज्ञा तु अ-
व्यक्तापयोगरूपा वञ्चितानारोहणादिलिङ्गा ज्ञानावरणी-
यात्पक्षयोपशमसमुत्था द्रष्टव्यति । इह पुनर्ज्ञानसंज्ञायाऽधि-
कारो, यतः सूत्रं सैव निषिद्धा इह एकपां नो संज्ञा—ज्ञान-
म् अवबोधो भवतीति ॥ १ ॥

प्रतिषिद्धज्ञानविशेषावगमार्थमाह—सूत्रम्—

तं जहा—पुरत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि,
दाहिणाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, पश्चत्थिमाओ
वा दिसाओ आगओ अहमंसि, उत्तराओ वा दिसाओ
आगओ अहमंसि, उट्ठाओ वा दिसाओ आगओ अहमं-
सि, अहोदिसाओ वा आगओ अहमंसि, अण्णयरीओ वा
दिसाओ अण्णदिसाओ वा आगओ अहमंसि । एवमेगेसि
थो णायं भवति । (सू० २)

“तं जहं” त्यादि “णा णायं भवती” ति यावत् तद्यथेति प्र-
७६

तिज्ञातार्थोदाहरणम्, ‘पुरत्थिमाउ’ इति—प्राक्ततश्चैव मा
गधदेशीभाषानुवृत्त्या पूर्वस्या दिशोऽभिधायकात् पुरत्थिम-
शब्दात्पञ्चम्यन्तात्तासा निर्देशः वाशब्द उत्तरपक्षापेक्षया वि-
कल्पार्थः यथा लोके भोक्तव्यं वा शयितव्यं वेति । एवं पूर्वस्या
वा दक्षिणस्या वेति । दिशनीति दिक्, अतिस्फुटजति—व्यपदिश-
ति द्रव्यं द्रव्यभागं वेति भावः । आवा० १ श्रु० १ अ० १
उ० । द्विविधा संज्ञा सा पुनः सामान्येन क्षायोपशमिकी,
अौपशमिकी च । तत्राद्या ज्ञानावरणक्षायोपशमजा मति-
भेदरूपा न तथेहाधिकारः, द्वितीया सामान्येन चतुर्विधाऽऽ
हारसंज्ञादिलक्षणा । आवा० ४ अ० । आ० सू० । त्रिविधा
संज्ञा दीर्घकालिकापदेशेन हेतुवादोपदेशेन दृष्टिवादोपदेशेन ।
विश० । सू० । प्रव० ।

इदानीं ‘सन्नाओ तिञ्जि’ इति चतुश्चत्वारिंशच्छततमं—
द्वारमाह—

सन्नामो तिञ्जि पदं, त्थ दीहकालोवएसियासायानाम ।

तह हेउवायदिट्ठी, वा उवएस तदियराओ ॥४३२॥

संज्ञानं संज्ञाः ज्ञानमित्यर्थः, सा त्रिभेदा, ‘पदं त्थ’ इति—
प्रथमा—आद्या अत्र एतासु तिष्ठतु संज्ञासु मध्ये दीर्घका-
लोपदेशिका नाम दीर्घकालमतीतानानवस्तुविषयत्वेना-
पदेशः कथनं यस्याः सा दीर्घकालोपदेशी, सैव दीर्घकालो-
पदेशिका । तथा तदन्तरं द्वितीयं हेतुवाददृष्टिवादापदेशं,
उपदेशशब्दस्य प्रत्येकमभिषेकधातु । हेतुवादोपदेशा
द्वितीया संज्ञा, दृष्टिवादापदेशा च तृतीयेत्यर्थः । तत्र हेतुवा-
कारणं निमित्तमित्यनर्थान्तरम्, तस्य वदनं वादस्तद्विषय
उपदेशः—प्रकृपणा यस्यां सा हेतुवादोपदेशा, तथा दृष्टिदेशेन
सम्यक्त्वं तस्य वदनं वादो दृष्टानां वादो दृष्टिवादः, तद्विषय
उपदेशः प्रकृपणं यस्यां सा दृष्टिवादापदेशति ।

अथ दीर्घकालोपदेशसंज्ञायाः स्वरूपं प्रतिपादायिषु—
स्तथा संज्ञिनमवाह—

एयं करेमि एयं, कयं मए हममहं करिस्सामि ।

सो दीहकालसन्नी, जोइय तिकालमण्णरो ॥४३३॥

एतत्कारोऽभ्यहम्, एतच्छतं मया, एतत्कारिण्याभ्य—
हम्, इत्येवं यत्त्रिकालविषयां वसंमानातीतानाग—
तकालत्रयवर्तिवस्तुविषयां संज्ञां मनोविज्ञानं धारयति
सः, दीर्घकाला—दीर्घकालोपदेशा संज्ञाऽस्यास्तीति
कृत्वा, स च गर्भजस्तियर्क मनुष्यो वा वेवो नारक-
श्च मनःपर्योत्तिष्ठो विज्ञेयः, तस्यैव त्रिकालविषयविम-
शोदिसंभवात्, एय च प्रायः सर्वमन्ययं स्फुटरूपमुपल-
भतं । तथाहि—यथा चक्षुष्यमात्रं प्रदीपादिप्रकाशेन स्फुट-
मर्थमुपलभते, तथैषोऽपि मनोलाब्धिसंज्ञो मनोद्रव्याव-
ष्टम्भसमुत्पत्तिविमर्शेशतः पृथोपरानुसंधानेन तथावस्थितं
स्फुटमर्थमुपलभते । यस्य पुनर्नोस्ति तथाविधस्त्रिकाल-
विषया विमर्शः सोऽसंज्ञीति सामर्थ्याल्लभ्यते । स च सं-
मूर्च्छितपञ्चेन्द्रियविकलेन्द्रियादिविज्ञेयः । स हि स्वल्प-
स्वल्पतरमनोलाब्धिसंज्ञावाद्स्फुटतरमर्थं जानाति । तथा-
हि—पञ्चेन्द्रियापेक्षया समूर्च्छितपञ्चेन्द्रियाऽस्फुटमर्थं जा-
नाति । जानाति ततोऽप्यस्फुटं चतुरिन्द्रियः, ततो—
ऽप्यस्फुटतरं त्रीन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटतमं द्वीन्द्रियः ।

ततोऽप्यत्यस्फुटतममेकस्मिन् यः, तस्य प्रायो मनोद्वयासम्भवात्, केवलमव्यक्तमव किञ्चिदतीवाहणनर मनो द्रष्टव्यम्—यद्वाशादाहारादिं संज्ञा अव्यक्तरूपाः प्रादुष्यन्तीति ? ।

साम्प्रतं हेतुवाद्योपदेशसंज्ञया संज्ञानमसंज्ञिनं चाह—

जे उण संचितेउ, इद्वाण्डेसु विसयवत्थुसु ।

वचंति नियतंति य, संदहपरिपालणोहेउं ॥६३४॥

पाएण संपहसिय, कालम्मि न याऽवि दीहकालम्मि ।

ते हेउवायसंजी, निवेड्वा हुंति हु असंजी ॥ ६३५ ॥

ये पुनः संचिन्त्य संचिन्त्येष्टानिष्टेषु क्षायातपाहारादिषु विषयवस्तुषु मध्यं स्वदेहपरिपालनादेतारिष्टेषु वर्तन्ते । अनिष्टभ्यस्तु तेभ्य एव निवर्तन्ते । प्रायेण च साम्प्रतकाल एव, न चापि नैव दीर्घकालोऽतीतानागतलक्षणे, प्रायोप्रहणात् केचिदतीतानागतकालावलम्बिनोऽपि, नातिदीर्घकालानुसारिणः, ते द्वीन्द्रियादयो हेतुवाद्योपदेशसंज्ञया संज्ञाना विज्ञेयाः । अत्र च निष्पष्टा घर्माद्यभिपितास्तांस्त्वाकरणाय प्रवृत्तिर्नानुवृत्तिरहितः प्राध्व्यादय एवांसंज्ञाना भवन्ति । किमुक्तं भवति ?—या बुद्धिपूर्वकं स्वदेहपरिपालनार्थमिष्टेष्वहारादिषु वस्तुषु प्रवर्तते, अनिष्टभ्यश्च निवर्तते; स हेतुपदशसंज्ञा, स च द्वीन्द्रियादिरपि वेदितव्यः । तथाहि—इष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिर्लक्षित्वेन न मनोव्यापारमन्तरेण सम्भवति, मनसा च पयालोचनं संज्ञा, स च द्वीन्द्रियादिरपि विद्यते, तस्यापि प्रतिनियतेष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिर्दर्शनात् । ततो द्वीन्द्रियादिरपि हेतुपदशसंज्ञया संज्ञा लभ्यते, न वरमस्य संचिन्तने प्रायो वर्त्तमानकालविषयम्, न भूत-अविषयविषयमिति । नायं दीर्घकालोपदेशन संज्ञा यस्य पुनर्नास्त्यभिसंधारणपूर्विका प्रवृत्तिनिवृत्तिशक्तिः स प्राणी हेतुवाद्योपदेशनाप्यसंज्ञा लभ्यते । स च पृथिव्यादिरकेन्द्रिया वादितव्यः । तस्याभिसंधधपूर्वकमिष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्तयसम्भवात्, या अपि च आहारादिका दश संज्ञाः पृथिव्यादीनामप्यत्र वक्ष्यन्ते, प्रज्ञापनायामपि च प्रतिपादितास्ता अप्यत्यन्तमव्यक्तरूपा मोहोदयजन्त्यवादेशोभनाश्च इति न तदपेक्षयापि तेषां संज्ञित्वव्यदेशः । न हि लोकेऽपि कार्वाणपुत्रमात्रास्त्वेन धनवाहुक्यते, न चाविशिष्टेन मूर्तिमात्रेण रूपवानिति, अन्यत्रापि हेतुवाद्योपदेशसंज्ञास्त्वमाभिरुक्ताः—कमिकीटपत्रज्ञायाः समनस्का, जह्ममाभ्यनुभवाः । अमनस्काः पञ्चविधाः । पृथिवीकादयो जीवाः ।

अथ दृष्टिवाद्योपदेशसंज्ञया संज्ञानमसंज्ञिनं चाह—

सम्महिड्डी संजी, संते नाणे खओवसमिण य ।

असंभि मिच्छत्तम्मि, (य) दिट्ठिवाओवएसेण ॥६३६॥

दृष्टिवाद्योपदेशन क्षायापशमिकज्ञानं वर्त्तमानः सम्यग्दृष्टिरेव संज्ञानं, संज्ञानं संज्ञा सम्यग्ज्ञानम् । तद्युक्तत्वात् । मिथ्यादृष्टिः पुनरसंज्ञा, विषययत्वेन वस्तुनः सम्यग्ज्ञानरूपसंज्ञारहितत्वात् । यद्यपि च मिथ्यादृष्टिरपि सम्यग्दृष्टिरेव घटादिकं जानाते, व्यवहराते च, तथापि तस्य संवाधव्यवहारमात्रेण ज्ञानम-

पि निश्चयतोऽज्ञानमेवाव्यते । तर्हि किमिति क्षायापशमिकज्ञानयुक्तोऽसौ गृह्यते ?, क्षायिकज्ञाने हि विशिष्टता सा प्राप्यते, ततस्तद्वृत्तिरप्यसौ किं नाऽङ्गीकृत्यते ?, उच्यते—यतोऽतीतस्यार्थस्य स्मरणमनागतस्य च चिन्ता संज्ञाऽभिधीयते, सा च केवलानां नास्ति । सर्वथा सर्वार्थावभासकत्वेन केवलानां स्मरणचिन्ताघटीतत्वात् ; इति क्षायापशमिकज्ञानस्यैव सम्यग्दृष्टिः संज्ञीति । ननु प्रथमं हेतुवाद्योपदेशन संज्ञा वक्तुं युज्यते । हेतुवाद्योपदेशनाल्पमनालक्षिसम्पन्नस्यापि द्वीन्द्रियादेः संज्ञित्वेनाभ्युपगमात्, तस्य चाविशुद्धतरत्वात्, ततो दीर्घकालोपदेशन हेतुपदशसंज्ञयस्तथा दीर्घकालोपदेशसंज्ञिनो मनःपर्याप्तियुक्ततया विशुद्धत्वात् । तत्किमर्थमुक्तमपन्यासः !, उच्यते—इह सर्वत्र सूत्रे यत्र क्वचित्संज्ञा असंज्ञा वा परिगृह्यते तत्र सर्वत्रापि प्रायो दीर्घकालोपदेशन गृह्यते, न हेतुवाद्योपदेशन, नापि दृष्टिवाद्योपदेशन, तत एतत्संप्रत्ययार्थं प्रथमं दीर्घकालोपदेशन संज्ञिनो प्रहणम् । उक्तञ्च—“सञ्चित्ति असञ्चित्ति य, स्ववस्तुए कालिओवषण्णं । पायं संववहारो, कीरह तेणोइओ सकओ ॥ १ ॥” ततोऽनन्तरमप्रधानत्वात् हेतुपदशन संज्ञिनो प्रहणम् । ततः सर्वप्रधानत्वात्ने दृष्टिवाद्योपदेशनेति । प्रथमं १४४ द्वार । आ० म० । कर्म० । न० । संज्ञानं संज्ञा असातवेदनीयमोहनीयकर्मोदयजन्त्यैतन्मयविशेष, पा० । वेदनीयमोहनीयोदयाश्रितानां ज्ञानावरणदृष्टनावरणक्षयोपसमाधितायां विचित्राहारादिप्राप्तिक्रियायाम्, प्रथमं १४ द्वार । दर्श० । अभिलाषे, आहारसंज्ञा—आहाराभिलाषः बुद्धेर्नीयप्रभवः क्षत्वात्मपरिणामविशेष इति । न० ।

संज्ञा चतुर्धा—

चत्तारि सप्पाओ पप्पसाओ, तं जहा—आहारसप्पा भयसप्पा मेहुणसण्णा परिग्गहसप्पा । (सू० ३५६ ×)

‘चत्तारि’ इत्यादि व्यक्तं केवलं संज्ञानं संज्ञा—चैतन्यं, तस्मात्सातवेदनीयमोहनीयकर्मोदयजन्त्यविकारयुक्तमाहारसंज्ञादित्वेन व्यपदिश्यते इति । स्था० ४ डा० ४ उ० । स० । आनु० । उत्त० । प्रथ० । (आहारसंज्ञावक्तव्यता ‘आहारसण्णा’ शब्दे द्वितीयभागे ५२७ पृष्ठे द्रष्टव्या ।) (भयसंज्ञावक्तव्यता ‘भयसण्णा’ शब्दे पञ्चमभागे १३२५ । १३२४ पृष्ठे गता ।) (मैथुनसंज्ञावक्तव्यता ‘मेहुणसण्णा’ शब्दे षष्ठे भागे ४२६ । ४३० पृष्ठे गता ।) (परिग्रहसंज्ञावक्तव्यता ‘परिग्गहसण्णा’ शब्दे पञ्चमभागे ५६७ पृष्ठे गता ।)

इदानीं ‘सण्णाओ खउरो’ ति पञ्चवत्तारिणश्चतुस्तमं द्वारमाह—

आहारं भयं परिग्रहं मेहुणं रुवाउं हुंति चत्तारि ।

सत्तायां सप्पाओ, आसंसारं समग्गाणं ॥ ६३७ ॥

संज्ञानं संज्ञा आभोगा, सा द्विधा—क्षायोपशमिकी औदयिकी च । तत्राद्या ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्ममतिभेदरूपा, सा चानन्तरमेवाका । द्वितीया पुनः सामान्यचतुर्विधाऽऽहारसंज्ञादिलक्षणा, तत्र बुद्धेर्नीयोदयाद्या कवलाद्याहाराद्यर्थं तथाविधपुद्गलोपादानक्रिया सा आहार—

संज्ञा, तस्या आभोगात्मिकत्वात् सा पुनश्चतुर्भिः कार-
णैः समुत्पद्यते । यदुक्तं स्थानाङ्ग—‘अउहिं ठाण्हिं आहा-
रसण्या समुत्पज्जइ, तं जहा—ओमकुट्टयाए खुहावियणि-
उजस्स कम्मस्सुदणं मएए तदुद्भावओगेण’ ति । तत्र अ-
वमकोष्ठतया रिक्तोदरतया, कुष्ठेदनीयकर्मोद्येन, मत्या
आहारकथाभाषणादिजनितबुद्ध्या, तदर्थोपयोगेन सततमा
हारचिन्तयति, तथा भयमोहनीयोदयाङ्गयोऽज्ञान्तस्य इष्टि-
वन्विकाररोमाञ्जोद्रेदादिक्रिया भयसंज्ञा । इयमपि चतुर्भिः
स्थानैरुत्पद्यते, यदुक्तं “हीणसत्तयाए य भयवेयणिज्जस्स क-
म्मस्सुदणं, मएए तदुद्भावओगेण” ति । तत्र हीनसत्त्वतया
सत्त्वाभावेन, मत्या भयवार्ताभ्रवणभीषणदर्शनादिजनितया
बुद्ध्या, तदर्थोपयोगेन इह लोकादिभयलक्षणाधिपत्या—
लोचनेनेति, तथा लोभोदयात्प्रधानसंस्कारकारणाभिष्वङ्ग-
पूर्विका सत्त्विततरद्रव्योपादानक्रियापरिग्रहसंज्ञा । एषापि
चतुर्भिः स्थानैरुत्पद्यते, यदुक्तम्—‘अविमुत्तियाए लोभे
वेयणिज्जस्स कम्मस्स उदणं, मएए तदुद्भावओगेण’ ति ।
तत्र अविमुक्ततया सपरिग्रहतया, मत्या सत्त्वतनादिपरि-
ग्रहदर्शनादिजनितबुद्ध्या तदर्थोपयोगेन परिग्रहचिन्तने-
नेति । तथा पुंवेदोदयान्मैथुनाय स्वयलोकनप्रसन्नवदनसं-
स्तम्भितोद्वेपधुप्रभृतिखलुणा क्रिया मैथुनसंज्ञा, असावपि
चतुर्भिः स्थानैरुत्पद्यते । यदुक्तम्—‘चियमंससोणियाए
मोहणिज्जस्स कम्मस्सुदणं मएए तदुद्भावओगेण” ति ।
तत्र चित्त उपचिते मांसशोणितयस्य स तथा तज्जाव-
स्तत्ता, तथा चित्तमांसशोणिततया मत्या सुरतकथाभ-
वणादिजनितबुद्ध्या तदर्थोपयोगेन मैथुनलक्षणाधिपन्तने-
नेति, यताश्चतस्रः संज्ञाः समप्राणमिकमिन्द्रियादीनां पञ्च-
न्द्रियपर्यवसानानां सत्त्वानां-जीवानामासंसारं संसारवासं
यावद्भवन्ति । तथा च केषांचिदेकमिन्द्रियाणामप्येताः स्पष्ट-
मेवोपलभ्यन्ते । तयार्ह—जलाद्याहारापजीवनाद्वनस्पत्या-
दीनामाहारसंज्ञा । संकोचनी वल्ल्यादीनां तु दन्तस्पर्शादिभी-
त्या अवयवसंकोचनादिभ्यो भयसंज्ञा, विद्वत्पलाशादीनां
तु निधानीकृतद्रविणोपरि पादमोचनादिभ्यः परिग्रह-
संज्ञा । कुरवकाशोक्तिलकादीनां तु कमनीयकामिनी-
भुजलतावगृहणपार्ष्णिप्रहारकटाक्षविशेषादिभ्यः प्रसूनपक्व-
वादिप्रसन्नदर्शनान्मैथुनसंज्ञाति । प्रव० १४७ द्वार ।

कइ णं भंते ! सण्याओ पण्याओ ? , गोयमा !
दस सण्याओ पण्याओ , तं जहा—आहारसण्या भ-
यसण्या मेहुणसण्या परिग्गहसण्या कोहसण्या मा-
णसस्या मायासस्या लोहसस्या लोयसण्या ओहसण्या ।
सू० १४७×) प्रज्ञा० = पद ।

(आसामर्थः स्वस्वस्थाने) प्रज्ञा० । प्रव० । स्था० । (एके-
न्द्रियाणमपि आहारादिसंज्ञा विद्यन्ते इति ‘णाय’ शब्दे
चतुर्थेभागे १६४० पृष्ठे मतिज्ञानयोर्भेदप्रस्तावे उक्तम् ।)

नेरइयाणं भंते ! कइसस्याओ पणत्ताओ ? गोयमा !
दस सस्याओ पणत्ताओ , तं जहा—आहारसस्या ०जाव
ओचसण्या । (सू० १४७×)

असुरकुमारार्यं भंते ! कइ सण्याओ पण्याओ ? ,
गोयमा ! दस सन्नाओ पणत्ताओ , तं जहा—आहार-
सस्या ०जाव ओचसण्या , एवं० जाव थणियकु-
मारार्यं एवं पुडविकाइयाणं ०जाव वेमाणियावसाखाणं
नेतव्वं । (सू० १४७×) नेरइयाणं भंते ! किं आ-
हारसन्नोवत्ता भयसन्नोवत्ता मेहुणसन्नोवत्ता परि-
ग्गहसन्नोवत्ता ? , गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च
भयसन्नोवत्ता , संतइभावं पडुच्च आहारस-
न्नोवत्ता वि ०जाव परिग्गहसन्नोवत्ता वि । एए-
सि णं भंते ! नेरइयाणं आहारसन्नोवत्ताणं भ-
यसन्नोवत्ताणं मेहुणसन्नोवत्ताणं परिग्गहसन्नोव-
त्ताणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तु-
ल्ला वा विसेसाहिया वा ? , गोयमा ! सव्वत्थो-
वा नेरइया मेहुणसन्नोवत्ता आहारसन्नोवत्ता
संखिज्जगुणा परिग्गहसन्नोवत्ता संखिज्जगुणा भय-
सण्यावत्ता संखिज्जगुणा ॥ तिरिक्खजोणियाणं भं-
ते ! किं आहारसण्यावत्ता ०जाव परिग्गहसन्नो-
वत्ता ? , गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च आ-
हारसन्नोवत्ता संतइभावं पडुच्च आहारसण्याव-
त्ता वि ०जाव परिग्गहसन्नोवत्ता वि , एएसि णं
भंते ! तिरिक्खजोणियाणं आहारसन्नोवत्ताणं ०जाव
परिग्गहसण्यावत्ताणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा
बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? , गोयमा !
सव्वत्थोवा तिरिक्खजोणिया परिग्गहसन्नोवत्ता ,
मेहुणसन्नोवत्ता संखिज्जगुणा भयसन्नोवत्ता संखि-
ज्जगुणा आहारसन्नोवत्ता संखिज्जगुणा ॥ मणुस्सा णं
भंते ! किं आहारसन्नोवत्ता ०जाव परिग्गहसन्नोव-
त्ता ? , गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च मेहुणसन्नो-
वत्ता संततिभावं पडुच्च आहारसन्नोवत्ता वि ०जाव
परिग्गहसन्नोवत्ता वि । एएसि णं भंते ! मणुस्साणं आहा-
रसन्नोवत्ताणं ०जाव परिग्गहसन्नोवत्ताणं य कयरे कयरे-
हिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? ,
गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुपा भयसन्नोवत्ता आहारसन्नोव-
त्ता संखिज्जगुणा परिग्गहसण्यावत्ता संखिज्जगुणा
मेहुणसन्नोवत्ता संखिज्जगुणा ॥ देवा णं भंते !
किं आहारसन्नोवत्ता ०जाव परिग्गहसन्नोवत्ता ? ,
गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च परिग्गहसन्नोवत्ता
संततिभावं पडुच्च आहारसन्नोवत्ता वि ०जाव प-
रिग्गहसन्नोवत्ता वि , एएसि णं भंते ! देवाणं
आहारसन्नोवत्ताणं ०जाव परिग्गहसन्नोवत्ताणं य-

कपरे कपरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुछा वा वि-
सेसाहिया वा ? , गोयमा ! सवत्थोवा देवा आ-
हारसंभोवउत्ता भयसंभोवउत्ता संखिजगुणा मेहुणस-
भोवउत्ता संखिजगुणा परिगहसंभोवउत्ता संखेजगुणा ।
(सू० १४८)

‘कइ णं भंते ! सज्जाओ पण्णसाओ’ इति—कनि—किय-
त्संख्या ‘ण’ मिति वाक्यालङ्कारे । भवन्त । संज्ञाः प्रज्ञाः,
तत्र संज्ञाने संज्ञा आभोग इत्यर्थः । यदिवा—संज्ञायतेऽन-
याऽयं जीव इति संज्ञा, उभयत्रापि वेदनीयमाहोदया-
भिता ज्ञानावरणदर्शनावरणक्षयोपशमाभिता च विचित्रा-
हारादिप्राप्तिक्रिया, सा चोपाधिभेदादशविधा, तथा
चाह—गौतम ! दशविधाः प्रज्ञाः, तदेव दशविधत्वं
नामप्राप्तमाह—‘आहारसंज्ञा’ इत्यादि तत्र कुट्टेदनीयाद्यात्
या कवलाद्याहारार्थं तथाविधपुद्गलोपादानक्रिया साऽऽ-
हारसंज्ञा, तस्या आभोगात्मिकत्वात् । यदिवा—संज्ञायते
जीवाऽनयेति, एवं सर्वत्रापि भावना कार्या । तथा भ-
यमोहनीयाद्यात् भयोद्विभ्रान्तस्य दृष्टिवदनविकाररोमाञ्छो-
द्भवादिप्रक्रिया भयसंज्ञा, पुंवेदोदयामैथुनाय स्थालोकनप्र-
सन्नवदनसंस्तम्भितारुवेपनप्रभृतिप्रत्यक्षक्रिया मैथुनसंज्ञा,
तथा लोभोदयात् प्रधानसंसारकारणाभिप्लवपूर्विका सचि-
त्तैतद्रव्योपादानक्रिया परिग्रहसंज्ञा, तथा क्रोधवेदनीयाद्या-
त् तदावशगर्भां पुरुषमुखवदनदन्तच्छदस्फुरणेष्टा
क्रोधसंज्ञा, तथा मानोदयाद्दृष्टारामिका उत्संक्रादिपरिण-
तिर्मानसंज्ञा, मायावेदनीयेनाशुभसंक्लेशानुत्तसंभाषणा-
दिप्रक्रिया मायासंज्ञा, तथा लोभवदनीयाद्यात् लालसत्त्वं
न सच्चैतद्रव्यप्रायेना लोभसंज्ञा, तथा मतिज्ञानावर-
णकर्मक्षयोपशमनात् शब्दाद्यर्थगोचरा सामान्यावबोध-
क्रिया ओघसंज्ञा, तथा तद्विशेषावबोधक्रिया लोक-
संज्ञा । एवं चेदमापतितम्—दर्शनाभियोग ओघसंज्ञा,
ज्ञानोपयोगो लोकसंज्ञा, अन्ये त्वमिदधति—सामान्यप्रवृ-
त्तिरथा बल्ल्या वृत्त्यारोहणमेघसंज्ञा, लोकस्य हेया प्र-
वृत्तिलोकसंज्ञा, तद्वन्मताः सुखप्रतिपत्त्ये स्पर्शरूपाः पञ्च-
न्द्रियानाधिकृत्य व्याख्याताः, एकेन्द्रियाणां त्वेता अव्य-
क्तरूपा अवगन्तव्याः, नैरयिकसूत्रे ‘आसन्नकारणं पण्डुच-
भयसंज्ञावउत्ता’ इति—तत्रोत्पन्नशब्देन बाहुल्यमुच्यते
कारणशब्देन च बाह्य कारणम्, ततोऽयमर्थः—बाह्यकार-
णमाश्रित्य नैरयिका बाहुल्येन भयसंज्ञापयुक्ताः, तथाहि-
सन्ति तेषां सर्वतः प्रभूतानि परमाधार्मिकायः—कवल्लो-
शक्किनुत्तादीनि भयोत्पादकादीनि, ‘संतर्भावं पण्डुच’
इति—इहानन्तरोगुणभवभावः—सन्तर्भाव उच्यते । तत
आन्तरमनुभवभावमपेक्ष्य नैरयिका आहारसंज्ञापयुक्ता अपि
यावत्परिग्रहसंज्ञापयुक्ता अपि । अल्पबहुत्वचिन्तायां स-
र्वस्तोका मैथुनसंज्ञापयुक्ताः, नैरयिका हि अणुमिमीलनमा-
त्रमपि न सुखिनः केवलमनवरतमतिप्रबलदुःखाग्निना
संतप्यमानशरीराः । उक्तं च—‘अच्छिमिमीलनमेपेक्षं, नऽपि
सुखं दुःखसंभव पण्डिबज्जं । नरप नरदयाणं, अहानिसे पच्च-
माणाणं ॥ १ ॥’ ततो मैथुनच्छा नैतेषां भवतीति, यदि
परं कश्चित्कदाचित्केषांचित् भवति साऽपि च स्तोकाकाला

इति पृच्छा समये स्तोका मैथुनसंज्ञापयुक्ताः, तेभ्यः
संख्येयगुणा आहारसंज्ञापयुक्ताः, दुःखितानामपि प्रभूतानां
प्रभूतकाले चाहारच्छाया भावतः पृच्छासमये अतिप्रभू-
तानामाहारसंज्ञापयुक्तानां संभवात्, तेभ्यः संख्येयगुणाः
परिग्रहसंज्ञापयुक्ताः, आहारच्छा हि वेदाधेयमिव भवति
परिग्रहच्छा तु वेदे प्रहरणादिव च, प्रभूततरकालाव-
स्थायिनी च परिग्रहच्छा, ततः पृच्छासमयेऽतिप्रभूततराः
परिग्रहसंज्ञापयुक्ता अव्याप्यन्ते इति भवन्ति पूर्वैभ्यः सं-
ख्येयगुणाः, तेभ्यो भयसंज्ञापयुक्ताः संख्येयगुणाः, नर-
केषु हि नैरयिकाणां सर्वतो भयमामरणान्तर्भावि, ततः
पृच्छासमयेऽतिप्रभूततमा भयसंज्ञापयुक्ताः प्राप्यन्ते इति
संख्येयगुणाः । तिर्यक्पञ्चन्द्रिया अपि बाह्य कारणं प्रती-
त्य बाहुल्येनाहारसंज्ञापयुक्ता भवन्ति न शेषसंज्ञापयुक्ताः
तथा प्रत्यक्षत एवोपलब्धः, आन्तरमनुभवभावमात्रा-
श्रित्याहारसंज्ञापयुक्ता अपि यावत्परिग्रहसंज्ञा-
पयुक्ता अपि, अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्तोकाः परि-
ग्रहसंज्ञापयुक्ताः, परिग्रहसंज्ञायाः स्तोकाकालत्वेन पृच्छास-
मये तेषां स्तोकाणामेवाऽव्याप्यमानत्वात्, तेभ्यो मैथुनसंज्ञा-
पयुक्ताः संख्येयगुणाः, मैथुनसंज्ञापयोगस्य प्रभूततरकाल-
त्वात्, तेभ्योऽपि भयसंज्ञापयुक्ताः संख्येयगुणाः, सजाती-
यात्परजातीयाश्च तेषां भयसंभवतो भयोपयोगस्य च प्रभू-
ततमकालत्वात्, पृच्छासमये भयसंज्ञापयुक्तानामतिप्रभूत-
तराणामव्याप्यमानत्वात्, तेभ्यः संख्येयगुणाः आहारसं-
ज्ञापयुक्ताः, प्रायः सततं सर्वेषामाहार (संज्ञा) संभवात् ।
मनुष्या बाह्य कारणमधिकृत्य बाहुल्येन मैथुनसंज्ञापयुक्ताः
स्तोकाः शेषसंज्ञापयुक्ताः, सन्ततिभावमान्तरानुभवभावकूपं
प्रतीत्याहारसंज्ञापयुक्ता अपि यावत्परिग्रहसंज्ञापयुक्ता अपि ।
अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्तोका भयसंज्ञापयुक्ताः, स्तोका-
नां स्तोकाकाले च भयसंज्ञासंभवात्, तेभ्य आहारसंज्ञा-
पयुक्ता संख्येयगुणाः, आहारसंज्ञापयोगस्य प्रभूततर-
कालभावात् अत एव हेतोः तेभ्यः संख्येयगुणाः परिग्र-
हसंज्ञापयुक्ताः, तेभ्यो मैथुनसंज्ञापयुक्ताः संख्येयगुणाः, मै-
थुनसंज्ञाया अतिप्रभूततरकाले यावद् भावतः पृच्छासमये-
तेषामतिप्रभूततराणामव्याप्यमानत्वात् । तथा बाह्य कारण-
मधिकृत्य बाहुल्येन देवाः परिग्रहसंज्ञापयुक्ताः, मणिकन-
करत्नादीनां परिग्रहसंज्ञापयोगहेतूनां तेषां सदा सन्नहित-
त्वात्, संततिभावं यथोक्तं प्रतीत्य पुनराहारसंज्ञापयु-
क्ता अपि यावत्परिग्रहसंज्ञापयुक्ता अपि, अल्पबहुत्वचिन्तायां
सर्वस्तोका आहारसंज्ञापयुक्ताः, आहारेच्छाविरहकालस्या-
तिप्रभूततया आहारसंज्ञापयोगकालस्य चातिस्तोकत्वा
तेषां पृच्छासमये सर्वस्तोकानां तेषामव्याप्यमानत्वात्, ततो
भयसंज्ञापयुक्ताः, संख्येयगुणाः, भयसंज्ञायाः प्रभूतानां प्रभूत-
काले च भावात्, तेभ्योऽपि मैथुनसंज्ञापयुक्ताः संख्येयगुणाः,
तेभ्यः परिग्रहसंज्ञापयुक्ताः संख्येयगुणाः, जीवापेक्षया बह्वे
वक्रव्यास्ते च तथैव भाविता इति । प्रज्ञा० ८ पद ।

जीवा णं भंते ! किं सयणा असयणा नोसणी नो-
असणी ? , गोयमा ! जीवा सणी वि असणी वि नो
सणी नोअसणी वि । शेरइयाणं पुच्छा, गोयमा !

शेरइया सखी वि असखी वि नोसखी नोअसखी वि । एवं असुरकुमारा ०जाव थणियकुमारा । पुरविकाइयाणं पुच्छा, गोयमा ! नो सखी असखी, नो नोसखी नोअ-सखी, एवं बेइदियतेइदियचउरिदिया वि मणुस्सा जहा जीवा पंविदियतिरिक्खजोणिया वाणमतरा य जहा शेरइया जो-इसियवेमाणिया सखी नोअसखी, नो नोसखी नो असखी सिद्धाणं पुच्छा गोयमा ! नो सखी नो असखी नोसखी नोअसखी । “ शेरइयतिरियमणुया, य वणयरगसुराइ सखीऽसखी य । विगलेंदिया असखी, जोइसवेमाणिया सखी ॥१॥ ” (ख० ३१५×)

‘जीवा णं भंते ! किं सण्णी’ इत्यादि, संज्ञानं संज्ञा-‘उपस-र्गादातः’ ॥१॥३११०॥ इत्युक्तप्रत्ययः, भूतभवद्भाविभावस्वभा-वपर्यालोचनं सा विद्यते येषां तं संज्ञिनः, विशिष्टस्मरणदि-रूपमनोविज्ञानभाज इत्यर्थः, यथाक्रमनोविज्ञानविकला अ-संज्ञिनः, तं च एकैन्द्रियविकलैन्द्रियसम्पूर्णैन्द्रियपञ्चेन्द्रिया वेदितव्याः । अथवा—संज्ञायतं—सम्यक् परिच्छिद्यते पू-र्योपलब्धो वर्तमानो भावी च पदार्थो यया सा संज्ञा-भिदादिपाठाभ्युपगमात् करणं घञ् विशिष्टा मनोवृत्तिरि-त्यर्थः, सा विद्यते येषां तं संज्ञिनः समनस्का इत्यर्थः । तद्वि-परिज्ञा असंज्ञिनोऽमनस्का इत्यर्थः, तं चैकैन्द्रियाद्य एवा-नन्तरादितः प्रतिपत्तव्याः । एकैन्द्रियाणां प्रायः सर्वथा मनोवृत्तरभावात्, द्वीन्द्रियादीनां तु विशिष्टमनोवृत्ते-रभावः, तं हि द्वीन्द्रियाद्यो वास्तमानिकमवार्थं शब्दा-दिकं शब्दादिरूपतया संविदग्निः, न भूतं भाविनं वेति । केवली सिद्धाभ्यप्रतिषेधविषयः । केवली हि यद्य-पि मनोद्वन्द्वसम्बन्धमाकृ तथापि न तैरस्ती भूतभवद्भावि-भावस्वभावपर्यालोचनं करोति, किन्तु क्षीणसकलज्ञानदर्श-नावरणत्वात् पर्यालोचनमन्तराद्यैव केवलज्ञानेन केवलदर्श-नेन च साक्षात्समस्तं जानाति पश्यति च, ततो न संज्ञी नाप्यसंज्ञी, सकलकालकलाकलापव्यवच्छिन्नसमस्तद्र-व्यपर्यायप्रपञ्चात्कारणप्रवणज्ञानसमन्वितत्वात् । सिद्धो-ऽपि न संज्ञी, द्रव्यमनसोऽप्यभावात्, नाप्यसंज्ञी सर्वज्ञ-त्वात्, तद्वै सामान्यतो जीवपदे संज्ञिनोऽसंज्ञिनो नो-संज्ञि-नोअसंज्ञिनश्च लभ्यन्ते इति भगवात् तथैव प्रतिसमा-धानमाह—‘गौतमे’ इत्यादि, जीवाः संज्ञिनोऽपि नैरयिका-दीनां भावात्, असंज्ञिनोऽपि पृथग्यादीनामसं-ज्ञिनां भावात्, नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनोऽपि सिद्धकेवलिनो नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनामपि भावात् । एतानेव चतुर्विंश-तिद्वयश्चक्रमणं चिन्तयति—‘नैरइया णं’ इत्यादि, इह ये नैरयिकाः संज्ञिभ्य उत्पद्यन्ते ते संज्ञिनो व्यवहित्यन्ते इतरं त्वसंज्ञिनः नच नैरयिकाणां केवलभावे घटते, चारित्र-प्रतिपत्तेरभावात्, तत उक्तं नैरयिकाः संज्ञिनोऽप्यसंज्ञि-नोऽपि, नो नोसंज्ञिना नोअसंज्ञिनः, एवमसुरकुमारा-दयोऽपि स्तनितकुमारपर्यवसाना भवनपतयो वक्रव्याः, तेषामप्यसंज्ञिनोऽप्युत्पादात् केवलित्वाभावाच्च । ‘मणुस्सा जहा जीव’ हि-मणुष्याः प्राक् यथा जीवा उक्तास्तथा

वक्रव्याः, संज्ञिनोऽपि असंज्ञिनोऽपि नोसंज्ञि-नोअसंज्ञि-नोऽपि वक्रव्या इति भावः । तत्र ये गर्भव्युत्क्रान्तास्ते संज्ञिनः सम्पूर्णैन्द्रिया असंज्ञिनः केवलिनो नोसंज्ञि-नो-असंज्ञिनः, ‘पंविदियतिरिक्खजोणियवाणमतरा जहा नैरइया’ इति पञ्चेन्द्रियतयैर्योगोपानिका व्यन्तराश्च यथा नैरयिका उ-क्तास्तथा वक्रव्याः, संज्ञिनोऽपि असंज्ञिनोऽपि नोसंज्ञि-नोअ-संज्ञिनो वक्रव्या इति भावः । तत्र पञ्चेन्द्रियतयैर्योगोपानिकाः सम्पूर्णैन्द्रिया असंज्ञिनः गर्भव्युत्क्रान्ताः संज्ञिनः, व्य-न्तरा असंज्ञिभ्य उत्पन्नाः असंज्ञिनः, संज्ञिभ्य उत्पन्नाः संज्ञिनः । उभयेऽपि चारित्रप्रतिपत्तेरभावात् नो संज्ञि-नोअसंज्ञिनः । ज्योतिष्कवैमानिका संज्ञिन एव नोअ-संज्ञिनः संज्ञिभ्य उत्पादाभावाच्च नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनश्चा-रित्रप्रतिपत्तेरभावात्, सिद्धास्तु प्रागुक्तयुक्तो नो संज्ञिनो नाप्यसंज्ञिनः, किं तु नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनः अत्रैव सुखप्रति-पत्तये संप्रहणिमाधामाह—‘नैरइया’ इत्यादि, नैरयिकाः ‘ति-रिया’ त्ति-तिरिक्खपञ्चेन्द्रियाः मणुष्या वनवरा व्यन्तरा असु-रादयः—समस्ता भवनपतयः प्रत्येकं संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च वक्रव्याः, एतन्मानन्तरमेव भावितम् । विकलैन्द्रिया एकैन्द्रि-त्रिचतुरिन्द्रिया असंज्ञिनो ज्योतिष्कवैमानिकाः संज्ञिन इति । प्रज्ञा० ३१ पदं प्रव० । संकेते, नि० ख० २ उ० । विषयाभि-ष्वङ्गजनितसुखेच्छायाम्, परिग्रहसंज्ञायां च । आचा० १ भु० २ अ० ६ उ० । (‘वणुप्फइ’ शब्दे षष्ठे भागे ८०८ पृष्ठे उत्पलादि-वनस्पतीनां संज्ञाद्वारम् ।) (सामायिकसंज्ञतादयः किं संज्ञापयुक्ताः इति ‘संज्ञय’ शब्दे ऽस्मिन्नेव भागे ६६ पृष्ठे गतम् ।) (निग्रन्थानां संज्ञाद्वारम् ‘णिग्गंथ’ शब्दे चतुर्थभागे २०४५ पृष्ठे उक्तम् ।) (विप्रकृष्टेष्वपि विषये-षु अविर्ततः कर्मबन्धो भवतीति प्रतिपादनात् संज्ञयसंज्ञि-दृष्टान्तो ‘पणक्खलाय’ शब्दे ५ भागे १११ पृष्ठे उक्तो ।) समयपरिभाषया पुरीषोत्सर्गे, पं० व० १ द्वार (यंडिल शब्दे चतुर्थभागे २३८० पृष्ठे तद्विधिरुक्तः ।)

स्वर्णा—स्त्री० । उज्जयन्तशैले स्नानमक्यातायां नद्याम्, ती० ३ कल्प । (गाथा ‘उज्जयंत’ शब्दे द्वितीयभागे ७३५ पृष्ठे ।)

सप्पाकरण—संज्ञाकरण—न० । संज्ञाविशिष्टं करणं संज्ञाकर-णम् । सङ्केतकरणे, विशेषे । आ० म० ।

सप्पासंक्षिप्त—संज्ञासंक्षिप्त—पुं० । संज्ञानिमित्ताऽवग्रहणात्मकं प्र-त्यये, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।

सप्पाण—संज्ञान—न० । सम्यग्ज्ञाने, षो० १३ विव० । उपयोगे अवधाने, आ० ६ अ० । स्मृतावबोधे, आचा० १ भु० १ अ० १ उ० । संज्ञा व्यञ्जनावग्रहोत्तरकालभावे मतिविशेषे, स्था० १ ठा० ।

स्वज्ञान—न० । स्वगतबोधे, पञ्चा० १२ विव० ।

संख्यापसंसा—संज्ञानप्रशंसा—स्त्री० । संज्ञानप्रशंसनमिति स-द्भाविपर्यस्तं ज्ञानं यस्य स सज्ज्ञानः परिहृतो जनः, सतो वा ज्ञानस्य सविषेचनलक्षणस्य प्रशंसनं पुरस्कार इति । विद्वज्जनप्रशंसायाम्, घ० ।

“तत्रैतस्मिन्निरीकते न गिरिशो नो पञ्चजम्माऽष्टमिः,

संख्यापत्रसंसा

एकस्यो द्वादशभिर्न वा न मध्या चतुःसहस्रेण च ।
संभूयापि जगत्त्रयस्य नयनैस्तद्वस्तु ना वीक्ष्य(क्त)ते,
प्रत्याहृत्यदशः समाहितधियः पश्यन्ति यत्पण्डिताः १ ॥ इति ।

तथा

“ नो प्राप्यमभिवाञ्छन्ति, नष्टं नेच्छन्ति शोचिषुम् ।
आपस्तु च न मुह्यति, नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २ ॥
न हृष्यत्यात्मनो मानं, नापमानं च रुष्यति ।
गात्रो हृद् इवाक्षोभ्यो, यः स पण्डित उच्यते ॥ ३ ॥”
ध० १ अधि० ।

संख्यासंवेयवेरग-संज्ञानसंवेगवैराग्य-न० । एवं विज्ञाय
तत्त्यागश्च सर्वथा वैराग्यमाहुः । संज्ञानसङ्गततत्त्वदर्शनं
इत्युक्तलक्षणे वैराग्यभेदे; हा० १० अष्ट० ।

संख्यादुदय-संज्ञानाद्युदय-पुं० । सम्यग्ज्ञानदर्शनादिनि-
र्वाणकारणोत्पत्तौ, पञ्चा० ४ विव० ।

संख्याविवृति-संज्ञानविवृति-स्त्री० । संज्ञानिष्पत्तौ, भ० १६
श० ८ अ० । (संज्ञानविवृत्याख्या ‘ विवृति ’ शब्दे
चतुर्थभागे २१२० पृष्ठ उक्ता ।)

संख्याभूमि-संज्ञाभूमि-स्त्री० । व्युत्सर्गभूमौ, आचा० १
भु० १ अ० १ उ० ।

संख्यासुह-संज्ञासुह-न० । पुरीषोक्त्यै, आ० म० १ अ० ।

संख्याग-सन्नायक-पुं० । शोभने नायके, गृहस्थामिनि,
नि० चू० २ उ० ।

संख्यास-संन्यास-पुं० । परित्यागे, न० ।

संख्यासिद्धि-संज्ञासिद्धि-स्त्री० । संज्ञानं संज्ञा कटिरिति
पर्यायाः । तया सिद्धिः संज्ञासिद्धिः । संज्ञासम्बन्धे, दृश०
१ अ० ।

संख्यासुत-संज्ञासुत्र-न० । स्वसङ्केतपूर्वकं निबद्धे, सूत्र०
१ भु० १ अ० १ उ० । (वक्ष्यते ‘ सुत ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
एतद्विधुतिः ।)

संख्याह-संज्ञाह-पुं० । प्रहरणे स्त्रादिके, स्था० ६ डा०
३ उ० । औ० ।

संख्या-संज्ञिन्-पुं० । संज्ञानं संज्ञा भूतभयद्वाविभाव-
स्वभावपर्यालोचनम् “ उपसर्गादातः ” ॥ ५ । ३ । ११० ॥
(सिद्धहेम०) इत्युक्तप्रत्ययः । स विद्यते यस्य स संज्ञी “ ग्री-
ष्ठादिभ्यस्तौ ” ॥ ७ । २ । ५ ॥ (सिद्धहेम०) इतिान्
प्रत्ययः । विशिष्टसंख्याविरूपमनोविज्ञानभाजि प्राणिनि
यः सम्यग जानाति ‘ ईहापादादिगुणजुषां सि धुत्तं भवति ’
आ० चू० १ अ० । कर्म० । दर्श० । पं० सं० । स्था० ।
आ० म० । औ० । विशिष्टस्वरणादिरूपमनोविज्ञानसहिते-
न्द्रियपञ्चकसमन्विते प्राणिनि, कर्म० ३ कर्म० । न० ।
(‘ असंख्या ’ शब्दं प्रथमभागे ८३६ पृष्ठ दृष्टक उक्तः ।)
(के संज्ञिनः क वा असंज्ञिन इति ‘ संख्या ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
अनुपपन्नं भाष्यम् ।) संज्ञा गुरुत्वधर्मपरिज्ञानं सा विद्यते
यस्य स संज्ञी । वृ० १ उ० ३ प्रक० । भावके, आवा० ४ अ० ।
समानस्कन्धजीय, विश० । नि० चू० ।

संख्याभय-संज्ञि(स्वनि)योग-पुं० । स्वकीयव्यापारे, आग-
मरचनादिके, पञ्चा० ४ विव० ।

संख्याविवृति-संज्ञिषु-त्रि० । न्यस्ते, स्था० ५ डा० १
उ० । जगत्स्थितिस्वाभावेन सम्यग्निर्दिष्टे, रा० ।

संख्याकोशल्य-संज्ञिकोशल्य-पुं० । कोशलभावके, व्य०
१० उ० ।

संख्यागम्भ-संज्ञिगर्भ-पुं० । मनुष्यगर्भवस्तौ, भ० १४
श० १० उ० ।

संख्यागरिस-संज्ञिकर्ष-पुं० । संबन्धे, सूत्र० १ ध० १२ अ० ।
संयोगे, “ संजोग सज्जिगासो पञ्चसं संबन्ध एगद्वा । ” नं० ।

संख्यागास-संज्ञिकाश-पुं० । सदृशे, हा० १ भु० १ अ० आ०
म० । रा० । “ सज्जिगासो नाम अभासो वा अव-
वायो वा ” पं० चू० ४ कल्प ।

संख्याचय-संज्ञिचय-पुं० । प्राचुर्ये उपभोग्यद्रव्यनिचये, आ-
चा० १ भु० २ अ० १ उ० । सम्यग् निश्चयेन कीयते
इति संज्ञिचयः । विनाशिद्रव्याणामभयासितामृद्धीकादीनां
संग्रहे, आचा० १ भु० २ अ० ५ उ० ।

संख्याचय-संज्ञिचय-पुं० । प्रचयविशेषाभिषिद्धीकृते, अनु० ।

संख्याय-संज्ञिनाद-पुं० । प्रश्न० । प्रतिशब्दे, औ० ।

संख्यान्दा-संज्ञिन्दा-स्त्री० । सतां सत्पुरुषाणां साधुभावकप्र-
भृतीनां निन्दा संज्ञिन्दा । सद्गर्हायाम्, धो० १ विव० ।

संख्यापुञ्जजाइसरण-संज्ञिपूर्वजातिस्मरण-न० । संज्ञिनां-सतां
या पूर्वजातिः-प्राक्तनो भवस्तस्या यत्स्मरणं तत्तथा । संज्ञि-
नां सतां पूर्वभवस्य स्मरणे, औ० ।

संख्यावय-संज्ञिप्रपात-पुं० । संज्ञिनोऽवपतनस्थाने, स्था० ।
३ डा० ।

संख्या-संज्ञिभ-पुं० । सदृशे, अष्ट० १ अष्ट० । तं० । जं० ।

संख्याभूय-संज्ञिभूत-पुं० । संज्ञिनः पञ्चन्द्रियाः सन्तो भूता
नारक्तत्वं गताः संज्ञिभूताः । पञ्चन्द्रियेषु सत्सु नारके, भ०
१ श० २ उ० ।

संख्या-संज्ञिन्-त्रि० । पत्रशाके, दृश० ५ अ० १ उ० ।

संख्यारुद्ध-संज्ञिरुद्ध-त्रि० । सम्यग निरुद्धं संज्ञिरुद्धम् । आ-
चा० २ भु० २ चू० १ अ० । सूत्रकादिना अत्यन्तं निय-
न्त्रिते, आचा० २ भु० १ चू० १ अ० ४ उ० । उत्त० ।

संख्यायमाण-संज्ञिपतत्-त्रि० । गच्छति, आचा० २ भु० १
चू० १ अ० ३ उ० ।

संख्यावह-संज्ञिपातिक-पुं० । संहतरूपतया नाऽतिनि-
यतं पतनं गमनं कश्च वर्त्तनं संज्ञिपातः, कोऽर्थे पञ्चमेव
द्रवादिस्योगप्रकारस्तेन निर्वृत्तः सांज्ञिपातिकः । कर्म० ४
कर्म० । स्था० । पं० सं० । भ० । संज्ञिपात एषामेवौदयि-
कादिभावानां द्रवादिमलापकः स एव, तेन वा निर्वृत्तः
सांज्ञिपातिकः । अनु० । पं० सं० । पञ्चानामपि भाषाणां हि-
कादिस्योगनिष्पन्न भावभेदे, सूत्र० १ भु० १३ अ० । अनु० ।

से किं तं संख्यावह १, संज्ञि एषमि चेन्न उदहृतवस-

मिअखइखअवसमिअपारिखामिअणं भावाणं दुगसं-
जोएणं तियसंजोएणं चउकसंजोएणं पंचगसंजोएणं जे
निफ्जइ सव्वे से सखिवाइय नामे । तत्थ णं दस दुअसं-
जोगा दस तिअसंजोगा पंच चउकसंजोगा एगे पंचकसं-
जोगे । (सू० १२७×)

सञ्ज्ञिपातः—एषामेवौदयिकादिभावानां द्वादिभेदापकः, स
एव तेन वा निर्वृत्तः साञ्ज्ञिपातिकः । तथा आह—‘ ए-
सिं खेवे ’ इत्यादि, एषामौदयिकादीनां पञ्चानां भावानां
द्विकचिकचतुष्कपञ्चकसंयोगैरेव षड्विंशतिभेदाः भवन्ति ते
सर्वेऽपि साञ्ज्ञिपातिको भाव इत्युच्यते । एतेषु मध्ये
जीवेषु नारकादिषु षड्वच भक्ताः सम्भवन्ति, शशास्तु
विंशतिभेदका रत्ननामात्रेणैव भवन्ति । न पुनः कचित्
सम्भवन्ति, अतः प्रकृपणामात्रतयैव ते अवगन्तव्याः । एतत्
सर्वं पुनस्तद्वाच्यं करिष्यते । कियन्तः पुनस्ते द्वादि-संयोगाः
प्रत्येकं सम्भवन्ति, इत्याह—‘ तत्थ णं दस दुगसंजोगा ’
इत्यादि, पञ्चानामौदयिकादिपदानां दश द्विकसंयोगाः,
दशैव त्रिकसंयोगाः, पञ्च चतुःसंयोगाः, एकस्तु पञ्चक-
संयोगः संपद्यत इति । सर्वेऽपि षड्विंशतिः ।

तत्र के पुनस्ते दश द्विकसंयोगा इति जिज्ञासायां ग्राह—

एत्थ णं जे ते दस दुगसंजोगा ते णं इमे—अत्थि णामे
मे उदइए उवसमनिफ्फएणे १ अत्थि णामे उदइए खा-
इगनिफ्फएणे २ अत्थि णामे उदइए खअवसमनिफ्फएणे
३ अत्थि णामे उदइए पारिखामिअनिफ्फएणे ४ अत्थि
णामे उवसमिअ खयनिफ्फएणे ५ अत्थि णामे उवसमि-
अ खअवसमनिफ्फएणे ६ अत्थि णामे उवसमिअ पारि-
खामिअनिफ्फएणे ७ अत्थि णामे खइए खअवसमनि-
फ्फएणे ८ अत्थि णामे खइए पारिखामिअनिफ्फएणे ९
अत्थि णामे खअवसमिअ पारिखामिअनिफ्फएणे १० ।
कयरे से नामे उदइए उवसमनिफ्फएणे १, उदइए चि
मणुस्से उवसंता कसाया, एस णं से नामे उदइए उव-
समनिफ्फएणे १, कयरे से नामे उदइए खयनिफ्फएणे १,
उदइए चि मणुस्से खइयं सम्मत्तं । एस णं से नामे
उदइए खयनिफ्फएणे २, कयरे से णामे उदइए खअ-
वसमनिफ्फएणे १, उदइए चि मणुस्से खअवसमिअ
इंदिअइ, एस णं से णामे उदइए खअवसमनिफ्फएणे
३, कयरे से णामे उदइए पारिखामिअनिफ्फएणे १,
उदइए चि मणुस्से पारिखामिअनिफ्फएणे ४, कयरे से
णामे उवस-
मिअ खयनिफ्फएणे १, उवसंता कसाया खइयं सम्म-
त्तं । एस णं से णामे उवसमिअ खयनिफ्फएणे ५, कयरे
से णामे उवसमिअ खअवसमनिफ्फएणे १, उवसंता क-
साया खअवसमिअइं इंदिअइ, एस णं से णामे

उवसमिअ खअवसमनिफ्फएणे ६, कयरे से णामे उव-
समिअ पारिखामिअनिफ्फएणे १, उवसंता कसाया पा-
रिखामिअनिफ्फएणे ७, कयरे से णामे खइए खअवसमनि-
फ्फएणे १, खइयं सम्मत्तं खअवसमिअइं इंदिअइ ।
एस णं से णामे खइए खअवसमनिफ्फएणे ८, कयरे
से णामे खइए पारिखामिअनिफ्फएणे १, खइयं सम्मत्तं
पारिखामिअनिफ्फएणे १, कयरे से णामे खइए पारिखामि-
अनिफ्फएणे ९, कयरे से णामे खअवसमिअइं इंदिअइ पारिखामि-
अनिफ्फएणे १० । (सू० १२७)

नामाधिकारादिप्रथमाह—अस्ति तावत्सञ्ज्ञिपातिकभावान्त-
र्वर्ति नाम । विभक्तिलोपादौदयिकौपशमिकलक्षणभावद्वयनि-
ष्पन्नमित्येको भङ्गः एवमन्येनाप्युपरितनभावत्रयेण सह संयो-
गादौदयिकेन चत्वारो द्विकसंयोगा लब्धाः, ततस्तत्परित्यागे
औपशमिकस्योपरितनभावत्रयेण सह चारणायां लब्धाश्चयः
तत्परिहारे क्षायिकस्योपरितनभावद्वयमीलनायां लब्धौ द्वौ,
ततस्तं विमुक्त्यै क्षायोपशमिकस्य पारिणामिकमीलने ल-
ब्ध एक इति सर्वेऽपि दश । एवं सामान्यतां द्विकसं-
योगभङ्गकेषु दशितेषु विंशतस्तत्त्वकूपमजानन् विनियः
पृच्छति—‘ कयरे से णामे उदइए ? ’ इत्यादि, अन्नोत्त-
रम्—‘ उदइए चि मणुस्से ’ इत्यादि, औदयिकं भावे मनु-
ष्यत्वं—मनुष्यगतिरिति तात्पर्यम्, उपलक्षणमात्रं खेदं,
तिर्यगादिगतिजातिशरीरनामादिकर्मणामप्यत्र सम्भवाद् ।
उपशान्तास्तु कषाया औपशमिके भाव इति गम्यते ।
अत्राप्युदाहरणमात्रमेतत्, दर्शनमोहनीयनोकषायमोहनी-
ययोरप्यौपशमिकत्वसम्भवाद् । एतन्नियमयति—‘ एस णं
से णामे उदइए उवसमनिफ्फएणे ’ चि—‘ णं ’ मिति वा-
क्यालङ्कारे । एतत्तन्नाम यदुद्दिष्टं प्रागौदयिकौपशमिक-
भावद्वयनिष्पन्नमिति प्रथमद्विकयोगे भङ्गकव्याख्यानाम् ।
अयं च द्विकयोगविषयज्ञानात्रत एव संपद्यते, न पुनरीदृशो
भङ्गः कश्चिज्जीव सम्भवति । तथाहि—यस्यौदयिकी मनु-
ष्यगतिरौपशमिकाः कषाया भवन्ति तस्य क्षायोपश-
मिकानीम्निद्राणि पारिणामिकं जीवत्वं कस्यचित्
क्षायिकं सत्यकषमित्येतदपि सम्भवति, तत्कथमस्य के-
वलस्य सम्भवः ? एवमेतदव्याख्यानुसारेण शेषा अपि
इवाच्येयाः, केवलं क्षायिकपारिणामिकभावद्वयनिष्पन्नं
नवमभङ्गं विहाय परेऽसम्भविनो ब्रह्मण्यः, नवमस्तु लि-
ङ्गस्य सम्भवति, तथाहि—क्षायिकं सत्यकषमज्ञाने पारिणा-
मिकं तु जीवत्वमित्येतदेव भावद्वयं तस्यास्ति नापरः,
तस्मादयमेकः सिद्धस्य सम्भवति, शेषास्तु नव द्विक-
योगाः प्रकृपणामात्रमिति स्थितम्, अन्यथा हि संसारिजी-
वानामौदयिकी गतिः क्षायोपशमिकानीम्निद्राणि पारिणा-
मिकं जीवत्वमित्येतद्भावत्रयं जघम्यतोऽपि लभ्यत इति
कथं तेषु द्विकयोगसम्भवः ? इति भावः ।

त्रिकयोगाभिर्दिक्षुराह—

तत्थ णं जे ते दस तिगसंजोगा ते णं इमे—
अत्थि णामे उदइए उवसमिए खयनिष्फण्णे १, अत्थि
णामे उदइए उवसमिए खओवसमनिष्फण्णे २, अत्थि
णामे उदइए उवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ३, अत्थि
णामे उदइए खइए खओवसमनिष्फण्णे ४, अत्थि णामे
उदइए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे ५, अत्थि णामे उद-
इए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ६, अत्थि णामे
उवसमिए खइए खओवसमनिष्फण्णे ७, अत्थि णामे
उवसमिए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे ८, अत्थि णामे
उवसमिए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ९, अत्थि
णामे खइए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे १० । क-
यरे से णामे उदइए उवसमिए खयनिष्फण्णे १, उद-
इए ति मणुस्से उवसंता कसाया खइअं सम्मत्तं ।
एस णं से णामे उदइए उवसमिए खयनिष्फण्णे १, कयरे
से णामे उदइए उवसमिए खओवसमियनिष्फण्णे १,
उदइए ति मणुस्से उवसंता कसाया खओवसमिआइं
इदिआइं, एस णं से णामे उदइए उवसमिए खओ-
वसमानिष्फण्णे २, कयरे से णामे उदइए उवसमि-
ए पारिणामिअनिष्फण्णे १, उदइए ति मणुस्से उव-
संता कसाया पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे
उदइए उवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ३, कयरे से
णामे उदइए खइए खओवसमनिष्फण्णे १, उदइए ति
मणुस्से खइअं समत्तं खओवसमिआइं इदिआइं ।
एस णं से णामे उदइए खइए खओवसमनिष्फण्णे ४,
कयरे से णामे उदइए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे १,
उदइए ति मणुस्से खइअं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे,
एस णं से नामे उदइए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे ५,
कयरे से णामे उदइए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फ-
ण्णे १, उदइए ति मणुस्से खओवसमिआइं इदिआइं पा-
रिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए खओव-
समिए पारिणामिअनिष्फण्णे ६, कयरे से णामे
उवसमिए खइए खओवसमनिष्फण्णे १, उवसंता कसाया
खइअं सम्मत्तं खओवसमिआइं इदिआइं, एस णं से
णामे उवसमिए खइए खओवसमनिष्फण्णे ७, कयरे
से णामे उवसमिए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे १, उव-
संता कसाया खइअं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एस
णं से णामे उवसमिए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे ८,
कयरे से णामे उवसमिए खओवसमिए पारिणामिअनि-
ष्फण्णे १, उवसंता कसाया खओवसमिआइं इदि-

आइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उवसमिए
खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ९, कयरे से णामे
खइए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे १, खइअं स-
म्मत्तं । खओवसमियाइं इदिआइं पारिणामिए जीवे, एस
णं से णामे खइए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे
१० । (सू० १२७)

एतत्प्यौदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिक-
भावपञ्चकं भूय्यादावालिख्य तत् आद्यभावद्वयस्यापरितन-
भावत्रयेण स्वहृत्कारणाय लब्धाश्च इत्यधिकमणु दशाऽपि
भावनीयाः, एतानेव स्वरूपतो विवरीपुराह—‘कयरे से णामे
उदइए उवसमिए’ इत्यादि, इत्याख्या पूर्वानुसारतोऽ-
त्रापि कर्त्तव्या, नवरमत्रौदयिकक्षायिकपारिणामिकभावत्रय-
निष्पन्नः पञ्चमो भङ्गः केवलिनः सम्भवति, तथाहि—
औदयिकी मनुष्यगतिः, क्षायिकाणि ज्ञानदर्शनचारित्राणि,
पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येते त्रयो भावास्तस्य भवन्ति,
औपशमिकस्त्वह नास्ति, मोहनीयाश्चयत्वेन तस्याऽकृत्वात्,
मोहनीयस्य च केवलिन्यसम्भवात् । तथा क्षायोपशमि-
काऽप्यत्रापास्य एव क्षायोपशमिकानामिन्द्रियाद्विपर्या-
नामस्यासम्भवात्, ‘अतीन्द्रियाः केवलिनः’ इत्यादिब-
न्नात्, तस्मात् पारिशेष्याद्यथोक्तभावत्रयनिष्पन्नः पञ्चमो भङ्गः
केवलिनः सम्भवति, वष्ट्वौदयिकक्षायोपशमिकपारिणा-
मिकभावनिष्पन्नो नारकादिगतिस्तुष्ट्यऽपि संभवति ।
तथाहि—औदयिकी अन्यतरा गतिः, क्षायोपशमिकानी-
न्द्रियाणि, पारिणामिकं जीवत्वमित्येवमेतद्भावत्रयं सर्वो-
स्वपि गतिषु जीवानां प्राप्यत इति, शेषास्त्वष्टौ त्रि-
कयांगाः प्रकृष्टणामात्रम्, काण्यसम्भवादिति भावनीयम् ।

अनुष्कसंयोगाभिर्दिशन्नाह—

तत्थ णं जे ते पंच चउकसंजोगा ते णं इमे—अत्थि
णामे उदइए उवसमिए खइए खओवसमनिष्फण्णे १ अत्थि
णामे उदइए उवसमिए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे २ अत्थि
णामे उदइए उवसमिए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे ३
अत्थि णामे उदइए खइए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फ-
ण्णे ४ अत्थि णामे उवसमिए खइए खओवसमिए पारिणा-
मिअनिष्फण्णे ५ । कयरे से णामे उदइए उवसमिए खइए ख-
ओवसमनिष्फण्णे १, उदइए ति मणुस्से उवसंता कसा-
या खइअं सम्मत्तं खओवसमिआइं इदिआइं । एस णं से
णामे उदइए उवसमिए खइए खओवसमनिष्फण्णे १, कयरे
से नामे उदइए उवसमिए खइए पारिणामिअनिष्फण्णे १,
उदइए ति मणुस्से उवसंता कसाया खइअं सम्मत्तं
पारिणामिए जीवे । एस णं से नामे उदइए उवसमिए
खइए पारिणामिअनिष्फण्णे २, कयरे से णामे उदइए
उवसमिए खओवसमिए पारिणामिअनिष्फण्णे १, उदइए
ति मणुस्से उवसंता कसाया खओवसमिआइं इदिआइं
पारिणामिए जीवे । एस णं से णामे उदइए उवसमिए ख-

ओव० पारिणा० ३, कयरे से णामे उदइए खइए खओव-
समिए पारिणासिमिअनिष्फसे १, उदइए ति मणुस्से ख-
इअं सम्मत्तं खओवसमिअइं इंदिआइं पारिणासिए जीवे ।
एस णं से नामे उदइए खइए खओवसमिए पारिणासिमिअ-
निष्फसे ४, कयरे से णामे उवसमिए खइए खओवसमि-
ए पारिणासिमिअनिष्फसे १, उवसंता कसाया खइअं सम्मत्तं
खओवसमिअइं इंदिआइं पारिणासिए जीवे । एस णं
से नामे उवसमिए खइए खओवसमिए पारिणासिमिअनिष्फ-
से ५ । (सू० १२७५)

भङ्गकरचना अङ्गुल्लवसेयैव । इदानीं तान्येष पञ्च भङ्गान्
व्याख्येयान्तराह—“कयरे से नामे उदइए” इत्यादि भावना
पूर्वाभिहितानुगुण्येन कर्षण्या, नवरभरीद्वयिकौपशमिकत्वा-
यापशमिकपारिणासिमिकभावनिष्पन्नस्त्वतीयभङ्गा गतिचतुष्टये-
ऽपि सम्भवति, तथाहि—औद्यिकी अन्यतरा गतिः नारकति-
र्येदेवगतिषु प्रथमसम्यक्त्वलाभकाले एव उपशमभावो भ-
वति, मनुष्यगतौ तु तत्रोपशमभरणं औपशमिकं सम्यक्त्वं
ज्ञायापशमिकानीन्द्रियाणि पारिणासिकं जीवन्त्यमित्येवमयं
भङ्गकः सर्वासु गतिषु लभ्यते । यस्मिन् सूत्रे प्रोक्तम्—“ उ-
दइए ति मणुस्से उवसंता कसाया ” ति—तत्तु मनुष्यगत्य-
पक्षेयैव द्रष्टव्यम्, मनुष्यत्वादयस्यापशमभरणं कषाया-
पशमस्य च तस्यामेव भावात् । अस्य चापलक्षणमात्रत्वा-
दिति, एवमौद्यिकज्ञायापशमिकपारिणासिमिकभाव-
निष्पन्नस्त्वतुर्थभङ्गोऽपि चतुस्त्वपि गतिषु सम्भवति, भा-
वना त्वनन्तराङ्गुलीयभङ्गकवेदेव कर्तव्या, नवरभरीपशमिक-
सम्यक्त्वस्थानं ज्ञायिकसम्यक्त्वं वाच्यम्, अस्ति च ज्ञा-
यिकसम्यक्त्वं सर्वास्वपि गतिषु, नारकतिर्येदेवगतिषु
पूर्वप्रतिपन्नस्यैव । मनुष्यगतौ तु पूर्वप्रतिपन्नस्य प्रतिपद्य-
मानकस्य च तस्याप्यत्र प्रतिपादितत्वादिति, तस्माद्वा-
प्येतौ द्वौ भङ्गकौ सम्भवितौ, शेषास्तु त्रयः संवृतिमात्रम्,
तद्रूपं वस्तुन्यसम्भवति ।

साम्प्रतं पञ्चकसंयोगमकं प्रकल्पयामाह—

तत्थ णं जे से एके पंचगसंजोए से णं इमे—अत्थि नामे
उदइए उवसमिए खओवसमिए खइए पारिणासिमिअनि-
ष्फसे १, कयरे से णामे उदइए उवसमिए खइए खओव-
समिए पारिणासिमिअनिष्फसे १, उदइए ति मणुस्से उवसं-
ता कसाया खइअं सम्मत्तं खओवसमिअइं इंदिआइं पा-
रिणासिए जीवे । एस णं से णामे ० जाव पारिणासिमिअनि-
ष्फसे । से तं सन्निवाइए । (सू० १२७)

अयं च सविबरणः सुगम एव, केवलं ज्ञायिकः सम्य-
गदृष्टिः सन् यः उपशमभरणं प्रतिपद्यते तस्यायं भङ्गकः
सम्भवति, नान्यस्य, समुचितभावपञ्चकस्यास्य तत्रैव भा-
षादिति परमार्थः । तदेवमका द्विकसंयोगभङ्गका द्वौ द्वौ त्रिक-
योगचतुष्कयोगभङ्गकावेकस्त्वयं पञ्चकयोग इत्येतेषु च भङ्गका
अत्र सम्भविनः प्रतिपादिताः, शेषास्तु विंशतिः संयोगो-
त्थानमात्रतयैव प्रकृता इति स्थितम् । एतेषु च पदसु-

भङ्गकेषु मध्ये एकस्त्रिकसंयोगो द्वौ चतुष्कसंयोगावस्थिते
त्रयोऽपि प्रत्येकं चतुस्त्वपि गतिषु सम्भवन्तीति निर्णी-
तम्, अतो गतिचतुष्टयभेदात् ते किल द्वादश वक्ष्यन्ते, ये
तु शेषा द्विकयोगात्रिकयोगपञ्चकयोगलक्षणस्यो भङ्गाः
सिद्धकेवल्युपशान्तमोहानां यथाक्रमं निर्णीताः ते यथाङ्गी-
कृतस्थानसम्भविवात् त्रय एवेत्यनया विवक्षयाऽयं सा-
क्षिपातिको भावः स्थानान्तरे पञ्चदशविध उक्ता द्रष्टव्यः ।
यथाह—“ अविरुद्धसंज्ञिवाइय—भया एमेव परणुरस ” ति,
“ से तं सण्णिसिद्धि ” ति निगमनम् । उक्तः साक्षिपातिको
भावः, तद्वत्तुने चोक्ताः पक्षिभावाः, “ त च तद्वाचकैर्ना-
मभिर्बिना प्रकल्पितं न शक्यन्ते इति तद्वाचकान्यौद्यि-
कादीनि नामान्यप्युक्तानि । एतैश्च पक्षिभिरपि धर्मास्तिकाया-
देः समस्तस्यापि वस्तुनः संग्रहात् पदप्रकारं सत् सर्वस्यापि
वस्तुनो नाम वण्णामेत्यनया दिशा सर्वमिदं भावनीयम् ।
अनु० । स्या० । सूत्र० । आ० म० । भ० । आचा० । सन्निपा-
तजल्पे, त्रि० । तं० । औद्यिकीद्विपञ्चभावसमकालनिष्पा-
दितं, आचा० १ भु० ५ अ० १ उ० । (‘भाव’ शब्दे षष्ठभागे
उदाहरणान्तरमपि ।

संज्ञिवाय—सन्निपात—पुं० । अपरापरस्थानेभ्यो जनानामे-
कत्र मीलने, औ० । ज्ञा० । वाताद्विषयसंयोग, प्रश्न० ५ सं-
ख० द्वार । भ० । औ० । द्वित्रिभावानां संयोग, आ० म० १
अ० । मेलापकं, सूत्र० २ भु० ६ अ० । सू० । स्या० । औद्य-
यिकादिभावानामेव द्वादशसंयोग, उत्त० १ अ० । अनन्तरा-
द्वादिभावानां मेलकं, अनु० । समवाये, स्या० ४ डा० ३
उ० । संज्ञिगुलक्षणं द्वादशमेलकं, स्या० ४ डा० ४ उ० ।

संज्ञिवाइ—संज्ञिविष्ट—त्रि० । सम्यक् स्वशरीरानावाधया न
तु विषयसंस्थानेन निविष्टाः संज्ञिविष्टाः । जी० ३ प्रति०
४ अ० । अभिमिष्ट, प्रश्न० ५ आ० द्वार । सम्यक्
निश्चलता आपत्परिहारेण च निविष्टं, आ० म० १ अ० ।
प्रश्न० । जं० । रा० । निवेशितं, विपा० १ भु० ३ अ० । ज्ञा० ।
औ० । संज्ञिविष्टपाटकं, रा० । आवासितं, आचा० २ भु०
१ चू० १ अ० ३ उ० ।

सण्णिवेस—संज्ञिवेश—पुं० । यात्रार्थसमागतजनावासे, ज-
नसमागमे च । आचा० १ भु० ८ अ० ६ उ० । उत्त० ।
स्थाने, आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० । यत्र प्रभूतानां
भण्डानां प्रवेशः स संज्ञिवेशः । स्या० ५ डा० १ उ० ।
कटकादीनामावासे, ज्ञा० १ भु० ८ अ० । स्या० । सूत्र० ।
औ० । घोषादी, अनु० । भ० । औ० । सत्यावासरुत्थासं
सण्णिवेसां गमो वा पीडितो संनिविष्टो जन्तागतो वा
लोगो संज्ञिविष्टो सो सण्णिवेसं भण्णुनि । नि० सू० १२ उ० ।

सण्णिसिद्धि—संज्ञिपद्या—स्त्री० । सच्छांभनाः सुखात्पादक-
तयाऽनुकूलत्वाभिप्राया इव निपद्याः । स्त्रीभिः कृतायां मा-
यायाम्, स्त्रीवसतो च । “ तस्मा समणा णं समेति आय-
हियाप सन्निसेज्जाआ । ” सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

सण्णिसमण—संज्ञिपण—त्रि० । सङ्गततया निषण्णम् । सु-
खासीने, भ० ७ श० १० उ० । रा० ।

संज्ञिसिद्धि—संज्ञिपद्या—स्त्री० । शोभानायां निषद्यायाम्,
व्य० १ उ० ।

स्वनिवृत्त्या—स्त्री० । स्वकीयायां निवृत्त्यायाम्, व्य० ४ उ० ।
संविगमिज्ञा—संज्ञिभूत—न० । संज्ञाः विद्यन्ते येषां ते संज्ञि-
नः परं सर्वप्राप्त्यागमं दीर्घकालिकया संज्ञया संज्ञि-
रन्ते संज्ञिन उच्यन्ते । ततः संज्ञानां भूतं संज्ञिभूतम् ।
समनस्कानां मनःसहितैरिन्द्रियैर्जनितं भूतज्ञानं, कर्म०
१ कर्म० ।

से किं तं संविगमिज्ञं ? संविगमिज्ञं (अं) ति विहं पणत्तं ,
तं जहा—कालिआवणसेणं हेऊवणसेणं दिट्ठिआओव-
णसेणं । से किं तं कालिआवणसेणं ? कालिआवणसेणं
जस्स थं अत्थि ईहा अयोहो मग्गणा गवेसणा चिंता
वीमंसा से थं सएणीति लब्धम् । जस्स थं नऽत्थि ईहा
अयोहो मग्गणा गवेसणा चिंता वीमंसा से थं असन्नी-
ति लब्धम् । से तं कालिआवणसेणं । से किं तं हेऊवण-
सेणं ? जस्स थं अत्थि अभिसंधारणपुविआ करण-
सत्ती से थं सएणीति लब्धम्, जस्स थं नऽत्थि अभि-
संधारणपुविआ करणसत्ती से थं असएणीति लब्धम्,
से तं हेऊवणसेणं । से किं तं दिट्ठिआओवणसेणं ?
दिट्ठिआओवणसेणं संविगमिज्ञस्स खओवसमेणं सएणी
लब्धम्, असंविगमिज्ञस्स खओवसमेणं असएणी ल-
ब्धम् । से तं दिट्ठिआओवणसेणं । से तं संविगमिज्ञं । से तं
असंविगमिज्ञं । (सू० ३६ ।)

‘ से किं तं ’ मित्यादि, अथ किं तत्संज्ञिभूतम् ? , संज्ञानं
संज्ञा साऽस्यास्तीति संज्ञी तस्य भूतं संज्ञिभूतम् । आ-
चार्य आह—संज्ञिभूतं त्रिविधं प्रथमम् संज्ञिनां अन्वेषणा-
त्, तदेव त्रिभूतं संज्ञिनां दर्शयति । तद्यथा—कालि-
क्युपदेशनं १ हेतुपदेशनं २ दृष्टिवादापदेशनं ३ । तत्र कालि-
क्युपदेशनस्य त्रिधापदेशनादीर्घकालिक्युपदेशनेति द्रष्ट-
व्यम् । ‘ से किं तं ’ मित्यादि अथ कोऽयं कालिक्युपदेश-
नं संज्ञी ? इह दीर्घकालिकी संज्ञा कालिकीति व्यपदि-
श्यते, आदिपदलोपादुपदेशनमुपदेशः—कथनमित्यर्थः, दी-
र्घकालिकया उपदेशः—दीर्घकालिक्युपदेशस्तेन, आचार्य
आह—कालिक्युपदेशनं संज्ञी स उच्यते यस्य प्राणिनोऽस्ति
विद्यते ईहा—सदर्थपर्यालोचनमप्राप्तो—निश्चयो मा-
गणा—अन्वयधर्मान्वेषणरूपा गवेसणा—व्यतिरेकधर्म-
स्वरूपपर्यालोचनं चिन्ता—कथमिदं भूतं कथं चेदं स-
प्रति कर्त्तव्यं कथं चैतद्भविष्यतीति पर्यालोचनं विम-
र्शनं विमर्शः—इदमित्यर्थं घटते इत्थं वा तद्भूतमित्य-
र्थं वा तद्भूतीति यथार्थस्थितवस्तुस्वरूपान्वेषणः, स
प्राणी ‘ गु ’ मिति वाक्यालङ्कारे संज्ञीति लभ्यते । स च
गर्भव्युत्क्रांति कपुरुषादिरोपपातिकश्च देवादिमनःपर्यायि-
भूतो विज्ञेयः, तस्यैव त्रिकालविषयचिन्ताविमर्शादिसम्भ-
वाद्, आह च भाष्यकृद्—“ इह दीर्घकालिगि—कालि-
गिति सखा जया सुदीर्घा पि । समभरह भूयमस्सं, वितेह य
किह गु कायव्वं ॥१॥ कालियसंज्ञि तत्तओ, यस्स मई
सा य तो मणाजागं । खंधउण्ते घेत्तुं, मघह तज्झदि-

संपत्ता ॥२॥ ” एष च प्रायः सर्वमन्वर्थं स्फुटरूपमुपलभते,
तथाहि—यथा चक्षुष्मान् प्रदीपादिप्रकाशेन स्फुटमर्थेषु-
पलभते तथैषोऽपि मनोलाब्धिसम्पन्नो मनोद्रव्यावष्टम्भसमु-
त्पन्नविमर्शवशतः पूर्वापरानुसन्धानेन यथावस्थितं स्फुटम-
र्थमुपलभते, यस्य पुनर्नास्ति ईहा अपोहो मार्गणा गवे-
सणा चिन्ता विमर्शः सोऽसंज्ञीति लभ्यते, स च संभू-
च्छिम्भपञ्चिन्द्रियविकलेन्द्रियादिविज्ञेयः, स हि स्वल्पस्वल्प-
तरमनोलाब्धिसम्पन्नावाद्स्फुटमस्फुटतरमर्थं जानाति । त-
थाहि—संज्ञिपञ्चिन्द्रियापलया संभूच्छिम्भपञ्चिन्द्रियोऽस्फुटमर्थं
जानाति, ततोऽप्यस्फुटं चतुरिन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटतरं
त्रीन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटतमं द्वीन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटतम-
मकन्द्रियः, तस्य प्रायो मनोद्रव्यासम्भवात्, केवलमव्य-
क्तेरिव किञ्चिदतीवापत्तरं मनोद्रव्यं, यद्वशाद्वाहारादिसंज्ञा
अव्यक्तरूपाः प्रादुष्यन्ति, ‘ सेत्त ’ मित्यादि, सोऽयं कालि-
क्युपदेशनं संज्ञी । ‘ से किं तं ’ मित्यादि, अथ कोऽयं हे-
तुपदेशनं संज्ञी ? हेतुः कारणं निमित्तमित्यनुष्ठानम्,
उपदेशनमुपदेशः हेतोरुपदेशनं हेतुपदेशनम्, क्युक्त्तं भव-
ति !, कोऽयं संज्ञित्वनिबन्धनहेतुमुपलभ्य कालिक्युपदेशना-
संशयपि संज्ञीति व्यवहियते, आचार्य आह—हेतुपदेशनं
संज्ञा यस्य प्राणिनोऽस्ति—विद्यतेऽभिसन्धारणम्—
अव्यक्तेन व्यक्तेन वा विधानंतालोचनं तत्पूर्विका—त-
त्कारणिका कारणशक्तिः—करणं क्रिया तस्यां शक्तिः—प्रवृ-
त्तिः, स प्राणी गुमिति वाक्यालङ्कारे, हेतुपदेशनं संज्ञीति
भग्यते, एतदुक्तं भवति—यो बुद्धिपूर्वकं स्वदृष्टपरिपालना-
र्थमिष्टत्वाहारादिषु वस्तुषु प्रवर्तते अनिष्टव्यथ निवर्त्तते
स हेतुपदेशनं संज्ञी, स च द्वीन्द्रियादिरपि वेदितव्यः,
तथाहि—इष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिसञ्ज्ञन्तं न मनोव्यापा-
रमन्तरेण सम्भवति, मनसा पर्यालोचनं संज्ञा, सा च
द्वीन्द्रियादिरपि विद्यते, तस्यापि प्रतिनियतेष्टानिष्टविषयप्र-
वृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, ततो द्वीन्द्रियादिरपि हेतुपदेशनं सं-
ज्ञी लभ्यते, नवरमस्य चिन्तनं प्रायो वर्तमानकालविषयं
न भूतभविष्यद्विषयमिति न कालिक्युपदेशनं संज्ञी लभ्यते ।
यस्य पुनर्नास्ति अभिसन्धारणापूर्विका कारणशक्तिः स प्राणी,
गुमिति वाक्यालङ्कारे, हेतुपदेशनाप्यसंज्ञी लभ्यते, स च
पृथिव्यादिरकेन्द्रियो वेदितव्यः, तस्याभिसन्धिपूर्वकमिष्टा-
निष्टप्रवृत्तिनिवृत्तिसम्भवात्, या आप चाहारादिसंज्ञाः
पृथिव्यादीनां वर्त्तन्ते ता अव्यत्यन्तमव्यक्तरूपा इति तद-
पेक्षयाऽपि न तेषां संज्ञित्वव्यपदेशः । उक्तं च भाष्यकृता
“ जे पुण संज्ञितेउ, इष्टानिष्टसु विषयवत्थुं । वर्त्तति नि-
वर्त्तति य, संदहपरिपालणाहउं ॥१॥ पाणु खंउपह विज्य,
कालमि न याईदीहकालएणु । तं हेउबायसएणी,
निच्छिद्धा हौति अस्सएणी ॥ २ ॥ ” अन्वयत्रापि
हेतुपदेशनं संज्ञित्वमात्रात्वात्—“ कुमिकीटपतङ्गा—
द्याः, समनस्का जङ्गमाश्चतुर्भेदाः । अमनस्काः पञ्च-
विधाः, पृथिवीकायादयो जीवाः ॥ १ ॥ ” ‘ सेत्त ’
मित्यादि, सोऽयं हेतुपदेशनं संज्ञी । ‘ से किं तं ’ मित्यादि ।
अथ कोऽयं दृष्टिवादापदेशनं संज्ञी ? दृष्टिदेशनं—सम्यक्त्वा-
दि वदने—वाद्ः दृष्टीनां वादो दृष्टिवादस्तुपदेशनं, तद-

पक्षेत्यर्थः, आचार्य आह—दृष्टिदापदेशेन संक्षिप्तसूत्रस्य
ज्ञायापशमन संज्ञी लभ्यते, संज्ञानं संज्ञा—सम्यग्ज्ञानं
तदवस्थास्तीति (स) संज्ञी—सम्यग्दृष्टस्तस्य यच्छ्रुतं
तत्संक्षिप्तं, सम्यक्श्रुतमिति भावार्थः, तस्य ज्ञायापशमन
तदावारकस्य कर्मणः ज्ञायापशमनभावेन संज्ञी लभ्यते,
किमुक्तं भवति?—सम्यग्दृष्टिः ज्ञायापशमनकलानयुक्तो दृ-
ष्टिदापदेशेन संज्ञी भवति, स च यथाशक्ति रागाऽऽदिनि-
ग्रहपरो वेदितव्यः, स हि सम्यग्दृष्टिः सम्यग्ज्ञानी वा
यो रागादीन् निगृह्णाति, अन्यथा हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्य-
भावनः सम्यग्दृष्टिवाद्ययोगात्, उक्तं च—‘ तज्ज्ञानमेव
न भवति, यस्मिन्नुद्दिने विभाति रागगणः । तमसः
कुतोऽस्ति शक्ति-र्दिनकरकिरणप्रतः स्थातुम् ? ॥ १ ॥ ’
अन्यस्तु मिथ्यादृष्टिसंज्ञी, तथा आह—‘ असंक्षिप्तसूत्रस्य
मिथ्याश्रुतस्य ज्ञायापशमनासंज्ञीति लभ्यते, ‘ से स ’
मित्यादि निगमने, साऽयं दृष्टिदापदेशेन संज्ञी । त-
देवं संज्ञिनास्मिभेदत्वात् श्रुतमपि तदुपाधिभेदात् त्रिविध-
मुपपन्नम् । अत्राह—ननु प्रथमं हेतूपदेशेन संज्ञी वक्तुं
युज्यते, हेतूपदेशेनापमनोलाभिसम्पन्नस्यापि द्विन्द्रियादेः
संक्षिप्तत्वेनाभ्युपगतत्वात् तस्य चाविशुद्धतरत्वात्, ततः
कालिकयुपदेशेन, हेतूपदेशसंज्ञापेक्षया कालिकयुपदेशेन
संज्ञिनो मनःपर्याप्तियुक्तनया विशुद्धत्वात्, तत्किमर्थमु-
त्क्रमापन्यासः ? उच्यते, इह सर्वत्र सूत्रे यत्र कचित्
संज्ञी असंज्ञी वा परिगृह्यते तत्र सर्वत्रापि प्रायः का-
लिकयुपदेशेन गृह्यते न हेतूपदेशेन, नापि दृष्टिदापदेशेन
तत एतत्सम्प्रत्ययार्थं प्रथमं कालिकयुपदेशेन संज्ञिनो प्र-
हणम् । उक्तं च—‘ सन्निति असन्निति य, सव्वसुए
कालिआवपसंणं । पायं सव्वहारां, कीरइ तेणाइआ स-
कआ ॥ १ ॥ ’ ततोऽनन्तरप्रधानत्वाद्धेतूपदेशेन सं-
ज्ञिनो प्रहणम्, ततः सर्वप्रधानत्वादान्तं दृष्टिदापदेशेनेति
‘ से स ’ मित्यादि, तदेतत्संक्षिप्तसूत्रम्, असंक्षिप्तसूत्रमपि
प्रतिपक्षाभिधानादव प्रतिपादितम् । तत आह—‘ से स
असन्निसुअं ’ तदेतत्संक्षिप्तसूत्रम् । न० ।

संक्षिप्तसंज्ञाराग-संक्षिप्तयागत-त्रि० । सती नाम शोभना
स्वकीया वा निषद्या संज्ञिषद्या तस्यां गतः । संक्षिप्तघोष-
विष्ट, व्य० ४ उ० ।

संक्षिप्तह-संज्ञिभ-त्रि० । सदेशे, प्रज्ञा० २ पद ।

संक्षिप्तहास्य-संज्ञिधान-न० । संज्ञिधीयते आधीयते यस्मिं-
स्तत्संज्ञिधानम्, अनु० । संज्ञिधीयते क्रियाऽस्मिन्निति
संज्ञिधानम् । आधारे, स्या० ८ ठा० ३ उ० । सम्यग्
निधीयते नारकादिगतिषु येन तत्संज्ञिधानम् । कर्मणि,
आचा० १ ध्रु० ८ अ० ३ उ० । सन्निधिः संज्ञिधानम् ।
वस्त्राद्व्यवस्थानं, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

संक्षिप्तहि-संज्ञिधि-पुं० । सम्यक्प्रकारेण निधीयते-स्थाप्यते
दुर्गती आत्मा येन स सन्निधिः । संचये, उक्त० ६ अ० ।
दश० । विनाशिद्रव्याणां द्रव्यादनादीनां स्थापने, आचा०
१ ध्रु० २ अ० ५ उ० । विशिष्टाहारासंग्रहस्य संचये,
सूत्र० १ ध्रु० १६ उ० । व्य० । गोरसादेः सन्निधये, नि०
शायामशनादिधारणं, ग० २ अधि० ।

संज्ञिधि न कुर्यात्—

संज्ञिहि च न कुन्विज्ञा, लेवमायाइ संज्ञे ।

पक्षी पत्तं समादाय, निर्विषयो परिच्ये ॥ १६ ॥

च—पुनः संयतः—साधुर्लेपमात्रयाऽपि संज्ञिधि न कुर्यात्
लेपस्य मात्रा लेपमात्रा तथा लेपमात्रया सम्-सम्यक् प्रकारेण
निधीयते—स्थाप्यते दुर्गती आत्मा येन स संज्ञिधिः-श्रुत-
गुहादिसंचयस्ते न कुर्यात्, यावता पात्रं लिप्यते तावन्मा-
त्रमपि घृणादिकं न संचयेत् । भिक्षुराहारं कृत्वा पात्रं स-
मादाय—पात्रं गृहीत्वा निरपेक्षः सन्न—निःस्पृहः सन्न प-
रिजित्—साधुमार्गे प्रयतेत । क इव-पक्षी इव यथा पक्षी
आहारं कृत्वा पक्षे—तनूकहमात्रं गृहीत्वा उड्डीयते तथा
साधुरपि कुत्सितबलो भवेत् ॥ १६ ॥ उक्त० ७ अ० ।
(संज्ञिधिशब्दव्यक्त्यता ‘ वयल्लङ्क ’ शब्दं पठे भागे
गता ।)

संज्ञिहि च न कुन्विज्ञा, अणुमायं पि संज्ञे ।

गुहा जीवी अण्वबदे, हविज जगनिस्मि ॥ २४ ॥

संज्ञिधि—प्रागनिरूपितस्वरूपां न कुर्यात् अणुमात्रमपि—
स्लोकमपि संयतः—साधुस्था मुधाजीवीति पूर्वेष्वत्, असं-
बद्धः पक्षिनापत्रादकवत् गृहस्थैः प्येभूतः सन्न भवेत्
जगात्प्रश्रितभ्रारवरसंरक्षणं प्रतिबद्धः इति सूत्रार्थः । दश०
अ० २ उ० । (संज्ञिधिव्याख्या ‘ भिक्षु ’ शब्दे पञ्चमभागे
१५६८—पृष्ठं गता ।) (तथा संज्ञिधिव्याख्या ‘ रायपिड ’
शब्दे षष्ठे भागे १५४—पृष्ठं गता ।) (तथा ‘ आरंभ ’ शब्दे द्वि-
तीयभागे ३६५ पृष्ठं गता ।) (तथा ‘ परिगह ’ शब्दे पञ्चम-
भागे १५३ पृष्ठं गता ।) (‘ पंडिसवणा ’ शब्दे राजभोज-
नस्य दर्पिकाप्रतिसेवनप्रस्ताव संज्ञिधिदोष उक्तः ।) “ न
यश्चाद्गामिनेऽर्थाय, संज्ञिधत्तऽशनादिकम् । ” आगामिनेऽर्थाय
श्वः परश्वो वा भाविने प्रयोजनाय संज्ञिधत्ते साधुः । द्वा०
२७ द्वा० ।

न संज्ञिहि कुन्वि आसुपत्ने । (२५ +)

तथा संज्ञिधाने संज्ञिधिः स च द्रव्यसंज्ञिधिः धनधान्य-
हिरण्यपदचतुष्टयद्रुपे, भावसंज्ञिधस्तु मायाक्रोधाद्यां वा
सामान्येन कषायास्तमुषयरूपमपि संज्ञिधि न करोति भ-
गवत्स्थयाऽऽशुप्रज्ञः सर्वत्र सदापयोगाच्च लुप्तस्थवन्मनसा
पर्यालोच्य पदार्थपरिच्छुत्तिं विधत्ते । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।
(संज्ञिधिव्याख्या ‘ आतट्ट ’ शब्दे द्वितीयभागे १५८ पृष्ठं
गता ।)

संज्ञिहिय—संज्ञिहित-त्रि० । अशेषिते विशेषे । दाक्षिणात्या-
नामाह्वितकानामिन्द्र, स्या० २ ठा० ३ उ० ।

संज्ञिहियपाडिहिर—संज्ञिहितप्रातिहाय्ये—पुं० । संज्ञिहितं प्र-
तिहाय्ये प्रतिहारकर्म संज्ञिधत्ते देवेन यस्य स तथा । भ०
१४ श० ८ उ० । विहितं देवताप्रतिहाय्ये, औ० ।

संज्ञिहिसंज्ञिचय-संज्ञिधिसंज्ञिचय-पुं० । संज्ञिधानं संज्ञि-
धितस्य संज्ञिचयः संज्ञिधिसंज्ञिचयः, अथवा—सम्यग्
निधीयते स्थाप्यते उपभोगाच्च योऽर्थः स संज्ञिधितस्य
संज्ञिचयः, प्राशुर्यमुपभोग्यम् । द्रव्यनिचयः, आचा० १ ध्रु० २
अ० १ उ० । सम्यग्निधीयते इति संज्ञिधिः, विनाशित-

सत्त-सप्तन्-त्रि० । (सात) संख्याभेदं, नि० चू० १ उ० ।
जं० । स० ।

सत्तंग-सप्ताङ्ग-न० । राजामात्याऽ १ मात्यशुद्धाऽ २ रथलाभ—
३ काश ४ राष्ट्र ५ दुर्ग ६ सैन्य ७ लक्षण सप्तावयवे राज्ये,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सत्तंगपद्विषय-सप्ताङ्गप्रतिष्ठित-त्रि० । सप्ताङ्गानि चत्वारः
पादाः करः पुच्छं शिस्नं चति, एतानि प्रतिष्ठितानि भूमौ
लग्नानि यस्य तत्तथा । सप्तभिः पादादिभिर्भूमौ लग्ने, उ-
पा० २ अ० ।

सत्तंत-सत्तन्त्र-न० । सच्छास्त्रे, प्रति० ।

सत्तकप्प-कप्तकल्प-पुं० । सप्तविधकल्पे, पं० भा० ।

सत्तविहकप्पमेत्तो, वोच्छामि अहकमेणं तु ।

ठितमड्डितजिण्णथेर-लिंगे उवही तंहव संभोगे ॥

एसो तु सत्तकप्पो, शेयव्वो आणुपुव्वीए । पं० भा० १
कल्प । पं० चू० ।

सत्तखेत्ती-सत्तखेत्री-स्त्री० । सप्तानां क्षेत्राणां समाहारः स-
प्तक्षेत्री । जिनैर्विख्यातसत्तके, सत्तक्षेत्र्यां धनवापः । ध० ।
सप्तानां क्षेत्राणां समाहारः सप्तक्षेत्री, जिनविम्ब १ भवना-
२ऽऽगम ३ साधु ३ साध्वी ५ आवक ६ आविका ७ ल-
क्षणा तस्यां विसृज्य-धनस्य आवकाधिकारान्यायोपा-
स्य वापो-विकरणं तच्च विशेषतो गृहधर्मो भवतीति या-
ज्यम् । एवमप्रऽपि स्वयमूहम् । क्षेत्रं हि बाजस्य वपनमुच्च
तमित्युक्तं वाप इति । वपनमपि क्षेत्रे उच्चतं गाऽक्षेत्रं इति
सप्तक्षेत्र्यामित्युक्तम् । क्षेत्रस्य च सप्तानां कूटमव वपनं च स-
प्तक्षेत्र्यां यथावित्तस्य द्रव्यस्य भक्ष्यता भक्ष्या च । ध० २
अधि० ।

सत्तग-सप्तक-पुं० । सप्तपरिमाणस्य सप्तकः । सप्तवयवे,
व्य० ४ उ० ।

सत्तगइय-सप्तगतिक-पुं० । मृतानां सप्त गतयः-अग्रइजादि-
यानिलक्षणा येषां ते सप्तगतयः । मृत्वा सप्तसु गतिषु उत्प-
त्त्यमानेषु, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सत्तघ्नर-सप्तगृह-न० । जीवाणुशसनकारस्य जिनदत्तसूत्रेनि-
वासस्थाने, जो० १ प्रति० ।

सत्तघ्नर-सप्तगृहान्तर-न० । सप्तगृहमध्ये, कल्प० ३ अ-
भि० ६ क्षण ।

सत्तघ्नरतरिय-सप्तगृहान्तरिक-पुं० । सप्तगृहाण्यन्तरं भिक्षा-
ग्रहणे यस्य स सप्तगृहान्तरिकः । सप्त २ गृहाण्यतिक्रम्य-
भिक्षाग्रणामिग्रहे, श्री० ।

सत्तच्छद-सप्तच्छद-पुं० । सप्तपण्यवृक्षे, विशेष० । “ अजुअ-
ल (प) वरणं सत्तच्छदं ” पाइ० ना० २५७ गाथा ।

सत्तच्छास्त्रिष्वचितिय-सप्तस्थाननिर्वर्तित-पुं० । सप्तकारनि-
ष्पादिते, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सत्तद्धिमद्धिखंडिय-सप्तपट्टिखण्डित-त्रि० । सप्तपट्टिप्रविभा-
गीकृते, ज्या० ६ पाडु० ।

सत्तणउह-सप्तनवति-स्त्री० । सप्ताधिकायां नवतिसंख्याया-
म्, स० ।

सत्तणाम-सप्तनाम-न० । सप्तानामर्थानामभिधायके नामनि,
अनु० ।

से किं तं सत्तनामे?, सत्तनामे सत्त सरा पणत्ता, तं जहा-
सज्जे रिसहे गंधारे, मज्झिमे पंचमे सरं ।

रेवए चव नेसाए, सरा सत्त विआहिआ ॥ १ ॥

‘ स्तु ’ शब्दापतापयोरिति स्वरणानि स्वराः—ध्वनिवि-
शेषाः, ते च सप्त, तद्यथा—‘ सज्जे ’ ति श्लोकः, व्या-
ख्या—‘ पञ्चभ्यो जानः पञ्चजः, उक्तं च—’ नासां कण्ठमु-
रस्तालु, जिह्वां दन्तौश्च संश्रितः । पञ्चभिः संजायते य-
स्मात्, तस्मान्, पञ्च इति स्मृतः ॥ १ ॥ ” तथा ऋष-
भो—‘ वृषमस्तद्धत् यो वर्तेत स ऋषभः, आह च—’ वा-
युः समुत्थितो नाभः, कण्ठशीर्षसमाहतः । नर्दन् वृषभ-
वद् यस्मात्, तस्माद्वृषभ उच्यते ॥ २ ॥ ” तथा गन्धो
विधत्त यस्य स गन्धारः, स एव गान्धारः गन्धवा-
हविशेष इत्यर्थः, अभाणि च—“ वायुः समुत्थितो नाभ-
हृदि कण्ठे समाहतः । नानागन्धवहः पुण्या, गान्धार-
स्तेन हेतुना ॥ ३ ॥ ” तथा मध्ये कायस्य भयो मध्यमः,
यद्वाचि—“ वायुः समुत्थितो नाभः—करोहृदि समाहतः ।
नाभिं प्राप्नो महानादो. मध्यमत्वं समश्नुत ॥ ४ ॥ ” तथा
पञ्चानां पञ्चजादस्वरणाणां निर्देशक्रममाश्रित्य पूरणः पञ्च-
मः, अथवा—पञ्चसु-नाभ्यादस्थानेषु मातीति पञ्चमः
स्वरः, यद्विधायि—“ वायुः समुत्थितो नाभः—करोहृत्कण्ठ-
शिरोक्तेः । पञ्चस्त्रानेत्थितस्यास्य, पञ्चमत्वं विधीयते
॥ ५ ॥ ” तथाऽभिसंध्यतेऽनुसंधयति शेषस्वरानिति नि-
रुक्तिवशाद्धैवतः, यदुक्तम्—“ अभिसंधयते यस्मा—देतान्
पूर्वोदितस्वरान् । तस्मादस्य स्वरस्यापि, धैवतत्वं वि-
धीयते ॥ ६ ॥ ” पाठान्तरं चैवतधैवति, तथा निरीद-
न्ति स्वरा यस्मिन् स निषादः, यतोऽभिहितम्—“ गि-
पीदन्ति स्वरा यस्मिन्निषादस्तेन हेतुना । सर्वोश्चाभिभ-
वत्येव, यदादित्योऽस्य दैवतम् ॥ ७ ॥ ” इति, तदेवं स्वर-
ाः—जीवाजीवनिश्चितध्वनिविशेषाः ‘ सत्तविधादिय ’ ति-
सिध्दिप्रकारिण्यथातात्त्वीकरणगुणधरैरिति श्लोकार्थः । आ-
ह-ननु कारणभेदेन कार्यस्य भेदात् स्वराणां च जिह्वा-
दिकारणजन्यत्वात् तद्वतां च द्वीन्द्रियादिप्रसज्जीवानामसं-
क्षयत्वाज्जीवनिस्तु अपि तावत् स्वरा असंख्याताः
प्राप्नुवन्ति किमुताजीवनिस्तु इति कथं सप्तसंख्या नि-
यमो न विरुध्यत इति ?, अत्रोच्यते, असंख्यातानामपि
स्वरविशेषाणामेतत्त्वेव सप्तसु सामान्यस्वरध्वन्यभेदाद् बा-
दराणां वा कर्पाक्षदेवोपलभ्यमानविशिष्टव्यक्तीनां ग्रहणा-
द्विनापकारिणां विशिष्टस्वराणां वक्रमिष्टत्वादक्षेप इति ।

स्वरान्नामनो निरूप्य कारणतस्तानवाभिधिसुराह—

एएसि थं सत्तएहं सराणं सत्त सरट्ठाया पणत्ता ।
तं जहा-सज्जे च अग्रजीहाए, उरेण रिसहं सरं ।
कटुगण्णं गंधारं, मज्झजीहाए मज्झिमं ॥ २ ॥

नासाए पंचमं ब्रूमा , दंतोद्वेण अ रेवतं । भमुहक्खवेण ।
 खेसाहं , सरङ्गाया विआहिआ ॥ ३ ॥ सत्त सरा जीव-
 खिस्सिआ पप्पत्ता , तं जहा—“सजं रवइ मऊरो , कुक्कुडो
 रिसमं सरं । हंमो रवइ गंधारं , मज्झिमं च गवेलगा ॥४॥
 अह कुसुमसंभेव कालं , कोइला पंचमं सरं । छट्टं च
 सारसा कुंचा , नेसायं सत्तमं गम्मां ॥ ५ ॥ सत्तसरा
 अजीवनिस्सिआ पप्पत्ता , तं जहा—सजं रवइ मुअंमो ,
 गोमुह्मी रिसहं सरं । संखो रवइ गंधारं , मज्झिमं पुण भ-
 छरी ॥ ६ ॥ चउसरणपङ्कट्टाया , गोहिआ पंचमं सरं ।
 आडवेरो रेवइयं , महाभेरी अ सत्तमं ॥ ७ ॥

तत्र नाभेरुत्थिताऽवकारी स्वर आभोगनोऽनाभोगनो
 वा यद्वा जिह्वादिस्थानं प्राप्य विशेषमात्साद्यति तत्
 स्वरस्यापकारकमतः स्वरस्थानमुच्यते । तत्र ‘सज्ज’ मि-
 त्यादिश्लोकद्वयं सुगमम्—नवरं चकारोऽवधारणे , पञ्च-
 जमेव प्रथमस्वरलक्षणं ब्रूयात् , कथंन्याह—अप्रभूता जि-
 ह्वा अप्रजिह्वा जिह्वाप्रमित्यर्थस्तथा , इह यद्यपि पञ्चज-
 भरणे स्थानान्तराण्यपि कण्ठादीनि व्याप्रियन्ते अप्रजिह्वा
 च स्वरान्तरेषु व्याप्रियते तथापि सा तत्र बहुव्या-
 पारवर्तिता कृत्वा तथा तमेव ब्रूयादित्युक्तम् । इ-
 दमत्र इदमम्—पञ्चजस्वरोऽप्रजिह्वा प्राप्य विशिष्टां
 व्यवक्रियात्साद्यत्यनस्तद्वेषक्या सा स्वरस्थानमुच्यते ,
 एवमन्यत्रापि भावना कार्या । उरो—वक्त्रेन अ-
 वधं स्वरम् ब्रूयादिति सर्वत्र सम्बध्यते । ‘कंदु-
 ग्गणं’ ति—कण्ठादुद्गमनमुद्गतिः—स्वरनिष्पत्तिरुद्गता
 क्रिया तेन कण्ठाद्गतं गान्धारम् , जिह्वाया मध्या भागो
 मध्यजिह्वा तथा मध्यमम् , तथा दन्ताभ्योष्ठौ च दन्तोष्ठं
 तेन धैवतं रैवंन वेति । भूत्वेपावष्टम्भेन निषादमिति ।
 इत ऊर्ध्वं सर्वं निगदसिद्धमेव , नवरं ‘जीवनिस्सिय’
 ति—जीवाश्रिताः जीवेश्या वा निवृत्ता—निर्गताः , ‘सज्ज
 रवइ’ त्यादिश्लोकः , रघति—नर्ति ‘गवेल’ ति—गाव-
 श्च एलकाश्च—ऊरुकाः गवेलकाः , अथवा—गवेलकाः ऊरुकाः
 एव , अह कुसुमे’ त्यादि , अथेति विशेषणार्थो , विशेषणा-
 र्थता चैवं—यथा गवेलका अवशिष्टेषु मध्यमस्वरं नन्दन्ति-
 न तथा पञ्चमे कांकिलः , अपि तु—वमस्वरांतु बाहुव्येन
 कुसुमानां—मञ्जिकापाटलादीनां सम्भवां यस्मिन् कालं स-
 तथा तस्मिन् , मधुमास इत्यर्थः । ‘अजीवनिस्सिय’
 ति—तथैव , नवरमजीवेष्वपि सृदङ्गादिषु जीवव्यापारा-
 स्थापिता एवामी मन्तव्याः , अपरं पञ्चजादीनां सृदङ्गादिषु
 यद्यपि नासाकण्ठाद्युत्पन्नलक्षणा व्युत्पत्त्यर्थो न घटते
 तथापि सादृश्यात् तङ्गावोऽवगन्तव्यः । ‘सज्ज’ मित्यादि-
 श्लोकद्वयम् , गोमुखी काहला यस्या मुखे गोशृङ्गादिवस्तु
 दीयत इति , चतुर्भिश्चरैः प्रतिष्ठानम्—अवस्थानं भुवि
 यस्याः सा गोधा चमविनद्धा , गोधिका—वाद्यविशेषो द्द-
 रिकत्यपरनाम्ना प्रसिद्धा , आडस्वरः—पटहः , सप्तम-
 मिति निषादमित्यर्थः ।

एएसि यं सत्तणहं सराणं सत्त सरलक्खया पप्पत्ता , तं
 जहा—

सज्जेण लहई विस्ति , कयं च न विणस्सइ ।
 गावो पुत्ता य भित्ता य , नारीणं होइ वप्पहो ॥८॥
 रिसहेण उ एसजं (पसेजं) , सेणावचं धणाणि अ ।
 वत्थगंधमलंकारं , इत्थिओ सयणाणि य ॥ ९ ॥
 गंधारे गीतजुत्तिष्सा , वज्जविची कलाहिआ ।
 हवंति कइणो धप्सा , जे अस्स सत्थपारगा ॥ १० ॥
 मज्झिमस्सरमंता उ , हवंति सुहजीविणो ।
 खायई पिणई देइ , मज्झिमस्सरमस्सिओ ॥११॥
 पंचमस्सरमंता उ , हवंति पुहवीपई ।
 घुरा संगहक्कारो , अखेगगणनायगा ॥ १२ ॥
 रेवयस्सरमंता उ , हवंति दुहजीविणो ।
 कुंचेला य कुविची य , चोरा चंडालमुट्टिया ॥१३॥
 णिसायस्सरमंता उ , होती कलहकारगा ।
 जंघाचरा लेहवाहा , हिडगा भारवाहगा ॥ १४ ॥

एतेषां सप्तानां स्वरणाणां प्रत्येकं लक्षणस्य विभिन्नत्वात्
 सप्त स्वरलक्षणानि—यथास्वं फलप्राप्त्यव्यभिचारीणि स्व-
 रतत्त्वानि भवन्ति , तान्येव फलत आह—‘सज्जेण’
 त्यादि सप्त श्लोकाः । पञ्चजेन लभते वृत्तिम् , अयमर्थः—
 पञ्चजस्यैवं लक्षणं—स्वररूपमस्ति यत् तस्मिन् सति वृत्ति-
 जीवनं लभते प्राणी , एतच्च मनुष्यापेक्षया लक्ष्यते ,
 वृत्तिलाभादीनां तत्रैव घटनान् , कृतं च न विनश्यति ,
 तस्येति शेषः , निष्कलाग्भो न भवतीत्यर्थः , गावः
 पुत्राश्च मित्राणि च भवन्तीति शेषः । गान्धारं गीतयु-
 क्रिया वर्धवृत्तयः—प्रधानजीविकाः कलाभिरधिकाः कथयः
 काव्यकर्तारः प्राज्ञाः—सद्भाषाः ये चोक्तव्यां गीतयुक्रिया
 दिभ्योऽन्य—शास्त्रपारगाः चतुर्वैदादिशास्त्रपारगामिनस्त-
 भवन्तीति । शकुनेन श्वेनलक्षणेन चरन्ति पापार्थं कुर्व-
 न्ति शकुनान् वा प्रन्तीति शाकुनिकाः , वागुरा—मृगबन्धनं
 तथा चरन्तीति वागुरिकाः , शूकरेण सन्नहितेन शूक-
 रवधार्थं चरन्ति शूकरान् वा प्रन्तीति शौकरिकाः , मी-
 णिका मज्जा इति । पाठान्तराण्यप्युक्तानुसारेण व्याख्ये-
 यानि ।

एएसि यं सत्तणहं सराणं तओ गामा पप्पत्ता ,
 तं जहा—मज्जगामे मज्झिमगामे गंधारगामे । सज्जगा-
 मस्स यं सत्त मुच्छणाओ पप्पत्ताओ , तं जहा—मग्गी
 कोरविआ हरिया , रयखी अ सारकंता य । छट्टी अ
 सारसी नाम , सुद्धसज्जा य सत्तमा ॥ १५ ॥ म-
 ज्झिमगामस्स यं सत्त मुच्छणाओ , पप्पत्ताओ , तं जहा—
 उत्तरमंदाररयणी , उत्तरा उत्तरासमा । समोक्तं य सोवीरा ,
 अभिरूपा होइ सत्तमा ॥१६॥ गंधारगामस्स यं सत्त मु-
 च्छणाओ पप्पत्ताओ , तं जहा—नंदी अ खट्ठिआ पूरिमा य ,

चउत्थी अ सुदृगंधारा । उत्तरगंधारावि असा पंचमिआ
हवइ सुच्छा ॥१७॥ सुदृत्तरमायामा, सा छद्दी सव्वओ य
यायच्चा । अह उत्तरापया को-डिमा य सा सचमी सु-
च्छा ॥ १८ ॥

एतच्चिरन्तनुमिगाथाभ्यां व्याख्यायते—“ सज्जहारिहा-
गामो, ससमूहो मुच्छणाय विज्जओ । ता सत्त एज्जमंके. तौ
सत्तसराय इगवीसा ॥ १ ॥ अज्जसराविससे, उपायंतस्स
मुच्छया भणिया । कत्ता व मुच्छओ इव, कुणइ सुच्छं
व सो व ति ॥२॥ कर्ता वा सूक्षित इव ताः करोतीति सू-
च्छेना उच्यन्ते, ‘मुच्छं वा सो व ति’ मूच्छंश्च वा स
कर्ता ताः करोतीति मूच्छेना उच्यन्त इत्यर्थः । मज्जीप्रभृ-
तीनां वैकविंशतिमूच्छेनानां स्वरविशेषाः पूर्वगतस्वरप्रा-
भृते भणिताः, इदानीं तु तद्विनर्गतेभ्यो भरतविशाखिला-
त्रिशालेभ्यो विख्याता इति । अनु० । (सप्तस्योत्पत्त्यादिव्याख्या
'गीय' शब्दे तृतीयभागे ६०१ पृष्ठ गता ।)

सचतंतु-सप्ततंतु-पुं० । यथे, “ अज्जरा सचतंतुणो ज्ज्वा ”
पा० ना० १३५ गाथा ।

सत्तपप्प-सत्तपण्य-पुं० । सत्तच्छेदे, अनु० । सत्तपण्यपर्याये वृ-
क्षविशेषे, औ० । रा० । प्रज्ञा० ।

अत्तपरिगगहियत्त-सत्तपरिगह्रीत्तत्त-न० । ओजस्वितारूपस-
त्यवचनातिशये, रा० ।

सत्तपरिवज्जिय-सत्तपरिवज्जित-त्रि० । सत्तवरहिते, प्रश्न० १
आश्च० द्वार ।

सत्तमज्जी-सत्तमज्जी-स्त्री० । भज्यन्ते—भिद्यन्ते अर्था येस्ते भ-
ज्जाः सत्तानां भज्जानां समाहारः सत्तमज्जी । सत्तभिः प्रकारै-
र्वचनविन्यासः, रत्ना० ८ परि० । स्था० ।

अनन्तरमनन्तधर्मात्मकत्वं वस्तुनि साध्मं मुकुलितमुक्त्वा,
तदेव सत्तमज्जीप्रकरणद्वारेण प्रपञ्चयन् भगवतो निरति-
शयं वचनातिशयं च स्तुवन्नाह—

अपर्ययं वस्तु समस्यमान-मद्रव्यमेतच्च विविच्यमानम् ।

आदेशभेदोदितसत्तमज्ज-मदीदृशस्त्वं बुधरूपवेद्यम् ॥२३॥

समस्यमानं—संक्षेपेणोच्यमानं वस्तु, अपर्ययमविवक्षित-
पर्यायम्, वसन्ति गुणपर्याय अस्मिन्नास्ति वस्तु—धर्मा-
धर्मोऽकारणपुद्गल—काल—जीवलक्षणं द्रव्यपदम् । अय-
मभिप्रायः—यदैकमत्र वस्तु आत्मघटादिकं चतनाऽचेतनं
सत्तामपि पर्यायाणामविवक्षया द्रव्यरूपमेव बहुभिच्यते;
तदा संक्षेपेणाऽभ्यन्तरीकृतसकलपर्यायनिकायत्त्वलक्षणेना-
भिधीयमानत्वात् अपर्ययमित्युपदिश्यते—केवलद्रव्य-
रूपमेव इत्यर्थः, यथाऽऽत्माऽयं घटोऽयमित्यादि । पर्या-
याणां द्रव्याऽनतिरेकात्, अत एव द्रव्यास्तिकनयाः
शुद्धसंप्रदायो द्रव्यमात्रमेवेच्छन्ति, पर्यायाणां तदविव-
क्षभूतत्वात् । पर्ययः, पर्यवः, पर्याय इत्यनर्थान्तरम् । अद्र-
व्यमित्यादि—अः पुनरर्थः, स च पूर्वस्माद् विशेषणोत्तने
विभक्तमत्र विविच्यमानं चेति, विवेकेन पृथगरूपतयो-
क्त्यनन्तं पुनरेतद् वस्तु अद्रव्यमेव—अविवक्षितान्वयिद्रव्यं
केवलपर्यायरूपमित्यर्थः । यदा ह्यात्मा ज्ञानदर्शनादीन् प-
र्यायानिभक्त्य प्रतिपर्यायं विचार्यते, तदा पर्याया एव प्र-

तिभासन्ते, न पुनरात्मात्वं किमपि द्रव्यम् । एवं घटोऽपि
कुण्डलौघ—पृथुधूमोदरपूर्वोपरादिभागावयववापेक्षया वि-
विच्यमानः पर्याया एव, न पुनर्घटात्वं तत्रतिरिक्तं वस्तु ।
अत एव पर्यायास्तिकनयानुपातिनः पठन्ति—“भागा एव
हि भासन्ते, सन्निविष्टास्तथा तथा । तद्वान् नैव पुनः
कश्चि-अभिर्भागः संप्रतीयते ॥ १ ॥” इति । ततश्च द्रव्यप-
र्यायोभयात्मकत्वेऽपि वस्तुनो द्रव्यनयापेक्षया । पर्यायनया-
ऽनपेक्षया च पर्यायरूपता, उभयनयापेक्षया च तदुभयरूप-
ता । अत एवाऽऽह वाचकमुच्यते—“अपितानपितसिद्धः”
इति । एवंविधं द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु त्वमेवाऽदीदृशस्त्व-
मेव दर्शितवान्, नान्य इति काकाऽवधारणाऽवगतिः ।
नन्वन्याभिधानप्रत्यययोग्यं द्रव्यम्, अन्याभिधानप्रत्ययवि-
षयाश्च पर्यायाः । तत्कथमेकमत्र वस्तूभयात्मकम् ? इत्या-
शङ्क्य विंशत्यद्वारेण परिहरति—आदेशभेदेत्यादि—आदे-
शभेदेन—सकलादेशविकलादेशलक्षणेन आदेशद्वयेन, उदि-
ताः—प्रतिपादिताः, सत्संख्या भक्ता वचनप्रकारा यस्मिन्
वस्तुनि तत्तथा । ननु यदि भगवता त्रिभुवनबन्धुना नि-
र्विशयतया सर्वत्रय एवंविधं वस्तुतत्त्वमुपदर्शितम्, तर्हि
किमर्थं तीर्थान्तरीयाः तत्र विप्रतिपद्यन्ते ? इत्याह—“बु-
धरूपवेद्यम्” इति—बुध्यन्ते यथावस्थितं वस्तुतत्त्वं सार-
तरविषयविभागविचारणया इति बुधाः, प्रकृष्टा बुधा बु-
धरूपा नैसर्गिकाऽऽविगमिकाऽन्यतरसम्यग्दर्शनविशरीकृ-
तज्ञानशालिनः प्राणिनः, तैरेव वेदितुं शक्यं यद्यं परिच्छे-
द्यम् । न पुनः स्वस्मात्तत्त्वाभ्यासपरिपाकशालानिशा-
तबुद्धिभिर्प्रप्यन्तैः । तेषामनादिमिद्व्यादर्शनवासनाद्वित-
र्माततया यथावस्थितवस्तुतत्त्वाऽनवबोधेन बुधरूपत्वाभा-
वात् । (स्या० १) अथ केऽमी सत्तमज्जाः ? कश्चाच्चमादेशभे-
द इति ? उच्यते—एकत्र जीवादी वस्तुनि, एकैकसत्त्वा-
दिधर्मविषयप्रत्यक्षशाद् अविरोधेन प्रत्यक्षादिबाधापरिहा-
रेण, पृथग्भूतयाः समुदितयोश्च विधिनिषेधयोः पर्यालो-
चनया कृत्वा स्याच्छुद्धलोकानुद्धतो वक्ष्यमाणैः सत्तभिः प्र-
कारैर्वचनविन्यासः सत्तमज्जीति गीयते । तद्यथा—१ स्या-
दस्येव सर्वमिति विधिधकल्पनया प्रथमा भक्ता । २-स्याज्जा-
स्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः । ३-स्यादस्येव
स्याज्जास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः । ४-
स्यादस्येवमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः । ५-
स्यादस्येव स्यादस्येवमेवेति विधिधकल्पनया युगपद्विधि-
निषेधकल्पनया च पञ्चमः । ६-स्याज्जास्त्येव स्यादस्येव
मेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च षष्ठः ।
७-स्यादस्येव स्याज्जास्त्येव स्यादस्येवमेवेति क्रमतो वि-
धिनिषेधकल्पनया, युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्त-
मः । तत्र—स्यात्कथं चिद् स्वद्रव्यलोककालभावकूपेणाऽ-
स्त्येव सर्वं कुम्भोद्भिद्, न पुनः परद्रव्यलोककालभावकूपेण,
तथाहि—कुम्भो द्रव्यतः पार्थिवत्वेनाऽस्ति, नाऽऽप्यादिक-
पत्वन । कुम्भतः पाटलिपुत्रकल्पेन, न कांश्यकुम्भादिद्वयेन ।
कालतः शैशिरत्वेन, न वासन्तिककादित्वेन । भावतः इया-
मत्वेन, न रक्तादित्वेन । अन्यथेतद्रूपापस्या स्वकूपेण-
निप्रसक्त इति । अवधारणं चात्र भक्तेऽनभिमतार्थेभ्यामुच्य-

धमुपासम्, इतरथा अनभिहिततुल्यतैवावस्य वाक्यस्य प्रसज्येत, प्रतिनियतस्वार्थोऽनभिधानात् । यदुक्तम्—“वाक्येऽवधारणं ताव—दीनप्राथमिकवृत्तयः । कर्त्तव्यमन्यथाऽनुक्त—समवायात् तस्य कुत्रचित् ॥ १ ॥ ” तथाऽप्यस्यैव कुम्भ इत्येतावन्मात्रापादाने कुम्भस्य स्तम्भाद्यस्तित्वेनाऽपि सर्वप्रकारेणास्तित्वप्राप्तेः प्रतिनियतस्वरूपानुपपत्तिः स्यात् । तत्प्रतिपत्त्यै “स्याद्” इति शब्दः प्रयुज्यते । स्यात्कथंचित् स्वद्रव्यादिभिरैवाऽयमस्ति, न परद्रव्यादिभिरपीत्यर्थः । यत्राऽपि चासौ न प्रयुज्यते तत्रापि व्यवच्छेदकलैवकारवद् बुद्धिमद्भिः प्रतीयत एव । यदुक्तम्—“सोऽप्रयुक्ताऽपि वा तज्ज्ञैः, सर्वत्राऽर्थाः प्रतीयन्ते । यथैवकारोऽयोगादि—व्यवच्छेदप्रयोजनः ॥१॥” इति प्रथमो भङ्गः । स्यात्कथंचित् नास्त्येव कुम्भादिः, स्वद्रव्यादिभिरिव परद्रव्यादिभिरपि वस्तुनोऽसत्त्वाऽनिष्टो हि प्रतिनियतस्वरूपोऽभावाद् वस्तुप्रतिनियतिर्न स्यात्, न चास्तित्वमात्रादिभिः रत्र नास्तित्वमसिद्धमिति वक्तव्यम् । कथंचित् तस्य वस्तुनि युक्तिरिदं स्यात्, साधनवत् । न हि कर्त्तव्यं अनित्यत्वादौ साध्यं सत्त्वादि साधनस्यास्तित्वं विपक्षं नास्तित्वमन्तरंगापपन्नम्, तस्य साधनत्वाऽभावात्प्रसङ्गात् । तस्मात् वस्तुनोऽस्तित्वं नास्तित्वेनाऽविनाभूतम्, नास्तित्वं च तेनेति । विवक्षावशाच्चाऽनयोः प्रधानोपसर्जनभावः । एवमुत्तरभङ्गेष्वपि ह्ययम्—“अपि ताऽपि तस्मिन्” इति वाचकवचनात् । इति द्वितीयः । तृतीयः स्पष्ट एव । द्वाभ्यामस्तित्व—नास्तित्वधर्माभ्यां युगपत्प्रधानतयाऽपि ताभ्याम्, एकस्य वस्तुनोऽभिधिसत्त्वात् तादृशस्य शब्दस्याऽसंभवाद्, अवच्छेदय जीवादि वस्तु, तथा हि—सर्वसत्त्वगुणद्वयं युगपद् एकत्र सत्त्वित्यनेन वक्तुमशक्यम् ; तस्याऽसत्त्वप्रतिपादनाऽसमर्थत्वात्, तथाऽसत्त्वित्यनेनाऽपि तस्य सत्त्वप्रत्यायनसामर्थ्याऽभावात् । न च पुष्पदन्तादिवत् साङ्केतिकमेकं पदं तद् वक्तुं समर्थम्, तस्याऽपि क्रमेण शब्दप्रत्यायने सामर्थ्योपपत्तेः ; श्रुत्यानयोः संकेतितसच्छब्दवत् ; अत एव द्रव्यक्रमधाराय वृत्त्यावाक्यस्य च न तद्वान्वक्तव्यम्, इति सकलवाचकत्वादित्याद् अवच्छेदय वस्तु युगपत्सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां प्रधानभावापि ताभ्याम् कान्तं व्यवाच्यते । न च सर्वथाऽवच्छेदय ; अवच्छेदयशब्देनाव्यनभिधेयत्वप्रसङ्गात् । इति चतुर्थः । शेषाख्यः सुगमाभिप्रायः । न च वाक्यमेकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानाऽनन्तधर्माभ्युपगमेनाऽनन्तभङ्गीप्रसङ्गाद् असङ्गतैव सप्तभङ्गीति, विधिनियमप्रकारेणैव प्रतिपर्यायं वस्तुनि अनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामेव सम्भवात् । यथा हि सर्वसत्त्वाभ्याम्, एवं सामान्यविशेषाभ्यामपि सप्तभङ्गेष्वेव स्यात्तात्पर्यादि—स्यात्सामान्यम्, स्याद् विशेषः, स्यादुभयम्, स्यादवच्छेदयम्, स्यात्सामान्यावच्छेदयम्, स्याद् विशेषावच्छेदयम्, स्यात्सामान्यविशेषावच्छेदयमिति । न चात्र विधि—निषेधप्रकारौ न स्त इति वाच्यम् ; सामान्यस्य विधिरूपत्वाद्, विशेषस्य च व्यावृत्तिरूपतया निषेधकरत्वात् । अथवा—प्रतिपक्षशब्दाद् यदा सामान्यस्य प्राधान्यं तदा तस्य विधिरूपता विशेषस्य च निषेधरूपता । यदा विशेषस्य पुरस्कारस्तादा तस्य विधिरूपता इतरस्य च निषेधरूपता । एवं सर्वत्र योज्यम् । अतः सुदृक्कमन्ता अपि सप्तभङ्गेष्वेव भवेयु-

रिति प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव सम्भवाद् ; तेष्वपि सप्तैव सप्तविधनञ्जिज्ञासानियमात् ; तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तैव तत्संदेहसमुत्पादात् ; तस्यापि सप्तविधत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेरिति । स्यात् ॥

अथ सप्तभङ्गीमेव स्वरूपतो निरूपयन्ति—

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधिनियमयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्यप्रयोगः सप्तभङ्गी ॥ १४ ॥

एकत्र जीवादी वस्तुन्येकैकसत्त्वादिधर्मविषयप्रश्लेषवशाद्विरोधेन प्रत्यक्षादिबाधार्पणद्वारेण पृथग्भूतयोः समुद्दिनयोश्च विधिनियमयोः पर्यालोचनया कृत्वा स्याच्छब्दलोच्यतो वक्ष्यमाणः सप्तभिः प्रकारैश्चनविन्यासः सप्तभङ्गी विज्ञेया । भज्यन्ते—भिद्यन्तेऽर्था येन भङ्गा वचनप्रकारास्ततः सप्त भङ्गाः समाहृताः सप्तभङ्गीति कथ्यते । नानावत्त्वाभ्यविधिनिषेधकल्पनया शतभङ्गीप्रसङ्गनिवर्त्तनार्थमेकत्र वस्तुनोऽनुपपन्नम् । एकत्रापि जीवादि वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्मपर्यालोचनयाः नन्तभङ्गीप्रसङ्गावर्त्तनार्थमेकैकधर्मपर्यनुयोगवशादेत्युपासम् । अनन्तत्वापि हि धर्मेषु प्रतिधर्मं पर्यनुयोगस्य सप्तैव प्रवर्त्तमानत्वात् । तत्प्रतिवचनस्यापि सप्तविधत्वमेवोपपन्नमित्येकैकस्मिन् धर्मे एकैकं सप्तभङ्गी साधीयसी । एवं चानन्तधर्मोपेक्षया सप्तभङ्गीनामानन्त्यं यदायाति, तद्विधितमं य । एतच्चात्र सूत्रत एव निर्णेष्यते । प्रत्यक्षादिविरुद्धसाध्यकान्तविधिमितिपक्षकल्पनयाऽपि प्रवृत्तस्य वचनप्रयोगस्य सप्तभङ्गीत्वानुपपन्नभङ्गाधर्मविरोधनत्वमिहितम् । अत्रोचाम च—

“या प्रश्नाद्वाधिपर्युदासमिदया वाच्ययुता सप्तधा, धर्मं धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचनाऽनैकान्तमेकं वस्तुनि । निर्दोषा निरदृशि दध । भवता सा सप्तभङ्गी यथा, जल्पन् जल्पणराङ्गं विजयत वादी विपक्षं क्षणात् ॥१॥ ” इदं च सप्तभङ्गीलक्षणं प्रमाणनयसप्तभङ्गयोः साधारण्यमवधारणीयम् । विशेषलक्षणं पुनरनयोरेव वक्ष्यते ।

अथास्यां प्रथमभङ्गांल्लेखं तावद्दर्शयन्ति—

तद्यथा—स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिविकल्पनया प्रथमो भङ्गः ॥ १५ ॥

स्यादित्यवयवमनेकान्तवद्द्योतकं स्यात्कथञ्चित्स्वद्रव्यक्षेत्र—कालभावरूपेणास्त्येव सर्वं कुम्भादि, न पुनः परद्रव्यक्षेत्र—कालभावकूपेण । तथा हि—कुम्भो द्रव्यतः पार्थिवत्वेनाऽस्ति, न जलादिरूपत्वेन; क्षेत्रतः पाटलिपुत्रकत्वेन, न कान्यकुब्जादित्वेन; कालतः शैशिरत्वेन, न वासन्तिककालित्वेन, भावतः श्यामत्वेन, न रक्तत्वाद्वा । अन्यधतरूपारस्या स्वरूपहानिप्रसङ्ग इति । अवधारणं चात्र भङ्गोऽनभिमतार्थव्यावृत्त्यर्थमुपासम् । इतरथाऽनभिहिततुल्यतैवावस्य वाक्यस्य प्रसज्येत, प्रतिनियतस्वार्थानभिधानात् । तदुक्तम्—“वाक्येऽवधारणं ताव—दीनप्राथमिकवृत्तयः । कर्त्तव्यमन्यथाऽनुक्त—समवायात् तस्य कुत्रचित् ॥ १ ॥ ” तथाऽप्यस्यैव कुम्भ इत्येतावन्मात्रापादाने कुम्भस्य स्तम्भाद्यस्तित्वेनापि सर्वप्रकारेणास्तित्वप्राप्तेः प्रतिनियतस्वरूपानुप-

पत्तिः स्यात्, तत्प्रतिपत्तये स्थापितं प्रयुज्यते, स्यात्क-
थञ्चित्स्वप्नव्यादिभिरुपायमस्ति, न परद्रव्यादिभिरपीत्यर्थः ।
यत्रापि बाली न प्रयुज्यते तत्रापि व्यवच्छेदकत्वैवकारणवत्
बुद्धिमद्भिः प्रतीयत एव । यदुक्तम्—“ सोऽप्रयुक्तोऽपि वा
तज्जैः, सर्ववार्थाप्रतीयते । यथैवाकारो योगादि-व्यवच्छेद-
प्रयोजनः ॥ १ ॥ ”

अथ द्वितीयभङ्गोक्तेर्यथापयन्ति-

स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः ॥ १६ ॥

स्वप्नव्यादिभिरिव परद्रव्यादिभिरपि वस्तुनोऽस्त्यस्त्वानिष्टौ
प्रतिनियतस्वरूपाभावाद्भवतिप्रतिनियमविरोधः । न चास्ति-
त्वैकान्तवादिभिरत्र नास्तित्वमसिद्धमित्यभिधानीयम् । कथ-
ञ्चित्तस्य वस्तुनि शुक्तिसिद्धत्वासाधनवत् । न हि कश्चिदनि-
स्तत्वाद्दी सत्त्वे सत्त्वादिसाधनस्यास्तित्वं विपक्षे नास्तित्वम-
न्तरेणापपन्नम्, तस्य साधनाभासत्वप्रसङ्गात् । अथ यत्र नि-
यते साध्यसद्भावेऽस्तित्वं तत्रैव साध्याभावे साधनस्य ना-
स्तित्वमभिधीयते, तत्कथं प्रतिषेध्यम् ; स्वरूपस्य प्रतिषेध-
त्वानुपपन्नः, साध्यसद्भावे नास्तित्वं तु यत्प्रतिषेध्यम्, तेना-
धिना नास्तित्वं साध्यसद्भावास्तित्वस्य व्याघातात्तत्रैव स्वरू-
पेणास्ति नास्ति चेति प्रतीत्यभावादिति चेत् । तदसत् एवं
हेतोः स्वरूपविरोधात् । विपक्षासत्त्वस्य तात्त्विकस्याभावा-
त् । यदि वायं भावाभाषयारेकतामाचक्षीत, तदा सर्वथा न
कश्चित्प्रयत्नेन नापि कुतश्चिन्निरूप्यते । प्रवृत्तिनिवृत्तिविष-
यस्य भावस्याभावपरिहारेणासंभवात्, अभावस्य च भाव-
परिहारेणेति वस्तुनोऽस्तित्वनास्तित्वयोः रूपान्तरत्वमेष्टव्यम् ।
तथा चास्तित्वं नास्तित्वं प्रतिषेध्यनाविनाभावं सिद्ध-
म् । यथा च प्रतिषेध्यमस्तित्वस्य नास्तित्वं तथा प्रधा-
नभावतः क्रमापिताभयत्वादिधर्मपञ्चकमपि वक्ष्यमाणं
लक्षणीयम् ।

अथ तृतीयं भङ्गमुल्लेखेन व्यकतीकुर्वन्ति-

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पन-
या तृतीयः ॥ १७ ॥

सर्वमिति पूर्वसूत्रादिहोत्तरत्र बानुवर्त्तनीयम् । ततोऽयम-
र्थः । क्रमापितस्वपरद्रव्यादिवस्तुपक्ष्यापक्षयोः क्रमापिताभ्या-
मस्तित्वनास्तित्वभ्यां विशेषते सर्वं कुम्भादि वस्तु स्या-
दस्त्येव स्यान्नास्त्येवेत्युल्लेखेन वक्तव्यमिति ।

इदानीं चतुर्थभङ्गोक्तमभिधीययन्ति-

स्यादवक्त्रव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः ॥ १८ ॥
द्राव्यामस्तित्वनास्तित्वव्यवधर्मभ्यां युगपत्प्रधानतया-
पिताभ्यामेकस्य वस्तुनोऽभिधित्वायां तादृशस्य शब्दस्या-
सम्भवाद्यवक्त्रव्यं जीवादि वस्तित्वं । तथाहि—सदसत्त्व-
शुद्धयं युगपदेकं सदित्यभिधानेन वक्तुमशक्यम् । त-
स्यासत्त्वप्रतिपादनासमर्थत्वात् ; तथैवासदित्यभिधानेन न
तद्वक्तुं शक्यम् । तस्य सत्त्वप्रत्यायने सामर्थ्याभावात् । सा-
ङ्केतिकमेकं पदं तद्विधातुं समर्थमित्यपि न सत्यम् ।
तस्यापि क्रमेणार्थद्वयप्रत्यायने सामर्थ्योपपत्तेः, शब्दशान्तौ
सदिति शब्दशान्तोः संकृतितसङ्गद्यवत् । द्रव्यवृत्तिपदं
तयोः सङ्गद्विधायकमित्यप्यनेनापास्तम् । सदसत्त्वं इत्या-

दि पदस्य क्रमेण धर्मद्वयप्रत्यायने समर्थत्वात् । कर्मधार-
यादिवृत्तिपदमपि न तयोर्भिधायकं तत एव वाक्यं त-
योर्भिधायकमनेनैवापस्तमिति सकलवाचकवदितत्वाद्य-
क्त्यं वस्तु युगपत् सदसत्त्वाभ्यां प्रधानभावापिताभ्यामा-
कान्तं व्यवहिते । अयं च भङ्गः कैश्चिन्तृतीयभङ्गस्थाने
पठ्यते, तृतीयभङ्गस्य स्थाने । न चैवमपि कश्चिदर्थः,
अर्थविशेषस्याभावात् ।

अथ पञ्चमभङ्गोक्तमुपदर्शयन्ति-

स्यादस्त्येव स्यादवक्त्रव्यमेवेति विधिकल्पनया युगप-
द्विधिनिषेधकल्पनया च पञ्चमः ॥ १९ ॥

स्वप्नव्यादिवस्तुपक्ष्यापक्षयोऽस्तित्वे सत्यस्तित्वनास्तित्वा-
भ्यां सह वक्तुमशक्यम् सत्यं वस्तु । ततः स्यादस्त्येव
स्यादवक्त्रव्यमेवेत्येवं पञ्चमभङ्गोपपद्यते इति ।

अथ षष्ठभङ्गोक्तं प्रकटयन्ति-

स्यान्नास्त्येव स्यादवक्त्रव्यमेवेति निषेधकल्पनया युग-
पद्विधिनिषेधकल्पनया च षष्ठः ॥ २० ॥

परद्रव्यादिवस्तुपक्ष्यापक्षयोः नास्तित्वं सत्यस्तित्वनास्तित्वा-
भ्यां यौगपद्येन प्रतिपादयितुमशक्यं समस्ते वस्तु । ततः
स्यान्नास्त्येव स्यादवक्त्रव्यमेवेत्येवं षष्ठभङ्गं प्रकाशयते ।

सम्प्रति सप्तमभङ्गमुल्लिखन्ति-

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्त्रव्यमेवेति क्रमतो
विधिनिषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्त-
म इति ॥ २१ ॥

इतिशब्दः सप्तमङ्गीसामान्यर्थः । स्वपरद्रव्यादिवस्तुपक्ष्या-
पक्षयोऽस्तित्वनास्तित्वयोः सतास्तित्वनास्तित्वाभ्यां स-
मसमयमभिधातुमशक्यमस्ति वस्तु तत एवमनेन भ-
ङ्गोपपद्यते ।

अथास्यामेव सप्तमङ्गयामेकान्तविकल्पाभिराचिकीर्षवः
सूत्राण्याहुः-

विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु ॥ २२ ॥

प्राधान्येन विधिमेव शब्दोऽभिधत्ते इति न युक्तम् ।

अत्र हेतुमाहुः-

निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

‘तस्मादिति’-शब्दात् ।

आशङ्कान्तरं निरस्यन्ति-

अप्राधान्येनैव ध्वनिस्तमभिधत्ते इत्यप्यसारम् ॥ २४ ॥
तस्मात् निषेधम् ।

अत्र हेतुमाचक्षते-

कचित्कदाचित्कथञ्चित्प्राधान्येनाप्रतिपन्नस्य तस्याप्रा-
धान्यानुपपत्तेः ॥ २५ ॥

न खलु मुख्यतः स्वकपेणाप्रतिपन्नं वस्तु कश्चिद्विधानमा-
वमनुभवतीति ।
इत्थं प्रथमभङ्गकान्तं निरस्येदानीं द्वितीयभङ्गकान्तनिरास-
मतिरिति शान्ति-

निषेधप्रधान एवशब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादापास्तम् ॥ २६ ॥

व्यक्तम् ।

अथ तृतीयभङ्गेकान्तं पराकुर्वन्ति—

क्रमादुभयप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः ॥ २७ ॥

‘अयमिति’—शब्दः ।

एतदुपपादयन्ति—

अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वात्तुभयस्याप्यबाध्यमानत्वात् ॥ २८ ॥

प्रथमद्वितीयभङ्गैकैकप्रधानत्वप्रतीतेरप्यबाधितत्वाच्च तृतीयभङ्गेकान्ताभ्युपगमः श्रेयान् ।

अथ चतुर्थभङ्गेकान्तपराप्रभावाय प्राहुः—

युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति च न चतुरस्रम् ॥ २९ ॥

स्याद्वचनस्यमेवेति चतुर्थभङ्गेकान्तो न श्रेयानित्यर्थः ।

कुत इत्याहुः—

तस्यावचनव्यशब्देनाप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् ॥ ३० ॥

अथ पञ्चमभङ्गेकान्तमपायन्ति—

विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्तुभयात्मनो युगपदवाचक एव स इत्येकान्तोऽपि न कान्तः ॥ ३१ ॥

अत्र निमित्तमाहुः—

निषेधात्मनः सह द्वायात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वाऽवाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ ३२ ॥

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकत्वेन सह, विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचकत्वेन च शब्दः पञ्चमभङ्गे प्रतीयते यतः, ततः पञ्चमभङ्गेकान्तोऽपि न श्रेयान् ।

षष्ठ्यभङ्गेकान्तमप्राकुर्वन्ति—

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्तुभयात्मनो युगपदवाचक एवायमित्यप्यवधारणं न रमणीयम् ॥ ३३ ॥

अत्र हेतुमुपदर्शयन्ति—

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥ ३४ ॥

आद्यभङ्गादिषु विध्यादिप्रधानतयाऽपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ।

अथ सप्तमभङ्गेकान्तमप्राकुर्वन्ति—

क्रमाऽक्रमाभ्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकत्वाऽवाचकत्वध्वनिर्नाऽन्यथेत्यपि मिथ्या ॥ ३५ ॥

अत्र बीजमाक्यान्ति—

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥

नन्वेकस्मिन् जीवाद्यौ वस्तुव्यवस्थानां विधीयमाननिषिध्यमानानां धर्माणामङ्गीकरणादनन्ता एव वचनमार्गाः स्याद्वादिनां भेषुः, बाध्ययत्ताऽऽयत्तत्वाद् वाचकयत्तायाः, ततो विवक्षितं सप्तमङ्गीति वृथाणं निरस्यन्ति—

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तमङ्गीति न चेत्तसि निषेधम् ॥ ३७ ॥

अत्र हेतुमाहुः—

विधिनिषेधप्रकारोपपत्त्या प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तमङ्गीनामेव संभवात् ॥ ३८ ॥

एकैकं पर्यायमाश्रित्य वस्तुनि विधिनिषेधविकल्पाभ्यां व्यस्तसमस्ताभ्यां संतैव भङ्गाः सम्भवन्ति, न पुनरनन्ताः । तत्कथमनन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतत्वं सप्तमङ्ग्याः समुद्भास्यते ?

कुतः संतैव भङ्गाः सम्भवन्तीत्याहुः—

प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव सम्भवात् ॥ ३९ ॥

एतदपि कुत इत्याहुः—

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्ज्ञासानियमात् ॥ ४० ॥

अथ सप्तविधतज्ज्ञासानियमे निमित्तमाहुः—

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् ॥ ४१ ॥ तस्या अपीति प्रतिपाद्यतज्ज्ञासायाः । तत्सन्देहसमुत्पादादिति प्रतिपाद्यसंशयसमुत्पत्तेः ।

सन्देहस्यापि सप्तधात्वे कारणमाहुः—

तस्याऽपि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेः ॥ ४२ ॥

तस्य—प्रतिपाद्यगतसन्देहस्य स्वगोचरवस्तुधर्माणां सन्देहविषयीकृतानामस्तित्वादिष्वस्तुपर्यायानाम् ।

इयं सप्तमङ्गी किं सकलादेशस्वरूपा, विकलादेशस्वरूपा चेत्योरकां पराकुर्वन्ति—

इयं सप्तमङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ॥ ४३ ॥

एकैको भङ्गोऽस्याः संबन्धी सकलादेशस्वभावः, विकलादेशस्वभावश्चेत्यर्थः ।

अथ सकलादेशं लक्षयन्ति—

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद्वा यौगपधेन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥ ४४ ॥

कालादिभिरप्राभिः कृत्वा यद्वैवद्वृत्तेर्धर्मधर्मिणोरपृथग्भावस्य प्राधान्यं तस्मात्, कालादिभिर्मिमात्मनानामपि धर्मधर्मिणामभेदाध्यारोपाद्वा समकालमभिधायकं वाक्यं सकलादेशः प्रमाणवाक्यमित्यर्थः । अयमर्थः—यौगपधेनाशेषधर्मात्मकं वस्तु कालादिभिरभेदवृत्त्या, अभेदोपचारेण वा प्रतिपादयति सकलादेशः, तस्य प्रमाणाधीनत्वात् । विकलादेशस्तु क्रमेण भेदोपचाराद्, भेदप्राधान्याद्वा तदभिधत्ते, तस्य नयायत्तत्वात् । कः पुनः क्रमः ? किं वा यौगपधम् ? । यदाऽस्तित्वादिधर्माणां कालादिभिर्भेदविषया, तदैकस्य शब्दस्यानेकार्थप्रत्यायने शक्यत्वभावात् क्रमः, यदा तु तेषामेव धर्माणां कालादिभिरभेदेन वृत्तमात्मरूपमुच्यते, तदैकेनापि शब्देनैकधर्मप्रत्यायनमुख्येन तदात्मकतामापन्नस्यानेकाशेषरूपस्य वस्तुनः प्रतिपादनसम्भवाद्यौगपधम् । के-पुनः कालाद्यः ? । कालः, आत्मरूपम्, अर्थः, सम्बन्धः, उपकारः, गुणोद्देशः, संसर्गः, शब्दः, इत्यधौ । तत्र स्वा-

जीवादि वस्तुस्थित्येत्यत्र थाकालमस्ति तत्कालाः शेषानन्तधर्मा वस्तुस्थितयेति तेषां कालेनाभेदवृत्तिः ? । यदेव चास्ति तस्य तद्गुणत्वमात्मरूपम्, तदेव चान्यामन्तगुणानामपीत्यात्मरूपेणाभेदवृत्तिः २ । य एव चाधाराऽर्थो द्रव्याख्योऽस्ति तस्य, स एवाभ्यपर्यायाणामित्यर्थेनाभेदवृत्तिः ३ । य एव चाविषयभावः कथञ्चित्त्वादात्म्यलक्षणः सम्बन्धोऽस्ति तस्य, स एवाशेषविशेषाणामिति सम्बन्धेनाभेदवृत्तिः ४ । य एव बोधकारोऽस्ति त्वेन स्थानुरक्तत्वकरणम्, स एव शेषैरपि गुणैरित्युपकारेणाभेदवृत्तिः ५ । य एव गुणिनः सम्बन्धी देशः स्रजलक्षणोऽस्ति तस्य, स एवाभ्यगुणानामिति गुणिशेषनोभेदवृत्तिः ६ । य एव चैकवस्त्वान्मनाऽस्ति तस्य संसर्गः, स एवाशेषधर्माणामिति संसर्गाभेदवृत्तिः । ननु प्रागुक्तसम्बन्धादस्य कः प्रतिविशेषः ? । उच्यते—अभेदप्राधान्येन भेदगुणभावेन च प्रागुक्तः सम्बन्धः भेदप्राधान्येनाभेदगुणभावेन चैव संसर्ग इति ७ । य एवास्तीति शब्दोऽस्ति त्वधर्मात्मकस्य वस्तुनो वाचकः, स एव शेषानन्तधर्मात्मकस्यापीति शब्दनाभेदवृत्तिः ८ । पर्यायार्थिकनयगुणभाव इत्यार्थिकनयप्राधान्यादुपपद्यते द्रव्यार्थिकगुणभावेन पर्यायार्थिकप्राधान्ये तु न गुणानामभेदवृत्तिः सम्भवति, समकालमेकत्र नानागुणानामसम्भवात्, सम्भवे वा तदाभ्यस्य तावद्वा भेदप्रसङ्गात् १ । नानागुणानां संबन्धिन आत्मरूपस्य च भिन्नत्वात्, आत्मरूपभेदे तेषां भेदस्य विरोधात् २ । स्वाभ्यस्याधेयस्यापि नानात्वात् अन्यथा नानागुणाभ्यवखिरोधात् ३ । सम्बन्धस्य च सम्बन्धिभेदेन भेददर्शनात्, नानासम्बन्धिभेदकत्रैकसम्बन्धाघटनात् ४ । तेः क्रियमाणस्यापकारस्य च प्रतिनियतरूपस्यानकत्वात्, अनैकैरुपकारिभिः क्रियमाणस्यापकारस्यैकस्य विरोधात् ५ । गुणिशेषस्य च प्रतिगुणं भेदात्, तदभेदे भिन्नार्थगुणानामपि गुणिशेषाभेदप्रसङ्गात् ६ । संसर्गस्य च प्रतिसंसर्गिभेदात्, तदभेदे संसर्गिभेदविरोधात् ७ । शब्दस्य च प्रतिविषयं नानात्वात्, सर्वगुणानामेकशब्दाद्यतया सर्वाधानामेकशब्दाद्यतयाऽऽपत्तेः शब्दान्तरवैफल्यपत्तेः ८ । तत्त्वतोऽस्ति त्वार्थानामेकत्र वस्तुन्येवमभेदवृत्तेरसंभवे कालादिभिर्भिन्नात्मनामभेदोपचारः क्रियते, तत्ताभ्यामभेदवृत्त्यभेदोपचाराभ्यां कृत्वा प्रमाश्रुप्रतिपक्षानन्तधर्मोत्पत्त्यस्य वस्तुनः समसमर्थं यदभिधायकं वाक्यं स सकलांशः प्रमाश्रुषाक्यावरपथाय इति स्थितम् । “ कालात्मरूपसम्बन्धः, संसर्गोपनिष्ये तथा । गुणिशेषार्थशब्दाश्च—त्यष्टौ कालादयः स्मृताः ॥ १ ॥ ”

अपुना नयवाक्यत्वभावत्वेन नयविचारावसरलक्षणायैव रूपमपि विकलादेशं सकलादेशरूपनिरूपणप्रसङ्गनात्रैव लक्षयन्ति—

तद्विपरीतस्तु विकलाऽऽदेशः ॥ ४५ ॥

नयविषयीकृतस्य वस्तुधर्मस्य भेदवृत्तिप्राधान्याद् भेदोपचाराद्वा क्रमेण यदभिधायकं वाक्यम्, स विकलाऽऽदेशः । एतदुल्लेखस्तु नयस्वरूपानभिज्ञानां दुरवगाह इति न यविचारावसर एव प्रदर्शयिष्यते ।

प्रमाणं निर्णीयाथ यतः कारणात् प्रतिनियतमर्थमेतद् व्यवस्थापयति तत्कथयन्ति—

तद् द्विभेदमपि प्रमाश्रुमात्मीयप्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवघोटयति ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षरूपतया द्विप्रकारमपि प्रागुपपन्नित्वरूपं प्रमाणं स्वकीयज्ञानावरणाघट्टविशेषकस्योपशमलक्षणं योग्यतावशात्प्रतिनियतं नीलादिकमर्थं व्यवस्थापयति ।

एतद्व्यवच्छेदधर्मावच्छेदो—

न तदुत्पत्तिदाकारताभ्याम्, तयोः पार्थक्येन सामत्येन च व्यभिचारोपलम्भात् ॥ ४७ ॥

तथाहि—ज्ञानस्य तदुत्पत्तिदाकारताभ्यां व्यस्ताभ्यां समस्ताभ्यां वा प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्वं स्यात् । यदि प्राच्यः पक्षः, तदा कपालक्षणः कलशान्यक्षणस्य व्यवस्थापकः स्यात्, तदुत्पत्तेः केषलायाः सङ्गावात् । स्तम्भः स्तम्भान्तरस्य च व्यवस्थापकः स्यात्, तदाकारतायास्तदुत्पत्तिरहितायाः सम्भवात् । अथ द्वितीयः, तदा कलशस्योत्तरक्षणः पूर्वलक्षणस्य व्यवस्थापको भवेत्, समुदितयोस्तदुत्पत्तिदाकारतयोर्विद्यमानत्वात् । अथ विद्यमानयोः प्यनयोर्ज्ञानमेवाधेयस्य व्यवस्थापकम् । नाथः, तस्य जडत्वादिति मतम् । तदपि न न्यायानुगतम्, समानार्थसमन्तरप्रत्ययोत्पन्नज्ञानैवैव्यभिचारात् । तानि हि यथोक्तादेव्यवस्थापकत्वलक्षणस्य समग्रस्य सङ्गायेऽपि प्राच्यं जनकज्ञानलक्षणं न युज्यते । अपि च—किमिदमर्थोकारत्वं वदमानाः ? यद्वशात्प्रतिनियतार्थपरिच्छेदः स्यात् । किमर्थोकारोल्लेखित्वम्, अर्थोकारधारित्वं वा । प्रथमप्रकारे, अर्थोकारोल्लेखोऽर्थोकारपरिच्छेद एव, ततश्च ज्ञानं प्रतिनियतार्थपरिच्छेदात्प्रतिनियतमर्थमवघोटयतीति साध्याविशिष्टत्वं स्पष्टमुपलोक्यते । द्वितीयप्रकारे पुनरर्थोकारधारित्वं ज्ञानस्य सर्वोत्तमा, देशेन वा । प्रथमपक्षे, जडत्वादर्थस्य ज्ञानमपि जडं भवेत्, उत्तरार्थेक्षणवत् । प्रमाणरूपत्वाभावश्चोत्तरार्थेक्षणवदेवास्य प्रसज्येत, सर्वोत्तमा प्रमेयरूपताऽनुकरणात् । अथ देशेन नीलात्वादिनाऽर्थोकारधारित्वमिष्यते ज्ञानस्य, तर्हि तेनाजडाकारेण जडताप्रतिपत्तेरसम्भवात् कथं तद्विशिष्टत्वमर्थस्य प्रतीयते ? । न हि रूपज्ञानेनाप्रतिपत्तेरसेन तद्विशिष्टता सहकारकलादौ प्रतीयते । किं च देशेनार्थोकारधारित्वानीलाधेयनिःशेषार्थानामपि ज्ञानेन प्रहणापत्तिः, सत्त्वादिमात्रेण तस्य सर्वार्थार्थोकारधारित्वाविशेषात् । अथ तद्विशेषोऽपि नीलाद्याकारवैलक्षण्यानिखिलाधर्मानामग्रहणम्, तर्हि समानाकाराणां समस्तानां ग्रहणप्राप्तिः । अथ यत एव ज्ञानमुत्पद्यते, तस्यैवाकारानुकरणद्वारेण प्राहकम्, इति । एवमपि समानार्थसमन्तरप्रत्ययस्य तद् प्राहकं स्यादित्युक्तम् । ततो न तदुत्पत्तिदाकारताभ्यां ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थोपभासः, किं नु—प्रतिबन्धकापगमविशेषादेति सिद्धम् । रत्ना० ४ परि० । स्या० । देश० । (अत्रत्या वक्ष्यता ‘ अयोगंतवाय ’ शब्दे प्रथमभागे ४३१ वृत्ते गता ।)

सप्तभामा—सत्यभामा—स्त्री० । स्वनामक्यातायां कृष्णाग्रम-

दिष्ट्याम्, अस्त० । (सा चारिहमेमेरस्तिके प्रमृज्यां शुद्धीत्वा
सिञ्चेति अस्तकृशयाः पञ्चमे वर्गे सप्तमे अक्षयने स्तुतिम्)
सप्तभावशा-सत्त्वभावना-स्त्री० । सत्त्वविषयायामसंक्रिष्टभा-
वनायाम्, ४५० १ उ० । ६० ।

अथ सत्त्वभावनामाह—

जे वि य पुंश्च निति नि-ग्गमेसु विसर्हिसु साहसभयाई ।
अहितकरगोवार्ह, विसिसु घेरे य संगामे ॥ ५०३ ॥

येऽपि च राजजजितादयः पूर्वं गृहवासे निशि-रात्रौ वीरव-
र्यादिना निर्गमेसु साध्वसम्-अहनुकभयरूपं, भयं-सदेतुकं ते
अहितस्करगोपादिसंभन्धिर्भौ व्ययहन-विषोदवस्तः, घेरे च
संग्रामे सात्त्विकतया ' विसिसु ' ति-प्राविशन्, तेऽपि
जिनकल्पप्रतिपित्सवः सत्त्वभावनामवश्यं भावयन्ति ।

कथमिति चेत् ? उच्यते—

पासुताण तुयइ, सोयव्वं जं च तीसु जामेसु ।

योवं योवं जिणइ उ, भयं च जं संभवइ तत्थ ॥ ५०४ ॥

यत् स्थविरकल्पिकानां पार्श्वत उत्तानकं वा त्वग्वर्त्त-
नं यच्च कारणे त्रिषु यमिषु-प्रहरेषु स्वस्त्यं-शयनं कारणभावे
तु यस्तुनीयप्रहरे स्वस्त्यं तत्सर्वमपि स्तोत्रं स्तोत्रं जयति;
शनैः शनैरित्यर्थः । भयं च मृषिकादिजनितं यद्यत्रोपाध्या-
त्रिषु संभवति तत्तत्र जयति । अत्र च सत्त्वभावनायां पञ्च प्र-
तिमा भवन्ति ।

ता एवाऽह—

पढमा उवस्सयम्मी, बिइया बाई तइयं चउकम्मि ।

सुअवरम्मि चउत्थी, तह पंचमिया म्मुसाणम्मि ॥ ५०५ ॥

प्रथमा प्रतिमा उपाध्वे, द्वितीया उपाध्वयाद्वहिः, तृतीया
चतुष्के-चत्वेरे, चतुर्थी क्षत्पयुधे, पञ्चम्यै रमशाने ।

तत्र प्रथमा तावदाह—

भोगजवे गंभीरे, उव्वरए कोट्टए अलिन्दे वा ।

तणुसाइ जागरो वा, आणहुए भयं जिणइ ॥ ५०६ ॥

भोगजवे-अपरिभागे गम्भीरे-साम्भकारं उपाध्वयस्तकेऽप-
वरके वा कोट्टके वा अलिन्दके वा तनुसायी-स्तोकनिद्रावान्
जागरित्वा निद्रामकुर्वन् ध्यानार्थं शुभाध्यवसायस्थैर्यहेतोः
प्रसुप्तेषु शयसाधुषु कायात्सर्गस्थितो भये जयति ।

कथमित्याह—

विकस्स व खइयस्स व, मूसिगमाईहि वा निसिचरेहि ।

जइ जेह-सान न वि आयइ, रोमंभुकेमय चाडो वा ॥ ५०७ ॥

स्वृष्टस्य वा आदितस्य वा मूषकैरादिप्रहणाम्भार्जारादिभि-
र्निशाचरैः-रात्रिपरिभ्रमणशीलैः, यथा सहसा नापि जायते
रोमाञ्जोदः-भयोद्रेकजनितो रोमोर्द्वयः ' चाडो वा ' पलायनं
तथा सत्त्वभावनायाऽऽत्मा भावविषयः । उक्ता प्रथमा प्रतिमा ।

अथ द्वितीयादिकाश्चतुष्कोऽप्यतिविश्रब्धाह—

सविसेसतरा बाई, तकरआरक्खिसावयाईया ।

सुखपरसुसाणेसु य, सविसेसतरा मवे ति विहा ॥ ५०८ ॥

वायुपाध्वप्रतिमायां भयान्मुक्तानि ताम्युपभयाद्वहिः प्रति-
मायां सविशेषतराणि तत्करारक्षिकम्भापदादिभयसहिता-

नि मस्तव्यानि । शृण्वगृहमशनयोश्चशब्दान्-चतुष्के च
सविशेषतराणि त्रिविधानि दिव्यमानुषनैरक्षोपसर्गकपा-
णि भयानि भवन्ति ताम्यपि सत्यम् जयतीति प्रकम् ।

अस्या एव भावनायाः फलमाह—

देवेहि भेसिओ वि, दिया च रातो व भीमस्वेहि ।

ता सत्त्वभावणाए, वहइ भरं निम्भओ सयलं ॥ ५०९ ॥

तत एवं सत्त्वभावनाया स्वस्थस्तया दिवा रात्रौ वा भीम-
कपैः देवैर्भेसितोऽपि भरं-जिनकल्पभारं सकलमपि निर्भयः
सन् वहतीति । गता सत्त्वभावना । ६०१ उ०२ प्रक० । आ०
म० । ४० ।

सत्त्वभूमिय-सप्तभूमिक-पुं० । सप्तमालकखे प्रासादे, उत्त०
१३ अ० ।

सत्त्वम-सप्तम-त्रि० । सप्तसंख्यापूरणे, उपा० १ अ० ।

सत्त्वमङ्गाण-सप्तमस्थान-न० । स्थानाङ्गस्य सप्तमेऽप्ययने,
स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सत्त्वमपव्व-सप्तमपर्वन्-न० । भाद्रकृष्णपक्षे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

(वर्णनमस्य 'पव्व' शब्दे पञ्चमभागे ७६ पृष्ठे उपपादितम् ।)

सत्त्वमा-सत्त्वमा-स्त्री० । सप्तम्यां नरकपृथिव्याम्, जी० ३
प्रति० १ उ० ।

सत्त्वमासिया-सप्तमासिकी-स्त्री० । सप्तमासान् यावत्सप्तदा-

त्तिप्रमाणमिक्षां साधुप्रतिष्ठाविशेषे, आ० सू० ४ अ० । श्री० ।

सत्त्वमी-सप्तमी-स्त्री० । सप्तसंख्यापूर्के अहोरात्रे, ज्या० ४

पाहु० । आ० म० । हि-ओस् सुप् (व्) रूपयां विभक्तौ,

" सन्निहाणे य सत्त्वमी " अनु० । सप्तसंख्यापूर्के स्त्रीलि-

ङ्गेऽर्थे, १० प० । स्था० ।

सत्तरस-सप्तदशन्-त्रि० । सप्ताधिकेषु दशसु, प्रज्ञा० १५ पद ।

सत्तरसम-सप्तदश-त्रि० । सप्तदशसंख्यापूर्के, खं० प्र० ।

८ पाहु० ।

सत्तरसाह-सत्तरसाह-पुं० । स्वनामक्याते भेद्विनि, यानि नि-

धानानि प्राप्य कल्किनृपः सर्वो सामग्रीमुत्पाद्य महाराजो-

भविष्यति । सी० २० कल्प ।

सत्तरह-सत्तरथ-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते बर्षे भविष्यति दशमे

तीर्थकरे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सत्तरि-सत्तरि-स्त्री० । " सत्तौ रः " ॥ ८ । १ । २१० ॥ अ-

मेनात्र तकारस्य रेफादेशः । सत्तरि । दशाद्विसायां सप्तसं-

ख्यायाम्, प्रा० । आब० ।

सत्तरिसत्तथ-सप्ततिकाशास्त्र-न० । वडे कर्मग्रन्थे, कर्म० ।

" अशेषकर्मोत्तमः समूह-कथाय आस्वानिच दीप्ततेजाः ।

प्रकाशितशिवजगत्स्वरूपः, मधुः स जीयस्मिन्नवर्द्धमानः ॥ १ ॥

जीयाज्जिनेशसिद्धान्तो, मुक्तिकामप्रदीपनः ।

कुक्षुत्यातपतप्तानां, साम्द्रो मलयमारुतः ॥ २ ॥

कूर्मयो नावगम्यन्ते, सप्ततैर्मन्त्रद्विभिः ।

ततः स्पष्टावबोधार्थं, तस्याहीको करोम्यहम् ॥ ३ ॥

अहर्निशं कूर्मविचारयोगान्,

मन्दोऽपि शक्तो विवृतिं विधातुम् ।

निरन्तरं कुम्भनिक (घ) र्ययोगात् ,
प्राधाऽपि कृपे समुपैति धर्मिम् ॥ ४ ॥ ”

इह यत् शास्त्रं प्रकरणं वा सर्वविन्मूलं तत् प्रज्ञावतामुपा-
देयं भवति, नान्यत्, ततः सत्तनिकात्थं प्रकरणमारभमाण
आचार्यः प्रज्ञावतां प्रकरणविषयं उपादेयबुद्धिपरिग्रहाय
प्रकरणस्य सर्वविन्मूलताम्, तथा सर्वविन्मूलत्वेऽपि न
प्रज्ञापूर्वकारिणाऽभिधयादिपरिज्ञानमन्तरेण यथाकथंचि-
त्प्रयत्नेन प्रज्ञावत्तादातिप्रसङ्गात् । कर्म० ६ कर्म० ।

संप्रत्याचार्योऽनुद्धतत्वेनात्मनोऽस्वागमत्वं व्यापयन् शे-
वबुद्धुतानां च बहुमानं प्रकटयन्—प्रकरणपरिपूर्णे-
ताविधिबिषयं तेषां प्रार्थनां विधान आह—

जो जत्थ अपडिपुत्तो, अत्थो अप्पागमेण बद्धो वि !
तं खमिऊण बहुसुया, पूरेऊणं परिकहंतु ॥ ७५ ॥

अत्र सत्तनिकात्थं प्रकरणं यत्र बन्धे उदये सत्तायां वा यो-
ऽर्थोऽपरिपूर्णेः खण्डोऽस्वागमनात्पशुत्तन मया बद्धा निबद्धः,
इतिशब्दः समासिवचनः, स च गाथापथेनैवेष्टितव्यः, तम-
परिपूर्णेमर्थं तत्र बन्धादौ ममाऽपरिपूर्णांथोभिधानलक्षणमप-
राधं क्षमत्वा बहुभुता दृष्टिबाध्नाः पूरयत्वा तत्तदर्थप्रति-
पादिकां गाथां प्रक्षिप्य शिष्यजनस्यः परिकथयन्तु—साम-
न्वयेन प्रतिपादयन्तु । बहुभुता हि परिपूर्णात्तनसंसारसंपत्स-
मन्विततया परापकारकरैकरसिकमानसा भवन्ति, ततो
मम शिष्याणां च परमोपकारमाधितस्वस्तेऽवश्यं ममाऽस्फु-
टापरिपूर्णांथोभिधानलक्षणमपराधं विपद्वा परिपूर्णेमर्थं पूर-
यिष्याः शिष्यस्यः कथयन्तु—

“ निरुपममनन्तमनर्घं, शिवपदमधिकरुढमपगतकलङ्कम् ।
दृष्टिशिवपुरमार्गं, वीरजिनं नमत परमशिवम् ॥ १ ॥
यस्यापान्तोऽपि संप्राप्त, प्राप्यन्ते संपदोऽनघाः ।
नमस्तस्मै जिनश्रीं वीरसिद्धान्तसिन्धवे ॥ २ ॥
यैरेवा विषयार्था, सत्तनिका सुस्फुटीकृता सम्यक् ।
अनुपकृतपरोपकृत-चूणिभूतस्ताम्रमरुक्ये ॥ ३ ॥
प्रकरणमेतद्विषयं, सत्तनिकात्थं विधुएवता कुशलम् ।
यद्वापि मलयगिरिणा, सिद्धिं तेनाश्रुतां लोकः ॥ ४ ॥
अहंतो मङ्गलं सिद्धान्तं,—मङ्गलं संयतानहम् ।
अशिष्यं जिनार्यातं, धर्मं परममङ्गलम् ॥ ५ ॥ ”
कर्म० ६ कर्म० । प्रश्न० । स० ।

सत्तरिसत्थ-सत्तर्षम-पुं० । एकविंशतितमोऽहोरात्रमुद्धर्त्ते, स०
३० स० ।

सत्तवश्य-साप्तपदिक-पुं० । सत्तमिः पदैर्ब्यवहर्तति साप्त-
पदिकः । तथाविधं व्यवहारिणि, आ० म० १ अ० । “ (स
त्तवश्येति—(१३४ गाथा) अस्य व्याख्या-सत्तमिः पदैर्ब्य-
वहर्तति साप्तपदिकः—साप्तपद्विगो एवमि पञ्चतगाम
एवो भ्रातृगमयस्युसो, साधुमाहणादीनि न सुणेति, ए वा
अक्षीणति, ए वा सज्जं देति, मा मम धर्मं कहहन्ति,
ताहे मा सद्भो होहामि ति । अणुया कया तं गामं साहु-
यो आगता, पडिस्सयं मग्गति, ताहे गोठिलपडि एसो न
देति ति, सो वि एतेहि पर्यन्तिओ होउ ति तस्स घरे विधि
अं, जहा एरिसो तासिओ सावगां ति तस्स घरे जाह । तं ग-
दः ।

ता पुच्छता दिट्ठो जाव ए खेव आढाति । तथेकेण साहुणा
भगिअं-जदि वा ए खेव सो एसो, अहवा-पर्वेखितामो ति,
नं साऊण पुच्छिता तेण, कथितं जहा अहं कथितं एरिसो
तारिसो सावगां ति । सो भगति-अहो अकज्जं, ममं ताव प-
वेचतु । ता किं साधुणो पर्वेखितमि, ताहे मा सारता तेसि
होउ ति भगति-देमि पडिस्सयं एक्काए ववत्थाए, जदि मम
धम्मं ए कहह, साहुहि कहियं-एवं होउ ति । दिएणं घरे, व-
रिसारत्ते विसं आपुच्छेतेहि धम्मो कहिओ । नत्थ ए किञ्चि-
तरहं घेणुं मूलगुणउत्तरगुणां मधुमज्जमंसविरतिं वा । प-
च्छा सत्तपदिवयं दिएणं-मारेउकामेणं जावहएणं कलेणं स-
त्त पदा आसक्किज्जति एवअं कालं पडिक्खन्तु मारेयव्वं ।
संबुज्झस्संति ति काउ, गता । अणुया चोरो(रओ) गतो,
अवसउणेणं शिअसो, रत्ति सणिअं घरे एति । तद्विचं ख
तस्स भगिणी आगएल्लिआ, सा पुरिसंणवत्थिआ भाउज्जा-
याए समं गोउम्हंपक्खया गया । ततो विरेण आगया, शिह-
कंताओ तहव एक्कमि खेव सयंण सहायो इओरो अ आग-
ओ । ततो पच्छति, परपुरिसो ति अस्सि करिसिआ आहणेमि-
त्ति, वत्ते सुमरियं । डिता सत्तपदेतरं । एक्कमि अंतरे भगिणी
अ स बाहा भज्जाए अकंतिआ । ताए दुक्खाविज्जितियाए भ-
णिअं दला । अवेणेहि बाहाओ मे सीसं । तेण सरेण गाय
भगिणी एसो मे पुरिसंणवत्थ ति लज्जितो, जातो अहो मणां
मए अकज्जं न कयंति । उयणओ जहा सावगभउजाए, स-
जुओ, विभासा, पव्वइओ । आवा० १ अ० ।

सत्तवच्छ-सप्तवत्स-पुं० । लोमपक्षिविशेषं, पञ्चा० १ पक्ष ।

सत्तविहंघग-सप्तविधवन्धक-पुं० । सत्तप्रकारकर्मोपाज्जे,
पञ्चा० १६ विध० ।

सत्तसत्तमिया-सत्तसत्तकि(मि)का-अ० । सत्तसत्तकिदिनानि य-
स्यां सा सत्तसत्तिका सत्तशब्दकारस्य मकारः प्राकृतत्वात् ।
अथवा—सत्त सत्तमानि दिनानि यस्यां सा, यस्यां हि सत्त-
दिनसत्तमकानि भवन्ति । प्रव० २७१ द्वार । सत्त सत्तमानि
दिनानि यस्यां सा सत्तसत्तकिदिनसत्तकैर्यथात्तरवर्द्धमान-
वत्तिभिनिष्पन्न प्रतिमाभेदे, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सूत्रम्—

सत्तसत्तमिया यं भिक्खुपडिमा, एगूयं पक्कए राईदिपडि
एगेण छसुएयणं भिक्खासएयणं अहासुत्तं (अहाकप्यं अ-
हामगं अहातत्वं अहासम् फासिया पालिया तीरिया
किड्डिया) अणुपालिया भवइ ॥ ३१ ॥

अस्य संवत्तप्रतिपादनार्थमाह—

सागारियअगगहणे, अक्काउच्छं कुडं समक्खायं ।

सो होति ऽभिगगहो खलु, पडिमाऽऽअभिगगहो खेव । ७५ ।

असाउच्छविसुदं, वेत्तव्वं तस्स किं परीमाणं ।

कालमि य भिक्खासु य, इति पडिमासुत्तसंबंधो ॥ ७५ ॥

पूर्वसूत्रेषु सागारिकपिण्डो न प्राह इत्युक्ते सागारिकपिण्डाऽ-
प्रदणं स्फुटमज्ञानोच्छ्रवः खलु भवत्यभिग्रहः, प्रतिमाद्य-

भिग्रह इत्यभिग्रहप्रस्तावासागारिकस्त्राऽनन्तरं प्रतिमा-
स्त्रस्योपनिषातः । अथवा—अभ्यधा संबन्धः सागारिक-
पिण्डप्रतिषेधतोऽज्ञातोऽङ्गुलिचुङ्खं प्रहीनव्यमित्याख्यातः, त-
स्य भिक्षाकालेषु किं परिमाणमिति प्रश्नावकाशमाशङ्क्य प्र-
तिमास्त्रमुपव्यस्तवान्, एष प्रतिमास्त्रसम्बन्धः । अनेन स-
म्बन्धेनायातस्यास्य (सू० ३१) इत्याख्या—सप्तसप्तका दिनानां य-
स्याः सा सप्तसप्तिका, सप्तकशब्दं ककारस्य मकारः प्राकृत-
त्वात्, 'ण' मिति शक्यालङ्कारे । भिक्षुप्रतिमा एकोनप-
ञ्चाशत्ता रात्रिभिक्षेकेन परणवतेन भिक्षाशतेन यथा स्-
त्रं स्त्रानतिक्रमण यावत्करणान्—“अहामग्नं अहान्तं अ-
ह्रासम्मे फासिया पालिया तीरिया किट्टिया अणुपालि-
या भवइ” इति—परिग्रहस्तत्र यथाकल्पं—यथाविधि—स्त्रो-
क्तविषयनतिक्रमणस्यर्थः, यथामार्गं—ज्ञानदर्शनव्यतिराणा-
मविराधनेन ‘अह्रातन्तं’ ति—याथातथ्यमेकान्ततः स्त्रा-
नुसारेणापादितसत्यस्य (स्यं) ताकं ‘अह्रासम्मे’ यथासम्यक् त्रि-
विधेनापि योगेनाऽपरिताम्यता सम्यक्करणस्फूर्तिता सेविता
पालिता विराधनारक्षणः, अत एव शोधिता अतीचारले-
शेनाप्यकलङ्कनान् । तीरिता—तीरं नीता; पर्यन्तं नीता इत्यर्थः ।
कीर्तिता—आचार्योणां कथिता, यथा प्रतिमा मया समाप्ता
आख्या तीर्थकरांपदेशेन अत्र पालिता भवति । एवम-
ष्टाष्टिका—नवनवकाका—दशदशका—स्त्राण्यपि भावनी-
यानि । विशेषस्तु पाठसिद्धः, एष स्त्रचतुष्टयसंज्ञेपार्थः ।

अहसुत सुसंदेशा, कप्पो उ विधीय मग्ग नाणादी ।

तच्चं तु भवे तत्थं, सम्मं जं अपरितंतेणं ॥ ७६ ॥

फासिय जोगतिगेशं, पालिय भविराहिय सोहितेभेव ।

तीरियमंतं पाविय, किट्टिय गुरुकरण जिणमाणा ॥ ७७ ॥

यथास्त्रमिति स्त्रांश्चात् यथाकल्पमित्यत्र कल्पो—वि-
धिर्यधामार्गमित्यत्र मार्गो—ज्ञानात्रि, यथातथ्यमित्यत्र ‘तच्चं’-
नाम तत्थं, यथासम्यगिति सम्यग् नाम यदपरिताम्यताकारणं
स्फूर्तिता योगात्रिकेण सेविता पालिता अविराधिता शोधि-
ताऽप्येवमेव । अविराधनेनैवत्यर्थः, तीरिता—अन्तं प्रापिता
कीर्तिता—गुरुणां कथनतः आज्ञा जिनस्य—तीर्थकृतः, द्विती-
या षष्ठ्यर्थं प्राकृतत्वात् ।

पडिमाउ पुच्चभणिया, पडिवज्जइ कोतिसंघणमादी ।

नवरं पुण्ण शाणत्तं, कालच्छेए य भिक्षासु ॥ ७८ ॥

प्रतिपद्यते, प्रतिमा भिक्षोः प्रतिमाः पूर्वमाचारदशासु भ-
णिताः ताः कः प्रतिपद्यते, तत आह—‘तिसंघयणं’ ति—आ-
णेषु भिक्षु संहनेषु अन्यनरसंहनेषु चतुर्धात्रिषु संहने-
षु वर्त्तमानः न प्रतिपद्यते, आदिशब्दात्—सोऽपि स्त्रार्थ-
तनुभयोपेतो गच्छन् कृतपरिकर्म्मो सातिशयो न निरतिशय
इति परिग्रहः, द्वितीयं च संहनेन यावदाधेरक्षितास्तावदनु-
कूलं तत आरतो व्यवस्थिजम् । नवरं पुनर्नानात्वमत्र काल-
लच्छेदे भिक्षासु च ।

तत्र कालच्छेदमाह—

एरणपसे चउस—डिगासीती य सयं च बोद्धव्यं ।

सव्वासि पडिमाणं, कालो एसो सि तो होइ ॥ ७९ ॥

सप्तसप्तिकायाः कालम् एकोनपञ्चाशत् रात्रिभिक्षानि,

अष्टाष्टिकायाश्चतुःषष्टिः, नवनवकाकाया एकाशीतिः, दश-
दशकायाः शनं रात्रिभिक्षानां बोद्धव्यं, सर्वप्रतिमानाम-
धिकृतस्त्रचतुष्टयोपेतानामेष एतावान् भवति कालः ।

कथं पुनः सप्तिका भवतीत्यत आह—

पदमाए कृत्तगा सत्त, पढमे तत्थ सत्तए ।

एकेकं गयहई भिक्खं, बिणए दांषि दांषि तु ॥ ८० ॥

एवमेकेकियं भिक्खं, छुमिजेकेक सत्तगे ।

गेयहती अन्तिमो जाव, सत्त सत्त दिसे दिसे ॥ ८१ ॥

प्रथमायां प्रतिमायां सप्त सप्तका भवन्ति । तत्र प्रथमे
सप्तके प्रतिदिवसमेकैका भिक्षां गृह्णाति, द्वितीयं सप्तके
प्रतिदिवसं द्वे द्वे भिक्षे, एवं तृतीयात्रिषु सप्तकेष्वेकैकेषु
एकैका भिक्षामधिकां प्राप्नुयैत् यावद्द्विमे सप्तके दिने
सप्त सप्त भिक्षा गृह्णाति । इयमत्र भावना—तृतीयं सप्तके
प्रतिदिवसं तिरास्तिको भिक्षा गृह्णाति, चतुर्थे चतस्र-
श्चतस्रः, पञ्चमे पञ्च पञ्च षष्ठे षट् षट्, सप्तमे सप्त सप्तति ।

अत्रैव प्रकारान्तरमाह—

अहवा एकिकियं दत्ति, जा सत्तेकेकसत्तए ।

आदेसो अत्थि एसो वि, सीहविकमसन्निभो ॥ ८२ ॥

अथवा—एष द्वितीयोऽप्यादेशोऽस्ति, यथा एकैकस्मिन् स-
प्तके प्रत्येकं प्रथमदिनादारभ्य प्रतिदिवसमेकैकां बर्द्ध-
येत् यावत्सप्तमे दिवसे । इयमत्र भावना—प्रथमे सप्तके
प्रथमे दिवसे एका भिक्षां गृह्णाति, द्वितीये द्वे, तृतीये ति-
स्रः, चतुर्थे चतस्रः, पञ्चमे पञ्च, षष्ठे षट्, सप्तमे सप्त, एवं
द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च सप्तके द्रष्ट-
व्यम् । एष आदेशः सिंहविकमसन्निभः, यथा—सिंहो गन्वा
गन्वा पृष्ठनः प्रलोकयते एवमेषोऽपि सप्तके पुनर्मूलतः
परावर्त्तते । गतः कालच्छेदः ।

सम्प्रति भिक्षापरिमाणमाह—

छन्नउयं भिक्खसयं, अट्ठासीया य दो सया हुंति ।

पंचुत्तरा य चउरो, अट्ठच्छइ सया चेव ॥ ८३ ॥

सप्तसप्तिकायां भिक्षापरिमाणं परणवते शतम् १६६,
अष्टाष्टिकायामष्टाशते द्वे शतं २८८ भिक्षाणाम्, नवनव-
काकायां पञ्चासराणि चत्वारि शतानि ४०४ दशदशिका-
यामर्द्धं षट् शतानि भिक्षाणामिति ।

सम्प्रत्यस्यैव भिक्षापरिमाणस्या-

नयनाय करणमाह—

उडिड्वगगदिवसा, मूलगुणा संजया दुहा छिजा ।

मूलणं संगुणिया, माणं दत्तीया पडिमासु ॥ ८४ ॥

पदगणसु वेयसु—तरसमाहयं दलियमादीणा ।

सदियं गच्छगुणं पडि—माणं भिक्खमाणं मुखेयवन् ॥ ८५ ॥

उडिडा ये च षणोः सप्तसप्तिकाद्यस्त्ये दिवसा
मूलदिनसंयुक्ताः, सप्तादिदिनसम्भिन्नाः क्रियन्ते, तद्-
नन्तरं द्विधाछिन्ना अर्धक्रियन्ते इति भावः । ततो
मूलन सप्तादिलक्षणेन संगुण्यन्ते, संगुणितः प्रति-
मासु द्वाभ्यां मानं—परिमाणं भवति । तत्पथा—सप्त-
सप्तकषणदिवसा एकोनपञ्चाशत् ४६, ते मूलदिनेः स-

१—अट्ठच्छइ। सया चेव इति पाठान्तरे । २—दशदशिकायामर्धमेषानि (५५०)

प्राप्तिर्युताः क्रियन्ते जाताः पदपञ्चाशत् ५६ ते अर्द्धक्रियन्ते जाता अष्टाविंशतिः २८, सा मूलेन सप्तकेन गुरयते आगते षण्णवतं शतम् १६६, तथा अष्टाष्टकवर्षदिवसाश्चतुःषष्टिः ६४, ते मूलदिवसैरष्टभिः संमिश्रयन्ते जाता द्वाप्त्यतिः ७२, तस्या अर्द्धं क्रियते जाता पदविंशत् ३६, सा मूलेनाष्टकेन गुरयते आगते द्वे शते अष्टाशीते २८८, एवं नवनवक्रियायां दशशकिकायां च यथोक्तं भिन्नापरिमाणमनेतद्व्यम् ।

अथैव करणान्तरमाह—

गच्छुत्तरसंविगे, उत्तरहीनामि पक्षिष्वे आदि ।

अंतिमघनमादिजुयं, गच्छद्गुणं तु सव्यघनं ॥ ८६ ॥

गच्छ उत्तरेण संवर्गं संवर्ग्यते स संवर्गो गुणित इत्यर्थः, तस्मिन् उत्तरेण हीने कृते आदिं प्रक्षिपेत् ततः अन्तिमघनमागच्छति, तदन्तिमघनम् आदिशुक्तं क्रियते, तदनन्तरं गच्छादंशुणं ततः सर्वघनमागच्छति । तत्र सप्तसप्तिकायां सप्त आदिः, सप्त उत्तरं, सप्त गच्छः, ततः सप्तकलक्षणो गच्छ उत्तरेण सप्तकलक्षणेन गुरयते । जाता एकोनपञ्चाशत् ५६, सा उत्तरेण सप्तकेन हीना क्रियते, कृत्वा च पुनरादिना सप्तकेनैव युता कर्तव्या । इदं करणमन्यत्रापि व्यापकं, तत एवमुक्तमन्यथा कोत्तरहानावादिप्रमाणे च न कश्चिद्विशेषस्तस्या एव एकोनपञ्चाशतो भाषात् । एतत् अन्तिमघनं सप्तमे सप्तके भिन्नापरिमाणमित्यर्थः, तस्मिन् उत्तरेण हीने कृते आदिं प्रक्षिपेत्, ततः अन्तिमघनमागच्छति, तदन्तिमघनमादियुतं क्रियते, तदनन्तरं गच्छादंशुणं, ततः सर्वघनमागच्छति । तत्र सप्तसप्तिकायां सप्त आदिः, सप्त उत्तरं, सप्त गच्छः, ततः सप्तकलक्षणो गच्छ उत्तरेण सप्तकलक्षणेन गुरयते, एतत् आदिना सप्तकेन युतं क्रियते । जाताः पदपञ्चाशत् स गच्छादंशु गुरयते, अत्र गच्छः सप्तकः स विषमत्वाद्देन प्रयच्छति ततो गुणो राशिः षड्पञ्चाशत्तुणोऽर्द्धक्रियते, जाता अष्टाविंशतिः, सा परिपूर्णेन सप्तकलक्षणेन गच्छेन गुरयते जातं षण्णवतं शतम् १६६ । ४० ६ ३० । औ० । स० । प्र० । अन्त० ।

सप्तसप्तमियं भिक्तुपट्टिमं उपसंपत्तिज्ञा यं विहरति, पदमे सप्तए एकैकं भोयणस्स दंति पट्टिगाहेति एकेकं पाण्यस्स । दोषे सप्तए दो दो भोयणस्स दो दो पाण्यस्स पट्टिगाहेति । तथे सत्ते तिथिण भोयणस्स तिथिण पाण्यस्स, चउत्थे सत्त० ४ पंचमे सत्त० ५ छट्ठे सत्तए ६ सत्तमे सत्तते सत्त२दत्तीतो भोयणस्स पट्टिगाहेति सप्त पाण्यस्स । एवं खलु एयं सप्तसप्तमियं भिक्तुपट्टिमं एगूखवसासि राईदिपहिं एगेख य छत्रउएणं भिक्खासतेणं अहासुत्तां जाव आराहेत्ता । अन्त० ८ वर्ग ३ अ० । सप्तसप्तिकायां—सप्तसप्तैकिका—औ० । सप्ताप्ययनात्मिकायां द्वितीयभूतस्कन्धस्य द्वितीयचूडायाम्, आचा० १ भु० १ अ० १ उ० । प्र० ।

सप्तसरसमभाग्य—सप्तस्वरसमभाग्य—त्रि० । षड्आदिसप्तस्वरस्य सप्तगुणगते, अ० १ वक्ष० ।

सप्तसार—सप्तसार—पुं० । द्वांशे, “सप्तसारो दुषिहो—बाहो गुरुषे अमंतरो णाणावी” आ० चू० १ अ० ।

सप्तसीस—सप्तशीर्ष—पुं० । शिखरितलपर्वतकूटस्वामिनि नागकुमारयेवे द्वी० ।

सप्तहचरि—सप्तसप्तति—औ० । सप्ताधिकायां सप्ततिसंख्यायाम्, स० ७६ सम० ।

सप्ता—सप्ता—औ० । सामान्ये, विशेषे । अविशेषेण सव्युविशेषेष्वपि सर्वपदार्थेषु द्रव्यादिष्वेव त्रिषु सप्तासंबन्धः स्वीक्रियते, न सामान्यादित्रये इति महतीयं पश्यतो हरता, यतः परिभाष्यतां सप्ताशब्दार्थः । अस्तीति सन् सतां भावः सप्ता—अस्तित्व—तद्वस्तुत्वरूपं तच्च निर्विशेषमशेषेष्वपि पदार्थेषु त्वयाऽप्युक्तम्, तत्किमिदमर्द्धजरतीयं यद् द्रव्यादित्रय एव सप्तायोगो नेतरत्रये इति, अनुवृत्तिप्रत्ययाऽभावाच्च सामान्यादित्रये सप्तायोग इति चेत्, न तत्राप्यनुवृत्तिप्रत्ययस्याऽनिवार्यत्वात् । पृथिवीत्वगोत्वघटत्वादिसामान्येषु सामान्यं सामान्यमिति विशेषेष्वपि बहुत्वाद्यमपि विशेषोऽयमपि विशेष इति, समवाये च प्रागुक्तयुक्त्या तत्तदवच्छेदकभेदाद्—एकाकारप्रतीतिनुभवात् स्वरूपसत्त्वसाधर्म्येण सप्ताध्यारोपासामान्यादिष्वपि सत्त्ववित्युक्तम् इति चेत्तर्हि मिथ्याप्रत्ययोऽयमापद्यते । अथ भिन्नस्वभावेष्वाकानुगमो मिथ्येवेति चेद्, द्रव्यादिष्वपि सप्ताध्यारोपः कृत एवास्तु प्रत्ययानुगमः । असति, मुख्येऽध्यारोपस्याऽसंभवाद्—द्रव्यादिषु मुख्येऽयमनुगतः प्रत्ययः सामान्यादिषु तु गौण इति चेत् । न, विपर्ययस्यापि शक्यकल्पनत्वात् सामान्यादिषु बाधकसंभवाच्च मुख्येऽनुगतः प्रत्ययः, द्रव्यादिषु तु तदभावाभ्युक्त्य इति चेद्, ननु किमिदं बाधकम् ? अथ सामान्येऽपि सप्ताऽभ्युपगमेऽनवस्था विशेषेषु पुनः सामान्यसङ्ग्राहे खरूपहानिः, समवायेऽपि सप्ताकल्पने तद्वृत्त्यर्थे सम्बन्धान्तराभाव इति बाधकानीति चेत् । न, सामान्येऽपि सप्ताकल्पने यद्यनवस्था तर्हि कथं न सा द्रव्यादिषु तेषामपि स्वरूपसप्तायाः प्रागेव विद्यमानत्वात् । विशेषेषु पुनः सप्ताभ्युपगमेऽपि न स्वरूपहानिः स्वरूपस्य प्रत्युतोत्पन्नत्वात्, निःसामान्यस्य विशेषस्य क्वचिदप्यनुपलभत्वात् । समवायेऽपि समवायस्वलक्षणयाः स्वरूपसप्तायाः स्वीकारे उपपद्यत एवाऽविश्वव्यापारमकः सम्बन्धः, अन्यथा तस्य स्वरूपाभावप्रसङ्गः, इति बाधकाभावात्तेष्वपि द्रव्यादिवन्मुक्त्य एव सप्तासम्बन्धः, इति इत्थं द्रव्यगुणकर्मस्त्वेव सप्ताकल्पनम् । किं च—तैर्वादिभिर्भौ द्रव्यादित्रये मुख्यः सप्तासंबन्धः कक्षीकृतः सोऽपि विचार्यमाणो विहीयते, तथा हि—यदि द्रव्यादिष्वेयोऽस्तन्तथिलक्षणा सप्ता तदा द्रव्यादीन्त्यसद्रूपायेव स्थुः सप्तायोगारसत्त्वमस्त्येवेति चेद्, असतां सप्तायोगेऽपि कुतः सत्त्वं ? सतां तु निष्कलः सप्तायोगः । स्वरूपसत्त्वं भावानामस्त्येवेति चेत्तर्हि किं शिखरिण्डना सप्तायोगेन ? सप्तायोगात् प्राग्भावाच्च न सन्, नाप्यसन् सप्तायोगात् सञ्चिति चेद्वाक्याभावेतत् । सप्तसंश्लिखणस्य सप्तागन्तरस्याऽसंभवात् तस्मात् ‘सतामपि स्यात्कचिदेव सप्ता’ इति तेषां यच्चनं विद्युतां परिधदि कथमिव मोपहासाय जायते ? स्यात् । द्रव्यगुणकर्मलक्षणेषु त्रिषु प-

वार्येषु सद्बुद्धिहेतुः सत्ता । आ० म० १ अ० । स्या० । (“त्रि पदार्थसत्तरी सत्ता” इति वचनात् सत्ताभ्युपगमः ‘सामञ्ज’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे साधयिष्यते) उत्पादव्ययप्रोक्त्युक्तं सत् । स्या० । (अत्रत्या वक्तव्यता ‘अणुमेतव’ शब्दे प्रथमभागे ४२५ वृत्तं गता ।) (अयमेवार्थः अर्थक्रियाकारित्व-लक्षणं सर्वमभ्युपगच्छतां कृत्तृकवादिनां दृष्टानुसङ्गाद्य-जातिलक्षणं सर्वं सम्मलितकं प्रपञ्चनं साधितं तत एवा-वगन्तव्यम् ।) सम्म० । (‘समवाय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे तत्त्व-एवनावसरे सत्तावगन्तमगन्ते कारिष्यते) । द्रव्यगुणकर्मसु सत्ता परसामान्यम् । सूत्र० १ श्रु० १ अ० २ उ० । सङ्गाव, सूत्र० १ श्रु० ८ अ० । आ० म० । सत्तानां यत्र प्रोमे नगरे वा भाजनानि सन्तीति प्राकरणिकोऽर्थः । श्रु० ३ उ० । सङ्गावः सत्ता । क० प्र० १ प्रक० । कर्मपुद्गलानां बन्धसंक्रमाभ्यां लब्धात्मलाभानां निरंतरणसंक्रमकृतस्वरूपप्रत्युत्पत्त्यभावं सति सङ्गाव, कर्म० ५ कर्म० । बन्धसमयात् संक्रमेणात्मलाभस-मयादारभ्य यावत् कर्मपरमाणौ नाभ्यत्र संक्रमन्ते यावद्वा न क्षयमुपगच्छन्ति तावत्तेषां स्वरूपेण सङ्गाव, कर्म० ६ कर्म० । सत्तालक्षणम्—सत्तामाश्रित्य गुणस्थानेषु कर्मलक्षणं च । अथ सत्तालक्षणकथनपूर्वकं यथा तेन भगवता जिलाका—धिपतिना श्रीमद्ब्रह्मदेवानस्वामिना सत्तामाश्रित्य गुण-स्थानेषु कर्मणि क्षापनानि तथा प्रतिपाद्यब्राह्म—

सत्ता कम्माण ठिई, बंधाई लद्धअत्तलाभाणं ।

संते अडयालसयं, जा उवसमुविजिणुबियतइए ॥२५॥

सत्ता उच्यते इति शेषः, किमित्याह—कर्मणां ज्ञानाव-रणादियवपरमाणां स्थितिरवस्थानं सङ्गाव इति पयो-याः । किं विशिष्टानां कर्मणामित्याह—बन्धादिलब्धात्मला-भानां, तत्र मिथ्यात्वादिभिर्हेतुभिः कर्मयोग्यपुद्गलैरात्म-ना वक्ष्यथः पितृवद्वन्द्वान्यानुगमाभेदात्मकः संबन्धो-बन्धः, आदिशब्दात्—संक्रमकरणादिपरिग्रहः । ततो बन्धादिमिल्लब्धः—प्राप्त आत्मलाभ-आत्मस्वरूपं यैस्ता-नि बन्धादिलब्धात्मलाभानि तेषां बन्धादिलब्धात्मलाभानां कर्मणां या स्थितिः सा सत्ता तस्याम् । ‘संत’ सि—सत्क-र्मणि सत्तायामष्टाचत्वारिंशं शतं प्रकृतीनां भवति । कियन्ति गुणस्थानानि, यावदित्याह—‘जा उवसमु’ सि यावदुपशम-मुपशान्तमोहम् । अयमर्थः, मिथ्यादृष्टिगुणस्थानात् प्रभृत्यु-पशान्तमोहगुणस्थानं यावदष्टाचत्वारिंशं शतं सत्तायां भवति, किमिशेषेणेत्याह—‘विजिणुबियतइए’ सि—विगतं जिननाम यस्मात्ताद्विजिनं—जिननामविरहितं तद्वाष्टाच-त्वारिंशं शतं भवति, केत्याह—द्वितीयं सास्वादनं तृतीयं मिभद्वै “सासणमिस्सरइएसु वा तित्थमि” ति वच-नात् सास्वादनमिभयोः सप्तचत्वारिंशं शतं भवतीत्यर्थः । इदमत्र इदमत्र—इह मिथ्यादृष्ट्यष्टाचत्वारिंशमपि शतं सत्ता-यां यदा हि प्राग्बद्धनरकायुः क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम-वाप्य तीर्थकरान्मोहं बन्धमारभत, तदाऽसौ नारकेषूपघ-मानः सम्यक्त्वमवश्यं वमतीति । मिथ्यादृष्टीतिधरकना-मोऽपि सत्ता सम्भवति, सास्वादनमिभयोस्तु तस्मिन्नेव जिननामविरहितं सप्तचत्वारिंशं शतं सत्तायां जिननाम स-त्कर्मणां जीवस्य तद्गावानवातित्वबन्धात्मस्य च शुद्धस-

म्यक्त्वप्रत्ययत्वात्, यदुक्तं बृहत्कर्मस्तवभाष्ये—“तित्थयंरए विहीणं, सीयालसयं तु संतए होइ । सासायणमि उ गुण-सम्मासीसे य पयडीणं ॥ १ ॥” अविरतसम्यग्दृष्ट्यादीना-मक्षिप्तदर्शनसत्तकानामष्टचत्वारिंशस्यापि शतस्य सत्ता स-म्भवतीति ।

अप्पुव्वाइचउके, अणतिरिनिरया उ विणु विआलमयं ।

सम्माइचउसु सत्तग-खयमि इगचत्तसयमहवा ॥२६॥

गाथापर्यन्तवर्त्यथवाशब्दस्य संबन्धात् पूर्वं तावदष्टच-त्वारिंशं शतं सत्तायामुक्तम् । अथवा-अयमपरः सत्तामाश्रि-त्य भेदः, तथा हि—अपूर्वादिचतुर्के अपूर्वकरणानि निवृत्तिबा-दस्त्वमसंपर्यायोपशान्तमोहस्वरूपं ‘अण’ सि—अनन्ता-नुबन्धिचतुष्कम्, ‘तिरिनिरयाउ’ सि—आयुःशब्दस्य प्र-त्येकं योगातिर्येगायुर्नरकायुश्च विना द्विचत्वारिंशं शतं भवतीति । अयमाशयः यः कश्चिद्विसेयंजितानन्तानुबन्धिच-तुष्को बद्धेदेवायुर्मेनुजायुर्पि वर्त्तमान उपशमभ्रेणिमाराहति, तस्य तिर्येगायुर्नरकायुर्नन्तानुबन्धिचतुष्कलक्षणप्रकृतिव-द्विरहितं शेषं द्विचत्वारिंशं शतं सत्तायां प्राप्यते, यदुक्तं बृहत्कर्मस्तवभाष्ये—“अणतिरिनारयरहियं, बायालसयं विमाणसंतमि । उवसामगसस पुव्वा, नियट्टि सुहमाव-संतमि ॥ १ ॥” ‘सम्माइचउसु’ सि इत्यादि, सम्यक्त्वादि चतुर्षु अविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तेषु ‘सत्तग-खयाम’ सि—अनन्तानुबन्धिचतुष्कमिध्यात्वमिश्रसम्यक्त्व-लक्षणसत्तकस्य सत्यकचत्वारिंशं शतम् । अथवा—सत्तायां भवति । इहाप्यथवाशब्द आश्रया योज्यते, यदुक्तं बृहत्क-र्मस्तवसूत्र—“अणमिच्छुमीससम्मं, अविरयसम्माआ अ-प्पमत्तना” इति ।

खयं तु पप्प चउसु वि, पणयालं नरयतिरिसुरा उ विष्ठा ।

सत्तगविणु अडतीसं, जा अनियट्टी पदमभागे ॥२७॥

क्षपकं तु पुनरर्थं, क्षपकं पुनः प्रतीत्य—आश्रित्य चतुर्ष्वपि अविरतदशविरतप्रमत्ताप्रमत्तषु ‘पणयालं’ ति—पञ्चचत्वारिंशं शतम् । अथवा—भवत्यथवाशब्द इहापि संबध्यते । कथमि-त्याह ‘नरयातिरिसुराउ विणु’ सि—आयुःशब्दस्य प्रत्येकं यो-गाक्षरकायु—स्तिर्येगायुः—सुरायुर्विनान्तरं । इदमुक्तं भवति—यो जीवो नारकतिथेकुसुरेषु चरमं तद्भवमनुभूय मनुष्यत-यात्पक्षस्तस्य नारकतिथेकुसुरायुषि स्वस्वभवे व्यव-च्छिन्नसत्ताकानि जातानि पुनस्तद्वन्धाः । उक्तं च—“सुरनरतिरिय आउ, नियमवे सव्वजीवाणमिति” इयं चेतुषु गुणस्थानेषु सामान्यजीवानां सम्भवमाश्रि-त्य सत्तापणित्ता न त्वधिकृतस्तवस्तुत्यस्य चरमजिन-परिवृद्धस्यत्, अस्याः सुरनारकतिथेगायुःसंभवापेक्षणीयत्वा जिनस्य च तदसंभवात् तस्यापि च प्राग्भवापेक्षया संभवा वाच्यः, इमेव पञ्चचत्वारिंशं शतं सत्तकमनन्तानुबन्धिमि-ध्यात्वमिश्रसम्यक्त्वावस्थं विना अष्टाविंशं शतं भवति । किय-न्ति गुणस्थानानि, यावदित्याह—‘जा अनियट्टी पदमभायु’ सि—इहानिबृत्तिबादराज्ञाया नव भागाः क्रियन्ते, ततोऽविरतं देशविरते प्रमत्तऽप्रमत्तं निबृत्तिबादरेऽनिबृत्तिबादरस्य च प्रथमो भागस्तावदष्टाविंशं शतं भवति, उक्तं च—“संते अडयालसयं, खयं तु पडह होइ पणयालं । आउतिगं न-

त्थि तर्हि, सत्तगस्त्रीणमि अइतीसं ॥ १ ॥ पण्यालं अइ-
तीसं, अविश्यसम्माउ अप्पमको सि । अ(पु)पुप्वे अइतीसं,
नवरं खवगमि बोधव्वं ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ क्षपकभ्रंशमधिकृत्यानिवृत्तिबादरात्रिषु प्रकृति-
सत्ता वर्धने, उपशमभ्रंशिसत्तायास्तिवद् नाधिकार इति—
धावरतिरिनरिया य व, दुग्धीणतिगेगविगलसाहारं ।

सोल खभ्रो दुवीससयं, वियंसि वियतियकसायंतो २८ ।
इहानिवृत्तिबादरस्य प्रथमे भागे अष्टात्रिंशं शतं सत्तायां
मघति, तत्र च ‘धावरतिरिनरिया य व दुग्’ ति-द्विकश-
ब्दस्य प्रत्येकं योगात् स्यावरद्विकं-स्यावरसूचमलक्षणं तिर्यक्
द्विकं-तिर्यग्गतितिर्यग्गातुपूर्वीरूपं नरकद्विकं-नरकगतितर-
कातुपूर्वीलक्षणमातपक्षिकमातपदघोताख्यं ‘धीणतिग’ ति—
स्त्यानद्विकं-निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानद्विलक्षणम् ‘प-
ग’ ति-एकैन्द्रियजातिः, ‘विगल’ ति विकलेन्द्रियजातया द्वी-
न्द्रियजातिर्नीन्द्रियजातिचतुरिन्द्रियजातिलक्षणः ‘साहार’
ति-साधारणनाम्येतासां षोडशानां प्रकृतीनां क्षयः सत्तामा-
श्रित्य भवति, ततोऽनिवृत्तिबादरस्य द्व्यंश-द्वितीयभागे द्वि-
विंशं शतं भवति । तत्र ‘वियतियकसायं तु’ ति-कषायशब्दस्य
प्रत्येकं योगात् द्वितीयकषाया अग्रत्याख्यानावरणाः चत्वारः
तृतीयकषायाः प्रत्याख्यानावरणश्चत्वार इत्येतासामष्टानां
प्रकृतीनामन्तः क्षयस्तत्तुनीयांऽंशे चतुर्दश शतं भवतीति ।

एतदेवाह—

तइयाइसु चउदसते-र वारळणचउतिहियसयकमसो ।

नपुइत्थिहासळगुं-सतुरियकोहमयमायखभ्रो ॥ २६ ॥

तृतीयादिषु भागेषु चतुर्दश च त्रयोदश च द्वादश च पद च
पञ्च च चत्वारि च त्रीणि चेति द्वन्द्वस्तरधिकं शतं ‘तिहिय-
सय’ इत्यत्राकारलोपा विभक्तिलोपश्च प्राकृतत्वात्, क्रमशः-क-
मेण सत्तायां भवति, कथमित्याह— ‘नपुइत्थि’ इत्यादि न-
पुं च-नपुंसकवेदः स्त्री च-स्त्रीवेदः हास्यपदं च-हास्य-
रत्यरतिशाकभयजुगुप्साख्यं पुमीश्च पुंवेदः नपुंस्त्रीहास्यप-
दकपुमांसः क्राधश्च-क्रोधः मद्भ-मदो मानोऽहङ्कार इ-
ति पर्यायाः, माया च-निर्कृतः क्राधमद्मायास्तुयीः-चतु-
र्थः संज्वलनाः क्राधमद्मायाः, तुयं क्राधमद्मायाः नपुंस्त्रीहा-
स्यपदपुमांसश्च तुयं क्राधमद्मायाश्च नपुंस्त्रीहास्यपदपुं-तुयं
क्रोधमद्मायास्तासां क्षयो नपुंस्त्रीहास्यपदपुं-तुयं क्राधमद्मा-
याक्षयः ‘मायखभ्रो’ इत्यत्र इत्वं ‘दीर्घस्त्री मुनोवृत्तौ’
८१/१३ इत्यनेन प्राकृतसूत्रेणैति गाथाक्षरार्थः आभावायैस्त्वयम्-
अनिवृत्तिबादरस्य तृतीयं भागे द्वितीयतृतीयकषायाष्टकक्षये
चतुर्दशाधिकं शतं चतुर्थभागे नपुंसकवेदक्षये त्रयोद-
शाधिकं शतं, पञ्चमे भागे स्त्रीवेदक्षये द्वादशाधिकं शतं,
षष्ठे भागे हास्यपदक्षये षडधिकं शतं, सप्तमे भागे पुंवेदक्ष-
ये पञ्चाधिकं शतम्, अष्टमे भागे संज्वलनक्रोधक्षये चतुरधिकं
शतं, नवमे भागे संज्वलनमानक्षये त्र्याधिकं शतं, संज्वलनमा-
याक्षये तु द्व्यधिकं शतं सत्तायां भवति, तच्च सूत्रमसंपरायं ।

तथा बाह—

सुहुमि दुसयलोहं तो, खीणदुचरिमेगसभो दुनिहखभ्रो ।

नवनवइ चरमसमप, चउदंसखणाणवियंघंतो ॥ ३० ॥

‘सुहुमि’ ति-सूत्रमसंपराये द्विशतं द्वाभ्यामधिकं शतं
सत्तायां भवति, तत्र च लोभान्तःसंज्वलनलोभस्य क्ष-
यस्ततः ‘खीणदुचरिमेगसउ’ ति—क्षीणमोहद्विचरमसमये
एकशतमेकाधिकं शतं सत्तायां, तत्र च ‘दुनिहखभ्रो’ ति-
निद्राप्रचलयोर्द्वयोः क्षयो भवति, ततो नवनवतिभरमसमये
क्षीणमोहगुणस्थानस्येति शेषः, तत्र चत्वारि च तानि दर्श-
नानि च चतुर्दशनानि चतुराखणुरवधिकेवलदर्शनावरणाख्या-
नि ज्ञानानि-ज्ञानावरणानि मतिभ्रुतावधिधनः पर्यायकेवलज्ञा-
नावरणलक्षणानि पञ्च विघ्नानि—ज्ञानलाभभोगोपभोगवैर्य-
विघ्नरूपाणि पञ्च तेषामन्तो भवति ततः ।

पण्यसीइ सज्जो गि-गिदुचरिमे देवखगइगंधदुगं ।

फासदुवन्नरसतणु-बंधणसंघायपणनिमिणं ॥ ३१ ॥

पञ्चाशीतिः सयोगिकवल्लिनि सत्तायां भवति, ततः
‘अजोगि दुचरिमे’ ति—अयोगिकवल्लिनि द्विचर-
मसमये इत्येतासां द्विसप्ततिप्रकृतीनां क्षयो भवति, ता
एवाह— ‘देवखगइगंधदुगं’ ति—द्विकशब्दस्य प्रत्ये-
कं योगात् द्व्यद्विकं—देवगतिदेवानुपूर्वीरूपम् क्षगतिद्विकं-
शुभविहायागत्यशुभविहायोगातिरूपं गन्धद्विकं सुरभिगन्धा-
सुरभिगन्धाख्यं ‘फासदु’ ति-स्पर्शाष्टकं-शुलभुसुख-
रशीताणस्निग्धरूपाख्यम् ‘वन्नरसतणुबंधणसंघायपण’
ति—पञ्चकशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् वणपञ्चकं-कृष्णनी-
ललोहितहारिद्रशुक्लाख्यम्, रसपञ्चकं-तिक्तकटुकपायाम्ल-
मधुररूपम्, तनुपञ्चकम्-भौदारिकवैक्रियाहारकतजसका-
मेततनुलक्षणम्; एवं तनुनाम्ना बन्धनपञ्चकम्, संघातनप-
ञ्चकं च वायव्यम् ‘निमिण’ ति-निर्माणमिति ।

संघयणअथिरसंठा-णुल्लक अगुरुलहु चउ अपजंतं ।

सायं व असायं वा, परिचुवंगतिगसुसरनियं ॥ ३२ ॥

षट्दशब्दस्य प्रत्येकं योगात् संहननपदं वज्रपभनाराच-
श्रुपभनाराखनाराचादेनाराचकीलिकासेवासेसंहननाख्यम्,
अस्थिरषट्मस्थिराशुभुभंगदुःखरानादयायशःकीर्तिकपं, सं-
स्थानपदं-समचतुरन्त्यप्रोक्षपरिमण्डलसादिषामनकुञ्जदु-
ण्डसंस्थानाख्यम्, अगुरुलघुचतुष्कम् अगुरुलघुपधातपरा-
धातोच्छ्वासाख्यमपयांसं सातं वा असातं वा एकतरेद्वितीयं
यदनुश्रयावस्थं ‘परिचुवंगतिग’ ति—त्रिकशब्दस्य प्रत्येकं
संबन्धात् प्रत्येकत्रिकं-प्रत्येकस्थिरशुभाख्यम् उपार्जित्रकम्-
भौदारिकवैक्रियाहारकाङ्क्षाप्राक्करणं सुस्वरम्, ‘नियं’ ति-
नीचैर्गोत्रमिति ।

विसयखिभो य चरिमे, तेरसमणुय तसतिगजसाइजं ।

सुभगजिणुचपाणिदिय, सायासाणगरल्लेभो ॥ ३३ ॥

इत्येतासां द्विसप्ततिप्रकृतीनामयोगिकवल्लिनिद्विचरमसमये
सत्तामाश्रित्य क्षयो भवति, ततः पृथोरूपञ्चाशीतिरिमा
द्विसप्ततिप्रकृतयाऽपनीयन्ते, शेषास्त्रयोदश प्रकृतयोऽयोगि-
चरमसमये क्षीयन्ते । तथा बाह— ‘विसयखिभो’ ति-
स्पष्टम् । चः पुनर्ये, व्यवहितसंबन्धश्च, चरमसमये पुनर-
योगिकवल्लिनस्योदशप्रकृतीनां क्षयो भवति, ‘मणुयतस-
तिग’ ति—त्रिकशब्दस्य प्रत्येकं योगात् मनुजार्जकं-मनु-
जगतिमनुजातुपूर्वीमनुजाऽऽयुल्लक्षणम्, त्रसार्जकं त्रसबादर-
पर्याप्तऽऽख्यम् । ‘असारज्जति’ यशःकीर्तिनाम आदेय-

नाम 'सुभगांजुष्व' 'त्ति—सुभगनाम जिननाम उच्चै-
र्गोत्रम्' 'पणिंदिय' 'त्ति—पञ्चन्द्रियजातिः साताऽसातयो-
रेकतरं तस्य कृद्ः सत्तामाश्रित्य ल्य इति ।

अर्धय मतान्तरमाह—

नर अणुपुष्वि विष्ठा वा, वारस चरिमसमयमि जो खविउं
पत्तो सिद्धि देवि—द्वविद्यं नमह तं वीरं ॥ ३४ ॥

नराणुपूर्वी विना—मनुष्याणुपूर्वीमन्त्रेण वाशब्देना मता-
न्तरस्त्वका, द्वादशप्रकृतिरयोगिकवल्लिचरमसमये यः
क्षपयित्वा सिद्धिं प्राप्नोति धीरं नमतेति संट-
कः । अयमत्राभिप्रायः—मनुजाऽऽणुपूर्व्या अयोगिद्विचरमसमये
सत्ताव्यवच्छेद उदयाभावात् । उद्यवतीनां हि द्वादशानां
स्तिबुकसंक्रमभावात्स्याणुपूर्वमन दलिकं चरमसमयेऽपि
दृश्यते इति युक्ततासां चरमसमये ल्यः । आणुपूर्वी—
नामानं तु कुलाभिप्राये स्त्रियविप्राक्याद्वान्तरालगताव-
द्यादयस्तेन भवस्थस्य नास्ति तदुदयस्तदुदयाभावाद्वा-
योगिद्विचरमसमये मनुजानुपूर्व्या अपि सत्ताव्यवच्छेदः,
तन्मतेन योगिकवल्लिना द्विचरमसमये प्रिससतिप्रकृ-
तीनां चरमसमये (च) द्वादशानां ल्य इति । ततो यो
भगवान् मानाप्रशोर्दिवगतयोः संपूर्णनिजप्रतिज्ञां भक्तिंभार-
आशिष्पुणोचिष्णुलोकान्तिकत्रिदशसंज्ञाजन्मभिः पुष्पमाण-
वकैरिव "सर्वजगज्जीवहृदयं, भयलं नित्यं पवतुहि ।" इ-
त्यादिबोधाभिनिवेदिते निष्कामलसमये संवत्सरं यावन्निरन्त-
रं स्मृत्वाभीकरधारासारैः प्राकृष्यधाराधर इवामुद्रा-
ग्निद्वंसापप्रसरमधीनमण्डलस्योपशमस्य परस्परमहमह-
मिकाया समायातसुरासुरनरोरगनायकनिकरैर्जय—जीवन-
न्द—क्षत्रियवरवृषभेत्यादिवचनरचनया स्तूयमानः संप्राप्य-
ज्ञातस्त्रैद्वयं प्रतिपन्ननिरवद्यचारिभ्रमः साधिकां द्वा-
दशसंवत्सरीं यावत्परीपहोपसर्गवर्गसंसर्गमुग्रमधिसह पर-
मस्त्रिभयानाकुलकुटारभारया सकलघनश्रातिवनखण्डन-
मल्लैश्चमाधाय निर्मलावकलकलबलावलोकितानिखिललो-
कालोकः श्रीगौतमप्रभृतिमुनिपुङ्गवानां तत्त्वमुपदिश्य सं-
सारसरितः सुखं—सुखेन समुत्तरणाय भव्यजनानां धर्म-
तीर्थमुपदेश्यायोगिकवल्लिचरमसमये त्रयोदशप्रकृतीर्द्वा-
दशप्रकृतीर्वा क्षपयित्वा सिद्धिं परमानन्दरूपां प्राप्नोति न-
मत—प्रणमत धीरं—श्रीवर्द्धमानस्वामिनम् । किं विशिष्टं ? द-
धेन्द्रवन्दिताम्—द्वानां भवनपतिव्यस्त्रज्योतिषकवैमानिका-
नामिन्द्राः स्वामिनां दधेन्द्राः तैर्वन्दिताः श्रद्धाधरकरनि-
करविमलतरगुणमण्डलांस्तेनन स्तुतः, शिरसा च प्र-
णतः, 'वदुड' स्तुत्यभिवादनयोगिनि वचनात् । द्वा—पदै-
कदेशे पदमुदाहरापचारात् दधेन्द्रेण—दधेन्द्रस्त्वृणा आ-
चार्येण श्रीमज्जगज्जन्मस्त्रिचरणसरसीरहचञ्चरीकेण व-
न्दिताः सकलकर्मलसलक्षणसाधारणगुणसंकीर्तनेन स्तुतः
कायेन च प्रणत इति, नमतेति प्रेरणायां पञ्चम्यन्ते,
क्रियापदम्, तच्च श्रोतॄणां कथञ्चिदनाभोगयशतः प्रमा-
दसंभवोऽप्याचारेण नोद्विजितभयम्, किं तु—मृदु-मधुर-
वचोभिः शिलातिवन्धनेः श्रोतॄणां मनांसि प्रह्लाप यथा-
हं स्वमार्गप्रवृत्तिरपेक्षयेति ज्ञापनार्थम् । कर्म० २ क-
र्म० । (भवाद्भवसत्ता 'संतकर्म' शब्दोऽस्मिन्नैव भागे १३७
पृष्ठे दर्शिता) । ('कर्म' शब्दं तृतीयभागे २६६ पृष्ठे

वर्णादयसत्तास्थानानां सम्बन्ध उक्तः । तत्रैव सत्तास्थानानां
कालमानम् ।) (गुणस्थानकेषु सत्तादयोजना 'गुणद्व-
य' शब्दं तृतीयभागे ६२३ पृष्ठे उक्ता ।)

सर्वासं प्रकृतीनां सत्तामाश्रित्य भूयस्कारादिसत्ता-
स्थानानि—

भूयप्परा इगिचउ—वीसं जमेइ केवली छउमं ।

अजमो य केवलितं, तित्थयिरियराव अजोअं ॥ १६ ॥

व्याख्या—भूयस्काराः—भूयस्कारोदया एकविंशतिः, अल्पत-
रोदयाश्चतुर्विंशतिः, नोक्तसंख्यातो द्वयानामेकेऽप्यधिकाः, कुत
इत्याह—यद्यस्मात्कारणाक्ष कवली छुअ—छुआदयान् याति,
नाऽप्ययनाऽविरतोऽविरतसम्यग्दृष्टिः केवलित्वं केवलित्व-
निबन्धनेषूदयस्थानेषु याति, नाप्यतीर्थकरतीर्थकरावधन्य-
मन्योन्यस्यादयेषु गच्छतः, तत उक्तसंख्याका एव भूयस्का-
राऽल्पतरोदयाः । इयमत्र भावना—न केवली छुअस्यादयेषु
याति, न चाप्यतीर्थकरस्तीर्थकरोदयम् । उपलक्षणमेतत्, तेन
नाप्ययोगी सयोगिकवल्युदयम् । तत एकादशद्वादशत्रयोविंश-
तिचतुर्विंशतिचतुश्चत्वारिंशज्ज्ञानानि पञ्च उदयस्थानानि भू-
यस्कारतया च प्राप्यन्ते, इत्येकविंशतिरेव भूयस्कारोदयाः । त-
था अविरतसम्यग्दृष्टिर्मिथ्यादृष्टिर्वा न केवल्युदयस्थानमधिग-
हति, ततश्चतुर्विंशज्ज्ञानाऽल्पतरोदया न लभ्यते । आह—चतु-
र्विंशदुदयः स्वभावस्थस्य तीर्थकृतः केवलिनो भवति, ततो यदा
तीर्थकरः केवलित्वमासादयति, तदा चतुश्चत्वारिंशद्वादीना-
मन्यतमस्मादुदयस्थानाश्चतुर्विंशदुदयस्थाने संक्रामतीति
भवति चतुर्विंशदुदयोऽल्पतरः तदेतदसमीचीनं, सर्वथा
वस्तुनस्वाऽपरिहानात् । केवलित्वं हि नाम सर्वोऽपि समा-
सादयति गुणस्थानकर्मणः, नान्यथा; तत्र क्षीणमोहगुण-
स्थानके त्रयविंशत्प्रकृत्यात्मकमेवोदयस्थानं, न शेषम् त्रय-
विंशत्प्रकृतयश्चेमाः—मनुष्यगतिः पञ्चन्द्रियजातिस्त्रिसनाम
बादरनाम पर्याप्तकनाम सुभगनाम आदयं यशःकीर्त्तिस्तेज-
सकर्मण स्थिरास्थिरं शुभाशुभं वशीचित्तुष्टयमगुलघुनि-
र्माणमौदारिकद्विकं प्रत्येकनाम उपघातनाम अन्यतरविहा-
योगतिः पराघातनाम सुखरुदुःखरयोरन्यतरत् उच्छ्वास-
नाम संस्थानपट्टकान्यतममेकं संस्थानं वज्रपभनाराचसहननं
सातासनान्यतरवेदनीयं मनुष्याणुरुद्धेर्गोत्रमिति । ततः के-
वलज्ञानात्पत्ती सयोगिकवल्लिगुणस्थानं प्राप्तः तीर्थकरनाम-
कर्मण उदयतश्चतुर्विंशज्ज्ञानमुदयस्थानं भूयस्कारतयैव
प्राप्यते, नाल्पतरया । यदपि सैकोनपरिष्टुपमुदयस्थानं, त-
स्यापि नाल्पतरसंभवः, ततोऽन्यस्य महत् उदयस्थानस्य
ऽसंभवात् । यद्विदं हि ततोऽपि महद्व्युदयस्थानं भवेत्,
ततस्तस्मात्तत्र संक्रामन्ती तदल्पतरं भवेत्, न च तद्विदं,
तस्माच्चतुर्विंशदकानपरिष्टुपैर्द्वादयद्यावत्पतरी न भवतः,
इति चतुर्विंशतिरल्पतराः । तद्वयमुक्ताः सामान्यतः सर्वोत्तर-
प्रकृतीनामुदयस्थानेषु भूयस्कारोदयः । संप्रति प्रत्येकं ज्ञाना-
वरणीयाद्युत्तरप्रकृतीनां सामान्यतः सर्वोत्तरप्रकृतीनां च
सत्तास्थानेषु वक्ष्यथाः । तत्र प्रत्येकं ज्ञानावरणीयाद्युत्तरप्र-
कृतीनां स्वयमेव ज्ञातव्याः, ते सैव—ज्ञानावरणीयस्यान्तरा-
यस्य च प्रत्येकं पञ्चपञ्चप्रकृत्यात्मकमेकं सत्तास्थानम् । अत्र
द्वितीयं महद्वयं वा सत्तास्थानं न समस्तीति भूयस्कारा-
ल्पतरत्वसंभवः, नाप्यवच्छेदयत्कर्मता ज्ञानावरणीयस्यान्तरा-

यस्य च प्रत्येकं सर्वस्वस्यान्तरप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदे भूयः सत्तासंभवाऽभावात् । वेदनीयस्य हे सत्तास्थानं, तद्यथा—हे एका च । तत्र हे अयोग्यवस्थाया द्विचरमसमयं यावत्, एका चरमसमयं, अत्र न भूयस्कारसत्कर्मता, एकप्रकृत्यात्मकसत्तास्थानकाद् द्विप्रकृत्यात्मकसत्तास्थानं संक्रमाऽभावात् । एकमहत्तरं, तच्चैकप्रकृत्यात्मकम् । एकं द्विप्रकृत्यात्मकमवस्थितम्, एकप्रकृत्यात्मकस्य समयमात्रावस्थायितया अवस्थितत्वाऽसंभवात् । गोत्रायुगोर्दे हे सत्तास्थानके, तद्यथा—हे एका च । तत्र यावत् हे अपि गोत्रप्रकृत्यौ सत्यौ तावद् हे, यदा पुन स्तोत्रायुगभ्रगतनौषैर्गोत्रमुद्धलितं भवति, नौषैर्गोत्रं वा अयोयुषस्याद्विचरमसमयं कीर्णं, तदा एका । आयुगोऽपि यावन्नाद्यापि परभवायुर्बध्नाति तावद्का प्रकृतिः सती, परभवायुर्बन्धे च द्वे । तत्र गोत्रस्यैकं द्विप्रकृत्यात्मकं भूयस्कारसत्कर्म, तत्र यदौषैर्गोत्रमुद्धृत्य नौषैर्गोत्रैकसत्कर्मो सन् भूय उषैर्गोत्रमवबध्नाति तदा समवसेयम् एकमेकप्रकृत्यात्मकमहत्तरं, तदपि चोषैर्गोत्रे उद्धलितं नौषैर्गोत्रे वा कीर्णं दृष्टव्यं हे अवस्थितसत्कर्मणी द्वयोःरपि सत्तास्थानयोर्द्विकालमवस्थानसंभवात्, नवरमेकप्रकृत्यात्मकं सत्तास्थानं चिरकालमवस्थानमुद्धलितोऽौषैर्गोत्रस्य नौषैर्गोत्रकृपे द्रष्टव्यम् । आयुगोऽप्येकं द्विप्रकृत्यात्मकं भूयस्कारसत्कर्म, तच्च परभवायुर्बन्धाऽरम्यसमयं, एकमेकप्रकृत्यात्मकमहत्तरसत्कर्म, तच्चातुर्भूयमानमवायुषः सत्ताव्यवच्छेदं, परभवायुष उद्ययसमयं हे अवस्थितसत्कर्मणी, द्वयोःरपि सत्तास्थानयोर्द्विकालमवस्थानात् । यद्यवच्छेदस्य सत्कर्म, तदुत्पन्नप्रापि न विद्यतं, उभयोःरपि सर्वस्वस्यान्तरप्रकृतिव्यवच्छेदे भूयः सत्ताया अयोगात्, दर्शनावरणीयस्य त्रीणि सत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—नव षट् चतस्रः, तत्र क्षात्कर्थाणामधिकृत्याऽनिवृत्तिबाधरसंपराद्धायाः संख्येयम् भागान् यावदुपशमश्रेणिमधिकृत्योपशान्तमोहगुणस्थानकं यावत् नव, क्षात्कर्थाणानिवृत्तिबाधरसंपराद्धायाः संख्येयस्यो भागेषुः परत आरभ्य क्षीणमोहगुणस्थानकस्य द्विचरमसमयं यावत् षट् । चरमसमयं चतस्रः, अत्र हे अत्यन्तरं, तद्यथा—षट् चतस्रः, हे अवस्थितसत्कर्मणी, तद्यथा—नव षट्, चतुःप्रकृत्यात्मकं तृतीयं सत्तास्थानम् एकसामायिकमिति न तस्याऽवस्थितत्वसंभवः भूयस्कारावच्छेदेषु चात्र न समस्ति, द्वित्रादिप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदे सर्वस्वस्यान्तरप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदे वा भूयः सत्तासंभवाऽभावात् । मोहनीयस्य पञ्चदश सत्तास्थानानि, तद्यथा—अष्टाविंशतिः सप्तविंशतिः षड्विंशतिः चतुर्विंशतिः त्रयोविंशतिः द्वाविंशतिः कविंशतिः त्रयोविंशतिः द्वादश एकादश पञ्च चतस्रस्तिछेद एका च । तत्र सर्वप्रकृतिसमुदायोऽष्टाविंशतिः, ततः सम्यक्त्वे उद्धलितं सप्तविंशतिः, सम्यग्मिध्यात्वेऽप्युद्धलितं षड्विंशतिः । अथवा—अनादिमिध्यादयः षड्विंशतिः अष्टविंशतेरनन्तानुबन्धिचतुष्टये कीर्णे चतुर्विंशतिः, ततो मिध्यात्वे कीर्णे त्रयोविंशतिः, ततः सम्यग्मिध्यात्वे कीर्णे द्वाविंशतिः, सम्यक्त्वे कीर्णे एकविंशतिः, ततोऽष्टादश कषायिषु कीर्णेषु त्रयोदश, ततो नपुंसकवेदे कीर्णे द्वादश, ततोऽपि कीर्णवेदे कीर्णे एकदश, ततः षट्सु नोः कषायेषु कीर्णेषु पञ्च, ततः पुरुषवेदे कीर्णे चतस्रः, ततः

संज्वलनक्रोधे क्षीणे तिष्ठः, ततः संज्वलनमाने क्षीणे द्वे, संज्वलनमायायामपि क्षीणायामेका। अत्र पञ्चदश अवस्थित-सत्कर्मणि सर्वेष्वपि, सत्तास्थानेषु जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं यावत्पञ्चस्थानसंभवात्, चतुर्दश अल्पतराणि, तानि चाष्टा-विंशतिवर्जानि शेषाणि सर्वाण्यपि प्रवृत्त्यानि। एकं भूयस्कारसत्कर्म, ततोऽष्टाविंशतिलक्षणमल्पसेयम्। तथाहि-चतुर्विंशतिसत्तास्थानात् षड्विंशतिसत्तास्थानाद्वा गच्छ-त्यष्टाविंशतिकरुणं सत्तास्थानं, शेषाणि तु सत्तास्थानानि भूयस्कारतया न प्राप्यन्ते; अन्तानुबन्धसम्यक्त्वसम्यग्यि-मप्यान्वयतिरेकेणान्यस्याः प्रकृतेः सत्ताव्यवच्छेदे भूय-सत्ताया अयोगात्, अथर्वक्यं तु न समतिः, मादनीय-स्य सर्वोत्तरप्रकृतिव्यवच्छेदं पुनः सत्ताया असंभवात्। ना-म्ना द्वादश सत्कर्मस्थानानि, तद्यथा-त्रिनवतिद्विनवतिरे-कोननवतिपष्टाशीतिरष्टातिरेकोनाऽशीतिः षट्सप्ततिः पञ्च-सप्ततिः षडशीतिरष्टसप्ततिर्नव अष्टौ च। तत्र सर्वप्रकृ-तिसमुदायस्त्रिनवतिः, सैव तीर्थकरहिता द्विनवतिः, त्रि-नवतिरष्टाहाकराहाकराक्षोपाहाकरकवन्धनाहाकरसंघातक-पाहाकरकचतुष्टयरहिता एकाननवतिः, द्विनवतिरष्टाहाकरकच-तुष्टयहीना अष्टाशीतिः, इदमकं प्रथमसंज्ञं सत्तास्थानच-तुष्टयम्, अस्माच्च नामत्रयोदशके क्षयमुपगतं क्रमेण द्वितीयं सत्तास्थानचतुष्टयं भवति, तद्यथा—अशीतिरेकोनाऽशी-तिः षट्सप्ततिः पञ्चसप्ततिश्च। इदं द्वितीयसंज्ञं सत्तास्थान-चतुष्टयं, प्रथमसत्तास्थानचतुष्टयसंज्ञकचतुर्थाष्टाशीति-लक्षणात्सत्तास्थानात् देवद्विके नरद्विके वा उद्भूतं षड-शीतिः, ततोऽपि देवद्विकसहितं नरद्विकसहितं वा वैक्लि-यचतुष्टयं उद्भूतं अशीतिः, ततोऽपि मनुष्यद्विके उद्भूतं अष्टसप्ततिः। एतानि च त्रैयण्यपि सत्तास्थानानि चिरन्तनग्र-न्थेषु अप्रवृत्तज्ञानि व्यवह्रियन्ते, नचप्रकृत्यात्मकं तीर्थकृतः, अ-तीर्थकृतस्त्वष्टप्रकृत्यात्मकमयोऽव्यवस्थाचरमसमये सुप्रतीत-म्। इहाशीतिलक्षणं सत्तास्थानं द्विधा लभ्यते, तथापि संख्या-तस्तुल्यमित्येकमव गच्छते, ततो द्वादश सत्तास्थानानि-भारंति। अत्र दश अवस्थितसत्कर्मणि, नवाष्टसत्तास्थान-योरनृत्तसामयिकतयाऽवस्थितत्वाऽसंभवात्, दश अल्पतर-स्थानानि, तद्यथा—प्रथमसत्तास्थानचतुष्टयाद् द्वितीयसत्ता-स्थानचतुष्टयगमनेन चत्वारि, द्वितीयसत्तास्थानचतुष्ट-यात्रयाष्टगमनेन द्वे, प्रथमसत्तास्थानचतुष्टयसत्कचतुर्थ-स्थानात्प्रथमा, भुवसंज्ञसत्तास्थानगमने। ततोऽपि तु-तीया भुवसत्तास्थानगमने द्वे त्रिनवतिद्विनवतिभ्यामा-हाकरकचतुष्टयाद्द्वलन एकाननवत्यष्टाशीतिसंक्रान्तौ द्वे, एवं सर्वसंख्यया दशाल्पतरसत्तास्थानानि भवन्ति, भूयस्कारसत्तास्थानानि षट् तद्यथा—भूया मनुष्य-द्विकवन्धनेनाष्टासप्ततिरेशीतौ गमने, ततोऽपि नरक-द्विके देवद्विके वा वैक्लियचतुष्टयसहितं भूयोऽपि षड्य-मानं षडशीतौ, ततोऽपि देवद्विके नरकद्विके वा पुनरपि षड्यमानेऽष्टाशीतौ, ततोऽपि तीर्थकरनामबन्धे एकाननवत्यां गमनमिति चत्वारि, अष्टाशीतिरेष्टाहाकरकचतुष्टयवन्धनेन द्वि-नवतौ गमने, ततोऽपि तीर्थकरनामबन्धे त्रिनवतौ, एवं स-र्वसंख्यया षट्, शेषात्सत्तास्थानाद्व्यस्मिन् प्रभूते सत्तास्थान-गमनसंख्यया; तेन षडव भूयस्कारसत्कर्मणि, यस्वयक्कन्यं सत्तास्थानं तद्वद्व नवती, नाम्नः सर्वोत्तरप्रकृतिसत्तास्थान-

च्छेदे भूयः सत्तोपादानाऽसंभवात्, तदेवमुक्ताः प्रत्येकं ज्ञाना-
वरणीयाद्युत्तरप्रकृतीनां सत्तास्थानेषु भूयस्कारादयः ॥ १६ ॥

संप्रति सामान्यतः सर्वोत्तरप्रकृतीनां तानभिधत्तुः

प्रथमतः सत्तास्थानायाह—

एकारवारसासीह, इमि चउ पंचाहिया य चउणउई ।

एत्तो चउइहियसयं, पण्वीसाओ य छायालं ॥२०॥

बत्तीसं नउत्थि सयं, एवं अडयाल संत ठाणाणि ।

जोगिअघाइचउके, मण खिविउं घाइसंताणि ॥२१॥

सामान्यतः सर्वोत्तरप्रतीनां सत्तास्थानानि अष्टवत्वारि-
शत्, तद्यथा—एकादश, द्वादश, अशीतिः, ' इमि चउ पं-
चाहिया य' नि-अत्राशीतिः संभव्यते । ततोऽयमर्थः—अ-
शीतेरनन्तरमेकच्छुःपञ्चाधिका अशीतिर्वक्ष्यता, तद्यथा—ए-
काशीतिश्चतुरशीतिः, पञ्चाशीतिः, ततश्चतुर्नवतिः ' एत्तो '
इत्यादि अतश्चतुर्नवतिरुर्ध्वमेकोत्तरया वृद्धया निरन्तरं
यावत्सत्तास्थानानि वक्ष्यानि, यावच्चतुर्दशाधिकं शतम्,
तद्यथा—पञ्चनवतिः, षण्वतिः, सप्तनवतिः, अष्टानवतिः,
नवतिः, शतम्, एकोत्तरं शतं, द्वयुत्तरं शतं, त्र्युत्तरं शतं, च-
तुरत्तरं शतं, पञ्चोत्तरं शतं, षडत्तरं शतं, सप्तोत्तरं शतम्,
अष्टोत्तरं शतं, नवोत्तरं शतं, दशोत्तरं शतम्, एकादशोत्तरं
शतं, द्वादशोत्तरं शतं, त्रयोदशोत्तरं शतं, चतुर्दशोत्तरं शतम्;
अत ऊर्ध्वं पञ्चविंशच्छ्रुताद्वारभ्य क्रमेणैकोत्तरया वृद्धया
तावदभिधातव्यानि सत्तास्थानानि, यावत् षट्चत्वारिंशतं
शतं, नवरं द्वाविंशं शतं नाऽस्ति; द्वाविंशशताऽऽत्मकसत्ता-
स्थानवर्जिताम्यभिधातव्यानीत्यर्थः, तद्यथा—पञ्चविंशं शतं,
षड्विंशं शतं, सप्तविंशं शतम्, अष्टाविंशं शतम्, एकोनविंशं
शतं, त्रिंशं शतम्, एकत्रिंशं शतं, त्रयविंशं शतं, चतुर्विंशं
शतं, पञ्चत्रिंशं शतं, षड्विंशं शतं, सप्तत्रिंशं शतम्, अष्टात्रिंशं
शतम्, एकोनचत्वारिंशं शतं, चत्वारिंशं शतम्, एकचत्वारिंशं
शतं, द्वाचत्वारिंशं शतं, त्रिचत्वारिंशं शतं, चतुश्चत्वारिंशं
शतं, पञ्चचत्वारिंशं शतं, षट्चत्वारिंशं शतम् एवं सर्वसं-
ख्यया अष्टाचत्वारिंशत्सत्तास्थानानि भवन्ति, तद्यथा—(११)
१२ । २० । २१ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ।
३०१ । ३०२ । ३०३ । ३०४ । ३०५ । ३०६ । ३०७ । ३०८ ।
३०९ । ३१० । ३११ । ३१२ । ३१३ । ३१४ । ३१५ । ३१६ । ३१७ ।
३१८ । ३१९ । ३२० । ३२१ । ३२२ । ३२३ । ३२४ । ३२५ । ३२६ । ३२७ ।
३२८ । ३२९ । ३३० । ३३१ । ३३२ । ३३३ । ३३४ । ३३५ । ३३६ । ३३७ ।
३३८ । ३३९ । ३४० । ३४१ । ३४२ । ३४३ । ३४४ । ३४५ ।
३४६ ।) अमीनां च सत्तास्थानानां यथापरिज्ञानमुपसं-
घते तथोपदेशमाह—योगिनां सयोगिकेवल्लिनां यद्घातिनां
प्रकृतिसत्कं सत्तास्थानचतुष्टयमशीत्यादिलक्षणं, तस्मिन्
घातिकर्मसत्कानि सत्तास्थानानि क्रमेण क्षिप्या अष्टव-
त्वारिंशदपि सत्तास्थानानि शिष्येभ्यो भण-प्रतिपादय ।
एतदेव भावयते—अतीर्थकरकेवल्लिनांऽयोग्यवस्थाचरमसमये
एकादशप्रकृत्यात्मकं सत्तास्थानं, तस्मिन्नेव समये तीर्थ-
कृतो द्वादशप्रकृत्यात्मकः, तावद् द्वादशप्रकृतय इमाः, तद्यथा-
मनुष्यायुर्मनुष्यगतिः पञ्चेन्द्रियजातिस्त्रसनाम बादरनाम प-
योत्सकनाम सुभगमादेयं यशःकीर्त्तिस्तार्थिकरनाम अन्यतर-
वेदनीयमुच्चैर्गोत्रमिति । एता एव द्वादश प्रकृतयस्तीर्थकरना-
मरहिता एकादश सयोगिकेवल्लयवस्थायामशीत्यादीनि च-

त्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा—अशीतिः, एकाशीतिः, चतु-
रशीतिः, पञ्चाशीतिः (२० । २१ । २४ । २५ ।) तत्राशीतिरियं-
देवद्विक्रमौदारिकचतुष्टयं, तैजसकर्मणुशरीरे, तैजसकर्म-
णुबन्धने, तैजसकर्मणुसंघाते, संस्थानपदकं, संहननपदकं,
वर्णादिविशिष्टाः, अगुरुलघु, पराघातम्, उपघातनाम, वसनम्,
विहायोगतिष्ठिकः, स्थिराऽस्थिरः, शुभाऽशुभः, स्वस्वरदुःस्वरः,
तुर्भगम्, अयशःकीर्त्तिः, अनादेयं, निर्माणं, प्रत्येकम्, अप-
योसं, मनुष्यानुपूर्वी, नीचैर्गोत्रम्, अन्यतरवेदनीयमित्येकोन-
सप्ततिः, एकादश च प्राशुक्ताः; ततः सर्वसंख्यया अशीति-
भवति । सेव तीर्थकरनामसहिता एकाशीतिः, अशीतिरेव
आहारकचतुष्टयसहिता चतुरशीतिः, सेव तीर्थकरनामसम-
न्विता पञ्चाशीतिः । एतामेव्याऽशीत्यादीनि चत्वारि सत्ता-
स्थानानि ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतुष्टयान्तरायपञ्चक-
सहितानि यथाक्रमं चतुर्नवत्यादीनि चत्वारि सत्तास्थानानि
भवन्ति, तद्यथा—चतुर्नवतिः, पञ्चनवतिः, अष्टानवतिः, नवनव-
तिः (२४ । २५ । २६ । २७ ।) एतानि च क्षीणकषायचरमसमये नानाजी-
वानधिकृत्य प्राप्यन्ते; एतामेव चतुर्नवत्यादीनि चत्वारि स-
त्तास्थानानि निद्राप्रचलासहितानि यथाक्रमं वरुणवत्यादीनि
चत्वारि सत्तास्थानानि भवन्ति, तद्यथा—वरुणवतिः, सप्तन-
वतिः, शतम्, एकोत्तरं शतम् (२६ । २७ । २०० । २०१) एतानि
क्षीणकषायगुणस्थानके द्विचरमसमये यावत् नानाजीवापे-
क्षया प्राप्यन्ते; एतेष्वेव संज्वलनलोभप्रक्षेपादमूनि चत्वारि
सत्तास्थानानि भवन्ति, तद्यथा—सप्तनवतिः, अष्टानवतिः,
एकोत्तरं शतं, द्वयुत्तरं शतम् (२७ । २८ । २०१ । २०२) एता-
नि सूक्ष्मसंपराये लभ्यन्ते, एतेष्वेव संज्वलनमायाप्रक्षेपादमू-
नि चत्वारि सत्तास्थानानि भवन्ति, तद्यथा—अष्टानवतिः,
नवनवतिः, द्वयुत्तरं शतं, त्र्युत्तरं शतम् (२८ । २९ । २०२ ।
२०३) एताम्यनिवृत्तिपवादसंपरायगुणस्थानकर्पव्यवसाने ल-
भ्यन्ते, ततस्तस्मिन्नेव गुणस्थानके तत्त्वच चतुर्षु सत्तास्थानेषु
संज्वलनमायाप्रक्षेपादेतानि चत्वारि सत्तास्थानानि भवन्ति तद्य-
था—नवनवतिः, शतं, त्र्युत्तरं शतं, चतुरत्तरं शतम्, (२९ । २०० ।
२०३ । २०४) तत एतेष्वेव चतुर्षु सत्तास्थानेषु तस्मिन्नेव गुण-
स्थानके संज्वलनकोधप्रक्षेपादमूनि चत्वारि सत्तास्थानानि
भवन्ति, तद्यथा—शतम्, एकोत्तरं शतं, चतुरत्तरं शतं, प-
ञ्चोत्तरं शतम्, (२०० । २०१ । २०४ । २०५) ततस्तस्मिन्नेव
गुणस्थानके पुरुषवदप्रक्षेपादमूनि चत्वारि सत्तास्थानानि,
तद्यथा—एकोत्तरं शतं, द्वयुत्तरं शतं, पञ्चोत्तरं शतं, षडुत्तरं
शतम्, (२०१ । २०२ । २०५ । २०६) ततो ह्यास्यादिवदकप्र-
क्षेपे तस्मिन्नेव गुणस्थानके अमूनि चत्वारि गुणस्थाना-
नि भवन्ति, तद्यथा—सप्तोत्तरं शतम्, अष्टोत्तरं शतम्, एका-
दशोत्तरं शतं, द्वादशोत्तरं शतम्, (२०७ । २०८ । २११ । २१२)
ततस्तस्मिन्नेव गुणस्थानके स्त्रीवदप्रक्षेपादमूनि चत्वारि
सत्तास्थानानि, तद्यथा—अष्टोत्तरं शतं, नवोत्तरं शतं, द्वा-
दशोत्तरं शतं, त्रयोदशोत्तरं शतम्, (२०८ । २०९ । २१२ ।
२१३) ततो नपुंसकवदे तस्मिन्नेव गुणस्थानके प्रक्षिप्तऽ
मूनि चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा—नवोत्तरं शतं, दशो-
त्तरं शतं, त्रयोदशोत्तरं शतं, चतुर्दशोत्तरं शतम्, (२०९ ।
२१० । २१३ । २१४) तत एतेष्वेव चतुर्षु सत्तास्थानेषु त-
स्मिन्नेव गुणस्थानके नामत्रयोदशकस्यानर्द्धिचक्ररूपप्रकृ-
तिषोडशकप्रक्षेपादिमानि चत्वारि सत्तास्थानानि भवन्ति,

तद्यथा-पञ्चविंशत्युत्तरं शतं, षड्विंशत्युत्तरं शतम्, एकोन-
विंशतं शतं, त्रिंशं शतम्, (१२५ । १२६ । १२६ । १३० ।)
ततोऽपि तस्मिन्नेव गुणस्थानके अग्रत्याख्यानावरणरूपकषा-
याष्टकप्रक्षेपेऽमूनि चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा—त्रय-
विंशं शतं, चतुर्विंशं शतं, सप्तविंशं शतम्, अष्टाविंशं श-
तम्, (१३३ । १३४ । १३७ । १३८ ।) तथा यानि पूर्ववत्क्षीण-
मोहस्तकानि पञ्चवतिः सप्तवतिः शतमेकोत्तरं शतमिति च-
त्वारि सत्तास्थानानि प्रतिपादितानि, तेषु मोहनीयद्वाविंश-
तिस्थानार्द्धिन्निकनामत्रयोदशकप्रक्षेपादिमानि चत्वारि सत्ता-
स्थानानि भवन्ति, तद्यथा—चतुर्विंशं शतं, पञ्चविंशं शतम्,
अष्टाविंशं शतम्, एकोनचत्वारिंशं शतम्, (१३४ । १३५ ।
१३८ । १३९ ।) तेष्वेव क्षीणकषायसत्केषु षड्व्यवस्थादिषु चतुर्षु
सत्तास्थानेषु मोहनीयत्रयोविंशतिनामत्रयोदशकस्थानार्द्धि-
न्निकप्रक्षेपेऽमूनि चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा—पञ्चविंशं
शतं, षड्विंशं शतम्, एकोनचत्वारिंशं शतं, चत्वारिंशं शतम्
(१३५ । १३६ । १३६ । १४० ।) तेष्वेव षण्णवव्यवस्थादिषु मो-
हनीयचतुर्विंशतिस्थानार्द्धिन्निकनामत्रयोदशकयोगादिमानि-
चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा—षड्विंशं शतं, सप्तविंशं श-
तं, चत्वारिंशं शतम्, एकचत्वारिंशम्, शतम्, (१३६ । १३७ ।
१४० । १४१ ।) तेष्वेव षण्णवव्यवस्थादिषु मोहनीयषड्विंशति-
स्थानार्द्धिन्निकनामत्रयोदशकप्रक्षेपादितानि चत्वारि सत्ता-
स्थानानि, तद्यथा—अष्टाविंशं शतम्, एकोनचत्वारिंशं शतं,
द्विचत्वारिंशं शतं, त्रिचत्वारिंशं शतम्, (१३८ । १३९ । १४२ ।
१४३ ।) तेष्वेव षण्णवव्यवस्थादिषु मोहनीयसप्तविंशतिनामत्रयो-
दशकस्थानार्द्धिन्निकप्रक्षेपेऽमूनि चत्वारि सत्तास्थानानि, त-
द्यथा—एकोनचत्वारिंशं शतं, चत्वारिंशं शतं, त्रिचत्वारिंशं
शतं, चतुश्चत्वारिंशं शतम्, (१३९ । १४० । १४३ । १४४ ।)
तेष्वेव षण्णवव्यवस्थादिषु मोहनीयाष्टाविंशतिनामत्रयोदशक-
स्थानार्द्धिन्निकप्रक्षेपेऽमूनि चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा-
चत्वारिंशं शतम्, एकचत्वारिंशं शतं, चतुश्चत्वारिंशं शतं,
पञ्चचत्वारिंशं शतम्, (१४० । १४१ । १४४ । १४५ ।) अमूनि
च मोहनीयद्वाविंशत्यादिप्रक्षेपसंभवीनि चतुर्विंशततादीनि,
पञ्चचत्वारिंशतपर्यन्तानि सत्तास्थानान्यविरतसम्यग्दृष्ट्या
दीनामप्रमात्तानामवसेयानि, यद्धानन्तरमुक्तं पञ्चचत्वारि-
ंशशतलक्षणं सत्तास्थानं, तदेव परम्भायुर्बन्धे षडचत्वारि-
ंशशतात्मकं सत्तास्थानं भवति, तथा यदा जन्तोस्तेजोवायु-
भव बर्षमानस्य नाम्नोऽष्टसप्ततिरेकमेव च नीचैर्गोत्रलक्षणं
गोत्रं सत्, तदा तस्य ज्ञानावरणपञ्चकं दर्शनावरणनवकं व-
दनीयद्विकं मोहनीयषड्विंशतिरन्तरायपञ्चकं तिर्यगायुर्ना-
म्नोऽष्टसप्ततिर्नीचैर्गोत्रमिति सप्तविंशं शतं सत्तास्थानं त-
देव परम्भतिर्यगायुर्बन्धे अष्टाविंशत्यधिकं शतं, तथा वन-
स्पतिकायिकेषु यदा स्थितिक्षयादेवद्विकनरकद्विकवैकिय-
चतुष्टयरूपास्तु अष्टास्तु प्रकृतिषु क्षीणस्तु नाम्नोऽशीतिप्र-
कृतयः सत्तायां लभ्यन्ते, तदा नाम्नोऽशीतिर्द्वे वदनीये, द्वे
गोत्रे, अत्रुभूयमानं तिर्यगायुर्ज्ञानावरणपञ्चकं, दर्शनावरण-
नवकं, मोहनीयषड्विंशतिः, अन्तरायपञ्चकं, इति त्रिंशदुत्त-
रशतात्मकं सत्तास्थानं, तदेव परम्भायुर्बन्धे एकत्रिंशशता-
त्मकं सत्तास्थानम्—तदेव सत्तास्थानेषु परिभाष्यमानेषु द्वा-
विंशदुत्तरशतात्मकं सत्तास्थानं नाऽवाप्यते, इति सूत्रकृता

तद्वर्जनमकारि । इह यद्यपि सप्तनवव्यवस्थादीनि सत्तास्थाना-
न्युक्तप्रकारेण सत्तात्मकप्रक्षेपादभ्युपगमकषा प्राप्यन्ते, त-
थापि संख्यातस्तानि तुल्यानीत्येकान्येव विवक्ष्यन्ते, ततोऽ
ष्टचत्वारिंशदेव सत्तास्थानानि, नाधिकानि । अत्राऽवब्रह्म-
सत्कर्म न विद्यते, सर्वप्रकृतिसत्तात्म्यवच्छेदे भूयः सत्तासं-
भवाऽभावात्, अवस्थितानि चतुश्चत्वारिंशत्, एकादश-
द्वादशचतुर्नववतिपञ्चनवतिरूपाणां चतुर्णां सत्तास्थानाना-
मेकसामायिकतया अवस्थितत्वाऽयोगात्, सप्तचत्वारिं-
शदल्पतराणि, सप्तदश भूयस्काराणि, यतस्तानि सप्तविं-
शतिशतादारभ्य परत एव प्राप्यन्ते, नार्वाक, परतोऽपि
यत् त्रयविंशशतात्मकं सत्तास्थानं तदपि भूयस्कारतया
न लभ्यते, कस्मादिति चेदुच्यते—इह सप्तविंशतिशताद-
र्वाक यानि स्थानानि, यत्कत्र त्रयविंशदुत्तरशतात्मकं
तानि लूपकभ्रंशान्वेव प्राप्यन्ते, न च लूपकभ्रंशः प्रतिपातः,
ततस्तेषां स्थानानां भूयस्कारत्वेनाऽसंप्राप्तेः सप्तदशैव भूय-
स्काराणि ॥ २० ॥ २१ ॥ पं० सं० ५ द्वार १ प्रक० ।

सत्तागइय—सत्तागतिक—पुं० । सप्तभ्य एव—अष्टद्वयज्योनिभ्यः
आगतिः—उत्पत्तिर्येषां ते सत्तागतयः । सप्तस्थानेषु उद्भूतसमा-
नेषु, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सत्ताठाण—सत्तास्थान—न० । सत्ताप्रकारे, कर्म० ६ कर्म० ।
(बन्धोदयसत्ता आश्रित्य भक्ताः 'कम्म' शब्दे तृतीयभागे
३०६ पृष्ठ उदाहृताः ।)

सत्तायंदपर—सत्त्वानन्दपर—पुं० । असंप्रज्ञातसमाधौ, द्वा०
२० द्वा० ।

सत्ताणवइ—समनवति—स्त्री० । सत्ताधिकायां नवतिसंख्या-
याम्, सं० ६६ सम० ।

सत्ताणुगह—सत्त्वानुग्रह—पुं० । जीवदशायाम्, सत्त्वानुग्रहस्य
परम्परया मोक्षावाप्तनिबन्धनत्वात् । उक्तं च—'सर्वज्ञस्या-
पदेशेन, यः सत्त्वानामनुग्रहम् । करोति बोधबाह्यानां, स
प्राप्तोत्थचिरात् शिवम् ॥ १ ॥ ' ज्यो० १ पाठु० ।

सत्तामित्त—सत्तामात्र—न० । सद्भावमात्रे, पञ्चा० ४ विव० ।

सत्तावण्णा—सत्तपञ्चाशत्—स्त्री० । सत्ताधिकायां पञ्चाशत्सं-
ख्यायाम्, सं० ५७ सम० ।

सत्तावीर—सप्तविंशति—स्त्री० । "दीर्घह्रस्वौ मिथोवृत्तौ" ॥८॥
१ । ४ ॥ इति मध्याकारस्य दीर्घः । सत्ताधिकविंशतिसं-
ख्यायाम्, प्रा० १ ज० ।

सत्तासुय—सत्तासुक—पुं० । उत्तरपूर्वस्यां शुद्धविदिग्भवते, आ०
म० १ अ० । आ० चू० ।

सत्ति—शक्ति—स्त्री० । स्वधीयोज्ञासे, द्वा० २० द्वा० । साम-
र्थ्ये, आ० म० १ अ० । आ० चू० । "समर्थं ति वा
सत्तिं ति वा एगद्वा" आ० चू० १ अ० "सत्तिं नि साम-
र्थं ति जे जोगत्स हवति पञ्जाया" ॥ पं० सं० ५ द्वार ।
शक्तिर्द्विधा—धृति—संहननमेशात् ॥ ३० ॥ २० २ प्रक० । धम्मं,
स्था० ६ डा० ३ उ० ।

गुणपर्याययोः शक्ति—मात्रमोक्षोद्भावाऽऽदिमा ।

आसन्नकार्ययोग्यत्वा—च्छक्तिः समुत्थिता परा ॥ ६ ॥

सर्वेषां द्रव्याणां निजनिजगुणपर्याययोः शक्तिमात्रम् ओ-
शोद्धवा-ओधशक्तिः, अग्निमा-प्रथमभेदरूपा कथ्यते । पुनः
आसन्नं-निकटं शीघ्रमावि वा यत्कार्यं तस्य योग्यत्वा-
त् व्यवहारयोग्यत्वात् समुचितता शक्तिरपरा द्वितीया समु-
चितशक्तिरुच्यते इति । (एतद्भेदप्रदर्शकदृष्टान्तः 'ओसति'
शब्दे तृतीयभागे १२६ पृष्ठ गतः ।)

अथ द्रव्यशक्ति व्यवहारनिश्चयनयाभ्यां दर्शयन्नाह—
कार्यभेदाच्छक्तिभेदो, व्यवहारेण दृश्यते ।

गुणनिश्चयनयादेक-मनेकैः कार्यकारणैः ॥६॥

एवम्-पूर्वोक्तप्रकारेण एकैकस्य कार्यस्य ओपशक्तिसमुचि-
तशक्तिरूपा शक्त्याऽनेकश एकद्रव्यस्य प्राप्यन्ते, ताः पुनर्व्य-
वहारनयेन व्यवहृताः सत्यः कार्यकारणभेदं स्वयन्ति । क-
थं व्यवहारनयो हि कार्यकारणभेदमेवमनुते निश्चयनयो हि
अनेककार्यकारणैर्युगपि द्रव्यमेकमेव स्वशक्तिस्वभावमस्ति
इत्यवधारयति । कदापि इत्थं नावधार्यते तदा स्वभावभे-
दात् द्रव्यभेदाऽपि संपद्यते, तस्मात्तत्तद्दशकालादिकापेक्षया
एकस्यानेककार्यकारणस्वभावमङ्गीकृत्वान्न न काऽपि दोषोऽयं,
कारणान्तरापेक्षाऽपि स्वभावान्तरभूता एवास्ति, तेन त-
स्यापि वैकल्यं न जायते । तथा शुद्धनिश्चयमताङ्गीकारे तु
कार्यकारणकल्पनैव मिथ्या । यतः—'आदावन्ते च यस्मास्ति
वर्तमानोऽपि तत्तथ' इति वचनात् । कार्यकारणकल्पनाविरहितं
शुद्धमविकलमचलितस्वरूपं द्रव्यमस्तीति ज्ञेयम् । द्रव्या० २
अध्या० । शब्दस्याधर्मप्रतिपादनसामर्थ्ये, रत्ना० ४ परि० । सम्म० ।
त्रिशूलरूपे (प्रश्न० ३ अध्या० द्वार ।) प्रहरणविशेष, संथा० ।
जं० । भ० । प्रश्न० । श्री० । आचा० । त्रिशूलविशेषे, सं० ।
आचा० । सूत्र० । शक्त्यादिषु प्रहरणेषु, सूत्र० १ ध्रु० ५
अ० १ उ० । आत्मनः शक्तिरूपं कर्ममिति कचित्—
ये पुनरपरे प्राहुरात्मशक्तिरूपं कर्ममिति ते एवं प्रष्टव्याः, सा
शक्तिरात्मनः स्वाभाविकी उताम्यसंपर्कसमुद्भवा ? । तत्र
यथाद्यः पक्षस्तदाभावप्रसङ्गः आत्मस्वरूपस्यैव तस्याः
शक्तेरपेक्षमशक्यत्वात् । अन्यथा निरुपाधिकार्यात्मानुपप-
त्तेरात्माव्यवस्तुधर्मस्वभावाधोक्तदोषानुपपन्नस्तदवस्थ एव ।
अथ द्वितीयः पक्षस्तथा च सति यस्यापाधेः संपर्कवशा-
दात्मशक्तिरात्मनो नारकादिभयभ्रमणरूपा समुपादि तद्वा-
क्साकं पीडितिकं कर्ममिति न काचित् क्षतिः । आ० म० १ अ० ।

सत्तिकुमार-शक्तिकुमार-पुं० । सातवाहनचूपुत्रे, ती० ३३ कल्प ।

सत्तिकय-सत्तेक-पुं० । आचाराङ्गस्य द्वितीयधृतस्कन्धस्य
द्वितीयचूडारूपेऽध्ययनसत्तेक, "सत्त सत्तिकयं" इथा० ७
टा० ३ उ० । आच० । आचा० । महापरिनिर्वाऽध्ययने सत्सो-
शकालेभ्यः प्रत्येकं सत्तेकका निर्व्यूढाः । आचा० २ ध्रु० १
चू० १ अ० १ उ० । प्रा० । तथा-सत्तिकयं 'सत्त सत्तेककाः
अनुद्देशकतयैकसरत्वेनैकका अध्ययनविशेषा आचाराङ्ग-
स्य द्वितीयधृतस्कन्धे द्वितीयचूडारूपास्ते च समुदायतः
संसृति कृत्वा सत्तेकका अभिधीयन्ते । तेषामेकाऽपि सत्ते-
कक इति व्यपदिश्यते, तथैव नामत्वात् एवं च ते संसृति ।
तत्र-प्रथमः स्थानसत्तेकका, द्वितीयो नैवेधिकीसत्तेककः,
नैवेधिकी-स्वाध्यायभूमिः । तृतीय उच्चारप्रश्न (अ यणविधि-
सत्तेककः, चतुर्थः शब्दसत्तेककः, पञ्चमो रूपसत्तेककः, षष्ठः प-

रिक्तियासत्तेककः, सप्तमोऽन्योऽन्यक्रियासत्तेकक इति । पा० ।
पिएडैषणाध्ययनाद्वारभ्य अवग्रहप्रतिमाऽध्ययनं यावदेतानि
सप्ताध्ययनानि । प्रथमा चूडा सत्तसत्तेकका, द्वितीया
भावना, तृतीया विमुक्तिः, चतुर्थी आचारविकल्पः,
निशीथः सा पञ्चमीचूडैति । आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ०
१ उ० ।

सत्तितो-शक्तिरूपम्-अव्य० । शक्तिमाश्रित्य यथाशक्तीत्यर्थे,
पञ्चा० ८ वि० ।

सत्तिम-शक्तिरूपम्-त्रि० । सामर्थ्ययुक्ते, इथा० ६ टा० ३ उ० ।
समर्थे, पञ्चविधकृततुलने, इथा० ८ टा० ३ उ० ।

सत्तिय-सात्त्विक-पुं० । सत्त्वप्रधाने, सात्त्विको नाम यो मह-
त्यप्युदये गर्भे नोपयाति, न च गरिष्ठेऽपि समापतिते व्य-
सनं विषादम् । इय० ३ उ० । "सुसमत्था व समत्था, कीरन्ति
अप्यसत्तिया पुरिसा । दीसन्ति सूरवाही, शूरोवसगाण ते सू-
रा ॥ १ ॥" सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

सत्तिवपण-सप्तपर्ण-पुं० । सत्तच्छब्दे वृक्षविशेषे, जी० ३ प्रति०
४ अधि० । इथा० ।

सत्तु-सूक्त-पुं० । अष्टयवलोदे, इ० १ उ० २ प्रक० । आच० ।

शुत्रु-पुं० । अग्रात्रजे वैरिणि, श्री० । "शत्रोरपि शुणा प्राहम,
दोषास्त्यज्या गुरोरपि" इति । उक्त० १ अ० । पा० । जं० ।

सर्जुजय-सत्रञ्जय-पुं० । विमलगिरौ, ही० । तथा श्रीशत्रु-
जयस्योपरि पञ्चापाडवैः समं साधूनां विंशतिकोटयः सिद्धा
इति, श्रीशत्रुजयमाहात्म्यादौ प्रोक्तमस्ति, सा कोटिविंशति-
रूपा शतलक्षरूपा वेति, अत्र शतलक्षरूपा कोटिरवसीयते न
तु विंशतिरूपेति बोध्यम् ॥ ही० ३ प्रका० ।

श्रीशत्रुजयतीर्थस्य माहात्म्यम्—

"देवः श्रीपुण्डरीकाख्य-भृशुच्छिखरशेखरम् ।

अलंकरिण्युः प्रासादः, श्रीनाभेयः श्रियऽस्तु वः ॥ १ ॥

श्रीशत्रुजयतीर्थस्य, माहात्म्यमस्तिमुक्तम् ।

केवली यदुवाच प्राक्, नारदस्य श्रवः पुरः ॥ २ ॥

तद्देहं लेशतो वक्ष्ये, स्वपरस्मृतिहेतव ।

भोतुमर्हन्ति भव्यास्त-त्पापनाशनकाभ्यया ॥ ३ ॥

गुणलम्—

शत्रुजये पुण्डरीक-स्तपोभृत्पञ्चकोटियुक् ।

चैत्र्यां सिद्धस्ततः सोऽपि, पुण्डरीक इति स्मृतः ॥ ४ ॥

सिद्धस्रजं तीर्थराजो, मन्देवो भगीरथः ।

विमलाग्निर्बाहुवली, सहस्रकमलस्तथा ॥ ५ ॥

तालध्वजः कदम्बध्व, शतपत्रो नगाधिपद ।

अशोत्तरशतं कूटः, सहस्रं यस्त्रकायभि ॥ ६ ॥

दङ्गा लाहित्यः कपर्दि-निवासः सिद्धिशेखरः ।

शत्रुजयस्तथा मुक्ति-निलयः सिद्धिपर्वतः ॥ ७ ॥

पुण्डरीकश्चेति नाम-धेयानामेकविंशतिः ।

गीयते तस्य तीर्थस्य, कृतासुरनरादिभिः ॥ ८ ॥

कलापकम्—

दङ्गायः पञ्च कूटा-स्तत्र सन्ति सदैवताः ।

रङ्गपीतृलक्ष्मि-चिचिधौपधिराजताः ॥ ९ ॥

डङ्गः कदम्बो लोहित्य-स्तालध्वजकर्पर्विनी ।
पञ्चति ते कालवशात्, मिथ्यादिमरुद्विरिताः ॥ १० ॥
अशीतियोजनाभ्याये, द्वितीयके तु सप्ततिम् ।
वर्षि नृनीये नृन्ये वा-ऽरके पञ्चाशत् तथा ॥ ११ ॥
पञ्चमे द्वादशैतानि, सप्तरत्नीं तथास्मिन्ने ।
हत्याचैरवसर्पिण्यां, विस्तरस्तस्य कीर्तितः ॥ १२ ॥

युग्मम्—

पञ्चाशत्तं योजनानि, मूलोऽस्य दश चोपरि ।
विस्तर उच्छ्रयस्त्वष्टी, युगादृशि तपस्यभूत् ॥ १३ ॥
अस्मिन् वृषभसेनाद्या, असंख्याः समवासरन् ।
तीर्थोभिराजाः सिद्धाभ्या-ऽर्तते काले महर्षयः ॥ १४ ॥
अपञ्चनमप्रभुत्वा, भाविनो जिननायकाः ।
अस्मिन् समवसत्तारः, कीर्त्तिभाविताविष्टपाः ॥ १५ ॥
अनाभयानिर्वीरान्ताः, अनेमीश्वरवर्जिताः ।
त्रयोविंशतिरहन्तः, समवासाधुरेव च ॥ १६ ॥
हेमरुपा द्विजा द्वावि-शत्यहन्प्रतिमान्वितम् ।
अङ्कुरत्नजनाभेय-प्रतिमालोकृतं महत् ॥ १७ ॥
द्वाविंशतिस्तुल्लवेष, कुलिकायुक्कमुष्कैः ।
योजनं प्रमितं रत्न-मयमुत्पन्नकेवले ॥ १८ ॥
आदीश्वरं भीमरत-चक्रं चैत्यमचीकरत् ।
एतस्यामवसर्पिण्यां, पूर्वमत्र पवित्रधीः ॥ १९ ॥
द्वाविंशतिजिनेन्द्राणां, यथास्वं पादुकानुताः ।
नान्यत्रायतनधरणी, लेप्यनिर्मितविम्बयुक् ॥ २० ॥
अकारि चात्र समव-सरणेन सहोच्चकैः ।
प्रासादो मरुदेवायाः, श्रीबाहुषलिभूजः ॥ २१ ॥
प्रथमोऽत्रावसर्पिण्यां, गणभृत् प्रथमार्हतः ।
प्रथमं प्रथमस्तत्र, सिद्धः प्रथमचक्रिणः ॥ २२ ॥
अस्मिन्मविनम्यास्यै, जेचरेन्द्रमहाश्रुषी ।
कोटिद्वयैर्महर्षीणां, सहितौ सिद्धमीयतुः ॥ २३ ॥
संप्रापुरत्र द्रविड-बालिखित्याद्यो नृपाः ।
कोटिभिर्दशभियुक्ताः साधूनां परमं पदम् ॥ २४ ॥
जयसामादिराजर्षि-कोटिप्रथमिहागमत् ।
नारदाविमुनीनां च, लक्षैको नवतिः शिवम् ॥ २५ ॥
प्रयुज्जशास्त्रप्रमुखाः, कुमारान्नात्र निर्वृतिम् ।
प्राप्तवन्तः साङ्गोष्ट-कोटिसाधुसमन्विताः ॥ २६ ॥
मनुप्रमितलक्षादि-संख्याभिः श्रेणिभिस्तथा ।
असंख्याताभिः सर्वार्थैः, सिद्धान्तरतिमासदत् ॥ २७ ॥
पञ्चाशत्कोटिलक्षादीन्, यावन्नाभेयवंशजाः ।
अत्रादित्यशोमुक्याः, सगरान्ताः शिवं नृपाः ॥ २८ ॥
भरतस्यापत्यापुत्र-श्रीशेलकशुकादयः ।
अत्र सिद्धा असंख्यात-कोटाकोटिभिरायताः ॥ २९ ॥
मुनीनां कोटिदिशल्या, कुल्या च सह निर्वृताः ।
कृताहं प्रथमोद्गाराः, अत्र ते पञ्च पाण्डवाः ॥ ३० ॥
द्वितीयबोडशावत्र, जिनशान्तिजिनेश्वरौ ।
बर्षारात्रचतुर्मासां, तस्थौः स्थितिर्दशिनौ ॥ ३१ ॥
अनेनेर्षचनाद्यात्रा-गतः सर्वदजापहम् ।
नन्दिष्येगणेशोऽत्रा-जितशान्तिस्तत्र व्यधात् ॥ ३२ ॥
याता असंख्या उद्गारा, असंख्याः प्रतिमास्तथा ।

असंख्यानि च चैत्यानि, महातीर्थेऽत्र जङ्गिरे ॥ ३३ ॥
अर्वाः सुज्ञतडागस्था-स्तथा भरतकारिताः ।
गुहास्थाभ्यानमन् भक्त्या, स्याद्वैकावतारभाक् ॥ ३४ ॥
सम्प्रतिशिक्रमावित्यः, शालिवाहनवाग्भटौ ।
पादलिताभ्रदत्ताश्च, तस्योद्धारकृतः स्मृतः ॥ ३५ ॥
विदेहद्वीपवास्तव्याः, स्मरन्त्येनं सुदृष्टयः ।
इति श्रीकालिकाचार्यः, पुरतः स किलाग्रवीत् ॥ ३६ ॥
अत्र श्री जावडेविम्बो-डारजाते क्रमेण च ।
अजितायतनस्थाने, बभूवानुपमं सरः ॥ ३७ ॥
अत्र श्रीमरुदेवायाः, श्रीशान्तेभ्योऽदरिष्यति ।
मेघो घाघनृपः कल्कि-प्रपौत्रा भवने सुधीः ॥ ३८ ॥
अस्याः पश्चिममुद्गारं, राजा विमलवाहनः ।
श्रीबुधसव (ह) सूरिणा-मुपदेशाद्विधास्यति ॥ ३९ ॥
तीर्थोच्छेदेऽपि श्रवण-कूटाभ्योऽयं सुरार्चितः ।
यावत्पञ्चनाभतीर्थं, पूजायुक्ता भविष्यति ॥ ४० ॥
प्रायः पापपरित्यक्ता-स्तिर्यङ्मोऽप्यत्र वासिनः ।
प्रयान्ति सुगतिं तीर्थ-महात्म्यान् विशदाशयाः ॥ ४१ ॥
सिद्धान्तिजलधिग्याल-भूपालविद्युग्बलम् ।
चोरारिमारिजं चास्य, स्मृतेनैश्वर्यं नृणाम् ॥ ४२ ॥
भरतेशुकतेलैव-मयस्याद्यजिनेशुः ।
ध्यायन्तुसङ्कशय्यास्थं, स्वं सर्वप्रयजिङ्गवेत् ॥ ४३ ॥
उभेण तपसा-ब्रह्म-चर्येण (च) यदप्नुयात् ।
शत्रुजयं तन्निवेशात्, प्रयतः पुरयमश्नुते ॥ ४४ ॥
प्रदद्यात्कामिकाहारं, तीर्थं कोटिव्ययेन यः ।
तत्पुण्यमेकोपवासे-नाप्नोति विमलाचले ॥ ४५ ॥
भूभुवःस्वख्ये तीर्थे, यत्किञ्चिन्नाम विद्यते ।
तत्सर्वमेव दृष्टे स्यात्, पुण्डरीकऽभिवन्दिते ॥ ४६ ॥
अत्राद्यापि विनारिष्टं, समपारिष्टं पत्तिणम् ।
न जातु जायत सत्र-मारभोज्येषु सत्सुखि ॥ ४७ ॥
भोज्यशनेऽत्र यात्रायै, याति कोटि शुभाशुभम् ।
यात्रायै खलितेनैव, अत्रानन्तगुणं पुनः ॥ ४८ ॥
प्रतिलाभयतः संघ-महद्वि विमलाचले ।
कोटीगुणं भवेत् पुण्यं, दृष्टेऽनन्तगुणं पुनः ॥ ४९ ॥
केवलोत्पत्तिनिषाणं, यत्राभूतां महात्मनाम् ।
तानि सर्वाणि तीर्थानि, वन्दितानीह वन्दिते ॥ ५० ॥
जन्मनिष्क्रमणानो-रप्यतिमुक्लिगमोत्सवाः ।
वैयस्यात् कापि सामस्या-जिनानां यत्र जङ्गिरे ॥ ५१ ॥
अयोध्या मिथिला-चम्पा-भावस्ती-हस्तिनापुरे ।
कौशाम्बी-काशि-काकम्बी-काशिरह्ये-भद्रिलामिधे ॥ ५२ ॥
रत्नवादे-शौर्यपुरे, कुण्डप्रामे ह्यपापया ।
अम्बानना-सिंहपुरे तथा राजगृहे पुरे ॥ ५३ ॥
अरिबेतकसम्पेत-वैभाराष्ट्रापदादिषु ।
यात्रा यस्मिंस्तेषु यात्रा-फलाच्छतगुणं फलम् ॥ ५४ ॥

अनुभिः कलापकम् ।

पूजापुण्याच्छतगुणं, पुण्यं विम्बविधापने ।
वैनेत्रे सहस्रगुणं, पालनेऽनन्तशेगुणम् ॥ ५५ ॥
यः कायेयदस्य मौलौ, प्रतिमां चैत्यवेश्म वा ।
शुक्त्वा भारतवर्षार्द्धं, स स्वर्गोभियमश्नुते ॥ ५६ ॥

नमस्कारादिलहित-तपसि विदधन्तरः ।
 उत्तरोत्तरतपसां, पुण्डरीकस्मृतैर्लेभत् ॥ ५७ ॥
 तीर्थतप्तस्मरन्मल्यैः, करणत्रयशुद्धिमात् ।
 षष्ठादिमासिकास्तामां, तपसां फलमाप्नुयात् ॥ ५८ ॥
 अद्यापि पुण्डरीकाऽद्वी, कृत्वाऽनशनमुत्तमम् ।
 भूत्वा शीलविहीनोऽपि, सुखेन स्वर्गमृच्छति ॥ ५९ ॥
 कृत्रचामरधृक्कार-ध्वजस्थालप्रदानतः ।
 विद्याधरो जायतेऽत्र, चक्री स्याद्व्यदानतः ॥ ६० ॥
 दशात्र पुत्रनामानि, दशानो भावशुद्धितः ।
 भुञ्जानोऽपि लभेच्चैव, चतुर्थतपसः फलम् ॥ ६१ ॥
 द्विगुणानि तु षष्ठस्या-ष्टमस्य त्रिगुणानि तु ।
 चतुर्गुणानि दशम-स्येति तानि ददपुनः ॥ ६२ ॥
 फलं भवेद् द्वादशस्य, दत्तपञ्चगुणानि तु ।
 तेषां यथोत्तरं वृद्ध्या, फलवृद्धिरपि स्मृता ॥ ६३ ॥
 पूजास्नपनमात्रेण, यत्पुण्यं विमलाचले ।
 नान्यतीर्थेषु यत्स्वर्ग-भूमिभूषणदानतः ॥ ६४ ॥
 धूपोत्प्रेषणतः पक्षो-पवासस्य लभेत्फलम् ।
 कर्तृपूजया चान्न, मासलपूजजं फलम् ॥ ६५ ॥
 निर्दोषैरथ भक्ता-यैः साधून् प्रतिलाभयेत् ।
 फलेन कार्तिक मासे, लपणस्य स युज्यते ॥ ६६ ॥
 त्रिसंख्यं मन्त्रवाःस्नातो, मासान्तं चैत्यपूजया ।
 नमोऽर्हद्भ्यः फलं ध्याय-जिह्वाजैर्लोथं कृत्पदम् ॥ ६७ ॥
 पादलिङ्गः पुरे यातः, प्रासादौ पार्श्ववीरयोः ।
 अर्धभागे चास्य नेमि-नाथस्यायतनं महत् ॥ ६८ ॥
 तिलः कोटील्लिल्लोना, व्ययित्वा वसु धामभटः ।
 मन्वीश्वरो युगाधीश-प्रासादमुद्दीधरत् ॥ ६९ ॥
 हृद्वैष तीर्थप्रथम-प्रवेशऽत्रादिमार्हतः ।
 विशुद्धा मूर्तिराधत्ते, दशोरमुनपारणम् ॥ ७० ॥
 अष्टाक्षरं वर्षशते-ऽतीते श्रीविक्रमादिह ।
 बहुद्रव्यव्ययादिभ्यं, जावडिः समचीकरत् ॥ ७१ ॥
 भास्करचुतिमम्माण-मणिशैलतटीस्थितम् ।
 ज्योतीरसाख्यं यद्रत्नं, तत्सेन घटितं किल ॥ ७२ ॥
 मधुमत्यां पुरि भेष्टी, वास्तव्यो जावडिः पुरा ।
 श्रीशुभ्रजयमाहात्म्यं, श्रीवैरस्वामिनोऽन्तरम् ॥ ७३ ॥
 गन्धोदकस्नानरुचि-लेप्यविभं शुभोऽवशः ।
 स्मृत्या चक्रेऽधरी सैव, मस्माणाद्रिल्लीनमगात् ॥ ७४ ॥
 निर्माप्येहाश्वनीं मूर्तिं, रथमारोप्य चाऽचलत् ।
 विमलाद्रि सभायोऽस्तौ, पथया हृषया दिने ॥ ७५ ॥
 ययौ यावन्तमभवान्, दिवसेऽप्रतिमो रथः ।
 रात्रौ तावन्तमवासी, पश्चाद् व्यावर्तते भुवः ॥ ७६ ॥
 शिखः कपर्दिनं स्मृत्या, स्पृष्ट्वा हेतुं च तद्विधौ ।
 रथमार्गेऽपतत्तिर्यग्, प्रयतः सह जायया ॥ ७७ ॥
 तत्साहस्रप्रसन्नैर्न, दैवतेनाधिरोपितः ।
 रथः सविम्बोऽग्रेः शृङ्गे, दुःसाधं सारस्विकेभु किम् ? ॥ ७८ ॥
 मूलनाथकमुत्थाप्य, स्यस्तं बिम्बे तद्वारपदे ।
 लेप्यबिम्बारादितेन, पर्वतः क्षणदशोऽदलत् ॥ ७९ ॥
 तन्मुक्ताऽथ तद्विभ्रं, बिम्बेन करमर्दिता ।
 सोपानानि द्विद्वयन्ती, निर्ययौ शैलदेशभित् ॥ ८० ॥

आरुह्य चैव शिखरं, सकलत्रः प्रमोदतः ।
 जावडिर्निरनसि स्म, चञ्चलोमाञ्चकम्बुकः ॥ ८१ ॥
 अपतीधिकबोह्रिथा, नष्टाऽष्टादश आपतन् ।
 तद्द्रव्यव्ययतः भेष्टी, तत्र चक्रे प्रभावनाम् ॥ ८२ ॥
 इत्थं जावडिराघाहेत्-पुण्डरीककपर्दिनाम् ।
 मूर्तिं निवेश्य संजज्ञे, स्वविमानातिथिर्विभाक् ॥ ८३ ॥
 दक्षिणाङ्गे भगवतः, पुण्डरीक इहादिमः ।
 वामाङ्गे दीप्यते तस्य, जावडिः स्थापिताऽपरः ॥ ८४ ॥
 इवकुबुष्पिण्यंशयाना-मसंख्याः कोटिकोटयः ।
 अत्र सिद्धाः कोटिकोटि-तिलकं सूचयत्यदः ॥ ८५ ॥
 पाण्डवाः पञ्च कुन्ती च, तन्माता च शिवं ययुः ।
 पद्यापयन्तीति तीर्थेऽत्र, पञ्चपां लेप्यमूर्तयः ॥ ८६ ॥
 राजादनैत्यशास्त्री, श्रीसंघाद्भूतभाग्यतः ।
 दुग्धं वर्षति पीयूष-मिव चन्द्रकरोत्करः ॥ ८७ ॥
 व्याघ्रीमयूरप्रमुखा-स्तिर्यञ्चो भक्तमुक्तिनः ।
 सुरलोकमिह प्राप्ताः, प्रणतादीशपादुकाः ॥ ८८ ॥
 वामे सत्यपुरस्यास्य, द्वारे मूलजिनोक्तसः ।
 दक्षिणे शत्रुजिह्वेत्य पृष्ठं चाष्टापदः स्थितः ॥ ८९ ॥
 नन्दोभ्वस्तम्भनको, जयतां नाम कृच्छ्रतः ।
 भव्येषु पुण्यवृद्धयर्थ-मवतारा इहासन ॥ ९० ॥
 आसासिना विनमिना, नेमिना च निवेशितः ।
 स्वर्गारोहणचैत्यं च, धीनाभेयः प्रभासंतः ॥ ९१ ॥
 तुङ्गे शृङ्गं द्वितीयं च, भेयांसः शान्तिनेमिनौ ।
 अन्येष्वुपभवीराघा, अस्यालंकुर्वते जिनाः ॥ ९२ ॥
 मरुदंशं भगवतीं, भवनेऽत्र भवच्छिद्रम् ।
 नमस्कृत्य कृतौ स्वस्थ, मन्त्यते कृतकृत्याताम् ॥ ९३ ॥
 यक्षराजः कपर्दीह, कल्पवृक्षः प्रेममुखः ।
 चित्रान्न यात्रिकसंघस्य, विघ्नान् मर्दयति स्फुटम् ॥ ९४ ॥
 श्रीनम्यादेशतः कृष्णो, दिनाम्यष्टाभुषणितः ।
 कपर्दियक्षमाराध्य, पर्वतान्तर्गुहान्तरम् ॥ ९५ ॥
 अद्यापि पूजां शक्ये, बिम्बत्रयमगोपयत् ।
 अद्यापि भूयते तत्र, किल शक्यसमागमः ॥ ९६ ॥
 युग्मम्-
 पाण्डवस्थापितधीम-वृक्षमोत्तरदिग्गता ।
 सगृहा विघतेऽद्यापि, यावत्सुलतडागिका ॥ ९७ ॥
 यक्षस्यादेशतस्तत्र, दृश्यन्ते प्रतिमाः किल ।
 तत्रैवाजितशान्तीशौ, वर्षारात्रमवस्थितौ ॥ ९८ ॥
 तयोर्भैरवद्वयं पूर्वा-भिमुखं तत्र वाऽभवत् ।
 निकषाजितैर्यैश्च, बभूवामुपमं सरः ॥ ९९ ॥
 मेरुदेव्यस्तिके शान्ते-भैरव्यै शैत्यकरीदृशम् ।
 भवति स्म भवभ्रान्ति-भिदुरं भव्यदेहिनाम् ॥ १०० ॥
 श्रीशान्तिभैरवस्य पुरो, इत्थानां त्रिशतां पुनः ।
 पुरुषैः सप्तभिरधः, खनी द्वे स्वर्णरूपयोः ॥ १०१ ॥
 ततो इत्थानं गत्वा, पूर्वेश्वराऽस्ति कृषिता ।
 अथस्तावद्वर्तमानैः, श्रीसिद्धरसपूरिता ॥ १०२ ॥
 श्रीपादलिताचार्येण, तीर्थोद्धारकृते किल ।
 अस्ति संस्थापितं रत्नं, सुवर्णं तत्समीपगम् ॥ १०३ ॥
 पूर्वस्यासृषभविद्या-वधश्चर्ममकृतः ।
 धनूषि त्रिशतं गवो-पवासोऽस्तीन् समाचरेत् ॥ १०४ ॥

कृते बलिविधानादौ, याराध्या स्वं प्रदर्शयत् ।
तदाज्ञयाद्याव्य शिलां, रात्रौ मध्ये प्रविश्यत् ॥१०५॥
तत्रोपवासतः सर्वाः, संपद्यन्ते च सिद्धयः ।
तत्रर्षभं वा नमता-द्रव्येदेकवतारभाक् ॥१०६॥
पुरा धनुःपञ्चशत्या, आस्तं पाषाणकुण्डिका ।
ततः सप्तक्रमान् गत्वा, कुर्यात्तद्वलिविदुषुषः ॥१०७॥
शिलोत्पाटनतस्तत्र, कस्यचित्पुण्यशालिनः ।
उपवासद्वयं स्यात्, प्रत्यक्षा रसकूपिका ॥१०८॥
कल्हिकुपुत्रो धर्मदत्तो, भार्याशः परमाहृतः ।
दिने दिनं जिनविम्बं, प्रतिपद्यत्य च भोक्ष्यते ॥१०९॥
श्रीमच्छत्रुजयाद्वारं, कर्त्तव्यं जितशत्रुराद ।
द्राविशद्वारंरात्रौ-र्ध्वव्यति तदात्मजः ॥११०॥
तत्सुनुमैघोपाख्यः, श्रीशान्तिमहोदयः ।
कपार्यैस्तस्यावशा-न्त्यमन्त्रोदरिष्यति ॥१११॥
नन्दः सूरिधाभ्यर्थं, श्रीप्रभोर्मोक्षिभद्रकः ।
धनमित्रो यशोमित्र-स्तथा विकटधार्मिकः ॥११२॥
सुमङ्गलः (शू.) रसेनः, इत्यस्याद्वारकारकाः ।
अवक् कुप्रसहोदन्ता, भार्या विमलवाहनः ॥११३॥
यात्रिकान् येऽस्य बाधन्ते, द्रव्यं चापहरन्ति ये ।
पतन्ति नरके घोरं, सान्त्वयान्तेऽहम्वा नराः ॥११४॥
यात्रां पूजां द्रव्यरक्षां, यात्रिकाणां च स्तुतिम् ।
कुर्वाणो वत्सगोत्रोऽपि, स्वर्गलोके महीयते ॥११५॥
श्रीवस्तुपालोपज्ञानं, पीथ्यङ्गदिकृतानि च ।
वक्त्रा पारं नयत्येव, धर्मस्थानानि कीर्तयन् ॥११६॥
दुःखमाप्तिचिवात् स्लेच्छा-द्भङ्गं सम्भाव्य भाविनम् ।
मन्त्रीशः श्रीवस्तुपाल-स्तेजपालाप्रजः सुधीः ॥११७॥
मम्मण (मणो) पलरत्नं, निमोप्यान्तस्तु निमलं ।
न्यधाद्भूमिशुभं मूर्त्तिं, आद्याहेतु-पुरण्डरीकयोः ॥११८॥

सुगमम्-

हीप्रहर्तृक्रियास्थान-संख्यं विक्रमवत्सरे ।
जावडिस्थापितं विम्बं, स्लेच्छैर्मनं कलेवशात् ॥११९॥
वैक्रमे वत्सरे चन्द्र-हयग्रीवोन्मुमिने (१३७१) सति ।
श्रीमूलनायकोद्वारे, साधुः श्रीसमरो व्यधात् ॥१२०॥
तीर्थेऽत्र संघपतयो, ये बभूवुर्भवन्ति ये ।
ये भविष्यन्ति धन्यास्तं, नन्दासुस्ते चिरं श्रिया ॥१२१॥
कल्पप्राभृततः पूर्वं, कृतं श्रीभद्रबाहुना ।
श्रीवज्रेण ततः पाद-लिताचार्यस्ततः परम् ॥१२२॥
इतोऽप्युज्ज्वल्य संक्षेपात्, प्रणीतः कामितप्रदः ।
श्रीशत्रुजयकल्पोऽयं, श्रीजिनप्रभूसूरिभिः ॥१२३॥
कल्पेऽस्मिन् वाचित् ध्याते, व्याख्यातं पठितं श्रुते ।
स्यात्पुनीयभवे सिद्धि-र्भयानां शक्तिशालिनाम् ॥१२४॥
श्रीशत्रुजयशैलेश-?लशतोऽपि गुणास्तव ।
कैश्यावर्णयितुं नाम, पार्यन्ते विबुधैरपि ॥१२५॥
भेद्यथापनमन्त्रान्, वृणां तीर्थानुभाषतः ।
प्रायो मनःपरीणामः, शुभ एव प्रवर्त्तते ॥१२६॥
यात्रायै प्रचलत्संघ-रथाश्वाद्युपाद्वजः ।
रेणुरङ्गं लगन् भव्य-पुंसां पापं व्यपाहति ॥१२७॥
यावान् कर्मक्षयाऽप्यत्र, मासक्षपणो भवेत् ।
नमस्कारसहिताद्-रपि तावान् कृतस्तथपि ॥१२८॥

८४

श्रीनाभेयकृतावास-वासवस्तवनेन च ।
मनसा वचसा नन्वा, सिद्धिलेख ! नमोऽस्तु ते ॥१२९॥
त्यक्तकल्पमनं निर्माय, निर्माय मनसा मया ।
यद्वाजिं पुण्यं तेनास्तु, विश्वं यास्तवमौख्यवत् ॥१३०॥
पुस्तकन्यस्तमपि यः, कल्पमनं महिष्यति ।
पक्ष्ण काङ्क्षितास्तस्य, सिद्धिमप्यन्ति संपदः ॥१३१॥
प्रारम्भेऽप्यस्य राजाधि-राजः संघे प्रसन्नवान् ।
अतो राजप्रसादं ह्यः, कल्पोऽयं जयताम्बिरम् ॥१३२॥
श्रीविक्रमाब्दे बाणाष्ट-विश्वदेवमिते शितौ ।
सप्तम्यां तपसः काव्य-विषसेऽयं समर्पितः ॥१३३॥
ती० १ कल्पः । 'नाहेतः परमो देवो, न मुक्तः परमं पदम् । न
श्रीशत्रुजयात्तीर्थं, श्रीकल्पात्र परं श्रुतम् ॥१॥ 'कल्प० १
अधि० १ क्षण ।

अथ परिणतडाहर्षिगणकृतप्रश्नो यथा—

“ दत्तेऽसौ सर्वसौख्यानि, त्रिशुद्धयाराधितो यतिः ।
विराधितश्च तैरश्च्य-नरकानल्पयातनाः ॥६०॥
चारित्रिणो महासत्त्वा, व्रतिनः सन्तु दूरतः ।
निष्क्रियोऽप्यगुणज्ञोऽपि, न विराध्यो मुनिः कश्चित् ॥६१॥
यादृशं तादृशं चापि, दृष्ट्वा वेषधरं मुनिम् ।
गृही गौतमवद्भक्त्या, पूजयेत्पुण्यकाम्यया ॥६२॥
वन्दनीयो मुनिर्वेषो, न शरीरं हि कस्यचित् ।
व्रतिवेषं ततो दृष्ट्वा, पूजयेत्सुकृती जनः ॥६३॥
पूजितो निष्क्रियोऽपि स्या-ल्लजया व्रतधारकः ।
अवज्ञातः सक्रियोऽपि, व्रतेऽस्याच्छिथिलादरः ॥६४॥
दानं दया क्षमा शक्तिः, सर्वमेवाल्पसिद्धिकृत् ।
तेषां ये व्रतिनं दृष्ट्वा, न नमस्यन्ति मानवाः ॥६५॥
आराधनीयास्तदमी, त्रिशुद्धया जैनसिद्धिनः ।
न कार्या सर्वथा तेषां, निन्दा स्वार्थविघातिका ॥६६॥
कारणं तव कुष्टा(ष्टा)नां, महीपाल ! स्फुटं हृदः ।
मा कदापि मुनीन् कुड्वा-नपि त्वं तु विराधयेः ॥६७॥ ”

इति बुद्धश्रीशत्रुजयमाहात्म्यद्वितीयसर्गमध्यगतश्लोकास्ते-
षां मध्ये केवललिङ्गमात्रधरोऽपि मुसुलुवन्दनीयो गौतम-
वत्पूजनीयश्च तत्कथं कन हेतुर्नात ? , १ । अथेतस्य
प्रश्नस्य प्रत्येवचा यथा—“ दत्तेऽसौ सर्वसौख्यानी ” त्यादि
शत्रुजयमाहात्म्यद्वितीयसर्गमध्यगतश्लोकास्तु कारणिकवि-
धिमाश्रित्य तीर्थोद्भावनबुद्ध्या वा कृताः संभाव्यन्ते
इति न कश्चिद्वापि इति ॥ १ ॥ ही० २ प्रका० । ‘ पञ्चकलाय ’
शब्दे पञ्चमभागे न्द वृष्ट मूलगुणप्रत्याख्यानव्याख्या—
नायसरे उदाहृतं स्वनामख्याते साकेतगंज । येन रत्नद-
शनव्याजेन सामायिकान्द्रिषडध्ययनरूपाणि भावरत्नानि गृ-
हीतानि । आच० १ अ० ।

संजय-शक्तुक-पुं० । अष्टयवकोदे, तद्विषयकता एव ज-

वा भुग्वा पासाणजतंगे दलिया महिणा सत्तुगा भरणेति ।
नि० चू० १ उ० ।

सत्तुचुण-सत्तुचूर्ण-पुं० । यवसक्रुषु, दश० १ अ० ।

सत्तुजण-शत्रुजन-पुं० । वैरिलोके, ति० ।

सत्तुदाह-शत्रुदाह-पुं० । यत्र शत्रवो दहन्ते । तादृशे स्थाने,
नि० चू० ३ उ० ।

सत्तुमदन-शत्रुमदन-पुं० । तच्छरीरतत्सैन्यकर्थनादिषु स-
हस्रमानमथनं, स० ।

सत्तुय-शक्तुक-पुं० । भ्रष्टयवलोदे, । उत्तरावहे सत्तुया अ-
त्रसु वा जं विसप दाऊण पच्छा अण्णमवक्खा पगारा दि-
ज्जति । नि० चू० १ उ० ।

सत्तुमेण-शत्रुमेण-पुं० । नागस्य गृहपतेः सुलसायां भार्याया-
मुपपन्न पुत्र, अन्त० १ ध्रु० २ वर्गे १ अ० । (स च अरिष्टेन-
मर्गन्तिकं प्रवृत्त्य शत्रुजंय सेत्स्यतीत्यन्तदृहशानां तृतीय
वर्गे पञ्च अध्ययने सूचितम् ।)

सत्तुस्सह-सत्तात्सिध-त्रि० । सत्तुकुम्भादिषु स्थानेष्वनन्तं, ह्रा०
१ ध्रु० १ अ० । सप्तहस्तप्रमाणशरीरं, च० प्र० १ पाहु० । सत्त-
हस्तप्रमाणशरीरचक्षुष्यं, सू० प्र० १ पाहु० ।

सत्थ-शस्त-त्रि० । प्रशस्ते, पा० ७ वि० ।

शस्त्र-न० । शस्यन्ते-हिंस्यन्ते अन्नं प्राणिन इति शस्त्रम् ।
आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । जात्रशसनहेतौ, त्या० ६ टा० ३ उ० ।
उपघातकारिणि, आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । खड्गसुरिकाद्यन्त-
प्यायुधं, प्रश्न० ५ सेव० द्वार । प्रव० १ व्य० । त्या० । प्रहरणे,
सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० १ टा० १ पादादिकं, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।
जं जस्स विष्णास्कारणं तं तस्स सत्थं भरणेति । नि० चू०
१ उ० । प्रच्छन्नं नापितोपकरणं, विपा० १ ध्रु० ६ अ० । शस्त्रं
द्रव्यभाविभन्नम् । तत्र द्रव्यशस्त्रं-स्वकायपरकार्याभयरूपम् ।
भाविशस्त्रं तु-असंयमा दुष्प्राणिहितमनाशक्त्यलक्षणः ।
आचा० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । द्रव्यशस्त्रमपि समासविभागभेदात्
द्विधा-तत्र समासो द्रव्यशस्त्रमकार्यविषयकमुत्सन्न उप-
पन्नादि, विभागस्तु किञ्चित्स्वकार्यं परकार्यं वा शस्त्रम् । आ-
चा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

शस्त्रनिक्षेपः—

द्वचं सत्थमिग विस-शेहं विलखारलोणमादीयं ।

भावो उ दुप्पउत्तो, वाया काअो अविरती य ॥३६॥

शस्त्रस्य निक्षेपा नामादिभ्यस्तुर्था-व्यतिरिक्तं द्रव्यशस्त्रं ख-
ड्गाद्यनिविष्टशस्त्रहासलक्षणादिकम्, भाविशस्त्रं द्रव्ययुक्ता
भायः अन्तःकरणं, तथा वाक्कायावाचगन्तश्चेति जीवापघात-
कारित्वादिनि भावः । आचा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । (अत्रत्या
युद्धयन्ता 'पुद्गलोकादय' शब्दे पञ्चमभागे ६७८ पृष्ठ गता ।)
(पृथिव्यन्तजावायुवनस्पतिरसानां शस्त्राणि पृथिव्यादिश-
ब्देयुक्तानि ।)

अत्थि सत्थं परेण परं, णत्थि असत्थं परेण परं ।

(सू० १२४×)

तत्र द्रव्यशस्त्रं कृपाणादि तत्परंणपि परमस्ति, तीक्ष्णादि-

पि तीक्ष्णतरमस्ति लोहकतुल्यस्कारविशेषात् । यदि वा-श-
स्त्रमित्युपघातकारिः तत एकस्मात्पीडाकारिणोऽन्यत् पीडा-
कार्युपघातं ततोऽप्यपरमिति । तथा वा-कृपाणाभिधानाद्वातो-
त्कोपस्ततः शिरोऽस्तिस्तस्या ज्वरस्ततोऽपि मुखशोषमूर्च्छादि-
य इति । भाविशस्त्रपरंपर्यं त्वेकमूत्रान्तरितं स्वत एव प्र-
त्याख्यानपरिष्ठाप्यारण्यं वक्ष्यति, यथा च शस्त्रस्य प्रकर्ष-
गतिरस्ति पारंपर्यं वा विद्यते अशस्त्रस्य तथा नास्तीति द-
शयितुमाह-“नत्थि” इत्यादि, नास्ति-न विद्यते किं तत्-श-
स्त्रं संयमस्तत्परं परमिति प्रकर्षगत्यापन्नमिति । तथा हि-
पृथिव्यादिनां सर्वतुल्यता कार्या, न मन्दतीक्ष्णभेदोऽस्तीति,
पृथिव्यादिषु समभावत्वात् सामायिकस्य । अथवा शलश्यव-
स्थान्यमादृपि परः संयमा नास्ति तदुद्धं गुणस्थानाभा-
वादिनि भावः, यो हि क्राधमुपादानतो बन्धतः स्थितितो
विपाकतोऽनन्तानुबन्धिलक्षणः क्षयमाश्रित्य प्रत्याख्यानप-
रिष्ठाया जानाति साऽपरमानादिदृश्यपीति । आचा० १ ध्रु०
३ अ० ४ उ० ।

सत्थमगे उ मिकखेति । (सू० ४+)

शस्त्रम्-खड्गादिप्रहरणं शस्त्रं वा-धनुर्वेदायुर्वेदादिकं
प्राण्युपमर्दकारि तत् सुष्ठु सातगौरवपृष्ठा एक-क-
चन शिस्तं उद्यमनं गृह्णति, तच्च शिस्तं सत् प्रा-
णिनां-जन्तूनां विनाशाय भवति । तथा हि-तत्रोपादि-
श्यते एवाविधमालीढप्रत्यालीढादिभिर्जीवि व्यापादयितव्यं
स्थानं विधायं, तदुक्तम्-“मुष्टिनाऽऽच्छादयल्लव्यं, मु-
ष्टिं हृष्टिं निवधयत् । हन्ते लव्यं विजान्तीया-द्यादि मूर्ध्ना न
कस्मिन् ॥१॥” सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । शस्त्रमिव शस्त्रमा स्या-
वादादिकं, प्राण्युपनापकारित्वात्तपाम् । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।
शास्त्र-न० । शिष्यते शिष्यते बोध्यतः अनन्तं शास्त्रम् ।
विश० । आ० म० । न० । सूत्र० ।

सासिज्जए तेण तद्धि, व नेपमायावतो सत्थं ॥१३८॥

‘शसु’ अनुशिष्टौ, शस्यते ज्ञेयमात्मा वाऽननास्मादस्मिन्निति
वा शास्त्रम्, शस्यते-कथ्यते तर्दिति वा शास्त्रमिति गथा-
र्थः । विश० । श्रुतं, आ० चू० १ अ० । जैनागमे, अष्ट०
२४ अष्ट० ।

तस्मात्सदैव धर्माधी, शास्त्रयन्तः प्रशस्यते ।

लोकं मोहान्धकारोऽस्मिन्, शास्त्रालोकः प्रवर्तकः ॥२२४॥
तस्माज्जमे विधानतः परानर्थभावात् सदैव-सर्वकालमव-
धर्माधी-धर्माभिलाषुकः शास्त्रयन्तः-शास्त्रादपरः प्रश-
स्यते-श्लाघ्यते । कुतः-यतः लोक-जगति मोह एवान्धका-
रस्तमो यत्र स तथा । तत्र शास्त्रालोकः-शास्त्रप्रकाशः प्र-
वर्तकः-प्रवर्तयिता परलोककार्यायुः ।

अथ शास्त्रमव स्तुवशाह-

पापामयौषधं शास्त्रं, शास्त्रं पुण्यानिबन्धनम् ।

चक्षुः सर्वत्रगं शास्त्रं, शास्त्रं सर्वार्थमाधनम् ॥ २२५ ॥

पापामयौषधं-पापव्याधिघ्नमनीयं शास्त्रम्, तथा शास्त्रं
पुण्यानिबन्धनम्-पवित्रकृत्यानिमित्तम् । चक्षुः-लोचनं सर्वत्र-
सूदनवाग्वादावधं गच्छति यत्तत्सर्वत्रगं शास्त्रम् । शास्त्रं
सर्वार्थसाधनं-सर्वप्रयोजननिष्पत्तिहेतुः ।

ततः—

न यस्य भक्तिरेतस्मिन्—स्तस्य धर्मक्रियाऽपि हि ।

अन्धप्रेक्षाक्रियातुल्या, कर्मदोषादसत्फला ॥ २२६ ॥

न यस्य—धर्माधिना भक्तिर्बहुमानरूपा, एतस्मिन्—शास्त्रे तस्य धर्मक्रियाऽपि हि—देवबन्धनादिरूपा, किं पुनरन्यरूप-
न्यपि हि शब्दार्थः, अन्धप्रेक्षाक्रियातुल्या अन्धस्यावलोकन-
कृतं या प्रेक्षाक्रिया तनुल्या कर्मदोषात्तथाविधमो-
होदयादसत्फला—अविद्यमानाभिमतार्था संपद्यत इति ।

एतदपि कुतः ?, यतः—

यः श्राद्धो मन्यते मान्या—नहंकारविवर्जितः ।

गुणरागी महाभाग—स्तस्य धर्मक्रिया परा ॥ २२७ ॥

यः श्राद्धः—सन्मार्गश्रद्धालुः, मन्यते—बहुमानविषयीकृतं मान्यान्—देवतादीन्, अहंकारविवर्जितो—मुक्ताभिमानः, अन-
एव गुणरागी—गुणानुरागवान् महाभागः—प्रशस्याचिन्त्यश-
क्तिः, किमित्याह—तस्य—शास्त्रपरतन्त्रतया मान्यमन्तुः, धर्म-
क्रिया—उत्तरूपा—परा प्रकृष्टेति ।

व्यतिरेकमाह—

यस्य त्वनादरः शास्त्रे, तस्य श्रद्धादयो गुणाः ।

उन्मत्तगुणतुल्यत्वा—अप्रशंसास्पदं सताम् ॥ २२८ ॥

यस्य त्वनादरः—अगौरवरूपः शास्त्रे तस्य श्रद्धादयः—श्रद्धा-
संवेगानिवेदादयो गुणाः । किमित्याह—उन्मत्तगुणतुल्यत्वा-
त्—तथाविधप्रहांसशान्त्तं सान्मादपुरुषशौर्यादीर्द्यादिगुणसह-
शब्दाप्रशंसास्पदं—न श्रद्धास्थाने सना—विवर्कानामिति ।

एतदपि कथम् ? यतः—

मलिनस्य यथाऽन्यन्तं, जलं वस्त्रस्य शोधनम् ।

अन्तःकरणरत्नस्य, तथा शास्त्रं विदुर्बुधाः ॥ २२९ ॥

मलिनस्य—मलवर्णा यथाऽन्यन्तम्—अर्थाव जलं—पानीयम्
वस्त्रस्य—प्रतीतिरूपस्य शोधनं—शुद्धिहेतुः अन्तःकरण-
रत्नस्य अन्तःकरणं—मनः, तद्वद् गन्तं, तस्य चिन्ता-
रत्नादिभ्याऽप्यतिशायिनः, तथा शास्त्रं विदुः—जानतं
शोधनं बुधाः—बुद्धिमन्तः ।

अत एव—

शास्त्रे भक्तिर्जगद्वन्द्वैर्भुक्तेर्दूती परोदिता ।

अत्रैवमतो न्याया—तत्प्राप्त्यासम्भवावतः ॥ २३० ॥

शास्त्रे भक्तिरुत्तरूपा जगद्वन्द्वैर्जगत्त्रयपुजनीयैस्तीर्थधृक्त्रि-
भुक्तेर्दूती—अवशीभूतमुक्तियोगिन्त् समगमनवर्धायनी परा-
प्रकृष्टा उदिता—निरूपिता । अत्रैव—शास्त्रे एवयं भक्तिरतो मु-
क्तिर्दूतिभावादिह हेतोः न्याय्या—संगता । कुत इत्याह—तत्प्रा-
प्त्यासम्भवावतः—मुक्तिप्राप्त्यासम्भवावात् । न हि मुक्तिप्राप्त-
रनासम्भवाः शास्त्रोक्तमान् संपद्यन्ते अतः शास्त्रे एवयं न्याय्य-
नि । यो० वि० “मुक्तं नि वा तन्ति वा गंधोत्ति वा पाठां लि
वा सन्थंति वा एगद्व” । आ० चू० १ अ० । आचा० ।
शास्त्रस्यादां प्रयोजनादि उपन्यसनीयम् । आ० म० १ अ० ।
(अत्रत्या व्याख्या “आवस्यतिज्जुलं” शब्दे द्वितीयभा-
गे ४४६ पृष्ठे गता ।) (‘मंगल’ शब्दे पृष्ठे भागे ५ पृष्ठे मङ्ग-
लस्य शास्त्राङ्गता उक्ता ।)

स्वस्थ—त्रि० । स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्थः । अनावाधितं,
हा० ३२ अष्ट० ।

सार्थ—त्रि० । अर्थयुक्ते, वृ० ।

भेडीवहिलगभरवह—ओदरिया कण्डियमत्थो ।

सार्थः पञ्चविधस्तथा—भरडी—गन्धी तदुपलक्षितः प्र-
थमः सार्थः, वहिलकाः—कर्मविस्मयलीवद्रभृत्तयः तदुप-
लक्षितो द्वितीयः, भारवहाः—पोद्गलिकावाहकास्तथा सार्थ-
स्तृतीयः, ओदरिका नाम—यथागतास्तत्र रूपकादिकं प्र-
क्षिप्य समुद्दिशन्ति समुद्देशनानन्तरं भूयोऽप्यप्रतो गच्छ-
न्ति एष चतुर्थः, कार्पण्डिका—भिलाचरास्तेः सह भिक्षां भ्र-
मन्ता व्रजन्ति ते सार्थाः पञ्चमः । वृ० १ उ० ३ प्रक० ।
नि० चू० ।

स्वास्थ्य—न० । स्वस्थस्य भावः स्वास्थ्यम् । अनावाधता-
याम्, हा० ३२ अष्ट० । समाधौ, आ० म० १ अ० । ज्ञा० ।
आव० । स्या० ।

सत्थकोस—शस्त्रकोस—पुं० । शिरावेधादिशस्त्रसमुदाये, वृ० १
उ० ३ प्रक० । (अस्योपयोगवर्णनं ‘राहभोग’ शब्दे पृष्ठभागे
५१७ पृष्ठे गतम् ।) चुरनखरदनादिभाजनं, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।
शस्त्रकांशे नखरद्वन्द्वनादिभाजनम् । विपा० १ ध्रु० १ अ० ।

सत्थग्गहण—शस्त्रग्रहण—न० । शस्त्रं—स्त्रादि तस्य ग्रहणं
स्वीकरणम् । शस्त्राविधारणे तेषां वधार्थं व्यापारणे, ग० २
अधि० ।

सत्थपायक—सार्थधातक—त्रि० । सार्थनाशके, प्रश्न० ३ आश्र०
द्वार ।

सत्थजत्त—शस्त्रयत्न—पुं० । शस्त्रं यत्नो यस्येति समासः । आ-
गमं यतमानं, “पापमयौषधं शास्त्रं, शास्त्रं पुरयतिबन्धनम् ।
चक्षुःसर्वत्रगं शास्त्रं, शास्त्रं सर्वार्थसाधनम् ॥१॥” ध० १ अधि० ।
सत्थजाय—शस्त्रजात—न० । आयुधविशेष, आचा० २ ध्रु० १
चू० ३ अ० २ उ० ।

सत्थजुत्तिसय—शस्त्रयुक्तिशत—न० । शास्त्रस्य युक्तयः तेषां
शतम् । अनेकागमरहस्यावबोध, अष्ट० २६ अष्ट० ।

सत्थजोग—शस्त्रयोग—पुं० । शास्त्रोक्त योगं, “यथाशक्त्यप्रमत्त-
स्य, तीव्रश्रद्धावबोधनः । शास्त्रयोगस्त्वस्त्रज्ञार्था—राधनादुप-
दिश्यन् ॥३॥” हा० १६ डा० । (अत्रत्या व्याख्या ‘जोग’ शब्दे
चतुर्थभागे १६२७ पृष्ठे गता ।)

सत्थन्वचाहण—शास्त्रार्थवाधन—न० । आगमार्थविराधने प्रा-
णानिपातादिके, पञ्चा० १६ विव० ।

सत्थपणम—सार्थपञ्चक—न० । ‘सत्थ’ शब्दोक्तानां पञ्चानां
सार्थानां पञ्चतयाम्, नि० चू० १६ उ० ।

सत्थपन्थावण—शास्त्रप्रस्तावना—स्त्री० । शास्त्रीयोपादधाने,
स्था० १ डा० ।

मन्थपरिणामिय—शस्त्रपरिणामित—त्रि० । शस्त्रस्य स्वकायप-
रकायार्थानां निर्जोषीकृतं वर्णगन्धरसादिभिश्च परिणमि-
तम् । स्व० २ ध्रु० १ अ० । वर्णादीनामन्यथाकरणानिचिती
कृतं, म० ७ श० १ उ० । कृताभिनवपर्यायं, म० ५ श० २ उ० ।

सत्थपरिखा-शस्त्रपरिक्षा-स्त्री०। शस्त्रं द्रव्यभावभेदादनेकविधं
तस्य जीवशेसनहतोः परिक्षा-ज्ञानपूर्वकं प्रत्याख्यानं यत्रो-
च्यते सा शस्त्रपरिक्षा। पदजीवनिकायस्वरूपरक्षणोपायगर्भे
आचाराङ्गस्य प्रथमभूतस्कन्धस्य प्रथमाध्ययने, स्था० ६
ठा० ३ उ०। प्रश्न०। आचा०। आच०।

साम्प्रतमुद्देशार्थाधिकारः शस्त्रपरिखाया अयम्—

जीवो ह्यकायपरू-वणा य तेसि बहे य वंशो ति।

विरईए अहिगारो, सत्थपरिखाएँ गायव्वो ॥ ३५ ॥

तत्र प्रथमोद्देशकं सामान्यं जीवास्तित्वं प्रतिपाद्यम्, शेषे-
षु पदसु विशेषणं पृथिवीकायाद्यस्तित्वमिति सर्वेषां चाव-
साने बन्धविरतिप्रतिपादनमिति। एतन्नास्ति उपासत्वात्प्र-
त्येकमुद्देशार्थेषु योजनीयम्। प्रथमोद्देशकं जीवस्तद्वधे बन्धो-
विरतिश्चेत्येवमिति। तत्र शस्त्रपरिखति द्विपदं नाम। आ-
चा० १ भु० १ अ० १ उ०।

सत्थवाह-सार्थवाह-पुं०। सार्थं वाहयतीति सार्थवाहः।
नि० ७६ उ०। सार्थनायके, प्रज्ञा० २० पद ५ द्वार। “गणि-
नं धरिमं मज्जे, पारिच्छेज्ज च दवजायं तु। वण्णं लाभार्थं,
वञ्चति जं अन्नदंसं तु ॥ १ ॥ निवबहुमञ्जो पसिद्धो
दीणाऽण्णाहाण वच्छलो पंथे। सो सत्थवाहनं नाम, धणो व्व
लोप समुव्वहइ ॥ २ ॥” एतल्लक्षणयुक्तं, अनु०।

अथ यदुक्तमष्टौ सार्थवाहा आर्थाधिकाश्चति तद-
तद् व्याख्यानमयति—

पुराणसावगसम्म-द्विद्धि अहाभददाण महे य।

अथभिग्गहिए मिच्छे, अभिग्गहे अन्नतिथी यँ ॥ ६३३ ॥

पुराणः-पञ्चाङ्गतः१आवकः-प्रतिपञ्चाङ्गप्रतः२, समयगृहृष्टिः
क्षरितसदृशीयः ३, यथाभद्रकः-सामान्यतः द्योतनसाधुपक्ष-
पातीध, दानआङ्कः-प्रकृत्यैव दानरुचिमान् ४, अन्नभिगृहीतमि-
थ्यादृष्टिः६अभिगृहीतमथ्यादृष्टिः७अन्यतीर्थिकः-न्यते त्रयेषु
ऽपि प्रतीताः, एवमष्टौ सार्थाधिपतयः, आर्थाधिकाश्चति अन्येव-
मेवाष्टौ भङ्गा भवन्ति। भु० १ उ० ३ प्रक०। स्था०। कल्प०। नि०
७००। आ० क०। रा०। आच०। ज्ञा०। यस्तु क्रयणकजातं
गृहीत्वा लोभार्थमन्यदेशं प्रजन्तु सार्थं वाहयति योगक्षेम-
चिन्तया पालयति स सार्थवाहः। भु० १ उ० ३ प्रक०।

सत्थविहान-सार्थविधान-न०। गणिमादिभेदाच्चतुर्विधसा-
र्थभेदः, भु०। तत्र गणिमं यदेकद्वयादिसंख्यया गणयित्वा दीयते
यथा हरीतकीपूगफलार्थं, धरिमं-यत्तुलायां धृत्वा दीयते-
यथा अण्डशर्करार्थं, मयं-यत्पलादिना सेतिकादिना वा मी-
यते यथा घृतादिकं, पारिच्छेयं नाम-यत्तुलायां परीक्ष्य-
ते यथा वस्त्ररत्नमौक्तिकार्थं। एतच्चतुर्विधमपि द्रव्यं भेदो-
सार्थादिषु प्रत्युपेक्षणीयं यथा द्रव्यक्षेत्रकालमाधैरपि सार्थः
प्रत्युपेक्षणीयः। भु० १ उ० ३ प्रक०।

सत्थयुत्तणाय-शास्त्रोक्तन्याय-पुं०। अगमाभिहितनये, हा०
२१ अष्ट०।

सत्थम्भास-शास्त्राऽम्भास-पुं०। शस्त्रयुद्धकलाभ्यासे, कल्प०
१ अधि० ७ क्षय०।

सत्थसंवेदण-स्वार्थसंवेदन-न०। स्वं चार्थंश्च स्वार्थी तयोः
संवेदनं स्वार्थसंवेदनम्। शब्दार्थज्ञाने, सम्म० २ काण्ड०।

सत्थसम्भ-स्वार्थसत्य-त्रि०। स्वस्य अर्थः स्वार्थः तस्मिन् स-
त्यः। स्वाभिमतस्थापनकुशले, अष्ट० १६ अष्ट०।

सत्था-शास्त्र-त्रि०। अनुशासितारि, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ०।
आचा०। तीर्थकरे, नि० ७० ११ उ०।

सत्थाइ-शास्त्रादि-पुं०। शास्त्रमारम्भे, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ०।

सत्थाइय-शास्त्रातीत-न०। शास्त्रादग्न्यादिरतीतमुत्तीर्णं शास्त्रार्थं
तम्। औ०। शस्त्रमग्न्यादिकं तनातीतं प्राप्तुकीकृतं शास्त्राती-
तम्। सूत्र० २ ध्रु० १ अ०। अग्न्यादिप्राप्तुकीकृतं, भ० ५ श० ३ उ०।

सत्था(त्थ)पारगय-शास्त्रपारगत-पुं०। चतुर्वेदादिशास्त्रपार-
गामिन, अनु०।

सत्थि-स्वस्ति-अव्य०। माङ्गल्ये, स्था० ४ ठा० २ उ०।

सत्थिग-सार्थिक-पुं०। सार्थो विद्यतं यस्येति व्युत्पत्त्या सार्थ-
वाहः, भु० १ उ० ३ प्रक०।

स्वस्तिक-पुं०। तस्यैव(जिन) कल्पस्य वस्त्रधारणे पूर्वोत्तरक-
रणे, हस्ताभ्यां गृहीत्वा द्वे अपि बाहुशीर्षे यावत्प्राप्येते तद्य-
था-दक्षिणेन हस्तन वामं बाहुशीर्षे, वामेन दक्षिणमपि द्रव्य-
रपि कलाचक्रयोर्द्वये यो विन्यासविशेषः स स्वस्तिका-
कार इति कृत्वा स्वस्तिक इत्युच्यते। (भु० ३ उ०।)
इत्येवंप्रकं विन्यासविशेषः, प्रव० २६ द्वार। महाप्रह, कल्प०
१ अधि० ६ क्षय०। सू० प्र०।

सत्थिवारसम-स्वस्तिकद्वादश-त्रि०। स्वस्तिकं द्वादशं यत्र तत्स्व-
स्तिकद्वादशम्। द्वादशसंख्यायुक्तस्वस्तिकवर्तितसमुदायः, रा०।
सत्थुत्तगुण-शास्त्रोक्तगुण-त्रि०। प्रन्थादिदधर्मकं, पञ्चा० १४
विष०।

सत्थोवरय-शस्त्रोपरत-त्रि०। शस्त्रात् द्रव्यभावभेदादुपरते,
'एतथ सत्थोवरय' आचा० १ भु० ३ अ० १ उ०।

सत्थोवाडण-शस्त्रावपाटन-न०। शस्त्रेणावपाटने विदारण-
मात्मनः। शस्त्रेण विदारणे, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ०। ('मरण'
शब्दे वष्ट भागे १०६ पृष्ठे अस्य व्याख्या।)

सत्थोवाडिय-शस्त्रावपाटित-पुं०। शस्त्रादिना विदारिते, वि-
पा० १ ध्रु० ६ अ०।

सदसण-सदशन-पुं०। सह दर्शनेन वक्तेत इति सदशनः।
अदृग्धानं, नि० ७०० १ उ०। शोभनागमे, ज्ञा० ३ ज्ञा०।

सदक्खिस्स-सदाक्षिरय-पुं०। स्वकार्यपरिहारेण परकार्यक-
रणैकरसिकान्तःकरणे, प्रव० २३६ द्वार। प्रार्थनागम्भीरकं
गुणवच्छावकं, ध० १ अधि०।

सदवच्चया-सदवाच्यता-स्त्री०। सच्चाऽवाच्यं च सदवाच्यं
तयोर्भावौ सदवाच्यते। अस्तित्वावच्छेदवच्चयोः, स्था०।

सदस-सदम्-न०। सभायाम्, षो० १४ विष०।

सदसत्त-सदसत्त्व-न०। स्वपरकृपाभ्यां विद्यमानाऽविद्यमा-
नत्वं, न०।

सदगुहाण-सदनुष्ठान-न०। सुन्दराऽनुष्ठाने, षो० ४ विष०।
शोभनानुष्ठानं, ज्ञा० २३ ज्ञा०।

सदा-सदा-अयं । सर्वस्मिन् काले, ध० २ अधि० । सर्व-
दा शब्दाथे, स० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

सदागम-सदागम-पुं० । आसंपदेशे, पञ्चा० १ विव० ।

सदागमविसुद्ध-सदागमविसुद्ध-त्रि० । सद्धर्मप्रतिपादकागमः
सदागमस्तेन विसुद्धं निर्दोषम् । सदागमसम्पत्तेः, पो० २ विव० ।
सदाजत-सदायत-त्रि० । अप्रमाद्विनि, आचा० १ ध्रु० ३ अ०
२ उ० ।

सदाजय-सदाजय-त्रि० । सदा सर्वकालं जयो येषु तानि
सदाजयानि । सर्वकालं जयन्तु, जी० ३ प्रति० ३ अधि० ।

सदाचार-सदाचार-पुं० । शोभनाचारे, पो० ५ विव० । सर्वो-
पकारप्रियवचनाकृतिमोचितस्नेहादिकायां सज्जनचेष्टायाम्,
यो० बि० ।

अथ सदाचारमाह—

लोकापवादभीरुत्वं, दीनाभ्युद्धरणः ।

कृतज्ञता सुदाक्षिण्यं, सदाचारः प्रकीर्तितः ॥ १२६ ॥

लोकापवादभीरुत्वं—यतः कृतोऽपि लोकापवादान्मरणाग्नि-
विशिष्टमरणोद् मोक्षभावं, दीनाभ्युद्धरणोद्—उपलक्षण-
त्वादीनानाधोपकारप्रयत्नः, कृतज्ञता—परकृतापकारपरिह्वान-
म्, सुदाक्षिण्यं—गम्भीरधीरचेतसा निमग्नस्य च प्रकृत्यैव
परकृत्याभिभोगपरता । किमत्याह—सदाचारः—प्रागुपन्यस्यः
प्रकीर्तितः—प्रवृत्तः ।

तथा—

सर्वत्र निन्दासंत्यागो, वर्षवादश्च साधुपु ।

आपद्यदैन्ममत्यन्तं, तद्वत्संपदि नम्रता ॥ १२७ ॥

सर्वत्र—जन्ममध्यमोत्तमजनेषु निन्दासंत्यागः—परिवादा-
पनोदः, वर्षवादश्च—प्रशंसाकृपः साधुषु-सदाचारेषु जनेषु, आ-
पद्यदैन्ममत्यन्तं—अदीनभावाऽत्यन्तम्-अतीव तद्वदापद्यदै-
न्यवत्, संपदि—विभवसमागमे नम्रता औचित्येन नमनशीलता ।

तथा—

प्रस्तावे मितभाषित्वं—मविसंवादनं तथा ।

प्रतिपञ्चक्रिया चेति, कुलधर्मानुपालनम् ॥ १२८ ॥

प्रस्ताव—भाषणावसर उपलब्धे मितभाषित्वं—मितभाष-
णशीलता, अविसंवादनं—विसंवादवतः स्ववचनस्याकरणं,
तथा प्रतिपञ्चक्रिया चेति—प्रतिपञ्चस्य-व्रतनियमादेः क्रिया-
निर्वाहणम् । इति पदसमाप्तौ, कुलधर्मानुपालनम्—अविरुद्ध
स्वकुलाचारानुवर्तनम् ।

असद्व्ययपरित्यागः, स्थाने चैतत्क्रिया सदा ।

प्रधानकार्ये निर्वन्धः, प्रमादस्य विवर्जनम् ॥ १२९ ॥

असद्व्ययपरित्यागः—असतः पुरुषार्थानुयोगित्वेनासुन्दर-
स्य व्ययस्य—विसंविद्योगरूपस्य परित्यागः स्थाने च—स्थाने
एव देवपूजनादावनत्क्रिया-व्ययक्रिया सदा—सर्वकालं
प्रधानकार्ये—विशिष्टफलदायिनि प्रयोजने निर्वन्धः—
आप्रदः प्रमादस्य—मद्यमानाद्विरूपस्य विवर्जनम्—उज्झनम् ।

लोकाचारानुवृत्तिश्च, सर्वत्रौचित्यपालनम् ।

प्रवृत्तिर्गर्हितेति, प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ १३० ॥

८५

लोकाचारानुवृत्तिश्च—बहुजनरूढा विरोधिलोकव्यवहारा-
नुपालनरूपा सर्वत्र-स्वपक्षे परपक्षे औचित्यपालनं—समुचि-
ताचाररूपं प्रवृत्तिर्गर्हिते—कुत्सिते कुलदूषणादी न—मैवति
प्राग्बत्, प्राणैरुच्छ्वासरूपैः कण्ठगतैरपि—गलस्थानप्राप्तैः किं
पुनः स्वभावस्थैरित्यपिशङ्कायः । यो० बि० ।

सदाचारसंग-सदाचारसङ्ग-पुं० । सम्-शोभनम् आचार इहप-
रलोकादिता प्रवृत्तिर्येषां तदाचारस्तैः सह सङ्गः—सङ्गतिः ।
सज्जनैः सह सङ्गं, ध० । असत्सङ्गं हि सपदि शीलं विलीयते ।
यदाह—“यदि सत्संगान्तरता, भविष्यति भविष्यति । अथाऽ-
सज्जनगोष्ठीषु, पतिष्यसि पतिष्यसि ॥ १॥” इति । तथा—“स-
ङ्गः सर्वोत्तमा त्याज्यः, स चेत् त्यक्तुं न शक्यते । स सङ्गिः
सह कस्यचिः, सन्तः सङ्गस्य भेषजम् ॥ २ ॥” इति ।
ध० १ अधि० ।

सदार-स्वदार-पुं० । आत्मीयभार्यायाम्, पञ्चा० १ विव० ।

सदार-पुं० । सपत्नीके, उत्त० १४ अ० ।

सदारमेतभय-स्वदारमन्त्रभेद-पुं० । स्वदागणां मन्त्रो विश्व-
म्भभाषितं तस्य भेदः—अन्यकथनम् । ध० २ अधि० ।
स्वदागणां विश्वम्भविशिष्टावस्थाभाषितस्यान्यस्मै कथने,
ध० २ अधि० । पञ्चा० । आ० । आ० ।

सदारसंतोष-स्वदारसन्तोष-पुं० । स्वदारैः सन्तोषः स्वदा-
रसन्तोषः । स्वदारसन्तुष्टिः, उपा० १ अ० ।

एयमिह—मुण्येवञ्च, सदारसंतोष मो एत्थ ॥ ११५ ॥

स्वस्य—आत्मनः स्व वा आत्मिया दाराः स्वदागः स्वकलत्रं
तैः संतोषः—सन्तुष्टिः मैथुनासवनं प्रति वेश्याद्वर्गपवर्जनमिति
स्वदारसन्तोषः स च चतुर्थांशुव्रतमिति याजितमव । इह च
प्रथमैकवचनलोपः प्राकृतत्वात् ‘मो’ इति निपातः पादपूर्-
णार्थः, अत्रेति चतुर्थांशुव्रतं वर्जयतीत्युत्तरेण योग
इति साधार्यः । पञ्चा० १ विव० । आत्मीयकलत्रादन्यत्रेच्छा-
निवृत्तौ, स्था० ५ डा० १ उ० । “स्वकीयदारसन्तोषो, वर्जनं
चान्ययापिताम् । भ्रमणोपासकानां त-च्चतुर्थांशुव्रतं मतम्
॥ १ ॥” ध० २ अधि० । (‘आखेद्’ शब्दे द्वितीयभागे १०६
पृष्ठ व्याख्या गतः ।) (‘अस्यातिचाराः’ ‘परदारमन’ श-
ब्द पञ्चमभागे १२७ पृष्ठ व्याख्याताः ।

एतद्व्यये प्रथमा कथा—

“सख्याऽत्र गिरिनगरे, तिस्रः सख्यसोऽभवन् ।

उज्जयन्तं गता नन्तु, गृहीतास्ता मलित्युचैः ॥ १ ॥

नीत्वा पारम्कुलेऽथ, वेश्यानां द्विरेऽधमैः ।

आसंस्ताः प्रौढगणिका—स्तपुत्राः पितृभिः पुनः ॥ २ ॥

पालिता यौवने प्राप्ता—स्तप्रेषागुः पणायितव्यः ।

तासां भाटि द्युस्तेऽथ, स्वसंपरया विभूषिताः ॥ ३ ॥

रात्रौ तन्मन्दिरं जग्मु—द्वौ रमाते स्वमातरम् ।

एकः सुभ्रावको रन्तु, नैच्छन्पणच्छ किं तु ताम् ॥ ४ ॥

कुतः कथमिहायता, सा स्वरूपं न्यरूपयत् ।

साऽवदत् वयं युष्म—पुत्राः शिष्टं नद्व्ययोः ॥ ५ ॥

सर्वे वैराग्यमापन्ना—स्तदम्बाश्च प्रयवजुः ।

द्वितीया कथा—

अष्टौ हेमपुरे श्रीदः, प्रियामुमुक्षु गुर्विणीम् ।

दिग्यात्रायौ ययौ पन्था—उजायते स्म सुनाऽहुता ॥ १ ॥

स च व्यवहरथाव—सावत् पुत्र्याय यौवनम् ।
 दत्ताऽन्यनगरे साऽस्ति, तत्रैवागाव तत्पिता ॥ २ ॥
 विनशम् वा कयाणागी—त्यस्याहर्षः स तत्र च ।
 साह्यै संघाटितः पुत्र्या, न भवत्किमजाननाम् ॥ ३ ॥
 वर्षारोषे व्यतीते च, भीदः स्वनगरं ययौ ।
 आनाथिता सुता माता, पितरं वीक्ष्य लज्जिता ॥ ४ ॥
 आरम्भात् व्यधापुत्री, पिता च मृतमग्रहीत् ।

तृतीया कथा—

वेश्या कुबेरसेनाऽभूत्, मधुरायां तयाऽजनि ।
 अपत्ययुग्मे तत्स्वस्य, यौवनापहमित्यतः ॥ १ ॥
 कुबेरस्त कुबेर-दत्ता नामाहमुद्रया ।
 विभूष्य स्वस्य पेटायां, यमुनायां प्रवाहितम् ॥ २ ॥
 तच्छ सौर्यपुरंभ्याभ्यां, दृष्टैकैकमुपादत्त ।
 तद्वैवाह्यद्वितं युग्मं, दारकाऽपि गतोऽन्यदा ॥ ३ ॥
 मधुरायां व्यधात्तत्र, स्वकीयां जननीं जनिम् ।
 दारिका तत्स्वसा दारा, धर्मं भुत्वाऽप्रहीत् मृतम् ॥ ४ ॥
 साऽपि जातावधिक्काना, तत्रैव विहरन्त्यात् ।
 तस्या एव गृहं तस्थौ, नस्याः पुत्राऽस्ति पुत्रजः ॥ ५ ॥
 बालं विलोक्य सा साध्वी, तान् बाधयितुमवर्त्तत् ।
 आताऽस्ति ननुजन्माऽस्ति, वरस्यावर्जोऽस्ति च ।
 आतृष्याऽस्ति पितृष्योऽस्ति, पुत्रपुत्रोऽस्ति चाभेकः ।
 यच्च ते बालक ! पिता, स मे भवति सोदरः ॥ ७ ॥
 पिता पितामहो भर्ता, तनयः भ्रातृरोऽपि च ।
 या च बालक ! ते माता, सा मे माता पितामही ॥ ८ ॥
 आतृजाया वधुः भ्रातृः, सपत्नी च भवत्यहं ।
 इत्युक्त्वा ज्ञापयामास, स्वां कुबेराय मुद्रिकाम् ॥ ९ ॥
 तां दृष्टा ज्ञापितं सर्वं, ज्ञेयं लेखधिविषयम् ।
 कुबेरदत्तः संवग—मासाद्य प्राज्ञजन्मः ॥ १० ॥
 कुबेरसेना भ्राताऽभू—दारां च विहृताऽन्यतः ।
 (एतानैहिकान् वंशान् ज्ञात्वा परस्मात् परिहायः ।)
 आ० क० ६ अ० ।

सदारसंतोषिय—स्वदारसन्तोषिक—पुं० । स्वदारैः सन्तोषः स्व-
 दारसन्तोषः, स एव स्वदारसन्तोषिकः, स्वदारसन्तोषा वा
 स्वदारसन्तुष्टिः । अनुधाणुवते, उपा० १ अ० ।
 सदाहिस—सदाक्षिय—त्रि० । सह दक्षिणेत्यन वसेत सदा-
 क्षियः । दक्षिणेत्यनुशास्त्रलिनि, दश० २ तत्त्व ।
 सदिब्ब—सदिब्ब—त्रि० । सह दिव्यैः सदिब्ब्यम् । गन्धर्वनगरा-
 त्रिके दिव्योपद्रवे, आब० ४ अ० ।

सदुवाय—सदुपाय—पुं० । उपायाभासपरिहारं, या० त्रि० ।
 सदेव—सदेव—त्रि० । अहं प्रतिमालक्षणे देवे, ध० २ अधि० ।
 सदेवद्वरि—सदेवद्वरि—पुं० । वटगच्छप्रथमसूरी, ग० ३ अधि० ।
 सदेश—सदेश—पुं० । समानदेशं, व्य० ३ उ० ।
 स्वदेश—पुं० । स्वावासमण्डलं, पि० ।

सह—शब्द—पुं० । शब्दतः प्रतिपाद्यतं वस्तुवनेनेति शब्दः । आ०
 म० १ अ० । शब्दयति—भाषन इति शब्दः विशे० । “ सर्वत्र लव-
 रामलवणम् ” ॥ ८८ ॥ ७६ ॥ इति वंशोपा० प्रा० । शृणोः सः ॥ ८८ ॥ १२६ ॥
 इति स्वस्य सः । प्रा० । भोजेन्द्रियप्राज्ञनियतक्रमवर्णान्मनि
 (आ० २६ आ० ।) ध्वनौ, दश० १ अ० । रा० ।

एगं सहे । (सू० ४७) स्था० १ डा० ।

वाचकं, स्था० ३ डा० ३ उ० । उत्त० । पञ्चा० । औ० ।
 कालादिभेदं ध्वनैरर्थभेदं प्रतिपद्यमाने शब्दं, यथा बभूव-
 भवति—भविष्यति—स भवतित्यादि । स्था० । शब्दनिक्षेपः
 नामस्थापनाद्वयभावभेदान् अनुधां शब्दः । तत्र नामस्थाप-
 ने सुगमे ।

द्रव्यनिक्षेपं दर्शयितुं निर्युक्तिरुक्तं गाथापञ्चाङ्गेनाह—

दृक् सद्रपरिणयं, भावो उ गुणा य किन्ती य ॥ ३२३ ॥
 द्रव्यं नोऽग्रागमतो व्यतिरिक्तं शब्दत्वेन यानि भाषाद्रव्याणि
 परिणतानि तानीह गृह्यन्ते, भावशब्दस्त्वागमतः शब्द उपपु-
 ङ्गः, नोऽग्रागमतस्तु गुणाः अहिसादिलक्षणा यतोऽसां हिंसा-
 दृतादिभिरतिलक्ष्यैः शृणुः श्लाघ्येते, कीर्तिश्च यथा भगवत
 एव अनुस्मिन्श्रुतिशयाद्युपेतस्य सातिशयरूपसंपत्तम—
 श्रितस्येत्येवार्थेति लोक स्यातिरिति,

निर्युक्त्यनुगमाद्वन्तरं सूत्रानुगम सूत्रं, तच्च यम्—

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा भृङ्गसहाणि वा नंदीसहाणि
 वा भ्रष्टारीसहाणि वा अन्नयराणि वा तहप्पगाराणि वि-
 रूवरूवाइं सहाइं वितताइं कससोयपडियाए नो अ-
 भिसंधारिजा गमणाए । से भिक्षु वा भिक्षुणी वा अ-
 हावेगइयाइं सहाइं सुणेश, तं जहा—वीणासहाणि वा
 विपंचीसहाणि वा पिप्पी (वट्टी) सगसहाणि वा तूणयस-
 हाणि वा दणयसहाणि वा तुंबवीणियसहाणि वा ढंकुणसहा-
 इं अन्नयराइं तहप्पगाराइं विरूवरूवाइं सहाइं वितताइं क-
 ससोयपडियाए नो अभिसंधारिजा गमणाए । से
 भिक्षु वा भिक्षुणी वा अहावेगइयाइं सहाइं सुणेश, तं
 जहा—तालसहाणि वा कंसतालसहाणि वा लत्तियसहाणि
 वा गोधियसहाणि वा किकिरियासहाणि वा अन्नयराणि
 तहप्पगाराइं विरूवरूवाइं सहाइं कणसाय० । से भिक्षु
 वा भिक्षुणी वा अहावेगइयाइं सहा० तं जहा—संखस-
 हाणि वा वेणुसहाणि वा वंससहाणि वा खरमुहिसहाणि वा
 पिरिपिरियासहाणि वा अन्नयराणि वा तहप्पगाराइं विरू-
 वरूवाइं सहाइं कुसिराइं कससोय० (सू० १६८) से भिक्षु
 वा भिक्षुणी वा अहावेगइयाइं सहाइं सुणेश, तं जहा—वप्पा-
 णि वा फलिहाणि वा० जाव सराणि वा सागराणि वा सर-
 सरपंतियाणि वा अन्नयराइं तहप्पगाराइं विरूवरूवाइं
 सहाइं कससोय० । से भिक्षु वा भिक्षुणी वा अहावे-
 गइयाइं सहा०, तं जहा—कच्छाणि वा रूमाणि वा गहणाणि
 वा वणाणि वा वण्डुगगाणि वा पव्वयाणि वा पव्वयदुग्गा-
 णि वा अन्न० ॥ अहा० तहप्पगाराइं गामाणि वा नग-
 राणि वा निगमाणि वा रायहाणाणि वा आसमपड-
 णसंनिवेसाणि वा अन्नयराइं तहप्पगाराइं नो अभिसंधा-
 रिजा गमणाए । से भिक्षु० अहावेगइयाइं आरामाणि वा

उजाणाणि वा वणाणि वा वणसंढाणि वा देवकुलाणि वा सभाणि वा पवाणि वा अन्नयराई तहप्पगाराई सदाई नो अभि० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाई सदाई अङ्गाणि वा अङ्गालयाणि वा चरियाणि वा दाराणि वा गो-पुराणि वा अन्नयराई तहप्पगाराई सदाई नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाई०, तं जहा-तियाणि वा चउक्काणि वा चच्चराणि वा चउम्मुहाणि वा अन्नयराई वा तहप्पगाराई सदाई नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाई०, तं जहा-महिसकरणट्टाया-णि वा वसभकरणट्टायाणि वा अस्सकरणट्टायाणि वा इ-त्थिकरणट्टायाणि० जाव कविजलकरणट्टायाणि वा अन्न-यराई वा तहप्पगाराई नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भि-क्खुणी वा अहावेगइयाई०, तं जहा-महिसजुद्धाणि वा० जाव कविजलजुद्धाणि वा अन्नयराई वा तहप्पगाराई नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाई०, तं जहा-पुव्वजुहियट्टायाणि वा हयजुहियट्टायाणि, वा गयजुहियट्टायाणि, अन्नयराई वा तहप्पगाराई नो अभि-संधारे० । से भिक्खु वा० जाव सुखेइ, तं जहा-अक्खाइयट्टा-याणि वा माणुम्माणियट्टायाणि वा महता इयनङ्गीयवा-इयतंतीतलतालतुडियपडुप्पवाइयट्टायाणि वा अन्नयराई तहप्पगाराई सदाई नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भिक्खु-णी वा० जाव सुखेइ, तं जहा-कलहाणि वा डिवाणि वा ड-मराणि वा दो रज्जाणि वा वेररज्जाणि वा विरुद्धरज्जाणि वा अन्नयराई वा तहप्पगाराई सदाई नो अभिसंधारे० । से भि-क्खु वा भिक्खु० जाव सदाई सुखेइ खुड्डियं दारियं परिभुल-मंडियं अलंकियं निबुज्जमाणि पेहाए एगं वा पुरिसं वहाए नीणिजमायं पेहाए अन्नयराणि वा तहप्पगाराई नो अभि-संधारे० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अन्नयराई विरुवरू-वाइं महोसवाइं एवं जाखेजा, तं जहा-बहुसगडाणि वा ब-हुरहाणि वा बहुमिलक्खुणि वा बहुपचंताणि वा अन्नयराई वा तहप्पगाराई विरुवरूवाइं महोसवाइं कन्नसोयपडियाए नो अभिसंधारिजा गमखाए । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अन्नयराई विरुवरूवाइं महोसवाइं एवं जाखिजा, तं जहा-इत्थीणि वा पुरिसाणि वा थेराणि वा डहराणि वा मज्झि-माणि वा आभरणविभूसियाणि वा गायंताणि वा बायं-ताणि वा नचंताणि वा हसंताणि वा रमंताणि वा मोहं-ताणि वा विपुलं असखं पाखं खाइं साइं परिक्षंजंताणि वा परिभायंताणि वा विज्झियमाणाणि वा विगोवयमा-णाणि वा अन्नयराई तहप्पगाराई विरुवरूवाइं महोसवा-इं कन्नसोयपडियाए नो अभिसंधारे० । से भिक्खु० इह-

लोइएहिं सदेहिं नो परलोइएहिं सदेहिं नो सुएहिं सदेहिं नो असुएहिं सदेहिं नो दिहेहिं सदेहिं नो अदिहेहिं सदे-हिं नो कंतेहिं सदेहिं सजिजा नो गिज्झिजा नो वुज्झि-जा नो अज्झोववजिजा, एयं खल्ल० जाव जएज्जासि पि वेमि । (सु० १७०)

स—पूर्वाधिकृतो भिक्षुर्यदि वितततत्तन्नशुषिरकपांश्च-तुर्विधानाताद्यश्चान् शृणुयान्, ततस्तच्छब्दव्युत्पत्तिज्ञया नाभिसम्भारयेद्गमनाय न तदाकर्तव्याय गमनं कुर्या-दित्यर्थः । तत्र विततं—शृदङ्गनन्वीकृत्यादि, ततम्—वीणाविण्मञ्जीवञ्जीसकादित्स्त्रीबाधं, धोणादीनां च भे-दस्तन्वीसंस्थानात्पक्षेयः, घने तु हस्ततालसंस्कारादि-प्रतीतमेष, नवरं 'लसिका'—कंशि(सि)का गोहिका-आ-एहानां कक्षाहस्तगतताद्यविशेषः किरिकिरिका-ने-बामंश्च वंशादिकम्बिकातोषं, शुषिरं तु शब्दवेवादीनि प्रतीतान्येष, नवरं करमुद्धी-तोहादिका 'पिरिपिरिय' सि-कालियकपुटाचनञ्जा वंशादिनलिका, इत्येष सूत्रचतुष्टय-समुदायाधेयः ॥ किञ्च-स भिक्षुः कदाचिद्विदितराजं काश्चि-त् शब्दान् शृणुयान्, तद्यथा—'वप्याणि वे' ति—वपः-के-दारस्तदादिषां, तद्वल्काः शब्दा वप्रा एषोक्ताः, वप्राविषु वा अव्यगैयादयो ये शब्दास्तच्छब्दव्युत्पत्तिज्ञया वप्रादीन् गच्छेदित्येवं सर्वत्रायोज्यम् । अपिच—वाचस्पतिविरचयुजानीति षडपि सूत्राणि सुचोप्यानि । किञ्च-स भिक्षुर्ययमिति-इ-म्हं वधूवरदिकं तत्स्थानं वेदिकादि, तत्र अव्यगैयादिशब्द-भवणप्रतिज्ञया न गच्छेत्, वधूवरवर्णनं वा यत्र कियते तत्र न गच्छेदिति, एवं हयगजयथादिस्थानानि ब्रूय्या-नीति । तथा-स भिक्षुः आख्यायिकास्थानानि—कथानक-स्थानानि, तथा 'मानोग्मानस्थानानि' मानं-प्रत्यकादिः उग्मानं-नाराद्यादि, यदिवा-मानोग्मानमित्यश्वादीनां वगा-दियरिका तत्स्थानानि तद्वर्णनस्थानानि वा, तथा महा-मिति च तानि आहतनृत्यगीतवादित्रतस्त्रीतलतालानुबु-दितप्रत्युत्पन्नानि च तेषां स्थानानि-सभारस्तद्वर्णनानि वा अ-वणप्रतिज्ञया नाभिसम्भारयेद्गमनायति । किञ्च-कलहादि-वर्णनं तत्स्थानं वा अवणप्रतिज्ञया न गच्छेदिति । अपि च-स भिक्षुः कुञ्जिकां—शारिकां डिक्करिकां—मण्डितालक-तां बहुपरिभूतां 'शिशुज्जमाणि' ति—अश्वादिना नीयमानां तथैकं पुरुषं वधाय नीयमानं प्रेषयादमत्र किञ्चिच्छोप्या-मीति अवगम्ये तत्र न गच्छेदिति । स भिक्षुर्यस्येवं जा-नीयान्, महामन्यताम्याभवस्थानानि-पापोपाधानस्थानानि वक्षन्ते, तद्यथा-बहुशकटाणि बहुशरणि बहुश्लेष्मकाणि ब-हुपात्यन्तिकानि, इत्येवंप्रकाराणि स्थानानि अवणप्रति-ज्ञया नाभिसम्भारयेत् गन्तुमिति । किञ्च-स भिक्षुर्महोत्स-वस्थानानि यान्येवंभूतानि जानीयान्, तद्यथा-स्त्रीपुरुष-स्थावरबालमध्यवयांस्येतानि भूथितानि गायनादिकाः कि-या यत्र कुर्वन्ति तानि स्थानानि अवणेषुक्षया न गच्छे-दिति । इदानीं सवोपसंहारार्थमाह—स भिक्षुः—वेदिका-मुष्मिकापापभोदः मां—नैव पेहलौकिकैः—मनुष्यादिकैः पारलौकिकैः—पारापतादिकृतैरैहिकामुष्मिकैर्वा शब्दैः, त-था भूतैरभूतैर्वा, तथा साक्षादुपलब्धैरनुपलब्धैर्वा 'न सङ्गं कुर्यान्—न रागं गच्छेत् न गादयं प्रतिपद्यत न तेषु मुञ्जेत-

नाभ्युपपन्नो भवेत्, एतत्स्य भिक्षोः सामान्यम् । शेषं पूर्व-
वत् । इह च सर्वत्रायं शेषः-अजितेन्द्रियत्वं स्वाध्यायादि-
हानी रागद्वेषसम्भव इति, एवमन्येऽपि दाया ऐहिकामुष्मि-
कापायभूताः स्वधिया समालोक्या इति । [चतुर्थसत्सैका-
ध्ययनमादित एकादशे समासम् ।] आचा० २ भू० २ सू० ४४० ।
अत्र 'अप्राप' शब्दार्थे इति पूर्वम् 'आगम' शब्दे २ भागे
६४ पृष्ठे उक्तम् ।

अथेहापि किञ्चिद्वक्तव्यशेषमभिधीयते ।]-भवतु वा
सामान्यं तथापि तस्य स्वभेदेभ्योऽर्थान्तरत्वे भिन्ने स्वभे-
दाभ्यवसायो भ्रान्तिरव । न ह्यन्यनान्ये समाना युक्ता-
स्तद्भूता नाम स्मरुनर्थान्तरत्वेऽपि सामान्यस्य सर्वमेव
विश्वमेकं वस्तु परमार्थत इति । तत्र सामान्यप्रत्ययो
भ्रान्तिरव न ह्यवस्तुविषयः समानप्रत्ययः भद्रप्रहणपुरः-
सरत्वात्तस्य भ्रान्तत्वं च सिद्धं निर्विषयत्वमपि सिद्धं स्वा-
कारार्पणं जनकस्य कस्यचिदर्थस्यालम्बनलक्षणस्य प्रा-
प्तस्याभावात् । अन्यथा वा निर्विषयत्वं, तथाहि-यत्रैव कृ-
तसमया ध्वनयस्स एव तेषामर्थो युक्तो नान्योऽतिप्रसङ्गात् ।
न च क्वाचिद्वस्तुत्वेऽपि परमार्थतः समयः संभवतीति नि-
र्विषया ध्वनयः प्रयोगः-ये यत्र भावतः कृतसमया न भ-
वन्ति न ते परमार्थतस्तमभिदधति यथा सास्नादिमिति पि-
रुंऽप्यशब्दोऽकृतसमयः, न भवन्ति च भावतः कृतसमयाः
सर्वस्मिन्वस्तुनि सर्वे ध्वनय इति व्यापकानुपलब्धिः,
कृतसमयत्वेनाभिधायकत्वस्य व्याप्तत्वात्तस्य च्छाभावः ।

[संकेता संभवसाधनाय स्वलक्षणोद्यथेभेदेन

विकल्पपञ्चविधानम्]-

नचायमसिद्धो हेतुः । तथाहि-गृहीतसमयं वस्तु श-
ब्दार्थत्वेन व्यवस्थाप्यमानं स्वलक्षणं वा व्यवस्थाप्येत, जा-
तिर्वा, तद्योगो वा, जातिमान्वा पदार्थः, बुद्धेर्वा आकारः इति
विकल्पाः । सर्वेष्वपि समयसंभाषण युक्तं शब्दार्थत्वं तस्यतः;
साधुतस्य तु शब्दार्थत्वस्य न निषेध इति न स्ववचनविरोधः
प्रतिज्ञायाः । एवं ह्यसौ स्यात्-स्वलक्षणोदीन शब्देनाऽप्रति-
पाद्य न शक्यमशब्दार्थत्वमेव प्रतिपादयितुं, तत्प्रतिपिपादयि-
षया च शब्देन स्वलक्षणोदीनुपदर्शयता शब्दार्थत्वमेवामभ्यु-
पेयं स्यात् । पुनश्च तद्वै प्रतिज्ञया प्रतिषिद्धमिति स्ववचन-
व्याघातः, नचासावभ्युपगम्यत इति । एतेन यदुक्तमुद्ध्या-
तकरण-भाष्यकरण- "अवाचकत्वं शब्दानां प्रतिज्ञाहृत्यो-
भ्यधातः" [अ० २, अ० २ सू० ६७ न्यायवा०] इति, तदपि प्रत्युक्तं
स्यति, नहि सर्वथा शब्दार्थापवादोऽस्माभिः क्रियेत । आ-
गोपालेभ्योऽपि प्रतीतत्वात्तस्य, किंतु-तात्त्विकत्वं धर्मः परै-
र्यस्तप्रारोप्यते तस्यैव निषेधो न तु धर्मिणः ।

[१ स्वलक्षणे संकेतासंभवसाधनम्]-

तत्र-स्वलक्षणं नावत् समयः संभवति, शब्दस्य
समयो, हि व्यवहारोऽर्थे क्रियेत न व्यसित्तया, तेन
यत्रैव सङ्केतव्यवहारकालव्यापकत्वमस्ति तत्रैव स व्यवह-
र्युक्तो युक्तो नान्यत्र, न च स्वलक्षणस्य संकेतव्यवहारकाल-
व्यापकत्वमस्ति तस्मात् तत्र समयः संकेतव्यवहारका-
लाऽव्यापकत्वं च शाश्वतयादिव्यक्तीनां देशादि भेदेन
परस्परतोऽत्यन्तव्यावृत्ततयाऽनन्वयात्तत्रैकत्र कृतसमयस्य
पुंसाऽन्यैव्यवहारो न स्यादिति । तत्र समयाऽभावात्ता-

सिद्धता हेतोः । नचाप्यनैकान्तिकत्वं, व्याप्तिसिद्धेः,
तथाहि-यद्यगृहीतसंकेतमर्थे शब्दः प्रतिपादयत्तदा गा-
शब्दोऽप्यभवे प्रतिपादयेत्संकेतकरणानर्थक्यं च स्यात्, त-
स्मादतिप्रसङ्गात्प्रतिषेधकं प्रमाणमिति कथं न व्याप्तिसि-
द्धिः ? अयमेव वा अकृतसमयत्वादिन हेतुराचार्यदिग्मानेन
"न जातिशब्दो भेदानां बाधकः आनन्त्यात्" इत्यनेन निर्दिष्टः,
तथाहि-"आनन्त्याद्" इत्यनेन समयाऽनभय एव दर्शितः ।
तेन यदुक्तमुद्धातकरण- "यदि शब्दान्पक्षयसि तदा- 'आन-
न्त्याद्' इत्यस्य वस्तुधर्मत्वाद् व्यधिकरणो हेतुः अथ भेदा
एव पक्षीक्रियन्ते तदा नान्वयी न व्यतिरेकी दृष्टान्तोऽस्ती-
त्यहेतुरानन्त्यम् ।" (अ० २ अ० २ सू० ६७ न्यायवा०) इति,
तत्प्रत्युक्तम् । यत्पुनः स एवाह-"यस्य निर्विशेषणभेदाः
शब्दैरप्यभिधीयन्ते तस्यायं दापः, अस्माकं तु सत्ताविशेष-
णानि द्रव्यगुणकर्मादयिभिधीयन्ते । तथा हि-यत्र यत्र सत्ता-
दिकं सामान्यं पश्यति तत्र तत्र सदादिशब्दं प्रयुक्तेक एकमेव
च सत्तादिकं सामान्यम्, अतः सामान्योपलक्षितेषु भेदेषु
समयक्रियासंभवादकारणमानन्यम्" (अ० २ अ० २ सू० ६७
न्यायवा०) इति, असंदिग्धः यतो न सत्तादिकं वस्तुभूतं
सामान्यं तेषां भिन्नमभिन्नं वाऽस्तीति भवतु वा तत्तथा-
प्येकस्मिन्भेदेऽनेकसामान्यसंभवात्माङ्ग्येण सदादिशब्दो-
जने न स्यात् । न च शब्देनानुपदर्श्य सत्तादिकं सामान्यं स-
त्तादिना भेदानुपलक्षयितुं समयकारः शक्नुयात्, न चाकृ-
तसमयेषु सत्तादिषु शब्दप्रवृत्तिरस्तीति इतरतराश्रयदोष-
प्रसङ्गः । अथार्थि स्यात्स्वयमेव प्रतिपत्ता व्यवहारोपलम्भा-
दन्वयव्यतिरेकाभ्यां सदादिशब्दैः समयं प्रतिपद्यते, असंदि-
ग्धं अनन्तभेदविषयनिःशयव्यवहारोपलम्भस्य कस्यचिदसं-
भवान् । एकदा सत्तादिमत्सु भेदेष्वनङ्गव्यवहारमुपलभ्या-
ऽदृष्टेष्वपि तज्जातीयेषु तान् शब्दान् प्रतिपद्यते इति चेत्, न;
अदृष्टत्वात्, न ह्यदृष्टवर्तीतादिभेदभिन्नवचनन्तेषु भेदेषु सम-
यः संभवत्यतिप्रसङ्गात् । विकल्पबुद्ध्या व्याहृ (हृत्) तेषु
तत्प्रतिपत्त्याऽभ्युपगमे विकल्पसमारोपितार्थविषय एव श-
ब्दसङ्केतः प्राप्तः । तथा हि-अतीतानागतनयोरसत्त्वेनास्मिन्-
हितत्वात्तत्र विकल्पबुद्धिमेवानी निर्विषयैव, तत्र प्रवचनसमयः
कथं परमार्थवस्तुविषयो भवेदिति ? संपत्ते भाषाणापि हेता-
र्विरुद्धतेति सिद्धं स्वलक्षणविषयत्वं शब्दानाम् । अथ स्थिरै-
करूपत्वादिमात्रलक्षणविधानां देशादिभेदाभावात्, सङ्केत-
व्यवहारकालव्यापकत्वेन समयसंभवात्पक्षैकदेशोऽसिद्धता-
प्रकृतहेतोः, नैतत्, हिमाचलादीनामप्यनेकारणुप्रचयस्वभाव-
तया उद्यानान्तरापवर्गितया च नाशेषावयवपरिग्रहेण सम-
यकालपरिदृष्टस्वभावस्य व्यवहारकालानुयायित्वेन च समयः
संभवतीति नासिद्धता हेतोः । अत उक्तन्यायेन समयवैयर्थ्यं,
प्रसङ्गाच्च स्वलक्षणे समयः संभवति, अशक्यक्रियत्वाच्च न तत्र
समयः । तथाहि-उद्यानान्तरापवर्गिणो भावेषु समयः क्रिय-
माणः अनुपपन्नो वा क्रियेत उत्पन्नो वा ?, न तावदनुपपन्नेषु
परमार्थतः समयो युक्तः, असतः सर्वोपाध्यादिनस्याधार-
त्वात्पक्षे, अपारमार्थिकवस्तुज्ञानेऽपि पुत्रादी समय उप-
लभ्यत इति न दृष्टविरोधः, विकल्पनिर्भितार्थविषयत्वेन त-
स्याऽपारमार्थिकत्वात् । नाप्युत्पन्ने समयो युक्तः, तस्मिन्-
नुभवात्पक्षौ तत्पूर्वकं च शब्दवत्स्मरणं सति समयः संभव-

ति नाम्यथा-अतिप्रसङ्गात्-शब्देभ्यस्मरणकाले च विरि-
कृते स्वरक्षणमिति । अजातघजातेऽपि कथं समयः समय-
क्रियाकालं द्वयोरेक्यसन्नितितत्वात् ? तथाहि-अनुभवाव-
स्थायामपि तावत्तत्कारणतया स्वरक्षणं क्षणिकं न सन्निति-
तत्कारकं भवति, किं पुनरनुभवोत्तरकालभाविनामभेदाभो-
गस्मरणोत्पादकाले भविष्यति ? नापि तज्जातीयं तत्सामर्थ्य-
बलोपजाते समयक्रियाकालभाविनिःक्षणे समयः संभवति त-
स्याऽन्यत्वात् । यद्यपि समयक्रियाकाले सन्नितितत्त्वान्तर-
मस्ति तथापि तत्र समयाभोगाऽसंभवाच्च समयो युक्तः; न-
ह्यभ्युपलभ्य तन्नामस्मरणोपक्रमपूर्वकं समयं कुर्वाणस्त-
त्कालसन्नितिते गवादावाभोगाविषयीकृतं 'अश्वः' इति स-
मयं समयकुरोति । अथापि स्वास्तवैषां स्वरक्षणानां सा-
दृश्यमस्ति तैकेक्यमध्यवस्य समयः करिष्यते । असदेतत् ;
यतो विकल्पबुद्ध्याऽध्यारोपितं सादृश्यं, तस्य च ध्वनिभिः
प्रतिपादने स्वरक्षणमवाच्यमेवेति न स्वरक्षणे समयः नाऽपि
सदृशस्वरक्षणस्य । तथाहि-स्वसमयकृतस्मृत्युपस्थापितमव-
नामभेदमर्थेन योजयति, नञ् स्मृतिर्भावतोऽनुभूतमेवाभि-
लापमुपस्थापयितुं शक्नोति तस्य विरिनिरुद्धत्वात्, यं चाश्वा-
रयति तस्य पूर्वमननुभूतत्वाच्च तत्र स्मृतिः, न चाविषयी-
कृतस्तया समुत्थापयितुं शक्यः, अतः स्मृत्युपस्थापितमनु-
संधीयमानं विकल्पनिर्निमित्तत्वेनास्वरक्षणमवेति न स्वर-
क्षणत्वंऽस्य समयः । तस्मादव्यपदेश्यं स्वरक्षणमिति सिद्धम् ।
(सम्म०) नैयायिकास्तु-“ व्यकृत्याकृतितजातयस्तु पदार्थः
(न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६५) इति, प्रतिपन्नाः । तत्र
व्यक्रिशब्देन द्रव्यगुणविशेषकर्मण्यभिधीयन्ते (सम्म० ।)
(' गुणविसेसासय ' ' शब्दे तृतीयभागं ६७० पृष्ठऽत्रत्या
वक्ष्यता गता)

तथा च सूत्रम्-“ आकृतितर्जातिलिङ्गाख्या ” (न्यायद०
अ० २ आ० २ सू० ६७) इति । अस्य भाष्यम्-“ यथा
जातितर्जातिलिङ्गानि च व्याख्यायन्ते तामाकृतिं विधात् सा
च सत्त्वावयवानाम् । तदवयवानां च नियतो ब्यूहः ”
(न्यायद० वास्त्या० भा० पृ० २२५) ब्यूहशब्देन संयोग-
विशेष उच्यते, नियतप्रहणेन कृत्रिमसंयोगनिरासः, तत्र जा-
तिलिङ्गानि प्राणवयवाः शिरः-पाण्यादयः तैर्हि गोत्वादि-
लक्षणा जातिलिङ्गयते, आकृत्या तु कदाचित् साक्षाज्जाति-
व्यज्यते यदा शिरः-पाण्यादिसन्निवेशशून्या गोत्वं व्यज्य-
ते, कदाचिज्जातिलिङ्गानि यदा विषाणुादिभिरवयवैः पृथक्
पृथक् स्वावयवसन्निवेशाभिप्यक्तैर्गोत्वादिव्यज्यते, तेन जा-
तितर्जातिलिङ्गानां च प्रख्यापिका भवत्याकृतिः । जातिशब्देना-
भिज्ञाभिधान-प्रत्ययप्रसवनिमित्तं सामान्यात्वं वस्तुच्यते ।
तथा च सूत्रम्-“ समानप्रत्ययप्रसवामिहा जातिः ” (न्या-
यद० अ० २ आ० २ सू० ६८) इति समानप्रत्ययात्पत्तिकार-
णं जातितिरित्यर्थः । तत्र व्यकृत्याकृत्योः एतेनैव स्वरक्षणस्य
शब्दार्थेन निराकरणेन शब्दार्थत्वं निराकृतम् । तथाहि-य-
था स्वरक्षणस्य साकृतसमयत्वाद् शब्दार्थत्वं तथा तयोरेपीति
' अकृतसमयत्वात् ' इत्यस्य हेतोर्नासिद्धिः, नाप्यनैकात्मि-
कता । अपि च-व्यक्रिशब्देन-गुणविशेष-कर्मलक्षणा, आ-
कृतिश्च संयोगात्मिका, एते च द्रव्यादयः प्रतिषिद्धत्वाद्
असन्तः कथं शब्दार्थतामुपयासितः ।

(२-४ जाति-तद्योग-तद्वस्तु संकेतासंभवप्रदर्शनम्)-

एवं स्वरक्षणस्य ज्जाति-तद्योग-जातिमत्त्वमपि-जात्यादेर-
सम्भवात्-समयासम्भवः । यथा च जातेस्तद्योगस्य च सम-
वायस्यासम्भवस्तथा प्रागेव प्रतिपादितम्, जाति-तद्यो-
गयोश्चाभावे तद्वतोऽप्यसम्भव एव तत्कृतत्वात् तद्व्यपदेशस्य,
तद्वत्तच्च स्वरक्षणस्य तत्कृतत्वात् तत्पक्षभावी दोषः समान एव ।
(पदवाच्यविषयाणि वाजप्यायनं व्याडि पाणिनीनां मतानि)-
“ जातिः पदार्थः ” इति वाजप्यायनः । “ द्रव्यम् ” इति व्याडिः ।
“ उभयम् ” पाणिनिः । तद्व्यपेक्षेनैव निरस्तम् आनेरयोगात्
द्रव्यस्य च स्वरक्षणस्य तत्कृतत्वात् तत्पक्षभाविदोषानतिवृत्तः ।
(बुद्ध्याकारे समयासंभवसाधनम्)-

बुद्ध्याकारेऽपि न समयः सम्भवति, तस्य बुद्धितान्त्रायेन
व्यवस्थितत्वाद् नासौ तद्बुद्धिस्वरूपवत् प्रतिपाद्यमर्थं बुद्ध्या-
न्तरं वाऽनुगच्छति; ततश्च संकेत-व्यवहारकालाव्यापक-
त्वात् स्वरक्षणवत् कथं तत्रापि समयः ? भवतु वा तस्य
व्यवहारकालाव्यवस्थितापि न तत्र समयो व्यवहर्तृणां युक्तः ।
तथाहि-“ अपि नामेतः शब्दार्थक्रियार्थं पुमानर्थक्रिया-
त्मानर्थान् विज्ञाय प्रवर्त्तयन्ते ” इति मन्मथानेनैव व्यवहर्तृभि-
रभिधायका ध्वनयो नियोज्यन्ते न व्यसन्नितया; न चासौ-
विकल्पो बुद्ध्याकारोऽभिमतशीताऽपेक्षादिकार्यं तदर्थिनः
सम्पादयितुमलम् तदनुभवोत्पत्तावपि तद्भावात्, तेन त-
त्रापि समयाभावाच्चासिद्धः ' अकृतसमयत्वात् ' इति हेतुः ।

(' अस्यार्थोदयः शब्दार्थाः ' इति वादिनां पक्षसत्तेक
निरूपयितव्ये प्रथमम् असत्यर्थवादिमतम्)-

अथ अस्यार्थोदयोऽपरे शब्दार्थाः सन्ति, ततश्च तत्र सम-
यसम्भवात्सिद्धत्वं हेतोः । तथाहि-“ असत्यर्थः ” इति यद्व-
त् प्रतीयते तद्वै सर्वशब्दानामभिधेयं न विशेषः, यथैव
ह्यपूर्वं-देवतादिशब्दा नार्थाकारं विशेषं बुद्धिषु सन्निवेशय-
न्ति केवलं तत्रैतावत् प्रतीयते-“ सन्ति कऽप्यर्थः येनपू-
र्वादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ” तथा दृष्टार्थेष्वपि गवादिशब्दे-
ष्वेतत् तुल्यम्, यतस्तेभ्योऽप्येवं प्रतीतिरुपजायते-“ अस्ति
काऽप्यर्थो यो गवादिशब्दाभिधेयो गोत्वादिः ” यस्तु त-
त्राकारविशेषपरिग्रहः केवास्तिदुपजायते स तेषां सिद्धास्त-
वलात् ; न तु शब्दात् ।

(समुदायार्थवादिमतम्)-

अपरे “ ब्राह्मणदिशब्दैस्तपो-जाति-भुतादिसमुदायो वि-
ना विकल्प-समुच्चायाभ्यामभिधीयते, यथा वनदिशब्दे-
ष्वेवाद्यः ” इत्याहुः । तथाहि-“ वनम् ” इत्युक्ते ' वनो (वो
वा) वदिरो वा ' इति न विकल्पेन प्रतीतिरुपजायते, नापि
' वनञ् च द्विरश्व ' इति समुच्चयेन; अपि तु-सामस्येन प्रतीयते
धवाद्यः तथा ' ब्राह्मण ' इत्युक्ते ' तपो वा जातिर्वा भुतं
वा ' ' तपश्च जातिश्च भुतं च ' न प्रतिपत्तिर्भवति; अपि तु-
साकल्येन सम्बन्धमन्तरव्यवच्छिन्नास्तपोऽप्रभृतयः संहताः
प्रतीयन्ते इति । बहुष्वन्वितैकसमुदायिभेदावधारणं विक-
ल्पः, एकत्र गुणपदभिसम्बन्धमानस्य नियतस्यैकस्य (त-
स्यैकस्य) स्वरूपभेदावधारणं समुच्चयः, तद्व्यतिरेकेणा-
त्र प्रतिपत्तिर्लक्षप्रतीतिर्ब ।

[असत्यसम्बन्धपदार्थवादिमतम्]-

अपरे “ द्रव्यवादिभिरनिर्धारितकथं सन्त्वन्वो द्रव्या-

हीनां स शब्दार्थः, स च सम्बन्धिनां शब्दार्थत्वेनासत्यत्वा-
दसत्यः इत्युच्यते । यद्वा-तपः-भुनादीनां भेदकवर्णवैक्येन
भासनादिषामिव परस्परमसत्यः संसर्गः । तथा हि-एते
प्रत्येकं समुदिता वा न स्वेन रूपेणोपलभ्यन्ते किन्त्वलातच-
क्रवर्द्धां समूहः स्वरूपमुत्कम्यावभासत इति ।

[असत्योपाधिसत्यपदार्थेवादिमतम्]—

अन्ये त्वाहुः—“यद् असत्योपाधि सत्यं स शब्दार्थः” इति ।
तत्र स (?) शब्दार्थत्वेनाऽसत्या उपाधयो विशेषा वलयाऽ-
ङ्गुलीयकाद्या यस्य सत्यस्य सर्वभेदानुयायिनः सुवर्णादि-
सामान्यात्मनस्तत् सत्यमसत्योपाधि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम-
भिधेयम् ।

[अभिजल्पपदार्थेवादिमतम्]—

अन्ये तु ब्रुवन्—“शब्द एवाभिजल्पत्वमागतः शब्दार्थः”
इति स चाभिजल्पः ‘शब्द एवार्थः’ इत्येवं शब्देऽर्थस्य
निवेशनम् ‘सोऽयम्’ इत्यभिसम्बन्धः, तस्माद् यदा
शब्दस्यार्थेन सहैकीकृतं रूपं भवति तं स्वीकृतार्थाकारं
शब्दमभिजल्पमित्याहुः ।

(६ बुद्धाकटाकारपदार्थेवादिमतम्)—

अन्ये तु—“बुद्धाकटमेवाकारं बाह्यवस्तुविषयं बाह्यवस्तु-
तया गृहीतं बुद्धिरूपत्वेनाविभावितं शब्दार्थम्” आहुः ।
तथाहि-यावद् बुद्धिरूपमर्थेभ्यःप्रत्यस्तं ‘बुद्धिरूपमेव’ इति
तत्त्वभावनया गृह्यते तावत् तस्य शब्दार्थेभ्यः नावसीयते त-
त्र क्रियाविशेषसम्बन्धमाभावात्, न हि ‘गामानय’ ‘क्षि-
प्वाद्’ इत्यादिकाः क्रियास्तादृशि बुद्धिरूपे सम्भवन्ति, क्रि-
यायोगसम्बन्धी चार्थः शब्दैरभिधीयते, तस्माद् बुद्धिरूपत-
या गृहीतोऽसौ न शब्दार्थः, यदा तु बाह्य वस्तुनि प्रत्यस्तो
भवति तदा तस्मिन् प्रतिपत्ता बाह्यतया विपर्यस्तः क्रिया-
साधनसामर्थ्यं तस्य मन्यत इति भवति शब्दार्थः । ननु बा-
पोहवादिपक्षादस्य का विशेषः ? तथाहि—अपोहवादिनाऽ-
पि बुद्धाकारो बाह्यरूपतया गृहीतः शब्दार्थ इतीष्यत एव-
यथोक्तम्—“तद्ग्रापोपमम्याम्य-व्यावृत्त्याधिगतैः पुनः ॥ शब्दा-
र्थोऽर्थः स एवेति, वचनेन विरुध्यते” ॥१॥ इति, नैतदस्ति;
अयं हि बुद्धाकारवादी बाह्य वस्तुम्यभ्रान्तं सविषयं द्रव्या-
बु पारमार्थिकत्वेभ्यस्तं बुद्धाकारं परमार्थतः शब्दार्थमि-
च्छति न पुनरा (न तु निरा) सम्बन्धं भिन्नत्वभेदाध्यवसा-
येन प्रवृत्तेर्भ्रान्तिरतेतरभेदनिबन्धनमभ्युपैति, यदा तु य-
थाऽस्माभिरुच्यते—“स सर्वो (सर्वो) मिथ्याभासोऽय-मर्थे
इतीष्यत एव यथोक्तत्वेका (मयेवेका) त्मकप्रहः । इतरे-
तरेभेदोऽस्य, बीजं संज्ञा यदर्थिका” ॥ इति तदा सिद्धसा-
धयता । यद् वक्ष्यति “इतरेतरभेदोऽस्य बीजं चेत् पक्ष एव
नः” ॥ (तत्त्वसं ० का ६०४) इति । न चापोहवादिना प-
रमार्थतः किञ्चिद् वाच्यं बुद्धाकारोऽन्यो वा शब्दानामिष्य-
ते । तथाहि—यदेव शब्दं प्रत्ययेऽध्यवसायीयमानतया प्रति-
भासते स शब्दार्थः, न च बुद्धाकारः शब्दप्रत्यवेनाध्यव-
सायीयते किं तर्हि ? बाह्यमवार्थिकयाकारि वस्तु, न चापि
तेन बाह्यं परमार्थतोऽध्यवसायीयते, यथातत्त्वमनध्यवसायाद्
यथाध्यवसायमनस्वात् अतः समारोपित एव शब्दार्थः ।
यच्च समारोपितं तच्च किञ्चिद् भावतोऽभिधीयते शब्दैः ।
यत् पुनरुक्तम्—‘शब्दार्थोऽर्थः स एवेति’ तत् समारोपि—

तमेवार्थमभिसन्धाय, बुद्धवाकारवादिना तु बुद्धाकारः पर-
मार्थतो वाच्य इष्यत इति महान् विशेषः ।

(७ प्रतिभापदार्थेवादिमतम्)—

अन्ये त्वाहुः—“अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः शब्दः न तु बाह्या-
र्थप्रत्यायकः” इति । शब्दस्य क्वचिद् विषये पुनः पुनः प्रवृ-
त्तिदर्शनमभ्यासः, नियतसाधनाविच्छिन्नाक्रियाप्रतिपत्त्यनुकू-
ला प्रज्ञा प्रतिभा सा प्रयोगदर्शनावृत्तिसहितेन शब्देन जन्य-
ते, प्रतिवाक्यं प्रतिपुरुषं च सा भिद्यते; यथैव बाह्यशब्दि-
यानादयो हस्यादीनामर्थप्रतिपन्नौ क्रियमाणार्था प्रतिभाहे-
तवो भवन्ति तथा शब्दार्थः (सर्वेऽर्थे) वस्त्वसंभता वृत्तादयः
शब्दा यथाभ्यासं प्रतिभामात्रोपसंहारहेतवो भवन्ति न त्वर्थे
साक्षात् प्रतिपाद्यन्ति; अन्यथा हि कथं परस्परव्याहनाः
प्रवचनभेदा उत्पाद्यकाप्राग्बन्धाश्च स्वविकल्पोपरचितपदा-
र्थभेदघातकाः स्युरिति ?

(प्रागुक्तं पक्षसतकं प्रतिविधानव्यं प्रथमम्
असत्यार्थेवादिमतनिरसनम्)—

अत्र प्रतिविधत्ति-यद्यस्यार्थः पूर्वोदितस्वलक्षणविशेषभाव
इष्यते तदा पूर्वोदितदोषप्रसङ्गः । किञ्च-अनिर्धारितविशेष-
रूपत्वादस्यार्थस्य तस्मिन् कवले शब्दैः प्रतिपाद्यमाने ‘गोः’
‘गवयः’ ‘गजः’ इत्यादिभेदेन व्यवहारो न स्यात्, तस्य श-
ब्दैरप्रतिपादितत्वात् । न च गोशब्दात् गोत्वविशिष्टस्यार्थस्य
सत्तामात्रस्य शाबलेष्वर्थादिभेदहेतुस्य प्रतीत्यभेदेन व्यव-
हारो भविष्यतीति प्रतिपादयितुं शक्यम्, अभ्युपगमविरो-
धात्-गोशब्दादस्यार्थमात्रपरित्यागेन गवादिविशेषस्य प्रति-
पत्त्यभ्युपगमात् । अथ विषाखोदितविशेषस्य गोशब्दादप्रतीत-
रस्यार्थभावकत्वं शब्दस्याभिमतम् । नन्वेवं यदा गोत्वादिना
विशिष्टमर्थमात्रमुच्यत इति मतं तदा तद्वतोऽर्थस्याभिधा-
नमङ्गीकृतं स्यात्, तत्र च जातेस्तत्समवायस्य च निषेधात्
तद्वतोऽर्थस्यासम्भय इति पूर्वोक्ता दोषः । किञ्च-तद्वतोऽर्थ-
स्य स्वलक्षणमात्मकत्वादशक्यसमयत्वमव्यवहार्यत्वमपेक्षा-
वभासप्रसङ्गश्च पूर्ववदापद्यत एव; स्वलक्षणादिव्यतिरेकेणा-
न्योऽस्यार्थो निरूप्यमाणो न बुद्धौ प्रतिभातीत्यस्यासम्भयम् ।

[२ समुदायपदार्थेवादिमतनिरसनम्]—

समुदायविधानपक्षे तु जातेभेदानां च तपःप्रभृतीनामभि-
धानमङ्गीकृतमिति प्रत्येकाभिधानपक्षभाविनां दोषाः सर्वे
युगपत् प्राप्नुवन्तीति न तत्पक्षाभ्युपगमोऽपि भेद्यान् ।

[३-४ असत्यसंबन्ध-असत्योपाधिसत्यपदार्थेवादिमत-
निरसनम्]—

‘असत्यसंबन्ध’-‘असत्योपाधिसत्य’ इति पक्षद्वये च संयोग-
समवायलक्षणस्य सम्बन्धस्य निविद्धत्वात् सामान्यस्य च
त्रिशुणात्मकस्य सत्यस्याव्यतिरिक्तस्य, व्यतिरिक्तस्याप्यस-
म्भवात् नासत्यः संयोगः । नाप्यसत्योपाधि सामान्यं शब्द-
वाच्यं सम्भवति ।

(५-६ अभिजल्प-बुद्धाकटाकारपदार्थेवादिमतनिरस-
नम्)—

अभिजल्पपक्षेऽपि यदि शब्दस्य कश्चिदर्थः सम्भवत् तदा ते-
न सहैकीकरणं भवेदापि, स्वलक्षणादिव्यक्तरूपस्य च शब्दार्थ-
स्यासम्भयः प्राक् प्रदर्शित इति कथं तेनैकीकरणम् ? अपि

आयमभिज्ञहो बुद्धिस्त्व एव । तथाहि-बाह्याधेयोः(बाह्यायोः)
शब्दाधेयोभिज्ञेन्द्रियप्राज्ञत्वादिभ्यो भेदस्य सिद्धेस्तयोरेक्या-
पादनं परमाधेतोऽयुक्तमेवति बुद्धिस्थयोरेव शब्दाधेयोरेकबु-
द्धिगतत्वादेकीकरणं युक्तम् । तथाहि-उपपृष्टीताभिधेयकार-
तिरोभूतशब्दस्वभावो बुद्धौ विपरिवर्तमानः शब्दात्मा स्व-
रूपावुगतमर्थमभिभागेनास्तः सन्निवेशयन्नाभिज्ञरूप उच्यते ;
स च बुद्धेरान्तर्गत एवाकारो युक्ता न बाह्यः, तस्यैकान्तेन
परस्परं विविक्तस्वभावत्वात् ; ततश्च बुद्धिशब्दार्थपक्षादन-
न्तरोक्तादस्य न कश्चिद् भेदः, उभयत्रापि बौद्ध एवार्थः । ए-
तावन्मात्रं तु भिद्यते-‘शब्दाधेयेकीकृतौ’ इति । शेषस्तु स-
मान एव-‘ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं ब्रजेत्’ ? इति ।

(७ प्रतिभापदार्थवादमितत्तिरसनम्)—

प्रतिभापते तु यदि सा परमाधेतो बाह्याधेयवया तदैकत्र
वस्तुनि शब्दादौ विरुद्धसमयावस्थायिनां विविचित्राः प्रतिभा
न प्राप्नुयन्ति, एकस्यानकस्वभावासम्भवात् । अथ निर्दिष्टया
तदायै प्रवृत्ति-प्रतिपत्ती न प्राप्नुतः, अतश्चिषयत्वाच्छब्दस्य ।
अथ स्वप्रतिभासो(से)ऽनर्थेऽर्थोप्यवसायेन भास्या ते प्रवृ-
त्ती-प्रतिपत्ती भवतस्तदा भास्यः शब्दार्थः प्राप्नोति, तस्याश्च
वीजं धरन्त्यम् ; अन्यथा सा सर्वत्र सर्वदा भवेत् । यदि पु-
नर्भाषाणां परस्परतो भेद एव बीजमस्यास्तदाऽस्परत एव
समर्पितः स्यादिति सिद्धसाध्यता । किञ्च-सर्वमेतत् स्वल-
क्षाणां शब्दाविषयत्वेनाभ्युपगम्यमानं क्षणिकम् अक्षणिकं
वेति ? आद्यपक्षे सङ्केतकालदृष्टस्य व्यवहारकालानन्वयाच्च
तत्र समयः सप्रयोजनः । अक्षणिकपक्षे च “नाकमात्रं क्रमि-
णो भावः” इति शब्दार्थविषयस्य क्रमिज्ञानस्याभावप्रसङ्गः ।

(विवक्षापदार्थवादमितत्तिरसनम्)—

अन्ये त्वाहुः—“अर्थविषयां शब्दोऽनुमापयति” इति ।
यथोक्तम्—“अनुमानं विवक्षायाः शब्दादस्यैव विद्यते” इति ।
अत्रापि यदि परमाधेतो विवक्षा पारमार्थिकशब्दार्थविषये-
ष्यते तत्सिद्धम्, स्वलक्षाणां शब्दार्थस्य कस्यचिदसम्भ-
वात् ; अतो न क्वचिदर्थे परमार्थे विवक्षाऽस्ति, अन्यथिनोऽ-
र्थस्याभावात् । नापि तत्प्रतिपादकः शब्दः सम्भवति । वदा-
ह—“क वा श्रुतिः” [तत्त्वसं० का० ६०७] इति । न च-
विवक्षायां प्रतिपाद्यायां शब्दाद् बहिरर्थे प्रवृत्तिः प्राप्नोति,
तस्यांप्रतिरत्वात् अर्थान्तरवत् । न च विवक्षापरिवर्तिनो
बाह्यस्य च साकृत्प्रादुर्भवेतिऽपि तत्र ततः प्रवृत्तिर्यमलकवत्,
सर्वदा बाह्यं प्रवृत्तरयोगात् कदाचित् विवक्षापरिवर्तिन्या
प्रतिरे प्रवृत्तिप्रसङ्गर्मलकवारिव । अथ परमार्थतः स्वप्रति-
भासावुपपत्तिः सङ्करवमध्यवसायो भवति ‘मयाऽस्मै बाह्य
एवार्थः प्रतिपाद्यते’ आतुरत्येवमध्यवसायः ‘मयायं बाह्य-
मेव प्रतिपाद्यति’ इति ; अतस्तैमिरिकद्वयद्विबन्धदृश्यवद्वयं
शब्दो व्यवहार इति । यद्यवमस्मत्पक्ष एव समाहित इति
कथं न सिद्धसाध्यता ? शब्दस्तु लिङ्गभूतो विवक्षामनुमाप-
यतीत्यभ्युपगम्यत एव यथा धूमोऽग्निम् ।

[वैभाषिकमतं निर्दिश्य तत्तिरसनम्]—

एतेन वैभाषिकाऽपि शब्दविषयं नाभावमर्थविज्ञकरूपं वि-
प्रयुक्तं संस्कारादिच्छादितः । तथाहि—तस्मादि यदि
क्षणात् तदाऽन्यथायोगः । अक्षणिकत्वे क्रमिज्ञानानुपपत्तिः,
बाह्यं च प्रवृत्त्यभावः ; साकृत्प्रादुर्भूतो न सर्वदा बाह्य एव

प्रवृत्तिः । “अशक्यसमयो ह्यात्मा, नामादीनामनन्यभाक् ।
तेषामतो न आन्यत्वं, कथञ्चिदुपपद्यते” ॥१॥ इत्यादेः सर्वस्य
समानत्वात् । तदेवम्—“अशक्यसमयत्वात्” इत्यस्य हेतो-
र्नासिद्धता । नाप्यनैकान्तिकत्वं-विदुषस्त्वे । तत् सिद्धम्
अपोहकृच्छ्रश्च इति ।

[‘निषेधमात्रमेव अन्यापोहः’ इति मत्वा कौमारिलकृता-
नामाक्षेपाणामुपन्यासः]—

अत्र परो निषेधमात्रमेव किलान्यापोहोऽभिप्रेत इति मध्य-
मानः प्रतिज्ञायाः प्रतीत्यादिविरोधमुद्गाढयन्नाह—

“नन्वन्वयापोहकृच्छ्रश्चो, युष्मत्पक्षे नु वर्णितः ।
निषेधमात्रं नैवेह, प्रतिभासैव [सेऽव] गम्यते” ॥
[तत्त्वसं० का० ६१०]

“किन्तु गौर्मवयो हस्ती, वृक्ष इत्यादिशब्दतः ।
विधिरूपावसायेन, मतिः शाब्दी प्रवर्तते” ॥
[तत्त्वसं० का० ६११]

“यदि गौरित्यर्थं शब्दः, समर्थोऽप्यनिवर्तने ।
जनको गधि गोबुद्धे-स्य्यतामपरो ध्वनिः” ॥
[भामहलं० परि० ६ श्लो० १७]

“ननु ज्ञानफलाः शब्दा, न चैकस्य फलद्वयम् ।
अपवाद-विधिज्ञानं, फलमेकस्य च कथम्” ? ॥
[भामहलं० परि० ६ श्लो० १८]

“प्रागगौरिति विज्ञानं, गोशब्दभावविशो भवेत् ।
येनागोः प्रतिषेधाय, प्रवृत्तो गौरिति ध्वनिः” ॥
[भामहलं० परि० ६ श्लो० १९]

यदि गोशब्दोऽन्यव्यवच्छेदप्रतिपादनपरस्तदा तस्य तत्रैव
चरितार्थत्वात् साक्षादिमति पदार्थे गोशब्दात् प्रतीतिर्न
प्राप्नोति, ततश्च साक्षादिमत्पदार्थविषयाया गोबुद्धेर्जनकोऽ-
न्यो ध्वनिरन्वेषणीयः । अथैकैव गोशब्देन बुद्धिद्वयस्य
जन्यमानत्वाच्चापरो ध्वनिर्द्वयः, नैकस्य विधिकारिणः प्रति-
षेधकारिणो वा शब्दस्य युगपदिज्ञानद्वयलक्षणं फलमुपल-
भ्यते, नापि परस्परविरुद्धमपवादविधिज्ञानं फलं युक्तम्, यदि
च गोशब्देनागोनिवृत्तिर्मुच्यतेः प्रतिपाद्यते तदा गोशब्द-
खणानन्तरं प्रथमम् ‘अगोः’ इत्यवधारितः प्रतिपत्तिर्भवेत् ।
यत्रैव ह्यव्यवधानेन शब्दात् प्रत्यय उपजायते स एव शब्दो-
ऽर्थः, न चाव्यवधानेनागोव्यवच्छेदे मतिः, अतो गोबुद्ध्यानु-
रूपतिप्रसङ्गात् प्रथमतर्मगोप्रतीतिप्रसङ्गाच्च नापोहः शब्दा-
र्थः । अपि च-अपोहलक्षणं सामान्यं वाच्यत्वेनाभिधीयमानं
कदाचित् पशुदासलक्षणं वाऽभिधीयते, प्रसज्यलक्षणं वा ?
तत्र प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता प्रतिज्ञादोषः, अस्माभिरपि
गोत्वाक्यं सामान्यं गोशब्दवाच्यमित्यभ्युपगम्यमानत्वात्—
यदेव ह्यगोनिवृत्तिलक्षणं सामान्यं गोशब्देनोच्यते भवता
तद्वाऽस्माभिर्भावलक्षणं सामान्यं तद्वाच्यमभिधीयते,
अभावस्य भावान्तरात्मकत्वेन स्थितत्वात् । तदुक्तम्—

“क्षीरे दूष्यादि यज्जास्ति, प्रागभावः स उच्यते” ॥
[श्लो० बा० अभा० परि० श्लो० २]

“नास्ति वा [स्तिता] पयसो दधि, प्रवर्त्तसाभावलक्षणम् ।
गवि योऽभ्याद्यभावश्च सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥

शिरसोऽवयवा निष्ठा, बुद्धि-काष्ठिन्यवर्जिता ।
शशमृगादिकेषु सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥

[स्तो० वा० अभा० परि० स्तो० ३-४]

“ न चावस्तुन एते स्युः-भेदास्तेनाऽस्य [वस्तुता] ।

[स्तो० वा० अभा० परि० स्तो० ८] एतेन क्षीरादय एव
व्यादिकेषु अविद्यमानः प्रागभावादिष्वपदेशभाज इत्युक्तं
भवति ।

अगोनिवृत्तिः सामान्येनाभावः तस्या अभावादिष्ववच्छेदकत्वात्,
तस्मात् सा वस्तु । तत्रैवमभावस्य भावान्तरात्मक-
त्वं कोऽयं भवद्भिरभावादिनिवृत्तिस्वभावाऽभिप्रेत इति ।

अथ गवादिखलक्षणाल्लेयासी, न; तत्र सर्वविकल्पप्रत्यया-
त्ममयात् (प्रत्यस्तमयात्) विकल्पज्ञानगोचरः सामान्यमे-
वेत्येत, असाधारणस्वरूपः सर्वविकल्पानामगोचरः । यथो-
क्तम्—“ स्वसंवेद्यमनिर्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचरः ” । इति य-
थैव हि भवतामसाधारणो विशेषोऽभावादिनिवृत्त्यात्मा गो-
शब्दाभिधेयो नेष्टस्तथैव शाबलेयादिः शब्दवाच्यतया नेष्टः,
असामान्यप्रसङ्गतः । यदि हि गोशब्दः शाबलेयादिवाचकः
स्यात् तदा तस्यानन्वयाच्च सामान्यविषयः स्यात् ; यतश्चा-
भावादिनिवृत्त्यात्मा भावोऽसाधारणो न घटते तस्मात् सर्वेषु
सजातीयेषु शाबलेयादिपिप्लेबु यत् प्रत्येकं परितस्मात् तन्नि-
बन्धना गोबुद्धिः, तच्च गोत्वाख्यमेव सामान्यम् तस्यागोऽ
योहशब्देनाभिधानात् केवलं नामान्तरमिति सिद्धसाध्यता
प्रतिज्ञादिषु ।

तथाऽऽह कुमारिलः—

“ अगोनिवृत्तिः सामान्यं, वाच्यं वै परिकल्पितम् ।

गोत्वं वस्तुत्वं तैरुक्तं-मगोपोहगिरा स्फुटम् ॥

[स्तो० वा० अपो० स्तो० १]

“ भावान्तरात्मकोऽभावो, येन सर्वो व्यवस्थितः ।

तत्राभावादिनिवृत्त्यात्माऽ-भावः क इति कथ्यताम् ? ” ॥

[स्तो० वा० अपो० स्तो० २]

“ नेष्टोऽसाधारणस्तावद्, विशेषो निर्बिकल्पनात् ।

तथा च शाबलेयादि-रसामान्यप्रसङ्गतः ” ॥

[स्तो० वा० अपो० स्तो० ३]

“ तस्मात् सर्वेषु यद्रूपं, प्रत्येकं परिनिष्ठितम् ।

गोबुद्धिस्तन्निमित्ता स्याद्, गोत्वादन्त्यच्च नास्ति तत् ” ॥

[स्तो० वा० अपो० स्तो० १०]

अथ प्रसज्यलक्षणमिति पक्षस्तदा पुनरप्यगोऽपोहलक्षणा-
भावस्वरूपा शून्यता गोशब्दावाच्या प्रसङ्गा वस्तुस्वरूपाप-
हवात्, तत्र च शाब्दबुद्धीनां स्वांशग्रहणं प्रसङ्गम् बाह्यवस्तु-
रूपाग्रहात् ; ततश्चापोहस्य वाच्यत्वं मुखैवाभ्युपगते परेण
बुद्ध्याकारस्याम(न) पेक्षितबाह्यार्थलम्बनस्य विधिरूपस्यैव
शब्दार्थेतावपतेः । इत्यभ्युपगमभावा प्रतिज्ञायाः परस्य ।

अथ बुद्ध्याकारालम्बनाऽपि सा बुद्धिर्बिजातीयाऽगवा(य-
गवा) विबुद्धिभ्यो व्यावृत्तरूपा प्रवर्तते तेनापोहकल्पना यु-
क्तैव, असदेतत् ; यतो यद्यपि बुद्धिर्बुध्यन्तराद् व्यवच्छिन्ना
तथापि सा न बुध्यन्तराव्यवच्छेदावसायिनी जायते, किं तर्हि ?
अभावादिष्वर्थेषु विधिरूपाऽप्यवसायिनी, तेन वस्तुत्व विधि-
रूपं वाच्यं कल्पयितुं युक्तिमन् नाऽपोहः, बुद्ध्यान्तरस्य बुद्ध्या-

न्तरानपोहकत्वात् । किञ्च-योऽयं भवद्भिरपोहः पदार्थत्वेन
कल्पितः स वाक्यादपोहस्य कल्पितस्य पदस्यार्थः इष्टः—
वाक्यार्थस्तु प्रतिभालक्षण एव । यथोक्तम्—

“ अपोहारपदस्यार्थं, वाक्यार्थो विवेक्षितः ।

वाक्यार्थः प्रतिभाष्योऽयं, तेनादाबुपजन्मते” ॥११॥ इति,

सचायुक्तः ; शब्दार्थस्य विधिरूपताप्रसङ्गः, तथापि बाह्यार्थे
शब्दवाच्यत्वेनासत्यपि वाक्यार्थो भवद्भिरः प्रतिभालक्षण एव
वर्त्यते नापोहस्तदा पदार्थोऽपि वाक्यार्थवत् प्रतिभालक्षण
एव प्रसङ्ग इति द्वयोरपि पद-वाक्यार्थयोर्विधिरूपत्वम् । अथ
प्रतिभायाः प्रतिभान्तराद् बिजातीयाद् व्यवच्छेदोऽस्तीत्यपो-
हकृता, न सत्यमेतत् ; यतो यद्यपि बुद्धिर्बुध्यन्तराद् व्या-
वृत्तिरस्ति तथापि न च तत्र शब्दव्यापारः । तथाहि-शब्दा-
दसाबुत्पद्यमाना न स्वरूपोत्पादव्यतिरेककालान्यं बुद्ध्यान्तर-
व्यवच्छेदलक्षणं शब्दादवसीयमानमंशं विभाषा लभ्यते किं
तर्हि ? विधिरूपावसायिन्यवसायितमती । न च शब्दादनव-
सीयमानो वस्तुत्वः शब्दाधो युक्तः अतिप्रसङ्गादिति प्रती-
तिबाधितत्वं प्रतिज्ञायाः ।

अपि च-ये भिन्नसामान्यवचना गवाद्यः, ये च विशेषव-
चनाः शाबलेयाद्यस्तैः भवद्भिर्प्रायेण पर्याया प्राप्नुवन्ति,
अर्थभेदाभावात्, वृत्त-पादपादिशब्दवत् । स च अवस्तु-
त्वात्, वस्तुन्येव हि संसृष्टत्व-एकत्व-नानात्वादिधिकल्पः
सम्भवन्ति, नावस्तुत्येवापोहाख्ये परस्परं संसृष्टतादिविक-
ल्पो युक्त इति कथंमप्रां भेदः ? तदभ्युपगमे वा नियमेन व-
स्तुत्वापत्तिः । तथाहि—‘ ये परस्परं भिद्यन्ते ते वस्तुतत्वाः,
यथा खलक्षणानि, परस्परं भिद्यन्ते चापोहाः ’ इति स्वभाव-
हेतुः, इति विधिरेव शब्दार्थः । एतेनानुमानबाधितत्वं प्रति-
ज्ञायाः प्रतिपादितम् । अथावस्तुत्वमभ्युपगम्यतेऽपोहानां
तदा नानात्वाभावात् पर्यायत्वप्रसङ्गः इत्येकान्त एव ।
न चापोहभेदात् स्वतो भेदाभावेऽपि तस्य भेदादपर्यायत्व-
म्, स्वस्तस्य नानात्वाभावेऽभावैकरूपत्वात् परतोऽप्यसौ
भवत् काल्पनिकः स्यात् ; न हि स्वतोऽसतो भेदस्य परतः
सम्भवो युक्तः । यथाहि-संसर्गिणः शाबलेयाद्यः आभारत-
याऽन्तरङ्गा अपि ते स्वरूपतो भेदमशक्ताः—बहुधापि शाब-
लेयादिष्वकस्यागोव्यवच्छेदलक्षणस्यापोहस्य तेष्वभ्युपग-
मात्—तथा बहिरङ्गभूतैरभावादिभिरपौहस्यो भिद्यत इत्यपि
साहसम् ; न हि यस्यान्तरङ्गोऽप्यर्थो न भेदकस्तस्य बहिर-
ङ्गो भविष्यति बहिरङ्गत्वहानिप्रसङ्गात् । अथान्तरङ्गा एवा-
धारास्तस्य भेदकाः, असदेतत्, अवस्तुनः सम्बन्धिभेदाद्
भेदानुपपत्तेः, वस्तुन्यपि हि सम्बन्धिभेदाद् भेदा नोपलभ्य-
ते किमुतावस्तुनि ’ निःसम्भावोत्तहा हि—देवदिकमेकपि
(निःसम्भावो । तथाहि—देवदत्तादिकमेकमपि) वस्तु युग-
पत् क्रमेण बाऽनेके [कै] रासनादिभिर [रमि] सम्ब-
ध्यमानमनासादितभेदमेवोपलभ्यते किं पुनर्यदेव्यादावृत्ति-
रूपमवस्तु, तस्मादेव च कश्चिदसम्बन्धं बिजातीयाच्चाऽ-
व्यावृत्तम् अत एवानभिगतविशेषां तादृशं सम्बन्धिभेदाद्
द्विप कथमिव भेदमनुवीतः ; किञ्च-भवतु नाम सम्बन्धिभे-
दाद् भेदस्तथापि वस्तुभूतसामान्यानभ्युपगमे भवतां स
एवापोहाभयः सम्बन्धी न सिद्धिमासादयति यस्य भेदात्

तद्देशोऽवकल्प्यते । तथाहि—यदि गवादीनां वस्तुभूतं साक-
त्वं प्रसिद्धं भवेत् तदाऽऽद्याद्यपोहाभयत्वेनैषामविशेषण-
लिङ्गत्वेन [ख] नाम्यथा, अतोऽपोहविषयत्वेनाभिच्छ्रुता-
ऽवश्यं साकत्वं मङ्गीकर्तव्यम्, तदेव च सामान्यं वस्तुभूतं
शब्दवाच्यं भविष्यतीत्यपोहकल्पना व्यर्थैव । अपोहमिदोऽ-
पि वस्तुभूतसामान्यमन्तरेण न सिद्धिमसदयति । तथाहि
यद्यश्वादीनामेकः कश्चित् सर्वव्यक्तिसाधारणो धर्मोऽनुगा-
मी स्यात् तदा ते सर्वे गवादिशब्दैरविशेषणोपोहोत्तरं ना-
म्यथा, विशेषापरिहानात् । साधारणधर्माभ्युपगमे बापोह-
कल्पनावैयर्थ्यम् । अपि च—अपोहः शब्द-लिङ्गाभ्यामेव प्र-
तिपाद्यत इति भवन्निरिष्यते, शब्द-लिङ्गयोश्च वस्तुभूत-
सामान्यमन्तरेण प्रवृत्तिरनुपपन्नेति नातोऽपोहप्रतिपत्तिः ।
तथाहि—अनुगतवस्तुव्यतिरेकेण न शब्दलिङ्गाभ्यां [न शब्द-
लिङ्गयोः प्रवृत्तिः, न च शब्द-लिङ्गाभ्यां] विनाऽपोहप्रतिप-
त्तिः, न चासाधारणस्यान्वयः, तदेवमपोहकल्पनायां श-
ब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिरेव न प्राप्नोति; प्रवृत्तौ वा प्रामाण्यम-
भ्युपगतं हीयते । तथाहि—प्रतिपाद्यार्थाव्यभिचारित्वं तयोः
प्रामाण्यम्, अपोहश्च प्रतिपाद्यत्वेन भवताऽभ्युपगम्यमानो
ऽभावस्वरूपाभिः स्वभाव इति क तयोरव्यभिचारित्वम् ? न च
विज्ञातीयादर्शनमात्रेणैव शब्द-लिङ्गं प्रवृद्धीतसाहचर्यं
एव स्वमर्थं गर्भयिष्यतः, विज्ञातीयादर्शनमात्रेण गमकत्वा-
भ्युपगमे स्वाधेयः परार्थ इति विशेषानुपपत्तेः; तथा च स्वार्थ-
मपि न गमयेत् तत्र अदृष्टत्वात् पराधेयत् । तदेवं शब्द-लि-
ङ्गयोरप्रामाण्याभ्युपगमप्रसङ्गाबापोहः शब्दार्थो युक्तः । यदि
वा—अस्त्यपि साकत्वे शाबलेयादिच्छगोऽपोहकल्पना तदा
गवाभ्यस्यापि कस्माच्च कल्प्यतासौ अवशिष्टात् । तदुक्तं कु-
मारिलेन—

“गवास्त्यपि साकत्वे, स्यादपोहस्य कल्पना ।

अथाभ्योरयं कस्मा-द्वगोपोहो न कल्प्यते” ॥

[स्तो० वा० अपो० स्तो० ७६]

‘गवाभ्ययोः’ इति ‘गवाभ्यप्रवृत्तीनि च’ (पाणि०-२-४-११)
इत्येकवक्त्रावलक्षणस्मरणानुक्तम् । अविशेषप्रतिपादनार्थं च
एव पुनरुक्तवान्—

“शाबलेयाश्च भिन्नत्वं, बाहुलेयाभ्योः समम् ।

सामान्यं नाम्यदिष्टं चेत्, कागोऽपोहः प्रवर्तताम्” ॥

(स्तो० वा० अपो० स्तो० ७७)

यथैव हि शाबलेयाद् बैलकल्यादौ न प्रवर्तते तथा बाहु-
लेयस्यापि ततो बैलकल्याप्रसीति न तत्राप्यसौ प्रवर्तत; एवं
शाबलेयादिष्वपि योज्यम्, सर्वत्र बैलकल्याविशेषात् । अपि
च—यथा स्लक्षणादिषु समयासम्भवाच्च शब्दार्थत्वम् तथाऽ
पोहेऽपि । तथाहि—निश्चितार्थो हि समयकृत समयं करो-
ति; न बापोहः केनचिदिन्द्रियैर्व्यवसीयते, व्यवहारात् पूर्वं
तस्याऽवस्तुत्वात् इन्द्रियाणां च वस्तुविषयत्वात् । न चाप्य-
व्यावृत्तं स्लक्षणमुपलभ्य शब्दः प्रयोक्तव्ये, अन्यापोहादन्यत्र
शब्दवृत्तेः प्रवृत्त्यनभ्युपगमात् । नाम्यनुमानेनापोहाध्यवसा-
यः, न चाप्यव्यभिक्तं प्रवृत्तिः शब्द-लिङ्गयोः” इत्यादि-
ना तत्प्रतिषेधस्य तत्रोक्तत्वात् । तस्मात् ‘अकृतसमयत्वात्’
इत्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वमपोहेन, अकृतसमयत्वेऽप्यपोहे

शब्दप्रवृत्त्यभ्युपगमात् । इतिहापोहे सङ्केतासम्भवः अ-
तिप्रसङ्गः । तथाहि—कथमश्वदीनां गोशब्दानभिषेयत्वम् ?
सम्बन्धानुपपत्त्येव शब्दादेस्तद्विषयत्वेनाद्वैतिरिति चेत्, अस-
देत् यतो यदि यद् गोशब्दसङ्केतकाले उपलब्धं ततोऽप्यत्र
गोशब्दप्रवृत्तिर्नैव्यते तदैकसात् सङ्केतेन विरयीकृताच्छाब-
लेयादिकाद् गोपिण्डादप्यद् बाहुलेयादि गोशब्देनापोहो भ-
वेत्, ततश्च सामान्यं वाक्यमित्येव सिध्यति । इतरेतरा-
भ्यवदोषप्रसङ्गापोहे सङ्केतोऽप्यप्यक्रियः । तथाहि—अगो-
व्यवच्छेदेन गोः प्रतिपत्तिः, स चागौर्गोनिषेधार्ता; ततश्च
‘अगौः’ इत्यनोत्तरपदार्थो वक्तव्यः यो ‘न गौरगौः’ इत्यत्र
नञा प्रतिविष्येत, न ह्यनिर्णीतस्वरूपस्य निषेधः शक्यते
विधानुम् । अथापि स्यात् किमत्र वक्तव्यम्—अगोऽपि वृत्त्या-
त्मा गौः, नन्वेवमगोनिवृत्तित्वावस्थाद् गोरगोप्रतिपत्तिहा-
रेणैव प्रतीतिः, अगोश्च गोप्रतिषेधात्मकत्वाद् गोप्रतिपत्ति-
हारिकैव प्रतीतिरिति स्फुटमितरेतराभयत्वम् । अथाप्य-
गोशब्देन यो गौर्निषेधयते स विधिरूप एव अगोव्यवच्छेद-
मल(दल) क्षणापोहसिद्धयर्थम् तेनेतरेतराभयत्वं न भविष्य-
ति । यद्येवं ‘सर्वस्य शब्दस्यापोहाधेयः’ इत्येवमपोहकल्पना
वृथा, विधिरूपस्यापि शब्दार्थस्य भावात् । अतः (अतो न)
कश्चित् विधिरूपः शब्दार्थः प्रसिद्धोऽङ्गीकर्तव्यः; तदनङ्गीक-
रणं चेतरेतराभयदोषो दुर्निवारः । तदुक्तम्—

“सिद्धागौरपोहोत्तरं, गोनिषेधात्मकञ्च सः ।

तत्र गौरैव वक्तव्यो, नञा यः प्रतिविष्यते” ॥

“स च्छगोनिवृत्त्यात्मा, भवेदप्योऽप्यसंभवः ।

सिद्धञ्चद् गौरपोहाधेयं, वृथाऽपोहप्रकल्पनम्” ॥

“गव्यसिद्धे त्वगौर्नोस्ति, तदभावेऽपि गौः कुतः ।”

[स्तो० वा० अपो० स्तो० ८३-८४-८५ अर्थे] इति ।

“नीलोत्पलादिशब्दा अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानर्थानाहुः”
इत्याचार्यदिग्भागेन विशेष्यविशेषणभावसमर्थनार्थं यदुक्तं त-
द्युक्तमिति दृश्येन्नान्द भट्टः—“नाधाराधेयवृत्त्यादि-सम्बन्ध-
ध्याप्यभावयोः” ॥ [स्तो० वा० अपो० स्तो० ८५] यस्य हि
येन सह कश्चिद् वास्तवः सम्बन्धः सिद्धो भवेत् तत् तेन
विशिष्टमिति युक्तं वक्तुम् । न च नीलोत्पलयोरनीलानुत्पल-
व्यवच्छेदरूपत्वेनाभावरूपयोराधाराधेयादिः सम्बन्धः स-
म्भवति, नीरूपत्वात् । आदिप्रहरेण संयोगसमवायैकार्थस-
मवायादिसम्बन्धग्रहणम् । न चासति वास्तवे सम्बन्धे त-
द्विशिष्टस्य प्रतिपत्तिरुक्तं, अतिप्रसङ्गात् । अथापि स्यात्
नैवास्माकमनीलादिशब्दावृत्त्या विशिष्टोऽनुत्पलादिव्यवच्छेदो-
ऽभिमतः यतोऽयं दोषः स्यात् किं तर्हि ? अनीलानुत्पला-
भ्यां व्यावृत्तं वस्तुत्वं तथाव्यवर्धितं तदर्थोत्तरनिवृत्त्या
विशिष्टं शब्देनोच्यत इत्ययमर्थोऽत्राभिमतः, असदेतत् ।
स्लक्षणास्यावाच्यत्वात् तत्पक्षमाविदोषप्रसङ्गाच्च । न च
स्लक्षणास्याप्यनिवृत्त्या विशिष्टत्वं सा (सि) ध्यति यतो न
वस्तुपोहः, असाधारणं तु वस्तु । न च वस्तुवस्तुनो युक्तः,
वस्तुद्वयाधारत्वात् तस्य । भवतु वा सम्बन्धस्तथापि विरो-
धत्वमवपोहस्यायुक्तम्, न हि सत्सामनेषोत्तरादीनां नीला-
दि विशेषणं भवति, किं तर्हि ? क्वत् सद् यत् स्वाकारानु-
क्त्या बुद्ध्या विशेष्यं रञ्जयति तद् विशेषणम्, न बापोहेऽयं
प्रकारः सम्भवति, न ह्यश्वानिबुद्ध्याऽपोहोऽप्यवसीयते, किं

तर्हि ? वस्तुवै, अतोऽपोहस्य बोधासम्भवाद् न तेन स्वबु-
द्ध्या रज्यतेऽश्नादि । न चाज्ञातोऽप्यपोहो विशेषणं भवति,
न ह्यपुहोतिविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरूपजायमाना दृष्टा; भवतु
चाऽपोहज्ञानम् तथापि वस्तुनि तदाकारबुद्धयभावात् तस्य
तद्विशेषणत्वमयुक्तम्, सर्वमेव हि विशेष्यं स्वाकारानुकरां
विशेष्ये बुद्धि जनयद् दृष्टम्, न त्वस्यादृशो विशेषणमन्याद-
शीं बुद्धि विशेष्ये जनयति; न हि मीलमुरगले 'रक्तम्' इति
प्रत्ययमुत्पादयति, दृष्टो वा 'कुरङ्गली' इति; न चात्राभ्यादि-
ष्वभावात्तुरक्ता शास्त्री बुद्धिरूपजायते, किं तर्हि ? भावाका-
राध्यवसायिनी । यदि पुनर्विशेषणानुकरतयाऽन्यथा व्यव-
स्थितेऽपि विशेष्ये साध्या विशयणकल्पना तथासति सर्वमेव
मीलादि सर्वस्य विशेषणमित्यव्यवस्था स्यात् । नाप्यपो-
हनापि स्वबुद्ध्या विशेष्यं वस्तुबुद्धिरज्यते इति वक्तव्यम्, तथा
ऽभ्युपगमे अभावरूपेण वस्तुनः प्रतीतवस्तुत्वमेव न स्यात्
भावाभावयोर्विरोधात् । एतदेवाह—

“ न चासाधारणं वस्तु, गम्यतेऽपोहवस्तया ।
कथं वा परिकल्प्येत, सम्बन्धो वस्तुवस्तुनोः ॥ ”

“ स्वरूपसत्त्वमात्रेण, न स्यात् किञ्चित् विशेषणम् ।
स्वबुद्ध्या रज्यते येन, विशेष्यं तद् विशेषणम् ॥ ”

“ न चाप्यभ्यादिशब्देभ्यो, जायतेऽपोहबोधनम् ।
विशयबुद्धिरिदं, न चाज्ञातविशेषणम् ॥ ”

“ न साम्यरूपमन्यादृक्, कुर्याज् ज्ञानं विशेषणम् ।
कथं चाप्यादृशे ज्ञाने, तदुच्येत विशेषणम् ॥ ”

“ अथान्यथा विशेष्येऽपि, स्याद् विशेषणकल्पना ।
तथासति हि यत् किञ्चित्, प्रसज्येत विशेषणम् ॥ ”

“ अभावगम्यरूपे च न विशेष्येऽस्ति वस्तुना ।
विशेषितमपोहेन वस्तु वाच्यं न तेऽस्मत्तः ॥ ”

[स्तो० वा० अ० १० स्तो० ८६-८७-८८-८९-९०-९१] इति-
अथान्यथाव्याकृते एव वस्तुनि शब्द-लिङ्गाभ्यां प्रवृत्तिर्दृश्यते
नापोहरहिते अतोऽपोहः शब्द-लिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यत इत्य-
भिधीयते न प्रसज्यप्रतिषेधमात्रप्रतिपादनात् अत एव न
प्रतीत्यादिविरोधाज्ञातं युक्तम्, असदेतत्, यतो यदि नाम
तद् वस्तुवस्तुनो व्यावृत्तं तथापि तत्रोत्पद्यमानः शब्द-लिङ्गा-
ज्ञावा बोधोऽन्यथावृत्तिं सतीर्मापि नावलम्बते, किं तर्हि ?
वस्तुशब्देभाभिभावति, तत्रैवानुरागात् । य एव चांशो वस्तु-
नः शब्देन लैङ्गिकेन वा प्रत्ययेनावलम्बियते स एव तस्य विष-
यः नानवलम्बियमानः सर्वापि; न हि मालतीशब्दस्य गन्धाद्यो
विद्यमानतया वाक्या व्यवस्थाप्यन्ते । न चाप्येतदु (घृ) क्तम्
यद् अन्यथावृत्ते वस्तुनि शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिः; यतोऽ
न्यथावृत्तं वस्तु भवतां मतेन स्वस्वकामेव भवेत् न च तत्
शब्द-लिङ्गजायां बुद्धौ विपरिवर्तते इति, तस्य निर्विकल्प-
कबुद्धिविषयत्वात् अवदभिप्रायेण शब्द-लिङ्गजबुद्धेः सामा-
न्यविषयत्वात् । न चासाधारणं वस्तु शब्दलिङ्गजप्रत्ययाधि-
गम्यम्, तत्र विकल्पानां प्रत्यस्तमयात् । तथाहि—विकल्पो
जात्यादिविशेषणसंस्पर्शमेव प्रवर्तते न शब्दवस्तुप्रमहणे, न
च शब्दनागम्यमानमन्यसाधारणं वस्तु व्यावृत्त्या विशिष्टमि-
त्यभिधानं शक्यम् । यतः—

“ शब्देनागम्यमानं च, विशेष्यमिति साहसम् ।

तेन सामान्यमेष्टव्यं, विषयो बुद्धि-शब्दयोः ॥
[स्तो० वा० अ० १० स्तो० ९४]

इतश्च सामान्यं वस्तुभूतं शब्दविषयः यतो व्यक्तीनामसा-
धारणवस्तुतत्वाणामवाच्यत्वात्सापोहता अनुक्तस्य निराकर्तु-
मशक्यत्वात्, अपोहोत सामान्यम् तस्य वाच्यत्वात्; अ-
पोहानां त्वभावरूपतयाऽपोहत्वासम्भवात् तस्य वा वस्तु-
त्वमेव स्यात्—तथाहि—यद्यपोहानामपोहत्वं भवेत् तदैवाम-
भावरूपत्वं विप्रतिषिद्धं भवेत्; प्रतिषेधे च सति अभावैर-
भावरूपत्वं त्यक्तं स्यात्; ततश्चाभावानामपोहत्वाणाम-
भावरूपत्वात्वाद् वस्तुत्वमेव भवेत्, तच्च न शब्दविषयः—
यद्वाऽभावानामभावाभावात् न ह्यभावस्वभावा अपोहा
अपोहा युज्यन्ते, वस्तुविषयत्वात् प्रतिषेधस्य; तस्मादश्वा-
दी गवादेरपोहो भवन् सामान्यस्यैवेति निश्चीयते इति सि-
द्धमपोहत्वाद् वस्तुत्वं सामान्यस्य । तदुक्तम्—

“ यदा वा शब्दवाच्यत्वा-च व्यक्तीनामपोहता ।
तदाऽपोहोत सामान्यं, तस्यापोहाच्च वस्तुता ॥ ”

“ नापोहत्वमभावाभावा-मभावाऽभाववर्जनात् ।
व्यक्ताऽपोहान्तरऽपोहस्तस्मात् सामान्यवस्तुनः ॥
[स्तो० वा० अ० १० स्तो० ९४-९६] इति ।

अपि च, अपोहानां परस्परतो वैलक्षण्यमवैलक्षण्यं वा ?
तत्रापि पक्षे अभावस्यागोशब्दस्याभिधेयस्याभावो गोशब्दा-
भिधेयः, स चेत् पूर्वोक्तादभावाद् विलक्षणस्तदा भाव एव
भवेत् अभावमिच्छित्तरूपत्वाद् भावस्य । न चेत् विलक्षणस्त-
दा गौरव्यगौः प्रसज्येत, तदवैलक्षण्येन तादात्म्यप्रतिपत्तेः ।
स्यादतत् गवाभ्यादिशब्दैः स्वलक्षण्येव परस्परको व्यावृत्ता-
न्यपोहान्ते नामाभावेनापोहत्वेन वस्तुत्वप्रसङ्गापादनं नाभि-
ष्टम्, असदतत्; यद्यपि सचक्षुश्चादित्येव गवादिशब्देषु वस्तुनः
(नः) पर्यन्ताद्रेपोहता सिद्धयति सचक्षुश्च स्वभावाक्याद्रेपो-
हान्त्वान्यद्रेपोहमस्ति असत्यवच्छेदेन सचक्षुश्च प्रवृत्तत्वा-
त्; ततश्च पूर्ववदभावाभाववर्जनाद् असतोऽपोहे वस्तुत्व-
मेव स्याद् इत्यपोहवादिनोऽभ्युपगमविरुद्धाऽसद्वस्तुत्वप्रस-
ङ्गः । अथास्तृभावस्यापि वस्तुत्वम्, न; अभावस्यापि सि-
(स्याऽसि) औ कस्यचिद् भावस्यैवासिद्धेः, अभावव्यव-
च्छेदेन तस्य भवन्मतेन स्थितलक्षणत्वात् । अभावस्य चाऽ
पोहान्ते सति वस्तुत्वप्रसङ्गन स्वरूपासिद्धेरस्तवमपि न
सिद्धयति; तस्य सत्यव्यवच्छेदरूपत्वात्, सत्यस्य च यथो-
क्तेन प्रकारेणायोगात् । न चात्र—“ अपोहोः स बहिः संस्थि-
तैर्भिद्यते ” इत्यादौ “ अवस्तुत्वादपोहानां नैव भेदः ” इत्यादौ
च ‘ न सत्वपोहभेदावाधारभेदाद् वाऽपोहानां भेदः, अपि-
त्वनान्दिकालप्रवृत्तिविचित्रवितथार्यविकल्पवासनाभेदाभ्यै-
स्तत्त्वतो निर्विषयेरन्यभिधिविषयात्मिभिर्मिष्टैरिव प्रत्ययै-
भिर्ज्ञवर्षेषु बाह्येषु भिन्ना इवाधोमान इवास्वभावा
अन्यपोहाः समारोप्यन्ते; ते खैवं तथा तैः समारोपिता
भिन्नाः सन्तश्च मतिभासन्ते येन वासनान्भेदाद् भेदः सद्रू-
पता चाऽपोहानां भविष्यति ’ इत्ययं परिहारी वक्तु-
युक्तः; यतो न ह्यवस्तुनि वासना सम्भवति, वासनाहेतामि-
धिव्यप्रत्ययस्यायोगात् । तद्भावाद् वितथार्थानां विक-
ल्पानामसम्भवात् आकम्बनभूतं वस्तुत्वमिति निर्विषयवा-

नायोगेन वासनाधायकविज्ञानाऽभावतो न वासना; ततश्च वासनाऽभावाद् कुतो वासनाकृतोऽप्राधानां भेदः सन्नपता वा ? अतो वाच्यमित्यपवादोऽभावः ।

तथा, वाच्यकामितस्यापि तस्याभाव एव, तथापि शब्दानां भिन्नसामान्यवाचिनां विशेषवाचिनां च परस्परतो वासनाभेदनिमित्तो वा स्यात् वाच्योपाहभेदनिमित्तो वा ? ननु प्रत्यक्षत एव शब्दानां कारणभेदाद् विद्वद्धर्मोपस्थाप्य भेदः प्रसिद्ध एवेति प्रश्नानुपपत्तिः, असद्वत् । यतो वाचकं शब्दमङ्गीकृत्य प्रश्नः, न च भोक्तृज्ञानावस्येयः स्वलक्षणत्वात् शब्दो वाचकः, सङ्केतकालानुभूतस्य व्यवहारकाले चिरविनष्टत्वात् तस्य न तेन व्यवहार इति न स्वलक्षणस्य वाचकत्वं भवद्भिप्रायेण, अविवादाच्च । यथोक्तम्—

“ नार्थशब्दविशेषस्य, वाच्यवाचकतेऽप्येत ।

तस्य पूर्वमदृष्टत्वात्, सामान्यं त्वदस्यते ” ॥१॥ इति ।

तस्माद् वाचकं शब्दमधिकृत्य प्रश्नकरणाद्भेदः ।

“ तत्र शब्दान्तरापोहे, सामान्ये परिकल्पिते ।

तथैवावस्तुकरत्वा-च्छब्दभेदो न कल्प्यते ” ॥

[स्तो० वा० अ० १०० स्तो० १०४]

यथा पूर्वोक्तं विधिना ‘संख्यैकत्वनामान्’-इत्यादिना वाच्योपादानां परस्परतो भेदो न घटते तथा शब्दोपादानामपि नीरूपत्वात्तासी युक्तः, यथा च वाचकानां परस्परतो भेदो न सङ्गच्छते एवं वाच्यवाचकयोरपि मिथोऽनुपपन्नः, निःसम्भावत्वात् । न चाप्राधान्यभेदाद् भेदो भविष्यति, ‘न विशेषः स्वतन्त्रस्य इत्यादिना प्रतिविहितत्वात् । तद्वै प्रतिज्ञायाः प्रतीत्यभ्युपेतबाधा व्यवस्थिता ।

साम्प्रतं वाच्यवाचकत्वाभावप्रसङ्गापादानाभ्युपेतबाधा-विशेषं प्रतिपिपादयितुः प्रमाणादिति—यच्च वस्तुनी न तयोर्गम्यगमकत्वमस्ति, यथा लघुप-शशम्भयोः, अथवस्तुनी च वाच्यवाचकापोही भवतामिति व्यापकविद्वेदापलाब्धिः । ननु च मन्त्राभावाद् वृक्षभावप्रतीतिहेतोरनैकान्तिकता, अयुक्तमेतत् । यस्मात् तद्विचिन्नाकाशाऽऽलोकात्मकं च वस्तु मत्पक्षेऽत्रापि प्रयोगो(ग)ऽस्त्येव, अभावस्य वस्तुत्वप्रतिपादनात् । भवत्पक्षे तु न केवलमपोहयोर्विवादास्पदं भूतयोर्गम्यगमकत्वं न युक्तम् अपि त्वेतदपि वृष्टिमेवाभावयोगम्यगमकत्वमयुक्तमेव । किञ्च—यदेतद् भवद्विरेकस्योपसर्जनयोर्व्यतिरेकप्रधानयोः स्वविषयप्रतिपादकत्वं शब्द-लिङ्गयोर्वैयर्थ्ये, यत्न—

“ अद्वैतरस्यशब्दार्थे, स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात् ।

भुतेः सम्बन्धलोकर्ये, न चास्ति व्यतिचारिता ” ॥१॥

इत्यादि वर्णितं तत्त्वोपाहभ्युपेयेऽसङ्गतम्, यतः—

“ विधिकरपञ्च शब्दार्थो, येन नाभ्युपगम्यते ।

न भवेद् व्यतिरेकोऽपि, तस्य तत्पूर्वको ह्यस्ति ” ॥

[स्तो० वा० अ० १०० स्तो० ११०] विधिनिवृत्तिलक्षणत्वाद् व्यतिरेकस्येति भावः ।

किञ्च-नीलोत्पलादिशब्दानां विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यं च यदेतज्जाकप्रतीतिं तस्यापह्नवोऽपोहवादिनः प्रसङ्गः । यच्च विशेषणविशेष्यभाव-सामानाधिकरण्यसमर्थनार्थमुच्यते—

“ अपोहोभेदाद् भिन्नार्था, स्वार्थभेदगतौ जडा ।

एकत्वाभिन्नकार्यत्वाद्, विशेषणविशेष्यता ” ॥१॥

“ तस्मात्वाकाङ्क्षा भेदः, स्वसामान्येन नोपिक्तः ।

नोपासः संशयात्परोः, सैव चैकार्थता तयोः ” ॥२॥ इति,

तद्व्यमनूपपन्नम् । यतः परस्परं व्यवच्छेदा(द्य)व्यवच्छेदक-भाषो विशेषणविशेष्यभावः, स च बाह्य (वाच्य) एव व्यवस्थाप्यते यथा ‘नीलो(नीलम्)त्पलम्’ इति । व्यधिकरण्योरपि यथा ‘राज्ञः पुरुषः’ इत्यादौ । भिन्ननिमित्तप्रयुक्तोस्तु शब्दयोरैकस्मिन्नर्थे वृत्तेः सामानाधिकरण्यम्, तच्च

‘नीलोत्पलम्’ इत्यादौ वृत्तावेव व्यवस्थाप्यते । न च नीलोत्पलादिशब्देषु शब्दार्थाभिधायितुं तत्सिद्धिः, शब्दार्था-भिधायित्वं च तेषाम्—“न हि तत् केवलं नीलं, न च केवलमुत्पलम् । समुदायाभिधेयत्वात्”, इत्यादिना प्रतिपादितम् । यतः

अनीलत्वव्युदासेऽनुत्पलव्युदासौ नास्ति, नाप्यनुत्पलप्रयुता-वनीलव्युदास इति नाऽनयोः परस्परमाधाराधेयसम्बन्धोऽस्ति नीलरूप (नीरूप)त्वात्, न चास्ति सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावो युक्तः अतिप्रसङ्गात् । अतो युष्मन्मतेना-

भाववाचित्वाच्छब्दलार्थाभिधायित्वासम्भवाच्च विशेषणविशेष्यभावो युक्तः । अभिधेयद्वारेणैव हि तदभिधायिनोः शब्दयोर्विशेषणविशेष्यभाव उपचर्यते, अभिधेये च तस्यास-

म्बवेऽभिधानेऽपि कुतस्तदारोपः ? सामानाधिकरण्यमपि नीलात्पलशब्दयोर्न सम्भवति, तद्वाच्ययोरनीलानुत्पलव्यवच्छेदलक्षणयोरपोहयोर्भिन्नत्वात् । तच्च भवद्विरेक-‘अपो-

होभेदाद् भिन्नार्था’ इत्यभिधानादवसीयते । प्रयोगः-न नीलात्पलादिशब्दाः सामानाधिकरण्यव्यवहारविषयाः, भिन्न-विषयत्वात्, घटादि—शब्दवत् । न च यत्रैव द्वयैऽनुत्प-

लव्युदासो वर्तते तत्रैवा-नीलव्युदासोऽपीति नीलोत्पलशब्दवाच्ययोरपोहयोरैकस्मिन्नर्थे वृत्तेः अर्थद्वारकं सामानाधिकरण्यं शब्दयोरपीति वक्तुं युक्तम्, अपोहयो-

र्नीरूपत्वेन कश्चिद्व्यवस्थानासम्भवतो वास्तव्याचयतायोगाद् वग्न्यास्तुतस्येव । भवतु वा नीलोत्पलादिष्वर्थेषु तयो-

राधेयता तथापि सा विद्यमानापि न शब्दैः प्रतिपाद्यते, यतस्तदेवासाधारणत्वाच्चीलोत्पलादि वस्तु न

शब्दगम्यम्, स्वलक्षणस्य सर्वविकल्पातीतत्वात् तदप्रतिप-

त्नौ च तदधिकरण्ययोरपोहयोस्तदाधेयता कथं प्रदीतुं श-

क्या धर्मिप्रद्वयान्तरादीयकत्वाद् धर्मिप्रद्वयस्य ? न चासा-

धारण्यवस्तुव्यतिरेकेण तयोरन्यदधिकरण्यं सम्भवति भवद्भिप्रायेण । न चाप्रतीयमानं सद्रपि सामानाधिकरण्यव्यव-

हाराङ्गम् अतिप्रसङ्गात् । न च व्यावृत्तिमद् वस्तु शब्दवा-

च्यम्—यतो व्यावृत्तिद्वयोपाधिकयोः शब्दयोरैकस्मिन्नपो-

हवति वस्तुनि वृत्तेः सामानाधिकरण्यं भवेत्-परतन्त्रत्वाद्

नीलादिशब्दस्येतरभेदानांशेपकत्वात् । स हि व्यावृत्त्युपस-

र्जनं तद्वन्तमधेमाह न साक्षात् ततश्च साक्षादनभिधानात्

तद्वन्तभेदाक्षेपो न सम्भवति, यथा-मधुरशब्देन शुक्रादेः ।

यद्यपि शुक्रादीनां मधुरादिभेदत्वमस्ति तथापि शब्दस्य

साक्षादभिहितार्थगतस्यैव भेदस्वाक्षेपे सामर्थ्यम् न तु पा-

तन्त्र्येणामिहितार्थगतस्य, ततश्च नीलादिशब्देन तद्वन्तभे-

दानक्षेपात् उत्पलादीनामन्तर्ज्ञेयत्वं स्यात् । अतन्त्रेद्वये च न

सामान्याधिकरण्यम्, तेन जातिमन्मात्रपक्षे यो दोषः प्र-

तिपादितो भवता "तद्धतो न वाचकः शब्दः, असत्प्रज्ञावा-
त्" इति स व्यावृत्तिप्रमाणप्रपञ्चेऽपि तुह्यः । तथाहि-जा-
तिप्रमाणे शब्दार्थे सच्छब्दो जातिस्वरूपोपसर्जनं प्रथममाह
न साक्षादिति तद्धतघटादिभेदानांशेषात् अतद्वैयर्थ्ये सामा-
न्यविरूपेणामात्रप्रसङ्ग उक्तः । स व्यावृत्तिप्रमाणप्रपञ्चेऽपि
समानः—तत्राऽपि हि सच्छब्दो व्यावृत्तुपसर्जनं प्रथम-
माह न साक्षादिति तद्धतभेदानांशेषात् अत्राऽपि समान एव;
को ह्यत्र विरोधः जातिव्या (व्यां) वृत्तिजातिप्रमाणा
(जातिमात्रं व्यां) वृत्तिप्रमाणः । न च सिद्ध-सङ्ख्या-
क्रिया-कालादिभिः सम्बन्धोऽप्योद्देश्यावस्तुत्वाद् युक्तः एषां
वस्तुधर्मत्वात् । न च सिद्धादिविविक्तः पदार्थः शक्यः श-
ब्देनाभिधानुम्, अतः प्रतीतिबाधाप्रसङ्गः प्रतिज्ञायाः ।
न च व्यावृत्त्याधारभूताया व्यक्तेर्वस्तुत्वाङ्गिणादिसम्बन्धात्
तद्वहारेणापोद्देश्याप्यसौ व्यवस्थाप्यः, व्यक्तेर्निर्विकल्पकज्ञान-
विषयत्वाङ्गिण-सङ्ख्यादिसम्बन्धेन व्यपदेश्यमुपशक्यत्वात् अ-
पौरुषेय तद्वहारेण तद्व्यवस्थाऽसिद्धेः । अस्यापिचैव चापोद्-
शब्दार्थव्यवस्थायाः, 'पचति' इत्यादिक्रियाशब्देव्यवस्थाव्य-
च्छेदाप्रतिपक्षेः । यथा हि घटादिशब्देषु निष्पन्नरूपं पटा-
दिकं निषेध्यमस्ति न तथा 'पचति' इत्यादिषु; प्रतियोगिनो
निष्पन्नस्य कस्यचिदप्रतीतिः । अथ मा भूत् पदुद्देश्यरूपं
निषेधस्य, 'न पचति' इत्येवमादि प्रत्ययरूपं 'पचति' इ-
त्येवनिषेधं ग्रहयन्ति, असत्तत्; तच्च (न न) पचति' इ-
त्. मुख्यमाने प्रत्ययप्रतिषेधस्य निषेध एवाङ्कः स्यात्,
ततश्च प्रतिषेधद्वयस्य विधिविषयत्वाद् विधिरैव शब्दार्थः
प्रसङ्गः । किञ्च- 'पचति' इत्यादौ साधुत्वं प्रतीयते; यस्य
हि क्रियायां केचिद्व्यवस्था निष्पन्नाः केचिदतिष्णन्नाः सा पू-
र्वापरिभूतावयवा क्रिया साध्यत्वप्रत्ययविषयः, तथा- 'अ-
भूत्' 'अभिपद्यति' इत्यादौ भूतादिकालाविरुपप्रतीतिरस्ति, न
चापोद्देश्य साध्यत्वादिसम्बन्धः निष्पन्नत्वाद्भाववैकरसत्वेन;
तस्मादप्योद्देश्यार्थपक्षे साध्यत्वप्रत्ययो भूतादिप्रत्ययश्च नि-
र्निमित्तः प्राप्नोतीति प्रतीतिबाधा । न च विध्यादावप्यापो-
दप्रतिपक्षिरस्ति, पदुद्देश्यकस्य निषेधस्य तत्राभावात् ।
'न न पचति देवदत्तः' इत्यादौ च नञा (ञो) उपरेण नञो
योगे नैवापोदः, प्रतिषेधद्वयेन विधेरैव संस्पर्शात् । अपि च-
बादीनां निपातोपसर्गकर्मप्रबन्धनीयानां पदत्वमिदम्, न
नैवा नञा सम्बन्धोऽस्ति असम्बन्धवचनत्वात् । तथाहि—
यथा हि घटादिशब्दानाम् 'अघट' इत्यादौ नञा सम्बन्धेऽ-
र्थान्तरस्य पटादेः परिग्रहात् तद्व्यवच्छेदेन नञा रहितस्य अ-
टत्वात्स्यापोऽव्यक्तत्वेन न तथा बादीनां नञा सम्बन्धोऽस्ति
न चासम्बन्धप्रमाणस्य नञाऽपोदं युक्तम्; अतश्चादिव्यपो-
द्भावात् । अपि च-कस्मात्पवर्गवैयर्थ्यव्यवस्थाव्यवस्थाव्यवस्था-
इति नाम्यनिवृत्तिसत्त्वेन व्यपदेश्यं शक्या, निष्पन्नरूपस्य प्र-
तियोगिनोऽप्रतीतिः । यानु 'चैत्र' गामानय' इत्यादावसौ-
त्रादिव्यवस्थाव्यवस्थाव्यवस्थाव्यवस्थाव्यवस्थाव्यवस्थाव्यवस्था-
पदार्थ एव स्यात् न वाक्यार्थः; तस्यावयवस्येत्यर्थे विवेकमु-
पश्यात्वादित्यवस्थापिनी शब्दार्थव्यवस्था ।
किञ्च- 'न अस्यापोदः अनस्यापोदः' इत्यादौ शब्दे विधिरु-
पावच्छ वाच्यं नोपलभ्यते, प्रतिषेधद्वयेन विधेरैवावसाया-
त् । अथ च 'नञाबादीनां चाप्योद्देश्ये' इत्येवार्थस्य गतत्वेऽ-
पि 'अस्यापोदः शब्दार्थः' इत्येवार्थादिना व्यवच्छेदनेनैव विधि-

रिङ्ग इति ज्ञापनार्थं पुनरुक्तम् । तथाहि—अनन्यापोहशब्द-
स्यान्यापोहः शब्दाद्यो व्ययच्छेद्यः, स च विधेर्नान्यो लभ्यते ।
ये च प्रमेय-ज्ञेयाऽभिधेयादयः शब्दास्तेषां न किञ्चिदपोहम-
स्ति, सर्वस्यैव प्रमेयादिवस्माभावत्वात् । तथाहि—यजामा-
किञ्चिद् व्ययच्छेद्यमेषां कल्प्यते तत् सर्वं व्ययच्छेद्याकारि-
यालभ्यमानम् । ज्ञेयादिवस्माभावोक्तत्वे, न ज्ञाविधेयकृत-
व्ययच्छेदं शक्यम् ; अतोऽपोहोऽज्ञाभावाद्यापिनी व्ययत्वा ।
ननु हेतुमुक्तं निर्दिष्टम् “अज्ञेयं कल्पितं कृत्वा तद्व्ययच्छेदेन
ज्ञेयंऽनुमानम्” (हेतु०) इति तत् कथमव्यापित्वं कथमव्यापि-
त्वं शब्दार्थव्यवस्थायाः, नैतत् ; यतो यदि ज्ञेयमप्यज्ञेयत्वेना-
पोहस्य कल्प्यते तदा वरं वस्त्वेष विधिकूपं शब्दाद्योत्पेक्षेन
कल्पितं भवेत् पृथक्पृथक्सीयते लोकैः, एवं ज्ञादृष्टाभ्यारोपो
दृष्टापलापश्च न कृतः स्यात् ।

(विष्णुप्रतिबिम्बार्थादिमतमुल्लिख्य तन्निरसनम्) —
 ये त्वाहुः—“ विष्णुप्रतिबिम्बमेव सर्वशब्दानामर्थः, तत्रैव
 चाभिधीयते व्यवच्छिद्यत इति च ” तेऽपि न युक्तकारिणः ।
 निराकारा बुद्धिः आकाशवान् बाह्योऽर्थः—“ स बहिर्देशस-
 मन्वो, विस्पष्टमुपलभ्यते ” इत्यादिना ज्ञानाकारस्य
 निर्गुणत्वात् आन्तरस्य बुध्दिरुद्धस्याकारस्यासत्त्वात्
 तदवसायकत्वं शब्दानामयुक्तम्, अत एव तस्यापां
 ह्यत्वमन्युपपन्नम् । ये च ‘ एवम् ’ इत्याक्ष्यः शब्दात्तेषामपि
 न किञ्चिदप्राप्तम्, प्रतियोगिनः पृथुहासरूपस्य कस्य-
 चिदभावात् । अथ ‘ नैषम् ’ इत्यादिप्रसज्यरूपं प्रतिषे-
 ध्यमत्रापि भविष्यति, न; उल्लोचनत्वात् ।

“ न नैवमिति निर्देशः, निषेधस्य निषेधनम् ।
एवमित्यनिषेध्यं तु, स्वरूपेणैव तिष्ठति ॥१॥ ”
इति न्यायात् ।

(अप्रोहपक्षे उद्योतकस्कृतानामालोपायानुपन्यासः) —
उद्योतकस्कन्धाह—“अप्रोहः शब्दार्थः इत्यनुक्तम् अस्यापक-
त्वात् । यत्र द्वैराश्यं भवति तथेतत्प्रतिषेधादित्यतः प्रतीयते,
यथा—‘गौः’ इति पदाद् गौः प्रतीयमानः अग्नौर्निषिध्यमानः
न पुनः सर्वत्र एतदस्ति, न ह्यस्यैव नाम किञ्चिदस्ति यत्
सर्वशब्देन निवर्तते । अथ मन्यसे एकादि असर्वं तत् सर्व-
शब्देन निवर्तते इति, तत्र, स्वाधोपवादादप्यसङ्गात् । एवं
होकादिष्वुदासेन प्रवर्त्तमानः सर्वशब्दोऽङ्कप्रतिषेधादङ्कव्य-
तिरिक्तस्याङ्कोऽनभ्युपगमाद्वन्धकः स्यात् । अङ्कशब्देन हो-
कदेश उच्यते, एवं सति सर्वं समुदायशब्दा एकादेशप्रतिषे-
धरूपेण प्रवर्त्तमानाः समुदायिव्यतिरिक्तस्याप्यस्य समुदा-
यस्याऽनभ्युपगमाद्वन्धकः प्राप्नुवन्ति । द्वादशिशब्दानां तु
समुदायविषयत्वादेकादिप्रतिषेधे प्रतिविष्यन्तानां धानाभस-
मुच्चयत्वादन्वयकत्वं स्यात्” (अ०२ अ०२ सू०६७ न्यायबा०)
“यथायमर्थोऽप्रोहाऽग्नौ भवतीति गोशब्दव्यापारः, स किं-
ञ्चिद् भावः, अथाऽभावः ? भावोऽपि सन् किं गौः, अथाग्नी-
रिति । यदि गौः नास्ति विबाधः । अथाऽग्नीः, गोशब्दस्याग्नौ रर्थ
इत्यादिशब्दार्थकौशलम् । अथाभावः, तत्र युक्तम् । प्रैव-सम्प्र-
तिपर्योराविषयत्वात् । न हि शब्दभ्रमत्वाद्भावे प्रैवः—प्रति-
पादकेन भूतोरर्थे चिन्तितो—प्रतिपादकधर्मः, सम्प्रतिपत्त्य
(नि) अ-भूतोरर्थे चिन्तितो—भवेत् । अप्रिच-च-शब्दार्थः प्रतीत्या
प्रतीयते, न च गोशब्दार्थमात्रं कश्चित् प्रतिषेधते” (न्याय)

षा०) किञ्च—“क्रियारूपत्वाद्पोहस्य विषयो वक्तव्यः । तत्र ‘अगौर्न भवति’ इत्ययमपोहः किं गोविषयः, अथागोविषयः? यदि गोविषयः कथं गौर्नैव्ययाऽभावः? अथागोविषयः कथमन्यविषयाद्पोहादस्यत्र प्रतिपत्तिः, न हि खडिरे छिद्यमाने पलाशे छिदा भवति । अथागोर्गोषि प्रतिषेधो ‘गौरगौर्न भवति’ इति, कनागोत्वं प्रसङ्गं यत्प्रतिषिध्यत इति” (न्यायबा०)

“इतश्चायुक्तोऽपोहः विकल्पावुपपत्तेः । तथाहि—योऽयम-गौरपोहा गोषि स किं गोव्यतिरिक्तः, आहोभिषद्व्यतिरिक्तः? यदि व्यतिरिक्तः स किमाश्रितः अथाऽनाश्रितः? यथाश्रित-स्तदाऽऽश्रितत्वाद् गुणः प्राप्तः; ततश्च—गोशब्देन गुणोऽभि-धायितं न गौः” इति—गौस्तिष्ठति ‘गौर्गच्छति’ इति न सामा-नाधिकरण्यं प्रामेतीति । अथानाश्रितस्तदा केनायं ‘गौरगो पोहः’ इति पृष्टी स्यात्? अथाव्यतिरिक्तस्तदा गौरैवासाविति न किञ्चित् कृतं भवति” [न्यायबा० पृ० ३३० पं० ८-१४]

“अयं चापोहः प्रतिवस्त्विकः, अनेको वेति वक्तव्यम् । य-द्येकस्तर्नाकगोद्वयसम्बन्धी गोत्वमेवासौ भवेत् । अथान-कस्ततः पितृवदानन्त्यादाव्यानानुपपत्तेरवाच्य एव स्यात्” [न्यायबा० पृ० ३३० पं० १४-१७] किञ्च—“इदं तावत् प्र-ष्टव्यो भवति भवान्—किमपोहा वाच्यः, अथावाच्य इति । वाच्यत्वं विधिरूपेण वाच्यः स्यात्, अन्यव्यावृत्त्या वा तत्र यदि विधिरूपेण तदा नैकान्तिकः शब्दार्थः ‘अन्यापोहः श-ब्दार्थः’ इति । अथान्यव्यावृत्त्यां पक्षस्तदा तस्याप्यन्य-व्ययच्छेदस्यापरेणान्यव्ययच्छेदरूपेणाभिधानम् तस्यान्य-परंगेत्यवयवस्या स्यात् । अथावाच्यस्तदा ‘अन्यशब्दार्थापोहं शब्दः कर्तानि’ इति व्याहृत्येत” [न्यायबा० पृ० ३३० पं० १८-२२]

आचार्यदिज्ञागोक्तम्—“ सर्वत्रभिदाधायस्यानुच्छेदात् कृत्स्नाधर्मासमाप्तश्च यथाक्रमं जानिधर्मो एकत्व-नित्यत्व-प्रत्येकपरिस्पातिलक्षणो अपोह एवाधितिष्ठति; तस्माद् शु-शोक्तपोहार्थान्तरापोह एव शब्दार्थः साधुः” इत्यतदाशङ्क्य कुमारिल उप(इ)सह (संहर) आह—

“अपि चैकत्व-नित्यत्व-प्रत्येकसमवायित्वाः (ताः) ।

निरुपाधेध्यापोहदु, कुर्वतोऽसूत्रकः पटः” ॥

“तस्माद् येष्वेव शब्देषु, न प्रयोगस्तेषु केवलम् ।

भवेद्व्यतिवृत्त्यंशः, स्वात्मैवान्यत्र गम्यते” ॥

(स्तो० वा० अपो० स्तो० १६३-१६४)

‘स्वात्मैव’ इति स्वरूपमेव विधिलक्षणम् । ‘अन्यत्र’ इति नञा रहित । तत्रापोहः शब्दार्थ इति भट्टादयोतकरादयः ।

(स्वरुपाक्षेपेषु प्रतिविधातव्येषु पूर्वम् अपोहवार्तिकृतं

स्वमतस्पर्णीकरणम्)—

अत्र सौगताः प्रतिविधिति—द्विविधोऽस्माकमपोहः पयु-दासलक्षणः, प्रसह्यप्रतिषेधलक्षणश्च । पयुदासलक्षणोऽपि द्वि-विधः—बुद्धिप्रतिभासोऽप्येवमुक्तैककपत्वंनाध्यवसितो बु-ध्यात्वा, विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणार्थत्मकश्च । तत्र यथा हरीतक्याद्यां बहुवोऽन्तरेणपि सामान्यलक्षणमेकमर्थं उच-रादिशमनं कार्यमुपजनयति तथा, शाबलेयाद्याऽप्यर्थाः स-त्यपि भेदे प्रकृतीकाकारपरामर्शहेतवो भविष्यन्त्यन्तरेणापि वस्तुभूतं सामान्यम् । तदनुभवबलेन यदुपपन्नं विकल्पज्ञानं

तत्र यदर्थोकारतयाऽर्थो(श्च) प्रतिविम्बकं ज्ञानाद्विम्बमाभा-ति तत्र ‘अन्यापोहः’ इति व्यपदेशः । न चासाधार्यभासो ज्ञानतादात्म्येन व्यवस्थितः सन् बाह्याधीभावोऽपि तस्य तत्र प्रतिभासनाद् बाह्यकृतः ।

न चापोहव्यपदेशस्तत्र निनिमित्तः, मुख्य-गौणो विम्बस्य निमित्तस्य सङ्गावात् । तथाहि—विकल्पांतराः तत्रप्रति-भासान्तराद्भावन(प्रतिभासान्तराद् भेदेन) स्वयं भास-नात् मुख्यस्तत्र तद्व्यपदेशः ‘अपोहान् इत्यपोहः अन्यस्माद्-पोहः अन्यापोहः’ इति व्युत्पत्तेः । उपचारात् तु त्रिभिः का-रणैस्तत्र तद्व्यपदेशः—(१)कारणे कार्यधर्मोरोपाद् वा अन्य-व्यावृत्तवस्तुप्राप्तितदुतया, (२) कार्यं वा कारणधर्मोरोपा-रात् अन्यविषयवस्तुद्वारायातया, (३) विजातीयपोह-पदार्थेन सहैक्येन ज्ञानैः प्रतिपन्नभिरप्यवसितत्वाच्चेति । अर्थस्तु विजातीयव्यावृत्तत्वाद् मुख्यतस्तद्व्यपदेशमाह । प्र-सज्यप्रतिषेधलक्षणस्वपोहः—

“प्रसज्यप्रतिषेधस्तु, गौर्गौर्न भवत्ययम् ।

इति विश्वपट्टवाय-मन्यापोहोऽवगम्यते” ॥

[तत्त्वसं० का० १०१०]

तत्र य एव हि शब्दे ज्ञानं साक्षाद् भासेन स एव शब्दाऽ-र्थो युक्तः । न चात्र प्रसज्यप्रतिषेधावसाधः, वाच्याध्यवसि-तस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वात् । नापीन्द्रियज्ञानवद् व-स्तुस्वलक्षणप्रतिभासः, किं तर्हि? बाह्याधीष्यवसायिनी क-वलशाब्दो बुद्धिरुपजायते तेन तद्व्याधेप्रतिविम्बकं शब्दं ज्ञानं साक्षात् तदात्मतया प्रतिभासनाच्छब्दार्थो युक्त इति अपोहत्रयं प्रथमोऽपोहव्यपदेशमासादयति ।

यश्चापि शब्दस्यायं सह वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धः प्रसिद्धो नासौ कार्यकारणभावादन्योऽवतिष्ठति, बाह्यरूप-तयाऽध्यवसितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वाद् वाच्यवा-चकलक्षणसम्बन्धः कार्यकारणभावात्मक एव; तथा च श-ब्दस्य प्रातोर्ब्रह्मात्मनो जातेत्वाद् वाचक उच्यते प्रात-विम्बं च शब्दजन्यत्वाद् वाच्यम् ।

(‘निषेधमात्रमेव अन्यापोहः’ इति मत्वा अपोहपक्षमा-क्षिप्तवतः कौमारिलस्य निराकरणम्)—

तेन यदुक्तम्—‘निषेधमात्रं नैव हि शब्दे ज्ञानोऽवभासते’ इति, तदसङ्गतम्; निषेधमात्रस्य शब्दार्थत्वान्भ्युपगमात् । एवं तावत् प्रतिविम्बलक्षणोऽपोहः साक्षाच्छब्देरुपजन्यत्वाद् सु-ख्यः शब्दार्थो व्यवस्थितः; शेषयोरप्यपोहयोर्गौणं शब्दार्थ-त्वमविकल्पमेव । तथाहि—

“साक्षादपि च एकस्मिन्नेव च प्रतिपदिते ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि, सामर्थ्येन प्रतीयते” ॥

(तत्त्वसं० का० १०१३)

सामर्थ्यं च गवादिप्रतिविम्बमात्मनोऽपरप्रतिविम्बस्मवि-क्रत्वात् तदसंयुक्ततया प्रतीयमानत्वम्, तथा तत्प्रतीतो प्रसज्यलक्षणपोहप्रतीतिरप्यवश्यं सम्भवात् । अतस्त्वेत्यापि गौणशब्दार्थत्वम्; स्वलक्षणव्यापि गौणशब्दार्थत्वमुपपद्यत एव । तथापि—प्रथमं यथावस्थितवस्तुमुपभवः, ततो विषयता, ततस्तादृयादिप्रतिस्पन्दः, ततः शब्द इत्येवं परस्परतया यथा

शब्दस्य बाह्यार्थेष्वभिसम्बन्धः स्यात् तदा विजानीयव्यावृ-
त्तस्यापि वस्तुनोऽर्थोपपत्तितोऽधिगम इत्यन्यव्यावृत्तवस्तुवा-
त्माऽपोहशब्दार्थ इत्युपचर्यते । तदुक्तम्—

“ न तदात्मा परात्मैति, सम्बन्धे सति वस्तुभिः ।

व्याघ्रसखस्त्वधिगमोऽप्यर्थान्ध्र भयत्यतः ॥

(तस्वसं० का० १०१४)

"तेनायमपि शब्दस्य, स्वार्थ इत्युपचर्यते ।

न च साक्षादयं शब्दः द्वि(ष्वैर्द्वि) विधाऽपवाद उच्यते ॥

(तस्थसं० का० १०१५) इति ।

(उद्योतकरदूषितस्य दिग्नागकथनस्य अभिप्रायमुद्धाट्य
कण्टकाक्षारः)—

तेनाचार्यदिग्गमस्योपरि यद् उच्योतकरेणोक्तम्—“यदि शब्दस्यापाहानमिधयाधेस्तद्वाऽभिधयार्थव्यतिरेकेणास्य स्वा-
र्थो वक्तव्यः, अथ स एव स्वार्थस्तथापि व्याहृतमतस्तु अन्य-
शब्दार्थापाहं हि स्वार्थे कुर्वती भूतिरभिधत्त इत्युच्यते इति,
अस्य हि वाक्यस्यायमर्थस्तदानीं भवत्यभिधानमभिधत्त
इति ” [अ० २०२ सू० ६७ न्यायवाक्ये] तदेतद् वाक्या-
थोपरिहानादुक्तम् । तथाहि—स्वल्क्षणमपि शब्दस्यापवात्रात्
स्वार्थ इति प्रतिपादितम् ; अतः स्वल्क्षणात्मके स्वार्थेऽ-
र्थोन्तगव्यवच्छेदं प्रतिबिम्बान्तराद् व्यावृत्ते प्रतिबिम्बात्म-
कमपाहं कुर्वती भूतिरभिधत्ते इत्युच्यते इत्येतद्व्याचार्यायै
वचनमविरोधि । अयमाचार्यस्याशयः—न शब्दस्य बाह्याधी-
न्यवसायविकल्पप्रतिबिम्बोत्पादव्यतिरेकेणाप्त्यो बाह्याभि-
धानव्यापारः, निर्योपारत्वात् सर्वविभक्त्याम् ; अतः बाह्या-
धीन्यवसायेन प्रवृत्ते विकल्पप्रतिबिम्बं ज्ञेययस्ती भूतिः स्वा-
र्थमभिधत्ते इत्युच्यते, न तु विभेदेन सजातीयविजातीयव्या-
वृत्तं स्वल्क्षणमेवा स्फुटयति, तथाविधप्रतिबिम्बजनकत्वव्य-
तिरेकेण नापरा भूतिरभिधा क्रियाऽस्तीत्यर्थः । एवमभूत चापा-
हस्य स्वरूपे न पराङ्मुखणायकाशः । तेन यदुक्तम्—यदि गो-
रिति शब्दश्च इत्यादि । तत्र गाबुद्धिमिव हि शब्दा जनयति, अ-
न्यविशेषस्तस्य सामर्थ्याद्व्यतिरेकं न तु शब्दात्तस्य गोप्रतिबिम्बस्य
प्रतिभासास्तरास्तरहितत्वात्स्वार्थान्वयितरूपस्य प्रतिपात्तत्वं
न स्यात्तनापरा ध्वनिगोबुद्धेर्जनको न सृज्यते, गोशब्देनैव
गाबुद्धेर्जन्मानत्वात् । यदापि—ननु ज्ञानफलाशब्दाः इत्या-
दि कुमारिलवचनं, तदप्यस्मरः ; यतो यथा विधानममुक्तेऽपीना
देवदत्तः इत्यस्य वाक्यस्य साक्षात् दिवाभोजनप्रतिषेधः स्वा-
र्थः, अभिधानसामर्थ्यगम्यस्तु रात्रिभोजनविधिर्न साक्षात् ;
तद्धत्तः ‘गौः’ इत्यादिरन्वयप्रतिपादकस्य शब्दस्यान्वयज्ञाने
साक्षात् फलम् व्यतिरेकगतस्तस्य सामर्थ्यात् ; यस्मादन्वयो
विधिरव्यतिरेकवासास्ति विजातीयव्यवच्छेदाद्व्यभिचारि-
त्वात् तस्य; इत्येकज्ञानस्य फलद्वयमविवेकमेव । यतो यदि
साक्षादकस्य शब्दस्य विधि-प्रतिषेधज्ञानलक्षणं फलद्वयं
बुगपदार्थमेतत् स्यात् तदा भवेद् विरोधः ; यदा तु दिवाभोज-
नवाक्यवशेन साक्षात् अपरं सामर्थ्यलभ्यं फलमभाष्टं तदा
को विरोधः ? यन्वाक्तम्—‘प्रागगौरिति ज्ञानम्’ इत्यादि,
तदपि निरस्तम् ; अनभ्युपगमात्—न ह्यगोप्रतिषेधमाभि-
मुख्येन गोशब्दः करोतीत्यभ्युपगततमासि ; किं तदि ?
सामर्थ्यादिति । यन्वाक्तम्—‘अगनिर्वाप्तः सामान्यम्’

इत्यादि, तद्व्यसत्; बाह्यरूपतयाऽप्यस्तो बुद्ध्याकारः स-
र्वत्र शास्त्रस्यादौ 'गीर्गीः' इति समानरूपतयाऽभासनात्
सामान्यमित्युच्यते। बाह्यवस्तुरूपत्वमपि तस्य भ्रान्तमिति
पञ्चवशाद् व्यवहित्येन न परमार्थतः। ननु क यदि कदाचित्
मुखं वस्तुभूतं सामान्यं बाह्यवस्तुत्वाभिन्नमुपलब्धं भवेत् तदा
तत्साधर्म्यदर्शनात् तत्र सामान्यभ्रान्तिर्भवेत्। शायनं मुखया-
र्यासम्भवं सैव भवतामनुपपन्ना, असद्वत्तः। साधर्म्यदर्शना-
द्यनेकद्विचित्रादिज्ञानवत् भ्रान्तरूपसत्त्वादि तादृजानसम्भ-
वात्, न हि सर्वा भ्रान्तयः साधर्म्यदर्शनादेव भवन्ति किं-
हि? भ्रान्तरूपत्वादायीत्येव इति सिद्धसाध्यतादोषो न
भवति। स एव बुद्ध्याकारो बाह्यतयाऽप्यस्तोऽप्यहो बाह्य-
वस्तुभूतं सामान्यमित्योच्यते वस्तुतत्त्वनाश्वयसायान्,
श्राद्धाद्येत्वाऽप्येकरूपत्वयोः प्रागेव कारणमुक्तम्-

‘बाह्यार्थाध्यवसायिन्या, बुद्धेः शब्दात् समुद्भवात्’

‘प्रतिभासान्तराद् भेदात्’ इत्यादिना ।

कस्मात् पुनः परमार्थतः सामान्यमसौ न भवति ? बुद्धेर-
भ्यतिरिक्तत्वनाथोन्तरानुगमाभावात् । तदुक्तम्— 'ज्ञानादभ्य-
तिरिक्तं च कथमथोन्तरं ब्रजेत्' । न च भवद्विबुद्धयाकारो
गाथास्य सामान्यं वस्तुत्वर्यमिदम्, किं तर्हि ? बाष्पाशबले-
यादिगतमेकमनुगामि गाथादि सामान्यमुपकल्पितम् ; अतः
कुतः सिद्धासायत । येषां कम्— निषेधमात्रकण्ठ इत्यादि,
तस्याननुगमगतत्वादेव न दोषः । येषां समुक्तम्— तस्यां बा-
ष्पादिबुद्धीनाम् इत्यादि, तदप्यस्त ; यतः—

“यद्यप्यव्यतिरिक्तोऽय-माकारो बुद्धिरूपतः ।

तथापि बाह्यरूपत्वं, भ्रान्तैस्तस्याऽवसीयते” ॥

(तस्यसं० का० १०२६)

पदार्थ 'शब्दार्थोऽर्थानपत्तः' इति, तत्र यत्र हि वारम्बधाद् वस्तुान् प्रतिबन्धा-स्ति तस्य भ्रान्त्यर्थापि सन्ता विस्मयस्य प्रमिप्रभायां मणिकुण्डल्यत्र बाह्यार्थानपत्तत्वमस्ति; अतोऽ-सिद्धं बाह्यार्थानपत्तत्वम् । यत्तु- 'वस्तुरूपावभासा (रूपा च सा) बुद्धिः' इत्यादि, तत्र यर्थापि वस्तुरूपा सा बुद्धिस्तथापि तस्यास्तन् बाह्यात्मना बुद्ध्यन्तरात्मना च वस्तुनो नास्तीति प्रतिपादितम् । तेन 'बुद्धिश्चान्तरापाहो न गम्यते' इत्यसि-द्धं सामर्थ्येन गम्यमानत्वात् । 'अतस्यपि च बाह्यार्थे' इति, अत्र यथेहि हि प्रत्यक्षस्वात्मकः प्रतिबन्धोऽपाहो वाक्यार्थोऽस्माभिरुपवर्णितस्त्वेष पदार्थोऽपि, यस्मात्त एवार्थपि प्र-तिबिम्बस्वात्मकोऽपाहो उत्पद्यत एव, पदार्थोऽपि स एव; अतो न केवलं वाक्यार्थे इति विप्रतिपत्तन्भावाद् नोप (पा) लम्भो युक्तः । 'बुद्ध्यन्तराद् व्यवच्छेदो न बुद्धेः प्रतीयते' इत्यादावपि यत एव हि स्वरूपात्प्राक्नमात्रादन्यमशो सा न बिम्बिति तत एव स्वभावव्यवस्थितत्वाद् बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद् व्यवच्छेदः प्रती-यते; अन्यथाऽन्यस्वकं बिम्बनी कस्य ततो व्यवच्छिन्नोद्भा प्रती-यते? 'मिन्नसामान्यस्वकनाः' इत्यादावपि यथैव ह्योपादस्य नि-स्वभावत्वाद्रूपस्य परस्परतां भेदो नास्तीत्युच्यते तथैवाऽ-भेदोऽपि इति कथमभिज्ञाधीमावेषे पर्यायत्वासञ्जनं क्रियते? अभेदो ह्यकरूपत्वम् ; तत्तु न रीकूपेष्वकरूपत्वं नास्तीति न परीयता । स्यादन्तर्क्यं नाम न रीकूपकरूपत्वं भावो ना-स्ति तथापि कालान्नकस्य तस्य भावात् पर्यायत्वासञ्जनं यु-

क्रमेव । नन्वेवं पर्यायाऽपर्यायव्यवस्था शब्दानां कथं युक्ता ?
उक्तं च—

“रूपाभावेऽपि कैकत्वं, कल्पनानिर्मितं यथा ।

विभेदोऽपि तथैवेति, कुतः पर्यायता ततः” ? ॥

(तत्त्वसं० का० १०३२) “भावस्तु न पर्याया, न पर्यायाश्च

वाचकाः । न ह्येकं वाच्यमेतेषामनेकं चेति वक्षितम्” ॥ (तत्त्वसं० का० १०३३) इति । यदि परमार्थतो मिश्रमभिन्नं वा किञ्चिद् वाच्यं वस्तु शब्दानां स्यात् तदा पर्यायापर्यायता भवेत् यावता-‘स्वल्क्षणं जातिस्तद्योगो जातिमास्तथा’ इत्यादिना वर्णितम्—यथैषां न किञ्चिद् वाच्यमस्तीति । पर्यायादिव्यवस्था तु अन्तरेणापि सामान्यम् सामान्यादिशब्दत्वस्य व्यवस्थापनात् । तस्य चेदं निबन्धने यद् बहु-नामकार्थक्रियाकारित्वम्—प्रकृत्या कचिद् भाषा बहवोऽप्येकार्थक्रियाकारिणो भवन्ति; तेषामेकार्थक्रियासामर्थ्य-प्रतिपादपनाय व्यवहर्तुं निर्लाघवार्थमेकरूपाध्यासोपलैका-भूतिर्निवेश्यते, यथा-बहुषु रूपादिषु मधूदकाद्याहरणलक्ष-णैकार्थक्रियासामर्थ्ये ‘घटः’ इत्याका भूतिर्निवेश्यते । कथं पुनरेकेनानुगामिना विना बहुष्वेका भूतिर्निर्याकुं शक्या ? इति न वक्ष्यम्, इच्छामात्रप्रतिबद्धत्वात् शब्दानामर्थ-प्रतिनियमस्य । तथाहि—चक्षू-रूपाऽऽलाक-मनस्कारेषु रूपावज्ञानैकफलेषु यद् किञ्चिद् विनाप्येकेनानुगामिना सामान्यनच्छायाशब्दां भूतिर् निवेश्यत् तत् किं तस्य कार्थत्वं प्रतिरोद्धा भवेत् ? न हि नेषु लोचनानादिवैकं चक्षुर्विज्ञानजनकत्वं सामान्यमस्ति यतः सामान्य-समवाय-विशेषा अपि भवद्भिः चक्षुर्ज्ञानजनका अभ्युपगम्यन्ते, न च तेषु सामान्यसमवायाऽस्ति निःसामान्यत्वात् सामान्यस्य, समवायस्य च द्वितीयसमवायाभावात् । न च घटादिकार्यस्यादकाहरणादस्मज्ज्ञानस्य च स्वल्क्षणरूपत्वेन भिन्नत्वात् कथमेकार्थकारित्वम् ? इति वक्ष्यम्, यतो यद्यपि स्वल्क्षणभेदात् तत्कार्यं मिथं मिथं ज्ञानाख्यं ता-वत् कार्यमेकार्थव्यवसायिपरामर्शप्रत्ययहेतुत्वादिकम्; त-ज्ज्ञानहेतुत्वाच्चाथो घटादयोऽभेदेन इत्युच्यन्ते । न च याऽसौ परामर्शप्रत्ययस्तस्यापि स्वल्क्षणरूपतया भिद्यमानत्वा-देकत्वासिद्धेरपरपरैकार्कारपरामर्शप्रत्ययकार्यानुसरणतोऽनवस्थाप्रसङ्गतो न (त्रै) वाच्यतया कचिद्वैकभूतिर्निवेशो बहुषु सिद्धिमुपगच्छतीति कल्प्यम्; यतो न परामर्श-प्रत्ययस्यैककार्यकारितयैकत्वमुच्यते, किं तर्हि ? एकाध्य-वसायितया । स्वयमेव परामर्शप्रत्ययानामेकत्वसिद्धेर्नो-नवस्थाद्वारैकैकभूतिर्निवेशाभावात्, अत एकाकारपरामर्शहे-तुत्वाद् ज्ञानार्थं कार्यमेकम्; तदेतत्त्वाद् घटाद्य एक-त्वव्यपदेशभाजः । तेन विनापि वस्तुभूतं सामान्यं सामा-न्यवचना घटाद्यः सिद्धिमासर्थास्ति । तथा-किञ्चिदेकोऽपि प्रकृत्यैव सामान्यस्तरान्तः पातवशादनेकार्थक्रियाकारी भवति व्यतिरेकेणापि वस्तुभूतसामान्यधर्मभेदम्, तत्राऽतत्कार्यप-दाधर्मभेदभूयस्त्वात् अनेकभूतिसमावेशः अनेकधर्मसमारो-पात्, यथा-स्वदेशं परस्थोत्पत्तिप्रतिबन्धकारित्वाद् रूपं सप्रतिघम्-सह निश्चयेन चक्षुर्ज्ञानजनकत्वेन यतत इति-सनिर्देशं च तद्वैक्यते, यथा वा शब्द एकोऽपि प्रयोजन-

स्तरज्ञानज्ञानफलतया ‘प्रयोजनस्तरः’ इत्युच्यते, अत्रज्ञान-फलत्वाच्च भावणः—भूतिः श्रवणे भ्रातृ (त्र) ज्ञानम् तत्प्र-तिभासतया तत्र भवः भावणः, यद्वा—श्रवणेन शृण्वत इति भावणः—एवमतत्कार्यभेदेनैकस्मिन्नप्यनका भूतिर्निवेश्यमा-नाऽविरुद्धा । अतत्कारणभेदेनापि कचिन् तत्त्वैवेति, यथा-भ्रामरं मधु कुद्रादिकृतमधुनो व्यावृत्त्या । तथा तत्कार्यकार-णपदार्थव्यवच्छेदमात्रप्रतिपादनेच्छया अन्तरेणापि सामान्यं भूतेभेदेन निवेशने सम्भवति—

“अश्रावणं यथा रूपं, विद्युद्वाऽयकजा यथा” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४२)

“इत्यादिना प्रभेदेन, विभिन्नार्थनिबन्धनाः ।

व्यावृत्तयः प्रकल्प्यन्ते, तच्चिष्टाः (घाः) भूतयस्तथा” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४३)

“यथासंस्कृतमवताऽ-सङ्कीर्णार्थभिधायिनः ।

शब्दा विवक्षता वृत्ताः, पर्याया न भवन्ति न (नः)” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४४)

अत्रज्ञानफलशब्दव्यवच्छेदेन ‘अश्रावणं रूपम्’ इत्युच्यते, प्रयत्नकारणघटादिपदार्थव्यवच्छेदेन ‘विद्युदप्रजजा’ इत्यभि-धीयते । अन्तरेणापि सामान्यादिकं वस्तुभूतम् व्यावृत्तिकृ-तमेष शब्दानां भेदेन निवेशने सिद्धम्, पर्यायत्वप्रसङ्गाभावा-च्च विभिन्नार्थनिबन्धनव्यावृत्तिनिष्ठ (घृ) त्वं भूतीनां सिद्धः । स्यादतन् न भूत् पर्यायत्वमेषाम् अर्थभेदस्य कल्पितत्वात्; सामान्यविशेषवाचित्वव्यवस्था तु विना सामान्य-विशेषा-भ्यां कथमेवम् ? उच्यते—

“ बह्वलविषयत्वेन, तन्वेकेनानुसारतः ।

सामान्य-भेदवाच्यत्व-मप्येषां न विरुध्यते” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४५)

वृत्तशब्दो हि सर्वेष्वेव धव-खदिर-पलाशादिष्वलक्ष्यव-च्छेदमात्रानुस्यूतं प्रतिषिद्धकं जनयति; तनास्य बहुविषय-त्वात् सामान्यं वाच्यमुच्यते, अत्रादिशब्दस्य तु खादिरादि-व्यावृत्तकतिपयपदाध्यवसायविकल्पोत्पादकत्वाद् विशेष-पो वाच्य उच्यते । यदुक्तम्—‘अप्राज्ञभेदेन’ इत्यादि, तत्र—

“ताश्च व्यावृत्तयोऽर्थानां, कल्पनाशिष्टिर्निर्मिताः ।

नापोह्याधारभेदेन, मिथ्यन्ते परमार्थतः” ॥

“तासां हि बाह्यरूपत्वं, कल्पितं न तु वास्तवम् ।

भेदाभेदौ च तत्त्वं, वस्तुन्येव व्यवस्थितौ” ॥

“स्वर्वाज्ञानकानिष्ठेषु-वस्तुसंस्कृतशक्तिः ।

विकल्पास्तु विभिद्यन्ते, तद्रूपाध्यवसायिनः” ॥

“नैकात्मनां प्रपद्यन्ते, न मिद्यन्ते च अदृशः ।

स्वल्क्षणात्मका अर्था, विकल्पः प्रवर्तते त्वसौ” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४६-१०४७-१०४८-१०४९)

अस्य सर्वस्याप्ययमभिप्रायः—यदि हि पारमार्थिकोऽपोह-भेदनाधारभेदेन वाऽपोहस्य भेदोऽभीष्टः स्यात् तदैतद् दूषणं स्यात् यावता कल्पनया सजातीयविजातीयपदार्थभेदेनैव व्यावृत्तयो मिश्राः कल्प्यन्ते न परमार्थतः; ततः ताश्च कल्प-नावशादव्यतिरेका इव वस्तुना भासन्ते न परमार्थतः । पर-मार्थतस्तु विकल्पा एव मिद्यन्ते अत्रादिविकल्पवासनाऽप्य-

विविक्लवस्तुसंज्ञादीर्गमित्याद् अत्रावृत्तवस्तुव्यवसायिनः न स्वयोः । तथाहि-वृत्तादिवासामान्यरूपेण नैकात्मतां ध्या-
व्यः प्रतिपद्यन्ते, नापि क्षणिकाऽनात्मकादिधर्मभेदेन खण्ड-
शो भिद्यन्ते, केवलं विकल्प एव तथा प्रवर्तते, न त्वर्थः ।
यथोक्तम्—

“संख्यज्यन्ते न भिद्यन्ते, स्वतोऽर्थाः परमार्थिकाः ।

रूपमेकमेकं वा, तेषु बुद्धेरुपपन्नः” ॥ १ ॥

यच्चोक्तम्—‘न चाप्रसिद्धसाक्ष्य’—इत्यादि । तत्र—

“एकधर्मोन्वयासत्त्वेऽप्यपोह्याऽपोहगोचराः ।

वैलक्षण्येन गम्यन्तेऽभिन्नप्रत्ययमशरीकाः” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४०)

अपोह्याश्च अपोहगोचराश्चेति विग्रहः । तत्रापोह्या अश्वा-
दयः गोशब्दस्य तदपोहेन प्रवृत्तत्वात्, अपोहगोचराः शाब-
लेयादयः तद्विषयत्वाद् अगोपादस्य; तेन यद्यप्येकस्य सा-
मान्यरूपस्यान्वयो नास्ति तथाप्यभिन्नप्रत्ययमशरीहेतवो ये ते
प्रसिद्धसाक्ष्या भवन्ति, ये तु विपरीतास्ते विपरीता इति ।
स्यादतत् तत्सर्वैकप्रत्ययमशरीस्य हेतवोऽन्तरेण सामान्यमेकं
कथमर्था भिन्नाः सिद्ध्यन्ति ?, उच्यते—

“एकप्रत्ययमशरी हि, केचिदेवापयोगिनः ।

पठ्या भेदवन्तोऽपि, नान्य इत्युपपादितम्” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४१)

प्रतिपादितमेतत् सामान्यपरीक्षायाम्—यथा धाज्यादयोऽ-
न्तराणि सामान्यमेकार्थक्रियाकारिणो भवन्ति तथैकप्रत्य-
यमशरीहेतवो भिन्ना अपि भावाः केचिदेव भविष्यन्ति’ इति ।
‘न चान्यविनिर्मुक्ता’ इत्यादावाह—यद्यपि सामान्यं वस्तुभूतं
नास्ति तथापि विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणमात्रेणैवान्वयः क्रि-
यमाणो न विरुध्यते ।

“यस्मिन्नधूमनो भिन्नं, विद्यते हि स्वलक्षणम् ।

तस्मिन्ननाश्रितोऽप्यस्ति, परावृत्तं स्वलक्षणम्” ॥

“यथा महानसे वेद, विद्यतेऽधूममेदि तत् ।

तस्मादनश्रितो भिन्नं, विद्यतेऽत्र स्वलक्षणम्” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४३-१०४४)

अवयवपञ्चकमपि स्वलक्षणेनान्वये क्रियमाणे शक्योपदर्श-
नमित्येवं प्रयोगप्रदर्शने कृतम्, इदं च कार्यहेताबुदाहरणम् ।
स्वभावहेतावपि—यद् असतो व्यावृत्तं स्वलक्षणं तत् सर्वं
स्थिरादपि व्यावृत्तम्, यथा बुद्ध्यादि, तथा चेदं शब्दादि
स्वलक्षणमसद्रूपं न भवतीति । अमुना न्यायेन विशेषा-
ऽसंस्पृशात् स्वलक्षणेनान्वयः क्रियमाणो न विरुध्यते । य-
दि तर्हि स्वलक्षणेनैवान्वयः कथं सामान्यलक्षणविषयमनु-
मानम् ? तदेव हि स्वलक्षणमविद्यत्तमेदं सामान्यलक्षण-
मित्युक्तम् ‘सामान्येन भेदापरामर्शेन लक्ष्यतेऽध्यवसायीयते’
इति क्त्वा । तथोक्तम्—

“अतद्रूपपरावृत्त-वस्तुमात्रप्रसाधनात् ।

सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितः” ॥ इति तेन सा-
हचर्यमपि लिङ्ग-शब्दयोः स्वलक्षणेनैव कथ्यते । न चाप्यव-
शेनमात्रणास्माभिधिपक्षे लिङ्गस्याभावोऽवसीयते, किं तर्हि ?
अनुपलभ्यविशेषादेव । यच्चोक्तम्—‘शाबलेय’ इत्यादि,
तत्रेदं भवान् यत्कर्महन्ति—‘बाहुलेयाऽध्यवसायस्तु-
ह्येऽपि भेदं किमिति तुरङ्गमपरिहारेण गोवं शाबलेयादी

वर्तते नाश्वे’ इति ? स्यादतत् किमत्र यत्कर्म ? गोत्वस्या-
भिव्यक्तौ शाबलेयादिरेव समर्थो नाश्वः; अतस्तत्रैव तद्
वर्तते नान्यत्र । न चायं पर्यनुयोगो युक्तः ‘कस्मात् तस्या-
भिव्यक्तौ शाबलेयादिरेव समर्थः’ ? यतो वस्तुस्वभावप्रति-
नियमोऽयम् ; न हि वस्तूनां स्वभावाः पर्यनुयोगमर्हन्ति तेषां
स्वहेतुपरम्पराकृतत्वात् स्वभावभेदप्रतिनियमस्यति । नन्वेवं
यथा शाबलेयादिरेव गोत्वाभिव्यक्तौ समर्थस्तथा सत्यपि भेदं
सामान्यमन्तरेणापि तुल्यप्रत्ययमशरीत्पादेन शाबलेयादिरेव
शक्ता न तुरङ्गम इत्यस्मत्पक्षा न विरुध्यत एव । तेन—

“तादृक् प्रत्ययमशरी, विद्यते यत्र वस्तुनि ।

तत्राभावोऽपि गोज्ञान-रगोपोहः प्रवर्तते” ॥

[तत्त्वसं० का० १०६०]

यच्चोक्तम्—‘इन्द्रियैः’ इत्यादि, तत्सिद्धम् ; तथाहि—स्वल-
क्षणात्मा तावदपोह इन्द्रियैरेवगम्यत एव, यच्चार्थप्रतिवि-
म्बात्माऽपोहः स परमार्थतो बुद्धिस्वभावत्वात् स्वसंवेदन-
प्रत्यक्षत एव सिद्धः, प्रसङ्गात्माऽपि सामर्थ्यात् प्रतीयत एव
‘न तद्वात्मा परात्मा’ इति न्यायात् ; अतः स्वलक्षणादिक-
पमपादं दृष्ट्वा लोकः शब्दं प्रयुङ्क्ते एव न वस्तुभूतं सामान्यम् ;
तस्याऽसत्त्वात् अप्रतिभासनाच्च । यदेव च दृष्ट्वा लोकेन
शब्दः प्रयुज्यते तत्रैव तस्य सत्त्वन्धोऽवगम्यत नान्यत्र अति-
प्रसङ्गात् । यच्च—‘अगोशब्दाभिधेयत्वं गम्यतां च कथं
पुनः’ इति, अत्र—

“तादृक् प्रत्ययमशरी, यत्र नैवास्ति वस्तुनि ।

अगोशब्दाभिधेयत्वं विस्पष्टं तत्र गम्यते” ॥

[तत्त्वसं० का० १०६३] यच्चोक्तम्—‘सिद्धागौरपोहो-
त’ इत्यादि, तत्र, स्वत एव हि गवाद्यां भावाः भिन्नप्रत्य-
यमशरी जनयन्तो विभागेन सम्यग् निश्चिताः, तेषु व्यवहारार्थं
व्यवहर्तृभिर्यथेष्टं शब्दः सिद्धः प्रयुज्यते । तथाहि—यदि भि-
न्नं वस्तु स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमन्यपदार्थप्रदणमपेक्षते तदा स्या-
दितरेतराध्य शेषः यावताऽन्यप्रदणमन्तरंशेष भिन्नं वस्तु
संवेद्यतः तस्मिन् भिन्नाकारप्रत्ययमशरीहेतुतया विभागेन ‘गो-
र्गोः’ इति च सिद्धे यथेष्टं संकतः कियते इति कथमितर-
तराध्यत्वं भवेत् ? यच्चोक्तम्—‘नाधाराधेय’—इत्यादि,
तत्र, न हि परमार्थतः कश्चिदपोहेन विशिष्टोऽर्थः शब्दे-
रभिधीयते । तेनैव यतः प्रतिपादितमेतत्—‘यथा न कि-
ञ्चिदपि शब्देर्वस्तु संस्पृश्यते, कश्चिदपि समयाभावात्’
इति । तथाहि—शब्दा बुद्धिरबाह्यार्थविषयाऽपि सती
स्वाकारं बाह्यार्थतयाऽध्यवस्यन्ती जायते, न परमा-
र्थतो वस्तुस्वभावं स्पृशति यथातत्स्वमन्यव्यवसायात् ।
यथेवम् कथमाचार्येणोक्तम्—“नीलोत्पलादिशब्दा अर्था—
न्तरनिवृत्तिविशिष्टानर्थानाहुः” इति ।

“अर्थान्तरनिवृत्त्याह, विशिष्टानिति यत् पुनः ।

प्रोक्तं लक्षणकारिण, तत्रार्थोऽर्थं विवक्षितः” ॥१०६८॥

“अन्यान्यत्वेन य भावा, हेतुना करणेन वा ।

विशिष्टा भिन्नजातीयै-रसङ्गीणौ विनिश्चिताः” ॥१०६९॥

“वृक्षादीनाह तान् ध्वान-स्तन्नावाध्ववसायिनः ।

ज्ञानस्यापाननादे-ज्जात्यादेः प्रतिषेधनम्” ॥१०७०॥

“बुद्धौ येऽर्था विवर्तन्ते, तानाह जननादयम् ।

निवृत्त्या च विशिष्टत्व-मुक्तमथामनन्तरम्” ॥१०७१॥

[तत्त्वसं० का०]

अस्य तात्पर्यार्थः द्विविधो ह्यर्थः—बाह्यो, बुद्ध्याकृतश्च । तत्र बाह्यस्य न परमार्थतोऽभिधानं शब्दैः, केवलं तदव्यवसायि-
विकल्पोत्पादनादुपचारादुक्तम् ‘शब्दाऽधोनाह’ इति । उप-
चारस्य च प्रयोजनं जात्यभिधाननिराकरणमिति । अवय-
वार्थस्तु ‘अन्यान्यत्वेन’ इति अन्यस्मादन्वयत्वं व्यावृत्तिस्ते-
नान्यान्यत्वेन हेतुना कारणेन वा ये वृत्तादयो भावा विशिष्टा
निश्चिता अन्येना व्यावृत्ता निश्चिता इति वाच्यः । एतेन
‘अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टान्’ इत्यत्र पदे ‘निवृत्ता’ इति (‘नि-
वृत्त्या’ इति) तृतीयाधो व्याख्यातः । ‘ध्वानः’ इति शब्दः ।
यस्तु बुद्ध्याकृतोऽर्थस्तस्य मुख्यत एव शब्दैरभिधानम् ।
‘अयम्’ इति ध्वानः । अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टत्वं कथमेपां
योजनीयमित्याशङ्क्य ‘निवृत्त्या विशिष्टत्वमुक्तमयामनन्तरम्’
इत्युक्तम् । एषामपि बुद्धिसमाकूटनामर्थानामन्यतो व्यावृ-
त्ततया प्रतिभासनादित्यभिप्रायः । ननु यदि न कश्चिद्वच-
वस्तुशः शब्देन प्रतिपाद्यते तत् कथमुक्तमाचार्येण—‘अर्थो-
न्तरनिवृत्त्या कश्चिद्वच वस्तुनो भागो गम्यते’ इति, अर्थो-
न्तरपरावृत्तदर्शनद्वारायातत्वात् बुद्धिप्रतिबिम्बकमर्थान्तर-
परावृत्ते वस्तुनि आन्तेस्तादात्म्येनाऽऽरोपितत्वाद्युपचाराद्
‘वस्तुना भागः’ इति व्यपदिष्टम् । ननु चार्थान्तरनिवृत्ति-
र्वाह्यवस्तुगतो धर्मः, सा कथं प्रतिबिम्बाधिगमं हेतुभावं क-
रणभावं वा प्रतिपद्यते येन ‘निवृत्ता’ इति (‘निवृत्त्या’ इति)
उच्यते इति, उच्यते; यदि हि विजातीयत्वाद् व्यावृत्तं वस्तु न
स्यात् तदा न तत्प्रतिबिम्बकं विजातीयपरावृत्तवस्तवात्मनाऽ
अवयसीयते तस्मादर्थान्तरपरावृत्तेहेतुभावः करणभावश्च
उच्यते एव । ‘न चान्यकपमन्याहङ्क कुर्याद् द्वाने विशेषणम्’
इत्यादावपि, यदि ह्यस्यव्यावृत्तिरभावरूपा वस्तुनो विशेष-
णत्वेनाभिप्रेता स्यात् तद्वत् (तद्वैतत्) सर्वं दृश्यमुपपद्येत
यावता वस्तुस्वरूपेणान्यव्यावृत्तिविशेषणत्वेनापादीयते तेन
विशेषणानुपूर्वैव विशेष्ये बुद्धिर्भवेत्येव । तथाहि—अगोनिवृ-
त्तिर्यो गौरभिधीयते सोऽश्वादिभ्यो यदन्वयत्वं तत्सम्भावैव
नान्या; तत्तत्र यद्यप्यसौ व्यतिरेकेणागोनिवृत्तिः ‘गौः’ इ-
त्यभिधीयते भेदान्तरप्रतिषेधेण तन्मात्रजिज्ञासायाम् तथा-
पि परमार्थतो गौरात्मगतैव सा—यथाऽन्यत्वम् न हि
अन्य (अन्यत्वं) नाम अन्यत्वाद् वस्तुनाऽन्यत्—अन्यथा
तद् वस्तु ततो भिन्नमित्येतन्न सिद्ध्यत् । तस्मात् विशेषण-
भावोऽप्यन्यव्यावृत्तेर्विशेष्यं वस्तुधीर्भवत्येव । अथ व्यति-
रिक्तेष्वेव विशेषणं लोके प्रसिद्धम् ; यथा—दृष्टः पुरुषस्य,
व्यावृत्तिश्चाव्यतिरिक्ता वस्तुनः; तत् कथमसौ तस्य विशेष-
णम् ? असदेतत् ; नहि परमार्थेन किञ्चित् कस्यचित् वि-
शेषणम् अनुपकारकस्य विशेषणत्वायोगात्, उपकारकत्वे
चाङ्गीक्रियमाणे कार्यकाले कारणस्थानवस्थानाद् अनुपप-
त्कालभाविनोर्विशेषणविशेष्यभावोऽनुपपन्नः, युगपत्काल-
भावित्वेऽपि तदानीं सर्वोत्पन्ना परिनिष्पत्तेर्न परस्परमुपका-
रोऽस्तीति न युक्तो विशेषणविशेष्यभाव इति सर्वभावानां
खलुभावव्यवस्थितेरयःशलाकाकल्पत्वात् कल्पनया अमी-
षां मिथीकरणम् । अतः परमार्थतो यद्यपि व्यावृत्ति-तद्-
दोरभेदस्तथापि कल्पनारचितं भेदमाश्रित्य विशेषणविशे-
ष्यभावोऽपि भविष्यति । यथोक्तम्—‘यदा वाऽशब्दवाच्य-
त्वाच्च व्यक्तीनामपोह्यता’ इत्यादि, तत्र व्यक्तीनामवाच्यत्वा-

त् इत्यसिद्धम् । तथाहि—यद् व्यक्तीनामवाच्यत्वमस्माभिर्व-
र्णितं तत् परमार्थचिन्तायाम् न पुनः संवृत्त्यापि; तथा तु
व्यक्तीनामेव वाच्यत्वमविवारितरमणीयतया प्रसिद्धमिति
कथं नासिद्धो हेतुः ? अथ पारमार्थिकमवाच्यत्वं हेतुत्वेनो-
पादीयते तदाऽपोह्यत्वमपि परमार्थतो व्यक्तीनां नेष्टमिति
सिद्धसाध्यता । यथोक्तम्—‘तदापोह्यत सामान्यम्’ इत्या-
दि, तत्रापि ‘अपोह्यत्वात्’ इत्यस्य हेतोरसिद्धत्वमनैकान्ति-
कत्वं च, व्यक्तीनामवाच्यत्वं प्रतिपादितत्वात् । न चापो-
होऽपि वस्तुता, साध्यविपर्यये हेतोर्बाधकप्रमाणाभावात् ।
यत्परि—‘अभावानामपोह्यत्वं न’ इत्यादि, तत्र,

“नाभावोऽपोह्यते ह्येवं, नाभावो भाव इत्ययम् ।

भावस्तु न तदात्मति, तस्यैष्टैवमपोह्यता” ॥

“यो नाम न यदात्मा हि, स तस्यापोह्य उच्यते ।

न भावोऽभावकपश्च, तदपोहे न वस्तुता” ॥

[तत्त्वसं० का० १०६१-१०६२]

‘नाभावः’ इत्येवमभावो नापोह्यते येनाभावरूपतायास्त्यागः
स्यात्, किं तर्हि ? भावो यः स विधिरूपत्वाद्भावरूपवि-
धेकानावास्थित इति सामर्थ्यादपोह्यत्वं तस्याभावस्यैष्टत्वम्
(ष्टम्) तदेव स्पष्टीकृतम् ‘यो नाम’ इत्यादिश्लोकं । ‘तव-
पोहे’ इति तस्याभावस्यैवमपोहे सति न वस्तुता प्राप्नोति ।
अत्राभयपक्षप्रसिद्धादाहरणप्रदर्शननानैकान्तिकतामिव स्फु-
टयति—

“प्रकृतीशादिजन्यत्वं, न हि वस्तु प्रसिद्धयति” ॥

“नातोऽसतोऽपि भावत्व-मिति क्लेशो न कश्चन” ।

(तत्त्वसं० का० १०६३-१०६४)

तथाहि—प्रकृति-ईश्वर-कालादिकृतत्वं भावानां भवद्विमी-
मांसकैरेव नश्यत एव, तस्य च प्रतिषेधं सत्यपि यथा न
वस्तुत्वमापद्यते तथा अपोह्यत्वेऽप्यभावस्य वस्तुत्वापत्तिर्न
भाविष्यतीत्यनैकान्तः । यदुक्तम्—‘तत्रासतोऽपि वस्तुत्व-मिति
क्लेशो मद्भावं भवत्’ इति तदप्यनैवनाैकान्तिकत्वप्रतिपाद-
नेन प्रतिर्वाहलमिति दर्शयति—‘नातोऽसतोऽपि’ इत्यादिना ।
‘तत्प्रसिद्धौ न सत्ताऽस्ति, न चासत्ता प्रसिद्धयति’ ॥ इति ।
अत्र अभावस्य यथोक्तं प्रकरणार्थसिद्धायपि भावस्य सत्ता
सिद्धयत्वेव, तस्य स्वस्वभावव्यवस्थितत्वात् । या च भाव-
स्य यथोक्तं प्रकरणेण सिद्धिः सैव सत्ताति प्रसिद्धयति ।
एतदेवाहुः—

“अगोतो विनिवृत्तश्च, गोर्विलक्षण इत्यते ।

भाव एव ततो नायं, गौरगोमै प्रसज्यते” ॥

[तत्त्वसं० का० १०६५]

‘भाव एव भवत्’ इति, एतच्चानिष्टापादनम् इष्टत्वात् । त-
थाहि—अगोत्वादुद्भादगौर्भावविशेषरूप एव विलक्षण इत्यते
नाऽभावात्मा; तेन भाव एव भवत्, अगोतश्च गोर्विलक्षण-
स्येष्टत्वादगोर्न गोत्वप्रसङ्गः । एतेन यदुक्तम्—‘अभावस्य
च योऽभावः’ इत्यादि, तत् प्रतिर्वाहितम् । यथोक्तम्—‘न
ह्यवस्तुनि वासना’ इति, तत् असिद्धमनैकान्तिकं च ।
यतः—

“अवस्तुविषयेऽप्यस्ति, चेतोमात्रविनिर्मिता ।

विचित्रकल्पनाभेद-रचितोऽप्येव वासना” ॥

“ ततश्च वासनाभेदाद्, भेदः सद्रूपतापि वा ।
प्रकल्प्यतेऽप्यपेक्षायाः, कल्पनाखितेष्विव ” ॥
(तत्त्वसं० का० १०८६-१०८७)

‘ अवस्तुविषये चेतो नास्ति ’ इति, एतदसिद्धम् । तथाहि-
उत्पाद्यकभाविषयसमुद्भूतवस्तुत्वाकारमप्युपेक्ष्य प्रवर्तते एव
चेतः तथा (चा) उन्मत्तसत्तातीत्यधिकलपोत्पत्त्ये अनन्त-
रचेतसि वासनाभावात् एव; यतः पुनरपि सन्तानपरिपा-
कवशात् प्रबोधकमात्रयमासाद्य तथाविधमेव चेतः समुप-
जायते, तद्वशाद्वाप्यपेक्षायाः परस्परतो भेदः सद्रूपता च क-
ल्पनावशाद् भविष्यतीत्यनेकान्तिकता । यच्च—‘ शब्दभेदा-
ऽप्यपेक्षानिमित्तो न युक्तः ’ इति, अत्र—

“ यादृशोऽर्थोऽन्तरापोहः, वाच्योऽयं प्रतिपादितः ।
शब्दान्तरव्यपेक्षाऽपि, तौदगवाच्यमस्यते ” ॥
(तत्त्वसं० का० १०८८)

इति वाच्यकापोहपक्षेऽपि द्वयं विस्तरतः प्रतिपादितभ-
युक्तं द्रष्टव्यम् । ‘ अगम्यगमकत्वं स्यात् ’ इति, अत्र प्रयो-
गेऽपि यदि ‘ अवस्तुत्वात् ’ इति सामान्येनापेक्षयते
तदा हेतुर्ममजः यतः प्रतिविश्वान्मनोवाच्य-वाच्यकापो-
हयोऽपि वाच्यमन्वेत आनन्दमनित्वान् सावृत्तं वस्तुत्वम-
स्येव । अथ पारमार्थिकवस्तुत्वमाश्रित्य हेतुर्मभिर्भाष्यते
तदा निश्चयः स्यात्तः नाहं परमार्थतोऽस्माभिः किञ्चिद् वा-
च्यं वाच्यं चेत्त्यतः । यत उक्तम्—

“ न वाच्यं वाचकं वास्ति, परमार्थेन किञ्चन ।
क्षणभङ्गितु भाविषु, व्यापकत्वावधारितः ” ॥
(तत्त्वसं० का० १०९०)

क्षणिकत्वेन संकृतव्यवहारासकालव्यापकत्वाभावात् स्व-
लक्षणस्यैव भावः । स्यादतत् नारमार्भस्तत्त्विको वाच्य-
वाच्यकापो निषिध्यते, किं तर्हि ? तात्त्विकोमपेक्षयोर्व-
स्तुतामाश्रित्य सावृत्तमेव गम्यगमकत्वं निषिध्यते न भावि-
कम्; तेन (तेन न) हेतोरसिद्धतापि (ना, नापि) सि-
द्धसाधयता प्रतिज्ञादायां भविष्यति; द्वयोरपि हि सावृत्तत्वं
तात्त्विकत्वं वाऽऽधीयमाणं स्यादतद् दोषद्वयमिति, नैवम्;
हेतोरनैकान्तिकताप्रसङ्गः कल्पनाखचितेषु हि महाश्वेतादि-
ध्वेषेषु तद्वचकषु च शब्देषु परमार्थतो वस्तुत्वाभावेऽपि
सावृत्तस्य वाच्यत्वकालावस्य दर्शनात् । स्यादतत् तथापि
महाश्वेतादिषु सामान्यं वाच्यं वाचकं च परमार्थतोऽस्येव
ततो न तैर्दर्शयित्वा; असिद्धतः; सामान्यस्य विस्तरणं नि-
रस्तवत्वात् न तेषु सामान्यं वाच्यं वाचकं वा महाश्वेतादि-
ध्वस्तीति कथं नानैकान्तिकता हेतोः ? स्यादतत् यद्यपि त-
ज वस्तुभूतं नास्ति सामान्यं वाच्यम् वाचकं (कं तु) महा-
श्वेतादिशब्दस्वलक्षणमस्येव, नः सर्वपदार्थव्यापिनः क्षण-
भङ्गस्य प्रसाधितत्वाच्च शब्दस्वलक्षणस्य वाचकत्वं युक्तम्,
क्षणभङ्गित्वेन नस्य संकृतासम्भवात् व्यवहारकालानन्वया-
कञ्चित् प्रतिपादितत्वात् ।

“ तस्मात् तद् द्वयमेष्टव्यं, प्रतिविश्वविद् सावृत्तम् ।
तेषु तद् व्यभिचारित्वं, दुर्निवारमतः स्थितम् ” ॥१०८९॥
(तत्त्वसं० का०)

‘ द्वयम् ’ इति वाच्यं वाचकं च, ‘ प्रतिविश्वविद् ’ इति आदि-
शब्देन निराकारज्ञानाभ्युपगमोऽपि स्वगतं किञ्चित् प्रतिनिध-
नमनर्थोऽधीयवसायरूपत्वे विज्ञानस्याद्यव्यभिचारित्वमिति
दर्शयति, ‘ तेषु ’ इति कथनोपरचित्तव्येषु, ‘ तद् ’ इति तस्मा-
त् तस्य वा हेतोर्दर्शयित्वात्वं तद्व्यभिचारित्वम् । ‘ विधि-
रप्य शब्दार्थो येन नाभ्युपगम्यते ’ इति, अत्रापि न ह्यस्माभिः
सर्वथा विधिरूपः शब्दार्थो नाभ्युपगम्यते-येनैतद् भवताऽ-
निष्टप्रसङ्गापादनं क्रियते—किन्तु-शब्दार्थो(द्वादर्थो)व्यव-
सायरित्वतः समुत्पादात् संवृता (सावृता) विधिरूपः श-
ब्दार्थोऽभ्युपगम्यते एव । तत्त्वतस्तु न किञ्चिद् वाच्यमस्ति
शब्दानामिति विधिरूपस्तात्त्विको निषिध्यते; तेन सावृत्तस्य
विधिरूपस्य शब्दार्थस्येष्टत्वात् स्वार्थाभिधाने विधिरूप इ-
त्यन्यथानिरकस्य सामर्थ्यादिभिर्नेति (नेति) विपूर्वकं
व्यतिरेको गुड्यते एव । स्यादतत् यत् विधिरूपः शब्दार्थो-
भ्युपगम्यते कथं तर्हि हेतुमुखे लक्षणकारेण “ असम्भवे
विधिः ” [हेतु०] इत्युक्तम् ? सामान्यलक्षणार्थोच्यस्य वा-
चकस्य वा असम्भवात् परमार्थतो; शब्दानां विकल्पानां च
परमार्थतो विषयासम्भवात् परमार्थमाश्रित्य विधिरूपसम्भ-
वः अत्राचार्येण इत्यविरोधः । ‘ अपेक्षावशाच्च वाच्यत्वम् ’ इत्या-
दावापि एकमेवातीतानुत्पलव्यावृत्ताधीकारमुभयरूपं प्रतिवि-
श्वकं नीलोत्पलशब्दादुदति नाभायमाश्रयम्; अतः शब्दार्था-
ऽध्यवसायरित्वमध्यवसायवशात् नीलोत्पलादिशब्दानामस्येव
तदनुरोधात् सामानाधिकरत्यमुपपद्यते एव । यच्चोक्तम्—
‘ अथान्यापोहवद् परंतु वाच्यमित्यनु विधीयते ’ इति, तथापि
यदि हि व्यावृत्ताद् भावाद व्यावृत्तिर्नामान्या भवेत् स्यात्
तदा तद्व्यपक्षितदोषप्रसङ्गः यावता नामन्यो व्यावृत्तात्
भावाद्व्या व्यावृत्तिरस्ति अपि तु व्यावृत्त एव भावो भेदा-
न्तरप्रतिक्षेपणतन्मात्रजिज्ञासायां तथाऽभिधीयते, तेन यथा
जातो प्राधान्यश्च वाच्यार्था पारमर्त्येण तद्वतोऽभिधानात्
तद्वतभेदानाज्ञात्वात् तैः सह सामानाधिकरत्यादोषावप्रसङ्गः
उक्तः तद्व्यावृत्तत्वं नावतरति, व्यतिरेकस्यापेक्षाद्वतोऽभि-
धानात् । न ह्यस्मिन् परपक्षे इव सामानाधिकरत्याभावः ।
तथाहि—‘ नीलम् ’ इत्युक्तं पीतादिव्यावृत्तपदार्थोध्यवसायि-
भ्रमर-कांक्षलाऽज्जनादिषु सशय्यमानरूपं विकल्पप्रतिवि-
श्वकमुदति, तथोत्पलशब्देन कोकिलादिभ्यो व्यवच्छिद्यानु-
त्पलव्यावृत्तवस्तुविषये व्यवस्थाप्यमानं परिनिश्चितात्मकं
प्रतीयते; तत्र परस्परं यथोक्तव्युज्जिप्रतिविश्वकापक्षयाव्यव-
च्छिद्यव्यवच्छिद्यकापक्षया नीलोत्पलशब्दयोर्विशेषणविशेषणभावो
न विरुध्यते, ह्यभ्यां वाऽनीलानुत्पलव्यावृत्तैकप्रतिविश्व-
त्वकवस्तुप्रतिपादनादकापेक्षिततया सामानाधिकरत्यं च
भवतीति; परपक्षे तु तद्व्यवस्था दुर्घटा । तथाहि—विधिशब्दा-
र्थवादपक्षे नीलोत्पलव्येन नीलोत्पलस्वलक्षणोऽभिहितं ‘ किन्तु-
त्पलम् आहोस्विद् अज्जनम् ’ इत्यवमग्नाने विशेषान्तरे न प्रा-
प्तां सर्वात्मना तस्य वस्तुनः प्रतिपादितत्वात् । एकस्यैक-
वैकप्रतिपक्षपक्षयोः ज्ञाताऽऽतन्तव्यविरोधाच्च धर्मान्तरे संशय-
विषयोऽसावित्युत्पलादिशब्दान्तरप्रयोगाकाङ्क्षा प्रयोक्तृरपि न
प्राप्नोति—यद्यमुत्पलादिशब्दाचारणम्-तस्य नीलशब्देनैव
कृतत्वात् । अत्रापि स्यात् तद् वस्तुत्वकदर्शनाभिहितं नील-
शब्देन न सर्वात्मना तेन स्वभावान्तराभिधानायापरः शब्दोऽ-

स्वेत्येत, असदेतत् ; न ह्यकस्य वस्तुना देशः स्मिन् यैकदेशेनाभिधानं स्यात् एकत्वानकत्वयोः परस्परपरिहारस्थित-
लक्षणत्वात्, इति यावन्मस्त एकदेशास्तावन्त्येव भवता व-
स्तुनि प्रतिपादितानीति नैकमेकं सिद्धेत् । स्यादेतत् न
नीलशब्देन द्रव्यमभिधीयते किं तर्हि ? नीलाख्यो गुणः त-
त्समवता वा नीलत्वजातिः, उत्पलशब्देनाप्युत्पलजातिर्या-
क्यते न द्रव्यम् ; तेन भिन्नार्थाभिधानादुत्पलादिशब्दान्तरा-
काङ्क्षा युज्यत एव । नन्वेवं परस्परभिन्नार्थप्रतिपादकत्वेन
नितरां नीलोत्पलशब्दयोरनं सामानाधिकरण्यम् यकुलोत्पल-
शब्दयोरिवैकस्मिन्नर्थे ब्रूयमावात् । अथ नीलशब्दो यद्यपि
गुणविशेषवचनस्तथापि तद्द्वारेण नीलगुण-तज्जातिभ्यां स-
म्बद्धं द्रव्यमस्याह, तथोत्पलशब्देनापि जातिद्वारे (द्वारेण)
तदेव द्रव्यमभिधीयत इति तयोर्कार्यवृत्तिसम्भवात् ना-
मानाधिकरण्यं भविष्यति न यकुलोत्पलशब्दयोरिति,
असदेतत् ; नीलगुण-तज्जातिसम्बद्धस्य द्रव्यस्य नील-
शब्देन प्रतिपादनत्वात् तज्जातयोरन्योत्पलशब्देनैवैयं प्रस-
ङ्गात् । स्यादेतत् यद्यपि नीलशब्देन गुण-तज्जातिमद् द्र-
व्यमभिधीयते तथापि नीलशब्दस्यानेकाध्वनिस्तद्देशेनात् प्र-
तिपत्तुरुपलब्धौ(यै)निश्चितरूपा न बुद्धिरुपजायते—कार्ति-
कादिगणपि नीलत्वात्—अनाऽधोन्तरसंशयवच्छेदात्तत्पल-
शब्देनः प्रयोगः सार्थक एव, तद्व्यसम्यक् ; प्रकृतार्थानभिन्न-
तयाभिधानात् । विधिशब्दाधेयं हि सामानाधिकरण्यं न
सम्भवेन्नित्यतश्च प्रकृतम्, यदि चाऽत्पलशब्दः संशयव्यव-
च्छेदायैव व्याप्रियते न द्रव्यप्रतिपत्त्ये न तर्हि विधिः शब्दा-
र्थः स्यात् उत्पलशब्देन भ्रान्तिस्मारापिताकारव्यवच्छेद-
मात्रस्यैव प्रतिपादनात्, परस्परविरुद्धं चेदमभिधीयते—नी-
लशब्देनोत्पलसार्थं द्रव्यमभिधीयते अथ च प्रतिपत्तश्च
निश्चयः न जायते ' इति न हि यत्र संशयो जायते स श-
ब्दार्थो युक्तः अतिप्रसङ्गात्, नापि निश्चयः विषयीकृतं व-
स्तुनि संशयोऽवकाशे लभते निश्चयाऽऽरोपमनसोर्वाध्यवा-
धकभावात् । स्यादेतत् यद्यपि नीलोत्पलशब्दयोरैकस्मिन्नर्थे
वृत्तिर्नास्ति तदर्थेयस्तु जाति-गु(यस्तु गु)णजात्यैरेकस्मिन्
द्रव्ये वृत्तिरस्तीत्यतोऽर्थद्वारकमनयोः सामानाधिकरण्यं भ-
विष्यति, तदेतद्व्युक्तम् अतिप्रसङ्गात् ; एवं हि रूप-रसशब्द-
योरपि सामानाधिकरण्यं स्यात् तदर्थयो रूप-रसयैरेक-
स्मिन् पृथिव्यादिद्रव्ये वृत्तेः । किञ्च—तर्हि 'नीलोत्पलम्' इ-
त्येकार्थविषया बुद्धिर्न प्राप्नोति एकद्रव्यसमवेतयोरगुण-जा-
त्यादौभ्यां पृथक् पृथगाभिधानात् ; न वैकार्थविषयज्ञानानु-
त्पादं शब्दयोः सामानाधिकरण्यमस्तीत्यलमिति प्रसङ्गेन । अ-
थापि स्यात् यदेव नीलगुण-तज्जातिभ्यां सम्बद्धं वस्तु न त-
देवोत्पलशब्देनोच्यते; तेनोत्पलशब्दित्वयोर्ना भविष्यति ।
नन्वेवं भिन्नगुणजात्याभ्ययद्रव्यप्रतिपादकत्वाकीलात्तत्पलशब्द-
योः कुतः सामानाधिकरण्यम् ? अथ यद्यपि यदेव द्रव्यं नी-
लशब्देनाच्यते उत्पलशब्देनापि तदथ तथापि नीलशब्दो नो-
त्पलजातिसम्बन्धिरूपेण द्रव्यमभिधत्ते, किं तर्हि ? नीलगुण-
तज्जातिसम्बन्धिरूपेणैव; तेनोत्पलत्वजातिसम्बन्धिरूप-व-
मस्याभिधानानुत्पलश्रुतिः प्रवर्तमानानां (ना) नर्थिका भवि-
ष्यति, असदेतत् ; न हि नीलगुण-तज्जातिसम्बन्धिरूपत्वा-
दव्यवच्छेदोत्पलत्वजातिसम्बन्धिरूपत्वं येन नीलतज्जातिसम्ब-

न्धिरूपत्वाभिधानं द्रव्यस्यात्पलत्वजातिसम्बन्धिरूपत्वाभि-
धानं (न न) भवेत्, एकस्माद् द्रव्याद् द्वयोरपि सम्बन्धि-
रूपत्वयोरप्यतिरेकात् तयोरप्येकत्वमेवत्युक्तमेकरूपभि-
धानपररूपस्यानभिधानात् । भवतु चाऽत्पलत्वसम्बन्धिरूपत्वं
नीलतज्जातिसम्बन्धिरूपत्वादन्यत् तथाऽप्युत्पलश्रुतिरनर्थि-
कैव । तथाहि—यत् तद् अनंशं वस्तु उत्पलजात्या सम्बद्धं
तदेव नीलश्रुतज्जातिभ्यां सम्बध्यते, नन्वानंशत्वात् सर्वो-
त्मना नीलश्रुत्यैवाभिहितम् किमपरमनभिहितमस्य स्वरूप-
मस्ति यदभिधानायात्पलश्रुतिः सार्थिका भवेत् ।

उच्यतेकरस्वाह—“ निरंशं ' वस्तु सर्वोत्पलना विषयीकृतं
नांशं ' इत्येवं विकल्पो नावतरति, सर्वशब्दस्यानकार्थवि-
षयत्वात् एकशब्दस्य वाचयवबुद्धित्वात् ” इति, असदेतत् ;
वाक्यार्थापरिहानत एवमभिधानात् । तथाहि—“ प्रथमेनेव
नीलशब्देन सर्वोत्पलना तत् प्रकाशयतम् ” इत्यस्यायमर्थो विध-
त्तितः—यारंशं तद् वस्तु तारंशमेवाभिहितम् न तस्य कश्चित्
स्वभावस्त्यक्तः यदभिधानायत्पलश्रुतिर्याप्रियेत निरंशत्वात्
तस्य, इति वाक्यलमतत्—“ कस्मैकदेशविकल्पोनपुनरपिस्तत्र ”
इति, एवमन्येषामप्यनित्यादिशब्दानां प्रयोगोऽर्थकः, प्रयोग
वा पर्यायत्वमेव स्यात् तत्र—पादपादितशब्दवत् । उक्तं च—
“ अन्यथेकं शब्देन, व्यास एकत्र वस्तुनि ।

बुद्ध्या वा नाम्यविषय, इति पर्यायना भवेत् ” ॥१॥ इति ।
अथ भवत्पलस्येकं शब्देनाभिहितं वस्तुनि भेदान्तरं सं-
शय-विषयोऽसाभावप्रसङ्गः शब्दान्तराप्रवृत्तिप्रसङ्गश्च कस्यात्र
भवति ? संवृत्त्या शब्दार्थोभ्युपगमाच्चासाकमयं शेषः । तथा-
हि—नीलशब्देनानीलपदार्थेन्यावृत्तिसुत्पलादिबुद्धव्यवमानरूप-
तया तेषामप्रतिपत्तकमध्यवसितबाह्यरूपं विकल्पप्रतिबिम्ब-
कमुपजायते पुनरुत्पलश्रुत्या तद्वानुत्पलस्यावृत्तिसमारापित-
बाह्यकवस्तुस्वरूपमुपजयते तदेवं क्रमेणानीलानुत्पलस्या-
वृत्तिसमध्यवसितबाह्यरूपं भ्रान्ते विकल्पप्रतिबिम्बकमुपज-
यते इति तदनुगोधात् सावृत्ते सामानाधिकरण्यं युज्यत एव ।
यदुक्तम्—“ लिङ्ग-सङ्ख्यादिसम्बन्धो न चापोहस्य विद्य-
ते ” इति, अत्र वस्तुधर्मत्वं लिङ्ग-सङ्ख्यादीनामप्रतिबिम्ब-
स्वतन्त्रच्छादिरहितसंज्ञितमात्रभावितात् । प्रयोगः—यो
यद्व्यव-व्यातिरेकौ नावृत्तिधत्ते नास्ती तद्धर्मः, यथा शीत-
त्वमग्नौ, ननुविधत्ते च लिङ्गसङ्ख्यादिर्वस्तुनाऽप्यव-व्याति-
रेकाविनि व्यापकावृत्तिलिङ्गः । न चायमसिद्धो हेतुः, यतो
यदि लिङ्गं वस्तुना वस्तु स्यात् तदैकस्मिन्सटाक्यं वस्तुनि
‘तटः’ ‘तटी’ ‘तटम्’ इति लिङ्गत्रययोगिशब्दप्रवृत्तेरेकस्य
वस्तुनस्त्रैक्यप्रसङ्गः स्यात् । न चैकस्य स्त्री-पुं-नपुंसका-
ख्यं स्वभावत्रयं युक्तम् एकत्वहानिमप्रसङ्गः, विरुद्धधर्मा-
ध्यासितस्याप्येकत्वं सर्वेध्वन्मेकमेव वस्तु स्यात् ; ततश्च
सहोत्पत्ति-विनाश-प्रसङ्गः । किञ्च—सर्वस्यैव वस्तुन एक-
शब्देन शब्दान्तरं वा लिङ्गत्रयप्रतिपत्तिदेशेनात् तद्विषया-
णां सर्वेष्वेतानां मेवकार्तिरक्षवच्छेदलाभासत्ताप्रसङ्गः । अथ
सत्यपि लिङ्गत्रययोगित्वे सति सर्ववस्तूनां यदेव रूपं यकु-
मिष्टं प्रतिपादकेन तन्मात्रावभासान्येव विषयावशाच्चेतासि
भविष्यन्ति न शब्दाभासानि; ननु यदि ‘विषयावशादेक-
रूपाणि चेतासि भवन्ति’ इत्युक्तिर्यत्कथं तदा तां व्याप्य-
कवस्तुविषयाणि न प्राप्नुवन्त तदाकारशून्यत्वात्, शब्दवि-

षयः । योऽपि मन्यते “संस्थान-प्रसव-स्थितिषु यथाक्रमं स्त्री-पुं-नपुंसकव्यवस्थाति (स्था)” इति । तस्यापि तत्र पु-
 क्रमः ; यतो यदि स्थित्याध्याया लिङ्गव्यवस्था तदा तट-
 शृङ्खलादिषु सर्वपदार्थेष्वभिधानेन स्थितित्वात्प्रसङ्गः स्थि-
 त्यादिविद्यमानत्वात्—अन्यथा ‘तटः’ ‘तटी’ ‘तटम्’ इत्या-
 दावपि लिङ्गत्रयं न स्यात् विशेषाभावात्—इत्यतियथापिता
 लक्षणद्वयः । व्यभिचारदर्शनाद् वाऽव्यापिता च—असत्य-
 पि हि स्थित्यादिकं शशविषाणादिष्वसद्रूपेषु (पु) ‘अभावः’
 ‘निरुपायम्’ ‘तुच्छता’ इत्यादिभिः शब्दैः लिङ्गत्रयप्रतिप-
 त्तिदर्शनात् । इतश्चाव्यापिनी—स्थित्यादिष्वेव प्रत्येकं लि-
 ङ्गत्रययोगिशब्दप्रवृत्तिदर्शनात् । तथाहि—प्रसव उत्पादः, सं-
 स्थानं विनाशः, आरम्भस्वरूपं च स्थितिः ; तत्र प्रसव स्थिति
 संस्थानयोरभावात् कथं उत्पादः ? उत्पत्तिः ? जन्म
 इत्यादिः स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गस्य शब्दस्य प्रवृत्तिर्भवेत् ?
 तथा, संस्थाने स्थिती-प्रसवयोरभावात् कथं ‘तिरोमृतिः’
 ‘विनाशः’ ‘तिरोभववन्म’ इत्यादिभिः शब्दैर्व्यदिश्यते ‘सं-
 स्थानम्’ इत्यनेन च ? तथा, स्थिती संस्थान-प्रसवयोर-
 सम्भवात् ‘स्थितिः’ ‘स्थानम्’ ‘सभावः’ वत्यादिभिः शब्दैः
 कथमुच्यते ? अपि स्थित्यादीनां परस्परमविभक्त्युक्तत्वात् प्र-
 त्येकमेषु लिङ्गत्रययोगिता; ननु यथार्था परस्परमविभक्त्युक्तं रूपं
 तदैकमेव परमार्थतो लिङ्गं स्यात् न लिङ्गत्रयम् । अन्य-
 स्वाह—‘स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव सामान्यविशेषाः’ ।
 तत्र पक्षे सामान्यविशेषाणामभावा (वात्) स्त्रीत्वादीनामपि
 तद्रूपाणामभाव इत्यसम्भवि लक्षणम् । किञ्च—तेष्वेव सामा-
 न्यविशेषेभ्यस्तेष्वप्यपरे सामान्यविशेषे ‘जातिः’ ‘भावः’
 ‘सामान्यम्’ इत्यादिः स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गस्य प्रवृत्तिदर्शनात्
 अव्यापिता च लक्षणम्, न हि सामान्यस्वपरराणि सामा-
 न्यानि “जिःसामान्यानि” इति वैशिष्ट्यकसिद्धान्तात् । यदा
 तु सामान्यस्याप्यपराणि सामान्यानीत्यन्ते धेयाकरणीः—
 यथोक्तम्—

“अर्थजात्यभिधानेऽपि, सर्वे जातिविधायिनः ।

व्यापारलक्षणा यस्मान्, पदार्थाः समवस्थिताः” ॥

(वाक्यप० तृ० का० २१० ११)

न हि शास्त्रान्तरपरिदृष्टा जातिव्यवस्था नियोगतो वैयाक-
 रणैरभ्युपगम्यया, प्रत्यगाभिधानाऽन्वयव्यापारकार्यासी-
 यमानरूपा हि जातयः न हि तासामित्या काचित् ; अतो
 यदोदितकार्यदर्शनात् सामान्याधारा जातिः सम्प्रति ज्ञायते
 तथाभूतप्रत्यक्ष-शब्दनिर्वाचनम् । ‘व्यापारलक्षणा’ इति अ-
 भिधानप्रत्ययव्यापारतो व्यवस्थितलक्षणा इत्यर्थः तदाऽन-
 त्तरोक्तमेव दृष्टम्—‘सामान्यस्याभावात्’ इत्यादि । अपि
 च, न हि असत्सु शशविषाणादिषु जातिरस्ति वस्तुधर्मत्वा-
 त् तस्याः, इति तेषु ‘अभाव’ आदिशब्दप्रयोगो न स्यात् ।
 तस्मादव्यपिनी लिङ्गव्यवस्थिति इच्छारचितसङ्केतमात्रभावि-
 न्येव लिङ्गत्रयव्यवस्थिति स्थितम् । सङ्ख्याया अपि वस्तु-
 गतान्वयव्यतिङ्गकानुविधानाभावा नास्मिन्नः । तथाहि—सा
 मायिक्यं (कथं) न वास्तवी दारादिष्वसत्यपि वास्तव भेद
 विवक्षावशनापकल्पितत्वात् ; अन्यथा यदुत्पत्तिव्याप्तिसङ्ख्या
 वस्तुगतभेदाभेदलक्षणा यदि स्यात् तदा ‘आपः’ ‘दाराः’

‘सिकताः’ ‘वर्षाः’ इत्यादावसत्यपि वस्तुना भेद बहुत्वस-
 ङ्ख्या कथं प्रवर्तते ? तथा, ‘वनम्’ ‘त्रिभुवनम्’ ‘जगत्’ ‘व-
 ण्णगरी’ इत्यादिष्वसत्यप्यभेदोऽस्यैकत्वसङ्ख्या न व्यपदि-
 श्येत ; अतो नासिद्धता हेतोः । नाप्यनेकान्तिकः सर्वस्य
 सधर्मत्वप्रसङ्गान्, सपक्षे भावाच्च न विकल्पः ।

अत्र च कुमारिलो हेतोरसिद्धतां प्रतिपादयन्नाह—दारादि-
 शब्दः कदाचित् जातो प्रयुज्यते कदाचित् व्यङ्गी, तत्र यदा
 जातो तदा व्यङ्गिमां सङ्ख्यामुपादाय वर्तते व्यङ्ग्यश्च व-
 ङ्गी यापितः ; यदा तु व्यङ्गी प्रयुज्यते तदा तद्व्यक्त्यववा-
 नां पाणि-पादादीनां बहुत्वसङ्ख्यामुपादाय वर्तते । वनशब्देन
 तु ध्वज-कादिर-पलाशादिलक्षणा व्यङ्ग्यस्तत्सम्बन्धिभूतवृ-
 क्षवजातिगतसङ्ख्याविशिष्टाः प्रतिपाद्यन्ते तत्र ‘वनम्’ इ-
 त्येकवचनं भवति जातिगतैकसंख्याविशिष्टद्रव्याभिधानात्
 अथवा-ध्वजादिव्यङ्गिसमाभिता जातिरेव ‘वन’ शब्देना-
 च्यते ; तनैकवचनं भवति जातेरेकत्वादिति ।

नन्वेवं ‘वृक्षः’ ‘घटः’ इत्यादावप्येकवचनमुच्छिन्नं स्यात्
 सर्वत्रैवावस्य न्यायस्य तुल्यत्वात् । तथाहि—अत्रापि शक्य-
 मेव यद्रूपम्—‘जातो व्यङ्गी वा वृक्षादिवैत् प्रयुज्यते’ इत्या-
 दि । अथ मतम्—वृक्षादौ व्यङ्ग्यवयवानां च संख्याविबला
 नास्ति ; यद्येव न तर्हि वस्तुगतान्वयाद्यनुविधायिनी संख्या,
 विवक्षाया एवाव्यय-व्यतिरेकानुविधानात् ; ततश्च सैव
 ‘दाराः’ इत्यादिषु बहुवचनस्य निबन्धनमस्तु भेदाभावेऽ-
 प्येकमपि वस्तु बहुत्वेन विवक्ष्यते इति नाऽसिद्धता हेतोः ।

यद्योक्तम्—‘वनशब्दो जातिसंख्याविशेषिता व्यङ्गिराह’
 इति, तत्र, न जातेः संख्याऽस्ति द्रव्यसमाश्रितत्वादस्याः ।
 अपि वैशिष्ट्यप्रक्रिया नाधीयते तदा भावे संख्यायास्तथा कथं
 ध्वजादिव्यङ्गयो विशीयता सिद्ध्यन्ति ? स्यादेतत् सम्बद्धस-
 म्बन्धात् तत्सम्बन्धतो वा सिद्ध्यन्ति । तथाहि—यदा जाते-
 र्व्यतिरेकस्य संख्या तदैकत्वसंख्यासम्बन्धया जात्या धवा-
 दिव्यङ्गीनां सम्बन्धात् पारम्येण तथा धवादिव्यङ्गयो वि-
 शेष्यन्ते ; यदा तु जातेरव्यतिरेकैव सङ्ख्या तदा साक्षादेव
 सम्बन्धात् तथा विशेष्यन्ते इति जातिसंख्याविशेषिनाः सि-
 ङ्ग्यन्ति, असंदेहत् ; यतो यदि सम्बद्धसम्बन्धान् सम्बन्ध-
 तो वा धवादिव्यङ्गिषु वनशब्दस्य प्रवृत्तिस्तदैकोऽपि पादो
 ‘वनम्’ इत्युच्यते प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि—
 वह्नौऽपि धवादयो जातिसङ्ख्यासम्बन्धादेव ‘वनम्’ इत्यु-
 च्यते नान्यतः ; स च सम्बन्धः एकस्मिन्नपि पादोऽस्तीति
 किमिति न तथोच्यते अथवा—‘धवादिव्यङ्गिसमाभिता’ इत्य-
 त्र पक्षे एकस्यापि तरोः ‘वनम्’ इत्यभिधानं स्यात् । तथाहि
 यैवासौ वनशब्देन जातिवहुव्यक्त्याश्रिताऽभिधीयते सैवैक-
 स्यामपि धवादिव्यङ्गी व्यवस्थिता ; ततश्च वनधिया निमि-
 त्तस्य सर्वत्र तुल्यत्वाद् एकत्रापि पादे किमिति वनधीने
 भवेत् ? क्रिया—कालादीनां त्वस्त्वादावयुक्तं वस्तुधर्मत्वम्,
 भवतु वा वस्तुधर्मत्वमपि तथापि प्रतिविम्बलक्षणस्यापेक्ष-
 स्य अस्तिर्था(तैर्वा)हाव्यङ्ग्यरूपत्वेनावसितत्वाद्ध्यवसायव-
 वशाद् व्यङ्गिद्वारांको लिङ्ग-सङ्ख्यादिसम्बन्धो भविष्यति, तेन
 यदुक्तम्—‘व्यङ्ग्यस्याप्यपदशब्दान्, तद्द्वाराणां पि नास्त्यसौ’
 इति, तदैकान्तिकम्, संवृतिपक्षे नास्तिद्वयम्—

“व्यक्तीकपावसायेन, यदि वाऽपोह उच्यते ।
तत्र सिद्धाद्यभिलम्बयो, व्यक्तीकरोऽस्य विधत्ते” ॥
[तत्त्वसं० का० ११४३] इति ।

‘अपोह उच्यते’ इति ‘शब्देन’ इति शेषः, ‘तद्’ इति तस्मात्, ‘अस्य’ इत्यापोहस्य । ‘आक्यातेन न च’ इति, अत्र आक्यातेष्वन्यनिवृत्तिर्न संप्रतीयते इत्यसिद्धम् । तथाहि—जिज्ञासिते कस्मिंश्चिदर्थे भ्रातृबुद्धिः (जे) निबिधाय शब्दः प्रयुज्यते व्यवहर्तुमिः न व्यसन्नितया, तेनाभीष्टार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यादनभीष्टव्यवच्छेदः प्रतीयत एव, अभीष्टानभीष्टयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात् । सर्वमेवाभीष्टं यदि स्यात् तदा प्रतिनियतशब्दार्थो न प्राप्नोति इति या च कस्यचिदर्थस्य परिहारेण भ्रातुः क्वचिदर्थे शब्दात् प्रवृत्तिः सा न प्राप्नोति, तस्मात् ‘सर्वमेवाभीष्टम्’ इत्यतदयुक्तम्, अतः ‘पचति’ इत्यादिशब्दानामनभीष्टव्यवच्छेदः सामर्थ्यात् स्फुटमवगम्यत एव—

“ तथाहि—पचतीत्युक्ते, नेदासीनोऽवतिष्ठते ।
युक्तं दीप्यति वा नेति, गम्यतेऽप्यनिवर्तनम्” ॥
[तत्त्वसं० का० ११४६]

तेन ‘पर्युदासरूपं हि निषेधं तत्र न विधत्ते’ इति यदुक्तम् तद्वसिद्धम् । यच्च ‘पचतीत्यभिधत्ते तु, स्वरूपेणैव तिष्ठति’ । इति । तत्र स्ववचनव्याघातः । तथाहि—‘पचति’ इत्येतस्यार्थे ‘स्वरूपेणैव’ इत्यनेनावधारणेनावधारितरूपं दर्शयता ‘पचति’ इत्येतस्याभ्यङ्ग्यरूपनिषेधनामस्थितिरिति दर्शितं भवति । अत्रापि ‘स्वरूपेणैव’ इत्येतद्वधारणं भवत्प्रभु—क्रमनर्थकं स्यात् व्यवच्छेदाभावात् । ‘साध्यत्वप्रत्ययश्च’ इति, अत्रापि यद्यपोहो भवता निरु (रु) पाव्यस्वभावतया युहीतस्तत्कथमिदमुच्यते ‘निष्पन्नत्वात्’ इति, न ह्याकारोत्पलादीनां काश्चिद्वस्ति निष्पत्तिः सर्वोपाख्याविरहलक्षणत्वात् तेषाम् । स्यादेतत् यद्यन्यसौ निरुपाख्यः परमार्थतस्तथापि आन्तेः प्रतिपन्नभिर्भावात्कृतयाऽभ्यवसितत्वात्सौ सोपाख्यत्वेन च्याति, ननु यद्यसौ सोपाख्यत्वेन च्याति तथाऽपि किमत्र प्रकृतार्थानुक्तं जातम् ? वस्तुभिस्तुद्वयधर्मत्वम्, एतेन यथा वस्तु निष्पन्नरूपं प्रतीयते तथाऽपोहोऽपि वस्तुभिस्तुद्वयधर्मतया च्याति (ते) निष्पन्न इव प्रतीवत इति सिद्धं ‘निष्पन्नत्वात्’ इति वचनम् । यद्येवं भवत्यै (तै) च साध्य [ध्यत्व] प्रत्ययस्य भूताऽऽदिप्रत्ययस्य च निमित्तमुपदर्शितमिति न वक्तव्यमेतत् ‘निर्मिर्मिस् प्रसज्यते’ इति । यदपि ‘विध्यादावधेराशौ च, नाऽप्याऽपोहनिरूपणम्’ । इति परगोक्तम्, तत्र विध्यादेरर्थस्य निषेध्यादपि व्यावृत्ततयाऽवस्थितत्वात् तत्प्रतिपत्तौ सामर्थ्याद्विधिवक्तिर्नास्तिताऽऽदि निषिध्यत इत्यस्येवात्र ‘नञ्भाषिपोहनिरूपणम्’ । ‘नञ्भाषि नञायाज्ञौ’ इति, अत्रापि—

“नासौ न पचतीत्युक्ते, गम्यते पचतीति हि ।
औदासीन्यादियोगश्च, तृतीयं नञि गम्यते” ॥
“तुर्थे तु तद्विहितोऽसौ, पचतीत्यवसीयते ।
तेनात्र विधिवाक्येन, सममन्यनिवर्तनम्” ॥
[तत्त्वसं० का० ११४७-११४८]

‘तुर्थे’ इति चतुर्थे “चतुरश्रस्य तौ आद्यक्षरतोपश्च” [पाणि० अ० ४ पा० २ सू० ४१ वार्ति० सिद्धांत० पृ० २६६] इत्य-

नेन पूरणार्थे ‘यत्’ प्रत्ययविधानात् । ‘तद्विहितोऽसौ’ इति औदासीन्यादिविधिरुक्तः (कः), ‘विधिवाक्येन सममन्यनिवर्तनम्’ इति यथा ‘पचति’ इत्यादौ विधिवाक्ये सामर्थ्यादौदासीन्यादिनिवृत्तिर्गम्यते तथा द्वितीयेऽपि नञि इति सिद्धमत्राप्यन्यनिवर्तनम् । प्रपञ्चे तु नञ्प्रत्ययोदाहरणम् । ‘वादीनां नञ्योगो नास्ति’ इति, अत्र—

“समुच्चयार्थेऽप्यर्थः, कश्चिच्चादेर्भाषितः ।
तद्व्यस्य विकल्पादेर्भवेत् तेन व्यपोहनम्” ॥
[तत्त्वसं० का० ११४६]

आदिशब्देना(न) ‘वा’शब्दस्य विकल्पोऽर्थः, ‘अपि’शब्दस्य पदार्थसम्भवाना(य)सम्भावना(ऽ) न्ववसर्गादयः, ‘तु’ शब्दस्य विशेषणम्, ‘एव’कारस्यावधारणमित्यादौ प्रहणम् । ‘तद्व्यस्य’ इति तस्मात् समुच्चयार्थस्य, ‘तेन’ इति चादिना । ‘वाक्यार्थेऽप्यनिवृत्तिश्च व्यपेक्षं न शक्यते’ इति, अत्रापि कार्यकारणभावेन सम्भवा एव पदार्थो वाक्यार्थः यतो न पदार्थव्यतिरिक्तो निरवयवः शब्दोऽऽत्मा वा कलमावयवप्रत्ययो वाक्यार्थोऽस्ति, उपलब्धिलक्षणमात्रस्य तादृशस्यानुपलब्धेः पदार्थस्य चापोहकृत्वं सिद्धमेव । तथाहि—‘चैत्र’ नय । इत्यादिवाक्ये चैत्रादिपदार्थव्यतिरेकेण बुद्धौ नाम्नोऽर्थः परिवर्तते चैत्रार्थधर्तौ च सामर्थ्याद्वैत्रादिव्यवच्छेदो गम्यते; अन्यथा यद्यन्यकर्त्रादिव्यवच्छेदो नाभीष्टः स्यात् तदा चैत्रादीनामुपादानमनर्थकमेव स्यात् । ततश्च न किञ्चित् कश्चिद् व्यपेक्षेति निरीहमेव जगत् स्यात् । ‘अनन्यापोहशब्दादौ वाक्यं न च निरूप्यते’ इति, अत्र, नञ्वात्र भवद्भिमतो जात्यादिलक्षणो विधिरूपः शब्दार्थः परमार्थतोऽवसीयते आत्यादेर्निषिद्धत्वात् ।

“ किन्तु विध्यवसायत्वात्, विकल्पो जायते ध्वनेः ।
पञ्चादपोहशब्दार्थे—निषेधे जायते मतिः” ॥
[तत्त्वसं० का० ११६४]

यद्यनपोहशब्दादपोहशब्दार्थनिषेधे मतिर्जायते इतीष्यते न तद्विषयशब्दार्थोऽभ्युपगम्यः तस्य निषिद्धत्वात्, असदेतत्, “स त्वसंवादकस्तादृग्वस्तुसम्बन्धहानितः ।
न शब्दाः प्रत्ययाः सर्वे, भूतार्थाध्यवसायिनः” ॥
[तत्त्वसं० का० ११६५]

‘सः’ इति अनन्यापोहशब्दादिः, ‘असंवाद्कः’ इति न संवर्तीत्यसंवाद्कः, न विधत्ते वा(वा) संवाद् (संवाद्दोऽस्यत्वसंवा)द्वकः । कस्मात् ? “वस्तुसम्बन्धहानितः” तथा—भूतवस्तुसम्बन्धभावात् पूर्वं हि आत्यादिलक्षणस्य शब्दार्थवस्तुनो निषिद्धत्वात् । यद्येवं तर्हि कथमनन्यापोहशब्दादिभ्योऽपोहशब्दार्थनिषेधं मतिरुपजायत इति, उच्यते, विधितयविकल्पाभ्यासवाचनामभवतया हि केचन शब्दाः प्रत्यया असङ्गतार्थनिवेशिनो जायन्त एव इति न तद्वशात् वस्तुनां सदसत्ता सिद्धाति । यथा ‘प्रमेय-क्षेयशब्दाः’ इति, अत्र कस्य प्रमेयादिशब्दस्यापोहो नास्तीत्यभिधीयते ? यदि तावत्वाक्यस्य प्रमेयादिशब्दमभिलोच्यते तदा सिद्धसाध्यता, केवलस्य प्रयोगाभावादेव निरर्थकत्वात् यतः भ्रातृजनानुग्रहाय प्रेक्षावङ्गिः शब्दः प्रयुज्यते न व्यसन्नितया, न च केवलं प्रयुक्तेन भ्रातुः कश्चित् सम्बन्ध-विपर्ययोऽनिवृत्तिलक्षणोऽ-

उनुग्रहः कृतो भवेत् । तथाहि—यदि भोतुः कश्चिद्ध्यं समुत्पन्नौ संशय-विपर्यासी निवर्ष्य निस्संशिद्ध्यप्रत्ययमुत्पादयेत् प्र-
तिपादकः; एवं तेनास्यानुग्रहः कृतो भवेत् नाम्यथा । न च
केचलेन शब्देन प्रयुक्तं तथाऽनुग्रहः शक्यतः कर्तुम्, तस्मात्
संशयादिनिवर्त्तनं नाशयति न च भोतुरनुग्रहात् शब्द-
प्रयोगसत्कथ्यमिति बाध्यस्थस्यैवावयव प्रयोगः । अथ वा-
क्यस्वमेव ज्ञयादिशब्दमधिकृत्योच्यते, तद् असिद्धम्; तत्र
हि बाक्यत्वेन प्रमेयादिशब्देन यंत्र च मूढमतिभिः संशयस्यान-
मिष्यते तदेव निवर्त्यत इत्यतोऽसिद्धमेतत् 'प्रमेयादिशब्दान्
न निवर्ष्य नास्ति' इति; अन्यथा यदि भोता न कश्चिद्ध्यं
संशेते तत् किमिति परस्मानुपादानमेवेत्येते । निश्चयासी हि
परं वृष्कृति अन्यथागमनः स्यात् । यदि नाम भोतुराशङ्का-
स्यानमस्ति तथापि शब्देन तत्र निवर्त्यत इत्येतच्च न यक्कथ्य-
म्, भोतुसंस्कारायैव शब्दानां प्रयोगात् तत्संस्कारकं वदतो
बहुः—अन्यथा—उन्मत्तताप्रसङ्गः । तथाहि—'किं क्षणिकाऽ
नात्मन्युपेक्षणं ज्ञेया भाषाः, आहोभिन्न' 'किं सर्ववैचित्र्यं
प्राज्ञाः उते न' इत्यादि-संशयोद्भूतौ 'क्षणिकत्वादिकूपेण
ज्ञेयाः सर्वधर्माः' तथा 'सर्वज्ञज्ञानविज्ञेयाः' इतिसंशयव्यु-
दासार्थं शब्दाः प्रयुज्यन्त इति । यदि(द्)क्षणिकत्वाऽव्यवत्वा-
दि समारोपितं तद् निवर्त्यते, क्षणिकत्वादिकूपेण तेषां प्र-
माणासिद्धत्वात् । अथ 'किमनित्यत्वेन शब्दाः प्रमेयाः' इति
'आहोभिन्न' इति प्रस्तावः 'प्रमेयाः' इति प्रयोगे प्रकर-
णानभिज्ञत्वापि प्रतिपत्तुः 'प्रमेयाः' इति केवलं शब्दभ्रम-
वाच्यं प्रचमानकृपा शब्दादिशुद्धिरूपमाज्यत एव । तद् यदि
केवलस्य शब्दस्यार्थो नास्त्येव तत् कथमर्थप्रतिपत्तिर्भवति । नैव
केवलशब्दभ्रमवाच्यार्थप्रतिपत्तिः किमिति बाक्येषूपलब्ध-
स्यार्थवत्तः शब्दस्य सादृश्येनापहततुजेः केवलशब्दभ्रमवा-
च्यप्रतिपत्त्यभिमानः । तथाहि—येष्वेव वःक्येषु 'प्रमेय' शब्द-
मुपलब्धवान् भोता तदर्थेणैव सा बुद्धिरतिप्रक्षितायां स्रव-
मानकथा समुपजायते, तच्च घटादिशब्दानामपि तुल्यम् ।
तथाहि—'किं घटेनोत्क्रमानयामि, उताञ्जलिना' इति प्रयोगे
प्रस्तावानभिज्ञस्य यावत्सु बाक्येषु तेन 'घटेन' इति प्रयो-
गो दृष्टत्वावत्स्वर्थेण आकाङ्क्षावती पूर्वबाक्यानुसारादेव प्र-
तिपत्तिर्भवतीति घटादिशब्दा(शब्दा इव) विशिष्टार्थव्यञ्जनाः
प्रमेयादिशब्दाः । यत्तुक्तम्—'अपेक्षकत्वनाशो च' इत्यादि,
तत्र, सर्वेभ्यः शब्दस्य सावयवशब्दशब्दार्थत्वेन कल्पितं यद् वि-
वक्षितं नावस्तु; तेन तत्प्रतीती सामर्थ्याद्विवक्षितस्य व्या-
कृतिरधिगम्यत एवेति नास्यापिनी शब्दादर्थव्यवस्था । यदेव च
मूढमतेराशङ्कास्यानं तदेवाधिकृत्योक्तमाचार्येण—''ह(अथ)यं
कल्पितं कृत्वा, तद्वयवच्छेदेन ज्ञेयऽनुग्रहम्' [हेतु०] इति ।
'ज्ञानाकारनिर्बन्धा' इत्यासीं ज्ञानाकारस्य स्वसंवेदनमत्यक्ष-
जिज्ञासात् कथमभावः । तथाहि—स्वमात्रेणु अर्थमन्तरं, अपि
निरालम्बनमाशुद्धीतार्थोकारसमारोपकं ज्ञानमागोपालमति-
रुद्धं स्वसंवेदनमत्यक्षजिज्ञासा । न च देश-कालान्तराद्यस्थि-
ताऽन्वेष्टेन रूपेण संवेद्यत इति युक्तं बहुम्, तस्य तद्वा-
यात्वात् । न चाभ्यन रूपेणान्यस्य संवेदनं युक्तम् अत्रिसस-
न्नात् । किञ्च—अवश्यं भवद्विज्ञानसंसारमगतः कश्चिद् विशेष-
ताऽन्वेष्टेनोऽप्युपलब्धः यं बोधरूपतासाध्येऽपि प्रति-
धिर्बर् 'नीलस्येद् संवेदनम् न पीतस्य' इति विभागन विभ-

ज्यते ज्ञानम् । तदभ्युपगमे च सामर्थ्यात् साकारमेव ज्ञान-
मभ्युपगतं स्यात् आकारव्यतिरेकेणाभ्यस्य स्वभावविशेष-
त्वेनावधारितमुपशब्दवात्, ज्ञानं भवता 'स्वभावविशेषः'
इति स एव शब्दाभ्यन्तरेणाहः अस्माभिस्तु 'आकारः' इति
कथं नाहं विद्वां । 'एवमित्यर्थः' इत्यादावपि 'एवमेतन्नै-
व' इति वा 'प्रकाराभ्यन्तरोपनिषत्' इत्यादिशब्दैरेवैव-
चिच्छ्यमानं स्फुटतरमवसीयते चेति नाव्यापिता शब्दार्थ-
व्यवस्थायाः । एवं कुमारिलेनोक्तं वृण्वे प्रतिबिहितम् ।

(उद्घोतकरोक्तानामाक्षेपाणां प्रतिविधानम्)—

इदानीमुद्योतकरेशांङ्गं प्रतिबिधीयते-तत्र यदुक्तम्—‘सर्व-
शब्दस्य कश्चादर्थो व्यवहृद्यैः प्रकल्प्यते’ इति, अत्रापि हे-
यादिप्रवृत्तं केवलस्य सर्वशब्दस्याप्रयोगात् वाक्यस्यस्यैव
नित्यं प्रयोग इति यदेव मूढमतेराशङ्क्यान्तानं तद्वै निवर्त्य-
मस्ति । तथाहि—

“सर्वे धर्मा निरात्मानः,” ‘सर्वे वा पुरुषा गताः’ ।

सामस्य गम्यते तत्र, कश्चिदंशस्त्यपेक्ष्यते" ॥

(तस्यसं० का० ११८६)

कोऽसावंशोऽपोह्यतेऽत्र इति चेत्, उच्यते—

“केचिदेष निरात्मानो, बाह्या इष्टा घटादयः ।

गमनं कस्यचिच्चैष, आग्नैस्तद्विनिवर्त्यते" ॥

(तस्वसं० का० ११८७)

‘एकाग्रसर्वम्’ इत्यादावपि यदि हि सर्वस्याङ्गस्य प्रतिषेधो वाक्यस्य सर्वशब्दे विवक्षितः स्यात् तदा व्याख्येयः प्रसज्यते यावता यदेव मूढधिया शङ्कते तेष्व निविध्यत इति कुतः स्वाधीनवादिष्वन्वयप्रसङ्गः ? एवं व्यादिशब्देऽपि बाध्यम् । यथाङ्गम्—‘किं भावोऽथाभावः’ इत्यादि, तत्रापि यथाऽलो बाह्यरूपतया आन्तररूपसीयते न तथा स्थित इति बाह्यरूपत्वाभावाच्च भावः, न स्वाभावो बाह्यरूपस्तुतयाऽप्यप्यसितत्वात् इति कथं ‘यदि भावः स किं गौः’ इत्यादि (वे) भावपक्षभाविनः ‘प्रैष-सम्प्रतिपस्योरभावः’ इत्याद्व्याभावपक्षभाविनो दोषस्यावकाशः ? अथ पृथक्त्वैकत्वादिलक्षणः कस्या अभवति ? व्यतिरेको (काऽ) व्यतिरेकाऽऽभिधाऽऽभिधत्तत्वादिष्वस्तुगतधर्माणां कल्पनागणितपञ्चतित्वाग्रहऽनाग्रहऽसम्भवात् । यथाङ्गम्—‘क्षिप्रावक्ष्याद्विषोहस्य विषयो वङ्गव्यः’ इति, तदसिद्धम् ; शब्दवाच्यस्यापोहस्य प्रतिषिम्बात्मकत्वात् । तच्च प्रतिषिम्बकम् अश्वयसितत्वाङ्गस्तुतयात्वाच्च न प्रतिषेधमात्रम् ; अत एव ‘किं गोविषयः अथाऽगोविषयतः (वयः)’ इत्यस्य विकल्पद्वयस्यानुपपत्तिः गोविषयत्वनैव तस्य विधिरूपतयाऽप्यवसीयमानत्वात् । यथाङ्गम्—‘केन ह्यगोत्वमासक्तः, गोयैनेतदपोहते’ इति, अत्रापि, यदि हि प्राधान्येवाभ्यान्निर्वाक्यमेव शब्दः प्रतिपाद्येत तत्रैतत् स्यात् यावतापी (ये) प्रतिषिम्बकमेव शब्दः करोति, तत्रैतत् न सामर्थ्याद्व्यभिचरत्वेन गम्यत इति सिद्धान्तावधिष्ठितं तथा सत् किञ्चिदभिहितम् । व्यतिरेकाऽव्यतिरेकादिविकल्पपूर्वमेव निरस्तः । यदुक्तम्—‘किमयमपोहो वाच्यः’ इत्यादि, तत्राभ्यापोहो ‘वाच्यत्वम्’ इति विषयो यथाऽभ्यापोहशब्दमधिकृत्या भिधीयते तथा विधिपूर्वकैवासी तेन शङ्कनं वाच्य इत्यभ्युपगमनाभिप्रायपत्तिः तथाहि—‘किं विधिः शब्दार्थः आहोमिद्व्य

पोहः' इति प्रस्तावे 'अभ्यापोहः शब्दार्थः' इत्युक्ते प्रतिपत्तु-
र्यथोक्तप्रतिबिम्बलक्षणाभ्यापोहोदाध्यवसायी प्रत्ययः समुपजा-
यते अर्थानु (धी तु) विधिरूपशब्दार्थनिषेधः । अथ घटा-
दिशब्दमधिकृत्य, तत्रापि यथोक्तप्रतिबिम्बलक्षणाऽप्राहः
साक्षाद् घटादिशब्दैरप्यजन्ममानत्वाद् विधिरूप एव तैः प्र-
तिपाद्यते, सामर्थ्यात् स्वभ्यनिवृत्तेरधिगम इति मानिहाऽऽ-
पत्तिः । न चाप्यनवस्थादोषः, सामर्थ्यादभ्यनिवृत्तेर्मग्यमान-
त्वात् न तु बाध्यतया । अबाध्यपक्षस्यानङ्गीकृतत्वादेव न
तत्पक्षभाविदोषोदायकाशः । 'अपि वैकल्य-मित्यस्य' -
इत्यादावपि यदि पारमार्थिकत्वाद्युपबन्धो न कृतं स्यात् तदा
हास्यकरणं भवतः स्यात् । यदा तु आन्तरप्रतिपत्तुरोपेन
काह्यनिकमेव तद् आचार्येणोपवर्णितं तदा कथमिव हास्य-
करणमवतरति विषयः किन्तु भवानेव विवक्षितमर्थमविज्ञाय
वृथयन् विवृषामतीत्य हास्यास्पदमुपजायते । 'तस्माद् ये-
ष्वेव शब्देषु नभ्योगः' इत्यादावपि, 'न केवलं यत्र नभ्यो-
गस्तथाभ्यविभिन्नस्योऽवगम्यते, यत्रापि हि नभ्योगो ना-
स्ति तत्रापि गम्यत एव' इति स्वाभावैवैतद् भवता प्रतिपादि-
तम् 'स्वात्मैव गम्यते' इत्यवधारणं कुर्वता, अभ्यथाऽवधा-
रणवैयर्थ्यमेव स्यात् यतः 'अवधारणसामर्थ्यादभ्यापोहोऽ-
पि गम्यते' इति स्फुटतरमेवावसीयते । न च वन्त्यासुता-
दिशब्दस्य बाह्यं सुतादिकं वस्तुवन्त्यावृत्तसमाप्तादभयो ना-
स्तीति किमधिष्ठानोऽप्राहो बाध्य इति वक्तव्यम्, यतो न
तद्विषयः शब्दा जात्यादिवाचकत्वेनाशङ्काः 'वस्तुवृत्तीनां
हि शब्दानां किं रूपमभिधेयम्, आहोर्भावत् प्रतिबिम्बम्'
इत्याशङ्का स्यादपि, अभावस्तु वस्तुविषयकलक्षण एवेति त-
द्वृत्तीनां शब्दानां कथमिव वस्तुविषयत्वाशङ्का भवेत् इति
निर्विषयत्वं स्फुटमेव तत्र शब्दानां प्रतिबिम्बकमात्रोत्पादाद-
वसीयत एव । अत एव य सङ्केतसम्यपेक्षास्तेऽर्थशून्याभि-
जल्पाऽऽदित्वासात्मानात्रनिर्मितविकल्पप्रतिबिम्बमात्रावद्यो-
तकाः, यथा वन्त्यापुत्रादिशब्दाः, कल्पितार्थाभिधायिनः
सङ्केतसम्यपेक्षाश्च विबाधास्पदीभूता घटादिशब्दा इति स्व-
भावहेतुः । यद्वा-परोपगतपारमार्थिकजात्याद्यर्थाभिधायका
न भवन्ति घटादिशब्दाः, सङ्केतसापेक्षत्वात्, कल्पितार्थाभि-
धानवत् । न च हेतोरनैकान्तिकता, कचित् साध्यविपर्ययेऽ-
नुपलम्भाद् अशक्यसमयत्वात् अनन्यभाक्त्वान्धिति । पूर्वं
ल्लक्षणादौ सङ्केताधर्मवत्त्वं सङ्केतवैफल्यस्य च प्रसाधित-
त्वाच्च हेताः सन्निग्धविपक्षव्यतिरेकता । अथ यथा ल्लक्ष-
णादौ सङ्केतासम्भवः वैफल्यं च तथाऽप्राहपक्षेऽपि, ततश्चा-
कृतसमयत्वात् तस्मात्प्रचोतकत्वमपि शब्दानां न युक्तमित्य-
नैकान्तिकता प्रथमहेतोः । तथाहि-न प्रतिबिम्बतामकोऽ-
पोहः वक्तुः आन्तरेकः सिद्धयति, न ह्यन्यदीयं ज्ञानमपरोऽ-
पोह्यशेषः संबध्यते प्रत्यात्मवेद्यत्वा (त्वाद्) ज्ञानस्य, अ-
ज्ञानस्यतिरिक्तश्च परमार्थतः प्रतिबिम्बात्मलक्षणाऽपोहः,
ततश्च वक्तुः आन्तरेकस्य सङ्केतविषयस्यासिद्धेः कुत्र सङ्केतः
क्रियते गृह्यत वा ? न ह्यसिद्धे वस्तुनि वक्ता सङ्केतं कर्तुमीशः॥
नपि भोता प्रदीतुम् अतिप्रसङ्गात् । तथाहि-भोता यत्-
प्रतिपद्यते स्वज्ञानाकटमर्थप्रतिबिम्बकं न तद् वक्त्रा संबध्यते
यच्च वक्त्रा संबध्यते न च तत् भोता, ज्ञानायमपि स्वावभा-
सस्यैव संबधनात्, ज्ञानैक्यं च तत्र सङ्केतस्य । तथाहि-

यत् सङ्केतकाले प्रतिबिम्बकमनुभूतं भोत्रा वक्त्रा वा न तत्-
व्यवहारकालेऽनुभूयते तस्य क्षणक्षयित्वेन चिरनिवृत्तत्वात्
यच्च व्यवहारकालेऽनुभूयते न तत् सङ्केतकालेऽवृष्टम् अभ्य-
स्यैव तदानीमनुभूयमानत्वात्, न चाभ्यस्य सङ्केतादभ्येन व्य-
वहारो युक्तः अतिप्रसङ्गात्, असंवेदत् । यतो न परमार्थतो
ज्ञानाकारोऽपि शब्दानां बाध्यतयाऽभीष्टः येन तत्र सङ्केता-
सम्भवो दोषः प्रेयते, यतः सर्वे एवायं शब्दो व्यवहारः
स्वप्रतिभासानुरोधेन तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनवद् भ्रान्त
इष्यते, केवलमर्थशून्याभिज्ञापयत्वासात्माप्रबोधकृद्भ्योऽर्थो-
ध्यवसायिविकल्पमात्रोत्पादनात् तत्प्रतिबिम्बकं शब्दानां
बाध्यमित्यभिधीयते जननात् न स्वभिधेयतया । तत्र यद्यपि
स्वस्यैवावभासस्य वक्तुः-भोतृभ्यां परमार्थतः संवेदनम् तथा-
ऽपि तैमिरिकद्वयस्येव आन्तिवीजस्य तुल्यत्वात् ज्ञयोरपि
वक्तुः-भोत्रोर्बाह्याध्यव्यवसायवसायः तुल्य एव । तथाहि-वक्तु-
रयमभिमानो वर्तते 'यमेवाहमर्थे प्रतिपद्ये तमेवायं प्रतिपा-
द्यते' एवं भोतुरपि ज्ञेयम् । एकाधोध्यवसायित्वं कथं
वक्तुः-भोत्रोः परस्परं विदितम् इति न बाध्यम्, यतो यदि
नाम परमार्थतो न विदितम् तथापि आन्तिवीजस्य तुल्य-
त्वादस्येव परमार्थतः स्वसंविदितं प्रतिबिम्बकम् । स्वप्रति-
भासानुरोधेन च तैमिरिकद्वयवद् भ्रान्त एव व्यवहारोऽ-
यमिति निवेदितम् । तेनैकार्थाध्यवसायवशात् सङ्केतकरण-
मुपपद्यत एव न चाप्यानर्थक्यं सङ्केतस्य सङ्केतव्यवहारका-
लव्यापकत्व(त्वं) प्रतिबिम्बे वक्तुः-भोत्रोर्ध्यवसायात् न
परमार्थतः । यदुक्तम्—

“इयापकत्वं च तस्यैव-मिष्टमाध्यवसायिकम् ।

मिष्ट्यावभासिनो ह्येन, प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः” ॥१२१२॥

[तत्त्वसं० का०] ततः स्वतमेतद् न शब्दस्याकल्पितो-
ऽर्थः सम्भवति ।

(संविद्धपुरम्यापोहवादिप्राज्ञाकरमतस्य उपन्यासः)—

अपरस्वम्याथा प्रमाणयति—इह क्षणं यद् यत्र प्रतिभाति
तत् तस्य विषयः, यथाऽक्षजे संबधेन परिस्फुटं प्रतिभास-
मानवपुरणोत्मा नीलादिलक्षितविषयः, शब्द-लिक्षान्वये च द-
र्शनप्रसंखे बहिरर्थस्वतस्वप्रतिभासरहितं स्वरूपमेव वकास्ति
तत् तदेव तस्य विषयः । पराकृतबहिरर्थस्पर्शे च संविद्धपुर-
म्यापोहः वस्तुनि शब्द-लिक्षवृत्तेरयोगात् । तथाहि-जातिर्वा
तयोर्विषयः, व्यक्तीर्वा तद्विशिष्टा ? तत्र न तावदाद्यः पक्षः,
जातेरेवासम्भवात् । तथाहि-दर्शने व्यक्तीरेव वकास्ति, पुरः
परिस्फुटतयाऽसाधारणरूपानुभवात् । अथ साधारणमपि
रूपमनुभूयते 'गौरीः' इति, तद्वत् । शाबलेयादिकपवि-
बेकेनाऽप्रतिभासनात् । न च शाबलेयादिकपमेव साधारण-
मिति शक्यं वक्तुम्, तस्य प्रतिपत्तिव्यक्ति(प्रतिव्यक्ति) मि-
श्ररूपोपलम्भात् । तथा च पराकृतमिदम्—

“सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च, व्यावृत्त्यनुगमार्त्मिका ।

जायते ह्यात्मकत्वेन, विना सा च न युज्यते” ॥

“न चात्रान्यतरा आन्ति-रूपवारेण वेध्यते ।

इदत्वात् सर्वथा बुद्धे-र्भास्तिस्तद् आन्तिवादिनाम्” ॥

[स्तो० वा० आह० स्तो० ५-७] इति ।

“ह्यात्मिका बुद्धिः” इति यदीतिप्रयबुद्धिमभिप्रेत्योच्यते
तदुक्तम् । तस्या असाधारणरूपत्वात्, नहि ज्योर्बहिर्भासा-

कारतया परिस्फुटमुक्तासमानयोस्तद्विभिन्नं भिन्नं वा वर्ण-
नाकडं साधारणं रूपमाभाति । अथ कल्पनाबुद्धिर्वाकारा
अभिधीयते । तथाहि-यदि नाम अपास्तकल्पने वर्णने न जा-
तिवद्भाति कल्पना तु तामुल्लिखन्ती व्यवसीयते ' गौरीः '
इति, एतद्व्यसत् । कल्पनाज्ञानेऽपि जातेरन्यभासनात् ।
तथाहि-कल्पनाऽपि पुरः परिस्फुटमुक्तासमानं व्यक्तिलक्षणं
व्यवस्थयन्ती इति आभिजल्पयाकारं प्रतीयते, न च तद्व्यतिरिक्तः
वर्णोक्त्यसत्ताकारः सन्त्यः प्रतिभासो लक्ष्यते वर्णोक्त्यरूपरहितं
च आतिस्वरूपमभ्युपगम्यते, तच्च कल्पनावस्थेयाऽपि जातिः ।
यच्च कश्चिदपि ज्ञानेनावभाति तद्वत्, यथा शशविषाणम्,
जातिश्च कश्चिदपि ज्ञाने परिस्फुटव्यक्तिप्रतिभासवेलायां स्व-
रूपेण नाभाति तच्च सती ।

अथापि शब्द-लिङ्गजं ज्ञाने स्वरूपेण सा प्रतिभाति तत्र स-
म्बन्धप्रतिपत्तेः, स्वलक्षणस्य च तत्रासाधारणरूपतया प्रति-
भासनावस्थायाम् सम्बन्धग्रहणासम्भवाच्च तच्च शब्द-लि-
ङ्गभूमिः । ननु तत्रापि परिस्फुटतरो व्यक्तेरेवाकारः शब्दस्य
वा प्रतिभाति न तु वर्णाकाररहितोऽनुगतैकस्वरूपः प्रयो-
जनसामर्थ्यव्यतीतः कश्चिदाकारः केनचिदपि लभ्यते, शब्द-
लिङ्गाभ्यां हि दर्शनमर्थक्रियासामर्थ्यव्याप्यस्फुटदृष्टवाकारमा-
द्धानं प्रवर्तयति जनम्, तत् कथमन्यावभासस्य दर्शनस्याऽ
न्याकारो जात्यादिविषयः ? यदि च जात्यादिरैव लिङ्गादि-
विषयः तथा सति जातेरर्थक्रियासामर्थ्यविरहादधिगमेऽपि
शब्द-लिङ्गाभ्यां न बहिरर्थे प्रवृत्तिर्जनस्येति विफलः शब्दा-
दिप्रयोगः स्यात् । अथ जातेरर्थक्रियासामर्थ्यविरहेऽपि स्व-
लक्षणं तत्र समर्थमिति तदर्थो प्रवृत्तिरर्थिनाम्, ननु तत्
स्वलक्षणं लिङ्गादिजं दर्शने सद्यपि न प्रतिभाति, न चारमान-
मनाकडंये विज्ञानं प्रवृत्तिं विधानुमलम् सर्वस्य सर्वत्र प्र-
वर्तकत्वप्रसङ्गात् । यत् तु तत्र प्रतिभाति सामान्यं न तत्
वाहादियोग्यम्, यदपि ज्ञानाभिधानं तस्य फले मते तदपि
पूर्वमवेदितमिति न तदर्थोऽपि प्रवृत्तिः साध्वी ।

अथ प्रथमं शब्द-लिङ्गाभ्यां जातिरवसीयते ततः पश्चात्
तथा स्वलक्षणं लभ्यते तत्र विना तस्या अयोगादिति ल-
क्षितलक्षणतया प्रवृत्तिर्भवेत्, नैतदपि सम्भूतः, न ह्यत्र क्रम-
वृत्तीः—पूर्वं जातिराभाति पश्चात् स्वलक्षणमिति । किञ्च-
जात्यापि स्वलक्षणं प्रतिनियतेन वा रूपेण लभ्यते, साधा-
रणेन वा ? तत्र न तावदाद्यः पक्षः, प्रतिनियतरूपस्य स्वल-
क्षणस्य प्रतिपत्तेरसम्भवात्, न हि शब्दानुमानवेलायां जा-
तिपरिमितं प्रतिनियतं स्वलक्षणमुद्भाति सर्वतो व्याप्य-
रूपस्यानुभवत्, अनुभवे वा प्रत्यक्षप्रतिभासाविशेषः स्या-
त् । न च प्रतिनियतरूपमन्तरेण जातिर्न सम्भवति, तत् कु-
तस्तथा तस्य लक्षणम् ? अथापि साधारणेन रूपेण तथा
स्वलक्षणं लभ्यते ' वाहादियोग्यं बहिर्मात्रमस्ति ' इति तद-
व्यसत्, साधारणस्यापि रूपस्यार्थक्रियाऽसम्भवात् प्रति-
नियतस्यैव रूपस्य तत्र सामर्थ्योपलब्धेः, ततश्च तत्प्रतिप-
त्तावपि रूपं प्रवृत्तिः । पुनस्तत्रापि साधारणेनापरं साधा-
रणं रूपं प्रत्यतथ्यम् तेनाव्यपरमिति साधारणरूपप्रतिपत्ति-
परम्परा निरवधिर्भवेत्, तथा चार्थक्रियासमर्थकपानधि-
वर्तकत्वभाव एव । किञ्च-यदि नाम जातिराभाति शब्द-
लिङ्गाभ्याम् व्यक्तेः किमापातम् येन सा ता व्यक्तिः ? तयोः

सम्बन्धादिति चेत्, सम्बन्धलतोः किं तदा प्रतीयते, उत
पूर्वं प्रतिपत्तः ? न तावत् तदा भावसौ व्यक्तेरधिगतः,
केवलैव हि तदा जातिर्भाति यदि तु व्यक्तिरपि तदा भासेत
तदा किं लक्षितलक्षणेन ? सैव शब्दाद्यैः स्यात् । तदनधिग-
मे न तत्सम्बन्धाधिगतिः । अथ पूर्वमसौ तत्र प्रतीतः तथा-
पि तदैवासौ भवतु, नष्टेकदा तत्सम्बन्धेऽन्यदपि तथैव भ-
वति अतिप्रसङ्गात् । अथ जातेरिवमेव रूपम्, यदुत विशे-
षनिष्ठता ? ननु ' सर्वदा सर्वत्र जातिर्विशेषनिष्ठा ' इति किं
प्रत्यक्षणावगम्यते, यद्वाऽनुमानेन ? तत्र न तावत् प्रत्यक्षेण
सर्वव्यक्तीनां युगपदप्रतिभासनासौक्येकदा तनिष्ठता तेन गृह्यते,
क्रमेणापि व्यक्तिप्रतीतो निरवधेर्व्यक्तिपरम्परायाः सकलायाः
परिच्छेदमशक्यत्वात् तनिष्ठता न जातेरधिगन्तुं शक्या ।
कारणाधिक्ये तु जातेर्व्यक्तिनिष्ठताऽधिगमे ' सर्वदा न तन्नि-
ष्ठता ' इत्युक्तम् । तन्न प्रत्यक्षेण जातेस्तनिष्ठता प्रतिपनुं
शक्या । नाप्यनुमानेन, तत्पूर्वकत्वेन तच्च भावेनाप्रवृत्तेः ।
तन्न जात्यापि तत्रभावे व्यक्तेरधिगमः कर्तुं शक्यः ।

किञ्च-यदि जातिरभिधानगोचरः तथा सति नीलत्वजाति-
रूपलत्वजातिश्च द्वयमपि परस्परभिन्ने प्रतीतमिति न सा-
मानाधिकरण्यं भवेत्, न परस्परविभिन्नाथेप्रतीतो तद्व्यव-
स्था ' घटः पटः ' इति दृश्यते । अथ गुण-जाती प्रतिनि-
यतमकमधिकरणं बिभ्राते ततस्तद्विरुद्धैकाधिकरणता शब्द-
शक्या । ननु गुणजातिप्रतीतो शब्दजात्यं न तदधिकरणमाभा-
ति तस्य शब्दगोचरत्वात्, न चानुद्भासमानवपुरधिकरणं
सन्निहितमिति न समानाधिकरणताव्यवस्था अतिप्रसङ्गात्,
पुनरपि तद्वै वक्ष्यम्—' शब्देनभिधीयमानमधिकरणं
तद्विहितैर्जात्यादिभिराक्षिप्यमाणं तद्व्यवस्थाकारि ' इति ।
तत्र च समाधिर्न सामर्थ्यायातमधिकरणं (अधिकरणमेका-
धिकरणता) शब्दयोः कर्तुमलम्, घट-पटशब्दयोरपि ता-
भ्यामभिहितताभ्यामेकस्य भूतलादेराधारस्याऽऽपत्तिवैक्य-
ताप्रसङ्गात् । तथा-जातिपक्षे धर्मधर्मिभावोऽप्यनुपपन्न एव,
यदि हि व्यक्तावाधिता जातिः प्रतीयते तदा तद्रूपः स्यात्,
यदा तु व्यक्तिः सत्यपि नाभाति शब्दे ज्ञाने तदा जातेरेव
केवलायाः प्रतिभासनात् कथं जाति-जातिमतोर्धर्मधर्मि-
भावः ? नहि नीलादिः केवलं प्रतीयमानः कस्यचिद्धर्मो धर्मो
वा; यदापि प्रत्यक्षं द्रव्यं प्रतिभाति तदाऽपि भेदप्रतिभासं
सति न धर्मधर्मिभावः, सर्वत्र तथाभावप्रसङ्गात् । अथ प्र-
त्यक्षे तादृश्यं प्रतिभाति जाति-व्यक्तयोः तेनावयवोऽपि इति
चेत्, अत्रोच्यते-तादृश्येण विज्ञानमिति किं व्यक्तिरूपतया
जातेरधिगतिः, अथ जातिरूपतया व्यक्तेरिति ? तत्र यथा-
द्यः पक्षः तथा सति व्यक्तेरेव गृहीता न जातिः । द्वितीये-
ऽपि जातिरुपाधिगतितरेव न व्यक्तेरिति न सर्वथा धर्मि-
धर्मभावः । तन्न जातिः शब्द-लिङ्गयोर्विषयः ।

अथाकृतिविशिष्टा व्यक्तिस्तयोरर्थः, तद्व्यसत्, तस्याः
प्रतिभासाभावात्, न हि शब्द-लिङ्गप्रत्यक्षे विज्ञाने व्यक्ति(रू)
रूपतया प्रतिभाति, तत्रभावेऽपि तस्योदयात् अव्यक्ताकारा-
नुभावाच्च । अथापि व्यक्तेरेवाकारद्वयमेतत्-व्यक्तरूपस्वरूप-
रूपं चेति । तत्र व्यक्तरूपमिन्द्रियज्ञानभूमिः, अव्यक्तरूपं च श-
ब्दवयः । ननु रूपद्वयं व्यक्तेः केन गृह्यते ? न तावदभिधान-
जेन ज्ञानेन, तत्र स्वरूपरूपानवभासनात् रूपरूपरूपं हि तद-

नुप्यते । नापीग्नियन्त्राग्नेयं व्यक्तेराकारद्वयं प्रतीयते, तत्र व्यक्तेराकारस्यैव प्रतिभासनात् । न हि परिस्फुटप्रतिभासवे-
त्तायामविशदरूपाकारो व्यक्तीमाकूटः प्रतिभाति । तत् कथं
व्यक्तेरसावात्मा ? अथ ' भुतं पश्यामि ' इति व्यक्त्वायात्
दृश्य-भुतयोरेकता, ननु किं दृश्यरूपतया भुतमवगम्यते,
भुतरूपतया वा दृश्यम् ? तत्राद्ये पक्षे दृश्यरूपावभास एव
न भुतगतिर्भवेत् । द्वितीयेऽपि पक्षे भुतरूपावगतिरेव व्य-
क्तेः न दृश्यरूपसम्भवः, तस्मात् प्रतिभासरहितमभिमान-
मात्रमिन्द्रिय-शब्दार्थेयोरव्यवसानम् न तद्वम् । अव्यया
दर्शनवच्छाब्दमपि स्फुटप्रतिभासं स्यात् । अथ तत्रेन्द्रिय-
सम्बन्धाऽभावात् व्यक्तेरूपरूपावभासेऽपि प्रतिपत्तिविशेषः
स्यात् । नन्वेतरेति स्वरूपमुद्गातरीयम्, तत्र यदि शब्द-
लिङ्गाभ्यामपि तदेव दृश्यते तथा सति तस्यैवाभ्यूनातिरि-
क्षस्य स्वरूपस्याभिगमे कथं प्रतिपत्तिभेदः ? अव्यक्त्वं, प्र-
त्यक्षेऽपि साक्षादिन्द्रियसम्बन्धोऽस्तीति न स्वल्पेण ज्ञातुं
शक्योऽसौ तस्यातीन्द्रियत्वात्, किन्तु-स्वरूपप्रतिभासात्
कार्यो (यात्) । तच्च वस्तुस्वरूपं यजुमानेऽपि भवति तथा
सति तत्र दृष्टेन्द्रियसम्बन्धः समुज्जीयताम् । अथ तत्र परिस्फु-
टप्रतिभासाऽभावात्ऽलावपुमीयते, ननु तदभावस्तत्रास्-
स्फुटविरहात् प्रतिपाद्यते तदभावश्च स्फुटप्रतिभासाभावा-
दिति सोऽयमितरेतराभ्यवदोः । अथ व्यक्तेरूपमेकमेव नी-
लादित्वमुभयत्र प्रतीयते व्यक्ताऽव्यक्ताकारौ तु ज्ञानस्यात्मा-
नौ, तत्रोच्यते-यदि तौ ज्ञानस्याकारी कथं नीलप्रभुतिरूप-
तया प्रतिभातः ? तदुपतया च प्रतिभासनाधीनप्राकारा-
वतौ, नहि व्यक्तेरूपतामव्यक्तेरूपतां च मुक्त्वा नीलादिक-
मवगम्यते, तदवगमनात् तस्याभाव एव । व्यक्ताव्यक्ते-
कात्मनश्च नीलस्य व्यक्ताकारवद् भेदः, नहि प्रतिभासभेदे-
ऽप्येकता अतिप्रसङ्गात् । तत्रास्-शब्दयोरेको विषयः । कि-
ञ्च-यदि व्यक्तिः शब्द-लिङ्गयोरर्थः तथा सति सम्बन्धवद्भवं
विवैव ताभ्यामर्थप्रतीतिर्भवेत्, नहि तत्र तत् तयोः सम्भ-
वति । व्यक्तीति निवतदेशकालादृश्या (लक्ष्या) परिगता न
देशान्तरादिकमनुवर्तते नियतदेशादिरूपाया एव तस्याः प्र-
तीतिः, तथा वैकल्येकदा सम्बन्धानुभवेऽप्यव्यवस्थेय कथं
प्रतीतिः ? अथ व्यक्तीनामेकजात्युपलक्षिते रूपे सम्बन्धाद्-
नन्तरा भविष्यति, तदपि न युक्तम्, यतो जात्युपलक्षितम-
रूपं तासां भिन्नमेव लिङ्गादिगोचरः, तस्याभेदे पूर्वोक्तदो-
षात्, तथा च सम्बन्धानुभव एव स्यात् । किञ्च-व्यक्ती
सम्बन्धेवद्भवं प्रत्यक्षेण, अनुमानेन वा भवेत् प्रत्यक्षेण,
तस्य पुरःस्थितरूपमात्रप्रतिभासनात् शब्दस्य वचनयोर्वा-
च्यवाचकसम्बन्धस्तेन शङ्कते । अथेन्द्रियज्ञानाकूटे एव रूपे
सम्बन्धव्युत्पत्तिर्दृश्यते-इमेतच्छब्दवाच्यम् ' अस्य वे-
दमभिधानम् ' इति, अत्र विचारः- ' अस्यैवं वाचकम् ' इति
कोऽर्थः-किं प्रतिपादकम्, यदि वा-कार्यम्, कारणं
वेति ? तत्र यदि प्रतिपादकम्, तत् किमनुजैव, यद्वाऽप्यद्वा ?
तत्र यद्यनुजैव तत् शब्दरूपमर्थस्य प्रतिपादकं विशदेनाका-
रेणेति, तदनुक्तम् । अस्त्ययापोषाधुना विशदकारेण नी-
लाद्वरवभासनात्, ततश्चाव्यवपार एवाधुना प्रकाशकोऽ-
स्तु न शब्दव्यापारः, तस्य तत्र सामर्थ्याभिगतेः । अथा-
न्यथा लोचनपरिस्पन्दभावे शब्दोऽपि दुर्ज्ञातवति तदा किं

तमेवाऽऽकारेणासौ तानर्थानवभासयति, यद्वा-आकारान्त-
रेणेति विकल्पद्वयम् । यदि विशदेनाकारेण प्रतिपाद्यतीत्यु-
च्यते, तदसत् । यतस्तदाप्यसौ चक्षुर्गदिभिरेव विशदेना-
कारेणोद्भास्यते न शब्देन, तस्य तत्र सामर्थ्यादर्शनात् दर्श-
नाकाङ्क्षायाः । यदि तु शब्दवैव सोऽर्थः स्वरूपेणैव प्रति-
पाद्यते तदाऽस्य सर्वथा प्रतिपन्नत्वात् किमर्थं प्रवृत्तिः ? न-
हि प्रतिपन्न एव तावन्मात्रप्रयोजना वृत्तिर्मुक्ता, वृत्तेरविरा-
मप्रसङ्गात् । अथ किञ्चिदप्रतिपन्नं रूपं तदर्थं प्रवर्तनम् । ननु
यदप्रतिपन्नं व्यक्तेरूपं प्रवृत्तिविषयः तत् तर्हि न शब्दार्थः,
तदेव च पारमार्थिकम् ततोऽर्थकियादर्शनात्, नाव्यक्तम्
सर्वार्थक्रियाविरहात् । अथ कालान्तरे स्फुटेतरेणाकारेण
व्यक्तीरुद्योतयन्ति शब्दाः, नन्वसाक्षात्कारस्तथा सम्बन्धव्यु-
त्पत्तिकाले कालान्तरे वा नेन्द्रियगोचरस्तत् कथं तत्र शब्दाः
प्रवर्तमाना नयनादिगोचरेऽप्येव वृत्ता भवन्ति ? तत्राभ्यस्ततः
सम्बन्धवद्भवं । नाप्यनुमानेन, तदभावे तदवगतात् । अ-
थाप्यधीपथा सम्बन्धवद्भवं । तथाहि-व्यवहारकाले शब्दा
यौ प्रत्यक्षे प्रतिभातः, भोक्तुश्च शब्दार्थप्रतीतिं वेष्टया प्रति-
पद्यते व्यवहारिणः तदव्यवधानुपपत्त्या तयोः सम्बन्धे विद्-
मि । अत्रोच्यते-सिद्धयत्येवं कालपतिकः सम्बन्धः । तथा-
हि-ध्यातुः प्रतिपत्तिः संज्ञातानुसारिणी दृश्यते, के(क)लिमा-
ऽऽयादिशब्देभ्यो हि द्विविधाऽऽप्येवोर्विपरीततत्प्रतिपत्तिदर्श-
नाच्च नियतः सम्बन्धो युक्तः । सवर्गते च तस्मिन् सिद्धेऽपि
न नियतार्थप्रतिपत्तिर्मुक्ता । प्रकरणादिकमपि नियमहेतुः नि-
यतार्थसिद्धौ सर्वमनुपपन्नम् । तथाहि-प्रकरणादयः शब्दध-
र्मः, अर्थधर्मः, प्रतिपत्तिधर्मो वा ? शब्दधर्मे तस्मिन् शब्दरूपे
नियतार्थप्रतिपत्तिर्निरुद्धे स्यात्, तच्च सर्वार्थान् प्रति नुदय-
त्वात् न युक्तम् । अथोऽपि न निवतत्तः सिद्ध इति न तद-
मोऽपि प्रकरणादिः । प्रतिपत्तिधर्मस्तु बदीप्यतेऽसौ तदा
कालपतिक एवाभिनयमः न तदविकारः स्यात् । तस्मात् सर्वे
परदर्शने ध्यान्वयविरुद्धमित्तम् मनागपि विचारालम्बत्वात् ।
तदेवमवस्थितं विचारानु ' न वस्तु शब्दार्थः ' इति, किन्तु-श-
ब्देभ्यः कल्पना बहिरर्थसंस्पर्शेभ्यः प्रवृत्त्यन्ते, ताभ्यश्च श-
ब्दा इति । शब्दानां च कार्यकारणभावमात्रं तत्त्वम् न वाच्य-
वाचकभावः । तथाहि-न जाति-व्यक्त्योर्वाच्यत्वम्, पूर्वोक्त-
दोषात् । नापि ज्ञान-तदाकारयोः, तयोरापि स्वेन रूपेण स्व-
लक्षणत्वात् अभिधानकार्यत्वाच्च । शब्दाद् विज्ञानमुपपद्यते न
तु तत् तेन प्रतीयते, बहिरर्थोप्यवसायात् । कथं तच्छब्द्यापो-
हः शब्दवाच्यः कल्प्यते ? लोकाभिमानमात्रेण शब्दार्थोऽ-
न्यापोह इत्यन्ते, लौकिकानां हि शब्दभवत्वात् प्रतीतिः, प्रवृ-
त्तिः, प्राप्तिश्च बहिरर्थे दृश्यते । यदि लोकाभिप्रायोऽनुवर्ष्यते
बहिरर्थस्यैव शब्दार्थोऽस्तु तदभिमानात् नाऽन्याऽपोहः तद-
भावात् । अत्रोच्यते-बहिरर्थ एवास्यापोहः तथा चाह- " व-
एव व्यावृत्तः सैव व्यावृत्तिः " नन्वेवं सति स्वलक्षणं शब्दार्थः
स्यात्, तद्वै विज्ञातीयव्यावृत्तेन रूपेण शब्दभूमिरिष्यते-
संज्ञातीयव्यावृत्तस्य रूपस्य शब्दे प्रतिभासाभावात्-यदि
तर्हि विज्ञातीयव्यावृत्तं शब्देविकल्पेभ्योऽभिगम्यते तथा सति
तदव्यतिरेकात् संज्ञातीयव्यावृत्तमपि रूपमधिगतं भवेत्, न,
विकल्पानामविद्यास्वभावत्वाच्च हि ते स्वलक्षणसंस्पर्शभाजाः,
यतस्तैः सर्वाऽऽकारप्रतीतिदोषः-केवलमभिमानमात्रम्

बहिरर्थाव्यवसायस्तद्विनिर्माणे वाच्यवाचकभावः शब्दाद्यै-
बोरित्त्व(स्वा)पोहः शब्दभूतिरिह । परमार्थतस्तु शब्द-लि-
ङ्गाभ्यां बहिरर्थैस्त्वश्व्यतीतः । प्रत्ययः केवलं म्रियत इति
तत्संस्पर्शो (शो) भावेऽपि च पारस्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धात्-
विलेबाद् । तथाहि-पदार्थस्थास्तिवात् प्रातिः न दर्शनात् ,
केशीन्द्रुकादेर्वर्ततेऽपि प्राप्त्वभावात् । अथ प्रतिभासमन्तरं
कथं प्रवृत्तिः ? ननु प्रतिभासेऽपि कथं प्रवृत्तिः ? तस्मिन्-
वाच्यमर्थित्वे तदभावात् अर्थित्वे च संति दर्शनविरहेऽपि
ज्ञानोः सङ्गीवात् । प्रतिबन्धाभावात् तत्र विलेबाद् ।
यदा तु विकल्पानां स्वकृपमिहवाचान्धं प्रतिबन्धलिङ्गि-
त्वात् असंवेदनमात्रं परमार्थ(सत)स्वम् , तथापि कथं
समवयवमाऽर्थवित्तरः । सम्म० १ काण्ड । (अर्थिकं
' सामर्थ्यविलेस ' शब्दे वक्ष्यते ।) स्वाधेनाभंगतसम्ब-
न्धः शब्दः स्वाधे प्रतिपादयति । सम्म० १ काण्ड । (शब्द-
स्व पौष्टिकत्वम् ' आगम ' शब्दे द्वितीयभागे ७१ पुन न-
तम् ।)

शब्दस्व बहिरर्थे प्रति प्रामाण्यम्-

धत्तेन यत्कैश्चित् शब्दस्य बहिरर्थे प्रति प्रामाण्यमपाकियते
तद्वप्राप्तं प्रष्टव्यम् , तथाहि-ते पञ्चमाहुः-प्रमेयं वस्तु
परिच्छिन्नं प्रापयप्रमाणमुच्यते , प्रमेयं च विषयः प्रमा-
णस्येति प्रामाण्यं विषयवत्तया व्याप्तम् , ततो यद्विषयवन्न
अवति न तत्प्रमाणं , यथा-स्मग्नन्दीवरज्ञानं , न भवति च
विषयवत् शब्दं ज्ञानमिति , न चायमसिद्धो हेतुः , यतो-
द्विविधो विषयः-प्रत्यक्षः , परोक्षश्च । तत्र न प्रत्यक्षः शा-
ब्दज्ञानस्य विषयो , यस्य हि ज्ञानस्य प्रतिभासेन स्फुटा-
भनीलाघाकाररूपेण योऽर्थोऽनुकृतान्वयव्यतिरेकः स तस्य
प्रत्यक्षः , तस्य च प्रत्यक्षस्यार्थस्यायमेव प्रतिपत्तिप्रकारः
संभवदशामश्नुते , नापरः , तद्विषयं च तदन्वयव्यतिरेका-
नुविधायि स्फुटप्रतिभासं ज्ञानं प्रत्यक्षम् , प्रत्यक्षेयत्वात्
तत्र प्रत्यक्षोऽर्थोऽनेकप्रकारप्रतिपत्तिविषयो यः शब्दाप्रमा-
णस्यापि विषयो भवेत् । नापि परोक्षः , तस्यापि
हि निश्चिततद्वयव्यतिरेकेनापत्तरीयकदर्शनात् प्रति-
पत्तिः , यथा धूमदर्शनात् गृहेः , अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।
न च शब्दस्याधेन सह निश्चितान्वयव्यतिरेकता प्रति-
बन्धाऽभावात् । तादात्म्यतुल्यपश्यनुपपत्तेः , तथाहि-न
वाङ्मार्गो रूपं शब्दानां नापि शब्दो रूपमर्थानाम् , तथाप्रती-
तेरभावात् , तत्कथमेवं तादात्म्यम् ? येन व्यावृत्तिकृतव्यव-
स्थाभेदेऽपि नास्तीयकता स्यात् , कुतकस्यान्तित्यवयवत् ,
अपि च-यदि तादात्म्यमेवं भवेत्ततोऽनलाचलचक्रिका-
दिशब्दोच्चारणे वदनदहनपूरणपाटनादिदोषः प्रसज्येत ।
न वैभवमिति , तत्र तादात्म्यं नापि तदुपपत्तिः , तत्रापि
विकल्पव्यवसंसेः । तथाहि-वस्तुनः किं शब्दस्योत्पत्तिः
उत शब्दाद्वस्तुनः ? तत्र वस्तुनः शब्दोत्पत्त्यवयवतत्संकेतस्या-
ऽपि पुनः प्रथमपनसदर्शने तच्छब्दोच्चारणप्रसङ्गः , शब्दाद्व-
स्तुपत्तौ विश्वस्याद्विद्वताप्रसङ्गः , तत एव कटक-
कुण्डलाप्युत्पत्तेः , तदेवं प्रतिबन्धाभावाच्च शब्दस्याधेन सह
नास्तीयकतानिश्चयः , तदभावाच्च न शब्दानिश्चितत्वाधे-
स्व प्रतिपत्तिः , अपि तु-अनिवर्तितशङ्कतया अस्ति न वेति

विकल्पितस्व , न च विकल्पितमुच्यवयवं वस्तवस्ति , यत्मा-
न्यं लक्षित्वः स्यात् , प्रवर्तमानस्य तु पुरुषस्य तस्य तस्या-
धेस्य पृथिव्याममज्जनादवश्यमन्वत् ज्ञानान्तरं प्राप्तिनिमि-
त्तमुपजायते , यतः किञ्चिदवाप्यते इति शब्दजनकस्य विष-
यवत्त्वाभावात् , तद्वत् , विषयवत्त्वाभावासिद्धेः , परोक्षस्य
तद्विषयत्वाभ्युपगमात् । यत्पुनरुक्तं न शब्दवत्त्वाधेन सह-
निश्चितान्वयव्यतिरेकता , प्रतिबन्धाभावाविति तद्वत्त्वमीची-
नम् , वाच्यवाचकभावलक्षणेन प्रतिबन्धान्तरेण नास्तीय-
कतानिश्चयात् , शब्दो हि बाह्यवस्तुवाचकत्वभावतया त-
नास्तीयकता , तत्तत्तान्तास्तीयकतायां निश्चितायां शब्दाद्
निश्चितत्वेवार्थस्व प्रतिपत्तिर्न विकल्पितरूपस्य निश्चितं
च प्रापयत् विषयवत्त्वं शब्दं ज्ञानमिति । स्यादेतत्-यदि वा-
स्तवसम्बन्धपरिकरितमूल्येयः शब्दास्तर्हि समाधायितु निर-
र्थकतानिर्दिष्टा संकेतः , स अङ्ग सम्बन्धो यतोऽर्थप्रतीतिः ,
स केद्वस्तवो निरर्थकः संकेतः , तत एवार्थप्रतीतिसिद्धेः , त-
देतद्व्यत्ययप्रमाणमार्गानिभिरवसूचकम् , यतो न विद्यमान
इत्येव सम्बन्धोऽर्थप्रतीति निवन्धनम् , किन्तु-स्वात्मज्ञानसह-
कारी , यथा प्रदीपः , तथाहि-प्रदीपो रूपप्रकाशनस्वभावोऽ-
पि यदि स्वात्मज्ञानसहकारिकृतसाहायकस्ततो रूपं प्रकाश-
यति , नाप्यथा , आपकत्वात् , न अङ्ग भूमाधिकतान्ति-
वस्तुवृत्त्या वक्ष्याद्विप्रतिबद्धमपि सत्सामात्रण वक्ष्याद्वैमल-
स्युपजायते , यदुक्तमन्यैरपि-“ आपकत्वादि सम्बन्धः , स्वात्म-
ज्ञानमपेक्षते । तनासौ विद्यमानोऽपि , नापृहीतः प्रकाशकः ”
॥१॥ सम्बन्धस्व च परिज्ञानं तदावरणकर्मस्यस्योपशमा-
भ्याम् , तौ च संकेततपश्चरणभावक्येनकलाधनसाध्वीः
ततः तपश्चरणप्राप्तना संकेतादिभ्यः समुत्पन्नतदावरण-
कर्मस्यस्योपशमानां शब्दाद्वार्थं केवसाध्वैपरीत्येन
वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धोऽजगमपथमुच्छति , तथा-
हि-सम्बन्धे एव सर्ववर्तिनः सुमेरजम्बूद्वीपादीनधौनगृही-
तसंकेता अपि तत्तच्छब्दवाच्यानेव प्रतिपद्यन्ते , तैरेव
तथाप्रकृषणात् , कल्यान्तरवर्तिभिरन्यैरेवं प्रकृषिता , इति
तैरपि तथा प्रकृषिता इति चेत् , ननु तथापि कल्या-
न्तरवर्तिनां तथा प्रकृषये को हेतुरिति शङ्क्यम् ? , तद्व-
न्यैरेवं प्रकृषणादिचेत् , अत्रापि स एव प्रसङ्गः । समाधि-
रपि स भवति चेत् , ननु तर्हि सिद्धः सुमेरवोद्यर्थानां
तद्विधायकानां च वास्तवः सम्बन्धः , सर्वैकत्ववर्ति-
भिरपि सर्ववर्तिभिस्तेषां सुमेरवोदिशब्दवाच्यतया प्रक-
पणात् , अनादिवाचसंसारस्य , कदाचित् कैश्चिद्व्यथापि
सा प्रकृषणा कृता भविष्यतीति चेत् , न , अतीन्द्रियत्वात्
अत्र प्रमाणभावात् , सर्वैरपि तथैव सा प्रकृषणा कृतत्व-
चापि न प्रमाणीमिति चेत् , अत्र प्रमाणीपपत्तेः , तथा-
हि-शाक्यमुनिना समेति सुमेरवोदिकोऽर्थः सुमेरवोदियन्नेन
प्रकृषितः , सच सुमेरवोदौ सुमेरवोदिशब्दप्रयोगः संकेत-
द्वारेणाप्येतत् स्वभावतयां तथोनोंपपत्तेः , तत्स्वभावता-
भ्युपगमं च सिद्धं नः समीहितम् , अनादावपि काले तयो-
स्तत्त्वभावत्वात् , तत्समावपरिणामस्य प्रवाहर्तो निर्य-
त्वात् , तत्र सम्बन्धाभ्युपगमात् , इत्थं चैतद्वीकृतव्यम् ,
अन्यथा अनादिवाचसंसारस्य कदाचिद्व्यताऽपि भूमा-
दभावा , भविष्यतीत्येवं व्यभिचारयुक्ता भूतभूतज्जादिषु प्र-

[illegible]

कथञ्चिन्नमन्वितत्येनोक्तयोः शब्दोपादानुपपत्तेः, तथाहि—नाऽन्यत्रान्य-
स्याऽन्यत्रवस्तुगतमिदं यपरिग्रहामात्रेणैव तद्विधानमविषय-
वैकः स्वभावाः, अपि तु—समयाधानतत्परकवस्तुवैक-
तया चिन्तामितादिप्रतीतिनिष्कथनत्वेन जलवस्तुगतमि-
षेयपरिग्रहामात्रेणैव तद्विधानमवभासतेऽपि, तथा कस्यापि
प्रतीतिः, कल्पया निर्वृतकत्वेन तत्त्वोद्भिन्नमावबलत्वात् । यत्र
कथमेतं शब्दा वस्तुविषयाः प्रतिभासन्ते ?, कङ्करादी-
भिन्नप्रसमुत्पन्नपञ्चाविध शब्दे ज्ञाने वस्तुनोऽप्रतिभासनात्,
यत्रैव कङ्करादीभिन्नयुक्तो प्रतिभासते त्व्यङ्ग्यपतरानुयाय-
प्रतिनिवतदेशकानं तदेष वस्तु, तस्यैवार्थक्रियासमर्थत्वा-
त्, नैतरपरपरिकल्पितं सामान्यं विषयं यात्, नच तद्व्यक्ति-
यात्मयं वस्तु शब्दे ज्ञाने प्रतिभासते, तस्माद्वस्तुविष-
या पते शब्दाः । तथा चात्र प्रमाणम्—योऽर्थः शब्दे ज्ञाने
वेन शब्देन सह संस्पृष्टो नावभासने न सः तस्य शब्दस्य
विषयः, यथा गोशब्दस्याश्वः । नाश्वभासते चेन्मिद्वयक्योऽ-
र्थः, शब्दे ज्ञाने शब्देन संस्पृष्ट इति । यो हि वस्तु ज्ञान-
व्याप्यः स तेन शब्देन सह संस्पृष्टः शब्दे ज्ञाने प्रतिभा-
सते, यथा गोशब्देन गोविषयः, यतश्चामात्रनिबन्धनत्वा-
द्वाच्यत्वस्येति । तदेतत्समीचीनम्, इन्द्रियगम्यार्थस्य शा-
ब्दे ज्ञाने शब्देन सहानवभासासिद्धेः, तथाहि—कृष्णं
महात्ममखण्डं मन्त्रशमपूर्वमपवरकात् बदनानवेष्युक्तः कश्चि-
त्तज्ज्ञानावरणक्षयोपशमयुक्तः तमर्थं तथैव प्रसङ्गमिव
शब्दे ज्ञाने प्रतिपद्यते, तदव्यवधानमभ्ये तदानयनात् तं प्रति-
मेवेन वस्तुमात्रं, तथैव च तस्मात्तः । अथ तत्प्राप्तेरनु-
क्त एव वस्तुनः प्रतिभासोऽनुपपत्तेः, कुट्टासङ्ग प्रत्यक्षम्,
तत्कथं प्रत्यक्षगम्यं वस्तु शाब्दज्ञानस्य विषयः ?, नैव दोषः,
कुट्टासङ्गप्रतिभासमेवमात्रेण वस्तुमेवायोगात्, तथाहि—
एकस्मिन्नेव मीलवस्तुनि दूरतज्जगतिप्रतिपद्यमाने कुट्टासङ्ग-
प्रतिभासे उपलब्धते, नच तत्र वस्तुमिदं अनुगमनं, इत्यो-
रपि प्रत्यक्षभासतयाऽनुपपन्नमात्, तथैवाप्येकस्मिन्नपि
वस्तुनिन्द्रियजशाब्दज्ञाने कुट्टासङ्गप्रतिभासे भविष्यतः ।
नच तद्गोचरवस्तुमेव : अथ वस्तुभावेऽपि शाब्दज्ञानप्रति-
भासाविशेषात्, कस्यचि वस्तुनि शाब्दज्ञानं च तथायावत्प्र-
त्यक्षमिदं तज्ज्ञानाभाववोरननुविधानात्, तस्य हि ज्ञानस्य
प्रतिभासो वक्ष्य भावाभावावन्तुविषये तदवश्यं परिच्छेदकम्,
अथ शाब्दज्ञानप्रतिभासो वस्तुनो भावाभावावन्तुविष-
ये, वस्तुभावेऽपि तद्विशेषात्, तत्र वस्तुनः परिच्छेदं
शाब्दज्ञानम्, रसज्ञानमिव गम्यस्य । प्रमावं चात्र,
यत्र ज्ञानं यद्व्यवध्यतिरेकावुविधापि न भवति न तत्तद्विष-
यम्, यथा कपजानं रसविषयम्, न अस्ति केन्द्रियगम्यादी-
न्वयव्यतिरेकावुविधापि शब्दं ज्ञानमिति व्यापकादुपलम्बेः,
प्रतिनियतवस्तुविषयस्य हि ज्ञानस्य निमित्तवत्तया व्याप्तम्,
ज्ञानव्यव्यतिरेकावुविधानाभावे च निमित्तवत्तयाभावः स्यात्,
निमित्तान्तरासंभवात्, तेन द्विविधवत्त्वं निमित्तवत्तयाभावात्
विषयात् व्यापकादुपलम्बया व्यावर्त्ययाममन्वयव्यतिरेका-
वुविधानेन व्याप्यते इति प्रतिबन्धमिदं । अद्युक्तम्—प्रका-
शज्ञानेऽप्येव विषयवत्प्रसङ्गः, तथाहि—यथा जलवस्तुनि
जलोद्भिन्नप्रसङ्गमुद्यवर्णयतीमासादिति, तथा जलाभावेऽपि
यदौ मन्वाद्भासतेऽयमदीचीकालावृणुजलाप्रतिभासमुद्यमा-

मनुष्यसंस्थे ततो जलामोवेऽपि जलज्ञानप्रतिभासाऽवि-
शेषात् । सत्यपि जेतुं जलमत्यक्तं प्रादुर्भवत् तदाध्यात्म्यसं-
स्पर्शे, तद्भावाभावयोः अननुकारादित्यादि सर्वं समान-
मेव । अत्र देशकालस्वरूपपर्यालोचनया तत्प्राप्त्यभावादिना
च मदमरीचिकासु जलोद्भोजिनः प्रत्यक्षस्य भास्तत्त्वम-
वसीयते, भास्तं चाप्रमाणम् , ततो न तेन व्यभिचारः,
प्रमाणभूतस्य च वस्तुव्यवस्थितिरैकानुविधायित्वात् व्य-
भिचार एव, तदेतद्व्यवस्थापि समानम् , तथा हि—यथार्थ-
शेनादिशुण्यसुः पुरुष आसः, तत्प्रणीतशब्दसमुत्पत्तं च ज्ञा-
नं प्रमाणम्, नच तस्य वस्तुव्यवस्थितिरैकानुविधायित्वव्य-
भिचारसंभवः । यत्पुनरनाप्तप्रणीतशब्दसमुत्पत्तं ज्ञानं तत्प्र-
माणम् । अप्रमाणत्वाच्च न तेन व्यभिचारः ।
यदपि च प्रमाणमुपपन्नं तदपि हेतोरसिद्धत्वाच्च
साध्यसाधनायासम्, असिद्धता च हेतोरानुपपत्तीतशब्द-
स्य वस्तुव्यवस्थितिरैक प्रवृत्त्यसम्भात् । यद्युत्तरिदृशकथने—
शब्दः भूयमासो वक्ष्येभिप्रायविषयं विकल्पप्रतिबिम्बं
तत्कार्यतया धूम इव वक्षिमुत्प्रापयति, तत्र स एव व-
क्ष्मा विशिष्टार्थाभिप्रायशब्दयोरानुभवो धर्मी अभिप्रायवि-
शेषः साध्यः, शब्दः साधनमिति । तदाह—“वक्षुरभिप्रेतं तु
सूचयेयु” इति स एव तथा प्रतिपद्यमान आशयोऽस्त्व-
ति, तत्पापात्पापीयः, तथा प्रतीतिरभावात् । न कलु
कश्चिद्विद् भूमाविष वक्षि तत्कार्यतया शब्दाभिप्रायवि-
षयं विकल्पप्रतिबिम्बमनुमिमीते, अपि तु-वाचकत्वेन वा-
क्यमर्थं प्रत्येति, देशान्तरे कालान्तरे च तथा प्रवृत्त्या-
दिदर्शनात् । नच देशान्तरावापि तथा प्रतीतावस्थया प-
रिक्लपनं भयः, अतिप्रसङ्गमातः नाद्विधुर्न जनयति किं
त्वदृष्टः पिशाचादिरित्यस्याः अपि कल्पनायाः प्रसङ्गा-
त् । अपिच—अर्थक्रियाधी प्रेक्षावान् प्रमाणमन्वेषयति, नचा-
भिप्रायविषयं विकल्पप्रतिबिम्बं विवाङ्मताधिक्यासमर्थम्,
किन्तु-बाह्यमेव वस्तु, नच वाच्यम्—अभिप्रायविषयं वि-
कल्पप्रतिबिम्बं ज्ञात्वा बाह्ये वस्तुनि प्रवर्त्तिष्यते तेनायम-
दोष इति, अन्यस्मिन् ज्ञातऽप्यत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, नहि
घटे परिच्छिन्ने घटे प्रवृत्तिर्युक्ता, यतेन विकल्पप्रतिबि-
म्बकं शब्दावस्थमिति यत्प्रतिपन्नं तदपि प्रलिक्षितमवसेवम् ।
तत्रापि विकल्पप्रतिबिम्बके शब्देन प्रतिपद्ये वस्तुनि प्रवृत्त्य-
नुपपत्तेः । दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य वस्तुनि प्रवर्तत इति
चेत्, तथाहि—तदेव विकल्पप्रतिबिम्बकं बहि रूपतयाऽप्यव-
स्थयति ततो बहिः प्रवर्त्तते, तेनायमदोष इति, न तयो-
रैकीकरणसिद्धेः, अन्यन्तर्वैलक्षण्येन साधर्म्ययोगात्,
साधर्म्यं वैकीकरणमिति, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अपि
च कश्चात्वावेकीकरोतीति वाच्यम्, स एव विकल्प इति
चेत्, न, तत्र बाह्यस्वरूपलक्षणानवभासात्, अन्य-
था विकल्पवाच्योपादानवभासितेन वैकीकरणासम्भवात्,
अतिप्रसङ्गेः । अथ विकल्पावस्थ एव कश्चिद्विकल्पमेवा-
र्थं दृश्यमित्यवस्थयति, इन्त तर्हि स्वदर्शनपरित्यागप्रस-
ङ्गः, एवमभ्युपगमे सति बलादात्मास्तित्वप्रसङ्गेः, तथा-
हि—निर्विकल्पिकम् न विकल्पमर्थं साक्षात् करोति
तद्गोचरत्वात्, ततो न तत् दृश्यमर्थं विकल्पेन सदैकीक-
र्तुमशक्यम्, नच दृशकालस्वभावव्यवहितार्थविषयेषु शब्द-

विकल्पेषु तद्विषये निर्विकल्पकसंभवः, तत्कथं तत्र तेन
दृश्यविकल्पावर्थावेकीकरणम् ? , ततो विकल्पावस्थः स—
र्वत्र दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्यं बलादात्मावैषोपपद्यते ? ,
नच सोऽभ्युपगम्यते, तस्माच्चक्षुषो बाह्यस्यावस्थं वा-
चक इत्यकामेवापि प्रतिपत्तव्यम् । इतश्च प्रतिपत्त-
व्यम्, अन्यथा संकेतस्यापि कर्तुमशक्यत्वात्, तथाहि—
येन शब्देन इदं तदित्यादिना सङ्केतो विधेयः तेन किं सङ्के-
तितेन उताऽसङ्केतितेन, न तावत्सङ्केतितेन अन्यस्याप्रस-
ङ्गात्, तस्यापि हि येन शब्देन सङ्केतः कार्यः तेन किं
सङ्केतितेन उतासंकेतितेनेत्यादि तद्विवाच्यते । अथासं-
केतितेन सिद्धस्तर्हि शब्दार्थयोर्वास्तवः सम्बन्ध इति ।
न० । आवा० ।

एमे सुम्भिसदे, एमे दुम्भिसदे । (सू० ४७ ×)

‘सुम्भिसदि’ इति शुभशब्दा मनोवा इत्यर्थः ‘दुम्भ’ इति
अशुभो-मनोवा यो न भवतीति । एवं च शब्दान्तरमनास्त-
र्भूतमवसेवम् । स्था० १ ठा० ।

द्विविधः शब्दः—

दुविदे सदे पक्षे, तं जहा-भासासदे चेव, नो भासासदे
चेव । भासासदे दुविदे पक्षे, तं जहा-अक्खरसंवेदे चेव,
खो अक्खरसंवेदे चेव । खो भासासदे दुविदे पक्षे,
तं जहा-आउज्जसदे चेव, खो आउज्जसदे चेव ।
(सू० ८१ +)

‘दुविदे’ इत्यादि अथ च पूर्वसूत्रेण सहायमभिसम्बन्धः ।
इहानन्तरादेशकाम्यसूत्रं देवानां शरीरं निरूपितं तद्विद्वत्
शब्दादिप्रादुर्भो भवतीत्यत्र शब्दसावर्जिककृत्ये इत्येकं
सम्बन्धायातस्यास्य व्याख्या, सा च सुक्तेव-नवरं प्राधान्य-
व्यो—भाषापर्यायिनामकर्मोद्वापयदितो जीवशब्दः, इतरस्तु
नोभाषाशब्दः, अक्षरसम्बन्धो वक्ष्येति, अक्षरसंवे-
दस्थितर इति । आतोर्थ-पट्टादि तस्य च शब्दः स तथा
नोभाषाशब्दो-वैशस्कोटादिरवः । स्था० १ ठा० ३
उ० । (आतोद्यशब्देभ्यः ‘आउज्ज’ शब्दे द्विविध्याये २६
पृष्ठे गताः ।)

दुविहा सदा पक्षे, तं जहा-अत्ता चेव, अलत्ता चेव ।
एवमिडा० जाव मत्तामा । (सू० ८३ ×) स्था० २
ठा० ३ उ० ।

दशविधः शब्दः—

दसविदे सदे पक्षे, तं जहा—“नीहारि पिंढिमे लुक्खे,
भिंजे जजरिप इय । दीहे (र) इस्से पुहते य, काक्खी
खिंखिंखिस्सरे ॥ १ ॥” (सू० ७०५)

‘दसविदे’ इत्यादि—‘नीहारिसिलो गो’ । निहारी-
शोषवान् शब्दो घट्टाशब्दवत्, पिण्डेन निवृत्तः पिण्ड-
मो शोषवज्जिः, इह्यादिशब्दवत्, कसः काकादिशब्दवत्,
भिजः कुष्ठाद्युपहतशब्दवत्, अर्जरितो अर्जरितो वा सत-
न्नीकरटिकादिवाद्यशब्दवत्, दीर्घः—दीर्घवर्णभित्तो दूर-

भव्यो वा मेघादिशब्दवत्, इलो-इलवर्णोभयो विवक्षया लघुर्वा वीणादिशब्दवत् । 'पुद्गलेय' ति-पृथक्त्वं अनेक-त्वं, कोऽर्थो ? नामानुर्यादिद्रव्ययोगे यः स्वरो यमलशब्दादि-शब्दवत् स पृथक्त्व इति, 'काकली' ति-सुब्रमकडगीत-ध्वनिः काकलीति यो कडः । 'किन्जिरी' ति-किन्जिरी पुद्गलसिद्धका तस्याः स्वरो-ध्वनिः किन्जिरीस्वरः । स्या० १० टा० ३ उ० । (एकस्य शब्दस्य बहुषोऽर्थो ते च 'बबहार'शब्दे षष्ठभागे प्रतिपादिताः ।) नो मनोहान् शृणुयात् नो मनोहरेषु शब्देषु रज्यतेति परिग्रहविरतः प्रथमा भावना । आचा० २ ध्रु० ३ सू० । शब्दभ्रमकस्य शृणो न भवति; तस्य पौल्लिकत्वात् आकाशस्याभूत्स्वात् । सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । शब्दस्य हि गुणत्वसिद्धौ निराध्वयस्य गुणस्याऽ-संभवाद्-अध्वनेन गुणिना भवितव्यं पृथिव्यादेश्च तद्-गुणत्वनिवेधात्, परिशेषात्काशाश्रयः शब्दस्तस्य चैक्यं शब्दलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च ततो गुणत्वसिद्धौ शब्दस्यैकद्रव्यत्वसिद्धिः । ततश्च यथोक्तविशेषणत्वात् गुणत्व-सिद्धिरतितीतराश्रयत्वाच्च शब्दस्य दृष्टान्तत्वसिद्धिः । (अथ नानेन प्रकारेणैकद्रव्यत्वं शब्दस्य साध्यं, किंतु-कादाचित्कत्वाच्छब्दः कार्यम्, कार्यस्य च लौकिकत्वनिर्णये अना-ध्वरसमासंभवात् समवायिकारणेन भवितव्यम्, पृथिव्यादे-श्च समवायिकारणत्वनिर्णये आकाशस्यैव समवायिकारण-त्वं तस्यैकत्वं पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । अत एकद्रव्यत्वं शब्दस्य सिद्धमिति प्रतिषिद्धयमानकर्मत्वं एकद्रव्यत्वात् रूपादिवद् गुणः शब्दः सिद्ध इति न दृष्टान्तसिद्धिः । प्रतिषिध्यमान-कर्मत्वं च शब्दः कर्म न भवति शब्दान्तरहेतुत्वादाकाशवत्-शब्दान्तरहेतुत्वं चाशब्दस्य कार्यत्वाद्यापकत्वाभ्यां सिद्धम् कार्यं हि पूर्ववत्, समवायिकारणत्वेन पृथिव्यादेश्च समवायिकारणत्वनिर्णयात्, व्योमनस्ते प्रति समवायिका-रणता शब्दस्य च प्रत्यक्षत्वान्ध्यानुपपत्त्या, सन्तानकल्पना सन्तानश्च शब्दान्तरहेतुत्वमन्तरणानुपपन्न इति नासिद्धौ हेतुदृष्टान्तौ । प्रतिषिध्यमानकर्मत्वं चेच्छादीनां कर्मत्वा-नाधिकरणतयाऽप्युक्तप्रतिपात्त एव सिद्धम् । एकद्रव्यत्वं च यद्वद्वेच्छादीनां देवदत्तादावनुभवाभावतो व्यवस्थितमेव) असदेनत् । कार्यत्वस्य समवायिकारणप्रभवत्वेन शब्दादाव-सिद्धेर्न पूर्वोक्तप्रक्रिययाऽप्येकद्रव्यत्वसिद्धिः, अत एव शब्दा-न्तरहेतुत्वाच्च कर्मत्वप्रतिषेधः शब्दस्य हेतुदृष्टान्तयोर-सिद्धेः, नहि शब्दलक्षणस्य कार्यस्य निराधारस्य संभवे श्यामनः समवायिकारणत्वेन शब्दान्तरहेतुत्वं शब्दस्य या समवायिकारणत्वेन शब्दान्तरहेतुत्वं, तद्युक्तम् । न च शब्दप्रत्यक्षताऽन्यथाऽनुपपत्त्या सन्तानकल्पना युक्तिसङ्गता, तामन्तरेणापि शब्दप्रत्यक्षतापपत्तेः प्रतिपादनात्, एकद्रव्य-त्वस्य प्रतिषिध्यमानकर्मत्वस्य चेच्छादिष्वन्ध्यानुपपत्त एव सिद्धौ गुणसमवायात् गुणरूपताया अपि तत एव सिद्धे रनुमानोपपन्न्यासस्य वैयर्थ्यं स्यात् । न चाप्युक्तसिद्धेऽपि गुणत्वयोगे इयमहारासाधनार्थं तदुपपन्न्याससाफल्यं तद्गु-णत्वस्य समवायस्य वाऽप्युक्तप्रतिपत्तौ कदाचिदप्यप्रति-भासनाद् एतेन 'गुणत्वयोगात् रूपादयो गुणः' इति निर-स्तम् । सम्म० २ काण्ड १ गाथाव्या० । अने० । "योगलक्षणा सद्भा, तद्व्यवस्था तथा ययइ उ । सभाइ चित्तधम्मा, तेसिइ

बबहारसिद्धि सि ॥ १ ॥ " अने० १ अवि० । नित्यः शब्दः । विश० । (अथत्या वल्लभ्यता 'गुणुक्ता' शब्दं चतुर्थभागे १८६२ पृष्ठं गता) । (आभ्यां स्थानाभ्यां शब्दा उत्पद्यन्ते इति 'सहोपा-य' शब्दे वक्ष्यते ।) अथवा-शब्दे पुष्पशालाद्रुद्रा ननाश । आचा० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० । (प्रतिषिद्धशब्दायां स्वभावि-शब्दे भुत्वा कस्यचिन्माह उपपद्यते इत्यतो न साधुस्तत्र ति-ष्ठत इति 'पडिबससिद्धा' शब्दे पञ्चमभागे २२० पृष्ठं गतम् ।) (शब्देषु राग इति 'इन्दिय' शब्दे द्वितीयभागे २६६ पृष्ठं उक्तम् ।) "अनेकमेकात्मकमेव वाच्यं, ह्यात्मकं वा-चकमप्यवश्यम् । अतोऽन्यथा वाचकवाच्यवत्त्वा-वताव-कानां प्रातभाप्रमादः ॥ १४ ॥" इति सामान्यविशेषाभ्यात्मकस्य वस्तुनो वाच्यत्वम् । इति । स्या० । ('आगम' शब्दे ६६ पृष्ठं दृष्टितम् ।) (भाषाद्रव्यप्रहणनिसर्गो 'भासा' शब्दे ५ भागे गतः ।) ('पुट्टं सुणइ सद्' इति 'इन्दिय' शब्दे २६६ पृष्ठं द्वितीयभागे व्याख्यातम् ।)

छास्य आतोऽध्यमानान् शब्दान् शृणोति—

छउमत्थे णं भंते ! मणूमे आउडिजमाणां सदांइ सुणेइ, तं जहा-संखसहाणि वा सिंगसहाणि वा सं-खिय० खरसुहिय० पोया० पिरिपिरियासहाणि वा पणव० पडइ० भंभा० होरंभसहाणि वा भेरि० भल्लरि० दुंदुभिसहा-णि वा तयाणि वा वितयाणि वा घणाणि वा भुसिराणि वा ?, हेता गोयमा !, छउमत्थेणं मणूमे आउडिजमा-णां सदांइ सुणेइ, तं जहा-संखसहाणि वा ० जाव भुसिराणि वा । तांइ भंते ! किं पुट्टांइ सुणेइ ?, अपु-ट्टांइ सुणेइ ?, गोयमा ! पुट्टांइ सुणेइ, नो अपुट्टांइ सु-णेइ ० जाव नियमा छदिसिं सुणेइ । तथा णं भंते ! छउ-मत्थे णं मणूमे किं आरगयां सदांइ सुणेइ, पारगयां सदांइ सुणेइ ?, गोयमा ! आरगयां सदांइ सुणेइ, नो पार-गयां सदांइ सुणेइ । जहा णं भंते ! छउमत्थे मणू-से आरगयां सदांइ सुणेइ णो पारगयां सदांइ सुणेइ । तथा णं भंते ! केवली मणूमे किं आरगयां सदांइ सुणेइ पार-गयां सदांइ सुणेइ ?, गोयमा ! केवली णं आरगयं वा पा-रगयं वा सव्वदूरमूलमणयंतिं सदां जाणइ पासइ, से केणऽट्ठयं तं चैव केवली णं आरगयं वा पारगयं वा ० जाव पासइ ?, गोयमा ! केवली णं पुरच्छिमेणं मियं पि जाणइ अमियं पि जाणइ, एवं-दाहियेणं पणत्थिमे-णं उत्तरेणं उट्ठं अहे मियं पि जाणइ, अमियं पि जा-णइ, सव्वं जाणइ केवली, सव्वं पासइ केवली, स-व्वओ जाणइ पासइ, सव्वकालं जाणइ पासइ, सव्वे भावे जाणइ केवली, सव्वभावे पासइ केवली, अणंते खाणे के-वलिसस, अणंते दंसणे केवलिसस, निव्वुडे नाणे केवलि-सस निव्वुडे दंसणे केवलिसस से तेणुट्ठं ० जाव पासइ । (सू० १८५)

‘सुडमन्थेयमि’ त्यादि ‘आउडिज्जमाणाई’ ति-सुड व-
 ष्वने इति वष्वनात् आजोऽज्यमानंभ्यः—आसम्बन्धमाने-
 ष्यो मुलहस्तदण्डादिना सह शङ्खपटहकण्ठादिभ्यो वा
 घविशेषभ्यः आकुटयमानंभ्यो वा एष्य एष य जाताः
 शब्दास्ते आजोऽज्यमाना आकुटयमाना एष वा
 उच्यन्ते अतस्तानाजोऽज्यमानानाकुटयमानांश्च शब्दान्
 शृणोति । इह च प्राकृतत्वेन शब्दशब्दस्य नपुंसकनिर्दे-
 शः । अथवा—‘आउडिज्जमाणाई’ ति—आकुटयमानानि
 परस्परैवाभिहन्यमानानि, ‘सहई’ ति—शब्दानि—श-
 ष्वद्रव्याणि शङ्खादयः प्रतीताः नवरं ‘संखिय’ ति-
 शङ्खिका इत्यः शङ्खः ‘जरमुहि’ ति—काहला पोया—म-
 हती काहला, ‘पिरिंपोरय’ ति—कालिकपुटकाव-
 नदमुखा वाघविशेषः । ‘एष्य’ ति—भाण्डपटहो लघु-
 पटहो वा तद्वयस्तु पटह इति, ‘भंभ’ ति—ढक्का, ‘होरं-
 भ’ ति—कडिगम्या, ‘भरि’ ति—महाढक्का, ‘क्कळरि’ ति-
 वलवाकारो वाघविशेषः, ‘तुंदुहि’ ति—देववाघविशेषः ।
 अथोक्ताशुक्रसंग्रहद्वारेणाह—‘तताणि वे’ त्यादि त-
 तानि—वीणादिवाद्यानि तज्जनितशब्दा अपि तताः, एव-
 मयदृषि पद्मत्रये, नवरमयं विशयस्ततासीनाम्—“तत् वी-
 णादिकं त्रये, वितत् पटहादिकम् । घने तु कांस्यतालादि,
 वंशादि शृषिरं मतम्” ॥ १ ॥ इति ‘पुड्ढाई सुणई’ इत्यादि
 तु प्रथमशते आहाराधिकारवक्ष्यसेयमिति ‘आरगयाई’
 ति—आराङ्गागस्थितानिन्द्रियगोचरमागतानित्यर्थः, ‘पार-
 गयाई’ ति—इन्द्रियविषयात्परतोऽवस्थितानिति, ‘सव्व-
 दूरमूलमण्ठितियं’ ति—सर्वथा दूरं विप्रकृष्टं मूलं च
 निकटं सर्वदूरमूलं तद्योगाच्छब्दोऽपि सर्वदूरमूलोऽतस्त-
 म् । अत्यर्थं दूरवर्तिनमत्यन्तासन्नं चत्यर्थः । अन्तिकम्—आ-
 सन्नं तन्निषेधादन्तिकम्, नञोऽप्यपार्थक्यात् नात्यन्तमन्ति-
 कम्—अदूरासन्नमित्यर्थः, तद्योगाच्छब्दोऽप्यन्तिकोऽतस्तम्
 अथवा—‘सव्व’ ति, अनन्तं ‘सव्वओ समंता’ इत्युपलक्षितम्,
 ‘दूरमूलं’ ति—अनादिकमिति हृदयम् ‘अण्ठितियं’ ति—अन-
 न्तिकमित्यर्थः । ‘मियं पि’ ति—परिमाणवत् । गर्भजमनुष्य-
 जीवद्रव्यादि, ‘अमियं पि’ ति—अनन्तमसंख्येयं वा, वनस्प-
 तिपृथिवीजीवद्रव्यादि । ‘सव्वं जाणई’ इत्यादि । द्रव्याद्यप-
 ण्याकम् । अथ कस्मात् सर्वं जानाति केवलीत्याद्युच्यते ।
 इत्यत आह—‘अण्ठिते’ त्यादि, अनन्तं ज्ञानमनन्तार्थविषयत्वात्,
 तथा—‘निव्वुडे नाणं केवलित्स’ ति—निवृत्तं—निरावरणं ज्ञानं
 केवलिनः क्षाधिकत्वाच्छब्दमित्यर्थः, वाचनान्तरं तु—‘निव्वुडे
 वितिमिरे विव्वुड’ ति—विशेषणत्रयं ज्ञानदर्शनयोरभिधीयते,
 तत्र च—निवृत्तं—निष्ठागतं विनिर्मलं—क्षीणारण्यमत एव वि-
 शुद्धमिति । भ० ५ श० ४ उ० । (वागप्रव्याणामादानम्,
 उत्सर्गो वा ‘भासा’ शब्दं पञ्चमभागे विरतो गतम् ।)
 ‘आउड्ढमाणे सहैण घासंण’ आकुट्टयन् अयोधनघात-
 प्रभवेण ध्वनिना पुरुषदुहतिरूपेण वा तस्यैवानुनादन ।
 भ० ६ श० १ उ० ।

सहई अथेगुरूवाई अहिआसए । (सू०×)

शब्दा अनेककृपाः—वीणावेणुसृङ्गादिजनिताः । तथा क्रमे-
 णकारमिताधुस्यापितास्तांश्चाविकृतमना अध्यासयति—अ-

चिसहते । आवा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० । सूत्र० । प्रज्ञा० ।
 प्रसिद्धौ, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । एकदिवस्यापि न वर्ये, स्था०
 १० डा० ३ उ० । शब्दं—प्रतिपाद्यत वस्त्वनेनाति शब्दः,
 शब्दस्य यो वाक्योऽर्थः स एष येन तत्त्वतो गम्यते स
 नय उपचारात् शब्दः इत्युच्यते । नयभेदे, विश० ।
 (शब्दनयमतमिहैवानुपदे ‘सहस्य’ शब्दे वक्ष्यते ।)
 शब्दमपि न सर्वं प्रमाणम्, किं तर्हि ? आतप्रणीतस्यैवाग-
 मस्य प्रामाण्यात् । न चाहैवत्यतिरंकेण अपरस्यासता युक्ति-
 युक्ता । सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

सहंसण—सहर्शन—न० । शोभनं दर्शनं सहर्शनम् । सम्यग्दर्श-
 नं, दर्श० २ तत्त्व ।

सहकर—शब्दकर—पुं० । रात्रौ महता शब्देनोच्चारणे, स्वाध्या-
 यादिकारके गृहस्थभाषाभाषके, असमाधिसंस्थानप्राप्ते च ।
 स० २० सम० । आ० चू० । सहं करोति असंखडसहं करोति ।
 आ० ४ अ० ।

सहकरण—शब्दकरणम्—न० । शब्दः क्रियते यस्मिन् तत् श-
 ष्दकरणम् । आ० म० १ अ० । उदात्ताऽऽदिस्वरविशेषे,
 विशे० । सहकरणं नाम—जं सहैहि पगड्यं कीरति न पुण
 गोवितं संकेतिगं, तं जधा—उपप्रेण ति वा भूतं ति वा
 विगतं ति वा परिणतं ति वा । उदात्ता अनुदाताश्च ।
 खिसीहं पच्छण्णगोवितसंकेतितं । आ० चू० १ अ० ।
 आ० म० । शब्दः क्रियते यस्मिन् तत्—शब्दकर-
 णम् । उक्तं च—‘उत्ती उ सहकरणं, पगासपाडं च
 सरविसेसा वा । तं निशीथं ति निशीथं भवति । इयमत्र
 भावना—यत् उत्पादाद्यधर्मप्रतिपादकः । तथा महताऽपि
 शब्देन प्रतिपाद्यं तत् प्रकाशपाठात् प्रकाशोपदेशाच्च शब्द-
 करणं नाम । आ० म० १ अ० ।

सहऽऽभ्यय—शब्दाध्ययन—न० । शब्दशक्तिप्रतिपादके आ-
 चाराङ्गाध्ययनस्य द्वितीयश्रुतरुक्मन्धस्य चतुर्थसंज्ञकाध्यय-
 ने, आचा० २ ध्रु० २ चू० ४ अ० । आ० ० ।

सहस्य—शब्दनय—पुं० । शप आक्रोशे, शप्यते अवधीयते व-
 स्त्वनेनाति शब्दः । तमेव गुणीभूतार्थमुच्यतया यो मन्यते
 स नयोऽप्युपचाराच्छब्दः, स चासौ नयश्च । अनु० । श-
 पनं शपति वा असौ शप्यते वा तेन वसिन्वति शब्दः, तस्या-
 र्थपरिग्रहादभेदोपचारात् नयोऽपि शब्द एव । स्था० ७ डा०
 ३ उ० । सतस्तु नैवपु अन्यतमं नयं, न० ।

शब्दनयं लक्षयति—

विशेषिततरः शब्दः, प्रत्युपपन्नाभ्यो नयः ।

तरप्रत्ययनिर्देशा—द्विशेषिततमे गतिः ॥ ३३ ॥

‘विशेषिततर’ इति—विशेषिततरः प्रत्युपपन्नाभ्यश्चतुस्त्रा-
 भिमत्प्राज्ञो नयः शब्द इत्याख्यायते, यः सूत्रम्—‘इच्छह विसं-
 सियतरं पच्छप्पणं सुओ सहो’ ति । अत्र तरप्रत्ययनिर्दे-
 शाद्विशेषिततमाधोवर्त्तिविषयत्वेनाभाविशेषिततमे समभि-
 रुद्धे पक्षेभूते वा गतिनातिव्याप्तिः ।

श्रुजुस्त्राक्षिशेषमस्य स्पष्टयति—

श्रुजुस्त्राक्षिशेषोऽस्य, भावमात्राभिमानतः ।

समभङ्ग्यर्पणाभिज्ञ-भेदादेवार्थभेदतः ॥ ३५ ॥

श्रुजुस्त्राक्षिति-अस्य-शब्दनयस्य श्रुजुस्त्राक्षिशेषः—उत्कर्षो भावमात्रस्याभिमानान्, अयं हि पृथुबुद्धोद्ग्राहकाकारक-लिनं मूढमयं जलाहरणादिक्रियाक्षमं प्रसिद्धं भावघटमेवेच्छति, शब्दार्थप्रधानत्वात्, 'घट' चेष्टायामिति शब्दार्थस्य भावघट एव योगाज्जनु नामस्थापनाद्रव्यरूपांस्तीक्ष्णब्रह्माधेयो-पात् ।

तथा चैतत्संवाधाह भाष्यकारः—

“यामाद्यो गु कुम्भा, तज्जला करुणो पडाह व्व ।

पठवक्कखिरोहाओ, तज्जिगाभाभवो वाऽपि ॥ १ ॥”

नामस्थापनाद्रव्यघटाः घटत्वेन न व्यवहर्त्तव्याः, घटाधे-क्रियाकारित्वाभावादघटत्वेन प्रतीयमानत्वात्, घटव्यवस्थापकधर्माभावाच्चेत्येतदर्थः । यद्वा—समभङ्ग्यर्पणादस्य विशेषः, श्रुजुस्त्रस्य हि प्रत्युपपन्नोऽविशेषित एव कुम्भोऽभिमतः, शब्दनयस्य तु (स एव सद्भावादिभिर्विशेषिततरोऽभिमततत्वेवमनयोर्भेदः, तथाहि—स्वपर्यायैः पर (विशेषा वश्यकवृत्तितः) पर्यायैरुभयैर्वाऽर्पितोऽयं कुम्भाकुम्भाव्यक्त-व्यामयस्थापनादिभेदेन समभङ्गो प्रतिपद्यत इति । यद्वाध्यम्—

“अहवा पठव्वप्यणो, उजुसुत्तस्साविसिंसिओ च्व ।

कुम्भो विसिंसिअतरो, सम्भावादीहि” सदृस्स ॥ १ ॥

सम्भावाःसम्भावा—अप्यपिओ सपरपज्जवाभययो ।

कुम्भाकुम्भावत्त—व्वाभयरूवाहम्भो सो ॥ २ ॥” ति ।

इह “कुम्भाकुम्भ” त्यादि । गाथापञ्चाज्जेन षड् भङ्गाः सा-क्षादुपात्ताः सप्तमस्त्वादिशब्दात्, तथा—कुम्भः १ अ-कुम्भः २ अवक्कव्यः ३ ‘उभय’ ति संश्वाऽसंश्वात्युभयम् ४ सजवक्कव्य इत्युभयं ५ तथाऽसजवक्कव्य इत्युभयम् ६ आ-दिशब्दसंगृहीतस्तु सप्तमः सजसजवक्कव्य इति ७, अत्राभ-यपदस्य समभिव्याहृतपदाधेतावच्छेदकद्वयप्रकारकबुद्धि-विषये शङ्कावर्षा समभिव्याहारत्रैविध्यात् आदृत्या त्रिवि-धोभयबाध इति न्यायमार्गः । सामान्यशङ्कावप्युभयप-दादिकदैव, समभिव्याहारविशेषमहिम्ना त्रिविधविशेषप्र-कारको बोध इत्यनुभवमार्गः, तद्वत् स्याद्वाद्दृष्टसप्तभेद-घटादिकमर्थं यथाविवक्षितमेकं केनापि भङ्गेन वि-शेषिततरमसौ शब्दनयः प्रतिपद्यत, नयत्वाद्दृष्टश्रुजुस्त्राक्षि-शेषिततरवस्तुप्राहिर्वाक्च । स्याद्वादिन्नतु संपूर्णसमभ-ङ्ग्यात्मकमपि प्रतिपद्यत इति विशेषावश्यकवृत्ताजुक्त्वं । तत्रायं विचारावकाशः—किमयं समभङ्गो अर्थनयाभिज्ञा, उत शब्दनयाभिज्ञा ? आद्यं तद्वक्तव्यमभङ्गविशेषणं कथमृजुस्त्रा-च्छब्दस्य विशेषिततरत्वम् अर्थतयाऽऽश्रयभङ्गस्य शब्दस्य नयाविशेषकत्वादुभयार्थं विषयविभागस्य दूरान्तरत्वात् । द्वितीयधिकरणे च श्रुजुस्त्राभिमतार्थपर्यायाविशेषादु-व्यञ्जनपर्यायप्राहणः कुतः शब्दस्य विशेषिततार्यत्वम्, नहि तद्विषयविषयकत्वं विशेषितशब्दार्थः, किंतु—तद्विष-यताव्याप्यविषयकत्वमिति । नच श्रुजुस्त्राभिमतसस्वमुप-मृष्टासत्त्वाख्यद्वितीयभङ्गात्थापनाच्छब्दस्यजुस्त्राक्षिशेषित-तरत्वं वक्तुं युक्तम्, एवं सति श्रुजुस्त्राभिमतं सस्वमुपमृष्टा-सस्वप्रहृष्टव्यावृत्तस्य व्यवहारस्यापि ततो विशेषिततार्य-त्वापत्तेर्विशेष्यकभङ्गाभिधारकवचनापत्तेर्भेति, तत्रायमस्माकं

मनीषाभ्येवः यद्यप्यर्थपर्यायाभिज्ञा सप्तभङ्गी संप्रहृष्टव्यावृत्त-स्वैर्यञ्जनपर्यायाभिज्ञा शब्दसमभिरुद्धैवभूतैः “सम्मतौ” (ग्रन्थ) सूचिता तथाऽप्येतत्प्रकारद्वयाभिधानमर्थव्यञ्जन-साधारणं पर्यायसामान्याभिज्ञसप्तभङ्गया अनुपलक्ष्यम्, सा च स्वरपर्यायायां क्रमयुगपद्विवक्षावशाज्जव्ययेन शुद्ध-शुद्धतरपर्यायविवक्षया च नयत्रयणापि संभवतीति श्रुजुस्-त्रशब्दप्रयुक्तसप्तभङ्ग्यां द्वितीयादिना व्यवहारजुस्त्रप्रयुक्ता-यां च तस्यां तृतीयादिना भङ्गेनजुस्त्राच्छब्दस्य विशेषितत-रार्थत्वं युक्तम् । नचैवम्—श्रुजुस्त्रकृत्स्वस्वापेक्षया सताप्रा-हिणो व्यवहारस्यापि ततो विशेषिततरार्थत्वप्रसङ्गवृत्तानु-द्धारः संप्रदायाविरुद्धमङ्गविषयीभूतनार्येण विशेषिततरत्व-स्याभिधित्सितत्वात्, संप्रदायश्चात्तरोत्तरभङ्गप्रवृत्तावुत्तरो-त्तरनयावलम्बनैव दृष्टो मान्यधेति न कार्ष्णहोष इति । वा-अथवा—लिङ्गभेदाद्विधेभेदाभ्यव्याप्तस्य-शब्दनयस्य श्रुजुस्-त्राक्षिशेषः, तथाहि—(तटः तटी तटम् इत्यादौ) अन्यलिङ्ग-वृत्तिशब्दस्य नान्यलिङ्गमदलक्षणं गुरुः गुरव इत्यादौ च वचनभेदलक्षणेन वैधर्म्येणार्थभेदः स्पष्ट एवानुभवात्, एव-मन्यकारकयुक्तं यत्तदेवास्व मतेऽपरकारकसम्बन्धं नानुभव-ति इत्यधिकरणत्वाद् ग्रामोऽधिकरणाभिधानविभक्तिवाक्य एव न कर्मभिधानविभक्त्यभिधेय इति, ग्राममधिंशेते इति प्रयोगोऽनुपपन्नः । तथा पुरुषभेदेऽपि नैकं वस्त्विति, एहि मय्य रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेति च प्र-योगो न युक्तोऽपि त्वेहि मय्यसे यथाहं रथेन यास्यामीत्येवं परभावेनैतर्हिर्दृष्ट्यम्, एवमुपप्रहणभेदोऽपि विरमतीत्या-दिनं युक्तं आत्माधेतया हि विरमत इत्यस्यैव प्रयोगस्य सं-गतमेवैवं लोकास्त्वविलोपः सर्वत्रैव नयते तल्लापस्य स-मानत्वादिति सम्मतिवृत्तौ व्यवस्थितम्, यद्यपि ग्राममधि-शेते इत्यादौ ग्रामोत्तरद्वितीयादिपदाधिकरणत्वादिप्रकार-कप्रतीत्यर्थमधिकरणत्वादिविशिष्टं लक्षणैव स्वीकार्यं नास्ति तन्निरुद्धत्वसमानार्थमेवं च विशेषानुशासनाति वक्तुं शक्यते, तथाप्युक्तिवपरीतप्रयोगप्रमाण्याय—‘उपपद्विभङ्गः कारक-विभक्तिर्विलीयसी’ इत्यादिन्यायसाम्राज्यवानयं विशेष इति दिष्टः ।

उक्त्युक्त्या यथा अनेन श्रुजुस्त्रमतं दृश्यते ।

तथाऽऽह—

सामानाधिकरण्यं च—अ विकारापरार्थयोः ।

भिन्नलिङ्गवचःसंख्या-रूपशब्देषु तत्कथम् ॥ ३५ ॥

सामानाधिकरण्यमिति चेत्—यदि विकारापरार्थयोः विका-राविकाराधिकशब्दयोः पल्लो दहतीत्यादौ सामानाधिकरण्य-मेकार्थाध्वयजननयाग्यत्वं नेष्टमृजुस्त्रनये चेत् ? तर्हि भिन्ना-नि लिङ्गवचःसंख्यारूपाणि येषां तादृशेषु तटस्तटी तटं शु-रुः गुरुवः स च त्वं च यास्यथः कुरुते करोति इत्यादिषु कथं सामानाधिकरण्यं, न कथंक्षिप्रित्यर्थः । यथाहि—‘त्व-याऽग्निप्रोमयाजी पुत्रोऽस्य जनिता’ इत्युक्तं स्वीकृत्येते का-लभेदात् तथा लिङ्गादिभेदादर्थभेदः सुतरां स्वीकृतव्य इ-त्युपदेशः । नया० । स्या० ।

शब्दनयमाह—

सवर्णं सपहं स तेणं, व सप्पय वत्थु जं तओ सदो ।

तस्सत्थपरिगमाहओ, नओ वि सदो चि हेउ व्वा॥ २२७॥

‘शप’आक्रोशे, शपनम्-आक्रानमिति शब्दः, शपतीति वा आ-
ह्वयतीति शब्दः, शप्यते वा आह्वयते वस्त्वनेनेति शब्दः,
तस्य शब्दस्य यो वाच्योऽर्थस्तत्परिग्रहात्प्रधा-
नत्वाज्जयोऽपि शब्दः, यथा कृतकत्वादित्यादिकः पञ्च-
म्यन्तः शब्दोऽपि हेतुः । अर्थरूपं हि कृतकत्वमनित्यगमक-
त्वाभ्युपगम्यतया हेतुरुच्यते, उपचारतस्तु—तद्वाचकः कृतक-
त्वशब्दोऽपि हेतुरभिधीयते, एवमिहापि शब्दवाच्यार्थ-
परिग्रहादुपचारेण नयोऽपि शब्दो व्यपदिश्यत इति भावः ।
“ इच्छुर विसेसियतरं, पञ्चुप्पन्नं नञ्जा सद्दो ” इति

निर्युक्तिगाथादलव्याख्यानमाह—

तं चिय रिउत्तमयं, पञ्चुप्पन्नं विसेसिययरं सो ।

इच्छुर भावघटं चिय, जं न उ नामादञ्जो तिञ्जि ॥२२२८॥

तदेव श्रुजुसूत्रनयस्य मतमभीष्टे प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं व-
स्त्विवच्छ्रुत्यसौ शब्दनयः । कथंभूते तदित्याह—विशेषितत-
रम् । कुत इह ज्ञायते ? इत्याह यद्-यस्मात्पृथुभुजोद्ग्रासाका-
रकलितं मृन्मयं जलाऽऽहरणाऽऽदिक्रियाक्षमं प्रसिद्धघट-
रूपं भावघटमेवच्छ्रुत्यसौ न तु शेषान् नामस्थापना-
द्रव्यरूपांस्त्रीन् घटानिति शब्दप्रधानो ह्येष नयः, चेष्टाल-
क्षणञ्च घटशब्दस्यार्थः, घटचष्टायाम्, घटते इति घटः इति
व्युत्पत्तेः, ततश्च य एव जलाहरणादिक्रियार्थमाचष्ट प्रसि-
द्धो घटस्तमेव भावरूपं घटमिच्छ्रुत्यसौ शब्दार्थोपसंनेतु ना-
मादिघटान् घटशब्दार्थोऽनुपसंनेतु । अतश्चतुरोऽपि नामादिघ-
टानिच्छन् श्रुजुसूत्राद्विशेषिततरं वस्त्विवच्छ्रुत्यसौ एकस्यैव
भावघटस्यानेनाभ्युपगमादिति ।

नामादिघटनिराकरणार्थमेव प्रमाणयन्नाह—

नामादञ्जो न कुंभा, तज्जिआकरणञ्जो पडाह व्व ।

पञ्चक्खविरोहाञ्जो, तज्जिगाभावाञ्जो वाऽपि ॥ २२२९ ॥

नामस्थापना द्रव्यरूपाः कुम्भा न भवन्तीति प्रतिज्ञा जलाह-
रणादितत्कार्याकरणात्पटादिवत्, तथा प्रत्यक्षविरोधान्, घ-
टलिङ्गदर्शनाच्चेति । अघटरूपास्ते प्रत्यक्षैरेव दृश्यन्ते इ-
ति प्रत्यक्षविरोधः, जलाहरणादिकं घटलिङ्गं च तेषु न
दृश्यते इति ततोऽनुमानविरोधोऽपीति ।

कथं ते नामादिघटव्यपदेशभाजो भवेयुरिति श्रुजुसूत्र-
शिक्षणार्थमाह—

जइ विगयाऽणुप्पन्ना, पञ्जोयणाभावञ्जो न ते कुंभा ।

नामादञ्जो किमिद्धा, पञ्जोयणाभावञ्जो कुंभा ॥२२३०॥

यदि विगताः अणुत्पन्नाश्च त्वयाऽहो श्रुजुसूत्रकुम्भा नेष्टाः
प्रयोजनाभावात्, तर्हि नामादयोऽपि कुम्भाः किमिष्टाः, प्रयो-
जनाभावस्य समानत्वान्, न खलु तैरपि कुम्भप्रयोजनं कि-
मपि विधीयत इति ।

तदेवमृजुसूत्राच्छब्दनयस्य विशेषिततरमुक्त्वा । अथवा-
अन्यथा तद् द्रष्टव्यं कथमित्याह—

अहवा पञ्चुप्पन्नो, रिउत्तुत्तस्साविसेसिञ्जो चेव ।

कुंभो विसेसिययो, सम्भावाइहिँ सइस्स ॥ २२३१ ॥

सम्भावासम्भावो, भवपिञ्जो सपरपञ्जोभयञ्जो ।

कुंभाकुभावत्त-ञ्चोभयत्तुवाइमेञ्जो सो ॥ २२३२ ॥

अथवा प्रत्युत्पन्नः श्रुजुसूत्रस्याविशेषित एव सामान्येन
कुम्भोऽभिप्रेतः शब्दनयस्य तु स एव सङ्गावाविभिर्विशेषि-
ततराऽभिमत इत्येवमनयोर्भेदः । तथाहि—स्वपर्यायैः परप-
र्यायैः उभयपर्यायैश्च सङ्गावेन असङ्गावेन, उभयेन चापि
विशेषितः कुम्भः—कुम्भाकुम्भाऽवक्लव्योभयरूपादिभेदो भ-
वति—सप्तभङ्गो प्रतिपद्यत इत्यर्थः, तथाचा-ऊर्ध्वप्रीधकपाल-
कुक्षिबुध्नादिभिः स्वपर्यायैः सङ्गावेनापि विशेषितः कुम्भः
कुम्भो भवत्येत, ‘ सन् घट ’ इति प्रथमो भङ्गो भवतीत्यर्थः ।
तथा पटादिगतैस्त्वक्त्राणादिभिः परपर्यायैरसङ्गावेनापि
विशेषितोऽकुम्भो भवति सर्वस्याऽपि घटस्य परपर्यायै-
रसत्त्वविवक्षायां, असन् घट इति द्वितीयो भङ्गो भवती-
त्यर्थः । तथा—सर्वोऽपि घटः स्वपरोभयपर्यायैः सङ्गावाऽस-
ङ्गावाभ्यां सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामापितो विशेषितो युगपद्वक्तु-
मिष्टोऽवक्लव्यो भवति, स्वपरपर्यायसत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामेकेन
केनाऽप्यसांकेतिकेन शब्देन सर्वस्यापि तस्य युगपद्वक्तुम-
शक्यत्वादिति । एतं त्रयः सकलादेशाः । अथ चत्वारोऽपि
विकलादेशाः प्रोच्यन्ते । तत्रैकस्मिन्देशे स्वपर्यायसत्त्वेनान्यत्र
तु देशे परपर्यायासत्त्वेन विवक्षितो घटः संस्वांसंश्च भवति
घटो घटश्च भवतीत्यर्थः । तथा—एकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः
सङ्गावेन सत्त्वेनापितो विशेषितोऽन्यत्र तु देशे स्वपरोभयप-
र्यायैः सङ्गावासङ्गावाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यां युगपदसांकेतिके
नैकेन शब्देन वक्तुं विवक्षितः कुम्भः संस्वांसंश्चावक्लव्यश्च भवति,
घटोऽवक्लव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्य घटत्वात्, देशे चाव-
क्लव्यत्वादिति । तथा एकदेशे परपर्यायैरसङ्गावेनापितो वि-
शेषितोऽन्यस्मिन् देशे स्वपरपर्यायैः सङ्गावासङ्गावाभ्यां
सत्त्वासत्त्वाभ्यां युगपदसांकेतिकेनैकेन शब्देन वक्तुं विव-
क्षितः कुम्भोऽसंस्वांसंश्चावक्लव्यश्च भवति—अकुम्भोऽवक्लव्यश्च
भवतीत्यर्थः, देशे तस्याकुम्भत्वात्, देशे चावक्लव्यत्वादिति ।
तथा एकदेशे स्वपर्यायैः सङ्गावेनापितः एकस्मिन् देशे
परपर्यायैरसङ्गावेनापितः, अन्यस्मिन् देशे स्वपरो-
भयपर्यायैः सङ्गावासङ्गावाभ्यां युगपदकेन शब्देन वक्तुं
विवक्षितः कुम्भः संस्वांसंश्चावक्लव्यश्च भवति घटो-
ऽघटोऽवक्लव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्य घटत्वात्, देशे-
ऽघटत्वात्, देशे चावक्लव्यत्वादिति । इह च ‘ कुम्भ
कुम्भ ’ त्यादिना गाथाखेन षड् भङ्गाः साक्षादुपात्ताः सप्त-
मस्यादिशब्दादः, तथाचा—कुम्भः अकुम्भः अवक्लव्यः
‘ उभय ’ चि संस्वांसंश्चरुभयं, तथा सन्नवक्लव्यक इत्युभयं
तथा असन्नवक्लव्यक इति चोभयम्, आदिशब्दसंभ्रवीतस्तु
सप्तमः सन्नवक्लव्यक इति । एवं सप्तभेदो घटः, एवं पटा-
दिरपि द्रष्टव्यः । तदेव स्याद्वाद्यदृष्टे सप्तभेदं घटादिकमर्थं
यथाविवक्षामेकेन केनापि भङ्गेन विशेषिततरमतस्तौ शब्द-
नयः प्रतिपद्यते, नयत्वात्, श्रुजुसूत्राद्विशेषिततरवस्तुमा-
दित्वाच्च, स्याद्वादिनस्तु संपूर्णसप्तभङ्गाध्यात्मकमपि प्रतिपद्य-
न्त इति । अलं विस्तरेणेति ।

अथवा लिङ्गवचने समाश्रित्य विशेषिततरं वस्त्विवच्छ्रुति
शब्दनय इति दर्शयन्नाह—

वत्थुमविसेसञ्जो वा, जं भिआऽभिआलिङ्गवयणं पि ।

इच्छुर रिउत्तुत्तमञ्जो, विसेसिययरं तयं सद्दो ॥२२३३॥

असदेत्तु । यतोऽप्यन्तः पुरः संज्ञिहितमेव भावाग्नानमव-
भासयति तत्रैवाक्षवृत्तेर्वाग्निरूपता च न पुरः संज्ञिहितेति न
सा तत्र प्रतिभाति । न च व्यापितया पदार्थान्ततया वा अ-
र्थदेशे संज्ञिहिता वाग्निः तद्दर्शने साऽप्यवभाति, वाचा-
मर्थदेशे संज्ञिधेरयागतिः । तथाहि-यदाऽज्ञान्मयं संवेदने पु-
रन्ध्रा नीलाद्वरभाति न तदा तद्देश एव शब्दात्मा वक्ष्यमु-
खदेशस्य तस्यावभासनात् । नचान्यदेशस्यापलभ्यमानोऽ-
न्यदेशोऽभ्युपगन्तुं युक्तो नीलाद्वरपि तथाभावप्रसङ्गः । अतो
वाग्विचित्रस्य नीलाद्वरवभासनाच्चार्थदेशे वाक्संज्ञिधिरिति
न तत्संस्पर्शवत्युत्तमितिः न च पदार्थान्तता वाचोयुक्ता, तत्सना-
प्रतिभासनात् । स्तम्भादिनि शब्दा-वभासवचित्रः पुरः प्रतिभा-
ति शब्दोऽप्यर्थव्यतिचित्ररूपेण श्रोत्रज्ञानेवभातीति, न तो-
रैक्यं प्रतिभासभेदतो भेदात् । तथाऽप्यभेदे न कश्चित् भेदो भ-
वेदित्यध्यक्षं शब्दव्यतिचित्ररूपादिविषयं न वाग्निरूपतासंख्यम् ।
तत्र तस्य-असंज्ञिधानान्, व्यवहिताया अपि वाचः प्रतिभा-
से सकलव्यवहितभासपरंपरा, प्रतिभासताम् अर्थसंज्ञिधाने-
ऽपि वा वाचो लोचनमनावयर्थेप्रतिभासेन तस्याः प्रतिभासस्त-
विविधत्वान्, महि यो यद्विषयः स संज्ञिहितोऽपि तत्र प्रति-
भातिः यथा आक्षररूपमिति तत्रसः विषयश्च लोचनपुङ्खेः

शब्द इति । लोचनबुद्धिर्वाऽर्थमनुसरन्ती स्वविषयमेवाऽवभासयति नैन्द्रयान्तरविरयं सन्निहितमपि, यथा रसनसमुद्भवा मधुरादिमतिपक्षित्वेन न परिमलादिकं, लोचनप्रभवप्रत्ययैवैव धृतिविषयशब्दप्रतिपत्तौ नयनबुद्धिरेव सर्वास्त्वविषयप्राद्विका इतीन्द्रियान्तरपरिकल्पनावैयर्थ्यं शब्दात्मकेऽपि पदार्थेऽभ्युपगम्यमाने धृतिरेव शब्दपरिणतिमधिगच्छति लोचने च रूपविषये पर्यैतस्यभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथैकमेवास्त्वविषयपञ्चकं विषयीकरोतीति तत्राप्यपञ्चककल्पना विकलतामनुभवेत् । तत्सकलमस्त्वदेनैव वाचकविकलं स्वविषयमेवावलोकयतीति निर्विकल्पकम् । न-च-र्थ-संज्ञिधानाद्वा-चः-संज्ञिधावप्यस्त्वान्तरवैकल्यप्रसङ्गः—लोचनमती यदि नाम न शब्दसंज्ञिभिर्जनितं शब्दऽऽकरता तथाऽप्युपादानाद् बोधरूपतैव वागुरूपताऽपि वाचकस्मृतिजनितं तत्र भविष्यति यतो यदि स्वरूपजनितो वागुरूपतोऽस्त्वस्त्वदा स्पष्टलोचनप्रभवदृशो भिन्न एव भवेत् कारण-विषयभेदात् । तथाहि—लोचनव्यापारानुसारिणी दृग् वर्तमानकालं रूपमात्रं विशदयताऽवभासति । विकल्पस्तु शब्दस्वरूपप्रभवाऽसंज्ञितां वागुरूपतामप्यवश्यति कथं न इति विषयभेदात्तयोर्भेदः । अथ वाक्परिष्वक्तं रूपमधिगच्छद् 'रूपमिदम्' इत्येकं संवेदनमप्यवश्यति जन इति कथं न तयोरेक्यम्, नैतद्, यतः—'रूपमिदम्' इति ज्ञानेन वागुरूपताऽपञ्चाः पदार्थां सुखरन्, भिन्नवागुरूपताविशेषणविशिष्टा वा, प्रथमपक्षे लोचने वागुरूपतायां न प्रभवतीति तदनुसारिण्यप्यन्तर्गतमपि न तत्र प्रवृत्तिमती ततः कथमसार्यरूपपञ्चां बाधूपतामधिगन्तुं क्षमेत्यस्यैवास्त्वमतिनामोऽस्त्वन्नात् । अथ द्वितीयः पक्षस्तदापि नयनदृग् तद्विषये शुद्ध एव पुरो व्यवस्थिते प्रवर्तते न वाचि, तत्र चावर्तमाना कथं तद्विशिष्टं स्वविषयमुद्घोतयितुं समर्था, न हि विशेषणं भिन्नमनवभासयति तद्विशिष्टतया विशेष्यमवभासयति । एण्डाप्रद्वय इव दृष्टिजनम् । न च यद्यपि वाक् दृशि न प्रतिभाति, तथापि स्मृतौ प्रतिभातीति विशेषणमर्थस्य भिन्नज्ञानप्राप्त्यापि विशेषणत्वोपपत्तेरिति वक्तुं शक्यम् संवेदन्तर्प्रतीतस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिभासनात्, तदन्तरप्रतीयमानविशेषणत्वानुपपत्तिः । यतो नैककालमनेककालं वा शब्दस्वरूपं स्वतन्त्रतया स्वप्राद्विहि ज्ञाने प्रतिभासमानं विशेषणभावं प्रतिपद्यते सर्वत्र तस्य तद्भावापत्तेः । न च शब्दानुरूपरूपाध्वन्यन्तमिति कदेतीति शब्दस्य विशेषणत्वं रूपादेश्च विशेष्यत्वं, यतो यदि तदनुक्रता तत्प्रतिभासस्तदा शब्दस्यानुक्रतावप्रतिभासनाच्च तदनुक्रता । अथ रूपादिदेशे शब्दवेदेन तदनुक्रता, तदपि न युक्तं निरस्तशब्दसंज्ञिधानां रूपादीनां स्वज्ञानं प्रतिभासनात् । अथ तत्कालशब्दप्रतिभासस्तदनुगमः, न नयनदृशि रूपादि व्यतिरिक्तशब्दप्रतिभासाऽभावात्, यतो न तुल्यकालमपि शब्दं लोचनसंवेद्वभासयितुं क्षमा तस्य तद्विषयत्वात् । अथ शब्दानुपक्ररूपस्मृतिर्दृशनाद् तद्रूपस्य तस्य प्राक् दर्शनमुपेत्ये । तर्हि शब्दविचिन्मर्थरूपं प्रत्यक्षमधिगच्छति; वाचकं तु स्मृतिरक्षिणीतीति न तत्संस्पृश्यमध्यक्षमनुभवतीति निर्विकल्पकमासक्तम्; अन्यथा शब्दस्वरूपासंभवाऽध्यक्षाभावा भवेत् । तथाहि—यदि वाक्संस्पृष्टस्य सकलार्थस्य संवेदेन तथा

सत्येदर्शने तद्वक्त्राकस्मृतिस्तत्र च तत्परिकरितार्थदर्शनम् न च कश्चिद् वाक्संस्पृष्टविकलमर्थमवगच्छति तन्मन्तरं च न वाक्कस्मृतिः तां चान्तरं न वागन्यक्तायेदर्शनमित्येदर्शना-ऽभावा भवेत् । ततोऽयं दर्शनाभिर्विकल्पकमेव तदभ्युपगन्तव्यम् । यदि च-वाक्संस्पृष्टस्यैवार्थस्य ग्रहणं तदाऽ-दृष्टीतसंकेतस्य बालकस्य तदग्रहणं न भवेत् । अथ तस्यापि 'किम्' इति वागुल्लेखोऽस्तीति तदनुपक्रतदग्रहणं सविकल्पकम्, नैतद्युक्तम्; तस्य किमपीति सामान्यस्यैव ग्रहणं भवेच्च विशेष्यस्येति न विशदावभासस्यार्थसंवेदनसंभवः । यदा च अर्थं विकल्पयतो गोर्दर्शने परिणमति तदा तदा तद्वागपरिच्छेदात् कथमवगोषस्य शास्त्रती वागुरूपता? नहि तदा गोशब्दास्त्वस्त्वदवगोषस्य संभवति । तत्संवेदनाभावाद्युपपत्तिकल्पद्वयानुपपत्तेश्च । ततोऽप्यन्तमर्थसाक्षात्करणं वाग्योजनामुपस्पृष्टतीति निराकृतम् । "वागुरूपता चेत् व्युत्क्रामत्" इत्यादि लोचनाद्यभ्यक्षे वाक्संस्पृष्टायोगात् । यतः भ्रात्रप्राक्षां वैखरीं वाचं न तावन्नयनजसंवेदनमुपस्पृष्टति तस्यास्तद्विषयत्वात्, नापि स्मृतिविषयां मध्यमां तामवगमयति । तामन्तरणापि शुद्धसंवेदो भावात् । संज्ञाशेषवर्णादिभिर्भागा पश्यन्ती वागोष न भवति, बोधरूपता (पत्वात्) वरीपदाद्यनुक्रमलक्षणत्वात् वाचः न तद्युक्तामतिपक्षविकल्पिका, अपि तु—निर्विकल्पिकैव धृतिस्मृतिविषयवर्णपदानुक्रमांस्त्वक्ष्यत्वात् । यदि-चा-ऽविकल्पकं संवेदेन किञ्चिन्नाभ्युपयति तदा वाक्संस्मरणा-संभवाद्विकल्पस्याप्यसंभव एव स्यात् । अथ प्रथमं संवेदेन तदा वाचकस्मृतेरभावाद्विकल्पकं तज्जनितवाचक-स्मृतिसहकारिन्द्रियप्रभवं त्वभिधानाऽनुरक्षाधर्वाभासि द्वितीयं राविकल्पकम्, नैतद्विज्ञः, यतः स्मृतिसंज्ञिमपि लोचने न वाचकं तत् संकेतसमयभाविनि प्रवृत्तिमदिति कथं तद्विषये स्मृतिर्दृष्टीऽपि वाचकानुपक्राध्यक्ष-प्रवृत्तिः, यतो न गन्धस्मृतिसहकारिलोचनमविषये परिमलादौ संवेदेन जनयत् दृष्टे किं तु—संज्ञित एव मलयजरूपे दर्शने तु तत्सहकारिणि परिमलाऽऽदी स्मृति जनयतीति न तत्तद्रूपसंवेदो रूपं हेतुविषयभेदात् । तथाऽत्रापि नयनसंवेदेन रूपमात्रसाक्षात्कारिभिर्दृशनापजनितं तु विकल्पज्ञानं वचनपरीताऽर्थाध्यवसायस्वभाव-भिन्नमेवत्यविकल्पकमध्यक्षं सिद्धम् ।

(नैयायिकादिसंमतं केवलसविकल्पकवादानुपपन्नस्य निर्विकल्पकवादिना तस्याऽपि दूषणम्)—

स्यादेतत् यद्यपि वाचो नयनजप्रतिपत्त्यविषयत्वाच्च तद्विशिष्टार्थदर्शनमध्यक्षं तथापि द्रव्योदनेनयादिविषयत्वात् तद्विशिष्टार्थाध्यक्षप्रतिपत्तिः सविकल्पिका भविष्यति । तथाहि नियतदेशादितया वस्तु परिदृश्यमानं व्यवहारापयोगि अन्यथा तदसंभवाद् देशादिसंस्पर्गहितस्य च तस्य कदाचिद्व्यनुभवात् यच्च देशादिविशिष्टतया नामोल्लेखाभावेऽपि वस्तु संशुद्धाति, तत्सविकल्पकं विशेषणविशेष्यभावेन हि प्रतीतिः कल्पना देशादयश्च नीलादिष्व तद्वच्छेदका दर्शने प्रतिभा-न्तीति न तत्र शब्दसंयोजनापक्षभावीदोषः । एतद्व्यस्तं, यतः—अध्यक्षं पुरोवर्ति नीलादिकमवलोकयितुं समर्थं तद्वद्व्यक्षं भूतलं तदनवभासे च कथं तद्विशिष्टमर्थं तद्व्यगन्तुं

प्रभुः (भु) । यदपि तद्वचनार्थं तत्र प्रतिपाति तदपि न तद्विशेषणमिति शुद्धस्यैव सकलस्य प्रतिभासनात् विशेषणविशेष्यभावग्रहणम् । तथाहि—दर्शने रूपमालोक्य स्वस्वरूपव्यवस्थितं द्वितीयमाभाति, न तद्व्यतिरिक्तकाल-दिगादिकमिति । कथमप्रतिभासमानं तद्विशेषणं भवति सर्वत्र तद्वभावप्रसङ्गः तेन 'देशादिभिर्विशिष्टस्य सर्वस्यार्थस्य संवेदनम्' इति निरस्तम्-विशेषणभूतस्य कस्यचिद्व्यतिरिक्तभासनात् । यत्रापि स्थिराधेयदर्शनादधस्तादाधारमनुमिष्यन्ति तत्राऽपि नाऽनुमानावसेयमधिकरणमिन्द्रियविज्ञानविषयविशेषणम् नाऽपि तद्वचसायोऽक्षबुद्धेः स्वरूपमिति न विशेषणविशिष्टप्रतिपत्तिरनुबुद्धिः । किं च समानकालयोर्वा भावयोर्विशेषणविशेष्यत्वात् भिन्नकालयोर्वा अक्षबुद्धिरवभासयति ? न तावद्विन्नकालयोः तयोरुपपत्त्याऽप्रतिभासनात्-यदाहि विशेषणं स्वारिकं पूर्वमवभाति न तदा स्वाध्यादिकं विशेष्यं, यदापि चोत्तरकालं तदवभाति न तदा स्वादिकम् असन्निधानादिति न तद्विशिष्टतयाऽप्यन्ते तस्य ग्रहणम् । तथाहि-चक्षुर्योपारे पुरोव्यवस्थितश्चैत्र एव परिस्फुटमाभातीति तन्मात्रग्रहणाच्च तद्विशिष्टत्वप्रतीतिः । न चाऽसन्निहितमपि विशेषणं स्मरणसंनिधापितमक्षबुद्धिरधिगच्छति स्मरणात्प्रागिव तदुत्तरकालमपि विशेषणसन्निधेस्तुल्यत्वाच्च तत्र तदाऽप्यव्यक्तबुद्धिप्रवृत्तिरित्यप्राप्तविशेषणस्यार्थस्य साक्षात्करणं युक्तियुक्तम् । नापि तुल्यकालयोर्भावयोर्विशेषणविशेष्यभावमध्यक्षमधिगन्तुं समर्थं तस्यानवस्थितेः । तथाहि-अविशिष्टोऽपि दण्डपुरुषसंयोगे कश्चिद्दण्डविशिष्टतया पुरुषं दण्डीति प्रतिपद्यते । अपरस्तु-तत्रैव पुरुषविशिष्टतया दण्डोऽस्येति प्रतिपद्यते । असंकेतविशेषणविशेष्यभावस्तु 'दण्ड-पुरुषौ' इति स्वतन्त्रं द्वयमधिगच्छति । वास्तवे तु तस्मिन्योग्यदेशस्थप्रतिपत्तौ दण्ड-पुरुषक-पयोरिव तुल्यकालतयाऽवभासो भवेत् न चैवम् । तत्र दण्ड-पुरुषसंयोगमेव स्वतन्त्रमध्यक्षावसेयं विशेषणविशेष्यभावस्तु कल्पनाविरचित एव । येन हि दण्डोपकृतपुरुषजनितोऽर्थक्रिया प्रागुपलब्धा तदर्थी च, स तत्र विशेषणत्वेन दण्डे विशेषणत्वेन च पुरुषं प्रतिपद्यते प्रधानत्वात् येन च पुरुषोपकृतदण्डेन फलमभ्युपेतं स तत्र दण्डे प्राधान्याद्विशेष्यमवश्यस्याति । अपरिगतफलोपाकारस्य प्रथमदर्शने स्वक-पमात्रनिर्भासात् ततोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यामवगतसामर्थ्यं द्वयमासाद्य विशिष्टत्वप्रतिपत्तिः प्रागवगते च सामर्थ्ये नेन्द्रियस्य व्यापारस्तस्यासंनिहितत्वात् । न च व्यापाराऽविषयतत्प्रतिपत्तिजननसमर्थम् न च पुरःसंनिहितेऽर्थप्रवर्तमानमिन्द्रियं तत्रापि प्रतिपत्तिमुपजनयितुं समर्थं वर्तमानकालालीढनीलादिदर्शनप्रवृत्तस्य चिराऽतीतभावपरंपरादर्शनप्रवृत्तिप्रसङ्गः सकलातीतभावविषयस्मृतेरप्युक्तता भवेत् । तथा-स्वगोचरचारिणी स्मृतिरपि स्फुटमर्थं वर्तमानसमयमुद्भासयिष्यतीति सर्वोऽक्षमतिः स्मृतिर्भवेत् । न च वर्तमानमध्यमध्यक्षमोद्भासयतीति किं तत्र स्मृत्या ? यत्र हि दर्शनाऽनवतारस्तत्र स्मृतिपरिकल्पना फलवती स्पष्टदर्शनावतारे तु वर्तमानसमयभाविनि रूपादौ स्मृतिप्रवृत्तिरसंभविनी विकला वेति न तत्परिकल्पना । नन्वेवमतीने

विशेषणादौ स्मृतिरेव प्रवर्तयितव्य इति किं तत्र विशदसंविद्वद्वतारेण ? सा हि संनिहितमेवार्थमवतर्ति, न च तदा विशेषणादयः संनिहितास्तानवलम्बमाना निरालम्बनैव भवन् ततो विशुद्धरूपमात्रप्रतिभासादध्यक्षसंनिधिरस्तिविशेषणमर्थमवगमयति । विशेषणयोऽना तु स्मरणादुपजायमाना अपास्ताक्षार्थसंनिधिर्मानसी । न च स्पष्टप्रतिभासाद्वर्तमानार्थप्राप्तिरिति वक्तव्यम्, तामन्तरेणापि स्फुटमर्थप्रतिभासात् न च स्मृतिमन्तरेणाऽपि यदि विशदतुर्यात्मा प्रतिभातीति न तस्य प्रादिका स्मृतिः तद्वद्व्यापारत्वाभावे सुखमन्तरेणापि विषयावगतिरस्तीति सुखमपि विषयप्राप्ति न स्यात् यतो निरस्तबहिर्दर्थसंनिधयो भावनाविभूततन्मयः सुखादयो नार्थवद्वाः रूपग्रहणार्थेवसितस्वरूपत्वात्तथा-मान्वय-व्यतिरेकानुविधायिन्या विशदसंविद एव बहिर्दर्थवभासिकाः पृथगवसीयन्ते सुखादिभ्यस्ता एव तद्वभासिकास्तद्वद्विकल्पोऽपि नार्थसाक्षात्करणस्वभाव इति ।

ननु यदि न पुरःस्थितार्थप्राप्ति विकल्पः कथं ततस्तत्र प्रवृत्तिर्भवेत् ? यदेव विशेषणादिकं प्राक् तेनानुभूतं तत्रैव ततः प्रवृत्तिर्भवेत्, न हि स्वात्मानमनारुहेऽर्थे प्रवृत्तिविधायि विज्ञानमुपलब्धम् अन्यथा शुद्धमध्यमवतर्त्सी संधिषी-लायं प्रवर्तिका भवेत् । न च निर्विकल्पकमव संवेदने वर्तमानेऽर्थे प्रवृत्तिविधायि, निर्विकल्पमन्तरेणापि सर्वत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः । न च सुखसाधनत्वनिश्चयमन्तरेण पुरः प्रकाशनमात्रेण कश्चित्प्रवर्तत इति विकल्प एव पुरोव्यवस्थितार्थप्राप्ति प्रवर्तकत्वात् अत्रानुसारितया च स एवाऽप्यक्षमिति युक्तम्, पूर्वदृष्टानामादिविशेषणप्राप्ति निश्चय इति, एतद्व्यसंगतम् ; धूमप्राप्त्याव्यक्तव्यतिरिक्ता स्पष्टावभासात्तन्नुमानाकारस्येव विशददर्शनभूतोऽर्थोकाराद् व्यतिरिक्तविकल्पमत्युल्लिख्यमाना स्पष्टाकारस्य तदाऽननुभावात् । ततो बहिर्दर्थप्राप्तिरयो विकल्पमतयाऽभ्युपगन्तव्या न पुनस्तदा विकल्पमतिः पूर्वदृष्टविशेषणमात्राभ्यवसायिनी अपरा पुरोवर्त्तिविशिष्टार्थवभासाध्यक्षसंविदपरैव भेदप्रतिभासाभावादि, असंवेदत् । यतो यदि नाम पुरोवर्त्तिनमर्थं विकल्पमतिरुद्धो-तयितुं प्रवर्तति तथाऽपि न तत्र प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिविरचना अतुरार्थक्रियासमर्थरूपानवभासनात्तद्वभासने ह्यर्थक्रियायिनां प्रवृत्तिर्युक्ता । नचाऽर्थक्रियासम्बन्धं वर्तमानसमयसम्बन्धमर्थं ताः प्रवर्तयितुं समर्थोस्तदानीं तस्या असंनिधानात् असंनिधी च न तत्र सामर्थ्याऽवगतिः पदार्थस्वरूपमात्राऽवसायात् । न च तत्स्वरूपमात्रावसायादेव सामर्थ्याऽवगतिः अतिप्रसङ्गात् । ततः पुरोवर्त्तिनि प्रवर्तमानोऽपि न विकल्पः प्रवर्तकः । न च यतः पूर्वमर्थक्रियाप्रवर्तनी दृष्टा संप्रत्यपि तदर्थक्रियाऽर्थितया तद्व्यवसायात् प्रवृत्तिर्भविष्यति, यतो येन प्रागर्थक्रियानिर्वर्तिता तद्वेदं पुरः प्रतिभातीति तन्निर्भासाभावे कुतः सिध्यति ? न च फलपदैव तद्व्यवसायिनि तन्निर्भासः । यतो न कल्पनादुपजायमानसितं तस्य परमार्थसद्व्यवहारमवतर्ति प्रत्यक्षप्रतिभातस्यैव तद्व्यवहारावताराद् । तदभावे तदभावात् । नचाऽध्यक्षबुद्धेस्तत्त्वावसायः प्रथमाऽक्षसंनिपातवत्तत्त्वाभावे नीलादिरूपतायत् तन्निर्भासोदयप्रसङ्गः । अतो न कल्पनाद्व्यवसायस्तत्त्वमाद्यदर्शनानधिगतत्वात् ।

अथ—सङ्कारिवैकल्याद यद्यपि आद्यदर्शनाऽवभासि

न तत्त्वं तथापि न तज्जास्ति, न हि तीव्रणांशुकर्मनकरो-
पहतदृष्टौ गर्भशुद्धाद्यनुपशानन्तरप्रतिभासमाना अपि
घटादयो भावाः स्वस्वीभूतैर्नानाणां न प्रतिभासित, न च
प्रागप्रतिभासनाच्च सति यथा च सहकारिकशालां पूर्वप्र-
तिभाता अपि पश्चात्प्रतिभासन्ति । तथाऽत्राप्याद्यदर्शने शुद्धा-
र्थावभासि यद्यपि तत्त्वं नानुभवति स्मरणसहायकाप्रभवा
तु प्रत्यभिज्ञा तदनुभाष्यतीति । न-तत्त्वस्थाऽस्तत्त्वम् ना-
प्यक्षाव्यवस्थितैरैकानुविधायिनी प्रत्यभिज्ञा न प्रत्यक्षमिति ।

अत्रोच्यते-यद्यक्षप्रभवा संविद्या न तत्त्वप्रभवासयति प-
श्चात्प्रति तद्विषयत्वाच्चाऽवभासयेत् । यथा छात्राभिव्यक्त्या-
लैक्ये प्रतिपत्तिं विद्यधाति तथा स्मरणसहकृतमपि न तत्र
तां विधास्यति अविषयत्वाऽविशेषात्, न हि परिमलस्मरण-
सहायमपि लोचने गन्धे प्रतिपत्तिरुपलब्धमिति न तत्त्व-
प्रहणमप्यक्षात् । किं च-किं कुर्वीता स्मृतिरिन्द्रियस्य स-
हकारित्वं प्रतिपद्यते ? पूर्वापरस्य दौकनमिति चेत् ; ननु वि-
नष्टोऽप्यर्थे स्मृतिरुद्देश्यता दृष्टि कथं न तत्त्वविधापित पीवो-
पर्यं प्रवर्त्तमाना अप्यक्षायाः सत्यानां भवेत् ? अथ यदुपरतं
वस्तु तदप्राहिणी बुद्धिर्न सत्याऽर्थप्राहिणीति पुरुषम्, अनुपरतं
स्वार्थमवगच्छन्ती कथं सा न सत्यायां ? , अयुक्तमनः ; यतः-
स्मर्यमाणस्यार्थस्यानुपरतिः कुतोऽवगता ? न स्मरणाद् व्यु-
पत्तेऽपि स्मृतिपरत्वे प्रवृत्तिर्युक्तत्वात् । नच स्मरणोपनी
तपौषधस्य दर्शने प्रतिभासनासदप्रच्युतिः इतरतराध्य-
वेषप्रसङ्गः । तथाहि-स्मर्यमाणस्यार्थस्यानस्तमयसिद्धेस्त-
दुपनीते तत्र दर्शनप्रवृत्तिः सिद्धयति । तत्सिद्धौ च स्मरणो-
पनीतस्याऽनस्तमयसिद्धिर्निति कथं नेनरतराध्यव्ययम् ? । अथ
स्मृतिः संप्रति प्रतिभासविषयादर्थान्निष्ठं विषयमध्यवस्यन्ती
निरालम्बना स्यात् । प्रतिभासविषयं नमेषार्थमुल्लिखन्ती तु
कथमसद्विषयता ? न ; दर्शनयुद्धान्तमेवार्थमुल्लिखन्तीत्यत्र प्रमा-
णाभावाच्च स्मरणोपनीतैकत्वाऽवभासिभ्यस्तममितिः सत्या-
र्थप्राहिणी सिद्धा । न च पूर्वदर्शनमेव पूर्वकृपनंगतप्रथमनु-
भवेदेकत्वं प्रमाणं यतो यदि पूर्वकृपनामर्थस्याद्यदर्शनम-
वावभासयति तथा सति पूर्वापरैकत्वं तत्रावगमयिष्य-
तीति तत्र स्मृतिः प्रवर्त्तमाना व्यर्थी । न च तदपि पूर्वकृ-
पतां तस्याऽवभासयितुं क्षमे तस्य साक्षिहितमात्रविषयत्वात् ।
पूर्वकृपता हि पूर्वदेश-काल-द्राशसम्बन्धिता पूर्वदेशादीनां च
तद्दर्शने अप्रतिभासनात् न तत्संस्पर्शरूपप्रतिभासस्तत्र संभ-
वी न हि तत्प्रतिभासे तत्संबन्धित्यर्थरूपप्रतिभासः अन्यथा
नीलताऽप्रतिभासेऽपि पीते नीलसम्बन्धिताऽवगतिर्भवेत् ।
तल्लैक्यत्वादिह्यध्यक्षमितिः । यच्च 'दृष्टना प्रत्यक्षाद्या' इति प-
रिह्यते तत्र दृष्टता यदि तद्दर्शति प्रतिभासता तदा वर्त्तमान-
तैव । अथ पूर्वदृष्टति प्रतिभासता तदा पूर्वदृष्टोऽप्रतिभास-
न कथं तत्प्रतिभासताऽवभासः संप्रति संबन्धनं ? तत्र हि स्वदृ-
ष्टतया सन्नहितं रूपमाभातीति सैव तत्र युक्ता, पूर्वदर्शने तु
प्रत्यक्षमितिमिति तद्दर्ष्टताऽपि व्युपगतैवेति कथं सा वर्त्त-
मानदृष्टि प्रतिभासत ? तद्व्युपगमे वा तद्दर्शो निराल-
म्बनप्रसङ्गः । न च पूर्वदृश्यमानता तत्र व्युपगता, दृष्टता तु
तदैवात्पन्नति कथमसती यत तां प्रतीयती प्रत्यक्षमितिनिरा-
लम्बना भवेत् ? , यतो यदि दृष्टता तत्र सन्नहितं भवेत् तदा
प्रथममागतां नीलाऽऽदिरूपतामिव तामप्यधिगच्छेत् न चा-

ऽधिगच्छन्तीति ज्ञानस्वभावाऽसाधारण्यताऽसौ नायंस्वरूप-
मिति कुतोऽध्यक्षताऽवसेवा ? , तथाहि-पूर्वदर्शनमनुस्मरण-
पूर्वदृष्टतां व्यवहारी तत्राध्यायोपयति विस्मरते तदनर्थव-
सायात् यच्च स्मृतिरध्यवस्थति स्वरूपे न तद्दर्शनोपापप्रयु-
क्तम् आकारभेदात् । न च तद्दर्शन-स्मरणं एकं विषयं विज्ञानः
'पूर्वदृष्टं पश्यामि' इत्यध्यवसायात् । यतः-किं स्मर्यमाणं दृश्य-
मानतया रूपं प्रतीयते, आहोस्मिद् दृश्यमानं स्मर्यमाणतयाति
विकल्पद्वयम् ? । तत्र यथाद्यः पक्षस्तथा सति स्मर्यमाणं
परिस्फुटतया रूपमाभातीति कथं तस्य परोक्षता ? , अपि
क्षितयस्तत्रापि दृश्यमानं स्मर्यमाणं रूपेणाऽवभातीति सर्वं
परोक्षं भवेदिति न काचिदध्यक्षमितिः सत्याऽर्थी स्यात् ।
अतोऽक्षार्थवर्त्तमानमेव रूपं प्रत्यति, स्मृतिरपि तत्संस्पर्श-
परोक्षं रूपमिति न तयोरैक्यं प्रतिभासभेदस्य सर्वत्र भेदक-
त्वात् । तस्य च विशदाऽविशदरूपतयाऽवभासमानयोर्दृश्य-
स्मर्यमाणयोः सद्भावात् कथं न भेदः ? , किञ्च-यदि शुद्धमेव
दर्शने स्मृतिरिरेषेत् पूर्वकृपताप्राहिः नन्वेव भाविरूपताप्रा-
हि प्रथमदर्शने किं नोपयेत् ? , नहि भाविभूतयोः सन्नहितत्वे
विशेषः, यनेकत्राध्यक्षकृत्तिरपरत्र नेति भवेत् ? नन् 'पूर्वदृष्टं
पश्यामि' इति व्यवसायात् पूर्वकृपे एव दर्शनव्यापारः । 'पूर्व-
मेवेदं मया दृष्टम्' इत्यध्यवसायात् भाविरूपेऽपि दर्शनव्या-
पारप्रसङ्गः । अतोऽपाकृतम् "इदानींतनमस्ति त्वं न हि पूर्वधि-
या गतम्" इति । न च पूर्वदृष्टता तदाभाविकालनाया अस-
न्निधानादप्रहणं संप्रति दर्शनकालं पूर्वकृपताया अप्यसन्नि-
धेस्ततो प्रहणप्रसङ्गः । यदि पुनर्भाविरूपतामप्यध्यक्षमनुभ-
वति, 'पूर्वमेवेदं मया दृष्टम्' इति व्यवहृतिदर्शनात् तर्हि प्र-
थमसंबन्धनमेव स्मरणविधिरूपपरंपरामधिगच्छतीति तदैव
मृतो भवेत् । न च मृतिसद्भावे मृतो भवत्युत्पत्तिसमये तु
नासाविति कुतोऽयं दोषः । यतो यदि तदाऽसौ नाऽस्ति क-
थमसती सा दर्शने प्रतिभाति ? , तदप्रतिभासं तु कथं भा-
विरूपपरिगतां भावोऽवभातो भवेत् ? यद्वच तत्र वर्त्तमानं
रूपमाभाति तदेवाध्यक्षमस्तु न भावि । यदि तु तदपि तदा-
ऽध्यक्षे तदाद्याऽध्यक्ष एव मृत्युपाधेः सकलविषयस्य प्रति-
भातस्याऽस्तमयात् तद्विषयास्तुत्तरकालभाविनी सर्वा मति-
निर्विषया भवेत् । किं च-भाविभूतयोः अध्यक्षविषयत्वं भिन्न-
मपि तदध्यक्षविषय भवेदिति सर्वेक्षकालदर्शी भवेदिति
" भविष्यद्भयोऽयं न ज्ञानकालऽस्तीति न प्रतिभाति " इति
निराकृतं द्रष्टव्यम् । भावि-भूतकालं तावद् भविष्यतां धर्माऽ-
दर्शनकालेऽसताऽपि प्रतिभासनात् । न चाभिन्नयोर्भावि-
भूतकृपयोः प्रतिभासेऽपि भाविधर्मादिभिन्नत्वाच्च प्रतिभा-
सः । भेदेनाध्यक्षप्रतिभासनाऽविरोधात् । दृश्यन्त एव हि भि-
न्नरूपा घट-पट्ताऽऽद्योऽध्यक्षप्रतिभासमाध्यानास्तथा भा-
विभूतरूपताऽध्यक्षावसेयेति स्मृतिविषयः । पूर्वकृपतादर्श-
नावभासिनोऽर्थस्य भाविरूपता चानुमानावसेया । तेन-

" नच स्मरणतः पश्चा-दिन्द्रियस्य प्रवर्त्तनम् ॥ "

" वार्यते केनचिन्नापि, तदिदानीं प्रच्युति । "

(स्तो० वा० प्रत्यक्ष० स्तो० २३॥२३६ ।)

इति निरस्तं, यतो यदि स्मरणादूर्ध्वं वर्त्तमानरूपे इन्द्रियस्य
प्रवर्त्तनमस्ति यथा सति वर्त्तमानमात्रपरिच्छेदान्न
स्मरणोपदीकितैकत्वप्रसङ्गः । अथ पूर्वकृपे तत्राऽपि यथा प्राक्

स्मृतेर्दर्शने पूर्वरूपतायां भविष्यत्त्वान्न प्रवर्त्तते तथा तदुत्तर-
कालमात्रं अविषयत्वाऽविशेषात् । “तदा प्रवर्त्तने चतुष्टो न
दोषः” इत्यादि यद्यस्मिन्निर्दिष्ट स्मरणोपदेष्टे नयेन प्रव-
र्त्तने तद्विषयमानविषयत्वात्तदालम्बनं ज्ञाने निर्विषयं भवेदिति
कथं न दोषः ? तिमिरोपहतदृशोऽप्यसत्यदर्शनमेव दोषः ।
तच्चाऽत्राऽपि समानमिति कथं न दोषः ? अथ वर्त्तमान-
स्मृत्युत्तरकाले तत्प्रवर्त्तमानमनुष्ठे तर्हि नैकत्वप्रतीतिः । न
च यद्व वर्त्तमानं तदेव पूर्वमिति भेदाभावात्तत्त्वग्रहः अ-
भेदस्यासिद्धः—न हि दृश्यमानस्मर्यमाणयोरभेदसिद्धिः दृ-
श्यमाने स्मृत्युते स्मर्यमाणे च दृशोऽनवतारात् । न च स्मर-
णोपनीते पूर्वरूपे दोषाभावेऽपीन्द्रियप्रदर्शने युक्तं धूमदर्श-
नोत्तरकाले स्मृत्युपस्थापिते पक्षेऽपि दोषाभावादिन्द्रिय-
प्रवृत्तिप्रसङ्गः । शक्यं यत्रापि वक्तुम्—

“नचाऽपि लिङ्गता पश्चादिति नैकत्वप्रवर्त्तनम् ।

वार्यते केनचिन्नापि, तदिदानीं प्रदुष्यति” ॥ १ ॥

अथ प्रत्यक्षप्रतिभाता धूमात् स्पष्टावभासाद् व्यतिरिक्ता
स्मृतिप्रभवाऽनुमानमिन्नाकाराऽस्मिन्निष्पत्तिरिति न तत्र दृग-
वतारस्तर्हि विशददृश्यसंसाधकत्वात्तदुपपत्तयः पूर्वरूपमुल्लिख-
न्ती स्मृत्युपजनिता प्रतिपत्तिर्न दृग्पददर्शितं रूपमयतर-
तीत्यभ्युपगम्य ततः स्मृत्युते पूर्वमुत्तरकाले वा पौर्वापर्य-
विविक्तं वर्त्तमानकालमथ दृग्यतरतीति नैकत्वग्राहिणी ।
ततो विकल्पाविकलाध्यक्षमतिः सिद्धा । एकत्वप्रतिपत्तिस्तु
स्मृतिरुक्तोदया पृथगव पूर्वोपरविषयकत्वावभासस्पष्टत्वात् ।

अथ पौर्वापर्ये दृशोऽप्रवृत्तिर्न तद्विग्रहात् साविकल्पाध्यक्षम-
तिः जातिगुणक्रियादीनां तु दर्शनविषयत्वात् तद्विशिष्टाद्यप्र-
तिपत्तिः साविकल्पिका भविष्यति, नः जात्यादः स्वरूपान-
वभासनात् न हि व्यतिरिक्तव्यतिरिक्तवपुष्प्राप्ताकारतां ब-
हिर्विभ्रान्ता विशददर्शने जातिराभातीति न तद्योजनाध्य-
क्षमतिः साविकल्पिका । न चात्र-वकुलादिषु “तदुत्तरः” इ-
त्युल्लिखन्ती बुद्धिराभातीति नास्ति जातिविकल्पाध्यक्षमा-
नतयाऽपि बहिर्प्राप्ताकारतया जातेरनुद्भासनाद् प्रतीतिरेव
तत्रापि तुल्याकारतां वचनं वा विभर्ति । न च शब्दः प्रतीति-
र्वा जातिमन्तरं तुल्याऽऽकारतां नानुभवति ‘जातिजातिः’
इत्यपरजातिव्यतिरेकेणापि गोत्वाऽऽदिसामान्येषु तयोस्तु-
ल्याऽऽकारतादर्शनात् । न च तत्त्वव्यपरा जातिः इति ? अ-
नवस्थाप्रसङ्गः । अथ तुल्याऽऽकारा प्रतिपत्तिर्यदि निर्नि-
मिस्ता तदा सर्वदा भवेत् न वा कचित् व्यक्रिनिमित्तत्वं
आप्रादिष्वव घटादिष्वपि ‘तदुत्तरः’ इति प्रतिपत्तिर्भवे-
त् व्यक्रिरूपताया अत्राऽपि समानत्वाद्, असद्वत्त्वं ; व्य-
क्रिनिमित्तत्वेऽपि प्रतिनियतव्यक्रिनिमित्तत्वाच्चातिप्रसङ्गः ।
यथा हि—ताः प्रतिनियता एव कुतश्चिन्मितात् प्रतिनि-
यतजातिव्यञ्जकत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा प्रतिनियतां तुल्याऽऽ-
कारां प्रतिपत्तिस्त एव जनयिष्यन्तीति किमपरजातिक-
ल्पनया ? यथा वा गुडुच्यादयो भिन्ना एकजातिमन्तराणां
ज्वरादिशमनमेकं कार्यं निर्वर्त्तयन्ति तथाऽऽप्राद्यस्तकत्व-
मन्तराणां तत एव ‘तदुत्तरः’ इति प्रतिपत्तिं जनयिष्य-
न्ति, नान्य इति व्यर्थं तेषु तदुत्तरजातिकल्पना, तन्नः जाति-
दर्शने कल्पनाज्ञाने वा बहिराकारमाविशन्ती येन वपुषा प्र-
तिभाति कल्पना, बुद्धावयवविशदकारव्यक्रिरूपमन्तःश-

व्योक्तेर्लक्षं वाऽपहाय वरुणसंस्थानव्यतिरिक्तजातिस्वरूपानव-
भासनात् । तच्चाऽप्रतीयमाना जातिः सती । नापि कस्यचिद्-
विशेषणमिति न तद्योजनावधारयित्री अत्यन्तमतिरिक्तं न
साविकल्पिका । एवं गुण-क्रियादीनामप्रतिभासनादसत्यमि-
ति न तद्विशिष्टाद्यग्रहाऽध्यक्षं साविकल्पकतामनुभवति । अथ
निर्विकल्पकत्वेऽध्यक्षेण शुद्धवस्तुग्रहात् कथं ततो व्यव-
हृतिः सा हि द्वयोपादेययोर्दुःख-सुख-साधनत्वनिश्चये द्वानो-
पादानार्था दृष्टा न च निर्विकल्पकमध्यक्षं तन्निश्चयरूपम्,
असद्वत्त्वं ; यतो यद्यपि साविकल्पकमध्यक्षं तथापि कथं त-
दर्थिनां तत्र ततः प्रवृत्तिर्न हि निश्चयमात्रात् फलार्थिनः प्र-
वर्त्तन्ते अपि तु-तज्जननयोग्यतावसायात् सा वाऽस्मिन्निर्दि-
तफलानिश्चये न निश्च्युतं शक्या । न च परोक्षं सुखसाधनत्वं
निश्चिन्वती मतिरध्यक्षतामनुभवति, अनुमतिरध्यक्षताप्र-
सङ्गः । परोक्षनिश्चयरूपताया अविशेषात् । न च निश्चया-
त्मकेनाध्यक्षेण वस्तु निश्च्यते । तत्प्रतिषेद्धा च प्रागर्थक-
योपलब्धः ततः पुरस्कारावसायात् । तत्र स्मृतिः प्रादुर्भवन्ती
तत्राभिलाषजननात् प्रवृत्तिमुपजनयति निर्विकल्पकेऽप्यस्य
समानत्वात् । तथाहि—प्रत्यक्षप्रतिभाते वस्तुनि पूर्वमर्थक-
यावगतेति तत्स्मरणाय (शाद्) भिलाषेण प्रवृत्तिर्भविष्यती-
ति कः स्व-परपक्षयोर्विशेषः ? अथ वस्तुस्वरूपप्रतिभासे दर्श-
नमर्थक्रियासम्बन्धाऽनुभवान्न प्रवृत्तिमुपरचयितुं क्षमम् ।
तत्सम्बन्धाऽनुभवे वा साविकल्पकं तद् भवेत् । न चाऽप्रवर्त्तक-
स्य प्रामाण्यम्—“प्रामाण्यं व्यवहारोऽयम्” इत्यत्र “व्यावहारिक-
स्य चैतत्प्रमाणस्य लक्षणमुक्तम्” इत्यभिधानात्, असद्वत्त्वं ;
यतो न दर्शने केवलं प्रमाणं क्षणिकत्वादावपि तस्य भावात् किं
तु-अभ्यासपाटवादिसव्यपक्षे यत्राऽंशं विधिप्रतिपक्षविकल्प-
द्वयं जनयत् पुरुषं प्रवर्त्तयति तत्रास्य प्रामाण्यमिति निश्च-
यापक्षस्य प्रत्यक्षस्य व्यवहारसाधकत्वात् न प्रामाण्यत्वात् ;
नन्वयमपि यदि निश्चयं साति प्रवृत्तिः तदभावे च नेत्यभ्यु-
पगमस्तर्हि प्रवृत्तिकरणानिश्चय एव प्रमाणं भवेत् । न च
दर्शनगृहीतं नीले निश्चिन्वन्पुजयमानो विकल्पो
गृहीतग्राहितया अप्रमाणम्, यतोऽर्थक्रियासम्बन्धितामु-
ल्लिखन्ती दर्शनाऽवगनस्यार्थस्य कल्पना प्रवृत्तिमारचयति ।
न च विशददृशार्थक्रियासाधकता तस्याधगतं कथं क-
ल्पना न भिन्नविषया ? सर्वत्र च कल्पनेव प्रवृत्तिं विरच-
यति दर्शनाभावेऽप्यनुमानात्प्रवृत्तिदर्शनाद् दर्शनसङ्गावऽपि
क्षणिकादौ व्यवसायाभावात् । प्रवृत्तेरभावाद् व्यवहारमुपर-
चयन्ती मतिः प्रमाणमिति न निर्विकल्पिका सा प्रमाणम्,
किं तु-विकल्पिकैव । ननु न विकल्पस्याऽप्रामाण्यं किं त्वसौ
प्रत्यक्षं न भवति अनुमानाऽभ्युपगमात् । अथ लिङ्गजत्वा-
भावादपराक्षमत्वं निश्चिन्वन् कथमनुमानं विकल्पः ? नैतत् ;
यतो नापराक्षमवार्धमसौ निश्चिनोति, अर्थक्रियासम्बन्ध-
त्वस्य परोक्षस्याप्यध्यवसितेस्तदभावे च प्रवृत्तेरयोगात् ।
सा च फलसंगतिः परोक्षानुमानप्राप्ता दृश्यमान इव प्रदृश
परोक्षदहनसंगतिः । न च तत्र धूमलिङ्गसङ्गादादनुमानाव-
तारोऽपि फलसम्बन्धितायां लिङ्गाभावाच्चाऽनुमानप्रवृत्तिः प्र-
तिभासमानरूपस्यैव लिङ्गत्वात् । तथाहि—उपलब्धमानं जल-
रूपं शीतस्पर्शानुभूतिस्तत्सहचारिणो यदि निश्च्युतकथाः का-
लान्तरस्थायिनया तदा तत्र प्रवृत्तिर्युक्ता, रूपप्रतिभासमात्र-

स्य तु तद्वैवाद्यास्तदर्थं प्रवृत्तिः संगता प्रवृत्तौ वा तद्विपरितप्रसङ्गः स्पर्शादीनां वैकस्यामध्यधीनतयापलभ्यमानं रूपं हेतुः स्थैर्यं चापलभ्यमानं कालान्तरस्थितौ लिङ्गमिति कथं न निश्चयोऽनुमानम् ? न च सम्बन्धस्वरणपक्षधर्मत्व-निश्चयादुपजायमानमनुमानमभूयते अत्र तु वैकल्पपर्यालोचनमन्तराणि मीलानुमानान्तरं मीलमेतत् इति निश्चयो भगित्युद्गीतिरिति नानुमानताऽस्य यतो न सर्वदाऽनुमितिरैकूप्यपर्यालोचनमपेक्ष्य प्रवर्तते अत्यन्ताश्रयासात् कदाचित्सम्बन्धस्मरणान्पक्षलिङ्गस्वरूपदर्शनामात्राद्यदर्शनात् धूमोपलम्भाद्भ्यासदशायामग्निप्रतिपत्तिवत् । अथाऽत्राविनाभावपर्यालोचनं प्रागासीद्वनवगतसम्बन्धस्य धूमदर्शनाद्व्याप्रसक्तिस्तर्हि मन्दाभ्यासं प्रकरोऽपि पर्यालोचनमप्येव-पर्व-जातीयं पूर्वमप्यर्थक्रियापलब्धा इदमप्येवं जातीयं प्रतिभासमानं रूपम् इति । अभ्यासदशायाम् तु रूपदर्शनादेव, पर्यालोचनमन्तराणि भगिति फलयोग्यता प्रतीयते इति व्यवस्थितमेतत् दृश्यमानं रूपं धर्मि तत्फलयोग्यता साध्या तद्रूपसामान्यं लिङ्गमिति न प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वमपि हेतोः अतो निश्चयः स्वरूपावभासादुद्यमासाद्यन्यपरोक्षमर्थक्रियायोग्यत्वं निश्चिन्नवज्जुमानमेव । व्यवहारोऽप्यत एव न प्रत्यक्षात् ।

आह च—

“तद् दृष्टावेषे दृष्टे, संवत्सामर्थ्यभाविनः ।

स्मरणद्विधाषण, व्यवहारः प्रवर्तते ॥१॥ ”

इति स्मरणानुमानरूपाद्व्यवहारः प्रवर्तते इति अयमर्थः न न्वन्यगतत्वेतसोऽभ्यस्ते परिमलादावविकल्पाक्षतेः प्रवृत्तिदर्शनात्कथं न निर्विकल्पकं प्रवर्तकम् ? किञ्च-यद्यनुमितरेव बाह्यं सर्वदा प्रवृत्तिमारब्धयति तर्हि तत्र नाध्यक्षं प्रमाणमिति स्वसंवेदनमात्रमवैकमध्यक्षं भवेत् तथा च—“रूपादिस्वलक्षणविषयमिन्द्रियज्ञानम् आर्यसत्यचतुष्टयगोचरं योगिज्ञानम् ” इत्यादि चतुर्विधाध्यक्षोपबर्धनमसंगतमनुपपद्यते । अथ निर्विकल्पकमध्यक्षं नार्थस्यार्थक्रियायोग्यतामधिगच्छति तदभावे न प्रवृत्तिरित्यप्रवर्तकत्वाच्च बाह्यं प्रमाणम्, तद्यनुमानमपि नार्थक्रियासंगतिमवभासयति तस्याऽवस्तुविषयत्वात् तथा च तदपि कथं प्रवर्तकम् ? अथ तदध्यवसायितया तस्योपपत्तिरप्राहिर्वाभावेऽपि प्रवर्तकता, असदेतत् । तदध्यवसायित्वस्याप्यनुपपत्तेः । तथाहि—तदध्यवसायित्वं, तस्य किं प्राहकाकारः, उत प्राह्याकार इति वक्तव्यम्, यदि प्राहकाकारस्तदा तस्य प्राहकं स्वरूपं न बाह्यमर्थं सन्निधापयतीति न तदध्यवसायोऽनुमानसाध्यः । अथ प्राह्याकारः सोऽपि नार्थस्वरूपसंस्पर्शीति कथं तद्वगमे बाह्यार्थाध्यवसायित्वमिन्द्रियज्ञानम्, तद्वगमनुमितेः स्वसंवेदनमात्रपर्यवसितत्वात्तार्थदर्शनेनहरेण प्रवर्तकता युक्ता । नन्वनुमाने सति प्रवृत्तिर्दृष्टा तदभावे सान् दृष्टेति तत्कार्याऽसौ निश्चीयते तन्नाभ्यासदशायाम् विकल्पविकले दर्शने सति प्रवृत्तिर्दृष्टा प्रतिपक्षोच्चरतत्र विकल्पना संवेदनेऽपि पुरःपरिस्फुटप्रतिभासमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्तेस्तत्कार्याऽसौ किं न व्यवस्थाप्यते ? अथानुमानाद्वनव्यासदशायाम् प्रवृत्तिरुपलब्धति तदन्तरं स कथं भवेत् ? न ; मन्दाभ्यासं अनुमानादेव प्रवृत्तिः, अभ्यासदशायाम् तु पर्यालोचनलक्षणानुमानव्यतिरेकेणापि वस्तुदर्शनामात्रादेव समस्तु, तथा दर्शनात्,

अन्यथाऽनभ्यासदशायामनुमानात् प्रवृत्तिदर्शनात्सर्वदाऽनुमानस्यैव व्यवहृतिजनकत्वं प्रत्यक्षेण लिङ्गप्रणाऽभावतस्त-निश्चयकृद्परममनुमानमभ्युपगन्तव्यं तत्राऽप्यनुमानान्तरा-लिङ्गनिश्चय इति तानिश्चयकृद्परममनुमानमित्यनवस्थाप्रसङ्गतो न कदाचित् व्यवहृतिर्भवेत् । ततोऽविकल्पकं दर्शनामभ्यासदशायाम् व्यवहारकृद्भ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा पूर्वोक्तप्रकारेणानुमानाऽनवतारात् । न च पर्यापर्येऽप्रवृत्तिमत् सन्निहितमात्रावभास्यध्यक्षं कथं तादृग् लिङ्गग्रहणक्षमं यतोऽनभ्यासाऽवस्थायानुमानात्प्राग्व्यवहारः पश्चादध्यवसायादभ्यासदशायामिति प्रथमं ? यतः संवृत्त्या लिङ्गप्रतिबन्धप्राहि प्रत्यक्षमभिमतं, लोकस्य ह्यवर्तमानानः तदेव—“साध्य-प्रतिबद्धं लिङ्गमहं पश्यामि ” इति तदभिमानाच्च लिङ्गप्रतिबन्धप्राह्यध्यक्षं व्यवहारकृद्भ्युपगन्तव्यं । परमार्थपर्यालोचनया तु न प्रत्यक्षानुमानभेदः नापि व्यवहारः संवेदनमात्रत्वात्सर्वप्रपञ्चस्य । स्वसंवेदनं च सकलविकल्पविकल्पात्मिकं कथं स्वार्थनिर्णयस्वभावं ज्ञानं प्रमाणं सिद्धिमासाद्यते ? ।

(निर्विकल्पकमवाध्यक्षमिति मतं प्रतिविधाय सविकल्पस्याध्यक्षत्वमुपपाद्य च सिद्धान्तिना स्वार्थनिर्णयस्वभावज्ञानस्य प्रमाणसामान्यलक्षणत्वव्यवस्थापनम्)—

अत्र प्रतिविधीयते—“स्वार्थनिर्णयस्वभावं प्रत्यक्षं न भवति” इत्येतत् किं तदप्राहकप्रमाणभावादभिधीयते, आहोस्वित्-द्वाधकप्रमाणसङ्गत्वात् ? तत्र न तावदाद्यः पक्षोऽभ्युपगमहिः स्थिरस्थूलसाधारणस्य स्तम्भादर्थस्य बहिर्दन्तश्च सदृ-व्यचेतनत्वाद्यनैकधर्माकान्तस्य ज्ञानस्यैकदा निर्णयान्तांश-स्वार्थनिर्णयतामनोऽध्यक्षस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, तद् प्राहकप्रमाणभावाऽसिद्धः । (तथाहि—अन्तर्बहिर्द्विस्वलक्षणं पर्यङ्गोक्तः स्थूलमर्कः स्वगुणाऽवयवात्मकं ज्ञानं घटाऽऽदिकं च सकृत् प्रतिपस्याध्यवस्यति, न चैवं प्रतिपत्तिरनध्यक्षा, विशदस्वभावतयाऽनुभूतः । न च विकल्पाऽविकल्पयामेनसो-र्युगपद्वृत्तेः, क्रमभाविनालैघुर्वृत्तेर्वा एकस्वमध्यवस्यति जनः तत्रेत्याविकल्पाऽध्यक्षगतं वैशद्यं विकल्पे सांश (सांश) स्वा-र्थोध्यवसायित्वस्याधरोपयतीति वैशद्यावगतिः, एकस्यैव तथा-भूतस्वार्थनिर्णयोऽऽत्मनो विशदज्ञानस्यानुभूतरननुभूयमानस्याप्यपरनिर्धिरिकल्पकस्य परिकल्पने बुद्ध्यैतन्मयस्यापरस्य परिकल्पनाप्रसङ्ग इति सांख्यमतमप्यनिषेधं स्यात् । किञ्च—सविकल्पाऽविकल्पयोः कः पुनरैक्यमध्यवस्यति ? न तावदनुभवो विकल्पेन आत्मन ऐक्यमध्यवस्यति, व्यवसाय-विकल्पत्वेनाभ्युपगमात्, तस्यान्यथा भ्रान्तताप्रसङ्गात् । नापि विकल्पो विकल्पेन स्वस्यैक्यमध्यवस्यति तेनाविकल्-हपस्याविपर्ययीकरणात्, अन्यथा स्वलक्षणगोचरोचरतामात्रेः अविपर्ययीकृतस्य चाऽन्यत्राऽधरोपाऽभावात्, न ह्यप्रतिपन्नरजतः शुक्लिकायां रजतमधरोपापयितुं रजतमेतदिति समर्थः । न च यथेश्वरादिविकल्पस्तद्विपर्ययीकरणोऽप्यध्यवसायिततद्भावा उपजायते तथाऽत्राप्यध्यवसिता विकल्पस्वभावा विकल्पः सनुपजायत इति स तथैक्यमध्यवस्यति, उक्तास्तरत्वात् । तथाहि—न तावदनुभव एवैकमात्मानमवगच्छति तेनाऽस्याऽर्थस्याऽविपर्ययीकरणात् एतद्व्युत्पत्ता तस्यासिद्धेः । न हि मरीचिका जलरूपतयाऽध्यवसिता तद्वृत्तयाऽसिद्धार्थक्रिया-पयोगिन्युपलब्धा, एवमनुभवोऽपि विकल्परूपतयाऽध्यवसि-

तत्तथाऽसिद्धो नार्थकियोपयोगिः, नाऽतः किञ्चित्सिध्यति । नाऽपि विकल्पस्तस्याऽवस्तुविकल्पाऽभ्युपगमात् । यदि पुन-
विकल्पस्तद्रूपमानमध्यवस्येत् तर्हि परमार्थविषयता त-
स्येति । “ विकल्पोऽवस्तुनिर्भासा-द्विस्वभावाद्भुपप्रभवः ” इति
असंगतं स्यात् । अत एव न विकल्पान्तरमपि तमध्यवस्येत्
तस्याऽपि तुल्यदोषत्वात् । किं च-तयोरैक्यं व्यवस्थतीत्यत्र
यदि विकल्पे निर्विकल्पकतया मन्यते व्यवहारी तदा निर्वि-
कल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति विकल्पव्यपहारोच्छेदादनुमा-
नप्रमाणऽभावः । अथाऽविकल्पं विकल्पतया तदा सविक-
ल्पकमेव सर्वं प्रमाणमिति अविकल्पप्रत्यक्षादो विधीयते ।
यथाहि—प्रज्ञाकराभिप्रायेण मणिप्रभायां मणिज्ञानं, ‘ य एव
मणिप्रिया दृष्टः स एव प्राप्तः ’ इत्यभिमानिनः प्रत्यक्षं प्रमाणम्
अन्यथाऽप्यासदृशायां भाविनी दृश्य-प्राप्ययोरैक्याध्यव-
सायाप्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति न भवेत् । अन्यस्य तन्निव-
न्धनस्य तत्राऽप्यभावात्-तथा सर्वं निर्विकल्पं विकल्पत्वेन
निश्चित्य सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति यो व्यवहरति
तस्य किमिति तदेव न प्रमाणम् ? यथाहि-दृश्यं प्राप्यारो-
पात्प्राप्य तथा अविकल्पो विकल्पाऽरोपाद्विकल्पो भवेत्-
न्यायस्य समानत्वात् । अथ यथा-प्राप्यमणिप्रभा-मणिप्रति-
भासयोरैक्याध्यवसायेऽपि न मणिप्रभासौ तत्प्रतिभास-
स्याभावः-अन्यथा मणिः प्रतिभातो न प्राप्तः स्यात्-तथा
सविकल्पाऽविकल्पयोरैक्याध्यवसायेऽपि निर्विकल्पकस्य
नाऽभावः नन्वेवं सांशुद्धीकल्पप्रतिभासव्यतिरिक्तस्य
निर्गन्तव्यकल्पप्रमाणं प्रतिभासलक्षणनिर्विकल्पकानुभवस्य-
तदेव निर्गन्तव्यप्रसङ्गः । अथ विकल्पोनाविकल्पस्य सहस्रांशु-
ना तार्गनिकरस्येव निरस्कारात् तथा निश्चयस्तिर्हि विकल्प-
स्याप्यविकल्पेन निरस्कारात्प्रतिभासनिर्णयो न स्यात् ।
अथ विकल्पस्य बलीयस्याद्विकल्पस्य च दुर्बलत्वा-
त् तेन तस्य निरस्कारः ननु कुतो विकल्पस्य बलीय-
स्त्वम् ? प्रचुरविषयत्वात् इति चेत्, न; अविकल्पविषय एव
प्रचुरस्यभ्युपगमाद् अन्यथाऽस्य गृहीतप्राद्वित्वाऽसंभवात् ।
निर्णयानुसारस्य तदात्मकत्वमिति चेत्, ननु तस्य किं
स्वरूपं निर्णयानुसारकत्वम् उतार्थरूपं ? न तावत्स्वरूपं “ सर्व-
चित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षम् ” (न्यायवि० १-१० इ-
त्यस्य विरोधात् । एवमपि तत्र तस्य निर्णयानुसारकत्वे चक्षु-
रादिज्ञानं स्वपरयोस्तदात्मकं किं न भवेत् ? तथा च स्वा-
धीकाराध्यवसायाधिगमश्चक्षुरादिवचनं सिद्ध इति केन
कस्य निरस्कारः ? तत्र विकल्पः स्वरूपे निर्णयानुसारकोऽ-
भ्युपगन्तव्यः । अथार्थे तस्य निर्णयानुसारकत्वम् ; नन्वेव-
मेकस्य विकल्पस्य निश्चयाऽनिर्णयस्वभावो रूपद्वयमाया-
तम् । तच्च परस्परं तद्वत्तच्च यथेकान्ततो भिन्नमभ्युपगम्यते
समवायाद्वनभ्युपगमात्सम्बन्धाऽसिद्धेः “ बलवान् विकल्पो
निर्णयानुसारकत्वाद् ” इत्यस्यासिद्धिः । न च रूपादीनामिष
परस्परमकस्यामध्ययनीनालक्षणस्तयोः संबन्धः तद्वत्ता चाऽ-
भिधूमयोग्यं तदनुपलक्षणं इति वक्तव्यं स्वाभ्युपगमवि-
रोधात् । किं च-यदा विकल्पस्य कारणत्वं निर्णयाऽनिर्णय-
योश्च कार्यत्वं तदा विकल्पस्य पूर्वकालत्वं, तयोश्चान्तरका-
लत्वं, प्रज्ञाकराभिप्रायात् विषययोऽपि मरणलक्ष्यकारिष्टा-
देस्तत्कार्यतया प्राक् भाविनस्तेनाभ्युपगमात् । तथा च भिन्न-

कालस्य विकल्पस्य न निर्णयाऽनिर्णयाऽऽत्मकत्वमिति ज्ञा-
नरूपताया अप्यभावः तद्विकल्पस्य गत्यन्तराभावात् तयोश्च
विकल्पस्वभावविकल्पतया निःस्वभावता । ज्ञानाद् भिन्नयोर-
नुपलम्भत्वेन गत्यन्तराभावात् । स्वयं तयोरुपलम्भे विक-
ल्पाद्विज्ञे ज्ञाने स्याताम् । एवं च यदनिर्णयानुसारकं तत्सदेव,
यच्च निर्णयस्वरूपं तदपि तदेव । तथा च निर्विकल्पकस्य
पृथगुपलम्भनिर्णयः स्यादिति पूर्वोक्तमेव दूषणं पुनरापत्तिरिति,
निर्णयानुसारकोऽपि चक्षुरादिज्ञानमपि तथैव स्यादिति पूर्वोक्तं
एव दोषः । तत्रापि रूपद्वयकल्पनायां प्रकृतो दोषः, अनवस्था
च । तच्च परस्परं तद्वत्तच्च भेदैकान्तो युक्तः । अभेदैकान्त-
ऽपि तद्वत्तमेव तद्वत् वा भवेत् । तथा च न प्रकृतसिद्धिः ।
अथ निर्णयाऽनिर्णयस्वभावयोरन्योन्यं तद्वत्तच्च कथं-
चित्सादात्म्यम् तर्हि यत् स्वात्मनि अनिर्णयानुसारकं बहिरर्थं
च निर्णयस्वभावरूपं तत्साधारणमात्मानं प्रतिपद्यते चेद्वि-
कल्पः स्वरूपेऽपि सविकल्पकः प्रसङ्गः, अन्यथा निर्णयस्व-
भावतादात्म्याऽयोगात् । न च स्वरूपमनिश्चित्यन् विकल्पो-
ऽर्थे निश्चिनोति इतरथा गृहीतस्वरूपमपि ज्ञानमर्थप्राहकं
भवदिति न नैयायिकमतप्रतिज्ञाः । न च नैयायिकाभ्युपगमन
परगृहीतस्य स्वगृहीततादोषः, भवन्मतेऽपि परनिश्चितस्य
स्वनिश्चितत्वप्रसङ्गः । यथा च परज्ञातमननुभूतत्वाच्चात्मनो
विषयस्तथा विकल्पस्य स्वरूपमनिश्चितत्वाच्चाऽऽत्मनो वि-
षय इति समानं पश्यामः । न च तस्याऽपि विकल्पान्तरेण
निश्चयः तस्याऽपि विकल्पान्तरेण निश्चयाऽप्येतेनवस्था-
प्रसङ्गः । न च विकल्पस्वरूपमनुभूतमपि क्षणिकत्वादिवदनि-
श्चितमर्थनिश्चायकं युक्तम् । अनिश्चितस्यानुभवेऽपि क्षणिक-
त्ववत् स्वयमव्यवस्थितत्वात् । अव्यवस्थितस्य च शश-
शृङ्गादिवान्वयव्यवस्थापकत्वाऽयोगात् । यथा च विकल्प-
स्य स्वाऽर्थनिर्णयानुसारकत्वं तथा चक्षुरादिगृहीतानामपि तद् यु-
क्तम् अन्यथा तासां तद्व्याहकत्वाऽयोगात् । अथ विकल्पस्य
बहिरर्थं प्रवृत्तिरेव नास्तीति कथं तन्निरणयानुसारकः ? न हि
नीलज्ञानं पीताऽप्रवृत्तिकं तन्निरणयानुसारकं वक्तुं शक्यम्, प्र-
तिपन्नभिप्रायवशात् बोद्धेर्बोद्धाद्यव्यवस्थाऽऽत्मकत्वं विक-
ल्पस्य परमार्थतो निर्णययत्वेऽपि व्यावर्त्यते, तद्युक्तम् ; यतः
किमिदं विकल्पस्य परमार्थतो निर्णययत्वं ? यदात्मविष-
यत्वं तद्व्यावर्त्यते निर्णययत्वं निर्विकल्पकमपि ज्ञानं निर्णययमित्यर्थ-
निर्णयाऽऽत्मकत्वाद्वलवान् विकल्प इति निर्विकल्पकानुभव-
स्य निर्णयस्तिरस्कारक इत्यसङ्गतं स्यात् सविकल्पकस्यैव क-
स्यचिद्भावादात्मविषयस्य निर्विकल्पकत्वापि विकल्पवत्स-
विकल्पकस्यैव वा भावात् न चैवं कस्यचित्प्रतिपत्तिरभिप्रा-
यः । अथ साधारणस्यास्पष्टस्य स्व-परयोरविद्यमानस्याका-
रस्य शब्दसंसर्गयोग्यस्य विषयीकरणं निर्णययत्वं, न; तस्य
तत्र सम्बन्धाऽभावतो विषयीकरणाऽसंभवात्, तथापि त-
द्विषयीकरणं सर्वमपि ज्ञानं तथैव स्वविषयं विषयीकृत्यादि-
ति, तदुत्पत्त्यादिसम्बन्धकल्पनमनर्थकमासज्येते । न च
तादात्म्यलक्षणस्तत्र तस्य सम्बन्धस्तदाकारं अविकल्प-
कत्वस्याऽविकल्पकत्वे वा तदाकारत्वस्य प्रसङ्गः । तदुत्प-
त्तिसंबन्धवशात् तेन तद्व्याहणम् इत्यतदप्युक्तं तदा-
कारस्य तज्ज्ञानोत्पादकत्वेन स्वलक्षणत्वप्रतीतिस्तज्ज्ञानस्य
सविषयताप्रसङ्गिदंभात् । न च स्वात्मनाप्रकृतिविभ्रमव-

शादतदुत्पन्नमत्कारं च तत्तद्विषयीकरोति अक्षसम-
न्तरविशेषात्, अन्यस्याप्युपज्ञानस्य तथा स्वविषयीकर-
णप्रसङ्गः सर्वत्र तत्कारतदुत्पत्तिप्रतिबन्धकलपनावैयर्थ्यप्र-
सङ्गः । अतस्तदाकारविषयीकरणसंभवाद्विकल्पार्थाभावतो
दृश्य-विकल्पार्थावैकीकृत्य प्रवर्त्तत इत्युक्तमभिधानम् । ततो
न बलवान् विकल्प इति कथं तनाऽविकल्पतिरस्कार इति
अविकल्पकानिश्चयस्तदेव भवेत् नचैवम्—अतो नाऽवि-
कल्पस्य विकल्पेन एकस्याऽप्यवसायः । किञ्च—विक-
ल्पऽविकल्पकस्यैकत्वेनाध्याराप इति कुतो निश्चीयते ?
अप्रसङ्गाऽखलक्षणाप्रादिणि स्पष्टस्वरूपप्राद्वित्यस्य प्रतीति-
स्तदध्यारापावर्गानांगति चेत्, ननु यदि नाम तत्र तत्प्रती-
तिः अविकल्पारापस्तु कुतः? स्पष्टत्वाद्विस्तृप्तमस्य, तत्र दर्श-
नादिति चेत् ; तद्धर्मः स्पष्टत्वादित्येतद्व्यक्तं कुतः ? तत्र दर्श-
नादिति चेत् ; अत एव विकल्पधर्मोऽप्यस्तु अन्यथा विक-
ल्पस्यापि मा भूत् । न च विकल्पव्यतिरेकणाविकल्पमपम-
नुभूयते यस्य स्पष्टत्वादिधर्मः परिकल्पेन एवमपि तत्र त-
त्परिकल्पेन ततोऽप्यपरमननुभूयमानं विशदत्वादिधर्म्याधारं
परिकल्पनीयमिति अनवस्थाप्रसङ्गः । अथ किञ्चित् ज्ञानं स-
विकल्पकमपरं निर्विकल्पकं राशयन्तराभावाद्विकल्पस्य चाऽ-
र्थसामर्थ्योद्भूतत्वासंभवाच्च विशदत्वादिधर्म्यांगः, अविक-
ल्पस्यापि तद्योगाभावे विशदत्वादिर्न कश्चिदपि भवेदि-
त्यविकल्पस्यैव तदभ्युपगन्तव्यम् । भवेदन्तद्यर्थसामर्थ्य-
प्रभवत्वेन वैशद्यादिव्याप्तः स्यान्नदभावे तत्र भवेत् । न चै-
वम्—अर्थसामर्थ्योद्भूतऽपि दूरस्थितपादादिज्ञानं वैशद्याद-
रभावाद् योगिप्रत्यक्षं चार्थप्रभवत्वाभावेऽपि च भावात् । न
च तदर्थसामर्थ्योद्भूतं तत्समानसमयस्य चिराऽतीतत्वाद्-
नुत्पन्नस्य चार्थस्य तदप्रदह्यानुपपत्तेः । तथाहि—प्रागसर्वज्ञः
सन् सुगतो विवक्षितक्षणे सर्वज्ञतामासादर्थ्यस्तत्समानसमय-
भाविनां भावानाम्—तज्ज्ञानं प्रति अजनकत्वात्सार्धं—प्राहका
न स्यात्, एवमुत्तरात्तरतद्विज्ञानक्षणा अपि स्वसमयार्थप्रा-
हका न भव्युः । विरतर्गविनष्टस्य च भावकलापस्यास्तत्त्वेन
तदकारणत्वाच्च तं प्रति प्राहकता भवेत् । अनुत्पन्नस्य च
पदार्थसमूहस्य कारणत्वाऽसंभवात्, तं प्रति प्राहकता तस्य
दूरगत्सारित्वेव । अथ चिरातीतं भावि च तत्कारणमभ्युप-
गम्यत इति नार्थ दोषः; नन्वत्राऽप्यऽभ्युपगमं येन स्वभावेन
तत्तदनन्तरभावि कार्यमुत्पादयति तेनैव यदि सुगतज्ञानमि-
दानीतनकालभावि जनयति तदैकस्वभावत्वाभित्यादिवत् कार-
यकमायोगात् पूर्वमेवैतदनुत्पद्येत । अथ समनन्तरप्रत्ययस्य
सुगतज्ञानहेतोरिदानीमेव भावाच्च पूर्वमुत्पत्तिः, असदेतत्,
यत् आलम्बनकारणे चिरातीतसमयभावि तदैव तत्कार्यमु-
त्पादयितुं प्रभवति समनन्तरप्रत्ययस्त्वदानीमिति विरुद्धका-
रणसामर्थ्यानुविधायिनः कार्यस्यात्यन्तसिरेच न भवेत् । अ-
थान्येन स्वभावेन तर्हि सांशं तत्प्रसज्यत इति तदप्रादिहोऽ-
पि ज्ञानस्य सांशिकवस्तुप्राहकत्वेन सविकल्पकताप्रसङ्गः ।
एवं भाविकारणेऽपि वक्ष्यम् । तत्र योगिप्रत्यक्षमर्थसाम-
र्थ्यप्रभवमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । तत्र
तत्प्रभवमपि यथा विशदम्—अन्यथा प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः—
तथा विकल्पज्ञानमर्थसामर्थ्यप्रभवमपि यदि विशदं भवेत्
तदा की विरोधः ?, विकल्पस्य वैशद्यमव विरोधः । तदुक्तम्—

“ न विकल्पानुबुद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिना ।

स्वमेऽपि स्मर्यते स्मार्त्तं, न च तत्ताविरोधकत् ॥ १ ॥ ”

इति चेत् ; ननु स्वप्नावस्थायां पुरोवर्त्तिहस्याद्यवभासमेकं
ज्ञानमनुभूयते, अपरं तु स्मरणज्ञानम् । तत्र पूर्वोक्ततयो-
पजायमानस्य—यदि वैशद्यवैकल्यं नैतावता सर्वविकल्पस्य
पुरोवर्त्तिस्तद्भाषांल्लक्ष्यतो वैशद्याभावस्तत्र तस्य स्वसंवेदना-
ध्यक्षतः प्रतीतेः । न चाविकल्पकं तदिति वक्ष्ये स्थिरस्थूर-
पुरोव्यवस्थितहस्याद्यवभासिनः स्वप्नदशाज्ञानस्याविकल्प-
कत्वे अनुमानस्यापि सांशवस्त्वध्यवसायिनां निर्विकल्पक-
त्वप्रसङ्गः विकल्पवार्त्ताविरतिरेव स्यात् । अत एव—प्रथमे
निर्विकल्पकं निरंशवस्तुप्राहकं तदर्थसामर्थ्योद्भूतत्वात् तदु-
त्तरकालभावि तु निर्विकल्पज्ञानप्रभवमर्थनिरपत्तं सांशव-
स्यध्यवसायि सविकल्पकमशविदम्, लघुबुद्धस्तु निर्विक-
ल्पज्ञानवैशद्याध्यारापात्, तत्राध्यक्षत्वाभिमानो लोक-
स्य इति, एतदपि निरस्तं द्रष्टव्यम् । विकल्प एव पूर्वो-
क्तन्यायेन वैशद्यापपत्तेः, निर्विकल्पकस्य च निरंशक्षणि-
क-परमाणुमात्रावसायिनः कदाचिदप्यनुपलब्धेस्तत्र वैशद्यक-
ल्पनाया दूरापास्तत्वात् । अथ संहतसकलविकल्पावऽस्था-
यां पुरोवर्त्तिवस्तुनिर्भासि विशदमज्ञप्रभवं ज्ञानमविकल्प-
कं संवेद्यत एव तथा चाध्यक्षासिद्ध एव ज्ञानानां कल्पनावि-
रह इति नात्र प्रमाणान्तरावपणमुपयोगि । तदुक्तम्—‘प्रत्यक्षं
कल्पनापौ—, प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥’ इत्यादि । तथा पुनर-
प्युक्तम्—

“ संहत्य सर्वतन्त्रिन्नां, स्तिमितेनान्तरात्मना ।

स्थिताऽपि चक्षुषा रूपं, वीक्षते साऽज्ञा मतिः ॥ १ ॥ ”

न ह्यस्यामवस्थायां नामादिसंयोगाजार्थोल्लेखो विकल्पस्वरू-
पोऽनुभूयते । न च विकल्पानां स्वसंविद्वत्कृततयाऽननु-
भूयमानानामपि संभव इति विकल्पविकला साऽवस्था
सिद्धा, असदन्तः ; यत्तस्यामवस्थायां स्थिरस्थूरस्वभा-
वशब्दसंसर्गोपपत्तिपुरोवर्त्तिवस्तुगतगवादिप्रतिभासस्याऽनुभूतः
सविकल्पकज्ञानानुभव एव । न हि शब्दसंसर्गप्रतिभास एव
सविकल्पकत्वे तदयोग्यावभासस्यापि कल्पनात्वाभ्युपग-
मात्, अन्यथा व्युत्पन्नसंकेतस्य ज्ञानं शब्दसंसर्गविरहात्
कल्पनावश स्यात् । नच पूर्वकालहृदयस्य वर्तमानसमयभा-
यिनि संयोगाजाल्लेखाभावेऽप्यसदर्थप्राद्वितयाऽविशद-
प्रतिभासत्वात् तत् सविकल्पकम्, पूर्वकालहृदयस्य पूर्व-
दर्शनाप्रतीतावपि व्यापकाप्रतीतौ व्याप्यस्येव प्रतीतिरस्त्वा-
ऽसिद्धेः तत्सम्बन्धित्वप्रादिहोऽसदर्थसिद्धेर्वैशद्याभावस्य
तत्रानुपपत्तेः । शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासस्य विशदतया विक-
ल्परूपस्याप्यध्यक्षतापपत्तेः शब्दयोगानामन्तेणापि स्थिरस्थू-
रार्थप्रतिभासे निर्यात्मकं ज्ञानमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम्, अन्य-
था तस्य प्रामाण्यमवानुपपन्नं भवेत् । तथाहि—यत्रैवांशे नीला-
ऽऽदां विधिप्रतिपत्तिर्धाविकल्पद्वयं पाश्चात्यं तज्जनयति तत्रैव त-
स्य प्रामाण्यं तदाकारोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्यं क्षणिकत्वादाव-
पि तस्य प्रामाण्यप्रसङ्गे क्षणक्षयानुमानवैफल्यमन्यथा भवेत्
विकल्पश्च शब्दसंयोगाजार्थप्राद्वित्यं तत्संयोगाजना च शब्द-
स्मरणमन्तराणांसंभविनी तत्स्मरणे च प्राक्कनसन्निध्युपल-

व्याधदृशनमन्तरेणानुपपत्तिम्, तद्दर्शनं व्याधयुक्तः क्षणिकत्वादाविष निश्चयजननमन्तरेणाऽसंभवि, निश्चयश्च शब्दयोजनाव्यतिरेकेण नाभ्युपगम्यत इत्यध्यक्षस्य कश्चिदप्यर्थप्रदर्शकत्वात्संभवात् प्रामाण्यं न भवेत् । तस्माच्छब्दयो-जननमन्तरेणाप्यर्थनिर्णयेयात्मकमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम् अ-न्यथा विकल्पाऽध्यक्षेण लिङ्गस्याप्यनिर्णयेयात् । अनुमानात् तन्निरणये अनवस्थाप्रसङ्गः, अनुमानस्याप्यप्रवृत्तितः सकलप्रमाणादिव्यवहारविलापः स्यात् । अत एव—“अथै विकल्पयतो गोदर्शनात् न तदा गोशब्दसंयोजना तस्यास्तदाऽनुभवत् युगपद्विकल्पद्वयानुत्पत्तेश्च । निर्विकल्पकगो-दर्शनसद्वचनभाष्यत्वात्” इति निरस्तम् गोशब्दसंयोजनामन्तरेणापि तद्दर्शनस्य निर्णयेयात्मकत्वात्, अन्यथाऽश्वविकल्पनाद् व्युत्थितस्य गौव क्षणिकत्ववत् शब्दस्मरणसंभवतः स्मृतिर्न भवेत् । अभ्युपगमनीयं चैतत् अन्यथा गोशब्दस्मरणस्यापि विकल्परूपत्वात्परतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तदयो-जनारूपस्य तस्याऽसंभवात् तत्स्मरणमभ्युपगन्तव्यं तस्या-ऽपि चापरतच्छब्दस्मरणमन्तरेण तथाभूतस्याऽनुपपत्तेरपरतच्छब्दस्मरणमित्यनवस्थानात् न प्रथमशब्दस्मरणमिति न कश्चिद् विकल्पप्रसवो भवेत्, अथापरशब्दस्मरणमन्तरेणापि शब्दस्मरणसंभवात्तानवनस्था तर्हि प्रथमशब्दस्मरणं तदयो-जनं च व्यतिरेकेणाप्यविकल्पनसमये गोदर्शनस्य निर्णयेयाऽऽत्मनः संभवात् कथमस्या विकल्परूपनासिद्धिमुपगच्छन् ? । यदाप-‘निरंशवस्तुसामर्थ्याद्भूतत्वात् प्रथमास्त-सिद्धातगतं निरंशवस्तुप्राप्तिं निर्विकल्पकम्’ इति तदप्यसं-मतम् ; निरंशस्य वस्तुनोऽभावेन तत्सामर्थ्याद्भूतत्वस्य निर्विकल्पकत्वहेतोस्तात्प्राप्तिः । न च यास्त्रंशप्रभवं तन्निरंशप्राप्तिं, निरंशरूपत्वनुपपन्नस्यानुत्तररूपत्वनस्य तदप्राप्ति-त्वाऽदर्शनात् । न च ज्ञानत्वं ‘सति’ इति विशेषणान्नयं दोषः प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य ज्ञानत्वंऽपि तदभावानुपपत्तेः उपपत्तौ वा हिंसाविनिर्वाहनाच्चित्तस्वसंवेदनाध्यक्षप्रवर्धनसंयोजनं तद्-ग्रहणोपपत्तेः निश्चयविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभा-वात् स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादपि तदगतस्य निश्चयात्, तत्र विप्रतिपत्तिर्न भवेत् अथानुभवस्यैवायं यथावस्थितवस्तु-ग्रहणलक्षणः स्वभावाविशेषो न विकल्पस्य तेनायमदोषस्तर्हि यथा दानचित्तानुभवः स्वसंवेदनाध्यक्षलक्षणः तदगतं सद्द्र-व्यचतनादिकं विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यापि तत्स्वरूपात्यतिरिक्तःधातुविषयीकृतोत्तश्च सद्द्रव्यचेतन-त्वादाविष तत्राऽपि विवादा न भवेत् । न चासौ नास्तीति श-क्यं वक्तुं चाधोकादेस्तत्र विप्रतिपत्तिर्दर्शनात् । तथाहि—“या वज्जीवतुल्यं जीव” इत्याद्यभिधानां स्वर्गः नापि तत्प्राप्तहेतुः कश्चिद् भाव इति चार्वाकाः । नैव दानाद्विचितात् स्वर्गः यदि ततो भवेत् तदनन्तरमेवासौ भवेत् अन्यथा मृतात् शिथिलः ककायितं भवेत्तस्मात्ततो धर्मस्तस्माच्च स्वर्ग इति नैयायिकादयः । “इष्टाऽनिष्टाऽर्थसाधनयोग्यतालक्षणी धर्माऽधर्मौ” इति मीमांसकाः । उक्तं च—“शार्ब-” य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्दोच्यते,” (मीमांसा १-१-२ शाख ५० ४) अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधनयोग्यता धर्म इति प्रतिपादितं शबरस्वामिना । भट्टाऽप्येतदेवाह—

“श्रेयो हि पुरुषमीति, सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।

६५

वोदनालक्षणेः साध्या, तस्माद्वेषेव धर्मता ॥ १ ॥

एवामिन्द्रियकत्वेऽपि, न तादृशेष्वेव धर्मता ॥

भेदःसाधनता ह्येषा, नित्यं वेदादप्रतीयते ।

तादृशेष्वेव धर्मत्वम्, तस्माद्विन्द्रियगोचरः ।”

(श्रौ० वा० सू० २ श्रौ० १६१-१३-१४) इति ।

एवमेवकथा विवाददर्शनाच्च विवादाभावः । स च स्वर्ग-प्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादभेदे वस्तुस्वरूपप्राप्तिणा च-स्वसंवेदनाध्यक्षेणाऽनुभव सद्द्रव्यचेतनत्वादाविष न युक्तः । अथ तच्चित्तसाधितं तत्प्रापणसामर्थ्यं तद्गृहं गृहीतमे-व, किं तु—स्वसंवेदनस्य “सर्वचित्तचित्तानामात्मसंवेदनं ‘प्रत्यक्षमविकल्पकम्’” इति वचनात् अविकल्पाध्यक्ष-त्वमिति तद्गृहीतस्यागृहीतकल्पत्वादिवादासंभवः तत्र आह च कीर्त्तिः—“पश्यन्नपि न पश्यति” इत्युच्यते । असदे-तत् ; यतो यदि तत्सामर्थ्यं निर्विकल्पाध्यक्षविषयत्वाद् गृहीतमप्यगृहीतकल्पं तर्हि तच्चित्तमपि तत् एव तथा भवे-द्विशेषात् तथा च—‘यद्दानाद्विचितं तद्गृहजनसेव्यतानि-बन्धनं यथा त्यागिनरपतिचित्तं, दानाद्विचितं च विवक्षित-म्’ इत्याद्यनुमानमगमकम्—आश्रयात्सिद्धत्वादित्योपात्त-प्र-सज्येत । अथात्र विकल्पात्पत्तेर्न दोषः, असदेतत्, यतो य-द्यहेतुको विकल्पाः चित्तवत् तत्सामर्थ्यापि भवेत् । अथ न, तत्र चित्तंऽपि मा भूत् अविशेषात् । अनुभववाङ्मल्लोपात्ति-नानिमित्तेति चेदुभयत्र स्यात् न वा कश्चिदप्यनुभवस्या-ऽप्यविशेषात् न च चेतनाविकल्पप्रभव एवानुभवः समर्थः न तत्सामर्थ्याविकल्पोत्पत्ताविति वक्तव्यं यतो येन स्वभावेन तच्चित्तचतनादिकं स्वसंवेदनाध्यक्षमनुभवति, तेनैव चेत् त-त्सामर्थ्यं तद्गृहभयत्रापि विकल्पस्ततः प्रादुर्भवेत् । अथ क-पान्तरं तद्गृहभयकृतेकस्यानुभवस्यत्याविकल्पकैकान्तत्वा-दव्याघातः, न चैकनैव स्वभावोनाभ्यानुभवोऽपि तत्सामर्थ्यं न विकल्पमुत्पाद्यत्यनुभवः अशक्नोम्यत्र तदुत्पादयति विषयेयादिति वक्तव्यम्, एकस्य शक्तेररूपद्वयायागात् । न चैकत्र शक्तिरेवायत्राशक्तिस्त्येतोभयरस्यापि क्रमभाविका-र्यविधायिनः एकत्र शक्तिरेवापराशक्तिरिति, स्वभावेभेदो न भवेदिति न नित्यकारणप्रतिज्ञो भवेत् । अथ नानुभवमा-त्राद्विकल्पप्रभवः अन्यथा निर्णयेयात्मकानुभववाङ्मलोऽपि वि-स्तीर्णप्रघट्टकादौ घर्षपदवाक्यादेः सकलस्य निर्णयेयात्म-नाऽध्यक्षेणानुभवात् स्मरणविकल्पानुदयो न भवेत् । अथात्र दर्शनपाटवाभ्यासप्रकरणाद्यप्येता तद्व्यतिरिक्तानि सा तुल्येति । एतदप्यसद् ; यतो दर्शनस्य पाटवं सच्चेतनाऽऽदौ, तद्-

१ अत्र धर्मोक्तिरिति न्यायविन्दी—“सर्वचित्तचित्तानामात्मसंवेदनम्” इत्येतावदेव सूत्रं दृश्यते—प० १ सू० १० पृ० ११ । ततः—“प्रत्यक्षम-विकल्पकम्” । स्वसंवेदनस्यैव तदनुसारी समुद्धोक्तो बोध्यः । सा च दीक्यम् वसति—“तत्र ज्ञानरूपं वेदनमात्मनः साक्षात्कारी निर्विकल्पकमज्जान्तं च तस्मात् प्रत्यक्षम्”—पृ० ११ पृ० १४ । तद्दीकाटियस्यपि यथा—“तत् प्रत्यक्षं स्वसंवेदनरूपं निर्विकल्पकं तत्र शब्दादियोजनाभावात् । कुतः । शब्दे संकेताभावात् । अज्जान्तं च तद्विज्ञानं स्वस्यैवविषयस्तत्वाद् बाधकाभावाच्चे-ति”—पृ० ११ पृ० ५-६—“सर्वचित्तचित्तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षं निर्वि-कल्पकमिति”—सिद्धिबि० दी०ति० पृ० ५१ पृ० २० ।

प्रहणयोग्यता तस्मादर्थः । अपाटव्यं तद्विप्रहणयोग्यता तच्च दर्शनस्य दृश्यस्य च सांशनायामुपपत्तिमिति कथं न सवि-
कल्पकता ? विकल्पजननाऽजनने तत्पटवाऽपाटव्यं अपि ना-
भ्युपगमनीयं सांशनापनिर्वादाय । अथाभ्यासादिसहायं
दर्शने विकल्पमुपादयति; नन्वेवमपि यद्वयं सञ्चतनादौ द-
र्शने तद्वयं चेत्, अन्यत्राभयत्र विकल्पापत्तिर्भवेत्, अन्य-
था 'नित्यस्यापि सहकारिसत्त्विकमेकैकैकं यद्वयं तस्याऽ-
न्यत्रान्यदा सद्भावेऽपि न तत्कार्यकरणे तदा तत्र' इति त-
स्य यद्दुपलं तदसंगतं भवेत् । किं च—यदपरमपेक्ष का-
र्यजनकं कश्चिद्दृष्टं तत् तत्सद्वृत्तं कार्यं निर्वर्तयतीति युक्तं
सृष्टादिवत् कुम्भकाराद्युपकृतम् । नचाभ्यासादिसहायम-
विकल्पकं कदाचिद्विकल्पमुपजनयद्दृष्टमिति कथं तस्य
सहकारिसत्त्विकस्य विकल्पजनकताभ्युपगमः ? अथ सञ्च-
तनादिविकल्पमविकल्पकमुपादयत्तु दृष्टमिति तदभ्युपगमः;
स्यादन्तत् यदि क्रमभाविहेतुफलभूतमविकल्पसविकल्पकं
ज्ञानद्वयमवसीयते न च तदवसीयते सांशिकविकल्पक-
भावस्य सामान्यविशेषात्मकवस्तुप्राद्विणः प्रथममेवापजाय-
मानस्यैकस्य निश्चयात् । तथा प्रतीयमानस्य पूर्वकाल-
भावितोऽपरस्याविकल्पस्याभ्युपगमं तत्राप्यपरस्य तथा-
भूतस्याभ्युपगम इत्यनवस्थाप्रसक्तिः ।

यद्वयविकल्पकस्याभ्यासादिसहायविकल्पजनने प्रघट्ट-
कास्मरणं दृष्टान्तव्येनापन्यस्तं तद्व्ययुक्तम्; यतो धराणीदीनां
त्वहानानां च व्याप्तिभेदात् दृढसंस्काराण्येव निश्चयात्म-
कान्यपि ज्ञानानि स्मृतिजनकानि नाऽपराणीति प्रतिनियत-
विषयस्मृतिस्मरणसकलप्रघट्टकास्मरणदोषः । अनिश्च-
यात्मकं तु ज्ञानं क्षणिकत्वादाविव न कच्चिद्विकल्पहेतुर्भवेत् ।
इत्युक्तं प्राक् । न च भवत्पक्षे सञ्चतनाऽऽदिसंस्मरणप्रापण-
कत्वादीनां परस्परं तदनुभवानां च भेदः यदनुमुक्तं समानं
भवेत् । तथाहि—सञ्चतनादितत्सामर्थ्ययोरभेदं तदनुभवा-
देकरूपादुभयत्र संस्कारः स्मरणं वा भवेत् न वा कच्चिदिति
अन्यथा अनुभवस्य सांशनापत्तिरिति सविकल्पकत्वं भवेत् ।
तस्माद्ज्ञानचित्तादौ सञ्चतनत्वादिकमनुभूयते न स्वर्गप्राप-
णसामर्थ्यमित्यभ्युपगमनव्ययम् । अथ तच्चतसो मूपिकाऽलर्क-
विषयकारवदनन्तरं फलस्यानुपलब्धत्वात्, अतःफलसाध-
र्यत्वात्सामर्थ्यसमारोपाद्वा, तदनुभवेऽपि न विकल्पः । तदुक्तम्—

“एकस्यार्थस्वभावस्य, प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्या—द्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥ १ ॥

नो चेद्भ्रान्तिनिमित्तं, संयोज्येत गुणान्तरम् ।

शुक्लो वा रजतकारो, रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥ २ ॥” इति ।

अत्र च तात्पर्यार्थः—यद् यतोऽभिन्नं तस्मिन्ननुभूयमाने
तदनुभूयते यथा तस्यैव स्वरूपम् अभिन्नं च । सञ्चतनादः
चेतसः स्वर्गप्रापणसामर्थ्यं तस्य ततो भेदं सञ्चधर्मासंज्ञः
सामर्थ्यादिव तत्राप्तश्चेतस्वस्तत् प्राप्तिं प्रत्यकारकत्वं च भ-
वेत् निरशंस्य च वस्तुनाऽध्यक्षेणानुभवे अनुभूतापरांशा-
भावान्न तत्र प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः प्रयोजनवती । अयं च नि-
श्चयात्मकाध्यक्षत्वादिना दोषः, निश्चिन्ते विपरीतसमारो-
पाभावात्, निश्चयारापमनस्येवोपस्थाधिकभावात् । अवि-
कल्पदर्शनानुभूते तु वस्तुन्यनिश्चयात् भ्रान्तिनिमित्तगुण-

स्तराऽऽरोपसंभवात्सद्वयवच्छेदार्थं प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः सप्र-
योजनैवेति, एतद्व्ययुक्तम्, यतस्तत्सामर्थ्यस्य वत्फलं स-
ञ्चेतसो तद्वेव, उताऽन्यदिति । प्रथमपक्षे उपपन्न निश्चया-
भावः फलादर्शनस्याविशेषात् । द्वितीयपक्षे घट पटवत्
तद्वेव । यद्व्ययुक्तस्य सामारोपात् निश्चयानुपपत्तिरिति
तत्रापि तत्सामर्थ्यानुभवे यद्यनिश्चितोऽन्यस्ति सर्वं सर्व-
त्राऽनिश्चितमपि भवेत् इति सांख्यमताऽप्रतिज्ञापः । न च
तत्सामर्थ्यं तच्चतसोऽभिन्नमिति तदनुभवे तस्याप्यनुभव-
श्चन्द्रप्रहणऽपि तदेकत्वाप्रहणतः तैमिरिकदर्शनेन व्याभिचा-
रात्, तस्यापि प्रहणमिति चेत्, न; आन्तेरभाषप्रसङ्गतः
“कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम्” (न्यायबि० १-४) इत्यत्रा-
भ्रान्तप्रहणाऽऽन्यस्यप्रसङ्गव्यवच्छेद्याभावात् । चन्द्रप्रहण-
मपि तत्र नास्तीति चेत्, न; एकत्वाप्रतिपत्तावपि तत्प्र-
तिभासदर्शनात् । एकस्य द्वित्वविशिष्टतया तस्य प्रहणान्म-
रीचिकाजलज्ञानवत् भ्रान्तं तदिति चेत्, न; द्वित्वं यथा वि-
संवादाभिप्रायासङ्घातं तथा चन्द्रमसि संवादाभिप्रायात्कि-
मिति तत्रा(श्चा)भ्रान्तं प्रमाणेतरव्यवस्थायां व्यवहार्येनुरोधतः
समाश्रयणात् ‘प्रमाणं व्यवहारेण, शार्ङ्गं मोहनिवर्तनम्’ ।
इति भवतैवाभिहितत्वात् । नचैकत्र ज्ञानं भ्रान्तं तत्तत्प्रहणम-
युक्तं व्यवहारिणा तथाऽऽध्ययणाद् अन्यर्थकचन्द्रदर्शनस्यापि
‘चन्द्ररूपं प्रमाणता क्षणिकत्वे अप्रमाणता’ इति रूपद्वयं
न स्यात् क्षणिकस्यऽपि तत्प्रमाणाये प्रमाणान्तरा प्रवृत्ति-
र्भवेत् । चन्द्रमस्यैव प्रमाणत्वे न किञ्चित् कचित्प्रमाण-
भवेदिति सर्वप्रमाणव्यवहारलोपा भवेत् यस्य तु मतं
दृश्य-प्राप्ययोरैकत्वं अविसेवादाभिमानिनः प्रत्यक्षं प्रमा-
णम् । इतरस्य तयोर्विवेकं सत्यनुभूतंऽपि न प्रमाणं तस्य
चन्द्रदर्शनं चन्द्रप्राप्त्यभिमानिनः किमिति चन्द्रमात्रं तत्र
प्रमाणम् ? विषयानध्यवसायनस्तु यदि तदनुभूतेऽप्येकत्वं
प्रमाणं तर्हि यद्यथाऽवभासते तत्तद्वेव परमार्थसद्वयवहा-
वतारि, यथा नीलं नीलताऽवभासमानं तथैव सद्वय-
वहारावतारि अत्रावभासते च क्षणिकतया सर्वे भावा इत्यनु-
मानमसंगतं हेतोरसिद्धताप्राप्तेः । अथ तं प्रत्येतदनुमानमेव
नोपादीयते तर्हि कं प्रत्येतदुपादयम् ? यस्तयोर्विवेकं मन्यते
तं प्रतीति चेत्, न; तं प्रत्यनुमानार्थक्यात् तदन्तरेणापि
तदर्थनिष्पत्तेः । यच्च तं प्रति भाविनि प्रवर्तकत्वादनुमानं प्र-
माणं युक्तम् तत् “सर्वचित्तवैतानामानमसंवेदनं प्रत्यक्षम्”
इति वचनाद्वैतारूपं भ्रान्तं बहिर्धे “आन्तरिणं सम्बन्धनः
प्रमा” इति वचनाद् भ्रान्तमित्येकमेव कथं द्विरूपम् ? किं
च—यदि तस्य न प्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति कथमनुमानप्रादुर्भावः ?
अस्ति चेत् तर्हि विषयमिति वाच्यम् ? साधनावभासि ज-
लादिसाधनविषयं प्राप्यावभासि प्राप्यार्थक्रियाविषयमिति
चेत्, ननु तदपि जलादिमात्रं प्रमाणं स्वविषयकार्यजननसाम-
र्थ्यादावप्रमाणम् अन्यथा विवादाभावात् शास्त्रप्रणयनं तद-
र्थमनर्थकं भवेदिति तद्व्ययुक्तं प्रमाणम् ।

यत्पुनरध्यधायि—‘दृश्यप्राप्ययोरैकत्वं विसेवाद्बुद्धिं प्रति
प्रत्यक्षाऽऽभासम्’ इति तत्र दृश्यादिमात्रं तदाभासत्वं वस्तु-
दर्शनमुच्छ्रियते । अथात्र प्रमाण-तदाभासधर्मद्वयमकत्राप्य-
भ्युपगम्यते प्रकृतंऽप्यभ्युपगम्यताम् । अथ तैमिरिकज्ञाने-
नाप्रतीयमानमेकत्वं तस्यति कथं ? ननु निश्चितं शब्दं अनि-

धिता क्षणिकता तस्येत्यपि कथम् ? अनुमानेन तत्रैव निश्च-
यात् तस्येत्येतद्व्यप्रापि समानम् । तदेवं निरंशत्वे वस्तुनः
तच्छिन्नप्रत्यये तत्सामर्थ्यस्यापि ग्रहणप्रसङ्गविधाभावास्तत्रै-
व भवेत् । न चैवमिति सांशं वस्तु तथाभूतवस्तुप्राहकं प्र-
माणमपि सांशं सत्सविकल्पकम् अपि च-यदि निरंशवस्तु
सामर्थ्याद्भूतत्वात्कल्पनापोदमर्थत्वं सत्संवेदनं तथाभूतवस्तु
प्रभवत्वाभावात् संवेदनप्राहि निर्विकल्पकं च न भवेत्, अथ
तादात्म्यं तत्र तन्निमित्तं, न; सत्वेतनादेरिव स्वर्गप्रापण-
सामर्थ्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गस्तद्विशेषात् । अथ न तादात्म्या-
द् ग्रहणमेवास्मिन्स्य, किं तु-तादात्म्यादेव, असदेतत् ; ता-
दात्म्यादेव स्वरूपस्य ग्रह इत्यत्र प्रमाणाऽभावात् । अविक-
ल्पकं दर्शने प्रमाणमिति चेत्, न; सुषुप्ताऽवस्थायां तत्प्रसङ्गात्
तत्रापि चैतन्यसद्भावात् । अन्यथा प्रबोधावस्थाविज्ञानमनु-
पादानम् अचेतनोपादानं वा भवेत् । न च तद्विरूपप्रबोधदर्श-
नाज्जाग्रद्विज्ञानोपादानं तद्विप्रकृष्टदेशकालस्यापि कारणत्वे
तैमिरिकज्ञानस्यापि विप्रकृष्टदेशकालकारणप्रभवत्वसंभवात्
निरालम्बनता न भवेत् । अतोऽव्यवहितं कारणमभ्युपगन्त-
व्यम् । न च सुषुप्तावस्थायां विकल्पानुत्पत्तेर्न तत्प्रसङ्गं विक-
ल्पवशात् तादात्म्ये सत्यपि तद्व्यवस्थायां बाधार्थेऽपि तत्
एव तद्व्यवस्थोपपत्तेर्विकल्प एव प्रमाणं भवेत् ।

किंच-यद्यथप्रभवत्वात् ज्ञानमर्थसंप्राहकं तद्विन्द्रियोदरपि
तत् एव प्राहकं भवेत् तद्विनिर्मुक्त्याद्यर्थप्राहकत्वं च त-
स्याभ्युपगम्यत । तथाहि-“ प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसा-
मर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् ” (वात्स्या० भा० पु० १ पं० १) इत्यत्र
भाष्ये प्रमातृप्रमेयाभ्यामर्थोत्तरमर्थसहकार्यं धत्तुं प्रमाणं नै-
र्यायिकत्वं व्यातम् । तन्न न तत्प्रभवत्वं तन्निमित्तम् । तदभ्यु-
पगमं वा शब्दज्ञाने शब्दवत् तत्समवायिकारणकणेशकुल्य-
वलिङ्गनभेदोद्देश्यमर्थेन्द्रिय-तत्समवाययोरेपि प्रतिभासः
स्यादित्याकाशसमवायविषयानुमानोपन्यासो वैयर्थ्यमनु-
भवेत्, अप्यक्षसिद्धेऽनुमानोपन्यासप्रयासस्य वैफल्यम् । न
च उभवायविषयाध्यक्षस्याऽविकल्पत्वेन तद्गृहीतस्याऽपु-
हीतरूपत्वाच्चाऽर्थोपपत्तिः, शब्देऽप्यस्य समानत्वात् यतो वैक-
मेकत्र निर्णयात्मकप्रपञ्चाभ्युपगम्येकान्तवादिनो बहु युक्तम् ।
एवं रूपत-त्सामान्य-समवायेष्वपि धार्यम् । अथ न कार-
णमित्येवार्थग्रहः, किंतु-योग्यताः, नन्वेवं किमिच्छाम्यस्य
ज्ञानं प्रति कारणता परिकल्प्यते ? अथ न तद्ग्रहणान्वयाऽ-
नुपपत्तेस्तत्प्रति तत्कारणतापरिकल्पनं किंचित्त्वयत्यतिरेका-
भ्याम्-“अर्थे सति तद्वर्भासि ज्ञानमुत्पन्नं तद्वर्भासं च न इत्य-
मर्थव्यतिरेकसिद्ध्यर्थोऽप्यत्रापि हेतुफलभावा इति, असदे-
तत्, योगिज्ञानस्य सकलातीतानागतपदार्थासाक्षात्कारिणो-
तीतानागततत्पदार्थाभावेऽपि भावाभ्युपगमात् । न च सर्वेऽ-
प्यनीताऽनागता भावास्तदा सन्ति सर्वभावाणां नित्यताप्रस-
ङ्गः । न च तद्विषयं तज्ज्ञानं न भवति ‘सदसद्गर्वः कस्य-
चिद्देहज्ञानावलम्बनः अनेकत्वापञ्चाकुलितः’ इत्यनुमान-
विरोधात् । एतेन “यस्य ज्ञाने प्रतिभासस्तस्य तत्र तत्कार-
णत्वं निमित्तसमिधीयते, नवप्रतिभासमानस्य समवायेदे-
स्तन्निमित्तः प्रतिभासो भवतु इत्यासजयितुं युक्तम्” इत्यप्यय-
नादिमतं निरस्तं योगिज्ञानोऽकारणस्यापि प्रतिभासप्रतिपा-
दनात् । तैजसं चक्षुः रूपादीनां मध्ये कस्यैव प्रकाशक-

त्वात् प्रदीपवत् ’ तथा ‘ प्रासार्थप्रकाशकं चक्षुः तैजसत्वात्
प्रदीपवत् ’ इति, एतद्व्यत एव निरस्तम् रूपप्रकाशकत्वं हि
रूपज्ञानजनकत्वं तच्च प्रदीपस्याऽसिद्धे तस्य रूपैकज्ञानसं-
गित्वात् । प्रयोगश्चात्र-प्रदीपस्तद्विज्ञानकारणं न भवति
विषयत्वात् यो हि यद्विषयो नासौ तत्कारणं यथा त्रिका-
लाशेषभावविषययोगिज्ञानस्यातीतादिकाऽर्थः, तथा च प्र-
दीपो विषयो यथोक्तैकज्ञानस्य तस्मात् कारणमिति । तैज-
सत्वाऽसिद्धौ च चक्षुषः प्रासार्थप्रकाशकत्वं दूरात्सारितमेव ।
अत एव-“ नाऽनुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाऽकारणं
विषयः ” इति सौगतमतमप्यपास्तम् । तथाहि-किं कारणम्
विषय एव, उत कारणमेव विषयः ? प्रथमपक्षे रूपादिसं-
विदां चक्षुराद्यापि विषयो भवेत्, तथा च-‘यस्मिन् सत्यपि
यच्च भवति तत्तद्वतिरिक्तहृत्पक्षे यथा कुलालाऽभावे सत्य-
प्यपरकारकसमूहे अभवन् घटः कुलालापेक्षा; सत्यपि च
रूपादौ कदाचिन्न भवति ‘रूपाद्विज्ञानम्’ इत्यनुमानोप-
न्यासो व्यर्थः अभ्युपगम्य एव चक्षुराद्याधिगतः । द्वितीयपक्षेऽपि
‘ भविष्यति रोहिण्युदयः कृत्तिकाद्युदयोत्तत्संपायामिव ’
इत्यस्यानुमानस्य भावी रोहिण्युदयोऽकारणत्वात् विषयो
न स्यात् न हि भावी रोहिण्युदयः कृत्तिकाद्यस्य परंपरया-
ऽपि कारणम् । अथ भावी रोहिण्युदयः प्रागभाविनः कृत्ति-
काद्यस्य कारणं प्रकाशकमिषांश्च कार्यस्य प्रागभाविनत्वा-
त् तर्हि-‘अभ्युदयः कृत्तिकाद्यात्’ इत्यनुमानमविषयं
भवेत् । अथ भरगुदयोऽपि कृत्तिकाद्यस्य कारणं तेनाय-
मदोषः; ननु येन स्वभावेन भरगुदयात् कृत्तिकाद्यस्तेनैव
यदि शकटोदयादपि तदा भरगुदयादिव पश्चात्ततोऽपि
भवेत् यथा वा शकटोदयाप्राक् तथैव भरगुदयादपि प्राग्
भवेत् । अथान्यतरकार्यं कृत्तिकाद्यस्तद्विषयस्यैव ततः
प्रतीतिर्भवेत्, न चैवमिति न युक्तम्-‘कारणमेव विषयः’
इति पक्षाभ्युपगमः । अथ कारणं स्वाकाराधायकं विज्ञाने वि-
षय एवेति पक्षः अवमप्ययुक्तः; यतः किं कारणमेव तदाभा-
यकं तत्र, आहोसितं तत् तदाधायकमेवेति विकल्पेहयान-
तिवृत्तिः । प्रथमविकल्पे केशो(शो)म्बुकादिधानं ज्ञानस्य ज-
डताप्रसङ्गः, उत्तरार्थसंबन्धेकदेशेन तदाधायकत्वं सांशता-
प्रसङ्गः, समनन्तरप्रत्ययस्य तत्र स्वाऽऽकाराधायकत्वाच्च ज-
डतापक्षितत्वाच्च दोष इति चेत्, न; समनन्तरप्रत्ययार्थसंज्ञ-
योः द्वयोरपि स्वाकारार्पकत्वे तज्ज्ञानस्य चेतनाऽचेतनरूप-
द्वयाऽऽपेक्षः । प्राज्ञज्ञानसंबन्धस्यैव तत्र स्वाकाराधायकत्वं स-
र्वोत्तमा तदाधाने तस्य पूर्वकृताप्रसङ्गरिति कारणरूपतेव
स्यात् तथा च पूर्वपूर्वज्ञानमप्येवं प्रसङ्गेकज्ञानवर्गी
सर्वः सन्तानो भवेदिति प्रमाणादिव्यवहारलोपः ।
किंच-तदाकारं तत् इत्यर्थं च यदि समनन्तरप्रत्यये न तत्प्र-
माणं तदुत्पत्तिसाध्यव्यतिरेकविचारः इति नाथेऽपि तत्प्रमाणं

भवेत् । तथा च-“अर्थेन घटयेदेनां, नहि मुक्त्वाऽर्थरूपताम् । तस्मात्प्रमेयाधिगतेः, प्रमाणं मेयरूपता” ॥ १ ॥ इत्यसंगतमभिधानम् । सम्म० २ काण्ड २ गाथाव्या० ।

अत्र च द्रव्यार्थिकमतावलम्बी शब्दब्रह्मवाद्याह भर्तृहरिः—
 “अनादिनिधनं ब्रह्म, शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
 विघर्षतेऽर्थभावेन, प्रक्रिया जगतो यतः ॥”

(वाक्यप०श्लो०१ प्रथमका०) इति । अत्र च आदिरूपादः, निधनं विनाशः, तत्प्रभावाद् 'अनादिनिधनम्' 'अक्षरम्' इत्य-
काराक्षरस्य निमित्तत्वादेन च विषयोऽभिधानरूपतया
निर्दिशितः । 'अथभावश्च' इत्यादिना त्वधिकृत्य विषयः । 'प्रक्रि-
या' इति भेदानामवयव संकीर्णम् 'ब्रह्म' इति पूर्वोपरादिवि-
ग्विभागरहितम् अनुपपन्नमविनाशि यच्छब्दमयं ब्रह्म तत्-
त्त्वायै रूपादिभावप्राप्तपरिणाम इति श्लोकार्थः । एतच्च
शब्दस्वभावात्मकं ब्रह्म प्रणवस्वरूपम्, स च सर्वेषां शब्दा-
नां समस्तार्थानां च प्रकृतिः । अयं च वर्णक्रमरूपो वेदस्त-
दधिगमोपायः प्रतिच्छब्दकन्यायेन तस्यावस्थितत्वात्,
तच्च परमं ब्रह्म अभ्युपयनिःश्रेयसफलधर्मानुगृहीतान्तःक-
रणैरवगम्यते । अत्र च प्रयोगा—यं यदाकारानुस्यूतास्ते
तन्मयाः, यथा घटशराद्योदञ्जनादयो मृद्धीकागनुगता
मृगमयत्वेन प्रसिद्धाः शब्दाऽऽकारानुस्यूताश्च सर्वे भावा
इति स्वभावेहेतुः । प्रत्यक्षत एव सर्वभावानां शब्दकारा-
नुगमोऽनुभूतः । तथाहि—अथेऽनुभूयमानं शब्दोल्लाखानुगता
एव सर्वे प्रत्यया विभाव्यन्ते । उक्तं च—

“ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके, यः शब्दानुगमाद्वेत् ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं, सर्वं शब्देन भासते ॥ ”
(वाक्यप० श्लो० १२४ प्रथमका०) इति ।

न च वाप्रपत्ताऽननुवेधे बोधस्य प्रकाशरूपताऽपि भवेत्
तस्यापरामर्शरूपत्वात् तदभावे तु तस्याभावात् बोधस्याप्य-
भावः, परामर्शाभावे च प्रवृत्ता(स्या)द्विव्यवहाराऽपि विशी-
र्येत इति । आह च—

“ वाग्रूपता चेद् व्युत्क्रामे-दयबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाशः प्रकाशत, सा हि प्रत्यवर्शिनी ॥ ”
(वाक्यप० ब्र० १२५ प्रथमका०) इति ।

ज्ञानाकारनिबन्धना च वस्तूनां प्रवृत्तिरिति नैषां शब्दाका-
रानुत्पत्त्यन्तत्वं सिद्धं, तत्सिद्धेऽत्र तन्मात्राभावात्त्वात्तन्मयत्वस्य
तन्मयत्वमपि सिद्धमेव । अत एव 'अयं घटः' इत्यनेन श-
ब्दार्थसंबन्धा वैयक्त्यैः- 'सोऽयमित्यभिसंबन्धादपमकी-
कृतम्' इत्यादिनाऽभिज्ञलपस्वरूपं दर्शयद्भिः प्रतिपादितः ।

अत्र च पर्याप्तस्तिकमतेन प्रतिज्ञादिवाच्य उद्गाध्यत-किमत्र जगत् शब्दपरिणामरूपत्वाच्छब्दमयत्वं साध्यत, उत शब्दास्तस्योत्पत्तेः शब्दमयत्वं यथा- 'अन्नमयाः प्राणाः' इति हे-
ती 'मयक्' विधानात् ? न तावदाद्यः पक्षः परिणामानु-
पपत्तेः । तथाहि-शब्दात्मकं ब्रह्म रूपाद्यात्मकतां प्रतिपाद्य-
मानं स्वरूपपरित्यागेन वा प्रपद्यत, अपरित्यागेन वा ? । यदि
परित्यागेनेति पक्ष आश्रीयत तदा 'अनादिनिधनम्' इत्य-
नेन यद्विनाशित्वमप्युपगतं तस्य प्राप्तिसहिताः पौरुषत्व-
स्वभावाध्वंसात् । अथापरित्यागेनेति पक्षस्तदा रूपसंवेदन-
समर्थं बधिरस्य शब्दसंवेदनमसक्तस्तदव्यतिरेकात् नीलादि

यत् । तथाहि—यद् यद्व्यतिरिक्तं तत्संवेदनं संवेद्यत, यथा तत्स्वरूपम्, रूपाद्यव्यतिरिक्तं शब्दाद्येति स्वभावहनुः । अन्यथा—भिन्नयोगक्षेमत्वात्तत्तदात्मकमेव न स्यादिति वि-
पर्ययं बाधकं प्रमाणम् । सम्म० १ कार्ण्ड ६ गाथाव्या० ।

अथ यदाकारं यदुत्पन्नं यदध्यवस्यति तत्र तत्प्रमाणं नन्व-
त्रापि यदाकारं यदुत्पन्नं विज्ञानमेवाध्याध्यवसायं जनयति,
उत तत्तमेव, आहोस्विज्जनयत्येवेति कल्पनाश्रयम् । आद्य-
कल्पनया कारणान्तरनिषेधाधिकल्पवसानाऽपि तत्कारणं
न भवेत् एव च निर्विकल्पकबोधाद्यं यथा सामान्याऽवभासी
विकल्पस्तथाऽधोर्ध्व तथाभूताद् भविष्यतीति किमन्तरा-
स्यनैर्निर्विकल्पदर्शनकल्पनया ?, नचाऽविकल्परूपतावि-
शेषेऽपि दर्शनांश्च विकल्पोपात्तानिर्थाकांस्तुत्स्वाभाव्यादित्यु-
त्तरं तस्य स्वरूपेणैवाऽसिद्धः । किं च-यथा(धाऽ)विकल्पा-
ध्याधिकल्पदर्शनप्रभवस्तथा दर्शनादपि तथाभूतात् तथा-
भूतस्यैवाविकल्पस्य प्रसव इति विकल्पस्याऽप्युपपत्तेरिव भ-
वेत् । किं च-स्थिरस्थूराऽवभासि स्तम्भादिज्ञानं यदाविकल्पकं
काऽपरं विकल्पो यस्तज्ज्ञया भवेत् ? अथ 'स्तम्भः स्तम्भोऽ-
यम्' इत्यनुनासकारावभासि ज्ञानं विकल्पः सामान्यावभा-
सित्वात् तर्ह्याद्यमप्यनेकावयवसाधारणश्रूल्लंकारस्तम्भा-
वभासिऽविकल्पः किं न भवेत् सामान्यावभासस्याऽत्राऽपि
तुल्यत्वात् ? अस्यापलापऽपरतस्याऽप्रतिभासनात् प्रतिभा-
सिवल्लं जगत्स्यात् । न च स्तम्भप्रतिभासात्प्राग् निरंशत्-
णिकैकपरमाऽणुगोचरमविकल्पकं ज्ञानं पुरुषवत्प्रतिभाति त-
थाऽपि तत्कल्पनं पुरुषपरिकल्पनाऽपि भवति इति न सौगत-
पक्षस्यैव सिद्धिः । किं च-निरंशत्णिकानकस्तम्भादिपर-
माएवाकाराद्यनेकं तद्विभर्ति स्वाऽऽत्मानं तदा सवि-
कल्पकमासज्येत अनेकावुविधानस्य विकल्पनान्तरीय-
कत्वात् । अथ भिन्नं प्रतिपरमाऽणु तदिदं तत्तमेव भवेदेवम-
विकल्पकम् । अथि-एकपरमाणुप्रहण्यव्यापारवशाऽपरममा-
णुप्रहणाय व्याप्रियत इति तेषां परलोकप्रथ्यताप्रसक्तिः,
तद्वद्वैश्व तस्यावद्भमिति तस्याप्यभावः । न चैकैकपरमा-
णुनियतभिन्नं वदन्मविकल्पकम् अन्यविचित्रैकपरमाणुर-
वांग् दृशि अप्रतिभासनाद्व्यादागोचरस्य तज्ज्ञानस्य विक-
ल्पजनकत्वासिद्धेः । तत्र प्रथमपक्षो युक्तिंसंगतः इतिश्चाय-
मसङ्कतो यतो यन् स्वभाविनिविकल्पकं दर्शनं स्वजातीयमु-
त्तरं जनयति तनैव यद्वि विकल्पं तर्ह्यविकल्पो विकल्पः प्र-
सज्येत विकल्पो वाऽविकल्पः अन्यथा कारणभेदः कार्यभेद-
विधायी न भवेत् , स्वभावान्तरेण जनने सांशतापक्षिरिति ।
अथ तत्तमेव जनयति तथा सति धाराबाहिर्निर्विकल्पस्तत्ति-
नं भवेत् । अथ तत्तत् तत्तत्जनयत्येवेति तृतीयपक्षाश्रयणं तथा सति
क्षणभङ्गादवापि निश्चय इति न ज्ञानसन्ततो सत्त्वसमासोपः
नच रागादयस्त्वक्षिब्धना इति तदध्यवच्छेदाधर्मनमिति नै-
रर्थक्यमनुभवेत् । किं च-यदि व्ययसायवशात् विर्विकल्पक-
स्य प्रामाण्यव्यवस्था तर्हि तदुत्पात्तसाध्याधर्मप्रहण्यमन्तरे-
णाध्यवसाय एव प्रमाणं भवेत् । अथ तथाभूतानुभवमन्तरेण
विकल्प एव न भवेत् , असदेगत् ; तस्य तज्जन्यत्वाऽसिद्ध-
रुक्तविकल्पदोषानात्कमात् । किं च-यदि तदाकारत्वं दर्शना-
श्रित्येतत्प्रभवस्तदा स्वलक्षणगोचरो नित्यो भवेत् , नित्येयवद्वा
सामान्यविषयमविकल्पकमासज्येत अन्यथा स्मृति साह्या-

दृशेत्स्य सारूप्यसाधनमयुक्तं भवेत् । अथार्थलेशमात्रानु-
कारि स्मरणे तथापि स्वलक्षणविषयत्वं स्मरणस्य सर्वथा
तदनुकारित्वमधिकल्पकस्याप्यसिद्धम्, अन्यथा तस्य जड-
सापेक्षिति प्रतिपादनात् । तथा च-‘विकल्पो वस्तुनिर्भा-
सा-द्विसंवादादुपपन्नः’ इत्ययुक्ततया व्यवस्थितम् । अथ न
लेशतोऽपि परमार्थस्तदनुकारी विकल्पः प्रतिपन्नमिप्रायव-
शात् तदभिधानमिति न स्वलक्षणगोचरत्वं निर्विकल्पक-
स्यापि व्यवहारार्थमिप्रायवशात्तदनुकारित्वं न परमार्थतः
“सर्वमालम्ब्येन आत्तम्” इत्यभिधानात् ।

ननु किमिति न परमार्थतोऽपि तदनुकारि तत्?, सामान्या-
वभासादिति चेत्, नन्वसावपि कुतः? अनाद्यसत्यविकल्प-
वासनातः, नन्वेवं न दर्शने विकल्पजनकमिति, “यथैव
जनयेदनां, तथैवाऽस्य प्रमाणता” इत्यसंगते वचो भवेत् ।
नच तद्वशात्प्रबोधविधायकत्वेन तदपि तद्वत् इन्द्रियाध-
सन्निधानस्यैव तत्प्रबोधहेतुन्यात् । नच वासनाप्रभवत्वेना-
क्षयस्य आत्मतैवं भवेत् अर्थस्यापि कारणत्वेनानुमानवत्
प्रमाणत्वात् । नच निर्विषयत्वाद् व्यवसायस्याऽप्रामाण्यम्
अनुमानस्यापि तत्प्रसङ्गः प्रत्यक्षप्रभवविकल्पवत् । तस्याप्य-
वस्तुसामान्यगोचरत्वात् । न च तदुपलब्धविषयस्यावस्तुत्वेऽ
प्यध्यवसायस्य स्वलक्षणत्वात् । दृश्यविकल्पा (लया) वयो-
विकीकृत्य ततः प्रवृत्तनुमानस्य प्रामाण्यं, प्रकृतविकल्पोऽ
प्यस्य समानत्वात् । अन्यथा-“एतद्धर्मतानिश्चयः प्रत्यक्षतः
कञ्चित्” इति कथं वचो युक्तं भवेत्?, न च गृहीतप्रहणाद्वि-
कल्पोऽप्रमाणं क्षणक्षयानुमानस्यापि तत्प्रसङ्गः, शब्दस्व-
रूपावभास्यध्यक्षावगन्तक्षणक्षयविषयत्वात् । नचाध्यक्षेण
धर्मिस्वरूपप्राहिणा शब्दप्रहणेऽपि न क्षणक्षयप्रहणे वि-
रुद्धधर्माध्यवसायस्तदभेदप्रसङ्गः । प्रहणकारमिप्रायेण तु-लि-
ङ्ग-लिङ्गानां साकल्येन योगिप्रत्यक्षतां व्याप्तिप्रहणे अनभ्या-
सदशायां प्राप्य भाविव्यवर्धनधर्माधगन्तुत्वाभावादनुमानं
प्रमाणं न भवेत् । अधानिर्णयतमनुमयं निश्चितवत् प्रमाणम-
नुमानं तर्हीनिश्चितं नीलं निश्चिन्वन् विकल्पस्तथाविधः
किं न प्रमाणम्? । अथ समारोपव्यवच्छेदकरणादनुमानं
प्रमाणं तर्हि नीलविकल्पोऽपि तत एव प्रमाणं भवेत् ।
न च सादृश्यादेव समारोपा-येन तत्राऽनीलसमारोपो
न भवेत् किं तु-स्वागमाहितविकल्पाभ्यासवासनानांऽपि
यथा-‘सर्वं सर्वोत्तमम्’ इति साङ्ख्यस्य एवं च नीलऽनीला-
प्रकृतवसमारोपं व्यवच्छेदनां विकल्पः क्षणक्षयानुमानवत्
कथं न प्रमाणम्? दृश्यन्ते हि शुक्लिकारज्ज्वादिषु रजतस-
र्पादिसमारोपास्तथाभूतविकल्पवशात्क्षिप्तानुस्मरणमन्तरा-
ऽपि निवर्त्तमानाः ।

अथ भवत्वसौ विकल्पः प्रमाणम्, न च प्रमाणान्तरम्
अनुमानेऽन्तर्भवात्, नः अनभ्यासदशायां भाविनि प्रवर्त्त-
कत्वादनुमानं प्रमाणमिष्टम्, तच्च निश्चितविकल्पाङ्गिदुप-
जायते, निश्चयस्य चानुमानान्तर्भावं प्रैरूप्यनिश्चयोऽप्यनु-
मानं तदपि निश्चितवैरूप्याङ्गित्वप्रवर्त्तत इत्यनवस्थानात्
अनुमानाप्रवृत्तिरतिरिक्ता विकल्पस्य तत्रान्तर्भावः? अथ
पक्षधर्माव्यवस्थितिरैकनिश्चायकं लिङ्गस्य नानुमानं तर्हि प्र-
माणान्तरस्याभावादध्यक्षं निर्यातात्मकं पक्षधर्मत्वादिनिश्च

यः सिद्धः । अत एव-‘अनभ्यासदशायामनुमानम्’ अभ्यास-
दशायां तु दर्शनमेव प्रमाणम् न च तृतीयादशा विद्यते य-
स्यां विकल्पः प्रमाणं भवेत्’ इति निरस्तम् अनभ्यासदशा-
यामनुमानस्यैवतमन्तराऽप्रवृत्तस्तदपेक्षस्यैव तस्य प्रमाण-
त्वात् । न च भवतु प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्ता विकल्पः तथापि
न तदपेक्षं दर्शने प्रमाणं स्वत एव तस्य प्रमाणत्वात् । अन्य-
था विकल्पस्यापि विकल्पान्तरापेक्षया प्रमाणत्वादनवस्था
दुष्परिहारा । अर्थविषयीकरणद्विकल्पस्यान्यनिरपेक्षस्य प्रा-
माण्ये निर्विकल्पस्यार्था तथैव प्रामाण्यं भविष्यतीति किं
विकल्पापेक्षयति वक्ष्यमम्?, यतः-संशयविषययोत्पादकमापि
दर्शनमेवं प्रमाणं स्यात् । तथा च-‘तत्राप्यर्थक्यार्थी प्रव-
र्त्तते । अथ ‘जले जलमतत्’ इति निर्णयविधायि प्रमाणं तर्हि
सिद्धं विकल्पापेक्षं तस्येति वरं विकल्प एव प्रमाणमभ्यु-
गतस्तस्यैव प्रवृत्त्यादिव्यवहारसाधकतत्त्वात् । यदापि ‘अ-
भ्यासदशायां दर्शनमेव विकल्पान्तरपेक्षं प्रमाणम्’ इति तत्र
वक्ष्यं क तत्प्रमाणम्?, प्राप्य भाविनि रूपादिविनि चेत् त-
स्याविषयीकरणे तेनाऽयुक्तम् अन्यथा नीलज्ञानं पीतं प्रमाणं
स्याद्विषयीकरणं भाविविषयत्वं तस्यैव भवेत् तथा च-‘वर्त्त-
मानावभासि सर्वं प्रत्यक्षम्’ इति विरुध्यते । अथ वर्त्तमानवि-
षयमपि भाविनि प्रवृत्तिविधानप्रमाणं, नः अविषयीकृतं प्रव-
र्त्तकत्वासंभवात् प्रवर्त्तकत्वं वा, शब्दमपि सामान्यमात्रविषयं
विशेषं प्रवृत्तिं विधास्यतीति न मीमांसकमतप्रतिषेधो युक्तः ।
यदि वा(चा)-विषयेऽपि कुतश्चाङ्गिमिमांसाद ज्ञानं प्रवर्त्तकं तर्हि
प्रत्यक्षपृष्ठभाषिसामान्यमात्राध्यवसायविकल्पस्य विशेषं प्र-
वर्त्तकत्वं भविष्यतीति न युक्तम् ‘दृश्य-विकल्प(ल्य)योरध्येय-
रेकीकरणं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्’ इत्यभिधानम् । तत्र प्राप्य त-
त्प्रमाणम् दृश्य-प्राप्ययोरैकत्वं तत्प्रमाणमिति चेत्कुत पतत्?
व्यवहारीणां तत्राऽविसंवादाभिप्रायाद् अविशंवादि च ज्ञानं
प्रमाणम् । तदुक्तम्-“प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थकिं शास्त्रि-
रविसंवादनम्” इति चेत्, ननु तदकत्वं कस्य विषयः? दर्शन-
स्येति चेत्, नः तस्य सामान्यविषयतया सविकल्पकत्वप्र-
सङ्गः विकल्पस्येति चेत्, नः अभ्यासदशायां विकल्पस्या-
ऽनभ्युपगमात् । कथं च दृश्यप्राप्ययोगकत्वं विकल्पस्यैव वि-
षयो नाविकल्पस्य एकत्वस्यायोगादिति चेत् कथं विकल्प-
विषयः? अथस्तुविषयत्वानस्येति चेत्, दर्शनस्य को वि-
षयः?, दृश्यमानक्षणमात्रमिति चेत् ननु यदि तत्संचितप-
रमाऽणुस्वभावं तत्र दर्शनं प्रतिभाति तदा सविकल्पपरवर्त्तमिति
प्राक् प्रतिपादितम् । विविक्तैकैकपरमाणुरूपं चेतसर्वशून्यता-
प्राप्तं काचिदभ्यासदशा यस्यां दर्शने प्रमाणं विकल्पविकलं
भवेत् । यथा चानेकपरमाणवाकारमकं ज्ञानं तथा-दृश्यप्रा-
प्ययोर्धादिकमेकमिति तद्विषये परमार्थतोऽभ्यासदशायां
सविकल्पमध्यक्षं किमिति नाभ्युपगम्यते? अथाऽशक्यावि-
चनत्वाच्च प्रतिभासाऽप्येकैव बुद्धिः घटादिकस्तु चित्रा नैक-
स्तद्विषयत्वात्, ननु किमिदं बुद्धेशक्याविवचनम्? यदि स-
होत्पत्तिविनाशी तदन्यानुभवो वा तदभ्युपगम्यते तदैक-
क्षमाविसन्तानान्तरज्ञानेषु भिन्नरूपतयोपगमनं तस्य भा-
वादित्यनैकान्तिको हेतुः । अथ सन्तानान्तरण्यपि नाभ्यु-
पगम्यन्ते कथमवस्थादृश्याभ्युपगमः?, व्यवहारणं तदभ्यु-
पगमे तथैव सन्तानान्तरावपापमादितैकान्तिकत्वं तदवस्था-

मेव । न च प्रतिभासाऽद्वैतवाद्योपगमात्तस्यपि पक्षीक्रियन्त इति नाऽनैकान्तिकः एकशास्त्राप्रभवत्वहेतोरपि विपक्षविषयपक्षीकरणार्थनैकान्तिकत्वाऽभावप्रसङ्गः । न चाऽत्राऽऽभता-प्राज्ञाप्यक्षेण पक्षबाधनाच्च पक्षीकरणसंभवः प्रकृतेऽपि युग-पद्वाचिनां नानाचित्संस्तानानां भेदाऽवभासिस्त्वसंबेदनाऽप्यक्षेण बाधनादस्य समानत्वात् । अथाऽनन्यवेष्टात्वमशक्य-विषयनन्तं तदपि सुखादिभिः क्रमैकैकसन्तानभाविभिर्भ्य-भिन्नैरिति । अथेषामपि पक्षीकरणम् ; नन्वेवं परिणाम्यात्म-सिद्धेः 'यद्यथाऽवभासते' इत्याद्यनुमानमयुक्तं हेतोरसिद्ध-ताप्रसिद्धः अथ भेदाऽभेदात्मकत्वेन प्रतिभासने तद्विभक्तं तर्हि दृश्यप्राप्त्ययोरपि तद्विभक्तिं कथं नैकत्वम् ? , अथ नीलादि-प्रतिभासानां नैकत्वं चित्रप्रतिभासात् न नानात्वं तदात्मक-स्य (अतदात्मकस्य) वा तद्प्राहकस्याभावात्, सर्वविकल्पा-तीतं तु तस्यमिति । अत्रापि यद्यन्तस्वैकान्तन निषेधः सा-ध्यस्तदा सिद्धसाध्यता । अन्यथा चित्रप्रतिभासाऽभावात् कथंचिद्विकल्पस्य तु निषेधेऽसिद्धचित्रप्रतिभासादिति हेतुः, यतः पीतादीनां नीलप्रतिभासेनाविषयीकरणे सन्तानान्तर-वदवभासस्तथापि भावे न सन्तानान्तरनिषेधः, तेषां च क्ष-णक्षये साधने प्राज्ञप्राहकभाव इति न सर्वविकल्पाऽतीतं त-स्वम् । विषयीकरणे तदाकारेणापि तद्प्राहकभावात् नाऽपि नानात्वमित्यस्य विरोधः स्वरप्राहकस्यैव तद्प्राहकत्वात्, सर्वथा तदाकारत्वे नीलमात्रं पीतमात्रं वा भवेदिति न चि-त्रप्रतिभासः । कथंचिन्तदाकारत्वे सिद्धं सर्वविकल्पदर्शनम् । अथ सर्वविकल्पाऽतीते तस्यैव इदमप्यवश्यकं तर्हि न परस्या-ऽपि परतो गतिः, किं तु- 'स्वरूपस्य स्वतो गतिः' इत्येतद-पि न वक्तव्यं तथा च-विज्ञानाद्वैतमपि कुतः ? , नचा-न्यग्रहणविमुक्तज्ञानसंबेदनादेवमुच्यते अन्यत्राप्यस्य स-मानत्वात् । तद्वत् चित्रप्रतिभासमभ्युपगच्छता चित्रमैकं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यमिति । अभ्यासदशायामपि व्यवसायात्म-कमध्यक्षं सिद्धिमासादयेत् ।

यदपि- 'यद्यर्थग्रहणं व्यवसायोऽविकल्पं तथा नामकरण-जात्यादिविशिष्टार्थग्रहणं तत्पक्षं, संभाव' इत्युच्यते, तदपि निरस्तं द्रष्टव्यम् ; अर्थग्रहणस्य विकल्पस्वभावानन्तरियक-त्वात् । यदि ह्यैकपरमाणुनियतभिन्नदर्शने, तन्नाम क्रियत तदा स्यादितत्, न चैवं स्थूलैकप्रतिभासाभावप्रसङ्गः । यदपि जात्यादिविशिष्टग्रहणं प्रत्यक्षेऽसंभाव तदपि सहशपरिणाम-सामान्याभ्युपगमे सिद्धम्, तथाभूतस्य तस्याऽप्यक्षे प्रति-भाससंबेदनात् तथाभूतस्याऽपि तस्य निराकरणे 'नो चेद् आतिनिमित्त' इत्यादिस्था 'अथैनं घटयेदनाम्' इत्यादि-श्चाभिधानमसंगतं भवेत् । तथाहि-शुक्लिका-रजतयोः कथं-चित्सहशपरिणामाभावे रूपसाधर्म्यदर्शनाभावाद् अन्यथा-तिप्रसङ्गात् । अथ मरीचिकासु यथा जलाभावेऽपि तद्दर्शने तथा तयोर्भेदव्यति न च तयोस्तद्दर्शने सत्यं तत्परिणामस्य परमार्थतत्त्वभावात् इतरेतराभ्ययोपप्रसङ्गः । तथाहि-तत्परिणामस्य परमार्थतत्त्वयोः सत्यं तद्दर्शनस्य सत्यता तत-श्च तत्परिणामस्य पारमार्थिकत्वमिति व्यक्तमितरेतराभ्य-त्वमिति चेत् ? , असूदतत् ; सर्वभावेवेष्वमव्यवस्थाप्रसङ्गात् । तथाहि-स्वसंबेदनमविकल्पमध्यक्षं तथा प्रतीतेर्यदि सिद्धि-मासादयति तत एव सहशपरिणामोऽपि सारथ्यति अनवग-

तसम्बन्धस्यापि खण्डमुपस्थादितु समानप्रत्ययोत्पत्तेः, तस्य भ्रान्तत्वं संबेदनेऽपि तत्प्रसङ्गः । अथ सत्येव स्वसंबेदने तद्दर्शनमिति न भ्रान्तम्, न ; इतरेतराभ्ययोपप्रसङ्गः । तथाहि-स्वसंबेदनस्य सत्यत्वं तद्दर्शनमभ्रान्तम् अतश्च त-त्सत्यत्वमिति कथं नेतरेतराभ्ययोप ? , अथ बाधकासङ्गा-वाच्चाऽयं दोषः । सहशपरिणामस्य किं बाधकमिति वक्तव्य-म् ? , विशेषेभ्यस्तस्य भेद सम्बन्धासिद्धिः अभेद विशेषा एव न तत्सङ्गाव इति बाधकमिति चेत्, न ; एकान्तभेदाऽ-भेदपक्षस्य तत्रानिष्टत्वं एव विशेषाः कथञ्चित् परस्परं स-मानपारिणामिभाजः इत्यस्मादभ्युपगमात् । न च चित्रैकविज्ञान-वत् समानाऽसमानपरिणामनिरन्तरत्वविरोधः 'यदेवाहमद्राक्षं तदेव स्पृशामि आस्वादयामि जिघ्रामि' इति प्रतीतेः, गुणि-गुणिनोरेकत्वप्रतीतेः, न च यदयं रूपं दृष्टं तद्व कथं स्पृ-श्यते ? , इन्द्रियविषयसङ्करप्रसङ्गेरिति वक्तव्यं चक्षुर्ग्राह्यता-स्वभावस्यैकस्य स्पर्शनादिविषयता स्वभावाविरोधात् । तथाहि-दूरादिदेशे सहकारिणमासाद्यैकोऽपि भूरुहो विशद-तयेन्द्रियज्ञ प्रत्यय प्रतिभासति स एव निकटादिदेशस्य चो विशदतयेत्युपलब्धम् । न चाऽविशदं दर्शनमवस्तुविषयं तस्य वस्तुविषयतया प्रतिपादितत्वात् । न च चक्षुःप्रभवे प्रत्यये रूपमेव चकास्ति नाऽपरस्तद्वानिति वक्तव्यं, यतोऽत्रापि स्तम्भमव्यपदेशार्थं रूपं किमेकं प्रतिभाति, उताऽनकांशपरमा-णुसंख्यमात्रम् ? , प्रथमपक्षे-अधोमध्ययोर्गामैकैकरूपवद्-साध्यात्मकैकस्तम्भप्रसिद्धिः । द्वितीयपक्षेऽपि किमकमनैकप-रमाणाकारं चक्षुर्ज्ञानम्, उतैकैकपरमाणाकारमनैकम् ? , प्रथमपक्षे रूपाद्यात्मैकवस्तुसिद्धिप्रसङ्गः चित्रैकज्ञानवत् । द्वितीयेऽपि विचित्रज्ञानपरमाणुप्रतिभासस्यासंबेदनात् स-कलशून्यताप्रसङ्गेरिति प्रतिपादितम् । एतेन क्रियाघातोऽपि भावस्याध्यक्षविषयताप्रतिपादिता । न चैकस्य देशाद्विज्ञान-रमासिद्धतुः क्रिया न केनचिदग्रमाणेनावसानुं शक्यति वक्तव्यं पूर्वपर्यायग्रहणपरिणामममुक्षताऽप्यक्षेणोत्तरपर्यायग्रहणात्, यथा स्तम्भादावधोभागग्रहणमत्यजतोर्ध्वादिभागग्रहणेन अ-न्यथा सकलशून्यतयुक्तत्वात् यदपि—

“विशेषणं विशेष्यं च, संबन्धे लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा संकल्पयेत्, तथा प्रत्यति नान्यथा ॥१॥”

इत्युक्तं तदपि निरस्तं द्रष्टव्यम्, चित्रपतङ्गस्यैवैकानैकान्ता-नो वस्तुनः प्रथमतयेव प्रतिभासनात् एवैकलपनाया दूराऽ-पास्तत्वाद् । यदपि—

“संकेतस्मरणोपायं, दृष्टं संकल्पनात्मकम् ।

पूर्वापरपरामर्श-शून्यं तच्चाक्षुषं कथम् ॥१॥”

इत्यभिधानं तदप्यसंगतं, संकेतकालानुभूतशब्दस्मरणम-न्तरणापि व्यवसायात्मकस्य ज्ञानस्याक्षप्रभवस्य प्रतिपाद-नात् । अन्यथा विकल्पानुत्पत्तेरित्युक्तत्वात् । तस्मान्पुरोव-र्त्तिस्वरूपस्थगुणपर्यायसाधारणस्तम्भादिप्रतिभासस्वा-क्षप्रभवस्य निर्यागमनः स्वसंबेदनाध्यक्षतोऽनुभूतेः स्वार्थनि-र्यागमनमध्यक्षं सिद्धम् । न चेदं मानसमन्तरितरेकण नि-र्यैकपरमाणुप्राद्विशो विकल्पस्य कदाचिदप्यनुभवात् । यदि चायं स्तम्भादिप्रतिभासो मानसो भवेद्विकल्पान्तरतोऽ-स्य निर्बुद्धिर्भवेत् । न चैवं क्षणक्षयिवमनुमानाद्विशिष्टवतो-ऽश्वादिर्कं वा विकल्पयतस्तद्देशस्य प्रतिभाससंबेदनात् ।

ततोऽध्यक्षप्रमाणसिद्धत्वाच्च सविकल्पकत्वे साधकप्रमाणा-
भावः । तथा अनुमानादपि सविकल्पकत्वमप्यन्तस्य नाऽसि-
द्धम् । तथाहि—यज्ज्ञानं यद्विषयीकरोति तत्तन्निर्णय्यात्मकत-
या अनुमानमिवागम्यादिकं विषयीकरोति च स्वार्थमध्यक्ष-
मिति । न चास्याध्यक्षत्वाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन
कालात्ययापदिष्टत्वं पक्षस्य चाऽध्यक्षत्वाधः साध्यविपरी-
तायोपस्थापकाध्यक्षस्य निषिद्धत्वात् । न च स्वार्थविषयी-
करणं विज्ञानस्यासिद्धं प्राक् तस्य प्रसाधितत्वात् अतो नाऽ-
सिद्धो हेतुः । न च सपक्षानुसिद्धत्वात्साधारणाऽनैकान्तिकः
स्वार्थनिर्णय्यात्मकत्वेन प्रसिद्धेऽनुमानेऽस्य वृत्तिनिश्चयात् ।
न चानुमानस्याप्यर्थविषयीकरणमन्तरेण तन्निश्चयस्वरूपता
संभवति समारोपव्यवच्छेदकत्वाद् प्रामाण्यानिमित्तस्य
तत्र निषिद्धत्वात् । तदन्तरेण प्रामाण्यस्यैवायोगात् । न च
निर्णय्यात्मकाधिविषयीकरणयोरनुमाने साहचर्यदर्शनेऽपि
विपर्यये बाधकप्रमाणाभावतः । सन्निधिविपक्ष्यावृत्तिक-
त्वादनैकान्तिकः तदुत्पत्तिसारूप्यादेर्निर्णयस्वभावता व्य-
तिरिक्तस्यैकान्तत्वाद् अर्थविषयीकरणनिबन्धनस्य विज्ञानेऽ
संभवात् । तदसंभवस्य च प्राक् प्रतिपादितत्वात् । ततो न
संनिधिविपक्ष्यावृत्तिकोऽपि । अत एव न विरुद्धः विपक्ष-
वृत्तये विरुद्धत्वात् । ततोऽसिद्धविरुद्धनैकान्तिकादिदो-
षविकलात् भवत्यतः साधनाद्विज्ञानसाध्यसिद्धिरिति न
तत्साधकमावाग्निर्योग्यात्मकाध्यक्षाऽभावः ।

नाऽपि तद्बाधकप्रमाणसद्भावात्सत्यैवासिद्धेः । तथाहि—
तद्बाधकमध्यक्षम् अनुमानं वा प्रकल्पं प्रमाणाऽन्तरानभ्यु-
पगमात् । न तावदध्यक्षं तद्बाधकं संभवति अविकल्पप्रसाध-
कस्य तस्य तद्बाधकत्वात् । न च निरंशत्वेनैकपरमाणुसंवे-
दनं स्वसंवेदनाध्यक्षतः सिद्धमिति प्राक् प्रतिपादितमिति ना-
ध्यक्षं तद्बाधकम् नाऽप्यनुमानं तद्बाधकं संभवति अध्यक्षाप्र-
वृत्त्या तत्पूर्वकस्य तस्यापि तत्राऽप्रवृत्तेः । यदपि यद् यथा
प्रतिभाति तत्तथा सद्ब्यवहृतिमवतरति इत्यादिनिर्विकल्प-
काध्यक्षप्रसाधकमनुमानमुपन्यस्तं, तत्रापि प्रत्येक्षानुमाननि-
राकृतत्वं पक्षदोषः, नामादिविशेषणोल्लेखविविक्तनया नाऽन्तम
तिरुद्धातीति हेतोः असिद्धता च जातिगुणाकाधनेकविशेषण-
विशिष्टस्थिरस्थूराकारस्तम्भादिविषयास्तजप्रत्ययस्यैकान्त-
स्वभावस्य विशेषणविशिष्टतया स्वसंवेदनाध्यक्षतो निर्णयात्,
अस्य च प्राक् प्रसाधितत्वात् । यदपि 'विशेषणपरिर्वक्तव्यपुषः
संविदोऽध्यक्षत्वविरोधात् इत्युक्तं तदपि प्रलापमात्रं, स्वसंवेद-
नाध्यक्षप्रसिद्धे स्वरूपे विरोधाऽयोगात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।
सम्भ० २ काण्ड १ गाथाव्या० । स्या० । ('पगावाह' शब्द-
तृतीयभाग ३७ पृष्ठ शब्दे ब्रह्मेत्यस्मिन्विषये भर्तृहरिमत्तमुप-
दिशितम् ।) (पुनरर्धकं ' सामरणावसेस ' शब्दे वक्ष्यते ।)
सहस्रुद्धि-शब्दबुद्धि-पुं० । शब्दनिश्चयं, विश० ।

सहस्रहृत्पगास-शब्दमहाप्रकाश-पुं० । शब्दैर्महान् प्रकाशः
प्रसिद्धिर्यस्य स शब्दमहाप्रकाशः । शब्दात् प्रसिद्धे, सूत्र०
१ श्रु० ६ अ० ।

सहस्रुच्छ्रिय-शब्दभूच्छ्रित-त्रि० । शब्दरुचे, दश० ८ अ० ।
सहल-शादल-न० । हरिते, " हरिश्च सहलं " पाद०
ना० २३७ गाथा ।

सहस्रनिकसेवपरिहारि-सद्रवनिक्षेपपरिहारिन्-पुं० । सद्रवस्य
निक्षेपः सद्रवनिक्षेपस्तत् परिहर्तुं शीलं येषां ते सद्रव-
निक्षेपपरिहारिणः । द्रवाऽप्राहिषु, आघ० ।

सहवेहि-शब्दवेधिन्-पुं० । शब्दं लक्ष्मीकृत्य विधयति यः
स शब्दवेधी । शब्दमनुसृत्य लवयवेधके, ज्ञा० १ श्रु०
१८ अ० । आचा० । ' तथ लग्ना आराहिउं कुलदेवयं,
भणिमो य कुलदेवयाए पुत्त ! सहवेही भविस्ससि " द-
श० १ तत्त्व ।

सहसप्तिकय-शब्दसप्तैकक-पुं० । शब्दशक्तिप्रतिपादके आ-
चाराद्वितीयधृतस्कन्धस्य सप्तैकानां चतुर्थे आदितः
पञ्चदशे अध्ययने, स्या० ७ डा० ३ उ० । (तच्च ' सह '
शब्देऽस्मिन्नेव भागे दर्शितम् ।)

सह-श्रद्धा-धा० । अस्तीत्यात्मनः परिणामे, " अदो धो
दहः " ॥ ८ । ४ । ६ । अदः परस्य दधानेर्देह इत्या-
देशो भवति, सहइह । " सहहमाशो जीवा " अर्धधाति । अह-
धानो जीवः । प्रा० ४ पाद ।

सहस्र-श्रद्धान-न० । " स्वराणां स्वराः " ॥ ८ । ४
२३८ ॥ धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति । स-
हस्रं । सहस्राणं । प्रा० सम्यक्त्वं, ध० २ अधि० ।
आ० म० । सामान्यतः (सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।) प्रमा-
णीकरणे, संथा० । स्या० । अस्तीत्येवं प्रतिपत्तौ, ज्ञा०
१ श्रु० १ अ० । सम्यग्दर्शने, पञ्चा० ११ विच० । नि०
चू० । आ० म० । दशा० । विश० ।

सहस्राकल्प-श्रद्धानकल्प-पुं० । श्रद्धानसामाचार्याम्, पं०
भा० । " सहस्रणा वि य दुविहा ओहनिर्सीहं तथा विभागे य "
पं० भा० ५ कल्प । (' एसीहकल्प ' शब्दं चतुर्थभाग २१४१
पृष्ठ एव कल्प उक्तः ।)

सहस्रमाण-श्रद्धान-त्रि० । स्वमतावतिशयेन रोचयति,
सूत्र० २ श्रु० १ अ० । प्रतीयमान, आचा० २ श्रु० १ चू० २
अ० २ उ० । ध० । प्रतिपद्यमानं, ध० २ अधि० । आ०
म० । सूत्र० ।

सहस्राण-श्रद्धान-त्रि० । ' न अदुशोः ' ॥ ८ । १ । १२ ॥
इत्यन्त्ययजनस्य न लुक् । प्रा० । " स्वराणां स्वराः " ॥ ८ । ४ ।
२३८ ॥ इति दीधेः । सम्यक्त्वं, प्रा० ४ पाद ।

सहस्राणसुद्धि-श्रद्धानशुद्धि-न० । अविशयमतरति श्रद्धा-
शुद्धे, आ० चू० ६ अ० ।

अस्याः सहस्रविधत्वमुपदर्शनाह—

सा पुण सहस्रा जा-गृणा य विगृणाऽणुभासणा चेव ।
अणुपालणा विसोही, भावविसोही भवे लद्धा । १५८६ ।

सा पुनः शुद्धिर्देवं पविधा, तद्यथा—श्रद्धानशुद्धिः, ज्ञा-
नशुद्धिश्च, विनयशुद्धिः । अनुभाषणाशुद्धिश्च, तथा अनु-
पालनाशुद्धिश्च भावशुद्धिर्भवति पृष्टी । पाठान्तरं वा-
' सोही सहस्रेण ' त्यादि, तत्र शुद्धिशब्दे द्वारोपलक्षणार्थः,
निर्वृत्तिगाथा ज्ञेयमिति गाथासमासार्थः । आच० ६ अ० ।
सहस्रि-शब्दधि-पुं० । कणं, है० ।

सहस्रिय-श्रद्धाय-अव्य० । सूत्रार्थाभ्यां सामान्येन प्रतिपद्ये-
त्यर्थे, उक्त० २६ अ० ।

सहाऽऽल-शब्दाकुल-त्रि० । शब्देनाकुलं शब्दाकुलम् । बृह-
च्छब्दं, स्था० १० डा० ३ उ० । भ० । ध० ।

सहायुर्ववाय-शब्दायुरूपपात-पुं० । शब्दायुर्नां रूपस्य च
पातः शब्दायुरूपपातः । आह्वानीयस्य श्रोत्रं दृष्टौ च शब्दा-
ऽयुर्नां रूपस्य च पातने, पञ्चा० १ विच० ।

सहायुर्वाह-शब्दानुपातिन्-पुं० । शब्दं ममनमावितादिक-
मभिष्वङ्गं हनुमनुपतत्यनुसरति इत्येवंशीलः शब्दानुपाती ।
शब्दानुपतनशीलः, स्था० ६ डा० ३ उ० । आव० ।

सहायुर्वाय-शब्दानुपात-पुं० । शब्दस्य-श्रुतकाशितावेरनु-
पातने-श्रोत्राण्यवतारणं शब्दानुपातनम् । यथाविहितस्व-
गृहवृत्तिमाकारादिव्यवच्छिन्नभूम्यदेशाभिप्रेतं, ध० २ अधि० ।
देशवकाशिक्रमतातिचारं, उपा० ' सध्यायुर्वाय ' ति-
स्वगृहवृत्तिमाकाराद्यवच्छिन्नभूम्यदेशाभिप्रेतं-बहिः प्रयो-
जनात्पत्तौ, तत्र स्वयं गमनायांगान् वृत्तिमाकारादि-
प्रत्यासन्नवर्त्तिनो बुद्धिपूर्वकं तमभ्युत्काशितादिशब्दकरणेन
समयसितकान् बोधयतः शब्दानुपातः, शब्दस्यानुपातन-
मुत्तराणं तादृग् यत्र परकीयध्वणिविपरमनुपतत्यसा-
धितं । उपा० १ अ० । (' देशावगासिय ' शब्दे चतुर्थभागं
२६३३ पृष्ठे गताऽयमभिप्रेतः ।)

सहाऽऽभास-शब्दाभास-पुं० । शब्दनयाभासे, रत्ना० ७ परि० ।
(एतद्भासवक्रव्यता ' लयाभास ' शब्दे चतुर्थभागे १६०३
पृष्ठे गता ।) यथा कालादिभवेन ध्वनैरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः
शब्दः । यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुर्इत्यादिः,
नङ्ग्रेन नस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः, यथा-बभूव
भवति भविष्यति सुमेरुर्इत्यादयो भिन्नकालाः शब्दाभिन्न-
मेवार्थमभिप्रेतयन्ति भिन्नकालशब्दत्वात्, तादृक् सिद्धान्त्य-
शब्दवत् इत्यादिः । स्या० ।

सहाऽऽययण-शब्दायतन-न० । बौद्धपरिभाषिते शब्दाश्रये,
सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

सहाल-शब्दाल-त्रि० । नूपुरे, " सहालं सिजिरं कथिरं "
पाइ० ना० १४० गाथा ।

सहालपुत्त-सहालपुत्र-पुं० । पोलासपुरवासिनि कुम्भकारे,
स्था० । ' सहालपुत्त ' ति-सहालपुत्रः पोलासपुरवासी कु-
म्भकारजातीयो गोशालकोपासको भगवता बोधितः पुनः
स्मरतप्राद्वगोचरतन गोशालकन (अ) लोभितान्तःकरणः प्र-
तिपन्नप्रतिमश्च परीक्षकदेवन भार्यामारुणदर्शनतो भग्नप्रति-
मः पुनरपि कृतालोचनस्तथैव दिवं गत इति वक्रव्यताप्रति-
बद्धं सहालपुत्र इत्यव्ययनम् । स्था० १० डा० ३ उ० । उपा० ।

पोलासपुरे नाम नयरे, सहस्संवयणे उज्जाणे, जिय-
सन् राया । तत्थं यं पोलासपुरे नयरे सहालपुत्ते नामं
कुम्भकारे आजीविओवासए परिवसइ । आजीवियसम-
यंसि लद्धइ गहियइ पुच्छियइ विणिच्छियइ अभिगयइ
अट्ठिभिजेषमाणुरागरते य अयमाउमो ! आजीवियसमए

अट्ठे अयं परमइ सेसे अणइ, ति आजीवियसमएयं अ-
प्यारं भावेमाणे विहरइ । तस्सं यं सहालपुत्तस्स आजी-
विओवासगस्स एका हिरण्णकोडी निहाणपउत्ता, एक्का
वुड्ढिपउत्ता, एक्का पवित्थरपउत्ता, एक्के वए दस गोसाह-
स्सिएयं वएयं, तस्सं यं सहालपुत्तस्स आजीविओवा-
सगस्स अग्गिमित्ता नामं भारिया होत्था । तस्सं यं स-
हालपुत्तस्स आजीविओवासगस्स पोलासपुरस्स नगरस्स
बहिया पंच कुम्भकारावणसया होत्था । तत्थं यं बहवे
पुरिसा दिस्समइभत्तवेयणा कल्लाकल्लिं बहवे करए य
वारए य पिहइए य घडए य अद्धघडए य कलसए य
अलिज्जरए य जंबूलए य उट्ठियाओ य करंति । अन्ने
य से बहवे पुरिसा दिस्समइभत्तवेयणा कल्लाकल्लिं तेहिं
बहहिं करएहि य० जाव उट्ठियाहि य रायमगंसि विट्ठिं
कप्पेमाणा विहरन्ति । (सू० ३६)

सप्तमं सुगममेव । नधरम् ' आजीविओवासए ' ति-आ-
जीविकाः-गोशालकशिष्याः तेषामुपासकः आजीविकोपा-
सकः, लघ्वार्थः ध्वणतो गृहीतार्थो बोधनः पृष्टार्थः
संशये सति विनिश्चितार्थे उत्तरलाभे सति, ' दिग्गमइ-
भन्नेवयण ' ति-दत्तं श्रुतिभङ्गरूपं-द्रव्यभोजनलक्षणं वे-
तनं-मूल्यं येषां ते तथा, ' कल्लाकल्लिं ' ति-प्रतिप्रभाते
बहन् करकान्-वाघेटिकाः वारकांश्च-गडुकान् पिठरकाः-
स्थालीः घटकान्-प्रनीतान् अर्द्धघटकांश्च-घटार्द्धमानान्
कलशकान्-आकारविशेषवतो बृहद्घटकान् अलिज्जराणि
च-महद्बुद्धकभाजनविशेषान् जम्बूलकांश्च-लोककल्याण-
सेयान् उट्ठिकांश्च-सुरतैलादिभाजनविशेषान् ।

तए यं से सहालपुत्ते आजीविओवासए अन्नया क-
याइ पुव्वारएहकालसमयंसि जेणव असोगवणिग्या ते-
णव उवागच्छइ उवागच्छिता गोसालस्स मंखलिपुत्त-
स्स अन्तियं धम्मपणत्तिं उवसम्पजित्ता यं विहरइ ।
तए यं तस्स सहालपुत्तस्स आजीविओवासगस्स एगे
देवे अन्तियं पाउम्भवित्था, तए यं से देवे अन्तलि-
क्खण्डिवन्ने सल्लिखणिग्याइ० जाव परिहिए सहाल-
पुत्तं आजीविओवासयं एवं वयासी-एहिइ यं देवाणु-
प्पिया । कल्लं इहं महामाहेणे उप्पन्नणायदंमणधरे ती-
यपडुप्पन्नमाणयणाणए अरहा जिणे केवली सव्वएणु
सव्वदरिसी तेलोक्कवहियमहियपूइए सदेवमणुयासुरस्स
लोगस्स अच्चणिजे वन्दणिजे सक्कारणिजे संमाणणि-
जे कल्लाणं मङ्गलं देवयं चेदयं० जाव पज्जुवासेणि-
जे । तच्चक्कम्मसम्पयासंपउत्ते, तं यं तुमं वन्देआहि०
जाव पज्जुवासेआहि । पाडिहारिएयं पीढफलगसिज्जासं-
धारणं उवनिमन्तेआहि, दांचं पि तच्चं पि एवं वयइ एवं

वइत्ता जमेव दिसं पाउब्भूए तामेव दिसं पडिगए ।
तए णं तस्स सहालपुत्तस्स आजीविओवासगस्स तेणं
देवेणं एवं वुत्तस्स समाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए० ४
समुप्पणे-एवं खलु ममं धम्मायरिए धम्मोवएसए गो-
साले मंखलिपुत्ते से णं महामाहणे उप्पन्नणाणंदंसणधरे
० जाव तच्चकम्मसंपयासंपउत्ते से णं कल्लं इह हव्व-
मागच्छिस्सइ । तए णं तं अहं वंदिस्सामि ० जाव पज्जु-
वासिस्सामि पाडिहारिएणं ० जाव उवनिमन्तिस्सामि ।
(सू० ४०)

‘ एहिह ’ ति—एष्यति, ‘ इहं ’ ति—अस्मिन्नगरे, ‘ महा-
माहणे ’ ति—मा हन्मि-न हन्मीत्यर्थः, आत्मना वा इनन-
निवृत्तः परं प्रति मा हन् इत्येवमात्रेण यः स माहनः, स
एव मनःप्रभृतिकरणदिभिराजन्म सूक्ष्मादिभेदभिन्नजीव-
हनननिवृत्तत्वात् महान्माहनो महामाहानः, उत्पन्न—आव-
रणक्षयेणाविर्भूते ज्ञानदर्शने धारयति यः स तथा, अत एवा-
तीनप्रत्युत्पन्नानागन्नायकः ‘ अरहं ’ ति—अहंन्, महाप्रा-
तिहार्यरूपपूजाहंत्वात्, अविद्यमानं वा रहः—एकान्तः सर्व-
ज्ञत्वाद्यस्य साऽरहाः, जिनो रागादिजन्तृत्वात् केवलानि—
परिपूर्णाणि शुद्धान्यनन्तानि वा ज्ञानादीनि यस्य सान्तं स
केचनो, अतीतादिज्ञानार्थं सर्वज्ञानं प्रति शङ्का स्यादित्याह
सर्वज्ञः साकारोपयोगसामर्थ्यात्, सर्वदर्शी अनाकारोपयो-
गसामर्थ्यादिति, तथा ‘ तलाकबहियमहियपूरए ’ ति—त्रै-
लोक्येन—त्रिलोकावासीना जनेन ‘ बहिय ’ ति—समग्रेष्व-
र्थोद्यतिशयसन्नेहदर्शनेसमाकुलचेतसा हर्षभरानभेरण प्रव-
लकुतुहलबलादिनिर्मपलाचनेनावलोकितः ‘ महिय ’ ति—
संध्यतया वाच्छित्तः, पूजितश्च—पुष्पादिभिर्यः स तथा, एत-
देव व्यनक्ति—संद्वा मनुजासुरा यस्मिन् संद्भवमनुजासुरस्त-
स्य लोकस्य—प्रजायाः अचेनीयः पुष्पादिभिः वन्दनीयः
स्तुतिभिः, सत्करणीयः—आदरणीयः सम्माननीयोऽभ्युत्था-
नादिप्रतिपत्तिभिः, कल्याणं मङ्गलं दैवतं चैत्यमित्येवं बुद्ध्या-
पयुपासनीय इति, ‘ तच्चकम्म ’ ति—तथ्यानि—सत्फलानि-
अव्यभिचारितया यानि कर्माणि—क्रियास्तस्मिन्पदा—तत्
समुद्भवा यः सम्प्रयुक्तो—युक्तः स तथा, ‘ कल्लं ’ मित्यत्र या-
वत्करणात् ‘ पाउप्पमायाए रयणीए ’ इत्यादि ‘ जलन्ते सूरिए ’
इत्येवदन्तः प्रभातवर्षाको दश्यः, स चोत्तिस्सत्तावद् व्या-
ख्येयः ।

तए णं कल्लं ० जाव जलन्ते समणे भगवं महावीरं
जाव समोसरिए, परिसा निग्गया ० जाव पज्जुवासइ ,
तए णं से सहालपुत्त आजीविओवासए इमीसे कहाए
लद्धे समणे—एवं खलु समणे भगवं महावीरं ० जाव
विहरइ, तं गच्छामि णं समणं भगवं महावीरं वन्दामि
० जाव पज्जुवासामि, एवं सम्पेहेइ संपेहेइत्ता एहाए०
जाव पायच्छिक्ते सुद्धप्पावेसाइं ० जाव अप्पमहग्घाऽऽमर-
णालङ्कियसरीरे मणुस्सवग्गुरापारिगए माओ गिहाओ
पडिणिक्वमइ साओ गिहाओ पडिणिक्वमित्ता पोला-

सपुरं नयरं मज्झं मज्जेणं निग्गच्छइ शिग्गच्छिता जे-
णेव सहस्सम्बवणे उज्जाणे जेणव समणे भगवं महावीरं
तेणेव उवागच्छइ उवागच्छिता तिक्वुत्तो आयाहिणं
पयाहिणं करेइ करेइत्ता वन्दइत्ता नमंसइ नमंसइत्ता ० जाव
पज्जुवासइ । तए णं समणे भगवं महावीरं सहालपुत्तस्स
आजीविओवासगस्स तीस य महइ ० जाव धम्मकहा स-
मत्ता, सहालपुत्ताइसमणे भगवं महावीरं सहालपुत्तं
आजीविओवासयं एवं वयासी—से नूणं सहालपुत्ता ! कल्लं
तुमं पुव्वावरएहकालसमर्थसि जेणेव असोगवशिया ० जाव
विहरसि । तए णं तुळं एगे देवे अन्तियं पाउब्भवित्था ।
तए णं से देवे अन्तलिक्वपडिवणे एवं वयासी—हं भो
सहालपुत्ता ! तं चेव सर्वं ० जाव पज्जुवासिस्सामि, से
नूणं सहालपुत्ता ! अट्ठे समट्ठे ! हंता अत्थि, नो खलु
सहालपुत्ता ! तेणं देवेणं गोसालं मंखलिपुत्तं पण्णहाय
एवं वुत्तं, तए णं तस्स सहालपुत्तस्स आजीविओवास-
यस्स समणं भगवया महावीरं एवं वुत्तस्स समाण-
स्स इमेयारूवे अज्झत्थिए० ४ एस णं समणे भगवं
महावीरं महामाहणे उप्पन्नणाणंदंसणधरे ० जाव तच्चक-
म्मसंपयासम्पउत्ते, तं सेयं खलु ममं समणं भगवं महावीरं
वन्दिता नमंमिता पाडिहारिएणं पीढफलग ० जाव उवनिम-
न्तिताए, एवं सम्पेहेइ संपेहेइत्ता उट्ठाए उट्ठइ उट्ठइत्ता समणं
भगवं महावीरं वन्दइ नमंसइ वंदइत्ता नमंसइत्ता एवं
वयासी—एवं खलु भन्ते ! ममं पोलासपुरस्स नयरस्स
बहिया पञ्चकुम्भकारावणसया, तत्थ णं तुळं पाडि-
हारियं पीढं जाव संथारयं ओगिण्हित्ता णं विहरइ ।
तए णं समणं भगवं महावीरं सहालपुत्तस्स आजी-
विओवासगस्स एयमट्ठं पडिसुणेइ पडिसुणेइत्ता सहा-
लपुत्तस्स आजीविओवासगस्स पंचकुम्भकारावणसएसु
फासुएभण्णिजं पाडिहारियं पीढफलग ० जाव संथारयं
ओगिण्हित्ता णं विहरइ । (सू० ४१) तए णं से
सहालपुत्ते आजीविओवासए अन्नया कयाइ वायाहयं
कोलालभण्डं अन्तोसालाहितो बहिया नीणेइ नीणेइत्ता
आयवंसि दलयइ । तए णं समणे भगवं महावीरं
सहालपुत्तं आजीविओवासयं एवं वयासी—सहालपुत्ता !
एस णं कोलालभण्डं कओ ? तए णं से सहालपुत्ते
आजीविओवासए समणं भगवं महावीरं एवं वयासी-
एस णं भन्ते ! पुट्ठि मट्ठिया आसी, तन्नो पञ्चा
उदएणं निगिजइ निगिजइत्ता छारंण य करिसेण य
एगयओ मीसिजइ मीसिजइत्ता च्चेके आरोहिजइ, त-
ओ बहवे करगा य० जाव उट्ठियाओ य कज्जति ।

तए शं समणे भगवं महावीरे सहालपुत्तं आजीवि-
 ओवासयं एवं वयासी—सहालपुत्ता ! एस शं कोला-
 लभण्डे किं उट्ठाणेशं ० जाव पुरिसकारपरकमेयं कज-
 ति उदाहु अणुट्ठाणेशं ० जाव अपुरिसकारपरकमेयं
 कजति ? , तए शं से सहालपुत्ते आजीविओवासए
 समणं भगवं महावीरं एवं वयासी—भन्ते ! अणुट्ठाणेशं
 ० जाव अपुरिसकारपरकमेयं, नऽत्थि उट्ठाणेश इ वा ० जाव
 परकमे इ वा , नियया सच्चभावा । तए शं समणे भ-
 गवं महावीरे सहालपुत्तं आजीविओवासयं एवं वयासी-
 सहालपुत्ता ! जइ शं तुळ्मं केइ पुरिसं वायाहयं वा
 पकेल्लयं वा कोलालभण्डं अवहरंजा वा विक्खिरंजा वा
 भिन्दंजा वा आच्छिन्दंजा वा परिट्ठवेजा वा अग्गि-
 मित्ताए वा भारियाए सद्धिं विउलाइं भोगभोगांइ
 भुज्जमाणे विहरंजा , तस्स शं तुमं पुरिसस्स किं
 दण्डं वत्तेजासि ? , भन्ते ! अहं शं तं पुरिसं आ-
 ओसंजा वा इण्णेजा वा बन्धेजा वा गहेजा वा त-
 ओंजा वा तालेजा वा निच्छोडेजा वा निम्भच्छेजा
 वा अकाले चैव जीवियाओ ववरंवेजा । सहालपुत्ता !
 नो खलु तुळ्मं केइ पुरिसं वायाहयं वा पकेल्लयं वा
 कोलालभण्डं अवहरंजा वा ० जाव परिट्ठवेइ वा अ-
 ग्गिमित्ताए वा भारियाए सद्धिं विउलाइं भोगभोगांइ
 भुज्जमाणे विहरंजा, नो वा तुमं तं पुरिसं आओसे-
 जसि वा इण्णजसि वा ० जाव अकाले चैव जीविया-
 ओ ववरंवेजामि, जइ नत्थि उट्ठाणेश इ वा ० जाव परकमेइ वा
 नियया सच्चभावा। अहं शं तुळ्मं केइ पुरिसं वायाहयं ० जाव
 परिट्ठवेइ वा अग्गिमित्ताए वा ० जाव विहरंजा तुमं ता तं
 पुरिसं आओसेसि वा ० जाव ववरंवेसि तो जं यदसि
 नऽत्थि उट्ठाणेश इ वा ० जाव नियया सच्चभावा तं ते मि-
 च्छा, एत्थ शं सहालपुत्तं आजीविओवासए सम्बुद्धे ।
 तए शं से सहालपुत्ते आजीविओवासए समणं भगवं
 महावीरं वन्दइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी-
 इच्छामि शं भंते ! तुळ्मं अन्तिए धम्मं निसमित्तए ।
 तए शं समणे भगवं महावीरं सहालपुत्तस्स आजीविओ-
 वासगस्म तीसं यं ० जाव धम्मं परिकहेइ । (सू० ४२)
 ' धायाहयगं ' ति—वाताहतं वायुनपच्छापमानीतमित्यर्थः
 ' कोलालभण्डं ' ति—कुलालाः—कुम्भकारा तेषामिदं को-
 लालं तच्च तज्जाणं च—पण्यं भाजनं वा कोलाल-
 भाण्डम्, एतन्किं पुरुषकारेणतरथा वा क्रियेन इति
 भगवता पृष्टं स गोशालकमेतन्न नियतिषादलक्षणं भा-
 वितत्वाऽपुरुषकारेण युत्तरदानं च स्वमतज्ञानपरमताभ्य-
 नुक्तामलक्षणं दापमाकलयन् अपुरुषकारेण इत्येवञ्च ।

ततस्तदभ्युपगतनियतिमतनिरासाय पुनः प्रश्नयन्नाह—
 ' सहालपुत्त ' इत्यादि, यदि तच्च कश्चित्पुरुषो वाताहतं वा
 आममित्यर्थः, ' पकेल्लयं व ' ति पकं वा अग्निना कृत-
 पाकम् अपहरंजा—चोरयत् विकिरेन्ना—इतस्ततो विस्त्रिपत्
 भिन्याद्वा काण्ठाकारेण, आच्छिन्त्याद्वा हस्तादुद्वाहनेन,
 पाठान्तरेण विच्छिन्त्याद्वा विविधप्रकारैश्च कुर्यादित्यर्थः,
 परिष्ठापयद्वा बहिर्नीत्या त्यजेदिति ' वत्तेजासि ' ति—निव-
 र्त्तयसि ' आओसेजा व ' ति—आक्रोशयामि वा मृतोऽसि-
 त्वमित्यादिभिः शार्पेरभिशयामि इन्मि वा दण्डादिना ब-
 ध्नामि वा रज्ज्वादिना, तर्जयामि वा ह्वास्यसिंर दुष्टा-
 चार ! इत्यादिभिर्वचनविशेषैः, ताडयामि वा चपेटादिना,
 निच्छोडयामि वा धनादित्याजनेन, निम्भेत्ययामि वा पट-
 पवचनैः, अकाल एव च जीविताद्वा व्यपरोपयामि, मार-
 यामीत्यर्थः । इत्येवं भगवांस्तं सहालपुत्तं स्ववचनेन पुरुष-
 काराभ्युपगमं ग्राहयित्वा तन्मतविघटनायाह—' सहाल-
 पुत्त ' इत्यादि, न खलु तच्च भाण्डं कश्चिदपहरति न च
 त्वं तमाक्रोशयसि यदि सत्यमेव नास्त्युत्थानाऽऽदि । अथ
 कश्चित्तदपहरति त्वं च तमाक्रोशयसि तत एवमभ्युप-
 गमं सति यद्वदसि—नास्त्युत्थानादि इति तत्र मिथ्या;
 असत्यमित्यर्थः ।

तए शं से सहालपुत्ते आजीविओवासए समणस्स भ-
 गवओ महावीरस्स अन्तिए धम्मं सोच्चा निसम्मं हट्ठ-
 तुट्ठं जाव हियए जहा आणंदो तथा गिहिधम्मं पडि-
 विज्जइ, नवरं एगा हिरसकोडी गिहाणपउत्ता एगा
 हिरसकोडी बुद्धिपउत्ता एगा हिरसकोडी पवित्थर-
 पउत्ता एगे वए दसगोसाहस्सिएणं वण्णं ० जाव
 समणं भगवं महावीरं वन्दइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता
 जेणव पोलासपुरं नयरे तेणव उवागच्छइ उवागच्छित्ता
 पोलासपुरं नयरं मज्जं मज्जेणं जेणव सए गिहं जेणव
 अग्गिमित्ता भारिया तेणव उवागच्छइ उवागच्छित्ता
 अग्गिमित्तं भारियं एवं वयासी—एवं खलु देवाणुप्पिए
 समणे भगवं महावीरं ० जाव समोसं, तं गच्छाहि शं
 तुमं समणं भगवं महावीरं वन्दाहि ० जाव पच्चुवासाहि,
 समणस्स भगवओ महावीरस्स अन्तिए पंचाणुच्चइयं
 सत्तसिक्खावइयं दुवालसविहं गिहिधम्मं पडिविजाहि ।
 तए शं सा अग्गिमित्ता भारिया सहालपुत्तस्स समणो-
 वासमस्स तह ति एयमइं विणएण पडिसुणेशं । तए शं
 से सहालपुत्ते समणोवासए कोहुभियपुरिसे सहावेइ स-
 हाविहत्ता एवं वयासी—खिप्पाभेव भो देव पुप्पिया ! लहु-
 करणजुत्तजोइयं समसुरवालिहाणसमलिहियसिगएहिं जं-
 बुणयामयकलावजात्तपइविमिहएहिं रययामयघएटसुत्त—
 रज्जुगवरकञ्चखइयनत्थापगगोहगहियएहिं नीलुप्पल-
 कयामेलएहिं पवरगोणसुवाणएहिं नाणासिक्खिण-
 घएटय. जालपरिगयं सुजायजुगजुत्तज्जुगपसत्थसुधिर-

इयनिमियं पवरलक्खणोववेयं जुत्तामेव धम्मियं जाण-
प्पवरं उवट्ठेवह उवट्ठवेहिता मम एयमाशुत्तियं पच्चप्पि-
ण्ह । तए णं ते कोटुम्भियपुरिसा ०जाव पच्चप्पिण्णत्ति ।
तए णं सा अग्गिमित्ता मारिया एहाया ०जाव पाय-
च्छित्ता सुट्ठप्पवेसाइ ०जाव अप्पमहग्घाभरणालंकियस-
रीरा चेडियाचकवालपरिकिप्पा धम्मियं जाणप्पवरं दुरु-
हइ दुरुहइत्ता पोलासपुरं नगरं मज्झं मज्जेणं निग्गच्छइ
निग्गच्छित्ता जेणोव सहस्सम्भवणे उज्जाणे जेणोव समणे
भगवं महावीरं तेणोव उवागच्छइ उवागच्छित्ता धम्मियाओ
जाणाओ पच्चोरुहइ पच्चोरुहिता चेडियाचकवालपरिवुडा
जेणोव समणं भगवं महावीरं तेणोव उवागच्छइ उवाग-
च्छित्ता विक्खुत्तो ०जाव वन्दइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता
नब्बासम्भे नाइदूरं ०जाव पञ्जलीउडा ठि(इ)या चेव पज्जु-
चासइ । तए णं समणे भगवं महावीरं अग्गिमित्ताए तसि
य ०जाव धम्मं कहेइ । तए णं सा अग्गिमित्ता मारिया
समणस्स भगवओ महावीरस्स अन्तिए धम्मं सोच्चा
निसम्म हततुट्ठा समणं भगवं महावीरं वन्दइ नमंसइ
वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी-सद्दहामि णं भंते ! नि-
ग्गन्थं पावयणं ०जाव से जहंयं तुम्भे वयह, जहा णं
देवाणुप्पियाणं अन्तिए बहवे उग्गा भोगा ०जाव पव्व-
इया नो खलु अहं तथा संचाएमि, देवाणुप्पियाणं अन्तिए
मुएडा भवित्ता ०जाव अहं णं देवाणुप्पियाणं अन्तिए
पंचाणुव्वइयं सत्तमिक्खावइयं दुवालसविहं गिहिधम्मं
पडिवज्जिस्सामि, अहामुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिवन्धं
करेह । तए णं सा अग्गिमित्ता मारिया समणस्स भगव-
ओ महावीरस्स अन्तिए पंचाणुव्वइयं सत्तमिक्खावइयं
दुवालसविहं सावगधम्मं पडिवज्जइ पडिवज्जित्ता सम-
णं भगवं महावीरं वन्दइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता
तमेव धम्मियं जाणप्पवरं दुरुहइ दुरुहिता जामेव दिसं
पाउब्भूया तामेव दिसं पडिगया । तए णं समणे भगवं
महावीरं अन्नया कयाइ पोलासपुराओ नयराओ सहस्स-
म्भवणाओ पडिनिग्गच्छइ पडिनिग्गच्छित्ता बहिया ज-
णवयविहारं विहरइ । (ख० ४३)

‘ तए णं सा अग्गिमित्ता ’ इत्यादि, ततः सा अग्गिमित्रा
भार्या सहालपुत्रस्य भ्रमणोपासकस्य तथैति एतमर्थं
विनयेन प्रतिश्रुणाति, प्रतिश्रुत्य च स्नाता ‘ कृतबलि-
कर्मा—बलिकर्म लोकरूढं, कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्ता—
कौतुकं-मर्षापुण्यं च मङ्गलं वक्ष्यन्तश्चन्द्रानादि एते पञ्च प्रा-
यश्चित्तमिव प्रायश्चित्तं दुःस्वप्नादिप्रातर्घातकृत्वावश्यक-
र्यत्वादिति, शुक्रात्मा, वैशिकाणि-वैषाणाणि मङ्गल्यानि प्रब-
रवस्त्राणि परिहिता, अल्पमहाघोभरणात्कृतशरीरा चे-

टिकाचक्रवालपरिकीर्णा, पुस्तकान्तरं यानवर्णको द्रश्यते,
स चैवं सव्याख्यानाऽवसयः—‘ लङ्करणजुलजाइयं ’ लङ्क-
रणेन-वक्ष्यत्वेन ये युक्ताः पुरुषास्तेयोजितं यन्त्रयुपादिभिः
सम्बन्धितं यत्तत्तथा, तथा—‘ समसुरवालिहाणसमलि-
हियसिगएहि ’ समसुरवालिधानौ—तुल्यशक्तपुच्छौ समे
लिखिते इव लिखितं गङ्गा ययोस्तौ तथा ताभ्यां गोयुष-
भ्यामिति सम्बन्धः, ‘जम्बूणयामयकलावजोत्तपइविसिट्टएहि’
जाम्बूनदमयौ कलापौ प्रीवाभरणविशेषौ योऽत्र च-कण्ड-
बन्धनरज्जु प्रतिविशिष्ट-शोभनं ययोस्तौ तथा ताभ्यां, ‘रय-
यामयघटतुसरज्जुगवरकञ्जणखइयनत्थापग्गाहोगहिइयए-
हि’ रजतमय्यौ-रुप्यधिकारौ घटतु ययोस्तौ तथा सुत्ररज्जुके-
कापोसिकसूत्रमय्यौ ये वरकाञ्चनखचितं नस्ते—नासारज्जु
तयोः प्रघट्टेण—रश्मिना अवय्यूहीतकौ च-वडौ यौ तौ तथा
ताभ्याम्, ‘नीलुप्पलकयामलएहि’ नीलुत्पलकृतशस्त्राभ्याम्,
‘ पवरगोणजुवाणएहि ’ नःशामणिकण्ठघटितयाजालपरि-
गयं सुजायजुगजुत्तज्जुगपसत्थसुविहरइयनिमियं ’ सुजातं-
सुजातदारुमयं युगं-यूपः युक्तं—सकृतम् ऋजुक्तं—सरले
(प्रशस्तं) सुविरचितं—सुघटितं निर्मितं—निवेशितं यत्र
तत्तथा, ‘ जुत्तामेव धम्मियं जाणप्पवरं उवट्ठेवह ’ युक्तमेव-
सम्बन्धमव गोयुषभ्यामिति सम्बन्ध इति ।

तए णं से सहालपुत्ते समणोवासए जाए अभिगयजी-
वाजीवे ०जाव विहरइ । तए णं से गोसाले मंखलि-
पुत्ते इमीसे कहाए लद्धट्ठे समणे-एवं खलु सहालपुत्ते
आजीवियसमयं वमिच्चा समणाणं निग्गंथाणं दिट्ठि पडि-
व्वे, तं गच्छामि णं सहालपुत्तं आजीविआवास-
यं समणाणं निग्गन्थाणं दिट्ठि वामेत्ता पुखरवि
आजीवियदिट्ठि गेएहावित्तए त्ति कट्ठ एवं संपेहेइ संपे-
हेत्ता आजीवियसंपधम्परिवुडे जेणोव पोलासपुरे नयरे
जेणोव आजीवियसभा तेणोव उवागच्छइ उवागच्छित्ता
आजीवियसभाए भएडगनिकखेवं करेइ आजीवियसभाए
भेडगणिकखेवं करेइत्ता कयवएहि आजीविएहिं सदिं जे-
णोव सहालपुत्ते समणोवासए तेणोव उवागच्छइ । तए णं
से सहालपुत्ते समणोवासए गोसालं मंखलिपुत्तं एज्जमाणं
पासइ पासित्ता णो आढाई नो परिजाणाइ अणाढाय-
माणे अपरिजाणमाणे तुसिणीए संचिट्ठइ । तए णं से
गोसाले मंखलिपुत्ते सहालपुत्तेणं समणोवासएणं अणा-
ढाइज्जमाणे अपरिजाणिज्जमाणे पीढफलगसिज्जसंथारट्ठ-
याए समणस्स भगवओ महावीरस्स गुणकित्तणं करेमाणं
सहालपुत्तं समणोवासयं एवं वयासी-आगए णं देवाणु-
प्पिया ! इहं महामाहणे ? तए णं से सहालपुत्ते समणो-
वासए गोसालं मंखलिपुत्तं एवं वयासी-के णं देवाणु-
प्पिया ! महामाहणे ? तए णं से गोसाले मं-
खलिपुत्ते सहालपुत्तं समणोवासयं एवं वयासी-स-
मणे भगवं महावीरं महामाहणे । से केणट्ठणं दे-

वाणुप्पिया ! एवं बुच्चइ—समणे भगवं महावीरे महामाइणे, एवं खलु सदालपुत्ता ! समणे भगवं महावीरे महामाइणे, उप्पसत्ताणंदसणधरे० जाव महियप्पइए० जाव तच्चकम्मसम्पयासम्पउत्ते, से तेण्डुणं देवाणुप्पिया एवं बुच्चइ समणे भगवं महावीरे महामाइणे । आगए णं देवाणुप्पिया ! इहं महागोवे !, के णं देवाणुप्पिया ! महागोवे !, समणे भगवं महावीरे महामाइणे । से केण्डुणं देवाणुप्पिया ! ० जाव महागोवे !, एवं खलु देवाणुप्पिया ! समणे भगवं महावीरे संसाराडवीए बहवे जीवे नस्समाणे विणस्समाणे खज्जमाणे छिज्जमाणे भिज्जमाणे लुप्पमाणे विलुप्पमाणे धम्ममएणं दण्डेणं सारक्खमाणे संगोवेमाणे निव्वाणमहावाडं साहत्थि सम्पावेइ, से तेण्डुणं सदालपुत्ता ! एवं बुच्चइ—समणे भगवं महावीरे महामाइणे । आगए णं देवाणुप्पिया ! इहं महासत्त्ववाहे !, के णं देवाणुप्पिया ! महासत्त्ववाहे !, सदालपुत्ता ! समणे भगवं महावीरे महासत्त्ववाहे, से केण्डुणं ० !, एवं खलु देवाणुप्पिया ! समणे भगवं महावीरे संसाराडवीए बहवे जीवे नस्समाणे विणस्समाणे ० जाव विलुप्पमाणे धम्ममएणं पथेणं सारक्खमाणे ० निव्वाणमहापट्टणाभिमुहे साहत्थि सम्पावेइ, से तेण्डुणं सदालपुत्ता एवं बुच्चइ समणे भगवं महावीरे महासत्त्ववाहे । (उपा०) (भगवान् महावीरः महाधर्मकथी इति 'महाधम्मकही' शब्दे षष्ठे भागं १६७ पृष्ठे उक्त्वा ।) आगए णं देवाणुप्पिया ! इहं महानिजामए !, के णं देवाणुप्पिया महानिजामए !, समणे भगवं महावीरे महानिजामए, से केण्डुणं ० !, एवं खलु देवाणुप्पिया ! समणे भगवं महावीरे संसारमहासमुद्रे बहवे जीवे नस्समाणे विणस्समाणे ० जाव विलु० बुद्धमाणे निबुद्धमाणे उप्पियमाणे धम्ममईए नावाए निव्वाणतीराभिमुहे साहत्थि सम्पावेइ से तेण्डुणं देवाणुप्पिया ! एवं बुच्चइ—समणे भगवं महावीरे महानिजामए । तए णं से सदालपुत्ते समणोवासए गोसाले मइक्खलिपुत्तं एवं वयासी—तुब्भे णं देवाणुप्पिया ! इयच्छेया ० जाव इय निउणा इय नयनादी इय उवएसलद्धा इय विष्ठाणपत्ता, पभू णं तुब्भे मम धम्मायरिएणं धम्मोवएसएणं भगवया महावीरेणं सद्धिं विवादं करेतए !, नो तिण्डे समडे । से केण्डुणं देवाणुप्पिया ! एवं बुच्चइ—नो खलु पभू तुब्भे मम धम्मायरिएणं ० जाव महावीरेणं सद्धिं विवादं करेतए !, सदालपुत्ता ! से जहा नामए केइ पुरिसं तरुणे जुगवं ० जाव निउणसिणोवगए एगं महं अयं वा एलयं वा

सूर्यं वा कुकुडं वा तित्तिरं वा वड्डयं वा लावयं वा कवोयं वा कविज्जलं वा वायसं वा सेणयं वा हत्थंसि वा पायंसि वा खुरंसि वा पुच्छंसि वा पिच्छंसि वा सिक्कंसि वा विसाखंसि वा रोमंसि वा जहिं गिस्सइ तहिं तहिं निच्चलं निष्कंदं धरेइ, एवमेव समणे भगवं महावीरे ममं बहूहि अट्टेइ य हेऊहि य० जाव वागरमाणेहि य जहिं जहिं गिएइ तहिं तहिं निप्पट्टपसिखवागरणं करेइ, से तेण्डुणं सदालपुत्ता ! एवं बुच्चइ—नो खलु पभू अहं तव धम्मायरिएणं ० जाव महावीरेणं सद्धिं विवादं करेतए । तए णं से सदालपुत्ते समणोवासए गोसालं मइक्खलिपुत्तं एवं वयासी—जम्हा णं देवाणुप्पिया ! तुब्भं मम धम्मायरियस्स ० जाव महावीरस्स संतिहि तच्चहिं तहिंएहिं सम्भूएहिं भावेहिं गुणक्कित्तणं करेइ तम्हा णं अहं तुब्भे पाडिहारिएणं पीढ० जाव संथारएणं उवनिमन्तेमि, नो चैव णं धम्मो चि वा तवो चि वा तं गच्छइ णं तुब्भे मम कुम्भारावणेषु पाडिहारियं पीढफल० जाव ओगिण्हत्ता णं विहरइ । तए णं से गोसाले मंखलिपुत्ते सदालपुत्तस्स समणोवासयस्स एयमट्टे पडिसुण्णे पडिसुणित्ता कुम्भारावणेषु पाडिहारियं पीढ० जाव ओगिण्हत्ता णं विहरइ । तए णं से गोसाले मंखलिपुत्ते सदालपुत्तं समणोवासयं जाहे नो संचाएइ बहूहि आपवणाहि य पखवणाहि य सएखवणाहि य विखवणाहि य निग्गन्थाओ पावयणाओ चालितए वा खोभितए वा बिपरिणामितए वा ताहे सन्ते परितन्ते पोलासपुराओ नयराओ पडिणिक्खमइ पोलासपुराओ नगराओ पडिणिक्खमित्ता बहिया जणवयविहारं विहरइ । (सू० ४४) 'महागोवं' त्यादि, गोपो—गोरक्षकः स चैतरगोरक्षकभ्यां उतिविशिष्टवाम्महानिति महागोपः । 'नश्यत' इति सम्मार्गाच्चयवमानान् 'विनश्यत' इत्यनेकशो भ्रियमाणान् स्वाधमानान्—मृगादिभावे व्याघ्रादिभिः छिद्यमानान्—मनुष्यादिभावं खड्गादिना भिद्यमानान् कुन्तादिना लुप्यमानान् कर्णेनासादिच्छेदेन विलुप्यमानान् बाह्योपध्यपहारतः गा इवेति गम्यते, 'निव्वाणमहावाडं' ति—सिद्धिमहागोस्थानविशेषं 'साहत्थे' ति—स्वहस्तेनेव स्वहस्तेन, साक्षादित्यर्थः । महासार्थवाहालापकान्तरं, पुस्तकान्तरं इदमपरमधीयते—“आगए णं देवाणुप्पिया ! इहं महाधम्मकही !, के णं देवाणुप्पिया ! महाधम्मकही !, समणे भगवं महावीरे महाधम्मकही । से केण्डुणं समणे भगवं महावीरे महाधम्मकही !, एवं खलु सदालपुत्ता ! समणे भगवं महावीरे महामहालयंसं संसारंसि बहवे जीव नस्समाणे ० जाव विलुप्पमाणे उप्पमगपडिवणे सएण्डविएण्डे मिच्छुल्लालाभिभूए अट्टविहकम्मतमपडलपडो—

च्छुब्धे बह्विद् अद्वेदि य हेउदि य पसिसेदि य कारणेदि य वागरणेदि य बाउरन्ताओ संसारकन्ताराओ साहसिथि नि-
त्यारेइ, से तेणुद्वेण सहालपुत्त । समणे भगवं महावीरे म-
हाधम्मकहिं' पित्, कएत्थांउयं, नवरं जीवानां नय्यदावि-
शेषणहेतुदर्शनायाह—' उम्मग्गे' त्याहि, तन्नोन्मार्गप्रति-
पन्नान्—आधितकुदृष्टिशासनान् सत्पथविप्रनष्टान्—त्यक्क-
जिनशासान्, एतदेव कथमित्याह—मिध्यात्वबलाऽभि-
भूतान्—तथा अष्टविधकर्मैव तमःपटलम्—अन्धकारसमू-
हः तेन प्रत्यवच्छन्नानिति । तथा निर्यामकालापके ' बुद्ध-
माणे' ति—निमज्जतः ' निबुद्धमाणे' ति—नितरां नि-
मज्जतः जन्ममरणदिजले इति गम्यते, ' उप्पियमाणे'
ति—उत्प्लाव्यमानान् । ' पभु' ति—प्रभवः—समर्थः, इति-
च्छुब्धकाः—इति एवमुपलब्धमानानाद्भुतप्रकारेण, एवमन्यत्रापि
छुब्धकाः—प्रस्तावकाः, कलापरिहृता इति वृद्धा व्याचक्षते,
तथा इति दक्षाः—कार्याणामवलम्बितकारिणः तथा इति
प्रज्ञाः—दक्षिणां प्रधाना वाग्मिन इति वृद्धैरुक्तं, कचित्—पत्त-
ट्टा' इत्यधीयते, तत्र प्रास्तार्थाः—कृतप्रयोजनाः, तथा इति नि-
पुणाः—स्वमदर्शिनः कुशला इति च वृद्धोक्तम्, इति नयवादि-
ना—नीतिवह्नारः, तथा इत्युपदेशलब्धा लघुसां पदेशाः,
व्याचक्षन्तरे इति मधाविनः अपूर्वैश्चतुप्रहणशक्तिमन्तः इ-
ति विज्ञानप्राप्ताः—अघातसंज्ञाधाः । ' से जहं' त्याहि, अ-
थ यथा नाम कश्चिदुरुषः ' तरुणे' ति—वर्धमानव्यायः व-
योदिगुणोपचित इत्यन्यं, यावत्करणादिदं दृश्यम् ' बलवं'
सामर्थ्यवान् ' जुगवं' युगं—कालविशेषः तत्प्रशस्तमस्याऽ-
स्तीति युगवान्, दृष्टकालस्य बलहानिकरत्वाच्चद्व्यच्छु-
ब्धार्थमिदं विशेषणम्, ' जुवाणे' ति—युवा—वयःप्राप्तः, ' अ-
प्यायङ्क' ति—नारोगः ' धिरग्गदहं' ति—सुलेखकवद् अस्थि-
रामहस्तो हि न गाढग्रहो भवतीति विशेषणमिदम् ' वद-
पाणिपाए' ति—प्रतीतं ' पाससिद्वन्तारुपरिणए, ति—पार्श्वी
च पृष्ठान्तरे च—तद्विभागी ऊरु च परिणतौ—निष्पत्तिप्रक-
र्षावस्थां गतौ यस्य स तथा, उत्तमसंवेदन इत्यर्थः, ' त-
लज्जमलजुयलपरिघनिभवाहु' ति—तलयाः—तालाभिधानवृत्त-
विशेषयोः यमलयाः—समर्थेणिकार्यार्थपुगलं परिघञ्च—अगला
तन्निभौ तत्सदृशौ बाहु यस्य स तथा, आयतबाहु इत्यर्थः,
' घणनिचियबट्टपालिखन्धे' ति—घननिचितः—अत्यर्थं निविष्टो
बृत्तञ्च—वर्तुलः पालिघट्ट—तडागादिपालीय-रक्तच्यौ—अशदे-
शौ यस्य स तथा, ' चम्मेट्टादुहणमोडियसमाहयनिचिय-
गायकाए' ति—चर्मेट्टका—दृष्टकाशकलाविभूतचर्मकृतपकपा-
यदाकर्षणेन धनुर्धरा व्यायामं कुर्वन्ति वृध्वाणां—मुन्नरो मौष्टि-
को—मुष्टिप्रमाणः मोतचर्मरज्जुकः पापाण्गोलकस्तेः समाह-
तानि—व्यायामकरणप्रवृत्तौ सत्यां ताडितानि निश्चितानि गा-
त्राणि—अज्ञानि यत्र स तथा स एवंविधः कार्या यस्य स तथा,
अनेनाभ्यासजनितं सामर्थ्यमुक्तं, ' लङ्कणपवणजणवायामस-
मत्थे' ति—लङ्कणं च—अतिकमणं प्लवधं च—उत्प्लवधं
जबिनव्यायामञ्च—तदन्यः शीघ्रव्यापारस्तेषु समर्थो यः स
तथा, ' उरस्सबलसमागए' ति—अन्तरोत्साहवीर्ययुक्त इत्यर्थः
' छेए' ति—प्रयोगाच्चः ' दक्खे' ति—शीघ्रकारी ' पसङ्के' ति—
अधिकृतकर्मणि निष्ठाङ्गनः प्रास्तार्थः, प्रज्ञ इत्यन्ये, ' कु-
सले' ति—आलोचितकारी ' महावि' ति—सदृक् दृष्टश्रुतक-

मैत्रः ' निउणे' ति—उपायारम्भकः ' निउणसिप्पोवणए' ति—
स्वमशिरूपसमाश्रित इति, अजं वा छगलम् एलकं वा-
उरञ्जे शूकरं वा—बराहं कुहुटतिनिवर्तकलावककपोतक-
पिञ्जलवायसव्येनकाः पक्षिविशेषा लोकप्रसिद्धाः, ' इत्थं स-
य' ति—यद्यप्यजादीनां हस्तो न विद्यते तथाप्यभ्रेतनपादौ
हस्त इव हस्त इति कृत्वा हस्ते वेत्युक्तं, यथासम्भवं चै-
षां हस्तपादस्युपपुच्छुपिच्छुगृह्णविषाणुरोमाणि योजनीयानि,
पिच्छुः—पक्षावयवविशेषः, शुकमिहाजैडकयोः प्रतिपत्तव्यं,
विषाणुशब्दो यद्यपि गजदन्ते कदस्नयाऽपीह शूकरदन्ते प्रति-
पत्तव्यः, साधर्म्यविशेषादिति, निश्चलम्—अचलं सामान्यतो
निष्पन्द—किञ्चिच्चलननापि रहितम्, ' आधवणादि य'
ति आख्यायैः प्रज्ञापनाभिः—भेदतो वस्तुप्रकरणभिः ' स-
ञ्ज्ञापनाभिः—सञ्ज्ञानजननैः विज्ञापनाभिः—अनुकूलभणितैः ।

तए णं तस्स सहालपुत्तस्स समणोवासयस्स बह्विद्
सील ० जाव भावेमाणस्स चोइस संवच्छरा वइक्कन्ता,
पण्णरसमस्स संवच्छरस्स अनन्तरा वट्टमाणस्स पुव्वर-
त्तावरत्तकाले ० जाव पोसहसालाए समणस्स भगवओ
महावीरस्स अन्तियं धम्मपण्णत्तिं उवसम्पज्जिता णं
विहरइ, तए णं तस्स सहालपुत्तस्स समणोवासयस्स
पुव्वरत्तावरत्तकाले एगे देवे अन्तियं पाउम्मवेत्था, तए
णं से देवे एगं महं नीलुप्पल ० जाव असिं गहाय स-
हालपुत्तं समणोवासयं एवं वयासी—जहा चुलणीपियस्स
तहव देवो उवसग्गं करेइ, नवरं एक्के पुत्ते नव मंस-
सोएए करेइ ० जाव कणीयसं घाएइ घायइत्ता ० जाव आ-
यञ्जइ । तए णं से सहालपुत्ते समणोवासए अभीए ० जा-
व विहरइ । तए णं से देवे सहालपुत्तं समणोवासयं अ-
भीयं ० जाव पासित्ता चउत्थं पि सहालपुत्तं समणोवासयं
एवं वयासी—हं भो ! सहालपुत्ता ! समणोवासया अपत्थि-
यपत्थिया ० जाव न भञ्जसि तओ ते जा इमा अग्गि-
मित्ता भारिया धम्मसहाइया धम्मविइजिया धम्माणुरा-
गरत्ता समसुहदुक्खसहाइया तं ते साओ गिहाओ
नीणेमि नीणेमित्ता तव अग्गओ धाएमि घायइत्ता नव-
मंससोएए करेमि करेत्ता आदाणभरियंसि कमाहयंसि
अइहेमि अइहेत्ता तव गायं मंसेण य सोणिएण य
आयञ्जाभि, जहा णं तुमं अइदुहइ ० जाव ववरोविजसि ।
तए णं से सहालपुत्ते समणोवासए तेणं देवेणं एवं वुत्ते
समाणे अभीए ० जाव विहरइ । तए णं से देवे सहाल-
पुत्तं समणोवासयं दोब्बं पि तब्बं पि एवं वयासी—हं भो !
सहालपुत्ता ! समणोवासया ! तं चैव भणइ, तए णं त-
स्स सहालपुत्तस्स समणोवासयस्स तेणं देवेणं दोब्बं पि
तब्बं पि एवं वुत्तस्स समाणस्स एयअञ्कत्थिए ०४ सद्युप्पके
एवं जहा चुलणीपिया तहव चिन्तेइ जे णं ममं जेइ पुत्तं

जे खं ममं मज्झिमं पुत्तं जे खं ममं कणीयं पुत्तं जाव
आयञ्च जाडवि य खं ममं इमा अग्निमित्ता मारिया सम-
सुहृदुक्खसहाइया तं पि य इच्छुं साम्ना गिहाभो नीणे-
त्ता ममं अग्नाभो घाएत्तए, तं सेयं खल्लु ममं एयं पुरिसं
गिहिहत्तए ति कहु उद्दाइए जहा चुलणीपिया तहेव
सव्वं भाणियव्वं नवरं अग्निमित्ता मारिया कोलाहलं
सुणित्ता मणइ । सेसं जहा चुलणीपियावत्तव्वया, नवरं
अरुणभूए विमाण उववक्के जाव महाविदेहे वासे सि-
ज्झिहिइ, निक्खेवम्मा । (सू० ४५) उपा० ७ अ० ।

सहाल्लु-शब्दवत्-त्रि० । “ आदिवज्जालाल-वन्त-मन्तेत्तेर-
मया मतोः ” ॥ ८२ । १५६ ॥ इति मतोः स्थानं आलु आ-
देशः । शब्दयुक्तं, प्रा० । औ० ।

सहावाई-शब्दापातिन्-पुं० । हेमवनवर्षवृत्तवैताळ्यपवेते,
स्था० १० ठा० ३ उ० । अ० । देवविशेषे, स्था० ।

दो सहावाती देवा । (सू० ६२+) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सहावायवासी-शब्दापातिवामिन्-पुं० । देवविशेषे, स्था० ।

दो सहावायवासी साती देवा (सू० ६२×) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सहिद्धी-सद्दृष्टि-पुं० । सती-समीचीना दृष्टियस्यासौ सद्-
दृष्टिः । सम्यग्दृष्टे, प्राति० । स्थिरादिषु योगदृष्टिषु, द्वा०
२३ द्वा० ।

सहिय-शब्दित-त्रि० । शब्दः प्रसिद्धिः संज्ञातो यस्य तच्छ-
ब्दितम् । प्रसिद्धे, द्वा० १ ध्रु० १ अ० । औ० । आकारिते,
द्वा० १ ध्रु० १ अ० ।

शाब्दिक-पुं० । शब्दके, अनु० ।

जो जं जाणइ । तं जहा-सई सहिओ, गणियं गणिओ ।

अनु० ।

सहुसइय-शब्दोक्तिक-त्रि० । उक्तशब्दके, द्वा० १ ध्रु० १
अ० । जी० ।

सहुसइय-शब्दोद्देशक-पुं० । शब्दोपलक्षित उद्देशकः शब्दो-
द्देशकः । द्विस्थानकस्य तृतीय उद्देशके, स्था० ५ ठा० १ उ० ।

सहुप्पाय-शब्दोत्पाद-पुं० । शब्दोत्पत्ती, स्था० ।

दोहिं ठाणेहिं सहुप्पाए सिया । तं जहा-साहसं-
ताणं चेव पोग्गलाणं सहुप्पाए सिया, भिजंताणं चेव
पोग्गलाणं सहुप्पाए सिया । (सू० ८१ ×)

‘ दोही ’ त्याहिं द्वाभ्यां स्थानाभ्यां कारणाभ्यां श-
ब्दोत्पादः स्याद्-भवेत् संद्वयमानानां च संज्ञातमापद्य-
मानानां सतां कार्यभूतः शब्दोत्पादः स्यात्पञ्चम्यये वा
षष्ठीनि संद्वयमानेभ्य इत्यर्थः पुद्गलानां-बाह्यपरिणामानां
यथा वटालालयोरखं भिद्यमानानां त्रियुज्यमानानां च
यथा वंशदलानामिति । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सद्दल-शाद्दल-पुं० । सिंहपयायं आटव्ये पशौ, आब० १

अ० । “ इहो पुहो वग्गो सहलो पुंउरीओ य । ” पाइ० ना०
४४ गाथा । व्याघ्रविशेषे, प्रश्न० १ आब० द्वार ।

सद्द-आद्द-न० । पितृकियायाम्, जी० ३ प्राति० ४ आधि० ।

रा० । स्थालीपाकमृतपिण्डनिवेदने, जं० २ वक्क० ।

सद्धम्मजाण-सद्धर्मयान-न० । सद्धर्मरूपे यानपात्रे, पं०
ब० ५ द्वार ।

सद्धम्मबुद्धिखण-सद्धर्मवृद्धिजनक-त्रि० । सुद्धर्ममत्यु-
त्पादकं, पञ्चा० ६ विष० ।

सद्धम्मपरिग्रह-सद्धर्मपराङ्मुख-त्रि० । दुर्गती पतन्तमात्मानं
धारयतीति धर्मः, संज्ञासौ धर्मश्च सद्धर्मः । कान्त्यादिक-
अरण्यकरणधर्मो गृह्यते, तत्पराङ्मुखः । धर्मविमुखे, आब०
४ अ० । जी० ।

सद्धम्मपरिक्खा-सद्धर्मपरीक्षा-स्त्री० । सम्यग्धर्मपरीक्षा-
याम्, बो० १ विष० । “ बालः पश्यति लिङ्गं, मध्यमबुद्धि-
विचारयति सद्बृत्तम् । आगमतस्त्वं तु बुधः, परीक्षते स-
र्व्यन्त्रेन ॥ १ ॥ ” इति । घ० १ अधि० । (‘ धम्म ’ शब्दे चतुर्थभागे
२६ वृष्टं व्याख्या गता ।)

सद्धम्मपरिणाम-सद्धम्मपरिणाम-पुं० । सहजपरिणमे, अ-
ष्ट० ८ अष्ट० ।

सद्धा-अद्धा-स्त्री० । “ अद्धिं मूर्धाऽधेऽन्ते वा ” ॥ ८२ ।
४१ ॥ इति संयुक्तस्य दो वा । सद्धा । पक्षे-सद्धा । अद्धा । प्रा० ।
“ न अमुदाः ” ॥ ८२ । १२ ॥ अद् उद् इत्येतयोरन्यव्यञ्जन-
स्य लुप्तः । प्रा० । इच्छायाम्, “ ईहा इच्छा वच्छा सद्धा
कामो य आसंसा ” पाइ० ना० ७० गाथा । स्वकीयेऽभिला-
षे, पञ्चा० २ विष० । प्रवर्धमानानुष्ठानकरणे, आब० १
ध्रु० १ अ० ३ उ० । विशुद्धाचक्षुपरिणामे, आब० ६ अ० ।

तत्सङ्गाभिलाषे, द्वा० ६ अ० । मिथ्यात्वमोहनीयकर्मज्ञ-
योपशमादिज्योत्सकप्रसादकमणिवच्चतसः प्रसादज्ज्याम्,
घ० २ अधि० । तत्त्वअज्ञानं, संयमयोगविषये निजाभिला-
षे, प्रश्न० १ संव० द्वार । धर्मकरणाभिलाषे, उक्त० ३ अ० ।
अथ अद्धाप्रवर्ध धर्मे इति द्वितीयं भावसाधालिङ्गमुपसंहरन्
प्रज्ञापनीयलक्षणं तृतीयं भावसाधुल्लिङ्गं संबन्धयद्वाह-
एसा पवरा सद्धा, अणुवद्धा होइ भावसाहुत्त ।

एईए सम्भवे, पञ्चविण्णो हवइ एसो ॥ १०५ ॥

एषा-चतुष्का प्रवरा-बरेत्या अद्धा-धर्मोभिलाषाऽनु-
बद्धा-अव्यवच्छिन्ना भवति-सम्यग्धते भावसाधोः-प्र-
स्तुतयतेः एतस्याः-अद्धायाः सद्धावे-सत्तायां प्रज्ञापनीयः-
असद्प्रवृत्तिभक्तो भवत्येष भावमुत्तिरिति ।

ननु किं अत्रिचतसोऽप्यसद्ग्रहः सम्भवति ? सत्यं संभ-
वत्याप मतिमोहमाहात्म्यात्-मतिमोहोऽपि कुत
इति चेदुच्यते-

विहिउज्जमववषयमय, उस्सग्गववायतदुमववगायां ।

सुसाई बहुविहाई, समए गंभीरभावाई ॥ १०६ ॥

विधिद्वय-उद्यमश्च-भयं चोत्सर्गश्चापवादश्च तदुभयं
चेति द्वन्द्वस्तस्य च स्वप्नप्रधानत्वाद्, गतानिति प्रत्येकम-
भिसंबध्यते, सूत्राणि च विशेष्याणि तत्तद्वैयं योजयते-

कानिचिद्विधगतानि सूत्राणि सन्ति, यथा—“संयने भि-
कलकालमि, असंभतो अमुच्छिन्नो । इमेण कमजोएण,
असपाणं गबेसए ॥ १ ॥” इत्यादीनि, कानिचित्तुचमसूत्राणि
यथा—“उमपत्तये पंडुए जहा, निवडइ राइगणण अम्भए । एवं
मणुयाण जीवियं, समयं गोयम । मा पमायए ॥ १ ॥” इत्यादी-
नि, वरुणसूत्राणि—“रिडरयमियसमिडा” इत्यादीनि प्रायो ज्ञा-
ताधर्मकथापद्धेयु, भयसूत्राणि—नरकेतु मांसरुधिरादिकधन-
रूपाणि, उक्तं च—“नरएसु मंसरुधिराह-वन्नणं जं पसिद्धिमि-
नेण । भयहेउ इहर तेसि, वडव्वियभाचमो न तयं ॥ १ ॥” इ-
त्यादीनि, उत्संगसूत्राणि । यथा—“इधेसि व्हरं जीवनिका-
याणं नेव सयं वुंठे समारंभिजा” इत्यादि वट्टजीवनिकाय-
रक्षाविधायकानि, अपवादासूत्राणि प्रायश्चेद्वपन्न्यगम्यानि,
यथा—“नया लभिजा निउणं सहायं, गुणाहियं वा गुण-
ओ समं वा । इहो वि पावाइ विवज्जयंतो, विहरिज कामे-
सु असज्जमाणा ॥ १ ॥” इत्यादीनि, तदुभयसूत्राणि—येषू-
स्संगपवादा वि युगपत्कथ्येते, यथा—“अट्टज्जाणाभावे, सम्म-
अहियासियव्वओ वाही । तम्भावमि उ विहिणा, पडिया-
रववन्नणं नेयं ॥ १ ॥” इत्यादीनि एवं सूत्राणि बहुविधा-
नि स्वसमय—परसमय—निश्चय—व्यवहार—ज्ञानक्रियादिना
नयमतप्रकाशकानि समय—सिद्धान्ते गम्भीरभावानि—महा-
भूतिगम्याभिप्रायाणि सन्तीति शेषः ।

ततः किमित्याह—

तेसि विसयविभागं, अमुंशतो नाशवरणकम्मुदया ।

मुज्झइ जीवा ततो, सपरेसिमसग्गइ जणई ॥ १०७ ॥
तेषां सूत्राणां विषयविभागमयमस्य सूत्रस्य विषयोऽयं
वामुष्येत्येयं रूपममुणन्—अलक्षयन् ज्ञानावरणकर्मण उदया-
हेतोमुमुक्षति—माहमुपयाति जीवः—प्राणी ततः स्वपरयो-
रारमनः परस्य च पर्युपासकस्यासदृष्टमसद्भावं जनयति,
जमालिषत् । तत्कथा चातिप्रतीतत्वाच्च वितन्यत इति ।

ततश्च—

तं पुण संविग्गगुरु, परहियकरणुजयाणुकंपाए ।

बोहिंति सुत्तविहिणा, पन्नवणियं वियासंता ॥ १०८ ॥
तं भूढं पुनः शब्दादर्शने विनीतं च संविघ्नाः—प्रतीतायां
गुरुषः—पूज्याः परहितकरणाद्यताः—परोपकाररसिका अनु-
कम्पया—मा गमत् एव दुर्गतिमित्यनुग्रहबुद्ध्या प्रेरिता बोध-
यन्ति प्रज्ञापयन्ति सूत्रविधिना आगमोक्तयुक्तिभिः प्रज्ञापनीयं
प्रज्ञापनोचितं विज्ञानानां लक्षणतस्तद्वितरस्य सर्वज्ञानादि
बोधयितुमशक्यत्वादिति ।

ततः—

सोऽपि असग्गहचाया, सुविसुद्धं दंसणं चरित्तं च ।

आराहिउं समत्थो, होइ सुहं उज्जुभावाओ ॥ १०९ ॥
सोऽपि प्रज्ञापनीयमुनिः सुनन्दराजार्जिसदृशोऽसदृष्टहत्या-
गान्निजपरिकल्पितबोधमोचनात् सुविशुद्धमतिनिर्मलं दर्शने-
सम्यक्तत्वं चारिषं—संयमं च शब्दात्—ज्ञानतपसा चाराध-
यितुं समर्थो भवति सुखं यथाभवत्येवमुज्जुभावादाजवगुणा-
दिति । अ० २० ३ अध० ३ लक्ष० ।

सद्वाजणय—अद्वाजनन—न० । स्थापने, सद्वाजणयं ति वा
सलाघणं ति वा एगद्वा । नि० ब० १ उ० ।

सद्वाधिरया—अद्वास्थिरता—स्त्री० अद्वास्थैर्यं, पं० व० १ द्वार ।

सद्वाभंग—अद्वाभङ्ग—पुं० । भङ्गिनाशे, जी० १ प्रति० ।

सद्वाभेत्त—अद्वाभाभत्त्व—न० । अद्वा—रुचिः सैव सामान्य-
भावे अद्वा कार्यरहिता अद्वाभावं तद्भावास्तत्त्वम् । केवल-
अद्वायाम्, पञ्चा० १३ विव० ।

सद्वालु—अद्वालु—पुं० । धर्मानुष्ठानं निरन्तरं कार्यमेवेति अद्वा-
साहिते, धर्मानुष्ठानं निरन्तरं कार्यमेव किंतु तत्तुर्वता सर्वश-
क्या विधौ यतनीयम्, इत्येव च अद्वालोलेक्षणम् । आहुञ्च-
“विहिसारं चिन्नं सेवइ, सद्वालु सत्तिमं अणुद्वारं ।
व्वाइ दोस निहओ, वि पक्कवायं वइइ तम्मि ॥ १ ॥

धरणाणं विहिजोणो, विहिपक्कआराहणा सया धरणा ।
विहिबडुमारी धरणा, विहिपक्कअदुसगा धक्का ॥ २ ॥
आसन्नसिद्धिआणं, विहिपरिणामो उ हार सयकालं ।
विहिआओ ऽविहिभत्ती, अमव्वजिअदूरमव्वारं ॥ ३ ॥”
ध० २ अधि० ।

सद्धि—सार्द्धम्—अव्य० । समानं युगपत् । एकत्रेत्यर्थे, नि० ब०
२ उ० । संदृत्यर्थे, प्र० २ श० ५ उ० । आत्वा० । ज्ञा० । औ० ।
सद्धेअ—अद्धेय—त्रि० । नान्येत्यादीति भावनया हेतुः, आवा०
४ अ० ।

सन्तमस—सन्तमस—न । अन्धकारे “सन्तमसं अंधयारं धंतं
तिमिरं तमिरस्सं च ” । पाइ० ना० ४८ गाथा ।

सन्तय—सन्तत—न० । अवरामे, “सइ अवरियं अवरामे
अणुवेलं संतयं सया निच्च ” । पाइ० ना० ८७ गाथा ।

सन्दण—स्यन्दन—पुं० । रथे, “संदणो रथो ” । पाइ० ना०
२२३ गाथा ।

सन्दाणिअ—सन्दानित—त्रि० । बद्धं, “बद्धं संदाणिअं निअलि-
अं च ” । पाइ० ना० ११७ गाथा ।

सन्दिद्ध—सन्दिष्ट—न० । आत्महितं, “सन्दिद्धं अप्पाहिअं ” ।
पाइ० ना० १८५ गाथा ।

सन्दिद्ध—सन्दिग्ध—त्रि० । संशयिते, “सन्दिद्धं संसइअं ” ।
पाइ० ना० १८५ गाथा ।

सन्दुमिअ—प्रदीप्त—त्रि० । उद्दीपिते, “उद्दीपितं उज्जालिअं
पलीविअं जाण सन्दुमिअं ” । पाइ० ना० १६ गाथा ।

सन्दोह—सन्दोह—पुं० । गणे, संदोहो निउरम्भो । पाइ०
ना० १८ गाथा ।

सन्दुकिअ—प्रदीप्त—त्रि० । उज्ज्वालिते, “सन्दुकिअं उद्दी-
विअं उज्जालिअं पलीविअं जाण ” । पाइ० ना० १६ गाथा ।

सन्न—सन्न—त्रि० । ज्ञान्ते, “सन्नं किञ्चं सुठिअं उव्वायं
नीसइ किलंतं च ” । पाइ० ना० ७६ गाथा ।

सत्ता—संज्ञा—स्त्री० । नामनि, “सत्ता गुत्तं च नामं अहि-
हाणं ” । पाइ० ना० १६१ गाथा ।

सञ्ज्ञाम-आ-ह-धा० आदरे, “आहकेः सञ्ज्ञामः” ॥८॥५८३॥
आद्रियतेः सञ्ज्ञाम इत्यादेशो वा भवति । सञ्ज्ञामेह आदरेह ।
आद्रियते । प्रा० ४ पाद ।

सन्नुम-छाद-धा०अपवारणे, “छदेर्येणुंम-नूम-सन्नुम-डकौ-
म्बाल-पम्बालाः” ॥८॥४२१॥ छदेर्येणुंमन्तस्यैत षडादेशा वा भ-
वन्ति । सन्नुमह । छादयति । प्रा० ४ पाद ।

सपएस-सप्रदेश-पुं० । सविभागे, भ० ६ श० ३ उ० । (‘पयस’
शब्दे तृतीयभागे २२ पृष्ठ सप्रदेशाऽप्रदेशत्वे वृण्डकः ।)

सपंचचूल-सपञ्चचूड-पुं० । सह पञ्चभिश्चूडाभिर्वर्तत इति
सपञ्चचूडः । चूडापञ्चकसहिते आचाराङ्गे, आचा० १ भु०
१ अ० १ उ० ।

सपंसुलक-सपांसुलक-त्रि० । सपांश्चांसि, प्रअ० ३ आअ०
द्वार ।

सपक्ष-सपक्ष-न० । समानाः पक्षाः पार्श्वा दिशो यस्मिन्
तत् सपक्षम् । स्था० ४ डा० ३ उ० । समानपक्षे, समपार्श्वे,
यथा भवति समक्षेऽपि गच्छतीत्यर्थः । स० ३२ सम० । स-
र्वेषु पार्श्वेषु—पूर्वापरदक्षिणात्तररूपेष्वित्यर्थः । सू० प्र० २०
पाङ्ग० । सम्म० ।

स्वपक्ष-पुं० । निहवपार्श्वस्थादिषु, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सपक्षि-सपक्ष-त्रि० । समानाः पक्षाः पार्श्वा दिशो यस्मिन्
तत्सपक्षम् । द्वेकारः प्राकृतप्रभवः । स्था० ४ डा० ३ उ० । पक्षा-
णां दक्षिणवामादिपार्श्वानां सदृशता समता सपक्षमित्यव्य-
यीभावः । समपार्श्वतया समे, स्था० ३ डा० १ उ० । महौषधि-
भेदे, स्त्री० । ती० ६ कल्प ।

सपच्चवाय-सप्रत्यपाय-पुं० । संभाव्यमानाऽपाये, पि० ।
स्था० ।

सपञ्चवसिय-सपर्यवसित-त्रि० । शान्ते, सपर्यवसितो लोको
जगत्प्रलये सर्वस्य विनाशसद्भावात् । आचा० १ भु० ८ अ०
१ उ० ।

सपञ्जाय-सपर्याय-त्रि० । नास्तिभावे, सपञ्जाय नि वा क-
थित्यभावो नि वा अविज्जमायभावो ति वा यगद्वा । आ०
चू० १ अ० ।

सपडाग-सपताक-त्रि० । सह पताकया वर्तत इति सप-
ताकम् । पताकया सहिते, द्वा० १ भु० १ अ० ।

सप(प्य)डिकम्म-सप्रतिकर्मन्-न० । प्रतिकर्मसहितेऽनशने,
“भूतपरिआऽणसस्ये तिचउविहाहारचायनिष्कसं । स(प्य)प-
डिकम्मं नियमा, जहा समाही विणिहिद्वि” ॥१॥” इति । स्था० २
डा० ४ उ० ।

सपडिकमण-सप्रतिक्रमण-पुं० । उभयकालकरणीयप्रतिक्र-
मणसहिते, सह प्रतिक्रमणेनोभयसंख्यामावश्यकेन यः स
तथा, अन्यथा तु कारणजातप्रतिक्रमणमिति । उक्तं च—“सप-
डिकमणो धम्मो, पुरिमस्स य पच्छिमस्स य जिणस्स” गार्ह ।”
स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सपडिदिसि-सप्रतिदिश-स्त्री० । प्रतिदिशां विदिशां सह-
शतायाम्, समप्रतिदिक्षायाम्, स्था० ४ डा० २ उ० ।

सपमज्जिय-सप्रमुज्य-अप्य० । सम्प्रमार्जनं कृतेत्यर्थे, प्र-
अ० १ संव० द्वार ।

सपरकम-सपराक्रम-न० । पराक्रमः—सामर्थ्यं सह पराक्रमे-
ण वर्तत इति सपराक्रमः । पराक्रमयुक्ते अनशने, आ-
चा० १ भु० ८ अ० १ उ० । (इदं च ‘मरय’ शब्दे षष्ठभागे
११४ पृष्ठे व्याख्यातम् ।)

सपरसुय-स्वपरश्रुत-न० । स्वसमयपरसमययोः, द्वा० ६ द्वा० ।

सपरिग्गह-सपरिग्रह-त्रि० । सह परिग्रहेण—द्विपदचतुष्पद-
धनधान्याऽऽदिना वर्तत इति सपरिग्रहः । सूत्र० २ भु० १
अ० । धनधान्यद्विपदचतुष्पदादिना वर्तमाने, तदभावेऽपि

शरीरोपकरणेऽपि मूच्छां वति च । सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० ।

सपरिमाण-सपरिमाण-त्रि० । सह परिमाणेन वर्तत इति
सपरिमाणम् । सपरिच्छेदे, सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० ।

सपरियण-सपरिजन-त्रि० । सह परिजनैर्वर्तत इति सपरि-
जनः । भृत्यादिवर्गसहिते, उत्त० २० अ० ।

सपरिया-सपर्या-स्त्री० । सेवायाम्, स्था० ।

सपरिवार-स्वपरिवार-त्रि० । स्वकीयपरिवारयोग्यासनप-
रिकरिते, भ० २ श० ४ अ० ।

सपरिसाग-सपर्यत्क-त्रि० । सह पर्यतो धैर्येणां वा ते स-
पर्यत्काः । सदस्येषु, आ० म० १ अ० ।

सपरोवधाय-स्वपरोपघात-पुं० । आत्मन्यसंज्ञेशे, जी० १
प्रति० ।

सपाउरण-सप्रावरण-त्रि० । सप्राच्छादने, ग० १ अधि० ।

सपाहुगभंडधारि-सप्रादुकभाण्डधारिन्-पुं० । यावन्मात्रमुप-
करणमुपयुज्यते तावन्मात्रं धरति शेषं परिष्ठापयति साधौ,
व्य० ८ उ० ।

सपाण-सप्राण-त्रि० । सह प्राणैर्वर्तते इति सप्राणम् । स-
चित्ते, दशा० २ अ० ।

सपाय-स्वपात्र-न० । आत्मनः संज्ञामात्रके, अप्यणिज्जो
संज्ञामत्तत्रां सपायं भणति । नि० चू० ३ उ० ।

सपायच्छित्त-सप्रायश्चित्त-त्रि० । सह प्रायश्चित्तेन वर्तत इ-
ति सप्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तयुक्ते, स्था० ५ डा० २ उ० । व्य० ।

सपाव-सपाप-त्रि० । “ क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो
लुक् ” ॥ ८ । १ । १७७ । सपावे । अत्र प्रायोग्रहणाच्च लुक् ।
पापसहिते, प्रा० १ पाद ।

सपासंडि-स्वपाष(ख)ण्डिन्-पुं० । जैनपाषण्डिनि, शाखदंस-
णचारितापि पक्षेति जिणवयसं चोरति सो सपा-
संडी च । नि० चू० १६ उ० ।

सपिसल्लय-सपि(शाच)सल्लय-त्रि० । सह पिसल्लयेन-पिशा-
चेन वर्तत इति सपिसल्लयाः । पिशाचेन सहितेषु, प्रअ० १
आअ० द्वार ।

सपुरजणजाणवय-सपुरजनजानपद-त्रि० । सह पुरजनेन
जानपदेन च जनपदसम्बन्धिजनेन वर्तते यः स तथा । पुरज-
नजनपदजनसमेते, भ० ११ श० ११ उ० ।

सपुरोहित्य-सपुरोहित-पुं० । शान्तकर्मकारिसहिते, प्र० ४ आ० द्वार ।

सपुष्पावर-सपूर्वापर-त्रि० । सह पूर्वैण-पूर्वाह्नकर्त्तव्येन अपरेण वा अपराह्नकर्त्तव्येन । यद्वा-पूर्वं यत्क्रियते अन्नादिकं तथा अपरं यत्क्रियते विलेपनभोजनादिकं तेन सह वर्त्तत इति स-पूर्वापरम् । दशा० १० अ० । पूर्वैणाऽपरेण च सहिते, च० प्र० १६ पाठु० । सह पूर्वैण गङ्गादिना यदपरं महागङ्गादि तत्स-पूर्वापरम् । गोशालकरीत्या पूर्वापरसहिते, प्र० १५ श० ।

सपेहा-स्वपेहा-स्त्री० । स्वेच्छायाम्, प्र० ३ श० ३ उ० ।

सपीगमल-सपुद्गल-पुं० । कर्मादिपुद्गलवति जीवे, रथा० २ डा० १ उ० ।

सर्प-सर्प-पुं० । सर्पेति तत्सर्पः । भुजङ्गे, आ० म० १ अ० । विशेष० । यथाऽसावकहृष्टिर्भवेत्येवं गोचरगतेन संय-मैकहृष्टिना भवितव्यम् । दश० १ अ० । (सर्पचरणकः 'गोशालग' शब्दे तृतीयभागे १०१६ पृष्ठे गतः ।) तथा सर्प इति यथाऽसावकहृष्टिर्भवेत्येवं गोचरगतेन संयमैकहृष्टिना भवितव्यमित्यर्थे सूचकत्वादिति, अथवा-यथा द्राक् स्पृशन् सर्पे विले प्रविशत्येवं साधुनाऽप्यनास्वादयता भोक्तव्यमिति । दश० १ अ० । अनेपानक्षत्राधिपतौ देवे, ज० ७ वृ० । च० प्र० । अत्रु० । जी० ।

सर्पहृत्त-सर्पतिहृत्त-न० । प्रतिपन्नक्रियानिर्वाहणे, द्वा० १२ द्वार ।

सर्पाकाल-स्वल्पकाल-पुं० । मुहूर्त्तप्रहरादिकेऽहोरात्रान्ते कालं, धर्म० २ अ० ।

सर्पच्छत्र-सर्पच्छत्र-न० । अहिच्छत्राके, आचा० १ ध्रु० १ अ० ५ उ० ।

सर्पडक-सर्पदष्ट-त्रि० । सर्पदशनमारिते, सप्यडको मारि-तकोट्टा विसेण भाविस्सति । नि० चू० १ उ० ।

सर्पादिदंड-सर्पादिदण्ड-पुं० । सन्नितोयदण्डं, प्र० ४ आ० द्वार ।

सर्पचदानपुष्प-सर्पात्रदानपूर्व-न० । सर्पात्रं साध्वादिः तस्मिन् दानपूर्वम् । साध्वादिभ्यां दानं दत्तव्यर्थे, (क्रियावि-शेषणमिदम्) । ध० २ अ० ।

सर्पदण्ड-सर्पदष्ट-न० । सर्पदशने, दृ० ५ उ० । (सर्पदशने भोक्तृपानविधिः 'मोय' शब्दे पष्ठे भागे ४४६ पृष्ठे दर्शितः ।)

सर्पप्रभ-सर्पप्रभ-त्रि० । सर्पप्रभावे, स० । प्रभायुक्ते, स० ।

स्वप्रभ-त्रि० । स्वेन-आत्मना प्रभान्ति-शोभन्ते-प्रकाशन्ते चेति स्वप्रभाणि । स्वस्वरूपतः प्रभावस्तु, स० ।

सर्पप्रभ-त्रि० । सती-शोभना प्रभा-कान्तिर्यस्य स सर्पप्रभः । स्वरूपतः प्रभावति, दशा० ६ अ० । ज० । रा० । प्र० । जी० । आ० म० । देवानन्दकत्वादिप्रभावयुक्ते, स्या० ४ डा० २ उ० ।

सर्पभावसोहिष्ठ-स्वप्रभावसौहित्य-न० । स्वस्य-आत्मनो भावः-तद्रूपं सौहित्यं द्रुतिः । परमासदृशी, द्रव्या० ५ अ० । ६६

सर्पप्राण-शृप्यमान-त्रि० । स्याद्वादे, द्रव्या० ५ अ० । आक्रोश्यमाने, प्र० २ आ० द्वार ।

सर्पलोदी-सर्पलुब्ध-पुं० । सर्पप्राहके, दृ० १ उ० ३ प्र० ।

सर्पविज्ज्ञा-सर्पविद्या-स्त्री० । सर्पप्रधानायां परिव्राजकवि-द्यायाम्, आ० म० १ अ० ।

अंतरंजिया नाम पुरी, तस्य भूयशुहं नाम चेतियं, तस्य सिरिगुत्ता नाम आयरिया णिना । तस्य बलसिदि नाम राया, तसि सिरिगुत्ताय धेराणं सङ्खियरो रोहडको नाम सीसो, अयणगांमं डितओ । ततो सो उवज्झायं वं-दओ पति, एगो य परिवायओ पोहं लोहपट्टण, बंधिडं जेबुडालं गहाय हिंडर । पुच्छितो भणर-नाणण पोहं कुडर, तो लोहपट्टण बडे, जेबुडालं च जहा एत्थ जेबुडीवे एत्थि मम पडिवादि ति, ततो तेण पड-हतो णीणवितो-जहा सुरण परप्पवादा, तस्य लोणण पोहसालो खेव नामं कतं । सो पडहतो रोहगुत्तेण वा-रिओ, अहं वादं वेमि ति । ततो सो पडिसेहिता गतो आ-यरियसगांसं, आलोएह-एवं मय पडहतो यिणिवारिओ । आयरिया भणंति-वुडु कयं, जतो सो विज्ज्ञाबलिओ वादे पराजितोऽवि विज्ज्ञाहि उवट्टार ति तस्स इमाओ सत्त विज्ज्ञाओ, तं जहा-

विच्छ्रय सपे भूसग, मिहं वराही य कायपोआहि ।

एयाहि विज्ज्ञाहि, सो उ परिवायओ कुसलो १३७ (भा०)

व्याख्या-तत्र वृश्चिकेति वृश्चिकप्रधाना विद्या शुद्धते, सर्पेति सर्पप्रधाना, 'भूसग' ति भूचक्रप्रधाना, तथा मृगी नाम विद्या, मृगीरूपेणापघातकारिणी, एवं वाराही च, 'कायपोआह' ति-काकविद्या पोताकीविद्या च, पोताक्यः सकुनिका भण्यन्ते, एतासु विद्यासु, एताभिर्वा विद्याभिः स परिव्राजकः कुशल इति गार्थः ॥ आ० ४ अ० ।

सर्पवित्तिपयावहा-सर्पवृत्तिपदावहा-स्त्री० । प्रभाव्ययोग-वट्टी, द्वा० ।

अस्यां व्यवस्थितो योगी, त्रयं निष्पादयत्यदः ।

ततश्चयं विनिर्दिष्टा, सत्प्रवृत्तिपदावहा ॥ २५ ॥

अस्यामिति-अस्यां प्रभायां व्यवस्थितो योगी त्रयमदो-निरोधसमाध्यकाप्रयागलक्षणं निष्पादयति, साधयति ततश्चयं प्रभा सत्प्रवृत्तिपदावहा विनिर्दिष्टा सर्वैः प्रकारैः प्रशान्तवा-हिताया एव सिद्धः । द्वा० २४ द्वा० ।

सर्पसुगंधा-सर्पसुगन्धा-स्त्री० । अनन्तजीववनस्पतिभेदे, प्र० १ पद ।

सर्पहृ-सर्पहृ-पुं० । सन्मार्गे, स्व० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

सर्पहृविष्पण्ड-सर्पभविष्पण्ड-न० । त्यक्तजिनशासने, उ-त्त० ४ अ० ।

सर्पाडिहेर-सर्पातिहार्य-न० । देवकृते तीर्थकृतानां शोभ-नमतिहार्यं, "अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टि-र्विशेषो ध्वनिश्चा-मरमासं च । भाग्यदलं दुन्दुभिरातपत्रं, सर्पातिहार्यो-णि जिनश्चराणम्" ॥ १ ॥ कर्म० १ कर्म० ।

सर्पि-सर्पिम्-न० । घृते, स्या० ४ डा० १ उ० । स्व० ।

प्रश्न० । दश० । आत्मा० । औ० । आ० म० । विवृतिभेदे,
स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सर्पि-पुं० । देवे, पुनर्वसुनक्षत्रे स्था० ।

दो सप्पी । (ख०६०+) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सपिआसव-सपिआश्रव-पुं० । सर्पिपरतिशायिगन्धादिप्लुतम्
एतत्स्वादापमानवचना वैरस्वाभ्यादिवसदाभयः । लब्धिम-
त्पुरुषविशेषेषु, पा० । औ० ।

सपिवास-सपिपास-त्रि० । "समासे वा" ॥ ८ । २ । ६७ ॥
शेषाऽऽदेशयोः समासे द्वित्वं वा भवति । सपिवासो । स-
पिपासो । सत्पुं०, प्रा० २ पाद ।

सप्पी-सर्पी-स्त्री० । सर्पस्त्रियाम्, दशा० १ अ० । स० ।

सप्पुर-सत्पुर-न० । स्वनामक्याते पुरे, यत्र वीरजिनप्रतिमा
पूज्यते । ती० ४३ कट्य ।

सप्पुरिस-सत्पुरुष-पुं० । संभ्रासौ पुरुषश्च सत्पुरुषः । आ-
सपुरुष, सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० । तीर्थकरादिके, व्य० १०
उ० । महासत्त्वे, पं० ध० १ द्वार । " तं तद् बुद्धलंभं, वि-
ज्जुलताचंचलं मणुसत्तं । लज्जुणं जौ पमाय, सो कापु-
रिसो न सप्पुरिसा । " आ० म० १ अ० । दालिणात्यानां किं
पुरुषाणामिन्द्र, स्था० २ ठा० ३ उ० । प्रज्ञा० । भ० ।

सफल-सफल-त्रि० । सह फलेन कर्मबन्धन वर्धत इति
सफलम् । सकर्मणि, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । चरितार्थे, जी० ।
१ प्रति० । फलवति, पो० ८ विष० ।

सफाय-सफाय-न० । अन्तर्जीवनरक्षणभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

सफिह-सस्पृह-त्रि० । अभिलाषासहिते, द्वा० २२ द्वा० ।

सबर-शबर-त्रि० । अनार्यदेशभेदे, तद्देशवासिनि स्लेच्छे,
प्रज्ञा० १ आश्र० द्वार । सूत्र० । द्वा० । प्रज्ञा० । आ० म० ।
प्रव० । आत्मा० । स्वनामक्याते जैमिनिप्रणीतसूत्रापरि-
व्याख्याभाष्यकारके प्रधानमीमांसके, सम्म० २ काण्ड ।

सबल-शबल-पुं० । परमाऽधार्मिकं, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १
उ० । प्रायश्चित्तयुक्तं, दशा० ।

सुयं मे आउसंतेण भगवया एवमन्खायं इह-खलु
थेरेहि भगवंतेहि एकवीसं सबला पणत्ता, कयरे खलु ते
थेरेहि भगवंतेहि एकवीसं सबला पणत्ता, इमे खलु थेरेहि
भगवंतेहि एकवीसं सबला पणत्ता, तं जहा- इत्यकम्मं
करेमाणे सबले १ मेहुणं पडिसेवमाणे सबले २ रातीभो-
यणं भुंजमाणे सबले ३ आहाकम्मं भुंजमाणे सबले ४
रायपिंडं भुंजमाणे सबले ५ कीयं पाभिं अचिञ्जं अस्थि-
सिद्धं आहहु दिज्जमाणं भुंजमाणे सबले ६ अभिक्खणं
अभिक्खणं पडियाइक्खित्ताणं भुंजमाणे सबले ७ अंतो
छयहं मासासं गणतो गणं संकममाणे सबले ८ अंतो
मासस्स तथो दगलेवं करेमाणे सबले ९ अंतो मासस्स
ततो माइट्ठाणं करेमाणे सबले १० सागारियपिंडं भुंज-
माणे सबले ११ आउट्ठियाए पाणाइवायं करेमाणे सबले

१२ आउट्ठियाए मुसावायं करेमाणे सबले १३ आउ-
ट्ठियाए अदिष्सादाणं गियहमाणे सबले १४ आउट्ठियाए
अणंतरहिताए पुढवीए ठाणं वा नीसीरियं वा चेतेमाणे
सबले १५ एवं ससणिद्धाए पुढवीए ससरक्खाए पुढवीए
१६ एवं आउट्ठियाए चित्तमंताए सिलाए चित्तमंताए
लेलुए कोलावासंति वा दारुए जीवपइट्ठिए सअंठे
सपाणे सबीए सहरिए सउस्से सउसिगे पणगदगम-
ट्ठियमकडासंताणए तहप्पमारं ठाणं वा सिञ्जं वा निसी-
रियं वा चेतेमाणे सबले १७ आउट्ठियाए मूलमोयणं
वा कंदभोयणं वा खंघमोक्खं वा तयाभोयणं वा पवा-
लभोयणं वा पत्तभोयणं वा पुप्फभोयणं वा फलभोयणं वा
वीयभोयणं वा हरियभोयणं वा भुंजमाणे सबले १८
अंतो संवच्छरस्स दस दगलेवं करेमाणे सबले १९ अंतो
संवच्छरस्स दस माइट्ठाणं करेमाणे सबले २० आउ-
ट्ठियाए सीतोदगरउट्ठाएणं इत्थेण वा पत्तेण वा दब्बीए
वा मायणेण वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा
पडिगाहेत्ता भुंजमाणे सबले २१ एते खलु थेरेहि भग-
वंतेहि एकवीसं सबला पणत्ता ति वेमि ॥ २ ॥

असमाधिस्थानानि चाऽऽसेवमानः शबलो भवति । अथ-
वा-शबलत्वस्थानेषु वसंतमानस्यासमाधिभवति अतोऽसम-
धिस्थानपरिहरणाय शबलस्थानानि-शबलत्वकरणानि
परिहरणं इत्यनेन संबन्धेनाऽऽयातस्यास्य शबलाध्य-
यकस्य व्याख्या प्रस्तूयते- 'सुयं मे आउसंतेण' इत्यादि,
व्याख्या प्राग्वत् । नवरं शबलं-कबुरं चारिञ्च येः क्रिया-
विशेषैर्निमित्तभूतैर्भवति ते शबलास्तद्योगात्सम्भवाऽपि
शबला इति व्यपदेश्यन्ते । तत्र शबला द्रव्यभावभेदाद्
हिंसा, तत्र द्रव्यस्यानुपयुक्तत्वाद्भावशबलेनेहाधिकारः ।
स चैवम्-एकैकस्मिन् अपराधपदे मूलगुणवज्जं आधाक-
मादौ अतिक्रमो-व्यतिक्रमोऽतिचाराऽनाचारश्च, ततः स-
वैरप्यतेः शबलो भवति । तत्रातिक्रमादीनां स्वरूपमि-
दम्-यथाऽऽधाकमादिसदोषवस्तुकरिभोजनमन्त्रले कृते
सति तत्प्रतिश्रवणे प्रथमः, तदर्थं मार्गे गच्छति द्वितीयः,
तत्र गृहीति, तृतीयः, भोजनार्थं कवलप्रदणं सति चतुर्थः, एवं
यथाहंप्रतिसेवान्तरं पच्यन्मूलं, मूलगुणेषु तु आदिभक्तै-
स्त्रिभिः शबलो भवति । चतुर्थभक्तं तु सर्वभक्तः तत्राति-
रिक्त एव भवति शुक्रपट्टदणतवत् । यथा शुक्रपट्ट एक-
स्मिन् देशे मलिनो भवति तदा तायम्मात्र एव धाव्य-
ते, यदा च सर्वोऽपि मलिनो भवति तदा तु सर्वो-
ऽपि स क्षारादिभिः सम्मिश्रः कृत्वा धाव्यते, यतो-
मलिनः पट्टः शोभतेऽपि न । अथ च शीतत्राणमपि
न भवति, एवं चारिचपटोऽपि देशसर्वमलिनः सद्य मो-
क्षसाधको भवति, इति कृते प्रसङ्गः । प्रस्तुतमनुसरामः,
तद्यथा--'इत्यकम्मं करेमाणे सबले' ति-इत्यकम्मं-वेद-
विकारविशेषमुपशमं कुर्वन् उपलक्षणत्वात्कारयन्नुजानन्
वा शबलो भवतीत्येकः १ । तथा-मैथुनं प्रतिसेवमानोऽ-

तिक्रमव्यतिक्रमातिशयिस्त्रिभिः प्रकारैर्द्विधातिशयिषं से-
वमानः शबलो भवति । २। अनाचारमालम्बनस्तत्सेवी तु वि-
शेषक एव सालम्बनपरवशादिना यतनया सेवमानो भवति
शबलः, आलम्बनानि तु छेदप्रण्यटीकादिभ्योऽप्यसेयानि, परं
तत्रापि ' न किञ्चिदप्युभयं ' इति वचनासंज्ञापदेशप्र-
वर्णकोऽत एव शबलः । तथा रात्रिभोजनं दिवा गृहीतं
दिवा भुङ्गमित्यादिभिश्चतुर्भङ्गैरतिक्रमादिभिश्च भुञ्जानः श-
बलः एवं सालम्बनं यतनया सक्षिप्यादिसेव्यपि शबलः ३।
तथा—आधाकर्म आधाय साधुप्रणिधानेन यत्सचेतन-
मचेतनं क्रियते, अचेतनं वा पच्यते चीयते वा गृहादिकं रीयते
वा वस्त्रादिकं तदाधाकर्म भुञ्जानः शबलः ४। तथा—' रायपिंडे '
' सि—राजपिण्डो—नृपाहारः ५। ' कीतपामिच्छे ' त्यादि की-
तं द्रव्यादिना, साध्वर्थमुद्धारातीतं प्रामित्यम्, आच्छिद्यते
ऽनिकृष्टतोऽपि पुत्रादिः सकाशात् साधुदानाय गृह्यते तदा-
च्छेद्यं, मानुषातं सर्वस्वामिभिः साधुदानाय इत्यनिवृष्टं भ-
क्तम् आहृत्य दीयमानं स्वस्थानात् साध्वर्थमभिमुञ्जमानीय
दानं भक्तादेः, उपलक्षणत्वात् परिवर्त्तनादिकमपीह द्रष्टव्यं
तद्भुञ्जानः ६। तथा—' अभिक्षणं ' ति—अभीषणमसङ्क-
स्पत्याख्यायाऽशनादि भुञ्जानः ७। तथा—' अंतो ' ' सि-
अन्तः पर्याणं मासानामकतो गणादव्यं गणं संक्रामन्
शबलो निरालम्बन इत्यर्थः, सालम्बनस्तु बानादिपुष्पा-
लम्बनयुक्तो गणान्तरं संक्रामेत् ८। तथा—' अंतो ' ' सि-
अन्तः मासस्य त्रीन् उदकलेपान् कुर्वन् उदकलेपश्च नाभि-
प्रमाणजलावगाहनमिति ९। तथा—' अंतो ' ' सि—अन्तमध्ये
मासस्य त्रीणि मायास्थानानि तथाविधप्रयोजनमन्तरेणाति-
गूढमात्रस्थानानि (स्थानभेदाः) कुर्वन् १०। तथा—' सागा-
रिय ' ' सि—सागारिका—वसतिदाता तत्पिण्डम् ११। तथा
' आउट्टियाय पाणतिवायं करेमाणे सवले ' आकुट्टनमिति
जानन् करोति आपद्रुहितो वा यत्करोति पृथिवीगुण्डतेन
हस्तादिना भिक्षां गृह्णाति उदकक्रुद्धाभ्यां वा हस्ताभ्यां भिक्षां
गृह्णाति अमिसंमिश्रं वाऽऽहारं गृह्णाति आत्मानं परं च वा-
युना बीजति सखितफलबीजं कन्दार्दिकं वा गृह्णाति द्वी-
न्द्रियादिसंज्ञे पथि व्रजति तमिमभ्रमाहारादिकं वा गृ-
ह्णाति, एवं सर्वत्र आकुट्या इत्युपेत्यति द्रष्टव्यम् १२। तथा
' आउट्टि ' ' सि—आकुट्या मृषावादे वदन् १३। तथा—आकुट्या
अज्ञानात् गृह्णन् १४। तथा—आकुट्या अनन्तरितायां पृथि-
व्यां स्थानं वा नैवेधिकीं वा वेतयन् कायोत्सर्गं स्वा-
ध्यायभूमिं वा कुर्वन्नित्यर्थः १५। तथा—एवमाकुट्या तस्मिन्-
ग्यायां पृथिव्याम्, एवं सरजस्कायां पृथिव्यां १६। तथा आकुट्या
' वित्तमंताय ' ' सि—वित्तं जीवतक्षणं तदवस्थस्यामिति वित्तव-
ती सखिता सजीवेत्यर्थः, तस्याम् एवंविधायां शिला-
यां, शिला नाम—महाप्रमाणः पाषाणः, एवं सर्वत्र नवरं
' लोहुर ' ' सि—कोष्ठा लोकप्रसिद्धः क्षीरं प्राकृतत्वात्, ' कोला-
बासंसि ' ' सि—कोला—पुणालेष्टायां भासंः कोलायास्तस्मिन्
कोलाबासे शरीर-काष्ठे जीवप्रतिष्ठिते द्वीन्द्रियादिजीवाभ-
यीभूते, ' सभ्रं ' ' सि—सह अण्डैर्वर्तते इति साण्डं तस्मिन्
साण्डे अण्डानि कीटिकादीनाम्, तथा—' सपाणे ' ' सि—सह प्रा-
चैर्बलत इति सपायं तस्मिन् सपाणे प्राणा द्वीन्द्रियादयः,
तथा—' सवीय ' ' सि—सह बीजैर्वर्तते इति सवीजं तस्मिन्

सबीजे बीजानि—नीवारयामाकादीनि, तथा—सह इति तै-
र्वात इति सहर्तितं तस्मिन् सहर्तितानि दूर्वाप्रवासादीनि
' सउसे ' ' सि—सहावश्यायेन वर्तते इति सावश्यायं तस्मिन्
सावश्याये अवशयायो नाम—नीहारः, तथा—' सउदगे ' ' सि—सह
उदकेन वर्तते इति सोदकं तस्मिन् सोदके उदकं भीमान्त-
रिक्षभेदादनेकप्रकारम् तथा—' सोसिगे ' त्यादि उत्तिङ्गपनको-
दकमृत्तिकामर्कटस्तानि सह वर्तते इति सोसिङ्गपनको-
दकमृत्तिकामर्कटस्तानं तस्मिन् सोसिङ्गपनकोदकमृत्ति-
कामर्कटस्तानं, तत्र उत्तिङ्गः—पिपीलिकासन्तानकः पन-
को—भूम्यादौ उत्पीडिशेषः उदकमृत्तिका—आचिरादपकाया-
द्रीकृता मृत्तिका मर्कटस्तानको—लूतातन्मुजालं तदेवंभूते
स्थाने इति गम्यं तत्र स्थानकायोत्सर्ग उपवेशनं वा ' सि-
जं व ' ' सि—शयनम्, ' निस्तीहियं व ' ' सि—स्वाध्यायस्थानं कुर्वन्
शबलः १७। तथा—' आउट्टियाय ' ' सि मूलेत्यादि मूलानि प्र-
तीतानि तेषां भोजनं—भक्षणं परिभोगो वा मूलभोजनम्, ए-
वं कम्भोजनं कम्पा उत्पलकम्बादयः, त्वकु पिप्पलादीनां,
प्रवालानि करीरादीनां, पत्राणि ताम्बूलपत्राणि नागवल्क्या-
दीनां, फलानि आम्रादीनां, बीजानि शाक्यादीनाम्, इतिता-
नि पत्रशाकादीनाम्, ' भुञ्जमाणे ' ' सि—भोजनं कुर्वन्
शबलः १८। तथा—' अंतो ' ' सि—अन्तमध्ये संवत्सरस्य द-
शोदकलेपान् कुर्वन् १९। तथा—' अंतो ' ' सि—अन्तः संवत्सरस्य
दश मायास्थानानि कुर्वन् २०। तथा—' आउट्टि ' ' सि—आकु-
ट्या सीतोदकव्यासेन हस्तेन गलाद्विन्दुना वा मात्रकेण वा
द्वयां वा भाजनेन वा ' असणं वा ' इति—अत्र वाशब्दोपा-
दानात् अशनेन वा इत्यनेन पदेन सह चतुष्टयस्य सूचना-
त्तानि चामूनि अशनेन पाने आदिमं स्थादिमम्, तत्र अश-
नम् आदनादि पानं द्राक्षापानादि आदिमं अर्जूरफ-
लादि स्थादिमं सुष्ठयादि, वा सर्वत्र समुच्चये, प्रगृह्य भु-
ञ्जानः शबल इत्येकविंशतितमः २१। एवं कश्चित्स्यादि
निगमनवाक्यं पूर्ववदेव । इति ब्रह्मविरचितायां अजहितायां
भिक्षाभुतस्कन्धटीकायां शबलनामकं द्वितीयमध्यायं स-
माप्तम् । दशा० २ अ० ।

“वरिसंतो दस मास-स्स तत्रिं वगलेवमाइठाणारं ।

आउट्टिया करेतो, बहालियादिणमेहुण्णं ॥ १ ॥ ”

निसि भक्कम्मनिवर्पि-उ कीयमारं अभिक्खसंवरिए ।

कंदाइ भुंजेतं, उदउ (उ) ज्जहत्थाइगहंते च ॥ २ ॥

सखितसिलाकोले, परंथिण्णवारं (स) सिण्णिअ ससरक्को ।
कुम्मासंतो गणसं-कमं च करकम्ममिइ सवले ॥ ३ ॥

आव० ४ अ० ।

सबालवच्छा—सबालवत्सा—स्त्री० । सह बालेन स्तनपायिना
वत्सेन वर्तते इति सबालवत्सा । बालसहितायां स्त्रियाम्,
अ० ३ अक्षि० ।

सबाहिरिय—सबाहिरिक—त्रि० । प्राकारबहिर्वर्त्तिगृहपञ्जति-
रूपया बाहिरिकया सहिते, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सबीय—सबीज—न० । बीजे सह वर्त्तमाने, दशा० २ अ० । सह
बीजे—शालिगोधूमादिभिर्वर्त्तन्त इति सबीजकाः । एते स-
र्वेऽपि वनस्पतिकायाः । सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।

सब्बोह—सब्बोध—पुं० । निर्मलज्ञाने, वा० १३ विष० ।

सम्भति-सङ्गति-स्त्री० । सतां जातुर्वर्णस्थितानां भक्तिः ।
बाह्यप्रतिपत्तौ, प्रति० ।

सम्भाव-सङ्भाव-पुं० । सतां भावः सङ्भावः । आव० ३ अ० ।
विद्यमानभावे, न० । अस्तित्वे, सम्भ० १ काण्ड । पञ्चा० । आव० ।
सत्त्वे, सम्यग्दर्शने, औघ० । परमाद्यै, सूत्र० १ भू० १२ अ० ।
निष्ठायाम्, आ० चू० १ अ० । पदार्थे, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।
सम्भार्गे, सूत्र० १ भू० ३ अ० ३ उ० । सत इव विद्यमानस्येव
भावः सङ्भावः, इष्टाव्यमानस्येन्द्रादेरुक्तपात्रापाकविह्वलन-
प्रहरणोद्विपरिकरूपो य आकारविशेषो यदर्शनात् साक्षात्
विद्यमान इवन्द्रादिलक्ष्यते स सङ्भावः । पि० । हाद्वे, तं० ।
अन्तश्चित्ताभिप्राये, तं० । अन्तर्वासानायाम्, 'हुं साहुसु
सम्भाव' । प्रा० २ पाद ।

सम्भावद्वारणा-सङ्भावस्थापना-स्त्री० । काष्ठकर्मादिषु, आ-
वश्यक्रियां कुर्वतः एकादिस्थाप्यादिस्थापनायाम्, अनु० ।
सम्भावदर्शण-सङ्भावदर्शन-न० । सत्-जिनाभिहितं प्रवचनं
तस्य भावः सङ्भावस्तस्य दर्शनम्-उपलम्भः सङ्भावदर्शन-
म् । स्यपक्ये, विशेषे० ।

सम्भावण-सङ्भावन-त्रि० । प्रतिव्रतं पञ्चभिरीयांसमित्या-
दिभिर्भोगाभिः सहिते, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सम्भावदावण-सङ्भावदापन-न० । शस्योद्धरणे, आलोच-
नायाम्, औघ० ।

सम्भावपडितेह-सङ्भावप्रतिषेध-पुं० । नास्त्यारम्भा नास्ति
पुण्यं पापं केत्यादिरूपे मृदावादभेदे, दश० ४ अ० ।

सम्भाविक-सङ्भाविक-त्रि० । पारमार्थिके, दश० १ अ० ।
सङ्भावके, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सम्भितरबाहिरिय-साम्यन्तरबाह्य-न० । सहाभ्यन्तरं बाह्यं
यस्य येन वा तत्साभ्यन्तरबाह्यम् । अभ्यन्तरेण बाह्ये-
न च सह वर्तमाने, सर्वोभ्यन्तरात् मण्डलात् परत-
स्तावन्मण्डलेषु संक्रमणं यावत्सर्वबाह्यमण्डलं, सर्वबाह्या-
च्च मण्डलादवर्धकं मण्डलेषु तावत् संक्रमणं यावत्सर्वा-
भ्यन्तरमिति । मण्ड० । सहाभ्यन्तरेण विभागेन बाह्येन
च वर्तमाने, भ० १५ श० ।

सम्भिकस्तु-सङ्गिस्तु-पुं० । अन्त्यव्यञ्जनस्य ॥ ८ । १ । ११ ।
इति अन्त्यव्यञ्जनस्य लुक् । सङ्गिस्तुः । सम्भिकस्तुः । उच-
मसाधौ, प्रा० १ पाद ।

सम्भूकडक-सम्भूकटाक्ष-पुं० । बज्रदोषभेदे, महा० ३ अ० ।
सम्भूय-सङ्भूत-त्रि० । विद्यमाने वस्तुनि, विशेषे० । अनवृत्ते,
आव० ४ अ० । आ० म० । उपा० । स० । सतां प्रकारेण
भूते, ज्ञा० १ भू० १३ अ० ।

सम्भूयगुणकितण-सङ्गतगुणकीर्तन-न० । संवेगात्सङ्गता-
नां विद्यमानानां च गुणादीनां कीर्तने, वो० १ विष० ।
विद्यमानग्रहस्वभावे, पञ्चा० ४ विष० ।

सम्भयडमसोवगरण-सभायडमात्रोपकरण-न० । स्वकीयभा-
ण्डमात्राभाजनरूपपरिच्छेदे शय्यादि गृहीत्वैत्यर्थे, सह भा-
ण्डमात्रया यदुपकरणं तत्तथा इति ऋण्यत्तेः । भ० १३
श० ६ उ० ।

समय-समय-पुं० । ब्राह्मणहिते अरण्यप्रवेशे, सूत्र० २ भू०
२ अ० ।

सम(ह)री-शफरी-स्त्री० । "को म-हौ ॥ ८ । १ । २३६ ॥ स्वरा-
त्परस्यानादेः कस्य म-हौ भवतः । समरी । सहरी । म-
त्स्ये, प्रा० १ पाद ।

सम(ह)स-सफल-त्रि० । "को म-हौ" ॥ ८ । १ । २३६ ॥ इ-
ति कस्य भहौ । समलं । सहलं । फलेन सहिते, प्रा० १ पाद ।

समा-समा-स्त्री० । सङ्गः स्थानं समा । नि० चू० १२ अ० ।
आस्थाधिकायाम्, भ० ६ श० ३१ उ० । महाजनस्थाने, प्रश्न०
३ संव० द्वार । बहुजनोपवेशनस्थाने, प्रश्न० ५-संव० द्वार ।
जातुर्वेद्यादिशालायाम्, आचा० २ भू० १ चू० २ अ० २ उ० ।
भरतादिकथाविनोदेन यत्र लोकस्तिष्ठति सा समा । अनु० ।
जनोपवेशनस्थाने, ज्ञा० १ भू० २ अ० । सूत्र० । समा नाम
ग्रामनगरादीनां तद्भासिलोकाऽऽस्थाधिकार्थमागन्तुकशय-
नार्थं च कुड्याद्याकृतिः क्रियते । आचा० १ भू० २ अ० २ उ० ।
सन्तो भजन्ते तामिति समा । पुस्तकवाचनं भूमौ, बहुजनसमा-
गमस्थानं च । अनु० ।

सभाव-स्वभाव-पुं० । स्वी भावः स्वभावः । सहजभावे,
नि० चू० १ उ० । स्वभावस्यापर्थयुतोऽयत्तादिशेषस्याविनिग-
मनात् उक्तम्- "अतोऽग्निः क्लृप्त्यत्यम्बु, सन्नधौ दृढतीति च ।
अग्निसन्नधौ तत्स्वा-भास्यादित्युदिते तयोः" ॥ ४ ॥ २३६ ॥
"निर्माय एव भावेन, मायावांस्तु भयंकाचत् । पश्यत्स्व-
परयोर्यत्र, सातुबन्धाहितोदयः ॥ १ ॥" पं० सू० ३ सूत्र ।

सभावइ-सभापति-पुं० । प्रज्ञात्त्वैर्भक्तमामाध्यस्थ्यसंपन्ने
सम्भवे, रत्ना० ८ पारि० । ('वाद्' शब्दे वष्ट्र भागे वित्त-
नो गतः ।)

सभावभो-सभावतत्-अध्य० । पुत्रलाननां मूर्त्तत्ववत् स्वकी-
याङ्गावार्थित्यर्थे, भ० १२ श० २ उ० ।

सभावसंपक्ष-स्वभावसम्पक्ष-त्रि० । स्वभावेन पार्क विना
सम्पक्षः-सिद्धः । स्वभावसिद्धे द्वाङ्गादौ, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

सभावहीण-स्वभावहीन-न० । यत्र स्वभावोऽप्यथा स्थि-
तोऽप्यथाऽभिधीयते तत्स्वभावहीनम् । सूत्रदोषभेदे, अनु० ।
यस्य योऽयं आत्मीयः स्वभावस्तेन तच्छून्यमभिधीयते
यथा स्थितो बापुदिति । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सम्भिकस्तुग-सम्भिक-न० । पञ्चदशे उत्तराध्ययने, स० ३६ सप्त० ।

सम-शम-पुं० । रागादिनिग्रहे, विशेषे० । स० । अस्मच्छङ्गाऽग्रे-
रिबानुव्यावस्थायाम्, कर्म० ४ कर्म० । अनन्तानुबन्धिनां
कथायाणामनुव्ये, भ० ।

(१) समस्य स्वकपनिकपणम्-

शमः-प्रशमः अनन्तानुबन्धिनां कथायाणामनुव्येः स च
प्रकृत्या कथापरिणतेः कटुफलावलोकनाद्वा भवति, यदाह-
"यद्वैप कम्माणं, नाऊरुं वा विभागमसुहति । अवरेखे वि न
कुण्ठ, उवसमको सवकालं पि ॥ १ ॥" इति । अन्ये तु कोचक-
ण्डूविषयवृत्त्योपशमः शम इत्याहुः । अधिगतसंभयदर्शनो हि
साधुपासनाच्च कथं क्रोधकण्डू विषयवृत्त्यया च तरली-
क्रियेत । ननु क्रोधकण्डूविषयवृत्त्योपशमश्चक्षुमस्ताहि भ-

शिककृष्णादीनां सापराधं निरपराधेऽपि च परे क्रीडवतां विषयवृत्त्यान्तरलितमनसां च कथं शमः ? तदभावे च कथं सम्प्रकृत्यसम्भवः इति चेत् ? मैवम्, लिङ्गिनि सम्प्रकृते सति लिङ्गवश्यं भाव्यमिति नायं नियमः, इत्यतः हि धूमरहितोऽप्ययस्कारगुहेषु बहिः, भस्मच्छन्नस्य वा बह्वेन धूमलेशोऽपीति । अयं तु नियमः सुपरीक्षितो लिङ्गे सति लिङ्गी भवत्येव । यदाह—“ लिङ्गं लिङ्गी भवत्येव, लिङ्गव्यतिरिक्ततत्पुनः । नियमस्य विपर्यासे, सम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनो ॥ १ ॥ ” इति । संज्वलनकषायोद्याह्रा कृष्णादीनां क्रीडककृष्णविषयवृत्त्ये । संज्वलना अपि केचन कषयास्तीव्रतया अनन्तानुबन्धिसदृशविपाका इति सर्वमवदातम् ॥१॥ ध० २ अधि० । ख०प० ।

(२) अष्टकेन शमस्य गुणकथनम्—

ज्ञानी हि ज्ञानात् क्रीडादिभ्य उपशमयति, अतः शमाष्टकं विस्तार्यते, तत्र आत्मनः क्षयोपशमाद्याः परिणतयः स्वभावपरिणामेन परिणमन्ति न तत्ताद्विपरिणतो स शमः, नामशमस्वप्नाशमौ सुगमौ, द्रव्यशमः परिणत्यसमाधौ प्रवृत्तिसंकाचां द्रव्यशमः आगमतः, शमस्वरूपपरिज्ञानी अनुपयुक्तो नोआगमतः मायया लक्षिसिद्ध्यादिद्वैवगत्याद्यधम उपकारापकारविपाकस्त्वैकात्मिकोपशमत्वम् इत्यपि द्रव्यशमः । भावनः उपशमस्वरूपोपयुक्त आगमतः, नोआगमतो मिथ्यात्वमपहाय यथार्थभासनपूयकचारित्र्यमोहादयाभावात् क्षमादिगुणपरिणतिः—शमः, सोऽपि लौकिकलोकांतरमदाद् द्विविधः । लौकिकं वदन्तवादिनाम्, लोकांतरं जैनप्रवचनानुसारिशुद्धस्वरूपमणिकैवम्, आद्यन्यचतुष्टयं भावक्षमादिस्वरूपगुणपरिणमनहेतुः मनोवाक्कायसंकाच—विपाकाच्चन्तन—तत्त्वज्ञान—भावनादिः, अन्यनयत्रयं क्षयोपशमक्षमादिः, शम्यन्बन लपकभ्रंशमध्यर्धसिद्धमकायवतः, समभिरुदनयन क्रीडादिशमः क्षीणमोहादिषु एवंभूतनयन कषायशमः । अत्र भावना—चिन्तास्मृतिविपाकभयादिकारणतः । क्षयोपशमभावादिसाधनतः क्षायिकशमः साध्यः, एवं शमपरिणतिः करणीया आत्मनो मूलस्वभावत्वात्, मूलधर्मपरिणमनं हि तेनैव कारणेन शुद्धात्मपदप्रवृत्तिः सङ्ख्यागाम्प्रधानसंवरीचञ्चरीकर्तव्यं करणीयम्—

विकल्पविषयोत्तीर्णः, स्वभावालम्बनः सदा ।

ज्ञानस्य परिष्कारो यः, स शमः परिकीर्तितः ॥ १ ॥

विकल्प इति—विकल्पः—चित्तविभ्रमः, तस्य विषयो विस्तारः, तेन उन्नीतो—निवृत्तः आत्मस्वादनतो व—र्णादिषु निवृत्तविषयः स्वभावः अनन्तगुणपर्यायसम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्र्यस्वरूपः, तस्य आलम्बनः स्वभावालम्बन इत्यनेन आत्मस्वभावदर्शी, आत्मस्वभावज्ञानी, आत्मस्वभावव्रमणी, आत्मस्वभावविभ्रामी, आत्मस्वभावाऽऽस्वादी, शुद्धतत्त्वपरिणतः, ज्ञानस्य आत्मोपयोगलक्षणस्य यः परिष्कारः प्रौढावसरः स शमः—शमभावलक्षणः परिकीर्तितः । अत्र योगस्य पञ्चविधत्वं मोक्षं हरिभद्रपुत्रैः—अध्यात्मयोगः १ भावनायोगः २ ध्यानयोगः ३ समतायोगः ४ वृत्तिलययोगः ५ । तत्र अनादिवर-

मावम् औद्यिकभावव्रमणीयताधर्मत्वेन निर्धार्य तत्पुष्टिहेतुक्रियां कुर्वन् अधर्मं धर्मवृत्त्या इच्छन् प्रवृत्तः स एव निरामयः निरसङ्गः शुद्धात्मभावनाभावविन्नातःकरणस्य स्वभाव एव धर्म इति योगवृत्त्या अध्यात्मयोगः १ । सर्वपरमावान् अनित्यादिभावनाया विबुध्य अनुभवभावनया स्वरूपामिमुखयोगवृत्तिमध्यस्थ आत्मानं मोक्षोपायं शुद्धभावनायोगः २ । स एव पिण्डस्थ-पदस्थ-रूपातीत-ध्यान-परिणतरूपैकत्वी ध्यानयोगी भवत्यतः ३ । ध्यानबलेन अस्मी-भूतमोहकर्मा तत्तत्ताद्विपरिणतिरहितः समतायोगी उक्तः ४ । तथा योगाधीनकर्माध्याधीना अनादिवृत्तिः जीवस्य तस्याः क्षयः—अभावः स्वरूपवृत्तिः वृत्तिलययोगी उच्यते ५ । एवं पञ्चयोगेषु समतायोगी साधने परिष्ठ इति ज्ञानस्य पूर्णवस्था शमः ।

अनिच्छन् कर्मवैषम्यं, ब्रह्मांशेन शमं जगत् ।

आत्माऽभेदेन यः पर्ये—दसौ मोक्षङ्गमी शमी ॥ २ ॥

अनिच्छन् कर्मेति—कर्मवैषम्यम् ऊनाधिकत्वम् अनिच्छन् गतिजातिवर्णस्थानब्राह्मणक्षत्रियादिवैषम्यं ज्ञानवीर्यक्षयोपशमकार्यवैषम्यम् अनिच्छन् उदयतः आवरणतः क्षयोपशमभेदे सत्यपि ब्रह्मांशेन चेतनालक्षणेन, अथवा—द्रव्यास्तिकाऽस्तित्ववस्तुत्वसत्त्वाऽगुणलघुत्वप्रमयत्वचन्तत्त्वाऽमूर्त्त्वाऽसंख्येयप्रदेशत्वपरिणत्या जगत्-चराचरम् आत्माभेदेन—आत्मतुल्यवृत्त्याः समानत्वेन यः पश्येत् सर्वजीवेषु समत्वं कृत्वा अरुद्धिदृष्टेन वर्त्तमानः असौ योगी मोक्षगामी सकलकर्मक्षयलक्षणवस्थां गच्छतीत्यवशीलो भवति । यो हि सर्वजीवेषु जीवन्तुल्यवृत्त्या रागद्वेषपरिणतिमपहाय आत्मस्वभावानुपङ्गी असौ योगी मोक्षङ्गमी भवति ।

आरुरुक्षुर्मुनिर्योगि, श्रयन् बाह्यक्रियामपि ।

योगारूढः शमादेव, शुद्धयत्यन्तर्गतक्रियः ॥ ३ ॥

आरुरुक्षुरिति—आरुरुक्षुः—आराहणच्छुः मुनिः—भावसाधकः, प्रीतिभक्तिवचनरूपशुभसंकल्पेन अशुभसंकल्पान् धारयन् अराधको भवति, सिद्धयोगी तु रागद्वेषाभावेन उपशमी—कृतार्थः, बाह्या क्रिया—बाह्याचारप्रतिपत्ति—अयन् अपि—अङ्गीकुर्वन् अपि शमादेव शुद्धयति शमात्—क्रोधाभावात् शुद्धयति—निर्मलोभवति । कथंभूतो मुनिः ?—योगारूढः योग-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्य आत्मोपसाधनरत्नत्रयीलक्षणे अरूढः, पुनः कथंभूतो मुनिः ? अन्तर्गतक्रियः अन्तर्गता वीर्यगुणप्रवृत्तिरूपा क्रिया यस्य सः अन्तर्गतक्रियः, पदमभ्यन्तरक्रियावान् रत्नत्रयपरिणतः शमात्-क्षमाया अर्द्धिवाजवमुक्रियपरिणतिपरिणतो निर्मलो भवति ।

ध्यानवृष्टेर्दयानद्याः, शमपूरे प्रसर्पति ।

विकारतीरवृक्षाणां, मूलादुन्मूलनं भवेत् ॥ ४ ॥

ध्यानवृष्टिरिति—ध्यानवृष्टेः ध्यानं—धर्मशुक्लाण्यम्, अन्तर्मुहुरं यावत् चित्तस्य एकत्रावस्थानं ध्यानम् । उक्तं च—“अतोमुहुरासिमन्, चित्तावस्थाणमेगवत्थुमि । छुडमत्थाणं आणं, जागनिराहो जिणायं तु ” ॥ १ ॥ अत्र च निमिन्नरूपे

वेद्यगुरुस्वरूपे अद्भुततादियुक्तचित्तैकत्वे धर्मध्यानमा-
ज्ञाऽप्याविपाकस्थानाख्ये, तत्र आह्वया निर्धारः सम्य-
दर्शनम् आह्वया अनन्तत्वपूर्वापराविरोधित्वाद्विरूपे क-
मत्कारपूर्वकचित्तविधामः आह्वयविषयधर्मध्यानम् एवम-
पायाद्विकल्पविधिः । निर्धारभासनपूर्वसानुभवचित्तविधाम्निः
ध्यानम्, एवं शुक्लऽपि ईदृग्ध्यानवृद्धः मघात् द्या—स्व-
परभावप्राणाघातनरूपा भावद्वया, तद्वृद्धितल्लक्षणहेतुत्वात्
स्वपरद्रव्यप्राणरक्षणार्थिर्वियत्येन द्रव्यद्वयाऽपि द्यात्वे
न आरोपिता, ध्याविशेषावश्यक गणधरबाधाधिकारे इति ।
अतो द्रव्यद्वया तु कारणरूपा, भावद्वया तु द्याधर्मः एवंवि-
धया द्यानघाः शमपूरे सकलकषायपरिणतिशान्तिः—शमः
रागद्वेषाभावः वचनधर्मरूपः—शमः तस्य पूरः, तस्मिन् प्रस-
र्पति—वृद्धिमति सति विकाराः—कामक्रोधादयः अशुद्धात्म-
परिणामाः त एव तीरवृक्षाः तेषां मूलात् उन्मूलनं भवेत्
उच्छेदने भवेत् । अभाव इत्यनेन ध्यानयोगतो द्यानदीपूरः
प्रयर्जते, वर्ज्यमानपूरश्च विकारवृक्षाणामुच्छेदने करोत्येव ।
अयं हि आत्माविषयकषायविकारविप्लुतः स्वगुणावरक-
कर्मोदयतः परिभ्रमति । स एव स्वरूपोपादानतः तस्वैकत्व-
तया प्रवर्ज्यमानशमपूरं विकारान् मूलात् उन्मूलयति ।

ज्ञानध्यानतपःशील—सम्यक्त्वमहितोऽप्यहो ।

तं नाऽऽप्नोति गुणं साधु—यैमाप्नोति शमान्वितः ॥ ५ ॥

ज्ञानध्यानेति—ज्ञानं—तत्त्वावबोधः, ध्यानं—परिणामस्वि-
तरारूपम्, तपः—इच्छानिराधः, शीलं—ब्रह्मचर्यं सम्यक्त्वं-
तत्त्वब्रह्मज्ञानम्, पदानाम् उत्कृष्टता दृष्टसमासात्, इत्यादि-
गुणंपतः साधुः साधयति रत्नत्रयकरंकेन मांके स साधुः
तं निरावरणगुणं केवलज्ञानादिगुणं प्राप्नोति न प्राप्नोति यं
गुणं शमान्वितः—शमताचरित्रमय आप्नोति—प्राप्नोति ;
लभते इत्यर्थः । अत्र ज्ञानादयो गुणा निरावरणाऽल्लकेवल-
ज्ञानस्य परंपराकारणं शमः कषायाभावः, यथाख्यातसंयमः
केवलज्ञानस्यासन्नकारणम् अस्वरूपसमीकरणकिंहीकरण-
धीर्येण सूक्ष्मलभं स्वरूपशः कृत्वा कथं नीतं सति निर्विकल्प-
समाधी अभिद्वन्द्वनत्रयीपरिणतिः क्षीणमोहावस्थायां यथा-
ख्यातचारित्र्ये परमशमान्वितः ज्ञानावरणदृशनावरणान्तरा-
यक्ष्यं नयति, लभते च सकलामलकेवलज्ञानं केवलदर्शनं
परमज्ञानादिधीः, अत एव क्षायीपशमिकहानी यं न प्राप्नो-
ति तं परमशमान्वितः प्राप्नोति, अत अत्र धीरा दर्शनज्ञान-
निपुणा अभ्यस्यन्ति पूर्वोभ्यासम्, आभ्यस्यन्ति गुरुकुलवासं
रमन्ते निर्जने यं तेन आत्मविशुद्धार्थी शमपूरणं उद्यतते ॥५॥

स्वयम्भूरमणस्पधि—वर्द्धिष्णुशमतारसः ।

मुनिर्येनोपमीयेत, कोऽपि नासौ चराचरे ॥ ६ ॥

स्वयम्भू इति—स्वयम्भूरमणः—अर्द्धरज्जुप्रमाणः प्रान्त-
समुद्रः, तस्य स्पष्टीं स्पष्टीकारि, वर्द्धिष्णुः—वर्द्धमानः
शमतारसः, शमता—रागद्वेषाभावः तस्या रसो यस्य स
एवंविधो मुनिः, त्रिकालाविषयी—अतीतकालरमणीय-
विषयस्मरणाभाववान्, वर्धमानेन्द्रियगोचरप्राप्तविषयरम-
णाभाववान् । अतीतकालममात्रविषयवच्छाऽभावधान् मुनिः
येन उपमानेन उपमीयेत चराचरे विश्वे असौ कोऽपि

न जगति, यतस्तत्सर्वम्, अचेतनपुद्गलस्कन्धजं मूर्त्तं च,
तत् शमतारसेन सहजात्यन्तिकमिदमप्यर्चयितुं शमभा-
वस्वरूपेण कथमुपमीयेत, दुर्लभो हि शमतारसः विश्वविश्व-
शुभाशुभभावे परत्वेन अरक्तद्विष्टतया कृतिः शुद्धात्मा-
नुभवः । उक्तं च—“ वंशिकमाया न समुज्जसति, शीलज-
माणा न समुज्जलति । दूतेण चित्तेन खलंति धीरा, मुणी
समुग्धा इयरागशेसा ॥ १ ॥ बालाभिरामेसु पुद्गावहेसु, न
तं सुहं कामगुणेषु रायं । विरक्तकामाण तेषां ध्यायं, ज-
मिक्कुणो सीलगुणं रयाय ॥ २ ॥ ” इति । शमतास्वादिनां
मरेशभोगा रोगाः, चिन्तामणिसमूहाः कर्करवृद्धाः, वृ-
न्दारका दारका इव भासन्ते अतः संयोगज्ञा रतिदुःखं,
शमतेव महानन्दः ॥

शमद्वक्तुमुपासिकं, येषां नर्कदिनं मनः ।

कदाऽपि ते न दृश्यन्ते, रागोरगविषोर्मिभिः ॥ ७ ॥

शमसूक्त इति—येषां महात्मनां मनः—चित्तं शमः क-
षायाभावः चारित्रपरिणामः तस्य सूक्तानि—सुभाषितानि
ताम्येव सुधा—अमृतं तेन सिक्तम्—अभिषिक्तं नर्कदिन-
म्—अहोरात्रं ते रागोरगविषोर्मिभिः रागः—अभिष्वङ्गल-
क्षणः स एव उरगः—सर्पः तस्य विषस्य क्रमेणैः तैः
शमता सिक्ता न दृश्यन्ते, जगद्जीवा रागादिदृष्टाः, वि-
षोर्मिघूमिताः, भ्रमन्ति इष्टसंयोगानिष्टविषयोगचिन्तया,
चिकल्पयन्ति बहुविधान् अमरसौख्यदिकल्पनाकङ्क्षालान्,
संश्लिष्टान् अनेकान् जगदुच्छिष्टान् पुद्गलस्कन्धान्, या-
चयन्ति अनेकान् धनजिनापायान्, प्रविशन्ति कूपेषु,
विशन्ति यानपात्रेषु, द्रव्याद्यहितं हितवत् मन्यमानाः, ज-
गदुपकारितीर्थद्वारवाक्यध्वजप्रसन्नप्रसन्नताधनाः स्वरूपान-
स्वभोगिनः स्वभावभासनस्वभावरमणस्वभावानुभवनं स-
दा असङ्गमग्ना विचरन्ति आत्मगुणानन्दनयने, अतः
सर्वपरभावैकत्वं विहाय रागद्वेषविभावमपहाय शमताव-
त्वेन भवनीयम् ।

गर्जज्ज्ञानगजोपुङ्गव—रङ्गद्वयानतुरङ्गमाः ।

जयन्ति मुनिराजस्य, शमसाम्राज्यसम्पदः ॥ ८ ॥

गर्जज्ज्ञानमिति—मुनिराजस्य शमसाम्राज्यसंपदो जयन्ति ।
कथंभूताः संपदः ?—गर्जज्ज्ञानगतापुङ्गवद्वयानतुरङ्गमाः अ-
र्जु—स्फुटं ज्ञानं—स्वपरावभासनरूपं तद्रूपा अजाः तैः
उत्पुङ्गा—उत्पत्ता रङ्ग—नृ यत् ध्यानं तद्रूपास्तुरङ्गमा—अश्वा
यासु ताः, इत्यनेन भासनगजध्यानान्विशोभिता राश्य-
संपदो निर्गन्धस्वरूपभूषस्य जयन्ति, अतः शमतास्पदमु-
नीनां महाराजत्वं सदैव जयति, अतः शमाभ्यासवता
भवितव्यम् इत्युपदेशः । अष्ट० ६ अष्ट० । “ उपभोगोपायपरो,
वाङ्मति यः शमयितुं विषयमृगयन्ताम् । धावत्याक्रमितुमर्सा,
पुरोऽपराद्धं निजच्छायायाम् ॥ १ ॥ ” आच्चा० १ अ० २ अ० ४ उ०
श्रम—पुं० । लदे, विश० । रा० । अध्वादिकले, विपा० १ अ०
४ अ० ।

सम—पुं० । रागद्वेषरहिते, आनु० । दश० । धि० । समो—रा-
गद्वेषविशुद्धो यः सर्वभूतान्मात्मवत्पश्यति । आच० ६ अ० ।
मध्यस्थे, निष्प्रायां पूजायां च तुल्ये, स्था० ८ डा० ३ उ० ।

अरुक्लिष्टतया मध्यस्थे, सूत्र० १ भु० १३ अ० । सर्वत्र मै-
त्रीभावतुल्ये, अनु० । प्रेक्षणीयतुल्यपुण्यमनुष्ठाकरो, प्रश्न०
५ संव० द्वार । अष्टमीचन्द्रसदृशे, अ० २ वच० । सम-
भाषापते, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० । आ० सू० । विषमो-
क्तित्वेन, जी० ३ प्रति० १ अ० २ उ० । औ० । आ० ।
सर्वत्र तुल्यरूपेण वर्तने, विशेष० । सदृशे, न० । उक्त० । सूत्र० ।
तुल्ये, पञ्चा० १० विष० । विशेष० । सूत्र० । स्थाने । हा० । औ० ।

(३) नैरयिकादीनां समाहारसमसरीरादिविषये पृच्छा—

नेरइया खं भन्ते ! सत्वे समाहारा सत्वे समसरीरा स-
त्वे समुत्सासनीसासा !, गोयमा ! नोइण्डे समड्डे । से के-
ण्डेणं भंते ! एवं बुद्ध नेरइया नो सत्वे समाहारा नो-
सत्वे समसरीरा नो सत्वे समुत्सासनिस्सासा !, गोय-
मा ! नेरइया दुविहा पञ्चा, तं जहा महासरीरा य, अ-
प्पसरीरा य । तत्थं खं जे ते महासरीरा ते बहुत-
राए पोग्गले आहारेन्ति बहुतराए पोग्गले परिखांमेति
बहुतराए पोग्गले उस्ससंति बहुतराए पोग्गले नीस-
संति अभिक्खणं आहारंति अभिक्खणं परिखा—
मेति अभिक्खणं उस्ससंति अभिक्खणं नीससंति । तत्थं खं
जे ते अप्पसरीरा ते खं अप्पतराए पोग्गले आहारंति
अप्पतराए पोग्गले परिखांमेति अप्पतराए पोग्गले उस्स-
संति अप्पतराए पोग्गले नीससंति, आहच्च आहा-
रंति आहच्च परिखांमेति आहच्च उस्ससंति आहच्च
नीससंति, से तेण्डेणं गोयमा ! एवं बुद्ध नेरइया
नो सत्वे समाहारा जाव नो सत्वे समुत्सासनिस्सासा ।
नेरइया खं भंते ! सत्वे समकम्मा ? , गोयमा ! खो
इण्डे समड्डे । से केण्डेणं ? , गोयमा ! नेरइया दुविहा
पञ्चा, तं जहा—पुब्बोववन्नगा य, पच्छोववन्नगा य । तत्थं
खं जे ते पुब्बोववन्नगा ते खं अप्पकम्मतरागा, तत्थं खं जे
ते पच्छोववन्नगा ते खं महाकम्मतरागा, से तेण्डेणं गोय-
मा ! एवं नेरइया खं भंते ! सत्वे समवन्ना ? , गोयमा !
नो इण्डे समड्डे, से केण्डेणं, तदेव गोयमा ! जे ते पुब्बो-
ववन्नगा ते खं विसुद्धवन्नतरागा, तत्थं खं जे ते पच्छो-
ववन्नगा ते खं अविसुद्धवन्नतरागा तदेव से तेण्डेणं
एवं० । नेरइया खं भंते ! सत्वे समलेस्सा ? , गोयमा !
नो इण्डे समड्डे, से केण्डेणं जाव नो सत्वे समलेस्सा ? ,
गोयमा ! नेरइया दुविहा पञ्चा, तं जहा—पुब्बोववन्नगा य,
पच्छोववन्नगा य । तत्थं खं जे ते पुब्बोववन्नगा ते खं
विसुद्धलेस्सतरागा, तत्थं खं जे ते पच्छोववन्नगा ते खं
अविसुद्धलेस्सतरागा, से तेण्डेणं० । नेरइया खं भंते !
सत्वे समवेयणा ? , गोयमा ! नो इण्डे समड्डे, से केण-
्डेणं ? , गोयमा ! नेरइया दुविहा पञ्चा, तं जहा—स-

भिभूया य, असभिभूया य । तत्थं खं जे ते सभिभूया ते खं
महावेयणा, तत्थं खं जे ते असभिभूया तेणं अप्पवेयण-
तरागा, से तेण्डेणं गोयमा ! एवं बुद्ध नेरइया नो सत्वे
समवेयणा जाव निस्सासा । नेरइया सत्वे समकिरि-
या ? , गोयमा ! खो इण्डे समड्डे, से केण्डेणं ? , गोयमा !
नेरइया तिविहा पञ्चा, तं जहा—सम्मादिट्ठी मिच्छादिट्ठी
सम्मामिच्छादिट्ठी, तत्थं खं जे ते सम्मादिट्ठी तेसि खं चत्तारि
किरियाओ पञ्चाओ, तं जहा—आरंभिया ? परिग्गहिआर
मायावत्तिया ३ अप्पणं ४, तत्थं खं जे ते मिच्छा—
दिट्ठी तेसि खं पंच किरियाओ कजंति—आरंभिया जाव
मिच्छादसणवत्तिया, एवं सम्मामिच्छादिट्ठीं पि, से
तेण्डेणं गोयमा ! नेरइया खं भंते ! सत्वे समाउया
सत्वे समोववन्नगा, गोयमा ! नो इण्डे समड्डे, से केण-
्डेणं ? गोयमा ! नेरइया चउविहा पञ्चा, तं जहा—
अत्थेगइया समाउया समोववन्नगा ३ अत्थेगइया समा-
उया विसमोववन्नगा २ अत्थेगइया विसमाउया समोववन्नगा
३ अत्थेगइया विसमाउया विसमोववन्नगा ४ से तेण्डेणं
गोयमा ! एवं० । असुरकुमारा खं भंते ! सत्वे समाहारा
सत्वे समसरीरा, जहा नेरइया, तहा भाणियव्वा, नवरं
कम्मवन्नलेस्साओ परिवण्णेयव्वाओ, पुब्बोववन्नगा
महाकम्मतरागा अविसुद्धवन्नतरागा अविसुद्धलेस्सतरागा,
पच्छोववन्नगा पत्था, सेसं तदेव, एवं० जाव अ-
णियकुमाराणं । पुढविकाइयाणं आहारकम्मवन्नलेस्सा
जहा नेरइयाणं । पुढविकाइया खं भंते ! सत्वे समवेय-
णा ? , इंता समवेयणा, से केण्डेणं भंते ! समवेय-
णा ? , गोयमा ! पुढविकाइया सत्वे असन्नी असन्नी-
भूया अणिदाए वेयणं वेदेति से तेण्डेणं० । पुढविका-
इया खं भंते ! सत्वे समकिरिया ? , इंता ? समकिरिया,
से केण्डेणं ? , गोयमा पुढविकाइया सत्वे भाई मिच्छा
दिट्ठी, ताणं णिययाओ पंच किरियाओ कजंति, तं
जहा—आरंभिया जाव मिच्छादसणवत्तिया, से तेण्डेणं
समाउया समोववन्नगा, जहा नेरइया तहा भाणियव्वा,
जहा पुढविकाइया तहा० जाव चउरिंदिया । पंचिदिय-
तिरिक्खजोणिया जहा नेरइया नाखं किरियासु, पं-
चिदियतिरिक्खजोणिया खं भंते ! सत्वे समकिरिया ? ,
गोयमा ! खो उतिण्डे समड्डे । से केण्डेणं, गोयमा !
पंचिदियतिरिक्खजोणिया तिविहा पन्नत्ता, तं जहा—
सम्मादिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी, तत्थं खं जे ते
सम्मादिट्ठी ते दुविहा पञ्चा, तं जहा—अस्संजया य, सं-
जयासंजया य । तत्थं खं जे ते संजयासंजया तेसि खं तिवि

सत्य

किरियाओ कजंति, तं जहा-आरंभिया परिग्महिया माया-
वत्तिया, अस्संजयाणं चत्तारि, मिच्छादिट्ठीयं पंच, सम्मा-
मिच्छादिट्ठीयं पंच, मणुस्सा जहा नेरइया नायणं जे महा-
सरीरा ते बहुतराए पोमगले आहारंति आहएच आहारंति, जे
अप्पसरीरा अप्पतराए आहारंति अभिक्खणं आहारंति
तेसं जहा नेरइयाणं जाव वेयया । मणुस्सा णं भंते । सव्वे
समाकिरिया ? , गोयमा ! खो इतिण्हे समहे, से के-
खहेणं ? , गोयमा ! मणुस्सा तिविहा पन्नत्ता, तं जहा
सम्महिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी । तत्थ णं जे ते
सम्महिट्ठी ते तिविहा पणत्ता, तं जहा-संजया, अस्संजया,
संजयासंजया य । तत्थ णं जे ते संजया ते दुविहा पणत्ता, तं
जहा-सरागसंजया य, वीयरारागसंजया य । तत्थ णं जे ते वी-
यरारागसंजया ते णं अकिरिया, तत्थ णं जे ते सरागसंजया
ते दुविहा पणत्ता, तं जहा-पमत्तसंजया य, अप्पमत्त-
संजया य । तत्थ णं जे ते अप्पमत्तसंजया तेसि णं एमा
मायावत्तिया किरिया कज्ज, तत्थ णं जे ते पमत्तसंजया
तेसि णं दो किरियाओ कजंति, तं जहा-आरंभिया य, मा-
यावत्तिया य । तत्थ णं जे ते संजयासंजया तेसि णं आइध्वा-
ओ तिभि किरियाओ कजंति, तं जहा-आरंभिया १ परिग्म-
हिया २ मायावत्तिया ३ । अस्संजयाणं चत्तारि किरियाओ
कजंति-आरंभिया १ परिग्महिया ३ मायावत्तिया ३ अ-
प्पच्च ० ४, मिच्छादिट्ठीयं पंच-आरंभिया १ परिग्महि-
या २ मायावत्तिया ३ अप्पच्च ० ४, मिच्छादसण ० ५,
सम्मामिच्छादिट्ठीयं पंच किरियाओ ५ । वाणमंतस्सो-
तिसवेमाणिथा जहा असुस्कुमारा, नवरं वेवणाए न्हा-
वचं-मायिमिच्छादिट्ठी उववन्नगा य अप्पवेदणतरा, अ-
मायिसम्महिट्ठी उववन्नगा य, महावेयणतरा अ-
शिखण्वा, जोतिसवेमाणिथा । अलेस्सा णं भंते !
नेरइया सव्वे समाहारगा ? , ओहियाणं सलेस्साणं सुक्क-
लेस्साणं, एएसि णं तिण्हं एको गमो, कण्हलेस्साणं
नीललेस्साणं पि एको गमो नवरं वेदणाए मायिमिच्छा-
दिट्ठी उववन्नगा य अमायिसम्महिट्ठी । उववन्नगा भाशि-
वन्वा । मणुस्सा किरियासु सरागवीयरारागमत्तावत्ता-
णं भाशियन्वा । काउलेसाए वि एसि गमो, नवरं ने-
रइए जहा ओहिए दण्डए तहा भाशियन्वा, तेउलेस्सा
पण्हलेस्सा जस्स अरिथ जहा ओहिओ दण्डओ तहा भा-
शियन्वा । नवरं मणुस्सा सरागा वीयरारागं य न भा-
शियन्वा । गाहा-“दुक्खाउए उदिमै, आहारे कम्म-
वण्णलेस्स य । समवेयण समकिरिया, समाउए चैव बो-
द्धवा ॥ १ ॥” (म०-२१)

‘नेत्रहय’ इत्यादि व्यङ्ग्यं, नवरं ‘महासरीरा य अल्पसरीरा व’ इत्यादि, इहात्यर्थं महत्त्वं चापेक्षितं, तत्र अल्पम् अपराधमनुज्ञासंख्येयभागमात्रवत्, उक्तं तु महत्त्वं पञ्चभुजःशतमानवत्, एतच्च भवधारणीयशरीरापेक्षया, उत्तराधेयतापेक्षया तु अन्त्यमकुलमन्त्रसंख्याभागीमात्रवत्, इतरतु धनुस्सहस्रमानवमिति, एतेन क किं समशरीरा इत्यत्र प्रश्न उत्तरमुक्तम्, शरीरविषयमात्राभिधाने सत्याहाराच्छासयोर्येषं सुखमातिपाद्यं भवतीति शरीरप्र-अस्य द्वितीयस्थानोक्तस्यापि प्रथमं निर्वचनमुक्तम् अथाहाराच्छासप्रभयोर्यैवैवममाह—‘तथ स’ मित्यादि ये यतो महाशरीराले तदपेक्षया बहुतराज पुद्गला आहारयन्ति, महाशरीरत्वादेव, इत्येतं हि लोके इह—चक्षुरीरो बह्वाशी स्वस्थशरीरश्चाहपञ्चोक्षी, इति शशकवत्, बाहुल्यापेक्षं चेदमुच्यतं अन्यथा बृहच्छरीरोऽपि कश्चिदल्प-मत्राति अल्पशरीरोऽपि कश्चिद्भूरि भुङ्क्ते, तथाविधमुच्यवत्, न पुनरेतिह, बाहुल्यपक्षस्यैवाभ्यवकाशं, ते क नारका उपपत्तिरिति चेद्येनानुभावात्पञ्चसंख्येयार्थपर्याप्तित्वेनास्तेन यथा महाशरीरा दुःखितास्तीमाहाराभिलाषाश्च भवन्तीति । ‘बहुनराप पोमगलं परिणमेति’ सि—आहारापुद्गलानुसारित्वात्परिणामस्य बहुतरानित्युक्तं, परिणामश्चाप्येष्टोऽप्याह-कार्यमिति कृत्योक्तः। तथा ‘बहुनराप पोमगले उत्ससंति’ सि-उच्छासतया युद्धन्ति, ‘निस्सकंति’ सि—निःश्वासतया विमुञ्चन्ति, महाशरीरत्वादेव, इत्येतं हि बृहच्छरीरस्तज्जातीयेतरतुपेक्षया बृहच्छासनिःश्वास इति, दुःखिताऽपि तथैव दुःखिताश्च नारका इति बहुतरास्तानुच्छसन्तीति । तथा ऽऽहारस्यैव कालकृते वैषम्यमाह—‘अभिक्षणं आहारं’ सि—अभिक्षणं यौनःपुन्यं यो यतो महाशरीरः स त-वपेक्षया शीघ्रशीघ्रताद्वाराग्रहण इत्यर्थः, ‘अभिक्षणं ऊ-संसंति अभिक्षणं भीसंसंति’ एते हि महाशरीरत्वेन दुःखिततरत्वात् अभिक्षणम्—अनवरतमुच्छासादि कुर्वन्तीति । तथा ‘(तथ स) जे ते’ इत्यादि ये ते, इह ‘जे’ इत्येतावतैवार्थसिद्धौ यस्ते इत्युच्यते तद्भाषामा-त्रमेवेति, ‘अल्पसरीरा अल्पतराप पोमगले आहारं’ सि-ये यतोऽल्पसरीराले कदाहृत्तरीयपुद्गलापेक्षया ऽप्यतराज पुद्गलमाहारयन्ति, अल्पशरीरत्वादेव ‘आहस आहारं’ सि—कदाचित्दाहारयन्ति कदाचिदाहारयन्ति, महाशरीराहारपरिणामतरालापेक्षया बहुतरालात्मनरालेत्यर्थः, ‘आहस ऊसंसंति भीसंसंति’ सि—एते हल्पशरीरत्वेनैव महाशरीरापेक्षयाऽप्यतरादुःखत्वाद् आहत्य कदाचित् समन्तरमित्यर्थः उच्छासादि कुर्वन्ति, यच्च नारकाः सन्ततमेवोच्छासयन्ति कुर्वन्तीति प्रागुक्तं त-ममहाशरीरापेक्षयैवगन्तव्यमिति । अथवा—अपरीतकालेऽल्पशरीराः सन्तो लोमाऽऽहारापेक्षया नाऽऽहारयन्ति अपरीतकालेन क नोच्छसन्ति, अथवा त्वाहारयन्ति उच्छ-सन्ति चेत्तत आहत्माहारयन्ति आहत्योच्छसन्ति इ-त्युक्तम्, ‘से तेणुण्ये सोममा’ एवं बुद्धि-नेत्रहया सत्वे नो समाहारे’ त्यादि निगमनमिति । ‘पुष्वा-वचनगा य पक्षोवचनगा य’ सि—पूर्वोत्पन्नाः प्रथमतस्तुपक्षा-स्तद्वत् तु पक्षावृत्तपक्षाः, तत्र पूर्वोत्पन्नानामनुपस्तदप्य-

कर्मणां च बहुतरवेदनादहपकर्मत्वम्, पञ्चादुत्पन्नानां च नारकाणामापुष्पादीनामहपतराणां वेदितत्वात् महाकर्मत्वम्, एतच्च सूत्रं समानस्थितिका ये नारकास्तान्कीकृत्य प्रणीतम्, अन्यथा हि रत्नप्रमायास्तुक्कृष्टितेनारकस्य बहुम्यायुषि क्षयमुपगते पल्यापमावशेषे च तिष्ठति तस्यामिष रत्नप्रमायां दशवर्षसहस्रस्थितिनारकोऽन्यः कश्चिदुत्पन्न इति कृत्वा प्रागुत्पन्नं पल्यापमापुष्कं नारकमपश्य किं वक्तुं शक्यं महाकर्मैति ? । एवं वर्यसूत्रे पूर्वोत्पन्नस्याहप कर्म ततस्तस्य विशुद्धो वर्यः, पञ्चादुत्पन्नस्य च बहुकर्मत्वाद्विशुद्धतरो वर्य इति । एवं लक्ष्यासूत्रेऽपि, इह च लक्ष्यशास्त्रेन भावलेख्या प्राज्ञा, बाह्यव्यलेख्या तु वर्यद्वारेणैवोक्तं । 'समवेयण' ति—समवेदनाः—समानपीडाः 'संक्षिभूय' ति—सज्ज्ञा-सम्यग्दर्शने तद्वन्तः संज्ञिनः संज्ञिनो भूताः—संज्ञित्वं गता-संज्ञिभूताः । अथवा—असंज्ञिनः संज्ञिनो भूताः संज्ञिभूताः, चिप्रत्यययोगात्, मिथ्यादर्शनमपहाय सम्यग्दर्शनजन्मना स्मरुत्पन्ना इति यावत्, तेषां च पूर्वकृतकर्मिषापकम-जुमरतामहो महद्दुःखसङ्कटम्, इदमकस्माद्वैमाकम-पतितं न कृतो भगवद्देवप्रणीतः सकलदुःखक्षयकरो विषयविषमविषपरिभोगविप्रलम्बचैतोर्मिर्देम इत्यतो महद् दुःखं भावसमुपजायते अतो महावेदनास्ते, असंज्ञिभूतास्तु मिथ्यादृष्टयः, ते तु स्वकृतकर्मफलमिदमित्येवमज्ञानान्तोऽनुपगतसमानसा अल्पवेदनाः स्युरित्येके, अन्ये त्वाहुः—संज्ञिनः—संज्ञिप्रेक्षियाः सन्तो भूता—नारकत्वं गताः संज्ञिभूताः, ते महावेदनाः तीमाशुभाध्यवसायनाशुभतरकर्मबन्धनेन महानरेकप्राप्तात्, असंज्ञिभूतास्त्वनुभूतपूर्वासंज्ञिभवाः, ते चासंज्ञिवादेवात्यन्ताशुभाध्यवसायाभावात् रत्नप्रमायामनतीव्रवेदननरेकप्राप्ताद-व्यववेदना, अथवा—'संज्ञिभूताः' पर्याप्तकीभूताः, असंज्ञिनस्तु अपर्याप्तकाः, ते च क्रमेण महावेदना इतरे च भवन्तीति प्रतीयत एवेति । 'समाकरिय' ति—समाः-तुल्याः क्रियाः—कर्मनिबन्धनभूता आरम्भिकयादिका येषां ते समाक्रियाः, 'आरंभिय' ति—आरम्भः—पृथिव्यापु-पमर्दः स प्रयोजनं—कारणं यस्याः साऽऽरम्भिकी १, 'परिग्राहिय' ति—परिग्रहो—धर्मोपकरणजवस्तुस्वीकारो-धर्मोपकरणसूक्ष्मो च स प्रयोजनं यस्याः सा परिग्रहिकी २, 'मायावस्तिय' ति—माया-अनाजैवम् उपलक्षण-त्वात्क्रोधादिरपि च; सा प्रत्ययः—कारणं यस्याः सा मायाप्रायया ३, 'अप्यक्षकायकरिय' ति—अप्रत्याख्याने-न-निवृत्त्यभावेन क्रिया-कर्मबन्धादिकरणम् । अप्रत्याख्यान-क्रियेति ४, 'पंच किरियाओ कज्जति' ति—क्रियन्ते, कर्मक-र्त्तरि प्रयोगोऽयं तेन भवन्तीत्यर्थः, 'मिच्छादंसणवस्तिय' ति—मिच्छादर्शने प्रत्ययो—इतुर्थस्याः सा मिथ्यादर्शनप्र-त्यया । ननु मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगाः कर्मबन्धहेतव इति प्रसिद्धिः, इह तु आरम्भादयस्तेऽभिहिता इति कथं न विरोधः ? , उच्यते—आरम्भपरिग्रहशब्दाभ्यां योग-परिग्रहो योगानां तद्वत्त्वात्, शेषपदेस्तु शेषबन्धहेतुप-रिग्रहः प्रतीयत एवेति, तत्र सम्यग्दर्शनां वनञ एव, मिथ्यात्वाभावात् योगाणां तु पञ्चापि, सचविप्रस्थात्त्वस्य मि-

ध्यात्वैवैवैव विषयितत्वादिति । 'सत्त्वं समाडया' इत्यादि-प्रश्नस्य निवेदनवस्तुमङ्ग्या भावना क्रियते, निबद्धदशवर्ष-सहस्रप्रमाणायुषो युगपच्छोत्पन्ना इति प्रथमप्रश्नः १, ते-ध्वेव दशवर्षसहस्रस्थितिषु नरेकेष्वेके प्रथमतस्तुत्पन्ना अपरे तु पश्चादिति द्वितीयः २, अन्यैर्विषममायुर्निबद्धं कैश्चिद्दशवर्षसहस्रस्थितिषु कैश्चित्त्व पञ्चदशवर्षसहस्र-स्थितिषु उत्पत्तिः पुनर्दशवर्षेति तृतीयः ३, कश्चित्सानरो-पमस्थितयः कश्चित् दशवर्षसहस्रस्थितय इत्येवं विषमा-युषो विषममेव चोत्पन्ना इति चतुर्थः ४, इह संप्रहगा-या—'आहाराईसु समा, कम्म वने तहेव लेसा । वि-यणाए करियाण, आउयउवच ति चउभंगी ॥ ११ "' अशु-रकुमाराणं भेते' इत्यादिना अशुरकुमारप्रकरणमाहारादिप-दनवकापते सुचितं, तच्च नारकप्रकरणवर्णयम्, एतदेवा-ह—'जहा नरया' इत्यादि, तत्राहारकसूत्रे नारकसूत्रसमा-नेऽपि भावनाविशेषण लिख्यते—अशुरकुमाराणामहपशरी-रत्वं भवधारणीयशरीरापेक्षया जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभाग-मानत्वं, महाशरीरत्वं तुःकर्षतः सहस्रस्तप्रमाणत्वम्, उन्नवे-क्रियापेक्षया त्वहपशरीरत्वं जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागमान-त्वं महाशरीरत्वं तुःकर्षतो योजनलक्षमानमिति, तत्रैते महा-शरीरा बहुतरान् पुद्गलानाहारयन्ति, मनोभञ्जलक्षणहा-रापेक्षया, देवानां ह्यसौ स्यात् प्रधानश्च, प्रधानापेक्षया च शास्त्रे निर्देशो वस्तुनां विधीयते, ततोऽहपशरीरप्राज्ञाहा-रपुद्गलापेक्षया बहुतरास्ते तानाहारयन्तीत्यादि प्राग्बत्, अभीक्ष्णमाहारयन्ति अभीक्ष्णमुच्छसन्ति च इत्यत्र ये च-तुर्थादिकपर्याहारयन्ति स्तोकासत्कादभीक्ष्णपृच्छसन्ति ताना-श्रित्याभीक्ष्णमिच्छुच्यते, उत्कर्षतो ये सातिरेकवर्षसहस्रस्यो-परि आहारयन्ति सातिरेकपक्षस्य चोपपृच्छसन्ति तान्की-कृत्य एतेषामल्पकालीनाहारोच्छ्वासत्वेन पुनः पुनराहारय-न्तीत्यादिव्यपदेशविषयत्वादिति, तथाऽहपशरीरा अल्पतरा-न् पुद्गलानाहारयन्ति उच्छसन्ति च अल्पशरीरत्वादेव, य-स्तुनस्तेषां काश्चित्कत्वमाहारोच्छ्वासयान्तमहाशरीराहा-रोच्छ्वासान्तरालापेक्षया बहुतरान्तरालत्वात्, तत्र हि अन्तराले ते नाऽऽहारादि कुर्वन्ति तद्व्यव कुर्वन्ती-त्येवंविधत्वादिति ; महाशरीराणामप्याहारोच्छ्वासयोर-न्तरालमस्ति, किन्तु-तदल्पमित्यविषयत्वादेवाभीक्ष्णमित्युक्तं, सिद्धं च महाशरीराणां तेषामाहारोच्छ्वासयोरप्यान्तर-त्वम्, अल्पशरीराणां तु महान्तरत्वं, यथा सौधमदे-वानां सप्तहस्तमानतया महाशरीराणां तयोरन्तरं क्रमेण वर्षसहस्रद्वयं पञ्चद्वयं च, अनुत्तरसुराणां च इल्लमा-नतया अल्पशरीराणां त्रयस्त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रयस्त्रि-ंशद्वयं च पञ्चा इति । एषां च महाशरीराणामभीक्ष्णऽऽहा-रोच्छ्वासाभिधानात्यधिकतत्त्वमवसीयते, एषां तु वि-पर्ययो वैमानिकवदेवेति, अथवा—लोमाहारापेक्षया अभीक्ष्ण-म्—अनुसमयमाहारयन्ति महाशरीराः पर्याप्तकावस्थाया-म्, उच्छ्वासस्तु यथोक्तमानेनापि भवन् परिपूर्णवभापेक्ष-या पुनः पुनरित्युच्यते, अपर्याप्तकावस्थायां त्वहपशरीरा लोमाहारतो नाहारयन्ति ओजआहारत एवाहरन्ता इति कदाचिन्त आहारयन्तीत्युच्यते, उच्छ्वासापर्याप्तकावस्थायां च नाच्छ्वासस्त्यस्या सूक्ष्मसन्तीत्युच्यते आहत्योच्छ-

सन्तीति 'कम्मवज्जलेस्साओ (वि)परिवेयेयव्वाओ' 'सि-
कम्मोदीमि नारकापेक्षया विपवेयेथ आख्यामि ।
तथाहि-नारको ये पूर्वोत्पन्नोऽप्येककर्मवृत्ततरुण्युभ-
तरलेखी उक्तोः, अमुरास्तु च पूर्वोत्पन्नास्ते महाकर्माणां-
शुद्धवर्णा अशुभनरलेखावन्ति । कथम् ? य इति पूर्वोत्पन्ना
अमुरास्तेऽतिकर्मवृत्तार्थं ध्यातवित्तत्वाभारकाननेकप्रकारा-
वोत्तरेणां योतननः प्रभूतमशुभं कर्म संचिन्वन्तीत्यतोऽभि-
धीयन्ते ते महाकर्माणि । अथवा-ये वज्जोयुपस्ते तियेगा-
दित्रायोरवकर्मप्रकृतिवन्धनाम्यहाकर्माणि; तथा अशुभवर्णा
अशुभलेखीभ्यः, पूर्वोत्पन्नानां हि क्षीणत्वात् शुभकर्मणः
शुभवर्णाश्च शुभो वर्णो लेखा च इत्यतीति, पश्चादुत्पन्ना-
रुधवज्जोयुषोऽप्येककर्माणां बहुतरुण्युभमवधनादशुभकर्म-
णामक्षीणत्वाच्च शुभवर्णाश्चः स्युरिति । वेदमस्तु च यथ-
पि भारकाणांमिथासुरकुमारानामपि तथापि तद्भावना-
या विशेषः, स खयम्-ये सञ्चिन्वन्तास्ते महावेदनाः, चा-
रित्रविराधनाज्ज्वलितसन्तापात्, अथवा-सञ्चिन्वन्ताः स-
न्निपूर्वमेवाः पश्चात्ता या ते शुभवेदनामाश्रित्य महावेदना
इतरं त्वत्वेवेदना इति । एवं भागकुमाराद्योऽपि ६ औचित्य-
स्येन कथायाः ॥ पुढबिक्काइया खं भेते । आहारकम्मवज्जले-
स्सा अहा नरइय खं ति-वन्धावैपि सूत्राणि नारकसूत्रा-
णां वृथिवीकायिकामिलापनाधीयन्त इत्यर्थः, केवलमा-
हारस्यैव भावनवम्-पृथिवीकायिकानामङ्गुलासंख्येय-
भागमात्रशरीरव्यत्यशरीरवम् । इतरमेत आनम-
वचनाद्वसेयम् । 'पुढबिक्काइयस्स ओगाहणदुपाय चउ-
दुगुणवडिद' ति-न च महाशरीरा लोभाहारना बहुतरा-
शुभलानामहारयन्तीति उक्तस्मिन् च अमीकं महाश-
रीरत्वादेव, अल्पशरीराणांमल्पाहारोच्छ्वासस्त्वमल्पशरीर-
त्वादेव, कादाश्चित्कत्वं च तयोः पर्याप्तकतगवस्थापेक्षम-
वसेयम् ॥ तथा कर्मादिसूत्रेषु पूर्वपश्चादुत्पन्नानां पृथि-
वीकायिकानां कर्मवर्णलेखाविभागो नारकैः सम एव,
वेदनाक्रियस्तु नानात्वमत एवाह- 'असञ्चि' ति-मि-
थ्यादृष्टयोऽननस्का वा 'असञ्चिभूय' ति-असञ्चिभूता
असञ्चिनां या जायन्ता तामित्यर्थः, एतदेव ध्यनक्रि-
'असिद्धाय' ति-अभिर्होराख्या वेदनां वेदयन्ति, वेदनाम-
नुमवन्ताऽपि न पूर्वोत्पन्नाशुभकर्मपरिणतिरियमिति-
मिथ्यादृष्टिबाधवगच्छन्ति, विमनस्कत्वाद्वा मत्तच्छ्रुत-
विहिति भाषया । 'माईमिच्छादिद्वि' ति-मायावन्तो
हि तेति धीयेषांपचन्ते, यदाह- 'उमगावेदस्सो म-भा-
त्तासओ पुढहिययमाइहो । सट्ठालोय ससञ्जा, तिरियाउं
वधय जंवा ॥ १ ॥ ' ति, ननस्ते मायिन उच्यन्ते । अथ-
वा-मायदानन्तानुदम्भिकवायोपलक्षणम्, अतोऽनन्तालु-
पेक्षकथायाद्वयन्तोऽत एव मिथ्यादृष्टयो-मिथ्याबोधद्वय-
वय इति । 'ताणं शियइयाओ' ति-तेषां पृथिवीकायि-
कानां सैवतिकथा-नियता न तु त्रिप्रभृत्य इति, पञ्चैव-
त्यर्थः, 'से तेणुणं समकिरिय' ति-निगमनम्, 'आव चउरि-
द्वि' ति-इह महाशरीरत्वमितरत्र स्वस्यावगाहनाऽ
नुसारंशोपसेयम्, आहारश्च जीविन्द्रयादीनां मत्तपलक्षणाऽ
वीति । 'वंचिदियतिरिक्कजोशिया अहा नरइय' ति-
मतीति, नवरमिह अहाशरीरा अमीकमहाहारयन्ति उच्छ्वा-

सन्ति चेति यदुच्यते तत्संख्यानवर्णायुषाऽप्येयस्यवसेयं, तथे-
व दर्शनात्, मासंख्यानवर्णायुषः, तेषां प्रक्षेपाहारस्य
वृद्धस्यापि प्रतिपादितत्वात्, अल्पशरीराणां स्वाहारोच्छ्वा-
सयोः कादाश्चित्कत्वं वचनमात्रायादिनि, लोभाहारपरि-
या तु सर्वेषामवधीयमिति वदत एव, अल्पशरीराणां तु
यत्कादाश्चित्कत्वं तदप्योक्तत्वं लोभाहारोच्छ्वासयोरवधे-
न पर्याप्तकत्वं च तद्भावनावसेयमिति ॥ तथा कम्मस्ये य-
त्पूर्वोत्पन्नानामल्पकर्मस्थितिरर्था तु महाकर्मत्वं तदापु-
ष्कादितद्भववैधकर्मोपेक्षयाऽवसेयम् ॥ तथा वर्णलेखासूत्र-
यायेत्पूर्वोत्पन्नानां शुभवर्णाणाम् तत्ताकरयात् पश्चादुत्पन्ना-
नां चाशुभवर्णादिवात्याद्वसेयम्, लोकं तथैव दर्शनादिति ।
तथा 'संजयासंजय' ति-देशविरताः स्थूलात् प्राणाति-
पोताद्विनिवृत्तत्वादिनरस्माद्विनिवृत्तत्वाच्च । 'मणुस्साणं
अहा नरइय' ति-तथा वक्ष्या इति गम्यम्,
'नारकं' ति-नानात्वं, भेदः पुनरयम्-तत्र 'मणुस्सा खं
भेते ! सर्वे समाहारगा ?' इत्यादि प्रश्नः, 'नो इण्डे स-
मट्ठे' इत्याद्युत्तरं 'आव दुविहा मणुस्सा पञ्चत्ता, तंजहा-
महासरीरा य, अप्ससरीरा य । तत्थ खं जे ते महासरीरा ते
बहुतराणं योगाल आहारंति, एवं परिणामेति उत्तरसंति
भासयति " इह स्थान नारकस्यैव 'अभिक्कलं आहारं-
ति' इत्यधीतम्, इह तु 'आह' स्वधीयते, महाशरीरा
हि देवकुष्ठादिमिथुनकाः, ते च कदाश्चिदेवाहारयन्ति
कावलिकाहारण, 'अट्ठमभत्तस्स आहारो' ति वचनात्,
अल्पशरीरास्त्वभीक्ष्णमल्पं च, बालानां तथैव दर्शनात्
संमृच्छिममनुष्याणामल्पशरीराणामनवरतमाहारसम्प्रदाय-
वच्छेद पूर्वोत्पन्नानां शुद्धवर्णादि तत्ताकरयात् संमृच्छि-
मपेक्षया चेति । 'सरागसंजय' ति-अक्षीणानुपशान्त-
कथायाः 'वीयरगसंजय' ति-उपशान्तकथायाः क्षीण-
कथायाश्च, 'अकिरिय' ति-वातरागस्वनारम्भादीनामभा-
वादिन्याः, 'यना मायावसिय' ति-अप्रमत्तसेयताना-
मेकैव मायाप्रत्या 'किरिया अज्ज' ति क्रियते-अव-
ति कदाचिदुद्गृहतरणप्रवृत्तानामक्षीणकथायत्वादिति, 'आ-
रमिय' ति-प्रमत्तसेयतानां च 'सर्वेः प्रमत्तयोग आरम्भ'
इति कृत्वाऽऽरम्भिकी स्यात्, अक्षीणकथायत्वाच्च मा-
याप्रत्ययेति । 'वाणमेतरजोइसवेमाणिया अहा असुरकु-
मार' ति, तत्र शरीरस्याल्पत्वमहस्ये स्वावगाहनानुसार-
शास्त्रत्वे । तथा वेदनायामसुरकुमाराः 'सञ्चिभूया य अस-
ञ्चिभूया य, सञ्चिभूया इत्येयथा अस्सञ्चिभूया अल्पवेयथा'
इत्येवमर्थात्ताः, ध्यन्तरा अपि तथैवाध्येतव्याः, यतोऽसुरा-
दिषु व्यग्नतानेषु देवेषु अस्तञ्चिन उत्पद्यन्ते, यतोऽसौवो-
दक वक्ष्यति- 'असञ्चिणं अहसं मणुस्सासीडो उक्तोसेणं
वाणमेतरं' ति, तं चासुरकुमारप्रकरणोक्तयुक्तस्त्व-
दना मवन्तीत्ववसेयं, यत् प्रागुक्तं सञ्चिभूयः सव्यगृह-
योऽस्तञ्चिमस्त्वमर इति तद्गृहव्याख्यानुसरणेति, ज्या-
तिक्कसैमार्गिकेषु त्वसञ्चिन्नो नापचयन्ते अतो वेदनापदे ते-
ष्वधीयते- 'दुविहा जोतिसिया-मायिमिच्छादिद्वौ उववज्ज-
या य' इत्यादि, तत्र मायिमिथ्यादृष्टयोऽल्पवेदना इतरं च
महावेदनाः शुभवेदनामाश्रित्येति, एतदेव दर्शयकाह-न
चरं 'वेवणाय' इत्यादि । अथ अनुविशितदृष्टकमेव ले-

अभाभेदविशेषमाहस्वदिर्गैर्निरूपयन् दृष्टकस्तत्कमाह-
 'सलेस्साये मेते ! नेरइया सले समाहार' ति-अमेनाहा-
 रशरीरोच्छ्वासकर्मवर्णोत्तरावधेनाकियोपपाताख्यपूर्वोक्त-
 वपदेधेतनारकादिबुधितानिपददृष्टको लेख्यापदविशेषि-
 तः सुचिताः, तस्यैव कृष्णलेखादिविशेषिताः । पूर्वोक्त-
 वपदेधेयिता एव बन्धासम्भवे नारकादिपदात्मकाः यद् दृष्ट-
 काः सुचिताः । तदेवमेतेषां सप्तानां दृष्टकानां सूत्रसङ्के-
 पादे यो यथा अर्पयतव्यस्तं तथा दर्शयन्नाह— 'ओहितस्य'
 'मित्यादि, तस्यैविकानां पूर्वोक्तानां निर्विशेषणानां नारका-
 दीनां तथा संलेश्यानामधिकृतानामेव शुक्लेश्वरानां तु सप्त-
 मदृष्टकवाच्यानांमेषां त्रयाणामेको ममः-सहस्रः वातः, स-
 लेखः शुक्लेश्वरभ्येत्येवंविधविशेषणकृत एव तत्र भेदः, औ-
 चिकदृष्टकसूत्रवद्वयोः सूत्रमिति हृदयम् । तथा 'अस्तस्य'
 इत्येतस्य वक्ष्यमाणपदस्यैव सम्बन्धादस्य शुक्लेश्वराऽस्ति
 स एव तद्दृष्टकऽप्येतत्त्वः, तेनैव पञ्चमिदृष्टिपञ्चो मनु-
 ष्या वैमानिकाश्च वाच्याः, नारकादीनां शुक्लेश्वरस्यैव अमा-
 वासिति, 'किरहलेस्सनीललेखाश्च पि यन्मे गोमो' औचि-
 क इत्येत्यर्थः, विशेषमाह-नवरं 'वयशा' इत्यादि, कृष्णले-
 ख्यापददृष्टके नीललेखापददृष्टके च वदनाख्ये— 'दुविहा येर-
 या पक्का-सजिभूया य अस्तजिभूया य' ति, औचिकदृष्ट-
 काधीनं नाभ्येतव्यम्, अस्तेकिनां प्रथमपृथिव्यामेतोपादात्,
 'अस्तस्यैव सन्तु पटमस्मि' ति वचनात्, प्रथमायां च कृ-
 ष्णनीललेखयोऽप्याभात्, तर्हि किमभ्येतव्यमित्याह— 'मा-
 यिमिक्कादिदि उववज्जय य' इत्यादि, नम मयिपन्ने मि-
 द्वाहदृष्टयश्च महावेदस्य भवन्ति, यतः प्रकर्षपर्यन्तवर्ति-
 नी स्थितिमनुमाने विवर्धयन्ति, अक्रुश्यां च तस्यां महीती
 वेदना संभवति, इतरेषां तु विपरीतति । तथा मनु-
 ष्यपदे किमाख्ये यद्यप्यौचिकदृष्टकं 'तिविहा मनुस्सा
 वज्जात, तं जहा-संजया ३, तस्य गे जेत संजया त बु-
 विहा वज्जात, तं जहा-सरासंजया य, वीपरासंजया च ।
 उत्र गे जेत सारासंजया तं दुविहा पक्का, तं जहा-
 पमसंजया य अयमपमसंजया य' ति पठितं, तथाऽपि कृ-
 ष्णनीललेखापददृष्टकयोर्वाऽभ्येतव्यं, कृष्णनीललेखापदस्य सं-
 वनस्य विविक्तत्वात्, यच्चोच्यते— 'पुष्पफलवज्जयो पुण
 अज्जवरिये ज लेस्साय' ति, सत्कृष्णसिद्धिजन्यकृपां हृदयक-
 मयमङ्गीकृत्य न तु कृष्णादिहृदयस्यस्विन्नचित्तमपरिभ्र-
 मकपांमाबलेक्ष्यम्, एतच्च प्रसूतकामित्, एतेनैव दक्षे-
 यथाह— 'मणुस्से' इत्यादि, तथा कापोतलेखापददृष्टकाऽपि
 नीलादिलेखापददृष्टकवदभ्येतव्यं, नवरं नारकपदं वदना-
 ख्ये नारका औचिकदृष्टकवदव वाच्याः, 'तं वैवश्च-
 'नेरइया दुविहा पक्का, तं जहा-सजिभूया य, अस्तसि
 भूया य' ति, अस्तेकिनां प्रथमपृथिव्यामुत्पत्तिं कासल-
 लेखयन्सम्बन्धात् आह— 'कतउलेस्साय' ति' इत्यादि । तथा
 तस्योत्पत्त्या पक्कवद्या च सस्य जीवविशेषव्यस्तित् तस्य—
 कित्य सयौचिको दृष्टकस्तस्य सयौचिको अशितस्यै,
 तदस्तित्वा वैवश्च-नारकायां चिकोलेन्द्रिकायां तेजोलेख-
 नां वाद्यास्तित् एव, 'ममनकतितुपिपक्ववसतस्तिमन-
 न्यकमपाद्याततः' पञ्चमिदृष्टिपञ्चमनुष्याणां गृह, तयो-
 विषां तेजोलेखा, वैमानिकानां तिस्रः अस्तस्य इति,

आह च—

"किरहा नीला काऊ-तेऊलेसा च भवसुवदतिरिया ।

ओहसलोहम्मीसा-स तेउलेसा मुणेवय्सा ॥ १ ॥

कप्पे सलंकुमारो, भादिदे वेव वंभलोमे व ।

वयसु वण्हेलेसा, तेसु वरं सुऊलेस्सा उ ॥ २ ॥"

तथा—

"पुडवीम्माउवणस्स-वायरवतेवलेस वयारि ।

गम्भयतिरियनेरुं, कुलेसा तिचि सलाये ॥ ३ ॥"

केवलमौचिकदृष्टकं किमाख्ये मनुष्याः सद्यस्वीतराय-
 विशेषणा अधीताः, इह तु तथा न वाच्याः, तेनःपक्षलेख-
 पयोर्वीतरगत्यासम्भवाद् शुक्लेश्वराद्यमेव तत्सम्भवाद्,
 प्रमत्तप्रमत्तास्तुच्यन्त इति, एतेनैव दक्षेयस्याह— 'नेऊलेसा
 पण्हेलेसे' इत्यादि । 'गाह' ति-उद्देशकवदितः सूत्रार्थसङ्ग्रह-
 मतायांऽपि सुललोभाधर्ममुच्यते-दुःखमयुक्तेदीर्घे वेद्यस्य-
 त्येकवदुत्तराभ्यां दृष्टकचतुष्टयमुक्तम्, तथा 'आहारे ति-
 'नेरइया कि समाहारा' इत्यादि, तथा 'कि सयकम्मा' ?
 तथा 'कि समवय्सा' ? तथा 'कि समलेसा' ? तथा 'कि
 समवेयणा' ? तथा 'कि समकिरिया' ? तथा 'कि समउ-
 या समवेववन्त' ति याधायः । अ० १ अ० २ उ० । (सर्वे
 द्वीपकुमाराः समाहारा इति 'दीवकुमर' शब्दे चतुर्थभागे
 २५४२ पृष्ठे गतम् ।) (बाणमन्तरः खड्गे समाहारा इति
 'बाणमन्तर' शब्दे षष्ठे भागे गतम् ।)

नैरयिकादीनां समाहारत्वाद्विद्वत्कुलविषयकाणि सूत्राणि
 अनावर्तासूत्रवद्वक्त्रेणानि तावन् 'वैवोक्ताणि, ज्ञाय प्रज्ञा-
 पनाटीकायां विशेष इति कृत्वा नम प्रदर्शयन्त—

समग्रपदः पृथगेऽपि प्रत्येकमपि समग्रपदं, उच्यते इति तदं
 साक्षात्सम्बन्धस्य यथास्ति, ततोऽसमर्थः—अथोऽचि-
 कारः सर्वे समाहाराः सर्वे सम्प्रणीताः सर्वे सलोच्छ्वासा
 इति प्रश्नोपपत्तिः, द्वितीयाः समग्रसमर्थ इति तृतीयाः
 समग्रणी इति, चतुर्थः समग्रस्याका कृत्, पञ्चमः समग्र-
 न्याका इति, षष्ठः समक्रिया इति, सप्तमः समानुच इति । अथ
 लेखापरिणामविशेषाधिकारं कथमपीषायाणांमुपन्यासो-
 पपत्तिः?, उच्यते—अस्तमत्प्रयोषाग्रे प्रकृत्य—'कतिविहे वं भते!
 गण्णवय पक्को, गोममा । पंचवेहे वण्णवय पक्को तं जहा
 वणेवगरे तस्यगरे वंभयेकुवयगरे उवकावणं विज्जोवणं ।
 तस्य जा स उवकावणं स ति विहा-ल्लोकावकावणं भवो-
 वकावणं मेववोवकावणं, तस्य अवावकावणं ज उवकाव-
 नेरइयवोवकावणं वेववोवकावणं विविज्जोवकावणं भवो-
 वकावणं अणुस्सपमवकावणं' इति । एवं नारकपदविशेष-
 स्वेवोत्पत्त्यानां द्विजानामुपपत्तिसमयादप्यत्र आहव्याप्यते-
 स्मन्मोऽमर्थभासी ततो लेखापदकेऽपि तेनमुपपन्नसम्-
 बन्धं 'कथंनेरो' इति' इति शब्दाभात्, अयमं सभाहृत्य इ-
 त्यादिवशोपलक्षिकमर्थान्निकापमह— 'नेरइया वं भते' इ-
 त्यादि अक्षरानुगुणम्, अगत्यापद— 'वोवका' इत्यादि नान्य-
 सन्धेः समर्थः—आमर्थो युक्त्युपपन्न इति नान्यः, पुनः प्रज्ञा-
 ति-ते केकुवोवमि' इत्यादि, सङ्गच्छाऽऽवकावणं । अथ केवार्थ-
 स-केत मवोऽमेव केन अवावेवेति आह, अस्त । यद्युच्यते
 नैरयिकाः 'सर्वे समाहारा इत्यादि' अनावर्ताह— 'ओमे

स्यादि, इहास्पत्वं महत्त्वं चापेक्षिकं, तत्र अद्यम्यमहत्त्वम्
अङ्गुलासत्त्वयभागमात्रत्वम्, उत्कृष्टं महत्त्वं पञ्चदशःशत-
मानत्वम्, एतच्च भवधारणीयशरीरापेक्षया, उत्तरवैकि-
यापेक्षया तु अद्यम्यमहत्त्वम् अङ्गुलासत्त्वताभागमात्रत्वम्
इतरत्वं धनुःसहस्रमानत्वम्, एतावता च किं समशरीरा इ-
त्यस्य प्रश्नस्यान्तरमुक्तम् । अथ शरीरप्रश्नो द्वितीयस्थानो-
क्तः तत्कथमस्य प्रथमत एव निर्वचनमुक्तम् ? उच्यते-श-
रीरविषयताभिधाने सति आहारोच्छ्वासयोर्वैषम्यं सुप्रति-
पादितं भवतीति द्वितीयस्थानां कस्यापि शरीरप्रश्नस्य प्र-
थमं निर्वचनमुक्तम् । इदानीमाहारोच्छ्वासयोर्निर्वचनमाह-
'तत्थ शं' मित्यादि, तत्र-अल्पशरीरमहाशरीररूपराशि-
द्वयमध्ये 'श' मिति वाक्यालङ्कारे यतो महाशरीरास्ते
तत्पेक्षया बहुतराज् पुद्गलानाहारयन्ति महाशरीरत्वादेव,
इत्येते हि लोके बृहच्छरीरो बह्वक्षी यथा इस्ती, अल्प-
शरीरोऽल्पभोजी शयकवत्, बाहुल्यापेक्षं चदमुदाहरणमु-
पन्यस्यते, अन्यथा कोऽपि बृहच्छरीरोऽल्पतरप्रश्नाति क-
श्चिदल्पशरीरोऽपि भूरि भुङ्क्ते तथाविधमनुपपद्यते, नारकाः
पुनरुपपातादिसत्त्वेष्टानुभावादप्यत्रासत्त्वेष्टोद्यवसित्वादे-
कान्तेन यथा महाशरीराः दुःखितास्तीमाहाराऽभिलाषाश्च
भवन्ति तथा नियमाद् बहुतराज्पुद्गलानाहारयन्ति तथा बहु-
तराज् पुद्गलान् परिणामयन्ति, आहारपुद्गलानुसारित्यात्
परिणामस्य, परिणामश्चाप्युष्टोऽप्याहारकार्यमित्युक्तः, तथा
'बहुतराज् पुगले उत्ससंति' इति-बहुतराज् पुद्गलान्
उच्छ्वासतया शुद्धमिति 'नीससंति' इति-निःश्वासतया सु-
श्रमिति, महाशरीरत्वादेव, इत्यन्ते हि बृहच्छरीरास्तज्जा-
तांयतरापेक्षया बहुच्छ्वासनिःश्वासा इति, दुःखिता अपि
तथैव, दुःखिताश्च नारका इति । आहारस्यैव कालकृतं
वैषम्यमाह-'अभिक्कण' मित्यादि, अभीक्ष्णं-पौनःपु-
न्येनाहारयन्ति, ये यतो महाशरीरास्ते तत्पेक्षया शीघ्रशीघ्र-
तराहारप्रदण्डत्वभावा इत्यर्थः, अभीक्ष्णम् उच्छ्वासमिति अ-
भीक्ष्णं निःश्वासमिति, महाशरीरत्वेन दुःखिततरत्वादनवर-
तमुच्छ्वासादि कुर्वन्तीति भावः, 'तत्थ शं जे ते' इत्या-
दि, 'जे ते' इति इह य इत्येतावतैवार्थसिद्धौ ये ते इति
(यद्) उच्यते तज्जावामात्रमेव, अल्पशरीरास्ते अल्पत-
राज् पुद्गलानाहारयन्ति, ये यतोऽल्पशरीरास्ते तदाहार-
णीयपुद्गलापेक्षया अल्पतराज् पुद्गलानाहारयन्ति, अल्पश-
रीरत्वादेवेति भावार्थः, 'आहच्च आहारयन्ति' इति-क-
दाचिदाहारयन्ति कदाचिदाहारयन्ति, महाशरीराहारप्र-
दण्डान्तरालापेक्षया बहुतरकालान्तरतयत्यर्थः, 'आहच्च ऊस-
संति आहच्च नीससंति' एते हि अल्पशरीरत्वेनैव महाशरी-
रापेक्षया अल्पतरज्जत्वात्, 'आहच्च' कदाचित् साप्तरात्रि-
त्यर्थः, उच्छ्वासादि कुर्वन्तीति भावः, अथवा अपर्याप्तिकाले
अल्पशरीराः सन्तो लोमाहारापेक्षया नाहारयन्ति उच्छ्वा-
सापर्याप्तकालेन च नोच्छ्वासन्ति, अन्यथा त्वाहारयन्ति उच्छ्वा-
सन्ति चेत्तत् आह-'आहच्च आहारयन्ति आ-
हच्च ऊससन्ति' इत्युक्तम् । 'से पण्णहेणमि' त्यादि
निगमनवाक्यं सुगमम् । संप्रति समकर्मत्वाधिकारमाह-
'नरत्थान' मित्यादि 'पुब्बोवचनया य पच्छोवचनया य'
इति पूर्व-प्रथमम् उपपत्ताः पूर्वोपपत्ताः तत एव स्वाधिकः क-

इति कप्रत्ययविधानात् पूर्वोपपत्ताः, एवं पश्चादुपपत्ताः,
तत्र पूर्वोपपत्तपश्चादुपपत्तानां मध्ये ये पूर्वोपपत्तास्तेनारकायु-
नैरकगत्यसातवेदनीयादिकं प्रभृतं निजीर्णमहं विद्यत इ-
ति अत्यकर्मंतरकाः, इतरे तद्विपर्ययात् महाकर्मंतरकाः,
एतच्च समानस्थितिका ये नारकास्तानधिकृत्य प्रणीतम-
वसेयम्, अन्यथा हि रक्षप्रभायाम् उत्कृष्टस्थितेनारकस्य-
बहुस्यायुषि क्षयमिरे पश्योपमावशेषं च तिष्ठति तस्या-
मेव रक्षप्रभायां दशवर्षसहस्रास्थितेनारकोऽन्यः कश्चि-
दुत्पन्नः स किं प्राशुत्पन्नं पश्योपमावशेषायुषं नारकमपे-
क्ष्य वक्तुं शक्यो यथा महाकर्ममिति ? वर्णसूत्रे-विशुद्ध-
शैतरका' इति-विशुद्धतरवर्णो इत्यर्थः, कथमिति चेद्,
उच्यते-इह यस्माच्चैरयिकाणामप्रशस्तवर्णनामकर्मणोऽ-
शुभस्तीमाऽनुभागोऽप्यो भवापेक्षः, तथा चोक्तम्-"कालम-
वक्षेन्मेषको उद्भासं सविधागमविधागो ।" नन्वायुषि
तत्र भवविपाकानि उक्तानि तत्कथमप्रशस्तवर्णनामकर्मण
उद्भयो भवापेक्षो वक्ष्यते ? सत्यमेतत् तथाप्यसौ वर्णनाम-
कर्मणोऽप्रशस्तस्योद्भयस्तीमाऽनुभागोऽभुवश्च भवापेक्षः पू-
र्वाचार्यैर्व्यवहृतः, स पूर्वोत्पन्नेः प्रभृतो निजीर्णः स्तोकाव-
शेषोऽतिष्ठतं, पुद्गलविपाकि च वर्णनाम, तेन पूर्वोत्पन्ना
विशुद्धतरवर्णाः, पश्चादुत्पन्नैस्तु नाद्यापि प्रभृतो निजीर्णः
इति ते अविशुद्धतरवर्णाः, एतदपि समानस्थितिनैरधिक-
विषयमवसेयम्, अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या व्यभिचारसंभवात्
'एवं जडेव वने भगिया' इत्यादि, एवम्-उक्तेन प्रकारेण
यौव वर्ये भगितास्तथैव लेख्यास्वपि वक्तव्या, तथा- 'ने-
रत्थानं भंते ! सत्थे समसेस्सा !, गायमा ! मा इण्णो समं' इ-
त्यादि, सुगमं चैतत्, नवरं पूर्वोत्पन्ना विशुद्धलेखाः पला-
त्पूर्वोत्पन्नेः प्रभृतान्प्रशस्तलेखाद्रव्यान् अनुभूय अनुभूय
क्षयं नीतानि तस्मान्ने विशुद्धलेखाः, इतरे पश्चादुत्पन्नत-
या विपर्ययादविशुद्धलेखाः, एतदपि लेखास्तुं समान-
स्थितिकनैरयिकापेक्षमवसेयम्, समवेदनपदोपपत्तितायाधि-
कारप्रतिपादनाथमाह-'नरत्थानं भंते !' इत्यादि, समवेद-
ना-समानपिडाः 'सज्जिभूया य' इति संज्ञिनः-संज्ञिपञ्चेन्द्रि-
याः सन्तो भूता-नारकत्वं गताः संज्ञिभूताः ते महावेदनाः
तीव्राशुभाध्यवसायेनाशुभतरकर्मवन्धनेन महानरकेवृत्पादा-
त्, असंज्ञिनः-असंज्ञिपञ्चेन्द्रियाः सन्तो भूता असंज्ञि-
भूताः, असंज्ञिनो हि क्षतसूक्ष्मपि गतिवृत्तपक्षे, तद्यो-
ग्यायुर्वैषम्यसंभवात्, तथा चोक्तम्-"कद्विहे शं भंते ! अस-
ज्जिआउप पज्जेते ?, गोयमा ! चउत्विहे असज्जिआउप
पज्जेते ?, तं जहा-नरत्थानसज्जिआउप तिरिकज्जोत्थिय-
असज्जिआउप मणुस्सज्जोत्थियअसज्जिआउप देवअसज्जि-
आउप, इति, तत्र देवेषु नैरयिकेषु च असंज्ञिभूतयो
अद्यम्यतः स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः पश्योपमा-
संक्षेपभागः, तिर्यङ्गु मनुष्येषु च अद्यम्यतोऽन्तर्गुह्यम् उत्क-
र्षतः पश्योपमासंक्षेपभागः, एवं चासंज्ञिनः सन्तो ये नर-
केवृत्तपक्षे तेऽतितीव्राशुभाध्यवसायाभावात् रत्नप्रभाया-
मनसित्रीमवेदनेषु नरकेवृत्तपक्षे अल्पस्थितिकाश्चेत्यवशे-
दनाः, अथवा-संज्ञिभूताः-पयोत्तकीभूतास्ते महावेदनाः
पयोत्तवादेव, असंज्ञिनस्तु अल्पवेदनाः अपयोत्ततया
प्रायो वेदनाया असंभवात् । यद्विधा-'सज्जिभूय' नि सज्जि-

सम्यग्दर्शने सा एवामस्तीति संज्ञिनः संज्ञिना भूता-याताः संज्ञीभूताः; संज्ञित्वं प्राप्ता इत्यर्थः ते महावेदनाः, तेषां हि यथावस्थितं पूर्वकृतकर्मविपाकमनुस्मरतामहो महद्दुःखसंकटमिदमस्माकमापतितं न कृतं भगवद्द्वैतप्रणीतः सकलदुःखक्षयं करोति विषमविषयविषयपरिभोगविप्रलुब्धचेतोभिर्गर्भेभ्यः इत्येवं महद्दुःखं मनस्युपजायते, ततो महा वेदनाः, असंज्ञिनस्तु मिथ्यादृष्टयः, ते तु स्वकृतकर्मफलमिदमित्येवं न जानन्ते, अजानानाभ्यानुपतप्तमानसा अल्पवेदना इति। अभुना समकिरिया इत्यधिकारं बिभावयिषुराह- 'नरइया ऐं भंत ! सर्वे समकिरिया' इत्यादि, रुमाः— तुल्याः क्रियाः—कर्मनिबन्धनभूता आरम्भिकयादिका येषां ते समक्रियाः 'चत्तारि करियाओ कज्जंति' इति-क्रियन्ते इति कर्मकर्त्तरि प्रयोगः तेन भवन्तीत्यर्थः, आरम्भः— पृथिव्याद्युपमर्द्धं स प्रयोजनं-कारणं यस्याः सा आरम्भिकी 'परिग्गहिय' ति—परिग्रहा-धर्मोपकरणवर्जवस्तुस्वीकारः, धर्मोपकरणमूर्च्छा वा, स च प्रयोजनं यस्याः सा पारिग्रहिकी 'मायावात्तिया' इति-माया-अनाजवसुपलक्षणत्वात् कोधारिणि स च प्रत्ययः-कारणं यस्यास्सा मायाप्रत्ययात् 'अप्यवक्कायुकिरिया' इति-अप्रत्याख्याननिवृत्त्यभावेन क्रिया-कर्मबन्धकारणम्, अप्रत्याख्यानक्रियंति, 'नियइयाओ' इति नैयतिकयाःनियता इत्यर्थः अवश्यंभावित्वात्, सम्यग्दृष्टीनां त्वानियताः, संयतादिषु व्यभिचारात्, 'मिच्छादंसणवत्तिय' ति—मिथ्यादर्शने प्रत्ययः—कारणं यस्याः सा मिथ्यादर्शनप्रत्यया, ननु मिथ्यात्वान्निवर्तिकाययोगाः कर्मबन्धहेतव इति प्रसिद्धिः, इह तु आरम्भिकावयवस्तत्तत्प्रसिद्धा इति कथं न विरोधः?, उच्यते—इहार्थपरिग्रहशब्दाभ्यां योगः परिगृहीतो.योगानां तद्रूपत्वात्, शवर्षेस्तु शवा बन्धहेतव इत्येवम्, 'सर्वे समाउअ' इत्यादं प्रश्नस्य या निर्वचनचतुर्भूती तद्भावना क्रियते-निबद्धशवर्षसहस्रप्रमाणायुषो युगपञ्चात्पन्ना इति प्रथमा भङ्गः, तेषु एव दशवर्षसहस्रस्थितिषु नरकषु एक प्रथमतरमुपपन्नाः अपरं पञ्चादिति द्वितीयः, अन्यैर्विषममायुर्निबद्धैश्चिह्नदशवर्षसहस्रस्थितिषु कैश्चिच्च पञ्चदश-वर्षसहस्रस्थितिषु, उत्पत्तिः पुनर्युगपदिति तृतीयः, कचित् सागरोपमस्थितयः, केषिषु-दशवर्षसहस्रस्थितय इत्येवं विषमायुषा विषममेव चोत्पन्ना इति चतुर्थः। संप्रति असुरकुमारादिषु आहारादिपदनवर्क विभावयिषुरिदमाह— 'असुरकुमारा ऐं भंत !' सर्वे समाहारा' इत्यादि, त-आस्मिन् सूत्रे नारकसूत्रसमानेऽपि भावना विशेषण लिख्यते—असुरकुमाराणामल्पशरीरत्वं भवधारणीयशरीरापेक्षया जघन्यतेऽङ्गुलासंख्ययभागमानत्वं महाशरीरत्वं तूत्कर्षतः सप्तहस्तप्रमाणत्वम्, उत्तरैकक्रियापेक्षया तु अल्पशरीरत्वं जघन्यतेऽङ्गुलसंख्ययभागमानत्वम्, उत्कर्षता महाशरीरत्वं योजनलक्षमानत्वमिति। तत्रैते महाशरीरा बहुतरान् पुद्गलानाहारयन्ति, मनोभक्षणलक्षणाहारोपेक्षया, देवानां हि असी संभवति, प्रधानम्। प्रधानोपेक्षया च शास्त्रं निर्देशो वस्तूनां, ततोऽल्पशरीरप्राज्ञाहारपुद्गलपेक्षया ये पुद्गला बहुतरास्ते तानाहारयन्ति, बहुतरान्परिणामयन्तीत्यादिपदत्रयस्याख्यां प्राग्वत्, त-

थाऽभीक्ष्णमाहारयन्ति अभीक्ष्णमुच्छ्वसन्ति, अत्र ये चतुर्थोद्वेकपयोहारयन्ति स्तोकासप्तकांश्चाप्युच्छ्वसन्ति तानाभित्याभीक्ष्णमुच्यते, ये सार्तिरेकवर्षसहस्रस्योपयोहारयन्ति सार्तिरेकपक्षस्य चोप्युच्छ्वसन्ति तानङ्गीकृत्येतेषामल्पकालीनाहारोच्छ्वासत्वेन पुनः पुनराहारयन्तीत्यादिव्यपदेशविषयत्वात्, तथाऽल्पशरीरा अल्पतरान् पुद्गलानाहारयन्ति उच्छ्वसन्ति च अल्पशरीरत्वाद्वा, यत्पुनस्तेषां कादाचित्कत्वमाहारोच्छ्वासयोस्तन्महाशरीराहारोच्छ्वासान्तरालापेक्षया बहुतरान्तरालत्वात्, तत्र हि अन्तराले ते आहारादि न कुर्वन्ति तद्व्यपत्र ते कुर्वन्तीत्येवं विषयलक्षणां महाशरीराणामप्यहाराच्छ्वासयोस्तन्तरालमस्ति किं तु तदल्पमित्यविवाहितत्वाद्भीक्ष्णमित्युक्ते, सिद्धं च महाशरीराणां तेषामाहारोच्छ्वासयोरल्पान्तरत्वम्, अल्पशरीराणां तु महान्तरत्वं, यथा सौधमोद्वेदनां सप्तहस्तमानतया महाशरीराणां तयोस्तरे वर्षसहस्रद्वयं पक्षद्वयं च अनुत्तरसुराणां च हस्तमानतयाऽल्पशरीराणां त्रयस्त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रयस्त्रिंशद्वर्षं च पक्षा इति, एषां च महाशरीराणामभीक्ष्णहारोच्छ्वासाभिधानादपस्थितिकत्वमवसीयते इतराणां तु विषययः वैमानिकवर्षेवति, अथवा-लोमाहारोपेक्षयाऽभीक्ष्णम्-अनुसमयमाहारयन्ति महाशरीराः पर्याप्तकावस्थायामुच्छ्वासस्तु यथोक्तमानेनापि भवन् परिपूर्वभवापेक्षया पुनः पुनरित्युच्यते, अपयोप्तकावस्थायां त्वल्पशरीरा लोमाहारतो नाहारयन्ति ओजा (अञ्जा) हारत एवाहरणात् ततस्ते कदाचिदाहारयन्तीत्युच्यते, अपयोप्तकावस्थायां च नोच्छ्वसन्ति अन्यथा तूच्छ्वसन्ति तत् उच्यते आहोच्छ्वसन्तीति ॥ कर्मसूत्रमाह—'असुरकुमारा ऐं भंत ! सर्वे समकम्मा' इत्यादि, अत्र नैरयिकसूत्रापेक्षया विपर्योसः, नैरयिका हि पूर्वोपपन्ना अल्पकर्मोपेक्षया उक्ता इतरे तु महाकर्मोपेक्षया असुरकुमारास्तु ये पूर्वोपपन्नास्ते महाकर्मोपेक्षया इतरेऽल्पकर्मोपेक्षया, कथमिति चेद्, उच्यते—इहासुरकुमाराः स्वभावाद्बुद्ध्यास्तैर्यक्ष्णैरुपच्यन्ते मनुष्येषु च, तिर्यक्ष्णैरुपच्यमानाः केचिदेकेन्द्रियेषु पृथिव्यवचनरूपतिवृत्तयः केचित् पञ्चेन्द्रियेषु, मनुष्येष्वपि चोत्पद्यमानाः कर्मभूमिकगर्भेभ्यस्त्याग्निकमनुष्यैरुत्पद्यन्ते न शेषेषु, वरमासावशेषाद्युपश्च सन्तः पारमविकमायुर्बन्धनितः, पारमविकमायुर्बन्धकाले च एका-न्तिथेभ्योतिथेयोग्या एकान्तमनुष्ययोग्या वा प्रकृतयस्ता उपचिन्वन्ति, ततः पूर्वोपपन्ना महाकर्मतराः, ये तु पञ्चादुत्पन्नास्ते नाद्यापि पारमविकमायुर्बन्धनित नापि तिथेयमनुष्ययोग्याः प्रकृतीरुपचिन्वन्ति ततस्तेऽल्पकर्मतराः, एतदपि सूत्रं समानस्थितिकसमानभवपरिमित-असुरकुमारविषयमवसेयं, पूर्वोत्पन्नका अपि चक्षपारमविकमायुषः पञ्चादुत्पन्ना अपि अबक्षपारमविकमायुषः स्तोकाकालान्तरिता प्राज्ञाः, अन्यथा तिथेयमनुष्ययोग्यप्रकृति-बन्धेऽपि पूर्वोत्पन्नकात् पञ्चादुत्पन्न उच्छ्वसितिकोऽभि-नवापेक्षोऽनन्तसंसारिकश्च महाकर्मतर एव भवति । वरीसूत्रे ये ते पूर्वोत्पन्नकास्ते अविशुद्धवर्णतराः, कथमिति चेदुच्यते—एतेषां हि अवापेक्षाः प्रशस्तवर्णमानः शुभस्तीमात्रुभा उच्यः, स च पूर्वोत्पन्नानां प्रभूतः क्षय-

मुपगत इति ते अविशुद्धतरवर्णाः, इतरे तु पश्चादुत्पन्न-
तया नाद्यापि प्रभृता निर्जीर्णे इति विशुद्धवर्णाः, एतच्च
समानस्थितिकासुरकुमारविषये सूत्रम्, ' एवं लेस्सा-
ए बी ' ति एवं वर्णसूत्रवत् लेस्यासूत्रमपि वक्तव्यं, पूर्वो-
त्पन्नाः अविशुद्धलेस्या वक्तव्याः पश्चादुत्पन्ना विशुद्धले-
स्या इति भावः, काऽत्र भावनति वेदुष्यन्ते—इह देवा-
नां नैरयिकाणां च तथा भयस्वामाख्यात् लेस्यापरिणाम-
म उपपातसमयात् प्रभृत्याभयज्ञायाद् भवति, यतो व-
क्ष्यति तृतीये लेस्यादशके—' से नूणे भंते ! कण्डलेस्से
नेरइए कण्डलेस्सेसु नेरइएसु उववज्जइ कण्डलेस्से उव-
इइ ! " जल्लेस्से उववज्जइ तल्लेस्से उववइइ ! " इति । अस्या-
यं भावार्थः—पञ्चनिद्रयनिर्योगानिका मनुष्या वा नरकेषू-
त्पद्यमानो यथाकथं तिर्यगायुषि मनुष्यायुषि वा जी-
रे नैरयिकायुःसंवेद्यमानं श्रुजसूत्रनयदशेन विग्रहेऽपि
वर्तमानो नाक एव लभ्यते तस्य च कृष्णादिलेश्यादयः
पूर्ववभावयुषि अन्तमुद्भूतांशेषायासुके एव वर्तमानस्य भ-
वति । तथा चोक्तम्—' अन्तमुद्भुतामि गए, अन्तमुद्भुतमि-
सेसए चव । लस्साहि परिणयाहि, जीवा वध्दंति पगला-
यं ॥१॥ ' एवं देवेष्वपि भावनीयं, तथा लेस्याध्ययने नैरयि-
कायिषु कृष्णादिलेश्यानां जघन्याकृष्टा च स्थितिरियमुक्ता-

“ दसवाससहस्सार्, काऊए ठिई जइअिया होइ ।
उक्कोसा तिननुदही, पलियस्स असेसभागं च ॥ १ ॥
नीलार् जइअिठिई, तिननुदही असेसभागपलियं च ।
दस उदही उक्कोसा, पलियस्स असेसभागं च ॥ २ ॥
कण्हार् जइअिठिई, दस उदही असेसभागपलियं च ।
तिरीससागरार्, मुहुत्तअडियार् उक्कोसा ॥ ३ ॥
एसा नेरइबायं, लेसाणु ठिई उ वडिया इणुमो ।
तेण परं वोच्छामि, तिरियाण मणुस्संवाणं ॥ ४ ॥
अन्तोमुहुत्तमडा, लेसाणु ठिई जइि जइि जा उ ।
तिरियाणु नरायं वा, वडिस्ता कवलं लेसं ॥ ५ ॥ ”

अस्या अक्षरगमनिका—अन्तमुद्भूतं कालं यावत् लेखानां
स्थितिः प्रवृत्त्यर्थः, एतच्च भवति, कासामित्याह—' अहिं जहिं
जा उ ' यस्मिन् यस्मिन्—पृथिवीकायिकादौ संसृष्टिमुपमु-
च्यते, च याः—कृष्णाद्या लेश्यस्तासाम्, एता हि कश्चित्
कर्मिणो भवन्ति, पृथिव्यव्यवस्थापनां कृष्णनीलकपातले-
जम्पपञ्चतस्रो लेस्याः, तेजोवायुदिग्धचतुर्निद्रयसंमूर्च्छि-
मतिर्यक्पञ्चनिद्रयमनुष्याणां कृष्णनीलकपातकपास्तिकक,
गर्भजतिर्यक्पञ्चनिद्रयाणां गर्भजमनुष्याणां च वडपीत,
नन्वेवं श्रुजलेस्याया अपि अन्तमुद्भूतमेव स्थातिः प्राज्ञेति-
त्याशङ्क्यायामुक्तं—वर्जयित्वा कवलं श्रुजलेस्याः श्रुजलेस्या-
मिति भावः । तस्या इयं स्थितिः—

“ मुहुत्तज्जे तु जइअ, उक्कोसा होइ पुव्वकोडी उ ।
नवविं वरिसेहिं ऊणा, नावव्वा सुजल्लेस्साए ॥ १ ॥
एसा तिरियनरायं, लेसाणु ठिई उ वडिया होइ ।
तेण परं वोच्छामि, लेसाणु ठिई उ देवाणं ॥ २ ॥
दसवाससहस्सार्, कण्हार् ठिई जइअिया होइ ।
पल्लासेजियभागा, उक्कोसा होइ नावव्वा ॥ ३ ॥
जा कण्हार् ठिई जइ, उक्कोसा चेव समय-ममइया ।

नीलार् जइअेणं, पलियासंजं च उक्कोसा ॥ ४ ॥
जा नीलार् ठिई जइ, उक्कोसा चेव समयममइया ।
काऊए जइअेणं पलियासंजं च उक्कोसा ॥ ५ ॥
तेण परं वोच्छामि, तेउल्लेस्सं जइा सुरगणां ।
भवणवइयाणंतंर—ओइसेवमायियाणं च ॥ ६ ॥
दसवाससहस्सार्, तेऊए ठिई जइअिया होइ ।
उक्कोसा दो उदही, पलियस्स असेसभागं च ॥ ७ ॥
जा तेऊए ठिई जइ, उक्कोसा चेव समयममइया ।
पण्हार् जइअेणं, दसमुहुत्तअडियार् उक्कोसा ॥ ८ ॥ ”
दशसारागोपायान्तमुद्भूताभ्यधिकान्युत्कृष्टनि भावः, अ-
न्तमुद्भूतं चाभ्यधिकं यत्प्राग्भवभाष्यन्तमुद्भूतं यथोत्तर-
भवभाषि तद् द्वयमन्येकं विवक्षित्वा, देवनेरयिकाणां हि
स्वस्तेत्या प्रागुत्तरभवान्तमुद्भूतद्वयनिजायुःकालप्राप्ताणां
वस्थाना भवति, तथा—“जा पण्हार् ठिई जइ, उक्कोसा
चेव समयममइया । सुकार्यं जइअेणं, तेसासुकोसमम-
इया ॥१॥ ” इति । ततोऽस्माज्जिज्ञास्यतिपरिमाणात् प्रा-
गुक्ताच्च तृतीयलेस्यादेवव्ययमाणासुप्रादवसीयते देवानां नैर-
यिकाणां च लेस्याद्वयपरिणाम उपपातसमयाद्वारभ्याऽऽभ-
वज्ञायाद् भवति इति पूर्वोत्पन्नैश्चासुरकुमारैः प्रभृति ती-
व्रातुभागानि लेस्याद्वयपि अनुत्पन्नाभूय तस्य नीतानि
स्तोकानि मन्वानुभाषाभ्यवतिष्ठन्ते, ततस्ते पूर्वोत्पन्ना अवि-
शुद्धलेस्याः पश्चादुत्पन्नास्तु तद्विपर्ययाद्विशुद्धलेस्याः ।
' वियणाए जइा नेरइया ' इति वदन्त्यां यथा नैरयिका उक्का-
स्तथा वक्तव्याः, तत्राप्यसंज्ञिकेनापि लभ्यमानत्वात्, तत्र
यद्यपि वदन्तासु पाठो नारकाणामिवासुरकुमराणामपि
तथापि भाषानां विशेषः, स चायम्—यं संज्ञीभूतास्ते स-
म्यगृहीतत्वात् महावेदनाः चारित्रविराधनाजन्मचिक्कसन्ता-
पात्, इतरे तु—असंज्ञीभूता मिथ्यादृष्टिवादव्यवेदना इति,
' अवसेसं जइा नेरइयाणं ति—अवशेषं क्रियासूत्रमायुःसूत्रं
च यथा नैरयिकाणां तथा वक्तव्यम्, एतच्च सुगमत्वात् स्वयं
परिभाषनीयम् । ' पवमि ' त्यादि, एवमसुरकुमाराकृतं प्रमाणं
न मातृकुमाराद्योऽपि तावद्वक्तव्याः यावत्स्तनितकुमाराः ।
' पुदविकाइया ' इत्यादि, पृथिवीकायिका आहारकर्मवर्ण-
लेस्याभिधेया नैरयिका उक्कास्तथा वाच्याः, पृथिवीकायि-
कानामाहारादिविषयाणि चत्वारि सूत्राणि नैरयिकसूत्राणीव
पृथिवीकायिकाभिलाषेनाभिधातव्यानीति भावः, कवलमाहा-
रस्तु भावनेवम्—पृथिवीकायिकानाममुक्तासंख्येयभागमात्र-
शरीरत्वेऽप्यल्पशरीरत्वमहाशरीरत्वे आगम्यचन्नाद्वसेये,
स चायमागमः—“ पुदविकाइए पुदविकाइयस्स ओगाह-
णुडयाए चउट्टाणवडिइए ” इत्यादि, तत्र महाशरीरा लो-
माहारतो बहुतराम् पुद्गलानाहारयन्युत्कृष्टमिति च अमी-
इणमाहारयन्यमीदृशं चाच्छसन्ति, महाशरीरत्वादेव, अ-
ल्पशरीराणामहाराच्छासन्तम् अल्पशरीरत्वादेव, का-
दाचित्कत्वं चाहारोच्छासयोः फलितरावस्थापेयमिति ।
वेदनासूत्रमाह—' पुदविकाइया ए भंते ! सव्ये समवेयणा '
इत्यादि, ' असंज्ञी ' ति—मिथ्यादृष्टयोऽमनस्का वा ' असंज्ञिभू-
यं ' ति—असंज्ञिभूता असंज्ञिनां या जायते तामित्यर्थः, एतदेव
व्यक्ता—' अणिययं ' ति—अनियताम्—अनिर्धारितां वेदयन्ते,
वेदानामनुभवन्तोऽपि न पूर्वोपासकशुभकर्मपरिकृतिरिषमि-

स्यवगच्छन्ति, मिथ्यादृष्टिवाद्भवन्कत्वाद्वा मसमुच्छ्रिता-
द्विवर्तिता भावः । किंवास्तु—‘माहमिच्छादिद्वि’ ‘सि-माया-
बन्ता हि तेषु प्रावणोत्पन्नते, यद्वाह—शिवशब्दीवाहः—
“उत्पन्नगदेसज्जो म—गगनासज्जो मुद्धियवमाह्वो । सह-
सीलो य ससज्जो, तिरियाउं बंधं जीवो ॥ १ ॥” तत-
स्ते मायिन उच्यन्ते । अथवा—माया इह समस्तानन्तानु-
बन्धिकषायोपलक्षणं ततो मायिनं इति, किमुक्तं भवति ?—
अनन्तानुबन्धिकषायोदयवन्तः, अत एव मिथ्यादृष्टयः,
‘तांणं शिष्यइयाज्जो’ इति—तेषां—पृथिवीकाधिकानां नैयति-
कयो—नियतोः पञ्चैव; न तु त्रिप्रभृतय इत्यर्थः ‘सं पं-
पण्णसु’ मित्यादि, निगमनम् ‘जाव चउरिदिया’ इति,
इह महाशरीरात्वात्पशरीरत्वे स्वस्वावगाहनानुसारिणाव-
सेये, आहारश्च जीवित्वादिनां प्रोपलक्षणोऽपीति, ‘पं-
चिदियतिरिक्खजोखिया जहा नेरइया’ इति प्रतीते,
नवरमिह महाशरीरा अभौक्षणमाहारयन्ति अभौक्षणमु-
च्छ्रस्तीति यदुच्यते तत्संख्यातवर्णानुपेक्ष्य तथैव
दर्शनात्, नासंख्यातवर्णानुपेक्ष्य, तेषां प्रत्यक्षप्राप्तस्य षष्ठ-
स्यापरि प्रणिपादितत्वात्, अल्पशरीराणां आहारागच्छास-
योयत् कादाचित्कत्वं तदपराप्तावस्थायां लोमाहारागच्छा-
स्यारम्भवेन पर्याप्तावस्थायां तद्वन्नेन चावसंयं, कर्मसूत्रं
यत् पूर्वोपपन्नानामल्पकर्मत्वम् इतरां तु महाकर्मत्वं तदा-
नुपकादि तद्वत्पञ्चकर्मपेक्षं, वर्णलेखास्यारूपि यत्पूर्वो-
पपन्नानां शुभवर्णोपेक्षं तत्तत्तत्तयात् पश्चादनुपपन्नानां चाशु-
खर्णादि बालमवसंयं, लोके तथा दर्शनादिति । तथा ‘सं-
जयरासंजया’ इति—देशविदुताः स्थूलात् प्राणानिपातादि-
निवृत्तत्वात् इतरस्मादनिवृत्तत्वात् । मनुष्यविषयं सूत्रमाह
‘मणुस्सां एं भंत । सत्त्वे समाहारा’ इत्यादि, सुगमं
नवरम् ‘आहृणं आहारं’ इति आहृण ऊससंति आहृण
मीससंति’ इति—महाशरीरा हि मनुष्या वेवकुर्वन्नादिमि-
थुनकास्ते व कदाचिदेवाहारयन्ति काशिलकाहाराणं ‘अहुम-
भत्तस्स आहारो’ इति वचनात् उच्छ्रासनिःश्वासावपि तेषां
शेषमनुप्यापेक्षया अतिमुक्तिवात् कादाचित्की, अल्पशरी-
रास्त्वभीक्ष्णमल्पं आहारयन्ति, बालानां तथादर्शनात्, समू-
च्छ्रिममनुप्याणामल्पशरीराणामनवरतमाहारसंभवाच्च, उ-
च्छ्रासनिःश्वासावप्यल्पशरीराणामभीक्ष्णं प्रायो दुःखण्ड-
लत्वात्, ‘संसं जहा नेरइयाण’ मिति—शेषं—कर्मवर्णविषयं
सूत्रं यथा नैरयिकाणां तथाऽवसंयं, नवरमिह पूर्वोत्प-
न्नानां शुद्धवर्णोदित्वं तादृश्यात् भावनीयं, क्रियासूत्रं वि-
‘शेषमाह—नवरम् ‘किरियाहिं मणुयां तिविहां’ इत्यादि,
तत्र सरागसंयता—अक्षीणानुपशान्तकषाया वीतराग-
संयता—उपशान्तकषायाः क्षीणकषायाश्च ‘अकिरिया’ इति
वीतरागत्वेनारम्भनीनां क्रियाणामभावात्, ‘एणा मायं-
चत्तिया’ इति—अप्रमत्तसंयतानामेकैव भाषाप्रत्यया क्रिया
‘कज्ज’ इति—क्रियते भवति, कदाचिदुद्वाहकण्ठप्रकृता-
नाम् अक्षीणकषायत्वात् ‘आरंभिया मायावत्तिया’ इति
प्रमत्तसंयतानां हि सर्वः प्रमत्तयोगं आरंभ इति भव-
त्यारम्भिकी क्रिया अक्षीणकषायत्वाच्च मायाप्रत्ययेति,
‘संसं जहा नेरइयाण’ मिति—शेषमायुर्विषयं सूत्रं यथा
नैरयिकाणां तथा वक्तव्यं, तच्च सुगमत्वात् स्वयं भावनी-

यम् । ‘बाणंमतराणं जहा असुरकुमाराणं’ मित्यादि, यथा
‘असुरकुमारा सञ्चिभूयां य असन्निभूयां यं तथं एं’ अ-
सन्निभूयां तं महाविषयाणं असन्निभूयां अप्येव्यंयां’ इत्ये-
वमधीना व्यंमतरा अपि तथैवाप्येतयाः, यतोऽसुरादि-
षु व्यंमतरास्तेषु श्रेष्ठत्वंसंज्ञिन उत्पद्यन्ते, तथा चोक्तं व्यं-
मयाप्रज्ञेती मध्यमशते द्वितीयेदृशके—‘असन्नी एं जं-
मनी प्रवत्तवासीसु उज्जोसेणं बाणंमतरं’ इति—ते चासु-
रकुमारप्रकरणांशुपुंकेरह्येवना मध्यमोत्पद्यन्ते, यत् प्राग्-
व्याख्यानं कृतं संज्ञिनः सम्यग्दृष्टयोऽसंज्ञिनसंवेतरे
इति, तदेवमपि घटते इति वृद्धव्याख्यानुसरणतः कृत-
मित्येषाः ‘एव’ मित्यादि, एवमसुरकुमारोक्तप्रकारेण
ज्यातिकक्षैमानिकानामपि वक्तव्यं, नवरं ते वेदंभायामेव—
मध्यतयाः—‘बुविहा जोइसिया पन्नत्ता, तं जहा—मायि-
मिच्छादिद्वि उववभगा यं’ इत्यादि, अथ कस्मादेवमधी-
यते यावता असुरकुमारवत्, ‘असन्निभूया यं’ इति—
किन्नाधीयते ?, उच्यते—तेष्वसंज्ञिन उत्पादाभावात्, ए-
तदपि कथमवसेयम् इति चेत् ? उच्यते—युक्तिशान्त्, तथाहि
असंख्यायुष उच्छ्रा स्थितिः पदोपमसंख्येयभागः,
ज्यातिकक्षैमां व जधन्याऽपि स्थितिः पदोपमसंख्येयभागः,
वैमानिकानां पदोपमं, ततोऽवसीयते नास्ति तेष्वसंज्ञी,
तदभावाच्चोपश्रितप्रकारेणैवाध्यतया नासुरकुमारोक्तप्र-
कारेणैति, तत्र मायिमिथ्यादृष्टयोऽल्पवेदना इतरं महाविदनाः
शुभवेदनामाभिव्यति । अथ चतुर्विंशतिदण्डकमेव सलेश्य-
पदविशेषितमाहारादिपदैर्निरूपयति—‘सलेश्य एं भंत । ने-
रइया’ इत्यादि, यथा अनन्तरमौघिका—विशेषणरहितः
प्राक् गम उक्तस्तथा सलेश्यगमोऽपि निरवशेषो वक्तव्यः
यावद्वैमानिकः—वैमानिकविषयं सूत्रं, सलेश्यपदरूपवि-
शेषणमन्तराण्यस्य विशेषणस्य कांचिदप्यभावात् । अधु-
ना लेश्यामेदृक्कृष्णादिविशेषितान् पददण्डकानाहारादिप-
दैर्विशेषिपुराह—‘कण्ठलेश्याणं भंत । नेरइया’ इत्यादि,
यथा जीविका—विशेषणरहिताः आहारशरीरागच्छासकर्म-
वर्णलेश्यावेदनाक्रियापपातास्थेनैवमिः पदं प्राग् नैरयिका
उक्तास्तथा कृष्णलेश्याविशेषिता अपि वक्तव्याः, नवरं वेद-
नापदे नैरयिका एव वक्तव्याः ‘माहमिच्छादिद्वि उववन्नगा
य अभयसिस्मादिद्वि उववन्नगा यं’ इति, न चोघिकसूत्रे इव
‘सन्निभूया यं’ इति, कस्मादिति चेत्, उच्यते इहासंज्ञिनः
प्रथमपृथिव्यामेषोत्पद्यन्ते ‘असन्नी खलु पदमं’ मिति
वचनात्, प्रथमायां च पृथिव्यां च कृष्णलेश्या, यत्र
च पञ्चम्यादिविषु पृथिव्याषु कृष्णलेश्या न तत्रासंज्ञि-
न इति, तत्र मायिनो मिथ्यादृष्टयश्च महाविदना भ-
वन्ति, यतः प्रकर्षपर्यन्तवर्तिनीं स्थितिमशुभां तं निर्वर्त्त-
यन्ति, प्रकृष्टायां च तस्यां महती वेदना इतरेषु विप-
रीतेति । अतस्कुमारादयो यावत् व्यन्तरास्तावद्यथा औ-
घिका उक्तास्तथा वक्तव्याः, नवरं मनुष्याणां क्रियाभि-
विशेषः, तमेव विशेषं दर्शयति—‘तथं एं जं ते’ इत्यादि
तत्र तेषु सम्यग्दृष्टयोदिविषयं ये ते ते सम्यग्दृष्टयस्ते
त्रिविधाः प्रकृताः, तद्यथा—संयता असंयताः संयतासंयता-
श्च, जहा मोहियाण’ मिति—एतेषां यथोघिकानामुक्तं त-
था कृष्णलेश्यापदविशेषितानामपि वक्तव्यं, तद्यथा—संय-

तानां द्वे क्रिये-आरम्भिकी, मायाप्रत्यया च । कृष्णलेश्या हि प्रमत्तसंयतानां भवति नामप्रमत्तसंयतानां, तेषां तु य-
थोक्त्यर्थे एव द्वे क्रिये, संयतासंयतानां तिस्रः-आर-
म्भिकी, पारिभाषिकी, मायाप्रत्यया च । असंयतानां चत-
स्रः-आरम्भिकी, पारिभाषिकी, मायाप्रत्यया, अप्रत्यया-
नक्रिया चेति । ज्योतिष्कवैमानिकास्तु आद्यास्तु तिस्रु ले-
श्यास्तु न पृच्छयन्ते, किमुक्तं भवति ?-तद्विषयं सूत्रं न
वक्तव्यं, तासां तेष्वभावात्, यथा च कृष्णलेश्याविषयं
सूत्रमुक्तं तथा नीललेश्याविषयमपि वक्तव्यं, नानात्वाभा-
वाद् । एतदेवाह-‘ एवं जहा किण्वलेसा विचारिया त-
हा नीललेसा विचारेयत्वा’ नीललेश्याविषयोऽपि सूत्र-
रङ्क एवमेव, केवलं कृष्णलेश्यापदस्थाने नीललेश्या-
पदमुच्चरितव्यमिति भावः, ‘कापोतलेसा’ इत्यादि, का-
पोतलेश्या हि सूत्रतो नीललेश्येव नैरविकल्प्य आरभ्य
यावद्व्यन्तरास्तावद्वक्तव्या, नवरं कापोतलेश्यायां नैरयिका-
वेदनासूत्रं यथौघिकास्तथा वक्तव्याः-‘ नैरय्या उविहा
पञ्चत्ता-सन्निभूया य असन्निभूया य’ इत्येवं वक्तव्या इ-
ति भावः, ‘असन्निभूनामपि प्रथमपृथिव्यामुत्पादात् तत्र च
कापोतलेश्याभावात्, तेजोलेश्याविषयं सूत्रमाह-‘ तेज-
लेसा एं भंते । असुरकुमारा’ इत्यादि, इह नारकतेजोबायु-
विकलेन्द्रियाणां तेजोलेश्या न संभवति ततः प्रथमत एवासु-
रकुमारविषयं सूत्रमुक्तम्, अत एव तेजोबायुविकलेन्द्रियस्-
त्रमपि न वक्तव्यम्, असुरकुमारा अपि यथा प्रागोक्त उक्ता-
स्तथा वक्तव्याः, नवरं वेदनापदे यथा ज्योतिष्कास्तथा व-
क्तव्याः, ‘सन्निभूया य असन्निभूया य’ इति न वक्तव्याः, किं तु
‘माहमिच्छादिद्वि उववन्मगा अमाहसम्महिद्वि उववन्मगा’
इति वक्तव्या इति भावः, ‘असन्निभूनां तेजोलेश्यावत्स्था-
दाभावात्, पृथिव्यवचनरूपतयः तिथेकपञ्चेन्द्रिया मनु-
ष्याश्च यथा प्रागोघिकास्तथा वक्तव्याः नवरं मनुष्याः
क्रियाभिर्ये संयतास्ते प्रमत्ताश्चाप्रमत्ताश्च भवन्तीयाः, उ-
भयेषामपि तेजोलेश्यायाः संभवात्, ‘सरागा धीतरागा
य नत्थि’ सि ‘सरागसंजया धीतरागसंजया य’ इति न व-
क्तव्या इत्यर्थः, धीतरागाणां तेजोलेश्याया असंभवेन धी-
तरागपदोपन्यासस्य तेजोलेश्यायाः सरागत्वाव्यभिचा-
रात् सरागपदोपन्यासस्य चायोगात्, ‘बाणमंतरा तेज-
लेसाय जहा असुरकुमारा’ इति तेऽपि ‘माहमिच्छादि-
द्वि उववन्मगा अमाहसम्महिद्वि उववन्मगा य’ इत्येवं व-
क्तव्याः न, तु-‘ सन्निभूया य असन्निभूया य’ इति, तेष्वपि
तेजोलेश्यावत्सु मध्येऽसंज्ञिनामुत्पादाभावात् ‘ एवं प-
म्हलेसा वि भाणियत्वा’ इति, एवं-तेजोलेश्योक्तप्रकारेण
पञ्चलेश्याऽपि वक्तव्या, किमविशेषेण सर्वेष्वपि ? , नेत्या-
ह-‘ नवरं जेसि अत्थि’ इति-नवरम्-अयं विशेषः ये-
षां पञ्चलेश्याऽस्ति तेष्वेव वक्तव्या, न शेषेषु तत्र पञ्चे-
न्द्रियतिरस्त्रा मनुष्याणां वैमानिकानां चास्ति न शेषाणा-
मिति तद्विषयमेवैतस्याः सूत्रं, शुक्ललेश्याऽपि तत्रैव व-
क्तव्या यथा पञ्चलेश्या, साऽपि येषामस्ति तेषां वक्तव्या
सर्वमपि सूत्रं तथैव यथौघिकानां गम उक्तः, पञ्चलेश्या शुक्-
लेश्या च येषामस्ति तान् साक्षादुपदर्शयति-‘नवरं पम्हले-
ससुक्कलेसायां’ इत्यादि सुगमम् । प्रश्ना १७ पद २ उ० ।

समनुगते, रा० । सर्वशब्दार्थे, भ० १ शृ० ६ उ० । पदैर-
कुरेभ्य समे, स्था० ७ डा० ३ उ० । पूर्णे, सू० प्र० १० पाहु० ।
निम्नोन्नतत्वाभावात् समम् । आकाशे, भ० २० शृ० २ उ० ।
उत्त० । संहृत्यर्थे, उत्त० १६ अ० । आचा० ।

विषयसूचना-

(१) शमस्य स्वरूपनिरूपणम् ।

(२) अष्टकेन शमस्य गुणकथनम् ।

(३) नैरयिकादीनां समाहारसमशीरादिविषये पृच्छा ।

समश्कर्मत-समतिक्रामत्-त्रि० । नानाप्रदेशान् उल्लङ्घयति,
उत्त० १४ अ० । कल्प० । भ० ।

समश्मा-समतिमा-स्त्री० । शुष्कमण्डके, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

समश्य-समथिक-न० । सम्यक्शब्दार्थे, समित्युपसर्गः सम्यक्
अयः समयः सम्यग्-द्वयापूर्वकं जीवेषु प्रवर्त्तनं सोऽस्यास्ती-
ति । अतोऽनेकस्मारात् ॥ ७२ ॥ इति इकप्रत्ययः । सामायि-
कं, आ० म० १ अ० । विशु० ।

“हस्तिनागपुरं तेन, परितः परिवेष्टितम् ।

औत्पातिकाभ्रवलयै-नेव मार्सण्डमण्डलम् ॥ ८ ॥

निर्यान्ति न बहिस्तेऽथ, दमदन्तोऽभ्यधत्त तान् ।

भीरवः केचन इव, शून्ये सैवरा अहो ॥ ९ ॥

अस्ति जीवितमन्तश्च-सन्निःसरतः संप्रति ।

कर्षितुं विक्रमस्वर्षं, निकषाऽहं स एष वः ॥ १० ॥

निर्भर्त्सिता अपि न ते, निर्जीवा इव निर्ययुः ।

दमदन्तोऽचलित्वाऽथ, निर्जे नगरमागमत् ॥ ११ ॥

अथान्यदा स निर्विघ्नं, कामभोगेऽग्रहीद् वनम् ।

निर्ममत्वेन विहरं-आययौ हस्तिनापुरं ॥ १२ ॥

तस्यौ बहिः प्रतिमया, सुमेरुरिव निष्कलः ।

राजवाटघातगतेऽहं, पाण्डवैः पञ्चभिर्नतः ॥ १३ ॥

तत्र दुर्योधनोऽभ्यागाद्, ज्ञापितः केनचिच्च सः ।

स एष दमदन्तोऽहं-स्मात्तुलित्वेन सोद्यतम् ॥ १४ ॥

सैन्यैरकैकशः क्षितैः, सोऽश्मराशीकृतोऽश्मभिः ।

राज्ञः काऽप्याव्यम्नाद्रौघे, दृषद्वांशिमसु व्यधात् ॥ १५ ॥

राज्ञा विरूपं सोऽभाणि, प्रस्तरास्तेऽपनिग्निर ।

महिं तोऽभ्यज्य तैलैर्न, क्षमिताश्चातिभङ्गितः ॥ १६ ॥

भक्तेषु पाण्डुपुत्रेषु, धार्तराष्ट्रे च हन्तरि ।

समां भावोऽभवत्तस्य, राजपैरुपरि द्वयोः ॥ १७ ॥

आ० क० १ अ० ।

समहविकल्प-समतिविकल्प-पुं० । निजबुद्धयुग्मेक्षणे, पञ्चा०
१४ विष० ।

समउल्ल-समतुल्य-त्रि० । सद्यशार्थे, स्था० २ डा० ३ उ० ।

समंजस-समजस-त्रि० । समीचीने, आचा० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

समंतयो-समततस्-अव्य० । सर्वोसु दिविवित्यर्थे, आ० म०

१ अ० । जी० । सूत्र० । प्रश्न० । विपा० । रा० । ज्ञा० ।

समतभ-समन्तभद्र-पुं० । बुद्धे शाक्यसिंहे, स्वानामव्यते-

विपुत्रि, द्वा० ४ द्वा० । स्या० ।

समंता-समन्तात्-अव्य० । सर्वत इत्यर्थे, भ० ७ शृ० ६ उ० ।

विनिश्चितायै, स्था० १० डा० ३ उ० ।

समंस-समांश-पुं० । समच्छेद, स० ६७ सम० ।

चंद्रमंडले एष एगसट्टिविभागविभाङ्ग समंसे पण्णत्ते, एवं
सुरस्स वि । (धू०-६१+)

‘चन्द्रमण्डलं’ चन्द्रविमानं णमित्यल्लुत्तौ ‘एगस-
ट्टि’ ति-योजनस्यैकपादनमैर्भागेर्विभाजितं-विभागैर्व्य-
घस्थापितं समांश-समविभागं प्रकृतं, न विवमांशं, यो-
जनस्यैकपादभागानां पदपञ्चाशाङ्गागप्रमाणत्वात्तस्यावशि-
ष्टस्य च भागस्याविद्यमानत्वादिति, ‘एवं सुरस्स वि’ ति-
एवं सूर्यस्यापि मण्डलं वाच्यम्, अष्टचत्वारिंशद्वैक्य-
विभागमात्रं हि तत् न चापरमंशान्तरं तस्याप्यस्तीति
समांशतेति । स० ६१ सम० ।

समंसु-श्मश्रु-न० । कूर्चरोमणि, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

समकडग-समकटक-न० । खनामख्याते नगरं, उक्त० १३
अ० ।

समकम्म-समकर्मन्-त्रि० । कर्मसमे, भ० १ श० २ उ० ।

समकरण-समकरण-पुं० । भोंपे, ‘भोसि ति वा समकर-
णं ति वा एगट्ठा’ व्य० १ उ० ।

समकरणी-समकरणी-स्त्री० । तुल्यरेखाभेदे, यत्र प्रदेश ध-
न्यकसंहिता तुला ध्रियमाणा समा भवति तत्र प्रदेशे स-
मनापरिष्कृतार्थमैक्यं रेखा भवतीत्यर्थः । ज्या० २ पाहु० ।

समीकरिय-समीक्रिय-त्रि० । समानांक्रिय, भ० १ श० २ उ० ।
(अत्र दण्डकः ‘सम’ शब्दे, अस्मिन्नेव भागे विस्तरतो गतः ।)

समकल-समक-त्रि० । सम्मुख, आ० म० १ अ० । आच० ।
स्था० ।

समकलाय-समाख्यात-पुं० । कथिते, संधा० । प्रतिपादिते,
समीक्षित्य-समीक्षित-पुं० । समीहिते, पूर्वं बुद्ध्या पर्यालो-
चितं, प्रश्न० २ संख० द्वार ।

समखुर-समखुर-त्रि । तुल्यशक्ति, ‘समखुरवालिहाणं’
समखुरवालिधानी तुल्यशक्तिपुच्छौ । उपा० ७ अ० ।

समखेत्त-समक्षेत्र-न० । सम-स्थूलं न्यायमाश्रित्य त्रिशन्मु-
हूर्तभोग्यं क्षेत्रमाकाशलक्षणं येषां तानि । स्था० ६ डा० ३
उ० । यावत्प्रमाणं क्षेत्रमहोरात्रेण गम्यते नक्षत्रैस्तावत्
क्षेत्रप्रमाणं चन्द्रेण सह यागं यान्ति गच्छन्ति तानि समक्ष-
ेत्राणि । चं० प्र० १० पाहु० । सू० प्र० । इह यावत्प्रमाणं
क्षेत्रमहोरात्रेण गम्यते सूर्येण तावत्प्रमाणं चन्द्रेण सह
यागं यान्ति गच्छन्ति तानि समक्षेत्राणि । सममहो-
रात्रप्रमितं क्षेत्रं (ज्या० ६ पाहु० ।) चन्द्रयोगमधि-
कृत्याऽस्ति येषां तानि समक्षेत्राणि । तथाविधेषु ज्याति-
चकारक्षेत्रेषु, सू० प्र० १० पाहु० ।

समग-समक-न० । सार्द्धशब्दार्थे, व्य० २ उ० । युगपदकाले,
दश० ४ अ० । प्रज्ञा० । ज्ञा० । आ० म० । पुं० । वैताक्यपर्वत-
ेषु विद्याधरमनुष्येषु, आ० चू० १ अ० ।

समगर्वाच्छिज्जमायबोधया-समकण्डुच्छिद्यमानबन्धोदया-
स्त्री० । समक-समकालं दधच्छिद्यमाना बन्धोदया यासां ताः
१०३

समकण्डयच्छिद्यमानबन्धोदयाः । युगपद्वन्धोदयशालिनीषु
कर्मप्रकृतिषु पं० सं० ३ द्वार ।

समगर्भसत्थ-समगर्भशास्त्र-न० । प्रथमगर्भशास्त्रे, षो० ४
विष० ।

समग-समग्र-त्रि० । सम्पूर्णे, तं० । समस्ते, वृ० १ उ० । प्र-
क० । परिपूर्णे, पञ्चा० १४ विष० । औ० । दश० । प्रब० । दश० ।
प्रभ० । सू० प्र० । समन्वितं, उक्त० ८ अ० । निरवशेषं, प्रनु० ।

समचउरंस-समचतुरस्त्र-न० । सम-नाभिरुपर्यधश्च सकलपु-
द्वलक्षणोपेतावयवतया तुल्यम्, अन्यूनानाधिकाश्चतस्रोऽ-
स्त्रयो यस्य तच्चतुरस्त्रं, समं च तच्चतुरस्त्रं च समचतुरस्त्रम् ।
तं० । तुल्यारोहपरिणाहं, सम्पूर्णाङ्गावयवस्त्राङ्गुलाष्टशतोच्छ्रयं,
तुल्यारोहपरिणाहत्वेन समन्वात् पूर्णावयवत्वेन चतुरस्त्र-
त्वात्तस्य चतुरस्त्रं सङ्कतमिति पर्यायी । भ० १४ श० ७ उ० ।
प्रज्ञा० । कर्म० । जी० । चं० प्र० । अनु० । समाः-शरीरलक्षणो-
क्तप्रमाणविषयवादिभ्यश्चतस्रोऽस्त्रयो यस्य तत्समचतुरस्त्र-
म्, अस्यैस्त्वैव चतुर्दिग्बिभागोपलक्षिताः शरीरावयवास्त-
तश्च सर्वेऽप्यवयवाः शरीरलक्षणोक्तप्रमाणान्यभिचारिणो
यस्य न तु न्यूनानाधिकप्रमाणाः । तुल्यशरीरलक्षणोपेतावयव-
युक्तेषु, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

समचउरंसंठाण-समचरस्त्रसंस्थान-न० । समाः-शालोक्त-
लक्षणविषयवादिभ्यश्चतस्रोऽस्त्रयो यस्य तत्संस्थानं पर्यङ्कास-
नोपविष्टस्य जानुनोरन्तरम् । संस्थानभेदे, कर्म० १ कर्म० ।
सं० । चं० प्र० । उक्त० ।

समचउरंसंठाणमैठिय-समचतुरस्त्रसंस्थानसंस्थित-त्रि० ।
समचतुरस्त्रं च तत्संस्थानं च समचतुरस्त्रसंस्थानं तेन
संस्थिताः । समचतुरस्त्रसंस्थानवत्सु, जी० ३ प्रति० ४ अ-
धि० । र० । सू० प्र० ।

समचक्रवालसंठिय-समचक्रवालसंस्थित-त्रि० । समचक्रवा-
ले समचक्रवालरूपं संस्थितं संस्थानं यस्य स तथेति
विप्रदः । वृत्तं, चं० प्र० ४ पाहु० ।

समच्छेय-समच्छेद-पुं० । भङ्गे, आच० १ धु० १ अ० ५ उ० ।

समज-श्रमज-न० । शरीरजले, प्रब० ४० द्वार ।

समजोद्भूय-समज्योतिर्भूत-पुं० । समः-तुल्यो ज्यातिषाऽग्नि-
ना भूतो जातो यः स तथा । अग्निकल्पाभूते, विषा० १ धु० ६
अ० । भ० । विंश० ।

समज्जुगिसु-समाजिवत्-क्रिया । शूहीतवति, भ० २८ श०
१ उ० ।

समज्जिगित्ता-समज्य-अव्य० । शुभकर्मोपपन्नं कृत्वेत्यर्थे,
सूत्र० १ धु० ५ अ० १ उ० ।

समजिय-समजित-त्रि० । रागद्वेषाभ्यामुपागते, उक्त० २६
अ० । कच्चरापनयने, भ० ११ श० १० उ० ।

समङ्ग-समर्थ-त्रि० । प्रतिपणुं योग्यं, सूत्र० २ धु० ४ अ० ।
चं० प्र० । ज्ञा० । उपपन्ने, जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।
भ० । सङ्कतं, कर्मपुद्गलानां सातिशये ज्ञानगम्यत्वात् । औ० ।

निसत्तिगिसवायवंजुल-कसियारुप्यलसमेण समखेलं ।
भमरुंदुरुनडकुड-अदागसमेण होयकवं ॥ १ ॥ (प्र०)

अमलेन विकसितमेव अक्षितव्ये भवतिः सम्यक्साधनसिद्धि-
मधिकृत्य तथा तिनिरासमेन मानपरित्यागतो नञ्चैव वाक्-
समेवेति वृत्तवत् । अथुक्तो-वेनस्तस्मिन्मन्त्रे कोषाद्विषय-
भिभूतजीवामां तद्वपनयेन । एवं हि भूयते-किल येनस-
मवाप्य निर्विधा भवन्ति सपां इति । कश्चिन्कारसमेनेति
तन्मुपपन्नप्रकटेन अथुक्तमन्त्राण्येव च निर्गन्धेनेति । उप-
लसद्वेशन प्रकृतिधवलतया सुगन्धित्वेन च, अमरसमेनेति
पूर्ववत् । उन्मुक्तसमन् उपयुक्तदेसकालचारितया, नटसमेन
तनु तेषु प्रयाजेनतु तत्तद्वैचक्षण्येन, कुर्वन्तमेन सर्वमाग-
शीलतया, स हि किल प्राप्तमोहरी पादन विक्षिप्यत्यैः सह
भुक्त इति, आदर्शसमेन निर्मलतया तत्तत्तदनुवृत्तिप्रति-
विम्बभावेन च । उक्तं च-“ तन्मुक्तमिदं ह्येकं तन्मये, येन
येन हि उदरेण उदरेण । अद्भुतं विन्य ह्ये, अथुक्तं जस्त
जं सीलं ” ॥ १ ॥ एतन्मुक्तं अमलेन अक्षितव्यमिति न-
म्यते ।

इदं किल नात्यन्तं निम्नकर्तव्यं कृतः क्वनाऽऽप्तिरु न पुन-
रुक्तव्य इति । सांप्रतं तत्त्वप्रदर्पणार्थिन्येव्यति न्यस्यान्त-
मण्येव पर्यायशब्दानाभिधान्तुर्हृद-
मण्येव पर्यायशब्दानाभिधान्तुर्हृद-

प्रवक्ष्य अथगारे, पासडे चरग तावसे भिक्कु ।

परिवाइए य समये, निगन्थे मेज्ज बुत्ते ॥ १५५ ॥

अथैव अजितो-अथः प्रवर्जितः । अन्तर्भाष्यप्रवृत्तिरिति न-
म्यते । अगारं-गृहं तदस्यास्तीत्यगारे नृनी न अगारेऽन्तर्भाष्य-
प्रवृत्तिभावगृहप्रवृत्ति इत्यर्थः । पाखएडं-मत्तं तदस्यास्तीति
पाखएडं । उक्तं च-“ पाखएडं मत्तमित्याहु-साधस्यास्त्यमलं
मुचि । स पाखएडं वदन्त्ये, कर्मपाशादिभिर्गीतः ॥ २ ॥ ”
चरतीति चरन्तवत् इति नम्यते । तेषां उक्तवत्तीति त-
त्त्वः । भिक्कुमीरितं भिक्कु, निम्नस्ते वाऽष्टप्रकारे कर्मेणि
भिक्कु । परि स्मन्तात्प्रपञ्चनेन प्रवर्तते-गच्छतीति परि
माजकः । चः समुच्चये । अमण्यः पूर्ववत् । निगन्तो प्रधा-
निगन्थः बाह्याप्यन्तराचारप्रवृत्ति इत्यर्थः । समेकोमवे-
नादिसाक्षिः यस्त-प्रत्यक्षमण्य संवत्तः । मुक्ते वस्तु-
म्यन्तरेण प्रवर्ततेति नम्यते ।

शिक्षेतद्धि द्रविणं, सुखं च संते क दंतविस्स व ।

सुखे तीरुडे वि क, हंमिस्स लम्यास्त नमिमां ॥ १५६ ॥

तीर्णवांस्तीर्णः संस्कारमिति नम्यते । नात्यन्तं इति नम्य-
ता धर्मकथादिना ससाधुसुखेय इति भावः । रागा-
दिभावप्रवृत्तिवत् । द्रव्यम्-द्रवति गच्छति तांस्तन्म क-
नादिप्रकारानिति द्रव्यम् । मुनि-पूर्ववत् । चः समुच्चये ।
आम्यतीति आन्तः-कोषविजयी एवमिन्द्रियाविदमना-
हान्तः, विरतः-प्राणप्रतिपत्तादिनिकृता, स्नेहपरित्यक्त-
रुक्तः, तीरेणाधोऽप्येति तीरार्थं संसारस्येति नम्यते । ती-
रस्थो वा सम्यक्कामदिमतः संसारपरिमाणात् एवमि-
भवति अमण्यस्य नममि-अभिधानमिति नम्यते ।
निक्कमितः अवयवमुक्तः । दणं २ दणं । स १-अम-
मं । नं ० उक्तं । सुत्तं ० अत्तं ० दणं ० । स १-अम-
मं ० । नं ० उक्तं । सुत्तं ० अत्तं ० दणं ० । स १-अम-
मं ० । सर्वत्राऽऽरुह्यविषये, उक्तं ० २ अमं ० दणं ० । अममं ० ।
सर्वत्र वासीचन्द्रनकरये, सुत्तं ० १ सुत्तं ० १ दणं ० । निग-

व सक्कं तांस्स-मेवयं आजीव विवहां समेयां । इति वंमनात्
पञ्चपाकेण्डाभ्यांस्ति साधो, अत्तं ० सुत्तं ० १ अमं ० । वि ० ।
ममं ० ।

इदानीं 'समय' इति चतुर्नवतः आरम्भ-
निर्गन्ध सक तावस, गेरुय आजीव पंचहां सगम्भ ॥

तस्मि य निर्गन्ध त, जे जिणसासणं नवा सुखिणि ॥ ३६ ॥

तस्मां य सुगन्धस्सिस्ता, जे अमिस्तां तं उ तांस्ता गीयां ।

जे धांतिं चवत्थी, तिदीदित्थो गेरुया तं उ ॥ ३६ ॥

जे गमिस्तां गमयमत्तु-संस्ति अमिस्तां ते उ अजीवक ॥

सम्यक्कण्ठि सुत्तं, पंच वि पत्तां पसिद्धिजिने ॥ ३७ ॥

निर्गन्धः शाक्यंस्तीर्णार्थं गेरुया आजीवार्थं पञ्चधा
पञ्चभिर्धाः अमण्यं मेज्जति 'तस्मि' इति प्राकृतत्वेदेक-
चनं, तस्मिन्नेव निर्गन्धार्थं मण्ये निर्गन्धार्थं मण्येन ये
जिनिशासनंमवाः-प्रतिपक्षपादमन्त्रप्रवर्तना मुनयः-सा-
धक, तथा शाक्यः सुगतशिष्यां बौद्ध इत्यर्थः, ये च
जटिल-जटिलधारिणो वनवासिपाक्षिणस्ते तापसा गी-
ताः-कथिताः, ये धातुरक्तवस्त्रादिपरिहृणस्ते तु गेरुकाः-
परिधाजका इत्यर्थः, तथा ये गोशालकमेतन्मुत्तरमिति
मण्येते ते तु आजीवका इति । एते पञ्चापि अमण्यत्वेन
मुन्येन प्रशस्तिं प्राप्ता इति । प्रव ० ६४ आर । दण ० । आका ० ।
तपसिनि, सुत्त ० १ सुत्त ० २ अमं ० । दण ० । अत्तं ० ।

सांप्रतं अमण्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तावयवाह-
एतथ वि समये अक्षितस्य अक्षिप्यते आद्यान्ते च क-

तिचायं क मुपावावं व वहिद्वं व कोहं व माणं व लोहं व
पिञ्जं व दीमं व इव व । जसो जसो आदाय अण्यो
पदोसहेउः ततो तस्यो आदास्यतो पुक्वं पविबिरेते पञ्चाह-
वथा सिद्धा दंते दमिण बोत्तुत्ताए सपणे कि वने ॥ २ ॥

अत्राप्यनन्तरोक्तं चिरंवादिक्ते गुणसमूहे वर्तमानमण्यो
ऽपि वाच्यः । एतदुक्तपुनरुक्तमपि भाव्यमित्याह-निश्चयेनाधि-
क्येन वा अक्षितो निश्चितः, नानिश्चितोऽनिश्चितः । कश्चिदुक्तं-
कथय्यप्रतिपक्षकत्वात् न विद्यते निदानमस्येत्यनिश्चितो-
निराकाङ्क्षाप्रकमेवयायी संयमानुष्ठाने प्रयत्नेत, तथा कथ्यते-
स्वाक्रियतेऽष्टप्रकारे येन तदादानं कथायाः परिग्रहः सा-
धनानुष्ठानं वा, तथाऽतिपीतमनसिपातः प्रणयतिपात इत्य-
र्थः, ते च प्रणयतिपातं हरेत्तदा वा कथय्यः प्रवृत्तिवत् ।
अथ परिकरेणैवमन्त्रविषयं कथा योजनवत् । तथा नृणां वा-
दोऽलीकवादन्तं च, तथा 'वहिद्वं' इति-मैत्रुणपरिग्रहं तो
व संयक्क परिणीय परिहरेत् । उक्ता मूलगुणाः, उत्तरगुणा-
नाधिष्ठायाह कोषम्-अपीतिलक्षणे मानं-स्तस्मात्प्रकं मया
व परवञ्चानामिकां लोभं-मूर्खत्वभावं तथा प्रेम-अभिध्वज-
क्षणे तथा द्वेष-स्वार्थमनोर्षाद्विषयार्थिकां लोभप्रवृत्ति-
लक्षणां मीक्षितव्येऽप्येवमिति नम्यते । अथ च-परिग्रहं परिहरेत् ।
अथमन्त्रादिव्यतिरेकः क्तः कर्त्तव्यपादार्थः इदानीं च-अमण्यं
ताराम्योऽपाकं वदन्ति प्रवृत्तिवत् । तस्मिन्नेव अमण्यपादार्थं
विकल्पनं प्रवृत्तिवत् । अथ च-अमण्यपादार्थं विकल्पनं

न प्रतिविरता भवन्—सर्वस्मादन्येहेतुभूताभुयसोऽकविह-
जाद्वा सावधानुष्ठानान्मुमुक्षुर्विरतिं कुर्यात् । यश्चैवंभूतो
दान्तः शुद्धो द्रव्यभूतो निष्पतिकर्ममया व्युत्सृष्टकायः स
अमणो वाच्यः । सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० । 'अहिंसा सत्यम-
स्तेयं, ब्रह्मचर्यमलुपधता ।' इत्येतच्छ्रमणलक्षणम् । सूत्र० २ ध्रु०
६ अ० । तार्थिकः, सूत्र० २ ध्रु० ५ अ० । यती, सूत्र० २ ध्रु० १
अ० । अनु० । स्था० । आवा० । तपस्युपक्रमः, निश्चलमनसि,
आवा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० । सूत्र० । द्वादशप्रकारतपोनिष्ठ-
वृद्धः, सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० । कल्प० । जं० । स्था० । तपःधीसमा-
लिङ्गिते, स० । महानपस्विनि, औ० । परमसमाध्युपेतं, आ० म०
१ अ० । परित्राजकधिशेषः, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । त्रिद-
श्विष्टप्रभूतो, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । मुक्त्यर्थं विद्यमानं
साधौ, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । प्रमज्जिते, सूत्र० १ ध्रु०
२ अ० ३ उ० । आ० म० । कृतमहाव्रताङ्गीकारः, तपः संसार-
खेदरूपेण 'अमृ' खेदतपसोरिति धात्वर्थेन युक्ते (आनु० ।)
साधौ, अनु० । सूत्र० । उत्त० । द्वा० । पञ्चा० । ग० । जी० ।
मुनौ, उत्त० १ अ० । (पञ्चभिः स्थानैः अमणा महा-
निजैरो महापर्येषसानो भवतीति) 'महाणिज्जर',
शब्दं षष्ठे भागे १८८ पृष्ठे गतम् ।) तथाविधबहुलाक-
सम्भत्या गृहस्थपर्यायस्य लब्धअमणाभिधाने वीर-
स्वामिनि, अने० १ अधि० । म० । जं० । विशेष० ।
कल्प० । "समणं भीमभयभरवं आरालं अञ्चलयं परी-
सहं सहरं त्ति कट्टुं देवहिं से णामं कये समणं भगवं
महावीरं ।" आवा० २ ध्रु० ३ अ० । अमणनिक्षपः—द्वयस-
मणा निन्दगादि भावसमणा सत्त्वविररसु अहिंसा-
द्विस्तु यतन्ति । आ० खू० ४ अ० । स्वल्पपाठका इव चार-
णअमणादयः स्वप्रफलं कथयन्ति नवति । प्रश्नः । अत्रोत्तरम्-
यथा स्वप्रपाठकाः स्वप्रफलं कथयन्ति तथा चारणअमणा
अपि, यथा—“मज्झिमवविरमंगवि—ज्जागउ तो चविअ
नंदिसेणसुरो । अचयारिआ तसगधे, तो सा खउदस नि-
यइ सुमिणं ॥३५॥ एत्थंतरम्मि नाणी, चारणसमणा स-
मागआ तत्थ । विहिणा पुट्ठा रएणा, सुमिणाण फलं कइइ
एवं ॥ ३६ ॥” इति ॥२४॥ सेन० ।

श्रवण—पुं० । विष्णुनक्षत्राकं नक्षत्रभेदः, चं० प्र० १० पादु० ।
समनस्—पुं० । मनःपर्यायज्ञानसहितं, कर्म० ४ कर्म० । भा-
वसहितं, प्रश्न० ४ संव० द्वार ।

समणग—अमणक—पुं० । अमण एव अमणकः । साधौ, औ० ।

समणगपइ—अमणकपति—पुं० । साधुसंप्राधिपती, औ० ।

समणगुण—अमणगुण—पुं० । अमणानां गुणाः अमणगुणाः ।
मूलगुणोत्तरगुणेषु, तत्र पञ्च महाव्रतानि मूलगुणाः उद्गमा-
त्पादैनवणादयः अष्टादश शीलाङ्गसहस्राणि च उत्तरगुणाः ।
नि० खू० १६ उ० ।

समणगुणमुक्कजोगि—अमणगुणमुक्कयोगिन्—पुं० । अमणानां
गुणा मूलोत्तरगुणरूपाः अमणगुणास्तेमुक्काः परित्यक्तास्त-
द्ब्रहिता य यांगा मनोवाक्कायव्यापारास्ते यस्य सन्ति स
अमणगुणमुक्कयोगी । संयमदुर्वलं व्य० २ उ० ।

समणगुणविउ—अमणगुणविद्—पुं० । अमणगुणान् वेत्ती-

ति, विद्—ज्ञानं, अमणगुणविद् । मूलोत्तरगुणज्ञातरि, नि०
खू० १६ उ० ।

समणघाय—अमणघात—पुं० । साधुमारके, “एस समणघाए”
अमणघातका (गोशालकः) अमणयोस्तेजोलेश्यालेपलक्षण-
घातदानात् । म० १५ श० ।

समणच्छस—अमणच्छस—पुं० । अमणवेषधारिणि अमणये ।
नि० खू० १६ उ० ।

समणजोगमुक्कधुर—अमणयोगमुक्कधुर—पुं० । परित्यक्तअमण-
व्यापारि, सू० १ उ० २ प्रक० ।

समणत्त—अमणत्व—न० । साधुत्वे, उत्त० १६ अ० ।

समणधम्म—अमणधर्म—पुं० । आश्रयन्तीति अमणाः—साधव-
स्तेषां धर्मः क्षान्त्यादिलक्षणः अमणधर्मः । पा० । आघ० ।
ध० । साधुधर्मे, आ० खू० ४ अ० । आघ० ।

दसविहं समणधम्मे पणत्ते, तं जहा—खती १ मुत्ती ३ अ-
जवे ३ मदवे ४ लाघवे ५ सखे ६ संयमे ७ तव ८ चियाए
९ बंभेचरवांस १० । (खू० १४)

स० १० सम० । स्था० । नं० । पञ्चा० । ल० । दश० । भ० ।
ति० । संधा । प्रश्न० । ('समण' शब्दोऽस्मिन्नेव भागे अनु-
पर्यय पञ्चविधः अमणधर्मे उक्तः ।)

समणपज्जुवासणा—अमणपर्युपासना—स्त्री० । धमण (सा-
धु) शुश्रूषायाम्, भ० ।

तहारुवं भेंट ! समणं वा माहणं वा पज्जुवासमाणस्स किं
फला पज्जुवासणा ? , गोयमा ! समणफला , से णं भेंट !
समणं किं फले ? , नाणफले , से णं भेंट ! नाणे किं फलं ?
विमणाफले , से णं भेंट ! विन्नाणे किं फले ? , पच्चक्खा-
णफले , से णं भेंट ! पच्चक्खाणे किं फलं ? , संजमफले ,
से णं भेंट संजमे किं फले ? अणएहयफले , एवं अणएहए
तवफले , तवे वोदाणफले , वोदाणे अक्रिरियाफले , से णं
भेंट ! अक्रिरिया किं फला ? , सिद्धिपज्जवसाणफला प—
एणत्ता , गोयमा ! , गाहा—“सवणे णाणे य विण्णणाणे ,
पच्चक्खाणे य संजमे । अणएहए तवे वेव , वोदाणे
अक्रिरिया सिद्धी ” ॥ १ ॥ (खू० ११२)

‘तहारुवं’ मित्यादि तथारूपम्—उचितस्वभावं कञ्चन
पुरुषं अमणं वा तपोयुक्ताम् , उपलक्षणत्वाद्दशात्तरगुण-
वन्तमित्यर्थः , माहनं वा—स्वयं हनननिवृत्तत्वात्परं प्र-
ति मा हनति चादिनम् , उपलक्षणत्वादेव मूलगुणयुक्ता-
मिति भावः , वाशब्धौ समुच्चये , अथवा—अमणः—सा-
धुः माहनः—आयकः ‘सवणफले’ति—सिद्धान्तअवगुणफला,
‘णाणफले’ति—अनुज्ञानफलम् , अवणादि अनुज्ञानमवाप्यते,
‘विण्णणाणफले’ ति—विशिष्टज्ञानफलं अनुज्ञानादि हेतु-
पादयिष्वककारिणिविज्ञानमुपपद्यत एव , ‘पच्चक्खाणफले’
ति—विनिवृत्तिफलम् , विशिष्टज्ञानो हि पापे प्रत्याख्याति,
‘संजमफले’ति—कृतप्रत्याख्यानस्य हि संयमो भवत्येव , ‘अ-
णएहयफले’ ति—अनाश्रयफलः , संयमवान् किल नवं कर्म-

मोषादने, 'तवफले' ति—अनाधवो हि 'लघुकर्मत्वात्प-
स्यसीति, 'बादाणुफले' ति—व्यवधानं कर्मनिर्जरायं तपसा
हि पुरातनं कर्म निर्जरायति, 'अकिरियाफले' ति—योग-
निराधफलं, कर्म निर्जरातो हि योगनिराधे कुदने, 'सि-
दिपञ्जवसाणफले' ति—सिद्धिलक्षणं पर्यवसानफलं—स-
फलफलपर्यन्तवर्षि फलं यस्यां सा तथा । 'गाह' ति—
संमहगाथा, एतद्वक्षणं चैतत्—'विषमाक्षरपादं वा' इत्यादि
छन्दःशास्त्रप्रसिद्धमिति । भ० २ श० ५ उ० ।

समणभट्ट—अमणभट्ट—पुं० । अस्यायां जितशुनुपस्य पुत्रे
नुवराज, उच० २ अ० । (इंसमसगपरि(री)सह' शब्दे चनुप-
भागे २४३६ पृष्ठे कथा ।)

समणभूय—अमणभूत—पुं० । अमणः—साधुः स इव यः सः
अमणभूतो भूतशब्दस्योपमानार्थत्वाद्धर्मणो निष्पद्यस्तद्व-
द्यस्तदनुष्ठानकरणात् स अमणभूतः । साधुकल्पे, स० ११
सम० । एकादशीमुपासकप्रतिमां प्रतिपन्ने भावके. प्रश्न० ५
संघ० द्वार । ध० । उपा० । आ० म० ।

समणमाहणपडिलाभ—अमणब्राह्मणप्रतिलाभ—पुं० । अमणे-
भ्यां ब्राह्मणभ्यश्च प्रतिलाभेन, भ० ७ श० १ उ० । (तत्फलम्
'आउ' शब्दे द्वितीयभागे १३ पृष्ठे उक्तम् ।)

समणोवासगस्स खं भंते । तहारुवं समणं वा माहणं वा
क्रामुएणजिण्णं असणपाणस्सामसद्वेणं पडिलाभे-
माणस्स किं कज्जति ? गोयमा । एगंतसो निजरा कज्जइ,
नत्थि यसे पावे कम्मे कज्जति । समणोवासगस्स खं
भंते । तहारुवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं अणे-
सण्णिजेणं असणपाणं जाव पडिलाभेमाणस्स किं
कज्जइ ? गोयमा । बहुतरिया से निजरा कज्जइ अप्पत-
राए से पावे कम्मे कज्जइ । समणोवासगस्स खं भंते !
तहारुवं अस्संजयअविरयवडिहयपक्कखायपावकम्मं फा-
सुएण वा अफासुएण वा एसणिजेण वा अणेस-
ण्णिजेण वा असणपाणं जाव किं कज्जइ ? गोयमा !
एगंतसो से पावे कम्मे कज्जइ । नत्थि से काइ निजरा
कज्जइ । (ख० ३३२)

'समणं' त्यादि, 'किं कज्जइ' ति—किंफलं भवतीत्यर्थः,
'एगंतसो' ति—एकान्तेन तस्य अमणोपासकस्य । 'नत्थि
यसे' ति—नास्ति चैतद् यत् 'से' तस्य पापं कर्म क्रि-
यते—भवति अमासुकृदने इवेति, 'बहुतरिय' ति—पाप-
कर्मपेक्षया, 'अप्पतराय' ति—अप्यतरं निर्जेयपेक्षया,
अपर्ययः—शुण्वते प्रात्रा अमासुकादिद्रव्यदाने, चारित्र-
कायोपपन्नो जीवघातो व्यवहारतस्तत्सारित्रभाषा च भव-
ति, ततश्च—चारित्रकायोपपन्नमभिर्जरा जीवघातादेश्च पापं
कर्म, तत्र च स्नेहतुसाभ्यायोपापपेक्षया बहुतरा निर्जे-
रा निर्जरापेक्षया चाप्यतरे पापं भवति । इह च विवेच-
काभ्यन्तरे, असंस्तरणादिकारणत एवामासुकादिदाने
बहुतरा निर्जरा भवति नाकारणे, यत उक्तम्—'संघर-
१०४

णाम्म असुख, दाहइ वि गेहइतदितयाण दिथं । आउ-
रदिहुंतये, तं खेव दिथं अस्संघरेण ॥ १ ॥' इति । अ-
न्यत्वाहुः—अकारणंऽपि गुणवत्प्रात्रायाप्रासुकादिदा-
ने परिणामवशाद्बहुतरा निर्जरा भवत्यत्यतरे च पापं
कर्ममिति, निश्चिन्नेषणव्यात् सूत्रस्य परिणामस्य च प्रमाण-
त्वात् । आह च—'परमरहस्ससमितीणं, समत्तणपिण्डिग-
अरियसाराणं । परिणामियं पमाणं, निच्छयमवलंबमा-
णाणं' ॥ १ ॥ यच्चोच्यते—'संघरेणाम्म असुख' मित्या-
दिनाऽशुखं द्वयोरपि दातृगृहीत्रादिनायति तद्प्राहक-
स्य व्यवहारतः संयमविराधनात्, दायकस्य च लुप्यक-
दृष्टान्तभावित्वेनाभ्युत्पन्नत्वेन वा दत्तः शुभात्पापुक-
तानिमित्तत्वात्, शुभमपि चायुःश्रममहितं विवक्षया,
शुभाऽप्यायुक्तानिमित्तत्वं चाप्रासुकादिदानस्यात्पापुक-
ताफलप्रतिपादकसूत्र प्राक् चर्चितं, यत्पुनरिह तत्त्वं त-
त्त्ववर्णनमिति । तृतीयसूत्रे 'अस्संजयअविरये' त्या-
दिनाऽशुण्वदानं पात्रविशेष उक्तः । 'फासुएण वा अफासु-
एण वा' इत्यादिना तु प्रासुकाऽप्रासुकादीनामस्य पापकर्म-
फलता निर्जराया अभावश्चोक्तः, असंयमोपपन्नमभ्यो-
यत्रापि नृश्यत्वात्, यच्च प्रासुकादौ जीवघातानिभिन अ-
प्रासुकादौ च जीवघातसङ्गाधेन विशेषः सोऽत्र न वि-
वक्षितः, पापकर्मणो निर्जराया अभावस्यैव च विवक्षि-
तत्वादिति, सूत्रत्रयेणापि चान्न मोक्षार्थमेव यद्दानं त-
त्त्वन्तितम्, यत्पुनरनुकम्पादानमौचित्यदानं वा तन्न
चिन्तितम्, निर्जरायास्तत्रानपेक्षणीयत्वाद्, अनुकम्पेति-
त्ययोरपि चापेक्षणीयत्वादिति । उक्तञ्च—'मोक्षकर्मणं जं
दाणं, तं पर एसां विही समकलाभां । अणुकेपादाणं पुण,
जिणेहि' न कंयाइ पडिसिद्धं ॥१॥ इति । भ० ८ श० ६ उ० ।

समणसिग—अमणसिग—न० । साधुसिग, आय० ३ अ० ।
समणवरगंधरुथि—अमणवरगन्धरुथिस्तन्—न० । अमणगजक-
लभानां यथाधिगम्यपदमुद्धमनं, ख० १ उ० २ प्रक० ।
समणविदपरिवद्वय—अमणवृन्दपरिवर्द्धक—पुं० । अमणा एव
अमणकास्तेषां वृन्दस्य परिवर्द्धका—वृद्धिकारी अमणवृ-
न्दपरिवर्द्धकः । अमणसमुदायवर्द्धक, श्री० ।

समणव्वय—अमणव्वत—न० । साधुव्वत, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।
समणसंघ—अमणसंघ—पुं० । साधुसंघ, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।
समणसिजा—अमणश्रय्या—श्री० । साधुव्रतसौ, ध० २ अ० ।
समणसीह—अमणसिह—पुं० । मुनिपुंगव, प्रश्न० ५ संघ० द्वार ।
समण्णी—अमण्णी—श्री० । इतिन्याम्, प्रश्न० १ द्वार । नि० चू० ।
आर्थिकायां संयत्याम्, जी० १ प्रति० । "इदुतोइस्स" ॥ ८ । ३ । ५२ । आरम्भणे सोपरंजननाकारस्य इहः । हे
समणि ॥ प्रा० ३ पाद ।

समणुजाण्णया—समणुजापना—श्री० । अनुमोदने, पा० । "सम-
णुजाणमाणा" आचा० १ ध्रु० ८ अ० १ उ० ।

समणुष—समनोष—श्री० । एकसामाचारीप्रतिबन्धे, श्री० । आ-
चा० । १५० । सोभोगिक, नि० चू० ५ उ० । आचा० । १० । च-
रित्रवति संविद्धं, आचा० १ ध्रु० ८ अ० २ उ० । अनुमोदिते,
पा० । आचा० ।

स्वबनोद्ग-पुं० । स्वयमेवमन्त्रादिष्वप्युद्गदिष्वयं तत्त्वा-
कमवस्तुम् ।

समनुद्ग-पुं० । संविद्यविहारिभाषिते, आवा० १ भू० ८ अ०
१ उ० । स्वा० ।

समलुब्धस्य-समनुद्गत-स्त्री० । परस्परपरोपसंदि, स्व० ४ उ० ।

समलुब्धस्य-समनुद्गा-स्त्री० । समिति संगता धौत्सर्गिकमु-
क्त्युक्त्येनोचिता आचार्यादितया अनुवा समनुवा । आ-
चार्यादित्येन समनुवापदे, स्व० ३ डा० ३ उ० ।

तिषिचा समलुब्धस्य पक्षत्वा, तं जहा-आयरियताते,
उच्यतेप्यप्यते, गच्छिष्यते । (सू० १७४ +)

‘अनुक्त’ ति-अनुक्तमनुवा-अधिकारमन्त्र, आन्वर्थे-
नर्गतावृत्तितया सेव्यत इत्याचार्यः, आचार्यः वा पञ्चकारे
सन्तुरित्याचार्यः, आह व-“पंचविद् आचारं, आचर-
यन् नरा पचासता । आचारं ईसेन्त, आचरिषा जेम् कु-
र्वन्ति ॥ १ ॥” तथा “सुत्तप्येवञ्च सत्त्वञ्च-भुक्तो वदन्तस्स
मेदिभूतो व । मत्तपित्तविष्यमुक्तं, अर्थं वापर आयरि-
ज्जे ॥ २ ॥” तद्वाचस्तथा तवा, उल्लेख यन्त्रचार्यग्रहस्य-
बुद्धयोगाचार्येत्यर्थः, तथा उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपा-
ध्यायः, आह व-“सम्पत्तमात्रद्वयस्य-भुक्तो सुत्तरयतनुमय-
विहिन्व । आयरियठात्तज्जंभा, सुत्तं वापर उच्यते ॥ १ ॥”
इति । तद्वाच उपाध्यायना तथा, तथा मयः-साधुसमु-
दायो यस्यासि स्वस्वामिसम्पत्तमासी गच्छि-गच्छावा-
र्म्यस्तद्वाचस्तथा, गच्छावाक्ययति याव इति, तथा
समिति-सङ्गता धौत्सर्गिकगुणयुक्त्येनोचिता आचा-
र्यादितया अनुवा समनुवा, तथाहि-अनुवाभावायैवौ-
त्सर्गिकगुणाः-“तद्वा वचसंपत्ता कालाचरमहिमस्यस्य-
सुत्तरथा । अनुजोगाणुवाए, जोगा भगिया जिल्लिदेहि ॥ १ ॥
इह पर (रहा) मोसावाओ, पवयणसिला य होइ लोय-
म्मि । सेसाण वि गुणहाली, तिरुपेच्छेओ य भावेत्तं
॥ २ ॥” इति, गच्छाचार्याऽधौत्सर्गिक एवम्-“सुत्तरये नि-
म्माओ, पियद्वधम्मोऽणुवत्तत्ताकुल्लो । जाईकुल्लसंपत्तो,
मंमिरो लल्लिमंता व ॥ १ ॥ संगहुवगहमिन्माओ, कयकणो
पवयणालुरागी य ॥ एवंविहो उ भवित्ता, गल्लसामी
जिल्लिदेहि ॥ २ ॥” अर्थविविधगुणाभावे अनुवाभा अव-
भावात् कथमस्या समनुवा भविष्यतीति ?, अत्रोच्यते-
उक्तगुणानां मध्यात् अन्यतमगुणाभावेऽपि कारणविशेषात्
सम्भवत्येवासी, कथमन्यथा विधीयते-“अे या वि मंदि-
लि गुर्व विरत्ता, इहंर इम अप्पसुए ति कक्का । डी-
संति मिच्छं पडिबज्जमाणा, करंति आसायय त मु-
क्कणं ॥ १ ॥” इति । अतः केषाञ्चित् गुणानामभावेऽप्यनुवा,
समप्रगुणभाव तु समनुवनि स्थितम् । अथवा-सस्य
मनोवाः-समावसानमाचारीकतया अभिविद्यता समनोवाः
सह वा मनोवैर्धानादिव्रति समनोवाः-एकसामर्थ्यादि-
काः प्राचयः कथं विविधा इत्याह-“आचार्येत्ये” त्यादि
भिन्नुक्तकादिभेदाः सन्तोऽपि न विवक्षिताः, त्रिस्थान-
काधिकारादिति । स्वा० ३ डा० ३ उ० । मनोवाऽऽहारतया
कण्ठे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

समलुब्ध-समलुब्ध-अन्व अमवच्छिन्ने, आचर्य प्रश्न० । १०॥
समलुब्धदेविर-समनुब्धदेविरन्-त्रि० । अमवच्छिन्नदेविरभावे,
अ० १३ डा० ६ उ० ।

समलुब्धस्य-समनुमान-अन्व० । संभाष्येत्यर्थे, नि० वृ० १ उ० ।

समलुब्धस्य-समनुवासना-स्त्री० । विधावे, आवा० १ भू०
२ अ० १ उ० । सत्यनिवधाने, आवा० १ भू० २ अ० ४ उ० ।

समलुब्ध-समनुसृष्ट-त्रि० । दत्ते, आवा० २ भू० १ वृ० १ अ०
१ उ० ।

समलुब्धविहिद्य-समनुसुविहित-त्रि० । शोभनं विहितमनुवा
यथा त सुविहिताः, अमणाश्च त सुविहिताश्च अमलसुविहि-
ताः । अमलस्यैव सह चिन्तयन्तमासः । अमलानुवा-
क्यु साधु, वृ० १ उ० ६ उ० ।

समलोवासग-अमलोपासक-पुं० । अमलानुवास्ते सेवत इति
अमलोपासकः । दशा० १ अ० । देशविरतेन सह यः अम-
लोपासनमहिम्ना प्रतिदिनप्रवर्द्धमानसंवेगो यावज्जीवं स्-
वमवाद्रादिरेवपरित्याज्यात् भवति । अ० ८ अ० ३ उ० सूच०
आव० । अ० । स्था० । भावके, स्था० ।

चत्तारि समलोवासगा पक्षत्वा, तं जहा-रावशिष्ट सम-
लोवासण महाकम्मे तदेव ४ । (सू० ३२०)

अमलोपासकअमलोपासिकासूत्राणि ‘चत्तारि गम’ ति-
विष्णाप खननु चत्तार आत्तापका भवन्तीति । स्वा० ४
डा० ३ उ० । (उपपदानां व्याख्या सत्यस्यम् ।)

चत्तारि समलोवासगा पक्षत्वा, तं जहा-अम्मापिहस-
माणे भाइसमाणे मितसमाणे सबलिसमाणे । (सू० ३२१)

‘अम्मापिहसमाणे’ ति-मत्तापिहसमानः, उपचारं किन्ना-
साधुपु एकान्तैव वत्सलत्वात्, आत्सलमानः अन्तर्गतप्रम-
त्वात्तत्त्वविचारादौ निष्ठुरवचनादप्रतिः तथाविधप्रयोजने
त्वत्यन्तवत्सलत्वाच्चेति मित्रसमानः सोपचारवचनादिना
प्रतिनिधनेः, तत्कृतौ चापपुपक्षकत्वादिति समानः-साधारणः
पतिरत्वाः सा सपत्नी, यथा सा सपत्न्या ईध्यावशत्परत-
धान् वीक्षते एवं यः साधुपु दृष्टदर्शनसम्पत्तेऽनुपकारी अ
स सपत्नीसमानोऽभिधीयत इति । स्वा० ४ डा० ३ उ० ।

चत्तारि समलोवासगा पक्षत्वा, तं जहा-अद्दागसमाणे पडा-
मसमाणे साणुसमाणे खरकंटकसमाणे । (सू० ३२१ ×)

‘अद्दाग’ ति-आदर्शसमानो यो हि साधुभिः प्रकाश-
मानास्तुस्मार्गपवादादीनागमिकान् भावात् यथावत्प्रतिपक्षं
सर्विहताधीनार्थकत्वं स आदर्शसमानः, वक्ष्यानवशि-
ष्टा बाधो विचित्रश्रुता बाधुना सर्वतोऽप्यद्विधमाश्रयात्
पताकेव स पताकासमान इति, यस्तु कुतोऽपि कदा-
प्रहास गीतार्थेदेशनया चात्यन्तं सोऽमवस्वभावप्राध-
त्येनाप्रहापनीयः स्वाधुसमान इति, यस्तु प्रहाप्यमानो
न कथं स्वप्रहास कलति अपि तु प्रहापकं दुर्बल-
कण्टकैरिष्यति स खरकण्टकसमानः, अरा-निरन्तरा
निष्ठुरा वा कण्टाः-कण्टका यस्मिन्तत् खरकण्टे व-

भूलाविज्ञानं करणमिति लोके यदुच्यते तत्त्वं विल-
म्बं बीवरं च केवलमभिव्यक्तिं च युज्यन्ति अपि तु ल-
क्ष्मिनां च पुत्रव्यादिकं इत्यादिषु करणकैरिष्यतीति । अथ-
वा—करणव्यति—सचबन्तं करातीति यच्चत्करवदम्—अशु-
च्यति तत्समाप्नो यो हि कुबोधापनयनप्रवृत्ते संसर्ग-
मात्रादेव वृथण्यन्ते करोति, कुबोचकुशीलता दुष्प्रसिद्धि-
जनकत्वेनात्सुप्ररूपकाऽयमित्यसङ्ख्योद्भावाकत्वेन वेति ।
स्था० ४ टा० ३ उ० । प्रति० । ४० ।

कहं यं भंते । समखोवासगा आराहियपक्खा भविस्सेति ।
जं बु । चउज्जिहा समखोवासगा बुद्ध्या—रायसमाया पिय-
समाया मायसमाया सवचित्तसमाया । जे रायसमाया भवि-
स्सेति ते साहसं साहुलीयं उवद्वे आयपत्तेयं धयवत्तेयं
कुंइवत्तेयं शिवरखा भविस्सेति, संसिमवि साहुलाहुली-
यं असमंजसायारे दहूयं एमंते इकारिउल्ल भदुराए भा-
साए कहिस्सेति । भो भो महाणुमागा । सिरिसुहम्मं तानि
अपट्टपरंपरेणं अमुगे अमुगे एयारिते क्षणीसगुणगण-
धारए पावभीरु आयरिए जाए । तेहिं एअस्स गणस्स
ठवणा किं अणमममज्जे वि एरिते गुणसंपब्बो आयरिए
उवज्ज्जाए जाए तेहिं शिपपदे तुमं पि आरोविपा कहं
इरिसपमायधरा जावा । अरखवारखचोयण्णए क-
हमकुसला भवह , तुम्हेहिं पमावं वहेतेहिं अम्हाणं
का गइ भविस्सइ । तुम्हा लं जं किंचि वि लोखज्जइ तं
अम्हाणं थेरे बहु अत्थि । असणपाणल्लाइमवत्तपडिगमहं
कंसलपायपुच्छल्लओलहमेजेखं । पीठकल्लगसिआ-
संधारएहिं अग्गे शिवरिदिसमुदणं पडिसाभिस्सामो
पुण तुम्हारिसेहिं महाणुभागेहिं पमाओ ण कायव्वो ।
तहावि ते ख पडिबुज्जंति तओ महाणुभागा सावया
ओ शिपगणस्स सामायारिं चइस्सेति । अक्खए
वराडए वमुहे दसविहे पुब्बावरिवाणं भागाणं ठवखा का-
उख आपस्सए करिस्सेति, वरपासंडीयं वरगखस्स समा-
यारिलोवगाणं किरिवाणं कडाडोवं दहूण ओ शिपगणस्स
समाचारी चइस्सेति । ते महाणुभागा समखोवासगा हवि-
स्सेति । भरहवसे बोवा वेव सवसमाया सवत्तए उचियकर-
खत्रीखा गुब्बागुरासिओ अमुगे समजत्थभाविओ दीहदं-
सिओ समवे परगवे वा साहुविट्ठीए दहूण बहुआनंद-
पूरिया समुस्ससियरोमकुवा हरिसवविसत्थमाकाहिववा
अभिन्नल्लगंदखममंसखेणं पडिपुच्छणं पज्जुवासिओए
पज्जुवासिस्सेति, परं ओ शिपगणसामाचारी लेलमवि
चइस्सेति ते भदुरावत्तुहा । जहा राया शिवरजविधि
ख चइसि तहा ते समखोवासगा पुब्बावरियाणं गुणं
संभयंता एयंतसो आराहया सत्तमुवगगहाइं नाइक्कि-

स्सेति । माचपियसमाया वि इरिसा वेव वरं विक्केतो-
जे मायापियसमाया ते मखवसिवाणं जावरियाणं का-
सिवा शिक्कतो अक्कोविस्सेति, पुत्तमिव अत्तसपाण्णवि-
हीए पेसखमवि करिस्सेति वरं ओ शिपकुल्लकपाऽऽयं
लंविस्सेति ते आराहिया ओ विराडिवा । जज्ज० ।

(अमलोपासकजिजेरा ' महाणिज्जए ' शब्दे बहुभागे
१८८ पृष्ठ व्याख्याता ।) अमलोपासका अमन्दारवः उपास-
कदर्शनादिता इति । स्था० ४ टा० ३ उ० । दानाधिकारे
तु अथते द्विविधाः अमलोपासकाः—संविज्ञमविताः, सुख-
कदष्टान्तभाविताश्चेति । वयोक्लम—'संविज्ञमविताः, सुख-
यान्दुतभाविताश्च । मुणू लसकाले, आर्थं च कदिति सु-
मुक्ते' ॥११ इति । स्था० ३ टा० १ उ० । (कलसाधिकार्य
अमलोपासकस्य प्रत्याख्यानमङ्गाः 'सामाह्यकड' शब्दे-
ऽस्मिन्नेव भागे वदन्ते ।)

समखोवासमपडिमा—अमलोपासकवर्ग—पुं० । अमलजुपासते
लेवन्त इति अमलोपासकाले च अमलोपासकमयेऽभिव्यक्त-
जीवाजीवत्वभावास्ततोपलब्धसुखवाधास्तैर्वा धर्मैः । आच-
कधर्मे, सूत्र० २ सु० २ अ० ।

समखोवासमपडिमा—अमलोपासकप्रक्षिप्ता—ली० । आचक-
भिप्रहक्षिणेपु, पञ्चा० ।

अथ कियत्तः किमादिकाख ता इत्थस्यामासहायामाह—
समखोवासमपडिमा, एकारस जिखवरेहिं पख्खा ।

दंसणपडिमादीया, सुयकेनल्लिखा जतो भणियं ॥ २ ॥

व्याख्या—अमलोपासकप्रतिभाः आचकाभिप्रहक्षिणेवाः ।
एकारस संख्यया जिनवैरर्द्धिः—अक्षता—पञ्चमः दर्शन-
प्रतिमादिकाः—सम्यक्त्वभिप्रहप्रभुतिकाः । यतएव अत्राच-
कृत्त्वामिवचनं समवर्षाद्भाह—भुतकेवलित्वा—वरिचूर्ण-
भुतधरख भद्राहुत्वाभिनेत्यर्थः । यतो—यस्माज्जितमुक्लम,
इति गार्थार्थः ॥२॥ पञ्चा० १० वि० । (तावत्त्वकपत्त 'उपास-
गपडिमा' शब्दे द्वितीयभागे १०६६ पृष्ठ उक्तः ।)

समखोवाशिपा—अमलोपासिका—ली० । आचिकाचाम्, स्था० ।

चत्तारि समखोवासिवाओ वल्लवाओ, तं जहा—रायशिवा
समखोवासिवा भद्राकम्मा तोव चत्तारि भन्ना । (६०
३२० ×) स्था० ४ टा० ३ उ० ।

समएणागव—समन्वागत—पुं० । मत्तानं संयुक्ते, ग० १ अवि०
रत्ता० । जि० सु० । समनुमते, रा० ।

समएणाहार—समन्वाहार—पुं० । समगमने, स्था० ४ टा० २ उ० ।

समसिय—समन्वित—त्रि० । सहिते, आथा० १ सु० ३ अ० २
उ० । संयुक्ते, वा० १४ वि० । आव० । सूत्र० ।

समतल—समतल—न० । अविचमे, प्रथम० ५ आध० द्वार । अ-
विचमोक्कने, (पादादौ) वाते, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

समतलपट्टया—समतलपट्टिका—ली० । समतले इवोरपि भु-
वि विन्यस्तत्वात्पदे पादौ यस्याः सा समतलपट्टिका । द्वा-
भ्यामपि पादाभ्यां भुवि लग्नायाम्, वा० १ सु० १ अ० ।

समता-समता-स्त्री० । इष्टानिष्टेषु वस्तुषु विवेकेन तत्त्व-
धियाम्, पं० व० १ द्वार । द्वा० ।

व्यवहारकुट्टयोच्चै-रिष्टानिष्टेषु वस्तुषु ।

कम्पितेषु, विवेकेन, तत्त्वधीः समतोच्यते ॥ २२ ॥

व्यवहारकुट्टया अनादिमत्या वितथगोचरया कुट्टय-
हारवासनयाऽविद्यापराभिधानया उच्चैरतीव कल्पितेषु इष्टा-
निष्टेषु इन्द्रियमनःप्रमोददायिषु तदितरेषु च वस्तुषु शुद्धा-
दिषु विवेकेन तानेवार्थान् द्विष्यतस्तानेवार्थान् प्रलीयमानस्य
निश्चयतो नानिष्टं न विद्यते किंचिद्विष्टं वत्यादि निश्चया-
लोचनेन तत्त्वधीरिष्टानिष्टपरिहारेण तुल्यताधीरुपेक्षाल-
क्षणा समतोच्यते । यदुक्तम्—“अविद्याकल्पितेषु चै-रिष्टानि-
ष्टेषु वस्तुषु । संज्ञानात्तद्व्युदासेन, समता समतोच्यते ॥१॥”
द्वा० १८ द्वा० ।

समताल-समताल-त्रि० । समशब्दः प्रत्येकं संबध्यते तेन
समास्ताला-हस्तनाला उपचारात्तद्व्योऽस्मिन्समता-
लम् । तालैः सम, स्था० ७ डा० ३ उ० । गीतादिमानकलि-
तानां समोऽन्युनाधिकमातृकत्वेन यस्माद् ज्ञायते तत्सम-
तालविज्ञानम् । कलाभेदे, जं० २ वृत्त० । स० ।

समतिलमणिलेङ्गकचक्षु-समतुलमणिलेङ्गकाञ्चन-त्रि० । स-
मानि तुल्यानि तुलमणिलेङ्गकाञ्चनानि यस्य स तथा ।
निःस्पृहे, कल्प० १ अधि० ६ क्षण ।

समतिपविशि-स्वमतिप्रवृत्ति-स्त्री० । आत्मबुद्धिपूर्विकायां
चेष्टायाम्, पञ्चा० ७ विष० ।

समतीरा-समतीरा-स्त्री० । समं-गर्भाभावात् अविषमं तीरं-
तीरजलापूरितं स्थानं यासां ताः समतीराः । अविषमतटासु
नद्यादिषु, रा० । जी० ।

समस्त-समस्त-त्रि० । “स्तस्यशोऽसमस्त-स्तस्ये” ॥८॥१॥५॥
अत्रासमस्तप्रवृत्त्यात् समस्तशब्दस्य न स्तस्य धकारः
स्यात् । समस्ता । सम्पूर्णे, प्रा० । आ० म० । उत्त० । प्रब० ।
प्रश्न० । संघा० । विशेष० ।

समाप्त-त्रि० । सम्यक् प्रकारेण संपूर्णमधीतम् । पूर्णतां गीते,
उत्त० २६ अ० । ध० । द्वा० । सूत्र० । संघा० ।

समस्तकल्प-समाप्तकल्प-पुं० । व्यवस्थाभेदे, ध० ३ अधि० ।
साधुपञ्चकविहारे, पं० व० ४ द्वार ।

समस्तकल्पिय-समाप्तकल्पित-त्रि० । पृथक्कल्पयिष्ये, व्य० ४ उ० ।

समस्तगणिपिडगम्भ्यसार-समस्तगणिपिटकाभ्यस्तसार-
पुं० । परिपूर्णदशङ्कातत्तत्सं, जी० १ प्रति० ।

समस्तगोल-समस्तगोल-पुं० । संपूर्णगोले, भ० ११ श० ११
उ० ।

समस्तदंसि (गुं)-सम्यक्त्वदर्शिन-त्रि० । रामदेवचरिते,
आचा० १ श्रु० २ अ० ६ उ० ।

समस्तपद्म-समाप्तप्रतिज्ञ-त्रि० । समाप्तभिप्रदे, भ० १५ श० ।

समत्थ-समर्थ-पुं० । शक्ते, आचा० १ श्रु० १ अ० ७
उ० । जं० । रा० । स्या० । स्था० । भ० । विशेष० ।

समत्थ-समर्थना-स्त्री० । विधी, विशेष० ।

समत्थ-समर्थित-त्रि० । उपपादिते, प्रति० ।

समर्दासि-समर्दशिन्-त्रि० । समानदृष्टी, “विद्याविनयसंपन्नं,
ब्राह्मणं गृहि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च, परिहृताः
समर्दशिन् ॥ १ ॥” सूत्र० २ श्रु० ५ अ० ।

समपत्थर-समप्रस्तर-पुं० । समपाषाणे, प्रश्न० ३ आध०
द्वार ।

समपद-समपद-न० । द्वयोरपि पादयोः समत्वेन नैरन्तर्येण
स्थापने योषस्थानभेदे, द्वावपि पादौ समौ नैरन्तर्येण
स्थापयति । उत्त० ४ अ० ।

समपदुक्तेव-समप्र(तिष्ठे)त्युक्तेव-न० । समः प्रत्युक्तेवः प्रति
क्षयो वा मुरजकसतालाघाताघानां यो ध्वनिस्तल्लक्षणे नृत्य-
पादक्षेपलक्षणे वा यस्मिन्समप्रत्युक्तेपं समप्रतिक्षेपञ्चति ।
गेयभेदे, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

समपाद-समपाद-न० । युद्धस्थानभेदे, “समपादद्वितो युज्म-
न्ति तं समपादं । अरण्ये भणति जं पंतसि चैव द्वाण्यं अहा-
संभवं बलिय डितापासतो पिटुतो वा युज्मन्ति । नि०
चू० १ उ० ।

समपायपुया-समपादपुता-स्त्री । यस्यां पादौ पुती च स्पृ-
शतः सा समपादपुता । स्था० ५ डा० १ उ० । समौ समत-
या भूलग्नौ पादौ च पुती च यस्यां सा । निषद्याभेदे,
स्था० ५ डा० १ उ० ।

समपासि-समर्दशिन्-पुं० । समम्-अविषरीतं पश्यतीत्येवं
शीले, ग० १ अधि० ।

समप्पम-समप्रम-त्रि० । समा-सदृशी प्रभा दीप्तिर्यत्र तत्तथा ।
सन्तकुमारदेवलोके स्वनामख्याते विमाने, स० ७ सम० ।
प्रश्न० ।

समप्पिय-समर्पित-त्रि० । दौकिते, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

समर्भग-समभङ्ग-त्रि० । समो-दन्तुरो भङ्गश्छेदो यस्य भ-
वति तत्समभङ्गम् । अदन्तुच्छेदे पत्रादौ, प्रब० ४ द्वार ।

समभरषडता-समभरषटता-स्त्री० । समो न विषमो षटैकदे-
शमनाभिरत्वेन भरो-जलसमुदायो यत्र स समभरः । सर्वथा
भूतो वा समभरः । समशब्दस्य सर्वशब्दाधेयात्, समभरश्चा-
सौ षट्छेति समासः । समभरषट इव समभरषटस्तद्भाष-
स्तत्ता । सर्वथा भूतषट्टाकारतायाम्, भ० १ श० ६ उ० । जी० ।

समभाव-समभाव-पुं० । रागादिबिहितवैषम्याविरहितपरि-
णामे, पञ्चा० ५ विष० । मध्यस्थाप्यवसाय, पञ्चा० ११ वि-
ष० । रागद्वेषमध्यवर्तिनि, आचा० ५ अ० ।

समभिभावक-समभ्यापक-त्रि० । अभिमुखं समापणे, सूत्र०
१ श्रु० ४ अ० २ उ० ।

समभिधया-समभिज्ञान-न० । सद्यगाभिमुख्येन परिकल्पे,
आचा० १ श्रु० ६ अ० ३ उ० । गुह्यसाक्षिगृहीतप्रतिज्ञानिर्वादे,
आचा० १ श्रु० ३ अ० ४ उ० ।

समभिभूय-समभिभूत-वि० । परिभूत, प्रभ० ४ आभ० द्वारा।
समभिरूढ-समभिरूढ-पुं० । वाचकं वाचकं प्रति वाच्यभेदं
समभिराहयत्याश्रयति यः स समभिरूढः । स्वा० ३ डा० ३ उ०।
पर्यायशब्देषु निकृष्टभेदेन भिन्नभेदं समभिराहयत् समभि-
रूढः । स्वा० । पर्यायशब्दानां प्रविभक्त्याभिमन्तरि नयभेदः,
स्या० । विशेषे० ।

अथ समभिरूढनयमाह—

जं जं सखं भासइ, तं तं चिय समभिराहए जम्हा ।
सखंतरत्थविमुहो, तम्हो तम्हो समभिरूढो ति ॥२२३६॥
यां यां सखां घटादिलक्षणं भायंत—यद्यति तां तामेव
यस्मात् सखान्तरार्थविमुक्तः कुटकुम्भादिशब्दवाच्यार्थ-
निरपेक्षः समभिराहति समभ्यास्त तत्तद्वाच्यार्थविषय-
त्वेन प्रमाणीकरोति, ततस्तस्माद् नात्रार्थसमभिराहणात्
समभिरूढो नयः । यो घटशब्दवाच्योऽप्यस्ति कुटकुम्भा-
दिपर्यायशब्दवाच्यं नेच्छत्यसाविन्ययः इति ।

यदुक्तं निर्युक्तिरुक्ता वस्तुभ्यो संक्रमणं, द्वार अवत्थु-
नए समभिरूढे' इति, तद्व्याख्यानार्थमाह—

दृवं पञ्जाभ्यो वा, वत्थं वयणंतराभिधेयं जं ।
न तदवत्थुमावं, संक्रमए संकरो मा भू ॥ २२३७ ॥
न हि सदैतरवच्चं, वत्थुं सदैतरत्थनामेइ ।
संमपविवजएण-त्तंसंकराइप्पसंगाभ्यो ॥ २२३८ ॥

द्रव्यं-कुटादि, पर्यायस्तु तद्वन्नो वर्णादिलक्षणं प्रस्तु-
तपटादिवचनाद् यत्-कुटादि वचनान्तरं तदभिधेयं यद्
वस्तु न तद्वन्वस्तुभावं घटादिशब्दाभिधेयवस्तुभावं
संक्रामति । कुतः ? इत्याह—वस्तुनो वस्तुन्तरसं-
क्रमे मा भू संकरादिदोष इति । एतदेव भाषयति—
नहि शब्दान्तरवाच्यं वस्तु शब्दान्तरवाच्यार्थरूपतामिति ।
एवं हि घटादी पटाद्यर्थसंक्रमे किमयं घटः पटादि-
यो ? इति संशयः स्यात् । विपर्ययो वा भवेत्, घटा-
दावपि पटादिनिश्चयात् ; पटादौ वा घटाद्यप्यवसायादे-
कत्वं वा घट-पटाद्यर्थानां प्राप्नुयात् ; मेवमवस्थित-
संकीर्णरूपता वा घटपटाद्यर्थानां भवेदिति । इयमत्र
भावना—घटः कुम्भ इत्यादिशब्दात् पटस्तस्मा-
दिशब्दादिव भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद् भिन्नार्थगोचरानेव
समभिरूढनयो मन्यते । तथाहि—घटनाद् घट
इति विशिष्टवेष्टावानर्थो घट इति गम्यते, तथा
'कुट' कौटिल्ये, कुटनात् कौटिल्ययोगात् कुटः, तथा 'उभ'
'उभ' पूरणे, कुम्भनात् कुतिसत्पूरणात् कुम्भ इति भि-
न्नाः सर्वेऽपि घट—कुटाद्यर्थाः । तनश्च यदा घटाद्यर्थे कु-
टादिशब्दः प्रयुज्यते तदा वस्तुनः कुटादेस्तत्र संक्रान्तिः
रुता भवति, तथा च सति यथाकृतसंशयादिदोष इति ।
ततो घटकुटाद्यर्थानां भेदसाधनार्थेव प्रमाणपञ्चाह—

घडकुडसइत्थायं, जुनो भेओऽभिहाण भेओओ ।
घडपडसइत्थाय व, तम्हो न पञायवयणं ति ॥२२६॥
घटकुटकुम्भादिशब्दवाच्यानामर्थानां भेद एव परस्परं पु-
नरु इति प्रतिज्ञा । अभिधानभेदाद्—वाचकव्यनिर्देशादिति
१०५

हेतुः । घटपटस्तस्मादिशब्दवाच्यानामिवाधोऽनमिति दृष्टा-
स्तः । तत एतदभिप्रायेण घटादेः कुटकुम्भकलश्यादिकं
पर्यायवचनं नास्त्येव, एकस्मिन्नर्थेऽनेकशब्दप्रवृत्त्यनभ्युप-
गमादिति ।

अतिक्रान्तशब्दनयशिलक्षणार्थमाह—

घणिमेयाभ्यो भेओ, ऽणुमभ्यो जइ लिंग वयणभिधानं ।
घडपडवचायं पिव, घटकुडवचाय किमणिहो ॥२२४०॥
इत्त ! यदि लिङ्गवचनभिधानां घटपटस्तस्मादिश-
ब्दवाच्यानामिवाधोऽनमिति भवेन्नभेदाद् भेदस्तवानुमतः, तर्हि
घटकुटकुम्भकलश्यादिशब्दवाच्यानामर्थानां किमिति भेदो
नेष्टः, ध्वनिभेदस्यात्रापि समानत्वात् । तस्मादस्मत्पथव-
र्तित्वं भवतोऽपि वत्सादापतितमिति ।

वसतिप्रस्थकादिविचारोऽप्यस्य पूर्वनेयेभ्यो भेद
इति दर्शयन्माह—

आगासे वसइ ति य, मणिए भणइ किह अममममि ।
मोत्तुयायसहावं, वसेज वत्थुं विहम्ममि ॥ २२४१ ॥
वत्थुं वसइ सहावे, सत्ताओ चेतया व जीवमि ।
न विलक्खणत्तयाओ, भिन्ने छायातवे चेव ॥२२४२॥

'काऽसौ साध्वादिर्वसति ?' इति पृष्ठ 'लोकप्रामाण्य-
स्यादौ वसति' इति नैगमादिनयवादिनां वदन्ति । भञ्जु-
न्नययादौ तु वदति—' यत्रावगादस्तत्राकाशखण्डे वस-
ति' । ततश्च भञ्जुसूत्रेणैव भणितं भणति समभिरूढः—
नन्यात्मस्वभावं भुक्त्वा कथमन्यद् वस्तुवन्वयिभ्य विधर्मक
आत्मविलक्षणं वस्तुनि वस्तु ? न कथञ्चिदित्यर्थः । तर्हि
कथं वसति ? इत्याह—सर्धमेव वस्तुवत्स्वभावं वसति,
सस्यात्, जीवे चतनावत् । भिन्ने त्यागविलक्षणस्वरूप
वस्तुवन्वयं न वसति, यथा छायाऽऽतप इति । एष त्रया-
णामपि शब्दनयानामभिप्राय इति ।

अथ प्रस्थकविचारमधिकृत्याह—

माणं पमाणमिहुं, नाणसहावो स जीवओऽणुओ ।
कह पत्थयाइभावं, वएज मृताइरूवं सो ॥२२४३॥
नहि पत्थाइ पमाणं, घडो व्व भुवि चेतयाइ विरहाओ ।
केवलमिव तस्मान्, पमाणमिहुं परिच्छेओ ॥२२४४॥

इह यद् मानं तत् प्रमाणमेवैष्टम्, प्रमीयते-परिच्छिद्यते
वसवनेति कृत्वा । प्रमाणं च परिच्छेदात्मकं जीवस्वभाव
एव, स च जीवादनन्यः, अतः कथं मृतादिस्वभावम्,
आदिशब्दाद्व्येतरनस्वभावं प्रस्थकादिस्वभावं प्रजेवसौ,
यन नैगमाद्यः काष्ठमयं प्रस्थादिकमानाभिच्छेदन्ति ? तर्हि
शब्दनयानां किं प्रस्थकादि प्रमाणम्, किं वा न प्रमाणम् ?
इत्याह—नहि-नैव काष्ठघटितं प्रस्थादिकं प्रमाणम्, चेत-
नादिरहितत्वात् घटपटलोपादिवत् ; किन्तु-तस्य प्रस्थकस्य
ज्ञानं तज्ज्ञानं तदुपयोगस्तःपरिच्छेदः प्रमाणं मानमिष्टम्, त-
नैव तत्त्वतः प्रमीयमाणत्वात् । 'परिच्छेया' इति पाठान्तरं
वा, तनैव परिच्छेदात्, केवलज्ञानवत् । तस्मात् प्रस्थक-
ज्ञानमेव प्रस्थक इति स्थितम् ।

• अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

पत्थादभो वि तक्का-रखं ति माखं मई न तं तेसु ।
जमसंतेसु वि बुद्धी,कासइ संतेसु वि न बुद्धी ॥२२४५॥
तकारखं ति वा जइ, पमाखसिद्धं तन्नो पमेयं पि ।

सर्वं पमाणमेवं, किमप्यमाखं पमाखं वा ॥२२४६॥

प्रथादयोऽपि मानमिति प्रतिष्ठा, तत्कारणात्—प्रस्थ-
कक्षानकारणत्वात्, यथा 'नङ्गलं पादरोग' इत्येवंभूता प-
रस्य मतिः स्यात् । तदेतद् न, यतस्तेषु प्रस्थकादिष्वस्तत्त्वपि
कस्यापि धान्यराश्यवलाकनमात्रेणापि कलनशक्तिसंपन्नस्य
अतिशयज्ञानिनो वा प्रस्थकपरिच्छेदबुद्धिरुपजायते । क-
स्यापि पुनर्नालिकेरुद्धीपाद्यानस्य स्तत्त्वपि तेषु प्रस्थक-
परिच्छेदबुद्धिर्न संपद्यते, इत्यनेकात्मिका एव काष्ठमयप्र-
स्थकादयः प्रस्थकज्ञानजनने, इति कथं तत्कारणत्वात् ते
प्रस्थकादिमानरूपा भवेयुः ? , यदि वा-भवेयुः त तत्कार-
णम्, तथापि न तत्कारणत्वेन तेषां प्रस्थादिमानरूपना, अ-
तिप्रसङ्गादिति दर्शयति-तत्कारणं ति वे' त्यादि, यदि प्रस्थ-
कक्षानकारणतामात्रेणापि ते काष्ठमयप्रस्थकादयः प्रमाण-
मिष्टाः, तर्हि प्रमेयमपि प्रमाणं प्राप्नोति, प्रमाणज्ञान-
कारणत्वात् । एवं च सति दधिभक्षणार्थीनामपि पर-
म्परया तत्कारणत्वेन प्रमाणत्वात् किं नामाप्रमाणं स्या-
त् ? । यदि च सत्यपि तत्कारणत्वंऽप्यत् सर्वं दधि-
भक्षणार्थिकं न प्रमाणम्, तर्हि काष्ठमयप्रस्थकादयोऽपि न
प्रमाणम्, अतः किं नाम प्रमाणं भवेत् ? -न किञ्चित् ।

ततो विशेषी प्रमाणप्रमाणव्यवस्था । तस्मात् प्रस्थक-
क्षानमेव प्रस्थकप्रमाणं त्रयाणामपि शुद्ध्ययानामिति ।
तथा—पञ्चानां—धर्माऽधर्माऽऽकाशजीवबुद्धलास्तिकायाणां
देशप्रदेशकल्पनायामस्य षष्ठीसमासादि नेष्टम् । किं तर्हि ?
देशी वासी देशक्षेत्रादि कर्मधारयमेव मन्यतेऽसौ नयः
कुतः ? इत्याह—

देसी चैव य देसो, नो वत्थुं वा न वत्थुणो भिन्नो ।

भिन्नो व न तस्स तन्नो, तस्स व जइ तो न सो भिन्नो २२४७

एतो चैव समाखा-हिगरणया जुजए पयाखं पि ।

नीलुण्ण्लाइयाखं, न रायपुरिसाइसंगो ॥२२४८॥

धर्मास्तिकायादिकां देश्यं हि देशो न पुनस्तस्माद् घ-
टादिवारघटोऽत्यन्तभिन्नं स्वतन्त्रवस्तुदशः । अथ न स—
तन्त्रवस्तुदशः ; किन्तु तत्संबन्धिवाद्यस्वतन्त्रोऽपि देशितो
भिन्नो देश इति चेत् । तदप्ययुक्तम् । कुतः ? इत्याह—
न वा देशितत्वाद् वस्तुनो भिन्नोऽसौ देशः । अथ भिन्न-
स्तस्मादित्येतं सः, तद्वान्यस्याभ्येन विष्यदिमवदादी-
नामिव सर्वथा संबन्धायां गाद् न तस्य देशिनस्तकोऽसौ
देशः । यदि पुनस्तस्य देशिनः संबन्धी देशोऽभ्युपगम्यते
तर्हि घटादयः स्वस्वरूपवद् न स देशस्तस्माद् देशिनो भि-
न्नः किन्तु तदात्मक एवेति । अत एव विशेषणविशेष्यभू-
तानां सर्वेषां पदानां समानाधिकरणता—कर्मधारय एव
सामां युज्यत इत्यर्थः, यथा नीलोत्पलानीनाम्, उपल-
क्षणं चेद्म्—धनक्षदिरपलाशानीनां इन्द्रोऽपि स्यात्, न
तु राक्षः पुरुषो राजपुरुष इति वक्ष्यादिसमासः, यतो

भिन्नानामभ्यर्थं संसर्गः संबन्धो न घटते, तथाहि—सं-
बन्धवस्तुद्वयात् संबन्धो भिन्नो वा स्यादभिन्नो वा ? । यदि
भिन्नः, तर्हि संबन्धवस्तुद्वयाद् भिन्नं स्वतन्त्रं तृतीयमेव वस्तु
तत् स्याद् नतु संबन्ध इति कथं तद्वशात् वक्ष्यादिविभ-
क्तिः ? । नहि विष्यदिमवदादिव्या भिन्नो घटादिः संब-
न्धो भ्रम्यते । नापि तद्वशात् तेषां वक्ष्यादिविभक्तिः प्रवर्त-
ते । अथ संबन्धवस्तुद्वयादभिन्नः संबन्धः, तर्हि नासौ वक्ष्या
दिहेतुः, संबन्धवस्तुद्वयादव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत्,
इत्यादि बहव वक्तव्यम्, तत् नोक्तं, ग्रन्थगहनताप्रस-
ङ्गादिति ।

अपरमपि समभिरूढनयाभिप्रायमेव दर्शयन्नाह—

घटकारविषक्खाए, कतुरखत्थतरं जन्नो किरिया ।

न तदत्थं तरभूए, समवाभो तो मन्नो तीसे ॥२२४९॥

कुंमभि वत्थुपजा-यसंकराह्पसंगदोसाभो ।

जो जेण जं व कुरुए, तेणाभिन्नं तयं सर्वं ॥२२५०॥

'घटं करोति' इति घटकार इत्यस्यां विषयार्थां प्ररूप-
णार्थां यस्मात् तस्य घटकर्तृनर्थान्तरमव्यतिरिक्ता घटक-
रणक्रिया, कतयेव घटकार तस्याः समवायात् । 'तो'
पिं तस्माद् न तदर्थान्तरभूते कर्तृव्यतिरिक्तं कु-
म्भे घटं तस्याः समवायः संक्षेपो मतः । कुतः ? वस्तुपूर्वाय-
संकरादिदेशप्रसङ्गात्—वस्तूनां य पर्याया—धर्मोत्तेषां पर-
स्परं संकरः संकीर्णत्वमेकत्वं वा स्यात्, कर्तृगतक्रियायाः
कुम्भेऽपि समवायाभ्युपगमात् । ततश्च यः कुम्भकारा—
दित्येन क्रियाविशेषण यत् कुम्भादिकं कुर्वते तेन क्रिया-
विशेषण तत्क्रियाकृतयत्यर्थः, सर्वं तत् कर्तृकमाद्यभिन्नं
स्यात् तस्मात् कर्तृगतक्रियाया न कर्मणो संक्रमः, किन्तु
कुर्वन् कारकः, कुम्भनादिष्व एव कुम्भादय इति मन्यते
समभिरूढ इति । उक्तः समभिरूढनयः । विश० । न० । आ०
ख० । आ० म० । (समभिरूढनयव्याख्या 'ण्य' शब्देऽपि चतुर्थ-
भागे १८५७ पृष्ठं गता ।) (एतद्वाभासव्याख्या 'ण्यभास'
शब्दे चतुर्थभागे १८०३ पृष्ठं गता ।) दृष्टिवादस्य सूत्र-
भेदे, स० । अष्ट० । सूत्र० । अष्ट० । स० । स्या० ।

समभूमि-समभूमि-ख्या० । अविवमकितितले, आव० ५ अ० ।

समय-समक-न० । सममेव समकम् । सरसधिरसादिव-

विषयक्रादिविशेषरहिते, उत्त० १ अ० । सहार्थे, उत्त० ४
अ० । युगपदर्थे, व्य० २ उ० । एककाले, प्रज्ञा० १ पद ।
विशे० । ज० । ज्ञा० । समयीयते परिच्छिद्यते इति समयः ।
सम० १ काण्ड । समयक प्रमाणान्तराविसंवादिस्वेनायते
परिच्छिद्यते इति समयः । सम० २ काण्ड । समयवैपरीत्ये-
नायते जायन्ते जीवाद्योऽर्था अननेति समयः । समय-
यन्ति गच्छन्ति जीवाद्यः पदार्थाः स्वस्मिन् रूपे प्रतिष्ठां
प्राप्नुयान्ति आस्मिन्निति समयः । स्या० । सूत्र० । आ० म० ।
आगमे, आवा० २ भु० २ ख० ५ अ० । सूत्र० । अष्ट० ।
सिद्धान्ते, न० । व्य० । विश० । जैनागमे, विश० । जिनादि-
सिद्धान्ते, स्या० ३ डा० ४ उ० । सम० । जी० । स्या० । स्वस-
योऽहंमतानुसारिशास्त्रात्मकः, परसमयः कपिलाद्यभिप्राया-
नुबसिग्रन्थरूपः, उभयसमयस्तुभयमतानुगतशास्त्रस्वभावः,
ज्ञास्य स्वसमयवक्तव्यतायामेवावतारः, स्वसमयपदार्थानामे-

वाच्यवर्णनात्, यथापि परोमयसमयपदार्थवर्णनं तत्रापि स्वसमयवर्णनस्यैव परोमयसमययोरपि सम्यग्दर्शपरित्य-
ज्यतत्वेन स्वसमयवत्वात्, अत एव सर्वोपपन्नानामपि स्व-
समयवर्णनतावभावावतारः । उक्तं १ अ० । कृत्तुं । आ-
त्मीयप्रवचने, इयं ३ उ० । सांख्यादीनां सिद्धांते, इथा०
३ डा० ३ उ० । अतस्ते, आत्मा० १ भु० ८ अ० ६ उ० ।
कल्प० । रा० । डा० । विशिष्टकाले, आत्मा० २ भु० ३
अ० । अं० प्र० । निर्विभागे सर्वस्वमकालांशे, अतु० ।
विश० । परमनिरुद्धे काले, आ० म० १ अ० । अं० । का-
लविशेषे, नि० १ भु० १ अ० १ इयं १ अ० । इथा० । विशे० । आ०
म० । तं० । अहोरात्रादिकालस्य विशिष्टे भागे, म० १ श०
१ उ० । कल्प० । विपा० । समय० । अं० प्र० । अतु० ।

समयप्रकरणम्—

से किं तं समयः ? , समयस्स ए पुरुषं करिस्सामि,
से जहानामए तुष्ठागदारए सिआ तरुणे बलवं जु-
गवं जुवाणे अप्पातंके थिरग्गहत्थे दहपाणिपायपासपि-
डुंतोरुपरिखत्ते तलजमलजुयलपरिषणिभवाइ चम्मेडुमा-
दुहणमुडिअसमाहतनिचित(य)गतकाए उरस्सबलंसम-
सागए लंघणपवणजइणवायामसमत्थे छेए दक्खे प-
चट्टे कुसले मेहावी निउणे निउणसिप्पोवगए एगं म-
हतीं पडसाडियं वा पट्टसाडियं वा गहाय सपराहं
इत्थमेतं ओसारिआ, तत्थ चोअए पणवयं एवं वयासी-
वेणं कालेणं तेणं समएणं तुष्ठागदारएणं तीसे पड-
साडिआए वा पट्टसाडिआए वा सपराहं इत्थमेते ओ-
सारिए से समए भवइ ? , नो इण्हे समहे, कम्हा ? ,
जम्हा संखेजाणं तंतूणं समुदयसमितिसमागमेणं ए-
गा पडसाडिआ निष्फजइ, उवरिल्लम्मि तंतुम्मि अच्छि-
से हिडिल्ले तंतु न छिजइ, अणम्मि काले उवरिल्ले
तन्तु छिजइ, अणम्मि काले हेडिल्ले तन्तु छिजइ, तम्हा से
समए न भवइ । एवं वयंतं पणवयं चोयए एवं वयासी-जेणं
कालेणं तेणं तुष्ठागदारएणं तीसे पडसाडिआए वा पट्टसा-
डिआए वा उवरिल्ले तंतु छिसे से समए भवइ ? , न भवइ ।
कम्हा ? , जम्हा संखेजाणं पम्हाणं समुदयसमितिस-
मागमेणं एगे तंतु निष्फजइ, उवरिल्ले पम्हे अच्छिसे
हेडिल्ले पम्हे न छिजइ, अणम्मि काले उवरिल्ले पम्हे
छिजजइ, अणम्मि काले हेडिल्ले पम्हे छिजजइ, तम्हा
से समए न भवइ । एवं वयंतं पणवयं चोअए एवं
वयासी-जेणं कालेणं तेणं तुष्ठागदारएणं तस्स तंतुस्स
उपरिल्ले पम्हे छिसे से समए भवइ ? , न भवइ । कम्हा ? ,
जम्हा अणंताणं संघायाणं समुदयसमितिसमागमेणं
एगे पम्हे निष्फजजइ, उवरिल्ले संघाए अविसंघाए हे-

डिल्ले संघाए न विसंघाजइ, अणम्मि काले उवरिल्ले सं-
घाए विसंघाजइ अणम्मि काले हिडिल्ले संघाए विसं-
घाजइ तम्हा से समए न भवइ । एवो वि अणं सुहुम-
तराए समए पणत्ते समखाउसो ! । (छ० १३८×)

अथ काऽयं समय इति वृद्धे सत्याह—समयस्य प्रकृणां-
विस्तरवती व्याख्यां करिष्यामि, सूत्रमत्वात् संक्षेपतः क-
थितोऽपि नालो सम्यक् प्रतीतिपथमवतरतीति भावः, त-
देवाह—‘से जहानामए’ इत्यादि, स कश्चित् यथानामको-
यत्प्रकारनामा देवदत्तादिनामेत्यर्थः, ‘तुष्ठागदारए’ सूचिक-
इत्यर्थः, स्यात्—भवेत्, यः, किमित्याह—तदुणादिविशेषण-
विशिष्टः पटसाटिकां पट्टसाटिकां वा गृहीत्वा ‘सपराहं’
अदिति कृत्वा इत्समात्रमपसारयेत्—पाटयेदिति सट्टकः,
अथवा—‘स’ इति पूर्ववत् ‘यये’ त्युपदेशेन, ‘नामे’ ति सम्भा-
वनायाम्, ‘ए’ इति वाक्यालङ्कारे, ततश्च स कश्चिदेव
तावत्संभाष्यते तुष्ठागदारको यस्तदुणादिविशेषणः,
स्यात्—कदाचित् पटसाटिकां पट्टसाटिकां वा गृहीत्वा अ-
दिति इत्समात्रमपसारयेत्—पाटयेदिति तथैव सम्बन्धः,
तत्र तरुणः—प्रवर्द्धमानवयः, आह—दारकः प्रवर्द्धमान-
वयः एव भवति, किं विशेषणेन ? , नैवम्, आसन्नमृत्योः
प्रवर्द्धमानवयस्त्वाभावात्, तस्य चासन्नमृत्युत्वेन विशि-
ष्टसामर्थ्यानुपपत्तेः, विशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनाधेन्यायमारम्भः
अन्ये तु यणीदिगुणोपचिताऽभिभवस्तरुण इति व्याचक्षते,
बलं—सामर्थ्यं तद्व्याप्तीति बलवान्, युगं—सुधमसुधमा-
दिकालः सोऽदुष्टो—निरुपद्रवो विशिष्टबलहेतुर्नस्यास्त्यसौ
युगवान्, कालोपद्रवोऽपि सामर्थ्यविग्रहेतुरतीत्यर्थं विशेष-
णम्, ‘जुवाणे’ सि-युवा-यौवनस्थः प्राप्तवया एव इत्ये-
वम् अणुति—व्यपदिशति लोको यमसौ निरङ्कवशात्
युवानः, बाल्यादिकालोऽपि दारकोऽभिधीयते अतो विशि-
ष्टवयोऽवस्थापरिग्रहार्थमतश्चिरोपणम्, अल्पशब्दोऽभावव-
चनः, अल्प अतद्वहो—रोगो यस्य स तथा, निरातद्वह इत्य-
र्थः, स्थिरः—प्रकृतपटं पाटयतोऽकम्पोऽग्रहस्तो इस्तामं
यस्य स तथा, ददं पाणिपादं यस्य, पाश्वीं पृष्ठान्तरे च ऊरु
च परिखते—परिनिष्ठिततां गतं यस्य स तथा, सर्वोवयवै-
रुत्तमसंज्ञक इत्यर्थः, ‘तलजमलजुयलपरिषणिभवाइ’ तलो
तालवृक्षौ तयोर्मलं—समभ्रेणीकं यद् युगलं—द्वयं परि-
सब्ध-अग्रेला तज्जमी-तत्सत्परी दीर्घसरलनिष्ठादिना बाहू
यस्य स तथा, आगन्तुकोपकरणं सामर्थ्यमाह—चम्मेड-
कादुघणमुष्टिकसमाहतनिचितगात्रकायः—चम्मेडकया दुष-
खेन मुष्टिकेन च समाहतानि प्रतिदिनमभ्यासप्रवृत्तस्य
निष्ठितानि—निविडीकृतानि गात्राणि स्कन्धोरुपृष्ठादीनि
यत्र स तथाविधः कायो-देहो यस्य स तथा, चम्मेडकाद्-
यच्च लोकप्रतीता एव, औरस्यबलसम्भागतः—आन्तरो-
त्साहवीर्ययुक्तः, व्यायामवर्णां दशोपति—लङ्घनप्रयत्नजन-
न्यायामसमर्थः—जवनशब्दः शीघ्रवचनः, छेकः—प्रयोग-
शब्दः, दण्डः—शीघ्रकारी प्रासाथः—अचिकृते कर्मणि निष्ठां
गतः, प्राक् इत्यन्वे, कुगलः—आलोचितकारी मेधावी-
सकृत्कुतद्वहकर्मणः निपुणः—उपायारम्भकः निपुणशिवयो-

पगतः—सूक्ष्मशिवसमन्वितः, एवंविधो ह्यल्पमैव का-
लेन साटिकां पाटयतीति बहुविशेषणोपादानम् स इत्थं-
म्भूत एकां महतीं पटसाटिकां पटसाटिकां वा पटसाटि-
काया इयं शृङ्खलतेति भेदेनोपादानम्, गृहीत्वा 'सय-
राह' इति सकृत् ऋदिति कृतवैयर्थ्यः, इत्सामात्रमपसा-
रयेत्—पाटयदित्यर्थः, तथैव स्थितं प्रेरकः—शिष्यः प्रज्ञा-
पयतीति प्रज्ञापका—गुरुस्तमवमवादीत्, किम् ?—येन
कालेन तेन तुष्णागद्वारकेण तस्याः पटसाटिकायाः प-
टसाटिकाया वा सकृद्वत्सामात्रमपसारितं—पाटितमसौ
समयो भवति ?, प्रज्ञापक आह—नायमर्थः समयः—नै-
तदेवमित्युक्तं भवति, कस्मादिति ब्रूह उपपत्तिमाह—यसा-
त् संख्येयानां तन्तूनां समुद्रयसमिति समागमेनेति पूर्व-
वद्, एकार्थं वा सर्वेऽप्यमी समुद्रयवाचकाः, पटसा-
टिका निष्पद्यते तत्र च 'उत्तरिङ्ग' इति—उपरितन तन्तो
अच्छिद्ये—अविशारिते 'हेङ्गि' इति—आघस्यतन्तुर्न छि-
द्यते अतोऽभ्यस्मिन् काले उपरितनस्तन्तुः छिद्यते अन्य-
स्मिन् काले आघस्यः, तस्मादसौ समयो न भवति—
एवं वदन्तं प्रज्ञापकं प्रेरक एवमवादीत्—येन कालेन तेन
तुष्णागद्वारकेण तस्याः—पटसाटिकाया उपरितनस्तन्तुश्छि-
द्यः स समयः ?, किं भवतीति शेषः, अत्र प्रज्ञापक आह—
न भवतीति, कस्मात् ?, यस्मात्संख्येयानां पदमणां
लोकं प्रतीतस्वरूपाणां समुद्रयवत्यादि सर्वे तथैव यावत्त-
स्मादसौ समयो न भवति, एवं वदन्तं प्रज्ञापकमित्या-
द्युपरितनपदमसूत्रमपि तथैव व्याख्येयम्, नवरमनन्तानां
परमाणूनां विशिष्टैकपरिणामापत्तिः सङ्घातः, तेषामनन्ता-
नां यः समुद्रयः—संयोगक्षेपां समुद्रयानां या अन्याऽन्या-
नुगतिरसौ समितिः, तासां समागमेन—एकवस्तुनिवर्त-
नाय मीलनेन उपरितनपदमोपपन्नं, समुद्रयवाचक-
रन्वैकार्थं वा समुद्रयादयः, तस्मादसाद्युपरितनैकपदम-
च्छिद्यनकालः समयो न भवति, कस्तर्हि समय इत्याह—
'एताऽपि अणू' इत्यादि, एतस्माद् उपरितनैकपदम-
च्छिद्यनकालात् सूक्ष्मतरः समयः प्रज्ञप्तो ह्यभ्रण ! आद्युप्य-
जिति, अत्राह—ननु यद्यनन्तैः परमाणुसङ्घातैः पदम नि-
ष्पद्यते ते च सङ्घाताः क्रमेण छिद्यन्ते, तर्ह्येकस्मिन्
पदमणि विशिष्टेमात्रे अनन्ताः समया लगेयुः, एत-
च्चागमेन सह विरुध्यते, तत्रासंख्येयसंख्येयस-
ंख्येयवसर्पिणीषु समयसंख्येयकस्यैव प्रतिपादनात्, यंत
उक्तम्—'असंखेज्जास्तु यं भंते ! उस्तप्यिणीभवसप्यिणीसु
केवद्या समया पश्यन्ता ?, गायमा !, असंखेज्जा । अणुतास्तु
यं भंते ! उस्तप्यिणीभवसप्यिणीसु केवद्या समया प-
श्यन्ता ?, गायमा !, अणुता' तदेतत्कथम् ?, अत्राच्यते—अ-
स्येतत्, किन्तु—पाटनप्रवृत्तपुरुषप्रयत्नस्याविन्ययशक्तिवात्
प्रतिसमयमनन्तानां सङ्घातानां द्वयः संपद्यते, एवं च स-
त्येकस्मिन् एकमेव यावन्तः सङ्घाताश्छिद्यन्ते तैरनन्तैरपि
स्थूलतर एव एव सङ्घातां विवक्ष्यते, एवम्भूताः स्थूलत-
रसङ्घाता एकस्मिन्पदमणि असंख्येया एव भवन्ति, तेषां च
क्रमेण छेदने असंख्येयैः समयैः पदम छिद्यते, अतो न क-
श्चिद्विरोधः, इत्थं च विशेषतः सूत्रे अनुक्रमव्यवश्यं प्र-
तिपत्तव्यम्, अन्यथा ग्रन्थान्तरेः सह विरोधप्रसङ्गात् सूत्रा-

णां च सूत्राभावाच्चरिति, ततोऽसंख्येयैरेव समयैर्यो-
क्तव्यमख्ये विधीयमाणत्वाच्चक्षुष्यानुभवविषयस्य च सम-
यप्रसाधकस्य विशिष्टिक्रियाविशेषस्य कस्यचिद्विशेषितुमश-
क्यत्वाद् 'एताऽपि अणू सुदुमतरा एव समय' इति सामान्ये-
नैवोक्तवानिति, एकस्मादुपरितनपदमच्छिद्यनकालादसंख्या-
ततमोऽयः समय इति स्थितम् युगपदन्तसङ्घातविशारण-
हेतुपूर्वोक्तप्रयत्नविशेषसिद्धिश्च नगरादिप्रस्थितामवरतप्रवृत्त-
पुरुषादः प्रयत्नविशेषात् प्रतिक्षणं बहुबलः प्रवेशान् विल-
ङ्घ्याचिरेणैव हेतुशमाप्तिर्भवनीया, यदि पुनरसौ क्रमेणै-
कं व्योमप्रवेशं लक्ष्यत् तदा असंख्येयास्तस्मिन्विषयवसर्पिणीभि-
रेव हेतुशमाप्तिः प्राप्नुयाद् 'अनुलेसदीप्तिं उस्तप्यिणी उ असंखे-
ज्जा' इत्यादिबचनादिति भावः । नचार्तीन्म्रियेण्येषु एका-
न्तेन युक्तिनिष्ठोभ्यम् सर्वज्ञवचनप्रामाण्याद्, उक्तं च—
"आमन्त्रोपपत्तिश्च, संपूर्णं विद्धि लक्षणम् ।

अतीन्द्रियाणामर्थानां, सङ्गावप्रतिपत्त्ये" ॥ १ ॥

आयमव्यासवचन—मांसं शेषक्षयाद्विदुः ।

वीतरागाऽन्तं शक्यं, न म्रयाच्छत्वसम्भवात् ॥ २ ॥

उपपत्तिर्मेवयुक्तः—यां सङ्गावप्रसाधिका ।

साऽभ्यव्यतिरिक्तादि—लक्षणा स्तिभिः कृता ॥ ३ ॥

इति, निश्चितं चेदोभयमपीत्यलं विस्तरणं । अनु० । स्या० ।

एगो समय । (सू० ४४ ×)

परमनिकृष्टकाल उत्पलपत्रशतव्यतिभेददृष्टान्ताज्जरपट-
शटिकापाटनदृष्टान्ताद्वा समयप्रसिद्धाद्वचोद्वध्यः, स
क्षेप एव वर्तमानस्वरूपोऽतीतानागतयोर्विनिष्ठानुत्पन्नत्वे-
नाभावात् । अथवा—असावेकस्वरूपेण निरंशत्वादिति ।
स्या० १ डा० । आचा० । कृप० । नि० । स० । जी० । तं० ।
राजनीतिशास्त्रं, वृ० ३ उ० । सङ्गते, आ० म० १ अ० । पं०
व० । सू० प्र० । खं० प्र० । हा० । विंश० । कर्म० । समिति-स-
म्यकृशब्दाद्यं उपसर्गः, सभ्यगयः समयः । सभ्यग द्यापूर्वकं
जीवेषु विषयं प्रवर्तनं, विश० । आचारं, अनुष्ठानं, आचा०
१ ध्रु० ३ अ० १ उ० । मुक्तिमार्गप्रवर्तनं, विश० । नास्ति-
कादिसमयप्रतिपादनपरमव्ययने समय एवति । स० १६
सम० । सूत्रकृताङ्गस्य प्रथमेऽध्ययने, भाव० ४ अ० ।

साम्प्रतं निक्षेपावसरः, स च त्रिधा—आध्यात्मिपक्षः, नामनि-
ष्पक्षः, सूत्रालापकनिष्पक्षश्च । तत्रोपनिष्पक्षऽध्ययनम्, तस्य
च निक्षेप आचर्यकादौ प्रबन्धनार्थमिदं एव, नामनिष्पक्षे
तु समय इति नाम, तन्निक्षेपार्थं निर्युक्तिकार आह—

नामं ठवणा दविण, खेतं काले कृतिथसंगारे ।

कुलगाणसंकरगंडी, बोधव्वा भावसम ए ॥ २६ ॥

'नामं ठवणा' इत्यादि, नामस्थापनाद्व्यवस्थाकालकृतीर्थसं-
गारकुलगाणसङ्करगण्डीभावभेदात् द्वैतदृष्ट्या समयनिक्षेपः,
तत्र नामस्थापने कुले, द्वयसमयो द्वयस्य सव्यगयने—परि-
णतिविशेषः स्वभाव इत्यर्थः, तद्यथा—जीवद्वयस्योपयोगः
पुद्गलद्वयस्य भूतत्वं धर्माधर्मोकाशानां गतिस्थित्यवगाह-
दानलक्षणः । अथवा—यो यस्य द्वयस्यावसरः—द्वयस्थाप-
योगकाल इति, तद्यथा—'वर्षासु लवणममृते, शरदि जलं
गोपयन् हेमन्ते । शिशिरे आमलकरसो, घृतं वसन्ते गुरु-
आन्ते' ॥ १ ॥ अत्र समयः—सम्यग्—आकाशं तस्य समवा-

समावः, यथा 'पण्ये वि से पुण्ये, देहि वि पुण्ये सयं वि माएजा । लक्खसत्तये वि पुण्ये, कोइसहस्से वि माएजा' ॥ १ ॥ यद्विधा—देवकुलपुत्रीनां स्त्राणाामीदृशोऽनुभाषो यदुत तत्र प्राणिनाः सुकृपा नित्यसुखिना निर्वैराश्च भवन्तीति, तत्रस्य वा पारिकर्माणावसरः स्त्रस्य इति, कालसमयस्तु सुषमादेरनुभाषविशेषः उत्पन्नपत्रशतप्रदाभिव्यक्त्या वा कालविशेषः कालसमय इति, अत्र द्रव्यक्षेत्रकालप्राधान्यविधत्तया द्रव्यक्षेत्रकालसमयता द्रष्टव्येति कुतरीयसमयः पार्श्वदिशकानामात्मीय आगमविशेषः । तदुक्तं वाऽनुष्ठानमिति, संगारः—संकतस्तद्रूपः समवाः संगारसमवाः यथा सिद्धार्थसाराधिदेवेन पूर्वकृतसंगारानुसारं सहीतहरिणवा—बलदेवः प्रतिबोधित इति, कुलसमयः—कुलाचारो यथा शकानां पितृशुद्धिः, आभीरकाणां मन्थनिकाशुद्धिः, गणसमयो यथा मज्झिमावसमाचारा—यथा यो धानाथो मल्लो जिन्ये स तैः संस्क्रियते, पतितक्रोद्ध्रियत इति संकरसमयस्तु संकरो—जिह्वजानीयानां मीलकस्तत्र च समयः—एकवाक्यता, यथा वाममार्गादावनाकारप्रवृत्तावपि मुक्तिकरुणमिति, गण्डासमयो—यथा शाक्यानां भोजनान्तरं गण्डोत्पादनमिति, भावसमयस्तु नाभागमल इत्येव्याध्ययनम्, अननैवाध्याधिकारः शुभाणां तु शिष्यमतिविधाशार्थमुपन्यास इति । सूत्रं १ श्रुं २ अं ।

समयंतर—समयान्तर—न० । परसमय, ए० व० ५ द्वार ।

समयकल्प—समयकल्प—पुं० । सिद्धान्तविचारणायाम्, संथा० । समयकल्पपिण्डश्चाम—समयकृतपिण्डनामन्—न० । समयकृतपिण्डनाम्नि, पि० । (व्याख्या 'पिण्ड' शब्दे पञ्चमभागे ६१७ पृष्ठे) ।

समयखेत्त—समयक्षेत्र—न० । समयः कालस्तद्विशिष्टं क्षेत्रं समयक्षेत्रम् । मनुष्यक्षेत्रे, स्था० ३ डा० ४ उ० । मनुष्यलोके, स्था० ३ डा० १ उ० । स० ।

किमिदं मते ! समयक्षेत्रे चेत्ति पबुद्धिः, गोवमा ! अ-
ह्मादा दीवा दो य समुदा एस स पव्वइए समयखेत्ते ति पबुद्धिः । तत्त्व स अयं जंबुद्वीवे सप्तदीवे सप्तदीवसमुदायं सप्तविभितरे एवं जीवाभिगमवत्तव्वया नेयव्वा ० जाव अ-
तरपुक्खरद्धं जोइसविहृणं ॥ ६ ॥

'किमि'त्यादि । तत्र समयः कालस्तेनोपलक्षितं क्षेत्रं समयक्षेत्रं, कालो हि दिनमासादिरूपः सूर्यदिनसमभिव्यक्त्या मनुष्यक्षेत्र एव न परतः, परतो हि नादित्याः सञ्चरिणीव इति । 'एवं जीवाभिगमवत्तव्वया नेयव्व' इति । यथा कैवर्म-
'एवं जोगयस्यसहस्से आयामिक्खिक्खंभेणमि'त्यादि'जोइस-
विहृणं' इति—तत्र जम्बुद्वीपादिमनुष्यक्षेत्रवत्कल्पितायां जीवाभिगमाकायां ज्योतिष्कवत्कल्पिता ज्योतिः, ततस्तद्विहीनं यथा भवत्येवं जीवाभिगमवत्कल्पिता नेतव्येति, बावनान्तरे तु—
'जोइसअटुविहृणं' इत्यादि बहु दृश्यते, तत्र—जंबुद्वीवे स मते ! कइ वंदा पमासिखु वा पमासिति वा पमा-
सिखलंति वा, कति सूरिया तथिखु वा ३ कइ गक्खवा जेने जेनेयवा । इमादिकानि प्रत्येकं ज्योतिष्कसूत्राणि,

जंबुद्वीवे स इति भेदरस्स पव्वयस्स उत्तरे स लवणस्स दा-
हिसणं जाव तव्व २ बहवे जंबुद्वीपका जंबुद्वीपां जाव उव-
सोभेमाणा विहृति ते सेयव्वणं गोवमा । एवं पुबुद्धिं जंबुद्वी-
वे द्वात्रे' इत्यादीनि प्रत्येकमर्थसूत्राणि च सन्ति, ततश्चेत-
द्विहीनं यथा भवत्येवं जीवाभिगमवत्कल्पिता नयमस्यादृश-
कस्य सूत्रम् । 'जाव इमा गाह' इति—संप्रहंगाधा । सा च—अर-
हंतसमयवाचर—विज्जुयणिया बलाहगा अगणी।आगरनिहि-
नइउचरी—गर्भगमे बुद्धिवयं च' ॥ १ ॥ अस्याप्याधेस्तेवा-
नेन सम्बन्धेनायातां जम्बुद्वीपादीनां मानुषां सारान्तामाम-
थानां बहैकस्यान्ते इत्युक्तम्—'जाव च स माखुसुत्तरे पव्वय-
ताव च स अरिस्स लोपे ति पबुद्धिः । मनुष्यलोका उत्पत्त इत्य-
र्थः । तथा 'अरहेते'ति जाव च स अरहेता चक्रवर्ती ० जाव
सावियाओ मणुया पगइभइया विणीया ताव च स अरिस्स-
लोपे ति पबुद्धिः, समच सि, जाव च स समयारि वा श्रीव-
लियाइ वा ० जाव लोपे ति पबुद्धिः, एवं जाव च स बायरे वि-
ज्जुयारे बायरे थयियेसहे जाव च स बहवे उराला बलाहया
संसेव ति, अगणि ति, जाव च स बायरे तेउयार जाव च स
आगराइ वा निहीर वा नरेइ वा उवराग ति, चंदोवरागाइ वा
स्रोवरागाइ वा, ताव च स अरिस्स लोपे ति पबुद्धिः । उपरा-
गो—प्रहणम् । निगमे बुद्धिवयं व' ति—यावज्जिगमादीनां व-
चनं प्रहापनं तावन् मनुष्यलोका इति प्रकृतम्, तत्र—'जाव च
स अदिमसूरियाणं ० जाव ताराकवाणं अहगमं निगमं
बुद्धिनिजुद्धी आचविज्जइ, ताव च स अरिस्स लोपे ति पबुद्धिः
अतिगमनमिहोक्तारयणं, निगमनं वल्लगायनं, वृद्धिरित्य-
वर्द्धनं, निर्बुद्धिस्तस्यैव हानिः । अ० २ श्रुं ६ उ० ।

समयचञ्जा—समयचर्पा—स्त्री० । समयपरिभाषया उपक्रमे,
विशेषः ।

समयउक्कयण—समयाध्ययनं—न० । समयाध्ये सूत्रकृतस्य
प्रथमे अध्ययने, सूत्रं १ श्रुं १ अं १ उ० । अ० वृ० ।

समयखा(सा)प—समयन्याय—पुं० । आगमप्रामाण्ये, पञ्चां०
१२ विव० ।

समयखिबद्ध—समयनिबद्ध—न० । मंसला निबद्धे सहेते, वा०
१ श्रुं ६ अ० ।

समकनिबद्ध—त्रि० । सविहरेपांच वाताङ्गसूत्रे, वा० १ श्रुं ६ अ० ।

समयशीह—समयनीति—स्त्री० । सिद्धांतस्थवस्थायाम्, आर्वा०
१ अ० ।

समयणु—समयज्ञ—त्रि० । सिद्धांतविधि, पं० व० २ द्वार ।
आगमज्ञ, वा० १५ विव० । आत्मा ० ।

समयपरमत्थवित्थर—समयपरमार्थविस्तर—पुं० । सत्यगीयमेतं
परिच्छेद्यन्तेऽनेनाथी इति समयं आगमस्तस्य परमः अ-
कल्पितव्यासार्थश्च समयपरमार्थस्तस्य विस्तरो रचना-
विशेषः । सिद्धांतस्थोक्तकल्पितार्थस्य परमार्थरचनायाम्,
समम० ३ काण्ड ।

समयपरिसुद्ध—समयपरिशुद्ध—त्रि० । सिद्धयवहारविहृते,

समयपाहुड-समयप्राभूत-न० । स्वनामक्याते ग्रन्थविशेषः, अष्ट० १३ अष्ट० ।

समयभक्षि-समयभक्षित-न० । सिद्धान्तप्रातर्पादिते, दश० १ तन्व ।

समयय-समयज-न० । अन्वर्थगहिते समय एव प्रसिद्धे नामनि, पि० ।

समयलुक्कवा-समयरुद्धता-स्त्री० । कालरुद्धतायाम्, भ० ७ श० ६ उ० ।

समयविउ-समयविद्-त्रि० । आगमवेदिनि, पो० १२।वव०, भद्रबाहुप्रभृतिषु सिद्धान्तवेदिषु, पञ्चा० ४ विव० ।

समयविरुद्ध-समयविरुद्ध-त्रि० । स्वांसिद्धान्तविरुद्धे, विशेष० । यथा सांख्यस्यास्तकारणम्, कार्यं सद्देशाधिकस्येत्यादि । अ० म० १ अ० । अनु० । यथा वैशेषिका मूल प्रधानं कारणं जैनो वदति त्वास्ति जीव इत्यादि । ६० १ उ० १ प्रक० ।

समयविहाण-समयविधान-न० । सिद्धान्तनीती, पं० व० ४ द्वार ।

समयसंघा-समयसंघा-स्त्री० । आगमपरिभाषायाम्, ६० १ उ० ३ प्रक० ।

समयसम्भाव-समयसङ्काष-पुं० । सिद्धान्तार्थे, आच० ० न० । समयसागर-समयसागर-पुं० । समयः-आगमस्तस्य सागर इव रज्जकरः । स्वनामक्याते ग्रन्थभेदे, स्या० २ टा० ३ उ० ।

समयसिद्ध-समयसिद्ध-त्रि० । आगमोक्ते, पञ्चा० १६ विव० ।

समयसुन्दर-समयसुन्दर-पुं० । सकलचन्द्रगणेशिष्ये, येन १६८६ संवत्सरे गाथासाहस्री विषादशतकं दशवैकालिकटीका चेति ग्रन्था रचिताः । जै० ६० ।

समयसो-समयशस्-अव्य० । समयेनैत्यर्थे, क० ५० १ प्रक० ।

समया-समता-स्त्री० । समो रागद्वेषमध्यस्थस्तद्भावस्तत्ता । आ० म० १ अ० । समभाव, आच० १ अ० ३ अ० १ उ० । सूत्र० । आ० वृ० । आत्मपरतुल्यतायाम्, सूत्र० १ अ० २ अ० ३ उ० । अरक्ताद्विष्टनायाम्, अष्ट० १४ अष्ट० । सामायिके, रागद्वेषपरिह, सूत्र० १ अ० १६ अ० । आ० वृ० । आच० । माध्यस्थे, आच० १ अ० २ अ० २ उ० । यो० वि० ।

समयाजोगि-समतायोगिन्-पुं० । ध्यानबलेन भस्मीभूतमोहकर्मातत्त्वादिपरिणतिरहिते योगिनि, अष्ट० ६ अष्ट० ।

समतागुपेहि(ण्)-समतानुप्रेक्षिन्-त्रि० । समतया प्रसिद्धं शीलमस्यति समतानुप्रेक्षी । प्रियद्वयपरहिते, सूत्र० १ अ० १० अ० ।

समयातीय-समयानीत-त्रि० । आगमादतिक्रान्ते, सूत्र० १ अ० ६ अ० ।

समयाणुभाव-समतानुभात्र-पुं० । कालविशेषसामर्थ्ये, भ०

समर-शवर-त्रि० । “शबरे वो मः” ॥ ८ । १ । २५८ ॥ इत्यनेनात्र वकारस्य मकारः । समरो । प्रा० । अन्यमनुष्यजातिभेद, को० । अष्ट० ।

समर-पुं० । जनमरकयुक्ते, प्रभ० ३ आभ० द्वार । सं-प्राप्ते, ज्ञा० १ अ० १ अ० । उत्त० ।

सम-त्रि० । समत्वेन युक्ते, रकारः प्राकृतत्वात् । उत्त० २ अ० । शत्रुजयपवतस्य मूलनायकोद्धारकर्त्तार स्वनामक्याते सार्धं ती० १ कल्प ।

समरविहिय-समरव्याधित-त्रि० । संप्राप्ते हते, भ० ७ श० ६ उ० ।

समरभट-समरभट-पुं० । संप्राप्तभेदे, प्रभ० ३ आभ० द्वार ।

समरसावत्ति-समरसापत्ति-स्त्री० । समे भावे रसांशमलापे यस्यां सा समरसा सा चासावापत्तिश्च प्रातिरधिगतिरधिगम इत्यनर्थान्तरम् । वा० ६ विव० । समतापत्तौ, आगमाहितसर्ववैकरोपयोगापयुक्तस्य तपोयोगानन्यवृत्तैः परमाधृतः सर्वरूपत्वबाह्यात्मिकत्वाकारापयुक्तत्वेन मनसो ध्यानाधिक्यरूपायां तत्कलभूतायां वा समतायै, वा० २ विव० ।

समरसीह-समरसिह-पुं० । स्वनामक्याते मेघपाट(मेवाड)दशाधिपतौ, ती० १६ कल्प ।

समराहन्-समरादित्य-पुं० । स्वनामक्याते राजनि, तन्व-त्रि० श्रीहरिभद्रसूरिकृतं समरादित्यचरित्राद्वस्यम् । अ० २ अधि० ।

समरीह्य-समरीचिक-त्रि० । बहिर्विनिर्गतकिरणजालसहिते, जी० ३ प्रति० । स० । रा० । आ० ।

समर्णीय-समालीन-त्रि० । आसन्ने, ज्ञा० १ अ० १ अ० । आ० म० ।

समलेस्स-समलेश्य-त्रि० । लेश्यया तुल्ये, भ० १ श० २ उ० । (अत्र दण्डकः ‘सम’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)

समवत्-समवर्त्य-त्रि० । वर्त्यतस्तुल्ये, भ० १ श० २ उ० । (अत्र दण्डकः ‘सम’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)

समवतार-समवतार-पुं० । सम्यगवतारणे, नि० वृ० १ उ० ।

समवया-समवयस्-त्रि० । सवयस्ये, सूत्र० १ अ० १६ अ० ।

समवसरण-समवसरण-न० । अवसरणकरणे, ही० २ प्रका० । औपपातिकद्वैतानिमित्ते जिनधर्मवेशने, पञ्चा० २ विव० । (‘समोसरण’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे व्याख्यां वक्ष्यामि ।)

समवसरणविचरुव-समवसरणविम्बरूप-न० । समवसरणे जिनधर्मवेशनार्थमौपपातिकद्वैतानिमित्ततानि तस्यैव विम्बानि-प्रतिकृतयस्तेषामिव रूपं स्वभावे यस्य स समवसरणविम्बरूपः । विशिष्टरूपे चतुर्मुखे, पञ्चा० २ विव० ।

समवाङ्कारण-समवायिकारण-न० । सम-एकीभावे अवशब्दः अपृथक्त्वे, अव गतौ इण् गर्ता वा । तत्त्वैकीभावेन अपृथग्भागेन समवायः-संस्लेषः स विद्यते येषां ते समवा-

कारणं च समवायिकारणम्, तत्पुनर्योगास्तु कारणरूपद्रव्या-
न्तरधर्मत्वेन पटाख्यकार्यद्रव्यान्तरवर्तितात्समवायिनस्त-
स्य कारणम् । कारणभेदे, विशेषे । आ० बृ० । (' कारण '
 शब्दे तृतीयभागे ४६५ पृष्ठ इत्युक्तम् ।)

समवाय-समवाय-पुं० । समवायं समवायः । वणिजादीनां
संघाते, पि० । ओष० । गोक्षीर्मा मेलापके, आ० म० १
अ० । आचा० । समिति सम्यगवैत्याधिक्येन अयनमयः
परिच्छेदे जीवाजीवादिबिबिधपदार्थसाम्ये यस्मिन्सौ
समवायः । समवायन्ति समवतन्ति संमिलन्ति नानाविधा
आत्मावयो भावा अभिधेयतया यस्मिन्सौ समवायः वतु
यैऽङ्ग, स० १ सम० । पा० । अतु० । नं० । स० ।

से किं तं समवाए ३, समवाएणं सममथा वृज्जति प-
रसमया वृज्जति मसमयपरसमया वृज्जति० जाव
खोगालोमा वृज्जति । समवाएणं एकाद्याणं एगङ्गाणं ए-
गुत्तरियं पतिवृद्धी ए दुवालसंगस्स य गणिपिडगस्स पल्लव-
गं समण्णाहज्ज, ठाण्णसयस्स य चारसविहवित्थरस्स सु-
यशाणस्स जगजीवहियस्स भगवन्नां समासंयं समायारि
आहिज्जति, तत्त य शाणाविहप्पगारा जीवाजीवा य व-
स्सिया वित्थरेण, अवरं वि अ बहुविहा विसेसा नरगति-
रियमणुअसुरगणां आहाकस्सासलेसा आवाससंखआ-
यप्पमाणउववायचवणउग्गहणोवीहियेणाविहाणउवओग-
जोगा इदियकसाया विविहा य जीवजोणी विक्खंझ-
स्सेहपरियप्पमाणं विहिविसेसा य मंदरादीणं महीधराणं
कुलगरतित्थरगणहणां यम्मत्तभरहादिवाणं चकीणं चव
चकहरहलहराणं य वासाणं य निगमा य समाए एए अ-
त्थ य एवमाइ एत्थ वित्थरेणं अत्था समाहिज्जति । सम-
वायस्स णं परिता वायणा० जाव से णं अज्जट्टयाए चउत्थे
अंगे एगे अज्जकयणे एगे सुयक्खंघ एगे उद्देसणकाले एगे
समुद्देसनकाले एगे चउयाले पदसहस्स पदगगेणं पयख-
त्ता, संखेजाणि अक्खराणि० जाव चरणकरणपरूवणया
आषविज्जति । सेचं समवाए । (सू० १३६) . स० ।

“ समवायवचच्छेदे, तस्स हि होहिति ..... वासणं । मा-
दरणं तस्स इह, संभूतजतिस्स मरणमि ” ति० ।
संबन्धविशेषे, आ० म० १ अ० । अयुतसिद्धान्तानामकार्या-
ध्याग्भूतानाम् इहति प्रत्ययहेतौ सम्बन्धे, सम्म० ३ कारणे ।
सूत्र० । स्या० । (अत्रत्या व्याख्या ' धम्म ' शब्दे
चतुर्थभागे २६६४ पृष्ठतो द्रष्टव्या ।

समविसम-समविषम-त्रि० । अनुकूलप्रतिकूल शय्यासनौदौ,
सूत्र० १ भू० २ अ० २ उ० ।

समवेयण-समवेदन-त्रि० । वेदनया तुल्ये, म० १ श० २ उ० ।

समसयण-समसंज्ञ-त्रि० । तत्त्वबुद्धौ, आच० ४ अ० ।

समसहाव-समस्वभाव-पुं० । समः-तुल्यः स्वभावः-स्वरूपे
यस्य सप्रथा । तुल्यरूपे, स० २३ सम० ।

समसार-शमसार-त्रि० । समप्रधाने, द्वा० २३ द्वा० ।

समसील-शमशील-त्रि० । समस्वभावे, अष्ट० ३ अष्ट० ।

समसुहृदुक्त्व-समसुखदुःख-त्रि० । विगतत्रागे, पं० बृ० २
कल्प ।

समसुहाकिरा-शमसुधाकिरा-स्त्री० । क्रोधादिपरित्यागः स-
मस्तेष्व सुधा-अमृतं तस्याः किरणं किरा-सेवनं यस्याः सा
तथा । शमतामृतमदयां हृष्टी, अष्ट० २ अष्ट० ।

समसेदि-समश्रेणि-स्त्री० । अविवमश्रेणी, नं० ।

समैस्सा-समस्या-स्त्री० । समस्यते-संक्षिप्यतेऽनया । सम्-
अस्-कृष् । संक्षेपेण उक्तस्य श्लोकपदादेः परकृतेन स्वकृ-
तेन वा अवशेषेण भागान्तरस्य संघटनार्थं कृते प्रश्ने, वाच० ।
आ० म० १ अ० ।

समा-समा-स्त्री० । आत्मपरतुल्यतायाम्, दश० १ तत्त्व ।
संघसारात्मक कालविशेषे, इय० ३ उ० । स्या० ।

दो प्रमाओ पञ्चाओ, तं जहा-उस्सपिण्णी समा चेव,
ओसपिण्णी समा चेव । स्या० २ ठा० १ उ० ।

(' लोक ' शब्दे षष्ठं भागं विस्तरो गतः ।)

समाइरण-समाचीर्य-त्रि० । भाद्रपदशुद्धचतुर्थीपुंयुगणप-
र्वदाचरिते, जी० १ प्रति० ।

समाउ-समायुष्-त्रि० । उदयापेक्षया समकालायुष उदये,
म० २६ श० १ उ० ।

समाउच-समायुक्त-त्रि० । युक्ते, सूत्र० १ भू० १ अ० ३
उ० । औ० ।

समाउय-समायुक्त-न० । आयुषा तुल्ये, म० ६ श० १ उ० ।
(अत्र दण्डकः ' सम ' शब्देऽस्मिन्नैव भागे उक्तः ।)

समाउल-समाकुल-त्रि० । सम्मिश्रे, जी० ३ प्रति० ४ अवि० ।
जं० । रा० । उच० ।

समाओग-समायोग-पुं० । सम्यग आयोगः समायोगः । आच०
१ अ० । तं० । स्थिरीभाव, स्या० ४ ठा० ४ उ० ।

समागम-समागम-पुं० । परस्परं संबद्धतया विशिष्टैकपरिणा-
मसमुदाये, अनु० । संयोगे, एकीभवने, समुदाये, अनु० ।
संपर्के, इय० ६ उ० । प्राप्ते, सूत्र० १ भू० ७ अ० ।

समागय-समागत-त्रि० । एकीभूते, पं० व० ३ द्वार । स्या० ।

समाण-भुज-धा० । जमने, “ भुजो भुज-जिम-जम-कम्मा-
रह-समाण-चमद-चट्टाः ” ॥ ८ । ४ । ११० ॥ इति भुजः
समाणादेशः । समाणइ । भुक्ते । प्रा० ४ पाद ।

समाप्-धा० । समाप्ते, “ समापः समाणः ” ॥ ८ । ४ । १२॥

इत्यनेनात्र समाप्तातेर्वैकल्पिकः समान आदेशः । समाणइ ।
समापइ । प्रा० ४ पाद ।

समान-त्रि० । समे, नि० बृ० ४ उ० । उच० । रा० । सद्यमे,
उच० ३२ अ० । द्वा० ।

सत्-त्रि० । विद्यमाने, स्था० ३ अ० १ उ० । अ० । आचा० ।
प्रअ० । औसराहे आहसिकेन्द्रे, स्था० २ अ० ३ उ० ।
समाशुद्धा-समाशु-अव्य० । समासि नीतिवत्ये, आचा० ५ अ० ।
समाशुक्लप-समाशुक्लप-पुं० । तुल्याध्यवसाये, कल्प० १
अधि० ६ क्षण ।

समाशु-सती-स्त्री० । विद्यमानायाम्, प्रका० १५ क् । जं० ।
समाशु-समम्-अव्य० । " एवं-परं-समं-भुवं-मा-मना-
क-पम्भ-पर-समाशु भुव सं-मगाउं ", ॥ ८ । ४ । ४८ ॥ अ-
नेन अपभ्रंशेऽयं सममः समाशु इत्यादेशः । रुद्रार्थे, समा-
शु । समम् । प्रा० ४ पाद ।

समादहमाशु-समादहत्-त्रि० । शीतस्पर्शे सहमाने, अचा०
१ भु० ६ अ० २ उ० ।

समादाशु-समादान-न० । प्रहले, सूत्र० २ भु० २ अ० ।

समादाय-समादाय-अव्य० । पृहीत्येत्यर्थे, आचा० १ भु० ३
अ० १ उ० । सूत्र० ।

समादेज-समादेय-त्रि० । प्राप्ते, विशेष० ।

समादेस-समादेश-पुं० । निमग्नानां साधूनां कृते औद्देशि-
कभेदे, अ० ३ अ० ।

समाय-सववाय-पुं० । समवाचनं समवायः, प्राकृतत्वेन व-
कारलोपः । सव्यक्षपरिच्छेदे सवेदौ, प्रण्ये व ।
समो राव्यक्षरहिताद्यो-गमनं समायः । आ०
म० १ अ० । समो रागद्वेषवियुक्तो यः सर्वभूताभ्यात्म-
वत्पश्यति, अयो-लाभः-प्राप्तिरिति पर्यायः । सम-
स्यायः समायः । समो हि प्रतिक्षणमपूर्वज्ञानदर्शनवरण-
योर्थायैरुपमसुक्तेषुभिः अधःकृतचित्तामलिकल्पदुर्गमैरुज्ज-
ते स एव समायः, आचा० ६ अ० । अनु० । सामायिके,
आचा० ६ अ० । सूत्र० । स्था० । चतुर्थेऽङ्के, स० १३६ सूत्र ।
समा(म)क-न० । युक्तयित्यर्थे, अ० २६ अ० १ उ० । सुषा-
वाद, सूत्र० १ भु० ८ अ० ।

समायकरशु-समायकरशु-न० । समतासमागमपरिहाननि-
मित्तरेणाकरणे, ज्यो० २ पादु० ।

समायरंत-समाचरन्-त्रि० । सेवमाने, पं० ब० १ द्वार । कुर्व-
ति, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

समायरशु-समाचरशु-न० । करणे, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।

समायरिचा-समाचर्य-अव्य० । कृत्वेत्यर्थे, विष्ण० १ भु० १ अ० ।

समायरियन्-समाचरितव्य-त्रि० । सेव्ये, आचा० ६ अ० ।

समावाशु-समादान-न० । प्रहले, अचा० १ भु० ५ अ० ३ उ० ।

समावार-समाचार-पुं० । समाचरणं समाचारः । अनुष्ठाने,
आचा० १ भु० १ अ० ५ उ० । सूत्र० । स्था० । शिष्टाजनाच-
रिते क्रियाकलापे, अनु० । स्था० ।

समाचारम-समाचारक-त्रि० । समाचरतीति समाचारकः ।
कर्त्तरि, न० । आ० म० ।

समाचारी-समाचारी-स्त्री० । समाचरणे, पं० क० ५ द्वार ।
अव्य० । ती० । जी० । उक्त० । हा० । ('समाचारी' शब्दे अ-
स्मिन्नैव भागे दशधा सामाचारी वक्ष्यते ।)

समार-सम् आ र्च्-चा० । निम्नाह, "समारवक्ष्यहृत्य-स्तार-
व-समार-केलायाः" ॥ ८ । ४ । ६५ ॥ अनेन समारचः समार-
रादेशः । समारह । समारचयति । प्रा० ४ पाद ।

समारंभ-समारम्भ-पुं० । उपादानहेतौ, आचा० १ भु० १
१ अ० १ उ० । परितापकरे व्यापारे, अ० १ उ० । व्यापाव-
ने, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० । परपीडाकरोष्वाटनादिनि-
बन्धनस्थाने, दशा० । त्रिविधः समारम्भः मानसिकवाचिक-
कायिकभेदात्, तत्र मानसिकः मन्त्रादिध्यानम्, परमारण्य-
हेतोः प्रथमः समारम्भः परपीडाकरोष्वाटनादिनिबन्ध-
नध्यानम् । वाचिको यथा आरम्भः परध्यापदनसमस्तु-
विद्यादिपरावर्तनासंकल्पसूचको ध्वनिरेव समारम्भः । पर-
परितापकरमन्त्रादिपरावर्तनम् । कायिको यथा आरम्भोऽ-
भिधाताय पट्टिमुद्यथादिकरणं, समारम्भः परितापकरो मु-
ष्काद्यभिधत्तः । दशा० ६ अ० । अङ्गारकर्मणि, पं० सू० १ सूत्र ।
"संकल्पो संरंभो, परितापकरो भव समारंभो ।" म० ३ अ० ३
उ० । स्था० । नि० ४० । आचा० । उक्त० । सूत्र० । जीवाप-
मर्दे, सूत्र० १ भु० ११ अ० । प्रस्थापने, विशेष० । सेवने, सूत्र० १
भु० ८ अ० । आचा० । ताडने, सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ० ।
आचा० । स्था० ।

समारंभमाशु-समारम्भमाशु-त्रि० । समारम्भं कुर्वति, स्था०
१० अ० ३ उ० । जीवानां निनाशके, औ० । व्यापावयति,
स्था० ६ ठा० ३ उ० । संवहारीनां विषयीकुर्वति, स्था० २
ठा० २ उ० ।

समारंभाशु-समारम्भाशु-न० । समनुष्ठाने, आचा० १ भु० १
अ० २ उ० ।

समारंभि(न्) -समारम्भिन्-त्रि० । कृतसमारम्भे, कर्त्तरि,
आचा० १ भु० १ अ० ५ उ० ।

समारंभिचा-समारम्भ्य-अव्य० । प्रज्ज्वालयेत्यर्थे, सूत्र० १
भु० ५ अ० १ उ० ।

समारोव-समारोप-पुं० । अतस्मिन् तद्व्यवसाये, अतत्प्र-
कारे पदार्थे तत्प्रकारतानिर्णये, (रत्ना० १ परि० ।) यथा ल-
क्षिकं अक्षयिकज्ञानम् । अस्म० १ कारण ।

समारोह-समारोह-पुं० । सम्बद्धं ज्ञेयमेवैवगमने, आचा० ४ अ० ।

समालवशु-समालपन-न० । अतिविषमत्वाद्वाक्पक्षैरेवसम्य-
गवकांशे, सूत्र० १ भु० १४ अ० ।

समाव-समाव-अ० । समातिनयने, "समावे समावः"
॥ ८ । ४ । १४८ ॥ अनेन पाक्षिकः समाणादेशः । तत्पक्षे-स-
मवेह । समावयति । प्रा० ४ पाद ।

समावडिय-समापतित-त्रि० । समापने, औ० । प्रह्न० ।

समावस-समापन-त्रि० । निष्ठानयने, आचा० ३ अ० । य० ।
आचा० । समागते, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० । सम्यगाप-
न, प्राप्ते, आचा० १ भु० ५ अ० ५ उ० ।

समावति-समापति-स्त्री० । अवधानेन मनस्तादात्म्यापादने,
ठा० २२ द्वा० । प्रति० । के० ।

मौलियम्भप्रतिष्ठाया, समापत्ति परात्मनः ।

शीघ्रवृत्तिर्भवत् प्याना-दन्तरात्मनि निर्मितम् ॥ १ ॥
द्रा० २९ द्रा० ।

('जोग' शब्दे चतुर्थभागे १६३० पृष्ठे व्याख्यातमिदम् ।)

समावयन्त-समापतत्-त्रि० । वकीभावेनाभिमुखं पतति, दृश०
६ अ० ३ उ० ।

समाविभाग-समाविभाग-पुं० । कालविभागे, ज्यो० ६ पादु०
समास-समास-पुं० । असुक्ष्मेण, असन्नमासः क्षेप इत्यर्थः,

शोभनमसन् समासः । संसाराद्द्विर्जीवात् कर्मणा वा क्षे-
पणं, आ० म० १ अ० । संक्षेपे, सामान्ये, ओषा० सामायिके,
विशे० । संशब्दः प्रशंसायाम्, असु क्षेपणं, शोभनमसन्
संसाराद्द्विर्जीवस्य जीवात्कर्मणो वा क्षेपणं समासः ।
अथवा-संशब्दः सम्यगर्थः सम्यगासः समासः । रागद्वे-
षरहितस्य समस्य वा आसः समासः । विशे० । 'अल्पकलरं
समासो' ति-महाशब्दस्य व्याख्यातस्यात्सामायिकं समास
उच्यते । 'अहवाऽऽसो सण' ति-अथवा-असु क्षेपणं इ-
त्यस्य धानेऽप्युपादानं । आकारश्चेद्दृष्टिस्तदा द्रष्टव्यः, ततश्च
असन्नमासो जीवात्कर्मणः क्षेप इत्यर्थः । एकारस्यानुस्यार-
श्चेद्दृष्टुं दृश्यः । समशब्दाश्रमाह-महासंख्यं सन्व'ति-अस्य-
वानामनकार्थव्याप्तमहत्कर्मणाऽसन् समसन् समासः वा इति
अथवा, सच्छोभनमसन् समासः कर्मक्षेपणस्य शोभन-
त्वादिति । अथवा--सम्यगर्थे समर्थे वा संशब्दः । तत्कि-
मित्याह-'समं समस्स वाऽऽसो' ति-सम्यक् समस्य वा
रागद्वेषरहितस्यासः कर्मक्षेप इति कृत्वा सामायिकं स-
मासो भवति । विशे० आ० चू० । (कथा 'चिलार्पुत्त'
शब्दे तुनीयभागे ११८ पृष्ठे गता ।) संक्षेपे,
नं० । आतु० । आत्मा० । आ० म० । पञ्चा० । रा० । विशे०
उक्त० पा० । स्था० । अनु० । 'समास' ति-संशब्दः प्रशं-
सायामसु क्षेपणं । शोभनमसन्-संक्षेपणं विस्तरवतः सं-
कोचनं समासः । पदानांमकीकरणे, प्रश्न० २ संव० द्वार ।

ते किं तं समासि १, समासि सत् समासा भवन्ति, तं
जहा--'दंदे अ बहुव्रीही, कम्मधारणं दिग्गू अ । तत्पुरिसं
अव्वईभावे, एक्कसेसे अ सत्तमे " ॥ १ ॥ अनु० ।

द्वयोर्द्वानां पदानां वा समसन्-समीलनं समासः । अनु० ।
(द्रष्टव्यादिपदानां व्याख्या स्वस्वस्थानं ।)

समासओ-समासतत्-अव्य० । संक्षेपेणेत्यर्थे, नि० चू० १
उ० । कर्म० ।

समासज-समासाद्य-अव्य० । प्राप्येत्यर्थे, आत्मा० १ भु०
८ अ० ८ उ० ।

समासख-समासन-न० । समानोपवेशने, आच० ४ अ० ।

समासत्थ-समासार्थ-पुं० । संक्षिप्तार्थे, आ० म० १ अ० ।

समासदोष-समासदोष-पुं० । समासव्यत्यये, आ० म० १
अ० । यत्र समासविधिः प्राप्तं समासं न करोति, व्यत्य-
येन वा करोति, तत्र समासदोषः । अनु० । विशे० ।
१०७

समासिय-समाभित-त्रि० । अभ्युपगवति, आ० म० १ अ० ।
समासिक-न० । द्वयोर्द्वानां वा पदानां समसन्-सं-
लीनं समासस्तत्प्रवृत्तं समासिकम् । समासजे नामनि,
अनु० । यथा राज्ञः कृषोऽयमिति । अत्र तत्कृषं समासे कर्त-
व्ये विशेषणसमासकरणं बहुव्रीहिसमासकरणम् । यद्विवा-
अत्र समासकरणं, यथा-राज्ञः पुरुषोऽयमिति । आ० म०
१ अ० ।

समाहङ्-समाहृत्य-अव्य० । सम्यगुपादायेत्यर्थे, सूत्र० १
भु० ८ अ० ।

सचाहङ-समाहृत-त्रि० । शब्दे, आत्मा० २ भु० १ चू० १ अ०
३ उ० । अङ्गीकृते सूत्र० २ भु० २ अ० ।

सयाहय-समाहृत-त्रि० । परस्परप्रेषणं, प्रश्न० ३ आच०
द्वार । अभिभूतं, प्रश्न० ४ आच० द्वार । रा० । अमनोहे, प्रश्न०
३ आच० द्वार ।

समाहरण-समाहरण-न० । गोपने, उपसंहरणे, सूत्र० १
भु० ८ अ० । विप्रोतसिकारादिप्रेषणादौ, सूत्र० १ भु० ८ अ० ।

समाहाय-समाधान-न० । विषयाद्यौ सुखयनिवृत्तिलक्षणे स्वा-
स्थ्ये, अनु० । आच० । सम्यगस्थायने, सूत्र० २ भु० २ अ० ।
अनादिकालात्संहृत्यावस्थानं, चातूनामनकार्थत्वात् । वि-
शे० । वित्तसमाधानं, आ० चू०

तत्रोदाहरणम्—

खयरं सुदंमणपुरं, सुसुखाणं सुजसं सुवणं चैव ।

पञ्चज्ज सिक्खमादी, एगविहारे य फासखया ॥ २९८ ॥

सुदंमणं पुरं नगरं, सुसुखाणां गाहावर्गं, सुजसा
सं भज्जा, सङ्गाणि ताणं सुवत्तो पुत्तो णाम सुवणं
गम्भं आच्छिन्तां, सुवणं जातां, एवं बाहुतां, एवं जाव
जावणत्थां संभुद्धां, आपुच्छितां पञ्चइतो पडितां,
एगज्जाविहारपडिमं पडिवत्ता । सक्कपसंसा, देवहिं
परिक्खितां । अणुक्कलणं धरणो, कुमारबंभयारी एकणं,
विनिपणं कां एआओ कुलसंताणच्छद्दगाओ अधत्तो-
त्ति १, सो भगवं समो । एवं मातापिताणि ते विसवपस-
साणि दं सताणि । पच्छा माग्खिन्तणाणि कणुणं कूवैति, त-
हा वि समो । पच्छा सत्वं तुट्ठा विउड्वित्ता दिव्वाए हत्थि-
गाए सविम्ममं, पलोइयं मुक्कशीहनीमासमवगूढो तहा वि
संजमे समाहिततरंगं, जातो णाणं उप्पखं जाव सिद्धो । आ०
चू० ४ अ० । आच० ।

समाहार-समाहार-पुं० । समानाहारं, प्रश्न० १७ पद १
उ० । (अत्र द्रष्टव्यः 'सम' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)

समाहारा-समाहारा-स्त्री० । द्वादश्यां रात्रितिथौ, जं० ७ व-
त्त० । ज्यो० । दक्षिणचक्रवास्तव्यायां विष्णुमासीमहत्तरिका-
याम्, आ० चू० १ अ० । आ० म० । द्वी० । जं० । आ०
क० । स्था० । जं० प्र० ।

समाहि समाधि-पुं० । समाधानं समाधिः । सम्यग्भोगमा-
गोबस्थानं, स० २० सम० । रागद्वेषपरित्यागकूपं धर्मेष्ट्या-
नं, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० । स्वास्थ्ये, आ० म० २ अ०

चेतः स्वास्थ्ये, स० ३२ सम० आचा० । आ० वृ० । आवा० ध० । नीरोगतायाम्, ४५० १ उ० । उत्त० । इन्द्रियप्रणिधानं, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० । योगे, उत्त० २ अ० । धर्म-ध्यानादिके, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० । सम्यगवस्थानं, सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० । सम्यग्दर्शनविकायां मोक्षपद्धतौ, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० । प्रशान्तवाहितायां ज्ञानादौ च । स्था० ४ डा० १ उ० । एकाग्र निरुद्धे चित्ते समाधिरिति । डा० ११ डा० । ज्ञानदर्शनव्यापारमकं चित्तस्वास्थ्यं, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ५ उ० । प्रशस्तभावे, स्था० २ डा० ३ उ० । समाधानं समाधिः, स च द्रव्यभावेभ्यः द्विविधः । तत्र द्रव्यसमाधये-तुपयोगान् स्वास्थ्यं भवति, येषां वा विरोध इति, भावसमाधिस्तु ज्ञानादिसमाधानमेव, तदुपयोगादेव परमस्वास्थ्य-योगार्थात्, यत्तद्व्याप्यमित्ये द्विधा, अतो द्रव्यसमाधियवच्छेद-व्याप्याह-वरं-प्रधानं भावसमाधिमित्यर्थः, (इत्तु) । आवा० २ अ० । प्रव० । सम्मागानुष्ठानं, ध० ३ आधि० । डा० ।

प्रशान्तवाहिता वृत्तेः, संस्कारात् स्याच्चिरंधजात् ।
प्रादुर्भाव-तिरोभावौ, तद्व्युत्थानजनयोरप्यम् ॥ २३ ॥
प्रशान्तंति-प्रशान्तवाहिता परिहृतविक्षेपतया सदृशप्र-
वाहपरिणामिता, वृत्तवृत्तिसम्यस्य चित्तस्य निरोधजात् सं-
स्कारात् स्यात्, तदाह-“ तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारा-
त् ” (३-१०) । काऽयं ? निरोध एवेत्यत्र आह-तद्-
व्युत्थानजनयोरनिरोधजव्युत्थानजनयोः संस्कारयोः प्रादुर्भाव-
तिरोभावौ-वर्तमानाध्यात्मिककार्यकरणसामर्थ्यावस्था-
नलक्षणी, अयं निरोधः चलत्यपि मुक्तवृत्तसंज्ञाभ्यक्षय-
वृत्तिवाच्येयन चित्तस्य तथाविधसंस्थैर्यमादाय निरोधपरि-
णामशब्दव्यवहारात् । तदुक्तम्-“ व्युत्थाननिरोधसंस्कार-
योगमिभयप्रादुर्भावौ निरोधलक्षणचित्ताऽन्यो निरोधपरिणा-
म ” इति (३-६) ।

सर्वार्थतैकाग्रतयोः, समाधिस्तु ज्ञयोदयौ ।
तुन्यावेकाग्रताशान्तो-दितौ च प्रत्ययाविह ॥ २४ ॥
सर्वार्थेतेति-सर्वाधना-चलन्वाज्ञानाविधाधर्मग्रहणम् ; चित्त-
स्य विलोपा-धर्मः ; एकाग्रता-एकस्मिन्नेवाऽऽलम्बने सदृशप-
रिणामिता तयोः ज्ञयोदयौ तु अत्यन्ताभिभवाभिव्यक्ति-
लक्षणी, समाधिर्द्रव्यलक्षस्वचित्तान्वयितयाऽवस्थितः ; समा-
धिपरिणामोऽभिधीयते । यदुक्तम्-“ सर्वार्थतैकाग्रतयोः
ज्ञयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ” इति (३-११) ।
पूर्वेन विक्षेपस्याभिभवाभावात्, इह त्वत्यन्ताभिभवाऽनुप-
तिरूपोऽतीताध्वप्रवेश इत्यनयोर्भेदः । इहाधिकृतदर्शने न
त्यागविकरूपालम्बनत्वेन सदृशौ शान्तोदितौ अतीताध्वप्रवि-
ष्टवर्तमानाध्वस्फुरितलक्षणी च प्रत्ययौ एकाग्रता उच्यते स-
माहितचित्तान्वयिनी । तदुक्तम्-“ शान्तोदितौ हि तु (तौ तु)
व्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ” (३-१२) । नचैव-
मन्वयव्यतिरिक्तव्यसंभवः, यतोऽन्यत्रापि धर्मलक्षणव-
स्थापरिणामा दृश्यन्ते । तत्र धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्ताबुत्तरध-
र्मापत्तिधर्मपरिणामः, यथा-सृजलक्षणस्य धर्मिणः पिण्डरू-
पधर्मपरिणामेन घटरूपधर्मोन्मूलनस्वीकारः । लक्षणपरिणा-
मश्च यथा-तस्यैव घटस्यानागताऽध्वपरिणामेन वस्तेमाना-
ध्वस्वीकारः, तत्परिणामेन वाऽतीताध्वपरिग्रहः । अवस्था-

परिणामश्च यथा-तस्य घटस्य प्रथमद्वितीययोः क्षणयोः
सदृशयोरन्वयित्वेन चलगुणवृत्तीनां गुणपरिणामनं धर्मा-
व शान्तोदितौ शक्तिरूपेण स्थितेषु सर्वत्र सर्वात्मकव्यव-
पदेशेषु धर्मेषु कथञ्चिद्विज्ञेयव्यवस्था दृश्यते, यथा-पिण्ड-
घटादिषु सूत्रैव प्रतिक्षणमन्यान्यत्वाद्भिपरिणामान्यत्वम् । तत्र
केचित्परिणामाः प्रत्यक्षेणैवोपलक्ष्यन्ते, यथा-सुखादयः सं-
स्थानादयो वा । केचित्चानुमानगम्या, यथा-कर्मसंस्कार-
शक्तिप्रभृतयः । धर्मिणश्च भिन्नभिन्नकृततया सर्वत्रानुगम
इति न कश्चिदनुपपत्तिः । तद्विदुःकम्-“ एतेन भूतेन्द्रियेषु
धर्मलक्षणवस्थापरिणामा व्याख्याताः ” (३-१३) । “ शा-
न्तोदितान्यपदेशधर्मोनुपानो धर्मा ” (३-१४) “ क्मा-
न्यत्वं परिणामान्यत्वं हेतुरिति ” (३-१५) ॥२५॥ (डा०) (२५
श्लोकः “ संप्रतिक्षेपयावहा ” शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)
(२६ श्लोकः “ परा ” शब्दे पञ्चमभागे ५४६ पृष्ठे गतः ।)

स्वरूपमात्रनिर्भासं, समाधिर्ध्यानमेव हि ।
विभागमनतिक्रम्य, परे ध्यानफलं विदुः ॥२७॥
स्वरूपंति-स्वरूपमात्रस्य ध्येयस्वरूपमात्रस्य निर्भासो यत्र
तत्तथा । अर्थाकारसमावेशेन भूतार्थरूपतया म्यभूतज्ञा-
नस्वरूपतया च ज्ञानस्वरूपश्रुतनापत्तेः ध्यानमेव हि
समाधिः । तदुक्तम्-“ तदेवाध्यामत्रनिर्भासं स्वरूपश्रुत्यमि-
व समाधिः ” इति । (३-३) विभागमष्टाङ्गा योगः इति प्रसि-
द्धमनतिक्रम्यानुज्ञाप्य परे ध्यानफलं समाधिरिति विदुः ।

निराचारपदो ह्यस्या-मतः स्यान्नातिचारभाक् ।
चेष्टा चास्याखिलाशुक्ल-भोजनाभाववन्मता ॥२८॥
निराचारोति-अस्यां दृष्टौ योगी नातिचारभाक् स्यात् तन्नि-
बन्धनाभावान् । अतो निराचारपदः प्रतिक्रमाद्यभावात्,
चेष्टा चास्यैतद्दृष्टिमतोऽखिलाशुक्लभोजनाभाववन्मता आ-
चारज्यकामाभावात्, तस्य शुक्लप्रायत्वात्, सिद्धत्वेन तदि-
च्छाविघटनात् ।

कथं तर्हि भिन्नातनाद्याचारोऽन्वयत आह-
रन्निश्चादगम्या हि, तन्नियोजनदृश्यता ।
फलभेदात्तथाचार-क्रियाऽप्यस्य विभिद्यते ॥२९॥
रत्नेति-रत्नशिष्टादृशोऽगम्या हि यथा शिञ्जितस्य सत्तन्-
त्रियोजनदृक्, तथाऽऽचारक्रियाऽप्यस्य भिन्नातनादिलक्षण-
फलभेदाद्विभिद्यते । पूर्वे हि साम्प्रतयाधिकमन्त्रयः फलम्,
इदानीं तु भवोपप्रादिकमन्त्रय इति ।

कृतकृत्यो यथा रत्न-नियोगाद्वन्निश्चयेत् ।
तथाऽयं धर्ममन्याम-विनियोगान्महाभुनिः ॥३०॥
कृतकृत्य इति-यथा रत्नस्य नियोगात् शुद्धदृष्ट्या यथेच्छ-
व्यापाराद्वणिगु रत्नवाणिज्यकारि कृतकृत्यो भवेत् तथाऽय-
मधिकृतदृष्टिधा धर्मसंन्यासविनियोगात् द्वितीयापूर्वक-
रणे महाभुनिः कृतकृत्यो भवति ।

केवलश्रियमासाद्य, सर्वलब्धिफलान्विताम् ।
परंपरार्थं संपाद्य, ततो योगान्तमश्नुते ॥ ३१ ॥
केवलांत-केवलश्रियं-केवलज्ञानलक्ष्मीमासाद्य-प्राप्य, सर्व-
लब्धिफलान्वितां सर्वौमुक्त्यान्वृत्त्या परंपरार्थं यथा भवत्ये-
स्यकवादिलक्षणं संपाद्य ततो योगान्तं-योगपर्यन्तमश्नुते

तत्रायोगाद्योगाख्या-द्रवोपग्राहिकर्मणाम् ।

क्षयं कृत्वा प्रयात्युच्चैः, परमानन्दमन्दिरम् ॥ ३२ ॥

तत्रति—तत्र योगान्ते शैलेष्ववस्थायाम् अयोगादवस्था-
पारात् योगमुख्यात् भवोपग्राहिणां कर्मणां क्षयं कृत्वा
उच्चैर्लोकान्ते परमाऽऽनन्दमन्दिरं प्रयाति । द्वा० २४ द्वा० ।
साम्प्रतं समाधिरुच्यते तत्रापि नामस्थापने कुण्ठत्वाद्-
चाहत्य द्रव्यादिसमाधिमाह—

दब्बे जेष व दब्बे-ख समाही आहिअं च जं दब्बं ।

भावसमाहि चउत्तिवह-ईसखनाणे तवचरिते ॥ ३२७ ॥

द्रव्यमिति—द्रव्यमेव समाधिः द्रव्यसमाधिर्यथा मात्र-
कम्, अविरोधि वा क्षीरगुडवि, तथा येन वा द्र-
व्येणापयुक्तं समाधिस्त्रिकलादिना तद् द्रव्यसमाधि-
रिति तथा आहतं वा यद् द्रव्यं समतां करोति तु-
लारंगिष्वलक्षणादिवत् स्वस्थानं तद् द्रव्यं समाधिरिति ।
उक्ता द्रव्यसमाधिः ॥ भावसमाधिमाह—भावसमाधिः प्रश-
स्तभावविरोधलक्षणश्चतुर्विधः, चानुविध्यमेव हि—दर्शनज्ञान-
तत्पञ्चाग्निष्वेतेषु एतद्विषयो दर्शनादीनां व्यस्तानां समस्तानां
वा सर्वथा अविरोध इति माध्यायः । दश० ६ अ० १ उ० ।
पा० । उक्त० । मोक्षं, सम्यग्स्थानं, सदनुष्ठानं च । सूत्र०
१ श्रु० ३ अ० ३ उ० । स्था० ।

दसविहा समाही पणत्ता, तं जहा-पाणाइवायेवरमणे
भुसावायेवरमणे अदिण्णादाणवेरमणे महुणवेरमणे प-
रिग्महेवरमणे इरियामभिई भासासभिई एमणामभिई आ-
याणउच्चारपासवणखलमिधाणगपरिद्वारणियासभिई !
(सू० ११×)

समाधानं समाधिः, समता सामान्यता रागाद्यभाव इ-
त्यर्थः, स चोपाधिभेदात् दशधेति । स्था० १० द्वा० ३ उ० ।
संथा० । अनुष्ठाने, सूत्र० १ श्रु० १४ अ० । सम्यग्मार्गानुष्ठानं,
सूत्र० १ श्रु० १४ अ० । गुर्वार्दानां कार्यकारणद्वारणं चित्त-
स्वास्थ्योत्पादनं, द्वा० १ श्रु० ८ अ० । द्वा० १ क० । ('समाहाण'
शब्दं असंज्ञक भागं कथानकम् ।) शुभलक्ष्याध्यव-
सायं, दश० २ सू० । भाते चर्षे उत्सर्गिण्यां भविष्यति
सप्तदशे तीर्थकरं, स० ८४ सम० । ति० । सत्तरसां रेवइजी-
वो समाही । ती० २ कल्प । समतायाम्, द्वा० १ संव० द्वा० ।
धर्मे समाधिः कलंवयः, सम्यग्माधीयत व्यवस्थाप्यत
मोक्षे तत्परमं वा प्रति येनात्मा धर्मध्यानदिना स
समाधिः धर्मध्यानदिना । स च सम्यग् ज्ञात्वा एषंश्री-
यः । नामनिष्पन्नं तु निष्पत्तिमाधकृत्य नियुक्तिरुदाह—

आयाणपदेणाऽऽधं, गोणं नाम पुणो समाहि सि ।

शिक्षिखविऊण समाहि, भावसमाहीह पगयं तु ॥ १०३ ॥

णामं ठवणा ५ विण, खेत्ते काले तदेव भावे य ।

एसो उ समाहीए, शिक्षिखो लुब्बिहो होइ ॥ १०४ ॥

पंचसु विसणसु सुभेसु, दव्वमि सा भवे समाहि सि ।

तेनं—विणं तेनं—तेनं तेनं तेनं तेनं तेनं ॥ १०५ ॥

चउसु वि समाहिपपा, सम्मं चरण्डिओ साहू ॥ १०६ ॥

आदीयते—गृह्यते प्रथमम्—आदी यत्तदादानम् आदानं च
तत्पदं च सुबन्तं तिङन्तं वा तदादानपदे तेन 'आधे' ति
नामास्याध्ययनस्य, यस्मादध्ययनादाविद् सूत्रम्—“आधे
मईमं मणुवीइधम्मं” इत्यादि, यथात्तराध्ययनेषु चतुर्थे-
मध्ययने प्रमादाप्रमादाभिधायकमप्यादानपदेन 'असंख्य'
मित्युच्यते, गुणनिष्पन्नं पुनरस्याध्ययनस्य नाम समा-
धिरिति, यस्मात्स एवात्र प्रतिपाद्यते, तं च समाधि
नामादिना निक्षिप्य भावसमाधिनेह प्रकृतम्—अधिका-
र इति । समाधिनिक्षेपाध्यायमाह—नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रका-
लभावभेदात्, एष तु समाधिनिक्षेपः पञ्चविधो भवति । तु-
ल्यत्वा गुणनिष्पन्नस्यैव नाम्नां निक्षेपो भवतीत्यस्यार्थस्या-
विर्भावनायै इति । नामस्थापने सुगमत्वादानाहृत्य द्रव्या-
दिकमधिकृत्याह—पञ्चस्वापे शब्दादिषु मनोबोधेषु विषयेषु
श्रोत्रादीन्द्रियाणां यथास्वे प्राप्तां सत्यां यस्तुष्टिचिन्ताः
स द्रव्यसमाधिः, तदन्यथा त्वसमाधिरिति । यदिवा-द्र-
व्ययाद्रव्याणां वा सामिधायिकमविरोधितां सतां न र-
सोपघातो भवति, आप्तु रसपुष्टिः स द्रव्यसमाधिः ।
तद्यथा—क्षीरशर्करयादीधगुडचतुर्जानकादीनां चेतियेन वा
द्रव्येणापयुक्तं समाधिपानकादिना समाधिर्भवति तद् द्रव्यं
द्रव्यसमाधिः । तुलादायारोपितं वा यद् द्रव्यं समतामुपै-
तीत्यादिका द्रव्यसमाधिरिति । क्षेत्रसमाधिस्तु यस्य य-
स्मिन् क्षेत्रे व्यवस्थितस्य समाधिरुपपद्यते स क्षेत्रप्राधान्या-
त् क्षेत्रसमाधिः । यस्मिन् वा क्षेत्रे समाधिध्यायैवर्त्यते इति ।
कालसमाधिर्धर्माप्यस्य यं कालमवाप्य समाधिरुपपद्यते तद्य-
था—शरदि गर्वांशमुलूकानामहनि बलिभुजो, यस्य वा
यावन्तं कालं समाधिर्भवति यस्मिन् वा काले समाधि-
व्याख्यायते स कालप्राधान्यात् कालसमाधिरिति । भा-
वसमाधिं त्वधिकृत्याह—भावसमाधिस्तु दर्शनज्ञानतत्प-
ञ्चाग्निभेदाच्चतुर्विधा, तत्र चतुर्विधमपि भावसमाधिं स-
मासतां माथापश्चाधेनाह—मुमुक्षुणां चर्यते इति चरणं
तत्र सम्यक् चरणं चारित्र्यं व्यवस्थितः समुद्युक्तः सा-
धुः—मुनिश्चतुर्विधं भावसमाधिर्भेदेषु दर्शनज्ञानतत्पञ्चाग्-
निष्वपेसु सम्यग्माहिता-व्यवस्थापित आत्मा येन स समाधि-
तात्मा भवति । इदमुक्तं भवति—यः सम्यक्चरणं व्यवस्थितः—
स चतुर्विधभावसमाधिसमाहितात्मा भवति । यो वा
भावसमाधिसमाहितात्मा भवति, स सम्यक्चरणे व्य-
वस्थितो द्रष्टव्य इति । तथाहि—दर्शनसमाधौ व्यवस्थितो-
जिनवचनमावितान्तःकरणो निवातशरणप्रार्थनवत् कुमनि-
वायुभिर्भ्राम्यते, ज्ञानसमाधिना तु यथा यथाऽपुर्वं भुतमर्थान्ति
तथा तथाऽनीव भावसमाधावुद्युक्तो भवति । तथा चोक्तम्—
“जह जह सुयमवगाहइ, अइसयरसपसरसेजुयमउव्वं ।
तह तह पल्लहइ मुणी, खण्णससवेगसज्जा” ॥ १ ॥”
चारित्रसमाधिरपि विषयसुखनिःस्पृहताया निष्कल्लानो-
ऽपि परं समाधिमाप्नोति, तथा चोक्तम्—“तण संघार-
णिसज्जा, ऽवि मुणिवरो भट्टरागमयोमहो । जं
पावइ मुत्तिमुहं, कसो तं चक्कवही वि ? ॥ १ ॥ नै-

तपःसमाधिनाऽपि विरुद्धतपसाऽपि न ग्लानिर्भवति तथा
क्षुण्णप्रादिपरीषदभ्यां नोद्विजेत , तथा अश्वत्थाभ्यस्त-
तपोध्यानाधितमनाः स निर्वर्णस्य इव न सुखदुःखाभ्यां
बाध्यत इत्येवं चतुर्विधभावसमाधिष्वः सम्यक्चरणद्वय-
वस्थितो भवति साधुरिति ।

गमो नामभिषण्णो निक्षेपः , साम्प्रतं सूत्रानुगमेऽस्त्वलि-
तादिगुणोपेतं सूत्रमुच्चरणीयं , तत्त्वदम्-

आधं मर्मं मणुवीय धर्मं ,

अजं समाधिं तमिषं सुणेह ।

अपाडेभ भिक्खु उ समादिपत्ते ,

अशियाणभूतेसु परिच्वएजा ॥ १ ॥

उडुं अहेयं तिरियं दिसासु ,

तमा य जे आवर जे व पाणा ।

इत्येहिं पाएहिं य संजमिता ,

अदिअमभेसु य यो गहेजा ॥ २ ॥

मुयक्खायधम्मे वितिगच्छतिण्णे ,

लादे चरे आयतुले पयासु ।

आयं न कुजा इह जीवियट्ठी ,

चयं न कुजा सुतवास्मि भिक्खु ॥ ३ ॥

सत्विदियाभिनिवुडे पयासु ,

चरे सुखी सव्वतो विप्पमुके ।

पासाहि पाण्ये य पुढां वि सत्ते ,

दुक्खेण अडे परितप्पमाणे ॥ ४ ॥

अस्य क्षायमनन्तरस्त्रेण सह सम्बन्धः , तद्यथा--अ-
शेषगारवपरिहारेण मुनिनिर्वाणमनुसम्बन्धेदित्येतद्गवानु-
त्पन्नद्विष्यद्भानः समाख्यातवान् , एतच्च वक्ष्यमाणमाख्यातवा-
निति , ' आध ' ति--आख्यातवान् कोऽसौ ?-- म-
निमान्--मनने मतिः--समस्तपदार्थपरिज्ञानं तद् विद्यते
यस्यासौ मतिमान् केवलज्ञानीत्यर्थः , तत्रासधारकावशेष-
शोपादानार्थीरुद्धं शृणोत , असावपि प्रत्यासत्तीरुद्ध-
मानस्वामी शृणोत , किमाख्यातवान् ?-- धर्म--भूतत्वा-
रित्रार्थं , कथम् ?--अनुविचिन्त्य--केवलज्ञानेन ज्ञान्वा-
प्रज्ञापनायोग्यान् पदार्थानाभिन्य धर्मं भाषते , यदि वा--
प्राहकमनुवाचिन्त्य कस्याधेस्यायं प्रहणसमर्थः ? , तथा-
कोऽयं पुरुषः ? कञ्च नतः ? किं वा दर्शनमापन्नः ? इत्ये-
वं पर्यालोच्य , धर्मशुश्रूषको वा मन्यन्ते , यथा--प्रत्येक-
मस्मद्भिप्रायमनुविचिन्त्य भगवान् धर्मं भाषते , युगप-
त्सर्वेषां स्वभावापरिणत्या संशयापगमादिति , किं भूतं
धर्मं भाषते ?--अनुभूम्--अवकं यथावस्थितवस्तुस्वरूपानि-
रूपणतो , न यथा शाक्याः सर्वे क्षणिकभ्युदगस्य कृतनाशा-
कृताभ्यागमदोषभयास्तन्तानाभ्युपगमं कृतवन्तः , तथा वन-
रूपान्तमवलम्बनाभ्युपगम्य स्वयं न छिन्दन्ति तच्छृङ्गना-
दाभ्युपदेशं न ददति तथा कार्पावणादिकं हिरण्यं स्वतां
न स्पृशन्ति अपरेण तु तत्परिग्रहतः क्रयविक्रयं कारय-
न्ति , तथा सांख्याः सर्वमप्रच्युतानुपपन्नस्थिरैकस्वभावं
निश्चयमभ्युपगम्य कर्मबन्धमोक्षमावप्रसङ्गदोषभयादाविर्भा-

तथ्यं धर्ममाख्यातवान् , तथा सम्यगाधीयते--मोक्षं तन्मार्गं
वा प्रत्याप्ता योस्यः क्रियते--इत्यवस्थाप्यते येन धर्मेणासौ
धर्मः समाधिस्तं समाख्यातवान् । यद्विवा-धर्ममाख्यातवर्त-
स्तत्समाधि च धर्मस्यानादिकमिति । सुधर्मस्याम्याह--
तमिमं--धर्मं समाधिं वा भगवदुपदिष्टं शृणुत धृयम् ।
तद्यथा न विद्यते एहिकामुष्मिकरूपा प्रतिष्ठा--आकाङ्क्षा
तपोऽनुष्ठानं कुर्वतो यस्यासावप्रतिष्ठा , भिक्षुशीलो भिक्षुः
तुर्विशेषणं भावभिक्षुः , असाधिवं परमार्थतः साधुः , धर्मं
धर्मसमाधिं च प्राप्ताऽसाधयेवति । (' अशियाणभूतेसु परि-
च्वएजा ' अस्य पदस्य व्याख्या ' अशियाणभूय ' शब्द-
प्रथमभागे ३३४ वृष्टे गता ।) तथा प्राणातिपातादीनि तु
कर्मणा निशानानि वर्तन्ते , प्राणातिपानाऽपि द्रव्यक्षेत्रका-
लभावभेदाच्चतुर्थाः तत्र क्षेत्रप्राणानिपानमधिकृत्याह--सर्वो-
ऽपि प्राणातिपानः क्रियमाणः प्रज्ञापकापेक्षयाध्वमघतिस्त्यक्त-
क्रियते । यद्विवा--ऊर्ध्वाधस्त्यक्त्यक्त्येषु त्रिषु सांक्षु तथा
प्राच्यादिषु दिक्षु विद्विक्तु भवति , द्रव्यप्राणातिपातस्त्वर्थ-
त्रस्यन्तीति त्रसा--इन्द्रियादयो यं च स्वावराः पृथि-
व्यादयः , अकारः स्वगतभेदसंस्वनार्थः , कालप्राणातिपा-
तसंस्वनार्थो वा दिवा रात्रौ वा प्राणाः--प्राणिनः , भावप्रा-
णातिपानं त्वाह--एतान् प्राणुक्तान् प्राणिनां हस्तपदाभ्यां सं-
यम्य--बद्धा उपलक्षणाद्येत्थादस्यान्यथा वा कर्धर्थित्वा यस्ते-
षां दुःखापदानं तत्र कुर्यात् । यद्विवा--एतान् प्राणिनां हस्तो-
पादीं च संयतकायः सन्न हिंस्यात् । चशश्रादुच्छ्वासिनःशवा-
सकासितक्षुतवातनिसर्गादिषु सर्वत्र मनोबाह्यायकर्मसु सं-
यतो भवन् भावसमाधिमनुपालयत् । तथा परैरदत्तं न
शुद्धीयादिति तृतीयव्रतोपन्यासः , अदत्तादाननिषेधाच्चा-
वृतः परिग्रहो विधिर्हो भवति , नापरिशुद्धीतमसंयत इति
मैथुननिषेधोऽप्युक्तः । समस्तव्रतस्य कपालनोपदेशाच्च सु-
खावादाऽप्यर्थतो निरस्त इति ॥२॥ ज्ञानदर्शनसमाधिमधिकृ-
त्याह--सुष्टुस्थितः श्रुतचारित्राख्या धर्मो येन साधुनाऽ-
सौ स्वाख्यातधर्मी , अनन ज्ञानसमाधिर्लक्षो भवति , न हि
विशिष्टपरिज्ञानमन्तरेण स्वाख्यातधर्मव्यमुपपद्यत इति भावः ।
तथा विचिकित्सा--चित्तविलुतिर्विद्वज्जुगुप्ता वा तां [वि]
तीर्यः--अतिक्रान्तः ' तद्व च निःशङ्कं यज्जिनेः प्रवेदित '
मित्येवं निःशङ्कतया न कर्त्तव्यत्वाच्चित्तुनि विषय इत्यनेन
दर्शनसमाधिः प्रतिपादिता भवति , येन केनचित्प्राप्तुकाहा-
सोक्करणादिगतेन विधिनाऽऽप्तमनं चापयति--पालयतीति
ज्ञातः , स एवममृतः संयमानुष्ठानं वर्द्ध--अनुतिष्ठत् ,
तथा प्रजापत्य इति प्रजाः--पृथिव्यादयो जन्तवस्तात्वा-
त्मानुव्यः , आत्मवत्सर्वप्राणिनः पश्यन्तीत्यर्थः , एवममृत एव
भावसाधुर्भवतीति । तथा बोद्धव्यम्--" जह मम ए पियं दुक्खं ,
जाणिय एमेव सव्वजीवाणं " इहोइह इहावेइय , सममणुई
तेकु सो समणो ॥ १ ॥ " यथा च ममाऽऽप्सुश्यमानस्या-
भ्यःक्यायमानस्य वा दुःखमुत्पद्यते एवमन्येवमपि त्येवं म-
त्वा प्रजास्वात्मसमो भवति । तथा इहासंयमजीवितार्थी
प्रभूतं कालं सुखेन जीविष्यामीत्येतदव्यवसारी वा ' आयं '
कर्मोद्यवत्क्षणं न कुर्यात् । तथा--अयम्-उपस्यमाहाराप-
करणार्थं धनधान्यादिपदचतुष्टयादिवर्त्ता परिग्रहलक्षणं संयम-
ममृत तपस्यां सतपस्वो-विरुद्धतपानिषत्संदेहो मि-

जुर्न कुप्यति ॥ ३ ॥ (गाथापूरेष्ट्याख्या ' इत्थी ' शब्दे द्वितीयभागे ६१४ पृष्ठे गता ।) स एवम्भूतः सर्ववन्धनविप्र-
मुक्तः सन् पश्य-अवलोक्य पृथक् पृथिव्यादिषु कार्येषु स्व-
यमवादर्पयति साक्षात्सकमेष्टमिहान् सत्त्वान्-प्राणिनः अपि-
शब्दाद्वनस्पतिकार्यं साधारणशरीरिणां ऽनन्तान्वयकत्वमा-
नतान् पश्य, किं भूतान् ?-दुःखान्-असातवर्द्धनीयाद्यकपेण
दुःखयतीति वा दुःखम् अष्टप्रकारं कर्म तेनात्मानं-पीडितान्
परिसमन्तास्त्वेसारकटाहोदरे स्फुटतेनेध्वनेन परिपश्यमाना-
न्-कथ्यमानान्, यद्विद्या-बुधशिंहितेन्द्रियानासंध्याना-
पगनामनोवाकायैः परितप्यमानान् पश्यति सम्बन्धो ल-
गनीय इति ।

अपि च—

एतेषु बाले य पकुञ्चमाणे ,
आवद्वृत्ती कम्मसु पावएसु ।
अतिवायतो कीरति पावकम्मं,
निउंजमाणे उ करोइ कम्मं ॥ ५ ॥
आदीण्विचीव करोति पावं,
मंताउ एगंतसमाहिमाहु ।
बुद्धे समाही य रते विवेगे,
पाणातिवाता विरते उयिऽप्पा ॥ ६ ॥
सव्वं जगं तू समयाणुपेही,
पियमपियं कस्सइ खो करेजा ।
उट्ठाय दीणो य पुणो विसमो,
संपूयणं चैव सिलोयकामी ॥ ७ ॥
आहाकडं चैव निकाममीणे,
नियामचारी य विसण्णमेसी ।

एतेषु प्राण निर्दिष्टेषु प्रत्येकसाधारणप्रकारेषूपतापक्रियया
बालवत् बालः अज्ञश्चशब्दादितरोऽपि संघट्टनपरिनापनाप-
द्रावणादिकेनानुष्ठानेन पापानि-कर्माणि प्रकर्षेण कुर्वाणस्तेषु
च पापेषु कर्मसु सत्सु एतेषु वा पृथिव्यादिजन्तुषु गतः संस्ते
नेव संघट्टनादिना प्रकारेणानन्तशः आवस्यंत-पीडयन् दुःख-
भाभभवतीति । पाठान्तरं वा-एवं तु बाल-एवमित्युपदर्शने
यथा चौरः पारदारिको वा असह्यनुष्ठानेन हस्तपादच्छेदान्
बन्धधार्द्रीश्चेद्वाभामोलेवं सामान्यदृष्टेनानुमानेनाम्येऽपि
पापकर्मकारी इहामुक्तः च दुःखमागमयति, 'आवद्वृत्ति' ति
कचित्पाठः, तत्राद्यमानं कर्मविपाकान् उट्ठा भुत्वा वात्सा
वा तेभ्योऽसत्त्वनुष्ठानेभ्यः 'आवद्वृत्ति' ति-निवर्त्तते, कानि
पुनः पापस्थानानि येभ्यः पुनः प्रवर्त्तते निवर्त्तते वा इत्या-
शङ्क्य नानि दर्शयति-अतिपाततः-प्राणतिपाततः प्राणव्य-
परोपणादेतोस्तत्राद्यमम्-जानावरणादिकं कर्म क्रियते-
समादीयते, तथा पराश्वं श्रुत्यादीन् प्राणातिपातादी नि-
योजयन्-व्यापारयन् पापं कर्म करोति, तुशब्दाम्बुवावा-
दादिकं च कुर्वन् कारयञ्च पापकं कर्म समुच्चिनोतीति ॥ ५ ॥
किं चाम्यत्-आ-समन्तादीना-करुणारूपदा वृत्तिः-
अनुष्ठानं यस्य कृपणवनीपकायैः स भवत्यादीनवृत्तिः, एव-

म्भूतोऽपि पापं कर्म करोति, पाठान्तरं वा (आदीनभोग्यपि
पापं करोतीति 'आदिणभाह' शब्दे द्वितीयभागे ७
पृष्ठे गतम् ।) द्रव्यसमाधयो हि स्पर्शानिस्तुकोपात्का
अनकात्मिका ज्ञानात्मिकाश्च भवन्ति, अस्मिन् चावश्य-
मसमाधिमुपाश्रयन्ति, तथा चोक्तम्-“ यद्यपि निषेव्यमाणा,
मनसः परितुष्टिकारका विषयाः । किम्याकफलादनव-द्रव-
स्ति पश्चादितुर्गन्ताः ॥ १ ॥ ” इत्यादि, तद्वत् बुद्धः-अव-
गततत्त्वः स चतुर्विधेऽपि ज्ञानादिकं रतो-व्यवस्थितो
विधेकं वा आहारापकरणकायपरित्यागरूपे द्रव्यभावा-
त्मके रतः संश्रवभूतश्च स्यादित्याह-प्राणानां दशप्रकारा-
णामप्यनिपातो-विनाशस्तस्माद् विरतः स्थितः सस्यमार्गेषु
आत्मा यस्य सः, पाठान्तरं वा-“ठियणि” ति-स्थिता शु-
द्धस्वभावाभावा अस्ति-लेख्या यस्य स भवति स्थितास्तिः,
सुविशुद्धस्थिरलेख्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥ किञ्च-सर्व-चराचरं
जगत्-प्राणिसमूहं समतया प्रेक्षितुं शीलमस्य स समता-
नुमेयी समतापश्यकं वा, न कश्चिन्मियो नार्पि द्रव्य इत्यर्थः
तथा चोक्तम्-“नाथि य सि कोइ वि(वि)स्से, पिओ व सव्वे-
सु खेव जीविसु” । तथा-“जह मम ए पियं दुःखं” मित्यादि-
समनोपेतश्च न कस्यचित्प्रियमप्रियं वा कुप्यति-सकृतया
विहरेद्, एवं हि सम्पूर्णेभावसमाधिमुक्तो भवति । कश्चिन्नु
भावसमाधिना सस्यगुणधानेनोत्थाय परीषदोपसर्गैस्तर्जि-
तो दीनभावमुपगम्य पुनर्विषणो भवति, विषयाधी वा
कश्चिद्ग्राह्यमप्ययलम्बते, रससातागौरवशुद्धो वा पूजा
स्तकाराभिलाषी स्यात्, तत्रभावं दीनः सन् पार्श्वस्थादि-
भावेन वा विषणो भवति, कश्चित्पथा सम्पूजने वक्ष्य-
त्रादिना प्रार्थयत्, श्लोककामी च-श्लाघाभिलाषी च व्या-
करणगणितउपतिपनिमित्तशास्त्राध्ययार्थं कश्चिदिति ॥ ७ ॥
किञ्चाम्यत्-साधुनाधाय-उद्दिश्य कृतं निष्पादितमाधाक-
र्मैत्यर्थः, तद्वचम्भूतमाहारोपकरणादिकं निकामम्-अत्यर्थं
यः प्रार्थयत स 'निकाममीणे' इत्युच्यते । तथा-निकामम्-अ-
त्यर्थम् आधाकर्मदीनि तन्निमित्तं निमग्नणादीनि वा सर-
ति-चरति तच्छीलश्च स तथा, एवम्भूतः पार्श्वस्थावसन्नकु-
शीलानां संयमांशेण विषयानां विषरणभावमभवते, सन्नुट्ठा-
नविषण्वतया संसारपङ्कावसन्नो भवतीति यावत्, ('हर्थास्तु'
इत्यारभ्य 'पारंगह' शब्दे पञ्चमभागे ४४६ पृष्ठे गतम् ।)
तथा 'वेराणुविजे' इत्यादि 'धम्म' शब्दे ४ भागे २६७६
पृष्ठे गतम् ।)

किञ्चाम्यत्—

आयं ए कुजा इह जीवियट्ठी,
असज्जमाणो य परिम्पएजा ।
खिसम्मभासी य विथीय गिदि ,
हिमन्नियं वा ए कइं करेजा ॥ १० ॥
आहाकडं वा ए खिकामएजा ,
खिकामयंतं य ए संथवेजा ।
धुणे उरालं अणुवेहमाणे,
चिन्हा ए सोयं अणुवेक्खमाणो ॥ ११ ॥

आगच्छतीत्यायां-द्रव्यादेलाभस्तन्निमित्तपादितोद्यमकार-

कर्म लाभो वा तम्, इह—अस्मिन् संसारे असंयमजीवि-
तार्थी भोगप्रधानजीवितार्थित्यर्थः । यद्विधा—आज्ञा—
विक्रमयान् द्रव्यसञ्चये न कुर्यात् । पाठान्तरं वा—‘छ-
न्द्यं कुञ्जा’ इत्यादि, छन्दः—प्रार्थनाभिलाष इन्द्रियाणां स्व-
विषयाभिलाषो वा तत् न कुर्यात्, तथा असज्जमानः-
सङ्गमकुचं गृहपुत्रकलत्रादिषु पात्रप्रजत्-उत्प्लुविहारी भ-
वेत्, तथा ‘गुधि—गाध्यं विषयेषु शब्दादिषु विनीय—
अपनीय निशम्य—अवगम्य पूर्वोत्तरं पर्यालोच्य भाषको
भवेत्, तदेव दर्शयति—हिसया—प्रात्युपमर्दकपया अन्वितां-
युक्तां कथां न कुर्यात्—न तत् श्रूयत् यत्परात्मनोरुभ-
योर्वा बाधकं वक्ष इति भावः । तद्यथा—अशनात् पिबत
आदत् मोदत हत छिन्न प्रहरत पचनेत्यादिकथां पापा-
पदानभूतं न कुर्यादिति ॥ १० ॥ अपि च—साधुनाघाय
ह्रनमाधाकृतमोहशिकमाधाकर्मैत्यर्थः, तद्व्यंभूतमाहारजातं
निश्चयेनैव न कामयत्—नाभिलषत् तथाविधाहागादिकं
च निकामयतः—निश्चयेनाभिलषतः पार्श्वस्थादींस्तत्सम्प-
कदानप्रतिग्रहसंवाससंभाषणादिभिः न संस्थापयेत्—ना-
पवृहयेत्, तैर्वा साधे संस्तवं न कुर्यादिति । किञ्च—‘उ-
रालं’ ति—औदारिकं शरीरं—विकृष्टतपसा कर्मनिज्जरामनु-
प्रेक्षमाणो धुनीयात्—हृशं कुर्यात् । यदि वा—‘उरालं’ ति
बहुजन्मान्तरसञ्चितं कर्म तदुदारं मोक्षमनुप्रेक्षमाणो धु-
नीयाद्—अपनयेत्, तस्मिंश्च तपसा धूयमानं हृशीभव-
ति शरीरं कदाचित् शाकः स्यात्, तं त्यक्त्वा याचितोप-
करणवदनुप्रेक्षमाणः शरीरं धुनीयादिति सम्बन्धः । सूत्रं
१ ध्रु० १० अ० ।

किञ्चाऽन्यत्—

इत्थीसु या आऽरय मेहुणाउ,
परिगहं चैव अकुञ्चमाणे ।

उच्चावसुं विसणसु तर्हि,

निस्संसयं भिक्षु समाहिपत्ते ॥ १३ ॥

दिव्यमानुषतियैरूपुपासु त्रिविधास्वपि स्त्रीषु विषयभू-
तासु यत् मैथुनम्—अग्न्य तस्माद् आ—समन्तान्
रतः—अरतो निवृत्त इत्यर्थः, तुशब्दात्प्राणातिपातादिनिवृ-
त्तञ्च, तथा परि—समन्ताद् गृह्यते इति परिग्रहो धनधान्यद्वि-
पदचतुष्टयविशेषः तथाऽऽत्माऽऽत्मायप्रहस्तं वैवाकुर्वा-
णः सनुष्ठावधेषु—नानारूपेषु विषयेषु यद्विचोच्चा—उत्कृष्टा
अवचा जगन्प्रास्तत्त्वरज्जिह्वः त्रायी—अपरेषां च त्राणभूतो
विशिष्टोपदेशदाननो निःसंशयं—निश्चयेन परमार्थतो भि-
क्तो—साधुरवस्थूतो मूलोत्तरगुणसमन्विता भावसमाधिं
प्राप्तो भवति, नापरः कश्चिदिति । उच्चावधेषु वा विष-
येषु भावसमाधिं प्राप्तो भिन्नं संशयं याति नानारूपान्
विषयान् न संशयनीत्यर्थः ॥ १३ ॥ (१४ गाथा ‘परिसह’
शब्दे पञ्चमभागे ६४७ पृष्ठ उक्ता ।)

किञ्चान्यत्—

गुप्तो वर्ण्य य समाहिपत्तो,

लेसं समाहृष्टु परिवर्णजा ।

गिहं न छाए.ख वि छाएयजा,

संमिस्सभावं पयहे पयासु ॥ १४ ॥

वाचि वाचा वा गुप्ते वागुप्ते—मौनव्रती सुपर्यालोचितध-
र्मसम्बन्धभाषी वस्त्वेव भावसमाधिं प्राप्तां भवति, तथा शुद्धां
लेखां तैजस्यादिकां समाहृत्य—उपादाय अशुद्धां च कृष्णादि
कामपटव्य परि—समन्तात्संयमानुष्ठाने व्रजेत् गच्छेदिति ।
किञ्चान्यत्—गृहम्—आवसथं स्वतोऽन्येन वा न छाद्य-
दुपलक्षणाधेत्यादस्यापरमपि गृहादिकरगवत्परकृतविलिना-
सित्वात्संस्कारं न कुर्यात् । अन्यर्थापि गृहस्थकर्मण्यं परि-
जिहीर्षुगृह—प्रजायन्त इति प्रजास्तासु—तद्विषये यं न
कृतं न सम्मिधभाषो भवति तत्प्रजह्यात् । एतदुक्तं भवति—
प्रमज्जितोऽपि सन् पचनपाचनार्थिकां क्रियां कुर्वन् कार-
यैश्च गृहस्थः सम्मिधभावं भजते । यदि वा—प्रजाः—
स्त्रियस्तासु तामिषी यः सम्मिधभावावस्तमविकलसंयमार्थी
प्रजह्यात्—परित्यजेदिति ॥ १४ ॥ (‘जक’ इत्यादि १६—
गाथा ‘अकिरियाआय’ शब्दे प्रथमभागे १२६ पृष्ठ गता ।)

किञ्चान्यत्—

पुढो य छंदा इह माणवा उ,

किरियाकिरियं च पुढो य वायं ।

जायस्स बालस्स पकुञ्च देहं,

पवहुती वेरमसंजतस्स ॥ १७ ॥

पृथक्—नाना छन्दः—अभिप्रायो येषां ते पृथक्छन्दा इह
अस्मिन्मनुष्यलोके मानवा—मनुष्याः, तुरवधारणं, त-
मेव नानाभिप्रायमाह—क्रियाऽक्रिययोः पृथक्त्वेन क्रिया-
वादमक्रियावादं च समाश्रिताः, तद्यथा—“ क्रियैव फलदा
पुंसां, न ज्ञानं फलदं मतम् । यतः स्त्रीभदयभोगज्ञां, न ज्ञानात्सु
स्त्रिणो भवेत् ॥ ११ ॥ ” इत्येवं क्रियैव फलदायित्वेनाभ्युप-
गताः क्रियावादाश्चाश्रिताः, एवमेतद्विपर्ययेणाक्रियावादाश्चा-
श्रिताः, एतयोर्भोत्तरत्र स्वरूपं न्यक्षेण वक्ष्यते ते च नाना-
भिप्राया मानवाः क्रियाऽक्रियादिकं पृथग्वादमाश्रिता मो-
क्षहेतुं धर्ममजानाना आरम्भेषु सक्ता इन्द्रियवशगा रससा-
तागौरवाभिलाषिण एतत्कुर्वन्ति, तद्यथा—‘ जातस्य—उत्प-
न्नस्य बालस्य—अन्नस्य सत्सद्विवेकविकलस्य सुखैषि-
णो देहम्—शरीरं ‘पकुञ्च’ ति—खण्डयः कृत्वाऽऽत्म-
नः सुखमुत्पादयन्ति, तदेवं परोपघानक्रियां कुर्वन्तोऽसंयत-
स्य कुतोऽप्यनिवृत्तस्य जन्मान्तरशतानुबन्धि वैरं परस्पर-
रोपमर्दकारि प्रकर्षेण वर्धते । पाठान्तरं वा—‘ जायादे बाल-
स्स पगवभाणए ’ बालस्य—अन्नस्य हिंसादिषु क-
र्मसु प्रवृत्तस्य निरनुकम्पस्य या जाता प्रगल्भता-
धाव्यं तथा वैरमेव प्रवर्धते इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥
(१८—गाथा ‘आउक्खय’ शब्दे द्वितीयभागे २७ पृष्ठे गता ।)

किञ्चान्यत्—

जहाहि विचं पसवो य सव्वं,

जे वैधवा जे य पिया य मिता ।

लालप्पवी सेऽवि य एह मोहं,

अण्णे जणा तंस्स हरंति विचं ॥ १६ ॥

सीहं जहा खुडुमिगा चरंता ,
दूरं चरंती परिसंकमाणा ।
एवं तु मेहावि समिक्ख धम्मं ,
दूरं पावं परिवज्जएज्जा ॥ २० ॥

विसं-द्रव्यजातं तथा पशवो-गोमहिषादयस्तान् सर्वान् जहान्-परित्यजन्तेषु ब्रह्मत्वं मा कृथाः, ये बान्धवा-मातापि-त्रादयः श्वशुरादयश्च पूर्वापरसंस्तुता ये च प्रिया मित्राणि सह पांडुक्रीडितादयस्ते एते मातापित्रादयो न किञ्चित्स्य परमाद्यतः कुर्वन्ति, साऽपि च विसंपशुबान्धवमित्राधीन्य-यं पुनः पुनर्वा लपति लालप्यते तद्यथा-हे मातः ? हे पितरि-त्येवं तदर्थं शोकाकुलः प्रलपति, तदर्जनपरश्च मोहमुपैति । रूपवानपि कण्डरीकवत्, धनवानपि मम्मखवणिवत् धान्य-धानपि तिलकश्चष्टिवद्, इत्येवमसावप्यसमाधिमान् मुह्यन्ते (ति) यच्च तेन महता क्लेशेनापरप्राप्त्युपमर्दोपाजितं विसं तदन्ये जनाः 'से' तस्यापहरन्ति जीवन एव मृतस्य वा, तस्य च क्लेश एव केवलं पापबन्धव्यत्येवं मत्वा पा-पानि कर्माणि परित्यजन्तपश्चेदिति ॥ १६ ॥ तपश्चरणा-पायमधिकृत्याह-यथा क्षुद्रमृगाः-क्षुद्रादव्यपशवो ह-रिणजात्याद्याः चरन्तः-अदव्यमदन्तः सर्वतो बिभ्यतः परिशङ्कमानाः सिंहं व्याघ्रं वा आत्मापद्रवकारिणं दूरं पण्डित्य चरन्ति-वहरन्ति, एवं मेधावी-मर्यादावान्, तु-र्विशेषणं सुतरां धर्मं समीक्ष्य-पर्यालोच्य पापं कर्म-अ-सदनुष्ठानं दूरं मनोवाक्कायकर्मभिः परिहृत्य परि-समन्ताद् अजन्तं संयमानुष्ठायी तपश्चारी च भवेदिति, दूरं वा पा-पं-पापहनुत्यासावधानुष्ठानं सिंहमिव मृगः स्वहितमिच्छन् परिवर्जयेत्-परित्यजेदिति ॥ २० ॥

अपि च—

संभुज्जमाणे उ शूरे मतीमं,
पावाउ अप्पाण निवडुएज्जा ।
हिंसपप्पयाई दुहाई मत्ता,
वेराणुबंधीणि महम्मयाणि ॥ २१ ॥
सुसं न बूया सुणि असगामी,
णिक्खाणमंयं कसिणं समाहि ।
सयं न कुज्जा न य कारवेज्जा,
कर्तमन्नं पि य शाणुजाणे ॥ २२ ॥

मननं मतिः सा शोभना यस्यास्त्यसौ मतिमान्, प्रशंसायां मनुष्ये, तदेवं शोभनमतिपुङ्गवो सुमुत्तुरैः सम्पद्य भुतचारित्राख्यं धर्मं भावसमाधिं वा बुध्यमानस्तु-वि-हितानुष्ठाने प्रवृत्तिं कुर्वणस्तु पूर्वं तावन्निषिद्धाचरणात् निवर्त्तन्त, अतस्तद्दर्शयति-पापात्-हिंसानृतादिकृपात्क-र्मण आत्मानं निवर्त्तयेत्, निन्दानोच्छेदेन हि निन्दानि उच्छेदो भवतीत्यतोऽश्वकर्मज्ञायामिच्छन्नादिवेच आश्वहा-राणि निरुन्ध्यादित्यभिप्रायः । किं चाप्यत्-हिंसा-प्राणव्य-परोपणं तथा ततो वा प्रवृत्तानि-जातानि याम्यशुभानि क-र्माणि साम्यत्यन्तं नरकादिषु यातनास्थानेषु दुःखानि-दुःखो-

त्पादकानि वसन्ते, तथा वैरमनुबन्धन्ति तच्छीलानि च ये रानुबन्धीनि-जन्मशतसहस्रानुभवाणि, अत एव महद्भयं येष्यः सकाशात्तानि महाभयानीति, एवं च मत्वा मतिमा-नात्मानं पापाश्रित्यवर्त्तयेदिति । पाठान्तरं वा 'निष्वाणभूए च चरिस्वएज्जा' अस्ययमर्थः-यथाहि निवृत्तो निव्यापार-त्वात्कस्यचित्तुपघातं न वर्त्तते एवं साधुरपि सावधानुष्ठा-नरहितः परि-समन्ताद् ब्रजति ॥ २१ ॥ तथा आलो-मांस-मार्गस्तज्ञामी-तज्ञमनशील आत्महितगामी वा, आलो वा प्र-णीणदोषः सर्वज्ञस्तुपदिष्टमार्गगामी मुनिः-साधुः मृषा-वादम्-अनृतमयथार्थं न ब्रूयात् सत्यमपि प्रायुपघातकमि-ति, 'एतदेव मृषावादावर्जनम्' कृत्स्नं-संपूर्णं भावसं-माधि निर्वाणं चाहुः, सांसारिका हि समाधयः-स्नानभोज-नादिजनिताः शब्दादिविषयसंपादिता वा अनेकान्तिका नात्यन्तिकत्वेन दुःखप्रतीकाररूपत्वेन वा असंपूर्णा वर्त-न्ते, तदेवं मृषावादमन्यथा वा व्रतानामतिचारं स्वयमा-त्मना न कुर्यान्नाप्यपरेण कारयेत्तथा कुर्वन्तमप्यपरे मनो-वाक्कायकर्मभिर्नोनुमन्यत इति ॥ २२ ॥ सू० १ श्रु० १० अ० । आ० सू० । सामर्थ्यं, आव० ६ अ० । शीले, स्या० ४ डा० १ उ० । (आहारविषयकसमाधिवक्त्र्यया 'आहार' शब्दे द्वितीयभागे ५२२ पृष्ठे गता ।) (समाधिद्वारं 'समाहाण' शब्देऽस्मिन्भागे गतम् ।)

समाहिर्इदिय-समाहितेन्द्रिय-पुं० । संयतेन्द्रिये, सू० १ श्रु० २ अ० २ उ० ।

समाहिकाम-समाधिकाम-त्रि० । समाधिमभिलषति, इय० १ उ० ।

समाहिजोय-समाधियोग-पुं० । समाधिः-धर्मध्यानं तदर्थं त-त्प्रधानो योगः-मनोवाक्कायव्यापारः । मनोवाक्कायव्यापारेण धर्मध्यानं, सू० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।

समाहिट्टाण-समाधिरुथान-न० । समाधे-रागादिरहितवि-त्तस्य स्थानानि-आश्रयाः समाधिरुथानानि । पा० । प्रश-न्ताश्रयेषु, स० १० सम० । दशा० । चित्तसमाधिरुथानानि 'चित्तसमाहिट्टाण' शब्दे तृतीयभागे ११३ पृष्ठे गतानि ।) (ब्रह्मचर्यसमाधिरुथानान्यपि स्वस्थानं ।)

समाहिट्टाय-समाधिप्रातृ-त्रि० । प्रभौ, आचा० । गृहपतौ, आ-चा० २ श्रु० १ श्रु० ७ अ० १ उ० ।

समाहिपडिमा-समाधिप्रतिमा-स्त्री० । समाधिः भुतचारि-त्रं च तद्विषया प्रतिमा-प्रतिष्ठाभिप्रक्षः समाधिप्रतिमा । प्र-तिमाभेदे, स्या० ३ डा० १ उ० । समाधिप्रतिमा दशा-भुतस्कन्धोक्ता द्विभेदा-भुतसमाधिप्रतिमा, सामायिका-दिचारित्रसमाधिप्रतिमा च । स्या० २ डा० ३ उ० ।

चत्तारि पडिमाओ पसत्ताओ, तं जहा-समाहिपडिमा, उवहाणपडिमा, विवेगपडिमा, विउसगंपडिमा । (सू० २५१)

(व्याख्या 'पडिमा' शब्दे पञ्चमभागे ३३२ पृष्ठे गता ।)

समाहिबहुल-समाधिबहुल-त्रि० । चित्तस्वास्थ्यप्रचुरे, प्रश्न० ३ सव० द्वार । समाधिस्तु प्रशमयाहिता ज्ञानादि वा । तत्प्र-चुरे, स्य० ३ डा० ४ उ० ।

समाहिमरु-समाधिमरु-न० । मरुपरिकेचितमरुपावपो-
प्रगमनामाम्यतमसिन् मरुमेधे, आवा० १ भु० ८ अ०
१ उ० ।

समाहिय-समाधित-त्रि० । शोभने, बीमत्स, दुष्ट च । सूत्र०
१ भु० ३ अ० १ उ० ।

समाहित-त्रि० । सम्यगाहिते व्यवस्थापिते च । सूत्र० १ भु०
५ अ० १ उ० । समापिते, विश० । शुभाध्यवसासहिते,
सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० । सम्यगाख्याते, सूत्र० १
भु० ६ अ० । धर्मोद्विष्यानयुक्त, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।
उपयुक्त, आवा० २ भु० ४ अ० । समाधि प्राप्ते, सूत्र० १
भु० ३ अ० ४ उ० । आवा० । व्य० । आ० म० । समाधियुक्त,
संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

समाहित-त्रि० । गृहीत, आवा० १ भु० ८ अ० ५ उ० ,
सम्यग्यवस्थापिते, आवा० १ भु० ८ अ० ६ उ० । आ० म०

समाहिय-समाहितार्च-त्रि० । सम्यगाहिता-व्यवस्थापि-
ता अर्चा-शरीरं येन स समाहितार्चः । नियमितकायव्यापा-
रे, अर्चा-लेख्या सम्यगाहिता लेख्या येन स समाहितार्चः ।
अतिविशुद्धाध्यवसाये, यत्र वा-अर्चा-कांक्षाध्यवसायात्मि-
का ज्वाला । समाहिता-उपशमिता अर्चा येन स तथा ।
अक्रोधने, आवा० १ भु० ८ अ० ६ उ० ।

समाहिय-समाहितात्मन्-त्रि० । सम्यक्वरणे, चारित्र्ये
व्यवस्थितः समुत्तुङ्गः साधुर्मुनिश्च अतुष्ट्वेपि भावसमाधि-
भेदेषु दर्शनज्ञानपञ्चारिप्रकृषु सम्यगाहितो व्यवस्थापित-
आत्मा येन स समाहितात्मा । ध्यानापादकगुणेषु उपयुक्ता-
त्मनि, दश० १० अ० ।

समाहियमण-समाहितमनस्-त्रि० । समं-तुल्यं रागद्वेषाक-
लितमाहितमुपनीतमात्मनि मनो येन स तथा । समाहिता-
त्ममनस्के, प्रश्न० १ संव० द्वार ।

समाहिरय-समाधिरत-त्रि० । ऐकान्तिकात्यन्तिकसुखोत्पाद-
के समाधी रते, सूत्र० १ भु० १० अ० ।

समाहिराय-समाधिराज-उ० । सर्वयोगाग्रेसरत्वात् (बौ-
द्धमनेन) नैराभ्युदयेने, द्वा० २४ द्वा० ।

समाहिवीरिय-समाधिवीर्य-न० । मनआदीनां समाधाने,
नि० सू० १ उ० ।

समि-शमिन्-त्रि० । शमोऽस्यास्तीति शमी । जितमनोभेगे,
आवा० १ भु० ५ अ० ३ उ० ।

समिह-समिति-स्त्री० । सम् पुर्वस्येण गतावित्यस्य क्लिप्त्य-
यान्तस्य समितिर्भवति । समेकीभावेनेति-समितिः । शोभ-
नैकाग्रपरिणामस्य चेष्टायाम्, आवा० ४ अ० ५ उ० । सूत्र० ।
दश० । सम्यक् प्रवृत्तौ, प्रश्न० १ संव० द्वार । संघा० ।
समितिरिति पञ्चानां चेष्टानां तान्त्रिकी संज्ञा । ध० २
अधि० । नि० सू० । प्रव० । दश० । अतुर्विशतिसङ्ख्या-
के उत्तराध्ययने, सं० ३६ सम० । उ० । सम्यग्जनेन,
प्रास्तापितवर्जने, आ० । सं० । आवा० । स्था० । आवा० ।
द्वा० । सम्यग्गमने, सम्यक् प्रवर्तने, उ० २४ अ० । स-
मागमे, सं० ।

पंच समिहो पयस्तामो, तं जहा-ईरियासमिहो भा-
सासमिहो एसणासमिहो आयासमिहो मंडमत्तनिकसेवणास-
मिहो उच्चारपासवखलेसिधाजङ्गलपारिहृावणियास-
मिहो । (सू० ५ +)

तथा समितयः-सङ्गताः प्रवृत्तयः, तत्रेयांसमितिः-ग-
मने सम्यक् सवपरिहारतः प्रवृत्तिः, भाषासमितिः-
निरवधवचनप्रवृत्तिः, एषणासमितिः-द्विचत्वारिंशद्व्यव-
र्जनं भक्तादिप्रद्वेष प्रवृत्तिः, आशने-प्रद्वेषे भाण्डमा-
त्रयोरुपकरणपरिच्छेदस्य निक्षेपण अवस्थापने समितिः-
सुप्रत्युपेक्षितादिसाङ्गत्वेन प्रवृत्तिश्चतुर्थी, तथोच्चारस्य-
पुरीषस्य प्रभवणस्य-सूत्रस्य खेलस्य-निष्ठीवनस्य शि-
ङ्गाणस्य-नासिकाश्लेषमणो जङ्गलस्य-वृद्धमलस्य परिहृाप-
नायां-परित्यागं समितिः-स्थण्डिलादिदोषपरिहारतः प्र-
वृत्तिरिति पञ्चमी । सं० ५ सम० ।

अट्ट समितितो पञ्चतामो, तं जहा-ईरियासमिती भा-
सासमिती एसणासमिती आयासमिती मंडमत्तनिकसेवणास-
मिती उच्चारपासवखलेसिधाजङ्गलपारिहृावणियासमि-
ती मणसमिती वइसमिती कायसमिती । (सू० ६०३)

‘अट्ट समिह’ त्वादि, सम्यगिति-प्रवृत्तिः समितिः, ईया-
यां-गमने समितिश्चतुर्थीपारपूर्वतयेतीयांसमितिः, एवं
भाषायां निरवधभाषणतः, एषणायामुद्गमादिदोषवर्जनतः,
आशने-प्रद्वेषे भाण्डमात्रायाः-उपकरणमात्राया भाण्ड-
स्य वा-चत्वार्युपकरणस्य सूत्रमादिषावस्य वा मात्रस्य
च-साधुभाजनविशेषस्य निक्षेपणाय च समितिः सुप्रत्यु-
पेक्षितसुप्रमाजितक्रमेणैव, उच्चारप्रभवणखेलशिङ्गाणजङ्ग-
लां पारिहृापनिकायां समितिः स्थण्डिलविशुद्धादिक्रमेण,
खेलो-निष्ठीवनं शिङ्गाणां-नासिकाश्लेषमिति, मनसः कुशल-
तायां समितिः, बाणां कुशलत्वनिरोधं समितिः, कायस्य
स्थानादितु समितिरिति । स्था० ८ डा० ३ उ० ।

अट्टसु वि समिहसु अ, दुबालसंगं अमोअरइ जम्हा ।
तम्हा पवयणमाया, अज्भयणं होइ नायव्वं ॥ ४५६ ॥

‘अष्टास्वपि’ अष्टसंख्यास्वपि समितिषु द्वादशाङ्ग-
वचने समवतरति-संभवति यस्मात्, ताश्चैवाभिधीय-
न्त इति गम्यते, तस्मात्प्रवचनमात्रा प्रवचनमात्रो
वोपचारत इदमध्ययने भवति ज्ञातव्यमिति गाथाधेः ।
गतो नामनिष्पन्नो निक्षेपः । उ० । (यः समितः स
शुभः इति ‘अभ्युद्गाण ’ शब्दे, प्रथमभागे ६६३ पृष्ठ
उक्तम् ।)

एषणासमितिमाह-

गवेसणाए गहणे य, परिभोगेसणा य जा ।
आहारमुवहिंसिजाए, एए तिषि विसोहिए ॥ ११ ॥
उग्गमुप्पायणं पढे, विइए सोइज एसणं ।
परिभोगम्मि चउत्तं तु, विसोइज्ज जयं जई ॥ १२ ॥
गवेसणायाम्-अन्वेषणायाम् प्रद्वेषे च-स्वीकारे, उभयत्र
प्राकृतत्वाद्भवति संबध्यते, ततो गवेसणायामेषणा प्रद्वेषे

वैषया परिभोग—आसेवने तद्विवैषया परिभोगैषया च या, 'आहारोचदितिसञ्जाय' ति—वचनव्यत्ययात् आहारोपधिशब्दास्तु प्रतीतास्वैता-उक्तया पक्ष्याः स्वत्वा-ह्लिङ्गव्यत्ययापत्तौ विशेषयेत्-निर्गोवा विदध्यात्, पठ्यते च—'गवेषणाए गवेषणं, परिभोगसन्नाति य । आहार-मुवहि सेजं, एए तिष्ठ विसोदिय' ॥१॥ ति । इति अस्य च वचनव्यतिरिक्ताहारादीनि त्रीणि विशेषयेदिति संज्ञापार्थः, कथं विशेषयेत् ? इत्याह-उद्गमात्पादना च उद्गमात्पाद-नामिति, समाहारस्तत्किमित्याह-विशोधयेदित्युत्तरं सप्र-त्ययः । किमुक्तं भवति-आधाकर्मोद्देशपरिहारत उद्गमे धा-उयादिदोषपरित्यागतस्त्रोपादानां मुद्रामादधीत 'पदं' ति-प्रथमायां गवेषणायां 'वाप' ति-द्वितीयायां प्रवृत्तैषयायां शोधयेत् शङ्कतादिदोषत्यागत पक्ष्यां-प्रवृत्तकालभाविप्राह-गतदोषान्वेषणात्मिकां, परिभोगैषयायां चतुष्कं पिष्टशब्दा-वक्षणात्रात्मकम्, उक्तं हि—'पिष्टं सेजं च वर्यं च, चउत्थं पायमेव य' ति-विशोधयेद्विह चतुष्कशब्देन तद्विव उप-भोग उपलक्षितः, ततस्ते विशेषयेदिति । कोऽर्थः ? उद्गमादि-वृत्तत्यागतः मुद्रमेव चतुष्कं परिभुञ्जीत, यदि चाद्गमादीनां दोषोपलक्षणायात्, 'उगम' ति-उद्गमदोषान् 'उपायण' ति-उत्पादनादोषान् 'पसण' ति-पक्षणादोषान् विशेषयेत्, चतुष्कं च संयोजनाप्रमाणाङ्कारधूमकारणात्मकम्, अङ्कार-धूमयोर्मोहनीयास्तमस्तन्वैकतया विवक्षितत्वात् विशेषये-तुभयत्र शोधनमपनयनं 'उयं' ति-यतमात्रे वतितस्तपस्वी । इत्याख्याह्वयेऽपि च पुनस्तस्या एव क्रियाया अभिधानमति-शयव्यापनायामिति सूत्रद्वयायः ।

इदानीमादानान्तपक्षसमितिमाह—

ओहोवहुवग्गहिणं, भंडगं दुविहं मुणी ।

गिएहंतो विक्खिंवंतो य, पउंजेज इमं विहिं ॥१३॥

चकुत्ता पाडिलेहिता, पमज्जिजा जयं जई ।

आईए निक्खिजिजा वा, दुहओ व समिए सया ॥१४॥

'आहोवहुवग्गहिणं' ति—उपधिशब्दो मध्यनिहिष्ठत्वात् उमरकगुणप्रस्थिवबुभयत्र संबध्यते, तत आधोपधिमोपप्र-दिकारिधि च भावइकमुपकरणं रजोहरणद्वयकादि द्विविध-म्-उद्गमेदतो द्विभेदं मुनिः गृहभाददानां निक्षिपंश्च क-चित् स्थापयन् प्रयुञ्जीत इत्यापारयेदिमं-वक्ष्यमाणं विधि-न्यायम् । तमेवाह-चकुत्ता-इत्यत्र 'पाडिलेहिता' ति-प्रत्यये-क्याचलोच्य प्रमाज्जयेत्-रजोहरणयादिना विशेषयेत् यतमानो यतितस्तः 'आईए' ति-आदवीत-गृह्यात् निक्षिपत् वा स्थापयेत् 'दुहओ व' ति-ह्रावपि प्रकामादीभिकोपप्राहिकोप-धी, यादवा-ह्रिधाऽपि प्रव्यता भावतश्च समितः प्रकामादा-ननिक्षेपणसमितिमात्रं सन् सदा-सर्वकालमिति सूत्रद्वया-र्थः । उक्तं २४ अ० । नैरन्त्येण मीलनायाम्, अनु० । समुदये, स्या० ३ डा० १ उ० ।

समिहजोग-समितियोग-पुं० । सम्प्रवृत्तिसम्बन्धे, प्रश्न० ४ संब० द्वार ।

समिहमा-समितिमा-स्त्री० । समिता कणिका तथा निष्प-आ समितिमा । मण्डके, पुस्तिकायां च । हुं१ उ०२ प्रका० १०६

समिक्ख-समीक्ष्य-अव्य० । पर्यालोच्येत्यर्थे, आब० ४ अ० । सूत्र० । केवलज्ञानार्थान् परिहायेत्यर्थे, सूत्र० १ भु० ६ अ० । समिच्च समेत्य-अव्य० । ज्ञातेत्यर्थे, सूत्र० १ भु० १२ अ० । मिलित्वेत्यर्थे, आ० प्र० १ अ० । आचा० ।

समि(द्व)हु-समृद्ध-त्रि० । धनधान्यादिभिभूतियुक्ते, कं० प्र० १ पाहु० डा० । नि० । वृद्धिमुपगतं, प्रका० १ पद । उक्त० पा० । व्य० । रा० । प्रश्न० । आ० प्र० । वन्द्यगुप्तसमये पाटलिपुत्रे नगरे स्थितानां सुस्थिताभिधस्त्रीणां शिष्ये, पि० । ('बुध' शब्दं तृतीयभागे ११६६ पृष्ठे कथा ।)

समिहुय-समृद्ध-पुं० । पक्षस्य षष्ठं दिवसे, ज्यो० ४ पाहु० ।

समिहुयर-समृद्धतर-पुं० । विशिष्टतरसंपदि, स्या० ४ डा० १ उ० ।

समि(क्वि)द्धि-समृद्धि-स्त्री० । 'अतः समृद्धादौ वा' ॥ ८ ।

१ । ४४ ॥ अनेनदेरतः पाक्षिको दीर्घादेशः । तदभावे-समि-खी १ प्रा० । 'इत्कावादौ' ॥ ८ । ११२८ ॥ अनेन श्रुत इत्वम् । प्रा० । अहिंसायाम्, समृद्धिदन्तुत्वेन समृद्धिरेवोच्यते । प्रश्न० १ संब० द्वार । सम्यक् प्रकारेण श्रुद्धौ, संपदि, विभूतौ च । आब० ४ अ० । स्या० ।

समिय-शुभिक-पुं० । शम एव शुभिकः । शमभावे, प्रश्न० ५ संब० द्वार ।

समिय-समित-त्रि० । सम्यगित-प्राप्तो ज्ञानादिकं मोक्षमा-गमसौ समितः । प्राप्तज्ञानादिकं, सूत्र० १ भु० १६ अ० । स-मितिभिः सहिते, सदायत्ने, आचा० १ भु० ६ अ० ४ उ० । आ० । संयते, आचा० २ भु० १ सू० १ अ० १ उ० । शुभेतेषु रा-गद्वेपरहिने, आब० १ अ० । सम्यक् प्राप्ते, आब० ४ अ० । युक्ते, आचा० १ भु० ४ अ० ४ उ० । सदाकारानुष्ठायिनि, सूत्र० १ भु० १४ अ० । समायुक्त, हुं० ६ उ० । उक्त० । प्रमायोपेताङ्गे, पि० । आ० । दशा० । अ० । 'समिया खं' ति-सम्यगिति प्र-शंसार्थो निपातत्वेन सम्यक्त्वे व्याकृतं वर्तन्ते, अविपर्या-सास्त इत्यर्थः, सम्यङ्, समञ्जसंति वा समिता वा स-म्यक् प्रवृत्तयः । अ० २ श० ४ उ० । समिता याम पंक्तां समितोहि समिता । नि० सू० २ उ० । उपयुक्ते, जं० २ ब० १ । प्रश्न० । सं-व्यवा मांसभागे गते, आचा० १ भु० ३ अ० २ उ० । आ-च० । अट्टकं, ध० ३ अधि० । हुं० । सप्रमाणं, अ० ३ श० ८ उ० । निरन्तरं, स्या० १० डा० ३ उ० । पुं० । गवेषणायामुदाहृते उपशमे नीते (आचा० १ भु० ६ अ० ४ उ० ।) लनामक्याते आचार्ये, पि० । वज्रस्वामिनां मानुलकं, आ० प्र० १ अ० । श्रमित-त्रि० । अभ्यासवस्तु, अ० २ श० ४ उ० ।

समियदंसण-समितदर्शन-पुं० । सम्यग् इतं-गतं दर्शनं यस्य स समितदर्शनः । सम्यग्दर्शौ, आचा० १ भु० ६ अ० २ उ० । समिया-शुभिता-स्त्री० । उपशमनतायाम्, आचा० १ भु० ४ अ० ४ उ० । सम्यक् समञ्जसे, आचा० १ भु० ६ अ० २ उ० । (अत्रत्या वक्ष्यता 'अतमिय' शब्दं प्रथमभागे ८४४ पृष्ठे । तथा 'लोगसाट' शब्दं षष्ठे भागे गता ।)

शुभिता-स्त्री० । शमिनो भावः शमिता । शमे, आचा० १ भु० ८ अ० ८ उ० ।

साम्य-न०। सर्वत्र समरूपतायाम्, आद्या० १ भु० ८ अ० ८ उ०।
स(श)मि(ता)का-स्त्री०। उत्तमत्वेन स्थिरप्रकृत्या समवती
स्वप्रमोदां कोपौस्तुक्यादिभावात् शमयत्युपादेयवचनतयेति
शमिका। शमिता वा। सर्वेषामिन्द्राणामभ्यन्तरपर्यायि, भ० ३
श० १० उ०।

समियाचार-सम्यगाचार-पुं०। सम्यग्-स्वशास्त्राधिष्ठितानु-
ष्ठानादधिपरीत आचारः—अनुष्ठानं येषां ते सम्यगाचाराः।
सदाचारेषु साधुषु, सूत्र० २ भु० ५ अ०।

समिताचार-पुं०। सम्यग् वा इतो व्यवस्थितः आचारो येषां
ते समिताचाराः। सदाचारेषु भिक्षुषु, सूत्र० २ भु० ५ अ०।

समियापरिचाय-शमितापर्याय-पुं०। शमिता शमोऽस्यास्ती-
ति शमी, तद्भावाः शमिता, पर्यायः—प्रव्रज्या शमितया पर्यायः
प्रव्रज्याऽस्यति बहुव्रीहिः। तथाविधं सुप्रमये, आद्या० १ भु०।
सम्यक्पर्याय-पुं०। सम्यक् पर्यायोऽस्यति सम्यक्पर्यायः।

साधुपर्यायवति साधौ, आद्या० १ भु०।

समिला-समिला-स्त्री०। शकटोपकरणभेदः, आ० म० १ अ०।

समिसंगलिया-शमीसङ्गलिका-स्त्री०। शमी वृक्षविशेषस्त-
स्य सङ्गलिका-फलिका। शमीवृक्षफलिकायाम्, अणु०।

समिहा-समिधा-स्त्री०। काष्ठकण्ट, पि०। काष्ठिकायाम्, भ०
११ श० ६ उ०। इन्धनयूते काष्ठे, अन्त० १ भु० १ वर्गे ८ अ०।
आद्या०। नि०। आ० म०।

समी-शमी-स्त्री०। वृक्षविशेषे, अणु०।

समीकृत-समीकृत-त्रि०। सम्यग् व्यवस्थापिते, सुदेयत्वेन
व्यवस्थापिते, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ०।

समीकरण-समीकरण-न०। समानतायोजनं, विशेष०।

समीखल्लय-शमीखल्लक-न०। शमीसम्बन्धिनि पत्रपुटे, वृ०
१ उ० ३ प्रक०।

समीर-समीर-पुं०। बायी, को०।

समीरण-समीरण-न०। सम्यगीरणं समीरणम्। प्रेरणे, आ-
द्या० १ भु० ८ अ० ८ उ०।

समीरिष-समीरित-त्रि०। प्रेरिते, आद्या० १ भु० ८ अ० ८ उ०।
पापेन कर्मणा बोधिते, सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ०।

समीष-समीष-पुं०। सन्निधाने, बो० १६ विच०।

समीहा-समीहा-स्त्री०। सम्यगुद्यमे, सूत्र० १ भु० ८ अ०।

समीहिय-समीहित-त्रि०। हृष्टे, सूत्र० १ भु० १४ अ०। मी-
मांसिते, व्य० ३ उ०।

समुद्-समुद्-पुं०। स्वभावे, व्य० ७ उ०।

समुद्-देशा-अभ्यासकरणं, वृ० १ उ० २ प्रक०।

समुद्भ-समुदित-त्रि०। समुदायाज्जताप्राप्ते, विशेष०।

समुद्भयसत्ति-समुदितशक्ति-स्त्री०। अनन्तरकारणमध्ये वि-
द्यमानायां द्वितीयायां सामान्यशक्ती, द्रव्या० १ अभ्या०। (समु-
दितशक्तिः 'सत्ति' शब्देऽस्मिन्नेवागता।)

समुद्धरिसय-समुत्कर्ष-न०। उत्सेहे, सूत्र० १ भु० २
अ० २ उ०। आ० म०। उत्कृष्टताविधाने, स्वा० ३ डा० १
उ०। मनने, व्य० ४ उ०। ह्या०।

समुद्धिपाय-समुत्कीर्तन-न०। समुच्चारणे, अणु०। आ०
म०। संशब्धेन, विशेष०।

समुक्लिप्त-समुत्तृप्त-त्रि०। निसर्गाय समुत्क्रान्ते, व्याप्ते, वि-
पा० १ भु० ३ अ०।

समुक्लिप्ता-समुद्धिका-स्त्री०। प्रातर्गृहाङ्गणे जलच्छुटकदा-
यिकायाम्, आ० १ भु० ८ अ०।

समुग्ग-समुद्ग-पुं०। पात्रविशेषः, जी० ३ प्रति० २ उ०। पक्षि-
विशेषः, जी० ३ प्रति० ४ अ०।

समुग्गनिमग्गगूढजाणु-समुद्गनिमग्गगूढजानु-त्रि०। समुद्ग-
स्येव समुद्गकपाक्षिण इव निमग्ग-अन्नः प्रावष्ट गूढं मांसल-
त्वाद्गुह्यत जानुनी अष्टीवन्तो येषां न तथा। समुद्गकपाक्षिण
इव निगूढजानुन पुरुषादौ, जी० ३ प्रति० ४ अधि०।

समुग्गपक्षि-समुद्गपक्षिण-पुं०। समुद्गकवत्पक्षौ येषां ते स-
मुद्गकपाक्षिणः। समासात् इत्यर्थः। पक्षिभेदे, स्वा० ४ डा०
४ उ०। प्रज्ञा०। सूत्र०। जी०। "सं किं तं समुग्गपक्षी ?,
समुग्गपक्षी पगागारा पणत्ता, तेणं सुऽत्थि इदं काहिरपसु
दीवसमुद्गसु भवति। सेत्तं समुग्गपक्षी" जी० टी० १ प्रति०।

समुग्गय-समुद्गक-न०। अभिजावस्थे कार्पोरीफले, आ० १
भु० १७ अ०। समुद्गक इव समुद्गकाः। सतिकायुडे, जी०
३ प्रति० ४ अधि०। जं०। रा०। तैलाद्याधारविशेषे, उक्तं
च जी०। अभिगममूलटीकायाम्—तैलसमुद्गको सुगन्धितैला-
धारौ। रा०।

समुग्गध-समुद्घात-पुं०। वेदनादिभिः सह एकीभावेन प्रा-
वहतया निजंरं, प्रज्ञा०।

वियवसुत्थना-

- (१) गतिपरिणामविशेषः संप्रवृत्तिगायया विन्यते।
- (२) संप्रवृत्तिगायोक्तमर्थं स्पष्टयन् प्रथमतः समुद्घातसं-
ख्याविषयं प्रश्नसूत्रम्।
- (३) अनुर्विशतिवर्गकमधिकृत्य एकैकस्य जीवस्य कति
वेदनादयः समुद्घाता अनिताः कति भाविन इति
चिन्तनम्।
- (४) नैर्यिकादेः प्रत्येकसमुद्घातकरणे समुद्घातचिन्तनम्।
- (५) अनुर्विशतिवर्गकसूत्रैः कषायसमुद्घातं चिन्तयति।
- (६) मारणान्तिकसमुद्घातचिन्तनम्।
- (७) नैर्यिकाणां वेदनासमुद्घातचिन्तनम्।
- (८) समुद्घातानां परस्परमल्पबहुत्वम्।
- (९) कषायसमुद्घातगता विशेषवृत्त्यन्या।
- (१०) कौर्थादिसमुद्घातैः शेषसमुद्घातैश्च समबहता-
नामसमबहतानां च परस्परमल्पबहुत्वचिन्तनम्।
- (११) यस्मिन् समुद्घाते वर्तमाना यावत् क्षेत्रं समु-
द्घातवशता यैः पुद्गलैर्व्याप्नोति तन्निकषणम्।
- (१२) वैकियसमुद्घातविषयचिन्तनम्।
- (१३) समुद्घातद्वारविस्तरः।

(१) गतिपरिणामविशेष एव समुद्रघातमित्यन्ते, तत्र समुद्रघातवर्ण्यताविषये इयमादौ संप्रहणिकाया—

वेयव्यकसायमरये, वेडम्बियतेय ए आहारे ।

केवलिय वेव भवे, जीवमणुस्साय सचेव ॥ १ ॥

‘वेयये’ त्यादि, इह समुद्रघाताः सप्त प्रवर्ति, तद्यथा—‘वेयव्यकसायमरये’ इति, वेद्वे च कषायाम्ब मरये च वेदनकषाय-मरये समाहारो द्वन्द्वस्तस्मिन् विषये त्रयः समुद्रघाता भवन्ति, तद्यथा—वेदनासमुद्रघातः कषायसमुद्रघातो मरणसमुद्रघातश्च, ‘वेडम्बिय’ सि—वैकियविषयश्चतुर्थः समुद्रघातः, तैजसः पञ्चमः समुद्रघातः, षष्ठ आहार इति—आहारकशरीर-विषयः, सप्तमः केवलिकः—केवलितु भवति, ‘जीवमणुस्साय सचेव’ ति—सामान्यतो जीवचिन्तायां मनुष्यद्वारचिन्तायां सत्त्व-सप्तपरिमाणः समुद्रघाता वक्ष्यन्ते, न मूनाः, सप्तानामपि तत्र सम्प्रभात्, ‘सचेव’ ति—एवकारोऽत्र परिमाणे, वसन्ते च परिमाणे एवशब्दः यदाह शाकटायन्यासकृत्—‘एवोऽवधारणपृथक्परिमाणेति, शेषद्वारचिन्तायां तु यथासम्भवे वाच्याः, तत्र चाग्रे स्वयमेव सूत्रकृताऽभिधास्यन्ते इत्येव संप्रहणिकायासंक्षेपायः । अथ समुद्रघात इति क्रः शब्दार्थः, उच्यते—समिति—एकीभावं, उत्पन्नत्वं, एकमीमांसेन प्राबल्येन घानः समुद्रघातः केन सह एकीभावगमनमिति चेत्, उच्यते—अर्थाद्वेनादिभिः, तथाहि—यदाऽऽत्मा वेदनादिसमुद्रघातगतो भवति तदा वेदनाद्यनुभवज्ञानपरिणत एव भवति, आन्वज्ञानपरिणतः, प्राबल्येन कथं घात इति चेत्, उच्यते—इह वेदनादिसमुद्रघातपरिणतो बह्वन् वेदनीयाधिक्रमप्रदेशान् कालान्तरानुभवयोग्यानुशीरणाकरणाकृष्याद्यावत्तिकायां प्राक्कन्यानुभूय च निर्जैर्यात्, आत्मप्रदेशेसह संक्रिष्टान् सातयतीति भावः, ‘पुर्वकय-कम्मसाङ्गं तु निजजरा’ इति वचनान्, तथाहि—वेदनासमुद्रघातोऽसंख्यकमाश्रयः कषायसमुद्रघातः कषायव्यचारित्रमाहनीयकमाश्रयः, मारणान्तिकसमुद्रघातः अन्तर्मुहूर्तं शेषायुःकमाश्रयः, वैकुर्विकतैजसाहारकसमुद्रघाता यथाक्रमं वैकियशरीरतैजसशरीराहारकशरीरनामकमाश्रयाः, केवलिसमुद्रघातः सदसद्वेदशुभाशुभनामो-च्यनीचैर्गोत्रकमाश्रयः, (प्रज्ञा०) (तत्र वेदनासमुद्रघातगताऽऽत्मवर्ण्यता ‘वेयवासमुद्रवाय’ शब्दे षष्ठे भागे गता ।) कषायसमुद्रघातसमुद्रघातः कषायव्यचारित्रमोहनीयकमपुद्गलपरिणतं विषये, तथाहि—कषायोदयसमाकुलो जीवः प्रदेशान् बहिर्विधिपति तैः प्रदेशैर्वेदोदरादिग्राहि कल्लकम्बाद्यन्तरालानि आपूर्यायामतो विस्तरतश्च वेदभास्त्रमभिमन्याय वसन्ते, तथाभूतश्च भूतान् कषायकर्मपुद्गलान् परिणतयति । (प्रज्ञा०) (इतो भे ‘मारणंति यसमुद्रवाय’ शब्दे षष्ठे भागे २४४-२४५ वृत्ते गतम् ।) (वैकियसमुद्रघातवर्ण्यता ‘वेडम्बियसमुद्रवाय’ शब्दे षष्ठे भागे गता ।) एवं तैजसाहारसमुद्रघातावापि भावनीयी, नवरं तैजससमुद्रघातस्ते-जोलेष्याधिनिर्गमकाले तैजसनामकर्मपुद्गलपरिणतहेतुः, आहारकसमुद्रघातगतस्साधारकशरीरनामकर्मपुद्गलान् परिणतयतीति, केवलिसमुद्रघातगतः केवली सत्यसद्वेधादिकर्मपुद्गलपरिणतं करोति, स च यथा कुरुते तथा विनियज-

नानुप्रहाव भाव्यते इति, केवलिसमुद्रघातोऽहसामयिकः, न च कुर्वन् केवली प्रथमसमये बाहस्यनः स्वशरीरमावकुर्वन्मध्यमं लोकान्तर्गम्यन्तम् आत्मप्रवेशान् इहमारचयति, द्वितीयसमये पृथोपरं दक्षिणोत्तरं वा कपाटे, तृतीये मध्याह्ने, चतुर्थेऽवकाशास्ताराणां पूर्वे, पञ्चमेऽवकाशास्ताराणां संहारे, षष्ठे मध्याह्ने, सप्तमे कपाटस्थे, अष्टमे स्वशरीरस्थो भवति, वक्ष्यति च—“ एवमे समये वृद्धं करोह, वीर्यं कपाटे करोह ” इत्यादि, तत्र इहसमयात् प्राक् या पक्षोपमासकृत्येवभाग-मात्रा वेदनीयनामगोत्राणां स्थितिरासीत् तस्या बुद्ध्या सं-संख्येयभागाः क्रियन्ते, ततो इहसमये वृद्धं कुर्वन् असं-ख्येयान् भागान् इति, एकोऽसंख्येयो भागोऽवतिष्ठते, येषां प्राक्मध्यस्थायां रसस्तस्याप्यनन्ता भागाः क्रियन्ते, ततस्तस्मिन् इहसमये असातवेदनीय १ प्रथमवर्जसंस्थान १ संह-ननपञ्चका ११ प्रशस्तवर्णादिचतुष्टयो १५ पश्चात् १५ प्रशस्त-विहायोगति १७ दुःस्वर १८ दुर्मेगा १९ ऽस्थिरा २० ऽपयो-सका २१ ऽशुभा २२ ऽनोदिया २३ ऽवशः कीर्ति २४ मीचैर्गोत्रक-पाणां २५ पञ्चविंशतिप्रकृतीनामनन्तान् भागान् इति, एकोऽ-नन्तभागोऽवशिष्यते, तस्मिन्नेव च समये सातवेदनीय १ वेवगति २ मनुष्यगति ३ वेवानुपूर्वी ४ मनुष्यानुपूर्वी ५ पञ्चगव्यजाति ६ शरीरपञ्चको ११ पाञ्चत्रय १४ प्रथम-संस्थान १५ संहनन १६ प्रशस्तवर्णादिचतुष्टयो २० ऽगु-रलघु २१ पराघातो २२ क्वास २३ प्रशस्तविहायोगति २४ त्रस २५ बाह्वर २६ पर्यात् २७ प्रत्येकाऽऽतयो २८ द्योत ३० स्थिर ३१ शुभ ३२ सुभग ३३ सुस्वरा ३४ ऽद्वेय ३५ यशःकीर्ति ३६ निर्माण ३७ तीर्थकरो ३८ चैर्गोत्रकपा-णां ३९ मेकांनचत्वारिंशतः प्रकृतीनामनुभागोऽप्रशस्तप्र-कृत्यनुभागमप्यप्रवेशनोपहस्यते, समुद्रघातमाहारमप्येतत् । तस्य चोद्धारितस्य स्थितेरसंख्येयभागस्यानुभागस्य चान-न्तभागस्य पुनर्यथाक्रममसंख्येया अनन्ताश्च भागाः क्रियन्ते, ततो द्वितीये कपाटसमये स्थितेरसंख्येयान् भागान् इति एकोऽवशिष्यते, अनुभागस्य चानन्तान् भागान् इति एकं मुञ्चति । अत्राप्यप्रशस्तप्रकृत्यनुभागमप्यप्रवे-शनेन प्रशस्तप्रकृत्यनुभागघातो द्रष्टव्यः, पुरत्येतत् समवेऽ-वशिष्टस्य स्थितेरसंख्येयभागस्यानुभागस्य चानन्ततम-भागस्य पुनर्बुद्ध्या यथाक्रममसंख्येया अनन्ताश्च भागाः क्रियन्ते ततस्तृतीये समये स्थितेरसंख्येयान् भागान् इति, एकं मुञ्चति, अनुभागस्य चाऽनन्तान् भागान् इति, एकमनन्तभागं मुञ्चति । अत्रापि प्रशस्तप्रकृत्य-नुभागघातोऽप्रशस्तप्रकृत्यनुभागमप्यप्रवेशनोपहस्यते । ततः पुनरपि तृतीयसमयावशिष्टस्य स्थितेरसंख्येयभागस्यानु-भागस्य चानन्ततमभागस्य बुद्ध्या यथाक्रममसंख्येया अ-नन्ताश्च भागाः क्रियन्ते, ततश्चतुर्थसमये स्थितेरसंख्ये-यान् भागान् इति, एकस्तिष्ठति, अनुभागस्याप्यनन्तान् भागान् इत्येकोऽवशिष्यते, प्रशस्तप्रकृत्यनुभागघातश्च पूर्व-वद्वक्ष्येयः । एवं च स्थितिघातादि कुर्वन्तश्चतुर्थसमये सप्त-वेधापूरितसमस्तलोकस्य भवगतः केवलिनो वेदनीयादि-कर्मचरस्थितिधनुः संख्येयशुभा जाता, अमुकसमवेधा-प्यनन्तशुभः, चतुर्थसमयावशिष्टस्य च स्थितेरसंख्येयभा-

गस्यानुभागस्य चानन्ततमभास्य भूयोऽपि बुद्ध्या यथाक्रमं संख्येया अनन्ताश्च भागाः क्रियन्ते , ततोऽथकाशान्तर-संहारसमये स्थितेः संख्येयभागान् इति, एकं संख्येय-भागं श्रेणीकरोति , अनुभागस्यानन्तान् भागान् इति एकं मुञ्चति । एवमन्तेषु पञ्चसु वेदविंशत्येषु प्रत्येकं सामयिकं कण्डकमुत्कीर्णं , समं समं स्थितिकण्डकानु-भागकण्डकघातनात् , अतः परं षष्ठसपयादारभ्य स्थितिक, षड्कमनुभागकण्डकं चान्तमुद्धर्तेन कालेन विनाशयति , प्रयत्नमश्रीभावात् , षष्ठादिषु च समंषु कण्डकस्य प्र-तिसमयमेकैकं शकलं तावदुत्कीरति यावदन्तमुद्धर्त्तचरम-समये सकलमपि तत्कण्डकमुत्कीर्णं भवति । एवमान्त-मौहर्त्तिकानि स्थितिकण्डकान्यनुभागकण्डकानि च घातयन् तावद्विदितव्यः यावत् सयोग्यवस्थाचरमसमयः , सर्वा-ण्यापि चामूनि स्थित्यनुभागकण्डकान्यसंख्येयान्यवगन्त-व्यानीति कृतं प्रसङ्गम् । प्रकृतं प्रस्तुतम् ।

(२) तत्र संप्रदक्षिणायांक्रम्यते स्पष्टयन् प्रथमतः समु-

द्घातसंख्याविषयं प्रश्नसूत्रमाह—

कति खं भंते ! समुग्धाया पण्यता, गौयमा ! सत्त समुग्धा-या पण्यता, तं जहा—वेदशासमुग्धाते ? कसायसमुग्धाते २ मारखंतियसमुग्धाते ३ वेउव्वियसमुग्धाते ४ तेयासमुग्धाते ५ आहारसमुग्धाते ६ केवलिसमुग्धाते ७ । वेदशासमुग्धाए खं भंते ! कति समइए पण्यते ? , गौयमा ! असंखेजसमइए अंतोमुहुसिते पण्यते, एवं० जाव आहारसमुग्धाते । केवलि-समुग्धाए खं भंते ! कति समइए पण्यते ? , गौयमा ! अइ समइए पण्यते । नेरइया खं भंते ! कति समुग्धाया पण्यता ? , गौयमा ! चत्तारि समुग्धाया पण्यता , तं जहा—वेदशासमुग्धाए कसायसमुग्धाए मारखंतियसमु-ग्धाए वेउव्वियसमुग्धाए । असुरकुमारारणं भंते ! कति समुग्धाया पण्यता ? , गौयमा ! पंच समुग्धाया पण्यता, तं जहा—वेदशासमुग्धाए कसायस-समुग्धाए मारखंतियसमुग्धाए वेउव्वियसमुग्धाए तेयासमु-ग्धाए एवं जाव चत्थियकुमारारणं । पुढविकाइया खं भंते ! कति समुग्धाया पण्यता ? , गौयमा ! तिण्ण समुग्धाया पण्यता, तं जहा—वेदशासमुग्धाए कसायसमुग्धाए मारखं-तियसमुग्धाए, एवं० जाव चउरिंदियाणं, नवरं वाउकाइ-याखं चत्तारि समुग्धाया पण्यता, तं जहा—वेदशासमु-ग्धाए कसायसमुग्धाए मारखंतियसमुग्धाए वेउव्विय-समुग्धाए पंचिंदियतिरिक्खजाणियाणं ० जाव वेमा-शिया खं भंते ! कति समुग्धाया पण्यता ? , गौयमा ! पंच समुग्धाया पण्यता, तं जहा—वेयशासमुग्धाए कसायसमुग्धाए मारखंतियसमुग्धाए वेउव्वियसमुग्धाए तेयासमुग्धाए नवरं मणुस्साखं सचविहि समुग्धाए पण्यते, तं जहा—वेदशास-मुग्धाए कसायसमुग्धाए मारखंतियसमुग्धाए वेउव्विय-

समुग्धाए तेयासमुग्धाए आहारसमुग्धाए केवलिसमुग्धाए ।

(ख० ३३१)

‘ कइ खं मित्यादि , कति-किपरिमाणा शुभिति वाक्याऽलंकारः , ‘ भदन्ते ’ ति-भगवतो बर्द्धमानस्वामिन् आम-न्त्रणं , भदन्तव्यं च भगवतः एतमकथ्याकथोगित्वात् , यद्विधा-भवान्तेति , द्रष्टव्यं , सकलसंसारपर्यन्तपरित्यात् , अथवा—भयान्त ! इहपरलोकादिभेदभिन्नसप्तप्रकारभवावि-नाशकत्वात् , समुद्घाताः—उक्तशब्दाः—प्रज्ञाः , भगवा-नाह—‘ गोयमे ’ त्यादि , गौतम ! सत्त समुद्घाताः प्र-ज्ञाः , तद्यथा—वेदनासमुद्घात इत्यादि , वेदनायाः समुद्घातानां वेदनासमुद्घातः , एवं यावदाहारकसमु-द्घात इति , केवलिसमुद्घात इति—केवलिनः समु-द्घातः केवलिसमुद्घातः । सम्प्रति कः समुद्घातः , कि-दन्तं कालं यावद्भवतोत्येतिरूपसुधार्यमाह—‘ वेयणे ’ त्यादि , सुगमं , नवरं ‘ जावे ’ त्यादि , एवमुक्तकारणा-भिलाषेनान्तमुद्धर्त्तप्रमास्तया च समुद्घाताः क्रमेण ताव-द्वाध्याः यावदाहारकसमुद्घातः , एते षडप्याद्या आन्त-मुद्धर्त्तिकाः , केवलिसमुद्घातस्त्वहसामायिकः , स चानन्त-रमव भावितः , यतान्व समुद्घातान् चतुर्विंशतिद्वयक-क्रमेण चिच्चिन्तियपुराह—‘ नेरइयाण ’ मित्यादि , ‘ ने-रयिकाणामाद्याभ्यन्तारः , तेषां तेजोलब्ध्याऽऽहारकलब्धि-केवलित्वाभावात् : शेषसमुद्घातत्रयासम्भवाद् , असुरकु-मारादीनां दशानामपि भवनपतीनां तेजोलक्षणाभिधाभावात् आद्याः पञ्च समुद्घाताः , पृथिवीकायिकाकायिकतेजस्क-यिकवनस्पतिकायिकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामाद्यास्तयः , तेषां वैक्रियादिलक्ष्यभावात् उत्तरेषां चतुर्णांमपि समुद्घा-तानामसम्भवात् , वायुकायिकानामाद्याभ्यन्तारस्तेषां वैक्रि-यलब्धिसंभवेन वैक्रियसमुद्घातस्यापि सम्भवात् , पञ्चन्द्रि-यतिर्यन्यानि कानामाद्याः पञ्च , केषांचित्तेषां तेजोलब्धेरपि भावात् , मनुष्याणां सप्त मनुष्येषु सर्वसम्भवात् व्यन्तर-ज्यानिष्कवेनानि कानामाद्याः पञ्च , वैक्रियनेजोलब्धिभावात् उत्तरी तु द्वौ न सम्भवतः आहारकलब्धिकेवलित्वाऽयो-गात् ।

(३) सम्प्रति चतुर्विंशतिद्वयकमधिकृत्य एकैकस्य जीव-स्य कति वेदनाद्वयः समुद्घाताः , अतीताः कति भाविन इति चिच्चिन्तियपुराह—

एगमेगस्स खं भंते ! नेरइयस्स केवइया वेदशास-मुग्धाया अतीता ? , गौयमा ! अयंता , केवइया पुरेक्खडा ? , गौयमा ! कस्सइ अत्थि , कस्सइ नऽत्थि । जस्सऽत्थि तस्स जइएखेणं एको वा दो वा तिप्पि वा उक्कोसेणं संखेजा वा असंखेजा वा अयंता वा एवं असुरकुमारस्स वि निरंतरं० जाव वेमाणि यस्स , एवं० जा-व तेयगासमुग्धाए एवमेते पंच चउवासा दंडगा । ए—गमेगस्स खं भंते ! नेरइयस्स केवइया आहारसमु-ग्धाया अतीता ? , कस्सइ अत्थि कस्सइ नऽत्थि , जस्स अत्थि तस्स जइएखेणं एको वा दो वा उ-

कोत्सेणं तिष्ठि, केवइया पुरेक्खडा, कस्सइ अ-
त्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहसेणं एको वा
दो वा तिष्ठिण वा उक्कामेणं चत्तारि, एवं निरंतरं
• जाव बेमासियस्स, नवरं मणुस्स अतीता वि पुरे-
क्खडा वि जहा नेरइयस्स पुरेक्खडा । एगमेगस्स णं भंते !
नेरइयस्स केवतिया केवलिसमुग्धाया अतीता ? ,
गोयमा ! नत्थि, केवइया पुरेक्खडा !, गोयमा ! कस्स-
इ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि एको, एवं • जाव
बेमासियस्स, नवरं मणुस्स अतीता कस्सइ अत्थि,
कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि एको, एवं पुरेक्खडा वि ।
(सू०३३२ ×)

‘एगमेगस्स णं भंते !’ इत्यादि, एकैकस्य सूत्रं मकारोऽस्मादधिकः, भद्रम् । नैरयिकस्य सकलमतीतं काल-
मधिकृत्य ‘केवइय’ इति—कियन्तो वेदनासमुद्घाता अ-
तीता—अतिक्रान्ताः ? , प्रथमानाह—गौतम ! अनन्ताः, ना-
रकादिस्थानामामनन्तशः प्राप्तत्वादेकैकस्मिन् नरकादि-
स्थानप्राप्तिकाले प्रायोऽनकशो वेदनासमुद्घातानां भावात्,
एतच्च बाहुल्यापेक्षयोच्यते, बहुधा हि जीवा अनन्तका-
लमस्ययद्द्वाराशुक्लुषा वर्णन्ते, ततस्तदपेक्षया एकैकस्य
नैरयिकस्यानन्ता अतीता वेदनासमुद्घाता उपपद्यन्ते ।
ये तु लोकाकालमसंख्यद्वाराशुक्लुषास्तेषां यथासम्भवं
संख्येया असंख्येया वा प्रतिपद्यन्ताः, ‘केवलं ते कतिपयं
इति न विवक्षिताः । ‘केवइया पुरेक्खडा’ इति इदं सूत्रं पाठ-
स्त्वामात्रं, सूत्रपाठस्यैवम्—‘एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स
केवइया बयणासमुग्धाया पुरेक्खडा’ इति, सुगमं, नवरं पुरे
अ-
न्ते कृताः—तत्परिणामप्राप्तियोग्यतया ख्यवस्थापिताः, साम-
र्थ्यात् तत्कर्मजीवेनेति गम्यते, पुरस्कृता अनागतकाल-
भाविन इति तात्पर्यार्थः । अत्र भगवानाह—कस्यापि स-
न्ति कस्यापि न सन्ति, यस्यापि सन्ति, तस्यापि जघ-
न्वत एको द्वौ वा त्रयो वा, उत्कर्षतः संख्येया वा अ-
संख्येया वा अनन्ता वा । इवमत्र भाषणा—यो नाम वि-
वक्षितप्रश्नसमयानन्तरं वेदनासमुद्घातमन्तरेष्वेव नरकादु-
द्बुल्लान्तरमनुष्यभवं वेदनासमुद्घातमप्राप्त एव सत्स्यति
तस्य पुरतो वेदनासमुद्घात एकोऽपि नास्ति, यस्तु
विवक्षितप्रश्नसमयानन्तरमाहुः शेषं कियत्कालं नरकमव-
स्थित्वा तदन्तरं मनुष्यभवागच्छ सत्स्यति तस्य एकादि-
सम्भवः, संख्यातकालसंसारवस्थायिनः संख्याताः, असं-
ख्यातकालसंसारवस्थायिनोऽसंख्याताः, अनन्तकालसंसा-
रावस्थायिनोऽनन्ताः, ‘एव’ मित्यादि, एवं नैरयिकोक्त-
प्रकारेणानुरक्तमारस्यापि यावत् स्थानितकुमारस्य वाच्यम्,
ततश्चतुर्विंशतिदण्डकमेण निरन्तरं तावद्वाच्यं यावद्भै-
मानिकस्य । किमुक्तं भवति ?—सर्वेष्वपि असुरकुमारा-
दिषु स्थानेषु अतीता वेदनासमुद्घाता अनन्ता वाच्याः,
पुरस्कृतास्तु कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, यस्या-
पि सन्ति तस्यापि जघन्वत एको द्वौ वा त्रयो वा उत्क-
र्षतः संख्येया असंख्येया अनन्ता वा इति वाक्याः । ना-

वनाऽपि पूर्वोक्तानुसारेण स्वयं परिभाषनीया, एवं चतुर्विं-
शतिदण्डकमेण कषायसमुद्घातो माहुरास्तिकसमुद्घा-
तो वैकियसमुद्घातस्यैव जससमुद्घातश्च प्रत्येकं, तत एव
पञ्चचतुर्विंशतिदण्डकसूत्राणि भवन्ति । तथा आह—
‘एवं जाव तेयगसमुग्धाप’ इत्यादि, एवं वेदनासमुद्घा-
तप्रकारेण शेषसमुद्घातान्यपि प्रत्येकं तावद्वाच्यं यावद्भै-
जससमुद्घातः, शेषं सुगमम्, ‘एगमेगस्स णं’ मित्यादि,
एकैकस्य भद्रम् । नैरयिकस्य वाञ्छात् सकलमतीतं काल-
मपेक्ष्य क्रियन्त आहारकसमुद्घाता अतीताः ? , भगवा-
नाह—गौतम ! कस्यापि ‘अयि’ इति—अस्तीति निपातः
सर्वलिङ्गवचना, यदाह शाकटायनन्यासकृत्—“अस्तीति
निपातः सर्वलिङ्गवचनेषु” इति, ततोऽयमर्थः—कस्यापि
अतीता आहारकसमुद्घाताः सन्ति कस्यापि न सन्ति,
येन पूर्वं मानुष्यं प्राप्य तथाविधसामग्र्यभावतश्चतुर्विंश-
त्वाणि नाधीतानि, चतुर्दशपूर्वाधिगमे वा आहारकलक्ष्य-
मायतः तथाविधप्रयोजनाभावेना वा आहारकशरीरं न
कृते तस्य न सन्तीति, यस्यापि सन्ति तस्यापि जघ-
न्वतः एको वा द्वौ वा उत्कर्षतस्तु त्रयो, न तु चत्वारः,
चतुष्टयः कृताहारकशरीरस्य नरकगमनाभावात्, आह
अ सूलीकाकारः—“आहारसमुग्धाया उक्कोसेणं तिष्ठि,
तनुविर नियमा नरं न गच्छइ जस्स चत्तारि भवन्ति”
इति, पुरस्कृता अपि कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति,
तत्र यो मानुष्यं प्राप्य तथाविधसामग्र्यभावतश्चतुर्विंश-
त्वाधिगममाहारकसमुद्घातं ज्ञान्तरं सत्स्यति तस्य
न सन्ति, शेषस्य तु यथासम्भवं जघन्वत एको द्वौ
वा त्रयो वा उत्कर्षतश्चत्वारः, तत ऊर्ध्वमेवशेषं गत्यन्तरा-
संक्रमेणाहारकसमुद्घातमन्तरं च लिङ्गिगमनभावात्,
‘एव’ मित्यादि, एवं नैरयिकोक्तप्रकारेण चतुर्विंश-
तिदण्डकमेण निरन्तरं तावद्वाच्यं यावद्भैमानिकस्य सू-
त्रम्, नवरं मनुष्यस्थातीता अपि पुरस्कृता अपि यथा—
नैरयिकस्य पुरस्कृतास्तथा वाच्याः, अतीता अपि चत्वारः
पुरस्कृता अपि चत्वार उत्कर्षतो वाक्या इत्यर्थः । सूत्र-
पाठस्यैवम्—‘एगमेगस्स णं मणुस्स भंते ! केवइया
आहारसमुग्धाया अतीता ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि
कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि जहसेणं एको वा दो
वा तिष्ठि वा उक्कोसेणं चत्तारि, केवइया पुरेक्खडा !, गो-
यमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि जस्स अत्थि जहसेणं
एको वा दो वा तिष्ठि वा उक्कोसेणं चत्तारि’ अत्र भाषणा-
इह यश्चतुर्थेवलमाहारकशरीरं करोति स निबन्नात् तद्वैव
एव मुक्तिमासाद्यति, न गत्यन्तरं, कथमेतद्वचसीयते इति-
चेत् !, उत्कर्षतः सूत्रपौर्वापर्ययोलाभमात्, तथा—यदि चतु-
र्थेवलमप्याहारकशरीरं कृत्वा गत्यन्तरं संक्रामेत ततो
नैरयिकावाच्यत्वतस्तथा गतौ उत्कर्षतश्चत्वारोऽप्याहारक-
स्य समुद्घाता उच्येरन्, न बोध्यन्ते, ततोऽवसीयते-
चतुर्थेवलमाहारकशरीरं कृत्वा निबन्नात् तद्वैव एवमु-
क्तं भवति, न गत्यन्तरगामौ, तत्र यः प्राग्भाहारकशरीरं
कदाचनानपि न कृतवान् तस्यातीतमाहारकसमुद्घातो
नास्ति, तनस्तदपेक्षया ‘कस्सइ नत्थि’ इति—यस्यापि
सन्ति सोऽपि यदि पूर्वमेकमाहारकशरीरं कृतवान्

तस्यैकाऽनीन आहारकस्य समुद्धानः द्वौ वारौ कृतवन्तौ द्वौ, त्रीन् वारान् कृतवन्तश्च यो, यश्चतुर्थेऽवलाहारकशरीरे कृत्वा आहारकसमुद्धानाञ्चतुर्थीप्रतिनिधुनो वर्त्तते न चाद्यापि मनुजभवं विजहाति तस्य चत्वारः, पुरस्कृता अपि समुद्धानाः कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति । तत्र यश्चतुर्थेऽवलाहारकशरीरे कृत्वा आहारकसमुद्धानात् प्रतिनिधुनो, यदिवा-पूर्वमकृताहारकशरीरेऽपि, अथवा-एकवारकृताहारकशरीरेऽपि, यदिवा-त्रिंशत्कृतः कृताहारकशरीरेऽपि, यदिवा-त्रिंशत्कृतः कृताहारकशरीरेऽपि तथाविधसामर्थ्याभावात् उत्तरकालमाहारकशरीरमकृत्यैव मुक्तिमवाप्स्यति तस्य पुरस्कृता आहारकसमुद्धाना न सन्ति, यस्यापि सन्ति तस्यापि जप्यन्त एका वा द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतश्चत्वारः तत्र एकादिसम्भवः पूर्वोक्तभावानुसारं स्वयं भावनीयः यस्तु पूर्वकालमकारमापि आहारकशरीरं न कृतवान्, अथ चात्तरकालं तथाविधसामर्थ्याभावेन यावत्सम्भवमाहारकशरीरकृतां तस्य चत्वारः न शयस्य । सम्प्रति केषलिसमुद्धानां विषयं दृष्टव्यं केषलिसमुद्धानां ' एगमगस्स ण ' मित्यादि, एकैकस्य भदन्त ! नैरयिकस्य निरवधिकमनीनं कालमधिकृत्य कियन्तः केषलिसमुद्धाना अतीताः ? भगवानाह— ' नत्थि ' सि—नास्तीति एकाऽपि केषलिसमुद्धानाः, केषलिसमुद्धानान्तरं ह्यन्तमुद्धत्तेन नियमतो जीवाः परमपदमश्नुवन्त, ततो यद्यभविष्यत्केवलिसमुद्धानस्तर्हि नरक—मव नागमिष्यत्, अथ च सम्प्रति नरकगामिनो वर्त्तन्ते तस्मान्नास्येकस्याप्यतीतः केषलिसमुद्धानः, ' केवइया पुरेक्खडा ' सि—कियन्तः पुरस्कृताः केषलिसमुद्धाना इति प्रश्नः, भगवानाह— ' गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि ' सि—इह केषलिसमुद्धान एकस्य प्राणिन आकालमक एव भवति, न द्वित्राः, ततोऽस्तीति निपाताऽत्र एकवचनान्ता धेदितव्यः, ततश्चायमर्थः—कस्यापि केषलिसमुद्धानः पुरस्कृतोऽस्ति, यो दीर्घनरणापि कालेन मुक्तिपदमाप्स्य—वसरे विषमस्थितिकर्मा इति, कस्यापि नास्ति, यो मुक्तिपदमवाप्नुमयोग्यो योग्यो वा केषलिसमुद्धानन्तर—सैव मुक्तिपदं गन्ता, तथा च वक्ष्यति— ' अगेतुण्ण समुग्घाय—मण्णता केवली जिण्ण । जरमरुण्णिप्पमुक्का, सिद्धि वरगइ गया ॥ १ ॥ ' इति, इह अस्तीति निपातः सर्वलिङ्गवचन इत्यादिनिपातसिद्धान्तस्य बहुवचनशङ्कापि कस्याञ्चित् स्यात् तत्तत्पदमेवार्थमाह— ' जस्स अत्थि ' एका यस्यास्ति पुरस्कृतः केषलिसमुद्धानस्तस्य एका, भूयः संसारभावात्, ' एवं जाव वेमाणिण्यस्स ' सि एवं—नैरयिकगताभिलाषप्रकारं चतुर्थशतद्वयकक्रममनुसृत्य तावत् वक्ष्यते यावद्वर्तमानकस्य सूत्रम्, तच्चदम्—एगमगस्स भंते ! वेमाणिण्यस्स केवइया केषलिसमुग्घाया अतीता ? गोयमा ! नत्थि, केवइया पुरेक्खडा ? गोयमा ! कस्सइ अत्थि, कस्सइ नत्थि, जस्सअत्थि एक्का ' इति, तत्रैव वि-शेषमाह— ' नवर ' मित्यादि नवरमर्थं विशेषः—मनुष्यस्य केवलिसमुद्धान्तस्य चिन्तायामतीतः कस्याप्यस्ति कस्यापि नास्तीति धृष्ट्यः, तेन यः केषलिसमुद्धानात् प्रतिनिधुनो वर्त्तते न चाद्यापि मुक्तिपदमवाप्नोति तस्यास्त्यतीतः केषलिसमुद्धानाः, ते च सर्वसंख्यया उत्कर्षपदे शतपृथक्त्व-

प्रमाणा वेदितव्याः, कस्यापि नास्ति अतीतः केषलिसमुद्धानो यो न समुद्धान्तं गतवान्, ' ते च सर्वसंख्यया असंख्यया द्रष्टव्याः शतपृथक्त्वव्यतिरेकान्तराणां सर्वेषामप्यसम्प्राप्तकेवलिसमुद्धानात्, ' अत्राप्यस्तीति निपातस्य सर्वलिङ्गवचनत्वात्, ' कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि ' इत्युक्ता बहुवचनशङ्का स्यात्, ततस्तद्व्यवच्छेदार्थमाह—यस्य मनुष्यस्यातीतः केषलिसमुद्धानस्तस्य नियमादंका न द्वित्राः एकैव केषलिसमुद्धानेन प्रायः समस्तधातिकर्मणां निर्मुक्तकार्यकपितव्यान्, ' एवं पुरेक्खडा वि ' सि—एवम्—अतीतगतेन प्रकारेण पुरस्कृता अपि केषलिसमुद्धाना वाक्याः, ' ते चैवम्— ' कस्सइ अत्थि, कस्सइ नत्थि जस्सअत्थि एक्का ' इति । अत्र भावना पूर्वोक्तानुसारं स्वयं भावनीया । (४) तद्व्यमनीनमनागतं च कालमधिकृत्य एकैकस्य नैरयिकोद्देशनादिसमुद्धानाञ्चिन्ता कृता सम्प्रति नैरयिकोद्देशप्रत्येकं समुद्धारूपस्य तच्चिन्तां विप्रोक्तुमाह—

नेरइयाणं भंते ! केवइया वेदणासमुग्घाया अतीता ? गोयमा ! अण्णता, केवइया पुरेक्खडा ? गोयमा ! अण्णता, एवं जाव वेमाणिण्यणं, एवं जाव नेयगसमुग्घाए, एवं एन वि पंच चउवीसदंडगा, नेरइयाणं भंते ! केवइया आहारसमुग्घाया अतीता ? गोयमा ! असंखेज्जा, केवइया पुरेक्खडा ? गोयमा ! असंखेज्जा, एवं जाव वेमाणिण्यणं, खवरं वणस्सइकाइयाणं मण्णसाणं य इमं णाणत्तं—वणस्सइकाइयाणं भंते ! केवइया आहारसमुग्घाया अइया ? गोयमा ! अण्णता मण्णसाणं भंते ! केवइया आहारसमुग्घाया अइया ? गोयमा ! सिय संखेजा सिय असंखेजा, एवं पुरेक्खडा वि । नेरइयाणं भंते ! केवइया केवलिसमुग्घाया अइया ? गोयमा ! णत्थि, केवइया पुरेक्खडा ? गोयमा ! असंखेज्जा, एवं जाव वेमाणिण्यणं, खवरं वणस्सइमण्णसेसु इमं नाणत्तं—वणस्सइकायाणं भंते ! केवइया केवलिसमुग्घाया अतीता ? गोयमा ! णत्थि, केवइया पुरेक्खडा ? गोयमा ! अण्णता, मण्णसा खं भंते ! केवइया केवलिसमुग्घाया अतीता ? गोयमा ! सिय अत्थि सिय नत्थि, जइ अत्थि जइण्णं एक्का वा दो वा तिसि वा, उक्कोसणं सत्तपुहुत्तं, केवतिया पुरेक्खडा ? सिय संखेजा सिय असंखेजा । (सू० ३३२)

‘ नेरइयाणं ’ मित्यादि, नैरयिकाणां विषयितप्रश्नसमयभाविनां सर्वेषां समुदायेन भदन्त ! कियन्तो वेदनासमुद्धाना अतीताः ? भगवानाह—गीतम् ! अनन्ता, बहुनामनन्तकालसंबन्धहारशेकद्वृत्तत्वात्, कियन्तः पुरस्कृता ? अत्रापि प्रश्नस्त्वपाठः परिपूर्णे एवं द्रष्टव्यः— ‘ नेरइयाणं भंते ! केवइया वेदणासमुग्घाया पुरेक्खडा ’ इति, भगवानाह—गीतम् ! अनन्ता ; बहुनामनन्त-

कालभाषिसंसारवस्थानभावात्, एवं चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण तावद् दण्डस्य यावद्द्वैमानिकानां यथा च वदनासमुद्धानचतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण चिन्तितः तथा कथाधर-
कैचित्कृतैरजससमुद्घाता अपि चिन्तनीयाः, तथा आ-
ह—'एवं जाव तयगसमुग्राय' एवं च सति—
एताम्यपि चतुर्विंशतिदण्डक- एव चतुर्विंशतिदण्डकसमु-
ग्राणि भवन्ति, एतद्वाह—'एवमेव वि य पंच खड्गीस-
वङ्गा' इति, आहारकसमुद्घातचिन्तां कुर्याद्वाह—'नेर-
इयाण'मित्यादि, अत्र प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौ-
तम ! असंख्येयाः । इयमत्र भावना—इह नैरयिकाः सर्व-
दाऽपि प्रश्नसमयभाविनः सर्वसंख्येयाऽप्यसंख्येयाः, तथा-
मपि मध्ये कतिपयाः संख्येयतीताः कृतपूर्वाहारकसमु-
द्घातान्ताऽसंख्येया एव तेषामतीताहारकसमुद्घाताना-
घटन्ते, नानन्ता नापि संख्येयाः, एवं पुरस्कृता अपि
भावनयाः । एवं चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण तावद्दण्डस्य या-
वद्द्वैमानिकानाम्, आह च—'एवं जाव वेमाणियाणं' अत्रैव
या विशेषस्तं दिदेश्यिपुराह—'नवर'मित्यादि, नवरं वन-
स्पतिकायिकचिन्तायां मनुष्यचिन्तायां च नैरयिकापक्षया
नानात्वमवश्यम्, तद्वै नानात्वमाह—'वणप्फकाइयाणं'
मित्यादि, अत्र प्रश्नसूत्रं सुगमम्, भगवानाह—गौतम !
अनन्ताः, अनन्तानामधिगतचतुर्दशपूर्वाणां कृताहारकस-
मुद्घातानां प्रमादघटतः उपचितसंसारणां वनस्पतिषु
भावात्, पुरस्कृता अनन्ताः अनन्तानां वनस्पतिकायातु-
द्वय चतुर्दशपूर्वाधिगतपुरस्सरं कृताहारकसमुद्घातानां
भाषिसिद्धिगमनभावात्, 'मणुस्सा णं भंते !' इत्यादि, अ-
त्रापि प्रश्नसूत्रं प्रतीतम्, भगवानाह—गौतम ! स्यादिति
निपातोऽनकान्तघातो, ततोऽयमर्थः—कदाचित् संख्येयाः,
कदाचिदसंख्येयाः, कथमिति चेत्, उच्यते—इह समू-
च्छिन्नागर्भेऽन्तःकान्तसमुद्गायचिन्तायाम् उक्तपदे मनुष्या
अङ्गुलमात्रज्ञे यावान् प्रदशराशितस्तस्य यत्प्रथमं वर्गमूलं
तत् कृतीयवर्गमूलं गुणितं सत् यावत्प्रमाणं भवति ए-
तावत्प्रदशप्रमाणानि खण्डानि घनीकृतस्य लोकास्य एक-
प्रदेशिकयां धनौ यावन्ति भवन्ति एतावत्प्रमाणा एकही-
नाः, त चातीव शेषनारकादिजीवराश्यपेक्षया लोकाः,
तत्रापि य एवंभवेषु कृताहारकशरीरास्त कतिपयाः, त
च कदाचित् विवक्षितप्रश्नसमये संख्येयाः, कदाचिदसंख्ये-
याः, तत उक्तम्—'सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा' इति, अ-
नगतेऽपि कालं विवक्षितप्रश्नसमयभाविनां मध्ये कति
संख्या एवाहारकशरीरमारप्स्यन्ति तेषां कदाचित् संख्ये-
याः कदाचिदसंख्येयाः, तत आह—' एवं पुरेक्खडा विंति
एवं अतीतगतेन प्रकारेण वनस्पतिकायिकानां मनुष्याणां च
पुरस्कृता अपि आहारकसमुद्घाता वेदितव्याः, तै वैवम-
' वणप्फकाइया णं भंते ! केवइया आहारनसमुग्राया
पुरेक्खडा ? गोयमा ! अणंता । मणुस्सा णं भंते !
कवइया आहारसमुग्राया पुरेक्खडा ? गोयमा ! सिय
संखेज्जा सिय असंखेज्जा' इति केवलिसमुद्घातविषयं प्रश्न-
सूत्रमाह—' नेरइयाणं भंते !' इत्यादि सुगमम्, भगवा-
नाह—गौतम ! न सन्ति केवनानीता नैरयिकाणां केवलिसमु-
द्घातः, कृतकेवलिसमुद्घातानां नारकादिगमनासम्भवात्,

कियन्तः पुरस्कृता इति प्रश्नः, भगवानाह—गौतम ! अ-
संख्येयाः, सर्वदा विवक्षितप्रश्नसमयभाविनां मध्येऽसंख्ये-
यानां भाषिकेवलिसमुद्घातत्वात्, तथा केवलवेदोपल-
ब्धेः, एवं चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण निरन्तरं तावद्दण्डस्य
यावद् द्वैमानिकानां सूत्रं, तथा आह—' एवं जाव वेमा-
णियाणं' अत्रैव विशेषमाह—' नवर' मित्यादि, नवरं
वनस्पतिकायिकेषु मनुष्येषु च दं वयमाणलक्षणं नानात्वम्,
तद्वाह—' वणप्फकाइयाणं' मित्यादि, अत्र प्रश्नसूत्रं
सुप्रतीतम्, उत्तरसूत्रं निवेदनम्—अनन्ताः, अनन्तानां भाषि-
केवलिसमुद्घातानां तत्र भावात्, ' मणुस्साणं' मित्यादि,
अत्रापि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! स्यात् स-
न्ति स्याच्च सन्ति । किमुक्तं भवति—यदा प्रश्नसमये स-
मुद्घातानि सृज्याः प्राप्यन्त तदा सन्ति, शेषकालं न स-
न्ति, तत्र ' उइ अत्थि' ति—यदि प्रश्नसमये कृतकेवलिस-
मुद्घाता मनुष्यत्वमनुभवन्तः प्राप्यन्त तदा जघन्यत एको
द्वौ त्रयो वा उत्कथनः शतपृथक्त्वम्, एतावतामककालमु-
क्तपदे केवलानां केवलिसमुद्घातासादनात् ' केवइया
पुरेक्खडा ?' ति—कियन्तो मनुष्याणां केवलिसमुद्घाताः
पुरस्कृताः ?, भगवानाह—स्यात् संख्येयाः स्यादसंख्येयाः,
मनुष्या हि समूच्छिन्ना गर्भेऽन्तःकान्तास्तस्य सर्वसमुद्घाता
उक्तपदे प्रागुक्तप्रमाणान्तराणां विवक्षितप्रश्नसमयभावि-
नां मध्ये कदाचिरकेवलिसमुद्घाताः संख्येयाः, यद्वैमानिक-
व्यानां भावात्, कदाचिदसंख्येयाः, यद्वैमानिकेवलिसमु-
द्घातानां भावात् ।

(५) सप्रति एकैकस्य नैरयिकत्वादिभावेषु वर्तमानस्य
प्रत्येक कति वेदनासमुद्घाता अतीताः कति
भाविन इति निरूपयितुकाम आह—

एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स नेरइयत्ते केवइया वेदणा-
समुग्राया अतीता ?, गोयमा ! अणंता, केवइया पुरेक्ख-
डा ?, गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि
जहसिणं एको वा दो वा तिप्पि वा, उक्कोसेणं संखेज्जा वा
असंखेज्जा वा अणंता वा, एवं असुरकुमारत्ते ० जाव वे-
माणियत्ते । एगमेगस्स णं भंते ! असुरकुमारस्स नेरइयत्ते
केवइया वेदणासमुग्राया अतीता ?, गोयमा ! अणंता, के-
वइया पुरेक्खडा ?, गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि,
जस्सत्थि तस्स सिय संखेज्जा सिय अणंता । एगमेगस्स
णं भंते ! असुरकुमारस्स असुरकुमारत्ते केवइया वेदणास-
मुग्राया अतीता ?, गोयमा ! अणंता, केवइया पुरेक्खडा ?,
गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि
जहसिणं एको वा दो वा तिप्पि वा उक्कोसेणं संखेज्जा
वा असंखेज्जा वा अणंता वा, एवं नागकुमारत्ते वि ० जाव
वेमाणियत्ते, एवं जहा ० वेयणासमुग्रायाणं असुरकुमारे
नेरइयाऽऽदिवेमाणियपञ्चमायेसु भणितो तहा नागकुमा-
राऽऽदिया अवसेसेसु सट्ठायेसु परट्ठायेसु भाणितव्वा ० जाव

वेमाखियस्त वेमाखियसे । इवमेते षडुष्मीक्षा-षडुष्मीक्षं
देहगा भवति । (छ० ३३३) ।

‘ एगमेगस्त खं ’ मित्यादि, एकैकस्य भवन्त । नैरयिक-
स्य सकलमतीतकालमधोक्तस्य तथा नैरयिकत्वे वृत्त-
स्य सतः सर्वसंख्यया कियन्तः वेदनासमुद्घाता अतीताः ।
भगवानाह—गीतम । अनन्ताः, नरकस्थानस्यानन्तशः प्रा-
प्तवादेकैकस्मिन् नरकभवे जघन्यपदेऽपि संख्येयानां वेद-
नासमुद्घातानां भावात्, ‘ केवइया पुरेकखडा ’ सि-कियन्तो
भवन्त । एकैकस्य नैरयिकस्याऽऽसंसारमोक्षमार्गागतं काल-
मधोक्तस्य नैरयिकत्वं भाविनः सतः सर्वसंख्यया पुरस्कृ-
ता वेदनासमुद्घाताः, भगवानाह—गीतम । कस्तइ अत्थि
इत्यादि, तत्र य आसन्नस्युत्वेदनासमुद्घातमप्राप्त्याप्तिकम-
रणेन नरकादुद्भूत्य सेरस्यति तस्य नास्ति, नैरयिकत्वे भावी
एकोऽपि पुरस्कृतो वेदनासमुद्घातः शेषस्य तु नास्ति, त-
स्यापि जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा, एतच्च क्षीणशेषा-
धुनां तद्भवजानामनन्तरं सेरस्यतां द्रष्टव्यम्, न भूयो नरके-
भूतपरस्यमानानां, भूयो नरकभूतपरऽपि जघन्यपदेऽपि संख्येया-
नां प्राप्यमायुषात् । वदाह मूलटीकाकारः—“ नरकेषु
जघन्यस्थितिभूतपरस्य नियमतः संख्येया एव वेदनासमु-
द्घाता भवन्ति, वेदनासमुद्घातप्रचुरत्याभारकाणामिति, उ-
त्कर्षतः संख्येया असंख्येया वा अनन्ता वा, तत्र सकृत्
नरकेषु जघन्यस्थितिभूतपरस्यमानस्य संख्येयाः, अनेकशो-
र्दीर्घस्थितिषु असकृद्वा उत्पत्त्यमानस्य असंख्येयाः, अन-
न्तशः उत्पत्त्यमानस्य अनन्ताः । ’ एवं मित्यादि, एवम्-नैर-
यिकसंतमानिषाप्रकारेणासुरकुमारत्वेन तदनन्तरं चतु-
र्विंशतिदृष्टकक्रमेण निरन्तरं तावदाद्यं यावद्भैमानिकत्वं
तच्चैवम्—एगमेगस्त खं मंते । नेरइवस्त असुरकुमाराओ
केवइया वेयनासमुग्धाया अतीताः, गोयमा । अनन्ता,
केवइया पुरेकखडा, गोयमा । कस्तइ अत्थि कस्तइ नत्थि,
जस्त अत्थि जस्तएण एको वा दो वा तिजि वा उओसिणं
सेकेजा वा असंसेजा वा असेता वा ’ तत्रातीतस्येऽनन्त-
शोऽसुरकुमारत्वस्य प्राप्तबाहुपवर्षते तद्भावमापन्नस्या-
नन्ता अतीता वेदनासमुद्घाताः, पुरस्कृतचित्तसंवा-
योऽनन्तरभवनं नरकादुद्भूतो मानुष्यं प्राप्य सेरस्यति
प्रातो वा परंशपरया सकृदसुरकुमारभवे न वेदनासमुद्घाते
गमिष्यति तस्य नास्तेकोऽपि पुरस्कृतोऽसुरकु-
मारत्वेन वेदनासमुद्घातः । यस्तु सकृदसुरकुमारत्वं
प्राप्तः सन् सकृद्वेदनासमुद्घातं गन्ता तस्य
जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा शेषस्य शेषस्यलक्ष्येयान्
धारान् असुरकुमारत्वं यास्यतः संख्येयाः, असंख्ये-
यान् धारान् असंख्येया, अनन्तान् धारान् अनन्ताः । वदे-
चतुर्विंशतिदृष्टकक्रमेण नागकुमारत्वादपि स्वानेषु निर-
न्तरं सूत्रपाठस्तावद् पञ्चमो यावद्भैमानिकत्वविषयं सूत्रम्,
‘ एगमेगस्त खं ’ मित्यादि, एकैकस्य भवन्त । असुरकुमा-
रस्य पूर्वं नैरयिकत्वेन वृत्तस्य सतः सकलमतीतं काल-
मपेक्ष सर्वसंख्यया कियन्तो वेदनासमुद्घाता अतीताः,
भगवानाह—गीतम । अनन्ता अतीता, अनन्तशो नैरयिक-
त्वस्य प्राप्त्या, एकैकस्मिन् नैरयिकत्वं मंते जघन्य-

वेऽपि संख्येयानां वेदनासमुद्घातानां भावात्, कियन्तः
पुरस्कृताः । स्यात् नास्ति स्याज् नास्ति, कस्यचित्स-
न्ति कस्यचित् नास्ति इति भावः । अत्रापीयं भावना-
योऽसुरकुमारभावात्पुत्रो न नरकं यास्यति किमनन्तरं
परंशपरया वा मनुजभवं प्राप्य सेरस्यति तस्य नैरयि-
कत्वावस्थाभाविना पुरस्कृता वेदनासमुद्घाता न सन्ति,
नैरयिकत्वावस्थाया एवासम्भवात् । यस्तु तद्भवार्थं धारण्य
यैष नरकं गमिष्यति तस्य नास्ति, तत्रापि कस्यचित्से-
ख्येया, कस्यचिदसंख्येयाः, कस्यचिद्विद्वन्ताः । तत्र यः स-
कृजघन्यस्थितिषु मध्यं समुत्पत्त्यते तस्य जघन्यपदेऽपि
संख्येयाः, सर्वजघन्यस्थितायापि नरकेषु संख्येयानां वेद-
नासमुद्घातानां भावात् । वदन्नासमुद्घातधारकाणाम् । अस-
कृद् जघन्यस्थितिषु, दीर्घस्थितिषु सकृदसकृद्वा भवेन असं-
ख्येयाः, अनन्तशो नरकगमने अनन्ताः । तथा एकैकस्य
भवन्त । असुरकुमारत्वात्सुरकुमारत्वं स्थितस्य सतः सक-
लमतीतकालमधिष्ठित कियन्तो वेदनासमुद्घाता अती-
ताः, भगवानाह—गीतम । अनन्ताः, पूर्वमप्यनन्तशस्त-
द्भावस्य प्राप्त्यात्, प्रतिमधं च वेदनासमुद्घातस्य प्रायो
भावात्, पुरस्कृतचित्तसंवायो कस्यचित् नास्ति कस्यचित्
नास्ति, यस्य प्रश्नसमयादुत्पन्नसुरकुमारत्वेऽपि कस्यचित्
स्य न भावी वेदनासमुद्घातो नापि तत् उद्भूतय भूयोऽ-
प्यसुरकुमारत्वं प्राप्स्यति तस्य न सन्ति, यस्तु सकृत्
प्राप्स्यति तस्य जघन्यपदे एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः
संख्येया असंख्येया अनन्ता वा, संख्येयान् धारान् उत्प-
त्त्यमानस्य संख्येयाः, असंख्येयान् धारान् असंख्येयाः,
अनन्तान् धारान् अनन्ताः, एवं चतुर्विंशतिदृष्टकक्रमेण
नागकुमारत्वादपि स्वस्थानेष्वसुरकुमारस्य निरन्तरं ताव-
द्द्वयं यावद्भैमानिकत्वं, तथा चाह—‘ एवं नागकुमारसे-
वि ’ इत्यादि, तदेवमसुरकुमाराणां वेदनासमुद्घातश्चिन्तितः,
सकृति नागकुमारविश्वतिदेशमाह—‘ एवं ’ मित्यादि,
उपश्रिताभिलाषेन यथा चतुर्विंशतिदृष्टकक्रमेण असुरो
नैरयिकादिषु वैमानिकपर्यवसानेषु भवितस्तथा नागकुमा-
रादयोऽवशेषेषु समस्तेषु स्वस्थानपरस्थानेषु भवितव्या वा-
वद्भैमानिकत्वं वैमानिकत्वं, एवं धैतानि नैरयिकचतुर्विंश-
तिदृष्टकस्वादीनि वैमानिकचतुर्विंशतिदृष्टकस्त्रपर्यवसा-
नानि चतुर्विंशतिः सूत्राणि भवन्ति । तद्वं चतुर्विंशत्या
चतुर्विंशतिदृष्टकस्त्वैवेदनासमुद्घातश्चिन्तितः ।

(x) सम्प्रति चतुर्विंशत्यैव चतुर्विंशतिदृष्टकस्त्वैः कथाव-
समुद्घातं चिन्तयिषुमिदमाह—

एगमेगस्त खं मंते । नेरइवस्त नेरइवसे केवइया क-
ज्जपसमुग्धाया अतीता, गोयमा । अखंता, केवइया
पुरेकखडा, गोयमा । कस्तइ अत्थि कस्तइ नत्थि
जस्ततिष्ठ एमुत्तरियाते० जाव अखंता । इगमिस्त खं मं-
ते । नेरइवस्त असुरकुमारत्वे केवइया कसायसमुग्धाया
अतीता, गोयमा । अखंता, केवइया पुरेकखडा, गोयमा ।
कस्तइ अत्थि कस्तइ नत्थि, जस्त अत्थि
तिष्ठ संसेजा सिव असेजेजा सिव अखंता, एवं० जाव

नेरइयस्स थणियकुमारत्ते, पुढविकाइयत्ते एगुत्तरियाए नेतव्वं, एवं जाव मणुयत्ते, वाणमंतरत्ते जहा असुरकुमारत्ते, जोइसियत्ते अतीता अणंता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि सिय असंखेजा सिय अणंता । एवं वेमाणियत्ते वि सिय असंखेजा सिय अणंता, असुरकुमारस्स नेरइयत्ते अतीता अणंता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि जस्सत्थि सिय संखेजा सिय असंखेजा सिय अणंता । असुरकुमारस्स असुरकुमारत्ते अतीता अणंता पुरेक्खडा एगुत्तरिया, एवं नागकुमारत्ते जाव निरंतरं वेमाणियत्ते जहा नेरइयस्स भणितं तहेव भाणितव्वं, एवं जाव थणियकुमारस्स वि वेमाणियत्ते, नवरं सव्वेसिं सट्ठाणे एगुत्तरियाए परट्ठाणे जेव असुरकुमारस्स, पुढविकाइयस्स नेरइयत्ते जाव थणियकुमारत्ते अतीता अणंता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि सिय संखेजा सिय असंखेजा सिय अणंता । पुढविकाइयस्स पुढविकाइयत्ते जाव मणुयत्ते अतीता अणंता पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि जस्स अत्थि एगुत्तरिया, वाणमंतरत्ते जहा अोरइयत्ते । जोइसियवेमाणियत्ते अतीता अणंता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि सिय अणंता, एवं जाव मणुयत्ते वि नेयव्वं । वाणमंतरजोइसियवेमाणिया जहा असुरकुमारा, खवरं सट्ठाणे एगुत्तरियाए भाणितव्वे जाव वेमाणियस्स वेमाणियत्ते, एवं एते चउवीसं चउवीसा दंडगा । (सू० ३३४)

‘एगमेगस्स ण’ मित्यादि, तत्र नैरयिकस्य नैरयिकत्वविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमम्, पुरस्कृतचिन्तायां तु कस्यचित्सन्ति कस्य चिन्नं सन्ति, तत्र यः क्षीणशेषायुः प्रश्नसमये भवपर्यन्ते वर्तमानः कषायसमुद्घातमप्राप्त एव नरकभवादुद्घृष्टानन्तरं वारंभयैव वा संस्रियति न भूयो नरकवासगामी तस्य न सन्ति पुरस्कृता नैरयिकत्वं कषायसमुद्घाताः, शेषस्य तु सन्ति, नस्मापि जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा, ते च क्षीणायुःशेषाणां तद्भवभाजामवसेयाः । उत्कर्षतः संख्येया असंख्येया वा अनन्ता वा, तत्र संख्येयवर्षाणुःशेषाणां संख्येयाः, असंख्येयवर्षाणुःशेषाणां संख्येयाः । यदि वा-सकृद् जघन्यस्थितौ उत्पत्त्यमानानां संख्येयाः, असकृद् जघन्यस्थितौ सकृदसकृद्दीर्घस्थितावुत्पत्त्यमानानामसंख्येयाः, अनन्तश्च उत्पत्त्यमानानामनन्ताः, तथा नैरयिकस्येवासुरकुमारत्वविषयेऽतीतसूत्रं, तथैव पुरस्कृतसूत्रे ‘कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि’ सि-यो नरकादुद्घातोऽसुरकुमारत्वं न प्राप्स्यति तस्य न सन्ति पुरस्कृता असुरकुमारत्वविषयाः कषायसमुद्घाताः, यस्तु प्राप्स्यति तस्य सन्ति, ते च जघन्यपदे संख्येया जघन्यस्थितावप्यसुरकुमाराणां संख्येयानां कषायसमुद्घातानां भावान्, लोभादिकषाय-

बहुलत्वात् तेषाम्, उत्कृष्टपदेऽसंख्येया अनन्ता वा, तत्र सकृद् दीर्घस्थितावसकृदजघन्यस्थितेषु वा उत्पत्त्यमानानामसंख्येयाः, अनन्तश्च उत्पत्त्यमानानामनन्ताः । एवं नैरयिकस्य नागकुमारत्वादिषु स्थानेषु निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावत् स्तनितकुमारत्वं, तथा चाह-‘एवं जावे’ त्यादि, पृथिवीकायिकत्वेऽतीतसूत्रं तथैव, पुरस्कृतचिन्तायां तु कस्यचित्सन्ति कस्यचिन्नं सन्ति, तत्र यो नरकादुद्घातो न पृथिवीकायभवागामी तस्य न सन्ति, योऽपि गन्ता तस्यापि जघन्यपदे एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः संख्येया असंख्येया वा अनन्ता वा, ते सैवं-‘तिरिक्कपेण्द्रियभवान् मनुष्यभवाइवभवाइ कषायसमुद्घातसमुद्घातः सन् य-एकवारं पृथिवीकायिकेषु गन्ता तस्य एको द्वौ वारी गन्तुं द्वौ, त्रीन् वारान् त्रयो, संख्येयान् वारान् संख्येया, असंख्येयान् वारान् असंख्येया, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । तथा चाह-‘पुढविकाइयत्ते एगुत्तरियाए नेयव्वं’ ति-तथा-‘एवं ताव मणुयत्ते’ इति-एवं पृथिवीकायिकगतेनाभिलापप्रकारेण तावद् वक्तव्यं यावन्मनुष्यत्वे, तथैव-‘एगमेगस्स ण’ भेत ! नेरइयस्स आउकाइयत्ते केवइया कस्यसमग्धाया अइया ?, गोयमा ! अणंता, केवइया पुरेक्खडा ?, गोयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहणंणं एको (वा) दो वा तिण्ण वा उक्कोसेणं संखेजा असंखेजा वा अणंता वा’ एवं यावन्मनुष्यत्वं, तत्रात्कायादिवनस्पतिपर्यन्तसूत्रभावना पृथिवीकायसूत्रवत्, द्वीन्द्रियसूत्रं पुरस्कृतचिन्तायां जघन्येव एको द्वौ वा त्रयो वेति सकृद् जघन्यस्थितिकं द्वीन्द्रियमभे प्राप्तुकामस्य संख्येयान् वारान् प्राप्तुकामस्य संख्येया, असंख्येयान् संख्येया, अनन्तान् अनन्ताः । एवं बीन्द्रियचतुरिन्द्रियसूत्रे अपि भावनीये, तिरिक्कपेण्द्रियमनुष्यसूत्रविषया स्वेवं भावना-सकृत्पेण्द्रियमभे प्राप्तुकामस्य स्वभावत एवाहपकषायस्य जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा शेषस्य संख्येयान् वारान् तिरिक्कपेण्द्रियमभे प्राप्तुकामस्य संख्येया, असंख्येयान् वारान् असंख्येया, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । मनुष्यसूत्रे तु पुरस्कृतविषया भावनैयम्-‘यो नरकभवादुद्घातोऽत्यक्षायः सन् मनुष्यमभे प्राप्य कषायसमुद्घातमप्राप्त एव सिद्धिपुरं गन्ता तस्य न सन्ति, शेषस्य सन्ति, तस्यापि एको द्वौ त्रीन् वारान् कषायसमुद्घातान् प्राप्य संस्रियत एको द्वौ त्रयो वा संख्येयान् भवान्, यदि वा-एकस्मिन्नपि भवे संख्येयान् कषायसमुद्घातान् गन्तुः संख्येया, असंख्येयान् भवान् प्राप्तुकामस्यासंख्येयाः, अनन्तान् अनन्ताः ।’ वाणमंतरत्ते जहा-असुरकुमारत्ते’ प्रागुक्तम् । किमुक्तं भवति ?-पुरस्कृतचिन्तायाम् एवं वक्तव्यम्-‘जस्सत्थि सिय संखेजा सिय असंखेजा सिय अणंता वा’ इति नत्थेकात्तरिका वक्तव्याः, व्यन्तराणामप्यसुरकुमाराणामिह जघन्यस्थितावि संख्येयानां कषायसमुद्घातानां लभ्यमानत्वात्, असंख्येयान्तभावनाऽप्यसुरकुमारवत्, ‘जोइसियत्ते’ इत्यादि, ज्योतिष्कत्वेऽतीता अनन्ता वक्तव्याः, पुरस्कृतास्तु कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, एतदपि प्राणवद् भावनीयं, यस्यापि सन्ति तस्यापि कस्यचिदसंख्येयाः कस्यचिद्विद्वन्ताः, नतु स्यात् संख्येया इति वक्तव्यम् । कुत इति

केत् ? , उच्यते—ज्योतिष्काणां जघन्यपदेऽप्यसंख्येयका-
लायुक्तता जघन्यताऽपि असंख्येयानां कषायसमुद्धानां
जघन्यमानत्वात्, जघन्यतस्तत्र जिगमिषुष्यामनन्ताः, एवं वै-
मानिकत्वेऽपि पुरस्कृतचिन्तायां स्वावसंख्येयाः स्यादनन्ता
इति वक्ष्यम् । भावना प्रायवत् । तद्वच्च नैरयिकस्य स्वस्थाने
परस्थाने च कषायसमुद्धानाभिनिताः, सम्प्रत्यसुरकुमा-
रेषु तान् चिन्तयिषुराह—‘ एगमेगस्त शं ’ मित्यादि,
एकैकस्य असुरकुमारस्य नैरयिकत्वं कषायसमुद्धानां अ-
तीना अनन्ता भाविनः कस्यचिन्तसिन्ति कस्यचिन्न सन्ति,
तत्र योऽसुरकुमारमवाद्बुद्बुतो नरकं न यास्यति तस्य न
सन्ति, यस्तु यास्यति तस्य सन्ति । तस्यापि जघन्यतः
संख्येयाः, जघन्यस्थितावपि संख्येयानां कषायसमुद्धानां
नरकेषु भावात्, उत्कर्षतोऽसंख्येयाः अनन्ता वा, तत्र
जघन्यस्थितिव्यसङ्कीर्णस्थितिषु सङ्कटसङ्कटा जिगमिषार-
संख्येयाः, जघन्यशो जिगमिषारनन्ताः, असुरकुमारस्यासु-
रकुमारत्वं अतीना अनन्ताः । ‘ पुरस्कृता एगुत्तरिया ’ इत्या-
दि, पुरस्कृतास्तु कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तत्र
योऽसुरकुमारमव पर्यन्तवर्षा न च कषायसमुद्धानं याना,
यानि तत्र प्रपञ्च भूयोऽसुरकुमारमव लब्धा कित्थवनन्तरं
पारम्पर्येण वा सन्त्यस्यति तस्य सन्ति, शेषस्य तु न सन्ति ।
यस्यापि सन्ति तस्यापि जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा
उत्कर्षतः संख्येयाः असंख्येया अनन्ता वा । तत्र एकादयः
क्षीणानुशेषाणां तद्गुणमात्रं भूयस्तत्रैवानुपपत्त्यमानाना-
मवगन्तव्याः, संख्येयादयो नैरयिकत्वं इव भावनीयाः । एव-
मित्यादि, एवम्—उक्तेन प्रकारेण नागकुमारस्य तत् ऊर्ध्वं
चतुर्विंशतिदण्डकमेषु निरन्तरं यावद्द्वैमानिकत्वं वैमानि-
कत्वविषयं सूत्रं, यथा नैरयिकस्य भणितं तथैव भणित-
व्यम् । किमुक्तं भवति ?—नागकुमारत्यादिषु स्तनितकुमार-
पर्यवसानेषु पुरस्कृतचिन्तायां ‘ कस्तइ अरिथि कस्तइ
नरिथि, जस्तइ अरिथि सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिय
अण्णता ’ पृथिवीकायिकत्वादिषु मनुष्यत्वापर्यवसानेषु ‘ जस्त
अरिथि जहसिणं एको वा दो वा तिण्णि वा उक्कोसेणं संखे-
ज्जा वा असंखेज्जा वा अण्णता वा ’ व्यन्तरत्वे ‘ जस्त अ-
रिथि सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिय अण्णता ’ ज्योति-
ष्कत्वं—‘ जस्त अरिथि सिय असंखेज्जा सिय अण्णता ’
वैमानिकत्वेऽप्येवमवर्तत वक्ष्यमिति, ‘ एवं जावे ’ त्यादि,
एवम्—उक्तेन प्रकारेण असुरकुमारपर्यवसानेषु याव-
त्स्तनितकुमारस्य प्रत्येकं यावद् वैमानिकत्वं—वैमानिकत्व-
विषयं सूत्रं तावद्ब्रूयम् । अत्रैव विशेषणानां—नवरं संवेपं
नागकुमारादीनां स्तनितकुमारपर्यवसानानां स्वस्थाने नि-
धमतः पुरस्कृता एकांसारिकाः, परस्थाने यथैवासु-
रकुमारस्य तथैव वक्ष्य्याः, ‘ पुह्विकाहयस्स नेरइयत्तं ’
इत्यादि, पृथिवीकायिकस्य नैरयिकत्वं यावत् स्तनित-
कुमारत्वं अतीना अनन्ताः । अत्र भावना प्रागिष्ठ, पुरस्कृ-
ताः कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तत्र यः पृथिवीका-
यमवाद्बुद्बुतो, नरकप्वसुरकुमारेषु यावत् स्तनितकुमारेषु
न गमिष्यति किन्तु मनुष्यमव प्राप्य सिद्धिं गन्ता तस्य
न सन्ति, शेषस्य तु सन्ति, यस्यापि सन्ति तस्यापि
जघन्यतः संख्येयाः, जघन्यस्थितावपि नरकादिषु संख्ये-

यानां कषायसमुद्धानां भावात्, उत्कर्षतोऽसंख्येया
अनन्ता वा, ते च प्राप्यद् भावयितव्याः, पृथिवीकायिकत्वं
यावत् मनुष्यत्वं अतीनास्तं तथैव, भाविन एकांसारिकया
वक्ष्य्याः, ते वैवम्—‘ कस्तइ अरिथि कस्तइ नरिथि जस्तइ अरिथि
जहसिणं एको वा दो वा तिण्णि वा उक्कोसेणं संखेज्जा
वा असंखेज्जा वा अण्णता वा ’ तं च नैरयिकस्य पृथिवी-
कायिकत्वं इव भावनीयाः, ‘ वासुभन्तरत्वे जहा नेरइयत्तं ’
इति, व्यन्तरत्वे यथा नैरयिकत्वं तथा वक्ष्य्यम् । किमुक्तं भ-
वति ?—एकांसारिक न वक्ष्य्याः—किन्तु ‘ सिय संखेज्जा
सिय असंखेज्जा सिय अण्णता ’ इति वक्ष्य्यं, ‘ जाइसिच ’
इत्यादि, ज्योतिष्कत्वं वैमानिकत्वं अतीनास्तं तथैव, पुरस्कृ-
ता यदि सन्ति ततो जघन्यपदे असंख्येयाः उत्कर्षपदे अन-
न्ताः, एवमकायिकस्य यावत् मनुष्यत्वं नेतव्यं, व्यन्त-
रज्योतिष्कवैमानिकानां यथा असुरकुमारस्य, नवरं पुर-
स्कृतचिन्तायां सर्वं स्वस्थाने एकांसारिकया वक्ष्य्यम्,
परस्थाने यथा असुरकुमारस्य सूत्रम् । सूत्रपर्यन्तं दृश्येति-
‘ जाव वेमाणियस्स वेमाणियत्तं ’ इति—यावद्द्वैमानिकस्य वै-
मानिकत्वं—वैमानिकत्वविषयं सूत्रम्, एवमेतं कषायसमुद्धानां
तगताश्चतुर्विंशतिः—चतुर्विंशतिसंख्याश्चतुर्विंशतिदण्डकाः—
२४ भणितव्याः । तद्वचमुक्तचतुर्विंशत्या चतुर्विंशतिदण्डक-
सूत्रैः कषायसमुद्धानां ।

(६) सम्प्रति चतुर्विंशत्यैव चतुर्विंशतिदण्डकसूत्रैर्मार-
णान्तिकसमृद्धातमाह—

मारणेतियसमुग्घाओ सट्ठणे वि परट्ठणे वि एगुत्तरि-
याए नेयव्वो० जाव वेमाणियस्य वेमाणियत्तं, एवमेते
चउवीसं चउवीसा दंडगा भाणियव्वा । (प्रज्ञा०) तेय-
गसमुग्घाए जहा मारणेतियसमुग्घाए, शवरं जस्तइरिथि
एवं एते वि चउवीसं चउवीसा दंडगा भाणितव्वा ।
एगमेगस्त शं भंते ! नेरइयस्स नेरइयत्तं केवइया आ-
हारसमुग्घाया अतीता ? , गोयमा ! खत्थि, केवइया
पुरेक्खडा ? , गोयमा ! खत्थि, एवं० जाव वेमाणि-
यत्तं, नवरं मणूस्सत्ते अतीता कस्तइ अरिथि कस्तइ नरिथि,
जस्तइरिथि जहसिणं एको वा दो वा उक्कोसेणं तिन्नि,
केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा कस्तइ अरिथि कस्तइ नरिथि,
जस्तइरिथि जहसिणं एको वा दो वा तिण्णि वा उक्कोसेणं
चत्ताति, एवं सव्वजीवाणं मणूस्साणं भाणियव्वं, मणूस्सत्त
मणूस्सत्ते अतीता कस्तइ अरिथि कस्तइ नरिथि, जस्तइरिथि-
जहसिणं एको वा दो वा तिण्णि वा उक्कोसेणं च-
त्ताति, एवं पुरेक्खडा वि, एवमेते चउवीसं चउवीसा
दंडगा० जाव वेमाणियत्तं । एगमेगस्त शं भंते ! ने-
रइयस्स नेरइयत्तं केवइया केवलिसमुग्घाया अतीता ? ,
गोयमा ! खत्थि, केवइया पुरेक्खडा ? , गोयमा !
नरिथि, एवं० जाव वेमाणियत्तं, शवरं मणूस्सत्ते अती-
ता नरिथि, पुरेक्खडा कस्तइ अरिथि कस्तइ नरिथि,

जस्तसि इतो, मरुतस्त मरुतसे अवीता कस्तइ
अति कस्तइ नति, जस्तसि एको, एवं पुरेकख-
डा वि । एवमेते चउवीसं चउवीसा दंडगा । (ख०३३५)

‘मारणंति’ इति—मारणास्तिकसमुद्रघातः पुरस्कृत-
चिन्तायां स्वस्थाने परस्थाने वा एकोत्तरिकया नैलप्यो
यावद्भैमानिकस्य वैमानिकत्व—वैमानिकत्वविषय सूत्रम्—
तल्लैवम्—‘एवमेवस्त ए मेते ! नेरइयस्स नेरइयसे के-
वइया मारणंति यस्समुद्रघाता अतीता ? , गोयमा ! अणंता ,
केवइया पुरेकखडा ? , गोयमा ! कस्तइ अति कस्तइ न-
ति, जस्तसि जद्वणं एको वा दो वा तिणि वा उक्कोसे-
ण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा ’ तत्र यो मा-
रणास्तिकसमुद्रघातमन्तरेण कालं कृत्वा नरकादुद्बृष्टः अ-
नन्तरं पारम्प्येण वा मनुष्यभवं प्राप्य सत्स्यति न भूयो नर-
कगतौ नश्य न सन्ति पुरस्कृता मारणास्तिकसमुद्रघाताः, यः
पुनस्तद्वचं प्रसंसानो मारणास्तिकसमुद्रघातेन कालं कृत्वा नर-
कादुद्बृष्टः सत्स्यति तस्यैकः पुरस्कृतो मारणास्तिकसमुद्रा-
तः, यः पुनर्भूयोऽपि नरकमागत्य सर्वसंख्याया द्वौ मारणास्तिक-
समुद्रघातौ गन्ता तस्य द्वौ, एवं त्रिप्रभृतयोऽपि भावनीयाः,
संख्यायान् वारान् नरकमागन्तुः संख्यायाः, आसंख्यायान्
वारान् असंख्यायाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः, एव-
मसुरकुमारस्य आलापको वाक्यः, नवरमत्रैवं भावना-
यो नरकादुद्बृष्टो मनुष्यभवं प्राप्य सत्स्यति, यद्वा—तस्मिन्
अथ मारणास्तिकसमुद्रघातमगत्या मृत्युमाप्साथ ततोऽन्य-
भवे सिद्धिं गन्ता तस्यैव न सन्ति, शेषस्य र्वेकादिभा-
वना प्राग्वि, व्यन्तरज्योतिरकवैमानिकस्य यथा नैयिकस्य,
(यथानैयिकस्य) नैयिकादिषु चतुर्विंशतिस्थानेषु चि-
न्ता कृता तथा असुरकुमारादीनां वैमानिकपर्यवसनानां
चतुर्विंशतिदण्डकमेव कलंघ्या, तद्वयमन्याभ्यपि चतुर्विंश-
तिदण्डकसूत्राणि भवन्ति । तथा चाह—‘एवं एव चउ-
वीसं चउवीसा दंडगा भाणियस्वा’ इति, उक्को मारणास्तिक-
समुद्रघातश्चतुर्विंशतिदण्डकसूत्रैः । (वैकुण्ठिकसमुद्रातव-
कृत्याता ‘वउद्वयसमुद्रघात’ शब्दे ऋद्धि भावे गता ।)
सम्प्रति तैजससमुद्रघातमतिवेशन आह—‘तेक्को’ स्वप्ति,
तैजससमुद्रघातो यथा मारणास्तिकसमुद्रघातकथा व-
कृत्यः । किमुक्त भवति ?—स्वस्थाने परस्थाने च एकोत्तर-
िकया स वकृत्य इति, नवरं यच्च जाति—न सम्प्रव-
ति तैजसमुद्रघातस्तस्य न वकृत्यः, तत्र नैयिककृषिष्यसे-
जावायुवनरूपतिद्विष्यन्तुिन्द्रियेषु न सम्प्रवर्तते न वकृ-
त्वा, शेषेषु तु वकृत्यः, स लैवम्—‘एवं’ गस्त ए मेते !
नेरइयस्स नेरइयसे केवइया तेजसमुद्रघाता अतीता ? , गो-
यमा ! नति, केवइया पुरेकखडा ? , गोयमा ! नति, मरु-
मेगस्त ए मेते ! नेरइयस्स असुरकुमारसे केवइया तेजस-
समुद्रघाता अतीता ? , गोयमा ! अणंता, केवइया पुरे-
कखडा ? , गोयमा ! कस्तइ अति कस्तइ नति, जस्तसि
जद्वणं एको वा दो वा तिणि वा उक्कोसेण संखेज्जा वा
असंखेज्जा वा अनन्ता वा’ इत्यादिस्त्रोत्रं विधेयमुपजीव्य स-
वं परिभाषनीयम्, अत्रापि सूत्रसंख्यामाह—‘एवं’ इत्यादि,
एवम्—मारणास्तिकसमुद्रघातगतेन कश्चित् सर्वथा निषेधक-

पेण च प्रकारेण एतेऽपि—तैजससमुद्रघातगता अपि च-
तुर्विंशतिः चतुर्विंशतिका—दण्डका भाणितव्याः । सम्प्रत्या-
हारकसमुद्रघातं चिन्तयन्नाह—‘मरुमेगस्त ए’ इत्यादि,
इह सर्वेष्वपि स्थानेषु मनुष्यत्वचिन्तायामतीता उच्यन्ते—
एको द्वौ वा उत्कर्षतत्त्वयश्च, पुरस्कृता जघन्यत एको वा
द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतत्त्वधारः, शेषेषु स्थानेषु अतीताः
पुरस्कृताश्च प्रतिषेद्धाः, मनुष्यस्य मनुष्यत्वचिन्ताया-
प्रतीतिः पुरस्कृताश्च जघन्यत एको वा द्वौ वा त्रयो वा
उत्कर्षतत्त्वधारः । अत्रापि च प्रकारेण मरुमेगस्तम्, अत्रापि ह
त्रसंख्यामाह—‘एवं’ इत्यादि, एवम्—उपदिष्टितन प्रका-
रेण एते आहारकसमुद्रघातविषयाश्चतुर्विंशतिसंख्याका द-
ण्डका वकृत्याः, कियद्दूरं यावदित्याह—यावद्भैमानिकस्य
वैमानिकत्व—वैमानिकत्वविषयं सूत्रम्, तल्लैवम्—‘एवमे-
वस्त ए मेते ! नेरइयस्स नेरइयसे केवइया आ-
हारकसमुद्रघाता अतीता ? , गोयमा ! नति, केवइया पु-
रेकखडा ? , गोयमा ! नति’ इति । अथुना केवलसमुद्रा-
तमभिधिसुराह—‘एवमेवस्त ए मेते !’ इत्यादि, अत्रा-
प्येवं तात्पर्याधिः—‘सर्वेष्वपि स्थानेषु मनुष्यत्वचिन्ताय-
निरेकेणातीताः पुरस्कृताश्च प्रतिषेद्धाः, मनुष्यवजेषु
मनुष्यत्वचिन्तायामतीताः प्रतिषेद्धाः, पुरस्कृतान् क-
स्याप्यस्ति कस्यापि नास्ति, यस्याप्यस्ति तस्याप्येक एवे-
ति वकृत्यः, मनुष्यस्य मनुष्यत्वचिन्तायामतीतः कस्यापि-
अस्ति कस्यापि नास्ति, यस्याप्यस्ति तस्याप्येक एव
एतच्च प्रश्नसमये केवलसमुद्रघातादुत्तीर्णे केवलसमर्थ-
कृत्य, पुरस्कृतोऽपि कस्यापि अस्ति कस्यापि नास्ति, व-
स्याप्यस्ति तस्याप्येक इति वकृत्यम् । अत्रापि सूत्रसंख्या-
माह—‘एवमेवस्त एवम्’—उपदिष्टितन प्रकारेण एते केव-
लसमुद्रघातविषयाश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिसंख्याका दण्डका
भवन्ति । तच्च सर्वसंख्याया एकत्वविषयायां चतुर्विंश-
तिदण्डकसूत्राणामप्यष्टमिदं शतं ज्ञातम् । एतावत्सं-
ख्याकान्त्रेव बहुत्वविषयायापि सूत्रमत्र भवति ।

(९) तानुप्रदिकर्षयिद्वयम्—

नेरइयाणं मेते ! नेरइयसे केवइया तेजससमुद्रघाता
अतीता ? , गोयमा ! अणंता, केवइया पुरेकखडा ? ,
गोयमा ! अणंता, एवं जाव वेमाणियाणं, एवं सव्वज्जी-
वाणं भाणितव्वं जाव वेमाणियाणं वेमाणियसे, एवं जा-
व तेमसासमुद्रघाए . शवरं उवउज्जिद्वय नेप्रव्वं जस्तसि-
वेठविचयेयमा । नेरइयाणं मेते ! नेरइयसे केवइया आ-
हारकसमुद्रघाता अतीता ? , गोयमा ! नति, केवइया
पुरेकखडा ? , गोयमा ! नति, एवं जाव वेमाणियाणं,
शवरं मरुतसे अतीता असंखेज्जा पुरेकखडा असंखेज्जा
प्रवं जाव वेमाणियाणं । शवरं मरुतसे इकाइयाणं मरुतसे
अतीता अणंता पुरेकखडा अणंता, मरुतायां मरुतसे अती-
ता सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा, एवं पुरेकखडा वि, से-
सा सव्वे जहा नेरइया, एवं एते चउवीसं चउवीसा दंडगा ।
नेरइयाणं मेते ! नेरइयसे केवइया केवलसमुद्रघाता अ-

तीता !, गोयमा ! नत्थि, केवइया पुरेक्खडा ! गो-
यमा ! नत्थि, एवं ० जाव वेमाणियसे, खवरं
मणूससे अतीता नत्थि, पुरेक्खडा असंखेज्जा, एवं ०
जाव वेमाणिया, नवरं वणस्सइकाइयाणं मणूससे अती-
ता नत्थि, पुरेक्खडा अणंता, मणूससाणं मणूससे अती-
ता सिय अत्थि सिय नत्थि, जइ अत्थि जहण्णेषं एको
वा दो वा तिष्ठिं उक्कोसेखं सतपुटुत्तं, केवइया पुरेक्ख-
डा !, गोयमा ! सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा, एवं एते
चउन्वीसं चउन्वीसा दंडमा सव्वे पुच्छाए भाणितव्वा
० जाव वेमाणियाणं वेमाणियसे । (सू० ३३६)

‘नेरइयाण’ मित्यादि, नैरयिकाणां विवक्षितप्रश्नसमय-
भाविनां सर्वेषां भ्रन्तः । पूर्वे सकलमतीतं कालमवधीकृत्य
यथासम्भवं नैरयिकत्वे वृत्तानां सतां समुद्घायेन सर्व-
संख्यया कियन्ता वेदनासमुद्घाता अतीताः !, भगवानाह—
गौतम ! अनन्ताः, बहुनामनन्तकालमसंख्यवहाररा-
शेऽदृष्टत्वात्, कियन्तः पुरस्कृताः !, एतच्च स्वयं सूचा-
मात्रं, परिपूर्णं तु पाठ एवम्—‘नेरइयाणं भंते ! नेरइयसे
केवइया वेयणासमुद्घाया पुरेक्खडा ?’ इति । भगवानाह—
गौतम ! अनन्ताः, बहुनामनन्तशो भूयाऽपि नरकेष्वाग-
मनसम्भवात्, ‘एव’ मित्यादि, एवमुक्तेन प्रकारेणासुर-
कुमारत्वादितु स्थानेषु क्रमेण तावच्च वक्तव्यं यावद्भैमानिक-
त्वे—भैमानिकत्वविषयं सूत्रम् । तच्चैव—‘नेरइयाणं भंते !
वेमाणियसे केवइया वेयणासमुद्घाया अतीता !, गोयमा !
अणंता, केवइया पुरेक्खडा ?, गोयमा ! अणंता’ इति,
अत्र अतीता अनन्ताः सुप्रतीताः, सर्वसांख्यवहारिक-
जीवैः प्रायोऽनन्तशो भैमानिकत्वस्य प्राप्तत्वात्, पुरस्कृता-
स्त्वन्नताः, प्रश्नसमयभाविनां नैरयिकाणां मध्ये बहुभिर-
नन्तशो भैमानिकत्वस्य प्राप्स्यमानत्वात्, एवमपान्तराल-
वर्त्तिष्वपि असुरकुमारत्वादितु स्थानेषु भावना भावनीया,
यथा च नैरयिकाणां नैरयिकत्वादितु अनुविंशतिदृष्टकक-
मेणातीताः पुरस्कृताश्च वेदनासमुद्घाता भणित्याः, एवं सर्व-
जीवानामसुरकुमारादीनां भणित्याः, कियत् दूरं यावदि-
त्याह—यावद्भैमानिकानां भैमानिकत्वे—भैमानिकत्वविषयाः,
ते वैषम्य—‘वेमाणियाणं भंते ! वेमाणियसे केवइया वेयणा-
समुद्घाया अतीता !, गोयमा ! अणंता, केवइया पुरेक्ख-
डा !, गोयमा ! अणंता’ इति, एवं कषायमरणवैकल्यतैजस-
समुद्घाता अपि नैरयिकादीनां भैमानिकपर्यवसानानां सर्वेषु
नैरयिकत्वादितु स्थानेषु अनुविंशतिदृष्टकक्रमेण वक्तव्याः,
तथा चाह—‘एवं जावे’ त्यादि, एवं—वेदनासमुद्घातगते-
न प्रकारेण कषायादिसमुद्घाता अपि तावद्वक्तव्याः या-
वत्तैजससमुद्घातः, किमविशेषणं वक्तव्याः !, नेत्याह—
‘नवर’ मित्यादि, नवरमुपयुज्य—उपयोगं कृत्वा सर्वं सू-
त्रं बुद्ध्या नेतव्यम् । किमुक्तं भवति !,—ये यत्र समुद्घाता
घटन्ते ते तत्रातीताः पुरस्कृताश्च अनन्ता वक्तव्याः,
शेषेषु च स्थानेषु प्रतिषेद्धव्याः । एतदेव वैविक्त्येनाह—
‘जस्स अत्थी’ त्यादि, यस्य जीवराशेनैरयिकादेरसुरकु-

मारादेव सन्ति वैक्रियतैजसमुद्घातास्ते तस्य वक्तव्याः
‘शेषेषु पृथिव्यादितु स्थानेषु प्रतिषेद्धव्या इति सामर्थ्यल-
भ्यम्, कषायमारणान्तिकसमुद्घाताः पुनः सर्वत्रापि वेदना-
समुद्घातवद्विशेषेणातीताः, पुरस्कृताश्चानन्ता वक्तव्याः,
ननु कापि निषेद्धव्याः । सम्प्रति आहारसमुद्घातविषयं सू-
त्रमाह—‘नेरइयाण’ मित्यादि, आहारसमुद्घातो आहार-
कलप्थौ सत्यामाहारकशरीरप्रारम्भकाले भवति, नाम्यथा
आहारकलप्थिष्वप्यजायते, चतुर्दशपूर्वाधिगमे तेषां चतु-
र्दशानां पूर्वोक्ताधिमगमा मनुष्यत्वावस्थायां न शेषायामव-
स्थायामिति मनुष्यत्ववर्जोऽसु शेषास्त्वस्थास्तीतानां पु-
रस्कृतानां आहारकसमुद्घातानां प्रतिषेधः, मनुष्यत्वाव-
स्थायामपि पूर्वमतीता असंख्येयाः, प्रश्नसमयभाविनां ना-
रकाणां मध्ये बहुनामसंख्येयानां नारकाणां पूर्वं तदा तदा म-
नुष्यत्वमवाप्त्य आधगतचतुर्दशपूर्वाणां प्रत्येकं सङ्कटं द्विषि-
षां कृताहारकसमुद्घातत्वात्, पुरस्कृता अपि असंख्येयाः ।
प्रश्नसमयभाविनां नारकाणां मध्ये बहुभिरसंख्येयैर्नारकैर्भै-
रकादुद्वृत्त्यानन्तर्येण पारम्पर्येण वा तदा मनुष्यत्वावा-
प्तौ चतुर्दश पूर्वोक्त्याध्याय प्रत्येकमाहारकसमुद्घातानामेकशो
द्विषिष्यतुर्वा करिष्यमाणत्वात्, ‘एवं जाव वेमाणियाणं’
मिति, नैरयिकाणां चतुर्विंशतिदृष्टकक्रमेण चिन्ता कृता,
एवमसुरकुमारादीनामपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिदृष्टकक्रमेण
तावद्वक्तव्या यावद्भैमानिकानां, केवलं यत्रास्ति विशेषस्ते
दर्शयति—‘नवर’ मित्यादि, नवरं वनस्पतिकायिकानां म-
नुष्यत्वचिन्तायामतीताः पुरस्कृताश्च प्रत्येकमनन्ता वक्तव्याः,
अनन्तानां पूर्वमाधगतचतुर्दशपूर्वाणां यथायोगमेकशो द्विषि-
षां कृताहारकसमुद्घातानां वनस्पतिष्ववस्थानात् अनन्तरमेव
वनस्पतिकयाऽनुद्वृत्त्यानन्तर्येण पारम्पर्येण वा मानुषत्वमवाप्त्य
यथायोगमेकशो द्विषिष्यतुर्वाऽऽहारकसमुद्घातानां निर्वर्त्त-
यिष्यमाणत्वात्, मनुष्याणां मनुष्यत्वावस्थायामतीताः पुर-
स्कृताश्च स्यात्संख्येयाः स्यादसंख्येयाः, कथमिति चेत्, उच्य-
ते—ते हि प्रश्नसमयभाविनः उत्तरपदेऽपि सर्वसंज्ञाकाः, भ्रूय-
संख्येयभागगतप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, ततो विवक्षितप्रश्न-
समयभाविनां मध्ये कदाचिदसंख्येयाः—यथायोगं प्रत्येक-
मेकशो द्विषिष्यतुर्वा कृतकरिष्यमाणआहारकसमुद्घाताः प्रा-
प्यन्ते । उपसंहारमाह—‘एव’ मित्यादि, एवम्—उक्तेन प्रकारेण
एते आहारकसमुद्घातविषयाश्चतुर्विंशतिदृष्टकचतुर्विंशतिसंख्या-
का दृष्टका वक्तव्याः । सम्प्रति केवलसमुद्घाताऽपि चिन्तयति—
‘नेरइयाण’ मित्यादि, केवलसमुद्घाताऽपि मनुष्यत्वाव-
स्थायां भवति, न शेषास्त्वस्थाऽसु, न च कृतकेवलसमुद्घातः
संसारं पर्यटति, केवलसमुद्घातानन्तरमन्तरमुद्भूतैर्नावश्यं
निःश्रयसपराधिगमात्, ततो नारकाणां मनुष्यत्ववर्जोऽसु श-
ेषास्त्वस्थास्तीताः पुरस्कृताश्च केवलसमुद्घाताः प्रतिषे-
द्धव्याः, मनुष्यत्वावस्थायामप्यतीताः प्रतिषेद्धव्याः, कृतके-
वलसमुद्घातानां नरके गमनाभावात्, भाविनश्च भविष्य-
न्ति, प्रश्नसमयभाविनां मध्ये बहुनामसंख्येयानां नारकाणां
मुक्तिपदगमनोपपत्त्यात्, नतः पुरस्कृता असंख्येया इत्यु-
क्तम्, ‘एव’ मित्यादि, यथा नैरयिकाणां केवलसमुद्घात-
चिन्ता कृता एवमसुरकुमारादीनामपि कर्त्तव्या, सा च ता-
वत् यावत् भैमानिकानाम् । अत्रैव विशेषमाह—‘नवर’ मि-

स्यादि, नचरं वनस्पतिकारिकाणां मनुष्यत्वावस्थाचिन्ता—
धामतीताः प्रतिषेध्याः, कृतकवलिस्मुद्धानां संसा-
रामावात्, पुरस्कृतास्त्वन्ता वाच्याः, प्रश्नसमयभाविनां
वनस्पतिकारिकानां मध्ये बहुनामनन्तानां वनस्पतिका-
रिकानां वनस्पतिकायादुद्बुध्यमानन्त्यैषां पारम्पर्यैषां वा कृत-
कवलिस्मुद्धानां संस्थमानत्वात्, मनुष्याणां मनुष्य-
त्वावस्थाचिन्तायामतीताः कदाचित्सन्ति कदाचिन्न सन्ति,
कृतकवलिस्मुद्धानां सिद्धत्वमावादन्यां चाद्यापि केव-
लिस्मुद्धानामतिपत्तेः, यदाऽपि सन्ति तदाऽपि जघन्यत ए-
को द्वौ वा त्रयो वा उत्कृष्टतः शतपृथक्च, पुरस्कृताः स्या-
त्संस्थयाः स्यादसंस्थयाः, प्रश्नसमयभाविनां मनुष्याणां
मध्ये कदाचित्संस्थयानां कदाचिदसंस्थयानां यथासागमान-
न्त्यैषां पारम्पर्यैषां कृतकवलिस्मुद्धानां संस्थमान-
त्वात् । स्वस्वसंस्थयामाह—एवमुक्तेन प्रकारेण एते केव-
लिस्मुद्धानां विषयश्चतुर्दशतिष्ठन्तुर्दशतिष्ठद्वादशकाः, ते च
सर्वेऽपि पृच्छायां पृच्छापुरस्सरं भविष्यन्त्याः, कियद्दूरं या-
धित्याह—वैमानिकानां वैमानिकत्वविषयं सूत्रम् । तच्चदम्-
'वैमानिक्याणं भंते ! वैमानिक्यत्वे केवह्या केवलिसमुग्धा-
य अतीता ? गोयमा ! नरिधि, केवह्या पुरस्कृता ? गो-
यमा ! नरिधि' इति । तद्वचमुक्ता नैर्गयिकादिषु वैमानिक-
यवसानेभ्यः कदाचिदिष्टेषु बहुत्वविशिष्टेषु च भूतभारविषय-
दिसमुद्धानां सम्भवाऽसम्भवपुरस्सरं संस्थप्रश्नप्रकरणम् ।

(=) सम्प्रति तेन तेन समुद्घातेन यावत् केवल-
समुद्घातेन समुद्घातानामसमुद्घातानां च
परस्परमन्वयबहुत्वमभिधित्सुराह—

एतेसि शं भंते ! जीवाणं वेदनासमुग्धाणं कसायसमु-
ग्धाणं मारणं तिसमुग्धाणं वेदवियसमुग्धाणं ते-
यगसमुग्धाणं आहारगसमुग्धाणं केवलिसमुग्धाणं
समोह्याणं असमोह्याणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा
चहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सच्च-
त्थोवा जीवा आहारगसमुग्धाणं समोह्या केवलिसमु-
ग्धाणं समोह्या संखेज्जगुणा तेयगसमुग्धाणं समो-
ह्या असंखेज्जगुणा वेदवियसमुग्धाणं समोह्या असंखे-
ज्जगुणा मारणं तिसमुग्धाणं समोह्या अणंतगुणा कसा-
यसमुग्धाणं समोह्या असंखिज्जगुणा वेदनासमुग्धा-
णं विसेसाहिया असमोह्या असंखिज्जगुणा । (४०३३७)
एतेसि शं भंते ! नेरइयाणं वेदनासमुग्धाणं कसायसमुग्धा-
णं मारणं तिसमुग्धाणं वेदवियसमुग्धाणं असमोह्याणं
य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सच्चत्थो-
वा नेरइया मारणं तिसमुग्धाणं समोह्या वेदवियस-
मुग्धाणं समोह्या असंखिज्जगुणा, कसायसमुग्धाणं
समोह्या संखिज्जगुणा, वेदनासमुग्धाणं समोह्या सं-
खिज्जगुणा असमोह्या संखेज्जगुणा । एतेसि शं भंते !
असुरकुमारणं वेदनासमुग्धाणं कसायसमुग्धाणं मा-

रणं तिसमुग्धाणं वेदवियसमुग्धाणं तेयगसमुग्धा-
णं समोह्याणं असमोह्याणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा
वा० ४ ? गोयमा ! सच्चत्थोवा असुरकुमारा तेयगसमु-
ग्धाणं समोह्या मारणं तिसमुग्धाणं समोह्या असं-
खेज्जगुणा वेदनासमुग्धाणं समोह्या असंखिज्जगुणा
कसायसमुग्धाणं समोह्या संखिज्जगुणा वेदवियसमु-
ग्धाणं समोह्या संखेज्जगुणा असमोह्या असंखिज्जगुणा
एवं जाव थणियकुमारा । एतेसि शं भंते ! पुढविका-
इयाणं वेदनासमुग्धाणं कसायसमुग्धाणं मारणं ति-
यसमुग्धाणं समोह्याणं असमोह्याणं य कयरे कयरेहिंते
अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सच्चत्थोवा पुढविकाइया मार-
णं तिसमुग्धाणं समोह्या कसायसमुग्धाणं समोह्या
संखिज्जगुणा वेदनासमुग्धाणं समोह्या विसेसाहिया
असमोह्या असंखिज्जगुणा, एवं जाव वणसइकाइया,
णवरं सच्चत्थोवा वाउकाइया वेदवियसमुग्धाणं समो-
ह्या मारणं तिसमुग्धाणं समोह्या असंखेज्जगुणा क-
सायसमुग्धाणं समोह्या संखिज्जगुणा वेदनासमुग्धाणं
समोह्या विसेसाहिया असमोह्या असंखेज्जगुणा । वेइदिया
शं भंते ! वेदनासमुग्धाणं कसायसमुग्धाणं मारणं ति-
यसमुग्धाणं समोह्याणं असमोह्याणं य कयरे कयरेहिंते
अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सच्चत्थोवा वेइदिया मारणं-
तिसमुग्धाणं समोह्या वेदनासमुग्धाणं समोह्या
असंखेज्जगुणा कसायसमुग्धाणं समोह्या असंखेज्ज-
गुणा असमोह्या संखेज्जगुणा, एवं जाव चउरिदिया ।
पंचिदियतिरिक्खजेणियाणं भंते ! वेदनासमुग्धाणं
समोह्या कसायसमुग्धाणं मारणं तिसमुग्धाणं वेद-
वियसमुग्धाणं तेयासमुग्धाणं समोह्याणं असमोह-
याणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सच्च-
त्थोवा पंचिन्दियतिरिक्खजेणिया तयासमुग्धाणं स-
मोह्या वेदवियसमुग्धाणं समोह्या असंखिज्जगुणा
मारणं तिसमुग्धाणं समोह्या असंखिज्जगुणा वेदना-
समुग्धाणं समोह्या असंखिज्जगुणा कसायसमुग्धाणं
समोह्या संखेज्जगुणा असमवहता संखेज्जगुणा । मणु-
स्साणं भंते ! वेदनासमुग्धाणं समोह्याणं कसायसमु-
ग्धाणं मारणं तिसमुग्धाणं वेदवियसमुग्धाणं तेय-
गसमुग्धाणं आहारगसमुग्धाणं केवलिसमुग्धाणं स-
मोह्याणं असमोह्याणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४ ?
गोयमा ! सच्चत्थोवा मणुस्सा आहारगसमुग्धाणं समोह-
या केवलिसमुग्धाणं समोह्या संखिज्जगुणा तैयगसमुग्धा-
णं समोह्या संखेज्जगुणा वेदवियसमुग्धाणं समोह्या

संखेजगुणा मारुतियसमुद्रगण्यं समोहया असंखेजगुणा
वेदनासमुद्रगण्यं समोहया असंखेजगुणा कसायसमुद्रग-
ण्यं समोहया संखेजगुणा असमोहया असंखेजगुणा
बाह्यमंतरजोहिसियवेमाखियायां जहा असुरकुमाराणां ।
(सू० ३३८)

‘एषसि ण’ मित्यादि, एतेषां प्राक् समवहताऽसमवहतत्वेन
निकृपितानां भवन्तः । सामान्यतो जीवानां वेदनासमुद्रातेन
यावत् केवलिसमुद्रातेन समवहतानामसमवहतानां च मध्ये
कतरे कतरेभ्योऽल्पाः कतरे कतरेभ्यो बहुकाः—संख्येयाऽसं-
ख्येयादिगुणतया प्रभृताः, कतरे कतरेस्तुभ्योः समसंख्याकाः ।
अत्राप्ये खेने विभक्तिपरिणामः स्वयं योजनीयः, कतरे
कतरेभ्यो विशेषाधिका—मनागधिकाः, वाशब्दाः सर्वेऽ-
पि विकल्पार्थाः, भगवानाह—गीतम् । सर्वस्लोका जीवा
आहारकसमुद्रातेन समुद्रताः, आहारकशरीरिणो हि
कदाचिद्विहलोके बहमासान् यावन्न भवन्त्यपि, यद्यपि
भवन्ति तदापि जघन्यन एको द्वौ त्रयो वा उत्कर्षतः
सहस्रपृथक्त्वे, केवलमाहाराकसमुद्रात आहारकशरीर-
प्रारम्भकाले न शेषकालं ततः स्तोका एव पुण्यदा-
हारकसमुद्राताः प्राप्यन्ते इति सर्वस्लोका आहारकसमु-
द्रातेन समुद्रताः, तेभ्यः केवलिसमुद्रातेन समुद्रताः
संख्येयगुणाः, तेषामेककालं शतपृथक्त्वेन प्राप्यमाणत्वात्,
यद्यप्याहारकशरीरिणः सत्तया समकालम् एको द्वौ
वा त्रयो वा उत्कर्षतः सहस्रपृथक्त्वमानाः प्राप्यन्ते त-
थाप्या (पि स्लोकानामा) हारकसमुद्रातसम्भवात् ए-
ककालमतिस्लोकाः प्राप्यन्ते इति न तेभ्यः केवलिसमुद्र-
ातसमुद्रतानां संख्येयगुणत्वविरोधः, केवलिसमुद्र-
ातसमुद्रतेभ्यः तैजससमुद्रातेन समवहताः ? अ-
संख्येयगुणाः, पञ्चेन्द्रियनिर्योग्येनिकानां प्रनुष्ठानां देवा-
नामपि च तैजससमुद्रातसम्भवात्, तेभ्योऽपि वैक-
ियसमुद्रातेन समुद्रताः असंख्येयगुणाः नारकबातका-
यिकानामपि वैकियसमुद्रातसम्भवात्, वातकायिकाश्च
वैकियलब्धिभक्तो न स्तोकाः किन्तु देवेभ्योऽप्यसंख्येय-
गुणाः । कथमेतदिति चेत्, उच्यते—इह बाह्यपर्याप्तबा-
युकायिकाः स्थलचरपञ्चेन्द्रियेभ्योऽसंख्येयगुणाः, महादण्ड-
क तथा पठितवात्, स्थलचरपञ्चेन्द्रियाश्च देवभ्योऽप्यसं-
ख्येयगुणाः, ततो यद्यपि बाह्यपर्याप्तबायुकायिकानां सं-
ख्येयभागमात्रस्य वैकियलब्धिसम्भवः । यत उक्तम्—“ति-
एहं ताव रासीणं वेडडिवयलडी खेव नरिय, बायरपज-
णाणं पि संखेज्जभागमेसाणं” ति, तथापि संख्येयभा-
गमात्रा वैकियलब्धिभक्तो देवेभ्योऽप्यसंख्येयगुणा भवन्ति,
ततो नैरयिकाणां बायुकायिकानां च वैकियसमुद्रात-
सम्भवाद्युपपद्यन्ते तैजससमुद्रातसमुद्रतेभ्यो वैकियसमु-
द्रातेन समुद्रताः असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि मारणा-
न्तिकसमुद्रातेन समुद्रता अनन्तगुणाः, कथम् ? उ-
च्यते, इह निगादजीवानामनन्तानामसंख्येयो भागः सदा
विप्रहृतो वर्त्तमानः प्राप्यन्ते, ते च प्रायो मारणान्ति-
कसमुद्रातसमुद्रता इति पूर्व्वेभ्योऽनन्तगुणाः, तेभ्योऽपि

कषायसमुद्रातसमुद्रता असंख्येयगुणाः, निगोदजीवाना-
मेवानन्तानां विप्रहृत्यापेक्षेभ्योऽसंख्येयगुणानां कषावसमु-
द्रातसमुद्रतानां सदा प्राप्यमाणत्वात्, तेभ्योऽपि वेद-
नासमुद्रातेन समुद्रता विशेषाधिकाः, तेषामेव निगा-
दजीवानामनन्तानां कषायसमुद्रातसमुद्रतेभ्यो मषाक
विशेषाधिकानां सदा वेदनासमुद्रातेन समुद्रततयाऽवा-
प्यमानत्वात्, तेभ्योऽपि एकेनापि समुद्रातेनासमुद्रता
असंख्येयगुणाः, वेदनाकषावमरणसमुद्रातसमुद्रतेभ्यो
निगादजीवानामेवासंख्येयगुणानामसमवहतानां सदा लभ्य-
मानत्वात् । सम्प्रत्येतद्बाह्यपबहुत्वं जीवविशेषेषु नैरयि-
कादिषु चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण यथायागं विचिन्तयिषु-
राह—‘नेरइयाण’ मित्यादि प्रश्नसूत्रं, भगवानाह—
सर्वस्लोका नैरयिका मारणान्तिकसमुद्रातेन समुद्रताः, म-
रणान्तिको हि समुद्राता मरणकाले भवति, मरणं च
शेषजीवभारकराश्यपक्षयाऽतिस्लोकानां, न च सर्वेषां
त्रियमाणानामविशेषेण मारणान्तिकसमुद्रातः, किन्तु
कतिपयानाम्, ‘समोहया’ च मरति असमोहया विमरती’
ति वचनात् । अतः सर्वस्लोका मारणान्तिकसमुद्रात-
समुद्रताः, तेभ्योऽपि वैकियसमुद्रातेन समुद्रताः
असंख्येयगुणाः, सत्तयि पृथिवीषु प्रत्येकं बहूनां प-
रस्परवेदनोदीरणाय निरन्तरमुत्तरवैकियसमारम्भसम्भवात्
तेभ्योऽपि कषायसमुद्रातेन समुद्रताः संख्येयगुणाः,
कृतात्तरवैकियाणामकृतात्तरवैकियाणां च सर्वसंख्येयोत्त-
रवैकियारम्भकभ्योऽसंख्येयगुणानां कषायसमुद्रातसमु-
द्रतत्वेन प्राप्यमाणत्वात्, तेभ्योऽपि वेदनासमुद्रातेन स-
मुद्रताः संख्येयगुणाः, यथायागं क्षेत्रजपरमाधामिकोदी-
रितपरस्परोदीरितवेदनाभिः प्रायो बहूनां सदा समुद्रत-
त्वेन प्राप्यमाणत्वात्, तेभ्योऽप्येकेनापि समुद्रातेनास-
मवहताः संख्येयगुणाः, वेदनासमुद्रातमन्तराण्यतिब-
हूनां सामान्यतो वेदनामनुभवनां सम्भवात् । सम्प्रत्यसु-
रकुमाराणामवश्यवृत्त्यमाह—‘एषसि ण’ मित्यादि प्रश्न-
सूत्रं सुगमं, भगवानाह—गीतम् । सर्वस्लोकाः असुर-
कुमारास्तैजससमुद्रातेन समुद्रताः, तैजसा हि स-
मुद्रातो महति कोपायंश कचित् कदाचित्केषाञ्चिद्वति,
ततस्तन समुद्रातेन समुद्रताः सर्वस्लोकाः, तेभ्यो मा-
रणान्तिकसमुद्रातेन समुद्रताः असंख्येयगुणाः, तेभ्यो-
वेदनासमुद्रातेन समुद्रताः असंख्येयगुणाः, परस्परं बु-
द्धादौ बहूनां वेदनासमुद्रातेन समुद्रतानां प्राप्यमाण-
त्वात्, तेभ्योऽपि कषायसमुद्रातेन समुद्रताः संख्येय-
गुणाः, येन तेन वा कारणेन बहूनां कषायसमुद्रातग-
मनसम्भवात्, तेभ्योऽपि वैकियसमुद्रातेन समुद्रता सं-
ख्येयगुणाः, परिभारणाद्यनभिमितमतिबहूनामुत्तरवैक-
ियकरणसम्भवात्, तेभ्योऽप्यसमवहता असंख्येयगुणाः
बहूनामुत्तमजातीनां सुकसागरावगाढानां पृथिवीभ्योऽसंख्ये-
यगुणानां कनापि समुद्रातेनासमवहतानां सदा लभ्यमा-
त्वात् । ‘एव’ मित्यादि, यथा असुरकुमाराणामवश्यवृत्त्य-
मुक्तमेव सर्वेषां भवनपतीनां दृष्टव्यं, यावत् स्तमितकुमा-
राणामिति ॥ सम्प्रति पृथिवीकायिकगमवश्यवृत्त्यमाह—
‘एषसि ण मित्यादि, अत्र कषायसमुद्रातसमुद्रतानां

वेदनासमुद्रातसमुद्रतानां च संख्येयगुणत्वे असमवहता-
नां चासंख्येयगुणत्वे भावना स्वर्ष भावनीया सुगमत्वा-
त्, 'एव' मित्यादि, पृथिवीकायिकगतेन प्रकारेणव्यव-
हृत्य तावद्भक्त्यर्थं यावद् वनस्पतिकायिकाः, बाबुकायिकाश्च
मति विरोधमिच्छन्तुराह- 'नवर' मित्यादि, नवरं चातका-
यिकानामव्यवहृत्यव्यवस्थायामेवं वक्तव्यं सर्वस्तोका बातका-
यिका वैकियसमुद्रातेन समुद्रताः, बादरपर्याप्तसंख्येयभा-
वस्य वैकियलक्षणः सम्भवात्, तेभ्योऽपि मारणान्तिकसमु-
द्रातेन समुद्रता असंख्येयगुणाः, पर्याप्तापर्याप्तसमबादर-
वेदप्रधानां सर्वेषामपि बातकायिकानां मरणसमुद्रातस-
म्भवात् तेभ्योऽपि कषायसमुद्रातेन समुद्रताः संख्येय-
गुणाः, तेभ्योऽपि वेदनासमुद्रातेन समुद्रता विरोधमिच्छ-
काः, तेभ्योऽप्यसमवहता असंख्येयगुणाः, सकलसमुद्रातय-
तव्यताकायिकापक्षया स्वभावस्थानां बातकायिकानां स्व-
भावत एवासंख्येयगुणतया प्राप्यमाणत्वात् । द्विन्द्रियसूत्रे
सर्वस्तोकाः द्विन्द्रिया मारणान्तिकसमुद्रातेन समुद्रताः,
प्रतिनियतानामेव मरणसमयं मरणसद्भावात्, तेभ्यो वेद-
नासमुद्रातेन समुद्रता असंख्येयगुणाः, शीततापादिसम्प-
र्कतोऽतिप्रभूतानां वेदनासमुद्रातभावात्, तेभ्यः कषाव-
समुद्रातेन समुद्रता असंख्येयगुणाः, अतिप्रभूततरा-
णां ज्ञानादिकषायसमुद्रातभावात्, तेभ्योऽप्यसमवह-
ताः संख्येयगुणाः, 'एव' मित्यादि, एवं द्विन्द्रियग-
तेन प्रकारेण तावद्भक्त्यर्थं यावच्चतुर्न्द्रियाः । त्रियक्ष्ण-
न्द्रियसूत्रे सर्वस्तोकास्तैजससमुद्रातेन समुद्रताः, कतिप-
यानामेव तेजोलाभिभावात्, तेभ्यो वेदनासमुद्रातेनासम-
वहता असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि वैकियसमुद्रातेन समवह-
ताः असंख्येयगुणाः, प्रभूतानां वैकियलक्षणभावात्, ते-
भ्योऽपि मारणान्तिकसमुद्रातेन समवहता असंख्येयगु-
णाः, सम्पूर्तिमजलचरस्थलचरखचराणामपि सर्वेषां वै-
कियलाभिरहितानां प्रत्येकं पूर्वाह्नयोऽसंख्येयगुणानां क-
षाञ्चित् गर्भजानामपि वैकियलाभिरहितानां वैकियलक्षि-
मतां च मरणसमुद्रातसम्भवात्, तेभ्योऽपि वेदनासमु-
द्रातेन समुद्रता असंख्येयगुणाः, त्रियमाणजीवराश्यपे-
क्षया अपि अत्रियमाणानामसंख्येयगुणानां वेदनासमुद्रात-
भावात्, तेभ्यः कषायसमुद्रातेन समुद्रताः संख्येयगुणाः,
तेभ्योऽप्यसमवहताः संख्येयगुणाः । अत्र भावना प्राणि-
व मनुष्यसूत्रे सर्वस्तोका आहारकसमुद्रातेन समुद्रताः,
अतिस्तोकानामेककालमाहारकशरीरप्रारम्भसंभवात्, तेभ्यः
केवलसमुद्रातेन समुद्रताः संख्येयगुणाः, शतपृथक्त्वसं-
ख्यया प्राप्यमाणत्वात्, तेभ्यस्तैजससमुद्रातेन समवहताः
संख्येयगुणाः, शतैकसंख्यया तेषां प्राप्यमाणत्वात्, ते-
भ्योऽपि वैकियसमुद्रातेन समुद्रताः संख्येयगुणाः, को-
टिसंख्यया लघ्वमानत्वात्, तेभ्योऽपि मारणान्तिकसमु-
द्रातेन समवहता असंख्येयगुणाः, सम्पूर्तिमनुष्याणामपि
तद्भावात् तेषां चासंख्येयत्वात्, तेभ्योऽपि वेदनासमुद्रा-
तेन समुद्रताः असंख्येयगुणाः त्रियमाणराश्यपेक्षया अ-
संख्येयगुणानामात्रियमाणानां तद्भावसम्भवात्, तेभ्यः क-
षायसमुद्रातेन समुद्रताः संख्येयगुणाः, प्रभूततया तेषां
प्राप्यमाणत्वात्, तेभ्योऽप्यसमवहता असंख्येयगुणाः, स-

म्पूर्तिमनुष्याणामल्पकषायाणामुत्पन्नकषाविशेषोऽसंख्ये-
यगुणानां सद्भावात् कषयमानत्वात् । इत्यन्तरज्योतिष्कवैमलिको
यथा असुरकुमारस्तथा वक्तव्याः । तत्रैवमुक्तं समुद्रताऽस-
मुद्राविषयमव्यवहृत्यम् ।

(६) अथुता कषायसमुद्रातगतानां विरोधवक्त-
व्यतामभिधित्युराह-

कति खं मंते ! कषायसमुद्रघाया पक्षता !, गोयमा !
चत्तारि कषायसमुद्रघाया पक्षता, तं जहा-कोहसमुद्रघाए
मायसमुद्रघाए मायासमुद्रघाए लोहसमुद्रघाए । नेरइयाखं
मंते ! कति कषायसमुद्रघाया पक्षता, गोयमा ! चत्तारि क-
षायसमुद्रघाया पक्षता, एवं जाव वेमाशियाखं । एगमेग-
स्स खं मंते ! नेरइयस्स केवइया कोहसमुद्रघाया अतीता !
गोयमा ! अयंता, केवइया पुरेक्खडा !, गोयमा ! कस्सइ
अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जह्सेयं एको वा दो वा
तिधि वा उकोसेयं संखेजा वा असंखेजा वा अयंता वा,
एवं जाव वेमाशियस्स, एवं जाव लोभसमुद्रघाए एते च-
त्तारि दंइया । नेरइयाखं मंते ! केवइया कोहसमुद्रघाया अ-
तीता !, गोयमा ! अयंता, केवइया पुरेक्खडा !, गोयमा !
अयंता, एवं जाव वेमाशियाखं एवं जाव लोभसमुद्रघाए,
एवं एव वि चत्तारि दंइया । एगमेगस्स खं मंते ! नेरइय-
स्स नेरइयत्ते केवइया कोहसमुद्रघाया अतीता !, गोयमा !
अयंता एवं जहा वेदनासमुद्रघायाओ मथितो तथा कोहस-
मुद्रघातो वि निरवसेसं जाव वेमाशियत्ते । माहसमुद्रघाए
मायासमुद्रघाए वि निरवसेसं जहा मारणंतिवसमुद्रघाए,
लोहसमुद्रघातो जहा कषायसमुद्रघातो नवरं सम्बजीवा अ-
सुरादिनेरइयसु मोहकसायणं एगुत्तरियाए नेवच्चा । नेर-
इयाखं मंते ! नेरइयत्ते केवइया कोहसमुद्रघाया अतीता !,
गोयमा ! अयंता, केवइया पुरेक्खडा !, गोयमा !
अयंता, एवं जाव वेमाशियत्ते, नवं सद्भावा-
परइयासु सम्बत्थ माशियच्चा, सम्बजीवाखं चत्तारि वि
समुद्रघाया जाव लोभसमुद्रघायाओ जाव वेममथिवाखं
वेमाशियत्ते । (ख० ३३६) ।

'कइ य' मित्यादि, इदं सामान्यतः कषायसमुद्रातवि-
षयं चतुर्दिशतिदृष्टकक्रमगते च सूत्रे सुप्रतीते, सम्प्रत्ये-
कैकस्य नैरयिकादृष्टचतुर्दिशतिदृष्टकक्रमेण वैमानिकपथे-
वसानस्य तद्भक्त्यतःप्राह- 'एगमेगस्स खं मंते ।'
इत्यादि, अत्रातीतसूत्रं सुप्रतीतम्, पुरस्कृतसूत्रे- 'कस्सइ
अत्थि कस्सइ मत्थि' ति-यो नरकमथ्याने वर्तमानः
स्वभावत एवाल्पकषायः कषायसमुद्रातमस्तेष्व कालं
कृत्वा नरकादुद्बुद्धो मनुष्यमभं प्राप्य कषायसमुद्रातम-
गत एव संख्याति तस्य नास्ति पुरस्कृत एकोऽपि क-
षायसमुद्रातो, यस्यापि सन्ति तस्यापि जन्मन्वय एको
द्वौ त्रयो वा, ते च प्रागुक्तस्वरूपस्य सङ्कटकषयसमु-
द्रातमभिधो वेदितव्याः, उत्कर्षतः संख्यया असंख्येया

अनन्ता वा, तत्र संख्येयं कालं संसारावस्थायिनः सं-
ख्येयाः, असंख्येयं कालमसंख्येयाः, अनन्तकालमनन्ताः ।
एवमसुरकुमारादिकमेव तावद् वाच्यं यावद्भैमानिकस्य,
'एव' मित्यादि, एवं—चतुर्विंशतिवृद्धकक्रमेण मानादि-
कषायसमुद्घातसमुद्घातात्तावद्ब्रह्मण्या यावद्भौमसमुद्घातः ।
एवंमेतं अन्तः चतुर्विंशतिवृद्धका भवन्ति, एते चैकै-
कनैरयिकादिष्वपि उक्ताः । सम्प्रत्येतान्व चतुश्चतुर्विंशतिवृ-
द्धकान् सकलनारकादिविषयानाह—'नेरइयाण्' मित्यादि,
अतीतसूत्रं सुप्रतीतं, पुरस्कृता अनन्ताः, प्रश्नसमयभा-
विनां नारकाणां मध्ये बहुनामनन्तकालमवस्थायित्वात् ।
एवं—नैरयिकाङ्गन प्रकारेण तावद्ब्रह्मण्यं यावद्भैमानिकानां
यथा वैयः क्रोधसमुद्घातश्चतुर्विंशतिवृद्धकक्रमेणोक्तः एवं
मानादिसमुद्घाता अपि तावद् ब्रह्मण्या यावद्भौमसमु-
द्घातः । एवमेतेऽपि सकलनारकादिविषयाश्चतुर्विंश-
तिवृद्धका भवन्ति । साम्प्रतमेकैकस्य नैरयिकादेनैरयिका-
दिषु भावेषु वर्तमानस्य कति क्रोधसमुद्घाता अतीताः
कति भाविन इति निरूपयितुकाम आह—'एगमेगस्स
ण' मित्यादि, एकैकस्य भवन्ति । नैरयिकस्य विवक्षित-
प्रश्नसमयकालात् पूर्वं सकलमतीतं कालमवधोक्त्य त-
दा तदाऽस्य नैरयिकत्वं प्राप्तस्य सतः सर्वसंख्यया कि-
यन्तः क्रोधसमुद्घाता अतीताः ?, भगवानाह—गौतम !
अनन्ता, नरकगतेरनन्तशः प्राप्तत्वात्, एकैकस्मिंश्च नर-
कभवे जघन्यपदेऽपि संख्येयानां क्रोधसमुद्घातानां भावा-
त्, 'एवं जडे' त्यादि, एवमुपवर्तिन प्रकारेण यथा वे-
दनासमुद्घातः प्राग् भणितस्तथा क्रोधसमुद्घातोऽपि भणित-
व्यः, कथं भणितव्यः ?, इत्याह—निरवशेषं, क्रियाविशेषण-
मेतत्, सामिस्सेनेत्यर्थः । कियद्दूरं यावद् भणितव्यमित्याह-
यावद् वैमानिकत्वं, वैमानिकस्य वैमानिकत्वं इत्यालापकम् ।
यावदित्यर्थः, स चैवम्—'केवइया पुरेक्कडा ?', गौयमा ।
कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहएणेंणं एक्को
वा दो वा तिण्ण वा उक्कोसेणं संखेजा वा असंखेजा
वा अणेंता वा, एवमसुरकुमारसे० जाव वेमाणियसे,
'एगमेगस्स णं मेते ! असुरकुमारस्स नेरइयसे केवइया
कोहसमुग्राया अतीता ?', गौयमा ! अणेंता, केवइया पु-
रेक्कडा ?', गौयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, ज-
स्सत्थि तत्थ सिय संखेजा सिय असंखेजा सिय अणेंता ।
एवमेगस्स णं मेते ! असुरकुमारस्स असुरकुमारत्वं केव-
इया कोहसमुग्राया अतीता ?', गौयमा ! अणेंता ; केवइ-
या पुरेक्कडा ?', गौयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि-
जस्सत्थि जहएणेंणं एक्को वा दो वा तिण्ण वा उक्कोसे-
णं संखेजा वा असंखेजा वा अणेंता वा, एवं नामकु-
मारसे० जाव वेमाणियसे, एवं जहा असुरकुमारसे-
नेरइया वेमाणियपञ्चवसाणेषु भणिया तहा णागकुमारत्वं
विद्या सट्ठाणपरट्ठाणेषु माणियव्वा० जाव वेमाणियसे' इति,
अस्यार्थः—किन्तु भवन्ति ! एकैकस्य नारकस्या-
संसारमोक्षमननं कालं मयादीकृत्य नैरयिकत्वं भाविनः
स(म्भूतः) सर्वसंख्यया पुरस्कृताः क्रोधसमुद्घाताः, भगवा-
नाह—'कस्सइ अत्थि' इत्यादि, य आसन्नमरणः क्रोध-
समुद्घातमनासाधायित्तिकमरणेन नरकादुद्बुधः सेत्स्यति

तस्य नास्ति नैरयिकत्वभाविन एकोऽपि पुरस्कृतः को-
धसमुद्घातः, शेषस्य तु सन्ति । यस्यापि सन्ति तस्या-
पि जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा, एतच्च तीर्थशेषाद्यु-
तद्भवस्थानां भूयो नरकेषु उ (चवु) एषममानानां व-
दितव्यं, भूयो नरकेषुपत्तौ हि जघन्यपदेऽपि संख्येयाः
प्राप्यन्ते, नैरयिकाणां क्रोधसमुद्घातप्रचुरत्वात्, उत्कर्षनः
संख्येया वा असंख्येया वा अनन्ता वा । तत्र सकृन्नरके-
षु जघन्यस्थितिकषुपत्त्यमानस्य संख्येया अनकशः, य-
दि वा—दीर्घस्थितिकेषु सकृदपि उत्पत्त्यमानस्यासंख्येयाः,
अनन्तशः उत्पत्त्यमानस्यानन्ताः, 'एव' मित्यादि, एवं
नैरयिकाङ्गनप्रकारेणासुरकुमारत्वं तदनन्तरं चतुर्विंशति-
वृद्धकक्रमेण तावद्ब्रह्मण्यं यावद्भैमानिकत्वविषयं सूत्रम्,
तच्चैवम्—'एगमेगस्स णं मेते ! नेरइयस्स वेमाणियसे
केवइया कोहसमुग्राया अइया ?', गौयमा ! अणेंता,
केवइया पुरेक्कडा ?, गौयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ
नत्थि, जस्सत्थि जहएणेंणं एक्को वा दो वा तिण्ण वा उक्को-
सेणं संखेजा वा असंखेजा वा अणेंता वा 'अत्राप्ययं भा-
वार्थः—अतीतचिन्तायामनन्ताः, अनन्तशो वैमानिकत्वस्य
प्राप्तत्वात्, पुरस्कृतचिन्तायां योऽनन्तरमेव नरकादुद्बुधो
मातुष्यमवाप्य सेत्स्यति, प्राप्ती वा परम्परया सकृद्भैमा-
निकभवे न क्रोधसमुद्घातं गन्ता तस्यैकोऽपि पुरस्कृतः
क्रोधसमुद्घातो वैमानिकत्वं न विद्यते, यस्तत्रसकृद्भैमा-
निकत्वं प्राप्तः सन् सकृदेव क्रोधसमुद्घातं याता तस्य—
जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा, शेषस्य संख्यातान्
वारान् वैमानिकत्वं प्राप्त्यतः संख्येयाः, असंख्येयान्
वारान् असंख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । 'एगमे-
गस्स णं' मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, 'गौयमा ! अ-
णेंता' इति, अनन्तशो नैरयिकत्वं प्राप्तस्य, एकैकस्मिं-
श्च नैरयिकभवे जघन्यपदेऽपि संख्येयानां क्रोधसमुद्घाता-
नां भावात्, पुरस्कृताः कस्यचित्सन्ति कस्यचित्चि स-
न्ति । किमुक्ते भवति ?,—योऽसुरकुमारभवादुद्बुधो न
नरकं यास्यति किन्तुनन्तरं परम्परया वा मनुष्यभ्रम-
वाप्य सेत्स्यति तस्य नैरयिकावस्थाभाविनः पुरस्कृताः
क्रोधसमुद्घाताः न सन्ति नैरयिकत्वावस्थाया एवात्म-
त्वात्, यस्तु तद्भवादुर्ध्वं पारम्पर्येण नरकगामी तस्य
सन्ति, तस्यापि कस्यचित्संख्येयाः, कस्यचित्संख्येयाः,
कस्यचिद्वनन्ताः । तत्र यः सकृज्जघन्यस्थितिकेषु नरकमध्येषु
समुत्पत्त्यन्ते तस्य जघन्यपदेऽपि संख्येया दृशवर्षलक्षत्र-
माणायामपि स्थितौ संख्येयानां क्रोधसमुद्घातानां भावात्
क्रोधबहुलत्वात् नारकाणाम्, असकृदीर्घस्थितिषु सकृद्वा म-
नेऽसंख्येयाः, अनन्तशो नरकगमनेऽनन्ताः । तथा एकैकस्य
भवन्ति ! असुरकुमारस्य असुरकुमारत्वं स्थितस्य सतः
सकलमतीतकालमधिकृत्य कियन्तः क्रोधसमुद्घाता अ-
तीताः ?, भगवानाह—अनन्ताः 'अनन्तशोऽसुरकुमारत्वा-
वस्य प्राप्तत्वात्, प्रतिभवं च क्रोधसमुद्घातस्य प्रायो
भावात्, पुरस्कृतचिन्तायां कस्यापि सन्ति' कस्यापि न-
सन्ति, यस्य प्रश्नकालादुर्ध्वमसुरकुमारत्वेऽपि वर्तमा-
नस्य न आधी क्रोधसमुद्घाताः नापि तत् उद्बुधो भूयो-
ऽप्यसुरकुमारत्वं याता तस्य न सन्ति, यस्तु सकृद्व-

रुमारत्वमागामी तस्य अवश्यपदे एको वा द्वौ वा त्रयो वा उपर्युक्तः संख्येया असंख्येया अनन्ता वा, संख्येयान् बारान् आगामिनः संख्येयाः, असंख्येयान् बारान् असंख्येयाः, अनन्तान् बारान् अनन्ताः । एवं ऋतु-विंशतिदृष्टकमेव नागकुमारत्वादिषु स्थानेषु असुरकुमारस्य निरन्तरं तादृक्कल्पं यावद्भैमानिकत्वे, तथा बाह—' एवं नागकुमारत्वे वा ' त्यादि, तदेवमसुरकुमारेषु कोषसमुद्घातश्चिन्तितः । सम्प्रति नागकुमारादिष्वतिदेशमाह—' एवं ' मित्यादि, एवमुक्तेनाभिलाषगतेन प्रकारेण यथा वैमर्शितदृष्टकमेव असुरकुमारो नैरयिकविंशतु वैमानिकपर्यवसानेषु भवितुः तथा नागकुमारादयः समस्तेषु स्वस्थानपरस्थानेषु भवितुमर्थाः यावद्भैमानिकस्य वैमानिकत्वे आलापरकः, एवमेतानि नैरयिकविंशतिदृष्टकविंशतु वैमानिकविंशतिदृष्टकपर्यवसाने भवन्ति चतुर्विंशतः स्वाणि वक्षितव्यानि । तत्र च त्रु-विंशतिदृष्टकसूत्रे कोषसमुद्घातश्चिन्तितः । सम्प्रति चतुर्विंशत्येव चतुर्विंशतिदृष्टकसूत्रे मानसमुद्घातः मायासमुद्घातः स्वभिन्नसुरविदेशमाह—' माणसमुद्घातः मायासमुद्घातः निरवसंसं जहा मारणेतियसमुद्घातः ' इति—यथा—प्राक् मारणान्तिकसमुद्घातेऽभिहितं सूत्रं तथा मानसमुद्घाते मायासमुद्घाते च निरवशेषमभिधातव्यम् । नचैवम्—' एगमेगस्स गं भंते ! नेरइयस्स नेरइयस्स केवइया माणसमुद्घाया इइया ? , गोयमा ! अणंता, केवइया पुरेक्कडा ? , गोयमा ! कस्सइ इतिथि कस्सइ नतिथि, जस्सइथि जइरणेणं एको वा दो वा तिरेण या उक्कोसेणं संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा, एवमसुरकुमारत्वे ०जाव वेमणियस्से, एगमेगस्स गं भंते ! असुरकुमारस्स नेरइयस्स केवइया माणसमुद्घाया अनीता ! , गोयमा ! , अणंता, केवइया पुरेक्कडा ! , गोयमा ! कस्सइ इतिथि कस्सइ नतिथि, जस्सइथि जइरणेणं एको वा दो वा तिस्स वा उक्कोसेणं संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा, एवं नागकुमारत्वे ०जाव वेमणियस्से, एवं जहा असुरकुमारो नेरइया वेमणियपज्जवसानेसु भणिया तहा नागकुमाराइया सट्ठाणपरट्ठाणेषु भाणियव्वा ०जाव वेमणियस्स वेमणियस्से ' अस्यायमर्थः—अतीतेषु त्रुषु सर्वत्रायन्त्यन्तत्वे सुप्रतीतं, नैरयिकत्वादिष्वतिशानि-रस्येकमन्त्राः मातत्वात्, पुरस्कृतविन्तायां त्वेवं नैरयिकस्य नैरयिकत्वे भावना—यो नैरयिकः प्रश्नकालापूर्वं मानसमुद्घातमन्त्रेण कालं कृत्वा नरकापुद्गुतोऽनन्तरं पारम्पर्येण वा मनुष्यभवासमाप्य सेतस्यति न भूयो नरकमागन्ता तस्य न सन्ति पुरस्कृता मासमुद्घाताः, पुनस्तद्वत्त्वे वर्षमानो भूयो वा नरकमागत्यैव वारं मानसमुद्घातं गत्वा कालकरणेन नरकापुद्गुतः सेतस्यति पुरस्कृतेषु मासमुद्घातः । एवमेव कस्यापि द्वौ कस्यापि त्रयः संख्येयान् बारान् नरकमागन्तुः संख्येयाः, असंख्येयान् बारान् असंख्येयाः, अनन्तान् बारान् अनन्ताः । नैरयिकस्यैवासुरकुमारत्वे पुरस्कृतविन्तायापियं भाषना—यो नरकापुद्गुतो असुरकुमारत्वं न यास्यति तद्वत्त्वं न सन्ति पुरस्कृता मानसमुद्घाताः, यस्त्वेकं-वारं गन्ता

तस्य एको द्वी इत्याद्यो वा संख्येयान् वारान् गन्तुः सं-
ख्येयाः, असंख्येयान् वारान् असंख्येयाः, अनन्तान् वारा-
न् अनन्ताः । एवं तादृज् मनुषीयं यावत् तिर्यक्षपञ्चमिदृ-
त्वे पुरस्कृतचिन्ता, मनुष्यचिन्तायां कैवं भावना-यो नर-
कादुक्तो मनुष्यभवं प्राप्य मानसमुद्रातमगत्या सत्य-
ति तस्य नास्त्येकोऽपि पुरस्कृतो मानसमुद्रातः, यस्तु
मनुष्यस्य गतः सत्येकं वारं मानसमुद्रातं गत्वा तस्यै-
कोऽपरस्य द्वावप्यस्य इत्याद्यः संख्येयान् वारान् गन्तुः
संख्येयाः, असंख्येयान् वारान् असंख्येयाः, अनन्तान् वा-
रान् अनन्ताः । व्यन्तरज्योतिषकैवैमानिकत्वेषु भावना य-
था असुरकुमारत्वे यथा च नैरयिकस्य नैरयिकत्वादिषु
वतुर्दिशतिस्थानेषु भावना कृता तथा असुरकुमारादी-
नामपि वैमानिकपर्वसामानां वतुर्दिशतिदृष्टकर्मेषु
कस्येया, यथा च मानसमुद्रातस्य वतुर्दिशतिः सूत्राणि
वतुर्दिशतिदृष्टकर्मणोक्तानि तथा भाषासमुद्रातस्यापि
वतुर्दिशतिसूत्राणि वतुर्दिशतिदृष्टकर्मणोक्तानि, यथैवापि,
तुल्यगमकत्वात् ॥ अमुना लोभसमुद्रातमतिदेशत आह—
“लोभसमुद्राभां जडा कलायसमुद्राभां, नवरं सख्यं-
जीवा असुरादिरन्येषु लोभकलायेषु यस्तुतिरियाय नेत-
स्वा” इति । यथा प्राक् कथायसमुद्रात उक्तस्तथा लोभ-
कथायोऽपि यथैव, नवरं तत्रासुरकुमारादीनां नैरयिकत्वे पु-
रस्कृतचिन्तायां स्यात् संख्येयाः, स्यादसंख्येयाः, स्यादनन्ता
इत्युक्तम्, अत्र तु सर्वे जीवा असुरकुमाराद्यो नैरयिकेषु पुर-
स्कृतचिन्तायां चिन्त्यमाना एकोत्तरिका वातय्याः, एकोत्त-
रस्य भाव एकोत्तरिका “द्वन्द्वपुरादिभ्यो वुभिति वौरदेरा-
कृतिगणतया वुभिति, एको द्वी त्रय इत्यादिकृपा तथा, ए-
कोत्तरतया इत्यर्थः । नैरयिकाणां निरतिशयदुःखविदनाभि-
भूततया नित्यमुद्विग्नानां प्रायो लोभसमुद्रातासम्भवात्,
सूत्रालापकैवम्-“एगमेगस्तं गं भंते । नेरइयस्त नेरइयस्त
केवइया लोभसमुद्राया अतीताः, गोयमा । अणंता, केव-
इया पुरेक्कडा, गोयमा । कस्तइ अरिथि कस्तइ नरिथि, जस्त
अरिथि (जइयंथि) एको वा दो वा तिथि वा उकोसेणं सं-
खेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा । एगमेगस्तं गं भंते ।
नेरइयस्त असुरकुमारत्वे केवइया लोभसमुद्राया अती-
ताः, गोयमा । अणंता, केवइया पुरेक्कडा, गोयमा ।
कस्तइ अरिथि कस्तइ नरिथि, जस्तइ अरिथि संखेज्जा
सिय असंखेज्जा सिय अणंता, एवं जाव नेरइयस्त यथि-
यकुमारत्वे । एगमेगस्तं गं भंते । नेरइयस्त पुढविकाइय-
त्तं केवइया लोभसमुद्राया अतीताः, गोयमा । अणंता,
केवइया पुरेक्कडा, गोयमा । कस्तइ अरिथि कस्तइ नरिथि
जस्तइ अरिथि जइयंथि एको वा दो वा तिथि वा तिथि वा
उकोसेणं संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा, एवं जाव
यसुत्तं कायंमत्तरत्वे जडा असुरकुमारत्वे । एगमेगस्तं
गं भंते । नेरइयस्त जाइसियत्तं केवइया लोभसमुद्राया
अतीताः, गोयमा । अणंता, केवइया पुरेक्कडा, गो-
यमा । कस्तइ अरिथि कस्तइ नरिथि, जस्तइ अरिथि जइयंथि
एको वा दो वा तिथि वा उकोसेणं सिय संखेज्जा सिय
असंखेज्जा सिय अणंता, एवं जाव वेमाणियत्तं इति भा-
णियत्तं । एगमेगस्तं गं भंते । असुरकुमारस्त नेरइयस्त

केवहया लोभसमुद्रवाचा अतीता ? , गोंयमा ! अण्ता , केवहया पुरेक्कडा ? , गोंयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहण्णेण्णं एको वा दो वा तिण्णि वा उ-
 ण्होसेण्णं संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अण्ता वा । एगमेगस्स णं भंते । असुरकुमारस्स असुरकुमारस्से केवहया लोभसमु-
 द्रवाचा अतीता ? , गोंयमा ! अण्ता, केवहया पुरेक्कडा ? , गो-
 यमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहण्णेण्णं एको वा दो वा तिण्णि वा उ-
 ण्होसेण्णं संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अण्ता वा । एगमेगस्स णं भंते । असुरकुमारस्स नागकुमा-
 रस्से पुक्कडा ? , गोंयमा ! अण्ता, केवहया पुरेक्कडा ? , गो-
 यमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि सिय संखे-
 ज्जा सिय असंखेज्जा सिय अण्ता, एवं ० जाव धणियकुमा-
 रस्से । पुढविकाइयस्से ० जाव वेमाणियस्से जहा नेरइयस्स भ-
 णितं तव्वे भणियव्वं, एवं ० जाव धणियकुमारस्स वेमा-
 णियस्से । एगमेगस्स णं भंते । पुढविकाइयस्स नेरइयस्से के-
 वहया लोभसमुद्रवाचा अतीता ? , गोंयमा ! अण्ता, केव-
 हया पुरेक्कडा ? , गोंयमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहण्णेण्णं एको वा दो वा तिण्णि वा उ-
 ण्होसेण्णं संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अण्ता वा । पुढविकाइयस्स अ-
 सुरकुमारस्से अतीता अण्ता, केवहया पुरेक्कडा ? , गो-
 यमा ! कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि सिय संखे-
 ज्जा वा सिय असंखेज्जा वा सिय अण्ता, एवं ० जाव धणिय-
 कुमारस्से पुढविकाइयस्से अतीता अण्ता, पुरेक्कडा कस्सइ अ-
 त्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहण्णेण्णं एको वा दो वा ति-
 ण्णि वा उ-
 ण्होसेण्णं संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अण्ता वा, एवं
 ० जाव मणुस्से । बाणमंतरस्से जहा असुरकुमारस्से, जोइ-
 सियस्से वेमाणियस्से अतीता अण्ता पुरेक्कडा, कस्सइ अ-
 त्थि कस्सइ नत्थि जस्सत्थि सिय संखेज्जा सिय असंखे-
 ज्जा सिय अण्ता । एवं ० जाव मणुस्सस्स वेमाणियस्से । बाण-
 मंतरस्स जहा असुरकुमारस्स एवं जोइसियवेमाणियाणं पि
 अस्सायमर्थः—नैरयिकस्य नैरयिकत्वं अतीता लोभसमुद्रा-
 ता अनन्ताः अनन्तशो नैरयिकत्वस्य प्राप्तत्वाद्, पुरस्कृतचि-
 त्तायां कस्यचित्सन्ति कस्यचिन्न सन्ति, तत्र यः प्रश्नसमया-
 दूर्ध्वं लोभसमुद्रघातमप्राप्त एव नरकभवात्पुद्गलस्यानन्तरं पा-
 रम्पर्येण वा सत्स्यति न च भूयो नरकमागामी नचागतो
 ऽपि लोभसमुद्रघातं गन्ता तस्य नैकाऽपि पुरस्कृतो लो-
 भसमुद्रातः, शेषस्य तु भावी तस्यापि कस्यचिदेकः
 कस्यचिद् द्वौ, कस्यचित् त्रयः । एतच्च प्रश्नसमयादूर्ध्वमपि
 तद्वत्प्रभाजं सकृन्नरकभवगामिनां वा वेदितव्यम्, उत्कर्ष-
 तः संख्येया वा असंख्येया वा अनन्ता वा । तत्र संख्ये-
 यान् वारान् नरकभवमागामिनः संख्येयाः, असंख्येयान् वा-
 रान् असंख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । तथा नैरयि-
 कत्वस्यासुरकुमारत्वविषयेऽतीतस्यं तथैव भावनीयम्, पुर-
 स्कृतस्य—‘ कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि ’ ति-यो नरकभ-
 वात्पुद्गलो नासुरकुमारत्वं प्राप्स्यति तस्य न सम्यसुरकुमा-
 रत्वविषयाः पुरस्कृता लोभसमुद्राताः, यस्तु प्राप्स्यति
 तस्य सन्ति । तच्च जघन्यपदे संख्येयाः, जघन्यस्थितावप्य-
 सुकुमाराणां संख्येयानां लोभसमुद्रघातानां भावात् लोभ-
 समुद्रघातभावात्, उक्तं तत्र संख्येया अनन्ता वा तत्र च-

कृद्दीर्घस्थितावसकृच्चन्यस्थितिषु दीर्घस्थितिषु वा उत्प-
 न्यमानानामवसेयम्, अनन्तश्च उत्पत्त्यभावात्मानन्ताः,
 एवं नैरयिकस्य नागकुमारत्वादिषु स्थानेषु निरन्तरं तावद्-
 ऋण्यं धावत्सन्तिनागकुमारत्वं, तथा वाह—‘ एवं जाव धणिय-
 कुमारस्से ’ पृथिवीकायिकत्वेऽतीतस्यं तथैव । पुरस्कृतचि-
 त्तायां तु कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तन्न नरका-
 तुद्गुत्ता यो न पृथिवीकायिकत्वं प्राप्स्यति तस्य न सन्ति,
 योऽपि गन्ता तस्य जघन्यपदे एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षनः
 संख्येया असंख्येया अनन्ता वा । तच्चैवम्—तिर्यक्पञ्चान्द्रिय-
 भवात् मनुष्यभावाद्वा लोभसमुद्रघातेन समुद्रतः सन् य एकं
 वारं पृथिवी गन्ता तस्य एकः द्वौ वारौ गन्तुर्द्वौ, त्रीन्
 वारान् गन्तुस्त्रयः, संख्येयान् वारान् संख्येयाः, असंख्ये-
 यान् वारान् असंख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः, ‘ एवं
 जाव मणुस्से ’ इति, एवं—पृथिवीकायिकगतेनाभिलाषप्र-
 कारेण तावद्ऋण्यम्, यावन्मनुष्यत्वं । तच्चैवम्—‘ एगमेग-
 स्स णं भंते । नेरइयस्स आउकाइयस्से ’ इत्यादि, यावन्म-
 नुष्यस्यं, तत्रापायिकादिबनस्पतिपर्यन्तस्य भावना पृथि-
 वीकायस्य वत्, द्वीन्द्रियस्य पुरस्कृतचिन्तायां जघन्येन एको
 द्वौ वा त्रयो वति, एतत् सकृत् द्वीन्द्रियभावं प्राप्नुकामस्य
 वेदितव्यम्, उत्कर्षेण संख्येया असंख्येया अनन्ता वा, तत्र सं-
 ख्येयान् वारान् द्वीन्द्रियभावं प्राप्नुकामस्य संख्येयाः, असंख्ये-
 यान् वारान् असंख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । एवं बी-
 न्द्रियचतुरिन्द्रियस्य अपि भावनीये, तिर्यक्पञ्चान्द्रियस्य चि-
 त्तया त्वेवं भावना—सकृत्पञ्चान्द्रियभावं गन्तुकामस्य स्वभावन
 एवाल्पलोभस्य जघन्यतः एको द्वौ त्रयो वा, शेषस्य तू-
 त्कर्षतः संख्येयान् वारान् तिर्यक्पञ्चान्द्रियभावं गन्तुः सं-
 ख्येयाः, असंख्येयान् वारान् असंख्येयाः, अनन्तान् वारान् अ-
 नन्ताः । मनुष्यस्य तु पुरस्कृतविषया भावना मुक्त एवम्-
 यो नरकभवात्पुद्गुत्तोऽल्पलोभकत्वात् सन् मनुष्यभावं प्राप्य
 लोभसमुद्रघातमगत्वा सिद्धिपुरं यास्यति तस्य न सन्ति
 पुरस्कृता लोभसमुद्रघाता, शेषस्य तु सन्ति । यस्य सन्ति त-
 स्यापि जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा, तच्च एकं द्वौ त्रीन्
 वा लोभसमुद्रघातान् प्राप्य सारथ्यतो वेदितव्याः । संख्येया-
 दयः प्राग्वद् भावनीयाः । ‘ बाणमंतरस्से जहा असुरकुमारा ’
 इति यथा नैरयिकस्यासुरकुमारत्वं पुरस्कृतविषयं स्वमुक्तं
 तथा व्यन्तरं चैव वक्तव्यम् । किमुक्तं भवति—पुरस्कृतचिन्ता
 वामेव वक्तव्यम् ‘ कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि
 सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिय अण्ता ’ इति, तत्त्वेकोस-
 रिका वक्तव्या, व्यन्तराणामप्यसुरकुमाराणां चि-
 त्तस्थितावपि संख्येयानां लोभसमुद्रघातानां भावात् । ‘ जो-
 इसियस्से ’ इत्यादि ज्योतिष्कत्वे अतीता अनन्ताः, अनन्त-
 शो ज्योतिष्कत्वस्य प्राप्तत्वात्, पुरस्कृताः कस्यापि सन्ति
 कस्यापि न सन्ति, एतद् प्राग्वद् भावनीयम् । यस्यापि सन्ति
 तस्यापि कस्यचिदसंख्येयाः, कस्यचिद्वनन्ताः, न तु जानु-
 चित् संख्येयाः, ज्योतिष्काणां जघन्यपदेऽप्यसंख्येयवर्षा-
 ण्यु-
 क्ततया जघन्यतोऽप्यसंख्येयानां लोभसमुद्रघातानां भावात्
 लोभमुल्लस्यतज्जातेः । एवं वैमानिकत्वेऽपि पुरस्कृतचिन्तायां
 वक्तव्यम्, तदेवं सत्स्थाने परस्थाने च लोभसमुद्रघातचिन्तितः ।
 समस्यसुरकुमारस्य तं चिन्तित्यतिपुरिद्वाह—‘ एगमेग-

स्वयं ' मित्यादि एकैकस्य असुरकुमारस्य वैयक्तिकत्वे लोभसमुद्राता अतीता अनन्ताः, नैरयिकत्वस्यानन्तताः प्राप्तत्वात्, पुरस्कृताः कस्यचित्सन्ति कस्यचित्सन्ति, तत्र योऽसुरकुमारभवादुद्बुधतो न नरकं वाता नापि अ-
 कृष्टं मतोऽपि लोभसमुद्राते गन्ता तस्य न स्थितिः, य-
 स्तु यास्यति तस्य ज्ञस्यत एको द्वौ त्रयो वा उत्कर्ष-
 तः संख्यया असंख्यया अनन्ताः । तत्र सकृन्मरकगामिनः
 एकाग्र्यो नैरयिकाणामिदृश्यसंयोगाभावतः प्रायो लो-
 भसमुद्रातस्वासंम्भवात् । उक्तं च मूलटीकायाम्—“ नै-
 र्दयायै लोभसमुद्राया यथा येन भवति, तेसिमिदृ-
 ष्वसंयोगाभावाद्गो एवादिसंभव ” इति । संख्ययान् वा-
 रान् नरकं गन्तुः संख्येयाः, असंख्ययान् वारान् असं-
 ख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । असुरकुमारस्यासुर-
 कुमारत्वे अतीता अनन्ताः सुप्रतीताः, पुरस्कृताः कस्या-
 पि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तत्र योऽसुरकुमारभवे व-
 र्त्तन्त्यर्थे न च लोभसमुद्रातं याता नापि तत्र उद्बुधो
 भूयोऽन्वसुरकुमारत्वं वाता किन्तुनन्तरं पारम्पर्येण वा
 सेरस्याति तस्य न सन्ति, यस्य तु सन्ति तस्यापि जघ-
 न्यत एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः संख्येया असंख्येया
 अनन्ताः । तत्र एकाग्र्यः कीर्त्यानुशेषाणां तज्जबभाजं भूयस्त-
 येवानुपपन्नमनन्तमवगन्तव्याः, संख्ययाद्यो नैरयिकस्येव
 भावनीयाः । असुरकुमारस्य नागकुमारत्वेऽतीताः प्राग्भवत् ।
 पुरस्कृताः कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तत्र योऽसुरकु-
 मारभवादुद्बुधतो न नागकुमारभवं गन्ता तस्य न सन्ति,
 शेषस्य तु सन्ति तस्यापि सन्ति तस्यापि स्यात् संख्येयाः,
 स्यादसंख्येयाः, स्यादनन्ताः । तत्र सकृन्नागकुमारभवं
 प्राप्नुकामस्य संख्येयाः, जघन्यस्थितमवपि संख्येयानां लो-
 भसमुद्रातानां भावात्, असंख्येयान् वारान् प्राप्नुकाम-
 स्य असंख्येया, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । एवं यावत्
 सन्तिकुमारत्वे, पृथिवीकायिकत्वे यावद्भैमानिकत्वे यथा
 नैरयिकस्य क्षणितं तथैव क्षणितस्यम् । स्वसमुद्रातस्त्वे-
 व नागकुमारेऽपि तावद्भक्त्यं यावत्सन्तिकुमारस्य ।
 वैमानिकत्वं-वैमानिकत्वविषयं सूत्रम्, तच्चैवम्—“ एगमग-
 स्त सं भेते ! यथियकुमारस्त वैमानियते केवहया लो-
 भसमुद्राया अतीता ? ” इत्यादि, एवं एगमेगस्त सं भ-
 ने । पुढिकाद्वयस्त केवहये ” इत्याद्यपि सूत्रं पूर्वोक्तभा-
 वानुपसारेण स्वयं भावनीयम्, तदेवं नैरयिकाद्रेकत्ववि-
 शयाः कोभादिसमुद्राताः प्रत्येकं चतुर्विधस्या चतुर्विध-
 तिव्यवहकत्वैर्विधिभित्ताः ॥ सम्प्रति तानेव नैरयिकादिब-
 हुत्वविषयान् विजिह्वस्विपुरिदमाह—“ नैरदयायं भेते ! ”
 इत्यादि, नैरयिकाणां अस्त । नैरयिकत्वे कियन्तः को-
 भसमुद्राता अतीताः ? , भगवानाह—यौतम ! अनन्ताः,
 प्राप्तस्तयो नैरयिकत्वस्य सर्वजीवेः प्राप्तत्वात्, क्रियन्तः
 पुरस्कृताः ? , गौतम ! अनन्ताः, प्रश्नसमयभाविनां मध्ये
 बहुनामनन्तयो नैरयिकत्वं प्राप्नुकामत्वात्, ‘ एवं ’ मि-
 त्यादि, एवं—नैरयिकगतेनाभिलाषप्रकारेण चतुर्विधस्या
 चतुर्विधतियवहकत्वैर्निरन्तरं तावद्भक्त्यं यावद्भैमानिक-
 स्य वैमानिकत्वे—वैमानिकविषयं सूत्रम्, तच्चैवम्—“ वैमा-
 नियायं भेते ! वैमानियते केवहया कोहसमुद्राया अ-

तीता ? , गौतम ! अणेत, केवहया पुरस्कृता ? , खेय-
 म् ! अनन्तं ' भगवाना प्राग्भवत् । यथा च लोभसमुद्रातः
 सर्वेषु जीवेषु स्वस्थाने परस्थाने जातीताः पुरस्कृताः
 मन्तयेनाभिहिताः तथैव कोभादिसमुद्राता अपि वाक्मर्तः,
 तथा आह—‘ एवं ’ मित्यादि, एवं—लोभसमुद्रातस्त्वेन
 प्रकारेण चत्वारोऽपि समुद्राताः सर्वत्रापि स्वस्थानपद-
 स्थानेषु वाक्मर्तः, यावद्भैमानसमुद्रातो वैमानिकत्वविषय
 रहस्यं भवति । स वैषयम्—“ वैमानियायं भेते ! वैमा-
 नि-
 जसे केवहया लोभसमुद्राया अतीता ? , गौतम ! ज्ञ-
 ता, केवहया पुरस्कृता ? , खेयम् ! अणेत ! सूत्रम् ।
 त्वेवं नैरयिकादिबहुत्वविषया अपि कोभादिसमुद्रा-
 ताः प्रत्येकं चतुर्विधस्या चतुर्विधतियवहकत्वैर्विधिभित्ताः ।
 (१०) सम्प्रति कोभादिसमुद्रातेः शेषसमुद्रातेषां असंख्येय-
 त्वामसंख्येयत्वात् च परस्परमप्यवहकत्वमभिहितम् । अथमहः
 सामान्यतो जघन्यविषयं तावदाह—

एतेसि यं भेते ! जीवायं कोहसमुद्राणं मायसमुद्रा-
 णं मायासमुद्राण्यं लोभसमुद्राण्यं अ समोह्यायं
 अकसायसमुद्राण्यं समोह्यायं असमोह्यायं य क्वरे
 क्यरेहितो अप्पा वा०४१, गोयमा ! सन्वत्कोवा जीवा अ-
 कसायसमुद्राण्यं समोह्यायं मायसमुद्राण्यं समो-
 ह्या अण्यता०, कोहसमुद्राण्यं समोह्या विसेसाहिआ
 मायासमुद्राण्यं समोह्या विसेसाहिआ लोभसमुद्राण्यं
 समोह्या विसेसाहिआ असमोह्या संखेजगुणा । एवेसि
 यं भेते ! नेरदयायं कोहसमुद्राण्यं मायसमुद्राण्यं
 मायासमुद्राण्यं लोभसमुद्राण्यं समोह्यायं असमो-
 ह्यायं य क्वरे क्यरेहितो अप्पा वा बहुया वा दुह्या वा
 विसेसाहिआ वा ? , गोयमा ! सन्वत्कोवा नेरह्या लोभ-
 समुद्राण्यं समोह्या, मायासमुद्राण्यं समोह्या संखे-
 जगुणा वा, मायसमुद्राण्यं समोह्या संखेजगुणा, को-
 हसमुद्राण्यं संखेजगुणा, असमोह्या संखेजगुणा ।
 असुरकुमारायं पुच्छा, गोयमा ! सन्वत्कोवा असुरकुमा-
 रायं कोहसमुद्राण्यं समोह्या मायसमुद्राण्यं तजो-
 हया संखेजगुणा, मायासमुद्राण्यं समोह्या संखेज-
 गुणा । लोभसमुद्राण्यं समोह्या संखेजगुणा असमोह्या
 संखेजगुणा, एवं सन्वत्कोवा० जाव वैमानिया । पुढि-
 कादयायं पुच्छा, खेयम्मा ! सन्वत्कोवा पुढिकादया
 मायसमुद्राण्यं समोह्या, कोहसमुद्राण्यं समोह्या,
 विसेसाहिआ मायासमुद्राण्यं समोह्या विसेसाहिआ
 लोभसमुद्राण्यं समोह्या विसेसाहिआ असमोह्यायं
 संखेजा, एवं० जाव यंविदियतिरिक्खजोप्पिया । अणस्ता
 जहा जीवा, यक्कं मायसमुद्राण्यं समोह्यायं असंखे-
 जा । (सू० ३४०)

‘एष सि ख’ मित्यादि, एतेषां भवन्तः । जीवानां क्रोधसमुद्धान्तेन मानसमुद्धान्तेन मायासमुद्धान्तेन लोभसमुद्धान्तेन च समबद्धतानाम् अकषाययेति—कषायव्यतिरेकेण शेषेण समुद्धान्तेन समबद्धतानामसमबद्धतानां च कतरे कतरेभ्यः अस्या वा बहवो वा ? , ‘अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम’ इति न्यायान् पञ्चभ्याः स्थाने तृतीयापरिणामनानु कतरे कतरैस्तु स्या वा, तथा कतरे कतरेभ्यो विशेषाधिकाः, एवं गौतमेन पृष्ठे भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोका जीवा अकषायसमुद्धान्तेन कषायव्यतिरेकेण शेषवेदनादिसमुद्धान्तपद्धतेन समबद्धता, कषायव्यतिरेकसमुद्धान्तमुद्धता हि क्वचित् कषावित् केचिदेष प्रतिनियता लभ्यन्ते, ते चोत्कर्षपदेऽपि कषायसुद्धान्तसमबद्धतापेक्षया अनन्तभागे वर्तन्ते, ततः स्तोकाः, तभ्यो मानसमुद्धान्तसमबद्धता अनन्तगुणाः, अनन्तानां वनस्पतिजीवानां पूर्वभक्षसंस्कारानुवृत्तितो मानसमुद्धान्ते वर्तमानानां प्राप्यमाणत्वात्, तेभ्यः क्रोधसमुद्धान्तेन समबद्धता विशेषाधिकाः, मानापेक्षया क्रोधिनां प्रचुरत्वात्, तेभ्यो मायासुद्धान्तेन समबद्धता विशेषाधिकाः, क्रोधपेक्षया मायानियता प्रचुरत्वात्, तेभ्योऽपि लोभसमुद्धान्तेन समबद्धता विशेषाधिकाः, मायाविभ्यो लोभवतामिति प्रभूतत्वात्, तेभ्योऽपि केनाप्यसमबद्धताः संश्लेषगुणाः, चतसृष्वपि गतिषु प्रत्येकं समबद्धतेभ्योऽसमबद्धतानां सदा संश्लेषगुणतया प्राप्यमाणत्वात् । सिद्धास्त्वेकेन्द्रियापेक्षयाऽनन्तभागवन्ति इति ते सन्तोऽपि न विचक्षिताः । एतदेवाल्पबहुत्वं चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण चिन्तयन्नाह—‘एष सि ख’ मित्यादि सुगमं, नवरं सर्वस्तोका नैरयिका लोभसमुद्धान्तेन समबद्धता इति, नैरयिकाणामिच्छद्रव्यसंयोगाभावात् प्रायो लोभसमुद्धान्तस्तावकोपपद्यते, येषामपि च कषावित् वर्तते कतिपया इति शेषसमुद्धान्तसमबद्धतापेक्षया सर्वस्तोकाः, असुरकुमारविषयाल्पबहुत्वचिन्तानां सर्वस्तोकाः क्रोधसमुद्धान्तसमुद्धता इति, देवा हि स्वभावतो लोभबहुलास्ततोऽल्पतरा मानादिमन्तः, ततोऽपि कषावित्कतिपये क्रोधवन्त इति शेषसमुद्धान्तसमबद्धतापेक्षया सर्वस्तोकाः, ‘एवं सत्त्वेदेवां जाव वेमाश्रिया’ इति, एवम्-असुरकुमारगतेनाल्पबहुत्वप्रकारेण सर्वे देवा नागकुमारादयस्तावद्भक्त्या यावद्भेमानिकाः । पृथिवीकायिकचिन्तायां सामान्यतो जीवपदे इव भावना भावनीया, समानत्वात् । ‘एवं जावे’ स्यादि, एवं-पृथिवीकायिकोक्तेन प्रकारेण तावद्भक्त्या यावत् तिथेकपञ्चोद्ग्रायाः, मनुष्या यथा जीवाः, नवरमकषायसमुद्धान्तसमबद्धतापेक्षया मानसमुद्धान्तेन समबद्धता असंश्लेषगुणा वक्तव्याः । (छात्रस्थिकसमुद्धान्तवक्तव्यता ‘छात्रमन्त्रियसमुग्धाप’ शब्दे तृतीयभागे १३४४ पृष्ठे गता ।)

(११) सम्प्रति यस्मिन् समुद्धान्ते वर्तमानो यावत्

क्षेत्रं समुद्धान्तवशतस्तेस्तेः पुद्गलैर्ध्या-
प्राप्त तदेतद्विष्कम्भयति—

जीवे यं मते ! वेदव्यासमुग्धापेणं समोहते समोहश्चिन्ता जे पोग्गले निष्कम्भति तेहिं यं मते ! पोग्गलेहिं केवइए खेचे अफुखे केवतिते खेचे-फुडे ? , गोयमा ! सरीरप-
माखमेसे विक्खंभवाहल्लेयं नियमा अदिहिं एवतिते खेचे

अफुखे एवतिते खेचे फुडे । ते यं मते ! खेचे केवतिकाल-
स्तस् अफुडे केवइए फुडे ? , गोयमा ! एगसमइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा विग्गहेयं एवतिकाल-
स्तस् अफुण्ये एवइयकालस्तस् फुडे । ते यं मते ! पोग्गले केवइकालस्तस् निष्कम्भति ? , गोयमा ! जहसेयं अंतो म्हुत्तस्स उक्कोसेयं वि अंतोम्हुत्तं । ते यं मते ! पोग्गला निष्कम्भा समाखा जातिं तत्थ पाणातिं भूयातिं जीवातिं सचातिं अभिह्वंति वचेति लेसेति संचाएति संघट्टति परितार्वेति किलामेति उद्वेति तेहिं तो यं मते ! से जीवे कतिकिरिए ? गोयमा ! सिय तिकिरिए सिय चउ-
किरिए सिय पंचकिरिए । ते यं मते ! जीवा तातो जीवाओ कतिकिरिया ? , गोयमा ! सिय तिकिरिया सिय चउकिरिया सिय पंचकिरिया । से यं मते ! जीवे ते य जीवा अखे-
सि जीवायं परंपराचाएयं कतिकिरिया ? , गोयमा ! तिकिरिया वि चउकिरिया वि पंचकिरिया वि । नेरइए यं मते ! वेदव्यासमुग्धापेणं समोहते, एवं जहेव जीवे, खवरं खरइयाभिलावो, एवं निरवसेसं जाव वेमाश्रिते एवं कसायसमुग्धाओ वि आश्रितव्वो । जीवे यं मते ! मारणतियसमुग्धापेणं समोहइइ समोहश्चिन्ता जे पोग्गले निष्कम्भति तेहिं यं मते ! पोग्गलेहिं केवतिते खेचे अफुखे केवतिते खेचे फुडे ? , गोयमा ! सरीरपमाखमेसे विक्खंभवाहल्लेयं आयामेयं जहण्येयं अंगुलस्तस् अ-
संखेजइभागं उक्कोसेयं असंखेज्जाइं जोयणाइं एग-
दिसिं एवतिते खेचे अफुखे एवतिते खेचे फुडे । से यं मते ! खेचे केवइकालस्तस् अफुखे केवइकालस्तस् फुडे ? , गोयमा ! एगसमइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा चउसमइएण वा विग्गहेयं एवतिकालस्तस् अफुखे एवतिकालस्तस् फुडे, सेसं तं चेव जाव पंचकिरियाओ । एवं नेरइए वि, खवरं आयामेयं । जहसेयं साइरेगं जोयणसइस्सं उक्कोसेयं असंखेज्जाइं जोअथाइं, एग-
दिसिं एवतिते खेचे अफुखे एवतिते खेचे फुडे । वि-
ग्गहेयं एगसमइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा चउसमइएण वा मज्जति, सेसं तं चेव जाव पंचकिरिया वि । असुरकुमारस्तस् जहा जीवपदे, खवरं विग्गहो तिसमइ-
ओ जहा नेरइयस्स, सेसं तं चेव जहा असुरकुमारे एवं जाव वेमाश्रिते, खवरं एगिंदिए जहा जीवे निरवसेसं ।
(४० ३४२)

‘जीवे यं मते !’ इत्यादि, जीवो यमिति वाक्याल्लहरे, वेदनासमुद्धान्ते वर्तमानः तस्मिन् समबद्धतो भवति, स्वम-
यस्य च यान् पुद्गलान् वेदनायोभ्याम् स्वधर्मास्तन्मतात्

‘निष्कुम्भ’ इति—विक्षिपति आत्मविश्लिष्टान् करोतीत्यर्थः, ‘तेहि ख’मिति—तैः पुद्गलैः कियत् क्षेत्रमापूणीम्, आपूणीत्व-मपान्तराले कियवाकाशमदृशाः संस्पृशेतेऽपि इयवहारत उत्पन्नं, तत् ज्ञाह—कियत् क्षेत्रं स्पृष्टे—प्रतिप्रदेशापुरणेन व्याप्तम्, एवं गौतमेन प्रश्नं कृते सति भगवानाह—‘सरीरे’ स्यादि नियमात्—नियमेन ‘कुडिस्’ ति—वद्विशो यत्रापुरणे स्पर्शने वा पद्विकृ तद्यथा भवति एवं विष्क-म्भतो—विस्तरणं बाह्व्यतः—पिण्डतः शरीरप्रमाणमात्रं, यावत्प्रमाणः स्वशरीरस्य विष्कम्भो यावत् प्रमाणं च बा-ह्व्यम् एतावन्मात्रमापूणे स्पृष्टे चेति बाध्यशेषः, तद्व निगमनहारणोह—‘एवम् केसे अकुण्ठो एवम् केसे कुडे’ इति, इह वेदनासमुद्घातो वेदनातिशयात्, वेदनातिशयश्च लो-कानि कुडेषु जीवानां न भवति, निरुपद्रवस्थानवर्तित्वात् तेषां, किन्तु—त्रसनाज्वा अन्तः, तत्र परादीरेण सम्भवत्, तत्र च पद्विकृतम्भव इति नियमाच्छिदिसिन्त्युक्तम्, अन्यथा ‘सिय तिकिरि’ सिय चउदिसि सिय पंचदिसि’मित्याद्युच्येत । अथ स्वशरीरप्रमाणविष्कम्भबाह्व्यमेव क्षेत्रमापूणे स्पृष्टे च विप्रहगतौ जीवस्य गतिमधिकृत्य कियद्दूरं यावद्भवति इत्यन्ते च कालमित्यन्तर्निष्कृपणार्थमाह—‘सं खं भंते !’ इ-त्यादि, नपुंसकत्वे पुरुषं प्राकृतत्वात्, तत्—अनन्तराह-प्रमाणं णमिति प्राग्वद्, भवन्त ! क्षेत्रं कालस्य इति—प्राक-तत्वात् तृतीयार्थे षष्ठी, कियता कालेन पूर्णे कियता कालेन स्पृष्टम् । किमुक्तं भवति ?—किन्तु कालं यावत् स्व-शरीरप्रमाणविष्कम्भबाह्व्यं क्षेत्रं निरन्तरं विप्रहगतौ जीव-स्य गतिमधिकृत्य पूर्णं स्पृष्टे च लभ्यते इति ?, भगवानाह-गौतम ! एकसमयेन वा द्विसमयेन वा त्रिसमयेन वा विप्रहण । किमुक्तं भवति ?—एकसमयेन वा द्विसमयेन वा त्रिसमयेन वा विप्रहण यावन्मात्रं क्षेत्रं व्याप्यते इत्यदूरं यावत् स्वशरी-रप्रमाणविष्कम्भबाह्व्यं क्षेत्रं वेदनाजननयोग्यैः पुद्गलैरापूणे-भूतं जीवस्य गतिमधिकृत्य व्याप्यते, तत् एतद्गतमुत्कृष्टतत्त्व-सामयिकेन विप्रहण यावन्मात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यत एतावदा-त्मविश्लिष्टवेदनाजननयोग्यैः पुद्गलैरापूणे लभ्यते । इह वतु-सामयिकः पञ्चसामयिकश्च विप्रहो यद्यपि सम्भवति तथापि वेदनासमुद्घातः प्रायः परोक्षीरितवेदनावशत उपजायते परोक्षीरितं च वेदना त्रसनाज्वा इयवस्थितस्य न बहिः, त्रसनाज्वा इयवस्थितस्य च विप्रह उत्कर्षतोऽपि त्रिसामयिक इति उत्कर्षतोऽपि त्रिसामयिकेन विप्रहोत्प्रेत्युक्तं, न वतुःसाम-यिकेन पञ्चसामयिकेन चेति । उपसंहारवाक्यमाह—‘एव-इयकालस्स अकुण्ठे एवइयकालस्स कुडे’ एतावता उ-त्कर्षतोऽपि त्रिसमयप्रमाणेत्यर्थः, कालेनापूर्वमितावता-कालेन स्पृष्टम् । किमुक्तं भवति ?—विप्रहगतात् उत्कर्षतः त्रीन् समयान् यावत् त्रिभिश्च समयेः यावन्मात्रं व्याप्यते, इय-न्तीं सीमाभिव्याप्य स्वशरीरप्रमाणविष्कम्भबाह्व्यं क्षेत्रं वेदनाजननयोग्यैः पुद्गलैरापूणे भूतं च जीवस्य गतिमधि-कृत्य व्याप्यते । अथवा—‘केवइयकालस्स’ ति—षष्ठ्येव व्याख्येया, ततः स्वशरीरप्रमाणविष्कम्भबाह्व्यं क्षेत्रं वेद-नाजननयोग्यैः पुद्गलैरापूणे भूतं च जीवस्य विप्रहगति-मधिकृत्य कियतः कालस्य सम्बन्धि, कियन्ते काले या-वद्वाप्यते इत्यर्थः । भगवानाह—एकसमयेन द्विसमयेन

त्रिसमयेन वा विप्रहणोऽपूणे स्पृष्टे च लभ्यते इति बाध्य-शेषः, तत् एतावता उत्कर्षतः—त्रिसमयप्रमाणस्य कालस्य सम्बन्धि यथाकृतप्रमाणं क्षेत्रं वेदनाजननयोग्यैः पुद्गलैरापू-णेमितावता कालस्य सम्बन्धि स्पृष्टमिति । सम्प्रति यावत् कालं वेदनाजननयोग्यान् पुद्गलान् विक्षिपति तावत्कालम्—माणप्रतिपादनार्थमाह—‘ते खं भंते !’ इत्यादि, तान् वेदना-जननयोग्यान् पुद्गलान्, णमिति बाध्यालङ्कारे, भवन्त ! प-रमकल्याणयोगिन् ! परमसुखयोगिन् ! वा पुद्गलान् कियतः कालस्य सम्बन्धिनो विक्षिपति ?, कियत्कालं वेदनाजनन-योग्यान् विक्षिपतीति भावः । भगवानाह—अद्यम्येनाप्य-स्तर्मुहस्तस्य सम्बन्धिन् उत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहस्तस्य, केवलं मनाक् बृहदारस्य सम्बन्धिन् विक्षिपति । किमुक्तं भवति-यं पुद्गला अद्यम्यन् उत्कर्षतः स्पर्शस्तर्मुहस्तं यावद्वेदनाजनन-समर्थाः तान् तथा तथा वेदनास्तः सन् स्वशरीरगतान्—स्व-शरीराह्विरात्मप्रदेशेभ्योऽपि विश्लिष्टान् विक्षिपति, यथाऽ-त्यन्तदाहज्वरपीडितः सन् स्वमपुद्गलान्, प्रत्यक्षसिद्धे वे-तदिति, ‘ते खं भंते !’ इत्यादि, ते णमिति पूर्ववत्, भवान्त ! पुद्गला विक्षिप्ताः सन्तः शरीरसम्बद्धा असम्बद्धा वा ‘जाइं तन्धे’ स्यादि प्राकृतत्वात् पुरुषेऽपि नपुंसकता, यान् तत्र वेदनासमुद्घातगतपुरुषसंस्पृष्टे क्षेत्रे प्राणान्—द्विषिबतुरिन्द्रि-यान् शब्दकीटिकामक्षिकादीन् भूतान् वनस्पतीन् जीवान्—पञ्चन्द्रियान् युद्धयोगिकसत्त्वगोदीन् सत्त्वान्-शेषपूर्वधिका-यिकादीन् अभिप्रमिति—अभिमुखमापच्छन्तो प्रमिति वर्त्ययति आचर्त्तपतितान् कुर्वन्ति लेशयन्ति—मनाक् स्पृशन्ति सङ्घातयन्ति—परस्परं तान् संघातमापन्नान् कुर्वन्ति सङ्घ-ह्वयन्ति—क्षतीत्र सङ्घातविशेषमापादितान् कुर्वन्ति परिताप-यन्ति—पीडयन्ति कलमयन्ति—मूर्च्छापन्नान् कुर्वन्ति अपद्रा-वयन्ति—जीवितान् इयपरोपयन्ति वैभ्यः पुद्गलेभ्यः तेषां प्राणदीनां विषये भवन्त ! सः—अचिह्नतो वेदनासमु-द्घातगतो जीवः कतिक्रियः प्रकृताः ?, भगवानाह—गौ-तम ! ‘सिय तिकिरि’ इति, स्यात् शब्दः कथञ्चि-त्पर्यायः, कथञ्चित् कथाचित् कौञ्चिच्च जीवानधिकृत्ये-त्यर्थः चिक्रियः । किमुक्तं भवति ?—यदा न केचाञ्चित् सर्वथा परितापनं जीवितान् इयपरोपणं वा करोति त-दा सर्वथा चिक्रिय एव, यद्यपि केचाञ्चित्परितारं मर-णं वा आपादयति तदापि यदा चापान्मुपादयति त-दपेक्षया चिक्रियः, ‘सिय चउदिरि’ इति—केचाञ्चि-त्परितापकरणे तदपेक्षया वतुचिक्रिय इति, केचाञ्चिदपद्रा-वणे तदपेक्षया पञ्चक्रिय इति ॥ सम्प्रति तमेचाचिह्नो वेदनासमुद्घातगतं जीवमधिकृत्य तेषां वेदनासमुद्घातग-तपुरुषपुद्गलस्युद्धानां जीवानां क्रिया निरूपयति—‘ते खं भंते !’ इत्यादि, ते—वेदनासमुद्घातगतपुद्गलस्युद्घातं णमिति पूर्ववत्, भवन्त ! जीवास्ततो—वेदनासमुद्घातपरिगतान् जीवान् अत्र ‘स्वानियपः कर्मधारयोः’ इति स्या—निने यपमधिकृत्य पञ्चमीयम्, अयमर्थः—तं वेदनास-मुद्घातपरिगतं जीवमधिकृत्य कतिक्रियाः प्रकृताः ?, भ-गवानाह—गौतम ! स्यात् क्रियायां, यदा न काञ्चित्सत्त्वा-बाधामापादयितुं प्रमविश्लेषः, स्याच्चतुक्रियाः, यदा सं-परितापयन्ति । इत्यन्ते शरीरेण स्पृष्टस्वमनाः परिताप-

पुनरो बुद्धिम् ॥, स्वस्त्य पञ्चक्रियात् ये तं जीवितानि
कृषि व्यवरोधयन्ति, सिद्धाश्च प्रयत्नतः कृषिरेव स्वरूप-
ज्ञाना जीवितानि व्यापकतः कार्येभ्य इति ॥ सम्प्रति तेन
वेदशास्त्रमुद्घातनेन अधिक व्यापारः समाभिर्निर्गम्य जीवा-
न्वयान्तरान् वे शब्देभिर्निर्वापाद्यमाना वेदशास्त्रमुद्घातना-
तेन अधिक व्यापारान्ते तावदधिकृत्य तेषां वेदशास्त्रमु-
द्घातपरिगतस्य तेषां च समुद्घातवशात्तत्त्वसंग्रहविशुद्धि-
बन्धनान् जीवानां क्रियाविकल्पाव्याह—'ते च भं-
ते । जीवे ते या जीवाः' इत्यादि, तः—अधिकृतो वे-
दशास्त्रमुद्घातलो जीवः, तं च वेदशास्त्रमुद्घातपरिवर्तयते
कल्पवृक्षमिव पुनरुत्पन्नः जन्मयते । जीवानामप्युत्पत्तिना प्रक-
तेषां च परम्पराघातकोन परम्पराघातना कतिप्रियाः प्र-
कृतः, अनवान्तर—गौतम । स्यात् क्रियाया इत्यादि-
पूर्वत् आकर्मितस्य, परमेशः वेदशास्त्रमुद्घातमुक्तेन प्रका-
रेण नैरयिकोऽपि चिन्तयितव्यः, नवर जीवाभि-
कल्पनेनै नैरयिकाभिप्रायः कर्तव्यः । यथा 'नरदयं यं
भेदे ! वेदशास्त्रसमुद्घाते समोदय समोदयिषा जे पो-
मलो मिच्छुभर' इत्यादि, 'एवं निरकसे ० उवा
वेदशास्त्रे' इति—इयं—नैरयिकोक्तो प्रकारेण मुखेभ्य
कान्तो लक्ष्यविभक्तपूर्वकं निरवशे तत्त्वज्ञस्य व्याप-
यमिषा—वैसमिकाभिप्रायः । तत्रेवमुक्ते वेदशास्त्रमुद्घातः ॥
सम्प्रति कथाचसमुद्घात समानवक्रणव्यावृत्तिरेयताऽभि-
भिन्नुत्तरे—'एव कतायसमुद्घातो वि प्राणियवो',
इति च—वेदशास्त्रमुद्घातमतेन प्रकारेण सतमान्वतो
जीवेषु चतुर्दिशतश्चक्रकण्डव च कथाचसमुद्घातोऽपि
कथयः, 'स वैद्यम्' जीवे यं भेदे ! कतायसमुद्घा-
तं समोदय समोदयिषा जे पोमलो निच्छुभर' यान्
पुनस्तत्र शरीरान्तर्गतान् च समुद्घातवशात्समुत्पन्न-
विशेषतः स्वस्त्यप्युद्घातानाम्—'उपोऽपि विशिलद्यान् क-
येति, 'तेहि यं भेदे ! पोमलोहि केवदय केते प्र-
कुवते, केवदय केते कुते', गोयमा । शरीरप्रायणसे
मिक्तप्रकाशलेखे निष्का कुडित पयस्य केते प्र-
कुवते वदय केते कुते' कथाचसमुद्घातो हि प्रथम-
कुवति प्रसजीवान्, तस्मात् तत्राप्रवृत्तस्यसम्भवा-
द्, यत्नेमिषाणां तु पूर्वप्रभुपुत्तः, प्रसजीवाश्च क-
ल्पमाना व ततो बहिः, प्रसनाम्नां च व्यकल्पितः स्व-
कल्पितव्यापे निष्कप्रमादस्य सप्रमात्यविरहितैः पुनितैः
हितैः चरितैकप्रकारव्यवस्थापने इति 'मिषा कुडितः'
मिच्छुभर' पदार्थः केते प्रकुवते पयस्य केते कुते'
कथाच, सर्व-समानम् ॥ सम्प्रति मरणसमुद्घातमभिधितु-
पद्य—'जीवे यं भेदे ! मारकेशियसमुद्घातय' मित्यादि, इति
पूर्वप्रक, भक्त । कथाचमारणातिससमुद्घातेन समवतः
समवदय च यान् पुनस्तत्र तेजसविशरीरास्तर्गतान् 'नि-
च्छुभर' इति—मिषपाते, आरम्भेभ्यो विशिलद्यान् क-
येति तैरेव । पुनरैः कियत्, सेत्रमापूणे कियत् सेत्रं
अवकाः, भक्तान्—गौतम । विष्कप्रभाहृत्यतः य

वीर्यमवाप्तवानास्तो जन्मन्तः स्वकीयार्थितोकाङ्क्षासंकेत-
कमावयन्तं यदा तावन्मात्रं काले उपस्थिते उत्कर्षताऽसंकेत-
यानि योजनार्थं यतश्च यदा तावन्मात्रं काले प्राप्यथा वा
द्रष्टव्यम् । एकदिशि-एकस्यां दिशि न तु विविधे स्वभावा-
त्ता औद्यम्येशानां दिशि मग्नसम्भवात्, एतावत् कालमाह-
येमेतावत् कालं स्पृष्टुं, जन्मन्तः उत्कर्षतो वा प्रा-
प्तमप्येवमिति पक्षवत्, केनचन पूरुषसम्भवात् । स-
म्यति किमहर्गतिर्मभिष्टव्योपपन्नविषयं स्पष्टोक्तविषये च
कालप्रमाणमाह— 'ये सं ज्ञेते ।' इत्यदि, तत उत्कर्ष-
येमायामतोऽनन्तर्योह्यमाणं भवन्त । कालं विप्रहृतिर-
मभिष्टव्यं 'कलह्यकालस्त' इति-तृतीयस्ये वक्ष्या मा-
वात् क्रियता कालेनापूर्णे कियता कालेन स्पृष्टम् । किमु-
क्तं भवति ?—विप्रहृतिरमभिष्टव्य कियता कालेनोत्कर्ष-
तोऽस्तस्येयोजनप्रमाणं कलमायामतः पुनरौपार्णं स्पृ-
ष्टं भवतीति, भगवानाह—गौतम । एकसमयेन वा द्विस्-
समयेन वा निष्पन्नं वा चतुःसमयेन वा विप्रहृष्टापूर्णे
स्पृष्टम्, इह एकसमयेकाऽपि विप्रहृः सम्मतिरपे-
क्ष कादाचित्क एव इति न विमर्शितः । इत्यथ
भाक्ता—उक्तपक्षे आयामतोऽस्तस्येयोजनप्रमाणं कालं
विप्रहृतिरमभिष्टव्योत्कर्षतः चतुर्भिः समयेरापूर्णे स्पृष्टं
वा भवतीति । अथ कथं चतुःसमयिकः पञ्चसमयिको
वा भवति? सम्मतिः?, उपपत्तेः—बलनाम्ना बहिरप्यस्त-
भ्यामातुपरितने भागे, यदा—उपरितनभागादधस्तने भागे
सकृत्पचमानो जीवो विविधो वा द्विविधो वा त्रिवि-
धो यद्येत्यपद्यते तदा एकन. समयेन बलनाडी प्रविशुनि,
द्वितीयोन्मेषि भ्रष्टो वा मग्नः, तृतीयं बहिर्निःसरणं,
चतुर्थेन त्रिविधं उत्कर्षतोऽनन्तर्यमिति अथ चतुःसमयिको
विप्रहृः । एकं पञ्चसमयिकस्तु, बलनाम्ना बहिरपे-
क्षः त्रिविधे उपपत्तेः समयेन, तत्राद्या—प्रथमसमये बल-
नाम्ना बहिरपे-
क्ष त्रिविधो विविध गमनं, द्वितीये बलना-
म्ना मध्ये प्रवेशः, तृतीये उपर्येयो वा गमनं, चतुर्थे ब-
हिर्निःसरणं, पञ्चमे विविधयुगार्पणसहसमममिति । उप-
हारमाह— 'एवमकालस्तस्त्वं अप्युक्ते एवमकालस्तस्त्वं कुते',
इति—एतावता कालेनापूर्णेतावता कालेन स्पृष्टमिति,
'सेते ते बल आद्यं पञ्चदिक' इति—अत आर्ये शेनं
तदेव सृष्टम्—'ते सं ज्ञेते । पुनश्च निष्कृष्टः समया आर्य-
तरथ परमाह' इत्यदि वाच्यं 'पञ्चवर्षिण्य' इति पक्षः ।
तदेकं सम्मान्यतो औद्यम्यं भारवाप्तिकालसमुद्भूतविक्रियत-
तः, सम्मति एवमेव चतुर्भिःसहस्रकालेमेव निस्तप्य-
प्रमाणतो,नैरियमभिविशेषमाह— 'एव' मित्यादि, एकं स्रष्ट-
मन्तो औद्यम्यः इह नैरियकोऽपि बह्वर्षं नवसस्यं मिश्रेण,
स्रष्टावन्तो, औद्यम्यः कुत्रमायामतो जन्मन्तकालास्तस्येय-
मगनाप्रमाणम्, इह तु, जन्मन्तः सार्वत्रिकं योजनसह-
स्रम्, किमत्र कारणमिति बह्व । उपपत्तेः—इह नैरियक-
नरकातुपुद्भूताः स्वभावात् एव पञ्चदशितयिषु मग्न-
उपस्थितं मनुष्येयु, वा नाभ्यः, सकेन्द्रप्रवृत्तिता अत्र क्रि-
यते, ततो यदा पातालकलशसमीपवर्षि नैरियकः पाताल-
कलशस्ये द्वितीयं तृतीयं वा निगमो मरत्यसंयतपद्यते तदा
पातालकलशादिक्रियाया योजनसहस्रमनत्वात्... यथोक्तं

जघन्यमानं नानाऽपि न्यूनतरं कथंचनेति, उत्कर्षतो-
ऽसंख्येयानि बाजानामि, तानि सत्त्वपृथिवीगतवारकाये-
कत्वा भावनीयानि । कथौपसंहारमात्र—‘एवमिदं एवम्’
इत्यादि, एकस्यां दिशि जघन्यत उत्कर्षतश्च एतावत्
अनन्तरागच्छमानं क्षेत्रमावृणोतेतावत् क्षेत्रं स्पृष्टं, विप्रह-
सलमधिकृत्य विशेषमाह—‘विग्राहेषु’ त्यागि, विग्रहेषा-
पूर्वं स्पृष्टं वा यत्कस्येकसामयिकेन द्विसामयिकेन त्रि-
सामयिकेन च, नन्वेतत् सामान्यतो जीवपदेऽप्युक्तं त-
त्कोऽत्र विशेषस्तत् आह—‘नवरं चउत्समइएण वा क्व भ-
वणइ’ इति—नवरमत्र सामान्यवर्जितपद इव वस्तुः सामयि-
केनेति न भव्यत, नैयिकाणामुत्कर्षनोऽपि विग्रहस्य
निसामयिकत्वात्, तच्च त्रयः समयः एवं भवन्ति, इह
कश्चिन्नैयिको वायव्यां दिशि वर्तमानो भरतक्षेत्रे पू-
र्वस्यां दिशि तिर्यक्ष्णप्रियतया मनुष्यतया कर्त्तव्यस्तुः
प्रथमसमये उत्कर्षमागच्छति, द्वितीयसमये वायव्या दिशः
पश्चिमदिशं तृतीयं ततः पूर्वदिशमिति । एवमसुरकुमारानि-
ष्ठापि यथायोगं त्रिसामयिकविग्रहभाषना कार्या । ‘सेसं तं
केव जाव पंचकिरिया वि’ इति—शेषं स्वयं तदेव वेदना-
समुदागतं, ‘ते खं भंते ! पोगला केवइया कालस्स नि-
च्छुभति ? , गोयमा ! जहणंखं वि अंतोमुहुत्तस्स उक्काके-
ख अंतोमुहुत्तस्स’ त्यागि तावद्वाक्यं यावदस्मिन् पदे ‘पं-
चकिरिया वि’ इति । असुरकुमारविषये अतिदेशमाह—
‘असुरकुमारस्स जहा जीवपदे’ इति, यथा सामान्यतो जी-
वपदेऽभिहितं तथा असुरकुमारस्याप्यभिधातव्यम् । ए-
तावता किमहं भवति ?—यथा जीवपदे आयामतः क्षेत्रं
जघन्यतोऽङ्गुलासंख्ययभागमात्रम्, उत्कर्षतोऽसंख्येयानि
बाजानामि तथा अत्रापि यत्कस्यम् । कथं जघन्यतोऽङ्गुला-
संख्ययभागमात्रमिति चेत्, उच्यते—इहासुरकुमारावप्य
ईशानदेवपर्यन्ताः पृथिव्यम्बुवनरपतिष्वप्युपगच्छन्ते, ततो
यत्र कोऽप्यसुरकुमारः सीङ्गिच्छाच्यधसाथी स्वरुणह्लाद्य-
कन्दो पृथिवीकृत्यिकत्वेनोत्तिसुसुर्धरखसमुदात्तादधाति
तदा जघन्येनायामतः क्षेत्रमङ्गुलासंख्ययभागप्रमाणमवाप्यते
इति यथा जीवपदे इत्युक्तं, नानाऽत्रापि विप्रहसितवस्तुः सा-
मायिकी प्राप्नोति, तत् आह—नवरं विप्रहसितसामयिको
यथा नैयिकस्य । शेषं स्वयं तदेव यत् सामान्यतो जी-
वपदे । नागकुमारदिश्वतिदेशमाह—‘जहा असुरकुमारे’
इत्यादि, यथा असुरकुमारेऽभिहितमेवं नागकुमारविशु
तावद् यत्कस्यं यावद्द्वैमानिकविषयं सूक्ष्मं, नवरमेकस्मिन्
पृथिव्यादिक्षेत्रे यथा जीवे सामान्यतो जीवपदे तथा
निरवस्थं यत्कस्यम् । किमहं भवति ?—यथा जीवपदे वस्तु-
सामयिकोऽपि विप्रह उक्तः तथा पृथिव्यदिश्वपि यत्कस्य
स्वमेव यत्कस्यः शेषं तथैवेति । तदेवमुक्ताः मारुतमितक-
समुद्भूताः ।

(१२) सगरप्रतः वैकिमसमुद्रातमभिधितुराह—

जीवे खं भंते ! वेउण्वियसमुद्राणं समोइये समोइहिं-
चा जे पुगले निच्छुभति तेहिं खं भंते ! पोगलेहिं केव-
तिते खेचे अफुखे केवविते खिते फुडे ? , गोयमा ! सरी-
रममाइमेके विक्खंभवाहणं अवाभेखं जहणंखं अंगुल-

स्स संखेजतिभानं उकोमेखं तेखिजाइ जोअयाइ एगदि-
सि विदिसि वा एवइए खिते अफुखे एवतिते खेचे फुडे ।
ते खं भंते ! केवतिकालस्स अफुखे केवतिकालस्स फुडे,
गोयमा ! एवसमइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा
विग्राहेखं एवतिकालस्स अफुखे एवतिकालस्स फुडे,
सेसं तं केव० जाव पंचकिरिया वि, एवं नेरइए वि,
खवरं अयाभेखं जहणंखं अंगुलस्स असंखेजति-
भानं उकोमेखं संखिजाइ जोअयाइ एगदिसि, एव-
तिते खेचे, केवतिकालस्स ! , तं केव जहा जीवपदे, एवं
जहा नेरइएण तहा असुरकुमारस्स, नवरं एगदिसि वि-
दिसि वा, एवं० जाव थणियकुमारस्स । वाउकाइयस्स जहा
जीवपदे, खवरं एगदिसि पंचिदियतिरिक्खजोअियस्स नि-
रवसेसं जहा नेरइएण, मणूसवाणमंतरेजोइसिषेवेमाणि-
यस्स निरवसेसं जहा असुरकुमारस्स । जीवे खं भंते ! तेय-
गसमुद्राणं समोइते समोइहिंचा जे पोगले निच्छुभति
तेहिं खं भंते ! पोगलेहिं केवतिते खिते अफुखे केवइए खेचे
फुडे, एवं जेव वेउण्विते समुद्राते तदेव, खवरं अवाभेखं
जहणंखं अंगुलस्स असंखेजतिभानं सेसं तं केव एवं० जाव
वेमाणियस्स, खवरं पंचिदियतिरिक्खजोअियस्स एकदिसि
एवतिते खेचे अफुखे एवइसिक्खस्स फुडे । जीवे खं भंते !
आहारगसमुद्रातेणं समोइते समोइहिंचा जे पोगले नि-
च्छुभति तेहिं खं भंते ! पोगलेहिं केवइए खिते अफुखे
केवइए खेचे फुडे ? , गोयमा ! सरीरपमाणमेके विक्खंभ-
वाहणं आयाभेखं जहणंखं अंगुलस्स असंखेजतिभानं
उकोमेखं संखेजाइ जोअयाइ एगदिसि एवतिते खेचे एव
समइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा विग्राहेखं एव-
तिकालस्स अफुखे एवतिकालस्स फुडे, ते खं भंते ! पोगला
केवतिकालस्स निच्छुभति ? , गोयमा ! जहणंखं अंतोमु-
हुत्तस्स उकोमेखं अंतोमुहुत्तस्स, ते खं भंते ! पोगला नि-
च्छुवा समाखा जाति तत्थ फणाविं भूयाविं जीवाति स-
त्ताति अमिहणंति० जाव उइएति, ते खं भंते ! जीवे कति-
किरिए ? , गोयमा ! सिय तिकिरिए सिय चउकिरिए
सिय पंचकिरिए ते खं भंते ! जीवाओ कतिकिरिया
गोयमा ! एवं केव, सेखं भंते ! ते य जीवा अस्सेसि जीवाखं
परंपराएणं कलिकिरिया ? , गोयमा ! तिकिरिया वि चउ-
किरिया वि पंचकिरिया वि, एवं मणूमे वि । (ख० २४३)

‘जीवे खं भंते ! वेउण्विय’ इत्यादि प्राग्बद्, नवरमायामत
उत्कर्षतः संख्येयानि बाजानामि । एतच्च बाजुकायिकवर्ज-
नैयिकाद्यप्येताया द्रष्टव्यं, ते हि वैयिकसमुद्रातमारभमाण-
स्तथाधिपप्रयक्षविशेषावतः संख्येयान्येव योजनाप्युत्कर्ष-
तोऽप्यारम्भदेशां दृष्टमारभ्यन्ति, नासंख्येयानि संज-

नामि । बायुकायिकास्तु जघन्यतो वा उत्कर्षतो वा अङ्ग-
लासंख्येयभागं, तावत्प्रमाणं चोत्कर्षतो दृग्द्वयमारण्यत-
स्तावति प्रदेशे तैजसादिशरीरपुद्गलान् आत्मप्रदेशयो वि-
क्षिपन्ति, ततस्तेः पुद्गलैर्भूतं क्षेत्रमायामत उत्कर्षतोऽपि
संख्येयान्येव योजनान्युपाप्यन्ते । एतच्च क्षेत्रप्रमाणं क-
वलं वैक्रियसमुद्घातसमुद्भवं प्रयत्नमधिकृत्योक्तम्, यदा तु
कोऽपि वैक्रियसमुद्घातमधिक्रुता मरणमुपहितः कथम-
प्युत्क्रष्टदेशेन त्रिसामयिकेन विग्रहेणापत्तिदेशमभिगच्छ-
ति तदा संख्यातीत्यान्यपि योजनानि यावदायामक्षेत्रमवसं-
यम् तावत्प्रमाणं क्षेत्रापूर्वम् मरणसमुद्घातमयत्नसमुद्भव-
मिति सद्गति न विवक्षितम् । 'एकदिसि विदिसि वा' इति-
तत जघन्यत उत्कर्षतो वा यथोक्तप्रमाणमायामक्षेत्रमक-
स्यां दिशि विदिशि वा द्रष्टव्यम्, तत्र नैरयिकाणां पञ्च-
मिन्द्रियतिरश्चां बायुकायिकानां च नियमादिकदिशि नैरयि-
का हि परब्रह्मा अल्पार्दयश्च तिर्यक्पञ्चमिन्द्रियाश्चाल्पार्दय एव
बायुकायिका विशिष्टचेतनाधिकलास्ततस्तेषां वैक्रियस-
मुद्घातमारभमाणानां यदि परं तथा स्वाभाव्याद्व्यात्मप्रदे-
शव्यवहितिरंगमस्तेष्वव्यात्मप्रदेशेभ्यो विशिष्ट्य पुद्गलानां
च स्वाभावतोऽनुभेगिगमनं न तु विभ्रेणितः ततो दिश्येव नै-
रयिकतिर्यक्पञ्चमिन्द्रियबायुकायिकानामायामतः क्षेत्रं द्रष्टव्यम्
न तु विदिशि, ये तु भवनपतिव्यन्तरउपातिष्कवेमानिका
मनुष्यास्तु ते स्वेच्छाकारिणो विशिष्टलब्धिसम्पन्नाश्च भव-
न्ति ततस्ते कदाचित्प्रवृत्तविशेषतो विदिश्यप्यारम्भप्रदेशानां
दृष्टं विक्षिपन्तस्तत्र तेभ्य आत्मप्रदेशेभ्यः पुद्गलान् वि-
क्षिपन्तीति तेषामेकस्यां दिशि विदिशि वा प्रत्येत्यम् ।
वैक्रियसमुद्घातगतञ्च कोऽपि कालमपि करोति, विग्र-
हेण चोपातिदेशमभिसर्पति ततो विग्रहगतिमधिकृत्य
कालमिदं कथं माह—'संखे भंते !' इत्यादि, तत् भद्रे !
क्षेत्रं विग्रहगतिमधिकृत्योत्पत्तिदेशं यावत् 'कवकाल-
स्स' सि-द्वतीयाये चष्टी, कियता कालेनापूर्वं कियता का-
लेन स्पृष्टम्, १, भगवानाह-गीतम् । एकसामयिकेन वा द्वि-
सामयिकेन वा त्रिसामयिकेन वा विग्रहेण आपूर्णं स्पृष्टमिति
गम्यते । किमुक्तं भवति ?, -विग्रहगतिमधिकृत्य मरणदशाया
आरभ्य उत्पत्तिदेशं यावत् क्षेत्रस्यापूर्वमुत्कर्षतः त्रिभिः
समयैरवाप्यते न चतुर्थेनापि समयेन, वैक्रियसमुद्घातगतो
हि बायुकायिकोऽपि प्रायस्त्रसनाज्यामिधोत्पद्यते, त्रसनाज्यां
च विग्रह उत्कर्षतोऽपि त्रिसामयिक इति । उपसंहारमाह—
'एवकालस्स' इत्यादि सुगमम्, 'संखे तं खेवे त्यादि
अत ऊर्ध्वे शेषं सूत्रं तदेव यस्मात् वेदनासमुद्घाते उक्तम्,
तच्च तावत् यावद्विमतमपदं 'पंचकिरिया वि' इति 'एवं
नरदण्ड वि' इत्यादि सूत्रं तु स्वयं भावनीयम् । यस्तु
दिग्दिशिगोपक्षया विशेयः स प्रागेव दर्शितः ॥ सम्प्रति तैज-
ससमुद्घातमभिधत्तुराह—'जीवे सं भंते ! तेषां समुग्धा-
या' इत्यादि, सुगमं, नवरमयं तैजससमुद्घातञ्चतुर्दशवि-
कायतिर्यक्पञ्चमिन्द्रियमनुष्याणां सम्भवति न शेषाणां, तच्च
महाप्रयत्नवन्त इति तेषां तैजससमुद्घातमारभमाणानां ज-
घन्यतोऽपि क्षेत्रमायामतोऽङ्गलासंख्येयप्रमाणं भवति,
न तु संख्येयभागमानम्, उत्कर्षतः संख्येययोजनप्रमाणम् ।
तच्च जघन्यत उत्कर्षतो वा यथोक्तप्रमाणं क्षेत्रं तिर्यक्प-

ञ्चमिन्द्रियवर्जानामेकस्यां दिशि विदिशि वा वक्ष्यम्, तिर्य-
क्पञ्चमिन्द्रियाणां तु दिश्येव । अत्र युक्तिः प्रागुक्तैवानुसंसंख्या,
तथा चाह—'एवं जहा वेडमिन्द्रियसमुग्धाया' इत्यादि । त-
देवमुक्तस्तैजससमुद्घातः ॥ सम्प्रतिमाहारकसमुद्घातं प्रति-
पिपादयिपुराह—'जीवे सं भंते !' इत्यादि, एतच्च सूत्रं
तैजससमुद्घातवद्भावन्यं, नवरमयमाहारकसमुद्घातो
मनुष्याणां तन्वाप्यधीतचतुर्दशपूर्वाणां तन्वापि केषाञ्चि-
दाहारकलब्धिमतां न शेषाणां, तच्चाहारकसमुद्घातमार-
भणा जघन्यत उत्कर्षतो वा यथोक्तप्रमाणमायामतः क्षेत्र-
मात्मप्रदेशविशिल्लैः पुद्गलेरापूरयन्त्येकस्यां दिशि, न तु-
विदिशि । विदिशि तु प्रयत्नान्तरविशेषादात्मप्रदेशव्यवहितेः
पुद्गलेरापूर्वं च । नच ते प्रयत्नान्तरमारभन्ते प्रयोजनाभा-
वात्, गम्भीरत्वाच्च । आहारकसमुद्घातगतोऽपि च को-
ऽपि कालं करोति विग्रहेण चोत्पद्यन् विग्रहश्चोत्कर्षत-
स्त्रिसामयिक इति 'एगदिसि एवएण केसे फुडं' तथा
'एगसमएण वा दुसमएण वा' इत्याद्युक्तम् । तथा
मनुष्याणामिवायमाहारकसमुद्घात इति चतुर्विंशतिदण्डक-
चिन्तोपक्रमे 'एवं मण्णे वि' इत्याद्युक्तम्, अस्यायमर्थः—एवं
सामान्यतो जीवपदे इव मनुष्येऽपि—मनुष्यचिन्तायामपि
सूत्रं वक्ष्यम्, जीवपदे मनुष्यानेवाधिकृत्य सूत्रस्य प्रवृत्त-
त्वात्, अन्येषामाहारकसमुद्घातासम्भवात् । तदेवं वरणा-
मपि क्वाचस्थिकानां समुद्घातानामारम्भे जघन्यत उत्क-
र्षतो वा यावत्प्रमाणं क्षेत्रमात्मविशिल्लैः पुद्गलेष्वधायो-
गमौदारिकादिशरीराद्यन्तर्गतैराचरितं भवति तावत्प्रमाणमा-
वेदितम् । प्रमाणं ३६ पदं । विश० । भ० । सं० । आ० सू० ।
आ० म० । पं० सं० ।

(१३) अचुना समुद्घातद्वारविस्तरः—

तेसि सं भंते ! जीवाणं कति समुग्धाया पणत्ता ?,
गोयमा ! तत्रो समुग्धाया पणत्ता, तं जहा-वेयणास-
मुग्धाए कसायसमुग्धाए मारण्णतियसमुग्धाए । (स० १३+)

तत्र समुद्घाताः सप्त, तथा—वेदनासमुद्घातः १ क-
वायसमुद्घातः २ मारणसमुद्घातः ३ वैक्रियसमुद्घातः
४ तैजससमुद्घातः ५ आहारकसमुद्घातः ६ केवल-
समुद्घातश्च ७ । तत्र वेदनायाः समुद्घातो वेदनासमु-
द्घातः, स चासातवेदनीयकर्मोभयः १, कवायण—कवा-
योदयेन समुद्घातः कवायसमुद्घातः, स च कवायवा-
रित्रमाहनीयकर्मोभयः २, मरणे भवो मारणः, चासी
समुद्घातश्च मारणसमुद्घातः ३, वैक्रिये प्रारभ्यमाणे समु-
द्घातो वैक्रियसमुद्घातः, स च वैक्रियशरीरनामकर्मोभयः
४, (तैजसेन हेतुभूतेन समुद्घातस्तैजससमुद्घातः तैज-
सशरीरनामकर्मोभयः) ५, आहारके प्रारभ्यमाणे समुद्घा-
तः आहारकसमुद्घातः, स आहारकशरीरनामकर्मोभयः ६,
केवलमि अस्तमुद्घातमाविपरमपदे समुद्घातः केवलसमु-
द्घातः ७। (जी०) तत्र वेदनासमुद्घातगत आत्मा वेदनीयकर्म-
पुद्गलपरिशातं करोति, तथा हि—वेदनाकारालितो जीवः स्वप-
दशाननन्तामन्तकर्मपरमाखुवेदनाद् शरीराद्बहिरपि विक्षिप-
ति, तच्च प्रदेशेयैवजघनानिरेकपञ्चाङ्गि कर्तृकषाद्यन्तरालानि
वापूर्यायामतो विस्तरतश्च शरीरज्ञानं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तम्—

हृतं यावद्वर्तितुने, तस्मिन्मन्त्रं हृतं प्रभूतासातधनीयकर्म-
पुद्गलपरिशातं करोति, कषायसमुद्घातसमुद्घातः कषायाकष-
णपरिमोहनीयकर्मपुद्गलपरिशातं करोति । तथाहि—कषाया-
दयसमाकुलो जीवः स्वप्नेष्टाद्विहिवैल्लिख्य तैवेद्वेदोद्वारि-
रभ्राक्षिकैरभ्राक्षस्तारालानि चापूर्यायामविसरारभ्यां देहमा-
त्रक्षेत्रमभिव्याप्य वर्तते, तथाभूतस्य प्रभूतकषायकर्मपुद्गलप-
रिशातं करोति, एवं मरुतसमुद्घातगतः क्षावः कर्मपुद्गलप-
रिशातं करोति । वैकियसमुद्घातगतः पुनर्जीवः स्वप्नेष्टान्
शरीराद्वाहिनिष्काश्य शरीरविषकम्भवाहस्यमानमायामतः
संख्येययोजनप्रमाणं दृष्टं निवृजति, निवृज्य च यथास्थं-
लान् वैकियक्षणीयकर्मपुद्गलान् प्राग्वज्ज्ञानं शतयति ।
तथा बोद्धुम्—“ वेडम्बियसमुद्घातं समाहण्य समाहण-
िवा संखिज्जं जायंते वंजं निरसर, निरसिरिवा अवाधा-
यरे पुगलं परिसादेइ” इति, तैजसाहारकसमुद्घाती वैकिय-
समुद्घातवद्भवसातक्यो, केवलं नैजससमुद्घातगतस्तेजसश-
रीरनामकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, आहारकसमुद्घातगत
आहारकशरीरनामकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, केवलिसमु-
द्घातसमुद्घातस्तु केवलं सवसद्वेदनीयशुभाशुभनामो-
न्नीयैर्गोत्रकर्मपुद्गलपरिशातं (करोति), केवलिसमुद्घात-
वर्जः शेषाः षडपि समुद्घाताः प्रत्येकामन्तर्मौहूर्तिकाः, के-
वलिसमुद्घातः । पुनरुत्सामयिकः, उरुं च प्रहापनायाम्—
“ वेयणासमुद्घातं कइसमए पण्णसे ? , गायमा ! अ-
संखेज्जसमए अंतमुद्घाते, एवं ०जाव आहारगसमुद्घात-
केवलिसमुद्घात ए अंत ! कइसमए पण्णसे ? , गायमा ! अ-
द्रुसमए पण्णसे ।” इति, तदेवमनकसमुद्घातसम्भवे
सुखमप्राप्यवीकयिकानां, तान् वृच्छति—“ तसि ए अंत !,
इत्यादि सुममं, नवरं वैकियाहारकतैजसकेवलिसमुद्घाता-
भावां वैकियादिलक्ष्यभावात् । जी० १ प्रति० विंश० भ० ।

समुद्घातकर्म-समुद्घातकर्मन्-न० । समुद्घात एव कर्म
समुद्घातकर्म । समुद्घातरूपकियायाम्, विंश० ।

समुच्चय-समुच्चय-पुं० । द्वयोः कोटयोरैकान्त्ये, “ अयं न
संशयः कोट-रैक्याज्ज च समुच्चयः ।” नयो० ।

समुच्चयवन्-समुच्चयवन्-पुं० । संगत उच्चयापेक्षया वि-
शिष्टतर उच्चयः समुच्चयः स एव वन्धः समुच्चयवन्धः । अजि-
कापनवन्धमेव, भ० ८ श० १ उ० ।

समुच्छलिय-समुच्छलित-वि० । ऊर्ध्वमुत्थिते, आ० म०
१ अ० । रा० ।

समुच्छिन्न-समुच्छिन्न-वि० । क्षीये, स्था० ४ डा० १ उ० ।

समुच्छिन्नकिय-समुच्छिन्नक्रिय-वि० । समुच्छिन्ना-क्षीणा
क्रिया-कायिकयादिका शैलशीकरये निवृत्त्ययोगत्वेन करि-
रुत्तया । तथाविधे शैलशीकरये, स्था० ४ डा० १ उ० ।
मा० १ भ० ।

समुच्छेद-समुच्छेद-पुं० । उत्पत्त्यनन्तरं सं-सामस्येन
उत्-प्रावचयन प्रकर्षेण छेदो-विनाशः समुच्छेदः । सर्वथा
विनाशे, आ० म० १ अ० ।

समुच्छेदवाह-समुच्छेदवादिन्-पुं० । समुच्छेदं प्रतिज्ञं वि-
रम्बयनायं वदति यः स समुच्छेदवादी । आक्रियावादिभेदे,
स्था० । तथाहि-वस्तुनः सर्वं कार्यकारित्वं कार्याकारिणां च
वस्तुन्ये करविषयाण्येव सत्यप्रसङ्गात्, कार्यं च नित्यं व-
स्तु क्रमेण न करोमि नित्यस्यैकस्वभावतया कालांतरभा-
विसकलकार्यभावप्रसङ्गात्, न चेदेवं प्रतिज्ञं स्वभावात्सरो-
त्पत्त्या नित्यत्वादनिरिति । योगपक्षेनापि न करोति अथ-
क्षसिद्धत्वाद्यौगप्यकरणस्य । तस्मात् क्षणिकमेव वस्तु का-
र्यं करोतीति । एवं च-अर्थक्रियाकारित्वात्क्षणिकं वस्तुवति ।
आक्रियावादी चायमिदमवसेयः, निरम्बयनाहाम्बुचरे हि
परलोकाभावः प्रसजति, फलाधिनां च क्रियास्वप्नचिरिति,
तथा सकलक्रियास्तु प्रवर्तकस्यासंख्येयसमयसंभवे-
कषणोन्नतवतो विरुद्धस्य प्रतिसमयक्षयित्वं एकानि-
सन्धिप्रत्ययाभावात् सकलव्यवहारोच्छेदः स्यात्, अत एवै-
कान्तक्षणाकालालाभः सकाशार्थक्रिया न वदत इति ।
तस्मात्प्राप्यतां वस्तुसमुच्छेदवत् प्रप्यतस्तु न तथेति ।
स्था० ८ डा० ३ उ० । स०

समुजलस्य-समुज्वलन-न० । कोपाग्निप्रकटने, आ० म० १ अ० ।

समुजाय-समुपात-वि० । निर्गते, विशेष० । सम्यक् च पु-
नरावृत्त्या ऊर्ध्वं याते, कल्प० १ अधि० ६ क्षण० । ज० ।

समुद्धार(न)-समुत्थायिन्-पुं० । सम्यगुत्थायान्भ्युत्थयन्,
शीलमन्वेत समुत्थार्या । सम्यगुत्थते, आवा० १ ध्रु० २ अ०
१ उ० ।

समुद्धार-समुत्थान-न० । सम्यक् संगतं बोधित्वेऽस्मा-
न्दात समुत्थानम् । निमित्ते, विशेष० । समुद्धारं नाम-समं
उद्धारं सममाचार्यादीनामुपस्थापनम् । आ० बृ० १ अ० ।
समुपस्थापने भूयस्तत्रैवाऽऽवासने, न० ।

समुद्धारसुय-समुत्थानभुत-व० । सम्यगुत्थानं समुत्थानं-
समुपस्थापनं भूयस्तत्रैवाऽऽवासने तद्धेतुः भुतमुपस्थापन-
भुतम् । समुत्थानं हतो भुतभेदः, पा० । न० । ततः कार्ये
निष्पन्नं समुत्थानभुतं परावर्त्यसमा तं कृत्वा मदेष्टाद्वयः
स्वसर्थाभूय पुनर्निर्वह्यते । इय० १० उ० ।

समुद्धार-समुत्थाय-अव्य० । सम्यक्-संयमाज्जानेनोत्था-
यत्यर्थे, आवा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० । अम्युपगम्येत्यर्थे,
आवा० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० ।

समुद्ध्य-समुत्थित-वि० । आधिते, ज० ४ वक्त्र० । रा० । इत्यने,
स्था० ३ डा० ३ उ० । सम्यक्-सर्वसंयमाज्जानेनोत्थिताः
समुत्थिताः । सत्तापुत्र उरुक्षिहारिषु, सूत्र० १ ध्रु०
१४ अ० । सम्यगारम्भपरत्वागेतास्थिते, सूत्र० १ ध्रु० २ अ०
२ उ० । अनुष्ठिते, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । प्रज्ञा० ।
माते, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । संयमक्रियाबुद्धानं प्रभुपते,
उत्त० १६ अ० । आवा० । सम्यक्-सततं संगतं वा संय-
माज्जानेनोत्थितः । गानाविधयात्सर्वसंयमारम्भोपपत्ते, सू-
त्रा० १ ध्रु० २ अ० ४ उ० । सम्यग्योगाधिकेबोधिष्ठिते,
आवा० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० ।

समुद्रद्वय

समुद्रद्वय-समुद्रयित-त्रि० । गर्वितं, पि० ।

समुद्रजालाकुलाभिराम-समुद्रजालाकुलाभिराम-पुं० । मु-
क्ताफलपुष्पं यज्जालं गवाक्षलेन आकुलं व्याप्तोऽभिराम-
श्च । तस्मिन्, कल्प० १ आध० ३ कल्प० ।

समुद्र-समुद्र-त्रि० । उद्भूतं, आब० ४ अ० ।

समुद्रस्थित-समुद्रस्थित-त्रि० । समुद्रगुस्थितः समुद्रस्थितः । चारि-
त्रये, पं० चू० १ कल्प० ।

समुद्रय-समुद्रय-पुं० । उद्यवर्जितत्वे, प्रश्न० ३ आध० द्वार० ।

समुद्राय-पुं० । परिवारादित्समुद्राय, औ० । प्रीतमिहिलेन,
आ० १ भु० १ अ० । समुद्र, सं० १५ सम० । भिन्नतुरा-
दिमेलके, ज्यो० २ पाठ० । भ० । विश० ।

समुद्राण-समुद्रान-न० । प्रयोगात्कवैकरूपतया गृहीतानां
कर्मवर्गणानां सम्यक् प्रकृतिवन्धादिभेदेन देशसर्वोपघाति-
रूपतया च आदान-स्वीकरणे समुद्रानं निपाननाम्नायुः ।
स्था० ३ ठा० ३ उ० । स्पृष्टनिधननिकाचितावस्थया स्वीकरणे,
आवा० १ भु० २ अ० १ उ० । आवा० । भिन्नाटेने, नि० १ भु० ३ वर्ग
४ अ० । उच्चावचकुलेषु भिन्नाचरणे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।
भिन्नासमुद्र, सूत्र० २ भु० १ अ० । वृ० । अणु० । आवा० ।
भिन्नायाम्, सूत्र० २ भु० १ अ० ।

समुद्राणकम्म-समुद्रानकर्म-न० । स्पृष्टनिधननिकाचितावस्थ
या स्वीकरणं समुद्रानं तद्वच कर्म समुद्रानकर्म, संपूर्वादाकूप-
वाच्च दागतात्सुष्ठन्तात्पुवरादिपाठेन आकारस्याकारादि-
शेन कर्म । कर्मभेद, आवा० १ भु० २ अ० १ उ० ।

समुद्राणकिरिया-समुद्रानकिरिया-स्त्री० । कर्मोपादाने क्रिया-
भेदे, स्था० । ('किरिया' शब्दं तृतीयभागे १३३ पृष्ठे वक्तव्य-
ता गता) समगमुपादानं समुद्राणं समुद्राणो-अट्ट कम्माणि
तस्मि ज उपादाणं कज्जह, सा समुद्राणकिरिया, सा दुविहा-ने-
सोवधाया समुद्राणकिरिया, सवोवधाया समुद्राणकिरिया ।
आवा० ४ अ० । समुद्रानकिरिया तु यत्कर्मप्रयोगशुद्धीतं समु-
द्रायावस्थं सम्प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशरूपतया यया व्य-
वस्थाप्यते सा समुद्रानकिरिया, सा च मिथ्यादृष्टारभ्य स-
वमसंपरायं यावद्भवति । सूत्र० २ भु० २ अ० ।

समुद्राणचरंग-समुद्रानचरक-पुं० । समुद्रानेन शिक्तया त-
थाविधामिग्रहमहिलं साधो, सूत्र० २ भु० २ अ० ।

समुद्राणिय-सामुद्रानिक-पुं० । समुद्रानं नाम-उच्चावचकुलेषु
भिन्नाप्रद्वयं तत्र लब्धः सामुद्रानिकः । "अध्यास्मादिश्य इक-
त्वा ॥६॥ ३०॥ (सू० सि०) इति इकत्वा प्रत्ययः । वृ० १ उ० २
प्रक० । आ० चू० । भैक्ष्ये-याश्चर्या भवेः सामुद्रानिकः । स्था०
४ ठा० २ उ० । इतस्ततो भिन्नाप्रद्वयं, भ० ७ शृ० १ उ० ।

समुद्राय-समुद्राय-पुं० । स्वामियोग्यादिसमस्तपरिवारे,
रा० । समुद्र, आ० चू० १ अ० । स्था० । इतस्ततो भिन्ना-
याम्, भ० ७ शृ० १ उ० ।

समुद्रायार-समुद्रायार-पुं० । यत्किञ्चनानुष्ठाने, विपा० १ भु०
३ अ० । आ० । सूत्र० । औ० ।

समुद्रियण-समुद्रिय-न० । सम्यगुदयं प्राप्ते, व्य० १ उ० ।
विश० ।

समुद्र-समुद्र-पुं० । सह समुद्रया मर्यादया वर्तते इति समुद्रः ।
अनु० । सं० । "द्वेरो न वा" ॥ ८ । २ । ८० ॥ अस्य पालिकावाचक
रेफस्य लोपनिधो न । प्रा० । लघुणादिके स्नागरे, को० । सं०
प्रश्ना० । जी० । सूत्र० । जलधौ, उत्त० ७ अ० । जलगाथी ।
अनु० ।

समुद्रद्विस्थानकमाह-

अंतोमणुस्सखेत्तस्स दो समुद्रा पण्णा, तं जहा-लवणे
चैव कालोदे चैव । (सू० १११) । स्था० २ ठा० ४ उ० ।

त्रयः समुद्राः-

तत्रो समुद्रा पराए उदगरसेणं पण्णा, तं जहा-का-
लोदे पुक्खरोदे सयंभुरमणे । तत्रो समुद्रा बहुमच्छकच्छ-
भाऽऽश्वा पण्णा, तं जहा-लवणे कालोदे सयंभुरमणे ।
(सू० १४६)

प्रकृत्या स्वभावेनोदकरसेन युक्ता इति, क्रमेण चैते द्विती-
यतृतीयान्तिमाः प्रथमद्वितीयान्तिमाः समुद्रा बहुजलचराः,
अन्ये त्वल्पजलचरा इति । उक्तं च-

" लवणे उदगरसेसु व, महोरया मच्छकच्छहा भणिया ।
अप्या सेसेसु भवे, न य ते निम्मच्छया भणिया ॥ १ ॥ "

अन्यथा--

" लवणे कालसमुद्रं, सयंभुरमणे य हुंति मच्छाओ ।
अवसेससमुद्रसुं, न हुंति मच्छा य मयग वा ॥ १ ॥
नथि लि पउरसायं, पडुच्च न उ स्वमच्छायेसेहा ।
अप्या सेसेसु भवे, न य ते निम्मच्छया भणिया ॥ २ ॥ "

इति । स्था० ३ ठा० १ उ० ।

चत्वारः समुद्राः--

चत्वारि समुद्रा पत्तेयरसा पण्णा, तं जहा-लवणोदए १
वारुणोदे २ खीरोदे ३ वज्रोदे ४ । (सू० ३८४)

समुद्रसूत्रं व्यक्तं, नवरं एकमेकं प्रति भिन्नो रसो येषां ते
प्रत्यकरसाः, अतुश्यरसा इत्यर्थः, लवणरसादकत्वाद्भवणः ।
पाठान्तरे तु लवणमिवोदकं यत्र स लवणोदः, निपात-
नादिति प्रथमः । वारुणी-सुरा तथा समानं वारुणं वारुण-
मुदकं यस्मिन् स वारुणोदः चतुर्थः, खीरवत्तथा सुतवदु-
दकं यत्र स खीरोदः पञ्चमः, द्यूतोदः षष्ठः, कालोदपुष्करा
वत्सयम्भुरमणा उदकरसाः, शेषास्तु इक्षुरसा इति । उक्तं च-
" वारुणिवरखीरवरो, प्रयवर लवणो य हुंति पत्तेया ।
कालो पुष्करउदही, सयंभुरमणो य उदगरसा ॥ १ ॥ "

इति । स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

सप्तसमुद्राः-

संदीसरवरस्त खं दीवस्त अंतो सप्त समुद्रा पण्णा,

तं जहा-लवखे कालोदे पुस्करोदे वारुणोदे खीरोदे प-
ञ्चोदे खोतोदे । (सू० ५८०×) स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सर्वज्ञेषामुद्राणां मन्त्रस्तत्परिज्ञेयो ल-
वणसमुद्रस्तदनन्तरं धातकीचरुद्राभिधानो द्वीपस्ततः काला-
दः समुद्रः तदनन्तरं पुष्करवरो द्वीपः, अत ऊर्ध्वं दीपसदृश-
नामानः समुद्राः, ततः पुष्करवरो समुद्रः, तदनन्तरं वरुणवरो
द्वीपो वरुणवरः समुद्रः, खीरवरो द्वीपः खीरादः समुद्रः, घृ-
तवरो द्वीपो घृतोदः समुद्रः, रघुवरो द्वीपो रघुवरः समुद्रः,
नन्दीश्वरो द्वीपो नन्दीश्वरः समुद्रः, एतेऽष्टावपि च समुद्रा
एकप्रत्यवताराः, एकैकरूपा इति भावः । अत ऊर्ध्वं द्वीपाः
समुद्राश्च निम्नव्यवताराः, तद्यथा—अरुण इति—अरुणाऽ-
रुणवरः अरुणवरावभासः, कुण्डलः कुण्डलवरः कुण्डल-
वरावभासः, रुक्को रुक्कवरो रुक्कवरावभास इत्यादि ।
एव चात्र क्रमः—नन्दीश्वरसमुद्रानन्तरम् अरुणा द्वीपा-
ऽरुणः समुद्रः, ततोऽरुणवरो द्वीपोऽरुणवरः समुद्र इत्या-
दि, कियन्तः कालु नामग्राहं द्वीपसमुद्रा यन्तुं शक्यन्ते ?
ततस्तन्नामसंग्रहमाह—“आभरणवश्यं” त्यादि, गाथाद्वयम्,
यानि कानिचिदाभरणनामानि—हारार्द्धहारत्नावालिकन-
कावलिप्रभृतीनि, यानि च वस्त्रनामानि—चीनांशुकप्रभृतीनि,
यानि च गन्धनामानि—कोटपुटादीनि, यानि चान्पल-
नामानि—जलरुहचन्द्राङ्घ्रान्प्रमुक्तानि, यानि च तिलकप्र-
भृतीनि चुलनामानि, यानि च पञ्चनामानि—शतपत्रसदृश-
पत्रप्रभृतीनि, यानि च पृथिवीनामानि—भृषिबीरत्नशृङ्गरावा-
लुकयादीनि, यानि च नवानां निर्धानां चतुर्दशानां चक्रव-
र्तिरत्नानां बुद्धिदिव्यदादिकानां वर्षधरपर्वतादीनां पञ्चादीनां
इदानीं गङ्गासिन्धुप्रभृतीनां नदीनां कच्छादीनां विजयानां
मास्यवदादीनां वल्लभकारपर्वतानां सोधम्मादीनां कल्पानां
शकादीनामिन्द्राणां देवकुलवरमन्द्राणां मावासानां—शका-
दिसम्बन्धिनो मेरुप्रत्यासन्नादीनां कूटानां बुद्धिदिव्यदादि-
सम्बन्धिनो नक्षत्राणां कृत्तिकादीनां चन्द्राणां सूर्याणां च
नामानि तानि सर्वोत्थाप द्वीपसमुद्राणां निम्नव्यवताराणि
वक्ष्यन्ति । यद्यथा—हारो द्वीपाः हारः समुद्रः, हारवरो
द्वीपा हारवरः समुद्रः, हारवरावभासो द्वीपो हारवरावभा-
सः समुद्र इत्यादिना प्रकारेण निम्नव्यवतारास्तावद् वक्ष-
्य्याः यावत् स्वर्गो द्वीपः सूर्यस्समुद्रः, सूर्यवरो द्वीपः
सूर्यवरस्समुद्रः सूर्यवरावभासो द्वीपो सूर्यवरावभासः
समुद्रः । उक्तं च जीवाभिगमचूर्णी—“अरुणार्द्धं दीवत्स-
मुद्रा लिप्यधारा ” यावत् सूर्यवरावभासः समुद्रः, ततः
सूर्यवरावभासपरिज्ञेयो देवो द्वीपस्ततो देवः समुद्रः, तद्-
नन्तरं नागो द्वीपो नागः समुद्रः, ततो यक्षो द्वीपो य-
क्षः समुद्रः, ततो भूतो द्वीपो भूतः समुद्रः, स्वयम्भूर-
मणो द्वीपः स्वयम्भूरमणः समुद्रः, एत पञ्च देवादयो द्वी-
पाः पञ्च देवादवः समुद्राः एकैकरूपाः, न पुनरेषां प्रत्यवतारः,
उक्तं च जीवाभिगमचूर्णी—एते पञ्च द्वीपाः पञ्च समुद्रा ए-
कप्रकारा इति, जीवाभिगमसूत्रेऽप्युक्तम्—“देवे नागे
जम्बू भूप सत्यभूरमणो य एतेष्वो वेव भाणियन्वो,
तिपडोशरं नरियं चि ” इति । प्रज्ञा० १५ पद १ उ० ।
अथमस्य देववासुदेवयो रामनारायणयोः पूर्वमवधर्माचार्ये,

स० । त० । अन्धवृण्णोरिणीकुक्षिजे पुन, स्था० १० ठा०
३ उ० । (स चारिहमेरुस्तिकं प्रवृज्य शत्रुजयेऽनशनेन सुत्वा
शत्रुजये सिद्ध इत्यन्तकृद्दशानां प्रथमवर्गं द्वितीयाध्ययन
सूचितम् ।) स्वनामक्याते शशिद्वयशिष्य, वे० । नमि-
नायस्य पितरि, पूर्णं नामास्य समुद्रविजय इति । कल्प० १
अधि० ७ क्षण ।

समुद्रवोस-समुद्रवोष-पु० । स्वनामक्याते खुरी, पि० ।

समुद्रजाणी-समुद्रयानी-खी० । अग्निगायां नावि, समुद्र-
जाणीय वेव शावाय । नि० खू० १ उ० ।

समुद्रतरण-समुद्रतरण-न० । समुद्रलङ्घने, “तपःप्रसादा-
द्वत्सः प्रसादा-कृत्यन्ते ते देवि । तव प्रसादात् । साधुप्रसा-
दाच्च पितुःप्रसादा-सीर्णो मया गोपद्वत्समुद्रः ॥१॥” ग०२
अधि० ।

समुद्रदगपूरग-समुद्रदकपूरक-पु० । मल्लिवेलावधर्कं चन्द्र,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

समुद्रदच-समुद्रदच-पु० । शौर्यपुरनगरवासिनि शौर्यदक्षि-
तरि स्वनामक्याते मत्स्यवन्धके, विष्णो० १ भू० ८ ख० । च-
तुर्थवासुदेवस्य पूर्वमेष जीवे, ति० । स० । ‘माया’ शब्द
उदाहृतं स्वनामक्याते सर्वाङ्गसुन्दरीभ्रातरि, आ० क० १
प्र० । आ० म० । आ० खू० । धातकीचरुद्राभरणे हरिवेणुस्य
राज्ञा भार्यायाः समुद्रदचायाः सुते, उत्त० ६ ख० ।

समुद्रपाल-समुद्रपाल-पु० । स्वनामक्याते पालितपुत्रे, उत्त०
२ । अ० ।

समुद्रपालनिज्ञेयाभिधानायाह निर्युक्तिरुत्—

समुद्रेण पालियमि अ, निक्खेतो चउक्कमो दुहा दब्बे ।
आगमनोआगममो, नो आगममो य सो ति विहो ॥४२३॥

समुद्रपालियाऊ, वेयंतो भावमो उ नायन्वो ।

तचो समुद्रियमिणं, समुद्रपालिजमज्जययं ॥ ४२४ ॥

गाथाद्वयं प्रतीतार्थमेव नवरं समुद्रपालनिज्ञेयप्रस्तावे य-
त्समुद्रेण पालित इत्युक्तं तत्समुद्रपाल इत्यत्र समुद्रेण पाहव-
ने स्मृति समुद्रपाल इति व्युत्पत्तिव्यापनार्थमिति गाथा-
द्वयार्थः । गतो नामनिष्पन्नविशेषः ।

सम्प्रति सूत्रालापकनिज्ञेयावसरः स च सति ‘सुव’
इति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयम् । तच्चेदम्—

सैपाय पालिए नामं, सावय भासि वाणिए ।

महावीरस्त भगवमो, सीसो सो उ महप्पवो ॥ १ ॥

निग्गंथं पावयणो, सावय से वि कोविए ।

पोएल बवहारंते, पिहुंउं नगरमागए ॥ २ ॥

पिहुंउं बवहरंतस्स, वाणिमो देह धूमरं ।

तं ससयं पइग्गिज्ज, सदेसं अह पत्तिअए ॥ ३ ॥

अह पालियस्स वरिखी, समुहम्मि पसवई ।

अह दारए तहिं जाए, समुहपालि चि खामए ॥ ४ ॥

खमेव आगए चंपं, सावय वाणिए चरं ।

संवहुह चरे तस्स, दारए ते सुहोइए ॥ ५ ॥

वाचपरी कलाभो, सिक्खिए नीहकोविप ।
 जोम्बवेण य अण्णुणे, सुरुवे पियदंसये ॥६॥
 तस्स रुववई भजं, पिया आयेई रुविणि ।
 पासाए कीलए रम्मे, देवो दोगुंदओ जहा ॥ ७ ॥
 अह अण्णया कयाई, पासायालोयणे ठिओ ।
 वज्झमंमसोभागं, वज्झं पासइ वज्झगं ॥ ८ ॥
 तं पासिऊय संविग्गे, समुद्रपालो (इ) थमम्बवी ।
 अहोऽसुभाय कम्मसं, निजाये पावए इमं ॥ ९ ॥
 संकुदो सो तहिं भगवं, परं संवेगमागओ ।
 आपुच्छ अम्मापियरो, पव्वइए अण्णगारियं ॥ १० ॥

स्त्राणि दश इदमुत्तरं व्याख्ययन् क्वचित्सोपस्कारतया व्याख्यास्यते-अम्पाया-अम्पामिधानायां पुरि पालितो नाम साधवाहः आचकः अमयोपासकः आरुह-अभूद् । वणिगव वाणिजो-वणिज्जातिमहावीरस्य भगवतः शिष्यो-विनेयः 'स' इति सः तृथिशेषे, महात्मनः-प्रशस्त्यात्मनः स च कीदृक् ? इत्याह- 'निगंथ' 'सि-नैरंग्थे-निगंथस्सम्भन्धिनि 'वावयसि' 'सि-प्रवचने आचकः 'स' इति-पालितो विशेषेण कोविद्-परिज्ञतो विंकाविद्, कोऽर्थः, विदितजीवा-विपदार्थः पोतेन व्यवहरन् प्रवहन्वाणिज्यं कुर्वन् 'पिहुंडे' पिहुण्डनामकं नगरमागतः-प्राप्तः, तत्र च पिहुण्डं व्यवहरन्ने नङ्गुणाकृष्टताः कच्चिद्वारिणजो ददाति-यच्छति 'धूयरे' ति-पुहितरमुदुदवांश्च तामसौ स्थित्वा च तत्र कियस्तत्रपि कामं तां ससकवाप्तित्वापचसत्त्वां परिगृह्य-आदाय स्वदेशम-थानन्तरं प्रस्थितः-चलितः, तत्र जागच्छतोऽथ पालितस्य धादिणी समुद्रे-जलघो प्रसृत-गर्भं विमुञ्जति स्मेति शब्दः । 'अण्' ल्युप्पयासे, दारकः सुतस्तस्मिन्निति प्रसवेन जातः-उत्पन्नः 'समुद्रपाल' इति नामतो नामाभित्य कामेण जाग-च्छन् खेमेण-कृशलेनागतअम्पायां आचको वणिजो 'वरं' ति अस्य गम्यमानत्वाद् युद्धं च लकीयं कृतं च तत्र वर्ज्यवक-कादि संवदंते च युद्धे-वेश्मनि तस्येति पालिताभिधानवणि-जो दारकः स सुखोचितः सुकुमारः, एवं च प्राप्तः कलाप्रह-णयोग्यतां ह्रिससतिकलाश्च शिक्षितः शिक्षिते वा पाठान्तर-तः । जातश्च नीतिकोविदो-नयाभिज्ञः 'जोम्बवेण य अ-ण्णुणे' ति-अस्य भिक्षकमत्वाद् योवमेनापूर्वेष्वपि परिपूर्वेष्व-रीरश्च, पठ्यते च- 'जोम्बवेण य संपणे' ति-तत्र च संप-णो-पुक्तोऽत एव सुकुरः सुसंस्थानः प्रियदर्शनः-सर्वस्यैवात-न्वताता परिणयनयोग्यतां च तस्य विद्याय रूपवर्ती-विशि-ष्टाकृति भायो वर्त्मा यिता पालितवणिगानयति तथाविध-कपिणीं कुलादागमयति, कपिणीनाम्नीं परिणायितश्च ता-मसौ प्रासादे कीदृशति-रमते तथा सह रम्ये-(अ) रतिहेतो-रेषो युगुम्बको यथा, अथ अम्यथा कदाचित् प्रासादालो-कने उलूकस्थे स्थितः सन् वधमहेति वध्यस्तस्य मण्ड-नानि-रलूचम्बनकरद्वीपराक्षिणि तैः शोभा-तत्कालोचित-वरभागलक्षणा यस्यासौ वध्यमण्डनशोभाकस्तं वध्यं-व-धाई कंचन तथाविधाकार्यकारिणं पश्यति बाणं-नगरवदि-वसिप्रदेशं गच्छतीति काण्णगस्तं कोऽर्थो वदिनिष्क्राम्यन्तम्,

यद्वा-वध्यगमिह वध्यशब्देनोपकाररहस्यभ्रमिका तथाविधं वध्यं दृष्ट्वा संवेगः संसारवैमुक्त्यतो मुक्त्यभिभावस्तदेतत्वात्, सोऽपि संवेगस्तं समुद्रपाल इदम्-वध्यमाणमण्वीय, यथा-अहो अष्टमानां कमेणी-पापानामनुष्ठानानां निर्वाणम्-अव-सानं पापकम् अष्टमभिन्दे-प्रत्यक्षं यदसौ वराको वधार्थमित्य-नीयते इति भावः, एवं परिभाषयन् संकुदः-अवेगततत्त्व-स वणिक्पुत्रस्तत्रेति तस्मिन्नेव प्रासादालोकेन भगवान्माहा-त्म्यवान् माहात्म्येऽपि भगवच्छब्दस्य दर्शनात्परं-प्रकृष्टं संवे-गमागतस्तत्त्वोपलब्ध मातापितरौ 'पव्वए' 'सि-प्रामा-जोत्-प्रकषेण गतवान्, कोऽर्थः ? प्रतिपन्नवान्, अनगारि-तः-निःसङ्गतामिति सूत्रदशकार्यः ।

सम्प्रत्यनुवाचोऽपि एवमज्ञातेतुष्योक्त्याङ्गमिति क्वाचनान्येभो क्रमवार्थमनुषयन् विशेषं च वदन्नाह निरुपक्रुक्त-

वंपाए सत्थवाहो, नामेणं आसि पालगो नामं ।
 वीरवरस्स भगवओ, सो सीसो खीयमोहस्स ॥४२५॥
 अह अनया कयाई, पोएणं गयिमधरिम-भरिएणं ।
 तो जगरं संपणो, पे (पि) हुंडं नामनामेणं ॥ ४२६॥
 ववहरमायस्स तहिं, पेहुंडे देइ वाणिओ धूयं ।
 तं पि य पत्तिं घेण्-य थिग्गओ सो सदेसस्स ॥४२७॥
 अह सा सत्थाइसुया, समुहमज्झम्मि पसवई पुत्तं ।
 पियदंसयसव्वंगं, नामेण समुद्रपालि सि ॥ ४२८ ॥
 खेमेणं संपणो, सो वालिय सावओ चरं निययं ।
 पाइदसइपरिवुदो, अह वहुइ सो उदहिनामो ॥४२९॥
 वाचपरिं कलाओ, य सिक्खिओ नीहकोविदो ज्ञाहे ।
 तो जोम्बवमण्णुओ, जाओ पियदंसयो अहियं ॥४३०॥
 अह तस्स विपा पत्तिं, आयेई रुविणि ति नामेणं ।
 चउसहिगुणोवेयं, अमरवहूणं सरिसरूवं ॥ ४३१ ॥
 अह रुविणी य सहितो, कीलइ सो भवणपुंडरीयम्मि ।
 दोगुंदशु व्व देवो, किंकरपरिवारिओ निच्चं ॥४३२ ॥
 अह अनया कयाई, ओलोयणसंविओ सदेवीओ ।
 वज्झं नीथिजंतं, अग्निजंतं जणसएहिं ॥४३३॥
 अह भणइ सन्निनाणी, भीओ संसारियाय दुक्खायं ।
 नीयाय पावकम्मा-य हा जहा पावगं इणमो ॥४३४॥
 संकुदो सो भगवं, संवेगमणुत्तरं च संपणो ।
 आपुच्छिऊय जणए, निक्खंतो खायजसकिणी ॥४३५॥

गाथा एकादश व्याख्यातप्राया च, नवरं 'वीरवरस्स' ति-नामतोऽन्येऽपि वीराः सम्भवन्ति, स तु भगवान् साधतोऽपि 'वीर' इति प्राधान्यक्यापकं वरप्रहणम्, अनेन भगवत्समकालताम्रण्यस्य दर्शयति-'गयिमधरिमभ-रिएणं' ति-गयिम-पूगकलादि चरिम-सुवर्णादि प्रियदर्श-नानि-सकलजनाभिमतावलोकनानि सर्वोपयुक्तानि शिरउरः-प्रभृतीन्यस्येति प्रियदर्शनसर्वोक्तत्वं 'पातीदसइपरिवुड' ति दशाक्षेपाधीपरिवुदो दशाई च पञ्च ताश्च वीरमज्जन-

एडनकीडनाङ्का भाड्यः उद्धिनामा उद्धिसमानार्थसमुद्रप-
दापलक्षिताभिधानः समुद्रपालनामेति यावत् ' जोम्बलम-
प्लुण' ति—मकारोऽलाक्षणिकः जातः म्रियदर्शनोऽधिक-
मित्यतिशयेन स्वविशेषलाघत्येहेनुत्वाद् बाँधनस्य चतु-
र्षष्टगुणा अम्बशिक्षादिकलाष्टकरहिताः कला एव विज्ञा-
नापरनामिका उच्यन्ते, भवनपुण्डरीकं—भवनप्रधानं पुण्ड-
रीकशब्दस्येह प्रशंसावचनत्वात् धनं पश्यन्तीति शेषः । 'नी-
णिज्जंते' ति—नीयमानं 'अणिज्जंते' ति—अम्बीष-
मानम्—अनुगम्यमानं जनशतैरधिषेकिभिरिति गम्यते, प-
ठन्ति च—'धम्मं नीणिज्जंते, पेच्छन्ति ते सो जणवण्हि' ति
स्पष्टम् संबन्धी-सम्यग्दृष्टिः स चासी ज्ञानी च संविज्ञानी
भीतश्चस्तः सन् संसारिकेभ्यो दुःखेभ्य इति आप्तत्वाच्च
सुखव्यत्ययः, किं भणति, इत्याह—नीचानां—निकृष्टानां,
पापकर्मणां—पापहंघनुष्ठानानां चौर्यादीनां 'हा' इति खंद्
यथा पापकं फलमिति गम्यते, 'इणमा' ति—इदं—प्रत्य-
क्षम्, किमुक्तं भवति—यथाऽस्य चोरस्यानिष्टं फलं पापकर्म-
णां तथाऽस्मादशामपीति निर्युक्तिगार्थेकादशकार्थः ।

प्रमज्ज्य च यदसौ कृतवोस्तदाह सूत्रकृत्—

जहाय सङ्कथमहाकिलेसं,
महंतमोहं कसिणं भयाणं ।
परियायधम्मं च भिरोयएजा,
वयाइँ सीलाइँ परिस्सहे य ॥ ११ ॥
अहिंसं सच्चं च अतेणगं च,
तत्तो अबंभं अपरिगहं च ।
परिवज्जिया पंच महव्वयाइँ,
चरिज धम्मं जिणदेसियं विज्ज ॥ १२ ॥
सव्वेहि भूएहिं दयाणुकुपे,
खंतिकखमे संजय बंभचारी ।
सावज्जजोगं परिवज्जयंतो,
चरिज भिक्खु सुसमाहि ईदिण ॥ १३ ॥
कालेण कालं विहरिज रट्ठे,
बलाबलं जाणिय अप्पणो य ।
सीहो व सहेय ण संतेसेजा,
वयजोग सोब्बा ण असम्भमाहु ॥ १४ ॥
उवेहमाणो उ परिव्वएजा,
पियमप्पियं सव्वं तितिकखएजा ।
ण सव्व सव्वत्थ उभिरायएजा,
न यावि पूयं गरिहं च संजए ॥ १५ ॥
अणेगख्खंदा मिहमाणेहिं,
जे भावओ से पकरेति भिक्खु ।
मय भेरवा तत्थ उर्विति भीमा,
दिव्वा मणुस्सा अदुवा तिरिच्छा ॥ १६ ॥
परिस्समा दुव्विसहा अण्णेगे,
१६६

सीयंति जत्था बहुकायरा नरा ।
से तत्थ पत्ते न वहिज्ज भिक्खु,
संगामसीमे इव नागराया ॥ १७ ॥
सीयोसिणा दंसममगा य
आतेका विविहा फुसांते देहं ।
अकुक्कुओ तत्थ हि असएजा,
रयाइँ खेवेज्ज पुरा कडाइँ ॥ १८ ॥
पहाय रागं च तदेव दोसं,
मोहं च भिक्खु सययं विषकखणे ।
मरु व्व वाएण अकंपमाणे,
परीसहे आयगुते सहेजा ॥ १९ ॥
अणुअण नावणए महेसी,
नेया वि पूयं गरहं च संजए ।
से उज्जुभावं पडिवज्ज संजए,
णिव्वाणमगं विरए उव्वइँ ॥ २० ॥
अरइरइसहे पहीणसंथवे,
विरए आयहिए पहाणवं ।
परमदुपेहे हि चिट्ठइँ,
खिण्णसोए अममे अकिंचणं ॥ २१ ॥
विवित्तलयणाइँ भज्जताइँ,
निरोवलेवाइँ असंथडाइँ ।
इसीहि चिएणाइँ महाजसेहिं,
काएण फासेज्ज परीसहाइँ ॥ २२ ॥
सएणाणणाणोवगए महेसी,
अणुत्तरं चरिउं धम्मसंचयं ।
अणुचरे णाणधेर जमसी,
ओहावईँ सूरिए वंतलिके ॥ २३ ॥

त्रयोदश सूत्राणि प्रायः सुगमान्येष, नवरं हिन्वा—त्यक्त्वा
संभ्रासी ग्रन्थश्च सद्ग्रन्थः प्राकृतत्वाद् बिन्दुलोपस्तं, पठ-
न्ति च—'जहिनु संगं च' ति 'जहाय संगं च' ति वा उभयत्र
हिन्वा सङ्गं स्वजनप्रतिपत्तिबन्धे चः पूरणे निपातः, महान्
क्लेशो यस्माद्यस्मिन् वा तं महाक्लेशम् 'महंतमोहं' ति—
माहान्मोहः—अभिष्वङ्गो यस्मिन् यतो वा तं तथाविधं 'कसिणं'
ति—कृत्स्नं कृष्णं वा कृष्णलेश्यापरिणामहेतुत्वेन भयानकं
महाक्लेशादिकृष्णत्वादेव विवेकिनां भयावहम् । 'परियाय' ति—
प्रक्रमात्प्रमज्ज्यापर्यायस्तत्र धर्मः पर्यायधर्मस्तं, चशब्दः पाद्-
पूरणं, 'अभिरायएज्ज' ति—आपत्त्याद् ह्यस्तन्यर्थे सप्तमी-
ततोऽभ्यरोचत—अभिकञ्चित्तवैस्तदनुष्ठानविषयां प्रीतिं कृ-
तवान् उपदेशकृत्पतां च तत्त्व न्यायेन व्यापयितुमित्थं प्रयोगः
यद्वा—आत्मानंमहायमनुशास्ति यथा हे आत्मन् ! सङ्गं त्य-
क्त्वा प्रजापत्याधर्ममभिरौच्यद् भयानघमुत्तरक्रियास्वयि य-
थान्तरमर्थं भावनीयम् । प्रमज्ज्यापर्यायधर्मस्य विशेषण आह-

व्रतानि-महाव्रतानि शीलानि-पिण्डविशुद्ध्यान्तरगुणरूपा-
णि परीषद्धानिती भीमसेनन्यायेन परिषदसहानि च । एत-
दभिरुच्य तदनन्तरं च यत्कृतवांस्तद्वाह-अर्धिसां सत्यमस्तै-
न्यकं च । ततो व बंधं अपरिगमाहं च । ति-ततश्च ब्रह्मचर्य-
मपरिग्रहं च प्रतिपद्य-अङ्गीकृत्य 'अर्धमपरिग्रहं च' इति तु
पाठे परिवर्ज्य 'वेत्सुध्याहार्यं पञ्च महाव्रतानि-उक्तं पाणि
'वरिज' ति-प्राग्वद्वरत् नार्त्ताकृत्यैव निष्ठेति भावः, धर्म
भुतचारित्र्यरूपं जिनदीशति 'विउ' ति-विद्वान् जानानः ।
'सर्वेहि भूतहि' 'सुवच्यत्यात्' सर्वेष्वशेषेषु प्राणिषु दयया-
हितोपदेशादिदानान्मिकया एतन्नूपया या अनुकम्पनशीलो
दयानुकम्पी सदात्मरत्नो दयानुकम्पी वा क्षान्म्य न त्वशक्त्या
क्षमते प्रत्यनीकाष्टदीरितबुद्धेचनाविकं सहन इति क्षान्तिक्षमः,
संयत इति संयतः, स चासी ब्रह्मचारी च संयतब्रह्मचारी पुर्वे
ब्रह्मप्रतिपत्त्यागतेऽपि ब्रह्मचारीत्यभिधानं ब्रह्मचर्यस्य दुरु-
चरत्त्वस्यापनार्थम्, अनेन च क्लृप्तगुणरक्षणोपाय उक्तः । 'काल-
ण काले' नि-रुद्धिः काले-प्रस्ताव, यद्वा-कालन-पा-
दोनपीरुयादिना कालमिति कालाचितं प्रत्युपलक्षणं कु-
र्वन्ति शेषः, राष्ट्रे-प्रसङ्गे कलावलं सहिष्णुत्वासाहिष्णु-
त्वलक्षणं ज्ञात्वाऽऽत्मनो यथा यथा संयमयोगहानिर्न जाय-
ते तथा तथेत्यभिप्रायः, अन्यथा सिंहवच्छब्देन-प्रस्तावा-
द्भयोत्पादकेन न कप्रवस्यैव सत्त्वाक्षितवान्, सिंह-
दृष्टान्ताभिधानं च तस्य सात्त्विकत्वेनार्तिस्थिरत्वाद् इति एव
वाग्योग्य-अर्थाद् दुःखोत्पादकं 'सां' ति-भुत्वा न-नैवा-
सम्यग्मश्लोकरूपम् 'आहु' ति-उक्तवान् । तर्हि किमयमकरो-
दित्याह-उपेक्षमाणस्तमवधीर्यत् परमं जन्तु तथा मियमनुकू-
लमप्रियमनुकूलं 'सर्वं सितिककपञ्ज' ति-सर्व-
मतिनिष्ठ-सांढवान् । किञ्च 'न सर्व' ति-सर्वं वस्तु
सर्वं स्थानेऽभ्यरोचयत न यथा दृष्टाभिज्ञानुक्तोऽभूदिति
भावः । यदि वा-यदेकत्र पुष्टालम्बनतः सेवितं न तत्सर्वमभि-
मताहारादि सर्वत्राभिलषितवान्, नचापि पूजां गह्वं वा-
ऽभ्यरोचयतेति सम्भन्धः, इह च गह्वं नोऽपि कर्मक्षय इति
कचिद्वत्तस्तमस्यवच्छुद्ध्यर्थं गह्वं ब्रह्मणं, यद्वा-गह्वं-परा-
पवादरूपा, ननु भित्तोरपि किमन्यथाभावः सम्भवति?, येन-
थमित्यं च तदुत्तराभिधानमित्याह-अरण्ये' ति-वृत्तादे-
तत्र च 'अरण्ये' ति-अनेकं कुन्दा-अभिप्रायः सम्भव-
न्तीति गम्यते, 'मिह' ति-मकारोऽलक्षणाधिकः, इह जगति
'माखवेहि' ति-सुख्यत्ययान् माखवेषु 'य' इति यानेकात्
कुन्दानुभावतस्तत्त्ववृत्तयौदिकादिभावतो वा स प्रकरो-
ति भृशं विधत्ते' भिक्षु' ति-अपिशब्दस्य गम्य-
क्षान्त्याति-भिन्नरपि-अनगारोऽपि सन् अत इत्थमित्यं
च तदुत्तराभिधानमिति भावः । अपरं च- 'अभ्यश्रया'
अभ्योत्पादकत्वेन भीषणास्तत्रेति ब्रह्मप्रतिपत्तौ 'उद्धृति'
ति-उद्यन्ति उद्धं यानि पठ्यते च- 'उद्धेति' ति-उद्यन्ति
अयमैवाह इत्यनेनापि गते-भीमा इति पुनरभिधानमतिरौ-
द्धताक्यापनार्थकं, इत्याह इत्याहपुसर्गा इति गम्यते । 'ति-
रिच्छ' ति तैरभ्याः तथा 'परीसह' ति-परीषदां उद्यन्तीति
सम्भन्धः, सीदन्ति-संयमं प्रति शिथिलीभवति 'जय' ति-
यत्र येषुपसर्गेषु परीषदेषु च सत्सु 'से' इति-स तत्र तेषु 'पसे'
'ति-अनन्यव्यत्ययम्, प्राप्तु प्राप्तो अनुभवनद्वारेणायातो न

(स्येयत्, स्यात्) इत्यभासीतक्षलितो वा सारनाद् भिक्षुः सन्
संप्राप्तशीर्ष-शुक्रप्रकर्ष इव अनगराजो-हस्तिराजः स्वसौस्व-
णस्पर्शार्थः आतङ्गाः-रोगाः स्वुशस्ति-उपनापयन्ति-अकु-
य' ति आर्षेत्वात् कुत्सितं कूजति पीडितः सन्नाक्रन्दति कु-
कूजो न तथैवकुक्कजः, पठ्यते च-'अककरि' ति-कदाचिद्द-
नाकुलितोऽपि न कर्करायितकारी, अनेन क्षान्तस्वरूपोक्त ए-
वाथो विस्पष्टार्थमन्योनोक्तः, पर्येषिष्यस्य रजसीत्वरजसि
जीयमालिन्येह तुतया कर्माणि 'संवेज' ति-अलिप्तं परी-
षदसहनादिभिः क्षितवान्, 'मोह' (म्) इति-मिथ्यात्वहा-
स्यादिरूपोऽज्ञानं वा गृह्यते, आत्मना गुप्त आत्मगुप्तः कूर्म-
वत् संकुञ्चितसर्वाङ्गः अनेन परीषदसहनोपाय उक्तः, किञ्च-
'न याव पृथं गारहं च संजये' ति-न चापि पूजां गह्वं च
प्रतीति शेषः असजत्-सङ्गं विहितवान्, तत्र च अनुज्ञतत्व-
मनयनतत्वं च हेतुर्भावत उच्यते इह पूजां प्रति अवननश्च ग-
ह्वं प्रति सत्वं कुयोक्तव्यमर्थमिति भावः, पूर्वप्राभिरुक्तिर्निषेध
उक्तः इह तु सङ्गस्यति पूर्वस्माद्विशेषः, स इति-स यवेषुणः
श्रुतुभावम्-आर्जवं प्रतिपद्य-अङ्गीकृत्य संयतो निर्वोक्षमाणं
सम्यग्दर्शनादिरूपं विरतः सन्नुवेति विशेषणं प्राप्नोति, व-
त्तमाननिर्देशः इहाकरत्र च प्राग्वत्ततः स तदा कीदृशः किं
करोतीत्याह-अनिरती संयमासंयमविषयं सहते न ताम्भ्यां
वाध्यत इत्यनिरतिसहः 'पदोणसंधवे' ति-प्रक्षीणसंस्तव-
संस्तवप्रहीणो वा संस्तवश्च पुंषपश्चास्तव्यरूपो धचनसंवा-
सरूपो वा शुद्धिर्भवः सह, प्रधानः स च संयमं मुक्कितुत्वा-
त् यस्यास्त्यसौ प्रधानवान् परमः प्रधानोऽर्थः पुरुषार्थो वा-
ऽनर्थः कर्मधारये परमार्थो भावः, स पद्यते-गम्यते यैस्तानि-
परमार्थपदानि सम्यग्दर्शनादीनि सुख्यन्यायात् ननु तिष्ठति
अविराधकतयाऽऽस्ते 'क्षिप्रसोय' ति क्षिप्रशोकः क्षिप्वा-
नि वा भोलांसीध श्रोतांसि-मिथ्यादर्शनादीनि यनासौ
क्षिप्रश्रोताः, अत एव अममे-ऽकिञ्चनः, इह च संयमवि-
शेषाणामानन्यास्तदभिधायिपदानां पुनः पुनर्वचनेऽपि न
पौनरुक्त्यं, तथा विविक्लजनानि-स्याद्विराहितोपाश-
यरूपाणि विविक्लवांश्च च 'किराबलेषाह' ति-निरुपलेपा-
नि-अभिधक्करोपलेपकज्जितानि भावतो द्रव्यतस्तु तदर्थं
नापलिप्तानि असंस्तानि-बीजाद्विरव्याप्तानि अत एव
च निर्दोषतया श्रुतिभिः-मुनिभिर्भार्गव्यासेवितानि,
वीर्यशब्दस्य तु सुचीर्षि प्रेषितव्रतमितिवत्साधुना 'फा-
सिज्ज' ति-अस्पृशत्-सौदधानित्यर्थः पुनः पुनः प-
रीषदरूपशोभाभिधानमतिशयव्यापनार्थम्, ततः स कीदृग-
भूदित्याह 'स' इति समुद्रपालनामा मुनिर्लोभमिह भुत-
ज्ञानं तेन ज्ञानम्-प्रकमाद्यथावत् किञ्चकलाप-
स्य तेनोपगतो युक्तो ज्ञानज्ञानोपगतः, पाठान्तरतः स-
न्ति-शोभनानि ज्ञानत्यंकरूपाणि ज्ञानानि सङ्ख्यागपर्या-
यधर्माभिरुचिन्तवाद्यवभाधात्मकानि तैरुपगतः सन् ज्ञा-
नाज्ञानोपगतः धर्मसङ्ख्ये-क्षान्त्यादियतिधर्मसमुद्भयम् 'अणु-
संरणावधति' ति-एकाकरस्यालक्षणात्स्वावृत्तज्ञानं-क-
वलाक्षयं तद्वारयत्यनुत्तरज्ञानधरः, पठ्यते च-'गुणसरे णा-
वधति' ति-तत्र च गुणोत्तरो-गुणप्रधानो ज्ञानं प्रस्तावात्
केवलज्ञानं-तद्वरः, एकारस्यालक्षणात्स्वावृत्तगुणोत्तरं यज्ञानं
तद्वरो वाऽत एव यशस्वी 'अभेभसद्वय' ति-अवभासते-प्र-

काशते सूर्यवदन्तरिक्षे यथा भवति सूर्योऽवच्छेदे तथा
कलावाप्युपग्रहकलानाम् इति त्रयोऽक्षसूत्रार्थः ।

सप्तमस्ययनाथेमुपसंहारस्त्वैव कलमाह—

दुविहं स्ववेऊयं य पुन्रपावयं,

निरंजयो सव्यत्रो विष्णुके ।

तरिता समुद्रं व मह्यमवाधे,

समुद्रपाले अप्रुणामये यए ॥ २४ ॥

द्विविधं—द्विभेदं धातिकर्मभेदोपप्रादिभेदं पुण्यपापं-शु-
भाशुभप्रकृतिरूपं निरञ्जनं-कर्मसङ्गरहितं पश्यते च-‘निरं-
जयो’ नि-अग्रेत्यर्थत्वाच्चिरञ्जनं-प्रस्तावात् सैषमं भति
निष्कलः शैलेश्वरस्यावाप्त इति वाच्यं, अत इव स्वयं
वर्तत भग्नान्तराद्य प्रकल्पमिष्यकृतास्तीत्यो-उल्लङ्घ्य
समुद्रमिव अतिदुस्तरतया महांश्चासौ भयवीधश्च देवादिभ-
वसमूहस्तं शयं स्पष्टमिति सूत्रार्थः ।

अमुमकार्थं स्पष्टयितुमाह नियुक्तिरुत्—

काऊय तवत्वरयं, वहुंश्चि वासमिह सो धुयंकिलेसो ।

तं ठाणं संपत्तो, जं संपत्ता न सोयंति ॥ ३३ ॥

सुखममेव, ‘इति’ परितमसौ, ब्रवीमीति पूर्ववत् । उक्तोऽ-
नुयमः, संपातं नवास्तंऽपि भाववत् । उक्तं २१ अ० ।

समुद्रवभूय-समुद्रवभूय-वि० । अलक्षितव्यपत्ते, विधा० १
श्रु० ३ अ० । ५० ।

समुद्रलिक्ता-समुद्रलिक्ता-वि० । द्विन्द्रियजावभेदे, प्रका० १ पदा
समुद्रवायस-समुद्रवाचक-पुं० । वाचकचरे समुद्ररूपं अवा-
चं, आ० च० १ अ० ।

समुद्रवायस-समुद्रवायस-पुं० । चर्मपक्षिभेदे, जी० १ प्रति० ।

समुद्रविजय-समुद्रविजय-पुं० । सांघेपुरे दशदशाराणां अये
ज्येष्ठ दशारे नेमिनाथस्वामिनः पितरि, उत्त० २२ अ० । आ०
श्रु० । स० । आ० । आ० म० । अन्त० । आ० क० । दश० ।
अट्टारसभसहस्ता, सीसार्य आसि रिठुनेमिस्त ।

कण्ठेण पणमियमि य, सिवां समुद्रेणं तर्णवस्सं ॥ ८८ ॥

ति० । प्र० । कण्ठ० । सासुदेवपिमरि, अवि० १ अ० ।

समुद्रवीहि-समुद्रवीहि-वि० । सांस्तररौ, स० ।

समुद्रवृरि-समुद्रवृरि-पुं० । क्लृप्तमयसाते कस्यचित्प्रतिष्ठाक-
रं विवशयस्य कस्यचित् अवाचं, जीवा० १ अवि० १ अ० ।

समुद्रिस्स-समुद्रिस्स-अव्य० । सम्यगुद्दिश्य प्रतिज्ञास्यर्थे,
अवा० १ श्रु० १ श्रु० २ अ० १ उ० । अविहृत्येत्यर्थे,
(आवा०) आभिस्त्येत्यर्थे, आवा० १ श्रु० २ अ० २ उ० ।

समुद्रिस्सिपय-समुद्रिस्सिपय-अव्य० । योगसामांशैव स्थिरय-
रिचितं कुर्विमात वक्तुमित्यर्थे, द्या० २ डा० १ उ० ।

समुद्रिस्स-समुद्रिस्स-पुं० । द्यावधायाम्, द्य० १ उ० । आ० म० ।
जी० । शिष्येण दीनादिलक्षणोपेते अपीते गुरोर्भिवेदिते स्थि-
रपरिचितं कुर्विमाति गुरुवचनविधेये, अनु० । समुद्रेशवि-

धिः-अज्ञादिस्समुद्रेशोऽप्ययमेव विधिवैक्यतो नवरं पूर्वं प्रवेदि-
ते योगं कुर्विमुक्तमत्र सुविशेषविधितं कुर्विषि वदति योगोत्तरे-

यकाचोत्सर्गं उन्नाकर्ष्ये प्रक्षिप्याकषादिभिर्यत्र च क्रियते,
शेषः सप्तवन्दनकादिको द्विचिस्तयैव । अनु० । दश० । (अधिकं
‘जोगविधि’ शब्दे चतुर्थेऽध्याये १६३५ पृष्ठे वक्ष्ये) भोजने, गी०
जथ्य समुद्रे (दे) सकाले, साहस्यं मेडसीह अजाओ ।

योअस ! ठवेति पाए, इत्थीरजं न तं गच्छ ॥ ६६६ ॥

यत्र-गणे समुद्रेशकाले-भोजनसमये स्नातृनां मण्डप-
म् आर्याः-संयत्यः पादौ स्थापयन्ति मण्डप्यां समाग-
च्छन्तीत्यर्थः, हे इन्द्रभूते ! तत् क्षीराज्यं जानीहि, न सं वा-
च्छम् । अत्र समुद्रेशाश्वेन भोजनमुच्यते, अतः स्नातृणां-
निर्युक्तिरुत्तरे । तथाहि-

“ जइ पुण्य विआलपत्ता, य एव पत्ता उवस्सया थु ख्खे ।

सुअवरं देउले वा, उआणे वा अपरिओणे ॥ ११ ॥

यदि पुनर्विकाल एव प्रस्ताततश्च तेषां चिकालेस्त्वया
वसतो प्रविशतां प्रमादकृतो दोषो न भवति, ‘य एव
वत्’ ति-यं चैवाप्रमृष्टस्यैव प्राप्ताः किं तु उपाभयं न लभन्ते
ततः कः समुद्रेशान्तु ? शून्यगृहं देवकुले वा उद्याने वा
अपरिभागं लोकपरिभागरहितं समुद्रेशान्तीति क्रियां वक्ष्यति
“आवायचिलिमिलाए, रंघे वा शिष्मए समुद्रिसंयं ।

समए पच्छाऽसह, कमदगकुठया य संतरिया ॥ ११ ॥”

अथ शून्यगृहादी सागारिकाणामापातो भवति ततः अ-
पाते सात चिलिमिली जवनी च दीयते, ‘रंघे व’ ति-अ-
य शून्यगृहादि सात ईकाक्रान्तं ततोऽस्त्ये निर्भये समुद्रि-
धर्मं क्रियते, सभये अरये प्रच्छन्नस्य वा कस्यचित्-आवावे
ततो वसतिसमीप एव कमठकेषु शुक्रेण लेपेन सक्तस्था-
न्यन्तरेषु लिल्लु मुज्जताऽकुठुकुवा पादप्रक्षालनादि क्रियन्ते,
सान्तराः-सायकाश्च वृहदन्तरालं उपाविश्य इदानीं भुक्तवा-
चिः पुनर्विधां वसतिसन्निवन्तिस्त्विति मथयच्छन्तः ॥ ६६६ ॥
म० २ अधि० ।

समुद्रिय-समुद्रिय-वि० । सम-एकीभावेऽन्विप्रतिपक्षता उक्तता
समुद्रताः । से० १ अधि० । उक्तितेभ्यः, प्रश्न० ४ आध० द्वार ।

समुद्रिय-समुद्रिय-वि० । सम्यक् परस्परमावाधया उप-
विष्टः समुद्रियः । सम्यक्स्थितेभ्यः, जी० १ प्रति० ४ अधि० ।

समुद्रिय-समुद्रिय-अव्य० । सम्यक् दृष्ट्यर्थे, दश० ७ अ० ।

समुद्रिय-समुद्रिय-वि० । जाते, स्व० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।
नि० । सिद्धे, प्र० ३५ द्वार । आते, कण्ठ० १ अधि० १ संज्ञ ।

समुद्रिय-समुद्रिय-वि० । उत्पत्तिमिच्छौ, द्या० ४
डा० २ उ० । भावनुकांसे, द्या० ४ डा० १ उ० ।

समुद्रिय-समुद्रिय-पुं० । प्रातृगोत्रे, स्व० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

समुद्रिय-समुद्रिय-वि० । नक्षत्रपति, द्या० १
श्रु० १ अ० ।

समुद्रिय-समुद्रिय-वि० । समोपमुपगते, द्या० ४ उ० ।

समुद्रिय-समुद्रिय-पुं० । उत्पत्तौ, विशे० । दशा० ।
समुद्रिय-समुद्रिय-वि० । प्रातःप्रवततं वाप्ये, द्या० ४ डा० १ उ० ।
समुद्रिय-समुद्रिय-वि० । प्रातःप्रवततं वाप्ये, द्या० ४ डा० १ उ० ।
समुद्रिय-समुद्रिय-पुं० । हुये, अनु० ।

समुद्राव-समुद्राव-पुं० । जल्पे, का० १ भु० ३ अ० । प्रमाशिते, विपा० १ भु० ७ अ० । आ० म० ।

समुद्रवृद्धि-समुद्रस्थित-त्रि० । सम्यगुपास्थिते, उक्त० २४ अ० । समुद्रसंपन्न-समुद्रसंपन्न-त्रि० । समिति-सम्यगुद्गृह्यया सर्वथा समर्पणरूपया उपपन्नः । सम्यक् सामीप्यमागतं, घ० ३ अ० । समुद्रागय-समुद्रागत-त्रि० । समायाते, भ० ११ श० १२ उ० । समुद्रवेहमाण-समुद्रपेक्षमाण-त्रि० । पश्यति, आचा० १ भु० ४ अ० । समुद्रसरण-समवसरण-न० । तीर्थकृतां सवेधमनुजासुरायां पर्वदि, पि० । (अत्रत्या वक्रव्यता ' पिड ' शब्दे पञ्चमभागे गता ।)

समुद्रसय-समुद्रक्षय-पुं० । काय, आच० ४ अ० । सूत्र० । क-मोपचये, आचा० १ भु० ४ अ० ४ उ० ।

समुद्रसिय-समुद्रस्मृत-त्रि० । सम्यगुद्गृहीकृते, रा० ।

समुद्र-सन्मुख-न० । "मांसादेर्वा" ॥ २१२६ ॥ इत्यनुस्वारस्य पाक्षिका लोपः । समुद्रं । समुद्रं । प्रा० । अभिमुखे, रा० ।

समुद्रा-श्वमुखिका-स्त्री० । शुना मुखं श्वमुख, तस्यैवाचरणं श्वमुखिका । कौल्यकस्यैव भवणे, 'समुद्रि तुरियं चवले ध-मंते ति' शुना मुखं श्वमुखं तस्यैवाचरणं श्वमुखिका-कौल्यकस्यैव भवणे स्वरितचपलम्—अतिचटुलतया धमन् शब्दं कुर्वन्निवर्त्यः । का० १ भु० ७ अ० ।

समुद्रागय-समुद्रागत-त्रि० । उद्गटवेपवति, "समुद्रागयं आसरिञ्च" पा० ना० १८५ गाथा ।

समुद्रसिय-समुद्रच्छित-त्रि० । सम्यगुद्गृहीतः समुद्रच्छितः । ऊर्ध्वं व्यवस्थिते, सूत्र० २ भु० ३ अ० ।

समुद्रसियरोमकूब-समुद्रच्छितरोमकूप-त्रि० । समुद्रच्छितानि रोमाणि कूपेषु यस्थिति समुद्रच्छितरोमकूपः । रोमाञ्जिते, का० १ भु० १ अ० । कल्प० ।

समुद्र-समुद्र-पुं० । द्वित्रादिपरमाणुनां संयोगे, आ० म० १ अ० । समुद्राये, विश० । स्कन्धे, अनु० । सङ्गे, स्थाने ३ ठा० ४ उ० । समुद्राभूतानि बहुमीत्यर्थः । कल्प० १ अ० ३ अ० ।

समेध-समेत्य-अव्य० । आत्वेत्यर्थे, आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

समेमाण-समयत्-त्रि० । समागच्छति, आचा० १ भु० ८ अ० । समेय-समेत-त्रि० । मिलित, विश० ।

समोदहमाण-समुद्रदहत्-त्रि० । भस्मसात्कुर्वति, भ० ८ श० ।

समोणय-समवनत-त्रि० । ईषद्वनते, आ० म० १ अ० । रा० । समोयंरत-समवतरत्-त्रि० । सर्वतो विस्तरति, तं० ।

समोयार-समवतार-पुं० । सम्यगु अविवोधेन वर्तनं समव-तारः । अविवोधक्षितायाम्, अनु० । ('आयुषुष्वी' श-ब्दं द्वितीयभागे १३४ पृष्ठे गता वक्रव्यता ।)

समवतारं निरूपयितुकाम आह—

से किं तं समोयारे ? समोयारे छविहे पक्षते, तं ज-हा-श्यामसमोयारे ठवणासमोयारे दम्बसमोयारे खेत्तस-मोयारे कालसमोयारे भावसमोयारे । नामठवणाओ पुर्वं

वक्षिआओ जाव से तं भवियसरीरद्वस्समोयारे । से किं तं जाणगसरीरभविअसरीरवहरिते दव्वसमोयारे ? दव्व-स०तिविहे पक्षते, तं जहा-आयसमोयारे परसमोयारे तदु-भयसमोयारे । सव्वदव्वा वि खं आयसमोआरेणं आयभा-वे समोयंरति, परसमोयारेणं जहा कुंडे वदराणि, तदुभय-समोयारेणं जहा घरे खंभो आयभावे अ, जहा घडे गीवा आयभावे अ । अहवा जाणगसरीरभविअसरीरवहरिते दव्वसमोयारे दुविहे पक्षते, तं जहा-आयसमोयारे अ, त-दुभयसमोयारे अ । चउसट्ठिआ आयसमोयारेणं आयभावे समोयंर, तदुभयसमोतारेणं बत्तीसिआए समोअरइ, आयभावे अ बत्तीसिआ आयसमोतारेणं आयभावे समो-तरइ, तदुभयसमोतारेणं सोलसिआए समोअरइ आयभा-वे अ, सोलसिआ आयसमोआरेणं आयभावे समोअरइ, तदुभयसमोतारेणं अट्ठभाइआए समोअरइ आयभावे अ, अट्ठभाइया आयसमोआरेणं आयभावे समोअरइ तदुभय-समोआरेणं चउभाइआए समोअरइ आयभावे अ, चउभा-इया आयसमोआरेणं आयभावे समोअरइ, तदुभयसमोआ-रेणं अट्ठमाणीए समोअरइ आयभावे अ, अट्ठमाणी आ-यसमोआरेणं आयभावे समोअरइ, तदुभयसमायारेणं मा-णीए समोअरइ आयभावे अ, से तं जाणगसरीरभविअसरी-रवहरिते दव्वसमोआरे । से तं खोआगमओ दव्वसमोआरे । से तं दव्वसमोयारे । से किं तं खेत्तसमोयारे ? खेत्तसमोयारे दुविहे पक्षते, तं जहा-आयसमोयारे अ, तदुभयसमोयारे य । अरहे वासे आयसमोयारे य आयभावे समोयारे अ, तदु-भयसमोयारेणं जंजुहीवे समोयारेणं आयभावे य, जंजुही-वे आयसमोयारेणं आयभावे समोतरइ, तदुभयसमोतारेणं तिरियलोए समोतरइ आयभावे अ, तिरियलोए आयस-मोतारेणं आयभावे समोअरइ तदुभयसमोतारेणं लोए समोतरइ आयभावे अ । से तं खेत्तसमोया (आ) रे । से किं तं कालसमोयारे ? कालस० दुविहे पक्षते, तं जहा-आयसमोयारे अ, तदुभयसमोयारे य । समए आयसमो-यारेणं आयभावे समोयंर, तदुभयसमोयारेणं आवलि-याए समोयंर आयभावे अ, एवमाणापाणू थोवे लोवे मुहुत्ते अहारिते पक्खे मासे ऊऊ अयणे संवच्छरे जुगे वाससते वाससहस्से वाससतसहस्से वा पुव्वंगे पुव्वे तुडि-अंगे तुडिए अडडंगे अडडे अववंगे अववे हूहअंगे हूहए उप्पलंगे उप्पले पउमंगे पउमे खल्लिखंगे खल्लिखे अत्थनि-उरंगे अत्थनिउरे अउअंगे अउए नउअंगे नउए पउअंगे पउए चूलिअंगे चूलिया सीसपहेलिअंगे सीसपहेलिया प-लिआवमे सागरोवमे आयसमोयारेणं आयभावे समोअरइ

तदुभयसमोतारेणं ओसपिण्णीउसपिण्णीसु समोतरइ आयभावे अ, ओसपिण्णीउसपिण्णीओ आयसमोयारेणं आयभावे समोयारेणं तदुभयसमोतारेणं पोग्गलपरिअडे समोअरइ आयभावे अ, पोग्गलपरिअडे आयसमोयारेणं आयभावे समोतरइ तदुभयसमोतारेणं तीतद्धाअगागतद्धासु समोअरइ आयभावेणं । तीतद्धा अगागतद्धाओ आयसओअरेणं आयभावे समोअरेणं तदुभयसमोतारेणं सव्वद्धाए समोतरइ आयभावे अ । से तं कालसमोयारे । से किं तं भावसमोयारे ? भावसमोयारे दुविहे पख्खे, तं जहा—आयसमोयारेणं तदुभयसमोतारेणं कोहे आयसमोतारेणं आयभावे समोयारेणं तदुभयसमोतारेणं माये समोतारेणं आयभावे अ, एवं माये, माया, लोभे, रागे, मोहणिजे, अट्ट कम्मपयत्तीओ आयसमोयारेणं आयभावे समोअरइ, तदुभयसमोयारेणं अज्जिहे भावे, समोतरइ आयभावे अ । एवं अज्जिहे भावे, जीवे जीवित्थिकाए आयसमोयारेणं आयभावे समोअरइ तदुभयसमोयारेणं सव्वद—ज्वेसु समोअरइ आयभावे अ । एत्थ संगहणीमाहा—“कोहे माये माया, लोभे रागे य मोहणिजे अ । पगडीभावे जीवे, जीवित्थिकायदव्वा य” ॥ १॥ से तं भावसमोयारे । से तं समोतारे । (ख० १५३×)

‘से किं तं समोयारं’ त्यादि, समवतरणं वस्तूनां स्वपरो-भयेष्वन्तर्भाविचिन्तनं समवतारः, स च नामादिभेदात्पोढा, तत्र नामस्थापनं सुचञ्चितं, एवं द्रव्यसमवतारोऽपि द्रव्या-वश्यकादिवदभ्युक्त ब्रह्मण्यः, यावज्जशरीरभयशरीरव्यति-रिक्ते द्रव्यसमवतारस्त्रिविधः प्रकृतः, तद्यथा—आत्मसम-वतार इत्यादि, तत्र सर्वद्रव्याण्यप्यात्मसमवतारेण चिन्त्य-मानान्यात्मभावे स्वकीयस्वरूपे समवतरन्ति—वर्तन्ते, तद्रव्यनिरुक्तास्तेषां व्यवहारतस्तु परसमवतारेण परभावे समवतरन्ति यथा कुण्डे वदराणि, निश्चयतः सर्वाण्यपि अस्तूनि प्रागुक्त्युक्त्या स्वात्मन्येव वर्तन्ते, व्यवहारतस्तु स्वात्मनि आधारे च कुण्डादिके वर्तन्ते इति भावः, तदुभ-यसमवतारेण तदुभये वस्तूनि वर्तन्ते, यथा कटकुण्डेहलो-पहादिसमुद्राद्यात्मके गृहे स्तेभ्यो वर्तन्ते आत्मभावे च तथैव दर्शनादिति । एवं बुध्नादरकपालात्मके घटे ग्रीषा वर्तन्ते आ-त्मभावे चेति, आह—यथेवमशुद्धे तदा परसमवतारो नास्त्ये-व, कुण्ड्यादौ वृक्षानामपि वदरादीनां स्वात्मनि वृत्तेष्विद्यमा-नावारत्सर्वे, किं तु—तत्र स्वात्मनि वृत्तिविवक्षामकृत्यैव तयोप-स्थासः कृताः, वस्तुवृत्त्या तु द्विविध एव समवतारः, अत एवाह । अथवा—जशरीरभयशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतारो द्विवि-धः प्रकृतः, तद्यथा—आत्मसमवतारस्तदुभयसमवतारश्च, अ-शुद्धस्य परसमवतारस्य काव्यसम्भवात्, न हि स्वात्मन्यव-र्तमानस्य धान्येयस्यैव परस्मिन् समवतारो युज्यत इति भा-वः, पूर्वं चारमवृत्तिविवक्षामात्रेणैव त्रैविध्यमुक्तमित्यभिहितम् ‘वज्रसङ्घिता आयसमोयारेणं’मित्यादि सुबोधमेव, नवरं वतुः—

पट्टिका चतुष्पलमाना पूर्वं निर्णीता ततश्चैवा लघुप्रमाणात्पाद-हृत्पलमानत्वेन बृहत्प्रमाणायां द्वात्रिंशतिकायां समवतरतीति प्रतीतमेव, एवं द्वात्रिंशतिकाऽपि षोडशपलमानायां षोडशि-कायां षोडशिकाऽपि द्वात्रिंशत्पलमानायामष्टभागाकायामष्ट-भागिकाऽपि चतुःषष्टिपलमानायां चतुर्भागिकायां चतुर्भागे-काव्यपञ्चाविंशत्यधिकशतपलमानायामर्द्धमाशिकायाम्, एषा-ऽपि बद्धपञ्चाशदधिकपलशतद्वयमानायां माशिकायां समवत-रति, आत्मसमवतारस्तु सर्वत्र प्रतीत एव । समाप्तो द्रव्यसमव-तारः ॥ अथ क्लृप्तसमवतारं विमर्शयित्वा—‘से किं तं क्लृप्तसमो-यारे’ इत्यादि, इह भरतादीनां लोकपर्यन्तानां क्षेत्रविभागानां यथा पूर्वं लघुप्रमाणस्य यथोत्तरं बृहत्क्षेत्रं समवतारो भावनी-यः । एवं कालसमवतारोऽपि समयादेः कालक्षेत्रभागस्य लघु-त्वादवलिकदौ बृहति कार्यविभागे समवतारः सुबोध एव । आत्मसमवतारस्तु सर्वत्र स्पष्ट एव ॥ अथ भावसमवतारं विवक्षुराह—‘से किं तं भावसमोयारे’ इत्यादि, इहोद-यिकभावरूपत्वात्कोधादयो भावसमवतारोऽधिकृतास्तत्रा-हङ्कारमन्तरेण कोपासम्भवान्मनबानेव किल कुप्यतीति को-पस्य माने समवतार उक्तः, तेषां कालं च मानश्रुतिके मायायां प्रकृष्य क्लृपयतीति मानस्य मायायां समवतारः, मायाश्रुति-कमपि क्लृपयतीति लोभे प्रकृष्य क्लृपयतीति मायाया लोभे समवतारः, एवमन्यदपि कारणं परस्परान्तर्भावेऽभ्युक्तं सुधि-या वाच्यं लोभात्मकत्वात् रागस्य लोभो रागे समवतरति, रागोऽपि मोहभेदत्वात्मोहे, मोहोऽपि कर्मप्रकारत्वाद्बुद्धि-कर्मप्रकृतिषु, कर्मप्रकृतयोऽप्यौदयिकौपशमिकादिभाववृत्ति-त्वाद्बुद्धि भावेषु, भावा अपि जीवाभितत्वाज्जावे, जावोऽपि जीवास्तिकायंभेदात् जीवास्तिकाये, जीवास्तिकायो—ऽपि द्रव्यभेदत्वात्समस्तद्रव्यसमुदाये समवतरतीति, तदेव भावसमवतारो निरूपितः । अत्र च प्रस्तुते आ-वश्यकं विचार्यमाणं सामायिकाद्यप्ययनमपि क्षायोपश-मिकभावरूपत्वात्पूर्वोक्तत्वात्पूर्वादिभेदेषु क समवतार—तीति निरूपणीयमेव, शास्त्रकारप्रवृत्तस्यैव तथैव दर्शनात्, तच्च सुखावसेयत्वादिकारणात्स्वप्ने निरूपितं सो-पयोगत्वात्स्थानाश्रयत्वात् किञ्चिद्रव्यमेव निरूपयामः । तत्र सामायिकं चतुर्विंशतिस्तव इत्याहुत्वात्त्रैविध्यव्यवस्थात्सामा-यिकाध्ययनमुक्तार्त्तानांनुपूर्व्यां समवतरति, तथा गणानां-पूर्व्यां च । तथा हि—पूर्व्यानुपूर्व्यां गण्यमानमिदं प्रथमम्, पश्चा-नुपूर्व्यां तु पष्ठम्, अनानुपूर्व्यां तु द्वाविंशत्यावृत्तिस्त्वादि-नियतमिति प्रागेवोक्तम्, नास्मि च औदयिकादिभावभेदात्स्व-ष्णामपि प्रागुक्तम् । तत्र सामायिकाऽध्ययनं भुतज्ञान-रूपत्वेन क्षायोपशमिकभाववृत्तिस्त्वात् क्षायोपशमिकभाव-नास्मिन् समवतरति, आह च आध्यकारः—“क्षुब्धह-नामे भावे, अज्ञोवसमि ए सुयं समोयारइ । जं सुयनाणा—वरण—क्लृप्तोवसमयं तयं सव्वं ॥ १ ॥” प्रमाणे च द्रव्यादिभेदेः प्राकृतिर्णीते औचभावरूपत्वाद् भावप्रमाणे इदं समवतरतीति । उक्तं च—“द्वषाहउडमयं, एमीय ए जेण तं प-माणं ति । इणमज्झयणं भावां—त्ति भावमाणे समोयारइ ॥ १॥” भावप्रमाणं च गुणनयसेक्याभेदात्प्रमा प्रोक्तम्, तत्रास्य गुणसेक्याप्रमाणयोरैवावतारो नयप्रमाणं तु यथापि—आलंका-उल्लाभारं, नय नयविसारंओ वृथा ।’ इत्यादि वक्ष्यामहे कश्चि-

अयसमवतार उक्तः, तथाऽपि साम्प्रतं तथाविधनयविचारमावाहस्तुवृत्त्याऽनवतार एव, यत् इदमप्युक्तम्—'मूढनयं ह्ययं कालियं तु न नया समयारंति' इहमित्यादि महामतिनाऽप्युक्तम्—'मूढनयं तु न संपदं नवप्यमाणावधारो से' ति-गुणप्रमाणमपि जीवाजीवगुणभेदतो द्विधा प्रोक्तं, तत्रास्य जीवोपयोगरूपस्याजीवगुणप्रमाणे समवतारस्तस्मिन्नापि ज्ञानदर्शनकारित्रभेदस्तस्यात्मके अस्य ज्ञानरूपतया ज्ञानप्रमाणेऽवतारस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमभेदाच्चतुर्विधे प्रकृताध्ययनस्यासोपदेशरूपतया आगमेभ्यस्तर्कव्यस्तस्मिन्नापि लौकिकलोकोत्तरभेदमिदं परमगुरुप्रणीतत्वेन लोकोत्तरिके तत्रापि आत्मागमानन्तरागमपरम्परारागमभेदतांस्त्रिविधेऽप्यस्य समवतारः, संख्याप्रमाणेऽपि नामादिभेदमिदं प्रागुक्तं परिमाणसंख्यायामस्यावतारः, वक्रव्यतायामपि स्वसमयवक्रव्यतायामिवमवतरति, यत्रापि पराभयसमयवर्णने क्रियते तत्रापि निश्चयतः स्वसमयवक्रव्यनैव पराभयसमययोरपि सम्यग्गृह्यपरिगृहीतत्वेन स्वसमयव्यतात्, सम्यग्गृह्येर्हि परसमयमपि विशयविभागेन योजयति न त्वैकान्तपक्षानिर्लेपणस्यतः सर्वोऽपि तत्परिगृहीतः स्वसमय एव, अत एव परमार्थतः सर्वोध्ययनानामपि स्वसमयवक्रव्यतायामेवावतारः, तदुक्तम्—“परसममो उभयं वा, सम्महिद्विस्त ससममो जगु । ता सव्यज्जगयणाई, ससमयवसव्यनिययाई ” ॥ १ ॥ एवं चतुर्विंशतिस्तत्वादिष्वपि वाच्यमित्यलमतविस्तरेणैति समाप्तः समवतारः । अनु० ।

उत्सर्षं सव्यसुयं, ससमयवसव्यनयं समोयारइ ।

अहिगारो कप्यणाए, समोयारो जो जहि एस ॥२७१॥

उत्सर्षं—सर्वकालं सर्वधृतं स्वसमयवक्रव्यतायां समवतरति, अयाधिकारो मूलगुणवृत्तरगुणेषु वा अपराधमापजानां प्रायश्चित्तकल्पनायाम् ।

सम्प्रति यदुक्तं स्वसमयवक्रव्यतायां समवतरति तद्विद्वान्निर्दिष्टावलोकितापवद्वति—

परपक्षं दसिता, जम्हा उ सपक्षसाहयं कृणइ ।

शो खलु अदसियुमि, परे सपक्षजसा सिद्धी ॥२७२॥

परसमयवक्रव्यतायामप्यवतरति, यस्मात् परपक्षं वृथयित्वा स्वपक्षसाधनं करंति, न कस्यचित्पक्षे परपक्षे स्वपक्षस्याजसा व्यक्ता प्रथमा वा सिद्धिर्भवति । ततः परसमयवक्रव्यतायामवतारः, तद्व्यतिरेकस्याध्ययनमुपक्रमे आनुपूर्व्यादौ यत्र यत्र समवतरति तत्र तत्र समवतारितम् । ६०१ उ०१ प्र० ।

सम्प्रति निक्षेपमाह—

इकिं तं चउहा, ग्रामाऽऽर्ह्यं विभासितुं ओरे ।

भावे तत्थ उ चउसु वि, कप्यज्जगयणं समोयारइ ॥२७४॥

एकैकमध्ययनादिकं पथाऽनुयोगद्वारं नामादीनां भेदत-अनुज्ञां विभाष्य चतुर्विधं तत्र तेष्वध्ययनादिविभाषे भाषविषये तु कथाध्ययनमिदं समवतरति । ६०१ उ०१ प्र० ।

समोवययण-समोपपन्नक-पुं० । विवक्षितानुपपन्नये, सम-कमेव भवन्तरे उपपन्नाः समोपपन्नकाः । (५०) विषय-

कालायुष्कोदयसमकालभवास्तरोत्पत्तिमस्तु, ५०२६ शु० १ उ० ।

समोसद-समवसुत-त्रि० । स्थिते, धर्मदेशनार्थं प्रवृत्ते, ५५० ५ अ० २ उ० । सू० प्र० । आ० म० ।

समोसरण-समवसरण-न० । सू-गती सम्यगेकत्र गमन समवसरणम् । निश्चये, सञ्चये, ओघ० । समवसरण्यवतरणस्य-स्थिति समवसरणानि । विविधमतमीलकेषु, स्था० ४ डा० ४ उ० । सूत्र० । समवसरन्ति नाना परिणामा जीवाः कथञ्चित्पुच्छन्तया येषु तानि समवसरणानि । समवसुतयो वाऽन्याऽन्यमिदेषु क्रियावादादिमनेषु कथञ्चित्पुच्छन्तयेन कश्चित्केवांचिद्वादिनामवतारः समवसरणानि । ५०३० शु० १ उ० । (अत्रादि वादिसमवसरणानि 'वादिसमवसरण' शब्दे षष्ठभागे गतानि ।)

विषयसूचना—

(१) नामनिष्पत्तेः तु निक्षेपे समवसरणमित्येतज्ज्ञान तन्निक्षेपार्थं नियुक्तिः ।

(२) समवसरणाविषये सूत्रानुगमोऽस्त्वलितादिगुणोपेतं सूत्रम् ।

(३) समवसरणवक्रव्यताद्वारागाथा ।

(४) यत्र भगवान् धर्ममाचष्टे तत्र समवसरणं नियमतो भवति उत नेत्याशङ्कापनोदमुखेन प्रथमद्वारव्याख्यानम् ।

(५) यत्र समवसरणं भवति तत्र सर्वत्रापि पूर्वोक्त एव नियोग उत न ? इत्येतच्छङ्कासमाधानम् ।

(६) समवसरणे भुवनगुरुरूपस्य त्रैलोक्यगत्यरूपस्यः सुन्दरतरत्वात् त्रिदशकृतप्रतिरूपकाणां किं सामान्यासामान्यं (स्यत्वं वेत्या) नेत्याशङ्कानिरासः ।

(७) समवसरणे स्थितानां देवनराणां मयोदाप्रतिपादनम् ।

(८) समवसरणविषये द्वितीयद्वारप्रतिपादनम् ।

(९) समवसरणे कियन्ति सामान्यिकानि मनुष्यादयः प्र-ति पचन्ते ।

(१०) कृतकृत्यो भगवान् समवसरणे तीर्थप्रणामं करोतीति किमिति शङ्कानिरासः ।

(११) क केन साधुना कियतो वा भूभागान्समवसरणे आगन्तव्यम् ? अनागच्छतो वा किं प्रायश्चित्तम् ? ।

(१२) समवसरणे रूपपृच्छाद्वारप्रकटनम् ।

(१३) असातावेदनीयायाः प्रकृतयो नाम्नो वाऽप्रशस्ताः कथं भगवतः पुःकदा न भवन्ति ? इति शङ्कोच्छेदः ।

(१४) समवसरणं युगपत्सर्वशङ्कोच्छेदे गुणनिर्देशनम् ।

(१५) समवसरणं सर्वसंशयिनां पारमेष्ठरीबागशेषसंशयोन्मूलनेन स्वभावया परिणमतः ।

(१६) भगवान् येषु ग्रामनगरादिवु बिहरति तेभ्यो वार्ता ये आगमयन्ति तेभ्यो यत्प्रपच्छन्ति वृत्तिदानं प्रीति-दानं च चक्रवर्त्यादयस्तदनुपदेशनम् ।

(१७) समवसरणं भगवान् प्रथमां संपूर्णपौर्वा धर्ममाचष्टे, अत्रान्तरे वसिः प्रविशति, कस्तं करोति ? इति निर्देशनम् ।

(१८) समवसरणे भगवत्युत्थिते द्वितीयस्यां पौर्णमासा-
द्यगुधरोऽप्यो वा गयुधरो धर्ममाद्ये स्यान्मतिः
किं कारणे द्वितीयस्यामपि पौर्णमासी तीर्थकर एव
धर्म न कथयतीति । शङ्का तत्समाधाननिरूपणम् ।

(१९) समवसरणकथयः ।

(२०) समवसरणरचनानिर्द्देशनम् ।

(२१) समवसरणस्तवनिर्द्देशनम् ।

(२२) समवसरणे रचनाभूमिमप्राप्तम् ।

(२३) प्रकीर्णकवाताः ।

(१) नामनिष्पत्तेः तु निक्षेपे समवसरणमित्येतन्नाम तन्नि-
क्षेपायै नियुक्तिरुदाह—

समवसरणे वि छकं, सञ्चितचित्तमीसंगं दन्वे ।

खेत्तमि जम्मि खेत्ते, काले जं जम्मि कालम्मि ॥११६॥

‘ समवसरण ’ मित्यादि, समवसरणमिति खगतावित्य-
नस्य धातोः समवापसर्गपूर्वस्य ल्युट्प्रत्ययस्य रूपम्, सम्य-
गेकीभावेनावसरणमकत्र गमने-मलापकः समवसरणं त-
स्मिन्नपि न केवलं समाधौ पश्यिष्यौ नामादिकौ निक्षेपस्त-
त्रापि नामस्थापने क्षुण्णे प्रत्ययविषयं पुनः समवसरणं नो
आगमनो कर्तुरीरभ्यशरीरव्यतिरिक्तं सञ्चितचित्तमिधमे-
वात् त्रिविधम् । सञ्चितमपि द्विपदवत्पुण्याऽपत्रमेवाद् त्रिवि-
धमेव, तत्र द्विपदानां साधुप्रभृतीनां तीर्थकृज्जम्भनिष्कमणप्रवे-
शादौ मलापकः, चतुष्पदानां गवादीनां निपानप्रवेशादौ,
अपदानां तु वृक्षादीनां स्वतो नास्ति समवसरणं वि-
चक्षया तु काननादौ भवत्यपि, अखितानां तु द्वयलुका-
पछादीनां तथा मिथ्याणां सेनादीनां समवसरणसङ्काषो-
ऽवगमनस्य इति क्षेत्रसमवसरणं तु परमार्थेनो नास्ति,
विचक्षया तु यत्र द्विपदादयः समवसरन्ति व्याख्यायते वा
समवसरणं यत्र तत्क्षेत्रप्राधान्यादवमुच्यते । एवं कालस-
मवसरणमपि द्रष्टव्यमिति ।

इदानीं भावसमवसरणमधिकृत्याह—

भावसमोसरणं पुण, गायव्वं छुन्निहम्मि भावम्मि ।

अहवा किरियअकिरिया, अभाणी चेव वेणइया ॥११७॥

‘ भावसमवसरण ’ मित्यादि, आदानामौदयिकादीनां
समवसरणम्—एकत्र मलापको भावसमवसरणम् । तत्रौ-
दयिको भाव एकविंशतिभेदः, तद्यथा—गतिभ्यनुर्द्धा—
कवायाइत्तुविधा एवं लिङ्गं त्रिविधं, मिथ्यात्वाह्वा-
नाऽसंयतः वाऽसिद्धत्वाभि प्रत्येकमेकैकविधानि, लेश्याः
कृष्णादिभेदेन पञ्चिधा भवन्ति, औपशमिको द्वि-
धः, सत्यकवचारित्रोपशमभेदात् । क्षायोपशमिकोऽप्य-
ह्यदशभेदभिन्नः, तद्यथा—ज्ञानं मतिभुतावधिमनःपर्यायभेदा-
न्वतुर्द्धा, अज्ञानम्—मत्यज्ञानभुताज्ञानविभक्तभेदात् त्रिविधं,
वर्शनं—चक्षुर्गन्धस्पर्शस्पर्शभेदात् त्रिविधमेव, लक्ष्मिर्गन्धला-
भमोगोपमाणदीर्घभेदात्पञ्चधा, सत्यकवचारित्रसंयमासं-
यमाः प्रत्येकमेककारा इति । क्षायिको नवप्रकारः, त-
द्यथा—केवलज्ञानं केवलदर्शनं दानादिलब्धयः पञ्च सत्य-
कवचारित्रं चेति । जीवत्वभयत्वाभवादिभेदावारिणा-
मिकविधिष्वः, साक्षिपातिकस्तु द्विचिन्तुः पञ्चकसंयोगैर्भव-

ति, तत्र द्विकसंयोगः सिद्धस्य क्षायिकपारिणामिकभावद्वय-
सङ्काषाद्वगमनस्य, त्रिकसंयोगस्तु मिथ्याद्विसम्बन्धद्वय-
विरतानामौदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावसङ्काषाद्व-
गमनस्य, तथा भवस्येकत्रिलोऽप्यौदयिकक्षायिकपारिणा-
मिकभावसङ्काषाद्विज्ञेय इति, चतुष्कसंयोगोऽपि क्षायिकस-
म्यगृहीतानामौदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभाव-
सङ्काषात्तथौपशमिकसम्यगृहीतानामौदयिकौपशमिकक्षायोप-
शमिकपारिणामिकभावसङ्काषात्तेति, पञ्चकसंयोगस्तु क्षायि-
कसम्यगृहीतानामुपशमभेदेया समस्तोपशमन्तचारित्रमोहानां
भावपञ्चकसङ्काषाद्विज्ञेय इति । तदेवं भावानां द्विकत्रिकच-
तुष्कपञ्चकसंयोगात्सम्भविनः साक्षिपातिकभेदाः षड् भव-
न्ति, अत एव त्रिकसंयोगश्चतुष्कसंयोगस्तत्रिभेदापञ्चदशधा
प्रदेशान्तरेऽभिहितः इति, तदेवं षड्विधे भावे भावसमवसर-
णं भावमीलनमभिहितम् । अथवा—अथवा भावसमवसरणं
नियुक्तिरुदाह दृश्यते, क्रियां जीवादिपदार्थोऽस्तीत्यादिकां व-
दितुं शीलं येषां ते क्रियावादिनः, एतद्विपर्यस्ता अक्रियावादि-
नः, तथा अज्ञानिनो ज्ञाननिष्ठववादिनस्तथा वैनयिका विनय-
न चरन्ति तत्प्रयोजना वा वैनयिकाः, एषां चतुर्णामपि
सम्प्रभेदानामापेक्षं कृत्वा यत्र विशेषः क्रियते तद्भाष्यसम-
वसरणमिति, एतच्च स्वयमेव नियुक्तिकारोऽभ्यगाधया कथ-
यिष्यति ।

साम्प्रतमेतेषां भावभाभिधानाम्पर्यतादर्शनद्वारेण
स्वरूपमाविष्कुर्वन्नाह—

अत्थि ति किरियवादी, वयंति क्थि अकिरियवादी य ।

अप्पाणी अप्पाणं, विणइता वेणइयवादी ॥ ११८ ॥

‘ अत्थि चो ’ त्यादि, जीवादिपदार्थसङ्काषोऽस्त्येत्येत्येवं
सावधारणक्रियाभ्युपगमो येषां ते अस्तीति क्रियावादिनस्तं
तैव वादित्वाभिम्यारुह्य, तथाहि—यदि जीवोऽस्त्येत्येवम-
भ्युपगम्यते ततः सावधारणत्वाच्च न कथं विज्ञास्तीत्यतः स्व-
रूपसत्तावत्पररूपापत्तिरपि स्यात्, एवं च नानेकं जगत् स्या-
न्न चेत्तद् दृष्टमिदं वा । तथा नास्त्येव जीवादिकः पदार्थ इत्येवं
वादिनोऽक्रियावादिनः, तेऽप्यसङ्गतार्थप्रतिपादनाभिम्यारु-
ह्य एव, तथा ह्येकान्तेन जीवास्तित्वप्रतिषेधे कर्तुरभावा-
जास्तीत्येतस्यापि प्रतिषेधस्याभावात्, तदभावाच्च सर्वास्ति-
त्वमनिवारितमिति तथा न ज्ञानमज्ञानं तद्विच्छेते येषां ते—ज्ञा-
निनः, ते ह्यज्ञानमेव भय इत्येवं वदन्ति, एतेऽपि मिथ्याद्वय-
एव, तथा ‘ अज्ञानमेव भय ’ इत्येतदपि न ज्ञानवृत्ते प्रसिद्धं
पायते, तदभिधानाच्छब्दावश्यं ज्ञानमभ्युपगते तैरिति । तथा
वैनयिका विनयादेव केवलसात्त्वगोष्ठाबासिमिलवन्तो मि-
थ्याद्वयो यतो न ज्ञानक्रियाभ्यामन्तरेण मोक्षावाप्तिरिति ।
एषां च क्रियावादादीनां स्वरूपं तन्निराकरणं वाऽऽचारटी-
कायां विस्तरेण प्रतिपादितमिति नेह प्रत्ययते ।

साम्प्रतमेतेषां भेदसंख्यानिरूपणार्थमाह—

असियसयं किरियाणं, अकिरियाणं च होइ कुलसीति ।

अप्पाणी सण्ठी, वेणइयाणं च वणीसा ॥ ११९ ॥

‘ असिये ’ त्यादि, क्रियावादिनामशीत्यधिकं शतं भवति,
तच्चानया प्रकियया, तद्यथा—जीवाद्येव । बव । म्पदार्थः प-

रिपाटया स्थाप्यन्ते, तद्धः स्वतः परत इति भेदद्वयं, ततोऽप्यथो नित्याभिव्येदद्वयं, ततोऽप्यवस्तात्परिपाटया कालस्वभावानियतीश्वरात्मपदानि पञ्च व्यवस्थाप्यन्त, ततश्चैवं चारणिकाप्रक्रमः, तद्यथा—अस्ति जीवः स्वतोऽनित्यः कालतः, तथा अस्ति जीवः स्वतोऽनित्यः कालतः एव, एवं परतोऽपि भङ्गकद्वयं सर्वेऽपि च चत्वारः कालेन लब्धाः, एवं स्वभावानियतीश्वरात्मपदान्यपि प्रत्येकं चतुर एव लभन्ते, ततः पञ्चाऽपि चतुष्कका विंशतिर्भवन्ति, साऽपि जीवपदार्थेन लब्धा, एवमजीवाद्योऽप्यष्टौ प्रत्येकं विंशति लभन्ते, ततश्च नव विंशतयो मीलिताः क्रियावादिनामशत्यूचरं शतं भवतीति । इदानीमक्रियावादिनां न सत्येव जीवाद्यः पदार्था इत्येवमभ्युपगमवतामननोपायेन चतुरशीतिरवगन्तव्या, तद्यथा—जीवादीन् पदार्थान् सप्ताभिलिख्य तद्धः स्वपरभेदद्वयं व्यवस्थाप्यं, ततोऽप्यधः कालयद्वयं गानयतिस्वभावेश्वरात्मपदानि पञ्च व्यवस्थाप्यानि भङ्गकानयनोपायस्वयम्—नास्ति जीवः स्वतः कालतः, तथा नास्ति जैवः परतः कालतः, एवं यद्वच्छानियतस्वभावेश्वरात्मभिः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भङ्गकौ लभ्येते, सर्वेऽपि द्वादश, तेऽपि च जीवादिपदार्थसत्केन शुण्ठिताश्चतुरशीतिरिति । तथा चोक्तम्—‘कालयद्वच्छानियतस्वभावेश्वरात्मतश्चतुरशीतिः । नास्तिकवादिरूपमते, न सन्ति भावाः स्वपरसंस्थाः ’ ॥ १ ॥ साम्प्रतमज्ञानिकानामज्ञानादेव विधातृकार्यसिद्धिमिच्छतां ज्ञानं तु सद्यपि निष्फलं बहुदोषवन्त्येवमभ्युपगमवतां सप्तविष्टरनेनोपायेनावगन्तव्याः, जीवाजीवादीन् नव पदार्थान् परिपाटया व्यवस्थाप्य तद्धोऽमी सप्त भङ्गकाः संस्थाप्याः, सन् असन् सदसद् अवक्लव्यम् सद्वक्लव्यम् असद्वक्लव्यं पदसद्वक्लव्यमिति । अभिलापरस्वयम्—सन् जीवः को वेति ? किं वा तेन ज्ञातेन ? १ असन् जीवः, को वेति ?—किं वा तेन ज्ञातेन २, सदसन् जीवः, को वेति ? किं वा तेन ज्ञातेन ? ३, अवक्लव्यो जीवः, को वेति ? किं वा तेन ज्ञातेन ? ४, सद्वक्लव्यो जीवः, को वेति ?—किं वा तेन ज्ञातेन ? ५, असद्वक्लव्यो जीवः, को वेति ?—किं वा तेन ज्ञातेन ? ६, सदसद्वक्लव्यो जीवः, को वेति ?—किं वा तेन ज्ञातेन ? ७, एवमजीवादिष्वपि सप्त भङ्गकाः, सर्वेऽपि मिलिताः सप्तविष्टः । तथाऽपरेऽमी चत्वारो भङ्गकाः, तद्यथा—सती भावात्पत्तिः को वेति ?—किं वा अनया ज्ञातया ? १, असती भावात्पत्तिः को वेति ?—किं वा अनया ज्ञातया ? २, सदसती भावात्पत्तिः को वेति ?—किं वा अनया ज्ञातया ? ३, अवक्लव्या भावात्पत्तिः को वेति ?—किं वा अनया ज्ञातया ? ४, सर्वेऽपि सप्तविष्टिरिति दत्तरं भङ्गकत्रयमुपपन्नभावावयवापेक्षमिह भावोत्पत्तौ न सम्भवतीति नोपपत्तम्, उक्तं च—‘अज्ञानिकवादमत, नव जीवादीन् सदापि सप्तविष्टान् । भावोपायः सदसद्, हेधा बाध्या च को वेति ॥ १ ॥’ इदानीं वैैनयिकानां विनयादेव, केषलात् परलोकमर्षाच्छ्रुतां द्वाभिशङ्गेन प्रक्रमेण योज्यातद्यथा—सुरनृपतिरिति ज्ञातिस्थविराधममादृषिपुत्रं मनसा स्वात्मा कायेन दानेन चतुर्विधो विनयो विधेयः, सर्वेऽप्यष्टौ चतुष्कका मिलिता द्वाभिशदिता । उक्तं च—‘वैनयिकमतं विनय—भेदोवाकायदानतः कार्यः । सुरनृपतिरिति ज्ञाति—श्वराधममादृषिपुत्रं सदा’ ॥ १ ॥ सर्वेऽप्येव क्रियाक्रियाज्ञानि-

वैनयिकवादिभेदा एकीकृतास्तीति त्रिषष्ट्यधिकानि प्राबाहुः कमतशतानि भवन्ति । (सूत्र०) (क्रियावादिनां विषयः गाथाद्वयेन ‘क्रियावादा’ शब्दे तृतीयभागे ४५६ पृष्ठे उक्ताः)

(२) साम्प्रतं सूत्रानुगमेऽस्मकलितविशुद्धोपेतं सूत्रमुच्चारयिष्ये, तच्चदम्—

चत्तारि समोसरखाणि माणी,

पावाणि या जई पुढो वयंति ।

किरियं अकिरियं विणियंति तद्धं,

अज्ञानमाहंसु चउत्थमेव ॥ १ ॥

‘चत्तारि’ इत्यादि, अस्व च प्राक्कानाध्ययनेन सहाऽयं सम्बन्धः, तद्यथा—साधुना प्रतिपन्नभावमागेषु कुमार्गाभिरताः परवादिनः सम्यग् परिहाय परिहर्तव्याः, तत्स्वरूपाविष्करणं खानेनाध्ययनेनोपदिश्यते इति, अनन्तरसूत्रस्थनेन सूत्रेण सह संबन्धोऽयं, तद्यथा—संवृत्तो महाप्रको वीरो दूतैषणां करअभिनिवृत्तः सन् मृत्युकालमभिकाङ्क्षितकवलिनो भाषितं, तथा परतीर्थिकपरिहारं च कुर्यात्, एतच्च केवलिनो मतम्, अतस्तत्परिहारार्थं तत्स्वरूपनिरूपणमनन क्रियते ‘चत्तारि’ इति संस्थापदमपरसंस्थानिवृत्त्यर्थं समवसरणानि परतीर्थिकाभ्युपगमसमूहकपाणि यानि प्राबाहुकाः पृथक् पृथक्वदन्ति, तानि चामूनि अन्वर्थाभिधायिभिः संज्ञापदैर्निर्दिश्यन्त, तद्यथा—क्रियामस्तीत्यादिकां वदितुं शीलं येषां तं क्रियावादिनस्तथाऽक्रियां नास्तीत्यादिकां वदितुं शीलं येषां तऽक्रियावादिनः, तथा तृतीया वैैनयिकाश्चतुर्थासंस्वज्ञानिका इति । सूत्र० १ भु० १२ अ० । (अज्ञानिनः ‘अज्ञाणिय’ शब्दे प्रथमभागे ४८६ पृष्ठे उक्ताः ।) (वैैनयिकवादिनो ‘वेणइय’ शब्दे षष्ठभागे उक्ताः ।) (अक्रियावादिनः ‘अकिरियवाह’ शब्दे प्रथमभागे १२८ पृष्ठे गताः ।) (आदित्यवक्लव्यता ‘आइच्च’ शब्दे द्वितीयभागे ३ पृष्ठे गता ।) (अष्टाङ्गानिमित्तवक्लव्यता ‘अदृगणिमित्त’ शब्दे प्रथमभागे २३६ पृष्ठे उक्ता ।) (क्रियावक्लव्यता ‘किरिया’ शब्दे तृतीयभागे ४५६ पृष्ठेऽस्ति ।) (मत्स्यवक्लव्यता ‘पयत्थ’ शब्दे पञ्चमभागे ४०४ पृष्ठे प्रतिपादिता ।) (मनसो वक्लव्यता ‘मण’ शब्दे षष्ठभागे ७४ पृष्ठे उक्ता ।) (हेतुवक्लव्यता ‘हेउ’ शब्दे षष्ठ्यते ।) (द्रव्यवक्लव्यता ‘द्वव’ शब्दे चतुर्थभागे २४६५ पृष्ठे उक्ता ।) (अस्मिन् विषये बोद्धमतप्रतिपादनम् ‘बुइ’ शब्दे पञ्चमभागे गतम्) तीर्थेकृतां सर्वेष्वनुज्ञासुरार्थोपदि, पि० । भ० । समवसरणं नाम पुष्पफलासवागरत्तयादिभिर्मगवतो विभूती । आ० चू० १ अ० । तद्विधिवैवम्—

(३) साम्प्रतं समवसरणवक्लव्यतां प्रपञ्चतः प्रति-

पिपाद्यिषुभिर्मां द्वारगाधामाह—

समोसरणे केवइया, रुव पुच्छ वागरण सोयपरिणामे ।

दाणं च देवमल्ले, मल्लायण्ये उवरि तित्थं ॥ ४४३ ॥

प्रथमं समवसरणविषयो विधिर्वक्लव्यः, ये देवा यस्माकरादि यद्विधे यथा कुर्वन्ति तथा वक्लव्यमिति भावः, ‘केवइय’ इति—क्रियन्तः सामागिकानि भगवति कथयति मनु-

ध्यायः प्रतिपद्यन्ते, कियतो वा भूभागात्पूर्वं समवसरणे
पृष्ठपूर्वं वा साधुना आगम्यन्त्यम्, 'इव' ति-भगवतो
रूपं व्याख्येयं 'पृच्छ' ति-किमुत्पृच्छरूपतया भगवतः
प्रयोजनमिति पृच्छा कार्या, उत्तरं च वक्तव्यं, कियन्तो वा
हृदन्ते संख्ये पृच्छन्तीति 'वागमस्य' ति-ध्याकरणं
भगवतो वक्तव्यम्, यथा युगपदेव संख्यातीतानामपि पृच्छा-
तां व्याकरोतीति 'पृच्छवागमस्य' ति-एकं वा द्वारं पृच्छा-
यां व्याकरणं तद्वक्तव्यम् 'सोयपरिणामो' ति-आप्तुषु परि-
णामः आप्तपरिणामः, स च वक्तव्यो, यथा सर्वधोतुषु भाग-
वती वाक् स्वभाषया परिणमते, 'दाने च' ति-वृत्तिदाने प्री-
तिदाने च कियत्प्रयच्छन्ति वक्तव्यस्याद्यस्तीर्थकरप्रवृत्ति-
कथकेभ्य इति वक्तव्यम् । 'देवमज्ञं' ति-गन्धप्रसेपाहवानां
सम्बन्धिमाहयं देवमाहयं बह्यादिकः करोति, कियत्परिमाणं
वत्यादि । 'मज्ञाणयणं' ति-माहयानयनं यो विधिः अस्ती
वक्तव्यः, 'उर्वारं तिर्यं' ति-उपरि-पौरुष्याः, किमुक्तं भव-
ति-पौरुष्यामतिक्रान्तायां तीर्थमिति प्रथमगणधरोऽप्यो
वा तद्भाषे देशनां करोतीत्येव द्वारगाथासमासाधेः । वि-
स्तारार्थं प्रतिद्वारे वक्ष्यामः । तत्र ।

(४) नन्विदं समवसरणं यत्र भगवान् धर्ममाचष्ट तत्र
नियमतो भवत्युत नत्वाशङ्कान्पदोन्मुखं प्रथमं द्वारं
व्याचिख्यासुरिदमाह—

जत्थ अपुव्वोसरणं, जत्थ व देवो महिद्धिओ एह ।

वाउदयपुप्फवद्दल-पामारतिं च अभिआंगा ॥४४४॥

यत्र क्षेत्रं ग्रामे नगरे वा अपूर्वमभूतपूर्वं समवसरणं भवति,
तथा यत्र वा भूतपूर्वसमवसरणं क्षेत्रं देवो महिद्धिको ए-
ति-आगच्छति, तत्र किमित्याह-वाते रत्नाद्यद्यपानादाय उदक-
बाहलं भाविरेणुसन्तापोपशान्तये, पुष्पवाहलं पुष्पवृष्टिनि-
मित्तं तत्तत्प्रतिविभूषणाय, बादरेलशब्द उदकपुष्पयोः प्रत्य-
कमभिसंबध्यते । तथा प्राकारत्रिकं च सर्वमतत् अभियोग-
मर्हन्तीत्याभियोग्या देवाः, कुर्वन्तीति वाक्यशेषः । अन्यत्र
स्वनियमः । एवं तावत् सामान्यं समवसरणविधिरुहः ।

सम्प्रति विशेषणं प्रतिपादयति—

मणिकण्ठगरयणचित्तं, भूमीभागं समंततो सुरभिः ।

आयोजयन्तेरेणं, करेति देवा विचित्तं तु ॥ ४४५ ॥

इह यत्र समवसरणं भवति तत्र योजनपरिमण्डलसे-
त्रमाभियोग्या देवाः संघर्तकवाते विकुर्वित्वा तेन विशु-
द्धजः कुर्वति, ततः सुरभिगन्धोदकवृष्ट्या निहतं रजस्ततः
आयोजनान्तरेण योजनपरिमाणं भूमिभागं मणयश्चन्द्रका-
न्तादयः कनक-देवकाञ्चनं रत्नानि-इन्द्रनीलादीनि, अ-
थवा-स्थलसमुद्रवा मणयो जलसमुद्रवानि-रत्नानि,
तैश्च समन्ततः-सर्वासु दिक्षु सुरभि-सुगन्धिगन्धयुक्तं म-
खीनां सुरभिगन्धोदकस्य पुष्पाणां वाऽतिमनोहारिगन्धयु-
क्त्वात् विशिष्टम्-अपूर्वं देवाः-आभियोग्याः कुर्वन्ति ।

विट्ठ्ठाहं सुरभिः, जलथलयं दिव्यकुसुमनीहारि ।

पश्यन्ति समन्तेणं, दसद्वयं कुसुमवासं ॥ ४४६ ॥

आभियोग्या देवाः प्रक्रियन्ति समन्ततः सर्वासु दिक्षु वि-
दिषु च दशाक्षयं कुसुमवर्षं, किंविशिष्टमित्याह-वृन्तस्था-
यि वृन्तमधोभागे पत्राण्युपरि इत्येवं स्थानशालं सुरभि-

गन्धोपेतत्वात् दिव्यकुसुमनिर्हारि-विषयः-प्रधानः-कुसुमा-
नां निर्हारी प्रबला गन्धप्रसरो यस्मात्तद्विषयकुसुमनिर्हारि ।

मणिकण्ठगरयणचित्ते, चउदिसिं तोरणे विउव्वन्ति ।

सच्छतसालमंजिय-मकरद्वयविधितंठाणे ॥४४७॥

अतस्तुष्वपि दिक्षु मणिकरनविचित्राणि तोरणानि व्य-
स्तरं देवा विकुर्वन्ति । किं विशिष्टानीत्याह-छत्रं प्रतीतं, शा-
लभञ्जिकाः-स्तम्भपुत्तलिका 'मकर' ति मकरमुखापलङ्कणं
ध्वजाः प्रतीताः चिह्नानि-स्वास्तिकादीनि संस्थानमत्वद्भु-
तो रचनाविशेषः सन्ति-शोभनानि छत्रशालभञ्जिकामकर-
ध्वजचिह्नसंस्थानानि येषु तानि तयोच्यन्ते ।

तिभि य पागारवरे, रयणविचित्ते तर्हि सुरगण्दिदा ।

मणिकंचणकविमीसग-विभूसि ए ते विउव्वन्ति ॥४४८॥

तत्र समवसरणे तं वक्ष्यमाणाः सुरगणैर्द्राक्षीन् प्रकार-
वरान् रत्नविचित्रान् मण्यकाञ्चनकपशीर्षकविभूषितान् वि-
कुर्वन्ति । भावार्थे उत्तरगाथायां व्याख्यास्यते ।

सा चैयम्—

अर्द्धिभतर मज्झ बर्हि, विमाणजोइभवणहिवकयाओ ।

पागारा तिभि भवे, रयणे कण्ठगे य रय ए य ॥४४९॥

अभ्यन्तरे मध्ये बर्हि विमानज्योतिर्भवनधिपकृताः प्रा-
काराख्या भवन्ति, रत्नं कनकं रजतं च । यथाक्रमं रत्न-
मयः कनकमयो रजतमय इत्यर्थः । एष भावार्थः । अभ्यन्त-
रप्राकारो रत्नस्तत् विमानाधिपतयः कुर्वन्ति, मध्यमः कनक-
भवः कानकस्तं ज्योतिर्वासिनः कुर्वन्ति, बाह्यो रजतजस्तं
भवनपतयः कुर्वन्ति ।

मणिरयणहेमया वि य, कविसीसा सव्वरयणिया दारा ।

सव्वरयणमय सिय, पढागणयतोरणविचित्ता ॥४५०॥

यथाक्रमं मणिरत्नहेममयानि कपशीर्षकाणि, तद्यथा-
प्रथमप्राकारे पञ्चवर्णमण्यमयानि कपशीर्षकाणि तानि वैमा-
निकाः कुर्वन्ति, द्वितीये रत्नमयानि तानि ज्योतिष्का वि-
दधन्ते, तृतीये हेममयानि तानि भवनपतयः कुर्वन्ति, त-
था सर्वरत्नमयानि द्वाराणि तानि भवनपतयः कुर्वन्ति,
तथा सर्वरत्नमयान्येव मूलदलापेतया पताकाध्वजप्रधानानि
तोरणानि विचित्राणि कनकस्वस्तिकादिभिश्चित्रकपाणि
तानि व्यन्तरं देवाः कुर्वन्ति ।

तत्तो य समन्तेणं, कालागुरुकुंदुरुकमिसेणं ।

गंधेण मणहरेणं, धूवघडीओ विउव्वन्ति ॥ ४५१ ॥

ततः समन्ततः-सर्वासु दिक्षु कृष्णागुरुकुन्दुरुकमिश्रेण ग-
न्धेन मनोहारिणा युक्ताः किं धूपघटिका विकुर्वन्ति, व्य-
न्तरं देवाः ।

उक्किट्ठीसीहनायं, कलयलसेधेण सव्वओ सव्वं ।

तिथ्यरपायमूले, करेति देवा निवयमाणा ॥ ४५२ ॥

तीर्थकरपादमूलं निपतन्तो देवा उत्कृष्टसिंहनादं कुर्व-
न्ति, उत्कृष्टसिंहविशेषप्रेरितो ध्वनिविशेषस्तत्प्रधानः सिंह-
नादः उत्कृष्टसिंहनादस्तं तथा कलकलशब्देन समन्ततः—
सर्वासु दिक्षु युक्तं सर्वमशेषं कुर्वन्ति ।

वेइदुमपीडछन्दग, आसखछत्तं च चामराओ य ।

जं वऽसं करिजिं, करेति तं वाखमंतरिया ॥ ५५३ ॥

अभ्यन्तरप्राकारस्य रत्नमयस्य बहुमध्यदेशभागे अशोक-
वरपादयो भवति, स च भगवतः प्रमाणात् द्वादशगुणस्त-
स्याधस्तात्सर्वरत्नमयं पीठं तस्य पीठस्योपरि चैत्यवृक्ष-
स्याधो देवच्छन्दः तस्य अभ्यन्तरे सिंहासनं सपादपीठं स्फ-
टिकमयं तस्योपरि छत्रातिच्छत्रम् । चशब्दः समुच्चये, चामरे
च उभयोः पार्श्वयोः यत्तद्वत्संगते, चशब्दात्—धर्मवक्त्रं प-
ञ्चमतिष्ठितं यन्मान्यद्वातोद्कादि करणीयं तद् व्यन्तरदेवाः
कुर्वन्ति, एव सर्वतीर्थकृतां सर्वसमवसरणन्यायोऽस्तिस्तु-
भगवतः समवसरणे अशोकपादं छत्रातिच्छत्रमीशानो
विकुर्वितवान्, चामरे चामरधारी बलिचमराविति सम्प्र-
दायः,

(४) आह यत् (४) यत् समवसरणं भवति तत्र सर्वत्रापि-
पूर्वोक्त एव नियोग उत नेत्यत आह—

साहारण ओसरणे, एवं जत्थिङ्गिं तु ओसरइ ।

एको धिय तं सव्वं, करेइ भयणा उ इयरेसि ॥ ५५४ ॥

साधारणं सामान्यं यत्र सर्वं देवेन्द्रा आगच्छन्ति तस्मिन्
साधारणसमवसरणे पञ्चम-उत्क्रमकारणं नियोगः (नियमः)
यत्र पुनः अद्विमान् इन्द्रसामानिकादिः समवसरति तत्र
एक एव तत् प्राकारादि सर्वं करोति 'भयणा उ इयरे-
सि' ति—यदि इन्द्रा इन्द्रसामानिका वा केचिन्महर्षि-
का नायाति ततो भवनवास्याद्य इतरे समवसरणं कुर्व-
न्ति, वा नवत्येवं भजना इतरेषाम् ।

सूखदयपच्छिमाए, ओगाहंतीए पुव्वओ एइ ।

दोहि पउमहि पाया, मग्गेख य हान्ति सत्ते ॥ ५५५ ॥

एवं देवैर्निर्णयिते समवसरणे स्योदये प्रथमायां पौरुष्या-
म् अन्वया पश्चिमायाम् 'ओगाहंति'ति—अवगाहमानायामा-
गच्छन्त्यामिति भावः, पूर्वतः—पूर्वद्वारेण एति—आगच्छन्ति;
प्रविशतीत्यर्थः, कथमित्याह—इयां पञ्चयोः सहस्रपत्र-
योर्द्वैपरिकल्पितयोः पादौ स्थापयन्ति वाक्यशेषः,
'मग्गेख य हान्ति सत्ते' ति—मार्गतः पृष्ठतो भगवतः स-
प्ताभ्यानि पद्मानि भवन्ति, तेषां च यत् पश्चिमं तत् पा-
दन्यासं कुर्वतो भगवतः पुरतस्तिष्ठतीति ।

आवाहिणपुव्वसुहो, तिदिंसि पडिरूवगा उ देवकया ।

जेडुगली अओ वा, दाहिणपुव्वे अद्रुम्मि ॥ ५५६ ॥

स एवं भगवान् पूर्वद्वारेण प्रविश्य 'आवाहिण'ति—चै-
त्यद्वयप्रक्षिणं कृत्वा पूर्वोभिमुख उपविशति, शेषास्तु ति-
स्तु दिक्षु प्रतिरूपकाणि तीर्थकराकृतानि सिंहासनादियुक्ता-
नि देवकृतानि भवन्ति । शेषदेवादीनामप्यस्माकं कथयतीति
प्रतिपत्त्यर्थं भगवन्तश्च पादमूलमेकेन गणधरेणाविरहितमेष ।
स च ज्येष्ठोऽन्यो वा ? प्रायो ज्येष्ठ इति भावः, स च ज्येष्ठगली
अन्यो वा दक्षिणपूर्वं दिग्भागे अदूरं प्रत्यासन्नं भगवतो भ-
गवन्तं प्रणम्य निषीदति इति क्रियाध्याहारः, शेषा गणधरा
अन्येभ्यो भगवन्तमभिषन्ध तीर्थकरस्य मार्गतः पार्श्वतश्च
निषीदति ।

(५) भुवनगुरुपस्य त्रैलोक्यगतरूपेभ्यः छुन्दरतरत्वात्
त्रिदशकृतप्रतिरूपकाणां किं साम्यमसा-
भ्यं वेत्याशङ्कानिरासार्थमाह—

जे ते वेदेहि कया, तिदिंसि पडिरूवगा जिणवरस्त ।

तेसिं पि तप्पमावा, तयागुरुवं इवइ रुवं ॥ ५५७ ॥

यानि तानि देवैः कृतानि जिनवरस्य तिसृषु दिक्षु प्रतिरूप-
काणि तेषामपि तत्प्रभावात्तीर्थकरप्रभावात्सत्वरूपं तीर्थक-
ररूपानुरूपं भवति रूपमिति ।

तित्थातिसंसंजय-देवीविमाशियाख समणीओ ।

भवशवइवाखमंतर-जोइसियाणं च देवीओ ॥ ५५८ ॥

तीर्थं गणधरः पूर्वद्वारेण प्रविश्य तीर्थकरं त्रिकृत्वो बन्दि-
त्वा दक्षिणपूर्वं दिग्भागे निषीदति, एवं शेषगणधरा अपि,
नवरं त तीर्थस्य मार्गतः पार्श्वेषु च निषीदति । तदनन्तरं
अतिशेषसंयता अतिशायिनः—कवल्याद्यः संयता एव
निषीदति । किमुक्तं भवति—ये केवलिनस्ते पूर्वद्वारेण प्र-
विश्य भगवन्तं त्रिकृत्वः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्तीर्थीयेति
भणित्वा तीर्थस्य प्रथमगणधरस्य शेषगणधराणां च पृष्ठ-
तो निषीदति, येष्ववशेषा अतिशायिनां मनःपर्यवह-
निनोऽवधिज्ञानिनश्चतुर्दशपूर्वधरास्त्रयोदशपूर्वधरा यावदश-
पूर्वधराः नवपूर्वधराः खलोपधय आमर्दौपधया जत्तलोप-
ध्याद्यश्वत्तेऽपि पूर्वद्वारेणा प्रविश्य भगवन्तं प्रदक्षिणीकृत्य
बन्दित्वा नमस्तीर्थीयं प्रथमगणधररूपाय नमः केवलिन्य
इत्युक्त्वा केवलिनः पृष्ठतो यथाक्रमं निषीदन्ति, यन्नाऽवश-
ेषा अनतिशायिनः संयतास्तेऽपि पूर्वद्वारेणैव प्रविश्य त्रि-
कृत्वो भगवन्तं प्रदक्षिणीकृत्य बन्दित्वा नमस्तीर्थीयं नमः
केवलिन्यो नमोऽतिशायिन्यो इत्युक्त्वा अतिशायिनां पृष्ठतो
निषीदन्ति । वैमानिकानां देव्यः पूर्वद्वारेण प्रविश्य भगवन्तं
त्रिकृत्वः प्रदक्षिणीकृत्य बन्दित्वा नमस्तीर्थीयं नमः केवलि-
न्यो नमोऽतिशायिन्यो नमः साधुभ्य इति भणित्वा निर-
तिशायिनां पृष्ठतस्तिष्ठन्ति, न तु निषीदन्ति । अमरयः पूर्व-
द्वारेण प्रविश्य तीर्थकरं त्रिकृत्वः प्रदक्षिणीकृत्य बन्दित्वा
नमस्तीर्थीयं नमः केवलिन्यो नमोऽतिशायिन्यो नमः शेष-
साधुभ्य इति इत्युक्त्वा वैमानिकदेवीनां पृष्ठतस्तिष्ठन्ति न
तु निषीदन्ति । भवनवासिन्यो व्यन्तरीं ज्योतिष्कयश्च दक्षि-
णद्वारेण प्रविश्य त्रिकृत्वः तीर्थकरं प्रदक्षिणीकृत्य बन्दित्वा
दक्षिणपश्चिमायां दिशि नैर्ऋतकोणे इत्यर्थः, तिष्ठन्ति न तु
निषीदन्ति, भवनवासिनीनां पृष्ठतो ज्योतिष्कदेव्यस्तासां पृ-
ष्ठतो व्यन्तरीः ।

एतदेव सविशेषं प्रतिपिपादयिषुरिदमहाह—

केवलिणो तिउख जिणं, तित्थपणामं च मग्गेओ तत्स ।

मणमाई वि नमंता, वयंति सङ्गाणसङ्गाणं ॥ ५५९ ॥

केवलिनश्चित्रो विः प्रदक्षिणीकृत्य जिनं—तीर्थकरं तीर्थप्र-
णामं च कृत्वा तस्य गणधरस्य मार्गतः पृष्ठतो निषीदन्ति
क्रियाध्याहारः, 'मणमाई वी' त्यादि, मन आह्वयोऽपि
मनः—पर्यायज्ञाप्यबहिष्कानिचतुर्दशपूर्वधरा यावदशपूर्वधराः
खलोपध्यादिनिरतिशयसंयतवैमानिकदेवीभ्रमस्यस्तथा ज्यो-
तिष्कभवनपतिव्यन्तरदेव्यः पूर्वक्रमेण तीर्थकरादीन् नमस्त्यो
ब्रजन्ति स्वस्थानं—स्वं स्वं स्थानमित्यर्थः, भावार्थः प्रागेवोक्तः ।

भवणवई जोइसिया, बोधवा वाणमंतरसुरा य ।

वेमाणिया य मणुया, पयाहियं जं च निस्साए ॥४६०॥

भवनपतयो ज्योतिष्का इत्यन्तरसुरा एते पश्चिमद्वारेण प्रविश्य भगवन्तं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य चक्षित्वा नमस्तीर्थाय नमः केवलिन्यो नमोऽतिशायिन्यो नमः शेषसाधुभ्यः इति भणित्वा यथोपन्यासमुत्तरपश्चिम दिग्भागे निर्धादन्ति, तद्यथा-भवनपतीनां पृष्ठतो ज्योतिष्कास्तेषामपि पृष्ठतो इत्यन्तरा-इति, तथा वैमानिका मनुष्याश्चशब्दात् स्त्रियश्च । अस्य चशब्दस्य द्वयवहित उपन्यासः, किं 'पयाहियं' ति-उत्तरद्वारेण प्रविश्य प्रदक्षिणाः कृत्वा तीर्थंकरादीनभिवन्द्य उत्तरपूर्वे दिग्भागे यथोपन्यासं निर्धादन्ति, तद्यथा-वैमानिकानां पृष्ठतो मनुष्यास्तेषामपि पृष्ठतो मनुष्यस्त्रियः । इहैवं सप्रक्षारः-द्वयः सर्वो एव निर्धादन्ति देवा मनुष्या मनुष्यस्त्रियश्च निर्धादन्ति इति, तथा विद्युतं, 'जं च निस्साए' यः परिवारो यां च निभो कृत्वा समायातः स तत्प्राग् एव तिष्ठति नान्यत्र । आ० म० १ अ० ।

अत्रान्तरे भाष्यादशेषु केचुचिदेता गाथा दृश्यन्ते-
अणगारा वेमाणिय, वरं गयो सो गयी य पुण्वेणं ।
पविसंति विविहमणियर-णकिरणनिकरेण दारेण ॥१॥
जोइसियभवणवणयर-दयितालायत्तुरुक्कलियाओ ।
पविसंति दक्षिणेशेणं, पडायकयपंति कलिणं ॥ २ ॥
जोइसियभवणवणयर-संसभमा ललियकुंडलाहरणा ।
पविसंति पच्छिमेणं, वितुंगदिपंतसिहरेणं ॥ ३ ॥
समहिंदा कपोवग-देवा राया नरा य नारीओ ।
पविसंति उत्तरेणं, परमणियओहओहेणं ॥ ४ ॥

एताश्च द्वयोरपि चतुर्थोत्तरद्वीतत्वात्प्रक्षारः (प्रक्षितः) गाथाः सम्भाव्यन्ते । उक्तायाः । इ० १ उ० २ प्र० ।

साम्प्रतमभिहितमेवार्थं भाष्यकारः पूर्वद्वारादि-

प्रवेशविच्छेदं रूपद्वारे प्रतिपादयति-

संजय वेमाणित्थी, संजयपुण्वेण पविसिउं वीरं ।
काउं पयाहियं पुण्वदक्षिणे उंति दिसिभागे ॥११६॥
संयता वैमानिकस्त्रियः संयत्यः पूर्वैण-पूर्वद्वारेण प्रविश्य वीरं प्रदक्षिणं कृत्वा पूर्वदक्षिणे दिग्भागे तिष्ठन्तीति ।
जोइसियभवणवन्तर-देवीओ दक्षिणेशेण पविसंति ।
चिह्नुंति दक्षिणावह-दिसिमि तिरुणं जिणं काउं ॥११७॥
ज्योतिष्कभवनमध्यन्तरद्वयो दक्षिणेन द्वारेण प्रविश्य त्रिशुणं प्रदक्षिणं जिनं कृत्वा दक्षिणापरदिग्भागे पूर्वक्रमेण तिष्ठन्ति ।

अवरेण भवणवासी, वंतरजोइससुरा य अतिगंतुं ।
अवरुत्तरदिसिभागे, चिह्नुंति जिणं नमंसिचा ॥ ११८ ॥
अपरेण-पश्चिमद्वारेण भवनवासिन्यो इत्यन्तरज्योतिष्कसुराश्च अभिगत्य-प्रविश्य जिनं नमस्कृत्यापरोत्तरदिग्भागे वायव्यकोणे इत्यर्थः, पूर्वक्रमेण तिष्ठन्ति ।

समहिंदा कप्पसुरा, राया नरनारीओ उदिणेशेणं ।
पविसिचा पुक्कुत्तर-दिसिणं चिह्नुंति पंजलिया ॥११९॥

समहेन्द्रा महक्षिमिरिन्दैः सहिताः कणोपपक्षा देवा राजानो नराः सामान्यपुरुषा नार्यश्च उदीक्येनासरेण द्वारेण प्रविश्य भगवन्तं प्रणम्य प्राञ्जलयः पूर्वोत्तरदिग्भागे तिष्ठन्ति ।

अभिहितार्थोपसंग्रहमाह-

एकेकिए दिसाए, तिगं तिगं होइ सभिविह्नुं तु ।

आइचरमे विमिस्सा, थीपुरिसा सेसपत्तेयं ॥ ४६१ ॥

एकेकस्यां पूर्वदक्षिणादिकायां दिशि त्रिकं २ अर्धाति सन्निविष्टं 'तद्यथा-पूर्वदक्षिणस्यां संयतवैमानिकदेवीभमण्यीरुपं, दक्षिणापरस्यां भवनवासिज्योत्कभ्यन्तस्त्वेवीरुपम्, अपरोत्तरस्यां भवनपतिज्योतिष्कभ्यन्तरदेवरुपम्, उत्तरपूर्वस्यां वैमानिकमनुष्यमनुष्यस्त्रीरुपमिति । आदिमं च त्रिकं पूर्वदक्षिणदिग्गते चरमे च त्रिकं पूर्वोत्तरदिग्गते विमिभा भवन्ति, स्त्रियः पुरुषाश्च तिष्ठन्तीति भावः । शेषे त्रिकद्वये प्रत्येकं अर्धाति, अपरादक्षिणे दिग्भागे केवलाः स्त्रियः एव अपरोत्तरे च दिग्भागे पुरुषा एवेति भाषार्थः ।

(७) तेषां बन्धं स्थितानां देवनाराणामयं मर्यादा-

एतं महिक्षियं पण्यि-वयंति ठियमवि वयंति पण्यंता ।

ण वि जंतणा न विकहा, न परोप्परमच्छरो न भयं ॥४६२॥

ये अल्पवर्ज्यो भगवतः समवसरणे पूर्वनिषण्णास्ते आगच्छन्तं महिक्षिकं प्रणिपतन्ति । अथ महिक्षिकाः प्रथमं समवसरणे निषणास्ततः पश्चात् ये अल्पक्षिकाः समागच्छन्ति ते तान् पूर्वस्थितान् महिक्षिकान् प्रणिपतन्तो ब्रजन्ति । तथा तेषां स्थितानां नापि यन्त्रणा, आयत्तता नापि विकथा, न च परस्परं मत्सरो, नापि विरोधिनामपि सत्त्वानां परस्परं भयं भगवतोऽनुभावात् । एतत् सर्वं प्रथमप्राकारान्तरे स्पष्टस्थितम् ।

अथ द्वितीयप्राकारान्तरे तृतीयप्राकारान्तरे च कि-
इयवतिष्ठन् इत्याह-

विइयम्मि होंति तिरिया, तइए पागारमंतरे जाण ।

पागारजडे तिरिया, वि होंति पत्तेयमीसा वा ॥ ४६३ ॥

द्वितीये प्राकारान्तरे भवन्ति तिर्यञ्चस्तथा तृतीये प्राकारान्तरे यानानि, प्राकरहिते, बहिरित्यर्थः । तिर्यञ्चोऽपि भवन्ति, अपिशब्दात्-मनुष्यदेवा अपि । ते च प्रत्येकं कदाचिन्नवन्ति कदाचिन्त्यश्च एव, कदाचिन्मनुष्या एव, कदाचिद्देवा एव, तथा कदाचिन्मिभा वा । एते च प्रत्येकं, मिभा वा प्रविशन्तो निर्गच्छन्तश्च वेदितव्याः । गते समवसरणद्वारम् ।

(८) अत्रुना द्वितीयद्वारमतिपादनार्थमाह-

सव्वं च देसविर्त्ति, सम्मं चेण्हइ व होइ कहणा उ ।

इहरा अमूदलक्खो, न कोहइ मविस्सइ न तं च ॥ ४६४ ॥

विरतिशब्द उभयत्रापि सम्बध्यते, सर्वैः सर्वैर्विरतिं देशविरतिं सम्बध्यं वा प्रदीप्यति । बाह्यद्वयं द्वयवहितः सम्बन्धः, ततः कथना-कथनं भगवतः प्रवर्तते 'इह' इति इतरथा अमूदलक्ष्यः । समस्तज्जायाविपरीतवदनाः किं न कथयति? आह-यद्यपि समवसरणकरणप्रयासो विदुषामामन्यकः, कृतेऽपि नियमतो कथनादित्यत आह-अभिष्यति न तच्च यज्ञगवति कथयति अन्त्यतोऽन्यन्त्यतमस्तामाधिकं न प्रतिपद्यते इति भविष्यत्कालनिर्देशादिकालोपलक्षकः ।

(६) अथ कियन्ति सामायिकानि मनुष्यादयः
प्रतिपद्यन्ते ? इत्येतद्वाह—

मणुए चउमन्नयरं, तिरिए तिवि व दुवे व पडिवजे ।

जइ नत्थि नियमसो च्चिय, सुरेसु सम्मत्तपडिवत्ती ॥६५॥

मनुष्ये प्रतिपत्तिरित्यनुर्वा सामायिकानामन्यतरत्-अन्य-
तरसामायिकप्रतिपत्तिर्भवति, पाठान्तरं-‘ मणुओ चउमन्न-
यरं ’ तत्र मनुष्यभूतुर्वागमन्यतरत् प्रतिपद्यते इति व्याख्ये-
यम्, तिरिय् श्रीणि वा सर्वविरतिवर्जानि द्वे वा सम्यक्त्वधु-
तसामायिके प्रतिपद्यते इति । यदि नास्ति मनुष्यतिरिक्ता
कश्चित्प्रतिपत्ता ततो नियमत एव सुरेषु सम्यक्त्वप्रति-
पत्तिर्भवति ।

स च भगवानित्यं धर्ममाचष्टे—

तिस्सपय्यामं काउं, कहइ साहारणेय सहेसं ।

सव्वेसिं सचीणं, जोयसणीहारिणा भयवं ॥ ५६६ ॥

नमस्तीर्थेय प्रवचनरूपायैत्यभिधाय प्रणामं च कृत्वा कथ-
यति प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य साधारणेन शब्देन अर्द्धमागधमा-
षात्मकेन । केषां साधारणेनेत्याह-सर्वेषामममरनरतिरिक्तां सं-
क्षिणाम् । किं विशिष्टेन योजननिर्धारिणा-योजनव्यापिना
भगवान्, किमुक्ते भवति-भगवतो ध्वनिरेश्वरसमवसरणस्य-
संक्षिज्ज्ञासितार्थप्रतिपत्तिनिबन्धने भवति भगवतः साति-
शयत्वादिति ।

(१०) ननु कृतकृत्यो भगवान् ततः किमिति तीर्थप्रणामं
करोति ? उच्यते—

तप्पुवित्रया अरहया, पइयपूया व विणयकम्मं च ।

कयकिञ्चो वि जह कहं, कहए नमए तथा तित्थं ॥५६७॥

तत्पूर्विका-प्रवचनरूपतीर्थपूर्विका अर्हता-तीर्थकरता
प्रवचनविषयाभ्यासवशतस्तीर्थकरत्वसात्तेः । यच्च यत् उप-
जायते स तं प्रणमतीति भगवान् तीर्थं प्रणमति । तथा पूजि-
तेन पूजा पूजितपूजा, सा व्यास्य कृता भवति । पूजितपूजको
हि लोकः भगवाञ्च भुवनत्रयेऽपि पूज्यस्ततो यदि भगव-
त्ता पूजितं भवति ततः सकलेऽपि जगति तत्पूजितं भव-
तीति प्रणमति, तथा विनयकम्मं च वक्ष्यमाणैर्नैयिकधर्म-
भूलं कृतं भवति । किमुक्ते भवति ?-विनयभूलो धर्मो भगवता
प्रज्ञापनीयस्तद्यदि प्रथमं स्वयमेव भगवान् विनयं प्रयुङ्क्ते
ततो लोकः सत्यं विनयं प्रज्ञाप्यमानं अङ्गते करोति ।
अथवा-यथा कृतकृत्योऽपि भगवान् कथां कथयति तथा
तीर्थमपि नमति । आह-नन्विदमपि धर्मकथनं भगवतः
कृतकृत्यस्यायुक्तमेव, न, तस्य तीर्थकरनामकर्मविपाकप्रभाष-
स्यात् । उक्तं च प्राक्-‘ तं च कहं वेरुअइ ’ इत्यादि ।

(११) क केन साधुना कियतो वा भूभागस्समवस-
रणे सहावागन्तव्यम् ? अनागच्छतो वा किं

प्रायश्चित्तमित्यत आह-

जत्थ अपुब्बोसरणं, न दिट्ठपुव्वं व जेण समणेयं ।

बारसहिं जोयणेहिं, सो एइ अणागए लहुगा ॥५६८॥

यत्र तत्तीर्थकराण्यथा अपूर्वम्-अभूतपूर्वं समवसरणं न
दृष्टपूर्वं वा येन भ्रमणेन स द्वादशस्थो योजनेभ्यः आगच्छ-

ति । अथ नागच्छति अथवा ततोऽनागते सति ‘ लहुए ’
सि-क्षत्तल्लवधः प्रायश्चित्तम् । गतं ‘ केवइय ’ सि-हारम् ।

(१२) आधुना रूपपृच्छाद्वारप्रकटनार्थमाह—

सम्बसुरा जइ रुवं, अंगुडुपमाखयं विउव्वेजा ।

जिणपादंगुडुं पइ, न सोहए तं जहिं गालो ॥ ५६९ ॥

अथ कीदृशं भगवतो रूपम् ? उच्यते-सर्वेश्वरा अशेषसुख-
रूपनिर्माणशक्त्या यदि अङ्गुष्ठप्रमाणकं रूपं विकृषीरन्
तथापि तज्जिनपादाङ्गुष्ठं प्रति न शोभते यथा अङ्गारः ।

साम्प्रतं प्रसङ्गतो गणधरादीनां रूपसंपदमभिधिसुराह-

गणहर आहार अणु-चरा य जाव वणचकिवासुबला ।

मंडलिया जा हीणा, छट्ठाणगया भवे सेसा ॥ ५७० ॥

तीर्थकररूपाङ्गणधराणां रूपमनन्तगुणहीनं भवति; तीर्थकरे-
भ्यो गणधरा रूपेणान्तगुणहीना भवन्तीति भावः । गण-
धरेभ्यो रूपेण सत्त्वाहारकरहा अनन्तगुणहीना आहारकरे-
हेभ्यो रूपेणान्तगुणहीनाः-‘ अणुचरा ’ अनुत्तरवैमानिका,
एवं प्रैवेयकाऽऽधुनारूपमात्रानतसहस्रारमहाशुक्लान्तक-
ब्रह्मलोकमाहन्द्रसन्तकुमारेणानसौधमेभवनवासिज्योतिष्क-
व्यन्तरचक्रवर्तिवासुदेवबलदेवमहामारडलिकानामनन्तरान-
न्तरापेत्या रूपेणान्तगुणहीना अवगन्तव्याः । तथा
चाह-‘ जाव वणचकिवासुबला । मंडलिया जा-
हीण ’ सि-यावद् व्यन्तरचक्रवर्तिवासुदेवबलदेवमारड-
लिकाः तावदनन्तगुणा हीनाः, ‘ छट्ठाणगया भवे सेस ’
सि-शेषा राजानो जनपदलोकाश्च वदस्थानगता भवन्ति ।
अनन्तभागहीना वा असंख्येयभागहीना वा संख्येयभा-
गहीना वा संख्येयगुणहीना वा असंख्येयगुणहीना वा
अनन्तगुणहीना वा इति ।

उत्कृष्टरूपतायां भगवतः प्रतिपादयितुं प्रकान्तायामिदं
प्रासङ्गिकं रूपसौन्दर्यविबन्धने सेहननादिप्रतिपाद्यत्वाह-

संघयणरूपसंग-शुवण्णइ सत्तसारऊसासा ।

एमाइऽणुचराइं, भवंति नामोदया तस्स ॥ ५७१ ॥

सेहननं-वर्ज्यभरणाद्यं रूपसुललक्षणं संस्थानं-समचतुरस्रे
वर्णो-देहच्छाया गति-धर्मनं सव्वे-वीर्योन्तरायकर्मकृत्योपश-
मादिजन्य आमपरिणामः, सारो द्विषा-बाह्याः, आन्त-
रञ्च । बाह्यो गुरुत्वम्, आन्तरो हानादि, उच्छ्वासः प्रतीतः,
तत एतेषां पदानां द्रष्टव्यमभादीनि वस्तुनि आदिशुष्माद्-
कचिरं गोक्षीरामित्यादिपरिग्रहः, अनुत्तराणि तस्य भगव-
तो नामोदयाश्चात्मकमोदयाव् भवन्ति ।

आह-अन्यासां प्रकृतीनां वेदना गोत्रादयो हान्यो वा ये
इतिह्यादयः प्रशस्ता उद्या भवन्ति ते किमनुत्तरा भगवतः
क्षुब्धस्थकाले केवलिकाले वा भवन्ति किं वा नेति ? उच्यते-

पयडीणं अभासु वि, पत्तयउदया अणुचरा होति ।

खयउवसमे वि य तथा, खयम्मि अविकल्पमाइसु ॥ ५७२ ॥

‘ अभासु वि ’ सि-पट्टपथे सप्तमी, अन्यासामपि प्रकृतीनाम्
अपिशब्दाभासोऽपि प्रशस्ता उद्या वा उच्चैर्गोत्रादयो भवन्ति,
किम् इतरजनस्येव ? नेत्याह अनुत्तरा-अनन्यसदृशा इत्यर्थः ।
‘ खमोवसमे वि य ’ सि-क्षयोपशमे सति ये हानलाभादयः
कार्यविशेषा आशुष्मादुपशमेऽपि ये केचन तेऽपि अनुत्तरा

अभन्तीति किवायोमस्तथा कर्मणः क्वये आत्यन्तिकर्मण्ये
सति सायिकज्ञानादिगुणसमुपपन्नविकल्प—व्यावर्तनादिक
ह्यनन्तीति सर्वोत्तममाख्यातवन्तस्तीर्थकरगणधराः ।

(१३) आह—अस्मात्तद्वर्तीयाद्याः प्रकृतयो नाम्ना वाऽप्रश-
स्ताः कथं तस्य पुःखदा न भवन्ति ?, उच्यते—

अस्सायमाह्याओ, जा वि य असुभा हवन्ति पयडीओ ।

निबरसलवो व्व पप, न होति ता असुहया तस्स ॥५७३॥

अस्मात्ताद्या या अपि च प्रकृतयोऽप्युभा भवन्ति, अपि नि-
म्बरसलस्य इव लवो बन्धुः पयसि क्षीरं न भवन्ति ता असु-
हदास्तस्य भगवतस्तीर्थकृतः । उक्तमात्रुषिकम् ।

प्रकृतं द्वारमधिकृत्य प्रोच्यते । तत्र कश्चिद्वा उत्कृष्टरूप-
तया भगवतः किं प्रयोजनमत आह—

धम्मोदपणं रूवं, करेति रूवस्सिओ वि जइ धम्मं ।

गिज्जवतो य सुरूवो, पसंसिओ तेण रूवं तु ॥५७४॥

धर्मस्तोतानां धर्मोदयस्तेन रूपं भवतीति श्रोतारोऽपि धर्मं
प्रवर्त्तन्ते, तथा कुर्वन्ति रूपस्थानोऽपि—रूपवन्तो यदि धर्मं
ततः स श्रेयः सुतरां कर्त्तव्य इति श्रोतुञ्जितः प्रवर्त्तते । तथा
प्राज्ञावाच्यस्य सुरूपो भवति, चक्षुष्यात् श्रोतृणां रूपा-
द्यभिमानापहारी अत एतैः कारणैर्भगवतो रूपं प्रशंसामः ।

अथवा—पुरुषेति भगवान् देवनरतिरङ्गां प्रभूतसंशयिनां
कथं व्याकरणं कुर्वन् संशयव्यवच्छिन्ति करोती-
त्युच्यते—युगपत् । किमित्याह—

कालेण असंखेयं वि, संखाईयाणं संसईयं तु ।

मा संसयवोच्छिन्ती, न होज कमवागरणदोसा ॥५७५॥

यद् यैककस्य परिपाठ्या पदैकं संशयं क्षिप्त्वा ततः
संख्यातोतानां दधानां संशयिनां संख्येयमापि कालेन सं-
शयव्यवच्छिन्ति न स्यात्, कुत इत्याह—क्रमेण व्याकरणं क्रम-
व्याकरणं स एव बाधः क्रमभ्याकरणावस्तस्मात्ततो युग-
पद् व्याकरोति ।

(१४) युगपद्व्याकरणे शुलमुपदर्शयति—

तत्वरथं अवि समपं, रिद्धिविसेसो अकालहरणं च ।

सव्ययणुपपन्नो वि य, अचित्तुशुभ्रओ जुवगं ॥५७६॥

सर्वत्र—सर्वसत्त्वेषु समत्वम्—अविषमत्वं युगपत्कथनेन भ-
गवतो रागद्वेषराहित्यस्य प्रथितं भवति, अन्यथा तुस्यकाल-
संशयिनां युगपज्ज्ञासुतयोपस्थितानां कालभेदकथने राग-
तरगोचरचित्तवृत्तिप्रसङ्गः, सामान्यकवलिनां तत्प्रसङ्ग इति
वक्ष्यतेषामिदं देशनाकरणायोगात् । तथा अविशेषेण ए-
क तावत्प्रमथितो भवति यत् युगपत्सर्वेषामेव संशयिना-
मशेषसंशयव्यवच्छिन्ति करोति । तथा अकालहरणं भवति
भगवता युगपत् संशयोपनादात् । क्रमेण कथनं तु क-
स्याच्चात् संशयिनामिच्छुलसंशयस्यैव मरणं स्यात्, न च
भगवत्समव्याख्याय संशयानिवृत्त्यापिफलरहिताः प्राणिनो भव-
न्तीति युक्तम् । सर्वत्रप्रत्ययोऽपि तथामेवमुपजायत, यथा स-
र्वत्रोऽयं ह्युताऽशेषसंशयापनोदात् । च कल्पसंज्ञे एकका-
लमसंशयसंशयमनाद्याप्यभिहित । क्रममप्राकरणं तु कस्यचिद-
नपगतसंशयस्य सर्वत्रप्रतीत्यभावः स्यात् । तथा आभिव्यक्त्यु-

शभूतिरचित्वा शुलसम्पद्भगवतः स्वभाषिकी, ततो यस्या-
वेतं शुणा अतो युगपत्कथयति, नतं पृच्छन् द्वारम् ।

(१५) अनुना ओत्परिणामः पर्यालोच्यते, तत्र यथा स-
र्वसंशयिनां सा पारमेश्वरी बागशक्त्यसंशयोऽभूत्तन्म
स्वभाषया परिणमते तथा प्रतिपादयति—

वासोदयस्स व जहा, वभाई होति भायणविसेसा ।

सव्वेसिं वि सभासा, जिणभासापरिणमे एवं ॥५७७॥

वर्षोदकस्य—वृष्ट्युदकस्य वाशब्दादन्वयस्य वा यथैककल्पस्य
सतो भाजनविशेषात् वशीत्यो भवन्ति, कृष्णसुरभिभूति-
कायां स्वच्छं सुगन्धि रसधनं भवति ऊपरं तु विपरीतम् ।
एवं सर्वेषामपि श्रोतृणां स्वभाषया जिनभाषापरिणमते ।

तीर्थकरवाचः सौभाग्यशुलप्रतिपादनार्थमाह—

साहारणासवसे, तदुवओगो उ गाहगिराए ।

न य निव्वज्जइ सोया, किदिवाणियदासिओहरण ॥५७८॥

साधारणा भगवतो वाणी अनेकप्राणिषु स्वभाषात्वेन
परिणमन्तात्, नरकादिभयरक्षणपरत्वात् असपत्ना—अ-
सहशी—अद्वितीया, साधारणा चासौ असपत्ना साधारणाऽ-
सपत्ना तस्यामुपयोगस्तदुपयोग एव भवति श्रोतुः तु-
शब्दस्यावधारणार्थत्वात् कस्याम् ?, प्राह्यतीति प्राहका सा
चासौ गीह प्राहकगीत्स्स्यां प्राहकगिरि, उपयोगे सत्यपि
अन्यत्र निर्वेदो दृश्यते, तत आह—न च निर्विद्यते श्रोता, कथ-
मयमर्थः कल्पवृक्षगतस्य इत्याह—किदिवाणियदासिओहरण-
त्वात्, तच्छब्दम्—पगस्स बाणियस्स एया किदी दासी, किदी
नामथेरी, सा गोले कट्ठाणं गथा, तद्वह्नुहाकिंलता मङ्गलहे
आगया । अतिथोषाण कट्ठाणि आणियाणि ति पिद्धिता,
भुक्त्वातिस्त्रिया पुणे पट्टविद्या । स य दहं कट्टमारं गहाय
आगाहतीए पोरसीए आगच्छति, कालो य जेट्टमासो, अह
ताए थेरीए कट्टमारओ एमं कट्टं पडियं, ताहे ताए कोरुमि-
त्ता तं गहियं । तं समये च ओयथमीहारीसा सरेण भयवं
तिथयरो धम्मं कहइ । सा थेरी तं सई सुखेसी तद्वेव ओणता-
सोउमाउत्ता, उएदं लुहं पिपासं परिस्समं च न विहर । स-
रथमणो तिथयरो धम्मं कहइउद्धितो, थेरी गया । एवं—

सम्भाउयं पि सोया, सिवेज्ज जइ तु सययं जिणो कहइ ।

सीउएणुपिवासा, परिस्सममयं वि अविशयंतो ॥५७९॥

भगवति कथयति भगवत्समीपवर्त्येव सन् सर्वोपपन्नमपि
श्रोतुं क्षमयेत्, यदि तु सततमनवर्त्तते जिनः कथयेत्, किं वि-
शिष्टः सन् इत्याह—शीतोष्णक्षुण्णिव्यासापविश्रममन्त्रावि-
मलयन् । नतं श्रोतृपरिणामद्वारम् ।

(१६) सम्प्रति दानद्वारं भाष्यते, तत्र भगवान् वेत्तु अतमनव-
विषु विहरति तेभ्यो वार्तां ये कल्पनावन्ति
तेभ्यो यत्प्रत्यच्छन्ति वृत्तिदानं प्रीतिदानं
चकत्वात्तद्व्यस्तदुपदर्शयन्माह—

विपी उ सुवस्सस्स, वारसअई च सप्रसईसाई ।

तावइयं विय कोडी, पीईदायं तु वकीयं ॥ ५८० ॥

वृत्तिस्तु वृत्तिरेव नियुक्त्युपदेशः सुवस्सस्स द्वारशक्तस-
हस्रसिद्धिं च अर्द्धप्रवादसुवर्णसंज्ञा इत्यर्थः, वकीयंतिना
श्रीयते तथैव क्ताश्च वच कीटवः श्रीसिद्धानं चकत्वात्तिनः ।

तत्र वृत्तिर्या कालमानेन परिभाषिता नियुक्तपुरुषेभ्यो दीयते, प्रीतिदानं यज्जगद्व्यागमन निवेदिते परमहर्षाभियुक्तेनरेभ्यो दीयते, तथा वृत्तिः—संघत्सरनियता प्रीतिदानमनियतमिति ।

एयं चैव परमार्ण, नवरं रययं तु केमवा दैति ।

मंडलियाण सहस्त्रा, विच्री पीह (दाह्यं) सयसहस्त्रा ॥ ५८१ ॥

एतदेव प्रमाणं वृत्तिप्रीतिदानयोः केशयानां नवरं रजतं रूप्यं केशवा-वास्तुदेवा ददन्ति, तथा-माण्डलिकानां राज्ञामर्द्धत्रया-दशसंख्यानि सहस्राणि रूप्यस्य वृत्तिदानं प्रीतिदानं शत-सहस्राणि लक्षाणि अर्द्धत्रयादशसंख्यानि ।

किमेते एव महापुरुषाः प्रयच्छन्ति नेत्याह—

मपिविद्वानुरुर्वं, अमे वि य दैति इभमार्हया ।

सोऊण जिणागमणं, नियुत्तमणिमोहणं वा ॥ ५८२ ॥

इभ्यो महाधनपतिरादिशब्दाश्चराममोगिकादिप्रतिग्रहः, अन्येऽपि च इभ्यादयो भक्तिविभवावुरूपं धृत्वा जिनागमनं ददति, कभ्यः ?, इत्याह-नियुक्तेभ्योऽनियोजितेभ्यो वा ।

अथ तेषामित्यं प्रयच्छतां के गुणाः ?, उच्यते—

देवाणुविमिच्री, पूयाधिरकरणसत्तअणुकंपा ।

सातोदयदाणगुणा, पभावखा चैव तित्थस्स ॥ ५८३ ॥

देवानुवृत्तिः कृता भवति, देवा अन्यनुवृत्तिता भवन्ति, कथम्, यतो, देवा भगवत्पूजां कुर्वन्ति, प्रकृतकथकेभ्यश्च दानं ददति, अतस्तेऽनुवर्तिता भवन्ति, तथा भक्तिभगवतः कृता भवति, पूजा च । तथा अभिनवभावकाणां स्थिरकरणं, तथा वार्त्तानिबेदकस्य सवस्थावुरूपं कृता भवति, तथा सातोदयं सातावेदनीयं कर्म ए-वमुपवीयते एते वृत्तिप्रीतिदानगुणा भवन्ति, तथा प्रभा-वना तीर्थस्वैवं कृता भवतीति, गतं दानद्वारम् ।

(१७) अनुभवा मास्यहारमधिकृत्य प्रोच्यते, तत्र भगवान् प्रथमां संपूर्णपौर्णमी धर्ममाचष्टे, अत्रान्तरे देवमास्यं प्रविशति, बलिरित्यर्थः । अथ कलं बलिं करोतीत्यत आह—

रावा व रायमच्छो, तस्साऽसह परजगवभो वा वि ।

दुम्बलिल्लंडियबलिकुडिय-तंदुलाखाडयं कलमा ॥ ५८४ ॥

राजा—चक्रवर्तिमाण्डलिकादिः राजाभात्यो वा अमात्यो-मन्त्री तस्य राज्ञोऽमात्यस्य वा असति—अमाते नगरनिवासिनिशिष्टलोकसमुदायः पौरं तत् करोति । अमादिमुप जनपदो वा । अत्र जनपदशब्देन तन्निवासी लोकः परिगृह्यते, स बलिः किंविशिष्टः किंपरिमाणो वा क्रियते ? इत्याह—‘दुर्बल’ इत्यादि, दुर्बलिकया अ(क)पिडतानां बलीति बलिकया कृडितानां तन्दुलानां, ‘कलमा’ इति—प्राकृतशै-ल्या कलमानाम् आडकं वस्तु-प्रत्यप्रमाणं करोति ।

किंविशिष्टानामित्याह—

माहय पुणाऽऽसिचार्यं, अल्लंडकुडियाण फलगरसियाण ।

कीरह बली सुरा वि य, तत्येव कुहंति गंधाह ॥ ५८५ ॥

माजिता—इश्वरादिपुरुषो बीनार्थमपिताः सेव्यः प्रत्या-नीताः पुनराभीता भाजिताश्च ते पुनराभीताः, तेषां किं-विशिष्टानाम् ? इत्याह—अल्लंडाः—सम्पूर्णवयवाः अस्फुडिता-राजीरहिता अल्लंडाश्च ते अस्फुडिताश्चेति विशेषण-स-

मासस्तेषाम्, ‘फलकसरिताणं’ ति-फलकीनितानाम् एवं-भूतानामाडकः क्रियते । बलिः सिद्धः, सुरा अपि च तस्यैव बली प्रक्षिपति गन्धादीन् । गतं देवमास्यद्वारम् ॥ ५८० म० १ अ० ।

अनुभवा मास्यनयनद्वारम्, तमित्यं तन्दुलाडकपरिमाणं सि-द्धं बलिमुपादाय राजादिभिश्चक्षणपरिवृतो महता पट्टपट्ट-हादित्येननादेन सकलमापि दिग्मण्डलमापूरयन्नागत्य पूर्वं-द्वारेण प्रवेशयति । आह च चूर्णिकुत्—“तं आढगं तंदुलाण सिद्धं देवमल्लं राया वा रायमच्छो वा गमो वा जगवभो वा गहाय महया तुरियरेवेण देवपरिवुडो पुरच्छिक्किमल्लं दारेणं पविसह” इति ॥ ५८० १ उ० २ प्र० ।

तस्मिन् प्रवेश्यमाने भगवानपि धर्मदेशना-

मुपसंहरतीत्याह—

बलिपविसणसमकालं, पुच्वहारेण ठाह परिकहसा ।

तिगुणं पुरमो पाडण, तस्सद्धं अवडियं देवा ॥ ५८६ ॥

पूर्वद्वारेण बलिरभ्यन्तरे—प्राकाराभ्यन्तरे प्रवेशनं बलिप्रवेशनं तत्समकालं तिष्ठति-उपरमते धर्मकथना-धर्मकथा । किमुक्तं भवति—अभ्यन्तरे प्राकाराभ्यन्तरे यदा बलिः प्रविशति तदा भगवान् धर्मकथामुपसंहृत्य तूष्णीकोऽवतिष्ठते ततः स राजादिर्बलित्वप्रद्वस्तो देवपरिवृतो भगवन्तं तीर्थकरं त्रिः कृत्वा प्रक्षिणीकृत्य तं बलिं तस्यादाग्निके पुरतः पातयति तस्याडेमपतिते देवा गृह्णन्ति ।

अद्धद्धं अहिविण्णो, अवसेंस होह पागयज्जणस्स ।

सवामयप्यसमशी, कुण्हं नभो य छम्मासे ॥ ५८७ ॥

शेषस्य अर्द्धस्यार्द्धमर्द्धार्द्धं तत् अघिपतेर्भवति; राज इत्यर्थः, अवशेषं यल्लेरास्ते तज्जघति कस्य ? प्रकृतिषु भवः प्राकृतः स चासौ जनस्तस्य, स वैधैरूपसामर्थ्यः, यद्येकमपि सिद्धं तत्सं बन्धि यस्य शिरसि प्रक्षिप्यते तस्य पूर्वोपज्ञो व्याधिः कल्पशर्मं याति, अपूर्वश्च वरमासात् पावद् न भवति । तथा आह—सर्वाभयप्रथमनः, स्वये स्त्रीलिङ्गनिर्देशः प्राकृतत्वात् कुप्यति नान्यश्च वरमासात् यावदित्यं बली प्रक्षिप्तं भगवान् प्रथमप्राकारावुत्तरद्वारेण निर्गम्य द्वितीये प्राकाराभ्यन्तरे पूर्व-स्यां विधिं देवच्छन्दके यथासुक्तं समाधिना व्यचतिष्ठते ।

(१८) सम्मति उचरि तिर्यं ति द्वारमभिधीयते । भगवत्यु-स्थिते द्वितीयस्यां पौरुष्यामाद्यगणधरोऽभ्यो वा गणधरो धर्ममाचष्टे स्थान्मतिः किंकार्ये द्वितीयस्यामपि पौरुष्यां तीर्थकर एव धर्मं न कथयति ?, तथा आह—

खेयविणोभो सीसगु-खदीवखा पवभो उभयभो वि ।

सिस्सायरियकमो वि य, गणहरकहणो गुणा होति ॥ ५८८ ॥

वेदविनादः परिश्रमविनाशो भगवतो, भवति, तथा शिष्य-गुरुदीपना-शिष्यगुरुप्रश्यापना च कृता भवति, तथा प्रत्यय उभयतोऽपि भोग्यमुपजायते, यथा भगवताऽभ्यधापि तथा गणधरोऽपि, यद्विधा—गणधरे तद्वन्तरे तदुक्तानुवादिनि प्रत्ययः भोग्या भवति, यथा मान्वायावाद्यमिति, तथा शिष्याचार्यकमोऽपि वर्जितो भवति, आचार्यादुपसृत्य योग्य-शिष्येण तद्व्याख्यापनं कर्तव्यमिति । एते गणधरकथने गुणा भवन्ति ।

आह स गणधरः कथयति ? उच्यते-

रात्रोवशीयसीहा-सखे शिविकुं व पायपीडे ।

जेहो अभयरो वा, गणहारी कहेइ बीयाए ॥५८६॥

रात्रा उपनीतं-राजोपनीतं तत्र तत् सिंहासनं च राजो-
पनीतसिंहासनं तत्र तदा उपविष्टस्तत्राभवे तीर्थकरपायपीडे
वा उपविष्टः स च ज्येष्ठः अन्यतरो वा गणम्-साध्वान्समु-
द्रायलक्षणं धारयितुं शीलमस्येति गणधारी द्वितीयायां प्रो-
क्त्याम् कथयति ।

आह-स कथयन् कथं कथयतीति ? , उच्यते-

संस्मृतीति वि भवे, साहइ जं वा परो उ पुच्छिज्जा ।

नययं अखाइसेसी, वियायाई एस छउमत्थो ॥५८७॥

संस्मृतीतिनापि असंख्ययानशीत्यर्थः, भवान् 'साहइ'
इति वशीयचनमतत् कथयति, किमुक्तं भवति ? ,--असं-
ख्येयेषु भवेषु यद्भवत् भविष्यति, यद्वा-वस्तुजानं परः
पृच्छन् तत्सर्वं कथयति, अनेनाशेषाभिलाष्ययद्वाधेमतिपा-
दनशक्तिरावेदिता, किं बहुना ? , नन्-नैव श्रमिति वाक्या-
संकारे, 'अनतिशेयी' अनतिशयी अवध्याद्यतिशयरहित
इत्यर्थः, विजानाति यथा एष गणधरश्छुल्लस्य इति अशेष-
प्रशंसास्तरप्रदानसमर्थत्वात्तस्य । एवं तावत्समवसरणवक्तव्य-
ता सामान्यनोक्ता । आ० म० १०० । आ० १०० ।

(१६) समवसरणकल्याण ।

नमिज्ज जिणं वीरं, कप्पं सिरिसमवसरणरयणाए ।

पुव्वायरियकयाहिं, गाहाहिं चैव जंपेमि ॥ १ ॥

बाऊ मेहा कमसो, जोअणभूमीहि सुरहिजलमुद्धिं ।

सुखिरयणभूमिरयणं, कुण्ठंति पुण कुसुमवट्टिवणा ॥२॥

पायारोति अ कमसो, कुण्ठंति वरुण्यकणयरयणमयं ।

कंचणवसुमणिकविसी-ससोहिआभवणजोइवणा ॥३॥

गाउयमेगं छस्सय-धणुहपरिछिन्नमंतरं तेसि ।

अहुंगुलिकरयणी, तिचीसं धणुहबाहल्लं ॥ ४ ॥

पंचसयधणुबच्चं, चउदारविराइयाण वप्पाणं ।

सव्वप्पमाणाभेयं, नियनिअहत्थेण य जिणाणं ॥ ५ ॥

सोवाणदससहस्सा, भूमीओ गंतु पढमपायारो ।

पप्पासधणुहपरयो, पुणो वि सोवाणपणसहस्स ॥ ६ ॥

तत्थ वि बीओ वप्पो, पुव्वुत्तविही तयंतरे नेया ।

ततो तइओ एवं, वीससहस्सा य सोवाणो ॥ ७ ॥

दस पंच पंच सहस्सा, सव्वे हत्थु व्व हत्थवित्थिष्ठा ।

बाहिरमज्झमंतर, वप्पाण कमेण सोवाणं ॥ ८ ॥

तम्मज्जे मणिपीढं, भूमीओ सङ्गुदुषि कोसुच्चं ।

दोणुसयवित्थिच्चं, चउदारं धणुजिणधणुसमुद्धं ॥९॥

सिंहासणाइचउरो, मणिपडिछिआइ तेसु चउरुवो ।

पुव्वमेहि ठाइ सयं, छत्तत्तयभूमिओ मव्वं ॥ १० ॥

समहिअजोषणपिडुलो, तहा असोगो दुसोलसधणुवो ।

पडिबिबत्तयपमुद्धं, किंचं तु कुण्ठंति वंतरिया ॥ ११ ॥

परिसाअगो आइसु, सुखिवरेमाणिणीउ समवीणो ।

भवणवज्जोइदेवी, देवा वेमाणियनरित्थी ॥ १२ ॥

जोअणसहस्सदंडो, धम्मकओ फुडइ केउसंकिओ ।

दो जक्खचामरधरा, जिणपुरओ धम्मचक्क च ॥१३॥

ऊसिअधयमणितोरं-अडमंगलपुअकलसदामाई ।

पंचालिअछभाई, पइदारं धूवंचडियाओ ॥१४॥

हेमसिअरत्तसामल-वणासरवयणजोइभवणवइ ।

पइदारं वसुवप्पे, पव्वाइ सुण्ठंति पडिवारा ॥१५॥

जयविजयादि अ अवरा, जिअगोरा रत्तकणयनीलाया ।

देवी पुव्वकमेणं, सत्थकरा वंतिकसयमए ॥१६॥

जडमउडमंडिआ तह, तुवरुखंडंगपुरिससिरिमाली ।

बहिवप्पदारदोसु वि, पासिंउं ठंति पइवप्पं ॥ १७ ॥

बहिवप्पे जाणाई, धीए स तु विभिअभावगया ।

तिरिआगमणमयत्थं, देइ स पुण रयणवप्पवहिं ॥१८॥

बहिवप्पयारमज्जे, दो दो वावी वि हुंति वडुंति ।

चउरंससमोसरणे, इग इग वावीउ कोणेसुं ॥ १९ ॥

उकिट्टिसिंहनायं, कलयलसदेण सव्वओ सव्व ।

तिथयरपायमूले, करंति देवा निवयमाणा ॥२०॥

वेइदुमपीडछंदग, आसणछत्तं च चामराओ य ।

जं च उअं करणिजं, करंति ते बाणमंतरिया ॥२१॥

साहारणचउसरणे, एवं जच्छिज्जिमंत आसरइ ।

इक्खिअ तं सव्वं, करेइ भयणा उ इअरेसिं ॥२२॥

सुरुदय पच्छिमाए, उगाहंतीइ पुव्वओ एइ ।

दोहि पउमेहि पाया, मग्गेण य हुंति सक्के ॥ २३ ॥

आदाइण पुव्वमुद्धो, तिदिंसिं पडिरुवगाउ देवकाया ।

जिहुगणी अओ वा, दाहिणिपुव्वे अद्रम्मि ॥२४॥

जे ते देवेहि कया, तिदिंसिं पडिरुवंगा जिणवरस्स ।

तेसिं च तप्पमावा, तयाणुरूवं हवइ रूवं ॥२५॥

इड्ढि महड्डिय पडिवयं-ति विअमवि जंति पणमंता ।

न वि जंतया न विकहा, न परुप्परमच्छरो न भयं ॥२६॥

तिथयणामं काउं, कहेइ साहारणेण सदेणं ।

सव्वेसिं सखीणं, जोअणनीहारिणा भयवं ॥ २७ ॥

जत्थ अपुव्वोसरणं, अदिहुपुव्ववं व जेअ समखेणं ।

बारसहि जोयणेहिं, सो एइ अयागमो लहुआ ॥२८॥

साहारणासवंते, तदुवओगो अ गाहगगिराए ।

न य निव्विअइ सोया, किडिवाणिअदासिआहरणा ॥२९॥

सव्वाउअंवि सोआ, भविज्ज जइ हु सययं जिओ कइइ ।

सीउयहत्थुपिबासा, परीसहे अविगयंओ य ॥ ३० ॥

विचिउ सवयणस्स, बारस अइ च सयसहस्साई ।

तावइयं चिय कोडि, पीइदाणं तु चकिस्स ॥३१॥

एवं वेव वनायं, नवरं रवयं तु केतवा दैति ।

मेदसिआयं सहस्ता, पीडदायं सयसहस्ता ॥ ३२ ॥

अथिविवाशुर्क, अथेऽपि व दैति इममाईवा ।

सौज्यं जिवागमयं, निउतमयिओइएसु वा ॥ ३३ ॥

राथा य रायमयी, तस्सासइ पवरज्जावओ वावि ।

दुम्बसिखेडिअवसिखडिअ-तंदुलाखाडमं कलमा ॥ ३४ ॥

भाइअमुथाथिआयं, अखंरं कुडिआय फलगसरीयाणं ।

कीरइ वलि सुरा वि अ, तत्थेव कुमंति गंधाई ॥ ३५ ॥

वसिपविसंखसमकालं, पुण्वहारेख ठाइ परिकइया ।

तिशुयं पुरओ पाडय, तस्सदं अवडिअं देवा ॥ ३६ ॥

अद्वदं अहिवइयो, अवसेसं होइ पागयजयस्स ।

सन्नामयप्पसमणी, कुप्पइ नऽअ अ छम्मासा ॥ ३७ ॥

राओवखीअसीहा-सथोवविट्ठो व पायपीडमि ।

जिट्ठो अजयरो वा, गणहारी करेइ वीआए ॥ ३८ ॥

इअ समवसरणयया, कप्पो सुत्ताशुसारओ लिहिओ ।

सेसुहेमण इमो, जिणपहसरीहिं पडिअव्वो ॥ ३९ ॥

ती० ४४ कटप० आ० खू० ॥ ४० ॥ जिनप्रतिमाऽमे तत्प्रतिकृ-

त्यनुकरणे, पञ्चा० ।

(२०) स च समवसरणादिरचनादिकपः, अतः समवसर-
णरचना तावदशयज्ञाह—

वाउकुमारार्थं, आहवयं शियथिएहि मंतेहि ।

मुत्तासुतीए किल, वण्णा तक्कमकराणं तु ॥ १२ ॥

वायुकुमारादीनामनामप्रसिद्धेश्वरविशेषाणां प्रादिशब्दांश्च
कुमारादिपरिग्रहः, आह्वानं-संशब्दनं कार्यमिति शेषः । कै-
रित्याह-निजनिजैः स्वकीयस्वकीयेर्मन्त्रैः प्रणवनमःपूर्वकत्वा-
द्वातन्त्रात्मरूपैर्यथासम्प्रदायमागतैः, मुक्ताशुक्त्या मुक्ताफल-
योप्यकारया इत्यविव्यासमुद्रया, किलित्याससम्प्रदायस्-
वकमाह्वानस्य वा अतस्त्विकत्वस्वकं, तद्वतास्त्विकं आह्वानं-
ऽपि तेषां प्रायः आगमनासम्भवात् तत्संस्मरणस्यैवेह विधि-
यत्वाविति । पञ्चादाह्वानानन्तरं तत्कर्मकरणे तु तेषां प्रायः
वायुकुमारमेवकुमारादिदेवानां यत्कर्म भूममाजैर्नोवकसेव-
मादिक्रपो व्यापारस्तस्य विधानमेव । तुशब्द एवकारार्थः,
पुनः शब्दार्थो वा । स त्वेवं इत्यः पञ्चातुनः । इति गाथायः ।

एतदेव शरीरिमुद्राह—

वाउकुमाराहवयो, पमज्जायं तत्थ सुपरिसुदं तु ।

गंधोदगदायं पुण्य, मेहकुमाराहवयपुण्वं ॥ १३ ॥

वायुकुमाराह्वानं-मरुकुमारदेवसंशब्दनं कृते सतीति गम्यं
प्रमाजं-भूमिशुद्धिरूपं कर्तव्यं भवतीति गम्यम् । 'तन्ने' ति
समवसरणभूमौ, सुपरिशुद्धं तु सर्वकचवराद्यपहरणेनाति-
शुद्धमेव, एते किल मथाऽऽहुता वायुकुमारदेवा भगवत्समव-
सरणपुण्यं शोचयन्तीति कल्पयन्ति इत्यम् । गन्धोदकदानं सु-
शुभ्रजलधर्मण पुनःशब्दः पूर्ववाक्यार्थोपकथीतरवाक्यार्थस्य
विलक्षणसमप्रतिपार्थार्थः मधुकुमारह्वानपूर्वं मेघकारिदेव-
संशब्दनपुरस्सरं स्वयमेव कार्यं, भगवत्समवसरणे हि वा-
युकुमारभूमिशुद्धी कृतायां रजःप्रशमनार्थं मेघकुमारा गन्धो-

दकर्षं कुर्वन्तीति स्थितिः । कटपना तु पूर्वकचवेति गाथायः ।
तथा—

उउदेवीणाहवयो, गंधवा होइ कुसुमवुडि सि ।

अगिगकुमाराहवयो, धूवं एगे इई वेति ॥ १४ ॥

आतुदेवीनां वसन्तप्रौढवर्षांशरज्जेमन्नाशिशिराभिधानवेत्ता-
नामाह्वानं-संकीर्तनं कृते सति गन्धाख्या-सङ्गमगुणसम्पदा,
भवति-वसन्ते विधेयेति गम्यं, कुसुमवुडिदेवादेवर्षपुण्य-
वर्षः । इतिशब्दः सामान्यर्थः । ततश्च कुसुमवर्षकरणेनैव आतु-
देवीकर्म परिसमाप्तं भवतीति अणितं भवति । अगिगकुमारा-
ह्वानं तैजसदेवसंकीर्तनं कृते सति धूपं-कालागुरुप्रभृतिभिरुक्तम् ।
एके-केचन आचार्या इह—समवसरणव्यतिकर, भवते-अ-
ग्निभाजनप्रक्षेप्यतया प्रतिपाद्यन्ति, अन्ये तु सामान्यतो
देवाह्वानं यत आबश्यकटीकाकृतोक्तं धूपघटिका विकुर्वन्ति
त्रिदशा एवेति गाथायः ।

तथा—

वेमाशियजोइसमव-शवासिया इवण पुण्वगं तत्तो ।

पागारतिगण्ठासो, मणिकचनरुप्पवसायं ॥ १५ ॥

वैमानिकाश्च-सौधमिकादयो ज्यातीणि च-चन्द्रादयो
भवनवासिनश्चासुरादयस्तेषामाह्वानं-संशब्दनं पूर्व-प्रथमं
यत्र प्राकारत्रयन्यासकरणं तत्तथा, क्रियाविशेषणमिदं, ततो
धूपदानानन्तरं प्राकाराणां-शालानां त्रिकस्य-त्रयस्य न्यासा-
न्यसनं प्राकारत्रिकन्यासः, कर्तव्यो भवतीति शेषः । किंभू-
तानां प्राकाराणाम् ? इत्याह-मणिकाञ्जनरूप्याणामिव-रत्न-
स्वर्णकलपीतानामिव वर्णशृङ्गायां येषां त तथा तेषाम्, भगव-
तो हि समवसरणे वैमानिकादयो देवा अन्त्यमंथं बहि-
श्च क्रमेण मणिमयादीन् त्रीन् प्राकारान् कुर्वन्तीति ।
इह च प्राकार इत्यस्य पदस्य समासान्तभूतस्याप्यन्त-
र्वर्तिवृत्ततामाश्रित्य मणिकाञ्जनरूप्यवर्णानामित्यतएव
विशेषणतया संबध्यते । अथवा-मणिकाञ्जनरूप्यवर्णानां
द्रव्याणां सत्कः प्राकारत्रयन्यास इति गाथायः ।

तथा—

वंतरगाहवयाओ, तोरखमाईय होइ विष्ठासो ।

चितितरुसीहासयछ-तचकचयमाइयायं च ॥ १६ ॥

अन्तरा एव अन्तरकास्तदाह्वानात्-संशब्दनात्, 'तो-
रखमाईय' ति-इह मकारः प्राकृतशैलीप्रभवस्तेन तोरखादी-
नां द्वारावयवविशेषप्रभृतिनाम्नां प्रादिशब्दात्-पीठदेवचक्रम्-
कपुष्करिण्यादिपरिग्रहो भवति-जायते-विन्यासो-रचना, त-
था चैत्यतर्कसिंहासनचक्रत्रयचक्रजगदीनां च, तत्र चैत्यतर्क-
शोकचक्रः, अथवा-अवैत्यानि जिनप्रतिविम्बानि तदुपशोकच-
क्रः सिंहासनं-सिंहाकृतिपुष्पावधरं छत्रायातपत्रयं चर्क-
धर्मचक्रं, ध्वजाः—सिंहध्वजचक्रध्वजमहद्वजजगोपुरादि-
ध्वजाश्च, प्रादिशब्दात्-पञ्चाध्वामरपरिग्रहः, एतानि हि व्यन्त-
राः समवसरणे विवर्धन्ति । यदाह-वेइदुमपीडछंयग, आसण-
छत्तं च चारमराओ च । अं चऽअं करणिअं, करंति तं वायु-
मंतरिया' ॥ १ ॥ इति गाथायः ।

तथा—

धुवनगुरुणो य ठवणा, सयसजगपिषामहस्स तो सम्म ।

उकिहुवण्णोभरि, समवसरणविंवरूपस्स ॥ १७ ॥

भुवनगुरोश्च-त्रिभुवननायकस्य पुनः स्थापना-अर्हतः स्थापनाभ्यासः कंसव्य इति शेषः । किभूतस्य लोकं पिता पूज्यः पितामहस्तु पूज्यतरः पितुरपि पूज्यत्वात्ततः सकलजगतः-समस्तभुवनजनस्य पितामह इव पितामहः सकलजगतिपितामहः । अथवा-सकलजगतो धर्मः पिता पालना-त्रिभुवन्नायकस्यापि भगवाञ्च पिता भगवत्प्रभक्त्याहर्मस्येति, पितुः पिता पितामहः, सकलजगतः पितामहः इति विग्रहः, अतस्तस्य 'तो' स्ति-ततश्चेत्यतःसिद्धासनादिन्यासानन्तरं सम्पन्न-अवैपरीत्येन, कं स्थापना कार्ये ? इत्याह-उत्कृष्टवर्णस्य प्रधानचन्द्रनस्योपरि उपरिष्ठात्-उत्कृष्टवर्ण-कोपरि, किभूतस्य भुवनगुरोः ? समवसरणे जिनघर्मदेशनाभूमौ यानि देवतानिमित्तानि तस्यैव विमान-प्रतिकूलयस्तेषामिह रूपं स्वभावो यतश्च समवसरणविवेकरूपोऽतस्तस्य अनुपुञ्जस्य विशिष्टरूपस्यैवेति गाथार्थः ।

तथा—

एयस्तं पुव्वदक्खिण्य-भोगेणं मग्गओ गणधरस्स ।

मुत्थिवसभासं वेमा-शिथीणं तह साहुणीयं च ॥१८॥

एतस्य-भुवनगुरोः पूर्वदक्षिणाया ओग्र्यादेशेन भग्नाः एकदेशः पूर्वदक्षिणदिग्भागस्तेन करणभूतेन-हेतुभूतेन वा मार्गतः-पृष्ठतो गणधरस्य-गणनायकस्य मुनिवृषभाणां सान्निशव्यावित्यतिपुङ्गवानाम्, तथा विमानिकदेवतास्तेषामेता वैमानिन्यः अतस्तासां वैमानिनीनां देवीनां, तथेति समुच्चयाधस्तेन स्थापना कार्येति संबध्यते । साध्वीनां-तपस्विनीनां चशब्दः समुच्चयार्थे इति गाथार्थः ।

तथा—

इय अव्वरदक्खिण्येणं, देवीणं ठावणां मुण्येयव्वा ।

भवणवद्वाणमंतर-जोइससंवेंधिणीयं ति ॥ १९ ॥

इति-एवमेव यथा मुनिवृषभादित्रयस्यासंकीर्णेतया स्थापना कृता एवं भवनपत्यादिदेवीत्रयस्यापि सा कार्येत्यर्थः, अवरदक्षिणेन अपरदक्षिणस्यां दिशि सप्तम्यर्थे आर्यमनप्रत्ययः, देवीनां-सुरबधूनां स्थापना-न्यासः 'मुण्येयव' स्ति-ज्ञातव्या क्लृप्त्यतयाति शयः, भवनपतयो-देवालायविशपनाया असु-वाद्यः, 'वाणमंतर' स्ति-वनानाम्-उद्यानानामन्तराणि कुहराणि विशेषा वा वनान्तराणि तेषु भवा मकारवर्णागमाज्ञानमन्तरा व्यन्तराः, ज्योतिषि ज्योतिष्यकं भवा ज्योतिषा ज्योतीषि वा ज्योतिष्यकदेवाः, एतेषां ब्रह्मोऽतस्तेषां सम्बन्धिभ्यः सत्कायास्तास्तथा तासाम्, इतिशब्दे द्वितीयापर्वदः समाप्तिप्रदर्शनार्थे इति गाथार्थः ।

तथा—

भवणवद्वाणमंतर-जोइसियाणं व एयं देवाणं ।

अवरुत्तरेण खवरं, निहिट्ठा समयकेऊहि ॥ २० ॥

भवनपतिवानमन्तरा उर्ध्वनिर्वचना 'जोइसिय' स्ति-ज्योतिषि-ज्योतिष्यकं ज्ञाता ज्योतिषिजा ज्योतिषि वा भवा ज्योतिषास्त एव ज्योतिषिकाः एषां ब्रह्मोऽतस्तेषां भवनपतिवानमन्तरज्योतिषिकाणां वा, वाशब्दः समुच्चये, तद्भावना चैवम्-भवनपत्यादिदेवीनां स्थापना मन्तव्या, भवनपतिवानमन्तर-ज्योतिषिजाणां च । अथ समवसरणं देवानां-सुराणां किं विशिष्टमुभयेषामपीत्यत आह-अपरोत्तरेणापरोत्तरस्यां

१२०

दिशि । नवरं केवलं निर्दिष्टा अभिहिताः । समयकेतुभिः-अव्व-वनचिह्नभूतैरिति गाथार्थः ।

तथा—

वेमाणियदेवाणं, खाराख खारीगणाणं प पसत्था ।

पुव्वुत्तरेण ठवणा, सन्नेसिं थियगवसेहि ॥२१॥

विमानेषु भवा वैमानिकास्ते च त देवाश्च सुरा इति सम्म-साऽतस्तथा, तथा नराणाम् वृणां, नारीगणानां अनुच्य-असिमुहानामिह च यशस्व्यापादानं पुरुषापेक्षया स्त्रीजनस्य बहुत्वस्थापनार्थं, चशब्दः समुच्चये, प्रशस्ता-महत्या पूर्वोत्तरेण-पूर्वोत्तरस्यां दिशि स्थापना-न्यासः कार्येति शेषः । स्थापनाया एव विशेषार्थमाह-सन्नेसां-समस्तानां अनुच्येषु वर्णविशेषाभावाद्भवनपत्यादिदेवानां निजवर्णैः स्वकीय २ शरीररुद्धायाभिः तत्र भवनपतिव्यन्तराः पञ्चवर्णो ज्योतिष्कारुवर्णाः, वैमानिकाः पुनरुर्ध्वनीतसिनवर्णाः, विशेषः पुनः, कला-असुरकुमारा इत्यादिरागमाद्वसंयम् । इति गाथार्थः ।

तथा—

अहिणुलमयाहिंव-पमुहाणं तह य तिरियसत्ताणं ।

वितियंतरम्मि एसा, तइए पुण देवजाणाणं ॥२२॥

अहिनकुलसुयस्याधिपप्रमुखाणां-भुजगचन्द्रहरिणसिंहप्रभृतिकानां, प्रमुखप्रहृणाद्वधमहिषादिपरिग्रहः 'तह' स्ति-समुच्चये, अथवा-तथैव तत्रैव प्रकारेण देवानामिव निजवर्णविशिष्टतालक्षणेन, परस्परविरोधलक्षणेन वा तिर्यक्सं-त्वानां तिथिगुणानिजन्तानां द्वितीयान्तर-द्वितीयप्रकारमध्ये एषा स्थापना कार्येति शेषः, तृतीय-तृतीयप्रकारान्तरं पुनः-शब्दे विलक्षणतास्थापनार्थः, देवयानानां-देवयाहनानां करिमकरकसरिकलपिकलईसाद्याकारधारणामिति गाथार्थः ।

अथ समवसरणवधि निगमयन् शेषदीक्षाविधिं दर्शयन्नाह-रदयम्मि समोसरणे, एवं भक्तिविहायुसारेणं ।

सुइभूओ उ पदोसे, अहिगयजीवो इहं एइ ॥२३॥

रचितं-स्थापितं समवसरणे-समयसिद्धे, एवम्-उर्ध्वनीत्या भक्तिविभवानुसारेण-बहुमानश्रद्धायानुरूप्यण शुचिभूतस्तु शौचप्राप्त एव द्रव्येना भावतश्च, तत्र द्रव्यतः ज्ञातः धीच-न्वानुलिखिताः सितवसननिवसनः शुचिविद्याकृतसंग-श्च, भगवत्स्तु विशुद्धयमानमानसः । प्रदोष-विषसाऽवसाने उपलक्षणात्थादस्य प्रशस्ततिधिकरणधारनक्षत्रयोगाच्चन्द्रबललग्नादौ अधिकृतजीवः प्रस्तुतसंवेदा दीक्षणीय इत्यर्थः, इहाधिकृतसमवसरणदेशे एति-आगच्छतीति गाथार्थः ।

ततश्च—

भुवनगुरुगुणकसाणं, तम्मीसं जायतिव्वसद्धस्स ।

विहिसासणमोहेणं, तम्भो पवेसो तहिं एवं ॥२४॥

भुवनगुरोः-त्रिभुवनबान्धवस्य जिनस्य ये गुणा रागादिवैरिधारिधरारक्त्यसमस्तवस्तुस्तोमविषयविज्ञायकत्वनिष्कलनाकिनिकायकाभिनयत्वसूक्ष्मपदार्थप्रकाशकारी वाग्धा-दित्यशिवसुखनायकत्वतद्दानसामर्थ्यादयस्तेषां यदास्थानम्-अभिधानं तत्तथा तस्माद्भुवगुरुगुणाख्यानां जतोः । तस्मिन्

भुवनगुरौ संज्ञानतीव्रध्वंसस्य समुपपन्नोत्कटगुरुकवेर्वै-
तावेन प्रतिपत्तिं प्रतीतिं गम्यन्ते अचिह्नतजीवस्येति । प्रकृतं
विधिसाधनमनुष्ठानप्रकाशने, यदुन जिनदीक्षायां प्रतिपन्ना-
यां न तव कल्पने अन्यतीर्थिकेयानामन्यनीयिकानां च
वन्दनादि । कल्पने च जिनानां जैनमुनीनां जैनागमस्य च
वन्दनादि कर्तुमित्यादि । अथवा-तथाजली पुष्पाणि दास्य-
न्ते अक्षित्थगने च वस्त्रेण करिष्यन्ते, तानि च पुष्पाणि
त्वया अशुभितेन समवसरणमप्यस्थापितजिनाभिमुख नि-
क्षेप्तव्यानि, आत्मा च ससुतधनदिगुर्यं निवेदनीय इति ,
विधिः, आधेन—सामान्येन विशेषतस्तु दीक्षादानावसरा-
त्पूर्वमेव तद्विषयविधिराख्यातत्वात् । ततो विधिसाधनान-
स्तरं प्रवेशः—प्रवेशने तस्मिन् समवसरणे, एवं वषयमा-
न्यन्यायेनेति गाथार्थः ।

ततश्च—

वरगंधपुष्पदण्डां, सिषवत्थेणं तह च्छिठयणं च ।

आगइगइविण्णणं, इम्मस्स तह पुष्पपाण्ण ॥२५॥

वरगन्धपुष्पदानं सुगन्धिकुसुमानाम्, अथवा प्रधानानां वा-
स्तानां पुष्पाणां च दानं विवरणं वरगन्धपुष्पदानमज्जलौ कर्त्त-
व्यमस्येति योगः । तथा सितवस्त्रेण शुक्रदाससा । तथा तेन
प्रकारेण अपीडात्पादनलक्षणं विद्वत्प्रसिद्धेन वाक्योपलक्षेपमा-
त्रो वा तत्राशब्दः, अक्षित्थगने-लोचनावरणं कार्यं, चशब्दः स-
मुच्चय, ततश्चासौ तानि कुसुमान्पातुताद् एव जिनना-
थाभिमुखं प्रक्षेपयितव्यः, शुक्ला चाचिह्नतपुष्पपातलक्षण-
निमित्तानुसारं यथासम्प्रदायं शुभादितरस्माद्वा भवादा-
गतोऽयं, तथा दीक्षाराधनविराधनाभ्यां शुभतरा वा गतिरस्य
भविष्यतीति दीक्षादानार्थं तत्परिहाराय च परिधानं विधे-
यम् । एतेनैवाह—आगतगतिविज्ञानं शुभाशुभपूर्वजन्मानगत-
जन्मानं नियन्त्रेणं कार्यम् । अथवा-गस्या-गमनेनास्त्वलितत-
त्राद्रियुक्तं गतिविज्ञानमागमिभवज्ञानमागतिगतिविज्ञानम् ।
इह ध्यात्ताने समासितमपि गतिविज्ञानमित्येतत्पदं प्राकृ-
तत्वेनोत्तरत्र सम्बन्धनीयमिति, 'इम्मस्स'ति-अस्य दीक्षाधि-
कृतजीवस्य, तथेति समुच्चये । अथवा-तथा-तत्प्रका-
रेण साम्प्रदायिकेन पुष्पपातन—कुसुमपतनेन दीक्षणीयन-
रविहितेन । एतदर्थमेव पूर्वं पुष्पदानं तदज्जली कृतमासी-
तिदि । इह च समवसरणमध्ये पुष्पपातादीक्षाराधनाजनिता
सर्गातस्तद्द्विहिः पाताच्छ तद्विराधनाजनिता कुग-
तिरस्येत्येतावन्मात्रमतो प्रस्थाप्यसीयते । शब्दे तु प्रधान्त-
राक्षिशुष्टसम्प्रदायाद्वाऽवस्यमिति गाथार्थः ।

अथ शुभाशुभगतिविज्ञानविषये मत्तास्तरं दर्शयन्नाह—

अभिवाहरणा अण्णे, णियजोगपविप्पिओ य केइ ति ।

दीवाइजलणभेया, तह्हुतरसुजोगओ च्वे ॥ २६ ॥

अभिव्याहरणात्-संशब्दनात् दीक्षणीयेनाम्येन वा दीक्षाव-
सरे विहितात् शुभाशुभार्थसंस्वकात् सिद्धिपुत्रीत्यादिक-
पाद्, अथवा—'इच्छाकारेण तुम्हे आहं दंसणपडिमं सम्म-
त्तसामाहयं वा आरोवेह' इत्यादि, दीक्षणीयाभिव्याहारात्
'आरोवमि खमासमणायं इत्थेण आरोविच'मित्यादिवाऽवा-
र्याभिव्याहारादस्त्वलितादिशुण्देपापानुगताद्, अन्ये-अपरे स्-

रयो दीक्षाराधनविराधनाजन्मशुभाशुभगतिपरिज्ञानमस्या-
चिह्नतस्य कर्त्तव्यमित्याहुर्गतिं गम्यम्, तथा निजयागानामा-
चार्यसत्कमनःप्रभुतीनां प्रवृत्तिः—प्रवर्त्तने निजयागप्रवृत्तिस्त-
तो निजयागप्रवृत्तितः, चशब्दः समुच्चये, इतिशब्दस्यांशरस्येह
दर्शनादिति, एतत् केचिदपरे प्राहुरिति गम्यम् । इदमुक्तं भव-
ति-तथा यथाचार्यस्य कोपलोभमोहभयादिभिरव्याकुलं मनो
यद्यदा वाच्यं तद्विषयाव्यक्तवादिगुणा च वाक् साध्वसाद्य-
नुपहतश्च कायः प्रवर्त्तते तथा शुभा गतिरिति । अन्यथा-चा-
शुभा गतिरस्य ज्ञायत इति । तथा दीपादीनां दीपकमन्दता-
रकादीनां यज्ज्वलनं-दीपने तस्य यो भेदो—विशेषः, स त-
था तस्यात् । इदमुक्तं भवति-यदि तथा दीपादयः प्रवृत्ततजसा
भवन्ति तथाऽस्य शुभम्, अन्यथा त्वशुभमिति । तथेति समु-
च्चये, उत्तरे—दीक्षास्तरकालाभावेन यं सुयोगाः—शुभव्या-
पारा दीक्षितगतास्ते उत्तरसुयोगास्तेष्व एव कैवशब्दस्या-
वधारणार्थत्वात्केचिदिति प्रकृतमिति गाथार्थः । पञ्चां २
विष० । सूत्रार्थोपमेलनं, अङ्गे भुतस्कन्धे, अध्ययनं, नि० चू० ।

जे भिक्खु उदेसे हेडिह्म्लाई समोसरणाई भवाइत्ता उव-
रिमं सुयं वाएइ वायंतं वा साइइ ॥ १७॥ नि० चू० १६ उ० ।

जिनस्तवनरथानुयागपट्यात्रादिषु बहूनां साधूनां मेलने,
स० १२ सम० । (समवसरणं सम्भामविसम्भोगो 'संभोगः'
शब्देऽस्त्वन्व भोगे २०६ पृष्ठ उक्तौ ।) 'अणुयाण'शब्दे प्रथ-
मभाग ३७४ पृष्ठ साधूनां संमेलक उक्तः ।) समवसरणं
नाम कुलसमवायो गणसमवायः संघसमवायो वा । वृ० १
उ० १ प्रक० ।

(२१) अथ समवसरणप्रस्तावात्समवसरणत्वमाह—

पुणिमो केवलिवत्थं, वरविजाणदधम्मकित्तिऽत्थं ।

देविदनयपयत्थं, तित्थयरं समवसरणत्थं ॥ १ ॥

अवचुरिः—वयं 'पुणिमो' स्तुमः । कम् ? तीर्थहृत्,
केवलित्ताऽवस्था यस्य स कवलयवस्थत्तम् । वराः—प्र-
धाना विधानन्धर्मकीर्तिकृपा अथो यस्य स वरविधा-
नन्धर्मकीर्त्यर्थत्तम् । अथवा—किमर्थं स्तुमः ? वरवि-
धानन्धर्मकीर्त्यर्थम् । पुनः कथंभूतम् ? इवेन्द्रैर्न ते यत्पदं
तीर्थकरपद्वीरूपं तत्र तिष्ठतीति द्रव्यमूढतपदस्थत्तम् ।
समवसरणं तिष्ठतीति समवसरणस्थत्तम् । अथवा-समव-
सरणं आस्था स्थितिर्यस्य स समवसरणस्थत्तम् तथा ।

पयडिअसमत्थभावो, केवलिभावो जिणाय जत्थ भवे ।

सोहंति सव्वओ तहिं , महिमाजोयणमनिलकुमरा ॥२॥

अवचुरिः—प्रकटिनाः—समस्ता भावास्त्रिभुवनान्तर्धर्त्तिनः
स्तम्भकुम्भाम्भोहदादिपदार्था येन स तथा । कवलिभावः—
केवलित्वं जिनानां यत्र स्थानं भवेत् तस्मिन् स्थाने
शोधयन्ति सर्वतः महीं—पृथिवीम् आर्योजनं—या-
जनमभिव्याप्य अनिलकुम(मा)ग—वायुकुमाराः ।

वरिसंति मेहकुमरा, सुरहिजलं उउसुरा कुसुमपसरं ।

विरयंति वणा मणिकण-गरयणचित्तं महिअलं तो ॥३॥

अवचुरिः—मेघकुमारास्तत्र सुरभिजलं वर्षन्ति । 'उउ-
सुरा' इति—अनुसुराः वणामृन्तमभिधातारः सुराः—
व्यग्रा इत्यर्थः कुसुमपसरं वर्षन्ति, अधोमुखवृत्तान्

पुष्पमकरान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ततः ' वरा ' इति—वा-
ममन्तराः मणयश्चक्रकान्ताद्याः, इन्द्रवीलादीनि रत्नानि ।
अयं भावः—मणिकनकरत्नैश्चित्रं महीतलं रचयन्ति—पीठ-
बन्धं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

(२२) समवसरणरचनमाह—

अभिभूतमज्जं बहि, तिवप्प मणि-रयण कणय-कविसीसा
रयणज्जुणरूपमभा, वेमाणिअजोइभवणकया ॥४॥

अवचूरिः—अयं भावः—अभ्यन्तरं वषट् वैमानिककुनो
रत्नमयो मणिकपिशिर्षकः १ । मध्यमः प्राकारो ज्यो-
तिष्ककुनोऽजुनसंज्ञसुवर्णमयो रत्नकपिशिर्षकः २ । बहि-
र्वेषो भवनपतिकृता रूपमयः कनककपिशिर्षकः ३ ।

वट्ठमि दूतीसंगुल, तिचीसणुपिहुल पणसयधणुवा ।

छदणुसयइगकोस—तरा य रयणमयचउदारा ॥ ५ ॥

अवचूरिः—अथ समवसरणं द्विधा स्यात्, वृत्तं चतुरस्रं
च । तत्र वृत्ते समवसरणे वषट्त्रयभित्तयः प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशद्
(३३) धनुर्भाषिणः (३२) वङ्गलपृथुला भवन्ति । तथा त्र-
याणामपि वषट्त्रयमन्तराणि उभयपार्श्वान्तरमिलनेन एक-
क्रोशः (१) पदशत (६००) धनुःप्रमाणानि भवन्ति ।
अथ च चतुर्विंशत्याऽङ्गुलैर्हस्ता त्रयः । चतुर्भिर्हस्तैर्धनुः ।
धनुःसहस्रद्वयं क्रोशः । क्रोशैश्चतुर्भिस्तु योजनम् ।
तथा बहिर्वेष्टीनि सोपानानि दशसहस्र (१००००) मिनानि
योजनमध्ये न गणयन्ते । ततः प्रथमवषट्त्रये पञ्चाशद्
(५०) धनुःप्रतरः । ततोऽग्रे पञ्चसहस्र (५०००)
सोपानानि तेषां च हस्तमानत्वाच्चतुर्भिर्भागे लब्धानि
पञ्चाशदधिकानि द्वादशशतानि (१२५०) धनूषि । ततो
द्वितीयवषट्त्रये पञ्चाशद् (५०) धनुः प्रतरः, ततः पुनः
पञ्चसहस्र (५०००) सोपानानां पञ्चाशदधिकानि द्वा-
दशशतानि धनूषि भवन्ति । ततस्तृतीयो वषट्त्रयः, ततः त्र-
योदशशतानि (१३००) धनूषि गत्वा पीठमध्यम् । अथ
तिक्काऽपि वषट्त्रयभित्तयः प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशद् (३३) धनुरेक-
(१) हस्ताऽष्टाङ्गुल (८) पृथुला भवन्ति । तत्र स-
र्वेषां धनुषां मिलने नवनवत्यधिकानि एकानवत्यारिंश-
च्छतानि (३६६६) धनूषि जातानि । तथा शेषाणि
द्वात्रिंशदङ्गुलानि त्रिगुणीक्रियन्ते भित्तत्रयभावात्, वण-
वत्य (६६) ङ्गुलानि जातानि । एणवत्याऽङ्गुलैश्चैकं
धनुर्भवति, हस्तचतुष्टयमित्वाच्चतुष्वः । एवं चत्वारि
सहस्राणि (४०००) धनुषां जातानि । इत्येकस्मिन्
पार्श्वे क्रोशद्वयमव द्वितीयऽपि क्रोशद्वयमिति मिलितं
वृत्तसमवसरणं योजनम् ॥ ५ ॥

चउरंसे इगधणुसय-पिहुवप्पा सङ्गुकोसअंतरिया ।

पढमविआ विअतइआ, कोसंतरपुवविभ सें ॥६॥

अवचूरिः—चतुरस्रं समवसरणं वषट्त्रयभित्तयः प्रत्येकं
शतधनुःपृथुला ज्ञेयाः, तथा—'रुद्ध' ति—प्रथमद्वितीयव-
षट्त्रयमन्तरमभ्यपार्श्वमिलनेन सादृशक्रोशः । 'विअतइय' ति-
द्वितीयतृतीयपार्श्वान्तरमभ्यपार्श्वमिलनेन क्रोशः । पुढमविभ
सें' ति—शेषे मध्यमवर्णमन्तरमेक (१) क्रोशपदशत-

(६००) धनुःप्रमाणं पूर्ववद् वृत्तसमवसरणवद् ज्ञेयम् । अ-
थात्रापि एकपार्श्वे योजनार्धं मीहयते । तद्यथा—चतुरस्रं
बाह्यवर्षभित्तियोजनमध्ये न गणयते । ततश्च बाह्यवर्ष-
मध्यवर्षयोर्वन्तरं दशशतानि (१०००) धनूषि । द्विती-
यवर्षभित्तयः शत (१००) धनूषि । अभ्यन्तरवर्षमध्यव-
र्षयोर्वन्तरं पञ्चादशशत (१५००) धनुर्मानम् । अभ्य-
न्तरवर्षभित्तयः शत (१००) धनुर्मानम् । अभ्यन्तरव-
र्षात् त्रयोदशशतानि (१३००) धनूषि गत्वा पीठम-
ध्यम्, एवम् एतन्मिलने चतुस्सहस्राणि धनूषि जातानि ।
तथा च क्रोशद्वयं भवति । एवं यथैकत्र पार्श्वे क्रोशद्वयं
भवति तथा द्वितीयऽपि । एवं चतुरस्रसमवसरणेऽपि योज-
नं मिलति स्म ॥ ६ ॥

सोवाणसहसदस कर-पिहुव गंतुं धुवो पढमवप्पो ।

तो पभाधणुपयरो, तओ अ सोवाण पणसहसा ॥ ७ ॥

अवचूरिः—सोपानानि दश सहस्राणि करपृथुलानि उच्चा-
नि च हस्तमानपृथुलान्त्वानीत्यर्थः । धुवां—भूमितां गत्वा
प्रथमो वषट्त्रयः । ततः पञ्चाशद् (५०) धनूषि प्रतरो रमणभूमिः
समा भूमिरस्ति ॥ ७ ॥

तो वियवप्पो पम्(आ)ध-णुपयरोसोवाणसहसपण ततो ।

तओ वप्पो छस्सय-धणुइगकोसेहि तो पीढं ॥ ८ ॥

अवचूरिः—ततस्तृतीयो वषट्त्रयश्चान्तः वट्ठधनुःशते-
नाधिकैकक्रोशेन प्रमितमिति गम्यम् । एक (१) क्रोशप-
दशत (६००) धनुःप्रमाणमित्यर्थः । पीढं समा-
भूमिरस्ति ॥ ८ ॥

चउदार तिसोवाणं, मज्जे मणिपीढयं जियतणुव्वं ।

दोधणुसयपिहुदीहं, सङ्गुकोसेहि धरणिअला ॥ ९ ॥

अवचूरिः—चतुर्द्वारे त्रिसोपानं सोपानत्रयान्वितम् । स-
मवसरणस्य मध्यं मणिमयं पीढं जिनद्वहपरिमाणोच्चं
द्विशत (२००) धनूषि पृथुलं दीर्घं च, तच्च धरणितलात्
सार्वक्रोशद्वयेन भवति ॥ ९ ॥

जियतणुवारणुणुवो, समहिअ जोयणपिहु असोगतरु ।

तयहो य देवछंदो, चउसीहासणसपयपीढा ॥ १० ॥

अवचूरिः—“तिक्केव गाऊआरं, चेअरुक्खो जियस्स पढ-
मस्स । सेसाण वारसणुणां, वीरे वत्तीस य धरणि ॥ १ ॥”
वीराद् द्वादशगुण एकविंशतिधनुःप्रमाणा (२१) मयति क-
वलोऽशोकस्तदुपरि शालवृक्ष एकादश (११) धनूषि ।
एवमुभयार्थमिलने द्वात्रिंशदधनूषि (३२) चैत्यद्रुमो भवति,
वीरस्यति सम्प्रदायः । अत्र शालश्च श्रीवीरस्वामिनोऽभूत् ।
अन्येषां तीर्थेष्टानां न्यग्रोधादयः । उक्तं च समवायाङ्ग—“चउ
वीसाए तित्थयराणं चउवीसें चेअरुक्खो दुत्था । ते जहा-

“ निग्गाह सत्तवन्नं, साले पिअए पिअंगु ल्लाहां ।

सरसे अ नागरक्खं, माली अ पिअंगुरक्खं अ ॥ १ ॥

तंदुग पाडल जेवू, आसंथं खलु तदेव दधिवला ।

नंदीरक्खो तिलआ, अयंगरक्खो असोगो अ ॥ २ ॥

अपय वजलो अ तहा, वेडसरक्खो तदेव धवरक्खो ।

सातो अ वज्रमाणस, वेदमरुता जिणवाणं ॥ ३ ॥”

“ वल्लसिं धत्तुमाहं, वेदमन्त्रकलो अ वदमाणस्स ।

निखोभगो, उरुभगो सालरुभगो ॥ १ ॥

संस्कृता सपडागा , सवेइया तोरणेहि उववेभा ।

सुरभसुरगरुलमहिया, चंद्रभरुकला जिणधराण ॥ २ ॥”

ईदं प्रयच्छन्मन्त्रादङ्गरे सविस्तरमभिहितमस्ति । नित्यं भूत-
 रैव पुष्पादिकालां यस्येति नित्यतुलकः । अथ चक्षुःशालवृक्षेण-
 ति वचनादङ्गरेकोपरि शालवृक्षाऽपि कथं विद्वतीति ज्ञायत
 इति । तथाऽङ्गरे वृक्षस्याधस्तात् ईदं वृक्षं च अन्तारि सिद्धा-
 स्मन्तान् सपादपठानि ॥ १० ॥

तदुवरि चउ छत्ततिआ , पडिरूवतिगं तहडुचमरधरा ।

पुराणो कणयकुसेसय-ठिअफालिअधम्मचकचउ ॥११॥

अवधारितः—तेषामुपरि अत्यादि सुत्रप्रकाशं सुत्रातिरिक्त-
वक्ष्यामि । तथा प्रतिकर्षाच्च व इत्यनेनैकैकं प्रशु-
भभावानुस्यरूपतुल्यमेव भवति । तथाऽष्टौ कामरचरा-
भवन्ति । एकैककं प्रति द्वयोर्द्वयोर्कामरधारकचरः सङ्ग-
वात् । तथा चनिककुशस्थस्यितानि स्फाटिकाणि धर्म-
वक्राणि अत्यादि सतिहसनपुरतो भवन्ति ॥११॥

अयच्छत्तमयरमंगल—पंचालीदामवेइवरकलसे ।

पद्दारं मसितोरण—तिअधूवघडी कुयंति वणा । १२।

अथर्वरः—वमसु प्रतिद्वारं ध्वजच्छत्रमकरमुलमङ्गलपा-
ञ्चालोपुष्पदामवधिपूर्णकलशान् , मणिमयतारणत्रिकाणि
धूपघटीश्च कुर्वन्ति धानव्यन्तरा—व्यन्तरसुराः ॥ १२ ॥

जोयणसहस्सदंडा, चउज्झया धम्ममाणगयसीहा ।

ककुभाइजया सव्वं, माणमिणं निअनिअकरेणं ॥१३॥

अथचरिः—धर्मध्वज १ मानध्वज २ गजध्वज ३ सिंह-
ध्वज ४ नामान्धवारो ध्वजाश्चतुर्विधं चतुर्ग- (खत्वारोग)
जसिंहलाङ्कित इत्यर्थः । 'ककुभाइजय' ति—लघुलुप्त-
रध्वजादियुताः । ककुपशब्देन घटिकापताफिकाप्युच्यते ।
अथैतन्मानं निजनिजहस्तेन ॥ १३ ॥

पविसिञ्च पुन्वाइ पहू , पयाहिणं पुव्वआसण निविट्ठो ।

ययपीठठवियपाओ, पणमिअतितथो कहइ धम्मं ॥ १४ ॥

प्रवचुरिः—प्रदक्षिण्या प्रविश्य 'पणमिच्छतित्या' । त-
नमां तित्थस्स' इत्यादि जीतमर्यादया प्रणमितं तीर्थं च-
तुर्विधं सङ्गं येन सः प्रभोवाणी योजनं यावत्प्रसरति यतो
च प्राणामधस्ताद्गच्छन्तो जनाः शृण्वन्ति ॥ १४ ॥

मृगि वेमाणिणि समणी, सभवणजोइवणदेविदेवतिअं ।

कप्पसुरनरित्थित्थं, ठंति गैयाइविदिसासु ॥ १५ ॥

अथचरितः—आनेयानैर्ऋतीवायवीशानीविदितु यथोक्तं
समात्रयं यथाक्रमं पूर्वस्यां दक्षिणायां (गृह्यां) पश्चि-
मायमुत्तरायां प्राविश्य प्रदक्षिणां दत्त्वा तिष्ठति ॥२५॥

चउदेविसमणि उद्ध-द्विआ निविद्धा नरित्थिसुरसमणा

इय पण ५ सगऽपरिस सुगं-ति देसगं पढमवप्पंतो । १६

इय आवस्सयवित्ती-वुत्तं चुम्मीह पुण सुणि निविट्ठा ।

दो बेमाणिणिसमणी, उद्धा सेसा ठिम्मा उ नव॥१७॥

अथश्रुतिः—गाथाद्वयं स्पष्टम् । (नवरं) मुनयो नि
विद्या उत्कुकुकासनेनेति शेषः । बेमानिका देवी भ्रमरी-
द्वयमूर्ध्वस्थिताः शेषा नव समास्थिता उपविष्टाः । तथा
वैतयाः (गाथयोः) रत्नराशिं (ह्यंयम्)—“ अथसेसि-
तजया निरदसेसिन्ना पुरिच्छिमेणं केव दारंणं पविसिन्ना
भयवंतं तिपयाहिणं काउं वंदित्ता नमो अइसेसिन्नाणं ति
मणिन्ता अइसेसिन्नाणं पिट्ठो निलीयन्ति । बेमाणिन्ना
(गी) देवीओ पुरिच्छिमेणं केव दारंणं पविसिन्ना भ-
यवंतं तिपयाहिणीकरित्ता नमो तिप्पस्स नमो अइसेसि-
न्नाणं नमो साह्णं ति भणिन्ता निरदसेसिन्नाणं पिट्ठो
दायंति न निलीयंति । समणीओ पुरिच्छिमेणं केव दा-
रंणं पविसिन्ता तिप्पयंरं तिपयाहिणं करित्ता वंदित्ता नमो
तिप्पस्स नमो अइसेसिन्नाणं नमो साह्णं ति भणिन्ता
बेमाणिन्नाणं देवीणं पिट्ठो ठायंति न निलीयंति । भयण-
वासिणीओ देवीओ जोइसिणीओ वंतीओ दाहिणदारं-
णं पविसिन्ता तिप्पयंरं तिपयाहिणीकरित्ता दाहिणपच्छि-
मेणं ठायंति भयणवासिणीणं पिट्ठो जोइसिणीओ ता-
ति पिट्ठो वंतीओ । भयणवासिदेवा जोइसिन्ना देवा
वाणवंतग देवा एव अवरदारंणं पविसिन्ता तं केव विदि
काउं उत्तरपच्छिमेणं ठायंति जहासंस्सं पिट्ठो । बेमाणिन्ना
देवा मय्हुस्सा मय्हुस्सीओ अ उत्तरंणं दारंणं पविसिन्ता
उत्तरपुरिच्छिमेणं ठायंति जहासंस्सं पिट्ठो ” । एषा वृत्तिः ।
अथ वृत्तिः । अत्र च मूलटीकाकारंण भवनपतिप्रभृतीनां
स्थानं निर्यीदंनं वा स्पष्टाङ्गनौकम्, अथस्वकमभयं प्रतिपादि-
त्वात् । पूर्वाचार्योपदेशेन लिखितपाटिकादिभिन्नकथनं तु स-
बांश्चतस्र एष दश्या न निर्यीदन्ति, देवाश्चत्वारः पुरुषाः स्त्रियश्च
निर्यीदन्तीति प्रतिपाद्यन्ति केचनंत्यसं प्रसंज्जन् । ॥ १३१७ ॥

बीअंतो तिरि ईसा-णि देवछंदो अ जाण तइअंतो ।

तह चउरंसे दु दु वा-वी कोणभो वडि इकिका ॥१८॥

अवचरिः—द्वितीयव्यवस्थान्त्यर्थः तत्रैवज्ञानकोणं प्रभो-
विभामार्थं देवकृष्णन्दको रत्नमयः 'जाय' ति-यानानि वाह-
नानि भवन्ति तृतीयव्यवस्थः । तथा चतुरङ्गे समवसरणे
कोणं कोणं द्वे द्रष्टव्या । वृत्ते च समवसरणे कोणं कोणं
एकैका वार्धा । 'बाह्यपञ्चशरमज्जे, दो दो वार्धा अ इति
कोणसु ।' इति च स्तोत्रान्तरे पाठः ॥ १८ ॥

पीङ्ग-सिङ्ग-रत्त सामा, सुर-वण-जोड़-भवणा रयणावप्ये ।

घण्टु दंड-पास-गयह-तथ सोम-जम-वरुण-धणयवत्त्वा १६

अथचरितः—अथ रत्नमये प्रथमवप्रे पूर्वादिद्वारखण्डकेऽपि
क्रमेण द्वारपालदेव्यानां नामादिकमाह—सोम १ यम २ वरु-
ण ३ अनदाक्ष्याः ४ । यथाक्रमेण पीतादिवर्णाः । सुरादयः ।
धनुर्देव्यपराशगदाहस्ता द्वारपालाः ॥ १६ ॥

जय-विजया-ऽजिय-अपरा-

जिह्व तिसिय अरुणा-पीठ नीलाभा ।

बीए देवी जुझला,

अभयंकुस-पास-मगरकरा ॥ २७ ॥

तद्वन्न च हि सुरा तुं(बु)वरु;खट्वांगि-कवालमहमउडधारी ।

पुष्पाहदारवाला, तंरुदेवो अ पडिहारो ॥ २१ ॥

सामञ्जसमोसरणे, एस विी एइ महिङ्गिसुरो ।

सर्वमिणं एगोऽविहु, स कुणइ भयेयेयरसुरेसु ॥ २२ ॥

अवचूरिः—गाथाद्वयं स्पष्टम् । 'सामञ्जसमोसरणे'ति-ए-
ष विधिः सामान्यसमवसरणे भवेत् ॥ यदि महर्दिकः कश्चि-
द्वैव एति-आगच्छति तदा स एकोऽपि सर्वमिदं करति,
यदीन्द्रा नागच्छन्ति तदा भवनपत्यादयः समवसरणं कु-
र्वन्ति वा न वा ? इत्याह—'भयेयेयरसुरेसु' ति-इतरसुरेषु
भजना, कोऽयः ? कुर्वन्त्यपि न कुर्वन्त्यपीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

पुव्वमजायं जत्थ उ, जत्थेइ सरो महिङ्गिमवघाई ।

तत्थोसरणं नियमा, सययं पुण पाडिहेहाई ॥ २३ ॥

अवचूरिः—यत्र च तत्तीर्थहारापेत्याऽमृतपूर्वं-समवसरणं
यत्र च महर्दिको देव इन्द्रादिवर्गो समेति समागच्छति त-
त्र समवसरणरचना नियमाभिधायिना भवति । अष्टमहा-
प्रातिहार्यादिकं पुनः सततं भवत्येवेत्यर्थः ।
तथा येन च अमरेण समवसरणमष्टपूर्वं तेन
तत्र द्वादशयोगजनभ्य आगन्तव्यं स्यात् । अनागमनं तु
तस्य चतुर्लघवः प्रायश्चित्तं भवति । तदुक्तम्—“ जत्थ अ-
पुव्वोसरणं, अविद्वुपुव्वं च जेण समणेण । बारसहिं जाअ-
रोहिं, स एइ अणानए लहुआ ॥ १ ॥ ” तथा प्रभुः प्रथम-
पौरुषा संपूर्णा यावद्दम्भमाचष्ट । अत्रान्तरं बालः प्रवि-
शति, तं च बलिं प्रक्षिप्यमाणं देवादयः सर्वेऽपि यथाचितं
गृह्णन्ति, सर्वायप्रशमनश्च सः, तेन च परमासान्तेर नान्यः
प्रकुर्याति रोगः । बलिस्तेपादनु प्रमुखाच्चप्रादुर्नरेण निर्गत्य-
शान्तिं ददाति देवच्छन्दमेति, गणधराश्च द्वितीयपौरुषा धर्म-
माचष्टऽसंख्येयभवकथयिता इत्यादिवास्तरः श्रीआवश्यका-
वो प्राप्ताऽस्तीति ॥ २३ ॥

दुत्थिअसमत्थअत्थिअ-जणपत्थिअअत्थसत्थसुसमत्थो ।

इत्थं धुआं लहु जणं, तित्थयरो कुण उ सुपत्थं ॥ २४ ॥

अवचूरिः—दुःस्थिता-दुःस्थिता ये समस्ता अधिकजना-
याचकलोकान्तेषां ये प्रायिता अर्थोत्तेषां साध्याः समूहास्तेषु
समर्थः सर्वमनारथपूरकत्वात् । इत्थं स्तुतो लघु-शोभ जन
भव्यलोकं तीर्थकरः सुपदस्य मोक्षपदस्य स्वपदस्य वा करो-
त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीसमवसरणस्तवस्यावचूरिः समाप्ता ॥

(२३) श्रीतीर्थकृतां समवसरणाभावे व्याख्यानावसरे चतु-
र्मुखत्वं स्थापयति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—तीर्थकृतां दानशीलतपो-
भावं ति श्लाकहृद्यनुसारेण समवसरणे देशनावसरे चतु-
र्मुखत्वं संभाव्यते इति ॥ २६ ॥ सेन २ उक्तां । ' बारस-
जोअणउसंडे ' इत्येतद्वाधावुसारं श्रीधृषभाद्वितीर्थकृतां
समवसरणमानमुत्संघाङ्गुलानिष्पन्नयोजनेनैककृत्यतेऽन्यथा वे-
ति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—' बारसजोअणउसंडे ' इत्यनया गा-
थयोत्संघाङ्गुलयोजनेनैकवृषभाद्वितीर्थकृतां समवसरणमानं म-
तान्तेरयोगोक्तं दृश्यते, परमस्या गाथायाः पारम्पर्यं न ज्ञा-
यते इति समवसरणायवर्णयति ॥ २६ ॥ सेन ३ उक्तां ।
श्रीवर्द्धमानजिनस्य प्रथमसमवसरणे सालवृत्त ऊर्ध्वमभू-
त्किं वा सर्वथाऽपि साधेऽचलदिति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—
यत्र भगवन्तस्तिष्ठन्ति यत्र च निर्वाहन्ति तत्र देवा अमो-
कवृत्तं विकुर्वन्तीति समवायाङ्गादावभिप्रायोऽस्ति, तेन
१२१

तदुपरिचर्तितः सालवृत्तस्यापि तथैव सम्भावना, न तु
साधेऽचलनं प्रथमसमवसरण एव वा तद्विधानमिति ॥ १७९ ॥
सेन ३ उक्तां । तीर्थकृतां समवसरणाभावे चतुर्मुखत्वा-
भावे च कथं द्वादशपर्यन्तं व्यवस्थितिरिति, प्रश्नः—अत्रो-
त्तरम्—समवसरणाभावेऽपि तीर्थकृतां द्वादशपर्यन्तमवस्थि-
तिर्यथा समवसरणे तथैवेत्यवसीयते ॥ २६ ॥ सेन ३ उक्तां ।
समोसरणतत्र-समवसरणतत्पस्-नं । भाद्रपदं द्वादशभिरेका-
ग्रानां विद्वत्किंवाचाम्लोपवासं ध्याशक्लृप्तैः समवसरणपू-
जान्वितं तपोभेदं, पञ्चा ० १६ विव ० ।

समोसेवेत्ता-समवमृत्य-अव्य ० । अष्टादशः कृत्येत्यर्थे, सूत्र ०
१ ध्रु ५ अ २ उ ० ।

समोदय-समवहृत-त्रि ० कृतसमुद्भाते, भ ० १७ उ ० ६ उ ० । स्थान ०
(अविशुद्धलेश्यः समवहता देवा विशुद्धलेश्यं जानाति न
वा इति 'विभंगण' शब्दे पष्ठभागे उक्तम् ।)

सम्पक्खालि-सप्रक्षालिन्-त्रि ० । संप्रक्षालयति कर्मजः शो-
धयति इत्येवं शीलः संप्रक्षाली कर्ममलशोधकः, पा ० ।

सम्भ-शर्मेन्-न ० । संभ, नि ० १ ध्रु ० १ वर्ग १ अ ० । क्रमदाम-
शिरो ननः ॥ २ ॥ ३२ ॥ इति पुस्तकं बाहुलकादत्र न । प्रा ०

सम्यच्-त्रि ० । समञ्जतीति सम्यक् । अदिपरिते, स्था ०
३ ठा ४ उ ० । सुसाधुनि, सूत्र ० २ ध्रु २ अ ० । उक्तं ।
शोभनं, युक्तसंगतं, सूत्र ० २ ध्रु ४ अ ० । आचा ० ।
उक्तं । अविपर्यासं, आचा ० १ ध्रु ४ अ ० २ उ ० । प्रशो-
सायाम्, प्रव ० ६ डार । विश ० । नं ० । आच ० । आ ० म ० ।
अचिच्ये, स्था ० ५ ठा ० १ उ ० । यथावस्थितं, कदप ० ३
अधि ० ६ क्षण ।

तिविहे सम्भे पणत्ते, तंजहा-याणसम्भे दंसणसम्भे
चरित्तसम्भे । (सू ० १६४४)

सम्यग्—अदिपरिते मोक्षसिद्धिं प्रतीत्यानुगुणमित्यर्थः ।
स्था ० ३ ठा ४ उ ० । रा ० अष्ट ० अ ० । (अं सम्भे ति पासह
तं मोक्षं ति पासह ति 'सुणि' शब्दे पष्ठभागे व्याख्यातम् ।)

साम्य-न ० । समस्य भावः साम्यम् । समतायाम्, आनु ० ।
आ ० म ० । इष्टानिष्टादहिते तुल्यावे, अष्ट ० २१ अष्ट ० ।

सात्म्य-न ० । ' पानाहाराद्यो यस्या-विरुद्धाः प्रकृतेरपि ।
सुखित्वाय च कल्पन्ते, तत्सात्म्यमिति गीयते ' ॥ १ ॥ इत्यु-
क्तलक्षणं भोजनार्थं, ध ० १ अधि ० ।

सम्भअ-सम्मत-त्रि ० । इष्टे, स ० ।

सम्भअणुपालणा-सम्यगननुपालना-स्त्री ० । पोषधमतस्य
सम्यगनासंघने, आच ० ६ अ ० ।

सम्पद-सम्पत्ति-पु ० । स्वनामक्याते सिद्धसेनविषाकररवि-
ते अभयदेवसूरिकृतवृत्तिसंघालितं प्रकरणग्रन्थं, आचा ० ।
“ स्फुरद्भगंशुविध्वस्त—मोहान्गतमसाध्यम् । वर्द्धमाना-
कमभ्यर्थ्य, यते सम्पत्तिवृत्तये ॥ १ ॥ ” सम्प ० १ का-
एड । मिथ्यावकलङ्कारहितायां शोभनायां भयाम्,
स्त्री ० । आच ० । प्रश्न ० । विशिष्टाभिर्नबोधिकज्ञाने, ध्रु-
तज्ञानं, अवधिज्ञानं वा । सूत्र ० १ ध्रु ० ८ अ ० । 'पामिक्क'-
शब्दे पञ्चमभागे ८२४ पृष्ठे उदाहृतायां देवराजकुडुम्बिनो
दारिकायाम्, पि ० ।

सम्भारग-सन्मार्ग-पुं० । सम्यगविवरितं मार्गं, सूत्र० १ भु० ११ अ० ।

“प्रज्ञा लूनशिरो हर्गिर्हृदि सरगु व्यालुमशिश्नो हरः,
स्योऽप्युज्ज्वलितोऽनलोऽप्युज्ज्वलभुक् सोमः कलङ्काङ्कितः ।
सर्नाथोऽपि विस्मयलः खलु वपुः संस्थैरुपस्थैः कृतः,
सन्मार्गस्खलनाद्भ्रान्तं विपद्ः प्रायः प्रभूणामपि ॥ १ ॥”
सूत्र० २ भु० ६ अ० ।

सम्भारगपट्टिय-सन्मार्गप्रतिष्ठित-त्रि० । आसोक्तमार्गप्रवृत्ते,
ग० १ अधि० ।

सम्भारगपट्टिय-सम्यक्चरणस्थित-त्रि० । सम्यक्चरणे चा
रिषे व्यर्थस्थितः समुद्युक्तः । संयमसमुत्थितः, सूत्र० १ भु०
१० अ० ।

सम्भार-सम्भर्द-पुं० । “सम्भर्दं विनर्दिं विच्छेदं छर्दिं कर्षं-
मर्दिनं रस्य” ॥ ८ । २ ३६ ॥ अनन्य दस्य उकारः ।
सम्भर्दु । जनसंकुलत्वं प्रा० २ पाद ।

सम्भारि-सम्भर्दित-त्रि० । “सम्भर्द-विनर्दिं” ॥ ८ । २ ३६ ॥
इत्यादिना उकारः । सम्यग् मर्दिनं, प्रा० २ पाद ।

सम्भारि-सन्मनोरथ-पुं० । उद्यतविहारविशेषसूत्राध्य-
यनाद्यभिलाष, ध० ३ अधि० ।

सम्भार-सम्यक्त्व-न० । सम्यगित्यस्य भावः सम्यक्त्यम् ।
सम्यक् शब्दः प्रशंसाथोऽधिकरूपाथो वा । सम्यग्-जीवः त-
द्भावः सम्यक्त्वम् । कर्म० ४ कर्म० । विश० । आचा० । दर्श० ।
‘सम्भ’ इति सम्यक् शब्दः प्रशंसाथोऽधिकरूपाथो वा । सम्य-
ग्जीवस्तद्भावः सम्यक्त्वं प्रशस्तो मोक्षाविरोधी वा । प्रशम-
नसंवेगादिलक्षण आत्मधर्म इति यावत् । यदाहुः श्रीभद्र-
बाहुस्वामिपादाः—“संय समस्तं पतन्त्यसमस्तमाहर्णीय-
कम्माख्ययोग्यसमकख्यसमुत्थां (रथं) पसमसंवेगाहलिंगे
सुहे आयपरिणामं ॥” इत्यादि । कर्म० ४ कर्म० । दर्श० ।
सम्यग्भावः, भ० ६ श० ३१ उ० । तत्त्वाथेधर्मान्,
आच० ६ अ । तत्त्वप्रतीतौ, ध० ३ अधि० । सम्यग्दर्शने,
प्रश्न० ५ संवेन्द्वार । स्था० । मिथ्यात्वमोहनीयतयापशमादि-
समुत्थे जीवपरिणामे, प्रश्न० ४ संवेन्द्वार । स्था० । प्राति० ।
उत्त० । आच० । अप० । ज्ञानदर्शनचारित्राणां यत्परस्यां प्र-
योजनं तदात्मकत्वात् सामयिकं, आ० म० १ अ० । आचा० ।
“तत्तत्त्वसहृद्वाणं सम्भर्तं” तत्त्वार्थानां सर्वविदुषदिष्टया
पारमार्थिकानां जीवादिपदार्थानां अज्ञानम् एतदेव सम्य-
क्त्वम् । पञ्चा० १ विव० ।

विषयसूचना—

- (१) एकविधादिसम्यक्त्वप्रतिपादकद्वारनिरूपणम् ।
- (२) सम्यक्त्वं कतिविधम् ।
- (३) पञ्चविधादिसम्यक्त्वनिरूपणम् ।
- (४) सांयकतस्यदर्शनविषयकसम्यक्त्वानिरूपणम् ।
- (५) नामनिष्पन्नलक्षणतस्य सम्यक्त्वविधानस्य नि-
क्षेपः ।
- (६) भावसम्यक्त्वप्रतिपादनम् ।
- (७) सम्यक्त्वदार्ष्टान्तिकयोजना ।
- (८) कर्मानिकं जनुमनाः सम्यग्दर्शने प्रयतेतति निदर्शनम् ।

(६) ब्रह्मधर्मः सम्यक्त्वमूलक इत्यवसरे सम्यक्त्वानिरू-
पणम् ।

(१०) सम्यक्त्वफलम् ।

(११) कर्मक्षेत्रादिप्रपञ्चसारविचारपरिग्रहागेन सम्यक्त्व-
स्वरूपस्यैव प्रकाशने हतुनिर्दर्शनम् ।

(१२) सम्यक्त्वं मोक्षबीजम् ।

(१३) सम्यक्त्वमिदं किं कर्तव्यमिति सूत्रेण निदर्शनम् ।

(१४) सम्यक्त्वावाप्तौ यादृशेयं तन्निर्दर्शनम् ।

(१५) यस्य चैषा लोकवशा नास्ति तस्यान्याप्यप्रशस्ता
मतिर्नास्ति । अन्योऽपि तदनुसारी चतुर्दशपूर्व-
विदादिः सत्त्वहिताय परम्य आविद्यतीति नि-
रूपणम् ।

(१६) परमतव्युदामद्वारेण सम्यक्त्वमविवचलम् ।

(१७) यदि नामकर्मपरिष्कारमुदाहरन्ति ततः किं कार्यम् ।

(१८) दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकगतमर्थनिरूपणम् ।

(१९) किं विगणय्येतत् कुत्रादिनि निरूपणम् ।

(२०) भावतमसि वर्तमानस्य सम्यक्त्वं नासीत्, ना-
स्ति, न भावीति निरूपणम् ।

(२१) सर्वेषां नीथकराणामयमाशय इति निरूपणम् ।

(२२) भावकधर्मस्य मूलं सम्यक्त्वम् ।

(२३) अधुना प्रकृतयोजना ।

(२४) प्रकृतयोजनाव्यतिरेकनिर्दर्शनम् ।

(२५) सम्यक्त्वातिचाराः ।

(२६) भावकधर्मस्य सम्यक्त्वं मूलम् ।

(२७) कथं सम्यक्त्वं भवतीति निदर्शनम् ।

(२८) क्षीणदर्शनाऽपि सम्यग्दर्ष्टाः ।

(२९) सायिकं सम्यक्त्वं विशुद्धतरम् ।

(३०) निसर्गाधिगमाद्वा सम्यक्त्वात्पादः ।

(३१) सम्यक्त्वान्नः सप्तमन्त्रकृपाध्यायं गमनागमने नि-
पिडे ।

(३२) स्वरूपतः फलतश्च सम्यक्त्वनिरूपणम् ।

(३३) आत्मपरिणामरूपत्वेन लुप्तस्थानं दुर्लभ्यमिति लुप्त-
स्थलक्षणम् ।

(३४) सम्यक्त्वस्य प्रशमादिलिङ्गत्वम् ।

[१] इदानीम् ‘एगविहाइदसविहं सम्भर्तं’ ति
एकानपञ्चाशदधिकशततमे द्वारमाह—

एकविह दुविह तिविहं, चतुहा पंचविह दसविहं सम्भं ।

दव्वाहकारगाई, उवसमभेएहि वा सम्भं ॥ ६५६ ॥

एकविधं द्विविधं त्रिविधं चतुर्धा पञ्चविधं दशविधं सम्य-
क्त्वं भवतीति शेषः । तत्र एकविधं तत्त्वाधर्माज्ञानलक्षणं
सम्यक्त्वम्, एतच्चतुर्कमप्यविवाक्षितोपाधिभेदेन सामा-
न्यरूपत्वादवसीयते इत्यस्यां गाथायां न विवृते, द्विविधादि
तु न ज्ञायते इत्युल्लेखमाह—‘दव्वाइ’ इत्यादि, द्विविधं
द्रव्यादिभेदतः, तत्र च ‘दव्’ इति-स्वामात्रत्वाद् द्रव्यतो
भावतश्च । द्रव्यतो विशेषाधिदेशेण विशुद्धिकृता मिथ्यात्वपु-
द्गला एव, भावतस्तु तदुपपृष्टमोपजनितो जीवस्य जिनोक्तत्व-
कविपरिणामः । आदिशब्दः प्रकारान्तरेऽपि द्विविधत्वदर्शना-
र्थः, तेन नैकविकव्यवहारिकभेदतः पौल्लिकाऽथौल्लिकभेद-

तो नैसर्गिकाधिगमिकभेदोऽपि च त्रिविधमिति । तत्र ब्रह्म-
शालासंहनानुसृष्टं यथाशास्त्रं यथावत्संयमानुष्ठानरूपं मौ-
नम्-अधिकले सुतनुषु तं तत्त्वैक्यं सस्यकत्वं व्यावहारिकं तु
सस्यकत्वं न केवलमुपशमादिप्रकाशः शुभात्मपरिणामः,
किं तु-सस्यकत्वंतुपि । ब्रह्मज्ञानमोत्यादिः कारणे
कार्योपचारात्सस्यकत्वं तदपि हि पारंपर्येण शुद्धचित्ता-
मपवर्गमाप्तिहेतुर्भवतीति, उक्तं च—“ जं मोक्षं तं सधमं,
तस्मिह हाइ मोक्षं तु । निरुद्धयश्चो इयस्स तु, सधमं सम्म-
सहं वि ॥ १ ॥ ” व्यवहारनयमनर्मापि च प्रमाथं तद्वलनेव
तीर्षप्रवृत्तेः, अन्यथा तदुच्छेदप्रसङ्गात्, तदुक्तम्—“ जइ जित्तु-
मये पयउज्झता मा ववहारनिरुद्धयं सुयह । ववहारनयाउच्छेप,
तिष्ठुच्छेपओ हु ओयस्सं ॥ १ ॥ ” इति तथा अप्रतीतिमिथ्यात्वभाव-
सस्यकत्वमुपजगतपुद्गलवदनस्वरूपं सायोपशमिकं पौद्गलिकं
सर्वथा मिथ्यात्वमिथ्यात्वसस्यकत्वपुद्गलानां सायोपशमाज्ज्ञानं
केवलजीवपरिणामरूपं सायिकमोपशमिकं सापाद्गलिकं, नै-
सर्गिकाधिगमिकं पुनरपि वक्ष्यते, तथा त्रिविधं कारकादि
कारकरोचकदीपकभेदतः “ उचसमभेदहिं व ” इति—वाशब्दः
त्रैविध्यस्यैव प्रकारान्तरप्रदर्शनार्थः बहुवचने च गुणार्थे,
तत्तत्त्रिविधं चतुर्विधं दशविधं सस्यकत्वमुपशमादभेद-
भेदतीति, इदमुक्तं भवति—औपशमिकसायिकसायोपशमिक
भेदात् त्रिविधम्, औपशमिकसायिकसायोपशमिकसास्वा-
नभेदाच्चतुर्विधम्, औपशमिकसायिकसायोपशमिकसास्वा-
नवद्वकभेदात्पञ्चविधम्, एतद्व प्रत्येकं निसर्गाधिगमभे-
दाद्विधमिति । कथं पुनर्द्विविधादभेद सस्यकत्वमिवाह-
सस्यग-अवैपरित्यक्त आगमोक्तप्रकारेण न तु स्वमतिपरि-
क्षिप्तभेदिरिति भावः ।

अथानामेव गाथां स्फुटतरं व्याख्यायन्नाह—

एगविहं सम्मरुहं, निस्सगभिगमेहि तं भवे दुविहं ।

तिविहं तं खइयई, अहवा वि हु कारगाई य ॥ ६५७ ॥

एकविधम्-एकप्रकारमुपाधिभेदविषयया निर्भेदमित्यर्थः,
सस्यगुरुहिः सस्यगज्ञानसशर्यावपर्यासागसेन इमेव त-
त्त्वमिति निश्चयपूर्विका जिनेर्नादितर्जीवादिपदार्थेष्वभिप्रीतिः
जिनेर्ज्ञानुसारितया तत्त्वार्थेऽज्ञानरूपमकाविधं सस्यकत्व-
मिति भावः । तथा निसर्गाधिगमाभ्यां तत्त्वस्यकत्वं भवेद्
द्विविधं, तत्र निसर्गः स्वभावां गुरुपदेशादिनिर्गन्तस्तस्मा-
त्सस्यकत्वं भवति, यथा नारकादीनामाधिगमां गुरुपदेशादि
स्तस्मात्सस्यकत्वं भवतीति प्रतीतमेव । अयमभिप्रायः—तीर्थे-
कराद्युपदेशानमन्तरं स्वत एव जन्तोर्नैतकीपशमादिभ्यां
जायते तत्रिसर्गसस्यकत्वम् । यत्पुनस्तीर्थकराद्युपदेशाज-
नप्रतिमादर्शनादिब्राह्मणमिसोपपद्यतः कार्मोपशमादिना प्रा-
प्तुर्भवति तदधिगमसस्यकत्वमिति, तथा त्रिविधं तत्त्वस्यकत्वं
सायिकार्ताद, अथवा-त्रिविधं कारकादि ।

तत्र सायिक-सायोपशमिकं व्याख्यातुमाह—

सम्मत्तमीसमिच्छ-सकम्मखयओ भयंति तं खइयं ।

मिच्छत्तुओवसमा, खओवसमं ववइसंति ॥ ५८ ॥

सस्यकत्वमिथ्यात्वकर्मसायाज्ज्ञानं तीर्थकरगलधराः।
कर्मैकं सस्यकत्वं द्विविधम्-नैसर्गिकं, कर्मोपशमिकं-अथवा-

निर्मूलोच्छेदेन निवृत्तं सायिकम्, अयमर्थः—अनन्तानुबन्धि-
कपायचतुष्टयानन्तरं मिथ्यात्वमिथ्यात्वसस्यकत्वपुद्गलस्य कि-
ञ्चिदसैनमोहनीयकर्मणि सर्वथा क्षीणे सायिकं सस्यकत्वं
भवतीति, तथा मिथ्यात्वमोहनीयकर्मण उद्गीर्णस्य सायाज्ज्ञ-
दीर्णस्य चोपशमात्सस्यकत्वरूपतापन्निलक्षणान्नृक्कर्मभेदा-
यस्वरूपाश्च सायोपशमिकसस्यकत्वं इयद्विशिष्ट-कथयन्ति ।
इदमुक्तं भवति—यदुद्गीर्णमुदयमागतं मिथ्यात्वं तद्विपाका-
द्येन वदितवत् क्षीणं—निर्जीर्णं, यच्च नृक्कर्मसायामनुद-
यागतं वर्तते तदुपशान्तम् । उपशान्तं नाम-विष्कम्भिताद्-
यमपनीतमिथ्यात्वभावं च । मिथ्यात्वमिथ्यात्वपुद्गलावस्थित्य-
विष्कम्भितोदयं, शुद्धपुद्गलाभित्य पुनरपनीतमिथ्यात्वस्वभाव-
मित्यर्थः । तदेवमुद्गीर्णस्य मिथ्यात्वस्य क्षयण, अनुद्गीर्णस्य
चोपशमेन निवृत्तत्वात् स्फुटतरसं शुद्धपुद्गलस्य मिथ्यात्व-
मपि सायोपशमिकं सस्यकत्वमुच्यते । शाधिता हि मिथ्या-
त्वपुद्गला अतिस्वच्छवस्त्वमिह दृष्ट्यर्थावस्थितस्वच्छ-
ध्यवसायरूपस्य सस्यकत्वस्यावारकान न भवन्ति अनस्तेऽ-
प्युपचारतः सस्यकत्वमुच्यन्ते इति । प्रथमं १४६ द्वार । आ० ।

(२) अथ तत्त्वस्यदर्शने कतिविधमन आह—

उवसामग सासायण, खओवसमियं च वेदयं खइयं ।

सम्मत्तं पंचविहं, जह लवभइ तं तहा वोच्छं ॥ ६४ ॥

सस्यकत्वं पञ्चविधम्, तद्यथा—औपशमिकं सासादानं
सायोपशमिकं वेदकं सायिकं च । एतत्पञ्चप्रकारमपि यथा
लभ्यते तथा वक्ष्यामि । वृ० १ उ० १ प्र० ।

(३) संप्रति पञ्चविधं सस्यकत्वमाह—

वेययसम्मत्तं पुण, एयं चिय पंचइ विखिदिहं ।

सम्मत्तचरिमपोगल-वेयखकाले तयं होइ ॥ ६६२ ॥

एतद्व-पूर्वाक्तं चतुर्विधं सस्यकत्वं वेदकसंयुक्तं पुनः पञ्च-
धा-पञ्चविधं विनिर्दिष्टं-विशेषतः कथितं शीतरागः । तत्त्व-
वेदकसस्यकत्वं सस्यकत्वपुद्गलस्य बहुतरत्वात्पतस्य चरमपुद्ग-
गलानां वेदनकाल-प्राससमये भवति । वक्ष्यति-अनुभवति
सस्यकत्वपुद्गलानीति वेदका-नुभविता तदर्थान्तर्भूतत्वा-
त्सस्यकत्वमपि वेदकम्, यथा आह्वयन इत्याहारकं तथा वे-
द्यत इति वेदकम् । इदमत्र तात्पर्यं-क्षपकश्रेणि प्रतिपन्नस्या-
नन्तानुबन्धिकायाचतुष्टयमपि क्षपयित्वा मिथ्यात्वमिथ्यात्व-
पु सवथा क्षापेत्तु सस्यकत्वपुद्गलमुद्गीर्णोद्गीर्णोद्गीर्णमिति निर्ज-
रयते निश्चिन्तोद्गीर्णोद्गीर्णस्य चरमप्रसङ्गात्पतमान्सायि स-
स्यकत्वपुद्गलानां किञ्चिदपि वेद्यमानत्वात्तद्वदं सस्य-
कत्वमुपजायते इति । अत्राह—नन्वेवं सति सायोपशमिकान-
सहास्य कां विशेषः ? सस्यकत्वपुद्गलानुभवस्योभयभ-
पि समानत्वात्, सत्यं, किञ्चित्दशोर्वादनपुद्गलानुभूतिमप्रो-
क्तम्, इतरं तु उद्दिनानुद्दिनपुद्गलस्येनन्मात्रः प्रकृतो विशेषः,
परमाधेतस्तु सायोपशमिकमेवेदं, चरमप्रासशान्तां पुद्ग-
लानां सायाकचरमप्रासवर्तिनां तु मिथ्यात्वभावापगमलक्ष-
णस्योपशमस्य लक्षणवतिनि ।

अथ दशविधं सस्यकत्वमाह—

एयं चिय पंचविहं, निस्सग्गाभिगमभयओ दसहा ।

अहवा निस्सगुरुहं, इच्छइ जमभमे भविअं ॥ ६६३ ॥

यन् उस्तीति प्रतिपद्यतेऽनेनेति सम्यक्त्वञ्चद्वन्द्वेन, न चाङ्गारम-
हंकारेणैव परमार्थस्त्वसाद्विसम्पत्तवाद् व्यभिचारिता शङ्कया
तत्त्विकानामेतेषाम् इहाधिभूतान् । तस्य च तथाविधा-
नामभाससंभवादिना । इह प्राकृतस्वास्तिगमनम्भिमिति स्वी-
त्ये ? मूलद्वाराणां यथा च चतुर्ध्वजानां विश्वज्ञानं, चतुर्विधे अ-
ज्ञाने चतुर्ध्वजाने, त्रिविधे लिङ्गे त्रिलिङ्गम्, दशविधे विनया
दशविनयः, त्रिविधा शुद्धिश्चतुर्विधिरित्यादि व्युत्पत्तिर्हेया ।
त्रिलिङ्गे ध्यानुमिच्छा शुभ्रपा, सद्गोधाद्यन्वयनिबन्धनधर्मशास्त्र-
अथर्वणाङ्गुत्तर्यः । सा च वैदग्ध्यदिगुणवत्तद्वर्णनरक्तिकरगा-
नश्रवणरगादप्यधिकतमा सम्यक्त्व सति भवति । यदाह-
“ यना वैदग्ध्यधनः, कामाद्युक्तस्य कामिनाऽपि दृढम् । कि-
ञ्चरगधयवगा—द्विधका धर्मेशुनौ रागः ॥ ११ ॥ ” इति १ ।
तथा धर्मे—चारित्र्यलक्षणं रागः, श्रुतधर्मरागस्य तु शुभ्रपा-
पदेनैवाङ्गत्वात् । स च कर्मदोषात्तद्वर्णनस्यैव कान्तारा-
तुतुगतं युक्तत्वात् । कामकुलमाखण्युतमेतन्नामिलपादप्यति-
रिक्ता भवति । २ । तथा शूरवा—धर्मोपदेशका देवा-अहं-
न्तस्तेषां धैर्यावृत्त्यै तन्प्रतिपत्तिविश्रामणाभ्यर्चनादौ निय-
मोऽवश्यं कर्तव्यताङ्गीकारः । स च सम्पत्तये सति भव-
तीति । तानि सम्यग्गृह्ये धर्मधर्मिणोरभेदापचारात् सम्य-
क्त्वस्य लिङ्गात्, योजितस्त्रिलिङ्गः सम्यक्त्वं समुपपन्न-
स्तीति निश्चीयत इति भावः । वैद्यावृत्त्यनियमस्य च तयो-
भेदेन चारित्र्यशूरपत्वेऽपि सम्यक्त्वं सत्येवावश्यं भावि-
त्येऽपि नातिरन्तस्य गृह्येगुणस्थानकाऽभावप्रयोजकता-
द्भावात्, एतद्विचारित्र्यस्यापतमत्वेनाचारित्र्यतया विव-
क्षितत्वात् । समुद्धृतजानां संज्ञामात्रसङ्ख्याऽपि विशिष्टसं-
ज्ञाऽभावात्संज्ञात्वव्यपदेशवदिति । उपशान्तमोहादिषु तु
कृतकृत्यान्वाद्यो मात्तादमाविर्षापि फलतया सङ्ख्यान्त-
तेष्वप्येतयो व्यभिचारः । वैद्यावृत्त्यनियमश्चोपरिष्ठात् आ-
र्त्तविधिपाठेन दर्शयिष्यत इति ततोऽवस्यः । दर्शयित्वा च-
त्यान्यद्वैप्रतिमाः प्रवचने—जीवादिदत्तत्वे दर्शने—सम्यक्त्वं तद-
भेदापचाराच्छास्त्राणि दर्शनमुच्यते । एतेषु दशसु माङ्गिरसिमु-
खागमनासनप्रदानपथेपास्त्यर्जालिबन्धाद्या, पूजा-सत्काररूपा
वर्णः—प्रशंसा, तज्जनमुज्झासनम्, श्रवणं चादस्याश्लोषाया
वज्जने—परिहारः । आशतना—प्रतीपवर्त्तने तस्याः परिहारः ।
एव दशस्थानविषयत्वाद्दशविधा दर्शनविनयः, सम्यक्त्वं
सत्यस्य भावात् सम्यक्त्वाविनयः । त्रिशुद्ध्यां जिनं धीतरागं
जिनमतं स्यात्पदलाङ्घ्रितं जिनमतीत्यतश्च साध्यादीन्
मुक्त्वा शेषमकान्तप्रस्ते जगदीप संसारमयं कलवरप्रायम्,
असारमित्यर्थः, इति चिन्तया सम्यक्त्वस्य विशोध्यमान-
त्वादितार्त्तस्त्रः शुद्धय इति । पञ्च दोषा अत्र मूल एव च-
क्षयमाणाः, अष्टप्रभावनायां—प्रभवति जैनन्द्रे शासनं, तस्य
प्रभवतः पथोजकत्वं प्रभावना सा चाष्टधा प्रभावकभेदेन ।
तत्र प्रवचने द्वादशाङ्गं गणपिपटकं, तदस्यास्तीति प्राव-
चनी युगप्रधानागमः १, धर्मकथा प्रशस्ताऽस्यास्तीति ध-
र्मकथी, “ शिक्षादिस्वादिन् ” (शिक्षादिभ्य इन्) (धी सि०
७-२-४) आक्षेपणी १ विक्षेपणी २ संवैजयनी ३ निर्वेदनी ४
लक्षणां चतुर्विधां जनितजनमनःप्रमादो धर्मकथां कथयति
सः २, वार्त्तप्रतिवादिभ्यस्तथापत्तिरूपायां चतुर्ङ्गायां प-
रिवादि प्रतिपक्षज्ञापपूर्वकं स्वपक्षस्थापनार्थमवश्यं वदतीति
१२२

वादी ३, निमित्तं—वैकालिकलाभालाभप्रतिपादकं शब्दं,
तद्व्यधीतं वा नैमित्तिकः ४, तथा—विदुषामष्टमाद्यस्यास्तीति
तत्त्वो ५, विद्याः—प्रकृत्याद्यस्मिन् द्वाव विद्यायां ६, सिद्ध-
योऽज्ञानपादलपान्तकगुटिकाकर्षणयोः क्रयवध्नतयस्तामिः ।
सिद्धयति स्म सिद्धः ७, कवने गद्यपद्यादिभिः प्रवचनेष्वेतेष्वभि-
ति कविगद्यपद्यप्रवचनचक्रः ८ । एते प्रवचन्यादयोऽष्टौ, प्रभ-
वतो भगवच्छासनस्य यथायथं देशकालाद्यौचित्येन साहा-
य्यकरणान् प्रभावकाः, प्रभवन्ते स्वतः प्रकाशकस्वभावमेष प्र-
त्यस्तीति व्युत्पत्तेः तेषां कर्म प्रभावना इत्येव च मूलद्वाराणां या-
यामष्टौ प्रभावना यत्रति समासः । भूषणपञ्चकं—जिनशासन-
ऽहं दर्शनविषयं कुशलता—नेपथ्ये ? प्रभावना—प्रभावनमित्य-
र्थः । सा च प्रागष्ट्याऽभिहित्वा, यत्पुनर्ब्रह्मादानं तदस्याः
स्वपरापकारित्वेन तीर्थिकरनामकर्मनिबन्धनत्वेन च प्राधाम्य-
क्यापनार्थम् । ध० १ आधि० १३ सुषु ।

(५) अधुना नामानिष्पन्नानिस्त्रयायानस्य सम्यक्त्वाभि-
धानस्य निक्षेपे चिकीर्षुराह—

नामं ठवणं सम्मं, द्ववसम्मं च भावसम्मं च ।

एते खलु सम्मस्स, निवेखेवा चउविहं हाह ॥ २१७ ॥

अत्रार्थः सुगमः, भावार्थं तु सुगमं नामस्थापनाद्युदासेन
द्रव्यभावगतेर्निर्युक्तिकारः प्रानिपदादियुगाह—

अहं द्ववसम्मं एच्छा—गुलोभियं तेसु तेसु दवेसेसु ।

कयमंखयमेउते, पउत्तजहमिअज्झिमं वा ॥ २१८ ॥

अर्थात्—आतन्त्ये, ज्ञशरीरभ्यवश्याः व्यतिरिक्तं द्रव्यसम्य-
क्त्वात्मत्याह, एच्छागुलोभिमकम्—इच्छा—चतःप्रवृत्तिरभिप्रा-
यस्तस्यानुलोमम्—अनुकूलं तत्र भयनेच्छागुलोभिकं तच्च
तेषु तत्त्वच्छाभावात्तु कृत्यनामानु द्रव्येषु कृतापुपाधिभे-
देन सप्तधा भवति, तद्यथा—कृतम्—अपूर्वमिव निर्वर्तितं
रथादि, तस्य यथाऽवयवलक्षणनिष्पत्तेर्द्रव्यसम्यक्तुस्तन्नि-
मित्तचित्तस्वास्त्व्यापत्तः, यदर्थं वा कृतं तस्य शोभनाशुक्-
रगतया समाधानेहनुवाह्वा द्रव्यसम्यक् १, एवं संस्कृते-
ऽपि योज्यं, तस्यैव रथादिभेदजीर्णापाठापरावयवसंस्का-
रादिनि २, तथा यथोद्देश्ययोः संयोगा गुणान्तराधानाय
नापमदीय उपमाङ्गुर्वा मनःप्रतीत्यै ययःशर्करयोरिव तत्संयु-
क्तद्रव्यसम्यक् ३, तथा यत्प्रयुक्तं द्रव्यं लाभेहनुवादात्मनः
समाधानाय प्रभवति तत्प्रयुक्तद्रव्यसम्यक् ४, पाठान्तरं
वा—“उवउत्त” इति यदुपयुक्तम्—अभ्यवहन्तं द्रव्यं मनःसमाधा-
नाय प्रभवति तदुपयुक्तद्रव्यसम्यक् ५, तथा जडे—परित्यक्तं
यद्गारादि तत्प्रयुक्तद्रव्यसम्यक् ६, तथा दधिभाजनादि भिन्नं
सत् काकादिसमाधानात्पत्तं भिन्नद्रव्यसम्यक् ६, तथाऽपि-
कमांसादिच्छेदादिच्छेदसम्यक् ७, सर्वमप्यंतरसमाधानकार-
णत्वाद् द्रव्यसम्यक्, विपर्ययादसम्यगिति माधार्थः ।

(६) भावसम्यक्प्रतिपादनायाह—

तिविहं तु भावसम्मं, दंसण नाणं तथा खरिते य ।

दंसणवरणे तिविहं, नाणं दुविहं तु नायध्वं ॥ २१९ ॥

त्रिविधं भावसम्यक्—दर्शनज्ञानचारित्र्यभेदात्, पुनरप्येकैकं
भेदत आक्षेपे—तत्र दर्शनवरणे प्रत्येकं त्रिविधं, तद्यथा—

अनादिमिथ्यादृष्टकृतत्रिपुञ्जस्य यथाप्रवृत्तकरगुणीशेषक-
र्मणा देशानन्तरागमकाटिकाटिस्थितिकस्यापूर्वकरणाभि-
न्नप्रथममिथ्यादानुदयलक्षणमन्तरकरणं विधायानिवृत्तिक-
रणेन प्रथमं सम्यक्त्वमुत्पादयन् औपशमिकं दर्शनम् १.
इत्तं च—“ ऊसग्देसं दृष्टे-ल्लयं च यिउमहाइ वणद्वयो पण्ण ।
५५ मिच्छन्ताणुदरुण उवसमसम्मं लहइ जावा ॥ १ ॥ ” उप-
शमश्रेण्यां औपशमिकमिति २, तथा सम्यक्त्वपुद्गलोपप-
न्नजननाध्ययसायः क्षायापशमिकं २, दर्शनमोहनीयक्षयात्
क्षायिकं ३, चारित्रमन्युपशमश्रेण्यामौपशमिकं १, कपाय-
क्षयापशमात् क्षायापशमिकं चारित्रं २, चारित्रमोहनीयक्ष-
यात्क्षायिकं ३, ज्ञानं तु भावसम्यग् द्विधा ज्ञानद्वयं, तद्यथा-
क्षायापशमिकं क्षायिकं च । तत्र चतुर्विधज्ञानानुगुणीयक्षया-
पशमात् मत्यादं चतुर्विधं क्षायापशमिकं ज्ञानं, समस्तक्ष-
यात्क्षायिकं केवलज्ञानमिति । तद्वै त्रिविधेऽपि भावस-
म्यक्त्वं दर्शितं सति परश्चादयति—यद्यपि त्रयाणामपि
सम्यग्वाद्सम्भवे कथं दर्शनस्यैव सम्यक्त्ववादा कटा ?
यदिहाध्ययने व्यावर्त्यते, उच्यते—तद्भावभाविष्यादितर-
योः, तथाहि—मिथ्यादृष्टेन न स्तः, अत्र च सम्यक्त्वप्रा-
धान्यव्यापनाय अन्धनगराजकुमारद्वयेन बालाकुनाद्यवयो-
धार्थं दृष्टान्तमन्वत्तं—तद्यथा—उदयननराजस्य वीरसेन-
सुरसेनकुमारद्वयं, तत्र वीरसेनोऽन्धः, स च तस्याप्यस्या
गान्धर्वादिनाः कला प्राहितः, इतरस्यभ्यन्तरधनुर्वेदा लो-
कस्त्रास्यां पदवीमगमत्, एतच्च समाकर्तुं वीरसेननापि
राजा विज्ञप्तो यथाऽहमपि धनुर्वेदाभ्यासे विदधे, राज्ञा-
ऽपि तदाग्रहमवगम्यानुज्ञातः । ततोऽसौ सम्यग्गुणाध्यायाप-
देशात् प्रज्ञातिशयादभ्यासविशेषाच्च शब्दवधी सज्जं ।
तेन चारुदयीयनेन स्वभ्यस्तधनुर्वेदाविज्ञानक्रियणागमित-
चतुर्दर्शनसदसद्भावेन शब्दवधाव्यावष्टमात्परयलोपस्थाने
सति राजा युद्धायादेशं याचितः । तनापि याच्यमानेन
वितरे । वीरसेनेन च शब्दानुवाधतया परानीकं जज्झं,
परश्चावगतकुमाराण्यभावेमुक्तमालस्यासौ जग्धे, सुर-
सेनेन च विद्वत्तृत्तान्तेन राजानमापूच्छ्य निशितशरशत-
जालावष्टभपरानीकं मोचितः । तद्वैमभ्यस्तविज्ञानक्रिया-
ऽपि चक्षुर्धिकलत्वाञ्चालमभिप्रत्यकार्यसिद्धय इति ।

एतद्वै नियुक्ताकारो नाथयोपसंहर्तुमाह—

कुणमासो वि य किरियं, परिचयंतो वि मयणधणमोए ।

दितो वि दुहस्म उरं, न जिणइ अंधो पराणीयं ॥ १६ ॥

कुर्वन्नापि क्रियां परित्यजन्नापि स्वजनधनभोगान् दददापि
दुःखस्यारः न जयत्यन्धः परानीकमिति गाथार्थः ।

(७) तद्वै दृष्टान्तमुपदर्श्य दार्ष्टान्तिकमाह—

कुणमासो वि नियत्तिं, परिचयंतो वि मयणधणमोए ।

दितो वि दुहस्म उरं, मिच्छइदिट्ठी न मिज्झइ उआर ५ ॥

कुर्वन्नापि निवृत्तिम्—अन्यदर्शनाभिहितं, तद्यथा—पञ्च यमाः
पञ्च नियमा इत्यादिका तथा परित्यजन्नापि स्वजनधनभो-
गान् पञ्चाभिनतपश्चादिना दददापि दुःखस्यारः मिथ्यादृष्टेन
सिध्यति । तुरवधारणे, नैव सिध्यति, दर्शनविकलत्वाद्,
अन्धकुमारवत् अरुमर्थः कार्यरिज्ये । आचो १ ध्रु ४
अ १ ३० । कर्म ० । तद्वै येन कर्मणा मुनिर्नैव तस्यान-

धर्द्धाति तत् सम्यक्त्वं, किंविशिष्टं ? ‘स्वइयाइबुभेयं’
नि-क्षायिकादौ येषां त क्षायिकादयो बहवो भेदाः—प्रकारा-
यस्य तत्क्षायिकादि शब्देभेदम् । इहादिशब्दाद्वैदिकौपशमि-
कसास्वादनक्षायापशमिकप्रहणम् । एतद्व्याख्यानगाथाः—

‘स्वीणे दंसणुमेहे, निवडमि वि खाइये भवे सम्मं ।

वेयगमिह सत्त्वाइय, चरामल्लयपुगलण्णासं ॥ १ ॥

उवसमसेद्विगयस्म उ, होइ हु उवसामियं तु सम्मत्तं ।

जा वा अकयतिपुंजा, अस्खिर्वियमच्छो लहइ ससं ॥ २ ॥

उवसमसम्मत्ताउ, चइउं मिच्छं अपावमाणस्य ।

सासायणसम्मत्तं, तयंतगलमि छावलिं ॥ ३ ॥

मिच्छत्तं जमुइयं, तं स्वीणे अणुइयं च उवसंतं ।

मीसाभावपरिणयं, वेइज्जंतं स्खंभावसं ॥ ४ ॥”

इत्युक्तं सम्यक्त्वम् । कर्म ० । दर्श ० । आ ० म ० ।

त्रिविधं सम्यक्त्वं क्षायिकं क्षायापशमिकमौपशमिकं च ।
कल्प ० १ अधि ३ क्षण । कर्म ० ।

[८] यत एवं ततः किं कर्तव्यमेत आह—

तम्हा कम्माणीयं, जे तु मणोदंसणम्मि पयएजा ।

दंसणवअं हि मफलाणि होति तवनाणचरणाइ २२२ ।

सम्मत्तुप्पत्ती मा-वए य विरए अणंतकम्मसे ।

दंसणमोहकववण, उवसामंतं य उवसंतं ॥ २२३ ॥

खवए य स्वीणमोहे, जिणे य मेही भवे असंखजा ।

तच्चिवरीअं कालां, मंसिअगुणाइमेदीए ॥ २२४ ॥

आहारउवहिपूआ-इड्ढीमु य गाखेसु कइतवियं ।

एमेव वारसविहे, तवम्मि न उ कइतवं ममणां ॥ २२५ ॥

यस्मान्निर्जिह्वमूलान्पदं सम्यग्दर्शनमन्तरण न कर्म-
ल्लयः स्यात्तस्मात्कारणान् कर्मोनीकं जेतुमनाः सम्य-
ग्दर्शनं प्रयत्नेन, तस्मिन् सति यद्भवति तद् दर्शयति—दर्श-
नवतां हितैतौ, यस्मात् सम्यग्दर्शनिनः सफलानि—भवन्ति
तपोज्ञानचरणान्यतस्तत्र यन्मयता भाव्यमिति गाथार्थः ।
प्रकारान्तरेणापि सम्यग्दर्शनस्य तत्पुर्व्वकाणां च गुणस्थानका-
नां गुणमाविर्भावयितुमाह—‘सम्मत्तुप्पत्तिं’ इति सम्यक्त्वस्यो-
त्पत्तिः सम्यक्त्वोत्पत्तितत्पुर्व्वकाणां विवक्षितायामसंख्येयगुणश्रे-
णिर्भवेदित्युत्तरगाथाद्वान्ति क्रियामपेक्ष्य संख्यो लगयि-
तव्यः । कथमसंख्येयगुणा श्रेणिर्भवेदिति ?, आत्रोच्यते—इह
मिथ्यादृष्टयः देशानन्तरागमकाटिकाटिस्थितिकसत्यास्तं
कर्मोनीकर्त्तरमाश्रित्य तुरयाः धर्मप्रचक्षुःपञ्चसंज्ञास्तेभ्योऽ-
संख्येयगुणनिर्जराः ततोऽपि पिपुच्छुपुः सन् साधुसमीपं
जिगमिषुत्तस्मादपि क्रियाविष्टेः प्रचञ्चलतोऽपि धर्मे प्रतिपि-
न्तुरस्मादपि क्रियाविष्टेः प्रतिपद्यमानतस्मादपि पूर्व्वप्रतिपन्नो
ऽसंख्येयगुणनिर्जरा इति सम्यक्त्वोत्पत्तितत्पुर्व्वकाणां, तदन-
न्तरं विरताधिरिति प्रतिपत्सुः प्रतिपद्यमानपूर्व्वप्रतिपन्नानामु-
त्तरात्तरस्यासंख्येयगुणा निजरा योज्या, एवं सर्व्वविरतावगी-
ति ततोऽपि पूर्व्वप्रतिपन्नसर्व्वविरतः सकाशात् ‘अणेतकम्मसे’
इति पदेकदेशे पदप्रयोग इति, यथा भीमसेनो भीमः सत्य-
भामा भामा, एवमनन्तशब्दापलक्षिता अनन्तानुबन्धिनः ।
तं हि मोहनीयस्यांशाः भागाः, तांश्चक्षपयिषुरसंख्येयगु-
णनिर्जराः ततोऽपि लपकाः, तस्मादपि क्षीणानन्तानुबन्धिक-

पायः। एतदेव दर्शनमोहनीयत्रयं ऽभिमुखक्रियाकृद्धापवर्गत्रय-
मायोज्यं, ततोऽपि क्षीणसक्तत् क्षीणसक्त एवोपसम्भ-
र्याकृद्धोऽसंख्ययगुणनिर्जरकस्ततोऽप्युपशान्तमोहस्तसादपि
आरित्रमोहनीयक्षपकस्ततोऽपि क्षीणमोहः, अत्र आभिमुखा-
दि त्रयं यथासंभवमायोहनीयमस्मादपि जिज्ञा भवत्येकवली
तस्मादपि शैलश्रयस्थोऽसंख्ययगुणनिर्जरकस्तदेवं कर्मोन्ज-
रायै असंख्ययलोकाकाशप्रदेशप्रमाणनिष्पादितसंयमस्थान-
प्रचयोपात्तश्रेणिः सोत्तरात्तरयामसंख्ययगुणा, उत्तरात्तरप्र-
चर्द्धमानाध्यवसायकण्डकोपपन्नरिति । कालस्तु तद्विपरितो
ऽयोगिकेवलिन आरभ्य प्रतिलोमतया संख्ययगुण्या श्रेण्या
ज्ञेयः, इदमुक्तं भवति—यत्कालेन यावत्कर्मायोगिकवली क्ष-
पयति तावन्मात्रं कर्मसंयोगिकवली संख्ययगुणेन कालेन
क्षपयति, एवं प्रतिलोमतया यावद्वर्त्मपर्युच्छिद्युपस्तावन्नय-
मिति गाथाद्वयार्थः ।

एवमनन्तरेक्या नित्या दर्शनवतः सफलानि तपोज्ञानचर-
णान्यभिहन्तानि, यदि पुनः केनचिदुपाधिना विदधाति
ततः सफलत्वाभावः । कश्चासाधुपाधिस्तमाह—

आहारउवहिरुष्मा, इक्षुमु य मारवसु कइतविये ।

एमेव वारमविहे, तवुम्मि न हु कइतवे समखो ॥२२५॥

आहारश्च उपधिश्च पूजा च आदिश्रामयौपध्यादिका आ-
हारोपाधिपूजार्थयुक्तानामु निर्मितभूतः सु ज्ञानचरणक्रियां क-
रोति । तथा मारवसु त्रिषु प्रतिबद्धा यत्करोति तत् कृत्रि-
ममन्युच्यते, यथा च ज्ञानचरणयोगाद्वाराग्रथमनुष्ठानं कृ-
त्रिमं सप्त फलवद्भवत्येव स्वाह्वारभ्यन्तरे डादशप्रकारं तप-
स्यपीति । न च कृत्रिमानुष्ठायिनः श्रमणभावो न चाश्रमण-
स्यानुष्ठानं गुणवदिति । तदेव निरुपधेर्दर्शनवतस्तपोज्ञान-
चरणानि सफलानीति स्थितमनो दर्शने यतितव्यम् । दर्शने
च तत्त्वार्थध्रुवज्ञानं, तत्त्वं चापेक्षापगतकलङ्काशपदार्थास-
त्ताव्यापिशान्तिर्ज्ञानेति—इदमित्येवमादि । आचारो १ ध्रुवो ४
अ १ १० । कर्म ० । प्रातः ० ।

(६) साम्प्रते विंशतता गृहिधर्मव्याख्यानावसरः, स
च सम्यक्त्वमूलक इति प्रथमं सम्यक्त्वं प्रस्तूय तदेव
लक्षयति—

न्याय्यश्च सति सम्यक्त्वे-ऽणुव्रतप्रमुखग्रहः ।

जिनोक्तत्वेषु रुचिः, शुद्धा सम्यक्त्वमुच्यते ॥२१॥

सति-विद्यमानं सम्यक्त्वं-सम्यग्दर्शनं चकाराऽवैककारार्थो
भिन्नक्रमश्च, ततः सम्यक्त्वं सत्येवत्यर्थो लभ्यते । अ-
णुव्रतगुणव्रतशिक्षाव्रतानां प्रहोऽभ्युपगमो न्याय्यः-उपप-
न्नः, नवम्यथा—सम्यक्त्वं-ऽसति । निष्फलवप्रसङ्गात् ,
यथोक्तम्—“ सस्यानीवांषरक्षेत्रं, निक्षिप्तानि कदाचन । न
व्रतानि प्रगेहन्ति, जीव मिथ्यात्ववांसि ॥ १ ॥ संय-
मा नियमाः सर्वे, नाश्रयन्ते तेन पायजाः । क्षयकालान-
लेनव, पादपाः फलशालिनः ॥ २ ॥ ” इति । सम्य-
क्त्वमेव दर्शयति—“ जिनोक्तं ” इत्यादि, जिनोक्तं तत्त्वेषु
जीवाजीवादिपदार्थेषु या शुद्धा—अज्ञानसंशयविपर्यास-
निराकरणे निर्मला र्चा—अज्ञानं सा “ सम्यक्त्वमु-
च्यते ” जिनैरिति शेषः । तद्विशेषतो गृहिधर्म इति
पूर्वप्रतिज्ञातं सर्वत्र याज्यम् । नन्वित्यर्थं तत्त्वार्थध्रुवज्ञानं

सम्यक्त्वमिति पर्यवसन्नम्, तत्र अज्ञानं च तथेति
प्रत्ययः, स च मानसोऽभिलाषः । नवायमपर्यास-
काद्यवस्थायाभिप्रेत्ये, सम्यक्त्वं तु तस्यामपीष्टं, पट्याष्ट-
सायरोपमरूपायाः साद्यपर्यवसितकालरूपायाश्च तस्योक्त-
स्थितेः प्रतिपादनादिति कथं नापमवरोधः ? इत्यत्रो-
च्यते—तत्त्वार्थध्रुवज्ञानं सम्यक्त्वस्य कार्यं, सम्यक्त्वं तु मि-
थ्यात्वस्योपशमादिजन्यः शुभ आत्मपारिणामविशेषः । आह
च—“ स अ सम्पत्, पस्यसम्पत्तमोहणीअकम्माणुवअ-
णावसमकलयसमुत्थं पसमसंवगाइलिहे सुहं आयपरिणामे
पणत्तं । ” इदं च लक्षणेममनस्कपु सिद्धादिष्वपि
व्यापकम् । इत्थं च सम्यक्त्वं सत्येव यथोक्तं अज्ञानं
भवति, यथोक्तध्रुवज्ञाने च सति सम्यक्त्वं भवत्येवति
अज्ञानवतां सम्यक्त्वस्यावश्यम्भावित्वावपदशनाय कार्यं कार-
णोपचारां ह्रत्वा तत्त्वेषु रुचिरित्यस्य तत्त्वार्थध्रुवज्ञानमि-
त्यर्थपर्यवसानं न दोषाय । तथा चोक्तम्—“ जीवाइनवपय-
त्थं, जा जाणइ तस्स होइ सम्पत्तं । भावण सहहेते,
अयाणमाणे वि सम्पत्तं ॥ १ ॥ ” इति । नन्वेवमापि
शास्त्रान्तरे—तत्त्वत्रयाध्यवसायः सम्यक्त्वमित्युक्तम् ।
यतः—“ श्रीहं देवां गुरुणां, सुसागुणा जि-
णमयं पमाणं च । इहाइसुहो भावो, सम्पत्तं यिनि
जगगुरुणां ॥ १ ॥ ” [इति] कथं न शास्त्रान्तरवि-
रोधः ? इति चेन्न, अत्र प्रकरणे जिनोक्तत्वेवपु रुचि-
रिति यतिभावकाणां साधारणं सम्यक्त्वलक्षणमुक्तं,
शास्त्रान्तरे तु गृहस्थानां देवगुरुधर्मेषु पुण्यवोपास्यत्वा-
नुष्ठयत्यलक्षणोपायोगवशाद्वचगुर्धमेतत्त्वप्रतिपात्तलक्षणं स-
म्यक्त्वं प्रतिपादितं, तत्रापि देवा गुरुवच्च जीवतस्त्वे,
धर्मः शुभादेवै सर्वे चान्तर्भवतीति न शास्त्रान्तरवि-
रोधः । सम्यक्त्वं चाहर्द्धमस्य मूलभूतं यतो द्विचधं
त्रिविधेत्यादिप्रतिपत्त्या आहर्द्धादशवर्ती सम्यक्त्वोत्तर-
गुणरूपभेदद्वययुतामाश्रित्य त्रयोदशकांटाशतानि चतुर-
शीतिकोऽप्यः सप्तविंशतिः सहस्राणि द्व शते च द्व-
त्तरं भङ्गाः स्युः । एषु च [केवलं] सम्यक्त्वं विना
च नैकस्यापि भङ्गस्य संभवः, अत एव “ मूलं दारं मि-
त्यादि, पञ्चभावना वच्यमाणा युक्ता एवेति ॥ ४० २ अधि० ।

[१०] एतस्य फलं चैवमाहुः—

अंतोमुहुत्तमिने, पि फामिअं हुज्ज जेहिं सम्पत्तं ।

तेसि अवड्डुगुमल-परिअट्टो चेव सेमारां ॥ १ ॥

सम्पदिद्वी जीवां, गच्छइ नियमा विमाणवासीसु ।

जइ न विगयसम्पत्तो, अहव न बद्धाउओ पुर्वि ॥२॥

जं सकइ ते कीरइ, जं च न मकइ दयम्मि सहहणा ।

सहमासो जीवां, वच्चइ अयरामरं ठाणं ॥ ३ ॥

शिर्यव्युत्पादनार्थं चैधमुपाधिभेदेन सम्यक्त्वभेदेन—
दर्शः, तेन कांचकपाश्चिद्वदमर्माधेऽपि न क्षतिरित्युक्त-
राध्ययनवृत्ती । यथा च नान्तर्भावस्तथाज्ञानस्याभिः, त-
थापि नैतदन्यतरत्वं सम्यक्त्वलक्षणं, दृष्ट्वा तच्चक्षिपय-
भेदेन परिगणनस्याशक्यत्वात्, क्वचः प्रीतिरूपत्वेन वीत-
रागसम्यक्त्वेऽव्याप्तश्च । दसविधं सारागसम्पत्तदेसणं पण-

ते ' इति आनाङ्गसूत्रस्य सारस्येन सारागस्यैव कथयैव ल-
क्ष्येन च रागस्यानुगतत्वेन लक्ष्यभेदाङ्गलक्षणभेदोऽप्यवम-
नुसरणीय इति । वस्तुना लक्षणमिह लिङ्गं व्यञ्जकमिति यावत्
व्यञ्जकस्य च वक्ष्यव्यञ्जकधर्मात्कोकयन्नुगमऽपि न दोषः ।
अत एव च- 'नाणे च दैत्येण खेवं' इत्यादिना कान्तैश्चनकारि-
तपःप्रधुनीनामनुगतानामेव जीवस्वरूपव्यञ्जकस्यरूपजीव-
लक्षणत्वम् । उक्तलिङ्गं विनाऽपि लैङ्गिकसदृशैवऽप्यविरोध-
ः । यदादुरध्यात्ममतपरीक्षायामुपाध्यायशशिजयनग-
यः- ' जं च जिह्वलक्षणे नं, उग्रदृष्टं तस्य लक्षणं लिङ्गं ।
तेन विना सो जुज्जह, धूमेण विना हुआसु च्व ॥ १॥ "
ति । एवं च रुच्यभावेऽपि धीतरागसम्यक्त्वसङ्गावाप्त-
मिति । व्यङ्ग्यं चैकमनार्थलक्षणमात्रादिगुणैकरसस्यमा-
त्रं शुद्धात्मपरिणामरूपं परमार्थोऽप्यान्वयमनुभवगम्यमेव
सम्यक्त्वम् । तदुक्तं धर्मवीजमाधिरूप्योपदेशपदे- " पाथम्य-
कलेअमिणे, अगुहवगमं नु सुद्धमावाणं । भयव्यकरं ति
गुरुं, बुद्धाहं सयमेव विण्णं ॥ १॥ " ति । स्वयमिति
निर्जाययोगतः, शुद्धादीरसमाधुर्यविशेषाणामिवानुभव-
व्यनाख्येयत्वात् । उक्तं च- " इच्छुलीगुहादीनां, माधुर्यस्या-
न्तरं महत् । तथापि न तदाख्यातं, सरस्वत्याऽपि पार्यंतं
॥ १॥ " इति । यदि च धर्मवीजस्याप्येवमनुभवगम्यत्वं,
का वाक्ता तदि भवशनसहजबुलमस्य साक्षात्मात्रफलस्य
आरिचैकप्रागभ्य सम्यक्त्वस्य ? इति शुद्धात्मपरिणितस्वरू-
पे हि तत्र नातिरिक्तप्रमाणानां प्रवृत्तिः । उक्तं च शुद्धात्मस्व-
रूपमाधिरूप्याकारस्यै- "सर्वे साराणि अहृति, तका जयं य
विज्जह, महं तस्यं य गाहिसा " इत्यादि, तदेतद् आ-
नादिगुणसमुदायाद्भेदादिना विवेकयितुमशक्यमनुभ-
वगम्यमेवेति स्थितम् । अत्र पद्यं- " न भिन्ने नामिन्ने
हामयमपि नो नाप्यनुभयं, न वा शास्त्र्यायाङ्गवति भ-
जनाभाजनमपि । गुणासीने लीने निरवधिधिधिष्यजनपदे,
यदेतस्म्यक्त्वं तदनुकुरुते पानकसम् ॥ १॥ न के-
नाप्याख्यातं न च परिचितं नाप्यनुमितं, न चाथोदापन्नं
कचिदुपमितं नापि विबुधैः । विशुद्धं सम्यक्त्वं न च
इति न नालिङ्गितमपि, श्रुतस्यन्तर्गोतिरिक्तपधिसमाधौ
स्मृद्वितम् ॥ २॥ " इत्यलं प्रसङ्गेन । प्रकृतमनुसरामः ।
निस्सर्गाधिगमयोऽसंयोरप्येकमस्तरङ्गं कारणमाह- 'मि-
थ्यात्वपरिहायेव- 'मिथ्यात्वं जिनप्रणीतस्वविपरीत-
अज्ञानलक्षणं, तस्य परिहायेव सर्वथा त्यागं त्रिविधं
त्रिविधं प्रत्याख्यानं निति यावत् । आह च- ' मिच्छुत्त-
पञ्चकमणं ' निर्विहं निर्विहणं नाप्यव्वं ' ति । ध० २ अधि० ।
वेधो बुलमः सम्यक्त्वपरिणाम इह इत्युक्तं तद्भाष्यं यत्प्र-
तिपत्स्याः मनागसत्त्वमि भवति तत्प्रतिपत्ताच्च येषां प्रतिपत्ति-
र्बिधया तदि शक्यत्वेन वाक्बुध्य इयास्तानुपादित्यर्थः ।
सर्वेश्वरस्य शास्त्रस्य मूलबीजकत्वात् देवादिहाराण्यजकप्रति-
पादिकमिमां गाथामाह-

देवो धम्मो मग्गो, साहू तत्ताणि चैव सम्मतं ।

तच्चिवरीयं मिच्छ-तदंसं देसियं समए ॥ ५ ॥

दीप्त्यत-सूयते च कश्चित्पूर्वभयमुपरपरोपात्ततीर्थक्या-
अकर्मोदयतो नमः । त्रिविधप्राधिपत्येऽश्वरमर्थाधिपति-

भिरिति द्वैः, सम्यक्त्वमिति-पूर्वपदस्यैव संबन्धवैककारस्य
च पूर्वपदस्यस्य ततश्च भयमानविशेषणकदम्बकमुक्त ए-
व सम्यक्त्वं भवतीति गम्यते इत्यभूतत्वताविशेषप्रति-
पत्तौ च प्रायः सम्यक्त्वमुदित्यतः कारणं कार्योपचारादि-
तमुपगम्यास इत्येवं सर्वपदार्थापि भावनीयम् । गुणैरिगर्त्तादिप्र-
पत्ताद्धारयतीति भ्रमः । सर्ववित्प्रणीता हिंसदिलक्षणः
सोऽपि सम्यक्त्वमिति-मोक्षलक्षणमहानगरस्य मार्ग इव
पन्था इव मार्गः सम्यग्ज्ञानादि, सोऽपि सम्यग्ज्ञानद-
र्शनचरित्रमोक्षं, साधयन्तीति साधवः तेऽपि च सर्व-
विदुर्वाच्यत्वेन यथावास्थितवस्तुस्तमास्वरूपाविर्भावकानि
तत्कानि जीवादीनि तानि च सम्यक्त्वं भवतीति योज्यम् ।
सर्वत्र चकाराऽनुक्तसमुच्चयार्थः । एवकाराऽप्यथावर्थास्तौ
च योजितवैधः । तद्विपर्यये मिथ्यात्वदर्शनामिति-इत्यभूत-
त्वधर्ममार्गसाधुतस्वविपरीत-विपर्ययः स चाक्षप्रणीत-
त्वेन शिवसौख्यत्वात्तत्र प्रत्यनहत्वात् मिथ्यादर्शन-विपरी-
तदर्शनामिति यावदिति, दर्शितं सम्य-सिद्धान्तं तीर्थकृ-
णधरादिभिरिति आद्यहारागाथासमासार्थः । दर्श० ४ तत्त्व ।
पं० सं० । कर्म० ।

औपशमिकसम्यक्त्वं तुपशमभेदायां प्रथमसम्यक्त्वलाभे वा
भवति जीवस्य । उक्तं च- "उपसामगं सदिगय-स्स होइ उच-
सामिधं तु सम्मतं । जो वा अकयांतपुंजा, अखविमिच्छो
लहइ सम्मं ॥१॥ " ननु ज्ञायोपशमिकौपशमिकसम्यक्त्वयोः
कः प्रतिविशेषः, उच्यते ज्ञायोपशमिक मिथ्यात्वदलिकवेदं
विपाकतो नास्ति प्रदशतः पुनर्विद्यते, औपशमिकं तु प्रदश-
तोऽपि नास्तीति विशेषः । कर्म० ३ कर्म० । सूत्र० । ('कि-
रियावाह' शब्दं तृतीयभागे ३५६ दृष्टं कालादिवादिनां
चक्रव्यता गता ।)

(११) कर्मज्ञादिप्रपञ्चसारविचारपरित्यागेन सम्यक्त्व-
स्वरूपस्यैव प्रकाशने णुमाह-

सुयसायरो अपारो, आउं थोवं जिया य हुम्मेहा ।

तं किं पसिबिखयव्वं, जं कज्जरं व थोवं च ॥३॥

धृतमङ्गादिभेदभिन्नं जिनागमः तदेव सागरः भुतसागरः,
अपारोऽप्येन्नोऽतिबहुत्वात् आयुर्जीवने स्तोत्रं-स्वल्पम्,
जीवाः-प्राणिनः अशब्दः पुनरर्थस्ततः किमिह-तत् किम-
पि शिस्तित्वमभ्यसनीयं यत् कार्यकरममुष्यस्यैव प्रयोजन-
निष्पादकं तत्, अयमर्थः-भुतसागरोऽपारो निःसीमा आयु-
रपि तदधिगमहेतुकं स्वल्पं, सामेतपुरुषोपपन्ना माया बधे-
शतान्तर्गतत्वात्, जीवाश्च पुनस्तद्वन्तारं हुम्मेवसः तद्व-
गमेतुबुद्धिकलाः पूर्वपुरुषोपपन्नाऽल्पमतिस्वादिस्वभावे
यद्वार्थक्याकारि अल्पं च तद्वार्थक्यकार्यमिति गाथार्थः ।

सम्यक्त्वस्यैव बुलभत्ववर्णनद्वारत्वेकान्ततः

कार्यकारितामाह-

मिच्छुत्तमहामोहोऽन्धारमूढाण एव जीवाणं ।

पुष्पिहं कहं वि जायइ, दुग्गहं सम्मतपरिणामा ॥४॥

महोपासी मोहश्च महामोहो मिथ्यात्वमेव महामोहः त-
स्मात्तेन वाऽन्धकारं सम्यक्त्वस्यावरणे तस्मिन्नेन च मूढाः
मिथ्यात्वमहोपासीन्धकारमूढास्तेषाम्, अत्रत्यस्मिन् जिन-
शासने वेतुर्दृष्टात्मकं वा लोके जीवानां भयप्राणिनां पु-

एवैः सम्यग्दर्शनाचरणक्षयापशमसमूहैः कथमपि महता कष्टेन जायते-समुपपद्यते तुल्यो-दुराप एव सम्यक्त्वपरिणामो मिथ्यात्वापयोगेन यथावास्थानवस्तुस्वरूपानुष्ठान-लक्षणैः अयमभिप्रायः-अनाद्यनन्तक पर्यटतां मध्यप्राणिनामपि मिथ्यात्वमाहमाहितानां सकलमलकलङ्घविकलशिव-सुखनरुचीजं ततः सम्यक्त्वपरिणाम एव दुर्लभः, यतः-“रा-जन्ति भूतिविपुलं सुरसंपदश्च, नागैश्चन्द्रपद्मसुखमसौ-क्यहेतुः । मातङ्गपुरगारथसन्ततिश्च, नाथो वराश्च कुचकुम्भ-भरावाक्खलाः ॥ ६ ॥ अन्यच्च चारु यदिहास्ति शुभं शुभानां, संसारपारगमनैककरं विमुच्य । सहर्शनं जिनगुरुप्रतिपत्तिह-तुः, नैवास्ति तुल्यभमहो भुवनंऽखिलेऽपि ॥ ७ ॥” दर्श० ४ तत्र ।

इदमव निदर्शनमङ्गुल्योपदिशन्नाह—

इय सत्वेण वि सम्मं, सङ्गं अप्यसित्यं सह जगत्स ।

नियमा परिहरियच्च, इयरस्मि सतचर्चिता तु ॥ १७ ॥

इति—श्रीमद्भारवर्जमानस्यामना चेत्यर्थः सर्वेणापि-सम-स्तनारपि जिनभयनानि विधानार्थिना—संयमार्थिना वा न कतरंलैवत्यर्थः अप्रतिनिकं परिहृत्तव्यमिति यागः, कथं न सम्यग्भावशुद्ध्या, किंभूतं तदित्याह-शक्यं शक्यं परिहारमव-नन्वाशक्यमानं तस्य परिहर्तुमशक्यत्वाद्वाशक्ययानुष्ठानापे-शरूपत्वात् ‘अप्यसित्यं’-ति अप्रतिनिवाप्रतिनिकं सकृन् सदा सर्वकालं जनस्य-लोकस्य नियमाच्च तथा परिहर्तव्यं वर्जनीयमितरस्मिन्नशक्यपरिहारे प्रीतिकं स्वतत्त्वाचिन्ता तु स्वस्वभावपर्यालोचनमेव विधेयम् । दर्श० १ तत्र ।

इदानीं सम्यक्त्व एक आदराधानाय दृष्टान्तदार्ष्टान्तिको-पदर्शनपूर्वकं सम्यक्त्वमाहात्म्यवर्णनद्वारंणापदिशन्निर्मां गा-थमाह—

कुणमाणो विहिकिरियं, परिक्षयंतो वि सयणधनभोगे ।

दितो वि दुहस्म उरं, न जयइ अंधो परासीयं ॥ १८ ॥

व्याख्या—कुर्वन्नपि—विधातोऽपि क्रियां-प्राणापहार-कारिप्रहरणप्रक्षेपादिकां परित्यजन्नपि स्वजनधनभोगान्-तन्प्रतिबन्ध हि सम्यग्वापारासंभवाच्च साध्यसिद्धिः संभ-वति, ततस्तन्प्रतिहार इहाच्यते, द्वादपि दुःखस्योरः न जयत्यन्धः परानीकं परसैन्यं परम्पराभवकारि समरमूल-कारणनयनराहितत्वात्तस्येत्यन्वयार्थः । दर्श० ४ तत्र ।

(१८) सम्यक्त्वं मोक्षबीजम्—

सम्मं च मोक्षबीजं, तं पुण भूअत्यसहणरूपं ।

पसमाहिलिगगम्मं, सुहाय परिणामरूपं तु ॥ १०२८ ॥

सम्यक्त्वं च मोक्षबीजं वर्तते, तत्पुनः स्वरूपेण भूतार्थ-अज्ञानरूपं तथा प्रशमाद्विलिङ्गगम्यमेतत् । शुभात्मपरिणा-मरूपं जीवधर्म इति गाथार्थः ।

तस्मि सह सुहं नेअं, अकलुसभावस्स इदि जीवस्स ।

अणुबंधो य सुहो खलु, धम्मपवत्तस्स भावेण ॥ १०२९ ॥

तस्मिन् सति सुखं ह्य-सम्यक्त्वं कलुषभावस्य हानि-जीवस्य शुद्धाशयस्य, अनुबन्धश्च शुभः खलु तस्मिन् सति धर्ममवृत्तस्य भावनं-परमार्थेनिति गाथार्थः ।

भूअत्यसहणरूपं, च होइ भूअत्यवायगा पायं ।

१०३

सुअधमाओ सो पुण, पहीणदोस्स वयणं तु ॥ १०३० ॥

भूतार्थभ्रजानं च सम्यक्त्वं भवति भूतार्थबाधकात् प्राय इति भुतधर्माद्-आगमात् । स पुनः प्रतीकदोषस्य बन्धनमेवे-ति गाथार्थः । पं० व० ४ द्वार । (नयेतु मिथ्यात्वसम्यक्त्वं ‘णव’ शब्दे चतुर्थभागे १८६७ पृष्ठे उक्तम् ।) अनाभिकान्तसंयोगस्य भावतमसि वर्तमानस्य सम्यक्त्वलाभा नास्तीत्युक्तम् ।

(१३) तदेव सूत्रानुगमयातेन सूत्रेण दर्शयति—

सत्त्वे पाणा सत्त्वे भूया सत्त्वे जीवा सत्त्वे सत्ता न हंतव्या न अजावियव्या न परिधितव्या न परियावेयव्या न उदेयव्या, एस धम्मं सुद्धे निद्धं समिच्च लोयं खेयसे-हिं पवेइए, तं जहा-उट्टिएसु वा अणुट्टिएसु वा उवाट्टिएसु वा अणुवट्टिएसु वा उवरयदंडेसु वा अणुवरयदंडेसु वा सोव-हिएसु वा अणोवहिएसु वा संजोगरएसु वा असंजोगरएसु वा, तच्चं चेयं तहा चेयं अस्सिं चेयं पवुच्चइ । (सू० १२६५)

सर्वेऽपि प्राणिनः पर्यायशब्दावादिना न हन्तव्याः द-एडकशादिभिः नाह्नापयितव्याः प्रसह्याभियोगदानतः, न परिप्राह्या भृत्यदासदास्यादिममत्वपरिग्रहतः, न परिता-पयितव्याः शरीरमानसर्पाङ्गात्पादनतः, नापद्रावयितव्याः प्राणव्यपरोपगतः एषः—अनन्तराङ्गा धर्मः, दुर्गं-त्यगलासुगतिसोपानेदयः । अस्य च प्रधानपुरुषार्थत्वा-द्विशेषणं दर्शयति—शुद्धः—पापानुबन्धरहितः न शा-क्याधगजातीनामिवैकान्द्रियपञ्चेन्द्रियवधानुमतिकलङ्काङ्कितः तथा नित्यः—अप्रच्युतिकरः, पञ्चस्वपि विदेहेषु स-दाभवनात्, तथा शाश्वतः शाश्वतगतिहेतुत्वात्, य-द्विवा नित्यत्वाच्छाश्वतो, न तु नित्यं भूत्वा न भवति, भवत्यवन्, अभूत्वा च नित्यं भवति घटाभाषयदिति, अयं तु त्रिकालवस्थायीति, अमुं च लोकं—जन्तु-लोकं दुःखसागरावगाढं समेत्य-न्नात्वा तदुत्तराण्य खेदकैः—जन्तुदुःखपरिच्छेदुभिः प्रवर्धितः—प्रतिपादित इति, एतच्च गौतमस्यामो स्वमनीषिकापरिहारेण शिष्यमतिस्त्वै-यार्थं यमापि ।

एनमेव सूत्रोक्तमर्थं निर्युक्तिकारः सूत्र-

संप्रशकन गाथाद्वयन दर्शयति—

जे जिणवरा अइया, जे संपइ अणाणए काले ।

सत्त्वे वि ते अहिंसं, वदि सुवदिहिंति वि वदिति ॥ २२६ ॥

छप्पिय जीविकाए, णो वि हणं णोऽवि अ हणाविज ।

नोऽवि अ अणुमभिजा, सम्मचत्तसे निज्जुत्ती ॥ २२७ ॥

गाथाद्वयमपि कष्टम् । तीर्थकरांपदेशश्च परोपकारितया तत्त्वाभाष्यादेव प्रवर्तमानो भास्करादय इव प्रबोध्य विशेष-निर्गन्तव्या प्रवर्तनं, तद्यथादिना दर्शयति—“तं जहा-उ-ट्टिएसु वा” इत्यादि, धर्मविरागयाचना उत्थिता-ज्ञान-दर्शनचारित्र्याद्योगवन्तः, तद्विपर्ययानुन्विताः, तेषु नि-मित्तभूतेषु तादृशस्य भगवता सर्वेर्वादिना त्रिजगत्पतिना धर्मः प्रवर्धितः, एवं सर्वत्र लग्नयितव्यम्, यद्विवा-उत्थि-

तानुत्थितेषु द्रव्यतो निरखणानिरखणेषु , तत्रैकादशसु ग-
णधर्मेभ्यस्तथैव वीर्यवर्द्धमानस्याभिना धर्मः प्रवर्द्धितः ,
तत् उपास्थिता धर्मं शुश्रूषवा जिघृक्षुषो वा तद्विपर्ययेणानुप-
स्थितास्तोष्विति । निमित्तसप्तमी चयम्-यथा ' चर्मणि द्वी-
पिनं हन्ती ' ति, ननु च भावापास्थितेषु चिह्नानिपुत्रादि-
ष्वेव धर्मकथा युक्तामती अनुपास्थितेषु तु कं गुणं
पुष्पाति ? , अनुपास्थितेष्वपीन्द्रनागादिषु विचित्रत्वात्कर्म-
परिणतः क्षयापशमापादनाद् गुणवत्त्वेति यत्किञ्चिदन्त-
प्राणिन आत्मानं वा दग्दयतीति दग्दः , स च मनोवाक्का-
यलक्षणः , उपरतो दग्दो येषां त तथा, तद्विपर्ययेणानुपरत-
दग्दः , तेषुभयरूपेणैव । तत्रापरतदग्देषु तत्स्थैर्यगुणान्त-
राधानार्थं देशना, इतरेषु त्परतदग्दव्याधेयमिति । उपधी-
यत—संगृह्यत इत्युपाधिः , द्रव्यतो हिरत्यादिः , भावनो
माया । सह उपाधिना वर्तन्त इति सोपधिकास्ताद्विपर्ययेणा-
नुपधिकास्तोष्विति, संयोगः—सम्बन्धः पुत्रकलत्रमित्रादि-
जनितस्तत्र रताः संयोगरतास्ताद्विपर्ययेणैकत्वभावनाभा-
विता असंयोगरतास्तोष्विति, तद्वत्समयरूपेणैव यद्गुण-
वता धर्मदेशनाऽकारि तत् तथे—सत्यमर्तदिति, चश-
ब्दा नियमाधेः , तथ्यमेवैतद्गुणवद्भवन्म । यथाप्रक्राप्तवस्तु-
सङ्गावाप्तस्थिता वचसो भवन्तीत्यतो वाक्यमाप तथेवात
वर्शयति-तथा चैतद्गुणस्तु यथा भगवान् जगाद् । यथा-सर्वे
प्राणा न हन्तव्या इत्यादि, एवं सम्यग्दर्शनं धृद्धानं विधे-
यम् , एतच्छास्त्रमधेव मौनीन्द्रप्रवचनं सम्यग्मात्तमार्गवि-
धायिनि समस्तदम्प्रबन्धोपरतं प्रकर्षेणोच्यतं प्रोच्यत
इति, न तु यथा अन्यत्र ' न हिंस्यान्मसर्वभूतानि ' त्यभि-
धापान्यत्र वाक्यं यत्प्रशुश्रूषधर्भ्यनुज्ञानात् पूर्वोत्तरवार्धति ।

(१४) तद्वे सम्यक्त्वम्बरूपमभिधाय तद्वार्ता यद्विधेयं
तद्दर्शयितुमाह—

तं आह्वतु न निहे न निक्षिपेयं जागितु धर्मं जहा तथा,
दिद्विहे निर्वेयं गच्छिजा, नो लोगस्मेसणं चरं। (सू० १२७)

तत्—तत्सर्वार्थप्रज्ञानलक्षणं सम्यग्दर्शनमादाय—गृहीत्या
तत्कार्याकरणतो ' न निहे ' ति—न गोपयेत् तथाविधसं-
र्गादिनिमित्तोत्थापितमिथ्यावाऽपि जीवसामर्थ्यगुणाच्च त्य-
जेदपि, यथा वा श्वशकाद्यादीनां गृहीत्या व्रतानि पुनर्गप-
व्रतेश्वरयागादिविधिना गुरुसमीपं निक्षिप्यात्प्रव्रजनम्, एवं
गुर्वदिः सकाशाद्वाप्य सम्यग्दर्शनं न निक्षिपत्—न त्य-
जेत्, किं कृत्वा?—यथा तथाऽपस्थितं धर्मं जहावा धृ-
तचारिजात्सकमवगम्य, वस्तुना वा धर्म—स्वभाववबुध्य-
ति । तद्वगमे तु किं चापरं कुर्यादित्याह—' दिद्विहे ' इत्यादि
दृष्टेरिष्टानिपरुपनिवेदं गच्छेत्—विरागं कुर्यादित्यर्थः, तथा-
हि-शब्देः श्रुतेः रसंगास्वादिर्तेगन्धैराप्राप्तेः स्पर्शः स्पर्शः
सङ्घर्षः भावयेत्—यथा शुभेतरतापरिणामवशाद्भवती-
त्यतः कस्तेषु रागा द्वेषा येति । किं च—' नो लोयस्स ' इत्या-
दि, लोकस्थ—प्राणिगणस्यैवणा-अन्वेषणा इष्टेषु-शब्दादिषु
प्रवृत्तिरितिषु तु इत्युद्दिष्टतां न चरेत्—न विदध्यात् ।

(१५) यस्य चेवा लोकपणा नास्ति तस्यान्याप्यप्रशस्ता
मतिनास्तीति दर्शयति—

जस्स नत्थि इमा जाई अस्सा तस्स कस्सो सिया ? दिद्वं

सुयं मयं विष्ठायं जं एयं परिकहिज्जह, समेमाणा पलेमाणा
पुणो पुणो जाई पक्कपंति । (सू० १२८)

यस्य सुसुत्तोरणा ज्ञातिः—लोकैषणाबुद्धिः नास्ति—न
विद्यते, तस्यान्या सावधारणप्रवृत्तिः कुतः स्यात् ? , इद-
मुक्तं भवति-भोगच्छाकृपां लोकैषणां परिजिहीर्षयैव
सावधानुष्ठानप्रवृत्तिरुपजायते, तदर्थत्वात्तस्या इति, यद्विवा-
हमा—अनन्तराह्णत्वात् प्रत्यक्षा सम्यक्त्वज्ञातिः प्राणिनो
न हन्तव्या इति वा यस्य न विद्यते तस्यान्या अविवेकिनी
बुद्धिः कुमारगन्धानुष्ठानपरिहारद्वारेण कुतः स्यात् ? ।
शिष्यमर्तस्यैवार्थमाह—' दिद्वं ' मित्यादि, यदन्तर्मया परिक-
थ्यते तन्मर्थः कवलज्ञानावलोकनं दृष्टेः ततः शुश्रूषुभिः श्रुतं,
लघुकर्मणा भव्यानां मतं, ज्ञानावरणीयक्षयापशमाद्विश-
ेषण ज्ञानं विज्ञातम्, अतो भवताऽपि सम्यक्त्वादिकं म-
त्कथितं यन्वना भवितव्यमिति । य पुनर्थोक्तकारिणो न
स्युः तं कथम्भूता भवेयुर्गित्याह—' समेमाणा ' इत्यादि , त-
स्मिन्नेव मनुष्यादिजन्मानि शास्यन्ता—गाधेयानात्यर्थमांसवां
कुर्वन्तः , तथा प्रतीयमानाः—मनोहन्दिन्यायेषु पानःपुन्य-
नैकेन्द्रियहन्दिन्यादिकां ज्ञातिं प्रकल्पयन्त—संसारावाञ्छु-
त्ति विदधतीत्यर्थः ।

यद्येवमविदितवद्याः साम्प्रतंक्षिणो यथा जन्मकृतगतय
हिन्दियायेषु प्रलीनाः पौन पुन्येन जन्मादिकृतसन्धाना ज-
न्तवस्ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—

अहो अ राओ य जयमाणे धीरे सया आयथपणणो
पमेत्त वहिया पाम अप्पमत्तं सया परिकमिज्जासि त्ति
वेमि । (सू० १२९)

अहश्च गच्छि च यतमान एव यन्वनांथ मोक्षार्थान् धीरः—
परीपहापमगोक्षभ्यः सदा—सर्वकालम् आगतं—स्वीकृतं
प्रज्ञानं—सदसद्भेदको यस्य स तथा , प्रमत्तान्-असंय-
तान् परतांक्षिणान् धर्म्ममाद्वैतद्वैतव्याप्यतान् पश्य, तांश्च
तथाभूतान् दृष्ट्वा किं कुर्यादित्याह—' अप्पमत्तं ' इत्यादि,
अप्रमत्तः सन् निद्राविकथादिप्रमादग्रहितोऽक्षिनिमेषान्मे-
पादावापि सदापयुक्तः पराक्रमथाः कर्मरिपून् मोक्षार्थवति
वा । इतिरपि कारसमाप्ता, प्रवीमीति पूर्ववत् । इति सम्य-
क्त्वाध्ययनं प्रथमोद्देशकटीका परिसमाप्ता । उक्तः प्रथमो-
द्देशकः ।

साम्प्रतं द्वितीयव्याख्या प्रतन्यते, अस्य चायमभिस-
म्बन्धः—इह अनन्तराद्देशक सम्यग्वाद्ः प्रतिपादितः ,
स च प्रत्यनीकमिथ्यावादव्युदासनात्मलाभं लभन् ,
व्युदासश्च न परिज्ञानान्तरण, परिज्ञानं च न विद्या-
रमृतं, अतो मिथ्यावादभूतनीतिकमतविचारणायिदमुपक्रम्य-
ते, अनन सम्बन्धनायातस्यास्याद्देशकस्येदमादिस्त्वम्—' जे
आसवा ' इत्यादि, यद्विद्वह सम्यक्त्वमधिकृतं , तच्च स-
प्तपदार्थप्रज्ञानात्मकम्, तत्र सुसुक्ष्मावगतशस्त्रपरिहाजीवा-
जीवपदार्थेन संसारमोक्षकारणं निर्णेतव्यं, तत्र संसार-
कारणमात्रवस्तुज्ञाणाच्च बन्धप्रहणं, मोक्षकारणं तु निर्ज-
रा तद्गुणाच्च संवरस्तत्कार्यभूतञ्च मोक्षः स्वच्छता भव-

तीत्यत आश्रयानिजे संसारमोक्षकारणभूते सम्यक्त्ववि-
श्वासायते दर्शयितुमाह—

जे आसवा ते परिस्सवा जे परिस्सवा ते आसवा, जे अ-
शासवा ते अपरिस्सवा जे अपरिस्सवा ते अणासवा,
एए एए संवुज्झमाणे लोयं च आणाए अभिसमिच्चा पु-
ढो पवेइयं । (छ० १३०)

'य' इति सामान्यनिर्देशः, आश्रयव्यपृष्टप्रकारं कर्म यैरा-
रम्भन्ते आश्रवाः, परः—समन्ताश्रयानि-गलति यैरनुष्ठा-
नां वशेषिते परिक्षवाः, य एवाश्रवाः—कर्मबन्धस्थानानि
त एव परिक्षवाः—कर्मनिर्जरास्पदानि । इदमुक्तं भवति—या
नि इतरजनाचरितानि स्मृज्जनादीनि सुखकारणतया तानि
कर्मबन्धहेतुत्वादाश्रवाः, पुनस्तान्येव तत्त्वविदां विषयसुख
पराङ्मुखाणां निःसारतया संसारसर्गादेश्यानां निःस्वा वै
राग्यजनकानि अतः परिक्षवाः—निर्जरास्थानानि । सर्ववस्तु-
नामनैकान्तिकतां दर्शयितुमर्तव्यं विपर्ययेणाह—' जे परिस्स-
वा ' इत्यादि, य एव परिक्षवाः—निर्जरास्थानानि—अहंसा-
भुतपञ्चरुदशविधचक्रवालसामान्यनुष्ठानादीनि तान्येव
कर्मोद्धारवष्टयशुभाध्यवसायस्य दुर्गातमार्गप्रवृत्तसाध्या-
हस्य जन्तोर्महाशानतावतः सातद्विंशसगरवप्रवणस्याश्रवा
भवन्ति—पापोपादानकारणानि जायन्ते । इदमुक्तं भवति—
यावन्ति कर्मनिर्जरायै संयमस्थानानि तद्व्यनयासंयम-
स्थानान्यापि तावन्त्येव, उक्तं च—'यथाप्रकाशं यावन्तः संसा-
राद्यश्वहेतवः । तावन्तस्तेऽपि पर्यासा-निर्वाणं मुखहेतवः ॥१॥'
तथाहि—रागद्वेषवासितान्तःकरणस्य विषयसुखेमुखस्य दु-
ष्टाशयत्वान्नसर्वं संसाराय, पिबुमन्दरस्वास्मितास्यस्य दुग्ध-
शर्करादिकदुक्त्वापत्तिर्वादिता । सम्यग्दृष्टुं विदितसंसारो-
दन्वतः न्यस्ततविषयाभिलाषस्य सर्वमशुचि दुःखकारणमिति
च भावयतः सज्जानसंवेगसन्तरजनसंसारकारणमपि मोक्षो-
येति भावार्थः । पुनरतदेव गतपरिपातसूत्रं सप्रतिपेधमाह—
'जे अणासवा' इत्यादि, प्रसज्यप्रतिषेधस्य क्रियाप्रतिषेधप-
र्यवसानतया परिक्षवा इत्यनेन सह सम्बन्धाभावात् पृथु-
दासोऽयम्, आश्रवस्याऽयं उनाश्रवाः—व्रतविशेषाः, तऽ-
पि कर्मोद्धारदुष्पाध्यवसायिनोऽपरिक्षवाः कर्ममणः, कौक्ष-
णार्थप्रभृतीनामिवानि, तत्रापि परिक्षवाः—पापोपादानकारणा-
नि कर्माचतुर्भाषिता प्रवचनोपापादादिना क्रियमाणाः कण-
वीरलताभ्रमण्डलुल्लसकस्यवानाश्रवाः—कर्मबन्धनानि न भ-
वन्ति, यद्वा—आश्रवन्तीत्याश्रवाः, एवाद्यच्च एवं परिक्ष-
वन्तीति परिक्षवाः, अत्र चतुर्भङ्गिका—तत्र मिथ्यात्वाविर-
तिप्रमादकषाययोग्ये एव कर्मणामाश्रवाः—बन्धकाः त
एवापर्यायां परिक्षवाः—निर्जराकाः, एते च प्रथमभङ्गपतिताः
सर्वेऽपि संसारिणश्चतुर्गतिताः, सर्वेषां प्रतिक्षणमुभयसङ्गा-
धात्, तथा ये आश्रवास्तेऽपरिक्षवा इति अस्याऽयं द्वितीय-
भङ्गको, बन्धस्य शोभाविनाभाविवाद्, एवं येऽनाश्रवास्ते
परिक्षवाः, एते चायोगिकैवलिनस्तृतीयभङ्गपतिताः, चतुर्थे
भङ्गपतितास्तु सिद्धाः, तेषामनाश्रवत्वादपरिक्षवत्वाच्चानि,
अत्र चाद्यन्तभङ्गको सूत्रोपासौ, तदुपादानं च मध्येपादान-
स्यावश्येमाविवाद् मध्यभङ्गकद्वयप्रदं द्रष्टव्यमिति । यद्यपि
ततः किमित्याह—' एए एए ' इत्यादि, एतानि—अनन्तरोक्तानि

पद्यते—गम्यते यथोऽर्थस्तानि पदानि, तद्यथा—ये आश्र-
वा इत्यादीनि, परस्य चार्थाधगम्यर्थे शब्दप्रयोगादेतत्पदवा-
च्यनार्थोऽयं सम्यग्—अविपर्यासनं बुध्यमानस्तथा लोक-
जन्तुगणमाश्रयद्वारायातनं कर्मणा बध्यमानं तपश्चरणादि-
ना च सुच्यमानमाश्रया—तीर्थकरणोपागमानुसारंणाभि-
समत्य—आभिसम्यन्येन सम्यक् परिच्छिद्य चशब्दो भिन्नक्रमः
पृथक् प्रवादितं चाभिसम्येन पृथगाश्रवोपादानं निर्जरापादानं
चेत्येतच्च ज्ञान्वा का नाम धर्मवर्ण्यं प्रति नाद्यच्छेदिति ?,
कथं प्रवादितमिति चेत् ? तदुच्यते, आश्रवस्तत्त्वज्ञानप्रत्य-
नीकतया ज्ञाननिह्वयेन ज्ञानान्तर्गतं ज्ञानप्रदं ज्ञानात्पा-
शानतया ज्ञानवैस्वादेन ज्ञानावरणाय कर्म बध्यते, एवं
दर्शनप्रत्यनीकतया यावदज्ञानावसंवादेन दर्शनावरणीयं क-
र्म बध्यते, तथा प्राणिनामनुकम्पनतया भूतानुकम्पनतया
जीवानुकम्पनतया सर्वानुकम्पनत्वेन बहूनां प्राणिनामनु-
त्पादनतया अशोचनतया अजूरगुणतया अशीडनतया अप-
रितापनतया सातावदनीयं कर्म बध्यते, एतद्विपर्ययाच्चा-
सातावदनीयमिति । तथा उन्नातुवन्त्युत्कटतया तीव्रदृ-
शिमोहनीयतया प्रबलचारित्र्यमोहनीयसङ्गायामोहनीयं क-
र्म बध्यते, महारम्भतया महापरिग्रहतया पञ्चन्द्रियबधात्
कुणिमाहारणं नराकृत्युक्तं बध्यते, मायाविनया अनुनवादेन
कूटतुलाकूटमानस्यबहारातिर्यागायुर्वध्यते, प्रवृत्तिविनीतन-
या सानुक्राशतया अमानस्योन्मनुष्यायुक्तं, सगरागस्य-
मेतं देशविरत्या बालतपसा अकामनिर्जरा द्वायुक्तमिति,
कायजुतया भावजुतया भावजुतया अविस्वादनयागं शु-
भनाम बध्यते, विपर्ययाच्च विपर्यय इति, जानिकुलबल-
रूपतपःश्रुतलाभेभ्यश्चमदाभावाद्बुद्धगौरे, जात्यादिमदात् प-
रपरिवादाच्च नीचगौरे, दानलाभभोगोपभोगवीर्यान्तरायवि-
धानादान्तर्गतिकं कर्म बध्यते । एते ह्याश्रवाः ॥ साम्प्रतं प-
रिक्षवाः प्रतिपाद्यन्ते—अनश्रानां स्वभावाभ्यन्तरे तप इ-
त्यादि, एवमाश्रवकनिर्जराकाः सप्रभदा जन्तवो वाच्याः,
सर्वेऽपि च जीवादयः पदार्था मोक्षावसाना वाच्याः । ए-
तानि च पदानि सम्बुध्यमानैस्तौर्धकरणधरैर्लोकमभिस-
मत्य पृथक् पृथक् प्रवादितम् ।

(१५) अस्याऽपि तदाज्ञानुसारी चतुर्दशपूर्वविदादिः सर्ववहि-
ताय परस्य आश्रयनीत्यतदर्शयितुमाह—

आघाइ नाहि इह माणवाणं संसारपडिवएणाणं संबु-
ज्झमाणाणं विज्जाणपणाणं, अट्ठावि संता अट्ठावा एम-
त्ता अहा सच्चमिणं ति वेमि । (छ० १३१)

ज्ञानं सकलपदार्थाविमोचकं विद्यते यस्यासौ ज्ञानी च
आख्याति—आद्यं इति प्रवचनं कथां ?—मानवानां, स-
र्वसंस्वरचारिणादेत्वात्सल्यम्, अथवापल्लव्यं चैतद्वादीनां,
तत्रापि केवलस्यादिव्युदासाय विशेषणमाह—' संसार ' इत्या-
दि, संसार—चतुर्गतिलक्षणं प्रतिपक्षाः संसारप्रतिपक्षाः, त-
त्रापि ये धर्मो भाव्यन्ते प्रदीप्यन्ते च मुनिसुव्रतस्वामि-
घोटकदृष्टान्तं तेषामवाख्यातीत्यतदर्शयति—' सम्बुध्यमा-
नानां ' यथापदिष्टं धर्मं स्रष्टवगवुध्यमानानां, लुप्तस्थे-
न त्वज्ञानबुध्यमानतर्गविशेषणं यादृग्भूतानां कथयितव्यं
तान् सूत्रेणैव दर्शयति—' विज्ञानमासातो ' हितहितप्राप्तप-
रिहाराध्यवसाया—विज्ञानं तत्प्राप्ता विज्ञानप्राप्ताः, समस्त-

पर्याप्तिभिः पर्याप्ताः, संज्ञित इत्यर्थः, नागाजुनीयास्तु पठन्ति—“आधारधर्मं अस्तु से जीवाणं, तं जडा-संसार-पडिबन्नाणं माणुसमवस्थाणं आरंभविण्णं दुक्खुवंअसु-हेसगाणं धम्मसवणगवेषयाणं सुस्सुसमाणाणं पडिपुच्छ-माण्णं विण्णायपत्ताणं” एतच्च प्राया गताथमेव, नव-रमारम्भविनयिनामित्यारम्भविनयः—आरम्भाभावः स विद्यते येषामिति मन्वधीयस्तेषामिति । यथा च ज्ञानी धर्ममावच्छेदं तथा दर्शयति—“अहं वि” इत्यादि । विज्ञानं प्राप्ता धर्मं कथ्यमानं कुतश्चास्मात्प्राप्तं अपि सन्तः जितानिपुत्रादय इव, अथवा—प्रमत्तः विषयाभिषङ्गादिना शालिभद्रादय इव तथाविधकर्मज्ञयापशमापत्तयेथा प्रतिपद्यन्त तथाऽऽवच्छेद—यद्विधाऽऽप्ताः—दुःखिनः प्रमत्ताः—सुखिनः, तेऽपि प्रतिपद्यन्ते धर्मं किं पुनरपि ? , अथवा—आप्ताः—रागद्वेषोद्यन प्रमत्ता विषयैः, तच्च तीर्थिका वृद्ध्या वा संसारकान्तरं विशन्तः कथं भवतां विज्ञानेन यानां करुणास्पदानां रागद्वेषविषयाभिलाषांमूलनाय न प्रभवन्ति । एतच्छान्दयमा मंसेया इति दर्शयितुमाह—“अहं-सच्च” इत्यादि, इदं यन्मया कथितं कथ्यमानं च तद्यथा-सत्यं यथातथ्यमित्यर्थः इत्येतद्दहं ब्रवीमि, यथा दुर्लभम्—वाप्य सम्यक्त्वं चारित्यपरिणामं वा प्रमादो न कार्यः । आचा० १ भू० ४ अ० २ उ० । (धर्मविषयवृत्तयता ‘धर्म’ शब्दं चतुर्थभागे २६०० पृष्ठ उक्ता ।)

(१३) परमतत्पुद्गलादङ्गणं सम्यक्त्वमविवक्षितं प्रतिपादयता नत्सहचरिणं ज्ञानं तत्फलभूता च विग्ननिर्भद्रिता, सत्यपि चास्मिन्स्थिते न पूर्वोपासकसम्मणो निरवधतयाऽनुष्ठानमन्तरं लभ्यते भवतीत्यतस्तदनुना प्रतिपाद्यत इत्यनेन सम्बन्धनायनस्यास्यांशकस्यादि सूत्रम्—

उवेहिणं बहिया य लोमं, मं गन्धलोगमि जे केइ विण्णु, अणुवीए पाम निक्खित्तदंडा, जे केइ सत्ता एलियं चणंति, नरा गृयन्ता धम्मविउ ति अंजु, आरभजं दुक्खमिणंति यच्च, एवमाहु सम्मत्तदंसिणो, ते सव्वे पावाइया दुक्खस्स कुसला परिणुदाहरंति इय कम्मं परिणाय सव्वसो । (सू० १३४)

योऽयमन्तरं प्रतिपादितः पापरिदलोका एनं धर्माद्बहिर्द्व्य-बन्धितमुपेक्षन्—तदनुष्ठानं मा अनुमंस्याः, वशब्दाऽनुक-समुच्चयार्थः, तदुपदेशमभिगमनपुष्पासनदानसंस्लवादिर्कच मा कृथा इति । यः पापरिदलोकापेक्षकः स कं गुणमवाप्नु-यादित्याह—“से सव्वलोप” इत्यादि, यः पापरिदलो-कमनार्थवचनमवगम्य तदुपदानं विधत्त स सर्वस्मिंलोक-मनुच्यलोकं य केचिद्विद्वांसस्तस्याऽऽप्रयोविद्वत्तम इति स्यात्, लोकं केचन विद्वांसः सन्ति ? येभ्योऽधिकः स्वा-दित्यत आह—“अणुवीह” इत्यादि, य केचन लोकं निक्षिप्तदण्डाः—निश्चयन क्षिप्तो निक्षिप्तः—परित्यक्तः का-यमनोवाङ्मयः प्रागुपघातकारी दण्डो यैस्त विद्वांसो भवन्त्येव एतदनुविचिन्त्य—पर्यालोच्य पश्य—अवगच्छ । के चापरतदण्डा इत्यत आह—“जे केइ” इत्यादि, य केचनानयनधर्माणः सत्ताः—प्राणिनः “पलित” इति कर्म तस्यजति, य चापरतदण्डा भूत्वाऽष्टप्रकारं कर्म

प्राप्ति ते विद्वांस इत्यतदनुविचिन्त्य—अक्षिमीक्षितेन प-र्यालोच्य पश्य—विधेयकन्या मत्याऽवधारय । के पु-नरशक्यकर्मज्ञं कुर्वन्त ? इत्यत आह—“नर” इत्यादि, नराः—मनुष्यास्त एवाशक्यकर्मज्ञायालं नान्ये, तेऽपि न सर्वे अपि तु मृताश्वा—मृतेव मृता संस्काराभावाद्धर्वा शरीरं येषां ते तथा, निष्पतिकर्मेशरीरा इत्यर्थः, य-द्विवा—अर्च्वा—तेजः, स च क्रोधः, स च कषायापल-क्षणाथः, ततश्चायारम्भप्रवृत्ता यच्छरीरमानसं दुःखमनु-भवति तद्विज्ञानमङ्गारमत्यतः प्रत्यक्षाभिधायिनदुःखम् । ‘इतिः’ उपप्रदर्शने, इत्यतदनुभवसिद्धं दुःखं ज्ञात्वा मृतार्च्वा धर्म्मविदं अजयञ्च भवन्तीति । एतच्च सम-स्तवर्तिनो भाषन्त इति दर्शयति—“एव” इत्यादि, एवम्-पूर्वोक्तप्रकारेण आहुः—उक्तवन्तः, के एवमाहुः ?—सम-त्वदर्शिनः—सम्यक्त्वदर्शिनः समस्तवर्तिनो वा, यदुद्देशका-द्वाराभ्यां तद्वैधमृच्छुरित्यर्थः, कस्मान ऊचुरित्याह—“ते सर्वे” इत्यादि, यस्मात् सर्वेऽपि सर्वविदः ‘प्रावादि-काः’ प्रकर्षेण मयोद्या वदितुं शीलं येषां ते प्रावादिनः त एव प्रावादिकाः—यथावस्थिताथेस्य प्रतिपादनाय वा-वदुकाः, दुःखस्य-शरीरमानसलक्षणस्य तदुपादान-स्य वा कर्मणः कुशला-निपुणास्तदपेक्षायावदेतिनः सन्तः ते सर्वेऽपि ज्ञातृलक्षणा परिज्ञाय हेयार्थस्य प्रत्या-ख्यानपरिज्ञामुदाहरन्ति, ‘इतिः’ उपप्रदर्शने, इत्येवं पूर्वोक्तनीत्या कर्मबन्धोद्यसत्कर्मताधिधानतः परिज्ञाय सर्वशः—सर्वैः प्रकारैः कुशलाः प्रत्याख्यानपरिज्ञामु-दाहरन्ति, यद्विवा—मूलोत्तरप्रकृतिप्रकारैः सर्वैः परिज्ञायति मूलप्रकारा अप्टो उत्तरप्रकृतिप्रकारा अप्ट पञ्चाशदुत्तरं श-तम्, अथवा—प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशप्रकारैः, यद्विवा उ-द्यप्रकारैर्बन्धसत्कर्मताकार्यभूतैरङ्गाभिर्बन्धसत्कर्मताका-रणैश्च कर्मं परिज्ञायति, तं चाभी उद्यप्रकाराः, त-द्यथा—मूलप्रकृतीनां त्रैगुण्यस्थानानि, अप्टविधं सप्त-विधं चतुर्विधमिति, तत्रापि कर्मप्रकृतीर्यौगपद्येन वे-द्यनोऽष्टविधे, तच्च कालतोऽनादिकमपर्यवसितमभ्युपगमां, अभ्यानां त्वनादिसपर्यवसितं सादिसपर्यवसितं चेति, मो-हनीयोपशमे लभ्ये वा सप्तविधं, घातिलभ्ये चतुर्विधमिति ॥ साम्प्रतमुत्तरप्रकृतीनामद्यस्थानान्युच्यन्ते—तत्र ज्ञानावर-णायान्तरायायः पञ्चप्रकारं एकमुद्यस्थानं, दर्शनावरणी-यस्य द्वे, दर्शनचतुष्कस्याद्याचववापि अन्यतरानिद्रया सह पञ्च, वेदनीयस्य सामान्यैकमुद्यस्थानं सातमसातं घेति, विरोधाद्यौगपद्याभावाः, मोहनीयस्य सामान्येन नवाद्यस्थानानि, तद्यथा—दश नव अप्टो सप्त षट् पञ्च चत्वारि द्वे एकं चेति, तत्र—दश मिथ्यात्वं ? अनन्तानु-बन्धी क्रोधोऽप्रत्याख्यानः प्रत्याख्यानवरणः संजव-

लनश्चेत्यन्तोषचतुष्टयम् ५ एवं—मानाऽऽदिचतुष्टयम-
पि ज्ञेयम् अन्यतरां चतुः ६ हास्यरतिर्युगम् अरति-
शोकयुग्मं वा ८ भयं ६ जुगुप्सा १० चेति, भयजुगुप्सयोर-
न्यतरभावं नव, द्वयाभावेऽष्टौ, अनन्ताभयन्यभावं सप्त,
मिथ्यात्वाभावं षट्, अप्रत्याख्यानोदयाभावः पञ्च, प्रत्याख्या-
नावरणाभावं चत्वारि, परिचर्यमानयुगलाभावे सज्ज्वलना-
न्यतरवेदोदये सति द्वे, वेदाभावे एकामति, आयुषाऽप्येक-
मेवादयस्थानं चतुर्णामायुषामन्यतरविंशति, वाग्ना द्वादशां-
दयस्थानानि, तद्यथा—विंशतिः एकविंशतिः चतुर्विंशतिः
पञ्चविंशतिः षड्विंशतिः सप्तविंशतिः अष्टाविंशतिः एका-
नविंशत् त्रिंशत् एकत्रिंशत् नव अष्टौ चेति, तत्र संसार-
स्थानं संयोगिनां जीवानां द्योदयस्थानानि नास्ते भवन्ति
अयोगिनां तु चरमद्वयमति। अत्र च द्वादश भूवादयाः कर्म-
प्रकृतयः, तद्यथा—तैजसकर्मण्यं शरीरं १-२ वर्गगन्धरसप-
ञ्चचतुष्टयम्, ६ अगुरुलघु ७ स्थिरम् ८ आस्थिरं ९ शुभम् १०
अशुभं ११ निम्नं १२ मति। तत्र विंशतिरतीर्थकरकव-
लिनः समुद्रातयतस्थ कर्मण्यशरीरयंगिनो भवति, तद्यथा-
मनुष्यजातिः १ पञ्चान्द्रियजातिः २ व्रसं ३ बादरं ४ पर्याप्तकं ५
सुभगम् ६ आदयं ७ यशःकीर्तिरिति ८ भूवादय १२ सहि-
ता एकविंशतिः २०, एकविंशत्यादीनि नूद्यस्थानानि एक-
त्रिंशत्पर्यन्तानि जीवगुणस्थानभेदादान्भेदानि भवन्ति,
तानि चह प्रत्यगौरवभयात् प्रत्येकं नाच्यन्त इत्यत एकै-
कभेदादिदने क्रियत, तत्रैकविंशतिः गतिः १ जातिः २ आ-
नुपूर्वी ३ व्रसं ४ बादरं ५ पर्याप्तापर्याप्तयोरन्यतरत् ६ सुभग-
दुभगयोरन्यतरत् ७ आदयानादययोरन्यतरत् ८ यशःकी-
र्त्ययशःकीर्त्योरन्यतरत् ९, एताश्च नव भूवादय १२ सहि-
ता एकविंशतिः २१, चतुर्विंशतिस्तु तिर्यग्गतिः १ एकैन्द्रि-
यजातिः २ औदारिकं ३ हुडसंस्थानम् ४ उपघातं ५ प्रत्ये-
कसाधारणयोरन्यतरत् ६ स्थावरं ७ सूक्ष्मबादयोरन्यतरत्
८ दुर्भगम् ९ अनादयम् १० अपर्याप्तकं ११ यशःकीर्त्ययशःकी-
र्त्योरन्यतरत् १२ इति। तत्रैवापर्याप्तकापनये पायांस्तकपरा-
घाताभ्यां पल्लिाभ्यां पञ्चविंशतिः २५, बहिर्दिशस्तु याऽसौ
केवलिनो विंशतिरभिहता सैवीदारिकशरीराङ्गापाङ्कज्या-
न्यतरसंस्थानाद्यसंवेदनापघातप्रत्येकसहिता वेदिनव्या मि-
श्रकाययोगं वर्तमानस्य २६, सैव तीर्थकरनामसहिता कव-
लिसमुद्रातयततो मिश्रकाययोगिन एव सप्तविंशतिः २७,
सैव प्रशस्तिविहायंगतिसमन्विताऽष्टाविंशतिः २८ तत्र ती-
र्थकरनामापनयने उच्छ्वास १ सुस्वर २ पराघातं ३ प्रक्षेप-
सति त्रिशृङ्गावति ३० तत्र सुस्वरं निरुद्धे एकानत्रिंशत् २९
सैव त्रिंशतीर्थकरनामसहिता एकत्रिंशत् ३१, नवोदयस्तु
मनुष्यगतिः १ पञ्चान्द्रियजातिः २ व्रसं ३ बादरं ४ पर्याप्तकं ५
सुभगम् ६ आदयं ७ यशःकीर्ति ८ साधिकर्ममति ९, एता
अयोगितीर्थकरकवलिनः, एता एव तीर्थकरनामसहिता
अष्टाविंति ८, गोत्रस्यैकमेव सामान्येनादयस्थानम्, उच्छनी-
चयोरन्यतरत् योगपधनादयाभावां विरघाधादि। तदेव-
मुदयभेदेनैकप्रकारतः कर्मण्यः परिहाय प्रत्याख्यानपरि-
हामुदाहरन्तीति ।

(१७) यदि नाम कर्मपरिहामुदाहरन्ति ततः किं कार्यमित्याह-
इह आणाकंखी पंडिह अणिह, एगमप्पाणं संपहाए धुणे

सरीरं, कसेहि अप्पाणं, जरेहि अप्पाणं,—जहा जुआई
कडाई हववाहो पमत्थइ। एवं अत्तसमाहिह अणिह,
विगिच कोहं अविक्केपमाणे। (सू० १३५)

इह—अस्मिन् प्रवचनं आत्माकाङ्क्षितं शीलमस्येति आ-
त्माकाङ्क्षी—सर्वभाषेद्यनुष्ठयी, यश्चेष्टभूतः स परिहृता
विदितवधः अस्मिन् भवति, स्मिन्ने— निरूप्यतेऽष्टप्रका-
रेण कर्मण्येति स्मिन् न स्मिन्ऽस्मिन्, यदिवा—स्मिन्तीति
स्मिन् रागवान् या न तथा सोऽस्मिन्ः उपलक्षणाधत्वात्मा-
स्य रागद्वेषरहित इत्यर्थः । अथवा—निश्चयं हस्यत इति
निहतः भावरिपुमिरिन्द्रियकवायकर्मभिः, येन तथा सो-
ऽस्मिन्ः इह प्रवचने आत्माकाङ्क्षी परिहृता भावरिपुमि-
रनिहता, नान्यत्र, वक्ष्यानिहतः स परमार्थतः कर्मण्यः प-
रिहता। यश्चेष्टभूतः स किं कुर्यादित्याह—‘एगमप्पाण’,
मित्यादि, सोऽस्मिन्ःहताऽस्मिन् वा आत्मानमेकं धनधाम्यहि-
रण्यभुषकलत्रशरीरादिव्यतिरिक्तं संपश्य—पर्यालोच्य शु-
चीयाच्छरीरकं, सम्भावनायां लिङ्, सर्वस्मादात्मानं व्यति-
रिक्तं पश्यतः सम्भाव्यत एतच्छरीरादिधूननमिति । तच्च
कुर्वता संसारस्वभाविकत्वभावनैवैवंपा भावयितव्येति—

“संसार एवायमनर्थसारः,

कः कस्य काऽत्र स्वजनः परं वा ? ।

सर्वे भ्रमन्तः स्वजनाः परं च,

भवन्ति भूत्वा न भवन्ति भूयः ॥ १ ॥

विचिन्त्यमेतद्भवताऽहमकां,

न मेऽस्ति कश्चिन्पुरतो न पश्चात् ।

स्वकर्मभिर्भ्रान्तिरित्यं ममैव,

अहं पुरस्तादहमेव पश्चात् ॥ २ ॥

सदैकाऽहं न मे कश्चित्, नाहमन्यस्य कस्यचित् ।

न तं पश्यामि यस्याहं, नासौ भावीति यो मम ॥ ३ ॥”

तथा—

“एकः प्रकुरुते कर्म, भुनक्त्येकस्य तत्फलम् ।

जायते म्रियते चैक, एको याति भवान्तरम् ॥ १ ॥”

इत्यादि, किं च—‘कसेहि अप्पाणं जरेहि अप्पाणं’
परव्यतिरिक्त आत्मा शरीरं तत् कष्टपञ्चरणादिना
कुरो कुरु, यदिवा—कप—कस्मै कर्मण्येऽलमित्येवं पर्या-
लोच्य यच्छृङ्गाणि तत्र निराजयदित्यर्थः, तथा जर-
शरीरकं जरिकुरु, तपसा तथा कुरु यथा जराजीर्णमिव
प्रतिभासते, विहृतिपरित्यागद्वारंणात्मानं निःसारतामापा-
दयदित्यर्थः, किमर्थमित्येतदिति। चेदाह—‘जहा’ इत्यादि,
यथा जीर्णानि-निःसारणं काष्ठानि हव्यवाहो हुत-
भुक्प्रमग्नानि—शीघ्रं भस्मसात् करोति, दष्टान्तं प्रदर्श्य
दाष्टान्तिकमाह—‘एवं अत्तसमाहिह’ एवम्—अनन्तरो-
क्तदष्टान्तप्रकाराणामना समाहितः आत्मसमाहितः, ज्ञानदर्श-
नचारीत्रापयोगिन सदापयुक्त इत्यर्थः, आत्मा वा समाहितो-
ऽस्त्येवात्मसमाहितः, सदा शुभव्यापारवानित्यर्थः, आहि-
ताम्यादिदर्शनादार्थत्वाद्वा निष्ठान्तस्य परिनिपातः, यदिवा-
प्राकृतं पूर्वोत्तरनिपातोऽतन्त्रः, समाहितात्मस्यर्थः । अस्मिन्-
जहरहितः संसर्गपाप्मिना कर्मकाष्ठं दहतीति भावाधः ।

(१८) एतदेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकगतमर्थं निर्युक्तिकारो नाथ-
शेषपसिजपृच्छगह—

जह खलु कुमिरं कट्टं, मुचिरं सुकं लट्टं डढइ अग्गी ।
तह खलु खवंति कम्मं, मम्मभरणं ठिया साहू ॥२२४॥
गताथी । अत्र आसन्नहपदेन रागानिवृत्ति विधाय द्वेष-
निवृत्ति विधायसुगह—‘विगिच्च कोह’ मित्यादि, कारणे-
ऽकारणे वाऽतिदूराध्यवसायः क्राधः तं परित्यज, तस्य
च कार्यं कम्पनं तन्प्रतिषेधं दर्शयति—अधिकम्पमानः ।

(१९) किं विगलयेत्यनकुयादित्याह—

इमं निरुद्धाउयं मंपहाए, दुक्खं च जाण अदु आग-
भेस्सं, पुढो फामाई च फासि, लोयं च पास विक्कमा-
णं, जे निव्वुडा पावेहि कम्महि अणियाणा ते वियाहि-
या, तम्हा अतिविजो नो पडिंसजलिजासि ति वेमि ।
(४० १३६)

इयं-मनुष्यत्वं निरुद्धायुष्कं—निरुद्धं—परिगलितमायुष्कं
सम्प्रेक्ष्य-पर्यालोच्य क्राधादिपरित्यागं विदध्यात्, किं च-
‘दुक्खं’ मित्यादि क्राधादिना इन्द्रजालमानस्य यन्मा-
नसं दुक्खमुत्पद्यते तज्जानीहि, तज्जनितकर्मविपाका-
पादितं खागामि दुःखं सम्प्रेक्ष्य क्राधादिकं प्रत्याख्यान-
परिहया जानीहि, परित्यजेरित्यर्थः, आगामिदुःखस्वरू-
पमाह—‘पुढो’ इत्यादि, पृथक् समपन्नकपुथिवीसम्भय-
शीतोष्णवदनाकुम्भीपाकादियानास्थानेषु स्पर्शान्—दुः-
खानि, चः समुच्चयं, न केवलं क्राधाध्यानस्तास्त्रैव ज-
ने दुःखमनुभवतीत्यगामीनि पृथक् दुःखानि च स्पृशद्—
अनुभवेत्, तेन चानिदुःखेनापरोऽपि लोकं दुःखिन इत्ये-
तदाह—‘लोयं च’ इत्यादि, न केवलं क्राधादिविपाका-
दात्मा दुःखान्यनुभवात्, लोकं च शरीरमानसदुःखापन्नं
विस्पन्दमानस्यतन्वमित्यतश्च दुःखप्रतीकाराय धाव-
न्तं पश्य—विषयकचतुषाऽवलोक्य । यत्त्वं न ते किम्भू-
ता भवन्तीत्यत आह—‘जे निव्वुडा’ इत्यदि, ये तीर्थक-
रोपदेशकवासितान्तःकरण विषयकपायास्त्युपशमाभिर्वृत्ताः-
शीर्तीभूताः पापेषु कर्मसु अनिक्शनाः—निदानरहितस्ते
परमसुखास्पदतया व्याख्याताः, औपशमिकसुखभाक्त्वेन
प्रसिद्धा इत्यर्थः, यत एवं ततः किमित्याह—‘तम्हा’ इ-
त्यादि, यस्माद्भागद्वेषाभिभूतो दुःखभाग्यमयति तस्मादति-
विद्वान्-विदितागमसद्भावः सन्न प्रतिस्मृत्तः—क्राधादि-
नाऽऽप्तान् नोहीपयः, कपायापशमं कुर्वित्याह । इतिरधि-
कारपरिसमाप्तो, ब्रवीमीति पूर्ववत्, सम्यक्त्वाध्ययनं तूर्ता-
रोपदेशकटीका समाप्तिरिति उक्तवृत्तीरोपदेशकः ।

साम्प्रतं चतुर्थ आरभ्यते, अस्य चायमभिमतसम्बन्धः—इ-
हानन्तरोपदेशक निरवयं तपोभिहितं, तच्चाधिकं सत्सं-
यमव्यवस्थितस्य भवतीत्यतः संयमप्रतिपादनाय चतुर्थो-
पदेशक इत्यनेन सम्बन्धनायानस्यास्योपदेशक्यादि सूत्रम्—

आवीलए पवीलए निप्पीलए जहिता पुव्वमंजोगं हि-
न्हा उवसमं, तम्हा अविमणं वीरे, मारए समिए सहि-
ए सया जए, दुरणुचरो मग्गो वीराणं अनियदुग्गामिणं,

विगिच्च मंससोखियं, एस पुरिसे दविए वीरे, आयाणिजे
वियाहिए, जे धुखाइ सयुस्सयं वसित्ता मंसवेरंसि ।
(४० १३७)

आकीपयद्वे, ईषणीडयेत् भविकृष्टेन तपसा शरीरकमा-
पीडयेत्, एतच्च प्रथमप्रज्ञयाऽवसंर, तत ऊर्ध्वमधीतागमः
परिणतार्थसद्भावः सन् प्रकर्षेण विकृष्टतपसा पीडयेत्प्रपी-
डयेत्, पुनरध्यापितान्नेवासिर्वगः संक्रामितार्थसारः शरीरं
नितिलुप्तमासादमासकृपादिभिः शरीरं निश्चयनं पीडय-
न्निष्पीडयेत्, स्यात्—कर्मक्षयार्थं तपोऽनुष्ठेयते । स च
पूजालाभक्यात्यर्थेन तपसा न भवत्यतो नार्थक एव श-
रीरपीडनोपदेश इत्यतऽप्यथा व्याख्यायते—कर्मैव काम-
णशरीरं वा आपीडयेत्प्रपीडयेत्निष्पीडयेत्, अत्रापीडयद्वेदि-
का प्रकर्षणतिरवसेया, यद्विवा—आपीडयेत्कर्म अपूर्वकर-
णादिकेषु सम्यग्दृष्ट्यादिषु गुणस्थानकेषु, ततोऽपूर्वकर-
णानिवृत्तिसादर्याः प्रपीडयेत्, सूक्ष्मसम्परायावस्थायाम् तु
निष्पीडयेत्, अथवा—आपीडनमुपशमभेदयोः, प्रपीडनं क्षपक-
भेदयोः, निष्पीडनं तु शैलश्रवस्थायामिति । किं कुर्वैतःकु-
र्वीदित्याह—‘जहिता’ इत्यादि, पूर्वः संयोगः पूर्वसंयोगो-
धनधान्यादिरूपपुत्रकलत्रादिकृतस्ते त्यक्त्वा, यद्विवा—पूर्वः
असंयमोऽनादिभवाभ्यासात्सेन संयोगः पूर्वसंयोगस्तं त्य-
क्त्वा ‘आवीलये’ इत्यादिसम्बन्धः, किं च—‘हिन्हा’ इत्या-
दि, हि गतावित्यस्मात् पूर्वकाल कथा हिन्हा—गया किं-
तत् ?—उपशमम्—इन्द्रियनान्द्रियजयरूपं संयमं वा गत्वा-
प्रतिपद्यापीडयेदिति वस्तंते । इदमुक्तं भवति—असंयमं त्य-
क्त्वा संयमं प्रतिपद्य तपश्चरणादिनाऽऽप्तमानं कर्म वा-
ऽऽपीडयेत् प्रपीडयेन्निष्पीडयेदिति, यतः कर्मापीडनाथं-
मुपशमप्रतिपत्तिस्तत्प्रतिपत्तौ चाविमनस्कतयाह—‘तम्हा’
इत्यादि, यस्मात्कर्मक्षयार्थसंयमपरित्यागस्तत्परित्यागं
चावश्यंभावी संयमस्तत्र च न चित्तवैमनस्यमिति, तस्मा-
द्विमना विगतं भोगकपायादिष्वरतो वा मनो यस्य स
विमना यो न तथा सोऽविमनाः, कोऽनौ ? वीरः—कर्म-
विदारणसमर्थः । अविमनस्कत्वाच्च यस्यात्तदाह—‘सारए’
इत्यादि, सुप्ता—जीवनमर्यादया संयमानुष्ठाने रतः स्वार-
नः, पञ्चभिः समितिभिः समितः, सह हितेन सहितो
ज्ञानादिसमन्वितो वा सहितः, सदा—सर्वकालं सकृदा-
रापितसंयमभारः संस्तत्र येतत—यज्जवान् भवेदिति ।
किमर्थं पुनः—पानं पुन्येन संयमानुष्ठानं प्रत्युपदेशं वीर-
ते ? इत्याह—‘दुरणुचरो’ इत्यादि, दुःखानुचरः इति दु-
रनुचरः, कोऽनौ ?—मार्गः—संयमानुष्ठानावधिः, कथा ?—
वीराणाम्—अममत्तयतीनां, किम्भूतानामित्याह—‘अणि-
यट्’ इत्यादि, अनिवर्त्तो—माक्षस्तत्र गन्तुं शीलं येषां त
तथा नेषामिति, यथा च तन्मागानुचरणं कृतं भवति
तद्वशीयति—‘विगिच्च’ इत्यादि, मांस-शोणितं-द्वर्षकारि
विकृष्टतपोऽनुष्ठानादिना विषयचय—पृथक्कृत, तज्जासं वि-
धेहीति यावत्, एवं वीराणां मार्गानुचरणं कृतं भवतीति
भावः । यद्वैवम्भूतः स कं गुणमवाप्नुयादित्याह—‘एसं’ इ-
त्यादि, एष—मांसशोणितयोरपनना पुरि शयनात् पुरुषः
व्यः—संयमः स विघते यस्यासौ प्राविकः मत्वधीयच्छत्,

द्रव्यभूतो वा मुक्तिगमनयोग्यत्वात्, कर्मरिपुविदारणसाह-
ष्णत्वाद्गौर इति, मांसशोणितपचयप्रतिपादनाच्च तदुत्तर-
वामपि मेदःआदीनामपचय उक्त एव द्रष्टव्यः, तद्भावभा-
वित्वात्त्रेषामिति । किं च—‘आयाण्डिजे’ इत्यादि, स गीरा-
णां मार्गं प्रतिपन्नः मांसशोणितयोरपनेता मुमुक्षुणामादा-
नीया—प्राज्ञा आदयवचनञ्च व्याख्यात इति । कश्चिदभूत
इत्याह—‘अं भुङ्क्ते’ इत्यादि, ‘ब्रह्मचर्ये’ संयमे मदनप-
रित्यागे वासित्वा यः समुच्छ्रय-शरीरकं कर्मोपचयं वा
तपश्चरणादिना पुनरिति-कुरीकरोति स आदानीय इति
विविधमाख्यातो व्याख्यात इति सम्बन्धः ।

(२०) उक्ता अप्रमत्ताः, तद्विधर्मणस्तु प्रमत्तानभिधित्सुराह-

नितेहिं पलिच्छिन्नेहि आयाणसोयगण्डि बले, अचो-
च्छिन्नबन्धेण अणभिकृतं संजोए तमसि अविपाण्णं आ-
याए लंभो नत्थि ति वेमि । (सू० १३८)

नयत्यर्थेदशम्—अर्थक्रियासमर्थमर्थमाविर्भावयन्तीति, ने-
त्राणि—चक्षुः। दीर्घादीनिद्रयाणि तैः परिच्छिन्ने—यथास्वं वि-
षयग्रहणे प्रति निच्छेदः साङ्गिरादानीयाऽपि भूत्वोषित्वा
ब्रह्मचर्ये पुनर्मोहोदयादादानस्रोतां गृह्यः—आदीयत-साव-
द्यानुष्ठानेन स्वीक्रियत इत्यादाने-कर्म संसारबीजभूते त-
स्य स्रोतांस्ति-इन्द्रियविषया मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाय-
योगा वा तेषु गृह्यः—अध्युपपन्नः स्यात्, काऽसौ ?—‘बालः’
अज्ञः रागद्वेषमहाभोगाभिभूतान्तःकरणः । यश्चादानस्रोतां-
गृह्यः स किम्भूतः स्यादित्याह—‘अचोच्छिन्नबन्धेण’ इत्या-
दि, अव्यवाच्छन्नं जन्मशतानुवृत्तिं बन्धनम्—अष्टप्रकारं क-
र्म यस्य स तथा, किं च—‘अणभिकृतं’ इत्यादि, अनभि-
क्रान्तः—अनन्तलिङ्गितः संयोगो—धनधान्यदिगण्यपुत्रक-
लत्रादिकृताऽस्यसमसंयोगो वा येनासावनभिक्रान्तसं-
योगः तस्य चैवभूतस्येन्द्रियानुकूल्यकं मोहान्मकं
वा तमसि वर्त्तमानस्यामाहृतं मोक्षोपायं वाऽविज्ञा-
नत आज्ञायाः—तीर्थकरांपदशस्य लाभो नास्तीत्येत-
दहं ब्रवीमि तीर्थकरवचनोपलब्धसम्पदाव इति, यदि धा-
आज्ञा—बोधिः सम्यक्त्वम्, अस्तिशब्दश्चायं निपातस्त्रि-
कालविषयी, तेनायमर्थः—तस्यानभिक्रान्तसंयोगस्य भा-
वतमसि वर्त्तमानस्य बोधिलामो नास्तीति न भावीति ।

एतदेवाह—

जस्स नत्थि पुरा पच्छा मज्जे तस्स कुओ सिया ? ,
से हु पक्काणमंते बुद्धे आरंभोवरणं, संममयं ति पासह ,
जेण बंधं वहं धोरं परियावं च दारुणं पलिच्छिदिय वा-
हिरगं च सोयं, निक्कमदंसी इह मच्चिण्हिं, कम्मणं सफलं
दहूण तओ निज्झाइ वेयवी । (सू० १३९)

यस्य कस्यचिद्विशेषितस्य कर्मोदानस्रोतोगृह्यस्य बा-
ह्यस्याव्यधिच्छिन्नबन्धनस्यानभिक्रान्तसंयोगस्य ज्ञानतमसि
वर्त्तमानस्य पुरा—पूर्वजन्मनि बोधिलामो नास्ति—स-
म्यक्त्वं नास्तीत् पश्चादपि एष्येऽपि जन्मनि न भावि
मयं—मध्यजन्मनि तस्य कुतः स्यात् इति ? , एत-
दुक्तं भवति—यस्यैव पूर्वं बोधिलामः संवृत्तो भविष्यति
या तस्यैव वर्त्तमानकाले भवति, येन हि सम्यक्त्वमा-

स्वादिने पुनर्मिथ्यात्वाद्वाप्यतत्प्रत्ययने तस्यापार्श्वपुल्लपरा-
धसंन्यापि कालनाशयं तत्सद्भावात्, न ह्ययं सम्भवोऽ-
स्ति प्रच्युतस्य सम्यक्त्वस्य पुनरसम्भव एवेति । अथवा-
निरुद्धेन्द्रियाऽपि आदानस्रोतां गृह्य इत्युक्तः, तादृपर्ययभू-
तस्य त्वनिक्रान्तसुखस्वरूपमुत्पन्नः आगामि च दिव्याङ्ग-
नाभोगमनभिकाङ्क्षतो वर्त्तमानसुखाभिष्वङ्गाऽपि नैव स्यादि-
त्येतद्दर्शयितुमाह—‘जस्स नत्थि’ इत्यादि, यस्य भोग-
विपाकवेदिनः पूर्वभुक्तानुस्मृतिर्नास्ति नापि पाश्चात्यकाल-
भोगाभिलाषिता विद्यत तस्य व्याधिसांकात्सकारुण्यं भो-
गान् भावयतो मध्ये—वर्त्तमानकाले कुता भागच्छो
स्यात् ?, मोहनीयोपशमाज्ञैव स्यादित्यर्थः । यस्य तु त्रि-
कालविषया भोगच्छा निवृत्ता स किम्भूतः स्यादित्याह—
‘से हु’ इत्यादि, ‘हुः’ यस्यार्थे, यस्मात्संवृत्तभोगाभि-
लापस्तस्मात्स प्रज्ञानवान्—प्रकृष्ट ज्ञानं प्रज्ञानं—जीवाजी-
वादिपरिच्छिन्नं तादृश्यत यस्यालो प्रज्ञानवान्, यत एव
प्रज्ञानवानत एव बुद्धः—अवगततस्या, यत एवभूताऽन
एवाह—‘आरंभोवरणं’ सावद्यानुष्ठानमारम्भस्तस्मादुप-
रत आरम्भोपरतः । एतच्छास्त्रोपरमण्यं शोभनमिति
दर्शयन्नाह—‘सम्म’ मित्यादि, यदिदं सावद्यारम्भो-
परमण्यं सम्यगतत्—शोभनमनत् सम्यक्त्वकार्यत्वाद्वा स-
म्यक्त्वमेतदित्येवं पश्यत—एवं गृहीतं यूयमिति । किमि-
त्यारम्भोपरमण्यं सम्यगिति चेदाह—‘जेण’ इत्यादि,
येन कारणेन सावद्यारम्भप्रवृत्ता बन्धं निगडादिभिः बन्धं
कशादिभिः धारं—प्राणसंशयकूपं परितापं—शारीरमा-
नसं दारुणम्—असंख्यमवाप्नोत्यत आरम्भोपरमण्यं सम्य-
गभूतं कुर्यात् । किं ह्येत्याह—‘पलिच्छिन्दि’ इ-
त्यादि, परिच्छिन्नं—अपनीय, किं नत् ?—ज्ञानः-
पापोपादानं, तच्छ बान्धं धनधान्यदिगण्यपुत्रकलत्राद्-
रूपं हिंसाश्राववद्भाग्यमकं वा, चशब्दादानं च रागद्वे-
षात्मकं विषयविपाकारूपं वेति, किं च—‘णिक्कमदंसी’
त्यादि, निष्क्रान्तः कर्मणो निष्कर्मा—मोक्षः संवरो वा
तं द्रष्टुं शीलमस्येति निष्कर्मदर्शी, इहति—संसारे
मध्येषु मध्यं य एव निष्कर्मदर्शी स एव बाह्याभ्यन्त-
रस्रोतसंश्लेतेति स्यात् । किमभिसन्ध्यं स बाह्याभ्यन्त-
रसंयोगस्य छेत्ता निष्कर्मदर्शी वा भवेत् इत्यत आह—
‘कम्मणं’ इत्यादि, मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगैः
क्रियन्ते—बध्यन्त इति कर्माणि—ज्ञानावरणीयादीनि त-
पां सफलत्वं दृष्ट्वा स वा निष्कर्मदर्शी वेदविद्या क-
र्मणां फलं दृष्ट्वा; तेषां च फलं—ज्ञानावरणी-
यस्य ज्ञानावृत्तिः दर्शनावरणस्य दर्शनाच्छादनं घटनी-
यस्य विपाकाद्यजनिता वेदनेत्यादि, ननु च न सर्वेषां
कर्मणां विपाकाद्यभिच्छिन्ति, प्रदृशानुभवस्यापि सद्भा-
वात् तपसा च क्षयापपत्तिरित्यतः कथं कर्मणां सफल-
त्वं ?, नैप दोषो, नात्र प्रकारकास्त्वयमप्यतम्, अपितु द्र-
व्यकास्त्वयं, तच्चास्त्येव, तथाहि—यद्यपि प्रतिबन्धव्यक्ति-
न विपाकाद्यस्तथाप्यष्टानामपि कर्मणां सामान्येन सोऽ-
स्त्येवेत्यतः कर्मणां सफलत्वमुपलभ्यते, तस्मात्—कर्म-
णस्तदुपादानादाकाशवाद्वा निश्चयनं याति नित्यात-निर्ग-
च्छति, तत्र विषय इति यावत्, काऽसौ ?—‘वेददि’ वे-

घटं सकलं बराबरमनेनैव वेदः—आगमस्तं वृत्तीति वेद-
यित्, सर्वेषांपदवृत्तीत्यर्थः ।

[२१] न केवलस्य मन्त्रवायमभिप्रायः, सर्वेषामेव तीर्थकारा-
णामयमाशय इति दर्शयितुमाह—

जे खलु भो ! वीरा ते समिया सहिया सयाजया संघड-
सिणो आभोवरया अहातहं लोयं उवेहमाणा पाईणं परी-
णं दाहिणं उईणं इय सखंसि परि (चिए) चिईसु,
साहिस्सामो नाणं वरिणं समियाणं सहियाणं सयाजया-
णं संगडदंसीणं आभोवरयाणं अहातहं लोयं समुवेहमा-
णाणं किमत्थि उवाही ? पासगस्स न विज्झइ नत्थि ति-
वेमि । (सू० १४०)

यदिवा उक्तः सम्यग्वादा निरवयवं तपश्चरित्रं च, अथुना त-
फलमुच्यते—‘ जे खलु ’ इत्यादि, सलुशब्दा वाक्यालङ्कारे,
ये कश्चनानिनागतवत्तमानाः ‘ भो ’ इत्यामन्त्रेण, वीराः—
कर्मवादद्वारेणसहिष्णवः समिताः समितिभिः सहिता ज्ञा-
नादिभिः सदा यताः सत्संयमन ‘ संघडदंसीणा ’ ति—निरन्त-
रवधिः शुभाशुभस्य आत्मापरताः पापकर्मभ्यां यथा
तथा अर्थास्थितं लोकं चतुर्दशरज्ज्वात्मकं कर्मलोकं यो-
पेक्षमाणाः—पश्यन्तः सवासु प्राच्यादिषु त्रिषु व्यवस्थिता
इत्येवंप्रकाराः ‘ सत्य ’ भित्ति—अतः तपः संयमो वा तत्र
परिचिन्तित—स्थिरं तस्युः—स्थितवन्तः, उपलक्षणार्थत्वात्
त्रिकालविषयता, द्रष्टव्या तत्रातीते काले अनन्ता अपि
सत्यं तस्युः, वर्त्तमाने पञ्चदशसु कर्मभूमिषु सङ्ख्य-
यास्तिष्ठन्ति अनागतं अनन्ता अपि स्थास्यन्ति, तथा चा-
तीतानागतवर्त्तमानानां सत्यवतां यज्ज्ञानं—योऽभिप्रायस्त-
दहं कथयिष्यामि भवतां शृणुत यूयं, किंभूतानां तथा ?—
वीरारामित्यादीनि विशेषणानि गतायांनि । किंभूतं ज्ञा-
नमिति वेदाह—किं प्रश्न आस्त—विद्यन ? , काऽसौ ?—
उपाधिः—कर्मजनितं विशेषणं, तद्यथा—नारकस्तिर्यगो-
नः सुखी दुःखी सुभगा दुर्भगाः पर्याप्तकाऽपर्याप्तक इत्या-
दि, आहोस्विन्न विद्यत इति परमतमाशङ्क्य त ऊचुः
पश्यकस्य—सम्यग्वादादिकमर्थं पूर्वोपानं पश्यतीति पश्यः
स एव पश्यकस्तस्य कर्मजनितोपाधिर्न विद्यत, इत्यत-
दनुसारेणहमपि ब्रवीमि न स्वमनीषिक्यति । गतः स्वप्ना-
नुगमः । तद्वन्ती च समाप्तश्चतुर्थोद्देशको नयविचारार्तिदेशा-
त् समाप्तं सम्यक्त्वाध्ययनं चतुर्थमिति । आचा० १ ध्रु० ४
अ० ४ उ० । [‘ तप णं से आणं दे गाहावई ’ इत्यारभ्य पाठः
‘ आणं दे ’ शब्द द्वितीयभागे ११० पृष्ठे गतः ।] [पसंथ
खिसे ’ इत्यादि पाठः ‘ ऊणव्वय ’ शब्द प्रथमभागे ४१७ पृष्ठ
गतः ।] [‘ अहाङ्गुद ’ शब्दे प्रथमभागे ८६४ पृष्ठे यथाछन्दश्च-
रणसम्यक्त्वफलमुक्तम् ।]

[२२] यस्मात् भावकधर्मस्य तावत् मूलं सम्यक्त्वं तस्मात्
तद्गतमव विधिमभिधातुकाम आह—

तत्थ समणोवासओ पुग्गामेव मिच्छताओ पडिकमह,
सम्मत्तं उवत्सपज्झइ । (आव०) नन्तथा रायाभिओ—

गेणं गयाभिओगेणं बलाभिओगेणं देवयाभिओगेणं
गुरुनिगहेणं वित्तिकतारेणं से अ सम्मत्ते पसत्थसम्मत्त
मोहणीअकम्माणुवेअणोवसमखयसमुत्थे पसमत्सवेगाइ-
लिंगे सुहे आयपरिणामे पन्नते ।

अमणामुपासकः धर्मणोपासकः भावक इत्यर्थः, धर्मणो-
पासकः पूर्वमेव आदायैव अमणोपासको भवन्—मिथ्यात्वात्
तत्त्वायाभ्युदयनकपाप्रतिक्रामति—निवर्त्तते न तन्निरुक्तिमात्र-
मत्राभिप्रेतं किं तर्हि ? तन्निरुक्तिद्वारेण सम्यक्त्वं तत्त्वार्थ-
भ्युदयनकपम्, उप-सामीप्येन प्रतिपद्यते, सम्यक्त्वमुप-
संपन्नस्य सतः न ‘ सं ’ तस्य कल्पने—युज्यते अद्यप्रभृति
सम्यक्त्वप्रतिपत्तिकालादारभ्य किं न कल्पत अन्यतीर्थ-
काभ्यक्षरपरिमाजकभिन्नुभौतादीन् अन्यतीर्थिकदेवतानि
रुद्रविष्णुसुगतादीनि अन्यतीर्थिकपरिगृहीतानि वा अर्हत्
चैत्यानि वा अर्हत्प्रतिमालक्षणानि यथा भौतपरिगृहीतानि
वीरभद्रमहाकालादीनि वर्त्तन्ते वा नमस्कृते वा । तत्र वन्द-
नम्—अभिवादनं नमःकरणं—प्रणामपूर्वकं प्रशस्तध्वनिभिर्गुणो-
त्कीर्त्तनं को दोषः स्यात् ? अथेवा तद्वक्तानां मिथ्यत्वादित्थि-
रीकरणादिति, तथा पूर्वम्—आदावनालपेन सता अन्यती-
र्थिकैस्तानवास्तव्यं वा संलपन् वा, तत्र सकृत् संभाष-
णमालापनं पौनःपुन्येन संलपनम् । को दोषः स्यात् इति तत्त-
तरायोगालककक्षाः स्वत्वासनादिक्रियायां नियुक्ता भवन्ति
तत्प्रत्ययः कर्मबन्धः, तथा तेन वा प्रणयेन गृहागमनं कुर्युः
अथ च भावकस्य स्वजनः परिजनो वा अशुद्धीतस्मयसार-
स्तेस्मह संशयं यायादित्यादि प्रथमालपेन त्वसंभ्रमं लो-
कापवाद्भयान्कीदृशस्त्वमित्यादि घात्यमिति, तथा तथाभ्य-
तार्थिकानामशयनं—घृतपूर्णोद पानं—द्राक्षापानादि खादिसं
प्रपुष्पफलादि खादिसं—ककाललवङ्गादि दातुं वा अनुप्रदातुं वा
न कल्पते इति । तत्र सकृत् दाते पुनः पुनरनुप्रदानमिति, किं स
वैधैव न कल्पत इति ? , न अन्यथा राजाभियोगेनेति—राजा-
भियां मुखत्वा बलाभियां मुखत्वा देवताभियां
मुखत्वा गुरुनिग्रहेण गुरुनिग्रहं मुखत्वा ‘ वित्तिकतारे ,
त्ति—वृत्तिकान्तारं मुखत्वा । एतदुक्तं भवति—राजाभि-
योगादिना ददन्नपि न धर्ममतिक्रामति इह चोदाहरणा-
नि ‘ कहे रायाभियांगेण देता नातिचरति धम्मं ’ तत्रा-
दाहरणम्—‘ इत्थिणापुरं नयेरं जिस्सन् राया कस्सिओ
सेट्ठी नेगमसहस्सपडमासिणओ सावगवअगो एवं कालो
वअइ, तत्थ य परिट्ठायागो मासं मासिणं खमति तं सब्वलागो
आइइ, कस्सिओ नादाइ । ताहे से सो गेरओ पओसमावओ
छिइहि मग्गइ, अन्नया रायाप निमित्तओ पारणप नेच्छइ ।
बहुसो राया निमित्तइ नाहं भणइ—अहं नवरं मम कस्सिओ
परिचिसेइ तो नवरं जेममि । राया भणइ एवं करेमि । राया
समणुसो कस्सियस्स घरं गओ । कस्सिओ भणइ सेदिसहं,
राया भणइ—गेरुयस्स परिचिसेइ । कस्सिओ भणइ न वइइ
अइइ तुमं विसयवासि ति करेमि चिंतेइ य—अइ पव्वइओ हो
तो तो न एवं भवंतं पच्छाज्जेण परिचिसिंथं । सां परिचिसिंजंते
अंगुली चालेइ । किंते ? , पच्छा कस्सिओ तणं निव्वेण पव्वइ-
ओ । नेगमसहस्सपरिवारां मुणिसुव्वयसमीधे वारसं अगाणि

पडिमो बारस वरिसाणि परियाओ सोहम्मे कये सको जाओ सो परिवायगो तेष अभिओनेण अभिओमिओ ए-
रावगो जाओ । पेकिण्य सके पलाइओ, गडिउं सको विल-
गो । दो सीसाणि कयाणि । सक्का वि दो जाया । एवं जाव-
इयाणि सीसाणि विउवइ तावइयाणि सको वि सक्कपाणि
विउवइ । ताहे नासिउमारओ सक्केणइओ पक्का ठिओ ।
एवं रायाभियागेणै देंना नाइकमइ.कितिया एयारिसया
होहिंति ज पवइस्संति तम्हा न दायव्वे । गणाभिओगेण
वरुणे एहमुसले निउत्तो एवं को वि सावगो गणाभियागेण
भले द्वाविज्जा देंतो वि सो नातिवरइ धम्मं बलाभिओगो
वि एवंभव, देवयाभिओगेण देंतो नाइकमइ । जहा—एगं
गिहत्थो सावगो जाओ, नेण बाणमेंतराणि चिरपरिचियाणि
उत्तिभयाणि एता तथ बाणमेंतरी पओसमावक्का गावीर-
क्कगो पुत्तो तीए बाणमेंतरीए गावीहिं समं अवहरिओ ।
ताहे उइआ साहइ तज्जंगी—किं ममं उज्जसि न व ति । सा-
वगो भणति—नवरि मा ममे धम्मविराहणा भवउ । सा भणइ
ममे अचहि । सो भणइ—जिणपांडमाणे अवसाणे ठाहिं आमं
ठामि । तेष ठविया । ताहे दारगो गावीओ य आसीयाओ
एरिमा केलिया होहिंति तम्हा न दायव्वे द्वाविज्जो ना-
इकरि । गुरुनिगइण भिक्खुवासगपुत्तो सावगं धूये
मगइ । ताहे ताणि न देंति सो कइइसलणेण साधू सेवइ ।
तस्स भावतो उवगवं पक्का साहइ । एणस कारणेण पुव्वं
दुक्कमि इयाणि सम्भावो सावगो । साह पुच्छइ तहिं कहियं,
ताहे दिआ धूया । सो सावगो जुयं घरे करइ । अज्झया
तस्स मायापियगे भले भिक्खुगाण करेति । ताहे भणति
अज्झ कएस्सि वक्काहि । सो गतो भिक्खुपाहिं विज्जाए अभि-
मंतिऊण कले दिअं । ताए बाणमेंतरीए अघाडिआ घरे गओ
तं सावगधूयं भइइ—भिक्खुगाण भले देंमो । सा नेच्छइ,
वासाणि सयणं य आरउा सज्जेतुं । साधिया आयरियाण
गंतुं कोइइ । तहिं जोगपडिमेओ दिओ, सो स पाणिणस दि-
ओ सा बाणमेंतरी नट्टा । माभाविओ जाओ पुच्छइ, कहे
व ति ? कहिए पडिसेहइ । अज्झ भणति—तीए मयणमिजाए
सो पाविओ तो साभावितो जाओ । भणइ—अम्मापिउच्छ-
लेण मना विवेचिनुत्ति किर फासुयं साहइ दिअं एरिसया
केलिया आयरिया होहेति तम्हा परिहरेज्जा । विपिकंता-
रेण देज्जा—सोरट्टगो सक्को उज्जेणि वचइ दुक्काले तच्च-
णिपहिं सामं तस्स पणथयं कीणं । भिक्खुमीहिं भइइ—अम्मे
पहिं वहादि पत्थायणं तो तुज्जं वि दिज्जिहिंति तेष पडिबभं
अज्झया तस्स पोहसरणी जाया । सो चीवरंदि वडिओ तेहिं
अनुकपाए सो भट्टारगाणं नमोकारं करंतो कालगओ देवो
वेमाणिओ जाओ । ओहिणा तच्चनियसरीं पेच्छइ ताहे स
भूसणेण इत्थेण परिसेइ, सट्ठाणोडावणा आयरियाण आ-
गमणं कहणं च, तेहिं भाणयं जाइ अगइत्थं गेहिइऊण
भणइ—नमो अइहतायं ति बुउक्कुगुक्कगा २ तेहिं गंतूण भणियो
संखुओ वंदिता लोसस कहइ जहा वयिण पथ भम्मी त-
म्हा परिहरेज्जा । आव० ६ अ० । आव० । व०० ।

(२३) अबुना प्रकृतं योजयति—

एयमिह सइहंतो, सम्मदिही तओ अ नियमेण ।

अवशिष्वेयगुणाओ, पममाइगुणासओ होति ॥८४॥

१२५

एतद्वन्तरोदितं जीवाजीवापीड लोके प्रवचने वा अइधान-
वमेवैमित्याह्रास्तः करणतवा प्रतिपद्यमानः सम्यग्बुद्धि-
भिधीयते आबिपरीतदोषोनादिति तच्छ नियमोनासावद्व-
न्तया भवनिर्वैदगुणात्—संसारनिर्वैदगुणं प्रशमादगुणा-
भयो भवति, उक्ललक्षणां प्रशमादगुणानामाधरो भवति ।
भवति चेत्थं ज्ञानं संसारनिर्वैदगुणस्तस्मात् प्रशमाद्व्या-
तीतमेतदिति ।

(२४) अस्वैव व्यतिरेकमाह—

विवरीयसइहाणे, मिच्छामावाउ खत्थि केइ गुहा ।

अणभिणिवेसो तु कया—इ होइ संमतहेइ वि ॥ ८५ ॥

विपरीतअज्जनं उक्ललक्षणां जीवादिपदार्थानाम् अन्वया अ-
ज्जनं मिथ्याभावाच्च सन्ति कचन गुणाः सर्वत्रैव विपर्ययादि-
ति भावः, विपरीतअज्जनंऽप्यनभिर्वेशस्तु एवंमेवैतदित्यनध्य-
वसायस्तु कदाचित्कस्मिंश्चित्काले यद्वा कदाचिन्न नियमेनैव
भवति—सम्यक्त्वहेतुरपि जायते, सम्यक्त्वकारणमपि वयेन्द्र-
नागादीनामिति । आ० ।

(२५) पञ्जातिचाराः—

सम्मतस्स समणोवासएणं इमे पंच अइमारा जाविअ-
व्वा न समापरियव्वा, तं जहा—संका १ कंसा २ विति-
गिच्छा ३ परपासंडपसंसा ४ परपासंडसंधे ५ ।

‘सम्मतस्स समणोवासएणं’ इत्यादि सूत्रम् । अस्य व्या-
ख्या—सम्यक्त्वस्य प्राग्नर्कपतस्वरूपस्य अमणोपासकेन—
आवकण एते वस्यमाणलक्षणाः, अथ वा—अमी ये प्रकान्तः
पञ्जेति संख्यावाचकः, अतिचारा—मिथ्यात्वमाहनीयकर्मो-
यादस्तनोऽशुभाः परिणामविशेषा इत्यर्थः । यैः सम्यक्त्व-
मतिचरितं ज्ञातव्याः अपरिचिता, न समाचरितव्याः—नासेव्या
इति भावायः । तद्यथेत्युदाहरणप्रदर्शनायः । शङ्का काङ्क्षा
विचिकित्सा परपावणइअसंसा परपावणइस्संतसइवेति ।
आव० ६ अ० । घ० । (शङ्कायां स्वस्वस्थानं व्याख्याताः ।)

(२६) आधकधर्मस्य सम्यक्त्वं मूलम्—

समणोवासगधम्मस्स मूलवत्थं सम्मणं ।

अमणोपासकधर्मस्य किं पुनर्मूलवस्तु इति ?, अत्रोच्यते
सम्यक्त्वं, तथा चाह ग्रन्थकारः—‘एयस्सं’ त्यादि सूत्रम्
अस्य पुनः अमणोपासकधर्मस्य पुनः शब्दाऽवधारणायाः, अ-
स्वैव शाक्यादिअमणोपासकधर्मं सम्यक्त्वाभावात् न मूल-
वस्तु सम्यत्वं, वसन्त्यस्मिन्नगुणप्रतादयो गुणात्तज्जावभावि-
वे-
नेति वस्तु मूलभूतं द्वारभूतं च तद्वस्तु च मूलवस्तु, तथा बो-
द्धम्—‘द्वारं मूलं प्रतिष्ठान—माधारां भाजनं निधनं द्विषदक-
स्यास्य धर्मस्य, सम्यक्त्वं परिकीर्तितम् ॥१॥’ सम्यक्त्वं प्र-
शमादिलक्षणम् । उक्तं च—‘प्रशमसंवेगनिर्वैदानुकम्पास्तिक्या-
भिष्यक्लिलक्षणे सम्यक्त्वम्’ इति (तत्त्वा० भाष्य १ अ० २ सू०)

(२७) कथं पुनरिदं भवतीत्यत आह—

तभिसग्गेयं वा, अविगमेण वा इमं च सम्मत्तं ।

‘तभिसग्गेयं वा अविगमेण वे’ ति सूत्रम्, अस्य व्या-
ख्या—तन्मूलवस्तुभूतं सम्यक्त्वं निसर्गैव वा अधिगमन-
वा भवति इति क्विपि । तत्र निसर्गः—स्वभावः अधिगमस्तु
यथावस्थितपदार्थपरिच्छेद इति, आह—मिथ्यात्वमोहोदीयक-

तथाहि—योगशास्त्रवृत्तौ-

“अनाद्यनन्तसंसार-ऽऽवर्तवर्तिषु देहिषु ।
ज्ञानदृष्टपावृत्तिष्वेद-नीयात्तरायकर्मणाम् ॥ १ ॥
सागरोपमकोटीनां, कोटयस्त्रिंशत्पर स्थितिः ।
विंशतिगोत्रनाम्नोक्ष, मोहनीयस्य सप्ततिः ॥ २ ॥
ततो गिरिसरिद्राव-घालनाभ्यायतः स्वयम् ।
एकाग्रिकोटिकोटयुना, प्रत्येकं क्षीयते स्थितिः ॥ ३ ॥
शेषाग्रिकोटिकोटयन्तः, स्थितौ सकलजन्मिनः ।
यथाप्रवृत्तिकरणा-कृन्धिदेशे समिप्यति ॥ ४ ॥
रागद्वेषपरीणामो, दुर्मेधा प्रस्थिरुच्यते ।
तुरुच्छेदो दृढतरः, काष्ठादेरिव सर्वदा ॥ ६ ॥
प्रस्थिदेशे तु संप्राप्ता, रागादिप्रतिताः पुनः ।
उच्छृङ्खलध्याग्याः स्युः-भ्रतुर्गतिजुषोऽपि च ॥ ६ ॥

युगम्—

तेषां मध्ये तु ये भव्याः, भाविभद्राः शरीरिणः ।
आविष्कृत्य परं बीर्यं—मर्त्यकरणे कृते ॥ ७ ॥
अतिक्रामन्ति सहसा, ते प्रस्थि दुरतिक्रमम् ।
अतिक्रान्तमहाऽध्वानो, घट्टभूमिमाध्वगाः ॥ ८ ॥
अथानिवृत्तिकरणा-दन्तरकरणे कृते ।
मिथ्यात्वं विरलं कुर्यु-वैदनीये यदग्रतः ॥ ९ ॥
आन्तमुद्गतिकं सम्य-वर्शने प्राप्नुवन्ति यत् ।
निसर्गहेतुकमिदं, सम्यग्भ्रजानमुच्यते ॥ १० ॥
शुरुपदेशमालम्ब्य, सर्वेषामपि देहिनाम् ।
यसु सम्यक्त्वभ्रजानं, तत्स्यादधिगमं परम् ॥ ११ ॥
यमप्रशमजीवातु-बीजे ज्ञानचरित्रयोः ।
हेतुस्तपःभ्रुतदीनां, सदर्शनमुद्गारितम् ॥ १२ ॥
श्लाघ्यं हि चरणज्ञान-विमुक्तमपि दर्शनम् ।
न पुनर्ज्ञानचारित्र्य, मिथ्यात्वाविपदायते ॥ १३ ॥
ज्ञानचारित्र्यहीनोऽपि, भ्रूयते श्रेणिकः किल ।
सम्यग्दर्शनमहाभ्या-त्तीथिहृत्स्वं प्रपश्यते ॥ १४ ॥

इति अत्राह-मिथ्यात्वमोहनीयकर्मक्षयोपशमादिदिं भवति,
कथमुच्यते निसर्गाधिगमाद्वा तज्जायत इति? अत्रोच्यते-स
एव क्षयोपशमादिर्निसर्गाधिगमजन्मन्ति न दावः । उक्तं च-
“ऊसरदेशे दाहि ज्ञयं च विजृम्भाइवणद्वो पण । इय मिच्छ-
स्साणुदप, उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥ १ ॥ जीवादीणम-
धिगमो, मिच्छत्तस्स उ ख्वावसममाव । अधिगमसम्मं जी-
वो, पावइ विमुदपरिणामो ॥ २ ॥ इति । कृते प्रसङ्गनिति ।
धो २ आधो १ पं २० ॥ आ ० ॥

(३२)सप्तमनरकपृथिव्यां सम्यक्त्वान्नो गमनागमने निषिद्ध-
आगममर्थं पि निसिद्धं, चरिमा उ एह जं तिरिक्खेसु ।

सुरनाराया य सम्म-हिद्दी जं यन्ति मणुएसु ॥ ४३१ ॥

चरमायाः—सप्तमपृथिव्यां न केवलं गमनमापत्वागमनमपि
शुद्धीतसम्यक्त्वस्यागमं निषिद्धम्, यतस्तस्या उद्धृत्य सर्वो-
प्येत्यागच्छति तिथिर्वैव न भुव्येषु “सप्तममोहनेरया त-
ऊ वाऊ अणेतदुच्यते । न य पाव माणुएसु” इति वचनादिति
सुरनाराकाश्च सम्यक्त्वसहिता यस्मान्मुप्येष्ववायान्ति
अतः सामर्थ्यात्तिथिगतिगामिनः सप्तमपृथिवीनाराक-
मिथ्यात्वसहिता एव, गच्छन्तीति गाथायैः । विधे ० । धो ० ।

(३२) सम्यक्त्वादिभावकर्मं वयम् इत्युक्तं, तत्र—
सम्यक्त्वं तावत् स्वरूपतः फलतश्च निरूपणमाह—
तत्तत्सद्विहाणं, सम्मत्तमसम्गहो वा एयम्मि ।

मिच्छत्तसम्यक्त्वसमा, सुसम्पत्साई उ होति दहं ॥ ३ ॥

व्याख्या—तत्त्वाधोनां सर्वविदुषां दृष्टतया पारमार्थिकानां
जीवादिपदार्थानां भ्रजानमेतद्वचनमेवतिप्रत्ययः । तत्त्वेन वा
भावतोऽर्थानां भ्रजानं तत्त्वार्थभ्रजानम् । तत्किमित्याह—
सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः, सम्मञ्जतीति वा सम्यक्;
तद्भावः सम्यक्त्वमित्यस्य स्वरूपमभिहितम् । अथास्यैव
दोषविशेषानिवृत्तिरूपं फलमाह—अथवा तत्त्वार्थभ्रजानं
निह्वानामप्यन्तीति तेषामपि सम्यक्त्वं स्यादित्याशङ्क्या-
ह—असद्विहाणं शोभनाभिर्नैवशा आसत्तत्त्वनाधितार्थेपक्षपात
इत्यर्थः । ‘न’ नैव, यथोक्तभ्रजानविरुद्धत्वात् असद्विहाणं
भवतीति गम्यते । एतस्मिन्नन्तराभिहिततत्त्वज्ञे सम्यक्त्वं
सति । ततो निह्वानां कथं तदिति । अथ कस्मादयमिह
सति न भवतीत्याह—मिथ्यात्ववय मिथ्यात्वमोहनीयकर्म-
लिकस्य क्षयोपशोदीर्णस्य विनाशेन सहोपशमां विपाकाद्या-
पक्षया चिक्रिभन्तोऽयत्वं मिथ्यात्वक्षयोपशमस्तत्साज्ज्ञताः ।
उपलक्षणत्वादस्य तयादुपशमापक्षमात्रं द्रष्टव्यम् । मि-
थ्यात्वाद्यो ह्यसद्विहाणः । मिथ्यात्वाकांक्षेयस्य सम्य-
क्त्वं सति नास्तीत्यसद्विहाणभावाऽन्वित भावः । के पुनरिह
सति गुणा भवन्तीत्याह—शु, रादयो धर्मशास्त्रवयं कृष्णा-
प्रभृतया वक्ष्यमाणाः । नुशब्दः पुनःशब्दार्थः । भवन्ति
जायन्ते । मिथ्यात्वक्षयोपशमादिवानेनापि सम्यक्त्वस्य
फलमभिहितम् । ननु मिथ्यात्वोद्भवोऽपि ते केचन संभव-
न्तीत्याह—दृढमतिशयेन याश्चैस्मैः सम्यक्त्वमपि व्यज्यत
इति भावः । अतिशायितो च तेषां दर्शयिष्यामः । ननु
तत्त्वार्थभ्रजानं सम्यक्त्वमित्युक्तम् । भ्रजानं च
तथेति प्रत्ययः । स च मानसोऽभिप्रायः । न
चायमप्यासकाद्यवस्थायामिष्यते । सम्यक्त्वं तु त-
रामभीष्टं, वक्ष्यात्सागरोपमरूपायाः साद्यपयवति—
तकालरूपायाश्च तस्यादृष्टस्थितः प्रतिपादनादिति कथं
नागमविराधः ? इत्यत्रोच्यते—तत्त्वार्थभ्रजानं सम्य-
क्त्वस्य कार्यं, सम्यक्त्वं तु मिथ्यात्वक्षयोपशमादिज-
न्या कश्चिरूप आत्मपरिणामविशेषः । आह च—“स य स-
म्मत एतत्तत्सम्मतमोहनीयकमाणुव्येषोवसमस्यसमुत्थं
पसमसंवेगाहिलिगे सुदे आयपरिणाम पक्खे” । अत एवाम-
नस्कानां मित्रादीनां तद्विषये । इह च सम्यक्त्वं सत्यं
यथांक्तं भ्रजानं भवति, यथोक्तभ्रजानं च सति सम्यक्त्वं भव-
त्येवेति भ्रजानवतो सम्यक्त्वस्यावश्यमावित्त्वोपशानाय-का
र्ये कारणापकारं कृत्वा तत्त्वार्थभ्रजानं सम्यक्त्वमिति । ननु
मिथ्यात्वोद्भवजन्यत्वेनासद्विहाणस्य सम्यक्त्वं सति तत्क्षयो-
पशमायुक्तोऽसद्विहाणभावाः, शुश्रूषादिगुणानां तु ज्ञानचा-
रित्रांशकपत्वेन ज्ञानावरणीयत्वात् तत्रमोहनीयधीयोन्तरायक-
मेक्षयोपशमलभ्यत्वाच्च युक्तः सम्यक्त्वसद्भावमात्रं तद्भाव
इति । अत्रोच्यते—सम्यक्त्वेहेतोर्मिथ्यात्वक्षयोपशमस्या-
वसरे ज्ञानावरणानन्तानुबन्धिकषायलक्षणचारित्र्यमोहनीया-
विकर्मणामपि क्षयोपशमावश्यमेव भवतीति कृत्वा सम्य-
क्त्वं सति ते भवन्तीत्यभिधीयते यथा केवलज्ञानावरण-

कथलभ्यमपि केवलद्वाने कथायुक्त्ये लभ्यत इत्यभिधीयते ।
आह च- "केवलियनागुल्लभो नक्षत्रधर कसायासु" यथा
वा मिथ्यात्वज्ञेयोपशमस्यमपि सम्यक्त्वमनन्तानुबन्धि-
रूपचारित्र्यमोहनीयाद्ये न लभ्यत इत्यभिधीयते । आह
च- "पदमिच्छुयाण उदय, नियमा संज्ञायण कसायासु ।
सम्महसकलं भवसिद्धिया वि न लहति ॥ १ ॥" ननु
वैद्यावृत्त्यनियमस्य नप्राप्तेन चारित्र्यरूपत्वात् सम्य-
क्त्वसङ्गाव चावश्यं भावितादविरतसम्यग्गृह्यगुणस्थानका-
भावः प्राप्नोतीति । नैवम्, वैद्यावृत्त्यनियमरूपचारित्र्या-
रूपतमत्वेनचारित्र्यतया विवक्षितत्वात् । यथा समुद्रजज्ञानां
सिद्धान्तरसङ्गावऽपि विशिष्टसिद्धाना अभिचारसंक्षिप्तमि-
ष्टम् । विरतत्वं हि महाव्रतायुक्ततद्विरूपानलपचारित्र्य-
ज्ञाव एवेत्येत । यतो न कार्षापसमाश्रयेन धनवान्, एक-
रावेन वा गोमानिति । ननु सम्यक्त्वे सति शुभ्रवाद्यो
भवन्तीति न युक्तं व्यभिचारित्वात् । तथाहि-उपशान्तमो-
हानीनां सम्यक्त्वसङ्गावऽपि न शुभ्रवाद्यो भवन्ति, सक-
लविकल्पकमोलमालाविकल्पेन निस्तरङ्गमहामकराकरा-
कारत्वात्तदन्तःकरणस्येति । अत्रोच्यते-यद्यपि शुभ्रवाद्य
उपशान्तमोहानीनां साक्षात् भवन्ति, कृतकृत्यादिति,
तथापि कलनां भवन्ति, तद्भावस्य तत्फलत्वादिति कुतो
व्यभिचारः ? भावकथमधिकाराद्वा, यद्भावावस्थायां
सम्यक्त्वं तदाभित्य शुभ्रवाद्यस्तु भवन्ति इदमित्यभिहि-
तमनो न दोष इति गाथार्थः ॥ ३ ॥

शुभ्रवाद्यस्तु भवन्तीत्युक्तम्, अथ तानेवाह-

सुखस भम्भराउ, मुन्देवायं जहासमाहीर ।

वेयावषे शियमो, वयपडिवत्तीए (१) भयणा उ ॥ ४ ॥

व्याख्या-भ्रातुमिच्छा शुभ्रवा । इत्यर्थे तु प्राकृतशैलीव-
शात् । रुद्राध्यावृत्त्यनिबन्धनधर्मज्ञाश्रवणस्याङ्कुपथः । सा
च वैदग्ध्यदिगुणवत्तरुणरक्षितरगानश्रवणरगादप्यधि-
कतमा सम्यक्त्वं सति भवति । यदाह- "यूना वैदग्ध्यवन्तः,
कान्तायुक्तस्य कामिनोऽपि हृदम् । किररगयश्रवणा-दधि-
को धर्मश्रुतो रागः ॥ १ ॥" तथा धर्मः भूतचारित्र्य-
लक्षणः । तत्र भूतधर्मरागस्य शुभ्रवापदेनैवोक्तत्वादिति
धर्मरागश्चारित्र्यधर्मरागोऽभिप्रेतः । स च कर्मदा-
वात्तद्वक्तव्येऽपि कान्तागतीतदुर्गेतबुद्धाक्षामकुञ्जमा-
ङ्गणघृतपूर्णभोजनमिलापादप्यतिरिक्ताऽत्र भवति । तथा
शुखो धर्मोपदेशका आचार्यादयः, देवाश्चाराध्यतमा
अहन्तो गुरुदेवास्तेषाम् । इह च गुरुपदस्य पूर्व-
ज्ञापनो विवक्षया गुरुणा पूज्यतत्त्वख्यापनार्थः । न हि
गुरुपदं विना सर्वोपदेवाधम इति भावः । यथासमा-
धि-यथासमाधानानतिक्रमेण । इह चाव्ययीभावसमासादपि
कृतीयाया झलोपः प्राकृतत्वात्, असमासाद्वा । व्यावृत्तस्य
भावः कर्म वा वैद्यावृत्त्यं तस्मिन् तत्प्रतिपत्तिविभ्रामशाय-
कमादौ । नियमोऽवश्यं कर्तव्यताङ्गीकारः । स च सम्यक्त्वं
सति भवन्तीति प्रक्रमः । एतेषां च शुभ्रवादीनां यथोक्तं ह-
नुफलभावोऽवसेयः । अथ यथा शुभ्रवाद्योऽत्र भवन्ति, त-
था किं व्रतान्यापि भवन्तीत्याशङ्क्याह-व्रतानाम्-अयुक्तता-
दीनां प्रतिपत्तिरङ्गीकरणं व्रतप्रतिपत्तिः । तुशदस्य पुनरर्थ-
स्येदं सम्बन्धात्तस्यां व्रतप्रतिपत्तौ तु पुनर्भोजना-विकल्पना

भवति । सम्यक्त्वे सति व्रतानि कदाचिद्व्रतन्ति, कदा-
चिन्नेति भाव इति गाथार्थः ॥ ५ ॥

(३३) भजनाकारणमेवाह-

जं सा अहिगयराभो, कम्मखभोवसमभो य य तभो वि ।
होइ परिणामभेया, लहुं ति तम्हा ईह भयेया ॥ १ ॥

यद्-वस्मात्कारणात्सा व्रतप्रतिपत्तिः अधिकतरात् सम्य-
क्त्वप्राप्तिसिद्धिभूतकर्मज्ञेयोपशमापेक्षया सममलतरात्-
कर्मज्ञेयोपशमतः चारित्र्यमोहनीयकर्मज्ञेयोपशमाङ्गवति, ननु
सम्यक्त्वलाभावर एवासौ कुतो न भवतीत्याह-न च-
नैव । तको वि 'सितकोऽपि सोऽपि यदेव सम्य-
क्त्वप्रतिपत्तिहेतुः कर्मज्ञेयोपशमो भवति न तदेव व्रत-
प्रतिपत्तिहेतुभूतस्तदधिकतरोऽपीत्यपिशब्दार्थः । अन्ये तु-
'तम्हा उ' इति पठन्ति, तत्र व्याख्या-न च-नैव ततः
पुनर्भवति आयतं । कुतः पुनर्भवमित्याह-परिणामभेदा-
त्तथा भव्यत्वेहेतुकात्माध्वसायावेशाद्वादिष्टतरपरिणाम-
निबन्धनत्वात्तस्येति भावः 'लहुं ति' ति-लघ्विति शी-
घ्रमेव । सम्यक्त्वनिबन्धनज्ञेयोपशमानन्तरमेवेत्यर्थः ।
तस्मात्-ततः कारणादिह व्रतप्रतिपत्तौ भजना-विकल्पना ।
शुभ्रवादिषु पुनर्भयमः, इयमत्र भावना-यद्यपि ग्रन्थिभे-
दादेव सम्यक्त्वमुद्गति, तत्र च व्रतप्रतिपत्तिमेषोपादेयत-
रामध्यवस्यति, तथापि यावत् कर्मस्थितौ सत्यां
सम्यक्त्वलाभो भवति, न तावत्यामेव व्रतप्रतिपत्तिरपि
तत्त्वतो भवतीति गाथार्थः ।

इदमेवाह-

सम्मापलियपुहुत्तऽ-वगए कम्माश भावाभो होति ।

वयपमितीणि भवखव-तरंउतुल्लाणि शियमेष ॥ ६ ॥

'सम्म' ति-स्वनात्सुत्रमिति न्यायात् सम्यक्त्वल-
ब्धादन्तरं पदेयापमानागमप्रसिद्धानां कालपरिमाणवि-
शेषलक्षणानां पृथक्त्वं द्विप्रभृतिनवान्तसंख्यालक्षणे पदेया-
पमपृथक्त्वं तस्मिन् । अग्रगते-अपेते वेदित इत्यर्थः ।
केपां पदेयापमपृथक्त्वमित्याह-कमेणां ज्ञानावरुणानीनाम् ।
इह च कर्मस्थितारति याच्य स्थितः-स्थितिप्रज्ञां चाभे-
दविवक्षया कमेणामित्युक्तम् । यतो मोहनीयादिकर्मणां
सागरोपमकोटीकाटीसतन्यादिकायाः स्थितेर्मध्याकोटीको-
ट्यादिकां स्थितिं यथाप्रवृत्तिकरणेन क्षपयति तावद्यावद्-
का पदेयापमासंख्येयभागांसा सागरोपमकोटीकोटीशेना ।
ततो ग्रन्थिभेदेन सम्यक्त्वं लभते । ततः शेषकर्मस्थितः पदेया-
पमपृथक्त्वे क्षापिते सत्ययुक्ततानि लभत इत्यागममुद्रा । ततः
किमित्याह-भावतः परमार्थवृत्तिमाश्रित्य, द्वयतः पुनर-
निर्दीयतरायासपि कर्मस्थितौ महाव्रताभ्यापि भवन्ति । त-
दुक्तम्-सर्वजियासु जम्हा, ३० ते गेविजंगसु उववाभो ।
भणिमो जिणहं सो न य, सिंगं मोन् जम्हो भणियं ॥ १ ॥
जे दंसलवावणा, सिंगगहणं करिंति सावजे । नेसि पि
य उववाभो, उक्कांसा जाव गेविजा ॥ २ ॥ " इति ति-
भवन्ति-जायन्ते । कानीत्याह-वृत्तप्रभृतिन्ययुक्ततादीनि ।
स्वरूपतः किञ्चिधानि तानित्याह-भवाद्येवतरण्डतुत्यानि-
संसारसागरात्तरुश्रोणादिकद्वानि । नियमनाश्वयंभावेन ।

तदुक्तम्—

“सम्पत्तमि उ लब्धे, पलियपुद्गुत्तेण सावओ होउजा ।
चरयोवसमखयाणं, सागरसंखंतरा होति ॥ १ ॥”

पदयोपमपृथक्त्वादिष्वेकस्य च कर्मणो हासोऽनुक्रमेण स्या-
द्भीर्याह्लासात्करणात्तन्प्रवृत्तिरिति शीघ्रकालेन वा । तदुक्तम्—
“एवं अप्परिगडिण, सम्पत्तं देवमणुजजम्भेसु । अजयरसे-
दिवज्जे, एगभवेण च सत्वाइ ॥ १ ॥” ननु यदा सम्य-
क्त्वयुक्त एव नवपरिणामानिगिरुस्थितिकदेवपृथग्यते, त-
दा देवमेव विरतेरभावात्, कथं ‘सम्पत्तमि उ लब्धे, प-
लियपुद्गुत्तेण सावओ होउजा’ इत्येव घटने ? अत्रोच्यते-
नस्यामवस्थायां यावती स्थिति क्षपयति यावतीमन्यां
बध्नाति, ततो देशान्तरागमकोटीकांटीरूपाया अधि-
कृतकर्मस्थितः पदयोपमपृथक्त्वस्य नागमो भवतीति न
देवमवादी देशविरतितामः स्यादिति न विरोधः । तदेव
सम्यक्त्वलाभेऽपि त्वनप्रतिपत्तौ भज्जनाति स्थितिमिति गा-
थार्थः । पञ्चो १ विवो १ घो । (सम्यग्देष्टव्येनादेपुत्रल-
परावर्तः संसारः ‘संसार’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)

इदानीं “सम्पत्ताइणुत्तम-गुणान् लार्हतेर तु उक्कोसमि”
त्येकानपञ्चाशदधिकद्विशतनमं द्वा माह—

सम्पत्तमि उ लब्धे, पलियपुद्गुत्तेण सावओ होउजा ।

चरयोवसमखयाणं, सायरसंखंतरा होति ॥ १३६८ ॥

यावत्स्यां कर्मस्थितौ सम्यक्त्वं लब्धं तन्मध्यान्तरागम-
पृथक्त्वलाभेण स्थितिरुक्तं क्षपितं भावको देशविरतो भवे-
त्तत्त्वरागोपशमक्षयाणामन्तरा संख्यातानि सागरोपमाणि
भवन्ति । इयमत्र भावना-देशविरतिप्राप्त्यन्तरं संख्यातपु-
सागरोपमेषु क्षपितेषु चार्त्तमवाप्नोति, ततोऽपि संख्या-
नेषु सागरोपमेषु क्षपितेषु उपशमश्चेति प्रतिपद्यते, ततो-
ऽपि संख्यातपु सागरोपमेषु क्षपकश्चेति भवति । तत्तत्सङ्ख्ये
मात्रं इति । एवमप्रानपतितसम्यक्त्वस्य देवमणुजजम्भेसु सं-
स्वरं कुर्वतः अन्यान्यमणुज्यभयं देशविरत्यादिलाभो भवति ।
यदिवा—तीव्रशुभपरिणामवशान् क्षपितबह्वकर्मस्थितेरक-
स्मिन्नपि भवेऽन्यतरश्चेति वज्जान्यतानि स्वोपायपि भवन्ते,
श्चेत्यर्थं त्वैकस्मिन् भवे सैद्धान्तिकाभिप्रायेण न भवत्येव
किं त्वैकैवापशमश्चेति क्षपकश्चेति भवतीति । उक्तं
च—“एवं अप्परिगडिण, सम्पत्तं देवमणुजजम्भेसु । अज-
यरसेदिवज्जे, एग भवेण च सत्वाइ ॥ १ ॥” प्रवो २४६ द्वा ।
आ० । न० । सम्यक्त्वं सम्यक्त्वित्त्वं । ‘जात्यन्धस्य यथा
पुस-अणुलोभं शुभोद्देशे । सद्देशेन तथैवायं, सम्यक्त्वं
कति जायते ॥ १ ॥’ आनन्दो जायतेऽन्यन्तः, सार्विकोऽस्य महा-
त्मनः । सद्बोधधर्मागमे यद्बुद्धिः, व्याधितस्य संशोधम् ॥ २ ॥”
कर्म० ५ कर्म० । आ० ।

(३४) इदं च सम्यक्त्वमात्मपरिणामरूपत्वाच्छुद्धत्वेन पु-
लेष्वभिनि लक्षणमीह—

तं उवसमसंवेगा-इएहिं लक्खिज्जइ उवाएहिं ।

आयपरिणामरुक्वं, बज्जेहिं पसत्थजोगेहिं ॥ ५३ ॥

तत्सम्यक्त्वमुपशमसंवेगादिभिरिति उपशमिन्त-उपशमः
संवेगा—माक्षिमात्राः आदिशुद्धादिशुद्धादिकृपास्तिकृपाप-
१२६

रिग्रहः लक्ष्यते-विषयते एविकृपाशमादिभिर्बाह्यैः प्रशस्तयो-
गैरिति संबन्धः, बाह्यवस्तुविषयत्वाद्बाह्याः प्रशस्तयोगाः-
शोभनव्यापारात्मैः, किं विशिष्टं तत्सम्यक्त्वम् ? आत्मपरि-
णामरूपम्—जीवधर्मरूपमिति ।

तथा चाह—

इत्थं य परिणामो खलु, जीवस्स सुहो उ होइ विषेओ ।

किं मलकलंकयुक्कं, कण्ठं भुवि सामलं होइ ॥ ५४ ॥

अत्र च सम्यक्त्वं सति किं परिणामोऽध्यवसायः खलु-
शब्दोऽवधारणार्थः, जीवस्य शुभ एव भवति-विषयो नत्व-
शुभः । अथवा-किमत्र चित्रमिति । प्रतिवस्तुपमामाह-किं
मलकलङ्कादिते कनकं भुवि ध्यामलं भवति; न भवतीत्यर्थः ।
एवमत्रापि मलकलङ्कात्स्नानीयं प्रभूतं क्लिष्टं कर्म ध्यामल-
त्वमुत्पत्त्युत्पद्यमानपरिणामः, स प्रभूतं क्लिष्टं कर्मणि क्षीण
जीवस्य न भवति ।

प्रशमादीनामेव बाह्ययोगव्युपपत्तेश्चाह—

पयई वा कम्माणं, वियाणिआ वा विवागमसुहं ति ।

अवरदे वि न कुप्पइ, उवसमओ संवकालं पि ॥ ५५ ॥

प्रकृत्या वा सम्यक्त्वाद्युत्पत्तिकजीवत्वभावेन वा कर्मणां
कषायनिषेधनानां विनाय वा विपाकमशुभमिति । तथाहि-
कषायाविषयोऽन्तर्मुहूर्तेन यत्कर्म बध्नाति तदनकाभिः सा-
गरोपमकोटीकांटीभिरपि दुःखेन घट्यतीत्युक्तं विपाकः ।
एतत् ज्ञात्वा किम् अपराधेऽपि न कुप्यति ? अपराधयत
इति अपराधय-प्रतिकूलकारी तस्मिन्नपि कोपं न गच्छ-
त्युपशमनः-उपशमनं हेतुना सर्वकालमपि यावत्सम्यक्त्व-
परिणाम इति ।

तथा—

नरविबुद्धेसरसुखं, दुक्खं चिय भावओ य मन्नेतो ।

संवेगओ न मुक्खं, मुत्तुणं किंचि परेइ ॥ ५६ ॥

नरविबुद्धेश्वरसौख्यं, अक्षवर्तीन्द्रसौख्यमित्यर्थः, अस्वा-
भाधिकत्वात् कर्मजनितत्वात्सावसानाच्च दुःखमेव भावतः
परमार्थतो मन्यमानः संवेगतः संवेगेन हेतुना न मोक्ष
स्वाभाविकजीवरूपकर्मजमपर्यवसानं मुक्त्वा किंचित्प्रा-
प्यते-अभिलषतीति ।

नारयतिरियनारम-भवेसु निवेयओ वसइ दुक्खं ।

अकयपरलोयमग्गो, ममत्तविसेवेगरहिओ वि ॥ ५७ ॥

नारकतिर्यग्रारमभवेसु सर्वेष्वेव निवेदतो—निवेदनं कार-
णेन वसति तुःकुम् । किं विशिष्टः सन् ? अकृतपरलोकमार्गः-
अकृतसद्बुद्धान् इत्यर्थः । अयं हि जीवलांके परलोकाजु-
ष्टानामन्तरण संशेधभासारं मय्यते इति । ममत्वविषयेगर-
हितोऽपि तथा ह्ययं प्रकृत्या निर्ममत्व एव भवति विद्-
तत्स्वभाव इति ।

तथा—

दइण पाणिनिवइ, मीमं भवसागरम्मि दुक्खत्तं ।

अविसेसओऽणुक्कं, दुहा वि सामन्धओ कुणइ ॥ ५८ ॥

दुष्टा प्राणिनिवह-जीवसंघानं क भीमे-भयानके भवसा-

गरे—संसारसमुद्रे पुःकार्त्त—शारीरानसैः पुःकरभिभूतमि-
त्यर्थः। आदेशतः—सामान्यनाम्नीयतरविचारभावेनत्वर्थः ।
अनुकम्पाम्—यथा विधापि—द्रव्यतो, भावतश्च । द्रव्यतः
प्राशुक्यपि एवादिदानेन, भावतो—मार्गव्यञ्जनया सामर्थ्यतः
स्वशक्त्यनुकुरं करोतीति ।

महर् तमेव सत्त्वं, निस्सकं जं जिगेहि पञ्चत्त ।

सुहपरिणामो सत्त्वं, कस्याश्चिसुत्तियारहिमो ॥ ५६ ॥

अन्यते—प्रतिपद्यते तद्वैद्य सत्यं निःशङ्कं—शङ्कारहितं यत्किनेः
प्रकृतं—वर्त्तमानैः, प्रतिपादितं शुभपरिणामः सन् साक—
इत्येवमन्तरोदितसमस्तगुणान्वितः सर्वै—समस्तं ग्रन्थे, न तु
किञ्चिद्ग्रन्थं किञ्चिन्न भगवत्विशवासायोगात् । पुनरपि
एव एव विशिष्यतः । किञ्चिद्विदः सन्? काङ्क्षादिविशिष्टानसिका
रहितः काङ्क्षा अन्योन्यदर्शनप्राह इत्युच्यते, आदिशब्दा-
द्विविक्तसापरिग्रहः, विधानासिका तु संयमशस्वमङ्गीकृ-
त्याध्यवसायसलिलस्य विधाना—गमनमिति ।

उपसंहराह—

एवंविहपरिणामो, सम्मदिद्वी जिगेहि पञ्चत्तो ।

एसो य भवसमुद्, लंघ्य धोवेण कालेय ॥ ६० ॥

एवंविधपरिणाम इत्यन्तरोदितप्रशमादिवपरिणामः सत्य-
गृह्यतिर्ज्ञेयः प्रकृत इति प्रकटाद्यः । अस्यैव कलमाह—एव च
भवसमुद् लङ्घयति—अतिक्रामति स्तोकैः कालेन । प्रा-
तर्बीजत्वात्कुट्टनेऽप्यपार्थपुद्गलपरायनान्तःसिद्धिप्रसिरिति
(भा० ।) [एवंविधमेव सत्यकृतम् इत्यन्तप्रतिपादितम्
' मउल ' शब्दे षष्ठ भागे ।] " जइ जिगमेयं
पञ्चजह, ता मा ववहारनिरुपे सुयह । ववहारनयु-
रुपे, तियुचुल्लभा जडाऽवस्स ॥ १॥ " इत्यादीनि । वाचक-
मुच्येनाह—" तस्वाधंभजानं सत्यग्र्यं " [तस्वा-
धंभिगमस्त्वम् १—२] ।

(३३) तदपि प्रशमादिलिङ्गमेवेति दर्शयन्नाह—

लपत्सहस्रायं, सम्मतं तस्मि पसममाईया ।

पदमकसाभोवसमा—दक्षिणया हुंति नियमेख ॥ ६२ ॥

तस्वाधंभजानं—सत्यकृतं तस्मिन्प्रशमादयोऽन्तरोदि-
ताः प्रथमकथाप्यप्रशमाद्यैरेकया भवन्ति नियमेन । अय-
मत्र भावाद्यः—न ह्यन्तानुबन्धकयोपशमादिमन्तरेण त-
स्वाधंभजानं भवति । सति च तत्त्वयोपशमे तदुच्य-
कृत्यः सकाशादपेक्षयाऽस्य प्रशमादयो विद्यन्ते एवे-
ति तस्वाधंभजानं सत्यकृतमित्युक्तम् । भा० । तच्च
सत्यकृतं शुभात्मपरिणामरूपमस्मदीयानामप्रत्यक्षं क-
षलं लिङ्गैरेकते । अत आह—सत्यकृतं कीदृशं
भवति? पञ्चति—पञ्चभिः शमसंयोगनिर्देशाजुक्तप्राप्ति-
क्यकृतैरेकैर्लिङ्गैरेकैर्लक्षितम्—उपलक्षितं भवति धर्मलक्षणेः प-
रस्वै पराक्षमापि सत्यकृतं लक्ष्येत इति भावः । ध०२ अधि० ।
सत्यकृतवद्धारं निश्चयव्यवहारनयाभ्यां विचारस्तत्र व्यव-
हारनयो मन्यते मिथ्यादृष्टिरङ्गानी च सत्यकृतज्ञानयोः प्र-
तिपद्यमानकी भवति, नतु सत्यकृतज्ञानमरहितः निश्च-
यनवस्तु ज्ञेयं सत्यगृह्यतिर्ज्ञानी च । सत्यवृद्धाने प्रतिपद्यते न
तु मिथ्यादृष्टिज्ञानी च । आ० म० १ अ० । (केतु

द्रव्येषु मध्ये पर्यायेषु वा सत्यकृतमिति 'सामादय' शब्दे व-
क्ष्यते ।) सदृशेन तथैवास्य सत्यकृते सति जायते । कर्म०
५ कर्म० । याः प्रथमसत्यकृतस्य लाभकाले अन्तरकृत्य-
प्रविष्टस्यावस्थितानाध्यवसायस्य सत्यकृतवादिदृष्टयो भव-
न्ति ता अनाकारोपयोगेऽपि भवन्ति । विशे० । (सत्यकृत-
पालनाद् दृष्टान्तीकृतसंप्रतिनृणाक्यानकं ' संपह ' शब्देऽ-
स्मिन्नेव भागे उक्तम् ।)

मिच्छत्तं दमिऊयं, सम्मतस्मि वशिष्ठं अहिगारो ।

कायवो बुद्धिमया, मरुसमुग्धायकालम् ॥ ६० प० ।

सत्यकृतं च व्याधानक्रियामूलं प्रकीर्तितम् । द्रव्या० ६
अध्या० "सत्यकृतशीलतुभ्यां, अवाग्धस्तीर्थेन सुखम् ।
ते व्याधो मुनिजम्बुः, स्त्रीनयीषु कथं वुडेत् ॥ १ ॥ " कठप०
२ अधि० ८ क्षण । (सत्यकृतदृष्टिमादृष्टित्वे दृष्टकः
' दिष्टि ' शब्दे चतुर्थभागे २५११ पृष्ठ गतः ।) दर्शनमोह-
नीयकमेवेह, यदुक्त्यापुनः सत्यगृजिजप्रणीतं तत्त्वं अज्ञेयं
तदिति । कर्म० ६ कर्म० । प० सं० । सत्यकृतमवलं विधेय-
म्, न तापसादीनां कष्टनःसंविनामपष्टगुणैर्भ्यसुद्धीव्य द-
ष्टिमाहः कार्यं इति प्रतिपादनपरे (त्या०) आचारप्रथमभूत-
स्कन्धस्य चतुर्थेऽध्यायन, त्या० ६ ठा० ३ उ० । सं० । आ० १० ।
यथा सिद्धपञ्चाशिकायामनन्तकालच्युतसत्यकृतवादिश-
यविशिष्टा एवैकस्मिन् समयेऽष्टाक्षरं शते सिध्यन्तीत्यु-
क्तं, तथा च सति श्रवभाष्यः सर्वेऽष्टाक्षरशतमनन्तकाल-
च्युतसत्यकृतवादिशेषगुणविशिष्टा एव अन्वधापि वा?,
विशिष्टा एव चेत्तदा श्रवभेदेवस्यानन्तकालच्युतसत्यकृत-
मन्वधा वा? अनन्तकालच्युतसत्यकृतं चेत्तदा श्रवभेदे-
वस्य तयोपशमा एव कथं? पूर्वमपि सत्यकृतलाभात्,
अन्वधापि चेति पक्षश्चेत्तदा सिद्धपञ्चाशिकादिग्रन्थैरसह
कथं संवादः? आश्रयैकत्वेन चेत्तदा तदाश्रयं किमुक्तृष्टाव-
गाहनया तीर्थकृत्वेन वा संख्यातकालपतितत्वाद्वा वा?
त्रिधाऽपि चेति स्यकृता प्रसाधमिति, प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—
एकस्मिन् समयेऽष्टाक्षरं सिध्यन्तस्सर्वेऽप्यनन्तकालच्युत-
सत्यकृतवादिशेषगुणविशिष्टा एव सिध्यन्तीत्युक्त्यापि यद्
सिद्धपञ्चाशिकादिषु भवन्ति तदा बाहुल्येः पदलक्षपूर्वप्र-
माणापुनोऽपवृत्तिरिव भीष्मपक्षेवस्यापि सिद्धिराश्वर्य-
कृत्वेन समर्थनीया, एवं तर्वाधिकारं वद्यत्संभवे तत्सर्व-
नाशये एवान्तर्भावनीयम् ॥ १६३ ॥ सेन० २ उक्ती० ।
अज्ञानां ज्ञानदर्शनव्यारिजबर्बावैत्यमन्ताभिः प्रोक्ताभि तत्कथं
घटते तेषां पृथक् पृथगेकैकसङ्ख्यात् तद्व्यकृत्या प्रसाद्यमिति
भ्रंशः?, अनोत्तरम्—ज्ञानादीनां चतुर्गुणं तदावरणकर्मपु-
द्गलानामनन्तात् क्षवातेषामन्वयान्नस्य घटत एव, यदुक्तम्—

" ज्ञानादयस्तु भावाः, प्रारणमुक्तोऽपि जीवति सं तैर्हि ।

तस्मात्तज्जीवत्ये, नित्यं सर्वेभ्य जीवस्य ॥ १ ॥

अनन्तं केवलज्ञानं, ज्ञानावरणसङ्ख्यात् ।

अनन्तं दर्शनं चापि, दर्शनावरणक्षयात् ॥ २ ॥

सायिकं शुद्धसत्यकृतं—कारिणं सीधनिर्गदात् ।

अनन्तसुखवीर्यं च, वेद्यापिणक्षयात् कैमात् ॥ ३ ॥

आयुषः क्षीणभावत्वात्, सिद्धानामक्षया स्थितिः ।

नामगोत्रक्षयादेवा—ऽनन्ताऽमृताऽवगाहनां ॥ ४ ॥ "

इति ॥ ५७ ॥ सेन० ३ उक्ता० । दर्शनसम्यक्त्वयोः कः प्रति-
विशेषः ? येन द्वयोःप्यसीत्कारणः, परमाधेतः परस्परं केचन
सदृश एव दृश्यन्ते, तेन तयोर्मध्यस्था भेदः प्रसाध इति
प्रश्नः । अत्रोत्तरम्—दर्शनसम्यक्त्वयोर्वस्तुगत्याऽभेदेऽपि क-
थञ्चिद्विशिष्टाद्विधाप्रमाण एव सम्यक्त्वातिचार उच्यते,
शङ्कादिसङ्काशस्तु दर्शनातिचार इति व्यक्तं प्रवचनसाधो-
ऽकारणसौ बद्ध द्वारे ॥ ३८० ॥ सेन० ३ उक्ता० ।

सम्भसंग-सम्यक्त्वाङ्ग-न० । सम्यक्त्वप्रधानंस्वाङ्गीकृते स-
म्यक्त्वफलमेव फलवति, प्रति० ।

सम्भसकारण-सम्यक्त्वकारण-वि० । सम्यक्त्वं कारणम-
स्येति । सम्यक्त्ववज्ज्ये, पं० सं० १ द्वार ।

सम्भसकिरिया-सम्यक्त्वक्रिया-क्रि० । सम्यक्त्वं—तत्त्व-
प्रधानं तदेव जीवध्यापारस्वात्मिक्या सम्यक्त्वस्य क्रिया
सम्यक्त्वक्रिया । सम्यग्दर्शने वा सति क्रिया सम्यक्त्व-
क्रिया । स्वा० २ उ० १ उ० । क्रियाभेदः, यथा सम्यग्दर्शनयो-
ः कर्मप्रकृतिः सत्सततिसकृद्याः ब्रह्माति सा सम्यक्त्व-
क्रिया अभिधीयते । सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

सम्भसत्वाचरणाणुवार्ति-सम्यक्त्वज्ञानचरणाणुप्राप्ति-
वि० । सम्यक्त्वं—सद्दर्शने ज्ञाने—सद्बोधकं चरणम्—आग-
मनुसारि क्रियानुष्ठाने सम्यक्त्वं वा ज्ञानं चेति एकवद्भा-
वाकाव्यनुगतनीत्येवं शीलः सम्यक्त्वज्ञानचरणाणुप्राप्तिः ।
मांसमागानुगं, दर्श० ४ तत्त्व ।

सम्भसदंशि (हृ)-सम्यक्त्वदर्शिन-वि० । सम्यक्त्वं तत्त्व-
सम्यक्त्वं तद्वशी । परमाधर्मात्मि, आवा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।
सम्भसपञ्चव-सम्यक्त्वपर्यव-पु० । सम्यक्त्वपरिणाभिधेयं,
ज्ञा० १ ध्रु० १३ अ० ।

सम्भसपरकर्म-सम्यक्त्वपरकर्म-न० । सम्यक्त्वे सति च-
र्यमानगुणैः कर्मशुभुजयल्लयः पराकर्मो—बलं यस्मि-
न्तत् सम्यक्त्वपरकर्मम् । उत्तराध्ययनां नामकानि शिष्टेऽध्य-
यने, उत्त० १३ अ० ।

ज्ञानादीनि सुकृतागैस्त्वेनास्मानि संवेगादिभूतानि अकर्म-
तावसानानि तानीदृश्यन्ते । अस्याध्ययनस्य वार्त्तार्य-
योगद्वाराणि व्यावर्त्य नामनिष्पन्ननिष्ठाऽभिधेयः, स च ना-
मपूर्वक इत्येतद्वर्तमानं देहायह भिर्गुणैरुक्तम्—

आयासपण्येयं, सम्भसपरकर्ममिति अङ्कुर्यर्थं

गुणैस्तु अप्रमार्थं, एते पुनर् विचाराणामुप ॥ ५० ई ॥

आदीयत इत्याशानम्—आदिः प्रथममित्यर्थः, नच तत्प-
रं च—निराकाङ्क्षतयाऽथेगमकमेव 'आकर्ममार्थानि' तेन,
उपकारतत्वेन तदभिहितमपि तथोक्तं तत् आशानपदा-
भिहितेन प्रकमाकाङ्क्ष 'इदं' मिति प्रस्तुतं सम्यक्त्वपरा-
कर्मम् इति—उपप्रदर्शनं, उच्यत इति शेषः, 'अध्ययने' आ-
शुभनिर्णयं, वक्ष्यति हि—'इह बहू सम्भसपरकर्म नाम-
ऽङ्कुर्ये पण्यते' इति, गुणैर्निर्णयं गौतमः, तु—अव-
धार्य गौतमव, अग्रमाह इत्युपलक्षणत्वाद् अग्रमाश्रितम्,
यत् पुनर्योतरागभूतं, कोऽर्थः?—संवेगादयाऽव वक्ष्यन्ते,
तद्वप एव च तत्त्वतोऽग्रमाह इति तदभिधायि भुक्तपदा-
ग्रमाश्रितमिति ब्रुवते, अन्यं त्वग्रमाश्रयिणी वीतरागता-

काल इति तत्त्वान्वाच्यवर्तते वीतरागभूतमिति गाथा-
र्थः । अत्र आशानपदनाम्नः स्वास्त्येतत्त्वाः स्वस्वस्थिकनि-
शुद्धिर्ये तत्र व्यापार इति मनुष्येयं वीतरागभूतनाम च
तस्य कथाश्चिदेवामिजनान्वात् 'मध्यमप्रवृत्ति आशङ्कनी शुद्धी-
तावेव भवत' इति व्याप्यते वा इत्यमन्वाहत्याग्रमाश्रित-
नित्यमभिधानुमाह—

निकलेवो अप्रमाप, चउम्विहो दुविहो उ होइ दव्वम्मि ।

आगम नोआगमतो, नोआगमतो य सो विविहो ॥ ५० ई ॥

आगमविचसरीरे, तव्वइरित्ते अमिचमाईसु ।

मावे अभाणंअसं—वराईसु होइ नायव्वो ॥ ५० ई ॥

निकलेवो अ सुअम्मि, चउअमो दुविहो य होइ दव्वम्मि ।

आगम नोआगमतो, नोआगमतो च सो विविहो ॥ ५० ई ॥

आगमविचसरीरे, तव्वइरित्ते अ सो उ पंचविहो ।

अंइववोइयवालव—वागव तह कीडण चव ॥ ५० ई ॥

मावंसुअं पुणं दुविहो, सम्भसुअं चव होइ मिच्छसुअं ।

अहियारो सम्भसुअं, इहमज्जयणम्मि नायव्वो ॥ ५० ई ॥

गाथापञ्चकं प्रथः प्रतीतायेमेव, नवरम् 'अमिचमाईसु' ति-
अभिधानः—श्रवणः आदिशब्दाद्—व्यालादिपरिग्रहलेखे योऽ-
ग्रमाहः स तद्व्यतिरिक्तोऽग्रमाह उच्यते, द्रव्यस्य वास्य त-
थाविधाग्रमाहकार्यप्रसाधकत्वात् द्रव्यविषयत्वाद्वा, माच
इति—भावे विचार्ये अज्ञानं—मिथ्याज्ञानमसंवरः—अनिर्दिष्टा-
ध्वना, आदिशब्दात्—कथापरिग्रहः, एतेषु प्रकमाद्ग्रमाहः—
एतज्ज्यं प्रति सदा सावधानताकपो भवति ज्ञातव्यः । तथा
'सो उ पंचविधो' ति—स इति तत्—तद्व्यतिरिक्तसूत्रं
तुः—पुनरर्थे—पञ्चविधं—पञ्चप्रकारं, पञ्चाविधत्वमाह—
अंइववो—इसाधरइकंय्यो यज्जायत यथा कचित्पहंस्त्वं,
पौरइकं (वोरइजं) यद्वर्मानिन्दुकुद्रवं यथा कपोसत्वं-
चम, बालजं यद्वरुणकादिकशरपञ्चं यथागोसूत्रम्, वाकजं—स-
नाः—तस्यादिवाक्यं यज्जायत यथा सनसूत्रम्, कीटजं—य-
त्तथाविधकीटेष्वं लालामकं प्रभवति यथा पट्सूत्रम्, तथा
सम्यक्भूतम्—अज्ञप्रविष्टादि मिथ्याभूतं—कनकसत्त्वादि,
अधिकारः—प्रकृतं सम्यक्भूतम्, सुख्यत्ययानृतीयायै
सप्तमी, इह—अध्ययने ज्ञातव्यः—अवबोद्धव्यः, तद्वप-
त्वात्स्यति गाथापञ्चकार्यः ।

सम्भसति गौतममार्थास्य नाम्नो चकनुमाह—

सम्भसमप्यमाओ, इहमज्जयणम्मि वल्लिओ जेणं ।

तद्वेयं अज्जयणं, नायव्वं अप्पमायसुअं ॥ ५० ई ॥

'सम्भस' ति—सुख्यत्ययासम्यक्त्वे उपलक्षणत्वाज्ज्ञानादिव-
द्याग्रमाह उक्तमायने संवेगादिकलोपदर्शनः काका तद्वनु-
ष्ठानं प्रत्युद्यमदर्शनं वा 'इहमज्जयणम्मि' ति इहाध्ययने
वर्णितो येन तस्मादंतदध्ययने ज्ञातव्यम्, अग्रमाश्रितम्—
अग्रमाश्रितनामकमिति गाथार्थः । गतो नामनिष्पन्ननिष्ठाः ।
सम्भसति स्वानुगमं स्वमुत्पत्तिरणीयं, तद्वपम्—

सुखं मे आउसैतेयं भगवया एवमस्मात्—इह खलु सम्भ-
सपरकर्म नामज्जयणं समवेणं भगवया महावीर्यं कासवेणं
पवेइयं अं सम्भं सहइत्ता पत्तइत्ता रोयइत्ता फामित्ता पालं-

इत्ता तीरिता कितइत्ता सोहइत्ता अराहिता आत्ता-
ए अणुपालइत्ता बहवे जीवा सिज्झंति बुज्झंति पुंषंति
परिनिव्वायंति सच्चदुक्खाणमंतं कंते ॥ १ ॥

भूतम्—आकर्णितं मे—मया आयुष्मन्निनि शिष्यामन्त्र-
णम्, एतच्च सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनं प्रत्याह, तेन—
यः सर्वजगत्प्रसीतः, तन्नापि काहशेनत्याह—भगवता—सम-
प्रैश्वर्यादिमता प्रकृतामहावीरिण एवमिति—वक्ष्यमाणप्र-
कारेण आख्यातं—कथितं, तमेव प्रकारमाह—इह—अ-
स्मिन् जगति जिनप्रवचनं वा, क्लृप्तं—निश्चितं सम्यक्स्वामि-
नि गुणगुणितारमन्यत्वात्सम्यक्त्वगुणान्वितो जीवस्तस्य
सम्यक्त्वं बोद्धव्यं सति पराक्रमः—उत्तरात्तरगुणप्रतिपत्त्या
कर्मातिजयसामर्थ्यलक्षणं वक्ष्यतेऽस्माकमिति सम्यक्त्वपरा-
क्रमं सामाध्ययनप्रस्तापि गम्यते । नन्वेवमिदमपि योणमव-
नाम तांकिमिति नियुक्कितत्वाऽऽद्यानपरेनेतदुक्तम् ? इतरं
तु गौणं इति, सत्यंमनत्, । कन्तु नाम्नाऽनेकविधत्वसूचना-
र्थं नियुक्कितत्वमुक्तं न त्वस्य गौणत्वप्रवच्छेदार्थम् ।
तच्च कन प्रणीतमित्याह—भ्रमणेन—धामरणमनुचरता
धमकाथावस्थामास्थित्यन्तैर्यथः, भगवता महावीरिण का-
श्यपन प्रवदितं—स्वतः प्रेषादितमेव भगवता ममदंभा-
व्याप्तमित्युक्तं भवति । अनन यक्कृद्धारणं प्रस्तुताध्ययनस्य
माहात्म्यमाह । ननु सुधर्मस्वामिनाऽपि भूतकथितत्वात्-
द्धारणाप्यस्य प्रामाण्यं सिध्यत्येव तन्निष्पन्नमुपपत्त्याः ?
उच्यते—लब्धप्रतिष्ठेरापि गुरुपादितं गुरुमाहात्म्यं च क्या-
पयद्भिः सूत्रमर्थव्याख्यं इति व्यापनाधमवमुपपत्त्याः । इत्थं
वक्कृद्धारणास्य माहात्म्यमभिधाय संप्रति फलद्वारेणाह—
यद्भिति—प्रस्तुताध्ययनं सम्यग्—अवेपरीत्यं—अद्याय-
शब्दाद्यर्थोभयकृपं सामान्यं प्रातिपद्य प्रणीत्य—उत्तरूपमेव
विशेषण इत्यर्थमिति निश्चित्य यद्वा—संभगात्तज्जिनफलानु-
भवलक्षणं प्रत्ययनं प्रणीतपथमवतारं रोजयित्वा-
नरमिदितार्थानुष्ठानविषयं तदध्ययनार्थाविषयं वाऽभिला-
षमात्मन उपाय, संभवति हि किंचिद् गुणवत्तयाऽवधा-
रितेऽपि कदाचित्चरितरित्येवमभिधानं, 'कासित' लि-
नपुक्रानुष्ठानतः स्पृष्ट्वा पालायित्वा—तद्विहितानुष्ठानस्या-
तीत्यारक्षणं तीरयित्वा—तदुक्रानुष्ठानं पारं नीत्वा
कीर्त्तयित्वा—स्वाध्यायविधानतः—रुग्गुह्य—शोधयित्वा
तदुक्रानुष्ठानस्य तत्तदुत्पत्त्यानावाप्तित उत्तरात्तरशुद्धिप्रा-
पणं आराधय—यथावदुत्सर्गापवादकुशलतया यावज्जीवं
तद्योसंयतेन, एतत् सर्वं स्वमनीषिकाऽपि स्यादत आ-
ह—आज्ञया—गुह्यनियोगात्मिकया अनुपालय—सततमा-
सेध्य, यद्वा—स्पृष्ट्वा योगत्रिकेण मनोवाक्यालक्षणेन, तत्र
मनसा—सूत्रार्थोभयान्वितेन यच्च सा—वचनादिना कायेन-
भक्कुरचनं—दिना, एवं पालनाराधनयोरपि योगार्थं वाच्यम्,
पालयित्वा—परावर्त्तनादिनाऽभिरक्ष्य तीरयित्वा—अध्य-
यनादिना परिसमाप्य कीर्त्तयित्वा—गुरोर्धिनयपूर्वकमिदमि-
त्थं मयाऽधीनमिति निवेद्य शोधयित्वा—गुह्यद्वुभाषणा-
द्विभिः शुद्धे विधाय आराधय—उत्तमप्रकृत्यादिपरिहारे-
णादावधिशेषं प्राप्य अरम्भं आह्वयति जिवाज्ञया, उक्तं
हि—“कासित्य जोगाह्वयं, पालयमविराहयं च एमेव ।

तीरियमेतं पाविय, किट्ठिय गुरुकहणं जित्ठमाणा ॥ १ ॥”
एवं च कृत्वा किमित्याह—बहवः—अनेक एव जीवाः—
प्राणितः सिद्धयन्ति—इहैवागमसिद्धत्वादिना, बुध्यन्ते—
घातिकर्मक्षयणं, विमुच्यन्ते—भवापप्रादिकर्मचतुष्टयनं,
ततश्च परिनिर्वाप्ति—कर्मदावानलोपशमनं अत एव
सर्वदुःखानां—शारीरमानसानाम् अन्तःपर्यन्तं कुर्वन्ति
गुरुपदावाप्त्यति सूत्रार्थः । उक्तं पाई० २६ अ०,
सम्प्रति विनेयानुप्राहार्यं सम्बन्धाभिधानपुरस्सरं प्रस्तु-
ताध्ययनार्थमाह—

वस्स खं अयट्ठे एवमाहिजइ, तं जहा—संवेगे १
निवेए २ धम्मसद्धा ३ गुरुसाहम्मियसुस्ससखया
४ आलोअणया ५ निंदणया ६ गरहणया ७ सा-
माइ ८ चउवीसत्थए ९ वंदेणे १० पडिक्कमणे
११ काउस्सग्गे १२ पच्चक्खाले १३ थयधुइमंगले
१४ कालपडित्तेहणया १५ पायच्छित्तकरणे १६ स्वमाव-
यणे १७ सज्झाए १८ वायणया १९ पडिपुच्छणया २०
परियट्ठणया २१ अणुप्पेहा २२ धम्मकहा २३ सुत्तस्स-
अभरहणया २४ एमगमणसंनिवेमणया २५ संजंम
२६ तवं २७ वोदाणे २८ सुहमाए २९ अपडिब-
द्धया ३० विचित्तमयणासणमेवणया ३१ विणियट्ठ-
णया ३२ संभोगपच्चक्खाले ३३ उवाहिपच्चक्खाले ३४
आहारपच्चक्खाले ३५ कसायपच्चक्खाले ३६ जोगपच्च-
क्खाले ३७ सरीरपच्चक्खाले ३८ सहायपच्चक्खाले ३९
भत्तपच्चक्खाले ४० सम्भावपच्चक्खाले ४१ पडिरूवणया
४२ वेयावच्चे ४३ सच्चगुलसंपुक्कया ४४ वीयरगया ४५
खंती ४६ मुत्ती ४७ महवं ४८ अज्जे ४९ भावसच्चे ५०
कणसच्चे ५१ जागसच्चे ५२ मणगुत्तया ५३ वयगुत्तया
५४ कायगुत्तया ५५ मणसमाहारणया ५६ वयसमाहा-
रणया ५७ कायसमाहारणया ५८ नाणसंपक्कया ५९
दंसणसंपक्कया ६० चरित्संपक्कया ६१ सोईदियनिग्गे
६२ चक्खिदियनिग्गे ६३ घाणिदियनिग्गे ६४ जि-
म्भिदियनिग्गे ६५ फांसिदियनिग्गे ६६ काहविजए ६७
माणविजए ६८ मायाविजये ६९ लोभविजए ७० पिज्जदो-
समिच्छादंसणविजए ७१ सेलेसि ७२ अक्केमया ७३ ।
एतस्य सम्यक्त्वपराक्रममाध्ययनस्य धीमहावीरिण यथानु-
ष्ठानस्य व्याख्यातः, तथा—संभगा—मोक्षाभिलाषा १,
निवेदः संसाराद्विरक्तता २, धर्मे अद्या धर्मे कच्चः ३, गु-
ह्यस्वोपदेश, तस्य गुरोः, साधर्मिणः समानधर्मकतुष्ट
शुद्धयणा—स्वा ४, आलोचना—गुरोरपि पापानां प्रकाशनम्
५, निन्दना—आत्मसारालिकमात्मनो निन्दा ६, गह्वरा—अपर
लोकानां पुरतः स्वदोषप्रकाशनम् ७, सामाधिकं—शुद्धे मित्रे
साम्यम् ८, चतुर्विंशतित्तयो 'लोगस्सुजायगरे' इत्यादि च-
तुर्विंशतिजिनमपठनम् ९, बन्दनं—आदरावर्त्तनं बन्दनेन गुरो-

ईश्वरा १०, प्रतिक्रमणं-पापाशिवर्जनम् ११, कथासंगोऽती-
कारशुद्धयर्थं कायस्य व्युत्सर्जनं कायममत्ववर्जनम् १२, प्रत्या-
कथनं-सुल्लोकांतरशुद्धयर्थम् १३, स्तवस्तुतिमङ्गलं, स्तवः
शकस्तवपाठः, स्तुतिकर्षाद्युप जन्मभ्यन्तुष्टयस्तुतिकथनं,
प्रथममनाद्यस्तुतिकथनं, उत्कृष्टम् १०८ आद्योत्तरशतस्तुतिकथ-
नम्, स्तवश्च स्तुतयश्च स्तवस्तुतयः, स्तवस्तुतय एव मङ्गलं
स्तवस्तुतिमङ्गलम् १४, कालप्रतिलेखना कालस्य व्याघाति-
प्रभृति कालचतुष्टयस्य प्रतिलेखना प्रकृषा कालप्रहरणरूपा
कास्मप्रतिलेखना १५, प्रायश्चित्तकरणं-लम्बस्य पापस्य न-
वस्यर्थे तपसः करणम् १६, क्षमापत्रा अपराधक्षमणम् १७,
स्वाध्यायश्चतुर्विधं वाचनाधिकः १८, धारणा-गुरुसमीपे
सूत्राचाराणां ग्रहणम् १९, प्रतिपृच्छना-गुरोः पुरतः संदृष्ट-
स्य पृच्छनम् २०, परिचयेना सूत्रपाठस्य सुसुसुदुर्गुणम् २१,
अनुप्रेक्षा-सूत्रस्य चिन्तनम् २२, धर्मकथा-धर्मसंबन्धया धर-
णा कथनम् २३, भुतारगचना-सिद्धात्मस्यागधना २४,
एकाग्रमनःसंनिवेशना, चित्तस्यैकस्मिन् प्रधाने ध्ययवस्तुनि
स्थिरीकरणम् २५, संयम-आश्रयाद्विरतिक्रमः २६, तप-
द्वाद्दशविधम् २७, व्ययदानं-विशेषणावदानं कर्मशुद्धिव्यव-
दानं कर्मणां निजरा २८, सुखशान्तं-सुखस्य विषयसुखस्य
शान्तं-शान्तं स्पृहानिवाणम् २८, अप्रतिबद्धता-नीरागत्वम्
३०, विधिक्रयनासनसेवना-स्त्रीपशुपण्डकाद्विरहितशय-
नासनानामासेवना ३१, विनिवर्जना-पञ्चन्द्रियाणां विष-
येभ्यो विशेषण निवर्जनम् ३२, संभोगप्रत्याकथनं-सं-
भोग एकमवलोक्यभोक्तृत्वं, तस्य प्रत्याकथनं, गीतार्था-
वस्थायां जिनकल्पाचारग्रहणेन परिहारः संभोगप्र-
त्याकथनम् ३३, उपाधिप्रत्याकथनं-रजोहरणमुखव-
र्जकां बह्वायाम्योपाधिपरिहारः ३४, आहारप्रत्याकथ-
नं-सदोषाहारपरिहारः ३५, कर्मावप्रत्याकथनं-क्रोधादि-
परिहारः ३६, योगप्रत्याकथनं-मनोवाक्कायानां व्यापारो
योगस्तस्य प्रत्याकथनं परिहारः ३७, शरीरप्रत्याकथनं-
प्रस्ताव समागते शरीरस्यापि व्युत्सर्जनम् ३८, साहाय्यप्र-
त्याकथनं-साहाय्यकारिणां परिहारः ३९, भक्षणप्रत्या-
कथनमनशनग्रहणम् ४०, रुद्धावप्रत्याकथनं-रुद्धावेन पुनर-
करणेन परमार्थवृत्त्या प्रत्याकथनं रुद्धावप्रत्याकथनम् ४१,
प्रतिरूपता-प्रतिः सादृश्यं, ततः प्रतिः स्थिरकल्पमुनिस-
दृशो रूपं वेधो यस्य स प्रतिरूपः, प्रतिरूपस्य भावः प्रति-
रूपता, स्थिरकल्पिसाधुयोग्यवेषधारित्वम् ४२, वैद्यावृत्त्यं-
व्याधुतो गुर्वीक्षिकायैषु व्यापारवान्, तद्भावेन वैद्यावृत्त्यं सा-
धुनामाहारपाचनयन्साहाय्यम् ४३, सर्वगुणसंपन्नता-ज्ञाना-
दिगुणसहितत्वम् ४४, धीनरागता-रामद्वेषनिवारणम् ४५,
क्षान्तिः-क्षमा ४६, मुक्तिर्निर्लोभा ४७, मार्दवं-मानपरिहारः
४८, आर्जवं-सरलत्वं ४९, भावसत्यमन्तारामनः शुद्धत्वम्
५०, करणसत्यं-प्रतिलेखनादिक्रियाविषय निरालस्यम् ५१,
योगसत्यं-मनोवाक्काययोगेषु सत्यं योगसत्यम् ५२, मनोगु-
प्तित्वं-मनसोऽशुभपदार्थोपपन्नम् ५३, वक्षोगुप्तित्वं-वक्षसो-
ऽशुभपदार्थोपपन्नम् ५४, कायगुप्तित्वं-कायस्याशुभव्यापा-
रार्थोपपन्नम् ५५, मनःसमाधारण-मनसः शुभस्थानं स्थिरत्वं
न स्थापनम् ५६, वक्षः समाधारण-वक्षस्य शुभकायं स्था-
पनम् ५७, कायसमाधारण-कायस्य शुभकायं स्थापनम् ५८,
१५७

ज्ञानसंपन्नता-भुतज्ञानसहितत्वम् ५९, दर्शनसंपन्नत्वं-सम्पत्त्वस-
हितत्वम् ६०, चारित्रसंपन्नत्वं-यथाक्यातचारित्र्यगुणत्वम् ६१,
ओषेन्द्रियनिग्रहः ६२, बभुरिन्द्रियनिग्रहः ६३, आणेन्द्रियनिग्र-
हः ६४, जिह्वेन्द्रियनिग्रहः ६५, स्पर्शेन्द्रियनिग्रहः ६६, कोषवि-
जयः ६७, मानविजयः ६८, मायाविजयः ६९, लोभविजयः
७०, प्रत्यक्षमिध्यादर्शनविजयः, प्रत्यक्ष-प्रेमरागकपं, ह्यंश-
प्रातिक्रमः, मिध्यादर्शनं-सांशयिकादि, तेषां विजयः, प्रत्य-
क्ष इवश्च मिध्यादर्शनं, च प्रत्यक्षमिध्यादर्शनानि, तेषां
विजयः प्रत्यक्षमिध्यादर्शनविजयः ७१, शैलेशी चतुर्द-
शगुणस्थानस्यायित्वम् ७२, अकर्मता-कर्मक्षामभावः ७३ ।
उत्त० २९ अ० ।

अथ संवगादिधर्मान् फलतोऽभिधत्तुरिदमाह-

अहं भेते ! संवेगे निर्वेगे गुरुसाहमिम्यसुखसखया आ-
लोयण्या निदण्या गरहण्या खमावण्या सुयसहायता
विउसमण्या भावे अप्पडिबद्धया विणिवद्धया विविच-
सण्यासखसेवण्या सोऽसिदियसंवेरे ० जाव फासिदियसंवेरे
जोगपच्चक्खाणे सरीरपच्चक्खाण कसायपच्चक्खाणे सं-
भोगपच्चक्खाणे उवदिपच्चक्खाणे भत्तपच्चक्खाणे ख-
माविरागया भावसत्त्वे जोगसत्त्वे करणसत्त्वे मणस-
मण, हरण्या वयसमन्नाहरण्या कायसमन्नाहरण्या कोह-
विवेगे ० जाव भिच्छादेसखसल्लविवेगे गाणसंपन्नया देसख-
संप० चरितसंप० वेदखअहियासख्या मारणंयियअहियास-
ख्या एए थं भन्ते । पया किंपज्वसाणफला पम्पत्ता ?
समण्णउसो ! गोयमा ! संवेगे निर्वेगे ० जाव मारणंयिय-
अहियासख्या एए थं सिदिपज्वसाणफला पम्पत्ता,
समण्णउसो ! । (दू० ६००)

‘अहं’त्यादि, अर्थात् परिप्रभ्राथः ‘संवेरे’ति संवेजनं संवेगो-
मोक्षाभिलाषः ‘निर्वेगे’ति-निर्वेदः--संसारविरहता शु-
रुसाहमिम्यसुखसखय ’ति-गुरुणा--दीक्षापात्रायाणां
साधर्मिकाणां च--सामान्यसाधुना या शुश्रूषणता-सेवा
सः तथा ‘आलोयण’ति-आ-अभिधिधना सकलवो-
याणां लोचना--गुरुपुरतः प्रकाशनं आलोचना सेवालो-
चना ‘निदण्या’ति--निन्दनम्-आत्मनैयामन्दावपरिकु-
त्सने ‘गरहण्या’ति-गर्हणं--परसमक्षमात्ममन्दावज्ञावनं
‘खमावण्या’ति परस्यासन्तोषवतः क्षमापादनम् ‘विउस-
मण्या’ति-व्यवशमनता--परस्मिन् क्रोधाश्रित्यवर्धयति सति
क्रोधोत्पन्नम्, एतच्च क्वचित् दृश्यत, ‘सुयसहायय’ति-
भुतमेव सहायो यस्यासौ भुतसहायस्तद्भावस्तत्ता, ‘भावे
अप्पडिबद्धया’ति-भावं--ज्ञासाक्षात्प्रतिबद्धता--अनुबन्ध-
वर्जनं ‘विणिवद्धण्या’ति-विनिवर्जनं-विरमणमसंशयस्थाने-
भ्यः ‘विचिन्तयण्यासखसेवण्या’नि-विचिन्तानि-स्थ्याद्य-
संसङ्गानि यानि शयनासनानि उपलक्षणवाहुपात्रयश्च तेषां
या सेवना सा तथा ओषेन्द्रियसंवेरादयः प्रतीताः ‘जोगपच-
क्खाणे’ति-कृतकारितायुमतिस्तत्तत्तानां मनःप्रभृतिव्यापा-
राणां प्राणानिपातार्थेषु प्रत्याकथनं--निरोधप्रतिज्ञानं याग-
प्रत्याकथनं, ‘सरीरपच्चक्खाण’ति-शरीरस्य प्रत्याकथा-

नमः—अभिषेकमन्त्रितिवर्जमपरिह्वानं सुदीरगवत्सकचानम्, 'कसा-
कपकचकपाये' 'सि-क्षोपाधिप्रवत्सकचानं'—साह म करोमीति
वसितकामम् 'क्षोभोगकचकपाये' सि-समिति—कंदरेण क-
वरसाभिलेखनमन्त्रक भोगः कश्चोः—प्रकचवृद्धीभोग-
कचवसितिकोऽस्यैः तस्य वत् प्रवत्सकचानं—त्रिनक्षत्राधिपतिविप-
क्षय वरिहोराष्टम्या, 'उपधिप्रवत्सकपाये' 'सि-पथेरेवकचक-
चियमः प्रकचप्रवत्सकचानं च्यकम्, 'नम' सि-कानितः 'विरा-
कय' 'सि वीरगमता—रागहोषापगमकया 'भवत्सक' 'सि-
काचकसत्वं—बुद्धप्रवत्सकचानं पारमार्थिकाधितयत्समि-
त्स्यैः 'जावत्सक' 'सि—योमाः—मनोवाक्यायास्तेषां सत्यम्-
अवितथयं योगनित्यम्, 'करणसत्' 'सि-करणं—प्रतिलेखनादौ
सत्यं—प्रक्षोभकं करणसत्यम्, 'प्रवत्सकचाहरण' 'सि—मनस-
कचिधि—तस्यक चमिति-काचवस्थापुष्पा आङ्गित-म-
र्यादया आगमार्थहितभावाधिष्यत्याप्या वा हरणं—सकृ-
पणु मनःसमन्वाहरणं तद्व मनःसमन्वाहरणता, एवमितरे
अपि, 'कोहविषेण' 'सि—कोषधियैक—कापय्यागः तस्य
पुरस्त्वानतिप्रारम्भमेनाद्यमिरोक्षः 'वैयस्यप्रदिवासक' 'सि-
—ब्रह्मविधिं ब्रह्मकर्म, 'मरुर्केतय आङ्गियाकसक' 'सि-
कण्ठाधिमिदुदुषा मायान्तकापसस्यसहनमिति । अ० १७
श ३ उ० ।

इस खलु सम्मत्तपरक्रमस्त अज्झयत्तस्य अट्टे समखेणं
भगवया महावीरेणं आघविणं पक्खविणं पुरुविणं दंसिणं
निर्दंसिणं उवदंसिणं त्ति वेमि । सम्मत्तपरक्रमज्झ-
यणं सम्मत्तं ।

इह—अनन्योक्तैः कालु—निश्चये—सम्भवत्त्वव्यापकमस्या-
प्यवनस्य अर्थः—अभिधेयः भ्रमणैव भगवता महाधीरेण
'अवस्थिति' स्मि—अस्मिन्वाद् आख्यातः—सामान्यविशेष-
योयानिभ्यामित्यनेन प्रकाशितः—इत्युक्तादिप्रकाशना-
त्यक्तप्रत्यक्षापेक्ष प्रकृतिः—सकृत्कथनेन दर्शितः—
ननुप्रथमप्रदर्शनं निदर्शितः—इहान्ताप्यस्येत्येव उक्त-
मित्तः अयमस्यैवव्याख्या, इदमपि पूर्वमभिमतमेव । इति—
अनिश्चयः, प्रवृत्तिरपि पूर्वमेव, गताऽनुगतः, सम्प्रति
स्थितः, तस्यैव तथैव । अन्तः पार्श्वः २६ अ० ।

नमस्तवाव-सम्यक्त्ववाद-पुं० । परस्परसम्बन्धकालादिरूपे
सम्यग्वादि, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

सम्यक्त्वविमुक्त्या-सम्यक्त्वविमुक्त्या-स्त्री० । स्यात्तत्र, सम्यक्त्वविमुक्तौ, क० ।

वयमसमग्रह-सम्यक्त्वअद्याज-३० । सम्यक्त्वं अद्याजतेऽ-
स्तीति वतिवशतेऽनेति सम्यक्त्वअद्याजम् । सम्यक्त्वा-
स्तिवत्ये, ३० २ अर्थः ।

सम्भत्तसायाइय-सम्यक्त्वसामायिक-॥१॥ सत्त्वस्वसुखरूप
येन सामायिकं सम्यक्त्वसामायिकम् । सामायिकभेदे, विशेष०

इधे वा सत्यसिद्धिः—

सम्यदिद्धि अमीहो, सीही तन्मावदंसर्ग कीही ।

अविनाशो मुदिही-एवमर्थ निरुद्धां । ३५०४ ॥

विशे० । (यथा यशसा व्याख्या तत्तच्छब्देभ्यः ।) (अथ स-
र्वा वृत्तव्यता ' सामाह्य ' शब्दे वक्ष्यामि ।)

सम्बन्धसुद्धि-सम्बन्धवृद्धि-आ० । सम्बन्धवरीषि,
आव० ।

योगः संसृज्यन्ते. तस्य उवाच दशगुणाद्वा—

तामेवमिह महाबल, विमलपदे, येन विलसकर्म्ये च ।

निष्कसि जगुमासे, भूमीकम्पस्स करत्तं च ॥१२६॥

अस्या व्याख्या कथानकादयसेवा, सात्त्विक भवसो राया
 कथाशील्य दृष्ट्या पुच्छिष्ठां-किं नतिथ मम अं ज्ञसेसि राय-
 णं कथयि मि । विचलसभ सि, कारिया, तस्य दो वि चित्त
 कथाप्रतिमो (भिषातो-विमलः, प्रभाकरः) । तसि ज्ञज्ञंयं
 ज्ञप्तिवा, ज्ञप्तिथंयंतरिया किंतर, ज्ञेयस निम्नविचं, ज्ञेयस
 भूमी कथा, राया तस्य तुष्टे, पूर्यो य पुच्छिष्ठां य । ज्ञ-
 करो पुच्छिष्ठां भवस-भूमी कथा, न ताव चित्तेसि मि, राया
 भवस-करिसिया भूमी कथ मि । ज्ञप्तिवा ज्ञप्ति-
 य, इयं चित्तकम्म निम्नलयं वीसत, राया कुचिष्ठां,
 चित्तविष्ठां-पभा स्य संकंत मि, तं द्वाइयं, नवरं कुष्टं
 तुष्टे एवं खेव ज्ञप्तिष्ठ च भिषिष्ठां, एवं सम्मनं
 चित्तुयं कथयं, तवेव योगाः संप्रहीता भवन्ति १२ ।
 आश्व ४ अ० । आ० क० ।

सम्मतोवरि-सम्यक्त्वेपरि-ग्रह्य० । सम्यक्त्वलाभकाल-
स्याभ्युत्थे, पञ्चा० १० दिवस० ।

सुम्नह-सम्नह-पुं० । संज्ञार्थे, स्था० ३ आ० ४ उ० । म० ।

समर्पदत्तल-सम्यग्दर्शन-दर्शनीमोक्षनीयमेवानां कथञ्जल-
म्यकुचलक्षणे दर्शनेभेदे, स्था० ७ ठा० ३ उ० । मि-
थ्यात्वमादनीयकर्मणुबन्दीनाशमकथयन्नापशमसमुत्थं आ-
त्मपरित्यागे, अ० २ श० २ उ० । आ० म० । (' वं-
सर्वा ' शब्दे चतुर्थभागे २४२६ पृष्ठे अस्य भेदद्वयं गतम् ।)
तत्सार्थं गतद्वाने, स्था०

इत्यनर्क्षकाले भगवान् सरागसम्यग्दर्शनीति सरागसम्य-
दर्शनं निरूपयन्नाह—

दसविधे सारागममईसो पञ्चत्ते, तं जहा-“निसग्गु १ वते
सरुई २, आगारुत्ती ३ सुत्त ४ वीतरुत्तेमेव ५ । अग्निगम ६
वित्थारुत्ती ७, क्रूरिया = संखेत्त ८ धम्मत्ती १० ॥१॥”
(पृ. ७५१)

‘इतिविदे’ त्यादि, सरागस्य—अनुपशान्ताकील्लोमोदस्य
 कःस्यप्यदर्शनं—तत्प्राथम्येष्टदानं तत्प्राया, अथवा—सरागं क
 तत्स्यप्यदर्शनं चेति विग्रहः, सरागं सम्यग्दर्शनमन्वन्ति
 चेति, ‘मिसल्ल’ गाथा संवत्स्रहः प्रत्येकं याज्यते, ततो
 भिक्षा—एवमाश्रयेण कविः—स्वभक्तिप्रकाशकपाट्येति वि-
 समर्थवर्तिनिसंगोश्च कविरिति मिलनं कविः, यो हि जा-
 तिकल्लमपतिभक्तिप्रकाशपा कल्लमयाऽप्यकल्लं सज्जुल्लं जी-
 वस्यति कल्लमंश्च भक्त्याचि कविकल्लमिति प्रथमः, व-
 द्वाह—‘को जल्लमिं दुल्लं, वडिउदि (प्रथमविधिः) स-
 द्वाह कल्लमं । इदं कल्लमिं ज, मियल्लमल्ल कि जल्लमो

आत्मवशात् न हि, सोऽप्येकोऽस्मि होइ उभयोः ।

मोहिविज्जुकोसो, मोहो सेतो उ भइयब्बो ॥६६॥

मोहोत्कर्षे मोहनीयस्यात्कुहायां स्थिनी सत्यां नियमतः आ-
पुर्वजंत्वात् शेषाणां कर्मणामुत्कृष्टा स्थितिर्भवति, मोह-विज्जं
स्य ज्ञानावरणीयादेरुत्कर्षे-उत्कृष्टायां स्थितौ मोहो-मोहनीयं
शेषाश्च प्रकृतयोः भङ्गाः-विकल्पिताः कदाचित्तुत्कृष्टस्थितिका
भवन्ति कदाचित्शेषेति भावः । तत्र सर्वेषां कर्मणामुत्कृष्टस्थितौ
वर्तमानः प्रबलमोहोऽप्युक्तादितत्वाच्च किमपि सम्यग्दर्शनं ल-
भते, उक्तं च-“अट्टपह वि पगडीणं, उक्कोसोठिणं उ बट्टमाणो
उ । न लभति सम्मईसणं-मिच्छन्नेणं वि मोहो उ॥१॥” किं
तु सप्तानामायुर्वर्जानामभ्यन्तरकांटीकांठ्या वर्तमानाः ।

तथा चाह--

अंतिमकोडाकोठी-एँ होइ सम्भासिं कम्मपगडीणं ।

पलियामसंखभागे, खीखे सेसं हवइ गंठी ॥६८॥

आयुर्वर्जानां सर्वाणां कम्मप्रकृतीनामन्तिमायां कांटीकोठ्यां
स्थितायां तत्रापि पर्येषमस्यासंख्ययतमे भागे खीणं शेषं
स्थितित्दलिके सति सम्यग्दर्शनलाभो भवति, केवलं त-
दासीं सम्यग्दर्शनलाभान्तरायान्ततः ककशधनकट्टुपिलव-
हकप्रस्थिरिव पुमैदां घनरागद्वेषपरिणामरूपां ग्रन्थिर्भवति ।
ततस्तस्मिन् भिन्ने प्रतिपत्त्यर्थं, तस्य च भेदः करणवशात् ।

अथ करणवृत्तव्यतामाह--

तिविहिं च होइ करणं, अहापवत्तं तु भव्वभवाणं ।

भविष्याइ इमे अजे, अपुण्वकरणा नियत्ती य ॥६९॥

करणं नाम परिणामविशेषस्तत्त्रिविधं-त्रिप्रकारं भवति ।
तद्यथा-प्रथमं यथाप्रवृत्ताख्यं भव्यानाम्, अभव्यानां च सा-
धारणम् । भव्यानां पुनरिमे द्वे अन्ये करणं अपूर्वकरणम-
निवृत्तिश्चानिवृत्तिकरणं च ।

सांप्रतमेतेषांभ्य त्रयाणां करणानां कालविभागमाह-

जा गंठी तप्पदमं, गंठीसमतित्थतो भवे वीयं ।

अनियद्दी करणं पुण, सम्मतपुरस्खडे जीवि ॥१००॥

यावद् ग्रन्थित्वावत् प्रथमं यथाप्रवृत्ताख्यं करणं ग्रन्थि सम-
तिक्रामतां भिन्नमस्येत्यर्थः पुनरपूर्वकरणम्, अनिवृत्तिकरणं
तु सम्यक्त्वपुरस्कृतं येन सम्यक्त्वपुरस्कृतस्तस्मिन् जीवि स-
म्यक्त्वाभिमुख इत्यर्थः । अथ यावत् ग्रन्थिस्तायस्मिगुणस्य
सतः कथं कर्मशराशः क्षणम्? उच्यते गिरिसारिप्रस्तरदृष्टा-
न्तात् ।

ततस्तमेव दृष्टान्तं तत्प्रसङ्गतः शेषकरणयोरपि ।

दृष्टान्तानभिचित्तुर्द्वारागायामाह--

नदिपहजरवत्थजले, पिपीलिया पुरिसकोदा खेव ।

सम्मईसणलंभे, एते अट्ट उ उदाहरणा ॥१०१॥

करणवशास्तस्यग्दर्शनलाभे एतावद्व्याजुदाहरणानि, तद्य-
था-‘नदि’ ति-गिरिनदीप्रस्तरगोदाहरणं पथदृष्टान्तः उज्जरादा-
हरणं वस्त्रादाहरणं जलादाहरणं पिपीलिकादाहरणं पुद्-
कोदाहरणं कांठयोदाहरणम् ।

तत्र प्रथमतो गिरिसरिप्रस्तरगोदाहरणं भावयति-

गिरिसरियपत्थरोहिं, आहरणं होइ पदमए करणे ।

एवमन्नाभोगियकरण-सिद्धितो खवण जा गंठी॥१०२॥

गिरिसरिप्रस्तरैरुदाहरण-दृष्टान्तः प्रथमे यथाप्रवृत्ताख्यं
करणं भवति, तत्त्वैवम्-यथा गिरिसरिप्रस्तरा-गिरिस-
दुपला-वेगतां वर्षणवोलनादिना कंचिद्दुला भवन्ति, के-
चित्त्रक्षा एवमन्नाभोगियकरणसिद्धितो यथाप्रवृत्तकरणप्र-
भावनः सुदीर्घाया अपि कम्पस्थितस्तावत् क्षणं यावत्
ग्रन्थिरिति । अथानिवृत्तिकरणं सम्यक्त्वपुरस्कृते जीवि
भवतीत्युक्तम्, तत्सम्यक्त्वं कथं लभत ? उच्यते-उपवेशतः
ख्यं वा ।

तथा चात्र पथदृष्टान्तः--

उवण्णसण सयं वा, नट्टपहो कोइ मग्गमोतरति ।

जरीतो य अ्रोसोहिं, पउणइ कोई विखा तेहिं ॥१०३॥

नट्टपथः कोऽपि पुरुष उपवेशेनाभ्यं दृष्ट्वा तस्यापदेशेन
मार्गमवतरति काश्चित्मार्गानुसारिं प्रवृत्तया स्वयमेवाहापोहं
कृत्वा, एवमिहापि सम्यग्दर्शनमात्रायां शीनामुपदेशतो
लभत । काश्चित् स्वयमेव ज्ञानिस्मरणानिना अत्रैव उज्जरा-
दृष्टान्तमाह-ज्वरितोऽपि काश्चिदोषधेः प्रयुक्तं-प्रयुक्तोभवति
काश्चित्पुनस्तैरीषधेदिना एवमेव । एवमत्रापि कस्यचिद्दर्श-
नमोह आचार्याद्युपदेशतोऽप्यगच्छति, कस्यचित्पुनरथमेव
मार्गानुसारितया तत्त्वपर्यालोचनतः । इह उज्जरास्थानीयो दर्श-
नमोहः औषधस्थानीय आचार्याद्युपदेशः । इह यस्तत्प्रथमत-
या क्षायापशमिकसम्यक्त्वदृष्टिरुपजायत सोऽपूर्वकरणवशा-
त् मिथ्यात्वदलिकं त्रिधा करोति, तद्यथा-मिथ्यात्वम्, स-
म्यग्मिथ्यात्वम्, सम्यक्त्वं च ।

अथ यत्तदृष्टान्तं जलदृष्टान्तं चाह--

मइलदरसुद्धसुद्धं, जह वत्थं होइ किंचि सलिलं च ।

एसेव य दिट्ठतो, दंसणमोहम्मि तिविहम्मि ॥ १०४ ॥

यथा किंचिद्रसं सलिलं वा मलिनं भवति, किंचिद् दूर-
शुद्धमीषडिशुद्धं, किंचिद् शुद्धम्, एव एव दृष्टान्तो दर्शन-
मोहे त्रिविधे भावनीयः । तद्व्यपूवकरणवशात्किंचिद् शुद्धं
सम्यक्त्वरूपं, किंचिद्दीर्घादृष्टं सम्यग्मिथ्यात्वरूपं, किंचि-
त्तथैव मलिनं मिथ्यात्वरूपं स्थितमिति भावः ।

अत्राह कथमभव्यास्तस्मिन् पथि दर्शोऽवतिष्ठन्ते कथं वा
ततः प्रतिपन्नमिति. भव्या वा कथं ग्रन्थि विभिद्य ततः परतो
गच्छन्ति उच्यते । पिपीलिकादृष्टान्तात् तमेवाह--

अहभावेख पसरिया, अपुण्वकरणेण खाणुमारुडा ।

चिड्ढंति तत्थ काइ, पिवीलिया काइ उड्ढंति ॥ १०५ ॥

पक्षोरुहण्डा खाणु, आतो चिड्ढन्ति तत्थ एवावि ।

पक्खविह्णु गतो पिवी-लियाउ उड्ढंति उ सपक्खा ॥१०६॥

काश्चिन्पिपीलिका यथाभावेन अन्नाभागतः पसरिता-
विलासिगत्य इतस्ततो गन्तुं प्रवृत्ताः । काश्चित्पुनरपूर्व-
करणेण खाणुमारुडास्तासामपि मध्ये काश्चिन्न खाणं
खेय निष्ठान्तं याः पक्षिहीना । काश्चित्संज्ञानपक्खास्तन उड्-
यन्त ऊर्ध्वमाकाशन गच्छन्ति । उन्नराद्वन्त्येव व्याख्याया-
धमनन्तरगाथा ‘पक्खाइहण्डा’ इत्यादि, काश्चित्पक्खावहीना,

पिपीलिकाः स्थाणौ प्रत्यवरोहणार्थं तत्रैव स्थाणावेव निष्ठन्ति, अपिशब्दाप्रत्यवरोहान्तं च । यास्तु सप्तस्तास्ता उ-
क्षायन्ते । इह पिपीलिकानामितस्ततः प्रसरणं यथा प्रवृ-
त्तकरणतः, स्थाण्वारोहणपूर्वकरणतः, उक्षयनमनिवृत्तकर-
णात् । एवमत्रापि प्रस्थितशगमनं यथाप्रवृत्तिकरणेन, प्रस्थि-
भेदनमपूर्वकरणात्, सम्यग्दर्शनमनिवृत्तिकरणेन । यथा च
काञ्चित् पिपीलिकाः पक्षाविहीनत्वात् स्थाणवेषु स्थिताः
स्थित्वा च ततः प्रत्यवरोहणस्तथा कोऽपि मन्दाध्यवसा-
यतया तीव्रविशेषाधिरहितोऽपुर्वकरणेन प्रस्थिभेदमाधा-
तुमुद्यतः समुच्छलितधनरागद्वेषपरिणामस्तत्रैव तिष्ठति
स्थित्वा च पुनः पक्षास्ततः प्रतिनिवर्तते ।

अस्मिन्नाथे पुरुषदृष्टान्तमाह—

जह वा तिसि मणूसा, सभयं पथं भण्ण वत्तंता ।

वेलाइक्कमत्तुरिया, वयंति पत्ता य दो चोरा ॥ १०७ ॥

तत्थंगो उ निउत्तो, एगो बद्धो अ तिस्थितो एको ।

कमगतिअहापवत्तं, भिन्नतरं धावणं तहए ॥ १०८ ॥

वाशब्दादृष्टान्तान्तरसमुच्चयः, यथा त्रयो मनुष्याः सभयं
पन्थानं येन पाठान्तरक्रमेण ब्रजन्तो वलान्तिकमत्वरिताः
संध्यासमयेन गमनं वलान्तिकमत्स्वरमाणा ब्रजन्ति ।
अत्रान्तः कामयपार्थिवः प्राप्नो पाणिरुपाणकरालो द्वौ चो-
रा । तत्र हृदयन्तावेवमाक्षिपतः क यास्यथ यूयं मरणमेव
युष्माकमिदानीं समापातनमिति । तत्रैकः पुरुषस्तौ समा-
पनन्तौ हृष्टा प्रथमतः एव निवृत्तः, एकः पुनर्द्वितीयो हृक्काश्चव-
णत उद्ग्रीर्णरुपाणुदर्शनतश्च भयंन शोचंस्त्वेष स्थितः, एक-
स्त्वनीयः पुनः परमसाहसिकः प्रत्युद्ग्रीर्णखड्गगतौ द्वावपि
चोरौ पक्षाक्त्यत् तत्स्थानमतिक्रान्तौ । इह या त्रयाणामपि
पुरुषाणां प्रथमतः क्रमेण गतिः सः यथाप्रवृत्तिकरणं यत्पु-
नस्तद्वयं भिन्नं तत इतरदपूर्वकरणदपूर्वकरणम्, यत् तत्पर-
तो धावनं तत् द्वितीयं निवृत्तत्थय करणं द्रष्टव्यम् ।

तद्वं दृष्टान्तद्वयमपि विधाय सांप्रतमुपनयमाह—

एवं संसारीणं, जोएअन्नाइं तिन्नि करण्णं ।

भवसिद्धिसलद्धीय य, पक्खालपिपीलिया उवमा ॥ १०९ ॥

एवम्-अमुना दृष्टान्तगतेन प्रकारेण यानि श्रीणि करणानि
प्रागभिहितानि तानि सर्वोणं संसारिणं योजयितव्यानि
तत्र पिपीलिकादृष्टान्तमधिकृत्य प्रागेव योजिताः, नवरं याः
पक्षवत्यः पिपीलिका उक्तास्ताभिरुपमा भवसिद्धिसलद्धिष्वि-
कानो द्रष्टव्या । भवेः सिद्धिर्येषां त भवसिद्धिकाः कतिपयभ-
वमोक्षगामिन इत्यर्थः, तेऽपि कदाचित्प्रतिपतन्ति, तत आह-
सलद्धिः—उत्तरोत्तरविशुद्धाध्यवसायप्राप्तियेषां त सलद्धि-
कास्ततो विशेषणसमासस्तेषाम् । किमुक्तं भवति-सपक्षापिपी-
लिका इव केचित्संसारिणो भवसिद्धिकाः सलद्धिकाः स्था-
णारिव प्रस्थितदेशादपि परतो गच्छन्ति, केचित्पुनरभयया भ-
व्या वा कश्चन पक्षाविहीनपिपीलिका इव स्थाणारिव प्रस्थि-
देशात्प्रतिपतन्ति । पुरुषदृष्टान्तमधिकृत्यैवं योजना—पुरुष-
स्थानीयाः संसारिणीयाः, कर्मसपणस्थानीयाः पन्थाः, भय-
स्थानीयाः प्रस्थिः, द्वौ चोरौ रागद्वेषौ, यस्तु मन्दपराक्रमो न
पुरतो न मार्गतः किं तु भयेन तत्रैव स्थितस्तत्सदृश प्रस्थितदेशे

वर्तमानो भय्योऽभय्योऽवा । स च तत्र संख्येयमसंख्येयं वा
कालं तिष्ठति । तत्र स्थितस्य को लाभ इति चेत् ? उच्यते—
भुतलाभः ।

तथा चाह—

ददृण जिणवराणं, पूमं अकेण वावि कजेण ।

सुयलंभो उ अभव्वे, हविजं थंमेण उवणीत् ॥ ११० ॥

यस्तम्भेन उपनीतं उपनयं प्रापितस्तस्मिन् अभव्यं तु-
शब्दाद्भव्यं च भवति भुतलाभो द्रव्यभुतलाभः । कथमिति
चेदत आह—‘ददृण’ इत्यादि, स हि प्रस्थिकसत्त्वो भ-
व्योऽभय्यो वा भगवतः जिणवराणां पूजार्हं दृष्ट्वा अहो की-
दृशं तपसः फलमिति परिभाष्य नदधिकृतया ऋण्येन
वा कार्येन स्वर्गसुखादित्वादिना प्रज्ज्यामभ्युपगच्छति, ततः
सामायिकादिद्रव्यभुतलाभः, ग्रन्थो वैव क्रियन्ते कालं
स्थित्वा पुनः पक्षात्प्रतिनिवर्तते, येनाप्यनिवृत्तिकरणतः
सम्यक्त्वमासादिनं तस्यापि द्वौ प्रकारौ केचित्परिणा-
मतो वर्धन्ते केचित् हानिमुपगच्छन्तः । तत्र ये हानिं
गच्छन्ति त प्रतिपन्ति, इतरं भावकत्वादीनि लभन्ते । तत्र
जघन्यतः समकमेव, यत उक्कम् — ‘सम्मत्तव्वरिखाइं जुगयं
पुट्ठं च सम्मत्तं’ ।

उत्कर्षतः पुनरेवम्—

सम्मत्तमि उ लद्धे, पल्लुपुहत्तेण सावओ होजा ।

चरणोवसमखयाणं, सागरमंखंतरा होत्ति ॥ १११ ॥

एवं अप्पडिवडिए, सम्मत्तं देवमणुयजम्मंसु ।

अन्नपरसेडिवजं, एगभवणं च सव्वाइं ॥ ११२ ॥

सम्यक्त्वे लब्धं पल्लुपृथक्त्वेन-पल्लोपमपृथक्त्वेन भावको
दर्शावरोतो भवति, तत्र अन्नपशमत्तयाणामन्तराणि सं-
ख्यातानि सागरापमाणि भवन्ति । इयमत्र भावना—देश-
विरतिप्राप्त्यनन्तरं संख्यानेषु सागरापमेषु गतेषु चरण-
लाभस्तदनन्तरं भूयः संख्यातेषु सागरापमेषु गतेषु पश-
मश्रेणिलाभस्ततोऽपि परतः संख्येयेषु सागरापमेष्वतिक्रां-
न्तेषु क्षपकश्रेण्यस्ततस्तद्वेव मोक्षः, एवमुना प्रकारेण प्र-
तिपातितसम्यक्त्वं देवमनुजजन्मसु वर्त्तमानस्य प्रतिपक्ष-
व्यम् । यदिवा-अन्यत्रश्रेण्वर्जमुपशमश्रेण्वर्जं क्षपकश्रे-
ण्वर्जं वा एकभवेन सर्वोणं दर्शावरोत्वादीनि प्रतिपद्यते । श्रे-
णिद्वयप्रतिपातितस्वर्कास्मिन् भवे न भवति, यत उक्कम् ‘मोहा-
पशम एकस्मिन्, भवे द्विः स्यादसंततः । यस्मिन् भवे
तूपशमः, क्षयो मोहस्य तत्र न ’ ॥ १ ॥

अप्रति यदुक्तं प्राक् मिथ्यात्वमपूर्वकरणेन त्रिधा

कराति तत्र कोद्वदृष्टान्तमाह—

अप्पुव्वेण तिपुजं, मिच्छं काउण कोहवोवमया ।

तिन्नि वि अवेदयंतो, उवसासगसम्मदिट्ठीउ ॥ ११३ ॥

कोद्वद्वोपमया—कोद्वदृष्टान्तेन अपूर्वकरणेन मिथ्यात्वं त्रि-
पुञ्जं कृत्वाऽनिवृत्तिकरणेन तत्-प्रथमतया क्षायापशमिकं स-
म्यक्त्वमासादयति, ततः परिणामवशातः कालान्तरेण मि-
श्रं मिथ्यात्वं वा गच्छति, यत्पूर्वकरणमाकुटोऽपि मन्दाध्य-
वसायतया मिथ्यात्वं त्रिपुञ्जीकर्मसमर्थः स निवृत्तिक-

एवमुक्त्वातोऽन्तरकरणे कृत्वा तत्र प्रविष्टो न किञ्चिद् वि-
वृत्ते, स च त्रीत्यपि वृत्तानामव्यवस्थितव्यवस्थितो उच-
शमकः । सम्यग्दृष्टिकृत्ये कोद्रोपमयेत्युक्तम् ।

अनस्तामेष कोद्रोपमो भावयति—

जह मयलकोद्वा उ, दरनिव्वलिया य निव्वलीया य ।
एमेव मिच्छ मीसं, सम्मं वा होति जीवासं ॥ ११४ ॥

यथा कोद्रवास्त्रिविधा भवन्ति, तथा—मदनकोद्रवा दूर-
निर्व्वलिता—ईषदपगतमदनभावा निर्व्वलिताः—सर्वथापगतमद-
नभावाः, एवं जीवानां मिथ्यात्वं त्रिधा भवति—मिथ्यात्वम्,
मिथ्यम्—सम्यग्मिथ्यात्वं, सम्यक्त्वं वा ।

कालेषुवक्ष्येण व, जह नासति कोद्वाण मद्भावे ।
अहिगमसम्मं नेस—गम्यं च तह होइ जीवासं ॥ ११५ ॥

यथा कोद्रवाणां मदनभावः केषाञ्चित्कालेन एवमेवापग-
च्छति केषाञ्चित् गोमयादिभिरपगतः, एवं केषाञ्चित्
जीवानामुक्तमसदृशमभिन्नमसम्भवं भवति, क-
ेषाञ्चित् कालेन स्वत एवापगतमदनभावे कोद्रवाणां स-
दृशं कैस्त्वैकसम्यक्त्वम्, किमुक्तं भवति—केषाञ्चिदधिग-
मनो मिथ्यात्वपुद्गलाः सम्यक्त्वोभयवन्ति, केषाञ्चित् स्वत ए-
व तथापरिणामविशेषमाधत्तः ।

एतदेव स्पष्टयति—

सोज्ज्व अहिममेवा, कोइ सोवहुमाणपरिणामो ।
मिच्छे सम्मामिच्छे, मीसे वि य पोगले समयं ॥ १२६ ॥

मुक्त्वा केवलप्रभृतीनां वाचांऽभिसंमत्य वा जातिस्मर-
णादिना सम्यक्त्वमवगम्य साऽपूर्व्वकरणे वर्तमाना वक्ष-
मानपरिणामः समकम्—एककाले मिथ्यात्वपुद्गलान् त्रि-
धा करोति । तथा—‘मिच्छे’ इति—मिथ्यात्वपुद्गलान्,
सम्यग्मिमिथ्यात्वपुद्गलान्, सम्यक्त्वपुद्गलानिति । अथेतां पुद्ग-
लानां परस्परं संक्रमो भवति किं वा नेति? उच्यते—भवति
इति श्रुतः ।

तथा चाह—

मिच्छावाजो मीसो, मीसस्स उ होज संक्रमो दोसं ।
संम्मे मिच्छे वासं, सम्मामिच्छं च पुण मीसं ॥ ११७ ॥

मिथ्यात्वात्—मिथ्यात्वदलिकात् सम्यग्दृष्टिः प्रवर्द्धमा-
नपरिणामः पुद्गलानाकृत्य मिथे उपलक्ष्यमेतत् सम्य-
क्त्वं च संक्रमयति, मिथ्यस्य पुद्गलानां संक्रमो ह्ययोर्भवति,
यद्यथा—सम्यक्त्वे मिथ्यात्वे च । तत्र सम्यग्दृष्टिः स-
म्यक्त्वे संक्रमयति, मिथ्यादृष्टिमिथ्यात्वे सम्यक्त्वान्—स-
म्यक्त्वदलिकान् पुनः पुद्गलान् मिथ्यात्वं संक्रमयति । न
पुनः मिश्रयति ।

सांप्रतन्मुमेवार्थं प्रकारान्तरमाह—

मिच्छावाजो अहवा, मीसं सम्मं च कोइ संक्रमति ।
मीसाजो वा सम्मं, गुणपुङ्गी हायतो मिच्छं ॥ ११८ ॥

अधवेत्तुक्रतैवार्थस्य भवान्प्रकारान्तरद्योतने मिथ्यात्वान्-
मिथ्यात्वदलिकान् पुद्गलानाकृत्य कश्चिन्मिथं सम्यक्त्वं च सं-

क्रमयति । यद्विधा—कश्चिद् गुणैर्बुद्धिर्यस्य स गुणबुद्धिः प्रव-
र्द्धमानपरिणामः सम्यग्दृष्टिरित्यर्थः, मिश्रान्—मिश्रदलिका-
न् पुद्गलानादाय सम्यक्त्वं संक्रमयति, हायको—हीनपरि-
णामो मिथ्यादृष्टिरित्यर्थः, मिश्रान् पुद्गलानाकृत्य मिथ्या-
त्वं संक्रमयति ।

मिच्छता संकंती, अवरुद्धा होति सम्ममीसे तु ।

मीसातो वा दुमि वि, ण उ सम्मा परिणमे मीसं ॥ ११९ ॥

मिथ्यात्वात् पुद्गलसंक्रान्तिः सम्यक्त्वमिश्रयोगविरुद्धा,
मिश्रतो वा सम्यग्मिथ्यात्वात् वा पुद्गलानादाय ह्यपि सं-
क्रमयति, तथा—मिथ्यात्वं सम्यक्त्वं च यथाक्रममन्तरे
सम्यक्त्वात्सम्यक्त्वदलिकात्पुनः पुद्गलानादाय न मिथं
मिश्रभावं परिणमति ।

हायंते परिणामे, ते पुण मीसे उ पोगले सम्मा ।

न य सोहिया सि विज्जति, केइ जे दाखि वेएजा ॥ १२० ॥

सम्मत्तपोगल्लासं, न च देउं सो य अतिमं गासं ।

पच्छाकडसम्मत्तो, मिच्छत्तं चैव संक्रमति ॥ १२१ ॥

यस्य तु सम्यग्दर्शनलाभे हीयमानपरिणामः स तस्मिन्
हीयमाने परिणामे न मिश्रान् पुद्गलान् तुशब्दात्—मिथ्यात्व-
पुद्गलाश्च सम्यक्त्वपुद्गलान् करोति, न च ‘स’ तस्य शो-
धिताः केषाञ्चिदस्य पुद्गला विद्यन्ते यानिदानामीधकृतसम्य-
क्त्वपुञ्जनिष्ठाकाले वक्ष्यत, ततः सम्यक्त्वपुद्गलानामन्ति-
मप्राप्तं वक्ष्यित्वा पश्चात्कृतसम्यक्त्वाऽपि मिथ्यात्वमेव
संक्रमति ।

मिच्छत्तम्मि अस्सीसे, ते पुंजी सम्मादिद्धिणो नियमा ।

खीणम्मि उ मिच्छत्ते, दुएकुंजोखसवगो वा ॥ १२२ ॥

अर्त्तणि मिथ्यात्वं च सम्यग्दृष्टयस्ते नियमात् त्रिपुञ्जिनः
क्षीणे तु मिथ्यात्वे द्विपुञ्जी मिथ्यात्वपुञ्जस्य क्षीणत्वात्, एक
पुञ्जी वा मिथ्यात्वपुञ्जस्य, यद्विधा—क्षपकः सम्यक्त्वं पूजस्वा-
पि क्षयं तदेवं त्रयाणामपि पुञ्जानां दृष्टान्तेन निर्णयः स्वतः
स्वरूपं च व्याख्येयताम् ।

स्तंप्रत्तं पुञ्जत्रयस्याप्यवेदनतः औपशमिकसम्यग्दृष्टिमाह—
उवसमसेदिगयस्स, होति उ उवसामियं तु सम्मत्तं ।

जो वा अकयतिपुंजो, अखवियमिच्छो लहइ सम्मं ॥ १२३ ॥

उपशमकधर्णिगतस्य भवति सम्यक्त्वमौपशमिकम्, यो
वा अकृतत्रिपुञ्जः—अपूर्व्वकरणं पुञ्जत्रयकरणतस्तत्र क्षपको-
ऽपि दर्शनसतकस्यापूर्व्वकरणमारुहः पुञ्जत्रयं न करोति ।
ततस्तद्व्यवच्छेदार्थमाह—अक्षपितमिथ्यात्वां यज्जभते सम्य-
क्त्वं तदौपशमिकं सम्यक्त्वमिति । एतौ ह्यवप्यौपशमिक-
सम्यग्दृष्टौ सम्यक्त्वमौपशमिकमन्तरे ह्येतन्मनुष्य तदनन्त-
रमवश्यं प्रतिपततः ।

तत्र दृष्टान्तद्वयमाह—

वाही असव्वल्लिखो, कालावेक्खंऽकुरु व्व दहुदुमो ।

उवसामगाण दोएह वि, एते खलु होति दिहुंता ॥ १२४ ॥

यथा व्याधिरसर्व्वच्छिन्नः कालापेक्षं क्रियाविशेषकमेतत् का-
लमपेक्ष्यत्यर्थः पुनरुद्धवति । दग्धो वा श्रुतः कालापेक्षं यथा—

हुरं मुञ्चति । एवमुपशमितमपि मिथ्यात्वं कालमपेक्ष्य पुनः
क्रात्रं भवतीति द्वयोरपि प्रतिपातः । तथा चाह—द्वयोरप्यु-
पशमिकयोरनौ भवतो दृष्टान्तौ, तत्रोपशमभोगिगत औप-
शमिकसम्पददर्शनी दृष्टप्रतिपातेन वा प्रतिपत्तौ सर्वप्र-
तिपातेन वा, इतरोपशमस्य सर्वप्रतिपातेन प्रतिपत्तौ मि-
थ्यात्वं गच्छति इत्यर्थः ।

तत्र दृष्टान्तमाह—

आलंबलमलहति, जह सङ्गां न मुंचए इलिया ।

एवं अकयतिपुंजो, मिच्छं चिय उवसमी एति ॥ १२५ ॥

इह या दृष्टादिषु सुखप्रदेशेन सर्वतोऽग्रतः स्थाने परि-
कृत्यवतोऽग्रतः स्थानं संक्रामति, अन्यथा पश्चाद्वलेन, स
इलिका यथा पुन आलम्बनमलम्बमाना स्वस्थाने न मु-
ञ्चति एवमकृतत्रिपुञ्जो गत्यन्तराभावात् मिथ्यात्वमेवोपश-
मयति । इयमत्र भाषणा—द्विविधस्तत्प्रथमतया सम्यग्दर्शन-
प्रतिपत्तौ अतिविशुद्धो मन्दविशुद्धश्च । तत्र यः अतिवि-
शुद्धः सोऽपूर्वकरणमाकरो मिथ्यात्वं त्रिपुञ्जीकरोति कृ-
त्वा चानिवृत्तिकरणे प्रविष्टस्तत्प्रथमतया क्षायोपशमिकं
सम्यग्दर्शनमासादयति सम्यक्त्वपुञ्जोदयात् । यस्तु मन्-
दविशुद्धः सोऽपूर्वकरणमप्याकरोन्मिथ्यात्वमायाभावात् न
मिथ्यात्वं त्रिपुञ्जीकर्तुमलम्, ततोऽनिवृत्तिकरणमुपगतोऽत्र
करणं कृत्वा तत्र प्रविष्टस्तत्प्रथमतया औपशमिकसम्यग्-
दर्शने तु भवति, अन्तरकरणं चान्तमुद्धनैप्रमाणमतस्तदज्ञा-
त्ये अन्येषां पुद्गलानामभावतो मिथ्यात्वमेति ।

एतदवाह—

खीणमि उदिअमि, अणुइजं ते येसेमिच्छचे ।

अंयोमुहुत्कालं, उवसमसम्मं लहइ जीवां ॥ १२६ ॥

आनिवृत्तिकरणे प्रविष्टस्य यत् मिथ्यात्वमुदीरणमुदयाव-
लिकाप्रविष्टे तस्मिन् क्षीणे शेषे च मिथ्यात्वेऽपान्तराले
उत्तरकरणतोऽनुदीयमानोऽन्तमुद्धतकालमौपशमिकं सम्य-
क्त्वं जीवा लभत मिथ्यात्वदर्शनवदनाभावात् ।

सोऽपि कथमित्यत्र आह—

उमरदेसं दङ्गि-छयं च विज्झाइ वणुदवो पप ।

इय मिच्छत(स्स)अणुदए, उवसमसम्मं मूणयव्वं ॥ १२७ ॥

यथा वनद्वयः ऊपरं देशं-तृणादिरहितं प्रदेशं दग्धं वा
प्राप्य विध्मापयति, इति-एवमन्तरकरणे प्रविष्टस्य मि-
थ्यात्वपुद्गलाभावान्मिथ्यात्वस्य-मिथ्यादर्शनस्याऽनुदयाव-
दने ततस्तस्मिन्सत्यौपशमिकं सम्यक्त्वं ज्ञातव्यम् ।

किंच—

जिह्वा(म्ही)भवन्ति उदया, कम्माणं अत्थि सुत्तउवदेसो ।

उववावादी सारं, जह नेरइया अणुभवन्ति ॥ १२८ ॥

द्विविधेऽप्यौपशमिकसम्यग्दर्शने शेषाणामपि कर्मणांमुदयात्
जिह्वाभवन्ति न चैतद्वचनमार्थं यतोऽस्त्यत्र तत्र प्रधानर-
ूपं स्वाक्षावुपदेशो यथा-नैरयिका उपपातादौ सातमनुभ-
वन्तीति ।

एतामेव दर्शयति—

उववाएण व सारं, नेरइयो देवकम्मुणा वावि ।

अज्जवसाणनिमित्तं, अहवा कम्माणुभावेण ॥ १२९ ॥

नैरयिक उपपातेन सातमनुभवति, किमुक्तं भवति-उपपात-
काले सातं वेद्यते तदानीं हि न तस्य क्षेत्रज्ञा वेदना न पर-
स्वरोदीर्घानापि परमाधार्मिकोदीर्घानेति । अथवा-देवक-
मणा-देवकियया सातमनुभवति, देवा हि कश्चित् महर्षिकः
पूर्वभवक्षेदतः तत्र गत्वा कस्यापि किञ्चित्कालं वेदनामु-
पशमयति ततः सातं वेद्यते । अथवा-अज्जवसाननिमित्तं त-
थाविधशुभाप्यवसायप्रवृत्तिनिमित्तं सातमासादयति यथा
सम्यग्दर्शने लभमानः, सम्यग्दर्शनलाभे हि जात्यन्धस्य
चक्षुर्लाभ इव जायते महान् प्रसाद इति । 'अहवा कम्माणु-
भावेण' इति, अथवा-नीर्यकरजन्माप्यधिकृत्य यः कर्मणां
सातवेदनीयप्रशुनीनां शुभानामनुभवः-अनुभवमनुदयन वे-
दने तेन सातमनुभवति, तथाहि-भगवतो तीर्थहृता जन्मनि
क्षोभादेन च तत्प्रभावतो नरकेऽप्यालोका जायते, नैरयि-
काणामपि शुभकर्मोदये प्रसरति सातमिति ॥ अथ मिथ्या-
दर्पेदया सम्यक्त्वं संक्रामति तदा स तत्समयं कतिज्ञाना-
नि लभत-उच्यते द्वे त्रीणि वा ।

तथा चाह—

विस्मंगी उ परिणमं, सम्मचं लहति मतिमुतोहीणि ।

तयभावमि मतिमुते, सुतलंभं केइ उमयं ति ॥ १३० ॥

विभङ्गी-विभङ्गज्ञानी सम्यक्त्वं परिणमयन् तत्समये मति-
भूतावधीन लभते, तदभावं-तस्य विभङ्गस्याभावे मिथ्या-
दर्शनी सम्यक्त्वं परिणमयन् तत्कालं मतिभूते-मतिज्ञानभूत-
ज्ञानं लभते, किञ्चपुनः भूतलाभे भजन्त-विकल्पयन्ति य-
स्याधीतं भूते स लभते भूतज्ञानमतरो न लभत इत्याक्ष-
ते इति भावः । तथाहि—ये स्वयंभूरमणसमुद्रे मत्स्यास्ते
प्रतिमासं स्थितान् मत्स्यान् उत्पलानि वा दृष्ट्वापाहादि
कुर्वन्तो जातिस्मरणतः सम्यक्त्वमासादयन्ति आभिनिवा-
धिकज्ञानं च, ये तु भूतज्ञानं तत्रासाद्यन्यनधीनभूतत्वात्
यत्तर्धीतभूतास्तं क्षीर्यापि युगपदासादयन्ति ।

एतद् दृष्टयितुं इ—

अन्नाणमती मिच्छे, जहमि मतिखाण तं जहा एति ।

एमेव य सुयलंभो, सुयअन्नाणे परिणयमि ॥ १३१ ॥

यथा मिथ्यात्वे त्यक्ते मनिरज्ञानस्वरूपा मतिज्ञाननामेति
एवमेव भूतज्ञानं परिणतोऽपगतं भूतलाभो भवति । किं च त-
त्प्रद्वयाः सम्यक्त्वलाभसमये भूतज्ञानमस्ति किं वा न ? तत्र
यथायः पक्षस्तर्हि तस्याज्ञानित्वान्मिथ्यादृष्टिप्रसङ्गः ।
अथ नास्ति तर्हि भूताज्ञानमपि क्वलस्याभिनिवाधिकज्ञानं
स्यान्न चैतदुपपन्नं भूतज्ञानमन्तरेण क्वलस्याभिनिवाधिक-
ज्ञानस्याभावात् "अथ मतिनाणे तथ सुयनाणे, जथ सुय-
नाणे तथ मतिनाणे । दा वि सयाइ अन्नाणसमणुगयाइ" इति
वचनार्थितः । तद्वचमुक्तमौपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ ७० ॥
उ० १ प्रक० । आ० ७० ।

सम्मर्दसङ्गजोग-सम्यग्दर्शनयोग-पुं० । तत्त्वार्थधर्मानसं-
न्धे, पो० ११ वि० ।

सम्मर्दा-सम्मर्दा-स्त्री० । दृष्ट्यापेक्षणाभेदे, यत्र च वत्सस्य
मध्यप्रदेशं संघलता कांशा भवन्ति यत्र वा प्रत्युपेक्षणीयो-
पधिचेष्टिकायांमेवार्थविषय प्रत्युपेक्ष्यते सा सम्मर्दति । स्था०
६ ठा० ३ उ० । ध० । पं० व० । उत्त० ।

सम्महिष्टि-सम्यग्दृष्टि-पुं० । सम्यग्गतिं प्रशंसार्थः दर्शनम्-
दृष्टिः पदार्थपरिच्छिन्तिः । सूत्र० १, अ० १, २, ३ । स्या० । प्रश्ना० ।
आव० । सम्यग्-अविपरीता दृष्टि-जितप्रणीतवस्तुप्रतिपत्ति-
यस्य स सम्यग्दृष्टिः । न० । सम्यग्दर्शनधरं, पञ्चा० ८ विव० ।
आतु० । प्रति० । सम्यग्दर्शनेति, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सम्यग्दृष्टिरूपं लिङ्गत्वाद् आह—

सुखसंघममराओ, गुरुदेवाणं जहासमाहीह ।

वैयावचे शिष्यो, सम्महिष्टिस्स लिङ्गाहं ॥ ५ ॥

श्रोतुमिच्छा शुभ्रा धर्मशास्त्रविषयां गयरागिनकिक्रमेय-
शुभ्राधिका जिज्ञासात्तरकालमायिनी । इह ख इत्येता
प्राकृतत्वात् । तथा धर्मराग-कुशलानुष्ठानानुरागः सामग्री-
वैकल्यासत्करणेऽपि ज्ञेयसांऽनुबन्धः कान्तारातीतद्विद्र-
प्राज्ञगृहविःपूर्णभोजनाभिलाषातिरिक्तः । तथा गुरुदेवा-
नां-धर्माचार्यपरमाराध्यानाम्, यथासमाधि-स्वसमाधा-
नानतिक्रमणं न पुनरसद्वग्रहणं वैयावृत्त्यं व्यावृ (५) त-
भावे तत्कर्मणि वा नियमो नियोगोऽवश्यं मयैतद् गुरुकार्यं दे-
यकार्यं वा कर्तव्यमित्यभिनिवेशलक्षणं गुणकृद्भजालु-
मनुष्यचिन्तामणिवैयावृत्त्यनियमाधिकः । इह चशब्दो लुप्तो
द्रष्टव्यः । किमित्याह-सम्यग्दृष्टिरविरतसम्यग्दर्शिनो जी-
वस्य लिङ्गानि-लक्षणानि भवन्ति ग्रन्थिभेदेन तस्यै तीम-
भावात् । इति माथार्थः । पञ्चा० ३ विव० ।

संप्रति सम्यग्दृष्टः स्वरूपमाह—

सम्महिष्टी जीवो, उवहं पवयणं तु सहइह ।

सहइह असम्भारं, अजाणमाणो गुरुनियोगा ॥ २४ ॥

'सम्महिष्टि' स्ति-सम्यग्दृष्टिर्जीवा गुरुभिरुपदिष्टं प्रवचने
नियमात्-यथावत् भजते, एवं तुरंवरकार्थो, भिन्नकमश्च । यः
पुनः सम्यग्दृष्टिरपि असम्भार्यम्-असद्गतं प्रवचनं भ्रष्टधानि
सोऽवश्यमजाणन् स्वयं सम्यक्परिज्ञानविकलः सन् । यथा-
गुरोस्तथाविधसम्यक्परिज्ञानविकलस्य मिथ्यादृष्टिर्जा जमा-
लिप्रत्यस्य नियोगाद्वाह्यापारतन्यात्, नान्यथा । क० प्र०
६ प्रक० ।

अपुनर्वन्धकोत्तरं सम्यग्दृष्टिर्भवतीति तत्स्वरूपमाह—

लक्ष्यते ग्रन्थिभेदेन, सम्यग्दृष्टिः स्वतन्त्रतः ।

शुभ्रपाधर्मरागाभ्यां, गुरुदेवादिपूजया ॥ १ ॥

लक्ष्यते इति-ग्रन्थिभेदेन-अतितीव्रगुरुद्वेषपरिणामवि-
वायेन स्वतन्त्रतः-सिद्धान्तीत्या सम्यग्दृष्टिः लक्ष्यते ।
सम्यग्दर्शनपरिणामान्माऽप्रत्यक्षोऽप्यनुमीयते । शुभ्राधर्म-
रागाभ्यां तथा गुरुदेवादिपूजया त्रिभिरनैलिङ्गैः, यदाह—
"शुभ्रपाधर्मरागश्च, गुरुदेवादिपूजनम् । यथाशक्ति विनि-
र्दिष्टं, लिङ्गमस्य महात्मभिः ॥ १ ॥ "

भोगिकिन्नरगेयादि-विषयाधिक्यमयुषी ।

शुभ्रपाऽस्य न सुप्तेषु-कथार्थविषयोपमा ॥ २ ॥

भोगीति-भोगिनो-यौवनवैदग्ध्यकान्तासन्निधानवतः का-
मिनः किन्नरादीनां गायकविशेषाणां गेयादी-गीतवर्णप-
रिवर्ताभ्यासकथाकथनादौ विषयः—ध्रुवणरसस्तस्मादा-
धिक्यम्-अतिशयम् इयुषी-प्राप्तवती किन्नरगेयादिजिज्ञा-
स्योर्द्वैतस्तुच्छं न्यमहस्वाभ्यामतिभेदापरलम्भात् । अस्य स-

म्यग्दृष्टेः शुभ्रा भवति । न परं सुप्तेषु सुतनूपस्य कथार्थ-
विषयः समुच्चयार्थेऽवगमाभिप्रायलक्षणः तदुपमा तत्सदृशी-
असंबद्धतत्त्वज्ञानलवकलायास्तस्या दौर्बेदगम्यबीजत्वात् ।

अप्राप्तं भगवद्वाक्यं, धावत्यस्य मनो यथा ।

विशेषदर्शिनोऽर्थेषु, प्राप्तपूर्वेषु नो तथा ॥ ३ ॥

अप्राप्त इति-अस्य-सम्यग्दृष्टः अप्राप्त-पूर्वमश्नुते भ-
गवद्वाक्यं-वीतरागवचनं यथा मनो धावति-आत्मनु-
परंतच्छं भवति । यथा विशेषदर्शिनः सतः प्राप्तपूर्वेष्वर्थेषु
धनकुटुम्बादिषु न धावति । विशेषदर्शनप्राप्तपूर्वत्वञ्चमस्य
दाषस्य चोच्छ्रितात् ।

धर्मरागोऽधिको भावा झोगिनः स्थादिरागतः ।

प्रवृत्तिस्त्वन्यथापि स्या-त्कर्मणो बलवत्तया ॥ ४ ॥

धर्मराग इति-धर्मरागश्चारित्रधर्मस्पृहाः रूपः अधिकः-
प्रकर्षवान् भावतः-अन्तःकरणपरित्यागा भोगिनो-भोगशा-
लिनः स्थादिरागतो भामिन्याद्यभिलाषात् । प्रवृत्तिस्तु-
कायचष्टा तु अन्यथापि-चारित्रधर्मप्राप्तिकृत्यनापि व्या-
पारादिना स्यात् । कर्मणश्चारित्रमाहनीयस्य बलवत्तया
नियतप्रबलविपाकतया ।

तदलाभेऽपि तद्वाग-बलवत्त्वं न दुर्बलम् ।

पृथिकाद्यापि यद्गुह्यं, घृतपूर्यप्रियो द्विजः ॥ ५ ॥

तदिति-तदलाभेऽपि कथंचिद्व्यथाप्रवृत्त्या चारित्राप्ता-
सावपि । तद्वागबलवत्त्वं चारित्रेच्छाप्राप्त्यर्थं स्वहेतुसिद्धम् ।
न-नैव दुर्बलं-दुर्गमिधानम् । यद्-यसात्तथाविधाविषयमघट्ट-
कयशात् । पृथिकाद्यापि पृथ-नाम कुथिनो रसतद्व्यस्तानि
पृथिकम् । आदिशब्दाद्-रुक्ते पृथुपिते च वल्लजनकादि । किं
पुनरितरद्वित्यपिशब्दायः । घृतपूर्याः प्रिया-यज्ञभा यस्य स
तथा । द्विजा-प्राज्ञाणां शुक्ल-अश्वानि यद्वा द्विजप्रहणे
कृते तद्व्यस्तं जातिप्रत्ययादेव अन्यत्र भोक्तुमिच्छाया अभा-
वादिति । अन्येच्छाकालेऽपि प्रबलेच्छाया वासनात्मना न
नाश इति ता-पर्यम् ।

गुरुदेवादिपूजाऽस्य, त्यागात्कार्यान्तरस्य च ।

भावसारा विनिर्दिष्टा, निजशक्त्यनतिक्रमात् ॥ ६ ॥

गुर्विति-अस्य सम्यग्दृष्टः गुरुदेवादिपूजा च का-
र्यान्तरस्य-त्यागभोगादिकरणीयस्य त्यागात्-परिहारात्
निजशक्तः स्वसामर्थ्यस्यानति (क्रमात्) लङ्घनादनि-
गूहनात् । भावसारा भोक्तुः स्त्रीरज्जगोचरगौरवादन्तगु-
णं बहुमानं प्रधाना विनिर्दिष्टा प्रकृतिता परमपुरुषैः ।

स्यादीदृशारे चान्त्ये, सत्त्वानां परिणामतः ।

त्रिधा यथाप्रवृत्तं त-दपूर्वं चानिवर्तितं च ॥ ७ ॥

स्यादिति-इहपुदृशितलक्षणं सम्यक्त्वं चान्त्ये करणे
"जाने सतीति" गम्यम् । स्याद्-अवत् तत् करणं स-
त्त्वानां-प्राणिनां परिणामतः त्रिधा-त्रिप्रकारं यथाप्र-
वृत्तम् अपूर्वम् अनिवर्तितं चेति ।

ग्रन्थि यावद्भवेदाद्यं, द्वितीयं तदतिक्रमे ।

भिन्नग्रन्थेऽस्तीत्यं तु, योगिनाथैः प्रदक्षितम् ॥ ८ ॥

ग्रन्थिमिति-आद्यं यथाप्रवृत्तकरणं ग्रन्थि यावद्भवेत्,

क्षितियमपूर्वकरणं तदतिक्रमे—प्रन्थियुल्लङ्घने क्रियमाणं, दु-
र्लभं त्वनित्यतिकरणं भिन्नग्रन्थेः कृतग्रन्थभेदस्य योगिमा-
थैस्तीर्थकरैः प्रदर्शितम् ।

पतितस्यापीति नाश्रुप्य, ग्रन्थियुल्लङ्घन्य बन्धनम् ।

स्वाशयो बन्धभेदेन, सतो मिथ्यादृशोऽपि तत् ॥ ६ ॥

पतितस्यापीति—अश्रुप्य-भिन्नग्रन्थः पतितस्यापि तथा-
विभक्तं कृतात् सम्यक्त्वात् परिच्छेदस्यापि । न—नैव ग्रन्थि-
ग्रन्थिभेदकालभाविनी कर्मस्थितिम् उल्लङ्घ्यातिक्रम्य सप्त-
निकोटीकोट्यादिप्रमाणस्थितिकतया बन्धनं—ज्ञानावरणा-
वन्धुल्लङ्घनं तत्समाप्तिमध्यादृशोऽपि सतो भिन्नग्रन्थः
बन्धभेदेनालक्षितस्या कर्मबन्धविशेषणं । स्वाशयः शोभनः
परिणामः बाह्यासदनुष्ठानस्य प्राप्यः साम्येऽपि बन्धात्पत्य-
स्य सुन्दरपरिणामनिबन्धनत्वादिति भावः ।

तदुक्तम्—

“ भिन्नग्रन्थेस्त्वतीर्थं तु, सम्यग्दृष्टेरेतां हि न ।

पतितस्याप्यनो बन्धा, ग्रन्थियुल्लङ्घन्य दर्शितः ॥ १ ॥

एवं सामान्यतो ज्ञेयः, परिणामाऽस्य शोभनः ।

मिथ्यादृष्टेरपि सतो, महाबन्धविशेषतः ॥ २ ॥

सागरापमकाटीनां, काट्यां मादस्य सप्ततिः ।

अभिन्नग्रन्थिबन्धोऽयं न त्वेकोऽपीतरस्य तु ॥ ३ ॥

तदत्र परिणामस्य, भेदकत्वं नियोगतः ।

बाह्यं त्वसदनुष्ठानं, प्रायस्तुल्यं द्वयोरपि ॥ ४ ॥ ”

“ बंधेण न बोलइ कयाइ ” इत्यादिवचनानुसारिणां सै-
द्धान्तिकानां मतमेतत् । कामग्रन्थिकाः पुनरस्य मिथ्यात्व-
प्रस्ताबुद्धिप्रतिबन्धमपीच्छन्ति, तेषामपि मते तथावि-
धरस्ताभायासस्य शोभनपरिणामत्वं न विप्रतिपत्तिरिति
ध्येयम् ।

एवं च यत्परैरुक्तं, बोधिसत्त्वस्य लक्षणम् ।

विचार्यमाणं सन्नीत्या, तदप्यत्रोपपद्यते ॥ १० ॥

एवं चेति—एवं च—भिन्नग्रन्थेमिथ्यात्वदशायामपि शो-
भनपरिणामत्वं च यत् परैः—सौगतेः बोधिसत्त्वस्य
लक्षणमुक्तं, तदपि सन्नीत्या—मध्यस्थवृत्त्या विचार्यमाणम्
अत्र सम्यग्दृष्टाबुपपद्यते ।

तप्तलोहपदन्यास—तुल्या वृत्तिः कचिद्यदि ।

इत्युक्तेः कायपात्येव, चित्तपाती न स स्मृतः ॥ ११ ॥

तत्तेति—तप्तलोहे यः पदन्यासस्तत्तुल्याऽनिसकम्प-
त्वात् वृत्तिः—कायवष्टा कचिद् गृहाराग्भादौ यदि परम्
इत्युक्तेः इत्थं घञनात्, कायपात्येव स सम्यग्दृष्टिः न
चित्तपाती स्मृतः । इत्थं च ‘ कायपातिन एव बोधिसत्त्वा ’
इति लक्षणमत्रापपन्नं भवति । तदुक्तम्—“ कायपातिन
एवह, बोधिसत्त्वाः परादिनम् । न चित्तपातिनस्ताव-
देतद्-
चापि युक्तिमत् ॥ १ ॥ ”

पराथैरसिको धीमान्, मार्गगामी महाशयः ।

गुणरागी तथेत्यादि, सर्वं तुल्यं द्वयोरपि ॥ १२ ॥

पराथैति—पराथैरसिकः—परोपकारचित्तः धीमान्—बु-
द्धयनुगतः मार्गगामी—कल्याणप्रापकपथधायी महाशयः—
स्फीतचित्तः गुणरागी—गुणानुरागवान् तथेति—बोधि-

सत्त्वगुणान्तरसमुच्चयायैः । इत्यादि शास्त्रान्तरोक्तम् सर्वं
तुल्यं—समम् द्वयोरपि—सम्यग्दृष्टिर्बोधिसत्त्वयोः ।

अन्वर्थतोऽपि तुल्यतां दर्शयति—

बोधिप्रधानः सत्त्वो वा, सद्बोधिर्भाविवीर्यकृत् ।

तथाभव्यत्वतो बोधि-सत्त्वो हन्त सतां मतः ॥ १३ ॥

बोधीति—बोधिः—सम्यग्दर्शनं तेन प्रधानः सत्त्वो वा ।
सताम्—साधूनाम्, हन्तेत्यामन्त्रणं, बोधिसत्त्वो मतः—इष्टः ।
यदुक्तम्—“ यसम्यग्दर्शनं बोधि-स्तत्प्रधानो महाश्वः ।
सत्त्वाऽस्तु बोधिसत्त्वस्त-
त्सत्त्वाऽन्तेति पूर्ववत् ॥ १ ”
वा—अथवा सद्बोधिः—तीर्थेकरपदप्रायोग्यसम्यक्त्वसमेता ।
तथा भव्यत्वतो—भावितीर्थकृत्—यस्तीर्थेकृद्भव्यस्यति स बो-
धिसत्त्वः । तदुक्तम्—“ वरबोधिसमेतो वा, तीर्थेकृष्टो भवि-
ष्यति । तथा भव्यत्वतोऽस्ती वा, बोधिसत्त्वः सतां मतः
॥ १ ॥ ” भव्यत्वं नाम—सिद्धिगमनयोग्यत्वम् अनादिपारि-
णामिको भावः । तथा भव्यत्वं जेतव्यं कामजै-
र्यत्यादिना प्रकारेण यत्स्वयमापन्नं एतद्भेद एव च
बीजसाध्यादि (सिद्ध्यादि) फलभेदेपपत्तिः । अ-
न्यथा तुल्यतायां योग्यतायां सङ्कारिणोऽपि तुल्य-
एव भवेयुः तुल्ययोग्यतासामर्थ्यात्तत्त्वतांस्त्वामिति सद्बो-
धेय्योग्यताभेद एव पारंपर्येण तीर्थेकरत्वनिबन्धनमिति
भावनीयम् ।

तत्तत्कल्याणयोगेन, कुर्वन् सत्त्वार्थमेव सः ।

तीर्थेकृत्त्वमात्राप्ति, परं कल्याणसाधनम् ॥ १४ ॥

तत्तदिति—तस्य तस्य कल्याणस्य परिशुद्धप्रवचनावधिग-
मानिशाधिधर्मकथाऽविसर्वादिनिमित्तादिलक्षणस्य योगेन-
व्यापारेण कुर्वन्—विधानः । सत्त्वार्थमेव मोक्षबीजाधा-
नादिकं नत्यात्मस्मारिरपि स सद्बोधिमान् तीर्थेक-
त्वमात्राप्ति-लभेन परं-प्रकृष्टम् कल्याणसाधनं भव्य-
सत्त्वशुभप्रयोजनकारि स्वजनादिप्रबोधिधीषेणया सद्बो-
धिप्रवृत्तिस्तु गणधरपदसाधनं भवतीति द्रष्टव्यम् ।
यत् उक्तम्—“ चिन्तयत्येवमेवैत-
त्स्वजनादिगतं तु यः ।
तथाऽनुष्ठानतः सोऽपि, धीमान् गणधरो भवेत् ॥ १ ॥ ”

संविग्नो भवनिर्वेदा—दात्मनिःसरणं तु यः ।

आत्मार्थसंप्रवृत्तोऽसौ, सदा स्यान्मुण्डकेवली ॥ १५ ॥

संविग्न इति—संविग्नः “ तथ्ये धर्मे ध्वस्तहिंसाप्र-
बन्धं, देवे रागद्वेषमाहादिमुक्ते । साधौ सर्वप्रपञ्चधर्म-
हीनं, संवगोऽसौ निश्चलो योऽनुरागः ॥ १ ॥ ” इति
काव्याल्लक्षणसंवगभाक् । भवनेगुण्यात्—संसारवैर-
स्यात् । आत्मनिःसरणं तु—जगत्परायादिद्वारुणद्विनात्म-
निष्कासनं पुनः यश्चिन्तयतीति गम्यते । आत्मार्थसंप्रवृत्तः
स्वप्रयोजनमात्रप्रतिषेधचित्तोऽसौ सदा—निगन्तरं स्या-
द्-भवेत् । मुण्डकेवली—द्रव्यभावमुण्डनप्रधानस्तथाविध-
बाह्यातिशयशून्यः केवली पीठमहापीठवत् । (डा०) (स-
म्यग्दृष्टावैव शिष्टत्वमिति ‘ सिद्ध ’ शब्देऽसिञ्जेव भागे
वक्ष्यते ।)

एतदेवाह—

मिथ्यादृष्टिगृहीतं हि, मिथ्यासम्यगपि श्रुतम् ।

सम्यग्दृष्टिगृहीतं तु, सम्यगभिप्रेयते नः स्थितिः ॥२६॥

मिथ्यादृष्टीति—मिथ्यादृष्टिगृहीतं हि सम्यगपि श्रुतमाचार-
ादिकं मिथ्या भवति, तं प्रति तस्य विपरीतवार्धानिर्मि-
त्तत्वात् । सम्यग्दृष्टिगृहीतं तु मिथ्यापि श्रुतं वेदपुरा-
णादिकं सम्यक्, तं प्रति तस्य यथार्थवार्धानिर्मि-
त्तत्वात् । इति नः—अस्माकं स्थितिः—सिद्धान्तमयीति ।
प्रमानिमित्तत्वमात्रमनन्तदभ्युपगमं न तु प्रमाकरणात्वमि-
ति चेन्न, त्वयुक्तं प्रमाकरणात्वमेव प्रमाणत्वेति त-
सर्वेषां प्रमाणात्मन्युपगमात् ।

तात्पर्यं वः स्वसिद्धान्तो—पजीव्यमिति चेन्नमतिः ।

ननु युक्त्युपजीव्यत्वं, द्वयोरप्यविशेषतः ॥ ३० ॥

तात्पर्यमिति—यो—युष्माकं स्वसिद्धान्तोपजीव्यं—स्वमि-
द्धान्तपुरस्कारेति तात्पर्यम्, तथा चान्यागमानुपजीव्यताप-
र्ये सकलवेदप्रामाण्याभ्युपगमनिवेष्टाश्च द्रष्टव्य इति चेदयदि
तव मतिः, ननु तदा द्वयोरप्यावयोरविशेषतो युक्त्युपजी-
व्यत्वम्, अयं भाषः—अस्यागमानुपजीव्यत्वं श्रान्यागमा-
(म) सवादिष्वं चेत्तत्संवादिनि स्वाभिप्रायऽप्यतिरिच्यौ-
क्त्वा तदसंवादिष्वं चेदस्माकमपि तात्पर्यमयौक्त्वाकाममा-
संवाद्येव, सर्वस्यैव भगवद्वचनस्य युक्तिप्रतिष्ठनत्वात् मि-
थ्याश्रुततात्पर्यस्यापि स्याद्वाच्यसंगुक्त्यैव गृह्यमाणत्वात् ।

यतः—

उद्भावनमनिश्राब्धं, युक्तेरेव हि यौक्तिके ।

प्रमाणे च न वेदत्वं, सम्यक्त्वं तु प्रयोजकम् ॥ ३१ ॥

उद्भावनमिति—यौक्तिके ह्यर्थे युक्तंर्योद्भावनमनिश्राब्धम-
निश्रद्धस्थानम् तात्पर्या निश्रद्धाभिधानात् । यद्वादी—“जो
हेउवायपक्ख-म्मि हेतुआ आगमे अ आगमिआ। सो समय-
पक्खवआ, सिद्धांतविगहगो अआ ॥१॥” इति अयं वेदत्वम-
व प्रामाण्यप्रयोजकमित्यभ्युपगमं यावदेदप्रामाण्याभ्युपगमः
स्यादित्यत्र आह—प्रमाणं च वेदत्वं न प्रयोजकं किं तु स-
त्यत्वमेव, लोकशब्दस्याप्यतिसेवनादिनः प्रमाणत्वादिनं श्रद्धा-
मात्रमनर्हिति न किंचिदन्तम् ।

शिष्टत्वमुक्तमत्रैव, भेदेन प्रतियोगिनः ।

तमानुभविकं बिभ्रत्, परमानन्दवत्यतः ॥ ३२ ॥

शिष्टत्वमिति—अतः पराक्रांशिष्टलक्षणनिगमात् । अत्रैव स-
म्यग्दृष्टावेव उक्तम् अंशतः लीगदोषत्वम् । शिष्टत्वम् । परमा
नन्दवति दुर्भेदमिथ्यात्वमोहनीयभेदरुमुत्थानरतशयानन्द-
भाजनः । शिष्टःफलङ्कारिधातमेतत् । प्रतियोगिनो द्योषस्य स्त्री-
यमाणस्य भेदेन न भेदमानुभाविकं सकलजनानुभवसिद्धं
विभ्रत् । भवति हि अयमस्मान् शिष्टनराऽयमस्माच्छिष्टतम
इति साधेजनीनां द्यवहारः । स चाधिकृतपेक्षयाऽ—
धिकतराधिकतमदोषक्षयविषयतयाऽनुपपद्यत । परंपा-
तन कथांश्च त्वं सर्वेषां वेदप्रामाण्याभ्युपगमादौ विशेष-
पाभावात् । एतेन वेदविहितार्थानुष्ठानं शिष्टत्वमिदं
निस्तम् । यावत्तदेकदशविकल्पाभ्यामनभवातिरिक्त्याऽप्योः

प्रसङ्गाच्च । यस्वदृष्टसाधनताविषयकमिथ्याज्ञानाभावावयवे
शिष्टलक्षणमुच्यते तत्त्वस्मदुक्तशिष्टत्वव्यञ्जकमेव युक्तमा-
भानि, न तु परनीत्या स्वतन्त्रलक्षणमेव । गङ्गाजले कूप-
जलवारापानान्तरमिदं कूपजले नादृष्टसाधनमिति भ्रमवतः
कूपजले एव गङ्गाजलवारापानान्तरमिदं गङ्गाजलमदृष्टा (ए)
साधनमिति भ्रमवतो गङ्गाजले उच्छिष्टवारापानान्तरं ना-
दृष्टसाधनमिति भ्रमवतश्चाशिष्टत्ववारापानादृष्टसाधनताव-
च्छिदकरूपपुरस्कारेण निषेधमुक्त्वा दृष्टसाधनताविरोधरूपा-
पुरस्कारेण चादृष्टसाधनताविषयकविविक्त्यायामपि स्वापा-
दिदृश्यां यौद्धादावतिशयोक्तेरतावदग्रहोऽपि सर्वत्र शमादि-
लिङ्गन शिष्टत्वव्यवहाराच्चेति किमनया कुसृष्ट्या । द्वा०
१५ द्वा० १० वि० १० दर्श० ।

संप्रति सम्यग्दृष्टिस्वरूपमाविर्भावयन्तस्य फलमाह—

एवंविहपरिणामो, सम्महिद्धीं जिणेहि पन्नतो ।

एसो उ भवसमुदं, लेहइ थोवेण कालेण ॥ ५१ ॥

एवंविधपरिणामः—उपशमादिलङ्कयुक्तः तथा—विशुद्ध-
बुद्धितया सम्यग्दृष्टिर्जितैः प्रभूतः—प्ररूपितः, एष एव च
भवसमुद्रं—ससारार्णवं लङ्घयति स्तकिनापि कालेनानि
गाथायैः ।

एवं सम्यक्त्वस्याप्येकस्य शिवसुखसाधनाद्यन्धवर्णनायां
कस्यचिदत्यन्तप्रमादवत एकांतेनात्रैवास्थावन्धो मा
भवतिवि बुद्ध्या सम्यग्दृष्टेरपि तपसाऽवहुफलत्वात्त-
पादनाय गाथाद्वयमाह—

सम्महिद्धिस्म वि अवि-रयस्म न तवो बहूफलो होइ ।

हवइ हु हथिन्हाणं, बुदं छिययं व तं तस्म ॥ ५२ ॥

सम्यग्दृष्टेरपि न कवलं मिथ्यादृष्टेरित्यपिशब्दार्थः,
आवरतस्य—विरतिरहितस्य तेनैव तपो बहुफलं भवति—
जायते । हिशब्दश्चैवायं, ततो हस्तिस्नानामव—बुद्धां
छित्तमिव वा । यथाह—हस्तीं प्रथमं जलनं स्नानं विधाय
पुनर्धृत्यावगुण्ठति बुद्धांछित्तं पुनरङ्गं देशनादप्य पुन-
र्हितीयनं पृथगेति एवं सम्यग्दृष्टेरपि विरतिरहितस्य-
कतस्तपसोपाजितं शुभमन्यतोऽविरत्या सावधचरणरूपया
हार्थे जीवापमर्हतिशुद्धकर्मबन्धनुत्पादिति ।

तथा च—

चरणकरणेहि रहिआं, न मिउमई सुद्धसम्महिद्धी वि ।

जेणागममि मिद्धो, रंघधपंगुण दिद्धतो ॥ ५३ ॥

चरणकरणाभ्यां—वक्ष्यमाणस्वरूपाभ्यां रहितस्यक्लो न सि-
ध्यति—न कर्माभावं करोति. सुद्ध—अतिशयेन सम्यग्दृष्टेरपि
येन कारणेनागमं भगवदावश्यकानियुक्तो शिष्टः—प्रतिपादितः,
रथान्धपङ्कवादिदृष्टान्त—उदाहरणम् । दर्श० ५ तस्य । सम्य-
गितिप्रशंसायाम्, सम्यक्—प्रशस्ता मोक्षार्थवरोधत्वात् दर्शनं
दृष्टिस्थानां जीवादीनामिति गम्यते सम्महिद्धिः आ० म० १
अ० । सम्यगिति प्रशंसार्थः दर्शनं—दृष्टिः सम्यग-आविपरीता
दृष्टिः सम्यग्दृष्टिः । सम्यक्त्वं, स्त्री० । विंश० । स्या० ।

सम्महिद्धिगुणद्वाराण—सम्यग्दृष्टिगुणस्थानं—न० । द्वितीयगुण-
स्थानं, आविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानं—वेनेदं व्याख्यातम् ।
आचा० १ अ० ३ अ० ५ उ० ।

सम्महिद्धिवेव-सम्पगृहृद्वि-पुं० । सम्पगृहृद्वि-देवाश्च-
देव्यश्चेत्यकशोपाहवाः । यत्ताम्बाप्रभृतिषु अर्हतात्मिकेषु दे-
वेषु, ध० २ आधि० ।

सम्महिद्धिव-सम्पगृहृद्वि-पुं० । सम्पगृ-अविपरीता दृष्टिः-
दर्शने क्वचित्स्त्वानि प्रति येषां ते सम्पगृहृद्विकाः । मिथ्यात्व-
मोहनीयत्वाद्यप्यसमजसम्पगृहृद्वौ, स्या० १ डा० ।

सम्मपणीयमग-सम्पकृषणीतमार्ग-पुं० । सम्पगृहृद्विभि-
गंलघरादिभिः सम्पगृया यथावस्थितवस्तुनया च निरूपणया
प्रणीते सम्पगृह्णाने दर्शने चारित्रं चेति त्रिविधं भावमार्गे,
“तवसंजमपहाणा, गुणधारी ज वयंति सम्भावं । स्वजगज्जी
वहिंयं, तमाहु सम्मपणीयमिणं ॥१॥” सूत्र १ भ्रु० ११ अ० ।
सम्मभवाणुगत-सम्पभवाणुगत-त्रि० । अविपरीततयै-
वंपर्यसंगते, पञ्चा० १६ विव० ।

सम्ममिच्छदिद्धि-सम्पमिध्यादिष्टि-पुं० । सम्पकृ च मिध्या
च दृष्टयेषां ते सम्पगृमिध्यादृष्टयः । येषामेकस्मिन्नि वस्तु-
नि तत्पर्यायं वा मतिद्वैवैल्यादिना एकान्तं सम्पकृपर-
ज्ञानमिध्याज्ञानाभावनां न सम्पकृ ध्रुधानं तौकान्ततो
विप्रतिपाद्यते, न० । शतकवृहत्चूर्णी-“जहा ना-
लिकरदीववापिस्स खुहाइयस्स वि पत्थ समागयस्स ओ-
यणाइए अणेगविहे ढोइए, तस्स उर्वरि न रुई न य निदा,
जसो तणे सो ओअणाइओ आहारां न कयावि दिट्ठा नावि
सुओ एवं सम्ममिच्छदिद्धिस्स वि जीवाइपट्ठणं उर्वरि न
य रुई नावि निद्” ति, न० । स० । स्या० । आव० ।

सम्मय-सम्मत्-त्रि० । अग्रनिषिद्धे, आचा० १ भ्रु० ८ अ०
१ उ० । तेषु तेषु कार्येषु प्रयोजनेषु इष्टे, व्य० ३ उ० ।
तत्कृतकार्यस्य सम्मतत्वात्, ति० १ भ्रु० १ वगं १ अ० ।
अ० । जी० । ‘पामिच्च’ शब्दे पञ्चमभाग ८४४ पृष्ठे उक्तस्य
देवराजनाम्नः कुटुम्बेना भाग्यायाः सारिकायाः पुत्र, पि० ।
सम्मयमच्चा-सम्मतमत्या-स्त्री० । सकललोकसम्मततया
प्रसिद्धे भाषाभेदे, ध० ३ आधि० । प्रज्ञा० । सम्मततस्या
या सकललोकसामत्येन सत्यतया प्रसिद्धा, कुसुदकुवल-
यात्पलतामरसानां समानोपि पङ्क्तंभवत्ये आगोपालजना
अरविन्दमेव पङ्क्तं मन्यन्ते न शर्वात्म्यगविन्दं पङ्क्तमिति ।
प्रज्ञा० ११ पद ।

सम्मरुह-सम्पगृचि-स्त्री० । सम्पगृह्णाने, संशयविपर्यस-
निरासने इदमेव तस्यमिति निश्चयपूर्विकायां जिनादित-
जीवादिपदार्थेष्वभिप्रीती, जिनाह्णानुसारितया तत्स्वार्थभ्र-
जानकं सम्पकृत्वं, प्रव० १४६ द्वार ।

सम्मसुद्ध-सम्पकृशुद्ध-त्रि० । तत्त्वता निमले, पञ्चा० २
विव० ।

सम्मसुय-सम्मकृश्रुत-न० । सम्पगृहृद्विपरिगृहीते यथावस्थि-
ताये वा श्रुतज्ञानं, विश० ।

अंगाण्यगपविद्धं, सम्मसुयं लोड्यं तु मिच्छसुयं ।

आसज उ सामिचं, लोड्यं लोउत्तरे भयणा ॥५२७॥

इहाङ्गमविष्टमाचारदि श्रुतम् अनङ्गमविष्टं चावश्यकादि
श्रुतम्, एतत् द्वितयमपि स्वाभिचिन्तानरपेक्षं स्व-

भावेन सम्यक्श्रुतम् । लौकिकं तु भारतादि प्रकृत्या मिध्या-
श्रुतम् । स्वामिन्त्वमासाद्य स्वामिन्त्वचिन्तायां पुनर्लौकिके
भारतादौ लोकात्तरे चाचारार्थं भजना-विकल्पनाऽवस्यता ।
सम्पगृहृद्विपरिगृहीते भारताद्यपि सम्पगृश्रुतं सावधमापि-
त्वमप्यहंनुस्वादं यथावस्थितस्वरूपबोधना विषयविभा-
गेन योजनात्, मिथ्यादृष्टिपरिगृहीतं त्वाचारार्थाय मिध्या-
श्रुतम् अयथावस्थितबोधनो वैपरीत्येन योजनादिति भावार्थे
इति । विश० । कर्म० । आ० चू० । वृ० । न० ।

से किं तं सम्मसुयं ? २, जं हम् अरहंतेहि भगवंतेहि उपप-
ष्णाण्यदसणपंरहिं तेलुक्कनिरिक्खियमहियपूइएहिं तीयप-
डुप्पप्पमणायजाणएहिं सव्वएणहिं सव्वदरिसीहिं पणी-
यं दुवालमंगं गण्णिपिडंगं, तं जहा-आयारां १ स्यगहो २
ठाणं ३ ममवाओ ४ विवाहपन्नती ५ नायाधम्मकहाओ
६ उवासगदस.ओ ७ अंतगडदसाओ ८ अणुत्तरोववा-
इयदसाओ ९ एण्हावागरणाई १० विवागसुयं ११ दिहु-
वाओ य १२ इच्चं दुवालमंगं गण्णिपिडंगं चोइसपुब्बि-
स्म सम्मसुयं अभिस्सदसपुब्बिस्म सम्मसुयं तेण तेण परं
भिस्सु भयणा सेत्तं सम्मसुयं । (सू० ४०)

अथ किं तत्सम्यक्श्रुतम्? आचार्य आह-सम्यक्श्रुते यदि-
दमर्हद्भिः अशोकाद्येष्टमहाप्रतिहार्यरूपां पूजामर्हन्तीत्यहं-
न्तः तीर्थकराः तैर्हर्हद्भिः तैर्चाहन्तः कैश्चित् शुद्धब्रह्मास्ति-
कनयमतानुसारिभिरनादिसिद्धा एव मुक्तात्मानोऽभ्युपग-
म्यन्ते । तथा च ते पठन्ति-“ज्ञानमप्रतिघेयस्य, वैराग्यं च
जगत्पतेः । पेश्वयं चैव धर्मश्च, सह सिद्धे चतुष्टयम् ॥१॥” इ-
त्यादि एवंरूपाभ्यापिते बहुव इष्ट्यन्ते-स्थापनादिद्वारेण च
विशिष्टां पूजामर्हन्ति ततोऽहन्तोऽभ्युपगम्यन्ते ततस्तद्व्यवच्छे-
दार्थं विशेषणान्तरमाह-भगवाद्भिः भगः-समप्रभैर्योदिरूपः ।
उक्तं च-“पेश्वयस्य समग्रस्य रूपस्य यशसः श्रियः । धर्मस्या-
य प्रयत्नस्य, पक्षो भग इतीकृता ॥ १॥” भगो विद्यते येषां
तं भगवन्तः तैर्भगवन्तः । इहानादिसिद्धाणां रूपमात्रमपि नाप-
पद्यते किं पुनः समग्रं रूपम् अशरीरत्वात्, शरीरस्य च रा-
गादिकार्यतया तेषां रागादिरहितानामसंभवात्, ततो भग-
वाद्भिरित्यनेन परपरिकल्पितानां दिसिद्धाहं द्रव्यच्छेदमाह ।
अथ मन्यथाः अनादिशुद्धा अप्यहन्तो यदा स्वच्छया समग्र-
रूपादिगुणोपेतं शरीरमारचयन्ति तदा तेषां भगवन्तो भव-
न्ति, ततः केषां व्युत्पादस इत्याशङ्कापनोदनाय भूयोऽपि
विशेषणान्तरमाह-उत्पन्नज्ञानदर्शनधरैः-उत्पन्नं ज्ञानं-केव-
लज्ञानं दर्शने-केवलदर्शने धरन्तीत्युत्पन्नज्ञानदर्शनधराः,
“लिहादिश्य” इत्येष प्रत्ययः । न च येनादिविशुद्धाः ते
उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा भवन्ति, “ज्ञानमप्रतिघेयस्य” त्यादि
वचनविरोधात्, तत उत्पन्नज्ञानदर्शनधरैरितिविशेषण-
न तेषां व्यवच्छेदो भवति, ननु यद्यर्थं तर्हि उत्पन्नज्ञान-
दर्शनधरैरित्यन्तावस्थास्तामलं भगवद्भिरिति विशेषणोपादा-
नेन तदुपक्रम-उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा हि सामान्यकेवलिनोऽपि
भवन्ति, न च तेषामवश्यं समग्ररूपादिसंभवस्तत्तत्क-
ल्पानर्हता मा ह्यासिद्धरमी विनयजना इति समग्ररूपादिगु-
णप्रतिपत्त्यर्थं भगवद्भिरिति विशेषणोपादानम्, नयेन शुद्ध-

द्रव्यास्तिकनयमतानुसारिकल्पितमुक्तव्यवच्छेदः कृतः । संप्र
ति पर्यायास्तिकनयमतानुसारिपरिकल्पितमुक्तव्यवच्छेदार्थं
विशेषणान्तरमाह-त्रैलोक्यानिरीक्षितमहितपूजितैः प्रयो लो-
काः त्रिलोकाः । भवनपतिव्यस्तरविद्याधरयतिष्ठैवमनि-
काः त्रिलोका एव त्रैलोक्यं भेषजादित्यात् स्वायं प्रयत्नप्रत्य-
यः, निरीक्षिताश्च तं महिताश्च न पूजिताश्च न पूजिताश्च नैरीक्षित-
महितपूजिताः, त्रैलोक्येन निरीक्षितमहितपूजिताः त्रैलोक्य-
निरीक्षितमहितपूजिताः तत्र निरीक्षिता मनोरथपरंपरासं-
पत्तिसंभयविनिश्चयसमुत्पन्नसम्मदधिकारिलोचनैरालोकिताः
महिता यथावस्थितः अन्यसाधारणगुणोत्कीर्णनलक्षण-
भावस्त्वेषानिचिताः-पूजिताः सुगन्धिपुष्पप्रकरप्रक्षेपादिना द्र-
व्यस्त्वेष, तत्र सुगमता अपि पर्यायास्तिकनयमतानुसा-
रिभिः त्रैलोक्यानिरीक्षितमहितपूजिता इत्यन्ते, तस्या आह
स्वयंभूः-“ द्वागमनमोयान-चामादिविभूतयः । माया-
विष्वपि इत्यन्ते, नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥ ” इति ।
तत्तत्सद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणान्तरमाह-अतीतप्रत्युत्पन्नाना-
गतज्ञैर्नैवाऽतीतानागतज्ञाः सुगताः संभवन्ति तेषामेकस्त-
त्त्वणिकत्वाभ्युपगमेन सर्वधर्मातीतानागतयोरसत्त्वाद्, असतां
च ग्रहणासंभवात् इत्यत्र बहु वक्तव्यं तच्च प्रायः प्रागेवाहम-
न्यत्र च धर्मसंग्रहणिकीकादाविर्भाति नोच्यते, इह व्यवहारन-
यमतानुसारिभिः कैश्चित् श्रवणोऽप्यतीतप्रत्युत्पन्नानागतज्ञा
इत्यन्ते तथा च तद् ग्रन्थः-“ श्रवयस्त्वयतामानः, फलमू-
लानिशाशनाः । तपस्वैव प्रपश्यन्ति, त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १ ॥
अतीतानागतान्मावान् वर्त्तमानान्श्च भारत ! । ज्ञानालोकन
पश्यन्ति, त्यक्तज्ञा जितेन्द्रियाः ॥ २ ॥ ” इत्यादि । ततः तद्व्य-
वच्छेदार्थमाह-सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः-ते तु श्रवणैः सर्वज्ञाः-
सर्वदर्शिनश्च न भवन्ति, ततस्तेषां व्युत्पासः । तद्वै द्रव्या-
स्तिकपर्यायास्तिकनयमतव्यवच्छेदफलतया विशेषणसाफ-
ल्यमुक्तम्, विविचनयमताभिन्नतु अन्यथापि विशेषणसाफ-
ल्यमुक्तम्, न कश्चिद्विरोधः । प्रणीतम्-अर्थकथनद्वारेण प्रक-
षितम्, किं तदित्याह-द्रादशाङ्गं ध्युतरूपस्य परमपुरुषस्या-
ज्ञानीनैवाङ्गानि द्वादशाङ्गान्याचार्यादीनि यस्मिन् तत् द्वा-
दशाङ्गं ‘गण्णपिडगं’ ति-गणो गच्छो गुणगणो वाऽस्यास्ती-
ति गणो-आचार्यः तस्य पिटकमिष पिटकं सर्वस्वमित्यर्थः,
गण्णपिटकम् । अथवा-गण्णशब्दः परिकल्प्यवचनोऽप्यस्ति ।
तथा बोद्धव्यं-‘आचार्यस्मि अहीर्य, जे नाआ होइ समण्धम्मो
उ । तम्हा आचारधरो, भन्नइ पढमं गण्णहुण्णं । १ । ” ततश्च ग-
ण्णो पिटकं गण्णपिटकं, चरकच्छदसमूह इत्यर्थः । तद्यथा-
‘आचार्यो’ इत्यादि पाठसिद्धं यावद् दृष्टिवाद् अनङ्गप्रविष्टम-
प्यावश्यकादि तत्त्वतोऽर्हत्प्रणीतव्याप्तरमार्थतो द्वादशाङ्गा-
नितिकृतायोभावाच्च द्वादशाङ्गग्रहणेन गृहीतं द्रष्टव्यम्, एवं च
द्वादशाङ्गादि सर्वमेव द्रव्यास्तिकनयमतापेक्षया तदभिधेय-
पञ्चास्तिकायभाववञ्चितं स्यात्संबन्धविन्तायां च स्वरू-
पेषु निम्नयमानं सम्यक्भूतं, स्वामिसंबन्धविन्तायां तु सम्य-
गृह्येः सम्यक्भूतं मिथ्याहर्षमिथ्याभूतम्, एतद्वै भूतपरि-
गण्णतो व्यक्तं दर्शयति-इत्येतद् द्वादशाङ्गं गण्णपिटकम् ।
यच्चतुर्दशपूर्वी तस्य सकलमपि सामाधिकारिचित्तुत्तरपर्य-
वसानं नियमासम्यक्भूतम्, ततोऽधोमुखपरिहान्या निय-
मतः सर्वं सम्यक्भूतं तावद्वक्तव्यं यावदभिन्नदशपू-
र्ण्यः संपूर्णदशपूर्वधरस्य, संपूर्णदशपूर्वधरत्वादिर्कं हि

नियमतः सम्यगृह्येरेव न मिथ्याहर्षः तथास्माभावात्,
तथाहि-यथाऽमस्यां ग्रन्थिदेशमुपागमनंऽपि तथास्माभावाच्च
ग्रन्थभेदमाघातुमलम्, एवं मिथ्याहर्षपरि भूतमवगाहमा-
नः प्रकथ्यतोऽपि तावद्वगाहं यथार्थिकश्चिन्त्यमानि दशपू-
र्वाणि भवन्ति, परिपूर्वाणि तु तानि नावगाहं शक्नोति
तथास्माभावाद्वादि, ‘तेषु परं भन्नइ भयणा’ अत्र ‘तेषु’
‘स्ति’-इत्यर्थोऽप्यासामिति प्राकृतलक्षणवशात्पञ्चम्यर्थे तु-
तीया, ततोऽयमर्थः-ततः संपूर्णदशपूर्वधरत्वात्पञ्चानुपूर्व्याः
परं भिन्नेषु दशसु पूर्वेषु भजना-विकल्पना कदाचित्स-
म्यक्भूतं कदाचिन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । इयमत्र भावना-
सम्यगृह्येः प्रशमादिशुल्लक्षणोपेतस्य सम्यक्भूतं यथाव-
स्थितार्थतया तस्य सम्यक्कारणमनात्, मिथ्याहर्षस्तु
मिथ्याभूतम्, विपरीतायतनया तस्य परिणमनात्, ‘सत्त’
मिथ्यादि, निगमने तद्वत् सम्यक्भूतम् । न० ।

सम्मान-सम्मान-पुं । स्तुत्यादिभिर्गुणोन्नतिकरणे,
आव० ५ अ० । प्रति० । ध० । तथाविधे उचितप्र-
तिपत्तिकरणे, भ० १४ श० ३ उ० । ङा० । स्था० ।
दशा० । वक्ष्णात्रादिपूजनं, स्था० ७ डा० ३ उ० । व-
ञ्जा० । ध० । प्रव० । श्री० ।

सम्मानिच्छा-सम्मानयित्वा-अव्य० । प्रतिविशेषेण सम्मा-
नं कृत्यस्यर्थे, स्था० ३ डा० १ उ० ।

सम्मानिच्छिञ्ज-सम्माननीय-ञि० । जिनांचितप्रतिपत्तिविशेषे,
भ० १० श० ५ उ० । च० प्र० । बहुमानविशेषे, औ० । व-
क्षादिभिर्वा पूजनीय, ङा० १ ध्रु० १ अ० ।

सम्मानवृत्ति-सम्मानप्रत्यय-पुं० । स्तुत्यादिगुणोन्नतिकरणे
सम्मानः, तथा मनसः प्रीतिविशेष इत्यर्थे सुख्यस्ययो नि-
मित्तं यस्याति । सम्माननिमित्तं, ल० । रा० ।

सम्मानिय-सम्मानित-त्रि० । तथाविधया वचनादिप्रतिप-
त्त्या पूजितं, औ० । अभ्युत्थानादिभिः पूजितं, कश्च० १
आच० ३ ङण ।

सम्मानियदोहला-सम्मानितदोहदा-स्त्री० । प्रासत्याभिलिचि-
तार्थस्य भोगात् (भ० ११ श० ११ उ०) वाञ्छितार्थसम्मान-
नात् (विपा० १ ध्रु० २ अ०) । सम्प्राप्ताभिलाषायामन्तर्व-
त्त्याम्, कश्च० १ अचि० ५ ङण ।

सम्मानुसन्धविरहअहंत्वाचारित्रिधायकर-सम्यगणुसर्ववि-
रंतियथाख्यातचारित्रिधायकर-पुं० । ‘सम्म’-ति-सम्यक्त्वं
च ‘अणुसन्धविरह’-ति-विरातशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् अ-
णुविरतिश्च-देशविरतिः सर्वविरतिश्च, यथाख्यातचारित्रं च
सम्यगणुसर्वविरतियथाख्यातचारित्राणि तेषां धाना-विना-
शः सम्यगणुसर्वविरतियथाख्यातचारित्रघातस्तं कुर्वन्ती-
त्यवशीलाः सम्यगणुसर्वविरतियथाख्यातचारित्रविघात-
कराः । कथायुष, कर्म० १ कर्म० । (अनन्तानुबन्धिनः कथायाः
सम्यक् घातकरा इति ‘कसाय’ शब्दे तृतीयभागे ३६८
पृष्ठे गतम् ।)

सम्मानिच्छत-सम्यगभिध्यात्-न० । सम्यक्त्वमिध्यात्व-

मिधे, कर्म० १ कर्म० १ पं० सं० । मिध्यास्वपुङ्गवा एव ईष्वक् विष्-
ङ्गाः सम्यग्मिध्यास्वपुङ्गवाः । कर्म० १ कर्म० १ यदु-
न्धात्पुनर्जितप्रणीतं तस्यैव न सम्यक् भवति नापि निम्नति मति-
दोषैर्यादिना सम्यक् असम्यक् वा एकान्तेन निश्चयाकर-
णतः सम्यक् भवति कान्तविप्रतिपत्त्ययोगात् तत्सम्यगभि-
ध्यातव्यम् । कर्म० १ कर्म० १ प्रज्ञा० । (इहान्तोपस्थासः इहैव
'सम्मामिच्छुदिति' शब्देऽस्ति ।)

सम्मामिच्छादंसव-सम्यग्मिध्यादर्शन-न० । सम्यग्मिध्या-
त्वकुरे दर्शनमये, स्वा० ७ डा० ३ उ० ।

सम्मामिच्छादिद्विगुणद्विगुण-सम्यग्मिध्यादिद्विगुणत्वान-न० ।
सम्यक् च मिध्या च इहियंस्वासी सम्यग्मिध्यादिद्विगुणत्वस्य गु-
णत्वानं सम्बन्धिमिध्यादिद्विगुणत्वानम् । द्वितीयगुणस्थान-
धर्तृभिः साधो, कर्म० । इहान्तप्राप्तिद्विगुणत्वाना लब्धेनौप-
शमिकसम्यक्त्वेन औपधिविशेषकत्वेन मदनकाद्रवस्थानी-
यं मिध्यात्वमोहनीयं कर्म शोधयित्वा त्रिधा करोति,
तद्यथा-शुद्धमर्कविशुद्धमविशुद्धं वेति । स्थापना-तत्र त्रयाणां
पुञ्जाणां मध्ये यदाऽर्कविशुद्धः पुञ्ज उदेति तदा तदुदया-
ज्जीवस्थाद्विगुणं जिनप्रणीततत्त्वब्रह्मानं भवति, तेन तदा-
सी सम्यग्मिध्यादिद्विगुणत्वानमन्तमुत्कर्तुं कालं स्पृशति,
तत उर्ध्वमवर्त्य सम्यक्त्वं मिध्यात्वं वा गच्छतीति । कर्म० २
कर्म० १ पं० सं० । दर्श० ।

सम्मावाङ्-सम्यग्वादिन्-—पुं० । सम्यग् वदितुं शीलं स्वमा-
वो यस्य स सम्यग्वादी । सम्यग्वादीति, प्रति० ।

सम्मावाय-सम्यग्वाद-पुं० । सम्यग्-रागद्वेषपरिहारेण वदनं
वादः सम्यग्वादः । रागादिपरित्यागेन यथार्थवदने, आ०
म० १ अ० । अ० । सामायिक, तस्य तथात्वात् । आ०
म० १ अ० । सम्यक् यथास्थितवदनात् । आ० ।

सामाहयं समहयं, सम्मावाभ्यो समास संखेवो ।

अश्वजं च परिष्ठा, पञ्चकलाय य ते अद्भु ॥ ८६४ ॥

'सामायिकम्' इति—राष्ट्रज्ञेयान्तरालवर्ती समः—म-
ध्यस्थ उच्यते, 'अय' गताविति, अयनम् अयः—गमन-
मित्यर्थः, समस्य अयः समायः, स एव विनयादिपाठान्
स्वार्थिककृतप्रत्ययोपादानात् सामायिकम्, एकान्तोपशान्ति-
गमनमित्यर्थः, समयिक—समिति सम्यक्शब्दार्थ उपसर्गः,
सम्यगयः समयः—सम्यग्-द्वयार्थवर्कं ज्विषु गमनमित्यर्थः,
समयोऽस्यास्तीति, 'अत इतिङनी (पा० ५-२-११५)
इति ङन् समायिकं सम्यग्वादः—रागादिविरहः सम्यक्
तेन तत्प्रधानं वा वदनं सम्यग्वादः, रागादिविरहेण यथा-
वद् वदनमित्यर्थः । समासः—'अस्तु' क्लेष इति, असनम्
आसः—क्लेश इत्यर्थः, संशब्दः प्रशंसायैः शोभनमसनं स-
मासः, अप्रवर्गं गमनमात्मनः कर्मणो वा जीवात् पदत्रय-
प्रतिपत्तिरुभया क्लेषः समासः । संक्षेपः—संक्षेपणं—संक्षेपः
स्तोकाऽदृष्टं सामायिकं महार्थं च द्वादशकृपिण्यर्थत्वात् ।
अनवधो' वेति—अवधं-बाधमुच्यते नास्तिअवधमस्तीत्यन-
वधं सामायिकमिति, परिः—समन्ताज्ज्ञानं पापपरित्यागेन
१३०

परिष्ठा सामायिकमिति । परिहरणीयं वस्तु वस्तु प्रति-
ष्ठाप्यते प्रत्याख्याने च, त एतं सामायिकपर्याया अद्या-
विति गाथायैः । आ० १ अ० ।

अथ सम्यग्वादे कालिकाचार्यकथा—

"पुरी तुरिमिषी तत्र, जितशत्रुनराधिपः ।
मद्राज्जा द्विजा दत्तः, कालिकाचार्ययामिजः ॥ १ ॥
दत्तश्च मध्या धूमे, प्रारभे सेवितुं नृपम् ।
अभवद्वाहको राज्यं, भेदयित्वाऽथ सार्धमिम् ॥ २ ॥
राजानं पञ्जरे क्षिप्त्वा, स्वयं राजा बभूव सः ।
अनेकानिहवान् यामान्, कालिकाचार्योऽप्यदाऽगमत् ॥ ३ ॥
अश्वान् तमगाहयो-पृच्छपागफले ततः ।
शुक्रोऽस्यदहो धर्मः, कारुण्यादपरो न हि ॥ ४ ॥
पुनः पृष्टं गुरुः स्माह, हिसा पुनस्तिहेतवः ।
सेष्यं मद्योऽवदद्वचः, स्पष्टपुष्टाशयां गुरुन् ॥ ५ ॥
यद्वि वन्ति तद्वच्यते ! प्रश्नस्य वितरोत्तरम् ।
निःशङ्कोऽथ गुरुः स्माह, यस्मानां नरकः फलम् ॥ ६ ॥
ततो दत्तः कुधाऽवार्ध—वाचाय ! प्रत्ययोऽत्र कः ।
गुरुकृते प्रत्ययोऽस्मा-वितः सन्नमसास्त्रे ॥ ७ ॥
पश्यंस् शूनकुम्भ्यां त्वं, दत्तोऽथ सविशेषकः ।
ऊचे च प्रत्ययोऽत्रापि, गुरुकृते निशम्यताम् ॥ ८ ॥
कुर्वतो राजपार्टी ते, वदने सतेम दिने ।
तुरङ्गमखुरोरित्तः, प्रवचयत्यश्वं क्लेशः ॥ ९ ॥
सोऽथातिक्वपितोऽवारी-नवाचार्य ! कथं मृतिः ।
गुरुकृते चिरं कृत्वा, मने यास्याम्यहं दिवि ॥ १० ॥
अथोक्तस्य गुरोः पश्चा-इत्यन्तेन व्यचिन्त्यत ।
यम्ममाक्यवसावस्य, तत्करिष्येऽष्टमेऽहनि ॥ ११ ॥
ततः प्रविश्य सौधान्त—ईक्षस्तस्यो विमानि वद ।
बहोऽपि दिवसस्तेन, ज्ञातः सन्नम इत्यथ ॥ १२ ॥
मार्गानशोधयन् सायं, तत्कारक्षैररुजि यत् ।
निशान्ते मालिकः कोऽप्या-गच्छन् संक्रान्तुरोऽभवत् ॥ १३ ॥
व्युत्सृज्य राजमार्गे द्राघं, पिपाय कुसुमेरगात् ।
दत्तोऽपि निर्ययी राज-पाटिकां सत्तमऽहनि ॥ १४ ॥
मार्गे चाश्वखुरोरित्त-स्तस्यास्येगाङ्गवो शुचेः ।
तेनाभिज्ञानतो ज्ञातं, व्युत्सृज्य स्फुटं मम ॥ १५ ॥
प्रधानैश्चेति संकेतः, कृतोऽप्येऽस्तीति पुनर्दम् ।
धृत्वाऽमुं स्थापनीयोऽत्र, राजा प्राकृत एव सः ॥ १६ ॥
दत्तः सौधान्तरे नष्टु, ववलेऽथ सपद्यपि ।
मनःसंकेतमहासी-रप्रधानैरिति शङ्कितम् ॥ १७ ॥
ततः सौधे विशस्तैरा—धृतो मौलः कृतो नृपः ।
राजा तनाथ पुष्टः स, क्षितः कुम्भ्यां शुभे सद् ॥ १८ ॥
अथः प्रज्वालितो बह्नि-स्तापतिरय स भूमिः ।
लहृदमानोऽभवन्मुत्वा, रौप्रध्यानं नारकः ॥ १९ ॥
आ० क० १ अ० । ("सम्मावायं कहेर" इत्यादिस्वन्-
'विकलेवणी' शब्दे वद्धभागे गतम् ।) सम्यग् आधिपरी

तो वादः सम्यग्वादः । यथास्थितवस्तुवाचिर्भावेन, आवा० १ भु० ४ अ० १ उ० । (एतच्छास्त्रात्प्रतीयसम्यक्त्वा-
ध्ययने उक्तमस्माभिः 'सम्मत' शब्देऽस्मिन्प्रथम भागे १-
प्रतिप्रम ।) सम्यग्—अभिपरीतो वादः सम्यग्वादः ।
वदित्वादे, स्वा० १० डा० ३ उ० ।

सम्मिस्त-सम्मिभ-त्रि० । विस्फुटितत्ववि, आवा० २ भु०
१ अ० १ अ० २ उ० ।

सम्मूढमञ्च-सम्मूढमन्त्रस्-त्रि० । तत्त्वान्तर आन्ताचिन्ते, आवा०
४ अ० ।

सम्मिस्तभाव-सम्मिभभाव-पुं० । अस्तित्वनास्तिस्वापगमे,
स्व० १ भु० १२ अ० ।

सम्मूढ-सम्मूढि-पुं० । महापद्मतीर्थकृतसमकालिकैरवत-
ज्जतीर्थकृतः सिद्धार्थस्य पितरि, ति० ।

समुच्च-सम्मूर्च्छ-पुं० । सम्मूर्च्छने सम्मूर्च्छः । गर्भोपपातव्यतिरे-
केष्वेवमेव प्राणिनामुत्पादेः जी० १ प्रति० ।

सम्मूर्च्छय-सम्मूर्च्छज-पुं० । सम्मूर्च्छनाज्जातः सम्मूर्च्छजाः । श-
लभपिपीलिकामसिकाशालिकादिषु, आवा० १ भु० १
अ० ६ उ० । वसेषु, दश० ४ अ० । स्वा० । पश्चिनीष्टकट-
कपादाशैवलादिषु वनस्पतिषु, आवा० १ भु० १ अ० ५ उ० ।

सम्मूर्च्छिम-सम्मूर्च्छिम-पुं० । 'मूर्च्छा' मोहसमुच्चाययोः,
सम्मूर्च्छने सम्मूर्च्छा भावे क्लृप्तस्ययोः तेन निर्वृत्ताः सम्मूर्च्छिमाः ।
न० । सम्मूर्च्छन्ति इति सम्मूर्च्छिमाः । प्रसिद्धीजाभावेन पृथि-
वीवर्षादिसमुद्भवास्तथाविधदृष्टादयः, नञ्चैते न संभव-
न्ति दम्भभूमावपि संभवान् । दश० ४ अ० । दम्भभूमौ बीजा-
सत्त्वेऽपि ये दृष्टादय उत्पद्यन्ते ते सम्मूर्च्छिमाः । स्वा० ६ डा०
३ उ० । सम्मूर्च्छन्ति तथाविधकर्मोदयाद् गर्भमन्तरेणैवो-
त्पद्यन्ते इति सम्मूर्च्छिमाः । अनु० । अगर्भमुत्क्रान्तिजेषु,
प्रज्ञा० २१ पद । सम्मूर्च्छिमानां स्थादिभेदा नास्ति । स्वा०
३ डा० १ उ० । अनु० । भ० । व्यजनादिजन्मे वायु-
काये, स्वा० ५ डा० ३ उ० । आ० म० ।

सम्भेदसल-सम्भेदशैल-पुं० । सनामख्याते विन्ध्यागरि-
शिखरभेदे, यत्र श्वश्रवणवासुपुत्र्यनेमिब्रीह्यज्यस्तीर्थकराः
बिरातिः सिद्धाः, आ० म० १ अ० । ज्ञा० ।

सम्भेदसलसिहर-सम्भेदशैलशिखर-पुं० । पर्वतविशेषकूटे,
पञ्चा० १६ विष० ।

सम्मेल-सम्मेल-न० । परिजनसम्मानभक्तः, गोष्ठीभक्ते, आवा०
२ भु० १ अ० १ अ० ४ उ० । गोष्ठ्यां च । नि० अ० ११ उ० ।

सम्मोह-सम्मोह-पुं० । मूढतायाम्, स्वा० ४ डा० । कि-
कृतव्यतामूढतायाम्, अनु० । विशेष० । आवा० । सं-
निपातोपहतस्येभ्यः संयतोऽनध्यवसाय, द्वा० १३ डा० ।
संयुज्यतीति सम्मोहः । मूढात्मनि देवविशेष, स्वा० १ डा० ।

सम्मोही-सम्मोही-जी० । संयुज्यन्तीति सम्मोहाः मूढात्मानो
वैकल्पिकान्तेष्वर्थाभयं सम्मोही । भावनाभेदे, भ० ३ अधि० ।

संप्रति सांमोहीमाह—

उम्मरगदेसखाम-गदसखामगविविपदीवसी ।

मोहेय य मोहिता, संकोह भावयं कुण्ड ॥४६॥

उम्मागदेशना १ उम्मागकुचला २ मार्गविप्रतिपत्तिर्कक्ष
भेवतीति वाक्यशेषः, मोहेन क-यः स्वयं मुह्यति एवं कु-
त्वा च परं मोहयित्वा सांकोही भावनां करोति । इति नि-
युक्तिगाथासमासार्थः । इ० १२ उ० २ प्रक० । न० १ प्रथ० ।

चउहिं ठाणेहि जीवा सम्मोहताए कम्मं पगरेंति, तं
जहा-उम्मरगदेसणाए मंगतराएणं कामासंस्पओगेणं
भिजा नियाणकरणेणं । (सू० ३५४ +)

संमुह्यतीति संमोहो मूढात्मा देवविशेष एव तद्भावस्त-
त्ता तस्यै सम्मोहतायै सम्मोहत्वाय सम्मोहनया इति
उम्मागदेशः, या सम्यग्दर्शनादिकृपाभावमागातिरक्रान्तधर्मप्र-
कथनेन मार्गांस्तरायेण मोक्षाध्वप्रवृत्ततद्विप्रकरणेन कामा-
शंसाप्रयोगेण—शब्दादावभिलाषकरणेन 'भिजा' ति—
लोभा—गुह्यस्तेन निदानकरणमेतस्मात्तपःप्रभृत्यक्रवत्या-
दित्वं मे भूयादिति निकाचनाकरणे तेनपि । स्वा० ४ डा० ४ उ० ।

सय-शत-न० । दशवृत्तदशसंख्यायाम्, तत्संख्येयं चांनु० ।
स्वक-त्रि० । आत्मीय, विशेष० । स्व० । ज्ञा० । आवा० भ० ।
स्वकीये, विशेष० । देहदृष्टादौ, स्व० १ भु० २ अ० ।

सयओवभोग-सनतोपभोग-पुं० । नैरन्तरेणोपभोगे, नि०
अ० १ उ० ।

सय-स्वयम्-अव्य० । आत्मनेत्यर्थे, स्व० १ भु० १ अ० । ज्ञा० ।
आवा० । पञ्चा० । उत्त० । स्वा० । परांपदशमन्तरेणेत्यर्थे,
स्व० १ भु० १३ अ० । स० । पा० । नि० च० । भ० । प्रक० ।
विपा० । आवा० ।

सयंकड-स्वयंकृत-त्रि० । आत्मना कृते, भ० ।

जीवाः स्वयंकृते पुंस्त्वं वेदयन्ति—

रायगिहे नगरे समोसरणं, परिसा निग्गया० जाव एवं
वयासी-जीवि णं भंते । सयंकडं दुक्खं वेदेह ? , गो-
यमा ! अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइयं नो वेएइ, से
केणडुणं भंते ! एवं वुच्चइ अत्थेगइयं वेएइ अत्थे-
गइयं नो वेएइ ? , गोयमा ! उदिन्ने वेएइ अणु-
दिक्खं नो वेएइ, से तेणडुणं एवं वुच्चइ अत्थेगइयं वेएइ
अत्थेगतियं नो वेएइ, एवं चउत्तीसदंएणं जाव वेमा-
णिए ॥ जीवा णं भंते ! सयंकडं दुक्खं वेएन्ति ? , गोय-
मा ! अत्थेगइयं वेयन्ति अत्थेगइयं खो वेयन्ति, से के-
णडुणं ? , गोयमा ! उदिक्खं वेएन्ति नो अणुदिक्खं वेयन्ति
से तेणडुणं, एवं जाव वेमाणिया ॥ जीवि णं भंते । सयं-
कडं आउयं वेएइ ? गोयमा ! अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइ-
यं नो वेएइ जहा दुक्खेणं दो दंढंगा तहा आउ-
एण वि दो दंढंगा एगसपुहुचिया, एगत्तेणं जाव वे-
माणिया पुहुचिया वि तेहव । (सू० २०)

‘रायगिरे’ इत्यादि पूर्ववत्, ‘जीवे ख’ मित्यादि तत्र ‘संयंक-
डं’ दुष्कर्म, ति यत्परकृतं तत्र वेद्यतीति प्रतीत्यमेवातः स्वयं-
कृतमिति पुच्छति स्म ‘दुष्कर्म, ति सांसारिकं दुष्कर्मपि बहु-
तो दुःकर्ममिति दुःखदेवतत्वाद् दुःखं—कर्म वेद्यतीति, काकु-
पाडात् प्रकः, निवेचनं तु यदुदीर्य तद्वेद्यति, अनुदीर्यस्य
हि कर्मणो वेदनमेव नास्ति तस्मादुदीर्यो वेद्यति नादुदी-
र्यो, न च कम्पानन्तरमर्थोदति अतोऽवश्यं वेद्यमप्येकं वेद-
यत्येकं न वेद्यति इत्येवं व्यपदिश्यते, अवश्यं वेद्यमेव च
कर्म “कदाण कस्माण ए मांस्मां अन्धि” इति वचनादि-
ति । एवं ‘जाध वेमाणिप’ इत्येन वतुर्विशिंतिदृष्टकः ‘स्व-
चित्, स वैषम—’ नरइए ण भंते । संयंकड’ मित्यादि । ए-
वमेकत्वेन दृष्टकः, तथा बहुत्वेनाप्यः, स वैषम—‘जीवा ण
भंते । संयंकडं दुष्कर्म येवैती’ त्यादि तथा ‘नरइया ण भंते ।
संयंकडं दुष्कर्म’ मित्यादि, नन्वेकत्वं योऽर्थो बहुत्वेऽपि स प-
वेति किं बहुत्वप्रश्नेन ? इति, अत्रोच्यते—कश्चिद्वस्तुनि एक-
त्वबहुत्वव्यर्थविशेषो दृष्टो यथा सम्यक्तत्वादेः एकं जीवमा-
श्रित्य वदत्येवसागरोपमाणि साधिकाणि स्थितिकाल उक्ता
नानाजीवानाश्रित्य पुनः सर्वोद्धा इति, एवमत्रापि संभवेद्वि-
ति शङ्कायां बहुत्वप्रश्नेन न दुष्टः, अस्त्युत्पन्नातशेषवस्तुपा-
दनार्थत्वादेति ॥ अथायुःप्रधानत्वाच्चाकादिस्यपदश्रवणायु-
राश्रित्य दृष्टकद्वयम्—एतस्य चयं वृद्धोक्तभाषना—यदा स-
मस्तित्वायुयुयं पुनश्च कालात्मेन परिणामविशेषावृत्तीय-
धरणीप्रायाग्य निर्धेसितं वासुदेवेनेव वसादशमङ्गीकृत्याच्य-
ते—पूर्ववत् कश्चिन्न वेद्यति, अनुदीर्यत्वात्तस्य, यदा पुन-
येनैव वत् तत्रैवात्पद्यते तदा वेद्यतीत्युच्यते, तथैव तस्यो-
दितत्वादिति । भ० १ श० २ उ० ।

संयंकरख—स्वयङ्करख-न० । साक्षात्परेख कारणे, संयंकरखं
नाम—कारवणमित्यर्थः । नि० खू० १ उ० । आत्मनः कस्यचि-
द्विषयकितस्य कार्यस्य निर्वर्तनं, उक्त० २६ अ० । नि० खू० ।

संयंगहिय—स्वयंगृहीतं—त्रि० । आत्मना प्रतिपक्षे, पञ्चा० ५
वि० ।

संयंनहियलिङ्ग—स्वयंगृहीतलिङ्ग—की० । केनाप्याचार्येण अ-
वत्तलिङ्ग आत्मनैवात्तसाधुवेव, आ० ४ उ० ।

संयंगाह—स्वयंग्राह—पुं० । स्वयमात्मना गृह्णातीति स्वयंग्राहा-
स्वयंग्राहस्तु, इय० १ उ० । प्र० ।

संयंजय—शतंजय—पुं० । लोकोत्तररीत्या त्रयोदशे दिवसे, ज०
७ ब० । कल्प० ।

संयंजल—शतंजल—मं० । पेरयते वर्तमाने वस्तुदेशे जिने, प्र० ७
हार । ज० । शकलोकपालस्य वरुणस्य विमाने, भ० ३
श० ७ उ० ।

कहि खं भंते । सकस्त देविदस्म देवरसो वरुणस्स महारसो
संयंजले नभं महाविमासो पञ्चले, गोयमा । तस्स यं सा-
हम्मवडिसंयस्स महाविमासस्स पञ्चल्लिमेयं सोहस्मे कप्पे
असंखेज्जाइ जहा सोमस्स तहा विमासारायहण्णोओ भ-
-

शियव्वाओ० जाव पास, यवडेसया खवरं नामं नःखणं ।
(सू० १६७×) भ० ३ श० ७ उ० ।

जम्बूद्वीपे द्वीपेऽद्रीतायामुत्सर्पिण्यां जाते प्रथमे कुलकरे,
स्था० १० डा० ३ उ० ।

संयंत—अयंमांख—त्रि० । प्रतिपदं लभमाने, भ० १३ श० ६ उ० ।

संयंपम—स्वयंप्रम—त्रि० । स्वयमादित्यादिनिरपेक्षरत्नवहुत्वं-
तया प्रभा—प्रकाशो यस्य स स्वयंप्रमः । हैमपर्वते, खं० प्र०
५ पादु० । सू० प्र० । ज० । स० । वदपहितमे महाप्रदे, स्था०
२ डा० २ उ० । कल्प० । सू० प्र० । खं० प्र० । भारते वर्षेऽती-
तायामुत्सर्पिण्यां जातं वतुर्थं कुलकरे, स्था० ७ डा० ३
उ० । स० । भारते वर्षे भविष्यति वतुर्थं कुलकरे, स्था०
७ डा० ३ उ० । स० । नित्रकनकाव्यादिककुमायांवासे दिग्म
गजेन्द्रदक्षिंकूटे, द्वी० । भारते वर्षे उत्सर्पिण्यां भविष्यति
वतुर्थं तीर्थकरं, ‘वडत्यो पोहिलजीवो संयं पमो’ ती० ५०
कल्प । तुरिमिण्यां नगर्यां जितशुभुराजस्य वलादाक्रमक
राजनि, ति० । कल्प० । आ० खू० । कल्प० । अष्टमपूर्वमक्षो-
वस्य ललिताङ्गदेवस्य भायार्याम्, स्था० । आ० म० १ अ० ।
संथा० । आ० ।

संयंपरिहार—स्वयंपरिहार—पुं० । स्वयमाचारकथनं अस्मा-
चारस्य परिहारे, ध० १ अक्षि० । (स्वयंपरिहार’ इति अस्य
कथनं पांग्हातोऽस्माच्चाचारस्य संपादनीयः स च ‘अस्मा-
चार’ शब्दे प्रथममागच्छ० वृद्ध गतः ।)

संयंपवञ्जा—स्वयंप्रवञ्ज्या—की० । आचार्यमन्त्रेण स्वयमेव
लिङ्गप्रद्वये, अ० ।

तन्निवेधो यथा—

परं जे जंबू ! पञ्चावणविहीए पहिवा जे इ मिहत्था अ-
त्थसाभिलासिएहिं पासत्येहिं सुत्तयं गहिया बेरम्मभइया ।
परंपरागयसाहूय साहुखीयं बहुअरे पमाए दइय सवमेव
पवइस्संति, सयमेव मुंडाविस्संति ; सयमेव वत्थपत्ताइ
गिधिहस्संति, गुरूयं अणुणुसाए सिरे लोअं करिस्संति,
सयमेव तवोकम्मं उवसंपजिचायं विहरिस्संति, सय-
मेव भिक्खाए भिक्खं करिस्संति । ते जंबू ! पासंडमइया
दिट्ठिए विदिट्ठा महाभिच्छत्तकारिओ भिच्छत्तपरियायव-
ड्ढगा सम्मत्तपरियायहायगा । दुरायारा निदंभसा भासिओ
अह नाखपका अह संजमाराहगा अण्णे गुणसंपका अण्णे
सुद्धजिणमइया एवं भासंता मम परंपरागयसाहुसा-
हुखायां हीलंता निदंता खिंसंता वज्जुमवपरंपराऽणुवड्ढा
अणंतसुखो संसारे भमिहिस्संति । सवमइया तेसि निण्ण-
वायं सावपसाविषा कुमवअइ दिट्ठिराएयं गहिया संता अ-
वोहिपविट्ठा अणंतसुखो संसरे सुसुद्धव परिअहिस्संतिअ-
वृणत्थत्थि संदेहो । तए खंअजजंबू जायसंसव आयकोउह-
ले उट्ठाए उट्ठिआ एवं वपासी—कहं खं भंते ! हेसि संजम-
किरिया तवोकम्मे निण्णले होइ । संजम पासंता वि संजम-
विसाहगा भणिया । एवं खलु जंबू ! ते अभिमावगहिया

एवं पुच्छिया मम साहूहि एवं भासिस्संति । परंपरागए साहुयो । तेसि पाविहुमइयायं सुमहुराए भासाए एवं पुच्छिस्संति-भो भो महाणुभागा ! तुम्हायं को गयो ? का साहा ? किं कुलं ? को गुरु ? कस्स धम्मायरियस्स परंपराए तुमे संजमो गहिओ ? , केण दिक्खिया ? , कस्स अणुसाए उदेससमुदेसे संदिस्संति ? यं सुत्तपधारगा जाया केण महाणुभागेण कालगगहणविही दंसिया ? कस्स गुरुओ अंगीकारेणं दुवाणसावत्तवंदयं विहियं ? कस्स व परियाए से यं विहारो बहुरे ? केणायरियणं दुविहसिक्खं गाहिया ? । तओ ते एवं भासिस्संति-तुम्हारिसायां अम्हायिरेहिं आलावो संलावो न कप्पइ-तुम्हे हीणारिया पंडुरपडपाउरया पासत्थविहारिया ओसन्नविहारिया धणकणगाइधारगा अम्हे एगंतसाह सुद्धायरपालगा अम्हायं का य पडिसिद्धी, जहा-इ-सकागायं तुरगखरायं महिसगइंदायं खरकायरं स-मवाओ य होति, तहा तुम्हायं अम्हेहिं पडिवादो कओ । तओ तुम्भं तिया वि सावयसाविया एवं वइस्संति-सम्भे एए संजया महाणुभागा मलमल्लिखसरीरा निज्झोहा अरसविरमाहारिओ एए यासत्था इड्डा बलियसरीरा अवियारभासगा एएसि का पडिसिद्धी, तेसि पुरओ एवं कहिया चिड्ढिस्संति । पुओ जंबू ! मम परंपराए पोसइसालाए पमायं चइता एके महाणुमावसरिओ गणपडिधारगा संजमेसु बहूता पुच्छिस्संति-तेसि रिसिवेसे दइण भो भो महाणुभागा ! तुम्हायं को गुरु ? को गयो ? का साहा ? किं कुलं ? जाव केणायरियणं दुविहं सिक्खं गाहिया ? जंबू ! एवं ते पुच्छिया कोवेणं धमधमंता मिसिमिसेमाया सम्मुहं वइस्संति-तुम्हायं को गयो ? जाव केणायरियणं दुविहसिक्खं तुमे गहिया । तओ ते जंबू भमाओ परंपरा गंदिज्ज कं हिस्संति । देवाणुप्पिया ! अम्हायं अमुगअपुरो जाव अमुगाऽऽयरियणं दुविहसिक्खं गाहिया । तेसि महाणुभागायं भयहरयं परंपराए अहमेव धम्मं वयमाया विहरामो । तओ जंबू ! ते परंपराऽऽगमरहिया एवं कहिस्संति-जाणिया भो तुम्हे, तुम्हायं गयो वि जाणिओ जाव दुविहसिक्खा वि माहिया सा वि जाणिया । तें पमादंपरा अम्हेहिं दिड्डा पंडुरपडपाउरया परिगहणारिओ गयो इव निरंकुसा बड्डा मड्डा चिड्ढि, ते तुम्हेहिं कइं मोहया ? तेसि मंडलिय तुम्हे अज्जस्सयाइं करणीयं कइं न कुणह ? आहारं पुढो कइं कुणह ? कइं सेयपडधास्सा ? तुमे कइं मलमल्लिखगता ? तेहिं पासत्थविहारीहिं दिक्खिया कओ तुम्हे साहूकओ तुम्हे संजमागइगा ? कओ तुम्हायं किरियाफले ? किं निवरुक्खे अं वफलानि होवीति ? एवं भासेमाया प्रकवेमाया जंबू ! मइमि-

च्छपमिवेसिभदिड्डिया बहु पावं समज्जिया बहूयं सावयसा वियायं मिच्छते ठावधंता अयंतकाई संसारे परियचिस्संति । तओ पुओ वि मम परंपरागया एवं कहिस्संति-तो तुम्हायं को गयो ? तुमं समं पुच्छिया कइं विसमं बहओ, अम्हायं जारिसी परंपरा अत्थि सा पच्छा कहिस्सामो तुमे वज्झरहत्थ तओ ते अणिस्संति-अम्हायं सीमंघरो गुरु सीमंघरसा-मिस्स सम्मुहं होज्ज वयाणि पडिवजियाणि । सव्वे केवल्लिखो गुरु, सव्वे सिद्धा गुरुओ, सव्वेसिं सिद्धायं सव्वेसिं केवल्लिसमक्खं अम्हं सामाइचरितं पडिवजियं । चतुरसरज्जहिं पासमाथेहिं अम्हे वि पासिया अम्हायं संजमकिरिया वि पासिया, सुत्तपरक्खं पवड्ढाभी, अम्हायं सुविमुद्धा किरिया, ओ एवारिसायां हीणायोरियायं सामायारीए अम्हे वड्डामो । एगंतसो सव्वन्मूमासियं करिस्सामो ओ केसि पि गणसामायारीए अम्हे वड्डामो, एगंतसो सव्वन्मूमासियं करिस्सामो ओ केसि पि गणसामायारीए अम्हायं पओअणं । सुत्तस्स पक्खं आराहेमो मोक्खमग्गं पयडो करिस्सामो, जिणायोए आराहगा भविस्सामो जहा पत्तेयबुद्धेहिं करकंडुअनगतिदो म्मुहनभिमसुहेहिं केसि गुरुयं संधीवे संजममागहिया पत्तेयबुद्धायं को गयो ? का साहा ? किं तुम्भं ? ते कइं कुलगणगुरुब-हिरा विराहिया विद्याहिया भगवया तं वज्झरहत्थ । तओ पुओ वि जंबू ! मम परंपरागया अणगारा तेसि पाविहुयं पडुत्तरदाओयं मल्लिखेहिं करिस्संति । जहा रे रे पासंडिया तुमे पत्तेयबुद्धायं सयंसंजुद्धायं महाणुभागायं पाडि-सिद्धिं कुणह । तुमे तणुलयाए वयाइं पालह । तेसि महाणुभागायं देवयाहिं रयहरयाइल्लिगे दि-ओ पुव्वभवअम्मसियं सुअं तेसि पवडीहुअं । जाइसरये पुव्वभवसंभरिता पुव्वभवगुरुपायमूलं संजमं गहियं, तमेव संजमृच्छारेणं तमेव पुव्वगुरुं अं नीकरिता संजमं पालियं । पुव्वभवे धम्मावरियायं समीवे उदेस-समुदेस-अणुष्ठा-अणुओगा संदिसाविआ । अंगोवंगायां कालिप्रमुअस्स उकालियसुयस्स जाव दिड्डिवाचस्स ओगोवहाओयं आसावयाविराहियायं तेसि पुव्वभवअम्मसियं पुव्वभवओ अहियं सुअं लहि-ज्ज पव्वइया । अक्खलियस्स अ याओवओगेणं तमेव गुरुं मणसीकरेमाया ते कइं विराहिया होति ? परं एरिसा वि लिगपवयणेणं असाहम्भिया बुरया साहम्माओ परंपरधारगा गच्छी ते महाभागा संजमिया संता एगे चउम्महचेइयहरे परोप्परं मिलिया वि पर-तत्तिनिवारगा जाया । अप्पगवेसिओ ओ गणपडिधी-गधारगा ओ सिस्ससिस्सणीयं दिक्खाए पयड्डा-

खे । आयरियउवज्जायवाववायिरियथेरपवत्तगरायथि-
यएआपरमपूआसिरिपूआइ पइडायणाए बूआ अ-
क्खलिअवरत्ता, खो गिहत्थीयं आवज्जा, खो लोगस्स
रंजणाए उट्ठिया, खो अप्पपसंसं परनिदं कुञ्चता,
खो परवररक्खणपरा, खो खिच्चादेसणाकुसला, खो
अप्पपुत्तिकारगा । तेसिं महाणुभागायं पाडिसिदं कि-
यमाणा तुमे तुम्हायं सावयसावियाइ सव्वे भिच्चा-
दिट्ठिया भवइ । अनाथिहरिकेसिपमुहा अक्खे देवया-
दत्तलिङ्गा पवइया खो तेहिं गणाडिती मंडिया । एया-
रिसाखं मयहराखं तुलसा पवइमाणा एरंतपावदि-
ट्ठिया तुमं ति निट्ठाडिया संता मिसमिसेमाणा
सायारसगारविया कुमयमचालिवासिखो संसारे प-
रिवडंति अवोहिकलुसकदा चिट्ठंति । पुत्तरवि ते एवं
भासिस्संति अम्हायं वायपडिवाए न किं पि पओ-
ययं । अम्हे पावभीरू, अप्पणो कजं साहेमो किं वाएण
किं जुडवाए किममाखे य किंचि कुसलत्तयं इवइ । एवं
भासंता ते आयरियायं पडिकूला अयारिया एव भ-
वंति । कलइकोहणसीला ते सीलं पालंता वि कु-
सीला । अज्जमग्गे बुहे बूअमाणा वि अयज्जा, उम्म-
ग्गपइआ तेसिं दसयं पि दिट्ठिमिच्छज्जणयं । एवं
जंबू ! ते पासंडिया पुब्बायरियपडथीया उवज्जाय-
पडथीया आयरियउवज्जायायं परंपराए पडि-
थीया । चाउववस्स समणसंघस्स पडिथीया, एरि-
साखं महाणुभागायं गीयत्थायं अणवकंठा अय-
सका अकित्तिकारका बहुहिं असम्भावणाहि मि-
च्छताभिखिबेहेहि य अप्पायं च परं च तदुभयं
च बुग्गाहेमाणा, उप्पायमाणा तवतेथिया सुच-
तेथिवा अत्थतेथिया तदुभयतेथिया समयस्स भग-
वओ महावीरस्स आणाए बहिया संघबहिया सयमेव
मुंडे भविता मम गणपरंपरायं साहूयं साहुथीयं आ-
यारवंतायं आयारं दइयं पुच्छता सिक्खिता तेथियं
करंता अभिमायं धरंता य वाहका भविस्संति । कहिस्संति
अम्हायं अमुगो गच्छो तेसिं सीसस्स सीसा वइस्संति अ-
म्हायं चम्मापरियणं निट्ठं तं करिस्तामो । अम्हायं
अमुगरिसिंहितो गणपरंपरा पवट्ठिया । तस्स पदाज्जुकमेयं
अम्हे वि पुव्वपट्टधारगा अम्हे वि जोगवाहगा आलोअ-
खादायगा चाउववस्स समणसंघस्स अओ वि गणवासी
आयरियउवज्जायसीसो जो अम्हायं मिलिस्सइ । अम्हा-
यं मंडलीए पवेसं करिस्सइ सो वि जिआणाए आ-
राहमो भविस्सइ । एवं पुअंतायं च को वि ता-

रिसे तित्थयरस्स समो आयरिओ । सारखचोषणकु-
सलो भविस्सिता तेसिं पाविट्ठायं निट्ठाडिस्सइ । तेसिं
सावए कलइकरे दइयं तुमिणीए चिट्ठिस्संति । खो पया-
यमवि वइस्संति । तेसिं पाविट्ठायं सुत्तये अत्थलोभेय हा
इस्संति । ते वि विराहगा भविस्संति । अविहीए सुत्तयपा-
इगायं बोहिनामो ति । परं जंबू ! विक्रमवच्छराओ पच्छा
सोलसवामसए वइकंते पआसवासमज्जे गणे एगे केइ
महाणुभागा छरियो पमायं पम्भूयं संजमधरा भारवस-
हा इव जिणपअत्ते मग्गे उट्ठिस्संति । तेसिं अ बलं गहिउ-
ख निरालंबणायं निच्छोडिस्संति । कओ रे पाविट्ठा ! तु-
म्हायं गणो कओ ? केहिं तुमे पाठिया ? केहिं तुमं अणु-
णा गहिऊण जंमे वइये ? केहिं तुम्हायं उदेससमुदेमे
संदिसाविए ? आगासे कुसुमं केरिसं होइ ? , वज्जाए
पुत्ता केरिसा हुंति ? । ससविसाये केरिसं होइ ? । तहा तुम
वि गुरुपरंपराबाहिरा कओ साहू ? । तया के वि तन्मथिया
सावयसाविया तेसिं छरीयं नाऊण नियथियगणपरंपराए
सामप्पारिं ठाइस्संति । के वि दूरमथिया तेसिं परम्भुहो हो-
ऊण परगणस्स सामायां गहिस्संति । के वि कुग्गाइग्गह-
गहिया अणंतकालदुक्खगमणसीला खो तेसिं मोइस्संति
खो परिहरिस्संति सेवं भंते ! सेवं भंते तमेव सव्वं थिस्संकं
जं थियोहिं पवेइयं । इंता जंबू ! तमेव सव्वं निस्संकं जं जि-
योहिं पवेइयं । कहं आगासमंडलाओ निवडिया इव
भासइ अम्मापिउयं संजोए अ संताये भवति किं अन्न-
हा वि भवति हि ? पवेइयं इंता जंबू ! तमेव सव्वं
निस्संकं जं जियोहिं पवेइयं । कहं यं भंते ! तेसिं
सावयसाविया सम्मत्तमूला य दुवाल्स वयाइ धरि-
स्संति खो वा ते वयधारगा आराहगा, वा इविजा ।
एवं खलु जंबू ! पुब्बि जेसिं पासे वयाथि पडि-
बजियाथि तेमिं पासे वयाथि थत्थि, तेसिं आलोयखा
खो तेसिं सम्मत्तधारयं तओ सावयसावियायं कहं स-
मत्तगुणे भवति ? वयगुणे भवति ? , आलोयणगुणे भवति ? ,
कओ एगवीसगुणे सावयायं भवंति तेहिं सावएहिं प-
रंपरायं सावयकुलं भंडियं । एवं खलु जंबू ! महाणु-
भावेहिं छरिवरेहिं मिच्छपकुलाओ उस्सग्गववायं प-
डिबोहिऊण जिणमए ठाविया, वपीसअणंतकायमक्खणा-
ओ वारिया महसज्जमंसाइ वावीसं अमक्खणाओ थिसेहि-
या सम्मत्तमूलाइ दुवाल्स वयाइ गाहिया जीवाजीवाइ
नवपक्खणा सिक्खाविवा चाउइसहुपुष्पमसिणीसु पोसह-
पडिपुष्पपालायां य ठाविया । कुदेवकुसुमकुष्पमाओ वारिया
लोइयलोउत्तरदेवगुरुसंबंधमिच्छणाओ थिसेदिया । थि-

वशिषमसमामायारीय समससंभमज्जे आरोविषा । तेसि
अज्जवपज्जएहिं सा सामारी सुसेविषा पालिषा फासिषा
लीरिषा किट्टिषा सा सेवमाणा न कयावि दुट्ठा । परं जंबू !
तेसि संताणिएहिं महाभगणं मूरीणं निरीहाणं पट्टपरं-
पराए केइ गणयायणे सिदिलकिरिए दइय सगसमाया-
रिं चइस्संति । ताणं पासंडियाणं किरियाण फडाडोवं पा-
सिता तेसि दुट्ठवयणेणं अणुमोदयं करता हु कुलकमं
लेचिता पमादपराणं एमादं आलोइत्ता तं गणं हीलं-
ता थिदंता खिसंता गरिहिता । कहं ते कुलकममो भट्टा
आराहया हवंति ? । कहं तेसि पासंडियाणं किरियाए
फडाडोवं अणुमभिज्ज कुलकमागयगणसामायारी लंघि-
याईकहं ते वि पासंडिया शिषकालं तारिसी किरिया पवडं-
त्ता चिट्ठिस्संति । जंबू ! ते वि पासंडिया पुव्वकिरियाडम्बरं
दंसिच्च तेसि वृद्धरूपयाणं विमोहइत्ता पुरिसदुगं ति ।
विगं जाव किरिया फडाडोवं करिस्संति । पच्छातीया
इसससीला कोउहलसीला कलहसीला भूइकम्मसीला ।
ओइसविज्जामंततंतसीला कम्मसमोहणवसीकरणाइपओ-
गेणं सावयसावियाणं आवज्जगा गीयनाननदुविहीए ना-
रीजसमोहगा सम्बपाणाइवायमुमावायअदत्तादायमेहुण-
परिगहकोइमाणायालोमपिज्जदंसकलहअम्भक्खाणअर
इपेसुलपरिवायमायामोसमिच्छादंसणसल्लइधेइयाई अट्टा-
रस पावट्टाणाई सेवमाणा भविस्संति । अप्पत्थुतिं पसं-
समाणा पोरसि थिदणपरा सङ्गुसंगे कुसला एवं जं-
बू ! जहा सुअण्डगस्स बीयए सुअक्खंथे पुंडरीकज्जयणे
वचारी पुरिसा पुंडरियं वत्तकम्मा खो पराए खो इत्था-
ए जाव तहा ते वि जयमासाभासयमाणा जाणियव्वा ।
जंबू ! अहिआहो तेसि सामायारी पवडिस्सइ तदिआहो
इहेव भारे वासे पडोवारे भविस्सइ । महारायमरणाणि
अमरुत्तममक्खयाणि वयकयागरयसंतसारसावतेयनास-
याणि कुलवइत्ता मिच्छकुले गमयाणि थिस्संततीओ उ-
प्यासिस्संति । एवमाइए उवइवे उडिस्संति मरहे ।
तए थं से जंबू अज्जसुहम्मं एवं वयासी—कहं थो
मेते ! तम्मत्तिपाणं एवं भविस्सइ ! ? अमेसि—
ममि एवं भविस्सइ ? । एवं खलु जंबू ! तम्मत्ति-
पाणं वि अम्मत्तिपाणं वि । से केवइयं मेते ! एवं
तुव्व । जंबू ! जहा केइ गामामरणनखिगमसेडकवव-
मव्ववसेणइइपइये सिया तम्भानिएयं एगेणं पररेडे
विस्वासे रूप तहंसेयं पररुडिया रायाणो सकइव-
इकइया वज्जंतिगिणीए सेखाए सकिडिवा आगवा । जुज्जे-
मिडिवा तम्भानिया सधे विस्वासिज्जति । क्ख

तेसि कुमयमईयं संसग्गाओ वि बहूणं चित्ते मल्लिणे भ-
विस्सइ । जइ वि संठाणसामायारीसु दट्ठव्वा तह वि मये
कलुसभावयाए परिगहिया संता अप्पखो आ-
वारे हीलंता पासंडियाऽऽयारे पसंसंता ते वि तारिता
चेव, जहा पासत्थाणं संसग्गीए सुसाइ विखस्सइ तहा
चोरपट्टीए वसंता माइत्ता वि हीयगा विखवं मुंचंति ।
तहा तेसि संसग्गीए बहुलोगाणं उवइवो भविस्सइ, जम्मि
रायकुले तम्मत्तिपा वि सावया पहाणपुरिसे किजंति,
अणुकमेणं तं रावकुलमविक्खवं भविस्सइ । एणं जहा
पढमा वाही कोइपइहा उववज्जमाणा तं सरीरं भासुरं दी-
स ते तम्भो पच्छा अणुकमेणं हत्थंगुलिया आगलंति पायं-
गुलिया आगलंति नासा आगलंति पूअरुहरे कलेवरे छ-
रति तहा तम्मत्तिअणुराएणं वयकयागारिदिमंता भवंति
पच्छा ते वि असंभाणिया दोएहमक्खयाणि अपसंखाणि-
या भवन्ति । जंबू ! तेसि संसग्गीए खो कम्माये भविस्सइ ।
तम्मत्तिपाणं सेवं मेते ! सेवं मेते ! । अक्खं ।

सयंपालण-स्वयंपालन-म० । आत्मनैव सेवायाम्, पञ्चा० ५
विब० ।

सयंपालणा-स्वयंपालना-अ० । आत्मनैव प्रत्याख्याताहार-
पालनायाम्, पञ्चा० ५ विब० ।

सयंबुद्ध-स्वयंबुद्ध-पुं० । स्वयमात्मनैव बुद्धस्तत्त्वं ज्ञातवान् ।
पा० । अपरोपदेशेन सम्यग्बोधोधिप्राप्त्या मिथ्यात्वनिद्राप-
गमेन सम्बोधनं प्राप्ति, रा० । कल्प० । आ० म० । औ० (प्र-
त्येकबुद्धेभ्य एषां बोधयुधिभुतलिङ्गकृता विशेषः ' पसेय-
बुद्ध ' शब्दे पञ्चमभागे ४२४ पृष्ठे उक्तः ।)

सयंबुद्धसिद्ध-स्वयंबुद्धसिद्ध-पुं० । स्वयंबुद्धेऽसु सत्त्व सिद्धेऽसु,
पा० । आ० । ध० । प्रश्ना० । ल० । नं० ।

स्वयंबुद्ध-स्वयं(दु)भू-पुं० । स्वयं भवतीति स्वयंभूः । विष्णौ,
ब्रह्मणि, स्व० १ भू० १ अ० ३ उ० । देवेषु, स्व० १ भू० ६
अ० । नं० । स्वयं भवनात् स्वयंभूः । जीव, भ० २० श० २ उ० ।
स्वयम्-आत्मनैव परोपदेशनिरोपेक्षतया उच्यतस्त्वं भवतीति
स्वयंभूः । स्वयंसम्बुद्धे, स्या० । भारते वर्षेऽवसर्यिण्यां जाते
तृतीयबाह्वेये, ति० । प्रब० । तृतीयदेवलोकाख्ये स्वनामक्याते
विमाने, नपुं० । ल० ६ लम० ।

सयंबुद्ध-स्वयम्बुद्ध(भू)कृत-त्रि० । स्वयं भवतीति स्वयम्बु-
द्धिष्णुरप्यो वा तत्कृतः । विष्णुकृते, ' संयंबुद्धा कड
लोप ' स्व० १ भू० १ अ० ३ उ० । (अस्य व्याख्या
' कडवार ' शब्दे तृतीयभागे २०४ पृष्ठे गता ।)

स्वयंभूमिमितजगद्वादिनां भवति-

" आसीदिवं तमाभूत-मप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञं, प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेकार्षीर्बभूते, नष्टत्वाचरज्जने ।

नष्टामरनरे चैव, प्रवहोरगराक्षसे ॥ २ ॥

किञ्चलं पङ्करीभूते, महाभूतविचक्षिते ।

अविश्यान्मा विभुस्तत्र, शयानस्तत्पते तपः ॥ ३ ॥
तत्र तस्य शयानस्य, नाभिः पक्षे विनिर्दिष्टम् ।
तदुत्तरविमण्डलानिभं, हृद्यं काञ्चनकर्णिकम् ॥ ४ ॥
तस्मिन् पक्षे स भगवान्, दण्डो यथोपवीतसंयुक्तः ।
ब्रह्मा तत्रोत्पन्न—स्तन जगन्मातरः सृष्टाः ॥ ५ ॥
अदितिः सुरसेवानां, दितिरसुराणां अनुमेनुष्याणाम् ।
विनता विहङ्गमाणां, माता विश्वप्रकाराणाम् ॥ ६ ॥
कद्रुः सरीसृपाणां, सुलसा माता च नागजातीनाम् ।
सुरभिश्चतुष्पदानां—मिला पुनः सर्वेषीज्जावामिति ॥ ७ ॥ ”
एवमुक्तममृतद्वन्द्वतरोदितं वस्तु अलीकं अमृतज्ञा-
नादिभिः प्रकृषितत्वात् । प्रश्न २ आश्रमं द्वार ।

संयंभुदत्त—स्वयम्भु(भू)दत्त—पुं० । स्वनामधेयते काञ्चनपु-
रवास्यस्यं भ्रष्टिनि, धनं २० ।

स्वयंभुदत्तकथा पुनरेवम्—

“ जलद्विजलेनहपुत्रे—सुमेकदं सुजोहकतिज्ञे ।
जेषुहीवे दीवे, इहऽस्थि कंचणपुरे नयरे ॥ १ ॥
तस्यासि वासिभो ज्ञिण—मपण सिद्धी संयंभुदत्तु नि ।
पायं परिगजिय पउ—र तिव्वन्नारंभसंभो ॥ २ ॥
उल्लसिग्निरंतरं—तरायवसभो न तस्स संपइइ ।
आजीविता वि निरव—ज्ज अप्पसावज्जविर्त्ताए ॥ ३ ॥
तत्तो अनिव्यहंतो, आरंभइ जाव करिस्सणं एतो ।
कूटगह्वरंसेणं, ता जाया तत्थ ऽणाबुद्धी ॥ ४ ॥
नाए वंसम् अविस्स—रसरंलाउलियइम्भसंदां ।
जणियजणदुक्खलक्खं, दुक्खिक्खं निवडियं घोरं ॥ ५ ॥
तत्थ य संयंभुदत्तो, तथण अकामो अन्नवहंतो य ।
वसहाय वाहणं, आरंभइ जीवणावायं ॥ ६ ॥
तण वि दुक्खिक्खवसा, जाव न निव्वहइ ताव केणावि ।
महया सत्थण समे, चलिभो दंसंतराभिमुहं ॥ ७ ॥
दूरपइमंकेतं, सत्थ आवाप्तिए अन्नमिम् ।
तो मुक्कपइहका—चिलायधाडी समावडिया ॥ ८ ॥
तो भल्लसिज्जावल—पमहण्णरुक्करा समरधीरा ।
सत्थसुइहा वि तीए, सडि जुज्जम्मि सलगा ॥ ९ ॥
खंडियपयंइसुइहं—विहडियरण्णरहसनस्सिरनरोहं ।
उप्पिक्ख सत्थनाहं, दाहणमाओहणं जायं ॥ १० ॥
पवलवेल्लेन कण्णं, तणं सुमहज्जभिन्नविहेण ।
कलिकालेण व धम्मो, सत्थो गलहत्थिभो सयलो ॥ ११ ॥
विष्णु सारमत्थं, सुक्करामाजणं मणुस्से य ।
वेदिगहणं य तन्नां, चिलायसणा गया पडि ॥ १२ ॥
सो वि इ संयंभुदत्तो, गयसव्वस्से पलायमाणो य ।
धण्णंतु ति विवित्तिथ, गहियो भिल्लेहि डुट्टेहि ॥ १३ ॥
निहयकसवायनिवाय—बंधणाहं ताडिभो वि वट्टे ।
सो इच्छइ जाव न किं, वि द्यह्वं तन्ना नेहि ॥ १४ ॥
परिणि पुत्रोवाहय, चिलायकीरंतं तण्णविहीय ।
वामुंडाप पुरभो, उवहारत्थं स उवणीभो ॥ १५ ॥
रे रे वणिगा ! जइ जो—विषयवमहिलससि ता वहुं दधिण ।
अज्जयि मज्झु अम्भे, कालमुहं जासि किमकाले ॥ १६ ॥
एवं ते जंपेता, संयंभुदत्तं न जाव कण्णेण ।
निहणंति ताव सहसा, रुमुट्टिभो वडलडल्लो ॥ १७ ॥

भो वयह वयह वयं, वराममणुस्सह वेरिचारमिणं ।
यीवाल्लुक्खिचं—सकारिणं मा चिरावेह ॥ १८ ॥
एसा इम्मइ पत्ती, डउक्कंति इमाहं सयलगाइहं ।
इय उल्लवं साउं, संयंभुदत्तं विमुक्क ॥ १९ ॥
पवणज्जणा जवेणं, सुमरिय चिरवहिरुइहसंपाया ।
वामुंडापवणाभो, ते भिज्जा कप्पि नीहयि ॥ २० ॥
आभा अज्जव अहं, अज्जव य सयलसंपयं पत्तो ।
इय चित्तो तुरियं, संयंभुदत्तो अवक्कंतो ॥ २१ ॥
भीसणचिलायभयतर—लिभा य गिरिकुह्रमज्जमज्जेणं ।
वडलतदवज्जिपडला—उलेण अपहेण वक्कंतो ॥ २२ ॥
कप्पिणभुयंगेण डक्का, उप्पन्ना वेयणा मज्जाधारा ।
परिचित्तं य तणं, इताहे नणु विणस्सामि ॥ २३ ॥
जइ कइ वि चिलापडि, परिमुक्का ता कयंततुज्जण ।
डसिभो भुयंगमेणं, अल्लघण्णजं अहइ विव्वं ॥ २४ ॥
अहवा जम्मा मरणेण, जुव्वणं सह जराइस्सयाहं ।
संजोगो य विभोगे—ण जायप किमिह सोगेणं ॥ २५ ॥
इय चित्तो जा किं चि, सणियं सणियं स अम्मभो आइ ।
ता तिलयनरुस्स अहं, चारणसमणं नियक्खेइ ॥ २६ ॥
विसमभुयंगमावस विहु—रियस्स सरणं तुमं मय मुक्खिह ! ।
इय भण्णो मुणिपुरभो, विक्खेयणो कप्पि सो पडिभो ॥ २७ ॥
मुणिविहियगल्ल अज्जयण, सरणवसजायमासणपक्कं ।
मुणियो वरदाणपरो, गल्लवहं तत्थ संपत्ता ॥ २८ ॥
तो तिम्मं पिब दिवसयर—किरण्णहणियं तयं महादिहिसं ।
तह सुत्तविजुजु व्व, उट्टिभो सो वि पड्ढेहो ॥ २९ ॥
अह अज्जयणसमतीह, गल्लनाहो पयंपण डिट्ठो ।
मुणिपयरवरेसु वरं, आह इमा धम्मलाहो ते ॥ ३० ॥
तं द्दुक्खिणमणीहं, नमिय सडाणं गम्मा गल्लनाहो ।
तुट्ठा संयंभुदत्ता, वि तं मुणि पइ इमं भणइ ॥ ३१ ॥
भयवं ! भमेत भीसत्थ, सावयकुलसंकुहाइ अडवीए ।
गुरुपुज्जणं नूणं, तुह जोगो मह इह जाभो ॥ ३२ ॥
जइ मुणिविह ! न तुमं, इह हुंतो फुरियगुहयकाकओ ।
अइपुट्टुविसहर—विसविसा तो मरंतो इ ॥ ३३ ॥
ता मह पसिऊण मुणि—दं चंदक्खयिरिद्विद्वयक्खरत्त ! ।
आरंभदंभसरं—भवज्जियं दसु पव्वज्जं ॥ ३४ ॥
तो समयंभणियविहिणा, गुरुणा, पन्थाविभो इमो कुहरं ।
पालियवयं सुइम्मं, पत्तो गमिही सिवं कयसां ॥ ३५ ॥

रुपासोर्जीवानां ततितु इदयालोजिमते,

स्वयंभुदत्तस्य प्रकटमिति बुद्ध्या लुक्छरितम् ।

निरारम्भे भावे कुरुत मनसो वृत्तिमनुत्तां,

सदा तीमार्गमात्रं परिहरत हे भावकजनाः ॥ ३६ ॥

इति स्वयंभुदत्तकथा । अ० २० २ अधि० ६ लक्ष० ।

सयं (भू) भूमद—स्वयं (भू) भूमभद्र—पुं० । स्वयंभूमदस्य-
पद्वे, स० प्र० १६ पाङ्ग० । अं० प्र० ।

सयं (भू) भूमहाभद्र—स्वयं (भू) भूमहाभद्र—पुं० । स्वयंभू-
रमणशीपद्वे, अं० प्र० २० पाङ्ग० । स० प्र० ।

सयं (भू) भूमहावर—सयं (भू) भूमहावर—पुं० । स्वयंभू-
रमणशीपद्वे, स० प्र० १६ पाङ्ग० । अं० प्र० ।

सर्वभूतमण-स्वयम्भूतमण-पुं० । स्वयं भवन्तीति स्वयंभुवो देवास्ते यत्रागत्य रमन्तीति स स्वयम्भूतमणः । उत्त० ११ अ० । स्वा० । अ० । उत्त० । संथा० । आब० । अर्द्धरज्जुप्रमाणे मान्तसमुद्रे, अह० ६ अह० । सू० प्र० । जी० ।

सर्वभूतमणे दीवे सर्वभूतमणमहस्यंभूतमणमहाभद्रं य इत्थं दो देवा महिष्ठिया । (सू० १८५५)

स्वयंभूरमणे द्वीपे स्वयंभूतमणस्यभूतमणमहाभद्रौ स्वयंभूरमणे समुद्रे स्वयंभूतस्वयंभूतमहावरी । जी० ३ प्रति० २ उ० । प्रज्ञा० ।

सर्वभूतमणोद-स्वयम्भूतमणोद-पुं० । स्वयंभूतमणस्वामिनः समुद्र, जी० ।

सर्वभूतमणं च दीवं सर्वभूतमणोदे नामं समुद्रे वृद्धं वलया० जाव असंखेजाइं जोयसतसहस्साइं परिकखेवेखं जाव अट्टो गोयमा । सर्वभूतमणोद ए उदये अत्ये पत्ये जखे तणुए फलिहवसाभे पगतिए उदगंरसेखं पख्खे, सर्वभूतमणव-रस्यंभूतमणमहावरा इत्ये दो देवा महिष्ठिया सेसं तहेव० जाव असंखेजाओ तारागखकोडिकोडीओ सोमं सोमिमु वा सोमंति वा सोमिस्संति वा । (सू० १८५५)

स्वयंभूतमणसमुद्रस्योदकं पुष्करोदसदृशम् । जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सर्वभूत-स्वयम्भूत-पुं० । स्वयंभूतमणोदसमुद्रस्य स्व-नामकं देवे, सू० प्र० १६ पादु० । खं० प्र० ।

सर्ववर-स्वयंवर-पुं० । स्वयमात्मना वरो वरसम् । कन्यया आत्मनैव स्वयंतेवरणे, वाख० । आ० प्र० । (द्वीपद्याः स्वयंवर-वक्रयता ' दुवर् ' शब्दे चतुर्थभागे २५६६ पृष्ठं गता ।)

सर्ववाह-स्वयंवादिन्-पुं० । तृतीयदेवलोकाविमानभेदे, स० ६ सम० । विशालपुरराजस्य सोमप्रमस्य पुत्र, दश० १ तत्त्व ।

सर्वस-शतांश-पुं० । शतभागस्य वस्तुनः शततमेऽंश, सूत्र० १ अ० ७ अ० ।

सर्वसंभुद्ध-स्वयंसंभुद्ध-पुं० । स्वयमपरोपदेशेन सम्यग्वरबोधि-प्राप्त्या बुद्धा मिथ्यात्वनिद्रापगमसम्बोधेन स्वयंसंभुद्धाः । जी० १ प्रा० । तीर्थकृत्य, ल० । 'सर्वसंभुद्धाणं' । तथा भव्य-त्वादिसाममरीपरपाकतः प्रथमसम्बोधेऽपि स्वयंभूतताप्रा-धान्यात् त्रैलोक्याधिपत्यकारणाच्चिस्यप्रभावतीर्थकरनाम-कर्मयोगेन चापरोपदेशेन स्वयम्-आत्मनैव सम्यग्वरबोधि-प्राप्त्या बुद्धा मिथ्यात्वनिद्रापगमसम्बोधेन स्वयंसंभुद्धाः । न वै कर्मणो योग्यताऽभावे तत्र क्रिया क्रिया, स्वफला-प्रक्षाचकत्वात्, अश्वमावादी शिष्टापकस्याद्यप्येता । सक-ललोकसिद्धमेतदिति नामभ्ये सदाशिवानुग्रहः, सर्वत्र त-त्प्रसङ्गात्, अभव्यत्वाविशेषादिति भावनीयम् । ल० । जी० । कल्प० ।

सयकम्म-स्वकर्म-न० । स्वानुष्ठिते पापे कर्मणि "जग्य पांथा विसंभासि, किञ्चंती सयकम्मणा" सूत्र० १ अ० २ अ० १ उ० ।

सयकम्मकप्पिय-स्वकर्मकप्पिय-वि० । स्वकीयं ज्ञाना-वरणीयादिना कर्मणा व्यवस्थापिते, सूत्र० १ अ० २ अ० ३ उ० ।

सयकप्पि-शतकीर्त्ति-पुं० । भारते वर्षे उत्सर्पित्यां भविष्य-ति दशम, शतकीर्त्तिं तीर्थकरे, ती० २० कल्प । प्रब० । स० ।

सयकउ-शतकतु-पुं० । शतं कतुली-प्रतिमानाम्-अभिग्रह-विशेषाणां भ्रमलोपासकपञ्चमप्रतिमाकृपाणां वा यस्याऽसौ शतकतुः । भ० ३ अ० २ उ० । उपा० । प्रज्ञा० । द्वी० । शकन्द्रे, ' वज्रपाणी पुरंदर सयकउ सहस्त्रक' शतं कतवः आरूपञ्चमप्रतिमाकृपा यस्य स शतकतुः । इदं हि कप्पि-कभेद्विभाषणया, तथाहि--वृथिर्वीमूषकनगरे प्रजापालो नाम राजा कप्पिकनामा भेद्वी । तेन आरूपप्रतिमानां शतं कृतं ततः शतकतुरिति ख्यातिः । कल्प० १ अधि० १ अ० । जी० ।

सयग-शतक-पुं० । पुष्कलीत्यपरनामके आचके, स्वा० ६ ठा० ३ उ० । ती० । प्रब० । (' सय ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ३८ पृष्ठं कथोक्ता ।) शतप्रमाणस्य, वदसु कर्मप्रपञ्चव्यवर्तनं शतकं, कर्म० ।

" यो विश्वविश्वभविनां भवबीजभूतं, कर्मप्रपञ्चमवलोक्य कृपापरीतः ।

तस्य कृपाय निजगाद सुदर्शनादि-रत्नत्रयं स जयतु प्रभुवर्धमानः ॥ १ ॥

अप्रायणीयपूर्वा--दुष्टस्य परंपकारसारधिया ।

येनाभ्यधाति शतकः, स जयतु शिवशर्मस्वरिधरः ॥ २ ॥

अनुयोगधरान् पूर्वान्, धर्माचार्यान्मूर्त्तिस्तथा नत्वा ।

स्वोपश्रयशतकस्य, विवृणोमि यथाश्रुतं किञ्चित् ॥ ३ ॥

कर्म० १ कर्म० ।

सम्प्रति शतगाथाप्रमाणत्वेन यथार्थनामकं शतकशास्त्रं समर्थयन्नाह-

देविदक्षरिलिहियं, सयगमिणं आयसरसुद्धा ॥ १०० ॥

देवेन्द्रसूरिणा करालकलिकालपातालतलावमज्जिह्व-धर्मधुरोद्धरणधुरीण-धीमज्जगज्ज्वलसूरिचरुतरसीरुह-चञ्चरीकल्पेन लिखितमक्षरविन्यासीकृतं कर्मप्रकृतिप-ञ्चसंप्रहृष्टकृतकादिशास्त्रेभ्य इति शेषः । किमित्या-ह--शतकं शतगाथाप्रमाणमिदमनुनैव व्याख्यातस्वरूपम् । किमर्थमित्याह--आत्मस्मरणार्थमात्मस्मृतिनिमित्तमिति ॥ १०० ॥ (कर्म०) श्रीमद्देवेन्द्रसूरिविरचिता स्वोपश्रयशत-टीका समाप्ता । कर्म० ५ कर्म० ।

सयगसो-शताग्रशम्-अव्य० । शतसंख्यंभदैरित्यर्थे, सू० १ उ० ३ प्रक० । सूत्र० । शतपरिमाणेनेत्यर्थे, भ० २५ श० ६ उ० ।

सयगु-शतगु-पुं० । सुरभिनामके वनस्पतिभेदे, आखा० २ अ० १ अ० १ अ० ८ उ० ।

सयग्वी-शतग्वी-क्री० । महायष्टौ, महाशिलासु या उपरि-ष्टात् पातितः सत्यः शतानि पुरुषाणां घ्नन्तीति । ज्ञा० १ अ० १ अ० । प्रज्ञा० । प्रज्ञा० । रा० । जी० । शतकयो हि यत्राविशेषरूपाः । उत्त० ६ अ० ।

सयस्य-शयन-न० । शयत्ये एष्विति शयनानि । वसतिषु, आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० । शयत्ये स्वीयते उत्कृष्टकासनार्थ-मिरस्मिन् । आश्रयस्थानं, आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० । कदा-याम्, आचा० १ भु० १ अ० ५ उ० । पर्यङ्कादौ, स्था० ८ उ० ३ अ० । शय्यायाम्, उत्त० १ अ० । प्रश्न० ध० । वातूलीप-र्यङ्क, प्रवरपटोपधानयुक्तं, सूत्र० १ भु० ४ अ० ३ उ० । सू-लादिशयनीयं, स्था० १ भु० १ अ० । संस्तारकं, सूत्र० २ भु० १ अ० । स्था० । आच० । स्थाप, प्रश्न० ४ संव० द्वार । उत्त० । तं० । ('संस्था' शब्दऽस्मिन् भागे १५० पृष्ठे संस्तारपौरुषी-प्रस्ताव शयनविधिरुक्तः ।) ('अज्ञा' शब्दः प्रथमभागे २२१ पृष्ठे च गता ।)

सामग्र्येण भावकस्य रात्रिर्विषयं यद्विषये तदशेषश्चाह—

नैत्वा गृहेऽथ कालेऽर्हं-दुगुरुस्मृतिपुरस्सरम् ।

अल्पनिद्रोपासनं च, प्रायेणाप्रवर्जनम् ॥ ६७ ॥

अथेति—स्वाध्यायानन्तर्ये, गृहे गत्वा काले—अवसरे रात्रिः प्रथमे यामेऽर्चने वा शरीरसात्म्येन, निजगृहे स्व-कीयपुत्रार्थिनां पुरतो धर्मदेशनाकथनेन निद्रावसरे जात इत्यर्थः । अल्पनिद्राया उपासनं—सेवने, विशेषतो गृहि-धर्मो भवतीति सम्बन्धः । यतो दिनकृत्यं—'काञ्चन स-यणवृग्गस्य, उत्तमं धर्मदसणं । सिज्जाडाणं तु गंतुं, त-आ अघं करं इमे ॥ १ ॥' इति । अत्र निद्रां विशेष्य-म्, अल्पेति विशेषणं, विशेषणस्य चात्र विधिः, स्व-शेषेण हि विधिनियधौ विशेषणमुपसंक्रामत इति न्याया-त्, निद्रां विशेष्यं, तेन न तत्र विधिः, दर्शनावरणक-भोदयेन निद्रायाः स्वतः सिद्धत्वात् । 'अप्राप्तं हि शास्त्र-मथैव' इति (निद्राया अल्पत्वे विधिपरित्यक्तस्यम्) कथं निद्रां कुर्यादित्याह—अर्हदिति—अर्हन्तः—तीर्थकरा गुरवो-धर्माचार्योक्तोपां स्मृतिः—मनस्वारापणं पुरस्सरपुर्वं यस्य तत्तथा, क्रियाविशेषणमिदम्, उपलक्षणं चैतत् चतुः-शरणगमनदुष्कृतगर्हा सुकृतानुमोदना सर्वजीवक्षमण-प्रत्याख्यानकरणाष्टादशपापस्थानयजनपञ्चमस्कारस्मरण-प्रभृतीनां—न ह्यतद्विना भावकस्य शयनं युक्तम्, नत्र दे-वस्मृतिः—'नमो वीजरायाणं, सर्ववर्णेषु तलोक्तपू-इत्यादि जहद्विभवः शुवाय' इत्यादि । गुरुस्मृतिश्च—'धन्यास्तं ब्राम्हणजनपदाद्यां, येषु मदीयधर्मोच्चायो विहरन्तीत्यादि, 'चैत्यवन्दनादिना वा नमस्करणं स्मृ-तिः, यदाह दिनकृत्ये—'सुमिरित्ता भुवणनाहे' 'सि, वृत्तौ—स्मृत्या धातुनामेनकार्थत्वाद्वादिन्या, भुवनना-थान्—जगत्प्रभून्, चैत्यवन्दनं कृत्येऽर्थः । (ध०) (चतुःश-रणगमनम् 'चउसरण' शब्दं तृतीयभागे १०५४ पृष्ठे गतम् ।) सुकृतानुमोदनं चैत्यम्—अहवा सर्वं विभ्र वी-अरा-यवयणाणुसारि जं सुकृतं । कालस्य चि विविहं, अणुमा-पमां तथं सर्वं ॥ १ ॥' इत्यादि । सर्वजीवक्षमणं यथा—'क्षाममि सर्ववर्जां, सर्वं जीवा क्षमते म । मिर्त्ता मे स-व्यभुपसु, वरं मज्जे न केणह ॥ १ ॥' इत्यादि । प्रत्या-ख्यानं च चतुर्विधाहाराविषयं ग्रन्थसहितेन सर्वव्रतस-ङ्गपरपदेशायाशिकव्रतस्वीकरणं च यदुक्तं दिनकृत्ये—

"पाणिबहुसुसाऽदत्तं" इत्यादि गाथाद्वयं प्राप्त् लिखितमेव, तथा शेषपापस्थानवर्जनं यथा—

'तद्वा कोहं च माणं च, मायं लोभं तदेव य ।

पिच्छं शोस्वं च यजेमि, अन्नभक्षणाणं नद्वय ॥ १ ॥

अरई रपिसुक्कं, परपरिचायं तदेव य ।

मायामांसं च मिच्छुत्तं, पावङ्गाणाणि वज्जिमो ॥ २ ॥' इति

तथा—

'जइ मे हुज पमाओ, इमस्स देहस्सिमाइ रयलीए ।

आहारमुयहिदेहं, सर्वं ति विहंस्स वासिरारं ॥ १ ॥'

नमस्कारपूर्वकमनया गाथया त्रिःसाकारानशनस्वीकरणं पञ्चनमस्कारस्मरणं च स्वापावसरे कार्यं, ततो विविक्ता-यामेव शय्यायां शयितव्यं, नतु स्वयात्सिंसक्तायाम्, तथा सति सतताभ्यस्तत्वाद्द्विषयप्रसङ्गस्योत्कटत्वाच्च वेदोदय-स्य पुनरपि तद्भासनया बाध्यत जन्तुः, अतः सर्वधोप-शान्तमोहेन धर्मवैराग्यादिभावनाभाविनेनैव च निद्रा का-र्येति स्वापीयधिः । तथा 'प्रायेण' इति बाहुल्येन, गृह-स्वाध्यायस्य अग्रह—मैथुने तस्य वर्जनं—त्यजनं, गृहस्थेन हि यावज्जीवं ब्रह्मघने पालयितुमशक्तेनापि पर्वतिष्यादि-बहुदिनेषु ब्रह्मचारिणेव भाव्यम् । ध० २ अधि० ।

सदन-न० । अङ्गलानौ, ध० २ अधि० । गृहे, रा० ।

स्वजन-पुं० । मातापितृभ्रात्रादिके, आचा० १ भु० १ अ० ७

उ० । आ० म० । पुत्रापितृव्यादौ, स्था० १ भु० १ अ० । औ० ।

स० । आचा० । पूर्वोपरसंस्तुते मानापितृव्यशृगादिके,

आचा० १ भु० २ अ० १ उ० । पितृमातृपत्नीपलायिभ्याः

पुंसां स्वजनाः । ध० २ अधि० । सूत्र० प्रश्न० ।

सयणकाल-शयनकाल-पुं० । स्वापावसरे, सूत्र० २ भु० १ अ० ।

सयणकिडग-स्वजनकीडक-पुं० । स्वजनादिना कीडाकारके,

सूत्र० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

सयणवृग्ग-स्वजनवृग्ग-पुं० । स्वकीयलोके, पञ्चा० ८ विष० ।

सयणविरहिय-स्वजनविरहित-त्रि० । भ्रात्रादिवन्धुविवाजि-

त, पं० ६० ४ द्वार ।

सयणविहि-शयनविधि-पुं० । शयनं स्वापः तद्विषयको विधिः ।

स्वभावधो, ज० । (शयनविधिः 'कला' शब्दे तृतीयभागे

३७७ पृष्ठे उक्तः ।)

सयणाहजुत्त-स्वजनादियुक्त-त्रि० । स्वजनहिरण्यादिसम-

न्वित, पं० ४० १ द्वार ।

सयणासण-शयनासन-न० । पल्यङ्कादीनि शयनानि पीठि-

कादीनि आसनानि । पल्यङ्कपीठिकादिषु, वृ० १ उ० २

प्रक० । प्रश्न० । जीत० ।

सयणिज्ज-शयनीय-त्रि० । पर्यङ्के, कल्प० १ अधि० २ क्षण ।

सू० प्र० । ज० । विपा० ।

सयदुवार शतद्वार-न० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे वैताडधमि-

रिपादमूले पुरबजनपदप्रधानं नगरं, यत्र महापद्मस्तीर्थ-

कृदुत्पस्यते । स्था० ६ उ० ३ उ० । अन्त० । ती० । ति० । अ० ।

मयधनु-शतधनुष-पुं० । जम्बूद्वीपे एष्वन्ते वर्षे आगामि-
ष्यन्त्यामस्मिन्निग्या भविष्यन्ति अष्टमे कुलकरे, स० । नि० ।
जम्बूद्वीपे भारते वर्षे उत्सर्पिण्या भविष्यन्ति नवमे कुलकरे,
स्था० १० डा० ३ उ० । बलदेवस्य रथ्यां जान पुत्रे, नि० १
श्रु० ५ वग १० अ० । (स चाग्निपुनमरान्तक प्रवृत्तयः सिद्ध
इति निरयायालकायाः पञ्चमे वर्षे दशमेऽध्ययने स्मृतिम्) ।
मयपह्या-शतपदिका-स्त्री० । स्वेदजजन्तुभेद, आचा० १
श्रु० १ अ० ५ उ० ।

मयपत्त-शतपत्र-न० । पत्रशतसंख्यापेते पद्मे । चं० प्र०
१ पादु० । आ० म० । नी० । जं० । रा० । आघ० प्रज्ञा० । श-
नुजं० । नी० १ कल्प० । सू० प्र० । प्रज्ञा० । स० । आ० । रा० ।
मयपर्व-शतपर्व-न० । बहुपर्वे वंशजातीयं वनस्पतौ, आ-
चा० १ श्रु० १ अ० ५ उ० ।

मयपाग-शतपाक-न० । शतकृत्यो यत्पक्वं परावगौवधै रसेन
सह शनन वा कापापणानां पक्वत्वे, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० ।
शनं पाकानामौषधिकाथानां वा पाकायस्य, औषधिशननं वा
सह पच्यते यत् शतकृत्यः पाकायस्य, शननं वा रूप-
काणां मूलयः पच्यते यत् तच्छतपाकम् । स्था० ४ डा० १
उ० । शतवारं नवनवौषधरसेन पकानि । अथवा-यस्य
पाके शनं सौधर्गा लग्निं तत् । शतद्रव्यैः पक्वं तैलादौ,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

मयपोरागकिमिय-शतपर्वककुम्भिक-पुं० । शुणुपर्वकमिषु, जी०
३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

मयवल-शतवल-पुं० । ऋषभपूर्वभवजीवस्य वैताक्यपर्वने
गार्धारात्रिये जातस्य महावलस्य राक्षः पितामहः, आ०
चू० १ अ० । आनु० । आ० म० ।

मयभिमय-शतभिषत्-स्त्री० । शतवारं वरुणदेवताकं स्व-
नामख्याते नक्षत्रभेदे, जं० ७ वृत्त० । स्था० । सू० प्र० । स० ।

मयमाण-स्वपत्-त्रि० । शयाने, "अजयं मयमाणो य पाणा
भूयाई हिंसर" । दश० ४ अ० । आचा० ।

मयमारंभवज्ज-स्वयमारम्भवर्जन-न० । अष्टम्यां प्रति-
माया धावककल्लंघ्य, साक्षादारम्भमन्त्रिपेधे, 'वज्रइ मय-
मारंभे सावज्जे कारवन्ति पेल्लिं । वित्तिणिमिलं सुव्वय-
गुणजुत्तो अट्ट जा मात्ता' इति । उपा० १ अ० ।

मयमाम-स्वकमाम-पुं० । स्वकीयमाने, नि० चू० २० उ० ।

मयमुह-शतमुख-न० । स्वनामख्याते नगरं, यत्र गुण-
चन्द्रः अष्टौ चन्द्रकया भार्यया सहामीत् । पि० ।

मयय-शतत-न० । अतवर्तते, आचा० १ श्रु० ५ अ० ५ उ० । उ० ।

शतक-पुं० । उत्सर्पिण्या भविष्यन्ते दशमतीर्थकृतः पूर्व-
भवजीव स्वनामख्याते धावक, स० ८४ सम० । नि० ।

मययबंध-सततबन्ध-पुं० । शततं बन्धः सततबन्धः । नाम-
नामवतौकैकार्थं समासो बहुलमिति समासः । यथा दि-
स्पष्टं पट्टः विस्पष्टपट्टुरित्यादौ । निरन्तरबन्धकालं बन्धे,
कर्म० ५ कर्म० ।

मययन्मास-सतताभ्यास-पुं० । नित्यं यच्च मातापितावन-
यादिबुद्ध्यां, च० १ अधि० ।

मयरह-शतरथ-पुं० । भारते वर्षे उत्तानायामवसर्पिण्यां जा-
ने नवमे कुलकरे, स० ।

मयरह-दशौ-युगपदर्थे, स्थाने च । आ० म० १ अ० । अ-
टस्यर्थे, अनु० । आ० म० १ प्रश्न० ।

मयरि-मत्तति-स्त्री० । सप्तावृत्तदशसंख्यायाम्, 'मयरि
मासागं' महा० १ चू० ।

मयरिसह-शतवृषभ-पुं० । त्रयोविंशतितमे अहोरात्रमुहूर्ते,
च० प्र० १० पादु० ।

मयल शकल-त्रि० । सम्पूर्णं, विशेषं 'मयलजगज्जाव-
हाय' । कल्प० १ अधि० ५ क्षण ।

मयलजगप्पियामह-सकलजगत्पितामह-पुं० । सकलजगतः
समस्तभुवनजनस्य पितामह इव पितामहः सकलजगत्पिता-
महः । अथवा-सकलजगतो धर्मः पिता पालनानियुक्तवान्-
स्यापि भगवान् पिता भगवत्प्रभवस्याद्धर्मस्येति (पितुः पिता-
पितामहः । सकलजगतः पितामह इति विप्रदः । तीर्थकृति,
'भुवणगुरुणो य ठवणा मयलजगप्पियामहस्स तो सम्मं'
पं० सं० ।

मयलसमाहियासिद्धि-सकलसमाहितसिद्धि-स्त्री० । निखले-
पितृतायनिष्पत्तौ, पञ्चा० ६ विव० ।

मयलादेश-सकलादेश-पुं० । समग्ररूपतया प्रतिपादने, रत्ना०
४ पवि० । (सकलादेशस्वरूपम् 'सत्तमेगी' शब्देऽस्मिन्नैव
भागं गतम् ।)

मयल्लिदियभिसयभोगपचंत-सकलेन्द्रियविषयभोगप्रत्यन्त-
पुं० । अंशपभोगपर्यन्तं, धा० ।

मयवसह-शतवृषभ-न० । अहोरात्रस्य त्रयोविंशे मुहूर्ते, क-
ल्प० १ अधि० ६ क्षण । जं० । ज्यो० ।

मयवार-शतवार-पुं० । शतश इत्यर्थे, 'तं किहिं बंकेहि' लो-
अणहि जोहज्जउ मयवार' प्रा० ४ पाद ।

मयमहस्स शतमहस्स-न० । लक्षं, ज्ञा० १ श्रु० ५ अ० ।
स्था० । ज्ञा० । जं० । अनु० ।

मयसहस्सपत्त-शतसहस्सपत्र-न० । लक्षदलोपेते पत्रं, औ० ।

मयसामत्थारुख-स्वकसामर्थ्यारुख-त्रि० । निजशक्त्यनु-
सारं, पञ्चा० १८ विव० ।

मयसाहस्मिय-शतसाहस्रिक-त्रि० । लक्षप्रमाणं, कल्प०
१ अधि० ५ क्षण ।

मया-सदा-अव्य० । सर्वकालं, आचा० १ श्रु० १४ अ० १
उ० । स्था० । दश० । सू० । आवा० । नित्ये शब्दार्थे, च० ३
श० ३ उ० । स्था० । सातत्यं, चं० प्र० २० पादु० । प्रवाह-
तोऽपर्ववसितं कालं, स्था० १० डा० ३ उ० ।

मयाउ-शतायुष-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते क्षेत्रे अतीतायामु-
त्सर्पिण्या जान द्वितीये कुलकरे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

ति० । स० । सुराविशेषं शतवारः तपि शांतिनाऽपि या स्व-
रूपं न जहानि । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । ज० ।

मयागुप्त-सदागुप्त-त्रि० । सर्वकाले प्रहरणादभी गच्छन्ति जी०
३ प्रति० ३ अधि० ।

मयाज(य)य-मदायत-त्रि० । सर्वकाले प्रयत्नपरं । दश० ४
अ० । आचा० । दश० । आचा० ।

मयाजला-मदाजला-स्त्री० । सदा-सर्वकाले जलम् उदक
यस्यां स्या तथा । सदा जलामिधानायां नक्तनयाम् ।
“ मयाजला नाम नदी भिदुर्गा पविजला लाटवली-
णतन्ना । ” सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

मयाशिय-शतानीक-पुं० । कौशाभ्या नगर्याः स्वनामख्याते
राजान् उदयनापनरि, विपा० १ ध्रु० ४ अ० । आचा० । विश० ।
अथैव भरतलोत्रे यमुनानदीकुले पूर्वदिग्बधूकगठनिवेशन-
मुक्ताफलेकाण्डकेव कौशाभ्या नाम नगरौ । तत्र च सहस्रानां
कराजसुतुः स्वकुलमहावरः सरसि जायमानः शतानांका
नाम राजा । तस्य च चटकराजमुद्रिता श्रीमहावीरगर्जनक-
मकमलमधुरी च भुवनातिशायरूपा मृगापातनाम-
पट्टमहादेवी । अस्यदा च शतानीकनगरपतिना निजमन कु-
विकल्पसंभाषिताऽलीकायगोधनं स्वनगरीनिवांसनरुता-
पितस्माकंनपुरप्रतिष्ठितसुरप्रियाभिधानयन्त्रावाप्तव्यस्य न-
रपराधमर्थकस्य चित्रकस्याऽङ्कुष्ठप्रदंशिश्याम्र छेद-
तम् । ततस्मिन् निर्धर्मकमपानिनाऽहम् इति गाढं प्र-
कुपितेनोपायं विमृश्य स्त्रीलोलम्बाटनिवाल्लु-वाञ्जायि-
नाननवाप्तनक्षत्रप्रधाननगरात्स्थं चित्रफलकं वरलब्ध-
तया यथावस्थितं मृगापातिरूपं प्रदर्शितम् । ततस्तेनानि-
मदनपरवशेन तद्याचनाय शतानीकान्तिकं दूनः प्रेषितः ।
स च शतानीकन वाढमपमान्य निर्भस्य च विमर्जितः
ततस्तद्वचनाकर्णनप्रकुपितश्चन्द्रप्रधानो महावलैरनकभट-
कोटिस्वामिभिर्बद्धमुकुटश्चतुर्दशभिर्भूपालैः, महता स्ववलन-
च सह प्रचलितः शतानीकस्यापारः । ते च तथा महावल-
भेरेणाऽऽगच्छन्तं ध्रुत्वा, आन्मानं चालपसामग्रीकं ज्ञात्वा
हृदयस्फुट्टेन संजातान्सारंगः पञ्चत्वमुपगतः शतानी-
कः । ततो मृगापत्या चिन्तितम्—‘अङ्गं मम रूपम् । यदर्थं
मङ्गलैस्तु वाद् मरणमागतम् । न ज्ञेयतायां स्थाय्यतीदम् ।
किन्तु भयकाटोत्पत्त्यतिदुःखापं श्रीममहावीरगोपदशतः सु-
चिन्मनुपालितं मम शीलामरणमपि विलुप्येत लज्जम् । त-
स्मादपायमत्र चिन्तयामि, इति विमृश्यन्त्याः स्वबुद्धि-
लब्धसम्यग्गुणयथा चण्डप्रधानस्यागच्छन्तो दुर्गस्थितस्यैव
निरुपितः सम्मुखो दूनः । तेन च गत्वा मृगापातिवच-
नान् प्रोक्तम्, यथा—राजन् ! मृगापातिर्भाषयति-यद्-भ-
र्तारं स्तुते स्वाधीनेयं तावत् तवाहम्, परं किन्त्वयापि
राजा बाल एवायमुदायनतामा मत्पुत्रः । ततो यद्यस्य
सुस्थमकृत्स्नैवाऽहं त्वया सह गच्छामि, तदा सीमालग-
जादिभिरसौ पारिभूयते । तस्मादिदं दूरे स्थितोऽहं सु-
स्थं कुह । अथास्मच्छन्तेऽप्येवमेवाऽऽवागं मद्देशीमायां स-
मप्यसि, तदा विशादप्रयोगतो मरिष्यामि । ततश्चण्ड-
प्रधानोऽहम्—मयि विद्यमानं न कोऽप्यस्य संमुखमप्यवला-

कायस्याति । ततो दूतेनोक्तम्—नैवम् । यत् उच्छ्वासीस्थित-
विषधरस्य याजनशतव्याय वैद्यः किं कुरुते ? त-
स्माद् सुस्थं कुरु । ततोऽहम्—कथं पुनस्तत् संपद्य-
ते ? । ततो दूतेनोक्तम्—उज्जयिनीनगरीमत्का बालिष्ठा
इष्टका भवन्ति । ताभिः कौशाभ्याः प्राकारं कारय ।
उज्जयिन्याश्चानिदूरे कौशाभ्यां, ततो गन्धार्वाद्याह्नैरिष्टका
आनंतुं न शक्यन्ते । अतः पदातिपुरुषप्राचुर्याच्चण्डप्र-
धानेन तान् परम्परया व्यवस्थाप्य हस्ताद् हस्तसंचारि-
ण्यष्टका आनाय्य कारितः कौशाभ्याः प्राकारः । ततो मृगा-
पत्या प्रोक्तम्—धान्यजलतृणादिकं यथा नगरीमध्ये प्रचुरं
भवान् तथा कारय । ततो गगान्धर्वेन नष्टबुद्धिना तेन
सर्वं तत् तथैव कारितम् । ततो रोधकशय्याया तस्यां नगर्यां
संजातायां व्यभिचरिता मृगापातिश्चण्डप्रधानस्य । ततो
नगरीद्वारं समायातो विलसीभूतस्तिष्ठत्यसौ । ततो मृगा-
पत्या चिन्तितम्—‘पुत्रगोप्यापद्वयतिकरं निश्चिन्ता सं-
जाताऽहं तावत्, ततो धन्यास्तं ग्रामनगरादिप्रदेशा येषु
भगवान् महावीरो विचरति, धन्यश्च स पयं लोकां यस्त-
त्पादं जातिं जलालतलः सततं तदन्तिकापसीनस्तद्वचः—
पथिपवृष्टाभिर्निर्वाप्यमानः कानं निबोधयति, तद् यद्यत्र
कथमपि भगवान् समागच्छति, ततोऽवलाकितानिदुर्गन्त-
सन्तारिण्येवाऽहमप्येतत् कर्तामि प्रव्रज्यां चाऽभ्युपगच्छामि ।
एतच्च तदाकृतं विज्ञाय समागतस्तत्र भगवान् । मृगा-
पातश्चण्डप्रधानश्च तत्र वन्दनार्थमुपगतः । धर्मकथावचनं
च मृगापत्या वनप्रहणार्थे चण्डप्रधानो मुक्तालिपितः । त-
तोऽपि भगवत्क्षजया तस्याश्च रुद्रेयस्योऽसुरायाः परिषदा
लज्जमानेन सा मुक्तालिता, प्रव्रजिता च । विश० । भ० ।
कल्प० । ती० । आ० क० । वाचनपदे कौशाभ्या राज्ञः
शतानीकस्य जयन्तीनाम भाग्यव्याप्तात् । वृ० २ उ० ।
मथा० । आच० । आ० च० ।

मयाधिभिय-सदास्तिमित-स्त्री० । अविर्हितं प्रशान्तं, पं०
सू० ४ सूत्र ।

मयाभग-श्यामक-पुं० । शर्दभिर्भग्राजादनन्तरशकराजश्च
पूर्वमाभापके भारतप्रधानराज, ति० ।

मयालि-मदालि-पुं० । भारतं आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां
भावरपत्याऽष्टादशतीर्थकरस्य सेवरस्य पूर्वभवजीव, ती०
२० कल्प । स० ।

मयावरी-शतावरी-त्रि० । यक्षोभेदं, ध० ३ अधि० । प्रव० ।
श्रीन्द्रियजावभेदं, उक्त० ३६ अ० ।

मयावियडभाव-सदाविकटभाव-पुं० । सर्वकाले प्रकटभावे,
‘मयावियडभावो अस्मत्ते जिर्दिष्ट ।’ दश० ८ अ० ।

मयाभव-सदाश्रव-त्रि० । आश्रवतीर्णस्तर्गतं जलं यैस्ते
आश्रवाः—सूक्ष्मस्त्राणि सन्तो विद्यमानाः सदा वा-संवेदा
वा आश्रवा यस्य स सदाश्रवः । आश्रवैः सदा साहेतं,
भ० १ श० ६ उ० ।

शताश्रव-त्रि० । शतसंख्या आश्रवा यस्य सः । शतसंख्य-
काश्रवोपेतं, भ० १ श० ६ उ० ।

मयासिध-सदाशिव-पुं० । न० । सदा शिवमस्येति सदाशि-
वम् । ल० । प० । परब्रह्मणि, शैवोपास्ये परतत्त्वं, द्वा० २ द्वा० ।

आसोर्कता य सोवीरा , अभीरु हवति सत्तमा ॥ १६ ॥
गंधारगामस्स णं सत्त मुच्छणातो पणत्ताओ तं जहा-
णं दीति शुद्धिं पुरि-मा य चउत्थी य सुद्धगंधारा ।
उत्तरगंधारा तिच , पंचमिता हवति मुच्छा उ ॥ १७ ॥
सुद्धुत्तरमायामा , सा छट्ठी गियमसो उ खायव्वा ।
अह उत्तरायता की-डिमातसा सत्तमी मुच्छा ॥ १८ ॥
सत्त सराओ कओ सं-भवंति ? गेयस्स का भवति जोंणी ?
कति समता उस्सासा ? , कति वा गेयस्स आगारा ? ॥ १९ ॥
सत्त सरा णाभीतो , भवंति गीतं च रू (रु) यजोणीति ।
पादसमा ऊसासा , तिभि य गीयस्स आगारा ॥ २० ॥
आइमिउ आरभंता , समुव्वहंता य मज्झगारम्मि ।
अवसायें तज्ज बिंता , तिभि य गेयस्स आगारा ॥ २१ ॥
छ्होसे अट्ठगुणें , तिभि य विचाइं दो य भण्णितोओ ।
जाणाहि ति सो गाहिइ , सुमिक्खिआं रंगमज्झम्मि ॥ २२ ॥
भीतं दुतं रहस्सं , गायंता मा तगाहि एत्तालं ।
काकस्सरमणुत्तामं च होति गेयस्स छ्होमा ॥ २३ ॥
पुनं १ रत्तं २ चअलं-किं ३ च वत्तं ४ तहा अविगुहं ५ ।
मधुरं ६ समउ सुकुमारं , अट्ठ गुणा होति गेयस्स । २४ ।
उरकंठमिरपमत्थं , च गोजंते मउरिभिअपदवद्धं ।
समतालपडुक्खवं , सत्त सरगीहरं गीयं ॥ २५ ॥
निहोसं सारवंतं च , हेउजुत्तमलंकिंयं ।
उवखीयं सोवयारं च , मियं मधुरंमव य ॥ २६ ॥
सममद्दसमं चंव , सव्वत्थ विसमं च जं ।
तिभि वित्तप्पयाराइं , चउत्थं नापलम्भती ॥ २७ ॥
सक्कता पागता चेव , दुहा भण्णितोउ आहिया ।
सरंमडलम्मि गिज्जेते , पसत्था इसिभासिता ॥ २८ ॥
केसी गायति मधुरं , केसी गायति खरं च रुक्खं च ॥
केसी गायति चउरं , केसि विलंबं दुतं केसी ॥ २९ ॥
विस्सरं पुण करिसि ? ।
सामा गायइ मधुरं , काली गायइ खरं च रुक्खं ज ।
गोरी गायति चउरं , काण विलंबं दुतं अंधा ॥ ३० ॥
विस्सरं पुण पिंगला ।
तंतिसम तालसमं , पादसमं लयसमं गहसमं च ।
नीससिऊससियमं , संचारसमा सरा सत्त ॥ ३१ ॥
सत्त सरा य ततो गामा , मुच्छणा एकवीसती ।
ताणा एगूणपण्यासा , सम्मचं सरंमडलं ॥ ३२ ॥
(सू० ५५३) इति सरंमडलं समत्तं ॥
सुगमं चेदं , नवरं स्वरणानि स्वराः—शब्दविशेषाः ,
“सज्जं” त्यादि श्लोकाः , पञ्चम्या जातः पञ्चजः , उक्तं हि-
“नासां कण्ठमुस्तालु , जिह्वां दन्ताश्च संभ्रितः । पञ्चभिः
सञ्जायन्ते यस्मा—तस्मात् पञ्च इति स्मृतः ॥ १ ॥ ”

तथा श्रवणो—श्रवणस्तद्वद् यो वर्तते स श्रवण इति ।
आह च—“वायुः समुत्थितो नाभः , कण्ठशीर्षसमाहृतः ,
नर्हेश्रवणभवद् यस्मात् , तस्मादहम उच्यते ॥ १ ॥ ”
तथा गन्धो विद्यते यत्र स गन्धारः स एव गान्धारो ,
गन्धवाहविशेष इत्यर्थः । अभाणि हि—“वायुः समु-
त्थितो नाभः , कण्ठशीर्षसमाहृतः । नानागन्धावहः पुण्यो ,
गान्धारस्तेन हेतुना ॥ १ ॥ ” तथा मध्ये कायस्य भवो
मध्यमः , यद्वर्वाच—“वायुः समुत्थितो नाभः—कण्ठहि
समाहृतः । नाभिं प्राप्ता महानादो , मध्यमत्वं समप्युतं
॥ १ ॥ ” तथा पञ्चानां पञ्चजार्दस्वराणां निर्देशकमभाश्र-
त्य पूरणः पञ्चमः । अथवा—पञ्चसु नाभ्यादित्यानु मा-
नानि पञ्चमः स्वराः , यद्वर्वाच—“वायुः समुत्थितो
नाभे—कण्ठः (हृत्) कण्ठशीर्षाहृतः । पञ्चस्थानान्यित्तस्याऽस्य ,
पञ्चमत्वं विधीयते ॥ १ ॥ तथा अभिसन्ध्यते—अनुस-
न्ध्यते शपस्वर्गानिति निर्हृक्वशाद् धैयतः , यदुक्तम्—
“अभिसन्ध्यते यस्मा—द्वान् पूर्वोत्थितान् स्वरां
तस्मादस्य स्वरस्यापि , धैयतत्वं विधीयते ॥ १ ॥ ”
पाठान्तरं रैवतश्चेति । तथा निर्धादन्ति स्वरा यस्मिन्
स निपादः , यतोऽभिहितम्—“निर्धादन्ति स्वरा यस्मा-
न्निपादस्तेन हेतुना । सर्वोच्चाभिभवत्येव , यदादित्योऽस्य
दैवतम् ॥ १ ॥ ” इति , तदर्थं स्वराः सप्त “विधाह्य”
ति—व्याख्याताः । ननु कार्यं हि कारणापत्तं जिह्वा च स्वर-
राणां कारणं सा चासंख्यरूपा ततः कथं स्वराणां संख्या-
तत्त्वमिति , उच्यते—असंख्याता अपि विशेषतः स्वराः
सामान्यतः सर्वेऽपि सप्तस्वन्तर्भवन्ति । अथवा—स्थू-
लस्वरान् गीतं—चाऽऽश्रित्य सप्त उक्तः , आह च—“क-
ज्जं करणायत्तं , जीहा य सरस्स ता असंखेज्जा । स-
रंखेमसंखेज्जा , करणस्मासंखयत्ताओ ॥ १ ॥ सत्त य स्त-
निवडा , कड न विरोहा ? तथो गुरु आह । सत्तणुवार्ह
सव्वं , वायरगहणं च गेयं वा ॥ २ ॥ ” इति । स्वराज्जातता-
ऽभिधाय कारणतस्तन्निरूपणायापक्रमे—“एएसिण” मि-
त्यादि , तत्र नाभिसमुत्थः स्वरोऽधिकारी आभागेन अना-
भागेन वा यं प्रदंशं प्राप्य विशेषमासादयति तत्स्वरस्योप-
कारकमिति स्वरस्थानमुच्यते , “सज्ज” मित्यादि श्लोकद्वयं
द्वयादिति सर्वत्र क्रिया , पञ्च जं तु प्रथमस्वरमेव अप्रभूता
जिह्वा अप्रजिह्वा जिह्वाप्रमित्यर्थः , तथा यथापि पञ्चजभ-
रणे स्थानान्तराण्यपि व्याप्रियन्ते अप्रजिह्वा वा स्वरास्तेषु
व्याप्रियन्ते तथापि सा तत्र बहुतरङ्गापारवर्तिनि कृत्वा
तथा तमेव द्रव्यादित्यभिहितम् , उरो—यत्तस्तेन श्रवणस्व-
रं , “कट्ठगणं” ति—कण्ठश्चासाधुप्रकथ—उक्तः कण्ठो-
प्रकृतेन कण्ठस्य वापत्वं यत्तेन कण्ठोप्रत्येन कण्ठाद्वा
यदुद्गतम्—उद्गतिः स्वरोद्गमलक्षणं क्रिया तत्र कण्ठोद्गमनं
गन्धारं , जिह्वाया मध्या भागो मध्यजिह्वा तथा मध्यमे ,
तथा दन्ताश्च आहो च दन्ताष्टेन धैयतं रैवते चेति ।
“जीवानिस्सिय” ति—जीवाभित्ताः जीवस्था वा निःसुना-
निर्यताः , “सज्ज” मित्यादि श्लोकः , “नदति—रति” गंधे-
लगं ति—गावश्च एलकाश्च—ऊरणका गंधलकाः , अथ-
वा—गंधलका ऊरणका एव इति , “अह कुसुम” इत्यादिक-
पकं गाथाभिधानम् , “विषमाक्षरपादं वा , पादैरसमं दृश्य-

भयन् । तन्त्रेऽस्मिन् यद्विन्दे, गाथेति तत् पण्डितैर्ह्येवम् ॥ १ ॥” इति वज्रनाम्, “अथ” ति—विशेषार्थः, विशेषार्थना चैवम्—यथा गयेलका अविशेषण मध्यमे स्वरं नदन्ति न तथा कोकिलाः पञ्चमम्, अपि तु कुसुमसम्भवे कालेति, कुसुमानां बाहुल्येना वनस्पतिषु सम्भवा यस्मिन् स तथा तत्र, मध्याह्नवर्त्यः । “अजीविनस्सिय” ति—तथैव नवरं जीवप्रयोगादन्त इति । “सज्ज” मित्यादि स्तोकाः, मृदङ्गा—मदेलः गामुणी—काहला यतस्तस्या मुखे गो-भ्रूममप्यहो क्रियन्त इति, “चउ” इत्यादि स्तोकाः चतुर्भिर्ध्वजैः प्रतिष्ठानं भाव यस्याः सा तथा, गाथा चर्मणा अवनद्धेति गांधिका बाधविशया दूर्ध्वकिति यत्पर्ययः आ-इश्वर्यः—पटहः सप्तममिति निपादम् । “एपनि ण मि” त्यादि, “सत्त” ति—स्वरभेदात् सप्तस्वरलक्षणानि यथा स्वं कलं प्रति प्रापणार्थमिवासीणि स्वररूपाणि भवन्ति, ताभ्यव कलत आह— सज्जणं” त्यादि स्तोकाः सप्त, षड्-जेन लभन् वृत्तिम् । अयमर्थः—षड्जस्येदं लक्षणं—स्वरूपमस्ति येन वृत्ति—जीवेन लभन्ते षड्जस्वरयुक्ताः प्राणि, एतच्च मनुष्यापत्या लक्षणं, मनुष्यलक्षणवादेत्येति, कुतश्च न विनश्यति तस्येति शेषः निष्कलारम्भे न भवन्तीत्यर्थः, गाथा मित्राणि च पुत्राश्च भवन्तीति शेषः । “एसज्जं” ति—एवमेव गन्धार्ग गीतयुक्ताः ध्वजवृत्तयः—प्रधानजीविकाः कलाभिर्गंधिकाः कवयः—काव्यकारिणः प्राज्ञाः—सद्गोधायाः य च उल्लङ्घया गीतयुक्ताहोभ्याऽभ्यां—शास्त्रप्राणा—धनुर्धेदादिप्राणाभिमतसे भवन्तीति, शकुनेन—श्येनलक्षणं चरन्ति—पापार्थं कुर्वन्ति शकुनान् वा चरन्ति शकुनिकाः, वागुरा—मृगबन्धने तथा चरन्तीति वागुरिकाः, शूकरेण शूकरबधार्थं चरन्तीति शूकरान् वा चरन्तीति शौकरिकाः, मौष्टिका मज्जा इति, “एतया” मित्यादि, तत्र व्याख्यानगाथा—सज्जाह् निहा गामो, सप्तमहो मुच्छन्नाण विशेषा । ता सत्त एकैकम्, तो सत्त सराण् इगधीसा ॥ १ ॥ अक्षजसगविमेसे, उप्पायन्तस्स मुच्छन्ना भणिया । कला व मुच्छन्ना इव, कुण्हे मुच्छं व सो व ति ॥ २ ॥” कत्तो वा मूर्छित इव कर्त्तुं, मूर्च्छुञ्जव वा स कसेत्यर्थः, इह च मद्भिर्भूतानामकथितानि मूर्च्छन्तानां स्वरविशेषाः पूर्वमेव स्वरप्राप्तुं भाणताः, अधुना तु तद्धितगोनेभ्या भवन्तेशाश्लिताऽश्लेषा विभया इति । “सत्त सरा कम्मा” गाहा, इह चत्वारः अक्षरान्, तत्र कुत इति स्थानात् का योनिरिति का जातिः तथा कति समया येषु ते कति समयाः, उच्छ्वासाः किंपरिमाणकाला इत्यर्थः, तथाऽऽकाराः आहृतयः स्वरूपाणीत्यर्थः, “सत्तसरा” गाहा प्रश्ननिर्वचनात् स्पष्टा, नवरं कर्त्तुं यानि—जातिः समानरूपनया यस्य लक्ष् दत्तयोनिकं, पादसमया उच्छ्वासा यावद्भिः समयैः पादौ वृत्तयः नीयन्त तावत्समया उच्छ्वासा गीते भवन्तीत्यर्थः । आकागनाह—आर्हं गाहा आर्हं—प्राथम्ये मृदु काम-लमार्हामृदु गीतमिति गद्यन्त, आरम्भमाणाः, इह समुदन्तत्रयापन्त बहुवचनस्यथा एक एव आकारो द्वयमप्यद्वयमागलक्ष्यमिति, तथा समुद्ब्रह्मन्त्र्य महतां गीतध्वनिर्गति गद्यन्त, मध्यका—मध्यमाणा, तथा अस्वानं च क्षपयन्ता गीतध्वनिं मन्द्री कुर्वन्तस्यया गीतस्वकारा भवन्ति, आदिमध्या-

स्वामानु गीतध्वनिः मृदुनागमन्द्रस्वभावः क्रमेण भवर्तनी-
भावः । किं चान्यत्—‘छांसे’ रागागाहा, पद दोषा वजनी-
याः, तानाह—‘भीर्य’ गाहा—भीने—अस्मानसे ? द्वने—स्वाग-
ने २ ‘हृस्से’ ति—ह्रस्वस्वरं लघुशब्दमित्यर्थः, पाठान्तरं
‘आणच्छं’ भासयुक्तं यस्मिन् चेति उक्ताल—उप्राधयाय
इत्यतिनालमस्थानालं वा, तालस्तु कंसिकादिशब्दविशेष
इति ४ । काक्षरं—ऋक्णाश्रयस्वम् अनुनासं च—सानु-
नासिकं नासिकाकृतस्वरमित्यर्थः, किमित्याह—गायन् गा-
नप्रवृत्तस्वर्ग इगानम् । मा गासां, किमिति ? यत् एतं गेय-
स्य पदं दोषा इति । अष्टौ गुणानाह—“ पुञ्च ” गाहा—पूर्व-
स्वरकाक्षरं । रक्क गयरागानुरक्तस्य २ अलङ्कृत-
मन्यस्वराविशेषाणां स्फुटश्रुमानां करणात् ३ वक्क-
मस्तरस्वरस्फुटकरणत्वाद् ४ “ अधिपुङ्गुं ” विप्रोशनमिव
यज्ञ विस्वरं ५ मधुरं—मधुरस्वरं कांकिलाकृतवत् ६ स-
मं—नालधंशस्वरांसमनुगतं ७ सुकुमारं लालनं ललतीव
यत् स्वरधालनाप्रकारेण शब्दरूपशनेन श्रेत्रेन्द्रियस्य सुखा-
त्पादनाद्वेति ८, पमरष्टाभिर्गुणैर्गुणैर्गयं भवति । अन्यथा
विदम्या । किञ्चान्यत्—“ उर ” गाहा—उरकण्ठशिरःसु प्र-
शस्तं—विशुद्धम्, अथयमी—यद्युचितं स्वरां विशालस्तत उरां
विशुद्धं, कण्ठं यदि स्वरां वर्तिनाऽस्फुटितञ्च ततः क-
ण्ठाधिपुङ्गुं, शिरसं प्राप्ता यदि नानुनासिकस्ततः शिरा-
विशुद्धम्, अथवा—उरः कण्ठः शिरः सुश्रेष्ठमणा अ-
व्याकुलेषु विशुद्धेषु—प्रशस्तेषु यत्तत्तथेति, चकारा गेय-
गुणान्तरसमुच्चये, गीयते उच्चायते गेयमिति सम्बन्ध-
तः, किं विशिष्टमित्याह—‘मृदुकं—मधुरस्वरं’ तिभिर्न—यत्रा-
क्षेपेषु धोलनया संचरन् स्वरां रक्कतीव धोलनावहु-
लमित्यर्थः, पदबद्धं—गयपदैर्निबद्धमिति, पदत्रयस्य कर्म-
धारयः, ‘समतालपङ्कज्वेम्’ ति—समशब्दः प्रत्येकं स-
म्बन्धितं तेन समास्ताला—हस्तनाला उपचारात् तद्वयं
यमित्यस्तसमतालं, तथा समाः प्रत्युल्लापः प्रतिलोपा वा—
मुरजकंशिकापालोद्यानां यो ध्वनिस्तल्लक्षणः नृत्यत्पादले-
पलक्षणो वा यस्मिन्स्तसमप्रत्युल्लापं समप्रतिलपं वेति,
तथा—‘सत्समगम्भीरं’ ति—सत्स्वराः ‘सीमरं’ ति—अ-
ल्लादिभिः समा यत्र तत् सत्स्वरागम्भीरं, ते चामी—‘अ-
क्षरसमं’ १ पयसमं २ तालसमं ३ लयसमं ४ गहगहसमं ५ शनी-
सितसमं ६ सञ्चारसमं ६ सञ्चारसमं ७ सञ्चारसमं ८” ति, इयं
च गाथा स्वरप्रकरणोपात्तं ‘तेतिसमं’ मित्यादिप्रतीत्याऽपि
इहाक्षरसमित्यादि व्याख्यायते, अनुयागह्वारटीकायामेव-
मेव दर्शनादिति, तत्र दीर्घं अक्षरं दीर्घः स्वरः क्रियते,
ह्रस्वे ह्रस्वः, ‘लुतं’ ‘लुतः’, सानुनासिकं सानुनासिकः तदक्षरस-
मं, तथा यद्युपयत्—नामिकादिकमन्यतरबन्धनं यद्धं यत्र
स्वरं अनुपाति यश्च तत्तत्रैव यत्र गीतं गीयते तत्पदसममि-
ति, यत्परस्पाहतहस्तनालस्वरानुवृत्तिं भवति तत्तालस-
मं, ऋक्षद्वयोद्यन्तरमयनाकुलिकाशकनाहतायास्तन्याः स्वर-
प्रकारा लयस्तमनुसरतो गातुर्भ्यर्थं तल्लयसमं, प्रथमतो
वंशतन्यादिभिः स्वरां गृहीतस्तत्समं गीयमानं प्रहस-
मं निःश्वसितोच्छ्वसितमानमन्यादिमतां यद्वयं तज्जि-
सितोच्छ्वसितसमं, तैरेवं वंशतन्यादिभिर्नृत्तल्लयस्वरस-
मं गीयते तत्सञ्चारसमं, गेयं च समं स्वरास्तद्वत्सञ्चारसमं य-

धः । यो मेये सूत्रबन्धः स एवमप्रगुण एव कार्य इत्याह-
 'निहोमे मिलोमो'—तत्र निर्होयम्—“अलियमुवधायजग-
 यं” इत्यादि द्वाभिशत्सुबोधोत्तरादिने । सार्वद्व अथेन युक्तं
 हेतुयुक्तम् अर्थगमककारणयुक्तम् ३ अलङ्कृतं—काव्याल-
 ङ्कारयुक्तम् ४ उपनीतम्—उपसंहारयुक्तं ५ सोपचागम्—अनि-
 घृता-विशुद्धा लज्जनीयाभिधाने सांप्राप्ते वा ६ मिते प-
 द्वादाक्षरैः नापरिमितमित्यर्थः ७ मधुरं त्रिधाशब्दा-
 योभिधानतो न मेये भवतीति शेषः । ‘तन्नि य
 वित्ताहं’ ति—यदुक्तं तद्व्याख्या ‘समं’ मिलोमो,
 तत्र—समं पादैर्लक्ष्यं, तत्र पादैश्चतुर्भिर्लक्ष्यैस्तु—
 शुक्लधुभिः अर्जसमं त्वेकतरसमं, विषमं तु सर्वत्र
 पादाक्षरापेक्षयर्थः, अन्य तु व्याचक्षते—समं—यत्र च-
 तुर्विप पादेषु समान्यक्षराणि, अर्जसमं यत्र प्रथमतृतीय-
 याद्वितीयचतुर्थयाश्च समत्वं, तथा सर्वत्र—सर्वपादेषु वि-
 षमं च—विषमाक्षरं—यद् यस्माद् वृत्तं भवति तन्मूर्त्तिं वृ-
 त्तप्रजातानि—पद्यप्रकाराः, अत एव चतुर्थं नापलभ्यत
 इति । ‘क्षेत्रि य भणिहस्त्रा’ ति—अस्य व्याख्या—‘स-
 क्तया’ सिलोमो, भणिनिः—भाषा आहिया—आख्या-
 ता स्वरमण्डल-पञ्चजाद्वलसमूह, शेषं कण्ठ्यम् । की-
 दृशी स्त्री कीदृशी गायतीति प्रश्नमाह—‘कम्पी’ गाढा—
 ‘केसि’ नि-कीदृशी ‘खरं’ नि—खत्स्थाने कर्त्तुं—प्र-
 सिद्धं चतुरे-द्वल विलम्ब-परिमन्धरं द्रुत-श्रीधमिति, वि-
 स्मरं पुण् ‘करिसि’ ति—गाथाधिकारिण, उत्तरमाह—
 ‘सामा’ गाढा कण्ठ्या, ‘पिल’ ति—कपिला,
 ‘नेति’ गाढा तन्त्रीसमं-वीणादिनन्त्रीशब्देन तुल्यं मि-
 लितं च, शेषं प्राग्वत्, नवरं पादो—वृत्तपादः, तन्त्री-
 सममित्यादिषु गेयं सम्बन्धनीयं तथा गेयस्य स्वरान-
 धोन्तरत्वादुक्तम् ‘संचारसमा सरा सज’ ति—अन्यथा
 सञ्चारसमामिति वाच्यं स्यात्, ‘नेति समा तालसमे’ त्यादि
 धोत. अर्थं च स्वरमण्डलसङ्ग्रहार्थः, ‘सज सरा’ सिलो-
 मो, तता तन्त्री तानां भवत्येते, तत्र पञ्चजाद्विः स्वरः प्र-
 त्येकं सप्तभिस्तानैर्गीयते इत्येवमेकानपञ्चाशतानां सप्तत-
 म्त्रिकायां वीणयां भवन्तीति, एवमेकतन्त्रीकायां त्रिनन्त्रीका-
 यां च कण्ठेनापि गीयमाना एकानपञ्चाशदेवेति । स्या ७
 डा ३ उ ० । उत्त ० । आ ० म ० । प्र ० । जी ० । तं ० । प्र ० ।
 जीवाजीवधिनस्वरस्वरूपफलाभिधायक शास्त्रं, नपुं ० । स ०
 ३१ सम ० ।

स्मर-पुं ० । “पद्य-प्रम-प्र-स-होमः” ॥ ८ । ७४ ॥ इति
 काचित्कत्वाद् न । स्मरः । सरः । प्रा० । “अधो म-न-याम्”
 ॥ ८ । ७५ ॥ इति मलोपः । प्रा० । कन्ध्वे, अष्ट ० २२ अष्ट ० ।
 सु-धा ० । गती, “श्रुवर्णस्यारः” ॥ ८ । ७६ ॥ इति सूधा-
 तोः श्रुवर्णस्यारः । सरह । प्रा० ४ पाद ।
 स्मृ-धा ० । आध्यान, “स्मरः स्मरः स्मरः” ॥ ८ । ७७ ॥
 इत्यस्य पक्षः । सरह । स्मरसि । प्रा० ४ पाद ।

सरम-पुं ० स्त्री ० । शरद्व-स्त्री ० । “शरदादेरत्” ॥ ८ । ११ ॥ इति
 अन्त्यस्य जनस्य अत् । प्रा० । “प्रावृद्ध-शरत्तरणयः पुंसि”
 ॥ ८ । ११ । ३१ ॥ इति वा ० सुत्वम् । आश्विनकार्तिकमासात्मके
 ऋतौ, प्रा० १ पाद ।

सरउ-सरयु-स्त्री ० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणस्यां भारते
 वर्षे गङ्गासङ्गतायां महानद्याम् । स्था ० १० डा ० ३ उ ० ।
 या अयोध्यायाः सन्निधौ बहति । स्था ० ५ डा ० ३ उ ० ।

सरक्ख-सरजस्क-त्रि ० । सत्तार, पुं ३ उ ० । रजसोपगुणित-
 त, उत्त ० १७ अ ० । समस्मनि, आध ० ।

सरक्ख-त्रि ० । रक्ता-भस्म, सह रक्तया वर्तते इति सरक्खम् ।
 समस्मनि, पिं ० । आ ० म ० ।

सरक्खधूलि-सरक्खधूलि-स्त्री ० । सह रजसा श्लक्ष्णधूलिकपेण
 वर्तते इति सरजस्का, ता चास्ती धूलिश्चेति । रजःसहितधूलौ,
 सरक्खामोस-सरजस्कामरी-पुं ० । सह पृथिव्यादिरजसा पु-
 ष्क यद्रन्तु तस्य आमरीः-तत्संस्पर्शः । रजोयुक्त्वस्तुस्पर्शः,
 आव ० ४ अ ० ।

सरग-शरक-पुं ० । अग्निनिर्मन्थनदारुणि, हा ० १ ध्रु ० १६ अ ० ।

शरिकाभिः कृते शर्पादी, आचा ० २ ध्रु ० १ अ ० ११ उ ० ।

सरगय-स्वरगत-न ० । गीतमूलभूतानां षड्जश्रुपमादिस्वरा-
 णां ज्ञानं, जं ० २ वल ० । हा ० । स ० ।

सरघ-सरघ-पुं ० । मधुमत्तिकायाम्, सूत्र ० २ ध्रु ० ३ अ ० ।

सरट्टाण-स्वरस्थान-न ० । नाभिसमुत्पन्नस्वरोऽधिकारी आ-
 भोगेन अनाभोगेन वा यं प्रदेशं प्राप्य विशेषमासादर्थान् तत्
 स्वरस्थोपाकारकमिति स्वरस्थानम् । स्वराणां विशेषोपादकं
 स्थानं, स्था ० ८ डा ० ३ उ ० । अनु ० । “नासाप पंचमं न्या,
 त्रैतोद्वेण य धेवयं । मुञ्जाण्ण य णसायं, सरट्टाणा विद्या-
 हाया” (इतीयं ‘सर’ शब्दोऽस्मिन्नैव भागे व्याख्याता ।)

सरड-शरट-पुं ० । कृकलाशे, आच ० । प्र ० । आ ० क ० ।

प्रश्न ० । ‘सरडकयमालियाप’ शरटैः कृकलाशैः कृता माला
 कण् मुण्ड वलास वा येन तत्तथा । उपा ० २ अ ० ।

सरडुअ-सरडुक-न ० । अयडास्थिकफले, आचा ० २ ध्रु ० १
 चू ० १ अ ० ८ उ ० । पुं ० ।

सरडुफल-सरडुफल-न ० । अयडास्थिकफले, ध ० २ अधि ० ।

आचा ० । नि ० । चू ० ।

सरण-शरण-न ० । आश्रये, उत्त ० १ अ ० । रागादिपरिभूताभि-

तसत्त्ववात्सल्ये, आचा ० २ ध्रु ० १ चू ० ३ अ ० ३ उ ० । तं ० ।

प्रश्न ० । नागादिपदवोपानां रक्षास्थाने, प्राण, भ ० १
 श ० १ उ ० । कण्ठ ० । प्रश्न ० । सूत्र ० । संसारकाम्नारगतानां-

मनिप्रबलरागादिपीडितानां समाध्यासनस्थानकले तत्त्व-

चिन्तारूपेऽप्यवसानं, रा ० । आचा ० । “जन्मजरामरणमये-

रभिभूते व्याधिष्वदनापले । जिनवरवचनादन्य-नास्ति शर-

णं कश्चिज्ज्ञे ॥ १ ॥” स्था ० ४ डा ० १ उ ० । जी ० । तुणमयवास-

रिकादी, अनु ० । भ ० । प्रश्न ० । मुंढ, आचा ० १ ध्रु ० ५ अ ० ५
 उ ० । सूत्र ० ।

सरण-न ० । गमनं, उत्त ० १६ अ ० । आचा ० ।

स्मरण-न ० । पूर्वोपलब्धार्थानुस्मृतौ, हा ० १६ अष्ट ० ।

सूत्र ० । मनसि धारणे, पञ्चा ० १ विव ० । हा ० ।

सरणय-शरणद-पुं ० । शरणं प्राणमन्त्रानोपद्रवोपद्रुतानां

नद्रक्षा-न ० । न तच्च परमार्थतो निर्वोणं तद्द्वार्ताति शरण्यः ।

तीर्थहृति, स० १ सम० । रा० । भ० । जी० । घ० । शरत्-
देव्यः । इह शरणं भयार्त्तत्राणं तच्च संसारकामनागमना-
मतिप्रबलरागादिपीडितानां दुःखपरंपरासंक्रान्तिशोभनः
समाश्रयासनस्थानकल्पं तत्त्वचिन्तारूपमध्यवसानम्, विवि-
दिषत्यर्थे, अस्मिन् सति तत्त्वमात्राः शुभ्रपाश्र्वत्-
प्रहणधारणाविज्ञानहापाहृतत्वाभिनिवेशः प्रज्ञागुणा भ-
वन्ति, तत्त्वचिन्तामन्तरेण तेषामभावात् । संभव-
न्ति तामन्तराणां तदाभावाः न पुनः । स्वार्थसाध-
कत्वेन भावसाराः । तत्त्वचिन्तारूपं च शरणं भगवद्भ्य एव
भवतीति शरणं ददतीति शरणदाः । घ० २ अधि० ।

सरणिज्ज-स्मरणीय-त्रि० । बुद्धोपप्रवधिप्रवधानादिकृते तद्-
गुणानुचिन्तनादिनोपबृंहणीयं, सधा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।
आ० म० ।

सरणी-सरणी-स्त्री० । मार्गे, “ पंथो मग्गो सरणी ” पाई०
मा० ५२ गाथा ।

सरण्य-शरण्य-त्रि० । शरणे साधुः शरण्यः । शरण्यवातरि,
घ० ३ अधि० ।

सरतल-सरस्तल-न० । पानीयन भूतं तडागं सरस्तस्य त-
लम्-उपरितनोभागः सरस्तलम् । जी० ३ प्रति० ४ अ-
धि० । उपरिभागावच्छिन्नं सरस्मि, भ० ६ श० ७ उ० ।
‘ पुक्खरेइ वा सरतलेइ वा करतलेइ वति ’ वृत्तवर्णकः ।
अत्र व्याख्यातनो विशेषप्रतिपत्तिरिति निर्वाते जलपूर्णं
सरो प्राह्मण्यथा वातोद्भूयमानो वा जलत्वेन विवाहितः
समभायो न स्यादित्यर्थः । ज० १ वक्त० । रा० ।

सरद-पु० । शरद-स्त्री० । प्राकृते पुंस्त्वम् । कार्तिकमार्गशी-
र्ष्याः, भ० ७ श० ३ उ० । अनु० । ज्ञा० । आश्विनकार्तिक-
मासात्मके ऋतां, वाक्० । प्रावृ० । १ । ३१ । प्रा० १ पाद ।

सरदहतलायने-सखया-सरोहदतडागशोषणता-स्त्री० । सर-
सः-स्वयं सभूतजलाशयविशेषस्य हृदस्य-नद्यादिषु नि-
म्नतरप्रदेशलक्षणस्य तडागस्य-वृत्तिमजलाशयविशेषस्य
परिशोषणं यस्तथा तदेव प्राकृतत्वात् स्वाधिकृताप्रत्यये
सरोहदतडागपरिशोषणता । आ० । उपा० । भ० । गोधू-
मादिवापनार्थं सरआदिशोषणरूपं करणं उपभोगपरिभो-
गवतातिचारलक्षणं कर्मोदाने, आच० ६ अ० । घ० । सरसः
शोषः सरःशोषः धान्यादिवपनार्थं सागृहीकर्षणं, सरोप्रहणं
जलाशयान्तराणामुपलक्षणं तेन सिन्धुहृदतडागादिपरि-
ग्रहः । यतः सरःशोषः सरःसिन्धुहृदशरम्भुप्लवस्तत्र
अस्मान् सरः, स्नातं तु तडागमित्यनयोभेदः । इह हि जलस्य
तद्गतानां प्रसानां तत्प्लावितानां च वरणां जीवनिकायानां
बन्ध इति दोषः । घ० २ अधि० । पञ्चा० । घ० २८ ।

सरपति-सरपङ्क्ति-स्त्री० । एकपङ्क्त्या व्यवस्थितेषु बहुषु
सरःसु, रा० । आचा० । भ० । प्रज्ञा० । सरसां पञ्चनी, न० ।
यत्रैकस्मात् सरसोऽप्यस्मिन् अन्यस्मादन्यत्र संचारकपा-
टकोदके संचरति सा सरपङ्क्तिः । प्रा० ५ संव० द्वार ।
नि० चू० । जी० । ज० । अनु० । स्था० । आ० ।

सरपष्ठी-शरण्य-स्त्री० । मुञ्ज, स्था० ५ टा० ३ उ० ।

सरपाय-शरण्य-पुं० । शरा-इषवः पात्यन्ते-क्षिप्यन्ते येन

इति शरपातः । धनुषि, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

सरपाहुड-सरप्राभृत-न० । पृथगेने स्वराधिकारप्रतिपादके-
ऽधिकारविशेषे, स्था० ७ टा० ३ उ० ।

सरप्पमाण-सरःप्रमाण-न० । सर पयोःकललणं प्रमाणं महा-
कल्पादमीनं सरःप्रमाणम् । गोशालकमतप्रसिद्धं कालमान-
भेदः, म० १५ श० । (‘ गोसालग ’ शब्दं तृतीयभागे १०२३
पृष्ठं वक्तव्यतोक्ता ।)

सरभ-शरभ-पुं० । परासरेति पर्याये अष्टापदे महाकायाट-
व्यपशुविशेषः, यो हस्तिनमपि पृष्ठं समारोपयति । प्रज्ञ० १
आध० द्वार । रा० । ज० । प्रज्ञ० । कल्प० । भ० । ज्ञा० । व्य० ।
सरभस-सरभस-त्रि० । सहर्षे, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

सरमंडल-स्वरमण्डल-न० । षड्जादिस्वरसमूहः, अनु० ।
स्था० । (‘ सर ’ शब्दोऽस्मिन्नेव भागेऽस्य स्वरूपं गतम् ।)

सरमह-सरोमह-पुं० । विशिष्टे काले सरसः पूजयाम्, आचा०
२ ध्रु० १ चू० १ अ० ३ उ० ।

सरमाण-स्मरत्-त्रि० । अयमीदृश इति जानाने, व्य० ४ उ० ।
आचा० ।

सरय-सरक-पुं० । शुद्धधानकीसिद्धे मये, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।
शरक-पुं० । निमग्ननाष्ठ, नि० १ ध्रु० ३ वर्ग ३ अ० ।

शरद-स्त्री० । कार्तिकमार्गशीर्ष्याः, ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ० ।
उप्य० । भ० । स्था० । सू० प्र० । सत्यरयणीकरसो-
मवयणां कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सररुह-सरोरुह-न० । “ आनोऽद् वाऽप्यन्यप्रकोष्ठानोद्यशि-
रोविद्वानामनोहरसरोरुहे क्लेशवः ॥ ८१ ॥ १५५ ॥ ” इति आनोऽस्त्वे
वा । सररुहे सरोरुहे । कमले, प्रा० १ पाद ।

सरल-सरल-त्रि० । देवदारुवृत्ते, ज० २ वक्त० । आचा० ।
प्रज्ञा० । भ० । अवके, आ० क० १ अ० । “ सरलास्तत्र द्वि-
घन्तं, कुञ्जास्तित्थन्ति पादपाः । ” घ० २० २ अधि० ।

सरलक्वण-स्वरलक्षण-न० । यथास्वरफले प्रति प्रापणादय-
मिच्चारिणि स्वरस्वरूपे, स्था० ६ टा० ३ उ० । (तानि च सप्त
‘ सर ’ शब्दोऽस्मिन्नेव भागे दर्शितानि ।)

सरवल-शरवन्-न० । स्वनःमक्यानि शरप्रधानं सखिवेशे, यत्र
गोवहुलस्य प्राह्मण्यं गोशालायां गोशालकां जन्म लेभे ।
भ० १५ श० । संथा० । आ० म० । आ० चू० । स्था० ।

सरवत्-शरपत्र-न० । बृहद्विषिकायाम्, आचा० १ ध्रु० १
अ० ५ उ० ।

सरवर-सरोवर-न० । महति सरस्मि, “ सरिहिं न सरवरोहिं न
त्रि उज्जाणवरोहिं, ” प्रा० दुं० ४ पाद ।

सरविजय-स्वरविजय-पुं० । स्वरः पादकीशिवादीकृतकूपस्त-
स्य विजयस्तत्सम्बन्धां शुभाशुभनिरूपणं श्यामः । स्वरवि-
द्यायाम्, यथा- “ गतिस्तारास्वरो वामः, पादक्याः शुभदः
स्मृतः । विपरीतः प्रवेश तु, स पयोर्भीष्टदायकः ॥ १ ॥ ” इत्यादि,
तथा “ दुर्गास्वरत्रये श्याम्, ज्ञानव्यं शाकुनेन नैपुण्यात् । खलि-
विलशब्दः सकलः, सुमध्यमे वर्चलो विफलः ॥ १ ॥ ” इत्यादि ।
‘ सरस्स विजयं जो विज्याहिं न जीवहस भिक्खु । ’ उत्त० १५
अ० । आच० ।

सरस्व-शरस्व-त्रि० । शरस्वये, द्वा० २७ द्वा० उत्त० । अ० ।
सरस-सरस-त्रि० । रुधिरादिषुक्ते, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।
रा० । रसोपेते, स० । रक्त्वन्वन्विषये, द्वा० १ ध्रु० १ अ० ।
"सरसचक्षुषाणुलितगते," सरसं सुरभिणा च मोशी-
षेचन्वितं च अनुलितं गात्रं यस्य स तथा । कल्प० १
आधि० ३ क्षण । सद्यस्के, कल्प० १ आधि० १ क्षण । आश्र० ।
'सरसकहिरमांशालितयत्ते' सरसाभ्यां रुधिरमांसाभ्याम-
बलितं गात्रं यस्य स तथा । उत्त० २० अ० ।

सरसंनित-शरसञ्चित-त्रि० । शरजालसंनिते, शरशताकुले,
सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

सरसपारिजायग-सरसपारिजातक-न० । अस्तानसुरदुमवि-
शेषकुसुम, अन्न० १ ध्रु० ३ वर्ग ८ अ० ।

सरसय-शरशत-त्रि० । शराणां शते प्रत्येकं येषु ते शरःश-
तानि । प्रत्येकं शराणां शतेन परिपूर्णं, रा० । 'सरसयव-
चीसतोत्तरपरिर्मंडया' शराणां शते प्रत्येकं येषु तानि
शरशतानि तानि च तानि द्वात्रिंशत्तारणाणि च वाणाभ्याः
शरशतद्वात्रिंशत्तारणानि तैर्मंडयताः शरशतद्वात्रिंशत्तो-
रणामंडयताः । जी० ३ प्रति० ४ आधि० ३ अ० ।

सरसर-सरसर-पुं० । सर्पगतेरनुकरणे, भ० १५ श० ।
द्वा० । लौकिकानुकरणभाषायाम्, उपा० २ अ० ।

सरसरपति-सरःसरःपट्ट-स्त्री० । परस्परं संलग्नं बहुषु
सरस्सु, आचा० २ ध्रु० १ चू० ३ अ० ३ उ० । येषु सरस्सु
पट्टक्या व्यवस्थितेषु एकस्मात् सरसोऽन्यस्मिन् तस्मा-
दन्यत्र च संचारकपाटकनादकं सञ्चरति । ज० १ वत्त० जी०
नि० चू० । प्रज्ञा० । अनु० । भ० ।

सरसी-सरसी-स्त्री० । महति सरसि, अ० । महान्ति सरां-
नि सरतीत्युच्यते । अ० । पि० । "पुष्करिणी दीहिया
सरसी" पा० १ ना० १३० गाथा ।

सरस्सई-सरस्वती-स्त्री० । भद्रनन्दीकुमारमातरि, ऋषभपुर-
नगरराजस्य धनधाहस्य भार्यायाम्, विपा० २ ध्रु० २ अ० ।
भारत्याम्, का० । भगिनी, उपा० २ अ० । दश० । "यस्याः
संस्मृतिमात्राद्, भवन्ति मतयः सुदृष्टपरमार्थाः । वाचश्च
वाचधिकलाः, सा जयतु सरस्वती देवी ॥१॥" बा० १ विष० ।
स्था० ४ टा० १ उ० । अ० । "सर्वसुयसमूहमती, यामकरं
गहिरपात्थया देवी । जक्खकुडुंडीसहिया, देतु अविरघं
मम नाथं ।" पं० भा० ५ कल्प । गीतरत्नोद्भिगन्धर्व-
न्द्रस्याप्रमहिस्याम्, "नमः श्रीवर्जमानाय, श्रीपाश्वे-
प्रभवे नमः । नमः श्रीमत्सरस्वत्यै, सहायभ्यां नमो नमः" ।
॥१॥ द्वा० १ ध्रु० ४ वर्ग १ अ० । स्वनामख्याते नदीभेद, ती०
२५ कल्प ।

सरस्सईकठाभरण-सरस्वतीकठाभरण-न० । विंशतिव्याक-
रणेष्वन्यतमं व्याकरणं, कल्प० १ आधि० १ क्षण । इन्द्रभूतिस-
हगते विदुषि, पुं० । कल्प० १ आधि० ६ क्षण ।

सरस्सईलक्ष्मण-सरस्वतीलक्ष्मणसाद-पुं० । इन्द्रभूतिस-
हगते परिहृते, कल्प० १ आधि० ६ क्षण ।

सरसोत्-सरःशोष-पुं० । जलाभयशोषणे, ध० २ आधि० ।
('सरदहतलावसोऽसृणया' शब्दे इदं व्याख्यातम् ।)

सरहस्स-सरहस्य-नि० । रहस्ययुक्ते, 'सरहस्साणं' व्याणं'
कल्प० १ आधि० १ क्षण ।

सरहा-सरघा-स्त्री० । मधुमलिकायाम्, "अलपमभमं पलसी,
कूरं सरघां नटीञ्च पद्मद्रान् ।" इति । स्था० ६ टा० ३ उ० ।
सरहि-शरधि-पुं० । तृणीर, द्वा० १ ध्रु० १८ अ० ।

सराग-सराग-पुं० । सह रांगेणाभिष्कलक्षणेन यः स सारागः ।
स्था० ८ टा० ३ उ० । अनुपशान्तकीर्णमोह, स्था० १० अ०
३ उ० । मायालोभलक्षणेन रांगेण सहिते, भ० १७ श० २
उ० । अपरिपाकप्राप्तये, ध० २ आधि० । सूत्र० ।

सरागस्थ-सरागस्थ-पुं० । सह रांगस्य वर्तते इति सरागः-
स्वभावस्तास्मिन् तिष्ठतीति तत्तथा । स्वभावस्थ, सूत्र० १
ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

सरागदंशणाऽऽरिय-सरागदर्शनार्थ-पुं० । सह रांगेणाभिष्-
कलक्षणेन यः स सरागः, स एव संयमः सरागस्य वा
साधोः संयमो यः स तथा कर्मधारयः । स्था० ६ टा० ३ उ० ।
सरागदर्शनिनि, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

सरागसंजम-सरागसंयम-पुं० । सकपायचारित्रे, स्था० ४
टा० ४ उ० (सरागसंयमं द्विविधमिति 'चरित्तधम्म' शब्दे
तृतीयभागे १४६ पृष्ठ गतम् ।)

सरागसंमहंसल-सरागसंमहंशनि-सरागस्य अनुपशान्त-
कीर्णमोहस्य यस्संमहंशनि तत्प्राथम्यजनं तत्तथा । अथक्
सरागं च तत्संमहंशनि चेति विग्रहः । सरागं संमहंशनि-
मस्येति चेति । संमहंशनिभेद, स्था० १० टा० ३ उ० ।
('संमहंसल' शब्देऽस्मिन् भागे दशविधत्वमस्य गतम् ।)

सराव-शराव-पुं० । मल्लं, वृ० ३ उ० । आच० ।

सरासण-शरासन-पुं० । न० । शरा अस्थ्यन्ते क्षिप्यन्ते अ-
स्मिन्निति शरासनः । इपुधौ, जी० ४ प्रति० १ उ० । धनुषि,
रा० । अ० । ज० "कायंडं गेडीवं धम्मं धण्डं सरासणं
चावं ।" पा० १ ना० ३७ गाथा ।

सरासणपट्टिया-शरासनपट्टिका-स्त्री० । धनुर्ग्रथौ, ब्राह्मण-
कायां च । विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

सरिआ-सरित्-स्त्री० । नद्याम्, 'स्त्रीयामात्रिभुक्तः' ॥८॥१।
१५ ॥ इति अन्त आत्वम् । प्रा० । नद्याम्, 'सरिआ तरंगि-
णी शिखया शई' पा० १ ना० २८ गाथा ।

सरिउं-स्मृत्वा-अव्य० । अनुचित्यत्यर्थे, पञ्चा० ५ विष० ।
ज० । नि० चू० ।

सरिकृष-सट्कृष-पुं० । समानस्थितकल्पस्थापनाकल्पादि-
विावधकल्पकसंज्ञि, वृ० ६ उ० ।

आहारउवहिसेजा, उगमउत्पादशेषस्या मुद्धा ।

जो परिगिहति शिययं, उत्तरगुणकृषिओ सु खलु ३३६

यः आहानेपधिशया उद्गमोप्यादनेचनाशुद्धा-नियते नि-
श्चिते परिशुद्धानि स कलु उत्तरशुण्णकल्पिको मन्तव्यः ।

एतेषु सदृशकल्पेनह किं कर्तव्यमित्याह—

सरिकल्पे सरिच्छंदे, तुल्लचरिते विमिदुतरए वा ।

साहुहिं संघेयं कुजा, खाणीहिं चरितमुतेहिं । ३६७।

सदृशकल्पः—स्थितकल्पः स्थापनाकल्पादिविधिवः, कल्प-
कर्ता सदृशकल्पः—समानसामाचारिकः तुल्यचारित्रः समा-
नसामाधिकारिदम्यमः, विशिष्टनरा वा-नीजतरशुभाध्यय-
सार्याविशेषाणांशुष्टनरेषु संघमस्थानकगण्डकेषु वर्तमाना ईद-
शा ये ज्ञानिनश्चारित्रशुताश्च तैः संस्तव्ये—सूत्रपरिचयमेकत्र
संघामादिकं कुर्यात् ।

सरिकल्पे सरिच्छंदे, तुल्लचरिते विमिदुतरए वा ।

आदिज भत्तपाणं, मतेण लाभेण वा तुज्जे । ३६८॥

यः सदृशकल्पः सदृशकल्पस्तुल्यचारित्रां विशिष्टनरो वा ते-
नैवावधेन साधुना आनीने भक्त्यानाम् आदर्शिन । स्वकीयेन
वा आत्मायलाभेन तुष्येत हीनतरस्तकं न शृङ्गीयात् । तदेव-
मुक्ता क्षेत्रोपस्थापनीयकल्पस्तथितः । ३६९ उ० ।

सरिच्छ—सदृश—त्रि० । “दशः क्तिप्-टकसकः” ॥ ८१। १४२॥

इति दशधातोः श्रवणस्य रितादेशः । प्रा० । “छोऽध्यादौ”

॥ ८२। १७॥ इति लस्य छ्वम्, प्रा० । “अतः सम्यज्या-

दौ वा” ॥ ८३। ४४॥ इति आर्द्रकारस्य दीर्घो वा । सारिच्छो ।

स्रिच्छो । समानं, प्रा० । “सरिसो समो स्रिच्छो”

पा० ना० ७४ गाथा ।

सरिच्छंद—सदृशकल्प—पुं० । समानसामाचारिके, ३७० उ० ।

सरित्तय—सदृशत्व—त्रि० । सदृशी—सदृशवर्णा लघ्व यथान्तं

तथा । रा० । सदृशच्छविषु, भ० ११ श० ११ उ० । सद-

शुविषु, अन्त० १ भु० ३ वर्ग ८ अ० ।

सरिता—स्मर्तु—त्रि० । चिन्तयितरि, “नो पुढयरयं पुढिन्द-

कीलियं सरिता भवइ” । ३७० उ० ।

सरिरूप—सदृशरूप—त्रि० । “दशः क्तिप्” ति श्रुत इत्यम् ।

समानरूपे, प्रा० १ पाद ।

सरित्तय—सदृशवर्ण—त्रि० । “दशः क्तिप्-टकसकः” ॥ ८२। १।

१४२॥ इति दशधातोः श्रुते रितादेशः । समानवर्णे, प्रा० ।

सरित्तय—सदृशवर्ण—त्रि० । सदृश-समानं यथा यथा त त-

था । रा० । सवयस्कं, अन्त० १ भु० ३ वर्ग १ अ० ।

सरिस—सदृश—त्रि० । समानं, सूत्र २ भु० ४ अ० । विशेष०

भ० । पञ्चा० । नि० सू० । औ० । समानाकारे, रा० । तु-

ल्ये, उत्त० १ अ० । अनु० । वृत्तिहेतुसामान्यरूपं, स्था० २

डा० २ उ० । जं० । “सरिसभेदमन्तावगणणे” सदृशी भ-

ण्डमात्रा प्रहरणा शोकादिकया उपकरणं च कट्टादिकं

यस्य स तथा । भ० ७ श० ६ उ० । “सरिसो समो” पा०

ना० ७४ गाथा० ।

सरित्तय—सदृशक—पुं० । समानं, भ० ७ श० ८ उ० । अन्त० ।

सरिसव—सरीसृप—पुं० । उःपरिसपमुजपरिसपभेदाद् द्विवि-
धे पञ्चद्विपतिरिच्छ, स० ३४ सम० ।

सर्षप—पुं० । सिद्धार्थकं, भ० ६ श० ७ उ० । स्था० । ज्ञा० ।
प्रज्ञा० । नि० । प्रव० ।

सरिसवमात्रचलण—सदृशोपमानचरण—त्रि० । सदृशं युक्त-
मुपमानं यथास्तौ सदृशोपमानौ । एवंविधौ चरौ यस्य स
तथा । तुल्यापमानपदं, कल्प० १ आधि० २ लण ।

सरिसवय—सर्षपक—पुं० । सिद्धार्थकं, ज्ञा० ।

सरिसवया खं भंते ! किं भक्सेयव्वा, अभक्सेयव्वा ॥
गोयमा ! भक्सेयव्वा वि अभक्सेयव्वा वि ।

एकत्र सदृशवयसः—समानवयसः अन्यत्र—सर्षपाः—सि-
द्धार्थकाः । ज्ञा० १ भु० ४ अ० । शुकशब्दे, अनु० ।

सरिमिया—सदृशो—स्त्री० । समानायाम्, भ० ११ श० ११ उ० ।

सरिसु—देशो—पुं० । वृत्ताविशेषः, कल्प० १ आधि० ३ लण

सरिहा—सरिका—स्त्री० । मुक्तावल्याम्, प्रश्न० ४ आध० द्वार ।

शरिका—स्त्री० । लघुशरणे, शरणप्राप्तं च । आचा० २ भु०

१ सू० १ अ० ११ उ० ।

सरिर—शरीर—न० । शायंते प्रतिक्षणं विशराकभावं विभर्त्तानि

शरीरम् । प्रज्ञा० २१ पद । “वृष्टपूषभामज्जिकुटिपाटकाड-

शाण्डिसिप इरः” इति ईरप्रत्ययः । आ० म० १ अ० । देह,

आ० म० १ अ० । काय, आ० सू० ४ अ० । शरीरपर्यायाः—

शरीरं वपुः कायो देहः कलवर्गप्रत्यादयः । विशेष० । बा-

न्दिस्तनुः शरीरं मत्स्यनधोऽन्तम् । आ० म० १ अ० । प्रश्न० ।

कर्म० । पं० सं० । प्रज्ञा० । आच० ।

विषयस्त्वी—

(१) केषां कति शरीराणि ।

(२) आहारिकादृशरीराणां नैरायकादिषु संभवत—
स्त्विन्नम् ।

(३) औदारिकशरीरमधिकृत्य वज्र—मुक्तशरीरनिरु-
पणम् ।

(४) वैकुण्ठिकशरीरनिरुपणपुच्छा ।

(५) कति आहारकशरीराणि ।

(६) तैजसशरीरविषयं सूत्रम् ।

(७) नैरायकादिविशेषणविशेषितानि शरीराणि ।

(८) असुरकुमाराणां पृथिवीकायिकानां च शरीराणि ।

(९) संप्रदृगाया ।

(१०) शरीरमूलभेदानां विधिद्वारेण प्रतिपादनम् ।

(११) जीवस्पृष्टानि वैक्रियादिशरीराणि ।

(१२) कतिमहालयानि पृथ्वीशरीराणि ।

(१३) औदारिकशरीरस्य जीवजातिभेदतः, अवस्थाभेद-
तश्च भेदानिरूपणम् ।

(१४) एकस्मिन्नादीनां क्रमेण वैक्रियशरीरनिरुपणम् ।

(१५) वैकुण्ठिकादिशरीराणां संस्थानप्रतिपादनम् ।

(१६) आहारकशरीरस्य पृच्छादिः ।

(१७) तजसशरीरपृच्छादिः ।

(१८) औदारिकशरीरस्य पुद्गलवयनम् ।

(१९) द्रव्यप्रदेशाभ्येरूपवहुत्वम् ।

(२०) नैरायकादीनां शरीरोत्पत्तिः ।

- (२१) शरीराधिकारात् दण्डकेन शरीरोत्पत्तिरूपणम् ।
- (२२) लोकत्रयं शरीरिशरीराणां सर्वत आश्रयस्वरूपः ।
- (२३) शरीरबन्धनप्रकारः ।
- (२४) शरीरनिर्माणस्वरूपं तत्र नाड्यादिसंख्या वेदानु-
भवप्रकारश्च ।
- (२५) शरीरस्यासुन्दरत्वम् ।
- (२६) विशिष्टतः शरीराशुभत्वम् ।
- (२७) शरीराणां वर्णादि ।
- (२८) आत्मा शरीरं स्पृष्टुं निर्याति ।

(१) केषां कति शरीराणि—

कति खं भंते ! सरीरा पण्णा ? , गोयमा ! पंच सरीरा
पण्णा, तं जहा—ओरालिण वेउच्चिण आहारण तेयण क-
म्मण । (छ०—१७६ ×)

‘कइ मे भंते ! सरीरा पण्णा,’ इत्यादि उत्पत्तिसमयादार-
भ्य प्रतिक्षणं शीर्षेण इति शरीराणि तानि भदन्त !
कति—क्रियत्वंस्थाकारिण, गुमिति चाक्यालङ्कारे, प्रवृत्तानि,
अगवनाह—पञ्च शरीराणि प्रवृत्तानि तान्येव नामत आह—
‘ओरालिण’ इत्यादि, अमीषां शब्दार्थमात्रमग्रे वक्ष्या-
मस्तथाऽपि स्थानाशुभ्यार्थं किञ्चिदुच्यते—उद्गरे प्रधानं
प्राधान्यं चास्य तीर्थेकगणधरशरीराण्येषां, ततोऽप्यस्या-
नुत्तरसुरशरीरस्याप्यनन्तगुणहीनत्वात् । अथवा—ओरालं
नाम विलसत्, विलसत्वा चास्यावस्थितमवभावस्य सा-
तिरेकधाजनसहस्रमानत्वात्, वैक्रियं क्षेतावदवस्थितप्रमाणं
न लभ्यत, उच्यतेऽप्यवस्थितप्रमाणस्य पञ्चधनुःशतप्र-
माणत्वात्, तच्च तावत्प्रमाणं सप्तम्यां नाप्यत्र, यत्तत्रयै-
क्रियं योजनलक्षप्रमाणं न तदवस्थितमाभववर्तिषाभावात्,
तना न तदपत्ता, आह च स्मृतिगुण—“ओरालं नाम वि-
त्थगलं विमालं ति जं भणियं हाइ, कइ ? । साहरेगजोदण-
सहस्रमयद्विगुणप्रमाणमोरालियं अन्नमहद्वमत्तं नत्थि ति,
विउच्चियं हाइ, तं तु अण्यद्विगुणप्रमाणं ; अवाट्टियं पुण
पंचधनुसयाइ अहे सत्तमाए, इमं पुण अवाट्टियप्रमाणं
साहरेगं जेयणसहस्रम् ” वनस्पतीनामिति । अथवा—उरले-
विरलप्रदेशं न तु घनं स्वल्पप्रदेशोपचितत्वात् वृहत्त्वाद् भे-
दवत्त्वं । यद्विद्या ओरालं—समयपरिभाषया मांसास्थिस्ता-
व्याद्यवयवैः सर्वत्र स्वाधिकं इकप्रत्ययः । इहादारमव औ-
दारिकं पृष्ठाद्विद्वत्वादिप्रकरणनिष्पत्तिः । प्राकृतत्वात्—‘ओरा-
लिय’ मिति । उक्तं च—

“तत्थोदारमुरालं, उरलं ओरालमेव विक्षेयं ।
ओरालियं ति पदम्, पट्टच्च तित्थसरसरीरं ॥ १ ॥
मण्डय तहोरागलं, वित्थरचनं वणुससं पण्य ।
पण्णैरं नत्थि अण्णं, पट्टमिणं विमालं ति ॥ २ ॥
उरलं थवपणसा—वत्थियं ति महल्लगं जहा भियइं ।
मंसाट्टिण्णहवयं, ओरालं समयपरिमासा ॥ ३ ॥ ”

तथा विविधा विशिष्टा वा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्रे-
यम् । उक्तं च—“विविहा विंसट्टगा वा, किरिया तीए उ जं
मव तमिह । वउच्चियं तयं पुण, नारगव्वाण पण्णैए ॥ १ ॥ ”
अथवा—वैकुण्ठिकमिति शब्दसंस्कारः, तत्र विकुर्वं इति सिद्धा

स्तप्रसिद्धोऽयं धातुः विकुर्वणं विकुर्वः । विविधा क्रिया इत्य-
र्थः । नेन निवृत्तं वैकुण्ठिकम् २, तथा चतुर्दशपूर्वविधा कार्या-
त्पत्तौ योगबलेनाद्वितं इत्याहारकम् ३, तजसां विकारस्ते-
जसम् ४, कर्मणो ज्ञानं कर्मजमिति ५ । नवौदारिकादीनां
शरीराणामित्यनुपपत्त्यास्ये किञ्चिदस्ति प्रयोजनमुन यथाकथ-
ञ्चित्त्व प्रवृत्त इति ? , उच्यते—अस्तीति ह्यमः । किं तदिति
चेत् ? , उच्यते—परस्परप्रदेशसौहार्दं परस्परं वर्गणसु प्र-
देशादुच्यं च, तथा हि—औदारिकाद् वैक्रियस्य प्रदेशसौ-
हार्दं, वैक्रियादप्याहारकस्य, आहारकादपि तेजसस्य, ते-
जसादापि कर्मणस्य, तथा—औदारिकाद् वैक्रियस्य वर्णणा-
सु प्रदेशाद्वाहस्य, वैक्रियादाहारकस्याहारकादपि तेजसस्य,
तेजसादापि कर्मणस्येति ।

(२) एतान्येव शरीराणि नैरयिकादिषु
सम्भवताश्चिन्तयति—

नेरइयाणं भंते ! कति सरीरया पण्णा ? , गोयमा !
तओ सरीरया पण्णा, तं जहा—वेउच्चिण तेयण कम्मण ;
एवं असुरकुमाराण विं जाव थणियकुमाराणं । पुडवि-
काइयाणं भंते ! कति सरीरया पण्णा ? , गोयमा ! त-
ओ सरीरया पण्णा, तं जहा—ओरालिण तेयण कम्मण,
एवं वाउकाइयवजं जाव चउरिदियाणं । वाउकाइयाणं
भंते ! कति सरीरया पण्णा ? , गोयमा ! चत्तारि सरी-
रया पण्णा ? , तं जहा—ओरालिण वेउच्चित्ते तेयण क-
म्मण । एवं पंचिदियतिरिक्खजोणियाण वि । मणुस्साणं
भंते ! कति सरीरया पण्णा ? , गोयमा ! पंच सरीरया
पण्णा, तं जहा—ओरालिण वेउच्चित्ते आहारण तेयण
कम्मण, वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं, जहा नारगाणं ।
(छ० १७६ ×)

‘नेरइयाणं भंते ! कइया सरीरा पण्णा’ इत्यादि, पाठ-
सिद्धं, शरीराणि च जीवानां द्विविधानि, तद्यथा—बद्धानि,
मुक्कानि च । तत्र यानि चिन्ताकालं जीवैः परिगृहीतानि
वर्तन्त तानि बद्धानि, यानि च पूर्वभवेषु परित्यक्तानि ता-
नि मुक्कानि, तेषां वज्जानां मुक्कानां च परिमाणमिदानीं
द्वयलक्षकालैः प्रकणीयम्, तत्र द्वयैरभ्यादिभिः क्षेत्रेण
अणुप्रतारादिना कालनावलिकादिना ।

(३) तत्रौदारिकशरीरमधिकृत्याह—बद्धानि मुक्कानि
सरीराणि—

केवइया खं भंते ! ओरालियसरीरया पण्णा ? , गो-
यमा ! दुविहा पण्णा ? , तं जहा—वडिडिया, य मुकिडिया
य । तत्थं खं जे ते वडिडिया ते खं असंखेजा असंखेजा-
हि उस्सपिण्णीओसपिण्णीहि अवहीरंति कालतो, खेत्ततो
असंखेजा लोगा, तत्थं खं जे ते मुकेडिया ते खं अण्णदा
अण्णताहि उस्सपिण्णीओसपिण्णीहि अवहीरंति कालतो,
खेत्ततो अण्णता लोगा अववसिडिण्णितो अण्णवगुणा सिं-
द्धा (ख) खं तमागो । (छ० १७७ ×)

‘ केवल्या ये भंत ! आराधयसरीरया पञ्चता ’
इत्यादि, इह माहृतलसखश्रादिप्रत्ययः कस्ययथा
स्थाये ततः ‘ वडिजाय ’ इति वडानीत्यर्थः,
‘ मुक्ताय ’ इति—मुक्तानीत्यर्थः, तत्र वडात्यसख्यया-
नि। असख्यययमेव प्रथमतः कालतो मुक्तायत—‘अ-
सखिजाहि’ इत्यादि, प्रतिस्मयमेकैकशरीरापहारण अस-
ख्ययामिदसर्पिण्यवसर्पिणीभिरनवप्रशोऽपाद्व्यन्तः कि-
मुक्ते मयति ?—असख्ययवासु उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु
यावन्तः सगयास्तायत्प्रमाणानि वडाभ्यौदारिकशरीराण्य
वसन्ते। इह कालतः परिमाणम्। इतत्र आह— केतओ
असखेका लोना, इति—केततः एरिसख्ययनमसख्यया लो-
नाः। एतदुक्तं भवति—सर्वोपपि वडाभ्यौदारिकशरीराण्य
आत्मीयत्मीयावगाहनमिराकाशप्रदेशेषु परस्परमपिण्डी-
मायेन क्रमेण स्थाप्यन्ते, तदानीं तैरवमास्तीयमाद्यैरमं-
ख्यया लोकत अवप्यन्ते। इह एकैकस्मिन्नपाकाशप्रदेश
एकैकौदारिकशरीरस्थापनया असख्यया लोका व्याप्यन्ते
परं पूर्वोक्त्या आत्मीयावगाहनास्थापनया प्ररूपणां कुर्व-
न्ति, ततोऽपसिद्धान्तरांयां मा प्रापदियस्माभिरपि तथैव
रूपणा क्रियते। आह च सूर्यिकारोऽपि—“जइ इक्के
परसे सरीरेमेणं ठायइ ततोऽपि असखेका लोना भवति
किन्तु अवसिद्धतदासपरिहरणधमपणियाहि ओगाह-
णाहि ठायज्जति” इति, आह—नव्यनन्ता जीवास्ततः क-
थमसख्ययान्यौदारिकशरीराण्य ? उच्यते—इह द्विविधा
जीवाः—प्रत्येकशरीराण्य, अनन्तकारिकाश्च। तत्र ये त्रये-
कशरीरिणस्तेषां प्रतिजीवमेकैकौदारिकशरीरमप्यथा प्र-
त्येकशरीरत्वायोगात्, यत्वननकारिकास्तेयामनन्तानाम-
नन्तामामेकैकौदारिकशरीरमतः सर्वसंख्ययाऽपि अस-
ख्ययान्यौदारिकशरीराण्य, मुक्ताभ्यौदारिकशरीराण्य अन-
न्तानि। तच्चानन्त्येव कालेत्तद्रव्यैरिक्तपयति—‘अणेतहि’
इत्यादि, कालतः परिमाणं प्रतिस्मयमेकैकशरीरापहारण-
नन्तामिदसर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वोत्पन्नाऽपिह्यन्ते। किमुक्ते
भवति ?—अनन्तासु उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः स-
गयास्तायत्प्रमाणानि, केततः परिमाणमनन्ता लोकाः,
अनन्तेषु लोकप्रमाणत्वाकाशप्रदेशेषु यावन्तः आकाशप्रद-
शास्तायत्प्रमाणानित्यर्थः, द्रव्यतः परिमाणममवसिद्धिके-
र्यः—अमव्यभ्याऽनन्तगुणानि। यथैवं तर्हि सिद्धाशिप्र-
माणानि भविष्यन्ति, तत आह—सिद्धानामनन्तभागः अन-
न्तभागमात्राणि। ननु द्वयोरपि राशोरमवसिद्धिकसिद्धि-
प्रयोगेभ्ये पठ्यन्ते प्रतिपत्तितसम्यग्गृह्यतः तत् किं तत्राशि-
प्रमाणानि भवयुः ? उच्यते—यदि तत्प्रमाणानि स्युस्तर्हि
तथैव निर्देशः क्रियते, सुखप्रतिपत्तिरुपपत्तिश्च हि भगव-
न्नि आर्थश्रयाः, ततस्त्वथा निर्देशाभावादवसीयते—न
तत्राशिप्रमाणानि। ननु तर्हि तेषां प्रतिपत्तितसम्यग्गृहणीना-
मिदमन्ताद् भवयुपरि वा ? उच्यते—कदाचिदधस्तात्कदा-
चिदुपरि, कदाचिन्मुक्त्यापि आनयतप्रमाणत्वात्,
न तु सर्वकालं तत्प्रमाणानीति। आह च सूर्यिकृत-
“ तो किं परिवडिय सम्माहिदुरासिप्पमाहिं हाजा ?,
तेसि वोरह व रासिणं, उम्मे पडिउज्जति सि काउं ?,
मणइ—जइ तत्प्रमाणां होंताइ तो तेसि केव नि-

ह्मा होतो तत्ता न तत्प्रमाणां, तो किं तेसि रिद्ध
हाजा उवरि हाजा ? , भगइ-कयाइ हट्ट कयाइ उवरि हो-
ति कयाइ तुम्हाइ न निच्चकालं तत्प्रमाणां ” इति। अ-
वरः प्रह-कथ मुक्तानि यथोक्तानन्तसंख्यापरिमाणान्युपपद्य-
न्ते ? यतो यदि तावदौदारिकशरीराण्य यावद्वि-
कलानि तावद् शुद्धान्तं ततस्तेषामनन्तकालमवस्थाना-
भावादनन्तत्वं न घटते, यदि ह्यनन्तमपि कालमवस्थाने
भवत् ततोऽनन्तं कालं तत्तद्विषयगुणानादनन्तं भ-
वयुः यावताऽनन्तं कालमवस्थानं नास्ति, पुद्गलानामुक्त-
पेतोऽप्यसंख्यकालावस्थानाभिधानात्। अथ च ये पु-
द्गला जीवैर्गौदारिकत्वेन गृहीत्या मुक्ता अनन्ताद्यायां ते-
षां प्रहणं तर्हि सर्वेऽपि पुद्गलाः सर्वैरपि जीवैः प्रत्येक-
मौदारिकत्वेन गृहीत्या मुक्ता इति सर्वपुद्गलप्रहणमापद्यम्,
तथा च सति यदुक्तम्—अमवसिद्धिकभ्याऽनन्तगुणानि
निदानामनन्तभागमात्राणीति तद् विरुध्यते, सर्वजीव-
भ्याऽनन्तानन्तगुणकारणानन्तगुणवस्य प्रसक्तत्वादिति चेत् ?
उच्यते—इह मुक्तामौदारिकशरीराणां नाविकलानामेव
केवलानां प्रहणं नात्यौदारिकत्वेन गृहीत्या मुक्ताः पुद्गलाः,
तेषामुक्ताप्रहणप्रसङ्गात्, किं तु यद्विषयमौदारिकं जीवं
गृहीत्या मुक्ते तत् विशराकमात्रं विभागमनन्तभेदभिन्नं भ-
वति ते चानन्ताभेदा भवन्ता यावत्ते पुद्गला औदारिक-
परिमाणं न जहति तावत्प्रत्येकमौदारिकशरीरव्यपदेशं ल-
भन्ते, ये पुनर्गौदारिकपरिणामं त्यज्यन्तस्ते न गत्यन्ते,
तत एवमेकस्यापि शरीरस्यानन्तानि शरीराणि जानानि,
एवं सर्वशरीरैरपि भावनीयम्। तथा च सत्यैकैकस्य
शरीरस्यानन्तभेदभिन्नत्वात्कालावस्थानं समं प्रभूतान्यनन्ता-
नि शरीराण्यवप्यन्ते, तेषां चान्द्वयकालमवस्थानम्,
तत चान्द्वयेन कालेनान्यानि जीवैर्विषयमुक्तान्यसंख्यया-
न्यवप्यन्ते, ताभ्यां च प्रत्येकमनन्तभेदभिन्नानि; तेषु च
मध्ये तावता कालेन यान्यौदारिकशरीरपरिणामं विजहति
नानि परित्यज्यन्ते शेषाणि गत्यन्ते। तत एव मुक्ता-
नि यथोक्तप्रमाणानन्तसंख्याकाभ्यौदारिकशरीराण्युपपद्यन्ते
इति। न केतस्त्वमनीयकाविजृम्भितं, यत आह सूर्यिकृत-
“ न वि अविगलागमेव केवलाणं पि गहणं एवं न व ओ-
राधियगहणमुक्ताणं सव्वपुगलाणं, किन्तु जं सरीरमोरा-
लिकं जीवणं मुक्ते तं केव अणेतभयमिन्नं च होइ जाव ते पु-
गला तं जीवानन्तवसिद्धिं ओराधियसरीरकायण्यओणे न मुक्ते-
ति न ताव अखपरिणामेणं परिणमति ताइ पत्तेये सरीराइ भ-
रण्ति एवमेकैकस्स ओराधियसरीरस्स अणेतभयमिन्नत्वा-
णओ अणेतारं केव ओराधियसरीराइ भवति” इत्यादि. आह-
कथमेकैकशरीरव्यपदेशः शरीरत्वेन व्यवहियते ? उच्यते-
लवणहृष्टान्तं, तथाहि—सर्वैरपि लवणमुच्यते द्रोणोऽपि
लवणमाहकोऽपि लवणं यावदेकाऽपि शंकरा लवणम्, एवं-
मिहापि सकलमप्यौदारिकशरीरमुच्यते तद्वैद्यं तदेक-
शोऽपि यावदनन्तभागोऽपि शरीरमिति। कोऽत्राभिप्राय
इति चेत् ? उच्यते—इह यथा लवणपरिणामपरितः स्तो-
को वहुषो पुद्गलसंघातो लवणमुच्यते तथौदारिकशरीर-
काभ्यपुद्गलसंघातोऽपि औदारिकत्वेन परिणतः स्तोको वा
वहुषो औदारिकशरीरव्यपदेशं लभते। अथवा—अभवे स-

मुदायैकदेशऽपि समुदायशब्दापचारः, यथा—अङ्गुल्यप्र-
स्पृष्टं स्पृष्टा मया देवदत्त इत्यादौ, तत्र उपचाराच्च वाच्य-
होपः । ननु यद्येवं कथं तान्यनन्तलोकाकाशपदप्रमाणा-
भ्यौदारिकशरीराण्येकस्मिन् लोकेऽवगाढानि ? उच्यते—
प्रक्षीपप्रकाशवत्, तथाहि—एवमेकस्यापि प्रक्षीपस्यार्चापि सक-
लभवनान्यासीति भवन्ति, अन्येषामनेकेषां प्रक्षीपानामर्चापि
तत्रैवानुप्रविशन्ति, परस्परमाविरोधात्, तथौदारिकाण्य-
पि, एवं शपशरीरैश्चपि मुक्त्वान्येभ्यः । ननु द्रव्यक्षेत्रे वि-
हाय किमिति प्रथमतः कालेन प्ररूपणा कृता ? उच्यते—
कालान्तरावस्थायितया पुद्गलेषु शरीरापचारे नान्यथा
ततः कालो गरीयान् इति प्रथमतस्तेन प्ररूपणा । उक्ता-
भ्यौदारिकाणि ।

(४) सप्तमि वैकियसूत्रमाह—

‘केवतिया शं भंते ! वेउव्वियसरीरा, पणत्ता !, गोयमा !
दुविहा पणत्ता, तं जहा—बढेल्लया य, मुकेल्लया य । तत्थ
शं जे ते बढेल्लया ते शं असंखेजा असंखेजाहिं उस्स-
प्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालतो, खेत्तो असंखे-
जातो सेहीओ पयरस्स असंखेज्जतिभागो । तत्थ शं जे ते
मुकेल्लया ते शं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणी-
हिं अवहीरंति कालतो जहा ओरालियस्स मुकेल्लया तदेव
वेउव्वियस्स वि भाणियव्वा । (सू०—१७७ +)

‘केवतिया शं भंते !’ इत्यादि, बद्धान्यसंख्ययानि, तत्र काल-
तः परिमाणं प्रति समयमेकैकशरीरापहारं सामस्येनासंख्य-
याभिस्तत्परिणयवसर्पिणीभिरपहियन्ते । किमुक्तं भवति ?—
असंख्येयास्तत्परिणयवसर्पिणीषु यावन्तः समयास्तवत्-
प्रमाणानि, क्षेत्रतोऽसंख्येयाः श्रेण्यस्तासां श्रेणीनां प-
रिमाणं प्रतरस्यासंख्येया भागः । किमुक्तं भवति ?—प्रत-
रस्यासंख्येयतमे भागे यावत्यः श्रेण्यस्तासु च श्रेणिषु
यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानि बद्धानि वैकियश-
रीराणीति । अथ श्रेणिरिति किमभिधीयते ? उच्यते—
घनीकृतस्य लोकस्य सर्वतः सत्तरज्जुप्रमाणस्यायामतः
सर्वरज्जुप्रमाणा मुक्तावलिरिधैकाकाशप्रदेशपट्टिकाः । कथं पु-
नर्लोकं घनीक्रियते ? कथं वा सत्तरज्जुप्रमाणं भवति इति
चेत् ? उच्यते—इहलोक उर्ध्वाधस्तुर्दशरज्जुप्रमाणोऽध-
स्ताद्विस्तरतो देशानसत्तरज्जुप्रमाणः एकरज्जुभेद्यभागे ब्रह्म
लोकप्रदेशे बहुमध्यदेशभागे पञ्चरज्जुरपरि एका रज्जुलोकान-
ने, रज्जाश्च परिमाणं स्वयम्भूतमणसमुद्रस्य पूर्ववेदिका-
न्तादारभ्यापरवेदिकास्तं यावत्, एवं प्रमाणस्य लोकस्य
वैशाखस्थानस्थकटिस्थकरयुग्मपुरुषाकारस्य बुद्ध्या त्रस-
नाड्या दक्षिणभागवर्त्येधालोकखण्डमधोदेशान्तरज्जुवि-
स्तारमतिरिक्तसत्तरज्जुच्छ्रयं परिगृह्य त्रसनाड्या उत्तरपा-
र्श्वे उर्ध्वाधोभागावपयोसं सङ्घात्यते । उर्ध्वभागोऽधः क्रि-
यते अधोभागस्तुर्ध्वमिति सङ्घात्यते इति । तत उर्ध्वलोके
त्रसनाड्या दक्षिणभागवर्तिनी ये द्वे खण्डे कूर्पाकारसं-
स्थिते प्रत्येकं देशानाद्धचतुष्टयरज्जुच्छ्रयं त बुद्ध्या समा-
वाय वैपरित्येनोत्तरपार्श्वे सङ्घात्यते, एवं च किं जातम् ?

अधस्तने लोकार्धे देशानचतुष्टयज्जुविस्तारं सारितरेकसत्त-
रज्जुच्छ्रयम् । उपरितनमर्धे त्रिरज्जुविस्तारं देशानसत्तर-
ज्जुच्छ्रयं, तेन उपरितनमर्धे बुद्ध्या गृहीत्वाऽधस्तनस्या-
र्धस्यात्तरपार्श्वे सङ्घात्यते, तथा च सति सारितरेकसत्त-
रज्जुच्छ्रया देशानसत्तरज्जुविस्तारो घनो जातः, अतः सत्त-
रज्जुनामुपरि यद्धिक् तत्परिगृह्य ऊर्ध्वाध आगतमुत्तरपार्श्वे
सङ्घात्यते, ततो विस्तरतोऽपि परिपूर्णाः सप्त रज्जवो
भवन्ति, एवमेव लोका घनीक्रियते, घनीकृतश्च सत्त-
रज्जुप्रमाणो भवति । यत्र च क्वचन घनत्वेन सत्तरज्जुप्रमा-
णानां न पुर्यते तत्र बुद्ध्या परिपूर्णायाम् एतच्च पट्टिका-
दौ लिखत्वा दर्शयितव्यम् । सिद्धान्तं च यत्र क्वचनापि श्रेणः
प्रतरस्य वा प्रहरणे तत्र सर्वत्राप्येवं घनीकृतस्य लोकस्य
सत्तरज्जुप्रमाणस्यावसातव्यं, मुक्तान्यौदारिकवद् भावनी-
यानि ।

(५) कति आहारकशरीराणि—

‘केवतिया शं भंते ! आहारगसरीरा पणत्ता !, गोयमा !
दुविहा, पणत्ता, तं जहा—बढेल्लया य, मुकेल्लया य । तत्थ
शं जे ते बढेल्लया ते शं सिय अत्थि सिय नत्थि, जइ
अत्थि जहमेणं एका वा दो वा तिणिय वा उकोसेणं स-
हस्सपुहुत्तं । तत्थ शं जे ते मुकेल्लया ते शं अणंता जहा
ओरालियस्स मुकेल्लया तदेव भाणियव्वा । (सू० १७७+)

आहारकविषये सूत्रं ‘केवतिया शं भंते ! आहारगसरीर-
गा’ इत्यादि, ‘ बद्धानि ‘सिय अत्थि सिय नत्थि’ इति
अस्तीति निपातो बहुवचनगर्भः कदाचित् सन्ति ! कदा-
चित् न सन्तीत्यर्थः । यस्मादन्तरमाहारकशरीरस्य जघन्य-
त एकः समयः उत्कर्षतः परमात्मा, उक्तं च—“ आहारगाहं
लोप, छस्मासे जा न होति वि कयाद । उक्कोसेणं नियमा,
पक्कं समयं जहंसेणं ॥ १ ॥” इति । यदाऽपि भवन्ति तद्वाऽपि
जघन्यतः एकं वा उत्कर्षतः सहस्रपृथक्कं, मुक्तान्यौदा-
रिकवत् ।

(६) तैजसशरीरावपयं सूत्रमाह—

‘केवतिया शं भंते ! तैयगसरीरा पणत्ता !, गोयमा !,
दुविहा पणत्ता, तं जहा—बढेल्लया य, मुकेल्लया य । तत्थ
शं जे ते बढेल्लया ते शं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणी-
ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालतो, खेत्तो अणंता लोगा,
दव्वओ सिद्धेहिंतो अणंतगुणा सव्वजीवाणंतभागुणा ।
तत्थ शं जे ते मुकेल्लया ते शं अणंता अणंताहिं उस्स-
प्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालतो, खेत्तो अणं-
ता लोगा, दव्वओ सव्वजीवाहिंतो अणंतगुणा जीववग्ग-
स्साणंतभागे । एवं कम्मगसरीराणि वि भाणित्वाणि ।

‘केवतिया शं भंते ! तैयगसरीरा’ इत्यादि, तत्र बद्धान्य-
न्यूनानि, अनन्तत्वं कालक्षेत्रद्रव्यनैकपयति—‘अणंता-
हिं’ इत्यादि, कालतः परिमाणमनन्तात्परिणयवसर्पिणी-
समयप्रमाणानि क्षेत्रतोऽनन्तलोकप्रमाणाकाशखण्डप्रदेश-

परिमाणानि, द्रव्यतः परिमाणे सिद्धेभ्योऽनन्तगुणानि । ते-
जस्य हि शरीरं सर्वसंस्कारजीवानां प्रत्येकं, संस्कारिणश्च
जीवाः सिद्धेभ्योऽनन्तगुणाः, तन्मैत्रजस्यशरीराण्यपि सि-
द्धेभ्योऽनन्तगुणानि भवन्ति । 'सर्वजीवश्चाग्रेत 'गुणा' इति
सर्वजीवानां योऽनन्तमो भागस्तन्मैत्रानानि । इयमत्र भाव-
ना-सिद्धानां तैजस्यशरीरं न विद्यते, सर्वशरीरातीतत्वात् ।
तेषाम्, सिद्धाश्च सर्वजीवानामनन्तभाग, तन्मैत्रानानि
सर्वजीवानामनन्तभागानां भवन्ति । मुक्तानि अनन्तानि ।
तद्व्यानन्तस्य कालक्षेत्रद्रव्यैः प्ररूपयन्ति- 'अणुनाहं' इत्यादि
कालक्षेत्रसूत्रं प्राग्वत् द्रव्यतः परिमाणं सर्वजीवभ्योऽन-
न्तगुणानि । कथमिति चेत् ? उच्यते- इह एकैकस्य सं-
स्कारिजीवस्य एकैकं तैजस्यशरीरं, तानि च जीवैर्विप्रमु-
क्तानि सन्ति प्रागुक्तयुक्तनन्तभेदविज्ञानं भवन्ति, तेषां
चासंख्येयं कालं यावदवस्थानं तावत् च कालं जीवैर्वि-
प्रमुक्तास्तस्यानं तैजस्यशरीराणि प्रतिजीवमनन्तस्ययानि अ-
थाप्यन्ते, तेषामपि प्रत्येकं प्रागुक्तयुक्त्या अनन्तभेदविस्त-
रं भवन्ति सर्वजीवभ्योऽनन्तगुणानि । तर्हि जीववर्ग-
प्रमाणानि भवेयुरन्त आह- 'जीववर्गस्य अणुतभागं'
इति- जीववर्गस्यानन्तभागप्रमाणानि, जीववर्गप्रमाणानि
कस्मात् भवन्तीति चेत् ? उच्यते- यदि एकैकस्य जीवस्य
सर्वजीवराशिप्रमाणानि किञ्चित्समाधकानि वा भवेयुर्येन
सिद्धानन्तभागपूरणं भवति ततो जीववर्गप्रमाणानि भव-
न्ति, यगौ हि तन्नैव राशिना तस्य राशेर्गुणेन भवति,
यथा चतुष्कस्य चतुर्केन गुणेन षोडशात्मका वर्ग इति ।
न वैकैकस्य जीवस्य सर्वजीवप्रमाणानि किञ्चित्समाध-
कानि वा तैजस्यशरीराणि किन्त्वानन्तस्माकानि, तान्यपि
अनन्तस्यकालावस्थाधीनीति, तावता कालेन यावत्पस्थानि
भवन्ति तान्यपि स्तोकाणि; कालस्य स्तोकात्वात्, ततो
जीववर्गप्रमाणानि न भवन्ति; किन्तु जीववर्गस्यानन्त-
भागमात्राणि । अनन्तभागप्रमाणतायां च पूर्वाचार्यप्रदर्शि-
तमिदं निदर्शनम्- सर्वजीवास्तत्तद्व्यवस्था अनन्ता अपि अस्म-
त्कल्पनया दृशमद्वयानि, तेषां च दृशमद्वयानां वर्गो
दृश काष्ठयः, तैजस्यशरीराणि च मुक्तास्तत्कल्पनया दृ-
श तत्प्रमाणानि, ततः सर्वजीवभ्यः किल शतगुणा-
नीति सर्वजीवभ्योऽनन्तगुणान्युक्ताणि । जीववर्गस्य च
शततमं भागं घटन्ते, ततो जीववर्गस्यानन्तभागमात्रा-
णि । एवं कामेश्वरशरीराण्यपि यद्वा तन्मुक्तानि च भावनी-
यानि, तैजस्यः सह समानन्तस्यत्वात् । उक्तान्यौघकानि
पञ्चापि शरीराणि ।

(३) संप्रति नैऋत्यादिचिद्रेषणविशेषितानि शरीराणि
चिन्त्यन्ता-

नेरइयाणं भंते ! केवतिया आरालियमरीरा पप्प-
त्ता ?, गोयमा ! दुविहा पप्पत्ता, तं जहा-बडेल्लगा
य, मुकेल्लगा य । तत्थ णं जे ते बडेल्लगा ते णं ग-
त्थि, तत्थ णं जे ते मुकेल्लगा ते णं अणंता ज-
हा आरालियमुकेल्लगा तहा भणियव्वा । नेरइयाणं
भंते ! केवइया वेउवियमरीरा पप्पत्ता ?, गोयमा !

दुविहा पप्पत्ता, तं जहा-बडेल्लगा य, मुकेल्लगा य ।
तत्थ णं जे ते बडेल्लगा ते णं असंखेज्जा, असं-
खेज्जाहि उस्माप्पिणीअमप्पिणीहि अवहीरन्ति कालतो,
खेत्तो असंखेज्जाओ सेदीओ पयरस्स असंखेज्ज-
भागो । तामि णं सेदीणं विक्खंभइअङ्गुलपटमवगमूलं
वितियवग्गमूलपटुप्पणं अह व णं अंगुलवितियवग्गमूलव-
गणपमाणमत्ताओ सेदीतो । तत्थ णं जे ते मुकेल्लगा
ते णं जहा आरालियस्स मुकेल्लगा तहा भाणियव्वा ।
नेरइयाणं भंते ! केवइया आहारगमरीरा पप्पत्ता ?,
गोयमा ! दुविहा पप्पत्ता, तं जहा-बडेल्लगा य, मुकेल्लगा य ।
एवं जहा आरालिय बडेल्लगा मुकेल्लगा य भणिया त-
हेव आहारगा वि भाणियव्वा नयाकम्मगाई जहा एमि
चेव वउव्वयाई । (सू० १७८)

'नेरइयाणं भंते !' इत्यादि, नैऋत्याकाणां यद्वा नैऋत्यादि-
शरीराणां न सन्ति, भवप्रत्ययतन्तपामादादिशरीरास-
म्भवान्, मुक्तान्यायिकमुक्तादादिशरीराण्यवत् । वैकल्याण
यद्वा तन् यावन्तो नेरायकान्तावत्प्रमाणानि, तानि चावे-
क्ष्ययानि । तद्व्यावर्त्येयस्य कालक्षेत्राभ्यां प्ररूपयन्ति- 'अन-
खेज्जाहि' इत्यादि, कालतः परिमाणं प्रातस्मयमेकैकशरी-
रावहागं सामर्थ्यनामेक्ष्ययामस्मत्पिणपवसम्पिणीभिर्प-
ट्टयन्ति । किमुक्तं भवति ?-अनेक्ष्ययाम्पिणपवसम्पिणीषु
यावन्तः समयान्तावत्प्रमाणानि, क्षेत्रताऽनेक्ष्ययाः श्रेणयः,
अनेक्ष्ययासु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशान्तावत्प्रमाणा-
नीति भावः । अथ प्रतेरपि सकल अनेक्ष्ययाः श्रेणयो
भवन्ति प्रतरस्यार्द्धभागं त्रिभागादौ च । ततः कियत्संख्या-
कास्ताः श्रेणय इत्याशङ्कायां विंशतिनिर्धारणार्थमाह-प्रत-
रस्यासंख्ययभागः । किमुक्तं भवति ?-प्रतरस्यासंख्ययतमे
भागं यावत्यः श्रेणयस्तावत्यः परिगृह्यन्ते, इदमन्यद्विशेष-
तरपरिमाणम्- 'तासि णं सेदीणं विक्खंभइ' इत्यादि,
तासां श्रेणीनां विष्कम्भतो-विस्तारमधिकृत्य सन्धिः-एक-
प्रादेशिकी श्रेणिरङ्गुलप्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलगुणितम् ।
इयमत्र भावना-इह प्रज्ञापकेन घर्णाकृतः सत्तरङ्गुप्रमाणो
लोकः पट्टिकादौ स्थापनीयः, श्रेणिश्च रेखाकारेण दर्शनीया,
दर्शयित्वा चेवं प्रमाणं वक्ष्येयम्-अङ्गुलप्रमाणमात्रस्य प्रद-
शस्य क्षेत्रस्य यावान् प्रदेशाशित्तस्यासंख्ययानि वर्ग-
मूलानि भवन्ति, तद्यथा-प्रथमे वर्गमूलं, तस्यापि यद्द्वि-
यमूलं तद् द्वितीयं वर्गमूलं, तस्यापि यद् त्रियमूलं तत् तृतीयं
वर्गमूलम्-एवमनेक्ष्ययानि वर्गमूलानि भवन्ति । तत्र प्रथमं
यद्द्वितीयं तद् द्वितीयं वर्गमूलं गुणयन्ते, गुणेन च
सति यावन्तः प्रदेशा भवन्ति तावत्प्रदेशात्मका सन्धिबु-
द्ध्या क्रियन्ते, कृत्वा च विष्कम्भतो दक्षिणोत्तरायतनया
स्थापनीया, तथा च स्थाप्यमानया यावत्यः श्रेणयः स्पृश्य-
न्ते तावत्यः परिगृह्यन्ते । तत्रैवं निदर्शनम्-अङ्गुलमात्रसं-
प्रदेशाशित्तत्वेनाऽनेक्ष्ययानां ऽप्यसंस्कल्पनया पदपञ्चा-
शदाधिक द्विंशतं कल्प्यते, तयोः प्रथमे वर्गमूलं षोडश
द्वितीयं अष्टावस्तुनीयं द्वौ । तत्र द्वितीयं वर्गमूलं चतु-

द्वयं अयंतभागे । पुढविकाइयाणं भंते ! केवतिया वेउव्वियमरीरगा पसत्ता ?, गोयमा ! दुविहा प-
सत्ता, तं जहा-बद्धलगा य मुक्कलगा य । तत्थ णं जे
ते बद्धलगा ते णं गत्थि । तत्थ णं जे ते मु-
क्कलगा ते णं जहा—एएमि चेव ओरालिया तहेव
भाणियव्वा । एवं आहारमसरीरा वि । तेयाकम्मगा
जहा एएमि चेव ओरालिया । एवं आउकाइयतेउ-
काइया वि । वाउकाइयाणं भंते ! केवतिया ओरा-
लियमरीरा पसत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पसत्ता, तं
जहा-बद्धलगा य मुक्कलगा य, दुविहा वि जहा पुढवि-
काइयाणं ओरालिया । वेउव्वियाणं पुच्छा, गोयमा !
दुविहा पसत्ता, तं जहा—बद्धलगा य, मुक्कलगा य । तत्थ
णं जे ते बद्धलगा ते णं अमंखेज्जा समए समए अवहीर-
माणा अवहीरमाणा पलियोवमस्स अमंखेज्जभागमेत्थे
कालेणं अवहीरंति नो चेव णं अवहिया सिया । मु-
क्कलगा जहा पुढविकाइयाणं, आहारयतेयाकम्मा जहा
पुढविकाइयाणं । वणप्फकइयाणं जहा पुढविकाइया-
णं खवरं तेयाकम्मगा जहा ओहिया तेयाकम्मा ।
वेइंदियाणं भंते ! केवइया ओरालिया सरीरगा
पसत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पसत्ता, तं जहा-बद्धलगा य,
मुक्कलगा य । तत्थ णं जे ते बद्धलगा ते णं अमंखेज्जा
अमंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीआसप्पिणीहिं अवहीरंति कालो-
त्ता, खत्ता अमंखेज्जाओ सदीओ पयरस्स अमंखे-
ज्जभागो, तासि णं सदीणं विकखंभइइ अमंखेज्जा-
ओ जायणकडीकाडीओ अमंखेज्जाइ सदिवग्गमूलाइ ।
वेइंदियाणं ओरालियमरीरहिं बद्धलगाहिं पयरो अव-
हीरणि, अमंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीआसप्पिणीहिं कालो-
त्ता, खत्ता अंगुलपयरस्स ओरालियांत य अमं-
खेज्जतिभागपलभागेणं । तत्थ णं जे ते मुक्कलगा ते
जहा ओहिया ओरालियमुक्कलगा, वेउव्विया आहा-
रगा य बद्धलगा गत्थि । मुक्कलगा जहा ओहिया
ओरालियमुक्कलगा, तेयाकम्मगा जहा एतेमि चेव ओ-
हिया ओरालिया, एवं ०जाव चउरिंदिया । पं-
चिंदियतिरिक्खजोणियाणं एवं चेव, नवरं वेउव्वि-
यसरीरएसु इमो विमो । पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं
भंते ! केवइया वेउव्वियमरीरगा पसत्ता ?, गोय-
मा ! दुविहा पसत्ता, बद्धलगा य, मुक्कलगा य । तत्थ णं
जे ते बद्धलगा ते णं अमंखेज्जा, जहा असुरकुमां-
राणं, खवरं तासि णं सदीणं विकखंभइइ अंगुलप-
दमवग्गमूलस्स अमंखेज्जभागो, मुक्कलगा तहेव ।

मणुस्साणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरगा पणत्ता !, गायमा ! दुविहा पणत्ता, तं जहा-बद्धेगगा य, मुक्केल्ला ग । तत्थ णं जे ते बद्धेगगा ते णं सिय संखिज्जा भिय असंखिज्जा । जहएणपदे संखेज्जा संखेज्जाओ कोडाकोडीओ तिजमल-पयस्स उवरि चउजमलपयस्स हिट्ठा, अहव णं छट्ठा वगो अहव णं छमउईल्लयणगदाइगसी, उक्कोसपए असंखिज्जा । असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति का-लतो, खेततो रूपपक्खित्तेहिं मणुस्सेहिं सेढी अवहीरइ । तीसे मेढीए आकासखेत्तेहिं अवहारो मग्गिज्जइ असंखेज्जा असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं कालतो, खेततो अंगुलप-दमवगममूलं तइयवगममूलपडुप्पणं, तत्थ णं जे ते मुक्केल्ला ग ते जहा ओरालिया ओहिया मुक्केल्ला ग । वेउच्चियाणं भंते ! पुच्छा, गायमा ! दुविहा पणत्ता, तं जहा-बद्धेगगा, मुक्केल्ला ग । तत्थ णं जे ते बद्धेगगा ते णं संविज्जा, समए समए अवहीरमायं २ संखेज्जेणं कालेणं अवहीरंति, नो चेव णं अवहीरिया सिया, तत्थ णं जे ते मुक्केल्ला ग ते णं जहा ओरालिया ओहिया, आहारगसरीर जहा ओहिया, तेयाकम्मगा जहा एतेसिं चेव ओरालिया । वायमंत-राणं जहा नेरइयाणं ओरालिया आहारगा य । वेउच्चि-यसरीरगा जहा नेरइयाणं, नवरं तासि णं सेढीणं वि-क्खंभइइ असंखेज्जोअणसयवगमपलिभागो पयरस्स, मुक्केल्ला ग जहा ओरालिया, आहारगसरीर जहा असुर-कुमाराणं तेयाकम्मगा जहा एतेसिं णं चेव वेउच्चिता । तासि णं सेढीणं विक्खंभइइ वि छप्पन्नंगुलमयवगमपलि-भागो पयरस्स, वेमाणियाणं एवं चेव, नवरं तासि णं सेढीणं विक्खंभइइ अंगुलवितियवगममूलं तइयवगममूल-पडुप्पणं अहव णं अंगुलतइयवगममूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ, सेसं तं चेव । (४०-१८० ×) सरीरपयं सम्मत्ते ॥ १२ ॥

असुरकुमाराणामौदारिकशरीराणि नैरयिकवत्, वैक्रियाणि बद्धान्यसंख्येयानि, तदेवासंख्येयव्यं कालत-त्राभ्यां प्रकुर्यादिति—तत्र कालसूत्रं प्रागुक्तं, क्षेत्रतोऽसंख्येयाः श्रेण्यः, असंख्येयासु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानित्यर्थः, ताश्च श्रेण्यः प्रतरस्यासंख्येयो भागः, प्रतरासंख्येयभागप्रमिता इत्यर्थः, तत्र तारकचिन्तायामपि प्रतरासंख्येयभागप्रमिता उक्ताः । ततो विशेषतः परिमाणमाह—तासि णं 'मित्यादि, तासां श्रेणीनां परिमाणा य वा विष्कम्भसूचिः सा अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशाश्रेः संबन्धिनः प्रथमवर्गमूलस्य संख्येया भागः । किमुक्तं भवति ?—अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशाश्रेःसत्कल्पनया षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणस्य यत्प्रथमवर्गमूलं षोड-श्लक्ष्णं तस्य संख्येयतमे भागे यावन्त आकाशप्रदेशा

असत्कल्पनया षष्ठ षड् वा तावत्प्रदेशात्मिका श्रेणिः परिमाणा य विष्कम्भसूचिरवसानतया, एवं च नैरयिकोप-याऽमीषां विष्कम्भसूचिरसंख्येयगुणहीना । तथाहि—नैरयिकाणां श्रेणिपरिमाणा य विष्कम्भसूचिरङ्गुलप्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलपर्युत्पन्नं यावत् भवति तावत्प्रदेशात्मिका द्वितीयं च वर्गमूलं तस्य ऽसंख्येयानप्रदेशात्मकं ततोऽसंख्येयगुणप्रथमवर्गमूलप्रदेशात्मिका । नैरयिकाणां य सूचिर-मीषां षड्गुलप्रथमवर्गमूलसंख्येयभागप्रदेशात्मिकेति, युक्तं चेत्तत्, यस्मात्षट्पञ्चाशदङ्क सर्वेऽपि भवनपतया रत्नप्रभा-नैरयिकभ्याऽप्यसंख्येयगुणहीना उक्तास्ततः सर्वनैरयिका-पतेया सुतरामसंख्येयगुणहीना भवन्ति, मुक्कान्यौघिकमु-क्कवत्, आहारकाणि नैरयिकवत्, तैजसकामेणानि बद्धानि बद्धवैक्रियवत्, मुक्कान्यौघिकमुक्कवत्, यथा चासुरकुमा-राणामुक्तं तथा शेषाणामपि भवनपतीनां वाच्यं, याव-त्स्नानितकुमारालाम् । पृथिव्यपतेजः सूत्रेषु बद्धान्यौदारिक-शरीराणि असंख्येयानि, तत्रापि कालतः परिमाणचिन्ता-यां प्रतिस्मयमकैशरीरापहारे सामस्यनासंख्येयामिद-त्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते, क्षेत्रतः परिमाणचिन्ता-यामसंख्येया लोकाः—आत्मीयावगाहनाभिरसंख्येया लोका व्याप्यन्त, मुक्कान्यौघिकमुक्कवत्, तैजसकामेणानि बद्धानि बद्धौदारिकवत्, मुक्कान्यौघिकमुक्कवत्, वानका-यस्याप्यौदारिकशरीराणि पृथिव्यादिवत्, वैक्रिया-णि बद्धान्यसंख्येयानि, तत्रापि च प्रतिस्मयमकैशरी-रापहारे पटयोपमासंख्येयभागेन निःशेषतोऽपह्रियन्ते । कि-मुक्तं भवति ?—पटयोपमासंख्येयभागे यावन्तः समयास्ता-वत्प्रमाणानीति न पुनरभ्यधिकानि स्युः, तथाहि—वा-युकायिकाश्चतुर्विधाः, तद्यथा—सूत्रमा, बादराश्च एकैकं द्वि-धाः—पयोस्ता, अपयोस्ताश्च । तत्र बादरपयोस्तस्यतिरिक्ताः शेषाश्चोऽपि प्रत्येकमसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः, ये तु बादरपयोस्तास्ते प्रतरासंख्येयभागप्रमाणाः, तत्र त्रयाणां राशीनां सांक्रियलक्ष्यैरेव नास्ति, बादरपयोस्तामपि सं-ख्येयभागमात्राणां लब्धिः न शेषाणाम् । आह च चूर्णिकृत्—“तइइ ताव रासीणं वेउच्चियलद्धी चेव नत्थि, वायरपज्जताणं पि संखेज्जभागमेत्ताणं लद्धी अत्थि” इति । ततः पटयोपमासंख्येयभागसमयप्रमाणा एव पृच्छास-मये वायवो वैक्रियवर्तिनोऽवाप्यन्ते नाधिकं इति । इह केचिदाचक्षते—सर्वं वायवो वैक्रियवर्तिन एव, अवैक्रियाणां चेष्टाया एवासम्भवात्, तदसमीचीनं, वस्तुगतेरपरिष्ठा-नान्, वायवो हि स्वभावाच्चलास्ततोऽवैक्रिया अपि ते वा न्ति इति प्रतिपत्तयं वाताद्रागुर्गति व्युत्पत्तेः । आह च चूर्णिकृत्—“जेण सवेस्सु चेव लोगागांसेसु चला वायवो वायंत तम्हा अवउच्चिया वि घाया वायतीति घित्तव्व” इति, मुक्कानि वैक्रियाएयोघिकमुक्कवत्, तैजसकामेणानि बद्धानि बद्धौदारिकवत्, मुक्कान्यौघिकमुक्कवत्, घनस्फुटि-कायिकचिन्तायामा नैरिकाणि पृथिव्यादिवत्, तैजसका-मेणान्यौघिकतैजसकामेणवत् । द्विन्द्रियसूत्रं बद्धान्यौ-दारिकशरीराणि असंख्येयानि, ततः कालतः परिमाण-चिन्तायामसंख्येयामिदत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते—अ-संख्यतासूत्रमपिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समयास्तावत्-

प्रमाणानां भावः । तत्र तां ऽसंख्येयाः श्रेण्यां ऽसंख्येयानामु
 शेषेषु बाधन्तः आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानां व्यर्थः, ता-
 सां श्रेण्यानां परिमाणविशेषनिर्धारणार्थमाह—प्रतरासंख्ये-
 यभागः प्रतरस्यासंख्येयभागप्रतिभा असंख्येयाः श्रेण्यः प-
 रिपूर्णत इति भावः । प्रतरासंख्येयभागो नैरधिकमवन-
 पनीनामपि प्रतिपादितस्ततो विशेषतरपरिमाणुरित्युक्तार्थं
 सूचीमानमाह—‘तासि ये सदीर्घा’ मित्यादि, तासां श्रे-
 णीनां परिमाणावधारणाय या विष्कम्भसूत्रो मा असंख्ये-
 यायोजनकाटीका (टप्प) टी असंख्येयायोजनकाटीकाटिप्रमा-
 णा इत्यर्थः । अथयेदमप्यदिशतः परिमाणम्—‘असंख्येजाह
 सदिवर्गमूलार्ह’ इति—एकस्याः परिपूर्णायाः श्रेण्यः
 प्रदेशाशितस्य प्रथमं वर्गमूलं द्वितीयं तृतीयं च वर्गमूलं
 यावदसंख्येयतमं वर्गमूलम् । एतानि सर्वाण्यप्येकत्र स-
 हृदयन्ते, नेपु च सङ्कल्पनेषु यावान् प्रदेशाशितमवति
 तावत्प्रदेशात्मिका विष्कम्भसूत्रविषयेया । अत्र नि-
 दर्शनम्—श्रेणी किल प्रदेशा असंख्याता अयमसंकल्प-
 नया पञ्चाष्टपदः सहस्राणि पञ्चशतानि पदविशदधिक-
 नि ५४३६, तेषां प्रथमं वर्गमूलं ७३२ पदपञ्चाशदधिक
 २५६ द्वितीयं पाश १६ तृतीयं चत्वारः ४ चतुर्थं द्वौ २, ए-
 तेषां च सङ्कलनं जाते द्वे शतं अष्टसप्तत्याधिकं २७८, एता-
 वता किलासंकल्पनया प्रदेशानां सूचार्थम् । अथैव द्विन्द्रि-
 याः किं प्रमाणाभिप्रेत्याहनामिरास्वीयमाणाः कियता का-
 लेन सकलं प्रतरमापूरयन्ति ? उच्यते—अङ्गुलानां संख्येयमा-
 नप्रमाणाभिप्रेत्याहनामिः प्रत्यावर्तिकाऽसंख्येयभागमेकैका-
 यगाहनारत्ननालेख्येयाभिमुखसिपिण्यवसर्पिणीभिर्गोभिर्गोप्यन्ते ।
 इयमेव माधना—एकैकसिपिण्यवसर्पिण्यवसर्पिणीभिः संख्येयतमं
 भागं एकैका अङ्गुलानां संख्येयप्रमाणा अवगाहना रचयन्ते, त-
 तां ऽसंख्येयभिर्गोपिण्यवसर्पिणीभिः सकलमपि प्रतरं
 द्विन्द्रियशरीरं प्राप्यन्ते । एतद्व्यापहारोऽस्मिन् सूत्रकथाह—‘वे-
 र्द्विन्द्रियाणि’ मित्यादि द्विन्द्रियाणां सम्मन्धिर्गोपिण्यवसर्पिणीभि-
 रित्यर्थः । प्रतरमसंख्येयाभिर्गोपिण्यवसर्पिणीभिर्गोपि-
 यन्ते, अत्र प्रतरमिति क्षेत्रतः परिमाणम्, ऽसंख्येयवस-
 र्पिणीभिर्मिति कालतः । किंप्रमाणं पुनः क्षेत्रं कालेन
 वा अपहरणमत्र आह—‘अङ्गुलपरपरस्स आचलिष्य एव अ-
 संख्येयभागपलिभागं’ इति अङ्गुलमात्रस्य प्रतरस्य ए-
 कप्रादेशकश्रेणिरूपस्य असंख्येयभागप्रतिभागप्रमाणं ख-
 एडन, इदं क्षेत्रविषयं परिमाणम् । कालपरिमाणमावर्तिकाया
 असंख्येयभागप्रतिभागनासंख्येयतमेन प्रतिभागनं । किमुक्तं
 भवति ?—एकेन द्विन्द्रियेणाङ्गुलानां संख्येयभागप्रमाणं खण्डमा-
 वलिकाया असंख्येयतमेन भागनाप्राप्यते, द्वितीयानपि ता-
 वत्प्रमाणं खण्डं तावता कालेन, एवमापहियमाणं प्रतरं
 द्विन्द्रियैः सर्वैरसंख्येयाभिर्गोपिण्यवसर्पिणीभिः सकल-
 मपहियते इति, मुक्ताम्यौघिकमुक्कवत्, तैजसकार्मेणानि व-
 द्धानि वज्रौदारिकवत्, वैक्रियाणि पुनर्वज्रानि तेषां न स-
 न्ति, मुक्ताम्यौघिकमुक्कवत्, एवं त्रिचतुर्दिन्द्रियाणामपि नि-
 र्गोप्यद्विन्द्रियाणां वज्रानि मुक्तानि वज्रौदारिकाणि द्विन्द्रियव-
 त् वैक्रियाणि वज्रानि असंख्येयानि । तत्र कालतः परिमाण-
 सिन्ध्यायमसंख्येयाभिर्गोपिण्यवसर्पिणीभिर्गोपिण्यन्ते, त-
 त्वातोऽसंख्येयासु श्रेण्येषु यावन्तः आकाशप्रदेशास्तावत्प-

माणानि, तासां च श्रेण्यानां परिमाणं प्रतरस्यासंख्येयां भावः ।
 तथा चाह—‘जहा अस्तुरकुमारण’ मिति, यथा अस्तुरकुमा-
 रणां तथा वक्रव्यं, नवरं विष्कम्भसूत्रपरिमाणसिन्ध्यायां
 तत्राङ्गुलप्रमाणवर्गमूलस्य संख्येयां भाग उक्तः, इह स्वसंख्ये-
 यां भागो वक्रव्यः । किमुक्तं भवति ?—अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेश-
 राशेः यत् प्रथमं वर्गमूलं तस्यासंख्येयतमं भागं यावन्त
 आकाशप्रदेशास्तावत्प्रदेशात्मिका सूत्रिः परिगृह्यते,
 तावत्या च मूल्या याः श्रेण्यः स्पृष्टास्तासु श्रेण्येषु यावन्तः
 आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानि तिर्यक्पञ्चन्द्रियाणां वज्रानि
 वैक्रियशरीराणि उक्तं च—अङ्गुलमूलासंख्येयं—भागप्यधि-
 या उहोति सदीर्घा । उत्तरविउध्वियाणं, तिरियाणं स-
 श्रिपज्जाणं ॥ १ ॥ ” मुक्ताम्यौघिकमुक्कवत्, तैजसकार्मे-
 णानि वज्रानि वज्रौदारिकवत्, मुक्ताम्यौघिकमुक्कवत् ।
 मनुष्याणां वज्रान्यौदारिकशरीराणि स्यात्—कदाचित्
 संख्येयानि कदाचिदसंख्येयानि । काऽवामिषायः इति चेत्, उ-
 च्यते—इह द्वयं मनुष्याः—गमेष्ट्युक्तान्तिकाः, सम्मूर्च्छिमा-
 ष्ट । तत्र गमेष्ट्युक्तान्तिकाः सदाऽवस्थायितानि, न स काश्चित्क-
 लाऽस्ति यो गमेष्ट्युक्तान्तिकासमुत्परादितो भवति, सम्मू-
 र्च्छिमाश्च कदाचिद्विद्यन्ते कदाचिन्मर्यादा तेषामावो
 भवति, तेषामवस्थितोऽस्मिन्मण्डलीयुक्तत्वात्, उग्रस्यमरस्य
 चोत्कर्षतश्चतुर्दिशितमण्डलप्रमाणत्वात्, ततो यदा सर्वथा
 सम्मूर्च्छिममनुष्या न विद्यन्ते किन्तु केवला गमेष्ट्य-
 उक्तान्तिका एव तिष्ठन्ति तदा स्यात् संख्येयाः, संख्ये-
 यानामेव गमेष्ट्युक्तान्तिकानां भावात्, महाशरीरव-
 प्रत्यक्षशरीरव च सति परिमितक्षेत्रचित्तत्वात् । यदा
 तु सम्मूर्च्छिमास्तथा असंख्येयाः, सम्मूर्च्छिमानामु-
 त्कर्षतः श्रयस्संख्येयभागयन्ति तत्र प्रदेशाशिप्रमाणत्वात्,
 तथा चाह—‘जहप्रपदं संख्येजा’ इत्यादि, जघन्यपदं
 नाम—यत्र सर्वस्तेकाः मनुष्याः प्राप्यन्ते, आह—किमेव
 सम्मूर्च्छिमानां प्रहणमुत् गमेष्ट्युक्तान्तिकानाम् ? उच्यते
 गमेष्ट्युक्तान्तिकानाम्, तेषामेव सदाऽवस्थायितया सम्मू-
 र्च्छिमावर्द्ध सर्वस्तेकतया प्रप्यमाणात्वात्, उहृष्टपदं
 तुमंयामापि प्रहणं, यदाह मूलटीकाकारः—“सतराणां
 प्रहणमुहृष्टपदं, जघन्यपदं गमेष्ट्युक्तान्तिकानामेव के-
 वलानां प्रहणं” मिति, अस्मिन् जघन्यपदं संख्येया मनुष्याः
 तत्र संख्येयकं संख्येयमद्विभिर्मिति न ज्ञायते कियन्तस्ते
 इति विशेषलेख्यो निदायत—संख्येयाः काटीकाट्यः,
 अथवा—इयमन्यत् विशेषतः परिमाणम् ‘निजमलपयस्स
 उवर्णि चउजमलपयस्स देहा’ इति, इह मनुष्यसंख्याप्र-
 तिपादकान्येकान्निशदङ्कस्थानानि, वषयमाणानि, तत्र स-
 मपरिभाषया अष्टानामष्टानामङ्कस्थानानां यमलपदमिति
 संज्ञा । चतुर्दिशत्या चाङ्कस्थानैः त्रीणि यमलपदानि ल-
 ष्ठानि, उपरि पञ्चाङ्कस्थानानि तिष्ठन्ति । अथ च यम-
 लपदमष्टमङ्कस्थानैस्ततश्चतुर्थं यमलपदं न प्राप्यते
 तत उक्तं त्रयाणां यमलपदानामुपरि पञ्चमिरङ्कस्थानैर्व-
 ऊमानत्वात् चतुर्थस्य च यमलपदस्याधस्तात्—त्रिभिरङ्क-
 स्थानैर्हानत्वात् । अथवा—द्वौ द्वौ वर्गौ सङ्घटितौ एकं
 यमलं, चत्वारो वर्गो द्वयमलं तत्र यमलं षड् वर्गोः स-
 मुदितास्त्रिणि यमलपदानि, अष्टौ वर्गोः समुदिताश्चत्वारि

यमलपदानि । तत्र यस्मात् पराणां वर्गाणांमुपरि वर्तन्ते
सप्तमस्य च वर्गस्याधस्तात् तत्र उक्तम्—त्रियमलपदस्या-
परि चतुर्थमलपदस्याधस्तादिति । त्रियमलपदस्यति—त्रि-
तयानां यमलपदानां समाहारश्चतुर्थमलपदं तस्य, तथा
चतुर्थो यमलपदानां समाहारश्चतुर्थमलपदं तस्य, सप्तम-
ति स्पष्टतरं संख्यानमुद्देश्यति—“अहव षं छुट्टयगो
पंचमवर्गपटुपरगां” इति—अथवेति पदान्तरे, णामि-
वाक्यालङ्कार, पट्टा वगः पञ्च रवर्गेण प्रत्युपगन्ता—गुणितः
सन् यावान् भवति तावत्प्रमाणा जघन्यपदं मनुष्याः, त-
त्र एकस्य वर्ग एक एव, स च वृद्धि न गत इति व-
र्गो न गत्यन, इत्योपेगभन्वार एष प्रथमो वर्गः ४
चतुर्थो वर्गः षोडश एव द्वितीयो वर्गः १६, षोडशानां
वर्गो छे शनं पदपञ्चाशदधिकं एव तृतीयो वर्गः २५६,
द्वयोः शतयोः पदपञ्चाशदधिकयोर्वर्गः पञ्चषष्ठिः सहस्राणि
पञ्च शतानि पटत्रिंशदधिकानि, एष चतुर्थो वर्गः ६४५३६,
एतस्य वर्गध्वारि काटीशतानि एकान्विशत्काट्यः
एकान्वपञ्चाशत्काट्यः सप्तषष्ठिः सहस्राणि छे शनं
परगुण्यधिक एष पञ्चमो वर्गः ४२६४६७२६६,
उक्तं च—“चत्वारि य काडिमया, अउणतसं च होति
काडीओ। अउणावन्ने लक्खा, सत्तट्टी चैव य सहस्सा
॥ १ ॥ दो य सया छुणउया, पंचमवर्गो समामसो हं ह ।
एयस्म कनो वर्गो, छुट्टो जो होइ ते वाळुं ॥ २ ॥” एतस्य
पञ्चमस्य वर्गस्य या वर्गः स पट्टो वर्गः, तस्य परिमाणमकं
काटीकाटीशनसहस्रं चतुरशीतिः काटीकाटीमहस्राणि
चत्वारि सप्तषष्ठ्याधिकानि काटीकाटीशतानि चतुधन्वा-
रिश्काटीलक्काणि सप्तकाटीमहस्राणि त्रिणि सप्तस्यधि-
कानि काटीशतानि पञ्चनयनिलक्काः एकपञ्चाशत्सहस्रा-
णि पद शतानि षोडशोत्तरगाणि, १८४४६७४४०७३७०६४५१
६१६ पय पट्टो वर्गः, उक्तं च—

‘लक्षं काडाकाडी, चउगमीइभवे सहस्साइ ।

चत्वार य सत्तट्टा, होति सया काडिकाडीणि ॥ १ ॥

अउयाल लक्खाइ, काडीणि सत्त चैव य सहस्सा ।

तिणिण सया सत्तयरी, काडीणि हुंति नायव्वा ॥ २ ॥

पंचाणउइ लक्खा, एकावन्नं भवे सहस्साइ ।

छुसालसुत्तरसया, एत्तो छुट्टो हवइ वर्गो ॥ ३ ॥” इति ।

एष पट्टो वर्गः पञ्चमवर्गेण गुण्यते, गुणितं च सति
यावान् राशिर्भवति तावत्प्रमाणा जघन्यपदं मनुष्याः, त-
च्च एतावन्तो भवन्ति, ७६-२८१६५४१४-६४३३७४६३४५३
६४०३३६ एतावन्तकालत्रिशदङ्कयानानि । एतानि च काटी-
काट्यादिद्वारण कथमपि आगन्तुं न शक्यन्त, ततः पर्य-
न्तवर्तिनाऽङ्कयानादाग्न्य अङ्कयानन्तर्ग्रहमात्रं पूर्वपुरुष-
प्रणीतं नाथाद्वयनाभिधायनं—छुंतिणि तिणिण सुखं पंचव य
नव य तिणिण सत्तारि । पंचव तिणिण नव पंच सत्त ति-
णिण (तिणिण) ति चउछुट्टो ॥ १ ॥ दो अउ इक्को पंच, दो
छुट्टपङ्कगं च अट्टुव । दो दो गुण सत्तव य, ठाण्णइ
उवरि उताइ ॥ २ ॥” छुंतिणि तिणिण सुखं, पंचव य नव
य तिणिण सत्तारि । पंचव तिणिण नव पञ्च सत्त तिणिण
तिणिण ॥ १ ॥ अउ छुट्टो अउ एक्को, पय छुट्टेक्को य अट्टुव ।

दो दो नव सत्तव य, अंकट्टाणा पय हुंता ॥ २ ॥” इत्यनु-
योगात्प्रवृत्तां) अथयाऽयमङ्कयानप्रथमाङ्कयानसङ्ग्रहः—छुंति-
निण पय नव ति च, पातणपम ति ति अउ छुट्टो । अ(एप)-
उ यो छु ए अयंबण—सपदमफलसंभन्ययदुणा ॥ १ ॥
‘एतेषामेव एकान्विशदङ्कयानानां पूर्वपुरुषः पूर्वाङ्कः पति-
संख्यानं कृतं ननुपदेश्यति—तत्र चतुरशीतिलक्काणि पु-
चाङ्कं चतुरशीतिलक्काश्चतुरशीतिलक्कगुण्यन्ते ततः पूर्वं
भवति, तस्य परिमाणम्—सप्ततिः काटिलक्काणि पदपञ्चा-
शत्काटिसहस्राणि ७४५६००००००००००, एतन् भागो
द्वियत तत इदमागतम्—एकादश पूर्वकाटीकाटयो द्वा-
विंशतिः पूर्वकाटिलक्काणि चतुरशीतिः पूर्वकाटी-
सहस्राणि अष्टादशालगाणि पूर्वकाटीशतानि, एकाशी-
तिः पूर्वलक्काणि पञ्चतयानिः पूर्वमहस्राणि त्रिणि पद-
पञ्चाशदधिकानि पूर्वशतानि, अत्र ऊर्ध्वं पूर्वमागो न
लभ्यन्त, ततः पूर्वोक्तमागद्वयम्, तत्रदमागतम्—एकविंशतिः
पूर्वाङ्कलक्काणि सप्ततिः पूर्वोक्तलक्काणि पद एकान्वपञ्च-
धिकानि पूर्वाङ्कशतानि, तत्र ऊर्ध्वं च इदमन्यत् उद्धरित-
मयानद्यत—इयशीतिलक्काणि पञ्चाशत् सहस्राणि त्रिणि
शतानि पटत्रिंशदधिकानि मनुष्याणांभिति ११२२८२१८ ।
८१६४५३६६, २१७०६४६ । तथा च पूर्वोक्तार्थप्रणीता अत्र
गाथाः—

“मणुयाण उहअपदे, एकास्म पुव्वकाडिकाडीउ ।

चार्यामकाडिलक्खा, काडिमहस्साइ सुलसीइ ॥ १ ॥

अट्टुव य काडिनया, पुव्वाणं दसुत्तरा तथा होति ।

एक्कासीलक्खा, पंचाणउइ सहस्साइ ॥ २ ॥

छुणएणा तिणि सया, पुव्वाणं पुव्ववारिणया अरणे ।

एत्तो पुव्वंगाइ, इमाइ अहियाइ अण्णइ ॥ ३ ॥

लक्खाइ एगवीसे, पुव्वंगाणं सयरिसहस्सा य ।

छुण्वेणुट्टा, पुव्वंगाणं सया होति ॥ ४ ॥

तेसीयसयसहस्सा, पणामं खलु भवे सहस्साइ ।

निरण सया छुर्त्तसा, एवइया अविगला मणुया ॥ ५ ॥”

इति, इमावय संख्यां विशेषापलम्भनिमित्तं प्रकाशन्तेरे-
णाह—“अहव छणउइ छेयणगदायी रासी” इति ‘अ-
हवणे-ति—प्राग्भूत्, परगुवतिच्छुद्वनकानि यो राशिर्द-
दाति स परगुवतिच्छुद्वनकदायी राशिः । किमुक्तं भवति ?-
यो राशिर्ददोनादेन छिद्यमानः परगुवति वारान् छेदं सह-
ते पर्यन्तं च सकलमेकं रूपं पर्यवसितं भवति स परगुवति-
च्छुद्वनकदायी राशिरिति, कः पुनरंबोध इति चेत् ?, उच्य-
ते—एष एष पट्टो वर्गः पञ्चमवर्गगुणितः, काऽत्र प्रत्यय इति
चेत् ?, उच्यते—इह प्रथमवर्गश्छिद्यमानो छे छुद्वनकं ददाति,
तद्यथा—प्रथमच्छुद्वनकं द्वौ द्वितीयमेकमिति, द्वितीयो वर्गध-
त्वारि छुद्वनकानि, तत्र प्रथममष्टौ द्वितीयं चत्वारस्तु-
तीयं द्वौ चतुर्थमेक इति, एवं तृतीयवर्गोऽष्टौ छुद्वनकानि प्र-
यच्छति, चतुर्थः षोडश, पञ्चमो द्वाविंशति, षष्ठश्चतुर्षष्टिम् ।
स खेयं पञ्चमवर्गेण गुणितः परगुवतिः, कथमेतद्वसय-
मिति चेत् ?, उच्यते—इह यो यो वर्गो यन वनेण गुण्य-
ते तत्र तत्र तयोद्वियोरपि छुद्वनकानि प्राप्यन्ते, यथा प्रथम-
वर्गेण गुणिते द्वितीयवर्गेण पदं, तथाहि—द्वितीयो वर्गः षोड-
शलक्खः प्रथमवर्गेण चतुष्कलक्खेण गुण्यते जाता चतुषष्टिः,

बाणमंत्रगा पांडिज्जति, तद्धा विकल्मभसूरे वि तद्विंता अ-
सेखेज्जगुणाहीणा चव भाणयथा' इति, समप्रति प्रात-
भाग उच्यते—प्रतिभागे नाम खण्डप ' संखेज्जजायस-
स्यवगपलिभागे पयरस्स' इति संखेययोजनशतश-
वग्रमाणः प्रतिभागः प्रतरस्य पूरेण अपहरणं वा इति
वाक्यशेषः । इयमपि भावना—असंखेययोजनशतशवग्रमाण-
ेषु अणुखण्डे यदि एकैका इत्यन्तरः स्थाप्यते तनस्ते
सकलमपि प्रतरमापूरयन्ति, यदि वा—यद्येकैकइत्यन्तरा-
हार एकैकं संखेययोजनशतशवग्रममाणं अणुखण्डमप-
ह्रियते तत एकत्र इत्यन्तराः तिष्ठं यास्ति परतः सकल-
प्रतरमिति । मुक्कान्धौघिकमुकवत् आहाराकाणि नैर्यिक-
वत्, नैजसकामिणाणि वदन्ति वद्वैक्यवत्, मुक्कान्धौ-
घिकमुकवत् । ज्यातिष्काणामौदागिकाणि नैर्यिकवत्,
वैकियाणि वदन्त्यसंखेयानि । तत्र कालतो मागंलायां
प्रातसमयमेकैकापहारं सामम्येना संखेययाभिकसम्यिग्य-
वमर्णिणीभिरपह्रियन्ते । सूत्रतोऽसंखेयः अणुयः, ता-
अ अणुयः प्रतरासंखेयभागप्रमिताः । तथा चाह—
' ज्ञाहानयाणे एवे चव' इति । नवरारमस्यादिना विशे-
पं दशयात—नवरं तायां अणीनां विष्कम्भसुचिचक्रकंय-
ति शेषः । इयमपि सुप्रसिद्धयात्राका, कथामये सुप्रसि-
द्धिं चत् ? । उच्यते—यस्मान्महाद्वगडक इत्यन्तरभ्यो
ज्यातिष्काः संखेययगुणा उक्तास्तत एतेषां विष्कम्भसु-
चिचक्रं तथा विष्कम्भसूचः संखेययगुणा द्रष्टव्या ।
तथा चाह—मूलतःकाकारः— ' जद्धा बाणमंत्राद्विंता
जाहमाया सोखज्जगुणा पांडिज्जति, तद्धा विकल्मभसूरे
वि तास तद्विंता सेखेज्जगुणा चव भवान्, ' इति नवरं
प्रतिभागे स्पष्टतरां विशेषस्तमेवाह—' विद्वणपणुगलस-
यवगपलिभागे पयरस्स' इति पदपञ्चाशदधिकशतद्व-
याकुलवगग्रमाणः प्रतिभागः प्रतरस्य पूरेणऽपहरणं च ।
अत्रापीयं भावना—पदपञ्चाशदधिकशतद्वयाकुलवगग्रमाणे
अणुखण्डे यद्येकैका ज्यातिष्काऽपस्थाप्यन्ते तनस्ते सक-
लमपि प्रतरमापूरयन्ति, यदिवा—यद्येकैकज्योतिष्कैकापहार-
रं एकैकं पदपञ्चाशदधिकशतद्वयाकुलवगग्रमाणं अणुख-
ण्डमपह्रियते तत एकत्र ज्यातिष्काः परिसमातिमुपया-
न्ति अपरत्र सकलं प्रतरमिति, एवं च ज्यातिष्काणां
इत्यन्तरभ्यः संखेययगुणदीनः प्रतिभागः संखेययगुणाभ्यधिका
स्त्विति । पञ्चनवद्विंशत् पुनः पदपञ्चाशदधिकशतद्वयग्रमाण
एव प्रतिभाग उक्ता न तु पदपञ्चाशदधिकशतद्वयवगग्रमाणः,
तथा च तदुपम्य—'खणपन्नदोमयेगुल—सूरापपसिद्धिं' भयं प-
यरं । जाहनिपदि हीर' इति, मुक्कान्धौघिकमुकवत्, आ-
हारकाणि नैर्यिकवत्, नैजसकामिणाणि वदन्ति वद्वैक्यवत्,
मुक्कान्धौघिकमुकवत् । वैमानिकानामौदागिकाणि नैर-
्यिकवत् वैकियाणि वदन्ति असंखेयानि, तत्र कालतो
मागंला ज्यातिष्कवत्, सूत्रतो मागंलाऽसंखेययाः अणुयः
किमुक्तं भवान् ?—असंखेययासु अणेषु यावन्त-अपकाश-
प्रदशास्त्रावग्रमणानीति, तायां च अणीनां परिमाणं प्रत-
रस्थासंखेययो भागः, प्रतरासंखेयभागप्रमिता प्राप्ता इत्यर्थः ।
तत्र प्रतरासंखेयभागो नैर्यिकादिमार्गेणायायिषुहीति इति
विशेषतरे परिमाणं प्रतिपादयति—' तासि ख' मित्यादि,

सालां शरीरां विष्कम्भरश्चिह्नलक्षितोऽथवगमूलं पुनोऽथवग-
मूलप्रत्युपपन्नम् । एतदुक्तं भवान्-अकूलमात्रक्षेत्रप्रदशराश-
सत्कल्पनया पदपञ्चाशदधिकसप्तद्वयप्रमाणस्य यद् द्विती-
यं वर्गमूलम्, अमत्कल्पनया चतुष्कलक्षणम् । तन्मूर्तियन
वर्गमूलान्, अमत्कल्पनया द्विकरणेण गुणयते गुणयते च
स्ति यावान् प्रदशराशिमेवति, अमत्कल्पनया अष्टौ ताव-
त्प्रदशात्मिकया विष्कम्भसूच्या पांगमिताः श्रेणयः परि-
ग्राह्याः । तत्रापि ना एव अष्टौ श्रेणय इति प्रकारद्वयेऽप्यथा-
भेदः । आहारकाणि नैरायकवत्, तैजसकामेणानि बह्मानि
वद्वैकियवत्, सुक्लान्यौधिकमुक्तवत् । प्रमाणं २२ पद । भ० ।

(६) संप्रदहः—

विहिमंठाणपमाणे, पांगलचिखणा सरीरसंजोगो ।

दृष्यपएसऽप्यवहुं, सरीरओगाहस्यऽप्यवहुं ॥ १ ॥

‘विहिमंठाणपमाणे’ इत्यादि प्रथमे वचन्या—भेदाः शरी-
राणां यत्कल्याः, तदनन्तरं संस्थानानि, ततः प्रमाणानि,
तदनन्तरं, कतिभ्यां दिग्भ्यः शरीराणां पुद्गलापचया भव-
तीत्येवं पुद्गलचयनं यत्कल्याः, ततः कस्मिन् शरीरे स्मिति
किं शरीरमवश्यंभावीत्यर्थरूपः परस्परसंयोगो यत्कल्याः,
ततो द्रव्याणि च प्रदशाश्च द्रव्यप्रदेशाः ते च द्रव्याणि च
प्रदशाश्च द्रव्यप्रदेशाः । ‘समानानामिकशेषः’ इत्येकशेषस्तेर-
ह्यवहुषं यत्कल्याम् । किमुक्तं भवति ?—द्रव्याथेतया प्रदशा-
थेतया द्रव्याथप्रदशाथेतया च पञ्चानामपि शरीराणाम-
ह्यवहुषमभिधानव्यभिचि, ततः पञ्चानामपि शरीराणाम-
वगाहनाविषयमह्यवहुषं वाच्यमिति गायानेक्षार्थः ।

(१०) तत्र यथादेशं निर्देश इति प्रथमेना विधिद्वारमभिधि-
स्तुरासं शरीरसूत्रमेवान् प्रतिपादयति—

कति शं भंते ! सरीरया पसता ? गोयमा ! पंच सरी-
रया पसता, तं जहा—ओरालिण १ वेउडिण २ आहा-
रिण ३ तेण ४ कम्मण ५ । (२६७ ×)

‘कइ शं भंते !’ इत्यादि, कति—किपरिमाणानि शमि-
ति वाक्यालङ्कारे, भदन्त ! शीर्यन्त—प्रतिक्षणं विश-
राक्षभावं विभ्रतीनि शरीराणि शरीराण्येव शरीरकाणि,
तथा स्वाथे कप्रत्ययः भगयानाह—गौतम ! पञ्च शरीराणि
प्रवृत्तानि मया अन्येभ्यः शेषैः तीर्थहृद्भिः, तान्येव नामत
आह—‘ओरालिण’ इत्यादि उदारं प्रधानं, प्राधान्यं चास्य
तीर्थकरणाध्याशरीराण्यधिकृत्य, ततोऽप्यभ्यानुत्तरशरीर-
स्याप्यनन्तस्तुहीनत्वात्, यद्वा—उदारं सातिरकया जनस-
इहमानत्वात् शेषशरीरापत्तया बृहत्प्रमाणे, बृहत्ता चास्य
वैकृत्यं प्रति भवधारण्यसहजशरीरापत्तया द्रष्टव्या, अन्य-
था उत्तरवैकृत्यं योजनलक्षमानमपि लभ्यते । उदारमेव
औदारिकं चित्तादिपाठादिकण, तथा विविधा विशिष्टा
वा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैकृत्यम् । तथाहि—तदकं
भूत्वा अनकं भवति, अनकं भूत्वा एकं, तथा अणु भूत्वा
महद्भूतमिदं महद् भूत्वा अणु, तथा खरं भूत्वा भूमि-
खरं भवति भूमिखरं भूत्वा खरं, तथा दृश्यं भूत्वा
अदृश्यं भवति अदृश्यं भूत्वा दृश्यमित्यादि, तच्च द्वि-
विधम्—आपपातिकं, लब्धिप्रत्ययं च । तत्रोपपाति-
कमुपपातजन्मनिमित्तं तच्च ववनारकाणां, लब्धिप्रत्य-

यं नियममुपपातां, तथा ‘आहापरि’ इति—आहारक च-
तुर्दशपञ्चाशदा तीर्थकरसक तद्देशनादिकं तथाविधप्रयोजने-
त्यन्तां सत्यां विशिष्टलक्ष्यवशादाह्वयनं निर्वच्यते इत्याहा-
रकम्, ‘कइहुण’ इति वचनान् कर्मणि बुद्धि, यथा वाद-
हारक इत्यत्र । उक्तं च—‘कज्जाम् समुप्यं, सुयकवलि-
णां विंसिदुवन्हीर । जं एत्थ आहारिज्जइ, भण्णिने आहा-
रं ते तु ॥ १ ॥’ कार्यं चदम्—‘पांगव्यारजिईसण-सु-
हुमपयथावगहणइउं वा । संसयवोच्छयं, ‘पांग’ जि-
खवायमूलमि ॥ २ ॥’ तच्च वैकृत्यशरीरापत्तया अत्यन्त-
शुभे स्वच्छस्फाटकशिलेव शुभपुद्गलसमूहप्रदनात्मकं, तत्र
हान—तैजसं तैजसः—तैजःपुद्गलानां विकारस्तेजसं ‘वि-
कार’ इत्यणु, तत ऊष्मलक्ष्णं भुक्ताहारपरिणमनकारणं, त-
द्वशास्त्रं विशिष्टप.समूहयां प्रविशेषस्य पुंसस्तेजाल-
श्याविनिर्गमः । उक्तं च—‘सवस्स उम्हसिइ, र-
साइकाहारपाकजणं च । तेणलज्जिमित्तं, च तेणं
हाइ नायइव ॥ १ ॥’ ‘कम्मण’ इति—कर्मणा जातं क-
म्मजम् । प्रमाणं २२ पद ।

(११) जीवस्पृष्टानि वैक्रियादीनि शरीराणि—

चत्तारि सरीरया जीवफुडा पसता, तं जहा—वेउडिण
आहारिण तेण कम्मण ।

‘चत्तारि’ इत्यादि व्यक्ते, किन्तु जीविन स्पृष्टानि—इयात्तानि
जीवस्पृष्टानि, जीविन हि स्पृष्टान्येव वैक्रियादीनि भवन्ति,
न तु यथा औदारिकं जीवमुक्तमपि भवति सुनावस्थायी
तथैतानीति । स्थानं ४ ठा० ३ उ० ।

(१२) कति महालयानि पृथ्वीशरीराणि—

के महालय शं भंते ! पुढविमरीरे पन्नं, गोयमा ! अ-
खंताणं सुहुमवणस्सइकाइयाणं जावइया सरीरा से एगे
सुहुमवाउमरीरे, अमंखेजाणं सुहुमवाउमरीराणं जावतिया
सरीरा से एगे सुहुमतेउमरीरे, अमंखेजाणं सुहुमतेउकाइ-
यसरीराणं जावतिया सरीरा से एगे सुहुमे आउमरीरे, अ-
संखेजाणं सुहुमआउकइयसरीराणं जावइया सरीरा से एगे
सुहुमे पुढविमरीरे, अमंखेजाणं सुहुमपुढविकाइयसरीराणं
जावइया सरीरा से एगे वादरवाउमरीरे, अमंखेजा-
णं वादवाउकइयाणं जावइया सरीरा से एगे वा-
दरतेउमरीरे, अमंखेजाणं वादरतेउकाइयाणं जावतिया
सरीरा से एगे वादरआउमरीरे, असंखेजाणं वादर-
आउमरीरे जावतिया सरीरा से एगे वादरपुढविमरीरे,
एमहालय शं गोयमा ! पुढविमरीरे पन्नं । (२७ ५२ ×)

‘के महालय शं भंते !’ इत्यादि, ‘अखंताणं सुहुमवणस्सइकाइयाणं
जावइया सरीरा से एगे सुहुमवाउमरीरे’ इति इह यावद्बृह-
णनासंख्यातानि शरीराणि प्राह्याणि अनन्तानामपि वनस्प-
तीनामकादलक्ष्ययान्तशरीरत्वाद् अनन्तानां च तच्छरीराणां
मभावात् प्राक्च सूक्ष्मवयनस्य वगाहनाऽप्यथा सूक्ष्मवाच्य-
वगाहनाया असंख्यातगुण्येनाक्रन्वाविति, ‘असंखेजाणं, मि-

त्यादि, 'सुहृमवाउसरीराणं'ति-वायुरेव शरीरं येषां ते तथा सुहृमाश्च ते वायुशरीराश्च—वायुकायिकाः सुहृमवायुशरीरा लेपामन्त्रययानां 'सुहृमवाउकाइयाणं'ति-कचिन्पाठः स च प्रतीत एव, 'जावइया सरीर'ति-यायन्ति शरीराणि प्रत्येकशरीरन्यातेपामन्त्रययान्येव 'से एगे सुहृमे तेउसरीर'ति-तदर्थं सुहृमजः शरीरं तावच्छरीरप्रमाणमित्यर्थः । अ० १६ श० ३ उ० ।

(१३) संप्रत्यौदारिकशरीरस्य जीवजातिभेदो-
ऽवस्थाभेदश्च भेदानामधिसुराह—

ओरालिसरीरं यं भेते ! किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! शाणांसंठाणसंठिते पण्णत्ते , एगिंदियओरालियसरीरं किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! शाणांसंठाणसंठिते पण्णत्ते , पुइविकाइयएगिंदियओरालियसरीरं किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! मसूरचेदसेंठाणसंठिते पण्णत्ते , एवं सुहृमपुडथीकाइयाणं वि , बादराणं वि एवं चैव , पज्जाउपज्जाताणं वि एवं चैव । आउकाइयएगिंदियओरालियसरीरं यं भेते ! किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! थि-बुकविंदुमंठाणसंठिते पण्णत्ते , एवं सुहृमवादरपज्जातापज्जाताणं वि , तेउकाइयएगिंदियओरालियसरीरं यं भेते ! किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! सुईकलावसेंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , एवं सुहृमवादरपज्जातापज्जाताणं वि , वाउकाइयाणं वि , पडागांसंठाणसंठिते , एवं सुहृमवादरपज्जातापज्जाताणं वि , बणफ्फकाइयाणं शाणांसंठाणसंठिते पण्णत्ते , एवं सुहृमवादरपज्जातापज्जाताणं वि । वंदिद्यओरालियसरीरं यं भेते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! हुंडमंठाणसंठिते पण्णत्ते , एवं पज्जातापज्जाताणं वि , एवं तईदिद्यचउरिंदियाणं वि । पंचिंदियतिरिक्खजोगियपंचिंदियओरालियसरीरं यं भेते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! छ्विहमंठाणसंठिते पण्णत्ते , तं जहा-समचउरंसेंठाणसंठिते० जाव हुंडमंठाणसंठिते वि , एवं पज्जातापज्जाताणं वि ३ , संपुच्छिमतिरिक्खजोगियपंचिंदियओरालियसरीरं यं भेते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! हुंडमंठाणसंठिते पण्णत्ते , एवं पज्जातापज्जाताणं वि , गम्भवकंतियतिरिक्खजोगियाणं वि पंचिंदियतिरिक्खजोगियओरालियसरीरं यं भेते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! छ्विहमंठाणसंठिते पण्णत्ते , तं जहा-समचउरंसेंठाणसंठिते० जाव हुंडमंठाणसंठिते , एवं पज्जातापज्जाताणं वि ३ , एवमेते तिरिक्खजोगियाणं ओहियाणं यव आलावगा जलयरपंचिंदिय-तिरिक्खजोगियाणं ओरालियसरीरं यं भेते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! छ्विहमंठाणसंठिते पण्णत्ते , तं

जहा-समचउरंसेंठाणसंठिते० जाव हुंडे , एवं पज्जातापज्जाताणं वि , संपुच्छिमजलयरा हुंडमंठाणसंठिता , एतेसि चैव पज्जातापज्जाताणं वि , एवं चैव गम्भवकंतियजलयरा छ्विहमंठाणसंठिता , एवं पज्जातापज्जाताणं वि , एवं थलयराणं वि यव सुत्ताणि , एवं चउपपथलयराणं वि , उरपरिमपथलयराणं वि , भुयपरिमपथलयराणं वि , एवं खहयराणं वि यव सुत्ताणि , नवरं सव्वथ सम्पुच्छिमा हुंडमंठाणसंठिता भाणित्वा , इयेरे छसु वि । मण्णमपंचिंदियओरालियसरीरं यं भेते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! छ्विहमंठाणसंठिते पण्णत्ते , तं जहा-समचउरंसेंठाणसंठिते० जाव हुंडे , पज्जातापज्जाताणं वि एवं चैव , गम्भवकंतियाणं वि एवं चैव , पज्जातापज्जाताणं वि एवं चैव । मम्पुच्छिमाणं पुच्छा गोयमा ! हुंडमंठाणसंठिता पण्णत्ता । (स० २६८)

'ओरालियसरीरं यं भेते !' इत्यादि , नानासंस्थानसंस्थितं जीवजातिभेदतः संस्थानभेदभावात् , एकैन्द्रियौदारिकशरीरं नानासंस्थानसंस्थितानां पृथिव्यादिषु प्रत्येकसंस्थानभेदान् , तत्र पृथिवीकायिकानां सुहृमाणां बादराणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां चौदारिकशरीराणि मसूरचन्द्रसंस्थानसंस्थितानि , मसूरा—धान्यविशेषः तस्य चन्द्रः—चन्द्राकारमण्डलं तस्यैव यत्संस्थानं तेन संस्थितानि , अकायिकानां सुहृमादिभेदतः चतुर्भेदानामौदारिकशरीराणि स्निबुकविन्दुसंस्थानसंस्थितानि , स्निबुकाकारे यो विन्दुर्न पुनरितस्ततो वातादिना विलिप्तः स्निबुकविन्दुस्तस्यैव यत्संस्थानं तेन संस्थितानि , तैजसकायिकानां सुहृमादिभेदतश्चतुर्भेदानामौदारिकशरीराणि सूचिकलापसंस्थानसंस्थितानि , वायुकायिकानां सुहृमादिभेदतश्चतुर्भेदानामौदारिकशरीराणि पनाकासंस्थानसंस्थितानि , वनस्पतिकायिकानां सुहृमाणां बादराणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां च प्रत्येकौदारिकशरीराणि नानासंस्थानसंस्थितानि , देशकालजातिभेदतः तेषां संस्थानानामनेकभेदमन्त्रयान् , द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां प्रत्येकं पर्याप्तानामपर्याप्तानामौदारिकशरीराणि हुण्डसंस्थानसंस्थितानि , निर्यकपञ्चैन्द्रियौदारिकशरीरं सामान्यतः पञ्चिवसंस्थानसंस्थितानि , तदेवापदेशयति—'समचउरंसेंठाणसंठिए' इत्यादि , यावत्करणात्—'नगगेहपरिमण्डलसंठाणसंठिए साइसंठाणसंठिए वामणसंठाणसंठिए खुज्जसंठाणसंठिए हुण्डसंठाणसंठिए' इति पारिप्लवः , तत्र समाः—'सासुद्रिकशास्त्राङ्गप्रमाणलक्षणविसंवादिष्वधत्तस्त्रोऽख्यः—चतुर्दिग्विभागापल्लिताः शरीरावयवा यस्य तत्समचतुरङ्गं , समासास्तोऽचुप्रत्ययः , समचतुरङ्गं च तत्संस्थानं च समचतुरङ्गसंस्थानं तेन संस्थितं समचतुरङ्गसंस्थानसंस्थितं , तथा न्यघोषध्वन्यपरिमण्डलं यस्य तत् न्यघोषपरिमण्डलं , यथा न्यघोष उपारं सम्पूर्णप्रमाणोऽधस्तु हीनः , तथा न्यघोषसंस्थानं नामैकपरिमण्डलं सम्पूर्णप्रमाणं अधस्तु न तथा तत् न्यघोषपरिमण्डलं , तथा आदिदिग्दोषेधाख्यो नामेरधस्तो देहभागो-

पृष्ठे, ततः सह आदिना—नाभेरधस्तनभागेन यथो-
क्तप्रमाणलक्षणैर् वर्तते इति सादि, यथापि सर्वे
शरीरमादिना सह वर्तन्ते तथापि सादिस्वविशे-
षणान्यथानुपपत्त्या विशिष्ट एव प्रमाणलक्षणोपपन्नः आ-
दिर्दृढ लभ्यते, तत उक्तं यथाऋक्प्रमाणलक्षणमिति ।
इदमुक्तं भवति—यत् संस्थानं नाभेरधःप्रमाणोपपन्नमुपरि च
हीनं तत्सादिरिति, अपरं तु साचीनि पठन्ति, तत्र साची-
प्रबन्धनवादिना शास्त्रमस्तीतिरुमाचक्षते, ततः साचीय यत्सं-
स्थानं तत्साचिसंस्थानं, यथा शास्त्रमस्तीतिरुः स्कन्धः का-
ण्डमतिपुष्टमुपरितना तदुत्तुका न महाविशालना तद्व-
त्स्यापि संस्थानस्याधोभागः परिपूर्णो भवति उपरितनभा-
गस्तु भवति । तथा यत्र शिरो प्रीये हस्तापादादिकं च यथाऋ-
क्प्रमाणलक्षणोपेनम् उरउद्रादि च मध्ये तत्कुञ्जसंस्थानं,
यत्र पुनरुद्रउद्रादिप्रमाणलक्षणोपेतं हस्तापादादिकं हीनं त-
द्भ्रामनसंस्थानं, यत्र तु सर्वेऽप्यधोभाः प्रमाणलक्षणपरि-
ष्ठास्तद् द्रुण्डसंस्थानं, समासः सर्वत्रापि पूर्ववत्, एवं 'प-
ञ्जत्तापञ्जत्ता वि' इति, एवम्—उक्तप्रकारेण सामान्यतस्ति-
संस्थानां द्विधाणांमिव पर्याप्तानामपर्याप्तानां च प्रत्येकं सूत्रं व-
क्तव्यं, तद्वैयर्थ्यानि त्रीणि सूत्राणि, एवमेव च सामान्यतः
सम्मुखिमतयैकपञ्चान्द्रियाणामपि त्रीणि सूत्राणि वक्तव्यानि
नवरं तेषु त्रिष्वपि सूत्रेषु द्रुण्डसंस्थानसंस्थानमि-
ति वक्तव्यम्, सम्मुखिमतयैकपञ्चान्द्रियाणामपि त्रिष्वपि सूत्रेषु
संस्थानभावात् । त्रीणि सामान्यतो गर्भजनयैकपञ्चान्द्रिया-
णामपि, नवरं तेषु त्रिष्वपि सूत्रेषु “द्विविधसंज्ञाणामाद्ये
पर्याप्तं” इत्यादि वक्तव्यम् । गर्भजेषु समचतुरादि संस्था-
नानामपि सम्भवात्, तद्वयमेतं सामान्यतस्ति संस्थानां
यवियथा नव आलापकाः, अननैव क्रमेणैव जलचरान्तयैक-
पञ्चान्द्रियाणां सामान्यतः स्थलचराणां चतुष्पदस्थलचराणा-
मुरःपरिसर्पस्थलचराणां भुजपरिसर्पस्थलचराणां सचर-
नियैकपञ्चान्द्रियाणां च प्रत्येकं नव २ सूत्राणि वक्तव्यानि ।
सर्वसंख्यया त्रियैकपञ्चान्द्रियाणां त्रिषष्टिः ६३ सूत्राणि मनु-
ष्याणां नव सर्वत्र सम्मुखिमेतेषु द्रुण्डसंस्थानं च वक्तव्य-
मितरत्र षडपि संस्थानानि । तद्वयमुक्तम्यौदारिकभेदानां
संस्थानानि । प्रश्नो २१ पद (अथगाहना 'भोगाहणा' शब्दं
प्रथमभाग ६०२ पृष्ठ गता ।)

(१४) सप्रति क्रमेण वैक्यस्य शरीरगत्यभिधित्सुगाह-

वेउव्वियसरीरे णं भंते ! कतिविधे पण्णत्ते !,
गोयमा ! दुविधे पण्णत्ते, तं जहा—एग्गिदियवेउव्वि-
यसरीरे य, पंचिदियवेउव्वियसरीरे य । जति एग्गिदिय-
वेउव्वियसरीरे किं वाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे,
अवाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे ? । गोयमा ! वा-
उकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे नो अवाउकाइयएग्गिदियवे-
उव्वियसरीरे । जइ वाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे किं सुहु-
मवाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे बायरवाउकाइयएग्गिदियवेउव्वि-
यसरीरे ? गोयमा ! नो सुहुमवाउकाइयएग्गिदियवेउव्वि-
यसरीरे बादरवाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे । जइ

बादरवाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे किं पञ्जत्त-
बादरवाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे, अपञ्जत्तबाद-
रवाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा !
पञ्जत्तबादरवाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे नोअप-
ञ्जत्तबादरवाउकाइयएग्गिदियवेउव्वियसरीरे, जति
पंचेदियवेउव्वियसरीरे किं नेरइयपंचिदियवेउव्वियसरीरे
० जाव किं देवपंचिदियवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा ! नेर-
इयपंचिदियवेउव्वियसरीरे ० जाव देवपंचिदियवेउ-
व्वियसरीरे वि, जइ नेरइयपंचिदियवेउव्वियसरीरे किं
रयणप्पभापुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियसरीरे वि ० जाव
किं अधमत्तमापुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियसरीरे ? ,
गोयमा ! रयणप्पभापुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियस-
रीरे वि ० जाव अधमत्तमापुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियस-
रीरे वि, जइ रयणप्पभापुढविनेरइयवेउव्वियसरीरे किं
पञ्जत्तगरयणप्पभापुढविनेरइयवेउव्वियसरीरे अपञ्जत्तगर-
यणप्पभापुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा !
पञ्जत्तगरयणप्पभापुढविनेरइय—पंचिदिय—वेउव्वियम-
रीरे अपञ्जत्तगरयणप्पभापुढविनेरइयपंचिदियवेउव्वियम-
रीरे, एवं ० जाव अधमत्तमाए द्रुगतो भेदो भाणि-
तव्वा । जइ तिरिक्खजोणिपंचिदियवेउव्वियसरीरे किं
संमुखिमतपंचिदियतिरिक्खजोणियवेउव्वियसरीरे गम्भव-
कंतियपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा ! नो सं-
मुखिमतपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे गम्भवकंतियप-
ंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे, जति गम्भवकंतियपंचिदि-
यतिरिक्खवेउव्वियसरीरे किं संखजवासाउयगम्भवकंति-
यपंचिदियवेउव्वियसरीरे असंखजवासाउयगम्भवकंति-
यपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे ? , गोयमा ! संखजवासा-
उयगम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियसरीरे, नो अ-
संखजवासाउयगम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्खवेउव्वियस-
रीरे । जइ संखजवा ० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्ख ० वे-
उव्वियसरीरे किंपञ्जत्तगसंखि ० गम्भवकंतियपंचिदियतिरि-
क्ख ० वेउव्वियसरीरे अपञ्जत्तगसंखि ० गम्भवकंतिय-
पंचिदियतिरिक्ख ० वेउव्वियसरीरे ? , गोयमा ! पञ्जत्तग-
संखि ० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्ख ० वेउव्वियसरीरे
नो अपञ्जत्तगसंखि ० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्ख ० वे-
उव्वियसरीरे, जइ संखजवामा ० किं जलयरगम्भवकंति-
यपंचिदियतिरिक्ख ० वेउव्वियसरीरे थलयरसंखि ० ग-
म्भवकंतियपंचिदियतिरिक्ख ० वेउव्वियसरीरे खहरसं-
खिजवा ० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्खजो ० वेउव्वियस-
रीरे ? , गोयमा ! जलयरसंखि ० गम्भवकंतियपंचिदि-

यतिरिक्त्व० वेउन्वियसरीरे वि थलयरसंखिज० गम्भवकं-
तियपंचिदियतिरिक्त्व० वेउन्वियसरीरे वि खहयरसंखि-
ज० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व० वेउन्वियसरीरे वि ,
जइ जलयरसंखिजवासाउयग० किपजत्तगजलयरसंखिज०
गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्वजो० वेउन्वियसरीरे अप-
जत्तगजलयरसंखिजवा० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व०
वेउन्वियसरीरे य ? , गोयमा ! पजत्तगजलयरसंखिज०
गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व० वेउन्वियसरीरे नो अ-
पजत्तगसंखिज० जलयरगम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व०
वेउन्वियसरीरे । जति थलयरपंचिदिय० जाव सरीरे किं च-
उप्पय० जाव सरीरे किं परिसप्प० जाव सरीरे ? , गोयमा !
चउप्पय० जाव संखिज० परिसप्प० जाव सरीरे , एवं
सत्वेसिं थेयव्वं० जाव खहयरानं पजत्ताणं नो अपज-
त्ताणं । जति मणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे किं संशुच्छि-
ममणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे गम्भवकंतियमणूस्सपंचिदि-
यवेउन्वियसरीरे ? , गोयमा ! थो संशुच्छिममणूस्सपंचिदि-
यवेउन्वियसरीरे गम्भवकंतियमणूस्सपंचिदियवेउन्वियस-
रीरे । जइ गम्भवकंतियमणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे किं
कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे अक-
म्मभूमग० गम्भवकंतियमणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे अंतर-
दीवगगम्भवकंतियमणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे ? , गोयमा !
कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे थो-
अकम्मभूमग० थो अंतरदीवग० जइ कम्मभूमगगम्भवकंति-
यमणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे किं संखेजवासाउयकम्म-
भूमगगम्भवकंतियमणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे , असंखिज० कम्म-
भूमगगम्भवकंतियमणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे ? , गोयमा !
संखेज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूस्सपंचिदियवेउन्वियस-
रीरे नो असंखेज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूस्सपंचिदिय-
वेउन्वियसरीरे , जति संखेज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणू-
स्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे , किं पजत्तयसंखेज० कम्मभूम०
मणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे अपजत्तगसंखिज० कम्मभू-
मगगम्भवकंतियमणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे ? , गोयमा !
पजत्तगसंखिज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूस्सपंचिदियवे-
उन्वियसरीरे नो अपजत्तगसंखेज० कम्मभूमगगम्भवकंति-
यमणूस्सपंचिदियवेउन्वियसरीरे । जइ देवपंचिदियवेउन्विय-
सरीरे किं भवणवासिदेवपंचिदियवेउन्वियसरीरे० जाव
वेमाणियदेवपंचिदियवेउन्वियसरीरे ? , गोयमा ! भवण-
वासिदेवपंचिदियवेउन्वियसरीरे वि० जाव वेमाणियदेव-
पंचिदियवेउन्वियसरीरे वि । जइ भवणवासिदेवपंचिदि-

यवेउन्वियसरीरे किं असुरकुमारभवणवासिदेवपंचिदि-
यवेउन्वियसरीरे० जाव थणियकुमारभवणवासिदेवपंचि-
दियवेउन्वियसरीरे ? , गोयमा ! असुरकुमार० जाव
थणियकुमारवेउन्वियसरीरे वि । जइ असुरकुमारदेव-
पंचिदियवेउन्वियसरीरे किं पजत्तगअसुरकुमारभवणवासि-
देवपंचिदियवेउन्वियसरीरे अपजत्तगअसुरकुमारभवणवा-
सिदेवपंचिदियवेउन्वियसरीरे ? , गोयमा ! पजत्तगअसुर-
कुमारभवणवासिदेवपंचिदियवेउन्वियसरीरे वि अपज-
त्तगअसुरकुमारभवणवासिदेवपंचिदियवेउन्वियसरीरे वि ,
एवं जाव थणियकुमाराण दुगतो भेदो , एवं वाणमं-
तराणं अट्टविहाणं जातिसियाणं पंचविहाणं । वेमाणिया
दुविहा-कप्पोवगा , कप्पातीता य । कप्पोवगा वारसविहा
तेसिं पि एवं चैव दुहतो भेदो , कप्पातीता दुविहा गे-
वेजगा य , अणुत्तरोववाइया य । गेवेजगा णवविहा अ-
णुत्तरोववाइया पंचविहा , एतेसिं पजत्तापजत्ताभिलावेणं
दुगतो भेदो भाणियव्वो । (सू०-२७०)

‘वेउन्वियसरीरे णं भंते !’ इत्यादि , वैक्रियसरीरे मूलनो
हिंभदम्—एकंन्द्रियपञ्चन्द्रियभेदात् , तत्रैकेन्द्रियस्य वात-
कायस्य तथापि वादरस्य तथापि पर्याप्तस्य , शेषस्य वै-
क्रियलक्ष्यसम्भवात् । उक्तं च—“ तिगहं ताव रासीण वेउ-
न्वियलद्धो चैव नत्थि , वायरपज्जत्ताणं पि संखेज्जभाग-
मत्ताणं ” अत्र ‘ तिगहं ’ ति—अथाणां पर्याप्तापयोत्सृज्याप-
योमवाद्रूपाणाम् । पञ्चन्द्रियचिन्तायामपि जलचरचतु-
ष्पदोः परिसर्पभुजपरिसर्पस्वचगन् मनुष्याश्च गर्भेभ्यु-
त्क्रान्तकान् संख्ययवर्तायुषो मुक्त्वा शयाणां प्रांतयोः ,
भवस्वभावतया तेषां वैक्रियलक्ष्यसम्भवात् । उक्ता भेदाः ।

(१५) संस्थानान्यभिहितुराद—

वेउन्वियसरीरे णं भंते ! किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा !
खाणासंठाणसंठिते पण्णत्ते , वाउकाइयपंचिदियवेउन्विय-
सरीरे णं भंते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! पडागा-
संठाणसंठिते पण्णत्ते , नेरइयपंचिदियवेउन्वियसरीरे णं
भंते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! नेरइयपं-
चिदियवेउन्वियसरीरे दुविधे पण्णत्ते , तं जहा—भवधार-
णिज्जे य , उत्तरवेउन्विय य । तत्थ णं जे से भवधारणि-
जे से णं हुंसंठाणसंठिते पण्णत्ते , तत्थ णं जे से उत्तर-
वेउन्वित्ते से वि हुंसंठाणसंठिते पण्णत्ते । रयणप्पमा-
पुढविनेरइयपंचिदियवेउन्वियसरीरे णं भंते ! किं संठाण-
संठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! रयणप्पमापुढविनेरइयाणं
दुविधे सरीरे पण्णत्ते , तं जहा—भवधारणिज्जे य , उत्तरवे-
उन्विय य । तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे से णं हुंसंठाण-
संठिते , जे से उत्तरवेउन्वित्ते से वि हुंटे , एवं० जाव

अधेमत्तमापुढावनेरुह्यवेउव्वियसरीरे । तिरिक्खजो-
शियपंचिदियवेउव्वियसरीरे णं भंते ! किं मंठाणसंठिते
पणत्ते ? , गोयमा ! खाणांमंठाणसंठिते पणत्ते , एवं
जलयरखलयरखहराण वि , थलयराण वि चउ-
प्पयपरिमप्पाण वि उरपरिमप्पभुयपरिमप्पाण वि ।
एवं मणूएसंपंचिदियवेउव्वियसरीरे वि । असुरकुमार-
भवस्वासादेवपंचिदियवेउव्वियसरीरे णं भंते ! किं-
संठिते पणत्ते ? , गोयमा ! असुरकुमाराणं देवाणं दुविहे
सरीरं पणत्ते , तं जहा-भवधारणिज्जे य , उत्तरेवउ-
व्विते य । तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे से णं समचउरं-
ससंठाणसंठिते पणत्ते , तत्थ णं जे से उत्तरेवउव्विते से
णं खाणांमंठाणसंठिते पणत्ते एवं ०जाव थणियकुमार-
देवपंचिदियवेउव्वियसरीरे । एवं वाणसंतराण वि , ण-
वरं ओ.हिया वाणसंतरा पुच्छिज्जंति , एव जेतिसियाण
वि ओ.हियाणं , एवं सोहम्मे कप्पे ०जाव अच्चुयदेवसरीरे ,
गेवेज्जकप्पातीत्तेमाशियदेवपंचिदियवेउव्वियसरीरे णं
भंते ! किंसंठिते पणत्ते ? , गोयमा ! गेवेज्जगदेवाणं
एगे भवधारणिज्जे सरीरं , से णं समचउरंसंठाणसंठिते
पणत्ते , एवं अणुत्तरोववाह्याण वि । (सू० २७१)

‘वउव्वियसरीरे णं भंते !’ इत्यादि सुगमं , नवरं नैरगि-
काणां भवधारणीयमुत्तरेव्विक्रियं च हुण्डसंस्थानमत्यन्तक्र-
एकमौदशवशात् , तथाहि—तेषां भवधारणीयं शरीरं भव-
स्वाभवत एव नमूर्त्तवस्तुपक्षोपाटितसकलप्रीवाद्गम-
पक्षिसंस्थानवदतीव बोधस्वे हुण्डसंस्थानं , यदणुत्तरवैक्रियं
तदपि यद्यं शुभं करिष्याम इत्यादिमान्द्यना कर्तुमारब्धमाप त-
थाविधायनाशुभनामकमौदशवशाद्वाशुभतरमुपजाय-
ते इति हुण्डसंस्थानम् । तिर्यकपञ्चिन्द्रियाणां मनुष्याणां च
वैक्रियं नानासंस्थानसंस्थितमिच्छावशतः प्रवृत्तं दशविधम-
धनपतिव्यस्तरज्यातिष्कसाधमाद्यच्युतपर्यवसानवैमानिका-
नां भवधारणीयं भवस्वभावतया तथाविधच्युतनामकमौदश-
वशात् प्रत्येकं सर्वेषां समचतुरस्रसंस्थानम् , उत्तरवैक्रियं
स्विच्छानुगोधतः प्रवृत्तं नानासंस्थानसंस्थितं , प्रवेयकाणाम्
नुत्तरपणानिनां चात्तरवैक्रियं न भवति , प्रयोजनाभावाद् ।
उत्तरवैक्रियं ह्यत्र गमनागमननिमित्तं परिचारणानिमित्तं वा
क्रियते , न चैतयामतदस्ति । यत्तु भवधारणीयमेतेषां तत्सम-
चतुरस्रसंस्थानसंस्थितमिति । उक्तानि स्थानानि । (वैक्रिय-
शरीरस्यावगाहना ‘आगाहणा’ शब्द ३ भागे ७८ पृष्ठे गता ।

(१६) संप्रत्याहारकशरीरस्य प्रतिपिपाद्ययुगह—

आहारगसरीरे णं भंते ? कतिविधे पणत्ते ? , गोयमा !
एगागारे पणत्ते , जइ एगागारं किं मणूएसआहारगसरीरे ,
अमणूएसआहारगसरीरे ? , गोयमा ! मणूएसआहारगसरीरे
नो अमणूएसआहारगसरीरे जइ मणूएसआहारगसरीरे किं
सम्पुच्छिममणूएसआहारगसरीरे गम्भवकंतियमणूएसआहा-

रगसरीरे ? , गोयमा ! नो सम्पुच्छिममणूएसआहारगसरीरे ,
गम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे । जइ गम्भवकंतियमणू-
सआहारगसरीरे किं कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआहा-
रगसरीरे अकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे
अंतरदीवगगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे ? , गोयमा !
कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे नो अकम्मभू-
मगगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे , नो अंतरदीवगग-
म्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे , जइ कम्मभूमगगम्भव-
कंतियमणूएसआहारगसरीरे , किं संखेज्जवासाउयकम्मभूम-
गगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे , असंखेज्जवासाउयक-
म्मभूमग-गम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे , गोयमा !
संखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआहारगस-
रीरे , नो असंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणू-
सआहारगसरीरे , जति संखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भव-
कंतियमणूएसआहारगसरीरे , किं पज्जत्तसंखेज्जवासाउयक-
म्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे ? , अपज्जत्तसंखे-
ज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे ? ,
गोयमा ! पज्जत्तसंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियम-
णूएसआहारगसरीरे , नो अपज्जत्तकम्मभूमगगम्भवकंतियम-
णूएसआहारगसरीरे , जइ पज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमग-
गम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे ? किं मम्महिट्ठिपज्जत्तगसं-
खेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे
मिच्छिहिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंति-
यमणूएसआहारगसरीरे , मम्मामिच्छिहिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवा-
साउय-कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे ? , गो-
यमा ! मम्महिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउय-कम्मभूमगगम्भ-
वकंतियमणूएसआहारगसरीरे , मिच्छिहिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवा-
साउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे नो स-
म्मामिच्छिहिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भव-
कंतियमणूएसआहारगसरीरे जइ मम्महिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवा-
साउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे , किं सं-
जयसम्महिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकं-
तियमणूएसआहारगसरीरे , संखेज्ज० कम्मभूमगगम्भवकंति-
यमणूएसआहारगसरीरे , असंजयसम्महिट्ठिपज्जत्तसंखेज्जवासा-
उयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआहारगसरीरे संजयासं-
जयसम्महिट्ठिपज्जत्तसंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकं-
तियमणूएसआहारगसरीरे ? , गोयमा ! संजयसम्महिट्ठिप-
ज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणूएसआ-
हारगसरीरे , नो असंजयसम्महिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउ-
यमणूएसआहारगसरीरे , नो संजयसंजयसम्महिट्ठिआहा-

रगसरीरे जइ संजतसम्महिट्टिपमत्तसंखेजवासाउयकम्म-
भूमगगम्भवकंतियमणुपआहारगसरीरे, किं पमत्तसंजतस-
म्महिट्टिमणुपआहारगसरीरे, अप्पमत्तसंजतसम्महिट्टिमंखे-
जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणुपआहारगसरीरे ?
गोयमा ! पमत्तसंखेजवासाउयसम्महिट्टिपमत्तसंखेजवासा-
उयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणुपआहारगसरीरे, नो अप्प-
मत्तसंखेजवासाउयसम्महिट्टिपमत्तसंखेजवासाउयकम्मभू-
मगगम्भवकंतियमणुपआहारगसरीरे, जइ अप्पमत्तसंखे-
जवासाउयसम्महिट्टिपमत्तसंखेजवासाउयकम्मभूमगगणु-
पआहारगसरीरे, किं इट्टिपत्तपमत्तसंखेजवासाउयसम्म-
हिट्टिमणुपमत्तसंखेजवासाउयगम्भवकंतियमणुपआहार-
गसरीरे, अण्हिट्टिपत्तपमत्तसंखेजवासाउयकम्मभूमगसंखे-
जवासाउयगम्भवकंतियमणुपआहारगसरीरे, गोयमा ! इट्टि-
पत्तपमत्तसंखेजवासाउयसम्महिट्टिपमत्तसंखेजवासाउयक-
म्मभूमगगम्भवकंतियमणुपआहारगसरीरे, नो अण्हि-
ट्टिपत्तपमत्तसंखेजवासाउयसम्महिट्टिपमत्तसंखेजवासाउय-
कम्मभूमगगम्भवकंतियमणुपआहारगसरीरे, आहारगस-
रीरे णं भेंते ! किं संठितं पप्पत्तं । गोयमा ! समचउरस-
मंठाणसंठितं पप्पत्तं । (४० २७३+)

‘ आहारगसरीरे णं भेंते ! कइवेहं पप्पत्तं ’ इत्यादि
सुगमं, नवरं ‘ संजय ’ ति—‘ यम् ’ उपमं, ‘ संय-
च्छन्ति स्म संवेसावद्यथागम्यः सम्यगुपरमांस्तं भ्मन्ति संय-
ताः ’, ‘ गम्यथानत्याकमका ’ दिति कर्तरि कृप्रत्ययः,
‘ सकलचारित्र्यः, असंयता-अविरतसम्यगुदृष्टयः संयता-
संयता-देशविरतिमन्तः, तथा ‘ पमत्त ’ ति—प्रमा-
द्यन्ति स्म मोहनीयादिकर्मोदयप्रभावतः सज्ज्वलनकयायनि-
द्राद्यन्यतमप्रमादयोगतः संयमयोगेषु सीदन्ति स्म प्रमत्ताः,
पूर्वेवत्कर्तारि कृप्रत्ययः, ‘ न च प्राया गच्छुवातिवस्तेषां
कच्चिदुपयोगनस्मभवात्, तद्विपरीता अप्रमत्ताः, ‘ न च
प्राया जिनकल्पिकपरिहारविशुद्धिकथथालन्दकल्पिकप्रति-
माप्रतिपञ्चालेषां सततोपयोगसम्भवात् । इह जिनकल्पि-
काद्यां लब्धिव नोपजीवन्ति, तेषां तथाकल्पेष्वान्, यदपि
अ गच्छुयांसन आहारकशरीरं कुर्वन्ति तदपि तदानीं
लब्धयुपजीवननौतुल्यभाजनः प्रमादवन्तो, मोचनेऽपि
च प्रमादवन्तः, आत्मप्रदेशानामौदारिकशरीरे सर्वान्मोहो-
पहरणेन व्याकुलीभावात् । आहारकशरीरं चान्तमैहलो-
पस्थानं, ततो यद्यपि तत्प्रथमभागं कियत्कालं मनाक् विशुद्धि-
भावतः कार्यप्रस्थिकैरप्रमत्ततोपपद्यन्ते तथापि सलब्धयुपजी-
वनेन प्रमत्त एवत्यप्रमत्तस्य ‘ नो अप्रमत्तसंजय ’ इत्यादिना प्र-
तिषेधः कृतः । ‘ इट्टिपत्तं ’ ति—श्रुतीः—आमर्षीवर्ष्यादिल-
क्षणः प्राप्तः श्रुतिप्राप्तस्तद्विपरीतोऽलुब्धप्राप्तः, श्रुतीश्च
प्राप्तां प्रथमतां विशिष्टमुत्तरोत्तरमपुर्वापुर्वाप्रतिपाद्यकं
धृतमवगाहमानः धृतसामर्थ्यवन्तीव्रतीव्रतरशुभभावनाम-
धिराहुन अप्रमत्तः सन् । उक्तं च—

“ अवगाहते च स श्रुत-जलधिं प्राप्नोति चावधिहानम् ।
मानसपर्याये वा, ज्ञानं काष्ठादिबुद्धिर्वा ॥ १ ॥

चारणवैकियसर्वी—पथिताया वाऽपि लब्धयस्तस्य ।
प्रादुर्भवेति गुणतो, बलान वा मानसार्थिने ॥ २ ॥ ”

अत्र ‘ स ’ इति—अप्रमत्तसंयतः, मानसपर्यायमि-
ति—मानसाः—मनसः सम्बन्धिनः पर्याया—विषया यस्य
तन्मानसपर्याये मनःपर्यायज्ञानात्मन्यर्थः, काष्ठादिबुद्धिर्वा
इत्यात्रदिशद्भात् पदानुसारिणीजपरिग्रहः । तिस्रो हि बुद्धयः
परमातिशयरूपाः प्रवचने प्रतिपाद्यन्ते, तद्यथा—काष्ठबु-
द्धिः १, पदानुसारबुद्धिः २, बीजबुद्धिः ३ । तत्र का-
ष्ठक इव धार्यं वा बुद्धिगचार्यमुत्पाद्विनिर्गतौ तदवस्थानौ
च सूत्रार्थौ धारयति न किमपि तयोः कालास्तरं गलति
सा काष्ठबुद्धिः १, या पुनरेकमपि सूत्रपदमवधार्य शेषम-
श्रुतमपि तदवस्थमेष श्रुतमवगाहते सा पदानुसारिणी २,
या पुनरेकमप्येदं तथाविधमनुसृत्य शेषमश्रुतमपि यथा-
वस्थितं प्रभृतमर्थमवगाहते सा बीजबुद्धिः ३, सा च सर्वो-
त्तमप्रकरणमात्रा भगवतो गच्छुताम् । तं हि उपादादिपद-
त्रयमवधार्य सकलमपि द्वादशाङ्गात्मकं प्रवचनमभिस्तूयन्ति
तथा, चारणाश्च वैकियं च सर्वोपपद्यन्ते तद्भाष्यश्च चारण-
वैकियसर्वोपपत्तिता, तत्र चरणं—गमने तद्विधानं येषां न
चारणाः ‘ उपेक्षादिभ्योऽण् ’ इति मत्वर्थाऽण्प्रत्ययः,
तत्र गमनमन्येवार्थमपि मूर्तानां विद्यते ततो विशिष्टगन्ध-
धानुपपत्त्या चरणमिह विशिष्टं गमनमभिमुह्यते, अत एव
चातिशयाने मत्वर्थीयः, यथा—रूपवर्ती कस्या इत्यत्र ।
ततोऽयमर्थः—अतिशयविचरणसमर्थाचारणाः, आह च
भाष्यकृतं स्वकृतभाष्यटीकायाम्—“ अतिशयचरणाचारणाः ।
अतिशयगमनादित्यर्थः ” तं च (ते) द्विविधा-जङ्गाचार-
णाः, विद्याचारणाश्च । तत्र ये चारित्रतपोविशेषप्रभावतः
समुद्भूतगमनविषयलब्धविशेषातेन जङ्गाचारणाः, ये पु-
नर्विद्याचरणाः समुत्पन्नगमनलब्धविशेषातेन विद्याचारणाः,
जङ्गाचारणाश्च रुचकवरदीपं यावत् गन्तुं समर्थाः, विद्या-
चारणा नन्दीश्वरम् । तत्र जङ्गाचारणा यत्र कुत्रापि गन्तु-
मिच्छुवस्तत्र गतिकरानपि निर्धातुं गच्छन्ति, विद्याचा-
रणास्त्वेवमेव । जङ्गाचारणाश्च रुचकवरदीपं गच्छन् एक-
नैवोत्पातेन गच्छति, प्रतिनिवर्त्तमानस्त्वेकनोत्पातेन नन्दी-
श्वरमायाति द्वितीयं स्वस्थानम्, यदि पुनर्नदीश्वरं जि-
गमिषुस्तर्हि प्रथमनैवोत्पातेन पण्डकवनमधिरोहति प्रति-
निवर्त्तमानस्तु प्रथमनोत्पातेन नन्दनवनमागच्छति द्वि-
तीयं स्वस्थानमिति, जङ्गाचारणा हि वा—
रित्रातिशयप्रभावता भवति, ततो लब्धयुपजीवनेन
श्रोतुल्यभाषतः प्रमादसम्भवाच्चात्रातिशयनिबन्धना
लब्धः परिहीयते, ततः प्रतिनिवर्त्तमानो द्वाभ्यामुत्पाता-
भ्यां लब्धवमायाति, विद्याचारणः पुनः प्रथमनोत्पातेन मा-
नुषोत्तरं पर्वते गच्छति द्वितीयं तु नन्दीश्वरं, प्रतिनिवर्त्त-
मानस्त्वेकनैवोत्पातेन स्वस्थानमायातीति तथा स एवोर्ध्वं ग-
च्छन् प्रथमोत्पातेन नन्दनवनं गच्छति द्वितीयोत्पातेन प-
ण्डकवनं, प्रतिनिवर्त्तमानस्त्वेकनैवोत्पातेन स्वस्थानमायाती-
ति विद्याचारणा विद्याचरणा भवति, विद्या च परिशील्यमा-
ना स्फुटा स्फुटनशेषप्रायेण अतः प्रतिनिवर्त्तमानस्य शक्य-

तिशयसम्भवादेकनोत्पत्तिन स्वस्थानाऽऽगमनमिति । उक्तं च-

“अइस्यन्तरणसमस्या, जंघाबिज्जाहि न्तरणा मुखमो ।
जंघाहि, जाइ पडमो, मीसं काउं पंचकरे वि ॥ १ ॥
पशुपपाएण गच्छा, कयगबरम्मि उ तन्नो पण्डिनयत्ता ।
विइएण मीसासर—मिहं तन्नो पर तइएण ॥ २ ॥
पडमेण पंडगबणं, बिइउपपाएण मंदणं पर ।
तइउपपाएण तन्नो, इह जंघात्तरणा पर ॥ ३ ॥
पडमेण आणुसोत्तर-नगं स नेदिस्सरं तु बिइएण ।
एइ तन्नो तइएण, कयन्नेइयवेदणं इहरं ॥ ४ ॥
पडमेण मंदणवणे, बिउपपाएण पंडगबणम्मि ।
पर इहं तइएण, जा विज्जात्तरणा होइ ॥ ५ ॥”

तथा सर्व-विषयभूतानामपि यस्य स सर्वोपधः । किमुक्तं भवति ?-यस्य * भूवे विद् भूमेष्वा शरीरमलो वा रोगोपशम-समर्थो भवति स सर्वोपधः, आदिशब्दादामप्यैवध्यादिलांघ्य-परिमहः । एताश्च शब्दरूपमत्तः सन् प्राप्य पञ्चात् प्रमत्तो भवति, तेनैवैव प्रयोजनम् । तत्र उक्तम् “हाइपसपमसंजंय”त्यादि, आह-मनुष्यस्याहारकशरीरमित्युक्तं सामर्थ्यादमनुष्यस्य नाहारकशरीरमित्यवसीयते ततः कस्यादुच्यते ? ना अमणु-स्साहारकशरीरे’त्यादि ? । तिर्यकत्वात् । उच्यते इह जीव-धा विन्याः, तद्यथा—उद्युष्टतन्त्रा, मध्यमबुद्धयः, प्रपञ्चतन्त्रा-श्च । तत्र ये उद्युष्टतन्त्रा मध्यमबुद्धयो वा ते यथांक्तं साम-र्थ्यमवबुध्यन्ते, ये पुनरुद्युष्टतन्त्रात् न यथांक्तसामर्थ्या-वगमकशरीराले प्रपञ्चतेष्ववगमनुमीशानं नाप्यथा, ततस्ते-षामनुग्रहाय सामर्थ्यलब्धस्यापि विपक्षानिषेधस्याभिधानं, म-हीयांसा हि परमकल्याणरीतस्वात् अविशेषण सर्वेषामनुग्र-हाय प्रवर्तन्ते, ततो न कश्चिद्वाचः । (प्रज्ञा०) (आहारकशरी-रस्य कतिमहालायां ऽवगाहनेन ‘आगाहणा’ शब्दे तृतीयभागे ८१ पृष्ठे उक्तम् ।) * (अत्रापि ‘आयपञ्चिमा’ शब्दो द्रष्टव्यः ।)

(१७) सप्रति तैजसस्य नाम्यभिधत्तुराह—

तेयगसरीरे णं भंते ! कतिविधे पण्णत्ते ? , गोयमा !
पंचविधे पण्णत्ते, तं जहा—एग्मिदियतेयगसरीरे ० जाव
पंचिदियतेयगसरीरे । एग्मिदियतेयगसरीरे णं भंते ! कइ-
विधे पण्णत्ते ? , गोयमा ! पंचविधे पण्णत्ते, तं जहा—
पुढविकाइयं जाव वणस्सइकाइय-एग्मिदियसरीरे, एवं
जहा ओरालियसरीरस्स भेदो मणितो तहा ते-
यगस्स विं ० जाव चउरिंदियाणं । पंचिदियतेयग-
सरीरे णं भंते ! कतिविधे पण्णत्ते ? , गोयमा !
चउविधे पण्णत्ते, तं जहा—नेरइयतेयगसरीरे ० जाव
देवतेयगसरीरे । नेरइयणं दुगतो भेदो भाणित्तवो, जहा
वेउन्वियसरीरे । पंचिदिययिरिक्खजोणियाणं मण्णसाणं य
जहा ओरालियसरीरे भेदो भाणितो तहा भाणित्तवो ।
देवाणं जहा वेउन्वियसरीरेभेदो भाणितो तहा भाणित्तवो,
० जाव सव्वइसिद्धं वत्ति । तेयगसरीरे णं भंते ! किंसंठिए
पण्णत्ते ? , गोयमा ! शाणासंठाणसंठिए पण्णत्ते, एग्मिदि-
यतेयगसरीरे णं भंते ! किंसंठिए पण्णत्ते ? , गोयमा ! शा-

णासंठाणसंठिए पण्णत्ते, पुढविकाइयएग्मिदियतेयगसरी-
रेणं भंते ! , किंसंठिए पण्णत्ते गोयमा ! मखरब्दसंठाण-
संठिते पण्णत्ते, एवं ओरालियसंठाणाणुसारेण भाणित्तव्यं
० जाव चउरिंदियाणं वि । नेरइयाणं भंते ! तेयगसरीरे किं
संठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! जहा वेउन्वियसरीरे, पंचिदि-
यतिरिक्खजोणियाणं मण्णसाणं जहा एतेसिं चैव ओरालि-
यं ति, देवाणं भंते ! किंसंठिते तेयगसरीरे पण्णत्ते ? , गो-
यमा ! जहा वेउन्वियस्सं ० जाव अणुत्तरोववाइय ति ।
(सू० २७४)

‘तेयगसरीरे णं भंते !’ इत्यादि, इह तैजसशरीरं सर्वेषाम-
वश्यं भवति ततो यथा एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियगन् औदारिक-
शरीरभेदो भाणितस्तथा चतुरिन्द्रियान् यावत् तैजसशरीर-
भेदोऽपि वक्तव्यः पञ्चिन्द्रियतैजसशरीरचिन्तायां चतुर्विधं व-
ज्जिन्द्रियतैजसशरीरम्, नैरयिकतियंमनुष्यदेवभेदात्, तत्र
नैरयिकतैजसशरीरचिन्तायां यथा प्राक् वैकियशरीरे पर्या-
साऽप्योसिधियतया द्विगता भेद उक्तस्तथाऽत्रापि वक्तव्यः, स
चैवम्—‘अइ नेरइयपंचिदियतेयगसरीरे किं रयण्णभापुढवि-
नेरइयपंचिदियतेयगसरीरे ० जाव किं अइसत्तमापुढविनेरइ-
यपंचिदियतेयगसरीरे ? , गोयमा ! रयण्णभापुढविनेरइय-
पंचिदियतेयगसरीरे विं ० जाव अइसत्तमापुढविनेरइयपंचि-
दियतेयगसरीरे वि, अइ रयण्णभापुढविनेरइयपंचिदियते-
गसरीरे किं पञ्चत्तरयण्णम्’ इत्यादि, पञ्चिन्द्रियतियंयो-
निकानां मनुष्याणां च यथा प्रागौदारिकशरीरेभेद उक्तस्तथा
अत्रापि वक्तव्यः, स चैवम्—‘तिरिक्खजोणियपंचिदियतेयग-
सरीरे णं भंते ! कइविधे पण्णत्ते ?’ इत्यादि, देवानां यथा वै-
कियशरीरेभेद उक्तस्तथा भाणित्तव्यः, स चैवम्—‘अइ देव-
पंचिदियतेयगसरीरे किं भयणवासिदेवपंचिदियतेयगसरीरे’
इत्यादि, यावत् सर्वार्थसिद्धवस्तुम् । उक्तो भेदः । सप्रति
संस्थानप्रतिपादनाधेमाह—‘तेयगसरीरे णं भंते ! किंसंठिए
पण्णत्ते ?’ इत्यादि, सुगमम्, इह जीवप्रदेशानुरोधितैजस-
शरीरं ततो यदेव तस्यां २ योनावौदारिकशरीरानुरोधेन वै-
कियशरीरानुरोधेन च जीवप्रदेशानां संस्थानं तदेव तैजस-
शरीरस्यापि इति प्रागुक्तमकाद्वित्रिचतुरिन्द्रियतियंक्वज्जिन्द्रि-
यमनुष्यगतमौदारिकसंस्थानं नैरयिकदेवेषु वैकियसंस्थानम्
निविष्टमिति । गत संस्थानम् । (तैजसानामवगाहनामानम्
‘आगाहणा’ शब्दे तृतीयभागे ८१ पृष्ठे गतम् ।)
(कति कामंशरीराणि इति ‘कम्मय’ शब्दे तृतीयभा-
गे ३४० पृष्ठे गतम् ।)

(१८) सप्रति पुद्गलव्ययनाह—

ओरालियसरीरस्स णं भंते ! कतिदिंसि पोगग्ला वि-
जंति ? , गोयमा ! निव्वाचाएणं छदिंसि वाचायं पडुव
सिध तिदिंसि सिय चउ.दिंसि सिध पंचदिंसि । वेउन्विय-
सरीरस्स णं भंते ! कतिदिंसि पोगग्ला विजंति ? , गो-
यमा ! शियमा छदिंसि । एवं आहारगसरीरस्स वि । तेया-
कम्मगाणं जहा ओरालियसरीरस्स । ओ.राखियसरीरस्स

खं भंते ! कतिदिशि योगला उवचिञ्जति ? , गोयमा ! एवं खेव० जाव कम्मगसरीरस्स , एवं उवचिञ्जति , अवचिञ्जति । जस्स खं भंते ! ओरालियसरीरं तस्स वेउब्बियसरीरं , जस्स वेउब्बियसरीरं तस्स ओरालियसरीरं ? , गोयमा ! जस्स ओरालियसरीरं तस्स वेउब्बियसरीरं सिय अत्थि सिय नत्थि, जस्स वेउब्बियसरीरं तस्स ओरालियसरीरं सिय अत्थि सिय नत्थि । जस्स खं भंते ! ओरालियसरीरं तस्स आहारगसरीरं, जस्स आहारगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं ? , गोयमा ! जस्स ओरालियसरीरं तस्स आहारगसरीरं सिय अत्थि सिय नत्थि, जस्स पुण आहारगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं शियमा अत्थि । जस्स खं भंते ! ओरालियसरीरं तस्स तेयगसरीरं जस्स तेयगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं ? , गोयमा ! जस्स ओरालियसरीरं तस्स तेयगसरीरं नियमा अत्थि, जस्स पुण तेयगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं सिय अत्थि सिय णत्थि, एवं कम्मगसरीरं पि । जस्स खं भंते ! वेउब्बियसरीरं तस्स आहारगसरीरं, जस्स आहारगसरीरं तस्स वेउब्बियसरीरं ? , गोयमा ! जस्स वेउब्बियसरीरं तस्स आहारगसरीरं णत्थि, जस्स वि आहारगसरीरं तस्स वि वेउब्बियसरीरं णत्थि । तेया-कम्ममिं जहा ओरालिएण समं तदेव आहारगसरीरेण वि समं तेयाकम्मगतिं चारयेव्वाणि । जस्स खं भंते ! तेयगसरीरं, तस्स कम्मगसरीरं, जस्स कम्मगसरीरं तस्स तेयगसरीरं ? , गोयमा ! जस्स तेयगसरीरं तस्स कम्मगसरीरं शियमा अत्थि, जस्स दि कम्मगसरीरं तस्स वि तेयगसरीरं शियमा अत्थि । (ख० २७६)

‘ओरालियसरीरस्स खं भंते !’ इत्यादि, औदारिकशरीरस्य ‘खं’ इति वाक्यालङ्कारे, भवन्ति । ‘कहं विस्सि’ इति पञ्चम्यर्थे द्वितीया बहुवचनेन वैक्यवचने प्राकृतत्वात्, ततोऽयमर्थः—कतिभ्यो विद्ध्यः समागत्य पुद्गलाधीयन्ते । कर्मकसौम्यं प्रयोगः, स्वयं चयनमागच्छन्तीत्यर्थः । भगवान्—निर्घ्याघातेन—व्याघातस्वाभावा निर्घ्याघातमध्यधीभावः ‘तेन वा तृतीयाया’ इति विकहेनानाभिधानाच्चात्राम्भावः ‘कुहिसि’ ति—चक्षुष्यो विद्ध्यः । ‘किमुक्तं भवति ?—यत्र ब्रह्मनाम्ना मध्ये बहिषो व्यवस्थितस्यौदारिकशरीरिणो मैकापि दिक् अलांकेन व्याहृता वर्तन्ते तत्र निर्घ्याघाते व्यवस्थितस्य नियमात् चक्षुष्यो विद्ध्यः पुद्गलानामागमनं व्याघातम् अलांकेन प्रातस्खलनं प्रतीत्य ‘सिय तिदिञ्जि’ ति—स्यात्—कदाचित्चिच्छुभ्यो विद्ध्यः स्याच्चतुश्चुष्यः स्यात् पञ्चभ्यः, कथमिति चत् ? , उच्यते—सूक्ष्मजीवस्यौदारिकशरीरिणो यथाऽर्धे लोकाकाशं न विधत्ते नापि तिर्यक् पूर्वदिशि नापि दक्षिणदिशि तस्मिन् सर्वोर्ध्वप्रतरे आग्रयकोणकं कोकाशे व्यवस्थितस्याधः पश्चिमोत्तरकाशव्यस्ति-

च्छुभ्यो विद्ध्यः पुद्गलोपचयः, शेषदिक्त्रयस्त्रालोकेन व्याप्तत्वात्, पुनः स एव सूक्ष्मजीव औदारिकशरीरो पश्चिमां दिशमुत्प्लव्य तिष्ठति तदा पूर्वदिग्गस्याधिका जातमिति चतुश्चुष्यो विद्ध्यः पुद्गलानामागमनम् । यदा पुनरधो द्वितीयादिप्रतरे गतः पश्चिमदिशमवलम्ब्य तिष्ठति तदा उर्ध्वदिग्गस्याधिका लभ्यते केवला दक्षिणैव दिगलोकेन व्याहृतमिति पञ्चभ्यो विद्ध्यः पुद्गलानामागमनं, वैक्यशरीरमाहारकशरीरं च ब्रह्मनाम्ना मध्ये एव सम्भवति नान्यत्रेति तयोरपि पुद्गलचयो नियमात् चक्षुष्यो विद्ध्यः । तैजसकामेण सर्वसंसारिणां ततो यथौदारिकस्य निर्घ्याघातमवच्छेद्यो विद्ध्यो व्याघातं प्रतीत्य पुनः स्यात् त्रिदिग्गध्यः स्याच्चतुर्दिग्गध्यः स्यात् पञ्चदिग्गध्यः तथा तैजसकामेण्योरपि द्रष्टव्यः । यथा चयस्तथा उपचयोऽपचयश्च वृक्षव्यः । तत्र उपचयः—प्राभूत्येन चयः अपचयः—ह्रासः शरीरेभ्यः पुद्गलानां विवर्तनमिति यावत् । उक्तं पुद्गलचयनम् । इदानीं शरीरसंयोगमाह—‘जस्स खं भंते !’ इत्यादि यस्यौदारिकतस्य वैक्यं स्यादस्ति स्याच्चास्ति । य औदारिकशरीरी सन् वैक्यलाब्धमान् वैक्यमारभ्य तत्र वर्तन्ते तस्यास्ति, शेषस्य नास्तीति भावः । यस्य वैक्यशरीरं तस्यौदारिकशरीरं स्यादस्ति स्याच्चास्ति, देवनारकाणां वैक्यशरीरस्य नामौदारिकशरीरं नास्ति, तिर्यग्मनुष्याणां तु वैक्यशरीरवतामस्तीति भावार्थः, आहारकशरीरेणापि सह चिन्तायां यस्यौदारिकशरीरं तस्याहारकशरीरं स्यादस्ति स्याच्चास्ति, य औदारिकशरीरी चतुर्दशपूर्वधर आहारकलाब्धमान् आहारकशरीरमारभ्य वर्तन्ते तस्य स्ति शेषस्य नास्तीत्यर्थः । यस्य पुनराहारकशरीरं तस्यौदारिकशरीरं नियमादस्ति, औदारिकशरीरविरुद्धे आहारकलाब्धस्य सम्भवात् । तैजसशरीरेण सह चिन्तायां यस्यौदारिकशरीरं तस्य नियमात् तैजसशरीरं, तैजसशरीरविरुद्धे औदारिकशरीरासम्भवात् । यस्य पुनस्तैजसशरीरं तस्यौदारिकस्यादस्ति स्याच्चास्ति, देवमैत्र्याकाणां नास्ति तिर्यग्मनुष्याणामस्तीति भावः । एवं कामेण्यशरीरेणापि सह चिन्ता कर्त्तव्या, तैजसकामेण्योः सहचारित्वात् ॥ सम्प्रति वैक्यशरीरस्याहारकशरीरादभिः सह संयोगविन्तां कुर्वन्माह—‘जस्स खं भंते !’ इत्यादि. यस्य वैक्यशरीरं न तस्याहारकशरीरं यस्याहारकशरीरं न तस्य वैक्यशरीरं, समकालमनयोरकस्यासम्भवात्, तैजसकामेण्यो यथौदारिकशरीरेण सह चिन्तिते तथा वैक्यशरीरेणापि सह चिन्तितव्ये, आहारकशरीरेणापि सह तथैव । तैजसकामेण्योस्तु परस्परमभिनाभावित्वात्, यस्य तैजसं तस्य नियमात् कामेण्यस्य कामेण्यं तस्य नियमात् तैजसम् । गतं संयोगद्वारम् ।

(१६) इदानीं द्रव्यप्रदेशोभयैरुपबहुत्वमभिधिसुराह—

एतेसि खं भंते ! ओरालियवेउब्बियआहारगतेयगकम्मगसरीराणं दब्बहुयाए पदेसहुयाए दब्बहुपएसहुयाए कयेरे कयेरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुप्पा वा विसेसाहिवा अ ? , गोयमा ! सम्बरथोवा आहारगसरीरा दब्बहुपाते वेउब्बियसरीरा दब्बहुयाए अ-

संखेजगुणा, ओरालियसरीरा दब्बट्टयाए असंखेजगुणा तेयाकम्मगसरीरा दो वि तुल्ला दब्बट्टयाते अणंतगुणा, पदेसट्टयाए सव्वत्थोवा आहारगसरीरा पदेसट्टयाए वेउव्वियसरीरा पदेसट्टयाए असंखेजगुणा, ओरालियसरीरा पदेसट्टयाए असंखेजगुणा, तेयगसरीरा पदेसट्टयाए अणंतगुणा, कम्मगसरीरा पदेसट्टयाए अणंतगुणा, दब्बट्टपदेसट्टयाए सव्वत्थोवा आहारगसरीरा दब्बट्टयाते वेउव्वियसरीरा दब्बट्टयाए असंखेजगुणा । ओरालियसरीरा दब्बट्टयाए असंखेजगुणा ओरालियसरीरेहिंतो दब्बट्टयाएहिंतो आहारगसरीरा पदेसट्टयाए अणंतगुणा वेउव्वियसरीरा पदेसट्टयाए असंखेजगुणा, ओरालियसरीरा पदेसट्टयाए असंखेजगुणा । तेयाकम्मा दो वि तुल्ला दब्बट्टयाए अणंतगुणा, तेयगसरीरा पदेसट्टयाए अणंतगुणा, कम्मगसरीरा पदेसट्टयाए अणंतगुणा । (४०-२७७) एतसि णं भंत ! ओरालियवेउव्वियआहारगतेयगकम्मगसरीराणं जहणियाए ओगाहणाए उक्कोसियाए ओगाहणाए जहणुक्कोसियाए ओगाहणाए कतेरे कतेरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेमाहिया वा ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा ओरालियसरीरस्स जहणिया ओगाहणा , तेयाकम्मगाणं दोएह वि तुल्ला जहणिया ओगाहणा विसेमिया वेउव्वियसरीरस्स जहणिया ओगाहणा असंखेजगुणा , आहारगसरीरस्स जहणिया ओगाहणा असंखेजगुणा, उक्कोसियाए ओगाहणाए सव्वत्थोवा आहारगसरीरस्स उक्कोसिया ओगाहणा ओरालियसरीरस्स उक्कोसिया ओगाहणा संखेजगुणा, वेउव्वियसरीरस्स उक्कोसिया ओगाहणा संखेजगुणा, तेयाकम्मगाणं दो वि तुल्ला उक्कोसिया ओगाहणा असंखेजगुणा, जहणुक्कोसियाते ओगाहणाते सव्वत्थोवा ओरालियसरीरस्स जहणिया ओगाहणा तेयाकम्माणं दोएह वि तुल्ला जहणिया ओगाहणा विसेमिया वेउव्वियसरीरस्स जहणिया ओगाहणा असंखेजगुणा । आहारगसरीरस्स जहणियाहेहिंतो ओगाहणाहेहिंतो तस्स चैव उक्कोसिया ओगाहणा विसेमिया, ओरालियसरीरस्स उक्कोसिया ओगाहणा संखेजगुणा, वेउव्वियसरीरस्स णं उक्कोसिया ओगाहणा संखेजगुणा, तेयाकम्माणं दोएह वि तुल्ला उक्कोसिया ओगाहणा असंखेजगुणा । (४०-२७८)

‘ एएसि णं भंत ! ’ इत्यादि , सर्वस्तोकान्याहारकशरीराणि द्रव्याथेतया , शरीरमात्रद्रव्यसंख्यया इत्यर्थः , उक्तपदंऽपि तेषां सहस्रपृथक्त्वस्य प्राप्यमाणत्वात् .

‘ उक्कोसेज उज्जगं पुहुतमेसं सहस्सण ’ मिति वचनात् तेषांऽपि वैक्रियशरीराणि द्रव्याथेतया असंख्ययगुणानि, सर्वेषां नैरयिकाणां सर्वेषां च दवानां कतिपयतिथेकपञ्चिन्द्रियमनुष्यबाह्व्यायुक्रियाकानां च वैक्रियशरीरसम्भवात् , तेषांऽप्यौदारिकशरीराणि द्रव्याथेतया असंख्ययगुणानि , पृथग्व्यसेजावायुजनस्पतित्रिचिह्नतुरिन्द्रियतिथेकपञ्चिन्द्रियमनुष्याणामौदारिकशरीरभावात् , पृथग्व्यसेजावायुजनस्पतिशरीराणां च प्रत्येकमसंख्ययलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् , तेषांऽपि तैजसकामेणशरीराणि द्रव्याथेतयाऽनन्तगुणानीति , सूक्ष्मबाह्वरिगोर्दृजोवानामनन्तानन्तानां प्रत्येकं तैजसकामेणशरीरभावात् , स्वस्थानं तु परस्परं तुदयानि , परस्परविनाभावत्वादकस्याभावेऽन्यस्याप्यभावात् । प्रदेशार्थिन्त्यायां सर्वस्तोकान्याहारकशरीराणि सहस्रपृथक्त्वमात्रशरीरप्रदेशानामल्पत्वात् , तेषांऽपि वैक्रियशरीराणां प्रदेशाथेतया असंख्ययगुणानि । इह यथापि वैक्रियशरीरयोग्यवर्गणाभ्यः आहारकशरीरवर्गणाः परमास्वपेक्षया अनन्तगुणास्तथापि स्तोकार्थवर्गेणाभिराहारकशरीरं निष्पद्यन्त इत्यभावाद्भूतानि वैक्रियशरीरवर्गणाभिर्वैक्रियम् उत्कर्षतः सातिरकलस्योत्पन्नप्रमाणत्वात् , अतिस्तोकानि आहारकशरीराणि सहस्रपृथक्त्वेन प्राप्यमाणत्वात् अनिप्रभूतानि वैक्रियशरीराणि अपेक्षयश्रणिगताकाशप्रदेशांशप्रमाणत्वात् नन उपपद्यन्त आहारकशरीरेभ्यः प्रदेशार्थतया वैक्रियशरीराण्यसंख्ययगुणानि , तेषांऽप्यौदारिकशरीराणि प्रदेशार्थतया असंख्ययगुणानि , असंख्ययलोकाकाशप्रदेशप्रमाणतया तेषां लभ्यमानत्वेन तत्प्रदेशानामितिप्रभूतानां सम्भवात् , तेषांऽपि तैजसशरीराणि प्रदेशार्थतया अनन्तगुणानि , द्रव्याथेतयाऽपि तेष्यस्तयाऽनन्तगुणत्वात् , तेषांऽपि कामेणशरीराणि प्रदेशार्थतया अनन्तगुणानि , तैजसवर्गणाभ्यः कामेणवर्गणानां परमास्वपेक्षयाऽनन्तगुणत्वात् । द्रव्याथेप्रदेशार्थिवन्त्यायां ‘ सव्वत्थोवा आहारगसरीरा दब्बट्टयाए वेउव्वियसरीरा दब्बट्टयाए असंखेजगुणा ओरालियसरीरा दब्बट्टयाए असंखेजगुणा ’ इत्यत्र भावना प्रागुक्ताऽनुत्तरेष्या , तेषां द्रव्याथेतयोर्दारिकशरीरेभ्य आहारकशरीराणि प्रदेशार्थतयाऽनन्तगुणानि , औदारिकशरीराणि सर्वसंख्ययाऽप्यसंख्ययलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि , आहारकशरीरयोग्यवर्गणायां त्रैकैकस्यामप्यभवेऽनन्तगुणाः परमाण्व इति , तेषांऽपि वैक्रियशरीराणि प्रदेशार्थतया असंख्ययगुणानि , तेषांऽप्यौदारिकशरीराणि प्रदेशार्थतया असंख्ययगुणानि । अत्र भावना प्रागेव कृता , तेषांऽपि तैजसकामेणानि द्रव्याथेतया अनन्तगुणानि अतिप्रभूतानन्तसंख्यापेतत्वात् , तेषांऽपि तैजसशरीराणि प्रदेशार्थतयाऽनन्तगुणानि , अनन्तपरमाण्वान्मकारभिरनन्ताभि (वीणाभि) त्रैकैकस्य तैजसशरीरस्य निष्पाद्यत्वात् , तेषांऽपि कामेणशरीराणि प्रदेशार्थतयाऽनन्तगुणानि । अत्र कारणं प्रागेवोक्तम् । तदेवं पञ्चानामपि शरीराणां द्रव्यप्रदेशाभयेरल्पपुहुत्वमुक्तम् ॥ इदानीं जघन्यात्कष्टाभयावगाहनाविषयमल्पपुहुत्वमाह— ‘ एएसि णं ’ इत्यादि सर्वस्तोका औदारिकशरीरस्य जघन्याऽवगाहना , अङ्गाना-

‘शेरद्वयाणु’ मित्यादि, प्रायः कण्ठ्यं, नधरं शीथंते—
अनुत्तणं चयापचयाभ्यां विनश्यतीति शरीरं तदेव शब्द-
नादिधर्मतयाऽनुकम्पितत्वात् शरीरकं ते च द्वे प्रकृतं जिनेः
अव्ययः—मध्यं भवमाभ्यन्तरम्, आभ्यन्तरत्वं च तस्य
जीयप्रदेशैः सह क्षीरनीरन्यायान् लोलीभवनात् । भवात्तर-
गतावपि च जीयस्यानुगतिप्रधानत्वाद्वापवरकाद्यन्तःप्रवि-
ष्टपुरुषवदनतिशान्नामप्रत्यक्षाच्चिति, तथा बहिः—
भवेत् बाह्यम्, बाह्यां बाह्यां चास्य जीयप्रदेशैः कस्यापि के-
चनचद्वयवशव्याप्तं भवान्तराननुयायित्वास्मिन्नतिशयानामपि
प्रायः प्रत्यक्षावच्छिति । तत्राभ्यन्तरं ‘कश्मल’ इति—
कामेण शरीरनामकर्मोद्यमनिर्वह्यंमशेषकर्मणां प्रोदधभूमिरा-
धारभूतम्, तथा संसायोत्पन्नं गत्यन्तरसंक्रमणे साधक-
तमं तन् कामेणवर्गणात्कल्पम्, कर्मैव कर्मकमिति, क-
र्मकग्रहणे च नैजसमपि युर्यान् द्रष्टव्यम्, तथोपपत्त्यभिधा-
रित्वैककत्वस्य विवक्षितन्यादिनि । ‘पवं देवाणु भावियव्यं’
नि—अयमयौ—यथा नैयिकाणां शरीरं भ्रष्टं भगिनेर्महं देवा-
नाम् अनुगुरोर्नामैवैकान्तान्तां भ्रष्टं कस्य, कामेणव-
क्रिययोगेन तेषां भावान् । चतुर्विंशतिदण्डकस्य च विधाङ्ग-

तत्त्वादिनि । 'पुढवी' त्यादि.पृथिव्यादीनां तु बाह्यमौदारिक-
म्-औदारिकशरीरनामकमौदयादुद्गारपुद्गलनिवृत्तमौदारिकं
केवलमकस्मिन्प्राणमस्थ्यादिविरहितम् बाधूनां वैकृत्यं यत्त-
न्न विवक्षितं प्रायिकत्वात् तस्येति । 'बर्हिद्याण' 'मि-
त्यादि. अस्थिमांसशशांशुनेर्बद्ध-नञ् यत्तत्तथा. इन्द्रियादी-
नामौदारिकत्वेऽपि शरीररूपाय विशेषः । 'पेंकैर्य' 'त्या-
दि. पञ्चिन्द्रियानि यन्मनुष्याणां पुनरयं विशेषः यत्स्थिमां-
सशशांशुतस्नायुशिशवज्जिमांस । अस्थ्याद्यस्तु प्रतीना इति,
प्रकारान्तरं यत्तु विशानंदरुडकेन शरीरप्रकृपणाम्बाह-
'चि-
मंह' 'त्यादि. विप्रहगनिः—वकगनिपेदा विभ्राणव्यवस्थि-
तमुत्पत्तिस्थानं गन्तव्यं भवति तदा या स्यात्तां समाप-
त्ता विप्रहगतिस्मापत्तास्तथा द्व शरीरं, इह तैजसकाम-
ण्योर्भेदेन विवक्षति, एवं दूरदृक्कः शरीराधिकारात् ।
स्था० २ डा० १ उ० । अनु० ।

(२३) शरीरबन्धनप्रकारः—

नेरइयाणं तन्नो सरीरगा पसता, तं जहा-वेउव्विते तेयए
कम्मए । अउरकुमाराणं तन्नो सरीरगा पसता, तं जहा-
एवं चेव, एवं सव्वेसिं देवाणं, पुढवीकाइयाणं ततो सरी-
रगा पसता, तं जहा-ओ.रालिते तेयए कम्मते, एवं वाउ-
काइयवज्जाणं ०जाव चउरिंदियाणं । (सू० २०७)

'नेरइयाण' मित्यादि. दूरदृक्कः कण्ठधः, किन्तु एवं 'सव्व-
वेउवायं' ति—यथा अस्तुगणं त्रीणि शरीराणि एवं ना-
गकुमारादिभवनपतिव्यन्तरायातिष्कवमानिकानाम्, 'एवं
वाउकाइयवज्जाणं' ति—बाधूनां हि आहारकवज्जाणि
तत्त्वादि शरीराणीति तद्वर्जनमये पञ्चिन्द्रियतिरश्चामाप
कत्वादि मनुष्याणां तु पञ्चापीरित इह न दक्षिणाः । स्था०
३ डा० ४ उ० ।

(२४) शरीरनिर्माणस्वरूपं तत्र नाख्यादिसंख्यां सरी-
रपक्षया दर्शयतीत्याह—

आउसो ! जं पिय इमं सरीरं इहुं कंतं पियं मणुषं मखा-
मं मणभिरामं थिज्जं वेमामियं संमयं बहुमयं अणुमयं
भंडकरंदगसमाणं रथणकरंदओ विव सुसंगोवियं चेलपे-
डा विव सुसंपरिवुडं तिछेपेडा विव सुसंगोवियं
मा शं उण्हं मा शं सीयं मा शं वाला मा शं खुहा
मा शं पिवासा मा शं चोरा मा शं दंसा मा शं
मसगा मा शं वाइयपित्तियसंनिवाइयविविहा रोगायंका
कुसंति ति कहु एवं पियाइं अणुवं अनिययं असा-
सयं चयावचइयं विष्णुसासधम्मं पच्छा व पुरा व अव-
म्म विष्णुचइयवं । एयस्स वि याइं आउसो ! अणुपु-
व्वेणं अट्टारस य पिट्टकरंदगसंधीओ वारस पंसलिया क-
रंदा छप्पंसुलिए कडाहे विइथिया कुच्छी चउ-
रंगुलिया गीवा चउपलिया जिम्मा दुप्पलियाणि अ-
च्छीणि चउफवालं मिरं वत्तीमं दंता सत्तंगुलिया जी-

हा अउट्टुपलियं हिययं पणवीसं पलाइं कालिज्जं दो
अंता पंच वामा पसता, तं जहा-धूल्लेते य तण्णंते य ।
तत्थं जं जे से धूल्लेते ते शं उचारे परिणमइं,
तत्थं जं जे से तण्णंते ते शं पांसवणे परिणमइं ।
दो पासा पसता, तं जहा-वामे पासे य, दाहिणे
पासे य । तत्थं जं जे से वामे पासे से सुहप-
रिणामे, तत्थं जं जे से दाहिणे पासे से दु-
हपरिणामे । आउसो ! इममि सरीरं सट्ठि संधि-
सयं सत्तुत्तरं धम्मसयं तिथि अट्ट दामवयाइं नव एहा-
रुपायाइं सत्तं भिरासयाइं पंच पेसीसयं, इं नव धमणीओ न-
वनउइं च रोमकूवसयसहस्साइं विष्णा केसमंसुणा सह
केसमंसुणा अट्टुओ रोमकूवकांडीओ आउसो ! इममि
सरीरं सट्ठि भिरासयं नाभिपभवाणं उट्टुगामिणीं
भिरुवगयाणं ज.ओ रसहरणीओ ति वुक्खति, जा-
यंति निरुववाएणं चक्खुसोयघाणजीहाबलं च
भवइ, जायंति उववाएणं चक्खुसोयघाणजीहाबलं उव-
हम्मइ । आउसो ! इममि सरीरं सट्ठिभिरासयं ना-
भिपभवाणं अट्टुगामिणीं पायतलमुवगयाणं जायंति सि
निरुववाएणं जंघाबलं भवइ, ताणं चेव से उववा-
एणं भीमवेयणा अट्टुभीसवेयणा मत्थयल्ले अच्छी-
णि अधिज्जेति ॥ (सू० २४)

'आउसो ! जं' इत्याद्यालापकसूत्रम् । हे आशुपन्न ! यद-
पि च इदं शरीरं-वपुः इष्टम् इच्छाविषयत्वात् कान्ते
कर्मनायत्वात् प्रियं प्रमत्तवन्धनत्वात् मनसा ज्ञायत-
उपादीयत इति मनोऽहम् मनसा अस्थित गम्यत इति म-
नोमं मनसाऽभिरामं मनोभिरामं सनत्कुमारकवित्
स्वैर्यं स्वैर्यशुणयागात् वैश्वासिकं-विश्वासस्थानं संमतं त-
त्कृतकार्याणां संमतत्वात् बहुमतं बहुवपि कार्येषु बहुवां
उत्पत्तयाऽस्नोक्ततया मतं बहुमतं अतु विभियकरणात्
पञ्चांमतमनुमते भगवत्करुणिकसमानम्-अभिरक्षभाजननु-
त्यमादेयमित्यर्थः । रत्नकरुणिक इव सुसंगोपितं वस्त्रादिभिः
खेलपेटय-वस्त्रमञ्जुषय सुन्दु संपरिवृतं निरुपद्रवे स्थानं नि-
वर्शितं गृहस्थावस्थास्थालिभद्रबहुवत्, तैलपेटय-तैल-
गोलिकेव सुसंगोपितं भज्जन्यात् 'नेल्लेकता इव सु-
संगोविय' ति—पाठात्तरं तैलकला-तैलाध्रया भाजन-
विशेषः—सौराष्ट्रप्रसिद्धः सा च सुन्दु संगोप्या संगो-
पनीया भवत्यन्या लुडति ततश्च हानिः स्थानिदि,
सुसंगेव हेतुर्न दर्शयतीत्याह- 'मा शं' माशब्दो निषेधार्थः, यं
वाक्यालङ्कार । अथवा- 'मा शं' ति मा इदं शरीरमिति उवा-
च्यम् । ततः सर्वेऽपि उष्णाद्ये मा स्पृशन्तु क्षुपन्तु ; भव-
मित्यर्थः 'ति कहु' इति कृत्वा, अथवा- इत्यभिप्रेत्याय पत्तल-
तमिति शेषः, तत्राप्येत्यं ग्रीष्माद्वापुष्णत्वं श.नं-शीतकाङ्क्ष
शीतत्वं व्याला-स्वापदाः सत्प्रां वा क्षुधा-क्षुभक्षा पिपासा-
त्या बीरा-निशाचराः दंशाः-मशकाः एते विकलविश्रयज-

हनाडयः 'नव०' नवनवतिः रोमकूपे शतसहस्राणि रो-
म्णां-तनूकहाणां कृपा इव कृपा रोमकृपाः; रोमरज्जाशीकृत्यः
तेषां नवनवतिलक्ष इति बिना केशरमधुभिः, केशरमधुभिः
सह पुनः मार्जास्तित्थो रोमकृपाकाटयोः भवति मनुष्यमरीर
इति । अथ पूर्वोक्ताणि शिरासस्तशतानि कथं भवन्ति
इति स्वर्णैवाह- 'आयुसो' । इ आयुस्मन् । शरीरे
'सङ्घ' । इह पुरुषशरीरे नामिप्रभवानि शिराणां कलसिनां
सप्त शतानि भवन्ति, तत्र वष्टयधिकं शतं शिराणां नामिप्र-
भवाणाम् ऊर्ध्वगामिनीनां शिरस्युपागतानां भवन्ति, शस्तु स्वं-
हरित्य इत्युच्यन्ते 'जा'न्ति' ति-यासांमूर्ध्वगामिनीनां शिरो-
पातं तस्य जीवस्य निरुपघातेनानुग्रहं वचुः । ओषधिराशि-
त्रे जिह्वात्र बलं च भवति, यासां 'से' तः उपघातेन-विघातेन
वचु ओषधिराजिह्वात्रलमुपहन्यते । तथा 'आउसो' । इ आ-
युस्मन् । अस्मिन् शरीरे वष्टयधिकं शतं १६० शिराणां नामिप्र-
भवाणां; नभेरुपघातामित्यर्थः । अधोगामिनीनां पात्रत्वे उपघ-
तानां प्रासनां भवति यासां निरुपघातेन जङ्घात्रलं भवति तां-
सां वैभवं तस्य जीवस्य उपघातेन विकारप्राप्तेन शीर्षवेदना-
सर्वमस्तकगिडा अर्धशीर्षेयत्वा मस्तकशूनं च भवति 'अ-
रिङ्गान्', ति-काश्ली-लोचनं 'अधिज्जान्' ति-अ-
न्धीभवत इत्यर्थः ।

आउसो ! इमस्मि सरिरए सङ्घिसिरासयं नाभिप्य-
मवाणं तिरिचगमिषीणं हत्यतल्लवगयाणं जाणं सि
निरुषवाएणं काहुवलं हवइ ताणं चेव से उवचाएणं
पासवेयणा पुङ्खियेयणा कुल्लियेयणा कुल्लवलं हवइ ।
आउसो ! इमस्स जंतुस्स सङ्घिसिरासयं नाभिप्यमवा-
णं अहोगमिषीणं गुदपविट्ठाणं जाणं सि निरुषवाए-
णं झुत्तपुरीसावाउकम्मं पवत्तइ ताणं चेव उवचाएणं
झुत्तपुरीसावाउनिरोहेणं अरिसा खुम्भंति पङ्कुरोगो भवइ ।
आउसो ! इमस्स जंतुस्स पञ्चवीसं सिराओ पित्तचारिणी
ओ सिंभचारिणीओ दत्त सिराओ सुक्काचारिणीओ सज्ज
सिरासयाइ पुरिसस्स तीक्ष्णाइ इत्थियाए वीक्षणाइ पं-
गस्स, आउसो ! इमस्स जंतुस्स रहिरस्स आढयं कुं-
साए अद्दाढयं मत्तुलिंगस्स पत्थो ह्वनस्स आढयं पुरिस-
स्स पत्थो पित्तस्स कुडओ सिंभस्स कुडवो सुक्कस्स अद्द-
ववो जं जाहे दुइ भवइ तं ताहे अङ्गप्यायं भवइ, पंच-
कोडे पुरिसे ल्लकोट्टा इत्थिया नवसोए पुरिसे इक्का-
रससोया इत्थीया, पंचपेसीसथां पुरिसस्स तीक्ष्णाइ
इत्थीयाए वीक्षणाइ पंगस्स । (छ० १६)

तथा 'आउत्सोः' हे आधुपमन् अस्मिन् प्रत्यये सु-
रीरे वृद्धाधिकं यत् शिरसां नास्तिप्रभवायां तिर्यगादि-
नीमां हस्तल उग्रयतानां भवति यासां निरुपपन्नतम-विश्व-
प्रवण बाहुबलं भवति, तासां वैय 'स' तस्य उग्रयतने-विश्व-
प्रवण प्राग्भवेना प्राग्भवेना कुशिवेना कुशिवेना च भवति-
तथा 'आउत्सोः' हे आधुपमन् अस्म्य ज्येष्ठाः वृद्धाधिकं यत्

शिराणां नाभिप्रमथणाम् अघोषगमिनीनां शुद्धं प्रविष्टानां भुवनि, यासां निरुपघानेनोपद्रवाभावेन मूत्रपुरीषवातक-
र्म प्रभवश्चकर्म विष्टाकर्म वायुकर्म प्रवर्तते. मूत्रादिकं सुख-
न कर्तुं शक्यत इत्यर्थः, तासां चैव शुद्धप्रविष्टशिरोणांमुपघा-
तेन मूत्रपुरीषवातनिरोधा भवति. निरोधेन अशोसि शुद्धा-
कुराहरस' इति लोकोक्तिः सुध्यन्ति-क्षोभं यास्मिन्परमपीडा-
करं रुधिरं सुखन्तीत्यर्थः भवभावनोक्तकालविवृत पागदुराग-
श्च भवति. तथा 'आउसो' इ आधुमन् ! अस्य जन्तोः पञ्च-
विंशतिः शिराः 'सिन्धुधारिण्य' ति-श्लेषधारिण्या भवन्ति,
'पंच' पञ्चविंशतिः शिराः पित्तधारिण्यः, दश शिराः शुक्रधा-
रिण्यः, 'सज्ज सिं' पुरुषस्याङ्गप्रकारेण सप्तशिरोशतानि भ-
वन्ति. कथं ? शरीरं ऊर्ध्वं गामिन्यः १६० अघोषगामिन्यः १६०
तिर्यग्गामिन्यः १६० अघोषगामिन्यो गृध्रपट्टाः १६०
श्लेषधारिण्यः २५ पित्तधारिण्यः २५ शुक्रधारिण्यः १०
एवं सर्वाः ७०० शिरा भवन्ति पुरुषाणां शरीरं इति ।
'मीसू' पुरुषाङ्गा यास्ताः त्रिंशद्वृत्ताः स्त्रिया भवन्ति;
सप्तत्यधिकानि षट्शतानि भवन्तीत्यर्थः ६७० 'वीसू' पुरुषाङ्गा
यास्ताः विंशद्वृत्ताः पण्डकस्य; अशीत्यधिकानि
षट्शतानि भवन्तीत्यर्थः ६८० ॥ अथ शरीरं रुधिरादिमा-
नमाह- 'आउ' इ आधुमन् ! अस्य जन्तोः रुधिरस्यादकं
भवान्, वस्त्राया अर्द्धादकं, 'मन्थुलिगम्ने' ति-मस्तकभेज्जकस्य
फिन्फसांश्चो प्रस्थः मूत्रस्यादकं पुरीषस्य प्रस्थः पित्तस्य-
कुडवः श्लेषस्य कुडवः शुक्रस्यार्द्धकुडवो भवति, एतच्चाद-
कप्रस्थादिमानं बालकुमारतरुणादीनाम् 'दा' असह्यो पसई,
दा पमईओ य सेहया होहान्चकारि सेहयाओ कुलओ चत्तारि-
कुलओ पयो चत्तारि पया आदमं इत्यामीयायोदीयहस्तना-
नेनश्यमिति, 'जं जाहं' यत् रुधिरादिकं यदा रुद्धं भवति नत्त-
दाऽतिप्रमाणं भवति । अयमाशयः—उक्तमानस्य शुक्रशोणि-
तादीनां अधिकं स्यात्तत्तत्र वातादिदुर्गन्धत्वनावसयमिति ।
'पंच' पञ्च काष्ठः पुरुषः पुरुषस्य पञ्च कोष्ठकाः भवन्तीत्यर्थः,
षट्कोष्ठका स्त्री, कोष्ठकत्वरूपं सप्तपञ्चाद्वगन्तव्यमिति । नव
ओत्रः पुरुषः तत्र कण्ठद्वयं च कुड्वयं २ प्राणद्वयं २ मुख ७ पाद ८
५२५ ६ लक्षणैः पुरुषः स्यात् । एकादशओत्रा स्त्री भवति
पूर्वोक्तानि नव स्तनद्वययुक्तानि एकादश ओत्राणि स्त्रीणां भ-
वन्तीति एतस्मानुपरीषामुक्तं गवादीनां तु चतुस्तलीनां त्रयो-
दश १३ शक्यादीनामष्टस्तलीनां सप्तदश निर्योषाने, एवं स्या
शिते पुनरेकस्तस्य अजाया दश १० त्रिस्तस्याश्च गोदाद्विंशति,
'पंच' पुरुषस्य पञ्चपेशीशतानि भवन्ति ५०० त्रिंशद्वृत्तानि
स्त्रियाः ७७० त्रिंशद्वृत्तानि पञ्चपेशीशतानि नपुंसकस्य ७८०।
उक्तं शरीरस्वरूपम् ।

(२५) अथास्यैवासुन्दरत्वं दर्शयन्नाह—

अभिभतरंसी कुणिमं, जो परिपत्तेउ बाहिर् कुजा ।

ई असुई दहूयं, सया वि जणथी दुगुंजिआ ॥१॥ (८३)

'अभिभतरंसी' ति-शरीरमध्यप्रदेशे 'जो' ति-वत् कुणिमम्-
अपवित्रं मांसं वर्तते तस्मात् 'परिपत्तेउ' ति-परावर्त्य परा-
वर्षे कृत्वा यदि बहिः-बाहिर्भागं कुर्यात्, तदा तस्मात्सम्-अ-
सुई' असुवि-अपवित्रं दृष्ट्वा म्यका अपि-आग्नीया

अपि अन्या आस्तां स्वजननी-स्वाम्या 'दुगुंजिआ' ति-
कुगुप्तां कुर्यात् इति किं मयाऽपवित्रं दृष्टमिति ।

माणुस्सत्वं सरीरं, पूइयमं मेसमुकहड्डेण ।

परिसंठवियं सोहइ, अच्छायणगंधमल्लेण ॥२॥ (८४)

'माणुस्सत्वं' मानुष्यकं—मानुष्यसंबन्धि शरीरं-वपुः 'पू-
इयमं' ति-वृत्तमत् । अगावन्नमित्यर्थः । 'परि०' परि-स्व-
मन्नात् सन्नेत्र सम्यग् स्थापितं-गलने कन मांसशुकहड्डेन
हड्डे दृश्यमस्थिवाचीति 'परिसंठवियं' ति-विभूषितं सत्
'सोहइ' इति—शोभनं, कन आच्छादनगन्धमाह्वन-
तत्राच्छादनं-वस्त्रादि गन्धः-कपूरादिः मादये-पुष्पमालादि ।

इमं चेव य सरीरं सीमषडीभेयमजमंसडियमत्तुलुंगमो-
णियवालुडयचम्मकोसनासियसिंघाणयधमलालयं अम-
णुअगं सीमषडीभंजियं गलतनयणं कन्तुडुगंडतालुयं
अवालुयाखिल्लचिकणं चिलिचिलियं दंतमलमहलं वी-
मच्छदरिसिण्जं अंसलगवाहुलगभगुली अंगुडुगनहसं-
धिंसंघायसंधियमिणं बहुरभियागारं नालखंधिच्छिरा-
अणेगएहाकृषकुधमणिमंधिनदं पागडउदरकवालं क-
स्वनिक्कुडं कक्खगकलियं दुरंतं अद्धिधमणि-
संतालसंतयं सच्चओ समंता परिसवंतं च रोम-
कुंवहिं सयं असुई सभावओ परमदुग्गंधि कालिअयअंतपि-
त्तजरहियफाफसफेफसपिलिहांदरगुम्भकुखिमनवच्छि-
इधिविधिवंतहिययं दुरहिपित्तमिमसुत्तोसहाययणं स-
च्चओ दुरंतं गुम्भोरुजाणुजंघापायसंधायसंधियं असुई
कुणिमगंधि, एवं चितिजमालं वीमच्छदरि-
सणिज्जं अधुवं अनिययं असाययं सडणपडणविदं-
ससधम्मं पच्छा व पुरा व अवस्स चइयव्वं निच्छयओ सुइ
जाणणं आइनिहणं एरिसं सव्वमणुयाण देहं एस परम-
त्थओ सभावो । (सू०-१७)

'इमं चेव य' इत्यादि गद्यम्. इदमेव च मनुजशरीरं-वपुः शरी-
रघटीव मस्तकहड्डं मध्यस्थिहट् चतुर्थो धातुरित्यर्थः ।
मज्जा च शुक्रकरः पष्ठो धातुरित्यर्थः, मांसं च पललं तृतीयो
धातुरित्यर्थः अस्थि च कल्पे पञ्चमो धातुरित्यर्थः, मस्तुलुङ्गश्च
मस्तककण्डः शोणितं च रुधिरं द्वितीयो धातुरित्यर्थः, बालु-
एकश्च अन्तरशरीरावयवविशेषः चर्मकोशश्च त्रिविकाराः
मांसिकासिक्काणश्च माणुमज्जविशेषः धिग्मलं च अन्धद्वि
शरीरोद्भवं निष्पद्यते, तानि तेषामालयं गृह्णित्यर्थः, अमना-
दकं मनोज्ञभाववर्जितं शरीरघटीकरादिका तथा अजि-
तम्—आक्रान्तमित्यर्थः, गलजयनं यत्र तद् गलजयनं
कण्ठोष्ठगण्डतालुकम् 'अवालुया इति-लोकोक्त्या अवा-
लुलिङ्गश्च 'वील' इति जनोक्तिः ताभ्यां चिकणं १६५-
लमित्यर्थः, 'चिलिचिलियमि' ति-विगणविगमयमानं व-
मोवस्थादौ वृत्ताभ्यां मलं दम्भमलं तेन 'महल' ति—मलि-
नं मलीमसमित्यर्थः, वीमन्सं-अर्थकरं दर्शयमाहानिरवस्थाक-

न वा रोगादिना कृशावस्थायां यस्य वपुषस्तद् बीभत्स-
दर्शनम् 'असलण' ति—अस्योः स्कन्धयोः 'बाहुलग' ति-
राक्षोभुजयोः अङ्गुलीनां-करशास्त्रानाम् 'अङ्गुगुण' ति-अ-
ङ्गुध्यायङ्गुनां-निष्ठायां महाराजानां ये संध्यस्तेषां संप्रतिनेन
सम्भूतेन सन्धितमिदं वपुः 'बहु' बहुवचसि कार्गम् 'नालखं'
नालन स्कन्धशिराभिः-असलणमानीभिः 'अगेगन्हा' ति-अन-
कस्यायुभिः अस्थिवन्धनशिराभिः बहुधमनिभिरनकशिरा-
भिः संधिभिरस्थिमलापकस्थानैश्च, 'नद्धे' ति-नियन्त्रितं
प्रकटं स्वजनदृश्यमानम् उदरकपालं जडरकडलकं यत्र तत्
प्रकटोदरकपालं कलेव दार्भूलमव निष्कुटम्—कोटरं जीर्ण-
शुकवृत्तवद् यत्र तत्कृत्वा निष्कुपे कलायां गच्छन्तीति क-
लागा अधिकांशतस्तद्वत्कुत्सितवात्सास्तेः कलितं सदा स—
हितं कलागकलितम्, यद्वा-कलायां भवाः कात्तकास्मद्-
तकशलातास्ताभिः कलितं, 'दुर्गं' ति-दुष्टोऽन्तो विनाशः
प्राप्नोति वा यस्य तद् दुर्गमेतं दुष्टं वा आस्थिमन्योः सन्तानेन
परंपरया 'संतये' ति-व्यासं यत्तदस्थिधमनिसन्तानसन्त-
नं, संतये—सर्वप्रकारैः समस्ततः-सर्वत्र रोमकूपैः-रोमरन्ध्रेः
परिधयत् गलगलत् सर्वत्र संचिद्रुद्रघटवत् वृक्षदादन्त्येगपि
नासिकादिगन्धैः परिधयत्, 'सयं' ति-स्वयमेव अशुचि-
अपवित्रं 'समायत्' ति-स्वभावेन परमदुष्टगन्धीति 'कलि-
जयंनपित्तजरीद्वयफोफसफेकमार्गिह' ति-प्लीहा-
गुल्मः 'उदर' ति—जलोदरे गुल्मकुण्ठिमे मांसं-नर्धक्षिद्राणि
यत्र तत्तथा(धि)धिधि(धि)धिवेतं ति-द्रिगद्रिगायमाने'द्वि-
य' ति-हृदये यत्र तत्-परम-यावत् हृदये, नय क्षिद्राणि तु-न
यत्तद्वयकक्षिद्रयानां निष्काहयक्षिद्राशिरापाणलक्षणानि 'दुरहि'
ति-दुग्धानां पित्तमिदममूललक्षणां मांषाधानामायतनं-
शृत्वं सर्वेषां यतनं रोगाद्यास्मिन् सवायधप्रक्षेपात्, सर्वत्र-
सर्वभागे वुष्टोऽन्तो विनाशः प्राप्नोति यस्य तत् सर्वतो दुरग्नम्
गुल्मं 'गुल्मोक्तजानुजङ्घापादसंघातसंधितमुपस्थसकृन्धिन-
लकीलनलकीनीक्रमणपरस्परमीलनसमूहसीविनम् अशुचि-
कुण्ठिमस्य-अपवित्रमांसस्य गन्धो यत्र तदशुचिकुण्ठिमगन्धि,
'एवं चि०' एवम्—पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्त्यमानं बीभत्स-
दर्शनं-भयंकररूपम् 'अपूर्वं अनिययं असासयं च' ति-
यदत्रयस्याख्या पूर्ववत्, 'सङ्ग०' शटनपतनाधध्वंसनध-
मेत् तत्र शटनं कुष्ठोदनाऽङ्गुल्यादिः, पतनं बाह्यादिः खड्गे-
दादना धध्वंसन सर्वथा क्षयः एत धम्मोः-स्वभावा य-
स्य तत्तथा 'एवञ्चा व पुरा व अवस्स चइयस्य' ति-पूर्व-
वत् 'निष्कृ०' निश्चयतः सुष्ठु श्रुतं 'जाण' ति—जानी-
हि एतन्मनुष्यशरीरम् 'आदिनहणं' ति-आदिनिधनं सा-
दितान्तमित्यर्थः ईदृशं पूर्ववर्तिनं वक्ष्यमाणं वा सर्वमनु-
जानां समस्तमनुष्याणं देहः—शरीरम् एषः पूर्वोक्तः शरी-
रस्य परमाधितः—तद्वतः स्वभावः ।

(२६) अथ विशेषतः शरीरादः अशुभस्य दृश्यति—

सुकम्भि सोथियम्भि य,
संभूओ जणुणिकुच्छिमज्जम्भि ।
तं चैव अमिज्जकरं,
नवमामे घृतिथं मंतो ॥ ८५ ॥

'सुकम्भि' इत्यादि 'सुकं०' जननीकुक्षिमध्ये-मातृजड-
राम्भोरं शुक्र बीजं शाणिते-लाहिते चशब्दादिकत्र मिलिते सति
प्रथमे संभूतः उत्पन्नः तद्वत्तमप्यरसं—विष्टारसं 'घृतिथं'
त-पिबन् सन् नव मासान् यावत् स्थित इति ।

जोणीमुहनिष्फिडिओ, थणुगच्छीरेण वड्ठिओ जाओ ।
पगई अमिज्जमइओ, कह देहो पोइउं सको ॥ ८६ ॥

योनिमुखनिष्फाटनः-स्मरमान्द्रकुण्डनिर्गतः 'थणु' ति-
प्राकृतस्याद्रनुस्वारः स्तनकक्षीरेण वडितः-पयोधरवुधेन वृ-
द्धि गतः प्रकृत्याऽमेष्यमया जातः, एवंविधो देहः कथं
'पोइउं' ति-धीतुं-लालयितुं शक्यः ? । तं० (शेषवक्तव्य-
ता 'इत्थी' शब्दे द्वितीयभागे ६०४ पृष्ठ गता ।) 'रसा-
सृग्मांसमेदाऽस्थि-मज्जाशुक्रान्धवर्चसाम् । अशुचीनां पद-
कायः, शुचिन्वं तस्य तत् कृतः ॥ १ ॥ अष्ट १६ अष्ट० ।

नारकादिशरीराणि बीभत्सस्युद्गाराणि च हृष्टापि न कव-
लदर्शनं स्कन्धानीति शरीरप्रकृषणाय 'नरइयाण' मि-
त्यादिसूत्रप्रयोजः—

शेइयाणं सरीरगा पंचवळा पंचरसा पणसा, तं जहा-
किण्हा० जाव सुकिळा, तित्ता० जाव मधुरा, एवं निरंतरं०
जाव वेमाणियाणं । सू० (३६५५)

'शेइयाण' मित्यादि, कण्ठ्यं नवरं पञ्चवर्णं नारकादि-
वैमानिकात्मनां शरीराणां निश्चयनयात्, व्ययहारतस्तु एक-
वर्णप्राचुर्यात् कृष्णादिप्रतिनियनवर्णनेवेति '०जाव सुकि-
ळा' ति 'किण्हा नीला लोहिता हालिहा सुकिळा य०
जाव मधुर' ति 'तित्ता कट्टया कमाया अंधिला मधुरा
०जाव वेमाणियाणं' ति । चतुर्दिशतिदृष्टकस्त्राणि ।
स्था० ५ ठा० १ उ० ।

(२७) शरीराणां वर्णादि-

ओरालियसरीरे पंचवणे पंचरसे पण्णे, तं जहा-कि-
ण्हे० जाव सुकिळे, तित्ते० जाव महुरे एवं० जाव कम्म-
गसरीर सव्वे वि णं बादरबोदिधरा कलवरा पंचवळा
पंचरसा दुग्धा अट्ठफासा । (सू० ३६५४)

तथा सर्वोपययि बादरबोन्दिधराणां पर्याप्तत्वेन स्थूराकार-
धारीणि कलेवराणि शरीराणि मनुष्यादीनां पञ्चादिवर्णादी-
न्यवयवभेदेनति आक्षेपालकादिषु तथैवापलब्ध्याः 'दो गंध' ति
सुरभिदुर्गन्धभेदात् 'अट्ठफासा' ति-कठिनमृदुशीलाण्यगुल-
पुल्लिग्यरुक्मभेदादिति, अवाद्रबोन्दिधराणां तु न नियतव-
र्णादिव्यपदेश्यानि, अपर्याप्तवनायवयवविभागाभावाद्वाति ।
स्था० ५ ठा० १ उ० । (कस्मादौदारिकादः शरीरात्कति-
क्रियाः इति 'किरिया' शब्दे द्वितीयभागे ५३६ पृष्ठ गतम् ।)
" पाणीयसत्थमिगसंभमंदि च देहंतरसंकमणं करेइ
जीवो मुहुत्तेण । " महा० ६ अ० (आदनादयो वनस्पतयोऽ-
ग्निकायत्वेन वक्ष्यन्ताः स्युरिति 'अगणिजीवसरीर' शब्दे प्रथ-
मभागे १५६ पृष्ठ गतम् ।) (निरुग्धनां शरीरद्वारं 'गिग्गंथ'
शब्दे चतुर्थभागे २०३६ पृष्ठ गतम् ।) ('सम' शब्देऽस्मि-
न्नव भागे ३६३ पृष्ठ नैरयिकादयः समाहाराः समशरीरा
इत्युक्तम् ।) (पृथिवीकायस्य मूषमबादरशरीराणि 'पुढवी-

काश्य' शब्दे पञ्चमभाग उक्ताति ।) " शरीरं धर्म-
संयुक्तं, रक्षणायै प्रयत्नतः । शरीराच्छ्रुते धर्मः, प-
र्वतात्मलिले यथा ॥ १ ॥ " इति शरीरस्य धर्मो-
पमादिता । स्था० ४ डा० ३ उ० । सूत्र० । ध० । आवा० ।
(शरीराभ्येण जीवभेदः 'जीव' शब्दे चतुर्थभागे १४२४
पृष्ठ उक्ताः ।)

(२८) आत्मा शरीरं स्पृष्ट्वा निर्याति निजगणे च कर्मणो
देशतः संवेधा वा भवान्तरं सिद्धो वा गच्छतः शरीराभि-
याणं भवतीति सूत्रपञ्चकेन तदाह—

दोहिं ठाणेहि आता सरीरं फुमिचा शं गिजाति, तं ज-
हा-देसेण वि आता सरीरं फुमिचा शं गिजाति, सवेण
वि आया सरीरं फुमिचा शं गिजाति एवं फुरित्ता,
एवं फुडित्ता, एवं संवडुत्तिता, एवं निवडुत्तिता । (सू० ६७)

'दोही' त्यादिकं कण्ठ्ये, नवरं द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां देसेण-
चित्ति—देशेनापि कतिपयप्रदेशलक्षणं कर्वाञ्चलप्रदेशानां
मिलिकागत्यापादस्थानं गच्छता जीवेन शरीराद्दोहिः क्षिप्त-
त्वात् ; आत्मा-जीवः,—शरीरं-देहं स्पृष्ट्वा—त्रिष्ट्वा निर्याति
शरीराभ्यगणकाले निःसरतीति, 'संवेण वि' चि-संवेण-स-
वोत्तमा सर्वैर्जीवप्रदेशैः कन्दुकगत्यापादस्थानं गच्छता श-
रीरः इति प्रदेशानामप्राप्तिमत्त्वादिनि, अथवा-देशेनापि-दे-
शानांऽप्यभिप्रायः संवेणार्थान्यपेक्षः, आत्मा-शरीरं काऽर्थः ?
शरीरदेशं पादादिकं स्पृष्ट्वाऽव्ययान्तरभ्यः प्रदेशसंहाराभि-
याणि, स च संसारी, 'संवेणापि' सत्यंयाऽपि, आपदेशना-
पित्यपेक्षः, सर्वमपि शरीरं स्पृष्ट्वा निर्यातीति भावः, स च
सिद्धः, वदयति च—'पायणिजाणु गिरपसु उवयज्जती' त्या-
दि, यावत् 'संवेणगिजातिमिदमु' चि—आत्मना शरीरस्य
स्पर्शेन सति स्फुरणं भवतीत्यत उच्यते—'एवमित्यादि', 'एव-
मिति—दोहिं ठाणेहि' त्यादिमिलापनं सूचनार्थः, तत्र देशेना
पि क्रियद्गत्यायामप्रदेशांगिकामतिकाले 'सवेण चित्ति-
सर्वैर्वापि गन्दुकगणिकाले शरीरं 'फुरित्ता शं' ति—स्फोर्ग-
त्वा सस्पन्दे कृत्वा निर्याति, अथवा—शरीरकं देशतः शरी-
रदेशमित्यर्थः, स्फोर्गत्वा पादादिनिर्याणकाले, सर्वतः-स-
र्वे शरीरं स्फोर्गत्वा सर्वोक्तानि र्याणावसर इति । स्फोर्गत्वा
कच सामकत्वं स्फुटं भवतीत्याह—'एवमित्यादि', 'एव' मि-
ति—तथैव देशतः आत्मदेशतः शरीरकं 'फुडित्ता शं' ति-सञ्च-
तनया स्फुरणलङ्घनः स्फुटं कृत्वा इलिकागती, सर्वेण सर्वो-
त्तमा स्फुटं कृत्वा गन्दुकगतायति । अथवा—शरीरकं
देशतः—सामकतया स्फुटं कृत्वा पादादिना निर्याणकाले-
सर्वतः सर्वाङ्गनिर्याणप्रस्ताव इति । अथवा—'फु-
डित्ता' स्फोटित्यत्रा विशीर्णं कृत्वा, तत्र देशेनाऽप्य-
दिशेषानेन, सर्वतः सर्वविशरणेन देवदीपादिजीवविदिनि ।
शरीरं सामकतया स्फुटीकुर्वन्तः संवर्त्तनमपि कश्चिन्करो-
तीत्याह—'एव' मित्यादि 'एव' मिति-तथैव 'संवडुह-
ता शं' ति-सर्वस्य-सङ्कोच्य शरीरकं देशेनलिकागती शरीर-
स्थितप्रदेशैः, सर्वेण सर्वोत्तमा गन्दुकगतौ सर्वोत्तमप्रदेशानां
शरीरस्थितत्वाज्ञायतीति । अथवा-शरीरकं शरीरानुप-
कारादप्यप्याग्राह्यपुकरवत्, तत्र देशतः संवर्त्तनं संसार-

णां क्षिप्रमागम्य पादादिगतजीवप्रदेशसंहारात्, सर्वतस्तु नि-
र्वाणं गन्तुमिति । अथवा-शरीरकं देशतः संवर्त्तनं-इत्याह-
सङ्कोचनेन, सर्वतः सर्वशरीरसङ्कोचनेन पिपांलकादिवादिनि
आत्मनश्च संवर्त्तनं कुर्वन् शरीरस्य निवर्त्तनं करणीत्याह-
एवं 'निवडुत्तिता शं' ति-तथैव निवर्त्तनं-जीवप्रदेशस्य शरी-
रकं पृथक्कृत्यत्यर्थः, तत्र देशेनलिकागता, सर्वेण गन्दुकग-
तौ । अथवा-देशतः शरीरं निवर्त्तयामनः पादादिनिर्याणवा-
न्, सर्वतः सर्वाङ्गनिर्याणयानिति । अथवा-पञ्चावधशरीरस-
मुदायापत्तया देशतः शरीरम् औदारिकादिनिवर्त्तनं तेजसका-
र्मण्यत्वादेव, तथा सर्वेण सर्वे शरीरसमुदायं निवर्त्तय नि-
र्यातिः मिथ्यतीत्यर्थः । स्था० २ डा० ४ उ० ।

पुर्वं परं पच्छा परं भित्तरधर्मं विद्वदमणधर्मं अधुवं
अणितियं अनासयं चयोवहयं विपरिणामधर्मं पायह ।
(म० १४७ +)

आवा० १ शु० ५ अ० २ उ० । (इदं 'लोगसार'
शब्दे षष्ठ भागे व्याकृतम् ।) " आत्मने सर्वतो
रस्यं, प्रादुर्धमेविदो जनाः । यदि चैव शरीरं,
धर्मस्याद्यं हि साधनम् ॥ १ ॥ जीवन् भद्राण्यवानोति,
जीवन् पुरुषं करोति च । मृतस्य देहनाशोऽस्ति, धर्म-
व्युत्पन्नमस्तथा ॥ २ ॥ " संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० । वर्त्तमा-
नचतुर्विंशतितीर्थकृतां पउमाऽऽमा वासुपुजा रते' ति रक्षा-
दिवरणविभागः किं शरीरं पु हयमान उत ध्यानाद्यर्थं कल्प-
नामात्रमिति प्रश्नः, अत्रात्तगम्-एतद्वायोऽक्षयणैविभागस्ती-
र्थकृतां शरीरगतो ह्य इति ॥ ३४६ ॥ सन० ३ उक्ताः ।

सरीरकाय-शरीरकाय-पुं० । कायभेदे, आवा० १ अ० । (स च
'काय' शब्दे तृतीयभागे ४४५ पृष्ठ औदारिकादिभेदात्प-
ञ्चधाः ।)

सरीरग-शरीरक-न० । शरीरमेव शरीरकं स्वार्थे कः ।
आत्मनो भागायतनं, स्था० १ डा० । (पञ्चधा शरीरगण
'सरीर' शब्दे असिद्धेव भागे उक्ताति ।) अ-
नुकम्पितादिधर्मोपेते शरीरं, स्था० १ डा० । भ० । अनु० ।

सरीरजड-शरीरजड-पुं० । शरीरक्रियायामनिपुणे, व्य० १०
उ० । आवा० । भ० । अनु० । ('जड' शब्दे चतुर्थभागे
१३८६ पृष्ठेऽयं विस्तरणोक्ताः ।)

सरीरणाम-शरीरनामन्-न० । शरीरानवस्थानं नामकर्मभेदः,
यदुदायोद्गारिकादिशरीरं करोति । तच्च पञ्चधा औदा-
रिकवैक्रियाहाकरतज्वकामेणशरीरभेदात् । प्रव० २१६ द्वार ।
धा० । कर्म० । स० । शरीरपर्याप्त्येव सिद्धे, स० । (एतन्प्र-
योजनं 'गामकर्म' शब्दे चतुर्थभागे १६६६ पृष्ठ उक्ताम् ।)

सरीरगिबुत्ति-शरीरनिबुत्ति-स्त्री० । औदारिकादिपञ्चवि-
धशरीरनिष्पत्तौ, भ० १६ श० ८ उ० । (चतुर्थभागे २१२०
पृष्ठ उक्ताया ।)

सरीरथामापहारविजड-शरीरस्थामापहारहित-चि० । शरी-
रस्य स्थान-प्राणस्तथाऽपहारोऽपलपनं तेन विजडा-रहित
शरीरं स्थामापहाररहितः । वैदिकबलविपुक्तं, व्य० ३ उ०
सरीरदे, बल-शरीरदौर्ध्व-न० । वपुषो दौर्ध्वं, दश० ३ तस्य

सरीरदोष-शरीरदोष-पुं० । ज्वरशूलदिभिः शरीरदोषेष्टे,
द्रा० २७ द्रा० ।

सरीरपञ्चोद्बन्ध-शरीरप्रयोगबन्ध-पुं० । औदारिकादिशरी-
राणां वीर्यान्तराव्यययोगशार्दाजनिनव्यापारेण शरीरपुत्र-
लोपादाने 'शरीरप्रयोगस्य बन्ध' च । भ० ८ श० ६ उ० ।

सरीरपञ्चस्त्राण्य-शरीरप्रत्याख्यान-न० । शरीरस्याभिष्व-
ङ्गपरीवर्जनप्राप्तज्ञाने , भ० १७ श० ३ उ० । प्रस्तावं
समागते शरीरस्यापि व्युत्सर्जनं , उल० ।

सरीरपञ्चस्त्राण्येणं भंते ! जीवे किं ज्ञययइ ? , सरीर-
पञ्चस्त्राण्येणं सिद्धाई सयगुणत्वं निवचेइ । सिद्धाईसयगुण-
संपन्नेणं जीवे लोगगगल्लवगए परमसुदी भवइ ॥ ३८ ॥

हे भगवान् ! शरीरप्रत्याख्यानं शरीरव्युत्सर्जनं जीवः किं
लाभं जनयति ? , गुरुराह—शरीरप्रत्याख्यानं सिद्धा-
तिशयशुणत्वं निर्धत्तेत्यान-काऽप्ये ? सिद्धानां ये आनश्य-
शुणाः-सर्वोच्छृष्टशुणास्तेषां भावः सिद्धानिशयशुणत्वं यनो
हि सिद्धा न नीलाः न लोहिताः न हाग्निद्राः न शुक्ला
इत्यादय एकत्रिंशद्गुणास्तेष्वस्व प्राप्तोक्तोत्तर्यः , प्राप्तसिद्धा-
तिशयशुणी जीवा लोकाश्च मांस्तुपगतः सन्
सुखी भवति । यद्यापि योगप्रत्याख्यानं शरी-
रप्रत्याख्यानः समागतः तथापि मनोबाक्ययोगशरीरस्य
प्राधान्यव्यापनार्थं पृथक् उपादानम् । उक्त० २६ अ० ।
(एतत्फलम् ' मरण ' शब्दे पृष्ठभागे ११ पृष्ठे विरूप-
पटीकृतम् ।)

सरीरपज्जति-शरीरपर्याप्ति-स्त्री० । यया शीनोभूतमाहारं
रसास्वमांसमधोऽस्थिमज्जाशुक्लतन्तुसप्तधातुरूपतया प-
रिणमयति, प्रथ० ३१ द्वार । प्रभा० । कर्म० । पं० सं० । न० ।

सरीरवन्ध-शरीरबन्ध-पुं० । समुद्रघाते सति विस्तरारित-
सङ्क्रान्तजीवप्रदेशमन्वन्धविशेषवशात्तैजसादिशरीरप्रदेशा-
नां बन्धविशेषः , भ० ८ श० ६ उ० ।

सरीरबन्धशाम-शरीरबन्धनामन्-न० । औदारिकशरीरपुत्र-
लानां पूवबद्धानां बध्यमानानां च सम्बन्धकारणे नामकर्म-
भेदः , स० ४२ सम० ।

सरीरभय-शरीरभेद-पुं० । शरीरस्य-भेदो विनाशः । (तस्मि-
न्) शरीरविनाशः , उक्त० ३६ अ० । आत्मा० ।

सरीरवर्कति-शरीरव्युत्क्रान्ति-स्त्री० । दिव्यशरीरस्यागे, "अ-
वर्कनीए सरीरवर्कनीए कुच्छिसि गम्भलाए यर्कने "
कल्प० १ अधि० १ तण्ण ।

सरीरवर्गणा-शरीरवर्गणा-स्त्री० । औदारिकादिशरीरप्रा-
योग्यवर्गणायाम् , पं० सं० ५ द्वार । ('वर्गणा' शब्दे षष्ठभागे
साऽऽदिशि ।)

सरीरविउत्सग्ग-शरीरव्युत्सर्ग-पुं० । नारकायुष्कादिहेतूनां
मिथ्याहोष्ट्यादीनां न्यागः , औ० ।

सरीरवोच्छेयण-शरीरव्यवच्छेदन-न० । देहत्यागे, स्या० ६
डा० ३ उ० ।

सरीरसंघायण-शरीरसंघातन-न० । औदारिकादिशरीरपुत्र

लानां श्रुतीतानां शरीररचनयाम् , स० ४२ सम० ।

सरीरसंपया-शरीरसंपद्-स्त्री० । विशिष्टशरीरतारूपे गणि-
संपद्भेदः , स्या० ८ डा० ३ उ० । ('गणिसंपया' शब्दे तृती-
यभागे ८२६ पृष्ठे गता बह्वक्षयता ।)

सरीरसकार-शरीरसत्कार-पुं० । देहविभूषायाम् , पञ्चा०
६ विव० ।

सरीरसकारपोसइ-शरीरसत्कारपौषध-पुं० । देशनः शरीरस-
त्कारस्यैकतरस्याकरणं , संबतस्तु सर्वस्यापि तस्याकरणे ,
ध० २ अधि० । आद्य० ।

सरीरसकारसंगय-शरीरसत्कारसङ्गत-त्रि० । देहविभूषावु-
गते, पञ्चा० ६ विव० ।

सरीराणुगय-शरीरानुगत-त्रि० । व्यञ्जनादिजन्य शरीराश्रये
वायुकायः , स्या० ५ डा० ३ उ० ।

सरीरि-शरीरिन्-पुं० । शरीरमस्यास्तीति शरीरी । संसारि-
जीवभेदः , स्या० २ डा० ४ उ० ।

सरीरोगाहणा-शरीरावगाहना-स्त्री० । शरीराणामाधारभूतै-
कस्त्रं , स्या० ४ डा० १ उ० । येषु प्रदेशेषु शरीरमवगाढम् ।
स० । भ० ।

प्रकागन्तरणं पृथिवीकायिकावगाहनाप्रमाणमाह—

पुढविकाइयस्स णं भंते ! केमहालिया मरीरोगाहणा प-
ञ्चता ? , गोयमा ! से जहानामए रक्को चाउरंतचक्रवडि-
स्स वन्नगपेसिया तरुणी बलवं जुगवं जुवाणी अप्पायंका
वन्नओ० जाव निउखसिप्पोवगया नवरं चम्महुदुहणुद्धिय-
समाहयणिचियगत्तकाया न भण्णति सेसं तं चव ० जाव
निउखसिप्पोवगया तिकखाए वहरामइए सएइकरणीए
तिकखेणं वहरामएणं वट्टावरएणं एणं मइं पुढविकाइयं
जतुगोलाममारणं गहाय पडिसाहरिय २ पडिसंखिविय प-
डिसंखिविय ० जाव इणामेव ति कट्ट तिमतत्तस्सुतो उप्पी-
सेज्जा तत्थ णं गोयमा ! अत्थेगतिया पुढविकाइया आ-
लिद्धा अत्थेगइया पुढविकाइया नो आलिद्धा अत्थेगइया
संघाड्ड (ड्डि) या अत्थेगइया नो संघाड्ड (ड्डि) या अत्थे-
गइया परियाविया अत्थेगइया नो परियाविया अत्थेग-
इय उदविया अत्थेगइया नो उदविया अत्थेगइया पिट्ठा
अत्थेगइया नो पिट्ठा , पुढविकाइयस्स णं गोयमा ! एम-
हालिया सरीरोगाहणा पएणत्ता । (सू०-६५३ ×)

'पुढवी' त्यादि, 'वन्नगपेसिय' ति चन्दनपंशिका तरु-
णीति प्रवर्जमानवयाः 'बलवं' ति नामधेयवती 'जुगवं'
ति सुयमदुल्लभादिविशिष्टकालवती 'जुवाणि' ति वयःप्रा-
प्ता 'अप्पायंक' ति नीरंगा 'वन्नओ' ति अनेनेदंस्त्वित-
तम्—'धिरग्गाहन्धा वट्टपाणिपायपिट्टेनरोरुपरिणए' त्यादि,
इह वण्णे 'चम्महुदुहण' त्याद्यप्यधीनं तादृह न वाच्यम्,
एतस्य विशेषणस्य स्त्रिया अनङ्गमवात्, अत्र एवाह—
'चम्महुदुहणुद्धियसमाहयनिचियगत्तकाया न भण्ण' ति,
तत्र च चम्महुकादीनि व्यायामाकायायामुपकरणानि तैः स-

माहतानि व्यायामप्रवृत्तावत एव निवृत्तानि च—घनीभू-
तानि गात्राणि—अङ्गानि यत्र स तथा, तथाविधः कायो
यस्याः सा तथेति, 'तिक्कलप' इति पदवायां 'वहरामई-
ए' इति वज्रमय्यां सा हि नीरन्ध्रा कठिमा च भवति 'स-
एककरणी' इति श्लेषणानि—शूलकृपाणि द्रव्याणि क्रिय-
न्ते यस्यां सा श्लेषणकरणी—पण्यशिला तस्यां 'वह्वाव-
रण्य' इति वस्त्रकवरण—लोष्टकप्रधानं 'पुढविकाइय' इति
पृथिवीकायिकसमुद्रं 'जतुगोलासमाणं' इति हिमरूपक्री-
डनकजतुगोलकप्रमाणं; नानामहान्नमित्यर्थः, 'पडिसाहरि-
ए'त्यादि इह प्रतिबन्धरत्नं शिलायाः शिलापुत्रकाच्च संह-
त्य पिण्डीकरत्नं प्रतिनसंस्पर्शं तु शिलायाः पतनः संरक्त-
णम् । 'अन्धेगइय' इति मन्त्रि एके—कचन 'आलिद्ध' इति
आह्वयः शिलायां शिलापुत्रक वा लग्नः 'संधट्टिय' इति
सङ्क्रान्तिः 'परिताविय' इति पीडिता 'उडविय' इति मारि-
ताः, कथम्? यतः 'पिट्टु' इति पिष्टाः 'एमहालिय' इति
एवं महतीनि महती चानिमृत्नेने भावः, यतो विशिष्टा-
यामपि पण्यशिलाभ्यां केचिन्न पिष्टा नैव च क्षुत्ता अपी-
ति । 'अन्धेगइया संधट्टिय' इति प्रागुक्तम् । भ० १६श०३३० ।

सरीरोवहि—शरीरोप-पुं० । शरीरकृपायामुपधौ, स्या०
१ डा० ।

सरीसिच—शरीरुप-पुं० । गोधादिषु भुजोऽङ्गभ्यां सर्पणशी-
लेषु । तं० पुं० । भ० १ भु० १ अ० । आवा० । सूत्र० ।

सरूप—स्वरूप-पुं० । आत्मरूपे, हा० ३१ अष्ट० । स्वभावे, प-
ञ्चा० १६ विष० ।

सरूपि(ण्)—सरूपिन्—पुं० । सह रूपेण मूर्त्या वर्त्तत इति
समात्मान्त इन्त्यर्थे सरूपी । संस्थानवर्णोदिमति सरोरि
जीवे, स्या० २ डा० १ उ० । भ० ।

सरोरुह—सरोरुह—कमले, " सरोरुहं पुंडरीकं " पा१० ना०
१० गाथा ।

सरोस—सरोष-पुं० । कुंडे, सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ० ।

सलक्खण—स्वलक्खण—न० । लप्यते तद्व्यव्यपोहेनावधार्यते
वस्त्वनेनानि लक्षणम् । स्वच्छ तल्लप्यते च स्वलक्षणम् । असा-
धारण्यधर्मै, यथा जीवस्यापयोगः, यथा वा प्रमाणस्य स्वप-
रावभासकज्ञानत्वम् । स्या० १० डा० ३ उ० ।

सलक्खण—पुं० । लक्षणं कवौ, दश० २ अ० ।

सलक्खणकारणहेउदोस—स्वलक्खणकारणहेतुदेव—पुं० । हेतु-
दांवाधये, स्या० ।

सलक्खणकारणहेउदोसे । (सू० ७३ ×)

तथा लप्यते तद्व्यव्यपोहेनावधार्यते वस्त्वनेनेति ल-
क्षणम्, एवं च तल्लक्षणं च स्वलक्षणं यथा जीवस्यो-
पयोगो यथा वा प्रमाणस्य स्वपरावभासकज्ञानत्वम्, यथा
तथा करोति कारणं परोक्षार्थनिर्णयमितिसमुपपत्तिमात्रं
यथा निरुपमसुखः सिद्धो ज्ञानानावाधप्रकाशः, नात्र किल
सकललोकप्रतीतिः साध्यसाधनधर्मानुगतो दृष्टान्तोऽस्ती-
त्युपपत्तिमात्रता, दृष्टान्तसङ्गाधेऽस्यैव हेतुव्यपदेशः स्यात् ।
अथो—दिमानि गमयतीति हेतुः साध्यमज्ञावभावनमावा-

भावलक्षणः, तत्रश्च स्वलक्षणार्थीनां दृष्टः, तेषां दोषः,
स्वलक्षणकारणहेतुदोषः । इह कारणशब्दः क्षुद्रोऽर्थे
द्विवेको ध्येयः । अथवा—सह लक्षणं यौ का-
रणहेतु तयोर्दोष इति विग्रहः । तत्र लक्षणार्थोऽव्या-
सिरनिव्यासितो, तत्राव्यासितयो—यस्यैवोपस्य सञ्चिधानासि-
ञ्चिधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासभ्रस्तस्वलक्षणमिति इदं स्वल-
क्षणलक्षणम्, इदं चेन्द्रियप्रत्यक्षमवाश्रित्य स्यात् न योगिज्ञा-
नम्, योगिज्ञाने हि न सञ्चिधानासञ्चिधानाभ्यां प्रतिभासंभ-
दोऽस्तीत्यनस्तद्व्यपक्षया न किञ्चस्वलक्षणं स्यादिति । अति-
व्यासितयो अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणम्, इह
अर्थोपलब्धिहेतुभूतानां अस्तुर्ध्यादनभोजनार्थीनामानस्येन
प्रमाण्यता न स्यात् । अथवा—दार्ष्टान्तिकोऽर्थो लप्यतेऽनेनेति
लक्षणं—दृष्टान्तस्तदोप—साध्यविकल्पवादः, तत्र साध्य-
विकल्पता यथा—नित्यः शब्दो सूनत्वाद, घटवद्, इह घटे
नित्यत्वं नास्तीति कारणदोषः । साध्यं प्रति तद्व्यभिचारो य-
था—अपौरुषेया वेदो यदकारणस्याश्रयमाणः—वादिति, अ-
श्रयमाणत्वं हि कारणान्तर्गादपि सम्भवतीति । हेतुदोषोऽ-
निद्धिविरुद्धनैकान्तिकत्वलक्षणः, तत्रानिद्धो यथाऽनित्यः
शब्दश्चाणुगत्वाद घटवदिति । अत्र हि चाणुगत्वं शब्दे न सि-
द्धि, विरुद्धो यथा—नित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवद्, इह घटे
कृतकत्वं नित्यत्वविरुद्धमान्यत्वमेव साध्यतीति, अनैका-
न्तिको यथा—नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादाकाशवद् । इह हि प्र-
मेयत्वमनित्यत्वापि वर्त्तते ततः संशय एवात । स्या० १० डा०
३ उ० ।

सलद्धिजोग—स्वलब्धियोग—पुं० । स्वकीयायाः प्राप्तेऽर्हे, ध० ।

अथ स्वलब्धियोग्यनामाह—

दीक्षावयःपरिखणौ, वृत्तिमाननुवर्त्तकः ।

स्वलब्धियोग्यः पीठादि-ज्ञाता पिण्डैषणादिवित् । १३६ ।

दीक्षावयोभ्यां परिखणतः संप्राप्तश्चिरप्रमाजः पूरणपयायश्चे-
त्यर्थः । धृतिमान् संयमं सुस्थः अनुवर्त्तकः सर्वमनोऽनुवृत्ति-
कर्त्ता पीठादिज्ञाता कल्पपीठानयुक्किज्ञाता पिण्डैषणादिवित्-
प्रतीतिः ईदृशः स्वलब्धियोग्यः स्वस्य स्वकीया लब्धिः—
प्राप्तिलस्या योग्यः—अर्हो भवति, पूर्वं गुरुपरीक्षिता वस्त्रादि
लाभ्यरासीत् इहानीं स्वयं वस्त्रादिप्राप्तितुं योग्यो जात
इति भावः ।

अस्यैव विहारविधिमाह—

एषोऽपि गुरुणा साद्धे, विहरेद्वा, पृथग्गुरोः ।

तद्वत्तर्हपरीवारो—ऽन्यथा वा पूर्णकल्पभाक् ॥ १४० ॥

एषोऽपि—स्वलब्धिमान् आस्तां गुरुलब्धिपरतन्त्र इत्य-
पशुष्यार्थः, गुरुणा—स्वलब्ध्यनुज्ञाचार्येण साद्धम्-
असा विहरेत्—प्रामाद्व्यामन्तरे गच्छेत् । अत्रापवाद-
माह—गुरोः पूर्वोक्ताद् वति पक्षान्तरे पृथक् भिन्नतया विहरे-
त्, कीदृशः सञ्चित्याह—तद्ग्राह्यपरीवारस्तन—गुरुणा द-
त्तः—अर्पितः अर्हो—योग्यः परीवारः—परिच्छेदो यस्य
स तथा, तत्रापवादमाह—अन्यथेति गुरुदत्तयोग्यपरिवारा-
भावे, वेति पक्षान्तरे, पूर्णकल्पभाक् पूर्णं—समाप्तं कल्पं
व्यवस्थाभेदे भजनीति तथा समाप्तकल्पेन विहरतीत्यर्थः ।
ध० ३ अधि० ।

सल्लभ-शलभ-पुं० । पतङ्गे, स्था० ६ डा० ३ उ० । आषा० ।
सल्लभपरिवार(शु)-शलभप्रदीपवादिन्-पुं० । वादिनः शल्लभ-
कुलान् कुलान् प्रदीपकह्यं प्रातर्वादान्, यथैक एतन्नामन्त्र-
भूतिना सह गतः । कथ० १ आधि० ६ क्षु० ।

सल्लिख-सल्लित-न० । यत् स्वरक्षालनाप्रकारेण सल्लिख-
तत् सह ललितेनात् सल्लितम् । यद्यवा-यत् आन्त्रिग्रवस्य
कृद्ध्यमेनमतीव स्वप्नमुत्पादयति सुकुमारांमव च प्रति-
भासने तत् सल्लितम् । जी० ३ प्रति०४ आधि० । रा० । स-
माधुनै, (त्रि०) आषा० । लालित्यापते, प्रौ० । सुप्रसन्नतापते,
विषा० १ भु० २ अ० ।

सल्लह-शलभ-पुं० । पतङ्गे, पाह० ना० २६२ गाथा ।

सल्लागा-शलाका-स्त्री० । नेत्रादौ (नि०) खू० १ उ० । लघुत-
रकटघटिता सल्लागा । ग० २ आधि० । स० । नि० खू० ।)
अज्ञानार्थवर्ती । सूत्र० १ भु० ४ अ० ३ उ० । शब्दे,
'पथमा सल्लागा पक्षिविजडह' प्रथमा शलाका-
पक्षः सर्वेषः प्रक्षिप्यते । अतु० । कस्यचिद् वस्तुनोऽ-
नेकभेदापनार्थं काष्ठकंरत्नासु २४ तीर्थकराः १२ ऋक्विः
६ बलदेवाः ६ वासुदेवाः ६ प्रतिवासुदेवाश्चेति त्रयः षष्टिः
शलाकापुरुषाः । ती० २० कथ० ।

सल्लाघण-श्लाघन-न० । प्रशंसायाम्, 'उपबृहणं सि वा प-
संस सि वा सल्लाघणं सि वा सल्लाघणं सि वा एगडा' ।
नि० खू० १ उ० ।

सल्लाहा-श्लाघा-स्त्री० । "वमा-श्लाघा-रक्षेऽन्यव्यञ्जनात्"
॥ ८ । २ । १०१ ॥ इति लकारात् पूर्वोऽकारः । प्रशंसायाम्,
प्रा० २ पाद ।

सल्लाहयिज-श्लाघनीय-त्रि० । श्लाघ्ये, प्रशस्ये, विषा० १
भु० ६ अ० ।

सल्लिग-स्वलिङ्ग-न० । रजोहरणगोच्छ्रकादिधारित्र्ये, आ० ।
रयहरणमुहपुत्तियापडिगहादिधारणं सल्लिगं भवति । नि०
खू० १ उ० ।

सल्लिगसिद्ध-स्वलिङ्गसिद्ध-पुं० । स्वलिङ्गे-रजोहरणादिके
व्यवस्थिताः सन्ता ये सिञ्जास्ते स्वलिङ्गसिद्धाः । न० । प्र-
ज्ञा० । प्रत्यलिङ्गं प्रतीत्य रजोहरणगोच्छ्रकादिधारिषु सि-
द्धेषु, पा० । ६० ।

सल्लिल-सलिल-न० । उदके, सूत्र० १ भु० १२ अ० । पाह० ना० ।
जलं, ज्ञा० १ भु० ४ अ० । ना० । प्रज्ञ० । वश० । प्रौ० ।
"लो लः" ॥ ८ । ४ । ३०८ ॥ इति पैशाध्यामपि लस्य
ल एव । सल्लिलं । प्रा० ४ पाद ।

सल्लिलकुंड-सलिलाकुण्ड-न० । पष्ठीतःपुच्छः, गङ्गादिनदीनां
प्रपातकुण्डेषु, प्रभवकुण्डेषु च । स्था० ।

सल्ले वि णं सल्लिलकुंडा दस जोयणाई उव्वेहेणं पल्लता ।
(खू० ७७६५)

'सल्लिलकुंड' सि-सलिलानां-गङ्गादिनदीनां कुण्डा-
नि-प्रपातकुण्डानि प्रभवकुण्डानि च सल्लिलाकुण्डानीति ।
कथा० १० डा० ३ उ० ।

सल्लिरासि-सल्लिराशि-पुं० । समुद्रे, "रवणावरी ल-
ल्लिरासि ।" पाह० ८ गाथा ।

सल्लिलविल-सल्लिलविल-न० । निर्मले, ज्ञ० ७ श० १६० ।

सल्लिला-सल्लिला-स्त्री० । गङ्गादिमहानदीषु, स० १३५ स-
म० । (जम्बूद्वीपं यावत्स्थः सल्लिलास्तावत्स्थः 'जम्बूद्वीप'
शब्दे चतुर्थमागे १३७५ पृष्ठे दृष्टिताः ।)

सल्लिलावई-सल्लिलावती-स्त्री० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पश्चि-
मे सीतोद्याया महानद्या दक्षिणे चक्रवर्तिविजये, स्था० ८ डा०
३ उ० । जम्बूद्वीपे अपरविदेहं सल्लिलावतीविजये वीतशो-
कायां राजधान्यां महाबलाभिधानां राजा । स्था० ७ डा० ३
उ० । ज्ञा० । आ० म० ।

सल्लिलुच्छय-सल्लिलोत्सव-पुं० । आश्विने, "पञ्चालिङ्गं आऽ-
बालिङ्गं च सल्लिलुच्छयं जाय" पाह० ना० ७८ गाथा ।

सल्लिलोदगवासि-सल्लिलोदकवर्षि-पुं० । सल्लिलाः शीता-
दिमहानद्यस्तासामिव यदुदकं रत्नादिगुणसंघर्षात् तस्य
वर्षः । महानदीजलकले वृष्टपुदके, 'दिश्वं सल्लिलोदं वानं
वासह ।' म० १५ श० ।

सल्लेस-सल्लेय-त्रि० । लेशयया सहितः । संसारिणि, स्था०
२ डा० ४ उ० ।

सल्ल-शल्य-न० । शस्यते-बाध्यतेऽनेनेति शल्यम् । द्रव्य-
तस्तांमरादौ, भावतो मायादौ, स्था० ।

तन्नो सल्ला पल्लता, तं जहा-मायासल्ले श्लियांश-
सल्ले मिच्छादंसल्लसल्ले । (खू० १४२५)

शल्यते-बाध्यते अनेनेति शल्यं द्रव्यतस्तांमरादि, भाव-
तस्तु इदं त्रिविधं-माया-निकृतिः सेव शल्यं मायाशल्यम्,
एवं सर्वत्र नश्वरं नितरां दीयते-लूयते मात्स्यफलमिन्द्राज-
क्ष्वर्यादिसाध्यं कुशलकर्मफलतत्त्वनमनेन देवज्ज्योतिर्मार्थ-
नपरिणामनिश्चिताग्निर्निति निवृत्तं, मिथ्या-विषयीतं दर्शनं
मिथ्यादर्शनमिति । स्था० ३ डा० ३ उ० । ('मरु')
शब्दे षष्ठे मागे १३६ पृष्ठे १४२ पृष्ठे च एतद्विस्तर उक्तः ।)
पापानुष्ठानं, तज्जनितं कर्मणि, सूत्र० १ भु० १५
अ० । उत० । अपराधलक्षणं मात्स्यमनस्थाधातकारिजाते
कर्मणि च । व्य० १ उ० ।

शल्यभेदाः—

अत्येगे गोयमा ! पाणी, जेरिसमवि कोडि गए ।

ससल्ले चरती धम्मं, आयहियं नावबुज्झह ॥ १६ ॥

ससल्लो जइ वि कट्ठुगं, घोरवीरं तवं चरे ।

दिश्वं वाससहस्सं पि, ततो वी तं तस्स निष्फल्लं ॥ १६ ॥
सल्लं पि भुई पावं, जप्पालोइयनिदियं ।

न गरहियं न पच्छिच्चं, कयं जं जह य मासियं ॥ १७ ॥

मायाहंभमकत्तव्वं, महापच्छभपावया ।

अवजमायायारं च, सल्लं कम्महुंसगहो ॥ १८ ॥

असंजमं अहम्मं च, निसीलच्चतभाविणं ।

सकल्लसत्तमसुद्धी य, सुकयनासो त्तिव य ॥ १९ ॥

हुम्वसमभयमणुद्धरं, दुक्खे सारीरयाणो ।
 अण्वोच्छिन्ने य संमारे, विगोवणया मईतिया ॥२०॥
 केसि विरूपरूपत्तं, दारिदं दोगई गथा ।
 हाहा भूयं सवयल्लया, पारभूयं पि जीविचं ॥ २१ ॥
 निमिषणत्तं सकूरणं, निद्वानिकमिया वि ष ।
 निज्जं गूददहियत्तं, वंक्विक्खीयधित्तया ॥ २२ ॥
 रागदोसो य मोहो य, भिच्छत्तं षल्लविकणं ।
 सेमग्गल्लोसो यं तहा, एगे ससित्तमेव य ॥ २३ ॥
 आत्ताभंगमबोही य, ससल्लत्तं भवे भवे ।
 एवमादी य सल्लस्स, नाभे एगट्टिए षडु ॥ २४ ॥
 जेणं सल्लियहियस्स, एगसिं स वहु भवंतरे ।
 सव्वंगोवंगसंभीओ, पसल्लंती पुणो पुणो ॥ २५ ॥
 ते य दुविहे ममक्खाय, सल्ले सुदुमे य वायरे ।
 एकेक्के तिविहे थोए, धोरग्गुगतरे तहा ॥ २६ ॥
 धेरा चउप्पेवहा माया, धोरग्गं माणसंजुयं ।
 माया लोभे य कंहे य, धोरग्गुगतरे मुणे ॥ २७ ॥
 सुदुपवायरभेएणं, सप्पभेयं पि तं मुणी ।
 अरई समुद्धरे खिप्पं, ससल्लो शेव सो खणं ॥ २८ ॥
 सुदुल्लगि ति अहिपोए, सिद्धत्थतुल्ले सिही ।
 संपलग्गे खयं थोइ, थारपुरे विज्जाडई ॥ २९ ॥
 एवं तणु तणुयरं, पावसल्लमणुद्धिं ।
 भवभवंतरकोडीओ, बहुमंतावपदं भवे ॥ ३० ॥
 भयवं । सुदुद्धरे एम, पावसल्ले दुहप्पए ।
 उद्धरियं पि च पाणंती, बहवे जइ उद्धरिजई ॥३१॥
 गोयम । निम्मूलमुद्धरणं, नियमे तस्स भासियं ।
 सुदुद्धरिस्स वि सल्लस्स, सव्वंगोवंगभेदिणो ॥ ३२ ॥
 सम्मंदंसणं पढमं, सम्मन्नाणं विइजियं ।
 तइयं च सम्मन्नारित्तं-भेगभूयमिमं तिगं ॥३३॥
 खेत्तीभूते वि जे जिचे, जे गूडे दंसणं गए ।
 जे अहीसुं ठिए केई, जे स्थिमज्झंतरे गए ।
 सव्वंगोवंगसंखुत्तं, जे अग्निभतराहिरे ।
 सल्लंभी जेण सल्लतीतं निम्मूलं समुद्धरे ॥३४॥ (महा०)
 ताणि सल्ले भविच्चाणं, सव्वसल्लं विवज्जिए ।
 जे धम्ममणुचिहंओ, सव्वभूयप्पकंपिया ॥३५॥
 तस्स तं सफलं हाज्जं, जम्मज्झंतरेसु वि ।
 चिउल्ला संयपरिदी य, लभे ा सासयं सुहं ॥ ४० ॥
 महा० १ अ० ।
 तिभिं सज महाराय ' , अस्सि देहे समुद्धिया ।
 वायसुतपुरीसाण, पत्त वेगं । धारए ॥ ओष० ।

“नयः शल्या महाराज !, अस्मिन् देहे समुत्थिताः । वायु-
 सूत्रपुरीषाणां, प्राप्ते वेगं न धारयत् ॥ १ ॥ पं० खू० १ कव्य ।
 “उद्धरियसव्वसल्लो, सिउल्लो जीवा धुयकिल्लो ” २० ४०।
 नि० खू० । (‘मरण’ शब्दे चण्डमणे १३५ वृत्त विस्तरः १)
 सल्लइ-सल्लकी-ली० । स्कन्धधीजवनस्पतिभेदे, सूत्र० १
 धु० १ अ० १ उ० । स्था० । आत्ता० । आ० म० । उष० ।
 अजप्रियाकं वृत्तविशेषे, महा० १ पद ।
 सल्लइपत्त-सल्लकीवत्त-न० । शल्लक्याक्यवृत्तविशेषले, का०
 १ धु० ७ अ० ।
 सल्लकत्तण-शल्पकर्त्तन-न० । इतनीति कर्त्तनं शल्यानि-मा-
 याशल्यादीनि तयां कर्त्तनं शल्पकर्त्तनम् । मायादिशल्प-
 कर्त्तयक, आष० ४ अ० । तद्भावितानां हि भावशल्यानि
 व्युच्छेदमायास्तीति । औ० । आ० म० । भ० । का० । उपा० ।
 ध० । शल्पं-पापानुष्ठानं तज्जाननं वा कर्म तत्कृत्यति-
 क्षिनात् तच्छल्पकर्त्तनम् । सूत्र० १ धु० १४ अ० ।
 सल्लग-सल्लग-न० । रगे लगे संवरणे । शोभनं लगनं संवरण-
 र्मान्द्रयसंयमकं सल्लगस्तद्भावः । इन्द्रियसंवरणे, सूत्र० २
 धु० २ अ० ।
 शल्पय-न० । शल्पवच्छल्पं मायानुष्ठानकार्यं गायति-कथ-
 यति शल्पयाम् । मायापरिहाने, सूत्र० २ धु० २ अ० । आ०
 म० । प्रश्न० ।
 सल्लगइत्त-शल्पककव्य-न० । शल्पस्य इत्या-इननमुद्धार-
 इत्यर्थः शल्पइत्या तत्प्रतिपादकम् शल्पककव्यम् । शल्यो-
 ऽकारवैयकशास्त्रे, विधा० १ धु० ७ अ० । स्था० ।
 सन्तुद्धरा-शल्प्योद्धरा-न० । शल्यानां मायाशल्यादीनां
 समुद्धरणकारणवच्छल्याद्धरणम् । पा० । शल्पकर्त्तनं, क-
 एटाकपुद्धार, पञ्चा० १६विषा० ग० । आलोचनायाम्, ओष० ।
 आलोचना वियडणा, सोही सम्भावदायशा चैव ।
 निदण गरिह विउट्टण, सन्तुद्धराणं ति एगट्टा ॥७६१॥
 आलोचना विचटना शुद्धिः सम्भावदायणा विचक्ष ग-
 रहणा विउट्टणं सन्तुद्धराणं ज्ञेयकार्यिकानीति ।
 एतो सन्तुद्धराणं, वुच्छामि धीरपुरिसपन्नं ।
 जे नाऊण सुविहिया, करेति दुक्खक्खयं धीरा७६२ओष० ।
 (अक्षया वल्लयणा ‘आलोचना’ शब्द द्वितीयभागे
 ४०५ वृत्त गता ।) (कएटाकपुद्धराणं ‘कटयाउद्धराण’
 शब्द तृतीयभागे १७० वृत्त गतम् ।) (अय्यथाकरणे प्राय-
 श्चित्तं ‘पच्छिन्न’ शब्दे पञ्चमभागे १३० वृत्त प्रतिपादितम् ।)
 (प्रतिसेवनां कृत्वाऽऽलोचयन् इति ‘पडिसेवणा’ शब्द
 पञ्चमभागे ३६३ वृत्त गतम् ।)
 भोगो अण्येसणाणीए, समिषत्तं भावसाण भावसाया ।
 जह सत्ति चाकरणं, पडिमाशं पडिगहाणं च ॥३३॥
 भोगो भोजनम् अन्वेषणीय कथ्येऽनानदी विषयभूत इत्य-
 व पिण्डविशुद्धिलक्षण उत्तरगुणवतिचारः । तथा अस्-
 मित्तममप्रयत्न इति शेषवामित्तित्तुष्टयं भावसानां महा-
 व्रतलक्षाणां भावसानां पञ्चविशंतनुत्ताकां वा द्वादशानां
 किमित्याह-अभाववता प्राकृत्येन तामस्यस्य स्वार्थिक-

स्वाभावना भावानस्य वाऽप्यवमानभावनस्य भावोऽ
भावनताभावेवमिति भावनानिचारः । तस्य यथाकाङ्क
य यथावत् च अकरुणसंवा, प्रतिमात् भिन्नप्रतिमानां
मासिकयादीनाम् अभिप्राणां च द्रव्यादिनियमानां च-
शब्दाद्विविधनपक्षेति ततः प्रतिमाभिप्राणामनिवार इति ।

एते इत्यष्टयारा, ऽसद्वह्यादी य गुरुयभावाय ।

आभोगाभोगादि सेविया तह य अहेयं ॥ ३४ ॥

एतेऽनन्तराः 'एत' नि-एतनु यथाक्रमं मूलगुणो-
त्पत्त्युपु अभिचर-अभिक्रमाः, तथा आध्यात्मिक-
अध्यात्म-विपरीतप्रकृत्याद्यस्य भावानां जीवादिपदार्थानाम्
अतिचारा इति प्रकृतम् । किंचिदा इत्याह- 'गुरु' शि-
गुरुकाः पृथिवी-तद्वद्भाविभ्यः लकाराभ्यामन्तः, सङ्गम-
द्वाद्गमून्कस्यत्स्यङ्-वद्वत्कत्वादिभ्यः । एतं च स्व्येऽपि
आभोगानाभोगादिसंविता आभोगानाभोगादिहताः, त-
आभोगोऽकृत्यमिति ज्ञातम्, आभोगस्यत्वज्ञानम्,
आदिशब्दादलहसाकारभयरागद्वेषादपरिग्रहः । तथा चेति
सम्बन्धः । आधेनाभोगानाभोगादिचोशेषाभावेनाप्युक्तान-
नागमनादिना । अथवा-आधेन-लोकप्रसादः । अथवा-त-
था चेत्वेवस्थेन, आधेन-सामान्येन सामस्येनेति यावत्
आलोचन्यादिति याग इति गाथायः ।

ततः किमप्याह—

सेवगपरं चित्तं, काङ्क्षं तैर्हि तैर्हि सुतेर्हि ।

सन्नायुद्धरुषिवा-गदसगादीर्हि अ.लो.ए ॥ ३५ ॥

सेवगपरं-भयभयप्रधानं, मांसं प्रति प्रवृत्तमवस्था विसं-
मनः कृत्वा-विधाय । किमप्याह-तैस्तैः प्रवृत्तमिति तैः ।
स्वै-वाक्यविशेषः । किंचिदैः ? शल्यानुद्धरणेऽकृत्यकरण-
भावशल्याप्रकाशने या विपाका-दुष्टपाण्ड्यामस्त दृश्यन्ति
यानि तानि तथा, तदादिभिः-तत्प्रभृतिभिः आदिशब्दा-
च्छ्रुत्याऽऽरुणगुणसंश्लेषस्वरूपपरिग्रहः आलोचयेद् गुरुव निवे-
द्यन् । आलोचकादिनिवारानि प्रकृतम्, अथवा-आलोच-
येदिति आलोचयेद् गुरुः शिष्यमिति गाथायः ।

अथ शल्यस्यैव लक्षणमाह—

सम्मं दुच्छरितस्स, परमविखगमप्यगासणं जं तु ।

एयमिह भावसंज्ञं, पणसं वीयरामेर्हि ॥ ३६ ॥

सम्यग्भावनः दुच्छरितस्य-दुष्कृतस्य-पत्सात्सकं-गीता-
र्याध्यक्षम् अप्रकाशनम्-अप्रकटनम्, यन्-परपुनः एतद् दुष्-
रिताप्रकाशनम् इह शल्यविचार-भावसंज्ञं-दृश्यशल्यतर-
प्रज्ञं-प्रकृतिं वीतरागे-जिर्नरिति गाथायः ।

शल्यानुद्धरणविपाकदर्शकादिभिः स्वैरित्युक्तमथ
तद्वर्णनाय गाथाइयमाह—

‘श वितं सत्यं व विसं, दुष्पउत्तो व कुणति वेताहो ।

जं तं व दुष्पउत्तं, सप्यो व पमादिभो कुद्धो ॥ ३७ ॥

जं कुणइ भावसंज्ञं, अणुद्धितं उचिमिदुक्कालमि ।

दुद्धोहोहीयसं, अणुतसंसारियत्तं च ॥ ३८ ॥

वाचि-नैव तमपां करारतां योगाः । शसं वा क्हा-
वि कदभूतम् विषं वा हलाहलं दुष्पशुभो वा दुःखचित्तं

वा करोति-विषकोऽकालः-विषकः-यस्य अत शतध्या-
दि दुष्कृतं-दुष्कृतमिति-स्वयं वा स्वयः-स्वयः-विषोऽ
वर्गीतः कुद्धः-कुपितः कुपितः आलम्भा-द्विषयः ।
यमपां करोति-विषं भावशयं-दुष्करितम् । अ-
नुद्धनमनाहं जीवेद्वान् उतमार्थः-प्रधानप्रकाशने-पवि-
तमप्यं स्वयंसाधुपानशरकरहयवानस्य कालः-काल-उ-
त्तमार्थकालस्तस्मिन् । शल्यादीनि-कर्मप्रकाशक-मरु-कु-
क्लिन्, एतन्नास्तनजन्ममरुत्पत्त्युपपत्त्यम्, अत-एवाह-कुक्लि-
कोपितमस्मत्सुलभाजनधर्मनाम्-अनन्तरं-नारिकेलस्य-
आकृष्टम्-वः-समुच्चये । सम्यक्कथनरुषिवा इत्युक्तमप्याह-
पुद्गलपक्षेप्रमाणसंज्ञकभावेन-भयनीनि, आलम्भा-
गुणसंश्लेष-वृत्त्यानि पुनश्च-“आलोचयपारिभा-
काङ्क्षसुविहन्ना कालः । उक्तोऽं निगमा भवं-मरु-क-
क्लिन्-विषकोऽकालः ॥” इत्यादीनि निगमाः । पञ्चा० १५. विव० ।

सन्नायुद्धरुषिवा, सुपमये य सोहये दिने ।

तिहिकरुषिमुद्धनकृते, जोगे लगे समीचलं ॥ ३९ ॥

कायव्यामिलिक्कमणं, दस दिने पञ्च मज्जलं ।

परिजमियव्वं अट्ठसयं, सयहा तदुवरं अट्ठयं क्खे ॥ ४० ॥

अट्ठममतेष पारिभा, काङ्क्षायं विलं ततो ।

चेइयसाहु य वंदिता, करिज कसंतमरिसियं ॥ ४१ ॥

जे केइ दुद्ध संलत्ते, जस्सुवरं दुद्ध चित्तियं ।

जस्स य दुद्ध कयं जण, परिदुद्ध व कयं भवे ॥ ४२ ॥

तस्म सव्वस्म ति विहेयं, वाया मणसा य कम्पुणा ।

शीमणं सव्वमपेयं, दाउं-मिच्छा मि दुक्कं ॥ ४३ ॥

पुणो वि वीयरामाणं, मडिमाओ चेइयासलः ।

पणेयं संपुणे वंदे, एगगो भणिमिच्छरो ॥ ४४ ॥

वंदितुं चइए सम्मं, अट्ठमतेष परिजवे ।

इमं सुयदेवयं विजं, सव्वहो चेइया सहे ॥ ४५ ॥

उपमत्तो सव्वमपेयं, एगचित्तो मुनिच्छओ ।

आउत्तो अव्ववित्तो, रागरइअरइजिओ ॥ ४६ ॥

महा० १ अ० ।

सच-शब्-न० । सूतशरीरे, 'कुणवं स्वचं च मज्जयं' पार०
ना० १२८ गाथा ।

सवय-शपन-न० । अभिधाने, आकोशे, स्था० ३ डा० ३ उ० ।

अवय-न० । वाक्यवाक्यभक्तपुरस्सरकारण शब्दसंज्ञा-
यप्रहणकेप-उपलब्धिचिह्नं, आ० म० १ अ० । अभिधाप्रमा-
वितायप्रहणकेप-उपलब्धिचिह्नं, अनु० । आ० म० । क-
थं, 'सवया कथं' पार० ना० २५१ गाथा । (आ० म० स्था-
मात्राभावात् शब्दं श्रुताति इति 'इदं' शब्दे द्विती-
यभागे ४५९ पृष्ठे ग० म० ।) अवयविषयीकरणं, प्रव्या०
१० अ० ५० । आकृष्टं, पञ्चा० १ विव० । सपुनर्मपे
जिनागदकथनं, पञ्चा० १ विव० । ध० । सूत्र० । उच० ।

सम्प्रति अवलम्बितप्रतिपादनायमाह—

निवाविगहापरिच-जिरेहिं गुणेहिं वजलिउडेहिं ।

भतिबहुमाशुपुष्पे, उवउनेहिं सुखेयम् ॥ ७०७ ॥

अभिकंठेहिं सुभा-सियाई वयखाई अत्यसाराई ।

विन्ध्यमुदेहिं हरिसा-गएहिं हिसिं जयतेहिं । ७०८ ॥

निद्राविकधापरिचरितेः, परिवर्तितनिद्राविकधेरित्यर्थः, कुम्भः-मनोव, जायगुतेः पंजलिउडेहिं इति-निद्राविकधेः प्राकृत-त्वात् परनिपात इति कृतप्राञ्जलिभिः भक्तिः यथाञ्जिता बाह्या प्रतिपत्तिर्बहुमानम्-आत्मनः प्रीतिविशेषस्तत्पूर्वम् उपयुक्तैः अवलम्बितमिच्छितानां गुरुमुखाद्विनिर्गतानि वचनानि 'सुभा-चितानि शम्भार्थेदोषरहितानि तथा अत्यसाराणि विपुला-कंसमन्त्रितानि अभिवाङ्मूर्तिरूपोपपन्नवचनानि इत्यनेनैरा-गततर्कैरित्यर्थः, हर्षोत्कण्ठवशाद् विसृज्यतमुक्तैस्तथा अन्ये-षां संवगकरणविना हर्षं जनयतिः श्रोतव्यम् । एवं च तैः श्रुतवाङ्मूर्तिरातीव परितोषप्रकाशं प्रकट्यते आपाद्यते ।

ततः किमन्याह—

गुरुपरितोषगणं, गुरुभक्षी एतदेव विखण्डं ।

श्छिद्यसुतत्थांश्च, खिप्यं पारं सञ्चयेति ॥ ७०९ ॥

गुरुपरितोषगणेन-गुरुपरितोषप्रकारण, प्रकट्य गुरुपरितो-षेण्यर्थः, साऽपि कथमन्याह-गुरुभक्ष्या-आन्तर्प्रति-विशेषरूपया तथैव विनयेन च देशकालाद्येकया यथाञ्ज-नमनिपातिकरुलक्षणं, किमन्याह-सम्यक् सङ्गावप्रक-पकया इति सत्त्वाधेयोः क्षिप्र-शीघ्रं पारं समुपयासि । आ० प्र० १ अ० । स्था० । पं० ४० । वंशे० ।

अवणविधिमाह—

मूयं हुंकारं वा, वाढकारपडिपुच्छ्वीमेता ।

ततो पसंगपारा-यश्च परिशिद्धसमय ॥ ५६५ ॥

मूकामति-मूकं शृणुयात् । इदमुक्तं भवति-प्रथमवाराभव-णे सयतगात्रः सन् तूष्णीमाश्रितः सर्वमवधारयेत् । द्वितीय-वारया तु हुंकारं दद्याद्-वन्दनं कुर्यादित्यर्थः, तृतीय अवणं वाढकारं कुर्यादेवमेतन्मात्रेणैव त्रयादित्यर्थः, चतुर्थे तु शृ-ङ्गीनपूर्वपरस्त्राऽभिप्राये मनाक् प्रतिपृच्छां कुर्यात्कथमेत-त् । इति, पञ्चमे तु मीमांसां विदध्यास्तत्र मानुमिच्छा मीमा-सा प्रमाणजिज्ञासेति यावत्, ततः षष्ठे तदुत्तरोत्तरगुणप्र-सङ्गः पारगमनेन साऽस्य भवति, सप्तमे अवणं परिनिष्ठा भव-ति । एतन्मुक्तं भवति-गुरुवन्दनमाप्तं एव सप्तमवारायामि-ति । तत्रैवं शिष्यगतः अवणविधिरुक्तः । विशेष० न० चं० प्र० ।

जिनवचनअवणस्य सारतामुपदर्शयन्माह—

न वि तं करेइ देहो, य य सयणो गेय वित्तसंवाभो ।

जिणवयणसवणजिणिया, जं संवेगाइया लोए ॥ ४ ॥

नापि तत्करोति देहो न च स्वजानो न च वित्तसंघातः जिन-वचनअवणजनिता यत्संवेगाद्यो लोके कुर्वन्ति । तथा ह्य-शाश्वतः प्रतिक्षणमङ्गुरो देहः शाकायासकारणं क्षणिकसं-घमस्य स्वजनः क्षान्तिष्ठनायासव्यवसायास्पर्धे च वित्तसंघात इत्यसारता तीर्थकरभाषिताकर्णनोद्भवश्च संवेगाद्यो जा-तैरजराभरणैरागशोकाद्युपद्रवभ्रातरहितपवर्गहेनव इति सा-रता, अतः श्रोतव्यं जिनवचनमिति

अथवा—

होइ दई अणुराओ, भिखवणसे वरमनिभुइकरमि ।

सवणई गोचरो तह, तम्मदिहिस्स जीवस्स ॥ ५ ॥

बद्धा-किमेनेन निर्गमः एव भवति-जायते दहम्-अत्यर्थम्-तुरागः-प्रीतिविशेषः कः ? जिनवचने-तीर्थकरभाषिते किं-शिष्टं परमनिर्मुक्तिकरे-उत्कृष्टसमाधिकरणशीले किं गोचरो-ऽणुरागो भवति इत्यन्माह-आवणानिगोचरः-अवणञ्जना-नानुष्ठानविषय इत्यर्थः, तथा तेन प्रकारेण कस्येत्यन्माह-सम्यग्दृष्टेः जीवस्य प्रकान्तत्वात् आवकस्येत्यर्थः, अ-ताऽसौ अवणं प्रवर्तत एव, ततश्च शृणोति इति भा-वक इति युक्तमिति मायाभिप्रायः । आ० । द-शा० । आवा० । 'सवणं नाणकले' प्रव० २ द्वार । कथं, भोत्रापसम्भिरूपं निर्मुक्तिकरं च शम्भुप्रदयेन्मये, ग० ३ अ० । आ० । स्वनामक्याते विष्णुदेवताक (अ-त्रु०) चित्तारे नक्षत्रभेदे, स्था० ३ डा० ४ उ० । ज्यो० । स्-त्र० । ज० । स० । सू० प्र० ।

सचन-न० । कर्मसु प्रेरणे, 'बू' प्रेरणे इति वचनात् । सू० प्र० १० पाठः ।

सवणया-अवणता-स्त्री० । श्रूयतेऽनेनेति अवणमेकसामयिकः सामान्याधोवप्रदरूपोऽधीवप्रदरूपो बोधपरिणामस्तद्भाष-क अवणता । अवणभाव, अवणार्थे, भ० ६ श्रु० ३१ उ० । स्था० । औ० ।

सवणसंवच्छर-सवनसंवत्सर-पुं० । सवनं कर्मसु प्रेरणम् 'बू' प्रेरणे इति वचनात् । तत्प्रधानः संवत्सरः सवनसंवत्स-रः । कर्मसंवत्सरापरनामकं संवत्सरभेदे, 'कम्मो ति साव-णो ति य, उड ति य तस्स नामाणि' । सू० प्र० १० पाठः ।

सवण-सवर्ण-त्रि० । सदृशे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सवची-सपत्नी-स्त्री० । समानः-साधारणः पतिरस्याः सा सपत्नी । स्वपत्युद्वितीयाभार्यायाम्, स्था० ४ डा० ३ उ० ।

सवच-सपथ-पुं० । इदमित्येवमव करिष्यामि इति निश्चित-वाक्ये, प्रा० ४ पाठः ।

सवयणखिराकथ-स्ववचननिराकृत-त्रि० । आत्मीयवचनैरे-व कथिते वाक्ये, यथा यदहं वक्ति तस्मिन्नेति । स्था० १० डा० ३ उ० ।

सवस-स्ववश-त्रि० । स्वतन्त्रे, प्र० १ आ० ४ द्वार ।

सवसयण-शवशयन-न० । शयानेन, नि० सू० १५ उ० ।

सवह-शपथ-पुं० । 'यो वः' ॥ ८ । १२३१ ॥ इति पत्य वः । प्रा० । 'नावणोपः' ॥ ८ । १७६१ ॥ इति पत्य लुक् च भवति । सवहो । प्रा० । वाक्यविशेषे, प्रा० १ श्रु० १ अ० ।

सवहसाविय-शपथभा(शा)पित्त-त्रि० । शपथान् देवगुरुद्रो-हिका भविष्यति त्वं यदि विकल्पं नाक्यासीत्यादिकां वा-क्यविशेषान् आपिता आनन्दिनयोपसमभिहिताः शपथैर्वा आपिताः शपथभाषिताः, शपथशापिता वा । शस्तेषु आकुटे-षु, प्रा० १ श्रु० १ अ० ।

संवाय-संवाद-पुं० । सह धावेन संवादः । वादसहिते, सू-
त्र० २ श्रु० ७ अ० ।

संवाद-पुं० । शोभनभास्वाम्यम्, सूत्र० २ श्रु० ७ अ० ।

संवाच्-स्त्री० । शोभनवचने, सूत्र० २ श्रु० ७ अ० ।

सवार-सवार-न० । प्रभाते, सू० १ उ० २ प्रक० ।

सवित-शपयत्-त्रि० । इदे चेदे परम्परारि वा भविष्यति
इत्यभूतवर्त्तासि धावयति, औ० ।

सविज्जिज्जुगय-स्वविद्यविद्यानुगत-पुं० । स्या आत्मीया
विद्या स्वाविद्या परलोकापकारिणी केवलश्रुतरूपा तथा
स्वाविद्या अनुगता युक्ताः न पुनः परविद्या इहलोका-
पकारिण्येति । लोकोत्तरगमयुक्तपु, ' सश्रवसेना अममा
आकचणा, सविज्जणासुताया जसंसिगा । ' दश० ६ अ० ।

सविट्ठा-श्रविट्ठा-स्त्री० । धनिट्ठापरप्राये नक्षत्रभेदे, च० प्र०
१० पाद० । सू० प्र० ।

सविनिय-सवृत्तिक-त्रि० । चैत्यप्रतिवद्वृद्धतेवादिवृत्तिभा-
गिषु, सू० १ उ० २ प्रक० ।

सवियप्पसमाहि-सधिकन्दसमाधि-पुं० । संप्रज्ञानसमाधी,
डा० २० डा० । (' जोग ' शब्दे चतुर्थभागे १६२६ पृष्ठे वि-
स्मरग गतः ।)

सविया-सवित्-पुं० । आदिभ्य, आ० म० १ अ० । (आदि-
न्यादेव दिगम्बरा इति 'दिम्बा' शब्दे चतुर्थभागे २५२३ पृष्ठे
दर्शितम् ।) हस्तनक्षत्रे, हस्तनक्षत्रस्य संवता देव इति
हस्तान्तर संवता । अनु० ६० ।

दो सविया । (सू० ६० +) स्था० २ डा० ३ उ० ।

सविथार-सविचार-पुं० । विचरणे विचारः । अर्थाद् व्यञ्जने
व्यञ्जनादर्थे मनःप्रभृतियोगानां चान्यस्मादव्यसिन् विच-
रणम् । म० २५ श्रु० ७ उ० । आच० । सद् विचारणं वर्तन-
इति सविचारः । अर्थव्यञ्जनयोगनक्रम, आच० ४ अ० ।
दर्श० । सविस्तरं, आह च चूर्णिकृत-सविथारां सि वि-
त्थिष्ठां सू० १ उ० २ प्रक० ।

सविकार-त्रि० । भूचष्टादिसहिते, तं० ।

सविथारवयणवज्जण-सविकारवचनवर्जन-न० । सशृङ्गार-
भगिनां वर्जने, च० ।

सविथारजंषियाई, नूणमुईरंति रागमि ॥ ४० ॥

सविकारजालपतानि-सशृङ्गारमणितानि नूनं-निश्चितमुदी-
र्यन्मुदीपर्यान्ति रागास्तेनमस्तनानि च भूत इति शेषः ।
उक्तं च- " जे सुगमाणस्स कइ, सुदुद्धरं जलह माणसे मय-
णा । समणेण सावणयि, न सा कइ डाई कइयव्वा
॥ १ ॥ " उपलक्षणं चैतन् कृपालमण्युदीपर्यान्ति ' केषांचिदि-
त्यनेनान्यथायानि मित्रमेतस्यैव सविकारजालपतानि न
भाषणीयानि । घ० २० २ अर्ध० २ लक्ष० । (मित्रमेतकथा
' मित्तसण ' शब्दे पष्ठभागे गता ।)

सविथारसमाहि-सविचारसमाधि-पुं० । सावच्छेदवस्त्रालम्बने
समाधी, डा० । (स च ' जोग ' शब्दे चतुर्थभागे १६२६ पृष्ठे ।)

सविथारि (ख) सविचारि-न० । सविचारणं वर्तन इति
(५६)

सविचारि । सवधनादिस्वादिन् समाप्तान्तः । अर्थव्यञ्जनयो-
गसकान्ते, स्था० ४ डा० १ उ० । ग० ।

सविषाण-सविषाण-त्रि० । सशृङ्ग, निधेन्धीभिः सविषाणे
आसने नापवष्टयम् । तत्र सविषाणं नाम, यथा कपाट-
स्थोभयतः शृङ्ग भयतः यत्र भित्तिकादौ पीठफलके वा
विषाणे शृङ्ग भवति । सू० ५ उ० ।

सविसेस-सविरोष-त्रि० । सह विशेषणं वर्तते इति सविशे-
षम् । सोत्तरगुणे, उत० ७ अ० । नि० चू० ।

सविसेतर-सविशेषतर-त्रि० । वृहत्तरे, नि० चू० १ उ० ।

सविहोड-सविहोड-त्रि० । संजुगुप्तनीये, सू० १ उ० २
प्रक० ।

सवीरिय-सवीर्य-त्रि० । वीर्यशक्त्युपेतं, सूत्र० १ श्रु० २ अ० ।

सवेटय-सवृत्तिक-त्रि० । नालयुक्तं, सू० ५ उ० ।

सवेयग-सवेदक-पुं० । स्यादिवयुक्तं, म० १७ श्रु० २ उ० ।

स्वविद्यायुद्धवान्, स्था० २ डा० ३ उ० । सेसारीण, स्था० २
डा० ४ उ० ।

सव्व-शर्व-पुं० । शिवे स्त्रे, वाच० ।

सर्व-त्रि० । सू गतौ स्त्रियेऽतो स्त्रियतेऽनेनति वा स-
र्वम्, विशेषः । " सर्वत्र लवगमचन्द्रे " ॥ २ । ७६ ॥ इति ।
लोपि द्विरम् । प्रा० । अर्थे, सूत्र० १ श्रु० ११ अ० ।
उत्त० । अप्रतिशेपे, नि० चू० १ उ० । आच० । स-
मस्ते, पा० । पञ्चा० । दश० । औ० । प्रश्न० । आ० म० ।
दर्श० । सकले, आ० चू० १ अ० । विश्वशब्दार्थे,
स्था० १० डा० ३ उ० ।

चतारि सव्वा पण्णता, तं जहा-णामसव्वए ठवणस-
व्वए आएससव्वए गिरवसेससव्वए । स्था० ४ डा० १ उ० ।
(व्याख्या ' सर ' शब्दे) सर्वत्र ककारः स्वार्थिको
द्रष्टव्यः । विशेषः ।

अथ सर्वशब्दे व्याचक्षिणासुगाह—

किं पुण तं सामइयं, सव्वसावज्जजोगविरइ ति ।

सिय एम तेण सव्वो, तं सव्वं कइविहं सव्वं । ३४८४ ।

किं पुनस्तद् यथाशब्दार्थं सामाधिकम्, इत्यत्राह—स-
र्वसावज्जजोगविरानरितान् । अथ सर्व इति कः शब्दार्थः ?
उच्यते—' सू गतौ ' इत्यस्य धातोः स्त्रियते स इति स्त्रियतेऽ-
नेनेति औणादिके वप्रत्यये सर्वः पदार्थो वस्तुनि तु वाच्यं
नत् सर्वं वाच्यमिति भवति कतिविधे पुनरिदं सर्वं भवति ? ।
इति साधार्थः ।

अथ ' कतिविधे सर्वम् ' इति प्रश्नोत्तरमाह—

नामं ठवणा दविए, आएमे चव निरवसेमं च ।

तह सव्वधत्ता सव्वं, च भाव सव्वं व सत्तमयो ३४८५ ।

नामसर्वम्, स्थापनासर्वम्, द्रव्यसर्वम्, आदिशसर्वम्,
निगवशपनसर्वम्, तथा सवधत्तासर्वम्, भावसर्वं च
सत्तमम्, इति निर्मुक्तिसाधार्थः ।

तत्र नामस्थापना न च सुगमम्, द्रव्यमयं तु
ब्रह्मशरीरव्यापितं क्व व्यापकत्वात्सुगमं—
कसिपुं दवं सव्यं, तदसौ वा विवक्षयाऽभिमतो ।
दवे तद् इमिं य, सव्या सव्ये च उभयंगा ॥ ३४८६ ॥
सव्यामव्ये दवे, देममि य नायमंगुलिदवं ।
संपुण्यं देतोयं, पवं पवेगदेसो य ॥ ३४८७ ॥

इहाहुष्यादिद्रव्यं यदा कृत्स्नं सर्वेऽपि निजावयवैः प-
रिपूर्णं विवक्षयन् तदा सचमुच्यते । एवं तस्याहुष्यादि-
द्रव्यस्य पवादि को देशो निजावयवपरिपूर्णावयवक्षया
सर्वोऽभिमतः । वाशब्दाऽत्रापि वाशब्दार्थे व्याख्यातः । ए-
तदेव चाहुष्यादिद्रव्यं तद्देशो वा यदाऽपरिपूर्णतया वि-
वक्षयन् तदा प्रत्येकमवयवे द्रष्टव्यम् । तत्र च द्रव्ये
तद्देशं च सर्वोऽवयवेन विवक्षितं चतुर्भङ्गा—भङ्गचतुष्टयं
भवति । तद्यथा—द्रव्यसर्वं देशोऽपि सर्वः, द्रव्य सर्वं
देशोऽसर्वः, देशः सर्वो द्रव्यमसर्वम्, देशोऽसर्वो द्र-
व्यमप्यसर्वमिति । अत्र द्रव्यस्य सर्वत्वेऽसर्वत्वं च दे-
शस्यापि सर्वत्वेऽसर्वत्वं च यथाक्रमं ज्ञातुमाह्वरणम्,
तद्यथा—अहलिद्रव्यं संपूर्णं विवक्षितं द्रव्यसर्वमुच्यते,
तच्च देशान विवक्षितं द्रव्यासर्वमभिधीयते, पवं पुनः
संपूर्णं विवक्षितं देशसर्वं विवक्षितम्, पवं कदशस्तु द-
शासर्वमिति । उक्तं द्रव्यसर्वम् । (विश० ।) (आदेशवक्त-
व्यतां आपत्तसंख्येयं शब्दे द्वितीयभागे ४७ पृष्ठे उक्ता ।)

निरवशेषसर्वमाह—

दुविहं तु निरवसेसं, सव्यासेसं तदेकदेशो य ।
सव्यासेसं सव्ये, अखिमिसनयणा जहा देवा ॥ ३४८८ ॥

तदेना परितेसं, सव्ये असुरा जहा असिपवणा ॥
जह जोदमालया वा, सव्ये किर तेउलेसापा ॥ ३४८९ ॥
निरवशेषं पुनर्द्विवधम्—विवक्षितसर्ववस्तुनिर्गवशेषं, त
देशनिरवशेषं च । तत्र सर्वानरवशेषं यथा—सर्वेऽर्निमिष-
नयना देवाः । इहानिमिषनयनत्वमपारिशेषस्वपि देवेषु वर्तते
सनिमिषत्वस्य तेष्वभावादेति । तद्देशापरिशेषं तु यथा
सर्वेऽप्यसितवर्णाः—कृष्णा असुराः, यथा वा ज्योतिष्का-
लया देवाः सर्वे किल तेजोलेष्याकाः । इहासुरा ज्योति-
ष्कालयाश्च देवाः समस्तदेवानां प्रत्येकमेकदेशं वर्तन्ते,
तेषु सर्वेषु यथासंख्यं कृष्णवर्णत्वं तेजोलेष्यायुक्तत्वं च
वर्तते इति देशापरिशेषं मन्तव्यमिति ।

अथ सर्वधत्तासर्वमाह—

जीवाजीवा सर्वं, तं धत्ते तेण सव्यधत्तं चि ।
सव्ये विं सव्यधत्ता, सव्यं जमभं परं शब्धं ॥ ३४९१ ॥
इह सर्वोऽस्मिन्नपि लोके यदस्ति तत् सर्वं जीवाभ्याऽजी-
वाभ्य, तत् सर्वं धत्ते धारयान येन करणेन तेन सा वि-
वक्षा निगानानां सर्वधत्ता, सैव चेद जीवाजीवरूपा वि-
वक्षा सर्वधत्ता सर्वमुच्यते । यस्माद्यतो जीवाजीवराशिद्व-
यात् परं नाप्यत् किञ्चिदस्तीति ।

आह—ननु द्रव्यमवस्थादेशसर्वस्य निरवशेषसर्वस्य-
सर्वधत्ता सर्वस्य च कः प्रतिविशः ? इत्याह—

आह द्रव्यमवस्था, दत्ताधारं वि भिन्नमभेदि ।

एशायोगाधारे—वयारभेण्य चादेसं ॥ ३४९२ ॥
भिषमसेसं जभिदे—गजाद्विसर्यं ति सव्यधत्ताभ्यो ।
भिन्ना य सव्यधत्ता, सव्याधारो चि सव्येसि ॥ ३४९३ ॥

अथ 'द्रव्यसर्वोद्गीनां भेद उच्यते' इति शेषः । तत्र द्र-
व्यसर्वं तावद्वक्तव्यव्याधारमुक्तमित्यस्यभ्यां भिन्नम्, तेषां त-
द्गत्वाभावात् । आदेशसर्वं त्वेकानेकद्रव्याधारमिति कृत्वा
तथापचारभेदं च 'भिन्नमन्येभ्यः' इति वर्तते इति ।
अंशवसर्वमपि सर्वधत्ता सर्वस्मात् पूर्वोक्ताभ्यां च भिन्न-
म्, यस्माद्वैकजातिविषयं तदिति । सर्वधत्ताऽपि सर्व-
ेभ्यः पूर्वभ्यां भिन्ना सर्ववस्तुधाधारत्वादेति ।

अथ भावसर्वमाह—

कम्पोदयस्सहावो, सव्यो असुहो सुहो य अदेद्व्यो ।
मोहोवममहावो, सव्यो उवसाभिभो भावो ॥ ३४९४ ॥
कम्पकक्षयस्सहावो, सव्यो य मीसभ्यो मीसो ।
अह सव्यद्वयपरिशुद्धं—रूवो परिणामिभ्यो सव्यो ॥ ३४९५ ॥
ननु सविधिसर्वमध्यात् कनात्राधिकारः ? इत्याह—
अहिगयमसेमसव्यं, विभेमभ्यो सेमयं जहाजोमं ।
गारहियमवज्जमुनं, पावं सह तेण सावजं ॥ ३४९६ ॥

'इह सर्वसावधं योगं प्रत्याख्यामि' इति संबन्धाद् निर-
वशेषत्वं विवक्षितं अधिकृतम्, शेषं तु पदविधेः सर्वं य-
थायोगं यद् यत्र युज्यते तत् तत्र योजनीयमिति । तद-
र्थं 'करणे भेष य अत सामादयसव्ये' इत्यादि । विश० ।
आचा० । आ० म० । आ० जू० । न० । स्या० ।

सव्यभंजणमय—सर्वोऽज्ञनकमय—त्रि० । अज्ञनकः कृष्णरत्न-
विशेषः तन्मयाः सर्व एवानन्यमयत्वेन सर्वधैवाज्ञनमयाः
सर्वोऽज्ञनमयाः । परमकृष्णेषु, स्या० ४ डा० २ उ० ।

सव्यउय—सर्वैर्भुक्तं—त्रि० । सर्वैर्भुक्तं सव्ये, श्री० । स० ।

सव्यभं—सर्वतस्—अव्य० । सर्वैः प्रकारैरित्यर्थे, स्या० ३
डा० ४ उ० । आचा० । सूत्र० । जी० । दशा० । कल्प० । रा० ।
विपा० । 'सव्यभो समन्ता सपरिक्लृते' सर्वेनः सर्वोऽसु
दिक्षु समन्तात् सर्वैर्ग्यात्मप्रदेशैः सर्वैर्वा विष्टुक्षरपदकैः,
उक्तं च पूर्णै—'सव्यभो ति सव्यासु दिनि विादमासु स-
मन्ता इति 'सव्यायणपण्यसु सव्यसु वा विसुक्षरपदेषु'
इति अत्र तृतीयार्थे सप्तमी । न० ।

सव्यभोगुत् सर्वतोमुत्—त्रि० । सर्वप्रकारतयेन्द्रियनोहन्द्रिय-
रूपयाः शुभाशुभ, आचा० । भू० ५ अ० ५ उ० ।

सव्यभोभेद—सर्वतोभेद—न० । सर्ववस्थसुखे, 'बहुणि सव्य-
भो इह परलोप भेदो वा सव्यभो भेदो' पं० सू० १ कल्प ।
दशमद्वयकल्पेन्द्रव्याच्युतस्य पारिधानिकं विमाने, स्या०
१० डा० ३ उ० । प्रव० । ज० । श्री० । महाशुकदेवलोके स्व-
नामक्यान् (स० १३ सम० ।) यत्तमेदे, पुं० । प्रज्ञा० १
पद । इष्टिवाद्यस्य स्वनामके सुत्रे, न० । सर्वतो
भेदाणि मुक्ताणि यस्य । चतुर्द्वारयुक्तं शुद्धभेदं, न० । प्र-
तिष्ठादौ पूजयेद्व्यवहारां मण्डलभेदं ज्योतिषोक्ते शुभाऽशुभ-

ज्ञानार्थं चक्रमन्त्रं अतःकारोक्तदन्त्यभेदात्मकं चित्रकाव्ये च ।
सद्यतोभद्रमस्य । निम्बवृक्षं, पुं० । नाम्नायां तटयोषिति
स्त्री० । शुभाशुभज्ञानार्थं चक्रमन्त्रं, न० । आ० म० १ अ० ।
स्वनामक्यानि भारतवर्षीयं पुरं यत्र बृद्धस्यनिदसनामा ब्रा-
ह्मणकुमार आसीत् । विगा० १ ध्रु० ५ उ० ।

सर्वश्रो(तो)भद्रपडिमा-सर्वतोभद्रप्रतिमा-स्त्री० । दशसु विष्णु
प्रत्येकमहारात्रकायोत्सर्गे अहारात्रदशक्रमाने, प्रतिमाभेद-
स्था० २ डा० ३ उ० । स्त्री० (सा च ' महासर्वश्रोभद्रपडिमा '
शब्दे षष्ठे भागे उपपादिता ।)

पडिमाए सर्वभद्राए, पणछसत्तडुनवदसेकारा ।

तह अड नव दस एकाररस पण छ सत्त य तहेकारा १५४१

पण छ सत्तग अडनव, दस तहग सत्तडु नव दसेकारा ।

पण छ तह दस एकार-पण छ सत्त डु नव व य तहा १५४२

छग सत्त ड नव दसगं, एकर स पंच तह नवग दसगं ।

एकारस पण छकं, सत्त डु य इह तवे हुंति ॥ १५४३ ॥

तिभि सया वा खण्डया, इत्थुवामाण होंति संखाए ।

पारण्या मुणवन्ना, भद्राहवता इमे भण्णिआः ॥ १५४४ ॥

प्रतिमायां सर्वभद्रायां, सर्वतोभद्रतपसीत्यर्थः । पञ्च पद सप्त
अष्टौ नव दश एकादश उपवासा इति प्रथमलता । अष्टौ नव
दश एकादश पञ्च पद सप्तति द्वितीया । एकादश पञ्च पद सप्त
अष्टौ नव दशति तृतीया । सप्त अष्टौ नव दश एकादश
पञ्च पडिति चतुर्थी । दश एकादश पञ्च पद सप्त अष्टौ न-
वति पञ्चमी । षट् सप्त अष्टौ नव दश एकादश पञ्चति
षष्ठी । नव दश एकादश पञ्च पद सप्त अष्टौति
सप्तमी । स्थापना चयम्—

स	व	त	म	द्र	स्था	पना
५	६	७	८	९	१०	११
८	९	१०	११	५	६	७
११	५	६	७	८	९	१०
७	८	९	१०	११	५	६
१०	११	५	६	७	८	९
६	७	८	९	१०	११	५
९	१०	११	५	६	७	८

अत्र च सर्वसंख्यायां त्रीणि
शतानि द्वित्रय-युत्तराणि उ-
पवासानां भवन्ति एकानप-
ञ्चाशच्च पारणकानामुभयनी-
लने चत्वारि शतान्येकचत्वारि-
विंशदधिकानि दिनानां भव-
न्तीति तद्वचनानि भद्रादी-
नि भद्रमहाभद्रमद्रैः तत्सर्व-
तोभद्रकृपाणि चत्वारि तपा-
सि भांशतानि । प्रस्थान्तरे पुन-
रमृत्ययथाऽपि दृश्यन्ते, एत-
त्स्वपि चतुर्षु तपस्तु प्राग्-
त्पारणकभेदतः प्रत्येकं चः-

तुविष्यं द्रष्टव्यं दिनसर्वसंख्या च यथायथमानेतद्व्येति ।
प्रश्न० २७१ द्वार ।

सर्वश्रोमहायण-सर्वविधायतन-न० । देहे, रोगादावस्मिन्
सर्वोपचरप्रसंगात् । न० ।

सर्वकर्म-सर्वकृष्ण-त्रि । सर्वकृषति कष-कृष् । पापे,
आच० १ अ० ।

सर्वश्रो-सर्वाङ्ग-न० । सर्वशरीरे, 'सर्वश्रो दाहो' सर्वाङ्गः,
सर्वशरीररूपाय दाहः । तं० ।

सर्वश्रोसुन्दर-सर्वश्रोसुन्दर-न० । निखिलावयवप्रधाने, स० ।

सर्वाङ्गानि सुन्दराण्य यत्तत्तयार्थिगतासर्वाङ्गसुन्दरः ।
चित्रतपोविशेषे, पुं० । पञ्चा० ।

अथ सर्वाङ्गसुन्दरदिनोविशेषान् विवृण्वन्ब्राह्म-

अष्टोत्तसा एगं-तरेण विधिपारणं च आयामं ।

सर्वश्रोसुन्दरं सो, हे इ तवो सुकपकस्मि ॥ ३० ॥

स्वमयादभिगमो इह, सम्भं पूया य वीररागाणं ।

दाणं च जहासति, जहदीणार्ण विषेयं ॥ ३१ ॥

अष्टावृत्तानां प्रसिद्धाः कथमेकं पारणकदिनेनानन्तरं
व्यवधानमकान्तरं तैककान्तरेण । विधिपारणं च प्रत्याख्यान-
स्पर्शनादिविधानयुक्तं भोजनं च आयाममात्रमाह तमागमि-
त्यत्र तपोविशेषे सर्वश्रोसुन्दरोऽपी भवति । 'तवो' त्त-त-
पोविशेषः शुक्रपले प्रतीति इति । तथा क्षान्तिर्नानि क्षमस्तद्भा-
वः क्षमता क्षान्तिस्तद्भादौ क्षान्तिमादौ जवादावभिग्रहा नि-
यमः क्षमताद्यभिग्रहः इह तपसि विधेया भवति । तथा स-
र्वश्रोमावतः पूजा चाभ्यर्चने वीतरगाणां, दाने च यथाशक्ति
यतिदीनानां विज्ञेयमिति व्यक्तांमति गाथाद्वयार्थः ।
पञ्चा० १६ विच० ।

सर्वश्रोसुन्दरी-सर्वाङ्गसुन्दरी-स्त्री० । सर्वश्रोसुन्दरीति ।
गजपुरे शङ्खादभ्य सुतायाम्, आ० म० १ अ० आ० चू०
('माया' शब्दे षष्ठे भागे एतद्व्यक्त्यनेका ।)

सर्वश्रिय-सर्वाङ्गी-त्रि० । सर्वाङ्गाणि व्याप्नोति । सर्वाव-
यवव्यापकं, 'तथ य सर्वश्रोसु पुरिसो दीनइ' । आ०
म० १ अ० । अत्र-" सर्वाङ्गादीनस्येकः " ॥ ८२ । १५१ ॥
सर्वाङ्गान् सर्वादिः पश्यंस्त्यादिना विहितस्येनम्य स्थाने
इह इत्यादेशः । सर्वाङ्गीणम् । सर्वश्रो, प्रा० २ पाद ।

सर्वश्रोमंतरय-सर्वश्रोमंतरक-पुं० । सर्वात्मना-सामस्येना-
भ्यन्तरः सर्वाभ्यन्तरः । स एव सर्वाभ्यन्तरकः प्राकृतलक्ष-
णात् स्वार्थे कप्रत्ययः । सर्वात्मनाभ्यन्तरं, " एस णं जेबू-
दीवे सब्बदावसमुदाणं सब्बभंतरए । " जी० ३ प्रति० ४
अधि० ।

सर्वश्रोणामय-सर्वकनकमय-त्रि० । सर्वात्मना कनकमये,
जी० ३ प्रात० ४ अधि० ।

सर्वश्रोम-सर्वकर्म-पुं० । पक्षस्य सप्तमतिथिदिवसे, जं०
१ वक्र० ।

सर्वश्रोमकखयउवसम-सर्वकर्मखयोपशम-पुं० । निखिलज्ञा-
नावरणादिशान्तकर्मणां विगमावशये, पञ्चा० २ विच० ।

सर्वश्रोमवह-सर्वकर्मवह-पुं० । सर्वपापापादानभूते
आवा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० ।

सर्वश्रोम-सर्वकाम-त्रि० । सर्वभिलाषे, आ० चू० १ अ० ।

सर्वश्रोमगुणिय-सर्वकामगुणित-त्रि० । सर्वे कामगुणाः-
कर्मनायपवायाः विवृण्वन्त्यादिना विचिन्ते यत्र तत्तथा । कुर्यात्-
गन्धस्पर्शस्पर्शजाः सन्तः संज्ञाता वा यत्र तत्सर्वकामगु-

लिनम् । आ० १ भू० ८ अ० । सर्वे कामगुणा—अभिला-
पविषयभूता रसादयः संज्ञाना यत्र तत्सर्वकामगुणितम् ।
भ० १५ श० । आ० म० । आ० क० । सर्वोभिलषणी-
यत्सादिसगुणैः, 'जहा सर्वकामगुणियं पुरिसो मातृ-
शं भोग्यं को ह' औ० ।

सर्वकामविरचया—सर्वकामविरकृता—औ० । सर्वाभिलाष-
नियन्तरे, आ० चू० १ अ० । समस्तविषयवैमुख्ये, स० ३२
सम० । आब० ।

सर्वकामविरकृतमाह—

उज्जणी देवलासुय, अणुरत्तालोअणा य पउमरहो ।

संगयओ मणुमइआ, असिअगिरिअइसंकासा । १३०६ ।

अभुदुज्जयिनीपुर्यां, भूपतिदेवलासुतः ।

तस्याग्रमहिषा राज्ञो, नाम्नाऽनुक्लालवना ॥ १ ॥

केशान विम्यन्तयन्ती सा, राज्ञः पलितमन्यदा ।

धीव्य साऽऽक्षपमाचक्षौ, स्वामिन् ! दूतः समागतः ॥ २ ॥

राजा संसृज्जमः स्माह, कासौ पश्याम्यहं न किम् ? ।

साऽयद्वज्रमेवुताऽयं, पालनाब्धौ निगिहयताम् ॥ ३ ॥

तं निगिहयाधृतिं चक्र, राजाऽस्मत्पूर्वजाः पुरा ।

अहपलितः प्रापु—दीक्षा धिम्ना प्रमद्वरम् ॥ ४ ॥

सुते पक्षरपं राज्यं, न्यस्याभूतापसः स्वयम् ।

देधौ संगतको दासः, प्रेष्याणुनातका तथा ॥ ५ ॥

सवाण्यप्यस्तितगिरि, प्रययुस्तापसाध्रमम् ।

दासा दानां च कलिनं, ताडुन्मज्ज्य जग्मतुः ॥ ६ ॥

गर्भः सन्नपि नाख्यातो, देवता वृद्धिं गतोऽयं सः ।

अयशोभीरुणा राज्ञा, प्रच्छन्नं धारिताऽयं सा ॥ ७ ॥

प्रसुधाना मृता देधौ, जाना तु बुद्धिताऽङ्गता ।

पियन्ती स्तन्यमन्यासां, नापत्तीनामवर्जत ॥ ८ ॥

कोक्षा नाम्नाऽर्द्धसेकाशा, क्रमाद्यौवनमासदत् ।

विधायति स्म पितरं, साऽटवीतः सदागतम् ॥ ९ ॥

यौवनंऽस्याः स रक्ताऽयं, विषमा विषयाः क्षलु ।

दध्यावन्नेचुरास्त्रेष्टुं, चम्बालाटज्जदार्णिः ॥ १० ॥

पतिनाऽचिन्तयन्पाप-मर्त्रं कलितं हृदा ।

नामुष्मिकं ज्ञायते स्म, प्रयुज्जो जानिमस्मरत् ॥ ११ ॥

सर्वकामावरक्यायं, यमोपऽध्ययनं तथा ।

दत्ता सुताऽपि साध्वीनां, स सिद्धः साऽपि निर्वृता ॥ १२ ॥

एवं सर्वविरक्तैर्योगाः संगृह्यन्ते । आ० क० ४ अ० । प्रअ० ।

सर्वकामविरय—सर्वकामविरत—त्रि० । समस्तशब्दाद्विषय-
भ्यां निवृत्ते, औ० ।

सर्वकामसमिद्ध—सर्वकामसमृद्ध—त्रि० । पक्षस्य पञ्चदशानां
द्विषयानां षष्ठं द्विषयं, ज० ७ वक्ष० । दृक्कपर्वतदेव, ज०
प्र० १० पाठु० । द्वी० ।

सर्वकामसमपिपय—सर्वकामसमर्पित—पुं० । सर्वे कामा अ-
भिलाषा अप्रतिताः सम्पन्ना यस्य स सर्वकामसमर्पितः । इ-
च्छामात्रऽभिलाषितोपाजैके, स हि यान्यान् कामान् काम-
पत्तेऽस्य सर्वे सिद्धयन्तीति यावत् । सूत्र० १ श्रु० १
अ० ३ उ० ।

सर्वकाल—सर्वकाल—पुं० । अतीतानागतवर्तमानकालेषु,
रा० । प्रअ० ।

सर्वकालिया—सर्वकालिका—औ० । सर्वकालेषु भवा सार्व-
कालिका । ध० २ आध० । अतीतादिना कालेन निर्वृता-
याम्, आब० ३ अ० ।

सर्वकिरिया—सर्वक्रिया—औ० । धर्मलोकाभिन्ने समस्तव्या-
पारं, "वित्तित्वाच्छ्रयस्मि य, गिहिशो सीर्यात् सर्वकिरिया-
ओ ।" पञ्चा० ४ विव० ।

सर्वकसुद्धि—सर्वकसुद्धि—औ० । शोभनायामात्मीया-
यां वाक्यशुद्धौ, दश० ८ अ० । " सर्वकसुद्धि समुपगहया
मूर्ध्नि, गिरं तु दुष्टं परिचक्षण सया ।" दश० ७ अ० ।

सर्वकस्वरसंशिखर—(श्)—सर्वाक्षरसंक्षिपातिन्—पुं० । सर्वे
च ते अक्षरसंक्षिपाताश्च तत्संयोगाः, सर्वेषां वाऽक्षराणां
संक्षिपाताः सर्वाक्षरसंक्षिपाताः ते अनन्ताः अभिलाषानन्त-
त्वात् यस्य ज्ञयतया सान्त स सर्वाक्षरसंक्षिपाती । सर्वाक्षर-
संयोगाविदि, भ० १ श० १ उ० ।

श्रव्याक्षरसंक्षिपादिन्—पुं० । श्रव्याणि-श्रवणसुखकारीणि
अक्षराणि साङ्ख्येन नितरां वादितं शीलमस्यति श्रव्याक्षर-
संक्षिपादौ । भ० १ श० १ उ० । श्या० । अक्षरादिन्यामा
यिद्यन्ते येषां ते तथा स्वाधिक इत्यन्यापादानात् । अविदित-
सकलवाङ्मये, श्या० ८ ठा० ३ उ० । सकलप्रज्ञापनीयभाव-
परिज्ञानकुशलं, ज० १ वक्ष० । रा० । औ० ।

सर्वकस्वरसंक्षिपाद्या—सर्वक्षरसंक्षिपातिका—औ० । सर्वाक्ष-
राणां संक्षिपाताऽयतनरा यस्यामास्त, संक्षेपाऽक्षरसंक्षिपाताः
संयोगाः सन्ति यस्यां सा सर्वाक्षरसंक्षिपातिका । सकलवा-
ङ्मयश्रीजनवागयाम्, उपा० २ अ० । औ० ।

सर्वसुहृदय—सर्वसुहृद—त्रि० । सर्वेभ्यः सुहृदः सर्वसुहृदः ।
दायस्वं प्राकृतत्वात् । सर्वलघौ, " अयं च शं जंबुदीपं सर्व-
सुहृदः " औ० । ज० ।

सर्वग—सर्वग—त्रि० । सर्वे गच्छति-जानातीति सर्वगः सर्वज्ञः,
सर्वे गत्यर्थो ज्ञानार्थो इति वचनात् । श्या० ।

सर्वगुणपमहण—सर्वगुणप्रसाधन—न० । सकलगुणावहेत-
पाविशेयं, पञ्चा० १ विव० । (' तव ' शब्दे चतुर्थभागे
००३ पृष्ठं गता वक्ष्यताम् ।)

सर्वगुणसंप्रसाया—सर्वगुणसम्प्रज्ञता—त्रि० । ज्ञानादिगुणस-
हितत्वे, उक्त० २६ अ० ।

सर्वगुणसमिद्ध—सर्वगुणसमृद्ध—औ० । शौर्योपशमादिभिः स-
र्वैर्गुणैः स्फूर्ति, रा० ।

सर्वगा—सर्वगा—औ० । उत्तररत्नकवरपर्वतस्य दृक्कोत्तमकू-
टवास्तव्यायां दिक्कामार्गम्, श्या० ८ ठा० ३ उ० ।

सर्वगोत्तावगय—सर्वगोत्तावगत—त्रि० । सद्वातुल्यैर्गोत्रादेरप-
गतं, सूत्र० १ श्रु० १३ अ० ।

सर्वग—सर्वग—न० । सर्वसंख्यायाम्, ज्यो० १ पाठु० आब० ।
सर्वग—सर्वज्ञ—न० । सर्वज्ञानिनि, तच्च, केवलज्ञानावरणं के-
वलदर्शनावरणं च । पं० सं० ३ उ० ।

सास्वादप्रसङ्गः, आह च—“अशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्गश्चानि वारितः” किं च—कालतोऽनाद्यनन्तः संसारः, जगति च सर्वदा विद्यमानास्य विस्तृत्यनन्तानि, ततः संसारं वस्तु-
नि च क्रमेण विदुः कथमनन्तनापि कालेन सर्वेष्वदी भविष्यति ? उक्तं च—“क्रमेण वेदने कथं” मिति, अत्र प्र-
तिविधीयते—नत्र यत्तावदुक्तम्—“सर्वजगदुद्घोतकत्वं भगव-
तः कन प्रमाणेन प्रतीयते ? इत्यादि, तथागमप्रमाणादिति श्रु-
तः । स चागमः कथञ्छित्यः प्रवाहतोऽनादित्वात्, तथा-
हि यामिव द्वादशार्द्धा रूपात्मना कल्पा भगवान् श्रुतभस्वामी
पूर्वमेव उधीतवान्, अनीत्य च पूर्वमेव इहमेव च यथा-
वर्तयुपास्य फलभूते केवलज्ञानमवाप्तवान्, तामेवाप्य-
केवलज्ञानः सन् शिष्येभ्य उपदिशति, एवं सर्ववीर्यकर-
स्वपि द्रष्टव्यम्, ततोऽसावागमोऽर्थरूपापत्तया नित्यः । तथा
च वक्ष्यति—“एसा दुवालसङ्गी न कथावि नासी न क-
थावि न भवद् न कथावि न भविस्सह, धुवा नीया सा-
सया अकलया अव्वया अव्वयावाहा अवाट्टया निष्ठा” इ-
ति, अस्मिन्भागमे यथा संसारी संसारं पश्यति यथा
कर्मणामभिप्रसमागमः । यथा च तपःसंयमादिना क-
र्मणामपगमं केवलाभिप्रयत्नः तथा सर्वं प्रतिपाद्यते, इति
सिद्ध आगमात्सर्वज्ञः । यद्यप्युक्तम्—“स पौरुषेया वा” इ-
त्यादि, तत्रार्थतोऽपौरुषेयः, स च न सर्वज्ञप्रकाशितत्वादे-
व प्रमाणं, किन्तु कथञ्छित् स्वताऽपि, निश्चिन्ताविपरीत-
प्रत्ययान्तादकत्वात्, ततो नतरतगन्धयदोषप्रसङ्गः, सर्व-
ज्ञप्रणीतत्वावगमाभावेऽपि निश्चिन्ताविपरीतप्रत्ययान्ता-
दकतया तस्य प्रामाण्यनिश्चयात्, ततः सर्वज्ञ-
सिद्धिः, अथैवभागमात् सर्वज्ञः सामान्यतः सिद्धयति न
विशेषनिर्देशेन यथाऽयं सर्वज्ञ इति, नतः कथं सर्वज्ञका-
लेऽपि सर्वज्ञोऽयमिति व्यवहारः ? उच्यते—पृष्टांचिन्तित-
सकलपदार्थप्रकाशनात् । तथाहि—यद् यद् भगवान् पृच्छय-
ते यच्च यच्च स्वचेतसि पृष्टा चिन्तयति तत्तत्सर्वं प्र-
त्ययपूर्वमुपदिशति, ततोऽनी ज्ञायते यथा सर्वज्ञ इति ।
तेन यदुच्यते भट्टेन—“सर्वज्ञोऽसाविति ह्येतत्, तत्कालेऽ
पि बुभुक्षुभिः । तज्ज्ञानज्ञयविज्ञान-रहितैर्गम्यते कथम् ?
॥ १ ॥ इति, तदप्राप्तं द्रष्टव्यम्, पृष्टांचिन्तितसकलपदार्थ-
प्रकाशनेन तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चयान् । नन्वेवं व्यवहारतो
निश्चयो न निश्चयतः, निश्चयतो हि तदा सर्वेष्वदी विद्वि-
तो भवति यदा तज्ज्ञेयं सर्वं विदित्वा सर्वत्र संवादा
शुद्धान्तं, न चैतत्कर्तुं शक्यम् । अथैकत्र संवाददर्शनादप्यत्रापि
संवादी द्रष्टव्यः, एवं तर्हि मायावी बहुजलपाकः सर्वोऽ
पि सर्वज्ञः प्राप्नोति, तस्याप्येकदेशसंवाददर्शनाद् । आह च—
“एकदेशपरिज्ञानं, कस्य नाम न विद्यते ? । न ह्येकं ना-
स्ति सत्यार्थं, पुरुषं बहुजलिपि ॥ १ ॥” तद्युक्तम्, व्यव-
हारतोऽपि निश्चयस्य सम्यगनिश्चयत्वात्, वैयाकरणदि-
निश्चयवत् । तथाहि—वैयाकरणः कतिपयपृष्ठशब्दव्याकर-
णाद्यं सम्यग्वैयाकरण इति निश्चीयते, एवं पृष्टांचिन्तित-
तार्थप्रकाशनात् सर्वज्ञोऽपि न वैवं मायाविनोऽपि सर्व-
ज्ञत्वप्रसङ्गः, मायाविनि सर्वेषु पृष्टेषु चिन्तितेषु चार्थेषु सं-
वादायोगात्, निपुणेन च प्रतिपत्ता भवितव्यम् । अथ वै-
याकरणोऽप्यन वैयाकरणेन सकलव्याकरणशास्त्रार्थसं-

वादननिश्चयोऽपि ज्ञातुं शक्यते । ननु सर्वज्ञोऽप्यन्येन स-
र्वज्ञेन यथावत् ज्ञातुं शक्यते एवमि समानम् । अथ त-
दानीमन्येन सर्वज्ञेन निश्चयतो विज्ञायताम् इदानीं तु स-
कथं ज्ञायते ?, उच्यते—इदानीं तु सम्प्रदायाद्व्याहृतप्रवच-
नार्थप्रकाशनाच्च । यद्यप्यवारीत्—श्रुतभः सर्वज्ञा वर्द्धमान-
स्वामी सर्वज्ञ इत्यादिर्गर्थवादः प्राप्नोतीत्यादि तदप्युक्तम्,
आगमो ह्ययं कल्पः—यो यः सर्वज्ञः उत्पद्य-
ते तेन तेन तत्तत्कल्पवर्तिनां तीर्थकृतां सर्वेषामप्य-
वश्यं चरितानि वक्रव्याप्ति, ततो, न श्रुतभाषाभिधानम-
र्थवादः । यदप्यभिहितम्—“नाप्युपमानप्रमाणगम्य” इत्यादि,
तदप्युक्तम्, एकं सर्वज्ञं यदा व्यवहारतो यथावद्विनिश्चि-
त्यान्यमपि सर्वज्ञं व्यवहारतः परिज्ञाय एषोऽपि सर्वज्ञ इति
व्यवहारं तदा कथं नापमानप्रमाणविषयाः ?, अथोपनि-
गम्योऽपि भगवान्, अन्यथाऽऽगमार्थस्य परिज्ञानासम्भ-
वान्, न खल्वनीन्द्रियार्थदर्शनमन्तरेणागमस्यार्थोऽनीन्द्रियः
पुरुषमात्रेण यथावदवगन्तुं शक्यते, तत आगमार्थपरि-
ज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्या सर्वज्ञोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः । एतेन
यदुक्तं प्राक्—“किमिदानीं सर्वज्ञेन ?, आगमादिव धर्मा-
धर्मव्यवस्थासिद्धे” रिति, तत्प्रतिज्ञितमवसेयं सर्वज्ञमन्त-
रेणागमार्थस्य सम्यक् परिज्ञानासम्भवात् । अथोक्तम्—
“सर्वं वस्तु जानाति भगवान्” कन प्रमाणेन ? त्यादि, तत्र
प्रत्यक्षेणांत पक्षः, तदपि च प्रत्यक्षमनीन्द्रियमवसेयम्, ननु
तत्राप्युक्तम्—“तस्यास्तित्वं प्रमाणाभावादि” ति, उक्तं
मिदमयुक्तं युक्तम् । तदन्तिवैऽनुमानप्रमाणसङ्गात्वाद्, त-
च्छानुमानमिदं—यत्तत्तस्यवत् तत्सर्वान्तिमप्रकर्षांश्च, यथा
परिमाणं, तत्तस्यवच्छेदं ज्ञानमिति । न चायमसिद्धो हेतुः,
तथाहि—दृश्यते प्रतिप्राणप्रज्ञांमधादिगुणपाटवतारतस्य
ज्ञानस्य, ततोऽवश्यमस्य सर्वान्तिमप्रकर्षणं भवितव्यम्,
यथा परिमाणस्याकाशं, सर्वान्तिमप्रकर्षणं ज्ञानस्य सकल-
वस्तुलोभाप्रकाशकत्वम् । अथ यद्विषयः तरतमभावः सर्वा-
न्तिमप्रकर्षोऽपि तद्विषय एव युक्तः, तरतमभावश्चेन्द्रिया-
श्रितस्य ज्ञानस्यापलब्धः, ततः सर्वान्तिमप्रकर्षोऽपि तस्यै-
वति कथमनीन्द्रियज्ञानसम्भवः ? इन्द्रियाश्रितस्य च ज्ञा-
नस्य प्रकर्षभावेऽपि न सर्वविषयता, तस्य सूत्रादावप्र-
वृत्तेः । अथोच्यते—मनोज्ञानमप्यनीन्द्रियज्ञानमुच्यते, तस्य
च तरतमभावः शास्त्रादी दृष्ट एव । तथाहि—तदेव शास्त्रं
कश्चित् ऋतित्वेव पठति अवधारयति च, अपरस्तु मन्दं,
बोधतोऽपि कश्चिन्मुकुलितार्थबोधमपरो विशिष्टावबोधः
एवमन्यास्यति कलाशु यथायोगं मनोज्ञानस्य तारतम्यं
परिभाष्यते, ततः तस्य सर्वान्तिमः प्रकर्षः सर्वविषया भ-
विष्यति । तदसद्, यतो मनोज्ञानस्यापि तरतमभावः
शास्त्राद्यालम्बन एवोपलब्धः, ततः प्रकर्षभावाऽपि तस्य
शास्त्राद्यालम्बन एव युक्त्योपपद्यते न सर्वविषयः, न खल्व-
न्यविषयोऽभ्यासोऽन्याविषयं प्रकर्षभावमुपजनयति, तथा—
ऽनुपलब्धः । उक्तं च—“शास्त्राद्यभासतः शास्त्रं—प्रभृत्य-
वावगच्छतः । साकस्यवेदने तस्य, कुत एवागमिष्यति ?
॥ १ ॥” अत्रोच्यते—इह तावदिन्द्रियज्ञानाभिन्नः तरतम-
भावो न प्राप्नोति, अतीन्द्रियमन्यत्साधनाय हेतोरुपन्या-
सात्, तथाहि—सकलवस्तुविषयमतीन्द्रियप्रत्यक्षमिदानीं

साधयितुमिष्टं, ततः तरतमभावोऽपि हेतुत्वेनाप्यस्नोऽ-
तीन्द्रियज्ञानस्यैव वेदितव्यः, अन्यथा भिन्नाधिकरणस्य
हेतोः पक्षधर्मत्वायोगात्, साक्षात्तरीन्द्रियग्रहणं न कृतं,
प्रस्तावादेव लब्धत्वात् । अतीन्द्रियं च ज्ञानमिन्द्रियाना-
भित्तं सामान्येन द्रष्टव्यम्, तेन मनोज्ञानमपि गृह्यते । यद्-
प्युक्तम्—“ मनोज्ञानस्यापि तरतमभावः शास्त्राद्यालम्बन
एवति प्रकर्षभावोऽपि तद्विषय एव युक्तः ” इति, तदप्य-
समीचीनं, शास्त्राद्यनिरास्तस्यापि तरतमभावस्य सम्भ-
वात् । तथाहि—योगिनः परमयोगमिच्छन्तः प्रथमतः
शास्त्रमभ्यासितुमुद्यतन्तः, यथाशक्ति च शास्त्रानुसारेण
सकलमप्यनुष्ठानमनुतिष्ठन्ति, मा भूत्किमपि क्रियावै-
गुण्यं प्रमादाद्योगाभ्यासयोग्यताहानिवर्ति कृत्वा, ततो
निरन्तरमेव यथाशक्तानुष्ठानपुरस्सरं शास्त्रमभ्यास्यतां शुद्धचेत-
सां प्रतिदिवसमभिवर्द्धन्तं प्रबोधमादिगुणाः, ते चाभ्यासाद-
भिवर्द्धमाना अद्यापि स्वसंवेदनप्रमाणानुभूयन्त ततो नासि-
द्धाः, ततः शनैरभ्यासप्रकर्षे जायमानं शास्त्रसन्दर्शितो-
पायाः चञ्चनगात्त्रातीताः, यथाशक्ति च शास्त्रानुसारेण सि-
द्धिपदसम्पदेतवः स्वमस्वमतरार्थविषया मनाः समुज्जसत्-
स्फुटप्रतिभासा ज्ञानविशेषा उत्पद्यन्त, ततः किञ्चिदुत्था-
न्तप्रकर्षसम्भवं मनसोऽपि निरपेक्षमत्वाद्ज्ञानप्रकर्षपर्य-
न्तोत्तरकालभावि केवलज्ञानाद्वर्धकान् सधितुद्वयात् प्राक्
तद्दालोक्यपमशेषरूपादिवस्तुविषयं प्रातिभं ज्ञानमुद्यते,
तच्च स्पष्टाभर्तयन्द्रियप्रत्यक्षादधिकतरं, न च्दमसिद्धं, स-
र्व्वेदृशेन ध्वन्यन्त्यात्मशक्तिषु तस्याभिधानात् । अथ प्रथमतो
मनःसापेक्षमभ्यासमारब्धवान्, अभ्यासप्रकर्षे नृपजायमा-
ने कथं मनोऽपि नालम्बते ? , उच्यते—अत्यन्ताभ्यास-
प्रकर्षवशतो मनोनिरपेक्षमपि शक्नोवात् । तथाहि—तरण-
शिञ्जितुकामः प्रथमं तरङ्गमपेक्षन्, ततोऽभ्यासप्रकर्ष-
योगतः तरङ्गनिष्ठातस्तरङ्गमपि परित्यजति, एवं योगय-
ति वेदितव्यः । ततः सर्वोक्तप्रकर्षसम्भवंतीव स्फुटप्र-
तिभासं सकललोकालोकविषयमुपमवबध्यं केवलज्ञान-
मुद्यते, ततो यदुक्तम्—“ शास्त्राद्यभ्यासतः शास्त्र—प्रभृत्य-
वावगच्छतु ” इत्यादि, तद्व्यन्तमध्यात्मशास्त्राध्यात्म्यविद-
गुरुसम्पर्कबहिर्भूतत्वस्वकमवसयम् । स्यादतस्तु तारतम्यद-
शनादेस्तु ज्ञानस्य प्रकर्षसम्भवानुमानं, स तु प्रकर्षः स-
कलवस्तुविषय इति कथं श्रद्धयम् ? , न खलु लङ्घनम-
भ्यासतः तारतम्यवद्ध्युपलब्धमानं सकललोकविषयमुपल-
भ्यते, तद्वत्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि—न
लङ्घनमभ्यासादुपजायते, किन्तु बलविशेषतः, तथाहि—
समानेऽपि गरुडमच्छास्त्रासृगशावकयोरभ्यासे न समानं
लङ्घनम्, उक्तं च—“ गरुडमच्छास्त्रासृगयो-लङ्घनाभ्यासस-
म्भवं । समानेऽपि समानत्वं, लङ्घनस्य न विद्यते ॥ १ ॥ ”
अपि च—पुरुषयोरपि द्वयोः समानप्रथमयौवनयोरपि स-
मानेऽप्यभ्यासे एकः प्रभूतं लघयितुं शक्नोति, अपरस्तु
स्तोकम्, तस्माद्वलभाषेत् लङ्घनं नाभ्यासमात्रहेतुकम्,
अभ्यासस्तु केवलं देहवैगुण्यमात्रमपनयति, तच्च बलं
वीर्योन्तरायकमज्ञयोपशमात्, क्षयोपशमश्च जातिभेदापेक्षी
द्रव्यक्षेत्राद्यपेक्षी च । ततो यस्य बावद्वलं तस्य तावद्वय
लङ्घनमिति तत्र सकललोकविषयं, जीवस्तु शशाङ्कं वद

स्वरूपेण सकलजगदप्रकाशनसम्भावः, केवलमावरणव-
नपटलनिरस्तकृतप्रभावत्वात् न तथा प्रकाशते । उक्तं च—
“ स्थितः शीतोऽशुबज्जोवः, प्रकृत्या भावशुद्धया । अग्नि-
कावचं विज्ञानं, तदावरणमभवत् ॥ १ ॥ ” ततो य-
था प्रचण्डनैर्भूतपवनप्रवृत्ता घनपटलपरमाणुवः शनैः श-
नैर्निःस्नेहीभूयापगच्छन्ति, तद्वगमनानुसारेण च चन्द्र-
स्य प्रकाशा जगति विद्युतुत, तथा जीवस्यापि रागा-
दिभ्यः चित्तं विनिवर्त्य कायवाक्चक्षुषा संयतस्य सत्य-
कशास्त्रानुसारेण च यथावस्थितं वस्तु परिभाषयतो ज्ञा-
नादिभावनाप्रभावतो ज्ञानावरणीयादिकर्मपरमाणुवः शनैः
शनैर्निःस्नेहीभूयात्मनः प्रचयन्ते, कथमेतत्प्रत्ययमिति चेत् ? ,
उच्यते—इहाज्ञानादिनिमित्तकं ज्ञानावरणीयादिकर्म, ततः
तत्प्रतिपक्षज्ञानाद्यासेवेनऽवश्यं तदात्मनः प्रचयन्तं । उक्तं च—
“ बंध इहैव कर्म, अज्ञानादि हि कलुसियमणौ । तद्देवं त
विवक्षते, सदावन्म मुञ्चै जेण ॥ १ ॥ ” ज्ञानावरणीयकर्मप-
रमाणुप्रचयनानुसारेण चात्मनः शनैः शनैर्ज्ञानमधिकमधि-
कतरमुज्जसति, यदा तु ज्ञानादिभावनाप्रकर्षवशतोऽशुबज्जो-
वरणीयादिकर्मपरमाणुवः तदा सकलाऽपटलविनिर्मु-
क्तशशाङ्क इव आत्मा लब्धयथावस्थितात्मस्वरूपः सकलस्या-
पि जगतोऽवभासकः, ततो ज्ञानस्य प्रकर्षः सकललोकवि-
षयः । अपवा-सर्वं वस्तु सामान्येन शास्त्रेऽपि प्रतिपाद्यते
यथा पञ्चास्तिकायाम् लोकाः, आकाशास्तिकायाम् लो-
काः, किञ्चिद्विशेषतश्च ऊर्वाधस्तित्येगुलाकाकाशानां स-
विस्तरं तथाभिधानात्, शास्त्रानुसारेण च ज्ञानाभ्यासः । ततः
तरतमभावोऽपि ज्ञानस्य सकलवस्तुविषय एवेति प्रकर्षभावः
तद्विषया न विद्वश्यते, लङ्घनं तु सामान्यतोऽपि न सकल-
लोकविषयमिति कथमभ्यासतः तद्वत्प्रकर्षः सकललोकविषयो
भवेत् ? । स्यादतस्तु यद्यपि सामान्यतः शास्त्रानुसारेण सकल-
वस्तुविषयं ज्ञानमुपजायते तथाऽप्यभ्यासतः तद्वत्प्रकर्षः स-
कलवस्तुगतांशविशेषविषय इति कथं ज्ञायते ? , न ह्यत्र किञ्चि-
त् प्रमाणमस्ति, न चाप्रमाणकं चञ्चो विषयिभूतः प्रतिपद्यन्तं,
विषयश्चाज्ञातिप्रज्ञात् । तदसत्, अनुमानप्रमाणसङ्काषात्
तच्चानुमानमिदम्—जलांधजलपलप्रमाणादथ विधेयाः कस्य-
जित्यत्यक्षाः, ज्ञेयत्वात् घटाद्विगतकृपादिविशेषवत्, ज्ञेयत्वं
हि ज्ञानविषयतया व्याप्तम्, न च जलधिजलपलप्रमाणा-
दिकृषु विशेषणं प्रयत्नमन्तरं प्रत्यक्षानुमानादिज्ञानसम्भवा-
त्, तथाहि—न ते विशेषा अनुमानप्रमाणगम्याः, लिङ्गाभावात् ।
नाप्यागमगम्याः, तस्य विधिप्रतिषेधमात्रविषयत्वात् । ना-
प्युपमानगम्याः, तस्य प्रत्यक्षपुरस्सरत्वाद् । उक्तं च—“ न
चागमनं यत्सौ, विध्यादिप्रतिपादकः । अप्रत्यक्षत्वतो नैवो-
पमानस्यापि सम्भवः ॥ १ ॥ ” नाप्यर्थापत्तिविषयाः, सा हि
दृष्टः धृतो वाऽर्थो यदन्तरं नोपपद्यते यथा काष्ठस्य भस्म-
विकारोऽर्धद्विहकशक्तिमन्तरं तद्विषया वर्त्यते, न च दृष्टः
धृतो वा कोऽप्यर्थः तान् विशेषान्तरं नोपपद्यते, ततो
नार्थापत्तिगम्याः । न चैते विशेषाः स्वरूपेण न स्मृति, विशे-
वान् विना सामान्यस्थेवासम्भवात्, न च वाच्यमत एव
सामान्यस्थान्यानुपपत्तेरर्थापत्तिगम्याः, नियतरूपतयाऽन-
वगमात्, प्रानिनैयत्यमेव च विशेषाणां स्वस्वरूपम्,
अन्यथा विशेषहानेः सामान्यरूपताप्रसङ्गात् । न च

तेषां हेतव्यमेवास्तिस्मिति बाध्यम्, अभावप्रमाण—
 व्यभिचारप्रसङ्गात् । तथाहि—यदि केनापि प्रमाणेन न ज्ञाय-
 स्ते तर्हि—प्रमाणपञ्चकं यत्र, वस्तुरूपे न जायेत । वस्तुसत्ता-
 वनाधारे, तत्राभावप्रमाणता ॥ १ ॥ इति वचनादभावप्रमा-
 णविषयाः स्फुटः, अभावार्थे च प्रमाणमभावसाधनमित्येत ।
 अथ च ते विशेषाः स्वकृतेष्वेवास्तिप्रमाणे, ततोऽभावप्रमाण-
 व्यभिचारप्रसङ्गः, तस्माद्विपक्षव्यापकानुपलब्ध्या विशेषाणां
 हेतव्यं प्रत्यक्षविषयतया व्याप्य इति प्रतिबन्धसिद्धिः । स्या-
 देतत्—हेतव्यादिति हेतुविशेषाधिकृतः, तथाहि—घटादिगता
 कृपादिविशेषा इन्द्रियप्रत्यक्षेण प्रत्यक्षा उपलब्ध्याः, ततः त-
 उक्तप्रमाणमिन्द्रियप्रत्यक्षविषयतया प्रत्यक्षत्वेन व्याप्तं निश्चितं
 सत् जलपिञ्जलपलप्रमाणाद्विषयि विशेषेषु प्रत्यक्षत्वमिन्द्रि-
 यप्रत्यक्षविषयतां साधयति, तच्चानिर्णयति । तदप्युक्तम्,
 चिदञ्जलकृतासम्भवात्, तथाहि—चिदञ्जलं हेतुः तदा भवति
 यद्वा बाधकं भोपजायते, 'चिदञ्जलसिद्धि बाधक' इति
 वचनात्, अथ च बाधकं विधाय, यदि हि इन्द्रियप्रत्यक्षवि-
 षयतया प्रत्यक्षत्वं भवेत् ततोऽस्मादश्चापि तं प्र-
 त्यक्षा भवेत्तुः, न च भवति, तस्मादस्मादशैः प्र-
 त्यक्षत्वेनासंबन्धमेव तेषामिन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वसाधने
 बाधकमिति न विशेषाधिकृतः । अन्यः प्राह—न बि-
 शेषाधिकृतता हेतोर्न्यूनम्, अन्यथा सकलजुमानोच्छे-
 दप्रसङ्गात्, तथाहि—यथा धूमाऽग्निं साधयति, अग्निप्र-
 तिबन्धतया महानसं निश्चिनत्वात्, तथा तस्मिन् साध्य-
 धनित्यन्यभावमपि साधयति, तन्नापि सह महानसं प्र-
 तिबन्धनिश्चयात्, तद्यथा—नाशत्यनाग्निना अग्निमान् पर्व-
 ता धूमवत्स्यात्, महानसत्, तत्तत्त्वे न कश्चिदपि हेतुः
 स्यात्, तस्मात् न विशेषाधिकृतता हेतोर्दोषः । आह च
 प्रमाणागुणोऽपि—“यदि विशेषाधिकृततया स्ति—नेतु न हे-
 तुर्गहास्ति न दूषितः । निखिलहेतुपराक्रमराधिनी, न हि न
 सा सकलेन ऽऽकृतता ॥ १ ॥ ” यथाह—“अथवा अस्तु
 तदपि तथापि, सर्वमेतान्येदं जगति वस्तिवति न निश्च-
 यः ” इत्यादि तदप्यसंसारं, यतोऽप्यविज्ञानं तदावरणकर्मदे-
 शज्ञानेन ततोऽतीन्द्रियमपि तत्र सकलवस्तुविषयं, क-
 षलज्ञानं तु निर्मूलसकलज्ञानावरणकर्मपरमाण्वपगमसमु-
 त्थं ततः कथमिव तत्र सकलवस्तुविषयं भवेत् ? , न
 ह्यतीन्द्रियस्य देशादिवप्रकर्षाः प्रतिबन्धकाः, न च केवल-
 प्रादुर्भावे आवरणदेशस्यापि सम्भवः, ततो यदस्तु तत्स-
 र्वं भगवतः प्रत्यक्षमेवेति भवति सर्वज्ञस्यैवमात्रेण निश्च-
 यः—एनावेदेव जगति वस्तिवति । यदप्युक्तम्—“अणुव्या-
 दिसत्त्वात्प्रसङ्गः ” इति, तदपि दुर्गन्तरीघोपादिविजृम्भि-
 तम्, अज्ञानतो भगवत्यक्षिप्तप्रसङ्गः, या हि यादृग्भूता-
 ऽणुव्यादिरसो येषां च प्राणिनां यदृग्भूतां प्रीतिमुत्पाद-
 यति येषां च विहिंसते तत्सर्वं तदवस्थतया भगवान् वसति,
 ततः कथमणुव्यादिरसत्त्वात्प्रसङ्गः ? । अथ यदि तट-
 स्थतया वसति तर्हि न सम्यक्, सम्यक् चेत् यथास्वरूपं
 वसति तर्हि नित्यमात् तदास्वात्प्रसङ्गः । उक्तं च—“तट-
 स्थत्वेन वेद्यत्वं, तत्त्वेनाऽवेदनं भवेत् । तदात्मना तु वे-
 द्यत्वे—ऽणुव्यात्त्वाद् प्रसूयते ॥ १ ॥ ” तदसत्, भवान् हि
 सकस्मा करुणाधीनज्ञानः ततो रजं यथावस्थितममयं

जिह्विन्द्रियव्यापारपुरस्सरमास्वात् एव जानाति, भगवां-
 स्तु करुणव्यापारनिरपेक्षोऽतीन्द्रियज्ञानी ततो जिह्विन्द्रिय-
 व्यापारसम्पाद्यात्स्वादनन्तरेणैव रजं यथावस्थितं तटस्थ-
 तया सम्यक् वसति न कश्चिदोषः । एतेन पररागादिवे-
 दनं रागित्वादिप्रसङ्गात्प्राप्तमप्यपास्तमवसेयं, पररागादीना-
 मपि यथावस्थिततया तटस्थं सत्तावदनात् । यदप्युक्तम्—
 “कालतोऽनादिनस्तः संसारः ” इत्यादि तदप्यसम्यक्, यु-
 गत्सर्वेदेदनात्, न च युगपद् सर्वेदेदनमसम्भवि, दृष्टत्वा-
 त् । तथाहि—सम्यग्जनागमाश्रयासप्रवृत्तस्य बहुशो वि-
 चारितधर्माधर्मास्तिकायादिस्वरूपस्य सामान्यतः पञ्चा-
 स्तिकायविज्ञानं युगपदपि जायमानमुपलभ्यते, एवमशेष-
 विशयकालितपञ्चास्तिकायविज्ञानमपि भविष्यति । तथा चा-
 यमर्थोऽन्येत्पुनः—“यथा सकलशास्त्रार्थः, स्वधर्मस्तः प्र-
 तिभासते । मनस्यैककालमेव, तथाऽन्तर्निर्दिष्टदन्म् ॥ १ ॥ ”
 यदप्युक्तं—“कथमतीतं भावि वा वसति ? , घितप्रानुप-
 लब्धेन तयारभावाः ” इति, तदपि न सम्यक्, यतो यथा-
 पीदाभीननकालापेक्षया तं असती, तथापि यथाऽतीतम-
 तीतं कालोऽवतिष्ठ यथा च भावि (धार्यते) वर्तिस्यते
 तथा ते साक्षात्कराणि ततो न कश्चिदोषः । स्यादतत्—
 यथा भवतिज्ञानस्य तारतम्यदर्शनात्प्रकर्षसम्भवाऽनुमी-
 यते तथा तीर्थान्तरीयैरपि, ततो यथा भवत्सम्मततीर्थ-
 करापदर्शिताः पदार्थराशयः सत्यतामश्नुयन्त तथा तीर्थी-
 न्तरीयसम्मततीर्थकरापदर्शिता अपि सत्यतामश्नुवीरन्, वि-
 शेषाभावाद्, अन्यथा भवत्सम्मततीर्थकरापदर्शिता अपि
 असत्यतामश्नुवीरन् । अथ तीर्थान्तरीयसम्मततीर्थकरा-
 पदर्शिताः पदार्थराशयोऽनुमानप्रमाणेन बाध्यन्ते ततो न ते
 सत्याः, तदप्युक्तम्, अनुमानप्रमाणानतीन्द्रियज्ञानस्य बा-
 धितुमशक्यत्वात्, आह च—“अतीन्द्रियानसंबन्धात्,
 पश्यन्त्यापेक्षं चक्षुषा । यं भावान् वचनं तेषां, नानुमानं
 बाध्यते ॥ १ ॥ ” अथ सम्भवति जगति प्रज्ञात्वान्मवदु-
 र्दिग्धाः कुतर्कशास्त्राभ्याससम्पर्कतो वाचालाः तथाचि-
 धादुतन्द्रजालकोशलवशेन वसितं रागमनोयाचनामराद्-
 विभूतयः कीर्तिपूजादिलक्ष्णुकाः स्वयमसर्वज्ञा अपि सर्व-
 ज्ञा वयमिति भ्रवाशाः, तत एतावदेव न ज्ञायते यदुत—तेषां
 सर्वोत्तमप्रकर्षरूपमतीन्द्रियज्ञानमभूत्, यदि पुनर्यथोक्तस्वरू-
 पमतीन्द्रियज्ञानमभवत्तत् तर्हि वचनमपि तेषां नाभाधि-
 श्यत, अथ च दृश्यते बाधतस्तं केनचभूमयो न सर्वज्ञा
 इति प्रतिपत्तव्यम् । तदन्तर्दृष्ट्यापि समानम्, न समानम्, अर्ह-
 दवसि प्रमात्रवाददर्शनात् । उक्तं च—“जेनश्चर हि वसति,
 प्रमात्रवाद इत्येत । प्रमाणव्यापारव्यापारो—मनो वृष्टा जिने-
 श्वरः ॥ १ ॥ ” अथ पुरुषमात्रसमृद्धे प्रमाणमतीन्द्रियवि-
 षयं न स्मर्यकं नापि बाधकमवश्यत्वात्, समानकलत्स-
 यां हि बाध्यबाधकसाध्याः, तथा चोक्तम्—“समानविषया
 यस्माद्बाध्यबाधकसंस्थिताः । अतीन्द्रियं च केसरी, प्रमाणं
 न प्रवर्तते ॥ १ ॥ ” ततः कथमुच्यते—अर्हतो वसति
 प्रमात्रवाददर्शने प्रमाणव्यापारव्यापारमवश्यमिति ? , तदपि न
 सम्यक्, यतो न भगवान् केवलमतीन्द्रियमस्मादशामश-
 क्यपरिच्छेदमेवोपादिशति, यदि पुनः तथाभूतमुपादिशत्
 तर्हि न कोऽपि तद्वचनतः प्रवर्तते, अतीन्द्रियार्थः वचः

सर्वेषामेव विद्यते परस्परविरुद्धं च, ततः कथं तद्वचनतः प्रज्ञावतां प्रवृत्तिः ? ततोऽवश्यं पदान् प्रतिपादयता भगवता धीः शक्यपरिच्छेदमप्युपेक्षेष्टस्य, शक्यपरिच्छेदेषु चाप्येव भगवदुक्तेषु यत्तथाप्रमाणेन संबन्धेन तत्तद्विशेषं साधकं प्रमाणमुच्यते, विपरीते तु बाधकम् । अस्ति च भगवदुक्तेषु शक्यपरिच्छेदेऽप्येव प्रमासंवादः । तथाहि—वृत्तादयः पदार्था अनकान्तात्मका उक्ताः, ते च तथैव प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा निर्धार्यन्ते मोक्षोऽपि च परमानन्दरूपशाश्वतकसौख्यात्मक उक्तः, ततः सोऽपि युक्त्या सङ्गतिमुपपद्यते, यतः संसारप्रतिपक्षभूतो मोक्षः संसारं जन्मजगामरणादिदुःख-हेतवो रागादयः ते च निर्मूलमपगतो मोक्षावस्थायामिति न मोक्षं दुःखलेशस्यापि सम्भवः । न च निर्मूलमपगतो रागादयो भूयोऽपि जायन्ते, ततः तत्सौख्यं शाश्वतकमुपपद्यते, ननु यदि न तत्र रागादयस्त्विह न तत्र मत्तकानिमीयादार्ढ्यालङ्घनपीनस्तनापीडनवदनुभूयमानकराधातादिप्रभवं रागनिबन्धनं सुखं, नापि द्वेषनिबन्धनं प्रबलवैरितिरस्कापादनप्रभवं, नापि मोहानिबन्धनमहङ्कारसमुत्थमात्म्यादिबन्धनानि ननु भ्रातृवर्धनव्युत्पन्नसहवाससम्भवं च, ततः कथमिव स मोक्षो जन्मनामुपादयो भवति ? आह च—“धीनरागस्य न सुखं, योऽपि दालिङ्कनादिजम् । चीनद्वेषस्य च कुतः, शत्रुसंनानिवमहैजम् । ॥ १ ॥ चीनमोहस्य न सुख-मात्म्याभिनिबन्धजम् । ततः किं तादृशा तेन, कस्य मोक्षेण जन्मनाम् ॥ २ ॥” अपि च—लुदादयोऽपि तत्र सर्वथा निवृत्ता इत्यन्ते, ततोऽप्यन्तबुभुक्षाक्षामकुक्ष्येद् विशिष्टाहारभोजनन यद्वा प्रीत्यादी विपा-नपीडनस्य पाटलाकुसुमादिवासितसु-गन्धधौतसर्जिलपात्रेनोपजायते सुखं तदपि तत्र दूरतोऽपा-स्तप्रत्यक्षमिति न कार्यं तेन, तद्वदतीवासासमीचीनम्, यतो यद्य-पि रागादयः प्रथमतः खलुमात्रमुत्पदायितया रमणीयाः प्र-तिभासन्ते तथापि ते परिणामपरस्परयाऽनन्तदुःखसहननर-कादिदुःखसम्प्रातहेतवः, ततः पर्यन्तदारुणतया विषाग्नानां ज-नसमुत्थमिव न रागादिप्रभवं सुखमुपादये प्रज्ञावतां भव-ति । प्रज्ञावतां हि बहुदुःखमपहाय यदेव बहुसुखं तदेव प्रतिपद्यन्ते । यस्तु स्तोकासुखनिमित्तं बहुदुःखमाद्रियते स प्रज्ञायानेन न भवति, किन्तु कुतुहलः, रागादिप्रभवमपि च सुखमुक्तताया बहुदुःखहेतुकम्, अपवर्गसुखं चैकान्ति-काल्पनिकपरमानन्दरूपं, ततः तदेव तत्त्वार्थानामुपादयं, न रागादिप्रभवमिति । यदि पुनर्यथापि तदपि सुखमालम्ब-णीयं भवतः तर्हि पानशौण्डानां यत् मध्यापनप्रभवं यच्च गर्वाश्रुकराणां पुनःपञ्चनसमुत्पन्नं यच्च रत्नमां मानुषमां-साभ्यवहारसम्भवं यच्च दासस्य सतः स्वाभिप्रसादादिहेतु-कं यदीप च पारस्वीकदेशवासिनो मात्रादिशोणिसङ्क्रमानि-बन्धनं तत्सर्वं भवतो हि ज्ञातिभवं सति न सम्पद्यते इति पानशौण्डाद्यभिलषणीयम् । अपि च—नरकदुःखमप्राप्तस्य न तद्विधोगसम्भवं सुखमुपजायते ततो नरकदुःखमप्यभि-लषणीयम् । (अथ—विशिष्टमिव सुखमभिलषणीयमिति ‘मोक्षमगम’ शब्दं पष्ठमात्रं गतम् ।) तदेव भगवदुप-दिष्टेषु शक्यपरिच्छेदेष्वनुमेयेषु च यथाक्रमं प्रत्यक्षाऽनुमा-नसंवादशानाम् मोक्षाऽपि न युक्त्येवपगतमानवाद्भगवा-नेव सर्वज्ञो न सुगतादिति न स्थितम् । नै० ।

सर्वजिज्ञ-सर्वजिज्ञ-पुं० । सर्वतीर्थकृति, दश० ४ तत्त्व ।

सर्वजिज्ञामागम-सर्वजिज्ञाशामनक-त्रि० । सर्वजिज्ञैः शि-ष्टान्ते प्रातःपाद्यन्ते यान् तानि सर्वाज्जनशासनानि ताम्येष सर्वजिज्ञाशसनकानि । सर्वतीर्थकरप्रव्रतपु, प्रश्न० १ संव० द्वार ।

सर्वजिज्ञाणाविमुक्त-सर्वजिज्ञाणाविमुक्त-त्रि० । सकलसर्व-विदुषं दशांशगधक, दश० ४ तत्त्व ।

सर्वजिज्ञा-सर्वयोग-पुं० । समस्तव्यापारे, पञ्चा० ७ विव० ।

सर्वजिज्ञाणि-सर्वयोनिक-त्रि० । सर्वा योनय उत्पत्तिस्था-नानि येषां स्त्रयानां ते सर्वयोनिकाः । सर्वगतिभासु, आचा० १ श्रु० १ अ० १ उ० । सर्वा हि योनयः—संवृताः सुवृताः भयशीतोष्णोभयसंचित्ताचित्ताभयरूपाः । सूत्र० २ श्रु० ४ अ० ।

सर्वज-सर्वज्ञ-त्रि० । “शो ज्ञः” ॥ ८ । २ । ८३ ॥ इति अस्य लुक् । केवलज्ञानित्वेन, प्रा० २ पाद ।

सर्वजुष्ट-सर्वद्युति-त्रि० । आभरणैरदिसम्बन्धित्यां सम-स्तयुती, विपा० १ श्रु० १ अ० ।

सर्वजुति-स्त्री० । उच्चतमस्वस्त्युत्पन्नतायाम्, विपा० १ श्रु० १ अ० । कल्प० । रा० ४ अ० ।

सर्वजुष्ट-सर्वजुक्त-पुं० । सर्वैः प्रकारैः श्रुतु प्रमाणैः विप-क्षितमात्मगमने प्रयुक्तः कुटिलः सर्वजुसंयमे, स० १ । सूत्र० १ श्रु० १ अ० २ उ० ।

सर्वजुष्ट-सर्वार्थ-पुं० । सर्वे च तेषां सर्वार्थाः । आचा० १ श्रु० ८ अ० ८ उ० । अश्वप्रयाजनेषु, आचा० २ श्रु० २ अ० । बाह्याभ्यन्तरे धनधान्यकलत्रममत्वादी अश्वप्रयाजनी-यस्तुति, सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० । एकान्तिप्रसङ्गेऽहो-रात्रमुहूर्ते, यथा० २ पादु० । जे० । सू० प्र० । कल्प० ।

सर्वजुष्टि-सर्वार्थसिद्ध-पुं० । पञ्चानामुत्तरविमानानां म-ध्यमे, अश्रु० । स० । स्था० । प्रज्ञा० । एकान्तिप्रसङ्गेऽहोरात्रमुहूर्ते, स० ३० सम० । कल्प० ।

सर्वजुष्टि-सर्वार्थसिद्धि-पुं० । सर्वार्थसिद्धिमानवा-सिनि देव, स० । श्रौ० । परवन्तं वपे भावध्यातं पष्ठ तीर्थ-करं, प्रश्न० ७ द्वार ।

सर्वजुष्टि-सर्वस्थान-न० । शय्याभोजनमन्त्रादिस्थानेषु, विश० ।

सर्वजुष्टि-सर्वनष्ट-त्रि० । सर्वप्रकारैर्यिनाशमापेक्ष, विश० ।

सर्वजुष्टि-सर्वनय-पुं० । सर्वेषु नैगमादिनयेषु, उक्त० २ अ० ।

सर्वजुष्टि-सर्वनय-न० । द्रव्यास्तिकपण्यास्तां ज्ञा-ननयिकपानयसंमत, पञ्चा० १२ विव० ।

सर्वजुष्टि-सर्वनयविशुद्ध-त्रि० । सर्वैः निरवशेषास्ते च त नयाश्च सर्वनयस्तेषां विशुद्धं निर्दोषतया संमतम् । उक्त० । २ अ० । सर्वनयनसंमते, द० १० १ अ० । “ते सर्वजुष्टि-विशुद्धं, ज चरन्मुग्धाऽस्मां स्वाह” आच० ६ अ० ।

सवर्णयसमूहमय-सर्वनयसमूहमय-त्रि० । द्रव्यास्तिकादिन-
यसंभानात्मक, दश० ४ तस्य ।

सवर्णयाडय-सर्वनाटक-पं० । समस्तनाटयकर्तृषु, कल्प० १
अधि० ५ काल ।

सवर्णयाण-सर्वज्ञान-न० । सर्वं जानातीति सर्वज्ञानम् । केय-
लज्ञानं, विश० । सर्वपरिपूर्णज्ञानम् । सायिकज्ञाने कवलज्ञानं,
विश० ।

सवर्णयाणावरणज-सर्वज्ञानावरणीय-न० । सर्वज्ञानं केवला-
व्यमाद्युत्पत्तीनि सर्वज्ञानावरणीयम् । केवलज्ञानावरणं, आ-
दित्यकल्पकेवलज्ञानरूपस्य जीवस्याच्छादकतयः सान्द्रम-
धवृन्दकल्पं हि तत् । स्या० २ ठा० ४ उ० ।

सवर्णयास-सर्वनाश-पुं० । सर्वान्मना नाशे, विश० । प्रश्न० ।

सवर्णीह-सर्वनीति-स्त्री० । समस्तज्ञेयमादिनये, हा० १ अष्ट० ।

सवर्णय-सर्वज्ञ-पुं० । सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । ल० । पं०
पं० १ द्वार । ध० । सर्व-समस्तः । द्रव्यप्रदेशपर्यायरूपं वस्तु
जानाति विशयप्रदणः समस्तधारणत्वाविभूतकवलं सं-
वेदनभावधुष्यत इति सर्वज्ञः । ल० । 'ज्ञा णत्वेऽभिज्ञादी' ।
॥ ८ । १ । ५६ ॥ इति कृतगुरुत्वस्य ज्ञस्य अत उच्यम् । प्रा० ।
अनु० । वस्तुस्तोमस्य विशेषतयाऽनुज्ञापक, भ० १ श० १
उ० । विश० । सूत्र० । उपा० । आव० । स्या० । (एत-
द्विष्य 'अतिथिवाय' शब्दः प्रथमभागे ५२२ पृष्ठ
'अत' शब्दे च ४६६ पृष्ठ गता वक्रव्यपत्ता ।) " रा-
नाडा द्वेषाद्वा, मांहाडा वाक्यमुच्यते ह्यनुत्तम् । यस्य तु नैत
दोषा-स्तस्यानुत्तकारणं किं स्यात् ? ॥ १ ॥ " इति वचनात् । प्रण-
तुश्च निदोषत्वमुपपादितमेवेति सिद्ध आगमादप्यात्मा । " एय
आया " इत्यादिप्रवचनात्, तदेव प्रत्यक्षानुमानागमैः सिद्धः प्रमा-
ता प्रमेयं चानन्तरमेव बाह्यार्थसाधने साधितम्, तत्सिद्धौ च
'प्रमाणं ज्ञानम्' तच्च प्रमेयाभावे कस्य प्रादहकमस्तु निर्वि-
षयत्वात्, इति प्रमाणमात्रम् कारणमन्तरणं क्रियासिद्धर-
योगाद्, लवनादिषु तथादर्शनात् । यच्च अर्थसमकालमि-
त्याद्युक्तम् तत्र विकल्पद्वयमपि स्वीक्रियत एव । असदा-
विप्रत्यक्षं हि समकालार्थाऽऽकलनकुशलं स्मरणमतीताथ-
स्य प्रादहकम् शब्दानुमाने च त्रैकालिकस्याऽऽप्यर्थस्य परि-
च्छेदके निराकारं सैनद् द्वयमपि । नचातिप्रसङ्गः स्वज्ञा-
नावरणधीयान्तरायपशमापशमविशेषवशादित्यस्य नैतल्येन
प्रवृत्तेः शेषविकल्पनामस्वीकार एव निरस्कारः । प्रमि-
तिस्तु प्रमाणस्य फलं स्वसंवेदनसिद्धेव । नह्यनुभवेऽ-
प्युपदेशापेक्षा फलं च द्विधा, आनन्तर्यपारम्पर्यभेदात्,
तत्राऽऽनन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम्, पा-
रम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत्फलभोदासीन्यम्, शेषप्रमाणानां
तु हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः । इति सुखवस्थितं प्रमात्रादिचतु-
ष्टयम् । ततश्च-नासन्नसत्सदस-अचाप्यनुभयात्मकम् । चतु-
ष्कोटिचिन्मिर्लङ्कं, तत्त्वमाध्यात्मिका विदुः ॥ १ ' इत्युन्मत्त
भाषितम् । किञ्च-इदं प्रमात्रादीन्मयास्तवत्वं शून्यवादिना
वस्तुवृत्त्या तावदष्टद्वयम् । तत्रासी प्रमाणात् अभिमन्यते,
अप्रमाणाद्वा । न तावदप्रमाणात्, तस्याऽकिञ्चित्क-

त्वात् । अथ प्रमाणात्, तन्न । अथास्तवत्वाद्वाहकं प्र-
माणं सांभृतम्, असंभृतम् वा स्यात् ? । यदि सांभृत-
म्, कथं तस्मादवास्तवाद् वास्तवस्य शून्यवादस्य लि-
ङ्गः ? , तथा तदसिद्धौ च वास्तव एव समस्तोऽपि
प्रमात्रादिव्यवहारः प्राप्तः । अथ तद् प्रादहकं प्रमाणं स्वय-
मसांभृतम्, तर्हि स्त्रीणां प्रमात्रादिव्यवहाराऽवास्तवत्वप्र-
तिज्ञा, तत्रैव व्यभिचारात् । तदेवं पक्षद्वयेऽपि 'हो-
दयाश्च इतस्तदी' इति न्यायन व्यक्त एव परमार्थतः
स्वाभिमतसिद्धिरोधः । स्या० । स्या० । न० ।
वीर एव सर्वज्ञः-सुगतादयोऽपि सौगतादिभिः
सकलयस्तुत्तोमसाक्षात्कारिण इत्यन्ते, तकिं सुगता-
दिः सकलयस्तुत्तोमसाक्षात्कारिणि प्रतिपद्यतामस्माभिः,
किं वा भगवद्वर्द्धमानस्वामीति तद्व्यस्य एव निश्चयाभा-
वः ? , स्यादित्तम्-किमत्र संशयः ? , यस्य पादाराधन्युगले
प्रणिनेसवो द्विबौकसः परस्परमहमहमकिया विशिष्ट-
विशिष्टतरविभूतिद्युतिपरिकलिताः शनसहस्रसङ्ख्येन वि-
माननिबहनं सकलमपि नभोमण्डलमाच्छादयन्ता महाभ-
तीयं पूजादिप्रमातव्यनि स्त स भगवान् वर्द्धमानस्वामी
सर्वज्ञा न शेषाः सुगतादयः, मनुष्या हि भूदमनस्का अ-
पि सम्भावयन्ते न देवाः, ततो यदि शेषा अपि सुग-
तादयः सर्वज्ञा अभविष्यन् तर्हि तेषामपि देवाः पूजा-
मकरिष्यन्, न च कृतघनस्तस्माच्च त सर्वज्ञाः । तदेत-
त्सदर्शनानुगततरलितमनस्कतासूचकम्, यतो वर्द्धमान-
स्वामिनो दिवः समागत्य देवास्तथा पूजां कृतवन्त इत्ये-
तदपि कथमवसीयते ? , भगवन्तश्चरानीतत्वेनदानीं तद्वा-
चप्रादहकप्रमाणभावात् । सम्प्रदायादवसीयते इति चेत्,
ननु सोऽपि सम्प्रदायो न धूर्तपुरुषप्रवर्तिनः-किन्तु सत्य-
पुरुषप्रवर्तिन एवेति कथमवगन्तव्यम् ? , तद्वाहकप्रमा-
णाभावात्, नचाप्रमाणकं वयं प्रतिपद्युं क्षमाः, मा प्रा-
पदंप्रकाशनाप्रसङ्गः । अन्यच्च मायाविनः स्वयमसर्वज्ञा
अपि जगति स्वस्य सर्वज्ञभावे प्रचिकटयिष्यवस्तथाविधे-
न्द्रजालवशाद्दर्शयन्ति देवानिन्तस्तः सञ्चरन्तः, स्वस्य च
पूजादिकं कुर्वन्तः, ततो देवागमनदर्शनादि कथं तस्य स-
र्वज्ञत्वनिश्चयः ? । तथा चाह भावक एव स्तुतिकारः
समन्तभद्रः- ' देवागमनभायान-चामरादिविभूतयः । मा-
याविध्वापि दृश्यन्ते, नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥ '
भवतु वा वर्द्धमानस्वामी सर्वज्ञः तथापि तत्सत्त्वाऽयमा-
चारादिक उपदेशो न पुनः कनापि धूर्तैः स्वयं विरच्य
प्रवर्तिन इति कथमवसीयते ? , अतीन्द्रियत्वमैतद्विषये
प्रमाणाभावात् । अथवा-भवत्वेयोऽपि निश्चयो यथा अ-
यमाचारादिक उपदेशो वर्द्धमानस्वामिन इति, तथापि
तस्यापदेशस्यायमर्थो नान्य इति न शक्यः प्रत्युत्तम्, ना-
नार्था हि शब्दा लोके प्रयसन्ते, तथादर्शनात्, ततोऽप्य-
थाऽप्यर्थसम्भावनायां कथं विभक्तितार्थनियमनिश्चयः ? ,
अथ मन्यथास्तदात्वे तन एव सर्वज्ञात् साक्षाच्छ्रवणतो
गौतमादेरर्थनियमनिश्चयोऽभूत् तत आचार्यपरम्पर्यदानी-
मपि भवतीति, तदप्युक्तम्, यतो नाम गौतमादिरपि छ-
न्दास्यः, छन्दस्यस्य च परजोतुवृत्तिरप्रत्यक्षा, तस्या अती-
न्द्रियत्वेनैतद्विषये चक्षुरादीन्द्रियप्रत्यक्षप्रवृत्तेरभावात्, अ-

प्रत्यक्षायां च सर्वज्ञस्य विवक्षायां कथमिदं ज्ञायते एव सर्वज्ञस्याभिप्रायोऽनेन चाभिप्रायेण शब्दः प्रयुक्तो नाभि-
प्रायान्तरं? नत एव सम्पद्य परिज्ञानाभावात् यामिव
वसुधावलीमुक्त्वान् भगवान् तामिव क्वलां पृष्ठतां लग्ना
गौतमादिरभिभाषते, न पुनः परमार्थतत्त्वोपदेशस्या-
र्थमवबुध्यते । न० । (प्रपञ्चतः सार्वज्ञात्प्रतिज्ञायै 'क-
वलणाय' शब्दे तृतीयभागे ६३३ पृष्ठ प्रतिपादितौ ।)
“ वीतरागादि सर्वज्ञा, न मिथ्या ब्रुवन्ते ततः । यस्मात्समाद्
वचस्तेषां, तथ्यभूताथदर्शनम् ॥१॥ ” । बु० १ उ० १ प्र० ।
तथा च तद्वचनम्— “ सर्वं पश्यतु वा मा वा, तत्त्वमित्थं तु
पश्यतु । कोटिस्थ्यापरिज्ञानं, तस्य नः कोपयुज्यते ॥१॥ ”
तथा— “ तस्मादनुष्ठानगते, ज्ञानमस्य विचार्यताम् । प्रमांश्च
कुरदर्शी च—देने गुष्ठानुपासंहे ॥१॥ ” नमस्तव्यपाहार्थ-
मनन्तविज्ञानात्मन्यनुष्ठानम् । विज्ञानात्म्यं विना एकस्याऽप्य-
र्थस्य यथावत्परिज्ञानाऽभावात् । तथा चार्थम्— “ जे ए-
गे जाणइ से सव्वे जाणइ । जे सव्वे जाणइ से एगे जाण-
इ । ” तथा “ एका भावः सर्वथा येन दृष्टः, सर्वे भावाः
सर्वथा तेन दृष्टाः । सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा, एको
भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥१॥ ” इति । ननु तर्हि अवा-
ध्यासिद्धान्तमित्यपार्थक्यं यथाऽङ्गुल्युक्त्वाव्यभिचारिच-
चनत्वेन तदुक्तसिद्धान्तस्य बाधाऽप्यागता । न । अभिप्रा-
याऽपरिज्ञानात् । नहोपपुरुषप्रणीत एव अबाध्यः सिद्धान-
तो नापरेऽपौरुषयाद्याः, असम्भवादिदोषाघातान्वात् इति
ज्ञापनार्थम्, आत्ममात्रनायकमूकाऽन्तर्क्यवद्व्यादिरूपमु-
ण्डकवलिनो यथाऽङ्गसिद्धान्तप्रणयनाऽसमर्थस्य व्यवच्छे-
दार्थं वा विशेषणमेतत् । स्या० । (“ सर्वज्ञो मुख्यं पदैकस्त-
त्प्रतीतिश्च यावताम् । सर्वेऽपि न तमापन्ना, मुख्यं, सामा-
न्यतो बुधाः ॥१॥ ” इति सर्वेर्तीथिकसंमतानां सार्वज्ञ्ये
'कुतश्च' शब्दे तृतीयभागे ५२८ पृष्ठ साधितम् ।)
सर्वं सर्वतत्त्वस्वरूपाभिप्रायानां ज्ञानात् वेत्तीति स-
र्वज्ञः । आत्मज्ञानं, अष्ट० ४ अष्ट० ।

अथ सर्वज्ञतां साधयति—

तथाहि—ये देशकालस्वभावविप्रकर्षवन्तः सद्रूपलम्बक-
प्रमाणविषयभावमनापन्ना भावा न ते प्रज्ञावतां सद्रूपव-
हारपथावतरिणः यथा नाकपृष्ठादयस्तथात्वेनाभ्युपगमाव-
पयाः । तथा च समस्तवस्तुविस्तारव्यापकज्ञानसंपत्सम-
न्वितः पुरुष इति सद्रूपवहाप्रतिपक्षकलानुपलब्धः ।
नचासिद्धो हेतुः । तथाहि—सकलपदार्थसाक्षात्कारिज्ञा-
नाऽङ्गनाऽऽलिङ्गितः पुरुषः प्रत्यक्षसमाधिगम्यो वा अभ्युपग-
म्यत, अनुमानादिसंवेद्यो वा?, न तावदध्यक्षगोचरः, प्र-
तिनियतसंनिहितरूपादिविषयनियमितसाक्षात्करणस्वभावा
हि चक्षुरादिकरणव्यापारसमासादितात्मलाभा ह्यप्रयो न
परस्यै संवेदनामात्रमपि तावदालम्बितुं क्षमाः किमिह !
पुनरनाद्यनन्तानीताभागतवर्त्तमानसूक्ष्मादिस्वभावसकलप-
दार्थसाक्षात्कारि संवेदनविशेषं, तद्व्यासितं वा पुरुषम् ।
अविषये चक्षुरादिकरणप्रवर्तितस्य ज्ञानस्य प्रवृत्त्यसम्भ-
वात्?, सम्भवः वाऽन्यतमकरणप्रवर्तितस्यापि ज्ञानस्य
रूपादिसकलविषयप्राहकत्वेन सम्भवात्, शेषान्द्रयपरि-
ल्पना व्यर्था । नच सूक्ष्मादिसमस्तपदार्थग्रहणमन्तरेण प्रत्य-

क्षेण तत्साक्षात्करणप्रवृत्तज्ञानग्रहणम् । प्राज्ञाप्राज्ञेयं तद्व्या-
हक्यस्यापि तद्व्यवस्थया तेनाप्रवृत्त्यात् । तद्व्यवस्थे च त-
ज्जर्मप्राप्तिसितसंवेदनसमन्वितस्यापि न प्रत्यक्षतः प्र-
तिपत्तिः । नाप्यनुमानतः सकलपदार्थज्ञप्रतिपत्तिः, अनुमानं हि निश्चितस्वसाध्यधर्म—धर्मिसंबन्धाद् हे-
तोर्द्वयमासाद्यत्यमाणातामाप्नोति, प्रतिबन्धश्च स-
मस्तपदार्थज्ञसंवेदन स्वसाध्येन हेतोः किं प्रत्यक्षे-
ण गृह्यते, उतानुमानेन । न तावदध्यक्षेण, अभ्युपगमात्प्र-
ज्ञानवत्सर्वसाक्षात्कारणान्तामत्वेन तद्व्यवस्थानिमित्तहेतुप्र-
तिबन्धग्रहणेऽप्यस्तमत्वात् । नञ्ज्ञानवगनसंबन्धिना तद्व्यवस्थे-
बन्धावगमो विधातुं शक्यः । नाप्यनुमानेन तद्व्यवस्थेबन्धा-
वगमः । तथाभ्युपगमोऽनवस्थेनस्तराध्ययदोषप्रयानतिवृत्तेः ।
नचागृहीतप्रतिबन्धाद्धेतोरुपजायमानमनुमानं प्रमाणतामा-
सादयति । तथा धर्मिसंबन्धावगमोऽपि न प्रत्यक्षतः । अ-
नन्तज्ञानवत्प्रत्यक्षेऽस्तुप्रभवस्याध्यक्षस्याप्रवृत्तेः । प्रवृत्तौ वा-
ध्यक्षत्वेनैव सर्वविदः संवेदनात्, अनुमाननिबन्धनहेतुव्या-
पारणं व्यर्थम् । नचानुमानतोऽप्यनन्तज्ञानवतोऽवगमः । हे-
तुपक्षधर्मेतावगममन्तरेणानुमानस्यैव धर्मिप्राहकस्याप्रवृत्तेः ।
नचाप्रतिपक्षप्रवृत्तेर्भावे हेतुः प्रतिनियतसाध्यप्रतिपत्ति-
हेतुरिति नानुमानतोऽपि सर्वज्ञप्रतिपत्तिः । किञ्च—सर्वज्ञ-
सत्तायां साध्यायां त्रयीं दोषजाते हेतुर्नानिवर्त्तते असि-
द्धविरुद्धानैकान्तिकलत्वात् । तथाहि—सकलज्ञस्यैव सा-
ध्ये किं भावधर्मो हेतुः, उताभावधर्मः, आहोस्त्विदुभय-
धर्मः । तत्र यदि भावधर्मः, तदाऽसिद्धः । अथाभावधर्मः
तदा विरुद्धः । भावे साध्यं अभावधर्मेत्याभावाव्यभिचा-
रित्वेन विरुद्धत्वात् । अथाभयधर्मः, तदाभयव्यभिचारि-
त्वेन सत्तासाधनेऽनेकान्तिकत्वमिति न सकलज्ञसर्वसा-
धने कश्चित् समर्थः हेतुः सम्भवति । अपि च—यद्यान-
यतः कश्चित् सकलपदार्थज्ञः साध्योऽभिप्रेतः, तदा तद्व्य-
वस्थानियतगामाध्ययणं नोपपन्नं भवन्म । अथ प्रतिनियत
एक एवाहेतुः सर्वज्ञोऽभ्युपगम्यत, तदा तत्साधने प्रयुक्त-
स्य हेतोरपरसर्वज्ञस्याभावेन दृष्टान्तानुवृत्त्यसंभवादासाधा-
रणनैकान्तिकत्वादसाधकत्वम् । किञ्च—यत एव हेतोः
प्रतिनियतोऽहेतुः सर्वज्ञः तत एव बुद्धोऽपि स स्यादिति
कुतः प्रतिनियतसर्वज्ञप्रणीतागमाध्ययणमुपपत्तिमन्? इति न
कश्चित् सर्वज्ञसाधको हेतुः । अथ सर्वे पदार्थाः कस्य-
चित्प्रत्यक्षाः प्रमेयव्याद्व्यादिवदिति तत्साधनेहेतुसङ्काशः
तदसत् । यतोऽपि किं सकलपदार्थसाक्षात्कार्यैकज्ञानप्रत्य-
क्षत्वे सर्वपदार्थानां साध्यत्वेनाऽभिप्रेतम्, आहोस्त्विति प्रति-
नियतविषयानेकज्ञानप्रत्यक्षत्वमिति कल्पनाद्वयम् । यद्याद्यः
पक्षः ; स न युक्तः ; प्रतिनियतरूपादिविषयप्राहकानैक-
प्रत्ययप्रत्यक्षत्वेन व्यासत्स्याभ्यादिदृष्टान्तधर्मिण, प्रमेयत्व-
लक्षणस्य हेतोरुपलम्भाद्धेतुविरुद्धत्वाध्यविकलदृष्टान्तदो-
षप्रयामातत्वात् । अथ द्वितीयः, साऽप्यसङ्गतः ; सि-
द्धसाध्यतादोषप्रसङ्गात् । तथा प्रमेयत्वमपि हेतुत्वेनोपन्य-
स्यमानं, किमशेषज्ञव्यापिप्रमाणप्रमेयत्वव्यतिरिक्तज्ञानमभ्यु-
पगम्यत, उत अस्मादिप्रमाणप्रमेयत्वव्यतिरिक्तस्वरूपम्, आ-
होस्त्विति उभयव्यतिरिक्तसाधारणसामान्यस्वभावाविति विक-
ल्पाः । तत्र यदि प्रथमः पक्षः, स न युक्तः । विवादाध्या-

नितपदार्थेषु तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्यासिद्धत्वात् । सिद्ध-
त्वे वा साध्यस्यापि हतुत्वम् सिद्धत्वात् व्यर्थं हेतुपादानम् ।
तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्य दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । सं-
निधानव्यञ्ज हेतुः स्यात् । अथास्तदादिप्रमाणप्रमेयत्वं
हेतुः । तदा तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्य विवादाङ्गोत्तर-
तीन्द्रियत्वसंभवात् सिद्धो हेतुः । सिद्धौ वा तत्तथाभूत-
प्रत्यक्षत्वमिदं स्यात् । तत्र चाविवाद इति न हेतुप-
त्त्यासः सफलः । अथाभ्यप्रमेयत्वस्याक्रियाधारणं प्रमेय-
त्वसामान्यं हेतुर्गति पक्षः । साऽप्यसङ्गतः । अन्यन्तविल-
क्षणानीन्द्रियान्द्रियविषयप्रमाणप्रमेयत्वव्यक्तिद्वयसाधारणस्य
सामान्यस्यासंभवात् । नहि शब्दलोककव्यक्तिद्वयसाधा-
रण्यमेकं गोत्वसामान्यमुपलब्धमिति प्रमेयत्वसामान्यलक्ष-
णो हेतुरसिद्ध इति नानुमानादापि सर्वज्ञसिद्धिः । नार्थ-
सिद्धान् । यतः शब्दादपि तत्प्रतिपादकाऽभ्युपगम्यमानः
किं नित्यः । उतानित्य इति कल्पनाद्वयम् । न तावत्
नित्यः । सर्वज्ञसाधकस्य नित्यस्यागमस्याभावात् । भावेऽपि
तत्प्रतिपादकत्वेन तस्य प्रामाण्यासंभवात् । कार्येऽप्ये त-
त्प्रामाण्यस्य व्यवस्थापितत्वात् । अथाभ्युपगम्यमानादपि
इति पक्षः । साऽपि न युक्तः । यतोऽनित्योऽपि किं तत्प्र-
णीतः स तद्वयसाधकः । अथ पुरुषान्तरप्रणीत इति विक-
ल्पद्वयम् । तत्र न सर्वज्ञप्रणीतः स तद्वयसाधक इति पक्षो
युक्तः । इतरतराश्रयदोषप्रसङ्गान् । तथाहि—तत्प्रणीतत्वं
तस्य प्रामाण्यम् । ततः तस्य तत्प्रतिपादकत्वमिति व्य-
क्तमित्तरतराश्रयत्वम् । नार्थ पुरुषान्तरप्रणीतस्तद्वयसाधकः
तस्यात्मत्ववाक्यवदप्रमाणत्वात् । तत्र शब्दादापि तस्य
सिद्धिः । नाप्युपमानात् तत्सिद्धिः । यत उपमानोपमय-
धारण्यत्वेन सादृश्यालम्बनं तदभ्युपगम्यते । नचाप-
मानभूतः कश्चित् सर्वज्ञत्वेन प्रत्यक्षतः सिद्धः । यत
तत्सादृश्यादित्यस्य सर्वज्ञत्वमुपमानात् साध्यते । सि-
द्धौ वा प्रत्यक्षत एव सर्वज्ञस्य सिद्धत्वात्साधकप्रामाण्यादपि तत्सि-
द्धिः । सर्वज्ञसद्भावमन्तरणानुपपद्यमानस्य प्रमाणपदकविज्ञा-
तस्यार्थस्य कस्यचिदभावात् नार्थापत्तरापि सर्वज्ञसत्त्वासि-
द्धिः । नचागमप्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्य तमन्तरणानुपपद्यमा-
नस्य तत्परिकल्पकत्वम् । अतीन्द्रिय स्वर्गाद्यर्थं तत्प्रणीतत्वं
निश्चयमन्तरणं तस्य प्रामाण्यानिश्चयान् । अपारुपेयत्वादापि
तत्प्रामाण्यसंभवात् कुतस्तस्य तमन्तरणानुपपद्यमानताः त-
त्साधार्थान्तोऽपि तत्सिद्धिः । अथावश्यस्य तु प्रमाणस्या-
भावसाधकत्वेन व्यापारात् न तत्सद्भावसाधकत्वम् । न
चापमानार्थापत्यभावप्रमाणान्तो भवता प्रामाण्यमभ्युपगम्य-
ते इति न तन्मस्तत्सिद्धिः । तदुक्तम्—

“ सर्वज्ञा दृश्यते ताव-
द्वेदानीमस्मदादिभिः ।

दृष्टा न वैकदशाऽस्ति, लिङ्गं वा योऽनुमापयत् ॥ ११७ ॥

न चागमविधिः किञ्च-
िदप्यः सर्वज्ञवाचकः ।

न च मन्त्रार्थादानां, तात्पर्यमवकल्पते ॥ ११८ ॥

नचागमन सर्वज्ञ-
स्तर्थाप्यऽन्यसंभवात् ।

नगान्तरप्रणीतस्य, प्रामाण्यं गम्यते कथम् ॥ ११९ ॥ ”

(२०० वा० सू० २)

इत्यादि । ततो ‘ ये देशकाल इत्यादिप्रयोगे नास्मिद्धो हेतुः ।
सद्व्यवहारनिषेधश्च, अनुपपन्नमात्रनिमित्तः । अनकथाऽ-
नन अन्यत्र प्रवर्तित इत्यादिपि तन्निमित्तसद्भावान् प्रवर्त-

यितुं युक्तः । अथ ‘ यथाऽस्माकं तत्सद्भावोदकं प्रमाणं
नास्ति तथा भवतां तदभावावेदकमापि नास्तीति सद्व्य-
वहारवदभावव्यवहारोऽपि न प्रवर्तयितव्यः । तथा—
हि—सर्वविज्ञोऽभावः किं प्रत्यक्षतमधिगम्यः, प्रमाणान्त-
रगम्यो वा ? । तत्र न तावत्प्रत्यक्षतमधिगम्यः ’ यतः प्रत्यक्ष-
सर्वज्ञाभावावेदकमभ्युपगम्यमानम्, ‘ किं सर्वत्र सर्वदा सर्वः
सर्वज्ञो न ’ इत्येव प्रवर्तते, उत ‘ क्वचित्कदाचित् कश्चित्
सर्वज्ञो नास्तीत्यर्थमिति कल्पनाद्वयम् । तत्र यदि—
सर्वदा सर्वः सर्वज्ञ इति प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिः, तर्हि न स-
र्वज्ञाभावः, तज्ज्ञानवत् एव सर्वज्ञत्वात् । नहि सकलदेश-
कालव्यवस्थितपुरुषपरिषत्साक्षात्करणमन्तरणं तदाधारम-
सर्वज्ञत्वमवगतुं शक्यम् । तत्साक्षात्करणे च कथं न
तज्ज्ञानवतः सर्वज्ञत्वमिति, नाद्यः पक्षः । द्वितीयोऽपि पक्षो
न सर्वथा सर्वज्ञाभावासिद्धिरिति न प्रत्यक्षात् सर्वज्ञाभाव-
सिद्धिः । अथ न प्रवर्तमानं प्रत्यक्षं सर्वज्ञाभावसाधकम्
किंतु निवर्तमानम् । ननु यदि निखिलदेशकालाधारसकल-
पुरुषपरिपदाश्रितानन्तपदार्थमविद्यापकम्, कारणं वा तत्
स्यात्, तदा तन्निवर्तमानं तथाभूतं सर्वज्ञत्वं व्यावर्तयेत्,
नान्यथा । तथाभूतनिवृत्तौ तन्निवृत्तिरिति सिद्धिः । तथाभ्युपगम-
वा स एव सर्वज्ञ इति न तेन तन्निषेधः । किञ्च—प्रत्यक्ष-
निवृत्तिर्यादं प्रत्यक्षमिव, तदा स एव दोषः । अथ-
प्रमाणादस्या तदाऽस्ती प्रमाणमप्रमाणं वा । अप्रमाणत्वं,
नातः सर्वज्ञाभावसिद्धिः । प्रमाणत्वे नानुमातव्यम् । सर्वोत्तम-
संबन्धिन्याः तन्निवृत्त्यर्थ्यासंख्यमसिद्धनैकान्तिकत्वदोष-
द्वयसद्भावान् । नच तुच्छा तन्निवृत्तिः तदभावापिका ।
तुच्छायाः कर्नाचित् सहप्रतिवस्थाभावेन सर्वसामर्थ्यावरण-
च जापकत्वासंभवात् । तन्न प्रवर्तमानं, निवर्तमानं वा
प्रत्यक्षं तदभावं साधयति । प्रमाणान्तरगम्यत्वेऽपि तद-
भावो न तावदुपमानगम्यः । तदभावसाधकानुमानाभावात् ।
अथ विवादाध्यायिनः पुनः सर्वज्ञो न भवति, वक्तु-
त्वात्, रथ्यापुरुषवदित्यमानं तदभावसाधकम् । नन्वत्र
किं प्रमाणान्तरसंवादिनोऽर्थस्य वक्तृत्वं हेतुः, उत तद्वि-
परीतस्य, आहोस्वत् वक्तृत्वमात्रमिति वक्तव्यम् । यदि
प्रमाणान्तरसंवादिनोऽर्थस्य वक्तृत्वादिनि हेतुः, तदा विरुद्धो
हेतुः । तथाभूतवक्तृत्वस्य सर्वज्ञ एव भावात् । अथ प्रमा-
णान्तरविषयादिनोऽर्थस्य वक्तृत्वादिनि हेतुः, तदा-
सिद्धसाधनम् । तथाभूतस्य वक्तृत्वसर्वज्ञत्वेनास्माभिरभ्यु-
पगमात् । अथ वक्तृत्वमात्रं हेतुः । न । तस्य साध्यविपर्य-
यण सर्वज्ञत्वेनानुपलब्धेन सहानवस्थानलक्षणस्य तदव्य-
वच्छेदस्यभावेन च परस्परपरिहारस्वरूपस्य च विरोध-
स्याभावात् न ततो व्यावृत्तिसिद्धिरिति न स्वसाध्यनियत-
त्वम् । तदभावान्न स्वसाध्यसाधकत्वमात्रमथ सर्वज्ञो वक्त्रा नो-
पलब्ध इति ततो व्यावृत्तिसिद्धिः । न : सर्वसंबन्धिनोऽ-
नुपलम्बस्यासंभवात् । सर्वज्ञ एव वक्तृत्वसामान्युप-
लब्धते, सर्वज्ञान्तरणं वा तत्र सर्वोदृश्यते इति न
संभवः सर्वसंबन्धिनोऽनुपलम्बस्य । अथ सर्वज्ञस्य कस्य
चिदभावात् सर्वसंबन्धिनोऽनुपलम्बस्य संभवः । ननु
सर्वज्ञाभावः कुतः सिद्धः । अन्यतः प्रमाणा-
त् चेत् । तत एव तदभावासिद्धेरस्य वैयर्थ्यम् । ” अत

एवानुमानादिति न वक्तव्यम् । इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् ।
‘संज्ञेऽताऽनुमानात् सर्वज्ञाभावे, सर्वसंबन्धन्युपलम्भसं-
भवसामर्थ्यात्’ हेतोर्विपक्षतो व्यावृत्तिः स्यात् तस्य च
विपक्षाज्ञावृत्तस्य तत्साधकत्वमिति व्यङ्ग्यमितरेतराश्रय-
त्वम् । भवतु वा सर्वसंबन्धन्युपलम्भसंभवः, तथापि सक-
लपुरुषत्वेनावृत्तिविशेषाणामसंबन्धनं ज्ञातुमशक्यसिद्धः स-
र्वसंबन्धन्युपलम्भ इति न ततो विपक्षव्यावृत्तिनिश्चयो
वक्तव्यस्येति कुतः संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकद् हेतोस्तद-
भावसिद्धिः । नापि स्वसंबन्धिनोऽनुपलम्भात् तद्व्यतिरे-
कनिश्चयः, तस्य स्वविपक्षव्यपदेशहेतुनाऽप्यनैकान्तिक-
त्वात् । नचैवंभूतादपि हेतोः साध्यसिद्धिः तथाऽभ्युपगमे न
कश्चिन्संबन्धाभावमवबुध्यते वक्तव्यात्, रथ्यापुरुषवदिति
तदभावावगमाभावाभ्यापि सिद्धिः स्यात् । अथान्यत्रापि
हेतावयं दोषः समान इति सर्वानुमानोच्छेदः । तदयुक्तम् ।
अन्यत्र विपक्षव्यावृत्तिनिमित्तस्यानुपलम्भव्यतिरेकेण बा-
धकप्रमाणस्य सङ्गाधात् । नचात्रापि तस्य सङ्गाध इति
शक्यं वक्तुम् । तदभावाच्च हेतुलक्षणप्रस्तोचं वक्ष्यमाण-
त्वात् । किंच—सर्वज्ञप्रतिपादकप्रमाणाभावे तस्यासिद्ध-
त्वात् तदभावसाधनायापन्यस्यमानः सर्वोऽपि हेतुराश्र-
यसिद्ध इति न तस्मादभावसिद्धिः । अथ तद्वाहकत्वेन
प्रमाणं प्रवर्त्तत इत्याश्रयासिद्धत्वाभावः, तर्हि तत्साधक-
प्रमाणबाधितत्वात् पक्षस्य न तत्साधनाय हेतुप्रयोगसा-
फल्यमिति नानुमानावसंयः सर्वज्ञाभावः । अपौरुषेयत्व-
स्य प्राप्त्यनन्यायनासिद्धत्वात्, सर्वज्ञप्रणीतत्वानभ्युपगमे
शब्दस्य पुरुषदोषसंज्ञान्वयाऽप्रामाण्यत्वात् न ततोऽपि तद-
भावसिद्धिः । नच तदभावाभिधायकं किञ्चिद्वैधायक्यं धृतं,
‘कचले तद्भावावदकवदचनोपलब्धिर्गविगानेन समाप्त—
' अपाणिपादो जयनो प्रहृता, पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स र्वाक्ष विश्वं नहि तस्य वेत्ता, तमाहुः स्य पुरुषं महान्तम् ।’
(श्वेताश्व० सू० ११६)

तथा हिरण्यगर्भे प्रकृत्य “सर्वज्ञ” इत्यादि । नच स्वकृपेयं
तस्याप्रामाण्यम् ; तत्र तत्प्रामाण्यस्य प्रतिपादयिष्यमा-
णत्वात् ; तत्र शब्दादपि तदभावसिद्धिः । नाप्युपमानात्त-
दभावावगमः । यत उपमानमुपमानोपमयोरपेक्ष्यत्वं
सादृश्यालम्बनमुदितः अन्यथा—

“ तस्माद्यत् स्मर्यते तस्यात्, सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमयुपमानस्य, सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥ ”

(श्वे० वा० सू० ५ उपमान० श्लो ३७)

इत्याभिधानात् प्रत्यक्षेणापमानोपमयोरग्रहणे उपमेये स्म-
रणासंभवात् ; कथं स्मर्यमाणपदार्थविशिष्टं सादृश्यं, सा-
दृश्याविशिष्टं वा स्मर्यमाणं वस्तु उपमानविषयः स्यात् ।
तस्मादिदानीन्तनः पमानभूताशेषपुरुषप्रत्यक्षत्वम्, उपमेया-
शेषान्यकालमुपन्यवर्गसाक्षात्करणं चावश्यमभ्युपगमनी-
यम् । तदभ्युपगमः च स एव सर्वज्ञ इति कथं उपमानात् त-
दभावयगमा युक्तः । अतो यदुक्तम्—

“ यज्जानीयैः प्रमाणैस्तु, यज्जानीयार्थदर्शनम् ।

दृष्टे संप्रति लोकस्य, तथा कालान्तरंऽप्यभूत् ॥ ” इति ।

(श्वे० वा० सू० २ श्वे० ११३)

तोऽग्रस्तम् । उपमानस्योक्त्यायनात्र वस्तुन्यप्रवृत्तः ।

नाप्यर्थापत्तिस्तदभावावगमः, तस्याः प्रमाणत्वेऽनुमा-
नेऽन्तर्भूतत्वात् । तथाहि—“दृष्टे धृतो वाऽर्थोऽन्यथा नाप-
द्यते” इत्यदृष्टाधिकल्पनाऽर्थापत्तिः । नचासावर्थोऽन्यथानुप-
पद्यमानत्वानवगमं अदृष्टार्थपरिकल्पनानिमित्तम् । अन्यथा
स येन विनोपपद्यमानत्वेन निश्चितस्तमपि परिकल्पयेत् ;
येन विना नापद्यते तमपि वा न कल्पयेत् । अनवगतस्यान्य-
थाऽनुपपन्नत्वेनार्थापस्युत्थापकस्यार्थस्यान्यथाऽनुपपद्यमान-
त्वे सत्यप्यदृष्टार्थपरिकल्पकत्वासंभवात् । संभव वा लिङ्ग-
स्याप्यनिश्चयनियमस्य परेक्षाधुनामात्रकत्वं स्यादिति,
तदपि नार्थापस्युत्थापकदार्थाद्विद्यत । स चान्यथाऽनुप-
पद्यमानत्वावगमः, तस्यार्थस्य न भूयो दर्शननिमित्तः स्वपक्षे ।
अन्यथा लोहलक्ष्यं वज्रं पारिवृत्वात्, काष्ठवदित्यत्रापि सा-
ध्यसिद्धिः स्यात् । नापि विपक्षे तस्यानुपलम्भनिमित्तोऽ-
सौ । व्यतिरेकनिश्चयकत्वेनानुपलम्भस्य पूर्वमेव नि-
पिड्यत्वात्, किन्तु—विषयये तद्वाधकप्रमाणनिमित्तः ।
तच्च बाधकं प्रमाणमर्थापत्तिप्रवृत्तः प्रागव्युपपद्यमान-
नस्यार्थस्य तत्र प्रवृत्तिमदभ्युपगमन्तव्यम् । अन्यथाऽर्थो—
पस्या तस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगमऽभ्युपगम्यमानं याव-
त्तस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वं नावगतम्, न तावदार्थापत्तिप्रवृ-
त्तिः ; यावच्च न तत्प्रवृत्तिः, न तावदार्थापस्युत्थापकस्यार्थस्या-
न्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगम इतीतरेतराश्रयत्वाच्चापत्तिप्र-
वृत्तिः । अत एव यदुक्तम्—

“ अविनाभायिता चात्र, तदैव परिगृह्यते ।

न प्रागवगन्तव्येवं, सत्यप्येवा न कारणम् ॥

तेन संबन्धवेलायां, संबन्धन्यतरं ध्रुवम् ।

अर्थापस्येव मन्तव्यः, पश्चादस्त्वनुमानता ॥ ”

(श्वे० वा० सू० ५ अर्थापत्ति० श्वे० ३० । ३३) इत्यादि ।

तन्निरस्तम् । एवमभ्युपगमेऽर्थापत्तरनुत्थानस्य प्रतिपादि-
तत्वात् । स च तस्य पूर्वमन्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगमः किं
दृष्टान्तधर्मिप्रवृत्तप्रमाणसंपाद्यः, आहोस्त्वित् स्वसाध्यध-
र्मिप्रवृत्तप्रमाणसंपाद्य इति । तत्र यथाद्यः पक्षः तदाऽत्रा-
पि वक्तव्यम् । किं ? दृष्टान्तधर्मिणि प्रवृत्तं प्रमाणम्, साध्य-
धर्मिण्यपि साध्यान्यथाऽनुपपन्नत्वं तस्यार्थस्य निश्चययति,
आहोस्त्वित् दृष्टान्तधर्मिण्येव । तत्र यथाद्यः पक्षः तदाऽ-
र्थापस्युत्थापकस्यार्थस्य, लिङ्गस्य वा स्वसाध्यप्रतिपादनव्या-
पारं प्रति न कश्चाद्विशेषः । अथ द्वितीयः स न युक्तः । नहि
दृष्टान्तधर्मिणि निश्चितस्वसाध्यन्यथाऽनुपपद्यमानत्वेऽर्थो-
ऽन्यत्र साध्यधर्मिणि तथा भवति । नच तथात्वेनानिश्चितः स
साध्यधर्मिणि स्वसाध्यं परिकल्पयतीति युक्तम्, अतिप्रस-
ङ्गात् । अथ लिङ्गस्य दृष्टान्तधर्मिप्रवृत्तप्रमाणत्ववशात्सर्वोप-
संहारेण स्वसाध्यनियतत्वनिश्चयः, अर्थापस्युत्थापकस्य स्व-
ार्थस्य स्वसाध्यधर्मिण्येव प्रवृत्ताप्रमाणत्वात्सर्वोपसंहारेणादृ-
ष्टार्थान्यथाऽनुपपद्यमानत्वनिश्चय इति । लिङ्गाधर्मापस्युत्थापक-
योर्भेदः । नासाङ्गिदार्थापत्तरनुमानं भेदमासादयति । अनु-
मानेऽपि स्वसाध्यधर्मिण्येव विषययाहेतुव्यावृत्तकत्वेन प्र-
वृत्तं प्रमाणं सर्वोपसंहारेण स्वसाध्यनियतत्वनिश्चयकमभ्यु-
पगमन्तव्यम् । अन्यथा सर्वमेककाम्नात्मकं सत्वादित्यस्य हेतोः
पक्षोक्तवस्तुव्यतिरेकेण दृष्टान्तधर्मिणाऽभावात्कथं तत्र प्र-

वर्त्तमानं बाधकं प्रमाणमनेकान्तात्मकत्वनियतत्वमवगमयत् सत्त्वस्य ? । नच साध्यधर्मिणि दृष्टान्तधर्मिणि च प्रवर्त्तमानेन प्रमाणनार्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्य, लिङ्गस्य च यथाकर्म प्रति-
बन्धो गृह्यत इत्येतावन्मात्रेणार्थापत्त्यनुमानयोर्भेदोऽभ्युपग-
म्यो युक्तः । अन्यथा पक्षधर्मत्वसिद्धिर्नहेतुसमुत्थादनुमानात्त-
द्गतिर्हेतुसमुत्थमनुमानं प्रमाणान्तरं स्यादिति प्रमाणपट्टधा-
वो विधीयेत । नियमवतो लिङ्गात्पराज्ञात्प्रतिपत्तेरविशेषात्
न तत्तत्सिद्धिर्भूतमित्यभ्युपगम्य, स्वसाध्याविनाभूतादर्थार्थप्र-
तिपत्तेरविशेषादनुमानादर्थोपपत्तेः कथं नाभेदः ? तदेवं प्रमा-
णत्वेऽर्थोपपत्तेरनुमानेऽन्तर्भावान् ; अनुमानस्य च सर्वज्ञाभा-
वप्रतिपादकस्य निषेधात्तन्निषेधार्थापत्तेरपि तदभावप्रा-
प्तकत्वेन निषेधात्तन्निषेधनिषेधमधिगम्योऽपि सर्वज्ञाभावः ।
अभावावस्थे तु प्रमाणमप्रमाणत्वादेव न तदभावसाधकम् ।
प्रमाणत्वेऽपि किमन्मनोऽपरिणामलक्षणं तत्, आहोस्विद-
न्यवस्तुविज्ञानलक्षणमिति । तत्र यद्यन्मनोऽपरिणामलक्षणं
तदभावसाधकमिति पक्षः स न युक्तः, तस्य सर्वज्ञा-
भ्युपगमे परंचेतोऽनुचितविशेषोऽपि सद्भावनानैकान्तिकत्वात् ।
अथान्यविज्ञानलक्षणमिति पक्षः, सोऽप्यसंबन्धः । यतः सर्व-
ज्ञत्वादित्यद्यपि किञ्चिज्ज्ञत्वं तद्विषयज्ञानं तदन्यज्ञानं, तदाऽ-
त्रापि वक्तव्यम् ; किं सकलदेशकालव्यवस्थितपुरुषाधारं कि-
ञ्चिज्ज्ञत्वं अभ्युपगम्यते, आहोस्वित् कतिपयपुरुषव्यक्ति-
समाश्रितमिति ? । तत्र यादृ समस्तदेशकालाश्रितपुरुषाधारं
किञ्चिज्ज्ञत्वं तद्विषयं ज्ञानं तदन्यज्ञानं तन्मवज्ञाभावप्रसाध-
कम्, तदयुक्तम् । सकलदेशकालव्यवस्थितपुरुषपरिपत्-
त्साक्षात्करणव्यतिरेकेण तदाधारस्य किञ्चिज्ज्ञत्वस्य विपर्य-
यकतुमशक्तेर्न तद्विषयस्य तदन्यज्ञानस्य सर्वज्ञाभावावगमनि-
मित्तत्वं युक्तम् । सर्वदेशकालव्यवस्थिताशेषपुरुषसाक्षात्क-
रणे च स एव सर्वदर्शीति न तदभावभ्युपगमः श्रेयान् ।
अथ कतिपयपुरुषव्यक्तिव्यवस्थितं किञ्चिज्ज्ञत्वं तदन्यत् त-
द्विषयं ज्ञानं तदस्य ज्ञानं सर्वज्ञाभावावदकम्, तदयुक्तम् ।
तज्ज्ञानात् तदभाववगमं कतिपयपुरुषव्यक्तिव्यवस्थितस्यैव
सर्वज्ञत्वस्याभावः सिद्ध्यत्, न सर्वत्र सर्वदा सर्वपुरुषेषु त-
था च सिद्धसाधनम् । अस्माभिरपि कुत्रचित्कस्यचिद्द्रव्या-
पुरुषाद्वैरसर्वज्ञत्वेनाभ्युपगमात् । अथ सर्वज्ञत्वादित्यस्तद-
भावस्तद्विषयं ज्ञानं तदन्यज्ञानम् ; तदाऽत्रापि किं सर्वदा
सर्वत्र सर्वे सर्वज्ञा न इत्येवं तत्प्रवर्त्तते, उत कुत्रचित्कदा-
चित्किञ्चित् सर्वज्ञा न इत्येवम् । तत्र नाह्यः पक्षः । सक-
लदेशकालपुरुषासाक्षात्करणे तदाधारस्य तदभावस्याव-
गन्तुमशक्यत्वात्, प्रदेशप्रत्यक्षीकरणे तदाधारस्य घटा-
भावस्यैव, तत्साक्षात्करणे च तदेव सर्वज्ञत्वमिति न
तदभावसिद्धिः । अथ द्वितीयः पक्षः । तदा न सर्वत्र सर्व-
दा सर्वज्ञाभावासिद्धिरिति तदेव सिद्धसाधनम् । प्रमाण-
पक्षकतिवृत्तस्तदभावज्ञानमित्यादि सर्वे प्रतिविहितमिति ना-
भावप्रमाणादपि तदभाववगमोऽभ्युपगम्यो युक्त इत्यादि
यत्, तदप्यादिदित्यगमिप्रायस्य सर्वज्ञत्वादिनोऽभिधानम् ।
यतो नास्माकमतीन्द्रियसर्वज्ञादिपदायावधकं प्रत्यक्षादिप्र-
माणं स्वतन्त्रं प्रवर्त्तते इत्यभ्युपगमः । अतीन्द्रियेषु स्वत-
न्त्रस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य भवदभिहितप्राक्कनदोषपुष्टयेन
प्रवृत्त्यसंभवात् । किन्तु-प्रसङ्गसाधनाभिप्रायेण सर्वमेव स-

र्वज्ञप्रतिपत्तिप्रतिपादकं युक्तिजालमभिहितं यथाधर्मप्रधान-
मुद्ग्रहिर्मीमांसकः । अत एव तदभिप्रायप्रकाशनपरे भग-
वतो जैमिनेः सूत्रम्—“सत्त्व सप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बु-
द्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्॥४॥” इति । यतो नाननार्था स्वेष्टेण स्वात-
न्त्र्येण प्रत्यक्षलक्षणमभ्यधापि भगवता । किन्तु-लोकप्रसि-
द्धलक्षणलक्षितप्रत्यक्षानुवादेन तस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वं
विधीयते । नचैतदत्रापि वक्तव्यम् । कतरस्य प्रत्यक्षस्य धर्मं
प्रत्यनिमित्तत्वं विधीयते, अस्वादादिप्रत्यक्षस्य, सर्वज्ञप्रत्य-
क्षस्य वा । अस्वादादिप्रत्यक्षस्य तदनिमित्तत्वप्रतिपादने
सिद्धसाधनम् । सर्वज्ञप्रत्यक्षस्य भवन्मनोनाप्रसिद्धत्वाच्छु-
षियाणस्यैव कथं न प्रत्यनिमित्तताविधिः । अत्रापि स्यात्
परेण तस्याभ्युपगतत्वात्, न प्रत्यनिमित्तत्वं तत्प्रसिद्धत्वा-
च्यते । तदयुक्तम् । परीक्षापूर्वकत्वेनाभ्युपगमस्य स्थितत्वा-
त् । तत्पूर्वकत्वेन परस्याभ्युपगमः, तदा भवतोऽपि तस्य
तद्भावः, परीक्षायाः प्रमाणरूपत्वात् । प्रमाणसिद्धं च न प-
रस्यैव सिद्धम् । प्रमाणसिद्धस्य सर्वैरेवाभ्युपगमनीयत्वात् ।
अथ प्रमाणव्यतिरेकेण परेण सर्वज्ञप्रत्यक्षमभ्युपगतम्,
तदाऽसौ प्रमाणाभावादेव नाभ्युपगमो युक्तः । नच प्रमा-
णाभ्युपगतस्यासदादिप्रत्यक्षविलक्षणस्य सर्ववत्प्रत्यक्षस्य
तं प्रत्यनिमित्तत्वं विधातुं युक्तम् “यतोऽस्वादादिप्रत्यक्षवि-
लक्षणत्वं सर्ववत्प्रत्यक्षस्य धर्मादिप्राहकत्वेनैव, तन्म-
माणतोऽभ्युपगमेन कथं तस्य तं प्रत्यनिमित्तत्वमुपपद्यते ।
तदाप्राहकप्रमाणवाचितत्वात् । किञ्चायं परस्परविकटोऽपि
वाक्यार्थः स्यात्, प्रमाणेन धर्मादिप्राहकं सर्वावत्प्रत्यक्षं
यत्प्रसिद्धं तद् धर्मादिप्राहकं न भवतीति । यतो न प्रस-
ङ्गसाधने आश्रयासिद्धत्वादिदृष्टेण कमेते । नहि प्रमाण-
लपराभ्युपगमपूर्वकमेव प्रसङ्गसाधने प्रवर्त्तते । किं तर्हि य-
द्यथाभ्युपगमदर्शने पूर्वकम् । अत एव प्रसङ्गसाधनस्य वि-
पर्ययफलत्वम् । विपर्ययस्य च अतीन्द्रियपदार्थविषयप्रत्यक्ष-
निषेधकत्वम्, तन्निषेधे च किं प्रत्यक्षस्य धर्मिणा निषेधः,
अथ तदर्थस्य प्रत्यक्षत्वस्येति ? पूर्वैस्मन् पक्षे ह्युत्तमाश्रया-
सिद्धतेति प्रतिपादितम्, उत्तरं प्रत्यक्षत्वनिषेधं प्रमाणा-
न्तरत्वप्रसङ्गः, विशयप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानलक्षणत्वा-
त्, इति न प्रथम् । यतो विशयनिषेधं तस्य विशयरूपत्वेन
सत्त्वस्यैव प्रतिषेधः । नच धर्म्यसिद्धत्वादिदोषः । यद्यर्थ-
स्याभ्युपगतत्वात् । कथं पुनरप्रसङ्गः, विपर्ययो वा क्रिय-
ते इति चेत् । तदुच्यते—सावेवं प्रत्यक्षं यद्यभ्युपगम्यते
तदा तत् धर्माप्राहकं न भवति, विद्यमानोपलम्भनत्वात् ।
नचासिद्धो हेतुः । तथाहि—विद्यमानोपलम्भनमतीन्द्रिया-
धेयप्रत्यक्षं, सत्त्वप्रयोगजत्वात्, अस्वादाप्यसिद्धताद्भावेन एवं
वक्तव्यम् । विवाद्गोचरं प्रत्यक्षं सत्त्वप्रयोगजं, प्रत्यक्षत्वा-
त् । तच्छब्दवाच्यत्वाद्वाऽसदादिप्रत्यक्षं सर्वत्र दृष्टान्त इति
प्रसङ्गः । विपर्ययस्येवम्—तदर्थमप्राहकं चेत् न विद्यमानो-
पलम्भनम्, अविद्यमानत्वात् धर्मस्य । अविज्ञानोपलम्भ-
नत्वं न सत्त्वप्रयोगजम् । असत्त्वप्रयोगजत्वे न प्रत्यक्षं, नापि
तच्छब्दवाच्यम् । प्रसङ्गसाधनाभिप्रायेणैव यद्यथापक्षेण
वाचित्कटताऽप्यभिहितम्—

“यदि पक्षिः प्रमाणैः स्यात्, सर्वज्ञः केन वार्यते ॥
एकेन तु प्रमाणेन, सर्वज्ञो येन कल्प्यते ।
नूनं स चक्षुरा सर्वज्ञः, रसादीन् प्रतिपद्यते ॥

यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु, यज्जातीयार्थदर्शनम् ।
दृष्टं संप्रति लोकस्य, तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ”
(स्तो० वा० सू० २ स्तो० १११ १२३)

पुनरनुकूलम्—

“ येऽपि सातिशया दृष्टाः, प्रज्ञामध्यादिभिर्नराः ।
स्तोक्तस्तोक्तान्तरत्वेन, नवतीन्द्रियदर्शनात् ॥ १ ॥
यत्राप्यतिशयो दृष्टः, स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।
दूरस्वमादिदृष्टो स्या-अ रूप धोत्रवृत्तिता” ॥
(स्तो० वा० सू० २ स्तो० ११४)

इत्यादि तेनात्रापि स्वतन्त्रानुमानाभिप्रायेणाश्रयासिद्धत्वा-
द्विदूषणम्, उपमानोपन्यासबुद्ध्या वा शेषोपमानोपमेयभू-
तपुरुषपरिपक्वसाक्षात्करणे उपमानं प्रवर्तते इत्यादि
दूषणाभिधानं च । सर्वज्ञत्वादिनः स्वज्ञात्याविष्करण-
मात्रकमेव । अतोऽतीन्द्रियसर्वविदो न प्रत्यक्षं प्रवृ-
त्तिद्वारेण निवृत्तिद्वारेण वा भावसाधनमित्यादि सर्व-
मभ्युपगमवादादभ्यस्तम् ।

यच्चानुमानेन सर्वज्ञाभावसाधनं दूषणमभिहितम् । किं प्रमा-
णान्तरसंवादार्थस्य वक्तृत्व्यादित्यादिः तदुद्भादन्यनुमानं
पि समानम् । तथाहि-तत्रापि वक्तुं शक्यतः, किं साध्यधर्मि-
संबन्धी धूमा हेतुत्वेनोपन्यस्तः, उत दृष्टान्तधर्मिसंबन्धी ?
तत्र यदि साध्यधर्मिसंबन्धी हेतुः, तदा तस्य दृष्टान्तऽसं-
भवादन्वययोगः । अथ दृष्टान्तधर्मिसंबन्धीः साऽसिद्धः । दृ-
ष्टान्तधर्मिधर्मस्य साध्यधर्मिण्यसंभवात् । अथोभयसाधार-
णं धूमत्वसामान्यं हेतुः, तदा तस्य विपक्षेऽनग्नौ विरोधासि-
द्धेः, सद्विधविपक्षव्यावृत्तिकत्वेन स्वसाध्यागमकत्वम् । अ-
थ विपक्षेऽग्नौ धूमस्यानुपलम्भाद्विरोधासिद्धेः न सन्दिग्ध-
विपक्षव्यावृत्तिकत्वम् ।

नन्वत्रापि वक्तुं शक्यम् । सर्वसंबन्धिनाऽनुपलम्भस्यासम्भ-
वादनग्नौ देशान्तरं कालान्तरं वा केनचित् धूमस्योपल-
म्भात्, तनुपलम्भितः कस्यचिद्भावात् सर्वसंबन्धिनाऽ-
नुपलम्भस्य संभव इति चेत्, केन पुनः प्रमाणानाग्नौ
धूमसत्त्वप्रादुर्भावः प्रतिपन्नः । यद्यन्यतः प्रमाणात्,
तत एवानग्नौ धूमस्य व्यावृत्तिसिद्धेर्व्यर्थं सर्वसंबन्ध्यनुपल-
म्भलक्षणस्य विपक्षे धूमविरोधसाधकस्य प्रमाणस्याभि-
धानम् । अथ तथाभूतानुपलम्भात् तद्भावावगमः । ननु
तथाभूतपुरुषाभावं तदनुपलम्भसंभवस्तत्संभवाच्च तथाभू-
तपुरुषाभावासिद्धिरितीततराश्रयत्वात् न सर्वसंबन्धिनाऽ-
नुपलम्भस्य संभवः । संभवेऽपि तस्यासिद्धेर्न विपर्यये
विरोधसाधकत्वम् । अथात्मसंबन्धिनाऽनुपलम्भस्य धूम-
त्वलक्षणहेतोर्विपक्षात् व्यावृत्तिसाधकत्वम् । न तस्य पर-
त्वेनोत्पत्तिविशेषैरनैकान्तिकत्वात् । अथानुपलम्भव्यतिरिक्तं
धूमलक्षणस्य हेतोर्विपर्यये बाधकं प्रमाणमस्ति, ननु व-
क्तृत्वलक्षणस्य । किं पुनस्तद्विति वक्तव्यम् । अग्निधूम-
योः कार्यकारणभावलक्षणप्रतिबन्धप्रादुर्भावमिति चेत्, कः
पुनरसौ कार्यकारणभावः?, किं वा तद्भाहकं प्रमाणम् ? । अ-
ग्निभाव एव धूमस्य भावस्तद्भावे चाभाव एवासीः । त-
द्भाहकं च प्रमाणं प्रत्यक्षानुपलम्भसम्भावम् । ननु कि-
ञ्चिज्ज्ञत्वस्य तद्व्यापकस्य वा रागादिमत्त्वस्य भावे एव

वक्तृत्वस्य भावः स्वान्मथेव दृष्टस्तद्भावे वाऽभाव ए-
वापलादावविगानेनानुपलम्भतो ज्ञात इति कथं न विप-
र्यये सर्वज्ञत्व, वीतरागात्वं वा वक्तृत्वलक्षणस्य हेतोर्वा-
धकं कार्यकारणभावलक्षणप्रतिबन्धप्रादुर्भावकं, प्रत्यक्षानुपल-
म्भाख्यं प्रमाणम्, दर्शनादर्शनशब्दवाच्यं युक्तम् । नच दर्श-
नादर्शनशब्दवाच्यस्यासद्भ्युपगमप्रमाणस्य प्रत्यक्षानुपल-
म्भशब्दवाच्यस्य वा भवद्विभ्रमप्रतस्य कश्चिद्विशेषः प्रकृत-
हेतुसाध्यप्रतिबन्धसाधने उपलभ्यते । अथ किञ्चिज्ज्ञत्व-
रागादिमत्त्वसद्भावेऽपि स्वात्मानि न तद्वेतुकं वक्तृत्वं प्रति-
पन्नम्, किन्तु वक्तुकामताहेतुकम्, रागादिमत्त्वावेऽपि वक्तु-
कामताऽभावेऽभावाद्वचनस्य । नन्वेवं व्यभिचारः, विवक्षा-
ऽपि न वचने निमित्तं स्यात्, तत्राप्यन्यविषयायामन्य-
शब्ददर्शनात् । अन्यथा गोत्रस्वल्लानादभावप्रसङ्गात् । अ-
थार्थविवक्षाद्यभिचारोऽपि शब्दविषयायामन्यभिचारः । न
स्वप्नावस्थायामन्यगतचित्तस्य वा शब्दविवक्षाभावेऽपि
वक्तृत्वसंवेदनात् । न च व्यवहिता विवक्षा तस्य नि-
मित्तमिति परिहारः । एवमभ्युपगमः, प्रतिनित्यतत्कार्यकार-
णभावाभावावप्रसङ्गात् सर्वस्य तत्प्राप्तिः, तत्र वक्तुकामता-
निमित्तमप्यकान्ततां वचने सिद्धम् व्यतिरेकासिद्धेः ।
अन्ययस्तु किञ्चिज्ज्ञत्वेन, रागादिमत्त्वेन वा वचनस्य सि-
द्धौ न वक्तुकामतया । अथ किञ्चिज्ज्ञत्वाद्यभावे, सर्वत्र
वक्तृत्वं न भवतीत्यत्र प्रमाणाभावात्सर्वज्ञवक्तृत्वयोः
कार्यकारणभावलक्षणः प्रतिबन्धः सिद्धयति । तर्हि व-
द्व्यभावे धूमः सर्वत्र न भवतीत्यत्रापि प्रमाणाभावेनु-
ल्य इति न प्रतिबन्धप्रदः । अथाग्न्यभावेऽपि यदि धूमः
स्यात्तदाऽसौ तद्वेतुक एव न भवद्विति सहृदय्यहेतोर-
ग्नस्तस्य न भावः स्यात् । दृश्यते च महानसादावग्नित
इति नानग्नौ धूमसद्भाव इति प्रतिबन्धसिद्धिः । ननु यथे-
न्धनाद्वैकदा समुद्भूतोऽपि बह्विधस्य दाऽऽरणिता मत्यादेवो-
भवन्यनुपलभ्यते, धूमा वा बह्विध उपजायमानोऽपि गो-
पालघटिकादौ पावकाद्भूतधूमादप्युपजायते इत्यवगमस्तदा
कदाचिदग्न्यभावेऽपि भविष्यतीति कुतः प्रतिबन्धसिद्धिः ।
अथ यादृशो बह्विधस्य दाऽऽरणिता उपजायमानो दृष्टो
न तादृशोऽरणिता मत्यादेवो, धूमोऽपि यादृशोऽग्नि-
त उपजायते न तादृश एव गोपालघटिकादावग्निरभवधू-
मात् । अन्यादृशात्तादृशभावे तादृशत्वमहेतुकमिति न त-
स्य कचिदपि प्रतिनियमः स्यात् । अहेतोर्द्वैशकालस्वभावनि-
यमायोगादिति नाग्निजन्यधूमस्य तत्सदृशस्य वाऽऽनने-
भावे । भावं वा तादृशधूमजनकस्याग्निस्वभावतैवेति न
व्यभिचारः तदुक्तम्—

“ अग्निस्वभावः शक्यस्य, मूर्द्धा यद्यग्निरेव सः ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ, धूमस्तत्र कथं भवेत् ” ॥१॥ इत्यादि ।

तद्वत्त्ववक्तृत्वंऽपि समानम् । तथाहि—यदि सर्वज्ञे वीत-
रागे वा वचने स्यादसर्वज्ञाद्वाग्रादियुक्तादा कदाचिदपि न
स्यादहेतोः सहृदय्यसंभवात्, भवति च तत्ततः । अतो न
सर्वज्ञे तस्य तत्सदृशस्य वा संभव इति प्रतिबन्धसि-
द्धिः । अथ देशान्तरे, कालान्तरे वाऽऽसंबन्धकार्यमेव वचनं
न सर्वज्ञप्रभवमिति न दर्शनादर्शनप्रमाणगम्यम् । दर्शनस्ये-
यद्व्यापारासंभवात्, अदर्शनस्य च प्रागेवैवंभूतार्थप्रादुर्भावत्वे-

न निषिद्धत्वात् । तर्हि सर्वदाऽग्निप्रभव एव धूमोऽन्य-
भावे कदाचनपि न भवतीत्यत्रापि प्रत्यक्षस्य सन्नित-
वसमानार्थप्राहकत्वेनाप्रवृत्तः, अनुपलम्भस्यापि तद्विहित-
प्रदेशविषयप्रत्यक्षत्वभावस्यात्र वस्तुनि व्यापारसंभवात्,
न कार्यकारणभावलक्षणः प्रतिबन्धः प्रत्यक्षानुपलम्भसा-
धनः स्यात् । नाप्यनुमानतोऽपि प्रकृतः प्रतिबन्धः सिद्धि-
मासाद्यति इतरतराश्रयानवस्थादोषप्रसङ्गस्य प्रदर्शित-
त्वात् । न चाभ्यस्तप्रतिबन्धप्रसाधकं प्रमाणमस्तीति प्रसि-
द्धानुमानस्यापि सर्वज्ञाभावोपेक्षादनुमाननिरासयुक्त्युपल-
मिच्छतांऽत्राभावः प्रसङ्गः । अथ प्रसिद्धानुमाने साध्यमाध-
नयोः प्रतिबन्धः, तत्प्रसाधकं च प्रमाणं किञ्चिदस्ति; तर्हि स
एव प्रतिबन्धः किञ्चिज्ज्ञत्ववक्तृत्वायाः, तत्प्रसाधकं च तदेव
प्रमाणं भविष्यतीति सिद्धः प्रतिबन्धः किञ्चिज्ज्ञत्ववक्तृत्व-
योगान्नधूमयोगात् । अत एव व्याप्याभ्युपगमा व्यापकाभ्यु-
पगमनान्तराधिक्यं यत्र दर्शयते तत्प्रसङ्गसाधनमिति तल्ल-
क्षणस्य युष्मदभ्युपगमेनात्र सद्भावात् भवत्येवातोऽनुमानात्
सर्वज्ञाभावसिद्धिः । पक्षधर्मेनाभावप्रतिपादनं च यत्प्रकृत-
प्रसङ्गसाधने प्रतिपादितं, तदभ्युपगमवादाभिरस्तम् । तत्र
पक्षधर्मताया हेतोरभावेऽपि गमकत्वस्य सिद्धत्वात् । श-
बस्तु पूर्वपक्षप्रस्थाऽनभ्युपगमाभिरस्त इति न प्रत्युच्चार्य
कृतः । अतोऽयुक्तमुक्तं सर्वज्ञवादिनां यथा तत्साधकप्र-
माणाभावात् न तद्विषयः सद्व्यवहारः, तथा तदभाववा-
दिनां मीमांसकादीनां तदभावप्राहकप्रमाणाभावादेव न त-
दभावव्यवहार इति प्रसङ्गसाधनस्य तदभावसाधकस्य
समर्थितत्वात् । अथ यदभ्यासविकलचक्षुरादिजनितं प्रत्यक्षं
तदभादिप्राहकं न भवतीति प्रसङ्गसाधनासिद्ध्यति, न
पुनरन्यादृशभूतम् । चादनावदन्त्यादृशस्य धर्मप्राहकत्वावि-
राधात् । ननु किं तज्ज्ञानं प्रतिनियतचक्षुरादिजनितं धर्मा-
दिप्राहकम्, उताभ्यसजनितं, आहोस्वित् शब्दजनितं,
किंवाऽनुमानप्रवर्तितम् । तत्र यदि चक्षुरादिप्रभवम् । त-
दयुक्तम् । चक्षुरादीनां प्रतिनियतरूपादिविषयत्वेन तत्प्रभ-
वस्य तज्ज्ञानस्य धर्मादिप्राहकत्वायोगात् । अत एव 'यदि-
वदभिः' इत्याद्युक्तं वृथामत्र पक्षः । अथाभ्यासजनितं त-
दिति पक्षः । तथाहि—ज्ञानाभ्यासात्प्रकर्षनरतमादिप्रक्रम-
ण तत्प्रकर्षसम्भवे तदुक्तगताभ्याससमन्वयात्सकलभा-
वातिशयपर्यन्तं संवेदनमवाप्यत इति । तदपि मनोरथमा-
त्रम् । यतोऽभ्यासो हि नाम कस्यचित्प्रतिनियतशिल्पक-
लादौ प्रतिनियतोपदेशसङ्गाधनतो जन्मतो जनस्य संभाव्य-
ते, न तु सर्वपदार्थविषयोपदेशसंभवः । नच सर्वपदार्थवि-
षयापुपदेशज्ञानसंभवः, येन तज्ज्ञानाभ्यासात्सकलज्ञानप्रतिः ।
तत्संभवे वा सकलपदार्थविषयज्ञानस्य सिद्धत्वात्किमभ्या-
सप्रयासः । किंच—तदभ्यासप्रवर्त्तकं ज्ञानं यदि चक्षुरा-
दिप्रतिनियतकरणप्रभवमप्येन्द्रियविषयरसादिगोचरम्,
अतीन्द्रियार्थगोचरं च स्यात्, तदा पदार्थशक्तेः प्रतिनियत-
त्वेन प्रमाणसिद्धाया अभावात्, प्रतिनियतकार्यकारणभा-
वामावप्रसङ्गिसद्भावात् सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अ-
थाभ्याससहायानां चक्षुरादीनामपि सर्वज्ञावस्थायामतीन्द्रि-
यदर्शनशक्तिः, नच व्यवहारोच्छेदः, अस्मदादिचक्षुरादीना-
मनभ्यासदर्शनां शक्तिप्रतिनियमादसदाद्य एव व्यवहारि-

ण इति । एतदप्यसमीचीनम् । न कस्यचिदस्य सत्यप्यन्य-
तो वा हेतोः कस्यचिदतीन्द्रियदर्शनं चक्षुरादिस्य उपल-
भ्यते, दृष्टानुसारिण्यश्च कल्पना भवन्तीति । किंच—सर्व-
पदार्थवेदेन चक्षुरादिजनितज्ञानासदभ्यासः, तत्सहाय्यं च
चक्षुरादिकं सर्वज्ञावस्थायाम् सर्वपदार्थमाप्ताकारज्ञानं जन-
यतीति कथमितरतराश्रयमेतत्कल्पनागोचरचारि चतुरवे-
तसो भवत इति न द्वितीयोऽपि पक्षो युक्तितमः । इयं
शब्दजनितं तज्ज्ञानम् । ननु शब्दस्य तत्प्रतीतित्वेन प्रामा-
ण्यं सर्वपदार्थविषयज्ञानसंभवः, तज्ज्ञानसंभवे च सर्वज्ञस्य
तथाभूतशब्दप्रणेतृत्वमितीतरतराश्रयदोषानुपपन्नः । अत एवे-
कम्—'नते तदागमात् सिद्धयन्तं नच तेनागमा विना' इति ।
(श्लोक ० वा ० २ श्लोक ० १४२)

नच शब्दजनितं स्पष्टाभिमति न तज्ज्ञानवान् सकलज्ञ
इत्यभ्युपगम्यते । एवं च प्रेरणाजनितज्ञानवतो धर्मज्ञत्वम् ।
अत एवाकम्—'चादना हि भूतं भवन्तम्' इत्यादि । तन्म-
तृतीयपक्षोऽपि युक्तिसङ्गतः । अनुमानजनितज्ञानेन तु सर्व-
विषये न धर्मज्ञत्वम् ; धर्मादिरतीन्द्रियत्वेन तज्ज्ञापकालङ्क-
षेनाभ्युपगम्यमानस्यार्थस्य तेन सह संवेधासिद्धेः । अस्मि-
दसंवेधस्य चाज्ञापकत्वाच्च ततो धर्माद्यनुमानम्, इत्य-
नुमानजनितं ज्ञानं न सकलधर्मादिपदार्थवेदकम् । किंच—
तथाभूतपदार्थज्ञानेन यदि सर्वविदभ्युपगम्यते, तदाऽस्म-
दादीनामपि सर्वविषयमनिवारितप्रसरम् । भावाभावोभय-
रूपं जगत् प्रमयत्वादित्यनुमानस्यासदादीनामपि भावात्,
अस्पष्टं वाऽनुमानमिति तज्ज्ञानस्याप्यवैशद्यसंभवाच्च त-
ज्ज्ञानवान् सर्वज्ञा युक्तः । अथाप्यनुमानज्ञानं प्राग्विशदमपि
तदेवाशेषपदार्थविषयं पुनः पुनर्भोग्यमानं भावनाप्रकर्षपर्यन्ते
योगज्ञानरूपतामासाद्यद्वैतशयभाग भवति । दृष्टं चाभ्यास-
बलाज्ज्ञानस्यानलक्ष्यस्यापि कामशोकभयान्मादौर्स्वमाद्य-
पल्लुतस्य वैशद्यम् । नन्वेवं तज्ज्ञानवदतीन्द्रियार्थविद्विज्ञा-
नस्याप्युपल्लुतत्वं स्यादिति तज्ज्ञानवतः कामाद्युपल्लुतपु-
रुषवद्विषयत्वम् । अथ यथा रजोनीहाराद्यावरणावृतवृ-
क्षादिदर्शनमविशदम्, तदावरणापायं वैशद्यमनुभवति, एवं
रागाद्यावारकाणां विज्ञानवैशद्यं हतनामपायं सर्वज्ञज्ञाने वि-
शदतामनुभवतितीति । असंदेहत् । रागादीनामावरणत्वा-
सिद्धेः । कुष्पादीनामेव ह्यावारकत्वं लोके प्रसिद्धं, न रा-
गादीनाम् तथाहि—रागादिसङ्काचेऽपि कुष्पाद्यावरणकाभा-
वे विज्ञानमुपगमनां दृष्टम्, रागाद्यभोवेऽपि कुष्पाद्यावा-
रकसङ्काचे न विज्ञानोदय इत्यन्वयव्यतिरेकाभावात् कुष्पा-
दीनामेवावरणत्वावगमा, न रागादीनामिति न रागाद्य आ-
वारका इति न तद्विगमोऽपि सर्वविद्विज्ञानस्य वैशद्यहेतुः ।

किंच—सर्ववेदेन सर्वज्ञज्ञानेन किं समस्तपदार्थग्रहणम्,
उत शक्तियुक्तम्, आहोस्वित् प्रधानभूतकतिपयपदार्थग्रह-
णम् । तत्र यथायः "ज्ञः तत्रापि यत्कथ्यम् । किं क्रमेण तद्व-
हणम्, आहोस्वित् यौगपथ्येन । तत्र यदि क्रमेण तद्वहणम् ।
तदयुक्तम् । अतीतानागतवर्त्तमानपदार्थानामपरिसमाप्त-
तज्ज्ञानस्याप्यपरिसमाप्तिः सर्वज्ञताऽयोगात् । अथ युगपत्
अनन्तानीतानागतपदार्थस्यास्मात्कारि तद्वदन्मभ्युपगम्यते ।
तदप्यसत् । परस्परविरुद्धानां शीतोष्णादीनामेकज्ञाने प्रति-

भासासंभवात् । संभवे वा न कस्यचिदर्थस्य प्रतिवि-
यतस्य तद्भाहकं स्यादिति किं तज्ज्ञानेन, असद्व्यादिभ्योऽपि
व्यवहारिभ्यो हीनवर इति कथं सर्वज्ञः । किंच—यदि युग-
पत् सर्वपदार्थप्राहकं तज्ज्ञानं, तदैकक्षणे एव सर्वपदार्थ-
प्राहकत्वं, द्वितीयपक्षे किञ्चित् एव स्यात्, ततश्च किं
तेन तादृश किञ्चित्त्वेन सर्वज्ञत्वेन । नचानाद्यन्तसंवेद-
नस्य परिसमाप्तिः, परिसमाप्तिं वा कथमनाद्यन्तता । किं-
च—सकलपदार्थसाक्षात्करणे परस्वरागाऽऽविस्मात्कारण-
मिति रागादिमानस्यैव स्याद्विष्ट इव । अथ रागादिसंवे-
दनमव मास्ति, न तर्हि सकलपदार्थसाक्षात्करणम् । तत्र
प्रथमः पक्षः । अथ शक्तियुक्तत्वेन सकलपदार्थसंबन्धेन त-
ज्ज्ञानमभ्युपगम्यते । तदपि न युक्तम् । सर्वपदार्थवेदेन त-
च्छृङ्खलानुमशक्तेः, कार्यदर्शनानुमयत्वाच्छृङ्खलीनाम् । किंच—
सर्वपदार्थज्ञानपरिसमाप्तावशीत्यर्थे सर्वमिति कथं परिच्छे-
दशक्तिः । अथ वेदनाभावाद्भावाऽपरस्येति सर्वसंबन्धवत् ।
अयदनाद्भावाऽपरस्येति कुतो निश्चयः । तदपेक्षया तस्योप-
स्थितिलक्षणास्तथात् । तथाभूतानुपलब्ध्याभावनिश्चय इति
चेत् । एवं सति स पंचमंतराभ्युदायः । सर्वज्ञत्वनिश्चये
तदभावनिश्चयः, तदभावनिश्चये च सर्वज्ञत्वनिश्चय इति नै-
कस्यापि सिद्धिः । तत्र द्वितीयोऽपि पक्षः । अथ यावदु-
पयोगि प्रधानभूतपदार्थज्ञानं नावदसौ वर्णनीति तत्परि-
ज्ञानात्मकलक्षः, तदपि सर्वपदार्थवेदेन नियमेन न संभव-
ति । सकलपदार्थव्यवच्छेदेन तेषामेव प्रयोजननिर्वहकत्व-
मिति सकलपरिज्ञानमन्तराशक्यसाधनमिति न तृतीयोऽ-
पि पक्षो युक्तः ।

किंच—नित्यसमाधानसंभवे विकल्पाभावात्कथं वचनम् ।
वचनेन वा विकल्पसंभवात् समाधानविरोधाच्च समाहित-
त्यमिति भ्रान्तच्छास्त्रस्थकज्ञानयुक्तः स स्यात् । कथं वाऽ-
तीतानागतप्रहरणम् अतीतदिः स्वरूपस्यासंभवात् । असदा-
कारग्रहणे च तैमिरिकज्ञानवत्प्रमाणत्वेन न स्यात् । अथाती-
तादिक्रमप्यस्ति, एवं सत्यतीतादिषाद्वैतव्यभाव एव इति
सर्वज्ञत्ववहारीच्छेदः । अथ प्रतिपाद्यापेक्षया तस्याभावः ।
तद्व्ययुक्तम् । नहि विद्यमानमथापेक्षया तद्वैवाविद्यमानं भ-
वति । नस्यानुपपन्नविद्यमानत्वमेवेति चेत् । तद्व्युपलब्धिरे-
वास्तु कथमविद्यमानम् । नह्यन्यस्याभावेऽन्यस्याप्यभावः ।
अतिप्रसङ्गात् । तस्यासावाविद्यमानत्वेन प्रतिभातीति चेत् स
तर्हि भ्रान्तः । असद्विकल्पसंभवात् । तस्यासद्विकल्पस्य वि-
षयीकरणत्वं सर्वज्ञोऽपि भ्रान्त एवेति कथं सर्वविद् । अथ
विकल्पस्यापि स्वरूपेऽभ्रान्तत्वमेव, तेन तस्य वेदेन सर्व-
ज्ञज्ञानमभ्रान्तम् । एवं तर्हि स्वरूपसाक्षात्करणमेष केवलं,
कथमतीताद्यविद्यमानसाक्षात्करणम् । ततश्चातीतानाग-
तपदार्थाभावात्तत्साक्षात्करणसंभवाच्च तद्व्युपलब्धत्वं सर्वज्ञः ।
किंच—स्वरूपमात्रवेदेन तन्मात्रस्यैव विद्यमानत्वात्तद्वे-
देनऽद्वैतवेदनात् न सर्वज्ञव्यवहारः । तद्व्याप्यं वा सर्वे-
सर्वविद् स्यात् । अथार्थापेक्षया, सत्यस्वप्नवर्तमानवदतीता-
नागतादिदर्शनम्, ततो व्यवहार इति । तद्व्ययुक्तम् । सत्य-
स्वप्नदर्शनस्य स्वरूपमात्रवेदेन न सत्यासत्यविभागः, किं-
न्वावतुमानिकः । सत्यस्वप्नस्वरूपसंबन्धेन सत्यमात्रपर्य-
वसितत्वात् । किंच—अतीतानागतकालसंबन्धित्वात्पदा-

धीनामतीतानागतत्वम्, तद्वि भवत्किमपरातीतानागत-
कालसंबन्धादतीतानागतत्वमभ्युपगम्यते, आहोस्ति स्वत-
एव । यद्यपरातीतानागतकालसंबन्धात्कालस्यातीताभावत-
त्त्वम्, तदा तस्याप्यपरातीतानागतकालसंबन्धादतीताना-
गतत्वं, तस्याप्यपरास्मादित्यनवस्था । अथातीतानागत-
पदार्थक्रियासंबन्धात्कालस्यातीतानागतत्वम्, तेनायमश्व-
ेषः । ननु पदार्थक्रियाणामपि कुतोऽतीतानागतत्वम् । वक्ष-
परातीतानागतपदार्थक्रियासङ्ग्राहत्वात् ; तथाऽपि सेवानव-
स्था । अतीतानागतकालसंबन्धात्पदार्थक्रियास्मतीतानाग-
तत्वं तर्हि कालस्याप्यतीतानागतपदार्थक्रियासंबन्धादतीता-
नागतत्वमिति व्यक्तीमन्तरतराश्रयत्वम् । तत्र प्रथमः पक्षः ।
अथ स्वरूपत एव कालस्यातीतानागतत्वं, तदा पदार्थ-
नामपि स्वत एवातीतानागतत्वमस्तु, किमतीतानागत-
कालसंबन्धित्वेन । तच्च पदार्थस्वरूपमस्माद्विज्ञानेऽपि
प्रतिभातीति नातीतानागतपदार्थप्राहित्वेनास्मद्व्यादिभ्यः स-
र्वज्ञस्य विशेषः । अपिच—संबन्धस्याप्यत्र विस्तरतो-
निषिद्धत्वाच्च कस्यचित्केनचित्संबन्ध इत्यतीतानागतादि-
संबन्धपदार्थप्राहित्वज्ञानमसर्थविषयत्वेन भ्रान्तं स्यादिति
न भ्रान्तज्ञानवाच सर्वज्ञः कल्पयितुं युक्तः । भवतु वा स-
र्वज्ञः, तथाप्यसौ तत्कालेऽप्यसर्वज्ञोऽनु न शक्यते । तद्व्या-
घ्रपदार्थाज्ञाने तद्व्याहकज्ञानवतः केनचित्प्रमाणेन प्रतिपत्तु-
मशक्तेः । तदुक्तम्—

“ सर्वज्ञोऽयमिति ह्येतान्—तत्कालेऽपि बुभुक्षुभिः ।

तज्ज्ञानेनैव विज्ञानं रहितैर्गीम्यतं कथम् ? ॥

कल्पनीयास्तु सर्वज्ञा, भवेयुर्बहवस्तव ।

य एव स्यात्सर्वज्ञः, स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥ ”

(स्तो० वा० सू० २ स्तो० १३४ । १३५ ।) नच तद्व्यवहारो-
न्तरणीतव्यमागमस्य प्रमाणमवगन्तुं शक्यम् । तदनवगम-
व तद्विहितानुष्ठानं प्रवृत्तिरप्यसङ्गता । तदुक्तम्—

“ सर्वज्ञा नाद्युद्धे-द्यनैव स्यात् तं प्रति ।

तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं, मूलाज्ञानेऽप्यवश्यकथम् ॥ इति ।

(स्तो० वा० सू० २ स्तो० १३६)

तदेव सर्वज्ञसङ्ग्राहकस्य प्रमाणस्याभावात्, तत्सङ्ग्रा-
हबाधकस्य चानेकधा प्रतिपादितत्वात्, सर्वज्ञाभावव्यव-
हारः प्रवर्त्तयितुं युक्तः । तथाहि—य बाधकप्रमाणोचरता-
मापन्नास्ते असिद्धांतं व्यवहृतेत्याः, यथा अङ्गुल्यग्रं करियू-
थादयः, बाधकप्रमाणोचरापन्नश्च भवेदभ्युपगमविषयः
सकलपदार्थसाधेसाक्षात्कारीत्यस्यवहारविषयत्वं सर्वविदो-
ऽभ्युपगन्तव्यमिति पूर्वपक्षः ।

(उत्तरपक्षः सर्वज्ञसत्तासाधनम्)—

अत्र प्रतिविधीयते यथावदुक्तम्—‘ ये देशकालस्वभाव-
व्यवहिताः प्रमाणविषयतामनापन्ना न ते सङ्गव्यवहारोच-
रचारिणः ’ इत्यादि । तदुक्तम् । सर्वविद् प्रतिपन्नविषय-
त्वस्य प्रतिपादिव्यमाणत्वात् असिद्धांतं हेतुत्वविषयत्व-
लक्षणः । यदप्यभ्यधासि । न तावत्संभवज्ञानसंबन्धसत्ता-
ज्ञावः अज्ञाणां प्रतिनियतविषयत्वेन तत्साक्षात्करणव्या-
पारासंभवात् । तत् सिद्धमेव साधितम् । यद्व्युक्तम् । ना-
प्यनुमानस्य तत्र व्यापारः । तद्वि प्रतिबन्धग्रहणं पक्षध-

मताप्रहणे च हेतोः प्रवर्त्तते । न च प्रतिबन्धप्रहणे प्रत्यक्ष-
तत्त्व संभवतीत्यादि । तद् धूमाद्वर्ग्यादिप्रभवत्वानुमा-
नेऽपि समानम् । अथाग्न्यादेः प्रत्यक्षत्वान्न एव तत्प्रभ-
वत्कार्यविशेषत्वयोर्धूमादौ प्रतिबन्धसिद्धिः । ननु धूम-
स्य किमग्निरूपप्राहकप्रत्यक्षेण पावकपूर्वकत्वमवगम्यते,
उत धूमस्वभावप्राहिणेति कल्पनाद्वयम् । तत्र न ताव-
दाद्यः पक्षः पावकरूपप्राहिणप्रत्यक्षं तत् स्वभावमात्र-
प्रहणपर्यवसितमेव, न धूमरूपप्रवेदनप्रवणम् । त-
दप्रवेदने च न तदपत्त्या तेन वङ्गः कारणत्वाव-
गमः । नहि प्रतियोगिस्वरूपाऽप्रहणेत्येति प्रति कस्यचित्का-
रणत्वमन्यद्वा धर्मान्तरं प्रहृती न शक्यम् । अतिप्रसङ्गात् ।
अथ धूमस्वरूपप्रतिपत्तिमता प्रत्यक्षेण तस्य चित्रभातुं
प्रति कार्यत्वस्वभावं तत्प्रभवत्वं गृह्यते । ननु तस्यापि
पावकस्वरूपप्राहकत्वेनाप्रवृत्तेस्तदप्रहणे तदपक्षे कार्यत्वं
धूमस्य कथमवगमविषयः । अथाग्निधूमद्वयस्वरूपप्राहिणा
प्रत्यक्षेण तयोः कार्यकारणभावनिश्चयः । तदप्यसङ्गतम् ।
द्वयप्राहिण्यपि ज्ञानं तयोः स्वरूपमेव भाति, न पुनरग्नि-
धूमं प्रति कारणत्वम् ; धूमस्य वा तं प्रति कार्यत्वम् । नहि
पदार्थद्वयस्य स्वस्वरूपनिष्ठस्यैकज्ञानप्रतिभासमात्रेण का-
र्यकारणभावप्रतिभासः । अन्यथा घटपटयोरेपि स्वस्वरूप-
निष्ठयोरेकज्ञानप्रतिभासः कश्चिदस्तीति तयोरेपि कार्य-
कारणभावावगमप्रसङ्गः । अथ यस्य प्रतिभासानन्तरं य-
त्प्रतिभास एकज्ञाननिबन्धनस्तथास्तदवगम इति नायं
दोषः । तदपि घटप्रतिभासानन्तरं पटप्रतिभासे कश्चित्
ज्ञानं समानम् । न च क्रमभाविपदार्थद्वयप्रतिभासमन्यव्येकं
ज्ञानमिति शक्यं यत्क्रुम् । प्रतिभासमेतस्य भेदनिबन्धन-
त्वात् । अन्यत्रापि तद्वेदव्यवस्थापितत्वाद्वेदस्य । स च
क्रमभाविप्रतिभासद्वयाध्यामितज्ञाने समस्तीति कथं न
तस्य भेदः । नचैकमेव ज्ञानं जन्मानन्तरक्षणादिकालमास्त-
इति भवतामभ्युपगमः । तदुक्तम्—‘क्षणिका हि सा, न
कालान्तरमास्ते’ इति । अथ वङ्गधूमस्वरूपद्वयप्राहिणज्ञान-
द्वयानन्तरभाविस्मरणसहकारिन्द्रियं सविकल्पकज्ञानं ज-
नयति, तत्र तद्वयस्य पूर्वापरकालभाविः प्रतिभासात्
कार्यकारणभावनिश्चयो भविष्यति । तदप्यसङ्गतम् । पूर्व-
प्रवृत्तप्रत्यक्षद्वयस्य तत्राव्यापारात्तदुत्तरस्मरणस्य च
पदार्थमात्रप्रहणेऽप्यसामर्थ्याच्चक्षुरादीनां च तदवगमहा-
नजननेऽशङ्कः । शक्ती वा प्रथमाज्ञासंज्ञापातेवेलायांमव
तदवगमज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गात्, अकिञ्चित्करस्य स्मरणोदेरन
पेक्षणीयत्वात् । परिमलस्मरणसव्यपेक्षस्य लोचनस्य सुगमि-
चन्दनमित्यविषयं गन्धादौ ज्ञानजनकत्वस्यैव, तत्रापि
तज्जनकत्वविगोधात् । अथ तत्स्मरणसव्यपेक्षलोचनव्यापा-
रानन्तरं कार्यकारणभूते एतं वस्तुनो ह्येतदाकारज्ञान-
संबन्धान्कार्यकारणभावावगमः सविकल्पकप्रत्यक्षनिबन्ध-
नो व्यवस्थाप्यते । नन्वेवं परिमलस्मरणसहकारिचक्षुर्या-
पारानन्तरभाषी सुरभि मलयजमिति प्रत्ययः समनुभूयत
इति परिमलस्यापि चक्षुर्जप्रत्ययविषयत्वं स्यात् । अथ
परिमलस्य लोचनाविषयत्वात् नायं प्रत्ययस्तज्जः, किन्तु-
गन्धसहचरितरूपदर्शनप्रभवानुमानस्वभावः । तदेतत्प्रकृते-
ऽपि कार्यकारणभावे लोचनाविषयत्वं समानम् । प्रत्ययस्य

तु तदप्यवसाधिनोऽपरं निमित्तं कल्पनीयम् तत्र प्रत्यक्षतः
सविकल्पकादपि धूमपावकयोः कार्यकारणत्वावगमः । मा-
नसप्रत्यक्षं तु तदवगमनिमित्तं भवता नाभ्युपगम्यते ।
अपि च—कार्यकारणभावः सर्वदेशकालावस्थिताखिलधूम-
पावकव्यक्लिकोऽङ्गीकरणमावगतोऽनुमाननिमित्ततामुपगच्छ-
ति । न च प्रत्यक्षस्येयति वस्तुनि सविकल्पकस्य, निर्विक-
ल्पकस्य वा व्यापारः संभवतीत्यसकृत्प्रतिपादितम् । किंच-
न कारणस्य प्राग्भावित्वमात्रमेव योजनानामिव कारणत्वं,
यन तस्य कारणस्वरूपाभेदात्तत्स्वरूपप्राहिणा प्रत्यक्षेण
तदभिन्नस्वभावस्य कारणत्वस्याऽप्यवगमः ; केवलं कार्यदर्श-
नानुत्तरकालं तन्निश्चीयते, किन्तु-कारणस्य कार्यजननशक्तिः
कारणत्वम् । सा च शक्तिं प्रत्यक्षावसेया, अपि तु कार्यद-
र्शनसमवगम्या भवता परिकल्पिता । तदुक्तम्—‘‘शक्यः सर्व-
भावनां कार्यार्थापत्तिगोचराः’’ (१०० वा ००५ श्रुत्य ००५०
२५४) ततः कथं प्रत्यक्षाकारणस्य कारणत्वावगमः । अथ
कार्यादेव कारणस्य कारणत्वावगमो भवतु, किं न शङ्क्यम् ।

ननु कार्यात्कारणस्य कारणत्वावगमेऽनुमानाच्छक्यत्ववग-
मः, तत्र च तदपि कार्यं लिङ्गभूतं यदि कारणशक्तिमवगमय-
ति, तदाशक्तिकार्ययोः प्रतिबन्धप्रहणमभ्युपगन्तव्यम् । स च
प्रतिबन्धावगमो न प्रत्यक्षादिति प्रतिपादितम् । अनुमाना-
त्तदवगमे इतरतराश्रयानवस्थादोषावतारोऽत्रापि समानः ।
अर्थापत्तेस्त्वनुमानोऽन्तर्भावः प्रतिपादित इति न प्रसिद्धा-
नुमानस्यापि प्रवृत्तिर्भवदभिप्रायेण । अथ वङ्गगतधर्मा-
नुविधानात् धूमस्य तत्पूर्वकत्वं कुतश्चित्प्रमाणात्प्रसिद्धमिति
धूमत्वस्य तत्पूर्वकत्वव्याप्तिर्मांसिद्धः । अन्यथा धूमादग्न्यसि-
द्धः सकललोकप्रसिद्धव्यवहाराभावः । अनुमानाभावे प्रत्य-
क्षतोऽपि व्यवहारासम्भवात् । तर्हि वचनाविशेषस्यापि यदि
विशिष्टकारणपूर्वकत्वं तत एव प्रमाणात्प्रसिद्धम् ; विवादा-
ध्यासितं वचनं वचनाविशेषत्वात्साध्येत तदा कोऽपराधः ।
तदप्युक्तम्—‘‘पक्षधर्मत्वनिश्चये सति हनोरनुमानं प्रवर्त्तत;
न च सर्वेति कुतश्चित्प्रमाणात्प्रसिद्धः’’ इत्यादि । तदप्यु-
क्तम् । यतो यदि सर्वविदो धर्मित्वं क्रियेत, तदा तस्या-
सिद्धत्वात्स्यादप्यपक्षधर्मत्वलक्षणं दूषणम् ; यदा तु वच-
नविशेषस्य धर्मित्वं तस्य विशिष्टकारणपूर्वकत्वं साध्यत्व-
नोपपत्तिम्, तदा तत्र तद्विशेषत्वादिलक्षणे हेतुपदादीय-
मानः कथमपक्षधर्मः स्यात् । नचापक्षधर्मादपि हेतोरुप-
जायमानमनुमानं प्रमाणं भवताऽभ्युपगच्छता पक्षधर्म-
त्वाभावलक्षणे दूषणमांसजयितुं युक्तम् । अन्यथा—

‘‘पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन, पुत्रब्राह्मणताऽनुमा ।
सर्वलोकप्रसिद्धा न, पक्षधर्ममेतदेत ॥ १ ॥’’

इत्याद्यपक्षधर्मेहेतुसमुत्थानुमानप्रामाण्यप्रतिपादनं भवतो-
ऽप्युक्तं स्यात् । यदप्यभ्यधायि—‘‘सर्वज्ञसत्तायां सा-
ध्यायां त्रयीं दोषजातिं हेतुनोतिवर्त्तत’’ इत्यादि । तत्र
स्यादप्ययं दोषः, यदि तत्सत्ता साध्यत्वेनाभ्युपगम्यते,
यावता पूर्वोक्तप्रकारेण वचनविशेषस्य विशिष्टकारणपूर्व-
कत्वं साध्यमित्युक्तम् ; तत्र चास्य दोषस्यापेक्षोऽप्युक्त-
एव । यदप्यभ्यधायि—यद्यनियतः कश्चित्सकलपदार्थज्ञः
साध्योऽभिधत्त इत्यादि । तदप्यसङ्गतमेव । यतो ना-
स्माभिः प्रतिनियत एव कश्चित्सर्वज्ञोऽनुमानात्साध्यते,

किन्तु—विशिष्टकारणपूर्वकत्वं विशिष्टशब्दस्य । तच्च स्व-
साध्यव्याप्तहेतुबलारसाध्यधर्मिणि सिद्धिमासादयद्हेतुपक्ष-
धर्मव्यवहाराप्रतिनियतसर्वज्ञपूर्वकत्वेनैव सिद्धिमासादयति ।
नच तत एव हेतोरन्यस्यापि सर्वज्ञस्य सिद्धेः, अन्यागमाश्र-
यणमपि भवतां प्रसज्यते इति वृथणम् । अन्यागमानां
दृष्टविषय एव प्रमाणविरुद्धाप्रतिपादकत्वेनाप्रामाण्यस्य
व्यवस्थापित्यमाणात्वात्, कथं तत्प्रणेतृणामपि सर्वज्ञ-
त्वसिद्धिः । यच्चान्यदभिहितम् । न कश्चित्सर्वज्ञप्रति-
पादकः सम्यग् हेतुः संभवति । तदप्यसङ्गतम् । तत्प्र-
तिपादकस्य सम्यग्हेतोर्वचनविशेषत्वाद्, प्रतिपादयिष्य-
माणत्वात् । यच्चान्यदभिहितम् । सर्वे पदार्थाः कस्यचि-
त्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वादन्यादिवदित्यत्र यदि सकलपदार्थप्रा-
द्विप्रत्यक्षत्वं साध्यमित्यादि । तदप्यसङ्गतम् । एवं सा-
ध्यविकल्पनेऽन्यादेरप्यनुमानाच्च सिद्धिः स्यात् । तथाहि—
अत्राप्येवं वक्तुं शक्यते । यदि प्रतिनियतसाध्यधर्मिधर्मो वक्षिः
साध्यत्वेनाभिप्रेतस्तदा तद्विरुद्धेन दृष्टान्तधर्मिणि तद्वर्ति-
धर्मेण पात्रकेन व्याप्तस्य धूमलक्षणस्य हेतोः सिद्धत्वात्
विरुद्धो हेतुः स्यात्, साध्यविकलश्च दृष्टान्तः । अथ
दृष्टान्तधर्मिधर्मः साध्यधर्मिणि साध्यते, तदा प्रत्यक्षादि-
विरोधः । अथोभयगतं वक्षिसामान्यं, तदा सिद्धसाध्यता-
दोषः । तथा प्रमेयत्वमपि हेतुर्वनोपस्यमानमित्यादि
युक्तम् ; तद् धूमत्वलक्षणेऽपि हेतोः समानम् । तथाहि—
अत्रापि किं साध्यधर्मिधर्मो हेतुर्वनोपात्तः, उत दृष्टान्त-
धर्मिधर्मः, अथोभयगतं सामान्यम् । तत्र यदि साध्यध-
र्मिधर्मो हेतुः स दृष्टान्तधर्मिणि नान्वेनीत्यनन्वया हेतु-
दोषः । अथ दृष्टान्तधर्मिधर्मः स साध्यधर्मिरयसिद्ध इत्य-
सिद्धताहेतुदोषः । अथोभयगतं सामान्यं, तदपि प्रत्यक्षाऽ-
प्रत्यक्षमहानसपर्वतप्रदेशविलक्षणव्यक्लिष्टयाश्रितं न संभव-
तीति हेतोरसिद्धता तद्वसिद्यता । अथ पर्वतप्रदेशाश्रिता-
ग्निनतद्रुमव्यक्लक्ष्णकालभाविप्रस्यक्षप्रतीयमानत्वेन न महान-
सोपलब्धधूमस्य कत्याऽत्यन्तवैलक्षण्यमिति नोभयगतसा-
मान्याभावः । ननुभयगतसामान्यप्रतिपत्तौ ततोऽनुमानप्र-
वृत्तिस्तत्प्रवृत्तौ च तदर्थक्रियायिनस्तत्र प्रवर्तमानस्य प्र-
त्यक्षप्रवृत्तिस्तस्यां च सत्यामत्यन्तवैलक्षण्यभावेत्यद्वयः,
तत्सङ्गां चोभयगतसामान्यसिद्धितस्तदनुमानप्रवृत्तिरिति
चक्रकद्वयणावकाशः । अथ कण्ठलीणतादिलक्षणधर्मकलाप-
साध्यम्याञ्च महानसपर्वतप्रदेशसङ्गतधूमव्यक्त्योरत्यन्तवैलक्ष-
ण्यमित्युभयगतसामान्यसिद्धौ न धूमानुमानं हेत्वासिद्धता-
दिदोषः, तर्हि वाक्याविसंवादादिधर्मकलापसाधर्म्यस्य व-
चनविशेषव्यक्लिष्टयेऽप्यत्यन्तवैलक्षण्यनिवर्तकस्य सङ्गात्वेन
कथं न तद्विशेषव्यक्त्यसामान्यसंभवः । प्रमेयत्वं तु यथा
प्रकृतसाध्यं हेतुर्भवति तथा प्रतिपादयिष्यामः, आस्तां ता-
वत् । यद्यु नापि शब्दान्तरसिद्धिरित्यादि प्रतिपादितम् ।
तसिद्धसाध्यतादोषाव्यावृत्त्याभारस्तम् । यदप्युक्तम्—यं
देशकालेत्यादिप्रयोगे नासिद्धा हेतुरिति । एतदप्युक्तम् ।
अनुमानस्य तदुपलम्भसम्भावस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वेना-
नुपलम्भलक्षणस्य हेतोः परप्रयुक्तस्यासिद्धत्वात् । अत
एव सङ्गव्यवहारनिषेधश्चानुपलम्भमिमिसोऽनेनत्याद्यसारतया
स्थितम् । अथ यथाऽस्माकं तत्सङ्गावावर्तकं प्रमाणं नास्ति,

तथा भवतां तदभावावेदकमपि नास्तीत्यादि यावत्प्रसङ्गसा-
धनाभिप्रायेण सर्वमेव सर्वज्ञप्रतिज्ञाप्रतिपादकं युक्तिजालम-
भिहितमिति, यदुक्तम् । तदप्युक्तम् । यतः—“ सर्वज्ञो दृश्यते
ताव-वेदानीम् ” (श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११७) इत्या-
दिना तत्सङ्गावोपलम्भकप्रमाणपञ्चकनिवृत्तिप्रतिपादनद्वार-
ण यदभावाव्यप्रमाणप्रवृत्तिप्रतिपादनं, तत् सङ्गावाव-
र्तकत्वतन्त्राभावाव्यप्रमाणाभ्युपगमव्यतिरेकेणासंभवसङ्गततां
मिथ्यावादितां सूचयति । यदप्युक्तादि । तथाच-प्र-
सङ्गसाधनाभिप्रायेण भगवतो जैमिनेः सूत्रमित्यादि ।
तदप्यसङ्गतम् । यतः प्रसङ्गसाधनस्य, तत्पूर्वकस्य च
विपर्ययस्य व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ यत्र व्याप्याभ्युपगमो
व्यापकाभ्युपगमनान्तररीयः, व्यापकनिवृत्तितो व्याप्यनि-
वृत्तिरवश्यंभाविनी च प्रदृश्यते, तत्र यथाक्रमं प्रवृत्तिः ।
अत्र तु प्रत्यक्षत्वस्य सत्प्रयोगजत्वेन, तस्य च विद्यमा-
नोपलम्भनत्वेन, तस्यापि धर्मादिकं प्रत्यनिमित्तत्वेन क
व्याप्यव्यापकभावभावगमः, येन प्रसङ्गतद्विपर्यययोः
स्यात् । ननुक्रमवैतत् स्वात्मन्येव सत्यमुक्तम्, ननु युक्तमु-
क्तम् । अयुक्ता च सर्वं चक्षुरादिकरणग्रामप्रभवं प्रत्यक्षं स-
न्निहितदेशकालपदार्थान्तरस्वभावाविप्रकृष्टप्रतिनियतरूपा-
दिप्रादिकं सर्वत्र सर्वदा चेति न व्याप्यव्यापकभावप्रादिकं
प्रमाणमस्ति, विपर्ययश्चोपलभ्यते । योजनशतविप्रकृष्टस्या-
र्थस्य प्रादिकं संपातितुभ्रराजप्रत्यक्षं रामायणभारतादौ
भवत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगते भ्रूयते, तथेदानीमपि तुभ्रवराह-
पिपीलिकादीनां चक्षुःश्रोत्रप्राणजस्य प्रत्यक्षस्य यथाक्रमं
रूपशब्दगन्धार्थादुप देशविप्रकृष्टपु प्रवृत्तिरुपलभ्यते । तथा
कालविप्रकृष्टस्याप्यतीतकालसंबन्धित्वस्य, पूर्वदेशनसंब-
न्धित्वस्य च स्मरणसव्यपक्षलोचनादिजन्यप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष-
प्राज्ञत्वं पुरां वर्षास्थितेऽथै भवताऽभ्युपगम्यते । अन्यथा—

“ देशकालादिभेदेन, तदाऽस्त्यवसरो मितेः । (श्लो० वा०
सू० ४, श्लो० २३३) “ इदानीं तनमस्ति त्वं, नहि
पूर्वाध्या गतम् ” ॥ (श्लो० वा० सू० श्लो० २३४)
इत्यादिवचनसंदर्भेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्यागृहीतार्थाधिग-
म्यत्वं पूर्वापरकालसंबन्धित्वलक्षणित्यन्वप्रादिकत्वं च प्र-
तिपाद्यमानमसङ्गतं स्यात् । अथातीतातीन्द्रियकालसंबन्धि-
त्वं, पूर्वदेशनसंबन्धित्वं वा वर्त्तमानकालसंबन्धिनः पुराव्य-
वस्थितस्यार्थस्य यदि चक्षुरादिप्रभवप्रत्यभिज्ञानं गृह्यते,
तदा—“ संबद्धं वर्त्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिभिः ” । (श्लो०
वा० सू० ४ श्लो० ८५) इति वचनं विरुद्धार्थं स्यात् । तथाऽ-
तीन्द्रियकालदेशानां पूर्वसंभारार्थविशेषणत्वेन ग्रहणेऽतीन्द्रिय-
धर्मादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् प्रसङ्गसाधनतद्विपर्यययोरप्रवृत्तिः
स्वयमेव प्रतिपादिता स्यात्, नवयमेवात्र दोषः । कालवि-
प्रकृष्टाधिप्रादिकत्वेन इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्य प्रतिपादयितुमस्मा-
भिरभिप्रेत इति कस्यात्रोपात्तम् । अथ, वर्त्तमानकालसं-
बद्धे विशिष्टं पुरावर्तिनि व्यापारवच्चकुलक्षिष्टशृणुभूतेऽ-
तीन्द्रियेऽपि पूर्वकालदेशनादौ प्रवर्त्तते । अन्यथा चक्षुर्या-
पारानन्तरं पूर्वदृष्टं पश्यामीति विशेष्यालम्बनं प्रत्यभिज्ञानं
नोपपद्येत । नागृहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरुपजायते, द-
ण्डाग्रहण इव दण्डबुद्धिः । नच धर्मादवश्यं न्यायः
संभवतीति चेत् । ननु धर्मादेः किमतीन्द्रियरवाचचक्षुरादिना-

अहम्, इत आधिपत्यात्, आहोतिवत्, अधिपत्य-
त्वात् । तत्र प्रायः पक्षः । अतीन्द्रियस्याप्यतीतकासादेरह-
काभ्युपगमात् । नाप्यधिपत्यात् आधिधर्मैरेतिवातीत-
कासादेरधिपत्यात् एषि प्रतिभासस्य भावात् । अथाधि-
धर्मस्याहोतिवद्विधाः । तदप्यसङ्गतम् । सर्वदा पदार्थ-
जनकत्वेन, द्रव्यगुणकर्मजन्यत्वेन च धर्मादेः सर्ववर्षाधि-
पत्यभावाच्च भावात् । अतीतान्तीन्द्रियकासादेरिह तस्यापि
विशेष्यग्रहणप्रवृत्तचक्षुरादेना प्रहृष्टसंभव इति कथं धर्म-
प्रत्यभिप्रायप्रसङ्गसाधनस्य, तद्विपर्ययस्य वा सम्भवः । त-
था अनुमानमन्त्रादिद्वारेण संस्कृतं चक्षुरेया कालविप्रकृष्ट-
पदार्थप्रादहकमुपलभ्यते, तथा धर्मादेरपि यदि प्रादहकं क-
स्यचित्स्यात्, तदा न कश्चिदेषः । अपि च—अनालोकाप-
कास्त्ववहितस्य भूतिकादेर्मन्त्रचक्षुरेयादेरुत्पत्त्या याह-
कमुपलभ्यते, तथा पद्यतीन्द्रियातीतानागतधर्माद्विपर्य-
सात्प्रादहकारस्यचित्तदेव स्यात्, तदा एवापि को दोषः ।
नच जात्यन्तरस्यान्धकारव्यवहितकपादिप्रादहकं वस्तुदृष्टं,
न पुनर्मनुष्यधर्मस्य इति पतिसमाधानमत्राभिधानं युक्तम् ।
मनुष्यधर्मोऽपि निर्जीविकादृश्यविशेषादिसंस्कृतं चक्षुः
समुद्भवादिभ्यश्चित्तपर्यतादिग्रहणे समर्थमुपलभ्यते इति
धर्मादेरपि देशकालस्थभावविप्रकृष्टस्य कस्यचित्पुरुषविशे-
रस्य पुण्यादिसंस्कृतं चक्षुरादि प्रादहकं भविष्यतीति न
कश्चित् इष्टत्वमाशङ्क्यतिक्रमः । अथ चक्षुरादेः कस्यस्य
प्रतिवियतकृपादिविषयव्यवसायकणवियतप्रादहकत्वे सा-
धार्तिकमो व्यवहारविलोपी स्यात् । ननु भूयत एव चक्षुः
वा शब्दश्रवणं प्रातिविशेषाणाम्, 'चक्षुःश्रवणं भुञ्जते'
इति श्लोकप्रवादात् । मिथ्या स प्रवाद इति चेत् । नैतत् ।
प्रवादबाधकस्याभावात्, कश्चित्प्रादहकमुपलब्धम् । नच
व्यवहारचक्षुषो जात्यन्तरत्वादित्युत्तरमत्रोपयोगि । अ-
न्यथापि प्रकृष्टपुण्यासंभारजनितसर्वविशेषाणि समानत्वात् ।
तदर्थं धर्मादिसंस्तपपदार्थप्रादहकत्वेन चक्षुरादिजनितप्रत्य-
क्षस्य विरोधान्, न प्रत्यक्षत्वसंस्तपयोगजत्वादेरप्यप्यव्या-
पकभावसिद्धिरिति न प्रसङ्गावपश्यताः प्रवृत्तिरिति न
ततस्तत्प्रसिद्धेयः । एतेन 'यदि यद्भिः प्रमाणैः स्मान्
सर्वज्ञः' इत्यादि वार्तिककृतप्रतिपादितं प्रसङ्गसाधनाभि-
प्रायेण युक्तिजालमस्ति विरस्तम् । व्याप्तिप्रतिषेधस्य पूर्वो-
क्तमकारेण वहितत्वात् । यच्च किं प्रमाणान्तरसेवाद्य-
र्थस्य वक्तृत्वादित्यादिः तद् धर्मादप्यनुमानेऽपि समानम् ।
अथापि—अत्रापि वक्तुं शक्यम्, किं साध्यधर्मिसंबन्धी
धूमो हेतुत्वेनोपपन्नस्त इत्यादि यावत्सिद्धः प्रतिबन्धोऽ-
सर्वज्ञत्ववक्तृत्वयोरभिधूमयोरिवेति पर्यन्तम् । तदप्युक्तम् ।
यतोऽसर्वज्ञत्ववक्तृत्वयोरिव नाभिधूमयोः कार्यकारणत्वप्र-
तिबन्धस्य, तद्प्रादहकप्रमाणस्य वा भावः । नहि वह्निसङ्गा-
धूमो इष्टत्वभावे च न इष्ट इत्यावता धूमस्याभिधूम-
त्वमुच्यते, किन्तु "कार्यं धूमो हुतभुजः, कार्यं धमोऽनुप्राप्तः" ।
नकासी ब्रह्मोद्देशमत्रागम्य, किन्तु विशिष्टाप्रत्यक्षा-
नुपलब्धभावात्प्रमाणात् । प्रत्यक्षमेव प्रमाणं प्रत्यक्षानुपल-
म्बशब्दाभिधेयम्, तद्वन्न कार्यकारणाभिमतपदार्थविषयं
प्रत्यक्षम्, तद्विशिष्टान्वयस्तुविषयमनुपलम्बशब्दाभिधेयम्,

कदाचिदनुपलम्बपूर्वकं प्रत्यक्षं तद्भावासाधकं, कदाचि-
त्प्रत्यक्षपुरःसरं अनुपलम्बः । तत्राद्येन येषां कारणाधि-
मतानां सन्निधानात् प्रागनुपलम्बं सद् धूमादि, तत्सन्नि-
धानानुपलम्बं, तस्य तत्कार्यता व्यवस्थाप्यते । तथाहि—
एतावन्निः प्रकाशधूमोऽभिज्ञस्या न स्यात्, यद्यभिज्ञसन्निधाना-
त्प्रागपि तत्र दृश्ये स्यात्, अन्यतो वाऽऽगच्छेत् तदप्यह-
तुको वा भवेत्, तदेतत्सर्वमनुपलम्बपुरस्सरं प्रत्यक्षेण
विरस्तम् । एतेन प्रागनुपलम्बस्य रासप्रत्यक्षं कुम्भकारस-
न्निधानानन्तरमुपलम्बमावश्यकं तत्कार्यता स्यादिति निर-
स्तम् । तथाहि—तत्रापि यदि रासप्रत्यक्षं तत्र प्रागसत्त्वम्,
अन्यदेशाद्भागमनम्, अन्याकारणत्वं च निश्चेतुं शक्यं,
तदा स्यादेव कुम्भकारकार्यता, केवलं तद्वन्न निश्चेतुमश-
क्यम् । एवं तावदनुपलम्बपुरस्सरस्य प्रत्यक्षस्य तत्सा-
धनत्वमुक्तम् । तथा प्रत्यक्षपुरस्सरं अनुपलम्बोऽपि तत्सा-
धनो येषां सन्निधाने प्रवर्तमानं तत्कार्यं दृष्टं, तेषु मध्ये
वैकल्याप्यवभाषा भवति तदा नोपलभ्यते तत्तस्य कारण-
मितरत्कार्यम् । नचाभिज्ञाद्विदिसन्निधाने भवतो धूमस्याप-
नीते कुम्भकाराद्यनुपलम्बोऽस्ति अन्यथादी त्वपनीतं भव-
त्यनुपलम्बः । एवं परस्परसिद्धौ प्रत्यक्षानुपलम्बभावभिमत-
त्वेन कार्यकारणेण निःसन्देहं कार्यकारणभावं साधयतः ।

सर्वकालं चाभिज्ञसन्निधानं भवतो धूमस्यानभिज्ञत्वस्यैव क-
दाचित्संस्तोरजन्यत्वेनाहेतुकत्वेनादृश्यहेतुकत्वेन वा भ-
वेत् । तत्र न तावत्प्रथमः पक्षः । असतो जन्यत्वात् । सर्व-
त्र न जन्यते इति स्वर्धभिप्रायात्, सत एव जन्यमानत्वात्तु-
पपत्तेः, कार्यत्वस्य च कदाचित्कत्वेन सिद्धत्वात् । नाप्यहेतु-
कत्वम् । कदाचित्कत्वेनैवाहेतुत्वं तदयोगात् नाप्यदृश्यहे-
तुकत्वम् धूमस्यान्यादिसामप्यन्यदृश्यतरेकानुविधानात् ।
अथापि स्यात्, अदृश्यस्यायं स्वभावा यद्वन्यादिसन्निधान-
न एव धूमं कर्तुरेतादिसङ्गाहकाले सुगन्धादियुक्तं च करोति
नान्यदेति, तत्किमभिमतत्वेन कदाचिद् धूमोत्पत्तिर्दृष्टा, येन-
वमुच्यते । नेति चेत्, कथं तात्त्विकार्थो धूमः तद्भावे भावात् ।
धूमोत्पत्तिकालं च सर्वदा प्रतीयमानोऽग्निः, काकतालीयन्या-
येन व्यवस्थित इत्यलौकिकम् । अथ स एवादृश्यस्वभावा यद-
ग्निसन्निधानं एव धूमं करोति । ननु यद्यग्निरना नासावुपकि-
यते, किमग्निसन्निधानात् न पूर्वं पश्चात् वा धूमं विवर्धति,
नचान्यद्वा करोतीति तस्य तज्जन्यत्वभावसम्पत्तस्य धूम-
जनने तद्वन्न पारंपर्यागाभिजन्यत्वं धूमस्य । किंच—यथा दे-
शकालादिकमन्तरेण धूमस्यानुपलब्धत्वेना प्रतीयते, तथा-
ऽग्निमन्तरेणापि धूमस्यानुपलब्धत्वेनाप्रतीयते केन वार्यते,
तद्वेत्ता च तत्कार्यतैव । यथा चादृश्यभावे एव धूमस्य
भावाद् तज्जन्यत्वमिष्यते, तथा सर्वदाभिभावे एव धूमस्य
भावदर्शनात्तज्जन्यता किं नेष्यते, यावता च सन्निधानं
भावाद् दृश्यते तावता हेतुत्वं सर्वेधमित्यन्यादिसामग्री-
जन्यत्वाद् धूमस्य कुतोऽग्निरव्यभिचारः । नचायं प्रका-
रोऽसर्वज्ञत्ववक्तृत्वयोः संभवति । असर्वज्ञत्वधर्मोऽनुविधा-
नस्य वचनं अदृशीनात् । तथाहि—यदि सर्वज्ञत्वाद्यन्यत्प-
दासत्त्वाया किञ्चिज्ज्ञत्वमसर्वज्ञत्वमुच्यते, तदा तद्वर्तमानविधा-
नादृशीनात् तज्जन्यता वचनस्य । नहि किञ्चिज्ज्ञत्वमन्त-
रतमभावाद् वचनस्य तदतभाज उपलभ्यते । तथाहि—

किञ्चिद्वृत्तत्वं प्रकृतमत्यल्पविज्ञानेषु कृत्यादिषु । नच तेषु वचनप्रवृत्तकल्पे उपलभ्यते । अथ प्रसज्यप्रतिषेधवृत्त्या सर्वज्ञत्वाभावोऽसर्वज्ञत्वं तत्कार्यं तु वचनम्, तदा ज्ञानरहिते मृतशरीरे तस्यापलम्भः स्यात् ; नच कदाचनपि तन्त्रापलभ्यते । ज्ञानातिशयवस्तु च सकलशास्त्रव्याख्यातुषु वचनस्यातिशयभावो दृश्यते इति ज्ञानप्रकर्षतत्तमाद्यनुविधानदर्शनात् तत्कार्यता तस्य ; धूमस्यैवाग्न्यादिसामग्रीगतसुरभिगन्धाद्यनुविधानात् यथाऋष्यत्वात्तुपलम्भाभ्यां व्यवस्थाप्यते । अत एव कारणगतधर्मानुविधानमेव कार्यस्य तत्कार्यतावगमनिमित्तं, न पुनरव्यव्यतिरेकानुविधानमात्रम् ।

तदुक्तम्—

“ कार्यं धूमो हुतभुजः, कार्यं धर्मानुवृत्तितः ” इति ।

यद्य यत्कार्यत्वेन निश्चितं तत् तदभावः न कदाचिदपि भवति ; अन्यथा तद्धेतुकमेव तन्न स्यादिति सकृदपि उक्तं । न भवेद् भवति च ; यद्यत्र निश्चितविशेषाद् वचनं, तत् तद्विशेषादिज्ञानविशेषादित्यात्मन्येवासकृन्निश्चितमिति नान्यनस्तस्य भावः ॥

तत्र—

“ यद्यस्यैव गुणदोषा-स्त्रियमेनानुवर्तते ।

तन्नान्तरिण्यकं तस्या-दन्तो ज्ञानोद्भवः वचः ” ॥ १ ॥

अथ यदि नामाविशेषादिज्ञानधर्मानुकरणतोऽविशेषादिवचनमेकं तदप्रभवं यथाऋष्यत्वात्तुपलम्भतोऽवगतं, तदस्यतो न भवति ; तथाप्यन्यवचनस्य तद्धर्मानुकरणतो न तत्कार्यत्वात्सिद्धिरिति तस्यान्यतोऽपि भावसंभवात्कुतो व्यभिचारः । न । इदंभूतं वचनमीदृजज्ञानतः सर्वत्र भवतीति सकृत्प्रवृत्तप्रत्यक्षतोऽप्यगमात् । ननु सकलव्यवस्थानुगततिर्यक्सामान्यान्भ्युपगमं यावन्ति तथाभूतवर्चांसि तानि सर्वानि प्रत्यक्षीकरणीयानि तथाभूतज्ञानकार्यतया । अन्यथैकस्यापि वचस्तद्व्याप्ततयाऽप्रत्यक्षीकरणे तेनैव व्यभिचारी हेतुः स्यात् । नचैतावत्प्रत्यक्षीकरणसमर्थं प्रत्यक्षम् । तस्य सांज्ञिकहिताविषयत्वात् । नचान्येषां खल्लक्षणानामनुमानात् साध्यधर्मेण व्याप्तिप्रदणम् । अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदुक्तम् । यतः प्रत्यक्षं तथाभूतज्ञानसांज्ञिकान एव तथाभूतवचनं भदात् प्रातपद्येष्वतथाभूतवचनव्यावृत्तं रूपमतथाभूतज्ञानव्यावृत्तज्ञानजन्यमित्यवधारयति यथाऽत्र ; तथाऽन्यत्रापि देशकालादौ तथाभूतज्ञानजन्यमेवेत्यवधारयति । अन्यथात्रापि तथाभूतज्ञानजन्यतया न प्रत्यक्षणावधार्यते । एवं हि तथाभूताऽतथाभूतज्ञानजन्यतया तथाभूतवचनस्य प्रतीतिः स्यात् ; न तथाभूतज्ञानजन्यतया । प्रतीयते च तथाभूतज्ञानजन्यतया तथाभूतं वचनम्, तस्मादप्यत्रान्यदा च तथाभूतज्ञानादेव तथाभूतवचनमिति कुतो व्यभिचारः । यच्च तद्वृत्तमन्यतो व्यावृत्तमवधारयितुं शक्नोति तस्यैव तदनुमानम् ; यथा बाष्पादिविलक्षणधूमावधारणेऽन्यनुमानम् । किंच तिर्यक्सामान्यवादिनाऽपि गोपालघटिकादौ धूमसामान्यस्याग्निमन्तरणापि दर्शनात् व्यभिचाराशङ्कः । अग्निमितधूमसामान्यावधारणेनैव तदनुमानम् । अग्निनिधूमसामान्यावधारणं चाग्निसंबद्धधूमव्यवस्थेयवधारणपु-

रस्सरमेव (नच सर्वदेशादावग्निसंबद्धधूमव्यवस्थेयव्यवस्थेय धूमसामान्यस्य कर्तृत्वप्रमाणनावधारणं संभवति । नच महानसादावग्नितनयधूमव्यवस्थेयव्यवस्थेय धूमसामान्यं प्रतिपन्नमन्यत्रानुयायि व्यङ्ग्यनन्वयात् । यच्च धूमसामान्यमनुयायि, तन्नामन्यव्यभिचारि । तस्मात् सामान्यव्याप्तिप्रदणवादिनामपि कथं विशिष्टधूमसामान्यं सर्वत्राग्निना व्याप्तं प्रतिपन्नमिति तुल्यं चोद्यम् । अथ विशिष्टधूमसामान्यत्राग्निजन्यत्वं न किञ्चिद्वाधकमस्ति तद्वदमिति च प्रतीतिः तत्सामान्यं प्रतीतिमप्यन्यतः । अस्माकमपि तद्वदं वचनमिति प्रत्ययस्यापस्तस्तत्प्रतिपन्नमिति सदृशपरिणामलक्षणसामान्यवादिना जैनस्य, भवतो वा को विशेषोऽत्र वस्तुनीति यत्किञ्चिदुक्तं । तेनाग्निरगमकत्वेन धूमस्य यो न्यायः सोऽत्रापि समान इति विशिष्टज्ञानगमकत्वं विशिष्टशब्दस्याभ्युपगमनव्ययम् ।

अथ ज्ञानविशेषप्रदणं प्रवृत्तं सविकल्पकं, निर्विकल्पकं वा ततो भिन्नमभिज्ञे वा ज्ञानं न वचनविशेषं प्रवर्तते । तस्य तदानीमनुपपन्नत्वनसत्त्वात् । तद्वृत्तगेन च ज्ञानविशेषस्वरूपमेव तेन गृह्यते, न तद्वृत्तया तस्य कारणत्वम् । वचनविशेषप्राद्वेक्यापि तत्स्वरूपमेव गृह्यते, न पूर्वं प्रति कार्यत्वम् कारणस्यातीतत्वेनाप्रदणत्वात् । नाप्युभयप्रादिना भिन्नकालत्वेन तयोरेकज्ञानं प्रातिभासनायागात् । अत एव सरणमपि न तयोः कार्यकारणभावावद्वदम् । अनुभवानुसारेण तस्य प्रवृत्त्युपपत्तेः अनुभवस्य चात्र वस्तुनि निषिद्धत्वात् । असद्वत् । यतः कार्यस्य न तावत्सत्त्वानुपपन्नस्यैव कार्यत्वं धर्मः । असत्त्वात् तदानीम् । नाप्युपपन्नस्यात्यन्तभिन्नं, तत्तद्धर्मत्वादेव । तथा कारणस्यापि कारणत्वं कार्यनिष्पत्त्यनिष्पत्त्यवस्थायो न भिन्नमेव । नापि तयोः कार्यकारणभावः संबन्धोऽयथाऽस्ति, भिन्नकालत्वादेव संबन्धस्य च द्विष्टत्वाभ्युपगमात् । ततस्तत्स्वरूपप्रादिना प्रत्यक्षेण तदभिज्ञस्वभावधर्मरूपं कारणत्वं कार्यत्वं च गृह्यते एव क्षयापशमवशात् । यत्र तु स नास्ति तत्र कार्यदर्शनादपि न तन्निश्चीयते, यतो नाकार्यकारणयोः कार्यकारणभावः संभवति । नापि तेनाभिज्ञा उत्तरकालं तयोः कार्यकारणता कर्तुं शक्या विरोधात् । नापि भिन्ना तयोः स्वरूपणाकार्यकारणताप्रसङ्गात् । नापि स्वरूपेण कार्यकारणयोरार्थान्तरभूतकार्यकारणभावस्वरूपसंबन्धपरिकल्पनेन प्रयोजनम् । तद्व्यतिरेक्यापि स्वरूपेणैव कार्यकारणरूपत्वात् । नच भिन्नपदार्थप्रादि प्रत्यक्षद्वयं, द्वितीयाप्रदणं तद्वेत्तं कार्यत्वं कारणत्वं वा ग्रहीतुमशक्नोति वक्तुं युक्तम् । क्षयापशमवर्णा धूममात्रदर्शनेऽपि यद्विजन्यतावगमस्य भावात् । अन्यथा बाष्पादिविलक्षणधूमस्य तस्यानवधारणात्, ततोऽनलावगमाभावेन सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । कारणभिमत्तपदादिप्रदणपरिणामापरित्यागवता, कार्यस्वरूपप्रादिना च प्रत्यक्षेण कार्यकारणभावावगमं न किञ्चिदोषः । न च कारणस्वभावाभावं प्रत्यक्षं न कार्यस्वरूपभावासंयुक्तम्, प्रतिभासभेदेन भेदापपत्तेरिति प्ररणीयम् । चित्रप्रतिभासिज्ञानस्य नीलप्रतिभासपरित्यागवत्प्रवृत्तर्षितादिप्रतिभास्येकवत्प्रकृतज्ञानस्यापि तद्विरोधात् । नच चित्रज्ञानस्याप्येकत्वमसिद्धमिति वक्तुं युक्तम् । तथाऽभ्यु-

पुनरेव नीलप्रतिभासस्यापि प्रतिपरमाणुभिन्नप्रतिभासत्वेन भिन्नत्वात्, एकपरमाण्वेवभासस्य चाऽसंवेदनात्प्रतिभासमात्रस्याप्यभावप्रसङ्गात्सर्वव्यवहाराभावः स्यात् । अतः प्रत्यक्षमेव यथोक्तप्रकारेण सर्वोपसंहारेण प्रतिबन्धप्राहकमुमानवादिनाऽभ्युपगमनव्यम् । अन्यथा प्रसिद्धानुमानस्यैवाप्यभावः स्यात् । अथेत्यतो व्यापारान् प्रत्यक्षं कर्तुमसमर्थम्, तस्य सन्निहितविषयबलात्पस्या तन्मात्रप्राहकत्वात् । तर्हि प्रत्यक्षेण प्रतिबन्धग्रहणाभावेऽनुमानेन तदग्रहणेऽनवस्थितरतराश्रयदोषसद्भावात्नुमानाप्रवृत्तिप्रसङ्गतो व्यवहाराङ्गच्छेदभयादवश्यमुमानप्रवृत्तिनिबन्धनाविनाशनिश्चायकमपरमरूपप्रत्यक्षपदार्थविषयमूहाख्यं प्रमाणान्तराभ्युपगमनव्यम् । अन्यथा सर्वमुमानात्मकं वसिष्ठोक्तं नोऽनुमानप्रवृत्तिर्मीमांसकस्य । ततोऽसर्वज्ञत्वरागादिमस्वसाधने वक्तृत्वलक्षणस्य हेतोः प्रतिबन्धस्य, तत्साधकप्रमाणस्य च प्रसिद्धानुमान इवाभावाच्च प्रसङ्गसाधनानुमानप्रवृत्तिः सर्वज्ञाभावसिद्धिः । विपर्ययेण वचनविशेषस्य व्यासत्वदर्शनाद्विपर्ययसिद्धिरेव ततो युक्तम् ।

यच्च सर्वज्ञाने किं चतुरादिजनितमित्यादि पक्षचतुष्टयश्रुत्याच्च चतुरादिजन्यत्वेन चतुरादीनां प्रतिनितरूपादिविषयत्वेन धर्मादिप्राहकत्वायोगस्तज्ज्ञानस्य दूषणमभ्यधाति । तदप्यसङ्गतम् धर्मादिप्राहकत्वाविरोधस्य चतुरादिज्ञाने प्राक् प्रतिपादितत्वात् । अभ्यासपक्षे तु यत् दूषणमभ्यधाति न सकलपदार्थविषय उपदेशः संभवति, नापि समस्तविषयोऽभ्यास इति तदपि न सत्यम् । 'उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सत्' (त० अ० ४ सू० २६) इति सकलपदार्थविषयस्योपदेशस्य सामान्यतः संभवात् । नञास्याप्राप्तायम्, अनुमानादिप्रमाणसंवादान्तः प्राप्तायसिद्धेः । अनुमानादिप्रवर्तनद्वारेण चैतदार्थाभ्यासे कथं न सकलविषयाभ्याससंभवः । यदपि, नञ समस्तपदार्थविषयमनुपदेशज्ञानं संभवतीत्युक्तम् । तदप्यत्र । सर्वमेनेकान्तात्मकं सत्त्वादित्यनुमाननिबन्धनव्याप्तिप्रमाधकप्रमाणस्य सकलपदार्थविषयस्य संभवात् । अन्यथाऽनुमानाभावस्य प्रतिपादितत्वात् । नच तज्ज्ञानवत् एव सर्वज्ञत्वाद् व्यर्थोऽभ्यासः । सामान्यविषयत्वेनास्परुपरुस्थैवास्य ज्ञानस्य भावात् । अभ्यासजस्य च सकलतद्गतविशेषविषयत्वेन स्पष्टत्वाच्च तदभ्यासो विफलः । यदपि तदभ्यासप्रवर्तनं चतुरादिजनितं यद्यतीन्द्रियविषयमित्याद्यवादि तदपि तत्क्षिप्तम् । अतीन्द्रियार्थप्राहकत्वस्यान्येन्द्रियविषयप्राहकत्वस्य च प्राक् प्रतिपादनाद्व्यवहारेणोच्छेदाभावस्य च दर्शितत्वात् । अतीन्द्रियेऽपि च कालादौ विशेषणभूते चतुरादः प्रवृत्तिप्रतिपादनाच्चैतरेतराश्रयत्वदेवस्याप्यनवकाशः पूर्वपक्षप्रतिपादितस्य । शब्दज्ञानजनितज्ञानपक्षे तु इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गापादनमप्ययुक्तम् कारणपक्षे तदसंभवात् । अन्यसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वेन ज्ञानस्य कथमिदरेतराश्रयत्वम् । तवागमप्रणेतुरप्यन्यसर्वज्ञप्रणीतागमपूर्वकत्वेऽनवस्था स्यात् । सा चेत्प्यत एव, अनादिश्वादागमसर्वज्ञपरम्परायाः । यदप्यवादि शब्दजनितं ज्ञानमस्पर्शान्, तज्ज्ञानवत्तः कथं सकलज्ञत्वमिति । तदप्यसङ्गतम् । नहि शब्दजनितेन ज्ञानेनाभ्यासानासादितवैशेष्येन सकलज्ञोऽ-

भ्युपगम्यते; येनायं दोषः स्यात्, किन्त्वभ्यासासादितसकलविशेषसाक्षात्कारित्वलक्षणैर्मैतद्वयता । अत एव परमाणुजनितं ज्ञानमस्मादीनामप्यतीतानागतसूक्ष्मादिपदार्थविषयमस्तीति सर्वज्ञत्वं स्यादिति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् । अभ्यासजस्य स्पष्टत्वज्ञानस्य सकलपदार्थविषयस्यास्मादीनामभावात्, लिङ्गजनितत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यातीन्द्रियधर्मादिपदार्थसंबन्धानवगमात् । लिङ्गस्यानवगतसाध्यसंबन्धस्य च तस्य, धर्मादिसाध्यानुमापकत्वासंभवादित्यादि; यत्, तदप्यसङ्गतम् । अवगतधर्मादीनामिन्द्रियसाध्यसंबन्धस्य हेतोः प्रसिद्धत्वात् । तथाहि—स्वविषयग्रहणक्षमस्य ज्ञानस्य तदप्राहकत्वं विशिष्टद्रव्यसंबन्धपूर्वकम्, पीतहःपूरुषरुपज्ञानस्य । सर्वमेनेकान्तात्मकमिति सकलसाध्याविषयस्य च ज्ञानस्य तद्गतशेषविशेषप्राहकत्वं च सुप्रसिद्धमिति भवति यौद्गलिकातीन्द्रियधर्मादिसिद्धिरतो हेतोः । यदप्युक्तम् । अनुमानज्ञानेन सकलज्ञत्वाभ्युपगमेऽस्मादीनामपि तत्स्यात्, भावनाबलात्तद्वैशेष्ये तु कामादिविप्लुतविशदज्ञानवत् इवासर्वज्ञत्वं तज्ज्ञानस्य तद्वदुपप्लुतत्वप्राप्तरिति । नदप्यत्रारु । यतो भावनाबलाज्ज्ञानं वैशद्यमनुभवतीत्येतावन्मात्रेण दृष्टान्तस्यापात्तत्वात् न सकलदृष्टान्तधर्माणां साध्यधर्माभ्यासजनं युक्तम् । तथाऽभ्युपगमे सकलानुमानाङ्गच्छेदप्रसङ्गः । नञानुमानगृहीतस्यार्थस्य भावनाबलाद्वैशेष्यं, तत्प्रतिभासिन्यभ्यासजं ज्ञानेऽनुभवतो वैपरित्यक्तमवः, येन तदवभासिनो ज्ञानस्य कामाद्युपप्लुतज्ञानस्यैवाप्युपप्लुतत्वं स्यात् । यदप्यभ्यधाति । रजोनीहाराद्यावगत्यापाये घृतादिदर्शनवद्वागाद्यावगत्याभावे सर्वज्ञानं वैशद्यभागं भविष्यति, नच रागादीनामावारकत्वं सिद्धमित्यादि । तदप्यसङ्गतम् । कुड्यादीनामप्यन्यव्यतिरकाश्यामावारकत्वासिद्धिः । तथाहि—स्वत्यस्त्वप्रतिभासस्यार्थग्रहणे, न कुड्यादीनामावारकत्वम् । निश्छिद्राप्रवरकमध्यस्थितेनापि भाव्यतीन्द्रियार्थस्यान्तरावरणाभावे प्रमाणान्तरसंयादिन उपलभ्यात् । कुड्यादीनां त्वावरणत्वे तदश्रयमसंभावेयं स्यात् । तथा प्रतिभासनादृष्टार्थेऽपि कुड्यादीनां नावारकत्वम् । यच्च प्रतिभं ज्ञानं जाग्रदवस्थायां, शब्दलिङ्गास्तव्यापाराभावेऽपि श्रोत्राभातामे आगन्ता इत्याद्याकारमुपगमनमुपलभ्यते तत्र कुड्यादीनां कथमावारकत्वं, कथं वा विज्ञानस्य नातीन्द्रियविशेषभूतश्चलनकालाद्यवभासकत्वम्, अनिन्द्रियजस्य च ज्ञानस्य बाह्यसूक्ष्मादिपदार्थसाक्षात्कारित्वं न सिद्धम् । येन सर्वज्ञज्ञानस्यतज्ज्ञत्वे बाह्यातीन्द्रियादिसकलपदार्थसाक्षात्करणं स्पष्टत्वं च न स्यादित्यादि प्रेर्यते । अत एव सकलपदार्थग्रहणस्वभावस्य ज्ञानस्य इन्द्रियादिजन्यत्वकृत एव प्रतिनितरूपादिप्राहकत्वनिमित्तोऽवस्यति । प्रतिभादौ तदजन्ये तस्याभावात् सकलज्ञज्ञानं चातीन्द्रियमिति कथं 'येऽपि सातिशया दृष्टाः' इत्यादि; तथा 'यत्राप्यतिशयो दृष्टः' (श्रो० बा० सू० २, श्रो० ११४) इत्यादि च दूषणं तत्र क्रमते । नहि शब्दज्ञानस्याशेषज्ञानस्यभावस्य कश्चित्प्रतिनियतो रूपादिकः स्वायः संभवति इत्यसङ्काशवद्विहितम् ।

अथ रागादीनामावारकत्वेऽपि कथमात्यन्तिकः, कथं बाऽभ्यस्यमाणमप्यविशदं ज्ञानं, लक्ष्मणोदकतापादिवत्प्रसङ्गप्रकर्षावस्थां वैशद्यं चाऽवाप्नोतीति । नैतद्वैशद्यम् । यदि रागादी-

नच विज्ञानमपि प्राक्ज्ञानाभ्यासादासादितानि शयं पूर्वमेव विनष्टम्; अपराभ्यासादभ्यस्ततिशयवदुत्पन्नमिति कथं पूर्वाभ्याससमासादिनोऽतिशयो नाभ्यासाभ्यस्यारोपेक्षः; येन व्यवस्थितताकर्षता तस्यापि न स्यादिति वक्तुं युक्तम् । तत्र पूर्वाभ्यासजनितसंस्कारस्योत्तरानुवृत्तेः । अन्यथा शास्त्रपरावसैनानादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि यदुपचयतन्तरस्यानुविधायी यदुपचयतरतमभावस्तस्य तद्विपक्षप्रकर्षगमनादात्यन्तिकः क्षय इत्यत्र प्रयोगे श्रेष्ठमणा व्यविचार उद्भावयितुं शक्यः किल । निष्वाद्यौषधोपचारयोगात्प्रकर्षतारतम्यानुभवतत्तरतमभावापचीयमानस्यापि श्रेष्ठयोगो नाल्पतिक्षय इति । यतस्तत्र निष्वाद्यौषधोपयोगस्यैव नोत्कर्षनिष्ठा आपादयितुं शक्या । तदुपयोगेऽपि श्रेष्ठमुपेष्टकारणानामपि तद्वैवासेधनात् । अन्यथौषधोपयोगाधारस्यैव विनाशः स्यात् । चिकित्साशास्त्रस्य च धातुदोषसाध्यापादनाभिप्रायैरेव प्रवृत्तेः, तत्प्रतिपादितौषधोपयोगस्योद्दिष्टादौषधसाम्यविधाने एव व्यापारो, न पुनस्तत्सिन्धूलनं । अन्यथा दोगान्तरस्यावन्तक्षये मरणावस्थातिरिति न श्रेष्ठमणा तथाभूतनानैकात्मिका हेतुः । नच सम्यग्ज्ञानसार्त्मीभावेऽपि पुनर्मिथ्याज्ञानस्यापि संभवो भविष्यति तदुत्कर्ष इव सम्यग्ज्ञानस्यति वक्तुं युक्तम् । यतो मिथ्याज्ञाने, रागादौ वा दोषदर्शनात्, तद्विपक्षे च सम्यग्ज्ञानवैराग्यलक्षणे गुणदर्शनात्तत्र पुनरभ्यासप्रवृत्तिसंभावना प्रकृष्टेऽपि मिथ्याज्ञानरागादाद्युत्पद्यते एव सम्यग्ज्ञानवैराग्ये । नैवं तयोः प्रकर्षावस्थानां दोषदर्शनं, तत्र तद्विपर्यये वा गुणदर्शनं, येन पुनस्तत् सात्त्मीभावेऽपि मिथ्याज्ञानरागाद्वरूपसिः संभाव्यते । नचानलज्ञस्य ज्ञानस्य सर्ववित्तसंबन्धनः कथं प्रत्यक्षशब्दवाच्यतेति वक्तुं युक्तम् । यताऽल्लज्जवं प्रत्यक्षस्य शब्दव्युत्पत्तिनिमित्तमेव; न पुनः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तन्नमित्तं हि तद्वैकाग्याश्रितमेवासाक्षात्कारित्वम् । अन्यच्च शब्दस्य व्युत्पत्तौ निमित्तम्, अन्यथ प्रवृत्तौ । यां गाशब्दस्य गमनं व्युत्पत्तौ, गोपिण्डाश्रितमेवात्वं प्रवृत्तौ निमित्तम् । अन्यथा यदि यदेव व्युत्पत्तिनिमित्तं तदेव प्रवृत्तावपि; तदा गच्छन्त्यामेव गवि गोशब्दप्रवृत्तिः स्यात्; न स्थितायाम् । महिष्यादौ च गमनपरिणामवति गोशब्दः प्रवर्त्तते । तथाऽत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तसङ्गात्प्रत्यक्षव्यपदेशः संभवत्येव । यद्वा—यदेव व्युत्पत्तिनिमित्तं तदेव प्रवृत्तावप्यन्तः, तथापि तच्छब्दवाच्यतायास्तत्र नाभावः । तथाहि—अश्नुते सर्वपदार्थाङ्गज्ञानात्मना व्याप्नोतीति व्युत्पत्तिशब्दसमाभ्यस्यादल्ल आत्मा, तमाश्रितमुत्पाद्यत्वेन तं प्रति गतमिति प्रत्यक्षमिति व्युत्पत्तेः, अमुपपत्त्यावादेन चाभ्याससहास्राप्तप्रत्यक्ष ज्ञानेन सर्वज्ञ इति प्रतिपादितम् । नवसाक्षात्तमभ्युत्थगमः, किन्तु ज्ञानाद्याधारकर्तृताकर्मचतुष्टयस्योद्भूताशेषेभ्यस्याप्यनिन्द्रियशब्दलक्षसाक्षात्कारिज्ञानवतः सर्वज्ञत्वमभ्युपगम्यते । यच्चोक्तम्—यद्यतीतानागतवर्त्तमानाशेषपदार्थेसाक्षात्कारिज्ञानेन सर्वज्ञस्तदा क्रमेणार्तीतानागतपदार्थेर्वेदने पदार्थानामानन्यात् न ज्ञानपरिणामातिरिति । तदयुक्तम् । तथाऽनन्यपगमात् । शास्त्राद्ये क्रमेणानुवृत्तेऽप्यत्यन्ताभ्यासान्न क्रमेण संवेदनमनुभूयते; तद्वद्व्यतिरिक्तं स्यात्

त् । यदप्यभ्यधापि । अथ युगपत्सर्वपदार्थवैकल्यं तज्ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा परस्परविरुद्धानां शांताप्यादीनामकल्लानं प्रतिभासासंभवात् । संभवेऽपीत्यादि । तदप्ययुक्तम् । यतः परस्परविरुद्धानां किमेकदाऽसंभवः, किंवा संभवोऽप्येकज्ञानेऽप्रतिभासने भवता प्रतिपादित्यनुमितिः—प्रतम् । तत्र यथाद्यः पक्षः स न युक्तः । जलान्तरादीनां छायाऽऽतपादीनां वैकदा विरुद्धानामपि संभवात् । अथैकत्र विरुद्धानामसंभवः ; तदाऽसंभवादेव नैकत्र ज्ञानं तेषां प्रतिभासा ; न पुनर्विरुद्धत्वात् । विरुद्धानामपि तेषामकल्लानं प्रतिभासासंवेदनात् । एतेन विरुद्धार्थप्राहकस्य च तज्ज्ञानस्य न प्रतिनियतार्थप्राहकत्वं स्यादित्याद्यपि निरस्तम् । छायाऽऽतपादिविरुद्धार्थप्राहणोऽपि ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थप्राहकत्वसंवेदनात् । यथाऽयम्—यदि युगपत्सर्वपदार्थप्राहकं तज्ज्ञानं तदैकज्ञेयं एव सर्वपदार्थवेदनात् द्वितीयादिकेण किञ्चिज्ज्ञ एव स स्यादित्यादि । तदप्यत्यन्तासंभवम् । यतो यदि द्वितीयज्ञेयं पदार्थानां तज्ज्ञानस्य चाभावः स्यात्, तदा स्यादप्येतत्, नचैतत्संभवति तथाऽभ्युपगमे द्वितीयज्ञेयं सर्वपदार्थभावात्मकलसंसारोच्छेदः स्यात् । यदप्यभ्यधापि । अनाद्यनन्तपदार्थसंवेदने तत्संवेदनस्यापरिसमाप्तिरित्यादि । तदप्ययुक्तम् । अत्यन्ताभ्यस्तशास्त्रार्थज्ञानस्यैव युगपदनाद्यनन्तार्थप्राहणस्तज्ज्ञानस्यापि परिसमाप्तिरिति संभवात् । अन्यथा भूतभाववस्तुसुमादिपदार्थप्राहणः प्रेरणाजनितज्ञानस्यापि कथं परिसमाप्तिः । तत्राप्यपरिसमाप्यभ्युपगमे, 'चादना भूतं भवन्तं भविष्यन्तम्' इत्यादिवचनस्य नैरर्थक्यं स्यादिति । यदपि, परस्परगोचरसंवेदनं सगताः स्यादित्यादि । तदप्यसङ्गतम् । नहि परस्परगोचरसंवेदनाद्वागादिमान् भवति । अन्यथा भ्रात्रयश्चिज्ज्ञस्यापि स्वप्रज्ञानेन मद्यपानादिवैवेदनामद्यपानदोषः स्यात् । अथाप्यरसेन्द्रियजं तज्ज्ञानमिति नायं दोषः, तर्हि सर्वज्ञानमपि नेन्द्रियजमिति कथमशुचिरसास्वादोपप्लवादि । नच गगादिसंवेदनाद्वागीति लोकं व्यवहारः ; किन्त्वङ्गनाकामनाद्यभिलाषस्वसंवेदितस्याशिष्टव्यवहारकारिणः स्वात्मस्वभावस्यापत्तः । नचासौ तत्रेति कथं स रागादिमान् । यदपि, अथ शक्तियुक्तत्वेन सर्वपदार्थवेदनमित्यादि । तदप्यचारः । यथोपलब्धिलक्षणं प्राप्तं सन्नहिनेन्द्रशाश्वतुपलब्धेरपरमत्र नारुति । इदानीन्तनानामित्येता निश्चयः, तथा सर्वज्ञस्यापि स्वशक्तिपरिच्छेदात् । अन्यथा घटादीनामपि क्वचित् प्रदेशोऽभावनिश्चयऽपरप्रकारासंभवात्सकलव्यवहारविलोपः स्यात् । अथ यावदुपयोगिप्रधानपदार्थज्ञानमित्याद्यप्ययुक्तम् । सकलपदार्थवैकल्यप्रतिपादनात् । अत एव

“ज्ञां ज्ञेयं कथमज्ञः स्या—दसति प्रतिबन्धनि ।

सत्येव दाक्षं नष्टाग्निः, क्वचित् दृष्टो न दाहकः ॥१॥” इति ।

अत्र यदुक्तम्, किं सर्वज्ञत्वात्, अथ किञ्चिज्ज्ञत्वादिति, नोभयथापि हेतुः । यदि नायत् सर्वज्ञत्वादिति हेतुः परिकल्प्यते, तदा प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुर्मिदं एव । कथं हि तद्वचसां तद्वच हेतुः । अथ किञ्चिज्ज्ञत्वादिति हेतुः, तदा विरुद्धता स्यात् । कथं हि किञ्चिज्ज्ञत्वं सर्वज्ञत्वेन विरुद्धं सर्वज्ञत्वं साधयत् । अथ ज्ञत्वमात्रं हेतुः, तदाऽनैकान्तिकः । ज्ञत्वमात्रस्य किञ्चिज्ज्ञत्वेनाप्यविरोधादिति तदपि

निरस्तम् । सामान्येन सर्वज्ञत्वादित्यस्य हेतुत्वात्, विशेषणं तज्ज्ञत्वस्य साध्यत्वात्, सामान्यविशेषयोश्च भेदस्य कथञ्चित्प्रतिपादित्यप्यमाणत्वात् । सामान्येन सर्वज्ञत्वस्य चानुमानव्यवहारिणं प्रति साधितत्वात् एतेन सूत्रान्तरितपदार्थाः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वादित्यत्र प्रयोगं प्रमेयत्वेनोक्तं यत् दुषणमुपन्यस्तं पूर्वपक्षवादिना तदपि निरस्तम् । सर्वज्ञत्वमान्तरितपदार्थानां व्याप्तिप्रसाधकानुमानप्रमाणेन वा एकेन सामान्यतः प्रमेयत्वस्य प्रसाधितत्वात् । यच्च प्रधानपदार्थपरिज्ञानं न सकलपदार्थज्ञानमन्तरं संभवतीति तत् सर्वज्ञत्वचानुमत्तत्वात्संभवात् भवतोऽपि कथञ्चित्संभव इति लक्ष्यते । तथाहि तद्वचः—“जो एगं जाणस्” (आचां १ श्रुं ३ अ० ४ उ० १२२ सू०) इत्यादि । तन्मतानुसारिभिः पूर्वचारैरप्ययमर्थो न्यगादि—

“एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः, सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः । सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा, एका भावस्तत्त्वतस्तेन दृष्टः” ॥१॥ अस्यायमर्थः—नह्यसर्वविदा कश्चिदकोऽपि पदार्थस्तत्त्वतो द्रष्टुं शक्यः । एकस्यापि पदार्थस्यानुगतव्यावृत्तधर्मद्वारेण साक्षात्पारंपर्येण वा सर्वपदार्थसंबन्धित्वमावत्त्वात् । तत्त्वभावावेदने च तस्यावेदनमेव परमार्थः ततस्तज्ज्ञानं स्वप्रतिभासमेव वेत्तीति नाथो विदितः स्यात्, कवलं तत्राभिमानमात्रमेव लोकस्य । अथ संबन्धित्वमावता पदार्थस्य स्वरूपमेव न भवति ; यत्केवलं प्रत्यक्षप्रतीतिं स्मिहि—तमात्रं स एव वस्तुस्वभावः । संबन्धिता तु तत्र परिकल्पितैव पदार्थान्तरदर्शनसंभवतया । तथा चाऽयम्—

“निष्पत्तेरपराधीन—मपि कार्यं स्वहेतुना ।

संबन्धिते कल्पनया, किमकार्यं कथञ्चन ?” ॥ १ ॥ इति । तदेतदुक्तम् । एवं हि परिकल्प्यमानं स्वरूपमात्रसंवेदनाद्वैतमेव प्राप्तम् ततः सर्वपदार्थाभावं व्यवहाराभावः । अथ व्यवहारोच्छेदभयान् पदार्थमद्भावाऽभ्युपगम्यते, तर्हि सर्वपदार्थसंबन्धिताऽपि साक्षात् पारंपर्येण च पदार्थस्वभावाऽभ्युपगम्यन्तव्यः । अन्यथा साक्षात्पारंपर्येण वाऽन्यपदार्थजन्यजनकतालक्षणसंबन्धिताऽभ्युपगमे, तद्व्यावृत्त्यनुगतिं संबन्धिताऽभ्युपगमे च पदार्थस्वरूपमात्रस्य भावः तत्पदार्थपरिज्ञानं च तद्विशेषणभूता तत्संबन्धिताऽपि ज्ञानेव । अन्यथा तस्य तत्परिज्ञानमेव न स्यात्, तत्परिज्ञानं च सकलपदार्थपरिज्ञानमसदादीनामनुमानतः, सर्वज्ञस्य च साक्षात् तज्ज्ञानं सकलपदार्थज्ञानम् । लोकस्तु प्रत्यक्षेण कथञ्चित् कस्यचित् प्रतिपत्ता । तथाहि—धूमस्याप्यग्निजन्यतया प्रतिपत्तौ वाष्पादिव्यावृत्तधूमस्वरूपप्रतिपत्तिः, अन्यथा व्यवहाराभावः । तथा नीलादिप्रतिभासस्य बाह्यार्थसंबन्धितयाऽप्रतिपत्तौ बाह्यार्थप्रतिपत्तौ बाह्यार्थप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तस्मात् संबन्धितयैव पदार्थस्वरूपप्रतिपत्तिः । तच्च संबन्धित्वं प्रमेयमनुमानेन प्रतीयतेऽभ्यासदशायामस्मदादिभिः, यत्र क्षयोपशमलक्षणोऽभ्यासस्तत्र तस्य प्रत्यक्षतोऽपि प्रतिपत्तिरिति कथं न प्रधानभूतपदार्थवेदने सकलपदार्थवेदनम् । एकवेदनेऽपि सकलवेदनस्य प्रतिपादितत्वात् । विकल्पाभावेऽपि मन्त्राविक्रमादिकान्तिवचनवर्नित्यसमाहितस्यापि वचनसंभवाद् ; विकल्पाभावे कथं वचनमित्यादि निरस्तम् । दृश्यते चात्यन्ताभ्यस्तं

विषये व्यवहारिणां विकल्पनमन्तराणि वचनप्रवृत्तिरिति कथं ततः सर्वज्ञस्य छात्रस्थिकज्ञानासञ्जनं युक्तम् । यद्युक्तम्—अतीतादेरसत्त्वात् कथं तज्ज्ञानेन प्रहणम्, प्रहणं वाऽसत्त्वप्रतीत्यात् तज्ज्ञानवान् भ्रान्तः स्यादित्यादि । तदप्युक्तम् । यतः किमतीतादेरतीतादिकालसंबन्धित्वेनासत्त्वम्, उत तज्ज्ञानकालसंबन्धित्वेन । यद्यतीतादिकालसंबन्धित्वेन ति पक्षः । स न युक्तः । वर्त्तमानकालसंबन्धित्वेन वर्त्तमानस्येव तत्कालसंबन्धित्वेनातीतादेरपि सत्त्वसंभवात् । अथानीतादेः कालस्याभावात् तत्संबन्धिनोऽप्यभावः, तदसत्त्वं च प्रतिपादितं पूर्वपक्षवादिनाऽनवश्यतेरताराध्यादिदोषप्रतिपादनेन । सत्यं प्रतिपादितं न च सम्यक् । तथाहि—नास्माभिरपरातीतादिकालसंबन्धित्वात्स्यातीतादित्वमभ्युपगम्यते, येनानवस्था स्यात्, नापि पदार्थानामतीतादित्वेन कालस्यातीतादित्वम्, येनतेरताराध्यादोषः, किं तु—स्वरूपत एवातीतादिसमस्यातीतादित्वम् । तथाहि—अनुभूतवर्त्तमानत्वमयोज्योऽतीत इत्युच्यते, अनुभवविषयज्ञेयमानत्वभ्रानागतः, तत्संबन्धित्वात् पदार्थस्याप्यतीतानागत्वे अविरुद्धं । अथ यथाऽतीतादेः समयस्य स्वरूपेणातीतादित्वं तथा पदार्थानामपि तद्विविधतीति व्यर्थस्तदभ्युपगमः । एतच्चाऽप्यन्तासङ्गतम् । नष्टोपपदार्थधर्मस्तदन्यत्राप्यासञ्जयितुं युक्तः । अन्यथा निश्चादस्तिरूपागुडावाव्यासञ्जनीया स्यात्, न च साऽत्रैव प्रत्यक्षासिद्धेः न्यन्त्रासञ्जनं तद्विरोध इत्युच्यते । प्रकृतोऽप्यस्योत्तरस्य समानत्वात् । भवतु पदार्थधर्म एवातीतादित्वं, तथापि नास्माकमभ्युपगममतिः । विशिष्टपदार्थपरिणामस्यैवातीतादिकालत्वेनष्टेः, “परिणामवर्त्तनाद् (वर्त्तना विधिं) परापरत्वं” (प्रश्न मर० प्र० ४०१०२६) इत्याद्यागमात् । तथाहि—स्वरूपविषयत्वं पदार्थस्यातीतत्वमुच्यते । अनुभवविषयत्वं वर्त्तमानत्वं, स्थिरावस्थादर्शनेतिज्ञानलोपपदानकालान्तरस्यावयवं पदार्थ इत्यनुमानविषयत्वं धर्मोऽनागतकालत्वमिति । तेन यदुच्यते—यदि स्वत एव कालस्यातीतादित्वं, पदार्थस्यापि तत् स्वत एव स्यादिति परेण तत्सिद्धं साधितम् । तदतीतादिकालस्य सत्त्वात् तत्कालसंबन्धित्वेनातीतादेः पदार्थस्याऽसत्त्वम् । वर्त्तमानकालसंबन्धित्वेन त्वतीतादेरसत्त्वप्रतिपादनमिममन्तमेव प्रतिपादितं भवति । नञ्चातीतकालसंबन्धित्वसत्त्वमेवैतज्ज्ञानकालसंबन्धित्वमस्माभिरभ्युपगम्यते । नचैतत्कालसंबन्धित्वेनासत्त्वं स्वकालसंबन्धित्वेनाप्यतीतादेरसत्त्वं भवति । अन्यथेतत्कालसंबन्धित्वस्याप्यतीतादिकालसंबन्धित्वेनासत्त्वात् सर्वाभावः स्यादिति सकलव्यवहारोच्छेदः । अथापि स्यात्, भवत्त्वतीतादेः सत्त्वं, तथापि सर्वज्ञाने न तस्य प्रतिभासः, तज्ज्ञानकाले तस्यासन्नित्वत्वात् । सन्नित्वेन वा तज्ज्ञानावभासिन इव वर्त्तमानकालसंबन्धिनोऽतीतादेरपि वर्त्तमानकालसंबन्धित्वप्रप्तेः । नहि वर्त्तमानस्यापि सन्नित्वत्वेन तत्कालज्ञानप्रतिभासस्य मुक्त्वाऽन्यद्वर्त्तमानकालसंबन्धित्वम् । एवमतीतादेस्तज्ज्ञानावभासित्वं वर्त्तमानत्वमेवेति वर्त्तमानमात्रपदार्थज्ञानवानसदादिवन्न सर्वज्ञः स्यात् । किञ्च—अतीतादेस्तज्ज्ञानकालेऽसन्नित्वत्वेन तज्ज्ञानेऽप्रतिभासः । प्रतिभासे वा स्वज्ञानसंबन्धि-

त्वेन तस्य प्रहणत्वात् तज्ज्ञानस्य विपरीतस्यातिरूपनाप्रसक्तिः । एतदसंबन्धम् । यतो यथाऽस्मदादीनामसन्नित्वित्कालाऽप्यर्थः सत्यस्वप्रज्ञानं प्रतिभाति । नञ्चासन्नित्विनस्य तस्यातीतादिकालसंबन्धिनो वर्त्तमानकालसंबन्धित्वं; नापि स्वकालसंबन्धित्वेन सत्यस्वप्रज्ञाने तस्य प्रतिभासनात् तद्वादिगो ज्ञानस्य विपरीतस्यातिरूपत्वम् । यत्र ह्यन्यदेशकालाऽर्थोऽन्यदेशकालसंबन्धित्वेन प्रतिभाति सा विपरीतस्यातिरूपत्वमिति । अत्र त्वतीतादिकालसंबन्धित्वतीतादिकालसंबन्धित्वेनैव प्रतिभाति न तत्प्रतिभासिनोऽर्थस्य तत्कालसंबन्धित्वेन वर्त्तमानत्वं; नापि तद्वादिगो विज्ञानस्य विपरीतस्यातिरूपत्वम् । तथा सर्वज्ञानेऽपि यदाऽतीतादिकालाऽर्थोऽतीतादिकालसंबन्धित्वेन प्रतिभाति, तदा कथं तस्यार्थस्य वर्त्तमानकालसंबन्धित्वम्; कथं वा तज्ज्ञानस्य विपरीतस्यातिरूपत्वमिति । यथा वा विशिष्टमन्त्रसंस्कृतचक्रुषामङ्गुष्ठादिनिर्गोष्ठेणान्यदेशा अपि चौरादयो गृहमाणानेन नृदेशा भवन्ति, नापि तज्ज्ञानं नृदेशादिसंबन्धित्वमनुभवति, तथा सर्वविज्ञानमप्यसन्नित्वित्काले यद्यर्थमवभासयति, स्वात्मना तत्कालसंबन्धित्वमनुभवदपि, तदा का विरोधः; कथं वा तस्यातीतादेरर्थस्य तज्ज्ञानकालत्वमिति । न च सत्यस्वप्रज्ञानेऽप्यतीतार्थप्रतिभासे समानमेव दृष्टमिति न तद्वद्वृत्तान्तद्वारेण सर्वज्ञानमतीतार्थेप्राहकं व्यवस्थापयितुं युक्तमिति वक्तुं युक्तम् । आबन्धवर्त्तनोऽपि ज्ञानस्य विवेकाद्विषये विप्रतिपत्तयभ्युपगमे, स्वसंबन्धनमात्रेऽपि विप्रतिपत्तिसङ्गावात्तिसुखमसकया तस्यापि तत्स्वरूपत्वात्संभवात्सर्वशून्यताप्रसङ्गात् । तांस्त्रयस्य च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्तो न युक्तमुक्तम्, अथ प्रतिपादापत्तयेत्यादि न भ्रान्तज्ञानवान् सर्वज्ञः कल्पयितुं युक्त इति पर्यन्तम् । यद्युक्तम्—भवतु वा सर्वज्ञस्तथाप्यसौ तत्कालेऽप्यसर्वज्ञत्वात् न शक्यत इत्यादि । तदप्यसंगतम् । यतो यथा शकलशास्त्रार्थपरिज्ञानेऽपि व्यवहारिणा सकलशास्त्रज्ञ इति कश्चित्पुरुषो निश्चीयते; तथा सकलपदार्थपरिज्ञानेऽपि यदि केनचित् कश्चित् सर्वज्ञत्वेन निश्चीयते, तदा का विरोधः । युक्तं चैतत् । अन्यथा पुष्पाभिरपि सकलपदार्थपरिज्ञाने कथं जैमिनियो वा वेदार्थज्ञत्वेन निश्चीयते । तदनिश्चये च कथं तद्व्याख्यातार्थानुरणान्निर्देशात्रावावृत्ताने प्रवृत्तिरिति यत्किञ्चिदेतत् ‘सर्वज्ञोऽयमिति ह्येतत्’ इत्यादि । तदेवं सर्वज्ञसङ्गावप्राहकस्य प्रमाणस्य ज्ञत्वप्रमेयत्ववचनविशेषत्वादेर्दृष्टित्वात् तद्व्यावप्रसाधकस्य च निरस्तत्वात् । ये बाधकप्रमाणगोचरतामापन्नास्तेऽसन्निविष्टे व्यवहर्त्तव्या इति प्रयोगहेतोरसिद्धत्वात् । ये तु निश्चितासंभवबाधकप्रमाणत्वे सति सत्पुल्लम्भकप्रमाणगोचरास्ते सन्निविष्टे व्यवहर्त्तव्याः, यथोभयवाच्यप्रतिपत्तिविषया घटादयः, तथाभूतश्च सर्वज्ञ इति भवत्यनः प्रमाणत्वेन व्यवहारप्रवृत्तिरिति । अथापि स्यात् स्वविषयाविवेकादिवचनविशेषस्य तद्विषयाविवेकाद्विज्ञानपूर्वकत्वमात्रमेव भवता प्रसाधितम् । नचैतावतानन्तार्थसाक्षात्कारिज्ञानवान् सर्वज्ञः सिद्धिमासादयति । सकलसुखमादिपदार्थसार्थसाक्षात्कारिज्ञानविशेषपूर्वकत्वे हि वचनविशेषस्य सिद्धे न ज्ञानवतः सर्वज्ञत्वसिद्धिः स्यात् । न च

तथाभूतज्ञानपूर्वकत्वं वचनविशेषस्य सिद्धम् । अनुमानादि-
ज्ञानादपि स्वाविषयाविवेचादिवचनविशेषस्य संभवात् ।
नच तथाभूतज्ञानवान् सर्वज्ञा भवद्विरभ्युपगम्यत इत्यतद्
हृदि कृत्वाऽऽह स्मरिः—“ कुसमयविसासणं ” इति । सम्य-
कं प्रमाणान्तराविवेचादिवेचनेन—परिच्छिद्यन्ते इति सम-
यः । नष्टमुष्टिचिन्ताभालाभसुखाभसुखज्जीवितमरणप्रहाप-
रागमन्त्रौषधशब्दादयः पदार्थाः तेषां विविधमन्यपदार्थाकार-
णत्वेन कार्यत्वेन चानेकप्रकारं शासनं प्रतिपादकम् । य-
तः शासनं कुः—पृथ्वी तस्या इव ।

अयमभिज्ञायः—ज्ञानप्रमयत्वादितरेकप्रकारस्य प्रतिपादि-
तम्यायेन सर्वज्ञमस्वप्रतिपादकस्य हेतोः सद्भावोऽपि त-
त्कृतत्वेन शासनप्रामाण्यप्रतिपादनार्थं सर्वज्ञोऽभ्युपग-
म्यते, तस्य चान्यतो हेतोः प्रतिपादनेऽपि तद्गम-
प्रणेतृत्वं हेत्वन्तर्गतपुनः प्रतिपादनीयं स्यादिति हेत्व-
न्तरमुत्सृज्य प्रतिपादनगौरवपरिहारार्थं वचनविशेष-
लक्षण एव हेतुस्तत्सद्भावावश्यक उपन्यसनीयः । स चा-
नेन गाथासूत्रावयवेन सूचितः । अत एव संस्कृत्य हे-
तुः कर्तव्यः । तथाहि—यो यद्विषयाविवेचाद्यलङ्कानुपदे-
शानन्वयव्यतिरेकपूर्वका वचनविशेषः । स तत्साक्षा-
त्कारिज्ञानविशेषप्रभवः । यथाऽस्मदादिप्रवर्तितः पृथ्वी-
काष्ठिन्यादिविषयस्तथाभूतो वचनविशेषः । नष्टमुष्टिवि-
शेषादिविषयाविवेचाद्यलङ्कानुपदेशानन्वयव्यतिरेकपूर्वकव-
चनविशेषश्चायं शासनलक्षणोऽयं इति ।

न चात्राविवेचादिवेचनविशेषत्वलक्षणस्य हेतोर्विशेष-
णमसिद्धम् । नष्टमुष्ट्यादीनां वचनविशेषप्रतिपादिनां प्र-
माणान्तरतन्त्रैवापलम्ब्यविवेचादिसिद्धः । योऽपि क-
श्चिद्वचनविशेषस्य तत्र विवेचादौ भवता परिकल्प्यते,
सोऽपि तदर्थस्य सम्यगपरिज्ञानात् सामग्रीवैकल्याच्च पुन-
र्वचनविशेषस्यासत्यार्थत्वात् । नच सामग्रीवैकल्यादिका-
सत्यार्थत्वे सर्वत्र तथात्वे परिकल्पयितुं युक्तम् । अन्यथा
प्रत्यक्षस्यापि द्विवद्भादिविषयस्य सामग्रीवैकल्येनोपजा-
यमानस्यासत्यसंभवात् समप्रसामग्रीप्रभवस्याप्यसत्यत्वं
स्यात् । अथाविकलसामग्रीप्रभवं प्रत्यक्षं विकलसामग्रीप्र-
भवानस्माद्विलक्षणमिति नार्थं दाप्य । तद्भाषा समानम् ।
तथाहि—सम्यगज्ञानतदर्थद्विवेचनाद् यन्नष्टमुष्ट्यादिविषयं
विवेचाद्विज्ञानमुपपद्यते तत्सम्यगवगततदर्थवचनोद्भवा-
द्विलक्षणमेव । यथा च विशिष्टसामग्रीप्रभवस्य प्रत्यक्षस्य
न कश्चित् व्यभिचार इति तस्याविवेचादिवत् तथाऽयग-
तसम्यगर्थवचनोद्भवस्यापि नष्टमुष्ट्यादिविषयविज्ञानस्येति
सिद्धमत्राविवेचादिविलक्षणं विशेषणं प्रकृतहेतोः ।

नाप्यलङ्कपूर्वकत्वं विशेषणमसिद्धम् । नष्टमुष्ट्यादीनामस्म-
दादीन्दिश्याविषयत्वेन तल्लङ्कत्वेनाभिमतस्याप्यर्थस्यास्मदा-
द्यलङ्काविषयत्वात् तत्प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्तौ वाऽस्मदादीनाम-
पि तल्लङ्कदर्शनाद्वचनविशेषमन्तरेणापि प्रहापरागादिप्रतिप-
त्तिः स्यात् । नाहं साध्यव्यासलङ्कनिश्चयऽभ्यादिप्रति-
पत्तौ वचनविशेषापेक्षा दृष्टा, न भवति चास्मदादीनां
वचनविशेषमन्तरेण कदाचनपि प्रतिनियतत्रिकप्रमाणफ-
लाद्यपिनाभूतप्रहापरागादिप्रतिपत्तिरिति तथाभूतवचन-

प्रणेतुरतीन्द्रियार्थविषयं ज्ञानमलङ्कमभ्युपगन्तव्यमित्यलि-
ङ्कपूर्वकत्वमपि विशेषणं प्रकृतहेतोर्नासिद्धम् ।

नाप्ययमुपदेशपरमपथाऽतीन्द्रियार्थदर्शनाभावेऽपि प्रमाण-
भूतः प्रबन्धानुवर्तत इत्यनुपदेशपूर्वकत्वविशेषणसिद्धिरि-
ति वक्तुं युक्तम् । उपदेशपरमपथाप्रभवत्वं नष्टमुष्ट्यादिप्रति-
पादकवचनविशेषस्य वक्तुरज्ञानदुष्टाभिप्रायवचनाकौशलदो-
षैः श्रोतॄणां मन्दबुद्धित्वविषयस्तदुद्धित्वगृहीतविस्मरणैः प्रति-
पुरुषं ह्ययमानस्यानादी कालं मूलतश्चरोच्छिद्य एव स्यात् ।
तथाहि—इदानीमपि केचित् ज्योतिः साक्षादिकमज्ञानादी-
पादन्यथापदिशन्त उपलभ्यन्ते, अन्ये सम्यगवगच्छन्तोऽ-
ऽपि दुष्टाभिप्रायतया, अन्ये वचनदोषादव्यक्तमन्यथा वृत्ति ।
तथा श्रोतारोऽपि केचिन्मन्दबुद्धित्वदोषादुक्तमपि यथा
वक्ष्याधारयन्ति, अन्ये विषयस्तनुजयः सम्यगुपदिष्टमन्य-
न्यथाऽवधारयन्ति, केचित् पुनः सम्यक्परिज्ञातमपि वि-
स्मरन्तीत्यवधारयन्तिः कारणैः प्रतिपुरुषं ह्ययमानस्य, एता-
वन्तं कालं यावदागमनमेव न स्यादित्येवोच्छिद्यत्वं नागच्छति
च । तस्मादन्तराऽन्तरा विच्छिन्नः सूक्ष्मादिपदार्थासाक्षात्का-
रिज्ञानवता केचिद्विभक्त्यङ्क इत्यन्तं कालं यावदागच्छतीत्य-
भ्युपगमनीयमिति नानुपदेशपूर्वकत्वविशेषणसिद्धिः ।

नाप्यन्वयतिरेकाभ्यां नष्टमुष्ट्यादिकं ज्ञात्वा तद्विषयवचन-
विशेषप्रवर्तनं कस्यचित् संभवति, येनानन्वयव्यतिरेकपूर्व-
कत्वविशेषणसिद्धिः स्यात् । यतो नान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्र-
हापरागौषधशक्त्याद्यां ज्ञानं शक्यन्ते । प्राबुद्धसमये शिली-
न्ध्रोद्भवत् प्रहापरागादीनां दिक्प्रमाणकलकालादिषु निय-
माभावात् । द्वयशक्तिपरिज्ञानाभ्युपगमंऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां
यावन्ति जगति द्रव्याणि ताभ्यन्तर्गतं मीलयित्वा एकस्य रस-
कल्पादिभेदेन, कर्षादिमात्राभेदेन, बालमध्यमाद्यवस्थाभेदेन,
मूलपञ्चाद्यवयवभेदेन, प्रक्षोपाजाराभ्यामेकोऽपि योगो युग-
सहस्रलगापि न ज्ञातुं पायेत, किमुनामेक इति कुतस्ताभ्यामी-
धशक्त्यवगमः । तत्र नान्वयव्यतिरेकपूर्वकत्वविशेषण-
स्यासिद्धिः । नापि नष्टमुष्ट्यादिविषयवचनविशेषस्यापौरुषे-
यत्वात् विशिष्टज्ञानपूर्वकत्वस्यासिद्धेरसिद्धः प्रकृतो हेतुः ।
अपौरुषेयस्य वचनस्य पूर्वमेव निविष्टत्वात् । नाप्यसाक्षा-
त्कारिज्ञानपूर्वकत्वंऽपि प्रकृतवचनविशेषस्य संभवादनेका-
न्तिकः । सविशेषणस्य हेतोर्विपक्षे सत्त्वस्य प्रतिपिद्यत्वात् ।
अत एव न विरुद्धः । विपक्ष एव वर्णमानो विरुद्धः । नचा-
स्य पूर्वोक्तप्रकारेणावगतत्वात्प्रतिबन्धस्य विपक्षे वृत्ति-
संभवः । अथ भवतु प्रहापरागाभिभावकवचनस्य तत्पूर्वक-
त्वसिद्धिः, अतो हेतोः । तत्र तस्य संवादात् । धर्मादिपदार्थ-
साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वसिद्धिस्तु कथम् ? तत्र तस्य संवा-
दाभावात् । न । तथापि तस्य संवादात् । तथाहि—उद्योतिः-
शास्त्रादिप्रहापरागादिकं विशिष्टवर्णप्रमाणविश्लेषागादिवि-
शिष्टं प्रतिपद्यमानः प्रतिनियतानां प्रतिनियतदेशवर्तिनां प्रा-
णिनां प्रतिनियतकालं प्रतिनियतकर्मफलसंस्वरकत्वेन प्रति-
पद्यते । उक्तं च तत्र—

“ नक्षत्रप्रहपञ्चर—महर्निशं लोककर्मविक्षिप्तम् ।

अमति शुभाशुभमखिलं, प्रकाशयत् पूज्यमकृतम् ॥ १ ॥ ”

अतो ज्योतिःशास्त्रं प्रहापरागाऽऽदिकमिव धर्मोऽधर्मावपि

प्रमाणान्तरसंवादोऽवगमयति । तेन प्रहोपरागादिवचनविशेषस्य धर्मोऽधर्मसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि सिद्धम्, तत्सिद्धौ सकलपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि सिद्धिमासादयति । नहि धर्मोऽधर्मयोः सुखदुःखकारणत्वसाक्षात्करणं सहकारिकारणशेषपदार्थतदाधारभूतसमस्तप्रमाण-साक्षात्करणमन्तरणं संभवति । सर्वपदार्थानां परस्परप्रतिबन्धादिकपदार्थसर्वधर्मप्रतिपत्तिश्च सकलपदार्थप्रतिपत्तिनान्तरीयका प्राक् प्रतिपादिता । अतो भवति सकलपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वसिद्धिरनो हेतोर्वचनविशेषस्य । नत्सिद्धौ च तत्प्रणेतुः सूक्ष्मान्तरितदुरानन्तार्थसाक्षात्कार्यनीन्द्रियज्ञानसम्पत्समन्वितस्य कथं न सिद्धिः । नाप्येनद्रक्लृपम् । साध्योक्तिनदावृत्तिवचनयोरभिधानात् न्यूनतानामाऽत्र साधनदोषः । प्रान्तज्ञावचनेन प्रयोजनाभावान् । अथ विपर्ययनदेशाथ प्रतिज्ञावचनम् । ननु स एव किमर्थः । साध्यव्यवप्रयोगादिप्रतिपत्त्यर्थः । तथाहि—अस्मि साध्यनिर्देशयो वचनविशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते किमर्थं साध्यवचनं प्रयोगः, उत वैधर्म्यवानिति न ज्ञायत । उभयं ह्यत्राशङ्क्यत वचनविशेषत्वेन साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वं साध्यं साध्यवचनं, असाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वेन वचनाविशेषत्वं साध्यं वैधर्म्यवानिति हेतुविरुद्धनैकान्तिकप्रतीतिश्च न स्यात् । प्रान्तज्ञापूर्वकं तु प्रयोगं शब्दविशेषः साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकः शब्दविशेषत्वादिति हेतुभावः प्रतीयते । असाक्षात्कारिज्ञानपूर्वका वचनाविशेषत्वादिति विरुद्धता । चतुरादिकरणजनितज्ञानपूर्वका वचनाविशेषत्वादित्यनैकान्तिकत्वम् । हेतोश्च त्रैक्यं न गम्यत । तस्य साध्योपल्लया इत्यस्थितेः । स्मि प्रतिज्ञानिर्देशोऽवयवं समुदायापचारात् साध्यधर्मा इति पक्ष इति तत्र प्रवृत्तस्य वचनविशेषत्वस्य पक्षधर्मत्वम् ; साध्यधर्मसामान्येन च समानोऽयः सपक्ष इति तत्र वर्तमानस्य सपक्ष सत्त्वम्, न सपक्षोऽसपक्ष इत्यसपक्षोऽप्यसत्त्वं प्रतीयते तदिदमनलोचनाभिधानम् । तथाहि—यो वचनविशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इति एतावन्मात्रमभिधाय नैव कश्चादास्ते, किन्तु हेतोर्धर्मिण्युपसंहारं करोति । तत्र यदि वचनाविशेषश्चायं नष्टमुदाविपर्ययो वचनसंदर्भ इति ज्ञेयात्, तदा साध्यव्यवप्रयोगप्रतीतिः । अथासाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकश्चत्यभिधायत, तदा वैधर्म्यवत इति संबन्धवचनपूर्वकापक्षधर्मत्ववचनात् प्रयोगद्वयावगतिः, विवर्त्तितसाध्यावगतिश्च । हेतुविरुद्धनैकान्तिका अपि पक्षधर्मत्ववचनमात्रेण न प्रतीयन्ते ; तद्वन्तु संबन्धवचनमपि क्रियते तदा कथमप्रतीतिः । तथाहि—यो वचनविशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते हेतुवगम्यते विधीयमानेनानुष्ठानस्य व्याप्तिः । यो वचनाविशेषः सोऽसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते विरुद्धः । विपर्ययव्याप्तिः यो वचनविशेषः स चतुरादिजनितज्ञानपूर्वक इति अनैकान्तिकाद्यवकायः व्यभिचारात् । तथा त्रैक्यमपि हेतोर्धर्मिण्येत एव । यतो व्याप्तिप्रदर्शनकालं व्यापका धर्मः साध्यतया अवगम्यते । यत्र तु व्याप्या धर्मो विवादास्पदीभूते धर्मिण्युपसंहार्यते स समुदायिकदेशतया पक्ष इति तत्रापसङ्गतस्य व्याप्यधर्मस्य पक्षधर्मत्वावगतिः । सा च व्याप्तिर्यत्र धर्मिण्युपसंहार्यते स साध्यधर्मसामान्येन समानोऽ

र्थः सपक्षः प्रतीयत इति सपक्षे सत्यमप्यवगम्यते । सामर्थ्यात् (च) हि व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिसिद्ध्यवसीयते सोऽसपक्ष इति असपक्षोऽप्यसत्त्वमपि निश्चीयते इति नार्थः प्रतिज्ञावचनेन । तदाह धर्मकीर्तिः यदि प्रतीतिरन्यथा न स्यात् सर्वं शोभेत, एषा च पक्षधर्मसंबन्धवचनमात्रात् प्रतिज्ञावचनमन्तरणापि प्रतीतिरिति कस्तस्योपयोगः । यदा च प्रतिज्ञावचनं नैरर्थक्यमनुभवति तदा तदावृत्तिवचनस्य निगमनलक्षणस्य सुतरामनुपयोग इति न प्रतिज्ञावचनमपि प्रस्तुतसाधनस्य न्यूनतादोषः । केवलं तत्प्रतिपाद्यस्यार्थस्य स्वसाध्याविनाभूतस्य हेतोः स्वसाध्यधर्मिण्युपसंहारमात्रादेव सिद्धत्वात् । अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनरभिधानं निग्रहस्थानमिति प्रतिज्ञादिवचनं वादकथायां क्रियमाणं तद्वक्तृनिग्रहमापादयति उपनयवचनं तु हेतोः पक्षधर्मवर्तमानतादेव लक्ष्यमिति तस्यापि ततः पुथक् प्रतिपादनं पुनरुक्तालक्षण एव दोष इति न तदनभिधानेऽपि न्यूनं साधनवाक्यम् ; ततः सर्वदोषरहितत्वात् साधनवाक्यस्य भवत्यतः प्रकृतसाध्यसिद्धिः । स्वसाध्याविनाभूतश्च हेतुः साध्यधर्मिण्युपसंहार्यितव्यो वादकथायामित्यभिप्रायवता आचार्येण गाथासूत्रावयवेन तथाभूतहेतुप्रदर्शनं कृतमिति । तथाहि—‘समयविशासनम्’ इत्यनेन गाथासूत्रावयववचनेन स्वसाध्यव्याप्तस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहारः सूचितः । हेतोश्च स्वसाध्यव्याप्तिः प्रमाणतः सर्वोपसंहारं प्रदर्शनीया । तच्च प्रमाणं व्याप्तिप्रसाधकं कदाचित् साध्यधर्मिण्येव प्रवृत्तं तां तस्य साधयति, कदाचित् दृष्टान्तधर्मिणि । यत्र हि सर्वैकान्तान्तात्मकं सत्त्वादित्यादौ प्रयोगं न दृष्टान्तधर्मिसङ्कावः, तत्र व्याप्तिप्रसाधकं प्रमाणं प्रवर्तमानं साध्यधर्मिण्येव सर्वोपसंहारं हेतोः स्वसाध्यव्याप्तिं प्रसाधयति । यत्र तु प्रकृतप्रयोगादौ दृष्टान्तधर्मिणोऽपि सत्त्वं तत्र दृष्टान्तधर्मिण्यपि प्रवृत्तं तत्प्रमाणं सर्वोपसंहारैरेव तस्याः प्रसाधकमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा दृष्टान्तधर्मिणि हेतोः स्वसाध्यव्याप्तावपि साध्यधर्मिणि तस्य तद्व्याप्तौ न तत्सत्त्वं तत्प्रतिपत्तिः स्यात् । दृष्टान्तधर्मिण्येव तेन तस्य व्याप्तत्वात्, बहिर्व्याप्तिर्विद्यमानाया अपि साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्तावनुपयोगात् सादृश्यमात्रस्याधिकञ्चित्करणत्वात् । अन्यथा शुक्लं सुवर्णं सस्वादजनवदित्यत्रापि शुक्लत्वप्रतिपत्तिः स्यात् । अथात्र पक्षस्य प्रत्यक्षवाचनं, प्रत्यक्षवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वं हेतोः कालाव्याप्यपदिष्टत्वं वा दावः । तद्व्युक्तम् । बाधाऽविनाभावयोर्विरोधान् । तथाहि—सत्येव साध्यधर्मिणि साध्यं हेतुवर्त्तनं इति तस्य तद्विनाभावः, तत्प्रतिपादितसाध्यधर्माभावश्च प्रमाणतो वाधा । साध्यधर्मिभावाऽभावयोश्चैकत्र धर्मिण्येकदा विरोध इति नैतद्वादादस्य साधनस्य दुष्टत्वम्, किन्तु साध्यधर्मिणि साध्यधर्माविनाभूतत्वेनानिश्चयः । स च बाह्यव्याप्तिमात्रेण हेतोः साध्यसाध्यकत्वाभ्युपगमेऽन्यत्रापि समान इति नानुमानात् क्वचिदपि साध्यनिश्चयः स्यात् । अतो दृष्टान्तधर्मिणि प्रवृत्तेन प्रमाणेन व्याप्या हेतोः स्वासाध्याविनाभावा निश्चयः । स च निश्चिताविनाभावो यत्र धर्मिण्युपलभ्यते तत्र

सर्वदंनि(शु)-सर्वदंनि-पुं० । सर्वं जगत् चराचरं सामान्येन द्रष्टुं शीलमस्येति सर्वदर्शी । सूत्र० १ भु० ६ अ० । भ० । रा० । अनाकारोपयोगसामर्थ्यात् । (उपा० ७ अ० । सर्वस्य वस्तुस्तोमस्य सामान्यरूपतया द्रष्टरि, भ० १ श० १ उ० । स्था० । कल्प० । केवलदशनेन एकैन्द्रियद्वीन्द्रियजीवादिज्ञा-तः, अनु० । सूत्र० । सर्वं प्राणिगणमात्मवत्पश्यतीति सर्व-दर्शी । आत्मसाध्यदर्शिनि, उत्त० १५ अ० ।

सर्वदरिसि-सर्वदर्शिन्-पुं० । सर्वज्ञे, ध० २ अधि० ।

सर्वद्व-सर्वद्रव्य-न० । धर्मास्तिकायादिषु भ० १२ श० ५ उ० ।

सर्वदा-सर्वदा-स्त्री० । सर्वकाल इत्यर्थे, ल० । भ० ।

सर्वदिशाम्-सर्वदिक्क-त्रि० । सर्वा दिशो यत्र तत्सर्वदिक्क-म् । सर्वदिगवच्छिन्ने, विशेष० ।

सर्वदी(दी)वमसुद-सर्वद्वीपसुद-पुं० । अशेषद्वीपसमुद्रेषु, सू० प्र० १ पाठु० ।

सर्वदुक्ख-सर्वदुःख-त्रि० । समस्तशारीरमानसादिभेदभि-धेषु असंतुषु, ध० ३ अधि० ।

सर्वदुक्खप्पहीण-सर्वदुःखप्रहीण-पुं० । प्राकृतत्वात्प्रकर्षेण हीनानि-हानि गतानि प्रक्षीणानि वा सर्वदुःखानि यस्मिन्, यद्व-सर्वदुःखानां प्रहीणं प्रक्षीणं वा यस्मिन्स्तथा । सिद्धलोत्रे, उत्त० २८ अ० । दुःखानि शरीरमानसानि तानि प्रहीणानि यस्य स तथा । कल्प० १ अधि० ६ क्षण । मुक्ते, मोक्षे च । ध० ३ अधि० । आनु० । ज० ।

सर्वदुक्खप्पहीणमग-सर्वदुःखप्रहीणमार्ग-पुं० । सर्वदुःख-प्रहीणां मोक्षस्तत्कारणं मार्गः-पन्थाः । ध० ३ अधि० । आ-ख० । औ० । सकलाश्रमेक्षयापाये, भ० ३३ श० ६ उ० ।

सर्वदुक्खविमोच-सर्वदुःखविमोच-पुं० । सर्वान्यशेषाणि बहुभिर्भवेकपचितानि दुःखकारणत्वाद् दुःखानि कर्माणि तेषां विमोक्षा-विमोक्षणं; विमोचनम् । सूत्र० १ भु० ११ अ० । निर्वाण, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० । कर्मक्षय, स० ।

सर्वदुक्खहर-सर्वदुःखहर-त्रि० । मोक्षहती, पं० व० ४ द्वार । सर्वदुःख-सर्वदुःख-न० । समस्तशारीरमानसदुःखे, दश० २ च० ।

सर्वदूरमूल-सर्वदूरमूल-न० । सर्वथा दूरं-विप्रकष्टं मूलं च निकटं सर्वदूरमूलं तद्योगाच्छब्दोऽपि सर्वदूरमूलः । अत्य-र्थदूरवर्तिनि अत्रयथासक्ते च । 'सर्वदूरमूलमणित्थं सर्वं जा-णह पासह' । भ० ५ श० ४ उ० ।

सर्वदेवधरि-सर्वदेवधरि-पुं० । वृद्धगच्छप्रथमसूरी, ग० ३ अधि० ।

सर्वदेशाङ्गी-सर्वदेशघातिनी-स्त्री० । सर्व-समस्तं देश-स्वाधीयेयुं प्रन्तीत्येवंशीला सर्वदेशघातिन्यः । तथाविधा-सु कर्मप्रकृतिषु, कर्म० ४ कर्म० ।

सर्वद्व-सर्वाद्वा-स्त्री० । अतीतानागतवर्तमानकालस्वरूपे अद्वकालभेदे, अनु० ।

सर्वधत्ता-सर्व(हिता)धत्ता-स्त्री० । सर्वजीवाजीवाक्यं वस्तु धत्तं निहितमस्यां विवक्षायामिति सर्वहिता । ननु दधातेहीति शब्दादेशाद् दितं भवितव्यं कथं धत्तामित्युच्यते प्राकृते देशी-पदस्याविरुद्धत्वाच्च दोषः । अथवा-धत्त इति द्विथवद्व्यु-त्पन्न एव यद्वच्छाशब्दः । अथवा-सर्वं दधातीति सर्वधं नि-रवशेषवचने सर्वधमात्तमागृहीते यस्यां विवक्षायां सा सर्व-धत्ता । एवमपि निष्ठान्तस्य न पूर्वनिपातः । " जातिकाल-सुखादिभ्यः परवचनम् " इति परनिपात एव । सर्वप्राज्ञे, सर्वप्रदीतरि, आख० १ अ० ।

सर्वधत्तृ-त्रि० । सर्वधमात्ता सर्वधात्ता । निरवशेषे, आख० १ अ० । आ० म० ।

सर्वधत्तासर्व-सर्वधत्तासर्व-पुं० । जीवाजीवविषयारूपे सर्वशब्दार्थे, विश्व० । आ० म० ।

सर्वधम्म-सर्वधर्म-पुं० । समस्तेषु अनुष्ठानकपेषु स्वभावेषु, सूत्र० १ भु० ८ अ० । सर्वेषु क्षान्त्यादिषु धर्मेषु, उपा० १ अ० ।

सर्वधम्मपरिभट्ट-सर्वधर्मपरिभट्ट-त्रि० । सर्वधर्मेभ्यः-क्षा-न्त्यादिभ्यः आसंवितभ्याऽपि यावत् प्रत्यननुपालनात् लो-किकेभ्योऽपि गौरवादिभ्यः परिभट्टः-सर्वतश्च्युतः । कृत-धर्मात्परिच्युतं, दश० १ च० ।

सर्वधम्माणुवत्तण-सर्वधर्मानुवर्त्तन-त्रि० । सर्व धर्म क्षा-न्त्यादिकपमनुवर्त्तत इति तदनुकूलाचारतया स्वीकृत इत्येवंशीलो यः स तथा । समस्तक्षमादिधर्माऽऽचरणशील, उत्त० ७ अ० ।

सर्वपगइ-सर्वप्रकृति-स्त्री० । यत्नाऽद्यादशसु नैगमादिनगर-वास्तव्यप्रजायाम्, कल्प० १ अधि० ५ क्षण ।

सर्वपत्थार-सर्वप्रस्तार-पुं० । समस्तसङ्घात्प्रवर्धीभूते, व्य० १ उ० ।

सर्वपरिष्माचारि (ग)-सर्वपरिष्माचारिन्-पुं० । सर्वतः स-र्वकालं सर्वपरिष्मया द्विविधयापि चरितुं शीलमस्येति सर्व-परिष्माचारी । विशिष्टज्ञानान्विते, सर्वसंवरचारित्रोपेते च । आचा० १ भु० २ अ० ६ उ० ।

सर्वपाणभूयजीवसत्सुहावह-सर्वप्राणभूतजीवसर्वसुख-पुं० । सर्वे विश्वे ते प्राणाश्च द्वीन्द्रियादयो भूताश्च तत्रो जीवाश्च पञ्चन्द्रियाः सत्त्वाश्च पृथिव्यादय इति द्वन्द्वे सति कर्मधारयस्तत्तत्तेषां सुखं शुभं वा आवाहतीति सर्वप्राण-भूतजीवसर्वसुखावहम् । सर्वेषां प्राणादीनां संयमप्रतिपाद-कत्वात्सुखंहीतो, आख० ४ अ० । स्था० ।

सर्वपावविचिचि-सर्वपापनिवृत्ति-स्त्री० । अशेषावघानुष्ठा-नव्युपगतौ, हा० २५ अष्ट० ।

सर्वपावपरिवजिय-सर्वपापपरिवर्जित-त्रि० । सर्वाऽमङ्गलै-रहिते, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सर्वपुष्पवत्तथगंधमलालङ्कार-सर्वपुष्पवत्तगन्धमालालङ्कार-पुं० । गन्धाः-वासा मालयानि-पुष्पदामानि अलङ्कारा अभ-रणविशेषाः ततः समाहारा द्वन्द्वस्ततः सर्वशब्देन सह विशेष-णसमासः । समस्तपुष्पादौ, रा० ।

सव्यप्यग-सर्वात्मक-पुं० । सर्वत्राप्यात्मा वस्यासौ सर्वात्म-
कः । लोमे, सूत्र० १ श्रु० १६ अ० । सर्वस्वरूपे, सूत्र० १ श्रु०
१ अ० २ उ० ।

सव्यप्यगुण-सर्वात्मगुण-पुं० । येषां परमाणूनां समस्तानां
परमाण्वपेक्षया अल्पे गुणाः स्तोका अंशा विभागास्तेषु पर-
माणुषु, क० प्र० १ प्रक० ।

सव्यप्यभो-सर्वप्रभा-स्त्री० । उत्तररुचकपर्वतवास्तव्यायां दि-
क्कुमार्याम्, आ० क० १ अ० । ज० । आ० चू० । आ० म० ।

सव्यफलहमय-सर्वस्फटिकमय-त्रि० । सर्वात्मना स्फटिक-
मये, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सव्यकाससह-सर्वस्पर्शसह-त्रि० । परीषद्गुणाणां सर्वेषां
शीतोष्णदेशमशकटुणादिस्पर्शानां सहिष्णौ, सूत्र० १ श्रु० ४
अ० २ उ० ।

सव्यबंध-सर्वबन्ध-पुं० । सर्वात्मना बन्धे, यथा क्षीरनीरयोः ।
अ० ७ श० १ उ० ।

सव्यबल-सर्वबल-न० । समस्तहस्त्यादिसंख्ये, जी० ६ प्रति०
४ अधि० । अ० । रा० । कल्प० । विपा० ।

सव्यबाहविविष्णु-सर्वबाधाविनिर्मुक्त-त्रि० । एकान्तसुख-
मंगलं, द्वा० ३१ अष्ट० ।

सव्यबुद्ध-सर्वबुद्ध-त्रि० । सर्वतीर्थकरं, दश० ६ अ० ।

सव्यबन्तर-सर्वाभ्यन्तर-त्रि० । सर्वमध्यवसिन्ति, सू० प्र० १
पाठ० । औ० । न० ।

सव्यभक्ति-सर्वभक्ति-स्त्री० । सर्ववस्तुप्रकारे, सर्वा अरूचः-
प्रकारा येषां तानि तथा । सर्वप्रकारोपनेषु, स्वप्नसंज्ञा ६ उ० ।

सव्यभाव-सर्वभाव-पुं० । सर्वपरिणामे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।
शक्यरूपे स्वरूपसंरक्षणसादौ, दश० ८ अ० । सर्वप्रकारे
स्पर्शसगन्धरूपज्ञानं, "सव्यभावं ज्ञातुं पासह" स्था०
१० डा० २ उ० । केवलज्ञानसाक्षात्कारं, अ० ८ श० २ उ० ।
स्था० ।

सव्यभाविउ-सर्वभाविउ-पुं० । भारते वर्षे आगमिष्यन्त्या-
मुत्सर्पिण्यां भविष्यति द्वादश तीर्थकरे, स० ।

सव्यभावादिद्विद्वान्-सर्वभावाधिष्ठापित्व-न० । सर्वेषां गुणप-
रिणामानां स्वामिषदाकर्मणं, सव्यपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य
सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं च । द्वा० २६ द्वा० ।

सव्यभासाणुगामि(न्)-सर्वभाषाणुगामिन्-त्रि० । सर्वभाषा
आर्याऽनार्या अमरवाचोऽनुगच्छन्ति-अनुकुर्वन्ति तद्भाषा-
भाषित्वात् स्वभाषयैव वा लब्धविशेषात् तथाविधप्रत्यय-
जननात् । अथवा-सर्वभाषाः संस्कृतप्राकृतमगध्याद्या अनु-
गमयन्ति-व्याख्यान्तीत्येवं शीला ये ते तथा । समस्तमा-
धाविशारदेषु, औ० । रा० ।

सव्यभियार-सव्यभियार-त्रि० । सह व्याभिचारेण वर्तते इति
सव्यभियारः । व्याभिचाराख्यहेतुर्वापसहितं, दश० १ अ० ।

सव्यभू-सर्वभूति-स्त्री० । सर्वसम्पदि, विपा० १ श्रु० ६ अ० ।

सव्यभूमिया-सर्वभूमिका-स्त्री० । सर्वप्रासादभूमिकासु,
विपा० १ श्रु० ६ अ० ।

सव्यभूय-सर्वभूत-पुं० । सर्वेषु वसंतु स्यावरेषु च जीवेषु, उ-
त्त० २० अ० । आतु० ।

सव्यभूयप्यभूय-सर्वभूतात्मभूत-त्रि० । सर्वभूतेष्व्यात्मभूतः स-
र्वभूतात्मभूतः । सर्वभूतानामात्मवद्भूते, दश० ४ अ० ।

सव्यभूयसुहावह-सर्वभूतसुखावह-त्रि० । सर्वप्राणिहितं, दश०
६ अ० ।

सव्यभोम-सर्वभौम-पुं० । सर्वासु क्षिप्राद्यासु चित्तभूमिषु संभ-
वन्ति इति सावभोमाः । तदुक्तम् एतं तु आनिवेशकालसमया-
नवाच्छ्रुताः । सावभोमा महात्मनेषु यमादेषु, द्वा० २१ द्वा० ।

सव्यमंगलभेय-सर्वमङ्गलभेद-पुं० । सकलकल्याणप्रकारं, क-
ल्प० १ अधि० ३ क्षल ।

सव्यमिच्छोपयारा-सर्वमिध्योपचारा-स्त्री० । सर्वेषु मिध्यो-
पचारा माद्व्यानगर्भाः क्रियावशं यस्यां सा सर्वमिध्या-
पचारा । सर्वोऽपि मिध्योपचारयुक्तायामाशातनायाम्, ध०
२ अधि० ।

सव्यमित्त-सर्वमित्त-पुं० । अपरिभ्रमदशपूर्वधरं साधौ, ति० ।

सव्यय-सद्व्यय-पुं० । पुरुषार्थोपयोगिनि वित्तविनियोगे,
द्वा० १२ द्वा० ।

सद्व्यय-पुं० । शोभनव्रते, स्था० ३ डा० २ उ० ।

सव्यरयण-सर्वरत्न-पुं० । महानिधिभेदे, स्था० ६ डा० ३
उ० । ज० । प्रव० । आ० चू० । दश० । (रयणादि सव्यरयणे
चउहसपवराश्चक्रवाद्भूस्स उपपञ्चति य पमिद्व्याहं पंचिदि-
याहं ति तज्जलणं 'सिंहि' शब्दं चतुर्धामे २१११ पृष्ठ
व्याख्यातम् ।)

सव्यरयणकूट-सर्वरत्नकूट-न० । मानसोत्तरपर्वतस्य स्वना-
मक्याते तृतीयं कूटं, स्था० ४ डा० २ उ० ।

सव्यरयणा-सव्यरत्ना-स्त्री० । उत्तरणाश्चात्यस्य रतिकरपर्व-
तस्य पश्चिमादिश ईशानाग्रमहिष्या बहुमित्रायाः राज्ञ्या-
न्याम्, स्था० ४ डा० २ उ० । ती० । जी० । द्वा० ।

सव्यरयणामय-सर्वरत्नामय-त्रि० । सर्वरत्नाः सामस्त्येन
रत्नमया नन्वेकदेशे इति सर्वरत्नमयाः । समस्तरत्नमयेषु,
जी० ३ प्रति० ४ अधि० । सर्वात्मना रत्नमयं, औ० ३ प्रति०
४ अधि० । दश० ।

सव्यरस-सर्वरस-न० । सविधिके, पञ्चा० १६ विब० ।

सव्यराग-सर्वराग-पुं० । समस्तविषयाभिमुख्यहेतुभूतात्मप-
रिणामविशेषे, औ० ।

सव्यरी-सर्वरी-स्त्री० । रात्री, दृ० १ उ० ३ प्रक० ।

सव्यल-सर्वल-पुं० । भजे, प्रअ० १ अ० ३ डा० ।

सव्यलोप-सर्वलोक-पुं० । सर्वः-लक्षधस्तियर्गपूर्वभेदभिन्नः
सर्वध्यासौ लोकश्च सर्वलोकः । त्रैलोक्ये, ल० । ध० । आवा० ।
त्रसस्यावरभेदभिन्नं प्राणिगणे, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० २ उ० ।
सर्वजने, स० ३० सम० ।

सव्यलोपपर-सर्वलोकपर-पुं० । सर्वजनात्मगृहे, 'सव्यलोपपर-
ते' महाभाष्ये पकुब्बह' स० ३० सम० ।

सम्बलोपपरियावध-सर्वलोकपर्यापक-त्रि० । उपपातसमुद्-
घातस्वस्थानैः सर्वलोके वर्तमाने, भ० ३४ श्रु० १ उ० ।

सम्बलोपसारङ्ग-सर्वलोकसारङ्ग-न० । सर्वस्मिन्पि लोके सा-
रङ्गे स्वरूपे यस्य तत् सर्वलोकसारङ्गम् । 'चतुरङ्गे, तस्य सर्व-
लोकसारङ्गत्वात् । 'नासेह अग्रीथस्य, च उरंगे सम्बलोप-
सारंगे ।' इय० ३ उ० ।

सम्बवद्ग्रामय-सर्ववज्रमय-त्रि० । सर्वोत्पन्ना वज्रमये, त्री० ३
प्रति० ४ आच० ।

सम्बवाह-सर्ववादिन्-पुं० । कपिलकणादाक्षपादसीञ्जोदि
जैमिनिप्रभृतिमत्तानुसारिषु समस्तवादिषु, सूत्र० १ श्रु० १
अ० १ उ० ।

सम्बवाय-सर्ववाद-पुं० । सर्वस्मिन् बीजादिके वादे, सूत्र० १
श्रु० ६ अ० ।

सम्बवार-सर्ववार-न० । बहुशः शब्दायै, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।

सम्बविग्राहिय-सर्वविग्रहिक-पुं० । विग्रहो वज्रं लघु इत्य-
र्थस्तद्व्याप्तीति विग्रहिकः । सर्वेया विग्रहिकः सर्ववि-
ग्रहिकः । सर्वसंस्मिन्, भ० १३ श्रु० ४ उ० ।

सम्बविस्ताराख्यतय-सर्वविस्तारानन्तक-न० । सर्वाकाश-
स्तिकायरूपऽनन्तकभेदे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सम्बविभूद-सर्वविभूति-स्त्री० । समस्तस्वस्थस्यस्तरवैकियक-
रखादिबाह्यरक्षावित्पदि, रा० । कल्प० १ अ० । जी० ।
समस्तशामायाश्च, कल्प० १ अधि० ५ क्षण ।

सम्बविभूसा-सर्वविभूषा-स्त्री० । यावच्छुक्लिस्फारोदारशृङ्गा-
रकराले, रा० ।

सम्बविबुद्ध-सर्वविबुद्ध-पुं० । सिद्धे, आचा० २ श्रु० ४ श्रु० ।

सम्बविरह-सर्वविरति-स्त्री० । सर्वसंयमे, कर्म० १ कर्म० ।

सम्बविरहवाह-सर्वविरतिवादिन्-पुं० । आत्मानं सर्वविरति-
वर्धनं कथाप्रके, वि० १० ।

यत्वेकाह—

सम्बं ति माथिऊर्णं, विरई खलु जस्स सव्विया नत्थि ।

सो सम्बविरहवार्ह, चुक्कि देसं च सम्बं च ॥२६८॥

'सम्बं' ति—अस्योपलक्ष्यत्वात्सर्वं सावधयोगं प्रत्याक्या-
मि चिचिधे त्रिचिधेनेत्संभ, अणित्वा—अभिधाय त्रिरिति—
सावधयोगाक्षिबुद्धिः खलु यस्य सर्विका सर्वा नास्ति प्र-
बुद्धकर्म्यादभानुमत्सिद्धावात्सर्वविरतिवादी 'बुद्ध' ति
माशयति देशे च 'सम्बं च' ति—देशविरति सर्वविरति च
प्रतिज्ञाताकरणादिति त्रिभुक्तिमाधायः । वि० १० ।

सम्बविरहसामाहय-सर्वविरतिसामायिक-न० । सर्वविरति-
रव सामायिकमिति । सामायिकभेदे, वि० १० ।

तत्पर्यायाः—

सामाहयं समहयं, सम्भावाञ्चो समाससंखेवो ।

अणवजं च परिभा, पञ्चक्यायं च ते अट्टा ॥ वि० १० ।

(वच्यते एषां पदानां तत्पञ्चक्येभ्यो व्याख्या । सर्वैव वक्तव्यता
सामाहयं शब्दं वच्यते ।)

सम्बविसनिवारणी-सर्वविषनिवारणी-स्त्री० । सर्वमाणावि-
पातविरतिप्रभृतिस्पर्षपापनिवारिण्यां विद्यायाम्, "अहं
पाणाहवायं पञ्चकलाह अत्रियवयसं च । सम्बविविज्ञावाहं,
अहंमपरिगर्हाह स्वाहा ॥ १९७० ॥" इति तन्मन्त्रः,
आच० ४ अ० । (अस्य मन्त्रस्य व्याख्या 'पाङ्क्तिमयं'
शब्दे पञ्चमभागे २६७ पृष्ठ गता ।)

सम्बवेह(ञ्)-सर्ववेदिन्-पुं० । सर्वज्ञ, न० ।

सम्बवेरामय-सर्ववज्रमय-त्रि० । सर्वोत्पन्ना वज्रमये, रा० ।

सम्बस-सर्वस्व-न० । सर्वसारे, षो० २ विव० । नि० श्रु० ।

सम्बसंक्रम-सर्वसंक्रम-पुं० । 'अरमद्विरेण रदयं, पदसमयसं-
क्षिप गयत्तयं । तापुमह संतपयर्ह, ज्ञाय चि स सम्बसंक्रम-
या' इत्युक्तलक्षणे संक्रमभेदे, षं० सं० ५ द्वार ।

सम्बसंका-सर्वशङ्का-स्त्री० । सर्वविषये शङ्काभेदे, यथा—
स्ति वा धर्मो नास्ति वा यथा वा सर्वमिदं प्राकृतनिबद्ध-
स्वात्सर्वमिदं शास्त्रमसमञ्जसमित्यादि । प्रब० ६ द्वार ।
नि० श्रु० । ('संका' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ३५ पृष्ठस्य व-
र्णनमुक्तम् ।)

सम्बसंयम-सर्वसंयम-पुं० । समस्तस्वजन्येलापके, कल्प० १
अधि० ५ क्षण ।

सम्बसंगातीत-सर्वसङ्गातीत-त्रि० । ग्रीतपगे, त्री० ।

सम्बसंगावयव-सर्वसङ्गवयव-त्रि० । सङ्गगतद्रव्यसङ्गसङ्गे,
दृश० १ अ० ।

सम्बसंयम-सर्वसंयम-पुं० । सर्वोत्पन्ना मनोबाह्यायसंयमने,
रा० । "सम्बसंयमतवसुचरियफलनिष्ठाणमगोणेति" सर्वसं-
यमः संयतोत्पन्ना—मनोबाह्यायसंयमने तस्य सुचरितस्य वा
आश्रयादिदोषवहितस्य तपसो यत्फलं निर्वाणं तन्मार्गेण ।
किमुक्तं भवति—सर्वसंयमेन सुचरिते च तपसा निर्वाणप्र-
दणमनयोः निर्वाणफलवस्थापनायम् । रा० ।

सम्बसंपया-सर्वसम्पत्-स्त्री० । समस्तसम्पत्तिधात्र्यां प्रेम्प्याम्,
यत्तदर्थं तपः क्रियते कृतितो तत् सम्पत् । यञ्ज्ञा० १६ विव० ।
सम्बसंपयाकरी-सर्वसम्पत्करी-स्त्री० । भिक्षाचर्याभेदे, डा० ।

यतिध्वनादिद्युक्तो यो, गुर्वाज्ञायौ व्यवस्थितः ।

सदानारम्भिणस्तस्य, सर्वसम्पत्करी मवा ॥ २ ॥

यतिः—साधुस्तस्य सर्वसम्पत्करी मतेति क्रिया, तदा
तस्मिन् काले भिक्षाकाले इत्यर्थः । उच्यते—कालोक्तितमस्य-
स्तस्यापारं कृत्वा—विधातु निर्वाणं भवत्येषाविक्षाभिरुपहितता
सर्वसंपत्करीत्यर्थः । डा० ५ अ० १० अ० । पञ्चा० ।

सम्बसंयम-सर्वसंयम-पुं० । सर्वोत्कृष्टे सम्भवे, सर्वोत्कृष्ट-
संयमश्च स्वभावात्विषयकबहुसानक्यापनपरा स्वभावा-
कसंपादनाय यावच्छुक्लिप्रवृत्तिता त्वरितवृत्तिः । जी० ३
प्रति० ४ अ० १० । समस्तप्रमोदकतौत्सुके, भ० ५ श्रु०
३३ उ० । कल्प० ।

सम्बसप्त-सर्वसप्त-पुं० । सर्वमाण्डिषु, षं० ३ अधि० । सम-
स्तदेहिषु, पञ्चा० ६ विव० ।

सम्बन्धसत्त्वैवभाववाह—सर्वसत्त्वैवभाववादिन्—पुं० । नास्तीह कश्चिद् भाजनं सत्त्व इति वचनात्सर्वजीवानां मोक्षयोग्यता-वादिषु, ल० ।

सम्बन्धसमसांगत्यपक्षाण—सर्वसमन्वागतप्रज्ञान—पुं० । सर्वाणि समन्वागतानि प्रज्ञानानि यस्यात्मनः स सर्वसमन्वागतप्रज्ञानः । सर्वावबोधविशेषानुगते सर्वेन्द्रियज्ञानैः पदार्थैः—थावस्थितविषयग्राहिभिरावपरीतरनुगते, आन्त्रा० १ भु० १ अ० ७ उ० । रा० ।

सम्बन्धसाहिवसियागार—सर्वसमाधिप्रत्ययाकार—पुं० । पौरुषी-प्रत्याख्यानपवादः, ध० । कृतपौरुषीप्रत्याख्यानस्य समुत्पन्ननीमश्लाघितुः स्वतया संज्ञातयोरस्तीन्द्रध्यानयोः सर्वथा निरासः सर्वसमाधिस्तस्य प्रत्ययः कारणं स एवाकारः—प्रत्याख्यानपवादः सर्वसमाधिप्रत्ययाकारः । समाधिनिमित्तमवधपथ्यादिप्रवृत्तावपुर्वायामपि पौरुष्यां भुक्ते तदा न भङ्ग इत्यर्थः, वैधादिर्वा कृतपौरुषीप्रत्याख्यानोऽप्यस्यातुरस्य समाधिनिमित्तं यदा अपूर्वायामपि पौरुष्यां भुक्ते तदा न भङ्गः, अर्द्धभुक्ते स्वातुरस्य समाधौ मरणे चात्पन्नं सति तथैव भाजनस्य त्यागः सार्द्धपौरुषीप्रत्याख्यानं पौरुषीप्रत्याख्यान एवान्तर्भूतम् । ध० २ आ० । पञ्चा० ।

सम्बन्धसमिद्धि—सर्वसमृद्धि—स्त्री० । परब्रह्मत्वप्राप्तौ, अष्ट० ।

सर्वो—समप्रा समृद्धिः—संपदा सर्वसमृद्धिः । तत्र नामसमृद्धिः उल्लापनरूपा जीवस्याजीवस्य । स्वापनासमृद्धिः शक्तिरूपा । द्रव्यसमृद्धिः धनधात्र्यादिरूपा । शक्त्यक्रियादीनां लौकिका, लोकोत्तरा पुनः सुनिर्लाभ्यसमृद्धिरूपा ।

“आमोसहिद्विष्णोसहि, जेलोसहिजगमोसही जेव । संभिज्जमोयउज्जमं, सर्वोसहि जेव बोधव्वा ॥ १ ॥ चारणआसी-विसंके-बला य मण्णाणिणो व पुत्तधरा । अरिहन्ता चक्रधरा, बलवेवा बासुदेवा य ॥ २ ॥” इत्यादिलब्ध्याः—श्रुत्यः तत्र केवलज्ञानादिशक्तिलोकोत्तरा भावार्थः, सं—सम्यक् प्रकरणे श्रुतिः समृद्धिः सर्वा बाली समृद्धिश्च सर्वसमृद्धिः । अत्र साधनानवच्छिन्नात्मतरवसंपन्नानां या तादात्म्यानुभवयोग्या समृद्धिः अवसरः नयाश्च प्रत्यक्षदृष्टान्त-भावनया तत्कारणेण तपोमयेण तदुच्यते । तेषु तपोयोगिषु आद्याः, तत्पुण्येषु सांप्रसेषु अस्या इति । अत्र प्रथमम् आत्मनि समृद्धिपूर्वत्वं भासते तथा कथयति—

बाह्यदृष्टिप्रकारेषु, मुद्रितेषु महात्मनः ।

अन्तरेवावभासन्ते, स्फुटाः सर्वाः समृद्धयः ॥ १ ॥

बाह्यदृष्टिप्रकारेषु इति—महात्मनः—स्वरूपपररूपभेदज्ञानपूर्वकशुद्धात्माभूतलीनस्य सर्वसमृद्धयः स्फुटाः—प्रकटाः अन्तरेव—आत्मन्त एव—स्वरूपमध्ये एव भासन्ते, यतः स्वरूपानन्वययोऽहं, निमित्ताऽन्वयसर्वप्रकाशज्ञानवानहम् इन्द्राद्यर्थ्य औपचारिकाः अज्ञानान्तपर्यायसंपत्त्या-कोऽहम्, इति स्वस्वात्मानोपपुङ्गवस्य स्वात्मनि भासन्ते । कीदृशेषु सन्तु ? बाह्यदृष्टिप्रकारेषु—मुद्रितेषु सन्तु, बाह्यदृष्टिः—विषयसंस्कारात्मिका तस्याः प्रवाराः—विस्तारा-मुद्रितेषु—रोधितेषु न हि इन्द्रियप्रचारजलोपयोगैः कमलपटलावशुण्डिताप्यात्मसंपद् ज्ञायते इत्यनेन बहिर्गमनमुपयोगस्य न कसंभ्यमिति ।

समाधिनिन्दनं धैर्यं, दम्भोलिः समता शची ।

ज्ञानं महाविमानं च, वासवश्रीरियं मुनेः ॥ २ ॥

समाधिरिति—मुनेः—स्वरूपज्ञानानुभवलीनस्य साधोः इयम्—उच्यमाना वासवस्य—इन्द्रस्य श्रीः—सखीः, शोभा वर्तते । अत्र मुनेः पवित्ररत्नत्रयीपात्ररूपेन्द्रस्य समाधिः—ध्यानध्याताध्येयैकत्वेन निर्विकल्पानन्दरूपः समाधिः स एव नन्दनं वनं, हरेः नन्दनवनक्रीडा सुखाय उक्ता, साधोः समाधिक्रीडा सुखाय, तत्राप्यौपाधिकात्मीयकृतो महान् भेदः । स च अध्यात्मभावनाद्वयः । अस्य धैर्यं वीर्याकम्पता औद्योगिकभावाद्युपधत्तालक्षणं धर्म्म-दम्भोलिः पुनः समता—इष्टानिष्टेषु संयोगेषु अरुणद्विष्टता सर्वेषु पुष्टताः कर्करचित्तम-ग्यादिपरिणताः जीवाश्च भक्ताऽभक्तातया परिणताः ते सर्वे न मम भिन्नाः, एतेषु का रागद्वेषपरिणतिरित्यवलोकनेन समपरिणतिः—समता सा शची स्वधर्मपत्नी ज्ञानं—स्वपरभावयथा-योवबोधरूपं विमानं—सर्वोवबोधकरं महाविमानम्, इत्यादिपरिवृतः मुनिः वज्रीव भासते । उक्तं च योगशास्त्रे—“पुंसा-मयत्नलभ्यं, ज्ञानवतामव्ययं पदं भूतम् । यथात्मन्यामहा-न मात्रमेतत्समाधिद्वितम् ॥ १ ॥ अयं सुवर्णभावं, सिद्धिरसस्पृशतां यथा लोहम् । आत्मध्यानावात्मा, परमात्मत्वं तथाऽऽप्नोति ॥ २ ॥”

विस्तारितक्रियाज्ञान—चर्मच्छत्रो निवारयन् ।

मोहम्लेच्छमहावृष्टिं, चक्रवर्ती न किं मुनिः ॥ ३ ॥

विस्तारितेति—मुनिः—समस्तास्त्रविरतः द्रव्यभावसंबन्धरतः किं चक्रवर्ती न ? अपि तु अस्येव । किं भूतः ? विस्तारितक्रियाज्ञानचर्मच्छत्रः, क्रिया च ज्ञानं च क्रियाज्ञाने चर्म च छत्रं च चर्मच्छत्रे क्रियाज्ञाने एव चर्मच्छत्रे क्रियाज्ञानचर्मच्छत्रे विस्तारिते क्रियाज्ञानचर्मच्छत्रे येन सः, विस्तारित इत्यनेन स्रिक्रियोद्यतः—सम्यग्ज्ञानोपपुङ्गवः । मोह एव म्लेच्छः तस्य महती वृष्टिः तां निवारयन् मोहम्लेच्छा उत्तरकण्ठाघाततत्प्रपुङ्गविध्यात्वं दैत्यकृता कुशासनावृष्टिः स्वच्छसम्यग्दर्शननिवारितकुशासनाद्यः मुनिः आवचक्रवर्तीव भासते ।

नवब्रह्मसुधाकुण्ड—निष्ठाधिष्ठायको मुनिः ।

नागलोकेशवज्राति, क्षमां रक्षन् प्रयत्नतः ॥ ४ ॥

नवब्रह्मेति—मुनिः—भेदज्ञानपुष्टीतामस्ययानः, नाग—लोकेशश्च—उरगपतिवत् भाति । किं कुर्वन् ? क्षमा—पृथ्वी—क्रोधापहरणपरिणतिः वचनधर्मात्मिका क्षमा तां रक्षन् धारयन् इति । उरगपतेः क्षमाधारकत्वं लोकोपचा-रतः, नहि रत्नप्रभाया भूयः केनचित् पुता, उपमा तु महत्त्वज्ञापिका सामर्थ्यज्ञापिका च । पुनः कथंभूतो मुनिः ? नवं यद् ब्रह्मज्ञानं तत्रैव सुधा तस्याः कुण्डः, निष्ठा—स्थितिः तस्या अधिष्ठायकः, इत्यनेन तत्त्वज्ञानात्कृतकुण्डलैर्वर-लक इति ।

मुनिरध्यात्मकैलाशे, विवेकवृषभस्थितः ।

शोभते विरतिज्ञानि—गङ्गागौरीयुतः शिवः ॥ ५ ॥

मुनिरध्यात्मेति—अत्र श्लोकत्रयं महावैवस्वजगद्धा-पमानम् औपचारिकम् । नहि ते कैलाशगङ्गावृष्टिकणोद्यताः

किं तु लोकाक्षिरेषा, तेन स्वपालकारार्थं हि वाक्यव्यतिः, न सत्या । मुनिः—तस्वहानीः अध्यात्मम्—आत्मस्वरूपैकत्वं तदपे कैलाश आस्थाने, विवेकः—स्वपरिवेचनं स एव ह्य-पभः—बलीवर्धः, तत्र स्थितः, विरतिः—चारित्र्यफलाख्य-निवृत्तिः, इति—ज्ञानकला शुद्धापयोगता एव गङ्गागोरी, ता-भ्यां युतः शिवः—निदृग्प्रवः, उपचारात्—शिवः—रुद्रो भा-सते, रुद्रस्य गङ्गायुतत्वं विधाधारत्वे पार्वतीमनोरञ्जनाय विक्रियाकाले वाक्यम् ।

ज्ञानदर्शनचन्द्रार्क-नेत्रस्य नरकच्छिदः ।

सुखसागरमग्नस्य, किं न्यूनं योगिनो हरेः ॥ ६ ॥

ज्ञानदर्शनमिति—योगिनः—रक्षत्रयपरिणतस्य हरेः—हृ-च्छात् किं न्यूनं?, न किमपि । किंभूतस्य योगिनः?—ज्ञानदर्-शनचन्द्रार्कनमग्नस्य, ज्ञानं—सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि वि-शेषावबोधः, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्या-वबोधः दर्शनं, त एव चन्द्रार्कौ नेत्रे यस्य स तस्य । हरेः चन्द्रार्कनेत्रत्वं तु लोकाक्षिरेव । पुनः किंभूतस्य योगि-नः?—नरकच्छिदः—नरकगतिान्तयारकस्य, हरेस्तु—नर-काभिधानशुचिविदारकस्य, सुखसागरमग्नस्य—रूपण्ये इन्द्रि-यजसुखलीलासमुद्रमग्नत्वं, योगिनः सुखं सम्यग्ज्ञानदर्-शनचारित्र्यसमाधिनिर्गमं तस्य सागरः तत्र मग्नस्य, आध्यात्मिकसुखपरिणामभाजनस्य साधोः केन सह न्यू-नता?, न केनापि इति ।

या सृष्टिर्ब्रह्मणो बाह्या, बाह्योपेक्षालम्बिनी ।

भूनेः परानपेक्षान्त-गुणसृष्टिस्ततोऽधिका ॥ ७ ॥

या सृष्टिर्ब्रह्मण इति—या सृष्टिः—रचना ब्रह्मणो वि-धातुः सा बाह्या—लोकाक्षिरूपा असत्या, पुनः बा-ह्या वा अपेक्षा तस्या अवलम्बिका, मुनः—स्वरूपसा-धनसिद्धिमग्नस्य अन्तः—मध्यं आत्मनि व्यापकरूपा, गु-णानां सृष्टिः—रचना गुणप्रागभावप्रवृत्तिपरिणतिरूपा, बा-ह्यभावतः अधिका । कथंभूता गुणसृष्टिः? परानपेक्षा, परंवाच्यं अनपेक्षा अपेक्षारहितता पराश्रयालम्बनविमुक्ता स्वरूपावलम्बनपरा गुणरचना सा सर्वतोऽधिका इति ।

रत्नैस्त्रिभिः पवित्रा या, स्रोतोभिरिव जाह्नवी ।

सिद्धयोगस्य साऽप्यहं-त्पदवी न दवीयसी ॥ ८ ॥

रत्नैस्त्रिभिरिति—सिद्धयोगस्याष्टाङ्गयोगसाधनसिद्धस्य सा-धोः, साऽपि अहंत्पदवी ज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयत्मिका-ष्टमातिहाय्योभित्ता जगद्धर्मोपकारिणी न दवीयसी; न दूरा त्यर्थः । किंभूता पदवी?—त्रिभिः रत्नैः सम्यग्ज्ञान-दर्शनचारित्र्यैः पवित्रा । का इव? स्त्रोतोभिः—प्रवाहैः जा-ह्नवी—गङ्गा इव, इति त्रैलोक्याद्भूतपरमार्थवायकन्याघ-तिशयोपेक्षा अहंत्पदवी साधकपुरुषस्य यथार्थमार्गोपेतस्य न दवीयसी, आलम्बा एव इति । एवं सर्वमपि औपाधिकं अपहाय क्षीयस्मन्त्रय साधनां विधेया, येन सर्वो ब्रह्मजो निरपपन्ते । अष्ट० २० अष्ट० ।

सम्बन्धसिद्धय-सर्वसमुद्र-पुं० । स्वस्वभिमोग्यादिसमस्तपरि-वरि, जी० ३ प्रति० ४ अधि० १० । पौरादिमिलने, भ० ६ श० ३३ उ० । महाजनमेलके, कल्प० १ अधि० ५ क्षण । विषा० । १५० ।

सम्बन्धसिद्धय-सर्वशरीरमत-त्रि० । सर्वदेहव्यापक, दर्श० ४ तत्र ।

सम्बन्धसिद्धयसुसंभय-सर्वसर्वज्ञसंमत-त्रि० । सर्वेषां सर्वज्ञानां सम्मतम्—इष्टं सर्वसर्वज्ञसम्मतम्, सर्वं च तत् सततसम्मतं च सर्वसर्वज्ञसम्मतम् । प्रवचनतत्त्वे, स० ।

सम्बन्धसह-सर्वसह-त्रि० । परिग्रहापसर्गसहिष्णौ, आचा० २ धु० ४ चू० ।

सम्बन्धसावज्विरय-सर्वसावद्यविरत-त्रि० । सर्वसपापबोध्यनि-वृत्ते, प० सू० १ सू० ।

सम्बन्धसाहृण्यार्थ-सर्वसहननाबन्ध-पुं० । सर्वेण सर्वस्य वा स्त्रीरनीरादीनामिव बन्धे, भ० ८ श० ६ उ० ।

सम्बन्धसाहु-स(सा)(श्रव्य)(व्य)वसाधु-पुं० । स्वविरकल्पिका-दिभेदभिन्नेषु मोक्षसाधकेषु मुनिषु, ध० २ अधि० ।

नमो लोपे सम्बन्धसाहृण्ये ।

‘साहृण्यं’ति—साधयान्त ज्ञानाद्विशक्तिभिर्मोक्षमिति साधवः समतां वा सर्वभूतेषु ध्यायन्तीति निहाक्स्वियायात्साधवः, य-दाह—निष्वाणसाहृण्यं ज्ञाप, जम्हा साहेति साहृण्यो । समा य सव्यभूषसु, तम्हा त भावसाहृण्यो ॥ १ ॥’ सहायकं वा संयमकारिणां धारयन्तीति साधवो निन्दकैरेव, सर्वे च ते सामयिकादिविशेषणाः प्रमसाद्यः पुलाकादयो जिनकल्पि-कप्रतिमाकल्पिकथालकम्बुकल्पिकपरिहारविशुद्धिकल्पिक-स्थविरकल्पिकस्थितकल्पिकस्थितास्थितकल्पिककल्पपाती--तमेदाः प्रत्येकबुद्धस्यैव बुद्धबुद्धबोधितमेदाः भारतादिभेदः सुखमदुःखमादिशरीरानां वा साधवः सर्वसाधवः । सर्व-प्रहणं च सर्वेषां गुणवतामविशेषनमनीयताप्रतिपादना-र्थम्, इदं चाहंदादिपदेष्वपि बोद्धव्यं न्यायस्य समानत्वा-दिति । अथवा—सर्वेभ्यो जीवेभ्यो हिता सार्वोक्ते च ते साध-वश्च, सार्वस्य वाऽर्हता न तु बुद्धादेः साधवः सार्वसाधवः, स-वांश्च वा शुभयोगान् साधयान्त-कुर्वन्ति सार्वान्वाऽर्हताः सा-धयन्ति तदाज्ञाकरणा, राधयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति वा दुर्न्य-निराकरणादिति सर्वसाधवः सार्वसाधवा वा । अथवा—अन्येषु भवणार्हेषु वाक्येषु । अथवा—सदयानि-दक्षिणा-न्यनुकूलानि यानि कार्याणि तेषु साधवो निपुणाः अन्य-साधवः सव्यसाधवो वाऽनन्तेश्चैः “नमो लोपे सम्ब-न्धसाहृण्यमिति” कश्चिपठः तत्र सर्वशब्दस्य देशसर्वता-वार्ताप दर्शनादप्यंशेष्वसर्वानपदर्शनार्थमुच्यते, लोके-मनु-ज्यलोकं न तु गच्छादौ एव सर्वसाधवस्तथो नम इति । एषां च नमनीयता मात्सर्गसाहायककरणनोपकारित्वात् । आह च—“असहायं सहायत्वं, करेति मे संजमं करैतस्स । एषण कारणेण, नमामि हं सम्बन्धसाहृण्ये ॥ १ ॥” इति । भ० १ श० १ उ० । दशा० ।

सम्बन्धसाहुर्वदण-सर्वसाधुवन्दन-न० । समस्तसाधुबन्धने, पर्युषणायां सर्वसाधुबन्धनं कर्तव्यम् । कल्प० १ अधि० १ क्षण ।

सम्बन्धसिद्धे-सर्वस्नेह-पुं० । मात्सर्गसम्बन्धहर्तृ स्नेहे, श्री० ।

सम्बन्धसिद्ध-सर्वसिद्ध-पुं० । सर्वे च ते सिद्धाश्च, सर्वे वा सिद्धं साधयं यथा ते सर्वसिद्धाः । तीर्णहृत्सिद्धादिभेदभिन्नेषु स्त्रि-जेषु, आच० ५ अ० । आ० चू० । ल० । दश० । ज० । ध० । आचा० । सू० प्र० ।

सव्वसिद्धा

सव्वसिद्धा-सर्वसिद्धा-स्त्री० । पञ्चम्यां दशम्यां च राजि-
निघौ, व्यो० ४ पाहु० । चं० प्र० ।

सव्वसिरी-सर्वश्री-स्त्री० । वीरनीये अपश्चिमभ्रायिकायाम्,
“दुष्पसहो स्री, फग्गुसिरी अज्जा, नाहलो सावभो, सव्वसि-
री साविचा, पस अपच्छिमा सङ्गा।।” ती० २० कल्प । ति० ।

सव्वसुह-सर्वशुचि-त्रि० । सर्वतः शुचौ, (पवित्रे सर्वशुचिः
श्रावकः (आ० क० ४ अ० ।) ‘सुह’ शब्द उदाहरिष्यते ।)

सव्वसुस्य-सर्वशून्यता-स्त्री० । सर्वेषां भावानामभावे, सा
च बौद्धानां सेमता । अनु० ।

सव्वसुविण-सर्वस्वप्न-पुं० । समस्तस्वप्नमहास्वप्नोभयेषु,

कइ खं भंते ! सव्वसुविणा पप्पता, गोयमा ! वावत्तिरि

सव्वसुविणा पप्पता । (सू०-५७८×)

डाचत्वारिंशस्वप्नाः, त्रिंशम्महास्वप्नाः, सम्मिलिता द्वास
मतिः सर्वस्वप्नाः । भ० १६ श० ६ उ० । कल्प० ।

सव्वसुहप्पभव-सर्वसुखप्रभव-पुं० । सर्वस्य सुखस्यात्पाद-
कारणे, व्य० १० उ० ।

सव्वसुयग-सर्वसूचक-पुं० । सूचकानुसूचकादिकथितस्य
स्वयमुपलब्धस्य च क्रमात्यकथके सामन्तराजपुरंदे, व्य०
१ उ० ।

सव्वसुहुम-सर्वसूक्ष्म-त्रि० । सर्वथा सूक्ष्मे, भ० १६ श० ३ उ० ।

सव्वसुहुमतर-सर्वसूक्ष्मतर-त्रि० । सर्वेषां मध्ये अतिशयेन
सूक्ष्मे, स्वार्थिककप्रत्यये सूक्ष्मतरकाऽप्यत्र । भ० १६ श० ३ उ० ।

सव्वसेट्ठ-सर्वश्रेष्ठ-त्रि० । सर्वप्रधानं, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।

सव्वसेय-सर्वश्रवत-त्रि० । सर्वात्मना श्रुतं, रा० ।

सव्वसो-सर्वशस्त्र-अव्य० । सर्वैः प्रकारैरित्यर्थे, उत्त० ६ अ० ।
नि० चू० । आचा० सूत्र० ।

सव्वसोक्ख-सर्वसौख्य-त्रि० । आनन्दे, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

सव्वसोक्खा-सर्वसौख्या-स्त्री० । समस्तसौख्यदाय्यां स्वना-
मक्यानायां देव्याम्, यस्याः समस्तपृष्ठितसौख्यविवृद्धयर्थे त-
पः कियते तच्च रुद्धिगम्यम् । पञ्चा० १६ विव० ।

सव्वस्स-सर्वस्व-न० । समस्तद्रव्ये, स्था० ३ ठा० १ उ० ।
सव्वस्सहरणं कयं । नि० चू० १ उ० ।

सव्वहा-सर्वथा-अव्य० । सर्वैः प्रकारैरित्यर्थे, पञ्चा० ६ विव० ।
हा० । वि० । प्रश्न० । ‘सव्वहि’ इत्याप भवति । सर्वथा ।
सर्वस्मिन्निति वा तदर्थः । क० प्र० २ प्रक० ।

सव्वहाकपकिच्च-सर्वथाकृतकृत्य-पुं० । सर्वथा सर्वैः प्रकारैः
कृतं कृत्यं येन स तथा । निष्ठितार्थे । पं० सू० २ सूत्र ।

सव्वागास-सर्वाकाश-पुं० । सर्वे च तदाकाशं च सर्वाकाश-
म् । लोकाऽलोकाऽऽकाशं, वि० । न० ।

सव्वागासपणम्म-सर्वाकाशप्रदेशाग्र-न० । सर्वाकाशस्य-

लोकालोकाकाशस्य प्रदेशाः—निर्विभागा भागाः सर्वाकाश-
प्रदेशाः तेषामग्रं—परिमाणं सर्वाकाशप्रदेशाग्रम् । सर्वाका-
शप्रदेशैरनन्तशो गुणितं, न० ।

सव्वागाससेट्ठि-सर्वाकाशश्रेष्ठि-स्त्री० । सर्वाकाशस्य बुद्ध्या
चतुरक्षप्रतीकृतस्य प्रदेशपङ्क्तौ, भ० १२ श० १ उ० ।

सव्वाणुभूह-सर्वानुभूति-स्त्री० । भारते बर्षे भविष्यति प-
ञ्चमं तीर्थकरं, ति० । “ पदमो द्वाउत्रां गो सव्वाणुभूह ”
ती० २० कल्प । प्रव० । गोशालेन भस्मसात्कृते श्रीवीरराज-
शिष्ये, स्था० १० ठा० ३ उ० । (‘गोशालग’ शब्दे तृतीयभाग
१०२४ पृष्ठं वक्ष्यता गता ।)

सव्वाणुलोमया-सर्वानुलोमता-स्त्री० । गुरोः सर्वेषूपदेशशु-
भ्रप्रतिफलतायाम्, व्य० १ उ० । (‘विणय’ शब्दे षष्ठं भाग
१६५२ पृष्ठं गता वक्ष्यता ।)

सव्वाणुवत्तय-सर्वानुवर्तक-पुं० । सर्वाननुवर्तयतीति सर्वा-
नुवर्तकः । सर्वमनोऽनुवृत्तिकर्तारि, ध० २ अधि० ।

सव्वातिहि-सर्वातिथि-पुं० । साधौ, अनु० ।

सव्वादर-सर्वादर्-पुं० । समस्तयावच्छास्त्रिनेलेन, रा० । जी० ।
सर्वोचितकृत्यकरणं, वि० १ ध्रु० ६ अ० ।

सव्वादि-सर्वादि-पुं० । समस्तवस्तुस्तोममूलं, नि० चू० ११ उ० ।

सद्वादिन्-पुं० । सन् शोभनो वादी सद्वादी । आत्मास्ति-
त्ववादिनि, नि० चू० ११ उ० ।

सव्वावाहारहिष-सर्वावाधारहित-त्रि० । शारीरमानसाबा-
धामुक्तं, वा० १५ विव० ।

सव्वागंध-सर्वागन्ध-पुं० । आमं च गन्धश्च आम-
गन्धं समाहारद्वन्द्वः सर्वे च तदामगन्धं च सर्वाग-
न्धम् । कात्स्न्येनापरिशुद्धे, पूतिदायणे दुष्टे च । “ सव्वा-
गन्धे परिणयणं खिरामगन्धे परिचण्डा । ” आचा० १ ध्रु०
२ अ० ५ उ० । (‘आमगंध’ शब्दे द्वितीयभाग २८६ पृष्ठे
व्याख्या गता ।)

सव्वामरपूह्य-सर्वामरपूजित-त्रि० । सकलद्रव्यमहिते, ध०
२ अधि० ।

सव्वाय-सद्वाद-पुं० । सन्-शोभनो वाक् सद्वादः । परैः सह
शोभने वाक्, “ काऊण पोतणम्मि सव्वायं णिबुत्तो भगवं ”
सू० ६ उ० ।

सव्वारक्खिय-सर्वारक्षि-पुं० । सर्वाः प्रकृतयो रक्षति यः स
सर्वारक्षकः । राक्षः कुम्भकारादीनां प्रकृतीनां रक्षकं, नि०
चू० ४ उ० ।

सव्वा(वंति)वत्ति-सर्वापत्ति-स्त्री० । सर्वेषांतेष्वनापत्ति-व्याप-
त्तिरित्येकं तत्रस्य सा सर्वापत्तिः । सर्वातपण्याते, सर्वापत्ति
स्पृशन् किं तत्र स्पृशति । भ० ।

से नूणं भंते ! सव्वंति सव्वावंति कुसमाणकालसमयंसि
जावतियं खेत्तं कुसइ तावतियं कुसमाणे पुट्ठे सि वत्तव्वं
सिया ?, इता गोयमा ! सव्वंति० जाव वत्तव्वं सिया । तं

भंते ! किं पुष्टं कुसह अपुष्टं कुसह ? , ० जाव नियमा छदिमि । (छ० ५० X)

'सं खण्ण'मित्यादि'सम्बन्धे'ति-प्राकृतत्वात्, सर्वतः-सर्वा-
स्तु दिक्षु । 'सम्बन्धवर्ति'ति-प्राकृतत्वादेव सर्वोत्तमना सर्वेषु वाऽऽ
तपनापत्तिः-व्याप्तिर्यस्य क्षेत्रस्य तत्सर्वापत्तिः । अथवा-सर्वे
क्षेत्रम्, इतिशब्दा विषयभूतं क्षेत्रं सर्वं न तु समस्तमन्वेत्य-
स्याधेस्योपप्रदर्शनायः तथा सर्वेषांऽऽतपनापो-व्याप्तिर्यस्य
क्षेत्रस्य तत्सर्वापत्तिः, इतिशब्दः सामान्यतः सर्वेषांतपन
व्याप्तिर्न तु प्रतिप्रदेशे सर्वेष्वेत्यस्याधेस्योपप्रदर्शनायः । अ-
थवा-सह व्यापन-आतपस्यापत्त्या यत्तत्सर्वापत्तिः, इति-
शब्दस्तु तथैव 'कुसमाणाकालसमय'ति-स्पृश्यमानक्षणे । अ-
थवा-स्पृशतः-सूर्यस्य स्पृशनायाः कालसमयः स्पृशतः
कालसमयस्तत्र आतपेनेति गम्यते, यावत्क्षेत्रं स्पृशति सूर्य
इति प्रकृतं तावत्क्षेत्रं स्पृश्यमानं स्पृष्टमिति वक्तव्यं स्यादिति
प्रश्नः, हन्तेत्याद्युत्तरम्, स्पृश्यमानस्पृष्टयोश्चैकत्वं प्रथमसूत्रा-
द्वगन्तव्यमिति । भ० १ श० ६ उ० ।

सम्बावत्था-सर्वावस्था-ली० । सरागवीतरागादिसमस्त-
, योयपु, पञ्चा० १६ विष० ।

सम्बाऽवरोह-सर्वाऽवरोध-पुं० । सर्वान्तःपुरे, औ० । कल्प० ।

सम्बासि(ग)-सर्वाशिन्-पुं० । सर्वमश्नाति इत्येवंशीलः सर्वा-
शी । बहुभक्तके, व्य० १ उ० ।

सम्बाहिवह-सर्वाधिपति-पुं० । स्वदेशेऽन्यत्र वा सर्वत्र प्रभव-
ति । सावर्भामि, स्था० ४ डा० ४ उ० ।

सन्विदियकायजोगुञ्जणया-सर्वेन्द्रियकाययोगयोजनता-
ली० । सर्वेन्द्रियाणां काययोगस्य च योजना-प्रयोजनव्या-
पारणं सर्वेन्द्रियकाययोगयोजनता । कार्यविनयभेद, ग०
१ अधि० ।

सन्विदियमायपन्हायणिज-सर्वेन्द्रियगात्रप्रह्लादनीय-त्रि० ।
सर्वाणीन्द्रियाणि गात्रं च प्रह्लादयतीति सर्वेन्द्रियगात्रप्रह्ला-
दनीयम् । वैशद्यहन्ता, ज० २ वृत्त० । जी० । समस्तन्द्रियशरी-
रव्यापारकारिण, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सन्विदियजोगुञ्जणया-सर्वेन्द्रिययोगयोजनता-ली० ।
सर्वेषामिन्द्रियाणां योगा व्यापाराः सर्वे वा ये इन्द्रिययोगा-
स्तेषां योजनता करणं सर्वेन्द्रिययोगयोजनता । कार्यविनय-
भेदे, स्था० ७ डा० ३ उ० । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रयोग, भ०
३५ श० १ उ० ।

सन्विदियशिष्वत्ति-सर्वेन्द्रियनिर्भूति-ली० । सर्वेषामिन्द्रि-
याणां निष्पत्तौ, भ० १६ श० ८ उ० । ('शिष्वत्ति' शब्दे
चतुर्थभागे २१२० पृष्ठ वक्तव्यता गता ।)

सन्विदियसमाहिय-सर्वेन्द्रियसमाहित-त्रि० । शब्दादिभिर-
नाक्षिते, दश० ५ अ० १ उ० । शब्देषु रागद्वेषावगच्छति,
दश० ८ अ० ।

सन्विदियाभिणिष्वुड-सर्वेन्द्रियामिनिर्भूत-पुं० । सर्वाणि च
तानि इन्द्रियाणि च स्पृशानादीनि तैर्गमिनिर्भूतः । संवृते-
न्द्रिये, जिनेन्द्रिये च । सूत्र० १ अ० १० अ० ।

सन्विद्धि-सर्वेद्धि-ली० । समस्तवृद्धादिराजषिद्धरूपाया-
माभरणादिसंशब्धिष्व्यां वा काम्प्रौ, कल्प० ५ अधि० ५
क्षण । भ० । रा० । औ० ।

सन्विद्या-सर्विका-ली० । सर्वा स्वायेंऽकृष्ट । सर्वाशब्दायें,
विशे० ।

सन्वुकुड-सर्वोत्कट-पुं० । प्रकृष्टदृढगज्यस्तेनदृशादिके स-
र्वोत्तमे, स्था० ५ डा० ३ उ० ।

सन्वुकिट्ट-सर्वोत्कुष्ट-त्रि० । स्वभावेन सुन्दरे, दश०
७ अ० ।

सन्वुत्तमद्वारा-सर्वोत्तमस्थान-न० । परमपदे, पं० व० १ द्वार ।

सन्वुत्तमपुष्पणिम्माण-सर्वोत्तमपुष्पयनिर्माण-न० । निर्मायते-
ऽजनेति निर्माणम् । सर्वोत्तमं पुष्पनिर्माणमस्यति । सर्वो-
त्तमपुष्पयनिर्माणे, षो० १५ विष० ।

सन्वुत्तमपुष्पमंजुत्त-सर्वोत्तमपुष्पसंयुक्त-त्रि० । अत्यन्तप्रकृ-
ष्टतीर्थकरनामादिलक्षणशुभकर्मसंयुक्त, पञ्चा० ७ विष० ।

सन्वेय-सर्वैजम्-त्रि० । सर्वतश्चल, भ० २५ श० ४ उ० ।

सन्वेसणा-सर्वेषणा-ली० । सर्वाहारचरुदुग्धमोत्पादनप्राप्ते-
षणायाम्, आचा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० ।

सन्वोउय-सर्वोत्तु-न० । कुसुमसंछन्न, विषा० १ ध्रु० १ अ० ।
“ सन्वोउयसुर्धमकुसुमपर्यावरितरया ” सर्वेषु कुसुरभि-
कुसुमेभ्यस्ता वेष्टिता शिगेजा यस्याः सा तथा । भ० ६
श० ३ उ० । जी० । प्रह्ला० ।

सन्वोदग-सर्वोदक-न० । सर्वतीर्थधनचरुदके, जी० ३ प्रनि०
४ अधि० । सर्वतीर्थसम्भवे जले, स्था० १ ध्रु० १ अ० ।

सन्वोवयार-सर्वोपचार-पुं० । सर्वेषु प्रकारेषु, षो० ६ विष० ।

सन्वोसह-सर्वोपध-न० । सर्वस्मिन् विरामादिके औपधे, न० ।

सन्वोसहि-सर्वोपधि-पुं० । सर्वे विरामेकेशनखाद्यः उ-
क्ताऽनुक्ताश्च औपधयो यस्य स तथा । ग० २ अधि० । सर्व-
पव विरामेकेशनखाद्याऽवयवाः सुरभया व्याध्यपनयन-
समर्थत्वादीपधयो यस्यासौ सर्वोपधिः । अथवा-सर्वा
आमर्षोपध्यादिका औपधयो यस्यैकस्यापि साधोः स
तथा । ऋद्धिविशेषशालिनि, विशे० । आ० म० । प्रव० ।
आ० चू० ।

सस-शश-पुं० । शशनं शशः । घञि प्रत्यये तथारूपम् । सं०
प्र० २० पाठु० । सू० प्र० । आटव्ये चतुष्पदजातिविशेषे,
प्रश्न० २ आध० । द्वार । रा० । स्था० ।

ससंक-शशाङ्क-पुं० । चन्द्रे, दृ० १ उ० ३ प्रक० ।

ससंकिय-सशङ्कित-त्रि० । शङ्कनं शङ्कितं सह शङ्कितं
यस्य येन वा स तथा । किं ब्रजामि किं वा नैत्येवरूप-
शङ्कापेते, व्य० २ उ० ।

ससन्धिय-ससन्धित-त्रि० । उपहते सीविते, कृतधम्मले व-
त्स, आ० म० १ अ० ।

ससंभमोवसिया-ससम्भमोपवसिका-ली० । ससंभमं दवा-
कुलचिन्तया प्रवर्त्तनयाऽपवर्त्तयति क्षिपति या सा तथा ।
सस्वरकार्यकारिण्यां चेटयाम्, भ० ६ शु० ३३ उ० ।

ससकसारा-सशकसारा-ली० । रतिकरपर्वतानां मध्यमव्य-
वैभवणप्रभस्य पर्वतस्य उपरि दक्षिणदिग्यसिन्ध्यां राज-
धान्याम्, बी० ।

ससग-शशक-पुं० । जरगोश इति क्योते अटस्यपशौ,
प्रहा० १ पद । असिन् भरताडै बन्धासिन्ध्यां नद्ययौ
जितशत्रोः राक्षः पुंश्च सुकुमालिकाभ्रातरि, दृ० ४ उ० ।
वि० चू० ।

ससख-स्वसन्-पुं० । अस्सिति प्राणिव्यनेनति । स्वसन्धः ।
वायो, न० । निश्वास, न० । नाशिकायाम्, ली० । औ० ।

ससखिद्ध-सस्निग्ध-त्रि० । शीतोदकादिस्तिमिते, आचा० २
भू० १ चू० १ अ० ६ उ० । बिन्दुरहिते आर्द्रे हस्तादौ, औ० ।
हंसि उच्चा ससखिद्धा । नि० चू० १३ उ० ।

ससत्ति-स्वशक्ति-ली० । स्वसामर्थ्ये, ध० २ अधि० । पञ्चा० ।
ससविन्दु-शशविन्दु-पुं० । घञ्जीवनव्यतिषेधे, प्रहा० १ पद ।
ससमय-स्वसमय-पुं० । अर्द्धमतानुसारिशब्दात्मके (उच्च०
१ अ० ।) सिद्धान्ते, सम्म० २ काण्ड । अनु० ।

ससमयकुशल-स्वसमयकुशल-पुं० । स्वसिद्धान्तनिपुणे, प्र-
हा० ५ संख० द्वार ।

ससमय(सु)ख-स्वसमयज्ञ-पुं० । स्वसमये जानार्नाति स्वस-
मयज्ञः । गीताये, तादृशमेव भिक्षायां प्रवेष्टव्यं गावर्द्ध-
देशादौ पृथः सन् सुखमेव भिक्षादाधानाचष्ट । आचा० १
भू० २ अ० ५ उ० ।

ससमयपक्षवग-ससमयप्रज्ञापक-पुं० । जैनसिद्धान्तप्रज्ञापके,
पं० व० ४ द्वार । (अत्रत्या वक्तव्यता 'वक्त्राण' शब्दे
षष्ठभागे गता ।)

ससमयपरसमय-स्वसमयपरसमयिक-पुं० । स्वसिद्धान्तप-
रसिद्धान्तौ यत्र स्तः स स्वसमयपरसमयिकः । स्वपरस-
मयनिबद्धे, स्था० १० ठा० ३ उ० । रा० ।

ससमयपरसमयविय-स्वसमयपरसमयवित्-पुं० । स्वसमये प-
रसमये वसति इति स्वसमयपरसमयवित् । स्वपरशास्त्रे,
स हि परेणास्तिः सुखेन स्वं पक्षं परपक्षं च निर्वाहयति ।
आचा० १ भू० १ अ० १ उ० ।

ससमयपय-स्वसमयपद-न० । जीवाद्यर्थप्रतिपादके पदे, अनु० ।

ससमयवज-स्वसमयवर्ज-त्रि० । स्वसिद्धान्तशून्ये, दश०
३ अ० ।

ससय-शशक-पुं० । लोमटकाकृतौ आटव्यजीवे, प्रहा० १०
पद । विपा० । सुकुमालिकाभ्रातरि जराकुमारपौत्रे जित-
शत्रोः स्वनामक्यात पुत्र, नि० चू० ७ उ० ।

ससरक्ख-ससरजस्क-त्रि० । सचिन्नरजोयुक्ते, आचा० २ भू०
१ चू० १ अ० ६ उ० । तापसविशेषे, जी० १ प्रति० ।

ससरक्खपाणिपाय ससरजस्कपाणिपाद-पुं० । सचेत्तमादि-

रजोशुण्ठितपादे, दशा० १ अ० । आच- । "ससरक्खपा-
णिपाओ भवइ । ससरक्खपाणिपाए सह सरक्खेण
ससरक्खे अथेहिंजा येहिंजे संकमंतो ण पमज्जइ
येहिंजाओ वि अथेहिंजे कएहभोमादिसु विभासा ।
ससरक्खपाणिपाए ससरक्खेहिं इयेहिं भिक्खं गएइइ ।
अइया-अयंतरहियाए पुटवीए निसीयणाइ करंतो ससर-
क्खपाणिपादो भवति" । आच० ४ अ० ।

ससरक्खमोस-ससरजस्कामर्थ-पुं० । अग्रमृज्य रजोयुक्तस्य
रक्षणं, आच० ४ अ० । (इयाक्याऽस्य 'आमोस' शब्दे
द्वितीयभागे ५६९ पृष्ठ गता ।)

ससरीरि(क्)-सशरीरिन्-पुं० । सद्य यथासम्भवं वञ्चविधय-
रीरेण य ते । इत् समासान्तविधेः ससरीरिणः । संसारिषु,
स्था० २ ठा० ४ उ० । भ० ।

ससलोमय-शशलोमज-न० । शशलोकां जाते सूत्रे, स्था० ४
ठा० ३ उ० ।

ससङ्ग-सशम्भ-त्रि० । शय्यसहिते, 'अहो भयवं सव्यलक्ख-
णसम्पजा किं तु ससङ्गो पलोयंतेण दिट्ठो कस्सु तेण बाणि-
पण भवइ" । आ० म० १ अ० ।

ससहर-शशधर-पुं० । चन्द्रे, पाह० बा० ।

ससा-स्वसृ-ली० । "स्वस्रादेर्डी" ॥ ८ । ३ । ३५ ॥ इति
डाप्रत्ययः । प्रा० । भगिन्वाम्, सूत्र० १ भू० ३ अ० २ उ० ।

ससागरंता-ससागरान्ता-ली० । समुद्रान्तायाम्, प्रश्न० ५
आध० द्वार ।

ससागरिय-ससागरिक-त्रि० । सलीके, आचा० २ भू० १ चू०
२ अ० ३ उ० ।

ससार-ससार-त्रि० । सजातसारे, 'ससाराओ ओसहीओ'
इत्याल्लेत् । सराराः संजातनन्तुत्वादिसारा इत्येवमाल्लेत् ।
दश० ७ अ० । ज्ञानदर्शनचारित्रसारवर्ति, आध० ।

ससि(ण्)-शशिन्-पुं० । "शणोः सः" ॥ ८ । ४ । ३०६ ॥ इति
शशयोः सः । प्रा० । चन्द्रे, आ० म० १ अ० । प्रश्न० । दश ।
स्था० । ज्ञा० । औ० ।

सम्प्रति चन्द्रस्य लोके शशीति यच्चिधानं प्रसिद्धं
तस्यान्वयतावगमनिमित्तं प्रश्नं करोति—

ता कहां ते चंदे ससी आहितेति वदेजा ? ता चंदस्स
खं जोतिसिंदस्स जोतिसरखो मियंके विमाखे कंता देवा
कंताओ देवीओ । कंताई आसणसयखंभर्मंडमत्तोवमर-
णाई अप्पणा वि खं चंदे देवे जोतिसिंदे जोतिसराया
सोमे कंते सुमे पियदंसखे सुरूवे ता एवं खलु चंदे ससी
चंदे ससी आहितेति वदेजा । (ख० १०५ X)

'ता कहां ते' इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, कथं-केन प्रका-
रेण केनान्येनेति भावः, चन्द्रः शशीत्याख्यात इति चेद्वत् ?
अग्वानाह- 'ता चंदस्स ख' मित्यादि, ता इति पूर्ववत् ।
चन्द्रस्य उद्योतिगद्गस्य उद्योतिवराजस्य मुगाह्ने मुगधिह

विमाने अधिकरणभूते कान्ताः कमनीयरूपा देवा कान्ता
देव्यः कान्तानि च आसनशयनस्तम्भभारण्डमात्रोपकरणानि
आत्मनाऽपि चन्द्रा देवा ज्योतिषचन्द्रा-ज्योतिषराजः सौम्यः-
अरीन्द्राकारः कान्तः—कान्तिमान् सुभगः—सौभाग्ययुक्त-
त्वात् वल्लभा जनस्य प्रियं—प्रेमकारि दशनेन यस्य स प्रि-
यदर्शनः शोभनम्—अतिशायिरूपम् अक्षप्रत्यङ्गवयवसन्निव-
विशेषा यस्य स सुरुपः । ' ता ' ततः एवं खलु अनेन कारणेन
चन्द्रः शशी चन्द्रः शशीत्याख्यात इति वदेत् । किमुक्तं
भवाति ?—सर्वात्मना कमनीयत्वलक्षणमन्वर्थमाश्रित्य चन्द्रः
शशीति व्यपदिश्यते । कया व्युत्पत्त्येति, उच्यते—इह शशः कान्-
न्ताविति धातुरदन्तञ्चौरादिकाऽस्ति. चुरादयो हि धातवाऽ
परिणिता न तथा मयत्ताऽस्ति, क्वले यथालक्ष्यमनुसर्ज्याः ।
अत एव चन्द्रगोमी चुरादिगुणस्यापरिमिततया परमार्थतो
यथालक्ष्यमनुसरणमवगम्य द्वित्रानव चुरादिधातुन प-
ठितवान् न भूयसः । ततो णिगन्तस्य शशने शश इति घञ्
प्रत्ययं शश इति भवति । शशोऽस्यास्तीति शशी स्वविमान-
घास्तव्यदेवदशीशयनासनादिभिः सह कमनीयकान्तिक-
लिति इति भावः । अन्यं तु व्याचक्षते—शशीति सह धिया
वर्त्तते इति सध्रीः प्राकृतात्वाच्च शशीति रूपम् । चं ५० २०
पाठु० । सू० ५० । औ० । आ० चू० भ० । स्था० चान्द्रमासे,
नि० चू० २० उ० ।

ससिकूड-शशिकूट-न० । जम्बूद्वीपे दक्षिणरुचकवरपर्वतस्य
पञ्चम कूटं, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

ससिणिद्ध-सस्निग्ध-त्रि० । सह स्निग्धेन वर्त्तते इति सस्नि-
ग्धः । स्निग्धता चेह विन्दुगहिता ननु गहितादधक्रमेण सस्नि-
ग्धता । दृश० ४ अ० । भ्रगलदुदकविन्दुके, आचा० २ ध्रु० १
चू० १ अ० ७ उ० ।

ससित्थ-ससिक्थ-त्रि० । भक्तपुलकोपेने, पञ्चा० ५ विव० ।

ससिभूषण-शशिभूषण-पुं० प्रभासतीर्थे श्रीचन्द्रप्रभप्रतिमा-
याम्, प्रभास शशिभूषणः श्रीचन्द्रप्रभश्चन्द्रकान्तिमणिमयः ।
ती० ४३ कल्प ।

ससिया-शशिका-स्त्री० । शशस्त्रियाम्, प्रअ० १ संव० द्वार ।

ससिराय-शशिराज-पुं० । स्वनामख्याते राजनि, यो हि म-
नावाकायैः खदं कृत्वा नरकं गतः । नी० । चन्द्र, औ० ।

ससिरिय-सश्रीक-त्रि० । सशोभे, हा० १ ध्रु० १ अ० । जी० ।
जं० । रा० । सू० ५० । स० ।

ससिसयल-शशिशकल-न० । चन्द्रखण्डे, औ० । तं० । जी० ।

ससिसोमाकार-शशिसोमाकार-त्रि० । शशिवत् सोमाकारे,
भ० ११ श० ११ उ० । हा० । शशिवरौद्राकारं, ' ससिसो-
माकारकंताप्यय ' शशीवत् सोम्य आकारः कान्तं-कमनीयं
प्रियं—प्रभावहं च दर्शने च येषां त तथा । तं० ।

ससिह-सशिख-पुं० । केशानां धारके, व्य० ४ उ० । अनु-
गिडनशिरस्कं, व्य० १ उ० । पि० ।

ससुह्य-सश्रुतिक-पुं० । ह्योपादेयपरिहारप्रवृत्तिषु, आचा०
१ ध्रु० ५ अ० ३ उ० ।

१५१

ससुय-ससुत-त्रि० । पुत्रसहिते, उत्त० १४ अ० ।

ससुर-शशुर-पुं० । पत्नीपितरि, पतिपितरि च । अनु० ।

ससुरकुलरक्षिया-शशुरकुलरक्षिता-स्त्री० । शशुरकुले वा-
लितायां स्त्रियाम्, औ० ।

ससोहगगुणसमूसिय-ससौभाग्यगुणसमुच्छ्रित-त्रि० । स-
सौभाग्यं गुणसमुच्छ्रितं च ससौभाग्यगुणसमुच्छ्रितम् ।
सौभाग्यगुणयुक्तं, भ० ६ श० ३३ उ० ।

सस्स-शस्य-न० । खलकवर्त्तिनि शालित्रीद्यादिधान्ये, सूत्र०
२ ध्रु० २ उ० । वृ० । स्था० ।

सस्सवर्द-शस्यवती-स्त्री० । शस्ये यस्यां भूमौ विषेने सा
शस्यवती । शस्यसंपन्नायां धरिद्रियाम्, नि० चू० २० उ० ।

सस्सामिवायण-स्वस्वामिवाचन-न० । स्वम्—आत्मीयं स-
चित्तादि स्वामी-राजा तयोर्वचनम् । स्वस्वामिनोः सम्बन्ध-
प्रतिपादनं, " छट्टी सस्सामिवायण " अनु० । स्था० ।

सस्सिय-सास्त्यिक-पुं० । सस्येन वर्त्तनीति सास्त्यिकः । कृ-
पावलं, वृ० ३ उ० ।

सस्सिरीय-सश्रीक-त्रि० । सह धिया वचनार्थशोभया य-
त्तसध्रीकम् । स्था० ८ ठा० ३ उ० । शोभायुक्तं, भ० ६ श० ३३
उ० । औ० । हा० । जी० । कल्प० । अनुप्रासाद्यलङ्कारोपेत-
स्वान्सशोभं, जं० २ वक्त० । अन्त० ।

सस्सिरीयरुवग-सश्रीकरूपक-त्रि० । सध्रीकाणि रूपकणि-
यत्र तानि सध्रीकरूपकाणि । जी० ३ प्रति० ३ अधि० । स-
शाभरूपकेषु, भ० ६ श० ३३ उ० ।

सह-सह-अध्य० । सार्जं शब्दार्थं, षो० ८ विव० । उत्त० ।
आचा० । आव० । स्था० । जी० । युगपच्छब्दार्थं, स० ।
सम्यग्धने सहशब्दः सम्यग्धवाची । आचा० १ ध्रु० १
अ० १ उ० । त्रि० । सर्वप्रकारैः समर्थे, जीत० । सूत्र० ।
औ० । युगलकमनुच्यजातिभेदे, भ० ६ श० ७ उ० । जं० ।

सहआसित-सहासित-न० । स्त्रीभिः सहैकासने निषदने,
नि० चू० १ उ० ।

सहकर-सहकर-पुं० । संधाने, रा० ।

सहकार-सहकार-पुं० । चूते, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सहकारि(ण्)-सहकारिन्-पुं० । कारणसहायके, सम्म० २
काण्ड । आव० ।

सहज-सहज-त्रि० । स्वाभाविकं, हा० ।

सहजप्पमलत्त-सहजान्पमलत्त-न० । सहज—स्वाभाविकं
यद्व्यपमलत्तं तदिति । गाढतरमिष्यात्वे, हा० १२ हा० ।

सहजबुद्धिपरिणाम-सहजबुद्धिपरिणाम-पुं० । स्वभावसम्य-
ज्ञकुसमयभ्रवणसंपन्ने मतिस्वभावे, स० । सहजात्-स्वभाव-
सम्यग्ज्ञा कुसमयभ्रवणसम्यग्ज्ञाद् बुद्धिपरिणामाग्मतित्व-
भावात् संशयो जातो येषां ते सहजबुद्धिपरिणामसंशयिताः,
सन्द्वेजजाताश्च सहजबुद्धिपरिणामसंशयिताश्च ये त तथा ।
तेषां भ्रमणानामिति प्रकमः । स० १३७ सम० ।

सहजभाव—सहजभाव—पुं० । स्वभावे, द्रव्या० १२ अ० १० ।
 सहण—सरन—न० । भयाभावाग्मर्षणे, ज्ञा० १ भू० १ अ० ।
 सहत्थ—स्वहस्त—पुं० । स्वकीय करे, स्था० २ डा० १ उ० ।
 सहत्थपायाद्वापकिया—स्वहस्तप्राणातिपातक्रिया—स्त्री० ।
 स्वहस्तेन स्वप्राणास्त्रिवेदादिना परप्राणान् वा कांथादिना
 निपातयतः स्वहस्तप्राणातिपातक्रिया । स्वहस्तेन प्राणिषा
 तर्कणायाम्, स्था० २ डा० १ उ० ।
 सहत्थपायावशिया—स्वहस्तापरितापनिकी—स्त्री० । स्वहस्ते-
 न स्वस्य परस्य तदुभयस्य वा परितापना दशा बोदी-
 रणाद्या क्रिया परितापनाकारणमेव वा सा स्वहस्त-
 परितापनिकी । भ० । स्वहस्तेन स्वहृदस्य परहृदस्य वा
 परितापने कुर्वेत् । स्वहस्तपारितापनिकी । पारिताप-
 निक्याः क्रियाया भेदे, भ० ३ श० ३ उ० । स्था० ।
 आ० चू० ।
 सहदेव—सहदेव—पुं० । माद्रथां जाते पाण्डुपुत्रे, ज्ञा० १ भू०
 १६ अ० ।
 सहदेवी—सहदेवी—स्त्री० । औपधिभेदे, ती० ६ कल्प । अव-
 सर्पिण्यां जातस्य चतुर्थचक्रिणः सनत्कुमारस्य मातरि,
 स । आच० ।
 सहधुत्त—सहधुक्—न० । स्त्रीभिः सहैकभाजने युक्ते, नि० चू०
 १ उ० ।
 सहमाण—सहमान—त्रि० । गुरुके, अनतिपातिनि च । ' सह-
 माणेषु य कमण कायद्वे' । व्य० १ उ० ।
 सहभ्रम—सधर्म—पुं० । समानधर्मशीलतायाम्, व्य० ५ उ० ।
 सहय—सहज—त्रि० । स्वभावसम्पन्ने, स० । उपस्था सहैव
 जाते, आच० १ भू० २ अ० ३ उ० । ज्ञा० ।
 सहयर—सहचर—पुं० । सहाय, स्था० ४ डा० ३ उ० । स्त्रियाम्
 सहचरी । ज्ञा० १ भू० ६ अ० ।
 सहरिय—सहरित—त्रि० । सह हरित्वेवैत इति सहरितम् । दू-
 वोप्रवालादिसहिते, दशा० २ अ० । आच० ।
 सहरिस—सहर्ष—त्रि० । सप्रमोदे, पञ्चा० ६ वि० ।
 सहवासिय—सहवासिक—त्रि० । एकगृहवासिनि, सूत्र० २ भू०
 २ अ० ।
 सहस्रववण—सहस्राव्रवन—न० । समस्तचूतवृक्षसमुदाये, मथुरा-
 या नगर्या बहिः सहस्राऽऽव्रवनमुद्यानम्, ज्ञा० २ भू० १६ अ० ।
 नागपुरस्य बहिः सहस्राव्रवनमुद्यानम् । ज्ञा० २ भू० ५ वर्ग
 १६ अ० । ' काश्मिरपुर सहस्रववण उज्जाण' उपा० ६ अ० ।
 'पोलासपुरं गाम नगरं सहस्रववणं उज्जाणं' उपा० ७ अ० ।
 अन्त० । वीरजिनवर्जाः सर्वे तीर्थकराः सहस्राव्रवने उद्याने
 निष्कान्ताः । आ० म० १ अ० । आ० चू० ।
 सहस्रबुद्ध—सहस्रबुद्ध—पुं० । सह आत्मनैव सार्द्धमनन्यापदेशन
 इत्यर्थः, सम्यक्-यथावद् बुद्धः । हेयोंपादेयापेक्षणीयवस्तु-
 त्वविहितवादिनि जिने, भ० १ श० १ उ० ।

सहस्रमई—सहस्रमति—स्त्री० । सहात्मना या संगता मतिः सा
 सहस्रमतिः । परापदेशनिरपेक्षायै जातिस्मरणप्रतिभादिक-
 पायां मतौ, प्रज्ञा० १ पद । ' सह संमदयाप' आच० १ भू०
 १ अ० १ उ० ।
 सहस्रमई—सहस्रमति—पुं० । आकस्मिकक्रियायाम्, भ० २५
 श० ८ उ० । अविमृश्य कारित्वे, ' पुर्वि अपासिजणे' कृदं
 पायभिः जे पुणे पास । तय तरं निअसउं, पायं सहसाक-
 रणमेयं ॥१॥ इति तल्लक्षणात् । ध० २ अधि० । व्य० । स्था० ।
 (सहसाकारप्रतिसेवनावह्वयता ' मूलगुणपांडसेवणा' शब्दे
 षष्ठे भागे पञ्चसु समितपु समितपु भाविता ।) (सहसाना-
 भोगादिषु प्रायश्चित्तम् ' पांडिकमणारिह' शब्दे पञ्चमभागे
 ३२० पृष्ठ उक्तम् ।)
 सहसकारपडिसेवणा—सहसाकारप्रतिसेवना—स्त्री० । प्रतिसे-
 वनाभेदे, नि० चू० १ उ० । (सहसाकारप्रतिसेवनावह्वय-
 ता ' मूलगुणपांडसेवणा' शब्दे षष्ठे भागे गता ।)
 सहसम्भक्खाण—सहसाभ्याख्यान—न० । सहसाऽनालोच्य
 अभ्याख्यानम् । असहोपाध्यागपणे सौराऽयमित्याद्यभि-
 धाने सहसाभ्याख्यानम् । ध० २ अधि० । आच० । ध० २० ।
 अविमृश्य कलङ्करूपं मृगावादिविरते द्वितीयेऽतिचारं, ध०
 २ अधि० । उपा० । पञ्चा० ।
 सहसा—सहसा—अव्य० । अकस्मादर्थे, ज्ञा० १ भू० ६ अ० ग०
 प्र० । स्था० । अनुपयोगे, व्य० १ उ० । पूर्वापरमपयांला-
 च्यस्यर्थे, व्य० १ उ० ।
 सहसकलंकण—सहसकलङ्कन—न० । सहसाऽनालोच्य कल-
 ङ्कने कलङ्कस्य करणम् । सहसाऽभ्याख्यानं असहोपयस्यारो-
 पणं, प्र० ६ द्वार ।
 सहसागर—सहसाकार—पुं० । सहसा करणं सहसाकारः । अ-
 निप्रवृत्तयोगानिवर्तने, पं० व० २ द्वार । अकस्मात्करणे,
 स्था० १० डा० ३ उ० । आच० । आ० । ' आलुपसहसाकारं
 विनिविट्टचित्तं पथ्य सन्धे पुणो पुणो' आच० १ भू० ३
 अ० १ उ० । (एकद्वयना ' लागविजय' शब्दे षष्ठभागे
 गता ।)
 सहसासव—सहसाशव—न० । स्वनामरूपान् उज्जयकुल्लोपरिशै-
 लं, सहसासवं ति निन्धे करं-जडफलणं मणहरं सम्भे । तन्ध
 य तुरयायारा, पाहाणा तंसि दा भाया' ॥१॥ ती० ३ कल्प ।
 सहसुदाह—सहसोदाह—पुं० । सहसा-अकस्मादुदाहः प्रकृष्टा-
 दाहः सहसोदाहः । सहसाणां वा लोकस्योदाहः सहसोदा-
 हः । अकस्मादुत्पन्न बहुलोकोदाहः, स्था० १० डा० ३ उ० ।
 सहस्स—सहस्स—न० । दशशतसंख्यायाम्, तत्संख्येषु च ।
 अनु० । नि० चू० । प्रज्ञा० । जे० । प्राचू०, स्था० ८ डा० ३
 उ० । कल्प० । सहस्रात्परं यावदन्तस्तंख्यायाम्, आ०
 म० १ अ० ।
 सहस्संतरिय—सहस्रान्तरित—त्रि० । सहस्रेण कृतान्तरे, सू-
 त्र० १ भू० १ अ० ३ उ० ।
 सहस्रकमल—सहस्रकमल—पुं० । विमलगिरौ, ती० १ कल्प ।

सहस्रसंख्य-सहस्राब्द-पुं० । सहस्रमन्त्राणां यस्यासौ सहस्राब्दः । शके, इन्द्रे, इन्द्रस्य हि किल मन्त्रिणां पञ्च शतानि सन्ति तदीयानां चाष्टाभिन्नुप्रयोजनं व्यावृत्ततया इन्द्रसम्बन्धि-त्वेन विषयान्तात् सहस्राब्दत्वमिन्द्रस्य । प्रज्ञा० २ पाद । आ० म० । कल्प० । भ० । उपा० ।

सहस्रसजोहि-सहस्रयोधिन्-पुं० । मल्लानां सहस्रं सहैका-किन्येव युज्यकारकं, आ० ४ अ० ।

सहस्रपत्त-सहस्रपत्र-न० । सहस्रदलकलिते महापत्रे, ज० १ वक्त० । रा० । कल्प० । आ० म० । जी० । प्रज्ञा० । औ० । श-बुज्यपर्वते, ती० १ कल्प ।

सहस्रपाग-सहस्रपाक-न० । सहस्रं कृत्वाऽपरापरीधरसेन सह शनं वा कार्यापणानां एकं तैलघृतादौ, औ० । उपा० ।

सहस्रफणि(श)-सहस्रफणिन्-पुं० । वैकारपर्वते फणसहस्र-कलिते पार्श्वनाथे, ती० ४३ कल्प ।

सहस्रसरस्मि-सहस्ररश्मि-पुं० । यद्यपि सहस्रशब्दो दशशतस-ङ्ख्यायां वर्तते तथापीहानन्तसंख्यायां वर्तते । आ० म० १ अ० । सहस्रं रश्मयो यस्य सः । सूत्रे, अनु० । ज्ञा० । रा० ।

सहस्रसुत-सहस्रकृत्वस्-अव्य० । “ कृत्वसो हुत्स ” ॥ ८ । २।१५॥ इति वाराहस्य कृत्वसुच् प्रत्ययस्य स्थानं हुत्तादशः । सहस्रवारे, प्रा० २ पाद ।

सहस्रमाउल-सहस्राकुल-त्रि० । सहस्रेषु मन्मथभावेन परि-भ्रममाणे, तं० ।

सहस्रसर्षप-सहस्रानीक-पुं० । खनामख्याते कौशाम्बीन-गरीराजं, विश० ।

सहस्रार-सहस्रार-पुं० । सहस्रमुखे, आ० चू० ६ अ० । स्था-नशब्देऽङ्गसमस्तवक्रव्यताके अष्टमंदवलोके, स्था० १० ठा० ३ उ० । तद्विन्द्रे च । विश० । प्रज्ञा० । उत्तराहाणां सहस्रारक-ल्पस्येन्द्र, स्था० २ ठा० ३ उ० । अनु० । औ० ।

सहस्रारवर्डिसय-सहस्रारवर्तसक-न० । अष्टमंदवलोकेस्य खनामख्याते विमाने, स० १८ सम० ।

सहस्रिक-साहसिक-पुं० । सहसा-अवितर्क्य भाषणे य-र्त्तन्ते ते साहसिकाः । अविमृश्य कारिषु, प्रश्न० २ आ० ४० द्वार ।

सहा-सभा-स्त्री० । “ स-घ-य-घ-भाम् ” ॥ ८ । १ । १८७ ॥ इति भस्वः । प्रा० । प्रामजनसमवायस्थाने, व्य० १ उ० । (अस्य वर्णकः ‘ लघणसमुद्’ शब्दे षष्ठभागे गतः ।)

सखा-सखिन् सुविभक्तिः । वालवयस्य, स्था० ३ ठा० ४ उ० । समानभोजनपाने गाढतमज्जं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । सखिशब्दो नाम्नः सुविभक्तौ सखति रूपम् । ततः सख्य इत्वं । “ टा-ऊस्-ऊरदादिदेहा तु ऊस्-” ॥ ८ । ३ । २६॥ इति-स्त्रियां वर्त्तमानास्त्राप्तेः पर्यां टाऊस्-ऊनीनां स्थाने प्रत्येकम् अन् आत् इत् एत् इत्येते चरवार आदेशा भवन्ति । सहीअ । सहीआ । सहीइ । सहीए । प्रा० ३ पाद । स्वधा-अव्य० । पितृभ्यां दाने, प्रति० ।

सहाय-सहाय-त्रि० । शिष्ये, उत्त० ३२ अ० । सहचारिणि, ज्ञा० १ श्रु० २ अ० । परलोकासाधनद्वितीये, दश० २ चू० ।

सहायकिक-सहायकृत्य-न० । मित्रादिकृते सहायकर्मणि, ज्ञा० १ श्रु० १५ अ० ।

सहायग-सहायक-पुं० । परस्परं साहाय्यकारिणि, भ० १० श्रु० ४ उ० ।

सहायपञ्चखाण-सहायप्रत्याख्यान-न० । साहाय्यकारिणां परिहार, उत्त २६ अ० ।

तत्फलम्—

सहायपञ्चखाणेशं भते ! जीवे किं जगयइ ? सहायपञ्च-खाणेशं एगीभावं जगयइ । एगीभावभूय ए यं जीवं ए गतं भाविमाणे अप्यसहे अप्यभक्तं अप्यकलहे अप्यकसाए अप्यतुमंतुमे संजमबहुले संवरबहुले समाहिए यावि भवइ ॥ ३६ ॥

साहायाः—साहाय्यकारिणः सङ्घाटकस्य साधवस्तेषां प्र-त्याख्यानं साहाय्यप्रत्याख्यानं तेन साहाय्यप्रत्या-ख्यानं हे भगवान् ! जीवः किं फलं जनयति । गुरु-राह—इ शिष्य ! साहाय्यप्रत्याख्यानं एकीभावं जनयति एकीभावभूतश्चैकत्वं प्राप्ते जीवः एकाग्रं भावयन् एकावलम्बनत्वं चाभ्यस्यन् अल्पशब्द-अल्पजल्पका भवति । अल्पभ्रष्टो भवति—अविद्यमानभ्रष्टोऽविद्यमानवाक्कलहा भवति । पुनरल्पकायां भवति, अल्पकलहांऽविद्यमानरोष-शब्दकवचनां भवति, तथा—अल्पतुमंतुमे भवति—अवि-द्यमानं तुमंतुमम् इति त्वं त्वम् इति वाक्यं यस्य स अल्पतु-मंतुमः, त्वम् एव एतत्कार्यं कृतवान् त्वम् एव सदा अकृत्य-कारी वर्त्तसे इत्यादि प्रलपनं न करोति । पुनः साहाय्यप्रत्या-ख्यानं संयमबहुला भवति । संयमः सतदश्विधः स बहुलः प्रचुरा यस्य स सम्बरबहुलस्तादृशो भवति । स च पुनः स-माधिबहुलो भवति समाधिभिक्षस्त्वास्थ्यं तेन बहुलः स-माधिबहुलः समाधिप्रधानो भवति । पुनः समाहितश्चापि भवति ज्ञानदर्शनयौध भवतीत्यर्थः । उत्त० २६ अ० ।

सहाव-स्वभाव-पुं० । स्वो भावः । आत्मीये भावे, न० । सूत्र० । नि० चू० । धर्मो त्ति सहावो त्ति एगद्धा । नि० चू० २० उ० । यो० बिं० । अनु० । धर्मे, स्था० ६ ठा० ३ उ० । आ० । विश० । स्वकीयो-त्पत्तौ, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० । उत्पादव्ययधौव्यपरिणामे, विश० । अन० । निरसर्गे, स्था० २ ठा० १ उ० । पं० व० । सूत्र० । सहभावं धर्मे, द्रव्या० ११ अध्या० । स्था० । द्रव्याणां प्रकृतौ, द्रव्या० १२ अध्या० । वत्सु वसइ सहाव, सत्ताभ्यां वयण इव जीवांस्य । न विलक्षणमिदं तन्मन्त्रा, भिक्षु क्षायतव चेव ॥ १ ॥ स्था० ३ ठा० ३ उ० । (स्वभावादेव जगत् इति ‘किरियावाह’ शब्दे तृतीयभागे ४५४ पृष्ठं दर्शितम् । यो० बिं० ।

अथैव परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

स्वभाववादापत्तिश्चे—दत्र को दोष उच्यताम् ।

तदन्यवादाभावश्चे—न तदन्यानपरोहनात् ॥ ७८ ॥

स्वभाववादापत्तिः—“ कः कण्टकानां प्रकरोति तैल्लयं, विचित्रभावं सुगपक्षिणां च । स्वभावतः सर्वमिदं प्र-वृत्तं, न कामचारीऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥ १ ॥ ”

एवंलक्षणो यः स्वभाववाद्स्तस्यापत्तिः प्रसङ्गस्तत्त्वमा—
वात्कार्योत्पत्त्यभ्युपगमं चेद्यदि श्रुष आचार्य ! अत्र—
स्वभाववादापत्तौ को दोषः, उच्यताम्—भण्यताम् । तद-
न्यथाद्वाभावः—कालादिशेषकारणपलापः चेत्—यदि श्रुष
आचार्य !, न—नैव, तत्—परोक्षम् । कुत इत्याह—तदन्या-
नपाहनात्—नस्मात्स्वभाववाद्येऽन्ये कालाद्यस्वभावमनपा-
हनाद्—अनिराकरणात्, तेषामपि कारखत्वेनाभ्युपगमात् ।

एतदेव भावयन्नाह—

कालादिसचिवश्चाय—मिष्ट एव महात्मभिः ।

सर्वत्र व्यापकत्वेन, न च युक्त्या न युज्यते ॥ ७६ ॥

कालादिसचिवश्च—कालादिसहायः पुनः अयम्—स्व-
भावः इष्ट एव—संमत एव महान्मभिः—मिजसेनमज्जवा-
दिप्रभृतिभिरस्मत्स्वयुष्यैः । कथमित्याह—सर्वत्र कार्ये व्या-
पकत्वेन कार्यस्य बुद्ध्या सम्मतप्रभृतिशारंगेषु न चेष्टमा-
त्रमवेदं किं तु युक्तियुक्तमपीत्याह—न च—नैव युक्त्या—उप-
पत्त्या न युज्यते किन्तु पुष्यत एव ।

तथाहि—

तथात्मपरिणामानु, कर्मबन्धस्ततोऽपि च ।

तथा दुःखादि कालेन, तत्स्वभाववादे कथम् ॥ ८० ॥

तथात्मपरिणामानु—तत्प्रकारात्मपरिणतेरेव कर्मबन्धः—
कर्मोपादानं संपद्यते ततोऽपि च—कर्मबन्धाच्च तथा
दुःखादि—तत्प्रकारमुल्लङ्घ्य कर्ममुत्पन्नमेतत् । कालेन-
प्रीत्यवधारितरूपेण तत्स्वभाववादे—तत्स्वभावं विना क-
थम्—केन प्रकारेण?, नैवेत्यर्थः । तत्स्वभाववादे तु सति
स्वपरिणामाद्वाप्राप्तकर्मतथाविधकालबलेन सुल्लङ्घ्यः स्वभा-
गात्मा भवतीति ।

एवं च तत्स्वभाववाधीने सति सर्वस्मिन् कार्ये—

वृथाकालादिवादश्चे—अ तद्भीजस्य भावतः ।

अकिंचित्करमेतच्च—अ स्वभावोपयोगतः ॥ ८१ ॥

वृथा—विफलः कालादिवाद्स्तत्स्वभावव्यविलक्षणकारणा-
भ्युपगमः चेद्—यदि श्रुष, न—नैव एतद्युक्तं परेण । कुत
इत्याह—तद्भीजस्य—कालादिभीजस्य तच्छक्तिरूपस्य भा-
वतः सत्त्वात् तत्स्वभाववाधीनतायामपि कार्याणाम् अ-
किंचित्करम्—कार्योकारि । एतत्कार्योद्दिष्टं चेत्-
यद्युच्यते परेण न—नैव । एतत्कुत इत्याह—स्वभावोपयो-
गतः—स्वभावे सर्वभावानां कार्येषु स्वत एव प्रवर्त्तमाने
उपयोगतः कालादिभीजानां सहकारित्वेन व्यापारान्मृद् इव
घटपरिणेतौ चक्रीवरादीनामिति ।

एतदेव भावयति—

सामान्याः कार्यहेतुत्वं, तदन्याभावतोऽपि हि ।

तदभावादिति ज्ञेयं, कालादीनां नियोगतः ॥ ८२ ॥

सामान्याः—समप्रसंगालक्षणयाः कार्यहेतुत्वं सामान्येन
घटादिसाध्यनिमित्तत्वम् । तदन्याभावतोऽपि हि तस्य परि-
णामिकारणस्य यान्यन्यानि सहकारिकारणानि तेषामभाव-
ताऽभावात् किं पुनः परिणामिहेतोरभाव इत्यपि हि शब्दार्थः ।

१-२ काल ' सदाद्रष्टव्यः ।

तदभावात्—कार्याभावात् इति—अस्मात्कारणात् ज्ञेयम्—
अवगन्तव्यम्, प्रस्तुतमपि कार्यं कालादीनां सहकारिणां नि-
योगतो—व्यापारात् तत्स्वभावव्ये सत्यपि न पुनरन्यथेति ।

प्रस्तुतमेवाश्रित्याह—

एतच्चान्यत्र महता, प्रपञ्चेन निरूपितम् ।

नेह प्रतन्यतेऽन्यन्तं, शेषतस्तुक्मेव हि ॥ ८३ ॥

एतच्च—एतत्पुनः सामान्याः—कालादिवाद्याः कार्यहेतु-
त्वम् । अन्यत्र—शास्त्रवार्तादिसमुच्चयादिषु महता—बृहता
प्रपञ्चेन निरूपितं—चर्चितं यतः, ततो न नैवेह शास्त्रे प्र-
तन्यते—विस्तार्यते अन्यन्तमनीव । लेशनस्तु संक्षेपेण पुन-
रुक्तमेव हि—दर्शितमेव हि । यो० वि० ।

सहायफुल्ल—स्वभावफुल्ल—त्रि० । स्वभावमिष्टे विकसिते, द-
श० १ अ० ।

सहायवाङ्—स्वभाववादिन—पुं० । अस्ति स्वभावः करण-
त्वेनाशेषस्य जगतः स्वभावः, स्वभाव इति कृत्वा; तेन हि
जीवाजीवभव्यत्वमसत्त्वादीनां स्वरूपानुविधानात् इत्येवं
स्वभावकारणिकवादिषु, सूत्र० १ भू ११ अ० । स्था० ।
(पुण्यपापे अनभ्युपगच्छतः स्वभाववादिनां मनं 'तज्जीवन-
च्छरीरवाह (शु) शब्दे ४ भागं २१७२ पृष्ठे विस्तरतो गतम् ।)
इह सर्वे भावाः स्वभाववशादुपजायन्ते, तथाहि—मृद्ः कुम्भो
भवति न पटादिः, तन्तुभ्योऽपि पट उपजायते न कुम्भादिः,
एतच्च प्रतिनयतमभवेन न तथा स्वभावतामस्तेरेण घटाका-
टीसएटकुमाटीकते, तस्मात् सकलमिदं स्वभावकृतमव-
सेयम् । अपिच—आस्तामन्यत् कार्यजानम् इह मुद्रपङ्क्तिरपि
न स्वभावमन्तरेण भवितुमर्हति, तथाहि—स्थाली—घनका-
लादिसामग्रीसम्भवेऽपि न काष्ठदुकमुद्रानां पङ्क्तिरुपलभ्यते,
तस्माद्—यद् यद्भावं भवति यद्भावं च न भवति तत्तद्व्यव-
स्थान्तकानुविधायि तत्कृतिमिति स्वभावकृता मुद्रपङ्क्तिरप्ये-
ष्टव्या । ततः सकलमेवेदं वस्तुजातं स्वभावहेतुकमवसेय-
मिति । न० ।

यद्वाहुः स्वभाववादिनः—

इह सर्वे भावाः स्वभाववशादुपजायन्ते इति, तदपि प्र-
तिक्षिप्तमवगन्तव्यम्, उक्तकारणां प्रायस्तत्रापि सामान्या-
त्, तथाहि—स्वभावो भावरूपो वा स्यादभावरूपो वा ?,
भावरूपोऽन्यकरूपोऽन्यकरूपो वेत्यादि सर्वे तदवस्थमेवा-
त्रापि दूषणजालमुपहौकतः । अपि च—यः स्वाभावः स्व-
भावः, आत्मीयो भाव इत्यर्थः, स च कार्यगतो वा हेतु-
र्भवेत् कारणगतो वा ? । न तावत्कार्यगतो, यतः कार्यं प-
रित्यज्य सति स कार्यगतः स्वभावो भविष्यति, ना-
नित्यज्य, नित्यज्य च कार्ये कथं स तस्य हेतुः ?, यो हि
यस्यालम्बलाभसम्पादनाय प्रभवति स तस्य हेतुः, कार्यं
च परित्यज्यतया लम्बलाभलाभम्, अन्यथा तस्यैव स्व-
भावस्याभावप्रसङ्गात्, ततः कथं स कार्यस्य हेतुर्भवे-
ति ? । कारणगतस्तु स्वभावः कार्यस्य हेतुरस्माकमपि स-
म्मतः, स च प्रतिकारणं विभिन्नत्वेन मृद्ः कुम्भो
भवति न पटादिः, मृद्ः पटादिकरणस्वभावाभावात् ।
तन्तुभ्योऽपि पट एव भवति न घटादिः, तन्तूनां घटादि-
करणं स्वभावाभावात् । ततो युज्यते—'मृद्ः कुम्भो भव-

नि न पटादि' रित्यादि तत्सर्वं कारुण्यगतस्वभावाभ्युपगमे सिद्धसाध्यतामध्ययासीनमिति न नो बाधामादधानि । य-
दपि चोक्तम्—“आस्तामन्यकार्यजात” मित्यादि; तदपि कार-
णगतस्वभावाङ्गीकारेण समीचीनमेवावयवम् । तथाहि—ते
काङ्क्षुकमुद्राः स्वकारणवशतस्तथारूपा एव जाता ये
स्थालीन्धनकालादिसामग्रीसम्प्लेक्षेऽपि न पाकमश्नुवन्त
इति । स्वभावश्च कारणादभिन्न इति सर्वे सकारणमेवति
स्थितम् । उक्तं च—“कारणगमो उद्देकः कण घ निटो ति नि-
ययकज्जम्स ? । न य सो तत्रो वि भिन्नो, सकारणं स्वमेव
तत्रो” ॥१॥ न० । सूत्र० । (‘णियह’ शब्देऽपि चतुर्थभागे
२०८५ पृष्ठ घट्टव्यता ।)

सहावसुह—स्वभावसुख—न० । सहजात्यन्तिकैकान्तानन्दे, अष्ट०
२ अष्ट० ।

सहावहीण—स्वभावहीन—न० । वस्तुनः प्रत्यक्षादिप्रसिद्धे स्व-
भावमतिरिचयान्धवावचने, यथा शीतोऽग्निमूर्तिमदाकाश-
मित्यादि । आ० म० १ अ० । विशेष० ।

सहाववियगमि(ण)—स्वभावाद्वैतगामिन्—त्रि० । स्वभावस्य
यत् अद्वैतमेकत्वं स्वभावाद्वैतम् । तत्र गमनशाले, अष्ट०
१७ अष्ट० ।

सहिण—श्लक्ष्ण—त्रि० । सूक्ष्मे, नि० चू० ७ उ० । आचा० ।
मुख्ये, नि० चू० २० उ० ।

सहिणकल्याण—श्लक्ष्णकल्याण—न० । श्लक्ष्णानि—सूक्ष्माणि
च तानि वक्ष्येच्छद्व्यादिभिश्च कल्याणानि शोभनानि वा सू-
क्ष्मकल्याणानि । सूक्ष्मे शोभने च वक्ष्ये, आचा० २ ध्रु० १
चू० ५ अ० १ उ० ।

सहिणहु—सहिणु—पुं० । सोढुं समर्थे, नि० चू० ४ उ० । आचा० ।

सहिय—सहित—त्रि० । मिलिते, आचा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० ।
समन्विते, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ४ उ० । ज्ञा० । आचा० ।
युक्तं, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० । स्था० । भ० । सह हितेन वर्तते
इति सहितः । परमार्थभूतैर्हितैः (सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० ।) ज्ञाना-
दिभिः समन्विते, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । आचा० । आ० चू० ।
इन्द्रियचतुष्टयापेते, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । आचा० । प्रयोदश
महाप्रदे, स्था० । चं० प्र० । कल्प० । सू० प्र० । जं० । सूत्र० ।

दो सहिया, स्था० २ ठा० ३ उ० ।

स्वहित—त्रि० । स्वस्मै हितः स्वहितः । परमार्थानुष्ठानवि-
धायित्वेन, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । आत्महिते, सूत्र० १
ध्रु० २ अ० २ उ० ।

सहियव्व—सोदव्य—त्रि० । मर्षणीयं, आचा० १ ध्रु० २ अ० ६ उ० ।

सहिबाय—सखिवाद—पुं० । सख्यैववादे, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।

सहिहेउ—सखिहेतु—पुं० । मित्रानिमित्ते, स० ३० सम० ।

सहु—सह—त्रि० । समर्थे, नि० चू० १ उ० ।

सहेउ—सहेतु—त्रि० । सह हेतुनाऽन्यव्यतिरेकरूपेण वर्तते
इति सहेतुः । सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । सकारणे, नि० चू०
२० उ० ।

सहेउं—सहित्वा—अव्य० । समर्थो भूत्वेत्यर्थे, दश० ३ अ० ।

सोढुम्—अव्य० । समर्थो भवितुमित्यर्थे, ‘सक्ता संहेउं’ दश०
६ अ० ३ उ० ।

सहोद—सहोद—त्रि० । सहशे, नि० चू० १५ उ० । समोषे, ज्ञा०
१ ध्रु० २ अ० । वृ० ।

सहोयर—सहोदर—पुं० । समातृके आतरि, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । अन्त० । आ० म० ।

सहोयरी—सहोदरी—स्त्री० । समातृकायां भगिन्याम्, जी० ३
प्रति० ४ अधि० ।

सा—आ—पुं० । आति—पचति तत्पार्थश्रद्धानं निष्ठां नयतीति—
आः । आज्ञिनि, “श्रद्धालुतां आति पदार्थचिन्तना—जनानि
पात्रेषु घपत्यनारतम् ।” स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

स्वा—स्त्री० । स्वकीयः याम्, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

श्वन्—पुं० । कुक्कुरे, श्वन्शब्दस्य सा साक्षौ इति प्रयोगौ
भवतः, प्रा० ।

साभङ्ग—कृप—धा० । विलेखने, “कृपेः कृह—साभङ्गाञ्जाण-
च्छायाञ्छाहञ्छाः” ॥ ४ । १८७ ॥ इति कृपेः साभङ्गाऽऽदेशः ।
साभङ्गर । कर्षति । प्रा० ४ पाद ।

साभर—सागर—पुं० । समुद्रे, “साभरो व्व खीरोभो ।” प्रा० ।
साह—साति—पुं० । सानिश्चयेन द्रव्येण परस्य हीनशुण्यस्य
द्रव्यस्य संयोगे, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । भ० ।

सादि—न० । आदिदिग्दोस्तिधाक्यनाभेरधत्तनो देहभागो शु-
हाने । सहादिना नाभेरधत्तनकायलक्षणं वर्तते इति सादि ।
अनु० । उत्सधवहुलं संस्थानभेदे, न० । स्था० । यदि
नाभिताऽधश्चतुरक्षलक्षणयुक्तमुपरि च तदनु रूपं न भवति ।
भ० १४ श० ७ उ० । इह यद्यापि सर्वशरीरमादिना सह वर्तते
तथाऽपि सादित्वविशेषणान्यथाऽनुपपत्त्या विशिष्ट एव
प्रमाणलक्षणोपपन्न आदिदिग्द लभ्यते, तत उक्तम्—उ-
त्सेधबहुलमिति । इदमुक्तं भवति—यत्संस्थानं नाभेरधः प्रमा-
णोपपन्नमुपरि च हीनं तत्सादीति । जी० १ प्रति० । प० सं० ।

साचि—न० । अपरे तु साचीति पठन्ति, तत्र साचीति प्रव-
चनवेदिनः शास्त्रमलोत्तरमाचक्षते, ततः साचीव यत्संस्था-
नम्, यथा शास्त्रमलोत्तराः स्कन्धकारणमिति पुष्टमुपरि च न
तद्वत्तु मदाविशालता तद्वद्भ्यापि संस्थानस्याधोभागः
परिपूर्णा भवति उपरितनभागस्तु हीन इति । जी० १ प्रति० ।
प० सं० ।

स्वाति—पुं० । वायुदेवताके (जी० १ प्रति० ।) नक्षत्रभेदे, स्था०
२ ठा० ३ उ० । हारीतगोत्रं बालिसहशिव्ये श्यामाश्वशुरौ, “हा-
रियगानं साहं च वेदामो” बालिसहस्यापि शिष्ये हारीतगोत्रं
स्वातिनामानं वन्दे । तं० । हैमवतनामकर्मभूमिवृत्तधैनाख्य-
पर्वतस्य श्रद्धावतीनाम्नाऽपिष्ठायां देवे, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

साहजोग—सातियोग—पुं० । अविश्रम्भसम्बन्धे सातिशयेन
वा द्रव्येण निरतिशयस्य योगे तत्प्रतिरूपकरणे, भ० १२ श०
५ उ० ।

साहजणा—स्वादना—स्त्री० । सेवायाम्, स्था० ३ ठा० ३ उ० ।

अभिव्यञ्जनं, प्रतिबन्धविधाने, विशेषे० । अश्रुपुगमे, आच्चा० २
ध्रु० १ चू० १ अ० ३ उ० । कर्मबन्धास्वादाने, सातिज्जणा दु-
विहा-अनुमायण, कारावण, य । नि० चू० १ उ० ।

साहजत्त-स्वादयितुम्-अव्य० । भोक्त्रमित्यर्थे, औ० ;

सहजमाण-स्वादमान-त्रि० । अनुमनने ऽव्य० १ उ० ।

सहजिया-स्वादि(साहजि)ता-स्त्री० । साहज धातुरास्वादाने,
ततः उपभुज्यमाना यस्तत्सम्बन्धिभ्यां प्रमाज्जनायाम्, "साह-
जिया पमज्जण" ति । कल्प० ३ अधि० ६ क्षण ।

साहणी-शाकिनी-स्त्री० । व्यन्तरीभेदे, प्रति० । सूत्र० ।

साहदत्त-स्वातिदत्त-पुं० । चम्पावास्त्येष स्वनामभ्यातं ब्राह्म-
णे, आ० म० १ अ० । आ० चू० । ('वीर' शब्दे षष्ठभाग
स्वातिदत्तब्राह्मणवक्तव्यता गता ।)

साहपुत्त-स्वातिपुत्र-पुं० । शौद्रादनि ध्वजीकृत्यासन्मार्गप्रका-
शके आचार्ये, आच्चा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० ।

साहबन्ध-सादिबन्ध-पुं० । यः पूर्वे व्यवच्छिन्नः पश्चात्पुनरपि
भवति सः सादिबन्धः । कर्मव्यभिचारे, कर्म० ५ कर्म० ।

साहबहुल-मानिवहु-त्रि० । सातिशयेन द्रव्येण परस्य ही-
नगुणस्य द्रव्यसंयोगः सातिस्तद्वहुलः । तत्करणप्रचुरं,
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

साहबुद्ध-सातिबुद्ध-पुं० । भरतवर्गे उत्सर्पित्यां भविष्यति
चतुर्विंश तीर्थकरं, स० ।

साहम-स्वादिम-त्रि० । स्वद् आस्वादन इत्यस्य च स्वाद्यते
इति स्वादिमम् । आब० ६ अ० । स्वदने स्वाद्यस्तेन निवृत्तं तथै-
वदमिति स्वादिमम् । एलाफलकपूरलवङ्गपूगीफलहरीतकी-
नागरादिक आहारभेदे, प्रब० ४ द्वार । पि० । स्था० ।
आच्चा० । आ० चू० । पञ्चा० (स्वादिमस्वरूपं 'पच-
कन्नाण' शब्दे पञ्चमभागे १०५ पृष्ठ गतम् ।)

साह्य-सादिक-न० । सहाऽऽदिना वर्तत इति सादिकम् ।
आदिना सहितं, उत्त० ४ अ० । सादिको लोक इति
प्रपञ्चना । तथा चाहः-"आसीदित् तमोभूत-मप्रज्ञात-
मलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविक्रयं, प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥१॥ तस्मि-
न्नकारणोभूतं, नष्ट स्थावरजङ्गमः ।" इत्यादि । आच्चा० १
ध्रु० ८ अ० १ उ० ।

साहरेग-सातिरेक-त्रि० । साधिके, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

साहमंठाण-सादिसंस्थान-न० । सह आदिना नाभेरध-
स्तनभागरूपेण यथोक्तप्रमाणयुक्तेन वर्तत इति सादि । सर्व-
मपि हि शरीरं सादि, ततः सादित्वविशेषगान्ध्यानुपपत्ते-
रादिर्गृह विशिष्टो ज्ञातव्यः । तच्च संस्थानं चेति । संस्था-
नभेदे, यन्नाभेरधो यथोक्तप्रमाणयुक्तमुपरि च हीने तत्सा-
दिसंस्थानम् । कर्म० १ कर्म० । पं० सं० ।

साहसंपञ्चय-सातिसंप्रयोग-पुं० । सातिशयेन द्रव्येण क-
स्तूरिकादिना अपरस्य द्रव्यस्य संप्रयोगः । रा० । सहाति-
शयेन संप्रयोगो-यांगः । यदिवा-सातिशयेन द्रव्येण
कस्तूरिकादिनाऽपरस्य द्रव्यस्य संप्रयोगः सातिसम्प्रयोगः ।

दशा० ६ अ० । द्वा० । लोकवञ्चनायै द्रव्यान्तरसंयोगे, 'सो
हाह साहजोगो, दव्वं जं बुद्धियअणुदव्वेसु । दोसगुणा धय-
णसु य, अत्थविस्वायणं कुणह' ॥ १ ॥ रा० । दशा० ।

साहसपञ्चवसिय-सादिपर्यवसित-त्रि० । सहादिना वर्तत
इति सादि । तथा पर्यवसानं पर्यवसितं भावं कः प्रत्ययः ।
सह पर्यवसितेन वर्तन्त इति सपर्यवसितम् । न० । आद्य-
न्तसहिते धृतभेदे, न० ।

साहसुय-सादिश्रुत-न० । पर्यायास्तिकनयमते सादिसहिते
धृतभेदे, विशेष० ।

साउ-स्वादु-त्रि० । रसनासुखदे, उत्त० ३२ अ० ।

साउणिय-शाकुनिक-पुं० । शकुनैश्चरति शाकुनिकः । प्रति० ।
शकुनान् हर्षयति शाकुनिकः । शकुनिबधोपजीविनि, अ-
नु० । प्रश्न० । स्त्री० ।

साउफल-स्वादुफल-त्रि० । स्वादूनि फलानि येषां ते स्वादु-
फलाः । रा० । मिष्टफलेषु, द्वा० १ ध० १ अ० । औ० । जी० ।
साउय-स्वादुक-त्रि० । स्वादुभोजनवति, सूत्र० १ ध्रु० ७
अ० । अनु० ।

सायुष्-पुं० । सहायुगो वर्तन्त इति सायुषः । संसारिजी-
वेषु, स्था० २ डा० १ उ० ।

साएय-साकेत-पुं० । अयोध्यायाम्, स्था० १० डा० ३ उ० ।
'कोसलासु साकेयं नाम नगरं' । प्रह्ला० १ पद । आ० क० ।
आ० म० । साकेतं नगरं कोशलाजनपदः । प्रब० २७५ द्वार ।
आ० म० । सूत्र० । ('अउञ्जा' शब्दे प्रथमभागे ३४ पृष्ठ
कल्प उक्तः ।)

साबिखण-साच्चिन्-पुं० । गौणादिस्वाभूतनिष्पत्तिः । प्रा० ।
अनुभवकारिण, पाह० ना० ।

साग-शाक-पुं० । पूर्वदेशप्रसिद्धे पक्वस्तुलादिके, सूत्र० १
ध्रु० ४ अ० २ उ० । स्था० । नि० चू० । सू० प्र० । शाकस्तक-
सिद्ध इति । म० ७ श० १० उ० ।

सागडायण-शाकटायन-पुं० । शकटवर्षिगोत्रापत्ये, न० ।
कल्प० । ('आगम' शब्दे द्वितीयभागे ५३ पृष्ठे विस्तरो
गतः ।)

सागडि-शाकटि-पुं० । शकटनन्दने स्थूलभेदे, दृ० १ उ० ३
प्रक० ।

सागडिय-शाकटिक-पुं० । शकटानां गन्त्रीविशेषाणां समूहे,
म० १५ श० । शकटैश्चरति शाकटिकः । शकटवहनोपजी-
विनि, आ० चू० २ अ० । गन्त्रीवाहक, उत्त० ५ अ० । स्था० ।
सागणितवत्सय-साभिकोपाश्रय-पुं० । अभिसहिते उपाश्रये,
आच्चा० २ ध० १ चू० २ अ० १ उ० ।

सागपत्त-शाकपत्र-न० । वृक्षविशेषपत्रे, प्रश्न० १ आद्य०
द्वार ।

सागपाग-शाकपाक-पुं० । मूलादिशाकपचने, "सुफाणि च
सागपागार्थं, आमलगार्थं द्वाहरणं" । सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० ।

सागमापेक्ष-स्वागमापेक्ष-त्रि० । स्वागमानुकारिणि, ध०१ अधि० ।

सागय-स्वागत-न० । शोभनमागमने, भ०२ श०१ उ० । आ० म० । आ० चू० ।

सागर-सागर-पुं० । समुद्रे, न० । औ० । प्रश्न० । दर्श० । द्वी० । अन्त० । आघ० । आव० । 'एगं च ए महं सागरमि वीर्य-सहस्सकलियं । स्था० १० टा० ३ उ० । अन्धकवृष्णेधोरतायां जाने पुत्रे, अन्त० । स्था० । (स च अरिष्टनेमरन्तिके प्रवृ-उय शत्रुञ्जये सिद्ध इत्यन्तकृद्दशानां प्रथमवर्गस्य तृतीयोऽध्ययनं सूचितम् ।) धातकील्लवभरतक्षत्रज हर्षिण्यस्य रा-क्षः समुद्रदत्तासम्भवे पुत्र, उत्त० ६ अ० । जितदत्तस्य भ-द्रायां भार्यायां जनि आत्मज, ज्ञा० १ भु० १६ अ० । परवत-वर्षे भविष्यति पञ्चम तीर्थकर, प्रव० ७ द्वार । जम्बूद्वीप मा-लवद्वत्तस्कारपर्वतस्य पञ्चमकूट, जं० ४ वत्त० । सप्तमव-लववावसुदेवयोः पूर्वभयधर्माचार्ये, स० । ति० ।

सागरकूट-सागरकूट-न० । जम्बूद्वीप मन्द्रपर्वतस्य मन्द्रन-वनस्य सप्तमे माल्यवनश्च पञ्चम कूट, स्था० १० टा० ३ उ० ।

सागरचंद्र-सागरचन्द्र-पुं० । द्वारवस्यां नगर्यां निषधस्य पु-त्रे बलदेवपौत्रे, विशेष० । आ० म० । दर्श० । आ० चू० । रा० । साकेतनगरं चन्द्रायनं सकस्य राक्षः सुदर्शनागर्भज पुत्र, आ० म० १ अ० । दर्श० । ('अगुणुआग' शब्दे प्रथमभागे २८८ पृष्ठ कथा गता ।) मुनिचन्द्रपुत्र स्वनामख्यात साधो, स्था० ४ टा० ४ उ० ।

सागरदत्त-सागरदत्त-पुं० । चम्पायां नगर्यामुदुम्बरदत्तस्य पितरि स्वनामख्यातं सार्धवाहं, विपा० १ भु० ७ अ० । स्था० । कौशाभ्यां कुकुटयुद्धदर्शके स्वनामख्यातं श्रष्टुपुत्र, उत्त० १३ अ० । ('बेमदत्त' शब्दे पञ्चमभागे कथाक्ता ।) जितदत्तसार्धवाहमित्रे स्वनामख्याते सार्धवाहं, ज्ञा० १ भु० २ अ० । ('अंड' शब्दे प्रथमभागे ११ पृष्ठ कथाक्ता ।) सुकु-मालिकापत्नौ श्रष्टिनि, पि० । ('उहंसिय' शब्दे द्वितीयभागे ८१८ पृष्ठ कथाक्ता ।) भारते वर्षे पश्चिमीखण्डनगरं स्वना-मख्याते सार्धवाहं, ती० ६ कल्प । ('अस्सावबाहि' शब्दे प्रथ-मभागे ८६० पृष्ठ कल्पोऽयं दर्शितः ।) साकेत नगरं उशोकदत्तस्य स्वनामख्यातं पुत्र, आ० क० १ अ० । ('माया' शब्दे षष्ठभागे २११ पृष्ठ कथाक्ता ।) तृतीयबलदेवस्य पूर्वभयजीवे, स० ।

सागरदत्ता-सागरदत्ता-स्त्री० । पञ्चदशस्य तीर्थकरस्य नि-ष्कमणुशिविकायाम्, स० ।

सागरप्रविभक्ति-सागरप्रविभक्ति-न० । सागराकाराप्रविभाग-दर्शके नाट्यभेदे, रा० ।

सागरपोय-सागरपोत-पुं० । 'पण्कजलाण' शब्दे पञ्चमभागे ११७ पृष्ठ उदाहृतं स्वनामख्यातं सार्धवाहे, आव० ६ अ० । आ० चू० ।

सागरमह-सागरमह-पुं० । सागरोद्देशके उत्सवे, आचा० १ भु० १ अ० १ उ० ।

सागरय-सागरक-पुं० । 'तितिकक्षा' शब्दोक्तं चतुर्थभागे २५१

पृष्ठ आग्निकर्षतकसहचरवाके, आव० ४ अ० । आ० चू० । सागरवट-सागरवड-पुं० । मत्स्यविशेषे, जी० १ प्रति० ।

सागरवर-सागरवर-पुं० । स्वयम्भूरमणे, आव० २ अ० ।

सागरवरमंभीर-सागरवरगम्भीर-पुं० । सागरवरः—स्वयम्भू-रमणाव्ययसमुद्रः परीषद्गोपसर्गाद्यलोभ्यत्वात्स्मादपि ग-म्भीरः । परीषद्वाद्यलोभ्ये सागरवद्गम्भीरे, 'सागरवरगं-म्भीरा, सिद्धा सिद्धि मम द्रिस्तु । ' ध० २ अधि० । दर्श० । सागरवरमेहलाहिबइ-सागरवरमेखलाधिपति-पुं० । सागर ए-व घरा मेखला काञ्ची यस्याः सा सागरवरमेखला पृथ्वी तस्या आधिपतयो य ते तथा । राज्ञश्च, भ० १२ श० ६ उ० ।

सागरसेण-सागरसेन-पुं० । मुनिसेनभ्रातरि स्वनामके मु-नौ, आ० चू० १ अ० । ('उत्सभ' शब्दे तृतीयभागे ११३७ पृष्ठ ललिताक्षदेवयज्ञस्यतायामुक्ताऽस्य यज्ञस्यता ।)

सागरोपम-सागरोपम-न० । सागरेणोपमाऽस्मिन्ति । स्था० २ टा० ४ उ० । दशभिः काटिकाटिभिर्गुणिते पत्योपम-कालं, आ० म० १ अ० । अने० । विशेष० । स्था० । प्रव० । जी० । प्रश्न० । जं० । "एपसि य पल्लानं, काडोकाडी इव-ज्ज दसगुणिआ । ते सागरोवमस्स उ, एगस्स भवे परी-माणं॥१॥" जं० २ वत्त० । उडाराऽऽज्ञात्तत्रभेदात् त्रिधा । ति० । ज्यो० । भ० । अनु० । स्था० । (पत्योपमस्वरूपे 'पलि-आवम' शब्दे पञ्चमभागे ७२३ पृष्ठ गतम् ।)

सागवच्च-शाकवर्चस्-न० । यत्र शाकः शटित्वा वर्चोरूपं बिभर्ति तस्मिन् स्थाने, नि० चू० ३ उ० । आचा० ।

सागविहि-शाकविधि-पुं० । शाकप्रकारे, उपा० १ अ० । ('आ-रोद' शब्दे द्वितीयभागे ११० पृष्ठऽस्य सूत्रम् ।)

सागार-साकार-न० । सह आकारिप्रोक्तेभेदेवर्त्तत इति साकार-मासविशेषं ज्ञानं, सम्म० १ कात् । विशेषप्रहणप्रवणे ज्ञाने, 'सा-गारं से णाण अणगांरं दंमणं' सम्म० २ काट० । भ० । दर्श० । कर्म० । सहाकारेण जातिवस्तुप्रतिनयनप्रहणपरिणामरूपेण "आगारो उ विसंसे" इति वचनाद्विशेषेण वर्तन्ते इति सा-काराणि । अयमर्थः—वक्ष्यमाणानि चत्वारि दर्शनाम्यना-काराणि, अस्मिन् च पञ्च ज्ञानानि साकाराणि । तथाहि-सामान्यविशेषात्मकं हि सकलं ज्ञेयं वस्तु, कथमिति चेदु-च्यते-दूरादेव हि शालतमालतालवकुलाशाकवर्चपरकदम्ब-जम्बूनिम्बादिविशिष्टव्यक्रिरूपतयाऽनवधारितं तदुक्तिकर्म-वलोकायतः सामान्येन वृत्तमात्रप्रतीतिजनकं यदपरिस्फुटं किमपि रूपं वक्तास्तत्सामान्यरूपमनाकारं दर्शनमुच्यते । "निर्विशेषं विशेषाणामप्रहो दर्शनमुच्यते" इति वचनप्रा-माण्यात् । यत्पुनस्तस्यैव निकटीभूतस्य तालतमालशाला-दिव्यव्यक्रिरूपतयाऽवधारितं तमेव महीदृढसमूहमुपपश्यतो वि-शिष्टव्यक्रिरूपप्रतीतिजनकं परिस्फुटं रूपमाभाति तद्विशेषरूपं साकारं ज्ञानम् । अप्रमेयप्रभावपरमेश्वरप्रवचनप्रवीणचेतसः प्रतिपाद्यन्ति, सह विशिष्टाकारेण वर्तन्ते इति कृत्वा । त-देवं प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणावाधिनप्रतीतिवशात् सर्वमपि वस्तुजातं सामान्यविशेषरूपद्वयात्मकं भावनीयमिति ॥१॥ कर्म० ४ कर्म० ।

साकारमिदानीमाह—

महतरयागारार्हं, आगारार्हं जुम् तु सागारं ।

आगारविरहिम् पुण, भणियमणागारनामं ति ॥१६७॥

किं तु अणाभोगो इह, साऽऽगारो अहव दुष्पि भणियमणो ।

जेण तिखाइ खिविजा, मुहम्मि निवडिअ वा कहवि ॥१६८॥

इय कयआगारदुगं, पि सेसआगाररहिअमणोगारं ।

दुम्भिक्खवित्तिकता-र गादरोगाइए कुजा ॥ १६९ ॥

आ-मर्याद्या मर्यादाख्यापनार्थमित्यर्थः, क्रियन्ते—विधी-

यन्ते इत्याकाराः, अनाभोगसहसाकारमहतराकारादयः,

अयं महानयमतिशयन-महात्ममहत्तरः अतिशयं तरुतमपा-

विति । महत्तर एवाकारो महतराकारः; स आदित्येषां, ते च

ते आकाराश्च, तैर्युक्तं साकारमभिधीयते । काऽर्थः ? भुजि-

क्रिया प्रत्याख्यानन मया निषिद्धा, परमन्यत्र महतराकारा-

दिभिर्हेतुभूतैरेतेभ्योऽन्यत्रेत्यर्थः । एतेषु सत्सु भुजिक्रियाम-

पि कुर्वता न भङ्ग इति । यत्र भङ्गपरित्यागं करोति तत्

साकारमिति । प्र०५४ द्वार । आ० ५० । श्रुत्वभवेवस्य एका-

दशे पुत्र, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सागार-पुं० । सह आगारेण गृहण वर्तत इति सागारः । गृ-

हस्ये, आ० म० १ अ० । प्र०५० । स्या० । सर्वोत्तरगुणप्रत्या-

ख्यातभेदे, म० ७ श० २ उ० ।

सागारकड-साकारकृत-त्रि० । प्रत्याख्यातभेदे, आव० ।

साम्प्रतं साकारद्वारं व्याचिख्यासुराह—

मयहरगागारार्हं, अन्नन्ध वि कारणम्मि जायम्मि ।

जो भत्तपरिच्छायं, करेइ सागारकडमेयं ॥ १५७४ ॥

अयं च महानयं च महान् अनयोरतिशयनं महान्, महत्त-

रः, आक्रियन्त इत्याकाराः । प्रभूतैर्वाधकारसंसाख्याप-

नार्थं बहुवचनमना महतराकारैर्हेतुभूतैरन्यत्र वा—अन्य-

स्तिअनाभोगाद्यै कारणजातं सति भुजिक्रियां करिष्येऽ

हामित्येवं या भङ्गपरित्यागं करोति साकारकृतमतिदति

गाथार्थः । “अवयवस्थो पुण-सह आगारेहि सागारं, आगा-

रा उवरि सुत्ताणुगमे भाणुहिइति । तस्य महतरागारेहि

महत्त्वप्रयोगेहि, तेषु अभत्तद्वे पञ्चकलातो । ताहे आयरि-

एहि भणुति-अमुगं गामं गंतव्वं । तेषु निवस्ये जथा म-

म अज्ज अभत्तद्वे, जाति ताव समत्था कंतु जातु य ।

ए तरति अणो भत्तद्विता अभत्तद्विता वा, जो तरति सो

वण्णतु । तांथ अणो तस्स वा कज्जस्स अ समत्था ताहे

तस्स च्च अभत्तद्वियस्स गुरु विसुज्जयन्ति । एरिसस्स

तं जेमंतस्स अणभिलासस्स अभत्तद्वित्थिउज्जरा जा सा से

भवति गुणविभाण । एवं उस्सूरलंभ वि विणस्सति अ-

णंतं विभात्ता । जाति थोवं तांथ जेणोसाकारइत्ता पोहसि-

इत्ता वा तसि विसज्जजा, जेण वा पारणइत्ता जे वा अ-

सङ्ग विभात्ता । एवं गिलाणकज्जेसु अणुतर वा कारणे

कुलणसङ्गकजाविविभात्ता । एवं जा भत्तपरिच्छागं कर-

ति सागारकडमंतं” ति । गते साकारद्वारं । आव०६ अ० । य-

स्वया नात्माधीकृतं किन्वाचायां एतस्य विधायका इति

बुद्ध्या परिगृहीतं तत्साकारकृतम् । व्य० ७ उ० ।

सागारिअग्गह-सागारिकावग्रह-पुं० । सहागारेण-गृहेन वर्तत

इति सागारः स-एव सागारिकः, तस्यावग्रहः । वसतिदानु-
गैह, म० १६ श० ३ उ० । प्रति० । आचा० ।

सागारिय-सागारिक-पुं० । अगारं-गृहं सह तेन वर्तते,

स सागारिकः । श्रुत्यांतरं, स्या० ५ ठा० ३ उ० । नि० ५० ।

‘नामस्थापनाद्रव्यभावभेदाच्चतुर्विधः सागारिकनिक्षेपः, स च

सागारिकनिक्षेपः ‘वसति’ शब्दे षष्ठ्याग्रे सागारिकापा-

अवयवसतिप्रस्तावे दर्शितः ।) मैथुनं, आचा० १ ध्रु० ६

अ० ३ उ० ।

सागारिकेन भाटकप्रदानेन क्रीतेऽवग्रहः—

सागारि ए उवस्सयं वक्कणं पउज्जजा, से य वक्कइयं व-

ज्जा-इमम्मि य इमम्मि य ओवासे समणा शिग्गंथा परिवसं

ति । से सागारि ए परिहारि ए, से य यो वज्जा, वक्कइ ए व-

ज्जा इमम्मि य २ ओवासे समणा निग्गंथा परिवसंति । से

सागारि ए परिहारि ए दो वि ते वदेज्जा-अयंसि अयंसि ओ-

वासे समणा शिग्गंथा परिवसंतु । दो वि ते सागारिया

परिहारिया ॥१८॥ सागारि ए उवस्सयं विकिण्णिज्जा । से य

वक्कइयं वदेज्जा-इमम्मि य इमम्मि य ओवासे समणा

निग्गंथा परिवसंति । से सागारि ए परिहारि ए, से य नो एवं

वज्जा, वक्कइ ए वज्जा-अयंसि अयंसि ओवासे समणा

शिग्गंथा परिवसंतु, से सागारि ए परिहारि ए । दो वि ते

वज्जा-अयंसि अयंसि ओवासे समणा शिग्गंथा परिवसंतु

दो वि ते सागारि ए परिहारि ए ॥ १९ ॥ व्य० ७ उ० ।

सागारिकः श्रुत्यांतर उपाश्रयमवकथय कियत्कालं भाटक-

प्रदानेन प्रयुज्जित-व्यापारयत् । स च सागारिकाऽवकथिकं

भाटकं प्रतिप्रादिकं वदत्-अस्मिन् अस्मिन् अवकाशं भ्रम-

णा निग्रन्थाः परिवसन्ति, तस्मादन्तर्परिहारं त्वया भाटक-

न प्रदीतव्यम्, एवमुक्तं-स सागारिकतया परिहार्यः परिह-

तव्यः । अथ तेन पूर्वस्वामिना सागारिकेण सर्वमपि भाटकं

प्रदत्तं ततो न किमपि वदत्, केवलमवकथिकां वदत्-अस्मि-

न् अस्मिन् अवकाशं भ्रमणा-निग्रन्थाः वसन्तु तदा अवक-

थिकः सागारिकः-श्रुत्यांतर इति परिहार्यः-परिहर्तव्यः ।

अथ द्वावपि वदन्तौ यथा पूर्वस्वामिनोक्तमेतावत्येकदेशे भ्रमणा

वसन्तु तावत्येताः, साधून् दृष्ट्वाऽवकथिकां व्रथां व्रतावति

मदीयंऽपि प्रदेशं तिष्ठन्तु । एवमवकथिकसूत्रमपि भावनीयं

तदा द्वावपि भावनीयं । तदा द्वावपि तौ सागारिकौ-श्रुत्या-

तर्गावति परिहार्यावति सूत्रद्वयान्तरार्थः ।

सम्प्रति भाष्यकारः—

वक्कइयसालाणे, चडरो मासा इवंतऽणुगथा ।

दियरातो अमिवा पुण, भिक्खुगते भुंजणगिलाणे ॥७७७॥

वैक्रमेण-कियत्कालं भाटकप्रदानेन निर्जृम्भा वैक्रमिकी सा

चात्सी शाला च वैक्रमिकशाला तद्वत् स्थानं । शालाग्रहणमु-

पलक्षणं तनापहारिकास्थानं वा गृहं वा इत्यपि द्रष्टव्यम् ;

यदि तिष्ठति साधवस्तदा तेषां प्रायश्चित्तं चत्वारो मा-

सा अनुद्धाता-गुरवो भवन्ति । यतस्तत्र इमे दोषाः—सा

शाला अपहारिका वा पूर्वं संयतानां दत्त्वा पश्चात्कोऽपि प्र-

हृणाय रूपकान् ददाति । मममांशालामपठारिकां गृहं वा कि
अपठारिकां भाटकेन प्रयच्छ । ततः स रूपकलोभन संयतान् नि
एकाशयेत् । यदि वा-रात्रौ वा उभयत्रापि निष्काशने स्पष्टकय-
तेराचार्यस्य वा प्रत्येकं प्रायश्चित्तं चतुर्गुणकम् । रात्रौ निष्काश-
ने च स्वापद्विधिवधस्तेन ताऽश्विवापने-विनाशप्रतिनिर्त्यर्थः,
अन्यां च वसति मार्गयतामप्यलभमानानां जनगर्हा, यद्य-
तेषां शुभे कर्म ततः पूर्वोपाश्रयादपि न निष्काश्येरन्, अ-
न्यां वा वसति लभेरन् । ' भिक्षुगय ' ति-संयता एकं
वसतिपालं मुक्त्वा शेषा भिक्षार्थं गताः पश्चात् स एकाकी
वसतिपालो निष्काश्यते ' भुञ्जण ' ति--भोक्तृकामा वा नि-
ष्काश्येरन्, तत्र चोभयत्रापि जनगर्हा । ग्लानां वा कोऽपि व-
र्त्तने सोऽकाशं निष्काशितः कथं क्रियेत् । तदेवं शाला-
मधिकृत्याक्रम ।

इदानीमुपलक्षणव्याख्यानसूचनापठारिकां गृहं च
क्रियकमधिकृत्याक्रोदोपयोजनां साक्षादाह-

ओवरिं व गिहं वा, विक्रण्य पउज्ज ।

पउत्त तत्थ वाघातो, विणासगरहा भुरा ॥ ४७८ ॥

अपठारिकां सागारिकगृहं वा यत् शयानगो विक्रयेण प्र-
योजयति तत्र स्थाने तदेव पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् । यतो विक्र-
येण प्रयुक्तं तत्र गृहादौ बलादकाण्डनिष्काशने सूत्रार्थव्या-
शनाः । रात्रौ निष्काशने स्वापदस्तेनैविनाशः शन्यवसत्य-
त्नाम भिक्षागतादिनिष्काशने वा भूया लोकं गृही । एतच्च
सर्वं प्राग्व भाष्यतमिति न भूये भाष्यतम् ।

एगंदेसमि वा दिन्ने, तन्निस्सा होज्ज तेगगा ।

रमालओ व्व गिद्धा वा, मेहमादी उ जं करं ॥ ४७९ ॥

शालाया अपठारिकाया गृहस्य वा एकदेशं दत्तं अन्नं वा
कटकं प्रोक्षते यदि तिष्ठति तदा तान्त्रयथा-संयतनिध्याः
स्तेनका-चौरा भवेयुः । सयनेषु कायिकभूमिनेषु स्तेनाः
प्रतिश्रय गृहस्थानां भाण्डकमपहरयुः । अथवा-रसालं रभव-
त् यत् तत्र द्रव्यं तद्गृहाः श्लेकादयो वा यत्कृत्यं तत्कुपुः,
ततो गृहस्थेन संयता वा शक्यन्ते, यथा-नूतनैरस्मद्भाण्ड-
मपह्नन् । अथवा-एतेषां द्वारेण स्तेनैरपह्नन्, यदि वा-प-
नैरेव-संयतैः कस्यापि दुःस्थितस्य सम्प्रदत्तामिति एवं शङ्का-
यां स विनाशं वा कुर्यात् । यदि वा-राजकुलं अन्यत्र वा
नीत्या ग्रामवृद्धपुरुषपार्श्वे कर्षणे तत्र भूयसी जनगर्हाति ।

पेहावियारसज्झादि, जे य दोमा उदाहिषा ।

अच्छते ते भवे तत्थ, वयणं भिष्कपप्ता ॥ ४८० ॥

ये दोपाः पूर्वे कृत्वाध्ययन-मद्योदकधान्यशालादिषु सागा-
रिक वा उपाश्रय प्रक्षाय विचारभूमी स्वाध्यायादौ वा
अभिहित्तास्ते तत्र शालादीनामकदेशं तिष्ठति भवेयुः । अथै
तद्वापमयादप्यत्र व्रजति तर्हि भिक्षुकल्पनादोपा मासकल्पे
वर्षाकालकल्पे वा अपरिपूर्णे एव सति निर्गमात् ।

सम्प्रति भिक्षागतं ध्वनद्याख्यानाथमाह-

भिक्षं गतेषु वा तेषु, निर्गमंते वेति णीह मे ।

शीशिणं वावि पाले णं, उवहि ससाऽमियावणा ॥ ४८१ ॥

भिक्षां गतेषु वा तेषु साधुषु अवक्रीय भाटकेन प्रहीतशा-
लादिकां धृत्वा यथा निर्गच्छन्तं ययं मम गृहात्वा भिक्षाटन-

भिक्षां गतेषु पश्चादागत्य वसतिपालं निष्काशयन्ति, त-
स्मिन् निष्काशने एवमिति वाक्यालङ्कारे, उपपन्नः स्याद्-
शिवपाने-स्तेनैरपहरणं विस्मरणतो वाऽनशनामिति ।

अथवा भरियमाणा उ, आगते जइ शिच्छुमे ।

भत्तपाणविणासो उ, भुञ्जाणे सागते इमे ॥ ४८२ ॥

अथ भक्तभृतभाजनान् आगतान् यदि निष्काशयति तदा
गृहीतभक्तपानविनाशः । गते भिक्षागतद्वारम् । अधुना
भाजनद्वारमाह । अथ भुञ्जानेषु स विक्रयी समागतस्तदा
इमे वक्ष्यमाणा दोषाः ।

तानेवाह-

जिता अट्टिसरक्खा वि, लोमो सव्वो विवोहितो ।

पगामि मे य अन्नेसि, हीला होइ पवयणे ॥ ४८३ ॥

साधून् साधुक्रियया भुञ्जानान् इष्ट्वा स विपरिणतमावो
धृते--जिता एतैरस्थिरजस्का अपि कापालिकास्तेभ्यो-
ऽप्यमी हीनाचारा इति भावः । तथा लोकः सर्वोऽप्येतैः
पारणकैरिष्येकत्र भुञ्जानैर्वाटितो विट्वालितो न केवलं स एवं
तत्र धृत्वा किं त्वन्यथामपि जनानां स प्रकाशयति । प्रकाशितं
चाऽन्यथा प्रवचनस्य हीला भवति । तदेवम् ' भुञ्जण ' ति-
व्याख्यातम् ।

अधुना ग्लानद्वारमाह--

मीयवायाभिताविहि, गिलाणो जे तु पावई ।

अमंगलं मउक्खिच्च, ठाणमपि वि नो दए ॥ ४८४ ॥

शानेन वानेन अभितापन वा ग्लानो यत् आगादादिपरि-
तापने प्राप्नोति तन्निष्पन्नम् स्पष्टकपनेराचार्यस्य वा प्रा-
यश्चित्तम् । तथा तेनिष्काशितैरग्लानं उत्तिष्ठतस्मिन् उ-
त्तिष्ठ वसतिमन्यां मार्गयतां सुताऽयमित्यमङ्गलमिति कृ-
त्वा मार्गस्मृष्टेऽयमिति भयनं वा अन्याऽपि काश्चित् स्थाने
न ददाति ।

गहिते उत्थागरोगेण, अच्छेते शीगियमि वा ।

वोसिरंतेमि उट्ठाहो, धरणं चाऽस्तविराहणा ॥ ४८५ ॥

तथा ग्लान उत्थानरोगेण-अतीसाररोगेण गृहीते ति-
ष्ठति निष्काशितं वाऽतीसारदोषः । तथा चाह--
व्युत्सृष्टे उट्ठाहः । धरणं चात्मविराधना-मरणं गाढतर-
ग्लानस्य वा भवत् ।

उपसंहारमाह--

एण दोमा जम्हा, तहि यं होति उ ठायमाणाणं ।

तम्हा नो ठायव्वं, वक्कयसालाएँ समणेहिं ॥ ४८६ ॥

यस्मात्तत्र वक्कयशालादौ तिष्ठतामेत-अनन्तरादिना दोषा
भवन्ति तस्मात्तस्या वक्कयशालायामुपलक्षणमेतत् वक्कया-
पठारिकायां वक्कयगृहे वा भ्रमणैरेव स्थातव्यम् ।

अत्र परस्यावकाशमाह--

एवं सुतं अफलं, सुतनिवातो उ असति वसहीए ।

बहिया वि य असिवादी, कारणे तो न वण्ति ॥ ४८७ ॥

यदि नाम वक्कयशालादौ न स्थानव्यं तर्हि सूत्रमधिकृ-
तमफलम् । सूत्रं वक्कयऽपि भ्रमणानामवस्थानानुष्ठानात् । सू-
रिराह-नवं सूत्रमफलं यतोऽस्य सूत्रस्य निपातावकाशो

वसन्तरम्यस्या अभावे वाहिराणि निगेच्छतामशियादिकं कारणं नतो न ब्रजन्तिः किं तु तत्रैव वक्रयशालादौ तिष्ठन्ति ।

तत्र यतनामाह—

एहिँ कारगेहिँ, ठायंताणं इमो विही तन्थ ।

छिदंति तन्थ कालं, उदुवद्धे वासवामे वा ॥ ४८८ ॥

एतैः—अनन्तरादिनैरम्यवसत्यलोभं बहिराशियादिलक्षणैस्तत्र वक्रयशालादौ तिष्ठतामयं वक्रयमाणां विधिः । तमेवाह-तत्र कालं छिदंति ऋतुवद वर्णावासं वा । इयमत्र भावना-ऋतुवद्धे शय्यातरं प्रति भग्यते—यदि संपूर्णं मासं ददांसि, वर्णाकालं भग्यते—यदि चतुरा मासान् ददांसि तर्हि तिष्ठामोऽथ न ददांसि तर्हि न तिष्ठामः ।

एतद्वाह—

मासचउमासियं वा, न वि निच्छोहव्यो अम्ह नियमणं ।

एवं छिन्नटियाणं, वकइतो आगतो हूजा ॥ ४८९ ॥

ऋतुवद्धे कालं मासं, वर्णाकालं चतुर्मासं नियमेन ययं न निष्काशयितव्याः । एवं छिन्नकालं शय्यातरं तथैव प्रतिपन्नं तिष्ठन्ति । तेषां च तथा तिष्ठतां वक्रयिकः—क्रमेण प्राप्ती आगतता भवति ।

दिस्सं वा छनणं, अहवा लोभा मयं पि देज्जाहि ।

अणुलोमिज्जइ ताह, अदेति अणुलोमं वकइते ॥ ४९० ॥

शय्यातरां वसन्ति दत्त्वा प्रथमिनः, पश्चात्पुत्रस्य समीपं वक्रयि समागतः । स ध्वेन—यत्र संयत्ताभिः तिष्ठन्ति तां मा-टकेन प्रयच्छ, सा वसन्तिदेना स्तकेन—पुत्रेण । अथवा—शय्यातरः प्रभूतमाटकलोभेन स्वयमपि वैक्रियणा दद्यात्, दत्त्वा च निष्काशयन् । तत्र यद्यस्या वसन्तिभिर्यते तर्हि न तत्र व्यातव्यम् । शय्यत्र स धर्मकथया अनुलोम्यते-अ-नुकूलः क्रियते । अथ स धर्मकथयाऽनुलोमां न भवति, तर्हि यस्तस्याऽहेतो गरीयान् पितामहमातामहप्रभृतिकस्तेनानु-लोमाक्रियते । अथैवमपि स न ददाति स्थानं तर्हि तांस्त्र-ददति वैक्रियकमुक्रप्रकारेणानुलोमयेत् ।

तस्मि वि अदेति ताह, छिन्नमछिन्ने व यंति उडुवद्धे ।

वामामु य ववहारो, उदुवद्धे कारगे जातं ॥ ४९१ ॥

तस्मिन्नप्यवक्रयार्थं पूर्वप्रकारेणानुलोम्यमानेऽप्यददति ऋतुवद्धे कालं छिन्ने वा परिपूर्णं अपरिपूर्णं वा अवधौ निगेच्छन्ति । वर्णाकालं यद्यन्यः कोऽपि साधूनामनुकम्पका न विद्यते यो वसन्ति प्रयच्छति तर्हि गत्वा राजकुलं व्यव-हारः कर्तव्यः, न क्वले वर्णाम् किं तु ऋतुवद्धेऽपि कारणं जानं सति कर्तव्यः ।

कारणजातमेव पृच्छति—

किं पुण कारणजातं, अमवोमादी उ बाहि होज्जाहि ।

एहिँ कारगेहिँ, अणुलोमऽणुमाट्टिपुवं तु ॥ ४९२ ॥

किं पुनः कारणजातं यदशान् ऋतुवद्धेऽपि कालं व्यव-हार आश्रीयते ? अशिवौमादीदिकमादिशद्वात्-स्लेच्छप-रचक्रादिभयपरिग्रहः, यद्वाः कारणजातं भवेत् । तत एतैः का-रणैः ऋतुवद्धेऽपि कालं पूर्वमनुशिष्टव्याऽप्यनुलोमनं क्रियते ।

कथं क्रियते इत्याह—

समि जेपंति रायाणां, ममि जेपंति धम्मिया ।

समि जेपंति देवा वि, तुं पि ताव समि वद ॥ ४९३ ॥

सकृज्जल्पन्ति राजानः, सकृज्जल्पन्ति धार्मिकाः, सकृज्जल्प-न्ति देवा अपि, स्वामी तावत्सकृज्जल्पः । ततः स्वयमुक्त्या कथमकस्मादस्मान् निष्काशयामि ।

अणुलोमि ए समागे, तं वा अन्नं व जइ उ देज्जाहि ।

असो वऽणुकुं पाए, देज्जाही वक्रयं तस्म ॥ ४९४ ॥

एवमुक्तप्रकारेणानुलोमिने सति तामस्यां वा यदि वसन्ति द-द्यात् । यदि वा-अन्याऽनुकम्पया तस्य वक्रयं-भाटकं दद्यात् ।

अन्ने व दज्ज वमहि, मुद्धममुद्धं च तन्थ ठायंति ।

अमती फरुया विज्जइ, न रिमा दाऊण को तंमि ॥ ४९५ ॥

अन्यां वा वसन्तिमन्याऽनुकम्पया दद्यात् किं विशिष्टाभि-त्याह-शुद्धामशुद्धां वा शुद्धां विशुद्धं विशुद्धं कोटिद्विपतां वा तत्र तिष्ठन्ति अथ स तामन्यां वा वसन्ति न ददाति, नापि कोऽन्यस्यां भाटकं शुद्धामशुद्धां वसन्तिम्, तदा अस्मिन् एकस्याप्युक्र-पस्य प्रकारस्याभावे स परम्यते परम्याक्रियते । कथमित्याह-त्ये छिन्नकालां वसन्ति दत्त्वा संप्रत्यसंपूर्णं एव कालं अस्मा-क्षिकाशयास न निगेच्छामः कस्ये वसन्ति दत्त्वा सांप्रतम-सि ? “दत्त्वा दानमनीश्वर” इति वचनात् । अथ किञ्चि-द्व्यं तर्हि राजकुले गच्छामः, एवं परांपतो यदि तिष्ठन्ति ततः सुन्दरम् । अथ न तिष्ठन्ति तदा राजकुलं गन्तव्यम् ।

तथा चाह—

राजकुले ववहारं, चाउम्मासं तु दाउ निच्छुमति ।

पच्छाकडो य तहियं, दाऊणमणीमरो हांति ॥ ४९६ ॥

राजकुले गत्वा व्यवहारः क्रियते । कथमित्याह-चातुर्मासं दत्त्वा एषोऽस्मान्निष्काशयति । तत्र राजपुरुषैः “दत्त्वा दान-मनीश्वरो भवति” इति न्यायमनुसरन्निः पश्चात्कृतः ।

पच्छाकडो भरोजा, अच्छउ भंडइ इहं निवायमि ।

अह यं करंमि अस्मि, तुमं अहवा वि तंमि तु ॥ ४९७ ॥

स उक्रप्रकारेण राजकुले पश्चात्कृतः सन् दृष्टान्-इह यत्र युयं तिष्ठथ तत्र निवानं भागद्वयकारकं तिष्ठतुः अन्यथा कोपय्यति, मुष्माकं पुनरन्यां वसन्ति करंमि । अथवा-तथां कयाणकानां याम्यमन्यन् स्थानं करंमि ।

अमती अस्मात् जे, ताह उवहा न पक्खीयत्तं ।

ठायंति जत्थ जेपंति, वोए कम्मादि तहि दोसा ॥ ४९८ ॥

एवमुक्तं यदाऽस्या वसन्तिः प्राप्यते तदा तत्र गन्तव्यम् । अथान्या वसन्तिनास्ति तदा अन्यस्या वसन्तभावे उपेक्षा कर्तव्या । किमुक्तं भवति-तदस्यां वसन्ति कस्यां ददाति आ-विशोधिकोऽतिष्ठतां वा तदा तत्रार्थं व्यातव्यः न पुनस्तत्रवा-स्मान्नः स्थानद्वयमित्याग्रहपरतया तस्य प्रयत्नीकत्वमुपा-दनीयम् । स हि प्रयत्नीकः कृतः सन् साधूनामन्यधन-निदायकस्य वा प्रतिकूलमाचरेत् । अत्र चादका अहर्नि-यत्र तिष्ठन्ति साधवस्तत्र कमादयः-आधाकस्मादयो देवाः, आदिशद्वास्मिन्नश्रीतादिदोषपरिग्रहः ।

अत्र सूरिग्रह—

भस्मदं नितान् बहिः, बहिया दोसा बहतरा हुन्ति ।

वासामु हरियपाणा, संजमे आयादकटादी ॥ ४६६ ॥

भयतः—अथोत्तरं दीयते—श्रुतवदे कालं निर्गच्छतां तत्र यादं बहियदुतरा दोषा अशिवाचुपद्रव्यलक्षणा भवन्ति । वर्षाकालं निर्गच्छतां संयमविराधना, आत्मविराधना । स तत्र यत् हरितकायापमदं ह्रीन्दिन्यादिप्राणाक्रमणं वा सा संयमे संयमस्य विराधना । कण्टकादिभिरात्मविराधना । तदेव छिन्नं कालं तिष्ठतां विधिरुक्तः । अथ कालच्छेदा न कृतः, अथ च वर्षाकालो वर्तते, अथवा—श्रुतवदे कालं बहिरशिवादि आगाढं कारणं तदा अन्यस्यां वर्तते गन्तव्यं, न पुनः शय्यातरं प्रति किमपि वक्तव्यम् । अथास्या शुद्धा वसतिर्न प्राप्तं तदा विशेषिकाटिद्विपतायां स्थातव्यम्, तस्या अप्यलाभे अविशेषिकाटिद्विपतायामपि स्थातव्यमिति ।

सम्प्रति सागारिकावक्रयिकयोश्शय्यातरगन्तव्यचिन्तां कुर्वन्नाह—
सो चेन्न होइ इतरा, तसि वा गंतु मोतु जइ दिन्नो ।

अहं पुनः सर्वं दिन्नं, तो देतो वक्रयी इतरा ॥ ५०० ॥

उच्यते—शालगृहस्य वा अपट्टारिकाया वा अर्द्धेतिभागे वा विक्रयणं दत्तशेषं संयमनां दत्तम्, यथा—अत्र यूयं तिष्ठथि, तत्र च साधवः सर्वेऽपि मान्ति स एव स्वामी शय्यातरा भवति । अथ पुनः तेन पूर्वस्वामिना सर्वमपि शालादि भाटकनं प्रदत्तं तदा निर्गच्छतः साधून् दृष्ट्वा यदि वक्रयां व्रतं वा निर्गच्छतं यूयमहं गुणमवकाशं दास्यामि तर्हि सोऽवकाशं ददानो वक्रयी इतरा—शय्यातरः ।

अहं पुनः एगपदेमे, भणेज्ज अच्छहं तदि न मायंति ।

वक्कति उ वेति इत्थं, अच्छहं नो खिन्नभंडं ॥ ५०१ ॥

अथ ते पूर्वस्वामी भणन् यथा—यूयमस्मिन्नं प्रदेशं तिष्ठथ तत्र च साधवो न मान्ति, ततोऽमातः साधून् दृष्ट्वा तत्र वक्रयिकोऽनुकम्पया व्रतं—अत्र तिष्ठतं यूयं न किमपि नः—अस्माकं भाण्डेन क्षिप्तं प्रयोजनम् ।

तहियं दे। वितगउ, अहवा भणंज्ज गुणगं कोइ ।

दुल्लहं अचग्वतरं, शाउ तदि संकमइ तस्म ॥ ५०२ ॥

तत्रानन्तरं प्रकारं द्वावपि शय्यातरौ । अथवा—कोऽपि चिन्तयति यदा भाण्डमप्याति तदा बहवः क्रयिका भविष्यन्ति, ततोऽप्युपेतारा महाधंशला भविष्यति । यदि बहुकेनापि अरणेन दुःखेन लप्स्यते ततो दुर्लभमत्यर्थतरां च शालां ह्वात्वा अनागतं साधूनामनागमनकालं एव भाटकप्रदानं शुक्लानिपुणं साधुभिरागन्तव्यं, यथा—शाला भाटकनामुकस्यायत्ता जाता । ततस्तं गन्वायाचन्तः सोऽपि द्यात्—

जाव नागच्छंते भंडं, ताव अच्छहं साहवा ।

एवं वक्रइतो साहू, भणंते होइ सारितो ॥ ५०३ ॥

यावन्नागच्छन्ति भाण्डं तावत्साधवो यूयं तिष्ठथ, एवं वक्रयिकशय्यातरा भवति ।

दंसं दाऊणं गतो, गलमाणं जइ छएज्ज वक्रइतो ।

असो अणुकाणं, तदि सागारितो सो सिं ॥ ५०४ ॥

पूर्वस्वामी शालादेर्देशमेकं दत्त्वा काप्यन्वयं गतः, वर्षाकालं च संदेशो गलति । ततस्तं गलन्तं प्रदेशं वक्रयिकोऽप्या वाऽनुकम्पया छादयति तदा स तेषां साधूनां सागारिकः—शय्यातरः ।

एतदेव सविस्तरं भावयति—

मुत्तुणं साधूणं, गदियत्थो वा गहिउ पउसियम्मि ।

हेट्ठा उवरिम्मि ठिते, मीसम्मि पडालिववहारा ॥ ५०५ ॥

साधूनामवकाशं मुक्त्वा तेन पूर्वस्वामिना शय्यातरं वक्रया—भाटकं गृहीत्वा न प्राप्तः । तस्मिन् प्रेषिते अधस्तादवक्रयिकस्य भाण्डमुपरिमाले साधवः, अथवा अधस्तात् शालायां स्थिताः साधवः उपरिमाले वक्रयिकस्य दत्तम् एतन्मिश्रमुच्यते । एवं मिश्रं रूपं मिश्रं स्थितानां यदा अधस्तात् शालायां साधवो उपरिमाले वक्रयिकस्य भाण्डं तदा पडाली गलति, भाण्डस्यापरीति न कारित्वासाधूनां क्षतिः । अथ वक्रयिकस्य भाण्डमधस्तात् शालायाम्, उपरिमाले तिष्ठन्ति साधवः पडाली च गलति तदा वक्रयिकश्चिन्तयति उपरिमाले पडाली गलति तत्र साधूनां कष्टम्, मम तु भाण्डमधस्तात् शालायां ततो न चिन्तयतीति एवं चिन्तयित्वा पडाली न छादयति । तत्र यद्यस्यापि कश्चित् न छादयति तदा व्यवहारः कर्तव्यः । व्यवहारेण छादयितव्या इति ।

एतदेवाह—

हेट्ठाकयं वक्रहणं भंडं,

तस्मांवारं वावि वसंति माहू ।

भंडं न मे उल्लइ मालवदे,

नो ते छयंतम्मि भवं विवातो ॥ ५०६ ॥

अधस्तात् शालायां व्रतं वक्रयिकं भाण्डं, तस्य भाण्डस्यापरीते माले वसन्ति साधवः, ततो न मे भाण्डमस्मिन् मालयजे आर्द्रतेन तेनैव गम्यते इति विचिन्त्य न तां पडालीं छादयन्ति भवेद्विवादाद्व्यवहारो जायते ।

कथमप्याह—

वक्रइयपुएयचे, ववहारकयम्मि वक्रइं वेति ।

अकयम्मि य साहीणं, वेति तरं दाइयं वावि ॥ ५०७ ॥

यदि पूर्वं वक्रयिकं एवं वागन्तिका व्यवहारः कृतः यः वक्रयिकेण छादयितव्यमिति तदा वक्रयिकं साधवोऽनुकूलनं प्रतिफलनं वा वचनां व्रतं, यथा—तथा छादयितव्या पडालीति । अथ न कृतस्तथाकारं वागन्तिकव्यवहारस्तत्राह—अकृते यथोक्तं वागन्तिकं व्यवहारं स्वाधीनं शय्यातरं व्रतं, यथा—छादयत पडालीमिति । अथ स शय्यातरः क्वापि प्राप्तो भवन् तदा तस्य शय्यातरस्य दायादं वा वागन्तिकं व्रतं—

मज्जंते (अज्जंते) च दाऊणं, मयं सेज्जायेरं घरं ।

अणुसट्ठइ अणिच्छंते, ववहारं छायाए ॥ ५०८ ॥

अथ शय्यातरः माद्यति न छादयति तदा अन्यः कश्चिद्व्यवर्धते, ततो येन सा पडाली छादिता सोऽपि शय्यातरा भवति । अथान्यः कश्चित् छादयति न तिष्ठते तदा शय्यातरः स्वयं गृहं दत्त्वा प्रमादं नाच्छादयतीति अनुशिष्टगुणानुसारेण क्रिय-

ते, आदिशब्दात्-धर्मकथा च । तथापि छादयितुमनिच्छन्तं व्यवहारेण येन गृहं दत्तं तेन छादनमपि कर्तव्यम् । न च पूर्वमाच्छादने विचारितं न चास्माकमकिञ्चनानां किञ्चिदस्ति येन छादयाम इत्येवं राजकुलेऽपि गत्वा व्यवहारकरणेन छादयत् । तद्वचनमवश्यम्भाविताम् ।

इदानीं क्रियकसूत्रमतिदेश्यतां व्याख्यातयति—

एसेव क्रमो नियमा, कश्चिदपि वि होइ आणुपुर्वीए ।

नवरं पुण्ण णाणत्तं, उच्चत्ता गेएहती सो उ ॥ ५०६ ॥

य एव क्रमाऽवक्रियकेऽभिहितः स एव क्रमो नियमात् क्रियके, यथाऽवक्रियकश्रवणानन्तरवचिन्ता कृता तथा तथैव गी-स्त्रा क्रियकेऽपि कर्तव्येति, नवरं पुनर्वक्रियकात् क्रियकस्य नानात्वमिदम्—वक्रियकः कियत्काले मूल्यप्रदानतां गृह्णाति, न तु क्रियकः पुनरुच्चैवेन गृह्णाति यावज्जीवं मूल्यप्रदानेन आत्मसत्ताकारकानि । ५०७ उ ० ।

सागारियपिंड—सागारिकपिण्ड—पुं० । सह अगारंण—गृहेण वलैत इति साऽगारः, स एव सागारिकः; सागारिकः—श्रव्यान्तरस्तस्य पिण्ड आहारः । श्रव्यान्तरपिण्डे, सूतकगृह-पिण्डे च । सूत्र० १ अ० ६ अ० । “सागारियं च पिण्डं च, तं विज्जे परिजाणिथा” सागारिकः श्रव्यान्तरः तस्य पिण्डं जुगुप्सितं हीनं वर्णयितुं वा तदेतत्सर्वं विज्ञानं परिहरेत् । सूत्र० १ अ० ६ अ० । “सागारियपिंडं भुज्जमाणे अणुघाहो भवइ” स्थानं २ ठा० १ उ० । स० ।

यत्र बहवः सागारिकास्तत्रैकः कल्पाकालेन स्थापनीयः—

एगे सागारिणं पारिहारिणं दो तिन्नि चत्तारि पंच सागा-रिया पारिहारिया, एगं तत्थ कप्पामं ठवत्ता अवसेमे निन्निसेज्जा ॥ ११३ ॥

अध्यास्य सूत्रस्य कः संबन्ध इत्याह निर्गुणिकारः—

जहुत्तदोसेहिं विवज्जिया जे,

उवस्सगा तेसु जता वसंता ।

एगं अणेगे व अणुअविचा,

वमंति सारिं अह सुत्तजोमे ॥ १४३ ॥

यथोक्तेः—बीजावकटादिभिरभावाकाशनापयन्तैर्दोषैर्विवज्जिता ये उपाश्रयास्तेषु यतया वसन्त एकं वा अनैकान् वा गृहस्वामिनां उनुत्थाप्य वसन्तीत्यनेन सूत्रेण प्रतिपाद्यते । अ-ध्यास्य पूर्वसूत्रैः सहास्य सूत्रस्य योगः—संबन्ध । अनेन संबन्ध-नायातस्यास्य (१३ सूत्रस्य) व्याख्या—एकः सागारिको—वसन्ति-स्वामी परिहारं परिहृत्यागमहतीति व्युत्पत्त्या पारिहारिका भि-न्नाग्रहेण परिहर्तव्य इत्यर्थः । यथा चैकः सागारिकः पारिहा-रिकस्तथा द्वौ त्रयश्चत्वारः पञ्च सागारिकाः पारिहारिकाः न तेषां बहुनामपि गृहेषु प्रवेष्टव्यमिति भावः । अथ सूत्रेणैव सूत्र-मपबदति—“एगं तत्थ कप्पामं” इत्यादि बहुजनसाधारणे देव-कुलादौ स्थिताः सूत्रं तेषु बहुषु सागारिकेषु मध्ये, येन सा-गारिकतया स्थापितेन शेषगृहेषु प्रवेष्टुं कल्पते; तमेकं कल्पकं स्थापयित्वा शेषेषु सागारिककुलेषु निर्दिशयितुं सूत्रसंज्ञेयार्थः ।

विस्तरार्थं भाष्यहृद्भिर्मणिपुराह—

सागारिओ ति को पुण्ण, काहे वा कतिविहो व से पिंडो ।

अमिज्जौयरो व काहे, परिहरियव्वो व से तस्स ॥ १२४३ ॥

दोसा वा के तस्स, कारणजाए व कप्पती कम्म ।

जयणाए वा काए, एगमणेगेसु वेत्तव्वो ॥ २४४ ॥

सागारिक इति पदमकार्थिकनामभिः प्ररूपणीयम् । कः पुनः सागारिको भवतीति विन्तनीयम् । कदा वा श्रव्यान्तरं भवति ? कतिविधा वा ‘से’ तस्य पिण्डः अश्रव्यान्तरं भवति ? कदा भवति ? कस्य वा संयतस्य संबन्धी स सागारिकः परिहर्तव्यः ? , के वा तस्य सागारिकपिण्डस्य ग्रहणे दोषाः ? कस्मिन् वा कारण-जातेऽसौ कल्पते ? कया वा यतनया स पिण्ड एकास्मिन् वा सागारिके अनेकेषु वा द्वित्रयादिषु सागारिकेषु ग्रहीतव्य इति द्वारगाथाद्वयमन्वयार्थः ।

सागारिकस्य नामादिप्ररूपणा । अथ व्यासार्थं प्रति—

द्वारमभिधत्सुराह—

सागारियस्म णामो, एगड्ढा णाणवज्जणा पंच ।

सागारिय सेज्जयरे-दाता य तरे धरे चव ॥ २४५ ॥

सागारिकस्य नामानि—शक्रेन्द्रपुरन्दरादिवदेव कार्याणि नानाव्यञ्जानि पृथग्व्यञ्जानि पञ्च भवन्ति, तद्यथा—सागा-रिकः, श्रव्याकारः, श्रव्यादाता, श्रव्यान्तरः, श्रव्या-धरश्चेति ।

अथेतपामेव व्याख्यानामाह—

अगम करणादगारं, तस्म ह जोमेण होइ साऽगारी ।

सेज्जाकरणा मेज्जा-करो उ दाता तु तद्दाणा ॥ २४६ ॥

गोवाइऊण वमहिं, तत्थ वि तेणाइरक्खिअं तरइ ।

तद्दाणेण भवोद्धं, तरति य मेज्जातरो तम्हा ॥ २४७ ॥

जम्हा धारइ मिज्जं, पडमाणि छज्जेलेपमाहिं ।

जं वा तीए धरंती-तरगा आयंधरो तम्हा ॥ २४८ ॥

न गच्छन्तीत्यगमा वृत्तामनैः कृतमगारं पृथोदगादिवान् रू-पनिष्पत्तिः । तेनाऽगारं सद्व्यस्य यागाविवृतं स सागा-रिकः । सर्वधनादिराकृतिगणत्याम्भवार्थीयः इकप्रत्ययः । य-तश्चासौ श्रव्यां प्रतिश्रयं करोति अतः श्रव्याकारः । तस्याः श्रव्याया दानाच्च श्रव्यादाता भवत्येव । यतश्च अशिवे सति गोपयितुं—संरक्षितुं तरति शक्नोति ततः श्रव्यान्तरः । यथा-तत्र तस्यां श्रव्यायां स्थितान् साधून् स्तेनादिप्रत्ययाया-त् रक्षितुं तरति ततोऽसौ श्रव्यान्तरः । अथवा—तस्याः श्र-व्याया दानेन भवोद्धं—संसारं प्रवाहन्ति अतः श्रव्यान्तर उच्यते । यस्यैका श्रव्यां पतन्ती छादनेन तनाभ्यामार्थादिश-ब्दान्—स्थूणादानादिभिः धारयति अतः श्रव्याधरः । य-द्वा—तया श्रव्याया साधूनां विनीक्षया नरकादात्मानं धा-रयतीति श्रव्याधरः । गते सागारिकद्वारम् ।

अथ कः पुनः साऽगारिको भवतीति प्रश्नस्य निर्धेयनमाह—

सेज्जायरो पभू वा, पभूमंदिट्ठो व होइ कायव्वो ।

एगमणेगे च पभू, पभूमंदिट्ठो वि एमेव ॥ २४९ ॥

श्रव्यान्तरः प्रभुषो प्रभुसंदिष्टो वा कर्त्तव्यो भवति । तत्र प्रभु-रुपाश्रयस्वामी प्रभुसंदिष्टस्तु तेनैव प्रभुणा यः कृतः प्रमाण-तया निर्दिष्टः यः प्रभुः स एका वा स्यादेतेका वा भवति ।

अमुमेवार्थे विशेषत आह—

सागारियसंदिष्टे, एगमयेगे चउकभयणा तु ।

एगमयेगे वज्रा, येगेसु उ वजए एकं ॥ २५० ॥

सागारिके संदिष्टे च एकानेकवदन्यप्रा चतुष्कभजना क-
लेभ्या । सा लेयम्-एकः प्रभुरेकं सन्दिशति एव प्रथमो भङ्गः ।
एकः प्रभुरेकान् संदिशति इति द्वितीयः, अनेके प्रभव एकं
संदिशन्ति इति तृतीयः, अनेके प्रभवोऽनैकान् संदिशन्ति
इति चतुर्थः । अत्र चेतुषु वा अनेके वा शय्यातरा वज्याः, अप-
वात्पदे पुनरनेकेषु शय्यातरेष्वेकं सागारिकं स्थापयित्वा
वर्जयत्, शेषेषु तु प्राविशत् । एतदुपरिष्टाद्व्यक्तीकरिष्यते ।

अथ कदा सागारिको भवतीति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

अणुक्षयि उवगमहं, गुरुपायगयस्स अतिगते विषे ।

सज्झाए भिक्खत्ते, थिक्खत्ते भाण्णे एकेको ॥ २५१ ॥

अत्र नैगमनयाश्रिता बहव आदेशाः, सूत्रके आचार्यदे-
शी ब्रूत । क्षेत्रं प्रत्युपलिनं सति यदाऽवग्रहाऽनुज्ञापितस्तदा
सागारिको भवति । अपरो ब्रूते-यदा गुरुणां पार्श्वे उप-
योगं कृत्वा भिक्षां पर्यटितुं लग्नाः, अपरो ब्रूते-यदा भोक्तु-
मारभ्यम्, अस्यां भणति-भाजनेषु वित्तितेषु एको ब्रूते यदा
द्वैवासिकमावश्यकं कृतम् ।

पदमे वितिए ततिए, चउत्थ जमे य होज वाघातो ।

निव्वाघाए भयखा, सो वा हतरो व उभयं वा ॥ २५२ ॥

अपरो भणति रात्रौ प्रथमे यामं गते सति शय्यातरो भव-
ति, तदपरो द्वितीये यामे गते, अन्यस्तृतीये यामं गते, अ-
परोऽभिधत्त चतुर्थे यामं गते सति । आचार्यः प्राह-एतं स-
र्वेऽप्यनन्दिशाः कुत इत्याह-अनुज्ञापितवप्रज्ञा नित्तिसाः तेषु
दिवस एव व्याघातो भवेत्, व्याघाताभ्यान्त्यां वसतिम् अ-
न्यद्वा क्षेत्रं गताः कस्यासौ शय्यातरो भवतु ? आवश्यक-
ादिषु चतुर्थयामपर्यन्तेषु वसतिव्याघातेन बोधिकस्तेनादि-
भयेन वा अन्यत्र संक्रामतः कः शय्यातरो भवितुमर्हति ? ।
आदेशः पुनरर्थ-निर्व्याघाताभावे यद्यन्यां वसतिं न गताः
तत्रैव रात्राहुविताः ततो भजना कल्प्या । स च शय्यातरो
भवेत्, इतरा वा, अन्यतरो वा, उभयं वा ।

इदमेव भावयति—

जहं जगंति सुविहिया, करंति आवासगं च अन्नत्थ ।

सेजातरेण होती, सुत्ते व कए व सो होती ॥ २५३ ॥

यदीत्यभ्युपगमे एतांभनुरोऽपि प्रहरान् सुविहिताः-शोभना-
नुष्ठानाः साधवा यदि जामातं प्रामातृकं चावश्यकमन्यत्र ग-
त्वा कुर्वन्ति तदा स मूलापाश्रयस्वामी शय्यातरो न भवति किं
तु सुप्तं वा शयने कृते सति, कृतं वा प्रामातृकावश्यकं शय्यात-
रो भवति । अथ शय्यातरगृहं रात्रौ सुप्तवा प्रामातृकमात-
क्रमणं तत्रैव कुर्वन्ति तदा परिस्फुटं स एव शय्यातर इति ।

अन्नत्थ वसेऊणं, आवासगचरमसमिहं तु करे ।

दोषि वि तरा भवंति, सत्थादिसु इहरहा भयणा ॥ २५४ ॥

अन्यत्र स्थानेषु सुप्तवा चरन्-प्रामातृकप्रतिक्रमणमन्यत्र कुर्व-
न्ति तदा यस्यावग्रहं रात्रौ सुप्तः यद्वग्रहं च प्रामातृकप्रतिक-
१५४

मणं कृतं तौ ह्रावपि शय्यातरो भवतः । इदं प्रायः सार्धादिषु
प्रभवति आदिशब्दाच्चौराऽवस्कन्दभयान्तिपरिग्रहः । इतरथा
तु ग्रामादिषु वसतां भजना-विकल्पना ।

तमिवाह—

असइ वसहीए वीसुं, वसमाणाणं तहिं तु भयितव्वा ।

तत्थ ण तत्थ व वासे, छत्तच्छायं तु वर्जंति ॥ २५५ ॥

यत्र संकीर्णयां वसतौ सर्वेऽपि साधवो न मान्ति तत्र
विष्वग् अन्यस्यां वसतौ वसतां साधूनां शय्यातरा भङ्ग-
व्याः । तत्र हि साधवः पृथक् वसतौ उपविता द्वितीयार्द्धेन
सूत्रपौरुषीं कृत्वा समागच्छन्ति, ततो ह्रावपि शय्यातरो ।
अथ मूलवसन्तमागम्य तत्र पौरुषीं कुर्वन्ति, तत एक एव
मूलवसन्तिदाता शय्यातरः । लाढाचार्याभिप्रायः पुनरयम्-
शयाः साधवः तथा मूलवसन्तौ, अन्यत्र वा प्रतिवसन्तु न तेषां
संश्लिधनां सागारिकेनहाधिकारः, किन्तु सकलगच्छस्य छत्र-
कल्पम्वाचार्यस्तस्य छायां वर्जयन्ति मूलशय्यातरगृहमित्य-
र्थः, इति विशेषचूणिनिशीथचूणैर्गमिप्रायः । मूलचूणैर्गमिप्राय-
स्तु पुनस्तत्र विस्तीर्णया वसनेरभावे विष्वक् वसतौ वसतां
शय्यातरा भजनीयाः, यदि संस्तरन्ति ततः सर्वेऽपि शय्यात-
राः, परं हिन्यन्ताम् । अथ न संस्तरन्ति तत एकं शय्यातर-
कुलं निर्विशान्तं शयाणं परिहरन्ति । तत्राप्यसंस्तरणे द्वि-
व्यादिक्रमणं तावद्वक्तव्यं यावद्यस्य वसतावाचार्यः स
एको वर्जनीयः, शयाः सर्वेऽपि निवेशनीयाः । तथा—‘त-
त्थ व वासे’ इत्यादिकलैकस्याचार्यस्य बहव आचार्याः भु-
त्यर्थमुपसंप्राप्त्यैकस्यां वसतावमानाः पृथक् पृथक् व-
सन्तिषु स्थिताः सन्तस्तत्र मूलाचार्यसमीपे अन्यत्र वा आ-
त्मीयासु वसन्तिषु वसन्ति, सर्वेषामपि शय्यातराः परिह-
रन्त्याः । असंस्तरणे तु पूर्वोक्तप्रकारेण तावद्वक्तव्यं यावच्छ-
त्रच्छायां वर्जयन्ति मूलाचार्याः शय्यातरमित्यर्थः । गते
कदा सागारिक इति द्वारम् ।

अथ कतिविधः शय्यातरपण्ड इति द्वारमाह—

दुविहं चउविहं छविहं, अद्विविहो होति वारसविहो उ ।

भिजातरस्स पिडो, तविवरीतो अपिडो अ ॥ २५६ ॥

द्विविधो वा चतुर्विधो वा षड्विधो वा अष्टविधो वा द्वा-
शविधो वा शय्यातरस्य पण्डो भवति । तद्विपरीतः शय्या-
तरपण्डो न भवति ।

अथैनामव गाथां विवृणोति—

आहारोवहि दुविहो, विदु असे पाणभो उवगगहिओ ।

असणादी चउरो ओ-हुवगगे छविहो एसो ॥ २५७ ॥

असणे पाणे वत्थे, पादे सेजादिया य चउरहुं ।

असणादि वत्थदोसुं, वादिचउकाति वारसगं ॥ २५८ ॥

द्विविधः शय्यातरपण्डो भवति, तद्यथा—आहारः,
उपधिष्ठ । ‘विदुषि’ द्विगुणितौ चत्वारो भवन्तीति
कृत्वा चतुर्विधः शय्यातरपण्डः पुनरयम्—अन्नं पानम्
औपग्रहिकापकरणं चेति । तथा—भशनाद्यश्वाचार औ-
घिकापचरौपग्रहिकापधिष्ठेति षड्विधः । अन्नं पानं वस्त्रं
पानं शय्याद्यः शब्दोपपलकनसंज्ञनिकाकार्यशोधनरूपा-

अन्वार इत्यष्टविधास्तथा अशनादीनि वस्त्रादीनि शू-
क्यादीनि चेति त्रीणि चतुष्कानि द्वादश भवन्ति । त
यथा-अशन १ पान २ स्नादिम ३ स्वादिम ४, वस्त्र ५ पात्रं ६
कम्बलं ७ पादप्राञ्छनं ८ शूची ९ पिप्पलको १० नखच्छेदनकं
११ कर्णशोधनकं १२ चेति ।

तण्डलगलक्षारमल्लग-मेजामंथारपीठलेवादी ।

सिञ्जातरपिंडो सो.ण होति मेहो य सो अहिओ॥२५६॥

तण्डलगलक्षारमल्लकशय्यासेस्तारकपीठलेपादिशब्दान्—त-
त्प्रमुखादिकं च एष शय्यातरपिण्डो न भवति । यदि शय्या
तरस्य पुत्रादिः शैतो वस्त्रापवासहितः प्रक्षजितुमुपनिष्ठते
तदा सागारिकपिण्डो न भवति । अपरः प्राह-यदा निगन्तु-
कामैः पात्राद्युपकरणमुद्धाहितं तदा अशय्यातरः । अन्यो ब्रू-
ते—यदा वसन्तेनिगता भवन्ति तदा, परो भगति—यदा
स्नागारिकस्यावप्रहा निगताः, एका ब्रूते-सूर्योद्गम निगतानां
प्रथमपौरुष्यां गतायाम्, अपरो ब्रूते-तृतीयस्याम्, तद्व्यतिः प्राह
यावद्ब्रह्मसे दिवसस्तथाश्नतः पौरुष्यस्तावतः कालादूर्ध्व-
मशय्यातरः । एते सर्वेऽप्यनादशाः ।

सिञ्जान्तः पुनर्यम्—

आपुच्छिय उग्गाहिय, वसहीओ निगतोग्गहे एगो ।

पढमादीया दिवसं, बुच्छे वजेज्जहोरत्तं ॥२६०॥

‘ बुच्छे वजेज्ज होरत्तं ’ ति—यस्यां वसतौ उ-
पितास्ततो यस्यां वेलायां निगताः तत ऊर्ध्वमहो-
रात्रे यावद् गृह अशनादिकं वज्रेययुः ततः परन्तु क-
ल्पते, आपुच्छ्यादिषु तु सागारिकावप्रहानिगताः तेषा-
वेशेषु यदि कथमपि गमनविप्रमुपपन्नं ततो भूयाऽपि तस्या-
मेव वसतौ स्थितेषु कथमशय्यातरो भवितुमर्हति ?, य पुनः
प्रथमावप्रहारविभागनाशय्यातरमिच्छन्ति तेषां सूर्यास्तम-
नविनिगतानां रात्रौ प्रथमादिपौरुषीविभागनाशय्यातः
प्राप्नोति, तच्च न प्रयुज्यते ।

कुत इति चेदुच्यते—

अग्रहणं जेष थिसि, अण्तेरंगतेर दुहि च ततो ।

गहणं तु पोरिसिही, चोदग एते अणादेसा ॥ २६१ ॥

येन हेतुना निशिरजन्त्यामस्माकं भक्त्यानां द्रव्यग्रहणं, तथा किं
चिदनन्तरमेकान्तरादिभिर्वा पौरुषीभिः शय्यातरपिण्डस्य
ग्रहणमिच्छन्ति । हे नादक ! ते एते सर्वेऽप्यनादशाः । आदिशः
पुनर्यम्—संध्यायां दिवा निगतानां रजन्त्याश्नतौ यामान् श-
य्यातरस्ततः परं सूर्योद्गम अशय्यातरः । एवं जघन्यतः उक्कम् ।

उत्कर्षतः पुनरित्थम्—

सूरत्थमनगयाणं, दोरहे रयणीण अट्ट जाम भवे ।

देवसियमज्जक चउ दिण-णिग्गोत्ते वितियम्मि सा वेला २६२
सूर्यास्तमनममय रात्रौ निगतानां यामां परं यं चाहोरात्रे
शय्यातरो भवति, ततो द्वयो रजन्त्यांष्टौ यामाः दैव-
सिकाश्च, रजनीद्वयमध्यवर्तिनश्चत्वारो यामाः, एवं द्वा-
दशानां यामानामन्ते उत्कर्षतः अशय्यातरो भवति । एष एक
आदिशः । द्वितीयः पुनर्यम्—दिण्णिग्गर वितियम्मि सा वेला

ति-सूर्योदये दिवा यदि निगतास्तथा द्वितीये दिने तस्या-
मेव वेलायां शय्यातरः एवमहोरात्रं वर्जितं भवति । गते
शय्यातरः कदति द्वारम् ।

अथ शय्यातरः कस्य परिहर्त्तव्य इति द्वारनिरूपणायाह—

लिंगत्थस्म उ वज्जो, तं परिहरतो व भुंजतो वा वि ।

जुत्तस्स अजुत्तस्स व, रसावणो तत्थ दिट्ठतो ॥२६३॥

लिंगस्थस्य-साधुल्लिङ्गधारिणस्तं शय्यातरपिण्डं परिहरतो
वा भुञ्जानस्य वा साधुगुणैर्युक्तस्य वा अयुक्तस्य वा शय्या-
तरो वज्रयो-वर्जनीयः, तत्र रसावणो मयद्दण्डो दृष्टान्तः । यथा-
महाराष्ट्रदेश रसावणं मद्यं भवतु वा मा या तथापि तन्प-
रिहानार्थं तत्र ध्वजो मध्य आरोप्यते तं ध्वजं दृष्ट्वा सर्वे भि-
त्ताचरादयः परिहर्गन्ति । एवमस्माकमपि साधुगुणैर्युक्तो वा
भवतु मा वा परं रजोहरणध्वजो दृश्यते इति कृत्वा लिङ्ग-
स्थस्यापि शय्यातरः परिह्रियते ।

अथ के दोषा इति द्वारमाह—

तित्थंकरपडिक्कुटो, आणा अन्नायउग्गमे न सुज्जे ।

अविमुत्ति अलाघवया, दुल्लभसिज्जोत्ते बुच्छेओ ॥२६४॥

तीर्थङ्करैः प्रतिक्रुष्टो निषिद्धः शय्यातरपिण्डः । अथ तं
गृह्णातीति तेषामाहानं कृता भवति ‘अन्नाय’ ति-आह्वानो-
ऽथ मासं निवासवशात् आह्वा-स्वरूपतया न शुद्धयति प्रत्या-
सन्नतया तथैव पुनः पुनः भैक्षपानादिनिमित्तं प्रविशत उद्ग-
मोऽपि न शुद्धयति । अविमुक्तिर्नाम-स्वाध्यायश्रवणादिना
आवर्जितः शय्यातरो दुग्धदध्यादिप्रणीतं द्रव्यं ददाति, त-
द्यहणलोलुपतया तद्द्रव्यं न विमुञ्जति । अलाघवना तु वि-
शिष्टाहारलाभेनोपचितगलकपालतया शरीरलाघवं प्रचुरव-
त्त्वादिलोभनोपकरणलाघवं च न भवतु, तुल्यभा च शय्या
भवति । येन किंल शय्या दत्ता तेनाहाराद्यपि द्यमिति भया
द्रव्यः शय्यामगारिणा न प्रयच्छन्तीति भावः । व्यवच्छेदश्च-
विनाशः शय्यायाः क्रियते । अथवा-भक्त्यानादिप्रतिषेध इह
व्यवच्छेदशब्देनाच्यते, एष निर्युक्तिगथायामसाधार्यः ।

अथैनामेव प्रतिपदं विबुधोति—

गुपपच्छिमवज्जहे, अविकम्मं जिणवेरहे लेसेणं ।

भुत्तं विदेहपच्छिय,ण य सागरियस्म पिंडो उ ॥२६५॥

पूर्वस्तीर्थकरः श्रृगभस्वामी पश्चिमः श्रीमन्महावीरस्तज्जैः
अजितविभिर्ममममजिनवरेविदेहजैः तीर्थकरैराधाकस्मादि-
लेशेन सूत्रादशतो भुक्तं भोक्तुमनुज्ञातमिति भावः । नञ-नैव
सागारिकस्यानुज्ञातम् । इयमत्र भावना-मध्यमतीर्थकृतां च
य साधवस्तपो यस्यैव योगमाध्याकम् कृतं तस्यैव न कल्प-
ते, शयाणां तु कल्पते इति, तैराधाकमं भोजनमपि कथं चि-
दनुज्ञाते न पुनः शय्यातरपिण्डः “ सैज्जायरपिंड वा,
उत्तमं वा य पुरिसजिङ्गु य । किहकम्मस्स य करणा, च-
त्तारि अनाहिया कप्पा ॥१॥ ” इति तैश्चत्तान् ।

अथाह्वाहारमज्ञानद्वारं चाह—

सत्वेसिं तेभिं आणा, तप्परिहारी ण गेयहती ण क्या ।

अस्सायं च ण जुज्जति, तहिं वि तो गेयहती तत्था ॥२६६॥

सर्वेषामपि तेषां तीर्थकृतां तत्परिहारिणां शय्यातरपिण्ड-
प्रतिषेधकारिणामाज्ञा तत्पिण्डे गृह्णता न कृता भवति । तथा
यत्रैव गृहे स्थितस्तत्रैव भिक्षां गृह्णता न युज्यते-न घटनेन शु-
द्धयतीत्यर्थः । अज्ञातस्य तस्य यदुक्तं भेदाग्रहणं तदज्ञातमि-
ति व्युत्पत्तेः ।

अथ शुद्धिद्वारमाह-

बाहुल्ला गच्छस्स उ, पढमालियपाणगादिकज्जेसु ।

सञ्ज्ञाय करण आउ-द्वियाकरण उगमेगतेरे ॥२३७॥

गच्छस्य यद् बाहुल्यं-साधूनां प्राचुर्यं तस्माद्धेतोः प्रथमा-
लिकापानकौषधार्थकार्येषु पुनः पुनः प्रविशन्तस्तथा स्वा-
ध्यायश्रवणेन करणेन च यथाशक्त्याकालापापानुष्ठानेन
आवर्तिता आवर्जिता उद्गमदोषाणामेकतरान् कुर्युः । (४०)

अथ दुर्लभशय्याद्वारमाह-

भिक्षापापरणगहणं, दोगाच्च अम आगमं ण देमो उ ।

परयणं णत्थि ण कप्पति, असाहु तुच्छे य पसवणा ॥२३८॥

यस्यापि श्रुतिना गृह पञ्चशतिकां गच्छे घणानु स्थितः ।
स च शय्यातरां गृहमनुष्ठानादिप्रतिशान्ति-यदि साधवो
गृहाणुच्छेभोजनैर्निगच्छन्ति ततो महदभङ्गलं स्यात्, अतो
दिने दिनेऽमीषां प्रथममेव भिक्षां दातव्या, ततस्त साधवः
सर्वेऽपि तस्मिन् गृहे प्रतिदिनं प्रथमतः प्रतरणभिक्षां
गृह्णन्ति, ततश्च शय्यातरस्य कालान्तरेण दोगत्यं-द्वि-
द्वाना । अन्येषां च साधूनां तत्र गमनं श्रेष्ठम्, वर्धन्ति-याच
ते । स प्राह-विद्यते वसतिः परं न प्रयच्छामः । साधुभिरुक्तः-
किं कारणं न प्रयच्छति, स प्राह-प्रतरणं प्रथमदानव्यभि-
कारूपं नास्ति । साधवो भवन्त-न कल्पते अस्माकमचरणं
प्रहीणुम् । स प्रतिब्रूयते-असाधु-अमङ्गलमिदं यस्मिन् गृहा-
णुच्छेभोजनैर्निगच्छन्ति । ततस्तस्य साधुभिः प्रज्ञापना कृता
आयुष्मद्भद्रमेव भवतः परममङ्गलं यद्वै साधूनां वस-
तिरुपयुज्यते अनया हि दत्तया भवना सर्वमपि भक्षणा-
नादिकं दत्तमेव भवति । इत्थं प्रज्ञापितः स तेषां वसति
प्रदत्तवान्, एवं दुर्लभा शय्या भवति ।

अथ व्यवच्छेदद्वारमाह-

थल देउलिया ठाणं, सति कालं दडु दडु तहिं गमणं ।

निगएँ वसही भंजणं, असे उब्भामगा उद्वा ॥२३९॥

कस्यापि प्रामस्य मध्यं स्थलम्, तत्र प्रामे मिलित्वा दे-
वकुलिका कारिता, तत्र साधवः सन्ति । ते च तत्राश्रिते
देवकुले स्थितास्तत्कालं भिक्षायां देवकुलं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तत्र
तेषु कुलेषु भिक्षार्थं गच्छन्ति तत्रैकमपि कुलं ते तां भिक्षां गृ-
ह्णन्ति समुद्धरन्ति, एवं च निर्विघ्नाः सर्वेऽपि गृहस्थाः । ततो
निर्गतेषु साधुषु वसन्तं देवकुलिकायास्तैर्भोजनं क्रियते, माम् अ-
न्येऽप्यगतास्तापयिष्यन्तीति । इतश्चान्यस्मिन् देशे स्थलप्रा-
मे अनेके साधवो देवकुलिकायां स्थिताः, ते च भगवन्तो
निःस्पृहा बहिर्ग्रामे चास्माकमभिक्षावर्षां गच्छन्ति स्वाध्याय-
पराश्च तिष्ठन्ति । ततस्त गृहस्था आहूताः संभूय तान्
साधून् भक्षयन्ति । साधवो भ्रूयन्त-बालबुद्धादीनां कार्ये
प्रहीष्यामः, एवं घृतादिदुर्लभद्रव्यमपि सुलभं भवति । नच
शय्याया व्यवच्छेदो जायतगतं दोषा वा क तस्येति द्वारम् ।

अथ कारणज्ञातं कस्मिन् कल्पने इति द्वारगाथामाह-

दुर्विहे गेलणम्मी, निमतणं दव्वदुल्लभे असिंवे ।

आमोपरियपआसे, भवे य गहणं अणुत्ताय ॥ २३३ ॥

द्विविधे-आगाढे, अनागाढे च १ रत्नान्तरे, तथा निमन्त्रणे
२ दुर्लभद्रव्यं ३ अशिवं ४ अवमौढ्यं ५ प्रक्षेपे वा राजद्विष्टे ६
भयं वा बोधिकस्तेनादिसमुत्थं ७ एवं समस्तं कारणेषु श-
य्यातरपिण्डस्य ग्रहणमनुष्ठानम् । एष नियुक्तिगाथार्थः ।

साश्रयतमनामेष विवृणोति-

तिपरिरयमणागादे, आगादे खिप्पमेव गहणं तु ।

कज्जमि बंदिया जे, छिण्ति ण य षिंति उ अकपं ॥ २३४ ॥

त्रिपरिरयं-त्रीन् वाराण् परिश्रमणं तदनागाढं अग्लान-
त्वं कस्त्वं, यदि तथापि रत्नान्प्रार्थयं न लभ्यते ततः परमक-
परिहास्या मासलघुप्राप्ताः शय्यातरपिण्डे गृह्णन्ति । आगाढं
तु रत्नान्तरे क्षिप्रमेव ग्रहणं कार्यम् । तथा शय्यातरं भक्ष-
पानमस्मद्गृहे गृह्णान् एवं वन्दिता-निमन्त्रिताः सन्तो
भणन्ति कार्यं समुत्पन्नं प्रहीष्यामः न च भवन्ते युष्मदीयं
भक्षपानमस्माकं न कल्पते ।

जे वा असहीणं ते, भण्ति ते देहि तेण ये कज्जं ।

णिव्वेधे चव सयं, घेत्तुण पमं गे वारेति ॥ २३५ ॥

यद्वा यद्द्रव्यं तस्य गृहे अस्वाधीनं नास्तीत्यर्थः, तद्वृणन्ति,
याचन्ते इत्यर्थः । यथा अमुकं द्रव्यं प्रयच्छत तनास्माकं शु-
करं कार्यम् । अथ शय्यातरां निबन्धमतीवाग्रहं करोति ततः
सकृद्-एकवारं गृहीत्वा भूयः प्रसङ्गं निवारयन्ति ।

दुल्लभदव्वं च सिया, संभारघयादि घेप्पती ते तु ।

आमसिंवे पणगादिसु, जतिऊणमसंथेरे गहणं ॥ २३६ ॥

दुर्लभद्रव्यं वा संभारघृतादिकं शय्यातरगृहे स्यात्, संभा-
रो बहुद्रव्यसंयोगस्तत्प्रधानं घृतं संभारघृतम् । आदिश-
द्वात्-शतपाकतैलादि, तच्च रत्नानादिनिमित्तं शय्यातरगृहे
गृह्णन्ति अवमौढ्याऽशिवयोगसंस्तरणं पञ्चकहान्या यतित्वा
मासलघुप्राप्ताः शय्यातरकुले ग्रहणं कुर्वन्ति ।

उवसमण्डुं पडुडु, सत्थो ला लभ्भे ते व ताणं व ।

अच्छंता पच्छण्ये, गेएहंति भये वि एमेव ॥ २३७ ॥

प्रक्षिप्तस्य राज उपशमनार्थं तिष्ठन्तो, यद्वा-राज्ञा निर्विषया
आज्ञाताः सन्तो यावत्तत्र साधो न लभ्यते तावत्प्रच्छन्ते ति-
ष्ठन्तः शय्यातरकुले भक्षपानं गृह्णन्ति; मा पर्यटनो राजा वा
राजकीया वा ईर्ष्याकांति कृत्वा, भयं बोधिकस्तेनादिप्रभवं
तत्र बहिर्ग्रामेषु भिक्षां गन्तुं न शक्यते, स्वग्रामे च न लभ्यते ।
अत एवमेव शय्यातरकुले गृह्णन्ति ।

अथ कथा यतनया प्रहीनस्य इति द्वारमाह-

तिक्खुत्तो सक्खेत्ते, चउहिंसि मणिऊण कडयोगी ।

दव्वस्स य दुल्लभया, सागारियसेवणा दव्वे ॥ २३८ ॥

स्वक्षेत्रे सकाशयोजनाभ्यन्तरे स्वग्रामप्रप्रामयोस्त्रिकृत-
स्त्रीन् वारान् चतसृष्वपि दिक्षु 'पुट्टे ति' भेदा दुर्लभद्रव्यं वा
मार्गेयित्वा यदि न प्राप्नोति ततः कृतयागी गीतार्थं द्रव्यस्य
शुद्धभक्षपानादेः दुर्लभतां मत्वा सागारिकद्रव्यस्य सेवना-
शय्यातरविषयो विधिः ।

अथानेकशय्यातरविषयं विधिमाह-

योगेसु पियांपुता, सर्वति वणिणं घटो वणं चैव ।

एएसि शाखत्तं, वोच्छामि महाणुपुब्बीए ॥ २७६ ॥

अनेकेषु शय्यातरेष्वमी भेदाः-पितापुत्रौ सपत्न्यौ वा वणिजो वा घटो वा-गोष्ठी प्रजो वा-गोकुलम् एतेषां द्वाराणां नानात्वं विभागं वक्ष्यामि-प्ररूपयिष्यामि यथानुपूर्व्या ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति-

पितृपुत्रे धेरया य, अप्पमुदोसा य तम्मि उ पउसिए ।

जेट्ठाइअणुसवणा, पाहुणए जं विधिग्गहणं ॥ २८० ॥

यदि पिता पुत्रश्च द्वार्याप प्रभु तन उभावप्यनुज्ञापयितव्यौ । अथ पिता स्वविर इति कृत्वा चशब्दात्पुत्रोऽप्यनिबाल इति कृत्वा यदाऽप्रभुस्तदा नानुज्ञापनीयः-दायाभ्यानुज्ञापनायां निष्काशनादयः प्रभुकृता भवन्ति । अथ स प्रभुः प्रापितस्ततस्तस्यैव वा ज्येष्ठार्थः आदिशब्दादनुज्येष्ठार्थो वा तेषामनुज्ञापना कर्त्तव्या । प्राणुगका वा यस्तस्याभ्यर्द्धिः साऽनुज्ञापनीयः सध्वत्र । यद्विधिना ग्रहणं तद्वानुज्ञातं भगवद्भिर्नाविधिर्नति अथैनामेव व्याख्यानयति-

दुप्पविइपिया पुत्ता, जीहं होति पभू ततो भणइ सव्वे ।

णातिकमंति जं वा, अपपुं व पपुं व तं पुव्वं ॥ २८१ ॥

द्विप्रभृतयः अनियताः पिता पुत्रा यत्र प्रभवां भयन्ति तत्र सर्वेऽपि तान् मिलितान् भणन्ति अनुज्ञापयन्ति । यं वा प्रभुमप्रभुं वा नातिक्रामन्ति-प्रमाणयन्ति तं पूर्वमनुज्ञापयन्ति ।

अप्पहु लहुओ दियणिंसि, पण्णुखिच्छूदे विणासगरिहा य ।

असहीणम्मि पण्णुम्मि उ, साहीणं जेट्ठादणुसवणा ॥ २८२ ॥

यद्यप्रभुमनुज्ञापयन्ति ततो मासलघु, प्रभुश्च समागतो दिवा निष्काशयति अतुगुरु, रात्रौ निष्काशिता सनस्वापवादि-भिर्विनाशं प्राप्नुवन्ति, अन्यत्र वसन्तिमलममाना लोकतो गहमासादयन्ति । तथा किं यूयं शोभनैः कर्मभिर्निर्घाटिताः प्रथममपि न प्रयच्छाम इति । प्रभुः पिता न स्वाधीनः किं तु प्रापितस्ततो यः स्वाधीनो ज्येष्ठार्थपुत्रः आदिशब्दादनुज्येष्ठार्थकोऽपि यः प्रभुः स अनुज्ञापयितव्यः । अथ सर्वे प्रभवाः ततो युगपत् सर्वेऽप्यनुज्ञापनीयाः

पाहुणयं च पउत्थे, भणति मिचं व णातगं भा मे ।

तं पि य आगतमेचं, भणति अणुएण ये दत्तं ॥ २८३ ॥

प्रभौ प्रेषिते सति प्राध्वर्षको यस्तस्याभ्यर्द्धिः समायातः स च मित्रं वा तदीयं ज्ञातकं वा-भोजनं भणन्ति-अनुज्ञापयन्ति । तं च प्रभुमागतमात्रमेव भणन्ति-अनुक्रमेण युष्मन्मित्रादिना अस्माकमिदं प्रदत्तम् । स आभीष्टनामग्रहणं कृते न निर्घोटयति ।

अप्रभुविषयं विधिमाह-

अप्पमुणा उवदिसे, मसति अच्छासु जा पभू एति ।

पत्ते उ तस्स कहणं, सो उ पमाणं न ते इतरे ॥ २८४ ॥

अप्रभुनुज्ञापितो भणति-अहं न जानामि, ततः साधवो भणन्ति यावत्प्रभुरागच्छति तार्वह्यं तिष्ठामः, एवमनुज्ञापितो नाप्रभुणां वित्तौ प्रतिभ्रये यदा प्रभुः प्राप्नोति भवति तदा तस्याप्ययथाभूतं कथयितव्यम् । कथिते च स ददाति वा निष्काशयति, एवमत्र प्रमाणं न तं पूर्वानुज्ञापिता इतरे अप्रभवाः । एवमुक्तेन स्वामिना यत्रमतेग्रहणं तद्वानुज्ञातमिति ।

इय एसाऽणुसवणा, जंतणा पिंडो पण्णुस्स उववज्ज ।

सेसाणं तु अपिंडो, सो वि य वज्जो दुविहदोसा ॥ २८५ ॥

सा चैवमुक्तप्रकरणे एषा प्रतिभ्रयानुज्ञापनायां यतना प्राक्ता अथ शय्यातरपरिण्डपरिहारेण यतनाऽभिधीयते-वाः प्रभुः शय्यातर इति कृत्वा तदगृहं परिण्डो वज्यः, शेषालामप्रभूणां अपिण्डः-शय्यातरपरिण्डो न भवति परं सोऽपि द्विविधो-वात् भद्रकप्रान्तकृतादोषपरिहाराय वर्जनीयः । गतं पितापुत्रद्वारम् ।

अथ सपत्नीद्वारमाह--

एगे महाणम्मि, एकतो उक्खित्तं सेसपडिणीए ।

जेट्ठाए अणुसवणा, पउत्थेसुं य जट्ठ जाव पभू ॥ २८६ ॥

शय्यातरे प्रापिते सति यास्तदीयाः पत्न्यस्तासां यद्भाजनं तत्र चतुर्भङ्गं एकत्र राक्षमेकत्र भुङ्क्ते (एकत्र राक्षं विष्वक् भुङ्क्ते < विष्वक् राक्षमेकत्र भुङ्क्ते, ३ विष्वक् राक्षं विष्वक् भुङ्क्ते । ४ तत्र ' एगे महाणम्मि एकतो ' ति-एकस्मिन् महानेन एकतो भुङ्कमिति प्रथमभङ्गो गृहीतः, ' उक्खित्तं ' ति-एकत इति पदमनुवर्त्तने एकतः-एकस्मिन् स्थाने उक्खित्तं भोजनभूमिकां नीतं भुङ्कमिति यावत् अर्थादायं विष्वक् राक्षम् . एतेन तृतीयभङ्ग उपातः । द्वितीयवर्त्तनेभङ्गो पुनरवर्जनीयार्थानि कृत्वा न गृहीतौ । ' सेसपडिणीए ' ति-यदेकत्र राक्षमेकत्र भुङ्क्ते तत्र भुङ्कशेषं यद्यपि शेषसपत्नीभिः स्वगृहं प्रत्यानीतं तथापि भद्रकप्रान्तदोषपरिहाराय वर्जनीयम् । प्रभौ प्रापिते मर्त्या ज्येष्ठभार्या वसन्तिमनुज्ञापयत । अथ सा न सुतमती ततो ज्येष्ठा प्रिया पुत्रवती, द्वयोर्वा पुत्रवत्योर्वा ज्येष्ठपुत्रा यः पुत्रो वा प्रभुर्यो वा स्वयं गृहं प्रभुः-प्रमाणभूता सा अनुज्ञापनीया । एषा चिरंतनगाथा ।

अथैनामेव विवृणोति-

तम्मि य अस्साहीणे जेट्ठपु(त्त)तमाया व जा वसे इट्ठा ।

अह पुत्त माय सव्वा, वी(इ)ट्ठो जेट्ठो पभू वा वि ॥ २८७ ॥

तस्मिन् गृहस्थामिन्स्वाधीनऽसन्निहिते ज्येष्ठा भार्या पुत्रमाता वा या वा ' से ' तस्य गृहपतिरिहा वज्जभा सा वसन्तिमनुज्ञापनीया । अथ सर्वा अपि पुत्रमातरः अमीष्टाश्च ततो यस्याः पुत्रो ज्येष्ठस्तामनुज्ञापयन्ति । अथ ज्येष्ठपुत्रो न प्रभुः ततः कनिष्ठाऽपि यस्याः पुत्रः प्रभुः सा अनुज्ञापयितव्या ।

परिण्डग्रहणं विधिमाह-

असहीणे पण्णुपिंडं, वज्जितो सेसए तु मदादी ।

साहीणे जहिं ङ्गजइ, सेससु वि मपत्तेहि ॥ २८८ ॥

अस्वाधीने गृहस्वामिनि या पत्नी प्रभुस्तस्याः परिण्डं साधवो वर्जयन्ति । शेषसपत्नीगृहेषु न शय्यातरपरिण्डं परं भद्रकप्रान्तकृता दोषा भवन्ति, अतस्तासामपि परिण्डं परिहर्त्तव्यः । अथ स्वाधीनः शय्यातरः ततो यस्या गृहं भु-

कृत्ते तत्र शय्यातरपिण्ड इति कृत्वा वर्जयन्ति, शेषाण्यपि सपत्नीगृहाणि भद्रकमान्तदोषपरिहारार्थं वर्जयन्ति ।

एगत्थ रंघसें भुं-जसें य वर्जोति भुत्तसें पि ।

एमेव वीसु रदे, भुंजोति जहिं तु एगट्ठा ॥ २८६ ॥

एकत्र रन्धनम् एकत्र भुक्तमप्यादि चतुर्भङ्ग्यां यत्रैकत्र रन्धने भोजनं वा तत्र भुक्तशेषमपि वर्जयन्ति । प्रथमभङ्ग इत्यर्थः । एवमेव विष्वक् गच्छेति यत्रैकत्र भुजते तत्र भुक्तशेषमपि न गृह्णन्ति तृतीयभङ्ग इति भावः । एवमस्वाधीनभर्तृकाणां विधिकृत्तः ।

अथ स्वाधीनभर्तृकाणां यो विधिस्तमाह—

णिययं च अणिययं वा, जहिं तरो भुंजती उ तं वज्जं ।

ससासु विण य गिएहति, मा छोभगमादि भदाहि ॥ २८७ ॥

नियतं वा यत्र शय्यातरां भुङ्क्ते तद्गृहं वर्जनीयम्, नियतं नाम-यदेकस्य एव गृहं प्रतिदिने भुङ्क्ते, अनियतं तु वारकेण स्वर्धासामपि गृहे भुङ्क्ते, शेषपत्नीगृहेषु यद्यपि शय्यातरपिण्डा न भवन्ति तथापि न गृह्णन्ति । मा भद्रकमान्तकृताच्छाभकाद्यां दोषा भवेयुः स च प्रहापकः भोजनं शेषपत्नीगृहं न भद्रकशय्यातरः कुर्यात् । मम गृहं तावदमी न गृह्णन्ति अत एवमपि दत्त्वा पुण्यमुपाज्जयामीति बुद्ध्या, यस्तु प्रान्तः स ज्ञेयं यायात् अहो दुष्टधर्माण इमं, यदि मदीयगृहं न कल्पन्त तत्र एतासां मदीयपत्नीनां गृहं कथं कल्पन्त इति प्रह्विष्टश्च प्रतिध्यायात् निष्काशयत् । गतं सपत्नीद्वारम् ।

अथ वार्णगृह्णमाह—

दांसु वि अच्चेच्छिस्स, सव्वं जं तम्मि जं च पाउग्गं ।

खंघे संखडि अडवी, असती य घरम्मि सो च्व ॥ २८९ ॥

कोऽपि शय्यातरां देशान्तरं गन्तुकामो नगरादेशैः स्थितो वर्जते, तस्य च द्वारपि गृहयोरस्तगृहाद्वहिशृङ्गं बहिर्गृहाद् बाह्याभ्यन्तरगृहं भङ्गादिकमव्यवच्छिन्नं यदा नीयते तत् न कल्पते । अथासौ शय्यातरस्ततः स्थानात् प्रस्थितः ततो या निर्गच्छति तस्मिन् सर्वे तद्विषमनीतमप्यद्विषसनीते च भङ्गपाने कल्पते । सर्वस्वस्वपि त्यक्तं मा भूतिप्रसक्तं इत्याशङ्क्याह—यच्च प्रायो-ग्य-प्रान्तजनयार्थं तस्मापणीयं प्राप्तुकं चत्यर्थः, 'खंघे' ति-स्कन्धप्रदेशयोः कृत्वा बहिर्गृहमिषु व्यवहरन् शय्यातरः साधूनां दधिदुग्धादिकं दद्यात्, 'संखडि' ति-संखडि कुचं साधूनामपि दद्यात्, 'अडवी' ति-अडवी वा काष्ठच्छिन्नादिनिमित्तं गृहीतशम्भलो गच्छन् साधून् दद्यात् तस्मभ्यात् तेषामपि दद्यात्, येन पुत्रिष्वपि न कल्पते । 'असई य घरम्मि सो च्व' ति-यदि शय्यातरः सपुत्रपशुबन्धवो गृहं नास्ति किं तु देशान्तरं गच्छति तदा देशान्तरस्थितोऽपि स एव तत्र शय्यातरां नाम्थ इति नियुक्ति-माथासमासार्थः ।

अथनामेव विधरीपुराह—

निगमगमाह, बहिर्गृहं, अंतोस्तेतस्म वज्जए सव्वं ।

बाहिं तद्विण्णीए, सेमेसु पसंगदोसेण ॥ २८२ ॥

शय्यातरां वाणिज्येन देशान्तरं गन्तुकामो निर्गमकः, १४५

प्रस्थाने च शुभमुद्गते क्रियते, इत्यादिकारणेन नगरादेशा-भ्यां सक्ताशयाजनसंज्ञस्याभ्यन्तरे बहिर्गृहं स्थितं भवेत् । यद्यतः क्षेत्राभ्यन्तरे स्थितः तदा सर्वे तद्विषमनीतमप्यद्विषसनीते शय्यातरपिण्ड इति कृत्वा वर्जयेत् । अथासौ क्षेत्राद्विः स्थितः ततस्तद्विषमनीते शय्यातरपिण्डः शेषद्विषसनीते तु यत्पत्न्यासितम्, यद्वा-तत्रैवापस्कृते तत्र शय्यातरपिण्डः परं तदापि प्रसक्तदोषेण मा भद्रकमान्तकृतदोषाणां प्रसक्तो भवाद् इति कृत्वा न प्रहीतव्यम् ।

ठितो जया खेतवाहिं सगारो,

भत्तादियं तस्म दिण्णे दिण्णे य ।

अच्छिस्समाणिज्जति णिज्जती य,

गिहा तदा होति तहिं वि वज्जे ॥ २८३ ॥

यदा क्षेत्राद्विः स्थितस्तदा तस्य भङ्गादिकमव्यवच्छिन्नं दिने दिने गृहाद्विःस्थितो वर्जितः, बहिःस्थानाच्च गृहं नीयते; त-त्सर्वमपि सागारिकपण्डो भवति तत्र स्थितस्य वर्जनात् ।

बहिर्गृहं पडिओ य, सयं व संपत्थिया उ गेएहंति ।

तत्थ उ भग्गदोसा, ण होति ण य पंतदोसाओ ॥ २८४ ॥

शय्यातरः क्षेत्राद्विः स्थितो यस्यां वलायामप्रतो गन्तुं प्रस्थितः स्वयं वा साधुः, पूर्णं मासकल्पे संप्रस्थितः न द्विषमात् यद्यन्यत्र वसन्ति तदा सर्वमपि प्रापार्य भङ्गं पानं गृह्णन्ति । कुन इत्याह—तत्र तस्यां वलायां गृह्यमाणं भद्रक दोषाः प्रान्तदोषाश्च न भवन्ति । पुनर्ग्रहणाभावाद् इति भावः । अथ स्कन्धपदं संखाडिपदमटवीपदं च व्याख्याति—

अंतो बहि कच्छउडिया-दि ववहरंतो पसंगदोसाओ ।

देउल जखगमादी, कट्ठा दंडं विवचंते ॥ २८५ ॥

क्षेत्रस्यान्ते बहिर्गृहं शय्यातरः कक्षापुटिकादिः-कक्षा प्रदेशे पुटा यस्य स कक्षापुटिका-गृहीताभयमादिक इत्यर्थः । आ-दिशय्यात्-कौतुकिकादिर्बहिर्गृहमिषु व्यवहरन् साधूनां दधिदुग्धादिकं दद्यात् । तत्र क्षेत्रस्यान्तस्तद्दिननीतमप्यद्विषसनीते च शय्यातरपिण्डः । बहिः पुनस्तद्विषसनीते शय्यातरपिण्डः, शेषद्विषसनीते न शय्यातरपिण्डः परं भूयः प्रसक्तदोषाश्च गृह्णन्ति । एवं तद् द्विकूलतडागयक्षादिकं संखडिं कुर्वतः काष्ठादिनिमित्तं शम्भले गृहीत्वा अटवीं व्रजन्, क्षेत्रान्तदीयमानं शय्यातरपिण्डः । क्षेत्रबहिस्तद्विषसनीते शय्यातरपिण्डः न द्वितीयद्विषसनीते, परं तद्वै न प्रहीतव्यम्, मा भूयः संखडिकरणमटवीगमनं वा साधूनां दामार्थं कुर्यादिति कृत्वा ।

अथ गृहं असन् स एव शय्यातर इति पदं व्याख्ये—

सुपूण गेहं तु सपुत्तदोरो,

वाणिज्जमातिज्जति कारयेहिं ।

सयं च अस्सं च वएज देसं,

सेज्जातरो तत्था-स एव होति ॥ २८६ ॥

मुक्या-परित्यज्य गृहं साधूनामपि यन्त्रेत्यर्थः, सपुत्रदारः शय्यातरां वाणिज्यादिभिः कारणीयेषु स्वकाम्यं वा देशं व्रजति तत्रापि स एव शय्यातरां भवति न पुनर्ग्रहदेशान्तरं स्थितस्य शय्यातरस्यमपगच्छतीति श्रुते वाणिज्यद्वारम् ।

घटाद्वारमाह—

महतरअणुमहतरप, ललियासणकुहुयदंडपति ए ।

एतेहि परिगहिया, होंति घटा तो तदा काले ॥२६७॥

महतराणुमहतरका ललितानसिकः कटुको वृद्धपतिक-
ञ्चति, एतेः पञ्चाभिः परिगृहीतास्तदा पूर्वकालं गोप्यं भ-
वन्ति भभूरित्यर्थः ।

अथामूनव महतरादीन् व्याख्यानयति—

सर्वत्र पुच्छणिजो, महचरो जिह्मसणपुरे य ।

ठयं तु अप्रभिरिप, ऽणुमहतरतो पुरे वाति ॥२६८॥

सर्वत्र सर्वेषु गोष्ठिकायैष्यमानेषु सर्वैरपि गोष्ठैः पुरुषैः प्र-
च्छनीयः यस्य च ज्येष्ठं महतरत्वं प्राप्सीतानां पुरि च सर्वैरव-
स्थाप्यन्ते स महतरस्तन्स्वस्मिन् भूलमहतरं असंनिहिते
वस्तुत्र सर्वैरपि प्रच्छनीयः पुरि च प्रथमं तिष्ठति, सः अ-
णुमहतरः । (वृ०) (' ललितसण ' शब्दे पष्ठ भागं यता
ललितासवक्कयता ।)

एतेषां महतरादीनां यदेवकुले सत्तादिकं तस्य

कथमनुज्ञापना विधेयेत्याह—

उल्लोमाणुसखा, अप्रभदोसा य एकओ पढं ।

जिह्मादिअणुसखा, पाहुण ए जं विहिरगहणं ॥३००॥

महतरकममुल्लूक्य यद्युल्लामं व्यतिक्रमेणानुज्ञापनां क-
र्तात तदा मासलपु, प्रभुदायाञ्च निष्काशनादया भव्युः ।
अतः सर्वेऽप्येकतो मिलिताः प्रथममनुज्ञापनीयाः । अथ सर्वे
मिलिता नावाप्यन्ते ततो ज्येष्ठमहतरस्य, तद्भावे यथा-
क्रमे महतरादीनामनुज्ञापना विधेया । अथ महतरादी-
नामकोऽपि युद्धं न प्राप्यते ततो यस्त्वामव्यर्हितः प्राधु-
र्णकस्तमवज्ञापयन्ति । एवंविधेन हि विधिना यदुपाध्यस्य
प्रदणं तदेवानुज्ञापना विधिप्रदणम् ।

अमुमेयाथ स्पष्टतरमाह—

उल्लोम लहु यदि षण्मि, तेथेकहि पिडिए अणुसखा ।

असहीथे जिह्मादि व, जइ व समासा महतरं वा ॥३०१॥

यदि महतरादिकमव्यत्यासेनानुज्ञापयति तदा मासलपु,
तेनैकत्र पिरिङ्गनानां-मिलितानां पञ्चानामप्यनुज्ञापना कर्त्त-
व्या । अथ सर्वेऽप्येकतो मिलिता अस्माधीना न प्राप्यन्ते
इत्यर्थः, ततो ज्येष्ठमहतरादिर्ये तु गत्वा अनुज्ञापना विधेया ।
यदिवा-यांक्षिप्रचूरीन् नत्र समस्माधीनान् पश्यन्ति तावन्तस्मा-
मनुज्ञापनां कुर्वन्ति । महतरं वा एकमप्यनुज्ञापयन्ति, अस्य
प्रमाणभूततया सर्वेषामनतिक्रमणीयत्वात् । गतं घटाद्वारम् ।

अजद्वारमाह—

बाहिं दोहवाडग, दुद्धदहीसप्यितकणवणीति ।

आसअम्मि थ कप्पति, पंचषए उप्परि बुच्छं ॥३०२॥

कस्यचिजि शय्यातरस्य संकन्धी प्रमाद्विहो दोहववा-
टको भवेत्, तस्मिन् दुग्धदधिसप्यितकणवणीतावधानं
पञ्चकानि प्रथ्याणि भवन्ति । एतत्पञ्चकमासके क्षत्रा-
व्यस्तरे वीक्ष्यमाने न कल्पते शय्यातरपिरिङ्गत्वात् । अथेता-
नि दुग्धादीनि क्षेत्रस्योपरि बहिर्वेत्तन्ते ततस्तद्विषयं
प्रदणंविधिर्बहिर्बध्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव विर्वाहयति—

निज्जंतं मोचूणं, वारगमयादिवसए भवे गहणं ।

क्षिणं भती य कप्पति, असती य वरमि सो चेवा ॥३०३॥

मोकुलानि दधिदुग्धादिपञ्चकं शय्यातरगृहं वजीर्यते स श-
य्यातरपिण्डो भवति । अनस्तद् दुग्धादि नीयमानं मुक्त्वा
यदन्यत्रैव गोकुलं परिभुज्यते तत्र भवति शय्यातरपिण्डः,
परं तद्धि भद्रकप्रान्तदोषपरिहारायिनां शुभं, यस्मिन् पु-
नर्विषसे स्तकस्य—गोपालस्य वारकस्तास्मिन् दुग्धादिकं
शय्यातरस्यापश्यतो प्रदणं भवेत्, न पश्यतः । तथा क्षति-
नाम गोपालस्य दुग्धचतुर्थभागादिपरिभाषताद् च
सदैव दैवसिक्ता क्षतिः, तथा क्षिणं—विभक्तं यद्-दुग्धादिकं
तद्गोपालस्यकमिति कृत्वा कल्पेन प्रदणं यदि शय्यातरा
च पश्यति । तथा यदि साधूनां शय्यां समर्थं शय्यातरा-
सपुत्रद्वारा व्रजिकायां गच्छेत् ततो गृहं अविद्यमानाऽपि
स एव शय्यातरा भवति ।

अथास्या एव विषमपदानि विवृणोति—

बाहिरखेचे क्षिप्ते, वारगदिवसे सती य क्षिप्ते य ।

सो व थ सागारिपिण्डो, वज्जो पुण दिट्ठिभदादि ॥३०४॥

स क्रोशयोजनक्षेत्रस्य बहिर्वेत्तव्यं चक्षुःश्रोत्रा विभागः शय्यातरगृ-
हे न नीयते, गोपालकवारकदिवसे वा यः सर्वोऽपि गोपस्यकः
प्रतिदिवसलभ्यो वा वृत्त्या क्षिप्ता यो दुग्धचतुर्थभागादिरूपो
विभागः स एव सर्वोऽपि सागारिकपिण्डो न भवति, परं भद्र-
कप्रान्तदोषा दृष्टे सति मा भूत्सदिति शय्यातरस्य पश्यतः—
सोऽपि वर्जनीयः ।

अथ यत्तु स्व ' एगे तथ कप्पामं ठयइता अवसेसे नि-

व्विसेज्जा ' तद्विभाषायिपुराह—

एगं ठवेति विसए, दोसा पुण भदिए ए पंते य ।

गिस्साए वा छुमणं, विखासगरहं च पावंति ॥३०५॥

यघनंकु शय्यातरेषु इतरं एकं सागारिकं स्थापयन्ति
शेषास्त्रिंशन्ति—उपभुज्यते ततो भद्रकप्रान्तविषया दोषा
भवन्ति । भद्रका निर्दिश्यमानशय्यातरस्य निश्चया तदीय-
भक्तपानमध्यं प्रक्षेपयति, मम गृहं तावदमी न गृह्णति
अतो मदीयमिदं भक्षिः सेयस्याय दानव्यमिति कृत्वा । यस्तु
प्रान्तः स एक एव अस्याप्यमानः प्रक्षेपं यायात्, प्रक्षिप्त-
श्च वसन्तनिष्काशनां कुपयति । निष्काशिताश्च स्तेनस्वापदा-
दिभिर्विनाशं लोकाद्वा गद्गामासाद्यन्ति । कारणे पुनरेक-
मपि स्थापयन्तो निर्दोषाः ।

किमपित्याह—

सदेहि वा वि भयिया, एगइ वि ताण निवितेमाणं ।

गण्ढेउलमादिस्तु, दुक्खं खु विवज्जिउं वहुगा ॥३०६॥

' वा ' शब्दः उत्सर्गपदे तावच्च कल्पते एकः सागारिकः
स्थापयितुम्, द्वितीयपदे तु कल्पते । अपिशब्दः पञ्चास्तस्य
सूचनायोः । य आजाः साधुसमाचारीकीविशालैः साधवां
भयिताः, ' आर्याः ! एकं शय्यातरं स्थापयित्वा शेषास्त्रिं-
शत्, मा सर्वानपि पस्विहरत, यद्यमुल्लं एकं स्था-
पयित्वा शेषास्त्रिंशन्ति । अथवा—गणं बहुजनसमूहं
गत्वा सासान्याद् देवकुलसमादौ स्थिताः अनुज्ञां कथ्यं

स्वापयित्वा शेषाभिर्विशन्ति । कुत इत्याह—' पुच्छं ' पु-
च्छं तत्र चहन् वञ्चितम् ।

गिरहंति वारण्यं, अणुगहत्वीसु जहृर्हं तसि ।

एकेऽप्य परीमार्यं, संतमसते य से दन्वे ॥ ३०७ ॥

यद्वा—ते सर्वेऽपि शय्यातरा अनुग्रहाधिनाः ततो यथा ते-
षां रुचिर्दोषजायते तथा वारके गृह्णन्ति, तत्र च एकं उपरु-
ते अत्र परिमाणं ज्ञातव्यम् । किं परिमितायामुपरिस्क्रियते
उतापरिमितायामिति । तदपि द्रव्यं तस्य गृहं तत्र देशं वा
सर्व-विद्यमानं यत्र पूर्वपरिणामेण द्रव्यमुपरिस्क्रियते तत्र क-
ल्पते अन्यथा भजनीयम् । एवं तस्य शय्यातरस्य द्रव्यं स-
म्यगुपयोगो ज्ञातव्यः ॥ ३०७ ॥

सागारिकपिण्डे गृह्णाति भुञ्जे च—

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा सागारिपिण्डे गिरहइ
गिरहंतं वा साइजइ ॥ ४५ ॥ जे भिक्खु वा भिक्खुणी
वा सागारिपिण्डं भुञ्जइ भुञ्जंतं वा साइजइ ॥ ४६ ॥

'सागारिओ संजातरो तस्स पिण्डो ण भोत्तव्यो, जो वा
भुञ्जति तस्स मासल्लु ।' नि० सू० २ उ० ।

सागारिककुलमहात्वाऽनुपविशति—

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा सागारिपिण्डं अजाणिय
अपुच्छिय अगवेसिय पुब्बामेव पिण्डवायपडियाए अणु-
पविसइ अणुपविसंतं वा साइजइ ॥ ४८ ॥ जे भिक्खु
वा भिक्खुणी वा सागारिपिणीसाए असणं वा पायं
वा खाइमं वा साइमं वा ओमासिय जाइय जायंतं वा
साइजइ ॥ ४९ ॥

'सागारिओ पुव्ववरिणओ कुलं—कुलकुलं भिक्का—
कालाओ पुव्वं—पुव्वदिट्ठं पुच्छा अपुव्वगवसेणं तं साइ-
समवे अपुच्छिऊण पविसन्तस्स मासल्लु ।' नि० सू० २ उ० ।

सागारिकपिण्डो बहिर्निहतः संसृष्टः—

नो कप्पइ निग्गन्थाण वा निग्गन्धीण वा सागारिपिण्डं
बहिया अनीहडं असंसडं वा पडिमाहिय ॥ १४ ॥ नो
कप्पइ निग्गन्थाण वा निग्गन्धीण वा सागारिपिण्डं
बहिया अनीहडं संसडं पडिमाहिय ॥ १५ ॥

अथास्य (सूत्रद्वयस्य १४-१५) सम्बन्धमाह—

अतो नृणं न कप्पइ, शिक्कसिओ कप्पइ उ मा एवं ।
यत्तेयविमिस्सं वा, पिण्डे गेयेहेज तो सुत्तं ॥ ३०८ ॥

नूनमन्तर्गृहाभ्यन्तरे पिण्डो न कल्पते, गृहाद्बहिर्निष्का-
शितस्तु कल्पते, एवं विचिन्त्य मा प्रत्येकं संसृष्टविमिश्रं
वा संसृष्टं पिण्डं गृहीयात् । अत एतत्सूत्रमारभ्यते । वक्ष्य-
माणसूत्रद्वयस्याप्ययमेव संबन्धो द्रष्टव्यः, अनेन संबन्धे-
नासातस्यास्य (सू० १४-१५) व्याख्या । नो कल्पते निग्गन्थानां
वा निग्गन्धीनां वा सागारिकपिण्डं बहिर्वाटकादनिहितमनि-
ष्काशितमसंसृष्टं वा अन्यदीयपिण्डैः सङ्गामीलितं, संसृष्टम्-
अन्यदीयपिण्डैः संमीलितं प्रतिप्रदीतुमिति सूत्रार्थः ।

१- साइमं आत्वादने पाठः ।

अथ भाष्यतिल्लरः—

वाडगेदउलियाए, इच्छादंतमि यहेयें तह वेव ।

खीसडुमणीसडे, गह्यागहये इमे दोसा ॥ ३०९ ॥

शय्यातरवाटकस्य मध्ये काष्ठचक्रकुलका, तस्यां यद्वा-
नमन्तरे तदर्थं वाटककास्तद्व्या अगारिणः संखडी कुर्वन्ति ।
तत्र च भिक्षावरण्या दातुं तेषामिच्छा समजाते, ततो वाट-
कवास्तस्यजने ददाति दातुमुपरिस्थितं ब्रह्मं तथैव मन्तव्यं
यथा पूर्वसूत्रं अभिहितम् । तत्र निष्ठुं भाष-यत् संख्यादिकं
वानमन्तरस्य निवेदितम् । अविच्छेदं तु तद्विधरीतं तयो-
र्मध्ये अग्रहणे कामी वक्ष्यमाणा दोषा भवन्तीति सं-
ग्रहणमासमासाधः ।

अथैवमेव विबुधेति—

उप्पपिबं वा वि पुवं च मोजं,

तस्सेव मज्झमि उवागडस्स ।

समस्सिते सांमोरचोलमम्मि,

असंखिं सो वेव उ तस्स पिण्डो ॥ ३१० ॥

तस्यैव—सागारिकस्य वाटकस्य मध्ये वानमन्तरमु-
द्दिश्य भाज्यं—संखडिर्भवेत्, तच्चौत्पत्तिकं वा स्यात् भुवं वा ।
चौत्पत्तिकं नाम—पर्वतशिखरमन्तरेणाकस्मिकम्, भुवं तु पर्वत-
शिखाणि । अथ नवव्यां दशव्यां वा तत्रान्येभ्योऽङ्गकः सम
मपि धितो यः सागारिकभ्योऽङ्गकस्तस्मिन् संखड्यां वीयमाने
स यैव शय्यातरस्य पिण्डो भवति ।

अस्य निवेदितस्य वा ग्रहणे तावदिमे दोषाः—

बहो तभीसाए, पंतो चेप्पति दइयं भणइ ।

अतोषेरे य इच्छइ, उहो गमयं दुइक्कम्मो सि ॥ ३११ ॥

यः सागारिको भद्रकः स तद्विधया वानमन्तरनिवेद-
नाभ्याजनाभ्युपगम्यमाहारजातं तत्र अस्मिन् भुवं तु पर्वत-
शिखाणि । अथ नवव्यां दशव्यां वा तत्रान्येभ्योऽङ्गकः सम
मपि धितो यः सागारिकभ्योऽङ्गकस्तस्मिन् संखड्यां वीयमाने
स यैव शय्यातरस्य पिण्डो भवति ।

ततः किं भवतीत्याह—

तेसु अगिरहंतेसु य, चित्ता परिसाए से तहप्पेजा ।

को जाणइ कि एते, साहू वेत्तुं य इच्छंते ॥ २१२ ॥

तेषु साधुषु तं शय्यातरमकं—निवेदनापिण्डमगृह्णमाणेषु
तस्याः संखडीकारिण्याः पर्वति चिन्ता समुत्पद्यते, यथा कां
जानाति—कां नामामुमयं सम्भूय वेति किमेवेत्साधव इदं
शय्यातरसकमाहारजातं प्रदीतुं नेच्छन्ति ।

नृणं से जाणंति कुलं व गणेन,

आगंतुओ सो य तहिं सांगारो ।

भूगण सोयं च ततो यएव्व,

जे अग्रइ इच्छंति य सेज्ज दातुं ॥ २१३ ॥

नूनं 'सि' तस्य शय्यास्वामिना जानम्यमी कुलं वा गणं वा,
यथायं नीचकुलोत्पन्नो हीनगोत्रो वेति । स च सागारिकस्तत्र
प्रामादावागन्तुकः अतो न तदीयं कुलादि तत्र कोऽपि वेति ।

यद्वा ते गृहस्थाभित्तयेयुः—भूषणो बालमारकोऽयं शुभं वा शुचि समाचरता रूपमस्य नास्ति ; तत एव तदीयं पिण्डं त्यक्त्वा यस्मै अस्माकं चोन्नतं प्रदीतुमिच्छन्ति न शक्यादातुः सम्बन्धि तत् ।

ततः सागारिक इत्थं चिन्तयेत्—

ओभासिओ गेहि स वासमज्जे,
चंडालभूतो य कतोऽहमेहि ।

गृहे वि शिच्छंति असाधुधम्मा,

अतो परं किं च करेज्ज अस्मं ॥ २१४ ॥

अपभ्रजिताऽहममीभिः धमलकैः स्ववासमध्ये—स्वकीयमहर्वाचित्तमध्यं चण्डालभूतं कृतोऽहममीभिः मुखैः, गहं—ऽपि च मदीयं नेच्छन्त्यमी असाधुधर्माणः पिण्डं प्रदीतुम्, अतः परं किंचान्यदपरं कुर्युः । यत्कर्तुं योग्यं तस्मीभिः कृतमिति भावः ।

ततश्च—

राओ दिवा साहू वि निग्गसेज्जा,

एगस्स योगाण व सेज्जेदं ।

अद्वाण णिति व अलंभे जं तु,

पावेज्ज तं वा वि अगिएहमाणो ॥ २१५ ॥

रात्रौ दिवा वा साधून् प्रतिअयाश्रिकाशयेत्, एकस्य वा तस्यैव गच्छस्य अनेकं वा बहुतां गच्छानां शय्यादानस्य व्यवच्छेदं कुर्यात् । ततोऽध्वनि वहमाना निर्गच्छन्तो वा साधवस्तदीयदोषणं वसन्तिमलममाना यत् परितोपनादिकं प्राप्नुयुः न तस्ते शय्यातरचोन्नतमगृह्णानाः यत्परितोपनादि प्राप्नुयुः न, तन्निष्पन्नं तेषां प्रायश्चित्तमिति भावः । एवमसंख्येयं पिण्डविषयशेष उक्तः ।

अथ संख्येयपिण्डविषयानाह—

संसट्ठस्स गगहणे, तदियं दोसा इमे पसज्जंति ।

तस्मीसाए अभिक्खं, संखडिकारावणं होजा ॥ २१६ ॥

यद्यन्यदीयचोन्नतः संख्येयं सागारिकपिण्डं गृह्णन्ति तदा तत्रेव दोषाः प्रसज्जन्ति । तन्निश्चया यद्यन्यदीयपिण्डसंख्येयं मदीयपिण्डोऽस्मीयां कल्पन् तत इत्थं कृत्वा भूयो दापयिष्यामीत्यालम्बनेन घाटकवास्तव्यजनैरभीष्टं संखडीकाराण्यं भवत् ।

अलं म्ह पिण्डेण हेमण अजा !,

भुंजेण आणेति जहा स इत्थ ।

साहू वि नेच्छंति इमस्स दोसा,

अम्हं वि वजेसु ण को वि एसो ॥ २१७ ॥

अथ भूयो यथैव सागारिकः अत्र पिण्डमानयतीत्येवमर्थं साधवो गृहस्थान् ब्रूवन्—आर्य ! अलमस्माकमनेन संख्येयं गृह्णन्ति, न तस्ते अगारिणाभित्तयेयुः—अस्य सागारिकस्य दोषाः, यदि साधवोऽसुं पिण्डं नेच्छन्ति ततो वयमपि दानप्रहर्णाद्व्यवहारमनेन सह वज्रयामः ; यतो न कोऽप्येव विंशतपनो ज्ञायते आगन्तुकत्वात् ।

अगम्मगामी किलवोऽहवाऽयं,

बोदी व हुजा सि सुणादिषा वा ।

दोसा बहु तेण जहिं सगारा,

पिंडं णए तत्थ उ खाभियच्छे ॥ २१८ ॥

अथवा योऽगम्यगामी क्लीबो वा नपुंसको वा भविष्यति बो—न्दी—कायादिपालना संतस्य शय्यातरपिण्डस्य शुनकादिना कृता भवत्, एवमादयो बहुधा दोषा यतो भवन्ति, तत्र यत्र संखडीकरणे सागारिकः स्वकीयं पिण्डं नयति तत्र प्रथमत एव नैवाभिगच्छेत् ।

बहिर्निर्गतः सागारिकपिण्डः बहिर्निर्गतोऽसंख्येयः—

नो कप्पइ निग्गंथाणं वा निग्गंथीणं वा सागारियपि—
ण्डं बहिया नीहडं असंसट्ठं पडिग्गाहित्तए ॥ २१६ ॥ क—
प्पइ निग्गंथाणं वा निग्गंथीणं वा सागारियपिण्डं बहिया
नीहडं संसट्ठं पडिग्गाहित्तए ॥ २१७ ॥

अस्य व्याख्या प्राग्वत् नवरं सागारिकपिण्डो घाटकाद्वह्निनिष्काशितोऽसंख्येयऽप्यपिण्डेन सममसमीलितो न कल्पन्तं, संख्येयस्तु कल्पन् इति ।

अथ भाष्यम्—

बहिया उ असंसट्ठे, दोसा न हु चेव मोत्तु संसट्ठे ।

संसट्ठमणुआयं, पच्छउ सागारिओ मा वा ॥ २१६ ॥

सागारिकघाटकाद्वह्निनिष्काशिते असंख्येयं गृह्णमाणं त एव पूर्वस्त्रोक्तं भद्रकप्रान्तदोषाः, परं मुक्त्वा संख्येयं, तत्र दोषा न भवन्तीति भावः । अत एव यद्वाटकाद्वह्निनिष्काशितं तदत्र स्व अनुज्ञानम्, सागारिकः पश्यतु वा मा वा इदं पुरस्ताद्व्यक्तीकरिष्यते ।

नीसट्ठमसंसट्ठो, वि य पिंडो किम्पु पेहिं संसट्ठो ।

अप्यन्तिपरिहारी, सागारिदिट्ठं परिहरंति ॥ २२० ॥

निस्त्रो नाम—बहिर्निष्काशय वानमन्तरस्य निवेदिनः, यस्य वा यावत्काद्वैरर्थाय निष्काशिनस्ते प्रदत्तः, स यद्यन्यन्येष्टोन्नतैरसंख्येयस्थाप्यपिण्डो न सागारिकपिण्डः किं पुनः परैरन्येष्टोन्नतैः समं संख्येयः, स सुनरां सागारिकपिण्डो न भवतीत्यर्थः । परम् अग्रतीतिकपरिहारिणः सन्तः सागारिकदृष्टे परिहरन्ति ।

इदमेव सापवादमाह—

अदिट्ठस्स उ गहणं, असतीं तत्त्वजित्तेण दिट्ठस्स ।

दिट्ठे वि पत्थियाणं, गहणं अतो व बाहिं वा ॥ २२१ ॥

प्रथमं सागारिकेण सकुटुम्बेनादृष्टस्य ततोऽसंख्येयसंस्तरणाभावे तद्वर्जितं तमकं सागारिकं वर्जयित्वा शेषकुटुम्बेन दृष्टस्य संख्येयस्य पिण्डस्य ग्रहणमनुज्ञानम् । अथ त साधवो प्रामान्तरं प्रस्थितास्ततः सागारिकेणापि दृष्टस्य संख्येयस्य वा तस्यान्तर्बहिर्वा सर्वत्र ग्रहणमनुज्ञातम् । पुनर्ग्रहणाभावेन भद्रकप्रान्तदोषाणामभावात् ।

पाहुणगा वा बाहिं, घेतुमसंसट्ठमं च वच्चंति ।

अतो वा उभयं पी, तत्थ पसंगादओ खत्थि ॥ २२२ ॥

अथवा प्रादुर्गताः साधवः क्वचित्तत्र समायानाः, तत्र ते ग्रामं व्यतीत्याव्रता गन्तुकामा घाटकाद्वह्निनिष्काशितं

निष्ठुष्टमसंख्यमपि गृहीत्वा समुद्दिश्य च प्रजगति, तद्भावे
अन्तर्वाटकाभ्यन्तरे वसन्मानसुभयमपि प्राचूषणकाः साध-
यो गृह्णन्ति । प्रथमं संख्ये तदप्रसौ च असंख्यमपीत्यर्थः ।
कुन इत्याह-तथैवविधिं प्राचूषणकानां ग्रहणे प्रसङ्गादयो दोषाः
भद्रकस्तनकृताः पुनर्ग्रहणाभावाच्च सन्ति । तन्निराध्या भूयः
संख्यडीकारापणम् आदिशब्दात्-निष्काशनादिपरिग्रहः ।

अथ 'संसङ्गमणुष्याय' इत्यादिपदानां भावार्थं गाथात्रयणाह-
जो उ महाजगत्पिंडे-य मेलितो बाहि सागारियपिंडो ।

तस्स तर्हि अपञ्चत्ता, य हाति दिट्ठे वि अवियत्ता ॥३२३॥

जं पुण तस्मिं चिय भा-यणेषु अविमिस्सियं भवे दव्वं ।

तं दिस्समाणगहियं, करेज अपत्तियं पवुत्थो ॥३२४॥

जं पुण तेण अदिट्ठे, दुघाय गहणं तु हाति संसट्ठे ।

तहियं ताणि कहेज्जा, य याविय य आयरो तत्था ॥३२५॥

यस्तु सागारिकपिण्डो महाजनपिण्डेन सह वाटकाद् बाहि
मीलितः स साधूनां कल्पते । कुन इत्याह-तस्य सागा-
रिकस्य तत्राप्रभुत्वात्, महाजनस्यैव च प्रभुत्वात् । दृष्टुपि
सागारिकस्य नाप्रीतिकं भवति । यत्पुनर्द्रव्यं तथापि
शब्दान्तमणुष्यानां भाजन्त्यति मिश्रितमसंख्ये भवति
तत् दृश्यमानं गृही संस्थापयति भावः । यद्वा-साधु-
भिर्निर्दे पवित्रीकृतमिति मत्वा भद्रकास्तस्यान्नाद्-स्वगृह
स्थापने कुयुः । अथ ते प्राप्ताः ततो घानं वा बन्धं वा कु-
पिताः सन्तः संयतानां कुयुः । एते तावत् स्वयंकरणे दोषा
अभिहिताः ।

अथ स्वयं संख्ये कर्तुमसमर्थाः अन्यैः कारयन्ति, यो वा
काऽप्यन्यप्राप्तियत्त वमनुमोदयन्ति तत् इमे दोषाः—
कारावणमकेहिं, अणुमोदखउग्गमादिणो दोसा ।

दुविह वतिकममि, पायच्छित्तं भवे तिविहं ॥३२६॥

अन्यैः कारापणे कुर्वतो वा अनुमोदने ऊष्मादयो दोषा
भवन्ति, ऊष्मा नाम-तनात्युष्णद्रव्यस्य तस्य रागिणा हस्ता-
दौ परितपः । आदिशब्दाद्यादि द्रव्यमसौ तत्र प्रक्षिपति स
तेन सहसंख्यं कुर्यात्, तस्मात् मदीयं स्पृशत्येवमादयो
दोषाः । अत्र च द्विविधं व्यतिक्रम लौकिकलोकाकारिकम-
यीदातिक्रमरूपे प्रायाश्चत विविधं भवति । तथैकं स्वयं
करणे, द्वितीयं कारापणे, तृतीयमनुमाविति ।

इदमवोत्तरार्द्धं व्याख्ये—

लोउत्तरं च मेरं, अतिचरहं लोहयं च मेलेचा ।

अहवा सयं परेहि य, दुविहा उ वतिकमो हाति ॥३२७॥

पढमिल्लुगमि ठाणे, दोहि वि गुरुगा तवेण कालणं ।

वितियमि य तव गुरुगा, कालगुरु हाति ततियमि ३२८

सागारिकचोक्षकमिन्तरां चोक्षकैः समं मीलयन् लोको-
त्तरिकां मयीदाम् “ न कल्पते सागारिकपिण्डोऽसंख्येः
कर्तुमिति भगवदालक्षणं” लौकिकां च न मीलनीया अस्मा
कं चोक्षका इत्येवंपर्या मयीदामतिचरति-अतिक्रामनीत्य-
र्थः । अथवा-स्वयंकरणे परैश्च क्रियमाणस्य स्वादनमित्येवं
द्विविधा व्यतिक्रमा भवति तत्र प्रथमस्थाने स्वयंकरणलक्ष-
णे चन्वारां गुरुकाः, द्वितीयमपि गुरुकाः, तद्यथा-तपसा-

कालेन च । द्वितीयं कारापणे न एव चन्वारां गुरुवस्तपो-
रुकाः, तृतीयं अनुमोदनालक्षणस्थाने त एव चतुर्गुरुकाः
कालगुरुका भवन्ति ।

किं च--

अम्हच्चयं लूढमिणं किमट्ठा ,

तं केण उत्ते कहिते जतीहिं ।

ते चेव तोयादिपवत्तेया ,

अमिडुत्तेयेव अ संखडादी ॥ ३२९ ॥

अस्मदीयं तदिदं द्रव्यं किमर्थं केनान्यत्र प्रक्षिप्तम्, इत्थं
संख्यडकार्वाभः साक्षपमुक्तो रक्षपालो ब्रवीति-यतिभिर्दि-
मकत्र मालितम्, एवं कार्येण सति त एव वपश्चाद्य उदक-
स्पर्शभयङ्गनादयो दोषाः । अथ ते भद्रकास्तनः साधु-
हस्तेन पवित्रीभूतमदमिति मत्वा प्रवृत्तेन कुयुः । अ-
थासौ रक्षपालो न कथयति ततोऽशब्द-अकार्थिते तै-
व रक्षपालेन समं संखडं कुयुः । आदिशब्दाद् वधा वा ब-
न्धं वा ते तस्य कुर्वन्ति । यत एते दोषाः ततो नासंख-
्ये कर्तव्यं कारायितव्यं क्रियमाणमनुमोदयितव्यं चेति ।

अथ द्वितीयपदमाह—

अद्वाणणिग्गयादी, पविसंता वावि अहव ओममि ।

अणुमोदखकारावण, पञ्चणिकसंत्तस वा करणं ॥३३०॥

अध्वनो निगताः आदिशब्दाद्-अशिवादिनिगताः, अध्वनि
वा प्रविशन्तः अधवा-अवमोदयं वर्तमानाः संख्ये पिण्डं कु-
र्वन्तः अनुमोदने ततः कारापणमपि प्रतिसेवन्ते । यो वा प्र-
भुवंलवान् राजगणसमन्तो वा निष्कास्तः--प्रतिपञ्चरीति-
तस्ततः स्वयमपि करणं भवतीति संग्रहागथासमासार्थः ।
अथ वित्तराधोऽभिधीयते-साधवो विप्रहृष्टाध्वनो नि-
गेतास्तं वा प्रविशन्तोऽवमोदयं वा अन्यत्र पर्याप्तमलभमा-
नास्तस्मात्सागारिकसत्त्वं द्रव्यं स्निग्धं शरीरापष्टम्भकं मत्वा
प्रथमं तावद्वयं संख्ये कुर्वन्तमनुमोदयन्ति । अथान्यः सं-
ख्ये कुर्वन्न प्राप्यते ततः कारयेयुरपि ।

कथमित्याह—

पुराणं सागं च महत्तरं वा ,

अन्नं व गाहेति तर्हि च वोहं ।

सागारिओ वा वि विगोवितो जा ,

सपिडमण्णेषु तु संदधाति ॥ ३३१ ॥

पुराणं-पञ्चानुक्तं, तदप्रसौ प्रतिपञ्चाणुमनं भावकं, तद्-
भाव यस्तत्र महत्तरस्तम्यं वा प्रमाणभूतं तथान्यापिण्डेषु
सागारिकपिण्डे प्रक्षेप्ये प्राहयन्ति-प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः । यो
वा सागारिको विकारविदा-विशेषण साधुसमाचारीकु-
शलस्त स्वकीयं पिण्डमन्यपु संदधाति-मिश्रयतीत्यादि ।

संमिस्सियं वाऽपि अमिस्सियं वा ,

गियहंति गीता इतरे विमिस्सं ।

कारेतदिट्ठं च अगोवितेसु ,

दिट्ठं व तप्पञ्चयकारि गीता ॥ ३३२ ॥

यदि सर्वेऽपि गीतार्थाः ततः सान्मिश्रितं सागारिकपि-
ण्डं गृह्णन्ति नासंख्यम् । अथवा-संख्ये न प्राप्यते
विकारिदाश्च गीतायास्तत्र न सन्ति ततोऽदृष्ट-यथा

ते न पश्यन्ति तथा पुण्यलाहिता संसृष्टे कारयन्ति ।
अथाहो कार्यमाणं तेषामप्रत्यय उत्पद्यते, यद्यैतैः सागा-
रिकपिण्ड एवासंसृष्ट आनीतः ततस्तत्प्रत्ययकारिणो गी-
तार्थान्नैष्टमपि संसृष्टे कारयन्ति ।

अथ 'पमुनिक्खन्तस्स वा करण' मिति पदं व्याख्याति—

जो उज्झिओ आमि य भूतपुत्रं,
तप्पक्खिओ रायगणच्छिओ वा ।
सवीरिओ पक्खिवती इमं तु,
वोत्तुण किं अच्छइ एम वीलुं ॥३३३॥

यस्तत्र ग्रामे पूर्वभूजितो-बलवान् प्रभुर्वाऽपिपतिरासीत्,
तत्पात्तिको वा—तस्य हितयो राजगणान्विनो वा राजसे-
मतो मज्जादिगणसम्मतो वा आसीत्; एवंविधोऽपि यः
सर्वीर्यः—शक्तिमान् भाजनभेदाद्यां दयास्तस्य न भवन्तीति
भावः, स एनं सागारिकापण्डितमप्यपण्डितुं प्रोक्षति । पर-
मिदं वचनमेवमुक्त्वा, यथा किमेव पृथक् प्रथक् तिष्ठतीति ।

सागारिकपिण्डाहानकास्त्रम्—

सागारियस्स आहडिया सागारिएणं पडिग्माहिता त-
म्हा दावए नो से कप्पइ पडिग्महेत्तए ॥ १६ ॥
सागारियस्स आहडिया सागारिएणं अपडिग्माहिता,
तम्हा दावए एवं से कप्पइ पडिग्महेत्तए ॥ २० ॥

अथास्य सूत्रस्य कः संबन्ध इत्याह—

नीहडसंगारिपिंड—स्स विवक्खो आहडो अहउ जोगो ।
शीहडसुत्ते पुणरवि,जोगो संसड्डओ णाम ॥ ३३४ ॥

'नीहड'नाम-पूर्वसूत्रं निहंतः सागारिकपिण्ड उक्तः, इह तु
तर्जितं आहृत उच्यते-अथैव प्रस्तुतसूत्रस्य योगः-संबन्धः,
तथा इतः सूत्रादनन्तरं पुनरपि निहंतसूत्रं भविष्यति,
ततोऽयं सूत्रत्रयस्य संबन्धः संदर्शको नाम मन्तव्यः ।
किमुक्तं भवति-आहडो निहंतस्तत्र अवसानं भूयाऽपि निहं-
तसूत्रम् । एष ईदृशः संबन्धः संदर्शः पूर्वापरसूत्रद्वयेन संदर्श-
केन च गृहीतव्यान् संदर्शक इत्यभिधीयते । अनेन वक्ष्यमाण-
सूत्रस्याप्यत्रैव संबन्धोऽभिहित इत्यनेन संबन्धेन आयात-
स्यास्य (१६-२०) व्याख्या-आहृतिका प्राहणं सागारिकस्य
गृहे कृताऽपि गृहान्तरादागता, सा च सागारिकेण प्रतिगृही-
ता-स्वीकृता । ततस्तस्या मध्याद् दद्यात् नो'सं'तस्य साधोः
कल्पत प्रतिगृहीतुम् ॥१६॥ सागारिकस्याहृतिसागारिकेण-
प्रतिगृहीता न स्वीकृता तस्या मध्याद् दद्याद्वै 'स' तस्य
कल्पत प्रतिगृहीतुमिति सूत्र (२०) संक्षेपार्थः ।

सांप्रते निर्युक्तिवस्तरः—

आहडिया उ अभिधरा,कुलपुत्तगभगिणिमद्विगालिते ।
दव्वे खेत्ते काले, भावमि य होइ आहडिया ॥३३५॥

अभिधराः पृथगर्थवाचकः ततश्चाभिगृहादपरस्माद्विश्रम-
नो यदि शिष्टं खाद्यद्रव्यमागतं सा आहृतिका भक्षय-
ते । सा चैवं संभजति—कश्चित् कुलपुत्रकः कश्चिद् ग्रामे प-
रिचसति । तस्य चान्यदा प्राघूर्णकः समायातः, तदर्थं विधि-

धम्-अतिशायि द्रव्यमुपस्कृतमाकुलपुत्रस्य च भगिनी तत्रैव
ग्रामं परिणीता तदर्थं स्वकीयभार्याहस्ते घृतपूरादिकं प्रेषय-
ति, सा च भगिनी तदानीं मृत्तिकासहस्रा ततस्तां आ-
तृजायां ब्रवीति स्थापय त्वमिदममुकत्र प्रदेशेऽहमिदानीमक्ष-
णिका तिष्ठामीति । सा चाहृतिका चतुर्थो, तद्यथा-द्रव्या-
हृतिका क्षेत्राहृतिका कालाहृतिका भावाहृतिका चेति ।

अथैनामेव निर्युक्तिगार्थां विचरीषुराह—

आएसड्डविमसे, सति काले भगिणि संभरिता ऋं ।
भजि मजाहत्थे, कुलओ पेसेति भगिणीए ॥ ३३६ ॥

आदेशः-प्राघूर्णकस्तदर्थं घृतपूर(र)पलपनध्रीप्रभृतैः खाद्यक-
द्रव्यस्य विशेषे संजाते काले-भोजनदेशकाले भगिनी स्वसारं
स्मृत्वा भार्याहस्तेभजिकां प्राघूर्णकं कुलजः-कुलपुत्रको भगि-
नीनिर्मलं प्रेषयति, एषा आहृतिकाच्यते । अस्यां च चत्वारो
भङ्गास्तद्यथा—द्रव्यतः प्रतिगृहीता न भावतः, भावतः प्र-
तिगृहीता न द्रव्यतः, द्रव्यतोऽपि भावतोऽपि प्रतिगृहीता,
नापि द्रव्यतो नापि भावतः प्रतिगृहीता ।

अथ यथाक्रमं भावनामाह—

उच्छंगे अणिच्छाए, ठविया दव्वगहिताण पुण भावे ।
एत्थ पुण भइपंता, अवयित्तं चव घेपंते ॥ ३३७ ॥
वावारमद्वियऽसुई, लिंते इत्थे उ विइयओ भंगो ।
दोसु वि गहिइ तइओ, चउत्थभंग उ पडिसेहो ॥३३८॥

यदर्थः सा भजिका प्रेषिता सा भगिनी तत्रान्तरमपि क-
नापि कारणेन च रुष्टा सती भ्रातृजायया समर्थमाणामपिनां
न गृह्णाति, ततस्तथा तदुत्सङ्गं अनिच्छयापि सा भ-
जिका स्थापिता, एषा द्रव्यतः प्रतिगृहीता न पुनर्भावतः ;
इयं च शय्यान्तरपिण्डो न भवति, भावतोऽत्र अगृहीत-
त्वात्, परमत्र भद्रकप्रान्तदोषा भवन्ति । भद्रकस्तत्रिधया प्र-
क्षेपं, प्रान्तस्तु निष्काशने वर्सानव्यवच्छेदादि कुर्यादिति भा-
वः । अप्रतीतिकं चैवं गृह्यमाणं भवति, किमेव मदीयः पिण्डो न
भवति येनैवं मम इदं गृह्णाति । तथा सा भगिनी यदा क-
मपि दलनपण्यादिष्यापारं कुर्वाणा मृत्तिकाया वा अ-
शुच्या वा लिप्तहस्ता भवति, तदा ब्रवीति स्थापय त्व-
ममुकत्र प्रदेशे एषा भावतः प्रतिगृहीता, न द्रव्यतः इति द्वि-
तीया भङ्गः । तृतीया तु भङ्गं द्वाभ्यामपि द्रव्यभावाभ्यां प्रति-
गृहीता । चतुर्थेभङ्गे द्वाभ्यामपि द्रव्यभावाभ्यां प्रतिषेधः । कि-
मुक्तं भवति—सा भगिनी रुष्टा सती बलादप्यमाणांमपि तां
भजिकां हस्ताभ्यामपि न स्पृशतीति । सा चाहृतिका द्रव्य-
क्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्विधा । पुनरेकैका द्विविधा-छिन्ना,
अच्छिन्ना च ।

अथैता एव भावयति—

संकप्पियं च दव्वं, दिट्ठा खेत्तेण कालतो छिन्नं ।
दोसु उ पसंगदोसा, सागारिएं भावतो दुविहो ॥३३९॥

यद् द्रव्यं संकल्पितं यदा अमुकं घृतपूरादिकं तत्र गृहे नेत-
व्यम्, वाशब्दस्यानुक्तकारान्तरघातकत्वात्तत्र गृहं यतनार्थं
पृथक् स्थापितं तदुभयमपि द्रव्यतश्छिन्नम् । या पुनराहृतिका
स्वगृहमानीयमाना सागारिकेन रुष्टा सा क्षेत्रतश्छिन्ना । तथा

अमुकस्यां वेलायां नेतव्यमिति निर्दिष्टं द्रव्यं कालतरिक्षञ्चम् । उपलक्षणमिदं तत्र नप्यामीति तत्र भावो निवृत्तस्तद्भावाच्छिञ्चम् । अच्छिञ्चा त्वाहृतिका चतुर्धोप्यनद्विपरिता । तथा द्वयोर्भङ्गयोः—द्रव्यतः प्रतिगृहीतानां भावतः, नापि द्रव्यतो नापि भावतः प्रतिगृहीतत्वेवलक्षणयोर्ने सागारिकापिण्डः, परं प्रसङ्गदोषश्च गृह्यते । 'भावश्चो'ति भावतः प्रतिगृहीतानां द्रव्यत इत्येवंप्रकारो यो भङ्गः, पश्चाद् द्रव्यतोऽपि भावतोऽपि प्रतिगृहीतानां इत्येवलक्षणो द्विविधः प्रतिगृहीतो भङ्गः—एतयोः सागारिकापिण्ड इति कृत्वा न कल्पते ।

अथैनामेव निर्गुणिकायां व्याचष्टे—

संकल्पियं वा अहवेगपासे,

सागारिदिट्ठं अमुगं तु वेलं ।

नियद्वभावेन मुगं अदिट्ठं,

काले न निहंसे अञ्जिभावे ॥ ३४० ॥

यत् घृतपूरादि तत्र गृहे नयनाय संकल्पितम् । अथवा—यदेकपाशे विष्वक् स्थापनं तदतत् द्रव्यतरिक्षञ्चम् । सागारिकेण स्वगृहमानीयमानं यत् दृष्टं तत् क्षेत्रतरिक्षञ्चम् । अमुकस्यां मध्याह्नादिलक्षणायां वेलायां नेतव्यमिति निर्दिष्टं कालतरिक्षञ्चम् । यत्र न तर्कमिति भावो निवृत्तस्तद्भावतः शिञ्चं व्याख्यातम् । अधाच्छिञ्चं व्याख्याति—'अमुगं' इत्यादि, यद् द्रव्यममुकं नेतव्यमिति न संकल्पितं न वा पृथक् स्थापितं तद् द्रव्यतोऽच्छिञ्चम् । या वाऽऽहृतिका सागारिकेण नीयमाना न दृष्टा तत्क्षेत्रतोऽच्छिञ्चम् । काल अच्छिञ्चं यत् प्रतिनियतानां वेलायां निर्दिष्टो नास्ति । भाव अच्छिञ्चं तु यद्यापि नप्यामीति भावः अव्यवच्छिञ्चा न निवर्त्तते इत्यर्थः ।

अथात्रैव ग्रहणविधिमाह

भावो जाव न छिञ्चइ, विपरिणतो गेण्हमो चि खेचं तु ।

खेचे वि हांति गहणं, अदिट्ठे वि विप्परिणतम्मि ॥ ३४१ ॥

भावो यावद्द्यापि न व्यवच्छिद्यते, तावन्न कल्पते, यदा तु न नप्यामीति भावो विपरिणतो व्यवच्छिद्यस्तदा क्षेत्रच्छिञ्चं तु न कल्पते इति भावः । अथैतदेव भावयति—'खेचे वि' इत्यादि क्षेत्रच्छिञ्चस्यापि ग्रहणं भवति, यदि स तद् द्रव्यं नयन्नपान्तराले न नप्यामीति परिणतो भवति, तत्त्वसागारिकेणादृष्टमदृश्यमानं ग्रहीतव्यम् ।

ततः—

पुरतो पसंगर्पता, अविचयं चैव पुव्वभणियं तु ।

वितियततियाउ पिंडो, पढमचउत्ता पसंगेहि ॥ ३४२ ॥

अथ सागारिकस्य पुरतो गृह्यन्ति ततो भद्रकः प्रसङ्गं तन्निश्चया तत्र प्रक्षेपं, प्रान्तश्च निष्काशनादिकं कुर्यात् । अमी तिकं च पूर्वभणितं तस्य तथा पश्यतो गृह्यमाणे भवति, ततः पुरतो न ग्रहीतव्यम् । तथा द्वितीयवृत्तीयौ भङ्गौ शय्यातरपिण्ड इति कृत्वा परिहर्त्स्व्यौ, प्रथमचतुर्थौ तु शय्यातरपिण्डः परं प्रसङ्गदोषमयात्तावपि परिहर्त्स्व्यौ ।

अथाचार्यो विनयवर्गव्युत्पादनाद्यमाक्षेपपरिहारी

निरूपयितुकाम इदमाह—

कप्पइ अपरिगगहिया, शिक्खेवे चउदुगं अजाणंता ।

जाणंता वि य केई, संमोहं कातु लोभा वा ॥ ३४३ ॥

केचिदाचार्या निक्षेपचतुष्कस्य द्रव्यतः प्रतिगृहीतानां भावत इत्यादिलक्षणं भङ्गचतुष्टयस्य द्विकं प्रथमचतुर्थेभङ्गद्वयमाश्रित्य इदं सूत्रप्रवृत्तमित्येवंविधमवज्ञानतोऽपि तदर्थं केचिद्वर्गाचार्यानां संमोहं कृत्वा लोभात् भुषते कल्पते सागारिकेणापरिगृहीतानां आहृतिका ।

इदमेव स्पष्टयति—

जं आहडं होइ परम्म इत्थे,

जं नीहडं वावि परम्म दिचं ।

तं सुत्तछंदेण वणंति केई,

कप्पं य मे सुत्तमसुत्तमेवं ॥ ४४१ ॥

यदाहृतं प्राचूणेकं शय्यातरगृहमानीय परस्य हस्ते भवति, एतेन प्रस्तुतमेव सूत्रं गृहीतं सागारिकगृहाश्लेषाशितं परस्य दत्तम् । अनेन वक्ष्यमाणसूत्रमुपासम् । तदेवंविधं द्रव्यं सूत्रच्छन्दन—स्वाभिप्रायेण कल्प्यं—कल्पनीयं न—नैव, चेद्यदि आचार्य एवमस्मदुक्तं मन्यंस ततः सूत्रमसूत्रमेव प्राप्नोति अप्रमाणामित्यर्थः, एवं केचिदाचार्यादेशीया वदन्ति ।

अत्र सूरिः प्रतिवचनमाह—

सुत्तं पमाणं जति इच्छितं ते,

य सुत्तमत्थं अतिरिच जाति ।

अत्थो जहा पससति भूतमत्थं,

तं सुत्तकारीहिं तहा शिबद्धं ॥ ३४२ ॥

यदि ते तव सूत्रं प्रमाणत्वेनेष्टमनुमतं तत इदमप्यक्षिणी निमील्य विचारयन्तु देवानांप्रियाः सूत्रं तावदर्थं—व्याख्यानमतिरिच्य न याति—न प्रवर्त्तते, तावदुच्यते इत्यर्थः । एष एवार्थो निर्गुणिकाध्यात्रिको यथा—यत्र प्रकारेण भूतं—सद्भूतमर्थमभिधेयं पश्यति, सूत्रकारिभिरपि गणधरस्थबिरैः सूत्रं तथा—तेनैवाभिप्रायेण निबद्धमवसातव्यम् ।

अमुमेवार्थे ऋहयति—

छाया जहा छापवतो शिक्खइ,

संपट्टिए जाति ठिते य हांति ।

अत्थो जहा गच्छति पज्जवेसु,

सुत्तं पि अत्थाणुचरं तेहव ॥ ३४३ ॥

छाया प्रतीता सा यथा छायावतः पुरुषोदनिबद्धा परतन्त्रा सती तस्मिन् संप्रस्थिते याति, स्थिते च तस्मिन् साऽपि तिष्ठति, यथाऽत्रापि । पुरुषस्थानीयाऽर्था येषु भङ्गादिविषयेषु प्रकारेषु गच्छति । सूत्रमपि छायास्थानीयं तस्यैवाधेयानुचरं सप्तधैव तेषु तेषु पर्यायेषु गच्छति ।

इदमेव स्पष्टतरमाह—

जं केणइ इच्छइ पज्जवेण,

अत्थेण संसेहिं उ पज्जेवेहिं ।

विहीव सुत्ते तहि वारणा वि,

उभे य इच्छति विकोवणद्धा ॥ ३४४ ॥

अर्था—व्याख्यानविधिर्न केनचित् पर्यायेण यत्सूत्रग्रहीतुमिच्छति न शैरेपरैः पर्यायेस्तत्र स एव प्रमाणयितव्यो

न शेषा इति वाक्यशेषः । यथेहैव सूत्रे यथा भावेन परि-
णते आमेनरि यदि सागारिको न पश्यति ततः कल्पते
प्रतिप्रहीतुं द्रव्यम् । एतेन पर्यायणार्थम्—आहूति-
कामिच्छति न शेषेणपि परिणतत्वेच्छित्तनादिभिः
पर्यायैः । एवमत्रापीत्सितेऽनीत्सितं च वस्तुनि सूत्रकारः
कथं सूत्रं बध्नीयादित्याह—विधिर्वा तत्र सूत्रं बध्यः ।
यथात्रैवाहूतिकसूत्रे द्वितीये आलापके बारणा वा प्रति-
पद्यः यथेहैव वध्बन्धे आलापके उभयं वा विधिप्रतिपेधकं
कचिदेकत्रापि सूत्रे शिष्यमतिविकाशनार्थं सूर्य इच्छन्ति ।
यथा—“कप्यइ निगृथीयं पक्षं तालपलंभं भिन्नं पडिग्गाहत्तये
से वि विह्मिभं, नो चेव खं आविह्मिभं” ॥ ५॥ (५)
(सूत्रस्यास्य व्याख्या 'पलंभ' शब्दं पञ्चमभागे ७१४ पृष्ठे गता ।)

अपि च—

उत्सगम्भो खेव सुतं पमाणं ,
ख वाऽपमाणं कुमला वयंति ।

अंभो हि पंगुं वहते स वावि ,
कहेइ दोहं पि हिताय पंथं ॥ ३४५ ॥

तत्र उत्सगतः—सामान्येन श्रुतं—सूत्रं नैव प्रमाणं न वा अ-
प्रमाणम्, किंतु—पूर्वापर्यायिकदृष्ट्याऽसंप्रदायागतनाथेन युक्तं
प्रमाणम्, अन्यथा पुनरप्रमाणमित्येवं कुशलास्तीर्थङ्करगण-
धरा वदन्ति । यथाहि—यथा किल कश्चिदंभो देशान्तरं गन्तु-
मनाः स्वयं मार्गमपश्यन् पङ्क्तुं गन्तुमशक्तं चक्षुष्मत्तया स्कन्धे
विन्यस्य वहति, स चापि पङ्क्तुं यैरप्यात्मनस्तस्य वा हिताय
गच्छांप्रपानाद्युपद्रवरक्षणाय पन्थानं मार्गं कथयति । एवमर्थे-
नाप्रबोधितं सन्धस्थानीयं सूत्रम्, तद्यदि पङ्क्तुस्थानीयमर्थे-
मात्मन उपरि कृतं वहति, तदा सोऽप्यर्थः सूत्रनिश्चयागतान्
सम्यग् विषयविभागदर्शनतया निष्प्रत्ययाय मुक्तिमार्गमुपदि-
शति । इत्यत्राऽप्यसक्योक्तमेव सूत्रं प्रमाणमिति स्थितम् ।

अथ ' जागृता वि य कर्ह, संमोहं कातु लोभा वा ' इति
पञ्चादं व्याचष्टे—

अप्पमुया जे अविकोविया वा ,
ते मोहइत्ता इमिया सुएण ।

तेसि पगासो वि तमतमेति ,
निसाविहंगेसु व खरपादा ॥ ३४६ ॥

ये अल्पश्रुता अधीतस्वरूपसूत्रा ये वा अविकोविदा अगीता-
र्यास्तान् अनन सूत्रेण मोहयित्वा विजानन्तोऽपि लोभबहु-
लतया सागारिकस्याहूतिकारिपण्डं प्रादयन्तीति वाक्यशेषः ।
तेषां खेवं मोहितानां प्रकाशप्रस्तुतसूत्रार्थः कथ्यमानाऽपि
तमस्तमायते प्रबलान्धकारतया परिणमते, यथा निशाविहगा-
उलूकाद्यास्तेषु सूर्यस्य पादाः—किरणाः प्रकाशरूपा अतिमहा-
न्धकारीभवास्ति । आह—यद्येवं ततः कल्पते सागारिकेणापरि-
शुद्धता आहूतिकेति प्रस्तुतसूत्रं कथं नीयते ? ।

अत्राच्यते—

अह भावविपरिणए, अदिहं सुयं तु तम्मि उ पउत्थे ।

नीहडियाए पुरओ, संछोभगमाइणो दोसा ॥ ३४७ ॥
यस्तमोहूतिकां प्रहिणोति—नयति वा तस्मिन् भावं स्वय-
मेव विपरिणते न प्रदेष्ट्यामि न नेष्यामीति वा विपरिणाम-

मापन्ने कहपते । यद्वा—तेन तथा गच्छता धृतं यस्य सकाशम-
हमिदं नयामि स प्रोषितो ग्रामान्तरं गतः, तनस्तस्मिन् प्रोषि-
ते सति स नेता न नयामीति परिणतः, अत्रान्तरं साधवः स-
मायाताः, ततः सागारिकेणाहृष्टं कल्पते प्रतिप्रहीतुम् । अत्र
सूत्रनिपातः । तथा वक्ष्यमाणसूत्रे भणियमाणानां निहूति-
कायां सागारिकस्य पुरतो शुद्धमाणायां संछोभकः प्रक्षेपक
आदिशब्दाभिष्काशनशय्याव्यवच्छेदाद्यश्च द्वाषा भवन्ति;
अतः सागारिकस्य पुरतः सा न प्रहीतव्या ।

अथ कथं स तत्राहूतिकानयनं विपरिणमनीयुच्यते—

नीयं पि से ख धेच्छति, धम्मो व जतीण होति दितस्स ।
वसणभ्भुदओ वा सिं, भंडणकम्मे य अद्दुत्सा ॥ ३४८ ॥

मया तत्र नीतमप्येनत् घृतपूरादिकं स न प्रहीत्यति,
यद्वा—यतीनामेवंवाधं द्रव्यं वदतो मम धम्मो महान् भ-
वति । अथवा—येषां समीपे तस्मीयं तेषां स्वजनमरणधनहर-
णादिकं व्यसनं शोककारणमजनिए, अभ्युद्यो वा काऽ-
प्युत्सवविशेषस्तेषां वर्त्तनं, भरणं—वाक्कलह इदानीं मह-
ता भरणं वर्त्तनं । कर्मणि कृष्यादौ तं अथ (न्याः) नाः—
अक्षणिकाः स्मिन्, ततो नीतमपि नामी प्रहीत्यति ।

इति भावमि शिष्यते, तेहिं अदिहस्स कप्यती गहणं ।

छेत्तादिशिगमतेसु व, कप्यति गहणं जहिं सुत्तं ॥ ३४८ ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण भाव निवृत्ते सति येषां समीपे त-
स्मीयं तैः शय्यातरमातुपैरहृष्टस्य कल्पनं प्रहणम् ।
यद्वा—क्षेत्रकालादौ निर्गतेषु प्रहणं कल्पनं, एवं यत्र सूत्रमव-
तरति स एव विषयस्तूक इति ।

सागारियस्स नीहडिया परेण—अपरिगमहिता तम्हा
दावए नो से कप्यइ पडिग्गाहत्तिए ॥ २१ ॥ सागा-
रियस्स नीहडिया परेण पडिग्गाहिता तम्हा दावए एवं
से कप्यइ पडिग्गाहिता ॥ २२ ॥

अस्य संबन्धस्य प्रागेवोक्तत्वात् व्याख्याऽपि प्राग्वत्, नवरं
सागारिकद्रव्यं यदन्यत्र नीयते सा निहूतिकेयुच्यते । सा
यस्य समीपे प्रेषिता तेन प्रातिशुद्धता न कल्पते ।

अथ भाष्यविस्तरः—

पदमचउत्थो पिंडो, बितिओ ततिओ य होति तु अपिंडो ।
पुरतो वि विवजेज्जा, भद्गपंतहिं दोसेहिं ॥ ३४९ ॥

निहूतिकायामपि द्रव्यतः प्रातिशुद्धता न भावत इत्याद्यश्च-
त्वारो भङ्गाः, नवरमत्र प्रथमचतुर्थी भङ्गौ शय्यातरपरिणः, ए-
कत्र भावतोऽपरतु त्रु द्रव्यतो भावतश्च प्रातिशुद्धीतत्वात् ।
द्वितीयस्तृतीयश्च भङ्गा न भवति शय्यातरपरिणः, सागारि-
कस्य पुरस्तादपि द्वितीयस्तृतीयभङ्गौ भद्रकप्रान्तकभयात्
वर्जयेयुः । तत्र भद्रकस्तत्रिभया प्रक्षेपं कुर्वाते ।

यस्तु प्रान्तकः—स इदं कृत्वा—

केणावि अभिप्पाए—ख दिज्जमाणं पि सेच्छियं पुट्ठि ।

अम्हे ओमावेत्ता, पुरओ वि य खे पडिच्छंति ॥ ३५१ ॥

किं तं न होति अम्हं, खेतंतयियं व किंचि मम दोसं ।

सुवचसोत्तिगादि व, चरेति जतिषो वि ङंभेयं ॥३५२॥

किमेवमिदानीमस्माकं सत्कं न भवति क्षेत्रान्तरमागतमिति कृत्वा कल्पते, तद्व्यसङ्गतम्, यत् क्षेत्रान्तरितमपि सदांयं भवति, तदमी सुव्यक्तभोग्रिया इव—धिगुजानीया इव यनयाऽपि सम्पत्ता दम्भेन चरन्ति । किमुक्तं भवति—धिगुजा-लीयाइव अशुद्राश्रममिति कृत्वा शुद्रगृहे न समुद्दिशन्ति परं तन्मुलादीनि गृह्णन्ति, तथा तेषामशुद्राश्रमते दम्भः, एवममीधामपि शब्दातरपिण्डपरिहारादर्थं न भद्रकं लभ्येत ।

अथाहृतिका निर्हृतिका वा पापकारणेन गृह्यत इत्याह-

दुविहे गेलस्यम्मि, शिमंतणा दव्वदुल्लभे असिवे ।

आमोदिरिपे पओसे, भए य गहणं अणुष्णायं ॥ ३५३ ॥
अस्य व्याख्या प्राग्वत् ।

अत्र निमग्नशापदे विशेषतो भावयति—

गिण्वंघशिमंतते, भणंति भजि दलाहि जा एसा ।

तं पुण्ण अविगीतसुं, गीया इतरं पि गएहंति ॥ ३५४ ॥

शब्दान्तरं महता निबन्धन निमग्नयमाणं साधवं भण-
न्ति, यत्तं चैषा भजिका प्रहेणका आहृतिका वा तां प्रयच्छन्त-
न्पुनराहृतिकाया निर्हृतिकाया वा प्रहेणमगीतार्थः कुर्वन्ति ।
यं तु गीतार्थस्त इतरमपि—सागारिकापिण्डमपि गृह्णन्ति ।
शेच्छंतमगीतं ते—येव य सुतेण पत्तिपे वेति ।

सच्छंदेण गं भणिमो, फुडविषडमिणं भणति सुचं ॥ ३५५ ॥

अथ गीतार्था आहृतिका निर्हृतिका वा न गृह्णन्ति प्रदीतुं ततः
तेनैव सूत्रेण प्रत्ययं ध्रुवन्ति । अथ आचार्याः खं स्वच्छन्देन-
स्वाभिप्रायेण न भणामः किं तु स्फुटविकटमतीत्य व्यक्ताक्षर-
मिदमेव सूत्रं भणति । यथा कल्पते स्वगारिणः प्रतिगृहीता
आहृतिका परेण च प्रतिगृहीता निर्हृतिकेति ।

अपि च—

जं तं जगप्पदीवे-हिं पणीयं सव्वभावपसवणं ।

गं कुण्णति सुतं पमाणं, गं सो पमाणं पवयणम्मि ॥ ३५६ ॥

ततः सकलप्रलोकीप्रतिपदं जगत्प्रदीवैभंगवत्प्रतीत्यकरैः
प्रणीतं सर्वेषामुत्सर्गोपवाद्निश्चयव्यवहारादीनां भावप्रका-
यना—प्रकृषणा । यत्तथाविधं भूतं यः कश्चित्प्रमाणं न क-
रोति तासौ प्रवचने चतुर्वर्णीसङ्क्रमणं प्रमाणं भवति ।

अमुमेवार्थमन्याक्लिमङ्कया उदयति—

जस्सेव पमावुम्मि-क्षिताई तं चव हयकतग्घाई ।

कुमुदाई अप्पसंभा-विद्याई चंद उवहंसति ॥ ३५७ ॥

यस्यैव प्रभावेणोन्मीलितानि—प्रमुद्धानि तमेव चन्द्रं कुमु-
दान्युपहसन्ति इति संतद्वहः । कथंभूतानीत्याह—इतकृतप्रानि,
इतशब्दा निन्दावाचकः, कृतप्रत्यया पापानीत्यर्थः । आत्मानं
संभावयन्ति, वयमेव शोभनानि नामीत्यभिमत्यन्ते तच्छीला-
नि च यानि ताभ्यामसंभावितानि, एवंविधानि परमोपाकारि-
णमपि चन्द्रं वयमतीवावदातानि भवास्तु सकलकृत्याश्च
तथार्थं स्वकीयश्चेत्प्रभापटलेनोपहसन्तीर्युच्यते । एवं
मार्गो भवन्त्याऽपि यस्यैव प्रभावेणोन्मीलितानि चक्लोचनः
संज्ञातः तदेव भूतं सांप्रतमप्रमाणयत्यो इतकृतस्या इव

लक्ष्यन्ते । ते एवं प्रकाशिताः सन्तः प्रतिपद्यन्ते, सूत्राशातना-
पातकतया अगीतार्थाः ।

अथाहृतिकादिप्रहेणसूत्रम्—

सागारियस्स असिवाओ अविभत्ताओ अव्वोच्छिन्नाओ
अव्वोगडाओ अनिज्जूडाओ तम्हा दावए, नो से
कप्पइ पडिग्गाहित्ते ॥ २३ ॥ सागारियस्स असिवाओ
विभत्ताओ वोच्छिन्नाओ वोगडाओ निज्जूडाओ तम्हा
दावए, एवं से कप्पइ पडिग्गाहित्ते ॥ २४ ॥

अथास्य सम्बन्धमाह—

क्षिन्नममत्तो कप्पति, अच्छिन्नं गं कप्पति अहं तु जेमे ।

पत्तेगं वा भणितो, इयाणि साहारणं भणिमो ॥ ३५८ ॥

आहृतिका निर्हृतिका पिण्डवद्देशिका पिण्डोऽपि सागा-
रिकेण क्षिन्नममत्तो न प्रमायमिति न भावाश्रित्येति ततः कल्पते
आच्छिन्नममत्वरूपं न कल्पते । अथैव यामः संबन्धः । यद्वा-
प्रत्येकमकैकस्यैव सागारिकस्य सत्कं पिण्डमाश्रित्य वि-
धिभिर्णिताः, इदानीं तु सागारिकस्यान्येषां च साधारणं पि-
ण्डमधिकृत्य विधि भणामः, अनेन संबन्धेनायातस्यास्य
(२३-२४) व्याख्या—सागारिकस्य या अंशिका तस्य अन्वेषा-
मंशिकाभ्याऽधिभङ्गाया अव्यवच्छिन्नाया अव्यकृताया अ-
निज्जूडाया मध्यात्काश्चिद्व्यवहारेण दद्यात्, नो 'से' तस्य साधोः
कल्पते प्रतिप्रदीतुम् ॥ सागारिकस्य अंशिकादिभङ्गव्यव-
च्छिन्ना व्याकृता निर्गुदा च यस्माद्राशेभवेति तस्माद् द-
द्यात् एवं 'से' तस्य कल्पते प्रतिप्रदीतुमिति सूत्रसंज्ञे-
पार्थः ।

अथ निर्गुद्विस्तारः—

सागारियस्स असिय, अविभत्ता खेतजं ततो जेसु ।

खीरे मालाकोर, सागारिदिट्ठं परिहरंति ॥ ३५९ ॥

सागारिकस्यांशिका अवि- न कल्पते । सा च क्षेत्रे वा
भोज्येषु वा खीरे वा मालाकोर व. संभवति । अत्र सागारिक-
दृष्टे सर्वत्रापि परिहरन्तीति निर्गुद्विस्तारसामासार्थः ।

अथैनमेव विवरिषुः सूत्रस्य विषयमपदानि तावद्विबृणोति—

अमो ति व भागो ति व, एगट्ठं पुंज एव अविभत्तं ।

कयभागो विणं सव्वो, विच्छिज्जति सा अव्वोच्छिन्ना ३६०

अंश इति वा भाग इति वा एकादशपत्री अंश एवांशिका स्याद-
कः प्रत्ययः । तत्र यावान् सागारिकादीनां साधारणजोक्तैक-
पस्कृतः तावान्पाप्यल्लएपुज एव । अथांशेन भागाद्-
विभक्ता कृता सा अंशिका—अविभक्त्युच्यते । यत्र सुभागा
परं मूलराशिकृता भागोऽपि न सर्वो व्यवच्छिद्यते सा
व्यवच्छिन्ना ।

अव्वगडाओ तुम्भे, ममं तु वा जा गं ताव शिहिसति ।

तत्थेव अज्जग्गुमाणी, होति अण्णिज्जूहिया अंसा ॥ ३६१ ॥

सधैवमपि भागाः स्थापिताः परमेष भागस्तव एव पुनर्म-
मत्वेव यत्र भागं न निर्दिशति सा अव्यवच्छिन्नाऽभिधीयते । या

तु निर्दिष्टा प्रसाद्यापि न ततोऽन्यत्र मीयते सा अंशिका,
तत्रैव तिष्ठन्ती अनिर्गुहा भवति । एवंविधा न कल्पते प्र-
तिप्रहीतुमिति ।

अथ क्षेत्रद्वारं व्याख्ये—

सीताइज्जो पङ्गुगादि मा वा,
जे कप्पसिञ्जा जतिथो भवति ।

सालीफलादीण व विक्रयम्मि,

पडेज तेणं लवणं गुलो वा ॥३६२॥

सागारिकस्यान्ये पञ्च साधारणं क्षेत्रं सीताया-हलपद्म-
वैद्यताया यज्ञः-पूजा भवत्, तत्र शाल्यादिद्रव्यं यदुपस्कृते पृथु-
कादयो वा ये तत्र क्षेत्रे ते यतीनां कल्पनीया भवन्ति । यद्वा-
तत्र शालीनां—कहमायादीनां फलादीनां—चिर्भेदादीनाम्,
आदिशब्दात्—योधूमादिप्रभृतीनां धान्यानां विक्रीयमाणानां
विक्रयं तैलं वा लवणं गुडं वा पतत् एषा सर्वाऽपि क्षेत्र-
विषया सागारिका ।

अथांशिकायन्त्रद्वारमाह—

जंते रसो गुलो वा, तेषां चक्रमि तेसु वा जं तु ।

विकिर्जते पडितं, पवत्तयंते य पगयं वा ॥३६३॥

यन्त्रमपि सागारिकस्यान्यैः सह साधारणं स्यात्, तच्च
द्विधा इणुयन्त्रं तैलयन्त्रं च । तत्र च इणुयन्त्रं कंजं कांस्यरसौ
गुडा वा भवत्, तिलयन्त्रं चक्रमुच्यते, तत्र तैलं तिलातलोस-
र्षपादीनां भवत् । तैस्तत्रा रसद्वेषु विक्रीयमाणेषु यत् तन्तुल-
पुतवस्त्रादिकमापनति । अथवा-यन्त्रस्य प्रयत्नेन प्रथमप्रा-
रम्भे अन्ते वा—परिमसोती यत्ने संभूय प्रकृते—प्रकरणं
कुर्वन्ति एषा यन्त्रविषया अंशिका ।

अथ भोज्यक्षीरद्वारं व्याख्यानयति—

गणगोष्ठिमादिभोज्या, भोतुव्वरितं च तत्थ जं किञ्चि ।

भातुगमादीण पओ, अविभत्तं जं च गोवेणं ॥३६४॥

गणो—मज्झादिगणकः गोष्ठी—महत्तरादिपुरुषपञ्चकपरि-
गृहीता यज्ञः—यागः आदिशब्दाद्—अन्यस्यापि महाजनस्य
साधारणानि यानि भोज्यानि संखडयः यद्वा—किञ्चित् मो-
दकप्रभृतिकं तत्र भुक्ताहरितं द्रव्यम् एषा भोज्यविषया सा-
गारिकाऽशिका । तथा सागारिकसंबन्धिनो आतृव्यादीनां
पयो-दुग्धं यावद्द्यापि सागारिकेण सहविभक्तम्, यद्वा-
दुग्धं-वृष्यच्छिन्नं सागारिकदुग्धमध्याद्यापि गोपेनाविभ-
क्तम् । एषा क्षीरविषया सागारिकाशिका ।

मालाकारद्वारमाह—

पुष्पपणिपण आरा-मिगाण पडियेण जाव उ विरिक्कं ।

पक्खेवगादिसैमुहं, अवियत्तादी य पुव्वुत्ता ॥३६५॥

पुष्पाणां पणितन—विक्रयेण यद्वागमिकाणां मालिकानां
धृतादिकं पणितं तद्वागमिस्वामिना सागारिकेण यावद्द्यापि
न विरिक्तं भवेत्तथा आप सागारिकाशिका । अथवा—क्षीरा-
दिमालाकारान्तरं पुष्पद्वारेषु यदि सागारिकस्य संमुखं
पश्यतस्तदीयायामंशिकायामविभक्त्या साधवो भक्ता-
दिकं शुद्धं, तदा भद्रकृताः प्रसेकादयः, प्राप्त-
कृताः पुनरपीतिकादयः पूर्वोक्ता क्षोषा मन्त्रव्याः ।

मालाकारद्वारं प्रकारान्तरेणाऽऽह—

अहवा वि मालकार-स्स अंसियं अविणयंति भोजेसु ।

सो य सोंगारो तेसि, तं पि ण इच्छंति अविभत्तं ॥३६६॥

अथवा-मालाकारस्य पुष्पावचयमादिभिर्भाष्टामंशिकां
भोज्येषु शालिहाव्यादिषु यावत्तस्याभावं नाधन्मात्रमगारि-
णः प्रागभापनयति, स च मालाकारस्त्वेषां साधूनां सागारि-
कोऽतो यावद्सौ मालाकाराशिका अविभक्ता तावत्ता-
मपि प्रहीतुं नेच्छन्ति ।

द्वितीयपदमाह—

गेलभमाईसु उ कारसेसु,

मादिप्पसंगो ण य सव्वे गीता ।

गियहंति पुंजा अवरोडियातो,

तस्सऽसुतो वा वि विरोडियाओ ॥ ३६७ ॥

ग्लानत्यायमौर्ध्यादिषु कारणेषु संस्तरणाभावे मा प्र-
थमत एव शय्यातरपिण्डग्रहणं अतिप्रसङ्गा भवेदिति कु-
त्वा न चैते सर्वेऽपि गीतार्था अतः प्रथममविरक्तादयैः समं
साधारणान्पुञ्जान् ततोऽन्यस्मादपि विरक्तास्तस्य सागारि-
कस्य सक्तान् पुञ्जान् शुद्धन्ति । ७० २ ३० । (तैल्यवक्रयनता
'पुया' शब्दे पञ्चमभागे गता ।)

शय्यातरपिण्डस्तीर्थकुटुम्भिः प्रतिकृष्ट इति शय्यातर—

पिण्डद्वारमाह—

तिथंगरपडिकुट्टो, आणोआसुता उगगमो ण सुज्जे ।

अविमुत्ति अलापविता, दुल्लभसेजा विउच्छेदो ॥३०१॥

आद्यन्तवर्जमध्यमैर्विद्वजैश्च तीर्थकरैरग्राधकं कथंवि-कर्तुं-
मनुज्ञातम्, पुनः शय्यातरपिण्डस्तु स्तरापि प्रतिकृष्ट इति कृत्वा
वर्जनीयोऽयम् 'आण' इति नं शुद्धता तीर्थकुतामाज्ञा कृता न भ-
वति 'आणाय' इति-यत्र स्थितस्तत्रैव भिक्षां शुद्धता आह्वानं तेषां
सेविता न स्यात्, 'उगगमा न सुज्जे' इति-आसन्नविभावतः
पुनः पुनस्तत्रैव भक्षपानकार्त्तानिमित्तं प्रावशत उद्भवदोषा
न शुज्यन्तुः स्वाध्यायधर्मणादिना च प्रीतः शय्यातरः क्षीरा-
दिस्निग्धद्रव्यं दद्याति । तच्च शुद्धताऽयिमिहगाढर्षाभावा
न कृतः स्यात्, शय्यातरतत्पुष्पआतृवन्धुतादिभ्यां ह्युत्तरणं
स्निग्धाहारं च शुद्धतः उपकरणशरीरयोर्लाघवं न स्यात्,
तत्रैव वाऽऽहारादि शुद्धतः शय्यातरवर्त्मनस्यादिकरणात् श-
य्या दुर्लभा स्यात्, सर्वथा तद्व्यवच्छेदो वा स्यात्, ततस्त-
त्पिण्डो वर्जनीयः ।

अथ द्वितीयपदमाह—

दुविहे गेलणम्मि, निमतये दव्वदुल्लभे असिंवे ।

ओमोदरियपओसे, भए य गहणं अणुसत्तं ॥ ३०२ ॥

द्विविध-आगाढानागाढग्लानतं शय्यातरपिण्डाऽपि प्राज्ञः ।
तत्रागाढं, क्षिप्रमेष, अनागाढं पञ्चकपरिहाणया मासलपुनं
प्राप्तं सति निमग्नये शय्यातरनिर्धेये सकृत् गृहीत्वा पुनः
पुनः प्रसक्तो निवारणीयः । दुर्लभं च क्षीरादिद्रव्यं अन्य-
त्रालभ्यमानं, तथा आशिवे अवमोदये राजप्रदेये तत्स्करादि-
भये च शय्यातरपिण्डस्य ग्रहणमनुज्ञातम् ।

अत्र दुर्लभद्रव्यग्रहणविधिमाह—

विक्कुत्तो सक्खेते, चउरिंसि जौयणम्मि कउजोगी ।

दव्वस्स य दुल्लभता, सागारिखिवेसणा ताहे ॥३०३॥
त्रिकृत्यः स्वस्तेष्व चतुर्षु दिक्षु सकाशयोजने गवां वनस्या-
पि घृताद्द्रव्यस्य अथवा-दुर्लभता भवान् तदा सागारि-
कपिण्डनिषेधं कर्तव्यम् । गते सागारिकपिण्डद्वारम् । ७०
६ उ० । ४० । पञ्चा० ।

सागारिकस्य आदेशान्तर्वगडायां विधिमाह—

सागारियस्स आप्से अंतोवगडाए भुंजइ णिण्डिए णिसि-
ण्डे पाडिहारिए; तम्हा दावाए, यो से कप्पति पडिगाहिच्चए
॥१॥ सागारियस्स आप्से अंतोवगडाए भुंजइ णिण्डिए णि-
सिण्डे अप्पाडिहारिए; तम्हा दावाए, एवं से कप्पति पडिग्मा-
हिच्चए । २॥ सागारियस्स आप्से बाहिं वगडाए भुंजइ णि-
ण्डिए णिसिण्डे पाडिहारिए, तम्हा दावाए, एवं से नो कप्प-
ति पडिग्माहिच्चए ॥ ३ ॥ सागारियस्स आप्से बाहिं व-
गडाए भुंजइ णिण्डिए णिसिण्डे अप्पाडिहारिए तम्हा दावाए
एवं से कप्पति पडिग्माहिच्चए । ४ ॥ सागारियस्स दा-
सेइ वा पेसेइ वा भयएइ वा भतिष्ठए वा अंतोवगडाए
भुंजइ णिण्डिए णिसिण्डे पाडिहारिए तम्हा दावाए यो से क-
प्पति पडिगाहिच्चए ॥ ५ ॥ सागारियस्स दासेइ वा पेसे-
इ वा भयएइ वा अंतोवगडाए भुंजइ णिण्डिए णिसिण्डे
अप्पाडिहारिए तम्हा दावाए से कप्पति पडिग्माहिच्चए
॥ ६ ॥ सागारियस्स दासेइ वा पेसेइ वा भयएइ वा
बाहिं वगडाए भुंजति यो णिण्डिए णिसिण्डे पाडिहारिए तम्हा
दावाए यो से कप्पति पडिगाहिच्चए ॥ ७ ॥ सागारियस्स
दासेइ वा पेसेइ वा भयएइ वा बाहिं वगडाए वा भुंजइ
णिण्डिए णिसिण्डे अप्पाडिहारिए तम्हा दावाए एवं से
कप्पति पडिगाहिच्चए ॥ ८ ॥ व्य० ६ उ० ।

सागारिको नाम शय्यातरस्तस्यांश आयासकर आदेशः । यदि वा-आदेशति इति आदेशः । अथवा-आदेशत
इति शब्दसंस्कारस्तस्य व्युत्पत्तिमत्र वक्ष्यामः । स च ना-
यको मित्रं प्रभुः परतीर्थिका वा द्रष्टव्यः । वगडा नाम परि-
क्षेपस्तस्यान्तर्मध्यं भुङ्क्ते पदार्थान्-आदनादीन्, किंविशिष्टा-
नित्याह-निष्ठान्-निष्ठां नीतान् निच्छान्-प्रतिहारिकान्
सागारिकान्-सागारिकभुङ्क्तेष्वान् तस्मात्-परिनिष्ठितान्-
मध्यात् दापयति न 'स' तस्य कल्पने प्रतिप्रदीतम् ॥१॥ एवं
शेषाण्यपि त्रीणि सूत्राणि भावनीयानि एवं चत्वार्यांशवि-
षयाणि चत्वारि दासादिविषयाणि । इह यत्र यत्र प्रातिहा-
रिकं तत्र तत्र सागारिकपिण्ड इति न कल्पते । यत्र यत्र पु-
नरप्रातिहारिकं तत्र तत्र सागारिकपिण्ड इति कल्पते ।
प्रथमसूत्रीयपञ्चमसप्तमसूत्रेषु सागारिकपिण्ड इति कृत्वा न
कल्पते । द्वितीयचतुर्थषष्ठमसूत्रेषु न भवति सागारिकपि-
ण्ड इति कल्पते । कवलं भद्रकप्रान्तदोषता यउयेत इति
सूत्राष्टकभाषार्थः । व्य० ६ उ० । (' आप्से ' शब्दे द्वितीयभा-
गे ४६ पृष्ठे भाष्यकृत्कृता विषमपदव्याख्या गता ।)

१-विण्डे इति पुनः आन्ते ।

संप्रति निरुक्तिविस्तरः—

आपमदासभए, अट्ठहिं सुत्तेहिं भग्गणा जत्थ ।

सागारियदोसेहिं, पसंगदोसेहिं य अगज्झो ॥ ३ ॥

आदेशा-यथाकृपाः दासः-आजन्मावधिं कंकरः, भूतका-
कियत्कालं मूल्येन घृतः । आदेशश्च दासश्च भूतकश्च आदेश-
दासभूतकं तत्र च पिण्डन्यायमभिः सूत्रैः मार्गणा कृता । यत्र
सागारिकदोषैः प्रसङ्गदोषश्च भद्रकप्रान्तकृतैरप्राप्ता भवति

साम्प्रतमष्टानामपि सूत्राणां विभागमाह—

तथादिमाहं चउरो, आप्से सुत्तमादिया ।

दो चव पाडिहारी, अपाडिहारी भवे दोषि ॥ ४ ॥

तत्र तेषामष्टानां सूत्राणां मध्ये आदिमानि चत्वारि सू-
त्राणि आदेश प्रागुक्तस्वरूपे आख्यातानि । तत्रापि द्वे सूत्रे
प्रातिहारिणं द्रष्टव्यं द्वे च सूत्रे अप्रातिहारिणि । प्रथमसू-
त्रीय प्रातिहारिणि, द्वितीयचतुर्थे अप्रातिहारिणि ।

अन्तो बाहिं वा पि निवेसणस्स,

आवस्सएणं ठविए सगारो ।

भत्तं न एयस्स विसेसजुत्तं,

तम्मी दलत्ते खलु सुत्तवंधो ॥ ५ ॥

निवेशने—गृहं तस्यान्तर्बहिर्वा स्थिते सागारिके—
शय्यातरं यदि आदेश एव आदेशकः—प्रापूर्णेकस्तेन वा
सह स्थिते यद्गृहं विशेषयुक्तं—विशेषतां निष्ठां नीतं
तत्र एतस्य प्रापूर्णेकस्य संबन्धिः, किंतु सागारिक-
स्य-तनस्तस्मिन् ददति सूत्रसंबन्धः—सूत्रोपनिपातः । प्रा-
तिहारिकभोजितया तस्मिन् ददति प्रथमं सूत्रीयं च सूत्रे न
कल्पते सागारिकपिण्डत्वात्, द्वितीयं चतुर्थे चाप्रातिहा-
रिकभोजितया कल्पते । तदायत्वात्केवलं भद्रकप्रान्तदोष-
प्रसङ्गतां न गृह्णते ।

एतदेवाह—

दोएह सागारियस्स, दोसा दोएहं पसंगतो दोसा ।

भहगपंतादीया, होन्ति य इमे उ मुणेयव्वा ॥ ५ ॥

इयोः प्रथमसूत्रीययोः सूत्रयोः सागारिकस्य दोषान्-शय्या-
तरपिण्डत्वाच्च कल्पते इति भावः । इयोर्द्वितीयचतुर्थयोः
प्रसङ्गतां दोषाः भद्रकप्रान्तादिकाः आदिशब्दादितिभद्रका-
तिप्रान्तादिप्राग्रहः, ते च इमे-वक्ष्यमाणा भवन्ति ।

तानिवाह—

एएण उवाएणं, गेएहिं भदे उग्गमेगतरं ।

पंतो दुदिट्ठधम्मा, विणासगरिहादि य निंसि वा ॥ ६ ॥

भद्रकश्चिन्त्यति-साधयः एतनोपायेन मदीयं पिण्डं शु-
द्धान्ति । तत एव चिन्तयित्वा उद्गमदोषाणामेकतरं दोषं
कुर्यात् । यत्, प्रान्तः स पापीयान् बुद्धिद्वयमो नदृष्टं पिण्ड-
प्रहणतां दिवा निशि वा कोपावेशतो विनाशं कुर्यात्,
गर्हा वा दिवानिशिमांति ।

सुत्तस्मि कप्पइ सि य, बुत्ते किं अत्थतो निसेहेह ।

एगयरदोसे कलिय, सुत्तनित्रातो इमेहिं तु ॥ ७ ॥

सूत्रं कल्पते इत्युक्तं किं दूयमयेतो निषेधयत ?, सूरिदा-

इ-एकतरदोषात्-भद्रकदोषात्, प्रान्तदोषप्रसङ्गाद्वा इत्यर्थः । यद्येवं सूत्रं कस्मात्कल्पते इत्युक्तं तद्वाह-अधिकृतस्य-कालिकसूत्रस्य निपातः प्रवर्तमानमभिधेयमात्रेः कारणैः एतत्तद्वायते व्याख्यानान् कालिकसूत्रं च व्याख्यानप्रधानम् ।

तथा वाऽऽह—

अं जहं सुचे भणियं, तदेव तं जहं विभालणा नत्थि ।

किं कालियाणुओगो, दिट्ठो दिट्ठप्पहाणेहि ॥ ८ ॥

यद्यथा सूत्रे कालिके भणितम् । तद्यदि तथैव प्रतिपत्तयं न पुनर्विचारणा कालिकस्ति तर्हि इष्टिप्रधानैः युगप्रधानैरित्यर्थः, किं कस्मात्कालिकायुगो ह्यः, तस्मादस्ति विचारणा, सा चात्र प्रागुक्तस्वर्गति ।

तत्र यदुक्तेऽस्माभिः कारणैः कालिकसूत्रनिपात इति तानि कारणान्याह—

अदिट्ठस्स उ गहणं, अहवा सागारियं तु वजेत्ता ।

अओ पच्छउ मा वा, पच्छंते वावि वब्बत्ता ॥ ९ ॥

यदि केनापि सागारिकसत्केन तत् दीयमानं न दृश्यते न दृश्यादृश्यस्य प्रहरं भवति । अथवा-सागारिक-शय्यातरं वर्जयन्वा अन्यो दीयमानं प्रेक्षतां वा मा वा । अथवा-सागारिके प्रेक्षमाणं वज्रन्तो न निर्घन्तं, केवलं दानवेलायां तद्वदृष्टः परिहर्यते । तत उक्तं सूत्रं कल्पते इति ।

संद्वयमादेशविषयं सूत्रचतुष्टयं भावयति—

दासमहाण दिअइ, उक्खितं जत्थ भत्तयं निययं ।

तम्मि वि सो चेव गमां, अंतोवाहिं वदे तम्मि ॥ १० ॥

दासभूतं हादिस्त्रचतुष्टयंऽपि प्रथमसूत्रे कृतीयसूत्रे च प्रातिहारिकभजना तस्मिन् दापयति सागारिकपिण्ड इति कृत्या न कल्पते । यत्र पुनर्द्वितीयं चतुर्थं च सूत्रं दासभूतकानामुत्तमं हस्तोत्पाटनं नियतं भद्रकं दीयते दत्तं च तैः स्वशुद्धं दीयते, तस्मिन्नापि दासभूतकादौ निवेशनस्यान्तर्बहिर्वा द्वावि तत्र सूत्रं न पच गमः—प्रकारः कल्पते वस्तुतः, परं भद्रकप्रान्तादिदोषप्रसङ्गो न गृह्यते । यदा तु केनापि सागारिकः सत्केन दृश्यते, यदि वा सागारिकं मुक्त्वा अन्यः प्रेक्षतां वा तदा गृह्यते । यद्येवं तर्हि सागारियस्स आदसे वा (पसे वा) दासे वा भये वा इत्यनेन प्रकारेण चत्वार्येव सूत्राणि कस्मात् कृतानि ।

उच्यन्ते—

निययाऽनिययविसो, आएसो होइ दासभयगाणं ।

अशियमण्णिणं वा, विसेसकरणं पयत्तो वा ॥ ११ ॥

आदेशदासभूतकानां भवति नियतानां नियतकृता विशेषः । तथा ह्यादेशः कोऽपि कदाचिदागच्छति, ततस्तस्यानियतं दीयते, दासभूतकानां नियतम् । तथा आदेशस्यार्थितं—सत्कारपुरस्कृतं दीयते, दासभूतकानां सत्कारकरणतोऽन्वितम्, तथा आदेशस्य भोजनाविधिसंपादनाय महाप्रयत्नः संभ्रमगर्भो विधीयते, दासभूतकानां तु न आदेशः प्रयत्न इति, दासभूतकसूत्रचतुष्टयादेशस्तत्तुष्टयाक्षिप्तेष्वकरणं—पृथक्करणम् ।

सागारिकस्य एकशुल्ल्यां एकप्रहरणे िधमाह—

सागारियणाय सिया सागारियस्स एगवगडाए अंतो

एगपयाए सारियं चोपजीवइ तम्हा दावए, नो से कप्पइ प-

डिगाहित्तए ॥ १२ ॥ सागारियनाय सिया सागारियस्स एग-

वगडाए अंतो अभिनिपयाए सागारियं च उवजीवइ तम्हा,

दावए शो से कप्पति पडिगाहित्तए ॥ १० ॥ सागारिय-

णाय सिया सागारियस्स एगवगडाए बाहिं सागा-

रियस्स एगपयाए सागारियं च उवजीवइ तम्हा दावए

शो से कप्पति पडिगाहित्तए ॥ ११ ॥ सागारियणाय-

ए सिया सागारियस्स एगवगडाए बाहिं सागारियस्स

अभिनिपयाए सागारियं च उवजीवइ, तम्हा दावए

शो से कप्पति पडिगाहित्तए ॥ १२ ॥ सागारियस्स णाय

सिया सागारियस्स अभिणिक्खगडाए एगदुवाराए एग-

निक्खमणपवेसाए अंतो सागारियस्स एगपयाए सागा-

रियं च उवजीवइ, तम्हा दावए, शो से कप्पति पडि-

गाहित्तए ॥ १३ ॥ सागारियस्स णाय सिया सागा-

रियस्स अभिणिक्खगडाए एगदुवाराए एगनिक्खमणप-

वेसाए सागारियस्स अभिनिपयाए सागारियं च उवजीवइ,

तम्हा दावए शो से कप्पति पडिगाहित्तए ॥ १४ ॥

सागारियस्स णाय सिया सागारियस्स अभिणिक्खग-

डाए एगदुवाराए एगनिक्खमणपवेसाए बाहिं एगपयाए

सारियं चोवजीवइ, तम्हा दावए नो से कप्पइ

पडिगाहित्तए ॥ १५ ॥ सागारियस्स णाय सिया

सागारियस्स अभिनिक्खगडाए एगदुवाराए एगनिक्खम-

णपवेसाए बाहिं अभिणिप्पयाए सागारियं च उवजीवइ,

तम्हा दावए, नो से कप्पति पडिगाहित्तए ॥ १६ ॥

‘सागारियस्से’ त्यादि अस्य संबन्धप्रातिपादनार्थमाह—

नीसहु अपडिहारी, समणुष्साओ चि मा अइपसंगा ।

एगपए परपिं, गेयेह परसुत्तसंबंधो ॥ १३ ॥

निष्ठा-दत्तोऽप्रातिहारिपिण्डः, समनुज्ञान इति विविच्य

मा अनिप्रसक्त एकस्यां शुल्ल्यां शय्यातराद्व्यति-

रिक्तस्यापिण्डं शुद्धीयादिति परसूत्रस्य-परविषयसूत्रादिकस्य

संबन्धः । अनन संबन्धनायातस्यास्य (६) व्याख्या—सागा-

रिकज्ञातकः—सागारिकस्वजनः स्यात्, सागारिकस्य

‘एगवगडाए’ एकस्मिन् शुद्धे सागारिकस्यान्तरे तस्यां प्र-

जायां-शुल्ल्यां सागारिकं चोपजीवति तस्मादाप्यत् न ‘सं’

तस्य साधोः कल्पते प्रतिप्रादयितुं सागारिकासत्कशुल्ल्या-

हारलवणाद्युपजीवनतस्तस्य शय्यातरपिण्डस्य शय्यातर-

सत्कस्यात् ॥ ६ ॥ एवं शेषाण्यपि सप्त सूत्राणि भाषनीयानि ।

पाठः पुनस्तेषामेवम्—

“सागारियणाय सिया सागारियस्स एगवगडाए अंतो ए-

गपयाए सागारियं चोवजीवइ, तम्हा दावए, नो से कप्पइ प-

दिगाहत्तए १ । सारियनायए सिया सारियस्स एगवग-
डाए अन्तो अभिनिपयाए सारियं चावजीवइ, तम्हा दावए,
नो से कप्पइ पडिगाहत्तए १० । सारियनायए सिया सारि-
यस्स एगवगडाए बाहि एगपयाए सारियं चावजीवइ, त-
म्हा दावए, नो से कप्पइ पडिगाहत्तए ११ । सारियनायए
सिया सारियस्स एगवगडाए बाहि अभिनिपयाए सारियं
चावजीवइ, तम्हा दावए, नो से कप्पइ पडिगाहत्तए १२ ।
सारियनायए सिया सारियस्स अभिनिव्वगडाए एगवुवारा-
ए एगनिक्खमणुपवेसाए अन्तो एगपयाए सारियं चावजी-
वइ, तम्हा दावए, नो से कप्पइ पडिगाहत्तए १३ । सारिय-
नायए सिया सारियस्स अभिनिव्वगडाए एगवुवाराए एग-
निक्खमणुपवेसाए अभिनिपयाए सारियं चावजीवइ, तम्हा
दावए, नो से कप्पइ पडिगाहत्तए १४ । सारियनायए सिया
सारियस्स अभिनिव्वगडाए एगवुवाराए एगनिक्खमणुपवे-
साए बाहि एगपयाए सारियं चावजीवइ, तम्हा दावए, नो
से कप्पइ पडिगाहत्तए १५ । सारियनायए सिया सारिय-
स्स अभिनिव्वगडाए एगवुवाराए एगनिक्खमणुपवेसाए
बाहि अभिनिपयाए सारियं चावजीवइ, तम्हा दावए, नो
से कप्पइ पडिगाहत्तए १६ । अत्र अभिनिव्वगडाए पृथग्गृहे
एकद्वारे एकनिक्खमणुपवेसे एकनिवेशनान्तर्बर्तित्वा तथा ।
'अभिनिपयाए' इति अभि—प्रत्येकं नियता—विधिह्ना
प्रजा—बुद्धी अभिनिप्रजा तस्यां शयं सुगमम् ।

संप्रति भाष्यविस्तरः—

पुरपच्छासंश्रुतो वा, वि नायगो उभयसंश्रुतो वावि ।

एगवगडाए धरं तु, पयाउ बुद्धी समक्खाया ॥ १४ ॥

ज्ञातको नाम-पूर्वसंस्तुतो, यात्र वा-पश्चात्संस्तुतः । अथवा-
उभयसंस्तुतः स्वजनपूर्वसंस्तुतः, स्वजनपूर्वसंस्तुतो नाम-
मातापितृपक्षवर्ती पश्चात्संस्तुतो भार्यापक्षगतः उभय-
संस्तुतः—तथाविधेनात्रासम्बन्धावशेषमावतः उभयपक्षवर्ती
एगवगडा नाम-एकं गृहं प्रजा तु-बुद्धी समाख्याता प्रकवेण
जायतं पाकनिष्पत्तिरस्यामिति प्रजंति द्युत्पत्तेः ।

एगपए अभिनिपए, अट्ठहिं सुत्तेहिं मगगणा जत्थ ।

सागारियदोसेहिं, पसंगदोसेहिं य अगगज्जं ॥ १५ ॥

एकस्यां प्रजायामभिनिप्रजायां प्रत्येकं विधिह्नायां प्रजा-
यामधमिः सूत्रैः परिपठ्य मार्गणा यत्र येषु सूत्रेषु प्रथममूर्ती-
यपञ्चमसप्तमरूपेषु सागारिकदोषैर्द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमरू-
पेषु अथ प्रसङ्गदोषैर्भेदप्रणाममप्राहम् ।

आइए चउरो सुत्ता, चउस्सालगविक्कतो ।

पिहगरेसुं चत्तारि, सुत्ता एकनिवेशणे ॥ १६ ॥

आदिमानि चत्तारि सूत्राणि एकगृहविषयाणि चतुः-
शालायां पञ्चात्तः चतुःशालायां च द्वयोः कुटुम्बयोरवस्थान-
घटनात्, अन्तिमानि चत्तारि सूत्राणि पृथग्गृहेषु ताम्यप्ये-
कस्मिन् निवेशन एकस्मिन्परिचिपं ।

सागारियस्स दोसा, चउसुं चउसुं पसंगदोसा य ।

भइगपत्तादीया, चउसुं पि कमेण नायव्वा ॥ १७ ॥

चतुर्षु प्रथममूर्तीयपञ्चमसप्तमरूपेषु सूत्रेषु सागारिकस्य

१-पुनःकान्तरे सागारिय इति पाठः ।

१५८

दोषाः शय्यातरपरिपट्टप्रवृत्ते ते दोषास्तत्र ज्ञातव्या इत्यर्थः ।
चतुर्षु द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमादिकेषु सूत्रेषु प्रसङ्गदोषाश्चतु-
र्थेऽपि सूत्रेषु यथोक्तक्रमेण ज्ञातव्याः, भद्रकप्रान्तादिकाः—भद्र-
कप्रान्तादिह्ना आदिशब्दस्तरतमविशेषपरिप्राहकः ।

अथ कथं प्रथममूर्तीयादिषु चतुर्षु सूत्रेषु शय्यातरदोषाः
कथं वा अत्र प्रसङ्गदोषास्तत्र आह—

दाकुललोणे गोरस, सुवोदगअंबिलं य सागफले ।

उवजीवइ जं सागा—रि एगपए वा वि अभिनियए ॥ १८ ॥

दाकु—काष्ठे लवणे गोरसं च प्रतीते स्फोदकं सुहायु-
दकमाश्लशकफलानि च प्रतीतानि च, यस्मात् सा-
गारियमिति पृथगर्थे द्वितीया प्राकृतत्वात्, सागारिकस्य
सत्का अनेकस्यां प्रजायां प्रत्येकं विधिह्नायां वा प्रजायामु-
पजीवति तेन कारणेन सागारिकदोषाश्च प्रसजन्ति । एतेन
'सागारियं च उवजीवति' इति व्याख्यातम् ।

कस्मादिकां बुद्धीं प्रतिपद्यन्ते तत आह—

भीयाइं करभयस्स, अन्तो बाहि च होअ एगपया ।

अभिनियए विन कप्पइ, पक्खेवगमादिथो दोसा ॥ १९ ॥

भीतानि बुद्धीकरणभयात् गाथायां पक्षी पञ्चमर्थे संक्ष-
विधत्तायां वा पक्षी यस्माच्चबुद्धीकरणभयात्तानि तेन कारणे-
नान्तर्बहिर्वा तेषामका प्रजा—बुद्धी भवति । अभिनिप्रजायां तु
सत्यां यद्यपि सागारिकसत्कमुपजीव्यते तथापि निर्भिन्नबु-
द्धीकतया यत् गृहानं तत्तेषामेव भवतीति सागारिकदोषा न
भवन्ति । तथा प्रसङ्गदोषतो न कल्पनं । तथा च आह-
अभिनिप्रजायामपि न कल्पने, यतो भद्रकप्रान्तह्नाः प्रस-
पादयां दोषाः भद्रकः प्रसपादीनं दोषान् कारयत्, प्रान्तो-
विनाशप्रभृतीन् दोषान् कारयत् ।

तानेवाह—

जं देसी तं देमो, एए वेत्तुं न इच्छते अम्हं ।

अहवा वि अकुलजो ति य, गेयंहति अदिट्ठमादीयां २० ॥

भद्रका मुचने—त्वं साधुभ्यः प्रभूतं देहि यद्वत्सि तद्वयं तव
दास्यामः । यत एतस्माकं गृहं नेच्छन्ति प्रहीतुम्, गाथायामे-
कवचने प्राकृतत्वात् । एवं भद्रकह्नाः प्रसपादयां दोषाः । अ-
थवा—प्रान्तो ब्रूते—अकुलजा एते इति कृत्वा अदृष्टादिकं गृह-
न्ति एवं गृहो कर्तव्यं प्रान्तो विनाशमपि ।

अत्रैवापवादमुपदर्शयति—

विहयपदे अदिट्ठगहणं, असती तं वजिएण दिट्ठस्स ।

दिट्ठ वि पत्थियायं, गहणं अन्तो व बाहि वा ॥ २१ ॥

द्वितीयपदेन—अपवात्पदेन यदि न केनापि वीथयमानं दृष्टं त-
दाऽस्य दृष्टस्य प्रवृत्तम् । अथ सर्वथा केनाप्यदृष्टं न प्राप्यते
तदा तदभावं तद्वर्तिनं दृष्टस्य प्रवृत्तम् । तथा प्रस्थितानां
गन्तुं क्षलितानां सागारिकेण दृष्टस्य दृश्येऽपि अन्तर्बहिर्वा
प्रवृत्तं भवति ।

सागारिकस्य चक्रिकादिशालाविषयमाह—

सागारियस्स चक्रियासाला साहारखवकयपउत्ता, त-

म्हा दावए, थो से कप्पति पडिगाहितए ॥ १७ ॥ सागा-

रियस्स चक्रियासाला शिस्साहारखवकयपउत्ता दावए

एवं से कप्पति पडिगाहित्त्तए ॥१८॥सागारियस्स गोली-
यसाला साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, नो से कप्प-
ति पडिगाहित्त्तए ॥१९॥सागारियस्स गोलियसाला निस्सा-
हारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से कप्पति पडिगाहि-
त्तए ॥२०॥सागारियस्स बोधियसाला साहारखवक्कयपउत्ता
तम्हा दावए, नो से कप्पति पडिगाहित्त्तए ॥२१॥सागारियस्स
बोधियसाला निस्साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से
कप्पइ पडिगाहित्त्तए ॥ २२ ॥ सागारियस्स दोसियसा-
ला साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, नो से कप्पइ पडि-
गाहित्त्तए ॥२३॥सागारियस्स दोसियसाला निस्साहारखव-
क्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से कप्पइ पडिगाहित्त्तए ॥२४॥
सागारियस्स सोत्तियसाला साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दा-
वए, नो से कप्पइ पडिगाहित्त्तए ॥ २५ ॥ सागारियस्स
सोत्तियसाला निस्साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं
से कप्पइ पडिगाहित्त्तए ॥२६॥ सागारियस्स नोडियसाला
साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, नो से कप्पइ पडिगाहि-
त्तए ॥ २७ ॥ सागारियस्स नोडियसाला निस्साहारख-
वक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से कप्पइ पडिगाहित्त्तए ॥२८॥
सागारियस्स गंधियसाला साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा
दावए, नो से कप्पइ पडिगाहित्त्तए ॥२९॥सागारियस्स गं-
धियसाला निस्साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से
कप्पइ पडिगाहित्त्तए ॥ ३० ॥ सागारियस्स सोंडियसा-
ला निस्साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, नो से कप्पइ
पडिगाहित्त्तए ॥३१॥सागारियस्स सोंडियसाला निस्सा-
हारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से कप्पति पडिगाहि-
त्तए ॥३२॥सागारियस्स चक्रियसाला साहारखवधुयपउत्ता
तम्हा दावए, नो से कप्पइ पडिगाहित्त्तए ॥३३॥सागारियस्स
चक्रियसाला निस्साहारखवधुयपउत्ता तम्हा दावए, एवं से
कप्पति पडिगाहित्त्तए ॥ ३४ ॥

अन्य सूत्रस्य संबन्धमाह—

साधारणमेगपय-ति किञ्च तद्वियं निवारियं गहणं ।
इदमवि समाप्तं चिय, साहारखसालसुयजोगो ॥ २२ ॥

अनन्तरसूत्रेष्वेकस्यां प्रजायां साधारणमिति कृत्वा तच्च
ग्रहणं निवारितम् । इदमपि च वक्ष्यमाणं साधारणशा-
लायु सामान्यशालासु सामान्यं—साधारणमनो मिषि-
धनं अनन संबन्धनायातस्यास्य (सू०-१७) व्याख्या—सागा-
रिकस्य शय्यातरस्य चक्रिकाशाला—तैलविकयशाला
इत्यर्थः, सागारिकगाम्भ्या सद्य साधारणा वक्कयप्रयुक्ता
यत्तस्यां शालायां प्रक्षिप्यते, यच्च तस्य लाभार्त्सागा-
रिकेण साधारण इत्यर्थः । तस्मात्—शालाया मध्यात्
कस्माच्छिन्नं तैलाविकमन्यो दापयति तन् 'से' तस्य

साधनं कल्पते इति प्रथमसूत्रार्थः ॥१७॥ तथा सागारिकस्य
चक्रिकाशाला—तैलयन्त्रशाला सा निस्साधारणवक्कय-
प्रयुक्ता न किमपि सागारिकसाधारणं तत्र भाण्डं प्रक्षि-
प्तमस्तीति भावः, तस्मात् निस्साधारणवक्कयशाला-
मध्यात् दापयति एवं 'से' तस्य साधाः कल्पते प्रति-
प्रदीतुम्, एष द्वितीयसूत्रार्थः ॥२८॥ एवं कार्लिकशाला-बोधि-
कशाला-दौषिकशाला-सौत्रिकशालागाम्भिकशालासूत्रात्पि
भावनीयानि । (व्य० ।)

संप्रति चक्रिकादिशब्दव्याख्यानार्थमाह—

तिष्ठियगोलियलोत्थिय, दोसिय सुत्तियबोहिय कप्पासे ।
गंधिय सोंडियसाला, जा अष्ठा एवमादीओ ॥ २३ ॥
चक्रिका नाम—तैलिकास्तैलविकयकारिणः, एवं गोल्फिका
लावणिका दौषिकाः सौत्रिकाः बांधिका कार्पासाः गाम्भिका-
शालाः शौचिकशाला अस्या अपि च या एवमादिका गम्भ-
प्रधाना सा गाम्भिकशालेत्युच्यते ।

ववहारे उहेस-म्मि नवमए जत्तिया भवे साला ।
तासि परिपिंडियाणं, साहारखवजिए गहणं ॥ २४ ॥
व्यवहारं नवमे उद्देशकं यावन्त्यः शालाः—शालासूत्रार्थे
भयन्ति-विघटने तासां सर्वसां परिपिण्डितानामयं तात्पर्य-
र्थः, यत्र साधारणमविभक्तं क्रयाणकं तत्र प्रतिबंधः साधार-
णवर्जितं तु ग्रहणम् ।

संप्रति साधारणशब्दशालाशब्दव्याख्यानार्थमाह—

साहारखसामभं, अविभत्तमज्झिणं संवेडेगट्टं ।
सालं लि आवसोत्तिय, पणियगिहं चैव एगट्टं ॥ २५ ॥
साधारणं—सामान्यम्—अविभक्तमज्झिणं संस्कृतमिति एका-
र्थम्, एते सर्वेऽपि शब्दा एकाधिका इत्यर्थः, शाला इति
वा आपण इति वा पणितयुद्धमिति वा एकार्थः ।
साहारखा उ साला, दब्बे मीसम्मि आवेण भेडे ।
साहारखओ पत्ते, ज्झिणं वोच्छं अज्झिणं वा ॥ २६ ॥
साधारणा तु शाला भव्यते, मिश्रे द्रव्ये सति । किमुक्तं
भवति—अन्यस्यापि तिला एकत्र मिश्रयित्वा पीलयन्त
पीलयित्वा च एकत्र विक्रीडन्ति । अथवा—साधा-
रणनावक्रमेण युक्तं आपणं भाण्डं वा क्रयाणके साधा-
रणशाला भवति । तथा क्षिप्रमक्षिप्रं वा वर्यं एष गाथा-
संक्षेपार्थः ।

सांप्रतमेनामेव विवरीषुः प्रथमतो द्रव्यमिध्रे इति
व्याख्यातयति—

पीलंति एकतो वा, विकीरंति य एकतो करिय तेल्लं ।
अहवा वि वक्कएणं, साहारखवक्के जाण ॥ २७ ॥
अन्यस्यान्यस्य तिलान् एकत्र संमिलयित्वा पीलयन्ति ततो
विकीरन्ति । अथवा—पृथक् पृथक् तिलान् पीलयित्वा—तैलं
कृत्वा एकत्र विकीरन्ति, तदेवं द्रव्ये मिश्रे साधारणवक्-
कयप्रयुक्ता शाला व्याख्याता । अथवा—अन्यथा साधारणवक्-
कयप्रयुक्तेन व्याख्यातयति । अथवा—वक्कयेण—भाटकन या
साधारणशाला प्रयुक्ता—व्यापारिता तत्र तल्लभ्यते—भाण्डकं—

तत् शय्यातरस्याम्येषां च साधारण्यमिति साधारण्य-
कयप्रयुक्तं जानीहि ।

अत्र यथा कल्पते यथा वा न कल्पते तथा
प्रतिपादयति—

पीलिय वरेडियम्मि, पुव्वगमेयं तु गहणमदिहे ।

एगत्थ विकयम्मी, अमेलिया दिहुमन्नत्थ ॥ २८ ॥

अन्यस्यान्यस्य तिलान्नकत्र मीलनित्वा पीलयित्वा च
नैले विरेचिते-विभक्तीकृते पूर्वगमेन-पूर्वप्रकारेण शय्यातर-
णादृष्टे प्रदहं भवति, दृष्टे तु न कल्पते । मा प्रसेपकं कु-
र्वदितो इतोः, अन्यत्र ज्ञाने तु कल्पन एव, तथा पृथक् ति-
लान् पीलयित्वा च एकत्र विक्रीणन्ति तत एकत्र विक्रये
यावन्मूल्यं मिलितम्-अविभक्तमित्यर्थस्तावच्च कल्पते इत्य-
र्थः । अमीलितं मूल्यकरणेन विभक्तीकृते सागारिकेण अदृष्टे
स तु कल्पते । दृष्टे प्रसेपदोषप्रसङ्गात् । अन्यत्र पुनः स्व-
यंगेन नीतं निःशङ्कं कल्पते ।

सास्प्रतमापणं साधारण्यकयप्रयुक्तं व्याख्यानयति—

जो उ लाभगभागेण, पउत्तो होति आवणो ।

सो उ साहारणो होइ, तत्थ भेजुं न कप्पइ ॥ २९ ॥

यन्तु सागारिकेण लाभभागेन त्रिभागादिना आपणः
प्रयुक्तो भवति साधारण्यो भवत्यापणस्ततस्तत्र प्रहीतुं न
कल्पते ।

सास्प्रतं भारुडं साधारण्यं वक्यप्रयुक्तं व्याख्यानयति—

छेदे वा लाभे वा, सागारितो जत्थ होइ आभागी ।

तं तु साधारण्यं जाण, सेसमसाहारणं होइ ॥ ३० ॥

यत्र भारुडच्छेदे लाभे वा सागारिकाऽर्जेन त्रि-
भागादिना वा आभागी भवति । तत् भारुडं
साधारण्यं-साधारण्यवक्यप्रयुक्तं जानीयात्, एतद्व्य-
तिरिक्तं शेषं भारुडमसाधारण्यं भवति । साधारण्यं वा
भारुडं यावत् तं न विभज्यते तावत्सागारिकपरिहः, विभ-
क्तं तु कल्पते । तत्रापि प्रसेपदोषप्रसङ्गतो दृष्टे न कल्पते,
अदृष्टे तु कल्पते। यदा तु सा शाला भाटकप्रदानेन गृहीता का-
लेन मया तथैतावत् दातव्यं नच भारुडं शय्यातरं सह-
च्छन्दे लाभे वा त्रिभागादिना साधारण्यम् । तत्राप्यसाधारण्य
अदृष्टे कल्पते, दृष्टे तु प्रसेपदोषप्रसङ्गतो नति ।

संप्रति 'क्षिञ्चं वाञ्छं अक्षिञ्चं वे' ति व्याख्यानार्थमाह-
सन्धिचे अञ्चिते, भीसेण य जा पउंजए साला ।

तं दन्वमन्नदन्वे-एह होइ साहारण्यं तं तु ॥ ३१ ॥

सन्धिचेन अञ्चितेन गाथायां सप्तमी कृतीभायं प्राकृतत्वेन
मिश्रेण च प्रयुज्यते शाला । किं विशिष्टेन सन्धित्वादिनेत्यत
आह-द्रव्येण, तावत् द्रव्यं नाम-यत् शालायां प्रक्षिप्तमस्ति ।
अन्यत् द्रव्यं-तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यम् । इयमत्र भावना--यत्
शालायां प्रक्षिप्तं सन्धितं मिश्रं वा कर्पासादि तस्य त्रि-
भागादि दातव्यम् । यदि वा--यक्षिण्यते कर्पासादिद्रव्यो
वस्त्रादिकमन्यत्तस्य त्रिभागादि दातव्यमिति तत् भवति
साधारण्यमक्षिञ्चं द्रव्यम्, तन्न कल्पते । सम्प्रति क्षिञ्चं द्रव्यं
तत् कल्पते ।

सम्प्रति क्षिञ्चमाह—

तह्वमन्नदन्वे-एह वा वि क्षिणे वि गहणमदिहे ।

मा खलु पसंगदोसा, संक्षोभमयं व भुञ्जेजा ॥ ३२ ॥

तत् द्रव्यं यत् शालायां प्रक्षिप्तम्, अन्यद्रव्यं-तद्व्यतिरि-
क्तम् एतावता कलेन द्रव्यं मयेनावदातव्यमित्येवं तत्
द्रव्येण अन्यद्रव्येण क्षिणेऽपि-विभक्तीकृतंऽपि प्रदहणमदृष्टे श-
य्यातरं कल्पते, न तु दृष्टे । कुत इत्याह-मा खलु प्रसङ्गदोषाः
स्थिरिति कृत्वा । एतद्वै संक्षोभो नाम-प्रसेपस्तं कुर्यात्, क्षति
वा मूल्यं मुञ्चेत् यावदुपयुज्यते साधुनां तावत् दत्त्वं द्रव्यं
क्षतिमध्यात् पातनीयमिति ।

जे पि य न एह गहणं, फलकप्पासो सुरादि वा लोखं ।

फासं पि उ सामर्थं, न कप्पए जं तहि पडियं ॥ ३३ ॥

यदपि चाप्राप्तकृतया प्रदहं नागच्छति, तद्यथा-फलमात्रा-
दि । कर्पासः सुरादिरादिशब्दास्तरज्ज्कादिप्रदहं लवणम्,
एतान्यप्राशुकाम्यपि कदाचित्कारणे गृह्यन्ते । तत एवमुक्तं
प्राशुकमपि तु वस्त्रादि यत्तत्र शालायां शय्यातरं सह
साधारण्यं तत् तु कल्पते ।

नद्वै दौषिकशालामधिकृत्य दर्शयति—

अंजजोअंजजालज, वागज तह कीडजाण वत्थाणं ।

नाणादिसागयाणं, साधारण्यवजिते गहणं ॥ ३४ ॥

अण्डजानां-अण्डजस्तृमयाणां वोरुजानां-कर्पासिकस्-
त्रमयाणां बालजानां-कम्बलानां बहकलजानां-शय्यत्व-
मयाणां कीटजानां वस्त्राणां नानादिशागतानां प्रयाजं
समापतिते साधारण्यवजिते सागारिकेण सह साधा-
रण्यवहिते आपणे प्रदहं भवति दोषाभावात् । दृष्टादृष्ट-
विभागा प्रावन्तु । (व्य०)

सागारिकस्यौषधयः—

सागारियस्स ओसहीओ संथडाओ तम्हा दावए, थो
से कप्पति पडिगाहितए ॥ २७ ॥ सागारियस्स ओस-
हीओ असंथडाओ तम्हा दावए, एवं से कप्पति पडि-
गाहितए ॥ २८ ॥ (व्य०)

सागारिकस्य-शय्यातरस्य औषधयो गोरसवत्यां संस्तुताः
साधारणास्तस्य तन्मध्याहापयति सूफकारो नां कल्पते 'से'
तस्य साधोः प्रतिप्रहीतुम् ॥ २७ ॥ तथा सागारिकस्यौषधयः
असंस्तुता असाधारणास्तस्माहापयति एवं 'से' तस्य क-
ल्पते प्रतिप्रहीतुमयमात्रफलसूत्रद्वयमपि भावनीयम् ।

संप्रति आर्यप्रपञ्चस्तत्रौषधिप्रतिपादनार्थमाह—

गोरसगुल्लेधुता-दिओसहीतो व होति जा अष्ठा ।

धूपस्स कहुलेण तु, ता संथडसंथडा हुंति ॥ ३६ ॥

सूतस्य काष्ठलयेन इन्धनगृहे ये गोरसगुल्लेधुताया
औषधयोऽन्या वा याः सान्त ता द्विविधाः सागारिकेण
सह संस्तुताः साधारणा असंस्तुता वा असाधारणा वा
भवन्ति ।

कथं पुनः साधारणास्तत आह—

धुव आवाह विवाहे, जप्पे सण्ठे य करहुगे वेव ।

विविहाओ ओसहीओ, उवखीता भत्तवत्तस्स ॥ ३७ ॥

जं दद्विदद्वं वा, जो वा तह भस्सेस उद्धरो ।

लभइ जइ धृतकारो, अविरिके तं पि हु न लद्धा ॥३८॥

भुवं-सर्वकालमुपस्करं करोति सूफकारो भोजिकानाम्, आ-
वाहो दारकपक्षिणां धीवाहो वधूपक्षिणां यज्ञा नाग—यज्ञादि।
आह—धिग्जातिजनप्रतीतिं करद्वकं-सूतकभक्षणम् इन्द्रमहा-
विरतेषु सूफकार आनीयते । तस्य भङ्गस्तस्य सूफकारस्य वि-
विधा औषधयः पूर्वभणित्वा उपनीता-ढौकिनस्तत्र यत् दग्ध-
मीषत् दग्धं विदग्धं वा-प्रभूतं दग्धं यो वा तत्र भक्षणेशस्यो-
द्धारो भक्षणेशं यत्तत्राद्वरितमित्यर्थः, तद्यदि लभते सूफकार-
स्तत्तत्तत्कल्पनं । अविरिक्कम्-अविभङ्गीकृतं तदपि दग्धवि-
दग्धादि हु-निश्चितं प्रदीतो दातुं वा न लभते ततस्तत् न कल्पते-
एतदेवाह—

अविरिको खलु पिंडो, सो चेव विरेहतो अपिंडो उ ।

भङ्गपंतादीया, ध्रुवा उ दोसा विरिक्के वि ॥ ३९ ॥

अविरिक्कः-अविभङ्गीकृतः खलु भवति पियडः सागारिक-
पियडः, स चैव विरेचितः-विभङ्गीकृतः भवति अपियडः-सा-
गारिकपियडा न भवति, इति भावः । यद्येवं तर्हि स प्राणः तत
आह-विरिक्कपि, ध्रुवा भद्रकप्रान्तादिका दशास्तस्मात्तत्रापि
सागारिकसक्ता असागारिकेण सह संस्तृतास्ताः खलु न कल्प-
न्ते, (२७०० व्या०) । यास्वसंस्तृता सूतस्य सूफकारस्य सं-
श्लिप्तया जातास्ताः कल्पन्ते । तद्वयमौषधिसूत्रद्वयं भावितम् ।

अधुना आध्रफलसूत्रद्वयं भावयति—

सागारियस्स अंबफला संथडाओ तम्हा दावए, यो से
कप्पति पडिगाहितए ॥३१॥ सागारियस्स अंबफला असं-
थडाओ तम्हा दावए, एवं से कप्पति पडिगाहितए ॥३२॥

वल्ली वा रुक्खो वा, सागारियसंतिओ भङ्ग परं ।

तेसि परिभोगकाले, समणाय तर्हि कइं भणियं ॥४०॥

वल्ली वा सागारिकसक्ता वृक्षा वा सागारिकसंबन्धी
परस्यावग्रहं भजेत । तत्र तेषां वल्लीवृक्षाणां फलपरिभो-
गकाले भ्रमणानां कथं भणितम् ? किं कल्पते किं वा न कल्प-
ते ? इति एव गाथासंक्षेपार्थः ।

संप्रतमेनामेव व्याचिख्यासुः प्रथमतः

वृक्षवल्लीव्याख्यानमाह—

फणसंबाच्चितलना-लिकरमादी हवन्ति फलरुक्खा ।

लोमसिय तउसमुद्दिह, तंबोलादी य वल्लीतो ॥४१॥

एनस आध्रमिञ्जा—विज्ञानिका 'ऑबिली' इत्यर्थः तत-
स्त्वाल्लो नालिकेरी इत्येवमादिका भवन्ति फलवृक्षाः । लोम-
सिका प्रपुष्पिता ताम्बूलिका इत्येवमादिका वल्लयः । तदेव
वृक्षा वल्लयश्चाङ्गाः ।

संप्रति एतेष्वपरिमितस्य व्याख्यानमाह—

परोग्गां तु सालेणं, अकमेज्ज महीरुहो ।

छिंदामि स्ति य तेणुत्ते, ववहारो तर्हि भवे ॥४२॥

महीरुहो—वृक्ष आध्रदिसागारिसत्कः शालया—शाखया,
गाथायां पुस्तं प्राकृतत्वात् । विवर्द्धमानः परगृहमाकमेत्,

तत्र परोवृत्ते—इयं शाखा महीयं गृहमाकामति ततश्चिन्नमि
एवं तेनाङ्गे व्यवहारस्तत्र भवेत् ।

कथमित्याह—

सागारियस्स कहियं, केवतिओ उग्गहो मुणेयण्वो ।

ववहारो तह छिन्नो, पासायगडे बिती तिरिए ॥ ४३ ॥

सागारिकस्य-शय्यातरस्य कियान् अवग्रहो ज्ञातव्य इति
व्यवहारकारिभिर्भित्तितम्, ततः शाखं परिभाष्य व्यवहारं
ऊर्ध्वोपस्थित्येवमेतद्विज्ञेयः, ततः ऊर्ध्वतोऽवग्रहस्य परिमाणे
प्रासादां यावत्प्रमाणमूर्ध्वं प्रासादस्याकृतं तावदूर्ध्वमवग्रह इत्य-
र्थः अधोऽवग्रहप्रमाणं पालनीयं प्रमाणमित्यर्थः, तियेण वृत्तिः—

एतदेवाह—

उहुं अहो य तिरियं, परिमाणं तु वत्थूणं ।

खायमूसिय मीसं वा, तं वत्थु तिविहोदियं ॥ ४४ ॥

ऊर्ध्वमधस्त्येकपरिमाणं वास्तूनां भवति, तच्च वास्तु त्रि-
घोदितम् । तद्यथा—ज्ञातमुच्छिन्नं मिश्रं च—ज्ञाताच्छिन्नम् ।
(व्य०) (अत्रत्या व्याख्या 'पासाय' शब्दे पञ्चमभागे गता ।)

एवं छिन्ने उ ववहारि, परो भणइ सारियं ।

कप्पेमि हंतै सालाई, ततो भणइ सारिते ॥ ४७ ॥

एवम्—ऊर्ध्वं प्रकारेण व्यवहारं छिन्नं परः सागारिकं भ-
णति-कल्पयामि छिन्नमि अहं तवाभ्रादिवृक्षसत्कं शाखादि
आदिशब्दान्—प्रशाखापल्लवादिपरिग्रहः ।

तत आह सागारिकः—

मा मे कप्पेहि सालाई, दाहं ते फलनिकयं ।

तत्थ छिन्ने अच्छिन्ने वा, सुत्तसाफलमाहितं ॥ ४८ ॥

ममाभ्रवृक्षस्य शाखादि मा कल्पयत ते फलानि निष्कयं
वास्यामि । तत्र एतावन्ति फलानि दातव्यानीति छिन्नं सा-
मन्यतः फलानि दातव्यानि इत्युच्छिन्नं तत्र छिन्ने अच्छिन्ने
वा यथायोगं सूत्रद्वयस्य साफल्यमाख्यातम् ।

तत्र पर आह—

साहणं व न कप्पइ, सुत्तमाहु निरत्थयं ।

गेलद्दाणओमिसु, गहणं तेसि देसियं ॥ ४९ ॥

केचिदाहुः सूत्रद्वयमिदं निरर्थकं यतः साधूनामप्राप्तिं स-
चित्तत्वाच्च कल्पन्ते । आचार्य आह—तेषामप्राप्तकालानां ग्लान-
त्वं अर्थात् शेषपरिष्ठाया अलाभे अवमौद्रयं च प्रहणं देशि-
तं-कथितं महर्षिभिरतो न निरर्थकमिति ।

अविरिकसारिपिंडो, विरिका वि य सारिदिद्व न वि कप्पे

अदिद्वसारिएणं, कप्पति य ताहं धेचुं जे ॥ ५० ॥

अविरिक्कान्यापि वा सागारिकेण दृष्टानि न वैकल्पन्ते, ततो-
दृष्टानि सागारिकेण प्रदीतो कल्पन्ते 'जे' इति पादपूरणे ।

उपसंहारमाह—

एवं अत्तद्वाए; सयं परुढाण वा वि भणियमिणं ।

इयमणो आरंभो; समणद्वा वा वि एतम्मि ॥ ५१ ॥

एवमुक्त्यकारणमाध्यामारोपितानां स्वयं वा परुढानामिदं-
मन्तरोरुक्तं भणितम् । व्य० ६ उ० । (अत्रत्या विशेषवृक्षव्यता
'आधाकम्म' शब्दे द्वितीयभागे २४२ पृष्ठे गता ।)

सागरियागार-सागारिकाकार-पुं० । सहागारण-गृहण
वर्तत इति सागारः स एव सागारिको गृहस्थः । स एवा-
कारः प्रत्याख्यानद्वयः सागारिकाकारः । सागारिकं वज्र-
विश्वेस्यये, पञ्चा० ५ विष० । ' सागारियागारणं ' सहागा-
रेण वर्तत इति सागारः, स एव सागारिको गृहस्थः, स
एवाकारः प्रत्याख्यानपवादः सागारिकाकारस्तस्यादन्यत्र,
गृहस्थसमस्तं हि साधूनां भोक्तुं न कल्पते, प्रवचनाद्यप-
यानसंभवात् । यत् उक्तम्—“ छुत्तायदयावन्ता, वि संजग्मा
दुज्जहं कुण्णं वाहिं । आहारं नीहारं, दुग्गं(सुं)क्षिणं पिङ्गहणं
य ॥ १ ॥ ” तत्तस्य भुञ्जानस्य यदि सागारिकः काश्चिदा-
र्याति, स च यदि खलस्तदा क्षणं प्रतीक्षते, अथ स्थि-
रस्तदा स्वाध्यायादिस्थाघातो मा भूदिति ततः स्थानादन्य-
त्रापरिवश्य भुञ्जानस्यापि नैकाशनमङ्गः । गृहस्थस्यापि येन
दृष्टं भोजनं न जीर्यति तत्प्रमुखः सागारिको ज्ञातव्यः ।
प्रव० ४ द्वार । ध० ।

सागारोवज्रमंग-साकारोपयोग-पुं० । आकारसहिते, प्रज्ञा० ।
२८ पद । (व्याख्या ' उवज्रमंग ' शब्दं २ भागे ८६० पृष्ठे गता ।)
साडग-शाटक-न० । परिधानवस्त्रं, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । व-
स्त्रमात्रं, विधा० १ ध्रु० ७ अ० । भ० । ज्ञा० ।
साडण-सातन-न० । अङ्गोपाङ्गानां विशरणं, सूत्र० १ ध्रु० ५
अ० १ उ० ।

साडणा-साटना-स्त्री० । उत्सर्गे त्याजनं, आध० ५ अ० ।
साडिया-साटिका-स्त्री० । परिधानवस्त्रं, अनु० ।
साडी-शाटी-स्त्री० । शटिति गच्छति इति शाटी । पयसि,
प्रव० ४ द्वार ।

साडीकम्म-शाकटिककर्मन्-न० । शकटानां घटनविक्रयवा-
हनरूपे, उपा० १ अ० । भ० । शाकटिकत्वेन जीवने, तत्र
गवादीनां बन्धवधादयो दोषा इति कर्म न उपभोगपरिभो-
गप्रतातिचारार्थं तस्य । पञ्चा० १ विव० । भ० । आ० । आ-
ख० । शकटानां तदङ्गानां चक्राध्यादीनां स्वयं परंख वा वृ-
त्तिनिमित्तं निष्पादने, विक्रयवाहने च । ध० २ अधि० । “ शक-
टानां तदङ्गानां, घटने खेटने तथा । विक्रयार्थात् शकट-जी-
विका पारकीर्तिता ॥ १ ॥ ” प्रव० ६ द्वार ।

साडोल्लय-शाटोल्लक-न० । उत्तरीयवस्त्रं, ज्ञा० १ ध्रु० १८ अ० ।

साण-श्वन्-पुं० । श्वन्शब्दस्य साणोदेशः । कुङ्कुरं, उत्त० १ अ० ।
आवा० । अनु० । उत्त० १ दश० । नि० चू० । भ० । आवा० ।
साण-पुं० । छुरिकादिनैवर्ण्योत्तजके मसृणपाषाणे, अष्ट०
१५ अष्ट० । आ० म० । पाद० ना० ।

साणदसमाधि-सानन्दसमाधि-पुं० । सुखप्रकाशमयस्य स-
र्वस्वोद्रेकाधिक्यात्तथाविधं समाधौ, ज्ञा० २० ज्ञा० ।

साणय-शाणक-न० । शणधरकनिष्पन्नं, आवा० २ ध्रु० १
चू० ५ उ० १ उ० । स्था० । वृ० ।

साखि-शाखी-स्त्री० । शणसूत्रमयं शाटिकायाम्, दश० ५
अ० १ उ० ।

साणुकोस-सानुक्रोश-त्रि० । सहानुक्रोशेन वर्तत इति सा-
१५६

नुक्रोशः । सद्ये, उत्त० २२ अ० ।

साणुकोसया-सानुक्रोशता-स्त्री० । सद्यतायाम्, स्त्री० ।
स्था० । सानुक्रोशतायाम्, भ० ८ दश० ६ उ० । विश० ।
साणुखाय-सानुनाद-पुं० । यत्र जलपतां प्रतिशब्द उत्तिष्ठ-
ते तस्मिन् प्रवेशं, विश० ।

साणुदयबंधिणी-स्वानुदयबन्धिनी-स्त्री० । स्वस्यानुदय एव
बन्धा विद्यतं यासां ताः स्वानुदयबन्धिभ्यः । ‘ कम्म ’ शब्दे
वर्गीयभागे २७४ पृष्ठे दर्शितासु तथाविधकर्मप्रकृतिषु, पं०
सं० ३ द्वार ।

साणुप्पग-सानुप्रग-न० । प्रत्युषवेलायाम्, वृ० १ उ० २ प्र-
क० । चतुर्भागावशषरमायां पौढ्याम्, नि० चू० १० उ० ।

साणुप्पगभिक्षा-सानुप्रगभिक्षा-स्त्री० । सानुप्रगे-प्रत्युषवे-
लायां या लभ्यते भिक्षा सा सानुप्रगभिक्षा । प्रातःका-
लिक्यां भिक्षायाम्, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

साणुप्पास-सानुप्रास-त्रि० । अनुप्राससहिते, अनु० ।

साणुबंध-सानुबन्ध-त्रि० । निरुपाकृष्टे कर्मणि, “ अमायोऽपि
हि भाषेन, माय्येव तु भवेत् क्वचित् । पश्येत्स्वरयोर्यत्र, सानु-
बन्धहितोदयम् ॥ ४ ॥ ” ध० ३ अधि० ।

साणुबंधदोस-सानुबन्धदोष-पुं० । निरुपाकृष्टकर्मलक्षणे दो-
षे, पा० १२ विष० ।

साणुभव-स्वानुभव-पुं० । स्वीयज्ञानप्रसारे, “ स्वकीयभूत-
चिन्नात्तरंगप्रभाभावनज्ञाने, “ भूताब्धेः संप्रदायाच्च, ज्ञा-
त्वा स्वानुभवादिपि । ” ध० १ अधि० ।

साणुराग-सानुराग-पुं० । अनुरक्तं, तथाविधानुरागयुक्त्वे-
नाप्रशस्तदृष्टौ, महा० ३ अ० ।

साणुलङ्घियागाम-सानुलङ्घिकाग्राम-पुं० । स्वनाममयते ग्रामे,
यत्र छुद्यस्यविहारेण विहरन् धीरजिनः भद्रप्रतिमया
तस्यौ । आ० म० १ अ० । आ० चू० ।

सात-सात-न० । सौख्यं, चं० प्र० २० पाद० । सू० प्र० सुखं,
उत्त० १ अ० । सुखहेतौ, उत्त० २ अ० । प्रअ० ।

सातत्त-सातस्य-न० । नैरन्तर्यं, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सातवाहण-सातवाहन-पुं० । स्वनामक्याते नृपभेदे, ती० ५२

कल्प । आ० चू० । तत्कारित्रं स्ववम्-अथ प्रसङ्गतः परसमय-
लोकप्रसिद्धं सातवाहनचरित्रशेषमपि किञ्चिदुच्यते-श्रीसात-
वाहने क्षिति रक्षति पञ्चशतवीराः प्रतिष्ठानगरान्तस्तथा व-
सन्ति स्म पञ्चाशच्छगराद्वाहः । इतश्च तत्रैव पुरे एकस्य द्वि-
जस्य सुनृपेणाजनः शूद्रकाक्यः समजनि । स ख युद्धभयं दृ-
ष्ट्वा कुवाणः पित्रा स्वकुलावृत्तिमिति प्रतिपिडा नास्या-
त् । अन्येषुः--सातवाहननृपातः बापला-खुंलादिपुराण-
वर्तिवीरपञ्चाशदम्बितः पञ्चाशद्वत्सप्रमाणां शिलां धमा-
धमुपाटयन् दृष्टः, पित्रा समं गच्छन्ना द्वादशान्द्रेशी-
येन शूद्रकेय कनापि वीरया भूमिलवचुष्ट्यं, केयविषदकुला-
भ्यपरं स्वकुलान्धष्टी शिला भूमितस्तत्रेत्पादित्ता महीजा-
निना स्वाजानुनीना इत्यवलोक्य शूद्रकः स्फूर्जितस्फूर्जित-

मवादीत्-भो भो भवतु मध्ये किं शिलामिमो मल्लं न क-
श्चिदुज्जुमीधे । नेऽपि सद्यंमवादिषुर्नया त्वमेवोपाटय यदि
समर्थमस्योऽसि । शूद्रकस्तदाकथं शिलां विधित तथोच्छा-
लयांचकार यथा सा दूरमुदमगम्-पुनरवादि शूद्रकेन
यो भवत्स्वलेभूषणः स खल्विमां निपनर्त्ता विभ्रतु । सान-
वाहनादिवीरैर्भयाङ्कान्तलाचनेरुचै स एव सानुनयम् । यथा
भो! महाबल! रत्न रत्नासाकीनान् प्राणानिनि । स पुनस्तां पन-
यालु तथा मुष्टिप्रहारं प्रहतवान् यथा सा त्रिखण्डनामन्व-
भूत् । तत्रैकं शकल योजनत्रयापरि न्यपतत् , द्वैतीयिकं च
अप । नागहृदे तृतीयं तु प्रनोलीहारे , चतुर्थ्यमध्ये न प-
नितमद्यापि तथैव वीर्यमाणास्ते जनाः , तद्वलविलसित-
चमस्कृतचेताः क्षोणिनेना शूद्रकं सुतरां सङ्कृत्य पुराऽऽ
रक्षकमकरोत् । शस्त्रान्तरेण प्रतिविध्य दृढधारकस्य तस्य
दृढमेवायुधमस्वाह्वान्मीत् । न च शूद्रको बहिष्भगन् पुग्मध्ये
प्रवेष्टुमपि न दत्तवान् , अनर्थनिशारणार्थम् । अन्यथा स्वसौ-
धस्योपरितले शयानः सानवाहनः क्षिप्तपतिर्मध्यरात्रे
शरीरचिन्तापंशुत्स्थितः , पुराह्वहिः परिसरं कण्ठे रुदि-
तमाकर्ण्य तत्प्रवृत्तिमुपलब्धुं कृपापाणिः परवृत्ति-
तद्व्यतया शूहान् निरगमत् । अन्तर्गले शूद्रकेणाऽवलोक्य
सप्रभञ्चं प्रभुतः पृष्ठं महानिशायां निर्गमनकारणम् धरणी-
पतिरवादीत्-अयं बहिः पुरः परिसरं कण्ठकान्द्विध्वनिः अ-
यमध्वनिपाथकीभायमनुभविष्यन्ति , तत्कारणं ज्ञातुं अ-
जस्रस्मिन् रात्रौ शूद्रका व्यजिह्वपत्-द्वे ! प्रतीक्ष्यपादैः
स्वसौघालंकरणाया पादावबधायनामहमेव तत्प्रवृत्तिमान-
ध्यामीत्याभिधाय घसुधानायकं व्यावृत्त्य स्वयं रुदितध्व-
न्यानुसारं पुराह्वहिगन्तुं प्रवृत्तः । पुरस्ताद् प्रजनं दत्तकण्ठो
गोदावयाः श्रान्तसि नद् रुदनमश्रीषात् । ततः पांरकरब्धं
विधाय शूद्रकस्त्रीणां यावन्मरिता मध्ये प्रयाति ता-
वत्पयः पूरप्लाव्यमानं नरमेकं रुदन्तं वीर्य वभाषे-भोः
कस्त्वं किमर्थं च रोदिषीत्यभिहितः । स नितरां रुदन्ति
निबन्धं केनापि यादसा विघ्नताऽयं भवेदित्याशङ्क्य सद्यः
कृपाणिकामवाऽवाहयामास शूद्रकः । तदनु शिरोमात्रमेवं
शूद्रकस्योदङ्गुः करतलमारादत् । लघुतया तच्छिरः प्रस्तरु-
धिग्धारमिहालोक्य शूद्रकां विशदमापन्नश्चिन्तयति स्म ।
धिग्मामप्रसन्नपरि प्रहर्तारं शरणागतमल्लं चेत्यात्मानं निन्दन्
ब्रह्माह न इव क्षणे भूङ्क्षिनस्तस्यौ । तदनु समधिगतचैतन्य-
श्चिरमचिन्तयत्कथमिवन्तु स्वदुष्काण्डमयनिपतयं निवृ-
थिष्यामि इति लज्जितमनास्तथैव काष्ठेभिरां विरज्जय तत्र
उज्जलनं प्रज्वाल्य तच्छिरः सह शूहीत्या यावदग्निं प्रवेष्टुं
प्रवृत्ते तावत्तेन मस्तेकेन विजगद्-भो महापुरुष ! किमर्थमि-
त्थं व्यवसीयते , भवता यावद्दं शिंमात्रमवास्मि , सैहिके-
यत्सदा तद् वृथा न विधीद् , प्रसीद् मां राक्षः समी-
पमुपनयति तद्वचनं निश्चयं चमस्कृतचित्तः प्राणित्यय-
मिति प्रहृष्टः शूद्रकस्तच्छिरः पट्टांशुकवष्टितं विधाय प्रात-
स्तातवाहनमुपानयत , अपृच्छदृष्ट पृष्टीनाथः । शूद्रक ! कि-
मिदम् ? सोऽप्यथाचत् द्वे ! सोऽयं यस्य क्रान्तिध्वनैर्वेव न रा-
त्री शुभ्रैः स्तुपुङ्खा तस्य प्राशुक्तं वृत्तं सकलमावेषयत् । पुना-
रात्रा तमव मल्लकमपाहीत् । भोः कस्त्वम् ? किमर्थं वात्र भ-

वदागममिति ? तेनाभिधे-महाराज ! भवतः कीर्ति-
समाकर्ण्य कण्ठरुदितव्याजेनात्मानं ज्ञापयित्वा त्वाम-
हमुपागमम् , दृष्ट्वा भवान् कृताये मेऽद्य वक्षुषीं ज्ञाने , इ-
ति । कां कलां समर्थ वेत्सीति रात्रा पृष्ठं तेनाक्रम-द्वे ! गी-
तकलां वक्षिं । ततो रात्रा आह्वया निरवगीतं गीतं गातुं प्रव-
क्रमे । क्रमेण तद्भानकलया मोहिता सकलाऽपि नृपतिप्रमु-
खा परिवत् । स च मायासुरनामकाऽसुरस्तां मायां विमोय-
महीपतेर्महिषीं महनीयरूपधियां अपजिहीर्षुर्कृपागतो बभू-
व । न च विदितचरमेतत्कस्यापि । लोकेस्तु शीर्षमात्र-
शेनात्तस्य प्राकृतभाषया 'सौसूला' इति व्यपदेशः कृतः । त-
दनु प्रतिदिनं नास्मन्नपि तुम्बुरी मधुरतरं गायति स्मति भुन-
तत् स्वरूपं महोदव्या , दाम्सीमुखन भूप विष्वाण्य तच्छुषिं स्वा-
न्निकमानायितम् , प्रत्यहं तमजिह्वपत् गङ्गा । विद्वान्तरे गर्भे
प्रस्तावमासाद्य सद्य एवापहरति स्म तां मायासुरः , आराप-
यामास च ताम् । घण्टावलम्बिनामनि स्वविमाने । रात्रो च
कण्ठे क्रान्दितुमार्भे । अहोऽहं कनाप्यपाहंय । अस्ति काऽपि
वीरः पृथिव्यां यो मां मोचयति । तच्च खलूत्तामिष्येन खोरेण
भूत्वा धाविष्या समुत्पत्य च तद्विमानघण्टा पाणिना गाढम-
बधायेत । ततस्तत् पाणिनावष्टब्धं विमानं पुरस्ताच्च प्राचाली-
त् । तदनु विन्तितं मायासुरेण । किमर्थं विमानमत्तन्न संप-
ति । यावद्दालीप्तं वीरं हस्तावलम्बितघण्टाम् । ततः सङ्केत-
तद्वस्तमच्छिन्दत् , पतितः स पृथिव्याम् । स चासुरः पुरः प्रा-
चलत् । ततो विदितद्वयघण्टावृत्तान्तः क्षितिकान्तः पञ्चाश-
तमेकां वीरगनादिशत् , यत्पट्टद्वयाः शुद्धिः क्रियतां , के-
नेयमपह्नेति । ते प्रागापि शूद्रकं प्रत्यस्यापराः प्रोचुः-म-
हाराज ! शूद्रक एव जानीते । तेनैव तच्छौर्यकमानोति , तेनैव
च दीयो जडः , ततो नृपतिस्तस्मै कुपितः शूलारोपणमाह-
पयत् । तदनु देशरीतिवशात्तं रक्तवन्दनानुलिताङ्गं शक-
देशायित्वेन सह गाढं बध्वा शूलार्थे यावद्गाजपुरुषाश्च-
लुस्तावत्पञ्चाशदपि वीराः संभूय शूद्रकमवाचन् । भो महा-
वीर ! किमर्थमेवं दिवसेव अत्रेय भवान् , 'अशुभस्य काल-
हरणमि' ति न्यायात् मार्गं नरन्द्वात् कतिपयविनाशधिम् ,
शोधय सर्वत्र देव्यपहारिणम् । किमकारुऽ एव स्वकीयां
धीरत्वकीर्तिमपनयसि । तेनाक्रम-गम्यतां तर्हि उपराजं , वि-
क्षपयतामितयं ये राजा । तेनैव तदाहृतं प्रत्यानायितः शूद्रकः
क्षितिन्द्रेण । तेनापि स्वमुखेन विष्वाप्तः कृता-महाराजः । क्षी-
यनाम् अवधिः , यन विन्तिनामि प्रतिदिशं दीवीम् , तद्वपहारिणं
च । रात्रा दिनदशकमवधिर्दत्तः शूद्रकगृहे च सारमयद्वयमा-
सीत्सहचारि , नृपतिरवदत्-एतद्भूषणयुगलं प्रांतभूयम-
स्मत् पार्श्वे मुखं स्वयं पुनर्भवान् दृश्युन्मोपलक्ष्ये दिव्य-
तां महामण्डलम् , सोऽप्योदेशः प्रमाणमित्युर्वीर्यया प्रतस्थ-
भूयकशकस्तकौल्यकद्वन्द्वशृङ्खलाञ्चं स्वशय्यापादयो-
रधनात् । शूद्रकस्तु पारितः पथेऽयमानोऽपि यावत् प्रस्तु-
तार्थस्य वात्तामात्रमपि कापि नापलेभे तावद्विचिन्तयत् ,
अहो ममेदमपयशः प्रादुरभूद्ययं स्वाभिमाहो मध्ये भूत्वा
वर्षीमुपाजीहृदितां न च कापि सिद्धिदृष्टं लैल्या तस्यास्त-
स्मरणंभम मम शरणमिति विमुक्त्य दावभिभ्रतामरचयत् ,
उज्जलनवाञ्चालयत् , यावन्मध्ये प्राविशत् , तावसाभ्यां शुनका-

भ्यां देवनाधिष्ठिताभ्यां ज्ञातम् । यस्मिन्नाधिपतिर्निधनापञ्चो-
ऽस्तीति । ततो देवतशक्त्या शृङ्खलानिर्गतौ गतौ तत्र, य-
न्नासीद् शूद्रकरञ्जिता चिन्ता । दशनैः काष्ठमाकृत्य शूद्रकं
बहिर्निष्काशयामासन् । तेनाप्यकस्मात् तौ विलोक्य विश्व
तमनसा निजगन्ध—र पापीयानौ !, किमेतन् कृतं भव-
द्भयम् ? यत् राक्षो मनसि विश्वामनिरासो भविष्यति य-
स्मिन्नुवाचपि तेनात्मना सह नीताविनि । भयणाभ्यां बभा-
षे । धीरो भव, अस्मद्दृशिनां दिशमनुवर सरभनम् । का चि-
न्ता तथैवभिधाय पुरोभूय प्रस्थितौ, तेन सार्द्धं कस्मात् प्रा-
प्तौ काङ्क्षापुरम् । तत्रस्थं महालक्ष्मीदेव्या भवनं प्राविष्टौ । तत्र
शूद्रकस्तां देवीमभ्यर्च्य कुशलस्तारासीनारित्रमुपावसत् ।
अनुप्रत्यक्षीभूय भगवती महालक्ष्मीस्तमबोचत्—वन्त ! किं
मृगयस ? शूद्रकणाङ्गम्—स्वामिनि ! सातवाहनमहीपालम-
हिष्याः शुद्धिम् । वद—काऽऽस्ते केनयमपह्ना ? । धी-
देव्यादितं—सर्वान् यस्त्राक्षसभूनादिदेवगणान् संमील्य
तत्प्रवृत्तिमहं निवेदयिष्यामि, परं तेषां कृतं त्वया वदयु-
पहारादि प्रगुणीकृत्य धार्यम् । यावत् तं कण्वहृत्य ब-
लादुपभूय प्रतीता न भव्युस्तावत् त्वया विस्तरेणे-
क्षणीयाः, ततः शूद्रकस्तेषां देवानां तर्पणार्थं कुर्यादं वि-
रचय्य होममारभे । मिलिताः सकलदेवतगणाः स्वां स्वां
भुक्तिमप्तिमुक्चन् जगृहे, तावत्तदामधुनः प्रभुम् प्राप-
तन् स्थानं यत्र मायासुरोऽभूत् । तेनापि परिज्ञातलक्षण्यादि-
ष्टशूद्रकहोमस्वकर्तृण प्रेषितः स्वभ्राता काङ्क्षासुरनामा होम-
प्रयूहकरणाय । समागतश्च धियात् काङ्क्षासुरः स्थंसनया
समः । दृष्ट्वा देवतगणैश्चकितभूतैः तन्नां भवणी दिव्यशक्त्या
युयुधातं दैत्यैः सह । क्रमान् मारितौ च तौ दैत्यैः । ततः
शूद्रकः स्वयं योद्धुं प्रावृत्तः । क्रमण दृग्दृश्यतिरिक्प्रहर-
णान्तराभावाद्गण्डनव बहून् निधनं नीतवानशुरान् । ततो
दक्षिणबाहुं दैत्यास्तस्य चिच्छिद्युः । पुनर्वांमहस्तेन दृग्दृ-
ष्टमकरोलसिञ्चापि क्षिप्ते दक्षिणाङ्गिष्ठेणोपात्तदण्डो योद्धुं
लग्नः । साऽपि दैत्यैर्लुप्तः ततो यामपवधूतयष्टिरुच्यत, त-
मपि क्रमादच्छिद्यद्वयसुराः । ततो दन्तदण्डमादाय धुवचै त-
तस्मैस्तकमच्छिद्य । अथ कथन्धतुता देवगणास्तं शूद्रकं
भूमिपतितशिरस्कं दृष्ट्वा, अहो अस्मद्भुक्तिदातुर्वराकस्य
किं जानामि परित्रप्य यानुं प्रवृत्ताः । काङ्क्षासुरममारय-
न् ततः श्रीदेव्या अमृतनाभिपत्त्य पुनरुत्सृजिताङ्गाक्षकं शू-
द्रकः, प्रत्यक्षीकृत्य, सारंगमवापि पुनर्जिबितौ, देवी च
प्रसन्ना सति तस्मै लङ्कारणं प्रददौ । अनेन स्वमज्या भ-
विष्यतीति च वरं दधनत् । ततो महालक्ष्म्यादिदेवतगणैः
सह सातवाहनदेव्याः शुद्धयर्थं समग्रमपि भुवनं परिभ्रा-
म्यन् प्राप्तः शूद्रको महार्णवम् । तत्र कैकं वटतकमुच्च
स्तरं निरीक्ष्य विश्वमार्थमाकराह, यावत्प्रपद्यति तच्छाखायां
लम्बमानमधःशिरसं काष्ठकीलिकापवशितोर्ध्वपादं पुरुष-
मेकम् । स च मशोन्मक्षिणुर्मदप्रजः प्रतिष्ठानाधिपतः सा-
तवाहनस्य महिषी रिरसुग्गाहत् स्तीनामिव दशवदनः । सा
च पतिव्रता तं नेच्छति, तदनु मया प्रोक्तोऽप्रेजन्मा-न पुज्य-
ते परदारापहरणं तव । “ विक्रमाक्रान्तविश्वोऽपि, परस्त्रीषु
रिरंसया । कृत्वा कुलक्षयं प्राप, नरकं दशकण्धरः ॥ १ ॥ ”
इत्यादिवाग्भिर्निषिद्धः कुजो मल्लं मायासुरोऽस्यां वटशङ्खा-

यां दक्षिन्वा माभिस्तं व्यङ्ग्ययत्, अहं च प्रसारितरसन-
समुद्रान्तःसंवरतो जलचरादीन् व्यवहरन् प्राणयात्रां क-
रोमि, इति भुत्वा शूद्रकोऽप्यभागीत्, अहं नस्यैव महीचुनो
भुत्वा शूद्रकनामा, तामिव देवीमन्वेष्टुमागतोऽस्मि । तनोक्त-
मेवं वसति मां मोचयत । यथाऽहं सह भुत्वा तं दृश्यामि
तां च देवीम् । तेन स्वस्थानं परितो जातुर्षं दुर्गे कारितमस्ति
तच्च निरन्तरं प्रज्वलदेवास्ते ततस्तदुल्लङ्घय मध्यं प्रविश्य तं
निपात्य देवी प्रत्याहसेव्या, इत्याकर्ण्य शूद्रकस्तेन कृपाणेन
तत् काष्ठवन्धनानि क्षिप्त्वा नं पुरोधाय देवतगणपरिवृत्तः प्र
स्थाय प्राकारमुल्लङ्घ्य तत्स्थानान्तः प्राविशत् । देवत-
गणाभावलोकाय मायासुरः स्वसैन्यं युद्धाय प्रागियाय ।
तस्मिन् पञ्चतामश्चित्रे स्वयं योजमुपतस्थ । ततः क्रमण शूद्र-
कस्तेनासिता तमवधीत् । ततो घण्टावलम्बयामानमारुप्य
देवीं, देवतगणैस्सह प्रस्थितः प्रतिष्ठानं प्रति ; इतश्च दृग्दि-
नमवधीकृतमनागतमवगत्य जगत्प्राधिपतिर्दृष्टवान् अहो
न मम महादेवी, न च शूद्रकवीरो नापि च तौ रसनालिहौ,
सर्वे मयैव कुबुद्धिना विनाशितमिति शोचन् सपरिच्छिद्य
एव प्राणत्यागं विधीतुः पुराद्विद्विषितामरचय्यन्धनादिदा-
भिः । यावत् क्षणादाशुशक्ति क्षिप्यति परिजनभित्तौ ताव-
द्दक्षोपक एका देवगणमध्यात् समयासीत्, व्यजिज्ञपत्स-
प्रधयम् । देव ! दिष्ट्या वक्षसे महादेव्यागमनन । तज्जिज्ञश्च
अवगच्छन् नरेभ्यः स्फुरद्भानन्दकन्दलितहृदयः ऊर्ध्वमवलोक-
यञ्जालोके नभसि देवतगणं शूद्रकं च । अयमपि विमानादुर्ध-
वं राक्षः पादावपतत्, महादेवी चाभ्रनिननन्, सानन्धं मेदिनी
स्तुः शूद्रकम्, राज्याहं चैव तस्मै प्रादिता । सोत्सवमस्तनैर्गरं प्र
विश्य भुतशूद्रकचावकारतः सह महिष्या राज्यभ्रियमुपबुभुञ्ज
महाभुजः । इत्येकारं नानाविधान्यवदानानि सातक्षितिपाल-
स्य । कथयन्ति नाम व्यावर्णयितुं पार्यन्ते । स्थापिता ज्ञानेन गा-
दावरीसरसिरे महालक्ष्मी प्रासादः, अन्यान्यपि यथाहं देवता
नि निवासितानि तत्तत्स्थानेषु । राज्यं चिरं भुञ्जति जगतीजा-
नावन्ध्या काश्चिदादमारहारकः कस्यचिद्विज्ज्ञः वीर्यो प्रत्य-
हं आरुणि दाकृत्याहृत्य विकीर्णिते स्म । दिनान्तरे च तस्मि-
ननुपयुषि घणिजा तद्भगिनी पृष्टा भवज्ज्ञताऽप्य नागतो मही
द्वयाम्, तथा बभौषे, अष्टिन् ? मत्सोद्वेयः स्मिर्गु सेप्रति प्रति-
वसति । वणिग् अभ्रागीत्, कथमय साऽवदकङ्कणवन्धादा-
रस्य विबाहप्रकरणे दिनचतुष्टयं नरः स्वर्गीयवच वसन्तमा-
स्मान् मय्यत । तत्तदुत्सवालोकाकनकौटुहालपञ्चाकर्ण्य राजा-
प्यचिन्तयत्, अहो अहं किञ्च स्मिर्गु वसामि, चतुर्ध्वपि दिने-
ष्वनवरतं विवाहात्सवमय एव स्थास्यामीति विचार्य सानुव-
र्ण्य यां यां कस्यां युवति वा रूपशालिनीं पश्यति शुणानि स्म
वा तां तां सोत्सवं पश्येयीत् । एवं च भूयस्येनहसि गच्छति
लोकैश्चिन्तितमहो कथं भाग्यमनपत्यैरेव सर्ववर्णैः स्थेयम्,
सर्वकन्यास्तावद्वाह्यैव विवाहा । योषिर्भाष्ये च कुतः संतति-
रिति । एवं प्रतिपन्नषु लोकषु विवाहवाटिकानाञ्च प्राप्ति वा-
स्तव्यः एको द्विजः पीठजाद्वीमाराग्य व्यजिज्ञपद्भगवति ।
विवाहकर्मोत्सवपत्यानां कथं भावीति । देव्योक्तम्—स्वङ्गवने-
ऽहमारमानं कन्याकपं कृत्वाऽवतारयामि । यदा मां राजा
प्राप्यते तदा तस्मै द्यायेवमहं लभिष्ये । तथैव राजा

तां रूपवतीं धृत्वा विप्रमयाचत । साऽपि जगात् । दत्ता म-
या परं महाराज ! तत्रागत्य मत्कन्यायाद्वदन्त्या । प्रतिपक्षं रा-
ज्ञा । गणकदत्ते लक्ष्म कमाद्विवाहाय प्रचलितः, प्राप्तञ्च तं प्रा-
मं स्वकुलं च नृपतिः । देशाचारानुगन्धाद्भूयस्वर्योरन्तराले ज-
यनिका दत्ता । अञ्जलीधुंगधरीलाजेनृपतिलक्ष्मणलायां तिर-
स्करणीमपनीय यावदप्योन्यस्य शिरसि लाजान् विकी-
र्तुं प्रवृत्तौ तदनु किल हस्तं लपो भविष्यति तावद्वाजा तां
रौद्ररूपां राक्षसीमिदं लिख । न च लाजाः कठिनपाषाणककर-
रूपा राक्षः शिरसि लागन्तुं लज्जाः । क्षितिपतिरपि किमपि
वैकृतमिदमिति विभावयन् पलायत । तावत्सा पृष्ठलऽस्त्राश्म-
शकलानि वर्धन्ती प्राप्ता । ततो नरपतिर्नागहृदं प्राविशन्नि-
जजन्ममूमिम्, तत्रैव च निधनमाप्नोति इति । अद्यापि सा पी-
ठजा देवी प्रतोल्या बहिरास्तेन निजप्रासादस्था । शूद्रकोऽपि
कर्मण कालिकाद्वयं स्वरूपं विकृत्य वार्षीं प्रविष्टया करुण-
रसितेन विप्राप्रलभ्यत, निष्कामणार्थं प्रविशन् पतितस्य तस्य
रूपाण्यस्य कूपद्वारे तिथ्यकतनाच्छिन्नः पञ्चतमानश्च । म-
हालभया द्वि वरविनरणावसरोऽस्माद्व कौक्ष्यकापूर्वाद्वा-
भ्रातिर्विष्वीत्यादिष्टमासीत् । ततः शक्तिकुमारे राज्येऽभि-
षिक्तः सानवाहनयती, तदन्तरमद्यापि राजा न कश्चित्प्रति-
ष्ठानं प्रविशति वीरकेश इति । अत्र च यदसंभाष्यं कञ्चिद्भवेत्
तत्र परस्मय एव मन्त्रव्यां हतुः यन्नासंगतयाग जनो जैनः ।
इति प्रतिष्ठानकल्पः । सातवाहनचरित्रलेशश्च । विरचितः
श्रीजिनप्रभसूरिभिः । “चके प्रतिष्ठानकल्पः श्रीजिनप्रभसूरि-
भिः । सातवाहनभूपत्य, कथाशब्द प्रसङ्गतः ॥१॥” ती० ३३
कल्प । आ० ख० । (सानवाहन कथा ‘दिनचिन्त’ शब्दे
चतुर्थभागे २५१८ पृष्ठ गता ।)

साता-साता-स्त्री० । सुखरूपायां वेदनयाम्, प्रज्ञा० ३५ पद ।

साताकर्म-सातकर्मन्-न० । कथं दशानां दशमेऽप्ययने,
स्था० १० ठा० ३ उ० । तच्च विरिच्छन्मिदानीं नोपलभ्येत
स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सातागारव-सातगौरव-न० । सुखशीलतायाम्, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सातागारवशिङ्गुय-सातगौरवनिभृत्-त्रि० । सुखशीलतार्थम-
नुष्टुभः, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सातामाता-सातामाता-स्त्री० । सुखदुःखात्मिकायां वेदना-
याम्, प्रज्ञा० ३५ पद ।

सातासायपरितावणमय-सातासायपरितापनमय-त्रि० । सा-
तं च सुखमसातं परितापनं च दुःखजनितोपताप एत-
न्मयमेतद्व्ययमम् । सुखदुःखमये, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

सातामोक्ख-सातसौख्य-न० । आह्लादरूपे सौख्ये, जी० ४
प्रति० ३ उ० ।

साति-साति-अविभक्ष्य, प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

स्वाति-स्त्री० । नक्षत्रभेदः, सू० प्र० १० पादु० ।

सातियोग-सातियोग-पुं० । मायाविशेषे, स० ।

सातियोगजुत्-सातियोगयुक्त-त्रि० । अशुभमनोयोगयुक्ते,
आश्र० ४ अ० ।

सातिज्ज्ञा-स्वादना-स्त्री० । कर्मवन्नास्थादे, नि० ख० १ उ० ।

सातिगुक्खत्त-स्वातिनक्षत्र-न० । वायुवृषताके नक्षत्रभेदे, स० ।

स्वातिनक्षत्रं कतितारकम्—

सातिगुक्खत्ते एगतारे पण्त्ते । (सू० १५) स० १
सम० ।

सातोवभोग-सातोपभोग-त्रि० । सातस्य—सातवेदनीयस्य
कर्मणा भोगो यत्र तत्सातोपभोगम् । सुखस्थानं, कल्प० १
अध० ३ क्षण ।

सादंडी-सादण्डी-स्त्री० । कन्दविशेषः, भ० ७ श० ३ उ० ।

सादि-सादि-त्रि० । आदियुक्तं, उक्त० १ अ० ।

सादिय-सादिक-त्रि० । सहोद्विना-मायया वर्धत इति सा-
दिकम् । समाये, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सादिवीससाकरण-सादिविश्रमाकरण-न० । रूपद्रव्याणां च
द्रव्यणुकाद्विप्रक्रमण भेदसंघाताभ्यां स्कन्धत्वापत्तौ, सूत्र० १
ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सादिश्व-सादिव्य-न० । देवताप्रयुक्ते अस्वाध्यायिके, प्रथ०
२५४ द्वार ।

सादीणगंगा-सादीनगङ्गा-स्त्री० । गोशालकपरिभाषिते सप्त-
महागङ्गात्मके पारमाण्यभेदः, भ० १५ श० ।

साधग-साधक-त्रि० । निर्वर्त्तकं, पं० सू० १ सूत्र ।

सापाणि-स्वकपाणि-पुं० । स्वहस्ते, ‘सापाणिणा असिणा
छिदिना कमडलुं पाक्खविनए’ । भ० १४ श० ८ उ० ।

सावर-शावर-पुं० । शवररूपधारिशिवमोक्तं मन्त्रं, आ० म० १ अ० ।
साबाधा-साबाधा-स्त्री० । सह आबाधया । अनुद्यकालेन
सह घर्त्तमानं, प्रथ० १ द्वार ।

साभरग-साभरक-देशविचनान्, (सू० १ उ० १ प्रक०) सुराध्याया
दक्षिणस्यां दिशि समुद्रद्वीपे प्रचलिते रूपके, द्वाजुन्नरापथं
एका रूपकः । सू० ३ उ० ।

साभाविय-स्वाभाविक-त्रि० । स्वास्मिन् भावे भवः स्वाभा-
विकः । प्राकृतं, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । अकैतवकृतं,
ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । आ० म० ।

साभिगह-साभिग्रह-त्रि० । अभिग्रहे, अभिग्रहान्त इत्यभिग्र-
हः प्रतिष्ठाविशेषाः, सहोभिग्रहणं वर्धन्त इति साभिग्रहाः ।
गृहीताभिग्रहेषु, आश्र० ६ अ० । नि० ख० ।

साम-सामन्-न० । सर्वेषामपि जीवानां प्रियं, विशेषं आ० म० ।

प्रियवचनादौ, स्था० ३ ठा० ३ उ० । ज्ञा० विपा० प्रमाणाद्वनं,
विपा० १ ध्रु० ३ अ० । सामं मिमी । सर्वजोषेषु मैत्री साम भ-
व्यते । विशेषं । स्था० । सामनि, स्था० । “परस्परोपकाराणां,
दर्शने १ गुणकालेनम् २ । सम्बन्धस्य समाख्यानं ३-मायत्याः
सम्प्रकाशनम् ४ ॥ १॥” अस्मिन्मये कृतं द्वावर्थोर्भविष्यतीत्याशा
योजनमायतिः सम्प्रकाशनमिति । ‘वाचा पशलाया साधु,
तवाहमिति चाप्यर्थम् । इति सामप्रयोगैः, सामं प्रविधिं
स्मृतम् ॥ २॥ इत्येव ३ ठा० ३ उ० । आ० म० ।

सामनिक्षेपः—

निक्षेवो साममिय य, चउळ्हो दुविहो य होइ दव्वमि।
आगम नोआगमओ, नोआगमओ य सो ति विहो ॥४०॥
जाणगसरीरभविण, तव्वइरित्ते अ सकर्राइसुं ।
भावमि दसविहं खलु, इच्छा मिच्छाईयं होइ ॥४१॥
इच्छा मिच्छा तहक्कारो, आवस्सिआ अ निसीहिआ ।
आपुच्छया य पडिपुच्छा, छंदणा य निमत्तणा ॥४२॥
उवसंपया य काले, सामायारी भवे दसविहा उ ।
एएसिं तु पयाणं, पत्तेयपरूवणं वुच्छं ॥४३॥
आयारे निवसेवो, चउळ्हो दुविहो य होइ नायवो ।
आगम नोआगमतो, नोआगमतो य सो ति विहो ॥४४॥
जाणगसरीरभविण, तव्वइरित्ते य नामसाइसुं ।
भावमि दसविहाए, सामायारीइ आयरणा ॥४५॥

‘निक्षेवो’ इत्यादि गाथाः षट् प्रायः प्रतीतार्थाः । सू. व्या-
ख्याने च काश्चिद्व्याख्यास्यन्ते, नवरं तद्व्यतिरिक्तं च । ङ-
शरीरमवश्यशरीरव्यतिरिक्तं च । द्रव्यसाम-शकरादपु, आदि-
शब्दात्स्त्रीयादिपि प्रहः, ततश्च शकरादीरवधिगुडादीनां य-
त्परस्परमविरोधनव्यवस्थानम्, भावसाम इति विधेः ‘खलु’
अवधारण, दशविधमवच्छामिध्यादिकं सामान्यारीत्यव-
पमिति गम्यते, भावसामान्यं चास्य तात्त्विकस्य सायोपश-
मिकान्भाववरूपत्वात् परस्परमविरोधनं व्यावस्थानात् तथा
प्रत्यक्प्रकरणं वक्ष्ये इति प्रतिज्ञामभिधाय यत् प्रकरणान-
भिधानं तदावश्यकनियुक्ता कृतत्वात्, तद्गाथयोरेव चैकक-
र्तृकत्वेनैव लिखितत्वाच्च पुष्टमिति भावनीयम् । सूत्रक्रमोद्बोधनं
तु यथाविधं सर्वेषां सदा कृत्यत्वेन पूर्वोपरभावस्याभाव-
प्रदर्शनायम् । उक्तं २६ अ० । अ० म० ।

सामं समं च सम्मं, इगमवि सामाइस्स एगड्ढा ।

नामं ठवणा दविण, भावमि अ तेसि निक्षेवो ॥१०३०॥

महुरपरिणाम सामं, सम्म तुला सम्म खीरखंडजुई ।

दोरे हारस्स चिई, इगमेआई तु दव्वमि ॥ १०३१ ॥

इह सामं समं च सम्यक् ‘इगमवि’ देशीपदं कापि प्रदे-
शार्थं वर्तते, सम्पूर्णशब्दावयवमेवाधिकृत्याऽऽह सामायिक-
स्यैकार्थिकानि । अमीषां निक्षेपमुपदर्शयन्नाह-नामस्थापना-
द्रव्येषु, भावे च नामादिविषय इत्यर्थः, तेषां-सामप्रभृ-
तीनां निक्षेपः, कार्य इति गम्यते । स चायम्-नामसाम
स्थापनासाम, द्रव्यसाम, भावसाम च । एवं समसम्य-
क्पदयोरपि द्रष्टव्यः । तत्र नामस्थापने कुण्ठे एव, द्रव्यसा-
मप्रभृतीषु प्रतिपाद्यन्नाह-‘महुर’ स्याद्, इहोपगतो म-
हुरपरिणाम द्रव्यं-शर्करादि द्रव्यसाम समं ‘तुला’ इति
प्राथम्यलोचनार्थं समं तुलाद्रव्यं, सम्यक् क्षीरजलजडयु-
क्लि-क्षीरजलजडयुजर्ज द्रव्यसम्यगिति, तथा ‘दोरे’ इति
सुवद्वरके मीलिकाभ्येवाधिकृत्य भावपर्यायपेक्षया, हार-
स्य-मुक्ताकलापस्य ज्वयनं जितिः-प्रवेशनं द्रव्यक(व्यैक)स, अ
त एवाह-‘एवाइ तु दव्वमि’ सि-पदान्युदाहरणानि द्रव्य-
विषयानीति गाथाद्वयार्थः ।

साम्यतं भावसामादि प्रतिपाद्यन्नाह—

आओवमाइ परदु-वस्समकरणं १ रागदोसमज्झत्वं २ ।

नाणाइतिगं ३ तस्सा-इ पोअणं ४ भावसामाई १०३२

आत्मोपमया-आत्मोपमानेन परदुःखाकरणं भावसामंति
गम्यते, इह आनुस्साराऽलाक्षणिकः । एतदुक्तं भवति-आ-
त्मनीय परदुःखाकरणपरिणामा भावसाम, तथा ‘रागदो-
समज्झत्वं’ अनासेवनया रागद्वेषमध्यवर्तित्वं समं,
सर्वत्राऽऽत्मनस्तुल्यरूपेण वर्तनमित्यर्थः । तथा हानादित्रय-
मेकत्र सम्यगिति गम्यते, तथाहि-हानवर्जनचारित्र्याज-
नं सम्यगेव, मोक्षप्रसाधकत्वादिति भावना, तस्य इ-
ति सामाहि सम्यग्यते, आत्मनि प्रीतनम्-आत्मनि प्रवेशनम्
इकम् उच्यते, अत एवाऽऽह-‘भावसामाई’ भावसामादावे-
तान्युदाहरणानीति गाथार्थः । आव० १ अ० । अ० ५० ।
सामवद, विपा० १ अ० ५० । सप्तमदेवलोकाविमानमेवे, स० ।

इयाम्-त्रि० । कुण्ठे, आत्मा० १ अ० २ अ ३ उ० । प्रज्ञा० ।

इयामवर्णत्वाच्छ्रवणम् । आकाशे, म० २० श० २ उ० । प-
रमाधार्मिकविशेषे, यो हि रज्जुद्वस्तप्रहारादिभिः शत-
नपातनादि करोति, वर्णतश्च इयाम् इति । स० १४ सम० ।

साडण पाडण तोडण, बंधण रज्जुल्लयप्पहारेहि ।

सामा खेरइयाणं, पवत्तयंती अपुसाणं ॥ ७२ ॥

तथा अपुण्यवताम्-तीमासातोदये वर्तमानानां नारका-
णां सामाख्याः परमाधार्मिका एतच्चैतच्च प्रवर्त्तयन्ति । त-
द्यथा-शतनम्-अज्ञापाज्ञानां छेदनम्, तथा पातनं-निष्कु-
टादधावज्जभूमी प्रक्षयः, तथा प्रतीदनम्-खलादिना तो-
दनं-व्यधनं-सूच्यादिना नासिकादीं वधः, तथा रज्ज्वा-
दिना क्रूरकर्मकारिणं बध्नाति, तथा तादृग्विषयताप्रहारे-
स्ताडयन्त्येवं दुःखात्पादनं दारुणं सातनपातनवधनकण्ठ-
नादिकं बहुविधं प्रवर्त्तयन्ति-व्याख्यन्तीति । सूत्र० १ अ०
५ अ० १ उ० । प्रज्ञ० ।

सामइय-सामयिक-पुं० । समयः-सांख्यादीनां सिद्धास्तस-

वाहितः सामयिकः । समयसिद्धाग्निते, स्था० ३ डा० ३ उ० ।

मगधजनपदं वसन्तपुरग्रामे खनामक्याते कुडुम्बिनि,

सूत्र० २ अ० ६ अ० ।

सामइयसप्ता-सामयिकसंज्ञा-स्त्री० । सिद्धास्तसङ्केतितभा-

वायाम्, नि० ५० १ उ० ।

सामंत-सामन्त-पुं० । न० । समीपे, स्था १० डा० ३ उ० । डा० ।

नि० । संनिष्ठं, खं प्र० १ पाडु० । प्र० ।

सामंतकिरिया-समन्तकिरिया-स्त्री० । सामन्तोपनिपातिभ्यां

क्रियायाम्, सा च द्विधा-देशसामन्तक्रिया, सर्वसामन्तकि-
या चेति । प्रसक्तान् प्रति यत्रैकदेशनागमो भवति असंय-
तानां सा देशसामन्तक्रिया । सर्वसामन्तक्रिया यत्र सर्वतः-स
मन्तात् प्रसक्ताणामागमो भवति सा सर्वसामन्तक्रिया । अ०
५० ५ अ० । अहंवा समन्तादनुपगतं पमत्तसंज्ञयाणं अज्ञपाणं
प्रति अर्थगुरिते संपातिता सत्ता विणस्संति । आव० ४ अ० ।

सामन्तभद्रसूत्रि-सामन्तभद्रसूत्रि-पुं० । चन्द्रकुलमूलस्य चन्द्र-
सूत्रेः शिष्ये, 'पूर्वगतभुजजलाधिस्तस्मात् चन्द्रगुरोः सामन्त-
भद्रसूत्रिन्द्रः ।' ग० ३ अधि० ।

सामन्तसिंह-सामन्तसिंह-पुं० । अणहिलपट्टननगरस्य सप्तमे
चौलुक्यवंशाये राजनि, नी० २५ कल्प ।

सामन्तोर्वनिवाइय-सामन्तोर्वनिपातिक-न० । अभिनयभ-
दे, रा० । स्था० ।

सामन्तोर्वणिवाइया-सामन्तोर्वनिपातिकी-स्त्री० । समन्तात्
कर्षत उपनिपातो जनमीलकस्तस्मिन् भवा सामन्तोर्वनिपा-
तिकी । क्रियाभेद, स्था० २ डा० १ उ० । आ० चू० । साम-
न्तोर्वणिवाइया किरिया दुविधा पक्षता, तं जडा-जीवसा-
मन्तोर्वणिवाइया, अजीवसामन्तोर्वणिवाइया । सामन्तोर्वणिवा-
इया सम्मतादुपनर्तनी सामन्तोर्वणिवाइया सा दुविधा
अजीवजीवसामन्तोर्वणिवाइया । जधा एगस्स संडा तं जया
पलोपति । जधा जधा पलोपति, तडा तडा सो हरिसं
गच्छति, एवं अजीव विरहकम्मादिसु । आ० चू० ४ अ० ।
आव० ।

सामकान्ति-श्यामकान्ति-त्रि० । श्यामा कान्तिर्यस्येति । श्या-
मसे, प्रथ० २६ द्वार ।

सामकरील्ल-श्यामकरील-न० । प्रियङ्गाः प्रत्यग्र कन्दल, अणु० ।

सामकोह-श्यामकोह-पुं० । नार्माजनसमकालिकैरवतर्जिनः
'नमिजिण्चंदो भग्ग, एवण सामकोहजिण्चंदो । एगसम-
एण आया, इस् वि जिण्णा अस्सली जोगा' ति० ।

सामग-श्यामक-त्रि० । (सौमा) धान्ये, आचा० १ धु० ८
अ० ६ उ० । सूत्र० ।

सामग्ग-सिद्ध-धा० । आलिङ्गने, "सिद्धेः सामग्गावयास-प-
रिअन्ताः " ॥ ८ । ४ । १६० ॥ इति सिद्धयेतः सामग्गादेशः ।
सामग्गइ । सिद्धयति । प्रा० ४ पाद ।

सामगिय-सामग्र्य-न० । समप्रतायाम्, 'तस्स भिक्खुस्स
भिक्खुणीए वा सामगियं जं सर्व्वंइदि समिं सया जए'
त्ति । आचा० २ धु० १ चू० १ अ० १ उ० । सामग्र्यं समप्रता य-
दुद्गमोत्पादनप्रदणैषणासंयोगाप्रमाणान्नाहारधूमकारणैः सु-
परिशुद्धस्य पण्डित्योपादानं संपूर्णं भिक्षुभावः । आचा० २
धु० १ चू० १ अ० १ उ० ।

सामचंद्र-श्यामचन्द्र-पुं० । भरतजसुपार्थ्यजिनसमकालिके
परवतज तीर्थकरे, ति० ।

सामच्छ-सामर्थ्य-न० । " सामार्थ्योत्सुकोत्सवे वा " ॥ ८ ।
२ । २२ ॥ इति संयुक्तस्य रूढे वा । प्रा० । शकौ, धीर्ये, आ०
चू० १ अ० ।

सामच्छण-देशी-पर्यालोचने, इ० १ उ० ३ प्रक० । आ० म० ।
जि० चू० ।

सामज-श्यामार्थ्य-पुं० । स्वातिशिष्ये हारीतगोत्रे स्थविरे,
"हारिण्युत्ते साहे ख वंदामो हारियं ख सामजं ।" नं० । अ
यमेव प्रज्ञापनाकारकः कालिकाचार्यः । ज० १० ।

सामण-श्रामण-त्रि० । भ्रमणानामयं श्रामणः । भ्रमणसंबन्धि-
नि, आव० १ अ० । आ० म० ।

सामण्य-श्रामण्य-पुं० । भ्रमणस्यापत्यं श्रामण्यः । भ्रमण
परस्त्रियामुत्पादितं पुत्रं, सूत्र० १ धु० ४ अ० २ उ० ।

सामण्य-श्रामणिक-त्रि० । भ्रमणानां सम्बन्धिनः, दश०
१ अ० ।

सामण्य-श्रामण्य-न० । भ्रमणस्य भावः श्रामण्यम् । संपूर्ण-
संयमः, सूत्र० २ धु० ६ अ० । चारित्र्यं, उत्त० १८ अ० । दश० ।
पञ्चजीवनिकारूपे भ्रमणभावे, दश० ४ अ० । भ्रमणत्वे,
कल्प० ३ अधि० १ क्षण । सकलवर्तनसमाचारं, दश० ५ तत्त्व ।
उत्त० । साधुत्वं, उत्त० २ अ० । प्रते, अवघटतुत्यागा
हि प्रतम् । रागद्वेषावेव तत्त्वतस्तद्धत् उद्गतीनितश्च न
स्त्रीभ्यः परं तन्मूलमिति । उत्त० २ अ० । (" सत्त्वसमला-
भाणं सामन्नं चेव लाभमन्नंति । " 'संधार' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे १५३ पृष्ठे व्याख्यातम् ।) " श्रामण्यस्य फलं भान्तः ,
प्रधानमिदं तन्पुनः । तत्त्वताऽफलमवेह, ज्ञेयं हावपलाल-
वत् ॥ १ ॥ " पं० सू० ४ सूत्र ।

नित्यपः--

सामण्यपुण्यगस उ, निष्कवेवो होइ नामनिष्कषो ।

सामण्यस चउको, तेरसगो पुण्ययस्स भवे ॥ १५ ॥

आभ्यर्तनी भ्रमणः, आभ्यर्तित-तपस्यति तज्जातः आ-
मर्त्ये, तस्य पूर्वं-कारणं आमर्त्यपूर्वं तद्वद् भ्रमणपूर्वक-
मिति संज्ञायां कन् । आमर्त्यकारणं च धृतिः, तन्मूल-
स्वान्तस्य, तत्प्रतिपादकं च दमध्ययनमिति भावार्थः । अतः
आमर्त्यपूर्वकस्य तु नित्येण भवति नामनिष्पन्नः, कोऽ-
सौ ?—अभ्यर्त्याभ्युत्तवात् आमर्त्यपूर्वकमित्ययमेव । तु-
शब्दः सामान्याविशेषवन्नाम विशेषणार्थः, आमर्त्यपूर्वक-
मिति सामान्यम्, आमर्त्यं पूर्वं कति विशेषः, तथा चाह—
आमर्त्यस्य चतुष्कक्षयोऽशकः पूर्वकस्य भवति तप
इति माथार्थः । दश० २ अ० । समानस्य भावः
सामान्यम् । साम्ये, विशेषे । (साम्यविषयो वि-
स्तरः ' शाणु ' शब्दे चतुर्थभागे १६४० पृष्ठे गतः ।)
अधिकरूपायां सत्तायामत्र सामान्यम् । विशेषे । (' तच्च
जाइ ' शब्दे चतुर्थभागे १६३७ पृष्ठे प्रतिपादितम् ।)
अत्यन्तव्यावृत्तायां विज्ञानां यतः कारणान्द्वयस्याऽन्यस्व-
रूपानुगमः प्रतीयते तदनुवृत्तिप्रत्ययहेतुः सामान्यम् । त-
च्च द्विविधम् परमपरं च । तत्र परं सत्ता, भावो, महा-
सामान्यमिति चोच्यते; द्रव्यत्वाद्यन्तरसामान्याऽपेक्षया
महाविषयत्वात् । अपरसामान्यं च द्रव्यत्वादि एतच्च सा-
मान्यविशेष इत्यपि व्यपदिश्यते । तथाहि-द्रव्यत्वं नवसु
द्रव्येषु वर्तमानत्वात् सामान्यम्, शुक्लकर्मयो व्यावृत्तत्वा-
त् विशेषः, ततः कर्मधारयं सामान्यविशेष इति । एवं द्रव्य-
त्वाद्यपेक्षया पृथिवीत्वादिकमपरं, तदपेक्षया घटत्वादिकम् ।
एवं चतुर्विंशतीं शुण्डु, वृत्तशुण्डुत्वं सामान्यं, द्रव्यकर्म-
भ्यो व्यावृत्तत्वं विशेषः । एवं शुण्डुत्वापेक्षया रूपत्वादिक-
म्, तदपेक्षया नीलत्वादिकम् । एवं पञ्चसु कर्मसु वर्तमानात्

कर्मत्वं सामान्यम्, द्रव्यगुणभ्यां व्यावृत्तत्वाद् विशेषः। एवं कर्मत्वेऽप्येवया उत्प्लेखत्वादिकं ज्ञेयम्। तत्र सत्ता-द्रव्यगुणकर्मभ्यांऽर्थान्तरं कया युक्त्या ? इति चेद्, उच्यते—न द्रव्यं सत्ता, द्रव्यादभ्यस्त्यर्थः, एकद्रव्यवस्थाद्-एकैकस्मिन् द्रव्ये वर्तमानत्वादित्यर्थः, द्रव्यत्ववत्-यथा द्रव्यत्वम्-नवसु द्रव्येषु प्रत्येकं वर्तमानं द्रव्यं न भवति, किन्तु सामान्यविशेषलक्षणं द्रव्यत्वमेव; एवं सत्ताऽपि वैशेषिकाणां हि अद्रव्यं वा द्रव्यम्, अनैकद्रव्यं वा द्रव्यम्। तत्राऽद्रव्यं द्रव्यम्-आकाशः, काला, दिगाऽऽत्मा, मनः, परमाणुवः, अनेकद्रव्यं तु—द्रव्यलुकादस्कन्धाः, एकद्रव्यं तु-द्रव्यमव न भवान्, एकद्रव्यवती च सत्ता, इति द्रव्यलक्षणविलक्षणत्वाद् न द्रव्यम्। एवं न गुण-सत्ता; गुणेषु भावाद्, गुणत्ववत्। यदि हि सत्ता गुणः स्याद् न तर्हि गुणेषु वर्ततः; निगुणत्वाद् गुणानाम्। वर्तते च गुणेषु सत्ता, सन् गुण इति प्रतीतिः। तथा सत्ता-कर्म, कर्मसु पाधात् कर्मत्ववत्। यदि च सत्ता कर्म स्याद् न तर्हि कर्मसु वर्ततः; नैकर्मत्वात् कर्मणाम्; वर्तते च कर्मसु भावः, सत् कर्मैति प्रतीतिः, तस्मात् पदार्थान्तरं सत्ता। स्यात्। जात्यादिकल्पनारहितं वस्तुमात्रं, विशेषं। वस्तुनः समानं परिमाणं, स्यात् १ डा०। एकप्रकारं, आ० खू० १ अ०। द्रव्यत्वजीवत्वाजीवत्वादिके, सूत्रं २ खू० ७ अ०। विशेषं। आ० खू०। आ० म०। (सामान्यलक्षणम् अप्रतिमं, अनर्गलं 'लक्षणं' शब्दे पदभागे गतम्।) तत्र सामान्यं द्विविधम्—परम्, अपरं च। परं च सत्ताक्यम्, तच्च त्रिषु द्रव्यगुणकर्मसु पदार्थेष्वनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव कारणत्वात् सामान्यमेव न विशेषः। अपरं तु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिलक्षणम्, तच्च स्वाध्यायसु द्रव्यादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यमित्युच्यते, स्वाध्यायस्य च विजातीयभ्यां व्यावृत्तप्रत्यये हेतुनया विशेषणत्वात् सामान्यमपि सांशेषिकत्वात् लभते तथाहि-द्रव्यादिषु 'अगुण' इत्यादिका येयं व्यावृत्तबुद्धिरुपपद्यते तां प्रत्येषामिव हेतुत्वं नाभ्यस्य, न ह्यगुणत्वादिकमपरमस्ति। अपेक्षामेदाच्चैकस्य सामान्यविशेषभाषा न विरुद्धते। यद्वा-सामान्यरूपता मुख्यतो विशेषसंज्ञा तूपचारतो विशेषाणामिव द्रव्यत्वादीनामपि व्यावृत्तबुद्धिनिबन्धनत्वात् सामान्यस्य चन्द्रियाम्बयस्यातरेकविधाविशेषानुगताकारप्रत्ययप्राप्तात्वात्प्रत्ययज्ञानः प्रसिद्धः। तथा-अनुमानाच्च। तथाहि-व्यावृत्तेषु खण्डमुष्टशालेयादिष्वनुगताकारः प्रत्ययस्तद्व्यतिरिक्तानुगताकारनिमित्तनिबन्धनः, व्यावृत्तेष्वनुगताकारप्रत्ययत्वात्। यो यो व्यावृत्तेष्वनुगताकारः प्रत्ययः स तद्व्यतिरिक्तानुगताकारनिबन्धनो यथा चर्मखीरकम्बलेषु नीलप्रत्ययः, तथा चायं शालेयादिषु गौर्नीरिति प्रत्ययस्तस्मात्तद्व्यतिरिक्तानुगतनिमित्तनिबन्धन इति। तथाहि-नेदमनुवृत्ताकारज्ञानं पिण्डेषु निर्देष्टुं कादाचित्कत्वात्। न शालेयादिपिण्डनिबन्धनं तेषां व्यावृत्तरूपत्वात् अस्य चाऽनुगतारूपत्वात्। यदि चेद्-पिण्डमात्रप्रभवं स्यात् तदा शालेयादिष्विव क-कादिष्वपि 'गौर्गीः' इत्युल्लेखेनोत्पद्येत पिण्डरूपतायास्तेष्वप्यविशेषात्। अथवा-इह दोषार्थक्रियानिबन्धने-प्रेष तेषु 'गौर्गीः' इति प्रत्ययहेतुता न तदर्थकि-

याभावेऽपि वत्सार्दी गोबुद्धिप्रवृत्तेः, महिष्यादी तत्स-द्भावेऽपि व्यावृत्तेः। न च पुष्टकारणप्रभवत्वं विशदं, कि-चार्थाक्रियाया अपि प्रतिध्याक्रभेदे कृताऽनुगताकारज्ञानहे-तुता अभेदे सिद्धमनुगतनिमित्तनिबन्धनत्वमस्य ज्ञानस्य। नचास्य बाधितत्वं सर्वदा सर्वत्र सर्वप्रमात्तुं शालेयादिष्वनुवृत्तप्रत्ययोत्पत्तेः। नच पुष्टकारणप्रभवत्वं, विशदनेत्राणामप्यनुवृत्ताकारस्याज्ञानप्रत्यय प्रतिभासना-त्। नच संशयविपर्ययानध्यवसायरूपतयाऽस्त्योत्पत्तिः तद्वैपरीत्येनास्य प्रतिभासनात्। नचैवंभूतस्यापि प्रत्य-यस्याप्रमाणता स्तलक्षणविषयस्यापि तस्याऽप्रमाणताप्रस-ङ्गः। नच प्रतीयमानस्याप्यनुगतप्रत्ययस्यापलायः शक्य-ते कर्तुं सर्वप्रत्ययापलापप्रसङ्गः। तस्मादनुगतप्रत्ययनि-मित्तत्वात् सामान्यसद्भावः सिद्धः। अत्र प्रतिषिधीयते—यत्तावदुक्तमध्यक्षप्रत्ययादिष्व सामान्यं प्रतीयत इति तद-युक्तम्, शालेयादिष्वतिरेकेणपरस्यानुगताकारस्याज्ञान-प्रत्यय सामान्यस्याप्रतिभासनात्, नह्यक्षय्यापारेण शालेया-दिषु व्यवस्थितं सूत्रकण्ठं गुण इव भिन्नमनुगताकारं सा-मान्यं केनचित्प्रत्ययत 'गौः' 'गौः' इति विकल्पज्ञानेनापि त एव समानाकाराः शालेयादयो बहिर्व्यवस्थिता अवसीयन्ते अन्तश्च शब्दोल्लेखः, न पुनस्तद्विज्ञमपरं गोत्वं, तच्च निर्वि-कल्पकेन सविकल्पकेन वाऽध्यक्षेण सामान्यं व्यवस्थाप-यितुं शक्यम्। यदपि कार्यभूतानुगतप्रत्ययनानुमानतः सा-मान्यव्यवस्थापनं तदप्यसङ्गतं तस्य प्रत्ययहेतुत्वेन प्र-माणता निश्चयात्। तथाहि-अनुगताकारज्ञानस्य निमित्त-स्यासंभवात्केनचित् निमित्तन भाव्यं, इत्येतावन्मात्रं सि-द्धयति। तच्च सामान्यमन्यद्वेति न निश्चयो भवनाम्। कार्या-न्वयव्यतिरेकाभ्यां च कारणत्वावधारणं, पिण्डानां च विज्ञान-जन्मनि ततः सामार्थ्यं विशेषप्रत्यये सिद्धमिति। इहापि तेषा-मेव सामर्थ्यकल्पनं, न सामान्यस्य तस्य कश्चिदपि साम-र्थ्यानवधारणात्। तथाहि-पिण्डसद्भावे अनुगताकारं ज्ञानमुपलभ्यते तदभावे न इति वरमध्यक्षप्रत्ययावसेयानां ते-वामिव तन्निमित्ततो कल्पनीया। यदपि 'पिण्डानामविशि-ष्टत्वात् प्रतिनियमो न स्यात् तज्जन्मनि' इत्यादिप्रधानं, तद-प्यसङ्गतम्; यतो यथा पिण्डादिरूपतयाऽविशेषऽपि तन्तू-नामेव पटजन्मनि हेतुत्वं न कपालादीनां, तथा शालेयादी-नामेव 'गौः' 'गौः' इति ज्ञानोत्पादने सामर्थ्यं प्रविश्यति, न कयाचिद् युक्त्या न कर्कादीनाम्। यथा वा गुह्यस्या एव उज्ज्वलादिशमनं सामर्थ्यं प्रतीयते न दृश्याः वस्तुरूपतयाऽ-विशेषऽपि तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति न पर्यनुयागो युक्तः। किञ्च-सामान्यं परेण सूत्रमभ्युपगम्यते असूतं वा ?। यद्य-सूत्रं, न सामान्यं स्यात् रूपवत्, अथ सूत्रं, तथा च न सा-मान्यं घटादिवत्। तथा यदि अन्नं सामान्यमभ्युपगम्यते, तर्हि न सामान्यमन्नस्यात् परमाणुवत्। सांशत्वेऽपि न सामान्यं घटवत्। किं च-यांद् पिण्डस्या भिन्नं सामा-न्यं भेदेनैवोपलभ्यते घटादिष्व इव पटः। न चैकान्ततो ह्यक्रियः सामान्यस्य भेदे 'गौर्गौत्वम्' इति व्यपदेशापणः संभवाभावात्, समवायस्य तत्संबन्धत्वेन निवेद्यमान-त्वात् व्यक्रियस्तस्याभेदे अन्यत्राननुयायिबाध सामान्यरूप-पता पिण्डस्वरूपवत्। न च भेदेन व्यक्रियस्तस्यानुपलब्धत्वं

भिन्नप्रतिभासविषयत्वादसिद्धं, बुद्धिभेदस्य व्यङ्गिनिमित्तत्वे-
न प्रणिपादनात् । किञ्च-यदि सामान्यबुद्धिर्व्यङ्गिभिन्नसामान्य-
निबन्धना भवेत् तदा व्यक्त्यग्रहणेऽपि भवेत्, अन्वयबुद्धिर्वर्गा-
पिएडाग्रहणेन च कदाचन स्या भवेत्, ततो न व्यङ्गिभ्यतिरि-
क्तसामान्यसङ्गावः । अथ आधारप्रतिपत्तिमन्तरेण ध्येयप्रतिप-
त्तिर्न भवतीति तद्ग्रहे एव, तद्ग्रहा नामावाद् अन्यथा कुण्डा-
धाधारप्रतिपत्तिमन्तरेण बद्धाधेयस्य अप्रतिपत्तिः । तस्या-
ऽप्यभावे एव स्यात्, न बद्धाऽऽदः प्रतिनियताधारमन्तरे-
णापि स्वकपेक्षोपलब्धनाभावः गोत्यादेस्तु प्रतिनियतपिएडा-
पलम्भमन्तरेण स्वकपेक्ष कदाचनानुपलब्धेरभाव एव । ते-
न तद्ग्रहे तद्व्युत्पन्नावाधित्यत्र सामान्याभिव्यञ्जकपिएडाग्रह-
ण एव तदभिव्यञ्जकसामान्यबुद्धिसद्भावात् प्रकाशग्रहण एव
पुष्पाण्यघटादिसम्भवत्, सामान्यस्यापि सत्त्वमिति यदुक्तं
तच्चिरस्ते भवति । सम्म० ३ काण्ड । ('लेगम' शब्दे चतु-
र्थभागे २१४० पृष्ठे सामान्यस्यैकस्य सत्त्वम ।) सामान्य-
विशेषौ वयमप्यणुलक्षणावाधिरस्य सत्त्वदायनेकात्मस्य त-
त्त्वदात्मकं तत् स्वरूपं वस्तिवति । एवं च केवलस्य, सामा-
न्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वं
प्रतिपादितं भवति । अथेतदाकर्ण्य कणोच्छेदपिडिता इव यौगाः
संगिरन्ते । नन्वहं जैनाः ! केनदे सुहृदा कर्णपुटविट्टितम-
कारि युष्माकम्, स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ न प्रमाणभूमिरि-
ति । सर्वगतं हि सामान्यं गोधादि, तद्विपरीतास्तु शबलशा-
बलेयबाहुलयादयो विशेषाः, ततः कथमेवमैक्यमाकर्णयितुम-
पि सकर्णैः शक्यम् ? तथा च सामान्यविशेषावस्त्यनभिज्ञौ, वि-
द्वज्जन्मार्थ्यस्तत्त्वात्, यावच्च तावच्चम्, यथा पायः पायकौ, तथा-
क्षितौ, तस्मात्तथा, ततो न सामान्यावशेषात्मकत्वं घटाद्वर्धते ।
तदेतत्परमप्रणयपरायणप्रणयिनीप्रियालापप्रार्थं यासवश्मा-
न्तरेण राजते । तथाहि—यदिदं सर्वगतत्वं सामान्यस्य व्य-
क्त्यपि, तत् किं व्यक्तिसर्वगतत्वम् ? सर्वसर्वगतत्वं वा स्वीकृ-
त्य ?, यदि प्राक्तनम्, तदा तर्णकापाददेशे तद्विद्यमानं
वर्णनीयम् अन्यथा व्यक्तिसर्वगतत्वव्याघातात् । तत्रो-
त्पन्नायां च व्यक्तौ कुतस्तत् तत्र भवेत् ? किं व्यक्त्या
सहैवोरपेक्षेत व्यक्त्यन्तराद्वा समागच्छेत् ? । नायः पक्षः ।
नित्यत्वेनास्य स्वीकृतत्वात् । द्वितीयपक्षे तु ततस्तदाग-
च्छत् पूर्वव्यक्तिं परित्यज्यागच्छेत् ?, अपारित्यस्य वा ? । प्रा-
चिकविकल्पे प्राक्तनव्यक्तेर्निःसामान्यताऽऽपत्तिः । द्विती-
यपक्षे तु किं व्यक्त्या सदेवागच्छेत् ? केनचिदंशेन वा ? आ-
धे शबलेयस्य बाहुल्योऽयमिति प्रतीतिः स्यात् । द्विती-
यपक्षे तु सामान्यस्य सांशताऽऽपत्तिः, सांशत्वे चास्य
व्यङ्गिभ्यतिरिक्त्यप्रतिपत्तिः । अथ विचित्रा वस्तूनां शक्तिः 'य-
था मन्त्रादिसंस्कृतमन्त्रमुदरस्य व्याधिविशेषं क्षिणति, नो-
वरम्, तद्विहापि सामान्यस्येदृशी शक्तिः, यथा-स्वहेतु-
भ्यः समुत्पद्यमानेऽयं पूर्वस्थानाद्वलद्वयं तत्र वर्धते इति
चेत्, स्यादंतद्वयम्, यथाकाम्तेनैक्यं सामान्यस्य प्रमाणेन
प्राप्तं स्यात्, नैवैवम्, तस्यैव तत्त्वतो विचारयितुमुप-
क्रान्तत्वात् । तथाहि—यद्यस्यैकान्तैक्यं कीर्यते तदा भि-
न्नशकालासु व्यङ्गिषु वर्तमानं स्यादिति । यदि तु स्वभाववा-
दासम्बन्धमात्रेणैवमुत्पाद्यते, तदा किमन्या सामान्येन ?,
कितनां वाऽन्यमापि भूयसा वस्तुना परिकल्पितेन ? ए-

कैव काचित् पदमपि धीयमाना व्यङ्गिः प्रयुगमन्याम् ।
सा हि तथाल्पभावात् तथा तथा प्राप्यत इति ला-
भामिलापुकस्य मूलोच्छेदः । तत्र व्यक्तिसर्वगतत्वमतस्य स-
ङ्गतिगोचरीभावमभजत् । नापि सर्वसर्वगतत्वम्, कण्डमु-
एडादिव्यक्त्यन्तरालेऽपि तदुपलम्भप्रसङ्गात् । अव्यक्तत्वा-
त्तत्र तस्यानुपलम्भ इति चेत्, व्यक्तित्वात्ततोऽप्यनुपल-
म्भोऽत एव तत्रास्तु । अन्तराले व्यक्त्यात्मनः सङ्गावध-
कप्रमाणाभावात्, असत्त्वादेवानुपलम्भे सामान्यस्यापि सो-
ऽसत्त्वादेव तत्रास्तु विशेषाभावात् । किञ्च—प्रथमव्यक्ति-
समाकलनेवेलायां तदभिव्यक्त्यस्य सामान्यस्य सर्वार्थानांऽभि-
व्यङ्गिजातेव, अन्यथा व्यङ्ग्यव्यक्त्यस्य भावभेदेनानेकत्वानुप-
ज्ञात्सामान्यस्वरूपनाऽऽपत्तिः । तस्मादुपलम्भसंज्ञाप्रति-
स्य स्वव्यक्त्यन्तराले सामान्यस्यानुपलम्भात्सत्त्वम्, व्य-
क्तित्वात्तमवत् । अपि च—अव्यक्तत्वात् तत्र तस्यानुपल-
म्भस्तदा सिध्येत्, यदि व्यक्त्यभिव्यक्त्या सामान्यस्य
सिद्धा स्यात्, न चैवम्—नित्यैकरूपस्यास्याभिव्यक्तिरे-
वानुपपत्तेः । तथाहि—व्यङ्ग्यरूपकारं कञ्चित्कुर्वन्तौ सामा-
न्यमभिव्यज्येत्, इतरथा वा । कुर्वन्तौ चेत्, कोऽनया त-
स्यापकारः कियत । तज्ज्ञानोत्पदानुपपत्त्या चेत्, सा ततो
भिन्ना, अभिन्ना वा विधीयेत । भिन्ना चेत्, तत्करणं सा-
मान्यस्य न कञ्चित्कृतमिति तद्वत्त्वाऽऽनानभिव्यक्तिः ।
अभिन्ना चेत्, तत्करणं सामान्यमेव कृतं स्यात्, तथा
चानित्यत्वप्राप्तिः । तज्ज्ञानं चेदुपकारः तर्हि कथं सामा-
न्यस्य सिद्धिः ?, अनुगतज्ञानस्य व्यङ्गिभ्य एव प्रादुर्भा-
वात् । तत्सहायस्यास्यैवान्न व्यापार इत्यपि भ्रष्टामात्र-
म् ; यतो यदि घटोत्पत्तौ दृष्टाद्युत्पत्तकुम्भकारवद्
व्यक्त्युत्पत्तं सामान्यमनुगतज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियमाणं प्रतीयत,
तदा स्यादंशत्, तच्च नास्त्येव । न कञ्चित् कुर्वन्त्या
व्यङ्ग्यत्वं विजातीयव्यक्तिरपि व्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गः । तत्राव्यक्त-
त्वात् तत्र तस्यानुपलम्भः, किमवसत्त्वादेव, इति न सर्वस-
र्वगतमप्येतद् भविष्यतीति, किन्तु-प्रतिव्यङ्ग्यं कथञ्चिद्विभि-
न्नम्, कथञ्चित्त्वदात्मकत्वाद्, विसदृशपरिणामवत् । यथैव हि
काचित् व्यङ्ग्यरूपलभ्यमानाद् व्यक्त्यन्तराद्विशिष्टा वि-
सदृशपरिणामदर्शनाद्वलिष्ठते, तथा सदृशपरिणामात्मक-
सामान्यदर्शनात् समानेति, नानां सधनानां गौः, सो-
ऽनेन समान इति प्रतीतिः । नच व्यक्त्यस्वरूपादभिन्नत्वात्
सामान्यरूपताव्याघातानांऽस्य, रूपादेरप्यत एव शुण्णरूपता-
व्याघातप्रसङ्गात् । कथञ्चित् व्यतिरेकस्तु रूपादेरिव सद-
शपरिणामस्थाप्यस्येव । ननु प्रथमव्यक्तिदर्शनेवेलायां कथं न
समानप्रत्ययोत्पत्तिः ?, तत्र सदृशपरिणामस्य भावादिति
चेत्, तवापि विशिष्टापरिणामत्पत्तिस्तदानीं कस्माच्च स्याद् ?,
वैसदृश्यस्यापि भावात् । परापेक्षात् तस्याप्रसङ्गाऽन्यत्रा-
पि नुक्यः । समानप्रत्ययोऽपि हि परापेक्षः, परापेक्षामन्तरे-
ण कञ्चित् कदाचिदप्यभावात्, अणुमहत्वादिप्रत्ययवत् ।
विशेषा अपि नैकान्तेन सामान्याद् विपरीतधर्माणो मयि-
नुपईप्सि, यतो यदि सामान्यं सर्वगतं सिद्धं भवेत् तदा-
तेषामव्यापकत्वेन ततो विद्वज्जन्मार्थासः स्यात्, न चैव-
म्—सामान्यस्य विशेषाणां च कथञ्चित्परस्परव्यतिरेकै-
कानेकरूपनयाऽवस्थितत्वात् । विशेषेभ्यो व्यतिरिक्तत्वादि

सामान्यमप्यनेकमिष्यते, सामान्यास्तु विशेषाणामव्यतिरेकाऽप्येकरूपा इति । एकत्वं च सामान्यस्य संप्रहृदनयाप्येणात् सर्वत्र विज्ञेयम् । रत्नां ० ५ परि० । सम्प्र० ।

सामान्यविशेषयोरन्योन्यानुविद्धस्वरूपत्वदर्शनम्—

सामष्टमि विसो, विसोपक्वे य वयणविशिर्विसो ।
द्ववपरिणाममन्नं, दाएइ तयं च शियमेइ ॥ १ ॥

सामान्येऽस्तीत्येतास्मिन् विशेषो द्रव्यमित्यर्थः, तथा विशेषपक्षे च घटादावस्तीत्येतस्य वचनस्य नाम-नामधेयोरभेदास्त्वासाामान्यस्य विनिवेशः—प्रदर्शने द्रव्यपरिणतिप्रमत्यां सत्तावस्य द्रव्यस्य पृथिव्याश्च परिणतिप्रमत्यां सत्तावस्य परित्यगेनैव वृत्तां दर्शयति—विशेषाभावे सामान्यस्याप्यभ्यधाभावप्रसङ्गः, यद् यदात्मकं न तद्भावे न भवति, घटाद्यन्यतमविशेषाभावे मृद्विद्विशेषात्मकं च सामान्यमिति तद्भावे तस्याप्यभावः, तथा तत् च विशेषम्, द्वितीयपक्षे सामान्यात्मनि नयमयति विशेषः सामान्यात्मक एव तद्भावे तस्याप्यभावप्रसङ्गाद् यतः सामान्यात्मकस्य विशेषस्य सामान्याभावे घटादेरेव मृदुभावे न भावो युक्तः ।

(सामान्यविशेषयोरन्योन्यानुविद्धत्वात् दोषाऽऽपत्तिप्रकटनम्) न च विशेषाद् व्यतिरेकं सामान्यमेकान्ततः, तस्माद्वा विशेषाद्यप्रमतां भ्रम इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अध्वक्षादिप्रमाणविराधादित्याह—

एगंतशिर्विसेसं, एगंत विसेमियं च वयमाणो ।

द्रवस्स पज्जे प-ज्जवा य दवियं शियमेइ ॥ २ ॥

एकान्तं निर्गतं विशेषा यस्मात्सामान्यात् तद्विशेषविकलं सामान्यं वदन् तद् द्रव्यस्य पर्यायानुत्वादीन् निवर्तयति श्रुत्य-वकतापर्यायिकाकृत्यादिद्रव्यस्याप्यक्षादिप्रमाणप्रतीत्यमानस्य विनिवृत्तिप्रसङ्गरेष्यक्षादिप्रमाणबाधापत्तिः तथैकान्तविशेषसामान्यरहितं वदन् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यो द्रव्यं निवर्तयति एवं चाकृत्यादिद्रव्यव्यतिरेकं श्रुत्य-वकतादिविशेषस्य प्रत्यक्षप्राप्त्यवगतस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । नचाध्याधितप्रमाणविषयीकृतस्य तथाभूतस्य तस्य निवृत्तिर्वैयर्थ्यात्, सर्वभाषविनिवृत्तिप्रसङ्गः अन्याभावाभ्युपगमस्यापि तज्जवन्धनत्वात् तत्प्रतीतस्याप्यभावे सर्वव्यवहाराभाव इति प्रतिपादितम् । अत्राह—‘सामाष्टमि’ इत्यादिकाण्डे नारब्धव्यम् मुक्ताधत्वात् यतो न तावदेन वस्त्वनेकान्तात्मकं प्रतिपाद्यते ‘एगद्विषयिमि’ (प्र० का० गा० ३१) इत्यादिना ‘इह्रा समूहसिद्ध’ (प्र० का० गा० २७) इत्यादिना च तस्य प्रतिपादितत्वात्, तथा—‘उप्पायट्टिमंगा, हंदि वयिलक्खणं एयं’ (प्र० का० गा० २) इत्यनेन लक्षणद्वारेण सर्वस्य सतः अनेकान्तात्मकत्वं प्रदर्शितमेव अर्थप्रमाणविषयवाक्यनिरूपणार्थमिदं प्रस्तूयते तद्विषयं न सम्यक्, ‘सवियपणियप्यमि’ (प्र० का० गा० ३५) इत्यादिना तस्यापि निरूपितत्वात्, वाक्यस्य च वस्तुत्वात् तज्जकपणं तस्यापि निरूपितत्वात् न तज्जकपणाभ्येतत् पुनरुक्तम् एवमेतत् किन्तु प्रमेयप्राधान्येन तद्ब्रह्मस्य प्रमाणस्यापि निरूपणमित्येतत्प्रदर्शनेद्वारेण तत्प्रतिपादकवाक्यावतारः प्राग् विहितः, इह त्वविद्यमानप्रमेयस्य प्रमाणस्य प्रमाणत्वासम्भवात् प्रमाणनिरूपणद्वारेण—

प्रमेयनिरूपणमिति प्रदर्शनद्वारेणैतद्वाक्यावतारः इत्यदोषः । यद्वा—अनेकान्तपक्षोक्तदोषपरिहारेऽनेकधा व्यवस्थाप्यत इति न कश्चिदोषः । ‘सामाष्टमि’ इत्यादिष्वनसंदर्भिरवचने । सामान्यविशेषाऽनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकं वचनमास्य इतरस्येत्यतद्वचं दर्शयन्नाह—

पच्चुपपन्नं भावं, विगयमविस्सेहि जं समणेइ ।

एयं पदुब्ब वयणं, दव्वंतरणिस्सियं जं च ॥ ३ ॥

प्रत्युत्पन्नं भावं वस्तु वर्त्तमानपरिणामं विगतमविष्यद्व्याप्य पर्यायाभ्यां यस्मान्निरूपयता नयति—प्रतिपादयति वचः तत्प्रतीत्य वचने-समीक्षितार्थवचने; सर्वव्यवचनमित्यर्थः, अन्यत्वात्तावचनमानुत्तु वर्त्तमानपर्यायस्य प्रागापि सङ्गाव कारकव्यापारवैकल्यं क्रियागुणव्यपदेशानां च प्रागप्युपलम्भप्रसङ्गश्च, उत्तरकालं च सङ्गाव विनाऽऽहतुव्यापारनिरर्थक्यम् उपलब्ध्यादिप्रसङ्गश्च । ततो यद्यदेवापलम्भादि कायकृतसदैव, न, प्राग् न पश्चात् तदर्थक्रियालक्षणस्यविरहे वस्तुनोऽभावत् असदेतत् तस्य प्रागसत्त्वं द्रव्येत्ययोगात् न चास्मादि द्रव्यं विज्ञानादिपर्यायापत्तौ दलं तस्य निष्पन्नत्वात् न च निष्पन्नस्यैव पुनर्निष्पत्तिः अनवस्थाप्रसङ्गात् न च तत्र विद्यमान एव ज्ञानादिकाद्यतिस्तत्रेति सम्बन्धाभावतोऽप्यव्यपदेशाभावप्रसङ्गात्, समवायसम्बन्धप्रकल्पनार्थां तस्य सर्वत्राविशेषात्तद्वदाकाशादावपि तत् स्यात् । अथास्मादि द्रव्यमेव तेनाकारेणोत्पद्यत इति नादोलापत्तिः कार्यस्य भवत्येवमुत्पत्तिः किं त्वाम्यद्रव्यं पूर्वमप्यासीत् पश्चादपि भविष्यति, नत्सर्वावस्थास्तु तादात्म्यप्रतीतिरन्यथा पूर्वोत्तरावस्थयोस्तत्प्रतिभासां न भवेत् । न चैकत्वप्रतिभासां भ्रान्तौ बाधकाभावे भ्रान्त्यासिद्धः । नचार्थोक्त्याविरोधा नित्यत्वं बाधकः, अनित्यत्वे एव तस्य बाधकत्वेन प्रतिपादनात् । नचोत्पादविनाशयोरपि तत्र प्रतिपत्तावैकान्तता नित्यत्वमेव, परिणामनित्यतया तस्य नित्यत्वात् । अन्यथा जराविषाणवत् तस्याभावप्रसङ्गात् । न चैवं तस्य विकारित्वप्रसङ्गो दोषाय, अभीष्टत्वात् न च नित्यत्वविरोधस्तथैव तत्सर्वप्रतीतिः न च तस्य तथात्वप्रतिपत्तिर्भ्रान्तिः बाधकाभावादिषु कृत्वात् । अथ ज्ञानपर्यायादात्मनो व्यतिरेके भेदेनापलम्भः स्यादव्यतिरेके पर्यायभावे द्रव्यमात्रं वा भवेत् व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षस्तु विरोधाभावात्, अनुभयपक्षस्त्वन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकनिषेधेनापरविधानादसङ्गतः, असदेतत्—व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षस्याभ्युपगमात् न च व्यतिरेकपक्षभावे तद्व्यतिरेकेणोपलब्धिप्रसङ्गो दोषः, एकज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञानान्तरेऽपि तस्य प्रतीत्यतिरेकेणोपलम्भस्य सङ्गावात् । अव्यतिरेकोऽपि ज्ञानात्मकत्वेन तस्य प्रतीतिः, न च व्यतिरेकाव्यतिरेकेयोरन्यान्यपरिहारेणावस्थानात् विरोधाऽऽधाधितप्रमाणविषयीकृतं वस्तुतत्त्वं विरोधासंभवात् । अन्यथा संशयज्ञानस्यैकानेकरूपस्य धैशेषिकेण प्राप्ताप्रादिकसंवितीकृत्य बुद्ध्यात्मनश्चैकानेकस्वभावस्य सौगतेन कथं प्रतिपादनमुपपत्तिर्भवत्, यदि प्रमाणप्रतिपक्षे वस्तुतत्त्वे विरोधः संगच्छेतत्त्यादि पूर्वमेव प्रतिपादितम्, वचमानपर्यायस्यान्याविद्रव्यद्वारेण त्रिकालास्तित्वप्रतिपादकं प्रतीत्य वचनमिति सिद्धं । परमावताररूपकद्रव्यात् कार्यद्रव्यं द्रव्यपुत्रादि द्रव्यान्तरे वैशेषिकाभिप्रायतस्तेन निःकृतं संग्रहं

कारणं इत्युक्त्वादि यत्प्रतिपाद्यति तदपि प्रतीत्य वचनम्, तथाहि—अयमुक्त्वा ये परमाणवः प्रादुर्भूता इत्युक्तयः प्रयुक्ताः परमाणुरूपतया अविच्छलितस्वरूपा अभ्युपगन्तव्याः, अन्यथा तद्रूपतयाऽनुत्पादिप्राक्कनरूपताऽपगमो न स्यात् परमाणवस्थावत् प्राक्कनरूपानपगमे वा नोत्तररूपतयोत्पत्तिस्तदवस्थावत् । परमाणुरूपतयाऽपि विनाशोत्पत्त्यभ्युपगमे पूर्वोत्तरावस्थयोः निराधारविगमप्रादुर्भावप्रसङ्गः न च तदवस्थयोरेवाधारत्वम्, तयोस्तदानीमसत्त्वात् । न च 'पूर्वोत्तरावस्थयोर्द्रव्यविनाशप्रादुर्भावयोः' कारणस्याऽविनाशप्रादुर्भावो तत्तत्सत्त्वैकान्तनो हिमर्वाद्बन्धयोरिव भेदप्रसङ्गः । न च कारणाश्रितस्य कार्यद्रव्यस्याप्येतानां दोषः, तयोर्नृत्तसिद्धिः कुलद्वन्द्ववत् पृथगुपलब्धिप्रसङ्गः । अयुत्तसिद्धावपि कार्यापत्तौ कारणस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः, अन्यथाऽयुत्तसिद्धयनुपपत्तेः । अथायुत्ताभ्यसमवायित्वमयुत्तसिद्धिः, सा च कार्यापत्तौ कारणादुत्पत्तावपि भवत्येव न समवायसिद्धावयुत्तसिद्धयसिद्धिः नचायुत्तसिद्धिः एव समवायसिद्धिः, इतरतराभ्ययोपपत्तिः । नचाध्यस्ततः समवायसिद्धिर्न दोषः, तन्वात्मकपटप्रतिभासमन्तरणाध्यस्तपिपत्तापरसमवायप्रतीतिः—'इह तन्तु पटः' इत्यत्रापि प्रत्यय 'इह तन्तु' इति प्रतिपत्तिस्तन्वात्मकत्वात् 'पटः' इति प्रतिपत्तिः, पटालम्बनासंवेद्यत इति नापरसमवायप्रतिभासः । न च 'इह तन्तु पटः' इति लौकिकी प्रतिपत्तिः 'किं तु 'पटं नन्तव' इति । नचान्यथाभूतप्रतिपत्त्याऽन्यथाभूतार्थस्यवस्था । नचानुमानार्था समवायप्रसिद्धिः, प्रत्यक्षाभावे तत्पूर्वकस्य तस्य तत्राऽप्रयुक्तः । अनुमानपूर्वकस्य तु तस्यानवस्थाद्विदोषाद्भावात् तत्राप्रयुक्तिरित्यनेकशः प्रतिपादितं न पुनरुच्यत इति व्यवस्थितमेतत् । तथाभूतवस्तुप्रतिपादकमेवापूर्ववचनमेकान्तप्रतिपादकं तु नासवचनम् ॥ अथवा—एकद्रव्यादन्यत् द्रव्यं द्रव्यान्तरं तस्मिन्ः सूनमबद्धं संबद्धं यत्तदपि प्रतीत्य वचनम्, यथा—दीर्घतरमङ्गुलिद्रव्यमपेक्ष्य इत्यतरमङ्गुलिकद्रव्यमिति वचः । इत्यदीर्घादिकस्तु स्वधर्म एव द्रव्यान्तरविषयाभिध्यङ्ग्यः पितेव पुत्रादिना ॥ यद्वा—गात्रलहशपरिणतिपुत्रात् शाबलेयद्रव्याद् तरलहशपरिणतिपुत्रं बाहुलेयादि द्रव्यान्तरम्, तस्मिन्नाश्रितं—संबद्धं वाचकत्वेन 'गौः' इति यद्वचनं तदपि प्रतीत्य वचनम् । न पुनः केवलीतयैकसामान्य-विशेष-तद्वदुभयादिप्रतिपादकमसद्रूपाधेप्रतिपादकत्वादुम्भलवाक्यवत् । ननु प्रत्युपपन्नपर्यायस्य स्वकालवद्वर्तीतानागतकालयोः सत्त्वे अतीतानागतकालयोर्वर्तमानकालताऽपत्तेः अन्यथा तद्रूपतया तयोस्तत्सत्त्वासंभवात् त्रैकाद्यायोगात् तस्य तद्विशिष्टता-नुपपत्तेः ।

तथाभूतार्थप्रतिपादकं वचनमप्रतीत्य वचनमेवेत्याशङ्क्याह—
द्वन्द्वं जहा परिणयं, तदेव अतिथिं त्ति तस्मिं समयस्मि ।

विगयमविस्तेहि उपप-जवेहि भयणा विभयणा वा॥४॥

द्रव्यम्-चेतनाचेतनं, यथा तदाकारधर्मण्युक्तयः, घटादिकृतयः वा परिणते वर्तमानसमये तथेवास्ति । विगतमविष्यङ्गिस्तु पर्यायेर्भजना-कथं चित् तत्तत्तत्त्वैकत्वं, विभजना-विगता भजना मानात्वं, कथं चिद्वाशब्दस्य कथं चिदर्थस्य तत् त-

तः प्रत्युपपन्नपर्यायस्य विगतमविष्यङ्ग्यां न सर्वथैकत्वमिति कथं तत्प्रतिपादकत्वस्याप्रतीत्यैव वचनमेति भावः ।

ननु घटादेरर्थस्य कैः पर्यायैरस्ति त्वमनस्तित्वं चेत्याह—

परपजवेहि असरिस-गमेहि शियमेण शिखमवि नत्थि ।

सरिसेहि वि वंजणओ, अत्थि थ पुणुत्थपजाए ॥५॥

वर्तमानपर्यायव्यतिरिक्तभूतमविष्यङ्ग्यपर्यायाः परपर्यायास्तैर्विसदृशममेर्विजानीयज्ञानप्राप्तौ नैवमेत—निश्चयन नित्यं-सर्वथा नास्ति नद् द्रव्यम्, नैरापि तदा तस्य सङ्गावे अवस्थासंकीर्णताप्रसङ्गः । सदृशस्तु व्यञ्जनतः सामान्यधर्मैः सदृशद्रव्यपृथिवीत्वादिभिः विशेषात्मकैश्च शब्दप्रतिपाद्यैरस्ति सामान्यविशेषात्मकस्य शब्दवाच्यत्वात् । सामान्यमात्रस्य तद्वाच्यशब्दादप्रयुक्तप्रसङ्गः, अर्थाक्रियासमर्थस्य तदनुक्तत्वात्, सामान्यमात्रस्य च तदुक्तत्वात् अर्थाक्रिया-अनिवर्णकत्वात्, विशेषमन्तरेण सामान्यस्यासंभवात् । सामान्यप्रतिपादनद्वारेण लक्षणया विशेषप्रतिपादनमपि शब्दात् न संभवति, क्रमप्रतिपत्तरेवेदनात्, विशिष्टाणां न्यायन्यात्, संकेतात्मकत्वात् शब्दावाच्यत्वम् परस्परव्यावृत्त-सामान्यविशेषयोरप्यवाच्यत्वमुभयव्यप्रसङ्गात् । तत उभयात्मकवस्तुपुन्युपधानभावेन शब्दनामधीयत इति सदृशैर्व्यञ्जनताऽस्तीत्युपपन्नं न पुनर्नैवार्थपर्यायैः श्रुत्युत्पत्तिमि-तार्थपर्यायेण तद्वति अभ्यास्यव्यावृत्तवस्तुलक्षणप्राप्त-त्वात् तस्य । अर्थ-कार्यः पूर्वसूत्र एव प्रदर्शित इत्यन्यथा गाथासूत्रं व्याख्येयम्—अन्वयवस्तुगताः पर्याया विमदृशसदृश-तया द्व्यकाराः, तत्र विसदृशैर्विवक्षितां घटादिर्नैवास्ति । सदृशस्तु कैश्चतुर्लक्षवद्वि, कैश्चिन्नैव तात्पर्यार्थः ।

ननु प्रत्युपपन्नपर्यायेण भावस्यास्ति त्वनियमे एकान्तवादा-पत्तिरित्याह—

पञ्चुपपत्तिमि विप्य-जयमि भयणागई पडइ दव्वं ।

जं एगगुणाईया, अण्णतकप्पागमविसेसा ॥६॥

वर्तमानेऽपि परिणामे स्वपररूपतया—सदृशत्वात्प्रकारं अधोमध्याध्यादिकेषु च भेदाऽभेदात्मकतां च भजनागतिमासादयति द्रव्यं, यत् एकगुणकृष्णः वाद्योऽनन्तप्रकारास्तत्र गुणविशेषाः तेषां च मध्ये केनचिद् गुणविशेषेण युक्तं तत्, तथाहि—कृष्णं द्रव्यं तद् द्रव्यान्तरेण तुल्यमधिकं ऊनं वा भवेत् प्रकारान्तराभावात् प्रथमपक्षे सर्वथा तुल्यत्वं तदेकत्वा-पत्तिः, उत्तरपक्षयोः संख्येयादिभागगुणवृद्धिहानिर्यां भद-स्थानकप्रतिपत्तिरवश्यंभाविनी । स्यादितत्-पुल्लद्रव्यस्य तादृग्भूतापरपुल्लद्रव्यापक्षया अनेकान्तररूपता युक्ता प्रत्यु-त्पत्तेः स्वात्मद्रव्यपर्याये कथमेकान्तररूपता ? न आत्मपर्यायस्यापि ज्ञानादेस्तत्प्राप्त्यर्थोपक्षयाऽनेकान्तररूपता पुल्लवण विरुध्यते, तथा द्रव्यकवाययोगोपयोगज्ञानदर्शन-चारित्रवीर्यप्रभेदात्मकत्वादात्मनः पुल्लवणनेकान्तररूपता आर्यं प्रतिपादितैव । 'कहिदिहं णं मेते ! आया पण्णते ! गो-यमा ! अहुविहं, तं जहा—द्विष्य आया' (भगवती सू० श-त० १२, उ० १० ।) इत्यादि ।

इतन्नानेकान्तरात्मकता आत्मनः प्रतिपत्तयेत्याह—

कोवं उपायंती, पुरितो जीवस्स कारओ होई ।

तसौ वि य भय्यन्वो, परस्मि सयमेव भय्यन्वो ॥ ७ ॥

कोपपरिणतिमुदयं पुरुषो जीवस्य परमप्रप्रादुर्भावे निव-
र्त्तको भवति, तन्निमित्तस्य कर्मण उपानान्त् । कोपपरि-
णामं समासाद्यमानश्च पुरुषः ततः परमजीवादिभजनीयो
भिन्ना व्यवस्थापनायः कार्यकारणयोस्तुतिपदवत्कथंविद्भि-
दात्, अन्यथा कार्यकारणभावाऽभावाप्रसङ्गात् न चासौ ततो
भिन्न एव परस्मिन्भवे स्वयमेव पुरुषो भजनीयः, आत्मरूप-
तया अभेदेन व्यवस्थाप्यत इति भावः, घटाद्याकारपरिण-
तमुद्बुद्ध्यवत्कदाचिद्विभिन्नः, कदाचिद्विन्न इत्येकान्तः ।
यद्वा-कोपपरिणतिसम्यस्मिन् जीव उत्पाद्यन्पुरुषः कारको
भवति । ततोऽसौ कोपकारकत्वेन विभजनीयः, कोपपरिण-
तियोग्यजीवे कारकोऽस्यत्राऽकारक इति ।

द्रव्यं गुणादिभ्योऽनन्यत् तेषां द्रव्यादन्य एवेत्ये-
तद्वनकान्तं मृत्प्रमाणा आहुः—

रूपरसगन्धकासा, असमागृहणलक्षणा जम्हा ।

तम्हा दब्बाणुगया, गुण चि ते केइ इच्छति ॥ ८ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शा असमानग्रहणलक्षणा यस्मात्ततो द्रव्या-
भिन्ना गुणा इति कंचन वैशेषिकायाः स्यूथ्या वा सिद्धा-
न्तानभिन्ना अभ्युपगच्छन्ति । तथाहि-गुणा द्रव्याद् भिन्नाः,
भिन्नप्रमाणप्राप्तत्वात् भिन्नलक्षणत्वाच्च; स्तम्भात् कुम्भवत् ।
नचासिद्धो हेतुः, द्रव्यस्य 'यमहमद्राक्षे तमेव स्पृशामि' इत्य-
नुसंधानाध्यक्षप्राप्ताद्रूपादीनां, च प्रतिनियतेन्द्रियप्रभव-
प्रत्ययावसेयत्वात् 'दर्शनं स्पर्शनं च द्रव्यम्' इत्याद्याभ्या-
नादसमानग्रहणत्वा द्रव्यगुणयोः सिद्धा । तथा-विभिन्नलक्ष-
णत्वमपि "क्रियावत् गुणवद् समवायिकारणं द्रव्यम्" (वैशे-
षिकद० १-१-१५) "द्रव्याभ्यगुणवान् संयोगविभागेष्व-
कारणमनपेक्षः" (वैशेषिक द० १-१-१६) इति वचनात् सिद्ध-
म् । सम्म० ३ काण्ड । बहूनां प्राणिनां साधारणे, पञ्चा० ६
विष० ।

सामस्यभोविशिवाइय-सामान्यतोविनिपातित-न० । अभि-
नयभेदे, आ० म० १ अ० । जं० ।

सामस्यक्रिया-सामान्यक्रिया-स्त्री० । अस्ति भवति विद्यते
इत्यादिकृपायां क्रियायाम्, आखा० १ भु० २ अ० १ उ० ।

सामस्यगुण-सामान्यगुण-पुं० । सर्वद्रव्यवर्तिषु गुणेषु, अथ
रूपरसगन्धस्पर्शा कांपद्रव्यवृत्तेर्विशेषगुणस्तथा संख्यापरि-
मा (णानि) ण पृथक्त्वं संयोगविभागी परत्वापरत्वं इत्येते
सामान्यगुणाः । सूत्र० १ भु० १२ अ० ।

सामस्यगुणसंपसा-सामान्यगुणप्रशंसा-स्त्री० । लोके लो-
कोत्तराविद्वद्विचययक्षाक्षिण्यसौजन्यादिगुणस्तुतौ, पञ्चा० ६
विष० ।

सामस्यगृह्य-सामान्यग्रह्य-न० । सामान्यमेव वस्तु तदेव
गृह्यतऽननति ग्रहणम् । दर्शने, सम्म० २ काण्ड ।

सामस्यच्छल-सामान्यच्छल-न० । न्यायप्रसिद्धे क्षलभेदे, य-
थाऽहो नु जह्वसौ ब्राह्मणे विद्याचरणसंपन्न इति ब्राह्मण-
स्तुतिप्रसङ्गे कश्चिद् वदति, संभवति ब्राह्मणं विद्याचरणसं-

पदिति । तच्छलवादी-ब्राह्मणत्वस्य हेतुतामारोप्य निराकुर्वे-
अभियुक्ते-यदि ब्राह्मणं विद्याचरणसंपन्नं भवति तर्हि ब्राह्मे-
ऽपि सा भवेत् । ब्राह्मेऽपि ब्राह्मण एवेति औपचारिके प्रयो-
गे मुख्यप्रतिषेधन प्रत्यवस्थानम् । स्या० ।

सामस्यण्य-सामान्यनय-पुं० । नामात्मादिपदार्थानामेकत्व-
स्याभिमतपरि सामान्यवादिनि नये, स्या० । तदुक्तम्—“निर्वि-
शेषं हि सामान्यं, भवेत् करविषाणवत् । सामान्यरहितत्वे
न, विशेषास्तद्वैध हि ॥ १ ॥ ” ततः सिद्धे
सामान्यविशेषाऽऽत्मन्यर्थे प्रमाणविषये कुत एवैकस्य
परमब्रह्मणः प्रमाणविषयत्वम् ? । यच्च प्रमेयत्वा-
दित्यनुमानमुक्तम्, तदप्येतैवापास्तं बोद्धव्यम् ; पक्षस्य प्र-
त्यक्षबाधितत्वेन हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वात् । यच्च तत्सि-
द्धौ प्रतिभासमानत्वं साधनमुक्तम्, तदपि साधनाऽऽभास-
त्वेन न प्रकृतसाध्यसाधनायात्प्रतिभासमानत्वं हि निश्चि-
त्तभावानां स्वतः परतो वा ? । न तावत् स्वतः, घटपटमुकुटशक-
टादीनां स्वतः प्रतिभासमानत्वेनासिद्धेः । परतः प्रतिभास-
मानत्वं च-परं विना नापपद्यते, इति । यच्च परमब्रह्मविवर्त-
वर्तित्वमिच्छलभदानामित्युक्तम्, तदप्येवमधीयमानद्रव्या-
विनाभावित्वेन पुरुषाद्वैतं प्रतिबध्नात्येव । नच घटादीनां
क्षितम्याम्वयाऽप्यस्ति मृदाद्यम्वयस्यैव तत्र दर्शनात् । त-
तो न किञ्चित्तदपि, अतोऽनुमानार्थं न तत्सिद्धिः । किञ्च-
पक्षहेतुदृष्टान्ता अनुमानोपायभूताः परस्परं भिन्नाः, अभि-
न्ना वा ? । भेदे-द्वैतसिद्धिः । अमेदे-स्वेकरूपनाऽऽपत्तिः ।
तत् कथमेतभ्योऽनुमानमात्मानमासाध्यति ? । यदि च हे-
तुमन्तरेणापि साध्यसिद्धिः स्यात्, तर्हि द्वैतस्यापि बाह्य-
मात्रतः कथं न सिद्धिः ? । तदुक्तम्—“हेतोरद्वैतसिद्धिर्वा-
द्वैतं स्याद् हेतुसाध्ययोः । हेतुना चेद् विना सिद्धि-द्वैतं
बाह्यमात्रतो न किम् ? ॥ १ ॥ ” “पुरुष एवेदं सर्वम्” इत्या-
देः, सर्वं वै कश्चिद्वद् ब्रह्म” इत्यादेर्भागागमादपि न तत्सिद्धिः,
तस्यापि द्वैताविनाभावित्वेन अद्वैतं प्रति प्रामाण्यासम्भ-
वात्, बाध्यबाधकभावलक्षणस्य द्वैतस्यैव तत्रापि दर्शनात् ।
तदुक्तम्—“कमेद्वैतं फलद्वैतं, लोकद्वैतं विरुध्यते । विद्याऽ-
विद्याद्वयं न स्याद्, बन्धमोक्षद्वयं तथा ॥ १ ॥ ” ततः कथमा-
गमादपि तत्सिद्धिः ? । ततो न पुरुषाद्वैतलक्षणमेकमेव
प्रमाणस्य विषयः । इति सुख्यवस्थितः प्रपञ्चः । स्या० ।

सामस्यसिद्धेह-सामान्यनिषेध-पुं० । निर्विशेषतया निवारण-
याम्, पञ्चा० ११ विष० ।

सामस्यपरिपाग-आमस्यपरिपाक-पुं० । सर्वकारिजपरिपा-
के, औ० ।

सामस्यपुर्व्विया-आमस्यपूर्व्विका-स्त्री० । आमस्यस्य पूर्व्वे
कारणं आमस्यपूर्व्वं तदेव आमस्यपूर्व्वकमिति संज्ञायां क्व ।
आमस्यकारणं च घृतिस्तन्मूलत्वात्तस्य तत्प्रतिपादकं च-
दमध्ययनम्, दश० । दशवैकालिकस्य द्वितीयेऽप्ययने, दश० ।

अन वक्तव्यता—

कहं नु कुञ्जा सामस्यं, जो कामे न निवारण ।

पप पप विसीदंतो, संकल्पस्त वसंगमो ? ॥ १ ॥

इह च संहिताधिकरणे प्रतिस्वयं व्याख्याने प्रथमैरवधिमिति
तत्परिहाननिबन्धनं भावार्थमात्रमुच्यते—तत्रापि कस्यहं
कदाऽहं कथमहमित्याद्यद्वयपाठान्तरपरित्यागेन द्वयं व्या-
ख्यायत—कथं नु कुर्याच्छ्रमणं यः कामाक्ष निवारयति ?,
कथं—केन प्रकाशेण, नुः क्षेपः, यथा कथं नु स राजा
यो न रक्षति ?, कथं नु स वैद्याकरणो याऽपशब्दान्
मयुक्ते, एवं कथं नु स कुर्यात् भामय्यं—अमणभावं
यः कामान् न निवारयति—न प्रतिषेधते ?, किमिति
न करोति ?, तत्र “ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभ-
क्तानां प्रायो दर्शनम् ” इति वचनात्, कारणमाह—
पदे पदे विधीदन् संकल्पस्य वशकृतः कामानिवारणे—
मेन्द्रियाद्यपराधपक्षेक्षया पदे पदे विधीदनात्संकल्पस्य
वशकृतत्वात् (अप्रशस्ताभ्यवसायः संकल्पः) इति सूत्रसमा-
सार्थः । दश० २ अ० । (कामादीनां स्वरूपं स्वस्थाने ।)

आयावयाहि चय सोमगर्भं,

कामे कमाही कमियं खु दुक्खं ।

छिदाहि दोसं विलज्जए रागं,

एवं सुही होहिस्सि संपराए ॥ ५ ॥

संयमगेहात्मनसाऽनिर्गमनार्थम् आतापय-आतापनां कुरु
'एकप्रहणं तज्जातीयग्रहणं' इति न्यायाद् यथानुरूपमूनादर
ताद्वरपि विधिः, अननात्मसमुत्पद्योपरिहारमाह—तथा
त्यज सौकुमार्यं—परित्यज सुकुमारत्वम्, अननं त्वभय-
समुत्पद्योपरिहारम्, तथाहि—सौकुमार्योःकामच्छा प्रवर्त्तते
योऽपि वा प्रार्थनीयो भवति, एवमुभयोऽसेवेनेन कामान-
प्राप्तिरूपितस्वरूपान् काम-उल्लङ्घय, यतस्तैः क्रान्तैः
क्रान्तमव दुःखं भवति, इति शेषः, कामनिवन्धनत्वाद् दुःख-
स्य । खुशब्दोऽवधारणः । अपुनाऽऽन्तरकामक्रमणविधमा-
ह—छिन्धि द्वयं व्यपनय रागं सम्यग्ज्ञानबलेन विपाकालो-
चनादिना, क ? , कामेष्विति गम्यते । शब्दादयो हि विषया
एव कामा इति कृत्वा । एवं कृते फलमाह—एवम्—अनेन
प्रकारेण प्रवर्त्तमानः, किम् ? सुखमस्यास्तीति सुखी भवि-
ष्यसि, क ?—संपराय-सेसार, यावदपवर्गे न प्राप्स्यसि ता-
वत्सुखी भविष्यसि, संपराय-परीवहोपसंग्राम इत्यर्थः ।
कृतं प्रसङ्गेनेति सूत्रार्थः ।

किं च संयमगेहात्मनस एवानिर्गमनार्थमिदं

चिन्तयेत् यदुत—

पक्खंदे जलियं जोई, धूमकेउं दुरासयं ।

नेच्छन्ति वंतयं भोत्तुं, कुले जाया अगंधणे ॥ ६ ॥

प्रस्कन्ति-अध्यवस्थान्ति उवलितम्-ज्वालामालाकुलं न
मुसुरादिकम्, कम् ?, ज्योतिषम्-अग्नि-धूमकेतुम्-धूम-
चिह्नं धूमपञ्च नोहकादिकं दुरासदम्-दुःखनासाद्यतेऽभि-
भूयत इति दुरासदस्तं, दुरभिमवमित्यर्थः । वशब्दलोपात्
नवेच्छन्ति-नव धाच्छन्ति वान्तं भोक्तुं परित्यक्तमादातुं,
विषयमिति गम्यते । के ? नागा इति गम्यते । किं विशिष्टा इ-
त्याह—कुले जाताः-समुत्पन्ना अगन्धने । नागानां हि भेदद्वयं
गन्धनाश्च, अगन्धनाश्च । तस्य गन्धनाश्रमाजे डसिए मंतेहि
आकाहिया तं विसं वण्णुहाओ आविथंति, अगंधनाओ

अवि मरणमउक्कवस्संति सु य वंनमावयाति । उदाहरणं
द्रुमपुष्पिकायामुक्कमव । उपसंहारस्त्वेवं भावनीयः—याद् ता-
वन्ति-ज्वाऽप्यभिमानमात्रादपि जीविनं परित्यजन्ति, न च
वान्तं भुजंत तत्कथमहं जिनवचनाभिज्ञा विपाकदारुणान्
विषयान् वान्ताम् भोक्ष्ये ? इति सूत्रार्थः । अस्मिन्नेवायं । इह-
तीयमुदाहरणम्—“यदा किल अरिदुग्गमी पव्वइओ तथा र-
इणमी तस्स जट्ठा भाउओ राइमई उवयरइ, जइ णाम
एसा ममं इच्छिज्जा, सा वि भगवई निव्वसणुकामभोगा,
णायं च तीए-जहा एसो मम अज्झोववओ, अएणया य ती-
ए महुघयसंजुता पेज्जा पीया, रहनेमी आगओ, मयणफ-
लं सुहं काऊण य तीए वंतं, भणियं च—एयं पेज्जे पियाहि ।
तेण भणियं—कहं वन्तं पिज्जइ ?, तीए भणिओ-जइ
न पिज्जइ वंतं तओ अइ पि अरिदुग्गेमिसामिणा वंता
कहं पिविउमिच्छसि ? ।

तथा श्रद्धाकृतार्थसंवाधेवाह—

धिरत्थु ते जसो कामी, जो तं जीवियकारणा ।

वंतं इच्छसि आवेउं, सेयं ते मरणं भवे ॥ ७ ॥

तत्र राजीमतिः किलेवमुक्कवनी-धिगस्तु-धिक्कशब्दः कु-
त्सायाम्, अस्तु—भवतु त—तव, पौरुषार्थमिति गम्यते, इ-
यश्चकामिभिति सास्यं क्षत्रियामन्त्रणम् । अथवा-अकार-
प्रनेषादयश्चकामिन् धिगस्तु तव, यस्तव जीवितकारणा-
त्-असंयमजीवितहेतोः वान्तमिच्छस्यापातुं परित्यक्तो भग-
वता अभिलषसि भोक्तुम्, अत इत्क्रान्तमर्यादस्य श्रेयस्ते म-
रणं भवतु शोभनतरे तव मरणं, न पुनरिदमकार्यासंवनमिति
सूत्रार्थः । तत्रो धम्मा से कहिओ, संजुद्धा पव्वइओ य ।
राईमई धि तं बोइऊणं पव्वइया । पच्छा अज्झया कयाइ
सा रहनेमी बारवईए भिक्खं हिंइऊणं सामिसगासमा-
गच्छन्तो वासवहलएण अग्गाहओ एकं गुदं अणुणविट्ठो ।
राईमई वि सामिणे वंदणाए गया । वंदित्ता पाइस्सय-
मागच्छइ । अंतरे य वरिसउमादतो, निताय (भिक्षा) त-
मेव गुदमणुणविट्ठो—जत्थ सा रहनेमी, वत्थाणि य प-
विसारियाणं, ताह तीए अंगपणं दिट्ठो, सा रहणमी ती-
ए अज्झोववओ, दिट्ठा अणाए हांगयागरकुसलाए य
णाओ असो भावो एयस्स ।

ततोऽसाविदमवोचत—

अहं च भोगरायस्स, तं चऽसि अंगवगएहिणो ।

मा कुले गंधणा होमो, संजमं निहुणो चर ॥ ८ ॥

जहं तं काहिस्सि भावं, जा जा दिच्छसि नारीओ ।

बायाविउं व्व हडो, अट्ठिअप्पा भविस्ससि ॥ ९ ॥

तीसे सो वयणं सोच्चा, संजयाइ सुभासियं ।

अकुसेण जहा नागो, धम्मे संपडिवाइओ ॥ १० ॥

एवं करंति संजुद्धा, पंडिया पवियक्खणा ।

विशियइति भोगेसु, जहा से पुरिसुचमो ! ११ ॥ ति वेमि ।

अहं च भोगराजः—उत्पलेनस्य, दुहितेति गम्यते, त्वं च
भवसि अन्धकवृष्टेः—समुद्रविजयस्य, सुत इति गम्यते, अ-
तो मा एकैकप्रधानकुले आवां गन्धनीं भूय, उक्तं च—‘जह

न सत्पुत्रा होमु ति भणियं होइ ' अतः संयमे निवृत्तश्च—सर्वदुःखनिवारणं क्रियाकलापमव्याप्तिः कुर्विति सूत्रार्थः । किञ्च—यदि त्वं करिष्यसि भावम्—अभिप्रायः, प्रार्थनामित्यर्थः, क ?—या या द्रव्यसि नारीः—स्त्रियः, ता—सु तासु एताः शोभना एताश्चाशोभना अतः संयं का—ममित्येवंभूतं भावं यदि करिष्यसि ततो वातायिह इव हृदः—वातप्रतिरित इयावदमूलो वनस्पतिविशेषः अस्थिता—रमा भविष्यसि, सकलदुःखलान्निवन्धनेषु संयमगुणेष्व—(प्रति) बद्धमूलत्वात् संसारसागरं प्रमादपवनप्रतिरित इत—अतश्च पर्याटिष्यसीति सूत्रार्थः । तस्याः—राजीमत्याः असौ—रथनमिः वचनम्—अनन्तरदि तं धृत्वा—आ—कथं, किंविशिष्टायास्तस्याः ?—संयतायाः—प्रव्रजिताया इत्यर्थः, किंविशिष्टं वचनम् । सुभाषितम्—संवेगानिवन्धनम्, अकुशेन यथा नागो—हस्ती एवं धर्मे संप्रतिपादितः—धर्मे स्थापित इत्यर्थः, कन ? अकुशतुल्येन वचनेन । 'अङ्कुसेन जहा नागो' ति—पथ उदाहरणं—वसेतपुरं नयरे, तथ एवा इवमण्डया नदीर एहाइ, अत्रो य तरुणो तं वद दूण भणइ—सुहृदायं तं पुच्छइ, एसा नहपरसोहियत—रक्षा । एय य नदीरुक्खा, अहं च पाएसु ते पांडिओ ॥ १ ॥ ताह सा पांडिभणइ—सुहृदा हाउ नई ते, चिरं च जीवतुं जे नईरुक्खा । सुहृदाय पुच्छयाणं, घन्तीहामो पियं काउं ॥ १ ॥ 'सा य नसि घरे वा दारे वा गु याणइ, तीसे य ईवातिजियाणि चंडरुवाणि रुक्खे पलोयंताणि अचछंति, तेण ताणं पुष्पफलाणि सुवह्णिणं दिग्गणाणि पुच्छियाणि—य—का एसा ? ताणं भणान्ति—अमुगस्स सुहृदा, सा य नीए विरहं न लहति, तत्रो परिस्वाइयं ओलंगिउमाड—त्तां, भिक्षा दिशा । सा तुडा भणइ—किं करेमि ओल—गाए फले ? तेण भणिया—अमुगस्स सुहृदं मम कए भणाहि, नीए गन्तुं भणिया, अमुगो ते एवं गुणजाती—ओ पुच्छइ, ताए रुद्राए पडल्लगाणि धोवन्तीए मसिलि—नएण हत्थेण पिट्टीए आहया, पंचगुलियं उट्टियं, अवदारणं निच्छुडा, गया तस्स साहइ—णामं पि सा तव ण सुणइ, तेण णायं—कालपंचमीए अवदारणं अइगतव्यं । अइगओ य, अस्मागवणिगाए मिलियाणि सुत्ताणि य जाय प—स्मागवाएण ससुरेण दिट्ठाणि, तेण णायं—ण एम म—म पुत्ता, पारदारिओ कोइ । पच्छा पायाओ तेण णउरं गहियं, चइयं च तीए सो भणिओ—णास लहुं, आयइका—ले साहउजे करजासि, इयरी गंतूण भत्तारं भणइ—एत्थ घम्मा असायवणिंयं वच्चाओ, गंतूण सुत्ताणि, खणमंसं सुविऊणं भत्तारं उट्टुवइ भणइ य—एयं तुज्झं कुलाणुक्खं ? जं एम पायाओ ससुरं णउरं कइइ, सा भणइ—सुव—सु पभाए लम्भिहिति । पभाए, थेरेणं सिट्ठं, सा य रुद्धा भणइ विषरीओ धेरो ति । धेरो भणइ—मया दिट्ठो अत्रो पु—रिसो, विधाए जाए सा भणइ—अहं अपाणं साहयामि एवं करेहि, तत्रो एहाया कयबलिकम्मा गया जक्खघरे । तस्स जक्खस्स अतरंणं गच्छंतां यो कारगारी सो ल—गाइ, अपकारगारी नीसइ, तत्रो सा विड्डियतमो पिसा—यक्खं काऊणं शिरंनरं घणं कंठे गियइ, तत्रो सा गं—तुं नं जक्खे भणइ—जो मम मायापिउदिक्खओ भत्तारो

तं च पिसायं मोक्षणं जइ अत्रं पुरिसं जाणामि तो मे तुमं जाणिउजसि ति, जक्खो विलक्खो चिंति—एस य (पास) करिसाई पुत्तो मेनइ ? अहंमं पि वंचओ तीए, एत्थि सइत्तणं खु पुत्तीए, जाव जक्खो चिंतिइ ताव सा णिण्णइया । तत्रो सो धेरो सव्वलोगेण विलक्खो कओ, हीलिसो य तत्रो धेरस्स तीए अधिइए णिहा ण—ट्टा, रन्ना य कन्ने गयं, रन्ना सहाविऊणं अंतउरवालओ कओ, अभिसंके च हत्थिरयणं वासघरस्स हेट्ठा बजं अचछइ । अत्रो य एगा देवी हत्थिमिठे आसत्ता, एवरं हत्था चोवालयाओ हत्थेण अवतारइ, पभाए पडिणीणइ एवं वचचइ काला । अत्रया य एगाए रयणीए चिरस्स आगया हत्थिमिठेण रुद्धेण हत्थिसंकलाए आहया । सा, भणइ—एयारिसो तारिसा य ण सुवइ, मा मउक्क रुस—इ, तं धेरो पिच्छइ, चिंतियं य णेण—एवं पि रक्खज्ज—माणीओ एयाओ एवं ववहरंति, किं पुण ताओ सदा सच्छंदाओ ति ? सुत्ता, पभाए सव्वलोगा उट्ठोओ, सो ण उट्ठइ, रन्ना कहियं, रन्ता भणियं—सुवउ । चिरस्स य उट्ठिओ पुच्छिओ य, कहियं सव्वं, भणइ—जहा एगा दे—वी ण याणामि कयरा वि । तत्रो राहण भणइ—हत्थी का—राविओ, भणियाओ—एयस्स अभाणियं काऊणं ओलएडइ, तत्रो सव्वाहि ओलंडिओ एगा णेच्छइ, भणइ य—अहं बीहिमि, तत्रो रन्ना उत्पलेण आहया, मुच्छिया पडिया, रन्ना जाणियं—एसा कारि ति । भणियं च 'णेण—मत्तगयं—आरुहेनीए, भंडमस्स गयस्स बीहीहि । तथ न मुच्छिय—सेकलाहया, एत्थ मुच्छियउत्पलाहया ॥ १ ॥ ' तत्रो सर्गरे जाइयं जाव सेकलापहागं दिट्ठो तत्रो पट्ठेण रणणा देवी मिठो हत्थी य तिणिणं वि छिन्नकडए चडावियाण, भ—णिओ य मिठो—एत्थं बाहहि हत्थि, दाहि य पासहिं ते (व) लुग्गाडा उट्ठिया, जाव एगो पाओ आगामे ठविओ, जणो भणइ—किं एओ तिरिओ जाणइ ? एयणि मारिय—व्वाणि, तह वि राया रोसं न मुयइ, जाव तिणिणं पाया आगामे कया, एगेण डिओ, लोणेण कओ अक्खओ किमयं हत्थिरयणं विणासिज्जइ ? रणणा मिठो भणिओ—तरसि णियत्तेउं ? भणइ—जइ दुयगाणं पि अ—भयं देसि; दिक्षे, तत्रो तेण ओकुसेण नियत्तिओ हत्थि' ति । दाणंति कयाजना कूतैवति सूत्रार्थः ॥ १० ॥ एवं कुर्वन्ति संवुद्धा—बुद्धिमन्तो बुद्धाः सम्यग् दर्शनसाहचर्येण—दर्शनै—कोभावने वा बुद्धाः संवुद्धा—वर्तितविषयस्वभावाः सम्यग्—दृष्टय इत्यर्थः, त एव विशिष्यन्तं परिणताः प्रविचक्षणाः । तत्र परिणताः सम्यग्ज्ञानवन्तः प्रविचक्षणाः चरणपरिणामवन्तः । अयं तु व्याचक्षत—संवुद्धाः सामान्येन बुद्धिमन्तः परिणता वान्तयोगसंयतपक्वाः प्रविचक्षणा अत्र—भीरव इति, किं कुर्वन्ति ?—विनिवर्तन्तं भोग्यः विविधम्—अनेकैः प्रकारैर्नाद्विभवाभ्यासबलन कदर्थ्यमाना आप मोहोदयेन (वि) निवर्तन्तं भोग्यभ्या—विषयभ्याः, यथा क इत्यत्राह—यथाऽसौ पुरुषोत्तमः—रथनमिः । आह—कथं त—स्य पुरुषोत्तमस्य ? यो हि प्रव्रजितोऽपि विषयाभिलाषीति उच्यते—अभिलाषऽप्यप्रवृत्तिः, कापुरुषस्वभिलाषातुकरं चेष्टत एवेति । अपरस्त्वाह—दशवैकालिकं नियतभूतमेव, यत उक्तम्—' गायज्जयणादरणा, इमिभासियमो

परमयसुया य । एष ह्येति आणियया , णिययं पुण
सेसमुस्सं ॥ १ ॥ " तत्कथमभिनवाप्यभिमिदमुदाहरणं
युज्यते इति ? उच्यते—एवम्भूताद्यैव नियतभूतेऽपि भा
वाद्, उत्सन्नप्रहणान्नादायः, प्राया-नियते न तु सर्वथा नि
यतमयत्यर्थः । अर्थोक्तिं न स्वमनीषिकया किन्तु तीर्थकर-
गणधरापदेशेन । उक्ताऽनुगमः, नयाः पूर्वदिति । दश०-अ०
सामान्यभाव-सामान्यभाव-पुं० । सामान्यरूपतायाम्, विशेष०
सामान्यलक्षण-सामान्यलक्षण-न० । लक्षणभेद, विशेष० ।
(तत्स्वरूपम् ' लक्षण' शब्दं षष्ठभागं गतम् ।)

सामान्यविमेष-सामान्यविशेष-पुं० । पृथिवीत्वं जलत्वं कृष्ण-
त्वं नीलत्वमित्याद्यवान्तरसामान्यरूपे, आ० म० १ अ० ।
सामान्यानि विज्ञानीयभ्यो व्यावर्त्तनाच्च विशेषाः इति
सामान्यविशेषाः । स्वस्वाधाराविशेषेषु अनुगताकारप्र-
त्ययवचनहेतुषु द्रव्यत्वादिषु, आ० म० १ अ० ।
दश० । अनुवृत्तव्यावृत्तावयोर्बहुतभूते सामान्ये, स्वा० ७
ख० ३ उ० ।

यच्छां- (कैश्चित्) एतेन सामान्यविशेषरूपमपि
प्रतिष्ठितमवगन्तव्यमित्यादि । तदप्ययुक्तम्-सामान्य-
विशेषरूपस्य वस्तुनाऽनुभवसिद्धत्वात्, तथाहि-
घटादिषु घटो घट इति सामान्याकारा बुद्धिरूपघते,
मार्तिकस्ताम्रो राजत इति विशेषाकारा च, पटादिर्वा न
भवतीति । न चार्थसङ्काशार्थसङ्काशोदेन निश्चयते, सर्व-
सत्त्वानां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्, सर्वार्थानामेव सङ्कावस्यावि-
शेषात् । किं तर्हि ? अर्थज्ञानसङ्कावात् । ज्ञानं च सामा-
न्यविशेषाकारमेवोपजायत इति अतोऽनुभवसिद्धत्वात्
सामान्यविशेषरूपं वस्तुवति ।

अधिकारान्तरमाधिकृत्याह—यच्छांकिमित्यादिना । यच्छांकिं
पूर्वपक्षग्रन्थ—एतेन सामान्यविशेषरूपमपि प्रतिष्ठितमवग-
न्तव्यमित्यादि । तदप्ययुक्तम् । कुत इत्याह—सामान्यविशे-
षरूपस्य वस्तुनाऽनुभवसिद्धत्वात् । एतद्वाह-तथाहीत्या-
दिना, तथाहि—घटादिषु पदार्थेषु, घटो घट इत्येवं सामा-
न्याकारा बुद्धिरूपघते तथा मार्तिकां मृदादिनवृत्तां मार्ति-
कः, ताम्रविकारस्ताम्रः, राजतविकारो राजतः, इति विशेषा-
कारा च बुद्धिरूपघतं, पटादिर्वा न भवतीत्येवम् । इयं च
वस्तुतत्त्वव्यवस्थानिबन्धनमित्याधिकृत्याह—न चेत्यादि । न-
चाऽर्थसङ्काशार्थसङ्काशोदेन कारणत्वं, निश्चयितं । कुत-
इत्याह—सर्वसत्त्वानां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्, प्रसङ्गश्च सर्वार्थाना-
मेव भुवनोदरवर्तिनां सङ्कावस्याविशेषात्, किं तर्हि ? अर्थ-
ज्ञानसङ्कावाद् अर्थसङ्कावा निश्चयितं । यदि नामैवं, ततः
किमित्याह—ज्ञानं च सामान्यविशेषाकारमेवोपजायत इति
निर्दिष्टम् । अतोऽनुभवसिद्धत्वात् कारणात्, सामान्यवि-
शेषरूपं वस्तुवति ।

न चैतद्विज्ञानं भ्रान्तमिति युज्यते, घटादिसंभिधाववि-
कलतदन्वकारणानां सर्वेषामेवाविशेषोपजायमानत्वात् ।
भ्रान्तमेतत्, विकल्पकत्वादिति चेत् । अभ्रान्तं तर्हि की-

दम् ? इति वाच्यम् । निर्विकल्पकमिति चेत् । न । तस्या-
पि निर्विकल्पकत्वेन भ्रान्ततापत्तेः । अर्थसामर्थ्यजन्यत्वा-
दनापत्तिरिति चेत् । न अस्य विकल्पकऽपि तुल्यत्वात् ।
कचिद्व्यभिचारदर्शनादतुल्यत्वमिति चेत् । न तस्य नि-
र्विकल्पकऽपि भावात् । न तन्नः प्रमाणं, तदामासत्वाद-
िति चेत् । विकल्पकऽपि तुल्यः परिहारः । अर्थधर्माति-
रिक्तशब्दभावतोऽस्यार्थसामर्थ्यजन्यत्वानुपपत्तिरिति चेत् ।
न । बोधनियतार्थतादिभिर्व्यभिचारात् । न ते, अर्थादन्य-
तो भावादिति चेत् । शब्दोऽपि तद्योग्यद्रव्येभ्यः, इति स-
मानः समाधिः ।

न चेत्यादि । न चैतद्विज्ञानमनन्तरादिन, भ्रान्तमिति युज्य-
ते । कुत इत्याह—घटादिसंभिधौ सति, अधिकलतदन्वका-
रणानां संपूर्णलोकादिकारणानामित्यर्थः । सर्वेषामेव 'प्रमा-
तृणाम्' इति सामर्थ्येभ्यम्, अविशेषण सामान्येन भिन्ना-
पासकादीनार्मापि, उपजायमानत्वात् कारणात् । भ्रान्तमेतद-
धिकृतज्ञानम् । कुत इत्याह—विकल्पकत्वादिति चेत् । एत-
दाशङ्क्याह—अभ्रान्तं तर्हि कीदृगिति एतद् वाच्यम् । नि-
र्विकल्पकमिति चेत् अभ्रान्तम् । एतदाशङ्क्याह—न, तस्या-
पि निर्विकल्पकस्य, निर्विकल्पकत्वेन हेतुना, भ्रान्ततापत्तेः,
स्वरूपमेव भ्रान्तिनिबन्धनम्, एतच्चास्यापि विधेयं एवम्य-
भिप्रायः । अर्थसामर्थ्यजन्यत्वाद् निर्विकल्पकस्य, अनापत्ति-
रिति चेद् भ्रान्तताया इति प्रश्नः । एतदाशङ्क्याह—न,
अस्य अर्थसामर्थ्यजन्यत्वस्य, विकल्पकऽपि तुल्यत्वात्, ए-
तदर्थसामर्थ्यजन्यमेत्यर्थः । किंचिच्छात्रमनाराज्यविकल्पा-
दौ, व्यभिचारदर्शनात् कारणात्, अनुत्तर्यमानं चेद् न ह्यमा-
वर्त्यसामर्थ्यजन्य इति । एतदाशङ्क्याह—न, तस्य किंचिद् व्य-
भिचारस्य, निर्विकल्पकऽपि भावात् । न हि तदपि सर्वमर्थ-
सामर्थ्यजन्यम् । न तत्-अर्थसामर्थ्यजन्यम्, नोऽस्माकं, प्रमा-
णम्, कुत इत्याह—तदामासत्वात् प्रमाणभासत्वात्, इति चे-
त् । एतदाशङ्क्याह—विकल्पकऽपि तुल्यः परिहारः । अर्थसाम-
र्थ्यजन्यं विकल्पकमपि न नः प्रमाणं तदामासत्वादिति चेत् । अ-
र्थधर्मातिरिक्तशब्दोऽसौ शब्दश्चेति विप्रश्नः, तद्भावतः कारणात्,
अस्य विकल्पस्य, अर्थसामर्थ्यजन्यत्वानुपपत्तिरसम्भव एवेति
चेत्—उक्तं च धर्मकीर्तिना—“ न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदामा-
ना वायेन तस्मिन् प्रतिभासेन ” इति । एतदाशङ्क्याह—
न । बोधनियतार्थतादिभिः आदिशब्दात्-कुशलनादिस्मि-
हः व्यभिचारात्—अर्थसामर्थ्यजन्यत्वानुपपत्तेरिति । न, ते
बोधादयः, अर्थादन्यतः समन्तरादिर्बोधादिति चेत् । एत-
दाशङ्क्याह—शब्दोऽपि तद्योग्यद्रव्येभ्यः शब्दप्रमाण्यद्रव्ये-
भ्योऽन्येभ्य एव, त्वेवं, सामानः तुल्यः, समाधिः—परिहारः ।
अनेन च “ अयमर्थसंस्पर्शी संवेदनधर्मोऽर्थेषु तद्विषयोजना-
त् ” इत्यपि प्रत्युक्तम्, अनन्युपगमादिति ।

न चैतदभ्युपगमात्प्र, तावत्संघातजस्यैव तथार्थग्रहण-
स्वभावत्वात्, अविगानकत्वात्तुभवसिद्धेः, एवमेव व्यवहार-
दर्शनादिति । तथाहि—एतद्विन्ध्यद्वाराणुसार्येव विज्ञानमा-

विष्टाभिलाषम् 'अहिरहिः' इति योजकं दर्शकं च धारा-
बाहि तथा व्यवहारबीजं प्रतिप्राप्यनुभवसिद्धमेव । न चे-
हान्येदवदर्शनम्, अन्य एव च विकल्पः, विकल्पेनाऽ-
दर्शनात्, दर्शनेन चाविकल्पनात्, तयोरसहस्रत्तेरुपादा-
नादिभावात् । इत्येकमेवेदमिति ॥

न चेत्यादि । न चैनत्—शब्दोऽपि तद्योग्यद्रव्येभ्य इति
युक्तमेतत्, अभ्युपगममात्रम्, अपि तु सापेक्षिकमित्यभि-
प्रायः । कुत इत्याह—तावदित्यादि । तावत्संघातजस्यैव
रूपास्तोक्तमनस्कारवच्चुः शब्दसंघातजस्यैव 'विकल्पज्ञा-
नस्य' इति प्रकमः, तथा तेन निश्चितप्रकरेणाऽध्य-
ग्रहणस्वभावत्वात् । एतच्चैवमध्यग्रहणस्वभावत्वम्, अविगान-
तः—अविगानेन, तथा—तेन प्रकरेणाऽनुभवसिद्धः, अनुभव-
सिद्धिश्चैवमेव व्यवहारदर्शनादिति । एतद्वचं निर्दर्शनेनाह—त-
थादीत्यादि । तथाहीत्युपदर्शनेऽतद्वच्यमाणम्, इन्द्रियज्ञा-
नानुसार्यैव तद्व्यापाराऽभावेऽभावात् । विज्ञानम् । किंविशि-
ष्टमित्याह—आविष्टाभिलाषं प्रविष्टशब्दं शब्दसन्निधिमित्यर्थः
किंविशिष्टमित्याह—अहिरहिः—सर्पः सर्प इत्येवं योजकं शब्द-
स्य, दर्शकं चायंर्येन्द्रियव्यापारेण, धाराबाहि तथासन्तानप्र-
वृत्तम् । एतद्वचं विशेष्यते व्यवहारबीजमिति । ततस्तथाविध-
व्यवहारसिद्धेः, प्रतिप्राप्यनुभवसिद्धमेव प्राणिनेः प्राणिनेः प्रति
तत्तत्तद्वृत्तपक्ष्या प्रतिप्राणि, प्रतिप्राप्तमभिलाषाभवत्, अनु-
भवसिद्धमेव नह कस्यचिद्विगानमिति । न चेहेत्यादि ।
न चेह प्रस्तुतं ज्ञानं, अन्येदेव दर्शने निर्विकल्पकम्, अन्य एव
च विकल्पो निश्चयात्मकः । कुत इत्याह—विकल्पेनादर्श-
नात् । कान्ताविकल्पे तथानुभवसिद्धमतत्, दर्शनेन चावि-
कल्पनात्, अनभिमतभूतत्वादिवर्शने एतदपि सिद्धमेव ।
तथा, तयोर्दर्शनविकल्पयोः, असहस्रत्तेरुपपत्तिरित्यर्थः ।
कुत इत्याह—उपादानादिभावात् । अवप्रहादिक्रमणोपादानो-
पादयभावादित्यर्थः इत्येवम् एकमेवेदमधिकृतं विज्ञानमिति ।

स्थादितत्, सविकल्पाविकल्पयोर्विज्ञानयोः स्वाभावभेदेऽ-
पि प्रतिभासभेदेन युगपद्भूतेर्विमुहः प्रतिपत्ता तमपरयस्यै-
क्यं व्यवस्थिति, न तु तथा तत्, अन्यत्रानयोर्योगपक्षेऽपि
भेददर्शनात्, अतीताद्यर्थगतविकल्पेनापीन्द्रियज्ञानतो रू-
पादिग्रहणसिद्धेः । न च स विकल्पो रूपाद्येव शृङ्गातीति
शक्यं कल्पयितुम्, तस्यातीताद्यर्थभिधायकत्वव्यागतो
वर्तमानार्थबोजनेन प्रवृत्तिप्राप्तः । नापि वर्तमानार्थभिधा-
नसंसर्गा तदाऽपरो विकल्पः समस्ति, द्वयोर्विकल्पयोः स-
मप्रवृत्तेः, अविगानेन तथानुभवाभावात् । अतोऽत्र प्र-
त्युपप्रविषयग्रहणकाले दृश्यमानार्थनामाऽग्रहः स्पष्ट एव ।
तन्नामग्रहणसंभूता च कल्पना, तन्नामग्रहणमेव कल्पनाऽ-
भावः । इति सिद्धमविकल्पकमिन्द्रियज्ञानम्, अतोऽन्य-
एव च विकल्प इति न क्वचिद्वचनसंरक्ष्यम्, न्यायानुपपत्तेः,
विज्ञाजतीयत्वादिति । इत्येतदेवम् । अन्यथा स्वाभिधान-
विशेषत्वापेक्षा एवार्था विज्ञानैर्धर्वसीयन्त इति प्राप्तम् ॥

पराभिप्रायमाह—स्यादेतदित्यादिना । स्यादेतद्वैद्यं मन्थले,
सविकल्पाविकल्पयोर्विज्ञानयोः सामान्येन स्वाभावभेदेऽपि स-
ति, प्रतिभासभेदेन हेतुना युगपद्भूतेः कारणात्, विमुहः प्रति-
पत्ता पुरुषः, तमपरयस्वभावभेदम्, एक्यं व्यवस्थिति तयोः स-
विकल्पाविकल्पयोः, न तु तथा तत् न पुनस्तदैक्यमेव । कुत
इत्याह—अन्यत्र जातिभेदे, अनयोः सविकल्पाविकल्पयोः,
योगपक्षेऽपि सति, भेददर्शनात् । एतद्व्याह—अतीताद्यर्थ-
गतविकल्पेनापि प्रमात्रा, इन्द्रियज्ञानतः—इन्द्रियज्ञानेन, रू-
पादिग्रहणसिद्धेः । कस्येत्याह—अन्यस्याभूतत्वात् तस्यैव
प्रमातुः । न चेत्यादि । न च स विकल्पोऽतीताद्यर्थगतः, रू-
पाद्येव शृङ्गाति 'वर्तमानिकम्' इति प्रकमः, इत्येवं, शक्यं
कल्पयितुम् । कुतो न शक्यमित्याह—तस्येत्यादि । तस्या-
तीताद्यर्थगतविकल्पस्य, अतीताद्यभिधायकत्वव्यागतोऽ-
तीतादिव्यावृत्तशब्दादित्यागतः । वर्तमानार्थयोजनेनेति ।
वर्तमानार्थयोऽभिधायो यस्य 'अभिधायकस्य' इति प्रकमः
स वर्तमानार्थसंघाजनेन प्रवृत्तिप्राप्तः कारणात् । नापीत्या-
दिना । नापि वर्तमानार्थभिधानेन संसृज्यते तच्चालम्ब्यति
विग्रहः, तदा तस्मिन्नेव काले, अपरो विकल्पः समस्ति-
विद्यते । कुत इत्याह—द्वयोर्विकल्पयोः समं युगपत्, अप-
भूतः कारणात् । अपभूतिश्चाविगानेनाऽविप्रतिपत्त्या, तथा
तेन समकालभावेनाऽनुभवाभावात् । अत इत्यादि । अतः
स्थितमेतत्, प्रत्युपप्रविषयग्रहणकाले दृश्यमानार्थनामाऽ-
ग्रहः स्पष्ट एव । र्यादि नाभैवं ततः किमत्याह—तन्नाम-
ग्रहणेन संभूता तन्नामग्रहणसंभूता, एवंभूता च कल्पना ।
ततः किमत्याह—तन्नामग्रहणभाव कल्पनाभाव इति कृत्वा,
सिद्धमविकल्पकमिन्द्रियज्ञानम् । अत इन्द्रियज्ञानात्, अन्य-
एव च विकल्प इत्येवं, न क्वचित् रुजातीयादौ, अनयो-
र्दर्शनविकल्पयोः, एक्यम्—एकभावः, न्यायानुपपत्तेः, इयं
वाक्ये । सर्वगमेत्याह—भिन्नजानीयत्वात् । सामान्येनैव द-
र्शनाविकल्पयोरिति 'इत्येतद्वचमर्किकृतं व्यम्' इति शेषः ।
अन्यथैवमन्युपपत्तेः, स्वाभिधानाविशेषणापेक्षा एवार्था वि-
ज्ञानैर्धर्वसीयन्त इति प्राप्तं, व्यवसीयन्तः प्रतीयन्त इत्यर्थः ।
कीदृशा इत्याह—स्वाभिधानेत्यादि । स्वाभिधानमेव वि-
शेषणं व्यवच्छेदकत्वात् तस्मिन्नेव काले येषामर्थानामिति
विग्रहः ।

अस्त्वेवमपि को दोष इति चेत् । निवृत्तेदानीमिन्द्रियज्ञा-
नवार्ता, अभिधानविशेषस्मृतेरयोगात्, सति ह्यथेदर्शनेऽ-
र्थसंनिधौ दृष्टे शब्दे ततः स्मृतिः स्यात्, अभिधूमवत् ।
न चायमशब्दमर्थं परयति, अपरयन् न शब्दविशेष-
मनुस्मरति, अननुस्मरणं योजयति, अयोजयन्न प्रत्येति,
इत्यावातमान्त्वमशेषस्य जगतः । अभिपततेवार्थः प्रबो-
धवत्त्वान्तरं संस्कारं, तेन स्मृतिः, नार्थदर्शनादिति चे-
त् । न । तत्संबन्धस्यास्वाभाविकत्वात्, समयादर्शनेऽभा-
वात्, पुरुषेच्छातोऽर्थानां स्वाभावापरावृत्तेर्न समयाकालो-
त्पत्तिः, स्वभावस्य परावृत्तौ च तस्य तादात्म्यात्, अ-
न्यस्यासमयदर्शिनोऽपि स्यात्, न हि प्रतिपुरुषमर्थाना-

मात्मभेदः, नैरात्म्यप्रसङ्गात्, आत्मस्थितेरभावात् । तस्मादयमशब्दसंयोजनमेवार्थं पश्यति दर्शनादिति ।

अस्तु—भवत्येतत्, एवमपि को दोष इति चेत् । एतदा शङ्काह—निवृत्तेत्यादि । निवृत्तेदानीमिन्द्रियविज्ञानवार्ता । कस्माद् निवृत्तेत्याह—अभिधानविशेष इत्यादि । अभिधानविशेषो योऽर्थस्तदानीं प्राहस्तस्य यो वाचकः शब्दस्तत्र स्मृतिस्तस्याः स्मृतेरयोगात् । कथमयोग इत्याह—सति ह्यर्थदर्शन इत्यादि । यस्माद्व्यवहारकाले सत्यभिधयार्थदर्शने तदभिधायिन्यभिधानस्मरणं भवति । तत्रापि न सर्वस्य शब्दस्यत्याह—अर्थसंनिधौ संकेतकाले, दृष्ट शब्द इति, तत् इत्यर्थदर्शनात्, स्मृतिः स्याद् नान्यथा । निदर्शन—ह—अग्निधूमवत् । यथाऽग्निधूमयोः संबन्धस्तथाऽग्निदर्शने धूमे स्मृतिर्भवति, धूमदर्शने चाग्नौ स्मृतिः, तद्वद्वाप्यवसेयम् । स्यान्मतम्—अर्थं नहि दृष्ट्वा शब्दं स्मरिष्यतीत्याह—न चायमित्यादि । न खल्वयं सविकल्पकप्रत्यक्षादी, शब्दरहितमर्थं पश्यति, स्वाभिधानविशेषणोपेक्षा एवार्था विज्ञानैर्व्यवसीयन्त इति नियमात् । ततः को दोष इत्याह—अपश्यत् न शब्दविशेषमनुस्मरति 'नियमेन' इति शेषः । यस्मादर्थदर्शने शब्दविशेषस्मृतेर्हेतुः, सा च तेन व्याप्ता, कारणे निवनेमाने कार्यं निवर्तयति । भवतु नामैवं ततः को दोष इति आह—अनुस्मरणं योजयति अत्रापि शब्दविशेषानुस्मरणं स्मृतिर्योजनायाः कारणे, तदभावात् कार्याभावः । अत्रापि को दोषः इति चेदाह—अयोजयन्न प्रत्यति योजने ह्यर्थप्रतीतिः कारणमित्यत्रापि कारणानुपलब्धिरेवेति । तस्मादायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः, न च्यत । तस्माद्भान्द्रयज्ञानं शब्दकल्पना संभवतीति । अत्रापि स्याद् नाधेदर्शनात् स्मृतिः, किं तर्हि ? योग्यं दशावस्थिताद्वार्थात् स्मृतिरित्याह—अभिपत्तयेवेत्यादि । आभिपत्तयभिमुखीभवत् । काऽसावित्याह—अर्थो रूपादिको विषयः । किं करारि ? प्रबोधयति—कार्यनिवेर्तने प्रत्यनुकूलयति । कं प्रबोधयति ? आन्तरं संस्कारं शब्दस्मृतिवास्तवार्थं, तेन अर्थाभिपत्तमात्रेण, सा स्मृतिः, तेन वा कारणेन, स्मृतिः, नार्थदर्शनादिति चेत्, तथा च नान्ध्यं, जगतः, विकल्पकत्वं चेन्द्रियज्ञानस्योपपन्नमिति मन्यते । अर्थाभिपत्तयस्य स्मृतिजनकत्वं निराकुर्वन्नाह—न । तत्संबन्धस्येत्यादि । यदेतदुक्तम्—अभिपत्तयेवार्थः प्रबोधयत्यान्तरं संस्कारमिति । तत्र । कुत इत्याह—तत्संबन्धस्य तयोः शब्दार्थयोः संबन्धस्तत्संबन्धस्तस्य, अस्मादधिकत्वात् पौकष्येत्यादित्यर्थः । कथमवसेयमित्याह—समाधत्त संकेतस्याग्रहणं सति, अभावात् स्मृतिरसंस्कारप्रबोधस्य, अर्थप्रतीतिरेवेति वाक्यशेषः । एतदुक्तं भवति—ययोः स्वाभाविकः संबन्धो न तयोः समयं प्रति कश्चिदपेक्षा, यथा खल्लूपयोः, विपर्ययस्त्वत्र, इति नाह्विमत्वं संबन्धस्येति । तत्रैतत् स्यात् समयादुत्तरकालं स्वाभाविकः शब्दार्थसंबन्धो न पूर्वम्, अतः कृतसमयस्याभिपत्तयेवार्थः प्रबोधयत्यान्तरं संस्कारमित्याह—पुरुषच्छातः साक्षात्, अर्थानां स्वाभावापरावृत्तेः पूर्वस्वभावपरित्यागेन विशिष्टस्वभावास्तरा-

नुत्पत्तेः कारणात्, न समयकालोत्पत्तिः—न समयकालं स्वभाविकत्वेन शब्दार्थसंबन्धस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । दोषान्तराभिधित्तयाऽभ्युपगम्यापि स्वभावास्तरपरावृत्तिमाह—स्वभावस्य परावृत्तौ च सत्याम्, अन्यस्यासमयदर्शिनाऽपि स्यात् स्मृतिरसंस्कारप्रबोधः, अर्थप्रतीतिरेवेति शेषः, न केवलं समयदर्शिन इत्यपिशब्दार्थः । कस्मादित्याह—तस्य तादात्म्यात् । स स्मृतिरसंस्कारप्रबोधकः, अर्थप्रतीतिहेतुर्को वा आत्मा स्वभावाऽस्येति तदात्मा, तदात्मना भावस्तादात्म्यं, आह्वानादराकृतिगणत्वात् व्यञ्जः । अथाक्यते—समयदर्शिनं प्रति स्वभावः, न पुनरदृष्टसमयं प्रति, इत्यत आह—न हीत्यादि । न हि पुरुषं पुरुषं प्रति, अर्थानाम्, आत्मभेदः—स्वभावभेदः, भवति । कुत इत्याह—नैरात्म्यप्रसङ्गात् । अयमभिप्रायः—पुरुषच्छातमानान्न्यात्, तदनुवर्तिनश्च यद्यथाः स्युस्तदा तेषां नैःस्वभावसमय स्यात्, एकस्यानेकस्वभावाभावात् । स्याद् मतम्—भवतु सामर्थ्यकस्वभावस्याभावः, अन्योऽपि तदव्यतिरिक्तो वस्तुतत्त्वभावाऽस्यास्येव, अतो नैरात्म्यप्रसङ्गा न भविष्यतीत्याह—आत्मस्थितेरभावादि । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तदव्यतिरेकान्यस्य स्वभावस्यानुपलब्धमादित्यभिप्रायः । अथवा नन्वेवं सति बहुतरस्वभावोऽस्तिरवः, तत्किमुच्यते—नैरात्म्यप्रसङ्गात् । इत्याह—आत्मस्थितेरभावात् । पुरुषाणां स्वाभिप्रायवशेनैकत्र विदुषस्यापि स्वभावस्याऽभ्युपगमसंभवात् ; न चैकस्य विदुषानेकस्वभावा युक्त इति मन्यते तद्वै स्मृत्यसंबन्धेन निर्विकल्पतां प्रतिपाद्यापसंहारमाह—तस्मादित्यादि । यस्मादेवमन्तरेकाने प्रकाशेन शब्दविशेषस्मृतिर्न संबन्धति, तस्मादयं प्रतिपत्ता, अशब्दसंयोजनमर्थं पश्यति, अविद्यमानं शब्दसंयोजनं यस्यार्थस्येति विग्रहः । कुत इत्याह—दर्शनात् । अयमस्यार्थो यस्मादयं प्रतिपत्ताऽर्थमुपलभते, तस्मादशब्दसंयोजनमेवार्थं पश्यतीति निश्चीयते ।

किञ्च—विकल्पात्मकत्वेऽस्य निश्चयात्मकमिदमित्यनेकप्रमाणवादहानिः, तेनैव वस्तुनो निश्चयात् नित्यत्वादी आन्त्यनुपपत्तेः । अनेकधर्मके वस्तुन्यन्यतरधर्मनिश्चयात् तदन्यनिश्चयाय प्रमाणान्तरमाफल्यमिति चेत् । एकधर्मविशिष्टस्यापि निश्चये सर्वधर्मवच्चया निश्चयात्, प्रमाणांतरस्य निश्चितं विषयीकुर्वतः स्मृतिरूपानतिक्रमात्, एकधर्मद्वारेणापि तदतो निश्चयात्मना प्रत्यक्षेण विषयीकरणे सकलधर्मोपकारकशक्त्यभिभात्मनो निश्चयात् । न ह्यन्य एवान्योपकारको नाम । ततो यदेवायैकोपकारकत्वेन निश्चयनम्, तदेव तदन्योपकारकत्वेनापि न चास्त्युपकार्योपकारकभावे तद्वयवस्थाऽतिप्रसङ्गतो युक्तः ।

किञ्च—किञ्च अयमपरो दोषः—विकल्पात्मकत्वेऽस्य प्रत्यक्षस्य निश्चयात्मकमिदमित्येवं विकल्पात्मकत्वेन हेतुना । यदि नामैवं ततः किमित्याह—अनेकप्रमाणत्वाद्वाहानिः—प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणवादहानिः । कुत इत्याह—तेनैव नि-

अध्यात्मना प्रत्यक्षेण, वस्तुना निश्चयान् कारणात् । यथा-
 क्लृप्तनिश्चयऽपि किमन्याह—नित्यत्वाद् धर्मः, आन्यनुप-
 पत्तिरिति । एवमिष्टायाह—अनेकधर्मकं वस्तुनि नित्य-
 न्यादिधर्मपक्षेण, अन्यतरधर्मनिश्चयाद् यथाचिन्तप्रत्यक्षेण,
 तदस्य निश्चयाय-धर्मान्तरनिश्चयार्थं, प्रमाणान्तरसाफल्य-
 मनुमानादिसाफल्यमिति चेत् । एतदाशङ्कयाह—नैकन्या-
 दि । न-नैतदस्य । कुत इत्याह—एकधर्मोपपत्तिरपि 'व-
 स्तुनः' इति प्रकमः । निश्चयं सति किमन्याह—स्वै च ते
 धर्माश्च सर्वधर्मोस्तस्य वस्तुना विद्यन्ते इति सर्वधर्मवत्
 तद्भावः सर्वधर्मवत्ता तया, निश्चयान् । एवं च प्रमाणन्या-
 दि । प्रमाणान्तरस्याऽनुमानादः, निश्चयमेव 'धर्मान्तरम्'
 इति प्रकमः, विपर्ययादितः सतः, स्मृतिरूपानतिक्रमात्,
 'अनेकप्रमाणवाद्वादि' इति वर्तते, एकधर्मोपपत्तिरपि
 निश्चय सर्वधर्मवत्तया निश्चयादिति यदुक्तं तदुपदर्श-
 यन्नाह—एकधर्मन्यादि । एकधर्मोपपत्तिरपि तद्वन्त-धर्मव-
 तं वस्तुनः, निश्चयात्मना प्रत्यक्षेण सर्वकल्पकेन, विप-
 र्याकरणं सति । किमन्याह—सकलाश्च ते धर्माश्च तेषा-
 मुपकारिकाश्च ताः शक्यस्थिति विग्रहः, तास्याऽभिपक्षधा-
 र्मावात्मा चेति समासस्तस्य, निश्चयान् कारणात्, सर्वध-
 र्मवत्तया निश्चयः । एतन्ममर्थतायैवाह—नहि इत्यादि । न य-
 स्मात्, अन्य एव 'धर्मी वस्तुनामा' इति प्रकमः, अस्या-
 उपकारका नाम धर्मान्तरावकारका नाम, किं नहि ? स
 एव, धर्मिण एकत्वादिति हृदयम् । ततो यद्व्याप्त्यस्य व-
 स्तुना धर्मिणः, एकावकारकत्वेनान्यतरधर्मोपपत्तया, निश्च-
 यने तद्व्याप्त्यावकारकत्वेन धर्मान्तरावकारकत्वेनापि, नि-
 श्चयतम्, अस्याया तदकत्वहानिरिति गमः । न चास्यनुप-
 कार्यावकारकमात्रे तद्व्यवस्था वस्तुना धर्मधर्मव्यवस्था
 अतिप्रसङ्गतः कारणात्, युक्ता । अतिप्रसङ्गश्च तद्वद् ध-
 र्मान्तरावकारकाऽपि धर्मोपपत्तिव्यवस्थाः निमित्ताभावावि-
 शेषादिति ।

न चावकारिकाः शक्यस्ततो भेदमनुभवन्ति, अस्यनुप-
 कारऽस्यमाः शक्य इति संबन्धायोगात्, आधाराधेय-
 भावस्यापि तन्निबन्धनत्वात्, अन्यथा कल्पनामात्रं स्या-
 त्, तथा च शक्तीनामनवस्था । ततः स्वान्वैवाऽस्याश-
 यधर्मोपकारिकाः शक्यः, तस्य सर्वधर्मोपकारकत्वेन
 निश्चयं तदुपकार्या अपि धर्मी निश्चिता एव, तन्निश्चयना-
 न्तरावकारकत्वादुपकारकनिश्चयस्य, न हि ये यदपक्षस्थितय-
 स्तं तदनिश्चयं तथा निश्चयन्ते, स्वस्वामित्ववदिति ।
 एवमपि सविकल्पकप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति ।

न चेत्यादि । न चावकारिकाः शक्य उपकारकसंबन्धिन्यः,
 तत उपकारकाद् धर्मिणः, भेदमनुभवन्ति । कुत इत्याह—
 अस्यनुपकार उपकारकसंबन्धिनः, अस्यावकारकस्य ध-
 र्मिणः, इमाः शक्यः, इत्येवं, संबन्धाऽयोगात्, अयोगश्च
 निमित्ताभावेन । आधाराधेयभावः संबन्धा भविष्यतीत्या-
 शङ्कापेक्षायाऽह—आधाराधेयभावस्यापि कुण्डवदगणुदाह-
 रणादिसिद्धस्य, तन्निबन्धनत्वाद्—उपकारनिबन्धनमन्यात्,
 तथाहि पतनधर्म्या वदगणामपतनस्यभाषाधानोपकारकं

कुण्डं वदगणमिति भावनीयम् । इत्थं चेतदङ्गीकर्तव्यमि-
 त्याह—अन्यथेत्यादि । अन्यथैवमनस्युपगमे, कल्पनामात्रं
 स्याद् आधाराधेयभावः । न चेतद्वैवात्म्युपकार्याऽहः । त-
 थाचेत्यादि । तथाचैवं चावकारकमिदं सत्यां, शक्तीनामन-
 वस्था—यकाभिः शक्तीभिः शक्तीनामुपकारिता ता अपि त-
 नां भिन्ना इति तत्राप्ययमेव वृत्तान्त इत्यनवस्था । तत-
 स्तस्मात्, स्वान्वैवास्यावकारकस्य धर्मिणः, अशेषधर्मोप-
 कारिकाः शक्य इति । यत्तद्वैवम्, अतस्तस्यावकारकस्य
 धर्मिणः, सर्वधर्मोपकारकत्वेन निश्चयं सति । किमन्याह—
 तदुपकार्या अपि विवर्तितोपकारकोपकार्या अपि, धर्मो
 निश्चिता एव । कुत इत्याह—तान्ननिश्चयान्तरावकारकत्वात्
 उपकार्यधर्मनिश्चयान्तरावकारकत्वात्, उपकारकनिश्चयस्य
 तदपक्षमस्यावकारकत्वमित्यर्थः । एतत्प्रपञ्चनार्थेवाह—न
 ह्यन्यदि । न यस्मात्, ये भावाः यदपक्षस्थितयः
 प्रकृत्या ते भावाः, तदनिश्चयऽपक्षान्तिश्च, तथा
 निश्चयन्ते तदपक्षकत्वेन निश्चयन्ते नहि । निदर्श-
 नमाह—स्वस्वामित्ववत् । स्वं च स्वामी च स्वस्वा-
 मिनां तद्भावः स्वस्वामित्वं तद्वत् । स्वमस्य, अस्य स्वामी
 इतीतरतरप्रतिपत्तिनान्तरावकारिका स्वस्वामिप्रतिपत्तिः । उप-
 सेदहन्नाह—एवमपि अनेकप्रमाणवाद्वादिनाऽपि, सविक-
 लपक्षप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति ।

अत्रोच्यते—यदुक्तम्—सविकल्पाविकल्पयोर्भिन्नानयोः स्व-
 भावभेदेऽपि प्रतिभासभेदेन युगपद्वृत्तेरित्यादि । तदयु-
 क्रम्, एकविषययोः सविकल्पाविकल्पयोर्भेदो वृत्त्यभिज्ञः,
 तदविकल्पपूर्वकत्वात् तद्विकल्पस्य, अन्यथाऽस्याहेतुक-
 त्वापत्तिः, तथा च सदा मदमन्त्रप्रसङ्गः । साऽपि तत्पूर्वक ए-
 वेति चेत् । कथमनयोर्भेदो वृत्तिः ? प्रवन्धापेक्षयति चेत् ।
 कथमाद्याविकल्पादभ्युपगमः ? तत्तत्स्वभाववादिनि चेत् ।
 कथं कारणभेदो भेदेहेतुः ? यदि न, ततः को दोष इति
 चेत् । प्रधानादीनामनिषधप्रसङ्गः । तं तथाभावजनका
 इति चेत् ततः को दोष इति वाच्यम् । नैकस्मादेनैकजनम्
 इति चेत् । कथं न ? तत्तत्स्वभावत्वेन संक्रान्त्या तदयु-
 क्ररिति चेत् । तदभावे तद्युक्तिरित्युक्तम् । ततोऽसद्भावा-
 दनङ्गतमिति चेत् । तत्तथाभावतोऽभवदसद् भवति, इत्य-
 द्रुतमव इति परिभाष्यतामेतत् ।

एतदाशङ्कयाह—अत्रोच्यते—यदुक्तम्—सविकल्पाविकल्प-
 योर्भिन्नानयोः स्वभावभेदेऽपि प्रतिभासभेदेन युगपद्वृत्तेरि-
 त्यादि पूर्वपक्षे तदयुक्रम् । कुत इत्याह—एकविषययोः सविक-
 ल्पाविकल्पयोः । किमन्याह—युगपद्वृत्त्यभिज्ञः । असिद्धिश्च
 तदविकल्पपूर्वकत्वाद् विवर्तितकविषयाविकल्पपूर्वकत्वात्,
 तद्विकल्पस्य सामान्येन विवर्तितकविषयाविकल्पस्य । अन्य-
 था अतःपूर्वकस्य, अस्य विकल्पस्य । अहेतुकत्वापत्तिस्त-
 परहेत्वयोगात् । तथा च सदा सर्वकालं, सदस्यस्यसङ्को-
 धिक्तविकल्पस्य, " नित्यं सत्यमसत्यं वा हेतोर्गत्यागोपेक्ष-
 नात् " इति वचनान् । साऽप्यधिकृतविकल्पः : तत्पूर्वक

एव, विवक्षितैकविषयाविकल्पपूर्वक एव इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमनयोः अविकल्पविकल्पयोः, युग-पदवृत्तिः । प्रबन्धापेक्षेयति चेद् युगपदवृत्तिः । एत-
दाशङ्क्याह—कथमित्यादि । कथं—केन प्रकारेण, आद्यं च
तदविकल्पं चेति विग्रहस्तस्मात्, उभयजन्म—सविकल्पा-
विकल्पजन्म । तत्तदित्यादि । तस्याद्याविकल्पस्य, तत्त्वभा-
वत्वात् सविकल्पाविकल्पजननत्वभावात्तदुभयजन्म, इति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथं कारणभेदो भवेदुतः कार्याणा-
मिति शेषः, नैव, तदभावेऽपि तद्वैदिसिद्धिरित्यभिप्रायः ।
यदि न कारणभेदो भवेदुतः, ततः को दोष इति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह—प्रधानादीनाम् । आदिशब्दात्—परमपुरु-
षग्रहः, अनिषेधप्रसङ्गो दोषः, ते प्रधानादयः, तथा-
भावजनकालाभावायेन—तत्तथाभयनलक्षणं जनका म-
हदादिति चेत् । एतदाशङ्क्याह ततः को दोष इति
वाच्यम् । नैकस्मादनेकजन्म तदङ्गाद्येन दोष इति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथं न एकस्मादनेकजन्म
तत्तत्त्वभावत्वेन तस्य प्रधानादेस्तत्त्वभावत्वेन, तथाभावा-
तोऽनेकजन्मत्वभावत्वेनेत्यर्थः, संक्रान्त्या हेतुभूतया, तत्त-
ङ्गाद्येन तदयुक्तेस्तत्त्वभावत्वाद्युक्तैकस्मादनेकजन्ममिति चे-
त् । एतदाशङ्क्याह—तदभावे—संक्रान्त्यभावे, तदेकान्तनिवृ-
त्त्या तद्युक्तितत्त्वभावत्वयुक्तिः, इत्यङ्गुनमाश्रयमनत् । नतः
कारणात्, असङ्गावाद्—असतो भावेन, अनङ्गुनप्रमाश्रय-
मिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—तत्तथाभावात् तस्य कारणस्य
नथाभावेन कार्यभावेन, अभयदेकस्मादनेकमसद् भवति
तुच्छानुच्छप्रतिपत्त्या, इत्यङ्गुनमेति परिभाष्यतामेतत्, न
ह्यसत् सद् भवति, अतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायः ।

न चानयोः स्वभावभेद एव, तत्रैव एकविषयत्वात्,
विकल्पस्यापि पारम्पर्येण तद्वत्स्वालम्बनत्वात्, तदुत्थ-
ज्ञानोपादानत्वात्, तत्त्वभावावुकारातिरेकेण तदुपादान-
त्वायोगात् । न च तदतीतमित्यनालम्बनम्, अविकल्प-
स्यालम्बनत्वात् । न च तद्भावकाले तद्भावः, तदसदुद-
याभ्युपगमात् । न चैवमपि न तदतीतता, तदा तदसत्त्वेन
तदुपपत्तेः । न च तदाकारतादिना भेदः, द्वयोरपि
तदाकारतासिद्धेः, तस्य प्रतिभावनियमात्, बोधामूर्तत्व-
रूपतया तदुत्पत्त्याकारताऽयोगात्, स्वाकारस्य तु विकल्पेऽपि
भावात्, तस्यापि तद्विषयात्मकत्वेन तदनुगुणत्वात् ।
इन्द्रिय व्यवहारतः स्वभावभेदाभावः ।

न चेत्यादि । न चानयोः—प्रक्रमात् सविकल्पाविकल्पयोः
अस्तुतज्ञानयोः, स्वभावभेद एवैकान्तेन । कुत इत्याह—त-
त्त्वज्ञानः—परमाधेन, ए-विषयत्वात् । कथमनयेवमित्याह—वि-
कल्पस्यापि पारम्पर्येण तद्वत्स्वालम्बनत्वात् । एतच्च पर-
मार्थेन विकल्पस्य पृथीतप्रादित्वाभ्युपगमेन स्ववर्तने त्वचग्रहा-
पायभावेन, इति सामान्येनैव तद्वत्स्वालम्बनत्वमाह । तदुत्थ-
ज्ञानोपादानत्वात् विवक्षितविषयोत्पत्त्याऽविकल्पज्ञानोपादान-
त्वाद् विकल्पस्य । यद्वा मामेव ततः किमित्याह—तत्त्वभावे-
त्यादि । तत्त्वभावावुकारातिरेकेण तदुत्थज्ञानस्वभावभावावुका-

रातिरेकेण, विकल्पस्येति प्रक्रमः, तदुपादानत्वायोगात् त-
दुत्थज्ञानोपादानत्वायोगात् विकल्पस्य । न ह्यनृतत्वभाव-
मुक्तं तदुपादानम्, अपि तु घट एव, तत्त्वभावावुकारादि-
नि भावनीयम् । दोषान्तरपरिजिहीर्ष्याऽऽह—न चेत्यादि । न
च तद्विषयवस्तु अतीतमिति कृत्वा क्वाणिकत्वेन, अनालम्बनं
प्रक्रमाद्विकल्पस्य, किन्त्वालम्बनमेव । कुत इत्याह—अविक-
ल्पस्यालम्बनत्वात् अतीतत्वेऽपीत्यभिप्रायः । न च तद्भाव-
काले—अविकल्पभावकाले, तद्भावो विषयवस्तुभावः । कुत
इत्याह—तदसदुदयाभ्युपगमात् तस्मिन् विषयवस्तुत्वस-
त्युदयाभ्युपगमात्, प्रक्रमाद्विकल्पस्य । न चैवमपि तदस-
दुदयऽपि, न तदतीतता—न विषयवस्तुवतीतता । कुत इत्याह
तदा विकल्पोदयकाले, तदसत्त्वेन—विषयस्त्वसत्त्वेन, तदु-
पपत्तेः—अतीततोपपत्तेः । न च तदाकारतादिना—विषयव-
स्त्वाकारतादिना, आदिशब्दादानन्तर्यादिप्रसङ्गः, भेदः सविक-
ल्पाविकल्पयोरिति प्रक्रमः । कुत इत्याह—द्वयोरपि अनयोः
तदाकारताऽसिद्धेर्विषयवस्तुत्वाकारताऽसिद्धेः, तस्याकारस्य
प्रतिभावनियमाद्, भावे भावे प्रति नियमात् । न ह्यनृतत्वाभावा-
ऽकारोऽप्यभावे भवति, तदेकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तदुत्पत्त्याका-
रतैव तदाकारता, इत्यप्यसदित्यावेदयन्माह—बोधेत्यादि ।
बोधाऽमूर्तत्वरूपेण हेतुनाऽविकल्पज्ञानस्य, तदुत्पत्त्याकारताऽ
योगात्—विषयवस्तुतदुत्पत्त्याकारतायोगात् । स्वाकार एव तदा-
कारतेत्यप्युक्तमित्याह—स्वाकारस्य तु विकल्पेऽपि भा-
वात् । न ह्यविकल्प एव स्वाकारः, अपि तु विकल्पेऽपि । तद-
नुगुणत्वतदाकारतेत्यपि समानमित्यावेदयन्माह—तस्या-
पीत्यादि । तस्यापि विकल्पस्य, तद्विषयात्मकत्वेन—विषय-
वस्तुनिश्चयात्मकत्वेन, तदनुगुणत्वाद् बोधापेक्षया विषयव-
स्तुतदुत्पत्त्यात्, इत्येवं व्यवहारतः स्वभावभेदाभावः ।
निश्चयतस्तु प्रतिपत्तिः अयं विधत्त एवेति ।

यच्चोक्तम्—विमूढः प्रतिपत्ता तमपर्यवैक्यं व्यवस्यति,
न तु तथा तदिति । एतदप्युक्तम्, अनालोचिताभिधा-
नत्वात् विचारात्मत्वात्, तथाहि—कः पुनरत्र प्रतिपत्ता,
अस्य तत्त्वभावभेदादर्शनाद् विमोहः, ऐक्यव्यवसायो वा ।
न तावदेक उभयद्रष्टा, अनभ्युपगमात् । न च सविकल्पा-
विकल्पे विज्ञाने एव, तयोर्विमोहासिद्धेः, स्वसंवेदनरूप-
त्वेन स्वस्वभावदर्शनात्, इत्यमपि विमोहे तदनुच्छेदाप-
त्तिः, उपायाभावात् । न चानयोरेक्यव्यवसायः, मिथो-
भेदाभ्युपगमात्, स्वविषयनिवृत्तत्वेन तथाप्रतिभासानुपप-
त्तेः, एवमपि तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् ।

यच्चोक्तं पूर्वपक्षग्रन्थे—विमूढः प्रतिपत्ता तमपर्यवैक्यं-
व्यवस्यति, न तु तथा तदिति । एतदप्युक्तम्, कुत इत्याह—
अनालोचिताभिधातत्वात् । अनालोचिताभिधानत्वं च वि-
चारात्मत्वात् । विचारात्मत्वमुपदर्शयन्माह—तथाहीत्यादि ।
तथाहि कः पुनरत्र प्रतिपत्ता भवतोऽभिप्रेतः, यस्य तत्त्व-
भावभेदादर्शनाद् हेतोः, विमोहः, ऐक्यव्यवसायो वा ।
न तावदेक आत्मा, उभयोः सविकल्पाविकल्पयोर्द्रष्टा । कुत
इत्याह—अनभ्युपगमात् एवैक्यवैक्यं । न च सविकल्पा-

विकल्पे ज्ञाने एव प्रतिपत्तुं कुत इत्याह—तयोः—सविकल्पाविकल्पज्ञानयोः, विमोहात्सजः, आसिद्धिश्च स्वसंवेदन-कृपत्वेन हेतुना ताभ्यां स्वस्वभावदर्शनादिनि । इत्यमपि—स्वस्वभावदर्शनेऽपि सति, विमोहे तत्तुल्यद्वेष्टावृत्तिः—मोहानु-च्छेदावृत्तिः । कुत इत्याह—उपायाभावात् । न हि स्वसंवेद-नकृपे कदाचिदन्यथा भवत इत्युपायाभावः । न चेत्यादि । न चानयोः सविकल्पाविकल्पयोर्विज्ञानयोः, ऐक्यव्यवसायः । कुत इत्याह—मित्रः—परस्परं, भेदाभ्युपगमात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—स्वविषयनियतत्वेन हेतुना, तथाप्रतिभा-सानुपपत्तेः—ऐक्यप्रतिभासानुपपत्तेः । प्रतिभासश्च व्यवसा-य इति । एवमपि—तथाप्रतिभासानुपपत्तावपि, तदभ्युपगमं ऐक्यव्यवसायाभ्युपगमं अतिप्रसङ्गात् शशविषाणादि—व्यवसायावृत्तेः ।

स्यादेतत्, ऐक्यव्यवसायस्तदपरो विकल्प एव, व्यवसायस्तस्य परिच्छेदात्मकत्वात् । स किंविषय इति वाच्यम् । तदुभयविषय इति चेत् । कथमेतत्प्रतिभासी तद्विषयः ? तत्प्रतिभासित्वे वा कथमैक्यं व्यवस्यति ? न चात्यन्तभिरन्योस्तथाव्यवसाये निमित्तम् । अन्त ए-वाऽप्यमिति चेत् । तदन्यैर्विषयभावे कथं नेतरयोर्भेदव्यवसायः ? व्यवसाय एवेति चेत् । न, तथायुक्त्यनुभवाभा-वेन बाह्यमात्रत्वात् । एतेन 'अन्यत्राऽन्योऽर्थोऽप्यप्येऽपि भेददर्शनात्, इत्यादि प्रत्युक्तम्, तत्रतस्तुल्ययोगेभेदत्वात् । स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्, ऐक्यव्यवसायोऽपि कृतः, नाभ्यां सविकल्पाविकल्पविज्ञानाभ्यामपः—अभ्यां वि-कल्प एव । कुत इत्याह—व्यवसायस्य परिच्छेदा-त्मकत्वात् । एतदाशङ्क्याह—स किंविषयो विकल्पः, इति वाच्यम् । तदुभयविषयः—सविकल्पाविकल्पविज्ञानाभ्यामप्य-विषय इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमेतत्प्रतिभासी-सविकल्पाविकल्पविज्ञानाऽप्रतिभासी सन्, तद्विषयः सविकल्पाविकल्पज्ञानविषयः ? तत्प्रतिभासित्वे वा—सवि-कल्पाविकल्पविज्ञानप्रतिभासित्वे वा सति, कथमैक्यं व्य-वस्यति पारिच्छिन्नमिति ? तद्वैद्व्यवसायरूपत्वादित्यर्थः । न चेत्त्यादि । न चात्यन्तभिरन्योर्जातिभेदेन, सविकल्पाविकल्प-विज्ञानयोरिति प्रक्रमः, तथाव्यवसायः, ऐक्येन व्यवसाये नि-मित्तं मीलपीतयोरिव ज्ञान एवावयवपरो विकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—तदर्थेत्यादि । तस्माद् भ्रान्ताद-भ्योऽभ्रान्त एवैविध उभयविषयस्तस्य भावे सति कथं न इतरयोः सविकल्पाविकल्पविज्ञानयोः, भेदव्यवसायस्तद-भ्येन ? न ह्यन्यस्मिन् सत्यकूपेऽसत्यस्य भ्रान्ततन्ति हृदय-म् । व्यवसाय एवेति चेत् अन्येनेतरयोः । इत्येतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवम्, तथायुक्त्यनुभवाभावेन हेतुना, बाह्यमात्रत्वादिभ्यस्तत्त्वादिच्छिन्नव्यवसायः युक्त्यभावात् स्व-स्वभावसामान्यलक्षणयोगे कथाप्रतिभासनात्, अनुभवस्य कासंकीर्णमप्रादिष्टाऽभावादिति । एतेनन्यादि । एतन्नाम-मनोवित्तं वृषजजातं 'अन्यत्राऽन्योऽर्थोऽप्यप्येऽपि भेददर्श-नात्' इत्यादि पूर्ववत्प्रसङ्गं, प्रत्युक्तम्—निराकृतम् । कुत इत्याह-व्यवसायः—परमार्थतः, तुल्ययोगात्प्रसङ्गादिति ।

किञ्च—अनयोर्भिरविषयत्वेन तथापि जन्माऽयुक्तम्, अ-न्यदर्शनस्यान्यविकल्पानिमित्तत्वात्, निमित्तत्वे वाऽति-प्रसङ्गात्, नीलदर्शनादपि पीतादिविकल्पावृत्तेः, तदभाव-प्रसङ्गात्, निश्चयबलादि, तद्भावसिद्धिः स चेदन्यदर्श-नादप्यन्यविषयः, अप्रमाशिकाऽन्यसत्तेति विध्यस्य नी-लमात्रतावृत्तिः । भिन्नदर्शनविषयाः, पीतादय इति चेत् । न । तेषामनिश्चयात्मकत्वेन तथातानधिगतेः । न च तन्नि-श्चयात् तदधिगतिर्युक्ता, तस्यान्यतोऽपि भावेन तत्प्रतिष-न्धासिद्धेः । स पारम्पर्येण तद्दर्शनसामर्थ्योद्भूत एव, स-दाऽतद्दर्शिनोऽभावादिति चेत् । न । इत्थं सर्वत्राऽन्याभासे-नाऽसमजसत्त्वावृत्तेः, संहितार्थदर्शनबलात्पक्षनिश्चयाद-पि पारम्पर्येणान्तरदर्शनशक्तिजत्वाऽऽरेकातः प्रवृत्त्या-द्ययोगात् । समानविषययोः पुनरनयोर्भावस्तथा भवन्नपि न नो व. धायै, अक्रमेणाऽप्रवृत्तेः । एवं च 'अतीत. धर्मे-गतविकल्पनापीन्द्रियज्ञानतो रूपादिग्रहणमिदं' इत्यादि यावद् 'भिन्नजातीयत्वात्' इत्येतद् व्युदस्तमवसेयम्, अक्र-मप्रवृत्तावर्ततादिविकल्परूपादिग्रहणयोरस्य साफल्योपप-त्तेः, अन्यथा बाह्यमात्रत्वात् ।

किञ्चेत्यादिनाऽभ्युक्त्यमाह—किञ्च, अनयोः सविकल्पावि-कल्पज्ञानयोर्दृष्टादतयोः, भिन्नविषयत्वेन हेतुना, जातिभे-दतः, तथापि प्रक्रमात्—क्रमेणापि यथेकजातीयोक्त्यापि, जन्मायुक्तमघटमानकम् । कुत इत्याह—अन्यदर्शनस्य—रूपा-दिदर्शनस्य, अन्यविकल्पागिमित्तत्वाद्—अनीताद्यधेगतविक-ल्पागिमित्तत्वात्, निमित्तत्वे वाऽतिप्रसङ्गात् । एनमेवाह—नीलदर्शनादपि सकारणात्, पीतादिविकल्पावृत्तेः । यदि ना-मैवं ततः किमित्याह—तदभावप्रसङ्गात्—पीतादभावप्रसङ्गा-त् । एतदेव स्पष्टयति—निश्चयेत्यादिना । निश्चयबलाद् यस्मा-त्, तद्भावसिद्धिः—पीतादिविषयसिद्धिः, स चेद् निश्चयः, अन्यदर्शनादप्यन्यविषयो भवति, अप्रमाशिकाऽन्यसत्ता, इह तावत्प्रक्रमादप्यत् पीतादि, ततश्चाप्रमाशिका पीता-दिसत्तेति कृत्वा, विध्यस्य सर्वस्य मीलमात्रतावृत्तिः, या-वत् किञ्चित् सत् तत्सर्वं मीलमिति । पीतादिनिश्चयस्तु नीलदर्शनादेवेति न्यायोपपत्तेः, मिश्रदर्शनविषयाः—पीतादि-दर्शनविषयाः, पीतादय इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्या-दि । न—नैतदेवं, तेषां दर्शनानाम्, अनिश्चयात्मकत्वेन हे-तुना, तथा तानधिगतः पीतादिकल्पनः भिन्नताऽनधिगतेः । न चेत्त्यादि । न च तन्निश्चयात्—पीतादिनिश्चयात्, तदधि-गतिर्योगानां तथा भिन्नताधिगतिर्युक्ता । कुत इत्याह—त-स्य सामान्येन निश्चयस्य, अन्यतोऽपि दर्शनाभ्यासत्वात्, भावेन—हेतुना, तत्प्रतिबन्धासिद्धेः पीतादिदर्शनभेदेन सह पीतादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धासिद्धेः । स पीतादिनिश्चयः, पा-रम्पर्येण तद्दर्शनसामर्थ्योद्भूत एव—पीतादिदर्शनसामर्थ्यो-द्भूत एव । कुत इत्याह—सदाऽतद्दर्शिनः—पीताद्यदर्शिनः, अभावादिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेव-म् इत्यमं, सर्वत्राऽन्याभासेन हेतुना । किमित्याह—असम-

अस्त्वापत्तेः । एनामथाह—सन्निहितार्थदर्शनबलोत्पन्ननिश्च-
यादपि सकाशान्, पारम्पर्येणाश्रित्यदर्शनशक्तिज्वाऽऽर-
कातः—आशङ्कान्तःकारणात्, यदुत्थाद्योगात्, आदिशब्दा-
त्—प्रतिपत्तिग्रहः । एवं तावद् भिन्नविषययोः सविकल्पाविक-
ल्पज्ञानयोः साधर्म्यं निदर्श्य सास्त्रनिर्दिष्टमाह—
समानेत्यादि । समानविषययोः पुनरनयोः सविकल्पाविक-
ल्पज्ञानयोर्भावः, तथा हेतुकलभावन, भवन्नपि 'अहिर-
हिः' इत्यादौ, न ना बाधार्थे—नास्माकं बाधार्थम् । कुत-
इत्याह—अक्रमणप्रवृत्तेः—अवग्रहकल्पादविकल्पादवायक-
ल्पसविकल्पभावेन क्रमेण प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवं चेत्यादि ।
एवं सति 'अनीताद्यर्थगतविकल्पेनापि प्रमात्रा, इन्द्रिय-
ज्ञाननो रूपादिग्रहणमिदं' इत्यादि पूर्वपक्षाक्तं यावद् 'मि-
श्रजानीयस्यात्' इत्येतद्, व्युदस्तमपाकृतमयस्यम् । कुत
इत्याह—अक्रमप्रवृत्त्यां सत्याम्, अनीतादविकल्परूपादिग्रह-
णयोस्तस्य—पूर्वपक्षाक्तस्य, साफल्योपपत्तेः अन्यथाऽक्रमप्रवृ-
त्तिमन्तरेण बाध्याप्रत्यादिनि ।

आह—यद्यत्र क्रमः, कथं न संलक्ष्यत इति ? । उच्य-
ते—उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवत् कालसौक्ष्म्यात्, छद्म-
स्थप्रमातुरनाभोगवद्बुलत्वात्, अदृष्टप्रतिबन्धात्, वस्तु-
नोऽनकधर्मत्वात्, यथाक्षयापशममबाधप्रवृत्तेः, तस्य
च तत्तद्भेदभेदो वैचित्र्यादिनि ।

आह—यद्यत्र सविकल्पाविकल्पविज्ञानद्वयं, क्रमः, कथं न
संलक्ष्यत इति । उच्यते—उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवत् कालसौ-
क्ष्म्याद् न संलक्ष्यत इति । किमंतदेवमित्याह—छद्मस्थप्र-
मातुरनाभोगवद्बुलत्वात् । अनाभोगवद्बुलत्वं चादृष्टकर्मप्र-
तिबन्धात्, तथा, वस्तुनः प्रमेयस्यानकधर्मकत्वात्, तथा
विभ्रमादिनिबन्धनत्वेन यथाक्षयापशमं यस्य यथा क्षयाप-
शमस्तथाऽवबाधप्रवृत्तेः, तस्य च क्षयापशमस्य, तत्तद्भेद-
भेदो द्रव्यादिभेदः, वैचित्र्यात्, क्रमा न संलक्ष्यत इति ।

आह—यदि कालसौक्ष्म्यादत्र क्रमाऽलक्ष्यम् । एवं
तर्हि 'सर्गः' इत्येवमादिकर्वावर्णयोरुच्चारणे नितरां का-
लसौक्ष्म्यमित्यक्रमग्रहणं स्यात् । तथाच क्रमालक्षणात्
श्रुतिभेदो न भवेत्, यथा सर्गो रस इति । इतश्च न भवेद्-
युगपदगाचरीभूतविषयिन्द्रियवतोऽविच्छेदेन सर्वोपलब्धौ
क्रमपक्षेऽप्यक्रमसंख्येय दर्शनात्, स हि वंशादिवादित्यु-
रूपं पश्यति, तदैव ततः शब्दं शृणोति, नीलोत्पलादि-
गन्धं जिघ्रति, कर्पूरादं रसमास्वादयति आसनादिस्पर्शं
स्पृशति, चिन्तयति च किञ्चित्, इति तत्त्वतोऽस्यानवरतं
सर्वपरिच्छिन्तिः । एवं यावदत्राप्ययुगपत्पक्षेऽपि समा-
श्रियमाणं पञ्चभिर्भिन्नैर्व्यवधानेऽपि क्रमभावि सत्
तेषामेकैकं विज्ञानमविच्छिन्नमिव प्रतिभाति, तथानुभूतः ।
यदेतदेवम्, तदा कथमन्यविज्ञानावृत्तौ वर्णयोनिं सक्त-
च्छ्रुतिः इत्यविच्छिन्नमकथनीभूतायतवर्णाकारं दर्शनं न भ-
वति, न च भवति तथाऽप्रतीतिः, इति यत्र क्रमस्तत्र कालसौ-

क्ष्म्येऽप्युपलभ्यत एव । न च प्रतीतिं विहाय पदार्थ-
तत्त्वव्यवस्थापनोपायः, इति यथाप्रत्ययं युगपद्विज्ञानप्र-
वृत्तिन्यायविदाऽङ्गीकर्तव्या, अन्यथोक्तवद् न्यायाच्छेद-
प्रसङ्गादिति ।

आह—यादं कालसौक्ष्म्यादत्र अधिकृते सविकल्पाविक-
ल्पज्ञानद्वयं, क्रमालक्षणम् ; एवं तर्हि 'सर्गः' इत्येवमादि-
कर्वावर्णयोः, आदिशब्दाद्—रसादिग्रहः, उच्चारणं नितरां
कालसौक्ष्म्यम्, अव्यवधाननोच्चारणात्, इत्यक्रमग्रहणं स-
र्ववर्णयोः स्यात् । तथा चेत्यादि । तथा च सति क्रमालक्षणात्
कारणात्, श्रुतिभेदः—अवर्णभेदो भवेत्, यथा सर्गो रस इति
द्विवर्णविषयः । इतश्च न भवेच्छ्रुतिभेदः । कुत इत्याह—यु-
गपदिन्यादि । युगपदेकदेव, गाचरीभूतविषयाणि च तानी-
न्द्रियाणि चानि विग्रहः, तान्यस्य विद्यन्ते इति तद्वान्,
तस्याऽविच्छेदेन प्रबन्धवृत्त्या, सर्वेषां प्रक्रमाद्विषयाणामु-
पलब्धिः, सर्वोपलब्धिः, अस्यां सर्वोपलब्धौ सत्याम् ।
किमित्याह—क्रमपक्षेऽपि विज्ञानविषयं, अक्रमसंख्येय दर्शनात्
एतदेवमदर्शनामाह—स हीत्यादिना । स हि युगप-
द्गाचरीभूतविषयिन्द्रियवान्, वंशादिवादित्यु रूपां पश्यति,
तदैव ततः वंशादिवादित्युः सकाशान्, शब्दं शृणोति,
तथा, नीलोत्पलादिगन्धं जिघ्रति, तथा, कर्पूरादं रसमा-
स्वादयति एवमासनादिस्पर्शं स्पृशति, चिन्तयति च कि-
ञ्चित्समसा, इत्येवं, तत्त्वतोऽस्य युगपद्गाचरीभूतविषयिन्द्रि-
यवतः प्रमातुः । किमित्याह—अनवरतं सर्वेषां परिच्छिन्तिः
अनवरतसर्वपरिच्छिन्तिरयं, युगपदेवैन्द्रियविषयमेवमर्थमि-
दं । एवं तत्त्वव्यवस्थितं सति, यावदत्रापि युगपदनुभ-
वेऽपि तात्त्विकं, अयुगपत्पक्षेऽपि समाश्रित्यमाणं किमित्याह
पञ्चभिर्भिन्नैर्व्यवधानेऽपि सति अधिकृतन्यायेन, क्रमभा-
वि सद् भवत्, तेषां पण्णां विज्ञानानाम्, एकैकं विज्ञानं
शब्दादिगाचरीदृ, अविच्छिन्नमिव—युगपदेव, प्रतिभाति ।
कुत इत्याह—तथानुभूतः—अविच्छेदनानुभूतः । प्रकृतयो-
जनामाह—यदेत्यादि । यदेतदेवमनन्तरादिताम्, तदा कथ-
मन्यविज्ञानावृत्तावपातरालं, वर्णयोः सर्गादिरूपायाः, न स-
कृच्छ्रुतिर्न युगपच्छ्रवणमिति । एतदेवाह—अविच्छिन्नम्—एक-
दैव एकघनीभूतश्चासावायतवर्णश्चेति विग्रहः, तदाकारं दर्श-
नं न भवति । स्यादेतद् भवत्येव, इत्याशङ्कानिरासार्थमाह—
न च भवति । कुत इत्याह—तथाऽप्रतीतिः । इत्येवं, यत्र
क्रमस्तत्र कालसौक्ष्म्येऽप्युपलभ्यत एव यथाऽधिकृतवर्ण-
योः । न च प्रतीतिं विहाय—पारम्यज्य, पदार्थतत्त्वव्यवस्था-
पनोपायः, इत्येवं, यथाप्रत्ययं—यथानुभवं, युगपद्विज्ञानप्र-
वृत्तिः पदपक्षेणा प्रस्तुतद्वयापक्षेणा वा, न्यायविदा प्रमात्रा,
अङ्गीकर्तव्या, अन्यथैवमनभ्युपगमं, उक्तवद् यथाक्तं तथा
न्यायाच्छेदप्रसङ्गान् प्रतीतिबाधेन न्यायानुपपत्तस्तस्यापि
प्रतीतिर्वातादित्यनप्राय इति ।

अत्राच्यते—यत्किञ्चिदेतत्, वर्णयोः सावयवत्वेनोक्तदो-
षानुपपत्तेः, मराऽऽदया हि वर्णाः सावयवत्वेनानकक्षण-
लब्धवृत्तयः, तथाऽपलब्धितस्तत्त्वभावत्वात्, अन्यथा
तदनुपपत्तेः, न च किञ्चिदज्ञानप्राप्ताः, तस्य परमाणुव्य-

तिक्रान्तिमात्रत्वेनात्यन्तसूक्ष्मत्वात्, तदनुभवस्य तत्त्वे-
नैवावगतिर्नास्तीति, तथाऽप्रतीतिः इति पूर्व-
वर्णनानेनोत्तरवर्णनस्य मिश्रणाभावात्, उभयोः
प्रदीर्घस्थूरोपयोगरूपत्वात्; तथा, आलम्बनजातिभेदात्,
तत्त्वस्वाभावात्, तथाऽवयवपशमयोगात्, दृढानुभव-
सिद्धेः, अविगानेन तथावेदनात् कोटिसङ्कस्याप्रयोजक-
त्वात्, तद्वैयर्थित्वस्करणात्, इत्थमपि तथापादनेऽति-
प्रसङ्गात्, नीलपीतज्ञानयोरपि तद्भावेन क्वचिन्मिश्रण-
प्रसङ्गात् । इति कथं सकारादाविवाविच्छिन्नमेकधर्माभू-
तायतवर्णकारं दर्शनं भवेत् ? सकारादौ तु काला-
दिभेदेऽपि प्रभूततरधर्मप्रस्थासत्तेर्भवति, तथानुभवा-
दिति । एतेनाज्ज्ञातचक्रादिदर्शनं प्रत्युक्तम्, प्रत्यवयवं
प्रदीर्घस्थूरोपयोगादिविपर्ययात्, अन्यथा तत्रापि तथादर्श-
नानुपपत्तेः ।

अत्रोक्तं—यत्किञ्चिदेतत्; अस्मात्प्रत्ययः । कुत इत्याह-
वर्णयोः—स-राऽऽदिलक्षणयोः, सावयवत्वेन हेतुना, उक्तयोः
नुपपत्तेः । एतदेव प्रकटयति—सराद्य इत्यादिना । सगद्यो
हि वर्णोः सावयवत्वेन जातिभेदः, अनेकलक्षणलक्ष्यवृत्त-
यो वतन्ते । कुत इत्याह—तथापलाब्धतः अनेकलक्षणवृत्त-
त्वेनापलब्धः, उपलब्धिश्च तत्त्वस्वभावत्वात् तयोरुपल-
ब्धवर्णयोस्तत्त्वस्वभावत्वात् अनेकलक्षणवृत्तिनेपलब्धिस्वभा-
वात् । इत्थं स्वतन्त्रकृतं नैवमित्याह—अन्यथा तदनुपपत्तेः
एवमनभ्युपगमे, वर्णोपलब्ध्ययोगादित्यर्थः । यत एवम् । अ-
तो न क्षणिकज्ञानप्राप्ताः । कुत इत्याह—तस्य क्षणस्य,
परमाणुमात्रव्यतिक्रान्तिमात्रत्वेन परमाणुव्यतिक्रान्तिकाल
एकः क्षणो मत इति म्यायनाऽत्यन्तसूक्ष्मत्वात् । तदनुभ-
वस्य—क्षणानुभवस्य, तत्त्वेनैव—क्षणानुभवत्वेनैव, अवाग-
तिर्नास्तीति प्रमाता, अनुपलक्षणात्, अनुपलक्षणं च तथा त-
त्त्वेनैवाऽप्रतीतिः । इत्थं पूर्ववर्णनानेन—सकारादिज्ञानेन, उ-
त्तरवर्णनानस्य—रेफादिज्ञानस्य, मिश्रणाभावात् काण्ठा-
त्, कथं सकारादाविवाविच्छिन्नमेकधर्माभूतायतवर्णकारं
दर्शनं भवेदिति योगः । मिश्रणाभावश्च उभयार्थानयोः स-
कारादिगोचरयोः, प्रदीर्घस्थूरोपयोगरूपत्वात् तथालम्बन-
जातिभेदात्, मिश्रजातीयो सकारादाविनि कृत्वा, तथा
तत्त्वस्वभावात् तथावर्णोपयोगयोस्तत्त्वाभावात्—मिश्रण
स्वाभावात् । एतच्च तथाऽवयवपशमयोगात् तेन मिश्रणा-
भावज्ञानजनकव्यपकारण, क्षयोपशमयोगात् । एतद्योगश्च
दृढानुभवसिद्धेः, इयमवगतिर्ज्ञानेन तथावेदनात् दृढानुभव-
रूपेण वेदनात् । कोटिसङ्कस्य वर्णज्ञानसंबन्धिनः, प्रयोज-
कत्वात् । प्रभूततराऽसंज्ञं तद्वैयर्थित्वस्करणात् तयोवर्ण-
ज्ञानयोर्वैयर्थ्यं प्रदीर्घस्थूरोपयोगलक्षणं सामर्थ्यं तेन निर-
करणात् कोटिसङ्कस्य । इत्थमवयवमपि कोटिसङ्कस्य त-
द्वैयर्थित्वस्करणेऽपि, तथापादने—प्रक्रमाद् मिश्रणापादने
अतिप्रसङ्गात् । एवमेवाह—नीलपीतज्ञानयोरपि तद्भावेन-
कोटिसङ्कभावेन, कश्चिच्चिन्नपट्टपादौ, मिश्रणप्रसङ्गात् न-
१५४

चैतन्यम्, इत्येवं, कथं सकारादाविष्य सजातीयव्यक्तिकरूपम्
अविच्छिन्नमेकदेव एकधर्माभूतायतवर्णकारं दर्शनं भवेत्
नैव भवति, निमित्ताभावात् । सकारादौ तु सजातीय त-
थैकावयवत्वम् कालादिभेदेऽपि, आदिशब्दादजातिप्रहः ।
प्रभूततरधर्मप्रस्थासत्तत्त्वैकात्म्यत्वेन भवत्येकधर्माभूता-
यतवर्णकारदर्शनम् । कुत इत्याह—तथानुभवात् । एकध-
र्माभूतायतवर्णकारदर्शनत्वेनाऽनुभवाति । एतेनात्मनो-
दितेन, अलातचक्रदर्शनं प्रत्युक्तम् । कथमित्याह—प्रत्यवय-
वम् अवयवमवयवं प्रति अलातचक्रसंबन्धिनं, प्रदीर्घस्थूरो-
पयोगादिविपर्ययात् अप्रतीयेस्त्वमोपयोगाभावात् । एवं च
तत्र भवति तन्मिश्रणमित्यर्थः । अन्यथैवमनभ्युपगमं, त-
त्राप्यलातचक्रे, तथादर्शनानुपपत्तेः प्रत्यवयवं प्रदीर्घस्थू-
रोपयोगाभावेन तन्मिश्रणाभावेनाति भावः ।

न चैवं सर्वक्रमोपलम्बनबन्धनं सविकल्पाविकल्पयोः,
अविकल्पे क्षणिकत्वेन जात्यादिभेदेऽपीहादेस्तदतिरवैक-
न्यादिति । या च युगपद्गोचरीभूतविषयेन्द्रियवतोऽविच्छे-
देन सर्वोपलब्धिरूपा, साऽसिद्धा, द्रव्येन्द्रियविषययोगेऽप्य-
वगतिर्नास्तीति प्रतिबन्धकसामर्थ्येन तावता विज्ञानानामेकदा-
ऽनुदयात्, तथानुभूतेः, प्रतीत्यभावात्, युक्त्यनुपपत्तेः,
उपादानायोगात्, एकोपादानतोऽनेकसिद्धेः, मिश्रोपादा-
नत्वे तदत्यन्तभेदानुमन्धानायोगात्, अस्य चानुभवसि-
द्धत्वात् । एवं च क्रमपक्षेऽप्यक्रमस्यैव दर्शनादित्युक्तम्,
तथानुभवात्, एकदैकज्ञानसंवेदनात्, कालसौकर्यविश्र-
मतस्तथाऽप्रतीतिः ।

प्रकृतयोजनायाह—न चैवं यथाचिह्नवर्णयोः, सर्व-नि-
रवश्यं सावयवत्वादि, क्रमोपलम्बनबन्धनम् । कयारि-
त्याह—सविकल्पाविकल्पयोः प्रस्तुतविज्ञानयोः । कुत इ-
त्याह—अविकल्पे क्षणिकत्वेन अवग्रहस्य क्षणिक-
त्वात् । जात्यादिभेदेऽपीहादेः, सविकल्पत्वेन आदि-
शब्दान्—प्रतीत्यभावात्, तदतिरवैकत्वात् प्रदीर्घस्थू-
रोपयोगरूपवैकल्यादिति । या चेत्यादि । या च युगपद्गोच-
रीभूतविषयेन्द्रियवतः प्रमातुः, अविच्छेदेन सर्वोपलब्धि-
रूपा पूर्वपक्षप्रत्ये, साऽसिद्धा । कुत इत्याह—द्रव्येन्द्रिय-
विषययोगेऽपि निर्वृत्त्युपकरणस्यसिद्धेः अवाग-
तिर्नास्तीति प्रमातुः । प्रतिबन्धकसामर्थ्येन हेतुना क्रमेण सामर्थ्येन,
तावता विज्ञानानां वर्णनाम्, एकदैकस्मिन् काले, अनुद-
यात्—अनुपादात्, अनुदयश्च तथाननुभूतेः एकदाभावा-
ननुभूतेः । अननुभूतश्च प्रतीत्यभावात् । प्रतीत्यभावश्च यु-
क्त्यनुपपत्तेः । युक्त्यनुपपत्तिश्च उपादानायोगात् । उपादा-
नायोगश्च एकोपादानतोऽनेकसिद्धेः स्वतः परतश्च । मि-
श्रोपादानत्वे तेषां वर्णनामत्यन्तभेदेन सन्तानान्तरवदनुस-
न्धानायोगात् । मया रूपं दृष्टं, शब्दः श्रुतः । इत्यनुसंधा-
नायोगात् । अस्य चानुमन्धानस्यानुभवसिद्धत्वात् । यदि
नामैवं ततः किमित्याह—एवं च 'क्रमपक्षेऽप्यक्रमस्यैव
दर्शनात्' इत्ययुक्तं पूर्वपक्षाक्तम् । कुत इत्याह—तथाननुभवा-
त् । अक्रमदर्शनेनाऽनुभवात् । अननुभवश्च एकदैकज्ञान-

लेंवेदनात् । इति कल्पनान्तराधिका युक्तिः । अत्र एवा-
ह—कालसौषड्यविभ्रमः कारणात् । तथाऽप्रतीतेः—एक
वैकल्लान् लेंवेदनत्वेनाऽप्रतीतेः विभ्रमात् युगपत्प्रवृत्तेरित्यर्थः ।

किञ्च—कुतोऽयममीषामत्यन्तभेदे युगपत्सर्वानुभव इ-
त्यवगमः ? न तेभ्य एव, प्रत्यर्थनियतत्वात् इतरेतरा-
नवगमात्, अवगमे स्वरूपहानिप्रसङ्गात्, ज्ञानान्तराल-
म्बनत्वापत्तेः, तस्यापि चायोगात्, युगपद्भावात्, प्रति-
बन्धविरहात्, इतरेतरालम्बनत्वानुपपत्तेः, युक्तिभिरयो-
गात्, स्वभावभेदप्रसङ्गात्, तथा च तदयोगादिति । न
चान्यतः, एकस्य तदालम्बनत्वाभावात्, तेषां भिन्नजा-
तीयत्वात् । अत एवैकाकारणादतदुत्पन्नात् तत्परिच्छिन्न-
सिद्धेः, तदाकारत्वायोगात्, योगेऽपि भेदकरूपतापत्तेः,
तत्साकल्याभावात्, तेषाममङ्गीर्यत्वात्, एवमप्यवगमेऽ-
विप्रसङ्गात्, तत एव सर्वार्थानुवगमापत्तेः, तथाऽनुभवा-
भावात्, इत्यनवगताभिधानमंतत् । यदुत—‘युगपत्सर्वानु-
भवः’ इति । चित्रज्ञानवत्परामर्शविकल्पात् तदवगम इति
चेत् । न । अस्याप्ययोगात् । तथाऽनुभवसिद्धत्वात् कथम-
योग इति चेत् स्वकृतान्तप्रकोपात् । कथमत्र तत्प्रकोप
इति चेत् । यथोक्तं प्राक् । परामर्शविकल्पोऽन्य एवेति
चेत् । न । ततस्तदवगम इति यत्किञ्चिदेतत् । क्रमानुभ-
वोऽपि कथं गम्यते ? इति चेत् । अन्विन्यात्मनि सुखे-
नैव, तस्यैव तथाभावात्, चित्रस्वभावत्वात्, बोधान्व-
योपपत्तेः, तदावरखविगमात्, क्रमानुभवाविरोधात्, त-
द्यामनोद्वेतेः । इति न युगपत्सर्वथा सविकल्पाविकल्प-
ज्ञानभावः ।

दृष्टान्तरमाह—किञ्चित्प्रादिना । किञ्चायमपरो दोषः—
कुतोऽयममीषां यथेषां विज्ञानानाम्, अत्यन्तभेदे सति,
युगपत्सर्वानुभव इत्येवंभूतः, अवगमः—परिच्छेदः । न ते-
भ्य एव बद्धयो विज्ञानभ्यः । कुत इत्याह—प्रत्यर्थनिय-
तत्वात् तेषाम्, तथाहि—रूपादिविषयत्वेन नियतानि तानि ।
यदि नाभेवं ततः किमित्याह—इतरेतरानवगमात् । न
रूपज्ञाने रसादिज्ञानमवगम्यते, नापि तैस्त्वत्, इतीतरेत-
रानवगमः । इत्थं चैतद्विकीर्तनमिति स्याह—अवगमे स्वरू-
पहानिप्रसङ्गात् । यदैव रूपज्ञानं रसादिज्ञानाभ्येति तदैव
तदालम्बनत्वात् तदाकारतया रूपज्ञानतां परित्यज्याम्यथा
तदवगमः, एवं रसादिज्ञानस्यैव योजनीयम्, इत्यवगमे स्वरू-
पहानिप्रसङ्गः । एतदेवाह—ज्ञानान्तरालम्बनत्वापत्तेः
न ज्ञेतदालम्बनं तदवगमयतीति भावः । यदि नाभेवं ततः
किमित्याह—तस्यापि चायोगात् तस्यापि च ज्ञानान्तरा-
लम्बनत्वस्य, अयोगात् । अयोगश्च युगपद्भावात् । कपर-
सादिज्ञानानां युगपद्भावं दोषमाह—मांतबन्धविरहात् तादा-
त्म्यतदुत्पत्त्ययोगेन । दोषान्तरमाह—इतरेतरालम्बनत्वानुपप-
त्तेः रूपज्ञानस्य रसादालम्बनत्वानुपपत्तेः, रसादिज्ञानस्य

च रूपज्ञानान्तरालम्बनत्वानुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च युक्तिभि-
रयोगात् । युक्त्ययोगश्च स्वभावभेदप्रसङ्गात् । रूपज्ञानं हि
रसादिज्ञानान्तरालम्बनमात्मन्येव च । न चैतदुभयं स्वभावा-
भेदे इति स्वभावभेदः । यदि नाभेवं ततः किमित्याह—तथा-
च तदयोगादिति । स्वभावभेदे च रूपादावज्ञानायोगात्, न-
तस्तद्व्यतिरिक्ततरविकल्परिच्छेदः, इति न तेभ्य एवाऽमीषां
युगपत्सर्वानुभव इत्यवगमः, इत्येतत् स्थितम् । अन्यतो भ-
विष्यतीत्याशङ्क्यमोदायाह—न चान्यत् इत्यादि । न चान्य-
तोऽमीषां युगपत्सर्वानुभव इत्यवगमः । कुत इत्याह—एक-
स्येत्यादि । एकस्यान्यस्य, तदालम्बनत्वाभावात् अधिकृत-
वद्विज्ञानालम्बनत्वाभावात् । अभावश्च तेषां भिन्नजातीयत्वा-
त् यथेषां विज्ञानानाम् । यदि नाभेवं ततः किमित्याह—अत-
एवैकाकारणात् । न हि भिन्नजातीया रूपादय एकं पृथग्जन-
नान्न कुर्वन्ति । न चैतदुत्पन्नं तत्परिच्छेदकमित्येतदाह—
अतदुत्पन्नादित्यादि । तेभ्यः बद्धयो विज्ञानभ्यः, उत्पन्नं त-
दुत्पन्नं, न तदुत्पन्नमतदुत्पन्नं तस्मात्, एकस्मादिति प्रकमः ।
तत्परिच्छिन्नसिद्धेः बद्धज्ञानपरिच्छिन्नस्यासिद्धेः, असिद्धिश्च त-
दाकारत्वायोगात् । उपचयमाह—योगेऽपि कथांश्च, तदा-
कारत्वस्य मेषकरूपतापत्तेराधिकृतप्राहकज्ञानस्य । यदि ना-
भेवं ततः किमित्याह—तत्साकल्याभावात् । तैर्बेयज्ञानैः बद्ध-
भिः साकल्याभावात्, मेषकरूपस्य प्राहकज्ञानस्य । अभा-
वश्च तेषामसंकीर्णत्वात् ज्ञयज्ञानानाम् । न च साकल्याभावे
तदवगमो म्यास्य इत्येतदाह—एवमपीत्यादि । एवमपि साक-
ल्याभावंऽपि, ज्ञानस्ययोरवगमेऽभ्युपगम्यमानं, अविप्रसङ्गा-
त् । अविप्रसङ्गश्च, तत एव सर्वार्थानुवगमानुभवावच्छ, इत्येवम्,
अनवगताभिधानमंतत् पूर्वपक्षवचनं, यदुत—‘युगपत्सर्वानुभ-
वः’ उक्तवत्प्रयोगपद्याज्ञानादिति । चित्रज्ञानवदित्यादि । चि-
त्रज्ञानवदिति निदर्शनम्, यथा चित्रज्ञानं सामर्थ्याच्चित्राव-
गमः, तथा परामर्शविकल्पात्—बद्धज्ञानगमात्, तदवगमः, प्र-
क्रमादमीषां युगपत्सर्वानुभवावगम इति चेत् । एतदाशङ्क-
क्याह—नाऽस्याऽप्ययोगात् चित्रज्ञानस्य । तथेत्यादि । तथा
चित्रज्ञानत्वेनानुभवसिद्धत्वात् कारणात्, कथमयोग इति
चेत् चित्रज्ञानस्य । एतदाशङ्कक्याह—स्वेत्यादि । स्वकृता-
न्तप्रकोपात्—स्वसिद्धान्तविरोधाद्योगः । कथमत्र तथाऽनुभ-
वसिद्धौ, तत्प्रकोप इति चेत् । एतदाशङ्कक्याह—यथोक्तं
प्राक्—पूर्वम् ‘एकस्यानेकालम्बनत्वाभावात्, इत्यादिना पराम-
र्शविकल्पोऽनन्तरप्रस्तुतः, अन्य एव तथाविधानुभवनिमित्तो-
न बद्धज्ञानगत इति चेत् । एतदाशङ्कक्याह—न तत्, परामर्श-
विकल्पादप्यस्मात्, तदवगमः प्रक्रमादमीषां युगपत्सर्वानुभ-
वावगमः, इत्येवं, यत्किञ्चिदेतदन्तरादितम् ; सर्वमेवासार-
मित्यर्थः । क्रमानुभवोऽपि रूपादिज्ञानगत इति प्रकमः, कथं
गम्यत इति चेत्, तत्कमप्राज्ञानान्यत् विज्ञानान्तरं न विद्यत एवे-
त्यभिप्रायः । एतदाशङ्कक्याह—अन्विन्यात्मनि सुखेनैव गम्यते,
एतदेवाह—तस्यैव प्रक्रमादुपादिज्ञानानुभवितात्मनः, तथा-
भावाद्—रसादिज्ञानरूपेण भावात्, तथाभावावच्छ चित्रस्वभा-
वात्, अनुवृत्तित्यादृष्टिस्वभावात् इत्यर्थः । एतच्च बोधान्व-
यापपत्तेः, न ह्यावृत्तिमन्तराभ्यव इत्युपपत्तिः । युक्त्यन्तर-
माह—तदावरखविगमात्—क्रमानुभवज्ञानावरखविगमात् । न
चायमसिद्ध इत्याह—क्रमानुभवाविरोधात् कारकसाक्येने-

त्यर्थः । अविरोधश्च तथामनोवृत्तेः युगपज्ज्ञानानुपपत्तित्वेन मनोवृत्तेः कारणात् । प्रकान्तोपसंहारमाह—इति न युगपदित्यादिना । इत्यर्थः । न युगपत्सविकल्पाविकल्पज्ञानभावः ।

परमाप्तवचनविरुद्धाशयम्, “अस्थानमेतत्, यद् द्वे चित्ते युगपदुत्पद्येयाताम्” इति वचनप्रामाण्यात् । अन्या-र्भमेतदिति चेत् । कोऽस्यार्थ इति वाच्यम् । भिन्नजातीये-नेति चेत् । न । अचिह्नतज्ञानयोरपि तच्चात् । भिन्नाल-म्बनेनेति चेत् । न । तयोरपि त्वन्मते भावात् । कथं पु-नर्भाव इति चेत् । रसादिगतचित्तस्यापि रूपदर्शनाभ्युप-गमादिति । न चाविकल्पकेनेति, पञ्चानां प्ररूपणात् । न चात एव न द्वे, झलमात्रत्वात् । न चेहैव न्यायो भरः, अस्थानप्रयासत्वात् । न च नास्थानप्रयासः, द्वयो-रुपलक्षणत्वात्, अन्यथा यत्र पञ्च न तत्र द्वे इत्यनि-कौशलमाप्तस्य, श्यादीनामपि प्रतिषेधापत्तेः ।

उपपत्त्यमाह—परमाप्तवचनविरुद्धाशयं परमाप्ते-भगवान् वृ-द्धं तद्वचनविरुद्धं, अयं युगपत्सविकल्पाविकल्पज्ञानभावः । एतद्वदाह—अस्थानमित्यादिना । अस्थानमिति—एतच्च श्या-स्थानं यद् द्वे चित्ते द्वे ज्ञानं, युगपद्वक्ता, उत्पद्येयाताम्, इत्ये-वं वचनप्रामाण्यात् कारणात् परमाप्तवचनविरुद्ध इति । अ-न्यायमेतत् परमाप्तवचनमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—को-ऽस्य परमाप्तवचनस्यार्थ इति वाच्यम् । भिन्नजातीये न द्वे चित्ते युगपदुत्पद्येयातामिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न, अ-चिह्नतज्ञानयोरपि-सविकल्पाविकल्पयोः, तस्मात्-भिन्नजा-तीयत्वात् । भिन्नालम्बनं न द्वे चित्ते युगपदुत्पद्येयातामिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न । तयोरपि भिन्नालम्बनयोरपि, त्व-न्मते-स्वप्ने, भावात् । कथं पुनर्भावो भिन्नालम्बनयोर्मत्प-क्ष, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—रसादिगतचित्तस्यापि प्र-मात्तः, रूपदर्शनाभ्युपगमात् । अभ्युपगमश्च “अतीतार्थ-गतविकल्पेनापि कृपादिग्रहणसिद्धेः” इति वचनात् । न चा-विकल्पकेनेति द्वे चित्ते युगपदुत्पद्येयातामिति । कुत इ-त्याह—पञ्चानां प्ररूपणात् । स हि वंशादिबादयितुः रूपे-पश्यतीत्यादिना ग्रन्थेन, नचात एव—पञ्चमरूपणादेव, न द्वे । कुत इत्याह—झलमात्रत्वात् । यत्र पञ्च तत्र द्वे अपि भ-वत इति कृत्वा । न चेहैव प्रकमाच्छलादौ, श्यादयो भर-स्तथाविधाऽऽस्थाकपः । कुत इत्याह—अस्थानप्रयासत्वात् । न च नास्थानप्रयास एव, किमस्थानप्रयास एव । कुत इत्याह—द्वयोरुपलक्षणत्वात् पञ्चादीनाम् । इत्थं चैतद्वि-कल्पस्यमित्याह—अन्यथा उपलक्षणत्वाभ्युपगमे, यत्र पञ्च न तत्र द्वे इत्यतिकौशलमाप्तस्य, इत्युपहासवचनम् । अत एव आह—श्यादीनामपि प्रतिषेधापत्तेः कारणात् ।

स्यादेतत्, अलमनेन बाग्जालेन, सविकल्पेनोत्पद्येते इति वचनार्थात् । न, अत्र प्रमाणाभावात्, तद्विषयाया अत्यक्षत्वात् बाधकवचनाभावात्, भावेऽपि तदर्थनिश्चया-योगात्, विनेयानुगुणयतोऽन्यथापि तद्वचनप्रवृत्तेः । साऽऽभिप्रायिक्येति चेत्, कस्तस्याभिप्राय इति क एतद्वेदः ।

यो युक्तिवाधितो न स स इति चेत् । कः पुनरसौ भवतो-ऽभिप्रेतः । विकल्पद्वयायुगपद्भावं इति चेत् । का ख-म्बन्यथा युक्तिवाधा ? इति कथनीयम् । तथानुभव एवेति चेत् । सोऽविकल्पकद्वयेऽपि तुल्य एवेत्युक्तम् । न च वि-कल्पयोरसदृशानुवेषतश्चित्तैव युक्ता । न च तत्त्वसंविदो वस्तुत्वेनायमनपराधः, तत्त्वव्यतिरिक्तेतरविकल्पदोषापत्तेः अन्यथा तदयोगात् । इति यत्किञ्चिदेतत् । अतः सामा-न्येनैवोभयचित्तप्रतिषेधापत्तेः, आप्तवचनप्रामाण्यात्, त-थानुभवभावतः सिद्धमिन्द्रियद्वारानुसार्यैव विज्ञानमावि-ष्टाभिलापम् ‘अहिरहिः’ इत्येवमादि ।

स्यादेतदलमनेन बाग्जालेनाग्निरादितेन, सविकल्पे न उत्प-द्येते द्वे चित्ते युगपदिनि वचनात्, कारणात् अलमनेन । एतदाशङ्क्याह—न अत्र वचनायै, प्रमाणाभावात् । अभावश्च तद्विषयाया अत्यक्षत्वात्—अतीत्यात्मिन्द्रियं वर्तत इत्य-त्यक्ता तद्भावस्तस्मात् परोक्षत्वादित्यर्थः । अत्यक्षापि व-चनान्तरावसेया अभिप्यतीत्याह—बाधकवचनाभावात् । अविकल्पयौगपद्याभिप्रायि बाधकं वचनम्, अत्र न च त-दस्तीति गर्भः । उपपत्त्यमाह—भावेऽपीत्यादिना । भावेऽपि बाधकवचनस्य ‘पञ्च बाह्याविज्ञानानि भिन्नवः । युगपदुत्प-द्यन्ते’ इत्यादिः । किमित्याह—तदर्थनिश्चयायोगात् । अवि-कल्पज्ञानानां युगपद्भावस्तदर्थस्तन्निरासयोगात्, अयोगक्ष-यिनेयानुगुणयतः-शिष्यानुगुण्येन, अन्यथापि भौतं शब्दायै विहायाऽपि, तद्वचनप्रवृत्तेः—आप्तवचनप्रवृत्तेः, बाह्यान्तर्जा-याऽमृतवचनवत् । सेत्यादि । सा तद्वचनप्रवृत्तिः, आभिप्रा-यिक्येव आभिप्रायेण निर्दिष्टा आभिप्रायिकी आभिप्रायस्तथा-धेर्दर्शनमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कस्तस्य आप्तस्याऽभि-प्रायः अध्येयाथारभ्यमधिकृत्य किमविकल्पयौगपद्यमेव, उत विकल्पयौगपद्यमिति । क एतद्वेदः क एतज्ज्ञानातिः, न ह्यसौ पृथग्जनप्रज्ञाविषय इत्यर्थः । य इत्यादि । योऽभिप्रा-यो युक्तिवाधितो—युक्तिविरहितः, न स स इति—नासौ तद-भिप्रायः, अध्येयाथारभ्यमधिकृत्येति प्रकमः, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कः पुनरसौ अभिप्रायः, भवतोऽभिप्रेतः । विकल्पेत्यादि । विकल्पद्वयायुगपद्भावोऽभिप्रायः ‘अस्थान-मेतत्’ इत्यादिसूत्रे इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—का ख-म्बन्यथा युक्तिवाधा ? इति कथनीयम् । तथा विकल्पद्वययौगपद्येन, अनुभव एव युक्तिवाधे-ति चेत् । एतदाशङ्क्याह—सोऽविकल्पद्वयेऽपि यौगपद्येना-ऽननुभवः, नृप एवेत्युक्तं प्राक् । किञ्च—कुतोऽयममीषामत्ये-स्तमेदं युगपत् सर्वाऽनुभव इत्यवगमः, इत्यादिना सूत्रेण । उपपत्त्यमाह—न चेत्यादिना । न च विकल्पयोरसदृशानुव-ेषतः कारणात्, अविधमानप्रतिभासित्याभ्युपगमेन, चि-त्ततैव युक्ता, यदसत्प्रतिभासि तदसद्वेषतः भावनीयम् । पराभिप्रायमाह—न चेत्यादिना । न च तत् स्वसंविदो वि-कल्पस्य स्वसंविदः, वस्तुत्वेन हेतुना, अप्रमसदृशानुवेष-तश्चित्तताऽयोगलक्षणः, अनपराधाऽदोषो न च । कुत इ-त्याह—तत्त्वव्यतिरिक्तेतरविकल्पदोषापत्तेः तस्याः स्वसंवि-

इत्सद्व्यतिरिक्तविकल्पदोषापत्तेः—असंशयव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तविकल्पदोषप्रसङ्गात्—सा हि स्वसंशयसंशयात् विकल्पानुपेक्षकाद् व्यतिरिक्ता वा स्यादव्यतिरिक्ता वा ? । व्यतिरिक्तत्वं तस्यैव सङ्गायोगः । अव्यतिरिक्तत्वे नस्यापि वस्तुता, स्वसंशयो वाऽवस्तुनृत्यादि । अन्यथैवमनभ्युपगमे, तत्प्रयोगात्—तत्स्वसंशयोऽयोगात्, तथाहि—यदि सा ततो न व्यतिरिक्ता, नाप्यव्यतिरिक्ता, न विकल्प एवेति कुनस्तत्स्वसंशित् ? इत्यालो वनीयम् । इत्येवं, यत्किञ्चिदसारमेतद्वस्तुन—'तत्स्वसंशयो वस्तुनृत्यायमनपराधः' इति । अपान्नरालपूर्वपक्षमधिकृत्योपसंहारमाह—अन इत्यादिना । अतोऽस्मात् कारणात्, सामान्येनैवोभयव्यतिरिक्तप्रतिषेधोपपत्तेः । प्रकमादधिकृत्यैव 'अस्थानमेतत्' इत्यादीं स्वविकल्पाविकल्पाभयव्यतिरिक्तप्रतिषेधोपपत्तेः । किमित्याह—आसत्त्वमप्रामाण्यात् कारणात् । तथा, अनुभवभावत एकव्यतिरिक्तपक्षेनानुभवभावतः सिद्धे—प्रतिष्ठितम् । किमित्याह—इन्द्रियद्वारानुसार्ये विज्ञानम्, ईदृशिकमेणाऽऽविष्टाभिलापम् 'आदिशदि' इत्यवभाति । आदिशब्दात्तद्व्यतिरिक्तप्रसङ्गः, तद्विप सिद्धमित्यर्थः ।

न चेदं नेन्द्रियनिमित्तं, तद्भावमावित्त्वानुविधानात्, अन्वदेरनुत्पत्तेः । इन्द्रियादविकल्पजन्यं तत् इदमिति तदनुत्पत्तिरिति चेत् । न । आद्यविद्युत्संपातादौ तद्भावेऽपि तदभावात् । स मानसाभावतऽभावो नास्त्यपाराभावत इत्यतोऽदोष इति चेत् । नात्र किञ्चिदुभयसिद्धं प्रमाणात् । इति यत् किञ्चिदेतत् । तथाविधविकल्पानुत्पत्तिरेव प्रमाणाभिहितं चेत् । न । अस्या एव विवादगोचरापन्नत्वात् । अत एवेतांशव्यतिरिक्तमदोष इति चेत् । न । चक्षुर्व्यापाराभावेऽप्यस्याः समानत्वादिति ।

ईदृशोपपत्त्यभिधानुमाह—न चेत्यादि । न चेदं नेन्द्रियनिमित्तं किं तर्हि, इन्द्रियनिमित्तमव । कुन इत्याह—तद्भावमावित्त्वानुविधानात् इन्द्रियभावमावित्त्वानुकरणात् । तदेवाह—अस्यानुत्पत्तेः—आदिशब्दात्—अव्यापृतेन्द्रियप्रसङ्गः—इन्द्रियादित्यादि—इन्द्रियात् सकाशात्, अविकल्पजम्मा—अविकल्पात्पादः, ततोऽविकल्पात्, इदं विज्ञानमाविष्टाभिलापम्, इत्येवं तदनुत्पत्तिरनुत्पत्तिरनुत्पत्तिरनुत्पत्तिरिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—आद्यविद्युत्संपातादौ । आदिशब्दात्—तद्व्यापृत्तुनवर्शनप्रसङ्गः । तद्भावेऽपि—इन्द्रियादविकल्पजम्माभावेऽपि तदभावात्—आद्यविष्टाभिलापविज्ञानाभावात् । स मानसाभावतः स्वविषयानन्तरावयवसहकारीन्द्रियज्ञानजनितमानसाभावेन, अभावः, आविष्टाभिलापविज्ञानाभावः । नास्त्यपाराभावतो—नेन्द्रियव्यापाराभावेन, इत्यनोऽस्मात् कारणात्, अदोषः 'आद्यविद्युत्संपातादौ तद्भावेऽपि तदभावात्' इत्ययमनपराध इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नात्र 'स मानसाभावतः' इत्यादौ, किञ्चिदुभयसिद्धं चादिप्रतिवादिप्रतिष्ठितम्, प्रमाणमस्त्यपाराभावेन मानसनिबन्धनत्वव्यवस्थापकम्, इत्येवं, यत्किञ्चिदेतत्सारमित्यर्थः । तथाविधैकवदि । तथाविधविकल्पानुत्पत्तिरविविष्टाभिलापविज्ञाना-

नुत्पत्तिरेवेत्यर्थः । प्रमाणमस्त्यपाराभावेन मानसनिबन्धनत्वव्यवस्थापकमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न । अस्या एव तथाविधविकल्पानुत्पत्तिरेव, विवादगोचरापन्नत्वात् विप्रतिपक्षविषयत्वादिनि योऽर्थः । अत एवेत्यादि । अन एव तथाविधविकल्पानुत्पत्तिरेव सकाशात्, एतन्निरर्थीनेः 'स मानसाभावतोऽभावो नास्त्यपाराभावतः' इत्यनभिज्ञयात् कारणात्, अयमनन्तरादितः 'न, अस्या एव विवादगोचरापन्नत्वात्' इत्यदोषोऽनपराध इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न, चक्षुर्व्यापाराभावेऽप्यस्याः, अत एव तन्निरर्थीनेः, समानत्वात्—तद्व्यवस्थादिति । तथाहि—अन एव तथाविधविकल्पानुत्पत्तिरेव सकाशात्, एतन्निरर्थीनेः सोऽस्त्यपाराभावतोऽभावो न मानसाभावेन इत्यनभिज्ञयात् कारणात्, इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् तद्व्यवस्थामिति भावनीयम् ।

किञ्च—इदमपि मानसं तद्विषयमात्रप्राहकत्वेन न तद्विषयशक्तमिति । किञ्चनेन, निरंशैकस्वभावत्वाच्च वस्तुनोऽनुभवोऽपि न पटीयानपटीयांश्च पुज्यते अत्यन्ताऽमत उत्पादनं सर्वथा हेतुनन्वयतोऽभ्यासवासने च; अन्यथाऽनपूर्णेवस्तुग्रहणमपि स्यात्, तथा च न निरंशैकस्वभावमेवेतत् । न चान्यथाऽपटीयस्त्वादिति, अनुभवस्य तन्मात्रग्रहणत्वात्, तदतिरिक्तरूपान्तराभावात्, अन्येनोपकाराद्ययोगादिति । एवमभ्यासवासनोपगमाद् नात्यन्तामत एवोत्पादः, सत्यस्मिन्स्तयोर्वाच्चात्रत्वात्, तदात्वातिरेकेणाऽऽकालं तदभावात्, पूर्वस्मादत्यन्तभिन्नत्वात् तथापि तदभ्यासादावतिप्रसङ्गात् । इतीन्द्रियजमेवेतत् ।

अभ्युपगममाह—किञ्चेत्यादिना । किञ्च—इदमपि मानसं स्वविषयानन्तरस्यादिलक्षणवत्, तद्विषयमात्रप्राहकत्वेन प्रकमाद्विज्ञानविषयमात्रप्राहकत्वेन हेतुना, स्वलक्षणमात्रप्राहकत्वेनत्यर्थः, न तादृशशक्तिं नास्त्यनभिषयशक्तमिति । किञ्चानेन परिकल्पितेन, तथाविधविकल्पात्पक्षौ समानमेतद्विज्ञानेनेति भावः । पक्षान्तरपरिजिहीष्याह—निरंशैकस्वभावत्वाच्च कारणात्, वस्तुनः अनुभवोऽपि प्रकमात्तदनुभवः, न पटीयानपटीयांश्च पुज्यते, निरंशैकस्वभावाद् वस्तुनस्तथाविधैकस्वभावस्यैवास्य भावात् ; तदेतद्भावेऽपि न तथाविधविकल्पात्पक्षानुत्पत्तिरिति निमित्तमिति प्रकृतयोजना । तथा, अत्यन्तामत उत्पादनं हेतुना, अनुभवस्य सर्वथा हेतुनन्वयतः कारणात्, तत्तथाभावाभावेनाऽभ्यासवासने च 'अनुभवस्य न पुज्यते' इति वसंते, पीनः पुन्यकरणमभ्यासः, पूर्वोत्पन्नसंस्कारानुविषयश्च वासना, नैते अत्यन्तामत उत्पादं भवत इति भावनीयम् । इत्थं चैतद्वर्णकतव्यमित्याह—अन्यथा एवमनभ्युपगमे, असंपूर्णवस्तुग्रहणमपि स्यात् अनुभवपटीयस्त्वादिति भावेन । यदि नास्ति ततः किमित्याह—तथा च न निरंशैकस्वभावमेवेतद् वस्तु, किन्तु—सांशानकस्वभावमिति । न चाप्यथोक्तं प्रकारं विहाय, अपटीयस्त्वादि, आदिशब्दात्पटीयस्त्वप्रसङ्गः,

अनुभवस्याधिकृतस्य । कुत इत्याह—तस्मान्नप्रहणत्वात् वस्तु-
मान्नप्रहणत्वरूपत्वात्, अनुभवस्य, तदतिरिक्तपान्तरा-
भावात् तस्मान्नप्रहणतस्वतिरिक्तपान्तराभावात् । अभा-
वश्चाभ्यन्तरे वस्तुव्यतिरिक्तोपकाराद्ययोगात् ततश्च वस्तु-
प्रहणभङ्गकृतमेवापटीयस्वाद्यस्येति सांशानेकस्वभावमेतद्वि-
ति स्थितम् । एवमभ्यासवासनोपगमात् कारणात् । किमि-
त्याह—नात्यन्तासत एवापत्ताः । कुत इत्याह—सत्यस्मिन्
अत्यन्तासत उत्पत्तिः, तयोऽभ्यासवासनयोः, बाह्यमात्रत्वा-
त् । बाह्यमात्रत्वमेवाह—तदाव्यातिरेकेण तदाभावातिरेकेण,
आकाश—यावदपि कालस्तावदपि, तदभावाद्यन्तासत
उत्पद्यमानस्याभावात्, अभावश्च पूर्वस्माद्यन्तमिच्छत्वात्
अत्यन्तासत उत्पद्यमानस्य, तथाप्येवमपि, तदभ्यासादौ
तस्यानुभवस्याभ्यासवासनाभावे । अतिप्रसङ्गादनुभवान्तर-
स्याभ्यासादिशून्यस्य नङ्गावप्रसङ्गात् । इतीन्द्रियत्रमेवेत-
द् विज्ञानमपि विज्ञानमिलापम् 'अहिराहः' इत्येवमादीत्यधिकार-
पसंहारः ।

एतच्चानेकधर्मके वस्तुनि ज्ञानावरणाच्छादितस्य प्रमा-
तुस्तथाविधक्षयोपशमभावत उभयोस्तथास्वभावत्वेनाव-
ग्रहेहावायधारणरूपं प्रवर्तत इति । अनेकधर्मकत्वं च
वस्तुनोऽनेकविज्ञानजनकत्वात्, योग्ययोगिभिर्भेदेनोपल-
ब्धेः, अन्यथा तदभेदप्रसङ्गात्, द्वयोरपि तच्चिन्मिच्छ-
त्वात्, तद्भावभावित्वाविविधानात् । मरावन्पभावे
महर्शनमनिमित्तमिति चेत् । न । अन्यस्यैव तच्चि-
न्मिच्छत्वात्, तदभावेऽभावात्, विप्रकर्षाद्युपपन्नात्, तत्त-
त्स्वभावत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, ततस्ततोऽन्य-
त्वाच्च, स्वभावभेदेन व्य.वृत्तेः, अन्यथा तदेकत्वप्रसङ्गा-
त्, तदन्यत्वहेतुत्वेनाविशेषात्, अन्यत्वस्य चाकम्पितत्वा-
त्, कम्पितत्वे तत्तत्तदभावापत्तेः ।

एतच्चेत्यादि । एतच्चाधिकृतज्ञानम्, अनेकधर्मके वस्तुनि
षट्प्रकारादौ, ज्ञानावरणाच्छादितस्य प्रमातुर्जावस्य, तथा-
विधक्षयोपशमभावतो द्वय्यादिनिमित्तचित्रक्षयोपशमभावा-
त्, उभयोः प्रमाद्विषययोः, तथास्वभावत्वेन चित्रप्रा-
प्ताप्रादकस्वभावत्वेन हेतुना, अवग्रहेहावायधारणरूपं प्र-
वर्तत इति प्रहणकवाक्यसमुदायायः । अवग्रहार्थं तु स्व-
यमेवाह ग्रन्थकारः—अनेकधर्मकत्वं च वस्तुन इत्यादिना-
ग्रन्थेन । अनेकधर्मकत्वं च वस्तुनो षट्प्रकारैः । कुत इत्या-
ह—अनेकविज्ञानजनकत्वात्—अनेकेषां विज्ञानजनकमेक-
विज्ञानजनकं तद्भावस्तस्मात् । एकैवैव स्वभावमेव भवि-
ष्यतीत्याह—योग्ययोगिभिः प्रमातृभिः, भेदेनोपलब्धेः सं-
पूर्णाऽसंपूर्णधर्मास्मात्कारणेन दर्शनादित्यर्थः । अन्यथैवमन-
भ्युपगमे, तदभेदप्रसङ्गात्—योग्ययोगिनोरभेदप्रसङ्गात् । प्रस-
ङ्गाच्च द्वयोरपि योग्ययोगिनाः, तच्चिन्मिच्छत्वात्—तस्या उ-
पलब्धेस्तच्चिन्मिच्छत्वात् अधिकृतवस्तुनिमित्तत्वात् । तच्चि-
न्मिच्छत्वं च तद्भावभावित्वाविविधानात्—अधिकृतवस्तुभा-
वाचित्वाविविधानात् । अतश्चमेतद्वर्णाश्रयमित्येतदेवाह—
१६५

मरावित्यादिना । मरी विषये, अल्पभावेऽल्पस्य क्षणश-
ब्देः सत्तायां, महर्शने महतो वत्सादृशे दशनम्, अति-
मितम्, अल्पस्याप्रतिमः संनेन निमित्तत्वायोगादिति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह—न, अल्पस्यैव क्षणशब्दः, तच्चिन्मिच्छत्वा-
महर्शनामिति सत्त्वात् । तच्चिन्मिच्छत्वं च तदभावेऽभावात्,
अल्पाऽभावेऽभावात्, महर्शनेत्यर्थः । कथमिदमप्रतिभासी-
त्याह—विप्रकर्षाद्युपपन्नात् विप्रकर्षो—देशविप्रकर्षः, आ-
विशद्यात्—तथाविधज्ञानावरणक्षयोपशमपरिग्रहः, ताभ्या-
मुपपन्नाद् भावः । उपपन्नश्च तत्तत्स्वभावत्वात् तस्य वि-
प्रकर्षादेः तत्स्वभावत्वाद्युपपन्नजनस्वभावत्वात् । इत्थं चै-
तद्वर्णिकसंज्ञमित्याह—अन्यथा तदनुपपत्तेः, अन्यथैवमन-
भ्युपगमे, तदनुपपत्तेः तद्भावद्युपपत्तेः, न ह्यस्यावस्थानिमित्तो-
ऽऽनिमित्तो वति भावनीयः । सूत्रसाध्य एव हेत्वन्तरमाह-
ततस्ततोऽन्यत्वाच्च । ततस्ततः सजातीयतदादिविचित्रात्
वस्तुनः, अन्यत्वाच्च—भिन्नत्वाच्च कारणात्, अनेकधर्मके
वर्ततेति । यदि नमिदं ततः किमित्याह—स्वभावभेदेन
व्यावृत्तेः ततस्ततः । किमित्येतदेवमित्याह—अन्यथा एव-
मनभ्युपगमे, स्वभावभेदमन्तरश्च ततस्ततो व्यावृत्त्यभ्यु-
पगम इत्यर्थः, तदेकत्वप्रसङ्गात्—व्यावर्त्यमानैकत्वप्रसङ्गात् ।
प्रसङ्गाच्च तदन्यत्वहेतुत्वेनाविशेषात् तस्य वस्तुनो व्यावृ-
त्तितः अन्यत्वहेतुत्वेन अविशेषात् व्यावर्त्यमानानाम्,
नञ्चि तस्याऽन्यत्वं, तदन्यत्वस्य च त एव हेतुः, यद्वच-
चैकमपस्य तदन्यत्वं तदेवापरमपि, न चैतत् तदभेदमन्तरे-
त्येति हृदयम् । किमेतन् कल्पितेत्याशङ्कानिरासायाह—अन्य-
त्वस्य चाकल्पितत्वात् तस्य व्यावृत्तमनो व्यावर्त्यमाने-
भ्यः । इत्थं चैतद्वर्णिकसंज्ञमित्याह—कल्पितत्वे तदन्यत्व-
स्य नेभ्यः, तस्वतः—परमार्थतः, तदाभावापत्तेस्तस्य व्या-
वृत्तमनोऽभावापत्तेः, व्यावर्त्यमानाऽन्यत्वत्वेन ।

स्वहेतुत एव तच्चदन्येभ्योऽन्वैकस्वभावं भवतीति चे-
त् । न । पटान्यत्वैकस्वभावान्यत्वे पटवत् कटादीनां
तद्भावपत्तेः, तथास्वभावादप्यस्वभावत्वात्, अचित्र-
स्यानेकान्यत्वैकत्वायोगे तच्चित्रतयैकान्तैकत्वाभावात्,
पारम्पर्येणानेकजन्यजनकत्वाच्च, अन्यथा सद्भावासिद्धेः,
परम्पराहेतुतोऽपि भावात् तथाविधतद्भावभावित्वोपपत्तेः
पुष्कलस्य चानन्तरेणाप्ययोगात् सदा तद्भावभावादिति ।
अनन्तरजन्यत्वमेव परम्पराजन्यत्वमिति चेत् । न । पर-
म्पराजनकानामनन्तरजनकत्वायोगात्, तत्स्वभावादिभे-
दात् तद्भेदेन च तत्तत्जनकत्वेन तदेव तत् ।

पराभिप्रायमाह—स्वहेतुत एव तद् वस्तु प्रस्तुतम्, तदन्येभ्यो
व्यावर्त्यमानेभ्यः, अन्यत्वैकस्वभावम् । अन्यत्वमेवैकः स्वभा-
वो यस्य तत्तथा भवतीति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । नैत-
देवम् । कुत इत्याह—पटान्यत्वैकस्वभावान्यत्वे पटान्यत्व-
मेवैकः स्वभावो यस्य वस्तुनोऽधिकृतस्य तत्पटान्यत्वैक-
स्वभावं तस्माद्व्यत्यक्तं प्रटान्यत्वैकस्वभावान्यत्वं तस्मिन् च-
टान्यत्वैकस्वभावान्यत्वे सात पटवदिति निदर्शनम्, कट-

अकटर्मीनां भावानां तद्भावापत्तेः—पटभावापत्तेः, आवृत्तिश्च तथैवभावात् पटान्यथैकत्वभावात्तद्विभक्तवस्तुनः । अन्य-
जभावात् कटर्मीनां पटभावापत्तेः, पटकटाद्विस्तृतुभावा-
त्तथैकत्वभावे कथं पटान्यथैकत्वभावात्तद्विभक्तवस्तुनः—अ-
विभक्त्यान्वयत्वेकत्वायोगात् । तथा चा—अविभक्तवस्तु-
वि । अविभक्तस्य विवक्षितवस्तुनः, एकत्वभावस्य अनेका-
त्म्यैकत्वायोगे, अनेकेभ्यः पटादिभ्यः अन्यत्वभावेकत्वत्वं
तस्यैकत्वभावेकत्वत्वं, तत्त्वायोगे, उक्तवस्तुत्वत्वंस-
ङ्गेन तस्मिन् सति तच्चित्ततया विवक्षितवस्तुत्वैकत्वभावस्य
विषयतया । किमित्याह—एकत्वैकत्वाभावात् । विवक्षितव-
स्तुनः, एकत्वभावस्यैतत् प्रकृतः । इत्यन्तरमाह—पारम्पर्य-
सम्बन्धजनकत्वान्न अनेकधर्मकत्वं वस्तुन इति । पर-
म्पर्यसम्बन्धेऽपि व्यवधानसंख्यया, ज्ञ्ययश्च जनकश्च ज्ञ्ययजनकः
अनेकेषां ज्ञ्ययजनकः, अनेकज्ञ्ययजनकस्तद्भावस्तस्मात् ।
इत्थं चैतद्वर्णनं कथमिति—अन्यथा एवमभ्युपगमे, त-
द्भावसिद्धेरविभक्तवस्तुभावासिद्धेः । असिद्धिश्च परम्परा-
हेतुनाऽपि सकाशात्, भावाविभक्तवस्तुनः, न हि पिता-
महाश्वभावेऽपि पौत्रादिभाव इति भावनीयम् । इदं यु-
क्तिमाह—तथाविधतद्भावभावित्वापत्तेः । तथाविधमकारि-
भ्यवधानवच्च तत् तद्भावभावित्वं च परम्पराकारणभावा-
दिव चैतद्व्यपत्तिरस्तु । एतद्व्यपत्तिरुक्तव्यमित्याह—
पुष्कलस्य च तद्भावभावितस्य, अनन्तराणि कारणेन,
सङ्घायोगात् । अयंग्रन्थे तत्र कारणविकाले, तद्भावभावा-
त्—कार्यादिभावाभावात्, अन्यथा ज्ञ्ययजनकत्वाभावा-
त्सर्वेतरागविरागवर्धात् । अनन्तरज्ञ्ययत्वमेव कार्यस्य पर-
म्पराजन्यत्वमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न परम्पराजनकता-
नं हेतुनाम्, अनन्तरजनकत्वायोगात् । अयंग्रन्थे स्वभावा-
दिवेदात्, स्वभावभेदः प्रतीतः, आदिशब्दात्—कालभेद-
परिग्रहः । तद्भेदेन च—स्वभावभेदेन च, तत्तत्जनकत्वं ते-
भ्यमनन्तरपरम्पराहेतुनां, तत्तत्जनकत्वं—प्रकृताद् विवक्षितका-
र्यजनकत्वं । किमित्याह—न तद्व तत् नानन्तरज्ञ्ययत्वमेष
परम्पराजन्यत्वमिति निगमनम् ।

एवं जनकत्वेऽपि भोजनीयमिति तच्चिद्वस्वभावता, सु-
खदुःखादिहेतुत्वाच्च, स्वभावभेदेन सुखादिजनकत्वात्,
तेषां चाङ्गादिरूपत्वेन ज्ञानादन्यत्वात्, तत्स्वरूपेण का-
लविदनात्, ज्ञानभावेऽपि क्वचिदभावात्, तथानुभव-
सिद्धत्वात् । अज्ञानत्वे कथममीषामनुभवः ? इति चेत् ।
सम्भावितवत्तच्छिज्ज्ञानाभेदात्, तदुद्भूतत्वेन तथा त-
ज्ज्ञानरञ्जनात्, उभयोस्तत्त्वभावत्वात्, युगपत्प्रवृत्त्यवि-
रोधात्, सुखादिज्ञाने तथानुभवसिद्धत्वात्, तच्चद्वचन-
सिद्धेः ‘आविर्भावतिरोभावधर्मकं वस्तु न कृतार्थं प्रकृ-
तिप्रवृत्तिः, तद्विरागात् तद्वृत्तिसंख्याच्च’ इति वचन-
ब्रह्मस्यत्वात् । तथा ‘अनित्यता सर्वसंस्कृतानां, दुःखता
सर्वसाधनाणां, शून्यनन्तरमकृते सर्वधर्माणां, अविका-
रिणी तथाता’ इति वचनप्रमाण्यान्वयेत्यनेकधर्मकं वस्तु ।

एवमित्यादि । एवम्—उल्लङ्घिता, जनकत्वेऽपि भोजनीयम् ।
परम्पर्यसम्बन्धे जनकत्वाविभक्तवस्तुनः, अन्यथा तद्भावा-
सिद्धेः—नतोऽनेकभावासिद्धेः परम्पराहेतुतोऽपि भावादे-
कत्वात् । एवं शेषमपि स्वधिया भोजनीयम् । इत्थं, त-
च्चिद्वस्वभावता—तस्य वस्तुनश्चिद्वस्वभावता । अनेकधर्म-
कत्वमित्यर्थः । इत्यन्तरमाह—सुखदुःखादिहेतुत्वाच्च अनेक-
धर्मकं वस्तुनः । कथमेतदेवमित्याह—स्वभावभेदेन सुखादिज-
नकत्वाद् वस्तुनः आदिशब्दाद्—दुःखमाह ज्ञानादिग्रहः । न ते
तत्कृतज्ञानतोऽन्ये इत्याशङ्क्यापोहायाह—तेषां च सुखादीनामा-
ङ्गादिरूपत्वेन हेतुनः आङ्गादिरूपं सुखम्, परितापरूपं दुः-
खम्, असेवित्वभावां माह इति कृत्वा । किमित्याह—ज्ञानाद-
न्यत्वात् । इत्थं चैतद्वर्णनं कथमिति—तत्स्वरूपेण आङ्गाद-
दिलक्षणं ज्ञानमेव, बाह्यविदनात् । इत्थंचैतद्वस्व—ज्ञानभावेऽ-
पि क्वचिद्विरागाऽऽसीत्, तद्भावभावाङ्गादाद्यभावात् । अभावश्च
तथाऽनुभवसिद्धत्वात्, आङ्गादाद्यभावेनापि भाववेदनादि-
त्यर्थः । अज्ञानत्वे सति, कथममीषां सुखादीनाम्, अनुभव
इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—सत्त्वादिवत् । इति निदर्शनम् ।
आदिशब्दाद्—हेतुत्वादिग्रहः, कथञ्चित् ज्ञानाभेदात् तथाहि—
न सर्वमेव ज्ञानम्, सर्वमात्रमेव ज्ञानस्य सर्वत्र ज्ञानमसङ्गः ।
अथ च ज्ञाने न तदानीयमनुभूयत इति । युक्त्यन्तरमाह—
तदुपपत्तेन—सुखाद्युद्भूतत्वेन, तथैकलोभाभावेन, तज्ज्ञानरञ्ज-
नात्—सुखादिज्ञानरञ्जनात् । एतच्चैवमित्यमित्याह—उभयोः
सुखादिज्ञानयोः, तत्त्वभावत्वात् परम्पर्यजनकत्वभावत्वात् ।
अत एव युगपत्प्रवृत्त्यविरोधात्, सुखादीनां ज्ञानस्य
चेति प्रकृतः । अविरागश्च सुखादिज्ञानं, तथैक-
च्छिज्ज्ञानसुखादिवैकत्वेन, अनुभवसिद्धत्वात् कारणान्
अमीषामनुभव इति योगः । इत्यन्तरमाह—तच्च-
द्वचनसिद्धेश्च हेतोः । अनेकधर्मकं वस्तु । तस्मिन्स्त-
स्मिन् साध्यादिवचने यथासिद्धं तत् तथाभिधानुमाह—
आविर्भावित्यादि । आविर्भावः—प्रकटभावः, तिरोभावस्तन्म-
कटभावः, एतद्धर्मकं वस्तु प्रधानाख्यम्, इत्यनेकधर्मकता ।
तथा न कृतार्थं पुंसि प्रकृतिप्रवृत्तिर्महदादिभावेन, तद्विरागा-
त्—पुरुषविरागात्, तद्वृत्तिसंख्याच्च—प्रकृतिप्रवृत्तिसंख्याच्च
तन्माविरागे प्रवृत्तिः, विरागे वृत्तिसंख्याच्च, पुरुषोऽपि विर-
क्तश्चाविरागेऽन्येकधर्मकता, इति वचनप्रामाण्यात् । त-
था, अनित्यता नश्वरता, सर्वसंस्कृतानां सर्वकृतकानां, दुःख-
ता बाधापुल्लता, दुःखपरिणाम—दुःखसंस्कार—दुःखापेक्षया
सर्वसंभव सर्वसाधनाणां सर्वरागादिज्ञेयताम्, शून्याना-
त्मकत्वे तत्त्वतस्तत्तच्छुद्धरूपे, सर्वधर्माणां व्याप्तिद्वारादिकल्पि-
तानामनित्यदुःखादिधर्मतोऽनेकधर्मकता, तथा, अविकारि-
णी उपादाननिमित्तकृतविकारशून्या, तथाता—बुद्धता तथा-
भावरूपा प्राग्विकारभावेनानेकधर्मता, इति वचनप्रामाण्याच्च
इत्थं च, अनेकधर्मकं वस्तु । एते च सर्वे एव वस्तुनोऽनेक-
विज्ञानाद्युपाधिभेदभिन्नाः स्वभावेहेतुभेदा इति गमकाः, त-
थाहि—अनेकविज्ञानजनकत्वं तत्त्वभावः, च कथञ्चित्
तद्विज्ञानाऽनेकधर्मकतया वस्तुनः, अन्यथा तत्त्वतोऽन्यत्वा-
द्यभावः । एवं शेषमपि हेतुनु भावनीयमिति ।

इह च ज्ञानमविरागाद्यन्वयमिदं तद्विज्ञानस्य प्रमाता, बोध-

विशेषदर्शनात्, तस्याहेतुकत्वेऽप्यवबोधात्, सदाभावाद्वि-
प्रसङ्गात्, बोधमात्रस्याहेतुत्वात्, भेदकभावे विशिष्ट-
त्वाभावात्, न्यायतोऽतिप्रसङ्गात्, तद्भावे च तस्यैवावर-
णात्वात्; इति तथाविधनयनपटलादिकम्पं तज्ज्ञानविश्लेष-
कारि विरुद्धचेष्टादिनिमित्तं ततोऽन्यत् तदिति तत्त्ववाद-
चयापशमभावश्चास्य कालपरिणत्या विशिष्टानुष्ठानतत्त्व
तत्त्वभावतया नयनपटलादिद्रासरूपः प्रतिप्राप्तयेव यथो-
चितं तथाविधचित्राङ्गबोधिलिङ्गवसेयः। तस्मिँश्च सति त-
त्सामर्थ्य एव विषयस्य तज्ज्ञेयत्वपरिणतभावत्वात्,
विषयिषोऽपि तज्ज्ञातृत्वपरिणत्पुपत्तेः, उभयोस्तथा-
स्वभावत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, अतिप्रसङ्गात्, नयन-
पटलादिद्रास इव स्फुरावबोधादि, तदानुरूप्यत आविर्बुद्-
ध्नासिद्धं तथाविधवस्तुप्राप्तिनाऽवब्रह्मेहावायधराख्यरूपं म-
तिज्ञानानंश्लितमिन्द्रियज्ञानमुपजायते, “तदिन्द्रियानिन्द्रिय-
निमित्तम्” इति वचनात्।

इह चेत्यादि । इह चानेकधर्मके वस्तुनि, जगति वा । किं ,
मित्याह—ज्ञानावरणायाच्छादितः तत्पद्मलप्रतिबिम्बसामर्थ्यः,
छायास्तु प्रमाता भार्या । कुत एतद्वैमित्त्याह—बोधविशेषव-
र्त्मानात्—बोधभेदोपलब्धः, इह वस्तुनि तस्य बाधविशेषस्य,
अद्वैतस्य सति, अयोग्यात्, अयोगात् सर्वभावाविमलज्ञान-
आदिशब्दात्—अभावाग्रहः । बोधामयस्याऽस्तित्वाद् बो-
धविशेषं प्रति, भेदकाभावं—तदन्यवस्तुब्रम्भे, विशि-
ष्टत्वाभावाद् बोधमात्रस्य, न्यायतोऽतिप्रकाटं सर्व-
बोधविशिष्टत्वापत्त्या । तद्भावे च भेदकाभावे च तस्यैव
भेदकत्वं, ज्ञावरणत्वात् इत्येवं, तथाविधमन्यपठ-
नाऽऽदिहर्षं प्रतीयमानं स्वार्थं नैकान्ततो बोधवित्ताद-
कस्मिन्, नयनपटले प्रतीतं, आदिशब्दात्—आभाविमलभाहः, ए-
तत्कल्पम्—एतत्सुखं, तद्व्यापविशेषकारि—तस्य छुल्लस्यप्रमातु
बोधविशेषकरणशीलं ह्युपोपशमतो भावाभावाभ्याम्, इति
ज्ञानावरणत्वापाद उक्त्वा वेदितव्यः । विरुद्धवेदादिनिमित्तनि-
त्येनेन तु आदिशब्दात्—सितचारिभोदोद्गीर्णादिस्वापाद एति,
तत्तद्व्युल्लस्यप्रमातुः, तद्व्यापार्थं, अन्यदर्थान्तरभूतं, तत्
ज्ञानावरणकारिणः इति तथैवाहः । लघोपशमतो भावाभावा-
कर्मणः, कालपरिणत्या मन्दानुभावेन, विशिष्टानुष्ठानतश्च
तीव्रवियाकस्य । अथवा—कालपरिणत्या विशिष्टानुष्ठानतश्चेति
समुच्चयपक्षः । तत्सम्भावतया तस्य कर्मणः, तत्सम्भाव-
मया—कालपरिणत्यादिद्वयोपशमस्वभावत्वेत्यर्थः, नयनपे-
ठनातिशयलक्षकः । लघोपशमभावाः, तदेकान्तानिष्ठोऽपि,
ये दिव्यशक्तिमि भावयन्ति, अस्मिन्पक्षे प्रावित्रं भावित्वेः प्रति
प्रतिप्राप्त्येव; यथोचितमिति किञ्चाविशेषणम्, वक्ष्ये च उ-
च्यमस्तथाविधकिञ्चावबोधविशिष्टावसेयः, तथाविध उक्त्वाच-
वादिभेदेन किञ्चावबोधसकटिप्रयमेव एतन्निष्ठावसेयः
लघोपशमभावाः । तस्मिन्च सति लघोपशमभावे, तरलमा-
नस्यैव एव—लघोपशमभावावसम्पर्क एव, अथवाह्यदिक्कमि-
न्द्रियव्यवसायप्रकारेण इत्येव योगः । कर्मवर्त्याह—विशेषणं च

टकायोः, तज्ज्ञेयत्वपरिणतिभावात्-विधिवन्तिग्निर्यज्ञानव्य-
 त्वपरिणतिभावात्, विधियथोऽप्याद्येनेतिग्निर्यज्ञानस्य,
 तज्ज्ञाद्व्यवस्थित्युपपत्तेः-प्रस्तुतविषयव्याप्यत्वपरिणत्युप-
 पत्तेः। उपपत्तिश्च उभयोर्विषयज्ञानयोः, तात्त्व्यभावात्तत्त्व-
 तज्ज्ञेयत्वतज्ज्ञात्वव्यवस्थामावृत्तात्, अथवा तात्त्व्य-
 प्रमाथ्यत्वमन्त्रेण, तन्न्युपपत्तेः—विषयविधियथोऽप्याद्ये-
 क्यत्वतज्ज्ञात्वपरिणत्युपपत्तेः। अतुपपत्तिस्मातिप्रसङ्गात्
 तत्तत्त्वभावात्तन्मन्त्रस्य तज्ज्ञेयत्वतज्ज्ञात्वमन्त्रे तद्वत्—
 द्रव्यत्वापत्त्याऽतिप्रसङ्ग इति भाव्यनीयम्। न्यनपटलादिद्वय-
 स इवति निर्वृत्त्यम्। स्वरूपाकरोधादि, अग्निद्योमन्त्र-ता-
 विधिवद्वाग्रहः। तदानुकृत्यतः प्रकर्मात् सत्यफलमभावात्-
 कथेय, अविद्यद्वन्द्वनादिसंज्ञमविधितिप्रतया, तात्थ्यविषय-
 ज्ञानेन-तज्ज्ञेयत्वपरिणतवस्तुभावेन, न त्वविषयं सत्त्वादी-
 नादिप्रसङ्गेन, अवग्रहेहावाच्यभरणाकृपं परिस्वरूपातिभे-
 देन, प्रतिज्ञानसंज्ञितं स्वतन्त्रे, इन्द्रियज्ञानमुपजायते, स-
 चिकरणमेव इन्द्रियज्ञानता वाऽस्य " तदिन्द्रियमिन्द्रियवि-
 मितम् " इति वचनात्। तस्मिन्निज्ञानम्, इन्द्रियमिन्द्रियवि-
 मितम्। अग्निन्द्रियं मनः। एतन्निमित्तम्। इति सचिकर-
 कमेतत्।

अथ ब्रह्मरूपाभिधित्वत्वाऽऽह—

तत्रात्यन्तं यथास्वमिन्द्रियैर्विषयाणामालोचनावधारण-
मवग्रहः । अवगृहीते विषयार्थैकदेशात् शेषानुगमनेन नि-
श्चयविशेषजिज्ञासाचेष्टा ईहा । अवगृहीते विषये सम्यग्म-
सम्यग्मिति गुणदेशविकारखान्ध्यावसायापनोद्बोध्यवशः ।
धारणा-प्रतिषेधः, यथास्वं मत्पक्षस्थानम्, अवधारणं च
न चैकत्वाद् बोधस्येह चातुर्विध्याभावः, सर्वथैकत्वासिद्धिः
क्रमेण भावात्, संपूर्णं भवनेऽनियमात् दृश्यत एवेहाद्यभा-
वेऽपि कश्चिदवग्रहमात्रम्, तथा निरवयवेहा, अनिर्धारण-
श्चावश्यायः, तथा तदनुभवसिद्धेः । अत एवैकस्वमपि कव-
चिद्वेदाधिकरणत्वाद् तत्रैव प्रवृत्तेः तद्वैषम्यमाश्लिषितरे—
तरानुषेधात् तथा च यदिदं तदा दृष्टमपि नोपलक्षितम्,
ईदृश्लक्षितमपि न सम्यग्ज्ञातम् तदिदानीमवधारितम्, ई-
दृश्यस्ति व्यवहारः । न चायं आन्तः, अविगानेन प्रवृत्तेः ।
अत इदमेकाज्जेकमन्वयम्यतिरेकवद् दीर्घमपि कालसमी-
क्यमात् तथावभासत इति ।

तत्रात्यन्तमित्यादिः तमेति पूर्वेष्व्, अत्यन्तस्त्वुद्यत्, ब्रालोचनाधारणमिति योगः। तदेष विधिष्यते यथा स्वमिति यथास्मीयम् इतिरूपैः स्वस्वनादिभिः विषयान्मा-
स्वस्मीदीनां, यथास्मीय यो वस्व विषय इत्यर्थः, ब्रालो-
चनाधारणमिति—ब्राल्लयार्थायां, लोचनं—दृशनम्। इत-
रुक्तं भवति—अर्थात्वा सामान्यस्वमितिद्वयस्य स्वस्वनाभा-
विकल्पनकारित्वस्य, दक्षेनतः ब्रालोचने तदेवाधारणमालो-
चनधारणम्, एतद्वचनप्रज्ञादिभीत्येते, अत्यन्तस्त्वुद्यत्
इत्यन्वर्थयोगादिति। एवमवग्रहं कथयिन्वा इतिस्वस्व-
काह—अवग्रहीत इत्यादि। अवग्रहीत इत्यनेन कथं दर्शयति

अवयुहीन सामान्ये, ईहा प्रवर्तते । तामाह—विषयार्थैक-
स्यादि । विषयः-स्पर्शादिः, स एवाऽर्थ(य)मात्रस्वार्थो विष-
यार्थः, तस्यैकदेशः सामान्यमनिर्देश्यादिक्रमम्, तस्मात् वि-
षयार्थैकदेशात् परिच्छिन्नात्नन्तरं स्पर्शमात्रप्रदं तस्य सप-
ञ्चालस्पर्शसाधर्म्याच्छ्रुतानुगमनं सञ्ज्ञातसञ्ज्ञान्तर्यादि
विशेषत्वागोपादानाभिमुख्यकरणेण, न संशय इव सर्वोत्तम-
परिकुण्ठितभाषतोऽननुगमनम् । किमित्याह—निश्चयवि-
शेषप्रतिज्ञासाक्षेपेति । निश्चीयतेऽसाविति निश्चयः शृणाल-
स्पर्शादिः, स एव विशेष्यतेऽस्यस्मादिति विशेषः, तस्य
हानुमिच्छा जिज्ञासा तथा चेष्टा-बोधः स्वतन्त्रात्मव्यापा-
ररूपा, ईदोष्यते । एवमीदामभिधायाऽवायमभिधायातुमाह-
अवयुहीत इत्यादि । अनेनार्थ क्रमाच्छेदे । अवयुहीत वि-
षये स्पर्शसामान्यादौ, ततः सम्यगसम्यगिति, शृणालस्पर्-
शे इत्यवयवमात्राभिमुख्यं सत्यम्, तत्र तद्व्यानुगुण्यात् ;
न आदिस्पर्श इत्येव परित्यागाभिमुख्यमसत्यम्, तत्र त-
ज्जावयुगुण्यात् । इति एवमीदानीं प्रकृतार्थां सत्याम्, ततः
किमित्याह—गुणदोषविचारणाव्यवसायापनोदः—अवाय इति ।
इह शृणाल, साधारणा धर्मो गुणः, तत्रासंभवी तु दोषः,
तयोर्विचारणा—मार्गणा तथा व्यवसाया—विमलतरबोधः
स एवापनोदः—शृणालस्पर्श एवेति निश्चयादनुवर्तते तत्र-
हामिति कृत्वाऽवाय इत्ययमर्थविधोऽपनोदोऽवाय इति ।
अवैतीत्यवायः—निश्चयेन परिक्षिन्तनीत्यर्थः । एवमवायमभि-
धायाधुना धारणामभिधत्सयाऽऽह—धारणेत्यादि । धारणेति
लभ्यं, प्रतिपन्निरूपयोगाप्रच्युतिः । यथास्त्विति । यथावि-
षयं यो यः स्पर्शार्थविषयः शृणालस्पर्शानुभवस्याऽज्ञा
इत्यर्थः, तथा मन्यवस्थानमित्युपयोगान्तरंऽपि शक्तिरूपा-
या मतेः क्वचिद्वस्थानम्, तथाऽवधारणं चेति कालान्तर-
रानुभूतविषयगोचरं स्मृतिज्ञानमिति भावः । एवमेतेनावि-
ष्णुतिवासाना—स्मरणरूपा त्रिविधा धारणेत्युक्तं भवति । न
चेत्यादि । न चैकत्वाद्बोधोऽप्यवबोधसामान्यापक्ष्या, इह
मतिज्ञानं इन्द्रियप्रत्यक्षं, चातुर्विध्याभावोऽवप्रहादिभेदेन ।
कुत इत्याह—सर्वथैकत्वासिद्धेः अवबोधस्य । असिद्धि-
क्रमेण भावद्वयप्रहादीनाम्, तथा संपूर्णभवेनऽवप्रहादौ-
रभ्य धारणात्मभवनं, अनियमात् कारणात् । अधिकृतोप-
दर्शनायाह—इत्यत इत्यादि । इत्यत एव लोकं, ईहाद्य-
भावेऽपि, आदिशब्दाद्व्याप्यादिप्रदः, क्वचिद्व्यवसायी,
अवप्रहमात्रम् तथा निरवायंहा इत्यते क्वचित्, निर्धारण-
आवायो इत्यत क्वचित् । तथा तदनुभवसिद्धेः केवलत्वे-
नाऽवप्रहादीनामनुभवसिद्धे कारणात्, न चातुर्विध्याभावः ।
अत एव तथा तदनुभवसिद्धेरैव, एकत्वमप्यवप्रहादीनाम् ।
शुक्तिमाह—कथंचिद्वैकाधिकरणत्वात् । तत्तद्वर्गप्रदयेन । अ-
त एव आह—तत्रैव प्रवृत्तः अवप्रहादिशुद्धीत एवेहादि-
प्रवृत्तेः, कथंचिदिति वर्तते । एतत्स्वप्ननाथेयाह—तद्वै-
धर्मीणाम्—अवप्रहादिवैधर्म्यभाषानाम्, इतरतरानुषेधात्—अ-
न्योन्यानुषेधात् । एतदेव भावयति—तथाचेत्यादिना । तथाच
यद्विदं तदा—तस्मिन् काले, दृष्टमपि सदिति, अनेनावप्र-
हस्यापारमाह । नापलक्षितं न सामीप्येन तदितरधर्मलो-
कमया लक्षितम्, अनेनह्यापारमिवेधमाह । तथेयज्ज्ञा-
तमपीहया, न सम्यगुद्घातमवायकरणेण, तद्विदानीं यद् न
सम्यगुद्घातं तत्संप्रतम्, अवधारितं सम्याग्व्याय चेत्-
सि स्थापितम्, इत्यस्ति व्यवहारस्तद्वैधर्म्याणांमितरतरा-
नुषेधव्यवस्थापकः । न चायं व्यवहारो आन्तः । कुत इत्याह
अविभागेन प्रवृत्तेः कारणात् । प्रकृतयोजनया निगमनमाह-
अत इत्यादिना । अतोऽस्मात् कारणात्, इदं मतिज्ञानसं-
हितमिन्द्रियज्ञानम्, एकोनकमवप्रहादिसमुदायात्मकत्वेन,
अन्वयव्यतिरेकवदनुवृत्तिव्यावृत्तिसम्भावं दीर्घमप्यवप्रहा-
दिकमभाविष्येन, कालसौख्य्याज्ञेताः तथाभासते प्रकृताद्
युगपद्विधावभासते, न तु युगपदेवेत्यर्थः ।

आह—एवमपि तत्तद्वर्गप्रदह्यादेः सर्वेषामवप्रहादित्वप्र-
सङ्गः । न, स्थूरेतरधर्मालम्बनावरणभेदतः क्रमभवेन त-
थाप्रकरणत्वात्, तत्त्वतस्तत्त्वमदेव एव । एवं चावप्रहादि-
भावे तत्तद्वर्गबोधत्वं केवञ्चित् तथास्वभावत्वेन चरानुग-
तबोधवैधर्म्यत्वात्, तेष्वन्यथा नीलादाविव पीतादित्वेन
बोधप्रवृत्तेः, क्षयोपशमसामर्थ्यतोऽचरप्रायोग्यद्वयप्रद-
याविरोधात्, तथाविधानुभवस्यान्यथानुपपत्तेः, स्व-
संबेधत्वेन प्रतिषेधपायोगात् सन्ध्यायत एव सिद्धं सविक-
ल्पकं प्रत्यक्षमिति ।

आह—एवमप्यवप्रहादिभावे, तत्तद्वर्गप्रदह्यादेः, आदिश-
ब्दात्—तत्तद्वर्गसमर्थपयांलक्षणोद्दिष्टः, सर्वेषामवप्रहादी-
नां मतिभेदानाम्, अवप्रहादित्वप्रसङ्गाऽन्वययोगेन, आदि-
शब्दादीहाद्विप्रदः । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नेतदेवम् ।
कुत इत्याह—स्थूरेतरधर्मालम्बनावरणभेदतः कारणात्,
स्थूरेतराह ते धर्मोऽथ स्थूरेतरधर्मः, इतरं—सुखमाः, ते
एवालम्बनम्, एतत्तावच्छेदो विप्रदः, तयोर्भेदस्तस्मात्,
क्रमभवेन तथाप्रकरणत्वात्तद्विप्रदह्यादित्वेन प्रकरणत्वात् ; तथा-
हि—स्थूरेधर्मालम्बनावरणम्, सुखमधर्मालम्बनावरणम्, इहादयः,
एवमप्यवप्रहादिवरणम्, अन्यवप्रहादयः, इह चावप्रहादिव-
क्षयोपशमोपलक्षणप्रवृत्तयम् । इत्यनुपन्यासस्तु भिन्नमेव तद्
बोधावारकमिति निदर्शनायम्, क्रमभवेन तु प्रसाधितमेव,
इत्यतस्तथाप्रकरणं न्याय्यमेवेति भावनीयम् । तत्त्वतस्त्वयं
सर्वेषामवप्रहादित्वप्रसङ्गः, अत्रोप एवावप्रहादिव्योगतस्तथा-
घटनादिनि । एवं चोक्तमस्ति, अवप्रहादिभावे सन्ध्यायत
एव सिद्धं सविकल्पकं प्रत्यक्षमिति योगः । कुत इत्याह-
तत्तद्वर्गबोधात्—वस्तुतस्तद्विधर्मबोधात् । तथा, केवाविज-
मार्गां, तथास्वभावत्वेन हेतुना, अक्षरानुगतबोधवैधर्म्यत्वा-
दीहादिगोचराणां, विप्रदमनोऽनुगतत्वापलक्षणमेतत् ।
यदि नाभेदं ततः किमित्याह—तेषु अक्षरानुगतबोधवै-
धर्म्ये धर्मेषु, अन्यथा नीलाऽऽदिविव वस्तुनि पीतादित्वेन
करणेण, बोधाऽप्रवृत्तेः कारणात् । कुतस्तत्ताक्षरप्रायोग्यद्व-
यप्रदह्यामित्याशङ्ककानिरासायाह—क्षयोपशममित्यादि । क्षयो-
पशमसामर्थ्यतः कारणात्, अक्षरप्रायोग्यद्वयप्रदह्याविरो-
धात् ; स हि क्षयोपशम एव तादृशो यो भाषाद्वयव्याप्ति प्रा-
हयतीत्यर्थः । इत्यं चैतद्विधीकृतमित्याह—तथाविधानुभ-
वस्य अक्षरानुगतबोधकस्य, अन्यथाक्षरप्रायोग्यद्वयप्रदह-

कमनरेष, अनुपपत्तेः कारणात् । अस्य च स्वसंवेद्यत्वेन हेतुना, प्रतिशेपोपपत्त्यात् । किमत्याह—सम्प्राप्यत एव-उ-क्तीत्या सिद्धं सचिकल्पकं प्रत्यक्षापत्ति ।

एतेन यत्परेखाभ्यासायि—इतश्चेतदेवम्, अन्यथा स्वाभिधानविशेषणायैवा एवार्था विज्ञानैर्व्यवसीयन्त इति प्राप्तम्, अस्त्वेवमपि को दोष इति चेत्, एतदाशङ्क्य निवृत्तेदानीमिन्द्रियज्ञानवार्ता अभिधानविशेषस्थूतेरयोगात्, इत्यादि । तदपि परिहृतमवगन्तव्यम्, अभिधानविशेष-योजनासिद्धेः वाच्यतद्वाधयोरेव तत्त्वभावत्वात् ! न हि सर्वत्रैव स्थूल्येषो वाच्ये वाचकप्रयोगः, तथाऽनुभवत्वात्, अन्तर्जल्पाकारबोधोपलब्धेः, प्रयोगे उच्चार्यमाणस्य शब्दान्तरत्वात्, तस्यापि तद्भेदेनैव प्रवृत्तेः, तदसंपृक्त-बोधवताऽनुच्चारणात् । प्रष्टा व्यभिचार इति चेत् । न, तस्यापि प्रभ्राभिलापसंपृक्तबोधवत्वात्, अन्यथा प्रभ्राभा-वात् वस्तुनश्चानेकस्वभावत्वेन तस्याप्याभिधेयत्वात्, सर्व-वस्तुनमिव प्रायस्तथा तथा सर्वशब्दवाच्यस्वभावत्वात्, तदद्वय्याद्यपेक्षयापशमभेदतस्ततस्ततस्तत्र तत्राविल-म्बितादिप्रतीतिभावात्, अविमानेन तथा व्यवहारसिद्धेः, अस्य चान्यथाऽयोगात्, निमित्तानुपपत्तेः ।

एतेन—अनन्तरादिनेन व्यायेन, यत्परेण—पूर्वपक्षवादिना, अन्वयायि—अभिहितं पूर्वपक्षग्रन्थ । यद्व्यधायि तदाह—'इतश्चेतदेवम् अन्यथा स्वाभिधानविशेषणायैवा एवार्था विज्ञानैर्व्यवसीयन्त इति प्राप्तम्, अस्त्वेवमपि को दोष इति चेत्, एतदाशङ्क्य निवृत्तेदानीमिन्द्रियज्ञानवार्ता, अभिधानविशेषस्थूतेरयोगादित्यादि' व्याख्यानमथैतदिति न व्याख्यायत । तदपि परिहृतमवगन्तव्यम् । कथमित्याह—अभिधानविशेषयोजनासिद्धेः कारणात् । आसिद्धिश्च वाच्य-तद्वाधयोरेव—अर्थतज्ज्ञानयोरेव, तत्त्वभावत्वात् प्रकमात् स्थूल्यपेक्षाभिधानविशेषप्रवर्तनस्वभावत्वात् । अनुभवार्थं रूपदृष्टिज्ञाह—न हीत्याह । न यस्मात्सर्वत्रैव वाच्य इति योगः, स्थूल्यपेक्षा वाचकप्रयोगः । कुतो नत्याह—तथा स्थूल्यपक्षप्र-योगरूपत्वेन, अननुभवात् कारणात् । कथमननुभव इत्याह—अन्तर्जल्पाकारबोधोपलब्धेः । इह प्रकम तद्वत्ताऽस्यैव स्मृतिस्वातिथ्यर्थः । तथा चाह—प्रयोग—भाषाविषये, उच्चार्यमाणस्य शब्दस्य, शब्दान्तरत्वात्, अन्तर्जल्पाऽऽकार-बोधशब्दमधिकृत्य, तस्याऽपि प्रयोगे उच्चार्यमाणस्य श-ब्दान्तरस्य, तद्भेदेनैवाऽन्तर्जल्पाकारबोधशब्दसामर्थ्येनैव, प्रवृत्तेः । कुत एतद्व्यमित्याह—तदसंपृक्तबोधवता—शब्दा-संपृक्तबोधवता, अधिकल्पवाच्यतत्वेन, भाषकेनेति प्रकमः । किमित्याह—अनुच्चारणात् कारणात्, प्रष्टा पुरुषेण व्यभिचारः, स इह तदसंपृक्तबोधवत् तद्व्यञ्जन स-मृत्तारोपेति, अन्यथा प्रश्नायोगस्तद्व्यञ्जनादेवेति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न । तस्यापि प्रष्टुः, प्रश्नाभिलापसंपृक्त-बोधवत्वात् । इत्थं चेतद्वक्ताकतव्यामत्याह—अन्यथा एव-

मनभ्युपगमे, अधिकल्पबोधवतः प्रश्नाभावात् तस्मान्कि-ञ्चिज्ज्ञानम् किञ्चिज्ज्ञानानन्तरैव पृच्छनीति भावनीयम् । वस्तुनश्च वाच्यस्य, अनेकस्वभावत्वेन हेतुना, तस्यापि प्रश्नशब्दस्य अभिधेयत्वात् कारणात् । अभिधेयत्वं च सर्ववस्तुनामेव, प्रायो बाहुल्येन, अन्तर्जल्पाद्यधर्मां विहाय, तथा चित्रसमयादियोगेन, सर्वशब्दवाच्यस्वभावत्वात् । एतद्व च लेखनः प्रकटयति—तत्तादित्यादिना । तच्च तत् तद्वत्त्वं च तत्तद्व्यमुक्तादि, आदिशब्दात्—क्षेत्रकाला-दिप्रदः, तत्तद्व्यवस्थापक इति तत्तद्व्यवस्थापकेषु, तत्तद्व-व्यवस्थापकेषु भाषां लयापशमभेद-भेदा—विशेष इति विप्र-हस्तस्मात् । ततस्ततः प्रकमात्तद्व्यापीरङ्गादिकेः, तत्र तत्रोक्तादौ वस्तुनि, अविलम्बितादिप्रतीतिभावात्, अ-विलम्बिता—अव्यवहिता, यथा मीरशब्दाद्व्याख्यायस्याद-कार्थे तत्प्रतीतिः, विलम्बिता तु तत्स्थेयान्यदशमागतस्य अन्यथा समयग्रहणे उक्ताशब्दात् तत्रति, इयमादिशब्देन गृह्यत । अस्या च चित्रा स्तयेनगादिकपति प्रतीतिभयश्च, अविमानेन तथाविलम्बितादिद्वयेन, व्यवहारसिद्धेः कार-णात्, अस्य च इत्थं हारस्य, अन्यथा सर्ववस्तुनामेव प्रायस्तथा सर्वशब्दवाच्यस्वभावतमन्तरण, अयोगात् । अयोगश्च निमित्तानुपपत्तेः, तथाहि—किमप्रायश्चित्तमन्त्रम्, तत्तत्स्वभावतमन्तरण ? अनिमित्तस्य च सदाभावादि-दां इति भावनीयम् ।

एवं च सर्वशब्दानामपि प्रायो यथोक्तं सर्ववस्तुवाचकत्व-मिति । लयापशमानुरूपा च लक्षस्थानां प्रतीतिः । इति न समं सर्वथा वा तद्वत्तायः । न ह्यनेकप्रदीपावभासि-तेऽपीन्द्रनीलादौ मन्दलोचनादीनां सर्वाकारं समो वा तद्बोधः, तथाऽनुभवत्वात्, निमित्तभेदात् । न चासौ न तन्निमित्तः, तद्भावे भावात्, तदभावे चाभावादिति । दीपमण्डलादिदर्शनाद्व्यभिचार इति चेत् । न । तस्य तन्निमित्तत्वेऽपि भ्रान्तत्वात्, भ्रान्तरदीपगुण्येनोत्पत्तेः, तद्विकलेनादर्शनात् ; इन्द्रनीलादिधर्माणां तु तदन्येवे-दिनाऽपि वेदनात्, सूक्ष्मधर्मद्रष्टाऽपि स्फुराणां ग्रहणात्, तथाप्रतीतिः । न चैवं दीपादिद्रष्टा तद् गृह्यत, इति दोष-विजृम्भितमेतत् ।

एवं च सर्वशब्दानामपि निर्गोक्तादीनां, यथोक्तम्—प्राय-स्तथा सर्ववस्तुवाचकस्वभावत्वेन, इह प्रायोग्रहणात् श्रुता-भाषावर्गीणां शब्दशब्दव्यवच्छेदः । एवं यथोक्तम्, सर्व-वस्तुवाचकत्वं सर्वशब्दानामपि । लयापशमानुरूपा च लक्ष-स्थानां विशेषणान्यथानुपपत्त्या प्रमातृणां, प्रतीतिरिति कृत्वा, न समं—न युगपत्, सर्वथा वा सर्वेषां प्रकारैरवि-लम्बितादिभिः, तद्वत्तायः प्रकमात् वाच्यवस्तुस्वभावा-वसायः । अनुवधायां हृष्टान्तद्वारेणोपदर्शयज्ञाह—न हीत्या-दिना । न यस्मादनेकप्रदीपावभासिनेऽपीन्द्रनीलादौ रत्न-विशेष, मन्दलोचनादीनां प्रमातृणाम्, आदिशब्दाह—अमन्दलो-चनादिप्रदः । सर्वाकारं तद्वत्तीपावभासापेक्षया, समो वा तुल्यो वा, तद्बोधः—इन्द्रनीलादिबोधः । कुतो नत्याह—

तथाऽननुभवात् सर्वोकारम्भत्वेनाऽननुभवात् । अननुभवश्च निमित्तभवात् । प्रदीपाद्यभासितेन्द्रनीलादङ्गपथमेवैवातिव्य-
र्थः । न चासावसर्वाकाराऽनमश्चिन्तस्तद्धांशः, न तन्निमित्त-
को-नेन्द्रनीलादिनामित्तः । कुत इत्याह—तद्भावे—प्रस्तुत-
ेन्द्रनीलादिभावं, भावात् । तद्भावं चाभावादिनि । न तद्भा-
वभाविष्यमात्रे नियमन तन्निमित्तत्वे निमित्तमित्याह—दी-
पमण्डलादिदर्शनात् आदिशब्दाद्—गुञ्जादिप्रहः । व्यभि-
चारस्तद्भावावधिष्यस्य नियमनिमित्तत्वे, उक्तं च—
“मयूरचन्द्राकारं, नीललोहितमेतन्मम । संपश्यन्ति प्र-
दीपादे—मण्डलं मन्दचक्षुः ॥ १ ॥” इत्यादीनि चेत् । ए-
तदाशङ्क्याह—न, तस्य मण्डलादिदर्शनस्य, तन्निमित्त-
त्वेऽपि—प्रदीपनिमित्तत्वेऽपि, आन्तर्भावात् कारणात् । आ-
न्तत्वे आन्तराद्याद् नयनरोगाद् वैगुण्यम् । आन्तराद्यवैगुण्यं
तेन प्रधानहेतुना । उपपन्नः । एतच्चैवमेवेति द्रष्टव्याह—
तद्विकलन—आन्तराद्याविकलन, द्रष्टुनि सामर्थ्यात् । अद-
र्शनाद् दीपि सत्यापि दीपमण्डलादः, इत्यान्तराद्यावैगुण्य-
स्य प्रधानता । सा भूदिन्द्रनीलादावप्येवमिति व्यतिरेक-
माह—नेन्द्रनीलादिधर्माणां तु अनेकदीपावभासितानां, त-
द्व्यवधिर्नापि—धर्मान्तरव्यवधिर्नापि प्रमात्रा, वेदनात् । एत-
देवाह—स्वमधमद्रष्टाऽपि प्रमात्रा, स्थूराणां ग्रहणात् ।
ग्रहणं च तथाप्रतीतिः, सर्ववस्थानादिधर्मग्रहणसंगतैव त-
त्कान्त्यादिप्रतीतिरिति भावनीयम् । न चैवं दीपादिद्रष्टा पु-
रुषेण, अविशेषत एव नद् दीपमण्डलादि गृह्यते । इति
दोषावबुद्धिभयमेतद् दीपमण्डलादिदर्शनामिति ।

दोषाददर्शनीमिदः सर्वधर्मदर्शनीमेव दोषजमस्त्विति चे-
त् । अदोषजं तर्हि कीदृक् ? निर्विकल्पनं निरंशवस्तुग्रहण-
म् । न तत्राप्युक्तवत्तदाशङ्काऽनिवृत्तेः । एकस्यानेकस्वभा-
वत्वविरोधात्, तस्यान्याय्यत्वात् तन्निवृत्तिरिति चेत् । किं
तदेकमेकस्वभावम् ? किमत्रोच्यते ? वस्तुस्वलक्षणमेव ।
न, तस्य स्थूराकारप्रतिभाभिनीऽपचात्, अगुणां चाप्रति-
भासनात्, समूहस्याद्रव्यसत्त्वात्, तेषामेव तस्य तद्वदुपल-
म्भात्, समुदायदृश्यस्वभावत्वेनैकस्वभावत्वप्रसङ्गात्, प्रत्ये-
कमदृश्यस्वभावत्वात्, तत्तद्वेद तदनखुत्वप्रसङ्गात् समुदाय-
दृश्यस्वभावतया अन्यथा योगिभिरप्यदर्शनात्, तथापि
तदखुत्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गात्, अन्यागुणां समुदायादर्शनेऽ-
पि तद्भावाप्रसङ्गात्, तैस्तद्वददर्शने चानेकस्वभावतापत्तेः,
तेषामेवायोगिभिरन्यथा दर्शनात्, अन्यथाऽन्यतरविज्ञान-
स्याविशेषत्वप्रसङ्गात्, दृष्टविरोधात्, भिन्नमस्थानबुद्ध्य-
सिद्धेः, तत्त्वतोऽणुसमुदायाविशेषतस्तदयोगात् अस्या-
भानुभवसिद्धत्वात् प्रतिषेधायोगात्, सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गा-
त्, विशेषहेत्वभावात्, तत्त्वव्यवस्थानुपपत्तेः । इति बाह्या-
लम्बनवादिनैकानेकस्वभावमेव तद्वक्तृकैतव्यम् । तत्राप्यनु-
पप्लुतप्रमात्रविगानसंवेदाः स्वभावाः वस्तुसत्तः, तदन्ये
पुनर्नैति, तथालोकानुभवसिद्धः, अन्यथा तद्वाचया सर्वमे-

वासमञ्जसम्, अनिवन्धनत्वात्, इत्युक्तैकान्ततः शुष्कतर्का-
नुसारिणी सूत्रमेधिका, अनया हि भवदध्यक्षलक्षणमप्य-
संभवेति वक्ष्यामः ।

दोषादित्यादि । दोषात् सकाशात्, असदृशनिमित्तजः कार-
णात्, सर्वधर्मदर्शनमेव ; सत्त्वादिदर्शनीमन्वयः, दोषज-
स्त्विति चेत् । एतदाशङ्क्याह—अदोषजं तर्हि कीदृक् दृ-
शम् ? यदपेक्षयेतद्दोषजमित्यर्थः । निर्विकल्पनं ज्ञानेन, निरं-
शवस्तुग्रहणमदोषजं दर्शनमित्यभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह—
न तत्रापि यथादिने दर्शने, उक्तवद् यथाक्रम—दोषाददर्श-
नीमनिवृत्तिरित्यादि । तदाशङ्काऽनिवृत्तेः—दोषजोऽनिवृत्तः ।
एकस्य वस्तुनः, अनेकस्वभावत्वविरोधात् कारणात्, त-
स्याऽन्याय्यत्वात् नैकानेकस्वभावत्वस्य, तन्निवृत्तिरितिर्विकल्पन-
निरंशवस्तुग्रहणं दोषजाशङ्कानिवृत्तः, तद्भावाप्रसङ्गादिति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—किं तदेकमेकस्वभावं निरंशं, य-
द्भावसंभवेन तद्दर्शनमदोषजं स्यादिति । किमत्रोच्यते, व-
स्तुस्वलक्षणमेवैकमेकस्वभावम् । एतदाशङ्क्याह—न, तस्य
स्वलक्षणस्य, स्थूराकारोऽधोदिलक्षणेन प्रतिभासते त-
च्छीले चेति विग्रहस्तस्य घटादित्यर्थः, असत्त्वात् कार-
णात्, संवयात्मकत्वेनाऽणुनां चाप्रतिभासनात्, इत्यादे-
र्बाह्यालम्बनवादिनैकानेकस्वभावत्वमदोषजकैतव्यमिति योगः ।
तथा, अगुणां चाप्रतिभासनादिति सिद्धमेव । न ह्यणवः
पृथग्जनावज्ञानेन प्रतिभासन्ते, तत्समूहः प्रतिभासत इत्य-
तन्निवृत्तिरित्याह—समूहस्य प्रकमादृश्यसमूहस्य, अद्रव्यस-
त्त्वात्परमाथेयत्वात् । तद्व्यतिरिक्तोऽद्रव्यसत्त्वः, त एव तु
सन्त इत्येतद्व्युत्पादायाह—तथामेव अगुणां, तस्यै—समूह-
त्वे, तद्वद्व्युत्पन्नं, अनुपलम्भात् ; तथाहि—अणव एव
समूहः, ते चाऽदृश्य इति । समुदायदृश्यस्वभावा इति स-
मूहे उपलभ्यन्त इत्यप्यसदित्याह—समुदायदृश्यस्वभावत्वे
प्रकमादृशनाम् । किमित्याह—अनेकस्वभावत्वप्रसङ्गात् ।
प्रसङ्गश्च प्रत्येकमदृश्यस्वभावत्वात् । अगुणां तस्य एव स-
मुदितेभ्यो भेद इत्यत्रापि दोषमाह—तत्तद्वेद तस्य—प्र-
त्येकमदृश्यस्वभावस्य ; तद्वेद समुदायदृश्यस्वभावाऽखुपे-
देऽभ्युपगम्यमाने, तदनखुत्वप्रसङ्गात् तेषां समुदायदृश्य-
स्वभावानामनखुत्वप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च समुदायदृश्यस्वभा-
वतया कारणेन । अन्यथा प्रत्येकत्वेनादृश्यस्वभावतया,
योगिभिरप्यदर्शनात् । ततश्च समुदायदृश्यस्वभावा अपर-
एवैते भावाः, नाणव इति भावार्थः । आह च—तथापि—यो-
गिभिरप्यदर्शनेऽपि, तदखुत्वकल्पने—समुदायदृश्यस्वभावा-
नामखुत्वकल्पने । किमित्याह—अनिप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च अ-
न्यागुणां प्रत्येकमदृश्यस्वभावानाम्, समुदायादर्शनेऽपि स-
ति, तद्भावाप्रसङ्गात्—समुदायभावप्रसङ्गात् । तैरित्यादि । तैः
योगिभिरिति प्रकमः, तद्वददर्शने च तेषां समुदायदृश्य-
स्वभावानामेव भेददर्शने च प्रत्येकदर्शने चाभ्युपगम्यमा-
ने, अनेकस्वभावतापत्तेस्तथा । आगच्छ च तेषामेव यो-
गिभेददर्शनगोचराणाम्, अयोगिभिरन्यथादर्शनात्, समुदा-
यत्वेन दर्शनादित्यर्थः । इत्थं चैतद्वक्तृकैतव्यमित्याह—अन्य-
था एव नभ्युपगमे, अन्यतरविज्ञानस्य, योगिबिज्ञानस्या-
योगिबिज्ञानस्य वा अविशेषत्वप्रसङ्गात् तदालम्बनस्वभा-

याभावेन । न चायं व्याख्यः प्रत्यक्षः इत्याह—इष्टप्रतिरोधात् । अयोगिज्ञानाविषयत्वे दृष्टविरोधः, योगिज्ञानविषयत्वे चाभ्युपगमविरोध इति भावः । शेषान्तरमाह—भिन्नसंख्या ननुदधसिद्धेः अणुसमुदायावशेषेण घटशराद्यादिषुदृष्ट्यसिद्धेरित्यर्थः । अनुभवार्थे स्पष्ट्याह—तत्स्वनः—परमार्थिन, अणुसमुदायाविशेषनः कारणात्, तदयोगाद् भिन्नसंस्थानायोगिन तदुद्बुध्ययोगात् । यदि नमेव ततः किमित्याह—अस्याश्च भिन्नसंस्थानबुद्धेः, अनुभवसिद्धत्वात्, अत एव प्रतिज्ञेयायोगात्, अयोगश्च सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात्, कृतुमवप्रतिज्ञेयं सति । न चासावनुभवमात्रविषय इत्याह—दिशिप्रेहवभावात् अनुभवस्याणुसमुदायमात्रास्मरणत्वेन । सर्वत्रानाश्वासे च तत्त्वव्ययस्थानुपपत्तिर्विशेषाद्व्याघाशङ्क्या, इति—एवं बाह्यालम्बनवादिना संश्लेषे, एकानकस्वभावमेव तदालम्बनम्, अङ्गीकृतव्यमित्याह—तत्रापि यद्वभूत आलम्बन, अनुपपन्नप्रमात्रविगानसंवेद्याः स्वभावा धर्मोः, वस्तुसन्तः—परमार्थसन्तः, इन्द्रनीलादौ स्फूर्गात्रधर्मवत्, तदस्य पुनरे—उपपन्नप्रमाद्विगानसंवेद्या क्षिपमण्डलादिवदिनि । कुत एतदेवमित्याह—तथात्माकानुभवसिद्धेः कारणात् । अन्यथेवमनभ्युपगमे, तद्वाधया—लाकानुभवबाधया, सर्वमेवासमञ्जसम् । कुत इत्याह—अनिबन्धनत्वाद् नियामकाभावात् । इत्येवमयुक्तैकान्ततः शुष्कनक्तानुसारिणी जातिवाद्प्रधाना, स्वमेतिका । किमित्युक्त्याह—अनया यस्माच्छुष्कनक्तानुसारिण्या स्वमेतिकाया, भवदध्यक्षलक्षणमपि—भवतोऽध्यक्षलक्षणं “प्रत्यक्षं कल्पनापादम्” इत्याद्यापि, असंभवव्यतिषेधायाम् ।

अतोऽनेकस्वभावे वस्तुनि क्षयोपशमानुरूपप्रतिपत्ताबुद्धवदन्तर्जन्पाकारबोधसिद्धेरभिधानविशेषस्मृत्ययोगोऽजायक एव । यदपि क्वचिद् वाच्योपलब्धौ तद्वाचकविशेषास्मरणं तदप्यनेकवाचकवाच्यत्वेऽस्य तथाविधावरणभावाद् विकल्पबोधवत् एव, अभिलाषाद्यसंस्पृष्टबोधेनानुस्मरणात् तथाप्रतीतिरिति । एवं च ‘ सति ह्यर्थदर्शनेऽर्थसमिधौ दृष्टे शब्दे ततः स्मृतिः स्यात्, अभिधूमवत्’ इति नैकान्तसुन्दरम्, तदर्थस्याभिलाषासंस्पृष्टबोधेनादर्शनात्, तथास्वभावत्वात्, शब्दान्तरस्मृतौ चोक्तवददोषात् । एवं च ‘ न चायमशब्दमर्थं पश्यति ’ इति विचारणीयम् । यदि शब्दानास्कन्दितामिति । तदसिद्धम्, केवलस्यैव दर्शनात् । अथाविकल्पज्ञानेन ततः सिद्धसाध्यता, शब्दार्थस्य तेनादर्शनात् । एवं च ‘ अपरसंशयं न शब्दविशेषमनुस्मरति ’ इत्येतदपि विचारास्पदमेव । यदि येनैव संस्पृष्टविज्ञानस्यमेव नानुस्मरतीति सिद्धसाध्यता तस्य तदा तेनैव वेद्यमानत्वात् । अथ तत्प्रतिषेधं शब्दान्तरमिति । तदसिद्धम्, तस्य सति क्षयोपशमे तद्दर्शनात् स्मरणोपपत्तेः । एवम् ‘अननुस्मरकोजयति’ इत्यप्ययुक्तम्, वद्विज्ञानसंस्पृष्टस्य तुधा योजनात्, इतरस्यापि तत्सं-

भवाविरोधात् । एवम् ‘अयोजयन्न प्रत्येति’ इत्यप्यमप्रतमेव, शब्दान्तरमधिकृत्यायोजयतोऽपि प्रतीतिः, तद्वचतिरिक्ते तत्त्वयोग एव ‘इत्यायातमान्यमशेषस्य जगतः’ इत्युक्तिमात्रम्, विवक्षिताभिधेयार्थशून्यत्वात्, उक्तवत्तदबोधादेति ।

एवं प्रासङ्गिकमभिधाव प्रकृतमुपक्रमे—अत इत्यादिना । अतोऽनेकस्वभावे वस्तुन्युक्तरीत्या व्यवस्थिते, क्षयोपशमानुरूपप्रतिपत्तौ सत्याम्, उक्तवद् यथांक्तं तथा, अन्तर्जन्पाकारबोधसिद्धेः कारणात्, अभिधानविशेषास्मृत्ययोगोऽजायक एव, स्मृतेरेवान्तर्जन्पाकारबोधरूपतयाऽवृत्तिप्रसङ्गादिति ह्ययम् । शेषान्तरपरिजिहीर्ष्याह—यदपि क्वचिद् वाच्योपलब्धौ सत्यां, तद्वाचकविशेषास्मरणं किमितिमित्यादि सामान्यावाचकप्रवृत्ताविव, तदप्यनेकवाचकवाच्यत्वेऽस्य वस्तुनः, तथाविधावरणभावाद्—वाचकविशेषास्मरणवरणभावात् विकल्पबोधवत् एव—अस्मृतिपूर्वकशब्दसंपृक्तबोधवत् एवेत्यर्थः । कुत इत्याह—अभिलाषाद्यसंस्पृष्टबोधेन आदिशब्दाद्विशिष्टमनःपरिग्रहः, अननुस्मरणात् कारणात् । अननुस्मरणं च तथाप्रतीतिः, न ह्यवप्रहमात्रात् स्मृतिः, एवं च कृत्वा सति ह्यर्थदर्शने—अर्थसमिधौ दृष्टे शब्दे ततः स्मृतिः स्यादिति धूमवदिति पूर्वपक्षोदितम्, नैकान्तसुन्दरम् । कुत इत्याह—तदर्थस्य—शब्दार्थस्य, अभिलाषासंस्पृष्टबाधेनादर्शनात् । अर्थदर्शने च तथास्वभावत्वात्—अभिलाषासंस्पृष्टबाधेनादर्शनसंभावत्वात् । शब्दान्तरस्मृतौ च—वाचकविशेषास्मृतौ च उक्तवद् यथांक्तम्—तथाविधावरणभावाद्वादि तथा, अदोषात् । एवं च कृत्वा न चायमशब्दमर्थं पश्यतीत्येतत् पूर्वपक्षोदितं विचारणीयम् । किमुक्तं भवति—अशब्दमिति ? यदि शब्दानास्कन्दितामिति । तदसिद्धम् । कुत इत्याह—केवलस्यैव तच्छब्दानास्कन्दितामिति दर्शनात् । अथाविकल्पज्ञानेनाशब्दमर्थं पश्यति । एतदाशङ्क्याह—ततः सिद्धसाध्यता । कुत इत्याह—शब्दार्थस्य तेन अविकल्पज्ञानेनाऽदर्शनात् । ततश्च विकल्पज्ञानेन सशब्दमर्थं पश्यतीति भवति । अयमेव च शब्दार्थ इति भावः । एवं चापरसंशयं न शब्दविशेषमनुस्मरतीत्येतदपि पूर्वपक्षोपपन्नं, विचारास्पदमेव । किमुक्तं भवति—न शब्दविशेषमनुस्मरति ? यदि येनैव शब्दविशेषस्य संस्पृष्टविज्ञानः प्रमाता तमेव शब्दविशेषं नानुस्मरतीति, एवं तदसिद्धसाध्यता । कुत इत्याह—तस्य शब्दविशेषस्य, तदा तेनैव ज्ञानेन, वेद्यमानत्वात् तत्त्वबोधाविनिर्माणेन । अथ तत्प्रतिषेधं प्रकृमाद् दृश्यवस्तुप्रतिषेधं शब्दान्तरम्, न शब्दविशेषमनुस्मरतीति । एतदधिकृत्याह—तदसिद्धम् । तस्य—शब्दान्तरस्य, सति क्षयोपशमे तज्जनावरणकर्मणः, तद्दर्शनाद्—न्यायमापितशब्दार्थदर्शनात्, स्मरणोपपत्तेः—स्मरणसंभवात् । एवमनुस्मरक योजयतीत्यपि पूर्वपक्षोक्तम्, अनुक्तम् । कुत इत्याह—तद्विज्ञानसंस्पृष्टस्य—शब्दस्येति प्रक्रमः । तथा—वाचकस्य, योजनात्, इतरस्यापि—तत्प्रतिषेधशब्दान्तरस्य तत्संभवाविरोधाद्—योजनासंभवाविरोधात् । ‘ एवमयोजयन्न न प्रत्येत्यपि पूर्वपक्षवच्च, असाप्रतमेव—अशोभनमेव । कुत इत्याह—शब्दान्तरमधिकृत्य तत्प्रतिषेधम्, अयोजयताऽपि प्रतीतिः प्रकृमाद्

वस्तुनः, इति तद्वृत्तिरिक्तेन तु प्रकमाद् विज्ञानसंस्पृष्टेन, उ-
क्तवद्-यथोक्तम् तथा, योग एव, इत्येवम्, आयातमागम्यम-
शेषस्य जगत इत्युक्तिमात्रम्—वचनमात्रम् । कुत इत्याह—
विषयिनाभिधेयाधस्त्यत्वात् । शून्यत्वं चोक्तवद्—यथांक्तं
तथा, नदयामाद्—विषयिनाधोयोगादिनि ।

यत्पुनरेतदाशङ्कितम्—‘ अभिपतयेवार्थः प्रबोधयत्या-
न्तरं संस्कारं, तेन स्मृतिर्निर्दिष्टादर्शनात् ’ इति । एतदर्थतः
साधेव, क्षयोपशमस्य द्रव्यादिनिमित्तत्वाभ्युपगमात्, त-
दनुसारेण तत्प्रवृत्तिर्भवत्वात् । यत्पुनरिदमुक्तम्—‘ न, त-
त्संबन्धस्याऽस्वाभाविकत्वात् ’ इति । एतदमाधु, उक्तव-
दस्वाभाविकत्वासिद्धेः, वक्ष्यमाणत्वाच्चापेक्षाधिकारे ।
अतः समयादर्शनेऽभावादित्युक्तम् । तस्य क्षयो-
पशमव्यञ्जकत्वात्, तद्वत्त्वं तु तदभावेऽपि भावात्,
अत्रचित् तथोपलब्धेः, अन्यथा सदा तदपेक्षा स्यात् ।
एवं च पुष्पेच्छातोऽर्थानां स्वभावापरिवृत्तेरित्यादि याव-
दशब्दसंयोजनमेवार्थं पश्यति दर्शनात् । इति । एतन्नि-
र्दिषयमेव, अत्र ह्यनेकस्वभावतापस्या वस्तुनां नैरात्म्यमिति
परं दूषणम् । एतच्चैकानकस्वभावतयाऽस्य तत्परतोऽदृक्त्व-
मेव, अन्यथा तदसम्प्रमङ्गादित्युक्तप्राप्यम् । अतो विरो-
धिशब्दाव्याप्यत्वेऽपि तत्तत्स्वभावतया तथोपलब्धेर्न क-
श्चिद् दोषः ।

यत्पुनरित्यादि । यत्पुनरेतदाशङ्कितं परेण । किमित्याह—
‘ अभिपतयेवार्थः प्रबोधयत्यान्तरं संस्कारं, तेन स्मृतिर्निर्दि-
ष्टादर्शनात् । एतदर्थतः अर्थमधिकृत्य, साधेव—शोभन-
मेव । कथमित्याह—नदनुसारेण—अर्थोभिपतनानुसारं, त-
त्प्रवृत्तिसंभवात्—संयोगपशमप्रवृत्तिसंभवादिनि । यत् पुनरि-
दमुक्तं पूर्वपक्षग्रन्थ एव—न, तत्संबन्धस्याऽस्वाभाविकत्वा-
त् इति । एतदमाधु—अशोभनम् । कुत इत्याह—उक्तवद्-
यथांक्तं प्राक् ‘ संघेयवस्तुनामेव प्रायस्सदा तथा सर्वशब्द-
वाच्यस्वभावत्वादित्यादिना ’ तथा, अस्वाभाविकत्वासिद्धे-
स्तत्संबन्धस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चापेक्षाधिकारे, तदसाध्वि-
ति । अतः समयादर्शनेऽभावादिति युक्तम्, तदुक्तम् ।
कुत इत्याह—तस्य समयस्य, क्षयोपशमव्यञ्जकत्वात्,
तद्वत्त्वं तु—क्षयोपशमभावे तु तदभावेऽपि—समयाभावेऽपि,
भावाद्—शब्दविशेषस्मृतेरिति प्रकमा । शब्दविशेषस्मृतिप्र-
द्वयं चाऽत्र प्रतिपत्त्युपलक्षणे बहिरुक्तम् । भावश्च कश्चिद्
विशिष्टक्षयोपशमवति प्रमातरि, तथोपलब्धेः समयाभावे-
ऽपि शब्दविशेषस्मृत्युपलब्धेः । इत्थं चैतदङ्गीकृत्यमित्या-
ह—अभ्यधेयार्थि । अन्यथा—क्षयोपशमभावेऽपि, समयाप-
क्षाभ्युपगमे, सदा—सर्वकालं, तदपेक्षा स्यात्—समयापेक्षा
स्यात्, ततश्च सदा संकताकरणाभ्या व्यवहाराभावः ।
एवं च ‘ पुष्पेच्छातोऽर्थानां स्वभावाऽपगच्छत्वरित्यादि ’ दू-
षणवचने यावदशब्दसंयोजनमेवार्थं पश्यति दर्शनात् । इ-
त्यनन्तं निर्दिषयमेव । कुत इत्याह—अत्रेयमिति । अत्र य-
थाह, अनेकस्वभावतापस्या वस्तुनां नैरात्म्यमिति परं दू-

षणमुक्तम् । एतच्च पूर्वपक्षमैकानकस्वभावतयाऽस्य वस्तुन-
स्तत्त्वनाऽदृक्त्वमेव, अभ्यधेयमनभ्युपगमे, तत्तत्स्वप्रसङ्गा-
द् वस्तुनाऽस्तत्त्वप्रसङ्गात्, इत्युक्तिग्रन्थं प्रायेणोक्तम्, अतो
विरोधिशब्दवाच्यत्वेऽपि सति, वस्तुन इति प्रकमाः, तत्त-
त्त्वभावतया कारणेन, तथोपलब्धेः—विरोधिशब्दवाच्यत्वेन-
पलब्धेः, नित्यानित्यादिशब्दप्रवृत्तितया न कश्चिद् दोष इति
प्रस्तुताधिकारनिगमनम् ।

स्यादेतत्, अनलशब्दो ह्यनले तदभिधानस्वभावतया
यमभिधेयपरिणाममाश्रित्य प्रवर्तते, स जले नास्ति,
जलानलये रभेदप्रमङ्गात्, प्रवर्तते च समयाजलेऽनल-
शब्दः, तथाप्रतीतिः । इति कथमनयोर्वास्तवो योगः ?
इति । उच्यते—शब्दस्यानेकस्वभावत्वात्, न ह्यनलशब्द-
स्याऽनलगतताभिधेयपरिणामापेक्षी तदभिधानस्वभाव एवै-
कः स्वभावः, अपि तु तथात्रिलम्बितादित्वेन जलगता-
भिधेयपरिणामापेक्षी तदभिधानस्वभावोऽपि, तथा तत्प्र-
तीतिः, तदैकव्येण दोषाभावात्, क्षयोपशमवैचित्र्यत-
स्तथाप्रवृत्तः, अन्यथा अहेतुकत्वेन तदभावप्रमङ्गादिति ।
एतेन तच्चानुभवसिद्धेन शब्दार्थक्षयोपशमस्वभाववैचित्र्ये-
ण, एतःपि प्रत्युक्तम्, यदुक्तम्—‘ शब्देन्द्रियार्थयोर्भेद ए-
व, अभ्यापृतेन्द्रियस्याऽन्यवाङ्मात्रेणैवन्द्रियार्थाविभाव-
नात्, इन्द्रियादेव च शब्दार्थाप्रतीतिः ’ इत्यादि । न ख-
ल्वऽप्यापृतेन्द्रियोऽपि तत्क्षयोपशमशुद्धः, अन्यवाङ्मात्रेण
न विभावयत्येवैन्द्रियार्थम्, तदर्थमानविज्ञादिनिश्चितेः,
तदन्यतुल्यजातीयमप्येऽपि भेदेन प्रवर्तनात्, कश्चित्प्रा-
प्तेस्तथा निवेदनात्, तथाऽस्पष्टं तु तत्साक्षात्कारेणाह-
व्यापारवैकल्यात्, न त्वतद्विषयत्वेन । एवमिन्द्रियादि-
कश्चित्क्षयावधक्षयोपशमभावे, संज्ञेतमन्तरेणापि भवति
शब्दार्थविभावनम्, तथान्तर्जालाकारादिवैचित्र्येः, लो-
कानुभवप्रामाण्यादिति ।

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्, अनलशब्दो ह्यनलेऽभिधेये
तदभिधानस्वभावतया—अनलाभिधानस्वभावत्वेन, य-
मभिधेयपरिणाममाश्रित्य प्रवर्तते, वास्तवे स जले
नास्ति परिणामः । कुत इत्याह—जलानलयोरभेदप्र-
सङ्गात् तदेकभिधेयपरिणामभावेन । यदि नास्ति ततः
किम् ? इत्याह—प्रवर्तते च समयात्—सङ्केतेन, जले ह्यनल-
शब्दः । कुत इत्याह—तथाप्रतीतिः समयद्वारेण प्रवृत्ति-
प्रतीतिः, इत्येवं कथमनयोः प्रकमाद् वस्तुवाचकयोः, वा-
स्तवो योगस्तादृशकः सम्बन्धः, इति । एतदाशङ्क्याह-
उच्यते तत्र परिहारः, शब्दस्यानेकस्वभावत्वात् शब्दग्रहणं
वस्तुपलक्षणम् । उपयोरनेकस्वभावत्वात्, अनयोर्वास्तवो
योग इति । अनुमेयार्थं प्रकटयन्नाह—न ह्यनलेत्यादि । न
यस्याद्, अनलशब्दस्याऽनलगतताभिधेयपरिणामापेक्षी अ-
नलगतमभिधेयपरिणामसंपन्नत्वे तदङ्गीकृत्य इति विग्रहः,
तदभिधानस्वभाव एव—अनलाभिधानस्वभाव एव, एक-

स्वभावः, अपि तु तथाविलम्बितान्तिवेन समयपेक्षित-
स्मृतिपूर्वकत्वेन, जलगतमिधयपरिणामपेक्षी, तदभिधा-
नस्वभावाऽपि—जलाभिधान-स्वभावाऽपि । कुत इत्याह—
तथा तत्प्रतीतिः—तथाविलम्बितान्तिवेन जलप्रतीतिरिति ।
तद्वैचित्र्येण—प्रकामाद्वलशब्दस्वभाववैचित्र्येण, दोषाभावात्
पूर्वोक्तदोषानिबृत्तिरित्यर्थः । क्षयापशमवैचित्र्येणः कारणात् ।
तथाप्रवृत्तिः—जलेऽनलशब्दसमयप्रवृत्तिः । अन्यथेवमनभ्युपग-
मे, अहनुकत्वेन, तदभावप्रसङ्गात्—तथा प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गा-
दिति । एतन्नाऽनन्तरादितेन, तथानुभवसिद्धेनोक्तनीत्या,
समयाद् जलऽप्यनलशब्दान्, प्रतीतिभावनः संवेदनसि-
द्धेन शब्दादर्थयोपशमानां स्वभाववैचित्र्येण, किम्याह—
एतदपि प्रत्युक्तम् । यत्तुक्तं परैः, किं तदित्याह—शब्दमिन्द्रि-
याधेयाः शब्दश्चेन्द्रियं च शब्देन्द्रिये, तयोरर्थो—त्रियथी
तयोर्भेद एव । कुत इत्याह—अव्यापुर्नेन्द्रियस्य पुंसः, अ-
न्यथाऽत्रैव—अन्यस्माद् वाग्मात्रे तनैव, इन्द्रियार्थाऽधि-
भावनानात्—इन्द्रियार्थाऽऽशेनाद्, विभावने-दशेन, तथाह-
प्रतीतिमत्तत्, न शब्दादेव प्रयतीति । तथैन्द्रियादेव च
रूपाशात्, रुद्रार्थाप्रतीतिर्नैव पनसं पश्यत्यप्यकृतसमयो
दाहकः पनरुमिन्द्रियैतीत्यादि । आदिशब्दात्—“ अन्यदेवे-
न्द्रियमाह—मन्यः रुद्रस्य गोचरः । शब्दात् प्रत्येति
भिषाक्षो, न तु प्रत्यक्षमिच्छते ” ॥ ॥ इत्याद्येतत् समानं
गृह्यत, इत्येतदपि प्रत्युक्तम् । यथा प्रत्युक्तम्, तथा
मन्यमार्तिहताय भनागुपप्रदेश्यन्नाह—न स्मरित्यादिना । न
कलु—नैव, अव्यापुर्नेन्द्रियोऽपि पुमान् । किं विशिष्ट इ-
त्याह—तत्क्षयोपशमयुक्तः—प्रकामात्, इन्द्रियज्ञानावरणक्ष-
योपशमयुक्तः, अन्यथाङ्गमात्रेण हेतुना, न विभाव-
यत्वेन—न पश्यत्येव, मत्याभोगेनेन्द्रियार्थम्, “ ठौ प्रति-
येधौ प्रकृतमर्थं गमयतः ” इति कृत्वा, किं तु विभावय-
त्येव । कुत इत्याह—तद्वर्णमानचिह्नाद्विशिष्टेन तस्येन्द्रि-
याधस्य, वरीः—रूपादिः मानः—प्रमाणं महद्व्याधि विहं
कण्डादि, आदिशब्दात्—मस्तुत्वादिप्रहः । एतन्मिश्रित्वेन ।
तथाह—कृष्णं महान्तं कण्डं मस्तुत्तमपुष्पमपञ्चकाद् घट-
मानयेयुक्तं तज्ज्ञानावरणक्षयोपशमयुक्तः पुमानध्यक्षमिव-
मत्यां तथैव प्रतिपद्यत । कथमेतदेवम् ? इत्याह—तद्व्य-
तुल्यजातीयमव्येऽपि तदाऽऽनयनाय तं प्रति भेदेन प्रवर्त्त-
नात् । न ह्यसौ तथा भागशून्यः प्रवर्त्तते इति भावनीयम् ।
तथा कश्चित् प्रतिबन्धाभावे, तत्प्राप्तेः प्रकामात् तस्यान्य-
थाङ्गमात्राकृत्य प्राप्तेः, तथा निषेधनात्—तथाऽन्यथाङ्गमा-
त्राभावेति निषेधनात्, नैव—न विभावयति इन्द्रियार्थ-
मिति । तथाऽस्पष्टं तु तद्विभावनम्, साक्षात्कारणाऽल-
व्यापारवैचित्र्यात्, नन्वेतद्विषयत्वेन न पूर्वोक्तमिन्द्रियाध-
वत्त्वेन, प्रवृत्तिव्यापारेण तन्मिन्द्रियव्यापारादिति । एव-
मिन्द्रियादपि सकाशात् काचित् न संवेद्य, तथाविधक्षयो-
पशमभाव संज्ञेनानेपक्षशब्दार्थाविभावनफलक्षयोपशमभावे,
संज्ञेतमन्तरेणाऽपि, किमस्याह—भवति शब्दार्थविभावन-
म् । कुत इत्याह—तथाऽन्यथाङ्गमात्राकारादिबोधसिद्धेः कि-
मिन्द्रियाधव्यतस्तद्विद्वं पूर्वोक्तलक्षणं पनसमिति बोध-
सिद्धेरित्यर्थः, सिद्धिश्च लोकादनुभवप्राप्त्यादिति ।

स्यादेतत्, इत्यनेनैकस्वभावत्वे वस्तुनोऽनेकस्यैवाऽने-

कप्रमातृभिरवसायः, तथाहि—यदि य एव तत्स्वभाव एका-
वसायस्य निमित्तं स एवापरावसायस्य, ततस्तयोरैक्यं सर्व-
थैकानिभित्तत्वात्, इतरतरस्वात्मवत्, तदभेदेऽपि—तद्व-
सायभेदे, तदेकस्वभावतापत्तिः, तदन्यकार्याणामपि तत्त-
थातयाऽविरोधादिति । अप्रोच्यते—एकान्तवादिन एवार्थ-
दोषः नानेकान्तवादिनः । तस्य अचित्रमेवैकम् । न चाने-
ककार्यजननैकस्वभावतां विहाय ततोऽनेकं भवति, अने-
ककार्यजनने च नाचित्रमेकत्वं, तद्वदपि कार्त्स्न्येनैकं
तद्वद्वात् तदपरावसायग्रहणप्रसङ्गः, तस्य तज्जननस्वत-
स्वस्यऽन्यथा ग्रहणायोगात्, तत्सावधिकत्वात् न निर-
वधिकं ग्रहणं तद्वद्ग्रहणमिति भावनीयम् । मलसामर्थ्या-
त् तदग्रहणं, तदग्रहणमेव सर्वथैकत्वं तु, अन्यथाऽस्य
ग्रहणग्रहणप्रसङ्गः, तथा च सत्यस्मन्मतानुवाद एव गृ-
ह्यमाणायुष्माणयोरैकत्वविरोधादिति । तच्चित्रमेवैक-
वचित् तद्वद्ग्रहणादेकस्यऽप्यनेकप्रमातृभिरवसायः, नान्यथा,
इत्युक्तद्वानतिवृत्तौ रित्यलं प्रसङ्गेन ।

स्यादेतत्, इत्यम्—उक्तनीत्याऽनेकस्वभावत्वे वस्तुनः—इन्द्रि-
याधार्थः, नैकस्याऽनेकप्रमातृभिरवसायः । एतदेव भाव-
यति—तथाह—यान्ति । तथाह—यान्ति य एव तत्स्वभावा-
वस्तुस्वभावः, एकावसायस्येति—एकस्य प्रमातृरिति प्रकमः, अ-
वसाय एकावसायस्तस्य, निमित्तं स एवाऽपरावसायस्य
प्रमातृतरावसायस्य, ततस्तयोरवसाययोरैक्यम् । कुत इ-
त्याह—सर्वथैकानिमित्तत्वात्, अधिकृतवस्तुस्वभावेकत्वेन इ-
तरतरस्वात्मवदिति निश्चयम् । एतच्च 'यतः स्वभावतो
जानभेकम्' इत्यादिना त्वयाऽयुक्तमेव । तदभेदेऽपि—तत्स्व-
भावभेदेऽपि, तद्वसायभेदे—एकाऽपरावसायस्यैव, त-
देकस्वभावतापत्तिः—नस्य वस्तुनः एकस्वभावतापत्तिः ।
कुत इत्याह—तद्व्यकार्योणामपि—तस्मात् विवक्षितस्वभा-
वात्स्ये तद्व्य स्वभावा इति प्रकमः, तेषां कार्याणि—स-
दादिविज्ञानादीनि तत्कार्याणि नेषामपि, तत्तथा तथा—त-
स्य वस्तुनः, तथाता एकजातीयविज्ञानापरिज्ञाया एकस्वभा-
वा अनेककार्यजननैकस्वभावता, तथा, सामान्येनाऽप्येक-
स्वभावापत्त्या सदाघनकविज्ञानाद्विकार्यजननैकस्वभावत-
या, अविराधात् तदेकस्वभावतापत्तिरिति । एतदाशङ्क्या-
ह—अत्रोच्यते—एकान्तवादिन एवायमनन्तरादिनः—'तत-
स्तयोरैक्यम्' इत्यादिलक्षणां द्वावः, नानेकान्तवादिनः । कु-
त एतदित्याह—तस्येत्यादि । तस्य एकान्तवादिनः, यस्मा-
त्, चित्रमेवैकमेकान्तैककपम् । अत्रि नामैवं ततः किमि-
त्याह—न चानेककार्यजननैकस्वभावतां, विहाय तत एक-
स्मात्, इह प्रकमः, अधिकृतैकस्वभावात्, अनन्तं भवत्ये-
कापरविज्ञानादि । यदि नामैवं ततः किमित्याह—अनेककार्य-
जनन वा नाऽचित्रमेककपम् । अनेकगर्भैकत्वस्य सर्वथैकत्व-
विराधात् । द्वाषाभनरमाह—तद्व्यविऽपित्यादिना । तद्व्यविऽ-
पि—अचित्रैकस्वभावऽपि, कार्त्स्न्येन—सामान्येन, एकव प्र-

[illegible]

यथीकम्-किञ्च विकल्पात्मकत्वेऽस्य 'निश्चयात्म-
कमिदम्' इत्यनेकप्रमाणवादहानिः, तेनैव वस्तुनो
निश्चयवत्, निश्चयवदौ अन्त्यनुपपत्तेः, अनेकधर्मके
वस्तुन्यन्यतरधर्मनिश्चयात्, तदन्त्यनिश्चयाय प्रमाणा-
न्तरसाफल्यमिति चेत्, इत्याशङ्क्य- 'नैकधर्मविशि-
ष्टस्यापि निश्चये सर्वधर्मवचया निश्चयात्, प्रमाणा-
न्तरस्य निश्चितमेव विषयीकृतत्वं स्मृतिरूपानतिक्रमत्,
एकधर्मश्रेण्याऽपि तद्वतो निश्चयात्मना प्रत्यक्षेण विष-
यीकरणे तत्कलधर्मपिकारकशक्त्यभिभातमनो निश्चयात्'
इत्यादि, तदप्ययुक्तम्। छद्मस्थानस्येत्यमप्रवृत्तेः, श्रिय-
तज्ज्ञानचयोपशमानी तथास्वभावत्वादित्युक्तमायम्, के-
वलिनां तु त्रयमनिश्चयः, प्रमाणान्तराभावश्च, इति न
कथितम्। आह-एवमप्यनेकस्वभावश्रया तत्तत्तानि-
वतस्य कथमनन्तानां केवलिनां तदधिकलास्त्वङ्ग-
ज्ञानप्रायः, एकत्र कार्त्तन्येऽप्यधीगतिस्तेन तत्तज्ज्ञानस्य-
भावत्वात्, अपरस्यापि तज्ज्ञावापत्तेर्हेत्वविशेषादिति, न,
हेत्वविशेषासिद्धेः, ज्ञानिनोऽन्यत्वात्, आधिक्यवस्तुनश्च
निश्चितवत्, न तज्ज्ञान्येऽप्यथा तज्ज्ञानं तज्ज्ञानं तज्ज्ञानं तज्ज्ञानं

विकलात्मप्राहकक्षामाधिप्युज्जकात्मकस्तैवैक्य कार्त्स्न्यै-
पयोगित्वादिति । । 'चैवमपरस्यापि तद्भावापत्तिः,
अधिकृतवस्तुनस्तथात्त्वविरोधादिति प्रत्यक्षमपि भावनी-
यम् । एकस्यैकत्वमभववस्तुवादिनस्तत्त्वे दोषोऽनिवा-
रितप्रसर एव, तद्वेदनिबन्धनाधिकृतवस्तुवैविध्यरूप-
त्तेरिति । किञ्च-निश्चित्यकण्ठेनाऽपि प्रत्यक्षैकैकत्वमभ-
वस्तुनि परिच्छिन्ने कथं नाऽनेकप्रमाणवादहानिरिति चि-
न्त्यम् ? । प्रत्यक्षस्यानिश्चयकृत्वाऽभित्यक्तमभैतम् ।

यथोक्तं पूर्वपक्षे—किञ्च विकल्पात्मकत्वेऽस्येत्याह । या-
चंदकधर्मधारेणाऽपि तद्वतो निश्चयाभ्यां प्रत्यक्षेण वि-
परीकरेण सकलधर्मोपकारकशक्यमभिप्रायमनो निश्चया-
दित्यादि, तद्वय्युक्तम् । कुत इत्याह—छप्रस्थानस्येय-
मप्रवृत्तेः कारणात्, अप्रवृत्तिश्च हेतयज्जानक्षयापशमानां
त्रयाणामपि, तथास्वभावतयात् चित्रताया—असर्वधर्मवत्तया
निश्चयनिबन्धनस्वभावतयात्, इत्युक्तप्रायं प्रायशोक्तम् । क-
वलिनां तु क्षीणसकलावरणानां, तथानिश्चयः—सकलध-
र्मवत्तया निश्चयः, प्रमाणात्तरामावक्ष्य कवलिनामनुमा-
नाधभावश्चन । न कश्चिद् दोषः । आह—एवमपि कवलि-
नां तु तथानिश्चयेऽपि सति, अनकस्वभावतया, ततो
वस्तुनः, लथानियतात्—समप्रानेकस्वभावतया नियतात्,
एकस्वभावव्यधिकल्पादित्यर्थः । कथमनन्तानां प्रमात्तां
कवलिनां वृषभादीनाम्, तद्विकल्पात्मकप्राहकज्ञानभायः त-
स्यानेकस्वभावतया तथानियतस्य वस्तुनोऽधिकलं य
आत्मा, तद्वप्राहकज्ञानोपाद्वस्तनः कथम् ?, नैवेत्यह ।
कथं नेत्याह—एकमेतयादि । एकत्र—श्रुतभादिज्ञाने, का-
र्यस्योपयोगिस्थेन हेतुना, तत्तज्जननस्वभावत्वात्—अधिकृ-
तवस्तुन श्रुतभादिज्ञानजननस्वभावत्वात्, नान्यथा तत-
स्तथा स्वरूपसद इति मतधीयम् । यद् नैवेति वतः
किमिहाह—अप्रस्थापि कथमादिज्ञानस्य, तद्वप्राहकत्वे-
च्छ्रवणमर्थकमनपत्तः । यद्यमिह्याह—हेत्वविशेषादिभिः । श्रु-
तभादिज्ञानजननस्वभावत्वं श्रद्धिपूर्वकं वस्तु तदेतुस्त्वस्त-
स्याऽपि तद्वत्तज्जननपत्तेः, अतो न ततोऽनन्तानां तद-
विकलतत्प्राहकज्ञानभावः इति । उक्तं यः कश्च—'इय-
मावतो जातम्' इत्यादि, अस्त्वर्कज्ञता वा । तस्यैकमन्यो-
न्यमधिकृतवस्तुनाऽनुसृत्यस्तत्तज्जननविषयमादिति वर्यमप्रा-
यः । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतद्वयम्, वक्ष्य-
यावपि (परेण, कुत इत्याह—हेत्वविशेषादिति) । कथम-
सिद्धिरित्याह—ज्ञानिनोऽप्यस्याद् वर्यमाणादः, वृषमिह-
ज्ञानहेतु—जीवः, अधिकृतवस्तुनः । न नैतदप्येककल्पमे-
वेत्याह—अधिकृतवस्तुनरव अनेकस्वभावतया तथानिय-
तस्य विचित्रत्वात् । ततः किमप्याह—तत्तज्जननस्यं-
क्षया—श्रुतप्रवर्तमानादिज्ञान्यपेक्षया, तत् तत्र सिद्धा-
धिवनश्रुतप्राप्तिकानोपरादीं क्षेत्रे, तदा तदा वृषजनुःप-
प्रातुषमसुष्मास्तादौ काले, अथैकसमप्राहकज्ञाना-
भिषयज्ञातकालेन एवमर्थहेतुनात्मना, एकत्र श्रुतभा-
दिज्ञाने, कार्यस्योपयोगितयात्—सामस्येनोपयोगिता-
दिति । न नैवेति । न नैवेति—कोन नैवेति, अप-

स्तराव्यतिरेकात् सममन्तराच्च अविकल्पकजमेति भा-
वना । नाऽप्यव्यवसिनतद्भावना प्रत्ययशब्देषु । कुत इ-
त्याह—अनद्योभेन—अवस्थाकारेण ज्ञानेन, तत्परिच्छेदाऽ-
योगाद्—वस्तुपरिच्छेदाऽयोगात्, अयोगश्च तत्त्वतः—परमाथ-
ता, ननुपपन्नः—अव्यवसिनतद्भावनानुपपन्नः नाऽतद्भावं त-
त्परिच्छेदकम् ; नचाऽतो न, अव्यवसिनतद्भावनेति भाव-
नीयम् । नाऽपि ध्वनियोगः—प्रत्ययशब्देषु । कुत इत्याह—
तत्तादात्म्याद्ययोगतः नस्य—प्रत्ययस्य, नेन—ध्वनिना, तादा-
त्म्याद्ययोगतः—तादात्म्यमकत्वम् आदिशब्दात्—तदुत्प-
त्तिग्रहः, तद्विच्छेदः—ध्वनियोगात्तद्विच्छेदः, तथा तदुक्तस्याऽपि
ध्वनियुक्तस्याऽपि प्रत्ययस्येति प्रक्रमः, तदाकारोत्पत्ति-
प्रधानत्वाद् विषयाकारोत्पत्तिप्रधानत्वादिति । न चेत्याह ।
न च सा एव—तदाकारोत्पत्तिः, केवला ध्वनियोगर-
हिता, अनिश्चयः—अपरिच्छेदः । कुत इत्याह—स्थालम्बनप-
रिच्छेदात्—स्वविषयपरिच्छेदात्, केवलाऽपि न च—न
सोऽपि—स्थालम्बनपरिच्छेदः, तत्त्वतः—परमार्थेन । कुत इ-
त्याह—तत्त्वभावतया स्थालम्बनपरिच्छेदस्त्वभावतया, ततः
स्थालम्बनात्, तद्विधोपपन्नः—विशालालम्बनविधोपपन्नः,
अथवा तदुत्पत्तिवत् ततो भावोऽपि अद्योपपत्तयेति ह-
व्यम् । न चेत्यादि । न च मूलकल्पत्वात् केवलायास्तदाकारो-
त्पत्तेरिति प्रक्रमः, नेति न निश्चयरूपता । कुत इत्याह—बो-
धस्याऽनिश्चयव्यतिरेकात्, बोधा निश्चयोऽवगम इति तुह्या-
ऽर्थोः । न चेत्यादि । न चाऽस्पष्टतया कारणेन, नेति—न निश्च-
यरूपता, केवलायास्तदाकारोत्पत्तेरिति प्रक्रमः । कुत इत्या-
ह—तस्याः—तदाकारोत्पत्तेः, स्पष्टताऽभ्युपगमादिति ।

यथोक्तम्—“ तच्च यत्रांशो पारचात्यं निश्चयं ज-
नयितुं शक्नोति तत्रैव प्रमायपामसात्कुरुते ” । ए-
तदप्युक्तम्, तस्य निश्चयत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा
परिमद्धान्तापत्तिः । व्यावृत्तयोऽंशा इति चेत् । न ।
तासां परमार्थतत्त्वद्वयतिरिक्त्वेन तन्मात्ररूपत्वात्,
तस्यैव त्रैलोक्यव्यवस्थेक्यभावत्वादिति । कथं च नि-
श्चयस्य विकल्पात्मकत्वात् तत्त्वतो निर्दिष्टत्वात् तद्विषयता
युक्ता, येनोच्यते “ यत्रांशे पाश्चात्यं निश्चयं जनयितुं
शक्नोति ” इति । स ततो भवतीति तन्निश्चय इति चेत् ।
न । अतिप्रसङ्गात् नीलादि पर्यतः क्वचित् भिन्नजाती-
यविकल्पाभ्युपगमात्, तस्य च ततो भावात्, अन्यथा
अद्वैतकल्पापत्तेः । संवादको निश्चय इति चेत् । न । अ-
प्राप्यदेशगतजलादिनिश्चयेन व्यभिचारात् । न च संवा-
दनशक्तिरेव संवादनमित्यदुष्टम्, शक्तेरप्रत्यक्षत्वात् का-
र्यमन्तरेण तद्भावानवगतेः, न च ततोऽनन्या शक्तिरिति
तदवगतावेव तदवगतिः, तदाभासतोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात्
तच्छक्त्यवगमापत्तेः, न च तदाभासत्वतो न तच्छक्त्य-
वगमः, तनाऽपि अत्यवेदनात् तस्याश्च तदनन्यत्वात्,
न च सम्यग् निश्चयशक्तेरेवासवगतिरिति युक्तम्, तत्त्वतो

वचनमात्रत्वात् तथाप्रतीत्यभावात्, इति । एवं च तत्रैव
प्रमायपामसात्कुरुते इति वचनमात्रम्

यथोक्तं पूर्वपक्षग्रन्थे एव—“तच्च यत्रांशे पाश्चात्यं निश्चयं
जनयितुं शक्नोति तत्रैव प्रमायपामसात्कुरुते । एतद-
प्युक्तम् । कुत इत्याह—तस्य प्रक्रमात् प्रमेयवस्तुनः, निर-
श्चयत्वाऽभ्युपगमात्, अन्यथा एवमभ्युपगमः, परस्मिन्ना-
स्तापसिस्तत्संज्ञातपस्या इत्यर्थः । व्यावृत्तयोऽंशा इति
चेत्, तथाहि—त्रैलोक्यव्यवस्थेति तद्विनि । एतदाशङ्क्याह-
न । तासां व्यावृत्तीनाम्, परमार्थतत्त्वद्वयतिरिक्त्वेन—व-
स्त्वव्यतिरिक्त्वेन हेतुना, तन्मात्ररूपत्वात्—वस्तुमात्ररूप-
त्वात् । एतद्वै स्पष्टयुक्ताह—तस्यैव वस्तुनः, त्रैलोक्यव्य-
वस्थेति एकः स्वभाषो यस्य तत् तथानि विप्रवृत्तत्वाव-
स्तसादिन । द्वापान्तरमाह—कथञ्चन्यादिना । कथं च
निश्चयस्य विकल्पात्मकत्वात् कारणात्, तत्त्वतः—परमार्थेन
निर्दिष्टत्वात्, तद्विषयता—वस्तुविषयता युक्ता, येनाच्यत
“ यत्रांशे पाश्चात्यं निश्चयं जनयितुं शक्नोति ” इति । नहि
एतद्—अतिविषयस्य चाह । स तत इत्यादि । स—निश्चयः,
ततो वस्तुनः भवतीति कृत्वा तद्विषयता—वस्तुनिश्चय इति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—न । अप्राप्यदेशगतजलादिति वि-
त्तादि पर्यतः प्रबन्धन क्वचित् अद्योत्पत्तिव्यवगते, भिन्नजाती-
यविकल्पाभ्युपगमात्—स्मात्तथीनादिविकल्पाभ्युपगमात्,
तस्य च विकल्पस्य, ततो नीलादिदेशनाद् भावात् । अन्यथा
एवमभ्युपगमे, अद्वैतकल्पावसेस्तस्याऽतिप्रसङ्ग इति ।
निश्चयमेवाऽधिकृत्य, प्रकाशान्तरमाह—संवादको निश्चय इति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—न । अप्राप्यदेशगतजलादिति वि-
त्तव्यं व्यभिचारात्, स हि निश्चयोऽसंवादकश्च । न च सं-
वादनशक्तिरेव संवादनमित्यदुष्टम्, किं तु दुष्टमेव । कुत
इत्याह—शक्तेरप्रत्यक्षत्वात् । यदि नाभैव ततः किमित्याह-
कार्यमन्तरेण संवादनादिकल्पम्, तद्भावानवगतेः—शक्ति-
भावानवगतेः । न चेत्यादि । न च ततो निश्चयात्, अनन्या
शक्तिरिति कृत्वा तद्व्यवगतावय-निश्चयावगतावय, तद्व्यवगति-
शक्त्यवगतिः । कुत इत्याह—तदाभासतो—निश्चयाभासतः ।
किमित्याह—अप्रवृत्तप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च—तच्छक्त्यवगमाप-
त्तेः—तदाभासशक्त्यवगमापत्तेः । न चेत्यादि । न च तदा-
भासत्वतः कारणात्, न तच्छक्त्यवगमो—न तदाभासशक्त्य-
वगमः, किन्तु अवगम एव । कुत इत्याह—तेनाऽपि तदाभासे
न, आत्मवेदनात् कारणात् । यदि नाभैव ततः किमित्याह-
तस्याश्च तदाभासशक्तेः, तद्व्यवस्थात्—तदाभासाऽनन्यत्वात् ।
न चेत्यादि । न च सम्यग् निश्चयशक्तेरेवासवगतिरिति
युक्तम् । कुत इत्याह—तत्त्वतो वचनमात्रत्वाद्, वचनमात्रत्वं
च तथा सम्यग् निश्चयशक्त्यवगमरूपेण प्रतीत्यभावादिति ।
एवं च यथोक्तनीत्या, तत्रैव प्रमायपामसात्कुरुते इति
वचनमात्रं निरर्थकमित्यर्थः ।

इतश्च वचनमात्रम्—“यत्र तु भ्रान्तिकारणसङ्गात्वाद् अश-
क्तं तत्र प्रमाणात्तरं व्याप्रियते” इत्याद्युपन्यासात् । तथाहि
यदि तत्कावेद् अशक्तं पाश्चात्यं निश्चयं जनयितुमेवं तर्हि
अशक्तमेव, सर्वथैकत्वात् एकस्य वैकल्यभावत्वेन शक्त्वाऽ-

शक्तविवरोधात्, कथञ्चिद् अविरोधेऽप्यभ्युपगमविवरोधात्, भिन्नोऽविषयनिश्चयभावभावयोस्तु न तस्य किञ्चिद् इति कथं कचिद् प्रामाण्यमात्मसात्कुरुत इति ? । नैवं समारोपस्यवच्छेदार्थमपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः, न्यायतः समारोपस्यैवाऽप्योगात्, सजातीयतरविधिकेस्त्वभावस्य वस्तुन इन्द्रियज्ञाने प्रतिभासनात्, रूपादिनिश्चयज्ञानवत् तन्निबन्धननिश्चयज्ञानानां तन्मन्तरणैव प्रवृत्तिसम्भवात् । तथाहि—षट् रूपादिदर्शनानन्तरमलिङ्गं निश्चयज्ञानं भवति तत्कथमसति समारोपे भवत् तद्व्यवच्छेदविषयम् ।

इतश्च वचनमात्रम्—“ यत्र तु आन्तिकारणसङ्गावाद् अशक्तं तत्र प्रमाणान्तरं व्याप्रियते ” इत्याद्युपन्यासात् पूर्वपक्षप्रत्यय एव । इदं भावनार्थमाह—तथाहोत्यादिनाम् । तथाहि—यदि तत् प्रक्रमाद् अविकल्पम्, कचिदशक्तं पाश्चात्त्यं निश्चयं जनयितुम्, एवं तर्हि अशक्तमेव एकान्तेन । कुत इत्याह—सर्वधैकत्वात् कारणात्, एकस्य च वस्तुनः, एकस्वभावेन हेतुना, शक्तत्वाऽशक्तत्वविरोधात् । तथाहि—एकमेकस्वभावं यदि शक्तं शक्नोव, अथाऽशक्तमशक्तमेवमेव भावनीयम् । कथञ्चिद् अविरोधेऽपि निमित्तभवेन शक्तत्वाऽशक्तत्वस्य, अभ्युपगमावरोधाद् अनैकान्तवादापर्याय । अथ निज्जा अभ्याऽऽहा इति । एतद् व्यपेक्षायाऽह—भिन्नोऽविषयः । भिन्नो च नौ प्रत्यक्षादिनि प्रक्रमः, भिन्नो च अभिधानः, तौ विषयो यथास्तौ भिन्नोऽविषययोऽभिज्ञांशविषयौ च नौ निश्चयौ चेति विग्रहः, तथाभावाऽभ्यासौ, तथाः, पुनर्न तस्य प्रत्यक्षस्य, किञ्चिद् इति एवम्, कथं कचित् प्रामाण्यमात्मसात्कुरुत—इति । नैवमित्यादि । निवृत्त-उक्तेन प्रकारेण, समारोपस्यवच्छेदार्थमपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः । कुत इत्याह—न्यायता-न्यायन, समारोपस्यैव अयोगात्, अयोगश्च सजातीयतरविधिकेस्त्वभावस्य वस्तुन इन्द्रियज्ञानं प्रतिभासनात् कारणात्, रूपादिनिश्चयज्ञानवदिति निदर्शनम् । तन्निबन्धननिश्चयज्ञानानाम्-अधिकृतवस्तुनिबन्धननिश्चयज्ञानानाम्, तन्मन्तरण-समारोपमन्तरणैव, प्रवृत्तिसंभवात् कारणात्, न समारोपस्यवच्छेदार्थमपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः, अनित्यत्वादिनिश्चयानामपि स्वामारोपस्यवच्छेदमन्तरणैव भावप्रसङ्गादित्यर्थः । अधिकृतार्थभाषावच्छेदाऽऽह—तथाहोत्यादि । तथाहि इति—उपप्रदर्शनं । यद् रूपादिदर्शनानन्तरम्-अव्यवच्छेदनिश्चयज्ञान-लिङ्गाह्वयम्, निश्चयज्ञानं भवति प्रक्रमात् रूपादिविषयमेव, तत्कथमसति समारोपे अरूपादिविषये भवद्—उत्पद्यमानम्, तद्व्यवच्छेदविषयं—समारोपस्यवच्छेदविषयम्, नैव समारोपाभावेन तद्व्यवच्छेदाऽप्योगादिति ।

स्यादेतद्, असमारोपविषये भावात् तद्व्यवच्छेदविषयम्, यत्र हि अस्य समारोपे भवति यथा स्थिरः सात्मक इति वा, न तत्र निश्चयो भवति, तद्विवेक एव चान्यापोह इति तदपि तन्मात्रापोहगोचरमेव, न वस्तु-

स्वभावनिश्चयात्मकमिति । एतदपि यत्किञ्चित्, वाक्यमात्रत्वात् ।

स्यादेतद् असमारोपविषये भावात् तद्व्यवच्छेदविषयमिति—समारोपस्य विषयः समारोपविषयः न समारोपविषयोऽसमारोपविषयः तस्मिन् समारोपस्य इत्यर्थः, भावाद्—उत्पत्तिः कारणाद् अधिकृतानिश्चयज्ञानस्य, तद्व्यवच्छेदविषयमिति । एतद्भाषनार्थमाह—यत्र पदार्थे, हिशब्देऽवधारणे, अस्य पुरुषस्य, समारोपे भवति, यथा स्थिरः सात्मक इति वार्यं पदार्थः । न तत्र निश्चयो भवति अनित्यत्वादिनिश्चयस्तथाऽन्याविषयः, नर्वाचक एव च—समारोपविषयक एव च, अन्यापोहः तद्व्यवच्छेदः, इति—एवम्, तत्रपि अधिकृतनिश्चयज्ञानम्, तन्मात्रापोहगोचरमेव, समारोपाभावात् सात्म्यमित्यर्थः । न वस्तुस्वभावनिश्चयात्मकं—न स्वलक्षणनिश्चयकमात्रं योऽर्थः । एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—एतदपि यत् किञ्चिद्-अस्मरम्, कुत इत्याह—वाक्यमात्रत्वात्, वाक्याऽर्थस्युक्तत्वात् ।

यत्तावदुक्तम्—“असमारोपविषये भावाद्” इत्यत्र समारोपाभावेऽस्य वृत्तिरुक्ता, अयं च समारोपाभावो यदि प्रसज्य-प्रतिषेधरूपः, न कजिदस्य वृत्तिस्तस्य तुच्छत्वात्, तत्त्वत इत्यमेव इदमिति चेत् कथमतुच्छप्रतिभासं रूपादिनिश्चयज्ञानम् ? , तुच्छप्रतिभासमेव तद् इति चेत्, अनुभवविरोधः—रूपादिप्रतिभासस्य वेद्यमानत्वात्, अन्यथा तदनाकारत्वेन वेदनाऽप्योगादिति । अथ पर्युदास्यः, कथं न वस्तुस्वभावनिश्चयात्मकं तत् ? , तत्रैव प्रवृत्तेर्न तत् तदा इति चेत्, कथमसमारोपविषयेऽस्य भावः ? , अयमस्यैव आत्मा न त्वन्य इति चेत्, स्वात्मन एव तदितरविकल्पस्य तत्त्वकल्पनायामतिप्रसङ्गः—स्वलक्षणज्ञानस्याऽपि तत्त्वेन तज्जावापत्तेरिति ।

एतद्वच दर्शयति—यत्तावदुक्तमित्यादिना । तत्र यत्तावदुक्तम्—पूर्वपक्षप्रत्यय “असमारोपविषये भावाद्” इत्यत्र प्रत्यय, समारोपाभावे अस्य निश्चयस्य वृत्तिरुक्ता, एतद् ऐव-पर्यम् । यदि नात्रैव ततः किमित्याह—अयं च समारोपाभावा यदि प्रसज्यप्रतिषेधरूपः समारोपाभावमन्त्रलक्षणः । ततः किमित्याह—न कचित् अस्य निश्चयस्य, वृत्तिः । कुत इत्याह—तस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपस्य समारोपाभावात्, दुच्छत्वात्—असत्त्वादित्यर्थः । तत्त्वेन इत्यादि । तत्त्वेन—परमाथेन, इत्यमेवेदं न कचित् अस्य वृत्तिः, इति चेत् । एवमाशङ्क्याह—कथमतुच्छप्रतिभासं रूपादिवच्छेदाऽऽकारं रूपादिनिश्चयज्ञानम् ? । तुच्छत्वादि । तुच्छप्रतिभासमेव, तत्—रूपादिनिश्चयज्ञानम्, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—अनुभवाविरोधः । एवं कथमित्याह—रूपादिप्रतिभासस्य—रूपादिनिश्चयज्ञानं वेद्यमानत्वात्, अन्यथा एवमभ्युपगमः, तस्य—रूपादिनिश्चयज्ञानस्य, अनाकारत्वेन हेतुना । किमित्याह—वेदकऽप्योगाद्, तद् हि, अनैकान्तिक-स्य वेदनम् ? , इति भावनीयम् । एवं प्रसज्यपक्षे दोषम-

भिधाय पक्षान्ते शेषमभिधानमाह—अथ पदुदात्मकः प्रस्तुतः समारोपाभावः । एतदाशङ्क्याह—कथं न वस्तु-स्वभावनिश्चयात्मकं न च कदाचिन्निश्चयज्ञातम् ? , तत्रैव-क-पादावेव प्रकृतेः, न तद् कदाचिद् तदा निश्चयज्ञानकाले-इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमसमारोपप्रियय-समा-रोपाभावे पदुदात्तात्मक, अस्य-कपादिनिश्चयज्ञानस्य, भा-वः ? । अयमित्यादि । अयम्-असमारोपावयवः, अस्यैव अ-धिष्ठितनिश्चयज्ञानस्य आत्मा, न तु अन्यो-व्यतिरिक्तः इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—स्वात्मन एव ज्ञानसंयन्धिनः, तद्वितरविकलस्य-विषयविकलस्य, तत्त्वकल्पनायां-विषय-त्वकल्पनायाम्, उक्तमीत्या । किमित्याह—ज्ञानप्रसङ्गः । क-थमित्याह—स्वतन्त्रज्ञानस्याऽपि तत्वेन नद्वितरविकल-त्वेन हेतुना, तद्भावापत्तेः-असमारोपावयवभावापत्तेः-नि-श्चयज्ञानत्वापत्तिरित्यर्थः ।

यथोक्तम्—“यत्र हि अस्य समारोपो भवति यथा स्थिरः सात्मक इति वा, न तत्र निश्चयो भवति ” एतदप्युक्तम् परमार्थेन तस्याऽस्थिरानात्मकस्यैव ग्रहणात् तत्र रू-पादाविव समारोपप्रवृत्त्ययोगात् । स्यादेतत्, नहि तथा गृहीतोऽपि भावस्तथैव प्रत्यभिज्ञायते, कश्चिन्नेदे व्यव-धानसंभवात् यथा शुक्रेः शुक्तिवे । यत्र तु प्रतिपत्तुर्भा-न्तिनिमित्तं नास्ति तत्रैव अस्य दर्शनाविशेषोऽपि स्मारो-निश्चयो भवति, समारोपनिश्चययोर्बाध्यबाधकभावाद् इति । एतदप्यमत्, निरंशे तथा गृहीते कश्चिद् व्यवधा-नं कश्चित् न इत्यपन्यायत्वात् भेदाभावेन तत्त्वत एकनि-श्चयज्ञानप्रसङ्गात्, न खलु रूपे एव तदेकस्वभावनबन्ध-नानि भूयसि निश्चयज्ञानानि ।

यथोक्तम्—अधिष्ठितपदुपपन्नस्य—“यत्र हि अस्य समा-रोपो भवति यथा स्थिरः सात्मक इति वा, न तत्र निश्च-यो भवति ” एतदपि अयुक्तम् । कथमित्याह—परमार्थेन-वस्तुस्थित्या, तस्य पदार्थस्य, अस्थिराऽनात्मकस्यैव प्र-हणाद्, नान्यत् तस्य रूपमिति कृत्वा । ततः किमित्या-ह—तत्र अस्थिरत्वाद्वा, कपादाविव समारोपप्रवृत्त्ययोगाद्, नहि रूप कपता य गृहीते समारोपः । स्यादेतत् । स्यादेतत्, नहि तथा स्वकपेण, गृहीतोऽपि भावः पदार्-थः तथैव प्रत्यभिज्ञायते-निश्चयज्ञानेन गम्यते । कथमि-त्याह—कश्चिद् भेदे भावविशेषे, व्यवधानसंभवात् प्रत्यभिज्ञानस्य समारोपेण इति भावः । निरंशे-ममाह—यथा शुक्रेः—श्रीप्रकटस्यैव, शुक्तिवे व्यव-धानसंभवः प्रत्यभिज्ञाने प्रति रजनसमारोपेण, यत्र तु भावभेदे पदार्थे, प्रतिपत्तुः पुरुषस्य, अन्तिनिमित्तं सा-दृश्यं नास्ति, तथैव-भावभेदे, अस्य-पुरुषस्य, दर्शनाऽ-विशेषोऽपि—उभयत्र यत् तत्वं तद् दृश्यते इति दर्शना-विशेषस्तस्मादपि सति, स्मारो-निश्चयो भवतीति गृ-हीतमाह । किमेतदेवमित्याह—समारोपनिश्चययोर्बाध्य-बाधकभावात्, समारोपो बाध्यः, निश्चयो बाधकः इति । पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—एतदपि-अनन्तरादिनम्, असद्-अ-

शामनम् । कुन इत्याह—निरंश इत्यादि । निरंशे कस्तुनि, तथा निरंशतया गृहीते, कश्चिद् व्यवधानं कश्चिद् न इति अपन्यायत्वाद्, एतद् अपि असत्, अपन्यायत्वं च भेदाऽ-भावेन हेतुना निरंशत्वेन, तत्पत्तेः-परमार्थेन, एकनिश्चयज्ञा-नप्रसङ्गात् निश्चयज्ञानेकत्वेन । एतद्भावावैवाह—न कश्चि-त्वादि । न खलु-नैव, रूपे एव ज्ञानत्वेन, तदेकस्वभा-वनबन्धनानि तद् रूपमेव एकः स्वभावा निश्चयनं येषां तानि तथा, भूयोऽस-प्रभूतानि, प्रकमाद् जातिभेदार्था-कृत्य निश्चयज्ञानानि रूपसादितक्षणानि, किं तर्हि प्र-भूतानि अपि व्यक्तिभेदाऽपेक्षया रूपज्ञानानि एव ? , एवं भेदाऽभावेन तत्त्वेन एकनिश्चयज्ञानप्रसङ्गः ।

दृष्टान्तरमाह—

किंच-असौ भावः स्वप्रत्यभिज्ञानजनने व्यवधानसम्भ-वस्वभावो वा स्याद्, न वा ? , उभयथाऽपि कश्चिद् भे-दे व्यवधानसंभवाद्, इत्यपि अयुक्तम्, यथाकर्म सर्वत्रैव तत्सम्भवाऽसम्भवापत्तेः, अन्यथा एकस्वभावत्वविरोधात् अनन्विबन्धनत्वे च निश्चयानां न तेभ्यस्तत्त्वव्यवस्था, इत्यफला तत्कल्पना, एवं च “यथा शुक्रेः शुक्तिवे” इ-त्यनुदाहरणमेव, भवतीत्या तदयोगात् शुक्तिकाया अपि अज्ञज्ञानेन नीलादिवत् तत्त्वेनैव ग्रहणात् ।

किंच, असौ भावः-पदार्थः, स्वप्रत्यभिज्ञानजनने-स्वनिश्च-यज्ञानजनने, व्यवधानसंभवस्वभावो वा स्याद् न वा ? , इति द्वयी गतिः । उभयथाऽपि पक्षद्वयेऽपि कश्चिद् भेदे व्यवधानसं-भवाद् इति अयुक्तम् । कुन इत्याह—यथाकर्म-यथासंख्य-म्, सर्वत्रैव कश्चिद् इत्येत्द् दृष्टान्तेन सर्वत्रैव वस्तुनि, तत्संभवाऽसंभवापत्तेः-तस्य व्यवधानस्य, संभवस्यासं-भवश्च तत्संभवासंभवौ, तयोरापत्तिः, तत् वस्तुतः भव-ति—यदि असौ भावः स्वप्रत्यभिज्ञानजनने व्यवधानसंभ-वस्वभावस्तत्तत्संभवस्यैव सर्वत्र व्यवधानम्, न चेद्, न संभवस्यैव इति हृदयम् । इत्थं चैतदङ्गीकृत्यमित्याह-अन्यथा एकस्वभावत्वविरोधात्, एकस्वभावो हि स्वप्रत्य-भिज्ञानजनने व्यवधानसंभवैकस्वभावः, तत्संभवैकस्वभा-वो वा, अन्यथा तत्त्वत्रस्वभावता एव इति भावनीयम् । अतस्त्वबन्धनत्वे च—विद्यतिज्ञानानिबन्धनत्वे च निश्चया-नाम् । किमिति—न तेभ्यो निश्चयेभ्यः, तत्त्वव्यवस्था-विशक्तिभावात् तद्भावव्यवस्था, इति एवम् अफला-निश्चयो-जना, तत्कल्पना-प्रकमाद् व्यवधानसंभवकल्पना, एवं च सति “यथा शुक्रेः शुक्तिवे” इत्यनुदाहरणमेव । कथमि-त्याह—भवतीत्या-तददर्शनाऽनुसारेण, तदयोगात्-प्रकमाद् व्यवधानसंभवायोगात्, अयोगाच्च शुक्तिकाया अपि अज्ञ-ज्ञानेन—इन्द्रियज्ञानेन, नीलादिवद् इति निरर्थकम्, तत्त्वेन एव—शुक्तिकात्वेन एव ग्रहणात् ।

इत्यमेव इदमिति चेत्, कथं व्यवधानसम्भवः ? , तत्-स्तन्निश्चयानुत्पत्तेरिति चेत्, सैव तावत्किमिति किन्त्वयम् ? , निश्चयान्तरोत्पादाद् इति चेत्, कथमनुभवान्तरोत्पाद् निश्च-यान्तरोत्पादाद् ? , तत्-तत्त्वभावत्वाद् इति चेत्, अनु-

भवान्तरवद् न तस्य तत्त्वम्, तस्य वा तत्त्वतुल्यादे स्त्व-
वहारनियमोच्छेदः, एवं हि नीलाऽनुभवजन्योऽपि तन्नि-
श्चयः पीताद्यनुभवस्य तत्त्वभावतया तन्जन्योऽपि सम्भा-
व्यत एव । एवमन्यत्राऽपि इति न न्यायविदस्ततो स्त्व-
हारे नियमतः प्रवृत्तिरुक्ता सर्वत्राऽऽशङ्कानिवृत्तेरिति, न
अनिवृत्तिः सर्वत्र बीजाभावाद् वैधर्म्येण साधर्म्याऽसिद्धेः,
साधर्म्याच्च समारोप इति ।

इत्थमेव इतिमिति चेत् । तत्त्वेनैव प्रहणमित्यर्थः । एतदाश-
ङ्क्याह—कथं व्यवधानसंभवः ? नहि तस्य व्यवधानज-
नकत्वमित्यर्थः । ततः शुद्धिकाशानाद् तन्निश्चयत्वात्, तन्निश्च-
याऽनुपपत्तेः—शुद्धिकानिश्चयाऽनुपपत्तेः, व्यवधानसंभव इति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—सैव तावद् निश्चयाऽनुपपत्तिः, किं
कन कारकम् ? इति चिन्त्यम्, निश्चयान्तरोत्पादाद्—रजत-
निश्चयोत्पादाद् इति चेत्, तन्निश्चयाऽनुपपत्तिः । एतदाशङ्क-
क्याह—कथमुनुभवान्तरात्, शुद्धिकानुभवकालात् निश्चयान्त-
रोत्पादो रजतनिश्चयोत्पादः ? तस्य शुद्धिकाऽनुभवस्य,
तत्त्वभावत्वाद्—रजतनिश्चयोत्पादसम्भावत्वात्, इति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—अनुभवान्तरवद्—रजतानुभववद्
इत्यर्थः, न तस्य—शुद्धिकाऽनुभवस्य, तत्त्वे—शुद्धिकानुभव-
तत्त्वम्, तत्त्वे वा—शुद्धिकाऽनुभवतत्त्व वा, तदा शुद्धिका-
ऽनुभवात्, तदुत्पादं—निश्चयान्तरोत्पादे । किमित्याह—
व्यवहारनियमोच्छेदः । एनमेव भावयद्वाह—एषे हीत्यादि ।
एवं यस्मात्, नीलानुभवजन्योऽपि तन्निश्चयः—नीलनि-
श्चयः पीताद्यनुभवस्य, तत्त्वभावतया नीलनिश्चयजन-
नसम्भावतया, तन्जन्योऽपि—पीताद्यनुभवजन्योऽपि सम्भा-
व्यत एव, विजातीयशुद्धिकाऽनुभवाद्—विजातीयरजत-
निश्चयापपत्तेः, एवमन्यत्रापि रज्जादिनिश्चये, इति एवम् ।
न न्यायविद्ः पुरुषस्य, ततो निश्चयात्, व्यवहारे प्रस्तु-
ते, नियमतो—नियमन, प्रवृत्तिरुक्ता । कुतो न युक्ता इत्याह—
सर्वत्र विकल्पे, उत्पादकं प्रति आशङ्कानिवृत्तेः कारणात्,
न अनिवृत्तिराशङ्क्या इति प्रक्रमः । कुत इत्याह—सर्वत्र
बीजाभावात् आशङ्काबीजाभावात्, किन्तु निवृत्तिरेव ।
प्रस्तुतमेवाऽऽह—वैधर्म्येण हेतुना, साधर्म्याऽसिद्धेः सर्वत्र ।
यदि नाभिव ततः किमित्याह—साधर्म्याऽप्यसमारोप इति ।
अस्ति च शुद्धिका—रजतयोः तद् इत्यभिप्रायः ।

कथमेव, स्थिरतरादीनां किं साधर्म्यम् ? क वा तेषां
ग्रहणम् ? येन अस्थिरादिषु तत्समारोपः । सदृशाऽप-
राऽप्यरेत्यपि प्रलम्भात् अयमिति चेत्, किमिदं सजा-
तीयतरविधिकैकस्वभावानां भावानां सादृश्यम् ? कथं
वा सदपि एतद् तदेकग्रहिणा ज्ञानेन गम्यते ? तेषामे-
व तत्त्वभावतया तथा ग्रहणेन इति चेत् । आकालं तदे-
कग्रहे कुतोऽयं नभस आसवादः ? अनेकभिन्नकाल-
भावग्रहणे च एकैव अपैति क्षणिकता । तथाविधभावा-
ऽनुभवसामर्थ्यजनित्वात् तद्वगम्यत इति चेत्, न युक्त-
मस्य इमामक्रमागतमवगममभिवं प्रतिपत्तुम्, तत्पूर्ववत्ता-

नां च न्यायतत्त्वहीनाभाव उक्तः । तथातुभवसिद्धत्वात्
सर्वं भद्रकमिति चेत्, न लघु अनुभव इत्येव तत्त्वव्यव-
स्थाहेतुः, न्यायबाधितस्य तदनुपपत्तेः, अस्य च उक्तवत्
न्यायबाधितत्वात्, क्षणिकत्वेन तथाऽसम्भवाच्च । एतेन
“यत्र तु प्रतिपत्तुर्भ्रान्तिनिमित्तं नास्ति तत्रैव अस्य दर्श-
नादिशेषेऽपि पाश्चात्यो निश्चयो भवति समारोप-निश्चयबो-
धार्थ्यबाधकभावात्” इति यदुक्तम्, तदपि प्रत्युक्तमेव,
सर्वार्थैकस्वभावत्वे वस्तुनो दर्शने चेत्तन्मभिधानाऽयोगात्,
एकत्र भ्रान्तिनिमित्तसम्भवे सर्वत्र तदापत्तेः तत्तदेकस्व-
भावत्वतश्चात्, अन्यथा यत्र भ्रान्तिनिमित्तं न वत्र च अ-
स्ति, अनयोः कथञ्चिद् इति बलात् तदेकस्वभावता,
शुक्तिकादावपि तन्निश्चयाऽभावाच्च, अतन्निश्चयनत्वे च
निश्चयानां न तेभ्यस्तत्त्वव्यवस्था इत्युक्तम् ।

एतदाशङ्क्याह—यद्येवम्, स्थिरतरादीनां—नित्याऽनित्या-
दीनाम् ‘किं साधर्म्यम् ? लघुत्वमेवाद न किञ्चित् इत्यर्थः ।
क वा तेषां ग्रहणम् ? नित्यानामभावेन तदयोगात्, ये-
नाऽस्थिरादिषु भावेषु आदिशब्दाद्—अनात्मादिग्रहः, तत्स-
मारोपो—नित्याऽऽत्मादिसमारोपः, सदृशाऽपराऽपराऽपि-
प्रलम्भात् कारणात्, अयमिति—आत्मादिसमागोपः, इति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह—किमिदं सजातीयतरविधिकैकस्वभावानां
भावानाम्—अन्यन्तविषयानामित्यर्थः, सादृश्यम् ? न कि-
ञ्चित् । कथं वा सद् अपि एतत् सादृश्यम्, तदेकग्रहिणा
तेषां भावानामेकग्रहणशीलं तदेकग्रहिणं तेन ज्ञानेन गम्यते ?
तदनेकग्रहणान्तररीयकत्वात् तद्वगम्यस्य न गम्यते इत्यर्थः ।
तेषामेवेत्यादि । तेषामेव भावानाम्, तत्त्वभावतया—सदृशस्व-
भावतया तथाग्रहणेन—सदृशग्रहणेन, इति चेद् गम्यते । एतदा-
शङ्क्याह—आकालं यावदपि कालस्तावदपि—सर्वकालमि-
त्यर्थः, एकग्रहणे सति कुतोऽयं “तेषामेव तत्त्वभावतया”
इत्यादिलक्षणः, नभसः—आकाशात् आसवादः ? अनेकभिन्न-
कालभावग्रहणे च एकेन प्रक्रमाद् ज्ञानेन । किमित्याह—
अपैति क्षणिकता भावानामिति । तथाविधेत्यादि । तथावि-
धभावाद्यनुभवसामर्थ्यजनित्वात्—संतानप्रवृत्ताभ्यस्तृणाभा-
वाद्यनुभववीर्योपपन्ननिश्चयाद् इति भावः, तत्—सादृश्यम्,
अवगम्यते इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न युक्तमस्य निश्चय-
स्य, इमामक्रमाऽऽगतामस्वभावाभेन, अवगममभिवं पदा-
धेतया त्रिसदृशबोधकत्वां प्रतिपत्तुम्, यदाह कश्चित्—“अ-
सत्सङ्गाद् दैन्यात् प्रलम्भचरितैर्वा बहुविधै—रसद्भूतैर्भूतैर्यदि
भवति भूतेरभ्यभिः । सद्विष्णोः सद्वृद्धः परहिततरतयोन्न-
तिमतः, परा भूषा पुंसः स्वर्णविधिविर्द्धं बहुकलमपि ॥११॥”
स्वविधिवश्च क्षणिकस्य परतो निरोपेक्षता इति भावनीयम् ।
तत्पूर्ववत्तायां च—विर्वातलक्षणभावाद्यनुभवपूर्ववत्तायां च,
न्यायतो—न्यायेन, निरन्वयमन्तरतया, तद्बीजाभावे—विषाक्ष-
तत्त्ववृत्तीजाभावः, उक्तः प्राग् ‘नित्यानिश्चयवस्तुनिकल्पना-
धिकार एकान्त’ इत्यादिना ग्रन्थेन । तथेत्यादि । तथातु-
भवसिद्धत्वात्—सदृशत्वेनानुभवसिद्धत्वात् कारणात्, स-

धर्मस्वयुक्तम्, भद्रकमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न कलु-
र्भव, अनुभव इत्येव एतावता भ्रंशेन, तत्त्वव्यवस्थाहेतुः ।
कथं न ? इत्याह—स्यायबाधितस्य अनुभवस्य, तदनुपपत्तेः-
तत्त्वव्यवस्थाहेतुत्वानुपपत्तेः, नीत्या द्विविधानुभववादी न-
थाऽभ्युपगमादिति । यदि नामैवं ततः किमित्याह—अस्य
च प्रकान्तसदृशानुभवस्य उक्तवद् यथोक्तं तथा स्यायबा-
धितत्वात्, क्षणिकत्वेन हेतुना, तथा पदार्थबाधानुभवकप-
णामभवाच्च, तथाहि—निश्चयानुभवोऽपि क्षणिक एव
इति भावना । एतेन इत्यादि । एतेन—अनन्तरादिनेन वस्तु-
जातेन, “यत्र-तु प्रतिपत्तुर्भातिनिमित्तं नास्ति तत्रैव अस्य
दशनाविशेषोऽपि पारम्पर्येण निश्चयो भवति, समारोप-
निश्चयः पारम्पर्येण बाधकभावाद्” इति यदुक्तम् । तत् किमि-
त्याह—तदपि प्रयुक्तमेव । कथमित्याह—सर्वधर्मस्वभावत्वे
वस्तुना बाधस्य दर्शने च तस्य इत्थं यथोक्तं तथा अभि-
धानाऽयोगात्, अयोगश्च एकत्र वस्तुनि, अस्तिनिमित्तस-
म्भवं सति, सर्वत्र तदापत्तेः—आग्निनिमित्तसम्भवापत्तेः,
आगोत्तमश्च तत्तत्कस्वभावव्यवस्थात्—तस्य वस्तुना अग्नि-
निमित्तसम्भवेकस्वभावव्यवस्थात् । अन्यथेत्यादि । अन्य-
था—परमभेदश्रुत्यागम, यत्रै वस्तुनि अस्तिनिमित्तम्, न घट-
पटादौ, यत्र च अस्ति शुक्रकारजतादौ, अनयोः—वस्तुनाः, क-
थञ्चित् स्वभावभेदः, वस्तुभेदोऽपि स्वस्वभावेऽपि, इति—एवम्,
बलात् तद्वैकस्वभावताः तस्य—वस्तुनः, सामान्यनाऽनेकस्व-
भावता, तत्कान्तैकस्वभावत्वे तु न एतद् उपपद्यते इति । उप-
पत्त्यन्तरमाह—शुक्रकादावपि—शुक्रकारजतादौ आप, ताव-
यमाऽप्राशङ्क्य-प्रकृपाद् अभिनिमित्तसम्भवंस्वभावव्यव-
स्था—परमावच्छेद, बलात् तद्वैकस्वभावता इति वर्तेत । तथा-
हि—न शुक्रिकादौ, अपि सर्वस्य समारोप एव कस्यचिद्
दर्शनाद् अनन्तरं शुक्रिकानिश्चयः, अपरस्य तदा तत्रैव स-
मारोप इति न एतद् एकात्मैकस्वभावत्वं वस्तुन इति भावनी-
यम् । अनत्—इत्यादि । तद्—वस्तु, निश्चयन—कारणम्, यथं ते
तन्निश्चयना न तन्निश्चयना अतन्निश्चयनास्तत्त्वस्तासिन्,
अतन्निश्चयनत्वे च—अवस्तुनिश्चयनत्वे इत्यर्थः । कथामि-
त्याह—निश्चयानां न तेभ्यो—निश्चयेभ्यः, तत्त्वस्वव्यवस्था-
वस्तुनस्वव्यवस्था, इति उक्तं प्राक् ।

एवं च यत्र स्वत एव निश्चयः स प्रत्यक्षः, यत्र तु न
सोऽनुमेय इति सन्न्यासप्राप्तिः, अन्वयाऽसमञ्जसत्वात् ।
न चैवं सविकल्पकप्रत्यक्षवादिनोऽपि अनेकस्वभावत्वाद्
वस्तुनः स्वयंपारम्पर्येण निश्चयोपलब्धेः तथा निश्चयप्रवृत्तौ कश्चिद्
दोषः, निरुपचरिततन्निश्चयनभावात् । दृश्यते च कथ-
ञ्चित् एकत्र एव एकाऽनेकप्रमात्रपक्षः शब्दलिङ्गाऽ-
प्यर्थैः प्रतीतिभेदः, तथाहि—अत्र निकुञ्जे बहिरस्तीति
शब्दतत्त्वाविधेदशमात्रावच्छिन्नमग्निमामान्यं प्रतीयते,
धूमदर्शनात् तु विशिष्टदेशावच्छिन्नभस्त्रिद्विशेषः, अघ्य-
तस्तु विशिष्टतरो ज्वालादिरेत्याऽऽनोपालाङ्गनाप्रसि-
द्धत्वाद् अत्याज्य एव इति । एवं च सन्न्याससिद्धेः प्रमा-
खानां वस्तुविषयत्वे यदुक्तं पुरस्तात् “नहि अन्य एव

अन्योपकारको नाम” इत्यादि; तदयुक्तमेव । परमा-
र्थतो निर्विषयत्वात् । न च वस्तु अपि तदेकमनेकधर्मो-
पकारकशक्तिमत् इत्येते जैनेः, एकाऽनेकस्वभावत्वाऽभ्यु-
पगमात् पृथग्भूतधर्मसिद्धेः । इति कृतमत्र प्रसङ्गेन ।

एवं च यत्राऽऽह—वस्तुज्ञानसंवाधनि नीलादौ, स्वत
एव निश्चयः समारोपस्यवच्छेदमन्तरा, स प्रत्यक्षो-
ऽहः, यत्र तु अनित्यप्रादौ, साऽनुमेय इति
सन्न्यासप्राप्तिः । कुत इत्याह—अन्यथाऽसमञ्जसत्वात्
इत्येतच्च निदर्शितमसकृत् । यदि नामैवं ततः कि-
मित्याह—न चैवं सविकल्पकप्रत्यक्षवादिनाऽपि वादिनाः,
अनेकस्वभावत्वाद् वस्तुनः, स्वयंपारम्पर्येण निश्चयेण हेतुना,
तथानिश्चयप्रवृत्तौ अनन्तरादित्येकमेव कश्चिद् दोषः, कथं
न दोषः ? इत्याह—निरुपचरिततन्निश्चयनभावाद्—वास्त-
वप्रवृत्तिनिश्चयनभावादित्यर्थः । असुमयाऽभ्युपगम्यति—
दृश्यते चेत्यादिना । दृश्यते च कथाञ्चिद् एकत्रैव वस्तुनि,
एकाऽनेकप्रमात्रपक्षः शब्दलिङ्गाऽप्यर्थैः—आगमादुभयान्य-
र्थैः प्रतीतिभेदः, तथाहि—“अत्र निकुञ्जे बहिरस्तीति” इति शब्द-
तः—शब्दात् तथा विशिष्टदेशमात्राऽवच्छिन्नं सद् आग्निमामान्यं
प्रतीयते, धूमदर्शनात् तु विशिष्टदेशावच्छिन्नभस्त्रिद्विशेषः—
आग्निविशेषः—पूर्वसामान्यपेक्षया, अघ्यतस्तु प्रत्यक्षेण
पुनः, विशिष्टतरो ज्वालादिः प्रतीयते इति, आगोपालाङ्ग-
नाप्रसिद्धत्वात् कारणात्, अत्याज्य एव प्रतीतिभेद इति ।
एवं च सन्न्याससिद्धे सति, प्रमाणानां—प्रत्यक्षादीनां वस्तु-
विषयत्वे यदुक्तं पुरस्तात् पूर्वपक्षप्रत्यर्थं—“नहि अन्य एव
अन्योपकारको नाम” इत्यादि । तत् किमित्याह—तदयु-
क्तमेव परमार्थतो निर्विषयत्वात् तस्य उक्तस्य । न चेत्या-
दि । न च—कस्यपि तद्—एकं सद्—अनेकधर्मोपकारकश-
क्तिमद् इत्येते वैशिष्टिकैरेव जैनेः । कुत इत्याह—एका-
नेकस्वभावत्वाभ्युपगमात् कारणात्, पृथग्भूतधर्मसिद्धेः—
धर्मधर्मिस्वभावत्वाद् वस्तुनः, इति कृतमत्र प्रसङ्गेन ।

यच्चाक्तम्—“समारोपनिश्चययोर्बाधकभावाद्”
इति, एतदप्युक्तम् । परन्तीत्या समारोपनिश्चययोर्भेदा-
ऽसिद्धेः समारोपस्यापि निश्चयत्वात्, तदभावभावि-
त्वस्य च उभयत्राविशेषात्, पौर्वापर्यस्य च अनित्या-
मकत्वात् क्वचित् तस्याऽपि तुल्यत्वात् । अनित्यादि-
प्रतिपत्तावपि पुनरित्यादिनिश्चयोपलब्धेः वस्तुन एव
पारम्पर्येण तद्भावाद्, तदन्यतराऽपरनिमित्तत्वे तदि-
तरत्र तन्निमित्तत्वानाभावात्, विशेषहेतुभावात् अ-
नित्यस्यापि अर्थक्रियायोगादिति निर्लोठयिष्यामः ।

यच्चाक्तम्—“समारोपनिश्चययोर्बाधकभावाद्”
इत्येतदपि अयुक्तम् । कथमित्याह—परन्तीत्या
समारोपनिश्चययोर्भेदासिद्धेः, अस्तिद्विध—समारोपस्या-
पि शुक्रिकादौ रजतादिकस्य निश्चयत्वात्, तथाहि—
शुक्रिकायां रजतनिश्चय एव समारोपः, तदभावभावि-
त्वस्य च—शुक्रिकायां भावभावि-त्वस्य—शब्दात्—तदनुभवेप्रादा-
नत्वस्य च, उभयत्र समारोपे निश्चये चाविशेषात्, नहि

अत्र अन्यत् समारोपस्यापि उपादानम्, अपि तु—अधि-
कृतानुभव एव पौर्वापर्यस्य च पूर्वं समारोपः पश्चाज्-
न्य इत्येवमावस्य च अनियामकत्वात् भेदे प्रति, तथा
कचिद् तस्यापि पौर्वापर्यस्य तुल्यत्वात् । एतद्—
आह—अनित्यादिप्रतिपत्तावपि सत्यां तथागतवचन-
ाः, पुनर्नित्यादिनिश्चयोपलब्धेः कर्तृलाशिवचना-
देः, वस्तुन एव सकाशात् तस्या नित्यादिनिश्चया-
पलब्धेः पारस्पर्येण भावात्, तदाश्रयत्वाद् वचनप्रवृत्तेः ।
यद्वा—वचनमनन्तराऽपि स्वत एव कचिदेवभावात्, त-
थाहि—वस्तुनि अनित्यत्वविकल्पोऽपि भवति, नित्यत्व-
विकल्पोऽपि भवतीति लौकिकमेतत् । एवं च सति तद्-
भ्यनरापरिमित्तत्वे तयोः—समारोपनिश्चययोरन्यतर-
स्व—समारोपस्य, अपरनिमित्तत्वे अस्त्युपगम्यमाने, त-
द्वितरत्र अपि निश्चये, तन्निमित्तत्वाभावात्—अधिक-
तवस्तुनिमित्तत्वाभावात् । इह तावद् अनित्यादिप्रति-
पत्तिवस्तुनिमित्ता इति भवतो मतम्, इहापि अनाभा-
वाः, तत्तुल्ययोगक्षेमाभावा नित्यादिनिश्चयोपलब्धेः अतर्जामि-
त्त्वाभ्युपगमाद् इति भावः । अनाभावास्य—विशेषहेत्व-
भावाद् द्वयोरपि, तथा—तद्देशानामनन्तरावित्यन नित्यस्य
सत्ता एव अलंभयिनी, कर्मयोगपक्षाभ्यामप्यक्रियायोगाद्
इति । विशेषतस्तुनिर्वाचकीयेषा आह—अनित्यस्यापि निर-
न्वयत्वमप्यनिधर्मिणः, अयंक्रियाऽयोगाद् इत्येतद् निलोठ-
यिष्यामः पुस्तत्ताद्, अन एतद् अपि अयुक्तमिति स्थितम् ।

किञ्च—समारोपव्यवच्छेदभावाविशेषाद् अनुमानवि-
कल्पवत् कथं रूपादिविकल्पो न प्रमाणम् ? समुद्भूतस-
मारोपव्यवच्छेदेन अभावादिति चेत् । न । कचिद् त-
थाऽपि भावदर्शनेन अविरोधात्, शुक्तिकाशकलादी र-
जतादिसमारोपव्यवच्छेदेन तद्भावात्, न च—न सोऽपि
रूपादिविकल्पः तन्मात्रहेतुत्वात्, न च तत्त्वत एकस्याऽपि
तदितरनाशनेन प्रवृत्तिः, नाशस्य निर्हेतुकत्वाऽभ्युप-
मात् तदभाव एव तद्भावापत्तेः । लिङ्गलिङ्गिस्म-
न्वस्मरणादिनाऽप्रवृत्तेरिति चेत्, कोऽयं गुणे भवतो दो-
षाभिनिवेशः ? वस्तुसमारोपाभावेऽस्य उपयोगात्, न
च—नाऽसौ रूपादिविकल्पस्याऽपि तदभावे तत्प्रवृत्त्य-
नुपपत्तेः इति नानयोर्विशेषः । स खलु गृहीतग्राही ए-
व, प्रत्यक्षप्रतिभासिनोऽर्थस्य परामर्शत्, नहि अनु-
मानविकल्पोऽपि नैवमिति परिभाष्यतामेतत् ।

अभ्युपगम्याह—किञ्चिदित्यादिना । किञ्च—समारोपव्यवच्छेद-
भावाविशेषात्, कारणात्, अनुमानविकल्पवत् इति दृष्टा-
न्तः, कथं रूपादिविकल्पो न प्रमाणं प्रमाणलक्षणयोगे-
ऽपि ? एतदाशङ्क्याह—समुद्भूतसमारोपव्यवच्छेदेन अभावा-
द् इति चेत् । न हि अयमनुमानविकल्पवत् समुद्भूतसमा-
रोपव्यवच्छेदेन भवति । एतदाशङ्क्याह—न, इत्यादि । न,
कचिद्—वस्तुनि, तथापि—समुद्भूतसमारोपव्यवच्छेदेनाऽपि
भावदर्शनेन—उत्पाददर्शनेन हेतुना, रूपादिविकल्पोऽस्य अ-
१६६

विरोधात् प्रमाणत्वस्य । एतद्वाऽऽह—शुक्तिकाशकलादी-
वस्तुनि, रजतादिसमारोपव्यवच्छेदेन तद्भावात्—शुक्तिकादि-
विकल्पभावात् । नन्वेत्यादि । न च—न सोऽपि—शुक्तिकाविक-
ल्पो रूपादिविकल्पः, किन्तु रूपादिविकल्प एव । कुत इत्याह-
तन्मात्रहेतुत्वाद्—रूपादिमात्रहेतुत्वात्, न च तत्त्वतः—परमा-
र्थेन, एकस्याऽपि—अनुमानविकल्पस्य रूपादिविकल्पस्य वा,
तद्वितरनाशनेन—समुद्भूतसमारोपनाशनेन, अञ्जला प्रवृ-
त्तिः । कुतो न इत्याह—नाशस्य निर्हेतुकत्वाऽभ्युपगमात्
तथा तद्भावे एव—समारोपाऽभावे एव, तद्भावापत्तेः—
अनुमानादिविकल्पभावापत्तेः । इहैव परिहारान्तरमुप-
स्य आह—लिङ्गलिङ्गिस्मन्वस्मरणादिना प्रकारेण, अप्र-
वृत्तेः कारणात् इति चेत्, रूपादिविकल्पो न प्रमाणमिति
प्रकम् । एतदाशङ्क्याह—काऽयं गुणे भवतो दोषाभिनिवे-
शः ? ननु लिङ्गलिङ्गिस्मन्वस्मरणादिप्रवृत्तिमन्त्रेण त-
द्भवेन गुणः । प्रस्तुतसमर्थनाय आह—वस्तुसमारोपाऽभा-
वे अस्य अनुमानविकल्पस्य उपयोगात्, न च—नासौ रू-
पादिविकल्पस्यापि वस्तुसमारोपाभावे उपयोगः, किन्तु
अस्येव । कुत इत्याह—तद्भावे—वस्तुसमारोपाभावापयो-
गाभावे समारोपभावेन, तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः—रूपादिविकल्पप्र-
वृत्त्यनुपपत्तेः, अस्ति च प्रवृत्तिरिति नानयोरनुमानविकल्प-
रूपादिविकल्पयोर्विशेषः, अतः कथमनुमानविकल्पवत् रूपा-
दिविकल्पो न प्रमाणमित्याख्यमेतत् । प्रस्तुतमाचिख्यासु-
राह—स आहवत्यादि । स खलु—प्रकमाद् रूपादिविकल्पः ।
किमित्याह—गृहीतग्राही एव । कुत इत्याह—प्रत्यक्षप्रतिभासि
नोऽर्थस्य रूपादेः, परामर्शो कारणात्, स हि तमेव स्पृ-
शति नाधिकं परिच्छिन्नसि, अतो न प्रमाणमिति । एत-
दाशङ्क्याह—नहीत्यादि । नहि अनुमानविकल्पोऽपि—नैवम्,
किं तर्हि एवमेव—गृहीतग्राही एव, इत्यादि परिभाष्यता-
मेतत् । स्वभावहेतोः सुखानामेव कृतकस्य एव अनित्य-
त्वात्, कार्यहेतोः अपि वह्निजप्यस्वभावा धूमः, तत्त्वेन-
प्रत्यक्षेण प्रतिभासते, अन्यथा तत्प्रतिभासाभाव एवेति
भावनीयम् ।

नहि प्रत्यक्षं भागश उत्पद्यते, निरंशत्वात्, सत्यं
न उत्पद्यत इति । अनुमानविकल्पपरामर्शालम्बनमपि
तत्र गृहीतमेव केवलं गृहीतेऽपि येषाकारेषु, न
तदनन्तरमेव निश्चयोत्पत्तिर्भूयसा व्याप्तिदर्शनाच्च भ-
वति, तद्विषय एव अनधिगतार्थाऽधिगन्तृत्वात्, प्रमा-
णमनुमानविकल्पो नेतर इति, यत्किञ्चिदेतत्, अनालो-
चिताभिधानत्वात् । अनालोचिताभिधानत्वं च ब्राह्मे
आकाराभावात् सर्वथा एकस्वभावत्वाभ्युपगमात् प-
रिक्लिप्ततानामसत्त्वात् तत्त्वेन, तत्त्वत्वे नियमतोऽतिप्रस-
ङ्गात्, तथा युक्तो व्याप्त्यसिद्धेः अतद्भावस्य कथ-
ञ्चिद् भेदनिमित्तत्वात्, अन्यथा तदयोगाद् । नहि अ-
भेदवत् एव अनित्यत्वस्य स्वात्मना व्याप्तिः, न च
भिन्नयोरेव हिमवद्विन्ध्ययोः तथाऽनधिगतार्थाधि-

गन्तृत्वाभावात्, वस्तुरूपस्य अध्यक्षत एव अभिगमात्, स्वाभिगमस्य च इतरत्रापि भावात्, तदन्यस्य च इतरत्रापि अभावादिति । एवं प्रवर्तकत्वादि अपि अस्य समानमितरणं, तत्रापि रूपादिनिश्चयादेव प्रवृत्तेः । व्यवहारे प्रमाणमवाप्यमिति चेत्, न तर्हि अप्रमाणमिति ? रूपादिवैव इति चेत्, कुतोऽयं तत्राऽकारणो द्वेषः ? प्रागेव तदधिगमादिति चेत्, समानोऽयं त्वन्नीत्या अनित्यत्वादौ, तथापि न तद्वत् तद्दर्शनमिति चेत्, न तर्हि प्राक् तद्वत् तदधिगमोऽन्यथा रूपादिनिश्चयवत् स्यात् तदा एवाऽयं निमित्ताविशेषात्, तदधिगमस्यैव तत्त्वतस्तन्निमित्तत्वात् वाधकानुपपत्तेः विशेषेण भावात् एकान्तैकत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः ।

तथा च आह—न हि प्रत्यक्षं भागशो—भागेन उत्पद्यते, कुत इत्याह—तस्य निरंशत्वात् सुलक्षणमतव इति निरंशम्, सत्यं नाप्यद्यते भागशः प्रत्यक्षम्, इति—अस्मात् अनुमानविकल्पपरामर्शाऽऽलम्बनम् अपि, तत्र—वस्तुनि, गृहीतमेव—प्रक्रमाद् प्रत्यक्षं, कथलं गृहीतेऽपि—सति, येषु आकारेषु—अनित्यत्वादिषु, न तदनन्तरमेव—न दर्शनाऽनन्तरमेव, निश्चयान्तरात्, भूयसा—बाहुल्येन, व्याप्तिदर्शनात्—आविनाभावदर्शनेन पुनर्भवान्, तद्विषय एव—अनित्यत्वादिविषय एव, अन्विगताधीधगन्तृत्वात् कारणान्, प्रमाणमनुमानविकल्पो नेतरो—रूपादिविकल्प इति । एतदाशङ्क्याह—यत् किञ्चित्—अनन्तरोद्दिनमसारमित्यर्थः । कुत इत्याह—अनालोचिताभिधानस्यात् कारणात्, अनालोचिताभिधानत्वं च प्राह—वस्तुनि आकाराभावात्, अभावश्च सर्वथा—एकान्तं, एकस्वभावत्वाभ्युपगमाद् वस्तुन इति, परिकल्पितास्त इति । एतदपि हाय आह—परिकल्पितानाम्—आकाराणाम्, असत्त्वात् तत्त्वेन; तत्सत्त्वं—परिकल्पिताऽऽकारसत्त्वं, नियमतो—नियमेन, अतिप्रसङ्गात् परिकल्पनया विरोधाऽऽकारभावेन तथा युक्तो व्यायतः, व्याप्यमितेः कारणात्, असिद्धिस्तद्भावस्य—व्याप्तिभावस्य, कथञ्चिद् भेदनिमित्तत्वाद् व्याप्यव्यापकयोरिति प्रक्रमः । किमित्येतद्वमित्याह—अन्यथा—एवमनभ्युपगमं, व्याप्यव्यापकयोः एकान्ताभेदात् इत्यर्थः, तद्व्यागात्—व्याप्तिभावव्यागात् । एतद्वैव भावयति—नहीत्यादिना न यस्मात्, अभिमत एव एकान्तैकस्य एव इत्यर्थः, अनित्यत्वस्य स्यात्तना अनित्यत्वेन एव व्याप्तिः, अनित्यत्वस्य अनित्यत्वेन व्याप्तिरिति व्यवहाराऽयोगाद् । न च निश्चयोरैव एकान्तेन हिमवद्विषययोरिति भावनीयम् । तथा अन्विगताधीधगन्तृत्वाभावात् अनुमानविकल्पस्य । अभावश्च वस्तुकस्य अध्यक्षत एव प्रवृत्त एव इत्यर्थः, अधिगमात्, तत्तच्च आत्मानमेव अधिगच्छति अनुमानविकल्प इति पराभ्युपगमः । एवमेवाधिकृत्य आह—स्याधिगमस्य च इतरत्रापि

रूपादिविकल्पे भावात्, तदन्यस्य च अन्विगमस्यैव, इतरत्राऽपि—अनुमानविकल्पेऽपि अभावात्, इति अनालोचिताभिधानम्भवेति । एवं प्रवर्तकत्वादि अपि अस्य प्रक्रमाद् अनुमानाधिकल्पस्य समानम्, इतरं रूपादिविकल्पेन । कुत इत्याह—तत्राऽपि—रूपादिविकल्पे सति, रूपादिनिश्चयादेव प्रवृत्तिरिति, व्यवहारे—प्रवृत्त्यादिकल्पे, प्रमाणमवाप्यं रूपादिविकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न तर्हि अप्रमाणमिति ? रूपादौ एव इति चेत् अप्रमाणम्, कुतोऽयं तत्र रूपादौ, अकारणो द्वेषः ? प्रागेव अविकल्पेन, तदधिगमात्—रूपाद्यधिगमात् इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—समानोऽयम्—अधिगमः, त्वन्नीत्या अनित्यत्वाद् अनुरूपं तथाऽपि—एवमपि, न तद्वत्—रूपादिवत् तदर्थानन्तित्वान्तरादर्शनमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न तर्हि प्राग् अविकल्पेन, तद्वत्—रूपादिवत्, तदधिगमः—अनित्यत्वाद्यधिगमः, अन्यथा यदि स्यात्, ततो रूपादिनिश्चयवत्, स्यात्, तदा एवायं नित्यत्वादिनिश्चयः । कुत इत्याह—निमित्ताविशेषात् आशेषश्च तदधिगमस्य एव अविकल्पेन रूपाद्यधिगमस्य एव, तत्त्वतः—परमार्थेन, तन्निमित्तत्वात्—अनित्यादिनिश्चयनिमित्तत्वात्, वाधकानुपपत्तेः रूपादिनिश्चयानुमानेन, तथा च आह—अविशेषेण भावात् रूपाद्यधिगमवत् अनित्यत्वाद्यधिगमत्वेन भावात्, भावश्च एकान्तैकत्वात् अधिकृताधिगमस्य । इत्थं च एतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा तदनुपपत्तेः । एकान्तैकत्वाऽनुपपत्तेरधिकृतानुभवस्य रूपादिनिश्चयवत् स्यात् तदा एव अयमिति स्थितम् ।

दृष्टान्तरमभिधानमाह—

किञ्च—अयमधिकृताधिगमः किं स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः ? उत—समारोपजननस्वभावः ? आहोस्विद्—उभयजननस्वभावः ? उताहो—अनुभयजननस्वभाव इति ? । यदि स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः, निरवकाशः समारोपः, न चासौ अन्यनिमित्तोऽनिमित्तो वा । अथ समारोपजननस्वभावः, कुतोऽस्माद् निश्चयजन्म, अतस्त्वभावभावे अतिप्रसङ्गात् । उभयजननस्वभावत्वे विरोधः, न्यायाऽविरोधेऽपि अस्युपगमाद्धा । अनुभयजननस्वभावत्वे तदुभयाभावः, तथा च प्रतीतिविरोध इति । एकान्तेन च निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिनो न न्यायतो रूपादिनिश्चयाऽनुमाननिश्चययोर्भेद इति सूत्रमधिया भावनीयम् ।

किञ्चत्यादि । किञ्च—अयमधिकृताधिगमः अविकल्पकः, किं स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः ? उत—समारोपजननस्वभावः ? आहोस्विद् उभयजननस्वभावः ? उताहो—अनुभयजननस्वभाव इति ? । किञ्चातः ? सर्वथाऽपि दोष इति । आह च—यदि स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः, ततः किमित्याह—निरवकाशः समारोपः तन्निमित्ताधिगमस्य स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावत्वात्, न च असौ—समारोपः अन्यनिमित्तोऽनिमित्तो वा, किं तर्हि ? अधिकृताधिगमनिमित्त एव, तदा अन्यस्य अभावात् । अथ समारोपजनन-

स्वभावोऽधिकृताधिगमः कुतोऽस्माद् निश्चयजन्म ? , कथं च न स्याद् ? , इत्याह—अतस्त्वभावात्—अधिकृताधिगमात् , समारोपजनस्वभावत्वेन भावनिश्चयजन्मनः अतिप्रसङ्गात् , तद्वद् निश्चयाभेदभावनम् । उभयजननस्वभावत्वे स्वयुद्धीतनिश्चयसमारोपोऽप्यजननस्वभावत्वे विरोधः , स्यात् विरोधेऽपि तत्तथाविप्रस्वभावतया अभ्युपगमवाधा—अनेकान्तवादापत्तेः । अनुभयजननस्वभावत्वे अधिकृताधिगमस्य । किमित्याह—तदुभयाऽभावा—निश्चयसमारोपोभयाभावाऽस्तु इति अत्रिका-पोहायाऽऽह—तथा च एवं च सति प्रतीतिविरोधः , तदुभयस्य तथाविदनात् , इति-एवमुक्तनीत्या , एकान्तन निर्विकल्पप्रत्यक्षवादिना वादिनः , न न्यायतः—उक्तनीत्या , रूपादिनिश्चयाऽनुमाननिश्चययोर्भेद इति-एतद् , स्वमधिया भावनीयम् ।

कथं तर्हि अनुमानविकल्पो नाऽनन्तरम् ? , सन्त्यायतोऽल्लानेन तद्विषयानधिगतः । वस्तुनोऽनेकधर्मत्वात् क्षयोपशमवैविध्याद् इत्युक्तप्रायम् । अतो न निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षम् ।

आह—यदि एवम् , कथं तर्हि अनुमानविकल्पो न अनन्तर-वर्शनस्य इति प्रकम् ? । एतदाशङ्क्याह—सन्त्यायतः—तस्वनीत्या , अल्लानेन—अविकल्पेन , तद्विषयानधिगतः—अनुमानविकल्पविषयानधिगतः , कथं कस्यचिद् अधिगतिः , कस्यचिद् न इत्यतदपि युक्तिमिति ? । एतदाशङ्क्याह—वस्तुनोऽनेकधर्मत्वात् , एतदपि युगपदेव प्रायेण इत्याह—क्षयोपशमवैविध्याद् इत्यतद् उक्तप्रायम् । प्रायेण उक्तम् , अतो न निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति निगमनम् ।

लक्षणायोगाच्च , “प्रत्यक्षं कल्पनापोदमभ्रान्तम्” इति लक्षणम् , न चैतद् न्याय्यं परनीत्याऽनेकदोषापत्तेः , कल्पनापोदत्वस्य अव्यापकत्वात् , कल्पनायामपि स्वसंविदः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् , तस्याश्च तदव्यतिरिक्तत्वात् , व्यतिरिक्तत्वेऽधिकृतविशेषणयोगात् , तत्त्वतो व्यवच्छेदानुपपत्तेः अवस्तुत्वात् कल्पनायाः । स्वसंविदा तत्त्वेतरविकल्पाभ्यां दोषापादनमयुक्तमिति चेत् । न । तदवस्तु तत्त्वेन विकल्पधियोऽभावप्रसङ्गात् , स्वसंविन्मात्रस्यैव भावात् , असत्योपरागायोगात् क्रिष्टाऽसिद्धेरिति ।

तथा लक्षणोऽयोगाच्च न निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति । लक्षणोऽयोगमाह—“प्रत्यक्षं कल्पनापोदमभ्रान्तम्” इति लक्षणं परकीयम् , न च एतद् म्याय्यम् । कुत इत्याह—परनीत्या अनैकदोषापत्तेः अत्र लक्षणस्य , आपात्तत्वे कल्पनापोदत्वस्य लक्षणत्वेन उपपत्तस्य अव्यापकत्वात् । अव्यापकत्वे च कल्पनायामपि स्वसंविदः परेण प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् , कल्पनाऽपि स्वसंविदाऽधिष्ठानार्थं विकल्पनाद् इति । तस्याश्च कल्पनायाः , तदव्यतिरिक्तत्वात्—स्वसंविदव्यतिरिक्तत्वात् । इत्थं चैतत् अङ्गीकर्तव्यमित्याह—व्यतिरिक्तत्वे कल्पनायाः , स्वसंविदाऽभ्युपगम्यमाने । किमित्याह—अधिकृतविशेषणाऽयोगात् , अयोगश्च तत्त्वतः—परमार्थेन , व्यवच्छेदानुपपत्तेः सर्वस्या एव स्वसंविदः कल्पनापोदत्वात् । अत्राह—अवस्तु-

त्वात् कल्पनायाः स्वसंविदा सह तत्त्वेतरविकल्पाभ्यां—तत्त्वाऽभ्यव्यविकल्पाभ्यामित्यर्थः , दोषापादनमनन्तरादिनमयुक्तमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न-नेतद् एवम् , तदवस्तुत्वेन तस्याः—कल्पनायाः अवस्तुत्वेन हेतुना । किमित्याह—विकल्पधियः कल्पनानुद्धेः अभावप्रसङ्गात् , प्रसङ्गश्च स्वसंविन्मात्रस्य एव भावात् , सर्वत्र “इयमेव कल्पना उपरक्ता विकल्पधीः” इत्यपि असत् । इति आशङ्क्याह—असत्याः कल्पनायाः अवस्तुत्वेन । किमित्याह—उपरागायोगात् स्वसंविदेव क्रिष्टा विकल्पधीः इत्यपि अयुक्तिमद् , इत्याह—क्रिष्टताऽसिद्धेरिति स्वसंविन्मात्रत्वेन , अतः स्थितमेतत् , न च एतद् म्याय्यमिति ।

किञ्च—एकान्तवादिनः सर्वथा कल्पनाऽपादत्वे कल्पनाऽपोदकल्पनातोऽपि अपोदत्वात् कल्पनाऽपोदत्वलक्षणायोगः । प्रत्यक्षसामान्यं लक्षणविषय इति चेत् । न । तस्य ततो व्यतिरिक्तेतरविकल्पायोगात् , व्यतिरिक्तत्वे न तदव्यलक्षणम् , अव्यतिरिक्तत्वे तु उक्तवृत्तलक्षणायोगः । निरूपणाऽनुस्मरणविकल्पाभ्यामविकल्पकं स्वभावविकल्पेन तु सविकल्पकमिति चेत् । न । विरोधात् , अन्यथा अनेकान्तापत्तेः स्वाभ्युपगमपरित्यागादिति ।

द्वयणान्तरमाह—किञ्चित्प्रादिना । किञ्च , एकान्तवादिनो वादिनः एकान्तन कल्पनापोदमेतत् , तत्रैव सर्वथा कल्पनापोदत्वं सति । किमित्याह—कल्पनापोदकल्पनातोऽपि अपोदत्वात् कारणात् , कल्पनापोदत्वलक्षणाऽयोगः , तत्र तद्योग्यताऽभावादिनि । प्रत्यक्षसामान्यम् अप्रत्यक्षव्यावृत्तिकम् लक्षणविषय इति चेत् तत्र तद्योग्यता इति भावः । एतदाशङ्क्याह—न , तस्य—प्रत्यक्षसामान्यस्य , ततः—प्रत्यक्षात् । किमित्याह—व्यतिरिक्तेतरविकल्पाभ्यामयोगात् । आह च—व्यतिरिक्तत्वे प्रत्यक्षात् तत्सामान्यस्य न तदव्यलक्षणं तदव्यतिरिक्ततत्सामान्यलक्षणत्वात् , अप्रत्यक्षत्वे तु प्रत्यक्षात् तत्सामान्यस्य , उक्तवद् यथोक्तं तथा । किमित्याह—लक्षणाऽयोगः तत्र तद्योग्यताऽभावाद् इति । अत्राह—निरूपणाऽनुस्मरणविकल्पाभ्याम्—एवंभूतमेतत् इति , तदात्वं आयत्तां चैतद्वाच्यताभ्यामविकल्पकम्—तत् , स्वभावविकल्पेन तु कल्पनापोदत्वभावत्वलक्षणेन सविकल्पकमेव इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न , विरोधात् ‘ अविकल्पकं सविकल्पकं च’ इति विरोधः , अन्यथा निमित्तभेदेना विरोधमन्तरेण । किमित्याह—अनेकान्तवादापत्तेः । ततः किमित्याह—स्वाभ्युपगमपरित्यागाद् निति योगः ।

एवमभ्रान्तत्वविशेषणमपि असङ्गतमेव , परनीतितो व्यवच्छेदाऽयोगात् । इन्दुदयादिज्ञानं व्यवच्छेद्यमिति चेत् । न । तस्याऽभ्रान्तत्वात् , एतच्च लक्षणोपपत्तेः तस्याऽपि तत्प्रकाशकस्वभावहेतुत्वतश्च भ्रान्तताऽसिद्धेः , अन्यथा तदयोगात् , तस्य चाऽनुभवसिद्धत्वात् , न च बहिस्तद्विषयानुपलब्ध्या तत्सिद्धिः , तदग्रहणस्वभाव-

धिया तद्विषयानुपलब्ध्यसिद्धेः, अन्यथाऽनुपलब्धौ तद्भावाऽसिद्धरतिप्रसङ्गात् । न चाऽतैमिरिकस्याऽपि तत्प्रत्ययप्रसङ्गा, तस्य तिमिरतदन्येहेतुजन्यत्वभावात्वात्, अतैमिरिकायां च तद्भावात् तथा लोकप्रसिद्धेः । न च बाधातोऽस्य भ्रान्तता, बाधाऽसिद्धेः भिन्नकालविषयप्रत्ययेन तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, क्वचिद् भ्रान्तस्याऽपि असर्पादौ तदन्यतो बाधोपलब्धेश्च । न चाऽनर्थक्रियाकरणतः, अप्राप्यदेशगतजलादिज्ञानेन व्यभिचारात्, संविन्मात्रार्थक्रियाविधाने चास्य इतरत्रापि तद्भावात् तथाप्रतीतिः, न च लोकप्रतीतितः, अभ्युपगमविचाराद् तेन च तदप्रोक्तः, तस्य च इहाधिकृतत्वादिति असमनया लोकागमानुभवविरुद्धया अतिवृत्तमेषिकया उक्तवत् सर्वत्र असमञ्जसतापत्तेः । यस्तु लोकादिसापेक्षः तस्यैव तद्वदस्य विद्वद्वन्नादिलोकप्रतिष्ठितत्वात् अविगानतस्तथाऽप्रतीतिः तद्व्यवस्थाकारिसदागमभावाद् उक्तदोषाभाव इति ।

एवं यथा कल्पनापोढत्वविशेषणम्, तथा अभ्रान्तत्वविशेषणमपि असंगतमेव । कुत इत्याह—एवमीदृशो व्यवच्छेदाऽयोगात् । इन्दुद्वयाद्विज्ञानम्—आदिशब्दाद्—विषयस्वरूपज्ञानादिप्रसङ्गः, व्यवच्छेदामिति चेत् । एतद्व्याख्याह—न, तस्य इन्दुद्वयाद्विज्ञानस्य अभ्रान्तत्वात्, एतच्चाऽभ्रान्तत्वं तद्व्यवच्छेदोपपत्तः—अभ्रान्तलक्षणोपपत्तः, उपपत्तिश्च तस्याऽपि इन्दुद्वयाद्विज्ञानस्य, तत्प्रकाशकत्वभावत्वेन—इन्दुद्वयादिप्रकाशकत्वभावत्वेन, तादृक्कलजननस्वभावहेतुजन्तश्च इन्दुद्वयाद्विज्ञानजननस्वभावहेतुपक्षत्वेन च अस्य भ्रान्तताऽसिद्धेः, अन्यथा—एवमनभ्युपगमे, तद्व्ययोगात्—इन्दुद्वयाद्विज्ञानाऽयोगात्, तस्य च इन्दुद्वयाद्विज्ञानस्य अनुभवसिद्धत्वात् । न च बहिर्बिम्बदात्री, तद्विषयाऽनुपलब्ध्या—इन्दुद्वयाद्विज्ञानविषयाऽनुपलब्ध्याकारणतः, तत्सिद्धिः—भ्रान्ततासिद्धिः । कुत इत्याह—तद्व्यवच्छेदस्वभावधिया—बहिस्तद्विषयप्रवृत्तस्वभावधिया, इन्दुद्वयादिप्रवृत्तस्वभावधिया इत्यर्थः, तद्विषयानुपलब्ध्यसिद्धेः—इन्दुद्वयाद्विज्ञानविषयानुपलब्ध्यसिद्धेः, तद्व्यवच्छेदस्वभावा हि तद् युक्तस्यैव, अन्यथा तत्स्वभावात्ताऽयोगः । अन्यथा—अतद्व्यवच्छेदस्वभावधिया धिया इति प्रक्रमः, अनुपलब्धिः बहिस्तद्विषयस्य इति प्रक्रम एव इत्यन्यथानुपलब्धिलक्ष्यस्याम् । किमित्याह—तद्भावाऽसिद्धेः बहिस्तद्विषयाऽभावाऽसिद्धेः इन्दुद्वयाद्विषयाऽसिद्धेरित्यर्थः । कुत इत्याह—अतिप्रसङ्गात्—पदादिप्रवृत्तस्वभावधिया धिया घटो न युज्यते इति तस्यापि अभावप्रसङ्गाद् इत्यर्थः । न चेत्यादि । न च अतैमिरिकस्याऽपि प्रक्रमात् प्रमाणतः तत्प्रत्ययप्रसङ्गः—इन्दुद्वयादिप्रत्ययप्रसङ्गः, तद्विस्तिति कृत्वा । कुत इत्याह—तस्येत्यादि । तद्व्यवच्छेदस्वभावादिप्रत्ययस्य तिमिरलहायतद्व्यहेतुजन्यत्वभावात् तिमिरलहायतद्व्यहेतुद्विज्ञानस्यैव हेतु इन्दुद्वयादिप्रत्ययः । यदि

नामैवं ततः किमित्याह—अतैमिरिकायां च प्रमाणम्, तद्भावात्—तिमिराऽभावात्, ततश्च कारणवैकल्यात् कार्याऽभाव इति स्थितम् । इत्थं च एतद्व्यवच्छेदस्यमित्याह—तथा लोकप्रसिद्धेः अतैमिरिकायां तिमिराऽभावेन न इन्दुद्वयादिप्रत्यय इति लोकप्रसिद्धेः । न चेत्यादि । न च बाधातः कारणात्, अस्य इन्दुद्वयाद्विज्ञानस्य इति प्रक्रमः भ्रान्तता । कुत इत्याह—बाधासिद्धेः तस्यैव तिमिराऽपगमे एकैन्द्राद्विज्ञानभावतो बाधा । इत्येकारानिरासाय आह—भिन्नत्वादि । भिन्नो कालविषयो यस्य स भिन्नकालविषयः, एवंभूतत्वात् प्रत्ययश्च इति विप्रवृत्ततः, तद्व्यवच्छेदम्—बाधाऽभ्युपगमे । किमित्याह—अतिप्रसङ्गात्—सर्वे एवंभूतः तद्व्यवच्छेदश्च इति अतिप्रसङ्गः । द्वाभ्यन्तरमाह—क्वचिदित्यादिना । क्वचिद् मन्दमन्दप्रकाशादौ, अभ्रान्तस्याऽपि प्रक्रमाद् भ्रान्तस्य, असर्पादौ—असर्पाद्विषयस्य, तद्व्यवच्छेदम्—भ्रान्ताद् भ्रान्ता इति प्रक्रम एव । किमित्याह—बाधोपलब्धेश्च तथा रज्जुचलनादेः सर्पज्ञानेन न तद्व्यवच्छेदस्य, इति नाऽलौकिकमेतद् अतो भावनीयमिति । द्वाभ्यन्तरमभिधामराजेन्द्रोक्त्याह—न चेत्यादि । न च अनर्थक्रियाकरणतोऽस्य भ्रान्तता इति वर्तते । कुत इत्याह—अप्राप्यदेशगतजलादिज्ञानेन व्यभिचारात् इति भाविनार्थमेतत् । संविन्मात्राऽर्थक्रियाविधाने च अस्य अनन्तरोदितज्ञानस्य । किमित्याह—इतरत्रापि प्रक्रमाद् इन्दुद्वयाद्विज्ञानाऽपि, तद्व्यवच्छेद—संविन्मात्रार्थक्रियाविधानभावाद्, भावश्च तथाप्रतीतिः । न चेत्यादि । न च—लोकप्रतीतिताऽस्य भ्रान्तता इति प्रक्रमः । कुत इत्याह—अभ्युपगमावचारात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तेन च—अभ्युपगमन, तद्भावाऽ—उक्तवद् भ्रान्तताऽभावे, तस्य च—अभ्युपगमस्य, इह—प्रक्रमे अधिकृतत्वात्, ततश्च—ततो यत् सिद्धयति तत् तद्व्यवच्छेदम्, अतोऽप्यद् अतस्त्वमित्यलमनया एवंभूतया, लोकाऽऽगमाऽनुभवविरुद्धया अतिवृत्तमेषिकया । किमित्यत आह—उक्तवद्—यथाकं ततश्च, सर्वत्र असमञ्जसतापत्तेः, अतो जातिरियमिति प्रतिपत्तव्या सर्वत्र तद्व्यवच्छेदः । यस्तु लोकादिसापेक्षो—लोकाऽऽगमाऽनुभवसापेक्षो बाधो इति गम्यते, तस्य उक्तदोषाऽभाव इति संबन्धः । कथमित्याह—एतद्व्यवच्छेदस्य—प्रक्रमाद् भ्रान्ततरज्ञानभ्रमस्य, आदिद्व्यवच्छेदनादिलोकप्रतिष्ठितत्वात् कारणात्, एतत्—प्रतिष्ठितत्वं च अविगानतस्तथा भ्रान्तेतरत्वेन प्रतीतिः, तथा तद्व्यवस्थाकारिसदागमभावाद्—अधिकृतैतद्व्यवस्थाकारिसदागमभावात्तागमभावादिभ्यः, उक्तदोषाऽभावः जातियुक्तिर्भ्रान्ततरज्ञानयोः समत्वाऽऽपादनमुक्तो दोषस्तदभावः, उपपत्तस्तद्व्यवस्थानुपपत्तिरिति ।

द्व्यवस्थान्तराभिधित्तयाऽऽह—

किञ्च—निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमित्यत्र न प्रमाणं, तेनैव तदनधिगतेः अर्थविषयत्वात् तस्य च ततोऽन्यत्वात्, तथा हि—न तद्विर्विकल्पकत्वमेव तदर्थः, न चानर्थो विषयः, न चाऽविषयेऽधिगतिरिति न तत्रास्य प्रमाणाता, अतिप्रसङ्गात् । उभयं विषय इति चेत् । न । उभयोस्तद्व्यवच्छेद-

षायोगात् स्वनिर्विकल्पकत्वस्य तदकारणत्वात्, अकार-
णस्य चाऽविषयत्वात्, अन्यथा अभ्युपगमविरोधात् ।
एतेन स्वसंविदितत्वं प्रत्याख्यातम् ।

किञ्चित्वादि । किञ्च—निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम् इति-अ-
र्थे न प्रमाणम् । कुत इत्याह—तैत्तिरीय-प्रत्यक्षेण,
तद्वनभिगतेः—तस्य निर्विकल्पकस्य अनधिगतेः, अन-
धिगतिश्च अर्थविषयत्वात् प्रत्यक्षस्य, तस्य च—अर्थे-
स्य, ततः—प्रत्यक्षाद् अन्यत्वात्, प्रस्तुतेर्द्वयमाह-
तथाह—न तद् निर्विकल्पकत्वमेव—अधि-
कृतप्रत्यक्षनिर्विकल्पकत्वमेव, तदर्थः—प्रत्यक्षाऽर्थः, न च
अनर्थो विषयः—“रूपाऽऽलोकात्मनेस्कार-चक्षुभ्यः संप्रव-
र्त्तते, विज्ञानं मणिस्योऽप्यु-गोशकृद्भ्य इवाऽनलः” ॥ १ ॥ ”
इति वचनात्, न च अधिपये अधिगतिः, अपन्यायाद्,
इति—एवम्, न तत्र—निर्विकल्पकत्वं, अस्य—प्रत्यक्षस्य प्रमा-
णता । कुत इत्याह—अतिप्रसङ्गात्—विषयलक्षणाऽयोगेन प्र-
माणताभ्युपगमे सर्वेषु प्रमाणभूतत्तिरिति अतिप्रसङ्गाः,
उभयम्—स्वनिर्विकल्पकत्वार्थोभयम्, विषयः प्रत्यक्षस्य
इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—व । उभयोः—स्वनिर्वि-
कल्पकत्वार्थयोः, तल्लक्षणाऽयोगात्—विषयलक्षणाऽयो-
गात्, अयोगश्च स्वनिर्विकल्पकत्वस्य तदकारणत्वात्-
प्रत्यक्षाऽकारणत्वात्, अकारणस्य च अविषयत्वात् ।
इत्थं चेत्तद् अङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथाभ्युपगमविरो-
धात् । विरोधश्च “ नाऽकारणं विषयः ” इति वचन-
प्रामाण्यात्, तद्वं नोभयं विषय इति । एतेनेत्यादि ।
एतेन—अनन्तरादितेन, स्वसंविदितत्वं प्रत्याख्यातं प्रत्यक्षस्य
इति प्रकम् ।

अनेन विषयाऽवेदनप्रसङ्गात् सर्वथैकस्वभावत्वाद्, नि-
र्विषयतापत्तेः । न च स्वसंवेदनमेव विषयवेदनम् । तयोः
कालादिभेदात्, तदेदनस्यैकत्वाभावात् तच्चित्रताप्रसङ्गादि-
त्येकस्वभावत्ववस्तुवादिनः, अन्याऽवेदनप्रसङ्ग एव । एवं
च सति स्वनिर्विकल्पकत्ववेदनात्, तत्सामर्थ्यतस्तत्पृष्ठभा-
वी विकल्पः स्वतस्तद्विषय एव स्यात् रूपादिविकल्पवत्,
न च भवति तथाऽप्रतीतेः, न च तन्मन्तरेण, तत्तथाता-
व्यवस्थितिरतिप्रसङ्गादिति, एतेन यदाह न्यायवादी—

“ प्रत्यक्षं कल्पनापोदं, प्रत्यक्षैव सिद्धयति ।

प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां, विकल्पो नाम संश्रयः ॥ १ ॥

संहृत्य सर्वतश्चिन्तां, स्तिमितेनाऽनन्तरात्मना ।

स्थितोऽपि चक्षुषा रूप-भीक्ष्णं साऽज्जग मतिः ॥ २ ॥

पुनर्विकल्पयन् किञ्चि-दासीने कल्पनेदृशी ।

इति चेत्ति न पूर्वोक्ता-वस्थापामिन्द्रियाद् गतौ ॥ ३ ॥ ”

इत्यादि, तदपाकृतमवसेयम्, उक्तवत्प्रत्यक्षैव असिद्धेः

तदेकस्वभावत्वविरोधादिति ।

इदेष उपन्यासाह—अनेन—स्वसंविदिनेन प्रत्यक्षेण । किमि-
त्याह—विषयाऽवेदनप्रसङ्गात्, प्रसङ्गश्च सर्वथा एकस्वभा-

वत्वाद् अस्य । एवमपि को दोष इत्याह—निर्विषयतापत्तेः
स्वसंविदितत्वेन । न चेत्यादि । न च स्वसंवेदनमेव विषय-
वेदनम् । कुत इत्याह—तयोः—स्वविषययोः, कालादिभेदात्
आदिशब्दात्—स्वरूपप्रदः । यदि नामैवं ततः किमित्याह-
तदेदनस्य—तयोः स्वविषययोऽवेदनं तदेदनं तस्य । किमि-
त्याह—एकत्वाऽभावात् उभयवेदनं, अत एव तच्चित्रताप्र-
सङ्गाद् इत्यवमेकस्वभावत्ववस्तुवादिनो वार्तिनः । किमि-
त्याह—अन्याऽवेदनप्रसङ्ग एव—स्वव्यतिरिक्तविषयाऽवेदनप्र-
सङ्ग एव इत्यर्थः, एवं च सति—स्वनिर्विकल्पकत्ववेदे-
नात् कारणात्, तत्सामर्थ्यतः—स्वनिर्विकल्पकत्ववेदनसां-
मर्थ्येन हेतुना, तत्पृष्ठभावी विकल्पः—प्रकृतात् सामान्ये-
न प्रत्यक्षपृष्ठभावी विकल्पः, स्वतः—आत्मना एव समारा-
प्यवच्छेदमन्तरेण, तद्विषय एव स्यात्—स्वनिर्विकल्पकत्व-
वेदनविषय एव भवेत् रूपादिविकल्पवद् इति; निदर्शनम् ।
न च भवति स्वत एव, तथाऽप्रतीतेः कारणात्, न च
तन्मन्तरेण विकल्पम्, तत्तथाताव्यवस्थितिः—तस्य प्रत्यक्षस्य
तथाताव्यवस्थितिः—स्वनिर्विकल्पकत्ववेदनभावव्यवस्थितिः,
स्वसंविदितत्वव्यवस्थितिरित्यर्थः । कथं न इत्याह—अतिप्र-
सङ्गात्—विषयान्तरविषयवेदनाऽभावप्रसङ्गादिति, एतेन-
अनन्तरादितेन, यदाह न्यायवादी धर्मकीर्तिवार्तिके—“प्र-
त्यक्षमित्यादि” तदपाकृतमवसेयमिति योगः—प्रत्यक्षं प्र-
स्तुतम्, कल्पनापोदमित्येतत् प्रत्यक्षैव सिध्यति । कथ-
मित्याह—प्रत्यात्मवेद्यो यस्मात् सर्वेषां प्रमाणम्, वि-
कल्पो नाम—संश्रयः शब्दानुविद्ध इत्यर्थः ॥ १ ॥ तथा संह-
ृत्य सर्वतश्चिन्तां विकल्परूपाम्, स्तिमितेन अनन्तराऽऽत्म-
ना—प्रसज्जनव्यापारेण, स्थितोऽपि सन्, चक्षुषा रूपमीक्ष-
ते—पर्याप्तं, यथा बुद्ध्या सा अज्जग मतिः ॥ २ ॥ इति-
त्वा पुनर्विकल्पयन् किञ्चित् पश्चाद् आसीद् मे कल्पना
इदृशी एवंभूता इति चेत्ति, न पूर्वोक्तावस्थायां चक्षुषा क-
ल्पलक्षणायां, इन्द्रियाद् गतौ ॥ ३ ॥ इत्यादि यदाह
न्यायवादी तद् अपाकृतम्—अपास्तमवसेयम् । कथमित्याह-
उक्तवत्—यथोक्तं तथा, प्रत्यक्ष एव असिद्धेः—प्रत्यक्षैव
च सिध्यति इत्यस्य असिद्धेः, असिद्धिश्च तदेकस्वभाव-
त्वविरोधात् तस्य प्रत्यक्षत्व—एकस्वभावत्वविरोधात् स्व-
विषयपरिच्छेदकत्वेन इति भावितार्थमेतदिति ।

सामान्यसिद्धावनुमानप्रामाण्यं निरस्यति

न चानुमानमत्र प्रमाणम्, अस्य स्वलक्षणत्वाद् अ-
नुमानस्य च सामान्यसङ्खालम्बनत्वात्, न चेद् पर-
पक्षे चारु, ‘गमकलिङ्ग-ऽसम्भवात् स्वभावकार्य-ऽ-
सिद्धेः, स्वभावस्य तादात्म्येन तत्तथात् तद्वत् तद-
ग्रहणात्, तद्विद्मे साध्यप्रतिपत्तेः, तदप्रतिपत्तौ तद्व-
हणाऽयोगात् एकान्तैकत्वात्, तथाग्रहे मोहाऽभावात्,
भावे वा निवृत्त्यनुपपत्तेः उपायाऽभावादिति । अने-
न शिशपादिप्रतिपत्तौ इष्टाप्रतिपत्तिः प्रत्युक्ता, तु-
न्ययोगक्षमत्वात्, अन्यथा कथञ्चित् तद्वेदापत्तेः ।
व्यावृत्तिभेदोभ्युपगम्यत एव इति चेत्, न तद्वि तदेक-
स्वभावता । सोऽप्यारम्भाधिक इति चेत्, किमर्थमस्योप-

न्यामः ? व्यवहारार्थमिति चेत् कीदृशोऽसता व्यवहारः ? परमार्थतो भ्रान्त इति चेत्, न तत्रतः साध्य-माधनभाव इति । एतेन “ सर्व एव अयमनुमानाऽनुमेय-व्यवहारो बुद्धयारूढेन धर्मधर्मिन्यायन ” इत्येतदपि प्रत्यु-क्तम्, अस्य तावदार्थाऽप्रतिबद्धत्वात्, तस्य एकत्वेन अ-तथाभूतत्वात् नीलात् नीलपीतबुद्धयकारतुल्यत्वात् प-रप्रतिपादनेपायत्वानुपपत्तेरतिप्रसङ्गादिति न स्वभावहे-तोस्तदवगतिः ।

न चेत्यादि । न च अनुमानमत्र—प्रकमाद् निर्विकल्पक-त्वं प्रत्यक्षस्य प्रमाणम् । कुत इत्याह—अस्य—प्रत्यक्षस्य, स्व-लक्षणत्वात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—अनुमानस्य च सामान्यलक्षणाऽऽलम्बनत्वात्, तत् कथम् अन्याऽऽलम्बन-मन्यत्र प्रमाणं भवति ? । दूषणान्तरमाह—न चेदमित्यादि । न च इदम् अनुमानम्, परपक्ष—एकान्तकस्वभाववादिपक्षे, चारु-शोभनम्, गमकलङ्काऽस्वभावात्, अस्वभावश्च स्वभाव-कार्योऽसिद्धः—स्वभावश्च कार्यं च स्वभावकार्यं लिङ्ग इति प्रक्रमः तयोरसिद्धः, असिद्धिश्च स्वभावस्य सर्वदाः तादात्म्येन—साध्यात्म्येन हेतुना, तस्यात्—साध्यत्वात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तद्वत्—साध्यत्वं, तद-ग्रहणात्—स्वभावाऽग्रहणात् । इत्थं चेतत् अङ्गीकर्तव्य-मित्याह—तद्वत्प्रह-स्वभावग्रह, साध्यप्रतिपक्षः । ना-न्यथा इदमित्याह—तद्वत्प्रतिपक्षी—साध्याऽप्रतिपक्षी, तद्वत्-ग्रहणाऽयोगात्—स्वभावग्रहणाऽयोगात्, अयोगश्च एकान्तै-कत्वात् प्रकमात् साध्यहन्त्रः । मोहद्वयावृत्त्यर्थमपि अस्य प्र-वृत्तिगुणा इत्याह—तथाग्रह—एकत्वेन ग्रहं मोहाऽभावात्, भावे वा तथाग्रहोऽपि मोहस्य । किमित्याह—निवृत्त्य-नुपपत्तेः, अनुपपत्तिश्च उपायाऽभावात्, तत्स्वरूपग्रहोऽपि तन्मोहस्य निवृत्तौ क उपाय इति ?, अनेन अनन्तरादि-तेन, शिशपादि-प्रतिपक्षी सत्यां वृत्ताऽप्रतिपक्षिः प्रत्युक्ता । कुत इत्याह—तुल्ययोगक्षमत्वात्—शिशपात्वस्य एव वृत्त-त्वाद् इत्यर्थः । अन्यथेत्यादि । अन्यथा एवमनभ्युपगम, कथञ्चित् तद्वत्पक्षः शिशपात्ववृत्तव्योर्भेदापत्तेः, व्या-वृत्तिभेदोऽभ्युपगम्यत तत्र शिशपात्ववृत्तव्योः शास्त्रा-धिकृतनाऽतिप्रत्यक्षकृतकार्ययोर् इति चेत् । एतदा-शङ्कायाह—न तर्हि तद्वत्स्वभावता—शिशपादेः एकस्वभा-वता, स—व्यावृत्तिभेदः, अपारमाधिक इति चेत् । एत-दाशङ्कायाह—किमर्थमस्य अपारमाधिकस्य उपन्यासः ? , व्यवहारार्थमिति चेत् । एतदाशङ्कायाह—कीदृशोऽसता व्यवहारः ? परमार्थतो भ्रान्त इति चेत् व्यवहारः । एत-दाशङ्कायाह—न तत्रतः—परमार्थेन, साध्यसाधनभावा-भ्यामव्यवहारविषयत्वादिनि । एतेन इत्यादि । एतेन—अ-नन्तरादिनेन, “ सर्व एव अयमनुमानाऽनुमेयव्यवहारो बु-द्धयारूढेन धर्मधर्मिन्यायन ” इत्येतदपि प्रवृत्ता उक्तं प्रत्युक्तम् । कुत इत्याह—अस्य तावद् बुद्ध्याऽऽकृष्ट-धर्मधर्मिभावस्य, अर्थोऽप्रतिबद्धत्वाद्—वस्तुप्रतिबद्ध-त्वात्, अप्रतिबद्धत्वं च तस्य अर्थस्य, एकत्वेन—एक-स्वभावत्वेन हेतुना, अतथाभूतत्वात् धर्मधर्मितया अ-

भूतत्वात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—नीलात् स-काशात्, नीलपीतबुद्धयाऽऽकारतुल्यत्वात् बुद्धयाऽऽ-कृष्टधर्मधर्मिभावस्य ततोऽभावादित्यर्थः, तत्रैव परप्र-तिपादनेपायत्वानुपपत्तेः, तद्वत्स्वरूपतया नाऽसत उपा-यत्वम् । इत्याह—अतिप्रसङ्गात्—असत उपायत्वं सर्वमि-च्छापरया अतिप्रसङ्गः, इत्येवमुक्तानेन आसिद्धेन स्वभा-वहेतोः सकाशात्, तद्वगतिः—प्रकमात् प्रत्यक्षनिर्विक-ल्पकत्वाऽवगतिः ।

सामान्यसिद्धौ कार्यहेतुना निरस्यति-

एवं न कार्यहेतोरपि, तन्निर्विकल्पकत्वकार्यत्वेन कस्यचिद् असिद्धेः, सदा एकेन एकवेदनात्, तत्कार्यत्वस्य च त-दवधिकत्वात् तदग्रहणे तथा अग्रहणात्, अन्यथा न्या-याऽयोगात् । तत्तत्स्वभावत्वतः तथाग्रहणेऽतिप्रसङ्गात्, अन्यतरदर्शनात् अन्यतराऽवगमापत्तेः तथा विशिष्टस्य ग्रहणात्, अभ्युपगमे अनुभवविरोधात्, अविनाभावग्रहण-मन्तरेण तदयोगात्, लोके तथोपलब्धेः तस्य च परप-क्षोऽभावात्, ज्ञानानां प्रतिनियताऽर्थत्वात् तत्तथाऽभाव-तोऽनुसन्धानाऽयोगात्, तथाविधविन्यकस्याऽपि असि-द्धेः, तस्याऽपि क्षणिकत्वात्, तथा तत्क्षिप्रत्वाऽनुपपत्तेरि-त्यत्राऽपि—बुद्धयारूढधर्मधर्मिन्यायतोऽपि अधिकृतव्यवहा-राऽभावः, उक्तवद् न्यायतस्तदयोगात्, योगेऽपि अभिल-षितार्थाऽसिद्धिरेव । अर्थस्याऽर्थगमकत्वाऽभ्युपगमात् त-त्तथातायां च निश्चयाऽभावात्, तस्य तद्विषयत्वाऽनभ्युप-गमान्, पारम्पर्यतस्तत्तत्त्वाव प्रमाणाऽभावात्, परनीतित-स्तदसिद्धिरिति । एतेन धृमात् अग्न्यनुमानं निषिद्धम्, समानयुक्तित्वादिति । यस्य पुनरन्यव्यतिरेकवत् एकाऽ-नेकस्वभावं निश्चयात्मकमेव प्रत्यक्षं तस्य उक्तदोषाऽभावः, सर्वत्रानुपचरितनिबन्धनभावात्, प्रतीतिसिक्वतश्चित्रस्व-भावतया तदविरोधात् इत्यलं प्रमञ्जेन ।

एवमित्यादि । एवं न कार्यहेतोरपि सकाशात् तद्वग-तिरिति प्रक्रमः । कुत न इत्याह—तन्निर्विकल्पकत्वकार्य-त्वेन—प्रत्यक्षनिर्विकल्पकत्वकार्यत्वेन कस्यचित् पदार्थस्य, असिद्धेः कारणात्, असिद्धिश्च सदा—सर्वकालम्, एकं ज्ञानेन इति सामर्थ्यम्, एकवेदनात्—एकाऽनुभवात् । य-थैवं ततः किमित्याह—तत्कार्यत्वस्य च प्रकमात् प्रत्य-क्षनिर्विकल्पकत्वकार्यत्वस्य च । किमित्याह—तद्वधिकत्वात्—आधिकृतप्रत्यक्षाऽवधिकत्वात् । एवमपि किमित्याह—त-द्वग्रहणे—विधिलिनाऽवध्यग्रहणे सति । किमित्याह—तथा तद-वधिकत्वेन अग्रहणात् । इत्थं च एतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा—एवमनभ्युपगमं, न्यायाऽयोगात्, अयोगश्च तत्-स्वभावत्वतः, तस्य—विधिलिनाकारणकार्यत्वस्य तत्स्वभा-वत्वतः—तद्वधिकत्वभावत्वतः तज्जन्यत्वेन, तथा तद्व-धिकत्वेन ग्रहणे सति । किमित्याह—अतिप्रसङ्गात् । ततः किमित्याह—अन्यतरदर्शनाद् हेतुफलतोः । किमित्याह—

अभ्यन्तराऽव्यवसायस्यः हेतुकलयोरैव, आपत्तिश्च तथा इतरेतराऽधिकत्वेन, विशिष्टस्य तत्त्वभावतया ग्रहणात् । अस्वेवमित्यधिकृत्य आह—अभ्युपगमं—अधिकृतप्रदक्षस्य अनुभयदोषात्, विरोधश्च अविनाभावग्रहणमुभयगतम् स्मरन्, तदयोगात्—तथाविशेषस्य ग्रहणाऽयोगात्, अयोगश्च लोक तथोपपत्तयः अविनाभावग्रहणमन्तरं संचन्धिनः संचन्ध्यन्तरविशिष्टया अग्रहणोपलब्धेः । अविनाभावग्रहणात्, एतदेवं भावयति इत्याह—तस्य च—अविनाभावग्रहणस्य परंपरं अभावात्, अभावश्च ज्ञानानां प्रतिनियताऽन्वयात् सत्त्विकत्वेन, यथोक्तम्—“एकमेव विजानाति, न विज्ञातद्वयं तथा । विज्ञानात् न विज्ञान-मैकमर्थद्वयं तथा ॥ १ ॥” इत्यादि । तत्संशयादि । तस्य-हेतुज्ञानस्य, तथा फलज्ञानत्वेन, अभावतः कारणात् । किमित्याह—अनुसम्भानाऽयोगात् ‘अत इदम्’ इत्यनुसम्भानम्, तथाविधविकल्पस्याऽपि तत्पृष्ठभाविनः असिद्धेः, असिद्धिश्च तस्याऽपि—विकल्पस्याऽपि, क्षणिकत्वात् स्वसंविभ्रितित्वेन, तत्तश्च तथा इतरेतराऽव्यवधानसम्भानत्वेन, तत्त्वनिश्चयाऽनुपपत्तयः प्रकटात् तस्य कस्माच्च, तत्तिरश्चयः तत्तिरश्चिकल्पकत्वकार्यत्वनिश्चयः तत्तिरश्चयः तस्य अनुपपत्तिः ततः न कार्यहेतोरपि तदवधानिरिति क्रियायोगः । अत्राऽपि—कार्यहेतौ भावे, बुद्ध्याकूढधर्मधर्मिण्यापनोऽपि अधिकृतव्यवहारोऽभावः—अनुमानाऽनुमेयव्यवहारोऽभावः । कुत इत्याह—उक्तवत् यथोक्तं तथा, स्यान्नो—स्यान्येन, तदयोगात्—अधिकृतव्यवहारोऽयोगात्, योगेऽपि बुद्ध्याकूढधर्मधर्मिन्यायेन अधिकृतव्यवहारस्य अभिलषिताऽर्थोऽसिद्धिरिव । कुत इत्याह—अर्थस्य अर्थगमकत्वाऽभ्युपगमात् । यदि नमैव ततः किमित्याह—तत्तथातयां च अर्थोद् अर्थगमकतायां च निश्चयाऽभावात्, अभावश्च तस्य—अर्थस्य, तद्विषयत्वाऽनभ्युपगमाद्—विकल्पविषयत्वाऽनभ्युपगमात्, पारम्पर्येन—पारम्पर्येण, तत्पञ्चये तस्य विकल्पस्य तस्माद्—अर्थोद् भावं । किमित्याह—प्रमाणाऽभावात्, अभावश्च परनीतितः—परीत्या, तदसिद्धेः—प्रमाणसिद्धेः, स्वलक्षणत्वात्—स्वलक्षणज्ञानं ततो विकल्प इति । नहि एवं स्वलक्षणसामान्यलक्षणाऽऽलम्बनपरीत्या प्रमाणमिति इति भावनीयम्, प्रबन्धमिलित्याऽर्थोऽसिद्धिरिव इति । एतन्नेत्यादि । एतन्—एतन्निर्वादिनः, धूमाद् अभ्यनुमानं निषिद्धम् । कुत इत्याह—समानयुक्ति-त्वाद् धूमाद् अभ्यनुमानस्य । न च अयं सर्वस्यैव वादिनो दोष इत्याह—यस्य पुनरित्यादि । यस्य पुनर्वादिनः, अन्वयव्यतिरेकवद् नित्याऽनित्यमित्यर्थः, अत एव एकाऽनैकत्वाभावं निश्चयात्मकमेव प्रत्यक्षम्—‘इदम्—इधमित्यर्थः’ नस्य उल्लङ्घनाऽभावः, निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमित्यत्र न प्रमाणं नैव तदनधिगतं, अर्थविषयत्वाद् इत्यधमाद्यः, उल्लां दोषाः तद्भावः कथामित्याह—सर्वत्र—सर्विकल्पकादौ निरूप्य । किमित्याह—अनुपवर्तिनवन्धनभावात्—तात्त्विकनिबन्धनभावादित्यर्थः । अत एव आह—प्रतीत्यादि । तद्विदुः प्रत्यक्षस्य, विप्रत्यक्षस्य साविषयग्रहणरूपाः । चित्कृपाार्थप्रत्यक्षस्य भावसंवेदन्यवनेन तत्त्वप्रत्यक्षभावात्, प्रतीतिसिद्धिं चासौ तथाप्रतीतः तत्त्वप्रत्यक्षभावात् च

इति विग्रहः, तथा प्रतीतिस्विवर्तनस्वप्रवृत्त्यभावनया कारणेन, तत्प्रतिरोधात्-प्रक्रमात् उक्तद्वयविपक्षतः, स्विकल्पकत्वाद्वा तेनैव तदनधिगत्याद्यविरोधात्, अविरोधश्च पूर्वपक्षग्रन्थाऽनुसारतः प्रतिपक्षापन्यासेन स्वतन्त्रनीत्या स्वयमेव भावनीय इति अत्र प्रसङ्गः ।

अस्तु वा निर्विकल्पकमपि प्रत्यक्षम्, तत्र असाधारण-
मेव वस्तु प्रतिभासते इत्येतद् अयुक्तम्, न्यायाऽनुभ-
वविरोधात् । तत्प्रतिभासो हि निश्चयबलेन व्यवस्थाप्य-
ते, अन्यथा तदयोगात्, भावतस्तेनैव तदनधिगतं तस्तथा
अनुभवाऽभावात्, एवमपि तत्कल्पनेन अतिप्रसङ्गापत्तेः
नियामकाऽभावादिति । न च द्वाग्दर्शनात् तन्निश्चयः अ-
पि तु सदादिमात्रस्य, अतः प्रथमाऽक्षमन्त्रिपाते तदेव
प्रतिभासत इति एतत् युक्तम्, मितं तत्रादिषु अपि
क्षिप्रादिदर्शने तावन्मात्रनिश्चयात्, न च तत्र तदग्रहण-
मेव, तथा अनुभवविरोधात्, न च अन्यथाग्रहणेऽन्य-
थानिश्चयोत्पादः प्रमाणाऽभावात् । न च मन्त्रिपि अयं
न्याय्यः अममञ्जसच्चापत्तेः, न च वैभ्रमिक एव अ-
यम्, तद्भावभावित्वोपलब्धेः । अवग्रहादपि अयम-
युक्त इति चेत् । सत्यम्, अदोषस्तु तन्मात्राऽनभ्युपग-
मात् । एवमपि दृष्टवाधा इति चेत् । न । अन्तरालाऽवा-
यत एव तद्भावात् । कथमेतत् अवगम्यत इति चेत् ?
अवग्रहबोधस्य अल्पत्वात् । यदि नाभेवं ततः किमिति
चेत् ? , नाऽसौ विशिष्टाध्यवसायवीजम्, यस्तु भवति
सोऽवान्तराऽवायरूपः, अवायवहुत्वात् । एवं सद्द्रव्याद्य-
नेकस्वभावं वस्तु तदतिरधर्माऽऽलोचनेन समानधर्म-
व्यवच्छेदतः तद्भाधपूर्वकत्वात्, तदतिरंवाधस्य तथाऽनु-
भवतस्तत्तथास्वभावत्वाऽवगमात्, प्रथममेव विशेषाऽग्र-
हणात् इन्द्रियद्वारेणैव तथाऽर्थविशेषप्रतिपत्तिः, सकल-
लोकमिद्वत्त्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, द्वाग्दर्शने कचि-
दभावात् श्रीघ्राऽवगमस्याऽपि दीर्घत्वात् कालसौक्ष्म्या-
दिति । वस्तुनोऽनेकस्वभावात् सर्वेषां सदा भावात्,
अन्यथा तदनुपपत्तेश्चित्राऽऽस्तरणवद् एकदेव किं नाऽ-
र्थविशेषप्रतिपत्तिः ? , येन ' एतदेवम् ' इति गृहीतुः क्ष-
योपशमाऽभावादित्युक्तप्रायम् ।

इहैव उपपन्नमाह—अस्तु वा इत्यादिना। अस्तु वा-अ-
स्तु वा, निर्विकल्पकमपि प्रत्यक्षम्, तत्र निर्विकल्पके प्र-
त्यक्षं असाधारणमव—सज्जनैर्यितरार्थविक्रमव, वस्तु-रू-
पांतरं, घटांतरं, प्रतिभासते। इति-एतद् अयुक्तम्—अघट-
मानकम्। कुत इत्याह—न्यायाऽनुभवविरोधान्—न्यायप्रधा-
नाऽनुभवा न्यायाऽनुभवाः नत विग्राधात्। अथवा न्या-
यो-युक्तिः, अनुभवो-प्रत्यक्षः, ताभ्यां विरोधात्। एतेभ्यो-
वाऽऽह—तत्प्रतिभासो हि इत्यादिना। तत्प्रतिभासो हि

प्रत्यक्षाऽऽकारो यस्माद् निश्चयबलैर्न व्यवस्थाप्यते, अन्यथा निश्चयबलमेतरेण, तद्व्यागाद् व्यवस्थाप्यागात्, अयोगश्च भाषतः परमाद्यैर्न, तैव-निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण, तद्वनधिगतेः-प्रत्यक्षाऽऽकारस्याधिधिगतः, अनधिगतिश्च तथा स्वाऽऽकारप्रद्वैतया अनुभवाऽभावात्, एवमपि अनुभवाऽभावेऽपि, तत्कल्पनै-तैव तदधिगतिकल्पने, अतिप्रसङ्गापत्तः प्रतिभासास्तरकल्पनया इति भावः । इत्थं चैतद् अङ्गीकर्तव्यमित्याह-नियामकाऽभावाद् इति, अतः स्थितमतद् अनुकूलमिति । न चेत्यादि । न च द्वागदर्शनात्-शीघ्रदर्शनात्, तत्तत्त्वयः-प्रकमाद् असाधारणवस्तुनिश्चयः, अपि तु-सदादिमात्रस्य निश्चयः, अतः-अस्मात् कारणात्, प्रथमाऽऽसंज्ञितात् अवग्रहणकाले तदेव सामर्थ्यं प्रतिभासते, इति एतद् युक्तम् । उपपर्यन्तरमाह-सिततरादिष्वपि क्षिप्रादिदर्शने आदिशब्दाद्-मन्ददर्शनप्रदः तावन्मात्रनिश्चयात्-सदादिमात्रनिश्चयात्, न च तत्र क्षिप्रादिदर्शने, तद्वग्रहणमेव-सदादिमात्राग्रहणमेव । कुत इत्याह-तथा सदादिमात्रनिश्चयत्वेन अनुभवविरोधात्, न च अन्यथाग्रहण-सिततरादित्वेन ग्रहण इत्यर्थः, अन्यथा सदादिमात्रत्वेन निश्चयोपादः । कुत इत्याह-प्रमाणाऽभावात् । न च सञ्चिपि अयम् अन्यथा ग्रहणे अन्यथा निश्चयेतत्पादौ न्यायः । कुत इत्याह-असंज्ञकसत्त्वापत्तः सिततरादिव्यवस्थाऽभावेन, न च वैश्रमिक एव अयं-प्रकमाद् द्वागदर्शनेन निश्चयः सदादिमात्रस्य । कुत इत्याह-तद्भावभावितापलब्धेः-सदादिमात्रभावभावितापलब्धेः, अवग्रहाद् अपि अनिर्देश्यसदादिमात्राग्राहकात् । अयं सदादिनिश्चयः, न शब्दाऽऽकृतित्वेन युक्त इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-सत्यम्, एवमितत्, अदापस्तु तन्मात्राद-अवग्रहमात्रात् अनिर्देश्यसदादिमात्राग्राहकात्, अननुपगमात् सदादिमात्रनिश्चयस्य । एवमपि दृष्टाद्या इति चेत्-तद्वन्तरमेव भावाद् अधिकृतनिश्चयस्य, इत्यभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह-न, अन्तरालाऽप्येत एव गत्यर्थाद्यप्युक्त्या-सदसंज्ञांतरकालमात्रिनः सकाशात्, तद्भावात् सदादिमात्रनिश्चयभावात्, शब्दाऽऽकृतित्वेन बोधाऽनन्तराभावा एव अधिनिश्चय इत्यर्थः । कथमतद्-अनन्तरादिनप्रवर्गमन्यते इति चेत् ? । एतदाशङ्क्याह-अवग्रहबोधस्य प्रकमाद् नेत्रचयिकाऽवग्रहसंभन्धिनः । किमित्याह-अल्पत्वाद् अनवबोध-व्यावृत्तिमात्ररूपत्वेन । यदि नमैव ततः किमिति चेत् ? । एतदाशङ्क्याह-नाऽलोऽप्यवग्रहबोधः सन् विशिष्टाऽध्यवसायबीजम्, नहि अल्पमात्राद् अल्पकादिभाषः, वस्तु भवति विशिष्टाऽध्यवसायबीजं साऽर्वांतराऽवधारणः शब्दाऽऽकृतित्वेन बोधस्वलक्षणः । कुत एतद् एवमित्याह-उह-अवधारणत्वात् कालक्षयापशमादिभेदेन, अतः प्रथमाऽऽसंज्ञितात् तदेव प्रतिभासते इति युक्तमिति स्थितम् । एवम्-उक्तनीत्या, सद्ब्रह्मप्राप्तेकस्वभावे वस्तुनि इन्द्रियद्वारेण एव तथाऽर्थविशेषप्रतिपत्तिरिति धीमः । कथमित्याह-सद्ब्रह्मप्राप्तेकस्वभावे वस्तु प्राप्यो निदर्शितमव, तथा निदर्शयिष्यामः, ततश्च सद्ब्रह्मप्राप्तेकस्वभावे वस्तुनिति सति । किमित्याह-तदितरधर्माऽऽलोकनेन, ति-अ-व्यतिथेः, इतर-व्यतिरेकेण, तच्च इतरे च तदितरे, तदितरे

च ते धर्माश्च तेषामालोचन-स्वरूपनिरीक्षणमिति विप्रहः, तेन समानधर्मव्यवच्छिन्नतो भेदादिद्वयवच्छेदेन व्यवच्छिन्न-वत् तद्बोधपूर्वकत्वात्-समानधर्मबोधपूर्वकत्वात्, तदितरे-बोधस्य सत्त्वादिविशेषधर्मबोधस्य, एतच्च अस्य तथाऽनुभव-वत्-इत्थं क्रमाऽनुभवेन, तथास्वभावत्वाऽवगमात् तस्तुनः । इत्थं चैतद् अङ्गीकर्तव्यमित्याह-प्रथममेव-आदौ एव, विशेष-वाग्रहणात् सर्वत्र । किमित्याह-इन्द्रियद्वारेण एव तथा समानधर्मग्रहणपुरस्संरा अर्थविशेषप्रतिपत्तिः । इत्थं चैतद् अङ्गीकर्तव्यमित्याह-सकललोकसिद्धत्वात् कारणात्, अन्यथा उक्तप्रकारव्यतिरेकेण, तदनुपपत्तेः-अर्थविशेषप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः, अनुपपत्तिश्च द्वागदर्शने कश्चिद् विद्युत्संपाति-दौ, अभावाद् अर्थविशेषप्रतिपत्तिः । अन्यत्र भविष्यति इत्यारकानिरासाय आह-शीघ्राऽवग्रहसंज्ञाऽपि लोकदृष्ट्या दीधत्वात् तत्त्वदर्शनेन, दीधत्वं च कालसौदम्यात्, इति इन्द्रियद्वारेण एव तथाऽर्थविशेषप्रतिपत्तिरिति क्रिया । आह-वस्तुनाऽनेकस्वभावत्वाद् मध्यस्थीत्या सर्वेषां स्वभावां सदा भावात् त्वन्नीत्या एव, अन्यथा तत्त्व वस्तुनः, तदनुपपत्तेः-अनेकस्वभावत्वाऽनुपपत्तेः । किमित्याह-क्षिप्राऽऽस्तंशुषुद् इति निदर्शनम्, एक-दा एव-एकस्मिन् एव काले, किं न अर्थविशेषप्रतिपत्तिः सञ्चिधानाऽविशेषेऽपि इति गर्भः ? , येन एतद्-अनन्तरादितम्, एवं तदितरधर्माऽऽलोकनादित्वेन इति । एतदाशङ्क्याह-ग्रहीतुः क्षयापशमाऽभावाद् एतद्-एवमित्युक्त्यायं प्रायेण उक्तं प्राक् ।

एवम्, ईहादेः-कथञ्चिद् अनधिगताऽर्थाऽधिगन्तृत्वात्, पकाऽधिकरणत्वात्, बोधवृद्ध्युपपत्तेः, अलोचिताऽधिगमात्, तत्त्वैर्येसिद्धेः तथाऽनुभवभावात्, प्रतिषेपाऽयोगात्, बाधकानुपपत्तेः न्यायत एव व्यवस्थितं ग्रामार्थम् ।

एवमित्यादि । एवम्-उक्तनीत्या, ईहादेः-मतिविशेषजातस्य न्यायत एव व्यवस्थितं ग्रामार्थमिति योगः । हेतुनाह-कथञ्चिद् अनधिगताऽर्थाऽधिगन्तृत्वाद्-अवग्रहबोधाऽपल-या, तथा एकाऽधिकरणत्वात्-तद्वस्तुनत्वाऽपल-या, तथा बोधवृद्ध्युपपत्तेः-अर्थाऽनुभवभावेन, तथा अलोचिताऽधिगमाद्-इत्यपरिवच्छेदेन, तथा तत्त्वैर्येसिद्धेः-बोधाऽव-स्थानेन, तथा अनुभवभावात्-अविद्युत्किञ्चिदधिकारत्वात्, तथा प्रतिषेपाऽयोगात्-अधिकृताऽनुभवस्य, अयागश्च बोधकाऽनुपपत्तेः कथञ्चिद् ग्रहणमपि यथायोगं याजनीयम् । एवं न्यायत एव व्यवस्थितं ग्रामार्थम्-ईहादेरिति प्रकृतम् ।

तथा सद्ब्रह्मप्राप्तेकस्वभावता च वस्तुनत्वाऽनुभव-सिद्धत्वादिति । किं हि सत्त्वाद् अन्यद् ब्रह्मादि इति चेत् ? प्रतीतमेतद्-यत् तस्मिन् गृहीतेऽपि कथञ्चिद् गृह्यत इति । नैवविधे किञ्चिद् अवगच्छाम इति चेत्, किं न भवति भवतः कश्चिद् घटादौ सन्मात्रग्रहेऽन्याग्रहः ? । किं तद् यद् भूयो गृह्यत इति चेत् ? , ननु बाह्यादिसिद्धं तदनुवि-द्भमेव विशिष्टं श्रुत्वादि । न तत् तत्सकलतोऽप्येव इति

चेत्, सत्यमेतत्, किन्तु तन्मात्रमपि न भवतीति । तथाऽ, प्रतीतेर्निश्चयाऽनुभवेन अविगानत एव एकत्र सन्मुद्रया-
ऽऽकारवेदनात्, सन्मात्राद् एव एतदनुपपत्तेरितिप्रसङ्गात्,
रूपमात्राद् रूपरसादिनिश्चयापत्तेः । न च सत्त्वाऽऽकारयो-
रपि अभेद एषः, अनेकदोषप्रसङ्गात्, तथाहि-घटसत्त्वं
तावद् एकं तस्य मुद्रा, घटमकत्वे एकत्वहानिः, तदन-
भ्युपगमे प्रतीतिबाधा । तथा एकत्वेऽपि कस्य असी आ-
कार इति वाच्यम्, न रूपसत्त्वस्य, त्वगिन्द्रियेणाऽपि
ग्रहणात्, तस्य च रूपसत्त्ववत्त्वात् तथाऽप्रतीतिः, त-
त्त्वस्य च तत्त्वात् न स्पर्शसत्त्वस्य, चक्षुषाऽपि उपल-
ब्धेः स्पर्शात् तत्त्वसत्त्वभेदप्रसङ्गात् रूपेऽपि अनुगमोपपत्तेः,
अन्यथा अनुभवविरोधात्, न च उभयसत्त्वस्य तदेकत्वा-
ऽयोगात् इन्द्रियसङ्कारप्रसङ्गात्, लोकविरोधापत्तेः अस-
त्त्वत्वादिति । न च तयोराकारयोर्भेद एव तत्र प्रतीत्य-
भावात्, तत्रैव उभयाऽयोगात् तत्त्वैकत्ववृत्तेः, तथा च
अभ्युपगमविरोधादिति ।

तथा सद्द्रव्याद्यनेकत्वभावता च वस्तुनो-न्यायत एव
कथयिष्यता । कममित्याह-तथाऽनुभवसिद्धत्वात् अवयवहा-
दिप्रकारेण अनुभवसिद्धत्वादि । किं हि सत्त्वाद् अन्यद्-
अर्थस्वरूपेण, प्रत्यक्षादि इति चेत्? एतदाशङ्क्याह-
प्रतीतमसत् यत् तस्मिन्-सत्त्वं, गृहीतेऽपि-सति कथं-
चिन् न गृह्यत इति, नैवाविधे किञ्चिद् यत् तस्मिन् गृही-
तेऽपि कथाञ्चिद् न गृह्यत इति, तद् अवयवसङ्गम इति चे-
त् । एतदाशङ्क्याह-किं न भवति यवतः क्वचिद् घटादौ-
वस्तुनि, सन्मात्रमत्र सति, अन्यऽप्रज्ञा-वस्तुस्तराऽप्रज्ञः ?
किं तद्-वस्तु, यद् भूयः-पुनः-सन्मात्रमहोत्तरकालं गृह्यत
इति चेत्? इनाशङ्क्याह-ननु इति-अक्षमायाम्, बाला-
दिस्त्रिंशत्तदनुचिन्मेव-सन्मात्राऽनुचिन्मेव चिन्मेव सद्द्रव्या-
दि, न तद् सद्द्रव्यादि, तत्सत्त्वतः-सन्मात्रसत्त्वाद्, अन्यद्
एव इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-सत्यमेतद्, अन्यद् एव न
किन्तु तन्मात्रमपि-सन्मात्रमपि न भवति । कुत इत्याह-
तथा-सन्मात्रत्वेन अप्रतीतिः, अप्रतीतिश्च निश्चयाऽनुभवेन
अवयवहोत्तरकालम्, अविद्यावतः अविगानेन एव, एकत्र
वस्तुनि । किमित्याह-सन्मुद्रयाऽऽकारवेदनात् । यदि ना-
मैवं ततः किमित्याह-सन्मात्राद् एव एकत्वभावात्, ए-
तदनुपपत्तेः-सन्मुद्रयाऽऽकारवेदनाऽनुपपत्तेः अनुपपत्तिश्च
अतिप्रसङ्गात्, अतिप्रसङ्गश्च रूपमात्रात् सकाशात्, रूप-
रसादिनिश्चयापत्तेः सन्मात्राद् इव चिन्तातीत्यनिश्चयन्यायेन
इदं-दोषान्तरमधिकृत्य आह--न चेत्वादि न च सत्त्वा-
ऽऽकारयोः अपि इह अधिकृतयोः, अभेद एव एकान्तेन ।
कुत इत्याह-अनेकदोषप्रसङ्गात् । एवमेव आह-अथाहि
इत्यादिना । तथाहि-"घटसत्त्वं तत्त्वं यद् केनैकैकत्वसा-
धम्" इत्यादिवाक्येन अनेकदोषप्रसङ्गेन, तस्य स-
द्द्रव्याद्यात्मकत्वे सकललोकाऽनुभवसिद्धे अवयवसङ्गमजाने
एकत्वादिनिः सद्द्रव्याद्यात्मकत्वेन, तदनभ्युपगमे सद्द्रव्याद्या-

तत्त्वत्वाऽनभ्युपगमे, प्रतीतिबाधा सद्द्रव्याद्यात्मकत्वेऽपि, तथा
एकत्वेऽपि सत्त्वाऽऽकारयोरिति प्रकमः, कस्य असी आ-
कारः रूपादिसत्त्वाऽपेक्षया इति वाच्यम्, किञ्च अतः?,
सत्त्वा अपि दोष इत्याह-न रूपसत्त्वस्य असी आका-
रः । कुत इत्याह-त्वागिन्द्रियेण अपि ग्रहणात् कारणात् ।
यद्येवं ततः किमित्याह-तस्य च त्वगिन्द्रियस्य रूपाऽविषय-
त्वात्, अविषयत्वं च तथा त्वगिन्द्रियस्य रूपविषयत्वेन अप्र-
तीतिः, तत्त्वसत्त्वस्य च रूपसत्त्वस्य च, तत्त्वात् रूपत्वात्, एवं
न स्पर्शसत्त्वस्य असी आकार इति गम्यते । कुत इत्याह-
चक्षुषा अपि उपलब्धेः कारणात् । ततः किमित्याह-
स्पर्शात् सकाशात्, तत्त्वसत्त्वभेदप्रसङ्गात् स्पर्शसत्त्वभेदप्रस-
ङ्गात्, प्रसङ्गश्च रूपे अपि अनुगमोपपत्तेः । इत्थं च एतत्
इत्याह-अन्यथा एवमनभ्युपगमे अनुभवविरोधात्, चक्षु-
षा तदुपलब्धिरिति अनुभवः, न च उभयसत्त्वस्य रूप-
स्पर्शसत्त्वस्य, असी आकार इति प्रकमः । कुत इत्याह-
तदेकत्वाऽयोगात्, तस्य आकारस्य एकत्वाऽयोगात्, उभ-
याऽयोगात्तरेकेण दोषे अपि इन्द्रियसंकारप्रसङ्गात् विषयसा-
ङ्ग्येण, संकरे च लोकविरोधाऽपत्तेः, एवमसम्भवात्तत्वादि-
ति । न च इत्यादि । न च तयोराकारयोः चक्षुस्त्वग्याल्लयोः,
भेद एव एकान्तेन । कुत इत्याह-तथा भेदयुक्ततया, प्रतीत्य-
भावात् स्पर्शेनात् अपि 'सोऽयं यो इष्टः' इत्यवयवसङ्गः, त-
था तस्यतः उभयाऽयोगात् तदभ्युपगमेन तथा च आह-
तत्त्वसत्त्वकत्वसत्तः घटसत्त्वैकत्ववृत्तेरित्यर्थः, अथ च एवं
च, अभ्युपगमविरोधात् वस्तुनोऽनेकत्वभावत्वाऽऽपेक्षया
न च तयोराकारयोः भेद एव इति स्थितम् । एवं कैश्चि-
दतयश्चल्यतप्रामादिक एतत् उक्तम् ।

अधुना वैशिष्टिकमतमुरीकृत्य आह-

न च एतेभ्योऽन्य एव घटः, अवयवसङ्गमसङ्गात्
अरूपाद्यात्मकत्वात्, तद्वद्गुणौ अपि तत्तत्कृत्तत्वाऽनाप-
त्तेः, इत्थमपि तद्वद्गुणौ इन्द्रियाणां स्वधर्माऽतिक्रमात् ।
कथमतिक्रम इति चेत्?, चक्षुरादेरूपादिग्रहणात् । ए-
वमपि को दोष इति चेत्?, ननु रसादिग्रहणापत्तिः,
प्रतीतिबाधिता इयमिति चेत्, तदतिरिक्ततद्वद्गुणैः का प्र-
तीतिः? । न तेभ्य एकत्वबुद्धिरिति चेत्, ततः किमिति
वाच्यम्? । अस्ति इयमिति चेत्, न खलु अस्य वि-
जानम्, य एतद्विभिचः (स) स तेभ्योऽन्य इति चेत्,
संख्यायाः तद्भावप्रसङ्गः । न सा तदनाभिज्ञ इति
चेत्, एवमपि तत्रतोऽप्या एव । यदि नाभिज्ञं ततः
किमिति चेत्?, तद्विभिचैकबुद्धेः सा तद्विशेष्यभूता
इति चेत्, कथमेतत् विनिश्चीयत इति?, एकोऽयमिति
व्यवसायादिति चेत्, न असी सदादिभिन्नमविभावीति
तथाऽनुभवमात् । एवमपि तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्गात् तदन्त-
रापत्तेर्निराकरणाऽयोगात्, अननुभवाविशेषादिति त-
देकत्वमविद्यासंविधानेन एव अप्रम्य । तथाप्येव एकाऽने-

कात्मकत्वाद् भेदाऽभेदभावात्, तथास्वभावत्वाद्विरोधाऽनुपपत्तेः, प्रतीतिभिद्वत्वाद् बाधाभावादिति । सद्-द्रव्याद्यनेकस्वभावे वस्तुनि वस्तुमात्रग्राहि एव अवग्रह-कल्पमविकल्पकमङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा उक्तदोषाऽनतिवृत्तिः । एवंभूते च अस्मिन् आवयोरविवाद एव, एवं विधाऽवग्रहस्य अस्माभिरप्यभ्युपगतत्वात्, न च अत्र कश्चिदोषः, अपि तु शुक्तिकादौ अपि क्वचिद् रजतादिनिश्चयस्य न्यायत एव आपत्त्या गुणः, तस्य हि अवग्रहोत्तरकालमीहाप्रवृत्तस्य तथाविधसमानधर्मोपलब्धयेव असत्त्वोपपशमभावतो भावाद्, अन्यथा उक्तवत् तदयो-गादिति ।

न चेति-तत्र एतेभ्यः सम्मूर्ध्नाकारेभ्यः अन्य एव घटः एका-न्तेन । कुत इत्याह-अग्रहणप्रसङ्गाद् घटस्य प्रसङ्गश्च अरूपा-द्यात्मकत्वात्, एतच्च सम्मूर्ध्नाकारेभ्योऽन्यत्वाऽभ्युपगमे-न, उपपत्त्याश्च एवम्-चक्षुर्ग्रहणाऽऽनुगुण्येन । तत्तद्बुद्धौ-अपि इत्यादि । तेषां सम्मूर्ध्नाऽऽकाराणां तस्मिन् घटे-बुद्धौ अपि सामान्यद्रव्यगुणानां यथासंभवे तद्बुद्ध्यभ्यु-पगमेन द्रव्यबुद्धौ कारणद्रव्येषु स एव वर्तते इति कृत्वा । किमित्याह-तत्तद्बुद्धताऽनापत्तेः-तस्य घटस्य तद्बुद्धता-ऽनापत्तेः सम्मूर्ध्नाऽऽकाररूपताऽनुपपत्तेः । इत्थमापि इ-त्यादि । इत्थमापि-एवमापि तत्तद्बुद्धताऽनापत्तौ अपि, त-द्ग्रहणे-घटग्रहणे अभ्युपगम्यमान । किमित्याह-इन्द्रिया-णां स्वधर्माऽनतिक्रमः-स्वधर्मादापारत्यागः, कथमतिक्रमः इति चेत् ? एतदाशङ्क्याह-चक्षुरादिः आदिशब्दात्-त्व-गिन्द्रियग्रहः, अरूपादिग्रहणाद् घटादिग्रहणाद् इत्यर्थः । एवमापि को दोष इति चेत् ? द्विविधं हि द्रव्यम्-दार्शनं, रूपाशनं च । रूपादिप्रतीतिः तद्ग्रामित्वेन तद्वसानत्वाद् इ-त्यभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह-ननु रसादिग्रहणाऽपत्तिः रसादिरपि घटवद् अरूपादिवात्, सार्वेन्द्रियं च एवं द्रव्यं प्राप्नोति, रसादिप्रतीतिरपि तद्ग्रामित्वेन तद्वसानत्वाद् इति भावनीयम् । प्रतीतिवाधिता इयं रसादिग्रहणाऽप-त्तिः इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-तदतिरिक्तग्राहं प्रकमा-द् रूपादिव्यतिरिक्तघटग्रहं का प्रतीतिः ? ननु किमनया ?, न तस्यां रूपादिभ्यः एकत्वबुद्धिः, अनकत्वाद् अभीष्टा-मिति चेत् । एतदाशङ्क्याह-ततः किमिति वाच्यम् ? किमपि, अत्राऽस्तु च इयमेकत्वबुद्धिरिति चेत् । एतदा-शङ्क्याह-न खलु अस्यामेकत्वबुद्धौ विधानम्, यः काश्चित् ; एताभिर्मिलनम्-एतस्या एकत्वबुद्धेः आलम्बनम्, (स) स इति स घटः, तेभ्यो रूपादिभ्योऽप्य इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-संख्यायाः-एकसंख्यायाः, एकत्वबुद्धिर्नामित्वेन तद्भाव-प्रसङ्गः-घटभाष्यप्रसङ्गः, न सा संख्या, तदनाश्रिता-घटाऽ-नाश्रिते इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-एवमपि-तदाश्रितः नऽ-पि, तत्त्वतः-परमाश्रितः, अन्या एव सम्मूर्ध्नाऽऽकारेभ्य इति । यदि नामैवं ततः किमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह-तन्निमित्ता-सर्वादिभिरसंख्यानिमित्ता एकत्वबुद्धिः, सा सं-ख्या, तद्विशेषणभूता प्रस्तुता एकाऽव्यवधारणभूता,

इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-कथमेतद् विनिश्चीयते यदुत सा तद्विशेषणभूता इति ?, एकाऽयमिति व्यवसायाद् इति, चेद् विनिश्चीयते इति । एतदाशङ्क्याह-नाऽस्ती व्यवसायः, सर्वादिभिन्नप्रतिभासी इति । कुत इत्याह-तथा सर्वादिभि-न्नप्रतिभावित्वेन अननुभवत्, एवमपि तथा अननुभवेऽ-पि, तत्कल्पने-सर्वादिभिन्नाऽव्यविकल्पने अतिप्रसङ्गात्, अनिप्रसङ्गश्च तदन्तरापत्तेः-तत्रैव अवयव्यन्तरापत्तेः, आपत्तिश्च निराकर्त्तव्याऽयमागत् तदन्तरस्य, अयोगश्च अ-ननुभवाऽविशेषाद् द्वयोरपि इति, इत्येवं तद्वक्तृत्वपरिणा-मनिबन्धन एव अयं प्रकमात् सम्मूर्ध्नाऽऽकारकत्वप-रिणामनिबन्धन एवायम्, एकाऽयमिति व्यवसायः । तेषामेव सर्वादीनामेकाऽनात्मकत्वात्, एतच्च भेदाऽभे-दभावात्, अयं च तथास्वभावत्वात्, तथास्वभावत्वं च विरोधाऽनुपपत्तेः, अनुपपत्तिश्च प्रतीतिसम्भवात् । नहि प्रतीतिरेव सितौ निमित्तमित्याशङ्क्याह-बाधा-बाधा-भावादिनि तद्वक्तृत्वपरिणामनिबन्धन एव अयम्, इति एवं सम्मूर्ध्नाद्यनेकस्वभावे वस्तुनि । किमित्याह-वस्तुमात्रग्रा-हि एव अवग्रहकल्पमविकल्पकमङ्गीकर्तव्यम् । किमित्याह-अन्यथा उक्तदोषाऽनतिवृत्तिः, उक्तदोषाः-“न्यायाऽनुभव-विरोधाद्” इत्येवमाद्यः तदन्तिवृत्तिः, एवं भूतं च अ-स्मिन् अविकल्पक । किमित्याह-आवयोः-तव मम च, अविवाद एव । कुत इत्याह-एवंविधाऽवग्रहस्य अ-विकल्पकस्य अस्माभिः अभ्युपगमनत्वात्, न चाऽत्र अभ्युपगमं कश्चिद् दोषः, अपि तु शुक्तिकादौ अपि, आ-दिशब्दाद् मरीचिकग्रहः, क्वचिद् रजतादिनिश्चयस्य आ-दिशब्दाद् जलनिश्चयग्रहः, न्यायत एव आपत्त्या गुणः । न्यायत एव आपत्तिमाह-तस्य इत्यादि । तस्य हि शुक्लि-कादौ रजतादिनिश्चयस्य, अवग्रहोत्तरकालमीहाप्रवृत्तस्य सतः । कस्य इत्याह-तथाविधसमानधर्मोपलब्धयेव शुक्लि-कादि-रजतादिस्मानधर्मोपलब्धयेव प्रमानुर्नायस्य, अस-त्त्वोपपशमभावतः-असत्त्वोपपशमभावेन भावात्, अन्यथा एवमनभ्युपगमं, उक्तवत् यथोक्तम्-“शुक्तिकाया अपि अ-लक्ष्णानेन नीलादिवत् तत्त्वेन एव ग्रहणाद्” इत्यादि तथा अयोगाद् इति ।

यच्च उच्यते-“गृहीतग्राहिवादिक्वोऽप्रमाणम् इति, एतदपि अप्रयुक्तम् । स्वमतविरोधात्, निर्विकल्पकज्ञानेन स्वलक्षणस्य गृहीतत्वादिकल्पस्य तद्ग्राहित्वानुप-पत्तेः, तत्प्रतिभासशून्यत्वात्, एवमपि तत्तथाताऽभ्यु-पगमे अतिप्रसङ्गात्, नीलविकल्पस्य पीतग्राहितापत्तेः पारम्पर्येण तत्तज्जनकत्वाविशेषात्, उपलब्धपीत-नील-द्रष्टुरपि तद्भावादिति ।

यच्च उच्यते परैः-“गृहीतग्राहिवाद् विकल्पः अप्रमा-णम्” इति एतदपि अप्रयुक्तम् । कथमित्याह-स्वमत-विरोधाद् । विरोधश्च निर्विकल्पकज्ञानेन स्वलक्षणस्य गृ-हीतत्वात्, विकल्पस्य तद्ग्राहिताऽनुपपत्तेः-स्वलक्ष-णग्राहिताऽनुपपत्तेः, अनुपपत्तिश्च तत्प्रतिभासशून्यत्वात् ; स्वलक्षणाऽऽकारशून्यत्वादित्यर्थः । एवमपि तत्प्रतिभास-

श्रम्यत्वेऽपि सति, तत्तथाताऽभ्युपगमे-विकल्पस्य तद्प्रा-
हित्वाभ्युपगमे अभिप्रयत्नान्, अनिप्रसङ्गश्च नीलाधिकल्प-
स्य पीतप्राहित्वाऽपत्तेः । नास्ती पारम्पर्येण अपि तज्जन्यः
इत्याशङ्काऽप्याहाय आह-तत्तज्जनकत्वाऽविशेषात्, नस्य पी-
तस्य नीलाधिकल्पजनकत्वाऽविशेषात् । एतद्भावनाय ए-
व आह-उपलब्धपीतनीलप्रचुरपि प्रमातुः, तज्ज्ञावात् नी-
लाधिकल्पभावात्, तदपि अयुक्तमिति स्थितम् ।

न च गृहीतप्राहि ज्ञानमप्रमाणमेव, एकत्र नीलादौ
अनेकप्रमातृज्ञानानां प्रमाणत्वाऽभ्युपगमात्, तेषां चान्योऽ
न्यं गृहीतप्राहित्वात्, अन्यथा तदग्रहणानुपपत्तेः, तथा
अगृहीतप्राहिज्ञानाऽसम्भवात् सर्ववस्तूनां सर्वबुद्धैस्सदा
ग्रहणात्, तेषां सर्वज्ञत्वादप्यथा तत्तत्त्वायोगात्, ए-
कमन्तानां प्रवेष्ट्या च गृहीतप्राहिज्ञानाऽसम्भव एव, सर्वेषां
सर्वदा अगृहीतग्रहणादिति ।

दृष्टान्तरमाह-नच इत्यादिना । न च गृहीतप्राहि ज्ञातम-
प्रमाणमेव एकाग्रतन भवतः । कुत इत्याह-एकत्र नीला-
दौ अनेकप्रमातृज्ञानानां प्रमाणत्वाऽभ्युपगमात् परणापि,
तेषां च अधिकृतज्ञानानाम् अन्योऽन्यं परस्परं गृहीतप्रा-
हित्वात् । इत्थं च एतद्वर्गीकृतस्यमित्याह अन्यथा तद्-
ग्रहणाऽनुपपत्तेः-अधिकृतनीलादिग्रहणाऽनुपपत्तेः । तथा इ-
त्यादि । तथा अगृहीतप्राहिज्ञानाऽसंभवात्, असंभवश्च
सर्ववस्तूनां नीलादीनाम्, सर्वबुद्धैः सदा ग्रहणात्, ग्रहणं
च तेषां बुद्ध्यानां सर्वज्ञत्वादिति, अन्यथा तत्तत्त्वाऽप्या-
गात्-तेषां सर्वज्ञत्वाऽप्यागात् । एकसत्त्वमित्यादि । एकस-
त्त्वानाऽपेक्षया अचगृहीतप्राहिज्ञानाऽसंभव एव तस्य अ-
र्थस्य च क्षणिकत्वात्, सर्वेषां ज्ञानानाम्, सर्वथा सर्वका-
लम्, अगृहीतग्रहणात् द्वयोरपि क्षणिकत्वेन इति, यद्वा
तद्भावे भावात् अभिधानमात्रं ग्रहणमिति अग्रहीतग्रह-
णमिति ।

स्यादेतद्, न तत्त्वतो गृहीतप्राहित्वेन अस्य अप्रामा-
ण्यम्, अपि तु अविवक्षित्वेन इति । कथमयमविवक्षित्वे इ-
ति वाच्यम् ? यदनेन वेद्यते न तदस्तीति चेत्,
क तज्ज्ञास्तीति ? किं तत्रैव उच्यते, उताहो बहिरि-
ति ? यदि तत्रैव कथं वेद्यते, वेद्यमानं वा कथं न त-
त्रेति चिन्त्यम्, अथ बहिः, अविकल्पकेऽपि समानः
प्रसङ्गः, तेनाऽपि वेद्यमानस्य बहिरभावात् स्वरूपस्यै-
व वेदनात् । तद्वहिःस्त्वुत्पत्त्यरूपमित्यदोष इति चेद्, केयं
तत्तत्पत्त्यरूपेति वाच्यम्, किं तत्साधारणरूपभावः, उताहो
तत्तद्ग्रहणस्वभावता इति । न तावत् साधा-
रणरूपभावः, चेत्तनाऽचेतनत्वेन तद्वैलक्षण्यसिद्धेः,
सामान्यवेदनेन तदप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । तत्तद्ग्रहणस्वभा-
वता तदद्वितीयकरणे च विकल्पज्ञानेऽपि तुल्यः परिहारः,
तस्यापि तद्ग्रहणस्वभावताऽभ्युपगमात् । तथाविधप्राज्ञा-
भावादस्य कुतस्तद्ग्रहणस्वभावतावेति चेत् । न, तथावि-

धप्राज्ञभावे प्रमाणाभावात्, प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणविषयत्वे-
न तत्राप्रावृत्तेः, अनुमानस्याप्युपलब्धिलक्षणप्राप्तार्थविष-
यत्वात् तस्य च तदभावाभ्युपगमात् । न हि साधारणं रू-
पमुपलब्धिलक्षणप्राप्तमिष्यते भवद्भिः, तदवस्तुव्यतिरिक्ता-
नात्, अनदीशानुपलब्धेश्चाभावेन साधकत्वानुपपत्तेः ; ए-
तेन तद्वाधकप्रमाणप्रवृत्तिः प्रत्युक्ता, उक्तव्यतिरिक्तविस्त-
द्राधकत्वायोगात् । युक्त्या, तदयोगो बाधक इति चेत् ।
न । विकल्पानुपपत्तेः । युक्तिर्हि प्रमाणमप्रमाणं वा स्वात् ।
प्रमाणं चेत् । न प्रत्यक्षादेरन्यदिति, अत्र चोक्तो दोषः ।
अप्रमाणत्वे तु तद्वाधकत्वानुपपत्तिः, अतिप्रसङ्गान् ।

स्यादेतद् न तत्त्वतो गृहीतप्राहित्वेन हेतुना, अस्य विक-
ल्पस्याप्रामाण्यम्, अपि त्वविवक्षित्वेनेति । एतदाशङ्क्याह-
कथमयं विकल्पोऽविषय इति वाच्यम् ? । यदनेन वेद्यते
विकल्पेन न तदस्तीति अविवक्षित्वेन इति चेत् । एतदाश-
ङ्क्याह-क तद् नास्ति यदनेन वेद्यते, किं तत्रैव विक-
ल्पे, उत बहिरिति ? । यदि तत्रैव विकल्प एव नास्ति,
कथं तेन वेद्यते, वेद्यमानं वा कथं न तत्र विकल्पे इति
चिन्त्यम् । द्वितीयं विकल्पमाधिकृत्याह-अथ बहिः य-
दनेन वेद्यते न तदस्तीति । एतदाशङ्क्याह-अविकल्पके-
ऽपि समानः प्रसङ्गाऽविषयत्वप्रसङ्गः । कथमित्याह-तेनापि
अविकल्पकेन वेद्यमानस्य बहिरभावात्, अभावश्च स्वरू-
पस्यैव वेदनात् । तदित्यादि । तदविकल्पकं वेद्यमानबहिः-
स्त्वुत्पत्त्यरूपे विषयतुल्यरूपम्, इत्यस्मादोष इति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह-कथं तत्तुल्यरूपता बहिःस्त्वुत्पत्त्यरूपता ?
इति वाच्यम् । किं तत्साधारणरूपभावा बहिःस्त्वुत्पत्त्यरूप-
रूपभावाऽविकल्पकस्य, उत तद्ग्रहणस्वभावता-बहिःस्त्वुत्प-
त्त्यरूपभावतेति, किञ्चातः ? उभयथाऽपि दोषः, तथा
आह-न तावत् साधारणरूपभावः तत्तुल्यरूपता । कुत इ-
त्याह-चेतनाचेतनत्वेन हेतुना तद्वैलक्षण्यसिद्धेः तयोर्वि-
कल्पकबहिःस्त्वुत्पत्त्यरूपसिद्धेः । दोषात्तरमाह-सामा-
न्यवेदनेन हेतुना साधारणरूपभावतः तदप्रामाण्यप्रसङ्गा-
च्च अविकल्पकस्याप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च न तत्साधारणरूप-
भावस्तत्तुल्यरूपतेति । तत्तद्ग्रहणस्वभावता तद्वितीयकरणे च
तस्याविकल्पकस्य तद्ग्रहणस्वभावता-बहिःस्त्वुत्पत्त्यरूपभा-
वता तस्यास्तद्वितीयकरणे-तत्तुल्यरूपताद्वितीयकरणमिति वि-
ग्रहः, नस्ति न । किम् ? इत्याह-विकल्पज्ञानेऽपि तुल्यः प-
रिहारः तत्तद्विहिःस्त्वुत्पत्त्यरूपमित्ययम् । कुतः ? इत्याह-त-
स्यापि विकल्पज्ञानस्य तद्ग्रहणस्वभावताऽभ्युपगमात्-बहिः-
स्त्वुत्पत्त्यरूपस्वभावताऽभ्युपगमात् । तथाविधेत्यादि । तथाविध-
प्राज्ञाभावात्-विकल्पज्ञानप्राज्ञाभावादस्य--विकल्पज्ञानस्य
कुतस्तद्ग्रहणस्वभावता-बहिःस्त्वुत्पत्त्यरूपस्वभावतेति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह-न, तथाविधप्राज्ञाभावे-विकल्पज्ञानप्राज्ञा-
भावे प्रमाणाभावात् । अभावश्च-प्रत्यक्षस्य तावत् स्वल-
क्षणविषयत्वेन हेतुना तत्र तथाविधप्राज्ञाभावाऽप्रावृत्तेः,
अनुमानस्याप्युपलब्धिलक्षणप्राप्तार्थविषय-
त्वात् । ततः किम् ? इत्याह-तस्य तथाविधप्राज्ञास्य तद्व-

नामिव । तत्र तेषामिवैकस्य बहूनां वाऽनन्तरं पारम्पर्येण वा तथाविधफलभेदोऽसीषां न्याय्य इति भाव्यमेतत् । का चेयं तथाविधविकल्पजननशक्तिः, किं तदुत्तरं मानसम्, उतान्यैव कश्चित् ? । यदि मानसम्, कथं स्वलक्षणोदस्वलक्षणजन्म ? । अस्वलक्षणं च विकल्पः, असदाकाररूपत्वात् । न स्वसंविचित्स्वास्वलक्षणम्, अपि तु बहिर्मुख-
वभास एवेति चेत् । न खलु सा ततोऽन्या, इति कथं नास्वलक्षणम् ? । अमन्त्रसौ, सा तु मती, स्वसंविदितत्वा-
देवेति चेत् । कथमसौ तन्मात्रतत्त्वा विकल्प इति चिन्त्य-
म् ? । असदाकारानुवधादिति चेत् । कथममताऽनुवधो
नाम ? । स निर्विषयत्वादसत्, न तु तथाप्रतिभासेनेति
चेत् । न स्वसंविचित्स्वाप्रतिभासनादन्या, इत्यस्वलक्ष-
णत्वमेव ।

एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—एतदपि—असत्—अशोभनम् । कुत
इत्याह—अविचारितरमणीयत्वात् कारणात् । एतदेवाह—
तत्रत्यादिना । तत्र यत्तावदुक्तमादौ 'स्वलक्षणदर्शनाहितवा-
सनाकृतविप्लवरूपाः सर्वे एव विकल्पाः' इति—एतत् । अत्र
किमिदं स्वलक्षणवृत्तेर्नाम ? । का वा तदाहिता—स्वलक्षण-
दर्शनाहिता वासना, यत्कृतविप्लवरूपाः सर्वे एव विकल्पा
इति ? । अत्राह वस्तुनुरयः शुद्धः स्वलक्षणदर्शनम्, तदा-
हितवासना तु तथाविधविकल्पजननशक्तिः, तथाविधस्य
स्वादिनाऽसंवादिनश्च । एतदाशङ्क्याह—यद्यप्यम्, कथं निरं-
शवस्तुविषयाद् निरंशानुभवान् तथाविधविकल्पजनन-
शक्त्यानां प्रभूतानां संभवः सामान्येन ? । कथं वैकस्या एव
शुक्रंनैकविकल्पजम् ? । का वा किमाह ? न चैतदवम्,
इत्याशङ्क्यादिनामत्याह—समुपपद्यते च स्वलक्षणदर्शनानन्तरं
नित्यान्तत्यादिविकल्पाः क्रमेणैकस्य प्रमाणः सांख्यबोद्धा-
दिमतप्रतिपत्त्या, अक्रमेण चानक्रमानुगतां सांख्यबोद्धा-
दीनां नित्यान्तत्यादिविकल्पाः । शक्तिभेदश्चेकानकजनकत्वं
चेति विप्रहः, न चैत, एतं विना, क्रमाक्रमपक्षेऽपीति ।
एतदेवाह—न चेत्यादि । न च भूयसामपि क्रमपक्षे । कर्णाम-
त्याह—निरंशवस्तुविषयनिरंशानुभवानां तुल्यस्वलक्षणानु-
भवानामित्यर्थः । किमित्याह—तत्त्वतः—परमार्थेन; तत्त्व-त-
त्त्वाव रूपोदस्वलक्षणानुभवत्व इत्यर्थः, विशेषा भेदः । किं
तर्हि ? सर्व एवेत—रूपोदस्वलक्षणानुभवा एवेति । इहैव
निर्दर्शनमाह—रूपोदस्वलक्षणानामिव 'एकस्य प्रमाणः'
इति प्रक्रमः, तथाविधानुभवान्कथनानामिति, तथाहि—
क्रमेणैव रूपोदस्वलक्षणानि स्वाकारमनुभवं कुर्वणानि न
रूपोदस्वलक्षणत्वेन विशिष्यन्ते इति । प्रकृतयोजनानामाह—
तत्—तस्माद् न तथामिव—रूपोदस्वलक्षणानामिव 'एकस्य
प्रमाणः', इति प्रक्रमः, बहूनां वा प्रमातेषामनन्तरं बहूनां पार-
म्पर्येण वैकस्य तथाविधफलभेदो भिन्नजानीयविज्ञानादि-
कार्यभेदोऽसीषां निरंशवस्तुविषयानिरंशानुभवानां न्याय्य
इति भाव्यमेतत्—भावनीयमेतत् । एतदुक्तं भवति—यथा तेषां
रूपोदस्वलक्षणानां न रसादिकलभेदो न्याय्यः, एवमनित्या-
नात्मकवस्तुनुरभवानामपि न नित्याऽऽत्मादिविकल्पजन-

नशङ्क्यायः फलभेदो न्याय्यः । इहैवाभ्युपगमाह—का चे-
यमित्यादिना । का चेयं तथाविधविकल्पजननशक्तिर्भवता-
ऽभिप्रेता ? किं तदुत्तरं प्रक्रमाद्विकल्पप्रत्यक्षोत्तरं मानसं
स्वधियानन्तरंत्यादिलक्षणम्, उतान्यैव कश्चिदालयंगता ?,
उभयथापि दोषमाह—यदि मानसम्, कथं स्वलक्षणोद मान-
सात् स्वलक्षणजन्म विकल्पोत्पादः ? । विकल्पोदस्वलक्षणत्वमाह—
अस्वलक्षणं च विकल्पो भवतीत्या । कुत इत्याह—असदाकार-
रूपत्वात्—असदाकारा विकल्पबुद्धिप्रतिभासोऽस्वलक्ष-
णत्वाभ्युपगमात् स एव रूपं यस्य स तथा तद्भावंस्तस्मात्
न स्वसंविचित्स्व विकल्पोऽस्वलक्षणम्, अपि तु बहिर्मु-
खावभास एवास्वलक्षणमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न
खलु सा स्वसंविचित्स्वतो बहिर्मुखावभासादन्या, इत्येवं क-
थं नास्वलक्षणम् ?—अस्वलक्षणमेव । अमन्त्रसौ बहिर्मुखावभा-
सः, सा तु स्वसंविच्छिन्नाः सती—विद्यमाना, स्वसंविदितत्वादेव
कारणादिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमसौ स्वसंविच्छिन्ना-
न्मात्रत्वा—स्वसंविच्छिन्नात्र नृणां वा विकल्प इति चिन्त्यम्, न त-
त्र स्वलक्षणानां तर्हिऽऽह इति कृत्वा असदाकारानुवधादसौ-
विकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमसौ आकारणानु-
वेधो नाम स्वसंविदः ?—नैवेत्यर्थः । स आकारो निर्विषय-
त्वात् कारणादसंस्तुच्छः, न तु तथाप्रतिभासनन—न पुन-
बहिर्मुखावभासप्रतिभासेननासन्निति चेत् । एतदाश-
ङ्क्याह—न स्वसंविच्छिन्नधिकता तथाप्रतिभासनाद् बहि-
र्मुखावभासप्रतिभासनादन्याऽर्थान्तरभूतेति कृत्वाऽस्वलक्ष-
णत्वमेव स्वसंविदः ।

तस्य विभ्रमरूपत्वात् नदन्याऽनन्यत्वकल्पनैवायुक्तेति
चेत् । कोऽयं विभ्रम इति कथनीयम् ? । अनिरूप्यस्व-
रूपस्तत्त्वतोऽमद्रूप इति चेत् । कथमयं स्वसंविच्छिन्नभेदक
इति वाच्यम् ? । न तत्त्वत इति चेत् । उत्पन्नो विकल्पः ।
अस्त्विति चेत् । प्रतीत्यादिबाधा । चेतनेव तथाभूता
विकल्प इति चेत् । किंभूतिति चिन्त्यम् ? असदाकारेति
चेत् । अस्वलक्षणमेवेत्यम्, असदाकारत्वात् । न स्वसं-
विचित्स्वास्वलक्षणम्, अपि तु बहिर्मुखवभास एवेति
चेत् । न खलु सा ततोऽन्येति समानं पूर्वेषु, इति
यदि मानसं कथं स्वलक्षणोदस्वलक्षणजन्म साधीयः ?
इति । कथं वा निर्विकल्पकत्वंनाभिजात् 'भिन्नविक-
ल्पमस्त्वतः ? । हि नीलादिमात्रात् कंचिद्रसादिभावः
तथाऽदर्शनात् । न चात्र किञ्चिद्भेदकम्, अनभ्युपगमा-
त् । अभ्युपगमेऽपि ततोऽतिशयामिद्धिरिति निवेदयि-
ष्यामिः ।

तस्य बहिर्मुखवभासप्रतिभासस्य विभ्रमरूपत्वात्कारणा-
त् तदन्याऽनन्यत्वकल्पनैव 'तया' स्वसंविच्छिन्नाऽनन्यत्व-
कल्पनैवायुक्तेति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कोऽयं विभ्रमा य-
द्भूत्वादन्याऽनन्यत्वकल्पनाऽप्यंगं शा न कथनीयम् ? । अ-
निरूप्यः स्वरूपं यस्य चैतद्व्यञ्ज्यं स तथा तत्त्वतः परमार्थ-
तोऽसद्रूप इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमयं विभ्रमोऽ-

सङ्घः सन् स्वसंविस्तिभङ्ग इत्यनङ् वाच्यम् ? । न त-
स्वत इति चेत् स्वसंविस्तिभङ्गकः । एतदाशङ्क्याह—उत्प-
न्ना विकल्पः अविशिष्टस्वसंविस्तिमात्रभावेन । अस्ति चेत्
अङ्ग विकल्पाभावः । एतदाशङ्क्याह—प्रतीत्यादिबाधा, आदि-
शब्दाह—भावनरभेद्बाधाग्रहः । चेन्नैव तथाभूता विशि-
ष्टा विकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—किभूता तथाभू-
नति चिन्त्यम् ? । असदाकारा असन्नाकारा यस्याः सा त-
थेति चेत् । एतदाशङ्क्याह—अस्वलक्षणमेव चेन्नना, अ-
सदाकारत्वात् । न स्वसंविस्तिस्त्व चेन्ननायामस्वलक्षणम्,
अपि तु बहिर्मुखावभास एवास्वलक्षणमिति चेत् । एत-
दाशङ्क्याह—न खलु नैव सा चेन्नना स्वसंविस्तिस्ततो ब-
हिर्मुखावभासादर्थान् समाने पूर्वैर् कथं नास्वलक्षणम्,
इत्यादिनाङ्गन । इत्यर्थे यदि मानसं कथं स्वलक्षणादस्व-
लक्षणजम् साधीयः—शोभनतरम् ?—नैवेत्यर्थः । कथं चेत्या-
दि । कथं वा निर्विकल्पकत्वेनाभिप्राय मानसाद् भिन्न-
विकल्पसंभवा विकल्पकत्वेन । कथं च न स्यादित्याह—
न हि नीलादिमात्राद् वस्तुनाऽप्यरहितत्वात् कश्चिद् रसा-
दिभावः । आदिशब्दाह—गन्धादिग्रहः । कथं न रसादि-
भाव इत्याह—तथाऽऽशेनात् । न चात्र मानसाद् विकल्पज-
मिति किञ्चिद् भङ्गकमस्ति । कुत इत्याह—अनभ्युपगमात् ।
अभ्युपगमेऽपि सति भङ्गकस्य घासनङ्, ततो भङ्गाद-
तिशयासिद्धेरिति निवेद्यप्याम ऊर्ध्वम् । गतो मानसपक्षः ।
विकल्पान्तरंगाह—

अथान्यैव काचित् । काऽसाविति वाच्यम् ? । अनादि-
मदालयगतशङ्कः स्वलक्षणदर्शनसहकारिभावतो विशेषक-
रणम्, तथाहि—सा तदनुभवं प्राप्याक्षेपेण तथाविधविक-
ल्पजननस्वभावोपजायत इति स्वलक्षणदर्शनाहितेत्युच्य-
ते । अत एव न भिन्नविकल्पसम्भवाभावः, तथाविधश-
क्तिसहकारित्वेन तदनुभवस्य तदविरोधादिति । एतदपि
यत्किञ्चित्, तस्य तत्सहकारित्वासिद्धेः, ततस्तस्या उप-
काराभावात्, अनुपकार्योपकारकयोश्च सहकारित्वायोगात् ।
द्विविधो हि वः सहकारार्थः परस्परातिशयाधानेन सन्ताने
विशिष्टक्षणात्पादनलक्षणः, पूर्वस्वहंतोरेव समप्रोत्पन्नैकका-
र्यक्रियालक्षणश्च । न चानयोरेकोऽपि सम्भवति, क्षणि-
कत्वेन परस्परातिशयाधानायोगात् । अतिशय उपकार इ-
त्यनर्थान्तरम् । न चासावन्त्यतोऽन्यस्य, विकल्पायोगात् ।

द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह—अथान्यैव काचित् तथाविध-
विकल्पजननशक्तिः एतदुरीकृत्याह—काऽसाविति वाच्यम् ? ।
अनादिमती आसावालयगमनशक्तिश्चेति विप्रदः, तस्याः स्व-
लक्षणदर्शनसहकारिभावतः—प्रवृत्तिविज्ञानसहकारिभावत
इत्यर्थः, विशेषकरणमतिशयकरणं सा । एतदेव भावयति-
तादीत्यादिना । तथाहि—साऽनादिमदालयगतशक्तिस्तद-
नुभवं प्राप्य—स्वलक्षणदर्शनमासाद्य, अक्षणाद्यवधानेन,
तथाविधविकल्पजननस्य बाधा—अनित्यादिविकल्पजननस्य—
भावोपजायत इति कृत्वा स्वलक्षणदर्शनाहितेत्युच्यते । अत
एव कारणात् न भिन्नविकल्पसंभवाभावः, किं तर्हि ? सं-

भव एव । कुत इत्याह—तथाविधशक्तिसहकारित्वेन हेतुना
तदनुभवस्य—स्वलक्षणानुभवस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्येत्यर्थः तद-
विरोधादिति प्रकमाद् भिन्नविकल्पसंभवाविरोधात् शक्ति-
स्योपादानमित्यभिप्राय इति । एतदाशङ्क्याह—एतदपि
यत् किञ्चित् । कथमित्याह—तस्य स्वलक्षणानुभवस्य त-
त्सहकारित्वासिद्धेः—प्रस्तुतशक्तिसहकारित्वासिद्धेः । असि-
द्धिश्च ततोऽधिकृतानुभवात् । तस्याः शङ्कः, किमित्याह—उप-
काराभावात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—अनुपकार्यो-
पकारकयोश्च भावयोः सहकारित्वायोगात् । एतन्मवाह—द्वि-
विधो हि वो—युष्मार्कं सहकारार्थः । द्वैविध्यमाह—परस्परा-
तिशयाधानेन क्षणपरम्परया सन्ताने प्रवृद्धं विशिष्ट-
क्षणात्पादनलक्षणं विवक्षितकार्योपयत्नाकारित्यर्थः, तथा
पूर्वस्वहंतोरेवोपादानार्थः समप्रोत्पन्नैककार्यक्रियालक्षणश्च
समप्रोत्पन्नानामेककार्यक्रियाऽन्यानां विवक्षितकार्योत्पत्तिः
सैव लक्षणं यस्य सहकारार्थस्य स तथेति समासः ।
न चेत्यादि । न चानयोः—सहकारार्थयोरेकोऽपि संभव-
ति । कुत इत्याह—क्षणिकत्वेन हेतुना परस्पराति-
शयाधानायोगात् । एतदेव भावयति—अतिशय उपकार
इत्यनर्थान्तरम् । न चासावतिशयोऽन्यतः सकृदादन्यस्य ।
कथं नत्याह—विकल्पाऽयोगात् ।

तदनुभवो हि तच्छ्रेष्ठेननुपपन्नायाः, उत्पन्नायाः, निरुद्धा-
या एव वोपकुर्यात् ? । न तावदनुपपन्नायाः, तस्या एवाम-
त्वात्, अतश्चापकाराकरणात् । नाप्युत्पन्नायाः, तस्या अ-
नाधेयातिशयत्वात्, क्षणादूर्ध्वमनवस्थितेः । द्वाभ्यामप्ये-
कीभूय तदन्यकरणमेवातिशयाधानम्, तदेव चोपकार
इति चेत् । न, उपादानकारणविशेषाधानमन्तरेण ततः
कार्यविशेषासिद्धेः । न चैककालभाविनाऽन्यतो भवन्त्या
अन्यत एव भवता तस्या अतिशयाधानम्, तच्चिन्धन-
स्य तत्कृतविशेषासिद्धेः । तदभ्युपगमे च तत्राप्यमेव दु-
स्तान्तः, एवं निबन्धनपरम्परायामपि वाच्यम्, इत्यत्राणं
निबन्धनपरम्परा ।

एतन्मवाह—तदनुभवो हीत्यादिना । तदनुभवोऽधिकृतस्व-
लक्षणादनुभवो यस्माच्छ्रेष्ठेनादिमदालयगमनशङ्कानुपपन्नाया
उत्पन्नाया निरुद्धाया एव वोपकुर्यादिति संभविना विक-
ल्पाः । न तावदनुपपन्नाया उपकराति तदनुभवः । कुत इ-
त्याह—तस्या एव शङ्करसत्त्वात् । न चासावनुपपन्नाऽस्ति ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—अस्तस्य सामान्यनोपका-
राकरणात् । नाप्युत्पन्नाया उपकराति तदनुभवः । कुत
इत्याह—तस्या उपपन्नाया निष्पन्नत्वेनानाधेयातिशयत्वात् ।
एतच्च क्षणादूर्ध्वमनवस्थितेः कारणात् । द्वाभ्यामपि श-
क्त्यनुभवाभ्यामेकीभूय तदन्यकरणमेव विशिष्टशक्ति-
करणमेवातिशयाधानम्, तद्वचसाव्यकरणमुपकार इति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—नत्यादि । न—नैवेत्यर्थः । कुत इति
युक्तिमाह—उपादानकारणविशेषाधानमन्तरेण इह तावद-
धिकृतशक्तिविशेषाधानं विना, ततो विवक्षितानुभवात्,
कार्यविशेषासिद्धेः प्रस्तुतविकल्पकार्यभेदासिद्धेरित्यर्थः । न

चैककालभाविना शक्यता सहानुभवंनान्यतो भवन्त्याः श-
क्लान्यन एव स्वहन्ताभेदनाऽनुभवंन तस्याः शक्लरतिशया-
धानं 'व्याप्त्यम्' इति शेषः । कुत इत्याह—नसिबन्धनस्य
अधिकृतशक्त्युपादानस्य तत्कृतविशेषासिद्धेर्विशिष्टतानुभ-
वकृतविशेषासिद्धेः । तदभ्युपगमे च सामान्यन तद्व्यवन्धन-
स्य तत्कृतविशेषाभ्युपगमे च तत्रापि नसिबन्धनस्यमवान-
न्तरादिना 'नोपादानकारणविशेषाधानमन्तरं ततः कार्य-
विशेषासिद्धेः' इत्यादिब्रूयान्तः । एवमुक्तनीत्या निबन्धन-
परम्परायामपि बाध्यम् । इति एवम्, अत्रापि निबन्धन-
परम्परा अनाद्यवधि संसारं कस्यापि निबन्धनस्याोक्तनीत्या
विशेषाधानायोगादिति भावनीयम् ।

स्वहेतुपरम्परात एव सा शक्लिस्तथास्वभावोत्पन्ना याऽनु-
पकारिणमपि तदनुभवं सहकारिणमपेक्ष्य विशिष्टं कार्यं
जनयत्यतो न दोष इति चेत् । न । अनुपकारिणोऽपेक्षा-
योगात् । तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, तत्तथाविधस्वभा-
वाधायकहेतोरप्यस्थानपक्षपातित्वापत्तेः, स्वभावापर्यनु-
योगस्य च प्रमाणोपपन्नस्वभावविषयत्वात् । स्वपरिकल्प-
नागर्भवाङ्मात्रोदितस्वभावविषयत्वे तु तत्त्वव्यवस्थानुपप-
त्तिः, अतथाविधस्वभावानामपि तथाविधस्वभावत्वाभि-
धानाविराधात् । एवं च सहेतुकनाशापत्तिः, 'स्वहेतुपर-
म्परातस्तथास्वभाव एवाभावोत्पन्नो भावो योऽकिञ्चित्क-
रमपि नाशहेतुमपेक्ष्य नश्यति' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्,
स्वभावपर्यनुयोगासिद्धेः, अचिन्त्यशक्तित्वात्, अन्यथा
त्वत्पक्षेऽपि तुल्यत्वादिति । नापि निरुद्धायाः, तस्या ए-
वासत्त्वात्, अमृतश्चापकाराकरणात् । न च प्रकारान्तरे-
णोपकारकस्य संभवति । एवं तावदाद्यप्ये सहकारार्था-
भाव इति ।

स्वहेतुत्व्यादि । स्वहेतुपरम्परात एव सा शक्लिरधिकृता
तथा-स्वभावोत्पन्ना, याऽनुपकारिणमपि तदनुभवमधिकृत-
स्वलक्षणानुभवं सहकारिणमपेक्ष्य विशिष्टं कार्यं जनयत्य-
धिकृतविकल्पावयवम्, अतो न दोष इति चेत् अधिकृतः ।
एतदाशङ्क्याह—न, अनुपकारिणः तदनुभवस्य । किमि-
त्याह—अपेक्षाऽयोगात् । तदभ्युपगमेऽनुपकारिणोऽपेक्षाऽ-
भ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, तद्वद् विशयापेक्षापत्तेः । तत्तथाविधे-
स्यादि । तस्याः शक्लिस्तथाविधस्वभावाधायकोऽनुपकारिण-
मपि तदनुभवं सहकारिणमपेक्ष्य विशिष्टं कार्यं जनयतीत्ये-
वंविधस्वभावाधायकक्षया हेतुश्चेति समासः, तस्यापि,
किमित्याह—अस्थानपक्षपातित्वापत्तेः इति क्रियायोगः ।
उक्तं च—“अस्थानपक्षान्तश्च, हेतोरनुपकारिणि । अपेक्षा-
यां नियुक्ते यत्, कार्यमन्याविशेषतः ॥ १ ॥” इत्यादि । स्व-
भावापर्यनुयोगस्य च न स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति इत्यस्य ।
किमित्याह—प्रमाणोपपन्नस्वभावविषयत्वात् प्रतीतिसिबि-
वस्वभावविषयत्वादित्यर्थः, स्वपरिकल्पनागर्भस्यासौ बाङ्मा-
त्रोदितस्वभावश्चेति समासः, स एव विशेषो यस्य स्वभा-
वापर्यनुयोगस्य स स्वपरिकल्पनागर्भवाङ्मात्रोदितस्वभा-

वविषयस्तस्य भावस्तस्मिन् पुनरस्याभ्युपगम्यमाने, कि-
मित्याह—तत्त्वव्यवस्थानुपपत्तिः । कुत इत्याह—अत-
थाविधस्वभावानामपि भावानां तथाविधस्वभावत्वाभिधा-
नाविरोधात् । ततः किमित्याह—एवं च सहेतुकनाशापत्तिः ।
कथमित्याह—स्वहेतुपरम्परातः सकाशान् तथास्वभाव ए-
वाभावोत्पन्नो भावः पदार्थो योऽकिञ्चित्करमपि नाशहेतुमपे-
क्ष्य नश्यति इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् तथास्वभावपर्यनुयो-
गासिद्धरुक्तीत्या । असिद्धिश्चाचिन्त्यशक्तित्वात् स्वभाव-
स्य । इत्थं चैतद्द्वीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा त्वत्पक्षेऽपि स्व-
हेतुपरम्परात एव सा शक्लिस्तथास्वभावोत्पन्नत्वस्मिन्नपि,
तुल्यत्वात् पर्यनुयोगस्य । इति सर्वत्र 'न, अनुपकारिणोऽ-
पेक्षाऽयोगात्' इत्यनो यथायोगं 'न' इति क्रिया याजनी-
या । नापि निरुद्धायाः 'शक्लरूपकरोति तदनुभवः' इति
प्रकमः । कुत इत्याह—तस्या एव निरुद्धायाः शक्लरसत्त्वा-
त्, असतश्च तुल्यस्य चोपकाराकरणात् । न चेत्यादि । न
च प्रकारान्तरेणोक्तप्रकारत्रयानिर्दिष्टोपकारकस्य संभव-
ति वस्तुतस्तस्यैवाभावात् । एवं तावदाद्यप्ये—उपन्या-
सकमप्राधान्यात् 'परम्परातिशयाधानेन संताने विशिष्ट-
क्षणेत्पादनलक्षणः' इत्यस्मिन्, सहकारार्थाभाव इति ।

एतेन पूर्वस्वहेतोरिव समप्रोत्पन्नैककार्यक्रियालक्षणेऽपि
सहकारार्थो निषिद्धः, तत्त्वतः प्रथमसहकारार्थाविशेषात्,
'स्वहेतुपरम्परात एव सा शक्लिस्तथास्वभावोत्पन्ना' इ-
त्यादिना तु सुतरामभेदात्, प्रत्येकं तत्तथाविधकार्यजनन-
समर्थस्वभावैतरविकल्पदोषापत्तेश्च । प्रथमपक्षे किमन्यो-
न्यापेक्षया ? एकत एव तत्सिद्धेः । द्वितीयपक्षे चापेक्षया-
मपि तदसिद्धेः, प्रत्येकमतस्त्वभावत्वात् ।

एतेनत्यादि । एतेन—अनन्तरादिनेन, पूर्वस्वहेतोरिव समप्रोत्प-
न्नैककार्यक्रियालक्षणेऽपि सहकारार्थः प्राप्तिर्निर्दिष्टस्व-
रूपो निषिद्धः । कुत इत्याह—तत्त्वतः—परमार्थेन, प्रथमस-
हकारार्थाविशेषात् । अस्य सहकारार्थस्य परम्परातिशया-
धानेन संताने विशिष्टक्षणेत्पादनलक्षणः प्रथमः, तद्वयमपि
पूर्वस्वहेतोरिव समप्रोत्पन्नैककार्यक्रियालक्षणः सदा संता-
नापक्षयैर्बध्नुत एव, तस्य तस्य कार्यस्य विशिष्टक्षणेत्पाद-
नलक्षणत्वादिति भावनीयम् । 'स्वहेतुपरम्परात एव सा
शक्लिस्तथास्वभावात्पन्ना' इत्यादिना त्वनन्तरादितत्त्वप्रत्येक
सुतरामभेदात्—द्वयोरपि सहकारार्थयोः कलाभेदादिति-
गर्भः । दोषान्तरमाह—प्रत्येकमित्यादिना । प्रत्येकमेकमेकं
प्रति, तेषां समप्रोत्पन्नानां तथाविधे विशिष्टे यद् विष-
यं विज्ञानादि कार्यं तज्जननसमर्थस्वभावश्चेतरश्चानज-
नसमर्थस्वभावश्चेति विकल्पाभ्यां दोषास्तद्वापत्तेश्च कार-
णात् 'द्वितीयोऽपि सहकारार्थो निषिद्धः' इति क्रिया ।
एतदुक्तं भवति—पूर्वस्वहेतोरिव समप्रोत्पन्नैककार्यक्रियालक्ष-
णे द्वितीयः सहकारार्थः । तत्र ये समप्रा उत्पन्नास्ते
प्रत्येकं तथाविधकार्यजननसमर्थस्वभावाः स्युः, न वा त-
थाविधकार्यजननसमर्थस्वभावा इति द्वितीयः गतिः । तत्र
प्रथमपक्षे—प्रत्येकं ते तथाविधकार्यजननसमर्थस्वभावा इ-
त्यस्मिन्, किमन्योन्यापेक्षया ? एकत एव तथाविधका-

येजनसमर्थस्वभावात् समग्रात्, तत्सिद्धेस्तथाविधकार्य-
संसिद्धेः, अन्यथा तत्तत्स्वभावत्वानुपपत्तिरिति हृद्यम् ।
द्वितीयपक्षे च—प्रत्येकं ते न तथाविधकार्यजनसमर्थ-
स्वभावा इत्यस्मिन् । किमित्याह—अपेक्षायांमपि सत्यां, न-
द्विसिद्धेः—विबक्षितकार्यासिद्धेः । असिद्धिश्च प्रत्येकमतस्व-
भावत्वात् समग्राणाम् । न हि प्रत्येकं तैलाजनसवभावाः
सिक्तान्णवः परस्परपक्ष्याऽपि तैले जलयन्ति, तदन्तस्व-
भावत्वविरोधादिति ।

तेषामत एव प्रत्येकत्वाभावादप्रत्येकत्वत एव तत्स्व-
भावत्वाददोष इति चेत् । न । अनक्तः सर्वथैकभवनो-
मिद्वेः, तद्विभक्तस्वभावत्वात्, अन्यथाऽनेकत्वायोगात् ।
एवं चेतरेतरस्वभाववैकल्येन तत्रानुपयोगात् । तत्स्वमा-
विकलस्तद्रूपे न स्याद्, नातत्कार्य इति चेत् । न । त-
त्स्वभावविकलस्य तत्कार्यत्वविरोधात्, तज्जननैकस्वभा-
वादिव ततस्तदुत्पत्तेः, अन्यतस्तदभावात्, तस्यापि त-
त्त्वंऽन्यत्वाभाव इति निरूप्यतां सम्पन्, अन्यथा का-
र्यैकत्वानुपपत्तिः, समग्रस्यैव तस्योत्पत्तेः, अनेकज-
न्मत्वे च तदयोगात्, सर्वेषां तज्जनकत्वाद्, एकभाविनाऽ
परभावासिद्धेः तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, समग्रजनकत्वेऽप्येकस्या-
पि जनकत्वाद्, अन्यथा समग्रजनकत्वविरोधाद्, भेदश-
स्तद्भावापत्तेः, अन्यतज्जनकत्वं च कुतस्तत्स्वभाववैकल्यम् ?
इति यत्किञ्चिदेतत् ।

तेषामित्यादि । तेषां—समग्रोत्पन्नानां समग्राणाम् ; किमि-
त्याह—अन एव हेतोः, प्रत्येकत्वाभावात् कारणात्, अप्रत्ये-
कत्वत एव—अप्रत्येकत्वेनैव समप्रत्येत्यर्थः, तत्स्वभावत्वान्
तथाविधकार्यजनसमर्थस्वभावत्वाददोष इति चेदन्तरवि-
कल्पयुगलकापनीतः । एतदाशङ्क्याह—नानेकत्वादित्ना । न-
नैतद्वयम् । कुत इत्याह—अनेकताऽनेकभ्यः समग्रभ्यः, स-
र्वथैकभवनामिद्वैरिंशभवनानिमिद्वैरित्यर्थः । असिद्धिश्च त-
द्विभक्तस्वभावत्वात्—तेषामनेकतां विभक्तस्वभावत्वात् । इत्थं
चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा एवमनभ्युपगमेऽभिन्नस्व-
भावत्वादनैकत्वायोगात् । एवं चेत्त्यादि । एवं चानेकत्वं सति
इतरेतरस्वभाववैकल्येन न य एवैकस्य स्वभावः स एवा-
परस्य, तदभेदप्रसङ्गादितरेतरस्वभाववैकल्यं तेन, तत्र स-
र्वथैकभवनं, अनुपयोगाद् नानैकतः सर्वथैकभवनमिति ।
तत्स्वभावविकलस्तस्य विवक्षितस्य कस्यचित् तथाविध-
कार्यजनसमर्थस्य समग्रस्य स्वभावस्तत्स्वभावत्वेन वि-
कलो रहितोऽपरः समग्र एव तत्स्वभावविकलः सः, तद-
पोऽधिष्ठितसमग्रान्तररूपः, न स्याद्—न भवत् तद्वैकल्येन,
नातत्कार्यो न समग्रान्तरकार्यः, किन्तु तत्कार्य एव, समग्रा-
न्तरवत्, तस्यापि तज्जननस्वभावत्वादिति चेत् । एतदा-
शङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतद्वयम् । कुत इत्याह—तत्स्वभाव-
विकलस्य विवक्षितसमग्रतथाविधकार्यजनसमर्थस्वभाव-
विकलस्य समग्रान्तरस्यैव प्रकमः । किमित्याह—तत्कार्य-
त्वविरोधात्—समग्रान्तरकार्यत्वविरोधात् । विरोधश्च त-

ज्जननैकस्वभावादिव—तथाविधकार्यजननैकस्वभावादिव, ततः
प्रथमसमग्रात्, तदुत्पत्तेस्तथाविधकार्योत्पत्तेः, अन्यतः स-
मग्रान्तरात्, तदभावादन्योत्पन्नकार्याभावात्, तत एवाप-
क्षं तदिति किमन्यस्मादुत्पादेन ? सोऽपि तज्जननस्वभाव
इत्येवं तज्जनयनीत्याशङ्कानिरासायाह—तस्यापि अन्यस्य
समग्रान्तरस्य, तस्य तज्जननैकस्वभावस्ये । किमित्याह—
अन्यत्वाभावः तत्स्वभावस्य तस्यादिति निरूप्यतां सम्पन् ।
अन्यथैवमनभ्युपगमे, किमित्याह—कार्यैकत्वानुपपत्तिः । कुत
इत्याह—समग्रस्यैव—अखण्डस्यैव, तस्य कार्यस्वात्पत्तेः ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—अनेकजन्यत्वं च सति का-
र्यस्य, तदयोगात्—समग्रात्प्रत्ययोगात् । अयोगश्च सर्वेषां स-
मग्राणां तज्जनकत्वाद्—विवक्षितैककार्यजनकत्वात् । किमेवं
न समग्रापत्तिरित्याह—एकभाविनः इति, एकस्माद् भवि-
तुं शीलमस्येत्येकप्रावि कार्यं गृह्यते तस्य, किमित्याह—
अपरस्माद् भावोऽपरभावः, भवनं भाव उत्पादः, तद्विसिद्धेः ।
असिद्धिश्च तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गादपेक्षैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नैको जनकः
समग्रा एव जनका इत्यसद्ग्रहव्यपेक्षायाह—समग्रजनक-
त्वेऽपि सति, किमित्याह—एकस्यापि जनकत्वात् । इत्थं
चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा एवमनभ्युपगमे, समग्र-
जनकत्वविरोधात्, नैकाद्यभाव सामग्र्यमिति भावनीयम् ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—भेदशः भेदः, तद्भावापत्तेः—
कार्यभावापत्तेः, न तथैकोऽन्यजनकः, न चांशजनक इति
कृत्वा । अथान्योऽपि तदेव जनयति यदेकं जननमित्य-
त्राह—अन्यतज्जनकत्वं च अन्यस्यापि समग्रस्य तज्जनकत्वं
समग्रान्तरजनकत्वं चाभ्युपगम्यमान । किमित्याह—कुत-
स्तत्स्वभाववैकल्यं समग्रान्तरस्वभाववैकल्यम् ?—नैव, तज्ज-
न्यजनकत्वान्यथानुत्पत्तेः, उक्तं च—“उत्पद्यते यदेकस्मादनेन
नान्यतोऽपि तत् । समग्रभावे सामग्र्यानैकं कार्यं सुनीतिनः
॥ १ ॥ ” इति यत् किञ्चिद्वदत्—“तत्स्वभावविकलस्तद्रूपं न
स्याद् नातत्कार्यः, इति ।

हेतुभेदात् फलभेद इति चापन्यायः । तथा च सत्ययमेव
खलु भेदा भेदेहेतुर्वा भावानां यदुत विरुद्धधर्माध्यासः
कारणभेदश्चेत्युक्तामत्रम्, भावार्थशून्यत्वात्, सामग्र्य-
योगात्, समग्रभ्यस्तद्भेदाभेदासिद्धेः, तच्चतः समग्रभाव-
त्वात् । तदुपादानादिभेदेन तद्भेद इति चेत् । न । तत्स्व-
भावभेदमन्तरेण तदसिद्धेः, तद्भेदे चानेकस्वभावतापरा-
धः, अन्ययोभयोस्तुल्यतापत्तेस्तत्कार्ययोरपि तुल्यता,
सामर्थ्यनोभयजननस्वभावादभ्यादभयप्रवृत्तः, तत्तथा-
त्वकल्पनायास्तद्वैविध्यापादमेनायोगात् । इति प्रपञ्चित-
मेतदन्यत्र, नेह प्रतन्यते इति परमेते सहकारार्थासिद्धे-
रशांभनस्तदुपन्यास इति परिचिन्त्यतामेतत् ।

वैपान्तरग्रन्थ—हेतुभेदात् सकाशात् फलभेद इति चापन्या-
यः, तथानैकभावेन । तथा च सति “अयमेव खलु भे-
दो भेदहेतुर्वा भावानां, यदुत—विरुद्धधर्माध्यासो भेदः,
कारणभेदश्च भेदहेतुः, इत्युक्तामत्रम् । कुत इत्याह—भावा-
धैर्यत्वात् । भावाधैर्यत्वाच्च च सामग्र्ययोगात् । अयोग-

जम्ब समग्रप्रयः सकाशात्, तद्भेदाभेदासिद्धेस्तस्याः सामर्थ्या भेदाभेदाभ्यामसिद्धेः, तत्स्वतः-परमार्थतः, समग्रमात्रत्वात् सामर्थ्या इति । तदुपादानादिभेदेन-तेषां समग्रायामुपादाननिमित्तभेदेन, तद्भेदः-सामग्रीभेदः, तथाहिरूपाऽऽलोकादिसामर्थ्यामेकत्र रूपमुपादानमालोकादयो निमित्तम्, अपरत्रालोकाद्य उपादानं रूपं निमित्तमिति सामग्रीभेद इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नत्यादि । न-नैवदेवम् । कुत इत्याह—तत्स्वभावभेदमन्तरं तेषां समग्रानां स्वभावभेदमन्तरं, तदसिद्धेः सामग्रीभेदासिद्धेः । उक्तं च—“रूपं येन स्वभावेन, रूपापादानकारणम् । निमित्तकारणं ज्ञानं, तत् तेनान्येन वा भवेत् ? ॥ १ ॥ यदि तेनैव विज्ञानं, बाधरूपं न युज्यते । अथान्येन बालाद् रूपं, द्विस्वभावे प्रसज्यते ॥ २ ॥” इति । तद्भेदः च—स्वभावभेदेन, सामग्र्याणामेकस्वभावताऽपराधो महानयमेकानैकस्वभाववादिनः । अन्यथेत्यादि । अन्यथैवमनभ्युपगमे, उभयोः समग्रयोरिति सामर्थ्यफलक्षणम् । किमित्याह—तुल्यतापक्षः कारणात्, तत्कार्ययोरपि रूपाऽऽलोकादिरूपयाः, तुल्यता । कुत इत्याह—सामर्थ्येनोभयजनस्वभावात् । उभयादिकस्वभावात् समग्रीभावात्, उभयप्रसूतेरुभयभावात् । तत्तथात्वेत्यादि । तस्याधिकृतस्वभावद्वयस्य तथात्वकल्पनाया—भिन्नजातीयोभयजननैकस्वभावत्वकल्पनायाः, तद्भेद्विज्ञयापादाननाधिकृतस्वभावद्वयवैविज्ञयापादानं हेतुना, अयोभावात् ; तथाहि—नास्त्रिणात् स्वभावद्वयाभिन्नद्वयभावः, भवन्नपि द्वयभावोऽस्मिन्नादिकस्वभावतया तुल्य एव स्यादिति प्रपञ्चितमेतदध्ययनेकान्तसिद्धौ, नह प्रतर्क्यते । इति एवं, परमत्त सहकारार्थसिद्धेः कारणात् । अत्राभेदस्तदुपन्यासः—सहकार्युपन्यास इति परिचिन्त्यतामेतत् ।

भिन्नविकल्पसंभवाभावोऽपि न्यायतस्तदवस्थ एव, त, दनुभवस्यानेकशक्तिमहकारित्वविरोधात्, एकस्वभावत्वात्, तस्य चानित्याद्यन्यतमविकल्पशक्तिमहकारित्वतत्त्वात् ; अन्यथा तदेकस्वभावत्वासिद्धेः । एकान्तैकस्वभावत्वे च कथमस्य नित्यादिविकल्पशक्तिमहकारिभावः ? इति चिन्त्यम् । न हि नीलविज्ञानजन्मसहकारिस्वभावं नीलं कदाचिद् रसादिविज्ञानजन्मसहकारितो प्रतिपद्यते, तत्त्वविरोधादिति ।

भिन्नविकल्पसंभवाभावोऽपि निमित्तान्तराभावेन पूर्वोक्तः, न्यायतस्तदवस्थ एव । कुत इत्याह—तदनुभवस्य-प्रस्तुतस्वलक्षणानुभवस्य, अनेकशक्तिमहकारित्वविरोधात् । विरोधश्चैकस्वभावत्वात् । तस्य चैकस्य स्वभावस्यानित्याद्यन्यतमविकल्पशक्तिमहकारित्वतत्त्वात् सहकारित्वस्वभावत्वात् । अन्यथैवमनभ्युपगमे तदेकस्वभावत्वासिद्धेः—तस्यानुभवस्यैकस्वभावत्वासिद्धेः भिन्नशक्तिमहकारिभावेन एकान्तैकस्वभावत्वे च कथमस्यानुभवस्य नित्यादिविकल्पशक्तिमहकारिभावः ? इति चिन्त्यम्—नैवानित्यादिविकल्पशक्तिविहाय सहकारिभाव इत्यर्थः । अनुमेवार्थं निदर्शनेनाह—न हीत्यादिना । न यस्माद् नीलविज्ञानजन्मसहकारिस्वभावं नीलं कदाचित् रसादिविज्ञानजन्मसहकारितो

प्रतिपद्यते । किं न प्रतिपद्यते ? इत्याह—तत्स्वविरोधात् तस्य नीलस्य नीलविज्ञानजन्मसहकारित्वस्वभावत्वं तत्त्वं तद्विरोधादिति ।

अनेनानेकशक्तिमहकार्यैकस्वभावत्वकल्पना प्रत्युक्ता, अनेकगर्भस्य तस्यैकत्वायोगात्, अतिप्रसङ्गात्, निबन्धनव्यवस्थाभावात्, विश्वस्यैकनिबन्धनतापक्षेः इति ‘स्वलक्षणदर्शनाहितवासनाकृतविवक्षारूपाः सर्व एव विकल्पाः’ इति वचनमात्रमेव ।

अनेनानेकशक्तिमहकार्यैकस्वभावत्वकल्पना प्रत्युक्ता । कथमित्याह—अनेकगर्भस्य तस्य अधिकृतस्वभावस्य, एकत्वायोगात् । अनेकगर्भानेकशक्तिमहकार्यैकस्वभाव इति परिभाषनीयम् । योगेऽप्यतिप्रसङ्गात् सर्वस्य सर्वसहकारित्वकल्पना । ततश्च निबन्धनव्यवस्थाभावात् ‘नेदमस्य कारणम्’ इति । व्यवस्थाभावं च विश्वस्यैकनिबन्धनतापक्षेः ‘अनेककार्यकरणैकस्वभावत्वादेकस्य’ इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । इति ‘अनन्तरोदिता कल्पना प्रत्युक्ता’ इति क्रियायोगः । इति-एवं ‘स्वलक्षणदर्शनाहितवासनाकृतविवक्षारूपाः सर्व एव विकल्पाः’ इति वचनमात्रमेव, अभिप्रेतार्थशून्यत्वादिति गर्भः ।

तत्प्रतिबद्धजन्मत्वासिद्धेश्च, तथाहि-कस्तेषां वस्तुना प्रतिबन्धः ? इति वाच्यम् । न तादात्म्यम्, तदशादिभेदात्, अनभ्युपगमाच्च । न तदुत्पत्तिः, तदस्वरूपत्वात्, तदनन्तराभावाच्च । पारम्पर्येण तत्तदुत्पत्तिरिति चेत् । न । विहितोत्तरत्वात्, तत्तद्भावेऽपि तन्निमित्तत्वाविशेषात् नित्यादिविकल्पेभ्योऽपि तन्निमित्तितिसिद्धेः, वस्तुनस्तथात्वप्रसङ्गात्, अनकान्तापत्तेरिति । न च न नित्यादिविकल्पानामपि तत्प्रतिबन्धः, तेषामपि तद्भेदप्रसवाभ्युपगमात्, ‘नान्येषाम् तद्भेदप्रसवे सत्यपि’ इत्याद्युपन्यासात् । तद्भेदप्रसवार्थभेदादुत्पादः । स चानित्यादिविकल्पानामभिवाभीषां तत इति । तत्कथं न तेभ्यस्तन्निमित्तितः ? ।

इहैवापपर्यन्तरमाह—तत्प्रतिबद्धजन्मत्वासिद्धेश्च-वस्तु-प्रतिबद्धजन्मत्वासिद्धेश्च ‘विकल्पानाम्’ इति प्रकृतः । तथाहि इत्युपप्रस्थेन । कल्पनामधिकृतविकल्पानां वस्तुना सह प्रतिबन्धः ? इति वाच्यम् । न तादात्म्यं प्रतिबन्धः, तदशादिभेदाद्-वस्तुदेशादिभेदात् । आदिशब्दात्—कालस्वभावादिप्रहः । अनभ्युपगमाच्च । न हि परेषापि वस्तुविकल्पयोस्तादात्म्यमभ्युपगम्यते । न तदुत्पत्तिः प्रतिबन्धः, विकल्पानां वस्तुना । कुत इत्याह-तत्स्वरूपत्वात्-वस्तुस्वरूपत्वाद् विकल्पानाम् । उपपर्यन्तरमाह-तदनन्तराभावाच्च—वस्तुनन्तराभावाच्च कारणवित्ति । पारम्पर्येण स्वलक्षणज्ञानव्यवधानेन, तत्तदुत्पत्तिः—तस्माद् वस्तुनो विकल्पात्पत्तिरिति चेत् एतदाशङ्क्याह—न, विहितोत्तरत्वात् परदर्शने निमित्तान्तराभावेन विहितोत्तरमेतत् ‘कथं वा निर्विकल्पकत्वेनाभिज्ञाद् भिन्नवि-

कल्पसंभवः ?' इत्यादिना प्रश्नेन । इत्येतेन न तत्तद्भा-
वऽपि वस्तुनो विरुद्धभावेऽपि, तन्निमित्तत्वाविशेषाद्-व-
स्तुनिमित्तत्वाविशेषात्, नित्यादिविकल्पाभ्यांऽपि सकारात्,
तन्निमित्तत्वाविशेषेऽस्तुनिमित्तत्वाविशेषेः कारणात् । किमिच्छा-
वस्तुनोऽप्यप्युपगमाद्-वस्तुभेदप्रसङ्गात्, अनङ्गान्तरा-
रिन्ति, न नैतद्व्यभिचिन्ति । न च नित्यादिवि-
कल्पानामपि, तत्प्रतिबन्धो-वस्तुप्रतिबन्धः, किन्तु प्रतिबन्ध-
वत् । कुत इत्याह-तथापि नित्यादिविकल्पानाम्, तद्दे-
वप्रसादपुण्यमाद्-वस्तुभेदप्रसङ्गादप्युपगमात् । अभ्यु-
पगमश्च 'नान्यथा' तद्देवप्रसङ्गे सत्यपि ' इत्याद्युपगमा-
त् प्राक् । तद्देवप्रसङ्गः कः ? । उच्यते-अर्थभेदादुपगमः
स्वतन्त्रत्वादिभ्यः । स च नित्यादि । स चानित्यादिविकल्पा-
व्यभिचारीणां नित्यादिविकल्पानाम्, तत इति वस्तुनः ।
तत्-तस्मात्, कथं न तथो नित्यादिविकल्पाभ्याः, तन्नि-
मित्तत्वेऽस्तुनिमित्तत्वादिभिः ? इति ।

ननुक्रमश्च 'यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य किञ्चि-
त्सामान्यग्रहणेन विशेषान्तरसमारोपात्' इति । उक्तमि-
दम्, अप्युक्तं तूक्तम्, इतरत्राप्युक्त्यायतुल्यत्वात्,
'अनित्यादिविकल्पानामपि नित्यादिरूपयथादृष्टविशेष-
निश्चयपरित्यागेनावस्थाभेदग्रहणतो विशेषान्तरसमारोपे-
ण प्रवृत्तेः' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । नित्यस्य
भेदाभेदविकल्पद्वारेणावस्थाभेद एवायुक्त इति चेत् ।
न । तत्तत्तद्देवाभेदविकल्पाप्रवृत्तेः, अवस्थानाद्युत्प्रे-
क्षितत्वात्, तथातत्त्वानामपि समचित्रनिर्गोचरसमा-
रोपवत् तथासमारोपहेतुत्वाविरोधः, आन्तरदोषप्राम-
र्ध्यात्, तस्य चासदृशनिवासनारूपत्वात्, नित्यप्रमा-
तुरपि तत्त्वभावत्वतोऽनित्यस्याभेदवासनावत् तथावास-
नोपपत्तेः । इतीतरत्राप्युक्त्यायतुल्यत्वमिति ।

आह-ननुक्रमश्च प्राक्, 'यथादृष्टविशेषानुसरणं परि-
त्यज्य किञ्चित्सामान्यग्रहणेन विशेषान्तरसमारोपाद् न
तस्य तन्निमित्तत्वादिभिः' इति । एतदाशङ्क्याह-उक्तमिदम्, अ-
प्युक्तं तूक्तम् । कथमित्याह-इतरत्रापि प्रकमाद् वस्तुनि-
त्यत्वाद्, उक्त्यायतुल्यत्वात् । यथादृष्टविशेषानुसरणं प-
रित्यज्य 'इत्यादिरुक्ता भ्यायः, अस्य तुल्यत्वात् । तुल्य-
त्वमेवाह-अनित्यादिविकल्पानामपीत्यादिना । तत्र 'यथा-
दृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य' इत्यादि भङ्गवन्तत्वादिह-
तपक्षविषये योजयति-अनित्यादिविकल्पानामपीति न केव-
लं नित्यादिविकल्पानाम्, नित्यादिरूपयथादृष्टविशेषानिश्च-
यपरित्यागेन नित्यादिरूपस्य यथादृष्टविशेषो नित्यादिरूप-
एव तन्निश्चयपरित्यागेन । परित्यागश्चावस्थाभेदग्रहणतो-
ऽवस्थाभेदग्रहणान् कारणात्, विशेषान्तरसमारोपेणाभे-
दसमारोपेण, प्रवृत्तनित्यादिविकल्पानामपि । इत्यापि-ए-
वमपि, वक्तुं शक्यत्वात्, नात्र जिज्ञान्तरं डाङ्करः । नि-
त्यस्येत्यादि । नित्यस्य वस्तुनः, भेदाभेदविकल्पद्वारेण-ए-
तन्मुक्तं नित्यं, अवस्थाभेद एवायुक्तोऽवधानकः, तथाहि-
तास्ततो भेदेन वा स्युः, अभेदेन वा ? । भेदं 'अस्य

ताः' इति कः संबन्धः ? । अभेदेऽवस्थानैवासौ, अव-
स्था वा, इति नित्यस्यावस्थाभेदाभाव इति चेत् । एत-
दाशङ्क्याह-नित्यादि । न-नैतदेवम्, तुतो नित्याद् वस्तुनः,
तद्देवाभेदविकल्पाप्रवृत्तेः-तासां नित्यानां भेदाभेदवि-
कल्पाप्रवृत्तेः । अप्रवृत्तिश्चावस्थानामुत्प्रेक्षितत्वात्-अवस्तु-
त्वादित्यर्थः । तथातत्त्वानामपि-उत्प्रेक्षितनित्यानामपि 'अ-
वस्थानाम्' इति प्रक्रमः, समचित्रनिर्गोचरसमारोपव-
दिति 'तद्दर्शनम्, समचित्रे निर्गोचरसमारोप इति
विग्रहः, तद्देव, तथा समारोपो भेदसमारोपस्तद्देवत्वावि-
रोधस्तथातत्त्वानामप्यवस्थानामिति । कुत इत्याह-आन्त-
रदोषसामर्थ्यात् कारणात्, तस्य आन्तरदोषस्य, अस-
दृशनिवासनारूपत्वात्-असदृशनिवासनाऽनित्यादिरुप-
वासना तद्रूपत्वात्, नित्यप्रमातुरपि तत्त्वभावत्वतोऽस-
दृशनिवासनास्यभावत्वेन, अनित्यस्य प्रमातुः, अभेदवास-
नावदिति निदर्शनम्, 'तत्त्वभावत्वतः' इति योज्यते,
तथावासनोपपत्तेर्भेदप्रकारेण वासनोपपत्तेः । इति एवम्,
इतरत्रापि वस्तुनिमित्तत्वाद्, उक्त्यायतुल्यत्वमिति निग-
मननिदर्शनमेतत् ।

किञ्च-यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य, इत्यत्र 'तथा
दृष्टो नान्यथा' इत्यत्र न प्रमाणम् । प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाण-
मिति चेत् । न तत्कस्यचित् निश्चयकम् । तद्यमपि
गृह्णाति न तन्निश्चयेन, किं तर्हि ? , तत्प्रतिभासेन ।
स चैवंभूत एव नान्यथेति श्रुतेऽतीन्द्रियाधेदशितामति-
शयश्रद्धा क न विनिश्चयोपायः । न तदेव, संप्रबुद्धम्-
कल्पत्वात् । नानुमानम्, तथाविधलिङ्गासिद्धिः । न
चान्यत्, अनभ्युपगमात् । अनित्यतादिरूपस्यैव वस्तुनि-
विद्यमानत्वात् स एवैवंभूतो नान्यथेति चेत् । कुतस्तत्रा-
स्यैव विद्यमानतासिद्धिः ? इति वाच्यम् । तत्तथाप्रत्य-
क्षप्रतिभासादेवेति चेत् । सोऽयमितरेतराश्रयदोषोऽनि-
वारितप्रसरः । कथं वा तत्तत्प्रतिभासत्वे तन्नीलत्वादिव-
त्तदनिश्चयः ? । किञ्चित्सामान्यग्रहणेन विशेषान्तरसमा-
रोपादिति चेत् । किमत्यन्तभेदिनां सामान्यम् ? । सदृ-
शापरापरोत्पत्तिरिति चेत् । प्रतिनियतैकग्राहिज्ञानतत्त्ववादे
कुतोऽस्याः खल्ववगमः ? । न हि कथञ्चिदेक-
स्यानेकग्राहिणो विज्ञानस्याभावे 'केनचित् सदृशो-
ऽयम्' इति भवति, अतिप्रसङ्गात्, रूपग्रहणस्यापि
रूपग्रहणसदृशतापत्तेः । एवं च व्यवस्थानुपप-
त्तिः । न रूपज्ञानं रसज्ञानोपादानमतोऽयमदोष इति
चेत् । न । न भवति, क्वचित्तथाभावोपपत्तेः, रूपज्ञानसम-
न्तरभावितो रसज्ञानस्य तदनुपादानत्वेऽनुपादानत्वप्रस-
ङ्गात् । किं वा-तत्तथाभावाभावेऽन्यन्तासत एव भवतोऽ-
स्यापादानचिन्त्या ? । तत्तथाभावे चानिवारितोऽन्यथः ।
एतेन सदा सम्बोध्यम्भः प्रत्युक्तः, तत्त्वतस्तस्यापि साह-

इयन्निवन्धनत्वात् तस्य चोक्तवद् ग्रहणाद्योगात् आन्तर-
द्विकल्पाविवेकप्रमाणत्वात्, तथापि तत्कल्पमात्रावेतरा
पि तुल्यत्वादित्युक्तप्रत्यम् ।

इदं वृत्तान्तरमाह—किञ्चित्वादिनम् । किञ्च—‘यथा दृष्ट-
विशेषानुसरणं परित्यज्य’ इत्यत्र तथादृष्टाऽनित्यादिरूप-
त्वेन, नान्यथा—न नित्यादिरूपत्वेन, इत्यत्र न प्रमाणम्—ना-
स्तिन् विषये प्रत्यक्षं प्रवर्तते, नान्यनुमानमित्यर्थः । प्रत्यक्ष-
मेवात्र ‘तथादृष्ट’ इति विषये प्रमाणमिति चेत् । एतदाश-
ङ्क्याह—न तदित्यादि—न तत्, प्रत्यक्षं कस्यचिद् वस्तु-
नो निश्चयकम् । तद्यमप्यर्थविशेषं गृह्णाति न तत् निश्चये-
न ‘एवमेतत्’ इत्येवंकरणम् । किं तर्हि ? तदप्रतिभासेन तदा-
कारेण प्रमाणाकारत्वेत्यर्थः । स केत्यपि ? स च प्रति-
भास एवभूत एव—अनित्यादिरूप एव, नान्यथेति न
नित्यादिरूपः, इति—एवम्, अतः—विना, अतीन्द्रियार्थे-
र्शितमतिशयभङ्गां वा न विनिश्चयोपायः । न तदेव प्रत्यक्षं
विनिश्चयोपायः । कुत इत्याह—संप्रमुखकल्पत्वात् तस्य
संप्रमुखो हि मूकः स्वप्रतिभासमपि न विनिश्चिनोतीति
लौकिकमेतत् । अतरेऽत्र न प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति । अनुमा-
ने तर्हि भविष्यतीत्याशङ्कातिरासायाह—नानुमानम् ‘अत्र
प्रमाणम्’ इति प्रक्रमः कुत इत्याह—नधाविधालिङ्गासिद्धिः
स एवभूत एवेत्यादिधार्थ्यविनाभूतलिङ्गासिद्धेः । न चाप्यतु ‘अ-
त्र मानम्’ इति प्रक्रमः कुत इत्याह—अनभ्युपगमात् अन्यस्य
मानस्य । अनित्यत्वादिरूपस्यैव वस्तुनि रूपादौ विद्यमान-
त्वात् कारणात्, स प्रतिभासः, एवभूतोऽनित्यादिरूप एव
नान्यथेति न नित्यादिरूप इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कुत-
स्त्वनु, तस्यैवानित्यत्वादिरूपस्यैव, विद्यमानतासि-
द्धिः ? इत्येतद् वाच्यम् । तत्तथेत्यादि । तस्मिन् वस्तुनि त-
थाऽनित्यादिरूपतया प्रत्यक्षप्रतिभासः प्रत्यक्षाकारस्तत्तथा-
प्रत्यक्षप्रतिभासस्तस्माद्वेति चेत् तस्यैव विद्यमानतासिद्धि-
रिति । एतदाशङ्क्याह—सोऽयमितरेतराभ्युपगमादिति वा-
रितप्रसरः तथाहि अनित्यत्वादिरूपता वस्तुनः प्रत्यक्षप्रति-
भासबलेन, साऽपि तथा वस्तुनोऽनित्यत्वादिरूपतया, इती-
तरेतराभ्युपगमः कथं कथ्यादि । कथं वा तस्य प्रत्यक्षस्य,
तत्प्रतिभासस्य प्रक्रमादनित्यत्वाच्चाकारत्वे, तत्तत्त्वादिभ्यः
तस्य वस्तुनो नीलत्वादिवर्त्तमानं निदर्शनं व्यतिरेकेण, तद्-
निश्चयोऽनित्यत्वाधार्थ्यनिश्चयः । किञ्चित् सामान्यग्रहणे-
नापसदादिप्रमाणेत्यर्थः, विशेषान्तरसमावेष्टात् सर्वस-
दादिसमावेष्टादिति चेत् तदुक्तत्वाच्च निश्चयः । एत-
दाशङ्क्याह—किमन्यतर्भेदिनां सामान्यं ‘अस्तुताम्’ इति
प्रक्रमः । सदृशापरापरोत्पत्तिरिति चेत् अस्तुतासामान्यम् ।
एतदाशङ्क्याह—प्रतिनियतैकप्रादिहानतत्त्वधादेः क्षणिक-
त्वेन कुतोऽस्याः सदृशापरापरोत्पत्तेः सहवक्तव्यः ?
नैकमर्थः । एतदेक भावयति—न हीत्यादिना । न हि
कञ्चिदेकस्यानैकप्राप्तिषो विहातस्वाभवेऽन्वयिन इ-
त्यर्थः, ‘केनचित् सद्योऽयम्’ प्रक्रमात् ‘भावः’ इति
भवाति । किं न भवति ? इत्याह—अतिप्रसङ्गात् । एवमेवाह-
कृपमहत्त्वस्यापि रसब्रह्मण्यलक्ष्यतापत्तेः, तेन तद्वहत्त्ववि-
शेषादिति भावः । एवं चातिप्रसङ्गे सति व्यसक्तानुपपत्तिः ।
न कृपकानं रसकानोपादानम्, कथं कृपानोपादानम्, अ-

तोऽयमितिप्रसङ्गोपादानं इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—
न—न भवति कृपकानं रसकानोपादानम्, किन्तु—महत्त्वपि
कञ्चित् सामान्येन तथाभावावपत्तेः कृपकानस्य रसकानो-
पादानभावावपत्तेः । एतदेवाह—कृपकानसंभनन्तरमाविनो
रसकानस्य तदनुपादानत्वे—कृपकानानुपपत्तान्ते, अनुपादा-
नन्तप्रसङ्गात् । न तदपरे धनमुपादानम्, न च—न
भवति कृपकानानन्तरं रसकानमिति भावनीयम् । किं
वा तत्तथा—भावाभावे तस्य—कृपकानस्य तयो रस-
कानतया भावाभावे, अन्वयानभ्युपगमेनात्यन्तासत एव
भवतः, अस्य—रसकानस्य, उपादानवन्तया, पर-
मर्थतः सर्वत्रासत् सद् भवतीति हेतुः ? । तत्तथाभावे
च तस्य कृपकानस्य तथाभावे च रसकानभावे चाभ्युप-
गम्यमाने स्मृति । किमस्याह—अनिवारितोऽन्वयः बलादी-
पद्यत इत्यर्थः । एतेत्यादि । एतेनानन्तरमिति, सद्यं स-
त्त्वावपत्तमः प्रत्यक्षः । कथमित्याह—तत्त्वतः परमर्थतः, त-
स्यापि सत्त्वावपत्तमस्य, सादृश्यनिरूपकत्वात् ।
यदि नामेवं ततः किमित्याह—तस्य च सादृश्यस्य, उ-
क्तवद् यथाकम्—‘प्रतिनियतैकप्रादिहानतत्त्वधादे’ इत्यादि
तथा ग्रहणार्थमाह—‘आन्तरद्विकल्पकीर्त्ये’—अस्यैव
नवासानाकार्यनित्यत्वादिद्विकल्पकीर्त्ये, अप्रमाणकत्वात्, नै-
तद्ग्राहकं प्रमाणमस्ति ; तथापि प्रमाणाभविऽपि, तत्त्व-
रूपनायाध्यातरेतद्विकल्पकीर्त्यकल्पनायाच्च, इतरापि प्र-
क्रमादनित्यत्वादी, तुल्यत्वादित्युक्तप्रमाण-प्रार्थेणाकम्—‘आन्त-
रद्वीपस्तमर्थ्यात्’ इत्यादिना ग्रन्थेन ।

प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षयथाह—

एवं प्रदीपप्रभोदाहरणं सर्वत्रगत्वादानुदाहरणमेव । न
च दीपप्रभाया मध्यमेन प्रतिबन्धः, अस्ति च मणिप्र-
भायाः । न चैवमनित्यतरादिविकल्पानां केषांचिदेव व-
स्तुना प्रतिबन्धो नान्येषाम्, इति वैषम्यमपि दाष्टान्ति-
केन । अयोनिशोमनस्कारपूर्वकत्वाचित्यादिविकल्पानां न
वैषम्यमिति चेत् । न । अस्यापि तुल्यत्वात्, अनित्य-
दिविकल्पानामप्येवभूतमाकस्य वक्तुं शक्यत्वात्, उभयत्र
तन्निषामकत्वावपत्तेः, निबन्धनाविशेषादिति । अतः
स्थितमेतत्—‘अखिलाविकल्पज्ञानान्ततत्त्वादिनश्च तत्स-
मर्थ्येत्वं वचनमपि तादृगेव’ इति दुःस्थिता तत्त्वनीतिः ।

पूर्वपक्षान्तरमधिकृत्याह—एवमित्यादि । एवमुक्तनीत्या, प्र-
दीपप्रभोदाहरणं परप्रणीतं, सर्वत्रगत्वात् कारणाद् विष-
येऽप्युपनयकरणेन, किमित्याह—अनुदाहरणमेव । अद्युक्त-
माह—न केत्यादिना । न च दीपप्रभाया मध्यमेन सह प्रति-
बन्धोऽस्ति, अस्ति च मणिप्रभाया इत्युभयसिद्धमेतत् ।
न चैवमनित्यतरादिविकल्पानामनित्यनित्यादिविकल्पानाम्,
कथाचित्त्वानित्यादिविकल्पानामेव, वस्तुना प्रतिबन्धो ना-
न्येवं नित्यादिविकल्पानाम्, किं तर्हि ? अविशेषेण, ‘ना-
न्येषां तद्वेदप्रसवे सत्यापि इत्यादिवचनात्, इत्येवं, वैष-
म्यमपि, दाष्टान्तिकेन । अयोनिशोमनस्कारपूर्वकत्वाद् नि-
त्यादिविकल्पानां सर्वथा वस्तुशून्यत्वादित्यर्थः, न वैषम्य-

मिति चेद् दार्ष्टान्तिकेन, एतदाशङ्क्याह—न, अस्यापि तु-
श्यत्वात् । एतदेवाह—अनित्यादिविकल्पानामपि पराभि-
मानाम्, एवंभूतभावस्य—अयोनिशोमनस्कारपूर्वकत्वभाव-
स्य, वक्तुं शक्यत्वात् ; तथाहि—अनित्यादिविकल्पा एवा-
योनिशोमनस्कारपूर्वका वस्तुस्वरूपशेषिनः, सतोऽसत्त्वाना-
पस्या, असत्तत्त्वसङ्गाधविरोधेन वस्तुन एवंभूतस्यासं-
भवात्, इति बाधकप्रमाणवृत्तिः, अतः स्थितमेतत् अनि-
त्यादिविकल्पानामप्येवंभूतभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् । इ-
ति । उभयत्रेत्यादि उभयत्र नित्यादिविकल्पपक्षेऽनित्यादि-
विकल्पपक्षे च, तन्नियामकत्वानुपपत्तेः तस्यायोनिशोमन-
स्कारपूर्वकत्वस्य नियामकत्वानुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च नि-
बन्धनाविशेषात् । निबन्धनाविशेषश्च सर्वेषां तद्भेदप्रसव-
त्वेनेति । अतः स्थितमेतत् 'अखिलविकल्पज्ञानान्तत्वावा-
दिनश्च तत्सामर्थ्यात्—विकल्पसामर्थ्यात् वचनमपि ता-
दृशम्—भ्रान्तमेव, इत्येवं, तुःस्वित्वा तत्त्वनीतिः ।

भ्रान्तिज्ञानवन्तोऽपि कामलिप्रभृतयः शङ्खादौ संस्था-
नादितत्त्वनिश्चयनिबन्धनं दृश्यन्त एवेति चेत् । न । तेषां
तत्राभ्रान्तत्वात् ; अन्यथा पीतवर्णादिवत्तत्त्वनिश्चयनिब-
न्धनाभावः । विकल्पज्ञानमपि स्वसंवितावभ्रान्तमेवेति
चेत् । क्व तर्हि भ्रान्तम् ? इति वाच्यम् । कल्पनायामि-
ति चेत् । न । तस्यास्तदव्यतिरेकात् ; अन्यथा विकल्प-
ज्ञानायोगात्, स्वसंवितेर्भेदकासिद्धेः, बोधमात्राद्-बोध-
मात्रभावात्, तदतिरिक्तदोषानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च
तद्वस्तुत्वेन तद्योगजविकारकल्पनाया वस्तुत्वापत्तेरिति ।

भ्रान्तीत्यादि । भ्रान्तिज्ञानवन्तोऽपि कामलिप्रभृतयः प्रमा-
तारः, शङ्खादौ प्रमेयै, संस्थादितत्त्वनिश्चयनिबन्धनं दृश्यन्त एव-
ति चेत् ; तत्तच्च तद् भ्रान्तं च ज्ञानं, तत्त्वनिश्चयनिबन्धनं च,
एवमनित्यादिविकल्पा अपि भविष्यन्तः, इत्याह—नेत्यादि ।
न, तेषां कामलिप्रभृतीनां, तत्र शङ्खादिसंस्थानादितत्त्वनि-
श्चयनिबन्धनाभावः, अभ्रान्तत्वात् । इत्थं चैतद्भेदकतै-
मित्याह—अन्यथा पीतवर्णादौ यथा पीतवर्णादौ तथा, तत्त-
त्त्वनिश्चयनिबन्धनाभावः—शङ्खादिसंस्थानादितत्त्वनिश्च-
यनिबन्धनाभावः, सर्वथा भ्रान्तत्वादिति भावना । विकल्पज्ञा-
नमपि स्वसंविन्तौ, किमित्याह—अभ्रान्तमेवेति चेत् ततश्च
किलोक्तदोषानुपपत्तिः, इत्याशङ्क्याह—क्व तर्हि भ्रान्तम् ?
इति वाच्यम् । कल्पनायामिति चेद् भ्रान्तम् । अत्राह
न, तस्याः कल्पनायाः, तदव्यतिरेकात्—स्वसंविद्यव्यतिरे-
कात् । इत्थं चैतदित्याह—अन्यथा व्यतिरेके सति स्वसं-
विन्तः कल्पनायाः, विकल्पज्ञानायोगात् । अयोगश्च स्वसं-
विन्तश्चिद्रूपायाः, भेदकासिद्धेरङ्गकार्त्तसिद्धेः । अस्मिन्निश्च
बोधमात्रात् सकाशात् कारुण्यनात्, बोधमात्रभावात् ।
नत्कार्यं नद्वे दोषसंपृक्तं विकल्पज्ञानमित्येतन्निरासायाह—
तदतिरिक्तदोषानभ्युपगमात्—बोधमात्रातिरिक्तदोषानभ्युप-
गमात् । अभ्युपगमे च तदतिरिक्तदोषाणां, तद्वस्तुत्वेन-
दोषाण्यवस्तुत्वेन हेतुना, 'तद्योगजविकारकल्पनाया—दो-
षयोगजविकारकल्पनायाः, वस्तुत्वापत्तेः 'न, तेषां तत्राभ्रान्त-
त्वात्' इत्यतो नेति क्रियायोग इति ।

आह—अस्तु दोषजं वस्तुत्वमस्याः, शङ्खपीतादिप्रति-
भासतुल्यं तु तत्, संस्थानादितत्त्वनिश्चयकल्पा तु स्व-
संविच्चिरिति । यदि नाभैवम्, ततः किम् ? इति वाच्यम्
विकल्पज्ञानस्याप्यभ्रान्तता । एवमपि का भवत इष्टसिद्धिः ?
ननु ततस्तत्त्वनीतिभावः । अनिरचयात्मिकायाः कथ-
मसौ ? इहन्त ! कल्पनानुवेधात् । स खलु नित्यत्वा-
दिकल्पनयाऽपि । इति विषयसाधारणत्वात् नेष्टसिद्धय-
र्थमेवेत्युक्त एव । न च निरंशवस्तुवादिनो यथोक्तक-
ल्पनैव संभवति, तदेकस्वभावत्वेन कल्पनाबीजायोगात्,
स्वभावभेदमन्तरेण हेत्वभेदतः फलभेदासिद्धेः ।

आह—अस्तु दोषजं वस्तुत्वम् अस्याः—कल्पनायाः । शङ्खपी-
तादिप्रतिभासतुल्यं तु तत्—वस्तुत्वम्, संस्थानादितत्त्वनि-
श्चयकल्पा तु स्वसंविच्चिरिति । एतदाशङ्क्याह—यदि ना-
भैवं, ततः किम् ? इति वाच्यम् । विकल्पज्ञानस्याप्यभ्रान्त-
ता । एतदाशङ्क्याह—एवमपि का भवत इष्टसिद्धिः ?
ननु ततः—अभ्रान्तायाः स्वसंविन्तेः, तत्त्वनीतिभाव इतीष्ट-
सिद्धिः । एतदाशङ्क्याह—अनिश्चयात्मिकायाः स्वसंविन्तेः,
कथमसौ तत्त्वनीतिभावः ? इहन्त ! कल्पनानुवेधात् । एत-
दाशङ्क्याह—स खलु—कल्पनानुवेधः, नित्यत्वादिकल्पनया-
ऽपि—सह, इति—विषयसाधारणत्वात् कारणात्, 'नेष्टसि-
द्धयर्थमेव' इति कृत्वाऽयुक्त एवेति किञ्चिद्वचनं । अभ्यु-
पगममाह—न च निरंशवस्तुवादिनः—परस्य, यथोक्तक-
ल्पनैव संभवति । इत्याह—तदेकस्वभावत्वेन—निरंशवस्तुन
एकस्वभावत्वेन हेतुना कल्पनाबीजायोगात् । अयोगश्च
स्वभावभेदमन्तरेण—प्रक्रमादिविकल्पज्ञानवस्तुनः, हेत्वभेदतः
कारणात्, फलभेदासिद्धेः । फलभेदश्चाविकल्पज्ञानात् कल्प-
नेति भावनीयम् ।

भवतोऽपि कथमेकं भ्रान्ताभ्रान्तम् ? इति चेत् । चि-
त्रस्वभावत्वेन तथात्वाविरोधात्, तत्त्वत एकत्वासिद्धेः,
दोषसामर्थ्यापयोगात्, अविगानतस्तथा तत्प्रतीतिरिति ।
अतोनिर्विकल्पकवद् विकल्पकमप्यन्वयापारानुमारि य-
थावस्थितवस्तुविषयमविगानतः स्पष्टतुल्यविनिश्चयं स-
त्त्वयोपशमजनन बाधाविज्ञानरहितमवगमादिफलमभ्रान्तमे-
ष्टव्यम्, अन्यथोक्तवत् तत्त्वनिश्चयाभावः । इति विक-
ल्पकत्वेऽपि न भ्रान्तमधिकृतविज्ञानमिति । अतः सामा-
न्यविशेषरूपवस्तुसिद्धिरिति ।

भवतोऽपि कथमेकं प्रक्रमात् कामलिशङ्खपीतज्ञानं, भ्रा-
न्ताभ्रान्तम् ? इति चेत् । एतदाशङ्क्याह चित्रस्वभावत्वेन
अधिकृतज्ञानस्य, तथात्वाविरोधात्—भ्रान्ताभ्रान्तत्वावि-
रोधात्, तत्त्वतः—परमार्थेन, एकत्वासिद्धेरङ्गान-
कत्वादित्यर्थः । हेतुभेदमाह—दोषसामर्थ्यापयोगात् का-
मलस्य सामर्थ्यादित् तत् तथा, तदभावऽभावात् । इत्थं
चैतद्भेदकतैमित्याह—अविगानतः—अविगानं लोके,
तथा दोषजत्वेन, तत्प्रतीतिः—शङ्खपीतज्ञानप्रतीतिरिति नि-

लौक्यानुष्णिकम्—प्रकृतमाह—अतो निर्धिकल्पकवत् इति निर्देशनम् ; विकल्पकमप्यभ्रान्तमष्टयमिति योगः । किञ्चित्प्रतिपत्त्याह—अस्तस्यापारातुसारि—अस्तस्यापारातुसरत्तुशीलम्, यथावस्थितवस्तुविषयं सामान्यविशेषरूपवस्तुगोचरम्, अविद्यागतोऽविद्यागान्न, स्पष्टतुल्यविनिश्चयं प्रमात्रन्तरमधिकृत्य, सत्त्वार्थापशमजन्म—विशष्टयापशमोत्पादम्, बाधविद्यानरहितं तथा अनुभवदाढयेन, अवगमादिकलं परिरिक्तसिद्धिप्रवृत्तिप्राप्तिफलमर्थमधिकृत्य, अभ्रान्तमष्टयम् । अन्यथा—तद्गमिणी, उक्तवद् यथाहं तथा, तत्त्वनिश्चयाभावो—यथावस्थितवस्तुतत्त्वनिश्चयाभावः, प्रत्यक्षस्यानिश्चयकत्वात्, विकल्पानां च मिथो विरुद्धानामपि प्रवृत्तेरिति । इति—एवं, विकल्पकत्वेऽपि सति, न भ्रान्तमधिकृतविज्ञानं—सामान्यविशेषावसायकप्रमिति । अतः—अस्माद् विज्ञानाद्, सामान्याविशेषरूपवस्तुसिद्धिरिति ।

यथोक्तम्—‘एकं सामान्यमनेके विशेषाः’ इत्यादि । तदप्ययुक्तम्, तथानुपपत्त्यात् । न हि यथोक्तस्वभावं सामान्यमभ्युपगम्यतेऽस्माभिः, युक्तिरहितत्वात्, तथाहि—नदेकादिस्वभावं सामान्यमनेकेषु—दिग्देश-समय-स्वभावभिन्नेषु विशेषेषु सर्वात्मना वा वर्त्तते, देशेन वा ? । न तावत्सर्वात्मना, सामान्यानन्यप्रसङ्गात्, विशेषाख्याननन्तत्वात्, एकविशेषव्यतिरेकेण वाऽन्येषां सामान्यशून्यतापत्तेः, भ्रान्त्ये चैकत्वाविरोधात् । नापि देशेन, सदेशत्वप्रसङ्गात् । न च गगनवद् व्यापित्वात् वर्त्तते इति ब्रूम इत्यकलङ्कन्यायानुसारि चेतोहरं वचः; अविचारितरमणीयत्वात्, कर्तृस्त्वदेशव्यतिरेकेण वृत्त्यदर्शनात् । उभयव्यतिरेकेण नभसो वृत्तिरिति चेत् । न, असिद्धत्वात्, नभसः सप्रदेशत्वाभ्युपगमात्, निष्प्रदेशत्वे चानेकदोषप्रसङ्गात्, तथाहि—येन देशेन विन्ध्येन सह संयुक्तं नभः, हिमवन्मन्दरादिभिरपि किं तेनैव, आहोस्विदन्त्येनेति ? । यदि तेनैव, विन्ध्य-हिमवदादीनामेकत्रावस्थानप्रसङ्गः, निष्प्रदेशीकाकाशमयोगान्यथानुपपत्तेः । अथान्येन, आयातं तर्हि सदेशत्वमाकाशस्य ।

यथोक्तम्—‘एकं सामान्यमनेके विशेषाः’ इत्यादि मूलपूर्वपक्षं । तदप्ययुक्तम् । इत्याह—तथाऽन्युपगमात् । एतद्वाह—न हीत्यादिना । न हि यथोक्तस्वभावमकादिधर्मकं सामान्यमभ्युपगम्यतेऽस्माभिः । कुत इत्याह—युक्तिरहितत्वात् । एतद्वाह—तथाहि—तद्कादिस्वभावं सामान्यम् एकं, नित्यं, निश्चयं, निश्चयं च, अनेकेषु दिग्देशसमय-स्वभावभिन्नेषु विशेषेषु घटादिषु, सर्वात्मना वा वर्त्तते, देशेन वा ? । न तावत् सर्वात्मना वर्त्तते । कुत इत्याह—सामान्यानन्यप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च विशेषाणामनन्तत्वात् । योषान्तरमाह—एकविशेषव्यतिरेकेण वाऽऽन्येषां विशेषाणाम्, किमित्याह—सामान्यशून्यतापत्तेः एकत्रैव सामान्यवृत्तिरिति । भ्रान्त्ये च सामान्यानाम्, एकत्वविरोधाद् न ता-

वत् सर्वात्मनेति । नापि देशेन वर्त्तते ‘सामान्यं विशेषेषु’ इति प्रक्रमः, संशयप्रसङ्गात् सामान्यस्य । न च गगनवद्विस्तृतं दृष्टान्तः, व्यापित्वात् कारणात्, वर्त्तते इति ब्रूमः, इत्यकलङ्कन्यायानुसारि चेतोहरं वचः । कुत इत्याह—अविचारितरमणीयत्वात् । एतद्वाह—कर्तृस्त्वदेशव्यतिरेकेण वृत्त्यदर्शनात् । उभयव्यतिरेकेण—कर्तृस्त्वदेशीयव्यतिरेकेण, नभसः—आकाशस्य, वृत्तिरिति चेद्भावेष्वाधेयादित्वेन । एतद्वाह—न, असिद्धत्वात् अधिकृतनभोवृत्तेः । असिद्धश्च नभसः सप्रदेशत्वाभ्युपगमाज्ज्ञेयः । यद्वा च सप्रदेशं नभः, तद्देशकर्तृस्याभ्यां नियोगतोऽस्य वृत्तिः, उभयनिमित्तभावात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—निष्प्रदेशत्वं च नभसः, अनेकदोषप्रसङ्गात् । एतद्वा भावयति—तथाहीत्यादिना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । येन देशेन विन्ध्येन सह पर्वतेन संयुक्तं नभः, हिमवद्—मन्दरादिभिरपि पर्वतैः, किं तेनैव देशेन, आहोस्विदन्त्येनेति ? इति । किञ्चातः ? उभयार्थापि दांश्च इत्याह—यदि तेनैव, ततो विन्ध्यहिमवदादीनां पर्वतानाम्, एकत्र देशे, अवस्थानप्रसङ्गः । कुत इत्याह—निष्प्रदेशं च तद्काकाशं च तेन संयोगस्तदन्यथानुपपत्तिरिति । अथान्येन । एतद्वाह—आयातं तर्हि सप्रदेशत्वमाकाशस्य, तथाऽभ्युपगमात् ।

स्यादेतददेशत्वात् वियतो यथोक्तविकल्पासंभवः, तत्रैकस्मिन्नेव तेषामवस्थितत्वात् । इदमप्ययुक्तम्, वस्तुतः पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । न च सर्वव्यापिनो विन्ध्यादय इति, येन ‘तस्मिन्नेव तेषामवस्थितत्वात्’ इति सफलं भवेदिति । अतो यत्र विन्ध्यभावो यत्र चाभाव इत्यनयोर्नभोभागयोरनन्यत्वम्, अन्यत्वं वेति वाच्यम् ? । किञ्चातः ? । यद्यनन्यत्वम्, किमु सर्वथा, आहोस्विकथञ्चित् । यदि सर्वथा, हन्त ! तर्हि यत्र विन्ध्यभावस्तत्राप्यभावः स्यात्, तद्भाववन्नभोभागव्यतिरिक्तत्वात्, तद्भाववन्नभोभागस्य विपर्ययो वा । अथ कथञ्चित्, अनेकान्तवादाभ्युपगमात् स्वकृतान्तप्रकोपः । अथान्यत्वम् । किं सर्वथा, उत कथञ्चित् ? । यदि सर्वथा, अन्यतरस्यानभोभागत्वप्रसङ्गः, सर्वथा भेदान्यथानुपपत्तेः । अथ कथञ्चित्, स्वदर्शनपरित्यागदोष इति । स्यादेतद्भ्रान्तानुपपत्त्याद् व्योम्नो यथोक्तदोषानुपपत्तिरिति । अभ्युपगममात्रभक्तो देवानां प्रियः सुखिधितो नोपपत्तिप्राप्तानपि भागानवगच्छतीति ; ननु विशिष्टभावभावाऽभावगम्या एव भागा इत्यवगमे निवेश्यतां चित्तमित्यलं प्रसङ्गेन । एतेन नित्यव्यापिनिर्देशसामान्यवृत्तिरपि प्रत्युक्ता ।

स्यादेतददेशत्वात् वियत-आकाशस्य यथोक्तविकल्पासंभवः । तत्र—वियति, एकस्मिन्नेव निष्प्रदेशं, तेषां विन्ध्यादीनाम्, अवस्थितत्वात् । एतद्वाह—इदमप्ययुक्तम्, वस्तुतः—परमार्थतः, पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः—विन्ध्यहिमवदादीनामेकत्रावस्थानादिप्रसङ्गः पूर्वोक्ता दोषः, तदनति-

वृत्तेः । एतमेव प्रकारान्तरेण समर्थयन्नाह—न च सर्वव्यापिनो विन्ध्यस्य इति येन 'तस्मिन्नेकस्मिन्नेव तेषामवस्थितत्वात्' इति सफलं भवेत् । अतो यत्रनि देशे विन्ध्यभावः, यत्र चाभावः, इत्यनयोर्नोभोगयोरकाशश्रेयोः, किमित्याह—अनन्यत्वमन्यत्वं येन वाक्यम् ? । किञ्चातः । यद्यनन्यत्वम् किं सर्वथा, आन्तर्हित्वा कथञ्चित् ? । यत् सर्वथाऽनन्यत्वम्, हन्त ! तर्हि यत्र विन्ध्यभावस्तत्रावस्थितत्वात्—विन्ध्यभाववत्त्वोभोगस्य, विपर्ययो वा, यत्राभावस्तत्रापि भावः प्राप्तः । अथ कथञ्चिद्वदनन्यत्वम् । एतदाशङ्क्याह—अनेकान्तवादाभ्युपगमात् स्वकृतान्तप्रकाशः—स्वसिद्धान्तविरोध इत्यर्थः । द्वितीयं विकल्पमप्यित्याह—अथानन्यत्वम् अपिकृतनोभोगयोः, किं सर्वथाऽन्यत्वम्, उत कथञ्चित् ? । यदि सर्वथा—एकान्तेनान्यत्वम् । ततः किमित्याह—अन्यतरस्य यत्र विन्ध्यभावो यत्र चाभाव इत्यनयोरैकस्य इत्यनयोरैकस्य किमित्याह—अनोभोगत्वप्रसङ्गः । कुत इत्याह—सर्वथा भेदान्यथाऽनुपपत्तेः सर्वधर्मवैलक्षण्ये हि सर्वथा भेदः तस्मिन्नेकस्यैकस्य भावरूपता, अपरस्य साऽपि न, इत्येतेरेव भवतीति भावना । अथ कथञ्चिद्वदनन्यत्वमधिकृतनोभोगयोरित्यत्राह—स्वदर्शनपरित्यागादपः एकान्तदर्शने हि परस्य स्वदर्शने तत्परित्यागादप इति स्यादेतत् भागानभ्युपगमाद् व्योम्नः—आकाशस्य ; यथोक्तद्वानुपपत्तिरित्येदं धिक्कृत्याह—अभ्युपगममात्रमङ्गो देवानां प्रियाः, मूर्ख इत्यर्थः, सुखैर्धितः—शालग्रहणपरिभ्रमत्यागेन सुखवधितः, नापत्तिप्रदानानपि विन्ध्यभाववादाऽभावाभ्यां भागान्त्वगच्छतीति । एतद्भावनायैवाह—ननु विशिष्टभावभावाऽभावगत्या एव भागाः—विशिष्टभावाऽन्यव्यावृत्ततया विन्ध्यभाव एव तद्भावाऽभावगत्या एव भागा व्योम्नः । न हि निर्भागे परमाणौ कार्यस्य द्रष्टाणुकदेः कचिद् भावाः कचिद् नति स्वदर्शनेस्थित्यवगमे निवेशयतां चित्तमित्यलं प्रसङ्गेन । एतेने—स्यादि । एतेनैकसामान्यवृत्तिनिराकरणेन, नित्यव्यापिनिर्देशसामान्यवृत्तिरपि प्रत्युक्ता विशेषेषु, नित्यस्यैकस्वभावतया कालमिच्छासु व्यक्तेषु वृत्त्ययोगः, व्यापिनः सर्वगतत्वेन निर्देशस्य दशाभावेनेति भावनीयम् ।

आह—अनुभवसिद्धत्वात् सामान्यस्य न युज्यते सहृदयताकिंकस्य तत्प्रतिक्षेपेण तामानमायासयितुम्, आयासस्य निष्फलत्वात्, तथाहि—यदि सनातनं वस्तुमद् व्याप्येकमनवयवं सामान्यवस्तु न स्यात् न तदा देशकालस्वभावभेदभिन्नेषु घटशरावोष्णिकोदञ्जनादिषु बहुषु विशेषेषु सर्वत्र 'मृद् मृद्' इत्यभिन्नौ बुद्धिशब्दौ स्याताम् । न खलु हिमनुषारकरकोदकाङ्गारमुर्ध्वज्वालानलभ्रम्भामण्डलिकोत्कलिकापवनखदिरोदुम्भरवदरिकादिष्वत्यन्तभिन्नेषु बहुषु विशेषेष्वेकाकारा बुद्धिर्भवति, नाप्येकाकारः शब्दः प्रवर्तत इति । अतोऽस्य यथोक्ताऽभिन्नबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धनस्य वस्तुमतः सामान्यस्य सधर्माश्रयितव्यमिति ।

आह परः, अनुभवसिद्धत्वात् सामान्यस्य, विशेषेषु तु—व्यबुद्धिभावेन, न युज्यते सहृदयताकिंकस्य भावाश्रयस्य, तत्प्रतिक्षेपेण—सामान्यप्रतिक्षेपेण, आत्मानमायासयितुम् । कुतो न युज्यत इत्याह—आयासस्य निष्फलत्वात् । एतदेवाह—तथाहीत्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । यदि सनातनं नित्यम् ; वस्तुसत्—अपरिकल्पितम्, व्यापि-विशेषव्यापनशीलम्, एकं-स्वरूपेण, अनवयवम्—अवयववर्हितम्, सामान्यवस्तु न स्यात् । ततः किं स्यादित्याह—न तदा देशकालस्वभावभेदभिन्नेषु, केष्वित्याह—घटशरावोष्णिकोदञ्जनादिषु उदञ्जनो—लोहकः, आदिशब्दादलिङ्गारादिप्रहः, बहुषु विशेषेषु सर्वत्र 'मृद् मृद्' इत्येवं अभिन्नौ तुल्यवैकल्यादित्यर्थः ; कावित्याह—बुद्धिशब्दौ स्याताम् । किमिति न स्यातामित्याह—न खद्वित्यादि । नैव 'हिमनुषार-करकोदकानि च इत्यनेन जलभेदानाह, 'अङ्गार-मुर्ध्व-ज्वालानलभ्रम्भ' इत्यनेन त्वभिन्नान्, 'भ्रम्भामण्डलिका-त्कलिकापवनाश्च' इत्यनेन वायुभेदान्, 'खदिरो-दुम्भर-वदिरिकादयश्च' इत्यनेन च वनस्थितभेदानाह, आदिशब्दः प्रत्येकं धारादिस्प्रसङ्गायः ; एतच्चत्यन्तभिन्नेषु, जालिभेदापेक्षया बहुषु, विशेषेषु भेदेषु, एकाकारा बुद्धिर्भवति, तथाऽननुभावात् । नाप्येकाकारः शब्दः प्रवर्तत इति 'मृद् मृद्' इत्यादिशब्दवत् । अतोऽस्य सामान्यस्येति योगः । यथाह च तद् 'मृद् मृद्' इत्यादिरूपतयाऽभिन्नं च तद् बुद्धि-शब्दद्वयं चाति विप्रदः, प्रवृत्तिनिबन्धने—प्रवृत्तकारणम्, तस्य वस्तुसतः पारमार्थिकस्य सामान्यस्य सधर्माश्रयितव्यमिति ।

पुनराशङ्क्याह—

अत्रोच्यते—न खन्वस्माभिर्मर्थोक्तबुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धने निषिध्यते । किं तर्हि ? । एकादिधर्मेषु परपरिकल्पितं सामान्यमिति । तच्च यथा विशेषवृत्त्ययोगेन न घटां प्राञ्चति तथा लेशतो निदर्शितमेव, प्रपञ्चतस्त्वन्यत्र वृत्त्ययोग-संख्यादिव्यभिचार-तद्वत्प्रत्ययप्रसङ्गादिना युक्तिकलापेन निराकृतमिति नेह प्रयासः ।

एतदाशङ्क्याह—अत्रोच्यते न खन्वस्माभिः जनैः, यथोक्तबुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धने निर्वाच्यते । किं तर्हि ? । एकादिधर्मकं परपरिकल्पितं सामान्यमिति—सामान्यं निषिध्यते । तस्मादिधर्मकं सामान्यम्, यथा विशेषवृत्त्ययोगेन हेतुना, न घटां प्राञ्चति—न घटने गच्छति, तथा लेशतो निदर्शितमेव, प्रपञ्चतस्त्वन्यत्र स्याद्वायुकोदपटिहारादौ, वृत्त्ययोगश्च संख्यादिव्यभिचारश्च तद्वत्प्रत्ययप्रसङ्गादिर्बध्ति समासः, तनः ; केनेत्याह—युक्तिकलापेन उपपत्ति-संघातेन, निराकृतमिति कृत्वा, नेह प्रयासो—नेह प्रयत्न-विशेषः । तत्र वृत्त्ययोगो दर्शित एव । 'यदेकं द्रव्यकणश्च-प्रवृत्तिनिमित्तं तत् सामान्यम्' इत्यभ्युपगमे संख्यादिर्मर्थव्यभिचारः—एकसंख्याऽपि भवत्येकबुद्ध्यकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ; आदिशब्दात्—तत्समवायश्च, न चासौ सामान्यमिति व्यभिचारः । तथाभावेऽपि सामान्यस्य विशेषेषु तद्वत्प्रत्ययप्रसङ्गः 'एकसामान्यवन्तो विशेषाः' इति प्रत्ययः प्रा-

भोति, न समानाः' इति । आदिशब्दाद्-विशेषविनाशे तत्र तत्कवलप्रवृत्तप्रसङ्गः । इति संक्षेपगमर्थः । इत्येतं प्रसङ्गन ।

आह—किं पुनर्यथोक्तबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धनम् ? इति । उच्यते—अनेकधर्मात्मिकानां वस्तूनां तथाविधः समानपरिणाम इति । न चात्र सामान्यवृत्तिपरीक्षापुन्यस्त-विकल्पयुगलप्रभवदोषसंभवः, समानपरिणामस्य तद्विलक्षणत्वात्, तुल्यज्ञानपरिच्छेद्यवस्തു रूपस्य समानपरिणामत्वात्, अस्यैव च सामान्यभावोपपत्तेः समानानां भावः सामान्यमिति यत्तत्समानैस्तथा भूयत इत्यन्वययोगात्, अर्थान्तरभूतभावस्य च तद्व्यतिरेकेणापि तत्समानत्वेऽनुपयोगात्, अन्यथा समानानामित्यभिधानाभावादपुनैव तत्कल्पना । समानत्वं च भेदाविनाभाव्येव, तदभावे सर्वधैक्यत्वतः समानत्वानुपपत्तेः । इति तथाविधः समानपरिणाम एव समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तम् ।

आह—किं पुनर्यथोक्तबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धनम् ? इति । उच्यते—अनेकधर्मात्मिकानां स्वस्वव्येष्ट्याद्यपेक्षया, वस्तूनां घटशरायोष्णिकोदञ्चनादीनाम्, तथाविधो 'सूद् सूद्' इत्यभिज्ञबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तः, समानपरिणाम इति । न चात्र समानपरिणाम, सामान्यवृत्तिपरीक्षायामुपपत्त्यस्तं च तद्विकल्पयुगलं च 'तथाहि—तदकारिद्वयभावं सामान्यमनेकेषु दिग्दशसमयस्वभावभिन्नेषु विशेषेषु सर्वोत्तमानां वा वसन्त, देशेन वा' इत्येतत्, तत्प्रभाष्यते दोषाश्च सामान्यान्यत्याद्यः, तेषां संभवो न च । कुत इत्याह—समानपरिणामस्य तद्विलक्षणत्वात् एकादिधर्मकसामान्यविलक्षणत्वात् । चैतन्ययमेवाह—तुल्यव्यतिरेकः । तुल्यज्ञानपरिच्छेद्यं च तद् वस्तुरूपं चेति विप्रहस्तस्य, समानपरिणामत्वात् । अस्यैव—समानपरिणामस्य, सामान्यभावाद्युपपत्तेः । उपपत्तिश्च, समानानां भावः सामान्यमिति यत् तत्समानैस्तथा भूयत इति कर्तारि पट्टी, इत्येवमन्वययोगात् । नायं परपक्ष इत्याह—अर्थान्तरभूतभावस्य च संशयपक्षे समानानां संशयनिबन्धनः, तद्व्यतिरेकेणापि भावव्यतिरेकेणापि तदर्थान्तरत्वेन, तत्समानत्वे—तेषां समानानां समानत्वं, प्रकृत्यैवेति भावः, किमित्याह—अनुपयोगात् अधिकृतभावस्य, तन्मन्तरेणैव तत्समाना इति कृत्वा । अन्यथैवमन्युपपत्तिं तन्मन्तरेण तत्समानत्वं प्रकृत्या 'समानानाम्' इत्यभिधानाभावात्, अपुनैव तत्कल्पना—अधिकृतभावकल्पना, 'समानानां भावः' इत्येतत्संबन्धनां समानानामिति कृत्वा । उपचयमाह—समानत्वं च तुल्यत्वं च भेदाविनाभाव्येव 'अयमेनेन समानः' इति नीतिः । तदभावे—भेदाभावे, सर्वधैक्यत्वतः कारणात् ; किमित्याह—समानत्वानुपपत्तिः । इति एवम्, तथाविधो 'सूद् सूद्' इत्यभिज्ञबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तः, समानपरिणाम एव समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तमिति स्थितम् ।

आह—यथा असमाना अपीन्द्रियादयस्तथास्वभावत्वाद् रूपज्ञानाद्येकार्थकारिणः, तथैतेऽपि भावास्तथाविधस-

मानपरिणामविकला अपि तथाविधबुद्ध्यादिहेतवः किं नेच्यन्ते ? । उच्यते—असमानेभ्यः समानबुद्ध्याद्यसिद्धेः, तन्निबन्धनस्वभाववैकल्यात्, तथाहि—न चक्षुरादिषु समानबुद्ध्यादिभावः तथाऽप्रतीतिः । रूपज्ञानाद्येकार्थकारित्वं चात्रानर्थकमेव, सिद्धसाधनत्वात् । को हि नाम तथाऽसमानेभ्योऽपि तथैकं कार्यं नेच्छति ? । तथाविधसमानपरिणामविकलास्तु समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिहेतवो न भवन्ति, न तथाविधैकार्थकार्याः, इत्यभिदधति विद्वांसः । तत्रानेन न किञ्चिदुपपद्यते, असमानेभ्यः समानबुद्ध्याद्यसिद्धेः ।

आह—यथाऽसमाना अपीन्द्रियादयः—इन्द्रियमनस्काराऽऽलोकरूपादयो जातिभेदेन, तथास्वभावत्वाद्—रूपादिज्ञानजननस्वभावत्वात् कारणात् रूपज्ञानादि, आदिशब्दात्—स्वसंसर्गादिन्द्रियादिकार्यप्रदः, एतेर्देककार्यकारिणः, तथैतेऽपि भावा घट—शरायो—ष्णिकोदञ्चनादयः, तथाविधसमानपरिणामविकला अपि, तान्निष्कसमानपरिणामविशिष्टानां अपीत्यर्थः, तथाविधबुद्ध्यादिहेतवः—समानबुद्धिशब्दद्वयहेतवः, किं नेच्यन्ते ? । एतदशङ्क्याह—उच्यते—असमानेभ्यो जातिभेदेन, समानबुद्ध्याद्यसिद्धेः—समानबुद्धिशब्दद्वयानुपपत्तेः । असिद्धिश्च, तन्निबन्धनस्वभाववैकल्यात् । समानबुद्ध्यादिनिबन्धनस्वभाववैकल्यात् । एतद्व्याह—तथाहि—न चक्षुरादिषु विषयेषु, समानबुद्ध्यादिभावो विषयत्वेन । कुत इत्याह—तथाऽप्रतीतिः चक्षुरादिषु विषयत्वेन समानबुद्ध्याद्यप्रतीतिः, नीलादिष्विव समानेष्वाति इत्यतिरेकस्य भावना । रूपज्ञानाद्येकार्थकारित्वं चात्र व्यतिकरं, अनर्थकमेव । कुत इत्याह—सिद्धसाधनत्वात् । एतद्व्याह—को हि नाम यादी, तथा—असमानेभ्योऽपि विशिष्टसमानपरिणामोपेक्षया, तथैकं कार्यं—सामग्रीजनकत्वेनैकं कार्यं नेच्छति ? । तथाविधसमानपरिणामविकलाः पुनश्चक्षुरादयः समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिहेतवो न भवन्ति, न तथाविधैकार्थकार्यास्तथाविधैकार्थकार्या भवन्त्येत्यर्थः, इत्यभिदधति विद्वांसो जैनाः । तत्रानेनानन्तरादितेन, न किञ्चिदुपपद्यते । कुत इत्याह—असमानेभ्यः—चक्षुरादिभ्यः, सामानबुद्ध्याद्यसिद्धेः ; तत्सिद्धौ च ना बाधेति भायना ।

नासिद्धिः प्रधानेश्वरादिकार्यत्वसमानपरिणामविकलेभ्योऽपि भावेभ्यः 'प्रधानादिकार्याः प्रधानादिकार्याः' इति केषाञ्चित्समानबुद्ध्यादिसिद्धेः । न । तस्याः संज्ञेतसंभोर्हेतुत्वात्, आविद्वदङ्गनादीनामविशेषण समानपरिणामवद्भाविष्विवाच्चदर्शनत एव तदप्रवृत्तेः । तथा—चदर्शनमपि न तत्रार्थेयाथात्म्यतः, अपि तु—जन्मान्तरवासनात इति चेत् । तत्रापि किं निमित्तम् ? इति वाच्यम् । जन्मान्तरवासनैवेति चेत् । अनवस्था । अनादित्वात् तद्वासनाया अयमप्यदोष इति चेत् । न । अना-

दिताश्चदृशनादर्थयाथात्म्यसिद्धेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, रूपाद्यश्चदृशनस्यापि तत्रार्थयाथात्म्यत एतदिति निश्चयमावात्, उक्तवद्भासनाकल्पनोपपत्तेः । इत्यलं प्रसङ्गेन ।

आह—नासिद्धिः 'असमानेभ्यः समानबुद्ध्यादेः' इति प्रक्रमः । कुत इत्याह—प्रधानं—भरादिकार्यत्वसमानपरिणामविकल्पाभ्यांऽपि भवदृशननीत्या, भावेभ्यो महदादिभ्यः, 'प्रधानादिकार्याः प्रधानादिकार्याः' इत्येवं केषाञ्चित् सांख्यादीनाम्, समानबुद्ध्यादिसिद्धेः । एतदाशङ्क्याह—नत्यादि । न-नैतदेवम्, तस्याः समानबुद्ध्यादिसिद्धेः, संकेतसंमाहृतत्वात्—असंख्यसंकेतसंमाहनिबन्धनत्वात् । कथमेतदेवमित्याह—आविष्टदृशनादीनां प्रमातृणाम्, आविष्टेषु—सामान्येन, समानपरिणामवद्भासविषय घट—शरावादिष्का-दञ्चनानादिषु, अक्षदृशनेन एव तदप्रवृत्तेः 'प्रधानादिकार्याः प्रधानादिकार्याः' इति समानबुद्ध्याद्यप्रवृत्तेः, अक्षदृशनेन तत्राविष्टेषु घटादिषु समानबुद्ध्यादिसिद्धिः । आह—तथाक्षदृशनेनपि समानतया, न तत्र घटादौ, अर्थयाथात्म्यतः—अर्थयाथात्म्यभावेन, अपि तु—जन्मान्तरवासनात इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—तत्रापि जन्मान्तरे, किं निमित्तम् ? इति वाच्यम् । जन्मान्तरवासनेनैव चेत् निमित्तम् । एतदाशङ्क्याह—अनवस्था तत्राप्युक्तदोषानतिवृत्तेः । अनादिवात् प्रधानादिकार्याः—तथाक्षदृशनेनवासनायाः, अयमपि—अनवस्थालक्षणः, अदोष इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नत्यादि । न-नैतदेवम्, अनादि च तत् तथाक्षदृशने च, प्रक्रमात् समानतयाऽक्षदृशने चेति विग्रहस्तस्मादनादितथाक्षदृशनात्, किमित्याह—अर्थयाथात्म्यसिद्धेः अनादितथाभावेन । इयं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथानिप्रसङ्गात् एवमनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । एतमवाह—रूपाद्यक्षदृशनेनस्यापि रूपादेरक्षदृशनेन रूपाद्यक्षदृशने तस्यापि, अर्थयाथात्म्यतोऽर्थयाथात्म्यात्, एतद्विती—निश्चयाभावात् । अभावश्च, उक्तवद् यथांक्तं तथा, वासनाकल्पनोपपत्तेः 'रूपाद्यक्षदृशनेनपि न तत्रार्थयाथात्म्यतः, अपि तु—जन्मान्तरवासनातः' इत्यादि रपि वक्तुं शक्यत्वात्, इत्यलं प्रसङ्गेन ।

बुद्ध्याकार एवायमिति चेत् । कोऽस्य हेतुः ? इति वाच्यम् । तदेककार्यकारिणामतत्कारिभेद इति चेत् । न इन्द्रियादिभिर्व्यभिचारात् । न रूपज्ञानाद्येककार्यमिह गृह्यते, अपि तु—समानजातीयक्षणात्पादस्तेषामतत्कारिभेदाऽत्र विवक्षित इति चेत् । न । सर्वेषामेवासौ विद्यते, रूपज्ञानादिभावेऽपीन्द्रियादिसमानजातीयक्षणात्पत्तेः, इति तैरेव व्यभिचारात् ।

बुद्ध्याकार एवायं—समानाकारि घटादिगतः, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कोऽस्य हेतुः ? इति वाच्यम् । तदेककार्यकारिणामिह प्रक्रमः, सुदुष्टाभाष्यैककार्यकारिणां घट-शरावादिष्का-दञ्चनानादीनाम्, अतत्कारिभेदः अतत्कारिभ्यो हिम-तुषार-करकादिभ्यो भेदाऽतत्कारिभेदः, इति चेदस्य हेतुः । एतदाशङ्क्याह—नत्यादि । न-नैतदेवम्, इन्द्रियादि-भिर्व्यभिचारात्, इन्द्रिय-मनस्कान्—ऽऽलोकाद्यस्तदेककार्यकारिणोऽतत्कारिभिन्नाः, न च यथोक्तबुद्ध्याकारहेतवः ।

आह—न रूपज्ञानादि, आदिशब्दात्—रसज्ञानादिप्रदः, एककार्यमिह गृह्यते येन तदेककार्यकारित्वमिन्द्रियादीनां भवति; अपि तु—समानजातीयक्षणात्पाद एकं कार्यमिह गृह्यते, तेषां समानजातीयैककार्याणाम्, अतत्कारिभ्यः—समानजातीयैककार्याकारिभ्यो भेदः, अत्र प्रक्रमः, विवक्षित इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नत्यादि । न-नैतदेवम् । कुत इत्याह—सर्वेषामेव इन्द्रियादीनाम्, असौ समानजातीयक्षणात्पादो विद्यते, कथमित्याह—रूपज्ञानादिभावंऽपि सति, इन्द्रियादिसमानजातीयक्षणात्पत्तेः कारणात्, तैरिन्द्रियादिभिः, व्यभिचारात् । न हीन्द्रियादीनामपि समानजातीयक्षणात्पादः, अतत्कारिभेदश्च न विद्यते, तथापि न ते समानबुद्ध्याकारहेतव इति तैरेव व्यभिचारः ।

तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादिनामतत्कारिभेद इह गृह्यत इति चेत् । न । तस्य तेभ्यो भेदाऽभेदविकल्पानुपपत्तेः, भेदं तेषामिति संबन्धाभावः, तादात्म्याद्यसिद्धेः, भेदमात्रत्वात्, वस्तुत्वापत्तेश्च । अभेदे त एव ते । इति कथमसमानास्तद्वेतवो नाम ? । न हि रसादिभ्यः समानो रूपबुद्ध्याकारः, तथानुभवात्, व्यवस्थानुपपत्तेश्च । नान्य एव तच्छेदः, अपि तु—त एव तत्त्वभावा इति, अतस्त एव तद्वेतवो नान्ये, अतत्त्वभावत्वादिति चेत् । तेषामेवासौ स्वभाव इति कुतः ? स्वेहेतुस्य उत्पत्तेः । न अन्येषामपि तत्प्रसङ्गात्, तेषामपि स्वेहेतुस्य एवात्पत्तेः । न, तथाविधेभ्यस्तेषां यथाविधेभ्य एषामिति चेत् । किमिदं तथाविधत्वम् ? । तुल्यकार्यकुञ्जनकत्वम् । नेदं तत्तुल्यसामर्थ्यमन्तरेण । तदङ्गीकरणे चाङ्गीकृत एव मदीयोऽभ्युपगमः, अतुल्यसामर्थ्यस्तुल्यसमानजातीयकार्यानुत्पत्तेः, इन्द्रियादिषु तददर्शनात् । तदतुल्यसामर्थ्यनिबन्धनमेतत् । अतोऽन्यत् तत्तुल्यसामर्थ्यकारणमिति सन्न्यायः । तुल्यसामर्थ्यमेव च नो भावानां समानपरिणाम इति परिभाष्यतामेतत् ।

तुल्येत्यादि । तुल्यं च तत् समानजातीयकार्यं चेति विग्रहः, तत्तुल्यपादयितुं शीलान्तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादिनस्तेषाम्, अतत्कारिभेदः, इहाधिकारः, गृह्यत इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न, तस्य अतत्कारिभेदस्य, तेभ्यः—तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादिभ्यः, भेदाऽभेदविकल्पानुपपत्तेः । एतामवाह—भेद इत्यादिना । भेदं तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादिभ्योऽतत्कारिभेदस्याभ्युपगम्यमाने, तेषां 'तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादिनां भेदः' इत्येवं, संबन्धाभावः । कुत इत्याह—तादात्म्याद्यसिद्धेः तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादिनामतत्कारिभेदस्य च तादात्म्याद्यसिद्धेः, आदिशब्दात्—तदुत्पत्तिपरिग्रहः । अमिद्धिश्च भेदमात्रत्वात् कारणात् तादात्म्यासिद्धिः, वस्तुत्वापत्तेश्च भेदस्य तदुत्पत्त्यसिद्धिः । द्वितीयविकल्पमधिकृत्याह—अभेदं तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादिभ्योऽतत्कारिभेदस्याभ्युपगम्यमाने । किमित्याह—त एव—ते

तुल्यसमानजातीयकार्यान्वादिन एव ते-केवलाः, न तत्त्व-
रिक्तं किञ्चित् । इति-एवं, कथमसमानाः प्रकृत्या, तदेतवः-
समानबुद्धाकारहेतवो नाम? एतदेव प्रकटयति चेत्पादिना ।
य इति रसादिभ्यः प्रकृत्या-समानभेदः, समानो रूपबुद्ध्या-
कारः । कुतो व इत्याह-तथानुभवात्-समानरूपबुद्ध्या-
कारवशादननुभवात् रसादीनाम्, एतत्प्रकृत्या तुल्यसमा-
नजातीयकार्यान्वादिन इन्द्रियादय इत्यन्त इत्यर्थः । बोधा-
स्तस्माह-एवमेतथानुपपत्तेः अननुभवेऽपि संमानबुद्ध्या-
कारपरिकल्पने रसादिभेदाभ्यामप्रसङ्गादिति आह- '1' आह
नाम्येव एव तत्त्वहेतुः तुल्यसमानजातीयकार्यान्वादिभ्योऽन-
न्तरिभेदः, अपि नु-त एव तुल्यसमानजातीयकार्यान्वादि-
नः, तत्त्वभावाः-प्रकृमादधिकृतबुद्ध्याकारजननस्वभावाः,
इत्यतः कारणात्, त एव-विशिष्टास्तुल्यसमावजातीयका-
र्यान्वादिनो घट-शरावो-ष्टिका-वज्रनादय इत्यर्थः, त-
देतवः-प्रकृमादधिकृतबुद्ध्याकारहेतवः, नाम्य इन्द्रियाद-
यः । कुत इत्याह-अतस्त्वभावात्पात् सादृशिकृतबुद्ध्या-
कारहेतुः, समावोर्भातं त तत्त्वभावा न तत्त्वभावा । अ-
तस्त्वभावास्तद्भावस्तस्मात् इति बोध्यान्वयादीनाम् । प्र-
कृमादशङ्कायाह-तथामेव-घटादीनाम्, असौ स्वभावः-प्रकृमाद-
धिकृतबुद्ध्याकारजननस्वभावः, इति एतत्, कुतः ? अत्राह-
स्वेतुभ्यः सकाशात्, उत्पत्तेरिच्छिद्विभक्त्य इति पराकृतम् । ए-
तदनादित्य सामान्यमेव गृहीत्याह-नेत्यदि । न-नैतद्वयम् । अ-
न्येयामप्यिन्द्रियादीनाम्, तत्प्रसङ्गादधिकृतबुद्ध्याकारजनन-
स्वभावमप्यप्रसङ्गात् । प्रसङ्गः, तथाप्यन्यथाप्यिन्द्रियादीना-
म्, किमित्याह-स्वेहेतुभ्य बोधोत्पत्तेः । न हि तद्व्यभ्ये-
तुका अनेतुका वेति भावनीयम् । न तथाविधेभ्यस्तवामि-
स्त्वेत्येवामिन्द्रियादीनां, यथाविधेभ्य एवामधिकृतबुद्ध्या-
कारहेतुनां प्रकृमाद्वयम्, इति चेत् । एतदाशङ्कयाह-कि-
मिदं तथाविधेभ्य तदनुत्पत्तिः । अत्राह-तुल्यकार्यकृ-
तत्वे-तुल्यकार्यकारणश्रीलास्तुल्यकार्यकृत इह प्रकमे-ता-
च्छ्रुं प्रकृमाद्वयस्तेषां जनकास्तदेतव इति प्रकमे, तद्भाव-
स्तुल्यकार्यकृज्जनकत्वे तथाविधत्वमिति । एतदाशङ्कयाह-
निर इत्युक्त्याह-तत्त्वप्रकमेभ्य, तत्तुल्यसामर्थ्यमन्ये तेषां
तद्वदूनां तुल्यसामर्थ्ये विना । यदि नामैव कः किमि-
त्याह-तदधीकृतं च तत्तुल्यसामर्थ्याधीकृतं च, अङ्गी-
कृत एव मन्वीर्यऽभ्युपगमः, तुल्यसामर्थ्येस्यैव समाप-
रिणामित्याह । एतदेव विषयकावाभिधानेनाभिधानुमाह-
कथमङ्गीकृत एव मन्वीर्याभ्युपगमः, अनुल्यसामर्थ्येभ्य
इन्द्रियादिभ्यस्तुल्यसमानजातीयकार्यानुपपत्तेः । न रूपादि-
भ्रान्तिकार्यकारणश्रीलादीन्द्रियादिभ्यः स्वतन्त्रतो बुद्धानि स-
मानजातीयकार्यकृज्जगुपपत्तेः, यदुत-सर्वाप्यिन्द्रियाभ्यपि
नस्कारा वेत्यादिनि भावना । आह न-इन्द्रियादिषु अ-
नुल्यसामर्थ्येभ्य, तदर्थेनानु तुल्यसमानजातीयकार्याद्वि-
त्तादिति, भावितमेतत् । अदि कामेवं तवः किमित्याह-
तदनुल्यसामर्थ्यनिष्पन्नम्-इन्द्रियादीनास्तुल्यसामर्थ्यावि-
ध्यमेव, एतत्-तुल्यसमानजातीयकार्याद्विज्ञेनम् । कुतोऽन्य-
त्-प्रकृमात् तुल्यसमानजातीयकार्याद्विज्ञेनं प्रकृतं, एतदेव
भ्रान्तप्राप्ततया अधिकृतघट-शरावो-ष्टिका-वज्रनादिविषय-
निर्वाचनमत्रम्, तत्तुल्यसामर्थ्यकारणमिति ब्रह्मादीनां तु-

ह्यसामर्थ्यकारणम् , अतुल्यवस्तुमर्थेभ्यो हिमान्निधेय एव
 सूत्रप्राप्तयोगात् , इति सन्ध्यायः , अन्वयव्यतिरेकवस-
 मतिष्ठितत्वात् तत्पुन्यसामर्थ्यस्य । एवमपि काऽनेहसिखि-
 रित्याह-तुल्यसामर्थ्यमेव च न-अस्माकम् , भाषाणां घटा-
 दीनाम् , समानपरिमाणः , इति परिभाष्यतामेतत् । एतदुक्तं
 मवति-येषामेव अस्माकां विप्रेक्षादीनां तुल्यं सामर्थ्यं त
 एव घटादीनां सूत्रप्राप्तप्राप्तता तुल्यत्वं सामान्यजातीयत्वं
 कुर्वन्ते , आभ्ये हिमांश्वः , घटादिभ्यश्च व 'सूत्रं सूत्रं' इति
 सामान्यकारणं बुद्धिरूपधत्ते , व हिमादिबुद्धेः अतस्तात्त्विकस-
 मानपरिमाणमन्यव्यन्धेयमिति लुप्तमविद्याऽऽज्ञावैधीयम् ।

अविषय एवायं बुद्धसाक्षारोऽनादिवासनादोषादुपप्लव्य इति चेत् । केयं वासना नाम ?—किं बोधमात्रम्, उता-
न्यदेव किञ्चित् ? । यदि बोधमात्रम्, अनुत्तरज्ञानेऽपि
तथाविधाकारापचिः, तस्यापि बोधमात्रभावात्, अ-
निष्टं चैतत्, तत्र तदनस्पृगमात् । अथान्यदेव
किञ्चित् । तदेवास्य विषय इति कथमविषयो
नाम ? । अवस्त्वेव तदिति चेत् । कथं ततः स
आकारः ? इति वाच्यम् । अहेतुक एवास्त्विति चेत् ।
सदस-तद्भावाद्विशसङ्गः । विशिष्टं बोधरूपं वासना न बो-
धमात्रमिति चेत् । किंकृतमस्य वैशिष्ट्यम् ? इति वाच्य-
म् । अनादिहेतुपरम्पराकृतमिति चेत् । न । तत्रापि त-
न्मात्राविशेषात् । स समुद्रोर्मिवद् यतस्त्वदेव तदिति चेत् ।
न । तस्यापि वाय्वादिना विना तत् एवाभावान् । अ-
नागमो वाय्वादिकल्प इति चेत् । न । तदभावेऽपि क-
चित्तद्भावावपत्तिः । स्वविद्योभीक्ष्ण्यसमुद्रोर्मितुल्यः स इति
चेत् । स एव तदा कुतः । इति वाच्यम् । तस्यैव तत्त्व-
भावत्वादिति चेत् । न । तद्विश्लेषेण सदा समुद्रोर्मिप्र-
सङ्गात् । तस्य तत्त्वविशेषत्वादप्रसङ्ग इति चेत् । न ।
तस्य तन्मात्रत्वेन विशेषणवासिद्धेः । ऊर्मिजननस्वभाव-
त्वं विशेष इति चेत् । न । स्वभावः स्वभाववतोऽन्य इति
तन्मात्रत्वमेव । तन्मात्रत्वेऽपि तदभेदवज्जेद एवेति चेत् ।
न । तादृशस्यास्यप्रयोजकत्वात्, तत्तद्भावेतिप्रसङ्गात्,
तत्त्वभावाभावापि केषाञ्चित् तथाभेदाद् नित्यतया फल-
प्राप्तापत्तिः ।

आह—अथिषय एव—अनासत्त्वन एव, अर्थ—प्रकाशनी । मृ-
द् मृद् इति सामानो बुद्धबाकारः । कुतः किमात्मको बाऽ-
यमित्याह—अनादिबासनादीनाम् अयमुत्पन्नः स्वकोषः,
इति चेत् । एतदायङ्गुपाह—केयं बासना नाम । किं बो-
धमानं निश्चिद्येनेव, इत्याद्यदेव किञ्चि बोधायं निम्नं
लुप्तम् । उभययाऽपि बोधमानं—यदि बोधमानं निश्चिद्येव-
लुप्तमेव बासना । ततः किमित्याह—अनुसरन्नानेऽपि भग-
वतः संबन्धिनि, ज्ञाधिवाकारापत्तिः, प्रकमाह 'मृद् मृ-
द्' इति सामान्युत्पादापत्तिः, कुत इत्याह—तस्यापि अ-

सुतरज्ञानस्य, बोधमात्रभावात्, एतदेव वासनेति बोधा-
दबोधवक्ष्यान्त्याकागसुतरज्ञानजन्मेति; अनिष्टं चेत्तत् । कुत
इत्याह—तत्र अनुसरकांन, तदनभ्युपगममात्र—तथाविधाका-
रानभ्युपगमात् । द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह—अध्याम्यदेव
किञ्चित् वस्तु वासनेति । एतदाशङ्क्याह—तदेव अम्यत्
किञ्चित् वासनावयम्, अस्याधिकृतबुद्धयाकारस्य विषयः,
इति-एवम्, कथमविषयो नामायां बुद्धयाकारः ? । अवस्थे-
व तदिति चेदम्यत् किञ्चित् वासनावयम् । एतदाशङ्क्याह-
कथं ततः वस्तुनः, स आकारोऽधिकृतबुद्धयाकारः ? इति
वाच्यम् । अहेतुक एवायं बुद्धयाकार इति चेत् । एतदाश-
ङ्क्याह—सदा तद्भावादिप्रसङ्गः नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वेति
यतिः । विमिश्रे बोधरूपे वासना, न च बोधमात्रमविशि-
ष्टमिति चेत्, ततश्च किल यथोक्तद्वयाभाव इति । एतदा-
शङ्क्याह—किञ्चित्तमस्य बोधरूपस्य, वैशिष्ट्यमिति वा-
च्यम् । अनादिहेतुपरम्पराकृन्मिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—
न, तथापि अनादिहेतुपरम्परायाम्, तन्मात्राविशेषाद्—बो-
धरूपमात्राविशेषात् । स बुद्धयाकारः—समुद्रोर्मिर्वाति नि-
दर्शनम्, यतो बोधरूपात्, तदेव बोधरूपं, तद् वैशिष्ट्य-
म्, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न, तस्यापि समुद्रोर्मिः, वा-
च्यादिभ्य विस्फेभकारणैः, विना, तत एव समुद्रमात्रात् ।
अभावात् । ततश्च दृष्टान्त-द्वारांस्तिकयावैपथ्यमित्यर्थः ।
अनाद्यमस्तीर्थिकसंबन्धी, वाच्यादिकला इति चेत् ततो न
वैपथ्यमित्यभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह—न, तदभवेऽपि अना-
द्यभावावेऽपि, कश्चित् कालविकल्पादौ, तद्भावोपपत्तेः प्रक-
मादधिकृतबुद्धयाकारोपपत्तेः । सत्यादि । स्वविशेषाभादुद्भवो
वस्य समुद्रोर्मिः स तथा, स्वविशेषाभादुद्भवभातो समुद्रो-
र्मिश्चेति समासः, तेन तुल्यः स इति चेत् प्रस्तुतबुद्धया-
कारः । एतदाशङ्क्याह—स एव स्वविशेषाभादुद्भवः समुद्रोर्मिः,
तदा तन्मिथश्च काले, कुतः ? इति वाच्यम् । तस्यैवेत्यादि ।
तस्यैव समुद्रस्य, तत्स्वभावत्वात्—तदोर्मिजननस्वभावत्वात्,
इति चेत् स एव तदिति । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदे-
वम्, तद्विशेषण-समुद्राविशेषण हेतुना, सदा समुद्रोर्मि-
सङ्गात्, तन्मात्रजनकत्वमेवोर्मिः, विशिष्टं च भेदकाभावेन प-
रस्य तन्मात्रमिति भावना । तस्यैवेत्यादि । तस्य स्वविशेषा-
भादुद्भवसमुद्रोर्मिहेतोः समुद्रस्व, तत्क्षणविशेषत्वात्—समुद्र-
क्षणविशेषक्यात् अप्रसङ्ग इति चेत् सरोर्मिप्रसङ्गोऽन-
न्तरादितः, स एव क्षणस्वस्वभावो वाक्ये तत्क्षणा इत्याभि-
प्रायः । एतदाशङ्क्याह—न, तस्य समुद्रक्षणस्य, तन्मात्रत्वेन
समुद्रक्षणमात्रत्वेन हेतुना, विशेषत्वासिद्धेः । उर्मिजननस्व-
भावस्य विशेष इति चेत्, तथाहि—न सर्वे तत्स्वभावाः, सर्वेभ्य
उर्मिभावापत्तेः न कथम्, तथाऽऽख्येनादिति भावनेति । अत-
दाशङ्क्याह—न स्वभाव इत्यादि । न स्वभावः स्वभावजनः स-
काशात्, अन्य इति कृत्वा, तन्मात्रव्यमेव, समुद्रक्षणमात्रव्यमे-
व ततश्च उर्मिजननस्वभावस्य विशेषः इति वक्ष्यमात्रमेव ।
तन्मात्रत्वेऽपि—समुद्रक्षणमात्रत्वेऽपि, न कृदवत्—समुद्रक्षण-
वदवत्, भद एवेति चेद् विशेष एवोर्मिजननस्वभावस्य क्ष-
णस्यति । एतदाशङ्क्याह—न, नादृशम् तुल्यस्वरूपभेदमा-
त्रहेतोः, अथ क्षणभेदस्य, अप्रयोजकत्वात् स्वभावभेदेना-
मिजनने प्रति । एतदाह—तत्तद्भावे—तस्य भेदमात्रस्य त-

द्भावे स्वभावभेदेनामिजनने प्रति प्रयोजकत्वादित्यर्थः, कि-
मित्याह—अनिप्रसङ्गात् । एतदेवाह—तत्स्वभावावानामपि
केवाञ्चित् पदार्थानां तथा भेदात् तुल्यस्वरूपभेदमात्रहेतुनया
भेदात्, नित्यनया—नित्यस्वभावकत्वेन कलभेदापत्तेः समुद्रो-
र्मिवदित्यभावविलक्षणफलभेदापत्तेरित्यतिसूत्रमधिका भा-
वनीयम् ।

न नित्यता केवाञ्चिदपि । किं न ? इति वाच्यम् । न
तदेतुल्यभावात् हेतोस्तस्येव यदिति चेत् । न । मोक्षहे-
तोः कैश्चित् तथाविधत्वाभ्युपगमात्, अहेतोरपि तथाभा-
वकल्पनाविरोधात्, अस्याप्यर्थक्रियापपत्तेः, तत्करणस्व-
भावत्वात्, अनित्यत्वादेः सर्वतः—सर्वार्थक्रियाभावेनेहा-
प्रयोजकत्वात् ; तत्करणस्वभावत्वस्य च प्रयोजकत्वात्,
तद्विचित्र्येण परादितदोषासिद्धेः, क्रम-यौगपद्यार्थक्रिया-
कारणस्वभावत्वात्, तस्य च पर्यनुयोगायोगात् ; अन्यथा
समानत्वात्, इति समुद्रोर्मिकल्पनाधिकृतो बुद्ध्यकारः,
स यदेवं न युज्यते । स्वसंवेदनसिद्धश्च प्रतिप्रमात्, अतो
यथोक्तनिबन्धन एव, इति युक्तमभ्युपगन्तुम्, अन्यथा त-
दुच्छेदापत्तेः । इति तथाविधः समानपरिणाम एव समान-
बुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तम् ।

अत्राह—न नित्यता केवाञ्चिदपि भावानाम् । एतदाशङ्-
क्याह—किं न ? इति वाच्यम् । न तदेतुः—नित्यभावहेतुः,
तत्प्रभृताद्—नित्यभावजननस्वभावजननस्वभावादिनि योऽ-
र्थः हेतोः—कारणात्, तस्येव—प्रकामादुर्मिजननस्वभावसमु-
द्रक्षणस्येव, यदिति चेत्, उर्मिजननस्वभावो हि समुद्रक्षण
उर्मिजननस्वभावसमुद्रक्षणजननस्वभावात् समुद्रक्षणोद्-
त्पन्न इति विधानेऽस्य तत्प्रवृत्तेः हेतुः, नैव निदानजनन-
स्वभावजननस्वभावो हेतुरस्ति, तच्चित्त्यन्तराध्यादित्यभि-
प्रायः । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवम्, मासहेतो-
र्विशिष्टत्वात् ; कैश्चित् नैयार्थिकार्थभिः, तथ्यविधत्वाभ्यु-
पगमाद् निरन्तरजननस्वभावत्वाभ्युपगमात् ; तथा, अह-
तोरपि—अविद्यमानहेतोरप्यन्यत्वादेः, किमित्याह—तथा-
भावकरणांतराध्यात्—तथाभावा—नित्यभावस्वरूपत्वावि-
रोधात् ; तथाहि—अहेतुत्वं कश्चित् स स्वभावः स न-
ित्य इति किमत्र क्लृप्तम् ? । नित्यस्य क्रम-यौगपद्याभ्याम-
र्थक्रियाविशेष इत्याशङ्कापेक्षयाह—अस्यैव किञ्चित्कृत-
नित्यस्य, अर्थक्रियापत्तेः । उपपत्तिश्च, तत्करणस्वभावत्वात्—
अर्थक्रियाकारणस्वभावत्वात् । अयं चात्र प्रधान इति विप-
क्षे बाधमाह—अनित्यत्वदेः इहार्थक्रियायामप्रयोजकत्वात्
इति बोधः । अप्रयोजकत्वं च, सर्वतः—सर्वार्थक्रियाभावेन ।
न हानित्य इत्येव सर्वो व्यक्तः सर्वार्थक्रियायां करोति, नि-
त्य इत्येव च, तथाऽऽश्रयतात् । अतो यो यदर्थक्रियाकरण-
स्वभावः स तः करोतीति तत्करणस्वभावत्वमेवात्र
प्रयोजकमिति । अत्र एवाह—तत्करणस्वभावत्वस्य च—अर्थ-
क्रियाकारणस्वभावत्वस्य च, प्रयोजकत्वात्, 'इह' इति वर्त-
ते, तथाहि—अतोऽर्थक्रियाकरणस्वभावः, अतोऽर्थक्रियायां
करोति, किमत्रानित्यत्वादिना ? , तत्स्वप्नसिद्धं सर्वतः सर्वो-

र्थक्रियाऽसिद्धिरिति । तथा, तद्वैचित्र्येण—स्वभाववैचित्र्येण, परोक्षितदोषासिद्धेः क्रम—योगपद्याभ्याम—र्थक्रियाविरोध इति परोक्षितो दोषस्तदसिद्धेः । अ—सिद्धिश्च, क्रम—योगपद्यार्थक्रियाकरणस्वभावत्वात् । ततश्च क्रमसाध्यं क्रमशः करोति, योगपद्यासाध्यं योगपद्येन । इति न कश्चिद् दोषः, तथास्वभावत्वात् । तस्य च स्वभावस्य, पर्यनुयोगायोगात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा समानत्वात् ऊर्मिजननस्वभावत्वापरिकल्पितस्वभावस्यापि पर्यनुयोगप्राप्तेः, इति—एवम्, समुद्रोर्मैरप्यभावापत्तेः, समुद्रोर्मिकल्पभाविभूतो बुद्धयाकारः समानबुद्धयाकारः, स यद्येवम्—उक्तनीत्या, न बुध्यते, स्वसंवेदनसिद्धश्च प्रतिप्रमातुः प्रमातारं प्रमातारं प्रति । अतः—अस्मात् कारणात्, यथोक्तनिबन्धन एव—तथाविधसमानपरिणामनिबन्धन एव, इति युक्तमभ्युपगन्तुम् । अन्यथैवमनभ्युपगमे, तदुल्लेखापत्तेः—समानबुद्धयाकाराल्लेखापत्तेः । इति—एवम्, तथाविधो वास्तवः, समानपरिणाम एव समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तमिति निगमनम् ।

यद्येवम्, कथं क्वचित् तदुच्यतिरेकेणाप्यस्य प्रवृत्तिः ? । ननु चास्येत्ययुक्तम्, वस्तुनिबन्धनस्य तदुच्यतिरेकेण कदाचिदप्यप्रवृत्तेः, तथातद्दर्शनस्य च तदाभासविषयत्वेनाविरोधात्, अन्यथा प्रत्यक्षस्याप्यविषयत्वापत्तिः । इति समानपरिणाम एव सामान्यम् ।

यथैवमित्यादि । यद्येवम्, कथं क्वचित्—प्रधाने—श्वरादिकार्यत्वादी, तद्विपरिकेणापि—प्रधान—श्वरादिकार्यत्वव्यतिरेकेणापि, अस्यति—प्रकमात् समानबुद्धि—शब्दद्वयस्य, प्रवृत्तिर्भवतीति यथोक्तं प्रागिति । एतद्विशद्व्याह—नन्वित्यादि । ननु च 'अस्य' इत्ययुक्तम् । कथमित्याह—वस्तुनिबन्धनस्य समानबुद्धिशब्दद्वयस्य, तद्व्यतिरेकेण—वस्तुव्यतिरेकेण, कदाचिदप्यप्रवृत्तेर्घट—शरावादिष्विव हिमाङ्गारादिष्वदर्शनादिति भावना । तथातद्दर्शनस्य च संकेतविप्रलम्भद्वारेण समानबुद्धिशब्दद्वयदर्शनस्य च, प्रधान—श्वरादिकार्यत्वादी, तदाभासविषयत्वेन—समानबुद्धिशब्दद्वयाभासविषयत्वेन, अविरोधात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा एवमनभ्युपगमे, प्रत्यक्षस्यापि निर्विकल्पकस्य, किमित्याह—अविषयत्वापत्तिः आधिगानेन तथाऽनुभवादेरधिकृतबुद्धयाकारोऽपि भावात्, तस्य च निर्विषयत्वात्, न चैतदेवम् । इति—एवम्, समानपरिणाम एव सामान्यमिति महानिगमनम् ।

यत्तैवम्, अतो न य एवासावेकस्मिन् विशेषे स एव विशेषान्तरे । किं तर्हि ? । समानः । इति कुतः सामान्यवृत्तिविचारोदितभेदद्वयसमुत्थापराधावकाशः ? इति । न चैवं सति परस्परविलक्षणत्वाद् विशेषाणां समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्त्यभावः, सत्यपि वैलक्षण्ये समानपरिणामसामर्थ्यतः प्रवृत्तेः, असमानपरिणामनिबन्धना च विशेषबुद्धिरिह । इति यथोदितबुद्धि—शब्दद्वयप्रवृत्तिः ।

तथा चोक्तम्—

“वस्तुन एव समानः, परिणामो यः स एव सामान्यम् । असमानस्तु विशेषो, वस्त्वेकमनेकरूपं तु ॥ १ ॥”

ततश्च तद् यत एव सामान्यरूपमत एव विशेषरूपम्, समानपरिणामस्याऽसमानपरिणामाऽविनाभूतत्वात्, यत एव च विशेषरूपमत एव सामान्यरूपम्, असमानपरिणामस्यापि समानपरिणामाविनाभावादिति । न चानयोर्विरोधः, अन्योऽन्यव्याप्तिव्यतिरेकेणोभयोरसम्भापत्तेः, उभयोरपि स्वसंवेदनसिद्धत्वात्, संवेदनस्योभयरूपत्वात् उभयरूपतायाश्च व्यवस्थापितत्वात् ।

यतश्चेत्यादि, यतश्चैवम्, अतो न य एवासौ समानपरिणामः एकस्मिन् विशेष घटादी, स एव विशेषान्तरे शरावादी । किं तर्हि ? । समानः । इत्येवम्, कुतः सामान्यवृत्तिविचारोदितं तद्वेदद्वयं च देशकार्त्स्न्यरूपं विकल्पद्वयमिति विप्रदः, तत्समुत्थाह—उपराधाश्च संशयत्वप्रसङ्गादयस्तेषामवकाशः कुतः ?—नैव, समानपरिणामस्य तद्विलक्षणत्वादिति । न चैवमित्यादि । न चैवं सति, परस्परविलक्षणत्वाद् विशेषाणां घटशरावादीनाम्, समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्त्यभावः, हिमाङ्गारादीनामिव । कुत इत्याह—सत्यपि वैलक्षण्ये समानपरिणामसामर्थ्यतः प्रवृत्तेः कारणात्, समानबुद्धि—शब्दद्वयस्येति । व्यतिरेकमाह—असमानपरिणामनिबन्धना च विशेषबुद्धिरिह प्रकमे घटशरावादिबुद्धिद्यत् । इति—एवम्, यथोदितबुद्धि—शब्दद्वयप्रवृत्तिः सामानबुद्धि—शब्दद्वयप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा चोक्तमिति अधिकृतार्थेप्रसाधकं ज्ञापकमाह—वस्तुन एव घटादेः समानः परिणामो यो मृदादिः, स एव सामान्यम् । असमानस्तु विशेष ऊर्ध्वतादिः । वस्त्वेकमनेकरूपं तु सामान्यविशेषोभयरूपमपि तदनेकत्वतोऽनेकरूपमित्यर्थः । ततश्चेत्यादिना मूलपूर्वपक्षग्रन्थे परिहरति—ततश्च तद् वस्तु घटादि, यत एव सामान्यरूपं मृदाद्यात्मकतया, अत एव कारणात्, विशेषरूपमध्वोदिरूपांगतया । कुत इत्याह—समानपरिणामस्य प्रस्तुतस्य, असमानपरिणामाविनाभूतत्वाद्—विशेषपरिणामाविनाभूतत्वादित्यर्थः । यत एव च कारणात्, विशेषरूपमध्वोदिरूपांगतया, अत एव सामान्यरूपं मृदाद्यात्मकतया । भावनामाह—असमानपरिणामस्यापि ऊर्ध्वोदिरूपस्य, समानपरिणामाविनाभावाद्—मृदादिपरिणामाविनाभावादिनि । न चानयोः समानाऽसमानपरिणामयोः विरोधः । कुत इत्याह—अन्योन्यव्याप्तिव्यतिरेकेण उभयोः समानाऽसमानपरिणामयोः असम्भापत्तेः । आपत्तिः प्राक् प्रदर्शितैव; तथा, उभयोरपि स्वसंवेदनसिद्धत्वात् तथानुभवभावेन । अत एवाह—संवेदनस्योभयरूपत्वात् सामान्यविशेषोभयोरप्युक्त्या, उभयरूपतायाश्च संवेदनस्य, व्यवस्थापितत्वाद्धः 'न चानयोर्विरोधः' इति क्रियायां ।

यथोक्तम्—'सामान्यविशेषोभयरूपत्वे सति वस्तुनः सकललोकप्रसिद्धसंघवहारानियमोच्छेदप्रसङ्गः' इत्यादि । तदपि जिनमतानभिज्ञताद्यक्षकमेव केवलम्, न पुनरिष्टार्थ-

प्रसाधकमिति । न हि ' मधुरक-लवङ्गकादिविशेषानर्थो-
न्तरं सर्वथैकस्वभावमेकमनवयवं सामान्यम् ' इत्यभिदध-
ति जैनाः । अतः किमुच्यते- ' न विषं विषमेव मोदका-
द्यभिन्नसामान्याव्यतिरेकात् ' इत्यादि ? । किं तर्हि ? ।
समानपरिणामः । स च भेदाविनाभूतत्वाद् न य एव वि-
षादभिन्नः स एव मोदकादिभ्योऽपि, सर्वथा तदेकत्वे
समानत्वायोगात् ।

यथोक्तं पूर्वपक्षग्रन्थे, ' सामान्यविशेषोभयरूपत्वे सति, व-
स्तुनो-घटादयः, सकललोकप्रसिद्धसंस्मृतिव्यवहारनियमोच्छेदप्र-
सक्तः ' इत्यादि, तदपि, किमित्याह- ' जिनमतानभिज्ञतास्त्व-
कमेव केवलम्, न पुनरिष्टार्थप्रसाधकं वस्तुनूपपत्तिरिष्टाऽ-
यं इति न तत्प्रसाधकम् । कथमित्याह- न इत्यादि । न य-
स्माद् मधुरक-लवङ्गकादिविशेषानर्थोन्तरमभिन्नम्, सर्वथे-
कस्वभावमेकमनवयवं सामान्यमित्यभिदधति जैनाः- भण-
न्त्याहताः । अतः किमुच्यतेऽनभ्युपगतोपासकप्रमाणम्, य-
स्तुत- ' न विषं विषमेव, मोदकाद्यभिन्नसामान्याव्यतिरेका-
त् ' इत्यादि ? । किं तर्हि ? । समानपरिणामः सामान्यमि-
त्यभिदधति जैना इति । स च समानपरिणामः, किमित्याह
भेदाविनाभूतत्वाद् कारणात्, न य एव विषादभिन्नः स एव
मोदकादिभ्योऽपि । कथं नेत्याह- सर्वथा तदेकत्वं समानपरि-
णामैकत्वे, समानत्वायोगात् । न ह्येकं समानमिति भावना ।

स्यादेतत् समानपरिणामस्यापि प्रतिविशेषमन्यत्वादस-
मानपरिणामवत् तज्ज्ञावानुपपत्तिरिति । एतदप्ययुक्तम्, स-
त्त्वप्यन्यत्वे समानासमानपरिणामयोर्भिन्नस्वभावत्वात्, त-
च्चाहि-सगानधिषणा- ' ध्वनिनिबन्धनस्वभावः समानपरि-
णामः, तथा विशिष्टबुद्धयभिधानजननस्वभावस्त्वितर इति
यथोक्तसंवेदनाभिधानसंवेद्याभिधेया एव च विषादय इति
प्रतीतिमेतत्, अन्यथा यथोक्तसंवेदनाद्यभावप्रसङ्गात् । अतो
यद्यपि द्वयमप्युभयरूपम्, तथापि विषार्थी विष एव प्रव-
र्तते, तद्विशेषपरिणामस्यैव तत्समानपरिणामाविनाभूत-
त्वात्, न तु मोदके, तत्समानपरिणामाविनाभावाभावात्
तद्विशेषपरिणामस्येति । अतः प्रयासमात्रफला प्रवृत्ति-
नियमोच्छेदबोधनेति ।

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतद्, अथैव ग्रन्थे, समानपरिणा-
मस्यापि सुदाष्टात्मकत्वं, प्रातिविशेषः-विशेषं विशेषं प्रति
बद्ध-शरावादिप्रमाणम्, अस्यत्वाद् कारणात्, असमान-
परिणामवदिति निदर्शनम्, तज्ज्ञावानुपपत्तिः-समानप-
रिणामभावादानुपपत्तिरिति । एतदाशङ्क्याह-एतदप्ययुक्तम् ।
कथमित्याह-सत्यप्यन्यत्वे समानपरिणामस्य प्रतिविशे-
नम्, सामाना-ऽसमानपरिणामप्रमाणरुक्तलक्षणयोः, भिन्नत्व-
भावत्वात् । भिन्नत्वभावरूपमेवाह-तथाहीत्यादिना । तथा-
हीत्युपप्रदर्शने । समानधिषणा ध्वनिनिबन्धनस्वभावस्तु-
ह्यबुद्धिशब्देनैव स्वभावः, समानपरिणामः, यतः कलु बट-
शरावादिषु ' मृद् मृद् ' इत्यविशेषण भवतो-विषणा-ध्वनी,

तथा विशिष्टबुद्धयभिधानजननस्वभावस्त्वितरऽसमानप-
रिणामः, यतः कलु बटविशेषे ' बटः शरावम् ' इत्या-
दिविशेषण भवतो बुद्धयभिधेने इति । एवमभिहितो-
दाशेषेणैव भाषार्थमभिधाय पूर्वपक्षोपपत्त्यस्तभेदापेक्षया
प्रकास्तमिगमनायाह-यथोक्तसंवेदनेत्यादि । यथोक्तं च ते
संवेदनाभिधाने च तयोः संवेद्याभिधेया इति विग्रहः,
एवंभूता एव च विषाऽऽद्यः, तथाहि- ' सत् सत् ' इति
विषादयः संवेद्यन्ते, अभिधीयन्ते च, तथा ' विषमोदकः
इत्यंवेति प्रतीतिमेतत् । अन्यथा यथोक्तसंवेदनाभिधा-
नसंवेद्याभिधेयत्वाभावे, यथोक्तसंवेदनाद्यभावप्रसङ्गात्, आ-
दिशब्दाद्-यथोक्तमभिधानग्रहः अतो यद्यपि द्वयमपि विषं
मोदकमेति, उभयरूपं-सामान्यविशेषरूपम्, तथापि वि-
षार्थी प्रमाता विष एव प्रवर्तते । कुत इत्याह-तद्विशेषप-
रिणामस्यैव-विषविशेषपरिणामस्यैव, तत्समानपरिणामा-
विनाभूतत्वाद्-विषसमानपरिणामाविनाभूतत्वात्, न तु
मोदके-न पुनर्मोदके । कुत इत्याह-तत्समानपरि-
णामाविनाभावाऽभावात्-मोदकसमानपरिणामाविनाभावा-
भावात्, तद्विशेषपरिणामस्येति विषविशेषपरिणामस्येति ।
अत उक्तन्यायात्, प्रयासमात्रफला प्रवृत्तिनियमोच्छेदबोद्धव्या
पूर्वपक्षसंवाधमीति ।

एतेन ' विषं भक्षिते मोदकोऽपि भक्षितः स्यात् ' इत्या-
द्यापि प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम्, तुल्ययोगक्षेमत्वादिति ।
यन्नापरेणाधुक्तम्- ' सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः '
इत्यादि । तदपि कुटनटनृत्तमिवाविमावितानुष्ठानं न वि-
दुषां मनोहरमिष्यपकर्णयितव्यम्, वस्तुतः प्रदत्तोत्तरत्वात्-
सामान्यविशेषरूपस्य वस्तुनः सख्यव्यवस्थापितत्वात् ।
एतेनेत्यादि, एतेनानन्तरोदितेन ग्रन्थेन, ' विषं भक्षिते मो-
दकोऽपि भक्षितः स्यात् ' इत्यपि पूर्वपक्षात् प्रतिक्षिप्तमव-
गन्तव्यम्, तुल्ययोगक्षेमत्वादिति । यन्नापरेणाधुक्तम्-
' सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ' इत्यादि । तदपि कु-
टनटनृत्तमिवावि निदर्शनम्, अभिधावितानुष्ठानं दर्शनभा-
वार्थपरिज्ञानमूल्यत्वेन, न विदुषां मनोहरमिति कृत्वा, अ-
पकर्णयितव्यं-न भोतव्यम् । कुत इत्याह-वस्तुतः प्रदत्तो-
त्तरत्वात् । तथा, सामान्यविशेषरूपस्य वस्तुनः सख्यव्यव-
स्थापितत्वात् । अने० ३ कृष्णि० ।

सामर्थ्य-सामर्थ्य-न० । समर्थस्य भवः सामर्थ्यम् । वीर्यं, आ०
म० १ अ० । बले, आ० १ अ० १६ अ० । ' जेद्वा सन्नी सामर्थ्ये
ति य जोगस्स इवेति पञ्जाया । ' आ० ५० १ अ० । बलं ति
वा वीरियं ति वा सामर्थ्यं ति वा एगद्वा । नि० ५० ११ उ० ।
आ० ५० । वीर्येणापि वीर्यस्य सामर्थ्यं समर्थशब्दो वा युक्तः
वाचकः वीर्ययुक्त इत्यर्थः । नि० ५० २ उ० । साधुव्यसनप-
रिणावले, पञ्जा० १ विष्ण० । पर्यालोचने, व्य० ६ उ० पञ्जा० ।
समर्थजोग-सामर्थ्यजोग-पुं० । शास्त्रोक्त लपकभेदीतितीये
अपूर्वकरणाभिनि योमे, वो० १५ विष्ण० । शास्त्रियेऽतिशयो-
योग, ज्ञा० १६ अ० । (' जोग ' शब्दे वस्तुभोगे १६२७ पृष्ठे
इत्युक्तमेतत् ।)

सामर्थ्यजोगत्या-सामर्थ्यवीर्यता-स्त्री० । सामान्यलसाधक-
रूपेण समर्थ्येन योग्यतायात्, वो० १६ विष्ण० ।

सामपाय-श्यामपाद-पुं० । कस्मिंश्चिदाचार्ये, कर्म०४ कर्म० ।
सामपुष्पग-सामपूर्वक-त्रि० । प्रेमोत्पादकवचनपुरस्सरे दा-
नादौ, पञ्चा० ६ वि०० ।

साममुही-श्याममुखी-स्त्री० । श्यामलकान्तिमुख्यां स्त्रियाम्,
आ० म० १ अ० ।

सामय-प्रतीक्ष-धा० । “ प्रतीक्षेः सामय-विहीर-विरमा-
स्ताः ” ॥ ८ । ४ । १६३ ॥ इति प्रतीक्षन्तः सामयादेशः । साम-
यइ । प्रतीक्षन्ते । प्रा० ४ पाद ।

सामलय-श्यामलक-पुं० । वनस्पतिविशेषे, जी०३ प्रति०४ अधि० ।
सामलया-श्यामलता-स्त्री० । प्रियङ्गुलतायाम्, ब्रा० १ ध्रु०
१७ अ० । प्रज्ञा० । पि० । ज० ।

सामलि-शास्त्रलि-स्त्री० । सेमरनामके वृक्षविशेषे, सूत्र० १ ध्रु०
६ अ० । जी० । आचा० । स्था० । तं० । “ सामलिर्वोऽद्युनि-
चियच्छुडिया ” शास्त्रली वृक्षविशेषः । स च प्रतीत एव तस्य
धाराङ्क-फलं तद्वत् छुडिता अपि अनिश्यन् नमिताः शास्त्र-
लीवाण्डघननिचितच्छुडिताः । जी०३ प्रति०४ अधि० । तं० ।

सामलेर-शाबलेय-पुं० । शबलाया गोरपत्यं, अनु० ।

सामवस-श्यामवर्ण-त्रि० । श्यामले, प्रव० २६ द्वार ।

सामवेय-सामवेद-पुं० । गानप्रतिबद्धे वदे, उक्त० २२ अ० ।

सामहस्ति(ण्)-श्यामहस्तिन्-पुं० । अमणस्य भगवतो महा-
वीरस्य स्वनामकथातेऽनगारं, भ० १० श० ४ उ० । (अत्रत्या
वक्रव्यता ‘तायस्तीसग’ शब्दे चतुर्थभागं २२२४ पृष्ठं गता ।)

सामा-श्यामा-स्त्री० । “ श्यामाः सः ” ॥ ८ । १२६० ॥ इति शस्य
सः । प्रा० । “ अथो म-न-याम् ” ॥ ८ । २७८ ॥ इति यलुग्व ।

प्रा० । षोडशशार्पिक्यां, श्यामवर्णायां वा स्त्रियाम्, ‘सामा-
गायइ मङ्गुरं’ । स्था० ७ डा० ३ उ० । अनु० । शकलोक-
पालस्य सोममहाराजस्याप्रमहिष्याम्, स्था० ४ डा० १
उ० । रात्रौ, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । सिन्धुदत्तपुत्र्यां प्रह-
वत्तक्षत्रिभार्यायाम्, उक्त० १३ अ० । अनु० । प्रियङ्गुवल्ली-
विशेषे, प्रज्ञा० १ पद । ज्ञा० । विमलस्य त्रयोदशतीर्थकरस्य
मातरि, स० । प्रव० । सम्भवस्य जिनस्य प्रवर्त्तिन्याम्,
स० । आष० । ति० । ती० । प्रव० । सुप्रतिष्ठिते नगरे सिंह-
सेनस्य राज्ञो भार्यायाम्, स्था० १० डा० ३ उ० । आचा० ।
श्रीपद्मप्रभस्य अच्युतापरनाम्न्यां शासनेष्ट्याम्, सा च
श्यामवर्णा नरवाहना चतुर्भुजा वरदवाणाश्वितदक्षिणकर-
द्वया कर्मुकाभययुतवामपाणिद्वया च । प्रव० २७ द्वार ।

सामाहय-सामायिक-न० । रागद्वेषविरहितः समस्तस्य प्र-
तिक्षणमपूर्वापूर्वकमनिर्जराहेतुभूताया विशुद्धेरायां-लामः
समायः स एव सामायिकम् । विशेषः । ‘सामायिकम्’ इति
समानां-ज्ञानदर्शनचारित्राणां आयाः-समायः, समाय
एव सामायिकं, विनयादिपाठात् स्वार्थे उक्तं । आह-समय-
शब्दस्तत्र पठ्यते तत्कथं समायं प्रत्ययः?, उच्यते—‘एक-
देशविकृतमन्यवद्भवती’ ति न्यायात्, तच्च सावद्ययोग-
विरतिकरं, तच्च सर्वमप्येतच्चारित्रम् अविशेषतः सामा-
यिकम् । आष० १ अ० । (सम्माधाय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
अस्यैकार्थिकान्युक्तानि) (‘संजम’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
किनामसामायिकमिति किञ्चित्तुक्तम् ।)

विषयसूचना—

- (१) सामायिकस्वरूपम् ।
- (२) सामायिकलक्षणम् ।
- (३) समभावः सामायिकम् ।
- (४) भावकस्य सामायिककरणविधिः ।
- (५) कृतसामायिकः धायकः साधुग्वि भवति ।
- (६) सामायिकाध्ययननिर्युक्तिनिरूपणम् ।
- (७) सामायिकाध्ययनस्यानुयागद्वारनिरूपणम् ।
- (८) सामायिकं पुरं कतिद्वारमित्याशङ्क्य निर्दिष्टदृष्टा-
न्तस्यापनयः ।
- (९) सामायिके उपक्रमादिद्वारणि ।
- (१०) प्रथमाध्ययनस्य सामायिकत्वम् ।
- (११) कौपक्रमे सामायिकमवतरति ।
- (१२) प्रमाणेन ज्ञानगुणे सामायिकावतारनिरूपणम् ।
- (१३) आत्मागमानन्तरागमपरम्परागमभेदतोऽपि लोको-
त्तरागमास्त्रिविधः, तत्र क सामायिकमवतरति ।
- (१४) नयप्रमाणे न सामायिकमवतरति ।
- (१५) आसीत् पूर्वं सामायिकस्य नयेष्ववतारः ।
- (१६) संख्याप्रमाणे सामायिकमवतरति न वा ? ।
- (१७) सामायिकाध्ययनं स्वसमयवद्भव्यतानियतम् ।
- (१८) सामायिकाध्ययनस्याधिकाकारः ।
- (१९) सामायिकसमवतारः ।
- (२०) अध्यानुगमलक्षणं तृतीयमनुयोगद्वारं संबन्धोपदर्श-
नपूर्वकं निरूपितम् ।
- (२१) नामनिष्पन्नं निक्षेपमभिधित्सुरध्ययनस्य विशेषमा-
मनिलेपः ।
- (२२) अत्रालेपपरिहारौ ।
- (२३) सूत्रालापकनिक्षेपस्यावसरप्रतिपादनम् ।
- (२४) चतुर्विधस्य सामायिकस्य क्रियाकारकभेदपर्यायैः
शब्दार्थकथनम् ।
- (२५) धृतसामायिकनिरुक्तिप्रदर्शनम् ।
- (२६) सर्वविरतिसामायिकनिरुक्तिप्रदर्शनम् ।
- (२७) चतुर्विधसामायिकनिरूपणम् ।
- (२८) सामायिकोदाहरणे कथानकम् ।
- (२९) द्विविधसामायिकस्वरूपनिरूपणम् ।
- (३०) सामायिकस्य द्वारसंज्ञः ।
- (३१) तत्रोद्देशादिद्वाररूपणम् ।
- (३२) कुतः सामायिकं निर्गमनमात्रेणपरिहारौ ।
- (३३) मूलद्वारनयेः सहामीषां भेदप्रतिपादनम् ।
- (३४) विस्तरार्थे भाष्यम् ।
- (३५) कस्य जीवस्य किं सामायिकम् ।
- (३६) गृहस्थसामायिकमपि परलोकार्थिना कार्यम् ।
- (३७) कतिविधं सामायिकम् ।
- (३८) धृतसामायिकभेदकथनम् ।
- (३९) सस्यकत्वादिसामायिकभेदनिरूपणम् ।
- (४०) कतिसान्तरं सामायिकम् ।
- (४१) किं सामायिकमिति निरूपणार्थं द्वारगाथात्रयम् ।
- (४२) ऊर्ध्वलोकादिक्षेत्रमन्त्राकृत्य सस्यकत्वादिसामायि-

कानां लाभोद्भावनिरूपणम् ।

- (४३) कस्यां दिशि किं सामायिकम् ।
 (४४) वषयमाणनियुक्तिगाथाप्रस्तावना ।
 (४५) कालद्वारनिरूपणम् ।
 (४६) गतिद्वारम् ।
 (४७) मिश्रशब्दभावार्थः, व्यवहारनिश्चयनयमविचारश्च ।
 (४८) आहारकपर्याप्तकद्वारम् ।
 (४९) सुसज्जमद्वारद्वयनिरूपणम् ।
 (५०) स्थितिद्वारनिरूपणम् ।
 (५१) वेद-संज्ञा-कषायद्वारत्रयप्रतिपादनम् ।
 (५२) आयुर्ज्ञानद्वारद्वयनिरूपणम् ।
 (५३) योगोपयोगशरीरद्वारत्रयनिरूपणम् ।
 (५४) कथं पुनरौपशमिकसम्यक्त्वं जीवस्याभ्युपगन्तव्यम् ।
 (५५) कथं पुनरस्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभऽवस्थितपरिणामत्वम् ।

- (५६) 'ओरालिप चउकं' इत्यादिगाथाव्याख्या ।
 (५७) संस्थानादिद्वारत्रयम् ।
 (५८) लक्ष्याद्वारनिरूपणम् ।
 (५९) परिणामद्वारप्रतिपादनम् ।
 (६०) वेदनासमुद्भातकर्मद्वारद्वयम् ।
 (६१) निर्वेष्टनोद्भूतनद्वारद्वयम् ।
 (६२) आश्रयकरुणद्वारनिरूपणम् ।
 (६३) अलङ्कारशयनाऽऽसनस्थानचक्रक्रमणद्वारकदम्बक-
 व्याख्यानम् ।
 (६४) परस्यातिप्रियेनिपुणत्वमयलोक्य स्मरिक्ताऽति-
 निपुणत्वेन तत्प्रतिविधानं प्रतिपादितम् ।
 (६५) मानुषत्वे लब्धेऽपि पतैः कारणैः दुर्लभं सामायि-
 कमनुकम्पादिभिरभाष्यते ।
 (६६) किं कारणं तीर्थकरः सामायिकं भाषते ।
 (६७) गणधराः केन कारणेन सामायिकभ्रवणं कुर्वन्ति ।
 कियच्चिरमिति कालद्वारम् ।
 (६८) भुतवर्जसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नप्रतिपतित-
 भुतसामायिकस्य च निरूपणम् ।
 (६९) यस्य नयस्य यत्सामायिकं मोक्षमार्गत्वेनानुमतं
 तद्दर्शनस्वरूपमनुमतद्वारम् ।
 (७०) कस्माज्जीव एव सामायिकं प्राप्नोति नाजीवादिः ।
 (७१) एकस्मिन्नपि महाव्रतादिकं चारित्रसामायिकं नियु-
 क्तकृतः साक्षात् सर्वद्रव्योपयोगदर्शनम् ।
 (७२) द्वितीयस्य द्रव्यार्थिकनयस्याभिप्रायनिर्देशनम् ।
 (७३) सामायिकस्य वैशेषिकलक्षणेन प्रतिपादनम् ।
 (७४) सामायिकपदव्याख्यानं सूत्रम् ।
 (७५) विनयद्वारप्रतिपादनम् ।
 (७६) आलानाप्रतिपादनम् ।
 (७७) आघ-भयजीवितयोर्विवरणम् ।
 (७८) आलोचनादीनि सामायिकवत् एव भवन्ति ।
 (७९) प्रकीर्णकवातो ।

(१) सामायिकस्वरूपमाह—

सामाहय छेय परिहा-र मुमुक्षु अहंसाय देस जय अजया ।
 वक्तु अवक्तु मोही, केवल दंसण अणागारा ॥ १२ ॥

समानां-ज्ञानदर्शनचारित्र्याणामापो लाभः सामायः सामय एव
 सामायिकं विनयादेः ॥ ७२ ॥ १६६ ॥ आकृतिगणत्वादिकणप्रत्ययः
 यद्वा समा रागद्वेषविप्रमुक्तो यः सर्वभूतान्यात्मवत्पश्यति, आ-
 यो लाभः प्राप्तिरिति पर्यायाः ॥ समस्यायः सामायः ॥ समा हि प्र-
 तिपन्नमपूर्वज्ञानदर्शनचरणपर्यायेभवाटवी अमणसंकलेशचि-
 -च्छेदकैर्निर्गुणमुल्लङ्घितुमिच्छन्ः कृतचित्ततामणिक्कामधेनुकल्प-
 -द्रुमोपमैर्युज्यते, सामय एव सामायिकं मूलगुणानामाधार-
 भूतं सर्वसावधविरतिरूपं चारित्रम् । यदाह वाचकमुच्यते—
 “सामायिकं गुणानां—माधारः स्मिन् सर्वभावानाम् । न
 हि सामायिकहीना—अरणादिगुणान्विता येन ॥ ११ ॥ तस्मा-
 ज्जगाद् भगवान्, सामायिकमेव निरुपमोपायम् । शरीरमा-
 नसानां—कदुःखनाशस्य मोक्षस्य ॥ २० ॥” यद्यपि च सर्वमपि
 चारित्रमविशेषतः सामायिकं तथापि छेदादिविशेषैर्विशेष्य-
 माणमर्थतः शब्दान्तरतश्च नानात्वं भजते । प्रथमं पुनरवि-
 शेषणात् सामान्यशब्द एवावतिष्ठते “सामायिकमिति” । त-
 च द्विधा इत्यं, यावत्कथिकं च । तत्रैतद्वयम्—भाविष्यपदे-
 शान्तरत्वात् स्वपदकालम्, तच्च प्रथमचरमतीर्थकरनीधे भ्र-
 तैरवतेषु यावच्छापि शैलकस्य महाजनानि नारोप्यन्ते ताव-
 द्ब्रह्मणम् । आत्मनः कथां यावच्छास्ते तदावत्कथं यावज्जीव-
 मित्यर्थः । यावत्कथमेव यावत्कथिकम्, एतच्च भ्रतैरवते-
 षु प्रथमचरमवर्जमध्यमद्वविशतितीर्थकरतीर्थान्तर्गतसाधूनां
 महाविदेहतीर्थकरमुनीनां आचसेयम्, तेषामुपस्थापनाया
 अभावात् । कर्म० ४ कर्म० । आ० म० ।

“सव्यमिणं सामाहयं, छेयाद्विसेसियं पुण विमिञ्जं ।
 अबिसेसियसामाहयं, ठियमिह सामजसजाप ॥ १ ॥
 साधज्जोगाविरइ, त्ति तत्थ सामाहयं दुद्धा तं च ।
 इत्तरमावकइं ति य, पढमं पढमंऽतिमजिण्णं ॥ २ ॥
 तिग्थेसु अणारोविय-वयस्स सहस्स थेवकालीयं ।
 सेसाणमावकहियं, तित्थेसु विदेहयाणं च ॥ ३ ॥”

अनु चेत्यवरमपि सामायिकं करोमि-‘भवतु । सामायिकं याव-
 जीवमि’ त्वेव यावदायुरापूर्वितं, तत् उत्थापनाकाले तत्परि-
 त्यजतः कथं न प्रतिज्ञालोपः । “ननु आधज्जीवाप, इति-
 रियं पि गहियं सुयं तस्स । होइ पइणालोवो, जहाऽऽव-
 कहियं सुयं तस्स ॥ १ ॥”

उच्यते-ननु प्रागेवोक्तं यत् सर्वमेवेष्टं चारित्रमविशेषतः सा-
 मायिकं, सर्वत्रापि सर्वसावधयोगविरतिस्मावात्, केवलं
 छेदादिविशुद्धिविशेषैर्विशिष्यमाणमर्थतः शब्दान्तरतश्च ना-
 नात्वं भजते ततो यथा यावत्कथिकं सामायिकं—छेदो-
 पस्थापनं वा परमविशुद्धिविशेषरूपसूत्रमसंपरायादि चारि-
 त्रावाप्तौ न भङ्गमास्कन्दति तथेत्थरमपि सामायिकं विशुद्धि-
 विशेषरूपच्छेदोपस्थापनावाप्तौ नैव भङ्गं प्राप्नोति । यदि हि प्र-
 मया परित्यज्यते तर्हि तद्भङ्गं आपद्यते, न तु तस्यैव विशुद्धि-
 शेषावाप्तौ । उक्तं च—“ननु भणियं सर्वं विषयं, सामाहयमिणं

विस्तृष्टिनो भिन्नं । सावाञ्जविरहमयं, को वल्लोको विसु-
मीय ॥ उभिककमतो भंगो, जो पुण तं चिय करेइ सुज-
घरे । सत्तामेवविसिट्ठं, सुद्धमं पि च तस्स को भंगो
॥ २ ॥ ” पं० सं० १ द्वार । आब० । सर्वसावधपरित्यागवि-
रवचासेवनकपे व्रतविशेषे, ध० २० २ अधि० ।

(१) सामाधिकमाह—

सामाहयं नाम, सावज्जोगपरिवर्जणं—निरवज्जोमप-
डितेवणं च ।

“सिक्खा दुविहा गाहा, उववायटिई गई कसाया च ।
बंघेता वेयंता, पडिवजा इक्के पंच ॥ १ ॥

सामाहयमि उ कए, समथो इव सावओ हवइ जम्हा ।

एएण कारणेणं, बहुसो सामाहयं कुआ ॥ २ ॥

सव्वं ति भाणियऊणं, विरई खलु जस्स सव्विया नत्थि ।
सो सव्वविरइवाई, चुकई देसं च सव्वं च ॥ ३ ॥ ”

सामाहयस्स समणोवायस्स इमे पञ्च अइयारा जा-
णियव्वा न समायरियव्वा, तं जहा—मणदुप्पणिहाणे वइ-
दुप्पणिहाणे कायदुप्पणिहाणे सामाहयस्स सइ अकरण-
या सामाहयस्स अणवड्डियस्स करणया ॥ ६ ॥

समो—रागद्वेषवियुक्तो यः सर्वभूतान्यात्मवत् पश्यति,
आनयो लाभः प्राप्तिरिति पर्यायाः, समस्यायः समाचः, स-
मो हि प्रतिक्षणमपूर्वैर्ज्ञानदर्शनचरणपर्यायैर्मिरुपमसुखद-
नुभिरधःकृतचिन्तामणिकल्पद्रुमोपमैर्युज्यते, स एव समा-
यः प्रयोजनमस्य क्रियानुष्ठानस्यति सामाधिकं, सामाय ए-
व सामाधिकम् । नामशब्दाऽलङ्कारार्थः, अवचं—गर्हितं पापं,
सहायघेन सावधः योगो—व्यापारः कायिकादित्यस्य परि-
वर्जनं—परित्यागः कालावधिनेति गम्यते । तत्र मा भूत् सा-
वधयोगपरिवर्जनमात्रमपापव्यापारासेवनशून्यमित्यत आह-
निरवज्जयोगप्रतिसेवनं चेति, अत्र सावधयोगपरिवर्जनव-
ञ्चिरवधयोगप्रतिसेवनेऽप्यहर्निशं यच्चः कार्यं इति दर्शनार्थ-
म् । चशब्दः परिवर्जनप्रतिसेवनक्रियाद्वयस्य तुल्यकृतत्वाद्भा-
वनार्थः । आब० ६ अ० । आसंरौद्रध्यानपरिहारेण धर्मध्या-
नकरणेन शत्रुमित्रकाञ्चनादिषु समतायाम्, ध० । आनु० ।
सूत्र० । ध० ।

(३) तत्राद्यं शिक्षापदव्रतमाह—

सावधकर्ममुक्तस्य, दुर्ध्यानरहितस्य च ।

समभावो ह्युहर्तवः—व्रतं सामायिकाह्वयम् ॥३७॥

सावधम्—वाचिकं कायिकं च कर्म, तेन मुक्तस्य तथा
दुर्ध्यानम्—आसंरौद्ररूपं तेन रहितस्य प्राणिनः मनोवा-
च्यवचनपरिहारं विना सामाधिकं न भवतीति विशेषण-
द्वयं तादृशस्य मुहूर्तं घटद्वयकालं यावत् योऽसौ स-
मभावो—रागद्वेषद्वेतुषु मध्यस्थभावस्तत् सामायिकाह्वयं व्र-
तं ह्वयम् । ध० २ अधि० ।

उपदेशान्तरमाह—

उवशीयतरस्स ताइथो,

भयमाणस्स विविकमासणं ।

सामाहयमाहु तस्स जं,

जो अप्पाणभएण दंसए ॥ १७ ॥

उप—सामौत्वेन नीतः—प्रापितो ज्ञानादावस्ता येन स तथा
अतिशयेनोपनीत उपनीततरस्तस्य, तथा ताथिनः—
परात्प्रापकारिणः आथियो वा—सम्यक्पालकस्य, तथा भ-
जमानस्य—सेवमानस्य विविक्तम्—स्त्रीपशुपण्डकविवाहितम्,
आरूपते—स्थायते यस्मिन्निति तद्वासनं—वसत्यादि, तस्यैव-
भूतस्य मुनः सामाधिकम् समभावरूपं सामायिकादिवा-
रिचमाहुः सर्वज्ञाः, यद्—यस्मात् तत्तद्वारिणिणा प्राग्व्य-
वस्थितस्त्वभावेन भाव्यम्, यश्चात्मानं भये—परीहोपसर्ग-
जनिते न दृश्यत्—तद्भीरुर्न भवेत् तस्य सामायिकमाहु-
रिति सम्यक्धीनयम् । सूत्र० १ भु० २ अ० ।

(४) भावकस्य सामाधिककरणविधिः—

सामाहयं सावएण कथं कायव्वं ति ? इह सावगो दुविहो-
इह्विपत्तो, अण्विह्विपत्तो या जो सो अण्विह्विपत्तो सो चेत्तियघरे
साधुसमीपे वा घरे वा पोसधसालाप वा जत्थ वा बिस-
मति अक्कुते वा निव्वावारो सव्वत्थं करेति तत्थ, अ-
उत्तु ठाणेतु गियमा कायव्वं । चेत्तियघरे साधुमूले पोस-
धसालाप घरे आवासगं करेत्तो सि, तत्थ जति साधुस-
गसे करेति तत्थ का विधी ? जति परं परमयं नरिथ
जति वि य केणइ समं विधादो गुरिथ जति कस्सइ ए
घरेइ मा तेण अण्वियंछियं कज्जिहिति, जति य धा-
रणं वददूण न गएहति मा जिज्जिहिति, जति बाबारं
ए बाबारंति, ताधे घरं चैव सामाधिकं कातूणं वच्चति ।
पंचसमिआं तिगुत्तो इरियाउवज्जुत्तं जहा साहु भासाए
सावज्जं परिहरंते एसणए कट्टे लेदुत्तं वा पडिलेहिउं प-
मज्जेतुं एवं आदारेण शिक्खव्वं, खल्लसिघारेण ए विमिच्च-
ति, विमिच्चंते वा पडिलेहिउं य पमज्जति य जत्थ चि-
ट्टति तत्थ वि गुत्तिरोधं करेति । एताए विधीए गत्ता ति-
विधेण गमिषु साधुणां पच्छा सामाहयं करेति, ‘करेमि
भन्ते ! सामाहयं सावज्जं जोगं पच्चक्कामि दुविधं तिबिधे-
णं जाव साधू पज्जुवासामि ति कातूणं । पच्छा इरिया-
वहियाए पडिक्कमति । पच्छा आलोएत्ता वंदति आयारि-
यादी जधा रातिणिया । पुणो वि गुरुं वंदित्ता पडिले-
हित्ता णिविट्ठो पुक्कति पढति वा । एवं चेत्तियाइएत्तु वि
जदा स गिहं पोसधसालाप वा आवासए वा तत्थ ए-
वरि गमणं गुरिथ, जो इह्विपत्तो (सो) सव्विहीए एति
तेण जणस्स उच्छाहां वि आदित्ता य साधुणां सुपुरि-
सपरिगहेण, जति सा कयसामाहनो एति ताधे आसइत्थि-
मादिण जणेण य अधिक्कणं वट्टति, ताधे ए करेति । कय-
सामाहएण य पादेहि आगंतव्वं तेण ए करेति, आगमो
साधुसमीपे करेति, जति सो सावओ सो ए कोइ उट्टति ।
अइ अहाभइओ ता आदित्ता हातु ति भण(एण) ति, ता-
धे पुव्वरइयं आसणं करति, आयरिया उट्टिता य अक्कु-
ति । तत्थ उट्टेमणुट्टेन दोसा विभासितव्वा ॥ पच्छा सो
इह्विपत्तो सामाहयं करेइ अणेण विधिणा—‘ करेमि
भन्ते ! सामाहयं सावज्जं जोगं पच्चक्कामि दुविधं
तिबिधेण जाव नियमं पज्जुवासामि ’ ति, एवं सामाहयं

काउं पडिकतो वंदिता पुच्छति, सो य किर सामाहयं करोतो मउइं अवणेति कुंडलाणि याममुइं पुष्क-
तंबोलपावारगमादीं वासिरति । एसा विधी सामाहयस्स ।”
आह—सावद्ययोगपरिवर्जनादिरूपत्वात् सामायिकस्य कृत-
सामायिकः भावको वस्तुतः साधुरेव, स कस्माद् इत्वरं
सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानमेव न करोति त्रिविधं त्रिविधे-
नेति ? , अत्रोच्यते—सामान्येन सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यान-
स्यागारिणोऽसम्भवादारम्भेष्वनुमतेरव्यवच्छिन्नत्वात्, क-
नकादिषु चाऽऽत्मीयपरिग्रहादनिवृत्तेः, अन्यथा सामायि-
कांतरकालमपि तदग्रहणप्रसङ्गात्, साधुभावकयोश्च प्रप-
ञ्चन भेदाभिधानात् । आव० ६ अ० । पं० व । पञ्चा० ।

(५) तथा चाह ग्रन्थकारः

सिक्खा दुविधा गाहा, उववात ठिती गती कसाया य ।

बंधता वेदन्ता, पडिवज्जा इकमे पंच ॥ १ ॥

इह शिखाकृतः साधुभावकयोर्महान् विशेषः, सा च-
शिखा द्विधा—आसेवनाशिखा, ग्रहणशिखा च । आसेवना-
प्रत्युपलब्धादिकिराकृपा, शिखा—अभ्यासः, तत्रासेवनाशि-
क्खामधिकृत्य सम्पूर्णमिदं चक्रवालसामाचार्यं सदा पाल-
यति साधुः । भावकस्तु न तत्कालमपि सम्पूर्णमपरिहृ-
नादसम्भवाच्च । ग्रहणशिखां पुनरधिकृत्य साधुः सूत्रतोऽर्ध-
तश्च जघन्येनाष्टौ प्रवचनमातर उक्तुप्रस्तु विन्दुसारपर्य-
न्तं गृह्णातीति, भावकस्तु सूत्रतोऽर्धतश्च जघन्येनाष्टौ प्रव-
चनमातर उक्तुप्रस्तु पञ्चजीवनिकायां यावदभयतोऽर्धत-
स्तु पिरैषणां यावत्, न तु तामापि सूत्रतो निरवशया-
मथेत इति सूत्रप्रामाण्याच्च विशेषः । तथा चोक्तम्—
“सामाहयमिदं तु कते, समगो इव सावओ इवइ जम्हा ।
एतेण कारणेण, बुद्धसां सामाहयं कुज्जा ॥ १ ॥” इति ।
गाथासूत्रं प्राग् व्याख्यातमेव, लेशतस्तु व्याख्यायते—सा-
मायिकं प्रागुक्तपितृशब्दार्थं, तुशब्दोऽवधारणार्थः, सा-
मायिक एव कृते न शेषकालं भ्रमण इव—साधुरिव भा-
वको भवति यस्मात्, एतेन कारणेन बहुशः—अनेकशः
सामायिकं कुर्यादित्यत्र भ्रमण इव चोक्तं न तु भ्रमण ए-
वेति, यथा समुद्र इव तडागः न तु समुद्र एवेत्यभिप्रा-
यः । तथोपपाते विशेषकः, साधुः सर्वार्थसिद्धे उत्पद्यते
भावकस्त्वच्युते परमापपातेन जघन्येन तु द्वावपि सौध-
र्म एवेति । तथा चोक्तम्—“अधिराधितसामणस्स सा-
धुणो साधगस्स उ जहसो । सोधम्मे उववातो, भण्णो
तेलोक्कंसीहि ॥ १ ॥” तथा स्थितिर्भेदिका, साधो-
रुक्छा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि जघन्या तु पल्या-
पमपृथक्त्वमिति भावकस्य तूक्छा द्वाविंशतिः सागा-
रोपमाणि जघन्या तु पल्यापममिति । तथा गति-
र्भेदिका, व्यवहारतः साधुः पञ्चसपि गच्छति, तथा
च कुट्टात्कुट्टौ नरकं गती कुणालाट्टान्तेनेति भूय-
ते, भावकस्तु चतसृषु न सिद्धगताविति । अन्ये च व्याच-
क्षते—साधुः सुरगतीं मासे च, भावकस्तु चतसृष्वपि ।
तथा कषायाश्च विशेषकाः, साधुः कषायोदयमाश्रित्य सं-
ज्वलनापेक्षया चतुस्त्रिंशद्वकषायाद्यवानकषायोऽपि भवति
छप्रत्यक्षीतरागादिः, भावकस्तु द्वादशकषायाद्यवान् अष्ट-

कषायोदवांश्च भवति । यदा द्वादशकषायावांस्तदाऽन-
न्तानुबन्धवर्जा गृह्यन्ते, एते चाविरतस्य विज्ञेया इति । य-
दा त्वष्टकषायाद्यवान् तदा अनन्तानुबन्धि अप्रत्याख्यान-
कषायवर्जा इति; एते च विरताविरत्य । तथा बन्धश्च भे-
दकः, साधुर्मूलप्रकृत्यपेक्षया अष्टविधबन्धको वा सप्तवि-
धबन्धको वा षड्विधबन्धको वा एकविधबन्धको वा ।
उक्तं च—

“सप्तविधबंधगा हुंति, पाणिणो आउषउजगाणं तु ।

तह सुद्धमसंपरागा, छुब्बिहबंधा विणिहिद्धा ॥ १ ॥

मोहाउयज्जाणं, पगडीणं ते उ बंधगा भणिया ।

उयसंतखीणमोहा, केवलिया एगविधबंधा ॥ २ ॥

ते पुण दुसमयडितिय—स्स बंधगा ण पुण संपरागस्स ।

सेलेसीपडिवणा, अबंधगा होति विज्ञेया ॥ ३ ॥”

भावकास्तु अष्टविधबन्धको वा सप्तविधबन्धको वा । तथा
वेदनाकृतो भेदः, साधुराणाम् सप्तानां चतसृणां वा प्रकृतीनां
वेदकः, भावकस्तु नियमादधानामिति । तथा प्रतिपातकृतो
विशेषः, साधुः पञ्च महाव्रतानि प्रतिपद्यते, भावकस्त्वे-
कमश्रुतं द्वे श्रीणि चत्वारि पञ्च वा । अथवा—साधुः सकृ-
त् सामायिकं प्रतिपद्य सर्वकालं धारयति, भावकस्तु पुनः
पुनः प्रतिपद्यते इति । तथाऽतिक्रमा विशेषकः, साधुरेकव-
्रतातिक्रमे पञ्चव्रतातिक्रमः, भावकस्य पुनरेकस्यैव, पाठा-
न्तरे वा । किं च—इतरश्च सर्वशब्दं न प्रयुज्ते, मा भूद्दशविरते-
रप्यभाव इति । आह च—‘सामाहयमिदं उ कए’ ‘सर्वं वि
भाणिकुणं’ गाहा, सर्वमित्यभिधाय—सर्वं सावद्यं योगं
परित्यजामीत्यभिधाय विरतिः खलु यस्य सर्वो—निरवशया
नास्ति, अनुमतेनित्यप्रवृत्तत्वादिनि भावना, स एवभूतः सर्व-
विरतिवारी ‘खुक्ख’ सि—अश्रयति देशविरतिं सर्वविरतिं च
प्रत्यक्षमृगावादिवादिभ्यः प्रियायः । पयोसं प्रसङ्गन । प्रकृतं प्र-
स्तुतमिदमपि च शिखापद्मव्रतमतिचाररहितमनुपालनीयमि-
त्यन—आह—‘सामाहयस्स समणो’ (गाहा) सामायिकस्य भ्र-
मणोपासकनामी पश्चात्तिचारा ज्ञातव्या न समाचरितव्याः,
तद्यथा—मनोदुष्प्रणिधानम् प्रणिधानं—प्रयोगः दुष्टं प्रणिधा-
नं दुष्प्रणिधानं मनसो दुष्प्रणिधानं मनोदुष्प्रणिधानम्,
कृतसामायिकस्य गृहसत्केतिकर्तव्यता सुकृतबुद्धतपरि-
चिन्तनमिति । उक्तं च—‘सामाहयं ति (तु) कानुं, घरवि-
न्तं जो तु चितये सहो । अट्टवसट्टमुवगतो, निरत्थं तस्स
सामहयं ॥ १ ॥’ वाग्दुष्प्रणिधानं कृतसामायिकस्यासंभ-
विदुरसावद्यवाक्प्रयोग इति । उक्तं च—‘कडसामहओ
पुव्वं, बुद्धीए पेहिट्ठण भासेज्जा । सहरिखरज्जं वयणं, अ-
ण्णह सामाहयं ण भवे ॥ २ ॥’ कायदुष्प्रणिधानं कृत-
सामायिकस्याप्रत्युपपत्तितादिभूतलारी करचरणादीनां देहा-
वयमानामनिभूतत्वापनमिति । उक्तं च—“अण्णिरिक्खया
पमडिजय, थंडजे डानमादिसेवेन्तो । हिसामावे विण्णो,
कडसामहओ पमादाओ ॥ १ ॥” सामायिकस्य स्मृत्यक-
रणं सामायिकस्य सम्बन्धिनी या स्मरणा—स्मृतिः उप-
योगलक्षणा तस्या अकारणम्—अनासेवनमिति । एतदुक्तं भ-
वति—प्रबलप्रसाद्वान् नैव स्मरत्यस्यां वेलायां मया यत्सा-
मायिकं कर्तव्यं कृतं न कृतमिति वा । स्मृतिमूलं च

मेकसाधनानुष्ठानमिति । उक्तं च—“ स चरद वमाकुतो, जो लसहयं कदा तु कातव्यं । कतमकतं वा लसस इ, कयं पि विकलं तयं वेयं ” ११ । ” सामायिकस्थानवर्धितस्य करकलनवर्धितकरकलम्, जनवर्धितमम्यकायं वा करकलनवर्धितस्य स्वजति, यत्क कर्मभिक्षुः वाऽनवर्धितेन करो-
मिति । उक्तं च—“ कान्धु तमकयं विच, सपति करोति वा ज-
विष्णुकर । क्कवर्धितं सामयं, क्कान्धुता यतं तमकम् ” १२ ।
उक्तं सातिचारं प्रथमं शिकवन्ममम् । जावः १ खः । ५० ।
पञ्चः । (सामायिके आकारा न सन्ति इति “ पञ्चकलाय
सन्धे पञ्चमभागे १०४ वृत्ते गतम् ।) (आचकस्य सामायि-
कानिद्वयविधिः “ अमुपवव ” शब्दे प्रथमभागे ४७ वृत्ते
गता ।) इह आचको द्विविधः—श्रुतिप्राप्तः, अनुदिकस्य ।
योऽसाधनश्रुतिः स वैय्ययुधे साधुसमीपे वा युधे
ख पौषधशालायां वा यत्र विभ्रायतां विधोपारो
वाऽऽस्ते, तत्र सर्वत्र तत्करोति, चतुर्थे स्थानेयु पुनर्निय-
मात्करोति; तथाचा-वैय्ययुधे साधुसमीपे पौषधशालायां स्व-
युधे वाचययं कुर्वाणः । तत्र यदि साधुसमीपे करोति,
तदाऽयं विधिः—यदि परं पचयं नास्ति, यदि कंचापि
खयं विवायो नास्ति, यदि कयि कयिपि द्वयं च धारयति
वा भूतकृता कशोपकारिका, यदि च भारयते दृष्टा न
गृह्णाति वा भूयस्ते, यदि च व्याहारे न करोति, तदा
स्वयुध एव सामायिकं कृत्वा व्रजति । पञ्च समितस्त्रिगु-
हः—इयांयामुपयुक्तः, यथा साधुभोषायां सावधं परिहरन्,
पचलायां काष्ठे वा लेष्ठुं वाऽनुज्ञाप्य प्रत्युपपच प्रयुज्य
च गृह्णन्, पचमादाने निक्षेपे च, तथा केतसिवाक-
र्धानं विवेचयति, विवेचयंश्च स्थण्डिलं प्रत्युपपन्नं प्र-
मार्ष्टि च, यत्र तिष्ठति तत्रापि गुप्तिनिरोधं करोति । अने-
न विधिना गत्वा, विधिधेन साधुपत्न्या सामायिकं करोति—
“ करोमि भंते ! सामाहयं सावज्जं जोगं पचकलामि जाव
संक्कं पञ्जुवासामि बुविहं तिक्किये ” इत्यादिवाचकतः ।
तत इयोपयिकायाः अतिक्रामति, पञ्चादालोच्य वन्द्यं प्रा-
चार्योदीन् यथारत्निकतया, पुनरपि गुरुं वन्दित्वा प्रत्यु-
पेय्य निविष्टः शुकृति वा पठति वा । एवं वैलम्बयि । यदा-
तु स्वयुधे साधुशालायां वा तदा गमनं कर्त्तव्यम् । यः कुतः
श्रुतिप्राप्तः स सर्वथाऽऽप्यति, तत्र अग्रस्थास्था भवति, आ-
दताञ्च साधवः सुपुरुषपरिप्रेक्ष्य भवन्ति । यदि त्वसौ कृत-
सामायिक पति, तदाऽहस्यादिभिरधिकरणं स्थापय्य न
वर्त्तते कर्तुमित्यसौ तत्र करोति । तथा कृतसामायिकेन पा-
दाऽप्योमेवान्तस्यमिति च तत्र करोति । तथा ययसौ आचक-
स्तदा तं नोऽप्यभ्युत्तिष्ठति । अथ यदा भद्रकस्तदा पूजा-
कृता भवतिचि प्रवेष्टव्यमिति सामयं कियते, आचार्योऽतिथि-
ता एवाखते । मोक्षानामुत्थानकृता शोभा भूयन् । पञ्चादसा-
वृत्तिप्राप्तभाचकः सामायिकं करोति । कथम्? “ करोमि भंते !
सामाहयं सावज्जं जोगं पचकलामि बुविहं तिक्किये जाव
नियमं पञ्जुवासामि ” इत्यादि । एवं सामायिकं कृतेर्यो
प्रतिक्रान्तो वन्दित्वा वृत्तति वा पठति वा । स च किल
सामायिकं कुर्वन् मुकुटं कुण्डले नाममुद्रां चानयनमिति ।
कुण्डलाञ्जलमभ्यारणिकं च श्रुत्युत्तरीयविधिः विधिः सामा-
यिकस्येति । पञ्चः १ विषः । अतः । ५० । ५० । ५० । ५० ।

(६) अथ सामायिकाध्ययनमथ व्याख्येयं तच्च खानेके
अधिकारा अन्त्यत्र गतास्तानिह संस्कारयन् तत्र तत्राऽऽ-
गतान् दर्शयामि । सामायिकानिर्युक्तिः । तत्र प्रयोदेयं निर्देयं
इति न्यायान् प्रथमतः अधिकृतावश्यकव्याख्ययनसामायिका-
व्योपोद्धान्निर्युक्तिप्रामिधिसुराह—

सामायियनिज्जुत्तिं, वोच्चं उवएसिबं गुरुबोयेव ।

आयरियपरम्परए-तु आगयं आणुपुम्बीए ॥ ६७ ॥

सामाधिकस्य निर्युक्तिः सामाधिकनिर्युक्तिस्तां वक्ष्ये । कथं भूतामित्याह-उप-सामीप्येन देशिता उपदेशिता तां केन? गुरुजनेन तीर्थकस्य धरत्वात्नेन पुनरुपदेशमात्रात्साधारण्य आचार्यपारंपर्येणागताम् । स च परंपरको द्विधा-द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र द्रव्यपरंपरकः पुनरुपारंपर्येण इहकालानामवयवम् । अथ कालमोहादेव कथमत्र कालाधिकारस्य स्वाधीन इत्यामः । भावपरंपरकस्तिव्यमेव उपोद्भूतनिर्युक्तिराचार्यकल्पयेणागमिति । कथमाचार्यपारंपर्येणागतामिति वदत आह-आनुपूर्व्या-परिपाटया, तथा-अप्रवृत्तामिन्न प्रभवेनानीता ततोऽपि श्रयंभवादिभिरिति । अथवा-जिनगुरुष्वेभ्य आचार्य आचार्ये पारंपर्यागतां पश्चात्स्वकीयगुरुजनेनोपदेशितामिति । अम ० १ ०० । आच ० ।

(७) सामायिकस्य अनुयोगद्वाराणि । सामायिकाभ्यनस्य
अन्वारे द्वाराणि इत्याह—

अणुभोगद्वाराऽं, महापुरस्सेव तस्मै चत्तारि ।

अणुभोगो वि तदर्थो, दाराइं तस्स उ मुहाइं ॥६०७॥

तस्य च-सामायिकारूपेणैव महापुरस्कृतद्वाराखीच-कृत्या
 येन्युयोगद्वाराणि भवन्ति तत्रानुयोगः किमुच्यते? इत्याह-त-
 द्वा-आप्ययथा?। आह-नन्यनुयोगो यथास्थानमुच्यते, तत्
 कथं तत्रेधाध्ययनार्थं उच्यते?। सत्यम्, किन्तु यथास्थाने-
 ऽप्यययनार्थः कथ्यते, अतोऽभेदादयमस्मात् तदपि तथोक्तम्
 इत्यत्राह । द्वाराणि पुनस्तत्प्रत्ययमुक्त्वानि ।

अथैतामेव पुरकल्पनां द्वारकल्पनां आर्थवर्ती इत्येवमाह-
अकथहारमनगरं, कण्ठहारं पि दुःखसंचारं ।

वउम्रलदरं पुश, सपडिदरं सुहादिगमं ॥ ६०८ ॥

अकृतद्वारं नगरं संततप्राकारवलयवेष्टितमनगरमेव भवति ।
जनप्रवेशानिर्गममाभावात् । तथा—कृतकद्वारमपि इत्यन्तर-
यजनसंकुलत्वाद् दुःखसंचारं जायते, कार्यातिपत्तये च
भवति । कृतवस्तुभूतं प्रतोलीद्वारं तु सम्यग्द्वारं सुखाधि-
गमम्—सुखानिर्गमप्रवेशो भवति, कार्यातिपत्तये च संपद्यते
हितम् ।

(८) तथा किम् ? इत्याशङ्क्य निर्दिष्टरूपास्तस्योपवायमाह-

साम्राज्यमहपुरमधि, अकयहारं तहेगदारं वा ।

दुरहिगमं अउदारं, सपडिदारं सुहाहिगमं ॥ ६०६ ॥

यत्नं सामायिकमहापुरमप्यर्थाधिगमोपायभूतद्वारप्रत्यक्ष-
कथाधिगमम्, तैत्तिरीयानुयागद्वारमपि कुरुक्षेत्रे द्वासीयसा न
कालेनाधिगम्यते विहितसमभेदापकमादिद्वारचतुष्टयं पुन-
र्यत्नेनाऽऽधीयसा न कालेनाधिगम्यत इति ।

(६) कानि पुनस्ताम्यनुयागद्वाराणि ?, इत्याह-
ताक्षीप्राणि उवकम-निकसेवाऽप्युगमनयसनामाह ।

क्ष ति दु दु विगप्याहं, यमप्रमोऽखेगमेयाहं ॥ ६१० ॥

तानि चैतान्यनुरयोगद्वाराणि, तथा—उपक्रमो वक्ष्यमाण-
भेदाद्विस्वरूपः, निक्षेपः—अनुगमः, नयश्चेत्येतैर्नामभिः
सनामानि साभिधानानीति । पञ्चमं द्वारोपन्यासद्वारं स-
मासम् । अथ 'तद्वयं' ति तद्वद्वारमाह—'क्षुनी' त्यादि
इह यथासकृद्वयं तद्वन्धः उपक्रमः पञ्चविकल्पः, निक्षेप-
क्षिभेदः, अनुगमो द्विभेदः, नयोऽपि द्विभेदः । प्रवेदतस्त्-
पकमाद्याऽनेकभेदाः । एषां च भेदप्रभेदानां स्वरूपं पुर-
स्ताद् विस्तरणं वक्ष्यते । इति षष्ठे तद्वद्वारम् । विश० ।

(१०) प्रथमाध्ययनस्य सायायिकत्वम्—

तस्य षष्ठं अज्ज्भयणं सामाहयं, तस्स णं इमे चत्तारि
अणुभोगदारा भवन्ति, तं जहा-उवकमे १, निक्खेवे २,
अणुगमे ३, नए ४, (सू० ४६ ×) ।

तत्र—तेषु अनन्तरोद्दिष्टेषु षट्सु अध्ययनेषु मध्ये प्रथम-
म्—आद्यम् अध्ययनं सामायिकम्, आद्युपन्यासश्चास्य निःश-
बच्चरणादिगुणाधारत्वेन प्रधानमुक्तिकारणत्वात्, उक्तं
च—“सामायिकं गुणाना-माधारः खमिव सर्वभावानाम् ।
न हि सामायिकहीना—श्चरणादिगुणान्विता येन ॥ १ ॥ त-
स्माज्जगद् भगवान्, सामायिकमेष निरुपमोपायम् । शा-
रीरमानसान्—कदुःखनाशस्य मोक्षस्य ॥ २ ॥” तत्र बो-
धादेरधिकम् अयनं—प्राक्कृतमध्ययनं प्रपञ्चतो वक्ष्यमाणशब्दा-
र्थे, सामायिकमित्यत्र यः सर्वभूतान्यात्मवत् वक्ष्यति स
रामोद्वेगविरक्तः समः तस्याऽऽयः—प्रतिक्षणं ज्ञानादिगुणो-
त्कर्षप्राप्तिः समायः, समा हि—प्रतिक्षणमपूर्वैः ज्ञानदर्श-
नच्चरणवर्णयैर्महाटवीभ्रमणैस्तुल्यं संकलेशयिच्छुद्धैर्कैरुपमसु-
खहेतुभिः संयुज्यते, समायः प्रयोजनमस्याध्ययनस्य ज्ञान-
निकायसमुदायरूपस्येति सामायिकम्, समाय एव सामा-
यिकम्, तस्य सामायिकस्य, 'खमि' ति वाक्यसाहचर्यं, 'इमे'
ति—अमूनि-वक्ष्यमाणलक्षणानि चत्वार्यनुरयोगद्वाराणि भ-
वन्ति, तत्राध्ययनाधिक्यनविधिअनुरयोगः, द्वाराणीव द्वाराणि
महापुरस्स्येव सामायिकस्यानुरोगार्थं व्याख्यानार्थं द्वाराण्यनु-
योगद्वाराणि, अत्र नगरदृष्टान्तं वर्णयन्त्याचार्याः, यथा हि—अ-
कृतद्वारं नगरमनगरमेव भवति, निर्गमप्रवेशोपायाभ्यावतीऽ-
नविधानमीदृशत्वात् । कृतैकद्वारिद्वारमपि दुरधिगमं का-
र्यातिपत्तये च भवति, चतुर्मूलद्वारं तु प्रतिद्वाराणुगतं सु-
खाधिगमं कार्यनतिपत्तये च सम्पद्यते, एवं सामायिकपु-
रमप्यर्थोधिगमोपायद्वारशून्यमशक्याधिगमं स्याद्, एका-
दिद्वाराणुगतमपि दुरधिगमं भवेत्, सुप्रवेदतुर्द्वाराणुगतं
तु सुखाधिगमं भवति, अतः फलवत्तद्वधिगमार्थो द्वाराण्यया-
सः कानि पुनस्तानीति तद्विज्ञानमाह—“तस्ये” त्यादि ।
तत्रोपक्रमणम्—दूरस्थस्य वस्तुनस्तैस्तैः प्रतिपादनप्रकारैः
समीपमानीय निक्षेपयोग्यताकरणमुपक्रमः, उपक्रान्तं हि—
उपक्रामन्तगतं भेदैर्विचारितं हि निक्षेप्यते नान्यथेति भावः ।
उपक्रान्त्येतं वा—निक्षेपयोग्यं क्रियतेऽनेन गुरुवार्यगोचरपु-
क्रमः । अथवा—उपक्रान्त्येतं अस्मिन् शिष्यश्रवणभावे सती-
त्युपक्रमः । अथवा—उपक्रान्त्येतं अस्माद्विनीतविनियमिनया-
दित्युपक्रमः, विनियमनाराधिता हि गुरुनिक्षेपयोग्यं शास्त्रं करा-

तति भावः तद्वत् करणाधिकरणापान्नकारकैर्गुरुवत्सोपा-
दयोऽर्थो भेदेनाह्लाः यदि त्वेकोऽप्यन्यतरोऽर्थः करणादिका-
रकवाक्यत्वेन विवक्ष्यते तथापि न शेषः । एवमे निक्षेपणं
शास्त्रादीनामवस्थापनादिभेदैर्न्यसने—व्यवस्थापनं निक्षेपः, नि-
क्षेप्यते—नामादिभेदैर्व्यवस्थाप्यते, अनेनादिकस्यस्मादिति
वा निक्षेपः, वाक्याधीविवक्षा, तथैव । एवमनुगमनं—स्व-
स्यानुकूलमर्थकथनमनुगमः । अथवा—अनुगम्यते—इत्याक्या-
यतेः स्वमननादिस्यस्मादिति वाऽनुगमः, वाक्याधीविवक्षा
तथैव । एवं नयनं नयो नीयते—यदिच्छिद्यते अनन्यस्मि-
न् अस्मादिति वा नयः, सर्वज्ञानस्तधमाध्यासितं वस्तुत्वेका-
ग्रमाहको बोध इत्यर्थः । अत्र बोधकान्तसेक निक्षेपयोग्य-
तामातीतुमेष निक्षेप्यते इत्युपक्रमानन्तरं, निक्षेप उपक्रम-
स्तः, नामादिभेदैर्निक्षेपसमं जानुगम्यते इति निक्षेपानन्त-
रमनुगमः, अनुगम्यमानमव च नैर्विचार्यते नान्यथेति तद-
नन्तरं नय इति यथोक्तमर्थोपपत्त्यासः फलवाचिनि । अनु० ।

(११) कोपक्रमे सामायिकमवतरति । तत्र पञ्चानि सायायि-
कभावे सामायिकस्याध्ययनस्यावतार इति दर्शयन्नाह—

क्ष्विहनामे भावे, खमोवसम्मिणं सुयं समोपरइ ।

जं सुयनाणावरणं—क्खमोवसम्मज्जं तयं सर्व्वं ॥ ६४४ ॥

अनुरयोगद्वाराध्ययने षड् नाम्नीयैर्द्वयैकादयः षड् भावाः
पठ्यन्ते । तत्र च सायायिपशमिके भावे सर्व्वस्याचारोदि धु-
तं समवतरति यद्—यस्मात् सर्व्वमपि तत् धृतं भूतज्ञा-
नावरणकर्मज्ञायापशमादेव जायते, नान्यतः, तस्मात् सा-
यायिपशमिक एव भावः समवतरति । अने इदं सामायिका-
ध्ययनमपि धृतविशेषरूपत्वात् सायायिपशमिक एव भावे
समवतरति, श्रुतत्रयस्यार्थोक्तं भवति । इत्युक्तं सेनेपतो नाम ।

(१२) साम्प्रतं प्रमाणमभिधत्तुराह—

दव्वाइचउउमेयं, पमीयए जेण तं पमाणं ति ।

इदमज्ज्भयणं भावो—ति भावमाणे समोपरइ ॥ ६४६ ॥

द्रव्य—क्षेत्र—काल—भावभेदाश्चतुर्विधं प्रमेयम्, प्रमेयचातु-
र्वैध्याच्च प्रमाणमपि चतुर्विधम्—द्रव्यप्रमाणम्, क्षेत्रप्रमा-
णम्, कालप्रमाणम्, भावप्रमाणं चेति । द्रव्यादिकं चतु-
र्विधं प्रमेयं प्रमीयतेऽनेनेति कृत्वा । तत्रैव सामायिकाध्यय-
नं श्रुतज्ञानविशेषत्वेन जीवपयायत्वाज्जीवभावत्वाद् भाव-
प्रमाणे समवतरति । आह—ननु भावप्रमाणमपि त्रिविधम्
गुणप्रमाणम्, नयप्रमाणम्, संख्याप्रमाणं चेति । तत्र सू-
त्रमायिकं क समवतरति ? इति । उच्यते—गुणप्रमाणे । ननु
गुणप्रमाणमपि द्विविधम्—जीवगुणप्रमाणम्, अजीवगुणप्र-
माणं च । तत्र सामायिकं क समवतरति ? इति । उच्यते—
जीवान्यत्वेन जीवगुणप्रमाणे । ननु जीवगुणोऽपि त्रिवि-
धः—ज्ञानदर्शनचारित्र्यभेदात् । तत्र क सामायिकस्यावतारः, उ-
च्यते—बोधात्मकत्वात् ज्ञानगुणे । ननु ज्ञानमपि प्रत्य-
क्षाऽनुमानोपमाना-ऽऽगमभेदाश्चतुर्विधम्, तत्र केदमवतर-
ति ? इति । उच्यते—आगमे । ननु सोऽपि लौकिक—लौ-
कात्तरभेदाद् द्विविधः । लोकात्तरोऽपि सूत्रार्थोपपत्तिरप्या-
त् त्रिविध एव तत् केदं समवतरति ? इति । उच्यते—सू-
त्रार्थोपपत्तिभेदात् त्रिविधोऽपि लोकात्तर आगमे समवतरति,
तत्समावात्—तत्स्वरूपत्वादिति ।

एतदेवाह—

जीवशास्त्रशास्त्रो, जीवगुणे बोधमात्रो नाथे ।

लोउत्तरसुत्तयो-भयागमे तस्स भावाओ ॥ ६४७ ॥

व्याख्यातार्थेव ।

(१३) आह-नन्वात्मागमानन्तरागमपरम्परागमभेदतोऽपि लोकोत्तरागमस्त्रिविधः तत् क्वमवतरति ? इत्याशङ्क्याह-
सुयओ गणहारोणं, तस्सिस्साणं तहाऽवसेसाणं ।

एवं अतोऽयं तर-पररागमपमाणास्मि ॥ ६४८ ॥

अथेयं उ तित्थंकर-गणहर-सेसाणमेवमेवेदं ।

यथा जीवगुणादिष्वव्यवहारः, एवमात्मानन्तरपरम्परागमप्रमाणेऽप्यवतारो भवत्येव । कथम् ? इत्याह-सूत्रो गणधराणांमित्रमात्रागमः, तैरेव तत्सूत्रस्य निर्वर्तितत्वात्, अत आत्मान एव सफाशादागममनस्थेति कृत्वा । त-
त्किञ्चिदाणां तु जम्बूस्वादिदेशां सामायिकसूत्रमन्तरागमः, अनन्तरादेव गणधरादागममेवागमोऽस्येति हेतोः । तथाऽवशेषाणां प्रभवश्चैवप्रवादीनेमेतत् सूत्रं परंपरागमः स्वरपरम्परयाऽऽगमनमागमोऽस्येति युक्तः । तदेवं सूत्रतो यथासंख्येन गणधरादीनामात्मगमादित्वयाजना कृता ॥ ६४८ ॥
अथैतान्येवमेवेदं सामायिकं यथासंख्येन तीर्थंकरगणधरेशे-
षजम्बुपधुनीनामात्रागमानन्तरागमपरम्परागमत्वेन बह्व-
स्यमिति ।(१४) ननु नयनप्रमाणे समवतारोऽस्य भवति, न वा ? इत्या-
शङ्क्यं गणधरादार्थमाह—

मूदनयं ति संपद, नवप्पमाणेऽवयारो से ॥ ६४९ ॥

मूदनयं पुयं कालिधं, न नयां समोवरति इह इति
वचनाद् मूदनयं चिरन्तनमुनिभिः शिष्यस्याभीष्टमेवाह मि-
विज्जनवर्षाचारं सम्प्रति भूतम्, अंतो नवप्रमाणं नाऽस्या-
वतार इति ।(१५) आह ननु कियतः कालोदयात् कालिकभुतेन नय-
विचारो निविजः ? इत्याह—

आसी पुरा सो नियओ, अणुओगाणमपुहुत्तमावमि ।

संपद नत्थि पुहुत्ते, होज व पुरिसं समासज्ज ॥ ६५० ॥

पुरा-पूर्वं चरणकरणधर्मकायागणितद्रव्यानुयोगलक्षणानां
चतुर्णामनुयोगानामुपगुणत्वात् प्रतिस्वंच चतुर्णामप्यवतारं
न नयावतारो नियतो निश्चित आसीत् । सांभ्रतं पु-
नरनुयोगानां पृथक्त्व-“कालियसुयं च हसिभा-सियाई तह-
या य सूरपज्जती । सखो य दिट्ठिवाओ, चउत्थओ होइ च-
णुओगा ॥ १ ॥” इति वचनात् पार्थक्येन व्यवस्थापने सति
नास्त्यसौ नयावतारः । किं सवंधा ? न, इत्याह-भवेद्
वा प्राक्पुरुषविशेषं समाज्ञाच कोऽपि कियानवीति । इत्-
सूक्तं भवति-भीमद्वारक्षितसूरीन् यावदेकैकस्मिन् सूत्रेऽ-
नुयोगचतुष्टयस्यावतारम्, नयविचारश्च विस्तरणाऽऽसीत् ।
ततश्च तैरेव भीमद्वारक्षितसूरिभिर्विचारबाहुद्वयाद् मुह्य-
तः शिष्यानवलोक्य अवतारोऽप्यनुयोगा भेदेन व्यवस्थापि-
ताः, तथा-“कालिकभुते चरणकरणानुयोग एवं व्या-
ख्येयः, उत्तराध्ययनादिषु धर्मकथानुयोगः, स्वयंप्रवृत्त्यादिषुगणितानुयोगः, इष्टिवदेव द्रव्यानुयोगः । नयविचारश्चाऽवो-
क्त प्राये निविजः । इति न सामासिकस्य प्राप्ते नयेष्वव-
तार इति ।

(१६) सक्क्याप्रमाणे तर्ह्यवतारतीदं न वा ? इत्याह—

संखामाणे कालिय-सुयपरिमाणे परित्तपरिमाणां ।

सुयओ तदत्थओ पुण, भविषं-तमभंत्तपज्जायं ॥ ६५१ ॥

संख्या नाम-स्थापना-द्रव्य-क्षेत्रकाली-पट्य-परिमाण-
भावभेदाऽनुयोगद्वारेण्वष्टधा भोक्ता । तत्र संख्यामाने-सक्-
क्याप्रमाणे विचार्यमाणे कालिकभुतपरिमाणे एतदवतरति ।
तत्र कालिकभुतपरिमाणं त्रिविधम्-सूत्रतः, अर्थतश्च ।
तत्र सूत्रतस्तु सामायिकाध्ययने परीतं सक्क्याताक्षरादि
नियतपरिमाणम् । तस्य सामायिकस्यार्थस्तदर्थस्ततः पुनर-
नन्तपर्यायत्वाद्वानन्तपरिमाणं भण्डितमिति । तदेवं प्रमाण-
मप्युक्तं संक्षेपतः ।

(१७) अथ बह्व्यतामभिधित्तुराह—

समओ जो सिद्धतो, सो सपरोभयगओ तिविहमओ ।

तत्थ इमे अज्झक्यथं, ससमयवत्तव्वया निययं ॥ ६५२ ॥

यः सिद्धान्तः स तावद् सद्य उच्यते । स च त्रिविधः स्व-
समय-परसमयो-अभयसमयेभ्यः । अत एव बह्व-
व्यताऽनुयोगद्वारेषु त्रिविधा भोक्ता स्वसमयबह्व्यता,
परसमयबह्व्यता, स्वपरोभयबह्व्यता चेति । तदेवं स्थ-
मायिकाध्ययने स्वसमयबह्व्यतानियतम् स्वसमयस्यैवेह
प्रतिपाद्यमानत्वादिति ।न केवलसिद्धमध्ययनम्, किन्तु सर्वाण्यप्यध्ययनानि स्व-
समयबह्व्यतानियतान्येव । कुतः ? इत्याह—

परसमओ उभयं वा, सम्मदिट्ठिसं ससमओ जेणं ।

सो-सव्वज्झक्यथाई, ससमयवत्तव्वनिययाई ॥ ६५३ ॥

यतः परसमयः, उभयसमयो वा सम्पगृह्येः स्वसमय
एव, यथावद्विषयविभागेन व्यवस्थापनात् । ततो यद्यपि
केचुचिदध्ययनं परोभयसमयबह्व्यताऽपि भूयते, तथापि
तानि सर्वाण्यपि स्वसमयबह्व्यतानियतान्येव, सम्पगृह्य-
परिग्रहान्, एतच्च पूर्वमेकशो भावितमेवेति ।

किञ्च—

मिच्छत्तमयसमूहं, सम्मत्तं जं च तदुवगारमि ।

वड्ड परसिद्धतो, तो तस्स तओ ससिद्धतो ॥ ६५४ ॥

मिथ्यात्वानामिकाग्नत्तुकिक्त्वा-ऽक्षुकिक्त्वादिस्वीगता-
विमतानां यः समूहः-समुदायः स्यात्पक्षालिङ्गितः स एव
यस्मात् सस्यकथं, नाप्यत् । यस्माच्च तदय-स्वसमय-
हयोपकारस्तदुपकारस्तस्मिन् वसते परसिद्धान्तः, परसि-
द्धान्तस्यादृश्यैव स्वसिद्धान्तसिद्धेः असमञ्जसत्वादिष्वं पर-
सिद्धान्तानां दृष्ट्वा स्वसिद्धान्ते स्वैर्यसिद्धेति । ततस्तस्मा-
त्तस्य सस्यगृहेस्तकः परसिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव ।
तदेवं सस्यगृहेः सर्वोऽपि विषयविभागेन स्थापितः स्व-
सिद्धान्त एव, इति सर्वाण्यप्यध्ययनानि स्वसमयबह्व-
व्यतानियतान्येवेति स्थितम् । तदेवमभिहिता बह्व्यता ।

(१८) अथार्थाधिकारमभिधित्तुराह—

सावज्जजोगविर्हं, अज्झक्यत्ताहिमार इह-सो-क् ।

मष्टिं समुदायितौ, संसमंयवकस्यया देसौ ॥६५॥

इहं सार्वधयोगविरतिः—सामाधिकार्यधनस्यनाथोधिकारः, स च समुदायायो भवत्य इति प्रागप्युक्तमेव । स एव च स्वसमंयवकस्यतायाः सम्पूर्णाया एकदेशोऽभिधीयत इति । उक्ताऽपीधिकारः ।

(१६) अथ संसमंतारमभिधिसुराह—

अपुष्टा व संसमंतरो, मेव समोयारिपं पहरारं ।

सामाहयं सोऽपुष्टाभो, लाघवभो नो पुष्टो वभो ॥६५६॥

अपुष्टो संसमंतारोऽवसरप्राप्तः । चकारो भिन्नक्रमे, तद्यथा—सं व 'लाघवड' ति—लाघवमाभित्य लाघवार्थमित्यर्थः, अनुगतः पूर्वमेव गतः—अतिक्रान्तः पूर्वमेवाभिहित इत्यर्थः । कथम् ? इत्याह—येन यस्मात् प्रतिहारं सामाधिकार्यधनं संसमंतारिनमेव । ततो मेवामी पुनरपि समवतारो वाक्यः, तद्व्यापारस्याऽऽवयवनसमवतार-गुलक्षणस्य प्रतिहारमभिहितत्वात् । एतदुक्तं भवति—अपुष्टो वष्ट उपक्रमभेदः समवतारः प्रस्तुतः, स च लाघवार्थं सामाधिकार्य प्रतिहारं समवतारितत्वात् पूर्वमेवाभिहितः, इति न पुनरप्यवरोच्यते, यो भवत्यप्यप्रसक्तो इति । विज्ञे० । आ० प्र० । आ० पू० ।

(२०) अथापुष्टागमलक्षणे पुनीयमनुयोगद्वारं संस्वप्नोपदर्शनपूर्वकमाह—

संपयमोहाईणं, संनिक्षिप्ताखमपुष्टगमो कजो ।

सोऽपुष्टगमो दुविषयो, नेभो निज्जुत्तिसुप्ताय ॥६७१॥

ओषादीनां निक्षिप्तानां सतां सामग्रतमनुगमस्तद्व्याख्या-नरूपः कार्य इत्यानुगमस्यावसरः । स च द्विविधः निर्युक्त्यनुगमः, सूत्रानुगमश्च । उक्ताऽनुगम्या च कथाविदिर्यं व्यत्ययोपपत्तयः । इत्यं च पुनर्द्विविधः—सूत्रानुगमः, निर्युक्त्यनुगमेत्येति । तथा चातुकोणद्वारेऽप्युक्तम्—“अपुष्टगमे पुष्टिदे वक्षते, तं जडा-सूत्रानुगमे, निज्जुत्तिसुप्ताय च । निज्जुत्तिसुप्तायमे तिष्ठिदे पक्षते, तं जडा-निक्षेपनिज्जुत्तिसुप्तायमे, उक्तायनिज्जुत्तिसुप्तायमे, सूत्रात्कालिचनिज्जुत्तिसुप्तायमे च ।” इति । विज्ञे० ।

(२१) अथ नामनिष्पन्नं निक्षेपमभिधिसुराप्ययनस्य निक्षेपनाम तन्निक्षेपं बाह—

सामाहयं ति नामं, विससविदियं वडव्विहं तं च ।

अमाहनिरुपीए, सुचप्पासे व तं बोच्छं ॥ ८६२ ॥

प्रस्तुताप्ययनस्य सामाधिकार्यमिति विशेषवहितं नाम । तत्त्व वतुविधम् । कथम् ? इत्याह—नामादि-नामसामाधिकार्यं, स्वापनासामाधिकार्यं, द्रव्यसामाधिकार्यं, भावसामाधिकार्यं वेति । एतत्कार्यनिरूपणतो वक्ष्येऽयम् । क ? इत्याह—निरुपीए 'उद्देशे निक्षेपे य निगमे' इत्याद्युपोद्धात-निर्युक्तितगायाहवपयन्ते 'अवागरिसफासणनिरुपी, इति यद् निर्युक्तिद्वारं तत्रार्थतोऽभिधास्य इत्यर्थः । यदि वा-निर्युक्त्यनुगमभेदरूपायामेव सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्ती वक्ष्य इति ।

(२२) अत्राक्षेपपरिहारी माह—

ए जइ कीस निरुपे, तत्थ व मशियमिह भएए कीस ? ।

निक्षेपमिचमिहं, तस्स निरुतीए वक्खायं ॥६६३॥

आह—यद्यत्रापीह वतुविधं विशेषनाम भवतीत्यनेना-वसरप्राप्तम्, तर्हि किमुच्यते—निरुक्तादी वक्ष्ये ? । अथ त-न वक्ष्यते, तद्वै कियमर्थमुच्यते ? । अत्रोत्तरमाह—'निक्षेप-वे' इत्यादि, इह नामादिनिक्षेपमात्रस्यैव भणनावसरः, स च नामादिवातुविधयभणनादुक्त एव, निरुक्ती तु तदर्थो निरु-पयिष्यत इत्यर्थः ।

पुनरप्यन्यथाऽऽक्षिप्य परिहरति—

तो कीस पुष्टो सुत्ते, सुत्तालावो तभो न तप्पामं ।

इह उख नामं नत्थं, तं वक्खायं निरुपीए ॥६६४॥

इत्तं । यदि निरुक्ती सामाधिकार्यं व्याख्यायते, तर्हि 'करोमि भन्तं । सामाधिकार्यम्' इत्यादि किमिति पुनरपि सूत्रे व्याख्यायते ? । नैवम्, यतः—सूत्रालापक एव तकोऽस्ती व्याख्यायते न पुनस्तन्नाम व्याख्यानम्, इह पुनर्नामविभेदः सामाधिकार्यनाम न्यस्तम् तच्च निरुक्ती व्याख्यातम्, इति विषयविभागात् सर्वं सुखमिति ।

पुनः प्रेक्ष्यसुप्ताय परिहरति—

इह पुष्ट कीस न मष्टि, न निक्षेवो इमो स निज्जुत्ती ।

निज्जुत्ती वक्खायं, निक्षेवो नासमेत्तं तु ॥६६५॥

अन्विदैव निक्षेपद्वारं किमिति न भवत्ये—न व्याख्यायते—सामाधिकार्यम्, येन निरुक्ती व्याख्यायते ? । अत्रोच्यते—यद्यस्मादस्ती निक्षेपः प्रस्तुतः, तत्र च प्रस्तुते व्याख्यानस्य कोऽवसरः ? । 'स निज्जुत्ति' ति—सा पुनर्वक्ष्यमाणा निर्युक्ति-उपोद्धातनिर्युक्तिद्वाररूपत्वाद् निर्युक्तिः । यदि नाम सा निर्युक्तिः तथार्थे तत्र व्याख्यानस्य किमायातम् ? इत्याह—निज्जुत्तिव-क्खायं ति—निर्युक्तिरनुगमभेदत्वाद् व्याख्यानात्मिकैव भवति अतो युक्तं तस्यां व्याख्यानम् । निक्षेपोऽपि तर्हि व्याख्या-नरूपो भविष्यति, इत्याह—'निक्षेवो नासमेत्तं तु' ति—निक्षेपस्तु नामादिस्वापनासामाधिकार्य एव वर्तते, न तु व्या-ख्यानरूपः, अनुगमस्यैव तद्वत्त्वात् । अतः कोऽत्र निक्षेपे व्याख्यानावसरः ? इति ।

पुनरपि परमतमायाहय प्रतिबिधातुमाह—

नणु निज्जुत्ति अणुगमे, भविष्या एसा वि नासनिज्जुत्ती ।

सक्खमियं निज्जुत्ती, इयं तु निक्षेवमिचस्स ॥६६६॥

अनु यदि निर्युक्तावेव व्याख्यानमिष्यते भवद्भिः, तर्ह्यत्रापि इमो वक्ष्यं यदुत-एसाऽपि निर्युक्त्यनुगमे व्यासनि-र्युक्तिमंशिता, अयमपीह प्रस्तुतो निक्षेपो वक्ष्यमाणे नि-र्युक्त्यनुगमे निक्षेपनिर्युक्तिवेन भविष्यत इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति—अनुगमो द्विविधो वक्ष्यते, तद्यथा—सूत्रानुगमः, निर्युक्त्यनुगमश्च । निर्युक्त्यनुगमनिक्षेपोऽभिधास्यते—निक्षेप-निर्युक्त्यनुगमः, उपोद्धातनिर्युक्त्यनुगमः, सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमश्चेति । यथा—“से किं तं निक्षेपमिज्जुत्तिसुप्तायमे ? । निक्षेपमिज्जुत्तिसुप्तायमे अणुगमे, वक्खमाणे य ” । एत-दपि वक्ष्यते । तत्रायमर्थः—अथैव प्रागावक्ष्यकसामाधिकार-विपदानां नाम-स्वापनादिनिक्षेपद्वारेण यद् व्याख्यानं क-तम्, तेन निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमोऽनुगतः प्राक्ते-द्रव्यः, सूत्रालापकानां निक्षेपप्रस्तावे पुनर्वक्ष्यतं च । तद्वर्तमानेना-ऽपि निक्षेपो निक्षेपनिर्युक्तिवेनाऽनुगमे प्रकृत्याप्येऽभिधा-

कथं । अतः किमुच्यते—‘नह व्याख्यातम्’ किन्तु-निह-
क्तावध इति ? तद्वचनमितिपुणं परस्य प्रथमवचनोक्त्याऽभ्यु-
पगमपुष्पकमुत्तरमाह—‘सख्य’ मित्यादि, ‘सत्यम्’ इय-
मपि प्रस्तुतनित्येपलक्षणा नियुक्तिः, किन्त्वियं नित्यपमात्रस्य
नामस्थापनानिर्दिष्टपुष्पकपानिरूपणायैव, न विशेषार्थस्येत्य-
र्थः; निरुक्तौ तु “सम्मदिद्विद् अमोहो, सोही सम्भावदंसणं बो-
ही” इत्यादिना ग्रन्थेन शब्दार्थाद्विचारः करिष्यत इति
भावः ।

अथवा—किमेतन् बहुना प्रोक्तम् ? , अतिगहनं प्रकरणमि-
दम्, अतः संक्षिप्य विशेषविषयविभागतात्पर्यमुच्यते, त-
था चाह—

निकलेवे भिचमिह वा, अत्यविचारो य नासजुतीए ।

सहग्रभो य निरुषे, सुत्तप्कासम्मि सुत्तग्रभो ॥ ६६७ ॥

अथवा—इह नित्यपठारं सामाधिक्यस्य नामान्नित्येपमा-
त्रमेवाच्यते, तदर्थनिरूपणमात्रमेव च नित्यपनिर्मुक्तौ नि-
र्दिश्यते । नैरुक्तस्तु शब्दगतो विचार उपोद्धान्नित्येक्यस्त-
गते नियुक्तिद्वारे—‘सम्मदिद्विद् अमोहो’ इत्यादिना ग्रन्थेन
शब्दार्थविचारः करिष्यत इत्यर्थः । सूत्रस्पर्शे तु सूत्रगतौ
विचारः सूत्रपरीक्षक-नियुक्तौ सूत्रालापद्वाराऽऽयातस्य सा-
माधिक्यस्यार्थविचारः क्रियते, न तु सामाधिक्यनाश इत्य-
र्थः । एवं विषयविभागनाऽवस्थानात् सर्वे समग्रसमिति ।
तद्वचनमभिहितो नामनित्यपक्षोऽपि नित्यः ।

(२३) अथ सूत्रालापकनित्येपस्थावसरः, तत्राह—

जो सुत्तपयन्नामो, सो सुत्तालावयाण निकलेवो ।

इह पत्तलकखणो सो, निक्खिस्सपइ न पुण किं कज्जं ॥ ६६८ ॥

सुत्तं चेव न पावइ, इह सुत्तालावयाण कोऽवसरो ? ।

सुत्ताणुगमे काहिइ, तप्पासं लाघवनिमिचं ॥ ६६९ ॥

‘करमि भन्ते ! सामाह्ये’ इत्यादिसूत्रपदानां यो नाम-
स्थापनादिकेषु न्यासः, स सूत्रालापकनित्यः । स चेह
प्राप्तलक्षणः—प्राप्तावसर एव, न पुनर्नित्यस्यते—न पुनः सू-
त्रालापकः, इदानीमेव नित्यस्यत इति भावः । किं कार्य-
कस्माद्वेतो ? , इत्याह—सूत्रमेव तावद्विधानी न प्राप्नोति, अ-
तः सूत्रालापकानामिह नित्येप कर्तव्यं कोऽवसरः ? । इद-
मुक्तं भवति—सूत्रानुगम एव सूत्रमुक्तावसरित्ययम् उच्चा-
रिते च सूत्रे तदालापकविभागः, तद्विभागे च तन्मिसे-
पः । अतः सूत्रभावात् कः सूत्रालापकानामिह नित्येपऽव-
सरः ? । तर्हि कदा तन्मिसेपो विधेयः ? , इत्याह—सूत्रानु-
गमे प्राप्ते कतिपयति लाघवार्थं स्फुरितलक्षणैपमिति ।

अथ पूर्वापरसंबन्धतामाशङ्क्य परिहरति—

इह जइ पथो वि तन्नो, न नत्सए कीस भणए इहई ।

दाइजइ सो निकले-वमेत्तसामग्रभो नवरं ॥ ६७० ॥

नन्विह प्राप्तावसरतोऽपि यदि तकोऽसौ सूत्रालापकनि-
क्षेपो न न्यस्यते—न विधीयते, तर्ह्यत्र किमर्थं भयते—‘सू-
त्रालापकनित्येपश्च इत्येवं नित्येपवृत्तीयेभ्यस्त्वेन किमर्थमि-
दोपन्यस्यते ? , अनुगमेऽपि किमिति न भयते ? इति भा-
वः । सत्यम्, किन्त्वोद्यनित्यपञ्चादिना नित्येपेण सह निक्षे-
१७८

पमात्रसाम्यात् नवरं—केवलं द्रष्टव्यं एवाऽयमत्र, न तूप-
न्यस्यते, ग्रन्थगौरवभावात् । इति । विशेषः ।

(२४) अतुर्विधस्य सामाधिक्यस्य क्रिया-कारकभेदप-
र्यायैः शब्दार्थकथनं निर्वचनं निरुक्तिः । तत्र सत्यकत्व-
सामाधिक्यनिरुक्तिमभिहितसुराह—

सम्मदिद्विद् अमोहो, सोही सम्भावदंसणं बोही ।

अविवज्जओ सुदिद्वि, एवमाई निरुत्ताइ ॥ २७८४ ॥

सत्यम् इति—प्रशंसार्थः, दर्शनं दृष्टिः, सत्यम्—अधिप-
रीता दृष्टिः सत्यगृहृष्टिः अर्थानाम्—इति गम्यत । माहर्न
मोहो वितथप्राहः, न मोहः अमोहः—अवितथप्राहः । शो-
धने शुद्धिमिध्यातव्यमलापगमात् सत्यकत्वं शुद्धिरुच्यते ।
सत्—जिनाभिहितं प्रवचनम्, तस्य भावः सङ्गायः, त-
स्य दर्शनम्—उपलम्भः, सङ्गावदर्शनम् । बोधने बाधिरत्यौ-
णादिक इन् परमांशबोधः । अतस्मिन्सदृश्यवसायो विप-
र्ययो न विपर्ययोऽधिपर्ययस्तत्वाध्यवसाय इत्यर्थः । सुश-
ब्दः प्रशंसायाम्, शोभना दृष्टिः सुदृष्टिः । इत्येवमादीनि
सत्यगदर्शनस्य निरुक्तानीति ।

(२५) धृतसामाधिक्यनिरुक्तिप्रदर्शनायाह—

अक्खर सक्की सम्मं, सार्हियं खलु सपज्जवसियं च ।

गमियं अंगपरिविद्धं, सत्त वि एए सपज्जवक्खत्ता ॥ २७८५ ॥

इयं च पीठे व्याख्यातत्वाद् न विचियते ।

देशविरतिसामाधिक्यनिरुक्तिमाह—

विरयाविरई संबुड-मसंबुडे बालपंडिए चैव ।

देसिकदेसविरई, अणुधम्मोऽगारधम्मो य ॥ २७८६ ॥

विरमणं विरतम्, न विरतिरविरतिः, विरतं आविर-
तिश्च यस्यां निवृत्तौ सा विरताविरतिः । संबुतासंबुताः—
स्थगितास्थगिताः परित्यक्तापरित्यक्ताः सावध्याना यस्मि-
न् सामाधिक्यं तत् संबुताऽसंबुतम् । एवमुभयव्यवहारानु-
गतत्वाद् बालपंडितम् । देशः प्राणतिपाताभिः, एकदे-
शस्तु बृहत्क्षेत्रेणाविस्तृतयोर्विरमणं—विरतियस्यां निवृत्तौ सा
देशिकदेशविरतिः । बृहत्साधुधर्मापेक्षयाऽणु—अहो धर्मोऽ-
णुधर्मो देशविरतिलक्षणः । न गच्छन्तीत्यगा—बृहत्सैः क-
तमगारं—गृहम्, तद्योगादगारो गृहस्थस्तत्तमेति ।

(२६) सर्वविरतिसामाधिक्यनिरुक्तिमुपदर्शयन्नाह—

सामाह्यं समर्थं, सम्मावाओ समाससंखेवो ।

अश्वजं च परिआ, पक्कखायं च ते अट्ठा ॥ २७८७ ॥

समो राग—क्षेत्रहितत्वाद् मध्यस्थः, अयमयो गमन-
मित्यर्थः समस्याः सामयः स एव सायाधिक्यमेकास्त-
प्रथमगमनमित्यर्थः । सामाधिक्यमिति—‘सम्’ इति सत्य-
कृशब्दार्थे उपसर्गः, सत्यगयाः समयः, सत्यम् व्यापृष-
कं जीवेषु विधेये गमनं, प्रवर्तनमित्यर्थः, समयोऽस्या-
स्तीति सामाधिक्यम् । ‘सम्मावाड’ ति—सत्यगृह्येनेह रा-
गक्षेत्रविरह उच्यते, तेन तत्प्रधानो बाधो बद्धं सत्य-
गृहादो रागाद्विरतेषु यथावद् बद्धमित्यर्थः । ‘समास’
‘ति—संश्रयः प्रशंसायाम्, अस्तु क्षेपणं, शोभनमसं
संसारद् बहुजीविष्य जीवान् कर्मणो वा क्षेपणं समासः ।
अथवा,—संशयः सत्यगर्थः, सत्यगासः समासः । रागाद्वि-

परहिंस्य समस्य वा आसः समासः । 'संखवो' ति-संखपणं संखपः सामायिकमुच्यते, महार्थस्यापि स्तोका-
क्षरत्वाद्भवेति । 'अणवज्जं' ति-अवधं-पावं नास्मिन्नव-
धमस्तीत्यनवधं सामायिकम् । 'परिण' ति-परितः-
समन्ताज्ज्ञानं पापपरित्यागेन परिष्ठा सामायिकम् । 'पञ्च-
कलाण' ति-मनि हरणीयं वस्तु आस्थानं गुरुसाक्षिकं नि-
वृत्तिकथनं प्रत्याख्यानम् । एतं ऽष्टौ सामायिकपर्यायाः । इति
निर्युक्तिगाथाचतुष्टयायैः विशे० ।

'सामाहयं समहयं' इत्यादिचारित्रनिरुक्तेस्तु व्याख्यानं-
सालाद्वयाह—

राग-होसविरहिम्नो, समो ति अयणं अओति गमणं ति ।
समयागमो समाओ, स एव सामाहयं होइ ॥ २७६२ ॥
सम्ममओ समउ ति य, सम्मं गमणं ति सव्वभूएसु ।
सो जस्स तं समहयं, जम्मि य भेओवयारेण ॥ २७६३ ॥
रागाइरहो सम्मं, वयणं वाओऽभिहाणसुत्ति ति ।
रागाइरहियवाओ, सम्मावाओ ति सामहयं ॥ २७६४ ॥
अप्पक्खरं समासो, अहवाऽऽसोऽसण महासणं सव्वा ।
सम्मं समस्स वासो, होइ समासो ति सामहयं ॥ २७६५ ॥
संखिवणं संखवो, सो जं थावक्खरं महत्थं च ।
सामहयं संखवो, चोइसयुवत्थपिंडो ति ॥ २७६५ ॥
पावमवज्जं सामा-हयं अपावं ति तो तदणवज्जं ।
पावमणं ति न जम्हा, वज्जिज्जइ तेण तदसेसं ॥ २७६७ ॥
पावपरिणायत्थं, परितो नाणं मया परिणत्ति ।
पइत्थुमिहक्खाणं, पच्चक्खाणं निवित्ति ति ॥ २७६८ ॥
विशे० ।

रागहोसविरहिम्नो, समो ति अयणं अओति गमणं ति ।
समगमणं ति समाओ, स एव सामाहयं नाम ॥ २७७० ॥
अहवा भवं समाए, निव्वत्तं तेण तम्मयं वा वि ।
जं तप्पओयणं वा, तेण व सामाहयं नेयं ॥ ३४७८ ॥
अहवा समाई सम्म-त्तं नाण चरणई तेसु तेहि वा ।
अयणं अओ समाओ, स एव सामाहयं नाम ॥ ३४७९ ॥
अहवा समस्स आओ, गुणाण लाओ ति जो समाओ सो ।
अहवा समाणमाओ, नेओ सामाहयं नाम ३४८० ॥
प्रागपि निरुक्लिष्टारे प्रायश्चित्तार्थाः, सुगमाश्चेति ।

अथवा—अन्यथा न्युत्पत्तिरित्याह—

अहवा सामं मिति, तत्थ अओ तेण होइ सामाओ ।
अहवा सामस्साओ, लाओ स.माहयं नाम ॥ ३४८१ ॥
सम्ममओ वा समओ, सामाहयसुभयविद्धि भावाओ ।
अहवा सम्मस्साओ, लाओ सामाहयं होइ ॥ ३४८२ ॥
अथवा—सर्वजिघेषु मैत्री-साम भव्यते, तत्र सास्मिन्न अ-
यो-गमनम् साम्ना वाऽयो गमनं-वर्त्तनं सामायः । अथवा-
साम्न आया-लाभः सामायः स एव सामायिकं नामिति ।

अथवा-सम्यगर्थसंशयपूर्वकोऽर्थं धातुः, सम्यग् अवर्त्तनं-
वर्त्तनं समयः, समय एव स्वार्थिकं कर्मप्रत्ययोपादानादु-
भयत्र वृद्धिभावाच्च सामायिकम् । अथवा—सम्यगायो-ला-
भः सामायः, स एव सामायिकम् । अथवा-समस्य भावः
साम्यम्, साम्यस्यायो निपातनात् सामायः, स एव सा-
मायिकमिति ।

अथवा-अन्यथा निरुक्तविधिरुच्यत इत्याह—

अहवा निरुक्तविहिणा, सामं सम्मं सपं च जं तस्स ।
इकमप्पए पवेसण-मेयं सामाहयं नेयं ॥ ३४८३ ॥

अथवा-निरुक्तविधिना बहुभ्युत्पत्तिकमेतत् सामायिकं हे-
यं ज्ञातव्यमिति कथम्? इति । अत्रोच्यते—इकशब्दो दे-
शीवचनः क्वापि प्रवेशार्थे वर्तते । आत्मोपमया परेणां दुः-
खस्याकरणं सामं हृष्टं तस्य साम्न इकं यदात्मनि प्रवे-
शनम् नकारस्थायादेशनिपातनात्, तत् सामायिकम् । त-
था—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यस्य परस्परं योजनं सम्य-
गिहोच्यते, निर्वीणसाधकत्वेन तद्योगस्यैव परमार्थतः सम्य-
ग्रूपत्वात्, तस्य सम्यग्दर्शनादिकूपस्य सम्यग्-इत्येतस्या-
त्मनि यत् इकं-प्रवेशनम् यकारादेरयादेशनिपातने सकार-
स्य च दीर्घत्वे, तत् सामायिकम् । तथा—रागद्वेषमाध-
रथ्यमात्मनः सर्वत्र तुल्यरूपेण वर्तनं सममुच्यते, तस्य स-
मस्यात्मनि यत् इकं-प्रवेशनम्, समशब्दाद्यागमे सकार-
स्य दीर्घत्वे तत् सामायिकमिति । विशे० । स्था० । आब० ।
आ० म० । आ० । आ० चू० । (सामायिकसंयमव्याख्या
'संजम' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गता) (" सामं समं ")
(१०३०) इत्यादिगाथया सामायिकशब्दस्यैकार्थिकानि
'साम' शब्देऽस्मिन्नेव भागे उक्ताणि ।) (कियन्ति
सामायिकानि मनुष्यादयः प्रतिपद्यन्ते इति 'समोसरण'
शब्देऽस्मिन्नेवभागे गतम् ।) (वम्वन्त उदाहरणकथा
'वम्वन्त' शब्दे चतुर्थभागे २४५६ पृष्ठे गता ।)
सामायिकशब्दयोजना चेव द्रष्टव्या—इहाऽस्मभ्येव सास्त्र
इकं निरुक्तनिपातनात् [यत् यल्लक्षणेनानुपपन्नं तत् सर्वं
निपातनात् लिङ्गमिति] सास्त्रा नकारस्याऽऽय आदेशः,
ततश्च सामायिकम्, एवं समशब्दस्याऽऽयादेशः समस्य
वा आयाः समायः स एव सामायिकमिति, एवमन्यत्रापि
भावना कार्येति कृतं प्रसङ्गेन ।

साम्प्रतं सामायिकपर्यायशब्दाद् प्रतिपादयन्त्याह—

समया सम्मत्त पत्त-त्थ संति सुविहिअ सुहं अनिदं च ।
अदुगुंजिअमगरिहिअं, अणवज्जमिसेऽपि एगट्ठा ॥ १०३३ ॥

व्याख्या—निगदसिजैव । आह—अस्य निरुक्तावेव 'सामा-
हयं समहय' मित्यादिना पर्यायशब्दाः प्रतिपादिता एव त-
त् पुनः किमर्थमभिधानमिति ? , उच्यते—तत्र पर्यायशब्द-
मात्रता, इह तु बाक्यान्तरेणार्थनिरूपणमिति, एवं प्रति-
शब्दमर्थभिदताऽनन्ता गमा अनन्ताः पर्याया इति कैक-
स्य सूत्रस्येति ज्ञापितं भवति, अथवाऽसम्भोदायै तत्रोक्ता-
व्यभिधानमनुष्ठेयं इत्यत एवोक्तम्—'इमेऽपि एगट्ठा' ति
एतेऽपि तेऽपीत्यर्थः ।

(नामनिष्पन्नसामाधिक्यस्य चातुर्विध्यम् ' शिक्खेव ' शब्दे
चतुर्भिर्भागे २०२७ पृष्ठे गतम् ।)

(२७) चातुर्विधं सामाधिक्यम्

आमठवणाभो पुष्पं भण्डिआभो । दम्बसामाहय वि
तोहव , ०जाव से तं भविअसरीरदम्बसामाहय । से किं तं
जाणयसरीरभविअसरीरवहरिते दम्बसामाहय ? , जाणय-
सरीरभविअसरीरवहरिते दम्बसामाहय पत्तेयपोत्थयलिहि-
यं । से तं जाणयसरीरभविअसरीरवहरिते दम्बसामाहय । से
तं चोआगमभो दम्बसामाहय । से तं दम्बसामाहय ।
से किं तं भावसामाहय ? , भावसामाहय दुविहे पछत्ते , तं
जहा-आगमभो अ, नोआगमभो अ । से किं तं आगमभो
भावसामाहय ? , आगमभो भावसामाहय , जाणय
उवउत्ते । से तं आगमभो भावसामाहय । से किं
तं नोआगमभो भावसामाहय ? , नोआगमभो भावसा-
माहय "जस्स सामाणिओ अप्पा, संजमे शिओमे तवे । तस्स
सामाहयं होइ, इह केवलिभासिओ ॥१॥ जो समो सव्वभूणुसु ,
तसेसुं थावरेसु अ । तस्स सामाहयं होइ, इह केवलिभासियं
॥२॥ " (अनु०) से तं नोआगमभो भावसामाहय । से तं
भावसामाहय । (सू०-१५४ +)

' जस्स सामाणिओ अप्पा ' इत्यादि, यस्य सत्त्वस्य सामा-
निक-सन्निहित आत्मा सर्वकालं व्यापारान् क ?—संयमे
मूलगुणरूपे , नियमे—उत्तरगुणसमूहात्मके तपसि-अनश-
नादौ तत्त्वैर्धर्मभूतस्य सामाधिकं भवतीत्येतत्केवलिभावि-
तमिति श्लोकार्थः । ' जो समो ' इत्यादि, यः समः सर्वत्र मैत्री-
भावानुसृत्यः सर्वभूतेषु-सर्वजीवेषु त्रसेषु थावरेषु च त-
स्य सामाधिकं भवतीत्येतदपि केवलिभाषिम् , जीवेषु च
समत्वं संयमसाक्षिभ्यप्रतिपादनात्पूर्वश्लोकेऽपि लभ्यते , किं
तु जीवदयामूलत्वाद्धर्मस्य तत्प्राधान्यव्यापनाय पृथगुपा-
दानमिति । (अनु०) इह च ज्ञानक्रियारूपं
सामाधिकाभ्ययनं नोआगममतो भावसामाधिकं भवत्येव ,
ज्ञानक्रियासमुदाये आगमस्यैकदेशवृत्तित्वात् , नोशब्द-
स्य च देशवचनत्वाद् , एवं च सति सामाधि-
कवतः साधोरापीह नोआगमतो भावसामाधिक्यत्वे-
नोपन्यासो न विरुध्यते, सामाधिकतद्वतोरभेदोपचारादिति
भावः । नामनिष्पन्नो निक्षेपः समाप्तः ।

(२८) पट्टादहरणानि । सामाधिके तावत्—

" इहास्ति भरतक्षेत्रे , नगरं हस्तिशीर्षिकम् ।
सुबुलरङ्गमुक्ताब्धे , हस्तिशीर्षिखोन्नतम् ॥ १ ॥
दम्बन्तः प्रभुस्तत्र , धरित्रीधवपुङ्गवः ।
यः सौम्याब्धौ शौर्याब्धौ , विषमयुधदर्पहृत् ॥ २ ॥
इतः पुरं गजपुरं , यद् दृष्ट्वा म्रियते जनः ।
साक्षात्तु स्वर्गं पयायं , वार्लेबाभ्यामिधायिनी ॥ २ ॥
राज्यं युधिष्ठिरस्तत्र , विषयस्तं शकवह्निव ।
चातुर्विधान्धैर्लोक-पालैरिव पुरस्कृतः ॥ ४ ॥

विषया इव जीवस्य , दम्बन्तस्य तेऽरयः ।
सोऽप्यद्वागाद्वाजुहो , जरासंधस्य सन्निधौ ॥ ५ ॥
पाण्डवास्तेऽथ तद्देशं , समुद्रः पुत्रपुत्रतथा ।
राजनीतिरियं राज्ञां , बलवत्सु क्षलं बलम् ॥ ६ ॥
तदाकर्ण्य ससंरम्भः , सर्वोपेण महाबलः ।
दम्बन्तः क्षतारति—दम्बिदम्बन्तः समागमत् ॥ ७ ॥ "

आ० क० १ अ० । आ० सू० । (शेवा कथा 'सामाहय' शब्दे-
ऽस्मिन्नेव भागे गता ।)

पुनः सामाधिकस्यैव स्वरूपनिरूपणाय—

समभावो सामाहयं , तथार्कचक्षुसनुमितिचिसउ ति ।

शिरभिस्संगं चित्तं , उचियपवित्तिप्यहाणं च ॥ ५ ॥

समभावो मध्यस्थाध्यवसायः । सामाधिकमुक्तनिर्वचनं भ-
वति । किंविषयोऽसौ समभाव इत्याह—तृणकाञ्चनं प्रतीते
हेयोपादेयेऽजीवरूपं तदन्यहयोपादेयाचेतनवस्तुपलक्षणभू-
ते । शत्रुमित्रे च प्रतीते एवाप्रतीतिप्रतिनिबन्धने सचेतने त-
दन्यैर्भूतवस्तुपलक्षणभूतः विषयो गोचरो यस्यासौ तृण-
काञ्चनश्रुतिप्रविषयः । इतिवाक्यार्थसमाप्तिः । किमुक्तं भव-
ति ?—निरभिष्वङ्गं—रागद्वेषलक्षणाभिष्वङ्गवर्जितं चित्तं मनः
सामाधिकं भवतीति प्रकृतम् । एवंविधमेव चित्तं सामा-
धिकमिति मन्यमाना बाह्यप्रवृत्तिमार्कङ्गिकरी केचित्कल्प-
यन्ति , अतस्तत्किञ्चलार्थमाह—उचितप्रवृत्तिप्रधानं सचेष्टा-
सारम् , निरभिष्वङ्गं हि चित्तं सति प्राय उचितैव प्रवृत्तिर्जा-
यते , सामिष्वङ्गचित्तकार्यत्वाद्भावतोऽनुचितप्रवृत्तः । इदं
चोक्तमेव ' वीतरागाणां परोपकारप्रवृत्तिर्न समभावं सामा-
धिकं बाधते ' इति । चशब्दः समुच्चयार्थः । इति माथार्थः ॥५॥
पञ्चा० ११ विष० ।

(२९) द्विविधं सामाधिक्यम्—

सामाहयचरित्रगुण्यपमाणे दुविहे पछत्ते , तं जहा-इध-
रिय य , भावकहिय य । (सू० १५७×)

सामाधिकं—पूर्वोक्तशब्दार्थं तच्च इत्वरं , यावत्कथिकं च ।
तत्रेत्वरम्—भाविष्यपदेशान्तरत्वात् स्वल्पकालम् , तच्चाद्य-
चरमतीर्थकरकालयोरेव यावद्द्यापि महाव्रतानि नारोप्य-
न्ते तावच्छिष्यस्य संभवति , आत्मनः कथां यावदास्ते तद्
यावत्कथं—यावज्जीवमित्यर्थः , यावत्कथमेव यावत्कथिकम् ।
एतच्च भरतैरावतेष्वाद्यचरमवर्जमध्यमतीर्थकरसाधुनां म-
हाविदेहतीर्थकरयतीनां च संभवति । अनु० । पं० सू० ।
तेषामुपस्थापनाया अभवत् । पञ्चा० ११ विष० ।

द्विविधं सामाधिक्यम्—

दुविहे सामाहय , पयणत्ते , तं जहा-अगारसामाहय चैव ,
अगारसामाहय चैव । (सू० ८४×)

' दुविहे ' इत्यादि समाना—ज्ञानादीनामायो-लाभः समायः
स एव सामाधिकमिति तद् द्विविधम्—अगारवदनगरत्वा-
भिभेदाद् देशसर्वविरतीत्यर्थः । स्था० २ डा० ३ उ० ।

(३०) सामाधिक्योद्देशादीनि द्वाराणि वक्ष्यमानि तत्रोपो-
दातदर्शनायाह—

उद्देशे १ निदेशे २ ,

निगम ३ स्थिते य ४ काल ५ पुरिसे ६ अ ।

कारण ७ पञ्चय ८ लक्षण ६,

नए १० समोश्चरणा ११ ऽणुमह १२ ॥ ४० ॥

किं १३ कइविहँ १४ कस्स १५ कहिं, १६,

केसु १७ कहं १८ केच्छिरं १९ हवइ कालं ।

कइ २०. संतर २१ मविरहिअं २२ ,

भवा२३ऽऽगरिस२४फासण२५निरुत्ती२६ ॥१४१॥

उद्देश्यो वक्तव्यः, एवं सर्वेषु क्रिया योज्या। उद्देशमनुद्देशः—सामान्याभिधानमवश्यमिति १। निर्देशं निर्देशः-विशेषाभिधानं सामायिकमिति २। तथा निगमनं निगमः ३। कुतोऽस्य निर्गमनमिति वाक्यम्, क्षेत्रं वक्तव्यम् कस्मिन् क्षेत्रे ? ४। कालो वक्तव्यः कस्मिन् काले ? ५। पुरुषश्च वक्तव्यः कुतः पुरुषात् ? ६। कारणं वक्तव्यं किं कारणं गीतमादयः भू-एवमिति ? ७। तथा प्रत्यययतीति प्रत्ययः स च वक्तव्यः, केन प्रत्ययेन भगवतेऽनुपदिष्टम् ? को वा गणधाराणां भवत्य इति च तथा लक्षणं वक्तव्यं भञ्जानादि ८। तथा नया-नैगमादयः ९। तथा तेषामेव समवतरणं वक्तव्यं यत्र संभवति, वक्ष्यति च—‘मूढगण्यं सुयं कालियं तु’ इत्यादि ११। अनुमतम् इति-कस्य व्यवहारायः किमनुमतं—सामायिकमिति, वक्ष्यति—‘तत्संज्ञामो अणुमन्नो’ इत्यादि १२। किं सामायिकम् ? ‘जीवो गुणपञ्चिक्वो’ इत्यादि वक्ष्यति १३। कतिविधं सामायिकम् ? ‘सामाहयं च तिविहं, सम्मत्सुयं तद्वा चरितं च’ इत्यादि प्रतिपाद्यमिष्यते १४। कस्य सामायिकमिति, वक्ष्यति—‘जस्स सामाखिन्नो अप्पा’ इत्यादि १५। क सामायिकम्, क्षेत्रादाविति, वक्ष्यति—‘क्षेत्तकालादिनिगतिभविष्य’ इत्यादि १६। केन सामायिकमिति, सर्वत्राप्येषु वक्ष्यति—‘सम्बगतं सम्मत्तं सुय चरितेषु पञ्चावा सर्वे’ इत्यादि १७। कथमादाप्यते ?, वक्ष्यति—‘माणुस्सल्लज्जज्ज’ इत्यादि १८। कियञ्चिरं भवति ? कालमिति, वक्ष्यति—‘सम्मत्तस्स सुयस्स य, क्षावट्ठी सागरोऽवसाह ठित्ति’ इत्यादि १९। कति इति कियन्तः प्रतिपद्यन्ते ? पूर्वप्रतिपद्या वेति वक्तव्यम्, वक्ष्यति च—‘सम्मत्तदेसविरता, पलियस्स असेज्जभागमिन्ना उ’ इत्यादि २०। सान्तरम् इति सह अन्तरेण वर्तते इति सान्तरम् किं सान्तरं, निरन्तरं वा ?, यदि सान्तरं किमन्तरं भवति ?, वक्ष्यति—‘कालमण्णं च सुत्ते, अज्जापरियङ्गो य देसुणो’ इत्यादि २१। अविरहितम् इति अविरहितं कियन्तं कालं प्रतिपद्यन्त इति, वक्ष्यति—‘सुत्तसम्मज्जगारीणं, आबलिया संजभाग’ इत्यादि २२। तथा भवा—इति कियतो भवानुत्कृष्टतः जल्यवाप्यन्ते—‘सम्मत्तदेसविरता, पलियस्स असेज्जभागमिन्ना उ। अट्ठ भवा उ चरिते’ इत्यादि २३। आकर्षणमाकर्षः, एकानेकभवेषु प्रहरणानीति भावार्थः—‘तिहह इहस्ससुपुत्तं, सयपुत्तं च होति विरुद्ध्य’। पगभवे आगरिसा’ इत्यादि, २४। स्पर्शना वक्तव्या, कियत्तो—‘सामायिकवन्तः स्फुरन्तीति, वक्ष्यति—‘सम्मत्तवत्तसहिज्जा, सर्वं लोणं कुसे निरवसेसं’ इत्यादि २५। निश्चिता उ-क्लिनिकल्लिवक्तव्या—‘सम्महिद्धि अमोहो, सोही सम्भावरं-दाये होही’ इत्यादि, वक्ष्यति २६। अथ तान्त्रायाद्रयसमुदायार्थः। अवयवार्थं तु प्रतिज्ञारं प्रपञ्चेन वक्ष्यामः। अ

[illegible]

तत्रोद्देशद्वाराषयवार्थप्रतिपादनायदमाह—

नामं ठवणा दविए, खेत्ते काले समासे उद्देसे ।

उद्देसुद्देसम्मि अ, भावम्मि अ होइ अद्दुमओ ॥१४२॥

तत्र नामोद्देशः--यस्य जीवादेवेद्देश इति नाम क्रियते, नाम्नो वा उद्देशः नामोद्देशः। स्थापनाद्देशः स्थापनाभिधानम्। उद्देश-
न्यासो वा, द्रव्ये इति द्रव्यविषय उद्देशो द्रव्योद्देशः, स वा आ-
गमनोऽआगमकशरीरेतरव्यतिरिक्तः द्रव्यस्य द्रव्येण द्रव्ये
वा उद्देशो द्रव्योद्देशः, द्रव्यस्य--द्रव्यमिवमिति, द्रव्येण-

द्रव्यपतिरयमिति, द्रव्ये-सिंहासने राजा, धूने कोलितः, गिरौ मयूर इति । एवं क्षेत्रविषयोद्देशोऽपि वक्ष्यः, एवं कालविषयोऽपि । 'समासः-संक्षेपस्तद्विषय उद्देशः समासोद्देशः, स च अङ्गभुतस्कन्धाध्ययनेषु द्रष्टव्यः । तत्र अङ्गसमासोद्देशः-अङ्गम्, अङ्गी तदप्येता तदर्थं इत्येवमप्यत्रापि योजना कार्या । उद्देशः-अध्ययनविशेषः तस्य उद्देश उद्देशोद्देशः, तद्विषयश्च उद्देश इति, स चोद्देशोद्देशोऽभिधीयते-उद्देशवान् तदप्येता तदर्थोक्ता वेति । भावविषयश्च भवति उद्देशः अष्टमक इति, स चार्थ-भावः भावी भावको वेति गार्थार्थः । आब० १ अ० ।

(३१) उद्देशादीनि द्वाराणि । अथ प्रेरकः प्राह—

दारोवस्त्रासाइसु, निखेवे ओहनाम निफ्फे ।

उद्देशो निद्देशो, भणियो इह किं पुण्णगहणं ॥ ६७६ ॥

प्राह-नन्वसावावश्यकशास्त्रस्य प्रथममध्ययनं सामायिकम्, तस्य च चत्वार्यनुयोगद्वाराणि, इत्यादिना द्वारोपन्यासादिषु प्रक्रमेषु । यदि वा-ओघनिष्पन्नानामनिष्पन्नयोर्निष्पन्नाः सामान्यनामरूप उद्देशः, विशेषनामरूपश्च निद्देशोऽनेकशः-प्रोक्त एव; किमर्थमिहापोद्घातविर्युक्तौ पुनरपि तयोर्ग्रहणम् ? इति ।

अत्रोत्तरमाह—

इह विदियाणमणागय-गहणं तत्थजहा कहं कुणउ ।

तेसि गहणमकाउं, दारभासाइकजाइ ॥ ६७७ ॥

इहोपोद्घाते आघट्टारद्वयविहितयोरुद्देश-निद्देशयोस्तत्र द्वारोपन्यासादौ शास्त्रकृताऽनागतमेव ग्रहणं कृतम्, अन्यथा हि तयोः सामान्यविशेषनामरूपयोरुद्देशनिद्देशयोस्तत्र ग्रहणमकृत्वा कथं निराध्यायि द्वारोपन्यासादिकार्याणि करोतु ? इति ।

प्रतिषिधानान्तरमाह—

अहवा तत्थुद्देशो, निद्देशो वि य कओ इहं तेसि ।

अत्थाऽणुगमावसरे, विहाणवक्खाणमारदं ॥ ६७८ ॥

अथवा-तत्र द्वारोपन्यासादौ सामान्यविशेषाभिधानरूप उद्देशो, निद्देशश्च कृत इत्युपगमच्छामः केवलमिहाध्यानुगमावसरेऽर्थव्याख्याप्रस्तावे तयोः पूर्वविहितयोरुद्देशनिद्देशयोर्विधानतो-भेदतो व्याख्यानमारब्धमित्येवोक्त इति ।

अन्ये तु ब्रुवते । किम् ? इत्याह—

अओ उ विसेसमिहं, भणंति नोद्देशवद्वमेयं ति ।

जाणावियमज्झयर्थं, समासदारावपारेणं ॥ ६७९ ॥

अन्ये तु पूर्वविहितयोरपीह विशेषमाचक्षते नोद्देशक-अभिद्वयमध्ययनमित्येतज्जापितं किल । कुतः ? अङ्गभुतस्कन्धाध्ययनसमासद्वारावतारात् । इदमत्र ब्रूयम्—“नामं उ-वणा दविण, जेते काले समासे उद्देशे । उद्देशुद्देशमि-य, भावमि य होइ अट्टमओ ॥ १ ॥” इति पुरस्ताद्विहैव वक्ष्यमाणगाथायामुद्देशोऽविविधोऽभिधास्यते, तथा 'एमेव य निद्देशो' इत्यादिगाथायां निद्देशोऽपि चार्थविषयो वक्ष्यते । तत्र च समासद्वारे संक्षेपविधायकं नाम समासोद्देश इति व्याख्यास्यते, तथा-अङ्गम्, भुतस्कन्धः अध्य-

यनम्, उद्देश इत्यादि । तत्रेव सामायिकाध्ययनं किलाध्ययनोद्देशो भवति, न तद्देशोद्देशः, उद्देशरहितत्वात् । एतच्च तत्र व्याख्यास्यते । तद्विषयनिर्देशयोरविविधत्वमङ्गनेन च समासद्वाराभावात् । अनेन च समासद्वारेण विचार्यमाणमध्ययनमुद्देशरहितमिति ज्ञापितम् । एतच्चचेद्देशनिर्देशाभङ्गेन निरुक्तस्य समासद्वारास्येवाऽऽभावात् किल न ज्ञाप्यतेति ।

एतच्च यत्किञ्चिदेष, इति दर्शयति—

अंगाइ पयहकाले, कालिय सुयमाणसमवसारे य ।

तमणुद्देशयवदं, भणियं चिय इह किमम्महियं ? ॥ ६८० ॥

आवश्यकं किमङ्गम्, अङ्गानि ? इत्यादि, प्रश्नकाल एव कालिकभुतपरिमाणसंख्यावतारं चाध्ययनसंख्यावतारात्, नोद्देशकः नोद्देशकाः इति निषेधाच्च तत् सामायिकाध्ययनमुद्देशकवदं न भवतीति भणितमेव, इह किमध्यधिकमज्ञातं ज्ञायते ? । तस्माद् यत्किञ्चिदेषवत् । अत एतयोरिह अङ्गनं व्याख्यानायमेवार्थ स्थितम् । तदेव कुतो-देशनिर्देशविषया चालना, प्रत्यक्षस्थानं च ॥ अथ निर्गमनं निर्गमः । स च कुतः सामायिकम् निर्गतम् ? इत्येवंप्रश्नो वक्ष्यते ।

(३२) अत्राक्षेपपरिहारौ प्राह—

नणु निगमो गउ चिय, अचार्णतरपेरपरगामओ ।

तित्थयराईहिंतो, आगयमेयं परंपरया ॥ ६८१ ॥

ननु पूर्वमागमद्वारा वचामाऽनन्तरपरंपरागमतस्तीर्थकरादिभ्यः परंपरया समागममेतत् सामायिकमित्यभिधानात् तीर्थकरादिभ्यो निर्गमनमस्य, इत्यवगतत्वाद् गतार्थ एव निर्गमः, किं पुनरिहापाच ? इति ।

परिहारमाह—

इह तेसि चिय मणणइ, निद्देशो निगमो जहा तं च ।

उवायतं तेहिंतो, खेचाइविसेसियं बहुहा ॥ ६८२ ॥

तेषामेव तीर्थकरादीनां सामान्योद्देशमात्रेण प्रागवगता-नामिह विशेषाभिधानरूपो निर्देशो प्रयतः, यथा श्रीमम्महावीरतीर्थकरादिवत् सामायिकमर्थतो निर्गमम्, स्वतस्तु गौतमादिगणधरभ्यो निर्गतम्, तथा निर्गमश्चेह मिथ्यात्वाच्चिरत्यादितमसस्तेषां तीर्थकरादीनामत्रोच्यते 'अवर-विदेहं गामस्स चित्तओ' इत्यादिना प्रत्यक्षम् । तथा, तच्छ सामायिकं बहुधा-अनेकशः क्षेत्रकालपुरुषकर्मरूपप्रत्यय-विशेषितं तेभ्यस्तीर्थकरादिभ्यो यद्योपयतमागतम्, त-च्छेह भयत इति विशेषः ।

अथ लक्षणद्वारविषयमाक्षेपमाह—

अज्झयणल्लक्ष्णं नणु, खओवसमिभं गुणप्पमाणे वा ।

नाणागमाइगहणे, भणियं किमिहं पुणो गहणं ॥ ६८३ ॥

लक्ष्यतेऽनेनति लक्षणम्, तच्छ—'सहइण जाणया कणु' इत्यादिना सामायिकस्य सावधयोगविरत्यादिकं वक्ष्यति । अत्र परः प्रेरयति-नन्वध्ययनस्याऽस्य ज्ञानोपशमिको भावो लक्षणम्, इति प्रागुक्तमप्यङ्गं च नाकिं काञ्चो-पशमिके भावे समवतारादर्थोपपत्त्या भणितमेव । अथवा-

‘गुणप्रमाणे ज्ञानमिदम्, तत्राप्यागमः’ इत्याद्यभिधानादिदे-
क्षाद्योपशमिकभावरूपं लक्षणमर्थोपस्थाऽभिहितमव ? आ-
गमस्य क्षाद्योपशमिकभावरूपलक्षणत्वात् ; किमिदानीं लक्ष-
णस्य पुनर्ग्रहणम् ? इति ।

परिहारमाह—

निर्देशमेतद्युक्तं, वक्ष्यामिह सवित्थरं तमिह ।

अहवा सुयस्य भणियं, लक्ष्णमिह तं चउण्हं पि ॥६८४॥

निर्देशमात्रमेव लक्षणस्य प्रागुक्तम्—निर्दिष्टमेव पूर्वं ल-
क्षणम्, न तु तथाविधव्याख्या व्याख्यातमित्यर्थः । इह
त्वनुगमे व्याख्यानप्रस्तावात् सवित्थरं तद् व्याख्यायते ।
अथवा—स क्षाद्योपशमिका भावः भूतसामायिकस्यैव पूर्वं
लक्षणमुपपद्यते, इह तु अज्ञानज्ञानदशविरति—सर्वविरति-
रूपं चतुर्थांशं सम्प्रकृष्टभूतदेशचारित्रसर्वचारित्रसामा-
यिकानां लक्षणमुच्यते इति विशेषः ।

अथ नयद्वारे आक्षेपमाह—

भणिया नयप्पमाणे, भस्संतीह नया पुणो कीस ? ।

मूलद्वारे य पुणो, एएसि को णु विणिओगो ॥६८५॥

ननु पूर्वं नयप्रमाणे भणिता एव नयाः, किमिहापाद्धते
पुनरपि भण्यन्ते, तथा, वक्ष्यमाणे चतुर्थे नयलक्षणे मूलानु-
यागद्वारे भणियन्ते । तन्मीमांसा पूर्वमेव नयः भणितानां पु-
नर्भणने को विनियोगः किं फलम् ?, न किञ्चिदित्यर्थः ।

अत्र परिहारमाह—

जे शिय नयप्पमाणे, ते शिय इहं सवित्थरा भणिया ।

जे तमुवक्कमेत्तं, वक्ष्यामिह अणुगमो ति ॥६८६॥

य एव प्राक् प्रमाणद्वारे संक्षेपमात्रेण नया उक्ताः, त ए-
वेह सवित्थरा भणिताः, अत्र भणियन्ते इति भावः ।
कुतः ? , यतस्तद्व्ययनोपक्रमरूपमुपक्रममात्रम्, एतत्
वर्थांशानुगम इति कृत्वा नयानां व्याख्यानमिति ।

परिहारान्तरमाह—

अहवा तत्थ पमाणं, इहं सरूवावहारुणं तेसिं ।

ततो वक्कता वा, इह तदणुगमावयारोऽयं ॥ ६८७ ॥

अथवा—प्रमाणद्वाराधिकारात् प्रतीयते वक्ष्येभिरिति प्र-
माणं—भावमात्रं नयानां तत्राभिहितम् । इह तु—उपाद्धातनि-
र्मुक्त्यनुगमे तेषां सरूपव्याख्यानम् । अथवा—तत्रापका-
न्ताः, इह त्वयं तदनुगमावयारोऽभिहित्यते । इदमुक्तं भवति-
प्रागुपक्रमद्वाराधिकाराद्व्ययनं नैकरूपक्यते, इह तु कस्य न-
यस्य किं सामायिकमनुगतम् ? इति चिन्त्यते, तथा च व-
क्ष्यते—“ तव संजमो अणुमओ, निगंथं पवयणं च व-
ह्वारो । सच्चुञ्जसुयाणं पुण, निव्वाणं संजमो वव ॥ १ ॥ ”
तेषां च नयानामिह समवतरणं समवतारो यत्र संभव-
ति तत्र दर्शनीयः, यद् वक्ष्यते—“ मूदनयं सुयं का-लियं
तु न नया समोयरेति इहं । ” इत्यादीति ।

(३३) मूलद्वारनयैः सहामीमांसा भेदमाह—

सामाह्यसमुदाय-तथैवभाववारतत्परा एए ।

मूलद्वारनया पुण, सुत्तप्फासोवओगपरा ॥६८८॥

सर्वेऽपि अन्ते नय-प्रमाणाः उपाद्धातनिर्मुक्तद्वारोक्त-

अ नयाः सामायिकसमुदायार्थमात्रं व्यापियन्ते, न तु ख-
त्रार्थविनियोगिनः । वक्ष्यमाणस्तु मूलद्वारनयाः प्रातिपदं ख-
त्रार्थवक्षया इति विशेष इति ।

अथ किद्वारे आक्षेपपरिहारो प्राऽऽह—

जीवगुणो नायं ति य, भणिए इह किं ति का पुणो संका ।

तं चिय किं जीवाओ, अस्समणं ति संदेहो ॥ ६८९ ॥

ननु प्रमाणद्वारेभेदं गुणप्रमाणं सामायिकं जीवगुणः त-
त्रापि ज्ञानम्, इत्याद्युक्तं किं सामायिकम्, इति का श-
ङ्का येन किद्वारमुच्यते ? , इत्याह—“ तं चियं ” त्यादि,
तदेव सामायिकं किं जीवान्यत्, अनन्यद् वा ? इति सं-
देहः, तदपनोदार्थमिह किद्वारोपगम्यास इति ।

अथ कथं द्वारविषयावापक्षेप-परिहारो प्राह—

भणिए खओवसमियं—ति किं पुणो लग्गए कंठं तं ति ।

इह सो शिय चित्तिअह, किह लग्गए सो खओवसमो ॥६९०॥

ननु नामद्वारे क्षाद्योपशमिकं सामायिकम्—इत्युक्ते ‘ तदा-
वरणक्षयोपशमात् तल्लभ्यते ’ इत्यर्थोक्तमेव भवति । अतः
‘ कथं तल्लभ्यते ? ’ इत्यर्थप्रतिपादकं किमितीह पुनरपि क-
थं द्वारमुच्यते ? । अत्रोत्तरमाह—इह कथमिति द्वारे
स एव क्षोपशमश्चिन्त्यते । कथम् ? , इत्याह—कथं
लभ्यते स क्षोपशमः ? , इत्येव विशेषः ।

अथ द्वाबाहुल्याद् ग्रन्थविस्तरमवलोक्य संक्षेपमाह—

किं बहुणा जमुवक्कम—निक्खेवेसु भणियं पुणो भण्हं ।

अत्थाणुगमावसरे, तं वक्ष्यामिह गिरात्तयं ॥ ६९१ ॥

किं बहुना ? , सर्वेष्वप्येतदुपाद्धातद्वारेण यदुपक्रम-निक्षे-
पयोर्भणितमपि पुनरप्याचार्यो भवति, तदिहाधोनुगमाव-
सरे पूर्वोपक्रान्तनिक्षेपवस्तुव्याख्यानाधिकारार्थम्, इत्येव
भावनीयमिति ।

तद्वत्सुपोद्धातोल्लेखेतेषु देशादिद्वारेषु प्रत्येकं विशेषतश्चा-
लनाप्रत्यवस्थाने आभिधाय, इदानीं सामान्येन सर्वस्याऽ-
प्युपोद्धातस्य चालनामाह—

सत्थसमुत्थाणत्थो, पायेणोवक्कमो तदाऽयं पि ।

सत्थस्सोवग्घाओ, को एससि पइविसो ॥ ६९२ ॥

आह—ननु उपक्रमोऽपि प्रायः शास्त्रसमुत्थानार्थमेव, तत्रा-
नुपूर्व्यादिभिर्द्वारैरुपक्रम्य शास्त्रं नामादिन्यासव्याख्यान-
योग्यतामानीयत इत्यर्थः, तथाऽयमप्युपोद्धातः शास्त्र-
स्योद्देशनिर्देशमिगमादिभिर्द्वारैरुत्थानमुपवर्ण्य व्याख्यानयो-
ग्यतामुपकल्पयति, इति कोऽनयोर्दिशेषः ? न कश्चिद् ।
तत एतयोर्द्वयोर्मध्यतर एव वाक्य इत्यभिप्राय इति ।

प्रत्यवस्थानमाह—

उद्देशमेतन्नियओ, उवक्कमोऽयं तु तत्त्वबोहत्थं ।

पाएणोवग्घाओ, नणु भणिओऽयं जओऽणुगमो ॥६९३॥

उद्देशमात्रनियत एवापक्रमः—नामस्थापनाद्व्यादिभिः,
आनुपूर्व्यादिभिश्च भेदैरुपक्रमः शास्त्रमुद्दिश्यैव न तु व्या-
ख्यानयतोत्यर्थः । अयं पुनरुपोद्धातः प्रायेण तस्य शास्त्र-
स्य विबोधायां—व्याख्यानायाः । कुत इदं ज्ञायते ? , इत्याह—
ननु यस्मादयं प्रस्तुतोऽनुगमो भणितः, उपोद्धातश्चानुगम-

भेद एव, अनुगमस्य च व्याख्यानरूपत्वात् सिद्धमुपोद्घा-
तस्य व्याख्यानाधीनत्वमिति

परिहारान्तरमाह—

नासस्व व संबंधण-युक्तकमोऽयं तु सुखवक्त्राह ।

संबंधोवगमाभ्यो, भयस्य जं सा तदंतमि ॥ ६६४ ॥

अथवा—न्यासस्याऽध्ययनसंबन्धिनो नामादिनिष्पत्त्यस्य सं-
बन्धनं तद्योग्यताऽऽपादनमुपक्रम उच्यते, तदन्ते तत्प्रति-
पादनात् । अयं तपोद्धातः सूत्रव्याख्यायाः संबन्धस्तद्यो-
ग्यताव्यवस्थापनरूपः यद्—यस्मात् तदन्तं—उपोद्धातान्ते
सैव सूत्रव्याख्या भवत्येतः, इत्युपक्रमोपोद्धातयोर्विशेषः । त-
देवमभिहितं संक्षेपेणोपोद्धातनिर्मुक्तमोवार्धमात्रम् । विशेषः ।
[३४] अथ विस्तरार्थमभिधानसुमार्यकार उद्देशनिर्देश-
विषयमाक्षेपं चेतस्याशङ्क्य परिहारं तावदाह—

उद्देहं निहिसह, पायं सामभ्यो वितेसो ति ।

उद्देसो तो पढमं, निद्देसोऽन्तरं तस्स ॥ १४८६ ॥

ननु कस्मात् प्रथममुद्देशस्ततो निर्देशः ? इत्याशङ्क्य परि-
हरति—‘ उद्देहदु ’ मित्यादि, सामान्यं हि पूर्वं वस्तुनिर्देश्य
ततः पश्चाद् विशेषतो निर्दिश्यते, इति शास्त्रं लोके च स्थि-
तिः । तथा—ज्ञानमपि प्रायः प्रथमं वस्तुनः सामान्याकार-
प्राहकमुत्पद्यते, ततो विशेषाकारप्राहकम् । ततः—तस्मात्
कारणाद् वस्तुनः सामान्याभिधानलक्षणः प्रथममुद्देशः तत-
स्तस्यैव विशेषाभिधानरूपो निर्देश इति गाथायः । विशेषः ।

(३५) एतानि द्वाराणि क्रमशो व्याख्यानयामि तत्रानु-
मतद्वारम् । कस्य जीवस्य किं सामायिकम् । साम्प्रतं कस्य
सामायिकं भवति ? इति द्वारे प्रस्तुतं यस्य तद् भवति
तदभिधत्तस्या प्राह—

जस्स सामाणिभ्यो अप्पा, संजमे नियमे तवे ।

तस्स सामाह्वं होइ, इह केवलिसासियं ॥ २६७६ ॥

जो समो सत्त्वभूएसु, तसेसु थावरेसु य ।

तस्स सामाह्वं होइ, इह केवलिसासियं ॥ २६८० ॥

यस्य सामायिकः निःसंनिहितोऽप्रापित इत्यर्थः, आत्मा
जीवः । क ? । संयमे—मूलगुणरूपे, नियम उत्तरगुणात्मके,
तपसि—अनशानादिलक्षणे । तस्यैवभूतस्याप्रमादिनः सामा-
यिकं भवतीत्येवं केवलिसासितमिति । तथा, यः समो
मध्यस्थ आत्मानमिव परं पश्यतीत्यर्थः, सर्वभूतेषु सर्वप्रा-
णिषु त्रसेषु—हीनप्रियादिषु, स्थावरेषु च पृथिव्यादिषु तस्य
सामायिकं भवतीत्येतच्च केवलिसासितमिति ।

साम्प्रतं फलप्रदर्शनद्वारेणास्य कारणविधानं प्रतिपाद्यन्नाह—
सावज्जोगं परिरक्खण्डा,

सामाह्वं केवलियं पसत्थं ।

गिहत्थधम्मा परमं ति नत्था,

कुजा बुहो आयहियं परत्था ॥ २६८१ ॥

सावद्योगपरिरक्षार्थं सामायिकं केवलिकं—परिपूर्वं—प्र-
शस्तं—पवित्रम्, एतदेव हि गृहस्थधर्मात् परमं—प्रधानं, ज्ये-
ष्ठम्, इत्येवं वात्वा कुयात् बुधो—विद्वानात्महितम्—आत्मो-

पकारकम् इहलोके, परत्र च । अथवा—परो मोक्षस्तदर्थं कु-
र्याद्, ननु सुरलोकार्थम् । इति निर्मुक्तिकरूपत्रयार्थः ।

अथ भाष्यगाथा—

केवलियं पडिपुणं, परमं जेहुं गिहत्थधम्माभ्यो ।

तं हियमिभ्यो परत्था, सिवं परं वा तदर्थं वा ॥ २६८२ ॥

गतार्थोऽनवरम् ‘ तं हियमिभ्यो परत्थ ’ ति—तत् सामायिक-
मात्मनो हितम् । क ? इत्याह—इतः—इहलोके, परत्र—परलोके
चेति ।

अथ वक्ष्यमाणगाथायाः प्रस्तावनां कुर्वन् भाष्यकार एवाह—

गिहिणा वि सव्वज्जं, दुविहं ति विहेणं छिन्नकालं तं ।

कायव्वमाह सव्वे, को दोसो मसएऽणुमई ॥ २६८३ ॥

इह परिपूर्वसामायिककरणशक्यभावे—समपूर्वसंयमाङ्गी-
कारभावासाध्यांभावं गृहिणाऽपि—गृहस्थेनाऽपि सत्ता तत्-
सामायिकं, छिन्नकालं—छिद्यटिकादिकालमानोपेतं सर्ववर्ज-
सर्वशब्दोच्चारणरहितं द्विधिं त्रिविधेन कसंयमेव । अ-
त्राह—परः—सर्वे—सर्वशब्दोच्चारणे को दोषः, येन सर्ववर्ज-
म्—इति विशिष्यते ? । भवत्येऽत्रोत्तरम्—सर्वशब्दोच्चारणं
कुर्वन्तस्तस्य सावद्योगानुमतिलक्षणां दोषः, तेन हि गृ-
हादिषु प्राग्नेक आरम्भाः प्रवर्तिताः सन्ति, तदनुमतिश्च
सामायिकं तिष्ठन्तस्तस्यानुवर्तत एव ततः सर्वसावद्योगा-
निषेधं कुर्वन्ते गृहस्थस्य व्रतभङ्ग एव स्वादिति भावः । इति
गाथाद्वयार्थः । (विशेषः) (सर्वविरतिविषया ‘सव्वविरहाह’
शब्देऽस्मिन्नेव भागे व्याख्या गता ।)

अत्रापक्ष—परिहारो भाष्यकारः प्राह—

आहाणुमई व न सो, किं पक्खल ति भण्णइ न सत्तो ।

पुव्वपउत्तियसाव—अ कम्मसाज्जणं मोनुं ॥ २६८४ ॥

वाशब्दोऽप्यर्थः, आह परः—ननु यथा सावद्योगस्य क-
रणकारणे तथाऽनुमतिमप्यसौ किमिति न प्रत्याख्याति ? ।
भवत्येऽत्रोत्तरम्—नासौ गृही शक्तः—समर्थः । किं कर्तुम् ? ।
मोक्तुम् । किं तत् ? इत्याह—पूर्वप्रयुक्तस्य प्राग् गृहादिषु
प्रवर्तितस्य सावद्योगकर्मणः सावद्योगस्य ‘ साहज्जलं ’ ति-
अभिष्वङ्गनम् प्रतिबन्धविधानमित्यर्थः । शक्यमेव ह्यनुष्ठानं
विधीयते, नाशक्यम् । पूर्वप्रवृत्ते च सावद्योगे गृहस्थोऽ-
भिष्वङ्गं मोक्तुं न शक्नोति । अतो न सावद्योगानुमतिम-
सौ प्रत्याख्याति, व्रतभङ्गप्रसङ्गादिति ।

पुनरपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

नणु ति विहं ति विहेणं, पक्खल्लायं सुयम्मिं गिहिणो वि ।

तं धूलवहाइयं, न सव्वसावज्जजोगायं ॥ २६८६ ॥

ननु गृहस्थस्य सावद्योगानुमतिप्रत्याख्याननिषेधं कुर्व-
न्तस्तत्र भूतविरोधाः, यत्किंचिदपि त्रिविधेन प्रत्याख्यानं भू-
ते गृहिणोऽपि भणितम्—इति शेषः, तथा च भगवत्यामु-
क्तम्—“समणोवासगस्स णं भंते । पुव्वमेव धूले पाणाऽ-
ह्वाए अपक्खक्काए भवइ, से णं भंते । पक्का पक्काह-
क्कमाणे किं करेइ ? । गोयमा । तीयं पडिक्कमइ, पट्ठपक्कं-
संघरेइ, अयागयं पक्खक्काह । तीयं पडिक्कममाणे किं
तिविहं ति विहेणं पडिक्कमइ, ति विहं दुविहेणं पडिक्कमइ,
ति विहं एगविहेणं पडिक्कमइ ? ० जाव पक्कविहं पक्कविहेण

पञ्चकर्ममोक्षमार्गतिविहं ति विहं पञ्चकर्ममं जाव एकवि-
हं एकविहं वा पञ्चकर्मम् । तदेवमिह भूते त्रिविधं त्रिवि-
धेनापि गृहस्वस्थ प्रत्याख्यानमुक्तम् , तत् कथमस्य त्रिवि-
धो भवता विधीयते ? इति । सत्यम् , किन्तु त्रिविधं त्रिति-
धेन भूतोक्तं प्रत्याख्यानं स्थूलवधमृषावादादीनामेव प्रह-
स्यम् , यथा कोऽपि सिंहसंलग्नजादीनां वधादीनतिवाद-
रातिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्याति , न पुनस्तत् सामान्येन
सावधयोगविषयमवगन्तव्यमिति ।

अतो विशेषित एव कश्चिद् विवक्षितसावधयोगे त्रिविधं
त्रिविधेनापि प्रत्याख्यानमदोषाय भवतीति दर्शयति-

अहं किंचिदप्यश्रोयिष्ये , मप्यप्यं वा विसेशियं वत्पुं ।
पञ्चकस्त्रेज न दोषो , सयंश्रुमयाहं मच्छुं च ॥ २६८७ ॥
जो वा निकलमिउमखो , पडिमं पुत्ताहं संतर्हिनिमिषं ।
पडिवज्जो ज तमो वा , करेज्ज ति विहं पि ति विहं ॥ २६८८ ॥
जो पुण पुब्बारद्वा-गुत्तिभयं सावज्जकम्म संताणो ।
तदणुमहं परिणहं सो , न तरहं सहसा नियत्तेउं ॥ २६८९ ॥

न विद्यते प्रयोजनं येन तदप्रयोजनं काकमांसादिकं वि-
शेषितं वस्तुवाञ्छितं , अत्रायं वा मनुष्यत्वेनाद् बहिर्देहिद-
न्तचित्रकर्ममदिकं किमपि विशिष्टं वस्तुविधुन्य यदि
त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्यातं तदा न कश्चिद् दोषः ।
यथा कश्चित् स्वंमूरमणादिमत्स्यानधिकृत्य तद्वधं त्रि-
विधं त्रिविधेन प्रत्याचष्ट इति । यो वा वनं जिघृक्षुः पुत्र-
सन्तत्यादिनिमित्तं विलम्बमान एकादशीं प्रतिमां प्रतिप-
द्यते तको वाऽसौ त्रिविधं त्रिविधेनापि सावधयोगप्रत्या-
ख्यानं कुर्याद् न दोष इति । यः पुनः पूर्वार्द्धाजुज्झित-
सावधकर्मसंस्तानस्तद्वनुमतिपरिणति न शक्नोति सहसा
निवर्तयितुम् , अतस्त्रिविधं त्रिविधेन नालो प्रत्याख्याति,
इति गद्यापञ्चकार्यः ।

(३६) तथापि गृहस्वसामायिकमपि परलोकार्थिना कार्य-
मेव , तस्यापि-विशिष्टफलसाधकत्वादित्याह-

सामाह्यमि उ कए , समखो इव सावओ इवहं जम्हा ।
एएण कारखेयं , बहुसो सामाह्यं कुजा ॥ २६९० ॥

कृते पुनर्गृहस्थः सामायिकेऽपि भ्रमण इव भावको भवति,
वस्मात् प्रायोऽश्रुभयोगरहितत्वाद् बहुनरकर्मनिर्जरोऽसौ
भवतीति भावः । अनेन कारणेन बहुशोऽनकथा सामायिकं
कुर्याद् मध्यस्थो भूयादिति ।

मध्यस्थस्यैव लक्षणमाह-

जो न विवडुहं रागे , न वि दोसे दोएह मज्झयारम्मि ।
सो होइ उ मज्झकथो , सेसा सत्थे अमज्झकथा ॥ २६९१ ॥
सुगता , नवरं मध्ये रागद्वेषयोरन्तराले तिष्ठतीति मध्यस्थः
न रागेण स्फुरयते , नापि द्वेषेणेति भावः । इति निर्युक्तिगद्या-
ह्यर्थः । विशे० ।

आकर्षणहारमाह-

तिरिहं सहस्सपुहं सयं पुहं च होइ विरिहं ।
एगमवे आगरिसा , एवइया हुंति नायव्वा ॥ २७८० ॥

आकर्षणमाकर्षस्तत्प्रथमतया , मुक्तस्य वा प्रहस्यमित्यर्थः ।
तत्र त्रयाणां सम्यक्त्वभूतदेशविरतिसामायिकानामेकभवे
सहस्रपृथक्त्वमाकर्षणां भवति । विरतेस्तु चारित्रस्यैक-
भवे शतपृथक्त्वमाकर्षणां भवतीति । एवमेत उत्कृष्ट ए-
कभविका आकर्षाः मोक्षाः , जघन्यतस्त्वेक एव सर्वेषामा-
कर्ष इति ।

नानाभवगतानाह-

दोएह पुहत्तमसंखा , सहसपुहं च होइ विरिहं ।

नाशमवे आगरिसा , सुए अयंता उ नायव्वा ॥ २७८१ ॥
द्वयोः सम्यक्त्वदेशविरतिसामायिकयोर्नानाभवेभूतकृत्तोऽ
संख्येयानि सहस्रपृथक्त्वान्यामाकर्षणां सम्भवन्ति । एकं हि
सहस्रपृथक्त्वमसंख्येयैस्तत्प्रतिपत्तिर्भवैर्युगितमसंख्येया-
नि सहस्रपृथक्त्वानि भवन्ति । तथा विरतेश्च चारित्र-
स्य नानाभवेष्वाकर्षणां सहस्रपृथक्त्वं भवति . भूते तु सा-
मान्यनाश्वरात्मकेऽनन्तेषु भवेत्स्वन्ता आकर्षा भवन्ति ।
इति निर्युक्तिगद्याह्यर्थः । विशे० । प्रथ० । आ० म० । आ०
वृ० । (उद्देशहारम् ' उहस ' शब्दे द्वितीयभागं ७१६ पृष्ठे
उक्तम् ।)

(३७) अथ कतिविधं सामायिकम् ? इति द्वारं व्याख्येया-
सुराह-

सामाह्यं पि ति विहं , सम्मतसुयं तथा चरितं च ।

दुविहं चैव चरितं , अगारमण्यगपरियं चैव ॥ २६७३ ॥

त्रिविधम्-त्रिविधं सामायिकम् , अनुस्वारलोपात् सम्य-
क्त्वम्-सम्यक्त्वसामायिकम् । भूतम्-भूतसामायिकम् ।
तथा चारित्रम्-चारित्रसामायिकम् । चशब्दः प्रत्येकं स्वग-
तानकभेदसूचनार्थः । तत्र संक्षेपेण मूलभेदतश्चारित्रं चारित्र-
सामायिकं द्विविधमेव-द्विभेदमेव , तद्यथा-अगा-बुद्धास्तेः
कृतमगारं-गृहं तदस्यास्तीति मनुष्योपादगारो-गृहस्थस्तस्य-
दमगारिकं-देशचारित्रसामायिकं देशविरतिसामायिकमिति
यावत् । एतच्च पुनरप्यनकभेदम् , देशविरतिश्चित्रकत्वत्वात् ।
न विद्यतऽगारं-गृहं यस्यासाधनगारः साधुस्तस्येदमगारि-
कं सर्वचारित्रसामायिकम्-सर्वविरतिसामायिकमित्यर्थः ।
इदमपि स्वस्थानेऽनकभेदमेवेति ।

(३८) भूतसामायिकस्यापि संक्षेपतो भेदकथनार्थमाह-

अज्झययं पि य ति विहं , सुते अत्थे अ तदुभए चैव ।

सेसेसु वि अज्झययं-सु होइ एतेच निज्जुत्ती ॥ २६७४ ॥

अधीयते विनयादिकमेव शुकसमीप इत्यप्ययनं सामा-
न्येन भूतमिह पृष्ठाने , भूतसामायिकमित्यर्थः , तदपि त्रिवि-
धम्-त्रिविधम् ' सुते ' त्यादि , सूत्रतः , अर्थतः , तदुभयत-
मेत्यर्थः । उपलक्षणत्वाद् , अविशब्दाद्-वा सम्यक्त्वसा-
मायिकमप्यौपशमिकसाधिकाधिकयोपशमिकमभेदात् त्रिविधं द्र-
ष्टव्यम् । अथ प्रकान्तोपाद्घातनिर्युक्तिरेषाव्यपनव्यापिर्मा
दर्शयमाह- ' सेसेसु वी ' त्यादि , प्रस्तुतसामायिकाध्ययनात्
शेषेष्वपि चतुर्विंशतिस्तथादिष्वन्येषु चाध्ययनव्येवैवोद्देश-
निर्देशादिका निहङ्कुर्यवसानोपाद्घातनिर्युक्तिर्मवति । एवैव
सर्वत्र द्रष्टव्येत्यर्थः । आह-ननूपाद्घातनिर्युक्तौ सर्वस्या-
मपि समर्थितावधिमध्यमतिदेशो दातुं युज्यते , न केयमद्यापि

समर्थत 'भयागरिसफोसणुनिकुली' इति निर्दिष्टद्वार एव तस्याः समर्थविषयमाणात्वात् ? । सत्यम्, किन्तु पोद्घातनि-
युक्तिमध्यमिदम्, मध्ये चातिदेशः कृतः पर्यन्तेऽपि लभ्यते
"मध्यग्रहण आद्यन्तयोर्ग्रहणम्" इति न्यायात् । इति नि-
युक्तिगाथाद्वयार्थः ।

(३६) अथ भाष्यकारः सम्यक्त्वादिसामाधिक्यानां भेद-
निरूपणार्थमाह—

सम्मं निसगग्नोऽहिग-मन्नो य दसहा य तप्पेभ्याओ ।

कारयरोयगदीवग-मन्वा खइयाइयं तिविहं ॥ २६७५ ॥

सुत्तत्थतदुभयाइ, बहुहा वा सुत्तमक्खरसुपाइ ।

खइयाइ तिहा सामा-इयाइ वा पंचहा चरणं ॥ २६७६ ॥

दुविहतिविहाइ याणु-व्यायाइ बहु एगदेसचारितं ।

वीसुं सव्वाइ पुण, पजायओ ऽणेतभेयाइ ॥ २६७७ ॥

सम्यक्त्वं तावद् निमग्नोऽधिगमनश्चेत्येव द्विधा भवति ।
तत्र निसर्गः—स्वभावस्तस्मात् सम्यक्त्वं भवति, यथा ना-
रकादीनाम्, आधिगमस्तीर्थकरादीनां समीपे धर्मश्रवणं
नस्मान् सम्यक्त्वं भवतीति प्रतीतमेव, यथा स्कन्दकादी-
नाम् । अथवा—'लपभेयाओ' ति-तस्य सम्यक्त्वस्य प्रक-
रः स्वर्गो भेदस्तस्मात् प्रभेदतश्चिन्त्यमानमिदम्, द्विविध-
मपि समुद्दिष्टं दशधा भवति । तत्रौपशमिकमास्वादन-
ज्ञायापशमिकवदेकज्ञायिकभेदात्, निसर्गजं पञ्चधा, एवम-
धिगतमसमुत्थमपि पञ्चधैव । तद्वै समुद्दिष्टं सद् दशधा भ-
वति । अथवा—कारकाचकदीपकभेदात् ज्ञायिकज्ञायापश-
मिकौपशमिकभेदात् त्रिधा सम्यक्त्वं भवति । तत्र ज्ञायि-
काद्या भेदाः प्रतीता एव । कारकादीनां त्वयमर्थः—यस्मिन्
न सम्यक्त्वं सति सद्नुष्ठानं अद्वैतं, सम्यक् करोति च, त-
त् कारयति सद्नुष्ठानमिति कारकं सम्यक्त्वमुच्यते । ए-
तच्च साधूनां द्रष्टव्यम् । यत् सद्नुष्ठानं शिष्यस्यैव केव-
लम् न पुनः कारयति तद् रोचकम् । यथा श्रौणकादीनाम् ।
यत् स्वयं तत्त्वश्रद्धानर्हित एव मिथ्यादृष्टिः परस्य धर्मक-
थादिभस्तरवश्रद्धानं दीपयत्युत्पादयति तस्मैवन्धि सम्य-
क्त्वं दीपकमुच्यते, यथाऽङ्गारमर्दकादीनामिव सम्यक्त्वमु-
च्यते, परमार्थतस्तु मिथ्यात्वमेवेति । त्वाऽर्थात्तदुभ-
यभेदात्—सूत्रं श्रुतसामाधिकं त्रिधा भवति । 'अक्ख-
रसुपा' सम्मं, साइयं खलु सपज्जवसियं च । गमियं-
अङ्गपविट्ठं' इत्यादिना प्रतिपादितादक्षरश्रुताऽनक्षरश्रुता-
दिभेदाद् बहुधा वा श्रुतसामाधिकं भवति । चरणं चारित्र-
सामाधिकं पुनः ज्ञायिकम्, ज्ञायापशमिकम्, औपशमिक-
मित्येवं त्रिधा भवति । यद्विवा-सामाधिक्यच्छ्रुतापशमिक-
परिहारविशुद्धिस्तत्त्वसंपराययथास्थानभेदात् पञ्चधा तद्
भवति । यत् त्वशुद्धताद्येकदेशविषयं चारित्रं देशवर्गि-
सामाधिकमित्यर्थः, तद् बहुधा-बहुभवे भवति । कन ? इत्या-
ह—'दुविहतिविहाइण' ति । "दुविहं तिविहणं पढमओ,
दुविहं दुविहणं वीओओ डोइ । दुविहं एकविहणं, एगविहं
खय तिविहणं ॥ १ ॥" इत्यादि—ग्रन्थप्रतिपादितभङ्ग-
जालेन हेतुभूतनैत्यर्थः । 'वीसुं' ति—एतेषां सा-
माधिक्यानामेतं पूर्वोक्तं भेदा विषयम् एकैकशश्चिन्त्य—

मानानां द्रष्टव्याः यदा तु सर्वोपपत्त्यतानि समुद्दिष्टानि भेद-
तश्चिन्त्यन्ते तदा पर्यायतः पर्यायानाधित्वानन्तर्भादान् द्रष्ट-
व्यानि । संयमश्रेयसामध्यवसायस्थानानामसंख्येयलोकाका-
शप्रदेशप्रमाणत्वात्, एकैकस्य चाध्यवसायस्थानस्थानन्त-
पर्यायत्वादिनि ।

'सेसेसु वि अज्झयणेषु' इत्यादिव्याख्यानमाह—

चउवीसयत्थयाइसु, सव्वज्झयणेषु याऽणुओगमि ।

एम चिय निज्जुवी, उइसाइ निरुत्तंता ॥ २६७८ ॥

शेषत्वापि चतुर्विंशतिस्तथादिषु, चशब्दाद्-अन्येषु च श-
खपरिज्ञादिष्वध्ययनेष्वनुयोगं विधीयमान आदावपैवोद्-
शादिका निरुक्त्यन्तोपादाननिर्मुक्तिर्दृष्ट्या । इति गाथाच-
तुष्टयार्थः । विश० । आ० चू० । आ० म० ।

(४०) कति सान्तरं सामायिकम् । अथ सान्तरद्वारमाह—

कालमणुत्तं च सुए, अद्धा परियट्ठओ य देहण्णी ।

आमायणबहुलाणं, उक्कोसं अन्तरं होइ ॥ २७७५ ॥

इह जीव एकदा सम्यक्त्वादिसामायिकमवाप्य ततस्त-
त्परित्यागं यावता कालेन पुनरपि तद्वामोति सोऽपान्त-
रकालः—अन्तरमुच्यते । तच्च सामान्यं अक्षरात्मकं श्रुतं जघ-
न्यतोऽन्तर्मुहूर्तम्, उक्तपुनस्त्वनन्तं कालं भवति । इदमुक्तं
भवति—इह द्वीन्द्रियादिः कश्चित् श्रुतं लब्ध्वा श्रुतो यः
पृथिव्यादिपृथग्य तत्रान्तर्मुहूर्तं स्थित्वा पुनरपि द्वीन्द्रि-
यादिपृष्ठागतः श्रुतं लभतं तस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमन्त-
रं भवति । यस्तु द्वीन्द्रियादिश्रुतः—पृथिव्यन्तर्जोवायुवन-
स्पतिषु पुनः पुनस्तत्पद्यमानोऽन्तर् कालमवतिष्ठति, ततः
पुनरपि द्वीन्द्रयादिपृष्ठागत्य श्रुतं लभतं, तस्यायमेकस्मिन्-
यावस्थितकाललक्षणोऽनन्तकाल उक्तपुनोऽन्तरं भवति ।
अयं चासङ्ख्यातपुद्गलपरावर्त्तमानो द्रष्टव्यः । शेषस्य तु
सम्यक्त्वं देशवर्गितत्त्ववर्गितसामायिकत्रयस्येति इष्टयस्-
जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तम्, उक्तपुनस्तु देशोनाऽपार्थपुद्गलपरा-
वर्त्तोऽन्तरं भवति । इदं चोक्तपद्यमन्तरमाशातनाबहुलानां
जीवानां द्रष्टव्यम्, उक्तं च—'तिन्धययणवयणसुयं, आयरियं
गणहरमहिइयं । आसायंता बहुसा, अणेतसंसारिओ
होइ ॥ १ ॥' इति नियुक्तिगाथार्थः ।

भाष्यम्—

मिच्छुसुयस्स वणस्सइ-कालो सेसस्स सेससामणो ।

हीणं भिण्णमुत्तं, सव्वेसिमिहगजीवस्स ॥ २७७६ ॥

इह योऽयं वनस्पतिकालो वनस्पतिरूपलक्षणत्वादेकस्मिन्-
कालोऽन्तर्भूतपुद्गलपरावर्त्तोऽन्तर् कालः श्रुतस्यात्कृष्टोऽन्तरं प्रो-
क्तः, स मिथ्याश्रुतस्य मिथ्याश्रुतमङ्गीकृत्य द्रष्टव्यः । "सेस-
स्स सेससामणो" ति—शेषस्य तु सम्यक्श्रुतस्य शेषैः
सम्यक्त्वादिसामायिकैः सामान्यः—तुल्यो देशोनापार्थपुद्ग-
लपरावर्त्तलक्षण उक्तपुनोऽन्तरकालो द्रष्टव्यः । 'हीणं' ति-
हीनं-जघन्यमन्तरं सर्वेषामपि सम्यक्त्वादिसामायिकानां
नियुक्तिगाथायामनुकृत्वाद् भिन्नमुहूर्तम्-अन्तर्मुहूर्तं द्रष्टव्यम्
इदं च जघन्यमुक्तं चान्तरमेकजावस्य भवत्ययम्, ना-
माजीवानां सम्यक्त्वाद्यन्तराभावादि गाथार्थः ।

(४१) अथ क कि सामायिकम् ? इति निरूपणार्थं
द्वारागाथात्रयमाह—

खंचदिसि कालगई, भवियसां(उ)सासदिडिमाहार ।
पञ्चसुत्तजम्म-डिइ वेयंससा कसायाऽऽउं ॥ २६६२ ॥
नाथे जोगुवण्णेगे, सरीरसंठाणसंघयणमाथे ।
लेसा परिणामं वे-यणा य समुग्घाय कम्मे या ॥ २६६३ ॥
निण्वेदुण्णमुण्वेदु, आसवकरणं तहा अलंकारं ।
सयगासलठाणहु, चंकेमंते य किं कहियं ॥ २६६४ ॥

आनां समुदायः क्षेत्रदिकालगतिभयसंशुद्धासदृष्ट्या-
हारकान्द्रिकृत्यालोचनीयं ' किं कहियं ' ति- ' किं क सा-
मायिकम् ? ' इति संवन्धः, तथा, पयोसुत्तजम्मस्थितिवे-
दनेष्वाकषाया-ऽऽद्यं चिन्ति । तथा, ज्ञानं योगोपयोगी,
शरीरसंस्थानसंहननमानानि, लेश्यापरिणामं, वेदनां, समु-
दानकर्म चाधिर्यालोचनीयम्, ' किं क सामायिकम् ? ' इति । तथा, निर्वेदनाद्वर्तने आश्रयकरणम्, तथाऽलङ्कारम्,
शयनाऽऽनस्यस्थानस्यांश्चकमतस्याधिर्य चिन्तनीयं ' किं क सामायिकम् ? ' इति । विशेषः ॥ आ० म० ।

(४२) एतानि द्वाराणि अक्षरातुक्रमण्यविचित्रयासुरीप
वस्तूनां सदैव व्याख्यातवन्नाञ्च शक्तामि तथा समावष्टुम् इति
द्वारागाथाक्रमणं ज्ञेयम् ।

इदानीमवयवार्थं उच्यते । तत्रोप्यलोकादिक्षेत्रम्—

हीकृत्य सम्यक्त्वात्सामायिकानां
लाभादिभावमभिधत्सुराह—

मम्ममुयाणं लाभो, उडुं य अहे य तिरियलोए य ।
विरेई मणुस्सलोए, विरयाविरेई य तिरिएसु ॥ २६६५ ॥

सम्यक्त्वधनसामायिकयोर्लाभः-प्राप्तिरूपं चाधश्च तिर्य-
ग्लोकं भवति, तत्रोप्यलोके मरुसुरलाकादिषु निस-
र्गैर्नाऽऽविद्यमानाद् वा सम्यक्त्वसामायिकस्य, तथा भुतामा-
नस्य तत्समकालमेव भुतज्ञानतया परिणामात् भुतसामा-
यिकस्य च लाभा भवति । एवमधोलोकेऽप्यधोलौकिकप्रा-
प्तौ नात्रेक्यु च ये सम्यक्त्वं प्रतिपद्यन्ते तेषां यथाकृत्सामायि-
कद्वयलाभो नञ्ज्यः, एवं तिर्यग्लोकेऽपि यथाकृत्सामायिकद्व-
यलाभो वञ्ज्यः । इह च त्रिष्वपि लोकेषु यथाकृत्सामायि-
कद्वयं लभ्यत एतन्निमित्तमवधारणीयम्, न पुनर्थेधाकृत्सा-
मायिकद्वयमेव लभ्यत इति, यत् आह— ' विरेई मणुस्स-
लोए ' ति—तिर्यग्लोकविशेषभूतंऽधर्मुनीयद्वीपसमुद्रलक्षणं
मनुष्यलोकं विरतिः सर्वविरतिसामायिकमपि लभ्यते ।
इदं चोदय लभ्यत नान्यत्रति द्रष्टव्यम्, मनुष्या एवैतत्प्रति-
पत्तारा नान्य इत्यर्थः । क्षेत्रनियमं तु विशिष्टभूतविशेषं विद्-
न्ति । विरताविरतिश्च देशविरतिसामायिकलक्षणा लाभवि-
चारं तिरेषु, भवति, मनुष्येषु च केचुचिदिति ।

पुण्वपडिवण्णया पुण, तीसु वि लोएसु नियमओ तियहं ।
चरणस्स दोसु नियमा, भयणिजा उडुलोगम्म ॥ २६६६ ॥

पूर्वप्रतिपन्नकस्तु त्रयाणां सामायिकानां नियमनं त्रिष्व-
पि लोकेषु विद्यन्ते । चतुर्थस्य सामायिकस्य द्वयोरैवाधो-
दाःकतिर्यग्लोकयोः पूर्वप्रतिपन्ना नियमनः सन्ति । ऊर्ध्व-
लोके पुनर्भाज्याः कदाचिद् भवन्ति कदाचिद् नति । गतं
क्षेत्रद्वारम् । विशेषः ।

(४३) दिग्दृग्-म-कस्यां दिशि किं सामायिकम् । इह नाम-
स्थापनाद्व्यतिशयभरनाधिकार एव शेषास्तु यथासंभवं सामा-
यिकस्य प्रतिपद्यमानकः । पूर्वप्रतिपन्ना वा वाक्यः । तथा वा-
ह कूर्णिकृत्- पथ पुण्ण अउडि दिसाहि अहिहारो कसादि-
सानावञ्जतपन्नवगभावदिसाहि नामादी निजि परवण्ण-
निमित्तं " ति । तत्र क्षेत्रविशेषाधिकृत्य तावदाह—

पुण्वार्इयासु महा-दिसासु पडिवज्जमाणतो होइ ।

पुण्वपडिवण्णतो पुण, अण्णयरीए दिसाए उ ॥

पूर्वादिवासु क्षेत्रतो महादिषु विद्यन्ति काले स-
र्वेषामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानको भवति । तत्सं-
भवस्तास्वस्ति न पुनर्भवत्येव कदाचित्स्य तासु भ-
वनात् । पूर्वप्रतिपन्नः पुनश्चतुर्णामपि सामायिकाना-
मन्यतरस्यां दिशि भवत्येव । पुनःशब्दस्यैवकारार्थत्वात् न
पुनर्न भवति । एतदपि सामान्यनोक्तं विशेषनस्यैवमव-
गन्तव्यम् । त्रयाणां सम्यक्त्वसामायिकभूतसामायिकदेश-
विरतिसामायिकानां चतुस्तयपि पूर्वादिवासु महादिषु
नियमेन पूर्वप्रतिपन्नाऽस्ति । सर्वविरतिसामायिकस्य तु
पूर्वापरदिशोनियमनं दक्षिणोत्तरयोस्तु भजनया । एकान्त-
दुष्प्रमादिकाल भरतैरवतेषु सर्वविरतैरुच्छेदात् विदिषु
पुनश्चतुस्तयपि तथा ऊर्ध्वोर्ध्वादिगद्वये च चतुर्णामपि सा-
मायिकानां न पूर्वप्रतिपन्ना, नापि प्रतिपद्यमानकः तावद्व-
देशिकत्वेन चतुर्मादेशिकत्वेन च जीवावगाहनसंभवात् ।
स्पृशनाभावं पुनर्भवदपि । तथा चाह भाष्यकारः— " क्षिप्त्वा-
वलिरुपगारी, दिसासु सामाहयं न जं तासु । सुडासु ना-
वगाहइ, जीवा ताओ पुण्ण कुंस्सजा " ॥ २७७ ॥

तापक्षेत्रविषये प्रज्ञापकदिशावधिकृत्याह—

अडुसु चउएह नियमा, पुण्वपवओ उ दोसु दोएहं ।

दोएह तु पुण्वपवओ, मिय नओ ताव पण्वए ॥

तापक्षेत्रविषये प्रज्ञापकविषये च पुनरप्यु पूर्वादिवासु
दिषु चतुर्णामपि सामायिकानां नियमात् पूर्वप्रतिपन्नाऽ-
स्ति, प्रतिपद्यमानकस्तु भाज्यः कदाचिद् भवति कदाचिन्ति ।
तथा द्वयोर्ध्वोर्ध्वादिपयोर्दिशाः द्वयोः—सम्यक्त्वसामायि-
कभूतसामायिकयोरेवं पूर्वप्रतिपन्ना नियमादस्ति प्रतिपद्य-
मानकस्तु भाज्य इत्यर्थः । ' दोएह उ ' इत्यदि द्वयोः—
पुनर्देशविरतिसामायिकसर्वविरतिसामायिकयोर्ध्वोर्ध्वादि-
शाः स्यात् भजनया, पूर्वप्रतिपन्नः कदाचिद् भवति कदाचि-
न्ति । अन्यः पुनः प्रतिपद्यमानकः सर्वथा नति ।

भाष्यदिशमधिकृत्याह—

उभयामावो पुडवा-इएसु विगलेसु होज उववओ ।

१-विशेषावश्येऽपि व्याख्यात इमे भाष्ये ।

पंचिदियतिरिपुं, नियमा तिहं सिय पवजे ॥
नारय-देव-अकम्मय, अंतरदीवेसु दोहह भयणाओ ।
कम्मजनरेसु चउसुं, मुच्छेसुं उभयपडिसेहो ॥

पृथिव्यादिषु—पृथिव्येत्येतांवायुमूलबीजस्कन्धबीजाप्रबी-
जपर्वबीजेषु उभयाभावश्चतुर्णामपि सामायिकानां न पृ-
थ्वप्रतिपन्नो न प्रतिपद्यमानकः । विकल्पे द्वित्रिवचनुरिन्द्रि-
येषु पूर्वप्रतिपन्नो भवेत् । इत्याख्याततो विशिष्यप्रतिपत्तिरि-
ति सम्यक्त्वसामायिकभूतसामायिकयोः कदाचित् पूर्वप्र-
तिपन्नो भवेत्सासादनसम्यक्त्ववनां तेषु मध्ये उत्पादसंभ-
वात् । प्रतिपद्यमानकस्तु नापपद्यते उपदेशश्रवणादिसाम-
ग्र्ययोगात् । देशविरतिसद्विरतिसामायिकयोः पुनर्न पूर्वप्र-
तिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानकः, पञ्चिन्द्रियनिर्येषु सर्वविर-
तिवर्जानां त्रयाणामपि सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नो नियमा-
वस्ति । यः पुनः प्रतिपद्यते प्रतिपद्यमानकः स्यात् भज-
नया-कदाचित् विवर्जिते काले कदाचिन्नैति भावः । सर्व-
विरतिसामायिकस्य तु न पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमा-
नकस्तथा भवस्वाभावात् । नारकदेशेष्वकर्मभूमिजन्त-
रद्वीपजन्मनुष्येषु च द्वयोः सम्यक्त्वभूतसामायिकयोः पूर्व-
प्रतिपन्नो नियमावस्ति । इतरस्य तु प्रतिपद्यमानकस्य भज-
ना-स्यान्न न वा । इतरयोस्तु—देशविरतिसर्वविरतिसा-
मायिकयोर्न पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानकस्तथा स्वा-
भावात् । कर्मजनरेषु—कर्मभूमिजन्मनुष्येषु चतुर्णामपि
सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नोऽस्त्येव । प्रतिपद्यमानकस्तु भा-
ज्यः । समुच्छिद्यमानेषु मनुष्येषु चतुर्णामपि सामायिकानां
विषये उभयप्रांतवधा न पूर्वप्रतिपन्नो नापि पूर्वप्रतिपद्यमानक
इति भावः । आ० म० १ अ० । विंश० ।

(४४) अथ भाष्यकारं वक्ष्यमानानिर्मुक्तिगाथायाः
प्रस्तावनामाह—

स्वेतदिमासुं पगयं, सेसदिमाओ पसंगओऽभिहिया ।
संभवओ वा वच्चं, सामह्वयं जत्थ जं हुजा ॥ २७०५ ॥

इह दिग्द्वारे विचार्यमाणे रुचकादारभ्य या—पूर्वादिक्का
दिशः प्रकापनास्ताभिर्गवह प्रकृते प्रयोजनम्, शेषास्तु नाम
स्थापनादिक्का दिशा दिक्साखायात् प्रसङ्गनोऽभिहितः । यदि
या-अशेषदिशां मध्ये यस्यां दिशि यन् सामायिकम् स-
म्भवति तदभ्युद्यद्वाक्यम्, मूलावश्यकत्वाद् वाऽवस्यम्,
इति गाथायैः ।

‘ इह क्षेत्रदिग्भिः प्रयोजनम् ’ इत्युक्तम्, किं पुनस्तत् ?
इत्याह—

पुन्वाइयासु महा-दिसासु पडिवजमाणओ होइ ।
पुन्वपडिवज्झओ पुण, अस्सयरीए दिसाए उ ॥ २७०६ ॥

पूर्वाद्यासु शकटोर्द्धं संस्थितासु पूर्वोक्तासु अतस्तु
महादिषु विवर्जिते काले चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिप-
द्यमानका भवति, तत्सम्यक्त्वस्तावन्ति, न पुनर्भवत्येव
कदाचित् तस्य तासु भवन्ता कदाचिदभवतादिति ।
पूर्वप्रतिपन्नकः पुनरन्यतरस्यां दिशि भवत्येव । इति
निर्मुक्तिगाथायैः ।

ऊर्ध्वोऽधो दिग्द्वये विदिषु च तर्हि का वाता ?

इत्याशङ्क्य भाष्यकारः प्राह—

खिसावलि रुयगागी, दिसासु सामाह्वयं न जं तासु ।
सुद्धासु नावगाइइ, जीवो ताओ पुण कुमिजा ॥ २७०७ ॥

एकप्रदेशिकत्वेन खिसुद्धावलीकल्पासु अतस्त्वापि-
विदिषु ‘ रुयगागी ’ ति—रुचकाकारयोः प्रत्येकं अतुष्यदे-
शिकयोर्ऊर्ध्वोऽधोदिशोश्च ‘ सामाह्वयं न ’ ति—सर्वमपि स-
म्पूर्णं—सामायिकं न लभ्यते इति शेषः । कुतः ? इत्याह—
‘ जं तास्वित्यादि ’ यद्—यस्मात् तासु शकटासु—कवलासु
षट्स्वपि जीवः सम्पूर्णो नावगाहते तस्य जगम्यतोऽ-
प्यसकृत्त्वयप्रदेशावगाहित्वात्, एतासां त्रैकप्रदेशिकत्वेन
अतुष्यदेशिकत्वेन चैतावत्प्रमाणानुगताऽनभवात् । इत-
स्ततः संचरणादौ पुनः सामायिकत्वाभावस्ताः पडया देशतः
स्पृशद् न विरोध इति गाथायैः । उक्तं दिग्द्वारम् ।

(४५) साम्प्रतं कालद्वारमभिधत्सुगह—

सम्मतस्स सुयस्म य, पडिवची छन्विहं वि कालमि ।
विरइं विरयाविरइं, पडिवज्जइ दोसु तिसु वावि ॥ २७०८ ॥

सम्यक्त्वस्य भूतस्य च द्वयोरप्यनयोः सामायिकयोः प्राति-
पत्तिः षड्विधेऽपि सुयमदुःखमायिके काले सम्भवति । पूर्व-
प्रतिपन्नकारुण्यनयैर्विद्यन्त एव । विगतिं समप्रचारिष्वलक्षणां
ताम्, तथा, विरताविरति-देशचार्यात्मिकां प्रतिपद्यन्त क-
श्चिदुत्सर्पित्यां द्वयोः कालयोर्दुःखसुखमायाम् सुयमदुःख-
मायां जातिः अस्सर्पित्यां तु त्रिषु कालेषु सुयमदुःखमायाम्
दुःखसुखमायाम्, दुःखमायां जातिः । पूर्वप्रतिपन्नस्त्वह वि-
द्यत एव । आप्रशब्दात्—संहरणे प्रतीत्य पूर्वप्रतिपन्नकः
सर्वकालेभ्यः सम्भवति । प्रतिभागकालेषु तु त्रिषु सम्य-
क्त्वभूतयोः प्रतिपद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नस्त्व-
स्त्येव, अतुष्ये च प्रतिभागे अतुष्यिधस्यापि सामायिकस्य
प्रतिपद्यमानकः सम्भवति, प्रातिपन्नस्तु विद्यत एव बाह्य-
द्वीपसमुद्रेषु तु कालराहितेषु त्रयाणां सामायिकानां प्रति-
पद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव, अरण्यस्यापि
नन्दीश्वरादौ विद्याचारणादिगमने पूर्वप्रतिपन्नः सम्भवति
इति निर्मुक्तिगाथायैः ।

अथ भाष्यम्—

तस्यासु तिसु ओस-पिणीएँ उस्सपिणीएँ दोसुं तु ।
नोउस्सपुस्सपिणि-काले तिसु सम्मतुसाइं ॥ २७०९ ॥
पलिभागमि चउत्थे, चउन्विहं चरखवजियमकाले ।
चरणं पि हुज गमणे, सव्वं सव्वत्थ साहरणे ॥ २७१० ॥

‘ तस्यासु तिसु ओसपिणीएँ ’ ति—अवसर्पित्यां तृ-
तीयादिषु त्रिषु कालेषु सुयमदुःखमायाम् पिच्छरकेशि-
त्यर्थः । सर्वविरतिदेशविरतिसामायिकयोः प्रातिपत्ता
लभ्यते ’ इत्याध्याहारः । पूर्वप्रतिपन्नस्त्वह चतुर्णां—
मस्त्येव । एषमुत्तरत्रापि पूर्वप्रतिपन्नो यथासम्भवमभ्यु-
द्यद्वाक्य इति । ‘ उस्सपिणीएँ दोसुं ’ ति—उत्सर्पित्यां
पुनर्द्वयोर्दुःखसुखमायाम् दुःखमालक्षणायाः कालविशेषयो-
स्तत्प्रतिपत्ता प्राप्यते । ‘ नो इत्यादि ’ इह दैवकुत्तरकुत्तु

सुषमसुषमाप्रतिभागः, हरिवर्षस्यकेषु—सुषमाप्रतिभा-
गः, हैमवर्षस्यवतेषु सुषमदुःषमाप्रतिभागः, पञ्चसु
महाविर्हेषु दुःषमसुषमाप्रतिभागः । इह चतुर्ष्वपि स्थान-
पूर्वसर्पित्यवसापित्यभावाद् नाउत्सर्पित्यवसापित्यकालोऽ-
यमभिधीयते, यथाक्रमं च सुषमसुषमाप्रतिभाः कालविशेषैः
सह प्रतिभागस्य सादृश्यस्य विद्यमानत्वाच्चत्वारः सुषम-
सुषमादयः प्रतिभागा एते भवन्ते । तस्मिन् प्रतिभाग-
चतुष्टयलक्षणे नाउत्सर्पित्यवसापित्यकाले चिन्त्यमाने ' ति-
सु' ति—आद्येषु सुषमसुषमाप्रतिभागादिषु त्रिषु प्रतिभा-
गेषु द्वे सम्यक्त्वधुनसामायिके जीवः प्रतिपद्यते । 'पलि-
भागस्मि चउत्थे चउत्थिह' ति—महाविर्हेषु चतुर्थे दुः-
षमसुषमाप्रतिभागे चतुर्विधमपि सामायिकं प्रतिपद्यते ।
'चरुण्यजिज्यमकाले' ति—अकालं—कालाभावे बाह्यदीप-
समुद्रेषु चरणवर्जितमायं सामायिकत्रयं मत्स्यादयः प्रति-
पद्यन्ते । 'चरणं वि द्रुज गमणं' ति—नन्दीश्वरादौ विद्या-
चारणादीनां गमनं चरणमपि पूर्वप्रतिपन्नं सर्वविरातसा-
मायिकमपि भवेदित्यर्थः । 'सर्वे सर्वस्य सादृश्ये' ति—
देवादिना तु सैदृश्ये प्रतीयं सर्वं चतुर्विधमपि सामायिकं
सर्वत्र निःशेषेऽपि कालं प्राप्यते । इति गाथाद्वयार्थः ।
गते कालद्वारम् ।

(४६) इदानीं गतिद्वारं विमणिपुराह—

चउसु वि गर्हसु नियमा, सम्मत्तसुयस्स होह पडिवत्ती ।
मणुएसु होह विरई, विरयाविरई य तिरिएसु ॥२७१३॥

अनसुष्वपि नारकतिर्यग्नगमगतिषु सम्यक्त्वधुन-
सामायिकयोर्नियमात् प्रतिपत्तिर्भवति, न पुनर्न भवनीत्ये-
वं नियमो द्रष्टव्यः, भवत्येव सदैव तत्प्रतिपत्तिरित्येवं तु
न नियमः, कदाचिदन्तरस्यापि तत्प्रतिपत्तिरिहैव वक्ष्यमा-
णस्यातिनि पूर्वप्रतिपन्नास्तु सदैव लभ्यन्ते इति । तथा,
मनुष्येषु प्रतिपत्तिमङ्गीहाराय प्रवति विरातश्चात्रिआत्मिका,
नान्यगतिषु, पूर्वप्रतिपन्नास्तु नस्याः सदैवेह विद्यन्ते इ-
ति । विरनाविरतिश्च देशधितिरिस्तियेषु भवति ' इत्यनुव-
र्तनं, इहापि सम्भवतस्तत्प्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या पूर्वप्रतिपन्नास्तु
सदैव सन्तीति ।

अथ भव्यसंक्षिप्तद्वयमभिधानुमाह—

भवमिद्विओ य जीवो, पडिवज्जह सो चउएहमसुयरं ।
पडिसेहो पुणएससि—स्मि मीसए ससिपडिवज्जो ॥२७१३॥

अथा भाविनी सिद्धिर्यस्यासौ भवसिद्धिको भव्यो जी-
वः, स चतुर्णां सामायिकानामन्यतरत् सामायिकम्
प्रतिपद्यते । इत्युक्ते भवति—कदाचित् सम्यक्त्वधुन-
सामायिकं प्रतिपद्यते, कदाचिद् देशविगतिः, कदाचित्
सर्वविरतिमपि प्रतिपद्यते इति । पूर्वप्रतिपन्नास्तु नाना भ-
व्याभ्यन्तर्गुणमपि सामायिकानां सदैव लभ्यन्ते इति । एव
संक्षेपे चतुर्णामपि सामायिकानां कदाचित् किञ्चित् प्र-
तिपद्यते । तथा आह—'सगिणपाडयजं' ति—पूर्वप्रतिपन्ना-
स्तु संक्षिप्तोऽपि भव्यवत् सदैव प्राप्यन्ते इति । 'पडिसेहो,
इत्यादि, पूर्वप्रतिपन्नास्तु प्रतिपद्यमानकालाभ्यन्तरे चतुर्णा-
मपि सामायिकानां प्रतिपद्यः कार्यः । क ? इत्याह—असंक्षि-

ति, मिश्रके, अभव्ये च " सिद्धे नो सएणी, नो असएणी,
नो भव्ये, नो अभव्ये" इति वचनात् मिश्रकः सिद्धोऽभिधी-
यते । ततश्चेति—अयोऽप्यसंक्षेपभव्यमिश्रकाभ्यन्तर्गुणमपि सा-
मायिकानां न पूर्वप्रतिपन्ना नापि प्रतिपद्यमानका लभ्यन्ते
इति भावार्थः । पुनः शब्दादसंक्षेपे सास्त्रान्नमाभ्यन्तरे सम्य-
क्त्व-धुनसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्ना भवेदिति द्रष्टव्यम्, त-
था मिश्रोऽपि भव्यसंक्षेपे सम्यक्त्वचारित्रसामायिक-
योः पूर्वप्रतिपन्ना भवेदित्यपि दृश्यम् । अयं च न संक्षेपे ना-
प्यसंक्षेपेति मिश्रता द्रष्टव्या । आह—यद्येव सिद्धोऽपि स-
म्यक्त्वसामायिकस्य पूर्वप्रतिपन्ना लभ्यते, अतोऽस्यापि—
किमिति सर्वसामायिकनिषेधः क्रियते ? । सत्यम्, किन्तु
सम्यक्त्ववर्जं सामायिकत्रयं संसारस्थानामेव सम्भवति,
तत्साहचर्यात् सम्यक्त्वसामायिकमपि संसारिणां सम्भ-
न्धि विचार्यते, तथाभूतं तु सिद्धं नास्तीति निषिध्यते
इत्यदोषः, इति नियुक्तिगाथाद्वयार्थः ।

पुनःशब्दस्य व्याख्यानं भाष्यकारोऽप्याह—

पुणसहाउ अससी, सम्मसुए होह पुवपडिवज्जो ।
मीसो भवत्थकाले, सम्मत्तचित्तपडिवज्जो ॥२७१३॥
गानार्था ।

अथोच्छ्वासनिःश्वासकहृष्टद्वयप्रतिपत्तिर्यथा प्राह—

उमासय नीमासय—मीसे पडिसेहो दुविह पडिवज्जो ।
दिट्ठी य दो नया खलु, ववहारा निच्छुओ चवा ॥२७१४॥
उच्छ्वासनीत्युच्छ्वासकानिःश्वासनीति निःश्वासकः, आना-
पानपर्याप्तमपरिनिपन्न इत्यर्थः । ' स चतुर्णामपि सामायि-
कानां प्रतिपद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नकस्त्वस्यैव,
इति वाक्यशेषः । मिश्रः स्वव्यानापानपर्याप्त्यपयोक्तो भ-
वत्येते । तत्र प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य प्रतिषेधः, नासौ चतुर्णामपि
प्रतिपद्यमानकः सम्भवतीति भावना । 'दुविहपडिवज्जो' ति
न स एव द्विविधस्य सम्यक्त्वधुनसामायिकस्य प्रतिपन्नः
पूर्वप्रतिपन्ना भवति देशादिजैर्मकाल इति । अथवा—मिश्र-
सिद्धः, तत्र चतुर्णामपि सामायिकानां पूर्वोक्तयुक्तमयथाऽपि
प्रतिषेधः 'दुविह पडिवज्जो' ति—इह मिश्रः शरीररहितत्वाद्
नाउच्छ्वासनिःश्वासकत्वेन शैलशीगताऽयोगिकवली गृह्यते,
स द्विविधस्य—सम्यक्त्वचारित्रसामायिकस्य पूर्वप्रतिपन्ना
भवति । दृष्टौ विचार्यमाणयोर्द्वौ नयौ खलु विचारको व्यव-
हारा निश्चयश्चैव । तत्रास्य यथा भविष्यति विचारोऽज्ञानी ज्ञा-
ने प्रतिपद्यते, तथाऽप्यसामायिकी-अनामायिकवान् सा-
मायिकं प्रतिपद्यते, तथाऽसामायिकी दीर्घकालिकी तत्प्रति-
पत्तिः । द्वितीयस्य तु यथा ज्ञानी ज्ञानं प्रतिपद्यते तथाज्ञा-
पि सामायिकी-सामायिकवान् सामायिकं प्रतिपद्यते, सा-
मायिकी च तत्प्रतिपत्तिः, क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदात् ।
इति नियुक्तिगाथाार्थः ।

(४७) मिश्रशब्दभावार्थं व्यवहारानिश्चयनयमतविचारं च
भाष्यकारोऽप्याह—

मीसो नो उस्सामय—नीमासो तेहि जो अपज्जो ।
हुज पवसो दोभि उ, सेलेमिगज्जो चरितं च ॥२७१५॥
पदमस्सासामहगी, पडिवज्जह विइयगसत्ता सामहगी ।

ववहारनिच्छयमयं, नेयं मइनाखलाभो व्व ॥ २७१६ ॥

इह मिश्रो ना उच्छ्वासकनिःश्वासकोऽप्यागिकेवली शु-
द्धता । तथा-नाभ्यामुच्छ्वासनिःश्वासाभ्यामप्यागिकश्च मि-
श्रः । स चाप्यागिको देवादिजन्मकालं द्विविधस्य सम्यक्त्व-
भूतसामायिकस्य पूर्वप्रतिपक्षो लभ्यते । यस्तु नाउच्छ्वासक-
निःश्वासको मिश्रः शैलशोभनोऽप्यागिकेवली, स चारि-
व-स्वमार्थिकं चशब्दात्—सम्यक्त्वसामायिकं चाश्रित्य पूर्व-
प्रतिपक्षः प्राप्यते इति । इदौ नयविचारं प्रथमस्य व्यव-
हारनयस्यासामायिकी-असामायिकवान् सामायिकं प्रतिप-
द्यते, द्वितीयस्य तु निश्चयनयस्य सामायिकी—सामायिक-
वान् सामायिकं प्रतिपद्यते इत्येवमादिस्ववहारनिश्चयनयमते
मतज्ञानलाभ इवात्रापि विज्ञेयम् इति गाथाद्वयार्थः ।

(४८) अथाहारकपर्याप्तकटारद्वयमाह—

आहारगो उ जीवो, पडिवज्जो मो चउयहमणयरं ।

एमेव य पज्जतो, सम्मत्तमुए सिया इयरो ॥ २७१७ ॥

आहारयन्तीत्याहारकस्तु यो जीवः स चतुर्णां सामायि-
कानां प्रावृत्त्यन्तरत् प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपक्षस्त्वस्यैव, प-
र्याप्तः पर्याप्तिभिः पर्याप्तकोऽप्येवमेव चतुर्णामन्यतरत् प्र-
तिपद्यते, पूर्वप्रतिपक्षस्त्वस्यैव । 'सम्मत्तमुए सिया इय-
रो' 'सि'—इतरोऽनाहारकोऽप्यागिकश्च, तत्रानाहारकोऽपा-
नरालगतौ सम्यक्त्वश्चते अङ्गीकृत्य स्य दु—भवेत् पूर्व-
प्रतिपक्षः, 'प्रतिपद्यमानस्तु नैव' इति व्याकरणः । केवली
तु समुद्धानशैलशैवस्थापमानाहारकां दर्शनचरणसामा-
यिकद्वयस्य पूर्वप्रतिपक्षो लभ्यते, अप्यागिकोऽपि सम्यक्त्व-
भूत आधिक्यस्य स्यात् पूर्वप्रतिपक्षः । इति त्रियुक्तिगाथाार्थः ।

अत्र भाष्यम्—

पुष्पपवणोऽग्राहा-रगो दुग्गं सो भवंतरालमि ।

चरणं सेलेसाइसु, इयरो चि दुग्गं अपज्जतो ॥ २७१८ ॥
गतार्थः, नयरं 'चरणं सेलेसाइसु' 'सि'—आदिशब्दात्-
समुद्धानपरिग्रहः । ततश्च शैलशैवो समुद्धाने क कवत्पना-
हारकश्चरन्त्यपलक्षणात्वात् सम्यक्त्वसामायिकं चारि-
व-स्वमार्थिकं चाश्रित्य पूर्वप्रतिपक्षः प्राप्यते इवरस्त्वप-
र्याप्तको देवादिजन्मकालं सम्यक्त्व-भूतलक्षणसामायिक-
द्विकमाश्रित्य पूर्वप्रतिपक्षो लभ्यते इति ।

(४९) साम्प्रतं सुप्तजन्मद्वयव्यापिख्यामयेदमाह—

निहाइभावओ वि य, जागरमाणो चउयहमणयरं ।

अडयं तह पोयजरो-वयाइदं तिणिण चउरो वा ॥ २७१९ ॥

इह सुप्तो द्विविधः-द्रव्यसुप्तः, भावसुप्तश्च । एवं जाग्रद-
पिति । तत्र द्रव्यसुप्तो निद्रया, भावसुप्तस्तु मिथ्याहृष्टिः ।
तथा द्रव्यजागरो—निद्राहर्तिः, भावजागरः सम्यग्हृष्टिः ।
तत्र निद्रया भावतोऽपि च जाग्रच्चतुर्णां सामायिकानाम-
न्यतरत् प्रतिपद्यते । 'पूर्वप्रतिपक्षस्त्वस्यैव' इत्यध्याहारः ।
अपिशब्दो विशेषणं । किं विशिष्टिः ? भावजागरः सम्य-
ग्हृष्टिर्ह्येव आद्यसामायिकं प्रतीत्य पूर्वप्रतिपक्ष एव व्यव-
हारनयमतेन भवेत्, निश्चयनयमतेन तु तत्प्रतिपक्षाऽपि भ-
वति । चरणं देशविगर्ति चाश्रित्य पूर्वप्रतिपक्षः प्रतिपद्य-
मानकश्च भवति । निद्रासुप्तस्तु चतुर्णामपि प्रतिपक्षो भ-
१=१

वति, न तु प्रतिपद्यमानकः, निद्रासुप्तस्य तथाविधिशु-
द्धादिसामय्यभावात् । भावसुप्तस्तु मयविकलः, तस्य मि-
थ्याहृष्टिवात्, यद्यपि च—'मिच्छो उ भावसुप्तो न पव-
ज्जइ' इति । अथवा-नियमतो निश्चयनयवहारनयमिमा-
यात् स भावसुप्तः सम्यक्त्वभूतसामायिकद्वयप्रतिपत्तिकाले-
सम्यग्हृष्टिर्वा मिथ्याहृष्टिर्वाऽभिहितः, तथा च यद्यते—
'सोऽहवा नयमयाओ । सम्मो वा मिच्छो वा, निच्छयवव-
हारओऽभिहओ' इति । इदमुक्तं भवति—निश्चयनयस्य
सम्यग्हृष्टिः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते, व्यवहारनयस्य तु मि-
थ्याहृष्टिः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । अतो व्यवहारनयमतेन
भावसुप्तो मिथ्याहृष्टिः सम्यक्त्वादिना सामायिकद्वयस्य प्रति-
पक्षा लभ्यते इति । जम् चतुर्विधम्—अण्डजम्, पोत-
जम्, जरायुजम्, औपपातिकं चेति । तत्र अण्डजा-
हंसादयः, पोतजा-इत्यादयः । जरायुजा-मनुष्याः, औ-
पपातिका-देवनागराः । एतेषां यथासंभवं द्वे, त्रीणि, च-
त्वारि वा सामायिकानि भवन्ति । तत्र हंसादयो द्वे त्रीणि
वाऽऽद्यसामायिकानि कदाचित् प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपक्षा-
स्त्वेषां न नियमतः सन्त्येव । एवं पोतजा इत्यादयोऽपि
वक्रव्याः । जरायुजास्तु मनुष्याश्चत्वार्यपि सामायिकानि
प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपक्षास्तु तेषां नियमतः सन्ति, देव-
नगराः पुनराद्ये द्वे सामायिकं प्रतिपद्यन्ते, प्रतिपक्षास्त्वस्य
सामायिकद्वयस्य न नियमतः सन्ति । इह च मूलावश्यकनि
युक्त्याभवं पाठो दृश्यते—'अण्डज पोयज जरायु तिग
तिग चउरो भवं कमसं' इति, टीकायां तु तत्रैवं व्या-
ख्यानमभिधीयते—जम् त्रिविधम्-अण्डज-पोतज जरायुज-
भद्विधम् । तत्र यथासंख्यं—'तिगतियचउरो भवं कमसं' ।
ततोऽण्डजादीनां त्रयाणामपि व्याख्यानं कृते पश्चाद् व्या-
ख्यातम्—'औपपातिकानस्तु प्रथमयोऽहयोरेव' इति । भाष्य-
टीकाकृताऽप्येतद् मूलावश्यकटीकागते सर्वे प्रायस्तद्वच-
नमेव लिखितम् । भाष्यं तु गाथाप्रयोगोपपातिकानामुपा-
दानं कृते दृश्यते । ततोऽस्या गम्भीरोक्तः समाधानं बहुभूता
एव विद्वन्ति । अस्माभिस्तु यथा भाष्ये दृष्टं तथा व्याख्यानम्,
संयतमसंगतं चेति पुनस्त एव जानन्ति । इति त्रियुक्ति-
गाथाार्थः ।

अथ भाष्यव्याख्यानम्—

सम्मदिट्ठि किर भा-वजगरो दुसि पुव्वपडिवज्जो ।

होअ पडिवज्जमाणो, चरणं सो देसविरहं च ॥ २७२० ॥

मिच्छो उ भावसुप्तो,

न पवज्जइ सोऽहवा नयमयाओ ।

सम्मो वा मिच्छो वा,

निच्छय-ववहारओऽभिहओ ॥ २७२१ ॥

चउरो जराउजम्मे,

हुज्ज पवणो पवजमाणो वा ।

संसे तिन्नि पवणो,

दोसि तओ वा पवज्जेअ ॥ २७२२ ॥

तिन्नाऽप्युक्तार्थो एवेति । नयरं 'संसे तिन्नि पवणो' इत्या-

दि, इह शेषग्रहणेनाहज्योतजलक्षणं जन्मद्वयमेव यु-
हाने, औपपातिकान्तु पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानकाश्चाद्य-
योद्धारय भवन्तीति द्रष्टव्यमिति ।

(१०) अथ स्थितिद्वारमाह—

उकोमयद्विष्टे,

पडिवज्जते य नन्थि पडिवसो ।

अजहणमणुकोसे,

पडिवज्ज यावि पडिवसो ॥ २७२३ ॥

आयुर्वर्जानां ज्ञानावरणादिकर्मणां त्रिशत्सागरोपमकोटी-
कोट्यादिकायामुत्कृष्टस्थितौ वर्तमानो जीवश्चतुर्णामपि सा-
मायिकानां न प्रतिपद्यमानका न चापि पूर्वप्रतिपन्नं प्रा-
प्यन्, तस्यातिभङ्गिप्रत्वेन न तस्मिन्वात् । आयुष्यस्य त्रिश-
त्सागरोपमलक्षणायामुत्कृष्टस्थितौ वर्तमानोऽनुसरसुरः पूर्वप्र-
थमसामायिकद्वयस्य प्रतिपन्नः प्राप्यते, सप्तमपृथग्यप्रति-
ष्ठाननारकस्तु यदासायशपायुस्तथाविधविशुद्धियुक्त्वाद्-
स्यैव सामायिकद्वयस्य प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च ल-
भ्यते ; तथा च वक्ष्यति— 'आउक्कोसे दाणिण उ पवज्जमा-
णा पवणो वा' इति । जन्मयायां तु कुलकभवग्रहणलक्ष-
णायामायुःस्थितौ वर्तमानो निगादादिश्चतुर्णामपि न प्रति-
पद्यमानका नापि पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते, तस्या विशुद्ध-
त्येन तद्व्याप्यत्वादिति । शेष तु ज्ञानावरणादिकर्मसप्तकं
जन्मयामानममुद्धर्तादिकां स्थितिं बध्नन् दर्शनसप्तकातिफा-
न्तोऽन्तर्कृत्यवलिप्तप्राप्यन् क्षपको देशविरतिवर्जितस्य
सम्यक्त्वधृतसर्वविरतिलक्षणसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नो
लभ्यते, तस्यातिविशुद्धत्वात्तिग्रहण्यस्यातिबन्धकत्वात् ।
क्षपकस्य च देशविरतिरसंभवात्, सम्यक्त्वादिप्रतिपन्नश्च
पूर्वमेव संजातत्वादिति । जन्मस्थितिकर्मबन्धकत्वेन चेह
जन्मस्थितिकार्यं गृह्यते, नन्वात्मकर्मसत्तापेक्षयान्ति,
व्याख्यातानां विशेषप्रतिपत्तेरिति । 'अजहणमणुकोसे'
इत्यादि, अजघन्याकुण्टे तु कर्मव्यष्टानामपि कर्मणां
मध्यमायां स्थितौ वर्तमानो जीव इत्यर्थः । चतुर्णा-
मपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च लभ्यते ।
इति निर्युक्तिगाथार्थः ।

अथ भाष्यम्—

उकोसद्विष्टकम्पो, न पवज्जतो न यावि पडिवसो ।

आउक्कोसे दुष्णि उ, पवज्जमाणो पवणो वा ॥ २७२४ ॥

न जह्णो उ ठिईए, पडिवज्ज नेयपुव्वपडिवसो ।

सेमे पुव्वपवणो, देसविरह्वज्जि होज ॥ २७२५ ॥

इत्याख्यातार्थ एव ।

(११) साम्प्रतं वेदब्रह्मकापायद्वारत्रयं व्याचिख्यासुराह—

चउरो वि तिविहवेण,

चउसु वि सण्णसु होइ पडिवत्ती ।

हेहा जहा कताएँ—

सुवण्णिणं तह य इहयं पि ॥ २७२६ ॥

अन्वार्थेपि सामायिकानि-स्त्रीपुनपुसकलक्षणं त्रिविधेऽपि

वेदे प्राप्यन्ते । इदमुक्तं भवति-अन्वार्थेपि सामायिकान्यधि-
कृत्य त्रिविधवेदं विचक्षितं कालं प्रतिपद्यमानकः संभवति,
पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्यैव । अवेदस्तु देशविरतिरहितानां त्रया-
णां पूर्वप्रतिपन्नः स्यात्, न तु प्रतिपद्यमानकः । तथा,
चतुस्त्वर्थापि संज्ञास्वाहारभयमैधुनपरिग्रहकपास्तु चतुर्विध-
स्यापि सामायिकस्य भवति प्रतिपत्तिः—प्रतिपद्यमानका
भवति, न न भवतीत्यर्थः, पूर्वप्रतिपन्नकस्त्वस्यैव । 'इहु'
ति—अथ यथा 'पढमिल्लुआण उदए नियमा संजोयणा
कसायाणं' इत्यादिना कथायुषु वणिं तथह्मापं वण्यित-
व्यम्, सामान्येन तु सकषायी चतुर्णामपि प्रतिपद्यमा-
नकः, पूर्वप्रतिपन्नश्च भवति । अकषायी तु छुण्णस्थवीत-
रगा देशविरतिवर्जसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्ना भवति,
न तु प्रतिपद्यमानक इति । गतं वेदादिद्वारत्रयम् ।

(१२) साम्प्रतमायुर्ज्ञानद्वारद्वयाभिधितस्या प्राह—

संखेज्जाऊउर्रो, भयणा सम्मसुएँसंखवासार्णं ।

आहेण विभागेण य.नाणी पडिवज्जए चउरो ॥२७२७॥

संख्यातवर्णायुर्जीवश्चन्वारि सामायिकानि प्रतिपद्यते, प्र-
तिपन्नस्त्वस्यैव' इति शेषः । 'भयणं' त्यादि भजना—वि-
कल्पना सम्यक्त्वधृतनामायिकारसंस्थेयवर्णायुषाम् । इ-
यमत्र भावना—विचक्षितकालऽसंखेयवर्णायुषां सम्यक्त्व-
धृतयोः प्रतिपद्यमानकः सम्भवति पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्यैवे-
ति द्वारम् । 'आहेण' त्यादि आधेन—सामान्यतां निश्च-
यनयमनेन ज्ञानी अन्वार्थेपि सामायिकानि प्रतिपद्यते,
व्यवहारजनयमनेन त्वज्ञानेन एव सम्यक्त्वधृतप्रतिपत्तेः ।
पूर्वप्रतिपन्नस्तु ज्ञानी चतुर्णामप्यस्यैव । विभागेन च
भेदेन यदा ज्ञानी चिन्त्यते तदा प्रतिपन्नज्ञानी द्व सम्य-
क्त्व—धृतसामायिकं युगपत् प्रतिपद्यते । देशसर्वविरति-
सामायिकं तु भजनया प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्नस्तु चतु-
र्णामप्यस्यैव । अर्वाधिज्ञानी तु सम्यक्त्व—धृतसामायिक-
योः पूर्वप्रतिपन्न एव न प्रतिपद्यमानकः । देशविरतिसामा-
यिकं तु न प्रतिपद्यते । देयनारकयान्धावका हि चत्वारो-
ऽवधिस्वामिनः । तत्राद्यत्रयस्य देशविरतिप्रतिपत्तेरसम्भय
एव, आवाकंऽप्यवधिज्ञाने प्राप्य देशविरति प्रतिपद्यते
इत्येव न, किन्तु पूर्वमध्यस्तदेशविरतिगुणः पदभाद्वधि
प्रतिपद्यते, देशविरत्यादिगुणप्राप्तिपूर्वकत्वादवधिज्ञानप्रति-
पत्तेरित्येतावद् गुरुभ्योऽस्माभिरवगतम्, तस्य तु कबलिना
विदन्ति । सर्वविरतिसामायिकं तु प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्न-
स्तु सर्वविरतस्त्वस्यैव । मनःपयोऽज्ञानी तु देशविरतिरहित-
सामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्न एव, न तु प्रतिपद्यमानः, युग-
पद्वा सह तेन वा चारित्रं प्रतिपद्यते नीर्थेकृतं, उक्तं च—'प-
डिवज्जमि चरित्ते, चउनाणी जाव छउमयो' इति । अय-
स्यैवलिप्तसम्यक्त्वचारित्रसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नो भव-
ति, न तु प्रतिपद्यमानकः । इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ।

भाष्यम्—

दोसु जुंवां चिय दुगं, भयणा देसविरह्वए य चरणे य ।

आहिमि न देसययं, पडिवज्जह होइ पडिवत्तो ॥२७२८॥

देसव्ययवजं मा-णसे पवणो समं पि च चरित्तं ।

भवकेवसे पवसो, पुष्वं सम्मत्तचारिणं ॥ २७२६ ॥
उक्तार्थे एव, नवर्षं 'वोसु जुगवं चिय दुगं' ति-द्वयोर्मतिज्ञान-
भुतज्ञानयोर्युगपदेव प्रतिपत्तिमाश्रित्य सम्यक्त्व-भुतसा-
मायिकद्विकं प्राप्यत इति ।

(५३) अथ योगोपयोगशरीरद्वारत्रयामिधिसंज्ञा प्राह—
चउरो तिविहे जोए, उवओगदुगम्मि चउरो पडिवज्जे ।
ओरालिए चउकं, सम्मसुयविउविए भयणा ॥२७३०॥

चत्वार्यपि सामायिकानि सामान्यतस्त्रिविधयोगं मनोवा-
क्कायलक्षणं सति प्रतिपत्तिमाश्रित्य विवर्जिते काले सम्भव-
न्ति, प्राक्प्रतिपन्नतां स्वधिकृत्य विचार्य एव । विशेषतस्तत्त्वौ-
दारिककाययोगवति योगत्रयं चत्वार्युभयथाऽपि लभ्यन्ते ।
वैकियसहिते तु योगत्रये सम्यक्त्वभुते उभयथाऽपि प्राप्यते,
देशसर्वविरती तु पूर्वप्रतिपन्नं लभ्यते । आहारकयुक्तं तु यो-
गत्रयं देशविरतिरहितानि त्रीणि । पूर्वप्रतिपन्नानि भवन्ति,
तैजसकामेशयोग एव कबलं उपान्तरालगतायाश्च सामायि-
कत्रये प्राक् प्रतिपन्नतामधिकृत्य प्राप्यते । कैवल्यसमुद्भाते तु
सम्यक्त्वचारित्रसामायिकं पूर्वप्रतिपन्नं प्राप्यते । मनोयोगं
कबले न किञ्चित्, तस्यैवाभावात् । एवं वायोगेऽपि काय-
वायोगद्वये द्वौस्त्रीयादिपुत्रपन्नमात्रस्य सास्वादनस्य पूर्वप्र-
तिपन्ने सम्यक्त्वभुते प्राप्यते इत्यलं विस्तरण । 'उवओगे-
त्यादि, साकारानाकारभेद उपयोगे उपयोगद्वये चत्वारि
प्रतिपद्यन्ते, प्राक् प्रतिपन्नस्तु विद्यत एव । अ-
त्राऽऽपेक्षपरिहारौ भाष्यकार एव वदयति । 'ओरालिए' इ-
त्यादि, औदारिकशरीरे सामायिकचतुष्कम्भयथाऽप्यस्ति ।
सम्यक्त्वभुतयोर्वैकियशरीरे भजना-विकल्पता कार्या देवादि
कदाचित् ते प्रतिपद्यन्ते, कदाचिद् नन्ति । देशविरतिसर्वविर-
तिसामायिके तु वैकियशरीरिणस्तियोगमनुष्या अपि न प्रति-
पद्यन्ते । विविक्रियाप्रवृत्तित्वेन किल तेषां प्रमत्तत्वादिति । पू-
र्वप्रतिपन्नस्तु वैकियशरीरे चतुर्णामपि प्राप्यत एव ; शेषश-
रीरविचारः प्रस्तुतगाथायामेवादी निकपितयोगद्वारानुसा-
रत एव भावनीय, इति नियुक्किगाथायैः ।

यदुक्तम् 'उवओग दुगम्मि चउरो पडिवज्जे' इति । तत्र
भाष्यकारः पर्थमुत्थापयन्नाह—

सच्चाओ लद्धीओ, जइ सागारोवओगभावम्मि ।

इह कहहुवओगदुगे, लब्भइ सामाहयचउक ॥२७३१॥

आह ननु, 'सच्चाओ लद्धीओ सागारोवओगोवउत्तस-
भवन्ति' इत्यागमे प्राक्तम्, ततो यदि एतस्माद्भागमात् सर्वो
अपि र, ध्यः साकारोपयोग एव भवन्ति; तर्हि कथमिह
प्राप्यन्ते—'उपयोगद्वयेऽपि सामायिकचतुष्टयं लभ्यते' इति ? ।

पत्र परिहारमाह—

सो किर निअधो परिव-हुमाणपरिणामवं पइ इहं तु ।
जोऽवड्डियपरिणामो, लभेज स लमिज बीए वि ॥२७३२॥
'सच्चाओ लद्धीओ' इत्यादिको यस्त्वयथाऽऽगमोऽनियमो-
ऽभिधीयते स किल परिवर्धमानपरिणामकं जीवं प्रति
ब्रूय्यः । इह च प्रस्तुते योऽवस्थितपरिणामो जीवः सामा-
यिकानि लभते, स द्वितीयोऽप्यनाकारोपयोगे लभेत ता-
नि, इति न विरोधः ।

आह ननु यद्येवमनाकारोपयोगेऽपि लब्धौ सत्यम् । 'सच्चा-
ओ लद्धीओ सागारोवओग' इत्याद्यागमे साकारोपयोग-
स्यैव प्रदणं किमर्थम् ? इत्याशङ्क्याह—

पायं पवहुभाओ, लभए सागारगहणया तेण ।

इयरो उ जइच्छाए, उवसमंममाइ लाभम्मि ॥२७३३॥

प्रायो-बाहुल्येन वर्धमानः-प्रवर्धमानपरिणाम एव जीवो
लब्धीर्लभते, तेनागमे 'साकारोपयोगस्यैव प्रदणं कृतम् ।
इतरस्त्ववस्थितपरिणामो यदृच्छया सकृत् कदाचिद्वैपश्च-
मिकसम्यक्त्वादिलाभकाले प्राप्यते, इत्यनाकारोपयोगस्य
स्वरूपत्वेन सतोऽप्यविचलितत्वात् सूत्रप्रदणम् । आदिश-
द्वात्-भुतेदेशसर्वविरतिसामायिकलाभपरिग्रहः । अयमत्र
भावार्थः, यथा—'सच्चाओ लद्धीओ सागारोवओग' इ-
त्यादिक आगमः, तथा—'उवओगदुगम्मि चउरो पडिवज्जे'
इत्ययमप्यागम एव, अतः परस्परप्रतिस्पर्द्धितैः सांख्यिक-
चसां व्यवस्था न्याय्या । सा चैयम्—याः सम्यक्त्वं लब्ध्वा
मिध्यात्वं गतानां पुनरपि कुतश्चित् शुभोदयात् प्र-
तिपन्नं प्रवर्धमानाध्यवसायवतां सम्यक्त्व-चारिणादि-
लब्धयो भवन्ति, याश्चाध्यादिलब्धय उत्पद्यन्ते ताः
सर्वाः साकारोपयोगोपयुक्तस्य द्रष्टव्याः । यास्तु प्रथ-
मसम्यक्त्वलाभकालेऽन्तरकरणप्रविष्टस्यावस्थिताध्यवसा-
यस्य सम्यक्त्वादिलब्धयो भवन्ति ता अनाकारोपयो-
गेऽपि भवन्ति न कश्चिद् दोषः । अन्तरकरणे च वर्तमानः
सम्यक्त्व-भुतसामायिकलाभसमकालमेव कश्चित्तिविशु-
द्धत्वाद् देशविरतिम्, अपरस्त्वतिविशुद्धत्वात् सर्वविर-
तिमपि प्रतिपद्यते; इयौपशमिकसम्यक्त्वलाभकालेऽवस्थि-
तपरिणामस्यानःकारोपयोगवर्तिनोऽपि चत्वार्यपि सामा-
यिकानि भवन्ति, स्वल्पत्वाच्चैतद्व्यागमे न विधत्तमिति ।

(५४) कथं पुनरिदं पशमिकसम्यक्त्वं जीवस्याभ्युपगम-
नम् इत्याह—

ऊसरदेसं दडि-छयं व विज्झाइ वणद्वो पप्प ।

इय मिच्छस्स अणुदए, उवसमसम्मं सुण्येयव्वं ॥२७३४॥
यथोपरदेशं पूर्ववद् दग्धप्रदेशं वा प्राप्य वनद्वो विष्या-
यति, इत्येवमन्तरकरणं प्राप्य मिध्यात्वस्यानुदये मिध्या-
त्वोदयवद्वापुशान्त औपशमिकं सम्यक्त्वं जीवस्य मुनि-
तम्यमिति ।

कदा पुनरिदं भवति ? इत्याह—

उवसामगेसेहिगय-स्स होइ उवसामगं तु सम्मणं ।

जो वा अकयतिपुंजो, असविपमिच्छो लहइ सम्मो ॥२७३५॥
प्रागुक्तार्थाः ।

(५५) कथं पुनरयौपशमिकसम्यक्त्वलाभेऽवस्थितपरि-
णामत्वम् ? इत्याह—

जं मिच्छसाणुदओ, न हायए तेण तस्स परिणामो ।

जं पुण सयसुवसतं, न वड्डए तेण परिणामो ॥२७३६॥

यद्-यस्मादन्तरकरणे मिध्यात्वस्यानुदयस्तन तस्माद् न
हीयते तस्य परिणामः, हानि कारणाभावात् । यस्मात् पुनः
सत्तागतं मिध्यात्वमुपशान्तं विषकम्भितोदयमपरीतामिध्या-
त्वभावं च, तेनास्य परिणामो न वर्धते । यथा हि-वनद्-

बो दाक्षाभावाद् न वर्धते ; किन्तु विधायति, इत्येवं चेद्यस्य मिथ्यात्वस्याभावात् तत्त्वपण्याया निवृत्तिकरणवद् नौपमिकसम्यग्दृष्टेः परिणामो वर्धते किन्त्ववस्थित एवास्ते, अतोऽवस्थितपरिणामत्वमिति ।

(१६) ' भोरातिप कउक ' इत्यादेश्यायानमाह—

दुगपडिवत्ती वेउ—वियम्मि सव्वाहं पुव्वपडिवत्तो ।
देसव्वयवज्जाहं, आहारार्हसु तीसुं तु ॥ २७३७ ॥

उक्तार्थः । नगरमाहारकशरीरे देशविरतिवर्जसामायिकत्रयं पूर्वप्रतिपद्यमानत्वेन, चतुर्देशपूर्ववद् देशविरतिरभावात्, श्रयाणां तु पूर्वप्रतिपद्यत्वेन प्रतिपत्तिसंभवादिनि । तैजसका मण्योस्तु कवलिसमुद्घाते चतुर्थपञ्चमस्तृतीयसमयेषु सम्यक्त्वचारित्रसामायिकस्य विग्रहगतौ तु सम्यक्त्वव्युत्पत्तयोः पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते । इति गाथासक्तार्थः ।

(१७) अथ संस्थानादिद्वारत्रयमाह—

सव्वेसु वि संठाणै—सु लहइ एमेव मव्वसंघयणे ।
उक्कोसजहणं व—जिज्जण माणै लभे मणुओ ॥ २७३८ ॥
संस्थानिः संस्थानमाकारविशेषलक्षणम् । तच्च ' सम-
कउरसं निग्गोहमडल ' इत्यादिभेदात् पादा । तत्र
सर्वेष्वपि संस्थानेषु लभते—प्रतिपद्यतं चत्वार्यपि सामायि-
कानि, ' प्राक् प्रतिपन्नोऽप्यस्ति ' इत्याद्याहारः ।

(संहनने)—

' एमेव सव्वसंघयणे ' ति—संहन्तिः संहननमस्थिसञ्चय-
विशेषः, नानि च यज्जर्मनाराचादिभेदात् पद भवन्ति ।
एतेषु च यथासंस्थानेष्वेवमेव निरवशेषो विचारः कर्तव्यः,
पूर्वप्रतिपन्नानि प्रतिपद्यमानानि चैतव्यपि चत्वारि लभ्य-
न्त इत्यर्थः ।

(अवगाहना)—

' उक्कोसे ' इत्यादि मीयत इति मानं—शरीरस्य प्रमाणमव-
गाहनत्यर्थः । तत्र मनुष्यस्यात्कृष्टमानं श्रीणि गम्युतानि,
जघन्यं त्वङ्गुलासङ्ख्ययभागाः, एतदुत्कृष्टं जघन्यं च मानं
वर्जयित्वा मध्यमशरीरमानं वर्तमानो मनुष्यो लभते—प्रति-
पद्यते ' चत्वार्यपि सामायिकानि ' इति प्रकमाद् गम्यते ।
पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्यैव । जघन्यावगाहस्तु गर्भजमनुष्यः स-
म्यक्त्वव्युत्पत्तयोः पूर्वप्रतिपन्नः सम्भवति । न तु प्रतिपद्यमान-
कः उत्कृष्टावगाहनस्तु । विगम्युतः सम्यक्त्वव्युत्पत्तयोर्द्धि-
त्वाऽप्यस्ति । नारकदेवा अपि जघन्यावगाहनाः सम्यक्त्व-
व्युत्पत्तयोः पूर्वप्रतिपन्नाः सम्भवन्ति न तु प्रतिपद्यमानकाः ।
मध्यमोत्कृष्टावगाहनास्त्वनयोः प्रतिपद्यमानकाः सम्भवन्ति,
पूर्वप्रतिपन्नान्तु सन्त्येव, नित्यञ्च पुञ्चेन्द्रिया जघन्याव-
गाहनाः सम्यक्त्वव्युत्पत्तयोः पूर्वप्रतिपन्नाः सम्भवन्ति न-
तु प्रतिपद्यमानकाः उत्कृष्टावगाहनास्तु पञ्चगम्युतान्तयोर्द्धि-
त्वाऽपि लभ्यन्ते । मध्यमावगाहनास्तु द्वयोस्त्रयाणां वा सर्व-
विरतिवर्जितानां प्रतिपद्यमानकाः सम्भवन्ति पूर्वप्रतिपन्ना-
स्तु त्रयाणां सन्त्येव इति नियुक्तिगाथायार्थः ।

अथ भाष्यम्—

न जहन्नोगाहणओ, पवज्जए दोणिए होज पडिवओ ।
उक्कोसोगाहणो, दुहा विदो तिन्नि उ तिरिकवो ॥ २७३९ ॥

जघन्यावगाहना गर्भजमनुष्यस्तिर्यक् च न किञ्चित् प्रति-
पद्यते, द्वयोस्त्रयाणोः पूर्वप्रतिपन्नो भवेत् । उत्कृष्टावगा-
हनस्यनयोर्द्धित्वाऽपि पूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्यमानकश्च भवति ।
मध्यमावगाहना मनुष्यव्युत्पत्तयोर्मापि सामायिकानां पूर्वप्र-
तिपन्नः प्रतिपद्यमानकश्च लभ्यत इति द्रष्टव्यम् । पुञ्चेन्द्रिय-
निर्यक् पुनर्द्वयोराद्ययोः त्रयाणां वा सर्वविरतिवर्जितानां
' द्विधापि ' इत्यत्रापि वर्तते, पूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्यमानकश्च
भवति इति गाथायार्थः ।

(१८) अथ लेश्याद्वानमाह—

सम्मत्तसुयं सव्वा—सु लहइ सुद्धासु तीसु य चरित्तं ।
पुव्वपडिवत्तो पुण, अन्नपरीए उ लेसाए ॥ २७४० ॥
सम्यक्त्वव्युत्पत्तिसामायिके सर्वास्वापि कृष्णादिकासु शुद्धा-
न्तासु पदस्वपि लेश्यासु लभते—प्रतिपद्यतं नरकादिः । चा-
रित्रं तु देशसर्वविरतिरलक्ष्यं शुद्धास्त्वोपरितर्नाषु तैजसी-
पञ्चशुक्ललक्षणासु तिसृषु लेश्यासु प्रतिपद्यते ।
पूर्वप्रतिपन्नः पुनः पश्यामन्यतरस्यामापि लेश्यायां चारित्र्यौ
सम्यग्दृष्टश्च प्राप्यते । इति नियुक्तिगाथायार्थः ।

अथ भाष्यकारः प्रथमुत्थापयन्नाह—

नणु मइसुयाडलाभो—ऽभिहिओ सुद्धासु तीसु लेसासु ।
सुद्धासु अमुद्धासु य, कइमिह सम्मत्तसुयलाभो ॥ २७४१ ॥
ननु पूर्वं ज्ञानपञ्चकावचारं मानश्रुताद्विज्ञानलाभः शुद्धा-
स्त्वैव तैजसीप्रभृतिषु तिसृषु लेश्यास्वाभावेन, इह तु
शुद्धास्त्वशुद्धासु च पदस्वापि सम्यक्त्वव्युत्पत्तिलाभोऽभिधी-
यमानः कथं न विरुध्यते ? इति ।

अत्र परिहारमाह

सुनेरइएसु दुणं, लब्भइ य दव्वलेमया मव्वे ।
नाणसु भावलंसा—हिगाया इह दव्व लेसाओ ॥ २७४२ ॥
इह तावत् सुरनारकस्वापि सम्यक्त्वव्युत्पत्तिसामायिकद्वयं ल-
भ्यत एव न च सुरनारकाः सर्वेऽप्यवस्थितद्रव्यलेश्या भ-
वन्ति, यथासम्भवं षडपि कृष्णादिव्यलेश्यास्त्वेष्ववस्थि-
ताः श्रुतं प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः । भावलेश्यास्तु तेषां परावृ-
त्त्या कस्याचित् काचिद्वैव भवति । नित्यगमनुष्याणां त्वव-
स्थिता द्रव्यलेश्या न भवन्ति, किन्तु—द्रव्यलेश्या, भाव-
लेश्या च सर्वेषां पगवर्तते । देवनारकाणांमपि द्रव्यलेश्यै-
वावस्थिता, भावलेश्या तु तेषामपि परावृत्त्या कदाचित्
काचिद्वैव भवति । ततश्च सुरनारका अपि यदा सम्यक्त्वा-
दिकं लभन्ते तदा भावलेश्या तैजस्यादीनामन्यतरा शुद्धै-
व भवति, अशुद्धा तु नित्यावस्थितत्वात् तेषां द्रव्यलेश्यै-
व द्रष्टव्या न तु भावलेश्या । एवं च स्थिते ज्ञानेषु मत्या-
दिषु पूर्वं लाभाच्चिन्तायां भावलेश्यैवाधिकृता भावलेश्या-
मयाङ्गीकृत्य शुद्धलेश्याशये तल्लाम उक्त इत्यर्थः । इह तु
सम्यक्त्वव्युत्पत्तिसामायिकलाभचिन्तायां देवनारकानांभित्य द्र-
व्यलेश्या अधिकृताः, तेन सुद्धास्त्वशुद्धासु च सर्वेषु ले-
श्यासु तल्लाम उक्त इति भावः । भावलेश्यामङ्गीकृत्य पुन-
रिहापि शुद्धास्त्वैव तिसृषु तैजस्यादिलेश्यासु तल्लामोऽव-
गन्तव्यः । इति न किञ्चिद् विरोधः । आह—ननु यदि देव-
नारकाणां कृष्णादिका अशुभा द्रव्यलेश्याः सदाऽवस्थिता

भवन्ति तदा सस्यकन्वादि-लाभकालं कथं तथा शुभभा-
वलेभ्यासम्भवः । द्रव्यलेभ्यां हि भावलेभ्यां जनयन्ति ।
ततः कृष्णादिलेभ्यां द्रव्याण्यशुभानि कथं शुभभावलेभ्या-
जन्तेयुः, अशुभकारणात् शुभकारवोच्यताम् ? इति सत्यम्,
किन्तु—नारकादीनामपि सस्यकन्वादिलाभकालं कथमपि
वधामुत्पत्तिकरत्वेन शुभाणि तैजस्यादिद्रव्यलेभ्यां द्रव्याणां-
क्षिप्यन्ते । ततो यथाऽऽदेशः इवेतोऽपि जपाकुसुमादिच-
स्तुप्रतिविम्बसंकास्तीं रक्तादिरूपतां प्रतिपद्यते तथा कृष्णा-
द्यशुभद्रव्याण्यपि तैजस्यादिशुभद्रव्यप्रतिविम्बसंक्रमे नि-
जकृपातकटवां परित्यज्य तदाभासतो प्रतिपद्यन्ते ।
ततो नारकादीनामपि कृष्णाद्यशुभद्रव्यानुभावं ग्रन्थतां वी-
त्वा शुभाणि तैजस्यादिद्रव्याणि शुभां भावलेभ्यां जनयन्ति
अतोऽवस्थितायामपि कृष्णादिद्रव्यलेभ्यां नारकदेवानां
सस्यकन्वादिलाभकालं शुभभावलेभ्यासम्भवा न विचि-
द्यते । इत्यलं विस्मरेण । तदर्थिना तु—“ स नृणं भेने ।
किराहलसा नीललेसं पप नो नाकुवत्ताप, नो तावन्नसाप ”
इत्यादि प्रज्ञापनासुं मलावश्यकटीकादिलिखितमनुसरणी-
यम् इति गाथाद्वयाथः ।

(४६) अथ परिणामद्वारमाह—

वहुंते परिणामे, पडिवज्जह सो चउएहमणय्यरं ।

एमेव बहियम्मि वि, हायंते न किंचि पडिवज्जह ॥२७४३॥

परिणामः—अध्यवसायविशेषातः शुभशुभतररूपतया धर्ष-
माने परिणामे प्रतिपद्यते स धर्षमानपरिणामो जीवन्मुक्त्या
सस्यकन्वादिसामाधिक्यकानामन्यतरादिति । एवमेव पूर्वोक्तन्या-
येनान्तरकरणान्वावर्थास्थोऽपि शुभे परिणामे प्रतिपद्यते स
चतुर्णामन्यतरादिति । हीयमाने तु क्षीयमाणे शुभे परिणामे न
काञ्चना सामाधिक्यम् प्रतिपद्यते । संक्षिप्तत्वात् । प्राक्प्रति-
पन्नस्तु त्रिविधं परिणामेषु भवतीति ।

(६०) अथ वेदनासमुद्भातकर्मद्वारमाह—

दुविहाणं वेयणाए, पडिवज्जह सो चउएहमणय्यरं ।

असमोहंअं वि एमे—व पुव्वपडिवज्जह भयणा ॥२७४४॥

द्विविधायां वेदनायां साता-ऽसातरूपायां सत्यां प्रतिपद्यते
स चतुर्णामन्यतरात्, प्राक्प्रतिपन्नञ्च भवतीति द्वारम् । सम्-
पर्काभाव, उत—प्रावर्त्य, वेदना-कषायाद्यनुभवपरिणामेन
सहैकीभावमाप्नस्य जन्तोर्वेदनीयादिकर्मपुद्गलानां प्राव-
र्त्येन हनने—घातः समुद्भातः । स ख क्वालिसमुद्धानादिभे-
दात् सप्तविधः, उक्तं च—‘क्वालिकस्यायमरणा, वयण्वेउड्वित्त-
यआहारं । सत्ताविहसमुग्धाआ, पन्नतो धीयरोगेहि ॥ १ ॥’
समुद्घात एव कर्म—क्रिया समुद्भातकर्म तद्द्वार-
मितः प्रोच्यते । तत्र केवलस्यादिसमुद्धानेन समग्रहणस्य
विषयोऽसमग्रहणः । सोऽप्येवमेव वेदनावद् वाक्यः, चतुर्णां
प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नञ्च भवतीत्यर्थः । ‘पुव्वपडिव-
ज्जह भयणं’ ति—इदं साध्याहारं व्याख्येयम्, तद्यथा—यस्तु
केवलस्यादिसप्तविधसमुद्धानेन समग्रहणः स न किञ्चित्
सामाधिक्यं प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्नकं तु भजना-सेवना सम-
र्थनाविधिः कार्य इति यावत् । समग्रहतो हि सामाधिक्य-
स्य त्रयस्य वा पूर्वप्रतिपन्नको भवति । तत्र कथलिसमुद्भा-

१२२

ते सस्यकन्वादित्रिसामाधिक्यस्य पूर्वप्रतिपन्नको लभ्यते ।
शेषममुद्भातेषु पुनर्बैश्वरिगतिवर्जसामाधिक्यस्य चारित्र-
वर्जस्य वा सामाधिक्यस्य पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते इति
निमुक्तिगाथाथः । विशेष० । आ० म० ।

(६१) निवेदितोद्गतेनद्वारमाह—

द्वेवल य भावेण य, निवेदुंतो चउएहमणय्यरं ।

नरएसु अणुव्वहे, दुग तिग चउरो सि उव्वहे ॥२७४५॥

द्रव्यतः सामान्येन सर्वकर्मप्रदेशात्, विशेषतस्तु तस्य
चतुर्विधस्य सामाधिक्यस्य यदावर्णं ज्ञानावर्णमोहनीयल-
क्षणं तत्प्रदेशान् निवेद्यन् निर्जरयन्, भावतस्तु कषाद्य-
ध्यवसायान् निवेद्यन् हा(प)ययञ्चतुर्णामन्यतरत् प्रतिपद्यते,
पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्येव । संवेद्ययस्त्वनन्तानुबन्ध्यादीन् न प्र-
तिपद्यते, शेषकर्म त्वङ्गीकृत्याभयथाऽप्यस्ति । नरकैवधिकर-
णभूतेष्वनुद्गतयस्त्वस्य एवेत्यर्थः, आद्यं सामाधिक्यं
प्रतिपद्यते, नन्वेव चाधिकृत्य पूर्वप्रतिपन्नो भवति । तत उ-
द्वृत्ताः स्यात् कदाचित् निधेयपन्नः सर्वविरतिवर्जः सा-
माधिक्यं प्रतिपद्यते, कदाचित् मनुष्येष्वनुपपन्नश्चत्वार्यप
प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्येव इति निमुक्तिगाथाथः ।

भाष्यम्—

कर्मं निवेदुंतो, पवज्जह विसेमसो तदावरणं ।

द्ववं कम्मणंसे, भावे कोहाह हाविंतो ॥२७४६॥

उक्ताथैव ।

तद्वदोद्गतेनाद्वारं निर्यगादीनधिकृत्याह—

तिरिएसु अणुव्वहे, तिगं चउकं सिया उ उव्वहे ।

मणुएसु अणुव्वहे, चउरो वि तियं सि उव्वहे ॥२७४७॥

देवेसु अणुव्वहे, दुग तिग चउरो सिया उ उव्वहे ।

उव्वदुमाणाओ पुण, मण्वो वि न किं चि पडिवज्जह ॥२७४८॥
तिथेषु गर्भजेष्वनुद्वृत्तः संक्षिप्तमाद्यं सामाधिक्यम-
धिकृत्य ‘प्रतिपत्ता पूर्वप्रतिपन्नञ्च भवति’ इत्यध्याहारः ।
‘चउकं’मित्यादि निर्यग्य उद्वृत्ता मनुष्यादिस्वाभातः स्या-
त् कदाचित्चतुष्कर्म, स्याद् ग्रहणादिर्मात्रं द्रष्टव्यम् । स्या-
त् त्रिकर्म, स्याद् द्विकर्मधिकृत्याभयथाऽपि भवतीति । ‘म-
णुएसु अणुव्वहे चउरो’ ति—मनुष्येष्वनुद्वृत्तः संक्षिप्तवारि
प्रतिपद्यते, प्राक् प्रतिपन्नञ्च भवति । ‘विनियं सि उव्वहे’
मनुष्येभ्य उद्वृत्ता देव-नारकेष्वपन्नः प्रथमं सामाधिक्य-
मधिकृत्याभयथाऽपि लभ्यते । निधेयपन्नः पुनः सर्वविर-
तिवर्जसामाधिक्यकत्रिकमाश्रित्य द्विधाऽपि भवतीति । ‘देवेसु
अणुव्वहे दुग’ ति—देवेष्वनुद्वृत्तः सत्प्राद्यं सामाधिक्य-
माश्रित्याभयथाऽपि भवति । ‘तिग चउरो सिया उ उव्व-
हे’ ति—देवेभ्य उद्वृत्तस्तियंस्वाभातः सर्वविरतिसामाधि-
क्यकर्म, मनुष्येष्वनुद्वृत्ताः सामाधिक्यचतुष्कर्मव्याश्रित्या-
भयथापि स्यादिति । उद्गतेमानः पुनरपान्नरालगती सयो-
ऽप्यमग्रादिनं किञ्चित् प्रतिपद्यते, प्राक् प्रतिपन्नस्तु द्वयो-
र्भवतीति ।

(६२) आश्रयकरणद्वारमाह—

नीमवमाणो जीवो, पडिवज्जह सो चउएहमणय्यरं ।

पुण्यपडिवन्नमो पुण, सिय आसवन्नो व नीसवन्नो २७४६

यत् सम्यक्त्वादिसामायिकं प्रतिपद्यते तदाचारकं मि-
थ्यात्वमोहनीयादिकर्म निश्चाययन्-निर्जैर्यज्जव शेषकर्म तु
बन्धनार्था जीवः प्रतिपद्यते स चतुर्णामन्यतरदिति । यस्तु
पूर्वप्रतिपन्नः सः, वाशब्दस्य व्यवहितसंज्ञात् स्यादा-
भावकोऽन्धक इत्यर्थः, निश्चायको वा निर्जैकः स्यात् ।
निर्वैद्यनद्वारेणैव पयार्थोऽत्र पर्यायान्तरलोकाः, परमार्थ-
तत्त्वात्यन्तिकभेदाभावादिति ।

(६३) अथालङ्कारशयनाऽऽसनस्थानचङ्क्रमणद्वारक-
श्चकं व्याचिख्यासुराह—

उन्मुक्तमणुमुक्ते, उन्मुच्यते य केसलंकार ।

पडिवज्जिज्ञं नयर्, सयणार्हसुं पि पमेव ॥ २७५० ॥

कशोपलक्षितकटककेयूरद्वारकङ्कणवस्त्रताम्बूलखलङ्कारः ।
कशालङ्कारस्तत्रोन्मुक्तं परित्यक्तं, अनुन्मुक्ते च-अपरित्य-
क्तं, तथा उन्मुक्तं केशोपलक्षितकटककेयूरताम्बूलखलङ्कार-
सामायिकं प्रतिपद्यते । अत्र च भरतचक्रवर्त्यादय उदाहरणं प्र-
स्तव्याः । एवं शयने, आसने, स्थाने, चङ्क्रमणे च परित्यक्ते
अपरित्यक्तं परित्यज्यमानं वेनासु निस्सुषुप्त्यवस्थासु चतु-
र्णामन्यतरत् प्रतिपद्यते प्राक् प्रतिपन्नश्च सर्वत्र लभ्यते ।
इति निर्गुणगाथाचतुष्टयाथः तद्वचमुक्तं विस्तरतः 'कहिं'
इति द्वारम् ।

अथ 'केषु' सामायिकं लभ्यत इति द्वारमभिधातुमाह—

सर्वगणं सम्मत्तं, सुयचारिते न पञ्चा सव्ये ।

देसविरहं पडुवा, दोहह वि पडिसेहणं कुञ्जा ॥ २७५१ ॥

अथ केषु द्रव्येषु पर्यायेषु च सामायिकम्?, इति जिह्वा-
सायामुच्यते सर्वद्रव्यपर्यायगतं सम्यक्त्वम् सर्वद्रव्यपर्या-
यश्रद्धानरूपत्वात् तस्य । तथा-अन्त-भूतसामायिकं, चारित्र्य-
चारित्रसामायिकं द्रव्याणि सर्वाण्यपि भवन्ति । विषयप-
र्यायास्तु न सर्वे तद्विषयः, भूतस्याभिलाष्यविषयत्वात्, प-
र्यायाणां चाभिलाष्याऽनभिलाष्यरूपत्वादिति । चारित्र्यस्या-
पि 'पदमस्मि सव्यजीवा' इत्यादिना सर्वद्रव्याऽसर्वपर्या-
यविषयतायाः प्रतिपादितत्वादिति । देशविरतिं प्रतीत्य द्व-
योरपि सकलद्रव्यपर्याययोः प्रतिपन्नं कुर्यात्-न सर्वद्र-
व्यविषयम्, नापि सर्वपर्यायविषयं देशविरतिसामायिक-
मिति भावः, इति निर्गुणगाथाथः ।

अथ भाष्यकारव्याख्या—

एवं पि असहृहन्नो, जे दर्वं पजवं च मिच्छत् ।

विणिउत्तं सम्मत्तं, तो सव्यदव्वभावेसु ॥ २७५२ ॥

नाणभिलप्पसु सुयं, जम्हा न य दव्वमणभिलप्पं ति ।

सव्वदव्वेसुं तयं, तम्हा न उ सव्वभावेसु ॥ २७५३ ॥

विश्यचरिमव्वयाहं, पड चारितमिह सव्वदव्वेसु ।

न उ सव्वपज्जेसुं, सव्वाणुवन्नोमभावाओ ॥ २७५४ ॥

यद् यस्मादिकमपि द्रव्यं पर्यायं वा जिनप्रणीतमश्रद्धतः
सतो मिथ्यात्वमुक्तम्, ततः सम्यक्त्वं विनियुक्तं सर्वद्रव्य-
पर्यायेषु; अज्ञानभावेन इति शेषः । यस्माच्च भूतज्ञानमन-

भिलाष्येषु न प्रवर्तते अविषयत्वात् तेषाम्, किंस्वभिला-
ष्येष्वप्यायेषु तत् प्रवर्तते । न च द्रव्यं धर्मोऽस्ति कायादिक-
मनभिलाष्यं किंस्वभिलाष्यमव । ततः सर्वद्रव्येषु भूतं प्र-
वर्तते, अभिलाष्यविषयत्वात्, तस्य, न पुनः सर्व-
भावेषु सर्वपर्यायेषु तेषामभिलाष्याऽनभिलाष्यत्वात् भूतस्य
चाभिलाष्यमात्रविषयत्वात्, अभिलाष्यानां चानभिलाष्य-
भ्योऽनन्तभागमात्रवृत्तिर्त्वादिति । 'विश्यं' इत्यादि द्वितीय-
चरमन्त द्वितीयं मृषावाद्भवत् । चरमं तु परि-
प्रहृतमभिहित्यैव प्रकम चारित्रं सर्वद्रव्येषु प्रवर्तते
न तु सर्वपर्यायेष्वयुक्तम्, मृषावाद्स्य चरमरूपत्वेन,
परिप्रहृत्य च मूर्च्छा विकल्पात्मकत्वेन द्रव्येष्वेव
सर्वेषु प्रवृत्तेः, तेषामाभावाभिलाष्यविषयत्वात्, पर्यायाणां
स्वभिलाष्याऽनभिलाष्यत्वात् । अत एवाह-सर्वेषां पर्यायाणां
चारित्र्येऽनुपयोगभावात्; अनुपयोगश्चानभिलाष्यानां भित्त-
मन्तव्यः । शेषाणि तु त्रीणि महाव्रतानि सर्वद्रव्यविषया-
न्यपि न भवन्ति, किमुन-सर्वपर्यायविषयानि? । अतोऽ-
द्वितीयचरमन्ते एवाभिहित्य सर्वद्रव्या सर्वपर्यायविषयता-
चारित्र्यस्य भावितेति ।

सर्वपर्यायाणां चारित्र्येऽनुपयोगभावात्, इति यदुक्तं तदुप-
जीव्य परः प्रत्यमाह—

नणु सव्वनहपएसा-खंतगुणं पदमसंजमहुणं ।

छव्विहपरिवट्टीए, छट्ठाणांसंख्या सेढी ॥ २७५५ ॥

अस्म के पजाया, जेऽणुवउचा चरित्तविसयमि ।

जे ततोऽणंतगुणा, जेस्मि तमखंतभागमि ॥ २७५६ ॥

अन्ने केवलिंगम्म-त्ति ते मई ते वि के तदमहिया ।

एवं पि हुज तुज्जा, नाखंतगुणत्तणं जुत्तं ॥ २७५७ ॥

आह-ननु संयमश्रवणं सर्वजघन्यत्वेन यत् प्रथमम्-आद्यं
संयमस्थानं तदपि पर्यायानां भित्त्य सर्वनभःप्रदेशानन्तगुण-
मागमे प्रोक्तम्-यावन्तः सर्वस्यापि लोकांलोकभूतसः प्र-
देशास्तदन्तगुणपर्यायगणेशियुक्तं प्रथममपि संयमस्थानं भु-
तेऽभिहितमित्यर्थः । ततोऽन्यद् विशुद्धितोऽनन्तभागबुद्धम्,
तदपरं स्वसंख्यातभागबुद्धम्, अन्यत् संख्यातभागबुद्धम्,
तदपरं तु संख्यातगुणबुद्धम्, अन्यत् स्वसंख्यातगुणबुद्धम्,
न त्वपरं त्वनन्तगुणबुद्धमित्येवं पुनः पुनः क्रियमाण्या-
वृत्तिविधिरित्युक्त्याऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणैः बद्धस्था-
नैर्निष्पन्ना संयमश्रिणैर्भवन्तीति । ततश्च के नाम तेऽप्ये स-
मधिकाः पर्यायाः, ये 'सर्वानुपयोगभावात्' इति वचना-
चारित्र्यविषयानुपयुक्ताः प्रतिपाद्यन्ते, ये च- 'न उ सव्वपज्ज
वेसुं' इत्यादिभिर्मायात् ततश्चारित्र्यादन्तगुणाः, येषां च
पर्यायाणां तच्चारित्र्यमन्तभागोऽभिधीयते? । अभिलाष्यप-
र्यायविषयं हि किल चारित्र्यम्, तं चानभिलाष्यानामनन्त-
भाग एव वर्तन्ते, अतो- 'न उ सव्वपज्जवेसुं' इत्युक्तेऽनुपयुक्ताः
पर्यायाचारित्र्यादन्तगुणाः, चारित्र्यं तु तेषामनन्तभाग, इत्यनु-
क्तमपि सामर्थ्याद् गम्यत इति । एतच्च किल परा न मन्यते,
सर्वजघन्यस्यापि संयमस्थानस्य सर्वनभःप्रदेशानन्तगुणपर्या-
यत्वात्, पर्यायाणां च त्रिभुवनेऽप्येतावन्मात्रत्वात्, चारि-
त्र्यानुपयुक्तपर्यायानामसम्भवादिति । 'अन्नं' इत्यादि, अन्ना-

कार्ये ! 'ते' तवैवंभूता मनिर्भेद्यचारित्रोपयुक्तभ्योऽप्येऽपि केवलज्ञानगम्या अनभिलाष्या अनन्तगुणाः पर्यायाः सन्ति, ये चारित्रादन्तगुणाः, चारित्रं तु येषामन्तभाग इति । परः प्राह—'ते वि के तद्व्यभिहय' सि—तऽपि केवलज्ञानगम्या ज्ञेयगता अनभिलाष्याः पर्यायाः । के तद्व्यभिहिकाः तेष्वप्यचारित्रोपयुक्तभ्योऽप्यभिहिका चारित्रिकाः स्युः ? न क-
खन्त्यर्थः, संयमस्थानपर्यायैः सर्वस्यापि त्रिजगत्पर्यायरा-
शेः कोडीकृतत्वात् तदनुपयुक्तत्वासम्भवादिति । किञ्च—ए-
वमपि चारित्रपर्यायाः केवलज्ञानगम्यैर्ज्ञेयगतेः पर्यायेस्तु-
ह्या एव भवेयुः, न पुनस्तेषां केवलज्ञानगम्यपर्यायाणाम-
न्तगुणत्वं युक्तम् । यावन्तो—हि ज्ञेयस्य पर्यायान्तवस्त-
न्तव्यभासकत्वेन ज्ञानस्याप्येष्टव्याः, अन्यथा तदवभास-
कत्वायोगात् । ततश्च ज्ञानदर्शनचरित्राध्यवसायात्मिका-
याः संयमभेदेरन्तर्गतत्वात् केवलज्ञानस्य संयमभेदेयात्म-
कं चारित्रं पर्यायैः केवलज्ञानगम्यानां ज्ञेयगतपर्यायाणां
तुल्यमेव युक्तं न हीनमिति ।

(६४) एवं परस्यातिप्रत्येनिपुणत्वमवलोक्य स्मरितिति—
पुण्यमेव प्रतिविधानमाह—

सेरी य नाशुदंसण-पजाया तेण तप्पमाणा सा ।

इह पुण चरित्तमेचो-वन्नोमिणो तेण ते थोवा ॥२७५८॥

अत्रेयां ज्ञानदर्शन-चारित्राध्यवसायात्मिकायां संयमभेदे
ज्ञानदर्शनपर्याया मध्ये संतुलिता विवक्षिताः, तेन तत्प्र-
माणात्सौ सर्वेनमःप्रदशानन्तगुणपर्यायराशिप्रमाणाऽसौ प्रो-
क्ता । इह तु ये चारित्रोपयोगिनस्त एव विवक्षिताः, ते
च ग्रहणधारणादिविषयभूता एव केचित्, तेन स्तोका
इति न दांषः ।

अथान्यत् प्रत्येमुत्थापयन्नाह—

नणु सामाहयविसम्भो, किं दारम्मि वि परुविम्भो पुर्वि ।

कह न पुण्णकतदोसो, होज इहं को विसोसो वा ॥२७५९॥

ननु पूर्वं किं द्वार एव 'तं खलु पञ्चकलां आवाप' इ-
त्यादिना सामाधिकानां विषयः प्रकृति एव, इह पुनर-
पि 'सम्भगयं सम्भर्त्त' इत्यादिना तद्विषयानुरूपं कुर्वतः
कथं न पुनरुक्तदोषो-भवेत् ? को वा विशेषोऽत्र, यमाश्रि-
त्य पुनरप्येवमुच्यते ? इति ।

अत्रांतरमाह—

किं तं ति जाइभावे-ण तत्थ इह नेयभावोऽभिहियं ।

इह विसयविसम्भेम्भो, तत्थाभेम्भोवयारो सि ॥२७६०॥

किं तत् सामाधिकम् ? इति जातिभावेन विषयविषयिणो-
रभेदं ज्ञेतसि विधाय सामाधिकजातिमात्रमेव तत्र पूर्वं
किं द्वारोऽपरेण जिज्ञासितम्, ततः 'आथा खलु सामाहयं'
इत्यनेन तदेव मुख्यतया प्रोक्तम्, तद्विषयस्तु परेण जि-
ज्ञासितोऽपि विषयिणि पृष्टे तदभिप्रायाद् गीणवृत्त्यैव प्रो-
क्ता । इह तु 'केषु' इति द्वारे विषय एव मुख्यतया परेण
जिज्ञासितः, अतस्तस्यैव विषयस्य ज्ञेयभावेन ज्ञातव्यत-
याऽभिहितं स्वरूपमित्युपस्कारः । पाठान्तरं वा—'अभिहिउ'
सि—तत्रायमर्थः—इह तु ज्ञेयभावेन—ज्ञातव्यतया विषय
पवाभिहितः । किमुक्तं भवति ?—इत्याह—'इहे' त्यादि, इ-

ह-केषु इतिद्वार विषयविषयिणोर्भेदो विवक्षित इत्यतो
निष्कृष्य विषय एव ज्ञेयभावेनोक्तः, तत्र तु किं द्वारे
विषयविषयिणोरभेदोपचार इत्यतो विषयिभूतं सामाधिक-
मेव ज्ञेयभावेन मुख्यतया निर्दिष्टम् । इति गाथान-
वकार्थः । साम्प्रतं 'कथं सामाधिकं लभ्यते ?' इति द्वारे म-
हाकष्टलभ्ये तन्नामकम् दर्शयन्नाह—'माणुस्स' इत्यादिकाः
'अम्भुद्धाणे विण्ण' इति पर्यन्ता अष्टाविंशतिगाथाः । एता-
श्च पाठसिद्धा एव, क्वचिद् वैषम्यसम्भवे मूलावश्यकटी-
कानो बोद्धव्या इति । कथमिति द्वारम् गतम् । विशेषं ।
आ० म० । आ० ख० । (कथं सामाधिकमवाप्यते इति
'माणुस्स' शब्दं षष्ठ भागे गतम् ।)

(६५) मानुषत्वं लब्धेऽपि पतेः कारणैः दुर्लभं सामा-
यिकमिति प्रतिपादयन्नाह—

आलस्स मोहवन्ना, थंभा कोहा पमायकिविण्णत्ता ।

भयसोगा अत्ताणा, वक्खेव कुड्हला रमणा ॥

एण्हिं कारोहिं, लण्ण सुदुल्लहिं पि माणुस्सं ।

न लहइ सइं हियकरिं, संसारत्तारणिं जीवो ॥

आलस्यान्न साधुसकाशं गच्छति शृणोति वा, तथा—
मोहात् युद्धकतेष्वतया व्याकुलत्वात्, तथा-अवज्ञातः कि-
मेतं जानन्तीत्येवंरूपायाः, सम्भ्रात-जाख्यादपि, मानात् उत्त-
मजातीयोऽहं कथमेतेषां भिक्षाचराणां हीनजातीयानां पार्श्वे
गच्छामीत्यादिलक्षणात्, कोपात्तथा च कोऽपि साधुदर्शना-
देव कुप्यति, तथा प्रमादात् मद्यादिप्रसक्तिकृपात्, ऊपणत्वात्
नूनं गतेस्तेभ्यः किमपि दातव्यं भविष्यतीत्येवं रूपात्, तथा-
भयात् साधवो हि नरकादिभयं गतेभ्यो वर्णयन्तीति, शोका-
द्वा इष्टवियोगात्, अज्ञानात् कुदृष्टिजनितान्, कुपोषात्
व्यासेपात् अन्यान्वयबहुप्रयोजनकरणत आत्मनो व्याकु-
लीभावसंपादनात्, तथा कुतूहलात् नटादिविषयात्, र-
मणात् नानाविधकुकुटयोगनादिकीडाप्रसक्तिकृपात्, 'एतेहिं'
एभिः कारुरैरालस्यादिभिश्च दुर्लभमपि मानुष्यं लब्ध्वाऽपि
हितकरीं संसारोत्तारणीं श्रुतिमिति ब्रतादिसामग्रीयुक्तस्तु
कर्मरिपुं विजित्याविकलचारित्रसामाधिक्यमाप्नोति । याना-
दियुग्युक्तयोष इव जयलक्ष्मीमिति ।

तथा चाऽऽह—

जाणावरणपहरणे, जुद्धे कुमलत्तणं व नीई य ।

दक्खत्तं ववसाओ, सरीरमारोगया चेव ॥

यानम्-इत्यादि आवरणम्-कवचादि प्रहरणम्-जङ्गगादि
यानावरणप्रहरणानि, तथा-युद्धे कुशलत्वम्-सम्यक्त्वज्ञानम्
नीतिश्च निर्गमप्रवशकृपा, दत्तव्यम्-आशुकारिता व्यवसाय-
शौर्यं, शरीरमधिकलम्-आरोग्यता-व्याधिष्वयुक्तता-एतांश्च-
हृणन्नामग्रीसमन्वित एव योषो जयश्रियमाप्नोति एव ह-
ष्टान्तः ।

पार्श्वान्निकयाजना त्वियम्—

जीवो जोहो जाणं, वयाणि आवरणमुत्तमासंति ।

भाणं पहरणमिद्धं, गीयत्थत्तं व कोसल्लं ॥

दव्वाइ जहोवया-शुरूपडिवत्तिवत्तिया नीई ।

दक्षस्य किरियालं, जं करसमहीणकालमि ॥

करयं सहयं च तवी-वसगदुगा वतीए ववसाओ ।

एएहि सुनीरोगो, कम्मरिपुं जिणइ सव्वेहि ॥

कम्मरिपुविजयणं—जीवो योधो, महात्मनानि प्राणानि-
चानविरमणादीनि यानम्, उत्तमा क्षाम्निरावणं, ध्याने ध-
र्मध्यानीमहं प्रहरणं, कौसलम् मन्त्रयोगितायेना द्रव्यादिषु-
द्रव्यसत्त्वकालभावेषु यथापायं—धुतोक्तापायमनतिक्रमण या
अनुरूपप्रतिपत्तिवर्तिता, यथा साधुनामेतत्—द्रव्यादि ए-
तेनापायेन देशकालाधुनितेन कस्येव्यं नैतेनति सा जी-
तिः, तथा क्रियाणां-प्रत्युपेक्षयैवावृत्त्यादीनां यत् काले
स्वस्वप्रस्तावे अहीने—परिपूर्णं करणं तत्-दक्षत्वम्, तथा-
करणं तपसेना द्वादशभेदस्य उपलक्षणमेतत् संयमस्य च
सहने चापसमेषु समापनत्सु अत्र बहु त्यक्तम् । यदि वा-
यथा स्वयम्भूरमणसमुद्रमत्स्येन प्रतिमासं स्थितान् मत्स्यान्
प्रतिमासं स्थितानि पक्षानि वा दृष्ट्वा सामायिकमवाप्यते ।
स्वयम्भूरमणे हि मत्स्यानां पक्षानां च सर्वाहयपि संस्था-
नानि संभवन्ति मुक्त्यैव घलयसंस्थानं भुतमवाप्यते ।
आ० म० १ अ० ।

दिट्ठे सुएऽणुभूए, कम्माण खए कए उवसमे ।

मणवयणकपायजोगे, अपसत्थे लम्भए बोही ॥८४॥

एए भगवतः प्रतिमासौ सामायिकमवाप्यते, यथा भेषां-
सेन भगवद्दर्शनादवाप्तमिति, कथानकं, चाधः कथितमेव,
भूते चावाप्यते यथाऽऽनन्दकामदेवाभ्यामवाप्तमिति, अत्र
कथानकमुपरितनाङ्गादवसेयम्, अनुभूते क्रियाकलापे सत्य-
वाप्यते, यथा वरकलचीरिणा पितृपुत्रकरणं प्रत्युपेक्षमाणं-
नेति, कथानकं कथिकांताऽवसेयं, कर्मणां लये कृते सति
प्राप्यते यथा वरकलकीशिकेन प्राप्तम्, उपशमे च सत्यवा-
प्यते यथाऽङ्गश्रुतिणा, मनोवाक्ययोगे च प्रशस्ते लभ्यते
बोधिः, सामायिकमनर्थोत्तरमिति गाथार्थः ।

अथवाऽनुकम्पादिभिरवाप्यते सामायिकमित्याह—

अणुकंपकामखिअर-बालतवे दाणविणयविज्जंणे ।

संयोगविण्यजोगे, वसणुमवड्ढि सक्कारे ॥ ८४५ ॥

वेजे भेटे तह ई-दण्णागकयउत्तपुण्फसालसुद ।

सिवदुमहुरवणिभाउय, आहीरदसखिलापुत्ते ॥ ८४६ ॥

अनुकम्पाप्रवणचित्तो जीवः सामायिकं लभते, शुभपरि-
णामयुक्त्वाद्, वैभवत्, प्रतिज्ञेयमेव भगवत् विशेषितभ्या,
हेतुदद्यान्तान्तरत्वं तु प्रतिप्रयोगं भविष्यामः—अकामनिजैरा-
वान् जीवः सामायिकं लभते, शुभपरिणामयुक्त्वाभि-
शक्तत्, बालतपोयुक्त्वादिन्द्रनागवत्, सुपात्रप्रयुक्त्यधा-
शक्ति अदाशानत्वात् कृतपुण्यकवत्, आराधितविभ-
यत्वात् पुण्यशालसुतवात्, अवासविभङ्गभगवत्वात् ता-
पसशिविराजश्रुतियत्, दृष्टद्रव्यसंयोगविप्रयोगत्वात्
मधुराद्वयवार्त्तवणिगद्वयवत्, अनुभूतव्यसनत्वात् आ-
तृद्रव्यशक्त्यवस्थापादितमल्लङ्घनीलधमामुपव्यस्रगर्भजात-
प्रियद्रव्यपुत्रद्वयवत्, अनुभूतोत्सवत्वादाभीरवत्, दृष्ट-
महर्द्धिकत्वाद्दार्शेभद्रराजवत्, सत्कारकाङ्क्षिणोऽप्यलब्ध-
सत्कारत्वाद्दालापुत्रवत् । इयमक्षरगमनिका । साम्प्रतमुदाह-

रत्नानि प्रदर्थयेन्—वारवतीए कएहस्स बासुदेवस्स दो वे-
जा-धन्तरी, वैतरणी य । धन्तरी अभयिओ, वैतरणी भ-
विओ, सो साधुण गिलाणाणं पिण्ण साहति, जं जस्स का-
यव्वं तं तस्म फासुएण पड्डाअरंणं साहति । जति से अण्ण-
णो अग्रिथ आसधाणि तो देति, धण्णेतरी पुण्ण आणि साध-
स्सयाणि ताणि साहति असाधुपात्राग्माणि । ततो साधुणो
भण्णति—अम्हं कतो एनाणि !, सो भण्णति—एण समसाणं
अट्टाप अज्झाहत्तं बज्जसत्थं, ते देवि महारंभा महापरिगहा
य सव्वाए बारवतीए तिगिच्छं करेति । अण्णदा कएहो बासु-
देवो तित्थगरं पुच्छति—एतं बहूणं देकादीणं वधकरणं काऊ-
ण कहि गमिस्संति !, तांघे सामी साधति—एस धण्णेत-
री अण्णतिट्ठणे खए उववज्झिहि । एस पुण्ण वैतरणी
कालजरवत्तीए गंगाए महाणदीए विअस्स य अंतरा
बाखरत्ताए पण्णयाहि । तांघे सो धयं एसो सयमेव जू-
हवतिसण्णं काहति । तत्थ अण्णया साधुणां सरेथण्णं स-
मं धाविसंति । एगस्स य साधुस्स पादं सज्जा लमिगहि-
ति । तांघे ते भण्णति—अम्हं पडिच्छामो । सो भण्णति—मा
सव्वं मरामो । वज्झ तुम्हं अम्हं भत्तं पच्छक्खामि । तांघे
णिण्णं कां सोऽवि ठिअं । ए तीरति सज्जे खीणुं । प-
च्छा थंदिज्जे पायितो ज्ञायं च, तेऽवि गता । तांघे सो वा-
ण्णजुहवती ते पदेसं एति जत्थ सो साधु । जाव पुरि-
ज्जेहि तं दददूण किल्लिहत्तं, तो नेण ज्झाहिणं तेसि
किल्लिकलाहत्तसहं सोऊण कस्सिनेण आगंत्तुण दिट्ठो सो
साधु । तस्स तं दददूण इहापहा करेत्तस्स कहि मया ए—
रिसा दिट्ठो सि !, जानी संभरिता । बारवदे संभरति । तांघे
तं साधुं वंदति । ते च सं सज्जे पासति । तांघे तिगिच्छं स-
व्वं संभरति । ततो सो गिरि विलिगिऊण सत्तुद्धरियिस्सं-
ज्जगंदिणीआं आसहीआं य गहाय आगता । तांघे सत्तुद्ध-
रणीए पादां आलिशा । ततो एगमुहुत्तं पडिआं सज्जे ।
पउणावितो संराहणीए । तांघे तस्म पुरतो अक्खराणि
लिहति । जथा—अहं वैतरणी नाम धेजो पुत्तभं वार-
वतीए आसि । तेहि वि सो सुतपुत्तो, तांघे सो साधु ध-
म्मं कथेति । तांघे सो भत्तं पच्छक्खाति । तिरिण रातिदि-
याणि जीवित्ता सक्खारं गतो ।

तथा चाऽऽह—

सो वा जूहवती, कंतरे सुविहियाणुकंपाए ।

भासुखरवोदिधरो, देवो वेमाणिओ जाओ ॥८४७॥

मिगदसिद्धा । ओहि पणुजति जाव पेच्छति तं स-
रीरणं तं च साधु । तांघे आगंत्तुण देविहि दावति । भ-
ण्णति च—तुअं णसांदण मए देविही लज्ज सि । ततोऽण्ण
सो साधु साहति तो तसि साधूणे सगासंति । ते पुच्छ-
ति—किहऽसि आगता !, तांघे साहति । एवं तस्स बाखर-
स्स सम्मत्तसामाह्वसुयसामाह्वखरिसाचरितसामाह्ववाख
अणुकंपाए लाभो जातो, इतरथा शिष्यपाथोग्याण
कम्माणि करेत्ता खुरयं गतो होन्तो । ततो सु-
तस्स चरितसामाह्वं भविस्सति सिद्धी य ! ।
पकामणिज्जराए, वसंतपुरे नगरे इध्वधुगा खदीए गहाति
अण्णो य तरुणां तं दददूण भण्णति—“ सुएहत्तं ते पुच्छ-

ति, एत एही मत्तवारणकरोह !। एते य एहीरुक्खा, अहं च पावसु ते पाडिओ ॥ १ ॥” सा भणति—“सुभगा होतु एहीओ, चिरं च जीवतु जे एहीरुक्खा। सुएहान पुच्छुगाण य, घसीहामो पियं काउं ॥ २ ॥” ततो सो तीए घरं वा दारं वा आयण्णो चिन्तति—“अन्नपानेहेट्टालो, योवनस्थां विभूयया। वेश्यां स्त्रीमुपचारेण, बुद्धं कर्कशसेवया ॥ १ ॥” तीसं विरज्जियाणि चेडरुवाणि रुक्खं पलोपंताणि अचङ्खन्ति, तेण तस्मिं पुष्पाणि फलाणि य दाऊण पुच्छुताणि—का एसा ? , ताणि भणति—अमुगस्स सुरहा, तां सो चिंतति—केण उवाएण एनीए समं मम संपयागो भवेज्जा ? , ततो एण चरिका दाण्णमाणसंगहीता काऊण विसज्जिता तीए सगासं । ताए गंतूण सा भणिता—जघा अमुगं तं पुच्छति, तीए रुद्धाए पण्णगाण धावेतीए मल्लित्तेण हत्थेण पिट्ठीए आहता, पंचगुलीओ जाताओ, आचारण य णिच्छूदा । सा गता सादति—णामं पि ए स—हति । तेण णातं जहा—कालपक्खपंचमीए, तां तेण पुत्थरवि पसिता पवसजाण्णमिमसं । तां सलज्जाए आहण्णऊण असोमवणियाए छिडियाए निच्छूदा । सा गता सादति—णामं पि ए स—हति, तण णातं पवसो, तणावहारण अरगता, असोमवणियाए सुत्ताणि, जाव ससुरेण दिट्ठा । तेण णातं, जघा—ए मम पुत्ता त्ति, पच्छा से पादानो एउरं गाहनं, चेतितं च तीए, भणितो य एण—णाल लहुं, सहायकिकं करज्जासि । इतरो गंतूण भत्तारं भणति—इत्थं धम्मो, जामो असोमवणियं, गताणि, असोमवणियाए पसुत्ताणि, तां भत्तारं उडुवत्ता भणति—तुज्झं एतं कुलाणुक्कं ? , जं मम पादानां ससुगे एउरं गएहति । सो भणति—सुवसु लमिहंसि-पमाते । धरेण सिद्धं, सा रुद्धा भणति—विवरीताऽसि धरा ? , सो भणति—मए दिट्ठा अएणा, तां विवादे सा भणति—अहं अप्पाणं सोहमि । एवं करोहि, एहाता, तां जक्खधरं अरगता, जा कारि सा लग्गति देणहं जेघाणं अंतरेण वालेतओ, अकारि मुच्चति, सा पथाविता, तां सो विडा पिमायकवं काऊण सागतएणं गएहति । तां तथ गंतूण जक्खं भणति—जो मम णिनिदिएण—ओ तं च पिनायं मांणुण जइ अएणं जाणामि तो मे तुमं जाणसि त्ति जक्खो विलक्खो चिंतति—पेच्छुइ केरिसा णि मनेति ? , अहं पि वंचितो णाप. णत्थि सत्तिसणं पुत्तीए, जाव चिनेति ताव णिष्किडता । तां सो धरो सव्वेण लागण हीलितो, तस्स ताए अघीतीए निहा नट्टा, तां एएणो तं करणं गतं । रायाणएण अंतरेरघालओ कतो, आभिसिक्कं च हत्थिरयणं एएणो बासघरस्स दट्ठा बडं अचङ्कति । देवी य हत्थिमेटो आसत्तिया, एवरं रत्ति हत्थिणा हत्थो पसारितो, सा पासायाओ आया-रिया, पुणरवि पभाए पांडविलहता, एवं वच्चति काला । अएणा चिरं जानंति हत्थिमेटेण हत्थिसंक्लाए हता, सा भणति—सो पुरिसो तारिसो ए सुधाति, मा रुसह । तं धरो पच्छति, सो चिंतति—जति एनाओ धि एरिसिओ, किं तु ताओ भडियाउ त्ति सुत्तो, पमाते स व्वा लागो उट्ठिना, सो न उट्ठिना । गया भणति—सुवड

सत्तमे दिवसे उट्ठिना । राहणा पुच्छितेण कहितं—जहेगा देवी ए याणामि कतरं त्ति । तां राहणा भेडमओ हत्थी कारितो, सव्वाओ अंतपुरियाओ भणियाओ—एयस्स अचवणियं करत्ता ओलेइह । सव्वाहि ओलेइतो, सा ए-च्छति, भणति—अहं वीहमि । तां राहणा उपपलाणिए आहता, जाव मुच्छिता पडिया । ततो से उवगतं—जं धेसा कागि त्ति, भणिता—‘ मत्तं गयमारुहंतीए. भेडमयस्स गयस्स भयति । इह मुच्छित उपपलाहता, तथ न मु-च्छित संक्लाहता ॥ १ ॥’ पुट्ठी से जाइया, जाव संक्ल-पहाग दिट्ठा, तां राहणा हत्थिमेटो सा य दुयगाणि च तस्मिं हत्थिमि विलग्गावऊण छुरणकए विलहता-णि । भणितो मिटो—एथ अप्पनतीओ गिरिप्पधातं देहि, हत्थिस्स देहि वि पांसहि वेलुगाहा ठथिता, जाव ह-त्थिणा एगो पादा आगानं कतो । लागो भणति—किं निरिओ जाणति ? , एनाणि मांरतव्याणि, तहावि राया रांसं ए मुयति । नतो दा पादा आगानं ततियवारए निन्न पादा आगानं पक्कं पाण्ण दितो, लागेण अक्कं-दो कतो—किं एतं हत्थिरयणं विणांसहि ? , एएणो चि-त्तं ओआलितं, भणितो—तरसि णियत्तं ? , भणति—जति अभयं देह, दिरणं, नण णियत्तितो अकुसंण जहा भमिन्ता थल दिता. तां उचारित्ता णिविस्तताणि क-याणि । एगत्थ पंचनगमि सुखघरं ठिताणि. तथ य गामेज्ज-यपारज्जो चोरो तं सुखघरं अनिगता, न भणति—वेडतुं अ-च्छामो, मा कावि पांसउ, गामं घच्छामो । साऽवि चोरो लुट्ठतां किहवि तीसं दुक्का, तीसं फासां वेदिता, सा दुक्का भणति—काऽसि तुमं ? , सो भणति—चोरोऽहं, तीए भणियं—तुमं मम पत्तो हाहि । जा एतं साहामो जहा एत चोरो त्ति, तं किं कल्लं पभाए मेटो गहिओ । तां ओयिओ सुलाए मियणो, चोणं समं सा वण्णि । जावंतराण्णी, सा तण भ-णिता—जघा एथ सरत्थं अचङ्क, जा अहं एताणि वत्था-भरणणि उत्तारमि, सो गतो, उत्तरणो पधावितो । सा भ-णति—‘ पुण्णा एही दीनइ कागपेज्जा, लब्धं पिपाभेडग तु-ज्झ हत्थं । जघा तुमं पारमतीतुकामो, पुवं तुमं भेड गही-उकामो ॥ १ ॥’ सा भणति—‘ वि (र) संथुतां बालि ! असंथुएणं, मेहं पिपा ताव पुओऽपुवणं । जाणमि तु-ज्झ पयइस्सभावं, अएणो एरो का तुह विस्ससेज्जा ? ॥ १ ॥’ सा भणति—किं जाहि ? , सो भणति—जहा ते सो मारावितो एवं ममं पि कहंवि मांरहिसि । इतरो वि त-थ विडो उदगं मग्गति, तथेगो सट्ठा, सो भणति—जति नमोक्कारं करेसि तो दमि, सो उदगस्स अट्ठा गतो, जाव तस्मिं एते वेव सो एमोक्कारं करेत्तो वेव कालगतो बण्णमं-तरो जातो । सट्ठा वि आरक्खियपुरिसेहि गहितो, सो देवो ओहि पयुंजति, पच्छति सरीरगं सट्ठं च बडं । तां सो सिलं विउडवत्ता मांएति, तं च पच्छति सरत्थं णिलुक्कं, तां से धिणा उपपणा, सियालकवं विउडवत्ता मंसंपसाए गहियाए उदगतीरेण बोलति । जाव एहीतो मच्छो उच्छल-ऊण तड पडितो, ततो सो मंसंपसि मांणु मच्छस्स पधा-वितो, सो पाणिए पडितो, मंसंपसीवि सेणग गहिता, तां सियालो भायति । ताए भणति—‘ मंसंपसी परिक्खज्ज, मच्छं पच्छमि जेवुआ ! । बुक्को मंसं च मच्छं च, कलुणं भायसि-

कोण्डुआ ॥ १ ॥ "तण भणति—“ पत्तपुडपिड्छण्ण !, जणयस्स अयसकारिण ! । खुक्का पत्ति च जारं च , कलुण्ण क्कयसि बंधकी ! ॥ २ ॥ " एवं भणिया ना विलिया जाना, तांहे सो सयं क्वं देवन्ति, पण्णवित्ता बुता-पव्व-याहि, तांहे सो राया नज्जिना, तण पांडवण्ण, सक्कारिण णिक्कलता, देवसायं गता एवमकामनिज्जगए मण्डस्स ॥ २ ॥ बालतथेण—वसंतपुरं नगरं, तत्थ सिद्धिघरं मारिण उच्छा-दिने, इद्वलागो नाम दारआ, सो छुट्टा, बुद्धिना गिलाणां पाणिनें मगनि. जाव सव्वाणि मतानि पच्छुति । बारं पि लांगण कंठियाहिं दक्खिं । तांहे सो सुण्णययिच्छंइण णि-यंगण तमि लुगरं कपरेण भिक्खं हिंइति, लोगां से देह सवेसभूतपुत्रोत्ति काउं, एवं सो संवइइ । इतो य एगो सन्धवाहा रायगिहं जाउकामो घासणं घासायति, तण सुत्तं. सन्धेण समं पयितो । तन्थ तण सन्धं कूरा लद्धा-सां जिमिनां ण जण्णो, बिनियदिवसे अच्छुति. सन्धवा-हेण विट्ठो, बिनित्ति—एण एम उववासिआ सो य अव्वत्त-लिंगो, बिनियादिवसे हिंइतस्स सेट्ठिणा पच्छुति च दि-एण, सो तण दुव दिवसा अज्जिणएण अच्छुति । सन्धवा-हो जाणति—एस्स छट्ठण्णकालिआ, तस्स सद्धा जाता । सो तनियदिवसे हिंइतो सन्धवाहेण सहायितो, कीस-एसि कल्लं गगनो ? , तुगिहक्का अच्छुति, जाणइ, जधा-छट्ठं कनल्लयं, तांहे से इएणं. तेषुवि अक्खे दिं दिवसे अच्छावितो । लोगाऽपि पण्णो, अण्णस्स एमनेतस्स-वि ण गेहति । अण्ण भणति—एसा एगपिडिआ, तण तं अट्ठापदं लदं, वार्णएण भणितो-मा अण्णस्स ल्लं गेहहेज्जासि, जाव लुगरं गम्भति ताव अहं देमि । गता लुगरं, तण से णियघरं मढा कता, तांघ सीसं मुंडावनि कासायाणि य चीवराणि गेहति, तांघ विक्कलता जणे जानो तांघ तस्सवि घंण्णच्छुति, तांघ जहिवसे से पाण्णयं तहिवसे मे लोगा आणेइ भनं, एगस्स पांडि-च्छुति । ततो लोगा ण याणति—कस्स पांडिच्छुत्तंति ? , तांघ लोणण जाण्णणिमित्तं भरी कता, जा देति सो ताडेति, तांहे लोगा पविसति, एवं वच्छति काला । सामी य समोसरितो, तांहे साधू संदिस्सवेसा भणि-ता—मुहुत्तं अच्छहं, अण्णसणा, तम्म जिमिने भ-णिता ओयइ । गानतो य भाणता—मम वयणं भणेज्जासि—भो अणेगपिडिया ! एगपिडिना ते ददु-मिच्छुति, तांहे गानमसामिणा भणितो रुट्ठो, तुम्हे अणे-गाणि पिडसताणि आहारं, अहं एग पिड भुजामि, तो अहं जेव एगपिडिआ, मुहुत्तन्तरस्स उवसंतो । वनेति—ण ए-ते मुसं वदेति, किह होज्जा ? . लद्धा सुत्ती, होमि अणेग-पिडिना, जहिवसे मम पाण्णयं तहिवसे अण्णगाणि पि-डसताणि कीरंति, एवं पुण अकतमकारितं भुज्जति, ते सच्छं भणति । चिन्तनेण जानी सरिता, पमेयबुद्धा जा तो, अज्जकयणं भासति । इद्वलागण अइहना बुत्तं. सिद्धा य । एवं बालतथेण सामाहयं लद्धं तण ॥ ३ ॥ दाणेण, जधा—एगाए वच्छवालीए पुत्तो, लोणण उरस्सवे पायसं ओवक्कडितं । नन्थासन्नघरं दारगकूपाण पासति पायसं जिमिताणि । तांघे सो मायं भणेइ—ममऽपि पायसं रंज-

हि; तांहे णत्थि ति सा अक्षितीए परण्णा, तांघा सए-ज्झियाओ पुच्छन्ति. शिष्यं कथितं । तांहे अण्णकपाए अ-एणाए वि अण्णाए वि आणीते खीरं साली तंडुला या तांघे थ-रीए पायसां गद्धा, ततो तस्स दारयस्स गहायस्स पायसस्स घनमधुसंजुतस्स थालं भंरुण उवाट्ठितं । साधू य मास-खवणपारणने आगतो, जाव धेरी अनां वाउला ताव तण धम्मोऽपि मे हाउ ति तस्स पायसस्स निभागा दि-एणो । पुणो चित्तिने—आतिथावं चित्तिआं निभागा दिएणो पुणो वि णेण चित्तिने—एत्थ जति अण्णं अंधक्कलगादिं लुभति तोऽपि णस्सति. तांहे तइओ निभागा दिएणो । ततो तस्स तण दव्वसुजेण दायगसुज्जण गाहगसुज्जण तिथिहण निकरणसुज्जण भावेण देवाउए णिक्कडं, तांघे माता से जाणति—जिमिआ, पुणरवि भरितं, अनीव रं-कलणं भरितं पाट्टं । तांघ रत्ति यिसुइयाए मतो देव-लागं गता, ततो बुत्ता रायगंहे नगरे पधावस्स धणा-वहस्स पुत्ता भट्टाए भारियाए जानो । लोगा य गम्भगं भणति—कयपुत्तो आवां जा उववएणो, ततो से जानस्स णामं कतं कतपुएणो ति । बुद्धिना, कलाआ गंइयानो, प-रिणीतो, माताए दुक्कलियगाट्टीए कूटो, तांहे गणियाघरं पविसितो, बारसहिं वरिसहिं णिक्कणं कुलं कतं । तोऽपि सो ण णिग्गच्छति, मातापिताणि से मनाणि, भज्जा य से आभरणगाणि चरिमदिवसे पेसेति । गणितामायाए णानं णि-स्सारां कता. तांघ ताणि अण्णं च सइस्सं पांडिवसिज्जं, गणि या माताए भएणइ-निरुभउ एसा. सा णच्छति, तांहे चारियं णीणिआ घरं सज्जिज्जति, उत्तिएणा बाहिं अच्छुति, तांहे दासीए भणति—णिक्कूटोऽपि अच्छसि ? . तांहे निययघरं सडियपांडियं गतो, तांहे से भज्जा संभमेण उट्ठिता, तांहे से सव्वं कथितं, सोणेण अण्णुएणो भवति—अत्थि किं ? जा अण्णहिं जाइसा ववइहामि, तांहे जाण आभरणगाणि गण्ण-तामाताए जं च सइस्सं कपासमांल्लं दिएणं ताणि से देसि-ताणि । सत्था य तहिवसे कं पि देसं गंतुकामआ, सो तं भं-डमांल्लं गहाय तण सत्थेण समं पधावितो, बाहिं वउलियाए खट्टं पांडिऊणं सुत्तो । अण्णस्स य वाणिययस्स माताए सुत्तं, जधा—तव पुत्तो मतो वाहेणे भिन्न. तीए तस्स दव्वं दिएणं, मा कस्सइ कधिज्जसि, नीए चिन्तितं—मा दव्वं जाउ रा-उलं, पविसिंहितं मे अणुत्ताए, तांहे रत्ति ते सत्थं एति, जा कंचि अण्णाहं पासेमि, तांहे न पासति. पांडिवापत्ता पवे-सितो, तांहे घरं नेत्तु रावति—चिग्गण्डुग ति पुत्ता !, सुएहा-णं वउएहं ताणं कथितं—एस्स देवरो भं चिग्गण्डुओ । तांघो तस्स लाइताओ. तन्थ वि बारस वरिसाणि अच्छुति । तन्थ एक्कआए चत्तारि पंच चइकथाणि जाताणि । धेरीए भणितं एत्ताहिं णिक्कुभउ. तांघा ण तरंति धरितं । तांघे ताहिं सं-बलमांत्ता कता, अतो रयणाण भरिता, वरं से एयं पा-आगं हाति, तांघे वियडं पापत्ता ताए जेव देवउलियाए आसीए से संबलं उवसा पडियागता । सोऽपि सीतल-एण पवणं संबुद्धा पमात्तं च, सोऽपि सत्था तहिवसमा-गता । इमाए वि गवसआ पेसिआ, तांहे उट्ठुवित्ता घरं णी-तो. भज्जा से संभमेण उट्ठिता, संबलं गहितं, पविट्ठो, अण्ण-गादीणि कर्गति । पुत्तो—य से तदा गम्भणीए जानो, सो ए-

कारसविरसो जाओ, लेहसालाओ आगतो रोयति—देहि-
मे भन्तं, मा उवज्झापण इम्मिहामिंति । नाए ताओ संवल-
यथातो मोयगो दिव्वा, शिगगतो आयेतो मय रयणं पा-
सनि, लेहवज्झएहिं दिट्ठं, तदि पुवियस्स दिणं दिव्वे दिव्वे
अम्ह पोअण्णाम्हा देहिंति । इमोऽपि जिमिते मोयगे भिद्वि-
नेण दिट्ठानि, भणति सुकभएण कताणि, तदि रयणहिं तदेव
एवित्थारतो । से नण्णो य गंधहत्थी शरीए तंतुएण गहि-
तो, राया आदएणो, अभयो भणति—जइ जलकनो अ-
न्थि तो छुट्ठति, सो राउले अतिवहुअन्नएण रतण्णो वि-
रेण लम्पिइतिंति ति काऊण पडइओ एणिकाडिनो—जो ज-
लकनं दति तस्स राया रज्जं अज्जं धूनें ख देति । ताधे
पुवियएण दिएणो, शीतो, उदमं पमासितं, तंतुओ आणति-
थलं शीतो, मुको, गट्ठो । राया चित्तंति—कनो ?, पुवि-
यस्स पुच्छति—कनो एस तुज्जे, निव्वंथे सिट्ठं—कय-
पुण्णगपुत्तेण दिएणो, राया तुट्ठो, कस्स अएणस्स हो-
हिंति ?, रएण सहावज्जण कतपुण्णओ धूनाए विवाहि-
तो, विसओ से दिणो, भोगे भुज्जति । गतिताऽपि आग-
ता भणति—एअरं कालं अहं वणीबंधण अक्कता, स-
व्वयंतालीओ तुमं अट्टाए गवसाविताओ, एत्थ दिट्ठो ति,
कतपुण्णओ अभयं भणति—एत्थ मम चत्तारि महिला-
ओ, तं च घरं ण याणामि, ताहं चेतियघरं कनं, लेण-
गजक्का कतपुण्णगसरिसो कतो, तस्स अक्कथिया घा-
साविता, दो य वाराणि कतायि, एणेण पवसा एणेण शि-
प्फेडा । तत्थ अभओ कतपुण्णओ य एगत्थ वारभासे
आसणवरगया अक्कति, कोमुदी आणता, जघा पडिम-
पवसेओ अक्कथियं करं । गुयर घासितं—सव्वमहिंताहिं
एत्तव्वं, लोमोऽपि एति । ताओऽपि आगताओ, वेइक्का-
णि तथ वणो ति उच्छंख णिविसिंति, णाताओ तेण ।
धेरी अक्काडिता, ताओऽपि आणिताओ, भोगे भुज्जति
सत्तहिं वि सहितो । वडमाखसामी य समोसरितो, कत-
पुण्णओ सामि वंदिऊण पुच्छति—अण्णो संपत्तिं विप-
त्तिं च । गयना कथितं—पायसदाणं, संवगेण पव्वइतो ।
एवं दाणेण सामाह्वयं लभति ॥ ४ ॥ इदाणि विणएण-
मगधविसए गोव्वरगामे पुक्कसालो गादावती, तस्स
भहा भारिया, पुत्तो से पुक्कसालसुओ । सो मातापरं
पुच्छति—को धम्मो ?, तेहिं भणति—मातापरं सुम्-
सितव्वं—“दो वेव देवताहं, माता य पिता य जीवलाम्मि ।
ताथ वि पिता विसिट्ठो, जस्स वसे वट्ठे माता ॥ १ ॥ ”
सो ताण एगे मुहपोवणादिविभासा, देवताणि व ताणि
सुम्सुत्तनि । अएणता गामभोइओ आगतो, ताणि संभेता-
णि पाहुएणं करेति, सो चित्तेति—एताथ वि एस देवतं, एतं
एएमि तो धम्मो होहिंति, तस्स सुम्सुत्तं पकतो । अ-
एणता तस्स भोइओ, तस्स वि अएणो, तस्स वि अणो,
जाव संणियं रायाणं ओलगिगउमारओ, सामी समोसडां,
सेणिओ इड्डीए गंतुण वंथति, ताहे सो सामि भणति—
अहं तुमं ओलग्गामि ?, सामिणा भणितं—अहं रयह-
रणपडिगइमसाए ओलांगज्जामि । ताणं सुण्णए संबुओ,
एवं विणएण सामाह्वयं लभति ॥ ५ ॥ इदाणि विभंगेण ल-
भति, जघा—अत्थि मगधजलवए तिसो राया तस्स

धणअधिरएणाइ परदियहं वट्ठति, चित्ता जाया—अत्थि
धम्मफलं ति, तो महं हिरएणाइ वट्ठति, ता पुएणं करे-
मिंति ति कलिऊण भायणं कारितं, दाणं च णेण दिणं । ततो
पुत्तं रज्जं ठवैऊण सकनं वमयमिक्काभायणकुक्कुगाव-
गरणो दिसापोअक्कयतावसाण मज्जे तावसो जातो । छुट्ठ-
ट्टमातो परिसडियं पणुपसाणि आणिऊण आहारंति । एवं स
विट्ठमाणस्स कालेण विभंगणाणं समुपपन्नं संजेज्जदीव-
समुद्विसयं, ततो गगरमागंतुण जघावलज्जे भावे एण-
वेति । अएणता साधवो दिट्ठो, तस्मिं करियाकलावं वि-
भंगाणुत्तारण लोएमाणस्स विसुखपरिणामस्स अपुव्व-
करणं जातं, ततो केवली संबुतो ति ॥ ६ ॥ (आव०) । इदाणि
वसण्ण, दो भाउगा संगडण वधति, वक्कुलएडा य
सगडवट्टाए लोलति, महज्जण भणियं—उव्वसेहिं भंदि, इत-
रेण बाहिया भंदि, सा सखी सुणति, छिण्णा चङ्खण, मता
इत्थिया जाया इत्थियापुरं गगरं, सो महज्जतरो पुव्वं मरि-
त्ता तीस पोहं आयाओ पुत्तो जाओ, इट्ठा, इतरोऽपि तीसे
व्वं पोहं आयाओ, जं सो उववएणो तं सा चित्ति—सिलं
व हावज्जामि, गम्भपाडणेहिं वि ण पडति, तओ सो जाओ
दासीए इत्थं दिणो, छुट्ठहिं, सो सेट्ठिणा दिट्ठो णिज्जेतो, तेण
घेणुण अएणाए दासीए दिणो, सो तत्थ संववइ । तत्थ म-
हज्जणस्स णामं रायललिओ इयरस्स गंगत्तो । सो महज्जो
जं किंचिं लइइ नतो तस्स वि देति, भाऊए पुण अणिट्ठो,
जहिं पेच्छइ तदि कट्ठादीहिं पइइइ । अएणया इदमहो
जाओ, तओ पियरेण अप्पसागारियं आणीओ आसंद-
गस्स इट्ठा कओ, जेमाविउजइ, ओडाडिओ ताहे कहवि-
दिट्ठो, ताहं इत्थं घेत्तण काडिओ चंदाणयाए पक्कतो, ता-
हे सो कयइ, पिउणा सहाणिओ, एत्थंतेरे साहू भिक्कस्स
अनियओ । सिट्ठिणा पुच्छओ—भगवं ! भाउए पुत्ता अ-
णिट्ठो भवइ ?, इतो भवइ, किह पक्क ?, ताहं भणति—यं
हट्ठा वधंते काथः, ओहअ परिहीयंते । स विव्वयो मनुष्ये-
ण, एम म पूर्ववैरिकः ॥ १ ॥ यं हट्ठा वधंते स्नेहः, काथअ
परिहीयंते । स विव्वयो मनुष्येण, एम म पूर्वबान्धवः ॥ २ ॥
ताहं सो भणइ—भगवं ! पव्ववइ एयं ?, बाडति विसजिज-
ओ पव्वइओ । तस्मिं आयरियाण सगासे भायावि से गेहा-
णुगंगण पव्वइओ, ते साहू जाया इरियासमिया, अणि-
स्सितं तवं करेति । ताहे सो तत्थ णिदाणं करे—जइ अ-
त्थि इमस्स तवणियमसंजमस्स फलं तो आगमेसाणं ज-
णमणणयाणेशो भवामि, घोरं तवं करेता देवल्लवं गओ
ततो बुओ वसुद्वपुत्तो वासुद्वो जाओ । इयोऽपि वल-
द्वो एवं तेण वसण्ण सामाह्वयं ॥ ७ ॥ उत्सवे एगम्मि
पक्कंतियगामि ओभीराणि, ताणि साहूणं पाले धम्मं सुखे-
ति, ताहे देवल्लोए वण्णंति, एवं तस्मिं अत्थि धम्मं सुवु-
खी । अएणदा कयइ इदमहं वा अएणम्मि वा उत्सवे गया-
णि णगि, जारिसा वारवइ, तत्थ लोयं पासमि मंडितप-
साह्वयं सुगंधं धिविसत्तवत्थं ताणि तं वट्ठण भणंति—
एस सो देवल्लोओ जो साहूहिं वण्णओ, एताहे
जइ वक्कामो सुंदरं करेमो, अम्मेहिं देवल्लोए उववज्जा-
मो, ताहे ताणि गंतुण साहूणं साहंति—जो तुम्भहिं अम्ह
कहिओ देवल्लोओ सा पक्कको अम्मेहिं दिट्ठो । साहू भयं-

ति—यु तारिसां देवलोक्यो, अण्णारिसो, अतो अणंतपुणो । तन्नो नाणि अम्महियजातविम्भयाणि पव्वइयाणि । एवं उ-
स्सवेण सामाहयल्लो ॥६॥ 'इहि' ति—दसण्णपुरं गुणं दसण-
भहो राया, तस्स पंच देवीसयाणि आंगंहा, एवं सो कवण
आवण्ण बलेण य वाहण्ण य पडिबद्धां, परिसं णरिथ ति
अण्णस्स चित्तं । सामी समीसग्गो दसण्णकूडं पव्वते ।
ताहे सो चित्ते—तहा कल्लं वंदांमि जहा य कण्णइ अण्णेण
वंदियपुव्वो, तं च अम्मन्थियं सक्को णाऊण चित्ते—वराओ
अप्पाणयं य याणति । तन्नो राया महया समुदपण णिग्गओ
वंदिउं सविह्विप, सक्को य देवराया एरावणं विलग्गो, तस्स
अट्ट मुहं विउव्वइ, मुहं मुहं अट्ट अट्ट दंते विउव्वइ, दंते २ अट्ट
अट्ट पुक्कलण्णिओ विउव्वइ, एक्कं एक्कं पुक्कलणीए अट्ट २ पउम
विउव्वइ, पउमं २ अट्ट अट्ट पत्ते विउव्वइ, पत्ते २ अट्ट २ बली-
सबद्धाणि दिव्वाणि णाड्ढाणि विउव्वइ । एवं सो सविह्वीए
उवाग्गज्जमाणो आगओ, तन्नो एरावणं विलग्गो च च निक्खु-
त्तां आदाहणं पर्याहणं सामिं करइ, ताहे सो इत्थी अ-
ग्गयादंदि भूमीए ठिओ, ताहे तस्स इत्थिस्स दसण्णकूडं
पव्वते देवतापसाएण अग्गयाणि उट्ठिणाणि, तन्नो स
णामं कत्ते गयगपादगो ति । ताहे सो दसण्णभहो चित्तं—
एरिसा कओ अम्हाणं इहि ति?, अहो कएल्लओऽण्णेण धम्मो,
अहमवि करंमि, ताहे सो सव्वं छुड्डुण पव्वइओ । एवं इ-
हीए सामाहयं लहइ ॥ १० ॥ (आगं) ।

अहवा इमं हि कारणं हि लोभो—

अब्भुट्ठोणं विणए, परक्कमे माहुमेवणाए य ।

सम्मईमणल्लोभो, विरयाविग्गइ विग्गइ ॥ ८४ ॥

अभ्युत्थानं सति सम्यग्दर्शनलाभो भवतीति क्रिया, विनी-
तोऽयमिति साधुकथनात्, तथा विनय-अञ्जलिप्रमादावि-
ति, पराक्रम-कषायजये सति, साधुसेवनायां च सत्यां कथ-
ञ्जित् तात्काल्यपलब्ध्याः सम्यग्दर्शनलाभो भवतीत्यध्याहा-
रः । विरताविरतश्च विरतेष्वेति गार्थायः । कथमिति द्वारं ग-
तम् । आगं १ अ० अत्र पुनर्वहकललीरिणोऽधिकारः, तथा
कम्मणां क्षये सति प्राप्यत सामायिकं यथाप्राप्तं चण्डकीशि-
केन उपशमे सत्यवाप्यते यथा अङ्गुलिं तथा मनोवाक्काय-
योगं प्रशस्ते लभ्यते बोधिः—सामायिकमिति । आ० म० १
अ० । (अनुकम्पादिभिर्वाप्यत सामायिकमिति, अनुकम्पा-
दिशब्देषु कथानकानि गतानि ।) (कारणभेदाः
'कारण' शब्दं तृतीयभागे ४६४ पृष्ठे उक्ताः ।) (अत्रत्या
व्याख्या 'सङ्कार' शब्दोऽस्मिन्नैव भागे गता ।)
तदेवं नामादिभेदतत्त्वबुद्धिकारणं विचार्य प्रस्तुतं ये-
नाधिकारस्तदाह—'आहणार पसत्थण्णय' ति—इह
सामायिकं विचार्यमाणं प्रशस्तेन भावकारणेनाधिकारः ।
सामायिकाध्ययनं हि क्षायोपशमिकभावरूपं वर्तते । स
च प्रशस्तः, भावकारणत्वात् अतो पुक्कमुक्कम्—प्रशस्तभा-
वकारणेनाधिकारः इति । वि० ० ।

(६६) अथ कारणद्वार एव कारणवृत्तयानुगतप्रस-
ङ्गतः किञ्चिदह—

तित्थयो किं कारणं, भासइ सामाहयं तु अज्जयणं ।

तित्थयननामगोचं, बद्धं मे वेइअव्वं ति ॥ २१२२ ॥

तीर्थकरः किं कारणं—किं निमित्तं भाषत सामायिकाध्यय-
नम् ? । तुशब्दाद्—अन्यानि चाध्ययनानि, केवलज्ञानोपात्ति-
तस्तस्य कृतकत्वत्वात् किं तज्जायते ? इत्यभिप्रायः । अ-
त्रोच्यते—तीर्थकर इति नाम—गोत्रं संज्ञा यस्य तत् ती-
र्थकरनामसङ्गं कर्म पूर्वं मया बद्धं तद्विद्वान्निर्माणं प्रका-
रणं वेदितव्यम्, इत्यनेन कारणेन स तद् भाषत इति ।

पुनरप्येव च विनेयप्रश्नमुत्तरं चाह—

तं च कहं वेइजइ, अगिलाए धम्मदेसणाइहि ।

वज्जइ तं तु भगवओ, तइयभवो सक्कइत्ता णं ॥ २१२३ ॥

नियमा मण्णुयगईए, इत्थी पुरिमियरो व सुहल्लेसो ।

भासेविय बहुल्लेहि बीसाए अज्जयरहि ॥ २१२४ ॥

एतयोक्त्यानां पूर्ववदेव, नवरं तत् पुनर्तीर्थकरनाम-
कर्म बद्धं सत् कथं वचनं ? इति प्रश्नः । अत्रोत्तरम्—अ-
स्मान्वा—निर्वैदं धर्मदेशनादिभिः । तच्च भगवन्स्ती-
र्थकरस्यैव—यस्तीर्थकरो भविष्यति तस्यैव बध्यते—बन्ध-
मायानि । कदा ? इत्याह—सिद्धिगमनत्वात् तृतीयभवं याव-
दवध्वज्य-अपस्त्य । इदमुक्तं भवति—अनेन बद्धेन भवत्र-
यमेव संसारोऽयतिष्ठेन, ततः सिध्यति । एकस्माच्च स ए-
व मनुष्यभयो यत्र तद् बध्यते, द्वितीयस्तु द्वयभवः, न
रकभयो वा, तृतीयमेव तु तीर्थकरो भूत्वा सिध्यति ।
तच्च नियमाद् मनुष्यगतायेव प्रारम्भमाश्रित्य सम्यग्दृष्टि-
मनुष्या बन्तानि, नान्यगतावन्यः । कथंभूतो मनुष्यः ? इ-
त्याह—स्त्री पुरुषः, इतरौ वा पुरुषः नपुंसकवद्का मन्त्रा-
धिकारैरुपहृतपुरुषवेदः सन्नयो नपुंसकः, न तु क्रिष्टः
पण्डितिरित्यर्थः । कथंभूतः पुनः स्त्र्यादिः ? इत्याह—सम्य-
ग्दर्शनादिगुणवृत्तत्वात् शुभलक्ष्यः । किं पुनः कारणैः साऽ-
पि बध्नाति ? इत्याह—'अरहं न्निदपयण' इत्यादिना पू-
र्वमभिहितैर्वहुलैः पुनः पुनरासक्तिः सम्पूर्णविंशत्या कार-
णैः अन्यनैर्बैकद्विषयादिभिर्गतिपुष्टिर्नोत्तरिति ।

(६७) एवं तीर्थकृतः सामायिकाध्ययनभाषणकारणम-
भिधाय, अथ गणभूतामाशङ्काद्वारेण तच्छ्रवणकारणमभि-
धिन्सुराह—

गोयमसाई सामा—इयं तु किं कारणं निसामेति ।

नाणस्स तं तु सुंदर—मंगुलभावाण उवलदी ॥ २१२५ ॥

होइ पविचिनिविची, संजमतवपावकम्मअग्गहणं ।

कम्मविबेगो य तहा, कारणमसरीरया चेव ॥ २१२६ ॥

कम्मविबेगो असरी—रयाइ असरीरयाऽणवाहाए ।

हो अणवाहनिमित्तं, अवेयणुअणालो निरुओ ॥ २१२७ ॥

निरुयत्ताए अयलो, अयलत्ताए य सासओ होइ ।

सासयभावसुवगओ, अवावाहं सुहं लहई ॥ २१२८ ॥

गौतमादयो गणधराः किं कारणं—किं निमित्तं—किं प्रयो-
जनं सामायिकं निशमयन्ति—शृण्वन्ति ? इत्याह—'नाण-
स्स' ति—विभक्तिव्यत्याज्यतुर्हीह द्रष्टव्या, सा च तात्-
र्थ्ये, ततश्च ज्ञानार्थे, ज्ञानार्थत्यर्थः तेषां भगवद्वचनवि-
न्निर्गतं सामायिकमिदं श्रुत्वा तदर्थविषयं ज्ञानमुत्पद्यत
इति भावः । तसु ज्ञानं सुन्दरमङ्गलभावाणां शुभाऽशुभप-

शाशनाशुपलब्धये—उपलब्धिनिमित्तं भवति । तस्याश्च शु-
भाऽशुभपदार्थोपलब्धेः सकाशात् शुभेयं प्रवृत्तिः, इतर-
भ्यस्तु निवृत्तिर्भवति । ते च निवृत्तिप्रवृत्ती 'संज्ञमतस्य' लि-
ख्यमनपसोः कारणं—निमित्तं भवतः, अशुभनिवृत्तिः सं-
ज्ञमकारणम्, शुभमवृत्तिस्तु तपःकारणमित्यर्थः । तयो-
श्च संज्ञमतपसोः पापकर्मणोऽप्रवृत्त्यम्, तथा-कर्मविवेकश्च
कर्मनिर्भरारूपो यथासंख्यं कारणं निमित्तं प्रयोजनमिति
वाच्यम् । कर्मविवेकस्य च कारणं प्रयोजनमशरीरतैव चेति ।
'अथ विवक्षितमर्थमुक्त्वानुवादेन प्रतिपाद्यञ्चाह—कर्मवि-
वेकः—कर्मपुण्यभावाऽशरीरतायाः कारणम् । अशरीरता पु-
नर्नाशाद्यन्तःकारणं भवति ।' इति अशुभाहनिमित्तं
'ति—अनावाधतानिमित्तम्—अनावाधताकारणम्; अनावाधत-
या हेतुभूतयेत्यर्थः, अवेदो—वेदनारहितो भवति जीवः ।
अवेदनावाधत्वाकुलोऽविहृतो भवति । योगाद्यावाधत्वा-
च्च नीरक्त—समस्तभावरागरहितो भवति । नीरक्त्या पु-
नरचलः, अचलतया च तत्रैवमुक्तिश्चेन्न शाश्वतो—नित्यो
भवति । शाश्वतभावं चापगतः सन्नस्यावाधसुखं लभते ।
इत्थं पारम्पर्यादयान्नाशमुक्त्वानुवादेन सामाजिकअर्थं
सिद्धम् । इति नियुक्तिगार्थादशकार्यः ।

यनाश्च गाथाः सुगमत्वात् संक्षेपतो भाष्यकारः किञ्चिद्
व्याख्येयानुसाराह—

तित्ययननामकम्—स्वयस्स कारणमिदं जिह्मिदस्स ।

सामाज्यभिहासं, नाशस्स उ गोयमार्हं ॥२१२६॥

तं पि सुभेयरभावो—बलद्विष्ट सा पवित्तिनियमाश्च ।

एवं नेयं क्रमसो, पुण्वं पुण्वं परनिमित्तं ॥ २१२७ ॥

इदं सामाज्यिकाभिधानं—सामाजिकभाषणं जितेन्द्रस्य-
तीथिकरस्य भगवन्स्तीर्थकरनामकमक्षयस्य कारणं—हेतुः ।
गौतमादीनां पुनर्मानस्य 'तच्छब्दस्य कारणम्' इति गम्यते ।
नदपि ज्ञानं शुभाऽशुभभाषणोपलब्धेः कारणम्, एषाऽपि प्र-
वृत्तिनियमयोः—प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कारणम् । एवं क्रमतः क्रमेण
पूर्वं परस्य—उत्तरस्य निमित्तं तावज्ज्ञेयं यावत् शाश्वतत्वा-
दस्यावाधं मुक्तिमुखं लभते । इति गाथाद्वयार्थः । उक्तं का-
रणद्वयम् । विश० ।

अथ भवद्वारमुच्यते । तत्र कियतो भवानेकजीवः सामा-
जिकचतुष्टयमुत्कृष्टतः प्रतिपद्यते ? इत्याह—

सम्मतदेसविरवा, पलियस्स अस्संखभागेवभाओ ।

अहु भवा उ चरित्ते, अण्यंतकालं च सुयसमए ॥२७७६॥

सम्यग्दृष्टयो, देशविरताश्च, प्रत्येकं क्षेत्रपल्योपमा अस्सं-
ख्यभागमात्रान् अवाप्तं यावद् भवन्ति । इदमुक्तं भवति—
क्षेत्रपल्योपमस्यासङ्ख्येयभागे यावन्तो नभःप्रदेशास्तावतो
भवाऽमुत्कृष्टतः सम्यक्त्वं देशविरतिं च प्रतिपद्यते, जलन्य-
तस्त्वंकं भवम् । ततः परं सिध्यति । इह च सम्यक्त्वभ-
वासङ्ख्येयकाद् देशविरतिभवासंख्येयं लघुनरं प्रवृत्त्यम् ।
कारिणं तु विचार्येऽहो भवाऽमुत्कृष्टतस्तत् प्रतिपद्यते, उ-
त्कृष्टतोऽहो तत्त्वादानभ्रान्तिः, जलन्यतस्त्वंकः, ततः सि-
ध्यति । अण्यंतकालं च सुयसमए' ति—अनन्तकालोऽन-
न्तभवकपतनमस्तकाक्रमेव प्रतिपत्ता भवत्युत्कृष्टतः सा-
१२४

माम्यभूतसामाजिक, जलन्यतस्त्वंकं भवम्, महद्वीचत् । इ-
ति नियुक्तिगार्थाः । विश० । आ० क० । आ० ख० । आ० ग० ।
आ० म० ।

तद्वं 'द्वेभ्यः अद्वाउय' इत्यादिनोपलब्ध्या काल-
भेदान् व्याख्याय प्रस्तुते येनाधिकारस्तमाह—

एत्थं पुण अहिगारो, पमाणकालेण होइ नायण्वो ।

खेत्तम्मि कम्मि काल—म्मि भातिपं जिणवरिंदेण ॥२०८२॥

अत्र पुनरनेकविधकालरूपकथायामधिकारः—प्रयोजनं प्र-
स्तावः प्रमाणकालेन भवति—ज्ञातव्यः । आह—ननु 'द्वेभ्यः अद्वाउय'
'इत्यादिद्वारगाथायां 'पण्यं तु भावेण' इत्युक्तम्,
इह पुनः अधिकारः प्रमाणकालेन भवति—ज्ञातव्यः, इत्यु-
च्यते, तत् कथं न पूर्वोपरविरोधः ? । अत्रोच्यते—'स्वाधिक-
भावकाले वर्तमानेन भगवता सामाजिकाध्ययनं भाषितम् ;
इत्यभिप्रायवता 'पण्यं तु भावेण' इति प्रागुक्तम्, तथा
'पूर्वोक्तलक्षणे प्रमाणकाले च भगवता भाषितं सामाजिकं
इत्यध्यवसायवताऽप्येकं 'प्रमाणकालनाधिकारः' इत्युच्य-
ते। प्रपदपरत्वाद्वापि । अथवा—अज्ञातकालपर्यायत्वात् प्रमा-
णकालोऽपि भावकाल एवेत्यादिरोधः । आह—ननु कस्मिन्
क्षेत्रे श्रीमन्महावीरजिनवरेन्द्रेण प्रथमतः सामाजिकाध्य-
यनं भाषितम् ? , तथा, प्रमाणकालोऽपि दिनप्रथमपौद-
वीपूर्वोद्वादिभेदादनेकविध इत्यतः प्रश्नः प्रमाणकाले च
कस्मिन्स्वाज्ञानवरेन्द्रेण भाषितम्—विनेयः पृच्छति—कस्मिन्
क्षेत्रे कालं च क सामाजिकस्य निर्गमः ? इत्यर्थे इति ।

अत्रोत्तरमाह—

इसाहसुद्धइका—रसीए पुण्वहदेसकालम्मि ।

महसेणवणुजाणे, अण्यंतरे परंपरे सेमं ॥ २०८३ ॥

वैश्वानरादिकादृश्यां पूर्वाह्णकाले प्रथमपौष्ण्यामित्य-
र्थः, कालस्यान्तरकृत्यव्यापनार्थमेव प्रश्नाद् व्यत्ययेनोत्तर-
निर्देशः, महासेनवनाद्यानलक्षणं क्षेत्रं चानन्तरं निर्गमः सा-
माजिकाध्ययनस्य । 'परंपरे सेसे' ति—अस्ये—
प्यपि गुणधिलकाद्युद्यानक्षेत्रेषु पश्चात् प्रकृतमेव भ-
गवता सामाजिकम् । किन्तु—महासेनवनात् शब्दं
क्षेत्रज्ञातमधिकृत्य परंपरनिर्गमः तस्य केवलज्ञानोप-
स्तावपापमध्यमानगत्यो महासेनवनाद्यान एव प्रथमं तस्य
प्रकृतितत्त्वादात । तद्वं 'नामं उवणा श्वप, खेत्ते काले तद्वं
भावे अ । एतो उ निगमस्स, निक्खेत्तो छुट्ठिवा होइ ॥ १ ॥'
अस्यां निर्गमनिष्ठप्रतिपादकगाथायामुद्दिष्टा व्याख्यातो क्षेत्र-
कालनिर्गमौ ।

अथ भाषनिर्गममभिधिसुसाराह—

खइयम्मि वडुमाण—स्स भगवओ निगगयं जिह्मिदस्स ।

भावे खओवसमिय—म्मि वडुमाणेहि तं गहियं ॥२०८४॥

भावशब्दोऽप्रापि संबध्यते । ततश्च स्वाधिकं भावं वर्तमा-
नस्य जितेन्द्रस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य निर्गमं सामा-
जिकम् । स्वाधिकोपशमिके भावे च वर्तमानैस्तस्मात् सामा-
जिकमध्यस्थ भूतं शृङ्गीतम् (गणधरात्रिभिः) इति गम्यते । तत्र
भगवतो दर्शनकालावसानपर्यन्तस्य—सर्था 'श्रीशिवत्वात्
स्वाधिको भावः, गणधरादीनां तु तदावरणस्य लघुर्वा ज्योष-

शमयस्वत्वात् सायापशमिको भावः । निर्गम एव चात्र प्र-
स्तुतः, यत्तु सायापशमिकभावग्रहणप्रतिपादनं तत् प्रसङ्ग-
तो द्रष्टव्यम् । तत्र धीगौतमस्वामिना निषद्यात्रयेण चतुर्दश
पूर्वाणि गृहीतानि । प्रथिपत्यं पृच्छा च निषद्यात्रये । प्रथि-
पत्यं पृच्छति गौतमस्वामी-कथय भगवन् । तत्रयम् । ततो
भगवानाचष्ट—“उपसंहारं यः । पुनस्तथैव पृष्टं प्राह—“ वि-
गमेहं यः । पुनरप्येवं कृते वदन्—“ पुनरेहं यः । एतास्ति-
ष्ठा निषद्याः । आसामिष सकाशात् ” यत् सत् तदुत्पादय-
यधौष्ययुक्तम्, अन्यथा वस्तुनः सत्ताऽयागात् ” इत्येवं
तयो गणधुनां प्रतीतिर्भवति । ततश्च ते पूर्वभयभाविनमतयो
बीजमुद्दिष्ट्वाद् द्वादशाङ्गमुपचरन्ति । ततो भगवांस्तेषां त-
दनुष्ठां करोति । शक्यं दिव्यं वस्त्वमयस्थालं दिव्यचूर्णानां
भूत्वा त्रिभुवनस्यामिनः संनिहितो भवति । ततः स्वामी रज्जु
सिंहासनादुत्थाय परिपूर्णं चूर्णमुद्धि गृह्णाति । ततो गौ-
तमस्वामिप्रमुखा एकादशार्पि गणधरा ईश्वरचननतनवः प-
रिपाठ्या निष्ठान्ति । ततो द्याम्न्यध्वनिगीतशब्दादिनिरो-
धं विधाय तूष्णीकाः शृण्वन्ति । ततो भगवान् पूर्वं नावृ-
त्तव्रं भणति—“गौतमस्य द्रव्यं-गुण-पर्यायैस्तीर्थमनुजाना-
मि” इति, चूर्णाश्च तन्मस्तकं क्षिपति । ततो द्या अपि चूर्ण-
पुष्प-गन्धधर्मां तदुपरि कुर्वन्त गतो च भगवान् सुधर्म-
स्वामिनं धुरि द्ययस्याप्यानुजानाति । एवं सामायिकस्याधो
भगवतः सकाशाद् निर्गमः, सूत्रं तु गणधरेभ्यो निर्गतम्,
इत्यलं प्रसङ्गः । इति निर्मुक्तिसामाहयः ।

यदुक्तम्—“ एतं पुनः अहिगारे पमाणकालेण ” इत्यादि, तत्र
परः पूर्वोपरविरोधमुद्गावयसाह—

किह पगयं भावेणं, कहमहिगारो पमाणकालेण ? ।

आचार्यः प्राह—

खाइयभावऽरुहया, पमाणकालेण जं भसियं ॥२०८५॥

अहवा पमाणकालो, वि भावकालो ति जं च सेसा वि ।

किंचिम्मेषविशिष्टा, सव्ये श्विय भावकाल ति ॥२०८६॥

आहिकेशं कजं, पमाणकालेण जमहिगारो ति ।

सेसा वि जहार्मभव-माउजा निग्गमे काला ॥२०८७॥

तिष्ठोऽपि प्रायो व्याख्यातार्थः, नवरं ‘अरुहय’ इति अर्हना-
धीमग्नहावीरेण । ‘जं च सेसा बीत्यादि यस्याश्च शेषा अपि
द्रव्याऽऽकाशालादयः किञ्चिदुपाधिमात्रविशिष्टाः सर्वेऽपि
भावकाला एव; तथाहि—द्रव्यस्य या चतुर्विधरूपा स्थितिः
सा द्रव्यकाल उक्तः, समया-ऽऽवलीकारस्यैवऽकाशः, य-
थायुक्तं चायुक्तकाल इत्यादि । एते च स्थित्यादयः सर्वेऽ-
पि जीवाऽऽजीवपर्यायत्वाद् भावरूपा एवेति परमाद्यतो भाव-
कालाद् न विशिष्यन्त इति । परं तथापि ‘प्रमाणकालेनात्रा-
धिकारः’ इति यदुक्तं तदाधिष्यन्त विशेषनस्तेन प्रमाणका-
लेन कार्यमिति हेतोरभग्नतद्रव्यम्, अन्यथा शेषा अपि द्रव्या-
ऽकाशालादयः पारस्पर्योद्दिना सामायिकनिर्गमे यथासंभव-
मात्राजर्गयाः; यथाहि-सायिके भावे वर्तमानस्य सामायिकं
निर्गतं भगवतस्तथा रत्नमयासहासनलक्षणं द्रव्ये औप-
विष्टम्, यत्र च द्रव्ये तत्र तत्स्थितिलक्षणः कालोऽप्यस्त्येव;
तथा-यथाऽऽयुक्तकाले चातुर्भवतः, कर्माणि औपक्रामतः,

प्रस्तावं चावगच्छन्तः, आवीचिभरलक्षणं मरणकालं चा-
तुर्भवतः, जीवादिपदार्थवर्णनकालं च प्रवृत्तस्य तस्य तांश-
गतम्, प्रमाण—भावकालौ त्वधिकृतत्वेनाकाङ्क्षेव । प्रमाण-
काले आधिकृतऽऽकाशालोऽधिकृत एव, तस्य तद्विशेषत्वा-
द्वेति । एवं सर्वेऽपि द्रव्यकालादयोऽवोपयुज्यन्त एव । क-
वलमाधिष्यन्त प्रमाणकालो भावकालश्चाप्युज्यन्त, इति त-
योर्विशेषतोऽधिकृतत्वमुक्तमिति । विशेषः ।

(६७) कियच्चिरम्, कालद्वारम् । सारप्रतं ‘तत्रत्यं लब्धं
कियाच्चिरं कालं भवति ?’ इति कालद्वारं जघन्योऽकृष्टं
सामायिककालमभिधिसुराह—

सम्मतस्स सुयस्स य, छावट्ठी सागरोवमाहं ठिई ।

सेसाण पुव्वकोडी, देमूला होइ उकोसा ॥ २७६१ ॥

सम्यक्त्वस्य भूतस्य च लब्धिमाह्निकृत्य ‘दो वारे विज-
याइसु’ इत्यादि वक्ष्यमाणस्यायेन षट्षष्टिसागरोपमाणि पू-
र्वकोटीपृथक्त्वाधिकानि स्थितिर्भवति । शेषयोर्देशविरति-
सर्वेष्विरतिसामायिकयोः पूर्वकोटिदेशोना भवति । ‘उकोसा’
ति—एषा सामायिकलब्धिरुक्ता स्थितिः । इति निर्मुक्त-
साधार्यः ।

भाष्यकारव्याख्या—

दो वारे विजयाइसु, गयस्स तिसृच्चुप्प य छावट्ठी ।

नरजम्भपुव्वकोडी, पुहुत्तमुकोसमो अहिअं ॥२७६२॥

इयं प्रागिहैव व्याख्याता ।

अथ चतुर्थोपरि सामायिकानां जघन्यस्थितिं भाष्यकार
एवाऽऽह—

अंतोमुहुत्तमिअं, जहन्नयं चरणमेगसमयं तु ।

उवमंगतमुहुत्तं, नानाजीवान् सव्वइं ॥ २७६३ ॥

जघन्यां तु लब्धिमाभित्याद्यसामायिकत्रयस्यान्तमुहुत्तं
स्थितिः । सर्वेष्विरतिसामायिकस्य तु समयम्, चारित्र्यपा-
रामारम्भसमयानन्तरमेवायुक्तकालसम्भवात् । देशविरति-
रत्येवं कस्माद् न भवति ? इति चेत् ! तदुक्तम्, तस्याः
प्रतिनियतप्राणानिपातानिर्मुक्तिकृत्यात्, तदा लोचनप-
रिणतश्च जघन्यतोऽप्यान्तमीहृत्तिकत्वात् । तद्वच लब्धः
स्थितिकालः । उपयोगतस्तु सर्वेषामन्तमुहुत्तं स्थितिः । ना-
नानाजीवानां तु सर्वोणि सर्वोऽह इति साधार्यार्थः ।

अथ कतिद्वारमुच्यते—तत्र सम्यक्त्वादिसामायिकानां
विबक्षितसमये कति प्रतिपत्तारः, प्रतिपक्षाः, प्रतिपत्तिना
वा भवन्ति ? इत्याह—

सम्मतदेसविरया, पलियस्स असंखभागेनामो ।

सेढी असंखभागे, सुए सहस्सगतो विरई ॥ २७६४ ॥

सम्यक्त्वदेशविरताः प्राणिनः क्षेत्रपक्षेयोपमस्यासंख्येयभा-
गमात्रा एव । इयमत्र भावना—क्षेत्रपक्षेयोपमस्यासंख्येयभा-
गे यावन्तः प्रदेशनाशस्तं षट्षष्टिरुपः सम्यक्त्वदेशविर-
तिसामायिकयोरेकदा प्रतिपत्तारो भवन्ति । किमर्थं विशेष-
व—देशविरतिप्रतिपत्तयः सम्यक्त्वप्रतिपत्तारोऽसंख्येय-
गुणा इति । जघन्यतत्त्वको ह्येवेति । ‘सेढी असंखभागा
सुए’ ति—इह संवर्तितचतुरकीकृतलोकस्थेकप्रादेशिकी सप्त-
रज्जुप्रमाणा अविश्रुतं भूतमपि सम्यक्त्वमिथ्याभूतमेवद्विदितं

सामान्यमात्रात्मकमात्राङ्गीकृत्यते ततो यथाज्ञायाः भेदे-
सङ्ख्याततमे भागे यावन्तो नमःप्रदेशास्नाहन्तो विव-
क्षितकाले सामान्यभूतस्यात्कृतः प्रतिपन्नारो लभ्यन्ते,
अच्युतस्त्वेषो द्वौ वेति । 'सहस्रसगसं विरह' सि-क-
दाविद् विवक्षितकाले उत्कृष्टतः सहस्राग्रशः सहस्रपरि-
गणनया सहस्रपृथक्त्वे विरतः प्रतिपन्नारो भवन्ति, अ-
च्युतस्त्वेषो द्वौ वेति । तदेवमुक्ताः प्रतिपद्यमानकाः ।
विशे० । आ० म० ।

अथ पूर्वप्रतिपन्नान् प्रतिपाद्यमाह—

सम्मतदेशविरया, पडिवयणा संपर्ह असंखेजा ।

संखेजा य चरिते, तीसु वि पडिया अशंगुणा ॥२७६५॥

सम्यक्त्वदेशविरताः पूर्वप्रतिपन्नाः साम्प्रतं वर्तमानसम-
ये जघन्यत उत्कृष्टनञ्चासङ्ख्येयाः प्राप्यन्ते, किन्तु जघ-
न्यपदाभुत्कृष्टपदे विशेषाधिकाः । एते च प्रतिपद्यमानक-
भ्योऽसङ्ख्येयगुणाः । सङ्ख्येयाश्चारिते प्राक् प्रतिपन्नाः । ए-
ते तु स्वस्थाने प्रतिपद्यमानकभ्यः सङ्ख्येयगुणाः । त्रिभ्यो-
ऽपि चरण-देश-सम्यक्त्वभ्य एतान् चरणगुणान् प्राप्य
ये प्रतिपत्तितास्तेऽनन्तगुणाः । न च सम्यग्गृह्यत्वादिभ्यः प्र-
तिपद्यमानकभ्यः पूर्वप्रतिपन्नभ्यश्च चरणप्रतिपत्तिता अन-
न्तगुणाः, देशविरतिप्रतिपत्तितास्तु तेषोऽसङ्ख्येयगुणाः ।
सम्यक्त्वप्रतिपत्तिताः पुनस्तेभ्योऽसङ्ख्येयगुणा इति वि-
शेषो द्रष्टव्य इति ।

(६८) तदेवमत्र भूतवर्जसामाधिक्यत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नाः
प्रतिपत्तिताश्चाज्ञाः अथ भूतमाभत्याह—

सुयपडिवयणा संपर्ह, पयरस्त असंखभागमेत्ताभो ।

सेसा संसारत्वा, सुयपडिवयणा हु ते सजे ॥२७६६॥

सम्यग् मिथ्याकृतस्य सामान्यतोऽस्त्रात्मकस्य भूतस्य ये
पूर्वप्रतिपन्नास्ते साम्प्रतं-वर्तमानसमये प्रतरस्यासङ्ख्येय-
भागमात्रा भवन्ति । अनन्तमन्तुर्लक्षितलोकाप्रतरस्यासङ्-
ख्येयभागवर्तिनां स्वसङ्ख्येयया भूतिषु यावन्तो नमःप्रदेशा-
स्तावन्तो विवक्षितसमये सामान्यभूतस्य पूर्वप्रतिपन्ना लभ्य-
न्त इत्यर्थः । भूतप्रतिपन्नप्रतिपद्यमानकभ्यस्तु ये शेषाः संसा-
रस्था जीवाः प्राणालिखितरिताः पृथिव्यादय इत्यर्थः, ते
सर्वेऽपि प्राणालींश्च प्राप्य प्रतिपत्तितात्वात् सामान्यभूता-
त् प्रतिपत्तिता मन्तव्याः न हि निरादिके संसारे आ-
भ्यर्क्षमस्तेप्राणालिखिः पूर्वं न लभ्यन्ते । ते च सम्यक्त्वादि
प्रतिपत्तिताभ्योऽनन्तगुणा इति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । इति
निर्मुक्तायात्रयाथैः ।

'सेहीअसंखभागो सुय' सि-इत्यस्य व्याख्यानं प्राप्य-
कारः प्राह—

सर्वद्विपचउरस्सी-कयस्त लोगस्त सतरज्जुभो ।

सेही तदसंखिजह-भागो समप सुयं लहइ ॥२७६७॥

उक्तार्थः ।

'सुयपडिवयणा संपर्ह पयरस्त' इत्यादिभ्योऽप्यानामाह—

सा सेही सेदिगुणा, पयरं तदसंखभागसेदीयं ।

संखिद्याच पयः, सरासिमाणा सुयपवभा ॥२७६८॥

इयमपि गतार्था । नवरं भेषिः भेष्या गुणिता प्रतरौ म-
न्तव्यः ।

'सम्मतदेशविरया पडिवयस्त' इत्याद्युक्तम्, तत्र सम्य-
क्त्वप्रतिपद्यमानकादीनां संख्यातीतत्वस्य तुष्टत्वात्पव-
हुत्वं पूर्वं न विज्ञातम्, तत् प्राप्यकारः प्राह—

सह संखार्थये, थोषा देसविरया दुविहइ पि

तदसंखगुणा सम्म-दिही तपो य सुयसहिया ॥२७६९॥

मीसे पवज्जमाणा, सुयस्त सेसपडिवयपहितो ।

संखार्थयगुण विय, तदसंखगुणा सुयपवभा ॥२७७०॥

सम्यक्त्वदेशविरतानामुभयप्राप्ति प्रतिपद्यमानकानां पक्षो-
पमासङ्ख्येयभागवतित्वेन संख्यातीतत्वेऽसङ्ख्येयत्वं तुष्टे-
ऽपि सति द्वयोरेक्यनयो राशयोः स्तोका देशविरताः प्र-
तिपद्यमानकाः, सम्यग्गृह्ययः प्रतिपद्यमानकास्तेभ्योऽसं-
ख्येयगुणाः, तेभ्यश्च प्रतिपद्यमानसम्यग्गृह्ययः भूतसहि-
ताः सामान्यभूतप्रतिपद्यमानकाः असङ्ख्येयगुणाः । मिमे-
मिलिते समुद्दिनेऽपीत्यर्थः, सम्यग्गृह्यदेशविरताराशिह-
यवधौ इयवस्थापित सामान्यभूतस्य ये प्रतिपद्यमानकास्ते,
शेषेभ्यः सम्यग्गृह्यदेशविरतेभ्यो मिलितेभ्यः प्रतिपन्नकेभ्यः
पूर्वप्रतिपन्नभ्य इति भावः, 'संखार्थयगुण विय' सि-संख्या-
तीतगुणा एवासंख्यातगुणा इत्येवार्थः । तदनेन भेष्यरसंख्यात-
भागवृत्तितात् सामान्येन भूतप्रतिपद्यमानकानां प्राक्तुर्वै सू-
क्षितम् । एवं नाम ते सामान्यभूतप्रतिपद्यमानका बहवो ये-
न शेषेभ्यः—समुद्दितासम्यग्गृह्यदेशविरतभ्यः पूर्वप्रतिपन्न-
भ्योऽप्यसंख्यातगुणाः 'तदसंखगुणा सुयपवभा' सि-तेभ्योऽ-
पि भूतप्रतिपद्यमानकेभ्यस्तस्यैव भूतस्य ये पूर्वप्रतिपन्नास्तेऽ-
सङ्ख्यातगुणा इति ।

अथ पूर्वप्रतिपन्नानां च प्रतिपद्यमानकानां च सम्यग्गृ-
ह्यत्वादीनां स्वस्थानेऽल्पबहुत्वमाह—

सङ्गाणे सङ्गाणे, पुष्पपवभा पवज्जमाणेहि ।

हुंति असंखिज्जगुणा,संखिज्जगुणा चरितस्त ॥२७७१॥

सम्यक्त्वयुक्तभूतदेशविरतानां स्वस्थाने स्वस्थाने पूर्वप्र-
तिपन्नाः प्रतिपद्यमानकभ्योऽसङ्ख्येयगुणाः स्वारिचिणां तु
विशेषः, तद्यथा—सर्वस्तोकाः स्वस्थाने स्वारिचिः प्र-
तिपद्यमानकाः, पूर्वप्रतिपन्नास्तु सङ्ख्येयगुणा इति ।

अथ सम्यक्त्वादिप्रतिपत्तितानामल्पबहुत्वमाह—

चरणपडिया अशंगता, तदसंखगुणा य देसविरिहो ।

सम्मादसंखगुणिया,तन्ना सुयाभो अशंगतगुणा ॥२७७२॥

स्वारिचं प्राप्य ये प्रमृणिततास्ते सम्यक्त्वादिप्रतिपद्यमान-
पूर्वप्रतिपन्नकेभ्यः सर्वेभ्योऽप्यनन्ता अनन्तगुणाः, देश-
विरतिप्रतिपत्तितास्तेभ्योऽसङ्ख्यातगुणाः, सम्यक्त्वप्रतिप-
त्तितास्तेभ्योऽसङ्ख्यातगुणाः, तेषोऽपि भूतात् प्रतिपत्ति-
ता अनन्तगुणा इति ।

'सेही असंखभागो सुय' इत्यादि यदुक्तम्, तच्च किं सा-
मान्यभूतं सम्यक्त्वभूतं वेद पृच्छते, इत्याशङ्क्यामाह—

सामयसं सुयगहसं, ति तेव सम्बत्थ बहुतरा तम्मि ।

इहारा पइ सम्मसुयं, सम्मतसमा सुखेयवभा ॥२७७३॥

उद्गममाया, सुगमा चेति ।

इह सम्यक्त्वभूतदेशविरतिचारित्र्यलक्षणेषु वस्तुष्वपि सामाधिक्येन पूर्वप्रतिपक्ष-प्रतिपक्षितपदयोर्जगन्त्याकृष्टमेवमिह-त्वात् तादृशेयप्रतिपादनार्थमाह—

पठियपठिवक्ष्याथं, सङ्ख्याये समर्पयं जहन्नाभो ।

सम्बन्धुकोसपर्यं, एवञ्जह जहन्नाभो चेनो ॥ २७७४ ॥

इह सम्यक्त्वादिप्रतिपक्षितानां यज्जगत्पदं तस्मात् स्व-
त्वादि यदुत्कृष्टपदं तत् सर्वत्र समधिकं विशेषाधिकमव-
गन्तव्यम् । एवं पूर्वप्रतिपक्षानामपि जगत्पदपदोत्कृष्टपदं वि-
शेषाधिकमेव । प्रतिपक्षमानानां तर्हि का भवति ? इत्याह—
एवञ्जह 'त्यादि, प्रतिपक्षते सम्यक्त्वादिगुणं जगन्त्यत ए-
का द्वौ वा, उत्कृष्टतत्त्वाद्यसामाधिक्यव्यवसङ्ख्याताः, चा-
रित्रं तत्कृष्टतः सङ्ख्याताः प्रतिपद्यन्त । अत इह जगन्त्य-
पवादोत्कृष्टपदमसंख्येयगुणं संख्येयगुणं वा द्रष्टव्यम् इति
मायाऽशक्यः । विशेषः ।

(६६) अथ यस्य नयस्य यत् सामाधिक्यं मोक्षमार्गत्वेनातु-
यतम्, तदर्थीनस्वरूपमनुमतद्वारं विभक्तिपुराह—

तवसंजमो अणुममो, नेगमं पवयथं च ववहारो ।

तदुज्जुसुवाथं पुष्प, निष्वाथं संजमो चेव ॥ २६२१ ॥

तावयतीति तत्त्वस्तम्भानां संयमस्तपःसंयमश्चारित्र्यसामाधि-
कमित्यर्थः । तथा निग्रेयानामिदं निग्रेयध्वमाहृतमिति भावना,
प्रवचनं भूतसामाधिकमित्यर्थः । अशब्देऽप्युक्तसम्यक्त्वसमा-
धिकपरिग्रहाद्यः प्रत्याक्षि श्रीवक्ष्यि सत्समाधिकानि मोक्षमार्गत्वे-
न ममाणुमतामीति कृते व्यवहारमयः । एतद्वचनं चाधोव-
र्तिनौ नैगमसंज्ञावक्ष्ये गृहीतो द्रष्टव्यः । ततश्चेदयुक्तं भव-
ति-नैगमसंज्ञाव्यवहारप्राप्तिविधमपि सामाधिक्यं मोक्षमार्ग-
तयाऽनुमन्यते । शब्दजुसुवाथः पुनर्निर्वाणं निर्वाणमार्गोऽ-
भिमतः संयम एव चारित्र्यसामाधिक्यमेवेत्यर्थः, नतरे द्व, स-
र्वसंवररूपचारित्र्यानन्तरमेव मोक्षप्राप्तेः, इति निरुक्तिमाथा-
संक्षेपायः ।

विस्तरार्थं भाष्यकारः आह—

कस्त नवस्ताणुमयं, किं सामाह्वयमिह मोक्षमग्नौ ति ।

अहं नैगमसंगह-ववहाराथं तु सव्वाहं ॥ २६२२ ॥

तवसंजमो नि चरितं, निगमं पवयथं ति सुयनाथं ।

तग्वहथं सम्पन्नं, च ग्वहथं आभो य बोद्धव्यं ॥ २६२३ ॥

गाथाद्वयमपि गतार्थम् । नवरं 'सव्वाहं' ति-सम्पन्नत्व-
भूतचारित्र्यरूपाणि श्रीसयपि सामाधिक्यानीत्यर्थः ।

अथ परमर्थमाशङ्क्य परिहरन् आह—

तिभि नि सामह्वयाहं, इच्छंता मोक्षमग्नौ गम्याहं ।

किं मिच्छादिद्वीया, वयंति जं समह्वयाहं पि ॥ २६२४ ॥

आह नवत्वाया नैगमसंगहव्यवहारलक्षणात्कृतो नया उक्त्या-
येन चारित्र्यभूतसम्यक्त्वरूपाणि सामाधिक्यानि मोक्षमार्ग-
त्वेनेच्छन्तः किमिति मिथ्यादृष्टयः ? किमिति नयमतमिदं
भीयते ? सम्पूर्णं जिनमतमेव कस्मादेतत् न भवति ? इत्यर्थः ।
नहि जैनैरपि ज्ञानदर्शनचारित्र्येभ्योऽप्यनुमन्यधिकं वा किमपि
मोक्षमार्गत्वेनेष्यते ? अत्रासरमाह— वयंति 'त्यादि, यत्-
वस्मादसमुदितान्यप्यतान मोक्षमार्गत्वेन वदन्ति नैगमा—

दयः, न तु 'ज्ञानादिनयादेव मोक्षः' इति नियमं कुर्वते, न-
यत्वद्वानिप्रसङ्गात् । अत एते मिथ्यादृष्टय इति ।

'तदुज्जुसुवाथं पुष्प' इत्यादि गाथावत्त्वं व्याख्यातुमाह—

उज्जुसुवाहमयं पुष्प, निष्वाथपहो चरितमेवेणं ।

न हि नाणदंसणाहं, भावे वि न तेसिं जं मोक्षो ॥ २६२५ ॥

अजुसुवस्य, त्रयाणां च शब्दनयानां पुनश्चारित्र्यसामाधि-
कमेवैकं निर्वाणमार्गं इति हि मतम्, हिशब्दः पुनरर्थः, न पु-
नः भूतज्ञानसामाधिक्यं सम्यग्दर्शनसामाधिक्यं च मोक्षमार्ग-
त्वेयामनुमत इत्यर्थः, यद्—यस्मात् तयोर्ज्ञानदर्शनसामाधि-
कयोः सङ्ग्राहेऽपि चारित्र्यमन्तरैव न मोक्षः । तस्मादव्यवस्य-
तिरेकाभ्यां चारित्र्यसामाधिक्यमेवैकं तन्मतैक मोक्षमार्गं इति ।

एतदेव भावयति—

जं सम्बन्धाहदंसण-संभे वि न तत्सखं चिय विमोक्षो ।

मोक्षो य सम्बन्धेव-लाये मग्गो स एवाभो ॥ २६२६ ॥

यद्—यस्मात् सर्वस्य—परिवृत्ते ज्ञानं सर्वज्ञानं चारित्र्यं ज्ञा-
नम्, कथं त्वज्ञानमिति यावत्, तथा—सर्वस्य—सर्वस्य दर्शनं
सर्वदर्शनम् ; आधिक्यसम्यक्त्वमित्यर्थः, तयोर्ज्ञानेऽपि न त-
त्फलमेव विमोक्षा—मुक्तिरुक्त्याः । भवति च मोक्षः, क-
दा ? इत्याह—सर्वसंवररूपचारित्र्यसामाधिक्यलाभे । अतो-
ऽप्यव्यवस्यतिरेकाभ्यां स एव सर्वसंवररूपचारित्र्यलाभो
मोक्षमार्गं इति ।

अत्र परः प्राह—

आह नणु नाहदंसण-रहियसेव तत्सर्वसंवरो दिट्ठो ।

तस्सहियस्सेव तज्जो, तम्हा तितयं पि मोक्षपहो ॥ २६२७ ॥

आह ननु सोऽपि—सर्वसंवररूपचारित्र्यलाभो ज्ञानदर्-
शनरहितस्याकस्माद्वैकोपजायमानो न कस्वपि दृष्टः, किं
तु तत्साहितस्यैव प्रागुत्पन्नज्ञानदर्शनस्यैव तको यथोक्त-
चारित्र्यलाभः संजायत । तस्मात् त्रितयमपीदं मोक्षमार्गं
इति । अतोऽयुक्तमुक्तम् 'निष्वाथं संजमो चेव' इति ।

एवं नैगमादिमिहोक्तं अजुसुवस्यमावाहनुः—

जइ तेहिं विणा अरुथि-चि संवरो तेण ताहं हस्सेव ।

सुत्तं कारखमिह न उ, संवरसज्जस्स मोक्षस्स ॥ २६२८ ॥

यदि 'ताभ्यां ज्ञानदर्शनाभ्यां विना सर्वसंवररूपचा-
रित्रलाभो नास्ति' इत्युच्यते भवना, 'तेण' ति—तयोर्ज्ञान-
स्त इस्त ! 'ताहे' ति—ते ज्ञानदर्शने तस्यैव सर्वसंवररूप-
चारित्र्यस्व कारणमिह युक्तमभिधातुम्, न तु सर्वसंवरचारि-
त्र्यलाभस्य मोक्षस्य, तत्रान्तर्भावप्रभावित्वात् ज्ञानदर्श-
नद्वयानन्तरमभूतत्वाच्च ।

पुनरपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन् आह—

अइ कारणोवगारि चि, कारणं तेण कारणं सज्जं ।

अथयं नाणार्हं, जइ खो नेयाह भावेणं ॥ २६२९ ॥

तह साहजभावेण वि, देहादपरंपराहवहुमेव ।

निष्वाथकारणं ते, नाणाइतियम्मि को मियमो ॥ २६३० ॥

अह पचासखत्तरे, हेऊ नेवरमिहोवगारि पि ।

तौ सम्बन्धरमयं, चारितं चेव मोक्षपहो ॥ २६३१ ॥

अथ ह्ये—कारणस्य सर्वसंस्कारादिभ्योपकारिणी ज्ञानदृश्यं. इति ते तस्य कारणम्, 'तेषु' ति—तर्हि इ-
त्येतमपि भुवनं यत्तद्विज्ञानदृश्यंकारिणां कारणं प्रा-
प्नोति, ज्ञेयभेदेयमप्रवृत्तिनिवृत्तिभावेन सर्वस्यापि भुवन-
स्य तदुपकारित्वादिति । न क्वलं ज्ञेयादिभावेनोपकारमा-
त्रात्, तथा, साधनभावेनापि—साधनमन्वेनापि देहमा-
तापित्वस्वभावाऽऽहारभेषजादिकं परंपरया बहुभेदं—ब-
हुप्रकारं निर्वाणस्य मोक्षस्य—कारणं विद्यते । ततस्ते—तव
ज्ञानादिविके को नियमः ? 'ज्ञानदृश्यंकारिणां मोक्षमा-
गैः' इत्येवभूतः को निश्चयः ? अस्यास्यापि परंपरया दे-
हादेर्बहुप्रकारस्य तत्कारणस्य विद्यमानत्वादिति । अथ
बहुप्रकारकारणसंभवेऽपि यदेव प्रत्यासन्नतरं कारणं तदेव
मोक्षस्य हेतुरित्यतः, न पुनरितरद् देहादिकमपि परंपरयोप-
कारकमपि तज्जेतुनयाऽभिधीयते ततो ज्ञानादित्रयमेव मो-
क्षहेतुरिति नियमः । अत्रोच्यते—यद् इह हन्त ! प्रत्यासन्नतया
यदुपकुरुते तदेव मोक्षकारणम्, न व्यसहितम्, ततस्तर्हि
स्वसंस्कारात्मकं चारित्र्यमेव मोक्षमार्गो मान्यमिति प्रतिपद्यतः,
तस्यैवातिप्रत्यासन्नत्वादिति ।

आह—ननु यद्यतद्वन्नराङ्गं नैगमादिनियमतम्, तर्हि स्थि-
तः पक्षः कः ? इत्याह—

इदृत्यसाहाय्यं, सहहणाद्विगुण्यो समेयाह ।

सम्प्रक्रियायोरस्मिन् व, इह पुण निष्वाणमिदृत्यो ॥२६३२॥

इह नैगमादय एकैकशो व्यस्तान्यर्थं श्रीणि सामाहय-
कानि मोक्षकारणत्वेनच्छान्ति, अजुसुत्रादयस्तु चारित्र्य-
वैकं तज्जेतुंन प्रतिपद्यन्ते, इति तावद् नयमतं प्रतिपा-
दितम् । स्थिरपक्षे तु श्रीयर्थं ज्ञानादीनि सामाहयकाणि स-
मुदितान्येवप्राथम्यासाधकानि, न त्वेकम्, व्यस्तानि वा, य-
थाऽऽतुरस्य वैद्यमेवजाऽऽतुरप्रतिवारकलक्षणसमुदितव-
तुरङ्गसम्यक्क्रिया । सम्यक्तेयं हि सम्यक्त्वं अद्वैते, ज्ञा-
नेन तु जानाति, चारित्र्येण तु सर्वसाध्याद् वितमतीति ।
अतः 'सहहणाद्विगुण्ये' ति—अद्वैतानाद्विगुण्युक्तत्वात् समु-
दितेभ्य एव ज्ञानादिभ्य इष्टार्थसिद्धिर्नान्यथा । अत्र प्रयोगः—
इहप्राथम्यं सामाहयसाधिका न त्वेकं किञ्चित्, तथेयो-
पलम्भात्, यथाऽऽतुरस्य चतुरङ्गसम्यक्क्रियासामग्री त-
दिष्टार्थस्य साधिका । स चेष्टार्थः पुनरिह प्रस्तुते निर्वाणं
मोक्षो मन्तव्य इति । तदेवसुक्रममुमतद्वारम् । तद्वर्णनेनैव
समाप्ता 'उहंसि निहंसे य निग्मं' इत्याद्युपोद्घातप्रथम-
द्वारागथा ।

अथ 'किं कश्चिद्' इत्यादि द्वितीयद्वारागथावयवभूते प्र-
थमं 'किम्' इत्येतद्द्वारं व्याख्येयम् । अतस्तत्प्रतिपादक-
निर्वृत्तिगथायाः प्रस्तावनां कुर्वन्नाह—

किं सामाहयं जीवो, अजीवो दध्वमहगुणो होजा ।

किं जीवाजीवमयं, होज तदुत्थंतरं व ति ॥ २६३३ ॥

किं सामाहिकं जीवः, उताजीवः ? जीवाजीवत्वेऽपि किं
द्रव्यं, गुणो वा भवेत् । आहोस्विज्जीवाजीवमयमुभयम् । अ-
थ जीवाऽजीवाभ्यभ्याऽऽर्थात्तरं ज्ञरविषाणवर्णयापुत्रकल्पं
किमपि तद् भवेत् ? इति ह्यद्वयगथायाः । विशेषः ॥ आ० म०
तथाहि—सामाहिकविषयनिरूपणं प्रस्तुतं सामाहिकाङ्ग-
१८५

त्वात् यत् यत् सामाहिकाङ्गं तत्प्रकरणं प्रस्तुतं यथा सा-
माहिकस्वात्मप्रकरणमित्यलं वित्तरेण । तत्र यदुक्तम्—आ-
त्मा कलु सामाहिकमिति तत्र यथाभूतोऽसौ सामाहिकं
तथाभूतमभिहितसुराह—

सर्वज्जोगविरतो, तिगुणो ह्यसु संजतो ।

उवउतो जयमाखो, आया सामाहयं होह ॥ १४६ H

अथयं मिथ्यात्वकथायनोकायायलक्षणं सहाय्यं यस्य येन
वा स सावयः स चासौ योगश्च सावययोगस्तस्माद्विरतो-
निवृत्तः सर्वसावययोगविरतस्तथा त्रिभिन्नोवाङ्गायैगुण-
स्त्रिगुणः । तथा वदसु जीवनिर्वाणेषु संयतः—प्रयत्नवान्,
अथ अवश्यकर्त्तव्येषु योगेषु सततमुपगच्छो यतमानः य-
तनं तेषामासेवन्म् । इत्येवभूत आत्मा सामाहिकमिति ।
इयं मूलटीकानुसारेण व्याख्या । आ० म० १ अ० ।

अनन्तरोगाशङ्काऽऽसम्भवे इत्याह—

आया खलु सामाहयं, पञ्चकलायं तमो हवइ आसा ।

तं खलु पञ्चकलायं, आयाए सवद्व्याणं ॥२६३४॥

इह सामाहिकं कः ? इत्याह—'आया खलु' ति—आत्मैव-
जीव एव सामाहिकम्, न स्वर्वावादिर्नितं भावः 'पञ्-
कलायं तमो हवइ आया' ति—स चारमा सावययोगं प्र-
त्यावृत्तावस्तत्प्रत्याख्यानं कुर्वन् प्रत्याख्यानक्रियाकाले सा-
माहिकं भवति, निश्चयनयनेन 'किममाणं ऊनम्' इति
क्रियाकालविष्टाकालयोरभेदात् । न क्वलं प्रत्यावृत्तायोऽसौ
वर्त्तमानकाले सामाहिकं भवति, किन्तुपलक्षणत्वात् कृत-
प्रत्याख्यानोऽपि सामाहिकं भवतीति द्रष्टव्यम् । द्वितीयमा-
त्मग्रहणं किमर्थम् ? इति चेत् । उच्यते—स एव सावययो-
गप्रत्याख्यानयुक्तः परमार्थत आत्मा, अद्वानजानसावयनिवृ-
त्तिलक्षणस्वस्वभावावस्थितत्वात् । शेषसंसारः पुनरात्मेव न
भवति, प्रवृत्तातिकर्मिस्तस्व स्वाभाविकगुणान्तरस्कर-
णादिनि ज्ञानायाथै पुनरात्मग्रहणमिति । 'तं खलु पञ्चकलायं'
ति—खलुयद्भः सामाहिकस्य जीवपरिवर्तितत्वापनार्थः ।
ततोऽयमर्थः—तच्च प्रत्याख्यानं जीवपरिवर्तितरूपत्वात् कि-
ञ्चयमधिकृत्य 'आयाए सवद्व्याणं' ति—सर्वेषामपि
जीवादिद्रव्याणामापाते अभिमुख्येन समवाये 'नि-
पद्यते' इति शेषः । सर्वाणि जीवादिद्रव्याणि सामा-
हिकप्रत्याख्यानस्य अध्येयज्ञेयप्रवृत्तिनिवृत्तिभावेनोपयुज्य-
न्ते, अतस्तत्समवाये तत् निपद्यत इत्यभिधीयते । न च
सामाहिकप्रकरणे प्रस्तुते तद्विषयनिरूपणमसंबद्धमिति
वक्तव्यम्, तद्वृत्तत्वात् तत्स्वरूपवत् इति निर्वृत्तिगथायाः ।
विशेषः ॥ आ० म० । सामप्रतमियमेव गावा कथं का-
लिकसूत्रेऽपि प्रतिस्वै पूर्वमवनेरुर्नया इति सकौतुक-
विनेयजनानुग्रहाय पूर्वस्वरुक्तप्रत्याख्यानसारेण नयेर्या-
ख्यायते । संग्रहयः प्राह—आत्मा सामाहिकं सामाहि-
कशब्दवाक्ये न तदतिरिक्तं गुणान्तरं, गुणानां द्रव्यात्
पृथग्भूतानामसम्भवात्, अपृथग्भूतानां द्रव्य एवास्तभी-
वात्, एवं द्रवाणं संग्रहं प्रति व्यवहारोऽऽचिन्त न शक्य-
मेतत् प्रतिपद्यमितिप्रसङ्गोपात् । तथाहि—यद्यसौ सामाहि-
कं ततो यो य आत्मा स सामाहिकमिति—प्रसक्तं तत एव
प्रकरण—'जयमाखो आया सामाहयं होह' इति—यतमानो नाम

अपानकस्तथाभूत आत्मा सामाधिकं न शेष इति । एवं चैव
हृत्पुष्पको सति श्रुजुस्त्रय उवाच—यदि नाम यतमान आ-
त्मा सामाधिकं तत एवं तामलिप्रभुनयोऽपि स्वच्छन्दसा
यतमानाः सामाधिकं प्रसङ्गास्तेषामपि स्वसंयमानुगतयन-
नामात्रसम्प्रभात्, नचैतद्विदेनेषां मिथ्यादृष्टिभात् । तत एवं
बुध्यस्व उपयुक्तं यतमान आत्मा सामाधिकमिति । उपयुक्ता
नाम ज्ञेयप्रत्याख्येयज्ञानप्रत्याख्यानपरिणामः, एवं सति ता-
मलिप्रभुनीनां व्ययच्छन्दस्तां सम्यग्ज्ञानसम्यक्प्रत्याख्याना-
सम्प्रभात् । एषम् श्रुजुस्त्रयाङ्कं शब्दनयोऽभाषीत्—यद्युप-
युक्ता यतमान आत्मा सामाधिकमेवं तद्विरतसम्यग्-
दृष्टयो देशविरताश्च सामाधिकं प्राप्नुवन्ति । तेषा-
माप यथायोगं ज्ञेयज्ञानप्रत्याख्येयप्रत्याख्यानसम्प्रभात् ।
तत एव मावचय—‘वदसु संयत उपसंयुक्तं यतमान आत्मा
सामाधिकमिति’ । वदसु—पृथिवीकायिकादिषु सम्यक् स्-
त्राङ्गीकृत्या यतः संघट्टनपरितापनादिभ्यो विरतः संयतः ।
एवं चारित्र्यसम्यग्दृष्टिदेशविरतस्यवच्छेदः, तेषां त्रिविधं
त्रिविधेन पदजीवितनकायपरितापनादिभ्यो विरत्यभावा-
त् । एषमुक्तं समभिदुः प्राह—यदि वदसु जीवितना-
येषु संयत उपयुक्तं यतमान आत्मा सामाधिकमिति । त्रि-
गुता नाम—मनोवाक्कायगुणः । किमुक्तं भवति—अकुशलम-
नोवाक्कायप्रवृत्तिर्नरोधी कुशलमनोवाक्कायोदीपकः ‘एकप्र-
द्वेष्टे तज्जानीयप्रद्वेष्टे’ मिति न्यायात् पञ्चसु ईर्यामावैषण-
ज्ञानभाहृदमात्रनिक्षेपणोच्चारप्रभवणादिपरिष्ठापनकायसु स-
मितिषु समिते इत्यपि गृह्यते । ततः प्रमत्तसंयतानां व्य-
वच्छेदः । तेषां निद्राविकथादिप्रमादोषितानां यथोक्तं कप-
शुल्लसमित्यभावात् । एवं समभिदुःकाभिहिते एवंभूता
वदति यदि नाम यथाकृत्स्वरूप आत्मा सामाधिकं त-
तोऽप्रमत्तसंयततादयोऽपि सामाधिकं भवेयुस्तेषामपि
यथाकृत्स्नविशेषणविशिष्टत्वभावात्, तत एवं प्रतिपद्यस्व-
सावधयोगविरतस्त्रिगुतः वदसु संयत उपयुक्तं यतमान
आत्मा सामाधिकमिति । सावधयोगविरता नाम अवयवं
कर्मव्यवः सहावयवं यस्य येन वा स सावधः योगो व्या-
पारः सामर्थ्ये वीर्यमित्यकार्यं “जोगो विरियं धामं, उच्छाह
परज्जो तद्वा चेद्वा । सत्ती सामर्थं चियं, जोगस्स इवेति
पजाया॥॥” इति वचनात् सावधश्चासौ योगश्च सावधयो-
गस्तस्मात् विरतः—प्रतिानवृत्तः सावधयोगविरता इपरि-
क्षया प्रत्याख्यानपरिष्ठाया च परिहातसमस्तसावधयोगः ।
किमुक्तं भवति—निद्राउत्सृज्यमात्रमनोवाक्कायव्यापारो वि-
यतक्रियानिष्ठोत्थानमधिकदुः शैलशी प्रतिपक्षो नामात्मा
सामाधिकमिति, एवं चाप्रमत्तसंयतानीनां व्यवच्छेदस्तेषां
मनोवाक्कायव्यापारव्यवसाय सावधयोगपरिकलितत्वात् “ न-
रियं तु सक्तिरियाणं अवधेनं किंचिद्द्वि अलुल्लुङ्ग ” मिति
वचनात् । नैगमस्य स्वनेकगमत्वात् समस्तैतद्विशेषणवि-
शिष्टोऽन्यतरैकविशेषणविशिष्टो वा द्विविधतुःपञ्चविशेष-
णविशिष्टो वा सामाधिकमित्येतावन्मात्रमभ्युपगम्यते, ततः
सावधव्यापारवदुल्लानामपि सामाधिकत्वप्रसङ्गः । ततो मा
वादीरेवं, किमेवं वद—सावधयोगविरत आत्मा सामाधि-
कमिति । एवं च सावधव्यापारनिष्पत्त्यां सामाधिकत्वव्यु-
त्पत्त्यः । श्रुजुस्त्रयः पुनः संयममेव सामाधिकम् मन्यते, न स

अवयवसामाधिकं भुतसामाधिकं वा, विरत्यभावे तयोर्निष्क-
त्वात्, ज्ञानस्य फलं विरतिरिति वचनात् । विरतिभावे च
तयोस्तत्रैवास्तर्भावात् । तत उच्छाहकारेण वदन्ते व्यवहारं प्रति
स प्राह—विरतिर्नाम परिज्ञानमात्रंऽपि तदा शक्यभावतो लो-
के व्ययविरतिः । तथाहि—कश्चित् प्रबलचारिवाचरणीयकर्मो-
द्वयसमेता कदाचित्तीर्थकरादिसमीपे धर्मभ्रष्टवृत्तेलायां नर-
कादिषुः आकर्षणतस्तद्गीता विषयाचरकादिकुगतिप्रपातहेतु-
नवबुध्य तस्यां विरउच्यते । हा भिन्नु यद्वयमतेष्वेवंरूपेणापि
प्रसङ्गा इति, लोकानामपि च तथारूपचेष्टादिविर्जनत एवं प्रत्य-
य उपजायते यद्वेति विरङ्गा इति । परं ते न तान् विषयान् त्य-
क्तं शक्यनुवर्ति प्रबलचारिवाचरणीयकर्मोद्व्यात् । ततः सा-
वधयोगविरत आत्मा सामाधिकमित्येतावन्मात्रमोक्तं तेषाम-
पि सम्यक्त्वसामाधिक्यवतां च व्यवहारतः सावधयोगवि-
रतानां सामाधिकत्वं प्राप्नोति । तस्माद्वयमभिधानीयं सावध
योगविरतस्त्रिगुत आत्मा सामाधिकमिति । त्रिगुत इत्यस्य
व्याख्यानं प्राप्नुवत् । त्रिगुत इत्युपलक्षणं, ते पञ्चसमिते
इत्यपि द्रष्टव्यं शब्दनयः पुनर्देशविरतिसामाधिक्यमपि न-
च्छति । तत एवमभिधानश्रुजुस्त्रयं प्रति स भूते—यदि ना-
म सावधयोगविरतस्त्रिगुतः सामाधिकत्वमित्युक्तं ततो दे-
शविरता अपि सामाधिकं प्राप्नुवन्ति तेषामपि सामाधि-
कं कुर्वतां सावधयोगविरतत्वात्, यथायोगं पञ्चसमिते त्रि-
गुतभावाच्च । ततस्तथा सामाधिकत्वप्रतिषेधार्थमेवमभि-
ध्याः—सावधयोगविरतस्त्रिगुतः वदसु संयतः आत्मा सा-
माधिकमिति । वदसु संयतो नाम—त्रिविधं त्रिविधेन पद-
सु जीवितनकायेषु संघट्टनपरितापनादिभ्यो विरतस्तत एव दे-
शविरतानां सामाधिक्यमपि कुर्वतां सामाधिकत्वव्यवसायसंनि-
विधं त्रिविधेन विरत्यभावात् द्विविधं त्रिविधेनेति, सा-
माधिक्यसूत्रोच्चारणात्, समभिदुः पुनः प्रमत्तसंयतानाम-
पि सूक्ष्मसंपरायपर्यन्तानां सामाधिकत्वं नच्छति । तत उच्छा-
हकारेण वदन्ते शब्दनयं प्रति स प्राह—यदि नाम साव-
धयोगविरतस्त्रिगुतः वदसु संयत आत्मा सामाधिकमिति, उ-
पयुक्ता नाम—कवायोदयलेशोनाप्यकलङ्कितः सन् समभावे
व्यापृतस्ते च उपशान्तमोहादय एव न प्रमत्तसंयततादयस्त-
तस्तेषां व्युदासः । एवंभूतः पुनः समुद्रातादिगतं सयो-
गिकेवलिनमयोगिकवलिनं वा सामाधिकमिच्छति, न शेषं य-
तः सामाधिकस्य फलं मोक्षस्ततो यैव सत्यम्—समभा-
वे व्यवस्थितस्य समस्तकर्मव्यवसायार्थमायोजिका करण-
समुद्रातादिका विगतक्रियानिबन्धितध्यानप्रतिपत्तिरुपा वा
क्रिया सैव सामाधिकशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमतस्तत्प्रति-
पश्ये विशेषणान्तरमाह—सावधयोगविरतस्त्रिगुतः वद-
सु संयतः उपयुक्तं यतमान आत्मा सामाधिकमिति । एवं
चापशान्तमोहादीनां सामाधिकत्वप्रतिक्षेपस्तेषां यथोक्तल-
क्षणक्रियाकृपाया यतनाया असम्भवत्, नैगमस्त्वनैकगम-
त्वावयव-प्रसङ्गत् सामाधिकमिच्छन् अवधीयः । आ० म० १
अ० । आ० ७० ।

(७०) ननु कस्माज्जीव एव सामाधिकं नाजीवादिः ? इत्या-
शङ्कायां भाष्यकारः प्राह—

सहस्रं जाणइ जज्जो, पवक्कायं तज्जो जज्जो जीवो ।

नाजीवो नामावो, सो विष सामाह्वं तेजु ॥ २६३५ ॥
यतो—यस्मात् सम्पत्कथ्यतुतसामाधिकार्यां अज्जने जा-
नाति च जीव एव नाजीवादिः, प्रत्यावृत्तावृत्तं चारित्र-
यतो जीव एव भवति नाजीवो नाप्यभावः, अजानान-
प्रत्यावृत्तानामां प्रेषावत्येव संभवात्, अजीवाऽभावयोरपि
प्रेषामावात् तेन तस्मात् स एव जीवः सामाधिकं नाजी-
वादिरिति ।

‘तं कलु पक्वकलां’ इत्यादेश्यावयानमाह—

सामाह्वमावपरिणह, भावाभ्यो जीव एव सामह्वं ।

सद्देयनेयकिरिओ—वञ्चोगम्यो सव्वदव्वाहं ॥ २६३६ ॥

‘कलु शब्दः सामाधिकस्य जीवपरिणितित्वज्ञापकः’ इ-
त्युक्तम् । ततश्च सामाधिकभावपरिणतिभावात् सामाधिक-
परिणामानप्यत्याजीव एव सामाधिकम् । तस्य च जीव-
परिणतिकस्य सामाधिकस्य को विषयः ? इत्याह—सर्वद्र-
व्याणि । कुतः ? । ‘सद्देयनेयकिरिओवञ्चोगम्यो’ ति—यथा-
संख्यं सत्यं कथ्यतुतचारित्रसामाधिकानां अद्देयत्वेन ज्ञेय-
त्वेन, प्रवृत्तानिवृत्तिक्रियायां च सर्वद्रव्याणामुपयोगात्, इति
मायाह्वार्थः ।

(७२) तत्रैकस्मिन्नपि तावद् महाव्रतात्मके चारित्रसामा-
धिके निर्युक्तिरुद्देशे साक्षात् सर्वद्रव्योपयोगं दर्शयति—

पदममि सव्वजीवा, वीए चरिमे य सव्वदव्वाहं ।

तेसा महव्वया खलु, तदेगदेसेण दव्वाहं ॥ २६३७ ॥

प्रथमं प्राणातिपातनिवृत्तिकं ज्ञेयं विषयद्वारेण चिन्त्यमाने
सर्वजीवास्तस्यावरसूत्रमेतदेव विषयत्वेन द्रष्टव्याः, तदनु-
पालनरूपत्वात् तस्येति । तथा, द्वितीयं मृषावादनवृत्तिकं,
चरमे च परिग्रहनिवृत्तिकं महाव्रते सर्वद्रव्याणि विषयत्वे-
न द्रष्टव्यानि । कथम् ? । ‘नास्ति पञ्चास्तिकायामको लोकः’
इति मृषावादस्य सर्वद्रव्यविषयत्वात्, तच्चिन्तितरूपत्वाच्च
द्वितीयव्रतस्य । तथा, मूर्च्छाद्वारेण परिग्रहस्यापि सर्वद्रव्य-
विषयत्वात्, चरमव्रतस्य च तच्चिन्तितरूपत्वाद्देवद्रव्यवि-
षयतेति । ‘तेसा’ इत्यादि कलुशब्दोऽवधारणे, तस्य च व्य-
वहितसम्बन्धः । ततश्च शेषाणि महाव्रतानि द्रव्याणां तदे-
कदेशमेव ‘भवन्ति’ इति क्रियाध्याहारः । तेषां द्रव्याणामे-
कदेशस्तदेकदेशस्त्येव इतुभूतेन विषयत्वेन भवन्ति, न तु
सर्वद्रव्यैरिति भावः । कथम् ? इति चेत् । उच्यते—एतदीय-
स्य प्रहृष्टीयचारणीयद्रव्यान्तादागमविरतिकरूपत्वात्, चतुष्प-
दं तु “कवेसु का कवसहगेसु का दवेसु” इत्यादिबन्ध-
नात् रूप-रूपसहगतद्रव्यसम्बन्धवद्भावरितिरूपत्वात्, वड-
स्य च रात्रिभोजनविरमणस्वरूपत्वाद्वाति । एवमर्थार्थं स-
र्वद्रव्यैकदेशविषयता इति निर्युक्तिगमार्थः ।

कुतः पुनरेवम् ? इत्याशङ्क्य भाष्यकारोऽप्याह—

जं सव्वजीवपालण—विसयं पाखाइवावसेरमहं ।

मिच्छा मुच्छोवरसा, सव्वह्वेसु विधिउत्तां ॥ २६३८ ॥

रुद्धेसु सहगएसु, वंभवयं गइखधारिजिंसेसु ।

तइयं वइवयं पुअ, भोयखविमिनिधिरावरं ॥ २६३९ ॥

एवं चारितमर्थं, सव्वह्वविसयं तइ सुयं पि ।

देने देसोवरी, सव्वसं सव्वभावेसु ॥ २६४० ॥

यद्—यस्मात् चसत्त्वावरस्यमस्युतसर्वजीवपालनविषये
प्राणातिपातविरतिव्रतम्, तस्मात् प्रथमं ज्ञेयं सर्वजी-
वा विषयत्वेन सव्वप्रहीताः । मिथ्या, अकृतम्, कुर्यात
कुर्यायाः । मूर्च्छा, शृङ्खिः, परिग्रह इत्येकार्थाः । उपर-
मणमुपरमोः नियमः । अयं चोपरमशब्दः प्रत्येकममि-
श्रव्यते । ततश्च मिथ्योपरमो मृषावादनिषयो द्वितीयव्र-
तमित्यर्थः । मूर्च्छोपरमः परिग्रहनिषयश्चरमव्रतमित्यर्थः ।
एतो मिथ्योपरम—मूर्च्छोपरमो द्वितीय—चरमव्रतविंशयो
सर्वद्रव्येषु विनियुक्तो सर्वद्रव्याणि प्रत्येकं तयोर्विषय इत्यर्थः
कथम् ? इति चेत् । उच्यते—शृङ्खिवादे सर्वद्रव्यापलापिनं, अ-
न्यथा प्रकरणेन वा मृषावादस्य सर्वद्रव्यविषयत्वात्, द्वि-
तीयव्रतस्य च तच्चिन्तितरूपत्वात् सर्वद्रव्यविषयता । पञ्चा-
मव्रतस्यापि ‘त्रिभुवनविपतिरहम्’ सर्वमपि मवीयम् इत्ये-
वंभूतमूर्च्छानिवृत्तिरूपत्वात् सर्वद्रव्यविषयतेति । केषु-
तिदेशमनुप्यदेवकीपरहकादिलक्षणेषु मूर्तेवस्तुषु, कपल-
इत्येतेषु च स्तनयनजवनादिषु विषये तत्संवादिनवृत्तिरूपत्वे-
न व्रतव्रतम्—चतुष्पदं प्रवर्तते, न पुनः सर्वद्रव्येषु । एतौ-
प्येव तद्वत्तादागमव्रतं प्रहृष्टीय—चारणीयेषु मूर्तेषु गह-
णधारणवेगेषु हिरण्यप्रक्षिपादिषु विषये तद्वत्ता-
रनिवृत्तिद्वारेण प्रवर्तते, न सर्वत्र । वडमपि रात्रिभोजन-
विरमणव्रतं रात्रिभोजनविनियुक्तिमात्रव्यापारपरतत्पत्तं न स-
र्वविषयम् । अतस्तथागमप्येतेषां सर्वद्रव्यैकदेशविषयतेति ।
एवमुक्तप्रकारेण च चारित्रसामाधिकं सामान्येन सर्वद्रव्यवि-
षयं ज्ञेयं विषयविषयविषयमवगतव्यम् । तथा, कुतसा-
माधिकमपि “सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु भूतम्” इति बन्ध-
नाद् सर्वद्रव्यविषयमवसेयम् । देशोपरमिदेशविरतिसामा-
धिकं तु तद्रूपवदेव देशे सर्वद्रव्यैकदेशविषयमेव प्रवर्तय-
न् । सत्यकल्पासामाधिकं तु यथाकल्पितसमस्तवस्तुभूतो-
अजानरूपत्वात् सर्वद्रव्यविषयमेव बोध्यम् । अतस्त्वैव-
मि सामाधिकानि प्रत्येकं समुचितानि च सर्वद्रव्यविषया-
णीति सिद्धम् । तस्मिन् जीवसिद्धिर्मात्रं—तं कलु पक्व-
कलां अमय सव्वदव्वाहं’ इति ।

अथ परमतमाशङ्क्य परिहरणाह—

किं तं ति पट्ठुए किं, यविसेयचित्ताएँ भसइ तथो वि ।

सामाह्वर्यगभावं, जीइ जओ तेण तगगह्वं ॥ २६४१ ॥

किं तत् सामाधिकम् ? इति हेयत्वेन प्रस्तुते किमर्थं विषय-
चिन्तया ? इति प्रेर्ये अर्थात्—प्रतिविधीयते तकोऽपि विषयः
सामाधिकस्याभावं हेतुभावं वाति यस्मात्, तेन तस्य वि-
षयस्य प्रहृष्टीयप्रकरणं कृतमिति न तस्याप्रस्तुतत्वमिति ।

अथ बन्धमाखनिर्युक्तिगमार्थाः प्रस्तावनामाह—

दव्वं मुजो ति महमं, सामाह्वं सव्वनयमयाधारं ।

तं दव्वपजवड्ठिय, नयमयमंगीकरेउअं ॥ २६४२ ॥

इह सामाधिकं सर्वनयमयाधारं सर्वनयविचारविषय इत्य-
र्थः, ततस्तस्मिन्नेव भावे प्रजनीयं द्रव्यं मुजो वा भवति ।
ततस्तद्द्रव्याधिक-पण्यासात्तकनयप्रथमतमवड्ठित्य विधा-
यते इति गमार्थः ।

कथं विचार्यते ? इत्याह—

जीवो गुणपटिवज्रो नयस्स दब्बद्वियस्स सामह्वं ।

सो चेव पजवद्विय-नयस्स जीवस्स एस गुणो ॥२६४२॥

जीवः—आत्मा गुणैः प्रतिपन्ना—आभिन्नः, द्रव्यमन्वाधो यस्य न तु पर्यायाः स द्रव्याधिकस्तस्य द्रव्याधिकस्य नयस्य मनन सामायिकम् । (अत्रत्या व्याख्या 'गुण' शब्दे तृतीयभागे ६०६ पृष्ठगता ।)

अत्र भाष्यम्—

उत्पाय विगम परिणा-अत्रो गुणा पत्तनीलयाइ व्व ।

संति न उ दब्बमिहं, तव्विरहाओ खपुणं व ॥२६४६॥

ते जप्पभवा जं वा, तप्पभवं होज होज तो दव्वं ।

न य तं ते चेय ज्जओ, परोप्परप्पच्चयप्पभवा ॥२६४७॥

गुणा एव सन्ति, उत्पादविगमपरिणामतः—उत्पादव्ययपरिणामवत्त्वात्, पत्तनीलतादिवदिनि । अनभिमतप्रतिषेधमाह—'न उ' इत्यादि, सन्ति इति बहुवचनव्यत्ययादेकवचनान्तमिहापि सम्बध्यते, न तु 'द्रव्यमस्ति' इत्यधीष्टं पर्यायाधिकनयस्य, तद्विरहात्—उत्पादव्ययपरिणामाभावात्, अप्यप्यदिनि । यदि हि यस्मात् प्रभवो येषां त यप्रभवास्ते प्रसिद्धा नीलतादयो गुणाः, 'जं वा तप्पभवं' ति—यद्वा तत्प्रभवं तस्यो गुणैर्यः प्रभवा यस्य तत् तत्प्रभवं गुणैर्यो व्यतिरिक्तं किमपि वस्तु 'होज' ति—अव्यतिरिक्तः 'होज' तो दव्वं' ति—तत्तत्तदेव वस्तु पारमार्थिकं द्रव्यं प्रवेदिति, 'न य तमि' स्वादि, न च तद्गुणानां कारणभूतं कार्यभूतं वा गुणैर्यो व्यतिरिक्तं किमपि वस्तुस्थिति, यतस्त एव नीलरक्तादयो गुणाः पूर्वापरिभावातः सातत्येन प्रवृत्ता इत्यस्ते, न पुनस्तद्वतिरिक्तं किमपि द्रव्यमीक्यते । कथंभूता गुणाः ? इत्याह—'परोप्परे' त्यादि परस्परम्—अन्यान्यं प्रत्ययः—प्रत्ययभावाः, प्रत्ययत्वमित्यर्थः, तस्मात् प्रभवो—जस्य येषां ते परस्परप्रत्ययप्रभवाः प्रतीत्य समुत्पादेनोत्पन्ना इत्यर्थः । तस्माद् न गुणैर्योऽतिरिक्तं द्रव्यमस्तीति ।

अत्र कश्चिदाचार्यदेशीयः स्वात्मन्येव व्याख्यायितृत्वमवगच्छन्नाह—

आहावक्खाणमियं, इच्छइ दब्बमिह पजवनओ वि ।

किं तन्धंतिविभिणे, मन्नइ सो दव्वपजाए ॥ २६४१ ॥

उत्पायाइसहावा, पजाया जं च सासयं दव्वं ।

ते तप्पभवा न तयं, तप्पभवं तेण ते भिन्ना ॥२६४२॥

जीवस्स य सामह्वं, पजाओ तेण तं तओ भिन्नं ।

इच्छइ पजायनओ, वक्खाणमिणं जहत्यं ति ॥२६४३॥

व्याख्यानिकाभासः कश्चिदाह—ननु पर्यायाधिकनयमतेन यदिदं सर्वथा द्रव्याभावाव्याख्याने भवतिः कुतः तद्गुणभेदः, यत इह पर्यायमयोऽपि द्रव्यमिच्छत्येव, किन्तु परस्परमन्वयसमिन्नाथेव द्रव्यपर्यायावली मन्यते न पुनः कथञ्चित्, इत्येतावता सिद्धान्तावस्य भेद इति । कुतः पुनः परस्परं द्रव्यपर्याययोरत्यन्तं भेदः ? इत्यत्र युक्तिमाह—'उपाये' त्यादि, यस्माद्गुणाद्व्ययपरिणामवत्त्वाभावाः पर्यायाः शाश्वतं—नित्यं पुनर्द्रव्यम्, अपरं च—ते गुणास्तत्प्रभवा द्रव्यान्नाध्यात्मलाभाः,

न पुनस्तद् द्रव्यं तत्प्रभवं गुणैर्यो लब्धत्वात्स्वरूपम्, तेन तस्मादुक्तमन्येन परस्परं भिन्नत्वभावत्वाद् भिन्नास्ते द्रव्यपर्याया अन्यान्यव्यतिरेकिय इति । यस्माच्च जीवस्य शाश्वतस्य तद् व्यतिरिक्तं सामायिकं पर्याया धर्मोस्तं तस्मात् सामायिकं ततो जीवादत्यन्तं भिन्नमिच्छति पर्यायनयः । अतो मदीयं व्याख्यानमिदं यथार्थं घटमानकमिति ।

अत्र स्मरितेत् द्रव्याख्यानमपार्क्यन्नाह—

जइ पजायनओ शिय, सम्मन्नइ दोवि दव्वपजाए ।

दव्वद्विओ किमत्थं, जइ व मई दो वि जमभिणे ॥२६४४॥

इच्छइ सो तेणोभय-सुभयग्गाहे वि सयं पिहम्भयं ।

मिच्छत्तमिहं ता-देगतजतगाहाओ ॥ २६४५ ॥

यदि भो ! पर्यायनय एव द्रव्यपर्यायो ज्ञावापि सम्मन्यतेऽभ्युपगच्छति तर्हि द्रव्याधिकः किमर्थं 'द्रव्यपरिकल्पना त्वयेष्यते' इति शेषः, पर्यायनयाऽभ्युपगमनापि द्रव्यस्य सिद्धत्वादिति । यदि वा—एवंभूता मतिः स्यात् परस्य । कथं भूता ? इत्याह—ज्ञावापि द्रव्यपर्यायो यद्-यस्मादभिन्नो परस्परमकत्वमापन्नामिच्छति, स द्रव्याधिकनय इति सम्बन्धः, तेन तस्माद्विदुभयं द्रव्यपर्यायाधिकनयद्वयमुभयग्रहोऽपि सति प्रत्येकं द्रव्यपर्यायाभ्युपगमनापि सतीत्यर्थः । किम् ? इत्याह—'पिहम्भयं' ति—पृथग्भूतं भिन्नं द्रव्याधिकात् पर्यायाधिकः, तस्माच्च द्रव्याधिकां भेदवान् न पुनरनयोरेकतेति, एकस्य द्रव्यपर्याययोरन्यस्तमभेदाभ्युपगमात्, अन्यस्य त्वत्यन्तं तयोर्भेदाभ्युपगमादिति । नापि प्रत्येकं द्रव्यपर्यायाभ्युपगमेऽप्येतयोः समप्रकृता, किन्तु मिथ्यात्वम्, ज्ञयोरपि मिथ्यात्वात्कृता कस्मात् ? । उच्यते—इहेकान्तादकान्तेनैकवप्रहाद्व्यत्य-प्रहावाति । इदमत्र इदमम्—द्रव्याधिकां द्रव्यपर्यायो परस्परमभिन्नावच्छ्रुति, द्रव्याद्व्यतिरिक्तमथ पर्यायमिच्छति, अत एतस्य विशेषस्य प्राप्तय पर्यायाधिकत्वाद् द्रव्याधिकां भिन्नः परिकल्पितः । पर्यायाधिकस्तु द्रव्यपर्यायो परस्परभिन्नावेव मन्यते । अतोऽसौ द्रव्याधिकाद् भिन्न इष्यते । मिथ्यावृष्टी च प्रत्येकमती द्रव्याधिकां द्रव्यपर्याययोरैकत्वप्रहात्, पर्यायाधिकस्तु तयोरन्यत्वप्रहादिति ।

एवंभूता यादं परस्य मतिस्तदा प्रतिषिधीयते ।

कथम् ? इत्याह—

एगत्ते नणु दव्वं, गुणो ति पजायवयणमित्तमियं ।

तम्हा तं दव्वं वा, गुणो व दव्वद्वियग्गाहो ॥२६४६॥

जइ भिन्नोभयगाही, पजायनओ तदेगपक्खम्मि ।

अविरुद्धं चेव तयं, किमओ दव्वद्वियनयेण ॥२६४७॥

ननु द्रव्यपर्याययोरैकत्वे त्वदभिप्रायतो द्रव्याधिकनयमात्रेण 'द्रव्यं' 'गुणः' इति ध्वनिद्वयमिदमेकार्थवाचकत्वादिद्वपुरस्कारादिध्वनियत् पर्यायवचनमात्रमेव स्यात् । तस्मात् तत् सामायिकं द्रव्यं वा गुणो वेति द्रव्याधिकनयग्रहः स्यात्, न पुनस्तद् द्रव्यमनेति तद्ग्रहो भवेत्, न चैवमिष्यते, द्रव्याधिकनयमननं द्रव्यरूपस्यैव तस्य प्रसिद्धिरिति । तथा, यदि परस्परमन्यन्तभिन्नस्य द्रव्यपर्यायाभ्युपगमात् प्राप्तः पर्यायनयस्तथ्येच्छते, तदा इहस्त ! एकस्मिन् द्रव्यपक्षे तत् सामायिकमविदुःकमेव द्रव्यत्वेन ।

इति शेषः, 'द्रव्यं सामायिकम्' इति द्रव्यपक्षे पर्यायनय-
मतेनाप्यविरोधतः सिद्धमेवेत्यर्थः, अतः किं द्रव्याधिक-
मन्येनाप्यस्तेन ? इति ।

तस्माद् यथाविहितमेव व्याख्यानं श्रेय इति दर्शयन्नाह—

तम्हा किं सामह्यं, हवेज्ज दब्बं गुणो षि चित्तेयं ।

दब्बद्वियस्स दब्बं, गुणो य तं पजवनयस्स ॥२६५८॥

इहरी जीवाण्णं, दब्बनयस्सेयरस्स भिन्नं ति ।

उभयनमोभयगाह, षडेज्ज नेकेकगाहम्मि ॥२६५९॥

तस्मात् किं द्रव्यं गुणो वा सामायिकम् ? इतीयं चिन्ता-
ऽप्यप्रस्तुता । अस्यां तु चिन्तायामुच्यते— द्रव्याधिकनय-
स्याभिप्रायेण द्रव्यम्, पर्यायाधिकनयस्य मतेन गुणश्च न-
तु सामायिकमिति । इतरथाऽन्यथा पुनर्द्रव्याधिकस्य जी-
वादनन्यत्वं सामायिकम्, इतरस्य तु पर्यायाधिकस्य जी-
वाद्भिन्नं तत्, इत्येवमेकैकस्य नयस्य ग्रहऽभ्युपगमं सति—
“जह पज्जायनउच्चिय” इत्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभ्यां न ‘घटंत’
इति शेषः। कथं पुनस्तर्हि घटंत ? इत्याह—‘उभयनमोभयगाह
षडेज्ज’ति—उभयनयस्य द्रव्याधिकपर्यायाधिकलक्षणस्य
व्यवहारस्य मिलितस्य द्रव्यगुणरूपसामायिकलक्षणस्योभ-
यस्य ग्रहं सर्वं घटंत । इदमुक्तं भवति—यदि द्रव्यनया द्र-
व्यरूपे, पर्यायनयस्तु पर्यायरूपं सामायिकमवच्छति, त-
द्विधमुभयोरपि नययोः समुद्दिनयोर्भोक्त्राभयग्रहं सर्वं
सम्यग् भवति, न पुनरैकैकस्य नयस्याभयग्रहं सतीति ।
अथ यदुक्तम्—‘सो चव पज्जायद्वियवयस्स जीवस्स
एस गुणो’ इति, अतद्वयस्येन पुनराप्य वरः प्राह—

नणु भणिये पज्जाय-द्वियस्स जीवस्स एस हि गुणो ति ।

छड्डीए तमो दब्बं, सो तं च गुणो तमो भिन्नो ॥२६६०॥

ननु ‘सो चव पज्जाय’—इत्यादौ निर्मुक्तिगाथांतरार्थे
भणितं—प्रतिपादितं निर्मुक्तिरूपा-पर्यायाधिकनयमतेन जी-
वस्यैव सामायिकलक्षणं गुण इति । हि—यस्माद्वयमुक्तम्,
ततस्तस्माज्जीवस्यैव गुण इति वष्टया षष्ठीनिर्देशादवसी-
यते ‘दब्बं सो’ ति—स जीवो द्रव्यम् तच्च सामायिकम्,
‘गुणो तमो भिन्नो’ ति—स च सामायिकगुणस्ततो
जीवद्रव्याद्भिन्नः, षष्ठीनिर्देशान्यधानुपपत्तेः, तस्मात्
पर्यायनयमतेन भिन्नद्रव्यपर्यायाभयसङ्गावाद् मदीयमेव
व्याख्यानं श्रेय इति परस्याकृतमिति ।

अत्रांतरमाह—

उप्पायमंगुराणं, पइक्खणं जो गुणाण्य संताणो ।

दब्बोवयारमेणं, जह कीरइ तम्मि तन्नाम ॥२६६१॥

तम्भेयकप्पणाओ, तं तस्स गुणो ति होउ सामह्यं ।

पत्तस्स नीलया जह, तस्संताणो दियत्थमिया ॥२६६२॥

अत्र परं पृच्छामः—ननु पर्यायाधिकनयमतेन द्रव्यं पार-
मार्थिकं त्वेष्यते, कल्पनाशिष्टनिर्मितं वा ? यथाहा-
पकः, स न युक्तः, ‘जह पज्जाय नउच्चिय’, इत्यादिना
प्रतिबिहितत्वाद् । अथ द्वितीयपक्षः, तत्रोच्यते—गुणानां यः
सन्तानो गुणानां या समागसन्ततानवरतप्रवृत्तिः । किं वि-
शिष्टानाम् ? प्रतिक्षणमुत्पादभङ्गगणम् । तस्मिन् यदि सा-
मानुक्त्यभिधानहन्तुत्वेन निबन्धनेन द्रव्यापचाराभावं कि-
१=६

यते षष्ठीवादिना भवता, तदा ‘तन्नाम’ ति—‘नाम’
इत्यभ्युपगमे, मय्यामह तद्वित्थः । न हि कल्पितसङ्गावा-
पादनेऽस्माकं किञ्चित् सूयत इति । ततश्च ‘तम्भेयक-
प्पणाउ’ ति—तेन कल्पितद्रव्येण सह भेदस्तद्भेदस्त-
स्य कल्पने तद्भेदकल्पने तस्मान् सकाशात् तत् सामा-
यिकं तस्य कल्पितजीवद्रव्यस्य गुणो भवतु, को निवार-
यिता ? कस्य यथा को गुणः ? इत्याह—‘पत्तस्स’ त्यादि
यथा गुणसमुद्भव्यनिर्गन्तस्य कल्पितस्य पत्रद्रव्यस्य नी-
लतादिगुणः । कथंभूता नीलता ? इत्याह—‘तस्संताण’
त्यादि, तस्मिन्नाव पुत्रसन्तान उदिता समुत्पन्ना, अस्त-
मिता च विनष्टा । इदमुक्तं भवति—यथा कल्पितस्य पत्रा-
देर्द्रव्यस्य नीलताद्या गुणा भिन्ना व्यपक्षयन्ते तथा यद्य-
त्रापि परिकल्पितस्य जीवद्रव्यस्य सामायिकं गुण उच्यते
तदा सिद्धसाध्यमेवेति । न च यत्कस्यम्—वास्तव एव सम्ब-
न्धिवस्तुद्रव्ये षष्ठी दृश्यते, यथा ‘देवदत्तस्य गावः’ इत्यादि,
एवमत्रापि वास्तवयोरैव द्रव्यगुणयोः सम्बन्धं षष्ठी युज्य-
ते न तु द्रव्यस्य कल्पनायामिति, ‘राहोः शिरः’ शिलापुत्र-
कस्य शरीरम्’ इत्यादिभिर्व्यभिचारादिति ।

आह—ननु गुणसन्तानयोर्भेद एव तद्भेदनिबन्धनधर्म-
भेदाभावान् घटंत तत्त्वकपवत्, नत् कथं कल्पितस्यापि
गुणव्यतिरिक्तयो द्रव्यस्य सङ्गावः ? तदुक्तम्, ‘धर्मेभ-
वाभावात्’ इत्यतस्य हेतोरसिद्धत्वात् । कथम् ? इत्याह—

उप्पायमंगुरा जं, गुणा य न य सो ति ते य तप्पभावा ।

न व सो तप्पभो चि य, जुज्जइ तं तदुवयाराओ ॥२६६३॥

यद्—यस्मादुत्पादभङ्गगुण गुणा उपपद्यन्ते व्ययन्ते वेत्यर्थः ।
‘नय सो’ ति—न पुनरसौ सन्तान उत्पादभङ्गः, तस्य प्रवा-
हानित्यनया स्थितत्वात्, इत्येको गुणसन्तानयोर्धर्मभेदः ।
तथा—‘ते य तप्पभावं’ त्यादि ते सामायिकाद्या नीलताद्यो
वा गुणास्तत्रैव सन्ताने समुत्पन्नात् तत्प्रभवत्वास्तस्मात्
सन्तानाङ्गधर्मजन्मानः, न पुनरसौ सन्तानस्तत्प्रभवो
गुणेश्चो लब्धात्मलाभः, तस्य गुणसादृश्यनिबन्धनत्वात् ।
तद्वं कारणमेव सन्तानो न कार्यम्, कार्यमेव च गुणा
न कारणम्, इत्येवमपि गुणसन्तानयोर्धर्मभेदं युज्यते—घटंत
तत्—जीवादिद्रव्यम् । कुतः ? तत्र गुणसन्तानं समानु-
क्त्यभिधाननिबन्धनत्वेनोपचारः—कल्पना नदुपचारस्तस्मा-
दिति । तद्वं पर्यायाधिकनयमते समर्थं पूर्वं ‘तम्हा किं
सामह्यं हवेज्ज’ इत्यादिनापसंहारः कृतः ।

अथ प्रकारान्तरेण तं कुर्वन्नाह—

अहवोदासीणमयं, दब्बनयं पइ न जीवओ भिन्नं ।

भिन्निमियरं पइ जओ, नत्थि तदत्थंवरं जीवो ॥२६६४॥

इदमत्र इदम्—तस्मात् ‘किं सामायिकं द्रव्यं गुणो वा
भवेत् ?’ इत्यस्यां चिन्तायामुक्तम्—‘दब्बद्वियस्स दब्बं गुणो
य तं पजवनयस्स’ इति । अथवा नास्यां द्रव्यगुणचिन्ता-
यामिदमुक्तम्, किन्तु ‘किं सामायिकम् ?’ इति द्वारे प्रस्तु-
ते उदासीनमतमिदम्—द्रव्यपर्यायास्तिकयोरिकतरमतेऽभि-
निविष्टवत् उदासीनवृत्तिनाऽऽचार्येण शिष्यान् प्रत्यभिहि-
तं युक्तिभिन्नं समर्थितमिदमित्यर्थः । किम् ? इत्याह—‘दब्ब-

नय' मित्यादि । द्रव्यनयं प्रति द्रव्यनयाभिप्रायेण्यर्थः, जीवा-
त् सामायिकं न भिन्नम्, किन्तु जीव एव सामायिकम्,
तदभिप्रायेण व्यवमाणयुक्त्या जीवादेर्द्रव्यस्यैव सत्त्वात्,
गुणानां तु तद्व्यतिरेकिणां परमार्थेनाऽसत्त्वादिनि । इतरं
तु पर्यायाधिकनयं प्रति पर्यायाधिकनयाभिप्रायेण भिन्नं
जीवद्रव्यात् सामायिकम्, यतो यस्मात् पूर्वाङ्गयुक्तिभिर्ना-
स्ति तन्मयः—सामायिकादिगुणैर्भ्याऽऽन्तरं भिन्नो जीवः,
तन्मनन जीवाद्द्रव्यस्य कल्पनामात्रेणैव सत्त्वादाति । तत्र
“ पञ्चायनयमिणं ” इत्यादिना ग्रन्थेन विस्तरतः पर्याया-
धिकनयमनमुपदर्शितम् ।

(७२) अथ द्वितीयस्य द्रव्यार्थिकनयस्याभिप्रायं सविस्तरं
विदर्शयितुं ग्राह—

वीयस्स दव्वमेत्तं, नत्थि तदर्थंतरं गुणो नाम ।

सामञ्जा वत्थाणा-भावाञ्चा खरविस्सायं व ॥ २६६५ ॥

आविष्भावतिरोभा-वमेत्तपरिणामिदव्वमेवयं ।

निच्चं बहुरुवं पिय, नडो व्व वेसंतरावन्नो ॥ २६३६ ॥

प्रथमनिर्दिष्टपर्यायाधिकनयापेक्षया द्वितीयस्य द्रव्यार्थिक-
नयस्य सर्वं सुवर्णरजनादिकं द्रव्यमात्रमेवास्ति, गुणस्तु
रक्तवर्णश्चेत्त्वादिकस्तदर्थान्तरभूता नास्ति, तस्य सामान्य-
रूपनयाऽवस्थानाभावात्, स्वरविषाणवदिति । एतदेवाह—आ-
विष्भावच्च कुरङ्गलादिरूपेण, निराभावश्च मुद्रिकादिभावे-
न, आविष्भावतिरोभावौ, तावेव तन्मात्रम्, तेन परिण-
न्तु—परिवर्तितुं शीलं यस्य तद्विष्भावतिरोभावमात्रपरि-
णामि सुवर्णादिकं द्रव्यमेवेदमस्ति, न तु तद्वतिरिक्ता गु-
णाः । कथंभूतं द्रव्यम् ? । नित्यमविवक्षितस्वभावम्, बहु-
रुवं च कङ्कणाऽङ्गदकुङ्कलमुद्रिकादिबहुपरिणामम्, राम-
रावणभ्रीमाऽङ्गनादिसम्बन्धीनि वेषान्तरायापन्नः प्राप्नो-
नट इवति । यथाहि—बह्वं वेषान् कुर्वन्नापि नटो निजं
देवदत्तादिस्वभावं न जहाति, सर्वोस्ववस्त्रास्त्रपि तस्यैक-
स्वरूपत्वात् । एवं सुवर्णादिकं द्रव्यमपि कङ्कणादि—
बहुपरिणामपञ्चमपि सुवर्णादिरूपतां न परित्यजतीति
न तद्व्यतिरेकिणः कचनानपि गुणाः । इत्यष्टादश-
माधार्थः ।

अस्यैव द्रव्यार्थिकनयमतस्य समर्थनार्थं निर्युक्तिकारोऽप्याह—

जं जं जे जे भावे, परिणमइ पञ्जोगवीसदा दव्वं ।

तं तह जाणइ जियो, अपज्जेवे जाणणा नत्थि ॥ २६६७ ॥

प्रयोगश्चेतनावतो व्यापारः, विस्मसा-स्वभावस्ताऽयां नि-
पणं द्रव्यं प्रयोगविस्मसाद्रव्यमुच्यते । तत्र प्रयोगानि-
पणं घटपटादि, विस्मसानिपणं त्वञ्जन्धनुरादि । तत्र
प्रयोगविस्मसाद्रव्यं कर्तुं याव याव कल्पारूपानिष्टकत्वादी-
न भावान् पर्यायान् परिणमति प्रतिपद्यते, ‘ तं तह ’ ति-
वीक्ष्यप्रधानत्वाद् निर्देशस्य तत् नत् तथा तेन तेन रूपे-
ण परिणमद् द्रव्यमेव जानाति, जिनः—केवली, न पुनस्त-
द्वतिरिक्ता न पर्यायानिति भावः, तथासूत्रप्रज्ञामात्रेणैव स-
त्त्वान् । न ह्युत्पन्न—विषण—कुङ्कलतायावस्थायामपि
सर्पादिद्रव्यस्य स्वस्वरूपव्यतिरिक्तः कोऽपि पर्यायः संल-
प्यते, सर्पावस्थास्वाविवक्षितस्वरूपस्य सर्पादिद्रव्यस्यैव

संलक्षणादिति । यदि पर्याया न विद्यन्ते, तर्हि कथमुच्यते
‘ जं जे भावे परिणमइ ’ ? इत्याशङ्क्याह—‘ अपज्जेवे जा-
णणा नत्थि ’ ति—अपर्याये पर्यायरहितं वस्तुति केवल्या-
दीनां परिष्ठा नास्तीति मन्यमाने, केवलमुत्पन्नप्रज्ञामात्रेणैव ते
पर्यायाः, न पुनर्द्रव्यव्यतिरेकिणः केचनापि वास्तवास्ते
विद्यन्ते । अतो द्रव्यमेव परमार्थसत्, इति निर्युक्तिगा-
धार्थः ।

अथ भाष्येणैना व्याचष्ट—

जं जाहे जं भावं, परिणमइ तयं तथा तन्नोऽण्णं ।

परिणमइ मेत्तविस्मिदं, दव्वं चिय जाणइ जियिदि ॥ २६६८ ॥
इह यद् घटेन्द्रधनुरादिद्रव्यं यदा यास्मन् कालं यं रक्त-
श्चेतादिभावं पर्यायं परिणमति प्राप्नोति तत् तदा ततः
पर्यायादनन्यदभिन्नं सद्व्यवयव परिणामिमात्रविशिष्टमवि-
खलितस्वरूपं जानाति जिनैन्द्रः केवलीति ।

ननु यदि पर्याया वस्तु सन्तो न भवन्ति तर्हि कथमवि-
शिष्टेऽपि सुवर्णादिद्रव्ये कुङ्कलाऽङ्गलीयकन्पुरादयो
व्यपदेशाः प्रवर्तन्ते ? । नचैते निर्विवक्षणा एव अस्ति-
प्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—

न सुवर्णादर्शं कुं-डलाहं तं चय तं तमागारं ।

पत्तं तव्ववणसं, लभइ सरूवादभिन्नं ति ॥ २६६९ ॥

न सुवर्णाद्रव्यो व्यतिरिक्तः कुङ्कलादिरथोऽस्ति, ‘ वन
सुवर्णादिद्रव्यव्यतिरेकिणः कुङ्कलादिरथोऽपि भावेयुः, किन्तु
तदेव सुवर्णादि द्रव्यं तं तं कुङ्कलकङ्कणाद्याकारं प्राप्तं
सत् तस्य तस्य कुङ्कलाद्याकारस्य व्यपदेशो लभते । कथं-
भूतम् ? । पूर्वावस्थास्वरूपाद्युत्तरावस्थायामभिन्नमप्यविव-
क्षितस्वभावमपीति । ततश्च नैत सुवर्णादिद्रव्यं कुङ्कल-
कङ्कणादयो व्यपदेशा निर्विवक्षणाः, तत्तादृशिकाकारनि-
बन्धनत्वात् । न च तदाकारस्य द्रव्याद् भिन्नत्वम्, द्रव्यस्य
निराकारत्वमसङ्गात् । तस्मादनन्यत्वं गुणानामिति ।

अथान्यत्वमिष्यते, तत्राह—

जह वा दव्वादस्से, गुणादञ्चो न्ण सण्णसत्तं ।

होअ व रुवहिणं, विभिन्नदेसोवल्लभो वि ॥ २६७० ॥

यदि पुनर्द्रव्याद् रूपादयो गुणाः, आर्द्राशब्दाद्-नवपुराणा-
व्यः पर्याया अन्य व्यतिरेकिण इष्यन्ते, तदा नूनं निश्चितं
गुणादीनां सप्रदेशत्वमेष्टव्यं भवता । इदमुक्तं भवति—द्रव्यप्रदे-
शा गुणादय इति रुढम्, यथा च ते द्रव्याद् भिन्ना इष्यन्ते,
तदाऽनन्यशरणः सन्तः स्वस्यात्मन एव प्रदेशा अवयवा
भावेयुः । न चैतद् रुढम्, इष्टे वा, गुणादीनां सदैव पारत-
न्त्येण परप्रदेशत्वस्यैव रुढत्वात् । न हि वस्तु स्वात्मन
एव स्वयमवयवो भवतीति क्वापि दृश्यते, वृज्यते वेति ।
किञ्च—गुणादीनां द्रव्याद् भिन्नत्व इत्यमाणे रूपरसग-
न्धादीनां घटादिद्रव्याद् भिन्नोऽपि देश उपलब्धिः स्यात् ।
तथाहि—यद् यतो भिन्नं तत् ततो भिन्नं देश उपलभ्यते,
यथा घटात् पटः, न चैवं रूपादयः, तस्मात् ते घटादिद्र-
व्याद्भिन्ना एवेति द्रव्यमवास्ति न पर्याय इति ।

अथोपचारतस्तेऽपीष्यन्ते, तर्हि सिद्धसाध्यतेति दर्शयन्नाह—

जह पञ्जोवयारो, लण्णपासपरिणामेत्तसत्तं ।

कीरइ तन्नाम न सो, दन्वाद्यन्तरम्भूओ ॥ २६७१ ॥

लयः, लीनता, तिरोभाव इत्यनर्थान्तरम् । प्रकाशः, प्रकट-
त्वम्, आविर्भाव इत्यप्यभिधायम् । लयश्च प्रकाशश्च लयप्र-
काशौ पर्यायाखामाविर्भावतिरोभायो लयप्रकाशाभ्यां लयप्र-
काशकृतयोः परिणामने—परिणामो लयप्रकाशपरिणामः स
एव तन्मात्रं नस्य यदि तत्तद्विशेषणुद्वयभिधाननिबन्धनत्वेन
पर्यायोपचारः क्रियते, तदा तन्नामिति नामशब्दोऽभ्युपगमे,
मन्यामहे नदित्यर्थः । कश्चले नासौ पर्यायो वास्तवः कोऽपि
द्रव्याद्यन्तरभूतो विद्यते इत्येतदेव भुजमुत्पत्त्यै ह्यम इति ।

यदि न वास्तवः पर्यायः किन्तु कल्पितः, तर्हि खगविषाण-
स्याप्यसौ कथं न भवति, कल्पनामात्रस्य तत्रापि सुकरत्वात्?
इत्याह—

द्वयपरिणाममेतं, पञ्चाओ सो य न खरसिगम्स । ।

तदपञ्चं न नजइ, जं नाणं नेयविसयं ति ॥ २६७२ ॥

विशिष्टो द्वयपरिणाम एव द्वयपरिणाममात्रं पर्यायो नाम्यः
स च न द्रव्याद् भिन्नः, तथाऽनुपलम्भात् । नाप्यसौ
खरशृङ्गस्य पर्यायस्य द्वयपरिणामत्वात्, खरशृङ्ग-
स्य च द्रव्यत्वाभावात् । अत एव तत् खरशृङ्गमद्रव्यत्वाद्-
पर्यायं सद् न ज्ञायते केवलित्वा, यतो ज्ञाने ज्ञयविषयं ज्ञयमा-
हित्वेन प्रवर्तते । तच्चेह ज्ञयविषयं नास्ति, खरविषाणस्या-
भावकृत्त्वात् । अत एव निर्मुक्तिना प्रोक्तम्—‘अप-
उजं जाणया नत्थि’ इति गाथापञ्चकार्यः । तद्-
वमवसितं सप्रसङ्गं ‘किं सामायिकम्?’ इति द्वारम् ।
विशे० । आ० म० । आ० चू० । (निर्गमद्वारम्, ‘णिग्गम’
शब्दे चतुर्थभागे २०४१ पृष्ठे उक्तम् ।) निर्गमद्वारशेषः तदेवं
षोडा निर्गमोऽभिहितस्तत्र जिनगणधरलक्षणद्रव्यनिर्गम-
भगनेवावसितो द्वयनिर्गमः ।

इदानीं क्षेत्रनिर्गमं प्रस्तुतमप्यतिक्तस्य अन्तःकृत्वात्कालनि-
र्गममभिधित्सुर्भाष्यकारः प्रस्तावनामाह—

जिणगणहरणिग्गमणं, भणियमओ खेत्तनिग्गमावसरो ।

कालतरंगदरिसण-हेओ तु विवज्जओ तइ वि ॥ २०२६ ॥

त्रिरर्थं जिनगणधरलक्षणद्रव्यस्य निर्गमने भणितमत ऊ-
र्ध्वं नाम उच्चो दक्षिण, खित्तं काले तदेव भावः य इति
निर्देशकमप्रामाण्यात्क्षेत्रनिर्गमस्यावसरः परं तथापि विप-
र्ययः कालनिर्गमने तावदभिधाय ततः क्षेत्रनिर्गमो भणि-
ष्यत इत्यर्थः । किमर्थम्—इत्याह—कालस्यान्तरङ्गत्वदर्शनहेतोः ।
अयमभिप्रायः—काल एव द्रव्यस्यान्तरङ्गः क्षेत्रं तु बहिरङ्गम्,
अतो द्रव्यनिर्गमानन्तरमन्तरङ्गत्वात्कालनिर्गममभिधाय-
पञ्चाक्षरेक्षेत्रनिर्गममभिधायति ‘नामं उवणा वणिए’ इत्यादि-
गाथायां तु निर्मुक्तिना क्षेत्रस्याद्वयकृत्यत्वाद्युपपत्त्यासः
कृत इति । विशे० (निर्देशः ‘णिइस’ शब्दे चतुर्थ-
भागे २०७३ पृष्ठे उक्तः ।) (पुरुषद्वारम् पुरुषभेदाः, केन
पुरुषेण प्रकाशितं सामायिकमिति च ‘पुरिस’ शब्दे पञ्चम-
भागे १०११ पृष्ठे उक्तम् ।) (प्रत्ययद्वारम्, प्रत्ययनिर्गमः ‘पक्क’
शब्दे पञ्चमभागे १२३३ पृष्ठे उक्तः ।) सामायिकस्य प्रत्य-
यः ‘सव्वं तिथयरा वि य णं सामाहयं करेमाणा एवं,
भणति—‘करेमि सामाहयं सव्वं सावज्जं जोगं पक्ककसा-

मि जावजीवाए निविहं निविहेणं जाव सोसिरामि ” “भ-
रंत” इति न भणन्ति, तथाकल्पत्वात् । आ० म० १ आ० (लक्ष-
णद्वारं लक्षणभेदाश्च ‘लक्खण’ शब्दे षष्ठे भागे उक्ताः)

(७३) अथ सामायिकस्य वैशेषिकलक्षणप्रतिपादनार्थमाह—
‘अथवापी’त्यादि, अथवाऽपि भावस्य—सामायिकस्य लक्षण-
मनुस्वारलोपोऽत्र द्रव्यः चतुर्विधं भज्जानादि एतदेव प्र-
शयिपुराह—

सइहणजाणया खलु, विरई मीसा य लक्खणं कहए ।

ते वि निसामेति तहा, चउलक्खणसंजुयं चेवा ॥ ७५३ ॥

इह सामायिकं चतुर्विधं भवति तद्यथा—सम्यक्त्वसामायि-
कम्, भुतसामायिकम्, चारित्रसामायिकम्, चारित्रचारित्रसा-
मायिकं च । अस्य यथायोगलक्षणं ‘सइहण’ सि-भज्जाणं ल-
क्षणमिति योगं सम्यक्त्वसामायिकस्य जाणयं सि ज्ञानं-ज्ञाः
संवित्तिरित्यर्थः, सा च लक्षणं भुतसामायिकस्य । खलु-
गच्छे निश्चयतः परस्परसापेक्षत्वाविशेषणार्थः । तथा ‘विरई’
इति विरमणं विरतिः सर्वसाधनयोगविनिवृत्तिः, सा च
चारित्रसामायिकस्य लक्षणम् । मीसा य सि-मिञ्जा-विरत्यवि-
रतिः, सा च चारित्रसामायिकस्य लक्षणम्, कथ्यतीत्यनेन
स्वमनीषिकापाहमाह भगवान् जिन एवं कथयति, तस्य च क-
थयतस्तेऽपि गणधरादयो निशामयन्ति-भूषवन्ति । तथा तेनैव
प्रकारेण चतुर्लक्षणसंयुक्तमेव । उक्तं लक्षणद्वारम् । आ० म०
१ ॥ ७० । आ० चू० ।

स्पर्शनाहारमाह—

सम्मत्तरणसहिया, सव्वं लोगं कुसे निरक्खसे ।

सत्त य चोइस भागा, पंच य सुयंदसविरईए ॥ १७८२ ॥

सम्यक्त्वचरणसहिताः—सम्यक्त्वचरणपुष्पाः प्राणिन उ-
त्पद्यतः सर्वे लोकं स्पृशन्ति । किं बहिर्दृश्या ? नेत्याह—
निरवशेषं—प्रतिप्रदेशव्याप्याऽसंख्येयप्रदेशात्मकमपीत्यर्थः ।
एते च कथंलसमुद्घातावस्थायां केवलितो द्रव्याः ।
‘अज्यन्तस्त्वसंख्येयभागं स्पृशन्ति’ इति स्वयमेव द्रव्य-
म् । ‘सत्त य चोइस भागा पंच य सुयंदसविरईए’ सि-
भुतदेशविरत्यारिति यथासङ्गत्वेन सम्बध्यते, तद्यथा—
भुत भुतस्य सत्तचतुर्देशभागाः स्पर्शनीयाः, चशब्दात्-
पञ्च च देशविरतौ देशविरतस्य पञ्च चतुर्देशभागाः स्पर्-
शनीयाः, चशब्दाद्-द्रव्यादयश्चेति । इयमत्र भावना—क-
श्चित् तपोधनः भुतज्ञानी अनुत्तरसुखं भविकागत्या स-
मुत्पद्यमानो लोकस्य सत्तचतुर्देशभागान् स्पृशति, एका-
रज्जुलोकस्य चतुर्देशभाग उच्यते । ततश्च सत्त रज्जुः स्पृ-
शतीत्युक्तं भवति । एवमुत्तरत्रापि भावार्थो विधेयः । च-
शब्दात् कोऽपि सम्यग्दर्शः भुतज्ञानी पूर्वं नरकं बज्रापु-
ष्कः पश्चात् विराधिता—त्यक्तसम्यक्त्वः षष्ठपृथिव्यामि-
लिकागत्या समुत्पद्यमानो लोकस्य पञ्च चतुर्देशभागान्
स्पृशति । देशविरतस्त्वचतुर्देशविलिकागत्या समुत्प-
द्यमानो लोकस्य पञ्च चतुर्देशभागान् स्पृशति, चशब्दात्-
त्—शेषसुरालयेभिलिकागत्या समुत्पद्यमानो लोकस्य
द्रव्यादींचतुर्देशभागान् स्पृशति । आह—नन्वन्यत्र ‘कुल-
क्खण’ इति पठ्यते तत् कथमिदोच्यते समुत्पद्यमानः

तमेव दर्शयति—

करणे भए य भंते, सामाहयसव्वए अ वज्जे य ।

जोगे पच्चक्खारो, जावज्जीवारो ति विहेण ॥१०१६॥

आव० १ अ० । (करणव्याख्या 'करण' शब्दे तुर्नायभागे ३६६ पृष्ठे गता ।)

किं सामायिकं कस्मिन् करणे—

भावसुयसहकरणे, अहिगारो एत्थ होइ कायव्वो ।

नो सुयकरणं गुणजुं—जणे य जहंसंभवं होइ ॥

आ० म० १ अ० ।

अथ विनेयः पृच्छति ननु क्वत्वाणां नामादीनां इत्याणां करणभेदानां मध्ये सामायिककरणमिदं किं भवत् ?—कस्मिन् भेदेऽवतरत् ? इत्यर्थः ।

अत्र गुरुराह—

सर्वं पि जहाजोगं, नेयं भावकरणं विसेसेण ।

सुयवद्वसहकरणं, सुयसामाहयं न चारितं ॥३३६१॥

इदं सामायिककरणं सर्वमपि पञ्चविधमपि नामादिकरणं हेतुम्—सर्वेष्वपि नामादिभेदेष्ववतरदित्यर्थः । कथं ? यथायोगं—यथासम्भवम् । तत्र सभ्यकत्व-भृततपःसंयमादिगुणानां जीवद्रव्यपर्यायत्वात्, पर्यायस्य च द्रव्यानन्तरत्वाद् द्रव्यकरणमिदं भवत्येव । एवं नामादिकरणान्तरस्थस्य यथासम्भवं भावनीया । भावकरणं त्विदं विशेषतो भवति, सभ्यकत्वादिसामायिकानां जीव-भावत्वादिति । आह—ननु भावकरणं पूर्वं बहुभेदसूक्तम्, तत् किं सर्वेष्वपि भावकरणभेदेषु सर्वमपि सामायिकमवतरति ? नत्याह—'सुय' त्याज्यं, भृतकरणं, तथा बहुभूतकरणम्, शब्दकरणं च भृतसामायिकमेव भवति, तस्यैवैनद्वैदकपनाघटनात्, न तु चारित्रसामायिकम्, तस्यैतद्रूपासम्भवादिति ।

चारित्रसामायिकं तर्हि कस्मिन् भावकरणभेदेऽवतरति ? इत्याह—

गुणकरणं चारितं, तवसंजमगुणमयं ति काऊणं ।

संभवओ सुयकरणं, सुयमत्थं जुंजणाकरणं ॥३३६२॥

कया कयं केण कयं, केसु व दव्वेसु कीरइ वावि ।

काहं व कारओ नयओ करण कइविहं कइ च ॥३३६३॥

गुणकरणं चारित्रसामायिकं गुणकरणलक्षणे नाभूतभावकरणे प्रथमभेदे एतद्वतरतीत्यर्थः, तपः-संयमगुणात्मकमिति कृत्वा सम्भवतो-यथासम्भवं भृतकरणमप्येतद् भवति । प्रशस्तवाङ्मयायाश्चारित्रभेदभूताया वाक्समितेरवावतारादिति । तथा, सुप्रशस्तं योजनाकरणमिति नाभूतभावकरणद्वितीयभेदेऽप्येतद्वतरतीत्यर्थः, सुप्रशस्तमनावाक्यायकप-वाक्सारित्रस्य । इति गाथार्थः । (विशे० ।) कृताकृतादिभिर्निरूपयन्नाह—'कयाकयमि' त्यादि ननु करणक्रियायाः पूर्वे सामायिकं कृतं क्रियते, अकृतं वा ? उभयथाऽपि वक्ष्यमाणदोषः । अत्रोत्तरमाह—'कयाकयं' तिनैकात्म्येन कृतं क्रियते, नाप्यकृतम्, किन्तु कृताकृतं क्रियते इति । तथा, केन कृतमिति वक्ष्यते । तथा, केषु द्र-

व्येष्विष्टादिषु क्रियते । कदा वा कारकाऽस्य भवति । 'नय-उ' ति—नैगमादिनयमतेनाभोत्तरं वक्ष्यते । तथा, करणं कतिभेदमिति वाच्यम् । तथा, कथं केन प्रकारेणैव सामायिककरणं लभ्यते इति चाभिधानीयम्, इति नियुक्तिगाथासंक्षेपाधः ।

विस्तरार्थे तु भाष्यकार आह—

किं कयमकयं कीरइ, किं चातो भणइ सव्वहा दोसो ।

कयमिह सव्भावाओ, न कीरइ चिरकयधहु व्वा३३६४॥

निच्चकिरियापसंगो, किरियाविकल्लमपरिणिट्ठा वा ।

अकयकयकज्जमाण—व्ववएसा भावया निच्च ॥३३६५॥

किं कृतं क्रियते सामायिकम्, अकृतं वा ? किञ्ज्ञातः ?—किमनेन प्रश्नः ? इति शुरुणा प्राक्ते भणति परः, सर्वथा-पक्षत्रयेऽपि दोषः—तथाहि—कृतं नावद् न क्रियते, सङ्गा-वाद्भेदेऽपि विद्यमानत्वात्, चिरकृतघटवादिति । कृतस्य च करणं नित्यं क्रियायाः करणस्य प्रसङ्गः क्रियायाश्च वैकल्यम्, कृतत्वादेवेति । अथ कृतमपि क्रियते, तर्हि करणस्यापरिनिष्ठा, कृतत्वाविशेषादिति । अपि च—'कृतं क्रियते' इत्युच्यमानं वस्तुनः सर्वदेव सत्त्वमभ्युपगतं भवति, यच्च सर्वदा सत् तदाकाशवद् नित्यम्, नित्यं च वस्तुन्यकृतमिदम्, कृतं वा, क्रियमाणं वा इत्यादिव्यपदेशो न भवति, अनित्यत्वप्रसङ्गादिति ।

अकृतपल्लमङ्गीकृत्याह—

अकयं पि नेय कीरइ, अक्कताभावओ खपुप्फं व ।

निच्चकिरियाहदोसा, सविसेसपरा व सुत्तमि ॥३३६६॥ स्पष्टा ।

अथ क्रियमाणं क्रियते, तत्राह—

सदसदुभयदोसाओ, सर्वं कीरइ, न कज्जमाणं पि ।

इह सव्वहा न कीरइ, सामाहयमओ अओ करणं ॥३३६७॥

तत् क्रियमाणं घस्तु सङ्गाऽसद् वा परिकल्प्यते ? यदि-सत्, तर्हि कृतपक्षोक्तः सर्वेऽपि नेयाः प्रसजन्ति । अस-स्वपक्षे त्वकृतपक्षदोषानुपपन्नः । अथ सदसत् क्रियमाणमिष्यते, तदप्यशुक्तम्, उभयपक्षोक्तदोषप्रसङ्गादिति । एवं सर्वथा सर्वप्रकारैः सामायिकं न क्रियते । अतः कस्मात् तस्य करणम् ? इति ।

अत्रोत्तरमाह—

नणु सव्वहा न कीरइ, पडिसेहम्मि वि समाणभेवेदं ।

पडिसेहस्साभावे, पडिसिद्धं केण सामाहयं ? ॥३३६८॥

अहं कयमकयं न कयं, न कज्जमाणं कइं तहावि कयं ।

पडिसेहवयणमेयं, तह सामाहयं पि को दोसो ? ॥३३६९॥

ननु सर्वथा—सर्वप्रकारैः सामायिकं न क्रियते इत्येवं यस्त्वया प्रतिषेधो विधीयते, तत्रापि प्रतिषेधं समान-भेदम् । किमसौ कृतः क्रियते, अकृतः, क्रियमाणो वत्या-शुक्लन्यायेन सतिऽपि सर्वथा न क्रियते । अतः प्रतिषेधा-भावं केन प्रतिषेधं सामायिकम् ? न केनचित्, अतः क्रियते एवेतिदिति । अपेक्षं ब्रूय प्रतिषेधवचनमनन्तं कृतं वा सत्, अकृतं वा सद्, न कृतम्, नापि क्रियमाणं कृतम्,

तथापि कृतं तांथत् केनाप्युत्तराणादिना प्रकारेण । इन्त !
यथा केनापि प्रकारेण त्वयैतत् कृतं तथा सामायिकमपि
केनापि प्रकारेण कृतम्, अतस्तत्रापि को दोषस्तथा ही-
यते ? इति ।

अथ कृताकृतपक्षं नयमेतानपदर्श्य सिद्धान्तपक्ष—
सुपदर्शयन्माह—

अकयमसुद्धनयार्थं, निष्चतण्यञ्चो नभं व सामर्थ्यं ।

सुद्धान् कयं घट इव, कयाकयं समयमन्भावो ॥३३७०॥

द्रव्यार्थिकरूपाणामशुद्धनयानां नैगमसंग्रहव्यवहाराणाम-
कृतं सामायिकम्, नित्यत्वात्, नभोवदिति । शुद्धानां तु
निश्चयनयकरूपाणामशुद्धनयानां कृतं तत्, घटवदिति ।
समयसङ्गावस्त्वयम् नैकानेन कृतं सामायिकं क्रियते
नाप्यकृतम्, किन्तु कृताकृतं क्रियत इति ।

याद वा—सिद्धान्तस्थित्या—विप्रज्ञावशात् । कृतादिभि-
भ्यतुभिर्मनैः किञ्चिद् वस्तु क्रियते, किञ्चिद् त्वतैभ्यतुभि-
रपि भूतैर्न क्रियत एवेति दर्शयन्माह—

कीरइ कयमकयं वा, कयाऽकयं वेह कजमाणं वा ।

कजमिह विवक्खाए, न कीरए सव्वहा किंचि ॥३३७१॥

इह किञ्चित् कार्यं केनापि रूपेण कृतं क्रियते, केन-
चिद्रूपेणाकृतं क्रियते, केनापि तु रूपेण कृताकृतं क्रियते ।
केनचित् प्रकारेण क्रियमाणं वा किञ्चित् क्रियते, अन्येषु
किञ्चिद् विवक्तव्या सर्वैरपि कृतादिभिः प्रकारैर्न क्रियत इति ।

अथ यथासंख्यमुदाहरणम्—

रुवि ति कीरइ कज्जो, कुंभो संठाणमत्तिञ्चो अकज्जो ।

दोहि वि कयाकज्जो सो, तस्समयं कज्जमाणो सिं ॥३३७२॥

पुण्वकज्जो उ घटतया, परपज्जाएहि तदुभएहि च ।

कज्जतो य पडतया, न कीरए सव्वहा कुंभो ॥३३७३॥

रूपी—इति कृत्वा पूर्वं कृत एव कुम्भस्तद्रूपतया क्रियते,
मुत्पिण्डावस्थायामपि रूपादीनां सङ्गावादिनि । संस्थानज-
लाहरणशर्माङ्गं पूर्वमकृतः क्रियते । रूपतया संस्थानशक्ति-
तत्त्वेति रूपद्रव्येनापि विवक्षितोऽसौ पूर्व कृताकृतः क्रियते ।
तत्समयमुत्पत्तिरसमये क्रियमाणोऽसौ क्रियत इति । पूर्वकृ-
तस्तु पूर्वं निष्पन्ना घटो घटतया घटपर्यायेण न क्रियते, पर-
पर्यायेस्तु घटादिधर्मैः पूर्वमकृतो घटो न क्रियते, परपर्या-
यैवेस्तु न कर्तुमशक्यत्वात् । तदुभयैस्तु स्वपरपर्यायैर्विवक्षितः
कृताकृतोऽसौ न क्रियते, 'स्वपर्यायाणां पूर्वमेव कृतत्वात्',
परपर्यायाणां तु पूर्वमप्यकृतानां कर्तुमशक्यत्वात् । क्रिय-
माणोत्पत्तिरसमये कुम्भः पडतया न क्रियते, अशक्यत्वात् ।
तदेव सर्वथा सर्वैरपि कृतादिप्रकारैः कुम्भो न क्रियते, यथा-
विवक्तव्या कृतोऽकृतः कृताकृतः क्रियमाणश्च कुम्भो न क्रि-
यत इत्यर्थः । तदेव यथाभिहितविवक्तव्या क्रियमाणत्वमक्रिय-
माणत्वं च वस्तुनः प्रोक्तम् ।

अथवा विवक्षान्तरेण सर्ववस्तूनां क्रियमाणत्वमक्रियमा-
णत्वं च दर्शयितुमाह—

वोमाइनिष्पञ्चाञ्चो, न कीरइ दव्वयाइ वा सव्वं ।

कीरइ य कज्जमाणं, समए २ सपज्जयञ्चो ॥३३७४॥

इह व्याप्ताभ्रमकालादिग्राहिकं वस्तु न क्रियते, नित्य-
त्वात् । अथवा—व्याप्त्या सर्वमपि व्याप्तादि घटादिषु ध्वन-
कुसुमादि च वस्तु न क्रियते, द्रव्यतया सर्वस्य सर्वथाऽव-
स्थितत्वात् । पर्यायतया तु प्रतिसमये सर्वं वस्तु क्रियमाणं
क्रियते, सर्वस्यापि समयं समयेऽपरापरस्वपर्यायाणामुत्पा-
दानिति ।

समयसङ्गावव्यक्तीकरणपूर्वकं प्रकृतयोजनामाह—

उप्पायट्ठिइमंग—स्सभावञ्चो इय कयाऽकयं सव्वं ।

सामाज्यं पि एवं, उप्पायाइस्सहावं ति ॥ ३३७५ ॥

उत्पादस्थितिभङ्गस्वभावत्वादित्युक्तप्रकारेण सर्वमपि वस्तु
कृताकृतस्वरूपम्, एवं सामायिकमप्युत्पादादिवस्वभावत्वात्
कृताकृतस्वरूपं द्रष्टव्यम् । अतः 'कृताकृतं क्रियते' इति स्थि-
तम् ।

अत्र परः प्राह—

नणु दव्वमणत्थं तर—पज्जायंतरविसेमणेहि जुजेज ।

उप्पायाइस्सहावं, न उ सामोइयं गुणो जम्हा ॥ ३३७६ ॥

सो उप्पणणो उप्पण्णं, व विगञ्चो य विगय पवेह ।

किं सेसमस्स जेणिह, कयाकया देसया होज्जा ॥ ३३७७ ॥

ननु द्रव्यमनर्थान्तरभूतपर्यायान्तरविशेषणैरुत्पादादिस्वभा-
वं युज्येत, न तु सामायिकम्, 'गुणो जम्हा' ति—गुणमात्ररूप-
त्वादिति । स हि गुण उत्पन्नः समुत्पन्न एव, न तु विगतोऽव-
स्थितो वा; यदा तु विगतस्तदा विगत एव, नत्पक्षोऽव-
स्थितो वा । अतः किं शेषमस्योद्धृतम्, येनेह कृताकृता-
दशता—कृताकृतरूपता स्यात् ? इति ।

स्वरूपतरमाह—

जं चिय दव्वणञ्चो, पज्जाञ्चो तं च तिविइस्सभावं ।

तो सो वि तिरुवो चिय, ततो य कयाकयमहावो ॥ ३३७८ ॥

यस्मादेव पर्यायो द्रव्यानन्यः, तच्च द्रव्यमुत्पादव्ययञ्चौ-
व्यलक्षणत्रिविधस्वभावम्, ततो द्रव्यानन्यत्वात् साऽपि
पर्यायस्वरूप एव, अतश्च द्रव्यवत् कृताकृतस्वभावः स्या-
देवेति ।

अथवा—स्वतन्त्रस्यापि सामायिकगुणस्य त्रिरूपता व-
टत एवेति । कथम् ? इत्याह—

जह वा रुवंतरञ्चो, विगमपुप्पाए वि रूपसामयणं ।

निब्बं कयाकयमञ्चो, रुवं परपज्जाञ्चो वा ॥ ३३७९ ॥

तह परिणामंतरञ्चो, वयविभवे वि परिणामसामयणं ।

निब्बं कयाकयमञ्चो, सामर्थ्यं परगुणाञ्चो वा ॥ ३३८० ॥

यथा वा घटो रूपादिद्रव्याद्युत्पत्त्यादिद्रव्यान्तरोत्प-
त्तौ पूर्वरूपस्य विगमे उत्तररूपस्योत्पादेऽपि रूपसामान्यं
नित्यमवतिष्ठते, अतो रूपगुणस्य त्रिरूपता, अस्माच्च त्रै-
रूप्यात् कृताकृतं रूपं युज्यते । परपर्यायाद् वा परपर्यायमा-
श्रित्य कृताकृतं युज्यते इति । तथासरोत्तरशुद्ध्या परिण-
मतः सामायिकगुणस्य परिणामान्तरात् परिणामोत्पत्तौ
पूर्वपरिणामस्य व्यये-विगमे, उत्तरपरिणामस्य तु विभ-
वेऽप्युत्पादेऽपि परिणामसामान्यं नित्यमवतिष्ठते । ततः सा-
मायिकगुणस्य त्रिरूपता । अस्माच्च त्रैरूप्यात् तस्य कृ-

ताकृतत्वम्, प्रयुक्तत्वाद् वा प्रयुक्तमाश्रित्य कृताकृतत्व-
मिति ।

अथवा-अन्यथाऽपि सामायिकस्य कृताकृतत्वं प्रकृत्यम्,
कथम् ? इत्याह—

द्व्याह्वयज्जं वा, पद्वह कयमकयमहव सामर्थ्यं ।

एगपुरिसाह्मो कय-मकयं नाणानराहं ॥ ३३८१ ॥

अथवा-द्रव्यादिचतुष्कं द्रव्यक्षेत्रकालभावचतुष्टयं प्रतीत्य-
कृतमकृतं च सामायिकं भावनीयम् ; तथाहि—एकं वि-
चक्षितं पुरुषद्रव्यं प्रतीत्य कृतं सामायिकम्, सादिसपर्यव-
सितत्वात्, नानापुरुषद्रव्याद्याश्रित्य पुनरकृतम्, अनाद्य-
पर्यवसितत्वादिति । आदिशब्दाद्-भरतैरावतक्षेत्राणि प्रती-
त्य कृतम्, महाविदेहक्षेत्रस्त्वकृतम्, अवाच्छुभ्रप्रवाहत्वेन
नित्यत्वादिति । तथा, उत्सर्पियवसर्पिणीकालमाश्रित्य कृ-
तम्, व्यवच्छिद्यमानत्वेनानित्यत्वात् । नोत्सर्पियवसर्पि-
णीकालं त्वाश्रित्याकृतम्, अव्यवच्छिन्नत्वेन नित्यत्वात् भा-
वं त्वकपुरुषोपयोगं प्रतीत्य कृतम्, नानापुरुषोपयोगाना-
श्रित्य पुनरकृतम् । इत्येवं वा कृताकृतं सामायिकमिति ।
तद्वस्तुतः कृताकृतद्वारम् ।

अथ 'केन कृतम्' इति द्वारं विवरीतुराह—

केण कयं ति य ववहा-रमो जिशिदेश गणहेरंहि च ।

तस्साभिषा उ निच्छय-नयस्स ततो जमोऽण्णं ३३८२
पाठसिद्धा ।

अत्राक्षेपपरिहारी प्राह—

नणु निग्गमे कयं चिय,केण कयं तं ति का पुणो पुच्छा ।

भण्डं स वज्झकता, इहं तरंगो विसेसणं ॥ ३३८३ ॥

आह-ननु 'उहंसे नित्ये य निग्गमे' इत्यत्र सामायि-
कस्य निर्गमे भण्यमाने 'महावीरात् तन्निर्गतम्' इत्यादि-
प्रतिपादनेन केन कृतं तत् ? इत्येतद् गतमेव-उल्लाधमेव, पु-
नरपीड का पुच्छा ? । भण्यतेऽत्राक्षरम्—स तीर्थकरादिः
सामायिकस्य बाह्यकर्ता तत्रोक्तः, इह तु विशेषणान्तरङ्ग-
कर्ता जिह्वसितः । स च नैस्थिकः सामायिकानुष्ठाना
साध्यादिद्रव्यः, सामायिकपरिणामानन्यत्वादिति ।

परिहारान्तरमाह—

अहवा सतंतकता, तत्थेह पउज्जकारगोऽभिम्मओ ।

अहवेह सव्वकारग-परिणामाणुत्तरो ति ॥ ३३८४ ॥

अथवा—तत्र निर्गमे भगवांस्तीर्थकरः स्वयंबुज्जत्वात् स्व-
तन्त्रकर्ता अभिहितः, इह तस्यैव भगवतस्तीर्थकरस्य यः
प्रयोज्यः—प्रबोधनीयः सन् कारकः साध्यादिः स कर्ता-
ऽभिमतः । अथवा-इह कर्ता सर्वकारकपरिणामानन्यरू-
पोऽभिमतः, स च साध्यादिरेव सामायिकानुष्ठाना मन्त-
व्यः, तथाहि—सामायिकं कुर्वन्नो कर्ता, क्रियमाणत्वेन
च कर्मरूपात् सामायिकादनन्यत्वात् कर्म, सामायिकं ये-
नाध्यवसायेन कारणभूतेनासौ करोति तस्मादनन्यत्वात्
करणम् । शुद्धा चास्मै सामायिकं प्रदीयत इति सम्प्र-
दानम्, सामायिकं चास्मात् शिष्यप्रशिष्यपरम्परया प्र-
वर्तिष्यत इत्यपादानम्, स्वपरिणामे च सामायिकमव्यव-
क्षिप्तं धरतीत्यधिकरणमित्येवं सर्वकारकपरिणामानन्यरूपः

कर्ता भवत्यसाविति आह—ननु यद्यन्तरङ्गः प्रयोज्यः सर्व-
कारकपरिणामानन्यरूपश्च कर्ता साध्यादिरेव विचक्षितः,
तर्हि 'जिनेन्द्रेण गणधरैश्च कृतं तत्' इति कस्मादुक्तम्,
जिनेन्द्रगणधराणां मिहाविवाक्षितत्वात् ? । सत्यम् । किन्तु-
जिनेन्द्रस्यापि सामायिकस्यान्तरङ्गकर्तृत्वं सर्वकारकपरि-
णामानन्यरूपकर्तृत्वं प्रायो न विरुध्यते, तेनापि तस्यानु-
ष्ठितत्वात्, गणधराणां तु प्रयोज्यकर्तृत्वमपि युज्यत एव,
जिनेन्द्रप्रयोज्यत्वात् तेषामिति । अतो जिनेन्द्रगणधराणा-
मप्युपपत्त्यासोऽत्र न विरुध्यत इति । गतं 'केन कृतम्' इति
द्वारम् ।

अथ 'केषु द्रव्येषु तत् क्रियते' इति द्वारमभिधित्तुराह—

दव्वेसु केसु कीरह, सामर्थ्यं नेगमो मणुत्थेसु ।

सयखाइएसु भासइ, मणुत्थपरिणामकारणं ॥ ३३८५ ॥

नेगंतेण मणुत्थं, मणुत्थपरिणामकारणं दवं ।

वभिचाराओ सेसा, विति तमो सव्वदव्वेसु ॥ ३३८६ ॥

केषु द्रव्येषु व्यवस्थितस्य सामायिकं क्रियते—(नवैत-
ते ? । अत्र नेगमनयो भाषते—मनोकेषु शयनाऽऽशनादिषु
स्थितस्य तत् क्रियते, मनोक्षपरिणामकारणत्वात् । तथा च
कैश्चिदुक्तम्—“मणुत्थं भोग्यं भोञ्ज्या, मणुत्थं सयणासणं ।
मणुत्थंमि अगारमि, मणुत्थं भायए मुणी ॥ १ ॥ ”
इत्यादि । शेषास्तु संप्रदाहयो भुवते—नैकान्तन मनोक्ष-
व्यं मनोक्षपरिणामकारणं भवति, व्यभिचारात्, मनोक्ष-
ऽपि कस्यापि स्वाभिप्रेत्य मनोक्षपरिणामभावात्, अमनो-
क्षेऽपि च कस्यापि मनोक्षपरिणामसङ्गाभात् । ततः सर्वद्र-
व्येषु व्यवस्थितस्य सामायिकं क्रियते ।

अत्राक्षेपपरिहारावाह—

नणु मणियमुवग्घाए, केसु सीहं कम्मो पुणो पुच्छा ? ।

केसु ति तत्थ विसमो, इह केसु ठिअस्स तद्धामो ३३८७

ननुपादधाते 'किं कइविहं' इत्यादि गाथायां 'केषु सामा-
यिकं भवति' इति भणितमेव, इह कुतः पुनरपि वृच्छाव-
सरः ? । नैवम्, तत्र हि केसु द्रव्यपर्यायाः सामायिकस्य वि-
षये भवन्तीत्युक्तम्, तथा च तत्र निर्वचनम्—'सव्वणयं स-
म्मत्तं' इत्यादि । इह तु केषु द्रव्येषु स्थितस्य सामायिकला-
भो भवतीत्युक्त्यत इति महान् भद्र इति ।

यदि न पौनरुक्त्यम्, तर्ह्यन्यवृण्णम् । किं तत् ? इत्याह—
तो किह सव्वहव्वा, वत्थाणं जाइमिच्चयखाओ ।

धम्महाइसव्वदव्वा-धारो सव्वो जमोऽव्वस्सं ॥ ३३८८ ॥

ततस्तर्हि कथं सर्वद्रव्येष्ववस्थानं सम्भवति, येनोच्यते—
'ससा विति तमो सव्वदव्वेसु' इति । न हि सर्वेष्वकाशा-
दिद्रव्येषु कोऽप्यवतिष्ठत इति । उच्यते ?—जातिमात्रवचना-
त् सर्वद्रव्यमात्रस्येह विवक्षणात्, जातिमात्रं च सर्वद्रव्यै-
कदेशऽपि प्राप्यत इति । ननु देशतोऽपि किं सर्वद्रव्याधारः
कोऽपि प्राप्यते ? । उच्यते—प्राप्यत एव, यतो धर्मोस्तिकाया
ऽधर्मोस्तिकायाऽऽकाशास्तिकायाजीवषुद्राधारः सर्वोऽप्य-
वश्यं जीवस्तो इति परिहृतं प्रासङ्गिकं वृण्णम् ।

अथ प्रस्तुतप्रवृत्त्य परिहारान्तरमाह—

विसमो व उवग्घाए, केसु ति इहं स एव हेउ ति ।

सद्वैय नेय किरिया, निर्वन्धणं जेष सामह्यं ॥३३८॥

अथवा-उपोषाधे सर्वद्रव्याणि सामायिकस्य विषये भवन्तीत्युक्तम् । इह तु स एव सामायिकलाभः सर्वद्रव्येषु ह-
तुभूतेषु भवतीत्युच्यत इति । कथं पुनः सर्वाभ्यां पद्रव्या-
णि सामायिकस्य हेतुर्भवन्ति ? इत्याह—‘सद्वैय’ त्यादि
अद्वैयानि च ज्ञेयानि च चारित्रिकक्रियाहेतुभूतानि च यानि
द्रव्याणि तत्त्ववन्धने तद्वैतुं येन सामायिकम् । न च अ-
ज्यादिभ्योऽप्यानि सर्वद्रव्याणीति, नापि विषयहेतोरैक-
त्वमवगन्तव्यम्, विषयस्य गोचररूपत्वात्, जीवघातान-
वृत्तेः सर्वजीववञ्चेतारुपद्रव्यकत्वात्, अस्मादिवर्जितम् ।

अन्यदपि परिहारान्तरमाह—

अहवा कयाकयाइसु, कजं केसु व कयं च कत्तुं चि ।

केसु चि करणभावो, तइयत्थे सत्तमिं काऊं ॥३३९०॥

अथवा—कृताकृतादिद्वारेषु प्रथमं कृताकृतद्वारे कर्त्ता य-
त् क्रियते तत् कार्यं सामायिकमुक्तम्, ‘कन कृतम्’ इति
च द्वितीयद्वारे सामायिकस्यैव कर्त्ता निर्दिष्टः, ‘कहु’ इति
तृतीयद्वारे तु कर्त्तायार्थं सप्तमी कृत्वा करणमभिहितम्, कै-
र्द्रव्यैः करणभूतैः सामायिकं क्रियत इति नापोद्धानेन सह
पीनरुक्त्वमिति ।

अथ ‘कदा कारका भवन्ति’ इति नयैर्निरूपयन्माह—

उडिहु च्चिय नेगम-नयस्स कचाऽण्हिज्जमाणो वि ।

जं कारणमुद्दहो, तम्मि य कज्जोवयारो चि ॥३३९१॥

इहांद्विष्ट एव गुरुणा सामायिकं नैगमनयस्यानधीयानो-
ऽपि शिष्यस्तत्कर्त्ता भवति । आह—ननु कायस्य कर्त्ता
भवति, कार्यं च सामायिकमुद्देशस्थलं नास्ति, तत् कथं त-
स्यासौ कर्त्ता भवति ! इत्याह—‘जम्म’ इत्यादि, यस्मात्
सामायिककारणमुद्देशः तस्मिन्मोक्षशललणे कारणं कार्य-
स्य सामायिकस्यापेक्षारः क्रियत इति सामायिकस्य क-
र्त्ताऽसौ भवतीति ।

सङ्ग्रहव्यवहारनयमन्त्रमाह—

संगहववहारायं, पच्चासन्नयरकारणत्तण्णो वि ।

उडिहुम्मि तदत्थं, गुरुपामूले समासीणो ॥ ३३९२ ॥

सङ्ग्रहव्यवहारयोर्द्विष्ट सामायिकं तत्पठनार्थं गुरुपात्र-
ले समासीनः शिष्यः प्रत्यासन्नतरकारणत्वात् पूर्ववत् तत्र
सामायिककार्योपचारतः कर्त्ता भवतीति ।

श्रुतुसूत्रमतमाह—

उज्जुसुयस्स पढंतो, तं कुणमाणो वि निरुवओगो वि ।

आसत्तासाहारणं, कारणओ सद्वैकिरियाणं ॥३३९३॥

श्रुतुसूत्रमुपयुक्तोऽपि सामायिकं पठन्, तथा कुर्वन्त-
वर्धकियामनुतिष्ठन् सामायिकस्य कर्त्ता भवति, सामा-
यिकासन्नतरा साधारणकारणत्वात् तद्विषयशब्दक्रिययो-
रिति ।

शब्दादिमतमाह—

सामाहओवउत्तो, कत्ता सद्वैकिरियाविउत्तो वि ।

सद्वैश्य मणुओ, परिणामो जेष सामह्यं ॥३३९४॥

शब्दादिनयानां सामायिकापयुक्तः शब्दक्रियाविमुक्ताऽपि
१८८

सामायिककर्त्ता भवति, येन यस्मात् मनोहां विशुद्धपरि-
णाम एव तेषां सामायिकमिति ।

अथ पूर्वोक्तमुपसंहरन्नुत्तरप्रश्नसम्बन्धनार्थमाह—

कत्ता नयओऽभिहिओ, अहवा नयउ चि नीहिओ नओ ।

सामाह्यहेउपउ-जकारओ सो नओ य इओ ॥३३९५॥

तद्वै सामायिकस्य कर्त्ता नयतो—नयैर्भहितः । अथ-
वा—‘कदा वा कारकः’ इत्यस्माद् नय इति पृथगेव द्वा-
रम् । तत्र चायमर्थः—नयतो—नीतिना विधिना सामायिक-
स्य हेतुः कर्त्ता सामायिकस्य प्रयोज्यकारका ज्ञेयः । कः
पुनरसौ नय इत्याह स चायम् । इति द्वाविंशद्गाथायः ।
विंश० । आ० म० । आ० चू० ।

सम्प्रति नय इत्येतद्द्वारे विवरीयुराह—

आलोयणा य विणए, खित्तदिसाभिगणं य काले य ।

रिक्खगुणसंपयाविय, अभिवाहारे य अट्टमए ॥३३९६॥

विशे० ।

इहाभिमुख्येन गुणैरात्मदोषप्रकाशनमालोचनानयः । आ०
म० १ अ० । आख० ।

अथालोचनानयं भाग्यकारो विवृण्वन्माह—

सामाह्यत्थमुवसे-पया गिहत्थस्स हांज जइयो वा ।

उभयस्स पउत्ता लो-इयस्स सामाह्यं देजा ॥३३९७॥

तत्र गृहस्थ—

आलोह्यम्मि दिक्खा-रुहस्स गिहिणो चरित्तमामह्यं ।

बालाहदोमराहिय-स्स देज निपमा न सेसायं ॥३३९८॥

स्पष्टं । नवरम्, आलोचनं—आलोचनं विज्ञानं यथा द्र-
व्यतो ज्ञातोऽसौ, न ननुसकदिः, क्षेत्रज्ञस्तु विज्ञातो यथा
नायमनार्यः, कालतन्त्रव्यवहारो यथा शीतोष्णदिना न कला-
यति, भावनस्त्ववबुद्धो यथा नीर्गगानलसांद्रूपः । तत-
श्च यमालोचनं निश्चितं च दीप्ताहस्य बालादिदोषरहित-
स्य गृहगुणधारित्रसामायिकं द्रष्टव्यम् ।

ननु गृहस्थस्य सामायिकसूत्रार्थमुपसम्प्रदित्यवगम्यते,
अमणस्य तु तत्रग्रहणकाल एवाधीतसामायिकत्वात् कथं
तदर्थमुपसम्पदं भवेत् ? इत्याह—

सामाह्यत्थसवणो-वसंपया साहुणो हवेजाहि ।

व. धायममकालं, च पइमुपत्थं पि होजाहि ॥३३९९॥

यदा गुरुः सूत्रमात्रविदेशं भवति, सूत्रं चादत्त्वा परलो-
कीभूता भवेत्, तदा तच्छिष्यस्य साधोः सामायिकार्थ-
अवगुणनिमित्तमन्यत्रोपसम्पदं भवेत् । अथवा—‘सुपत्थं पि
होजाहि’ चि—व्याघातमन्यत्रकालं वा प्रति तौ, प्रतीत्यस्य-
र्थः, सूत्रमात्रार्थमपि साधोरन्यत्रोपसम्पदं भवेत् । इदमु-
क्तं भवति—ग्लानभावेन व्यन्तरोपसर्गादिना वा व्याघातन
पतितं विस्मृते सामायिकसूत्रं, एष्यति वा दुःपमाकालं
प्रक्षामान्यादमामाससामायिकसूत्रमात्रा अपि साधवो भ-
विष्यन्तो निजगुणैर्भावी भवनादिना कारणेन सर्वस्या-
पि सामायिकसूत्रस्य पठनार्थम्, असमाप्तस्य वा समाप्त्य-
र्थमन्यत्र साधोरुपसम्पदं भवेदिति । तद्वै चारित्रसामा-

यिकमङ्गीकृत्य तदर्थश्रवणार्थं तत्सूत्रमात्रपठनार्थं वा सा-
धारण्यत्रापसम्पदकृता ।

अथवा—श्रुतसामाजिकमङ्गीकृत्य समस्तद्वादशाङ्गसूत्रार्थो-
भयार्थमप्युपसम्पद भवति दृश्यम्भाह—

सर्वं व वारमंगं, सुयमामर्षं ति तदुभयार्थं ति ।

होजा लोइयभाव-स्म देज सुत्तं तदर्थं वा ॥३४००॥

अथवा—सर्वमाप द्वादशाङ्गं श्रुतसामाजिकं भवत्येव, अ-
तस्तदुभयार्थं समस्तद्वादशाङ्गसूत्रार्थोभयनिमित्तमप्युपस-
म्पद भवेत् ; अत आलोचनभावस्य दत्तावयुज्जालाचन-
स्य सूत्रमर्थं वा दद्यादिति । उक्तमालोचनाद्वारम् ।

(७५) अथ विनयद्वारमभिधिसुराह—

आलोयणसुद्धस्म वि, देज विगीयस्स नाविगीयस्म ।
नहि दिज्ज आहरणं, पलिय चि य कवहत्थस्स ॥३४०१॥
सुगमा ।

किमिति विनीतस्यैव दीयते ? इत्याह—

अणुरत्तो भत्तिगम्भो, अमुइ अणुअत्तओ विसेसन्नु ।
उज्जुत्तो अपरित्तो, इच्छियमत्थं लहइ साह ॥३४०२॥
सुवाधा । नवरम् 'अमुइ' चि-अमोचकः, उयुक्क—उद्य-
मपरः, 'अपरित्तो' अनिविण्ण इति ।

सूत्रद्वारमभिधिसुराह—

विणयवम्भो वि य कयमं—गलस्स तदविगम्भपारगमणाए ।
देज सुक्कओवओगो, खित्ताइसु सुपमत्थेसु ॥३४०३॥
उच्छुवणे सालिवणे, पउमसरे कुमुमि ए व वणमंडे ।
गंभीरसाणुणाए, पयाहिणजले जिणहरे वा ॥३४०४॥
दिज न उ भग्गमाभिय-मसाणसुक्कामणुअगेहेसु ।
छारंगारवक्खरा—मेज्झाईद्ववुडेसु ॥३४०५॥
तिस्साऽपि सुगमा, नवरमिजुवणादीनां समीपे दद्यात्
सामाजिकम्, न तु भग्नभ्रामितपृष्ठादिप्रदेशे । दत्तावयुज्ज-
लनाद्याच्छादितप्रदेशा-गम्भीरः । यत्र जलपतां प्रतिशब्दः
उक्तिष्ठं स प्रदेशः सानुनाद इति ।

दिगभिप्रहद्वारमाह—

पुव्वाभिमुहो उत्तर-मुहो व दिजाऽहवा पडिच्छेजा ।
जाए जिणादओवा, दिसाहजिणचेइयाई वा ॥३४०६॥
पाठासजा ।

कालद्वारमाह—

चाउहसिँ पम्परसि, वजेजा अट्ठमि च नवमि च ।
छट्ठि च चउत्थि वा—रसि च सेसासु देजाहि ॥३४०७॥
सुवाधा ।

मूलद्वारमाह—

मियसिरअहा पुस्से, तिभि य पुव्वाइ मूलमस्सेमा ।
हत्थो चित्ता य तहा, दस विद्धिकराई नाणस्स ॥३४०८॥
संक्राणयं रविगयं, विडुरं सेगहं व विलंबं वा ।
राहुहयं गहभिणं, च वजए सत्त नक्खले ॥३४०९॥
मृगशिरःमन्थिणु नक्खणु द्यात् सामाजिकम् ॥ संध्यागता-

दीनि तु वर्जयेत् । तत्र संध्यागतं यत्र रविः स्थास्यति । य-
त्र नक्खरे सूर्यस्तिष्ठति तस्माच्चतुर्दशे पञ्चदशे वा नक्खरं स-
न्ध्यागतम्, इत्यन्ये । रविगतं यत्र रविस्तिष्ठति । पूर्वद्वा-
रिक्व नक्खरे पूर्वदिशागन्तव्येऽपराया गच्छतो विडुरम्,
'सेगह' च प्रधाधिष्ठितम्, विलास्य यद् भास्यता परि-
भुज्य मुकम्, राहुगतं यत्र प्रहस्यमभूदिति । प्रहभिन्नं प्रह-
विदारितमिति ।

गुणसम्पद्वारमाह—

पियघम्मो ददधम्मो, संविग्गोऽवज्झमीरु असदो य ।
खंता दंतो गुत्तो, थिरव्वय जिईदिओ उज्जु ॥३४१०॥
असदो तुलासमाणो, समिओ तह साहुसंगइओ य ।
गुणसंपआववीओ, जुग्गो सेसो अजुग्गो य ॥३४११॥
सुगमं ।

अथाष्टमभिधयद्वारनयमाह—

नेओऽभिव्वाहारो—ऽभिव्वाहरणमहमस्स साहुस्स ।
इयमुहिस्सामि सुत्त-त्थोभयओ कालियसुयम्मि ॥३४१२॥
गुणदव्वपज्जंविहं, भूयावायम्मि गुरुममाहे ।
व उहिट्ठमियं मे, इच्छामणुसासणं सीसो ॥३४१३॥

अभिध्याहरणमभिध्याहारः सामाजिकश्रुतेर्द्विषाद्विषयो
गुरुशिष्ययोर्द्विषाद्विषयोऽभिध्याहारः, तद्यथा—अहमस्य
साधोः कालिकश्रुते इदमङ्गं श्रुतस्त्वन्मध्यमयुगमुद्देशकं वा
उद्देश्यमिति, वाच्यमिति । कथम् ? इत्याह—सूत्रतः, अथेतः,
तदुभयतश्चाति । इह च सूचनात् सूत्रस्य, इयं भावना द्र-
ष्टव्या—इदमङ्गादिकं ममाद्दिशत, इति शिष्योर्द्विषाद्विषयो
इति—उद्दिशामि, ततः शिष्यो भवति—'संदिशत किं भ-
णामि ? । गुरुराह—बन्दिता प्रवेदय, ततः शिष्यो वदति-
भवद्भिर्ममदमङ्गादिकमुपदिष्टम् । गुरुराह—उद्दिष्टं समाश्र-
मणानां हस्तेन सूत्रेण, अथैनं, तदुभयेन च ।
ततः शिष्य आह—इच्छामाऽनुशास्तिम् । ततश्च गुरुराह—
'सम्यग् योगः कर्तव्यः' इति । अत्रच्छाकारसमाश्रमणदा-
नप्रतिपातकायास्तर्गकरणादिकः शेषा विधिः स्वयमेव द्र-
ष्टव्यः । समुद्देशाऽनुष्ठायारण्यमेव विधिः, नवरं तयोर्वैधा
संख्यं सम्यग् धारय अन्येषां च प्रवेदय, इति गुरुवचनं
द्रष्टव्यमिति । भूतवादी-दृष्टिवादः, तत्राप्ययमेवोद्देशाद्वि-
धिः, केवलं द्रव्येण, गुणैः, पर्यायेभ्यः 'उद्दिष्टमिदम्' इति
गुरुः समादिशति । एवं च गुरुसमादिष्टे शिष्यो वदति—
उद्दिष्टमिदं मे, इच्छाम्यनुशास्तिम्' इत्यादीति । तदेवं व्या-
ख्याताऽभिध्याहारनयः, तद्व्याख्याने च व्याख्याता 'आ-
लोयणा य विणए' इत्यादि प्रतिद्वारगाथा ।
अथ मूलद्वारगाथायां यदुक्तम्—'करणम् कतिविधम् ?'
इति, तत्राह—

करणं तत्रावरो, गुरुसीसाणं चउत्तिहं तं च ।

उद्देशो वायणिआ, तहा समुद्देशणमणुसा ॥३४१४॥
गुरुशिष्ययोस्तद्विषयः—सामाजिकविषयो व्यापारः करण-
म्, स च गुरुशिष्ययोस्तद्व्यापारश्चतुर्विधः, तन्मातुर्विध्या-
त् तत्स्वरूपं करणमपि चतुर्विधम्, तद्यथा—वाचयामि—

नि-गुरुप्रतिष्ठाारूप उद्देशः, तत्तत्प्रदत्तैव स्वस्य परिपाटीरूपा वाचना, तथा, समुद्देशः अनुज्ञा चेति ।

अत्राक्षेपपरिहारावाह—

ननु भणियमयोगविहं, पुनं करणमिह किं पुणो गहणं ।
तं पुनराहियकरणं, इदमिह दाणमगहणकालं ॥३४१५॥
ननु पूर्व नामादिभेदाऽनकविधं करणमुक्तम्, इह किं पुनरपि भेदकथनमर्थं करणप्रदणम् ? अत्रोच्यते—तत् प्रागुक्तं पूर्वगृहीतस्य दानप्रदणकालात्पुनरीत्यस्य सामायिकस्य सिद्धं करणमुक्तम्, इदं त्विह गुरु—शिष्ययोर्दानप्रदणकाल उद्देशाद्विधिना साध्यं करणमुच्यते इति विशेषः ।

विशेषान्तरमाह—

पुनर्विसेसियं वा, इह गुरुसीसकिरिया विसेसाओ ।
करणवासरो वार्यं, शेणं तत्थं तु वव्वासी ॥ ३४१६ ॥
अथवा—पूर्वमविशेषितं करणमुक्तम्, इह तु तद्व गुरु-शिष्याङ्गीक्रियाविशेषाद् विशेषितमुच्यते । अथवा—अयमेव गुरुशिष्याङ्गीक्रियाङ्गीकृतकाल सामायिककरणस्य भणनावसरः । तत्र तर्हि किमियुक्तम् ? इति चेत् । उच्यते—अनकान्तार्थं व्यत्यासाऽस्थानभणनम् । न ह्ययं नियमो यदप्यत्र यत्कथं तदत्र नोच्यते विचित्रा च भगवतः सूत्रस्य कृतिरिति । गते करणं कतिविधम् ? इति द्वारम् ।

इदानीं 'कथम् ? इति द्वारमभिधितुराह—

लम्भइ कहं ति भणिए, सुयसामइयं जहा नमोकारो ।
ससाइ तदावरण-क्खयओ समओ हवो भयओ ॥३४१७॥
कथं सामायिकं लभ्यते ? इति भणितं सत्युच्यते—भूत-सामायिकं तावद् यथा नमस्कारः पूर्वमुक्तत्वा लभ्यते, नमस्कारस्यापि भूतान्तर्गतत्वात् । नमस्कारलाभश्च पूर्वमित्युक्तः—

“मइ सुयनाणावरणं देसणमोहं च तदुपघादिणि ।

तत्तकडुयाई दुविहा-इ सव्वदेसोवघादिणि ॥ १ ॥

सव्वेसु सव्वघाइसु, इएसु देसोवघाइयाणं च ।

भाएहि मुव्वमाणा, समए समए अणेतहि ॥ २ ॥

पदमं लहइ नकारं, इक्किं वएणमवमएणं पि ।

कमसो विसुत्तममाणा, लहइ समत्तं नमोकारं ॥ ३ ॥”

इह च सम्यग्दर्शनामिव नमस्कारो भवतीत्यनायम्यात्रैव दर्शनमोहनीयस्य क्षयोपशम उक्तः । मुख्यवृत्त्या तु नमस्कारस्य भूतरूपत्वात्, तदावरणक्षयोपशमादेवासौ लभ्यते इत्युक्तं द्रष्टव्यम् । एवं भूतसामायिकमपि मति-भूतक्षयोपशमाङ्गभ्यम् इति दृश्यम् । शेषाणि तु सम्यक्त्वदर्शविरति-सर्वविरतिसामायिकानि तदावरणस्य यथासम्भवं क्षयतः—शमनः उपशमन इत्यर्थः । अथवा—उभयतः क्षयोपशमाद् भवन्तीति द्रष्टव्यमिति ।

अत्राक्षेपपरिहारावाह—

ननु भणियमुपक्रमया, खओवसमओ पुणो उवग्घाए ।
लम्भइ कहं ति भणियं, इहं कहं का पुणो पुच्छा ॥३४१८॥
आह—ननु पूर्वमवैवापक्रमतोपक्रमप्रस्ताव 'भावे खओवसमिपे बुवालसंगं पि होइ सुयनाणं ।' तथा—'वीयकसाया-गुदए, अप्पववक्काणानामधिजाणं ।' तथा—'तइयकसा-

यागुदए पक्कक्काणावरणानामधिजाणं ।' इति केदेसविरदे 'तथा—बारसविहं कसाए, क्षणिए उवसामिए व ओएहि । ल-म्भइ 'अगित्तलंभो' इत्यादि वचनात्, तदावरणस्य क्षयोपशमात् क्षयोपशमस्य सम्यक्त्वादिसामायिकानि लभ्यन्ते इति भणितम्, पुनरपि व्यापारधानं 'किं कइविहं' इत्यादि-गाथायां 'कथं सामायिकं लभ्यते ? मानुष्यादिभ्यः' इति भणितम्, तन्नेह 'कथं सामायिकं लभ्यते' इति का पुनः पुच्छा ?—पुनरुक्तत्वाद् नेयमिह युज्यते इति भावः ।

परिहारावाह—

भणिए खओवसमओ, स एव लम्भइ कहमुवग्घाए ।

सो चेव खओवसमओ, इह केसि होज्ज कम्माणं ॥३४१९॥

'भावे खओवसमिपे' इत्यादिनोपक्रमे 'क्षयोपशमादिभेदाः, सामायिकं लभ्यते ?' इति भणितं पुनरुपाधानं स एव क्षयोपशमादिभेदतुः कथं लभ्यते ? मानुष्यादिसामायिकानि इत्युक्तम् । इह तु 'स एव क्षयोपशमादिः कथां कर्मणां भवेत् ?' इति वि-चिन्त्यते इति स्थानत्रयभणनस्यापि विषयविभाग इति तद्वं व्याख्यातं कृताकृतादिवारैः करणम् ।

अथ 'करोमि भदन्त ! सामायिकम्' इत्यत्र विनयपु-

च्छामाशङ्क्यान्तरमाह—

को कारओ करितो, किं कम्मं जं तु कीरई तेणं ।

किं कारओ य करणं, च होइ अन्नं अणन्नं ते ॥३४२०॥

कोऽत्र तावत् कारकः ? इति कथ्यताम् । स्मरिहाह—स्व-तन्त्रत्वात् कुर्वन् सामायिकस्य कर्ता । कर्म तर्हि किमत्र ? इत्याह—यत् तेन । क्रियते । तुशब्दात्—किं करणम् ? उच्यते—मनःप्रभृति । एवमुक्तं सत्याह—ते-तथ सूत्रं किं कारकः करणं च, चशब्दात्—कर्म चेत्येतत् त्रयं परस्परमन्यद् भिन्नम्, अनन्यद् वा-अभिन्नं भवति ? इति ।

एतदेव विवृतवन्नाह—

को कारउ त्ति भणिए, होइ करेतो त्ति भणिए गुरुणा ।

किं कम्मं ति य भणिए, भणणइ जं कीरए तेणं ॥३४२१॥

गातायां ।

अत्र 'कः कारकः ? इत्यादित एव प्रश्नसत्तममाणः पर-स्तावदाह—

केण कयं ति य कत्ता, ननु भणियं तत्थ का पुणो पुच्छा ?

तत्त्विवरणं चिय इमं, केणं ति होज्ज मा करणं ॥३४२२॥

आह—ननु 'कयाकयं' इत्यादिगाथायां 'केन कृतम्' इति द्वितीयद्वारे 'कर्त्ता' इति भणितमव, तत्र का पुन-

रपिह कर्तुः पुच्छा ? । सत्यम्, 'केन कृतम्' इत्यत्र क-र्तरि करणं च द्वितीया सम्भवति, अनस्तादिवरणमेवैवम्—केन इति—अत्र कर्तरि द्वितीया, सा भूत् करणमिति ।

अथवा, तेष्वेव कृताकृतादिवारेषु सामायिकस्य कर्तारं कर्मकरणभावं च धृत्वा कुलालघटदण्डादनामिव प्रस्तुतं कर्तृकर्मकरणानां प्राविभागमपश्यन् पुच्छति—कः कारकः सामायिकस्य ? इत्यत्रोत्तरं कुर्वन्नयमस्य कारकः, किं पुनः कर्म ? इत्यत्रोत्तरम्—यत् तेन कर्त्ता क्रियते, तुशब्दात्—मनःप्रभृतिकरणं च द्रष्टव्यम् । एतदेवाह—

अइहा कयाकयाइसु, कत्तारं कम्मकरणभावं च ।

सामाहयस्स सोउं, कुलालघडदण्डगार्णं व ॥ ३४२३ ॥
पविभागमपेच्छंतो, पुच्छइ को कारओ करेत्तोऽयं ।
किं कम्मं जं कीरइ, तों तेण सहेण करणं च ॥ ३४२४ ॥
इ अपि गताथे ।

अत्रालोपमाह—

किं कारओ य करणं, च होइ कम्मं च ते चसदाओ ।
अन्नमण्णं भण्णइ, किंचाह न सव्वहा जुत्तं ॥ ३४२५ ॥
कारकः करणं चशब्दात्—कम्मं च 'ते' तव सुरे । परस्परं
किमन्यद् भिन्नम्, अनन्यद्भिन्नमिति ? । भण्यतेऽत्रात्त-
रम्—किं जातः ? किमेतन् तव पुष्टम् ? इति । अत्राह परः—
अन्यत्वनन्यत्वं वेति, द्वयोरकमपि सर्वथा न युक्रमिति ।

अत्रान्यत्वं तावद् दूषणमाह—

अन्नत्ते समभावा-भावाओ तप्पओयणाभावो ।
पावइ मिच्छस्स व से, सम्मामिच्छाऽविसेसोऽयं ॥ ३४२६ ॥
कर्मभूतस्य सामाधिक्यस्य कर्तृजीवादन्यत्वं मिथ्याहृष्टरिष
'न' तस्य कर्तृजीवस्य सामाधिक्यजन्यसमभावाभाव एव
स्यात्, अन्यत्वाविशेषात् । ततश्च तत्प्रयोजनभूतस्य मो-
क्षसुखस्याभाव एव प्राप्नोति । अपरं च—अयं कृतसामाधि-
कः सम्यग्दृष्टिः, अयं तु मिथ्यादृष्टिः, इत्ययमविशेष एव
स्यात्, उभयोरपि सामाधिक्यस्यान्यत्वाविशेषादिति ।

पर एवाचार्यमाशङ्कते—

अहवा मइभिन्नण वि, धण्णेण सधणो ति होइ ववणसो ।
सधणो य धणाभागी, जह तह सामाहयस्सामी ॥ ३४२७ ॥
अथवा—अत्र सुरं । तवयं मतिः स्यात्, भिन्ननापि धनं न
'सधनः' इति व्यपदेशा लोके भवति, अपरं चासौ सधनो
धनाभागी धनफलभोक्ता यथा दृश्यते तथा भिन्नस्यापि
सामाधिक्यस्य स्वामी सामाधिक्यवास्तत्फलभोक्ता भविष्य-
ति, न्यायस्य समानत्वादिति ।

तदेतत् परः परिहरति—

तं न जओ जीवगुणो, सामहयं तेण विफलया तस्स ।
णञ्जतणओ जुत्ता, परसामहयस्स वाऽफलया ॥ ३४२८ ॥
तदेतत् चरं । त्वयं न, यतो जीवगुणः सामाधिक्यम्, ते-
न जीवगुणस्य सामाधिक्यस्य गुणिना जीवादन्यत्वं विफ-
लता—निष्फलता पुक्ता, धनं तु धनिना गुणो न भवति,
तेन तस्य भिन्नस्यापि सफलताऽस्त्विति भावः । यथा प-
रसामाधिक्यस्य शिबक्षितजीवमपेक्ष्यान्यत्वादफलतेति ।

अपि च—

जइ भिन्नं तम्भावे, वि तओ (सो) तस्स भावरहिओ ति ।
अन्नाणी चिय निब्बं, अंधोवसमं पईवेण ॥ ३४२९ ॥
यदि कर्तृजीवादिभिन्नं सामाधिक्यम्, तदा तद्भावेऽपि
भिन्नसम्यक्त्वादिसामाधिक्यप्रस्तावऽपि तर्कोऽसौ कर्तृजी-
वस्तत्स्वभावरहितः सम्यक्त्वादिसामाधिक्यस्वभावरहित
इति कृत्वाऽज्ञान्यव स्यात्, यथा भिन्नं प्रदीपं समं
वर्तमानाऽपि स्वस्वभावभूतचक्षुर्विकलौऽन्ध इति ।

अथानन्यत्वपक्षं दूषयन्माह—

एगचे तन्नासे, नासो जीवस्स संभवे भवणं ।
कारगसंकरदोसा, तदिकया कप्पणा वावि ॥ ३४३० ॥
सामाधिक्यतद्गतोरेकत्वंऽनन्यत्वे तन्नाशे—सामाधिक्यनाशे
सामाधिक्यवतो जीवस्यापि नाशः प्राप्नोति, घटस्यरूपना-
शे घटस्येव संभवे वात्पत्तौ वा सामाधिक्यस्य, जीवस्यापि
भवनमुत्पत्तिमत्त्वं स्यात् । न च तस्य तद्व्ययते, नि-
त्यत्वात्, तथा—कर्तृकर्मकरणकारकाणां संकरदोषः, तदे-
कता वा स्यात्, कल्पनामात्ररूपता वा कारकाणां भवेदिति ।
अत्राचार्य उत्तरमाह—

आया हु कारओ मे, सामाहयकम्म करणमाया य ।
तम्हा आया सामा-हयं च परिणामओ इक्कं ॥ ३४३१ ॥
आत्मैव तावत् सामाधिक्यस्य कारकः कर्ता मे—मम,
सामाधिक्यमेव क्रियमाणत्वात् कर्म सामाधिक्यकर्म तद-
प्यात्मैव, न पुनस्तद्वर्तिनिक्रमन्यत् किञ्चिदिति, चशब्दा-
द्—मनःप्रभृतिकं करणमप्यात्मैव । तस्मादात्मा सामाधिक्यं
चशब्दात्—करणं चेति त्रितयमप्येतदेकमेव । कथम् ? प-
रिणामतः—आत्मपरिणामरूपत्वात् । नहि सामाधिक्यं मनः-
प्रभृतिकरणं चात्मपरिणामरूपत्वमतिक्रम्य वर्तते । अत-
स्त्रितयमपि परिणाम रूपतयकमेवेदमिति ।

एतदेव व्याचिख्यासुग्राह—

जं नाणाइमभावं, सामहयं जोगमाह करणं च ।
उभयं च सपरिणामो, परिणामाणञ्जया जं च ॥ ३४३२ ॥
यस्मात् सामाधिक्यं सामान्येन ज्ञानदर्शनचारित्रस्वभावम्,
करणमि मनःप्रभृतिकं योगमाह परमशुक्रः, उभयं चैतन्नात्मनः
स्वपरिणामः, परिणामतद्गताश्च यस्मादनन्यरूपत्वेति ।

ततः किम् ? इत्याह—

तेणया सामहयं, करणं च चसइओ न भिन्नाइ ।
नणु भणियमणप्पत्ते, तन्नासे जीवनासो ति ॥ ३४३३ ॥
तेन तस्मादात्मा सामाधिक्यम्, चशब्दात्—करणं च म-
नःप्रभृति, न परस्परमेतानि भिन्नानि । आह—नन्वेवमन-
न्यत्वे 'तन्नाशे जीवनाशः' इत्यादिकं दूषणं भणितमेवेति ।

अत्र सूरिग्राह—

जइ तप्पजयनासो, को दोमो होइ सव्वहा नत्थि ।
जं सो उप्पायव्वय—धुवधम्माणं तपज्जाओ ॥ ३४३४ ॥
स चासौ सामाधिक्यादिरूपः पर्यायश्च तत्पर्यायः—तत्प-
र्यायण तत्पर्यायरूपेण नाशो जीवस्य तत्पर्यायनाशो यदि
भवति, तदा भवतु नाम, को दोषः ? । यस्तु पर्यायवि-
नाशो जीवस्य सर्वथा नाशः स नास्ति नेष्यते, यस्मा-
दसौ जीव उत्पादव्ययधौढ्यधर्मोऽनन्तपर्यायः । तत-
श्चैकस्य सामाधिक्यादिपर्यायस्य नाशोऽपि कथं तस्य
सर्वथा नाशः, शेषानन्तपर्यायविशिष्टस्य तस्य सर्वथाऽव-
स्थानात् इति ।

न केवलमात्मा, किन्तु सर्वमपि वस्तु जैनानामुत्पादव्य-
यनित्यनास्त्यरूपमेवेति दर्शयन्माह—

सव्वं चिय पइममयं, उप्पज्जइ नासए य निब्बं च ।

एवं चेन्न य सुहृदु-कस्व संभवोक्ताइसम्भावो ॥३४३४॥

प्रागसकृद् भवितार्येति ।

यद्युक्तम् कारकैकत्वम् कारकैकता प्रामोति, अत्राप्याह-

एकं चेन्न य वस्तुं, परिणामवसेण कारगंतरयं ।

पावइ तेसादोसो, विवक्षया कारगं जं च ॥ ३४३६ ॥

एकमेव हि वस्तु परिणामवसेन कारकान्तरतां प्राप्नोति ; तथाहि-एक एव देवदत्तः कटादिकर्तृत्वेन परिणतः कर्ता, स एव यज्ञदत्तादिप्रयोजककरणतया परिणतत्वात् करणम्, विद्वत्प्राज्ञ इत्यमानतया परिणतत्वात् कर्म, ताम्बुलादिदानप्रवृत्तया परिणतत्वात् सम्प्रदानम्, स एव निष्पन्नकटस्य भावेन परिणतत्वात्पादनम्, कटाकियाधारत्वेन च परिणतत्वाद्भिकरणमिति । एकमेव त्रापि भावनीयम् । तेन कारकसंकरादिको न दोषः, विवक्षातश्च यस्मात् कारकाणि भवन्ति, तस्मात् कल्पनायामप्यदोष एवेति ।

तथाहि—

कुंभो विसिजमाणो, कृता कर्मं स एव करणं च ।

नाष्ठाकास्यभावं, लहइ जहेगो विवक्षाए ॥ ३४३७ ॥

जह वा नाष्ठाणको, नाशी नियशोवओगकालम् ।

एगो वि तिसहसो, सामाह्वकस्सो एवं ॥ ३४३८ ॥

कुरुभं विशीर्यमाणो विशरणक्रियायाः कर्तृत्वेन विवक्षितः कर्ता भवति । स एव च विशरणक्रियाव्याप्यत्वेन विवक्ष्यमाणः कर्म सम्प्रदानं, तेन घटपर्यायेण कृत्वा विशीर्यते, इति करणत्वेन विवक्ष्यमाणः स एव करणं संज्ञयते । एवं यथैकाऽपि पदार्थो विवक्षया नानाकारक-भावं लभते, यथा च मत्स्यदिनानादन्त्योऽभिज्ञा ज्ञानी जीवो निजकारणविषयः स्वसंवेदनरूपे य उपयोगस्तत्काले एकाऽपि त्रिस्वभावा भवति ; तथाहि स्वोपयोग उप-युज्यमानोऽसौ कर्ता भवति, संवेद्यमानत्वेन तु कर्म, करणभूतज्ञानानन्त्यत्वाच्च करणमिति । एवं सामाह्विकारक एकाऽपि विवक्षया कर्तृकर्मकरणस्वभावो द्रष्टव्य इति । तदेवं करणं व्याख्यातम्, तद्व्याख्याने च 'करोमि' इति-सामाह्विकस्य प्रथमावयवो व्याख्यातः । विरोधः । आ० म० । आ० चू० । आ० ।

अट्टयइ पयडीअं, उकोसठिईउ वट्टमाणो उ ।

जीवो न लहइ सासा-इयं चउएइ पि एगयरं ॥ १०४ ॥

सत्तएइ पयडीअं, अमिअतरओ उ कोडिकोडीअं ।

काऊण सागराअं, जइ लहइ चउएइमएयरं ॥ १०६ ॥

प्रथमगाथाव्याख्या-अष्टानाम् इति-संख्या, कासाम् ।-ज्ञानावरणीयादिकर्मप्रकृतीनाम्, उत्कृष्टा चास्ती स्थितिभ्यो-त्कृष्टस्थितिः तस्यां वर्त्तमानो भवन् जीवः-आत्मा न लभत-न प्रामोति, किं तत् ?-सामाह्विक-पूर्वव्याख्या-तम्, किं विशिष्टम् ?-चतुर्णामपि-सम्यक्त्वश्रुत-देशविरतिसर्वविरतिरूपायाम् एकतय-अन्यतमम् इति यावत्, अपिपञ्चदात्-मयादि-च, न केवलं न लभते, पूर्वप्रतिपत्तिऽपि न भवति, यतोऽन्तःसम्यक्त्वो हि न पुनस्तत्प-
१८६

रित्यागेऽपि प्रथिममुल्लाप उत्कृष्टस्थितीः कर्मप्रकृतीः च-
ज्जाति, आयुष्कोटिर्हस्तयो पुनर्वर्त्तमानः पूर्वप्रतिपत्ति-
को भवति, अनुत्तरविमानोपपातकालदेवो, न तु प्रतिपत्ति-
मावक इति । तुशब्दाद् जघन्यस्थिती च वर्त्तमानः पूर्वप्रति-
पत्तिमावक लभत, आयुष्कजघन्यस्थिती च वर्त्तमानो न
पूर्वप्रतिपत्तिं नापि प्रतिप्रधानकः, जघन्यायुष्कस्य पु-
न्र्भवप्रवृत्त्याधारत्वात्, तस्य च वनस्पतिषु भावात्, तत्र
च पूर्वप्रतिपत्तिप्रतिप्रधानकाभावात्, प्रकृतीनां च उत्कृ-
ष्टतरभेदभिन्ना खल्वेवं स्थिति आदितस्तिष्ठानामस्त-
यस्य च त्रिशसागरोपमकोटीकः स्वः परास्थितिः, सन्तु-
तिमोहनीयस्य, नामगोत्रयोर्विशिष्टः, त्रयस्त्रिंशत्सागरो-
पमाह्वयुष्कस्य, इति, जघन्या तु द्वादशमुहूर्तां वेदनीय-
स्य, नामगोत्रयोराष्टौ, शेषाशामन्तर्मुहूर्तः (तस्यार्थे अ० ८
सूत्राणि १४-१६-१७-१८-१९-२०-२१) इति गार्थः । आह-
किमेता-युगपदेव उत्कृष्टां स्थितिमासादयन्ति उत एक-
स्यामुत्कृष्टांस्थितिरूपायां सज्जानाशामन्या अपि नियमतो
भ्रवन्ति, आहोस्वित्त्वयथा वा वैचिन्त्यमेतत् । उच्यते-अत्र
विधिरिति, मोहनीयस्य उत्कृष्टस्थितौ शेषाणामपि पण्णा-
मुहूर्तैव, आयुष्कप्रकृतेस्तु उत्कृष्टा वा मध्यमा वा, न तु
जघन्येति । मोहनीयराहितानां तु शुषप्रकृतीनामन्यतमाया
उत्कृष्टास्थितः सद्भाव मोहनीयस्य शेषाणां च उत्कृष्टा वा
मध्यमा वा, न तु जघन्येति प्रासङ्गिकम् । द्विती-
यगाथाव्याख्या-सज्जानामायुष्कराहितानां कर्मप्रकृतीनां या
पर्यन्तवर्तिनी स्थितित्तामङ्गीकृत्य सागरोपमाणां कोटी-
कोटी, तस्याः कोटीकोट्या अभ्यन्तर एव तुशब्दोऽवधा-
रणार्थः, कृत्वाऽऽत्मानमिति गम्येन यदि लभते-यदि प्रा-
प्नोति, चतुर्णां ध्रुवसामाह्विकदीनामन्यतरत्, तत एव
लभत नान्यथेति । पाठान्तरं वा कृत्वा सागरोपमाणां स्थि-
ति लभत चतुर्णामन्यतरत् इत्युत्तरगमनिका । अवयवार्थोऽ-
भिधीयते-सज्जानां प्रकृतीनां यदा पर्यन्तवर्तिनी सागरोपम-
कोटीकोटी रूपायामासङ्ख्येयभागहीना भवति, तदा धन-
रागद्वेषपरिणामोऽत्यस्तदुर्भेदवृत्तादुपस्थितवत् कर्मप्रवृत्ति-
वतीति । आह च-आप्यकारः-“ मंति पि सुदुग्धेओ, क-
कण्डवणकदगुदगंदि इव । जीवस्स कम्मजणिक्का, पुण्णा-
गहोसपरिणामो ॥ १ ॥ ” इत्यादि, तस्मिन् अस्मि सुख-
कवादिनाम उपजायते, नान्यथेति, तद्वद्वच मना-
विधातपनिभ्रमादिभिः दुस्साध्या वर्त्तते । तथाहि-स
जीवः कर्मरिपुमध्यगतः तं प्राप्य अतीव परिभ्राम्यसि,
प्रभूतकर्मोपनिसेन्यान्तकृत्वेन संजातजदत्वात्, संप्राप्तशि-
रसीव दुर्ज्ञेयापाकृतानेकशुभरन्तेभ्यस्तदवत् । अपरस्त्वाह-
कि तेन भिजेन ? किं वा सम्यक्त्वादिनाऽवतिन ? यथाऽ-
तिदीर्घा कर्मस्थितिः सम्यक्त्वादियुगुरादितैरेव क्षपिता,
एवं कर्मशेषमपि युगुरादित एव क्षपयित्वा विवक्षितफल-
भागं भवतु । अत्रोच्यते-स हि तस्यामवस्थायां वर्त्तमानोऽ-
न्नासादितयुगान्तरो न शेषक्षपणया विशिष्टफलप्रसाधना-
यालम्, विवक्षितादिप्रवृत्तिप्रवृत्त्या विशिष्टप्राप्तपूर्वक-
क्षपण्यसंज्ञत्वात् प्रागव्यस्तक्रियया तस्यावाप्तुमशक्य-
त्वाच्च । अनेकसंप्रसन्नरादुपस्थिता कारणादिपुनश्चरणादि-
सादितयुगान्तरोत्तरसद्भावादिधारदितविधासाधकवत् तयो
आह-आप्यकारः-“यामय पुण्णोस्स, परिमउई ज्ञाह्वमि यु-

कनरिआ । होति महाविज्जाप. किरिया पार्यं सविग्घा य ॥१॥
तह कम्मडिनी कवणे, परिमडई मोक्खलाहणे गरई । इह
वंसणादिकिरिया, तुलभापायं सविग्घा य ॥ २ ॥ " अथवा-
यत एव बड्डी कर्मस्थितिरनेन उम्मांलता, अत एवा-
पचीयमानदोषस्य सम्यक्त्वादिगुणलाभः संजायते, नि-
श्शेषकर्मपरित्यजे निश्चिन्तयत्, तत एव च मोक्ष इति, अतो
न शेषमपि कर्मगुणरहित एवापाकृत्य भासं प्रसाधयतीति
स्थितम् । आध० १ अ० । (भद्रन्तशब्दव्याख्या ' भद्रन्त'
शब्दे पञ्चमभागे उक्ता ।) सामायिकशब्दार्थः पूर्वं
व्याख्यातः ।

तस्य चमे पर्यायाः—

समया समत्त पम-त्थ संति सुविहिय सुहं अण्णिदं च ।
अदुगुञ्जियम (ण) गरहिय-मणवज्जमिमे वि एगट्ठा । १०३३ ।
आव० १ अ० ।

(एषां स्वस्वस्थाने व्याख्या ।) (अनन्तशब्दव्याख्या ' अत'
शब्दे प्रथमभागे ५४ पृष्ठ उक्ता ।) (सर्वशब्दार्थः ' सर्व'
शब्दऽस्मिन्नत्र भागे गतः ।) (सावद्यपदार्थः
' सावज्ज' शब्देऽस्मिन्नत्र भागे वक्ष्यते ।)

अथ सर्वादिपदानां क्रियया सह संबन्धं कुर्वन्नाह—
सत्त्वो सावज्जा ति य, जोगो संबज्जए तयं सत्त्वं ।
सावज्जं जागं ति य, पक्खलामि ति वज्जमि । ३५०० ॥
सर्वो—निरवशेषः सावद्ययोग इति संबध्यते तं सर्वं साव-
द्ययोगं प्रत्याख्यामीति क्रिया प्रत्याक्षत्वे वा वक्ष्यामीत्यर्थः ।
इह प्रत्याख्यामि प्रत्याक्षत्वे चेति क्रियाद्वयेऽपि सावद्ययोग-
गस्य प्रत्याख्यानं गम्यते, अतस्तदेव प्रत्याख्यानं व्याचि-
ख्यासुराह—

पइसो पडिमेहे, अक्खणं खावणाऽभिहाणं वा ।

पडिमेहमक्खणं, पक्खणं निविचि ति ॥३५०१॥

प्रतिशब्देऽत्र प्रतिषेधे वर्तते, आख्यानं त्वामिमुख्येन वा-
ऽऽदरेण वा ख्यापना—प्रकथनं, क्षिपिपक्षेऽभिधानं वा, प्र-
तिषेधस्याख्यानं प्रत्याख्यानं—निवृत्तिः इति । विशेषः ।

(७६) सांप्रतं कण्ठनः स्वयमेव चालनां प्रतिपादयन्नाह—

को कारओ ? करंतो, किं कम्मं ? जं तु कीरई तेण ।

किं कारयकरणाणं य, अभमणं च ? अक्खवो १०३४

इह ' करोमि भद्रन्त ! सामायिकम् ' इत्यत्र क-
र्तृकर्मकरणव्यवस्था वक्ष्या, यथा—करोमि राजन् । घट-
मित्युक्ते कुलालः कर्ता घट एव कर्म दण्डादि करणमिति,
एवमत्र कः कारकः कुलालसंस्थापीयः ? इत्यत आह—
' करोमि ' ति—तत् कुर्वन्नामैव, अथ किं कर्म घटादिसंस्था-
नीयम् ? इत्यत्राऽऽह—यत् क्रियते निर्वर्त्यते तन—क-
र्ता तच्च तद्गुणरूपं सामायिकमेव, तुशब्दः करणप्रभ-
निर्वचनसंप्रदायः, यथा कर्म निर्दिष्टमेवं किं करणमित्यु-
द्देशाद्विचतुर्विधमिति निर्वचनम्, एवं व्यवस्थितं सत्याह—
' किं कारयकरणाणं य ' ति—किं कारककरणयोः ? अश-
ब्दात्—कर्तृगुण परस्परतः कुलालघटदण्डादीनामिवाभ्य-
स्त्वम्, आहोभिद्वन्द्वव्यवमेवेति ? , उभयाऽपि शेषः, क-
थम् ? , अन्यत्वे सामायिकवनेऽपि तत्फलस्य मोक्षस्यामा-

वः, तदन्यत्वात्, मिथ्यादृष्टेरिव, अनन्यत्वं तु तस्योत्पत्तिवि-
नाशस्यामात्मनोऽप्युत्पत्तिविनाशप्रसङ्ग इति, अतिष्ठेत्तत्,
तस्यानादिमत्वाभ्युपगमादित्याक्षपक्षालनेति याथार्थः ।

विजृम्भितं चात्र भाष्यकारेण—

" अज्ञते समभावा—भावाओ तत्पञ्चोयणाभावा ।

पायइ मिच्छस्स व से, सम्मामिच्छाऽविसेसो य ॥ १ ॥

आह व मईभिन्नं वि, धणेण सधणा ति होइ ववपसो ।

सधणा य धणाभार्गा, जह तह सामाहयस्सामी ॥ २ ॥

तं ण जओ जीवगुणो, सामहयं नेण विफलता तस्स ।

अज्ञत्तणओ जुत्ता, परसामहयस्स वाऽफलता ॥ ३ ॥

जइ भिन्नं तत्पाये—ऽवि नो तओ तस्सभावहरिओ ति ।

अण्णाणिच्चिय णिच्चं, अंधो व समं पईवेण ॥ ४ ॥

एगत्तं नञ्जासं, नासो जीवस्स संभव भवणं ।

कारगसंकरादोसं, तदेकयाकप्पणा वावि ॥ ५ ॥ "

इत्यादि, इत्थं चालनामभिधायाधुना प्रत्यवस्थानं प्रतिपा-
दयन्नाह—

आया हु कारओ मे, सामाहय कम्म करणमाया य ।

परिणामे सइ आया, सामाहयमेव उ पसिद्धि ॥१०३५॥

इहाऽमेव कारको मम, तस्य स्वान्तर्गते प्रवृत्तेः,
तथा—सामायिकं कर्म तद्गुणत्वात्, करणं चोद्देशादिलक्षणे
तत्क्रियत्वादात्मैव, तथाऽपि यथोक्तदोषाणामसम्भव एव,
कुत इत्याह—यस्मात् परिणामे संस्थात्मा सामायिकं, परि-
णमनं—परिणामः कथञ्चित् पूर्वकृपापरित्यागेनोत्तरकृपाप-
त्तिरिति, उक्तं च—"नाथान्तरगमो यस्मात्, सर्वथैव न
चाऽगमः । परिणामः प्रमासिद्ध, इदञ्च खलु परिहृतैः ॥ १ ॥"
इत्यादि, तस्मिन् परिणामे सति । अयमत्र भावार्थः—परि-
णामे सति तस्य नित्यानित्याद्यनेकरूपत्वाद् द्रव्यगुणपर्याया-
णामपि भेदाभेदसिद्धेः, अन्यथा सकलसंध्यवहारोच्छेदप्रस-
ङ्गाद्, एकान्तपक्षान्तरान्वयान्वययोरनभ्युपगमाद्, इत्थं
चैकत्वानेकत्वपक्षयोः कर्तृकर्मकरणव्यवस्थानिर्दिष्टः, आ-
त्मा—जीवः सामायिकमेव तु प्रसिद्धः । तथाहि—न तद-
कान्तेन अन्यत् । तद्गुणत्वाच्च चानन्य (स) द्रव्यगुणादिव-
ति । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा गुणगुणानेरिकान्तभे-
दविप्रकृष्टगुणमात्रांपलब्धौ प्रतिनियतगुणविषय एव संश-
या न स्यात्, तदन्यस्याऽपि तस्य भेदावशेषात्, इत्थं च
यदा कश्चिद्विरतिनरुतकृपाखाविसररन्ध्राद्वान्तरतः क्रि-
मपि शुक्लं पश्यति तदा किमियं पताका किं वा बलाकृत्येवं
प्रतिनियतगुणविषय इति, अभेदपक्षे तु संशयात्पुनरिरेव,
गुणप्रवृत्त एव तस्यापि गृहीतत्वादित्यलं विस्तरेणैति गा-
थार्थः ।

भाष्यकारद्वयणानि त्वमूनि—

" आयाहु कारओ मे, सामाहय कम्म करणमाया य ।

तम्हा आया सामाहयं च परिणामओ एक्कं ॥ १ ॥

जं णाणासहाव, सामाहयजोगमाइकरणं च ।

उभयं च स परिणामो, परिणामाणुत्तया जं च ॥ ३ ॥

तेणाय सामहयं, करणं च असइओ अभिभाइ ।

णुण भणियमणुत्तये, तण्णासं जीवणासो नि ॥ ३ ॥

जइ तत्पञ्चयानासो, को दोसो होउ ? सव्वहा नत्थि ।

जं सो उपायव्यय—पुष्यधर्माणेतपञ्चाशो ॥ ४ ॥
सर्वं चिय परसमयं, उपपन्नं शास्य य णिष्णं च ।
एवं चैव य सुहृदु—कषयधर्माकाशसम्भावो ॥ ५ ॥
एवं चैव य वस्तु, परिणामवसेण कारगतये ।
पावइ तणादोसो, विवकषया कारणं जं च ॥ ६ ॥
कुंभोऽपि सज्जमाणी, कत्ता कम्मं स एव करणं च ।
णाणाकारगभावं, लहइ जहेगो विवकषाए ॥ ७ ॥
जइ वा नाणाण्णो, नाणी नियमावभागाकालम्भि ।
एगोऽपि तस्सभाणो, सामाह्यकारणो चैवं ॥ ८ ॥

साम्प्रतं परिणामपक्षे सत्येकत्वात्कर्तव्यक्षयोरवि-
रोधेन कर्तृकर्मकरणव्यवस्थामुपदर्शयन्नाह—

एगोस जइ मुट्ठि, कोइ अत्थंतरे षडाईणि ।
द्वयव्यंतरभावे, गुणस्स किं केण संबद्धं ? ॥ १०३६ ॥

एकत्वं-कर्तृकर्मकरणभेदे कर्तृकर्मकरणभावो दृष्टः, यथा-
मुष्टि करोति; अत्र देवदत्तः कर्ता, तद्वस्तु एव कर्म, तस्यैव
च प्रयत्नविशेषः करणमिति । तथाऽर्थान्तरे-कर्तृकर्मकरणानां
भेदे दृष्ट एव तद्भावः । तथा चाऽऽह-षटादीनि यथा क-
रातीति वर्तते । तत्रापि कुलालः कर्ता, घटः कर्म, दृष्टादिति
करणमिति । इह च सामायिकं गुणो वर्तते, स च गुणिनः
कषयश्चैव भिन्न इति । विपक्षे बाधामुपदर्शयति द्रव्यात्
सकाराद्, गुणिन इत्यर्थः, एकास्तेनैवाधीनतरभावे--भेदे
स्ति, कस्य ?-गुणस्य, किं केन संबद्धमिति ? , न किञ्चित्
केनचित् संबद्धं, ज्ञानादीनामपि गुणत्वात्तेषामपि चा-
ऽऽस्मादिगुणस्य एकान्तभिन्नत्वात्, संवेदनाभावतः स-
र्वव्यवस्थानुपपत्तेरिति भावना । एवमेकान्तेनानधीनतरभा-
वेऽपि दोषा अभ्यूहा इति गाथायः । कण्ठतस्ता-
वदुक्ते चालनाप्रत्यवस्थाने, अत एव चात्र पुनरुक्तदोषो-
ऽपि नास्ति, अनुवादद्वारेण चालनाप्रत्यवस्थानप्रवृत्तेरि-
त्यलं प्रसङ्गेन ।

(७७) अधौष-भवजीवितयोर्विवरणमाह—

आउस्सइव्वतया, सामंजं पाणधारणमिहोरो ।

भवजीवियं चउद्धा, नेरइयाईण जावत्था ॥ ३५१२ ॥

आयुषः—आयुर्मात्ररूपस्य कर्मणः संबन्धीनि यानि सन्ति
जीवस्य सत्तावर्तीनि द्रव्याणि तान्यायुःसर्वद्रव्याणि तद्भाव-
श्चायुःसर्वद्रव्यता तथा आयुःसर्वद्रव्यतया संसारे परिभ्र-
मतो जीवस्य यत् सामान्यं पाणधारणं यदाभित्य सि-
द्धा एव मृता उच्यन्ते, न संसारिणः, तदिह संसारिणां
जीवितसामान्यमात्ररूपमोक्ष ओघजीवितमुच्यते इति ।
भवति प्राणिनोऽस्मिन्निति भवः—संसारस्तत्रावस्थिति-
हेतुभूतं भवजीवितम्, तच्चतुर्था । किं पुनस्तत् ? इत्या-
ह—नारकादीनां या जन्मनः प्रथमसमयाच्चरसमयं याव-
द्वस्थाऽवस्थितिरवस्थानां तज्जेतुत्वात् सा भवजीवितमिति ।

तद्भवजीवितं भोगजीवितं चाह—

तम्भवजीवियमोरा—लियाण जं तम्भवेववक्खायं ।

चक्रहराईणं भो—गजीवियं सुरवराणं च ॥ ३५१३ ॥

पुनः पुनस्तत्रैव विवक्षिते भवे उत्पन्नास्तद्भवोत्पन्नास्तेषां
तद्भवोत्पन्नानां यजीवितं तत् तद्भवजीवितमुच्यते । त-

बौद्धारिकशरीरिणां तिर्यग्-मनुष्याणामेवावगतस्तव्यम् । त-
त्रैकेन्द्रियाणां पुनः पुनस्तत्रैकेन्द्रियभव उत्पद्यमानाना-
मनन्तानि भवप्रहणायैतदुत्कृष्टमोऽवसेयम् । द्वीन्द्रियाणां
तु संख्यातानि भवप्रहणानि । पञ्चेन्द्रियतिरस्त्रां मनुष्याणां
च सत्ताद्यौ वा भवप्रहणानीति मन्तव्यम् । जन्ममृतस्तु
सर्वत्र द्वे भवप्रहणे । वैकियशरीरिणां तु देवनारकाणामिदं
न संभवत्येव, पुनः पुनस्तत्रैवोत्पत्त्यभावादिति । चक्रधराऽऽ-
दीनां तु भोगपुरुषाणां सुरवराणां च देवानां जीवितं—
भोगजीवितमिति ।

शेषजीवितानि तु श्रीयाह—

संजमजीवियमिसी—णं असंजमजीवियमविरयाणं ।

जसजीवियं जसोना—मम्मो जिणईण लोगम्मि ॥ ३५१४ ॥

पाठसिद्धा, नवरं 'इसीणं' ति—श्रुषीणाम् यतीनामिति ।
'जसनाममो' ति—यशोनामकर्मोदयादित्यर्थः ।

नान्येषां मध्यात् किं जीवितमिहाधिकृतम् ? इत्याह—

नरभवजीवियमहिगयं, विससम्मो ससयं जहाजोणं ।

जावजीवामि तयं, ता पक्कखामि सावजं ॥ ३५१५ ॥

भवजीवितरूपं नरभवजीवितं मनुष्यभवजीवितं विशेषतोऽ-
त्राधिकृतम्, मनुष्याणामेव चारित्रसामायिकाधिकारात्,
शयं नामादिजीवितं यथायोगं यद् यत्र युज्यते तत् तत्र या-
जनीयम् । ततश्च स एव मनुष्यः प्रतिजानीते—यावदेव
नरभवजीवितेन जीवामि तावत् तत् सावद्ययोगं प्रत्याख्या-
मीति ।

अथवा-यावच्छुद्ध्यर्थाधमाह—

जावदयं परिमाणे, मजायाएऽवधारणे चेइ ।

जावजीवं जीवणं-परिमाणं जसियम्मि सि ॥ ३५१६ ॥

जावजीवमिहारे—ण मरणमजायम्मो न तं कालं ।

अवधारणे वि जाव—जीवणमेवेह न उ परम्मो ॥ ३५१७ ॥

इह यावदयं शुद्धिस्त्वर्थेषु वर्तते ; तद्यथा—परिमाणे-
मर्यादायाम्, अवधारणे चेति । तत्र परिमाणार्थं ताव-
दाह—यावजीवमिति । किमुक्तं भवति ?—यावद् मे जीव-
नपरिमाणमिह भवाद्युक्तस्य परिमाणं तावन्तं कालं प्रत्याच-
क्ष इति । मर्यादार्थमाह—यावजीवमित्यादि । अत्र यावजीव-
मिति । किमुक्तं भवति ?—आरणे मरणमर्यादाया अवर्क प्र-
त्याचक्षे, न पुनस्तत्कालं प्रत्याख्यातप्रहणकाल एव, किन्तु
मरणसीमां यावत् प्रत्याख्यामीति । अवधारणेऽपि—याव-
दिह भवजीवितं तावदेव प्रत्याचक्षे, न तु परतः, देवाद्यवस्था-
यामविरतत्वं प्रत्याख्यानभङ्गप्रसङ्गात् । 'परतो मुक्कलम्' इति
विधिरपि न कर्तव्यः, भोगाशंसादोषानुषङ्गादिति स्वयमेव
दृष्टव्यमिति ।

अत्राक्षेपपरिहारमाह—

जावजीवं पसे, जावजीवाएँ लिंगवक्खासो ।

मावप्पव्वयम्मो वा, जा जावजीवया ताए ॥ ३५१८ ॥

ननुकस्यायेन यावजीवमिति निर्देशे प्राप्ते 'यावजीवया' 'इ-
ति निर्देशः किमर्थं भगवता सूत्रकृता विहितः ?' इति शेषः ।
अत्र परिहारमाह—'लिंगवक्खासो' ति—लिंगव्यत्ययोऽत्र भ-

गवर्तोऽममतः, तेनेत्यं निर्देशः कृत इत्यर्थः । अथवा-याव-
जीवशब्दाद् भावप्रत्यय उपास्यते, ततश्चेत्यं भावप्रत्यये उ-
त्पादिते वा 'यावजीवता' इति निष्पद्यते, तथा यावजीवत-
याः प्रत्याख्यामि' इति संबध्यत इति ।

अन्विष्टमपि 'यावजीवतया' इति प्राप्ते 'यावजीवता' इति
कथं भवति ? इत्याह—

जावजीवतया इति, जावजीवाएँ वसलोवाभो ।

जावजीवो जीते, जावजीवाहवा सा उ ॥ ३५१६ ॥

'यावजीवतया' इति निर्देशं प्रति यत् 'यावजीवता' इत्यु-
त्पादितं, तत् तत्कारणवर्णनोपादिति द्रष्टव्यम् । तृतीयं प-
रिहरमाह । अथवा-जीवनं जीवा यावजीवो यस्यां सा
यावजीवति बहुव्रीहिसंज्ञा यावजीवता इत्येव द्रष्टव्य-
मिति ।

अत्र विनयपृच्छामुत्तरं वाऽऽह—

का पुंशं सां संबज्जह, पक्खलाणकिरिया तथा सव्वं ।

जावजीवाएँह पक्खस्वामीति सावज्जं ॥ ३५२० ॥

का पुनः पूर्वोक्तबहुव्रीहावन्यपनार्थे संबध्यते ? इत्याह—
प्रत्याख्यानक्रियति । तथा यावजीवता प्रत्याख्यानक्रियया
सर्वं सावद्योगमहं प्रत्याख्यामि' इति संबन्ध इति ।

परिहारान्तरमाह—

जीवणमहवा जीवा, जावजीवा पुरा व सां नेया ।

तीए पाययवणे, जावजीवाइहण्यं ॥ ३५२१ ॥

अथवा-जीवनं जीवति स्त्रीलिङ्गाभिधायक एवायं शब्दः
साध्यते, न तु जीव इति पुल्लिङ्गाभिधायकः । ततश्च यथा
पुरा-पूर्वं तथाऽत्राप्यर्थत्रयवृत्तिना यावच्छब्देन सह समासे
सा यावजीवा ज्ञेया; तद्यथा-यावत्परिमाणं जीवा यावजी-
वा; एवं मर्यादाऽवधारणयोरपि समासः कार्यः, तथा याव-
जीवता प्रत्याख्यामि; प्राकृतवचने च पर्यस्त एकारनिर्देशेन
तृतीयमवस्यति । विशेषः ।

तदेवं मनःप्रभृतिं त्रिविधं कारणं व्याख्याय प्रस्तुतथा-
ज्ज्ञानमाह—

तेणं तिविहेण मनसा, वाया काएण किं तयं तिविहं ।

पुन्वाहिगयं जोगं, नं करंमिबाइ सावज्जं ॥ ३५२६ ॥

तेनं यथोक्तवृत्तपणं त्रिविधेन कारणेन—मनसा वाचा
कायेन मनो-वाक्-कायलक्षणैर्नेत्यर्थः । किम् ? अत आह-
तत् त्रिविधं त्रिविधं सावद्यं योगं न करोमीत्यादि
संबध्यते-न करोमि, न कारेमि, करंतं पि अरणं तु स-
मयुज्जानामि' इति संबध्यत इत्यर्थः ।

अथवा, अन्यथा संबन्धयन्नाह—

युवं व जमुहिहं तिविहं तिविहेण तथ करणस्स ।

तिविहंतणं विवरीयं, मयेण वायाए काएणं ॥ ३५३० ॥

तिविहमिबाणि जोगं, पक्खलेवमयुज्जंसाए सुचं ।

किं पुणरुक्कमिज्जं, जेणं करणस्स निहेसो ॥ ३५३१ ॥

तो न जमुहंसें थिय; निहेसो भण्णं निसामेहि ।

जोगस्स करणंतो-वदरिसणत्थं विवज्जासो ॥ ३५३२ ॥

देसियमेवं जोगो, करणवसो नियवमप्पहासो ति ।

तन्भावे भावाभो, तदभावे वप्पभावाभो ॥ ३५३३ ॥

अथवा—पूर्वं सूत्रं यदुद्दिष्टं 'त्रिविधं त्रिविधेन' इति,
तत्र कारणस्य त्रिविधत्वम्—' मयेणं, वायाए, काए-
णं' इति सूत्रगतनेवावयवेन विवृतं व्याख्यातमिति । इहा-
नीं तु त्रिविधं प्रत्याख्यं योऽंगं सूत्रमनुभाषत—विवृणोति-
' न करोमि, न कारेमि' इत्यादिनैव सूत्रावयवेन ।
अत्राह परः—ननु यद्येवम्, तर्हि किं पुनः कारण-
म्, येन योगमुत्पत्त्यातिरिक्तं कारणस्य प्रथमं निर्देशः
कृतः ? । उद्देशकाले हि प्रथमं 'त्रिविधम्' इत्युद्देशाद् यो-
गं यच्च प्रथममुद्दिष्टं, तद्वन्तरं 'त्रिविधं' इत्यभिधा-
नात् पश्चात् कारणस्योद्देशः कृतः । एवै च सति 'यथो-
द्देशे निर्देशः' इति व्यापारिह निर्देशोऽपि प्रथमं योगस्य,
पश्चात् कारणस्य प्रप्नोति, तद्यथा—' न करोमि, न कार-
ेमि, करंतं पि अरणं तु समयुज्जानामि मयेणं वाया-
ए काएणं' इति । न चैवं निर्दिष्टम्, व्यत्ययाभिधानादिति ।
' तं' स्ति-ततो न यथोद्देशमेव निर्देशोऽत्र संज्ञातः, तत्
किमत्र कारणमिति वाच्यम् ? । गुरुराह-निशमय-आकण्ठ-
भरण्येतेऽत्र कारणम्-करणद्विलक्षणस्य योगस्य कारणतन्त्र-
पदार्थं मनो-वाक्-कायलक्षणकरणायत्ततोपदर्शनार्थमेव
व्यत्यासः कृत इति । एतदेव भावयति—क्षितिमुपदिष्टमेवं
व्यत्यासकरणं भगवता सूत्रकृता—योऽयं कारणकरणा-
दिव्यापारलक्षणा योगः स मनःप्रभृतिकरणवस्तुत्वाद्यत्त
इति नियतम्-निश्चितं स्वयमप्रधानः, तदभावे-करणभाव एव
भावात्, तदभावेऽपि च-करणाभावऽवश्यमभावादिति ।
किमिति योगः कारणभाव एव भवति, तदभावे तु न भव-
ति ? इत्याह—

तस्स तदाधाराभो, तत्कारणो य तत्परिण्योभो ।

परिणंतुरणत्थंतर-भावाभो करणमेव ततो ॥ ३५३४ ॥

तस्य—योगस्य तदाधारत्वात्—करणधारत्वात्, तथा-
तद्—मनःप्रभृतिं कारणमेव कारणं यस्य स तत्कारणस्त-
त्त्वावस्तत्त्वं तस्मात्, कारणत्वात् तस्य योगस्य, तथा-त-
त्परिणतित्वात्-करणपरिणतिरूपत्वात्-तस्य, तथा, परिण-
न्तुः कारणस्याऽनर्थान्तरत्वादनन्यत्वात् तस्य, यतः करण-
मेव ततोऽपी योगः, ततस्तदात्मकत्वात् तदभावे एव
भवति, तदभावे तु न भवति । आह—यद्येवम्, उद्देशो-
ऽप्येवं कस्याद् न कृतः ? । उच्यते—योगस्यापि प्रत्या-
ख्येयत्वेन प्रधानस्वभावनार्थमिति । तदेवं योगस्य करणा-
त्मकत्वं दर्शितम् ।

अथ कारणयोगयोः पुनः समुदितयोर्जीवात्मकत्वं वर्ण-
यन्नाह—

एतो थिय जीवस्स वि, तम्मयया करण-जोगपरिणामा ।

गम्मइ नयंतराभो, कयाह समए जम्माऽमिहिवा ॥ ३५३५ ॥

वत एव परिणन्तुः परिणामोऽनर्थान्तरमुक्तम्, अत एव
जीवत्यापि तन्मयता-स्वपरिणामरूपकरणयोगात्मा ग-

मयते । कुत इत्याह—‘करणयोगपरिणाम’ इति करणं च योगश्च करण-योगौ तौ परिणामः—स्वभावौ यस्यासौ करणयोगपरिणामस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मात् करणयोगपरिणामत्वाजीव्यते । स हि करण-योगपरिणामेन परिणमति । परिणामश्च परिणामनुरन्तरधाम्नरम् । अतः करणयोगात्मता जीवस्य गम्यते, क्वाचित् कथञ्चिद् नयान्तराद् निश्चयलक्षणं नयान्तरमाभित्येति ; यतः समये सिद्धान्तेऽभिहितम् ।

किम् ? इत्याह—

आया चेव अहिंसा, आया हिंस इति निच्छब्दो एस ।

जो होइ अप्पमत्तो, अहिंसो हिंसो इयो ॥३५३६॥

इह आत्मा मनःप्रभृतिना करणेन इनन-घातना-अनुमति-लक्षणां हिंसां तन्निवृत्तिरूपमहिंसां च करोतीति व्यवहारः । अस्य च गाथायां निश्चयनयमनेन आत्मेव इननादिलक्षणा हिंसा, स एव च तन्निवृत्तिरूपोऽहिंसेत्युक्तम् । तदनेनात्मनः करणस्य योगलक्षणस्य कर्मणश्चैकत्वमुक्तं भवतीति ।

अत्र परमेशशङ्कष परिहरन्नाह—

आहेगत्ते कत्ता, कम्मं करणं ति को विभागोऽयं ।

अस्स पज्जयंतर-विसेसणाओ न दोसो ति ॥३५३७॥

आह पटः—नन्वेवं त्रितयस्याप्येकत्वे कर्ता, कर्म, करणं चेति को विभागः ?—का भदः ? । मयतेऽत्रोत्तरम्—पर्यायान्तरं विशेषणं पर्यायान्तरविशेषणं तस्माद्दोषः । इदमुक्तं भवति—एक एव कर्ताऽस्मा व्यतिरिक्तः कथञ्चिद् हिंसाः कर्म-करणविपर्यायान्तरैर्विधिष्यत इति नोक्तं दी-यति ।

पूर्वं भावितमपीदं पुनरपि स्मारयन्नाह—

एकं पि सच्चकारण-परिणामाणामभावयामेह ।

नाया नाणाखो, जह विसेयाइपरिणामं ॥ ३५३८ ॥

एकमपि घटादिकं वस्तु सर्वकारणपरिणामलक्षणमन्याभ्यभावताम्-अन्यान्यरूपतमिति, यथा ज्ञाना जीवा ज्ञानानन्यः सन् विषेयादिपरिणाममिति । स एव हि स्वज्ञान उप-गुज्यमानः कर्ता, करणभूतज्ञानानन्यत्वात् स एव च करणं, स्वयं संवेद्यमानस्तु स एव विषेय इति सविस्तरं प्रागुक्तमिति ।

ननु ‘सर्वं सावधं योगं प्रत्याख्यमि’ इत्युक्तम्, कः पुनरसौ सावधो योगः ? इत्याह—

स य सावज्जो योगो, हिंसाइओ तयं सयं सच्चं ।

न करेमि न कारेमि य, न याणुजाणे करंतं पि ॥३५३९॥

स च सावधो योगो हिंसा-अनुतस्तेषादिको मन्तव्यः । तर्क सर्वमपि स्वयं न करोमि, न कारयाम्यन्यैः, एवं नानुजानामि कुर्वन्तमपीति । विशेषः ॥ ३५० म० ॥ ३५० च० । सामाधिकसूत्रसङ्ग्रहः, तत्र ‘करेमि भंते ! सामाहयं’ इति पञ्च समिईशा गहिआआं, ‘सच्चं सावज्जं जांगं पच्च-कलाम’ इति त्रिणि गुत्तीआं गहियाआं, एतच्च समिईशा यवत्तेणि गंगं य गुत्तीआं इति, एषाओ अद्द पवयमायाओ जाहिं सामाहयं बोइसयपुष्पाणि मायाणि, माउगाओ इति मूलं भविष्यं ति होइ ” । इदं प्रायः सूत्रस्पर्शनिर्मुक्तिरूप-
१६०

ताया उक्तत्वात् मध्यग्रहणे च तुलाइइण्यथेनाऽऽघन्त-योरप्यात्मतादिदमाह—‘सुप्तस्पर्शनिर्मुक्तिरिति विधत्तया गयो एवं’ इति सूत्रस्पर्शनिर्मुक्तिविस्तरार्थो गतः, एवम्-उक्तेन प्रकरणेति गाथायैः ।

साम्प्रतं सूत्र एवातीतादिकालग्रहणं त्रिविधमुक्तमिति दर्शयन्नाह—

सामाहं करेमी, पच्चक्वामी पडिक्कममि ति ।

पच्चुप्पन्नमणाय-अईअकालाण गहणं तु ॥१०४६॥

सामाधिकं करोमि, तथा प्रत्याख्यामि सावधं योगमिति तथा प्रतिक्रमामीति प्राक्कृतस्य । इदे हि यथासङ्ख्यमेव प्र-त्युपपन्नानागतातीतकालानां ग्रहणमिति, उक्तं च—‘अयं सि-द्ध पटुत्पन्नं संवेदं, अणागयं पच्चक्कमाइ’ इति गाथायैः ॥१०४६॥ साम्प्रतं तस्य भदन्त ! प्रतिक्रमामीत्येतद् व्याख्या-यते-तत्र ‘तस्य’ त्यधिकृतो योगः संवेद्यते, ननु च प्रतिक्र-मामीत्यस्याः क्रियायाः सोऽधिकृतो योगः कर्मः कर्मणि च द्वितीया विभक्तिरन्तर्गतमित्यभिधेयं तस्येत्यभिधीयते किमर्थमिति ? आह—प्रयोजनार्थं पृष्टी विषयताः प्रयुक्ता सम्बन्धलक्षणाः अवयवलक्षणा वा, योऽसौ योगस्तस्मात्-विषयस्तस्यातीतं सावधमंशमवयवं प्रतिक्रमामि न शेषं वर्तमानमनागतं वा । केचित् पुनरविभागशः अविशिष्ट-मेव सामाधिकं योगं सम्बन्धयन्ति, तन्न युज्यते, अविशिष्टस्य त्रिकालविषयस्य प्रतिक्रमणप्रयोजनाभावात् ; प्रत्यगुक्त्या-पत्तश्च अविशिष्टमपि संबध्य पुनर्विशेषऽवस्थापनीयस्त-च्छब्द इति प्रत्यगुक्ता । येनत् प्रतिक्रमणमन्तं प्राय-श्चित्तमध्यं पठितमनेः प्रायश्चित्तमांसंविनतीतीतिविषयमिति गतत्वाद्तीतप्रतिक्रमणमिति न वक्तव्यम्, इह पुनरुक्तव-प्रसङ्गात्, यस्मादस्य प्रतिक्रमामीतिशब्दस्य कर्मणा भवि-तव्यमवश्यं, तच्च भूतं सावधयोगं मुक्त्वा नाप्यत् कर्म भ-वितुमर्हति, यस्मात्तस्येववयवलक्षणया पञ्चमा सम्बन्धः । आह—यद्यपि पुनरुक्तादिभयादभिधीयते तत इदमपरमाश-ङ्कापदमिति दर्शयति—

तिविहेणं ति न जुत्तं, पडिपयविहिणा समाहिअं जेण ।

अत्यविगप्पणयाए, गुणभावणय ति को दोसो ॥१०४७॥

‘त्रिविधं त्रिविधेन’ इत्यत्र त्रिविधेनेत्युक्तमिति, अत्र आह—प्रतिपदविधिना समाहितं येन, यस्मात् प्रति-पदमभिहितमेव, मनसा वाचा कायेनेति । क्वाच्येने, अर्थविकल्पमया—गुणभावनेयेति वा को दोषः ? एतदुक्तं भवति—अर्थविकल्पमङ्गप्रहार्यं न पुनरुक्तम् । अथवा—गुणभावेना पुनः पुनरभिधानाद्भवतीति न दोषः । अथवा—मनसा वाचा कायेनेत्यभिहिते प्रतिपदं न करोमि, न कार-यामि, नानुजानामीति । ‘यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाना’ इति यथासङ्ख्यकममिति मा प्रापदिति त्रिविधेनेकमु-च्यते । त्रिविधमित्यप्राप्यमेव प्रायः परिहार इति गाथायैः ॥१०४७॥ इत्यलं प्रसङ्गः । प्रकृते प्रस्तुतः—‘तस्य भदन्त ! प्रतिक्रमामी’ इत्यत्र भदन्तः पूर्ववद् अनिश्चरनिर्मुक्तिरूप-विमुक्तश्च तद्विशुद्धवर्धमामन्त्रयत इति । अत्राऽऽह—ननु पूर्वमुक्त एव भदन्तः स एवानुवर्तिष्यते, एवमर्थं वादी

प्रयुक्त इत्यतः किं पुनरनेनेति ? , अत्रोच्यते-अनुवर्तनार्थमेव
अयं पुनरनुस्मरणाय प्रयुक्तः , यतः परिभाषा-अनुवर्तनेने
न नाम विधायो , न आनुवर्तनादेव भवति , किं , तर्हि ? ,
यत्नाद्भवति , स आयं यतः-पुनरुच्चारणमिति । अथवा-
सामायिकक्रियाप्रत्ययवचनोऽयं भदन्तशब्दः , अनेन चै-
तत् ज्ञापितं भवति-सर्वक्रियावसाने गुरोः प्रत्ययेण कार्य-
मिति , उक्तं च भाष्यकारेण—, सामाह्यपञ्चवर्ण-वयणो-
वाऽयं भदन्तसहोति । सर्वकिरियावसाने , भणियं पञ्चवर्ण-
वयणमेणे ॥ १ ॥ इति कृतं प्रसङ्गन । प्रतिप्रामाण्यत्र प्रति-
क्रमणे-मिथ्यादुष्कृतमभिधीयते । तच्च द्विधा-द्रव्यतो भा-
वतश्च , तथा चाह निर्युक्तिकारः-

द्ववम्भि निणहगार्है , कुलालमिच्छति तत्पुदाहरणं ।

भावम्भि तदुवउतो , मिआवई तत्पुदाहरणं ॥ १०४८ ॥

द्रव्य इति द्वारपरामर्शः , द्रव्यप्रतिक्रमणं तदभेदोपचागत
तद्वेदोच्यते । अत एवाह-निहवादि , आदिशब्दाद्-अनुप-
युक्तादिपरमः , कुलालमिथ्यादुष्कृतं तत्रोदाहरणं , तच्च दम्-
" एगस्स कुम्भगारस्स कुडीए साहुणा डिया , तथंगा च-
ल्लओ तस्स कुम्भगारस्स कोलालाणि अंगुलिभणुदएण पा-
हाणएहि विधइ , कुम्भगारण पडिजगिउं विट्ठो , भणिओ य-
कीस मे कोलालाणि कारणासं ? , खुहुओ भणइ-मिच्छा मि-
दुक्कं ति एवं सो पुणोऽपि विधिऊण मिच्छा मि दुक्कं ति ,
पच्छा कुम्भगारेण तस्स खुहुगस्स कस्सामोडओ दिओ ,
सो भणइ-दुक्कआविओऽहं , कुम्भगारो भणइ-मिच्छा मि दु-
क्कं , एवं सो पुणो पुणो कस्सामोडयं दाऊण मिच्छा दु-
क्कं ति करइ । पच्छा चल्लणो भणइ-अहो सुदरं मिच्छा
मि दुक्कं ति , कुम्भगारो भणइ-तुअम वि एरिसं चव मिच्छा
दुक्कं ति , पच्छा दिओ विधिइववस्स । ' जं दुक्कं ति
मिच्छा , तं चव णिसेवई , पुणो पावं । पञ्चकम्भमुसावई ,
मायाणिगिडिपसंगा य ॥ १ ॥ एवं द्ववपडिक्कमणे ॥
भावप्रतिक्रमणं प्रतिपाद्यति-भाव इति द्वारपरामर्श
एव , ' तदुपयुक्त एव ' तस्मिन्-अधिकृतं शुभव्यापारे
उपयुक्ततदुपयुक्ता यत् करोति , सुगपतिः तत्रोदाहरणं
तच्च दम्-भगवं चक्षमाणसामी कोसंबीए समोसरिओ ,
तथ चंदसूरा भगवंतं वेदगा सविमणा ओइएणा , तथ
मियावई अज्जा उदयणमाया दिवसां ति काउं चिरं डिया ,
सेसाओ साहुणीओ तित्थयरं वंदिऊण सनिलयं गया-
ओ । चंदसूरा वि तित्थयरं वंदिऊण पडिगया , सिग्घमेव
वियालीभूयं , मियावई संभंता गया अज्जचंदणासगासं ।
ताओ य ताव पडिक्कताओ , मियावई आलाएउं पवसा ,
अज्जचंदणाए भणइ-कीस अज्ज ! चिरं डियासि ? , न
जुतं नाम तुमं उत्तमकुलपसूयाए एगागिणीए चिरं अचिक्क-
उं ति । सा सप्पावेण मिच्छा मि दुक्कं ति भणमाणी , अ-
ज्जचंदणाए पाएसु पडिया , अज्जचंदणा य ताव वेलाए
संधारं गया , ताहे निहा आगया , एसुसा । मियावईए वि
तिव्वसंवेगमावणाए पायपडियाए चव केवलणां ससु-
परणं । सप्पां य तेषुतेणसुवागओ । अज्जचंदणाए य संधा-
रगाओ इत्थो ओलंविओ , मियावईए मा काज्जिहति ति
सो इत्थो संधारणं चडाविओ । सा विबुद्धा भणइ-कि-

मेयं ति ? अज्ज वि तुमं अचच्छसि ति मिच्छा मि दुक्कं , नि-
हण्णमाएणं ण उट्ठावियासि । मियावई भणइ-एस सप्पो
मा भे काहिइ ति अतो इत्थो चडाविओ । सा भणइ-क-
हिं ? सो , सा दाएइ , अज्जचंदणा अपेच्छमाणी भणइ-
अज्जे ! किं ते अइसओ ? , सा भणइ-आमं , तो किं छा-
उमत्थिओ केवलिओ इत ? , भणइ-केवलिओ , पच्छा अ-
ज्जचंदणा पाएसु पडिऊण भणइ-मिच्छा मि दुक्कं ति ।
केवली आसाइओ ति , इयं भावपडिक्कमणं । एत्थ गाहा-
" जइ य पडिक्कमियव्वे , अवस्स काऊण पावयं कम्मं । तं चव
न कायव्वे , ता होइ एए पडिक्कता ॥ १ ॥ " ति गाथायः ॥ १०४८ ॥
इह च प्रतिप्रामाण्यं भूतात्-सावधयोगाश्रितेऽहमि-
त्युक्तं भवति , तस्माच्च निवृत्तिर्यत्तदनुमतेऽधिरमणमिति ,
तथा निन्दाभीति-गर्हाभि , अत्र निन्दाभीति जुगुप्सेत्यर्थः
गर्हाभीति च तद्वेदोक्तं भवति , एवं तर्हि का भेद एकार्थ-
त्वं ? , उच्यते-सामान्यार्थभेदोऽपीष्टविशेषार्थो गर्हाशब्दः ,
यथा-सामान्ये गमनार्थे गच्छतीति गौः , सर्पतीति सर्पः ।
तथाऽपि गमनविशेषोऽवगम्यते , शब्दार्थोदय , एवमिहापि
निन्दागर्हयोरिति । तं चार्थविशेषं दर्शयति-

सचरित्तपच्छयावो , निंदा तीए चउकनिकखेवो ।

दव्वे चित्तयसुआ , भाविसु बहू उदाहरणा ॥ १०४९ ॥

सचरित्रस्य सचरित्रं पश्चात्तापो निन्दाः स्वप्रत्यक्षं
जुगुप्सेत्यर्थः , उक्तं च-" आत्मसात्तकी निन्दा " ,
' तीए चउकनिकखेवो ' ति-तस्यां तस्या वा नामादिभेद-
तुक्तां निक्षेप इति , तत्र नामस्थापने अनादित्याऽह-
" द-
व्व चित्तकसुया , भाविसु बहू उदाहरणं " ति-द्रव्यनिन्दा-
यां चित्रकसुतादाहरणं , सा जहा रणा परिणीया अप्पा-
यं णिदियाइय ति । भावनिन्दायां सुबह्व्युदाहरणाणि योग-
संप्रदेषु वच्यन्ते , लक्षणं पुनरिदम्-" हा ! दुदुक्कं कयं हा !
उ-रुडु कारियं दुदुक्कं अणुमयं इति । अतो अतो डक्कइ ,
पच्छातावणं वेवतो ॥ १ ॥ " ति गाथायः ।

गरहा वि तहा जाई , अमेव नवरं परपगासणया ।

दव्वम्भि भरअनायं , भाविसु बहू उदाहरणा ॥ १०५० ॥

गर्होऽपि तथाजातीयेवेति-निन्दाजातीयेव , नवरमे-
तावान् विशेषः-परप्रकाशनया गर्हा भवति , या गुरोः
प्रत्यक्षं जुगुप्सा सा गर्हति , " परसाल्लकी गर्हं " ति
वचनाद् , अलावपि वतुविंशेव , तत्र नामस्थापने अनाद-
तैवाह-"द्ववम्भि मरुअणायं भाविसु बहू उदाहरणं " ति-
तत्र द्रव्यगोत्रायां मरुकोदाहरणं , तच्च दम्-अणुदपुरं मरु-
ओ एहसाए समं संवासं काऊण उवज्झापरस्स कहइ , ज-
हा सुविणए एहसाए समं संवासं गओ मि ति । भावगर्हा-
ए साधू उदाहरणं-" गंतूण गुरुसगासो , काऊण य अंजलि
विणयमूलं । जह अप्पणो तह परे , जाणावण एस गरहा
उ ॥ १ ॥ " ति गाथायः ॥ १०४९ ॥ तत्र निन्दां गर्हामी-
त्यत्र गर्हो जुगुप्सेत्यर्थः , तत्र किं जुगुप्से ? , ' आत्मानम्-
अतीतसावधयोगकारिणमरुदायम् । अथवा-अत्राणम्-अ-
तीतसावधयोगाकारिणविरहितं जुगुप्से , सामायिकेनाधुना त्रा-
णमिति । अथवा-"अतं सातत्यगमने , अतनमतीतं-साव-
धयोगं सततभवनप्रवृत्तं निवर्तयामीति ; शुश्रूषाजीति-

विधिषाथो विशेषाथो वा विशब्दः, उच्छब्दो भूषार्थः, स्-
जामि; त्यजामीत्यर्थः, विविधं विशेषणं वा भूषं त्यजामि-
व्युत्सुजामि, अनीतसावधायोऽप्युत्सुजामीति वा, अव-
शब्दाऽवशब्दस्यार्थः, विशेषणार्थः स्जजामीत्यर्थः, नन्वेवं सा-
वधायोऽप्युत्सुजामात् करोमि भद्रम् । सामाधिक्यमिति साव-
धायोऽप्युत्सुजामि, तस्य व्यवस्थामिति शब्दप्रयोगं वैपरी-
त्यामापद्यते, तत्र यस्मात् सांसादिभिरमक्रियानन्तरं व्यवस्थ-
जामीति प्रयुक्तं तद्विपक्षत्यागो मांसभक्षणनिवृत्तिरभिधीयते,
एवं सामाधिक्यकालान्तरमापि प्रयुक्तं व्यवस्थजामिशब्दे तद्विपक्ष-
त्यागोऽवगम्यते, स च तद्विपक्षः सुगम एवेत्यत्र बहु वक्त-
व्यं तत्तु नोक्तं, ग्रन्थविस्तरभयात्, गमनिकामात्रप्रधा-
नत्वात् प्रारम्भस्य ।

साम्प्रतं व्युत्सर्गप्रतिपादनायाऽऽह ग्रन्थकारः—

द्वविविउत्सर्गो खलु, पञ्चचन्दो हवे उदाहरणं ।

पडिआगयमवेगो, भावमि वि होइ सो चव ॥१०५१॥

इह द्रव्यव्युत्सर्गः—गणोपधिशीरास्त्रापानादिव्युत्सर्गः अथ-
बाऽद्रव्यव्युत्सर्गः आनेध्यानादिध्यायिनः कायात्सर्ग इति अत्र
एवाऽह—द्रव्यव्युत्सर्गं खलु प्रसन्नचन्द्रो भवन्पुदाहरणम्, भा-
वव्युत्सर्गस्त्वज्ञानादिपरित्यागः । अथवा—धर्मशुक्लध्यायिनः
कायात्सर्ग एव, तथा चाऽह—प्रत्यागतसंवेगो भावोऽपि भाव-
व्युत्सर्गोऽपि भवति स एव—प्रसन्नचन्द्र उदाहरणमिति गाथा-
कार्थः ॥१०५१॥ भावार्थः कथानकाद्वचसेयः तच्छब्दम्—“स्मिन्प-
इद्विपक्षं गुरं पञ्चचन्दो राया, तथ भगवं महावीरो समोसदो,
तत्रो राया धम्मं सांऊण संजायसंवेगो पव्वइओ, गीय-
त्थो जाओ । अणुणया जिणकणं पडिअजिउकामो सचभा-
वणाए अण्णाणं भावइ तेणं कालेणं रायगिहं गुरं मसाणे
पडिमं पडिअओ, भगवं च महावीरो तथेव समोसदो,
लागाऽपि वंदुगो गीइ । पुवे य वाणियगा स्मिन्पइद्विआओ
तथेव आयाया, पञ्चचन्दं पसिऊण एणं भणियं—एस
अम्हाणं सामी रायलंकिं परिअइय तवसिर् पडिअओ ।
अहो से धनया, चित्तिणं भणियं—कुओ पयस्स धणया ?,
जो असंजाययलं पुत्तं रजे ठविऊण पव्वइओ, सो तवस्सी
दाइगेहिं परिअजिअ, गुरं च उतिमकण्यं पव्वणं ताव,
पव्वमणं बहुओ लोगो दुक्कं ठविओ सि अट्ठवो एसो ।
तस्स तं सांऊण कांभो जाओ, चित्तिं चऽणुण—को मम पु-
त्तस्स अवकरंइ सि ?, नूणममुगो, ता किं तेण ?, एयावत्थ-
गओ णं वावाएमि, माणससंगामेण रोहंआणं पव्वओ, हरिथ-
णा हरिथं विवाएइ सि, विमाओ । एत्थंतेरे सेण्णिओ भगवं वं-
दुओ गीइ, तेणं वि दिट्ठा वंदिओ य अणुणं ईसि पि णं य निज्जा-
इतओ । सेणिएणं चित्तिं—सुक्कआणोवगओ एस भगवं, ता
परिसमि भाणं कालगयस्स का गई अवइ सि भगवंतं पु-
च्छिस्सं, तत्रो गओ वंदिऊणं पुच्छिओऽणुणं भगवं—जमि
आणं ठिओ मए वंदिओ पञ्चचन्दो तमि मयस्स कहि उ-
ववाओ अवइ ?, भगवया भणियं—अइ सल्लमा ए पुदवीए ।
तत्रो सेणिएणं चित्तिं हा ! किमं न्ति ?, पुणो पुच्छिस्सं ।
एत्थंतेरेमि अ पञ्चचन्दस्स माणसे संगमि पहाणनायेण
सहावडिथस्स असिसत्तिवक्कपणिएणपमुदाहं कयं गयाइ
पदरणाइ, तत्रोऽणुणं सिरत्ताणेणं वावाएमि सि

परामुसियमुत्तिमं, जाइ लोयं कयंति, तत्रो संवेगमाव-
रणो महया विसुक्कमाणपरिणामेण असाणं मिदिउं पयसां,
समाहियं चऽणुणं पुणरवि सुक्कं भाणं । एत्थंतेरेमि सेणि-
एणं चि पुणोऽपि भगवं पुच्छिओ—भगवं ! जारिसे आणं
संपइ पसन्नचंदो वट्ठइ तारिसे मयस्स कहि उववाओ ?,
भगवया भणियं—अणुनरसुरेसुं ति, तत्रो सेणिएणं भणियं
पुव्वं किमज्जा पकवियं उआहु मया अज्झा अवगच्छियं-
ति ?, भगवया भणियं—न अज्झा पकवियं, सेणिएणं भणि-
यं—किं वा कइ व ति ?, तत्रो भगवया सव्वो बुत्तंनो साहि-
ओ । एत्थंतेरेमि य पसन्नचंदसमीव दिव्वो देवदुदुहिस-
णाहो महन्तो कलयलो उआइओ, तत्रो सेणिएणं भणियं
भगवं ! किमं न्ति ?, भगवया भणियं—तस्सेव विसुक्कमाण-
परिणामस्स केवलमाणं समुपएणं, तत्रो से देवा माहंमं करं-
ति । एस एव द्वविविउत्सर्ग—भावविउत्सर्गसु उदाहरणं ।”
साम्प्रतं समाप्तो यथाभूतोऽस्य कर्ता भवति सामाधिक्यस्य
तथाभूतं संक्षेपतोऽभिधत्तुराह—

सावज्जोगविरओ, तिविहं तिविहेण वोसिरिअ पावं ।

सामाअमार्हाइ, एसोऽणुगमो परिसमो ॥ १०५२ ॥

सावधायोऽविरतः, कथमित्याह—त्रिविधं त्रिविधेन व्यु-
त्सुज्य पापं न तु सांपन्न एवेत्यर्थः, पाठान्तरं वा साव-
धायोऽविरतः सन् त्रिविधं त्रिविधेन व्युत्सुजति पापमर्थं,
सामाधिक्यादौ—सामाधिक्यारम्भसमये एषोऽनुगमः परिस-
माप्तः । अथवा—सामाधिक्यादौ सूत्र इति, आदिशब्दात्—सर्व-
मित्याद्यवयवपरिग्रह इति गाथार्थः ॥ १०५२ ॥ उक्ताऽनुगमः ।
सम्प्रति नयाः, ते च नैगमसङ्गदव्यवहारभूजुसूत्रशब्दसम-
भिरुद्भवभूतभेदभिन्नाः सद्योऽपि सप्त भगवति, स्वकृप
वैतनामधः सामाधिकाध्ययनं न्यक्षेणं प्रदर्शितमेवेति नेह
प्रतन्यते, इह पुनः स्थानाशून्याधेमेतं ज्ञानक्रियानयद्वयान्त-
र्भावद्वारेण समासतः प्रोच्यते, ज्ञाननयः क्रियानयश्च । तथा
चाऽह—

विजाचरणएणं, सेससमोआरणं तु कायवं ।

सामाअनिज्जुत्ती, सुभासिअत्था परिसमत्ता ॥ १०५३ ॥

‘विजाचरणएणं’ ति—विजाचरणनयोः, ज्ञानक्रिया-
नययोरित्यर्थः, ‘सेससमोआरणं तु कायवं’ ति—शेषनयस-
मवतारः कतेत्यः, तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिनष्टि ?—
तौ च वक्तव्यौ, सामाधिक्यनियुक्तिः सुभासिताथो परिसमा-
प्तेति प्रकटार्थमिति गाथार्थः ॥ १०५३ ॥

साम्प्रतं स्वद्वार एव शेषनयान्तर्भावेनाधिकृतमहिमानौ
अनन्तरोपपन्नगाथागततुशब्देन चावश्यवक्तव्यतया विहि-
तो ज्ञानचरणनयानुच्यते, तत्र ज्ञाननयदर्शनमिदं—ज्ञानमेव
प्रधानमैहिकामुष्मिकफलमाप्तिकारणं, युक्तियुक्तात् । तथा
चाऽह—

नायमि गिहिअव्वे, अगिहिअव्वमि खेव अत्थमि ।

जइ अव्वमेव इअ जो, उवएसो सो नओ नामं ॥ १०५४ ॥

‘नायमि’ ति—ज्ञानं सम्यक्परिच्छिन्नं ‘गिहिअव्वं’ ति—प्र-
हीतव्यं—उपादेयं ‘अगिहिअव्वमि’ ति—अप्रहीतव्यं; अनु-

पादये हेय इत्यर्थः, चशब्दः खलुभयोर्ग्रहीतव्याऽग्रहीतव्य-
योर्ग्रहीतवानुक्त्यर्थः, उपेक्षणीयसमुच्चयायो वा, एव-
कारस्यवधारणार्थः, तस्य चैवं व्यवहितः प्रयोगो द्रष्ट-
व्यः ज्ञान एव ग्रहीतव्यं, तथा-अग्रहीतव्ये-तपोपेक्षणीयं च,
ज्ञान एव नाज्ञान । 'अन्धमि' ति-अर्थे-ऐहिकामुष्मिकं,
तत्रैहिकः ग्रहीतव्यः-कस्यचिन्नाज्ञानादिः, अग्रहीतव्या-धि-
षश्वकण्टकादिः, उपेक्षणीयः-तृणादिः । आमुष्मिको ग्रही-
तव्यः-सम्यग्दर्शनादिः, अग्रहीतव्या-मिथ्यात्वादिः, उपेक्ष-
णीयो-विषयताऽप्युद्वादिरिति, तस्मिन् 'जहन्ममेव'
ति-अनुस्वारलोपाद् यतितव्यम्, एवम्-अनन क्रमेणैहि-
कामुष्मिकफलप्राप्त्यर्थिना सत्त्वेन यतितव्यमेवः प्रवृत्त्याद-
लक्षणः प्रयत्नः कार्य इत्यर्थः, इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यं, सम्य-
गज्ञाने प्रयत्नमानस्य फलविसेषाद्दर्शनात् । तथा चान्यैरप्यु-
क्तम्—"विज्ञप्तिः फलदा पुंसां, न क्रिया फलदा मना ।
मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य, फलासेवाद्दर्शनात् ॥ १ ॥" तथा-
आमुष्मिकफलप्राप्त्यर्थिनाऽपि ज्ञान एव यतितव्यम्, तथा
चागमाऽप्येवमेव व्यवस्थितः, यत उक्तम्—"पदमे गारं
नम्रो द्या, एवं जित्दृष्टं स्वयमेजय । अज्ञानी किं काहि-
ति, किं वा शाहिनि क्षय पावने ॥ १ ॥" इति चैतदेवम-
ङ्गीकर्तव्यं यस्मात्तीर्थकरगमधरैरगीतार्थानां केलानां वि-
हाराक्रियाऽपि निषिद्धा, तथा चागमः—"गीयन्तो य वि-
हारे, यित्त्रो गीयन्त्यमीसम्रा भिण्णसः । एतौ नश्यविहा-
रा, शाण्ड्येणो जित्पदेहि ॥ १ ॥" न यस्माद्ग्रन्थान्धः
समाकृत्यमाणः सम्यक् पन्थानं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ।
एवं तावत् क्षायापशमिकं ज्ञानमाधिकृत्याहं, क्षायिकमप्य-
ङ्गीकृत्य विशिष्टफलसाधकत्वं तस्यैव विषयं, यस्माद्ग्रहेता-
ऽपि भवाभ्यांभितटस्तस्य शीक्षां प्रतिपन्नस्योत्कृष्टतपश्चर-
णवनेऽपि न तावदपवनेप्राप्तिः संजायते यावज्जीवाजी-
वाद्यस्त्रिलवस्तुपरिच्छेदरूपं कवलज्ञानं नातपश्चित्, तस्मा-
उज्ञानमेव प्रधानमैहिकामुष्मिकफलप्राप्तिकारणमिति स्थि-
तम् । 'इति जा उवपसा सो नयो नाम' ति-इति-एव
मुक्तेन न्यायेन यः उपदेशो ज्ञानप्राधान्यव्यापनपरः स
नयो नामः ज्ञाननय इत्यर्थः । अयं च सत्तुविधे सम्य-
क्त्वात्सामायिकं सम्यक्त्वसामायिकधुसामायिकद्वयमेवे-
च्छति, ज्ञानात्मकत्वादस्य, देशविरतिसर्वविपरितिसामायिक
तु तत्कार्यत्वात् तदायत्तत्वाच्छच्छति, गुणभूते चच्छतीति
गाथार्थः ॥ १०५४ ॥ उक्तो ज्ञाननयः अधुना क्रियानयाव-
सरः, तद्दर्शनं चेदम्-क्रियैव प्रधानमैहिकामुष्मिकफलप्रा-
प्तिकारणं, युक्तियुक्तत्वात्, तथा चायमप्युक्तलक्षणमेव स्व-
पक्षसिद्धयं गाथामाह- 'गायमि गतिहृदयं' त्यादि, अ-
स्याः क्रियानयदर्शनानुसारेण व्याख्या-ज्ञानं ग्रहीतव्यं,
अग्रहीतव्ये चैव अर्थे ऐहिकामुष्मिकफलप्राप्त्यर्थिना यति-
तव्यमेव, न यस्मात् प्रवृत्त्यादलक्षणप्रयत्नव्यतिरेकेण ज्ञा-
नवनेऽप्यभिलाषिताधीवासिदृश्यते । तथा चान्यैरप्युक्तम्-
क्रियैव फलदा पुंसां, न ज्ञानं फलदा मतम् । यतः स्त्री-
भयभोगक्षो, न ज्ञानात् सुखितां मयेत् ॥ १ ॥" तथाऽऽ-
मुष्मिकफलप्राप्त्यर्थिना क्रियैव फलदा मतेषा । तथा च-मुनीन्द्र-
वचनमप्येवमेव व्यवस्थितम्, यत उक्तम्-"वैद्यकुलगण-
संघे, आचार्यआणं च पठयणसुप य । सर्वेसु धि तेण

कयं, तस्यैजमसुखमेतरे ॥ १ ॥" इति चैतदेवमङ्गीकर्तव्यं व-
स्मात् तीर्थकरगमधरैः क्रियाधिकलानां ज्ञानमपि विफल-
मेवाहम्, तथा चाऽऽगमः—"सुखं पि सुयम-
हीयं, किं काहि चरणविपपमुक्तस ॥ १ ॥" इति-
क्रियाधिकलत्वात् तस्यैवभिप्रायः, एवं तावत् क्षाया-
पशमिकं चारित्र्यमाङ्गीकृत्याहं चारित्र्यं क्रियेत्यनर्थान्तरं,
क्षायिकमप्यङ्गीकृत्य प्रकृष्टफलसाधकत्वं तस्या एव विज्ञेयम्,
यस्माद्ग्रहेताऽपि भगवतः समुत्पन्नकवलज्ञानस्यापि न
तावत्सुक्त्यर्थः संजायते यावदस्त्रिलकर्मस्थानलभूता
ह्रस्वपञ्चाक्षरौहिरणमात्रकालावस्थायिनी सर्वसंस्वररूपा
चारित्र्यक्रिया नावासेति, तस्मात् क्रियैव प्रधाना ऐहि-
कामुष्मिकफलप्राप्तिकारणमिति स्थितम् । 'इति जा उव-
पसा सो नयो नाम' ति-इति-एवमुक्तेन न्यायेन य उप-
देशः क्रियाप्राधान्यव्यापनपरः स नयो नामः क्रियानय
इत्यर्थः, अयं च सम्यक्त्वाद् सत्तुविधे सामा-
यिकं देशविरतिसर्वविरतिसामायिकद्वयमेवेच्छति क्रिया-
त्मकत्वादस्य, सम्यक्त्वसामायिकधुसामायिकं तु तदर्थ-
मुपादीयमानत्वादप्रधानत्वाच्छच्छति, गुणभूते चच्छतीति
गाथार्थः ॥ १०५४ ॥ उक्तः क्रियानयः । इत्थं ज्ञानक्रियान-
यस्वरूपं ज्ञान्वाऽविदिततत्त्वभिप्रायो धिनेयः संशयापन्नः
सन्नाह-किमत्र तत्वं ?, पक्षद्वयऽपि युक्तिसम्भवात्,
आचार्यः पुनराह- 'सर्वेसि पि' गाहा । अथवा-ज्ञानक्रिया-
नयमतं प्रत्यकमभिधायानुना स्थितपक्षमुपदर्शयन्नाह-

सर्वेसि पि नयाणं, बहुविधवत्तत्त्वं निसामिन्ना ।

तं सत्त्वनयविसुदं, जं चरणगुणद्विभ्यां साह ॥ १०५५ ॥

सर्वेषामपि मूलनयानाम्, अपिशब्दात्-तद्वृत्तानां च
नयानाम्-द्रव्यास्तिकादीनां बहुविधवत्तत्त्वं सामान्य-
मेव विशेषा एव उभयमेव चाऽनपेक्षमित्यादिरूपम् । अ-
थवा-नामादीनां नयानां कः कं साधुमिच्छन्तीत्यादिरूपां
निशम्य-भुत्वा तत् सर्वनयविसुदं-सर्वनयसम्मतं व-
चनं यच्चरणगुणस्थितः साधुः, यस्मात् सर्वनया एव
भावनिक्षेपमिच्छन्तीति गाथायोः । आह-० ।

‘भन्ते’ इत्यतिदेश्यन्नाह-

भन्ति सि पुत्रवभणियं, तेणं चिप भणइ किं पुणो भणियं ।

सत्त्वत्थ सोऽनुवत्तइ, भणियं चादिप्युत्तो सि ॥ ३५६ ॥

अनुवत्तत्तमेव य, तग्गहणं नाणुवत्तणादेव ।

अणुवत्तंते विषमो, जमिह कया किं तु जत्तेणं ॥ ३५६ ॥

‘भन्ते’ इति पदं पूर्वमेव भणितं व्याख्यातम्, इति नेह व्या-
ख्यानं तेनैव कारण-तेनैव हेतुना तर्हि परा भणति-यद्
पूर्वमेवेदं भणितम्, तर्हि किं पुनरपीह भणितं स्वकृता ?-
ननु सर्वत्र सूत्रान्तं यावदनुवर्तते एवासी, भणितं चान्यत्र-
‘आदौ प्रयुक्तोऽथः सर्वत्रानुवर्तते’ इति । गुरुराह-सत्यम-
वैतत्, सूत्रान्तं यावदनुवर्तनार्थमेव तस्य भदन्तशब्दस्य
प्रहणं तद्वग्रहणमादौ कृतम्, कथलं नानुवर्तनार्थेव-नानु-
वर्तनमात्रादेव यस्मादधिकृता विधयोऽनुवर्तन्ते भवन्ति, कि-
न्तु यत्नेन कृतेन तं भवन्ति, तथा चाहं प्रतिभाषासु-

‘अनुवर्तन्ते च नामविधयो न चानुवर्तनादिव भवन्ति, किं तर्हि ? यन्माद् भवन्ति । स चायं बन्तः, यत् तस्यानुस्मर-
णार्थं पुनरुच्चारणमिति ।

अथवा, पुनस्तद्वर्णने समाधानान्तरत्रयमाह—

‘अहवा समत्तसामा-इयकिरिओ तन्मिओहयत्थाए ।
तस्साईआरनिव-त्ताण्णइकिरियेतराभिमुहो ॥ ३५६६ ॥
जे च पुरा निदिह्णं, गुरुं जहावासयाई सव्वाहं ।
आपुच्छिउं करिजा, तयेणेष समत्थियं होइ ॥ ३५७० ॥
सामाह्यपञ्चप्पण-वययो वाऽयं भदंतसहो चि ।
सच्चकिरियावसाणे, भणियं पञ्चप्पणमणेणं ॥ ३५७१ ॥

अथवा-समाप्तप्रस्तुतसामाधिक्यप्रतिपत्तिक्रियस्तन्मालिन्य-
विशुद्धिहेतोस्तस्य सामाधिक्यस्य येऽतिचारा-मालिन्य-
प्रकारास्तथा यद् निवर्तनादिरूपं क्रियान्तरम्, आदिशब्दाद्-
निन्दावद्भक्तिवाच्यपरिग्रहः, तदभिमुखः पुनरपि भदन्त-
शब्दमुच्चारयति विनयः इति शेषः । यच्चैह पुरा-पूर्वं
निर्दिष्टं यथा गुरुमापुच्छय सर्वाण्यावश्यकानि कुर्याद् वि-
नयः । त्वनेन पुनरपि भदन्तशब्दाच्चारणान् समर्थितं भ-
वति । पूर्वं खानेन भदन्तशब्दाच्चारणाद् गुरुमापुच्छय सा-
मायिकावश्यकं प्रतिपन्नम् । इदानीं तु तद्वर्तीकारप्रतिक्रम-
णावश्यकं पुनरपि ननुच्चारणात् तमापुच्छय कुर्वता य-
थोक्ताः समर्थिता भवतीति । अहवा— भवतः पट्टा य-
त् पूर्वं कर्तुमागच्छे सामाधिक्यं तदिदानीं कृतं—समर्थितं
भदन्त ! मया, इत्येवं सामाधिक्यक्रियाप्रत्यंगुणवचनोऽयं
भदन्तशब्दः । अनेन च गुरुमापुच्छयारब्धानां सर्वासामपि
क्रियाव्याप्यवस्थाने गुरोः प्रत्यर्पणे—निवेदनमवश्यं विधेयमि-
त्येतद् भणितं भवति ।

अथ ‘पञ्चकमामि’ इत्यादिक्रियाव्याख्यानाधेमाह-
नेयं पञ्चकमामि, चि भूयसावज्जओ निवत्तामि ।
ततो य जा निवत्ती, तदणुमइओ विरगणं जं ॥ ३५७२ ॥
निंदां चि दुगुं, गरिहामि तदेव तो कओ भेओ ? ।
अणुणइ सामखत्था, भेण इहो विसेसत्थो ॥ ३५७३ ॥

जह गच्छइ चि गो स-प्पइ चि सप्पो समे वि गच्छत्थे ।
गम्मइ विसेसगमणं, तह निंदागरहत्थाणं ॥ ३५७४ ॥

‘प्रतिक्रमामि’ इत्यस्य व्याख्यानं हेयम् । किम् ? इत्याह-
‘भूतसावधयोगाद् निवर्ततेऽहम्’ इति प्रेरकः पृच्छति-भूत-
सावधयोगस्यासेवितत्वात् का नमदानीं ततो निवृत्तिः ?
इत्याह—यत् तदनुमतेर्विरमणं, न पुनस्तत्करण-कारणा-
भ्याम्, तयोरासेवितत्वेन विरमणायोगादिति । ‘निन्दां चि’
इति काऽर्थः ? ‘जुगुप्से-आत्मानमनीतसावधयोगाकारिण-
म्’ इति संबन्धं वक्ष्यति । ‘गरिहामि’ इत्यनेनाप्येतद्व्यां
जुगुप्स इति । आह—ततस्तर्हि कुनो निन्दा-गर्हयोरर्थो
भेदः, द्वयोरपि जुगुप्सार्थत्वात् ? । अस्येतद्व्यांत्तरम्—सा-
मान्यार्थोभेदेऽपि विशेषार्थो विशेषवार्थमिधायक इष्टो
गर्होशब्द इति । यथा गच्छतीति गोः, सर्पेतीति सर्पः,
इत्यनयोः समानेऽपि गत्यर्थे द्वयोरपि विशेषवद्भव गमनं

गम्यते-प्रतीयते तथा निन्दा-गर्हार्थयोरपि विशेषरूपत्वं
वक्ष्यतीति ।

तदवाह—

सप्पञ्चक्खदुगंखा, तह निंदां चि गम्मए समए ।
गुरुपञ्चक्खदुगंखा, गम्मइ गरिहामि सहेणं ॥ ३५७५ ॥
‘तह’ चि-यथा गो-सर्पयोर्गमनस्य सामान्यनोऽभेदेऽपि
विशेषतो भेदे दृष्टत्वा निन्दा-गर्हार्थभेदस्यापि जुगु-
प्सार्थस्य विशेषतो भेदोऽस्ति, तथाहि—या स्वप्रत्यक्षा-
ऽऽत्मसाक्षिकी जुगुप्सा सा समर्थं सिद्धान्ते ‘निन्दां चि’
इत्यनेन गम्यते-अवबुध्यते, या तु गुरुप्रत्यक्षा गुरुसाक्षिकी
जुगुप्सा सा ‘गर्हामि’ इत्यनेन शब्देन गम्यते इति ।
अथवा—एकाधेयोरपि निन्दा-गर्हयोर्ग्रहणं भृशा-ऽऽद-
रार्थमिह न विरुध्यते इति दर्शयन्माह—

एगत्थोभयगइणं, भिसादरत्थं च जमुदियं होइ ।
कुच्छामिं कुच्छामिं, तदेव निंदां चि गरिहामि ॥ ३५७६ ॥
भिसमाययओ व पुणो, पुणो व कुच्छामिं जमुदियं होइ ।
पुणरुत्तमणत्थं वे-ह नाणुवादादरारिं ॥ ३५७७ ॥
एकार्थं च ननुभयं च निन्दा-गर्हालक्षणमेकार्थोभयं तस्य
ग्रहणमेकार्थोभयग्रहणं, तदपि चेह भृशाद्वार्थं न विरुध्यते ।
ततश्च ‘कुच्छामिं कुच्छामिं’ इत्यनेन यदुक्तं भवति, ‘नि-
दां चि गरिहामि’ इत्यनेनापि तद्व्यां भवतीति श्रुतमत्य-
र्थम्, आदरतो वा पुनः पुनरव ‘कुच्छामिं’ इति यदुक्तं
भवति-इदमुक्तं भवतीत्यर्थः । न चेहानुवादादरारिं पुनः
पुनरपि प्रत्युक्तमपि वचः पुनरुक्तमनर्थकं वा भवतीति ।
अथ ‘निंदां चि गरिहामि’ इत्यनयोः कर्मपदसंबन्धान-
धेमाह—

किं कुच्छामप्याणं, अईयसावज्जकारिणमसणं ।
अताणमयणमहवा, सावज्जमईयजोयं चि ॥ ३५७८ ॥
किं ‘कुच्छामिं-जुगुप्सं ? इत्याह-आत्मानं निजजीवम् ।
कथंभूतम् ? अतीतसावधयोगाकारिणम् । अत एवाह्वाप्यम-
प्रशंसनीयम् । अथवा—आचार्य-संसारं निपततामशरणम्,
अतनं वाऽनादिकालात् सततस्थप्रवचनब्रह्मलसतीतसावधयोगं
‘कुच्छामिं’ जुगुप्से, भवेत्तुंवात्, सर्वविरतिसामाधिक-
स्यैव भवाण्यां निमज्जनां वाणत्वादिति ।

अथ ‘व्युत्सृजामि’ इति स्वस्य कर्मावयवं संबन्धयन्माह
विविहं विसेमओ वा, भिसं सिरामि चि वोसिरामि चि ।
छइमि चि जमुत्तं, तमेव समईयसावजं ॥ ३५७९ ॥
विशब्दो विविधार्थो विशेषार्थो वा, उत्तुशब्दस्तु भृशार्थः,
ततश्च विविधं विशेषतो वा भृशमत्यर्थं ‘सृज’ विसर्गे,
सृजामि-व्यजामितीति यदुक्तं भवति । कम् ? इत्याह—तमे-
वानीतसावधयोगम् । ‘व्यवसृजामि’ इति-वाऽवशब्दोऽव-
शब्दार्थे, विशेषणार्थः सृजामि-किं गमि व्यवसृजामीति ।
आह—नवेवं सावधयोगपरित्यागात् ‘करामि भदन्त !
सामाधिक्यम्’ इति सावधयोगनिवर्तनमुच्यते, तदनुत्तरं
‘व्युत्सृजामि’ इत्युक्तं तत्सावधयोगनिवर्तनेन व्यजामि’ इति
वैपरीत्यमापद्यते । तच्च । कुनः ? इत्याह—
मसाहविरमणाओ, जहेइ भणियम्मि वोसिरामि चि ।

तत्पट्टिवक्त्राणां, गम्भइ सामाहय वेवं ॥ ३५८० ॥

यथेह मांसादिविरमणादनन्तरं 'व्युत्सृजामि' इति भण्यते तत्प्रतिपत्त्युपागं मांसभक्षणनिवृत्तिरूपं गम्यते-अवसीयते-तथा संख्यवहारदर्शनात्, प्रस्तुतसामाधिक्येऽप्येवमेवावगन्तव्यम् । इदमुक्तं भवति-यथा 'मंसं सुग्राह्यं पक्वकामि जावज्जीवाय अउत्सिहं निविहं मणुणं वायाय काणं न भुंजामि, न भुंजावेमि, वांसिरामि' इति मांसाविरमणादनन्तरं 'व्युत्सृजामि' इत्युक्तं 'मांसादिभक्षणरूपं न द्विपक्षं त्यजामि' इति गम्यते. एवमिहापि 'तस्मै भते ! पट्टिकमामि निशामि गरिहामि अप्पाणं' इत्येतत्पर्यन्तेन सूत्रेण यत् सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानमुक्तम्, तदनन्तरं 'व्युत्सृजामि' इत्युक्तं 'तद्विपक्षरूपं सावद्ययोगाविरमणं त्यजामि' इति गम्यते इति ।

अथ कः पुनः सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानरूपस्य सामाधिक्यस्य विपक्षः ? इत्याशङ्क्य तदुपपन्नार्थमाह—

सम्प्रसादमयं तं, मिच्छताईंश्चि तच्चिवक्त्रो य ।

ताण विवक्त्रो गम्भइ, पभासिए वांसिरामि ति ॥ ३५८१ ॥

तच्च सामाधिकं 'सामाहयं च विविहं सम्प्रसादसुयं तद्वा चरितं च' इति वचनात् सत्यकथ्यधृताद्यात्मकम् । ततश्च मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरतयस्त्वद्विपक्षोऽयमेव । ननः 'व्युत्सृजामि' इति प्रभाषितं तेषां मिथ्यात्वादीनां विसर्गस्यायोगो गम्यते इति ।

तद्वं 'निम्नामि गहोमि व्युत्सृजामि' इति क्रियात्रयस्य विष्णुविभागो दर्शितः । अथवा—अनीनसावद्ययोगप्रायश्चित्संप्रदार्थमिदं क्रियात्रयमिति दर्शयन्माह—

अह्ना तिच्छिद्यमाव-अयोगपच्छित्तसंगहृत्थाय ।

संख्यवभो विहाणं, निदामिच्छाईसुत्तमि ॥ ३५८२ ॥

निदा-मरहमाहणा-दालोयण-पट्टिकभोभयग्राह्यं ।

होइ विवेगाईं, छेयंताणं विसग्गाओ ॥ ३५८३ ॥

अपंधा—अतिक्लान्तसावद्ययोगप्रायश्चित्तस्य संक्षेपतः संप्रदार्थं 'निम्नामि' इत्यादिस्त्रेऽभिधानमिति । तच्च प्रायश्चित्तम् । "अलोयणपट्टिकमणे, मीस विवेगे तद्वा वि-उत्सर्गो । तच्च छेयं मूल अणव-द्वया य पारंजिए खेच ॥ १ ॥" इति वचनाद् दर्शयिधम् । तत्र निम्ना-गहोयोप्रेक्षणादालोचनप्रतिक्रियाभयलक्षणस्याद्यप्रायश्चित्तत्रयस्य प्रहणम्, 'वयवसृजामि' इति विसर्गप्रहणात् पुनर्विवेकादीनां क्षेपान्तानां चतुर्थी प्रायश्चित्तभेदानां प्रहणं भवति । मूलान्दयस्तु त्रयः प्रायश्चित्तभेदा इह न संभवन्ति, तेषां चारित्रिकोत्पत्तिरुपपत्तिरित्याह । इह तु प्रतिपत्त्युपागसंख्यप्रकामादिति तावद् वयमवगच्छामः, तस्य तु केषलिनो बहुभुता वा विदन्तीति । तद्वं व्याख्यातं सामाधिक्यस्य । तद्व्याख्याने चारितानांऽनुगमः ।

ततः पूर्वोक्तमुपसंहरन्तुत्तरनयद्वारसंबन्धनार्थमाह—

एवं सुत्ताणुगमो, सुत्तभासो सुयत्थजुत्ती य ।

अधिया नयाणुजोग-दारावसरंऽधुया ते य ॥ ३५८४ ॥

अत्थाणुगमं चिय, तेण जहासंभवं तहिं चैव ।

मधिया तद्वावि पत्थुय-दारासुत्तयसुखेहं ॥ ३५८५ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सूत्रानुगमः, सूत्रालापकानां च व्यासो निक्षेपः, सूत्रार्थयुक्तिश्च-सूत्रस्पर्शिकानयुक्तिश्चेत्यर्थः, अधिनाः—प्रतिपादिताः । विशेषः । (सामाधिकं नयौ ज्ञानक्रियात्मकौ ज्ञानक्रियादिशब्दौ)-नवरमज्ञाननयः, अयं चतुर्विधं सत्य-कथादिसामाधिक्यं सत्यकथसामाधिक्यं धृतसामाधिक्यं वदयति, अस्य ज्ञानात्मकत्वात्, देशविरतिसामाधिक्यसर्वविरतिसामाधिक्यं तु न च्छति तथास्तत्कार्यत्वात् गुणकृते वा इच्छति । उक्तं ज्ञाननयः । (आ० म०) क्रियानयः सत्यक-त्वादिकं चतुर्विधं सामाधिक्यं देशविरतिसर्वविरतरूपसामाधिक्यद्वयमेवेच्छति क्रियाप्रधानत्वादस्य, सत्यकथं सामाधिक्यं तु तदर्थमुपादीयमानत्वेनाप्रधानत्वाच्चेच्छति गुणभूते वा इच्छतीति । आ० म० १ अ० ।

(७८) आलोचनानीति सामाधिक्यवत एव भवन्तीति अतस्तत्प्रश्नोत्तरपूर्वं फलमाह—

सामाहयणं भन्ते ! जीवे किं जणयइ ? सामाहयणं साव-जजोगविरइ जणयइ ॥ ८ ॥

हे भदन्त ! सामाधिक्येन—समत्कारेण जीवः किं जनयति । गुरुराह—हे शिष्य ! सामाधिक्येन सावद्ययोगविरतिं जनयति कर्मबन्धकारणेभ्यः संपादमनोवाङ्माययोगेभ्यो विरतिं पश्चाद्विवर्त्तनं जनयति ॥ ८ ॥ उक्तं २६ अ० । सावद्ययोगविरतिप्रधानं आवश्यकस्य प्रथमं अध्ययनविशेषं, पा० । " सामाधिक्यस्य विवृतिं, कृत्वा यद्व्याप्तमिह मया कुशलम् । तेन खलु सर्वलोकां, लभतां सामाधिक्यं परमम् ॥ १ ॥ यस्माज्जगद् भगवान्, सामाधिक्यमेव निरुपमापायम् । शरीरमानसानि—कदुःखनाशस्य मातृस्य ॥ २ ॥ " आ० म० १ अ० ।

राज्याद्विदानपूर्वकं च जगद्गुरुः सामाधिक्यं प्रतिपन्नवानिति तत्स्वरूपविरूपणायाह—

सामाधिक्यं च मोक्षाङ्गं, परं सर्वज्ञभाषितम् ।

वासीचन्दनकल्पानां—सुहृत्मेतन्महात्मनाम् ॥ १ ॥

समस्य-रागद्वेषकृतवैषम्यवर्जितस्य भावस्याऽऽयो लाभः समायः स एव सामाधिक्यं चारित्रं तच्च चशब्दात्-ज्ञानदर्शने वा यदाह—"सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षपार्श्वः" अवधारणाद्वा चशब्दस्य, सामाधिक्यमेव ननु परपरिकल्पितं कुशलचित्तम् । अपंधा-चशब्दः पुनरर्थः तस्यैव प्रयोगः, इह भगवन्ना राज्यदानमहादानादीनि कृतानि सामाधिक्यं पुनस्तत्र मोक्षाङ्गम्-निर्वाणकारणम् । नन्वेवं ज्ञानादीनां तत्कारणत्वं स्यादित्यत आह—परं प्रधानमनन्तरमित्यर्थः, ज्ञानादीनां हि सामाधिक्यकारणत्वेन मोक्षकारणत्वम्, यदाह—"शाखाद्विह-स्त शाखे, हुज्जह-शाखापक्षत्प चरणं" ति तत्किं स्वमति-विकल्पितं नति आह—सर्वज्ञभाषितम् । अथवा-कथमिदमव-नितमिति चेदन्त आह—यतः सर्वज्ञभाषितं समस्तविरप्र-णीतम् । मोक्षादयो हि भावा अतीन्द्रियास्ते च सर्वविद्वच्च-नावं सया एव भवन्ति प्रमाणांतरस्य तत्त्वप्रवृत्तः । एतच्च

किं सर्वेषां भवति नेत्याह—वासी-लोहाकारोपकरणविशेषः, वासीव वासी अपकारकारी तां चन्दनमिव-मलयजमिव दुष्कृतनक्षत्रहेतुतयोपकारकत्वेन कल्पयन्ति मन्यन्ते वा—सीचन्दनकल्पाः, यदाह—“यो मामपकरोत्येव, तत्ते-नोपकरोत्यसौ । शिरामोक्षापुपायेन, कुर्वीण इव नी-रुजम् ॥ १ ॥” अथ वास्यामपकारिणि चन्दनस्य कल्प इव हेतु इव य उपकारित्वेन वर्तन्ते ते वासीचन्दनक-ल्पाः, आह च—“अपकारपरंऽपि परे, कुर्वन्त्युपकारमेव हि महान्तः । सुरभीकरोनि वासी, मलयजमपि तन्नामायमापि ॥ १ ॥” वास्यां वा चन्दनस्येव कल्प आचारा येषां ते तथा । अथवा-वास्यां चन्दनकल्पाः-चन्दनतुल्या ये ते तथा, भाव-ना तु प्रतीतैव, तेषां वासीचन्दनकल्पानामुक्तमभिहित-मात्रेणान्येषामेतत्सामायिकम् कथामेवं विशेषणानामित्या-ह-महामनाम्-उत्तमसस्त्ववतामिति ।

सामायिकं फलतः स्वामितश्च निरूपितम् । अथ स्वरूप-तस्तत्रैव निरूपयन्नाह । अथवा-मोक्षाङ्गं सामायिकं यत् आह—

निरवद्यमिदं ज्ञेय-मेकान्वेनैव तत्त्वतः

कुशलाशयरूपत्वात्, सर्वयोगविशुद्धितः ॥ २ ॥

निर्गतम् अवघात्-गर्हितकर्मणो हिंसादिकोधादेरिति नि-रवद्यं स्वरूपेणैवं सामायिकं ज्ञेयं-ज्ञातव्यम् । एकान्वेनैव-स-र्वेष्वेव न पुनरशेनापि सावद्यं तथाविधस्य तस्याविशुद्ध-त्वात्, यदाह—“पडिसिद्धेसु य देसे, विहिण्णसु य ईसिराग-भावम्मि । सामाहयं असुद्धं, सुद्धं समयाण् देणहं पि ॥ १ ॥” तत्त्वतः—परमार्थेना ननुपचारव्याया उपचरितं श्रवत्तु त-त्कार्योकरणात् । कुत एतदेवमित्याह—कुशलाशयरूपत्वात् शुभाभिस्त्रिधस्वभावतस्तस्य सर्वथा निरवद्यत्वाभावे हि-कुशलाशयत्वं न स्यादिति ननु । ज्ञानदर्शनयोरप्येवदस्ती-त्याह—सर्वयोगविशुद्धितः-समस्तमनोवाङ्मयव्यापारशुद्धि-भावाद्वा हि ज्ञानादिषु योगविशुद्धिरस्तीति ।

अयोरूपसामायिकविलक्षणं शाक्यपरिकल्पितं कुश-

लचित्तं मोक्षाङ्गतया निषेधयन्नाह—

यत्पुनः कुशलं चित्तं, लोकदृष्ट्या व्यवस्थितम् ।

तत्तथैवाप्ययमेवऽपि, चिन्त्यमानं न तादृशम् ॥ ३ ॥

सामायिकं तावत् मोक्षाङ्गं, तत् पुनर्यदित्युद्देशे पुनरिति विशेषणार्थः, कुशलं-शुभं चित्तं-मनः, किं तत्त्वतः कुशलं नेत्याह—लोकदृष्ट्या सामान्यजनवर्गेन-लोकोत्तरजनद-ृष्ट्या तु तस्य विचार्यमाणस्य कुशलाभासतैव व्यवस्थितम्-प्रतिष्ठितम्, तच्चित्तम्, ‘तथे’ ति तथाविधस्य सामा-न्यबुद्धिजनसमतस्योद्धार्ययोगादाराया योगः—संबन्धः त-थैवाप्ययमेवस्तथापि, आस्तां तद्व्यागोऽपि चिन्त्यमात्र-विचार्यमाणम्, न-नैव तादृशं-सामायिकसदृशम् । य-त्किंल सामायिकादधिकतया संमतं परेषां तद्विचार्यमाणं तत्सममपि न भवतीति कथं तन्मोक्षाङ्गमिति ।

अथ तदेव मायापुत्रीयकल्पितं कुशलचित्तमुपदर्शयन्नाह—

मन्येव निपतत्वेतज्ज, जगद्दुश्चरितं यथा ।

मत्सुचारित्रयोगाच्च, मुक्तिः स्यात्सर्वदेहिनाम् ॥ ४ ॥

मयीति अनेन बोधिसत्त्व आत्मानं निर्दिशति-एवमप्येव-वधारणे, तेन मन्येव न पुनः परत्र निपततु—नितरामा-पचताम् एतदप्रतिपादितप्रत्यक्षमस्तु सांसारिकास्तुकार-णं जगतां-प्राणिनां दुश्चरितं-हिंसादिनिबन्धनं कर्म जग-द्दुश्चरितं, यद्यप्युपदर्शनार्थः तस्यैवं संबन्धः तत्तथैवाप्य-योगेऽपि चिन्त्यमानं न तादृशं यथा एतन्मन्येवेत्यादि, तथा मत्सुचारित्रयोगान्-मयीवाहिंसादिसद्वृत्तानुष्ठानसंबन्धावस्था-समुच्चये, मुक्तिः-माक्षः स्याद्-भवेत् सर्वदेहिनां-सकलसंसारिणामिति कुशलचित्तमिति ।

कस्मादिदं तथैवाप्युक्तमपि न सामायिकसदृशं भवती-त्याह—

असंभवीदं यद्वस्तु, बुद्धानां निर्निश्चितः ।

संभवित्वे त्वियं न स्यात्, तत्रैकस्याप्यनिर्णीतौ ॥ ५ ॥

असंभवि—न संभवन्स्वभावम् इदमनन्तरोदितं यद्-य-स्यादस्तु अन्यकृतकर्मणोऽन्यत्र संबन्धलक्षणाऽर्थः, कुत-इत्याह—बुद्धानां-बोधिसत्त्वानां निर्निश्चितैर्निर्वाणमनश्च-वणात् तदागमे, तथाहि—“गङ्गाचालिकासमा-बुद्धा निर्णीता” इ-ति तदागमः अयमभिप्रायो यदि जगद्दुश्चरितं बुद्धे व्यपतिष्य-सदा तस्य निबोधं नामविषयत्, इत्यतः च तत्तत्संयत्संभवीदं-वस्तु । एवमेवाह-संभवित्वे तु भवन्स्वभावत्वे पुनरस्य व-स्तुन इयं स्तूपमाना बुद्धनिर्णीते स्यात्-न भवेन्न च तेन जा-यन्तु मध्य एकस्यापि जगत आस्तां बहूनामनिर्णीतानि-वाणं सति अतोऽसंभवित्वादस्य वस्तुन एतत्कुशलचित्तं न सामायिकसदृशमिति ।

यदि सामायिकसदृशं नेदं चित्तं तर्हि किंचिदभिदं—
मित्याह—

तदेवं चिन्तनं न्यायात्, तत्त्वतो मोहसंगतम् ।

साध्ववस्थान्तरे ज्ञेयं, बोध्यादेः प्रार्थनादिवत् ॥ ६ ॥

तदिति—यस्यात्संभवीदं वस्तु तस्मादेवमनन्तरोदितं म-न्येवेत्यादिचिन्तनं ध्याने न्यायादुपदर्शितात्संभवित्वलक्षणा-च्च यावत्त्वतः परमार्थचिन्तायां मोहसङ्गते-मोहनीयकर्मोद्-यातुगतम्, मोहोदयमावे हि समस्तविकल्पोत्कालिकावर्जित-मेव चित्तं भवति । सरागावस्थायो पुनः स्यादप्येवंविधं चि-त्तं साधुता च तस्य स्यादित्याह—साधु-शोभनमनन्तरो-दितं प्रणिधानमवस्थान्तरे सरागावस्थायो न पुनः राग-क्षयं ज्ञेयं-ज्ञातव्यम् । किंचदित्याह—बोध्यादेराग्यबोधि-लाभादेरादिशब्दात्-समाधिचरपरिग्रहः, प्रार्थनादिवत्-या-ज्यादि यथा । यदाह—आरुणबोधिलाम्, समाधिचरमुत्तमं दितुं आदिशब्दात्-अर्हदादिरागपरिग्रहः, यदाह—अरिहंते-सु य रागो, रागो साहस्युर्ध्वयोरारु । एत एतयो रा-गो, अज्जसरागाण् साहस्यु ॥ १ ॥ अथमभिप्रायो यद्यपि प्रार्थनीयानामर्हतां वीतरागतया बोधिलाभादिदानमसंभवि-तथापि रागवतो भगवत्सु भक्तिमावदप्यतो भावात्कर्त्तव्यं स्यात्वेव । आह च—भासा असक्खमांसा, नवरं भर्त्तादिं भासिया एसा । ननु वीर्येज्ज्वांसा, वेति समाहि च बोधि च ॥ १ ॥ यदि च मोहसंगतमप्योद्धार्यमात्रपेक्षया मन्येवे-त्यादिचिन्तनमनवद्यं स्यात्तदेतद्वनवद्यतरं भविष्यति, यथा

“अध्यादीनां यद्विज्ञान-मास्तां मय्येव तत्सदा । मदीयज्ञानयो-
गाच्च, सैतम्यं ते(बु)धां सर्वदा ।” अथैतदसंभवाम्मोहसंगतमि
ति चेदितरत्राप्यसंभविष्यं तुल्यमेवेति । अस्य च श्लोकस्य
प्रथमपादमध्यथाऽपि पठमि । तद्यथा—‘एवं च चिन्तने
हेतुर्दि’ ति, अर्थस्तु प्रकट एवेति ।

यदपि व्याघ्रादेः स्वकीयमांसदानादावतिकुशलं चित्तं परे-
षेभ्यत तदपि सामायिकापक्षया असाध्वनि दर्शयन्नाह—

अपकारिणि सवुबुद्धि-विशिष्टार्थप्रसाधनात् ।

आत्मभरित्वपिशुना, तदपायानपेक्षिणी ॥ ७ ॥

अपकारिणि-अपकरणशीलं बुद्धमांसभक्षक-व्याघ्रादौ दु-
र्जनं वा विषयभूतं सन्-शोभनाऽयमिति बुद्धिः-मतिः सद्-
बुद्धिः कुत इत्याह-विशिष्टार्थस्य-पीडोत्पादकतया कर्मक-
कर्मनसहायककरणतः सकलशरीरानिष्टुसिद्धिर्भूतसर्वज्ञता-
सौधशिखराहोदयलक्षणस्य प्रधानवस्तुनः प्रसाधनं-नि-
ष्पादनं विशिष्टार्थप्रसाधनं तस्मादा सद्बुद्धिः, सा कि-
मित्याह-आत्मानमेव न परं विभक्ति-पुरुषातीत्यात्म-
भरित्वज्ञावं पिशुनयति शुचयनीत्यात्मभरित्वपिशुना,
कुतः एतद्व्याह-यतोऽसौ तेषां बुद्धशरीरापकारिणां
व्याघ्रादीनां ये अपाया-दुर्गतिगमनाद्यस्ताप्रापकत इत्य-
वशात्ता तदपायानपेक्षिणी आत्मभरित्वं परापकारानपेक्षित्वं
च महद् वृषणं महतामिति ।

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

एवं सामायिकादन्य-दवस्थान्तरभद्रकम् ।

स्याच्चित्तं तनु संशुद्ध-ज्ञेयमेकान्तभद्रकम् ॥ ८ ॥

एवमनन्तराज्ञानीत्या मोहसङ्गतत्वाभिधानलक्षणया सा-
मायिकाम्मोक्षभयादिसकलभावोपेक्षासंश्लेषात् अन्यद्-अप-
रं मध्येव निपतन्विषयादि परपरिकल्पितम्—‘आरुग्ग बो-
हिंलाममि’ त्यादि जैनकल्पितं च चित्तमिति यागः ।
अवस्थाान्तरं योग्यताविशेष एव साभिप्यक्ततायमेव, न
तु केवलित्वे भद्रकं—कस्याणं युक्तमवस्थान्तरभद्रकं स्या-
द्भवेच्चित्तं—मनः, तन्तु सामायिकं पुनः संशुद्धः समस्तशो-
षविशेषागात्रेतांज्ञेय-ज्ञातव्यमेकान्तभद्रकं-सर्वथैव शोभन-
मिति । ॥८० २६ अष्ट० ।

परिहायशेषप्रदर्शनं अनुनोपदेशाभिधिसयाऽऽह—

सीमोदगपदिदुग्गुंछिणो,अपडिस्सम लवानसपिणो ।

सामाहयमाहु तस्स जं,जो गिदिमत्तेऽसणं न भुंजती॥२०॥

तथा शीतोदकम्-अमासुकोदकं तस्मिन् जुगुप्सकस्य-अ-
मासुकोदकपरिहारिणः साधोः न विद्येत प्रतिज्ञा-निदान-
नरूपा यस्य सोऽप्रतिज्ञोऽनिदान इत्यर्थः, लवं-कर्म त-
स्मात् ‘अवसर्पणो’ चि-अवसर्पिणः यदनुष्ठानं कर्मबन्धो-
पादानभूतं तत्पण्डित्वादि इत्यर्थः, तस्यैवभूतस्य साधो-
यस्मात् यत् सामायिकं-समभावलक्षणमाहुः सर्वज्ञाः,
यश्च साधुः शुद्धमात्रे-शुद्धस्थभाजनं कस्यपापादौ न भु-
ङ्क्ते तस्य च सामायिकमाहुर्वाति संवन्धनीयमिति ।
स्व० १ ध्रु० २ अ० २ ० । त्रिपटकादि समयवृत्तौ परिहृ-
ते, पुं० १ दश० ४ अ० ।

आराहणाहुजो, सम्मं काऊण सुविहिमो कालं ।

उकोसं तिभि भवे, गंतुण लभेज निव्वाणं ॥ ८०८ ॥

किञ्च—आराधनया युक्तः—प्रयत्नपरः सम्यक् कृत्वा सु-
विहितः कालं पुनश्च उत्कृष्टतः—अतिशयेन सम्यगाराध-
नां कृत्वा भीन् भवान् गत्वा निर्वाणं—मोक्षमवश्यं प्राप्नो-
तीति । एतदुक्तं भवति-यदि परमसमाधानेन सम्यक् कालं
करोति ततस्तुतीयं भवेऽवश्यं सिद्धयतीति । आह परः—
उत्कृष्टतोऽष्टमवाभ्यन्तरं सामायिकं प्राप्य नियमासिद्धय-
तीति, जघन्यतः पुनरेकस्मिन्भव भवे सामायिकं प्राप्य-
सिद्धयतीत्युक्तं ग्रन्थान्तरं, ततश्च यदुक्तं भीन् भवाननी-
त्य सिद्धयतीति तदेतन्नाप्युत्कृष्टं नापि जघन्यं ततश्च वि-
रोध इति । उच्यते-अनालीदसिद्धान्तसङ्गाधेन यत्किञ्चिदु-
च्यते, यत्तदुक्तं जघन्यत एकेनैव भयेन सिद्धयतीति तद्व-
ज्जयभनागवसंहननमङ्गीकृत्याहम्, एतच्च छुवाट्टिकासंहन-
नमङ्गीकृत्योच्यते, छुवाट्टिकासंहननो हि यद्यतिशयनारा-
धनं करोति ततस्तुतीयं भवे मोक्षं प्राप्नोति । उत्कृष्ट-
शब्दश्चात्रातिशयायै द्रष्टव्यो न तु भवमङ्गीकृत्य, भवा-
ङ्गीकरणं पुनरुचिरेवात्कृष्टतो भवे छुवाट्टिकासंहननः सि-
द्धयतीति । आह ० ।

(७६) प्रकीर्णकवाताः—

तथा-आहः सामायिकं कुर्वन् ‘सुविहं तिविहं’ इत्या-
दिना सावद्यव्यापारसम्बन्धिकरणकारणे एव निषधयति,
नत्वनुमादनम्, तथा च सति सामायिकत्वाऽसौ सावद्यव्या-
पारं मनोवाङ्मयायानामन्यतरं कनाप्यनुमोदयन् सामायिकं
खण्डयति नवेति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—सामायिकत्वः आ-
ज्ञो मनोवाङ्मयैः सावद्यव्यापारमनुमोदयन्नापि सामायिकं न
खण्डयति, तद्विषयकविरतेरभावात्, यदि च नानुमोदयति
तदा भूयो लाभभाष भवतीति ॥५५॥ सन० १ उक्ता० । तथा-
तीर्थचरणगुह्यतां मिथा भिन्नवाचनत्वेऽपि सामागिकत्वं
भवति न वा ? , तथा सामाचार्यादिकृतां भद्रा भवति न वा?,
इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-गणभूतां परस्परं वाचनान्नेन सामा-
चार्या अपि कियान् भद्रस्मभाष्यते, तद्वद् च कथञ्चिद्सा-
म्भोगिकत्वमपि सम्भाष्यत इति ॥ ८६ ॥ सन० २ उक्ता० ।
तथा-व्याख्यानवेलायां कृतसामायिका आदौ आदेशमा-
गणपूव्वकं प्रतिलेखनां करोत्यन्यथा चेति ? प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्—सामायिकमध्ये प्रतिलेखनां दशमार्गेण यौक्तिकमिति
॥ १६५ ॥ सन० २ उक्ता० । तथा-पौषधमध्ये खर्वालापकदु-
ग्दिहका वाच्यते न वा ? , इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-सा मनासि
वाच्यते, नतु वादस्वरणे, सिद्धान्तालापकमिति तत्वादिति
॥२०१॥ सन० ४ उक्ता० ।

सामाहयउक्कम-सामायिकोपक्रम-पुं० । सामायिकम्-आव-
श्यकप्रथमाध्ययनम्, तस्यानुक्रमः-परिपाटीविशेषः सामा-
यिकं वा अनुक्रमः सामायिकानुक्रमः । सामायिकस्य सा-
मायिके वाऽनुक्रमेण, दश० १ अ० ।

सामाहयकड-सामायिककृत-पुं० । सामायिकं सावद्ययोगप-
रिजंननिरवद्योगासवनस्वभावं कृतं—विहितं देशनो
येन स सामायिककृतः । आहिताग्न्यादिदर्शनात् ज्ञान-
स्यास्तरपदत्वम् । तद्वचमप्रतिपक्षपीडयत्य दर्शनमतापेतस्य

प्रतिदिनमुभयसम्भ्यं सामायिककरणं मासत्रयं यावन्नृनीया-
नुपासकप्रतिमां प्रतिपद्ये, स्म० ११ सम० । प्रतिपञ्चाश-
त्तन्त्रं, पञ्चा० १ विव० । (' उवासागपडिमा ' शब्दे
द्वितीयभागे ११३० पृष्ठ इयं प्रतिमोक्ता ।) (सामायिकक-
रस्य का क्रिया क्रियत इति ' किरिया ' शब्दे तृतीयभागे
१४७ पृष्ठ उक्तम् ।)

सामायिककरस्य प्रत्याख्यानभङ्गाः—

रायगिहे० जाव एवं वयासी-आजीविया थं भंते ! थरे
भगवंते एवं वयासी-समणोवासगस्स थं भंते ! सामाह-
यकडस्स समणोवस्सए अच्छमाणस्स केइ भंटे अवहरे-
जा, से थं भंते ! तं भंटे अणुगवेसमाणे किं सयं भंटे अ-
णुगवेसइ परायणं भंटे अणुगवेसइ ? , गोयमा ! सयं
भंटे अणुगवेसइ नो परायणं भंटे अणुगवेसइ , तस्स
थं भंते ! तेहिं सीलव्वयगुणवेरमणपच्चक्खाणपोसहो-
ववासहिं से भंटे अभंटे भवति ? , इंता भवति । से केण
खाइ थं अट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ सयं भंटे अणुगवेसइ
नो परायणं भंटे अणुगवेसइ ! गोयमा ! तस्स थं एवं भवति-
णो मे हिरिसे नो मे सुवज्जे नो मे कसे नो मे दसे नो मे
विउल्लघणकणगरयणमणिमोत्तियसंखसिलप्पवालरत्तरय-
णमादीप संतसारसावदेजे, ममत्तभावे पुण से अपरिमाण
भवति, से तेण्हेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-सयं भंटे अणु-
गवेसइ नो परायणं भंटे अणुगवेसइ । (सू० ३२२×)

' रायगिहे ' इत्यादि, गौतमो भगवन्तमयमवादीन्-आजीवि-
क्काः-गोशालकशिष्या भदन्त ! स्थिरान्-निग्रन्थाञ्च भ-
गवन्तः एवं-स्वयमाणप्रकारमवादिषुः, यच्च ते तान् प्र-
त्यवादिषुस्तद्गौतमः स्वयमेव वृच्छन्नाह—' समणोवासगस्स
थं मित्यादि, ' सामायिकडस्स ' ति—कृतसामायिकस्य-
प्रतिपञ्चाशत्तन्त्रस्य, श्रमणोपाधये हि धावकः सामा-
यिकं प्रायः प्रतिपद्यते इत्यत उक्तं श्रमणोपाधये आसी-
नस्यनि, ' केइ ' ति—कश्चित्पुरुषः ' भंटे ' ति वस्त्रादिकं व-
स्तु गृहवर्ति साधुपाश्रयवर्ति वा ' अवहरेज्ज ' ति—अपहरेत्
' से ' ति—स श्रमणोपासकः ' नं भंटे ' ति—तद्-अपहृतं भा-
ग्यम् ' अणुगवेसमाणे ' ति—सामायिकपरिसमाप्तपन-
स्तरं गवेषयन् ' समंटे ' ति—स्वकीयं भाण्डं ' परायणं ' ति-
परकीयं वा ? , पृच्छन्तोऽयमभिप्रायः—स्वसम्पत्तिधातुत्वात्स्व-
कीयं सामायिकप्रतिपत्तौ च परिग्रहस्य प्रत्याख्यातत्वाद्वास्व-
कीयमतः प्रज्ञः, अन्तत्तरम् ' समंटे ' ति—स्वभावं, ' तेहिं ' ति-
तैर्विवास्तितैर्यथास्त्रोपशमं गृहीतैरित्यर्थः, ' सील ' त्या-
दि, तत्र सीलमत्तानि—अणुगवेसनि गुणा-गुणमत्तानि विर-
मणानि-रागादिविरतयः प्रत्याख्यानं—नमस्कारसहितादि
गौप्योपासाः—पर्यदिनोपवसनं तत एषां द्वन्द्वोऽतस्तेः,
इह च सीलमत्तानीनां प्रद्वेणऽपि सावधेयमविरत्या विर-
मणशङ्कोपासक्या प्रयोजनं तस्या एव परिग्रहस्यापरिग्र-
हत्तानि मित्तत्वं भाण्डस्याभाण्डतामवनेतुम्यादिति ' से
भंटे अभंटे भवइ ' ति—तत्-अपहृतं भाण्डमभाण्डं भव-
त्यस्यव्यवहार्यत्वात् । ' से केणं ति अथ केन ' खाइ थं ' ति—पु-
१६२

नः ' अट्ठेणं ' ति—अथैन—हेतुना ' एवं भवइ ' ति—एवंभूतो
मनःपरिणामो भवति—' नो मे हिरिसे ' इत्यादि, हिरित्या-
दिपरिग्रहस्य द्विविधं त्रिविधं प्रत्याख्यातत्वात्, उक्ता-
नुक्ताथोनुसंग्रहेणाह—' नो मे ' इत्यादि, धनं-गणिमादि ग-
वादि वा कनकं—प्रतीतं रत्नानि—कर्कतनादीनि मणयः—
चन्द्रकान्तादयः मौक्तिकानि शङ्खलाश्च प्रतीताः शिलाप्रवा-
लानि-विष्टमाणि । अथवा—शिला—मुक्ताशिलाद्याः प्रवा-
लानि—विमादुणि रत्नरत्नानि—पञ्चरागादीनि तत एषां
द्वन्द्वस्ततो विपुलानि—धनादीन्यादियस्य स तत्तथा, ' संत ' ति-
विद्यमानं ' सार ' ति प्रधानं ' सावपज्ज ' ति—स्वापतेयं
द्रव्यम्, एतस्य च पदत्रयस्य कर्मधारयः, अथ यदि तद्भा-
ण्डमभाण्डं भवति तदा कथं स्वकीयं तद् गवेषयति ?
इत्याशङ्क्याह—' ममत्ते ' इत्यादि, परिग्रहादिविषयं मनोवा-
कायानां करणकारणं तेन प्रत्याख्यातं ममत्वभावनः, पुनः
हिरण्यदिविषयं ममतापरिणामः पुनः अपरिधानः—अप्र-
त्याख्याना भवति, अनुमन्तरप्रत्याख्यातत्वात्, ममत्वभाव-
स्य चानुमितिरूपव्यादिति । भ० ८ श० ५ उ० । (' जाया ' शब्दे चतुर्थभागे १४४४ पृष्ठ वक्तुं धृत्वं गतम् ।)

सामाहयकपट्टिह-सामायिककल्पस्थिति-ली० । सामायिक-
म्-संयमविशेषस्तस्य तदयं वा कल्पः करणम्-आचारः सा-
मायिककल्पः । स च प्रथमचरमतीर्थयोः साधुवामरूपकाल-
च्छेदोपस्थापनीयसङ्गत्वात्, मध्यमतीर्थेषु महाविद्वेषेषु च
यावत्कथिकच्छेदोपस्थापनीयाभावाभावात्, तदयं तस्याव-
स्थितिः—मध्याह्ना सामायिककल्पस्थितिः । कल्पस्थितिभेदे,
स्था० ३ डा० ४ उ० ।

अथैवमेव यथाक्रमं विविगेषुः प्रथमतः

सामायिककल्पस्थितिं विवृणोति—

कतिठाण्डितो कप्पो, कतिठाण्हि अट्ठितो ।

वुत्तो धूतरजोक्को, कतिठाणपतिट्ठितो ॥ २८१ ॥

यः किल धूतरजाः—अपनीतपापकर्म सामायिकसाधूनां
कल्प आचारा भगवद्भिरुक्तः स कतिपु स्थानेषु स्थितः ? ,
कतिपु स्थानेषु अस्थितः ? , कतिस्थानप्रतिष्ठितश्चाङ्गः ? ।

स्मरिह—

चउठाणे ठिओ कप्पो, छहिं ठाण्हि अट्ठितो ।

एसो धूययाक्को, दसठाणपतिट्ठितो ॥ २८२ ॥

चतुःस्थानस्थितः कल्पः वदतु च स्थानेष्वस्थितस्तदे-
वमेव धूतरजाः सामायिकसंयतकल्पो दशस्थानप्रतिष्ठितः,
केषुचित् स्थित्या केषुचित्पुनरस्थित्या; दशसु स्थानेषु प्रति-
बद्धा मन्तव्य इत्यर्थः ।

इदमेव व्यक्तीकरोति—

चउहि ठितो छहि अट्ठितो, पढमा वितिया ठिता दसविहिम्मि
वढमाणा णिव्विसगा, जेहिं वहेतेउ णिव्विह्वा ॥ २८३ ॥

प्रथमाः—स्वक्रमप्रामाण्येन सामायिकसंयतान्ते चतुर्षु
स्थानेषु स्थिताः, वदतु पुनरस्थिताः, गाथायां सुतस्यथे तृ-
तीया । य तु द्वितीयाः—छदोपस्थापनीयसंयतान्ते दशविधेऽ-
पि कल्पे स्थिताः । पञ्चाङ्गेन तृतीयचतुर्थकल्पस्थित्याः कल्प-
शब्दार्थमाह—' वढमाणा ' इत्यादि । ये परिहारविशुद्धिकं

तपो वदन्ति ते निर्विशमानकाः, धैर्यं तद्वत् तपो व्यूढं ते निर्विष्टकायिका उच्यन्ते । आह—कानि पुनस्तानि स्वत्वारिषद् वा स्थानानि येषु सामायिकसंयता यथाक्रमं स्थिता अस्थिताश्चेति ।

अत्रोच्यते—

सिञ्जारिषिडे या, चाउजामे य पुरिसिजेडे य ।

कितिकम्मस्स य करणे, चत्तारि अवट्ठिया कप्पा ॥ २८५ ॥

‘सिञ्जारिषिडे’ ति—स्वचनात् सूत्रमिति श्रूयतां रापण्डस्य परिहरणम्, चतुर्योमः, पुरुषयष्टिधर्मः, कृतिकर्मणश्च करणमेतं चत्वारः कल्पाः, सामायिकसाधूनामप्यवस्थिताः । तथाहि—सर्वेऽपि मध्यमसाधवो महाविदेहसाधवश्च श्रूयतां तरपिण्डे परिहरन्ति । चतुर्योमं च धर्ममनुपालयन्ति पुरुषयष्टिधर्म इति कृत्वा तदीया अप्यार्यिकाश्चरदीक्षिता अपि तद्दिनदीक्षितमपि साधुं यन्ते । कृतिकर्म च यथा राज्ञिकं तेऽपि कुर्वन्ति, अत एतं चत्वारः कल्पा अवस्थिताः ।

इमं पुनः षडनवस्थिताः—

आचेलककुदेसिय, सपडिकमणे य रायपिडे य ।

सांसं पजोसवणा, छपेत्ते ऽण्वट्ठिता कप्पा ॥ २८६ ॥

आचेलककुदेसिय इति सप्रतिक्रमणो-धर्मो राजपिण्डो मासकल्पः पर्युषणकल्पश्चेति । षडप्येतं कल्पा मध्यमसाधूनां विदेहसाधूनामवस्थिताः । तथाहि—यदि तेषां वस्त्रप्रत्यया रागा द्वेषा वा उत्पद्यन्ते तदा अचलाः, अथ न रागात्पानिस्ततः संचला महामूल्यं प्रमाणान्तिरिक्तमपि वस्त्रं शुद्धन्तीति भावः । औद्देशिकं नाम—साधूनुद्दिश्य कृतं भूक्षादिकमाध्यात्मस्यैतदप्यन्यस्य साधारणाय कृतं कल्पते तदर्थं तु कृतं न कल्पते प्रतिक्रमणमपि यद्यतिचारो भवति ततः कुर्वन्ति, अतिचारभावं न कुर्वन्ति । राजपिण्डे यदि वक्ष्य-भाषा दोषा भवन्ति ततः परिहरन्ति, अन्यथा शुद्धान्ति । मासकल्पे यथाकाले तिस्रतां दोषा न भवन्ति ततः पूर्व-काटीमप्यासते, अथ दोषा भवन्ति ततो मांसं अपूर्णं वा निर्गच्छन्ति पर्युषणायामपि यदि वर्षासु विहरतां दोषा भवन्ति तत एकत्र क्षेत्रे आसते, अथ दोषा न भवन्ति ततो वर्षारात्रेऽपि विहरन्ति । गता सामायिकसंयतकल्प-स्थितिः । ३०० ६ उ० ।

सामाह्यचरित्त—सामायिकचरित्र-न० । सावधयोगविरतिरूपे चरित्रभेदे, भ० ८ श० २ उ० । आनु० । औ० ।

सामाह्यचरित्तलद्धि—सामायिकचरित्रलद्धि-ली० । सावधयोगविरतिरूपस्य चरित्रस्य लब्धौ, भ० ८ श० २ उ० ।

सामाह्यजक्यण—सामायिकाध्ययन-न० । आवश्यकश्रुतसक-न्यस्य सामायिकप्रतिपादकं प्रथमे अध्ययने, विशेष० । आनु० । आ० म० । आ० चू० । (अत्र वक्ष्यम् ‘सामाह्य’ शब्द-ऽनुषङ्गमर्थोक्तम् ।)

सामाह्यपडिमा-सामायिकप्रतिमा-ली० । ‘वरं सणवयुजो, सामाह्यं कुण्ड जा उ संभासु । उक्तांसेण तिमासे, एसा सामाह्यपडिमा’ ॥ १॥ इत्येवं रूपायां तृतीयायामुपासकप्रतिमायाम्, उपा० १ अ० । श्रीन्मासाभ्युपगमप्रसक्तः पूर्वोक्तप्रतिमाद्विज्ञानसहितः सामायिकमनुपालयतीति । ध० २ अधि० ।

सामाह्यपय-सामायिकपद-न० । सामायिकप्रतिपादकं पदं आनु० ।

सामाह्यसंजय-सामायिकसंयत-पुं० । सामायिकं सर्वसाध-धारिवर्तनरूपं तत्प्रधानाः संयताः सामायिकसंयताः । सामायिकाख्यचारित्रप्रधानेषु साधुषु, वृ० ६ उ० । (सामायिकसंयतानां विस्तरतो व्याख्या ‘संजय’ शब्दं गता)

सामाग-श्यामाक-पुं० । वृम्भकग्रामस्य बहिः श्रुतुपालिकाया नद्यास्तेऽउषिते स्नानमक्यान् गृहपती, यस्य क्षेत्रे धीर-जिनस्य केवलज्ञानमुत्पन्नम् । कल्प० १ अधि० ६ अणु । आ० म० । आ० चू० । धान्यभेदे, वाच० ।

सामाणिय-सामानिक-पुं० । सकारस्य प्राकृतत्वाद् दीर्घः । सन्निहिते, आ० म० १ अ० । सान्निहिते, अप्रतिष्ठिते, “जस्स सामाणियो अप्पा, संजमे नियमे तवे । तस्स सामाह्ये होइ, इह केवलिसामिये ॥ १॥ ” विशेष० । समानतया इन्द्रतुल्यतया श्रुद्धया चरन्तीति सामानिकाः । इन्द्रसमानदिक्षु देवेषु, भ० ३ श० १ उ० । स्था० । सामाने—चुतिवैभवाद्दी भवाः सामानिकाः । अध्यात्मदिक्षादिकण् । विमानधिपतिस्वी-भेदसदृशच्युतिविभवादिषु देवेषु, रा० । आ० म० ।

कषामिन्द्राणां कियन्तः सामानिकाः—

चउसट्ठी सट्ठी खलु, छच्च सहस्सा तहेव चत्तारि ।

भवणवइणाणमंतर-जोइसियारणं च सामाणे ॥ ४४ ॥

द० प० ।

धरणस्स णं णागकुमारिंदस्स णागकुमारणयो छ सामाणियसाहस्सीओ पणत्ताओ, एवं भूयांसंदस्स विजाव महाघोसस्स । (मू० ५०६) स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सामाणियपरिमोववसण-सामानिकपर्वदुपपन्नक-पुं० । अ-भ्यन्तरदिपर्वदुपगमं, जी० ३ प्रा० ४ अधि० ।

सामाय-श्यामाक-पुं० । धान्यविशेषे, ज० १ वल० ।

सामाय-पुं० । साममेति “तत्थ आओ व न्ति तेण सामाओ । अहवा सामस्स आओ” सर्वेषु जीवेषु मैत्री साम भक्ष्यते तत्र सामिने आयो गमने-साम्ना वा या गमने वनेन स सम्-मायः । अथ वा साम्ना आयो-लामः सामायः । सामायिकं, विश्र० । आ० म० । रा० ।

सामायारी-सामाचारी-ली० । सम्माचरणं समाचारः, तद्भावाः सामाचार्यं तद्वत् सामाचारी । संव्यवहारे, स्था० १० डा० ३ उ० । आगमोक्ताहाराचक्रियाकलापे, म० १ अधि० ।

सामाचारीस्वरूपम्—

सामायारी तिबिहा, ओहे दसहा पवविभागे ॥ ६६५ ॥

समाचरणं समाचारः—शिष्टाचरितः क्रियाकलापस्तस्य भावः “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” (पा० ५-१-१२४) इति व्यञ्ज सामाचार्यं, पुनः स्त्रीवाचकतायाम्—“विज्ञोत्त-दिश्यञ्च” (पा० ४-१-४१) इति लीच्, “यस्येति च” (पा० ६-४-१८४) इत्यकारलोपः, “हस्तसहितस्य” (पा० ६-४-१५०) इत्यनेन तद्धितयकारलोपः, परममनं सामाचारी । तत्र सामाचारी त्रिविधा— ओहे दसहा पवविभागे । ति-

आशः—सामान्यम्, आशः सामाचारी सामान्यतः सङ्केताभिधानरूपा, सा बीधानियुक्तिरिति । दशविधसामाचारी इच्छाकारादिलक्षणम्, पदविभागसामाचारी छेदस्वरूपाति । तत्रौषसामाचारी नवमात्पूर्वात् तृतीयाद्वस्तुन आचारगमिषानात्, तथापि विंशतिप्रमाणान्नात्, तत्राप्योषमाभूतप्रामाण्यत् नित्युदेति । एतदुक्तं भवति—साम्प्रतकालप्रवृत्तानां तावदुत्तरपरिहानशक्तिविकलानामायुष्कादिहासमपेक्ष प्रत्यासकीकृतेति । दशविधसामाचारी पुनः पदविंशतिमादुत्तराध्ययनास्वल्परकालप्रवृत्तिपरिहानार्थं निर्वृतेति । पदविभागसामाचार्यपि छेदस्वरूपलक्षणमवमपूर्वाद्य निर्वृतेति गाथायः । साम्प्रतमोघनियुक्तावस्थायाः । आशः १ अ० । तत्रोषसामाचारी तावदभिधीयते, अस्याश्च महार्थत्वात् कथञ्चिच्छास्मिन्स्वाचनादयिवाच्यो मङ्गलार्थं संबन्धादित्रयप्रतिपादयार्थं च गाथाद्वयमाह—

अरहंते वंदिता, चउदसपुर्वी तहव दसपुर्वी ।

एकारसंगसुत-तधारेण सवसाहू य ॥ १ ॥

अहेय उ निजुत्ती, वुळ्ळं चरणकरणाणुओगाओ ।

अप्पकवरं महर्थं, अणुगहत्थं सुविहियाणं ॥ २ ॥

अहंता वन्दित्वा चतुर्दशपूर्विणः तथैव दशपूर्विणः, एकादशसङ्ख्याधाराकान् सर्वसाधुंश्च, एतावन्ति पदान्यायगाथासूत्रम् । द्वितीयागाथासूत्रपदान्युच्यन्ते—आशेन तु नियुक्तिवर्षं चरणकरणाणुयोगात् अल्पाक्ष्णं महार्थम् अनुग्रहार्थं सुविहितानाम् । आशः १ । (ओघनियुक्तिपदव्याख्यानम् 'आहणिज्जुत्ति' शब्दं तृतीयभागे १२७ पृष्ठ गतम् ।) (चरणपदविवरणं 'चरण' शब्दे तत्रैव तृतीयभागे ११२५ पृष्ठे विस्तरतो गतम् ।) (करणपदव्याख्यानम् 'करण' शब्दे तृतीयभागे ३५६ पृष्ठे गतम् ।) अनुयोगपदव्याख्यानम् 'अणुओग' शब्दं प्रथमभागे ३५६ पृष्ठे गतम् । (अल्पाक्ष्णमहार्थपदप्रकरणम् 'अप्पकवर' शब्दं प्रथमभागे ११४ पृष्ठे गतम् ।) अनुग्रहार्थं सुविहितानामित्यस्यार्थविस्तरः 'आहणिज्जुत्ति' शब्दं तृतीयभागे १२८ पृष्ठे तथा 'पडिलेहणं' (२) इत्यादिगाथाया ओघनियुक्तिप्रतिषेधनापिण्डोपाधिप्रमाणायतनप्रतिषेधनाऽऽलोचनाविशुद्धिद्वाराणं च सूचितानि । (तत्र प्रतिषेधनाद्वारं पडिलेहणं शब्दं पञ्चमभागे ३३६ पृष्ठे गतम् ।) (अशिवादिकारणे एकाकिविहारविचारवर्षयः 'पगळविहार' शब्दे तृतीयभागे १६ पृष्ठे गतः ।)

गच्छतिमात्रं यावन्मार्गं वहति । क्रोशद्वयं गच्छतिः । इदानीं तस्य गच्छतो विधिरुच्यते—

अत्थंडिलसंकमये, चलवकिखत्तणुवउपमागरिण ।

पडिपक्खेसु उ भयणा, इयेण विलंबणा लोमं ॥१३॥

स्थण्डिलस्थण्डिलं च संक्रामता साधुना पादौ रजोहरणेन प्रमार्जनीयाविति विधिः, मा भूत् सचित्तपृथिव्या अचित्तपृथिव्या व्यापतिः, तथा च पादयोरसौ रजोहरणेन प्रमार्जनं करोति । अथ कश्चित्सागारिकः पथि व्रजतश्चलो भवति, व्याप्तिस्तु उपयुक्तमेति । तत्र चलो—गन्तुं पथि प्रवृत्तः, व्याप्तिस्तो—इलकुलिशवृत्तच्छेदादिव्यप्रः, अनुपयुक्तः—साधुं प्रत्यक्षावधानः, पञ्चविधः सागारिको भवति तदा रजोहरणेन प्रमुञ्च पादौ याति । 'पडि-

पक्खेसु उ' इति विसदृशाः पक्षाः प्रतिपक्षाः, असदृशा इत्यर्थः, तेषु प्रतिपक्षेषु भजना—विकल्पना कर्तव्या । एतदुक्तं भवति—केपुचिदप्रतिपक्षेषु प्रमार्जेन कियते, केपुचिदनु नैव । तुराद्यो विशेषणार्थः । किं विशेषयति ? प्रतिपक्षत्रयसमुदायकेषु भजना कर्तव्या, न त्वेकैकस्मिन् भङ्ग इति । यदा तु सागारिकः स्थिरोऽव्याप्तिस्तु उपयुक्तश्च साधुं प्रति भवति तदा 'इतरेण' इति इतरशब्देन रजोहरणनिषेधाख्येते तथा पादौ प्रमाद्वि, न रजोहरणेन, 'विलंबण' इति तां च निषेधा इस्तेन विलम्बमानां भवति, न तच्छरीरसंस्पर्शं करोति । कियतो भुवं यावदित्याह—'आलोयण' इति आलोकनमालोका यावत्सदृष्टिप्रसर इत्यर्थः, अथवा 'इतरेण' इति केनचिदौपमादिकेण कार्यासिकेन औषिकेन वा चरिरे, शेषं प्राग्वत्, पक्षास्तं गोपयति । अथवा—'इतरेण विलंबणांलोयं' नि—प्राक् तावदेकाकिना विधिरुक्तः, यदा तु इतरेण—इतरशब्देन साधो शूद्धेन; तेनरेण—साधेन सह प्रवृत्तना स्थण्डिलव्याप्तास्थण्डिलव्यं संक्रामता किं कर्तव्यं साधुपुरतः ? इत्याह—'विलम्बेन' इति—विलम्बना कार्या, मन्दगतिना सता स्थण्डिलस्थेन तावत्प्रतिपालनीयं, कियन्ते कालं प्रतिपालनीयम् ? यावद्दालोकनं—दर्शनं तस्य सार्थस्य, अदर्शनीभूतं तु प्साटान्तरिते सार्थे पादयोः प्रमार्जेन कृत्वा व्रजतीत्यर्थं विधिः । उक्तो गाथाऽन्तरार्थः, इदानीमप्यभङ्गिका प्रकल्पते, सा चेयम्—चलो वकिखत्तो अणुवउमा य सागारिओ, एथ पमज्जेणं, तस्यानुपयुक्तत्वादप्रमार्जेन एसामाचारीप्रसङ्गात् १. चलवकिखत्तु उवउत्तु एथ नत्थि पमज्जेणं सागारियत्तणुओ २, चं अवं अणुं एथवि पमज्जेणं ३, चलं अवं उवं एथ वि गत्थि पमज्जेणं ४, अवं चं अणुं एथ पमज्जेणं ५, अवं वं उं गत्थि पमज्जेणं ६, अवं अवं अणुं अत्थि पमज्जेणं ७, अवं अवं उं एथ नत्थि पमज्जेणं ८ । तत्थ पदमभेगे नियमेण पमज्जणा, सत्तसु भयणा । एतदुक्तं भवति—केपुचिदप्रमार्जेन केपुचिदप्रमार्जना ।

स इदानीं साधुमार्गमजानानः पृच्छति, तत्र को विधिरित्याह—

पुच्छाए तिप्पि तिम्रा, छके पढम जयणा तिपंचविहा ।

आउम्मि दुविहितिविहा, तिविहा सेससु काएसु ॥१४॥

पृच्छायां सत्यां 'तिप्पि तिग' नि-त्रयसिद्धा भवन्ति, तत्र पुरुषः स्त्री नपुंसकं च । तत्रैतेषामेकैकसिद्धप्रकारः—आलस्तकरणं वृक्षश्चांत, एवमेते त्रयसिद्धाः, नैवेत्यर्थः, तथा तेनैव साधुना गच्छता 'छके पढमजयणा' इति—पदे पृथिव्यादिलक्षणे यतना कर्तव्या, तत्र 'पढमजयणा तिपंचविह' इति—प्रथमा यः पृथ्वीकायः तस्य यतना त्रिपञ्चविधा, तत्र त्रिविधा सचित्तस्य अचित्तस्य मिश्रस्य च । पञ्चविधा पृथिवीकाययतना कृष्णनीलरक्तपीतशुक्लस्थेति, अथवा—त्रिपञ्चविधेति—त्रयः पञ्चका पञ्चकदशप्रकारेत्यर्थः, तथाहि—सचित्तः पृथिवीकायः शुक्लादिः पञ्चका, एवमचित्तो, मिश्रश्च, तथाऽप्येकः 'बुधहा (जहा जयणा)' तिविहा य' तत्र द्विधा अन्तरिक्षाकाययतना भौमाकाययतना च, त्रिविधा तु सचित्ताकाययतना, अचित्तां मिश्रां, त्रिविधा

तु शेषेषु कायेषु—तेजोवायुवनस्पतित्रसाख्येषु यतनाः कथम् !, सच्चिन्मादि, महाद्वारागाथायाः समुदायाधेः ।

अथाद्यद्वारावयवार्थं पुनस्तदेवाह—

पुरिसो इत्थिनपुंसग, एकेको थेर मज्झिमो तरुणो ।

साहम्मि अन्नधम्मिअ—गिहत्थदुग्गअप्पयो तह्मो ॥१५॥

यदुक्तमन्तरगाथायां 'पुच्छाए'ति—पृच्छायां त्रितयं संभवति. तदा पुरुषः स्त्री नपुंसकं चेति, यदुक्तं त्रयस्त्रिकाः तद्वर्ण्य-आह—एकैकः स्थविरा मध्यमस्तर्हण इत्ययं नवभेदः । स चैकैकं नवविधोऽपि कदाचित्साधर्मिकः स्यात्कदाचित् नवविधाऽप्यन्यधार्मिकः स्यादित्याह—समाने धर्मे वर्तत इति साधर्मिकः—आवकः आविका नपुंसकं आवकं च, अन्यधार्मिको मिथ्यादष्टिः । कियन्तः पुनस्तेन गच्छता पन्थानं प्रष्टव्याः इत्यत आह—' गिहत्थदुग्ग ' ति—साधर्मिकगृहस्थद्वयं पृच्छनीयम्, अन्यधार्मिकगृहस्थद्वयं वा । 'अप्पणा तिउ' ति—आत्मना तुनीयो युक्ताऽन्येषणं विदधाति, एष तावत्सामान्योपयासः । अथ प्रथमं यः प्रष्टव्यः स उच्यते—तत्र यदि साधर्मिकद्वयमस्ति ततस्तदेवात्संगेण पृच्छयते, तस्य प्रत्ययिकत्वात्, अथ नास्ति ततः—

साहम्मिअपुरिसासइ, मज्झिमपुरिसं अणुसविअ पुच्छे ।

सेसेसु होंति दोसा, मविमेसा संजईवग्गे ॥१६॥

साधर्मिकपुरुषद्वयाभावेऽन्यधार्मिकमध्यमपुरुषद्वयं पृच्छनीयं, कथम् ?—'अणुसविअ' अनुक्तां कृत्वा धमेलाभपुरस्सरं, ततः प्रियपूर्वकं पृच्छति । अन्यधार्मिकमध्यमप्रहणं विवह साधर्मिकविपक्षत्वादवसीयत एव, 'सेसेसु' ति—अन्यधार्मिकमध्यमपुरुषद्वयव्यतिरिक्तेषु अणुसु भेदेषु दोषा भवन्ति पृच्छन्तस्त एव दोषाः संविशेय—समाधिकाः संयतीवर्गे—संयतीवर्गविषये पृच्छन्तः सतः ।

के च ते दोषा इत्याह—

थेरो पइं न याणइ, बालो पवेचये न याणई ववि ।

पंडित्थिमज्झमंका, इयरे न याणंति संका य ॥१७॥

स्थविरः—बुद्धः स मार्गे न जानाति, अप्रस्मृतिव्यात्, बालस्तु प्रपञ्चयति कलौकिलत्वात् न वा जानाति, सुल्लकत्वात्, बालस्त्वत्र अष्टवर्षादारभ्य यावत्पञ्चविंशतिक इति, असावपि बाल इव बालः, अप्रतिष्ठितत्वेन रागान्धत्वात्, मध्यमवयः—पण्डकमध्यवयः स्त्रीपृच्छायां शङ्कापजायते, नूनमस्य ताभ्यां कश्चिदर्थोऽस्ति, 'इयरे न याणंति' इतरशब्दं स्थविरनपुंसकं बालनपुंसकं स्थविरस्त्री बाला स्त्री वाऽभिगृह्यते, एते मार्गानभिज्ञाः शङ्का च स्यात् ।

क तर्हि व्यवास्थितेन पृच्छनीयमित्याह—

पासड्डिओ य पुच्छे—अ वेदमाणं अवंदमाणं वा ।

अणुवइऊण व पुच्छे, तुयिहकं मा य पुच्छिआ ॥१८॥

पाश्चात्यतः—समीपं व्यवस्थितः पृच्छेत्, किंविशिष्टं न पृच्छेत् ?—चन्दनं कुशोणमकुशोणं वा । अथासौ समीपमतिक्रम्य यात्रेयव ततः 'अणुवइऊणं च' अनुव्रजनं कृत्वा कनिष्ठपदानि गत्वा प्रष्टव्यः । अथासौ पृच्छयमानोऽपि न किञ्चिद्वक्ति तूष्णीं प्रजति, ततो नैव पृच्छनीय इति ।

पंथम्मासे य ठिओ, गोवोई मा य दूरि पुच्छिआ ।

संकाईया दोसा, विराहणा होइ दुविहा उ ॥१९॥

तथा पन्थाभ्यासे—समीपे स्थितः कश्चिद्विद्यालयादिः, आदिशब्दात्कर्षकपरिग्रहः, स च पृच्छनीयः, मा च दूरे व्यवस्थितं गापालादि पृच्छेत्, शङ्कादिदोषसङ्गावात्, नूनमस्य द्रविणमस्ति बलीवदादि (कं वा, शृङ्गिणं करानीत्येवमादयः । दूरं च गच्छतो द्विविधा विराधना—आत्मसंयमविषया । आद्या कण्टकादिभिरितराऽनाक्रान्तपृथिव्याद्याक्रमणेन ।

यदा तु पुनरन्यधार्मिको मध्यमवयः पुरुषो नास्ति यः पन्थानं पृच्छयते तदा कः प्रष्टव्य इत्याह—

असई मज्झिम थेरो, ददस्सुई भइओ य जो तरुणो ।

एमेव इत्थिवग्गे, नपुंसवग्गे य संजोगा ॥ २० ॥

असति मध्यमपुरुषे स्थविरः पन्थानं पृच्छनीयः, किंविशिष्टः ?—ददस्मृतिः अथ स्थविरा न भवति ततस्तर्हणः प्रष्टव्यः, कीदृशः ?—यः स्वभावानैव भद्रकः । स्त्रीवर्गेऽन्यवमेव पृच्छा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति—प्रथमं मध्यमवयः स्त्रीमार्गे प्रष्टव्या तदभावे स्थविरा ददस्मृतिः, अथ स्थविरान् भवति ततस्तर्हणी प्रष्टव्या, तदभावे भद्रिका तरुणी, एवं मध्यमवयो नपुंसकं, तस्याभवे स्थविरनपुंसकं ददस्मृतिः, तदभावे बालनपुंसकं भद्रकम्, आह च—नपुंसकवर्गे च संयोगाः—नपुंसकवर्गे—नपुंसकसमुदाये एवमेव संयोगा ज्ञातव्याः । यथैनान्यन्तरमुक्ताः न कवलमेतावन्त एव संयोगाः किन्त्यन्येऽपि बहवः सन्ति ।

आह च—

एत्थं पुण संजोगा, होंति अणोगा विहाणसंगुणिआ ।

पुरिमिस्थिनपुंसेसु, मज्झिम तह थेर तरुणेषु ॥२१॥

अत्र पुनः—पृच्छाप्रक्रमे संयोगा भवन्त्यनेके, कथं ?—'वि' हाणसंगुणियंति—विधानेन भेदप्रकारेण संगुणिताः, कारणिकया अनेकशो भिन्ना इत्यर्थः, क्व च ते भवन्ति ?—'पुरिमिस्थिनपुंससु' पुरुषस्त्रीनपुंसकेषु, किंविशिष्टेषु ?—मध्यमस्थावरतरुणभेदाभेदेषु, उक्ता गाथाऽुक्तार्थः । इदानीं भङ्गकाः प्रदर्शयन्ते—'तथ साहम्मिअचारणिआय तावदो माज्झमवया साहम्मिअपुरिसा पुच्छेआ एम एको उ १, तदभावे दो थेरे साहम्मिए चव पुच्छिआ २, तदभावे दो तरुण साहम्मिए चव एस नइआ ति ३, तदभावे दो साहम्मिणीओ माज्झमिअमहिलानो ४, ततो दो थेरीओ साहम्मिणीओ चव पंचमो एलो ५, ततो साहम्मिणीओ चिअ दो तरुणीओ छुटो सो ६, तदभावे दो साहम्मिआ उ मज्झिमनपुंसया पुच्छे ७, ततो दो साहम्मिअथरणपुंसओ अट्टमओ ८, दो साहम्मिअतरुण नपुंसया चव त उ पुच्छेआ ९, अहवा—मज्झिमपुरिसो धरो उ बु चव साहम्मी १०, मज्झिमपुरिसो साहम्मिओ तरुणसाहम्मिओ उ पुच्छिआ ११, मज्झिमपुरिसो साहम्मिओ मज्झिममहिला साहम्मिओ १२, मज्झिमपुरिसो साहम्मिओ थेरी य साहम्मिणी १३, मज्झिमपुरिसो साहम्मिओ तरुणी य साहम्मिणी १४, म-

મજિફમપુરિસો સાહમિમ્મો મજિફમસાહમિમ્મનવુંસો અ ૧૫, મજિફમપુરિસો સાહમિમ્મો યેરસાહમિમ્મનવુંસો અ ૧૬, મજિફમપુરિસો સાહમિમ્મો તરળનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૧૭, અહવા—થેરપુરિસો સાહમિમ્મો તરળસાહમિમ્મો અ ૧૮, થેરપુરિસો સાહમિમ્મો મજિફમમહિલા સાહમિમ્મો ૧૬, થેરપુરિસો સાહમિમ્મો થેરી સાહમિમ્મો અ ૨૦, થેરપુરિસો સાહમિમ્મો તરળી સાહમિમ્મી ય ૨૧, થેરપુરિસો સાહમિમ્મો મજિફમનવુંસયો સાહમિમ્મો અ ૨૨, થેરપુરિસો સાહમિમ્મો થેરનવુંસયો સાહમિમ્મો અ ૨૩, થેરપુરિસો સાહમિમ્મો તરળનવુંસયો સાહમિમ્મો અ ૨૪, તરળપુરિસો સાહમિમ્મો મજિફમમહિલા સાહમિમ્મો અ ૨૫, તરળપુરિસો સાહમિમ્મો થેરસાહમિમ્મી અ ૨૬, તરળપુરિસો સાહમિમ્મો તરળી સાહમિમ્મી અ ૨૭, તરળપુરિસો સાહમિમ્મો મજિફમનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૨૮, તરળપુરિસો સાહમિમ્મો થેરનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૨૯, તરળપુરિસો સાહમિમ્મો તરળનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૩૦, મજિફમમહિલા સાહમિમ્મી થેરસાહમિમ્મી અ ૩૧, મજિફમમહિલા સાહમિમ્મી અ તરળી સાહમિમ્મી અ ૩૨, મજિફમમહિલા સાહમિમ્મી મજિફમનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૩૩, મજિફમમહિલા સાહમિમ્મી થેરનવુંસયો સાહમિમ્મો અ ૩૪, મજિફમમહિલા સાહમિમ્મી તરળનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૩૫, થેરી સાહમિમ્મી તરળી થેરસાહમિમ્મી ૩૬, થેરી સાહમિમ્મી નવુંસયસાહમિમ્મો અ ૩૭, થેરી સાહમિમ્મી મજિફમનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૩૮, થેરી સાહમિમ્મી તરળનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૩૯, થેરી સાહમિમ્મી તરળનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૪૦, તરળી સાહમિમ્મી થેરનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૪૧, તરળી સાહમિમ્મી તરળનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૪૨, તરળી સાહમિમ્મી મજિફમો નવુંસયસાહમિમ્મો અ ૪૩, થેરનવુંસયસાહમિમ્મો તરળનવુંસયસાહમિમ્મો અ ૪૪, એતે તાવ સાહમિમ્મો જાગરિઆપ લકા ॥ ૬૬નો અજ્ઞપમ્મજારિઆપ એયં સિન્કકો ૧—અણધર્મિમ્મો દો મજિફમપુરિસો પુષ્કિન્જોતિ પ—સકો ૧, અણધર્મિમ્મો દો થેરપુરિસો ૨, અણધર્મિમ્મો દો તરળપુરિસો ૩, અણધર્મિમ્મો દો મજિફમમહિલા ૪, અણધર્મિમ્મો થેરી ૩ ત ૫, અણધર્મિમ્મો તરળી દો ૬, અણધર્મિમ્મો મજિફમનવુંસયો દો ૭, અણધર્મિમ્મો થેરનવુંસયો દો, અણધર્મિમ્મો તરળનવુંસયો દો, અણધર્મિમ્મો મજિફમપુરિસો અણધર્મિમ્મો થેરપુરિસો ય ૧૦, અણધર્મિમ્મો મજિફમપુરિસો અણધર્મિમ્મો તરળપુરિસો ય ૧૧, અણધર્મિમ્મો મજિફમપુરિસો અણધર્મિમ્મો મહિલા ૧૨, અણધર્મિમ્મો મજિફમપુરિસો અણધર્મિમ્મો થેરી ય ૩, અણધર્મિમ્મો મજિફમપુરિસો અણધર્મિમ્મો તરળી અ ૧૪, અણધર્મિમ્મો મજિફમપુરિસો અણધર્મિમ્મો મજિફમનવુંસયો ૧૫, અણધર્મિમ્મો મજિફમપુરિસો અણધર્મિમ્મો થેરનવુંસયો ય ૧૬, અણધર્મિમ્મો મજિફમપુરિસો અણધર્મિમ્મો તરળનવુંસયો અ ૧૭, અણધર્મિમ્મો થેરપુરિસો અણધર્મિમ્મો તરળપુરિસો અ ૧૮, અણધર્મિમ્મો થેરપુરિસો અણધર્મિમ્મો મજિફમમહિલા ય ૧૯, અણધર્મિમ્મો થેરપુરિસો અણધર્મિમ્મો થેરી અ ૨૦, અણધર્મિમ્મો થેરપુરિસો અણધર્મિમ્મો તરળી અ ૧, અણધર્મિમ્મો થેરપુરિસો અણધર્મિમ્મો મજિફમનવુંસયો

[illegible]

रिसो अणुधर्मिअमज्झमहिंला अ ४, साहम्मिअतकण-
पुरिसो अणुधर्मिअथेरमहिंला य ५, साहम्मिअतकणपु-
रिसो अणुधर्मिअयतकणी अ ६, साहम्मिअयतकणपुरिसो अ-
णुधर्मिअमज्झमनपुंसगो अ ७, साहम्मिअतकणपुरिसो
अणधर्मिअतकणनपुंसगो अ ८, साहम्मिअतकणपुरिसो
अणुधर्मिअथेरनपुंसगो अ ९, एते नव साहम्मिअतक-
णमुचमाणी लद्धा । साहम्मिअमज्झमहिंला अणुध-
र्मिअमज्झमपुरिसो अ १, साहम्मिअमज्झमहिंला अ-
णुधर्मिअमज्झमपुरिसो अ २, साहम्मिअमज्झमहिंला अ-
णुधर्मिअतकणपुरिसो अ ३, साहम्मिअमज्झमहिंला
अणधर्मिअमज्झमहिंला अ ४, साहम्मिअमज्झमहिं-
ला अणुधर्मिअथेरमहिंला अ ५, साहम्मिअमज्झमहिं-
ला अणुधर्मिअतकणमहिंला अ ६, साहम्मिअमज्झमहिं-
ला अणुधर्मिअमज्झमनपुंसगो अ ७, साहम्मिअमज्झ-
महिंला अणुधर्मिअथेरनपुंसगो अ ८, साहम्मिअम-
ज्झमहिंला अणुधर्मिअतकणनपुंसगो अ ९ । एते नव-
साहम्मिअमज्झमहिंलाए लद्धा । साहम्मिअ थेरी अणु-
धर्मिअमज्झमपुरिसो अ १, साहम्मिअथेरी अणुधर्मिअ
थेरपुरिसो अ २, साहम्मिअथेरी अणुधर्मिअतकणपुरिसो
य ३, साहम्मिअथेरी अणुधर्मिअमज्झमहिंला अ ४, सा-
हम्मिअथेरी अणुधर्मिअथेरी अ ५, साहम्मिअथेरी अ-
णुधर्मिअतकणी अ ६, साहम्मिअथेरी अणुधर्मिअम-
ज्झमनपुंसगो अ ७, साहम्मिअथेरी अणुधर्मिअथेरनपुंस-
गो अ ८, साहम्मिअथेरी अणुधर्मिअतकणनपुंसगो अ ९,
एते साहम्मिअथेरीए अमुचमाणीए लद्धा । साहम्मिअत-
कणी अणुधर्मिअमज्झमपुरिसो य १, साहम्मिअतकणी
अणुधर्मिअथेरपुरिसो अ २, साहम्मिअतकणी अणुध-
र्मिअयतकणपुरिसो य ३, साहम्मिअतकणी अणुधर्मिअ-
मज्झमहिंला य ४, साहम्मिअतकणी अणुधर्मिअथेरी
अ ५, साहम्मिअतकणी अणुधर्मिअतकणी अ ६, साह-
म्मिअतकणी अणधर्मिअमज्झमनपुंसगो अ ७ साहम्मिअ-
तकणी अणधर्मिअथेरनपुंसगो अ ८ साहम्मिअतकणी
अणधर्मिअतकणनपुंसगो अ ९, एते नव साहम्मिअतक-
णीए अमुचमाणीए लद्धा । साहम्मिअमज्झमनपुंसगो अण-
धर्मिअमज्झमपुरिसो अ १, साहम्मिअमज्झमनपुंसगो अण-
धर्मिअथेरपुरिसो अ २, साहम्मिअमज्झमनपुंसगो अणध-
र्मिअतकणपुरिसो अ ३, साहम्मिअमज्झमनपुंसगो अणध-
र्मिअयतकणपुरिसो अ ४, साहम्मिअमज्झमनपुंसगो अणध-
र्मिअमज्झमहिंला य ५, साहम्मिअमज्झमनपुंसगो अणध-
र्मिअथेरी अ ६, साहम्मिअमज्झमनपुंसगो अणधर्मिअय-
तकणी अ ७, साहम्मिअमज्झमनपुंसगो अणधर्मिअय-
थेरनपुंसगो अ ८, साहम्मिअमज्झमनपुंसगो अणधर्मिअ-
तकणनपुंसगो अ ९, एते नव साहम्मिअमज्झमनपुंसगो
अमुचमाणीए लद्धा । साहम्मिअथेरनपुंसगो अणुधर्मिअ-
मज्झमपुरिसो अ १, साहम्मिअथेरनपुंसगो अणधर्मिअ-
थेरपुरिसो अ २, साहम्मिअथेरनपुंसगो अणधर्मिअतक-
णपुरिसो अ ३, साहम्मिअथेरनपुंसगो अणधर्मिअम-
ज्झमहिंला अ ४, साहम्मिअ—थेरनपुंसगो अणधर्मिअ-
थेरी अ ५, साहम्मिअ—थेरनपुंसगो अणुधर्मिअ-

यतकणी अ ६, साहम्मिअथेरनपुंसगो अणुधर्मिअमज्झ-
मनपुंसगो अ ७, साहम्मिअथेरनपुंसगो अणुधर्मिअथेरन-
पुंसगो अ ८, साहम्मिअथेरनपुंसगो अणधर्मिअतकण-
पुंसगो अ ९, एते नव साहम्मिअथेरनपुंसगो अमुचमा-
णीए लद्धा । साहम्मिअतकणनपुंसगो अणुधर्मिअमज्झ-
मपुरिसो अ १, साहम्मिअतकणनपुंसगो अणुधर्मिअथ-
रपुरिसो अ २, साहम्मिअतकणनपुंसगो अणुधर्मिअत-
कणपुरिसो अ ३, साहम्मिअतकणनपुंसगो अणुधर्मिअम-
ज्झमहिंला अ ४, साहम्मिअतकणनपुंसगो अणुधर्मिअ-
थेरी अ ५, साहम्मिअतकणनपुंसगो अणधर्मिअत-
कणी अ ६, साहम्मिअतकणनपुंसगो अणुधर्मिअमज्झ-
मनपुंसगो अ ७, साहम्मिअतकणनपुंसगो अणुधर्मिअ-
थेरनपुंसगो अ ८, साहम्मिअतकणनपुंसगो अणुधर्मिअ-
तकणनपुंसगो अ ९, एते नव साहम्मिअतकणनपुंसगो
अमुचमाणीए लद्धा । एते नव नवसाहम्मिअणुधर्मिअ-
अचारणिआए होति । एतथ मिलाआ एकासीति । उक्तं
पृच्छाहारम् । आध० । (पदकायतना पृथीकार्याकादिशब्देभु)
तदेवं गच्छन्तस्तस्य पदकायतनादिका विधिरुक्ताः , स
इदानीं-गच्छन् प्रामादौ प्रावर्त्यते, तत्र का सामायागी ?
तदर्थनार्थमुपक्रमते—

पदमविद्या गिलाणे, तहए सणी चउत्थ साहम्मी ।

पंचमियम्मि अ वसही, छुट्टे ठाणुडिओ होइ ॥६१॥

प्रथमद्वारे द्वितीयद्वारे च 'गिलाणं'ति-स्थानविषया यतना
वक्रव्या । तृतीय द्वारे संज्ञी-भावको वक्रव्यः । चतुर्थे द्वारे
साधर्मिकः-साधुवैकल्यः । पञ्चमे द्वारे वसतिवैकल्यः । षष्ठे
द्वारे वर्षाकालप्रतिघातास्थानस्थितो भवति । आह-तृतीय-
द्वारे पदार्थाधिकारा भविष्यति, तद्यथा-"वदश्रमांम संख-
दि, सखी दाखे अ भूए अ"ति, ततश्च किमिति संज्ञिन
एव कथलस्य प्रहणमकारि ? उच्यते-संज्ञिनोऽतिरिक्ता
विधिर्यस्यमाणो भविष्यति अस्यार्थस्य आपनार्थे संज्ञिप्र-
हणमवाकरोत् । अथवा-तुलादण्डमध्यग्रहणस्यायन मध्य-
ग्रहणे शेषात्यपि गृहीतान्यव द्रष्टव्यानि, आह-मध्यम
वैतज भवति, यतः पदमून द्वाराणि, उच्यन्ते, नैतदेव,
यतः सप्तमे चशब्दात्तत्तं महानिनर्देति द्वारे भविष्यति, संज्ञि-
ग्रहणेन मध्यमव गृहीतमितीयं द्वाराणानां । आध० ।
(साधर्मिकद्वारम् 'साहम्मिय' शब्दे वक्ष्यते ।) (अमणानां
मध्यं य शुद्धास्तत्त्वेव संवासे कुर्यादिति 'पडिलेहणा' शब्दे
पञ्चमभाग ३३८ पृष्ठ गतम् ।) (वसतिद्वारविषयः 'वसति'
शब्दे गतः ।) (वै कारणैः स्थानस्थितो भवति तानि कारणानि
'ठाणुडिय' शब्दे चतुर्थभाग १७१६ पृष्ठ गतानि ।)
('हिंडग' शब्दे हिण्डककरूपं वक्ष्यामि ।) (आहिएडका-
नां विषयः 'आहिएड' शब्दे द्वितीयभागे ५२७ पृष्ठ गतः ।)
इदानीं बालादीनां प्रेषणार्हस्य प्राप्तं यतना प्रतिपाद्य-
ते, तत्र च गणायच्छेदकः प्रेष्यते, तन्मात्रेऽप्यो गीताथः ।
तन्मात्रेऽपीति प्रेष्यते । तस्य को विधिः ?—

सामायागिरिगीए, जोगमणगाढ खवग परावे ।

वेयावखे दायख-जुयलसमर्थे व सहिअं वा ॥ १४२ ॥

अगीतार्थस्य सामायारी कथ्यते, ततः प्रेष्यते, तदभावे योगी प्रेष्यते । किञ्चिशिष्टः ?- 'अनागाढ' न्ति अनागाढयोगी-
बाह्ययोगी योगं निक्षिप्य पारयित्वा-भोजयित्वा प्रेष्यते, ततः
स्मद्भावे लपकः प्रेष्यते, कथम् ?- 'पारय' न्ति भोजयित्वा,
तदभावे वैयावृत्त्यकरः । एतदेवाह- 'वैयावक्त्र' न्ति वैयावृत्त्यक-
रः प्रेष्यते, 'दायण' न्ति स च वैयावृत्त्यकरः कुलानि दर्शयति,
तदभावे 'जुअल' न्ति युगलं प्रेष्यते-बुद्धस्तरुणसहितः, बा-
लस्तरुणसहितः वा, 'समर्थे च सहिष्णुं च' न्ति समर्थे वृषभे
प्रेष्यमाणे तरुणेन सह बुद्धेन वा सह, द्वितीयो वकारः पा-
दपूरणः । आह-प्रथमे बालाद्य उपन्यस्ताः, तत्कस्मान्नेषा-
मेव प्रेषणार्थाधने प्रतिपादितः प्रथमम् ?, उच्यते, अयमेव प्र-
पञ्चक्रमः, यस्तु प्रथममगीतार्थः प्रेष्यते, पञ्चाधोगप्रभृतय
इति आह-इत्येवेवापन्यासः रुस्मात्तु कृतः ?, उच्यते, अग्रे-
णाहंस्त्वं सर्वेषां तुल्यं वल्लते, ततश्च याऽस्तु साऽस्तु प्रथममि-
ति न कश्चिद्भवः । आद्यम् । (लघ्यायां वसतो संस्तारकावि-
धिः 'संथारग' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।) (शकुनवि-
चारः 'सउख' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ५ पृष्ठे गतः ।) (का-
योत्सर्गविषयः 'काउत्सर्ग' शब्दे तृतीयभागे ४१७ पृष्ठे ग-
तः ।) (प्रत्युपेक्षणायां पौरुषीप्रमाणम् 'पोरिसी' शब्दे
पञ्चमभागे उक्तम् ।) (स्थण्डिलद्वारविषयः 'थंडिल' शब्दे
चतुर्थभागे २३७० पृष्ठे गतः ।) (मार्गप्रत्युपेक्ष-
णाद्वारम् 'पडिलेहणा' शब्दे पञ्चमभागे ३५१ पृष्ठे गतम् ।)
(पिरडनिक्षेपः 'पिड' शब्दे पञ्चमभागे ६१७ पृष्ठे गतः ।)
(लेपापिण्डव्याख्या 'लेव' शब्दे षष्ठे भागे गता ।)
(पात्रकदारम् 'पत्त' शब्दे पञ्चमभागे ३६२ पृष्ठे गत-
म् ।) (एषणाविषयः 'एलणा' शब्दे तृतीयभागे ५२ पृष्ठे
गतः ।) (भावद्वारं 'भाव' शब्दे पञ्चमभागे गतम् ।)
(भिक्षाविषयः 'गांयरचरिया' शब्दे ३ भागे १००४ पृष्ठे ग-
तः ।) (भोजनविधिः 'भोयण' शब्दे पञ्चमभागे गतः ।)
(प्रासवणविधिः 'एलणा' शब्दे तृतीयभागे ६७ पृष्ठे
गतः ।) (परिस्थापनकाविधिः 'परिठवण' शब्दे
पञ्चमभागे ५७० पृष्ठे गतः)

एसा परिठवणविही, कहिया मे धीरपुरिसपञ्चला ।
सामायारी एत्तो, बुच्छं अप्पकखरमहत्यं ॥ ६२५ ॥
सुगमा ।

६६६६ सामायारी व्याख्यायते—

सञ्च तो आगतो चर-मपोरिसि जाणिऊण अगोढं ।
पडिलेहणमप्यत्तं, नाऊण करे मज्झायं ॥ ६२६ ॥

एवं च साधुः सङ्घां व्युत्सृज्यागतः पुनः चरमपौरुषी-
चतुर्थप्रहरं ज्ञात्वा अन्नगाढम्-अवतीर्णः, ततः किं करोती-
त्यत आह-प्रत्युपेक्षणां करोति, अयांसी चरमपौरुषी
माद्याप भवति ततोऽप्राप्तां चरमपौरुषीं मत्वा स्वाध्यायं
मात्करोति यावच्चरमपौरुषी प्राप्ता । आद्यम् । (स्वाध्याय-
विषयः 'सज्झाय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)

एसा सामायारी, कहिया मे धीरपुरिसञ्चला ।

एत्तो उवहिपमाणं, बुच्छं सुद्धस जह घरणा ॥ ६६५ ॥
सुगमा । उक्तं पिरडद्वारम्, (उपाधिद्वारम् 'उवहि'

शब्दे द्वितीयभागे १०६४ पृष्ठे गतम् ।) (नन्दि-
भाजनविषयः 'णुदिमायण' शब्दे चतुर्थभागे १७५७ पृष्ठे
गतः ।) (अनायतनद्वारम् 'अनाययण' शब्दे प्रथम-
भागे ३१० पृष्ठे गतम् ।) (आलोचनाविषयः 'आलोयणा'
शब्दे द्वितीयभागे ४०० पृष्ठे गतः ।)

दशधा सामायारी—

दसविहा सामायारी पणुत्ता, तं जहा—

इच्छा मिच्छा तहकारो, आवसिसिंयों निसीहिया ।

आपुच्छणा य पडिपुच्छा, छंदखा य निमतणा ॥ १ ॥

उपसंपया य काले, सामायारी भवे दसविहा उ(६०७४६)

स्या० १० ठा० ३ उ० । अनु० । आ० म० । (आसां व्याख्या
स्वस्थान ।)

दसविह सामायारी, जत्थ ठिए भव्वसत्तसंघाए ।

सिज्झति य बुज्झति य, ण खंडिज्झं तये गच्छे ॥

महा० ४ अ० ।

तथा 'तत्त्वहारिणे य गुणगार्हस्तु' न्ति सोपस्कारत्वात्तमन-
धावनादिषु सुकराणि यानि द्रव्याणि तानि तद्व्यतिरिक्तां
द्रव्याचार उच्यते, यत उक्तम्—'गामधोयणवासण-सि-
क्कावणसुकरणविरोहीति । द्रव्याणि जायं लोए, द्रव्या-
यारं विद्याणाहि ॥ १ ॥' भावे दशविधाया इच्छादिभेदेन
सामायार्या आचरणा, अत्र बहुलप्रहणारिण्यां युद, एव-
माप्रच्छनादिष्वपि, भावत्वं तु जीवद्रव्यपर्यायत्वात्स्येति ।

सम्प्रत्यययननामान्वर्थमाह—

इच्छासाममेसुं, आयरणं वसिअं तु जम्हेत्थ ।

तम्हा सामायारी, अज्झयणं होइ नायव्वं ॥ ४८६ ॥

'इच्छादिसाम' न्ति सुख्यत्ययाद् इच्छादिसामसु एषु—अ-
नन्तराभिहितेषु आचरणम्—एतद्विषयमनुष्ठानं वर्णितं—प्र-
कृतम् तु—पूरणं यस्माद्वाध्ययने तस्मात्सामायारीति-
सामायारीनामकमिति प्रकमे अर्थयने भवति—ज्ञातव्य-
म्, अयमाशयः—समाचारोऽत्र वर्ण्यते ततः समाचारं भव-
मिति विवक्षायां शेषकोऽयं, कदितश्च क्षीलकृता, तथा च-
'टिह्णाम्' (पा० ४-१-१६) इत्यादिना जीव सामायारी-
ति भवतीति गार्थायः । गता नामनिष्पन्ननिक्षेपः ।

सम्प्रति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्—

सामायारिं पवक्खामि, सव्वदुक्खविमुक्खसिं ।

जं चरिता य निग्गन्था, तिष्ठा संसारसागरं ॥ १ ॥

समाचरणं—समाचारस्तस्य भावो 'गुणवचनप्राज्ञायादि-
य' इति (पा० ५-१-१२४) ध्यक्ष, तस्य च चिरकरणसा-
मर्थ्यात् स्त्रियामपि वृत्तिरिति 'चिह्नोरादिप्रत्यय' (पा० ५-१-
४१) इति जीवि सामायारी तां-यतिजमेतिकसंयताकृपामहं
प्रवक्ष्यामि सर्वेषुःस्वविमोक्षणीयं—अशेषशरीरमानसासात-
विमुक्तिहेतुम्, अत एव यां सामायारीं चरित्वा—आसेव्य
'ण' इति वाक्यालङ्कारे, निर्गन्धाः—यतयस्तीर्णाः संसारसा-

गरं, मुक्तिं प्राप्ता इति भावः, उपलक्षणत्वाच्च तस्मिन् तद्वि-
भ्यन्ति चेति सूत्रार्थः ।

यथाप्रतिज्ञातमाह—

पदमा भावस्मिया नामं, विद्या य निसीदिया ।
आपुच्छणा य तद्वा, चउत्थी पडिपुच्छणा ॥ २ ॥
पंचमा छंदणा नामं, इच्छाकारो अ छट्टुओ ।
सत्तमो मिच्छाकारो य, तहकारो य अट्टुओ ॥ ३ ॥
अच्छुट्टाणं नवमा, दसमा उवसंपया ।
एसा दसंगा साहूणं, सामायारी पवेइया ॥ ४ ॥

सूत्रत्रयं स्पष्टमेव, त्वरं अतप्रहणादप्यारभ्य कारणं वि-
ना गुर्वेवप्रहं आशतनादोषसम्भवान्न स्थेयं, किन्तु ततो
निर्गन्तव्यं, न च निर्गमनमावश्यकीं विनेति प्रथममावश्य-
की, निर्गत्य च यत्रास्पदं स्थेयं तत्र नैवेधिकीपूर्वकमेव प्र-
वेष्टव्यमिति तदनु नैवेधिकी, तत्रापि तिष्ठतां भिन्नाटना-
दिविषयाभिप्रायात्पत्तौ गुरुपृच्छापूर्वकमेव तत्साधनमित्य-
नन्तरमापुच्छना, आपुच्छनायामपि गुरुनियुक्तं पुनः प्र-
वृत्तिकाले कश्चित्प्रष्टव्या एव गुरुव इति तत्पृष्ठनः प्रति-
प्रच्छना, कृत्वाऽपि गुर्वनुज्ञया भिन्नाटनादिकं नाममस्मि-
न्मैव भवितव्यमिति तदनु छन्दना—प्रागुद्गीतद्रव्यजातन
शेषयतिनिमग्नशक्तिरिति, तस्यामपि प्रयोग्यत्वे एषेच्छाकार
इति तदनु तस्याभिधानम्, अयं चात्यन्तमवधारणैव
तत्त्वतो विधीयते, तेन च कथाञ्जितविचारसम्भवे आत्मा
निम्नितव्य इति तदनु मिथ्याकारः, कृतंऽपि च तस्मिन्
बृहत्तरादोषसम्भवे गुरुणामालोचनां दातव्या, तत्र च यदा-
दिशान्तं गुरुवस्तत्त्वतीति मन्तव्यम् इति तथाकारः, तथेति
प्रतिपद्य च सर्वैक्येष्वयमवता भाव्यमिति तदनु तद्रूपम-
भ्युत्थानम्, उद्यमवता च ज्ञानादिनिमित्तं गच्छान्तरस-
कृकमेऽपि विधेयः तत्र चापसम्पदं प्रदीतव्येत्यनन्तरमुप-
सम्पदुक्ता । उपसंहारमाह—एषा—अनन्तरौक्ता दशाङ्गा-
इच्छादिदशावयवा साधूनां—यतीनां सामायारी प्रवेदित-
तीर्थकरादिभिरुक्तेति सूत्रत्रयगर्भायः ।

एतामेव प्रत्यवयवं विषयप्रदर्शनपूर्वकं

विधेयतयाऽभिधातुमाह—

गमये भावस्सियं कुजा, ठाये कुजा निसीदियं ।
आपुच्छणा सयंकरणे, परकरणे पडिपुच्छणा ॥ ५ ॥
छंदणा दम्बजाएणं, इच्छाकारो अ सारणे ।
मिच्छाकारो अ निंदाए, तहकारो पडिस्सुए ॥ ६ ॥
अच्छुट्टाणं गुरुप्या, अच्छेये उवसंपया ।
एवं दुपंचसंजुता, सामायारी पवेइया ॥ ७ ॥

गमने—तथाविधालम्बनतो बहिर्निःसारणे आवश्यकेषु-
कांशेष्ववश्यकर्तव्यव्यापारेषु सासु भवाऽऽवश्यकी, उक्तं
हि—“ भावस्सिया उ भाव-स्सएहि संवहिं कुत्तजांगस्से ”
त्यादि । तां कुर्याद्—विदध्यात्, स्थीयतेऽस्मात्तस्मान्न स्थान-
म-उपाश्रयस्तस्मिन् प्रविशन्निति शेषः, कुर्यात्, कां ?—नैवे-
धिकीम्, निषेधनं निषेधः—पापानुष्ठानेभ्य आत्मानं व्याघ-

सेनं तस्मिन् भवा नैवेधिकी, निषिद्धात्मन एतत्संभवान्,
उक्तं हि—“ जो होइ निसिद्धया, निसीदिया तस्स भावओ
होइ ” इत्यादि, आहिति—सकलकृत्याभिव्याप्या प्रच्छन्ना
आप्रच्छन्ना—इदमहं कुर्यां न वेत्येवंरूपा तां स्वयमित्यात्मनः
करणे—कस्याचिद्विधातुनकार्यस्य निर्वहणेन स्वयंकरणे त-
स्मिन्, तथा परकरणे—अन्यप्रयोजनविधाने प्रतिप्रच्छन्ना,
गुरुनियुक्ताऽपि हि पुनः प्रवृत्तिकाले प्रतिपृच्छत्येव गुरुं, स
हि कार्यान्तरप्रप्यादिशेत् सिद्धं वा तदन्यतः स्यादिति, उ-
भयत्र वा स्वकरणपरकरणे उपलक्षणमिति—उच्छ्वासमि-
श्रासौ विहाय सर्वकार्येष्वपि स्वपरसम्बन्धिषु गुरुवः प्रष्ट-
व्याः, अतः सर्वविषयमपि प्रथमतः प्रच्छन्नामापुच्छत्युच्यते ।
तथा च नियुक्लिहता सामान्यनैवावाचि—“ आपुच्छणा तु
कज्जं ” इति, तथा स्वपरसम्बन्धिनि सर्वत्रापि कृत्ये गुरुनि-
युक्तं पुनः प्रवृत्तिकाले यद्गुरुप्रच्छनं सा प्रतिपृच्छा, तथा
च—“ पुर्व्वनिउत्तरं होइ पडिपुच्छ ” इति अविशेषणैवाहं, छ-
न्दना—उत्तररूपा विधेयति शेषः, एवमुत्तरत्रापि, द्रव्यजातन
तथाविधाशनादिद्रव्यविशेषणं प्रागुद्गीतेनेति गम्यते, सूच-
कत्वात्सूत्रस्य, तथा चाह—“ पुर्व्वगहिण्णं छंदणं ” इति, इ-
च्छा—स्वकीयाऽभिप्रायस्तया कारणं—तत्कार्यनिर्व्वहणेनमि-
च्छाकारः, “ सारणे ” इत्येवित्यत आत्मनः परस्य वा कृत्यं
प्रति प्रवर्त्तने, तत्रात्मसारणं यथेच्छाकारं गुप्ताधिकीर्षितं
कार्यमिदमहं करोमीति, अन्वाह च—“ अहंशं तुम्हं एयं को-
मि कज्जं तु इच्छाकारेणं ” इति, अन्यसारणे च मम पात्रंलप-
नादि सूत्रदानादि वा इच्छाकारेणं कुरुतेति, तथा चान्वाह—
“ जइ अम्मत्थिज्ज परं, कारुणजाए कज्जं से कोइ । तत्थवि
इच्छाकारो, ख कप्पइ बलामिआंगा उ ॥ १ ॥ ” तथा मिथ्य-
त्यलीकं मिथ्याकरणं मिथ्याकारः—मिथ्येदमिति प्रतिपत्तिः
सा चात्मनो निन्द्या—जुगुप्सा तस्यां, वितथाचरणे हि धि-
गिदं मिथ्यामा कृतमिति निन्द्यत एवात्मा विदितजिनच-
नैः, तथाकरणं तथाकारः—इदमित्यं वैधेयभ्युपगमः, स च
किं विषयः इत्याह—प्रतिश्रवणं प्रतिश्रुतं—गुरो वाचननादिकं
यच्छत्येवमेतदित्यभ्युपगमस्तस्मिन्, तथा चान्वाह—“ बाय-
णपांडसुणणाए, उवएस्से सुत्तअत्थकहणाए । अविनहमयेति
तहा, अविकल्पेणं तहकारो ॥ १ ॥ ” अभीत्याभिमुख्येनोत्थान-
म्—उद्यमनमभ्युत्थानं तच्च “ गुरुप्य ” इति सूत्रत्वाद् गुरुपूजा-
यां, सा च गौरवाहोणाम्—आचार्यरत्नानुवालादीनां यथा-
चित्ताहारभेषजादिसम्पादनम्, इह च सामान्याभिधानेऽ-
प्यभ्युत्थाने निमग्नशक्तिरुपमं परिगृह्यते, अत एव नियुक्लि-
हतेतत्स्थाने निमग्नशक्तिरभिहितता “ छंदणा य निमंतणं ” इति ।
तथा “ अच्छेये ” इति आसने प्रकमाशवासनतरादिलज्जिषौ
अवस्थाने उप-सामीप्येन सम्पादनं—गमनं सम्पदादित्वा-
त्किपि उपसंपदं—इयस्त्वं काले भवद्वस्तिके मयाऽऽसितव्य-
मित्येवंरूपा, च ज्ञानार्थनादिभेदेन त्रिधा, तथा चान्वाह—“ उ-
वसंपया य तिंविहा, णाणे तहदंसणे चरितं य ” इति एवम्
इत्युक्तप्रकारेण “ दुपंचसंजुता ” इति आपत्त्यात् द्विपञ्चकसंयुक्ताः
दशसंख्यायुक्तामित्यर्थः, समाचारी प्रवेदयेत्—कथयत् आप-
त्वाद् गुरुः शिष्यायेति शेषः, अनन च गुरुणा सदा तदुप-
शरणैव भवितव्यमित्यर्थ उक्तम्, पठ्यते च—“ एसा दसंगा
साहूणं, सामारी पवेइय ” इति, एतच्च स्पष्टमिति सूत्रत्रयार्थः ।

एतावन्ता दशविधसामाचारीमभिधायौघसामाचारी वि-
चक्षुर्निर्माह—

पुष्पिष्णुमि चउभामे, आइष्मि समुष्टि ।

भेदं पडिलेहिता, वंदिता य तभो गुरुं ॥८॥

पुच्छजा पंजलिउडो, किं कायचं मए इह ? ।

इच्छं निभोइउं भेने !, वेयावचं व सज्जोए ॥९॥

वेयावचं निउत्तं, कायचमगिलायभो ।

सज्जोए वा निउत्तं, सवदुक्खविमुक्खये ॥१०॥

‘पुष्पिष्णुमि’ ति पूर्वस्मिन्ननुभागे आदिष्य समुत्थितं—
समुत्थिते, इह च यथा दशविकलोऽपि पटः पट एवोच्यते,
एवं किञ्चिदुनाऽपि वस्तुभागेऽनुभागे पटः, ततोऽयमर्थः—
बहुधा नभश्चतुर्धा विभज्यते, तत्र पूर्वोक्तसंबन्धे किञ्चि-
दुननभश्चतुर्भागे यदाऽऽदिष्यः समुत्थितं तदा पादानपौरु-
ष्यामित्युक्तं भवति, भाइकं—पटप्रहाद्युपकरणं प्रति-
लेख्य—सामयिकपरिभाषया चक्षुषा निरीक्ष्योपलक्षणत्वा-
त्प्रमुज्य च वदित्वा च—नमस्कृत्य ततः—इति प्रति-
लेखनानन्तरं गुरुम्—आचार्यादिकं, किमित्याह—पुच्छत्—
पर्यनुयुजितं प्रक्रमाद् गुरुमव ‘पंजलिउड’ ति प्राग्वक्त-
प्राज्ञलिः, यथा—किं कसंयम्’ अनुष्ठेयं ‘मये’ त्यात्म-
निर्देशः इह—आसनं समयं इति गम्यते, कदाचिद् गुरुवा
मन्येरन्—स्वाध्यायधैर्यादृश्ययोरन्यतरसंस्पर्शवाच्यं नियमं वा-
च्छ्रत्यतो ब्रूवात्—‘इच्छामि स्थितोऽहं’ ति अन्नभोगिन-
त्यर्थत्वाच्चिद्योजयितुं युष्माभिरात्मानमिति शेषः ‘भेने’ ति
भवेत्त ! ‘वेयावचं’ ति वेयावृत्त्य-ग्लानादित्यापोर वा-
शब्दे भिन्नक्रमस्ततः ‘सज्जोए’ ति आर्षत्वात्स्वाध्याये
वा, इह च पात्रप्रतिलेखनानन्तरं गुरुं पुच्छति इति यदुक्तं
तत्प्रायस्तद्वै बहुतरवेयादृश्यविधानसम्भवात् । यद्वा—पूर्व-
स्मिन्नभश्चतुर्भागे आदिष्ये समुत्थिते इव समुत्थिते, बहुत-
रप्रकाशीभवनात्तस्य, भाइकमेव भाइकं ततस्तद्विध धर्म-
व्यतिरेकापेक्षानाहतुत्वेन सुखवत्सिकाकार्याकल्पादिव भाइक-
मुच्यते, तत्प्रतिलेख्य वदित्वा च ततो गुरुं पुच्छत् शेषं प्रा-
भवत् । उपलक्ष्यं चैतद्—यतः सकलमपि कृत्यं विधाय पुनर-
भिवन्दनापूर्वकं प्रष्टव्या एव गुरुव इति, एवं च पृष्ट्वा यत्क-
संयं तद्वा—धैर्यादृश्ये नियुक्तेन—व्यापारितेन कसंयं
प्रक्रमात् वेयावृत्त्यम्, ‘अगिलायम्’ ति अग्लाभ्यैव गरी-
रधममभिहितस्यैवेति यावत्, स्वाध्याये वा नियुक्तेन सर्व-
दुःखविमोक्षणं, सकलतपःकर्मप्रधानत्वादस्य, स्वाध्यायो-
ऽग्लाभ्यैव कसंय इति प्रक्रम इति सूत्रत्रयार्थः ।

इत्थं सकलोघसामाचारीमूलत्वात्प्रतिलेखनायास्त-

त्कालं सदाविधेयत्वाद् गुरुपारतन्त्र्यस्य तथा-
भिधायौत्सर्गिकं दिनकृत्यमाह—

दिवसस्स चउरो भागे, कुजा भिक्खु विचक्खथो ।

तभो उत्तरगुणे कुजा, दिणभागेसु चउस्सु वि ॥११॥

पदमे पोरिलिं सज्जायं, वीयं भाणं क्रियायई ।

तदयाए भिक्षाचारियं, पुणो चउत्थीइ सज्जायं ॥१२॥

सूत्रद्वये स्पष्टमेव, नवरं चतुरो भागात् कुयाद् कुच्छेत्पु-
रस्कारः, ‘तत’ इति अनुभागेकरणादनन्तरमिति गम्यते
१६४

उत्तरगुणान् मूलगुणोपेत्या स्वाध्यायादींस्तत्कालोचितान्
कुर्याद्—विधेयात् । क दिनभागं । कमुत्तरगुणं कुर्याद्-
त्याह—प्रथमं पौरुषं स्वाध्यायं—वाचनादिकं, सूत्रपौरुषी-
त्यादस्याः, कुर्यादितिहासत्र च क्रियापन्तराभावेऽनुव-
स्यते, द्वितीयं प्रक्रमात्पौरुषं ध्याने ‘क्रियायइ’ ति ध्याय-
त्, ध्याने चतुर्थपौरुषीत्यादस्या अथविषय एव मानसादि-
व्यापारणमुच्यते, ध्यायेदिति वाऽनकार्थत्वाद्गतत्वं कुयात्,
इह च प्रतिलेखनाकालस्यालपत्वेनाविवाचितत्वादुभयत्र—
“कालाध्वनोरन्यन्तसंयोगं” (पा० २-३-५) इति द्वितीया,
तृतीयायां भिक्षाचार्यो, पुनश्चतुर्थ्यां स्वाध्यायम्, उपलक्ष-
णत्वात्तृतीयायां भोजनवाहगमनादीनि, इतरत्र तु प्रतिले-
खनाख्याण्डलप्रत्युपसृष्टादीनि गृह्यन्ते । इत्थमभिधाने च
कालापेक्षयैव कृत्यादिव सकलानुष्ठानस्य सफलत्वादिति
सूत्रद्वयार्थः । उत्त० २६ अ० । (पुष्पिष्णुसकलसामाचारी
‘पञ्जुनवशाकण्ठ’ शब्दे पञ्चमभागे २४२ पृष्ठे तथा रात्रिसा-
माचारी ‘पइदिणकिरिया’ शब्दे ५ पृष्ठे गता ।)

उपसंपदि मण्डल्यं च द्विविधा सामाचारी—

द्विविहा सामाचारी, उपसंपदे मंडलीं बोधव्वा ।

अण्णोलोइयमि गुरुमा, मंडलिमेरं अतो बोच्छं ॥७८॥

सामाचारी द्विविधा—उपसंपदि, मण्डल्यं च बोद्धव्या । त-
त्रोपसंपत् त्रिविधा—ज्ञानोपसंपत्, दर्शनोपसंपत्, चरित्रो-
पसंपत् । आसां च सामान्यत इयं च सामाचारी गच्छाम्त-
रादुपसंपदः प्रतिपश्यर्थमायानः साधुः पर्यनुयोज्यः । वत्स!
कसंबं कुतो गच्छाद्वागनोऽसि, किमितिचमिहायान इत्येवं
यद्यपर्यनुयुज्य तस्यापसंपदं प्रतीच्छति तदा अनालोचिने
अपर्यनुयुक्तं सति चत्वारो गुरुकाः, यद्वा—अनालोचिने—आ-
लोचनामदापयित्वा, यदि तं परिभुङ्क्ते वाचयति वा तदा च-
त्वारो गुरुकाः । अत्र च ज्ञानोपसंपदाऽधिकारः ‘मण्डलिमेरं
अतो बोच्छं’ ति—मण्डली—सूत्रार्थमण्डलीरूपा तस्याः सत्त्व-
न्धिनीं मर्यादां सामाचारीमत ऊर्ध्वं वक्ष्ये । ७०१ उ०१ प्रक० ।
(सांभोगिकासंभोगिकयोः सह मिलितयोराकार्ययोः सामा-
चारी ‘उपसंपदा’ शब्दे द्वितीयभागे ६६८ पृष्ठे गता ।) (ग-
च्छार्थसिनां जिनकक्षिकामां च सामाचारी ‘गच्छवसि’
‘जिणकण्ठिय’ शब्दयोः ।) (चतुर्विधा सामाचारी ‘आयार’
विषय’ शब्दं द्वितीयभागे ३६० पृष्ठे व्याख्यात ।) सा वैषम्य-
संयमसामाचारी, तपःसामाचारी, गणसामाचारी, एकात्म-
विहारसामाचारी च । तत्र—संयमः सप्तदशप्रकारः तस्य सा-
माचारी । तपो द्वादशविधं तस्य सामाचारी । गणस्य सा-
धुसमुदायस्य सामाचारी । एकात्मविहारसामाचारी—एका-
त्मविहारप्रतिमास्वरूपा ।)

सांयतमुपसंहराह—

एवं सामाचारी, कहिया दसहा समासथो एसा ।

संजमतवङ्गुणायं, निर्गंधायं महरिसिणं ॥ ७२२ ॥

एवमेवा—सामाचारी दशधा—दशविधा समासतः संक्षेपेण
कथिता । केच्य—इत्याह—संयमनपोध्यामाख्याः—समुद्धाः सं-
यमतपश्चाख्यास्तेभ्यो निर्गन्धेभ्यो महर्षिभ्यः ।

समाचार्यान्वयकानां फलमृशयति—

ए तं सामायारिं, जुंजता चरखकणमाउसा ।

सहृ खन्ति कर्म, अशेगभवसन्धियमणं ॥ ७२३ ॥

एताम्-अनन्तरादितस्वरूपां दृशयिषां सामायारीं यथा-
विधिं पुत्रानास्तथा चरखकणमाउसाभ्यां वनादि, उक्तं
च—“ वय ५ समगुप्तम् १० संजम १७, वेयावचं १० च
बन्धगुप्ताता ६। नाणादित्ये ३ तव १२ को-इतिगहा ४
वेव चरखं तु ॥ १ ॥ ” करखं पिण्डविशुद्ध्यादि, तनुक्रम—
“ मित्रावसाही ४ समिई ५ भावख ११ पडिमा १२ य इन्द्-
य निरोहा ५। पडिलेहण २५ गुत्ताओ ३, अभिगहा ४ च-
व करखं तु ॥ १ ॥ ” तथाः चरखकरखयोः संयुक्ताः सन्धय-
समन्तात् उपयुक्ताः साधवः लपयन्ति कर्म अनेकभवसन्धि-
तस्तुतमिति । इदानीं पदविभागसामाचार्याः प्रस्तावः ॥ सा
क कल्पययहारकया बहुविस्तराः ततः स्वस्थानादवलेषां ।
आ. म० १ अ० ।

विक्रमवच्छराओ पच्छा मोलमवाससेए (१६००) वरुंके
के वि तन्मलिया सावयसाविषा तेसिं खरीयं नाऊख नि-
वाशिगखपरपरं ठाईसंति । के वि दूरमविया परम्पुहा हो-
ऊव परगखस्म सामायारिं गहिंसंति । अङ्ग०

(सामायारीवैशिष्ट्यहेतुः ‘अणुसा’ शब्दे प्रथमभागे ३६१
पृष्ठे गतः ।)

सामायारीउपक्रमकाल-सामाचार्युपक्रमकाल-पुं० । समा-
चार्यो उपक्रमणमुपरितनाच्छुनादिहानं यत्र स सामाचार्यु-
पक्रमकालः । उपक्रमकालभेद, विशेषः ।

सामायारीविराह-सामाचार्यविराह-पुं०। सामाचार्यो सा-
धुनामहारात्रिकियाकया सहृच्छमयोदा तस्या विराधकः ।
सामाचार्योकाङ्के, ग० १ अ० ।

सामायारीसीयंतचोबखा-सामाचार्यसीदबोदना-स्त्री०। सा-
माचार्यो यथायथं सीदतः शिष्यालीभवतभेदनायाम्,
व्य० १ उ० ।

सामालिय(सालिय)पौड-शास्त्रमलीपीरड-न०। शास्त्रमलीपुष्पे,
“एगं सा(मा)लियपौड, बडो आमोलनो हो ।” उल०
३ अ० । (‘अंग’ शब्दे प्रथमभागे ३६ पृष्ठे व्याख्या गता ।)

सामास-श्यामास-पुं० । श्यामा—रजनी तस्यामशनमाशः ।
रात्रिभोजने, आचा० १ भु० २ अ० ५ उ० ।

सामासिया-सामासिकी-स्त्री०। मेतायेमानुर्मातक्याः प्रति-
वृत्तियाम्, आ० म० १ अ० ।

सामि (म्)-स्वामिन्-पुं० । स्वमस्यास्तीति स्वामी ।
नायक, आ० म० १ अ० । प्रभो, उपकर्त्तरि, आभये, पि० ।
आ० । पा० प्रभुः स्वामीत्यनर्थान्तरम् । आच० ४ अ० । राज-
मि, अउ० । जगद्गुरो, स्तु० प्र० १ पा० ७० । ‘लोगगाहाणं’ पुत्र-
लपरावर्तः संसार इति कृत्वा लोकनाथाः । भगवन्तः । ल० ।
(चतुर्दशरज्ज्वात्मकोऽयं लोक इति ‘लोग’ शब्दे षष्ठ-
भागे गतम् ।) (चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकगतदृक्कपर्वतात्
रज्ज्वभापुष्टिर्वा दश दिशः गत्यन्ते, ताश्च—जस्सं ज-
आआरखो उदैह सा भवह तस्स पुम्बदिसा ” इत्यादिगा-

थाभिः ‘दिसा’ शब्दे चतुर्थभागे २५२३ पृष्ठे दर्शिताः ।)
(स च दृक्कपर्वतः जम्बूद्वीपमध्यगतः । स च जम्बूद्वीपः
‘जम्बूद्वीप’ शब्दे चतुर्थभागे १३७१ पृष्ठे अनादतनामद्व-
स्वामिको दर्शितः ।) (एव सर्वे द्वीपाः समुद्राः दिशः
विदिशः देशलोकाः विमानाद्व्यब्ध सस्वामिकाः इति स्व-
स्वशाब्दव्याख्यावसरे दर्शितम् ।)

सामिकतिय-स्वामिकार्ति(केय)क-पुं०। कृतिकारमजे स्कन्दे,
आचा० २ भु० १ ख० १ अ० २ उ० ।

सामिकुट्ट-सामिकुष्ट-पुं० । पेरवने सर्वे वर्तमानावसर्पिण्यां
जाते विश तीर्थकर, प्रब० ७ द्वार ।

सामिणी-स्वामिनी-स्त्री०। भर्तृकायाम्, “ हले हलि स्ति अ-
भिति भेइ सामिणि गोमिणि ” इत्येवं वदेत् । कृश० ७ अ० ।
मरुदेवी सामिणी य ” आ० म० १ अ० ।

सामित-स्वामित्व-स्वमस्यास्तीति स्वामी तद्भावः । नाच-
कत्वे, ज० १ वल० । प्रज्ञा० । जी० । विधा० । स्वस्वामिस-
म्बन्धमात्रे, विधा० १ भु० २ अ० । श्री० । आधिपत्ये, कर्म०
३ कर्म० । स्वामिमावत्वे, स० ७ उ० स० १ स्वस्वामिभावे,
म० ३ श० १ उ० । आ० । प० स० । विश० । आ० ख० ।
(त्रिविधं स्वामित्वम् ‘समुच्चार’ शब्दे चतुर्थभागे २८२०
पृष्ठे दर्शितम् ।)

सामिय-स्वामिक-पुं० । अधिपतौ, आ० १ भु० ६ अ० ।

सामिल-सामिल-पुं०। स्वनामक्यते बटुकभाज्ये, व्य० २ उ० ।
सामिस-सामिष-वि०। सह० ५५ मिषेण-पिशितरूपेण वर्तत इ-
ति सामिषम् । सत्पूढे भोजनाद्यथे लुब्धे, उल० । “ सामि
सं कुललं दिस्स, वज्जकमाणं निरामिसं । ” उल० १५ ख० ।
सामीविय-सामीव्यक-पुं० । सामीगाथारे, यथा गङ्गायां घो-
षः । आ० म० १ अ० ।

सामुच्छेय-सामुच्छेद-पुं०। समुच्छेदो-वस्तुविनाशः समुच्छे-
दमधीयते तद्विदमतीति वा सामुच्छेदिकाः । तद् वेत्तीत्यर्थः ।
लक्षणयिभावप्ररूपकेषु अम्भमित्रमतानुसारिषु मित्रेषु, श्री०
आ० म० । आ० ख० । विश० ।

अथ चतुर्थवृत्त्यन्तामाह—

बीसा दी वासयया, तदया सिद्धिं गयस्स वीरस्स ।

सामुच्छेयदिदि, मिहिलपुरीए सामुत्पप्पा । ॥ २३८६ ॥

विश्वानुसरं वर्षशतद्वयं तदा सिद्धिं गतस्य वीरस्यासीसता-
ऽत्रान्तरे सामुच्छेदिकदिदिमिथिलापुर्या समुत्पन्नति ।

यथोत्पन्नस्तथा दर्शयन्नाह—

मिहिलाए लच्छिद्धे, मग्गिरिकोडिअसामिने य ।

नेउशिय-णुप्पवाए, रायगिहं खंडरंक्खा य ॥ २३८७ ॥

मिथिलानगयो लक्ष्मीपूढं तैत्वे महागिरिसूरीणां कौरिखन्त्या-
नाम शिष्यः स्थितस्तस्याप्यम्भमित्रो नाम शिष्योऽनुप्रवाद्भमि-
धानपूर्वे नैपुणिकं नामवस्तुपुष्टित्वा तत्र क्षिप्रच्छेदनकनयव-
ह्मनायामालापकाः सामायान्तस्तथा “ पट्टपञ्चलमयबेरदया
सर्वे बोधिक्षिप्संति एवं जाव वेमामालिय स्ति । एवं बी-
याइसमयसु वि वल्लवं अत्र तस्य चिकित्सा जाता, त-
द्यथा-प्रत्युत्पन्नसमयनारकाः सर्वेऽपि तावद् व्ययच्छेदं प्रा-

प्यस्ति, ततश्च कुतः सुकृतदुष्कृतकर्मफलवेदनम् । उत्पादान-
न्तरं सर्वजीवानां नाशदिव्यवर्मादि स्वमतिकल्पितं प्रकल्पयन्
वचनमाश्रय्ययुक्तिभिर्गुणा प्रकाशयमानोऽपि यावत्कथमपि
न प्रकाशयते तत उदात्तं संवधातः कृतः, समुच्चैश्चार्थं प्रकप-
यन् काश्चित्स्यपुनरनगरं "राजगुहापरनामकं" गतः, तत्र च ल-
खरक्षामिथानाः भावका आसन्, ते शुष्कपात्तास्तेष्व-
ते निह्वाः समागता विह्वता मारयितुं चारब्धाः, ततो
भीतैरवमित्रादिभिस्ते प्रोक्ताः—वयं न जामीमः भावका
युयम्, तत्किमस्मान् भ्रमणान्ततो मारयथ ?, ततस्ते-
कम्—ये भ्रमणास्ते युष्मत्सिद्धान्तेन समुच्चैश्चाः, युयं
तु बौराद्यन्तराः केष्विदिति मारयामः, ततस्तेभीतैर्मुक्तो
निजामहः संयुजाश्च दत्तमिथ्यादुष्कृता गता गुरुपादमूल
इति । विशेषे (कथियवार (ए) शब्दे तृतीयभाग ७०६
पृष्ठ चिस्त्वो गतः ।)

सामुदाय्य-सामुदायिक-त्रि० । समुदाये भवं सामुदायिकम् ।
उत्त० १७ अ० । जनमालकप्रयोजनं, ज्ञा० १ भू० ५ अ० ।

सामुदायिण-सामुदानिक-न० । समुदाने—भिन्ना तत्र भवं
सामुदानिकम् । सूत्र० १ भू० १६ अ० । आचा० । भिन्नापि-
एड, आचा० २ भू० १ सू० १ अ० ४ उ० । समुदाने लक्षणः
सामुदानिकः । "अष्टात्मादिभ्य इकण्" । ६ । ३ । ७८ । इति
इकण् प्रत्ययः । उच्चावचेषु कुलेषु अद्वित्वा लब्धे पिरिड, वृ०
३० २ प्रक० ।

सामुदिय-सामुद्रिक-पुं० । समुद्रेण प्रोक्तं वेष्यधीते वा ठक् ।
अपुनरुपशुभाशुभलक्षणप्रापकप्रन्धाप्येतरी, तद्वत्तरी च ।
याच० । (तानि लक्षणानि 'लक्षणलक्षणं जगुणावधेय' ग-
न्दे षष्ठभागे गतानि ।) समुद्रस्वैते सामुद्रिकाः । प्र० ४ ग० २
उ० । समुद्रयात्रिषु निर्यामकम् । आ० क० १ अ० । आ० म० ।
"अथि यं भंते ! सामुद्रिया वाया ईसि हंता अथि" सन्ति
सामुद्रिका याता ईष्वचाता इन्त सन्ति । प्र० ५ ग० २ उ० ।

सामूहिय-सामूहिक-पुं० । समूहार्थके प्रत्यये, विशेषे० ।

साय-सात-न० । सुखं, स्था० ।

कश्चिच्चसातस्वरूपम्

कृत्विह साते पश्यते, तं जहा-सोईदियसाते० जाव नो-
ईदियसाते । (सू० ४८८ ×)

स्था० ६ डा० ३ उ० । सूत्र० । आच० । उत्त० । उम्पणत्वि,
प्रअ० ३ आअ० द्वार । मनआद्वाकारणि, आचा० १ भू०
४ अ० २ उ० । प्रीत्युत्पादके, अनु० । स्था० । विशेषे० । स्था-
घते शरीरं मानसं च सुखमनेनेति सातम् । सातबंधनीयं
कर्मणि, उत्त० ३३ अ० । ज्ञा० । प्रव० । दश० । पुण्यप्रकृती,
स्था० ६ डा० ३ उ० । दशमः कल्पमिमानंभेदं, स० २० सम० ।
स्वाद-पुं० । स्वादानं स्वादः । स्था० ३ डा १ उ० । कर्जूरद्रा-
क्षमनादिस्वादानं, प्रव० ४ द्वार । इतिवनस्पतिविशेषं,
प्रज्ञा० १ पद ।

साम्प्र-अन्य० । प्रदोषे, आच० ५ अ० । संध्यासमये, सू० प्र०
२ पाडु । पञ्चा० । चं० प्र० । उत्त० । सूत्र० । सत्ये, स्था० १०
डा० ३ उ० ।

सत्यंकार-सायंकार-पुं० । शुद्धवागनुयोगभेदे, स्था० । साय-

मिनि त्रिधातः । स्वयार्थस्वसाधार्णोत्कारप्रत्ययः । कर्त्तृ वा
कारस्ततः सायंकार इति । तदनुयोगो यथा—सत्यं-तथा
मन्त्रसंज्ञावप्रनेष्विति । स्था० १० डा० ३ उ० ।

सायंभुव-स्वायंभुव-पुं० । स्वयंभुवोऽपरस्ये प्रथममुनौ स्था० ।
('अयेगंतवाय' शब्दे प्रथमभाग ४२४ पृष्ठे विस्तरो गतः ।)
सायंसमय-सायंसमय-पुं० । दिवसावसानरूपे समये, स्था०
म० १० पाडु० ।

सायणा-शातना-स्त्री० । जगदनायाम्, स० ३२ सम० ।

स्वादना-स्त्री० । अभिलाष, आचा० १ भू० ८ अ० ५ उ० ।

सायणी-शायनी-स्त्री० । शाययति-निद्रावस्थं करोति सा
शायनी । शेतं वा यस्यां सा-शायिनी शयिनी वा । स्था० १०
डा० ३ उ० । शतायुषः पुरुषस्य नवतिवर्षापरतो दशवर्षाभि-
कायां दशायाम्, तं० ।

हीनभिन्नसरो दीयां, विवरीओ विचित्तओ ।

दुष्कलो दुक्खिओ सुयई, संपनो दसमि दसं ॥ १० ॥

हीनस्वरः—लघुध्वनिः । भिन्नस्वरः—स्वभावस्वरान्तरस्वरः
हीनः—करुणत्वं गतः विपरीतः पूर्वावस्थातः विचित्तः वि-
चित्तो वा नानास्वरूपः दुर्बलः—कृशः दुःक्षितो—रोगादिपी-
डालक्षणात् ; पूर्वावधा जीवः स्वपिति स्वशरीरे स्वयुद्धे
वासं प्राप्तः कां दशमीं दशामिति । तं० ।

सायत्त-स्वायत्त-त्रि० । स्वाधीने, ज्ञा० १ भू० ६ अ० ।

सायत्थ-स्वत्प्रस्थ-त्रि० । पराभिन्नस्थे, बो० ६ चिव० ।

सायबंध-सातबन्ध-पुं० । सुखसंबन्धे, डा० २५ डा० ।

सायय-सायक-पुं० । वाणे, पाडु० ना० ३६ गाथा ।

सायरसइडिहेउ-सातरसअडिहेतु-त्रि० । सातं—सुखं रसो-
माधुर्यादयं अडिडयकरणादिसंपदो हेतवो यस्मिन् प्रयोजने
तत्सातरसइहेतुकम् । रसाद्यर्थे "सायरसइडिहेउअभिन्ना-
गभावणं कुल्ल" ग० २ अधि० ।

सायवडिवा-सातप्रतिज्ञा-स्त्री० । सुखार्थे, आचा० २ अ० १
वृ० ३ अ० २ उ० ।

सायवाइ (न्)—सातवादिन्-पुं० । सातं—सुखमभ्यसनीय-
मिति वदतीति सातवादी । अक्रियावादिभेदं, स्था० । क-
श्चित् सुखमवानुशीलनीयं सुखार्थिना नत्वसातरूपं तपोनि-
यमप्रसन्नचर्यादिकारणानुरूपत्वात्कार्यस्य, तं हि शुक्लैस्तन्मि-
रारब्धः पटो रक्ता भवति, अपि तु-शुक्ल एव, एवं सुखाऽऽ-
संबन्धात् सुखमवति । उक्तं च—'सुद्री शय्या प्रातरुत्थाय-
पेया, भक्ष मध्य पानकं चापराह्ण । द्राक्षाखण्ड शर्कराचा-
र्धगन्ध, मोक्षध्वान्तं शाक्यपुत्रेण दृष्टः' ॥ १ ॥ अक्रियावादि-
ता चास्य संयमतपसोः पारमार्थिकप्रशमं सुखरूपयोर्दुःखत्वे-
नाभ्युपगमात् कारणानुरूपकार्याभ्युपगमस्य च विषयसुखा-
दनुरूपस्य निवर्णसुखस्याभ्युपगमेन बाधितत्वादिनि ।
स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सायसोक्तपडिबद्ध-सातसौख्यप्रतिबद्ध-पुं० । सातात्—
पुण्यप्रकृतेः सकाशाद्यसौख्यं—सुखं गन्धरसस्पर्शलक्षण-
विषयसंपाद्यं तत्र प्रतिबन्धस्तत्परः सातसौख्यप्रतिबद्धः ।

सुखप्रतिबद्धे, 'सायसोक्खपडिबद्धे यावि भवइ' इति ।
प्राकृते दीर्घमध्योऽपि । स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सायाउल्ल-साताकुल्ल-त्रि० । भावसुखाद्यव्याप्ति, दश०४अ० ।

सायागारव-सा(त)तागौरव-न० । सानया गौरवं सातागौरव-
म् । स० ३ सम० । सानं-सुखं तेन गौरवम्-गर्वः । अहंमध
सुखीत्यभिमाने, आनु० ।

सायागारवक्काश-सातगौरवध्यान-न० । सानं-सुखं तेन
गौरवं-गर्वस्तस्य ध्यानम् । 'नारपठा ससिगायं' ति गाथाह-
शशिराजस्येव गर्वोद्भूत दुष्यन्ते, आनु० ।

सायागारवस्मिन्-सातगौरवनिश्चित-त्रि० । सुखशील-
नायामासकं, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ।

सायागुग-सातागुग-पुं० । सानं-सुखमनुगच्छन्तीति साना-
गुगः । सुखशीलं, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

सायावेयगिज्ज-सातवेदनीय-न० । सानं-सुखं तद्रूपेण यद्
बधते तत्सातवेदनीयम् । वेदनीयभेदे, कर्म० ६ कर्म० । स० ।
पं० सं० । स्था० ।

सायासुख-सातासौख्य-न० । सातासातवेदनीयकर्मणः स-
काशासुखं शर्म सातसुखं सानं च तत्सुखं च सातसुखम्, अ-
निशयसुखे, 'सायसोक्खमखुपालंताणं' पा० । आह्लादप्रधानं
सांख्यं, जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

सार-सार-पुं० । प्रधानं, विशे० । सामर्थ्यं, विभवे, सूत्र० २
ध्रु० १ अ० । परमार्थे, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० । घ० । आश० ।
काष्ठमध्यं, स्था० ४ डा० १ उ० । आचा० । निष्पन्ने, पा० ।
भ० । आ० चू० । परमार्थप्रधानं, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।
स्था० । नि० आचा० । प्रज्ञा० । जी० । भ० । स० । न्याय्यं,
'एवं तु नाणिणो सारं, जस हिंसइ किञ्चण ।' सूत्र० १
ध्रु० १ अ० ४ उ० । उत्त० । प्रकर्षे, आचा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।
सफले, २ डा० १ अ० । स० । उत्कृष्टस्वलेकारेषु,
डा० १२ डा० । शुभपुद्गलोपव्यजस्य धनुर्विशेषं, ज० ३
वल्ग० । सारो द्विधा-बाह्यः, आन्तरश्च । बाह्यो गुरुत्वमा-
न्तरः सन्निहः । आच० ४ अ० । ज्ञानादौ (आच० ४ अ० ।) सङ्काचे,
निष्ठायाम्, आ० चू० १ अ० । आ० म० । विवक्षितकर्मणः
परमार्थे, न० । आ० म० । विषयगणस्य प्राप्तौ, आचा० १ ध्रु०
३ अ० २ उ० । बले, पा० १० ना० १६३ गाथा । धने, पा० १० ना०
४६ गाथा । कर्तुरे, पा० १० ना० ६४ गाथा ।

प्रह-धा० । मारणे, "प्रह-(अ)गः सारः" ॥ ८ । ४ । ८४ ॥
इति प्रपूर्वस्य हृधानोः सार इत्यादेशः । सारइ । पहरइ ।
प्रहरति, प्रा० ४ पाद ।

सारंग-सारङ्ग-पुं० । चतुर्गिन्द्रियजीवविशेषे, जी० १ प्रति० ।
प्रज्ञा० । मृग, अष्ट० ७ अष्ट० । पा० १० ना० । खातकखंग,
हरिण, गज, भृङ्ग, खगभेदे, सूत्रं, राजहंसे, खिन्नमृगे,
बाघभेदे, वस्त्रे, नानावर्णं, मयूरं, कामदेवे, बापे, कशे,
खर्णे, आभरणे, पक्षे, शंखे, चम्पूने, कर्पूरे, पुष्पे, कोकिले,
मंत्रे, सिंहे । रात्रौ, भूमौ, दीप्तौ च । खी० । शारङ्गाऽप्यत्र । वाच० ।
साराङ्ग-न० । प्रधानकारणे, प्रति० । ज० ।

शार्ङ्ग-त्रि० । "शार्ङ्गे ऋत्यूषोऽन्तः" ॥ ८ । २ । १०० ॥ इति ऋत्यूषः

अकारः । प्रा० । शृङ्गस्य विकारः । अणुशृङ्गजाते, वाच० । वि-
ष्णुधनुषि नपुं० । को० ।

सारंगदेव-सारीङ्गदेव-पुं० । बाधेलक्षित्रिये शुर्जरधरित्री-
म्बर, सी० २५ कव्य ।

सारंगी-सारङ्गी-खी० । हरिण्याम्, पा० १० ना० ४५ गाथा ।

सारंभ-सारम्भ-त्रि० । सहाऽऽरम्भेण जीवोपमर्शाद्विकारिणा
व्यापारेण वर्तते इति तद्भावेऽप्यौद्देशिकादिभोजिवात्सार-
म्भः । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० । गृहस्थेषु । सूत्र० १ ध्रु०
३ अ० ३ उ० । जीवोपमर्शाद्विकारिषु । सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।
पुण्यव्याप्तीनां परितापकर आरम्भं, म्या० ।

सत्तविहे सारंभे, पक्षे, तं जहा-पुदविकाइयसारंभे
० जाव अजीवकाइयसारंभे । (सू० ५७१×) स्था० ७
डा० ३ उ० ।

सरम्भ-पुं० । बहुकल्पं, भ० ८ श० ।

सारक्खणाणुबंधि-सरक्खणानुबन्धिन्-त्रि० । संरक्षणे सर्वो-
पायैः परित्राणे विषयसाधनस्य धनस्यानुबन्धो यत्र तत्सं-
रक्षणाणुबंधि । आनंदधानं, भ० २५ श० ७ उ० । खी० ।

सारक्खणा-सरक्खणा-खी० । संगोपनायाम्, आ० म० १ अ० ।
सारक्खणोपघात-पुं० । संरक्षणेन शरीरादि-
विषयं मूर्ख्योपघातः परिग्रहावर्तनेरिति संरक्षणापघातः ।
उपघातभेद, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सारक्खमाणी-सरक्खन्ती-खी० । अपायेभ्यः संरक्षणं कुर्व-
त्याम्, विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

सारक्खित्ता-सरक्खित्त-त्रि० । खौगादिभ्यो रक्षन् कुर्वति,
स्था० ७ डा० ३ उ० । ग० ।

सारय-स्मारक-त्रि० । अन्येषां विस्मृतार्थस्मरणकर्तरि, क-
ल्प० १ अधि० १ क्षण ।

शारद-त्रि० । शरदि श्रुतौ जातं शारदम् । उत्त० १०
अ० । शरत्कालजाते, ज्ञा० १ ध्रु० ५ अ० । जी० । आच० ।
आ० म० । उपा० । ह० ।

सारचित्त-सारचित्त-त्रि० । समाजिते, 'काउं गियहेतुवहिं,
सारचित्तपडिस्सया पुद्धिं' सारचित्तः-समाजितः प्रतिश्रयो
यैस्ते सारचित्तप्रतिश्रयाः । ह० १ उ० २ प्रक० ।

सारणा-सारणा-खी० । विस्मृतस्मारणायाम्, विस्मृतं
कचित्कर्तव्यं भवतेदे न कृतमिति सारणा । ग० २ अधि० ।
सारवंत-सारवत्-त्रि० । गाशब्दादिबहुपयोग्यक्षमे, विशेष० ।
अर्थेन युक्तं, स्था० ७ डा० ३ उ० । सामायिकशब्दवत्
बहुपयोग्य गुणवत्सूत्रं, आ० म० १ अ० ।

सारवणा-सारापना-खी० । संगोपनायाम्, "होही पत्ती-
नि सारवणा ।" आच० १ अ० ।

सारवय-सारवद-न० । ज्ञानादिके सारमहिते पदे, आचा०
१ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

सारविजंत-सार्यमाण-त्रि० । प्रियमाणे, इय० ४ उ० ।

सारस-सारस-त्रि० । दीर्घजानुकं लोमपक्षिविशेषं, तं० जी० ।

स्था० । प्रज्ञा० । कल्प० । श्री० । रा० । प्रश्न० । ज्ञा० ।
सारसार-सारसार-पुं० । सारस्यापि सारभूते, आचा० १ भु०
५ अ० १ उ० । आ० म० ।
सारसावण-सारसापतेय-न० । प्रधानद्रव्ये, कल्प० १ अ-
धि० ४ क्षण ।
सारसी-सारसी-स्त्री० । वज्रप्रामस्य वष्टयां मूर्धेनायाम्,
स्था० ७ डा ३ उ० ।
सारस्व-सारस्वत-त्रि० । सरस्वतीसम्बन्धिनि मन्त्रादौ,
स्था० सरस्वतीप्राक्क्याकरणे, नपुं० । कल्प० १ अधि० २ क्षण ।
कृष्णराज्यन्तरालवर्तिविमानवासिनि लोकास्तिकरवे, पुं० ।
स्था० ६ डा० ३ उ० । प्रव० । ज्ञा० । आ० म० ।
सारह-सारह-न० । मधुनि, पाह० ना० २२४ गाथा ।
सारहि-सारहि-पुं० । नन्तरि, दश० ८ अ० । आ० म० । सूते,
पाह० ना० २२३ गाथा ।
सारिक्ख-साहस्य-त्रि० । “छोऽप्यादौ ” ॥ ८ । २ । १७१ इति
संयुक्तस्य ज्ञो वा । सारिक्ख । प्रा० । साधर्म्ये, स्था० १ डा० ।
सारिणी-सारिणी-स्त्री० । शिवाकाक्ष्य जलाशयविशेषं, अनु० ।
सारिय-सारित-त्रि० । हिते प्रवर्तिते, ७० ३ अधि० । पा० ।
शिंक्षते, ३० ७ उ० ।
सारिया-सारिका-स्त्री० । कोशलविषये देवराजस्य कुटुम्बिनो
भार्यायाम्, पि० । मैनापक्षिणि, आचा० १ भु० १ अ० ६ उ० ।
सारिस-साहस्य-अव्य० । यथाऽस्मिन् देश घटा ऊर्ध्वग्रीवा
अवस्तात्परिमण्डला विपुलकुल्यस्तथा अन्येष्वपि देशेष्वि-
त्यादि नाधर्म्ये, आ० म० १ अ० ।
सारी-देशी-श्रुतीक्षमासने, मृत्तिकायामित्यन्ये, ६० ज्ञा०
८ वर्म २२ गाथा ।
सारीर-शारीर-त्रि० । शरीरसंभवे, प्रव० २६८ द्वार । आच० ।
सारीरमाखसाखेदुक्तमोक्त-शारीरमानसनेकदुःखमोक्ष-
पुं० । सकलदेहदुःखक्षये, पं० व० ३ द्वार ।
सारीरम-शारीरम-न० । कलाभवे, कल्प० १ अधि०
७ क्षण ।
सारुवि(ण्)-सारुपिन्-पुं० । सारुपिके, “मुंडसितेया सुकि-
ञ्जवधपरा न वियस्थं हिंदा न वा अभजो, सारुवी परितो
होर् ॥ १ ॥ ” इति तल्लक्षणम् । जी० १ प्रति० ।
सारुविय-सारुपिक-पुं० । समानं रूपं-सकृपं तेन चरती-
ति सारुपिकः । रजोहरणवर्जसाधुवेषधारिणि गृहस्थे,
“सारुवी धारं निसिर्जं च पंगं भ्रोलंषं चैव ” यस्तु
सारुपिकः स एकनिवधम्-एकनिषधोपेतं रजोहरणमव-
लम्बकदण्डकमुपलक्षणमेतत् प्राचार्तिकं च धारयति शि-
रश्च मुखयति । ३० ४ उ० । नि० ज्ञू० । सारुपिकः-
शुक्लाम्बरा मुखेऽन्वक्तृकक्षा रजोहरणरहितोऽप्रह्वजयोऽ-
भ्यायं भिक्षाधारी । ४० ४ अधि० । मुण्डिनशिराः शुक्लवासः
पश्चादग्री कक्षामवधानोऽभ्यायको भिक्षां हिद्वामानः सारु-
पिक उच्यते । ३० ४ उ० ।

सारुवियसिद्धपुत्र-सारुपिकसिद्धपुत्र-पुं० । मुण्डिनशिरस्के
रजोहरणरहितं अलघुगान्धेयं भिक्षामटति सभायै अभ्यायै
वा गृहस्थे, ३० ८ उ० ।

सारुह-संरुह-त्रि० । मनसा कहे, म० ७ श ६ उ० ।

साल-साल-पुं० । अशीनितमं महाप्रहं, स्था० १ डा० ३ उ० ।
कल्प० । सू० प्र० । सं० प्र० । (सारू) वृक्षविशेषे, स्था० ४
डा० ४ उ० । अनु० । प्रज्ञा० । जं० । आचा० । स० ।
शाकायाम् । ज्ञा० १ भु० १ अ० । जी० । पृष्ठचम्पानगर्वाः
स्वनामक्यात रात्रिनि, उच० ६ अ० । आ० क० । ती० ।

तद्वृत्तम्—

“ वज्रमाणसामी पिट्टिचंयाय नयरीय सुभूमिभागे उज्जाले
समासदो, तथ य सालो राया, महासालो ज्व-
राया । तेसि भगिणी जसवनी, तीसे भत्तर पिठरा, पुणो
य से गागलीनाम कुमारो, ततो सालो भगवतो समीचे
धम्मं सोऊल भग्ग-जं नवरं महासालं रज्जे अभिसि-
चामि ततो तुम्हं पादमूले पव्वयामि, तेण गंतुण भवि-
तो महासालो-राया भवसु, अहं पव्वयामि । सो भग्ग-
अहं पि पव्वयामि, जहा तुम्हे इह अम्हाणं भेदीपमाणं त-
हा पव्वयस्स वि ति, ताहं गागली कं पिण्णपुरानो आण्डे
रज्जे अभिसिचिता । तस्स माया जसवती कं पिण्णपुरे न-
गरं विक्षिया पिठराय पुत्तस्स । तेण ततो आण्णिआं, ते-
ण पुणं तेसि दो पुरिस्सहस्सवाहणीआं सीयाआं का-
रियाआं, जज्ज ते पव्वय्या । सा वि तेसि भगिणी समंठो-
वासिया जाया, तेऽपि एकारसंगारं अहिज्जिया । अण्णया
य भगवं रायांयं समोसदो, ततो भगवं निग्गतो कं पे
जतो पधावितो, ताहं सालमहासाला सामि पुच्छंति-
अम्हे पिट्टिचंयं वच्चांमो, जइ नाम कोइ तेसि पव्वयज्ज
सम्मत्तं वा लभेज्ज । सामी जाणइ-जहा ताणि संजुज्झि-
हिंति, ताहं तेसि सामिणां गानमसामी विदज्जआं वि-
हणां, सामी कं पे जतो, गोयमसामीऽपि पिट्टिचंयं जतो, त-
थ समवसरणे, गागलि, पिठरा, जसवती य निग्गयाणि,
ताणि परमसंयग्गाणि, धम्मं सोऊल गागली पुत्तं रज्जे
अभिसिचिऊल मातापितासहितो पव्वयज्ज । गोयमसामी ता-
णि पेण्ण कं पे वच्चाइ, तेसि सालमहासालाणं कं पे वच्चा-
ताणं इरिसां जातां-जं सारातो उचारियाणं ति, ततो-
सुभेणऽऽकूचसांणं कवलवायं उप्पसं । ” आच० १ अ० । आ०
म० । आ० जू० ।

रपाल-पुं० । भार्याभ्रातरि, अनु० ।

सालंकायण-सालंकायन-पुं० । कौशिकगोचार्तगते पुत्र-
विशेषे, तद्वर्धिते गोत्रविशेषे च । स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सालकप्राण-सालकन्याण-पुं० । वृक्षविशेषे, म० ८ श० ३ उ० ।

सालंब-सालम्ब-त्रि० । आलम्बनमवलम्बमाने, नि० जू०

१ उ० । ज्ञानादिपुद्गालम्बनयुक्तं, दशा० १ अ० । आच० ।

नि० जू० । विहंतिभिः प्राप्तितः सन् क्षिप्रं

ज्ञानादिं ग्रहीष्यमीत्यालम्बनसहितं, ३० ४ उ० ।

नि० जू० ।

सालंबसेवि (वृ)-सालम्बसेविन्-त्रि० । पुद्गालम्बनप्रतिषे-

विधि, “काहं अक्षिति अदुवा अभीहं, तयोवहाणसु य उज्ज-
मिस्सं । गणं च यांती अणुसारविस्सं, सालिभसेवी समु-
वेति मोक्कं ॥ १ ॥ ” आ० चू० ३ अ० ।

शालिभहस्ताभरणं—शालिभहस्ताभरणं—त्रि० । सह शालिभान-
न-प्रलम्पन वस्त्रं सालिभं तानि च हस्ताभरणानि यस्या-
धामुलं गमनवशात्तन्नी सालिभहस्ताभरणः । हस्तयोः प-
रिहिताभरणं, भ० ३ श० २ उ० ।

शालिकोट्टय—शालिकोट्टक—न० । मेरुद्रप्रामस्य बहिरुत्तरपूर्व-
दिग्भागे स्वनामक्यानि चैत्यं, भ० ३ श० २ उ० ।

शालिग—शालिक—पुं० । अवष्टम्भसमन्वितं आसनविशे-
ष, दश० ६ अ० । दीर्घशाखायाम्, आद्य० १ अ० । रसे,
आन्त्रा० २ भू० १ चू० ७ अ० २ उ० । अखं भिन्नं बाहिगं छल्ली
शालं भरणम् । नि० चू० १५ उ० । शालिगं पुण्यं तस्स बाहि-
रा छल्ली । शालिगं बाहिगं छल्ली भवति । नि० चू० १६ उ० ।

शालिगिह—शालागृह—न० । शालागृहबद्धे, तत्र अकुक्का सा-
ला सकुक्कु गिहं । अस्सादिअवाहणं शालिगिहं । नि०
चू० ८ उ० ।

शालिधरय—शालगृहक—न० । शालाः—शाखाः । अथवा—शाला-
वृक्षाविशेषास्तत्प्रधानं गृहकम् । शालाप्रधानं गृहके, का०
१ भू० १ अ० । का० । जी० । पट्टशालाप्रधानं गृहं, ग० ।

शालिजा—शालार्या—स्त्री० । बहुशालकनामग्रामसमीपवर्ति-
शालवनाधानास्तस्यायां व्यनय्याम्, आ० म० १ अ० ।
(‘वीर’ शब्दे षष्ठभागे तत्कथा गता ।)

शालिपरियाय—शालपर्याय—पुं० । शालस्यैव पर्याया धर्मो—बहु-
लच्छायात्वादेत्यत्वाद्या यस्य स शालपर्यायः । शालम-
धर्मिणि पुरुषजातं, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

शालिभजिया—शालिभजिका—स्त्री० । स्तम्भपुत्रिकायाम्, आ०
म० १ अ० । का० ।

शालिरुक्ख—शालवृक्ष—पुं० । “ वृक्षतितयोः रुक्ख—वृद्धौ ”
॥ ८ । २ । १२७ ॥ इति वृक्षस्य रुक्खाऽऽदेशः । प्रा० ।
शालास्य वृक्षविशेषः, भ० १४ श० ८ उ० । (अस्य भावि-
ज्यान्तरवृक्षम् ‘वण्णफह’ शब्दे षष्ठभागे गतम् ।)

शालिलट्टिया—शालिपट्टिका—स्त्री० । शालवृक्षस्तम्भे, भ० १४
श० ८ उ० । (बह्वं यद्यपि शालवृक्षादायनेके जीवा भवन्ति
तथापि प्रथमजीवापेक्षं सूत्रत्रयमपि नेतव्यम्, एवं-
विधप्रश्नाश्च वनस्पतीनां जीवव्यमश्रद्धानं श्रोता-
संपेक्ष्य भगवता गौतमेन कृता इति ‘वण्णफह’ शब्दे
षष्ठभागे गतम् ।)

शालिवण—शालवन—न० । बहुशालकनामग्रामसमीपवर्तिनि
उद्याने, आ० म० १ अ० । प्रा० चू० ।

शालवाहण—शालवाहन—पुं० । स्वनामक्याते महाराजे,
कल्प० ३ अधि० ६ क्षण्य । व्य० । (शालवाहनचरित्रम्
‘पण्हि’ शब्दे पञ्चमभागे ३८३ पृष्ठे गतम् ।)

शालिहिरा—दशी—स्त्री० । ‘मेना’ इति क्स्यात् पक्षिविशेषः, पा०
ना० २३६ गाथा ।

शाला—शाला—स्त्री० । वृक्षस्फुटं, का० १ भू० १ अ० । शाखा-

याम्, का० १ भू० ४ अ० । स्था० । सूत्र० । रा० । जं० । ज्य-
भेदे विक्रिषार सा साला । अहवा-सकुट्टिमं गिहं । अकुट्टिमा
साला । नि० चू० १२ उ० । अशीर्तनं महाप्रदे, स्था० ।

दो साला (६०६०+) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

शालाडयतंत—शालाकयतन्त्र—न० । शालाकायाः कर्म शालाक्यं
तत्प्रतिपादकं तन्त्रं शालाकयतन्त्रम् । स्था० ८ ठा० ३ उ० ।
विपा० । आद्युर्वैदाङ्गे, तादृ ऊर्ध्वयानगतानां रागाणां श्र-
वण्यदननयनप्राणादिसंश्रितानामुपशमनार्थमिति । स्था० ८
३ उ० ।

शालाडवि—शालाटवी—स्त्री० । विजयचौरसेनापतिपालितायां
चौरपत्न्याम्, विपा० १ भू० ३ अ० ।

शालाहण—सातवाहन—पुं० । “ सर्वत्र लवगमचन्द्रे ” ॥ ८ ॥
। २ । ७६ ॥ इति वल्लुकि सति । “ अतस्मी—सानवाहने ल ” ॥
८ । २ । २११ ॥ इति तस्य लः । शालाहणा । प्रा० । गोदाव-
रीतटवर्त्यप्रतिष्ठाननगरराजं, हू० ६ उ० ।

शालि—शालि—पुं० । कलमादिकं धान्यं, स्था० ३ ठा० १ उ० ।
आन्त्रा० । सूत्र० । प्रका० । ध० । हू० । रा० । पा० । मीहि-
विशेषः, का० १ भू० १ अ० । कलमशाखादिकूरं, व्य० ६
उ० । भ० । जं० । आन्त्रा० । तत्पु पुर्ववर्गे साली क्षुप्पः ।
अवरणं जम्मति । आ० म० १ अ० ।

शालिउदेस—शान्युदेश—पुं० । षष्ठशतस्य सप्तमोद्देशके, भ०
११ श० ११ उ० ।

शालिगणवट्टिय—शालिङ्गनवर्ति—त्रि० । शरीरप्रमाणेनोप-
धानं वतेमानं, सूत्र० १ भू० १ अ० ३ उ० ।

शालिक्खत्त—शालिक्खेत्र—न० । धान्यक्षेत्रं, कल्प० १ अधि० १
क्षण्य ।

शालिखंडण—शालिखण्डन—न० । शालिधान्यखण्डनं, तत्क-
लायाम्, कल्प० १ अधि० ७ क्षण्य ।

शालिगाम—शालिग्राम—पुं० । मगधजनपदेषु स्वनामक्याते
ग्रामे, आ० क० १ अ० । आ० चू० ।

शालिपिट्ट—शालिपिट्ट—न० । शालिचूर्णे, जं० १ वत्त० ।

शालिपिट्टरासि—शालिपिट्टराशि—पुं० । शालिषादपुञ्जं, रा० ।

शालिवाहण—शालिवाहन—पुं० । स्वनामक्याते प्रतिष्ठानपुरराजः,
विश० । (‘अणुआंवा’ शब्दे प्रथमभागे २८३ पृष्ठे उद्वाहरणम् ।)

शालिभजिया—शालिभजिका—स्त्री० । पुस्तिकायाम्, रा० ।

शालिभह—शालिभद्र—पुं० । राजगृहे स्वनामक्याते गोभ-
द्रश्रेष्ठिनः पुत्रे, स्था० । ‘ शालिभद्र ’ इति यः पूर्वभवे सङ्ग-

मनामा वत्सपालोऽभवत्, सबहुमानं च साधवं पायसम-
दात्, राजगृहे गोभद्रः श्रेष्ठिनः पुत्रस्वनात्पक्षो दधीभूतगो-
भद्रश्चांष्टसुपनीतद्व्यमं जातयसलकुसुमविलपनभूषणादि-
भिर्भोगाङ्गैश्चानां ह्यभिगृहता सह सप्तभूमिकरस्यहर्म्यतल-
गतो ललातं स्म । बाणिकपापीतलकमूह्यबहुवर्त्तकस्वला
गृहीताः, मद्रया शालिभद्रमात्रा बहुना पादप्राङ्मुनीकृताभेनि
अवणाज्जातकुतूहलं दर्शनार्थं बृहद्भागते अणिकमहाराजे
जनन्याऽभिहितो, यथा—त्वां स्वस्मीं द्रष्टुमिच्छन्तीत्यवतर प्रा
सादृष्टत्वात्, स्वामिने पश्यति; क्वचनअवस्थात्स्माकमप्यन्यः

स्वामीनि भावयन् वैराग्यमुपजनाम् । वर्धमानस्वामिसमी-
पे च प्रवभाज, विरुद्धतपसा क्षीणदेहः शिलातल पादपाप-
गमनविधिनाऽनुत्तरसुखं प्राप्तवानिति सोऽयमिह संभाव्य-
ते, कवलमनुत्तरगपपातकाङ्क्षनाधीन इति । स्था० १० डा०
३ उ० । ती० । कापिलमहर्षेः स्वयं भोजयितारं भावस्तीवा-
स्तस्य इयवहारिणि, उत्त० ८ अ० । (कविल' शब्दे तुती-
यमागि ३८७ पृष्ठ कथा उक्ता ।)

सालिभमेल-शालिभमेल-पुं० । माहिकणिकशुकं, उपा० २
अ० ।

सालिया-शाटिका-स्त्री० । परिधानवस्त्रं, विशेष० । आच० ।

शालिका-स्त्री० । सम्मूर्द्धजुद्धजन्तुविशेषे, आच० १ श्रु०
१ अ० ६ उ० ।

सालिसच्छियामच्छ-शालिसाक्षिकामत्स्य-पुं० । मत्स्यभेदे,
भ० १ श्रु० २ उ० ।

सालिसय-सदृशक-त्रि० । समाने, रा० । स्था० । आ० ।

सालिसीस-शालिशीर्ष-पुं० । खनामच्याने प्रामे, स्था० ।
ग्रामाकसन्निवेशात् शालिशीर्षग्रामे उद्यानं प्रतिमात्स्यस्य
स्वामिनो मावणसे निवृद्धभवापमानेना अन्नःपुरि सृत्वा
इयस्तरिभूत्वा तापस्तीकपं कृत्वा जलसुजटाभिरम्यतुःसह
शीनोपसर्गे चक्रे, कल्प० १ अधि० ६ क्ष० ।

सालुज्जास-शालोद्यान-न० । बहुशालकप्रामाद्विहर्याने,
आ० ५० १ अ० ।

सालुय-शालुक-पुं० । उपलकण्ये, भ० ११ श्रु० २ उ० ।
(शालकोद्देशकः ' वण्णह' शब्दे उक्तः)

सालेया (सालिही) पिया-शा (सा) लेयिकापितृ-पुं० ।
स्वर्णमिष्याते गृहपती, उपा० ।

एवं खलु जंबूतेय कालेयं तेयं समणं सावत्थीणयरी को-
ट्टए चेइए जियसत्तू राया, तत्थं यं सावत्थीए ययरीए सा-
लिपियायामं गाहावई परिवसइ । अट्टे दित्ते चत्तारि हिर-
स्सकोडीओ खिहाणपउत्ताओ चत्तारि हिरस्सकोडीओ बुद्धि-
पउत्ताओ चत्तारि हिरस्सकोडीओ पवित्थरपउत्ताओ चत्तारि
वया दस गोसाहस्सिएणं वएणं । फग्गुणी भारीया सामी
समोसढो जहा आणंदो तहेव गिहिधम्मं पडिवज्जइ,
जहा कामदेवो तहा जेइं पुत्तं ठवेत्ता पोमहसालाए स-
मयस्स भगवओ महावीरस्स धम्मपण्णितं उवसंपज्जिता यं
विरइ । नवरं निरुवसग्गओ एक्कारस्स वि उपासगपडिमाओ
तहेव भाणियक्काओ एवं कामदेवगमेयं नेयक्वं० जाव सोह-
म्मे कप्पे अरुणकीले विमाणे देवत्ताए उववस्से । चत्तारि प-
लिओवमाई ठिई महाविदेहे वासे सिउकिहिति । ५६ । दसएह
वि ओवमाई संवच्छेरे वट्टमाणां चिंता उववएया । दसएह
वि बीत्तं वासाइसमखोवासयपरियाओ । एवं खलु जंबू ! स-
मणेयं० जाव संपणेयं सत्तमस्स अंगस्स उवासगदसायं
दसमस्स अज्जकयस्स अयमट्टे पएणत्ते । (सू० ५७)

'सालिहीपिय'सि सालियिकापितृनाम्नः भावस्तीनियामिनो
गृहमघिनो भगवतो बोधिलामिनोऽनन्तरं तस्यैव सौधर्मगा-
मिनो वक्रव्यतामिषद्धे सालियिकापितृनामकं दशममिति ।
दशाप्यमी विंशतिवर्षपर्यायाः सौधर्मं गताभ्युपस्योपम-
स्थितयो देवा जाना महाविदेहे च सेत्स्यन्तीति । स्था०
१० डा० ३ उ० ।

साव-साप-पुं० । नावण्यः ॥ ११७६ इति पश्य लुक् न । प्रा० ।
पा वः ॥ ११२३१॥ इति पश्य वः । आक्रोश, प्रा० १ पाद ।

सावह्सा-आवयित्वा-स्त्री० । आवणं कृत्वेत्यर्थे, "नामगं सां-
वहता" स्वकीयं नाम आवयित्वा यतुनाहं भदन्त ! शक्रो-
देवराजो भवन्तं वन्दे नमस्यामि चेत्त्येवम् । भ० १६ श्रु० २ उ० ।
आवयितृ-त्रि० । अवणं कारयितरि, सूत्र० २ श्रु० ३ अ० ।

सावएज-स्वापतेय-न० । धने, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
द्रव्ये, भ० ८ श्रु० ५ उ० । आच० ।

सावकंख-सावकाङ्ख-न० । सह अयकाङ्क्षा वर्त्तत इति सा-
वकाङ्खम् । घटिद्वयाद्यनन्तरमहं भोजनं विधास्यामीति वा-
ङ्मत्साहतेऽनशने, उत्त० ३० अ० ।

सावग(य)-आवक-पुं० । शृणोति जिनवचनमिति आवकः ।
"अयातदृष्टयादिविशुद्धसम्पत्-परं समाचारमनुप्रभातम् । शृ-
णोति यः साधुजनाद्वत्तम्-स्तं आवकं प्राप्नुयमी जिनंम्हाः ॥ १॥"
इति । अथवा-अस्मिन्-पबन्ति तत्त्वाधेध्दधानं निज्झा नयन्तीति
आः, तथा वपन्ति शुखवत्सलक्षेणेषु धनधीजानि निक्षिपन्तीति
वाः, तथा किरन्ति । क्लृष्टकर्मरजो विक्षिपन्तीति काः, ततः क-
र्मधारये आवका इति भवति । जिनवचनअध्दधाने, स्था० ४
डा० ४ उ० (एकविंशतिशुशुक्ल एव आवको भवतीति) ध-
म्मरयण' शब्दे चतुर्थभागे २७२७ पृष्ठ उक्तम् ।) शृणो-
ति साधुसमीपे साधुसामाचारमिति आवकः । ग०
२ अधि० ।

आवकधर्मस्य प्रकाशतत्त्वात्स्य आवकाहुत्वा-
च्छावकशब्दाधेमेव प्रतिपादयति—

संपत्तदंसायि, पदियहं जइ जणा सुखेई य ।

सामायारि परमं, जो खलु तं सावकं विन्ति ॥ २ ॥

संप्राप्तं दर्शनार्थं येनास्ती संप्राप्तदर्शनार्थः । दर्शनप्रवृत्ता-
स्त्वय्यगृहदिगादिशब्दात्-अणुवनादिपरिग्रहः, अनेन मिथ्याह
हृदयुदासः । स इयंभूतः प्रातिदिवसे-प्रत्यहं यतिजनास्ता-
धुलोकान् शृणोत्येव किं सामाचारि परमम् । तत्र समाचरयं
समाचारः-शिशुचरितः क्रियाकलापः तस्य भावः 'शुखवच-
नप्राप्त्यादिभ्यः कर्मणि धाप्रति पठ्यत्' सामाचार्यं पुनः स्त्रीत्व-
विवक्षायां- "विहारीदिभ्यश्च"ति ङीष् । यत्तयेति चेत्प्रकारलो-
पः "हलस्तमित्तस्ये" त्यनेन तन्वितयकारलोपः परममं सा-
माचारि तां सामाचारि परमां प्रधानां, साधुभावकसंबन्धा-
मित्यर्थः । यः खलु य एव शृणोति तं आवकं वृत्तं-तं आ-
वकं प्रतिपादयन्ति भगवन्तः-तीर्थहृरगणधराः । तत-
आयं पिण्डार्थः । अश्रुपुतसम्यक्त्वः प्रतिपञ्चाणुवतोऽपि
प्रातिदिवसे यतिभ्यः सकाशात्साधुनामगारिणां च सामा-
चारि शृणोतीति आवकः इति । आ० ।

भावकधर्मं वक्ष्ये इति यदुक्तं, तत्र भावकशब्दाधेयमाह—
परलोचयिषं सम्मं, जो जिहववर्षं सुखेइ उवउत्तो ।
अद्विष्वकम्मविगमा, सुकोसो सावर्गो एत्थ ॥ २ ॥

यो जिनवचनं शृणोति स भावक इत्ययमिह क्रियाभि-
संबन्धः । तत्र य इति सामान्यनिर्देशः । तेन यः कश्चिप्रा-
णी, न पुनरियनकुलोपपन्न एव, यथा ब्राह्मणकुलोपपन्न एव
ब्राह्मणो भवतीति, क्रियाविशेषनिबन्धनत्वात् भावकत्व-
स्येति । ननु अवयवमात्रनिबन्धनं भावकत्वमेवं स्यात्तच्च
सर्वस्य भोत्रेन्द्रियलब्धिमत्तः संबधति, विशिष्टं च तद्विषय
इत्याशङ्क्यायामाह—जिनवचनमात्रागमं, न पुनर्यैकज्ञाना-
संबन्धनं वा, नस्याप्रमाणतया विधत्तितार्थासाधकत्वेन अ-
वयवानुचितत्वात् । किंभूतं तद्विषयः—परलोका जन्मान्तरे
प्रधानं जन्म वा तस्मै हिने पथ्यं परलोकहितम् । जिन-
वचनाराधनादि परलोकोऽनुकूल एव भवतीति । स्वरूप-
प्रतिपादनपरं चेदं विशेषणं, परलोकहितस्य जिनवचन-
स्य सर्वेषामावेन व्यवच्छेदाभावात् । अथवा—यजिनवच-
नमिहलोकहितं निमित्तशालं ज्योतिषमाभूत (यानिमाभू-
त) प्रभृतिं तद्व्यवच्छेदार्थमेतद्व्यप्यति । यद्यपि ज्योति-
षमाभूतादिकमभिप्रायविशेषतः परलोकहितं, तथापि तन्मु-
क्यवृत्त्येहलोकहितमेव । अथाभिप्रायविशेषतोऽपि यः परलो-
कहितं तत्परलोकहितमेव, एवं तदिह सर्वावर्त्या कुशा-
सनानि तथा भवन्तु, किमकमेव जिनवचनं परलोकहि-
तमित्युच्यते, सर्वेषामपि तेषां विषयता परलोकहितत्वे-
नैवत्वात्, यथाह—“ ज जासिया य हेऊ, भवस्स ते केव त-
सिया मोक्कलं । गल्लाईया लोया. वारह वि पुल्ला भव तुल्ला
॥ १ ॥ ” अत्रोऽनेन विशेषणं यस्मात्परापरलोकहितं सा-
धुभावकानुष्ठानमर्थं जिनवचनं तद्व्यवच्छेदकभावको भवती-
त्यभिहितम् । अत एवाप्यत्र पुनर्यैवोक्तम्—“संपन्नं सत्तादि,
पराद्वयं जइ जल्ला सुखेइ य । सामायारिं गम्मं, जा जल्लु तं
सावर्षं विंति ॥ १ ॥ ” कथं शृणोतीत्याह—सम्यगश्रुतया,
प्रत्यनीकादिभावेन शृण्वन्नपि न भावका भवतीति भावः ।
अथवा—ननु कपिलादिवचनमपि परलोकहितं भवति, कथ-
मप्यथाऽभिधीयते—‘जावति वंमलोकां वरगपरिष्वायउववा-
उ मि’ । अतस्तस्यागेन कथं जिनवचनमेव शृण्वन् भावको
भवतीत्याशङ्क्यायामाह—सम्यक् समीचीनमस्तं परलोकहि-
तमिति यावत् । यथा हि जिनवचनं साक्षात्पारंपर्येण वा
मोक्षहेतुनया सम्यक् परलोकहितं, न तथा कपिलादिवचन-
मिति भावः । शृणोत्याकल्येति । किंभूतः सत्तत्त्वाह—उपयु-
क्तां वृत्तावधानांऽनुपयुक्तवर्षणं हि नाथेयत्वं एव तस्मिन्नेषाधे-
यमुक्तम्—“ निहाविगहापरिच-खिएहं गुत्तं हिं पंजलिउडिहि ।
असिचहुमाणपुत्तं, उवउत्तेहि सुणयस्व ॥ १ ॥ ” एवंप्रियं अवर्ण-
हेतुमाह—अथवा ननु व्यवहारेणोपयुक्तां श्रुतया जिनवचनम-
भव्याऽपि कस्याचिद्व्यवस्थायां शृणोति, तत्कथमसौ भावकः
स्यादित्याशङ्क्याह—अतितीव्रस्यात्युत्कटस्य कर्मणां क्षान्ता-
वर्णयामिप्रध्यानादवर्षणमा विनाशाऽतितीव्रकर्मविगमस्त-
स्यात् । न हि तीव्रकर्मविगममन्तरेणोक्तविशेषव्यवहारेणैवः ।
पानमाप्तर पथं तु उक्तविशेषवचनः शृण्वतोऽप्यतितीव्रकर्म-
विगम एव विधातृभावकत्वं भवति । यथाह—“सत्तएहं प-
गडीयं, अरुंनरसो उ कोडिकाडीय । काऊव सागराणं, जइ

लहति अउहमएणयरं ॥ १ ॥ ” स इत्यन्तरोद्दिष्टः । ‘उक्तो-
सो’ति उक्तव्यत इत्युक्तं उक्तः प्रधानां मुख्यभावकव्यप-
देशभाजनत्वात्तस्य । यथा—शुक्रः—शुक्रपातकः; अपार्थपुद्गल-
परावर्ताभ्यन्तरीभूतसंसार इत्यर्थः । स उक्तस्वरूपभावकः
शृणोतीति शब्दव्युत्पत्तिविषयीभूतनामा । अत्रतस्मिन् भाव-
कधर्मेविचारप्रक्रमेऽप्यत्र पुनर्विशेषणं अवर्णनं भावर्णनं वा
नामादिभेदभिन्ना वा भावको भवतीति गाथार्थः । पञ्चा० १
विश० । “यो ह्यभ्युपेतसम्यक्त्वो, यतिभ्यः प्रत्यहं कथाम् ।
शृणोति धर्मसंबन्धमासौ भावक उच्यते” । आच० ६ अ० । स-
म्यग्दर्शनसंपन्नः प्रवचनमहिमान् बह्विधावश्यकनिरतः
पदस्थानकयुक्तश्च भावको भवति । ज्ञा० १ भू० १६ अ० ।
यतिवचनामृतपाननिरतः, अ० २ शृ० १ उ० । अमणोपास-
कः, अनु० । त्या० । पञ्चा० । जिनशासनभक्ता गृहस्थाः आ-
वका भयम्भे । आच० ४ अ० । सावर्गा गहिताणुवना, अग-
हिताणुवता वा । नि० चू० १ उ० । वंमो पम्भया भग्गो सा-
वर्गा जावो । ज्ञा० म० १ अ० । भावकाः धर्मसाधुवर्णाद्
ब्राह्मणाः । अनु० । आवका ब्राह्मणाः, प्रथमं भगतादिकालं
भावकानामेव सती पञ्चाद् ब्राह्मण्यभवनात् । अनु० । ज्ञा० ।
(‘उत्तम’ शब्दे द्वितीयभागं ११४३ पृष्ठं स्पष्टमिदमुक्तम् ।)
अधुना भावकस्यैव निवासविषयां सामान्यां प्रतिपा-
दयन्माह—

निवमिज तत्थ सङ्को, साहणं जत्थ होइ संपाओ ।

चेइयधराइ जत्थ य, तयअसाहम्मिवा चव ॥ ३३६ ॥

निवसेत्तत्र नगरादीं भावकः साधूनां यत्र भवति संपातः ।
संपातनं—संपातः आगमनमित्यर्थः । चैत्यशृङ्गाणि च वस्ति-
स्तद्व्यवसायमिकाश्चैव भावकाश्च इति गाथासमासार्थः ।
अधुना प्रतिहारं गुणा उच्यन्ते तत्र साधुसंपाते गुणानाह-
साहस्य वंदयेयं, नासह पावं अंसंकिवा भावा ।

कासुयदाये निजर, उवगहो नाहमार्थं ॥ ३४० ॥

साधूनां वर्धनेन करणभूतेन किं नश्यति पापं गुणेषु बहुमा-
नात्तथा अशङ्किता भावास्तत्समीपं अवयान्, प्रासुकदानं
निर्जरा । कुतः ? उपग्रहो क्षान्तादीनां क्षान्तादिमस्त एव साध-
व इति । उक्ताः साधुसंपाते गुणाः ।

चैत्यशृङ्ग गुणानाह—

मिच्छादंसणमहणं, सम्महंसणविसुद्धिहेउं च ।

चिह्वंदयाह विरिणा, पञ्चत्त वीयरगेहि ॥ ३४१ ॥

मिथ्यादर्शनमधनं मिथ्यादर्शनं—विपरीतपदार्थभ्रान्तरकपं,
मध्यमे विलोचनं येन तस्या, न कंचलमपायनिवर्धनकद-
र्धममेव किन्तु कदाचारकारणोपकारि चत्याह—सम्यग्दर्शनवि-
शुद्धिहेतु च । सम्यक्—अविपरीतं नस्वार्थभ्रान्तरकपं दृष्टो-
नं सम्यग्दर्शनं मांसादिदोषानां तद्विशुद्धिकरणं च । किं तच्च-
स्वयम्भूतादि आदिशब्दापूजादिपरिग्रहः । विधिना—स्वयंकेन
प्रकृत-प्रकृतिं धीतरागेरदङ्गिः स्वानं शुभाध्यवसायप्रवृत्ते-
रतच्च चैत्यशृङ्गे धीतं भवतीति गाथार्थः । उक्तास्तत्पुद्गुणाः ।

संपातं समानधार्मिकगुणानाह—

साहम्मिचिरकरणं, वच्छो सासस्यस्स सारो सि ।

ममस्तहायत्तञ्जो, तहा अवातो व धम्माओ ॥ ३४२ ॥

समानधार्मिकस्थिरीकरणमिति, यदि कश्चित्कथंविजृम्भत
प्रत्ययने ननस्ते स्थिरीकरणेति, महाभाष्ये श्रुतः । तथा वा-
स्तव्ये क्रियमाणे शासनस्य सार इति सार आसंविना
भवति । उक्तं च—“ जिह्वास्तुल्यस्त सारं ” इत्यादि सति च
तस्मिन् शासनस्यमिति, तथा तत्र तेषांपद्विहादिना प्रका-
रेण सम्यग्दर्शनादिलक्षणां समांशहायत्वाद्वाशा भवति, कुतो
धर्मास्त एवेति गाथायैः । उक्ताः समानधार्मिकगुणाः ।

सांप्रते तत्र निवसतो विधिकुर्यन्ते—तत्रापि च प्रायो
भावसुखाः भावकाः ये प्राप्यापि जिनमते गाह—
स्थयमनुपालयन्त्यो निद्रावबोधद्वारेणाह—

नवकरेण विबोहो, अणुमरणं सावभो वयास्मि ।

जागो चिद्वंद्यमा, पञ्चस्वाणं च विहिदुवर् ॥३४३॥

नमस्कारेण विबोध इति सुसंनियमेन नमस्कारः पठितव्यः,
तथाऽनुस्मरणं कर्तव्यं भावकाऽहमिति व्रतादौ विषये, ततो
यागः कायिकादिः चैत्यवन्त्रमिति प्रयत्नेन चैत्यवन्त्रे क-
र्तव्यं, ततो गुणादीनामिवस्थ प्रत्याख्यानं च विधिपूर्वकं सम्य-
गाकारमुच्यं प्राह्यमिति ।

गोसे समयेव इमं, कांठे तो चेइयाणं पूयाई ।

साहुसगासे कुआ, पञ्चस्वाणं भडागहिणं ॥ ३४४ ॥

गोसे—प्रत्युपनि स्वयमेव कृत्या गृहादौ तत्रचैत्यानां पू-
जादीनां समाजोपलपपुण्यपूजादिसंघादनादि कुर्यात्, ततः
साधुसकाशं कुर्यादिकं प्रत्याख्यानं यथागृहीतमिति । आ० ।
अत्र च यद्यपि भावकयतिधर्मभेदादमौ द्विधा । भाव-
कधर्मोऽपि अविर्तविरतभावकधर्मभेदाद् द्विधा, तत्रा-
विर्तभावकधर्मस्य पूर्वस्मिन्—“ तत्तद्दिगारी अत्थी, स-
मत्थमा जो न सुत्तपडिक्कुट्टो । अत्थी उ जो विणीओ, स-
मुट्ठिमा पुच्छमाणा अ ॥ १ ॥ ” इत्यादिनाऽधिकारी निरु-
पितः, विरतभावकधर्मस्य “ संपत्तदंस्सारी, पददिग्गहं ज-
इ जणा सुणई अ । सामायारि परमं, जो जल्लु ते सावयं
इति ॥ १ ॥ ” तथा—“ परसागहिणं ध(स) समं, जो जि-
णययणं सुणई उवउत्तो । अरतिव्वकम्मविगमा, उक्कासो
सावगा इत्थ ॥ १ ॥ ” इत्यादिभिरसाधारणैः भावकशब्दप्रवृ-
त्तिहेतुभिरधिकारित्वमुक्तम् । यतिधर्माधिकारिणांऽप्येवं त-
त्प्रस्तावकं वक्ष्यमाणा यथा—

“ पवज्जाप अरिहा, अरिअदेसमि अ समुत्तपा ।

जाइकुलहिं विस्सिद्धा, तह कीणव्वा य कम्ममला ॥ १ ॥

तत्तां अ विमलकुडी, दुलहं मणुअत्तणं भवसमुहं ।

जम्मा मरणाभिसं, ववलाओ संपयाओ अ ॥ २ ॥

विस्सया य पुक्कहंऊ, संजोणं निअमओ विओगु त्ति ।

पइसमयंमव मरणे, इत्थं विबाणो अ अइरुहो ॥ ३ ॥

एवं पयईए विअ, अन्नयसंसारानिगुणसहावा ।

तत्तां अ तत्थिरत्ता, पयणुक्कसायपपहासा य ॥ ४ ॥

सुक्कयन्नुआ विणीआ, रायाईणमविहंकारी अ ।

कङ्गाणं उक्का नहं, धीरा नहं समुवसंपया ॥ ५ ॥ ”

इति पृथक् पृथक् प्रतिपादितास्तथाऽप्यभिरुचिंशत्या
श्रुणुः कतमधर्मस्याधिकारित्वमिति न ध्यामोहः कार्यो,
यत एतानि सर्वाण्यपि शास्त्रान्तरीयाणि लक्षणाणि
प्रायेण तत्तदनुगुण्याहभूतानि वर्तन्ते । त्रिभूतय धर्मेक-

शुद्धिविचित्रवर्णितारकाशुद्धिनाभावप्रतीतिवत् । प्रकृत-
गुणाः पुनः सर्वधर्माणां साधारणभूमिकेव चित्रकराणामि-
ति स्वयमुक्त्या भावनीयम् । यदुक्तम्—“ बुद्धिं पि धम्मरय-
णं, तरइ नरां विणुमविगले सो उ । जस्सेगधीसगुणरय-ण-
संपका होइ सुत्थि त्ति ॥ १ ॥ ” ते च सर्वेऽपि गुणाः प्रकृते
संविगानांविशेषणपरैरेव संयुज्जिता इति सज्जमप्रहाई
उक्तः ॥ २० ॥ (ध० १ अधि० आ० ।) एषां च भेदानां
यथासंभवं ज्ञानभेदाच्चरुविषया सम्यक्त्वमुपयाग-
त्वमिति धेयम् । इत्थं च देवादिनस्वभावानविकलत्वं तथा-
विधाजीविकादिहेतोः भावकाकारधरेण द्रव्यभावकत्वमेव
च पर्यवसन्नं, भावभावकत्वं तु यथोक्तविधिप्रतिपक्षसम्य-
क्त्वादिर्थात्तस्यः कस्याशास्त्रं धर्मभक्षणोदिव, यदुक्तमाव-
श्यकवृत्तौ—“ यो ह्यभ्युपेतसम्यक्त्वा, यतिभ्यः प्रत्यहं क-
याम् । शृणोति धर्मसम्बन्धा-मसौ भावक उच्यते ॥ १ ॥ ”
अभ्युपेतसम्यक्त्व इत्यत्राभ्युपेतगुणवतोऽपीति व्याख्याल-
श इति । तन्ब्रह्माधिकृतं, भावस्यैव मुख्यत्वाद्, भावभाव-
कोऽपि दर्शनवृत्तौसत्तुगुणभावकभेदाद् त्रिविधः, तद्विस्तारस्तु
व्रतभङ्गाधिकारं दर्शयित्यने, आगमे चाभ्युपेयाऽपि भावकभे-
दा भूयन्ते, तथाच स्थानाद्वृत्तयः—“ चउव्वहा समणोवा-
सगा पणुत्ता, ते जहा-अस्मापिसमाणे, भाइसमाणे, मि-
त्तसमाणे, सवत्तिसमाणे । अइवा-चउव्वहा समणावासगा
पणुत्ता, ते जहा-आयेससमाणे, पडागसमाणे, आणुसमा-
णे, कण्टसमाणे । ” इति परमेने साधुनाश्रित्य द्रष्टव्या इति
न पार्थक्यशङ्कालेशः । एषामपि नामभावकादिष्ववतारणवि-
चारं व्यवहारनयमने भावभावका एवेति, भावकपदव्युत्पत्ति-
निमित्तमात्रयंगेन तथाव्यवस्थिदयमानत्वात् । निश्चयनयमेन
पुनः संपन्नोक्तवृत्तसमानौ मिथ्याहाष्टमायौ द्रव्यभावकौ,
शेषास्तु भावभावकाः ।

यतस्तेषां स्वरूपमेवमागमे व्याख्यायने—

“ न्तिज्जइ कजाहं, न दिहुल्लिओ मि होइ निज्जहो ।

एगंतवक्कुलो जइ-जणुस्स जणुणीसमां सज्जा ॥ १ ॥

हिअए ससिण्हो किअअ, मुणीणं मंदायरो विथणकम्मं ।

भाइसमां साहुणं, पराभव होइ सुत्ताओ ॥ २ ॥

मित्तसमाणो माणा, इमि कसइ अणुत्तिओ कज्ज ।

मज्जेना अण्णाणं, मुणीणं सयणा उ अमहिणं ॥ ३ ॥

धउां छिइएण्हो, पमायल्लिआणि निव्वसुक्करइ ।

सज्जां सवत्तिकण्यो, साहुज्जणं तणसमं गणइ ॥ ४ ॥ ”

तथा द्वितीयवस्तुत्वं—

“ गुरुभणिओ सुत्तथा, विविज्जइ अवितहो मणे जस्स ।

सो आयेससमाणो, सुसावओ वणिओ समय ॥ ५ ॥

पवणेण पडागा इव, भामिज्जइ जो जणेण मूहेणं ।

अविणिच्छिअगुरुवयणां, सो होइ पडाअणुत्तो ॥ ६ ॥

पडिअअमसग्गाहो, न मुणइ गीअत्थसमसुत्तां वि ।

आणुसमाणो एसां, अणपस्सो मुणिजणे नव्वं ॥ ७ ॥

उम्मगण्हेसओ णि-एवोऽसि मूढोऽसि मन्थम्मोऽसि ।

इअ सभ्भं पि कहंते, कण्टए सो कण्टसमो ॥ ८ ॥

जइ निडिलमसुइदध्वं, लुपंते पि इ नरं कण्टइ ।

एवमणुसासणं पि इ, दूमेनां मज्जइ कण्टो ॥ ९ ॥

मिच्छन्त्यमो मिच्छन्ती, अरुन्तुको सवन्तिनुमां वि ।
ववहारमा उ सहा, जयेति अं जिलगिहारिणु ॥ १० ॥ ”
इत्येते प्रमेहेन ।

अत्रापयोगितात् पूर्वस्त्रिप्रलीनानि भावभावकस्य लिङ्गानि
धर्मस्तप्रकरणं यथोपादिष्टानि तत्रोपदर्शयन् । तथाहि—
“कथयकः ३ मो १ नह सी-त्वे च २ गुणं च ३ उज्ज्वलवहारी ४ ।
गुरुसुस्त्वो ५ ववय-कुसलो ६ कलु लावनो भावे ॥ ११ ॥ ”
कृतम्-अनुष्ठितं वनविषयं कर्म-कृतं केन स कृतवतकर्म १,
अथैनमेव सप्रभदमाह—

“तथाययलणु १ जाणु २, गिरह ३ पडिसेकलेसु ४ उज्जुलो ।
कथयकः ५ कउडा, भावः ६ तास्सलो होह ॥ २ ॥ ”
तत्राकर्णेन विनयबहुमानाभ्यां वनस्य भवणे १, ज्ञानं
व्रतप्रभेदादिवाच्यं सम्प्रगवकाथः २, प्रहणे गुरुस-
त्रीये इत्येते यावत्कालं वा व्रतप्रतिपत्तिः ३, आसे-
वने सम्प्रकुपालनम् ४ ।

अथ शीलवन्त्यरूपं द्वितीयलक्षणं यथा—

“आययणु नितेवर १, वज्र परगदयेधिसयमकउर ।
मिच्छन्त्यमो २, न भणइ सविआरववलाइ ४ ॥ ३ ॥ ”
परिहरइ बालकीलं २, नाहइ कजाई बहुरमोहए ३ ।
इअ कुविहसीलजुआ, विषमां सीलवेत्ता ४ ॥ ४ ॥ ”
आयतनं धर्मजनमीलस्थानम्, उल्लेख—“ जय सा-
हम्मिआ बहवे, सीलवंता बहुस्सुआ । वरिआआ-
रंत्तसा, आययणु तं विआआहि ॥ १ ॥ ” तत्त्वते
भावभावको नयनावतनमिति भावः ॥ १ शेष—
वदामि सुगमामि, बालकीलं वृत्तमिच्छं २, अणुरमीत्या सा
व्रतवनेन स्वकार्ये साधयति, न तु पदवचननोलेपं वदं शील-
मि ३ । अणुना तृतीयं भावभावकलक्षणं गुणवन्त्यरूपं कथा-

“जइवि गुणा बहुआ, नहावि पंखिं १ खुंखिं २ सुगमआ ।
इअ मुण्णवहिं ३ भण्णमां, सक्कमेसि निसामेहि ४ ॥ ५ ॥ ”
सज्जहार १ करणमि अर, विण्णमि अर इति २ नमेव उज्जुत्तं ।
सम्प्रगव ३ गुणमिति ४, वहर दइ सुद्ध ५ जियवये ५ ॥ ६ ॥ ”
स्वाध्याये पञ्चविधं १, करणे—तपोनियमवन्दनाद्यनु-
ष्ठाने २, विनये—गुरोर्वाचस्पृश्यानादिके, नित्यमुद्युक्तः
प्रयत्नवान् भवति ३, सर्वत्र प्रयोजनेषु अनभिनिवेशः
प्रज्ञापनीयो भवति ४, तथा वदति धारयति, शक्तिम्-इच्छां,
अज्ञानमित्यर्थः, सुधु-बादं जिनवजने ५, इति पञ्च गुणाः ।
(सप्तमक-प्रवहणं ” सम्प्रत ” शब्देऽसिद्धे भोगे गतम् ।)

सामाचार्यशेषमाह—

मुण्णुज्ज तमो धम्मं, अहारविहारं व पुच्छिउमिसीयं ।

काऊल य करयिअं, भावम्मि तहा ससचीए ॥ ३५२ ॥

भूत्वा ततो धर्मं आत्मादिलक्षणं समुत्सुकशे इति गम्य
ते । यथाविहारं च तथाविधं चारुणं वृद्धं श्रुतीक्षां संवधिघनं
कृत्यां च कारकीयम् श्रुतीक्षामेव संवधिभाव इत्यङ्गिता-
यां कारकीयस्य स्वयत्तत्वा स्वविभवाचीत्वमेवेति ।

ततो अर्थिदियं सल्लु, काऊल जहोविणं अणुहुआं ।

भूतूण जहाविहिया, पवकसायं च काऊल ॥ ३५३ ॥

ततस्तद्वन्तरस्मिन् यत्नं कलु इहलोकपरलोकादिगमयेव कृत्वा
यथोचितमनुष्ठानं यथा वाणिज्यादि तथा अन्तरा यथाविधि-

ना अतिथिसंविमानसेपादनादिना प्रत्याचर्याय च कृत्वा
तदन्तरमेव पुनर्गोत्रेऽपि प्रविष्टसहितानीनि ।

सेविअ तमो साह, करिअ पूयं च वीयरयायं ।

चिइन्दससिहायम-परिकम्मि व तुयहिआ ॥ ३५४ ॥
सेवेत ततः साधुं पशुपालनविधिना कुर्यात् पूजं च
वीतरागाणां स्वविभोचितेन, तन्मैत्र्यवन्तं कुर्यात्, ततः
सन्तुहागमनं तथैकान्ते तु त्वगवर्तेन कुर्यात्स्वपदिति ।

कथमित्याह—

उत्सम्वं ववारी, वरिमायकडो उ निचममो वेव ।

सरिउल्ल वीयरगे, मुचविपुद्धे विवेसिउल्ल ॥ ३५५ ॥

उत्सर्गतः प्रथमकलेन ब्रह्मचारी आसेवने प्रति कृतपरि-
भासन्तु नियमार्थं आलयेन वरिमायाकारये मयमाहोपात्
नया समुत्था वीतरामान् सुतविपुजः सन् विविश्वमे-
द्वयमात्मकति ।

भूणु जंनमत्, तेसु वि पंचेन्द्रियतुकोत्ते ।

तेसु वि अ माणुसत्तं, मणुयते आरिओ देसे ॥ ३५६ ॥

भूनेषु—प्राणिषु जन्मस्थं इन्द्रियार्थित्वं मेवमपि पञ्चेन्द्रिय-
स्वमुत्कृष्टं—प्रधानं लेख्यं पञ्चेन्द्रियेषु मनुष्यसमुत्कृष्टमिति
वर्तनं मनुजत्वे कार्यो देश उत्कृष्ट इति ।

देसे कुलं पदायं, कुले पदायं य जइ उक्कोस ।

सीहिय रुवसिद्धी, रुवे च वलं पदायवरं ॥ ३५७ ॥

देशे कार्ये कुलं प्रधानम्, उपाधिकुलं प्रधानं च आतिरुक्-
ष्टा—मातृसमुत्तं, तस्यामपि जाती कृष्णसुद्धिकृष्णालक-
लाङ्गनिष्पत्तिरित्यर्थः, रूपं च संति वलं प्रधानतरं सामर्थ्य-
मिति ।

होइ वले वि य जीयं, जीए वि पदायं तु विवम्वं ।

विआये सम्मत्तं, सम्मते सीलसंपत्ती ॥ ३५८ ॥

भवति वलेऽपि च जीवितं प्रधानतरमिति योगः, जीवितेऽ-
पि च प्रधानतरं विज्ञानं, विज्ञानं सम्प्रकृतं क्रिया पूर्ववत्,
सम्प्रकृतं सीलसंपत्तिः प्रधानतरति ।

सीसे लाइयभावे, लाइयभावे य केवलं नयं ।

केवलिए पडिपुसे, पते परमकलो हुक्को ॥ ३५९ ॥

शीले साधिकभावः प्रधानः, साधिकभावः च केवलज्ञानं, प्र-
तिपक्षयोजना सर्वत्र कार्येति, केवलमेवेति पूर्वं प्राप्तं परमा-
कारं मोक्ष इति ।

न य संसारम्मि सुई, जाइजसामरवुक्कमहिपस्स ।

जीवस्स अरिअ जम्हा, तम्हा हुक्को उपादेक्को ॥ ३६० ॥

न च संसारं सुखं आतिजसामरवुक्कमहिपस्स जीवस्या-
स्ति, यसादेवे तस्मात् मोक्ष उपादेयः ।

किंविशह इत्याह—

जम्हाइदोसरहिओ, अन्धावाइसुइसंगमो इत्य ।

तस्साइहसामगगी, पक्का य मए बहु इहिं ॥ ३६१ ॥

आत्मादिशरहितोऽन्धावाइसुइसंगमोऽयं (संसारं) त-
त्त्वान्नतत्त्वमग्नी प्रमा च नया रंथीवानीम् ।

ता इत्ये न पत्तं, तपस्वनेषु जने करेति वि ।

विपुलजगन्निदेश्ये, किं सैताराज्युपधि ॥ ३६२ ॥

तद्य (सामांश) यत्र प्रीति तदर्थमेवोक्तं करोतीति वि-
पुलजगन्निदेश्ये किं सैताराज्युपधेन । इति निगदसिद्धो
गाथाप्रयोगः ।

इत्ये विपलकलमाह—

वेरगं कर्मकस्य—विपुलमात्रं च वरपरिष्ठाप्य ।

विरया आउय बोही, इय चित्ताय गुणा हुंति ॥ ३६३ ॥

इत्थं चिन्तयता वैराग्यं भवत्युपपत्तिर्जगन्निषेत्, तथा क-
र्मकस्य तस्यचिन्तनेन, प्रतिपत्त्यात् विपुलजगन् च निष-
न्धनमात्रं, वरपरिष्ठाप्य प्रशस्तायवसायवात्, विरया
यत् प्रतिपत्त्यासारदर्शनात्, आहुरिति कदाचित्परमभाषु-
पकम्पस्ततस्तत्कम्पत्वात्सर्वं कदाचित् बोधिरस्य तस्यभाव-
नाभ्यासात् । एवं चिन्तायां क्रियमाणायां गुणा भवन्त्येवं
चिन्तय वेति ।

गोसम्य पुष्पमखिओ, नवकोरखं विवेदमाईओ ।

इत्थं विही गमकमि थ, सखसओ संवकसामि ॥ ३६४ ॥
मिसे—प्रत्युपसिद्धं पुष्पमखिते नवकोरखे चिन्तायाः
प्रथम विधिः इति नवमे व समाप्तः संवकसामि विधि-
मिति ।

अहिमरखं सागलं सख, वेदसाहस्य वंदख वेच ।

सैदसमि विमासा, जइ मिहिगुणदोसविस्तराए ॥ ३६५ ॥
अधिकरणसामग्री कलु मा भूत्तं मरेणादौ वैराग्यवन्ध इति
तथा चैत्यसाधुतामेव च धर्मने विद्यमानः कुर्यात् गुणवर्दी-
नात्, संक्षेपे विधायां (यतिगुह्यगुणदोषावेत्येति) यतः सैद-
समि नीयते न सावसा गृहस्थस्य इति चैत्यसाधुतां धर्मने
वेति यदुक्तं तद्विस्तराविति ।

साहस्य सावगाण य, सामायाही विहारकोलमि ।

जत्थ तिथ वेईयाइ, वंदवतो ताई सयं ॥ ३६६ ॥

साधुनां धौवकाणां चाक्रुश्यादर्थानां (२) सामायाही—व्य-
वस्था कदा विहरणकाले—विहरणसमय, किं विंशेष्ट्याह—
यत्र स्थाने सन्ति चैत्यानि धन्ययन्ति तत्र सर्वं चतुर्विधमपि
प्रणिधानं कृत्वा स्थयमेव धन्य इति ।

वमं तसो य पच्छा, वंदति सयं सिया य वेल ति ।

पुवमं चिय पखिहाखं, करति संधमि जवउवा ॥ ३६७ ॥

प्रथममिति—पुर्वमेव सखं कम्पयन्ति ततः पच्छासखवेत्यु-
क्तोत्तरकालं धन्यमेव, एवं यत्र अस्मिन्ना आत्मनिमित्तमिति स्या-
त् वेत्येति—स्तेमादिमवसाधेनममादौ तथापि प्रथममेव
धन्यमेव प्रणिधानं कुर्यात् सर्वविषयकुर्यात् सांख्ये तस्यैत-
द्वन्त्ये संघाऽयं धन्य इति ।

पच्छाकम्पयखिहाखं, विहरंता साहुमाइ दइथं ।

जंयति अमुगठाधि, देवं कैवाविथा मुक्के ॥ ३६८ ॥

पच्छाकम्पयखिहाखं कृतमर्थिधानाः संस्तुतवर्धस्य संपादि-
तत्प्राप्तिहेतुः संस्तुः संपादितवर्धं वदतां सारं साधुं साधुं
आधिकं अधिकं नो ज्ञेयमिति व्यक्तं च अस्मिन् । किम् अ-
मुगठाधि—अमुगठादेव विधानमिति ।

ते वि व कयंजलिउडा, सदासंवेगपुलंइयसरीरा ।

अवगामितसंवेगां, ते बहु मर्षति सुहृन्नाओ ॥ ३६९ ॥

तेऽपि व साध्यायाः कृपाकलितुं रक्षितकपुंदाकलितः
अडासंवेगपुलकितशरीराः—अडाप्रधानसंवेगता राजसंख-
तचक्रुत्तवर्धमालीसमाह्वः सन्तस्तद्वन्त्ये बहु धन्यन्ते सु-
भयात्माः—यदास्तद्वर्धसायाः ।

इत्युपधाः कलमाह—

तेसि पखिहाखो, इपरसि पि व सुभाउ आखाओ ।

पुनं जिणेहिं भविषं, नो संकमउ पि वे मेरा ॥ ३७० ॥

तेषामाद्यानां धन्यमिवेदकानां प्रणिधानासयाविषयकुरा-
लविस्तारिनैरामपि च धन्यमानानां सुभयात्मनश्चक्रुत्त-
प्रवृत्त्या पुनरेव जिनेभ्यस्मिन्—अहंक्रुत्तं नथ संकमत इ-
ति न निवेदकपुण्यं निवेदलेक्रमेण यतश्चैवमतो मयादिव-
मभयं कार्येति ।

विषयं दोषमाह—

जे पुलकपपखिहाखं, वंदिवा मेव वर विवेति ।

पच्छेकसुसुतावरी, पावी हुं जिणेहिं ते भविषा ॥ ३७१ ॥

ये पुनरेवमोपादिताः कृतमर्थिधानां धन्यत्वा नैव वा वै-
रिन्त्या निवेद्यमिति धन्यमर्थानां धन्यमर्थानां धन्यमिति
प्रत्येकपुण्यवादिनाः कृतमर्थिधानात्पापं दंष्ट्रं जिनेस्ते भविष्या-
मृषावादिनां विवेति ।

जे वि य कयंजलिउडा, सदासंवेगपुलंइयसरीरा ।

बहु मर्षति न सन्मं, वंदखं ते वि पाव ति ॥ ३७२ ॥

यद्यपि व साध्यायां निवेदितं सति कृताकलितुः अडासं-
वेगपुलकितशरीरा इति पूर्ववत् बहु धन्यन्ते न सन्मं धन्य-
नकं कुर्वन्ति तेऽपि पापा गुणवति स्थानेऽवकाकरणादिति ।

कथिहेलाभाहऽपि विधिमाह—

जइ वि न वंदखवेला, तेसाइमएख चइए तइ वि ।

इत्थं पखिहाखं, मवकोरखवि संधमि ॥ ३७३ ॥

यद्यपि कथिहेलाभाहं न धन्यमर्थानां स्तेमभ्यापदादिभयेषु
चैत्यानि तथापि इडा अवलोकननिषन्धनमपि प्रणिधानं
नमस्कारेणापि संघ इति संघविषयं कार्यमिति ।

तस्मि य कए समाखे, वंदवसागं निवेइयवं ति ।

तयभावमि पमादा, दोसो भविषो जिणिदेहिं ॥ ३७४ ॥

तस्मिन्मपि एवेत्ये प्रणिधाने कृते सति धन्यं निवेद-
यितव्यमेव धन्यतः संपादितवात्, तदभावे नपाविषयमपि-
धानाकरत्वे प्रमादादेतादीनां भविष्यते जिनेभ्यविभागायात-
शक्यकुरालाप्रवृत्तेरिति ।

उपसंहरमाह—

एयं सामायाहि, नाऊखं विहीहं जे पंजंति ।

ते हुंति इत्थं कुसला, सेसा सवे अकुसला उ ॥ ३७५ ॥

पतामनस्तरोदितां सामायाहि—व्यवस्थां विधिना
वे प्रयुज्जते, यथावत् वे कुर्वन्तीत्यर्थः, तं सर्वं नथं विहरंतीवि-
धी कुसलाः शेषा अकुसला एव—अनिपुणं सर्वं नथं-
धन्यमुक्ताः संधिद्वयमनकथनतीर्थस्मयनविदेशेनादिति । अत्र
(भावकदिनक्रिया 'सावगदिनक्रिया' शब्दे वच्यते ।)

अथ भावकस्य भावगतानि ताभ्याम्—

“भावगयाई सत्तरस, सुणिणो एअस्स थिनि लिङ्गाई ।
जाणि अ जिणमयसारा, पुब्बायरिआ जओ आह ॥ ११ ॥
इत्थि १, दिअथमंसा-रथविसयअआरंभदेह ७त्तल्लओ ८ ।
गइरिआइएवाहंएपुरस्सरं आगमपविसी १० ॥ १२ ॥
दाणाइ जहाससी, पवत्तल ११ विहिअ १२ रत्तपुट्टे अ १३ ।
मउअथ १४ मत्तवओ १५, परत्थकामोवभागी अ १६७३॥
वेसा इव गिहवासं, पालइ १७ सत्तरसपयनिवअं तु ।
भावगयभावसावग-लक्खणंमअं समासेण ॥ १४ ॥”

आसां काञ्चिद्वाक्या-स्यादिदर्शनान्नपदाष्टकानां द्वन्द्वे स-
त्यर्थे तस्मिन् (इतरेभ्योऽपि दृश्यन्ते इति) अयं भावः—स्त्री-
वशवर्ती न भवेत् १, इन्द्रियाणि विषयेभ्यो निरुणद्धि,
२, नानर्थमूलोऽयं लुप्यति ३, संसारं रतिं न करेति ४,
विषयेषु न गृह्णी कुर्वीत् ५, तीव्रारम्भं न करोति, करो-
ति चेदनिच्छुञ्चय ६, गृहवासे पाशमिव मय्यमानो वसत्
७, सम्प्रकृत्वा अलति ८, गहुरिकप्रवाहं त्यजति ९, आ-
गमपुरस्सरं सदाः क्रियाः करोति १०, यथाशक्ति दाना-
दा प्रवर्त्तते ११, विहीना निरवधारिता कुर्वाणां न लज्ज-
ते १२, संसारगतपदार्थेषु अरुहद्विष्टो निवसति १३, धर्मा-
दित्येकपञ्चारे मध्यस्थः स्यात्, न तु मया अयं पणोऽ-
कीकृत इत्यभिनिवेशी १४, धनस्वजनादिषु सम्बन्धोऽपि ल-
ब्धमङ्कुरतां भावयज्जलम्बद इवास्ते १५, पार्थम्यं अन्यजन-
दाक्षित्यादिना भोगोपभोगेषु प्रवर्त्तते, न तु स्वतीव्रसेन
१६, वश्येव निराशंसां गृहवासं पालयतीति १७, यथो२अधि० ।

[अमलंभ्यः भावकमेवः 'सामाद्य' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
गतः ।] [भावकस्य साधोः अन्तरम् 'मरण' शब्दे
पष्ठभागे गतम् ।] “एवं व्रतस्थिता भक्त्या, सत्तत्त्व्यां धने
वपन् । दयया चातिशीनुषु, महाभावक उच्यते ॥ (॥ ”
इति ('महासावग' शब्दे षष्ठभागे गतम्) । भावकस्य
एकविंशतिगुणास्ते च पूर्वमुक्ताः । दर्श० २ तत्त्व ।

श्रापद—३० । प्रायो मांसाहारादिविशेषणविशिष्टे व्याघ्रादी,
जं० २ वत्त० । मकरप्रहादौ, स० । जलचरजुष्टसत्त्वे, का०
१ अ० ६ अ० । सिंहादिषु, का० १ अ० १ अ० । आ० म०
व्याघ्रादिषु, स० १ सम० । प्रह० ।

सावगकुल-भावककुल-न० । भावकान्वये, 'व्रंसाणं जिणव-
सां सव्वकुलाणं च सावयकुलाणं' संधा० । केइ एगवीसणुणं
सावगणं भवेति, तर्हि सावपहि व परंपरागंयं सावयकुलं
भेदियं । प्रह० ।

सावगणंदण-भावकनन्दन-पुं० । भावककुमारं, आ० क०
१ अ० ।

सावगदिणकि-भावकदिनकृत्य-न० । भावकप्रतिदिनक्रि-
याप्रतिपादकं स्वनामक्याते प्रन्थ, घ० २ अधि० । (आइदि-
नकृत्यमित्यपरं नामास्य ।)

सावगदिणकिरिय-भावकदिनक्रिया-स्त्री० । आइप्रतिदिन-
कृत्य, घ० ।

सांप्रनं मध्याह्नादिविषयं यत्कर्त्तव्यं तदर्थ्यवसाह—

मध्याह्नेऽर्चा च सत्पात्र-दानपूर्वं तु भोजनम् ।

संवरणकृतिस्तद्विहैः, सार्धं शास्त्रार्थचिन्तनम् ॥ ६५ ॥

मध्याह्न—मध्याह्नकाले अः पुनर्ये पूर्वोक्तविधिना विशिष्य
च प्रधानश्राव्याद्विनिष्पन्नविशेषरसवतीढीकनादिनाः त्रि-
तीयवारमित्यर्थः । अर्चा—पूजा भावकाधिकारमत्वाजि-
नपूजाविशेषो गृहधर्मा भवतीत्यन्वयः, एवमेवेऽपि । त-
था सत्पात्रं साध्यादि तस्मिन् दानपूर्वं दानं इत्येत्यर्थः
भोजनम्—अभ्यवहारं तुरेवकारार्थस्ततः सत्पात्रदानपूर्वमेव
भोजनमिति निकर्यैः, अन्यथस्तुक्त एव । अत्र च भोजनमि-
त्यनुवादः मध्याह्निकपूजाभोजनयोश्च न कालमिषमः, तीर्त्त-
बुभुक्षार्हे बुभुक्षाकालो-भोजनकाल इति कटेः, मध्याह्नादर्थो
गाप गृहीतं प्रत्याख्यानं तीर्थयित्वा देवपूजापूर्वं भोजनं कु-
र्ध्वं दुष्यति । अत्र चायं विधिः-भोजनवत्सायां साधुचिन्तन्य
तैः सह गृहमायाति स्वयमागच्छतो वा मुनीन् दृष्ट्वा संमु-
ञ्चं गमनादिकं करोति, साधूनां हि प्रतिपात्पूर्वकं प्रतिल-
म्बनं न्यायं भावकाणां, सा चेत्थं योगशास्त्रे—“अभ्यु-
त्थावं तदा लोकं, ऽभिमानं च तदागमे । शिरस्यञ्जलिसं-
श्लेषः, स्वयमासनढीकनम् ॥ १ ॥ आसनाभिप्रहो भक्त्या,
बन्धनः पर्युपासनम् । तद्व्यानऽजुगमश्चेति, प्रतिपत्तिरियं गु-
रोः ॥ २ ॥” इति कृत्योऽपि—“आसंयण निमंतसा, तत्रा प-
रिअणसंजुआ । वेदए सुणिणो ताहि, वंताइगुणसंजुए ॥ १ ॥”
एवं प्रतिपत्तिं विधाय सविनयं संविभ्नासंविग्नभाविनकुत्रं
१ सुमिद्धमुभित्तादिकालं २ सुलभकुलआदिदं च द्रव्यं
३ विचार्य आचार्योपाध्याययोनाथैतपस्विबालबुद्ध्या—
नसहाऽसहादिपुरुषाद्येपेत्या, च रूपदोमहस्वमत्सरसं-
हज्जाभयदाक्षिण्यपरगजुवसेना प्रत्युपकारं कृत्वा मायाविल-
म्बनादरविधिमोक्षपश्चान्नापदीनानादिदोषवर्जमेकान्ता-
त्मानुग्रहबुद्ध्या द्विचत्वारिंशोक्तसाक्षात्पार्याप्तं निःशेष-
निजाअपानवत्सांभोजनाद्यनुक्रमेण स्वयं दानं कृते दाप-
यति वा पार्श्वे स्थित्वा भायार्थिपार्श्वान् यतो दिगन्तर्यं—
“इत्थं लिप्ते तु आणुणा, अवत्थं पुरिसं तहा । वि-
उजो इव रोगिअस्सेव, तत्रो किरिअं पउंजए ॥ १ ॥”
इत्थं मंगधायस्यादि साधुविहारव्यायोग्यरूपं १ क्षेत्रं संवि-
मेन्नोचितमभ्यासितं वा, तुशदत्त-द्रव्यमिदं सुलभं दुर्लभं वा,
अवस्थां सुमिद्धमुभित्तादिकां पुरुषकायाध्यायबालबु-
द्धरत्नानसहाऽसहादिकं च ह्याथा विज्जु इव रोगिअस्स-
’ति—यथा किल भिषग् देशकालादि विचार्य व्याधिमताभ्य-
किंसां करोत्येवं भावकोऽपि ततः क्रियामाहारादिदानरू-
पां प्रयुक्त इति तद्वृत्तिः । तत्र च साधूनां यद्योर्षं तत्सर्वं
विहारयितुं प्रयत्नं नामग्राहं कथयति, अन्यथा प्राक् कृत-
निमन्त्रणस्य वैफल्यपत्तेः, नासग्राहं कथनं तु यदि साध-
धो न विहरति, तथापि कथयितुः पुरयं स्याद्वै, अकथ-
नं तु विलोक्यमानमपि साधधो न विहरन्तीति हानिः ।
एवं गुरुत्वातिशयं बन्धित्वा च गृहहारादि यावन्नुज-
ज्य च नियतेते । साधवभावे स्वमज्जद्विचत्साध्वगमनं जातु
स्यात् तत्रा कृतार्थः स्यामिति दिगालोकं कुर्वीत्, तथा आहुः—
“जे संइण न दिणं, कहि पि ते सावयान भुंजति ।

अवयवार्थं तु महता प्रपञ्चेन ग्रन्थकार एव वक्ष्यति ।

तथा बाह—

एषस्स मूलवत्थू, सम्मतं तं च गंथिमेयमि ।

एतउवसमाहं तिविहं, सुहाय परिणामरूवं तु ॥ ७ ॥

एतस्यानन्तरापर्यस्तस्य भावकधर्मस्य मूलवस्तु सस्य-
कत्वम् । वस्तुस्थितिकणुप्रतादयो गुणास्तद्भावभाविष्यन्तेति
वस्तु । मूलभूतं च तद्वस्तु च मूलवस्तु किं तत्सम्यक्त्वम् ।
भा० । भाव० । (एतानि प्रतानि स्वस्वस्थानि ।)

इत्थं पुण्य समलोवासगणधर्मं पंच अणुव्याहंरं तिष्ठि गुण-
ध्वयाहं भावकध्वयाहं वतारि सिक्खध्वयाहं इतरियाहं,
भाव० ६ अ० । भा० ७० । ४०० । ननु धर्मो द्विधा-भावक-
धर्मो, यतिधर्मश्च । तत्राद्योऽविरतविरतभावकधर्ममेशात्
द्विधा । तत्राविरतभावकधर्मस्याप्यत्र "तत्थऽहिगारी अत्थी,
समाथमो जो न सुत्तपडिक्खो । अत्थी उ जो विणीमो,
समुद्धिमो पुच्छमाणा य" ॥ १ ॥ इत्यादिनाऽधिकारी निरु-
पितः, विरतभावकधर्मस्य तु "संपत्तदेसणाहं, पदियहं जइ-
जणा सुणहं य । सामासारि परमं, जो जलु नं सावयं विंति"
॥ २ ॥ तथा-परलोकादियं सस्यं, जो जितुवयणं सुणहं उवडणो ।
अइतिव्वकम्मविगमा, उक्कोलो सावगा इत्थं ॥ ३ ॥ इत्यादि-
भिरसाधारणैः भावकशब्दप्रकृतिहेतुभिः स्वैरधिकारित्व-
मुक्तम् । यतिधर्माधिकारिणोऽप्यप्यत्रैवमुक्ताः, न तथा—

पव्वजाए अरिहा, अयिरियदेसंमि जे समुप्पभा ।

जाइकुलोहं विंसिट्ठा, तह जीणया य कम्ममला ॥ १ ॥

ततो य विमलभुद्धो, तुलहं मणुयत्तणं अभसमुद्धं ।

जम्मो मरणमिमत्तं, ववलाभा संपयाभा य ॥ २ ॥

विसया य दुक्कदेउ, संजागे नियममो विओगु ति

पहसमयमेव मरणं, इत्थं विवागा य अइरुहं ॥ ३ ॥

एवं पर्यए विव, अवगयसंसारनिगुणसहावा ।

ततो य तत्थिरत्ता, पयणुक्कायाप्यहासा य ॥ ४ ॥

सुकयन्तुया विणीया, रायाहणमविहककारी य ।

कल्लाणंमा सहर, थिरा तहा समुवसम्पभा ॥ ५ ॥ "

इत्यादि । तदेभिरेकविशत्या गुणैः कतमस्य धर्मस्याधि-
कारित्वमुक्तमिति ? अत्राच्यते—एतानि सर्वाण्यपि शास्त्रा-
न्तरीयाणि लक्षणानि प्रायेण तत्तद्वस्तुस्याङ्गभूतानि वर्त-
न्ते, चित्रस्य वर्णकण्डविविचित्रवर्णता—सरेकाशुचिनाना-
भावप्रतीतिवत्, प्रकृतगुणाः पुनः सर्वधर्माणां साधारणा
भूमिकेव चित्रप्रकाराणामिति सुमनुजया परिभावेनीयम् ।
वक्ष्यति च—"बुद्धिं पि धम्मरयणं, तरहं नरो चित्तमवि-
गल्लं सोऽं । जस्सेगवीसगुणरय—ए संपया सुत्थिया अत्थि
॥ १ ॥ " (ति) ।

अत एवाह—

सह एयमि गुणोहं, संजायइ भावसावगतं पि ।

तस्स पुण लक्खणाहं, एयाहं भयंति सुहगुरुयो ॥ ३२ ॥

सति विद्यमाने एतस्मिन्ननन्तराहं गुणौघं संजायते—सम्भ-
वति भावभावकत्वमपि—इते नावद् भावयतिव्यमित्यपर्यः ।
आह—किमन्यपि भावकत्वमस्ति, येन वस्तुमाने भावभा-
वकत्वमिति ? सत्यम्—इह जिनागमे सर्वेऽपि भावाभ्यु-
र्विधा एव, " नामस्थापनाद्रव्यभावैस्तन्म्यास " इति वक्ष-

नात्, तथाहि—नामभावकः, सचेतनाचेतनस्य पदार्थस्य
यत् भावक इति नाम क्रियते । स्थापनाभावकश्चिन्तयुक्त(का)-
कर्मविगतः । द्रव्यभावको जगदीरभयगरीरव्यतिरिक्तो दे-
वगुरुनस्वादिभजानविकलसत्ताविधाऽऽजीविकाहेताः भा-
वकाकारधारकश्च । भावभावकस्तु—" अइलुनां भाति
शृणोति शासनं, दीने वपेदाशु वृणोति द्योनम् । कुत्त-
स्यपुण्यानि कराति संयमं, तं भावकं प्राहुरमी विचक्र-
णाः ॥ १ ॥ " इत्यादिभावकशब्दाधारी यथाविधि भाव-
कोचितव्यापारपरायणो वक्ष्यमाणः—स वेदाधिकृतः—श-
पत्रयस्य स्थातृकथंविश्व भावादिति । ननु—आगमेऽप्यथा
भावकभेदाः भूयन्ते—यत्तुक्तं भीस्थानाङ्ग—' वडोव्वहा सम-
णोवासगा पक्कता, तं जहा—अम्मापिरिसमाणे, भायस-
माणे, मित्तसमाणे, संवत्तिसमाणे । अइवा—वडव्विहा सम-
णोवासगा पक्कता, तं जहा—आयंससमाणे, पडगसमाणे,
काणुसमाणे, कट्टेसमाणे " एते च साधूनाभित्य द्रष्टव्याः ।
ते चामीषां चतुर्णो मये कस्सिन्नवत्तरस्तां ? उच्यते—व्य-
वहारनयमतेन भावभावका एवैते तथा व्यवहार्यमाण-
त्वात्, निश्चयनयमतेन पुनः सपत्तिकरकट्टेसमानो मिथ्या-
दृष्टिप्रायो द्रव्यभावकौ, शेषास्तु भावभावकाः । तथाहि—तेषां
स्वरूपमेवमागमे व्याख्यायते—

"विंनइ जइ कज्जाहं, न विट्ठल्लिमो वि होइ निवेहो ।

एगंनवच्छुलो जइ—जणस्स जणणीसमो सहो ॥ १ ॥

दियए ससिणेहो विव, मुणीणं मंदारो विणयकम्मे

भाइसमो साहुणं, पराभवे होइ सुसहाओ ॥ २ ॥

मित्तसमाणो माणा, होसि कसइ अणुच्छिमो कजे ।

मज्जेतो अण्णाणं, मुणीणं सयणाउ अम्महियं ॥ ३ ॥

यडा छिहुण्णही, पमायल्लियाणि निच्छमुत्तरहं ।

सहो सवत्तिकणो, साहुज्जे तणसमं गणुर ॥ ४ ॥ "

तथा द्वितीयचतुस्कं—

गुरुभणियो सुत्तत्थो, विविज्जइ अविनहो मणे जस्स ।

सो आयंससमाणो, सुसावका वक्किमो समप ॥ १ ॥

पवणेण पडगा इव, भामिज्जइ जो जण्णं मूदेण ।

अविणिच्छियगुरुवयणो, सो होइ पडाइयातुज्जे ॥ २ ॥

पडिवज्जमसग्गाहं, न मुयइ गीयत्थसमणुनिट्ठो वि ।

थाणुसमाणो एसो, अपमोसियमुणिज्जे नवरं ॥ ३ ॥

उम्मगगदेसमो नि—इहो सो मूढो सि मंधम्मो सि ।

इह सस्यं पि कहंते, कट्टेप सो कट्टेसमो ॥ ४ ॥

जइ सिट्ठिमसुरद्वं, छुप्पंते पि इ नरं कट्टेइ ।

एवमणुसासगं पि इ, इत्तां भजइ कट्टो ॥ ५ ॥

निच्छयमो मिच्छती, कट्टेतुज्जे सवत्तितुज्जे वि ।

ववहाइओ उ सहा, वयंति जे जिणिगिहाइं ॥ ६ ॥ "

इत्यलमतिप्रसङ्गेन तस्य पुनर्भावभावकस्य लक्षणानि वि-
ह्वाम्येतानि वक्ष्यमाणानि भणन्ति—अभिदधति—श्रमगुरुवः
संविघ्नसूरय इति । ४० २० १ अवि० । ४० । (' खा-
लंदइज ' शब्दं चतुर्थमागे २०१३ पृष्ठे भावकगतविधि-
रुक्तः ।) जिनवज्जमसूरिकृतप्रकृतालापकपदीपालिका-
कल्पे लिखितमस्ति " पडिमाक्वो सात्रगणधर्मो बुद्धि-
चिस्सह " इति, तेन तत्राप्युक्तकथं पाठोऽस्ति न वा ?
इति प्रश्नः अत्रोत्तरम्—जिनवज्जमसूरिकृत आलपकपदी-
पा-

पालिकाकरोषो दृष्टो नास्ति, जिनप्रभस्मिन्कृतस्वत्रालापक-
रूप एव वर्तते, तत्र च 'पडिमाकरोषो सावगधम्मो बुद्धि-
जिस्स' इत्युक्त्याणि सन्तीति ॥ ४६ ॥ सेन० १ उक्ता० ।
“एव सावगधम्मो-सावगेण पोसधं पारितेण गियमा सा-
धुममदातुं च पारियव्वं, अन्नदा पुण अणियमो-दातुं वा
पांगतिं पारितो वा देहं ति, तस्मा पुत्रं साधूणं दातुं पच्छा
पारतव्वं, कथं ? , जाधं देसकालो ताधं अणयो सरीरस्स
विभूस्स काउ साधुपडिस्सयं गंतुं गिमेनेति, भिक्खं गगह-
धं ति साधूणं का पडियं ति ? , ताधं अणयो पडलं अ-
ण्यो मुहयंतयं अण्यो भाणं पडिलेहति, मा अंतरादयदोसा
ठवितगदोसा य भविस्सन्ति, सो जति पटमाए पाहुसीए गि-
मेनेति अरिथं गुमोकारस्सहितादो तो गेज्झति, अधव गतिथ
न गेज्झति, तं वहितव्वयं होति । जति धणं लेणजा ताधे
गेज्झति संखिक्खाधिज्झति । जो वा उग्धायाए पांरिस्वीए
पांरति पाण्डुणो अण्यो वा तस्स विज्झति, पच्छा तेण
सावगेण समणे गम्माति, संघाअगो वच्छति, एगो च व-
हति पेसितुं, साधु पुरग्गो सावगो मगगतो, धरं गेज्झ
आसणेण उवणिमंतिज्झति । जति गिधिग्गा तो लङ्गयं, अ-
ध च गिधेसंति तथापि विणयो पउत्तो, ताधं भत्तं पाणं
सयं चव दति । अधवा भाणं धरेति भजा देति, अधवा
ठिनीआ अच्छति जाव दिणं, साधु वि सावसेसं दव्वं
गहति, पच्छाकम्मपरिहारण्डा, दाणुणं वंदिणु विसंजति,
विसंजत्ता अणुगच्छति, पच्छा सयं भुज्जति । अं च किर
साधूणं च दिणं तं सावगेण च भोसव्वं, जति पुण साधु
गतिथ ताधं देसकालवत्ताए दिसालोगो कातव्वो, विसु-
अभावेण वितियव्वं-जति साधुणो होता तो गिस्थारितो
होतो ति विभासा ” । इदमपि च शिक्षापद्मनमतिचाररहित-
मनुपालनीयमिति, अत आह-अतिथिसंघभागस्य-प्रा-
ग्निक्षिपतश्चाथस्य अमणोपासकेनामी पञ्चातिचारं ज्ञा-
तव्याः न समाचरितव्याः, तद्यथा-संघिनिक्षिपणं-स-
चित्तेषु ब्रीहान्निषु निक्षेपणमन्नाद्वर्तमानेषु द्रव्या मातृस्थान-
ननः, एवं सचित्तापधानं-सचित्तेन फलादिनां पिधानं-
स्थगनमिति समासः, भावना प्राग्वत्. 'कालानिक्रम' इति
कालस्यातिक्रमः कालातिक्रम इति उच्यते यो भिक्षुकालः
साधूनां तमनिक्रम्यानागतं वा भुक्तेऽतिक्रान्तं वा, तदा
च किं तेन लब्धेनापि कालातिक्रान्तत्वात् नस्य, उक्तं च-
“ काले दिणस्स पधे-यणस्स अण्यो च तीरिते काउं । त-
स्सेव अकालाणि-मियस्स गेहंति या गतिथ ॥ १ ॥ ” पर-
व्यपदेश इति आत्मव्यतिक्रान्तो योऽप्यः स परस्स्य व्यपदेश
इति समासः, साधोः पोषधोपवासपारंणकाले भिक्षाये स-
मुपस्थितस्य प्रकटमन्नादि पश्यतः आचक्रोऽभिधानं-पर-
कीयमिवमिति, नाम्माकीनमनो न द्वादिमि, किञ्चिदाचिनो
वाऽभिधाने-विद्यमान एवायुक्त्येवमास्ति, तत्र गत्या मा-
गयत व्युपमिति । 'मात्सर्यम्' इति याचिनः कुप्यन्ति सपदि
न द्वादिम, 'परात्मनिवैमनस्यं च मात्सर्यं' मिति, एतेन ता-
वद् द्रमकण याचितेन दनं किमिदं नतोऽप्यन इति मात्स-
र्याद् द्वादिम, कवायकलुचिनेनैव चित्तन ददतो मात्सर्यमिति
व्याच्यत सातिचारं चतुर्थं शिक्षापद्मतम् । आच० ६ अ० ।

सावगधम्मपण्ण-आवकधर्मप्रज्ञप्ति-अ० । सम्यक्कम्मूल-
स्य द्वाश्रयविधस्य आवकधर्मस्य प्रतिपादके हरिभद्रसूरि-
विरचिते ग्रन्थभेदे, आ० ।

सावगपाठय-आवकपाठन-न० । आवकेभ्यः सूत्रप्रदानं, जी०
१ प्रति० । (आवकसिद्धास्तगाथापाठनविचारः ' पाठयंत '
 शब्दे पञ्चमभागे २२४ पृष्ठे गतः ।)

सावगभजा-आवकभार्या-अ० । आवकपत्न्याम्, -अनु० ।
(अस्या 'अणुलुप्यो' शब्दे प्रथमभागे २२४ पृष्ठे कथा गता ।)

सावगवय-आवकव्रत-न० । सम्यक्कवासुव्रतादिप्रतिपत्तौ,
ध० २ अ० । महा० ।

सावगाभास-आवकाभास-पुं० । सम्यक्कवासुव्रतादिअज्ञा-
धर्मरहिते नमस्कारगुणनजिनार्चनवन्दनाभिप्रहप्रतिप्रादके
आवके, ध० २ अ० ।

सावज-सावज-न० । अवचं-पापं सहावचेन वर्तत इति
सावचम् । सपापे, विशेष० । स्था० । दश० । प्रज्ञ० । सहावचेन-
दोषेण वर्तत इति सावचम् । उक्त० ६ अ० । सहावचेन गर्हित-
कर्मणा-दिसादिना वर्तत इति सावचम् । दिसादिदोषयुक्ते,
अ० । आचा० । आच० । उक्त० । आ० चू० । विशेष० ।

अथ वृष्टं सावचपदं व्याख्यासुगोपायसाराधमाह-

गरहियमवज्झुत्तं, पावं सह तेण सावजं ॥ ३४६६ ॥

गर्हितमित्यादि, गर्हितं-निन्द्यं वस्त्ववचमुक्तं तच्छब्द
पापम्, सह तेनावचेन वर्तते इति सावचस्तं सावचं योगं
प्रत्याख्यामीति वक्ष्यमाणं गम्यत इति ।

अथवा-अन्यथा सावचशब्दो व्युत्पद्यत इत्याह-

अहवेह वज्झिज्जं, वजं पावं ति सहसकारस्स ।

दिग्घत्ता देसाअो, सह वजेअं ति सावजं ॥ ३४६७ ॥

अथवेह वज्जेनीयं वज्येत इति वजं पापमुच्यते, सह वजं-
न वर्तत इति सहस्य समाधास्तवज्जः, सकारस्य च प्राकृतत्वे-
न दीर्घत्वविधानात्सावजमित्युक्तम् । विशेष० । दिसादीनां-
दिगर्हितकर्मोत्पन्ने, स्था० ७ ठा० ३ उ० । म० । ग० । प्र-
ज्ञ० । ध० । गर्हितकर्मयुक्ते, प्रज्ञ० २ अ० २ उ० । आच० ।
प्रति० । गण०, सूत्र० १ अ० २ उ० । अवचं-मिथ्यात्व-
लक्षणकवायलक्षणं सह अवचं यस्य येन वा स सावचः । नि० ।
अवचेन सह वर्तमानं, आ० म० १ अ० । आ० चू० । साव-
चां नाम-कर्मवन्धो अवचं सह तेण जो सो सावज्जो ।
जोगो सि वा वाचरो ति वा वीरियं ति वा सामर्यं ति वा
एगद्धा । आ० चू० १ अ० । सावज्जमणुजिह्वं ति वा पावकम्म-
मासंभितं ति वा वित्तमाहं ति वा एगद्धा । आ० चू०
१ अ० । सावज्जमणायययं असोहिद्धाणं कुलीलसंसग्गा
एगद्धा । अ० ।

सावजकडा-सावचकुटा-अ० । सावचभाषायाम्, आव०
१ अ० ।

सावजकिरिया-सावचक्रिया-अ० । पञ्चविधमणायपद-
तबसती, स्थानादिकुर्यतस्तथाविधे उपाभये, आचा० ।

ककुमिभ्यानादिभिर्बिलुप्यमानः २६ वर्षाद्युत्पत्तो १६, बहुव्या-
धिमानिभ्येषुभो वमनाधरेष्वनादिदुःखैश्चास्यगतो मनुष्य-
भवः १७, एवं चतुर्देशरज्ज्वात्मकं लोकं जन्ममरणैः प-
विष्ये अकन्तकालनाऽपरश्चिद्वह मनुष्योऽभवत् । तत्र ला-
काबुधुस्या गतस्तीर्थकरमन्त्राय, प्रतिबुद्धः, स्निहः । अत्र
त्रयाधिशतितमभ्याश्वेजिनस्य कालं गौतमोऽप्राप्नोत्-
किर्निमित्तमेनेन दुःखमनुभूतम् ? गौतम ! उत्सर्गापवादेरा-
गमः इत्यादि यद् भणितं तन्निमित्तम् । यद्यपि प्रवचने उ-
त्सर्गापवादी अनेकान्तरं प्रज्ञाप्यन्ते, तथापि अन्त्यायप-
रिभोगस्तेजःकायपरिभोगो मेधुनसवनं चैकान्तेन निषि-
द्धानं, इत्थं सूत्रातिक्रमादुन्मागैप्रकटनं तत्तद्व्याख्यामङ्गः, त-
स्माच्छान्तसंसारो गौतमोऽप्राप्नोत्—किं तेन साधया-
चार्येण मेधुनमांसंभक्तम् ? गौतम ! ना संवदं नोऽसंघित-
म्, यतस्तेन वन्द्यमानार्यास्पर्शो पादौ नाकुञ्चितौ । भगवन् !
तेन तीर्थकरनामकर्मोद्भूतम् । एकभवावशरीकृतश्चास्तीह-
र्षादधिः, तत्कथमनन्तसंसारं सम्भ्रान्तः ? गौतम ! निजप्र-
साददोषान्, यतः सिद्धान्तेऽप्युक्तमस्ति—“ चोदसपुष्वी-
आहा-रमा यि मल्लनामिथीवरगाया य । हुंति पमायपरवसा,
तवणेनरमेव ज्वजगृह्णा ॥ १ ॥ ” इत्यादि । तस्मात् गच्छा-
धिपतिना संधेरा संधीषु अग्रमन्त्रेन भाष्यम् । इति पू-
र्वीचार्थसंस्कृतसावजाचार्यसम्बन्धः । ग० १ अचि० ।

जहा शं भवयं ! जह तुमहिदाह एकवासारगियं चाउ-
म्मासियं पउंजियंताणमिच्छाए अणेगे चेइयालगे
भवन्ति, नृणं । तज्झाणतीए ता कीरउ अणुगगहमग्हाणं
इहव चाउम्मासियं । ताहे भणियं तेण महाणुभगेणं,
गोयमा ! जहा भो भो पियं वए जह वि जिणालए तथा
वि सावज्जमियं शाहं वायामित्थेणं पि (लयं) आय-
रिज्जां । एवं च समयमारपरं तत्तं जहद्वियं अविपरीअं
गीसकं भणमाणेण तेसि मिच्छेइड्डिलिगीणं साहुवेस-
धारीणं मज्जे गोयमा ! आसकलियं तित्थयरनामकम्म-
गोयं तेणं कुवलयेप्पभेणं पगभवावसेमीकअो भवोयही ।
तत्थ य दिट्ठो अणुद्वविज्जा नाम संधमेलावगो आसि, तेहिं च
बहूहिं पावमईहिं लिगिथियाहिं परोप्परमेगमयं काऊणं
गोयमा ! तालं दाऊण विप्पल्लाहंयं च । ते तस्स महाणु-
भगसुमहतवस्सिणो कुलयपपाभिहाणं, कयं च से सा-
वज्जायरियाभिहाणं सद्धकरयं गयं च पसिद्धीए । एवं
स च वदिज्जामाणो वि सो तेणाऽपसत्थसद्धकरणेण तथा वि
गोयमा ! इंसि पि थ कुप्पो । अहज्झया तेसि दुरायारीणं
सद्धम्मपरम्मुहाणं अगारधम्मोऽणगारधम्मोभयद्वाणं लिग-
मेत्तनामपववइयाणं संजाओ परोप्परं आगमवियारो । जहा
शं सङ्गुगाणं असइ संजया चव भद्धेउले पडिज्जारेंति ।
खंडपडिए व समारयंति । अअं च जाव करसिज्जां तं
पइममारंभे कज्जमाणं जहस्सऽवि शं नत्थि दोससंभवं

एवं च कइ भणंति—संजमे मोक्खनेयारं । अअं भणंति जहा
शं पासायवडिंसए पूयासकारबलिविहाणाइसु शं तित्थया-
पणाए चव मोक्खगमयं । एवं तेसिभविइयपरमत्थाणं पाव-
कम्माणं जं जं सिद्धंता तं चव मुद्धा मुक्खलक्खणं सु-
हेणं पलवंति । ताहे सधुद्वियं वादसंघटं तत्थ य काइ नत्थि
आगमकुमलो तेसि मज्जे । जा तत्थ जुत्तं वियारइ, जो
पमाणमुवइस्सइ । तथा एगे भणंति जहा अमुगो अमुगग-
च्छमि चिद्धइ अअं भणंति—अमुगो, अअं भणंति किमित्थ
बहुणा पलवियेणं सव्वेसि अग्हाणं सावज्जायरियो एत्थ
पमाणं ति तेहिं भणियं जहा एवं होउ ति हकाराविदं लद्धं ।
तओ हकाराविओ गोयमा ! सो तेहिं सावज्जायरियो आग-
अं दूदेसाओ अप्पडिबद्धताए विहरमाणो सचहिं मासेहिं ।
जाव शं दिट्ठो एगाए अज्जाए । सा य तं कडुग्गतवच्चर-
णसोमियसरीरं चम्महिमेसतणं अचंत्तं तवसिरीए दिप्पंत्तं
सावज्जायरियं येच्छिय सुविमिहयतकरणा विउकिउं पपन्ना ।
अहो किं एस महाणुभागो शं सो अरहा, किं वा शं धम्मो चव
मुत्तिमंतो, किं बहुणा तियसिद्धंदाणं पि वंदणिज्जो पा-
यजुओ एम ति चित्तिऊणं भांतिभरनिम्भरा आयाहिणं
पयाहिणं काऊणं उचित्तमेणं संधंइमाणी भगिति निवडिया
चलणेषु । गोयमा ! तस्स शं सावज्जायरियस्स दिट्ठो य
सो तेहिं दुरायारंहिं पणमिज्जामाणं । अज्जया शं सो तेसि
तत्थ जहा जगगुरूहिं उवहट्ठं तथा चव गुरूवएसणुमारंशं
आणुपुष्वीए जहद्वियं सुत्तत्थं वागेरुत्तं वि तहां चव सहंति
अज्जया ताव वागरियं गोयमा ! जाव शं एकारसयहयं-
गायं चोइसयहपुष्वाणं दुवालसंगमस शं सुयनाणस्स
खवणीयसारभूयं सयलपावपरिहारइद्धकम्मनिम्भहणं आ-
गयं इणाधेव गच्छेमरापवत्ताणं महानिसीहसुयक्खंधम्म
पंचमं अज्जयणं । अत्थेव गोयमा ! ताव शं व-
क्खाणीयं जाव शं आगया इमा गाहा—“ जन्थित्थीक-
रफरिसं, अंतरियं कारणे वि उप्पजे । अरहा वि कोज
सयं, तं गच्छं मूलगुणमुक्कं ॥ १ ॥ ” तओ गोयमा ! अप्पत्तं-
किणं चव चित्तिं तेण सावज्जायरियेणं । जह इह
एयं जहद्वियं पणवेमि तओ जं मम वंदणं दाउमा-
णीए तीए अज्जाए उचित्तमेणं चलणं पुट्ठं तं सव्वेहिं
पि दिट्ठा इमेहिं ति । ता जहा मम सावज्जायरियाभि-
हाणं कयं तथा अअमवि किं चि एत्थ सद्धं किं
काहंति । अह अअहा सुत्तत्थं पणवेमि ता शं महती
आसायणा, तो किं करियव्वमेत्थ ति, किं एयं गाहं एव उ-
वचयामि, किं वा शं अअहा पणवेमि । अहवा- हा हा शु-

जुतमिदं उभयहा वि अचंतगरहियं आयहियद्विण्णमेयं जे उणमम ममाभिप्पाओ जहा णं ज भिक्खु दुबालमगस्स णं सुयणागस्स अमई चुक्कखलियपमाया मंकादी म— भयतेणं पयक्खमग्गत्ताविंदुमवि एक्कं पउंविजा, अअ— हा वा पक्खेजा संदिदं वा सुतत्थं वक्खाणंजा अ— विहिण्ण अओग्गस्स वा वक्खाणंजा, से भिक्खु अणंतमं— सारी भवेजा । ता कि एत्थं जं होही तं च भयउ जहद्वियं चैव गुरुवण्णामाणुसारेण सुत्तत्थं पवक्खामि ति चित्तिऊणं गोयमा ! पवक्खाया णिखिलावयवविसु— द्धा मा तेण गाहा, एयावमरंमि चोइओ गोयमा ! सो तेहिं दुरंतपंतलक्खणेहिं, जहा जइ एवं ता तुमं पि ताव भूलगुणहीणो जाव णं संभग्गु तं, जं तहिवसं तीए अजाए तुज्झं वंदणं दाउकामाए पाए उत्तमंमेणं पुट्टे, ताहिं इहलोइगाऽपयसहीरू खरम(म)च्छरीहूओ गोयमा ! सो सावज्जायरिओ चित्तिउ जहा मे जं मम सावज्जायरि— याऽभिधाणं कयं इमहिं तहा य किं पं संपइ काहिंति, जेणं तु पव्वलोए अणुओ भविसं ता किमिन्थ परिहारगं दाहा— मि ति चित्तमाणेण मंभरियं तिन्थयरवयणं । जहा णं जे केउ आयगिण्ण वा गणहरेइ वा गच्छहिर्वइ सुयहरे भवेजा मे णं जं किंचि सव्वन्तुं अणंतनाणीहिं पावाय— यणद्वगं पडिमहियं तं सव्वं सुयाणुमारेणं विआयं म— व्वहा सव्वपयागिं णं ममायंरजा, णं णं म— मायरिज्जमाणं ममणुजाणेजा, से कोहेण वा माणेण वा मायाए वा लोभेण वा भण्ण वा हामेण वा गारंवेण वा दप्पेण वा पमाण्ण वा असती चुक्कखलिण्ण वा दिया वा गओ वा एगओ वा परिमागओ वा सु— त्त वा जागरमाणं वा तिविहं तिविहेणं मणेणं वायाए काण्णं एतेसि मे पयाणं जे केइ विराहेग भवेजा, से णं भिक्खु भूओ भूओ निदण्णिजे गरहाणिजे खि— सणिजे दुगुंळणिजे सव्वलंगपरिभूए बहु वाउवे— यणापरिगयसरीं उक्कंसद्विइण्ण अणंतसंसारसागरं प— रिभंभेजा । तत्थ णं परिभममाणे खणंभेक्कं पि न कहं वि कयाइ निव्वुइं संपावेजा । ता पमायगोयरगयस्स णं मे पावाहमहीणसत्तकाउरिसस्स इहइं चैव ससुद्वियाए महंता आर्वइ, जेणं य सक्को अइभेत्यजुतीखमं किं वि प— डित्तं पयाउं, जं तहा परलं गे य अणंतभवपरंपरं भममाणो घोरदारुणाणं तंयदुक्कस्स भागी भविहाभि । हं मंदभा— गो ति चित्तयंतोऽविलिक्खिओ सो सावज्जायरिओ । गो— यमा ! तेहिं दुरापाग्गमकस्मदुहंनोपरिहिं जहा णं अलि

यखरस(म)च्छरीभूओ एस तओ संलुद्धमखं खरमच्छरीभूयं कलिऊणं च सणियं तेहिं दुहुसोयोरहिं जहा जाव णं तौ छिन्नभिन्नमामंसयं ताव णं उट्ठं वक्खाणं अधिती एत्थं तं परिहारगं वायंरजा । जे पोइजुतीखमं कुग्गहणिग्गहपचलं ति तओ तेण चित्तियं । जहा नाहं अदिक्खेणं परिहारगं चु— किमो एसि ता किमिन्थ परिहारगं दाहामि ति । चित्तयंतो पुणो वि गोयमा ! भणिओ, सो तेहिं दुरायोरहिं जहा कि— महुं चित्तासागेरं थिमजिऊणं ठिओ णिग्गंभेत्य किंचि प— रिहारगं वयाहि, णवरं तं परिहारगं भणेजा जं जहुत्तत्थ— किरियाए अस्वभिचारि । ताहे सुइं परितप्पिऊणं हियएणं भणियं सावज्जायरिणं, जहा एएणं अत्थेणं जगगु— रूहिं वागरियं जं अओग्गस्स सुत्तत्थं न दायव्वं । जओ— “आमि षडे निहत्तं, जहा जलं तं षडे विण्णसिइ । इय सिद्धं— तरहस्सं, अप्पाइरं विण्णसिइ ॥१॥” ताहे पुणो वि तेहिं भ— णियं जहा किमेयाइं अरुवरडाइं असंबद्धाइं दुग्गमासियाइं पलवह, जइ परिहारगं दाउं न सक्को ता उप्पिडसु सुआसणं ओमर सिग्गे इमाओ ठाणओ किं देवस्स रुसेजा, जत्थ तुमं पि पमाणीकाऊणं सव्वसंखेण समयसम्भावं वायोरउ जं समाइहो तओ पुणो वि सुइं परितप्पिऊणं गोयमा ! अन्नं परिहारगमलभमाणं अंगीकाऊणं दीहंसंसारं भणि— यं च सावज्जायरिणं । जहा णं उस्सग्गाववाएहिं आगमो ठिओ तुज्झे य यासह । “एगंतं मिच्छत्तं जिण्णाणमा— णामणेगंता” । एयं च वयणं गोयमा ! गिम्हाय वसता वि एहिं मिहिउल्लहिं वा । अहिक्खवपाउससजलघणारस्त्रिभिव स— बहूमाणं सामाइयत्थितेहिं, दुहुसोयोरहिं, तओ एगवयणदा— मेणं गोयमा ! निबंधिऊणाऽणंतमंमारियत्तत्थं अपडिक्कमि— ऊणं च तस्स पावस्स ससुदायमहाखंधमलावगस्स मरिऊणं उववओ वाणमंतरेसु सो सावज्जायरिओ । तओ चुओ समाणा उववओ पवसियभत्ताए पडिवासुदेवपुरा हियधू— याए कुच्छिमि । अहऽअया वियाणिओ जलणीए पुरोहि— यमजाए । जहा णं हा हा दिवं ममीकुणं सव्वनियकुलस्स इमाए दुरायाराए मज्झं धयाए माहियं च पुरोहियस्स । तओ भंतप्पिऊण सुइं बहुं बहियएणं साहारेउं निव्वि— सया कया मा तेणं पुरोहिणं ए महंता असज्झदुक्खिवा— रअयसमीरुणा । अहऽअया थोवकालंतरेणं कहि वि धा— ममलभमाणी सीउहवायविक्कं, डेया दुक्कलक्कामकंठा दुग्गिक्कस्सदीसेणं पविहा दासत्ताए रसवाणिजगस्स गेह । तत्थ य बहूणं मज्जाणमाणां संचियं साहरेइ । अ— णुममयं बुद्धिगं ति । अहऽअया अणुदियं सा—

हरमाणीएसु ददुंथं च बहुमज्झपाण्यो मज्झमापिवमाणा
 पोगलं च समुद्दिंसते तदेव तीए मज्झमस्सोवरिं दोहलं
 समुप्पन्नं जाव थं जं तं बहुमज्झपाण्यं नडनकुल्लववारं
 अंइइवेउ तकरसरिमज्जातीसु मुत्तिंयं सुखरीसंपुंछकत्तडि-
 यमयगयं उब्धिं वच्छरसंडं तं समुद्दिमित्तं ममारद्धा । ताहे
 तेसु चैव उब्धिइकोडियेसु जं किंचि वि खाहीए मज्झं विव-
 केइ तमेव सोइउमारद्धा । एवं च कइयदिखाइक्कमेथं मज्झ-
 मंस्सोवरिं ददुं गेही संजाया । ताहे तस्सेव रसवाणिज्जगस्स
 गेहाओ परिमुसिऊणं किंचि वि कंसदूसदविण्णजायं अक्क-
 त्थं विक्किणिऊणं मज्झं मंसं परिदुंजइ । तं च थं विन्नायं
 तेण रसवाणिज्जगेथं, साहियं च नवरइथो, तेणवि वज्झा
 यमाइद्धा । तत्थं ब राउले एसो गोयमा ! कुलधम्मो-
 “जहा थं जा काइ आवन्नसत्ता नारी अवरहदोसेथं सा
 जाव थं नो पय्था ताव थं नो वावाएयंवा” । तेहि वि
 णिउत्तगणिगितेगेहि सगेहे नेऊण पयइसमयं जाव थियंति-
 ए रक्खेयंवा । अहऽन्नया थीया तेहि हरिण सजाइहिं स-
 गेहि कालक्कमेण पय्था य दारगं वं सावज्जायरियजीवं ।
 तथो पय्थपेत्ता चैव तं बाल्यं उज्झिऊण पय्था मरण-
 भयदिथा सा गोयमा ! दिसिमेकं गंतुं वियाणियं च तेहि
 पविहिं, जहा पय्था सा पावक्कमा साहियं च नवरइथो
 सुणाहिइवणा । जहा थं देव ! पय्था सा दुरायारा कय-
 लीगन्धोवमं दारगं उज्झिऊणं । रत्ता वि पडिभणियं । जहा
 थं जइ नाम सा गया ता गच्छउ तं बाल्यं पडिवालेजासु
 सव्वहा तहा कायंवं जहा तं बाल्यं थं वावजे, गि-
 रंइसु इमे पंचसहस्सा दविण्णजाइ । तथो नवरइथो
 संदेभेथं सुयमिव परिवालिओ सो पांसुलीतणओ । अ-
 न्नया कालक्कमेथं मओ सो पावक्कमा सुणाहिइव । तथो
 रत्ता समणुजाणिउं तस्सेव बालगस्स धरसारकरो पंच-
 रंइ सयणं अहिइव । तत्थं य सुणाहिइवइडिओ
 समाणो ताइ तारिमाइ अकरणिजाइं समणुडित्ताथं तथो
 सो गोयमा ! सत्तमाए पुढीए अपइड्डाणनामे निरयावासे
 सावज्जायरियजीवो । एवं तं तत्थं तारिं चोरपण्डरोइं
 सुदारुणं दोक्खं तिचींसं ३३ सागरोवमं जाव कइवि लेयेथं
 समणुभविऊणं इहागओ समाणो उववन्नो अंतरदीवि ए-
 गोकरुयजाइ । तथो वि मरिऊण उववन्नो तिरियजोणीए
 महिसत्ताए, तत्थं य जाइ काइ वि खारगदुक्खाइं तेमि तु
 सरिसनमाइं अणुभविऊणं छवींसं संवच्छराणि तथो
 गोयमा ! मओ समाणो उववन्नो मणुएसु । तथो वासुदे-
 वत्ताए सो सावज्जायरियजीवो । तत्थं वि अहाउयं परिवा-

लिऊणं अणेगसंगामारंभपरिगहदोसेथं मरिऊण गओ म-
 त्ताए । तथो वि उव्वडिऊणं सुहरकालाओ उववन्नो ग-
 यक्कन्नो नाम मणुयजाइ । तथो वि उव्वडिऊणं पुणो वि
 उववन्नो तिरिएसु महिसत्ताए, तत्थं वि थं नरगोवमं दु-
 क्खमणुभविता थं मओ समाणो उववन्नो बालविहवाए
 पुंसलीए माइणपूया कुच्छिसि । अहऽन्नया निउत्तपच्छ-
 अगन्धमाडणपाडणक्खारुअजोगदोसेथं अणेगवाहिवे-
 यणापरिगयसरीरो सिद्धिहउंतकुडुवाहीए परिगलमाणे
 सलसलितकिमिजालेथं खजंतो नीहरिओ निरंभावम-
 चोरदुक्खनिवासाओ गन्धवासाओ, गोयमा ! सो
 सावज्जायरियजीवो तथो सव्वलोगेहि निदिज्जमाणो
 गरहिजमाणो खिसिज्जमाणो दुमुत्तिजमाणो सव्वलो-
 गपाणखाणभोगावभोगपरिवज्जिओ गन्धवासपंसितीए च-
 व विचित्तसारीरमाणसिगधोरदुक्खसंततो सत्त संवच्छर-
 सयाइ दो य मासे चउरो दिथे य जाव जीवि-
 ऊणं मओ समाणो उववन्नो बालमंवेरेसु, तथो य
 उववन्नो मणुएसु, पुणो वि सुणाहिइवत्ताए,
 तथो वि तक्कमदोसेथं सत्तमाए, तथो वि उव्व-
 डिऊणं उववन्नो तिरिएसु चकियधरंसि गोणत्ताए । तत्थं
 य चकसगडलंगलपट्टेण अह तिसंभं वारायेथेथं पच्चि-
 ऊण जुहियाउच्छियखंथं समुत्थिए य किमी तांहे, अक्ख-
 मीइयं खंथं जूअधरस्स विन्नाय पिड्डीए वाइउम रद्धो तेथं
 चकिएथं । अहऽन्नया कालक्कमेथं जहा खंथं तहा कुच्छिऊ-
 ण कुहयपिड्डी तत्थं वि समुत्थिए किंसी सडिऊण विगयं च
 पिड्दिचम्मं तावि परं निप्पओयथं ति याऊण मोकलियं ।
 गोयमा ! तेथं चकिएथं तेमं सत्तकिमिजालेहिं थं व-
 इल्लमावज्जायरियजीवं । तथो मोकलिओ समाणो पडिम-
 डियचम्मो बहुकायमाथं किमिकुलंहिं सवज्झमंतरो वि-
 लुप्पमाथो एकूणतींसं संवच्छराइं जाव अहाउगं परिवाले-
 ऊण मओ समाणो उप्पन्नो अणेगवाहिवेयणापरिगयसरी-
 रो मणुएसु महाधणुस्स थं विजंगे । तत्थं य वमणविरे-
 यणखारकडुत्तकसायतिहलागुग्गुलकाटगेआवीयमाथस्स
 निव्विसोमिराहिं च अमज्झाणुवसमे चोरदारुणदुक्खेहिं
 पज्जालियस्सेव । गोयमा ! गओ निप्फलां तस्स म-
 णुयजम्मो । एवं च गोयमा ! सो सावज्जायरियजीवो
 चोइसरज्जुयलोमं जम्मणमरेथेहिं थं निरंतरं पडिऊणं
 सुदीहाणेतकालाओ समुप्पन्नो मणुयत्ताए अववरिदेहे ।
 तत्थं य भागवमेण लोगाणुवत्तीए गओ तित्थयरस्स वंद-
 खत्तियाए पडिबुद्धो य पव्वइओ सिद्धो य । इह तेवीसइ-

वरिषथरसासथस्स काले । एवं च गोयमा । सावज्जा-
वरिषं वारिषं । महा० ५ अ० ।

सावज्ज-आवज्ज-वि० । अवणे प्रयोजककर्तरि, वो० ११ वि० ।
भाव० । आ० अतिवृद्धे ज्ञाने, नपुं० । इ० २६ इ० । अवसु-
कपीरुमासीधित्त मासे, पुं० । ज्यो० १ पादु० ।

सावणमास-आवणमास-पुं० । त्रिशद्वारात्रिन्व्यात्मके कर्म-
मासे, ज्यो० १ पादु० ।

सावणसंवच्छर-सावनसंवत्सर-पुं० । ऋतुसंवत्सरे, स्था० ५
इ० ३ उ० ।

सावतेय-स्वापतेय-न० । कुजे द्रव्यजाते, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

सावत्थिया-आवत्थिका-स्त्री० । उडपाटिकगणस्य प्रथमहा-
स्यायाम्, कल्प० २ अधि० = क्षण ।

सावत्थी-आवत्थी-स्त्री० । कुशालजनपदप्रधाननगर्याम्,
प्रश्न० १ पद० भ० । ज्ञा० । एक आवत्स्याम् । कल्प० १ अ-
धि० ६ क्षण । प्रथ० । उल० । इ० । भा० । भा० । स्था० ।
आ० क० । आ० म० ।

‘उडसरितारणवन्धी, सावन्धी सयलसुकल पसवन्धी ।

नमिऊल संभवजिणं, तीसे कण्ठमि कण्ठलव ॥ १ ॥’

अथि इहव दाहणुजभादे वासे अगणिज्जगुणविसप
कुशालायिसप सावन्धीनाम नयरी, संपर काले महचित्त-
कटा जण्य अज वि धणमहणवसमहिद्वियं सिगिसंभवनाह-
र्याडमाविभूसियं गयणगलगगसिहरं पासद्वियजिणविव-
मंडियंदयउलियाअलंकियं जिणभवणं निचिद्विपायारपरि-
ययियं । तस्स वेइयस्स दुवारं अद्विसामेन विगियउल्लिसिहरं
अलुलपल्लविसिणज्जुआआ महल्लमाहामिरामोरेल्लो अ पा-
यवो दीसइ । तस्स य जिणभवणस्स पउलीए जे कवाड-
संपुडा आसि त माणिभदजक्काणुभाआआ सुगिय अथ-
मिने सयमेव लग्गंति म्हे, उदिये य दिणयेर सयमेव उ-
ग्यइति म्हे । कालिकालदुल्ललिअवसेण अल्लावदीणसुत्ताण-
स्स मल्लिकंग ठव्वमनामेण ‘पहइइक’ नगराआ आगं-
लूण पायारमित्तकवाडाइ विवाणि अ भग्गाणि, मंदण-
भाआ हि भवंति दुसमाण अहिद्वियगा । तहा तस्सेव वेइ-
यस्स सिहर जलागयसंघेण कीरमाणे गहवणारमहस्सेव आ-
गंलूण एगा सिक्का ठव्विस्सम् । न य कस्स वि भये जा-
खइ । ज्ञानमंगलपईवेक सट्ठाणमुवगच्छइ ति इत्थेव नयरीए
उल्लाययणं चिद्वि जण्य समुहवेलीया करा दल्लनरिंदकुल-
संभूया रायाणां लुलभत्ता अज वि नियंदवयस्स पुरद्वि-
मंघमुल्ले पल्लणीयं अलंकियं विभूसिये महाउरंगमं दीअंति ।
‘अल्लुलीविज्जा’ य इत्थेव बुद्धेण संपयासिया महणमावा ।
इत्थेव निपुज्जंति नाणविहा सासी । जेसि सव्यसालि-
जार्थे इत्थिक्क कण्ठमि निक्खिपमाणे आसिई भरिज्जइ महंते
कारये । इत्थेव भयवं संभवसामिणो चवणजम्मणकवलनाणु-
पसिकल्लणगां सुरासुरनरेभवणमणुरंजणां अकारि । का-
संधीपुरीइ उप्पणो जियसणुनिवसविक्कासपुत्तो, जस्स
हृच्छिसेवभूओ कठिनो महरिसी, जणयमि विवज्जे विज्जा-
अद्विज्जएथं एयं नयरीं समामाओ पिअमि तइदत्तउवज्जा-

यसयासे सालिभइरम्भासवेडी वयणेण दो मासयसुवसक-
ए वधंतो कमेण सयंबुद्धो जाओ । पंडिबोहिऊल पवसय-
कोरसहिओ सिद्धो अ । इत्थेव तिवुगुज्जाणे पवसयसमण-
अजियासइत्सपरिबुद्धो पदमतिहथे जमालीं डिआ, डंकेस-
कुंभवारेण पदमे निअसालासेडिआ भववज्जां धूआ गिय-
इंस्या अज्जा साडिया एगंदसे अगारं छोदुण, ‘कयमाणे कि-
य’मिति वीरवयणं पडिक्क पडिवज्जायिया नीए य सेससा-
हुणी साहुणे पंडिबोहिया सामी वेव अल्लीणा एगा वेव ज-
माली विप्यडिक्को डिआ । इत्थेव तिवुगुज्जाणे कसीउमार-
समणो गणहरो भववया गोयमसामिणा कुद्विओ जाणाओ
आगतुण पठण्णरं संवायं च काउं पवज्जामं धम्मं कारिआ ।
इत्थेव एगं वासारने समणो भयवं महावीरो डिओ खेड-
डिमाए सज्जेण य दूरओ विसं च तवोक्कम्मवकासी । इत्थेव
जियसक्क धारणीपुत्तो खंदगायरिओ उप्पणो । जो पवस-
यसीससिद्धिओ पालेणं कुंभयारकडनयेरं जेतुण पालिओ ।
इत्थेव जियसक्कयपुत्तो भदो नाम पवइत्ता पडिमं पडिक्को
विहरंतो वेरज्जे सेयणो खारिउ त्ति काऊल गहिआ रायपुरि-
सेहि नय्य य गावीरं दावे कज्जइद्विअहिं वाडिओ मुक्को सिद्धो
अ जहा रायगहासु तहा इत्थं वि नयरीए वंभदत्तहिंडी
जाया । इत्थेव खुद्विगुमारो अजियसेणायरियसीसो जणणी
मयहरिया आयरिणउवंउक्कायनिमिसं वास्स वरिसाण
द्ववओ सामणो डिओ, नहविहीए सुदुगारयं, सुदु वारयं
दिवाइ गीयं मोडे जुवगरसत्थवाहभज्जा स्वधम्म नेहि
समे पडिबुद्धो, एवमाईके अणेगसि संविहालगययणाणं उ-
प्पसी एसा नयरी रोहणगिरिभूमि त्ति ।

“सावन्धिमहान्धि-स्स कण्ठमेयं पदंतु विबुहवरा ।

जिणपवयणभत्तीए, इय भणइ जिणपदा सूरी ॥ १॥”

इति श्रीआवत्ताकल्पः । ती० ३६ कले ।

सावयगुण-आवकुण-पुं० । अलुद्रवार्पिषु आमगुणेषु,
“धम्मरयणस्स जुग्गां, अक्खुद्धो खवं पणयसोमो ।
लोगण्णिओ अक्का, भीरु असदा सुदक्खिओ ॥ १ ॥ लज्जा-
लुओ दयाल, मज्झणो सोमार्दुगुणरागं । सकह सु-
पक्कजुत्ता, सुदीहदंसी विससन्नु ॥ २ ॥” ध० ०१ अधि० ०१ गुण ।

सावसलोणी-स(वांश)लावय-स्त्री० । सर्वांशोवलययुक्ता-
याम्, “सावसलोणी गारडी, नववी कवि विसंगंति । भड-
पल्लिओ सो मरइ, जासु न लग्गइ कंति ॥ १ ॥” सर्वसलावयया
काउपि नवीना विवप्रग्धिः यस्व कएते न लगति स
भडः कामुकः प्रभुत सम्मुले भ्रियत इत्यर्थः । प्रभुतस्यस्य
स्थानेन पल्लियाऽऽदेशः । प्रा० दुं० ४ पाद ।

सावसेस-सावशेष-वि० । अनस्तमितं, कल्प० ३ अधि० ६
क्षण । प्रश्न० ।

सावा-शाया-स्त्री० । भुजपरिसर्पिणीविशेषे, जी० २ प्रति० ।

सावासग-स्वावासक-पुं० । स्त्रीड, सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० ।

सावित-आवयत्-वि० । इदं वेदं भविष्यतीत्येवंभूतवचनं-
सि अवणपथमानयति, भ० ६ श० ३३ उ० ।

साविकस्व-सापेक्ष-पुं० । सह अपेक्षा गच्छत्येति गम्यते ये-

जं ते सापेक्षाः । गच्छवांसिषु , ४०० १ उ० ।
शुरुगच्छादिस्नाहामयमपेक्षमाणा यः प्रवृत्तौ परिपालयति स
सापेक्षाः । ध० ३ अधि० । आचार्यस्य शिष्यैः प्रानीच्छिकैश्च
सर्वे कस्येयं ते च तथा कुर्वन्तः सापेक्षा उच्यन्ते । ४००४३० ।

सावि(न्)-स्वापिन्-पुं० । स्वप्रशौले , ४०० १ उ० २ प्र०० ।

सास-श्वास-पुं० । प्राणन, आतिशयत ऊर्ध्वश्वास्तकपे रोगभेदे,
जा० १ ध्रु० १३ अ० जी० । जं० । वि०० ।

शश्य-न० । "लुप्त य-र व-श-व-त्तां श-व-त्तां दीर्घः" ॥२॥१४३॥
इत्यादिः स्वरस्य दीर्घः । श्य इत्यस्य यलोपे सासम् । धा-
न्यवनस्पतौ, प्रा० १ पादः ।

सामंत-शासत्-शिक्षां ददति, उत्त० १ अ० । आद्यापयति,
उत्त० १ अ० ।

सामचक्र-शामचतुष्क-न० । उच्छ्वासाद्योतातपपराघात-
समूह, कर्म० ५ कर्म० ।

सासग-शश्यक-पुं० । रत्नविशेष, कल्प० १ अधि० ३ छण्ड ।

सासण-शासन-न० । शास्यतेऽनेन जीवा इति शासनम् ।
द्वादशङ्गि, आव० १ अ० । प्रवचन, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।
सम्भ० । आद्यायाम्, जं० ३ वत्त० । प्रव० । सूत्र० । ४०० ।
प्रतिपादने, नं० । शिष्ये, अनु० । जा० । शिष्येन
प्रतिपाद्यते इति शासनम् । शिष्याय, प्रश्न० १ संव०
द्वार । सूत्र० ।

सासगभरिहा-शासनगर्हा-स्त्री० । प्रवचननिन्दायाम्, प-
ञ्चा० ७ वि०० ।

सासणमालिष-शासनमालिन्य-न० । जिनप्रवचनस्य लोक-
विरुद्धाच्चरणोपधानं, हा० २३ अष्ट० । ('पभावरणा' शब्दे
पञ्चमभागे ४३८ पृष्ठे विस्तरात् गतः ।)

सासणसुरी-शासनसुरी-स्त्री० । प्रवचनदेवतायाम्, पञ्चा०
८ वि०० ।

सासणाम-शासनामप्-न० । उच्छ्वासनामनि, कर्म० ५ कर्म० ।

सासय-शाश्वत-त्रि० । शश्वद् भवतीति शाश्वनम्, सूत्र० १
ध्रु० ५ अ० २ उ० । शश्वद्भावाच्छाश्वनम् । सन्तोषयो-
गं, विशेष० । आ० म० । नं० । आवा० । नित्ये,
सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । आव० । विशेष० । भवे, विशेष० ।
अनादी, स्था० ५ वा० ३ उ० । सूत्र० । जा० । प्रतिज्ञयसत्ता-
लिङ्गत्वादवस्थितं, स्था० ५ डा० ३ उ० । सूत्र० । प्रव० । आ-
चा० । शश्वद्भवनस्वभावे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
अविनाशिनि, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । शश्वद्भाविनि,
प्रश्न० ३६ पद० । शश्वद् भवनस्वभावे, नं० । प्रतिज्ञयं सद्-
भावात् (भ० २ श० १ उ०) अनादिनिघने, स्था० १ डा० ३
उ० । श० । अपुनरागामिनि, दृश० ६ अ० ४ उ० । सासययवसितं,
प्रश्न० ४ संव० द्वार । सर्वकालभाविनि, आ० म० १ अ० ।
ज्ज्ञामाविनि, स० । आ० म० । सूत्र० । द्रव्यार्थतयाऽविकल्प-
श्च प्रवृत्त, सु० ।

जीवाः शाश्वता अशाश्वता वा ?—

जीवा णं भेते ! किं सासवा, असासया यः । गोयमा !
जीवा सिय सासया , सिय असासया । से केणुद्देणं भंते !
एवं वुच्चइ-जीवा सिय सासया , सिय असासया । गो-
यमा ! इव्वइयाए सासया, भावइयाए असासया । से ते-
खड्डेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ० जाव सिय असासया । ने-
रइया णं भेते ! किं सामया असासया । एवं जहा जीवा
तहा नेरइया वि एवं० जाव वेमाखिया० जाव सिम
सामया सिय असासया । (सू० २७४ X)

'इव्वइयाए'ति—जीवद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । 'भावइयाए'ति—मा-
रकादिपरीयत्वेनेत्यर्थः । भ० ७ श० २ उ० ।

पूर्वकृतकर्मणश्च वेदना नष्टता च कथञ्चिच्छाश्वतत्वे सति
युज्यत इति तच्छाश्वतत्वसूत्राणि, तत्र च—

नेरइया णं भेते ! किं सामया असासया ? , गोयमा !
सिय सामया सिय असासया । से केणुद्देणं भंते ! एवं
वुच्चइ नेरइया सिय सामया सिय असासया ? , गोयमा !
अव्वोच्छित्तिणयइयाए सामया वोच्छित्तिणयइयाए अ-
सासया , से तेखड्डेणं जाव सिय सासया सिय असासया
एवं० जाव वेमाखिया० जाव सिय असासया । सेवं भंते !
सेवं भंते ! ति ॥ (सू० २८०)

'अव्वोच्छित्तिणयइयाए'ति अव्यवच्छित्तिप्रधानो नयो-
ऽव्यवच्छित्तिनयस्तस्यार्थो—द्रव्यमव्यवच्छित्तिनयार्थस्तद्भा-
वस्तथा तथा अव्यवच्छित्तिनयार्थतया—द्रव्यमाश्रित्य शा-
श्वता इत्यर्थः , 'वोच्छित्तिणयइयाए'ति व्यवच्छित्तिप्रधा-
नो यो नयस्तस्य योऽर्थः—पर्यायलक्षणस्तस्य यो भावः सा
व्यवच्छित्तिनयार्थतया तथा पर्यायानाश्रित्य अशाश्वता
नारका इति । भ० ७ श० ३ उ० । निर्वाणे, जी० १ प्रति० । जी० ।
जन्ममरणादिरहितत्वात् । सिद्धं , स्था० २ डा० १ उ० ।
निकालं फलशायकरवात् ब्रह्मचर्यं , उत्त० १६ अ० ।

स्वाश्रय-पुं० । स्वकीये आश्रये , स्वदर्शनाभ्युपगमे , सूत्र०
१ ध्रु० १ अ० ३ उ० । शोभनाध्यवसाये , ध० २ अधि० ।

स्वाश्रय-पुं० । स्व—आत्मीय उत्पत्तिप्रत्ययो यासु ततः
स्वाश्रयाः । अविवनष्टयानिषु , आचा० २ ध्रु० १ सू० १
अ० १ उ० ।

स्वासक-पुं० । दर्पणाकारे अश्वालिङ्गविशेषे, जं ३ वत्त० ।

सामयचेइय-शाश्वतचैत्य-न० । नन्दीश्वरादिव्यवस्थिते चैत्ये,
जीन० ।

सासयजस्ता-शाश्वतयात्रा-स्त्री० । नन्दीश्वरादिषु वामाविक-
देवैः कृतायां तीर्थयात्रायाम्, ध० । अष्टादिकालाणि कैवा-
श्विनाद्यादिकं शाश्वतौ, तयोर्वैमानिकदेवा अपि नन्दीश्वरा-
दिषु तीर्थयात्रासूत्रेणान् कुर्वन्ति । यदाहुः—

"हो सासयजस्तास्त्रौ, तन्धेना होरं वित्तमासस्मि ।

अट्टाहिक्राहिमहिना, वीआ पुण अस्सिए मास ॥१॥

एवाभ्यो० वां विं सासय-जन्ताभ्यो० करिणि सव्येद्या वि ।
नन्दीसरंमि कयरा, अहवा निष्पयसु ठाणुसु ॥ २ ॥
तद् अउमासियनियगे, पञ्जासवणा य तद् य इध छुक्कं ।
जिणजम्मसिक्ख कयल-निष्वाणाइस्सऽसासइया ॥३॥”

अत्र जीवाभिगमे रेषेयम्—“ तस्य सं बहवे भवणवह-
वाणमनरजोइसवेमाणिआ देवा तिहि चउमासि तिहि
चउमासिएहि पञ्जासवणाए अहुहिआ तद्वा महिमाओ
करिति ” इति । ध० २ अधि ।

सासयकुण्ड-शाश्वतस्थान-न० । मोक्ष, प्र० १ द्वा१ ।

सासयदुक्खधम्म-शाश्वतदुःखधर्म-पुं० । शाश्वद्वर्ततीति
शाश्वते यावदायुस्तच्छ तद् दुःखं च शाश्वतदुःखम्
तद्धर्मः स्वभावो यस्मिन् स तथा । नरक, सूत्र० १ धु० १
अ० १ उ० ।

सासयवुद्धि-स्वाशयवृद्धि-स्त्री० । कुशलपरिणामवर्धने, ध०
२ अधि० । (स्वाशयवृद्धिश्चेत्यनिर्गोले ‘जइय’ शब्दे तृ-
तीयभागे १२६३ पृष्ठ उक्ता ।)

सासयसुह-शाश्वतसुख-न० । शाश्वते-नित्यं च तत्सुखम् ।
निर्वाणजनितारम्भे, द्वा० १ अष्ट० ।

सासयसोक्ख-शाश्वतसौख्य-न० । निर्वाणस्यते, जी० १
प्रति० । नित्यसुखे, पञ्जा० ७ विष० ।

सासया-शाश्वती-स्त्री० । अयिनभ्यायम्, औ० ।

सासयसुतय-शाश्वतानन्तक-न० । अन्त्ये जीवादिद्रव्ये,
इथा० १० ठा० ३ उ० ।

सासयाऽसासय-शाश्वताऽशाश्वत-त्रि० । शाश्वते-नित्ये सर्व-
वस्तुजाते द्रव्यास्तिकनयाभयादशाश्वते वा नित्ये प्रतिकूल-
विनाशकपे पर्यायनयाभयणात् । द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिक-
नयाभयलेन नित्यानित्ये, सूत्र० १ धु० १२ अ० ।

सासयासाऽसायुओग-शाश्वताऽशाश्वतानुयोग-पुं० । शा-
श्वते च अशाश्वते च शाश्वताऽशाश्वतम् । तदनुयोगः । द्र-
व्यानुयोगभेदे, तत्र जीवद्रव्यमनादिनिधनत्वात् शाश्वते
तदेवापरापरपर्यायाप्राप्तितोऽशाश्वतमित्येवमनो द्रव्यानुयो-
गो, स्या० १० ठा० ३ उ० ।

सासवणाल-सर्षपनाल-न० । सर्षपभर्जिकायाम्, आनु० ।
सर्षपकन्दल्याम्, आबा० २ धु० १ खू० १ अ० ८ उ० ।

सासायण-सास्वाद(शात)सादन-पुं० । निरुक्तविधिना वर्ण-
लोपः सहेयत्तत्त्वज्ञानरसास्वादानेन वर्तते इति सास्वादनम् ।
अथार्पि मिथ्यात्वाद्याभावादान्नानुबन्ध्युदयकलुषितत्वध-
ह्यानरसास्वादमात्राश्रितं सम्यक्त्वम्, आ समन्ताच्छ्रुतयस्मिन्
मुक्तिमार्गाद् अंशयस्तीत्याशातनम् । अनन्तानुबन्धकयायवदन,
सहाशातनेन वर्तते इति साशातनम् । सम्यक्त्वभेदे, विश० ।
सासादनं तत्र आयमौपशमिकसम्यक्त्वकलुषादयार्त-
अपनयति आसादनम् अनन्तानुबन्धिकषायवदनम् । अत्र
पुनरादराद्व्याघशब्दलोपः (३-२-१५४) रम्यादभ्यः कर्त्तव्य-
नद् मय्यः (५-३-१२६) सति हि अस्मिन् परमानन्दरूपान-
स्तसुक्तो निःश्रेयसतत्त्वजीवधूनां प्रस्थितसंशौपशमिकस-

म्यक्त्वबलामो जघम्यतः समयमात्रेणात्कर्मनः बह्मिराव-
लिकाभिरपक्वतीति । ततः सहासादानेन वर्तते इति सा-
सादनम् । यद्वा—सास्वादाने तत्र सह सम्यक्त्ववलक्षण-
रसास्वादानेन वर्तते इति सास्वादनम्, यथाहि—भुक्त्वाति-
अधिवश्यलीकचित्तनः पुरुषस्तद्वनकाले वीराभरसमास्वा-
दयति, तथाऽत्रापि गुणस्थाने मिथ्यात्वाभिमुखनया सम्य-
क्त्वस्यापरि व्यलीकचित्तस्य पुरुषस्य सम्यक्त्वमुद्भूतम्-
स्तद्रसास्वादा भवतीति इदं सास्वादनमुच्यते इति ।
कर्म० ४ कर्म० । पं० सं० । आ० खू० । तत्रैवज्ञानरसा-
स्वादानेन सह वर्तते इति सास्वादनम् । कण्ठद्वारतालाल-
नन्यायेन प्रायः परित्यक्तसम्यक्त्वम्, आब० ४ अ० ।

सासादनसम्यक्त्वमाह—

उवसमसम्मा पढमा-आओ मिच्छत्तमकमणकालो ।

सासायणञ्जावलिता, भूमिगपत्तो व पवडतो ॥१२५॥

मिथ्यात्वसंक्रमणकाले मिथ्यात्वसंक्रमणाभिमुख उप-
शमसम्यक्त्वात् प्रपन्नं जघम्यत एकसामाधिक उत्कर्षतः ।
पडावलिफः सासादो भवति । किरूपः स इत्याह—भूमिगपत्त
इव प्रपन्नं यथा मालाप्रपन्नं भूमिगपत्ताऽपान्तराले वर्-
त्तते तथोपशमसम्यक्त्वात्प्रपन्नं मिथ्यात्वमद्याप्यप्राप्ताऽपान्-
तराले वर्त्तमानः सासादन इति ।

अत्र कथं स सम्यग्बुद्धिरुपशमसम्यक्त्वतः प्रत्यक्षमात्र-
त्वात्, उपपत्ते-कथनेऽप्यव्यक्तमुपशमगुणवदनात् । अत्रैव
दृष्टान्तमाह—

आसादेउं च गुलं, ओहीरंतो न सुद्ध जा भुयति ।

सं आये आदेतो, सासादो वावि सासाणो ॥१२६॥

यथा कश्चित्पुरुषे गुडमास्वाद्य तदनन्तरमोहीरति नि-
द्रायते, न पुनः सुद्ध अद्यापीति । स च निद्रायमाणोऽव्यक्त-
मास्वादितगुडमाधुर्वैमनुभवति । एवम् उपशमसम्यक्त्वात्
प्रत्यक्षमानो मिथ्यात्वमद्याप्यप्राप्ताऽव्यक्तमुपशमगुणं वर्धते
इति सम्यग्बुद्धिः । संप्रति सासादनशब्दव्युत्पत्तिमाह—
स्वमान्मीयम्, आये स्वाये यत्र “सासादो वावि सासाणो”
सास्वादा व्यक्तापशमगुणस्तस्मादिति कृत्वा सास्वादनः ।
सह आस्वादाने यस्य स तथेति व्युत्पत्तेः । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सासायणगुणङ्गाण-सास्वादनगुणस्थान-न० । द्वितीयगुण-
स्थाने, कर्म० २ कर्म० ।

सासायणभाव-सास्वादनभाव-पुं० । सास्वादनं गृह्णित्वं,
कर्म० ४ कर्म० ।

सासायणसम्मत्त-सास्वादनसम्यक्त्व-न० । सम्यक्त्वभेदे,
ध० । सास्वादाने च पूर्वोक्तौपशमिकसम्यक्त्वात्पन्नो ज-
घम्यतः समय उत्कर्षतश्च पडावलिफायां बहिष्कारायामन-
स्तानुबन्ध्युदयात्तद्वनने तदास्वादनरूपम् । वतः—“उवसमस-
मसम्मा, अयओ मिच्छं अपायमाणस्से । सासायणसम्मत्त,
तयंतरालमिं छावलिअं ॥१॥” इति । ध० २ अधि० ।

सासायणसम्मदिद्विगुणङ्गाण-सास्वा(सा)दनसम्यग्बुद्धिगुण-
स्थान-न० । कर्म० । आयम्-औपशमिकसम्यक्त्वबलामुल्लेखं
सादयति अपनयतीत्यासादनम् अनन्तानुबन्धिकषायवदनम्

सामायणं

पूयोद्ग्रादिध्यायशब्दोलोपः, कृद्गुणमिति कर्तव्येनन्दः। सति ह्यस्मिन् परमानन्दरूपानन्तसुखकलदो निःश्रेयसतत्त्वबीजभूत औपशमिकसमयकल्पलाभोऽजघ्न्यतः समयमाश्रेण उत्कपयतः बह्विग्रावलिक्काभिरपकञ्चनानि, ततः सह आत्मादानेन वत्तन इति सास्वादनः, समय्य-श्रवणय्यस्ता इष्टजिनप्रणीत-वस्तुप्रतिपत्तिर्यस्य स समय्यइष्टिः सास्वादश्चासीत् समय्य-इष्टिश्च सास्वादनसमय्यइष्टिस्तस्य गुणस्थानं सांसत्तन्मसम्य-गृह्णितगुणस्थानं, सास्वादनमिति वा पाठः । तत्र सह स-मयकल्पलक्षणसम्प्रादानेन वर्तन इति सास्वादनः । य-थाहि—भुक्क्षीराश्रावणय्यलीकचित्तः, पुष्ट्यस्तद्भ्रमका-ले क्षीराश्ररसमास्वाद्यति, तथैषेऽपि मिथ्यात्वाभिमि-मु-ख्यया समयकल्पस्योपरि व्यलीकचित्तः समयकल्पमुद्रमन्-तद्भ्रमसास्वाद्यति। ततः स चासीत् समय्यइष्टिश्च तस्य गुण-स्थानं सास्वादनसमय्यगृह्णितगुणस्थानम्। गुणस्थानभेदे, (कर्म०) ज्ञाननैर्द्वौर्जितक्यामुपशान्ताज्ञायां परमनिधिलाभकल्पायां अ-जघ्न्यतः समयशरायामुत्कृष्टतः षड्बलिकाशेषायां सत्यां कस्यान्तरह्याभिर्याविकाधानकल्पाऽन्तानुबन्धयुक्त्या भव-ति, तदुदयं चासीत् सास्वादनसमय्यगृह्णितगुणस्थानं वर्तत । उपशमश्रेणप्रतिपत्तिनो वा कश्चित्सास्वादनम्बे यानि त-दुत्तरकला चाश्रयं मिथ्यात्वाद्वात्सी मिथ्यात्वरिष्येवमिति ।

कर्म० २ कर्म० दृश्यं। पं० सं०। द्यु०। आब०। स०।

सामितं-सासितुम्-अव्य० । उपदेष्टुमित्यर्थे, सूत्र० १ भु० १
अ० २ उ० ।

सासित-शासयत्-त्रि० । शिदयति, अत्रि० ।

सासु-सासु-त्रि० । अस्यः-प्राणाः सहासबो यस्य येन
वा तत्सासु । सन्निभे, इय० ६ उ० ।

श्वश्रु-स्त्री० । श्वशुरस्य स्त्रियाम्, 'घरे सासुयाए कहियं'

आ० मं० १ अ० । 'अत्ता सासु' पाद० ना० २५३ गाथा ।

सामेरा-देशी-अचेतनायां यन्त्रमय्यां नर्तक्याम्, वृ०६ उ०।

साहस्य-साधयित्वा-अन्य० । सम्बन्धाराध्येत्यर्थे, सूत्र० १
अ० १४ अ० ।

साहजशी-शाखाञ्जनी-खी० । स्वनामख्याते नगरीभेदे य-
त्र सुमद्रासार्थवाहपुत्रः सनत्कुमार आसीत् । स्था० १०
ठा० ३ उ० ।

साहकुमरसिंह-साहकुमरसिंह-पुं०। नासिकयपुरमहापुर्णब्रह्म-
गिरिस्थितजिनप्रासादस्याङ्गाकारके ईश्वरपुत्रमाणिक्य-
पुत्र परमभावकं, ती० २७ कल्प।

साहग-साधक त्रि० । सिद्धिजनके, पृ० ३ उ० ।

साहसगतम्-साधकृतम्-न०। क्रियां प्रति करणे, “साधकृतम्
करणम्”। अ० म० १ अ०।

साहज-साहाय्य-न० । सहायतायाम्, आ० म० १ अ० ।

'असुगारे रससाहिजं दिखे।' अमृत० १ भु० ३ वर्ग ८ अ० ।

साहस्र-संघ-धा० । संघरणे, "संघगेः साहर-साहहौ" ॥ ८ ।

४। ८२ ॥ सवृणानेः साहृ-साहृ इत्यनेशौ । साहृइ ।
संवरइ । संवृणात् । प्रा० ४ पाद ।

साहसु-संहृत्य-अयम् । शरीराभिमुखमार्गान्वयस्यर्थे । आ-
 वा-२ भु० १ सू० ३ अ० १ उ० । विषा० । दशा० । विषां-
 त्यर्थे, उपा० २ अ० । आपनोत्यर्थे, सूत्रं १ भु० ६ अ० । हावपि
 पादौ क्रमौ जिनमुद्रया इत्यवस्थान्त्यस्यर्थे, पञ्चा० १८ विष० ।
 जिनमुद्रया संहतौ कृत्यस्यर्थे, दशा० ७ अ० ।

साहस्र-संहृष्ट-त्रि० । उद्धृष्टिते, 'साहस्ररामकृष्णि' संहृष्टरो-
मकृष्णरुद्धु । प्रमिरित्यर्थः । स० ।

साहस्य-साधन-न० । साध्यन्ते माक्षाद्याऽनेनैव साधनम् ।
 ज्ञानदर्शनाचारिणादिके (विशे० ।) करणं, ध० ३ अघि० ।
 कारणं, भाव० ४ अ० । उपकरणं, उल० २३ अ० । अ०
 म० । निष्पादनं, संधा० । प्रमाणं, विशेष० । साध्यतेऽनेनैव
 साधनम् । साधकतमकरणं, पा० ।

साहस्य-संहनन-न० । संघाते, संयोगे, भ० १२ श० ४ उ० ।

साहचर्याबंध-संहननबंध-पुं० । संहननमवयवानां संघातमन-

समेतप्रपा यो बन्धः स संहनबन्धः । द्विष्वधाद् बन्ध प्रा-
कृतशैलीप्रभवमिति । प्र० = श० ६ उ० । अक्षिपनबन्धमदे , प्र०
= श० ६ उ० । (' बन्धण ' शब्दे पञ्चमभागः २२४ पृष्ठ व्या-
ख्यातमेतत् ।)

माहृगुणाभेदास्तु वायु-संहननभेदानुपात-पुं० । कीचिः प्राकृत-
स्थारसंहननं-संघातो भेदश्च विद्यो जनम्-तयोस्तनुपातो-
योगः संहननभेदानुपातः । सर्वपुद्गलद्रव्यैः सह परमाण्वनां
संयोगे, अ० १२ श्ल० ४ उ० ।

साहण्य-साधनक-न० । प्रहृष्टापकारकेषु ज्ञानदर्शनसंयमत-
पस्तु, आचा० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

साहस्यी-साधनी-स्त्री० । 'प्रत्ययं ऊर्ध्वं वा' ॥८॥३३१॥ इति
स्त्रियां ऊर्ध्वा । साहस्यी । पक्षे-टाप् साहस्या । निष्पा-

दयन्त्याम् , प्रा० ३ पाद ।
साहस्रत-संहन्यमान-त्रि०संघातमापद्यमाने, स्था०२ठा०३उ०।

साहित्य-स्वहस्त-पुं० । साक्षादर्थे , उपा० ७ अ० ।
साहित्यि-स्वाहस्तिका-स्त्री० । स्वहस्तं निवृत्ता स्वाह-

स्तिका । स्वद्वस्तगृहीतजीवादिना जीवं मारयतः क्रियाभ-
वे, स्या० ५ ठा० २ उ० । आशु० ।

साहित्यिया क्रिया दुविधा पक्षता, तं जहा-जीविमाह-
 त्थिया चेव, अजीविमाहत्थिया चेव । (सू० ६० +)
 व्या० २ अ० १ उ० ।

साहस्य-साधर्म्य-न० । समान-तुल्यः साधयसामान्यान्वितः ।
 समानः धर्मो यस्यासौ सधर्मा । साधर्म्यं दृष्टान्तपेक्षया, स-
 धर्मो तस्य भावः साधर्म्यम् । सम्म० ३ काण्ड । साहस्य,
 स्या० १ टा० । विश० ।

साहस्यता-सधर्मेता-स्त्री०। समानधर्मेतायाम्, नि०बु०५३०।
साहस्यभाव-साधर्म्यभाव-पं०। साहस्यसहभावे, पञ्चा० १४

साहसिमयगाह-साधुसिंहप्रसाद-पं०। समानन भर्मेस बर

मतीति साधर्मिकाः, साधर्मोपेक्षया साधव एव तेषामवग्रहस्तदाभाष्यपञ्चकाशपरिमाणोत्पन्नतन्त्रेण मासमेकं वर्षा-

चतुत्तरे मासान् यावदिति साधर्मिकावग्रहः । अवग्रहमे-
व, भ० १६ श० २ उ० । प्रति० । आत्मा० ।

साहम्मिणी-साधर्मिणी-जी० । संयत्याम्, वृ० ३ उ० ।

साहम्मिय-साधर्मिक-पुं० । समानं धर्मं करतीति साध-
र्मिकः । भ० १६ श० २ उ० । समानो धर्मः सधर्मस्तन
करतीति साधर्मिकः । स्वा० १० डा० ३ उ० । प्रति-
पक्षप्रवचने, प्रथ० ७२ द्वार । लिङ्गप्रवचनाभ्यां स-
मानधार्मिके, प्रति० । साम्प्रतिके, आत्मा० १ अ० १ अ०
१ अ० १ उ० । व्य० । नि० अ० । स्वा० । प्रश्न० । समानधर्म-
शुक्त साध्या, स्वा० ६ डा० ३ उ० । पञ्चा० । वृ० । प्रथ० । व्य० ।

साहम्मियाश्च अष्टा, चउत्विहो लिङ्गश्चो जह कुहुंवी ।
मंगलसास्यमतीर्ष, जं वा कयं तत्थ अदिंसा ॥६६॥
साधर्मिकाखामार्थय कृते न कल्पेत् । स च चतुर्विध-
स्तत्र लिङ्गः साधर्मिकस्तीर्थकरो यथा कुहुम्बी । ततस्त-
न्निमित्तं कृते कल्पेत् । अन्यच्च भगवतां मङ्गलनिमित्तं शा-
श्वतो मोक्षस्तांनिमित्तं च भक्त्या यत्क्रियत समवसरण-
जायतनं वा तत्रादिशोऽनुष्ठापस्थानस्येति भावः । व्य० ६ उ० ।

सम्प्रति साधर्मिकस्य द्वादशकं निक्षेपमाह—

नामं ठवणा दविए, खेत्ते काले य पवयणे लिंगे ।

दंसणनाणचरिते, अभिगगे भावणाओ य ॥ १३८॥

‘ नामं ’ ति-नाम्नि साधर्मिकः । १ । स्थापनायां साधर्मि-
कः । २ । द्रव्ये द्रव्यविषयः साधर्मिकः । ३ । क्षेत्रसाधर्मिकः
। ४ । कालसाधर्मिकः । ५ । प्रवचनसाधर्मिकः । ६ । लिङ्गसा-
धर्मिकः । ७ । दर्शनसाधर्मिकः । ८ । ज्ञानसाधर्मिकः । ९ । जा-
नित्रसाधर्मिकः । १० । अभिग्रहसाधर्मिकः । ११ । ‘ भावणाओ
य ’ ति—भावनातश्च साधर्मिको भवति ॥ १२ ॥ यि० ।

तत्र नामस्थापनाद्रव्यसाधर्मिकप्रतिपादनार्थमाह—

नामम्मि सरिसनामो, ठवणाए कट्टकम्मभादीसु ।

दव्वम्मि उ जो भविओ, साहम्मिसरीरणं चव ॥ १३॥

नाम्नि-नामविषये साधर्मिको यः सदृशनामा यथा देव-
दत्तो देवदत्तस्य । स्थापनायां साधर्मिकः काष्ठकम्मादिषु
स्थाप्यमानः, यथा—वारत्रकर्षिगदिशम्भात्—पुस्तकम्मास
बगटकादिप्रतिग्रहः, द्रव्ये द्रव्यरूपनया साधर्मिको यो
भक्ष्यो भाषी स च त्रिप्रकारः, तद्यथा—एकमधिको बद्धा-
नुपकोऽभिमुल्लनामगोत्रश्च । आमीषां च भावना द्रव्यभिषु-
बद्धावर्णीया । यच्च साधर्मिकशरीरं व्यपगतजीवितं सिद्ध-
शिलातलादिर्न तत् द्रव्यसाधर्मिकः, द्रव्यता, चास्य
भूतभावत्वात् ।

क्षेत्रकालप्रवचनलिङ्गसाधर्मिकानाह—

खेत्ते सम्राथेसी, कालम्मि उ एककालसंभूतो ।

पवयणसंघगयरा, लिंगे रयहरणमुहपुत्ती ॥ १४॥

क्षेत्र-क्षेत्रतः साधर्मिकः समानदर्शी यथा सौराष्ट्रः सौराष्ट्र-
स्य । कालः कालतः साधर्मिकः एककालसंभूतो यथा वर्षा-
जाता वर्षाजातस्य, प्रवचनमिति प्रवचनतः साधर्मिकः सं-
घमभ्यं एकतः भ्रमणः भ्रमणं । आश्रयः आश्रयः चेति लिङ्ग-

लिङ्गतः साधर्मिकः ‘ रजोहरणमुहपात्ति ’ ति रजोहर-
णमुहपात्तिकायुक्तः ।

संप्रति दर्शनादि साधर्मिकानाह—

दंसणयाणे चरणे, तिग पण पण तिविह होइ उ चरिते।
दव्वाइओ अभिगह, अह भावणमो अशियाई ॥ १४॥

दर्शनसाधर्मिकः ‘ तिग ’ ति—त्रिविधस्तद्यथा—क्षायिकदर्श-
नितः क्षायिकदर्शनी औपशमिकदर्शनितः औपशमिकदर्शनी
क्षायोपशमिकदर्शनितः क्षायोपशमिकदर्शनी । अन्यं पुनराहु-
रेवं त्रिविधस्तद्यथा—सम्यग्दर्ष्टः सम्यग्दर्ष्टः मिथ्यादर्ष्टमि-
थ्यादर्ष्टः मिथ्यस्य मिथः । ज्ञानतः साधर्मिकः, ‘ पण ’ ति-
पञ्चविधः, तद्यथा—आभिनिर्वाधिकज्ञानी आभिनिर्वाधिक-
ज्ञानितः, एवं भूतार्वाधमनःपर्यायकबलत्वापि भावनीयम् ।
चरुतः साधर्मिकः ‘ पण ’ ति—पञ्चप्रकारः सामायिक-
चारित्र्यः सामायिकचारित्र्यः । एवं क्षेपार्थाप्यपरिहार-
विशुद्धिसंपराययथाख्यातत्वापि वाच्यम् । ‘ तिविहो होइ च-
रिते ’ इति—त्रिविधः—त्रिप्रकारो भवति चारित्र्यं चारित्र्यतः
साधर्मिकः । तद्यथा—क्षायिकचारित्र्यं क्षायिकचारित्र्य
इत्यादि ‘ दव्वाइओ अभिगह ’ ति—अभिग्रहतः साधर्मिको
द्रव्यादी—यदिनव्यः, तद्यथा—द्रव्याभिग्रहो द्रव्याभिग्रहः ।
एवं क्षेत्र काल भाव अपि भाव्यम् । तुरादोऽनुक्तसमुच्चयार्थः
तेन पञ्चादिसप्तगाभिग्रहो पञ्चादिसप्तगाभिग्रहण इत्याद्यां
द्रष्टव्यम् । भावनतः साधर्मिकोऽनित्यत्वादी, यथा—एकाऽ
प्यनित्यत्वभावनां भावयत्यपरोऽप्यनित्यत्वमिति भावना-
साधर्मिकः, एवं शेषास्वापि भावनासु द्रष्टव्यम् । तद्व-
मुक्तः साधर्मिकस्य द्वादशको निक्षेपः ।

संप्रति यदुक्तं लिङ्गे भवति न भूतस्थित्वा इति तद्वत्
व्याचिन्त्यासुराह—

साहम्मिएहिँ कहिए—हिँ लिंगाई होइ चउमंगा ।

नामं ठवणा दविए, भावो विहार य चत्तारो ॥ १६॥

साधर्मिकेषु कथितेषु सन्तु गाथायां तृतीया सप्तम्यर्थे
प्राकृतत्वाल्लङ्कादौ प्रवचनार्थमिः सह भवति प्रत्येकं चतु-
र्भङ्गः । गाथायां पुस्तकमार्थत्वात् । विहारं च यं चत्तारो भद्रः
प्रागुक्तास्त इमं, तद्यथा—नामविहारः स्थापनाविहारो द्रव्य-
विहारो भावविहारश्च ।

तत्र लिङ्गादिषु प्रवचनार्थमिः सह प्रत्येकं चतुर्भङ्गीमावि-
र्भावयिषुः प्रथमतो लिङ्गप्रवचनेन चतुर्भङ्गीसूत्रमाह—

लिंगेण उ साहम्मी, नो पवयणओ उ निणहगा सव्वे ।

पवयणसाहम्मी पुण, लिंगे दस होति ससिहागा ॥ १७॥

लिङ्गेन—रजोहरणादना साधर्मिको नो—नैव प्रवचनतः
इत्येको भङ्गः । के ते इत्याह—सर्वे निह्वास्तेषां सं-
घाख्यात्वात्, रजोहरणादिलिङ्गापेतत्वाच्च, तथा प्रवचनतः
साधर्मिको न पुनः लिङ्गं लिङ्गतः एष द्वितीयः । के ते
एवंभूता इत्याह—दश भवन्ति सशिलाकाः अमुण्ड-
ताशिरस्काः आशका इति गम्यन्ते । आशका हि
दर्शनवतादिप्रतिमानेन्द्वन एकादशविधा भवन्ति, तत्र

इस संकेताः, एकादशः प्रतिमाप्रतिपक्षस्तु लुब्धिमिश्रितः
भयमभूतं भवति ततस्तद्व्यवच्छेदाय शशिकप्रदणम् ।
एते हि इह हसिकाकाः प्रवचनतः साधर्मिका भवन्ति ,
तथा प्रधानभूतत्वात् लिङ्गः रजोहरणादिलिङ्गादितत्वात् ।
द्वितीयचतुर्थौ तु भङ्गौ सुप्रमनत्वात्सोक्तौ तौ चैव प्रवचन-
तोऽपि साधर्मिका लिङ्गतोऽपि साधुः एव द्वितीयः । न प्र-
वचनतो नापि लिङ्गः इति चतुर्थः । एव शून्यो भङ्गः । त-
द्वेवं लिङ्गप्रवचनेन सह चतुर्भङ्गिकोक्तौ ।

संप्रति दर्शनादिभिः सह चतुर्भङ्गिकाप्रतिपादनाथेमाह —

एमेव य सिंगेयं, दंसखमादी उ हांति भंगा उ ।

नदसु उवरिमेसुं, देडिप्रपदं तु छेजा ॥ १८ ॥

एवमेव-प्रवचनगतेन प्रकारेण लिङ्गेन सह दर्शनादिषु भङ्गा
भवन्ति-ज्ञातत्वाः । उक्तेषु च उपरितनेषु सर्वेष्वपि भावना-
पर्यन्तेषु अष्टासने लिङ्गलक्षणं पदं त्यजेत् त्यक्त्वा च तदन्त-
रं द्वितीयपदं गृहीयात् । अभिमृष्टा च तेनापि सह चतुर्भ-
ङ्गिकाकर्मण याज्यते । तत्राप्युपरितनेषु सर्वेषु भङ्गेषु तद्व-
स्तवं पदं त्यजेत् । अत्रेतनमन्तरमाश्रयते । तत्राप्ययमेव
क्रमः एवं तावद्वाच्यं यावदन्तिमपदव्यवचतुर्भङ्गिका । इह
लिङ्गेन सह दर्शनादिषु भङ्गस्त्वा कृता तत्र लिङ्गप्रदणमुपल-
क्षणं ततः प्रवचनेनापि सह भङ्गा द्रष्टव्याः तेषां प्रवचन-
साधर्मिका न दर्शनतः । एव सायिके औपशमिके सायोपश-
मिके वा । उक्तं च-“विसरिसद्वैक्षण्यता, पवयणसाहमिया
न दंसणतो” । इति दर्शनतः साधर्मिका न प्रवचनतस्तीथे-
करः प्रत्येकबुद्धौ च तयो संधानन्तर्वैतिव्यात्, आह च-“ति-
थ्यया यत्स्या, ना पवयणैरुदसाहम्मी” । प्रवचनतोऽपि
साधर्मिको दर्शनतोऽपि समानदर्शनी । संघमयवर्त्तनं न प्र-
वचनतो नापि दर्शनत इति चतुर्थः । एव शून्यः । उक्ता प्रव-
चनत सह दर्शनस्य चतुर्भङ्गिका । संप्रति ज्ञानस्थोच्यते-प्र-
वचनतः साधर्मिको न ज्ञानतः, एका विज्ञानी एकस्त्रिज्ञानी
चतुर्ज्ञानी केवलज्ञानी वा ज्ञानतः साधर्मिको न प्रवचनतः
तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा प्रवचनतो ज्ञानतोऽपि द्वितीयः । न
प्रवचनतोऽपि नापि ज्ञानतः इति चतुर्थः । एव शून्यः । तथा
प्रवचनतः साधर्मिको न चारित्रितः आचरितः, चारित्रतो न
प्रवचनतः तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा, प्रवचनतोऽपि साधुः,
न प्रवचनतो नाऽपि चारित्रित एव शून्यः । तथा प्रवचनतो
नापि अभिप्रहतः । साधर्मिकोऽभिप्रहतः । आचरितो यति-
र्था उभयोऽप्यभ्योभ्याभिप्रहयुक्त्वात् । अभिप्रहतो न प्रवच-
नतो निहवः , तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा । उक्तं च-“साहम्म-
मिगदेह्ये, नापवयणनिहदितरपतेया” । इति प्रवचनतोऽ-
प्यभिप्रहतोऽपि आचरितो यतिर्था समानाभिप्रहः न प्रवचन-
तो नाप्यभिप्रहत इति शून्यः । तत्र प्रवचनतः साधर्मिको न
भावनातो भिन्नभावनाकः आचरितो यतिर्था भावनातः । साध-
र्मिको न प्रवचनतः समानभावनाकस्तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो
निहवो वा प्रवचनतोऽपि भावनातोऽपि समानभावनाकः
आचरितो यतिर्था न प्रवचनतोऽपि नापि भावनातः एव शून्यः ।
उक्ता प्रवचनेन सह दर्शनादिषु भङ्गाः । संप्रति लिङ्गेन सहो-
च्यते-लिङ्गतः साधर्मिको न दर्शनतः निहवः, दर्शनतः साध-

र्मिको न लिङ्गतः । प्रत्येकबुद्धस्तीर्थकरो लिङ्गतोऽपि समानदर्-
शनी साधुः । नापि लिङ्गतो नापि दर्शनतः एव शून्यः । तथा
लिङ्गतः साधर्मिको न ज्ञानतः निहवो विभिन्नज्ञानी वा सा-
धुः ज्ञानतो न लिङ्गतः समानज्ञानी आचरितः प्रत्येकबुद्धस्ती-
र्थकरो वा लिङ्गतोऽपि ज्ञानतोऽपि समानज्ञानी साधुः न लिङ्-
गतोऽपि नापि ज्ञानतः एव शून्यः । तथा लिङ्गतो न चारित्रितो-
निहवो विषमचारिणी वा साधुः चारित्रितो न लिङ्गतः प्रत्ये-
कबुद्धस्तीर्थकरो वा, चारित्रितोऽपि लिङ्गतोऽपि समानचारि-
णी साधुः । न लिङ्गतो नापि चारित्रितः एव शून्यः । तथा
लिङ्गतो नाभिप्रहतः विविचित्राभिप्रहो साधुर्निहवो वा अ-
भिप्रहतो न लिङ्गतः समानाभिप्रहो आचरितः प्रत्येकबुद्ध-
स्तीर्थकरो वा लिङ्गतोऽप्यभिप्रहतोऽपि समानाभिप्रहो
साधुः लिङ्गतो नाप्यभिप्रहतः । एव शून्यः । तथा
लिङ्गतः साधर्मिको न भावनातः विषमभावनाकः साधु-
निहवो वा, भावनातो न लिङ्गतः समानभावनाकः आचरितः
प्रत्येकबुद्धस्तीर्थकरो वा, लिङ्गतोऽपि भावनातोऽपि समान-
भावनाकः साधुः , न लिङ्गतोऽपि न भावनातः एव शून्यः ।
तद्वचमुक्ता लिङ्गेन सह दर्शनादिषु भङ्गाः । संप्रति लिङ्गपदं
त्यक्त्वा दर्शनपदमभिगृह्यते । तेन सह ज्ञानादिषु उच्यते ।
दर्शनतः साधर्मिको न ज्ञानतः, सायिकदर्शनी यः एकः केवल-
ज्ञानी एको विज्ञानीति ज्ञानतः साधर्मिको न दर्शनतः सर्वा-
नज्ञानी विभिन्नदर्शनी दर्शनतोऽपि ज्ञानतोऽपि समानदर्श-
नज्ञानी । न दर्शनतोऽपि न ज्ञानतः एव शून्यो भङ्गः । तथा दर्श-
नतः साधर्मिको न चारित्रितः समानदर्शनी आचरितः, च-
ारित्रितो न दर्शनतः समानचारिणी विभिन्नदर्शनी साधुः,
चारित्रितोऽपि दर्शनतोऽपि समानदर्शनचारिणी साधुः, न च-
ारित्रितोऽपि नापि दर्शनतः एव शून्यः । तथा दर्शनतो न अभिप्र-
हतः समानदर्शनी विविचित्राभिप्रहः आचरितः साधुर्वा, अभिप्र-
हतो न दर्शनतः, समानाभिप्रहो विविचित्रदर्शनतः आचरितः,
दर्शनतोऽपि अभिप्रहतोऽपि समानदर्शनभिप्रहो न आचरितः,
दर्शनतोऽपि नाप्यभिप्रहतः एव शून्यः । तथा दर्शनतो न भा-
वनातः । समानदर्शनी विविचित्रभावनाकः आचरितः, भाव-
नातो दर्शनतः समानभावनाको विविचित्रदर्शनतः आचरितः,
दर्शनतोऽपि भावनातोऽपि समानदर्शनभावनाकः आचरितः,
न दर्शनतोऽपि भावनातः एव शून्यः । तद्वचमुक्ता दर्शनेनापि
सह ज्ञानादिषु भङ्गाः अन्तुन दृष्टिपदमप्येव ज्ञानपदमभि-
गृह्यते । तेन सह चारित्रादिषु प्रवचने । ज्ञानतः साधर्मि-
को न चारित्रितः समानज्ञानी विविचित्रचारित्रसाधुः यत्-
वा-आचरितः चारित्रितः साधर्मिको न ज्ञानतः समानचारिणी
एकः केवली एकः बुद्धस्यः । ज्ञानतोऽपि चारित्रितोऽपि
समानज्ञानचारिणी साधुर्न ज्ञानतोऽपि न चारित्रितोऽपि एव
शून्यः भवति ज्ञानतो नाभिप्रहतः । समानज्ञानी विविचित्राभिप्रहः
आचरितः अभिप्रहतो ज्ञानतः । समानाभिप्रहो विविचित्रज्ञानी
साधुस्तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा, ज्ञानतोऽप्यभिप्रहतोऽपि स-
मानज्ञानाभिप्रहो साधुर्वादि, न ज्ञानतो नाप्यभिप्रहतः शून्यः
एव । तथा ज्ञानतो न भावनातः समानज्ञानी विविचित्रभा-
वनाकः आचरितः । भावनातो ज्ञानतः समानभावनाको विवि-
चज्ञानी आचरितः । ज्ञानतोऽपि भावनातोऽपि भावनातः विविचित्रभा-
वनाकः । आचरितो ज्ञानतो नाऽपि भावनातः एव शून्यः ।

उक्ता ज्ञानेन सह चारित्र्यादिषु भङ्गाः । संप्रति ज्ञानपदं विमुक्त्य चारित्र्यपदं शुद्धाया नन सहामिप्रहभावयनेर्भङ्गा उक्त्यन्त-
चरणतः साधर्मिका नाभिप्रहतः समानचरणो विचित्राभि-
प्रहो साधुः, अभिप्रहतः साधर्मिका न चरणतः आवश्यकः, सामानभाव-
नाकः साधुर्वा विसदृशचरणः, चरणतोऽपि भावनानोऽपि
समानचरणभावनाकः साधुः, न चरणतो नाऽपि न भावनतः
शून्य एव । संप्रत्यभिप्रहण सह भावनया भङ्गाः—अभिप्रहतः
साधर्मिका न भावतः, समानाभिप्रहो विचित्रभावनाकः आ-
वकादिः, भावनतः साधर्मिका नाऽभिप्रहतः विचित्राऽ-
भिप्रहः आवकादिः, अभिप्रहतोऽपि भावनतोऽपि समा-
नाऽभिप्रहः भावनाकः आवकादिः, नाभिप्रहतोऽपि नापि
भावनतः एव भङ्गः शून्यः । तदेवमुक्ता भङ्गाः ।

सांप्रतमसीषां भङ्गानां विषयविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

पत्तयेषुद्ध निरुहण-उवासे केवली य आसज्ज ।

खर्याइए य भावे, पढुब भंगो य जोएजा ॥ १६ ॥

प्रत्येकबुद्धान् निह्वान् उपसक्तान् केवलिनश्चाश्रित्य तथा
क्वायिकादीन् भावान् प्रतीत्य आश्रित्य भङ्गकान् अनन्त-
राश्रितान् योजयेत् । तद्यथा—न प्रवचनतः साधर्मिका लि-
ङ्गनः एव भङ्गः प्रत्येकबुद्धान् केवलिनश्च । जिनानाश्रित्य यो-
जनीयः । लिङ्गतो न प्रवचनतः इत्ययं निह्वान्, प्रवचनतो
न लिङ्गन इत्येष आवश्यकान्, प्रवचनतो न दर्शनत इत्याद्य-
स्तु सायापशमिकदर्शनज्ञानचारित्र्यादीनाश्रित्य योजयित-
व्यास्तेन च तथैव यथास्थानं योजित्वा एवेति । ४५० २ उ० ।
समानधार्मिका हि सम्यग्दृष्टिः साधुः साध्वी आवश्यकः आ-
विका च । आ० । (साधर्मिकाणां स्तेन्यं कुवेनाऽनवस्थाप्यो
भवतीत्युक्तम् 'अणुबहुप' शब्दे प्रथमभागे २६३ वृष्टे) स-
दृशकल्पिके, समाचारस्थे, आचारो १ भु० ८ अ० ५ उ० ।

पंचहिं ठाणेहिं समणे शिगंथे साहस्रिमतं संभोतितं विसं-
भोतितं करेमाणे खातिकमति, तं जहा-सकिरितट्ठायं पडिसे-
विचा भवति १ पडिसेविचा खो आलोएइ २ आलोइचा खो
पडुवेति ३ पडुवेचा खो खिचिविसति ४ जाई इमाई थेराणं ठि-
तिपकपाई भवति ताई अतियंचिय २ पडिसेवेति । से इंदइहं
पडिसेवामि किं मं थेरा करिस्संति १ ५ । पंचहिं ठा-
णेहिं समणे निगंथे साहस्रिमतं पारंचितं करेमाणे खाति-
कमति, तं—सकुलं वसति सकुलस्स भेदाते अक्खुड्डिता
भवति १ गणे वसति गणस्स भेताते अक्खुड्डिता भवति २
हिंसपेही ३ छिदपेही ४ अभिक्खणं पसिणाततणाई
पउंजिता भवति ५ । (ख० ३६८)

साधर्मिकम्—एकभोजनमण्डलीकादिकं विस्तराभोगिकं—
मण्डलीकाया कुर्वन्नातिक्रामति आह्वानमिति गम्यते, उचि-
तत्वादिभिः । सक्तियं—प्रस्तावाद्युपक्रमेणव्युत्क्रमेण स्थानम्
अकृत्यविशेषतया प्रतिषेधिता भवतीत्येकं, प्रतिषेधय गुरवे

नालोचयति—न निवेद्यतीति द्वितीयम्, आलोच्य गुरूप-
दिष्टप्रायश्चित्तं न प्रस्थापयति—कर्तुं नारभत इति तृतीयं,
प्रस्थाप्य न निर्विशति—न समस्तं प्रवेशयति, अथवा—निवेशः
परिभोग इति वचनाच्च परिसुद्धम्—नासेवन इत्यर्थः
इति चतुर्थम्, यानीमानि सुप्रसिद्धतया प्रत्यक्षाणि स्थवि-
राणां—स्थविरकल्पिकानां स्थिती—समाचारं प्रकल्प्या-
नि—प्रकल्पनीयानि याग्यानि विशुद्धपिण्डशय्यादीनि स्थि-
तिप्रकल्प्यानि, अथवा—स्थितिश्च—मासकल्पादिका प्रक-
ल्प्यानि च—पिण्डादीनि स्थितिप्रकल्प्यानि तानि 'अइयं-
चिय अइयंचिय' ति—अतिक्रम्यातिक्रम्येत्यर्थः, प्रतिषेधते
तदन्यानीति गम्यते । अथ सङ्घाटकादिः साधुर्वै पर्यालो-
चयति—यथा नैतत्प्रतिषेधितुमुचितं गुरुनीं बाह्यां करि-
ष्यति, तत्रैव आह— 'मं' इति तत्कल्प्यजानं 'हं' ति-
कामलामन्त्रणं वचनं, हमित्यकारप्रदेशाद् 'हं' प्रतिषेधामि किं
मम स्थविराः—गुरुवः करिष्यामि ? न किञ्चित् रुष्टरपि मं
कर्तुं शक्यते इति बलोपदर्शनं पञ्चममिति । 'पारंचित्यं' ति-
दशमप्रायश्चित्तभेदवन्तमपहृतलिङ्गादिकमित्यर्थः कुर्वन्नाति-
क्रामति सामागिकमिति गम्यते । कुलं—चान्द्रादिकं वस-
ति गच्छत्यासीत्यर्थस्तस्यैव कुलस्य भेदायाभ्याऽन्यमधि-
करणोत्पादनेनाभ्युपगमात् भवति; यतन इत्यर्थः इत्येकम्, एवं
गणस्यापीति द्वितीयं, तथा हि सां—वधं साध्वादेः प्रकृते-
गणपयतीति हिसाप्रेक्षीति तृतीयं, हिसार्थमेवापञ्चाजनार्थं
वा 'छिद्राणि' प्रमत्तनादीनि प्रकृतं इति छिद्रप्रेक्षीति
चतुर्थम्, अमीषणमिनीह पुनःशब्दाः ततश्चाभीषणमभीषणं;
पुनः पुनरित्यर्थः, प्रश्ना—अङ्गुष्ठकुक्ष्यप्रश्नादयः सावधानु-
ष्ठानपृच्छा वा त एवायतनान्यसंयमस्य प्रश्नायतनानि प्रयो-
क्ता भवति, प्रयुक्त इत्यर्थः इति पञ्चमम् । स्वा० ५ टा० १ उ० ।

इदानीं साधर्मिकद्वारप्रतिपादनायाह—

दिहुमदिहुा दुविहा, शायगुणा चेव हुंति अजाया ।

अदिहुा वि य दुविहा, सुय असुय पसत्थमपसत्था ॥ ६५ ॥

साधर्मिका द्विविधाः—दृष्टा, अदृष्टाश्च । 'शायगुणा
तह य चेव अजाया' येने दृष्टाः साधर्मिकास्ते द्विविधाः क-
दाचित् ज्ञानगुणा भवन्ति कदाचित्ज्ञानगुणाः, 'अदिहुा वि य
दुविहा' येऽप्यदृष्टाः साधर्मिकास्तेऽपि द्विविधाः—'सुय-
असुय' ति—भूतगुणा, अश्रुतगुणाश्च । 'पसत्थापसत्थ' ति-
येते ज्ञातगुणास्ते द्विविधाः—प्रशस्तज्ञातगुणाः, अप्रशस्तज्ञा-
तगुणाश्च । येऽपि ते ज्ञातगुणास्तेऽपि द्विविधाः—प्रशस्ता-
ज्ञातगुणाः, अप्रशस्ताज्ञातगुणाश्चेति । येऽपि ते भूतगुणास्ते-
ऽपि द्विविधाः—प्रशस्तभूतगुणाः, अप्रशस्तभूतगुणाश्च । येऽ-
पि तेऽभूतगुणास्तेऽपि द्विविधाः—प्रशस्ताभूतगुणाः, अप्र-
शस्ताभूतगुणाश्च ।

आह—ये दृष्टास्ते कथमज्ञातगुणा भवन्तीत्यत आह—

दिहुा व समोसरणे, न य नायगुणा हवेज ते समथा ।

सुअगुणपसत्थ इपरे, समणुभिअरे य सब्बे वि ॥ ६६ ॥

दृष्टाः—उपलब्धाः सामान्यतो ऋटिति क ?—समवसर-

शे-स्तात्रादी, न च ज्ञानगुणास्ते भवेयुः भ्रमणः, 'सुयगु-
णसम्पत्त्यः' सि-इतरं इति अदृष्टानां परामर्शः, ते अदृष्टाः
'सुयगुण' ति-भुतगुणा अपि सन्तः 'पसत्थ' ति-प्रशस्तभुत-
गुणा शुद्ध्यन्ते, तदनन 'सुयगुणसम्पत्त्यः' ति-भाषितम्,
'इयरे' ति-इतरे इत्यदृष्टानां परामर्शः ते अदृष्टाः भुतगुणा
इत्ययमनन्तरगाथापन्यस्तभङ्गकः एकः सूचित इति 'सम-
स्तुनियरे य सम्बन्धि' सर्वेऽपि सन्ते भुतगुणभेदभिन्नाः
साधवः समनोक्षा इतरं च-असमनोक्षा इति च, सामो-
गिका असामोगिकाश्चेत्यर्थः । अत्र ७० ।

साहसिमयवृद्धय-साधमिकानुपवृद्धय-न० । सम्यग्दृष्टिः
साधुः साध्या भावकः भाविका च एतेषां कुशलमार्ग-
प्रवृत्तानामतिचारे, अत्र ७० ।

साहसिमयचेद्य-साधमिकचैत्य-न० । चारितकसाध्यादीनां
प्रतिफलितरूपं चैत्ये, जीत० ।

साहसिमयत्वविशय-साधमिकत्वविनय-पुं० । सम्पत्त्वप्र-
द्वये, द्वय० १० उ० ।

साहसिमयपीड-साधमिकप्रीति-स्त्री० । समानधर्मजनविष-
यप्रसज्यवात्सल्ये, कार्ये कारणोपचारात् सामानधर्मका-
नुरागं, पञ्चा० ३ वि० ।

साहसिमयवग-साधमिकवर्ग-पुं० । स्वजनातिरिक्तसमान-
धार्मिकजने, पञ्चा० ६ वि० ।

साहसिमयवच्छल-साधमिकवात्सल्य-न० । साधमिकाणां
निमग्नभोजनं, ध० । साधमिकाणां वात्सल्यमपि प्रति-
यर्थं यथाशक्ति कार्यं, सर्वेषां नक्करणाशक्त्याप्येककथादी-
नामवश्यं तत् कार्यं समानधर्माणां हि प्रायेण दुष्प्रापाः, यतः
" सर्वैः सर्वैः मिथः सर्व-संबन्धास्तत्पूर्विकः । साधमिका-
दिसंबन्ध-लब्धारस्तु मितः कश्चित् " ॥ १ ॥ तेषां महत्पु-
ण्यलभ्यसंगमनां प्रतिपत्तस्तु फलमनुलमेव यतः ।
" एतत्थं सर्वधर्मा, साहसिमयवच्छलं तु एतत्थं । बुद्धि-
तुलाप तुलिआ, दो वि अतुल्यार्थं भाग्यार्थं ॥ १ ॥ " सा-
धमिकवात्सल्येनैव च राज्ञामतिथिसंविभागव्रताराधनं रा-
जपिण्डस्य मुनीनामकल्पवर्षादिति तद्विधिस्त्वंचम्-सतिसा-
मर्थ्यं प्रत्यहमकल्पादिसाधमिकानामप्यथा तु स्वपुत्रादि-
जन्मोत्सवे विवाहेऽप्यस्मिन्नपि प्रकरणे साधमिकजनानां स-
न्निधये निमग्नं भोजनवेलायां स्वयं पादप्रक्षालनादिप्रतिप-
त्तिपुरस्सरं विशिष्टास्तेषु संनिधये प्रवरभाजनेषु ना-
माव्यजनसहितविशिष्टभोजनतामूलवस्त्राभरणदिदानम् ।
आपन्नमनानां च स्वधनव्ययेनाऽभ्युदयरम् । अन्त-
रायदावाच्च विभवक्षये पुनः पूर्वभूमिकाप्रापणम् ।
उक्तमपि- " न कथं क्षीणुदरं, न कथं साहसिमयाण
वच्छलं । हिमयमि वीररात्रो, न धारिआ हारिओ
जम्मा ॥ १ ॥ " धर्मे च विर्यीनां तेन तेन प्र-
कारेण स्वैर्परात्पणं, प्रमादतां च स्मारणवाराण्योद्वेगप्रति-
बोद्धनादिकरणम् । यतः- " सारणा वारणा वेव, बोअणा
पडिआअणा । सावपणावि दायव्या, सावयस्स हिआव-

हा ॥ १ ॥ " एतदर्थं यथा विस्मृतस्य धर्मकृत्यस्य क्षापनं
स्मारणा, तथा कुलसर्गाद्यकृत्यस्य निवर्धनं वारणा, एतयोश्च
सततं क्रियमाणयोर्हि कस्याचित्प्रमादबुलस्य निवर्धनस्य-
लितादी युक्तम्, किं भाङ्गकुलोत्पन्नस्य तत्तत्तत् प्रवर्तितुमि-
त्यादिवाक्यैः सोपालम्भं प्रेरणं बोद्धना, तथा तत्रैवाऽसकृत्
स्खलितादी धिग् ने जन्मत्यादि निष्ठुरवाक्यैर्गाढतरं प्र-
णा प्रतिबोद्धना । उक्तं च- " पम्भुद्धे सारणा बुता, अणायारस्स
वारणा । बुक्काणं चाअणा होह, निट्ठं पडिआअणा ॥ १ ॥ " सि । ए
तच्च भाववात्सल्यम् । यतो दितकृत्ये " साहसिमयाण वच्छलं,
एवं अत्र विआहिअं । धम्मट्ठाणसु सीअंनं, सर्वभावण बो-
अणा ॥ १ ॥ " साधमिकाणां वात्सल्यमेतदन्तरोक्तं प्रत्यवात्स-
ल्यम्, अन्यथैव भाववात्सल्यमिति तदर्थः ॥ १ ॥ इत्यर्थं च त-
ेषां प्रतिपत्तिरेव ध्येयसी ननु नैः सह कलहादि, यतः " विचार्य
कलहं चेव, सव्यहा परिवज्जए । साहसिमएहि सडि तु, अओ
एवं विआहिअं ॥ १ ॥ जा किर पहणइ साह-सिमिअमि का-
वेण दंसंयं यमि । आसायणं तु सो कुण-इ निक्खिवां लागव-
धूणं ॥ २ ॥ " इति साधमिकवात्सल्यद्वारम् । ध० २ अधि० ।
(साधमिकस्य वैयव्यकरणफलम् 'महाविज्जर' शब्दं बद्ध-
भागे गतम् ।)

साहसिमयेयावृत्त-साधमिकवैयव्य-न० । साध्याः सा-
धोर्वा वैयव्यस्य, अत्र ७० ।

साहसिमया-साधमिकी-स्त्री० । साधमियां संयस्याम्, वृ०
३ उ० ।

साहय-संहृत-त्रि० । संविते, तं० । आ० म० ।

साहयमोक्षद-संहृतमौनन्द-न० । ऊर्ध्वोक्तं उद्धृतादि-
का- जी० । " साहयसांयं दमुसलदपणं " संहृतमौनन्द नाम
ऊर्ध्वोक्तमुद्धृतादिकताष्टम्-तच्च मध्यं तनु उभयोः पार्श्व-
योर्दृष्टुं मुशले प्रतीतम् दर्पणशब्दं द्वावयव समुदायोप-
चारादप्युपगच्छे गृह्यते । जी० ३ प्रति ४ अधि० ।

साहर-संभृ-धा० । संवरणे, " संवृगेः साहर-साहहौ " ॥
॥ ८ । ४ । ८२ ॥ इति संवृणोतेः साहगादशः । संभृणोति ।
प्रा० । नयने, स्था० ३ ठा० ३ उ० । आचा० ।

साहरग-साहरक-पुं० । रूपके, नि० चू० २ उ० ।

साहरण-संहरण-न० । द्येन नयने, ध० ६ श० ३१ उ० ।

साहरमाण-संहरत्-त्रि० । अन्यत्र नयति, ध० ६ श० ४ उ० ।

साहारावित्त-संहरत्तुम्-अव्य० । मोचयितुमित्यर्थे, कल्प० १
अधि० २ क्षण ।

साहरिजमाण-संहियमाण-त्रि० नीयमाने, जं० १ वक्ष० ।

जी० । आचा० । यत्कृतादिकं शीतलीकरणाद्ये पटदादिषु वि-
स्तारितं तत्पुनर्भोजनं क्षिप्यमाणं संहियमाणमुच्यते । अत्र ७० ।

साहरिजमाणचरय-संहियमाणचरक-पुं० । संहियमाणस्यैव
पण्डितस्य तथाविधभिप्रदविशेषाद् । भिक्षाचरे, अत्र ७० ।

साहरितए-संहरत्तुम्-अव्य० । प्रवेशयितुमित्यर्थे, ध० ६ श०
४ उ० ।

साहारिय-संहृत-त्रि० । नीते, स० । तस्मादप्यत्र क्तिन्, ग० १
अधि० । प्रब० । स्था० । आवा० । पञ्च० । दानात्पुनितं
सन्धिलेपु पूर्वव्यादिषु अभिलेपु वा केचुत्तरपात्रेषु विधि-
प्य तेन रिक्तीकृतपात्रकलेषु भङ्ग इत्युत्तरपात्रादौषे, ध० ३
अधि० । प० ब्रू० । (संहृतद्वारम् ' एलगा ' शब्दं तृतीयभागे
४६ पृष्ठ उक्तम् ।)

साहस-साहस-न० । अकार्यकरणे, लृ० १ भु० ४ ख० १ उ० ।
साहस-त्रि० । सहस्रमूक्ये, वृ० ३ उ० ।

साहसकारि(ण्)-साहसकारिन्-त्रि० । साहसं कर्तुं शीलम-
स्येति साहसकारिः । अकार्यकारिणि, लृ० १ भु० १० अ० ।
(अत्रादाहरणम् । ' आउकलय ' शब्दं द्वितीयभागे २७ पृष्ठ
गतम् ।)

साहसविचित्रिय-साध्वसविचित्रित-त्रि० । अविश्वस्य प्रवृत्तिः
साध्वसं वद्विचित्रितः । सम्मुखीभूय युद्धप्रदातलक्षणसाध्व-
सहिते, ध्य० १ उ० ।

साहसिय-साहसिक-पुं० । सहसाऽविमर्शात्कृतेन हस्तेन वर्त-
ते इति साहसिकः । भाषितमर्थमविभाज्य प्रवर्तमाने, स्था० ।
अवितर्कितकारिणि, ज्ञा० १ भु० २ अ० । धैर्यवति, प्रवृत्त०
३ आभ० द्वार । साहसिके, श्री० । अविश्वस्य पापकर्मनिवृत्ते,
दशा० ६ अ० । अकृत्यकरणपरे, दश० ६ अ० २ उ० ।
असमीक्षितकारिणि, ज्ञा० १ भु० १८ अ० । सहसाऽवितर्क्य
प्रवर्तते इति साहसिकः पुरुषः, तत्प्रवर्तितत्वात्साहसिकः ।
साहसिकप्रवर्तिते प्राणातिपातं, प्रश्न० १ आभ० द्वार ।

साहसिय-साहसिक-पुं० । सहस्रयोधनि मध्ये, ध्य० १ उ० ।

साहसी-साहसी-स्त्री० । सहसे, भ० १ श० १ उ० ।

साहा-शाखा-स्त्री० । " कथयधमासु " ॥ ८ । १ । १८७ ॥

इत्यनेन अस्य इः । एकाचार्यसंततावेव पृथक्पृथग्व्यये वि-
वक्षिताद्यपुत्रवसंततौ, यथा असमशीया वहरस्वामिनास्त्री ' व-
हरी ' शाखा । विशेष० । एकदेशे, कल्प० १ अधि० ६ लृ० ।
पल्लवे, आवा० २ भु० १ ब्रू० १ अ० ७ उ० । वृक्षजाले, दश०
४ अ० । वृक्षशुजायाम्, दश० ६ अ० २ उ० । स्था० । स्थिताः
शाखाः स्वभाः प्रशाखाः । सम्म० ३ काण्ड । उत्त० । नि० ब्रू० ।
चंद्रस्य अर्धभेदाद्भिन्नपात्रे, आ० म० १ अ० । " साहादेउं सहो-
देउं महाभाहं पकुम्बहं " वशीकरणादिप्रयोगः श्लाघाहेतोः स-
न्निहेनाभिन्ननिमित्तमित्यर्थः । स० ३० सम० ।

स्वाहा-अस्य० । दैवतायै द्रव्यत्यागार्थं प्रयुज्यमाणे शब्दे,
प्रति० ।

साहाणुसाह-पुं० । अयं पारसीकः शब्दः । राज्ञामपि राज्ञि,
नि० ब्रू० १ उ० ।

साहाभंग-शाखाभङ्ग-पुं० । वृक्षजालैकदेशभङ्गे, दश० ४ अ० ।

साहामय-शाखामृग-पुं० । वानरं, पा० १ ना० ।

साहारग-साधारक-त्रि० । साधारे, आ० म० १ अ० ।

साहारख-साधारख-ब० । सामान्ये, आवा० २ भु० १ ब्रू० १
अ० १ उ० । द्रव्यकारणे, " कारखं ति वा कारं ति वः स्त-
हारणं ति वा पगट्टा " आ० ब्रू० १ अ० । द्रव्या० । आवा० ।

आ० म० । संकीर्णं, विशेष० । आवा० । स० । साधारख-
शरीरनामकमौद्यवर्तिनि, प्रश्न० १ आभ० द्वार । अन-
स्तकार्यकं, प्रब० ४ द्वार । नि० ब्रू० । उपकारं । स० ३०
सम० । (साधारणवन्नस्पतिकायिकानामपि किं सर्वकाल-
शरीरावस्थामधिकृत्य किं प्रत्येकशरीरवस्तुतः कर्त्तव्यं भव-
वस्थाविशेषं ऽनन्तजीवत्वमपि संभवतीति ' अणुन्त-
जीव ' शब्दं प्रथमभागे २६४ पृष्ठ उक्तम् ।) (' वणुफर '
शब्दोऽपि वष्टुभागे उक्तम् ।)

सम्प्रति साधारणलक्षणमाह—

समयं वर्कतायं, समयं तेसिं सरीरनिव्वती ।

समयं आणुगहणं, समयं ऊसासनीसत्तो ॥ ६५ ॥

इक्कस्स उ जं गहणं, बहुल साधारणाय तं वेव ।

जं बहुयाणं गहणं, समासन्नो तं पि इक्कस्स ॥ ६६ ॥

' समयमि ' त्यादि गाथाद्वयम्, समयं—युगपद् व्यु-
त्क्रान्तानाम्—उत्पन्नानां सनां तेषां—साधारणजीवानां
समकम्—एककालं शरीरनिवृत्तिर्भवति, समकं च प्रा-
णापानप्रग्रहं—प्राणापानयोग्यपुद्गलोपादानम्, ततः समक-
म्—एककालं तदुत्तरकालभाविनावुक्तासनिःश्वासी । त-
था एकस्य यत् आहारविपुद्गलानां प्रग्रहं तदेव बहुना-
मपि साधारणजीवानामवसयम् । किमुक्तं भवति?—यत् आ-
हारदिकमको गृह्णाति शेषा अपि तच्छरीराश्रिता बह-
वोऽपि तदेव गृह्णन्तीति, तथा च यद्गृह्णन् प्रग्रहं
तत्संज्ञपादेकत्र शरीरे समाविशत् एकस्यापि प्रग्रहम् ।

सम्प्रत्युक्ताथोपसंहारमाह—

साहारखमाहारो, साहारखमाणुपाखगहणं च ।

साहारखजीवाणं, साहारखलक्खणं एयं ॥ ६७ ॥

सर्वेषामप्येकशरीराश्रितानां जीवानामुक्तप्रकारेण यत् सा-
धारणं साधारणः, सूत्रं नपुंसकतानिदेशः आधेत्वात् आ-
हारः आहारयोग्यपुद्गललोपादानम्, यच्च साधारणं प्राणा-
पानयोग्यपुद्गलोपादानम् उपलक्षणमेतत् यौ साधारणानु-
क्तासनिःश्वासी, यच्च साधारणा शरीरनिवृत्तिः क्त-
त्साधारणजीवानां लक्षणम् । प्रश्ना० १ पद ।

सम्प्रति पर्याप्तापर्याप्तभेदेन प्रत्येकसाधारणवन्नस्पतिजी-
वानां प्रमाणादमाह—

वत्तेया पज्जा, पयरस्स असंखमागमिक्का ७ ।

लोगाऽसंखपज्ज-त्तयाण साहारखमर्हता ॥ १०२ ॥

एपि सरीरेहिं, पक्कक्खं ते पक्खिया जीवा ।

सुद्धमा आखागिज्झा, वंस्तुप्फासं न ते इति ॥ १३ ॥

' पत्तया पञ्जता ' इत्यादि । पर्याप्ताः प्रत्येकजन-
स्पतिजीवाः घनीकृतस्य सम्बन्धिनः प्रतरस्य आसंख्य-
यत्तमं भागं वाचन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणा भव-
न्ति, अपर्याप्तानां पुनः प्रत्येकतदजीवानामसंख्येया
लोकाः परिमाणं, पर्याप्तानामपर्याप्तानां च सा-
धारणजीवानाम् अनन्ता लोकाः । किमुक्तं भवति?—असंख्ये-
यत्तमाकाशप्रदेशप्रमाणा अपर्याप्ताः प्रत्येकतरवः, अनन्त-
लोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च साधारण-
जीवा इति । प्रश्ना० १ पद ।

साधारणकण्य-साधारणकण्य-पुं० । शब्दोपपत्त्यादिसाधारण-
सामान्यार्थम्, पं० भा० ।

एषो साधारणं वीचकं ।

सेज्जुवहिसायआहा-रमेव साहार तद् य अणुसंकाप ।
आदिपण्यं तु तुल्यं, भयं अणुसासण्यं तु ॥
सेज्जुवहिसायआहा-र पसिद्धा एते ह्येति चत्वारि ।
साधारणकण्ये पुण्य, मूलगुणा उत्तरगुणा य ॥
साहारं तु किं पुण्य, सेजादुप्यादगाण्य सवेसि ।
सामग्यगुणा ते उ, तम्हा साहारणं जाण्य ॥
आदिपण्यं दुतुल्यं, जाण्यसु सेजाति जाव साहारं ।
ठियमडियाण्य दोण्ह वि, एते खलु ह्येति तुल्ला तु ॥
अह्वादिपण्यगमूलं, (गुण)पंचेते ह्येति दोण्हि तुल्ला तु ॥
समणाय व समणीय व, तम्हा साहारणं जाण्य ॥

दार् ।

अभ्यमणुसासण्यं, अणुसंकाप सासण्यं चि एगद्धा ।
कांइ कदाइ अणुउण्यो, च तरति अणुसासण्यं काउं ॥
सुहस्रारियण्यं, ह्येति विसुद्धो य अंतरण्या से ।
तस्स व ह्येति वताइ, पंच वि साहारण्यं तु ॥
आया तित्थकराण्यं, सामग्या संजताण्यं सवेसि ।
सुद्धुमे वि तत्पमाए, अणुसासण्यं कुणति जो तु ॥
तेसि अणुसंकापय णि-च्छण्य जम्हा उवडिता ह्येति ।
तेण्णुसंकापिअणुसंकाप, एगद्धा ह्येति णायन्वा ॥
साधारणकण्यो एसो । पं० भा० ५ कण्य ।

इयाणि साधारणकण्यो तत्थ गाहा-सेज्जोवहि, सो कहे भवइ,
उच्यते-शब्दोपपत्त्यादिसाधारणः आर्योः । कहे सो साहार-
णो भवइ, उच्यते-एवं ताणि आहाराणि सोहयंताणं म-
हत्त्वयाणि साधारणानि भवन्ति सामान्यानीत्यर्थः । सवे-
सि पि आहाराइ सोहयंताणं संपसाणं संजयाणं ताणि
विद्यन्ते साध्याययोगयुक्ताणाम् । अणुसंकापं चि वा अणुसासण्यं
चि वा एगद्धा । कयाइ कांइ अनिउणो न तरइ अणुसासिउं न
सुहमरियाए सुत्तथतदुभयाणं अण्वोक्कडि काउं वत्थपा-
याइसु वा संविभागे भावसुखो पुण तस्स चि साधारणानि
भवन्ति चैव । एस साधारणकण्यो । पं० चू० ५ कण्य ।

साधारणगुण्यपसंसा-साधारणगुण्यप्रशंसा-स्त्री० । लोकलो-
कावरयोः सामान्यानां गुणानां प्रशंसायाम्, थ० १ अधि० ।
साधारणद्विप-साधारणस्थित-त्रि० । साधारणवप्रस्थिते,
व्य० ४ उ० ।

साधारणयाम-साधारणयाम-न० । नामकर्मभेदे. कर्म० ६
कर्म० । आ० । यदुद्वादनन्तानां जीवानां साधारणमेकं शरीरं
भवति तत्साधारणं नाम । कर्म० १ कर्म० । प्रवं० । ननु
कथमनन्तजीवानामेकं शरीरमुत्पद्यते । तथाहि-य एव प्रथ-
ममुत्पत्तिमागतस्तत्र तच्छरीरं मिथ्यादि तमनेन च सर्वोत्प-
द० ।

ना कोडीकृतं, ततः कथं तन्नाम्येषां जीवानामवकाशः न कलु
देवदत्तशरीरं देवदत्त इव सकलशरीरेण सदाभ्याप्त्यानुगम-
पुरस्सरमन्येऽपि जीवाः प्राप्नुवन्ति तथा दृश्यन्ते । अपि-
च-सत्यवकाशे येनैव तच्छरीरं निष्पाद्याभ्याप्त्यानुगमनेन
कोडीकृतं स एव तत्र प्रधान इति तस्यैव पर्याप्तपयोस्तस्यैव-
स्था प्राणापानादियोग्यपुद्गलोपादानं वा भवेन्न शेषाणामिति ।
तदेतदसत्यं जिनवचनपरिहानाभावात्, ने ह्यनन्ता अपि
जीवास्तथाविधकर्मोद्भूयसाध्यतः समकर्मबोत्पत्तिदेशम-
धितिष्ठन्ति, समकर्मव तच्छरीराभिन्नाः पर्याप्तिं निर्बन्धयितु-
मारभन्ते, समकर्मव च पर्याप्ता भवन्ति, समकर्मव च प्राणा-
पानादियोग्यानुगमलानाद्वदेत । यच्चैकस्य पुद्गलाभ्यवहारं त-
दभ्यव्यापनन्तानामपि साधारणम् । यच्चानन्तानन्ततद्विषयि-
तस्यापि जीवस्य ततो न काचिदनुपपत्तिरिति । पं० सं० ३
हार ।

साधारणसरीर-साधारणशरीर-न० । अनेकजीवसामान्य श-
रीरे, भ० २० शु० १ उ० ।

सम्प्रति साधारणवनस्पतिकार्यकप्रतिपादनार्थमाह-

से किं तं साधारणशरीरवाटरवणस्सइकाइया ? साहा-
रणशरीरवाटरवणस्सइकाइया अयोगविहा पक्का, तं जहा-
“अवए पणए सेवा-ले लोहिणी मिहत्तु दुत्थिभागा (य)
अस्सकभि सीहकणी”, सिउंदि ततो सुसुदी य ॥४३॥

रु कुण्डरिया जीरु, खीरविराली तहेव किट्टीया ?

हालिइ सिगंवेरे य, आतुलुगा भू(मू)लए इय ॥ ४४ ॥

कंबूयं कन्नुवकड, सुमत्तमो वलइ तहेव महिसिगी ।

नीरुह सप्पसुयंथा, खिन्नरुहा चैव बीयरुहा ॥ ४५ ॥

पाढामियवाळुंकी, महुवरसा चैव रायवत्ती य ।

पउमा माहरि दंती-चंडि किट्टी चि या अवरा ॥४६॥

मोंसपणिण सुग्गपण्णी, जीवियरसहे य रेणुया चैव ।

काओली खीरकाओली, तहा भंगी नही इय ॥४७॥

किमिरासि भइ मुच्छा, गंगलई पेलुगा इय ।

किण्हपउले य हटे, हरतणुया चैव लोयाणी ॥ ४८ ॥

कण्हे कंदे वजे, खरण्णंदे तहेव खज्जुरे ।

एए अणंतजीवा, जे यावसे तहाविहा ॥ ४९ ॥

‘से किं तमि’ त्यादि । अथ के ते साधारणशरीरवाट-
रवनस्पतिकारिकाः, खीरवाट-साधारणशरीरवाटरवनस्प-
तिकारिका अनेकविधाः प्रकृतास्तद्यथा-‘अवए’ त्यादि, एते
च केचिदतिप्रसिद्धान्तां केचिदतिशयिष्ठतः स्वयमव-
गन्तव्याः ‘जे यावसे तहाविहा’ इति । येऽपि काम्य
उक्तव्यतिरिक्तस्तथाप्रकारा-उक्तप्रकारास्तेऽप्यनन्तजीवा आ-
तव्याः । प्रका० १ पद० जी० । सं० । (पृथ्व्यादीनां साधा-
रणशरीरवत्त्वं ‘पुढवीकाएव’ शब्दे पञ्चमभागे गतम् ।)

साधारणमाथ-संश्रियमाण-त्रि० । स्वस्थानाद्व्यवृत्ति तेन द्वि-
याणे, व्य० ।

अइ साधारणं तु, वड्डे जे उ दावए ।

अतुष्कारणप्रारम्भं चैतद्व्यवृत्तिः, कर्षणं कुर्वन् सायेन ताड-
नया चेति, यदेवंभूतं तद्विषयातिरिक्तायमाहि मुक्तसंयमं प्र-
वर्तितं नान्यत्परीक्षणीयमिति गाथाार्थः ।

इतरमि कयाद्वा, विभिन्नेषां तद्वैसासरे ।
अवगारिणि अणुकंपा-वसणे अइनिचलं चित्ता ॥११६७॥
इतरस्मिन् साधौ कयादयं यथासंख्यमेने, यदुत-विशिष्ट-
कयः-साध्या, तथैकसास्त्व-कयः, अणुकारिण्यणुकंपा-साध्या,
असंख्यं अतिनिचलं चित्तं तादृता, एवा-परीक्षितं साध्याः ।
तं कसिणुगुलोवेवं, होइ सुवर्षं न तेसयं लुपी ।
य वि यामरुवमिने-य एवमगुणो हवइ साङ्ख्य ॥११६८॥
तत् कस्मिन्गुणोपेन सङ्गयति सुवर्णं तात्त्विकं, न शेषकम्
‘सुकिरिति’ सुकिरुवर्णं, नापि नामरूपमात्रं बाह्यं एव-
गुणं युक्तं सुवर्णं भवति । एवमगुणः सन्नुपलक्षणीयो भवति
साधुगति गाथायः ।

लुत्तीसुवर्णं पुण, सुवर्णवर्णं तु जइ वि कीरिणा(जा) ।
य हु होइ तं सुवर्णं, सेसेहि मुणेहि संतेहि ॥११६९॥
सुकिरुवर्णं पुनः अतात्त्विकं, सुवर्णवर्णं यथापि
क्रियत कथंचित्सापि न भवति, तत्सुवर्णं—शेषमुपलक्षणीय-
तिरवादिः सद्भिरिति गाथायः ।

प्रस्तुतमाधकृत्याह—

जे इह लुते भविष्ठा, साङ्ख्यगुण तेहि होइ सो साङ्ख्य ।
वखेणं जसुव-खंयं च संते गुण्यधिहिमि ॥१२००॥
य इह शास्त्रे भणिता मूलगुणद्वयः साधुगुणस्तेभ्यस्त्यसौ
साधुः, वखेण-स्तत आत्सुवर्णं च सति गुणनिधौ विवधा-
तिरवादिरूप इति गाथायः ।

वास्तविकमधिकृत्याह—

जे साङ्ख्यगुणरहितो, भिक्खं हिइइ क होइ सो साङ्ख्य ।
वखेणं लुत्तीसुव-खंयं च संते गुण्यधिहिमि ॥१२०१॥
यः साधुगुणरहितः सन् भिक्खमर्तन न भवत्यसौ साधुः, ए-
वं वर्णं सता केवलं, सुकिरुवर्णं च, असति गुणनिधौ
विवधतिरवादिरूप इति गाथायः ।

उद्दिष्टकं भुंजइ, अकावपमदयो धरं कुण्ड ॥

वखेणं च जलमण, जे पिअइ कहणुणो सो साङ्ख्य ॥१२०२॥
उद्दिष्टं कृतं भुंजं आकुटिकया, पदेकायप्रमदना निरपेक्ष-
तया, गुहं करोति, देव्यांजेन प्रत्यक्षं च जलगतानं प्राणिनां
यः विवध्याकुटिकया एव, कथं त्वसौ साधुर्भवति नैवेति
गाथायः ।

असे उ कसाईआ, किर एण-एण्य होमि सायक्या ॥

एआहि परिकखाहि, साङ्ख्यपरिकखेह कायक्या ॥१२०३॥
अन्ये स्वाचार्याः इत्यभिधायित-कयादयः प्रागुक्तः किल
एते उद्दिष्टमाश्रयत्वाद्यः अण-साधवभिकारे भवति-हा-
तया यथाक्रमम् । किमुक्तं भवति—एतामि परीक्षाभिमा-
नसाराणि साधुपरीक्षा इह-साधुप्रक्रमे कर्तव्येति गाथायः ।

निगम्यत्वाह—

तस्माज्जे इह सत्त्व, साङ्ख्यगुण तेहि होइ सो साङ्ख्य ।
अवतसुपरिमुद्धि, मोक्षसिद्धि चैकाङ्क्षा ॥१२०४॥
नस्माद्य इह शास्त्रं भणिताः साधुगुणाः प्रतिविम्बित्याव-
स्तेः करवभूतेभ्यस्त्यसौ भावसाधुः, नमस्कृत्य । अस्मत्सुव-

विशुद्धैस्तेरपि न प्रत्यभाक्कमेतौकालिधिति कृत्वा भाव-
मत्तरेण तदनुपपत्तेरिति गाथायाः । १०० व० ४ वारं ।
कस्मिन्सर्वमप्रधानविभुभिः प्रक्तः । मि० वृ० । आन-
दीनि सप्तधत्तैरिति साधुः । साधयति शास्त्रमिति साधुः ।
दश० १ अ० । आचार्यो विशिष्टः स्वार्थदेशका अपरे ए-
वाध्यायः स्वपाठकाः अन्ये त्वन्विशिष्टाः सामान्यसाधव-
भवन्ति । विष्णुः । सकलसाक्षात्कर्तुं शिष्टाचाररते, ४०१
अधि० ।

जिअलीअवंधुलीआ, सोहि सिधुली परगा महामार्गा ।
नाथाइएहि सिवसु-कससाहागा साङ्ख्यो सरखं ६०५० ।

“मैवास्ति राजराज-स्य तत्सुखं नैव देवेषां जस्य । वस्तुजायि-
हेव साधो-लोकप्रियहारादिमन्ये”ति । स्था० १००टी० ३०७ ।
विहरता दुःखिणा गच्छन्वसिलेण गच्छन्विगता यः गच्छन्वसि-
लो उदुबजं मानि न विहरति, गच्छन्विगताः जिह्वकम्पिता प-
ठित्यङ्गा अहर्तादित्याः सुखपरिहारिणा यः । मि० वृ० ६०
७० । आकाः । आत्मविहारभावाच्चकनगुणस्थानवि-
म्वकमभिप्रायते यथैव साधुरिति । दश० ४ तत्त्व । साधुं
पठित्योयसकोहकारोहिः कम्मबंधणे-सि इत्येवमादि । अ०
४०५ अ० ।

सामेअविसोभय-भेया वत्तव्या वहुविह ति ।

अहवा नामार्थं, इच्छा को कं नमो साहु ॥३५६८॥

सोउं सद्दिऊय य, नाऊक वः तं जिखोवयसेहं ।

तं सव्वनयविसुद्धं, ति सव्वनयसम्भयं जं तु ॥३५६९॥

चरखगुणसुद्धिओ होइ, साहु एस किरियानमो नाम ।

चरखगुणसुद्धिं जं, चरखनया विति साहु सि ॥३५७०॥

सो जेण भावसाहु, सव्वनया जं च भावमिच्छति ।

नाय-किरियानमोभय-लुतो य जमेसण साहु ॥३५७१॥

एता अपि गताधी, नवर् ‘जोहवा-कसाईणमित्येति’

अथवा, त्राम-स्थावना-द्रव्य-भावसाधुतां मयं क्ते नयः

कं साधुमिच्छति ? इत्यादिनां वक्तव्यतां भूत्वा अत्राय

वात्वा वाच्यवृत्त्यर्थः । ‘एतं किरियानमो नाम’ त्रि-पुष

ज्ञानाविनाभूतक्रियालक्षणो नयो—नीतिपक्षः । शिष्टाङ्ग

इत्यर्थः, यस्माच्चरखयाभरखगुणः परमसुखप्रदायः

सुस्थितयव साधु भवते, नापरे, तं कथं यस्माच्च भावसा-

धुरिह पृच्छते । सर्वनयाय यस्माच्च भावसाधुमिच्छति, धीम-

क्रियानयोभययुक्तं यतः सर्ववैध भावसाधुमिच्छते, तस्मा-

ज्ज्ञानक्रियासुस्थिता साधुरित्यर्थः सत्यं कथं इति । विवेका-

इदानीं योऽसौ आचार्योऽनां वैपात्युपपन्नः अत्र

सु-प्रसङ्गति-स एभिर्वैवेचिहति-मिवाङ्गक-

असत्तं चसिरे सुविरे, खसने कोहिमांभायसोहिहं ।

कोऊहलपठिपदं, वैपात्यं च न कोरिजा ॥३५७१॥ सो

अललो-आलसितो सो वैपात्यं न कोरियत्वा, अहं क-

थं असमाचारी, सो आलस्तेषां ताव अचहं जाव कि-

दिओ देसकालो, ताह पच्छा सव्यालजं किंकि रैति तेह

आयिरआरं विराहणा । अहवा सो अहपय वचवइ

कर्म निष्वादिभिं होउ त्ति, ताहे तत्थ अकाले वचंतस्स तस्स ते चैव दोसा। अथवा ताणि धम्मसद्वियम्मा ओस-
कण्ठोसे उस्सकण्ठोसे वा करेज्जा ठवियगदोसा वा। अहवा
आयरियाणं निमित्तं एए वा उस्सं उयकलङ्का, एत
एवमाइया अलसे दोसा। घसिरो-बहुभक्खंगा, सोवि ए
पट्टयेयस्वा, सो पढमं चैव अण्णयो अट्टाप हिडइ पज्जत्तं,
जाव सो अण्णयो पज्जत्तं हिडइ ताव फिडिआ वेला।
अहवा तत्थेव पढमं वच्चा पळ्ळा तत्थ य ए चैव वेला
होइ, ते चवोस्सकण्ठादिआ दोसा अहवा तत्थ सहकुलं
पभूयं मेहइ ताहे उग्गमदोसा न सुउज्जंति। सुविरो ताव
सुयइ जाव फिडिआ भिक्खावेला। अइया पढमं तत्थ गंतुं
अवेलाए पळ्ळा सुयइ ते चैव दोसा। अमआ जइ अण्णयो
हिडइ ताहे आयरिआ परितावणादि पावेति। अइ अमआ
आयरिआणं मेहइ ततो अण्णयो परितावणादि पायइ।
कोहिज्जा पुव्वलाभाआ फिडितो सकाहिआ संतो भणइ-
अइ अण्णतो लभामः, तं पि तुज्ज पळ्ळयणं न गइहामो।
अहवा थवं लभइ तत्थ भेइइ, अहवा ऊणं पाणेण वा
तेमणेण वा तत्थ वि रुसति। माणिआ जइ न अम्भुड्ढिज्जति
तो पुणो न पइ। को विसेसो सावगाणं ति? माइज्जा
भइयं अण्णसागरिअं भाआ पंतं आणति। लाभिज्जा ज-
तिअं लभति तं संव्वं गइइति, एसणं वा सोभेणं पंज्जआ।
कोऊहज्जितो जत्थ नडादि पळ्ळइ तत्थ पळ्ळतो अळ्ळइ।
पडिबडो जो सुत्तंथसु अज्जिआ तो सो ताव अळ्ळइ जाव
कालेवेला जाया। एए दोसा तइहा एरिसं साहु वयावचं
न कारेज्जा। आंघं।

साहुकार-साधुकार-पुं०। साधु ऊनं तत्सुखं कृतमिति वि-
द्वद्भ्यः प्रशंसायाम्, आ० म० १ अ०। पि०। नं०।

साहुजणाचरिय-साधुजनाचरित-न०। साधुजनैरासेविते,
प्र० ४ संव० द्वार।

साहुजीवि (ण्)-साधुजीविन्-पुं०। साधु-शोभनं परोपका-
रपूर्वकं जीवितुं शीलमस्य स साधुजीवी। सूत्र० २ भु० ५
अ०। साधुना विधिना जीवितुं शीकं यस्य स साधुजीवी।
सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ०। सूत्रांके अमणव्यापारं, पं० ब-
२ द्वार।

साहुजीणिय-साधुयोनिक-पुं०। साधुपक्के, ति० सू० १ उ०।
साहुजिक्खेवण-साधुनिक्खेपण-न०। साधुमिकाणामशिवा-
दिकारणैर्निमित्तधारकं, ति० सू० १५ उ०।

साहुजी-साध्वी-स्त्री०। रत्नत्रयधारिण्यां भ्रमण्याम्, घ० २
अधि०। तपस्विण्याम्, पञ्चा० २ विव०। आ० सू०। तथा
साध्वी आज्ञानामध्रे व्याख्यानं न करोतीत्युक्तराणि कुत्र
प्रत्ये सम्नीतं। अत्र दशवैकालिकवृत्तिप्रसूत्रप्रणयमयं य-
तिः केवलभाषी सभायं व्याख्यानं न करोति रागहेतुत्वादि-
स्युक्तमस्ति, एतदनुसारं साध्व्ययि केवलभाष्यसभायं व्या-
ख्यानं न करोति रागहेतुत्वादिति ज्ञायते। ही० ३ प्रका०।

साहुदंसख-साधुदर्शन-न०। मुनिजनावलोकने, पञ्चा० ७
विव०।

साहुदंसखभाव-साधुदर्शनभाव-पुं०। मुनिजनावलोकनाध्य-
वसायं, पञ्चा० ७ विव०।

साहुदासी-साधुदासी-स्त्री०। मधुरानगरीवास्तव्यस्य जि-
नदासस्य भावकस्य भार्यायाम्, आ० सू० १ अ०। कल्प०।
साधुधम्म-साधुधर्म-पुं०। अमणसंबन्धिआरिचधर्मे, पञ्चा०
११ विव०। (स च साम्प्रदायिको दशविधः ' अण्णगरध-
म्म ' शब्दे प्रथमभागं २७६ पृष्ठं दर्शितः ।)

साहुभाव-साधुभाव-पुं०। मालवदेशमण्डले ११८५ संवत्सरे
श्रीनिमिनाथस्य मन्दिरनिर्माणकारके, स्वनामक्यते गृहप-
तौ, ती० ४ कल्प।

साहुमग-साधुमार्ग-पुं०। मुनिपथं, ग० १ अधि०।

साहुमाइ-साध्वादि-पुं०। निम्रन्थशाक्यादौ, पञ्चा० १३ विव०।

साहुमाणि (ण्)-साधुमानिन्-त्रि०। आत्मात्कर्षायाऽसह-
नुष्ठानमानिनि, सूत्र० १ भु० १३ अ०।

साहुया-साधुता-स्त्री०। साधुभाव, उक्त० २ अ०।

साहुरंग-साधुरंग-पुं०। जिनचन्द्रसूरिशिष्यपुण्यप्रधानशिष्य-
सुमतिसागरशिष्यविद्याधिशारदशिष्ये, अष्ट० ३२ अष्ट०।

साहुरक्खिय-साधुरक्षित-पुं०। स्वनामक्यते स्थविरं, एष
मित्रवाचकसमाभ्रमणानामादेशः। साधुरक्षितसमाभ्रमणाः
पुनर्यं ब्रूयते। व्य० १ उ०।

साहुरयण-साधुरत्न-पुं०। सोमसुन्दरगुरुणां शिष्ये, ग०
३ अधि०। स०। येन सोमप्रभसूरिविरचितयतिजीतकल्पस्य
वृत्तिः कृता। पञ्चा० १ विव०।

साहुली-देशी-स्त्री०। वृत्तशास्त्रायाम्, नि० सू० १ उ०।

साहुलपय-साधुलपक-त्रि०। साधुमोषकं, सूत्र० १ भु० ३
अ० १ उ०।

साहुवग-साधुवर्ग-पुं०। साधूनां वृन्दे, ग० १ अधि०।

साहुवयण-साधुवचन-न०। असत्यसत्यामृषावचनपरित्यागे,
संथा० उद्घाटापौठवीत्यादिके विभ्रमकारिणि, घ० २ अधि०।

साहुवसण-साधुव्यसन-न०। दुष्टराज्यादिजमितायां शिष्ट-
जनानामापदि, नि० सू० ६ उ०।

साहुवाय-साधुवाद-पुं०। बर्णवादे, स्या० १० ठा० ३ उ०।
आ० म०। द्वी०।

साहुसक्खिय-साधुसाक्षिक-न०। साधवो-मुनयस्ते साति-
शयज्ञानवन्त इतरे वा धिरितिप्रतिपत्तिसमकालसमयस-
मीपवर्तिनः साक्षिणो यत्र तत्तथा। साधून् साक्षिणः क-
त्वा कृते, पा०।

साहुसबेहु-साधुसबेहा-स्त्री०। साधूनां विनयादिकृपायां
सबेहायाम्, वा० १२ विव०।

साहुसमिक्खा-साधुसमीक्षा-स्त्री०। साध्वी ज्ञासौ समीक्षा
व साधुसमीक्षा। यथावस्थिततत्त्वारिक्खनौ, समतायाञ्च।
सूत्र० १ भु० ६ अ०।

साहुसामग्री-साधुसामग्री-स्त्री०। साधूनां ज्ञानादिकृपायां
सामग्र्याम्, द्वा०।

जिनभक्तिप्रतिपादानन्तरं तत्साध्यं सामर्थ्यमाह—

ज्ञानेन ज्ञानिभावः स्या-ऋक्षुभावश्च भिक्षया ।
वैराग्येण विरक्तत्वं, संयतस्य महात्मनः ॥ १ ॥

ज्ञानेनेति—व्यक्तः ।

विषयप्रतिभासाख्यं, तथात्मपरिणामवत् ।

तत्त्वसंबन्धं चेति, त्रिधा ज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥२॥

तत्त्वं परमार्थस्तत्सम्यक्प्रवृत्ताद्युपहितत्वेन वेद्यं यस्मिन्-
स्तत्त्वं । तत्त्वपदं मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तद्विषयस्येतरांश-
निर्वाहविच्छिन्नत्वेनातत्त्वत्वात्, सम्यक्पदेनाविरतसम्यग्दृ-
ष्टिज्ञानेन निवृत्तिः, तस्य ज्ञानाज्ञानसाधारणप्रतिभासत्त्व-
प्रयोज्यविषयप्रवृत्त्याद्युपहितत्वेऽपि ज्ञानत्वप्रयोज्यविरतिप्र-
वृत्त्याद्युपहितत्वाभावाद्वाति । इत्यमुना प्रकारेण त्रिधा ज्ञानं
प्रकीर्तितम् । तदाह—“ विषयप्रतिभासं चा-त्मपरिणति-
मत्तया । तत्त्वसंबन्धं चैव, ज्ञानमाहुर्महर्षयः ॥२॥ ” (आत्मप-
रिणतिविषयः ‘आत्मपरिणत्’ शब्द द्वितीयभागे १६० पृष्ठ
गतः ।)

आद्यं मिथ्यादृशां भ्रुग्-रत्नादिप्रतिभासवत् ।

अज्ञानावरणापाया-ब्रह्मत्वाद्यविनियश्चम् ॥३॥

आद्यमिति—आद्यं विषयप्रतिभासज्ञानं मिथ्यादृशामेव
भ्रुग्दृश्यादृश्य रत्नप्रतिभासादिवत् तत्त्वस्यम् । तदाह—“ वि-
षयकण्टकवृत्तादौ बालादिप्रतिभासवत् ” इति । अज्ञानं म-
त्यज्ञानादिकं तदावरणं यत्कर्म तस्यापायः क्षयोपशमस्त-
स्मात् । तदाह—“ अज्ञानावरणापायम् ” इति । ब्रह्मत्वा-
दीनामुपादेयत्वादीनामर्थनिश्चयाऽनिर्णये यतस्तत् । तदाह-
“ तद्वैतवाच्येदकम् ” इति । यद्यपि मिथ्यादृशामपि घटा-
दिज्ञानेन घटादिब्रह्मत्वा निश्चीयत एव, तथापि स्वविष-
यत्वाच्चञ्चनं तदनिश्चयाच्च दौषः, स्वसंबन्धस्य स्वस्यैव त-
दनिश्चयात् ।

भिन्नग्रन्थेद्वितीयं तु, ज्ञानावरणमदजम् ।

ब्रह्मात्मप्रतिबन्धेऽपि, कर्मणा सुखदुःखयुक् ॥४॥

भिन्नग्रन्थेति—भिन्नग्रन्थः सम्यग्दृशस्तु द्वितीयमा-
त्मपरिणामवत् ज्ञानावरणस्य भेदः-क्षयोपशमस्तज्जम् ।
तदाह—“ ज्ञानावरणज्ञानाद्यम् ” इति । अत्राद्यं वस्तुयु-
क्तदोषपरिहानपूर्वककारित्रिकच्छान्तिम्, प्रतिबन्धेऽपि आरि-
त्रमाहोदयजनितान्तराललक्षणं सति कर्मणा पूर्वाजितम् ।
सुखदुःखयुक्त-सुखदुःखान्वितम् । तदाह—“ आनादिपर-
तन्त्रस्य तद्वैतवाच्यसंशयम् । अनर्थाधारियुक्तं च, आत्मपरि-
णतिमन्मतम् ॥ १ ॥ ”

स्वस्थवृत्तेस्तृतीयं तु, सज्ज्ञानावरणस्ययात् ।

साधोवैरत्यवाच्छिन्न-मविनेन फलप्रदम् ॥ ५ ॥

स्वस्थिति—स्वस्थाऽनाकुला वृत्तिः कार्यादिव्यापाररूपा य-
स्य तस्य साधोः तृतीयम् विरतिः स्वस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्या-
ग्निका तथाऽवच्छिन्नमपाहृतम् । अविनेन-विघ्नाभावेन, फ-
लप्रदम् । तदाह—“ स्वस्थवृत्तेः प्रशान्तस्य तज्जैयत्वादिनि-
श्चयम् । तत्त्वसंबन्धं सम्यग् यथाशक्ति फलप्रदम् ॥ १ ॥ ”

इदं च सज्ज्ञानावरणस्य व्ययात्-क्षयोपशममात् प्रादुर्भवति ।
तदाह—“ सज्ज्ञानावरणापायम् ” इति ।

निष्कम्पा च सकम्पा च, प्रवृत्तिः पापकर्मणि ।

निरवद्या च सेत्याहु-लिङ्गान्यत्र यथाकर्मम् ॥६॥

निष्कम्पा चेति—अत्राहुषु त्रिषु भेदस्वज्ञानसज्ज्ञानान्वेन
फलितेषु यथाकर्म पापकर्मणि निष्कम्पा दृढा प्रवृत्तिः,
सकम्पा चादृढा निरवद्या च सा प्रवृत्तिरिति, लिङ्गा-
न्याहुः । तदुक्तम्—“ निरपेक्षप्रवृत्त्यादि लिङ्गमनदुदाहृतम् । ”
तथा—“ तथाविधप्रवृत्त्यादिव्यङ्ग्यं सद्गुणान्धि च ” तथा-
“ न्याय्यादौ शुद्धवृत्त्यादिव्यङ्ग्यमेतत्प्रकीर्तितम् । ” इति ।

ननु कर्तान लिङ्गान्युपयुज्यन्ते इत्यत्र आह—

वाविभेदानुमानात्, व्यक्तीनां वेदनात् स्वतः ।

तेन कर्मान्तरात् कार्य-भेदेऽप्येतद्भिदाऽस्तुता ॥७॥

जानीति—जातिभेदस्य-निष्कम्पपापप्रवृत्त्यादिजनकता-
च्छुद्धकस्याज्ञानादिगतस्य अनुमानाय उक्तानि लिङ्गानीति
संबन्धः । व्यक्तीनाम्-अज्ञानादिव्यक्तीनां स्वतो-लिङ्गनिरपेक्ष-
णैव वेदनात्-परिहानात्, तेन कर्मान्तरात्-आदिप्रमाणादि
रूपादुदयक्षयोपशमावस्थानावस्थानात् । कार्यभेदेऽपि-सा-
वधानवद्यप्रवृत्तिर्थावच्छेदः । तद्भिदा अज्ञानादिभिदाऽज्ञाना
प्रवृत्तिसामान्यं ज्ञानस्य हेतुत्वात्तद्वैविध्यैव तद्वैविध्यो-
पपत्तेः । प्रवृत्तौ कर्मविशेषप्रतिबन्धकत्वस्यापि हेतुविश-
ेषविघटनं विनाऽप्योगात् । वस्तुतः कार्यस्वभावभेद कार-
णस्वभावभेदः सर्वत्रापावश्यकः, अन्यथा ह्यन्तरसम-
वधानस्याप्याकचित्करत्वाद्वाति विचिन्तितमन्यत्र ।

योगादेवान्यबोधस्य, साधुः सामर्थ्यमश्नुते ।

अन्यथा कर्मगामी स्यात्, पतितो वा न संशयः ॥८॥

योगादिति—अन्यबोधस्य—तत्त्वसंबन्धस्य योगादिव-
संस्काररूपसंबन्धादेव साधुः सामर्थ्यं-पूर्णभावमश्नुते ।
अन्यथा तत्त्वज्ञानसंस्काराभावे पुनर्योगशक्त्यनुवृत्तौ श-
ङ्काकाङ्क्षादिना कर्मगामी वा स्यात्, तदनुवृत्तौ च पतितो
वा न संशयोऽत्र कश्चित्, बाह्यलिङ्गस्याकारणत्वात् ॥ (८०)
(निष्ठाविषयः ‘ गायरचरिया ’ शब्दे तृतीयभागे १००७ पृष्ठ
गतः ।)

स्वोचिते तु तदारम्भे, निष्ठिते नाविशुद्धिमतम् ।

तदर्थकृतिनिष्ठाभ्यां, चतुर्भङ्ग्यां द्वयोर्ग्रहांतु ॥ १७ ॥

स्वोचितं—इति स्वोचितं तु स्वशरीरकुटुम्बादियोगे तु आ-
रम्भं पाकप्रयत्ने निष्ठितं चरमं चरमप्रत्येकीर्तनसिद्धयुपाह-
तम् । तत् स्वभोग्यातिरिक्तापाकशून्यया संवत्सरे स्वार्थमुप-
कल्पितमन्नम् “ इतो मुनीनामुचितेन ज्ञानेनात्मानं कृतार्थ-
यिष्यामि ” इत्याकारं नाविशुद्धिमतम् न दोषान्वितं तदर्थं
कृतिराद्यपाकः, निष्ठा च चरमः पाकः, तार्थ्यां निष्पत्त्यां
चतुर्भङ्ग्यां—तदर्थं कृतिस्तदर्थं निष्ठा, अन्यार्थं कृतिस्तदर्थं
निष्ठा, तदर्थं कृतिरन्यार्थं निष्ठा, अन्यार्थं कृतिरन्यार्थं च निष्ठा,
इत्येवंप्रकारं द्वयोर्भङ्गयोर्ग्रहांतु द्वयेनोपादानात् । तदुक्तम्—
“ तस्स कञ्च तस्स निष्ठियं च उभंगं तस्य तु चरमा सुखा ” ।
यदि च साध्वर्थे पृथिव्याधाररूपप्रयोजकशुभसंस्कारमपि शृ-
ङ्गिणा दुष्टं व्यासदा साधुव्यवहारिभ्यामाऽपि तथा स्यादिति न

किञ्चिदेतन् । तदिदमुक्तं—“स्योचितं तु यदाग्नेः तथा संकल्प-
नं क्वचित् । न तदपि शुभभावाद्या-लक्ष्येन्द्रापरयोगवत् ॥१॥”

प्राय एवमलाभः स्यादिति चेद्बहुधाऽप्ययम् ।

संभवीत्यत एवाङ्को, यतिधर्मोऽतिदुष्करः ॥ १८ ॥

प्राय इति-एवमसंकल्पितस्यैव पिण्डस्य प्राप्तायै प्रायोऽ-
लाभः स्यात्-शुद्धिपिण्डाप्रतिः स्यात्, इति चेत् बहुधाऽपि-
संकल्पितानां रङ्गबहुभिर्गपि प्रकारैः शङ्कितप्रक्षिप्तादिभिर्भय-
मलाभः संभवी । अथवा—एवं प्रायोऽसंकल्पितस्यालाभः
स्यादिति चेद्बहुधाऽप्ययमसंकल्पितस्य लाभः संभव । अ-
दिसूतां भिक्षुणामभावाऽपि च बहुनां पाकस्यापलब्धः ।
तथार्था तद्वत्तुङ्गकस्यान्तप्रणेतुरनानता स्यादित्यत आह-
इत्यत एव यानिधर्मो मूलोत्तरगुणसमुदायरूपोऽतिदुष्करः
उक्तः । अतिदुर्लभं मोक्षं प्राप्तिं अतिदुष्करस्यैव धर्मस्य ह-
तुस्यात्, कार्यानुसूतकारणध्वननेवाप्तसम्भवे ।

संकल्पितस्य गृहिणा, त्रिधा शुद्धिमतो ग्रहे ।

को दोष इति चेज्जातः, प्रमज्झानापवृद्धितः ॥ १९ ॥

संकल्पितस्येति-गृहिणा—गृहस्थेन संकल्पितस्य—यत्पर्य-
प्राप्तिसिद्धितस्य त्रिधा शुद्धिमतो—मनोवाङ्मायशुद्धस्य सा-
ध्याग्रहे-ग्रहणे का दोषः । आरम्भप्रत्याख्यातस्य लेशतोऽप्य-
ध्याघातादिति चेत्, ज्ञाने—“मदर्थं कृतोऽयं पिण्डः” इति
ज्ञाने सति तद्ग्रहणं प्रमज्झान्, शुद्धिः पुनः तथाप्रवृत्ति-
लक्षणात् पापवृद्धितः नञिचित्तमात्रस्य परिहार्यस्यात् ।

यत्पर्ये गृहिणश्चष्टा, प्राप्त्यारम्भप्रयोजिका ।

यतस्तद्वर्जमोपाय-हीन सामग्न्यघातिनी ॥ २० ॥

यत्पर्येति-यत्पर्ये गृहिणः प्राप्त्यारम्भप्रयोजिका चेष्टा नि-
ष्ठितक्रिया । तद्वर्जनापायिगधाकर्मिककुत्तपरित्यागादिलक्षणे-
हीना सती यतः सामग्न्यघातिनी गुणध्रेणहानिकरी ।
वैराग्यं च स्मृतं दुःख-मोहज्ञानान्वितं त्रिधा ।

अर्थाध्यानाख्यमाद्यं स्यादथाशक्त्यप्रवृत्तितः ॥ २१ ॥

वैराग्यं चेति-दुःखान्वितं मोहान्वितं ज्ञानान्वितं चेति
त्रिधा वैराग्यं स्मृतम् । आद्यं दुःखान्वितं आर्त्तध्यानाख्यम्
स्यात् । यथाशक्ति-शक्त्यनुसारणं मुक्त्युपायोऽप्रवृत्तितः ।
तान्विकं तु वैराग्यं शक्तिमतिक्रम्यापि धर्मातिशयेन प्रवृ-
त्ति जनयदिति ।

अनिच्छा ह्यत्र संसारं, स्वेच्छालाभादनुत्कटा ।

नैर्गुण्यदृष्टिं द्वेषं, विना चित्ताङ्गवदकृत् ॥ २२ ॥

अनिच्छेति-अत्र हि वैराग्यं सति संसारं-विषयसुखं अ-
निच्छा-इच्छाभावलक्षणा आत्मपरिगतिः नैर्गुण्यदृष्टिं संसा-
रस्य बलवदनिष्टसाधनत्वप्रतिसाधानस्य द्वेषं विनाऽनुत्क-
टा । अत एव चिन्ताङ्गयोः खदकृत्—मानसशरीरदुःखान्पा-
दिका । इच्छाधिक्येन हि द्विधा स्यात् अलभ्यविषयत्वज्ञा-
नात् इष्टायां, आद्य इष्टाप्रतिज्ञानात् दुःखजनकः, अन्यस्य न
तथार्थः ।

एकान्तात्मग्रहोद्धतं-भवनैर्गुण्यदर्शनात् ।

शान्तस्यापि द्वितीयं स-उज्ज्वरानुद्धवसम्भितम् ॥ २३ ॥

एकान्तेति-एकान्तः सर्वथा सन्न क्षीया वा य आत्मा तस्य
प्रहादुत्पन्नं यद्व्यवनेर्गुण्यदर्शनं ततः शान्तस्यापि प्रथम-
वतोऽपि लोकदृष्ट्या, द्वितीयं मोहान्वितं वैराग्यं भवति ।
एतच्च सन्न शक्त्यावस्थितो यो ज्वरस्तस्यानुद्यो वेला-
प्राक्काललक्षणस्तत्सम्भवे तेषां भवत् । द्वेषजनितस्य वैरा-
ग्यस्यालोकदृष्ट्यापि मिथ्याज्ञानवासनाऽविच्छेदादप्रायप्रति-
पातशक्तिरसम्भवतयात् ।

स्याद्वादविधया ज्ञात्वा, बद्धानां कष्टमङ्गिनाम् ।

तृतीयं भवभीभाजो, मोक्षोपायप्रवृद्धिमत् ॥ २४ ॥

स्याद्वादेति—स्याद्वात्स्य सकलनयसमूहामकवचनस्य
विधया बद्धानामङ्गिनां कष्टं दुःखं भावा भवभीभाजो
संसारभयवतां तृतीयं ज्ञानान्वितं वैराग्यं भवति । तच्च
मोक्षोपायं-त्रिरत्नसाम्राज्यलक्षणे प्रवृत्तिमत्—प्रकष्टवृत्तु-
पहितम् ।

सामग्र्यं स्यादनेनैव, द्वयोस्तु स्वोपमर्दतः ।

अत्राङ्गत्वं कदाचित्स्य-दुगुणवत्पारतन्त्र्यतः ॥ २५ ॥

सामग्र्यमिति—अनेनैव—ज्ञानान्वितवैराग्यस्यैव सामग्र्यं
सर्वथा दुःखोच्छेदलक्षणं स्यात्, ज्ञानसाहितवैराग्यस्या-
पायशक्तिर्भवन्धकस्यात् । द्वयोस्तु—दुःखमोहान्वितवैरा-
ग्ययोः स्वोपमर्दतः—स्वावेनाशद्वारा अत्र-ज्ञानान्वितवैरा-
ग्येऽद्वैतमुपकारकत्वं कदाचित्छुभोदयदशायां स्यात् ।
गुणवतः पारतन्त्र्यम्—आज्ञावशवृत्तित्वे ततः, ज्ञानवत्पारत-
न्त्र्यस्यापि फलतो ज्ञानत्वात् ।

ननु गुणवत्पारतन्त्र्यं विनाऽपि भावशुद्धया वैरा-

ग्यसाफल्यं भविष्यतीत्यत आह—

भावशुद्धिर्गपि न्याय्या, न मार्गानुसारिणी ।

अप्रज्ञाप्यस्य बालस्य, विनैतत्स्वाग्रहात्मिका ॥ २६ ॥

भावोति—भावशुद्धिर्गपि यमनियमादिना मनसोऽलंकि-
तमानताऽपि । एतत् गुणवत्पारतन्त्र्यं विना अप्रज्ञाप्यस्य-
गीतार्योपदेशावधारणस्यैव तत्पारतन्त्र्यस्य बालस्य—अज्ञा-
नितः स्वाग्रहात्मिका—शास्त्रधर्माधिकस्वकल्पनाभिनि-
वेशमयी मार्गो—विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रेषणः स्वरसंधादी-
जीवपरिणामस्तदनुसारिणी न न्याय्या । यदाह—

“भावशुद्धिर्गपि ज्ञेया, येषां मार्गानुसारिणी ।

प्रज्ञापनाप्रियाऽप्यर्थे, न पुनः स्वाग्रहात्मिका ॥ १ ॥

रागो द्वेषश्च मोहश्च, भावमालिन्त्यहंतवः ।

एतदुत्कर्षतो ज्ञेयो, इत्यात्कर्षोऽस्य तत्फलतः ॥ २ ॥

तथोक्तं जगत्समिन्, शुद्धिर्वा शब्दमात्रकम् ।

स्वशुद्धिकल्पनाश्लिष-निर्मिते नार्थवद्भवत् ॥ ३ ॥

मोहानुत्कर्षकश्चैत-दत एवापि शास्त्रवित् ।

समाश्रमणहस्तेन-त्याह सर्वेषु कर्मसु ॥ २७ ॥

मोहेति-एतत्-गुणवत्पारतन्त्र्यं च मोहानुत्कर्षकत्वं स्वाग्र-
हहेतुमोहापकर्मिकत्वं च । तदाह—“न माहाद्विज्ञानाभावः,
स्वाग्रहा जायते कालवत् । गुणवत्पारतन्त्र्यं हि, तदनुत्कर्ष-
साधनम् ॥ १ ॥” अत एव गुणवत्पारतन्त्र्यस्य मोहापुत्कर्ष-
कत्वादेव शास्त्रविधि-आगममोक्षोऽपि सर्वेषु कर्मसु-
रीक्षाशान्तिहेतुमोक्षोपायिषु समाश्रमणहस्तेनत्याह । इत्थ-

मभिलापस्य भावतो मुक्तारम्भयहेतुत्वात् तस्य च मोहा-
पकषेद्वाराऽतिचाग्रशोधकत्वात् । तदाह—“ अत एवा-
गमनोऽपि, दीप्तादानादिषु ध्रुवम् । क्षमाभमस्य हस्तेनेत्साह-
सर्वेषु कर्मसु ॥ १ ॥ ”

यस्तु नान्यगुणान् वेद, न वा स्वगुणदोषवित् ।

स एवैतन्नाप्रियते, न त्वासन्नमहोदयः ॥ २८ ॥

यस्त्विति—व्यक्तः ।

गुणवद्बहुमानाद्यः, कुर्यात्प्रवचनोन्नतिम् ।

अन्येषां दर्शनेत्पत्ते—स्तस्य स्यादुन्नतिः परा ॥ २९ ॥

गुणवदिति—गुणवता-ज्ञानादिगुणशालिनां बहुमानात् यः
प्रवचनस्योन्नति—बहुजनस्वाभां कुर्यात् तस्य स्वतोऽन्येषां
दर्शनात्पत्तेः परा—तीर्थेकरत्वादिस्तथा उन्नतिः स्यात् ।
कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य । तदाह—“ यस्तुन्नती यथाशक्ति,
सोऽपि सम्यक्वदन्तुनाम् । अन्येषां प्रतिपद्यह, तद्वान्तात्य-
नुत्तमम् ॥१॥ प्रज्ञाणतीव्रमेकैवं, प्रशमादिगुणाभिवन्तम् । नि-
मित्तं सर्वसौख्यानां, तथा सिद्धिसुखावहम् ॥ २ ॥ ”

यस्तु शासनमालिन्ये—ऽनाभोगेनापि वर्तते ।

बन्धनाति स तु मिथ्यात्वं, महानर्थनिबन्धनम् ॥ ३० ॥

यस्त्विति—यस्तु शासनमालिन्यं—लोकविरुद्धगुणवन्निन्दा
दिना प्रवचनोपघाते अनाभोगेनाप्यज्ञानेनापि वर्तते, स तु
शासनमालिन्यात्पादनावसर एव मिथ्यात्वोदयान् महान-
र्थनिबन्धनं—दुर्गन्तसंसारकान्तारपरिभ्रमणकारणं मिथ्यात्वं
बध्नाति । यदाह—“ यः शासनस्य मालिन्यं—ऽनाभोगेनापि
वर्तते । स तांमिथ्यात्वहेतुत्वा—द्वयेषां प्राणिनां ध्रुवम् ॥१॥
बध्नात्यपि तद्वशालं, परं संसारकारणम् । विपाकदाहणं
शरीरं, सर्वोत्थनिबन्धनम् ॥ २ ॥ ”

स्वेच्छाचारे च बालानां, मालिन्यं मार्गबाधया ।

गुणानां तेन सामान्यं, गुणवत्पारतन्त्र्यतः ॥ ३१ ॥

स्वेच्छुति—बालानाम्—ब्रह्मनिनां स्वेच्छाचारं च सति । मार्ग-
स्य—बाधया “ अप्रधानपुरुषोऽयं ज्ञानां मार्ग ” इत्येवं
जनप्रवाहद्वयया मालिन्यं भवति मार्गस्य । तेन हेतुना
गुणवत्पारतन्त्र्यत एव गुणानां ज्ञानादीनां सामान्यं पूर्ण-
त्वं भवति ।

इत्थं विज्ञाय मतिमान्, यतिर्गतार्थसङ्गच्छत् ।

त्रिधा शुद्धयाचरन् धर्मं, परमानन्दमश्नुते ॥ ३२ ॥

इत्थमिति—स्पष्टः । इति साधुसामग्र्यद्वित्रिशिकाङ्काऽ०२६ङ्काऽ
साहेमाय—साधयत्—णि० । प्रतिपादयति, ज्ञा० १ ध्रु० १३
अ० । नि० चू० ।

साहेल्लता—साहित्य—न० । सहिततायाम्, दशा० ५ अ० ।

साहोहासिय—साध्ववभाषित—न० । संयतेन याचिते, पञ्चा०
१३ वि० ।

सिद्धा—स्यात्—अव्य० । “ स्याद्भयवैत्यचौर्यसमेपु यात् ”
॥ ८ । २ । १०७ ॥ इति संयुक्तस्य यापूर्वं इत् । प्रा० । कदा-
चिदर्थे, कदण० ३ अधि० ६ कण् ।

सिञ्जाल—शृगाल—पुं० । “ इच्छुपात्रे ” ॥ ८ । १ । १२५ । इति
श्रुत इत्यम् । जम्बूके, प्रा० २ पाद ।

सिउंठा—असिकुण्ठा—स्त्री० । साधारणशरीरवन्नस्पतिभेदः,
प्रज्ञा० १ पाद । जी० ।

सि—एतस्य—एतद् जम्बू “ वेदनेदेतदेत जम्बाऽऽमभ्यां स्वस्मिन् ”
॥ ८ । ३ । ८१ ॥ इति आमा सहितस्य एतस्य स्थाने सिमा-

दशः । सि गुणा । सि सील । तेषां शालम् । प्रा० ३ पाद ।

सिंग—शृङ्ग—न० “ मसृणमृगाङ्गसृयुष्टकृष्ट वा ” ॥ ८ । १ ।
१३० ॥ इति श्रुत उत्तम् । प्रा० । विद्यालं, विश० । अनु० ।

आचा० । आ० चू० । प्रश्न० । आ० म० ।

मिंगकखोड—शृङ्गखोड—न० । शृङ्गप्रदेशे, प्र० ३ अधि० आघ० ।

सिंगाहाय—शृङ्गनादित—न० । सर्वेषु कार्येषु शृङ्गभूतं कार्यं,
“ कज्जेसु सिंगभूतं कज्जं तु सिंगहायं हाइ ” । पं० भा० ३
कल्प । वृ० । पं० चू० ।

सिंगधम—शृङ्गधम—त्रि० । शृङ्गं धमात् शृङ्गधमः शृङ्गवादकं,
“ सिंगं धमति । अमया वा तस्योक्तस्य ज्ञाना गावीञ्चा हरं-
ति तेषां समावर्तिष धने चाग्रा कुट्टा आग्राणां चि । नि०
चू० १ उ० ।

मिंगपाय—शृङ्गपात्र—न० । शृङ्गमेये पात्रं, आचा० २ ध्रु० १
चू० ६ अ० १ उ० ।

सिंगभय—शृङ्गभेद—पुं० । महिषादिविषाणच्छेदः, प्रा० १ ध्रु०
२ अ० । विषाणविशेषं च । आघ० ।

सिंगमाल—शृङ्गमाल—पुं० । द्रुमजातिविशेषः, जं० २ वल्ल० ।

मिंगरीडी—शृङ्गरीटी—स्त्री० । चतुर्दिग्निद्रयजोवभेदे, उत्त० ३६ अ० ।

सिंगवदण—शृङ्गवन्दन—न० । शृङ्गवन्दनमार्गप्रदेशेन वन्दनम्

इति शृङ्गवन्दनम् । शिखरा यन्त्रेन, आय० २ अ० । आय० म० । आ०
चू० । “ सिंगं पुण कुभर्माणवानो ” कुम्भकप्रदेशाद् ललाटमु-
च्यते तस्य वामपार्श्वेयानिपातो हस्तस्योपस्थेन तद्वृत्तं व-
न्दनं शृङ्गमुच्यते । एतदुक्तं भवति—अष्टौ कार्ये इत्याद्यावन्तो-
न कुर्वन् कराभ्यां ललाटस्य मध्यदेशं स्पृश्यान् । किं तु वाम-
पार्श्वे दाक्षिणपार्श्वे वा न स्पृशन्तीति । वृ० ३ उ० ।

सिंगवेर—शृङ्गवेर—न० । आद्रकं, उत्त० ३६ अ० । सूत्र० ।
जी० । प्रज्ञा० । आचा० ।

सिंग र—शृङ्गार—पुं० । कुर्यादित्वादित्यम् । प्रा० १ पाद । शृङ्गं
सर्वरत्नेभ्यः परमप्रकषकादिलक्षणमिदं—शरच्छतीति । क-
मनीयकामिनीदर्शनादिस्मयं रतिप्रकर्षात्मकं सर्वरत्नप्रधानं
रसविशेषं, अनु० ।

शृङ्गाररसं लक्षणतस्त्वाह—

मिंगारो नाम रमो, रतिसेजोगाभिलाससंज्ञकणो ।

मंडणविलासविश्वो—अहमसीलारमणुल्लिगो ॥ ४ ॥

मिंगारो रमो जहा—

महुरविलाससल्लिखं, हियउम्मादणकं जुवाणायं ।

सामा सद्धामं, दाएती मेहलादामं ॥ ५ ॥

शृङ्गारो नाम रसः किं विशिष्ट इत्याह—रतीं त्वादि, रतिश-
ब्देनेह रतिकारणाणि सुरतव्यपाराङ्गानि ललनादीनि शृङ्गान्ते,

तेः सार्द्धं संयोगाभिलाषसंजनकः, तस्य तत्कार्यत्वादेव, तथा मण्डनविलासविश्वेकहास्यलीलारमणानि लिङ्गं यस्य स तथा, तत्र मण्डनं कङ्कणादिभिः, विलासः कामगर्भो रम्यो नयनादिभिरभ्रमः 'विश्वेय' इति दशिपदम्, अङ्गजविकारायै हास्यं प्रतीते लीला सकामगमनभाषितादिरमणीयवृत्ता, रम्ये-क्रीडनामिति । उदाहरणमाह—'सिंगारी' इत्यादि—'मङ्गुरगाहा' इयमा । स्त्री मञ्जुलाम् रसनासुखं दर्शयति-प्रकटयति इत्यर्थः । कथंभूतमित्याह-रण्यमणिर्किङ्किणिस्वरमाधुर्यान्मधुरं, तथा विलासैः-सकामैश्च विशेषैर्लेलितं—मनाहारि, तथा शब्दादाम् किङ्किणीस्थनमुच्चरम्, किमिति तत्रप्रकटयति इत्याह-यता-हृदयान्मादनकरम्-प्रबलस्वरदीपनं यूनामिति, शृङ्गारप्रधानवेष्टाप्रतिपादनादयं शृङ्गारो रस इति । अनु० । ज्ञा० । विपा० । प्रश्न० । मण्डनभूषणाटोपः, जं० १ वृत्त० । अलङ्कारादिकृतायां शोभायाम्, तद्योगाच्छृङ्गारम् । शृङ्गारमिव शृङ्गारम् । अनिशयशोभायति, भ० २ श० १ उ० । अलङ्कृतं, रा० । नि० चू० । देवानामेकान्तात्यन्तिकमनाङ्गव्यं प्रकृष्टरसास्पन्दत्वादिकल्पकामभेदे, पुनार्योऽन्योन्यरूपेण रतिप्रकृतिः शृङ्गारः इति । स्थानं ४ ठा ४ उ० ।

सिंगारकहाविरय-शृङ्गारकथाविरत-त्रि० । कामकथानिवृत्तं, पञ्चा० १० विष० ।

सिंगारमह-शृङ्गारमति-स्त्री० । मूलपण्डे उदाहृतस्य सिन्धुराजस्य भार्यायाम्, पि० । ('मूलकम्म' शब्दे षष्ठभागं व्याख्यातेषां ।)

सिंगारमंजरी-शृङ्गारमञ्जरी-स्त्री० । शीतलराजस्य भगिन्यां विक्रमसिंहस्य भार्यायाम्, प्रव० २ द्वार ।

सिंगाररस-शृङ्गाररस-उ० । मन्मथदीपके, दश० ३ अ० ।

सिंगाररसोवेय-शृङ्गाररसोपेत-त्रि० । कामोत्कोचके, ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सिंगारागार-शृङ्गारागार-न० । पुं० । शृङ्गारस्य रसविशेषस्यागारमिवागारम् । शृङ्गाररसोपेतं, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

शृङ्गाराकार-त्रि० । शृङ्गारो मण्डनभूषणादिस्त-प्रधान आकारः-आकृतियस्येति तथा । मण्डनप्रधानाकृतिसहिते, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । भ० । जी० । औ०

सिंगारागारचारुवेसा-शृङ्गारागारचारुवेसा-त्रि० । शृङ्गारो मण्डनभूषणाटोपस्तत्प्रधान आकारो यासां ता तथा चारुवेसा मनोहरवेसाः मनोहरनेपथ्याः पञ्चात् कर्मधरयः । अथ वा-शृङ्गारस्य प्रथमरसस्यागारमिव-शृङ्गारमिव चादयो यासां तास्तथा । जं० १ वृत्त० । कृतसुन्दरवेसायाम्, रा० । प्रश्न० । सू० प्र० । दिशं० । चं० प्र० । औ० ।

सिंगारिय-शृङ्गारिक-पुं० । शृङ्गाररसवति, उपा० ८ अ० ।

सिगि(ण)-शृङ्गिन्-पुं० । शृङ्गमस्येति शृङ्गी । विषाणिनि प-शौ । अनु० । आ० म० ।

सिंध सिंह-पुं० । "हो घोऽनुस्वारात्" ॥ ८ । १ । २६५॥ इति हस्य घो वा । मृगाधिपे, प्रा० १ पाद ।

सिंधली-पुं० । देशी० । मलेच्छुदेशविशेषे, त्रि० । तद्वासिनि जने च । भ० ६ श० ३३ उ० ।

सिंधाडग-शृङ्गाटक-न० । त्रिकोणे जलजफलविशेषे, स्था० ३ ठा० ३ उ० । प्रज्ञा० । शृङ्गाटाकृतिपथयुक्तं, त्रिकोणस्थानं, आ० म० १ अ० । अनु० । ज्ञा० । स्था० । प्रश्न० । कल्प० । रा० । चन्द्र सूर्य वा शृङ्गो राहोः कृष्णपुद्गले, चं० प्र० २० पादु० । भ० । कल्प० । औ० । दशा० । रा० । जं० । सू० प्र० । आचा० । वृ० । आवा० ।

सिंधाण-सिङ्गाण-न० । नाशिकाश्रेष्ठाणि, स्था० ६ ठा० ३ उ० । स० । घ० । तं० । उत्त० । नाशिकादभवे अश्रेष्ठाणि, स्था० ५ ठा० ३ उ० । कल्प० । ज्ञा० । तं० ।

सिच-सिच-धा० । क्षरणं, "सिचः सिञ्च-सिञ्चौ" ॥ ८ । ४ । ६६॥ इति संवत्तः सिञ्चादेशः । सिचइ । सिञ्चति । प्रा० । आचा० ।

सिदी-मिन्दी-स्त्री० । सज्ज्याम्, आ० म० १ अ० ।

सिंदुवार-सिन्दुवार-पुं० । निगुण्डीकृतं, जं० २ वृत्त० । प्रज्ञा० । ज्ञा० । आचा० ।

सिंदुवारकुसुम-सिन्दुवारकुसुम-न० । निगुण्डीपुष्पे, पञ्चा० ५ विष० ।

सिन्द-सिन्द-न० । "इत पद वा" ॥ ८ । २५॥ पक्षे इकार एव सेन्द्रे । सिन्द्रे । घर्षकद्रव्यविशेषे प्रा० १ पाद ।

सिन्धव-सैन्धव-न० । "इत् सैन्धव-शनेश्वरे" ॥ ८ । १ । ४६॥ इति पक्षे इद वा । प्रा० । सिन्धुदेशोद्भवे लयणं, अश्वे, पुं० । सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । स्था० । आचा० ।

सिंधु-सिन्धु-पुं० । घातिमयनगरप्रतिपदे जनपदभेदे, प्रज्ञा० १ पद । सूत्र० । आ० म० । आ० क० । स्त्री० । जम्बूद्वीपे मन्द-रस्य दक्षिणेन पश्चिमलवणसमुद्रगामिन्यां महानद्याम्, स्था० ८ ठा० ३ उ० । पाद० ना० । आ० चू० । स० । (अस्याः सिन्धुमहानद्या वक्रव्यता गङ्गाया इव । गंगा-महानदीवक्रव्यता 'गंगा' शब्दे तृतीयभागे ७८२ पृष्ठे गता ।)

एवं सिंधू ए वि शेअर्व्वं जाव तस्स यं पउमहस्स पच्चत्थिमिंस्स यं तोरणेणं सिंधू ए आवत्तणकूडे दाहिणा-भिमुही सिंधुप्पवायकूडे सिंधुदीवो अट्ठो सो चेवं जाव अहे तिमिसगुहाए वेअड्डपव्वयं दांलेत्ता पच्चत्थिमाभि-मुही आवत्ता समाणा चोहमसलिला अहे जगई पच्च-त्थिमेयं लवणसमुदं जाव समप्येइ ससं तं चेव सि । (सू० ७४ X)

अथ गङ्गामहानद्या आर्यामादीन्यबावनारयति 'एवं सिन्धु' इत्यादि । एवं सिन्धवा अपि स्वयं नेतव्यं बावनस्य पञ्चाद्रहस्य पाश्चात्येन नारणेन सिन्धुमहानदी निर्गता सती पश्चिमाभि-मुक्षी पञ्चायोजनशतानि पर्वतेन गत्वा सिन्धवावर्त्तनकूट आ-वृत्ता सती पञ्चायोजनशतानि त्रयोविंशत्यधिकानि मी-लेकानविंशतिभागान् दक्षिणाभिमुखी पर्वतेन गत्वा महाना

आराय 'सकुण्डलं वा वयणं न व स्ति' समस्यां ददौ । आ-
वा० १ भू० ४ अ० २ उ० । स्वनामस्थाने आचार्ये, यो वादे
पराजितेन रिद्धामात्येन दक्षमानोऽनशनं प्रतिपद्य स्वर्गतः ।
संथा० ।

सिक्क-सेक-त्रि० । सेवनीये, आवा० ६ अ० ।

सिक्क-शिक्षक-न० । आकाशे व्यादिभाजनावलम्बनाय द-
वरकमयेऽवलम्बनके, उपा० २ अ० । नि० सू० । रा० । आवा० ।
जे भिक्खु मिक्कं वा सिक्कगणंतगं वा सयमेव करेइ
करंतं वा साइइ ॥ ११ ॥ नि० सू० २ उ० ।

अभ्यर्थाकैः कारयति—

जे भिक्खु सिक्कं वा सिक्कगणंतगं वा असउत्थिएण
वा गारत्थिएण वा करेति करंतं वा साइइ ॥ १३ ॥

जे भिक्खु सिक्कं इत्यादि, सिक्कगणंमि जातिस्स वा परिव्या-
यगस्स सिक्कगणंमि उपाणमि उच्छांइणं भवति जातिस्स
कावालिस्स भोगयगुलियाणं । नि० सू० १ उ० ।

सिक्कयणंतय-शिक्षकानन्तक-न० । शिक्षकप्राप्ते, नि० सू० १
उ० ।

सिक्ख-शैच-पुं० । नवनरदीक्षिते, शिक्षार्हे च । प्रब० ६६ द्वार ।

सिक्खग-शैचक-पुं० । नूतनप्रजिते, दश० १ अ० । सूत्र० ।

गंधो पुष्पुदिहो, दुविहो सिस्सो य होति णायव्वो ।

पवावण सिक्खावण, पगयं सिक्खावणाए उ ॥ १२७ ॥

प्रस्थां द्रव्यभावभेदभिन्नः सुल्लकनैर्प्रस्थं नाम उत्तरा-
ध्ययनेष्वध्ययनम् तत्र पूर्वमेव सप्रपञ्चोऽभिहितः, इह
तु प्रस्थं द्रव्यभावभेदभिन्नं यः परित्यजति शिष्यः आना-
राक्षिकं वा प्रस्थं याऽधीनऽस्ती अभिधीयते, स शिष्यो द्वि-
विधो द्विप्रकारो ज्ञानव्यो भवति । तद्यथा-प्रव्रज्याया, शिस्स-
या च । यस्य प्रव्रज्या दीयते शिक्षां वा यो प्राप्नोते स द्विप्र-
कारोऽपि शिष्यः । इह पुनः शिक्षा शिष्यस्य प्रकृतम्-आधिका-
रो यः शिक्षां गृह्णाति शैलकस्तच्छिष्यह प्रस्ताव इत्यर्थः ।

यथाप्रतिज्ञानमधिकृत्याह—

सो सिक्खगो य दुविहो, गहणं आसेवणा य णायव्वो ।

गहणमि होति ति विहो, सुचे अत्थे तदुभय य ॥ २०६ ॥

सूत्र० १ भू० १४ अ० । ('सो सिक्खगो य दुविहो' इत्यादि,
व्याख्या 'सिस्स' शब्दे वक्तव्यं ।)

सिक्खमाण-शिक्षमाण-वि० । शिक्षां कुर्वणे, सम्यगासेव-
माने, सूत्र० १ भू० १४ अ० ।

सिक्खा-शिक्षा-खी० । अभ्यासे, सूत्र० १ भू० ५ अ० १ उ० ।
आवा० । का० । व्यापारणे । आवा० १ भू० २ अ० ३ उ० ।
आसेवने, आवा० १ भू० ८ अ० ८ उ० । उच्छमेन ग्रहणे, सू-
त्र० १ भू० १ अ० ।

अथ शिक्षापदद्वाराह—

पव्वइस्स य सिक्खा, गयएहते मिलिती य दिहंतो ।

तइयं च आउरम्मी, चउत्थगं अंचलो थेरो ॥ ३४१ ॥

प्रज्जितस्य च सत्तोऽस्य शिक्षा दातव्या, सा च त्र-
या-प्रदणशिक्षा, आसेवनाशिक्षा च । तत्र प्रदणशिक्षा सू-

त्राध्ययनरूपा, आसेवना शिक्षा प्रक्षेपणादिका । तत्र कांउ-
पि प्रज्जितः सप्तासेवनाशिक्षां सम्यगभ्यस्यति, न पु-
नर्मेदणशिक्षाम् तत्राचार्यैः कानेन गजेन स्त्रीपदेन च द-
हान्तः क्रियते, तृतीयं च उदाहरणम् आतुरविषयम्, चतुर्थः
अग्धस्वविरविषयं कर्त्तव्यमिति गाथासमासार्थः ।

अथ वित्तार्थोऽभिधीयते । तत्रासौ गुरुभिरादिष्टः सौ-
म्य ! गृहाण त्वमेनां प्रदणशिक्षाम्, अधीप्स्व विधिवद्यथाक-
ममाचाराणि धृतम् । स ग्राह—

पव्वइमो इह समखो, निक्खितपरिगहो निरारंभो ।

इति दिक्खिं मेगमखो, वम्मधुराए ददो होमि ॥ ३४२ ॥

समितीसु भावत्वात्सु य, गुणीपडिलेहविण्ययमांसु ।

लोगविरुद्धेसु य वहु- विहेसु लोगत्तरेसु च ॥ ३४३ ॥

मज्जविरयस्स य सयं, संजमजंगेसु उज्जयमइस्स ।

किं मज्जं पहिएणं, मज्जं सुख ताव वे नाए ॥ ३४४ ॥

मन्त ! प्रजितोऽहं भगवः-तपस्वी निक्षिप्तपरिग्रहो निरा-
रम्भश्च संजात इत्येतां दीक्षितं गाथायां मकारोऽस्मात्प्राक्कः
एकाग्रमना धर्मधुरायां-धर्मखित्तायां ददौ-निष्कर्षणं भवा-
मि । किं च-समितिष्ठीयादिव भवनासु द्वादशसु पञ्चविंश-
निसंख्याकासु वा शुक्तिषु-मनोगुण्यादिषु प्रत्युपल्लवायां वि-
नये अभ्युत्थानादिरूप आदिशब्दादेयाङ्गस्यादिषु व्यापार-
ेषु युक्तस्य प्रत्यन्तवनः । तथा लोकविरुद्धेषु जुगुप्सितकुलभि-
क्षाप्रदण्यदिषु बहुविधेषु-नानाप्रकारेषु लोकान्तरविरुद्धेषु
नवनीतचक्षितप्रदण्यदिषु चशब्दादुभयविरुद्धेषु च । म-
द्यादिषु विरतस्य-प्रतिनिवृत्तस्य संयमयोगेषु च-आव-
श्यकव्यापारेषु उद्यतमनः एवविधस्य मम किं पाठनेन-
पाठनं कार्यं, न किंचिदिति भावः । भगवते गुरुभिरा-
रम्-वत्स ! यद्यर्थं भवान् प्रजितः स एवाधौ नश्यतीति ।
तथावात्र गृणु तावन्नुक्तानि ह निश्चरिण ।

ते एव यथाक्रममाह—

जह एहाउं तिक्कगमो, बहुअतरं रेणुयं लुमइ अंगे ।

सुद्धं वि उज्जममाणो, तह अबासी मलं विण्णइ ॥ ३४५ ॥

जे मिलयइ निहायति, तं लगयति चेलखेहिं भूमीए ।

एवमसंजमपंके, चरखमयं लाइ अमणंतो ॥ ३४६ ॥

यथा गजः सरसि मद्यादौ मलपानयमार्यः स्नात्वा तीक्ष्णः
सन् बहुतरान् रेणुन् करेण गृहीत्वा स्वकीये अङ्गं क्षिपति त-
था स्नात्वा, तथा सुद्धं वि अतिशयेनाप्युचरन्नुक्तानः-उ-
चमं कुवांणोऽस्मादी-जीवां मलं-कर्मजोमललक्षणं विना-
ति । एवं त्वमपि कर्ममलनिर्घातनार्थं प्रजितः परं भूता-
ध्ययनमन्तराण प्रयत्नविरुद्धानि समाचरन् प्रत्युन भूयस्त-
रेण कर्मजसाऽऽमनं गुह्यवर्धयसि । तथा स्त्रीपदनाम्ना
रोगेषु यस्य पादौ शूनौ शिलावन्महाप्रमाथौ भवतः स एववि-
धः स्त्रीपदौ यथा क्षत्रं निशायति, निहिलनीत्यर्थः, स च
यद्वहमानं सस्यं निशायति तद्भयस्तरं चलनाभ्यां-पादा-
भ्यामाकस्य भूमौ लगयति-मर्दयति च, एवं भुत्तपाठं विना
'अमुणंतो' अजानन् 'चरखसयं' ति-चरखसस्यमसंयमपण्डे
पृथिव्याद्युपमर्दकहेन लगयित्वा च सकलमपि मर्दयति ।

एवमाचार्यैरुक्तं शिष्य आतुरदृष्टान्तमाह—

भन्ते ! जह रोगतो, पुच्छति वेजं न संहियं पइइ ।

इय कम्मायविजे, पुच्छिय तुम्ह करिस्सामि ॥३४७॥

भगवन् । यथा रोगान्नः पुरुषो वैद्यमेव वृक्षानि न पुनर्वैद्य-
कल्लेहितां पठति, एवमहमां युष्मान् कर्ममयवेदान्-क-
मैरोगचिकित्सान् पृष्ट्वा सर्वामां कियं करिस्सामि न पुनः
भुतं पठिष्सामीति ।

गुरुवाह—

भम्ह न सो सयं चिय, करेति किरियं अपुच्छिओ रोगी ।

नापुण्वो अहिगारो, तुमं पि नाउं तहा कुणसु ॥३४८॥

अन्येन अन्नान्तरम्—यद्यपि नासौ रोगी वैद्यमपृष्ट्वा स्वय-
मेव किञ्च करोति, तथापि तस्य ज्ञानव्ये क्रियायाः परि-
ज्ञानेऽधिकारोऽस्ति, यथा स वैद्यो भूयो भूयः प्रष्टव्यो न भ-
वति एवं यद्यपि त्वमस्मान् पृष्ट्वा सर्वामां कियं करिस्स-
सि तथापि सूत्रमधीत्य बदकायस्त्वविधिं जानीहि । ज्ञा-
त्वा च तथा कुरु बहुशः प्रष्टव्यं न भवति ।

शिष्यः प्रतिभलति—

दूरे तस्स तिगिच्छी, आउरपुच्छी उ जुजई तेणं ।

सारेहिं ति सरीखा, गुरुमादि जतो न हिजामि ॥३४९॥

तस्यातुरस्य दूरे-दूरवर्त्तौ स चिकित्सी वैद्यः अत आतुरस्य
क्रियाया अपरिज्ञाने वैद्यान्तिकं वृक्षा युज्यते । मम पुनर्गु-
रव आतिशब्दाद्-उपाध्यायादयः स्वार्थाना एव अतो ज्ञा-
रयन्ति ते भगवन्तः, स्वयमेव मदीये स्वस्तिनं ज्ञात्वा सत्यम्
मां सारविष्यन्ति । यत एवमन एवाहं नाधीय-न पठामीति ।

गुरुवाह—

आगादकारेहिं, गुरुवादी ते जया न होहिंति ।

तइया कहं तु काहिसि, जहा न सो अंभलो थेरो ॥३५०॥

आगादः—कुलार्थिभः क्लृप्तवैद्यैः तं गुवाक्ष्यस्तव स्वार्थाना
न भविष्यन्ति तदा कथं नाम त्वं 'काहिसि' करिस्ससि ।
यथा वा सः अग्र्यः वधविरः ।

तथाहि—

अट्टसुय वेरअंभल-तणं अत्थि मे बहुणि अच्छीणं ।

अप्यट्टसुयल्लिसे, उहणं अपसत्थगपसत्थे ॥३५१॥

“उज्जलीनां नगरी । तस्य सोमिलो नाम बंभलो परि-
वर्त्तते । सो य बंभलीभूत्वा तस्य य अट्ट पुत्ता, तसि अट्ट-
भज्जाओ सो पुणेहि भवति, अच्छीणं किरिया कीरउ सो पडि
भणति नुभं अट्टहं पुत्ताणं सोलल अच्छीणि सुहहाव वि
खालल, बंभलीयः शोचि एनं वडनीसं, अग्रस्त य परिस्स-
स्त जायि अच्छीणि ताणि सव्वाणि मम, एते वेव पभू-
या । अजया धरे पल्लिस् तस्य तदि अप्वहत्तेहि सो न च तओ
नीणिओ तस्येव रउंठो द्ढो । एत अपसत्थे विठंठो । मा एवं
उज्जिहसि संसारं असुभकम्महि । इमो पसत्थो तस्येव अ-
खलपत्थो नवरं ति क किरिया कारिया सो मणुस्सत्ताणं भोगाणं
अभोगी जाओ । एवं तुमं पि कजाकज वियाणित्ता संसारा-
तो न तिरिहिसि ।” अथ गाथाकथार्यः—सोमिलस्वविरस्याद्यौ
सुताः पतिरहिंसि ।” अथ गाथाकथार्यः—“विपु-
रवपीताम्भाज्जः” ॥ ८८ । १७३ ॥ इति प्राकृते स्वार्थिको लः
प्रत्ययः । स च पदैश्चक्रविक्रित्वाकारार्थमुक्तः सन् बहि-

सन्ति मे पुत्रादीनां बहुम्यक्षीणि, मैरेव मदीये कार्ये संस्स्यानि ।
अभ्यदा च गृहं प्रदीपन लग्ने ततस्त पुत्रादयः ‘अप्यट्टसु’ सि-
आत्मरक्षणपरारम्भवर्तिनं प्रवृत्तः, स्वविरामस्थे प्रदीपे गृहे
दहनम् । एषोऽप्रशस्तो दृष्टान्तः । प्रशस्तस्तु विपरीतः । स
चापदर्शित एव उपनययाजनाऽपि कृतैव ।
कनमप्युक्ताऽसौ न प्रतिपद्यते भुवाभ्ययनम् । अतो भूयोऽपि
कृत्वापरीतयेनसः स्वरयः प्राहुः—

मा एवमसगमाहं, गिहहसु गिहहसु सुयं तइयचसुणं ।

किं वा तुमंऽनिलसुतो, न स्सुयपुण्वो जवो राया ॥३५२॥

सौम्य ! मैवमसद्गमाहं गृहाण, गृहाण स्वमन्यवहितार्थ-
तीन्द्रियाभ्येषु तृतीयचक्रुःकसं भुतं किं वा त्वया न भुत-
व्योऽनिलनेन्द्रसुतो यवा राजा । ५० १ ३० ३ प्रक० । उत्त० ।
आ० ५० । आ० क० । आव० । (‘जवराज’ शब्दे चतुर्थभागे
तत्कथा ।) (भुताऽभ्ययनं अमी गुणा आत्महितादयः ‘सुय’
शब्दे वक्ष्यन्ते ।) प्रहणासेवनारूपायां शिक्षायां, आ० क० ।
(संपूर्णां कथा ‘अगिस्सिमावहाण’ शब्दे प्रथमभागे ३३८
पृष्ठ ‘अवतिसुकुलमा’ शब्दे च ७८० पृष्ठ गता ।)

पञ्चमशिक्षाद्वारमाह—

सिइवणउसभकुसगं, रायगिहं चंपपाटलीपुत्तं ।

नदसगडालें धूल-भइसिरिए वररुई अं ॥३५३॥

आ० क० ४ अ० । आव० । (कथाः स्वस्थानतोऽवस्थाः ।)
(“अह पंचहि” ठाणेहि, जहि सिक्खा न लम्भइ । बम्मा को-
हपमाएणं, रोगणात्तस्सएण य ॥१॥ ” ‘बहुस्सुय’ शब्दे पञ्चम-
भागे व्याख्यातैवा ।)

पंचहिं ठाणेहिं सुत्तं सिक्खेजा, तं जहा-थाण्डुयाए दं-
सण्डुयाए चरित्तुयाए वुगहविमोयण्डुयाए अइत्थे
वा भांन जाणिस्सामि पि कहु । (५०-४६०५५)

ज्ञाने-तत्त्वानां परिच्छेदो दहनम्—तेषामेव अज्ञानं चारित्र्य-
सत्त्वुत्थानं व्युत् । हो-मिष्यामिनिवेशस्तस्य तस्माद्वा परेषां वि-
मोचनं व्युद्ग्रहविमोचनं तत्पर्यायं तत्पर्यं वा ‘अइत्थे’ ति-
यथास्थानं-यथावस्थितान् यथाथान् वा-यथाभ्योऽज्ञानं
भावान् जीवारीण्यवधारणा-यथाद्रव्यान् भावान्-वर्णयान्
ज्ञास्यामीति कृत्वा इति हेतोः शिक्षत इति । स्था० ४ डा० ३८० ।
उपमनं प्रहसम् । सूत्र० १ भु० ८ अ० । (पण्डको वातिकः
ऋषिश्च न शिक्षणीय इति ‘पण्डजा’ शब्दे पञ्चमभागे ७३६
पृष्ठ गतम् ।) (लघुबालकं प्रवाजय तस्मै प्रहणशिक्षा सा द-
शवैकालिकादिस्त्वं पाठनीयम्, आसेवनाशिक्षा यत्परिधाप-
नाद् शिक्षत इत्यादि ‘पण्डजा’ शब्दे ७३६ पृष्ठ वृत्तम् ।)
शिष्यं यथाचार्यः शिक्षयेत्-गुणसंपदयोग्यान् कथंश्चित्प्रमा-
दिनाऽपि दृष्ट्वा धर्मानुगतेः मधुरवचनभराचार्यस्तात् शिक्षये-
त्, यथा तेषां मनःप्रसादमेव । विशिष्टगुणप्रतिपत्त्यभिमुखम-
इत्यनेन कांये प्रतिपन्नगुणैश्चैतकारणमिति । उक्तं च—“धम्म-
मइयाहं अइत्तु-दरहिं कारकगुणेष्विधीयहिं पइहायितो य
मणे, सीलं चापइ आयहरिओ ” ॥१॥ (‘अम्यवृत्त्यं’ शब्दे
वा शिक्षयोरिति ‘अवउत्थिय’ शब्दे प्रथमभागे ७३६ पृष्ठ उक्त-
म् ।) (अन्तरगृहं शिक्षा न कर्तव्येवगुरुम् ‘अंतरगह’ श-
ब्दे प्रथमभागे ८६ पृष्ठः ।) शिक्षयितुं हे दिशी प्राञ्च प्राचीना,
उशीचीना च । स्था० २ डा० ५० ।

इं भावकेण "कासुपणं एवणिज्जेण असण-पाण-आइम-साइमं वत्थपरिगणकं कलपायपुञ्जणं पीडकलगमि-जासंधारणं आसहभेसज्जेण भयं ! अणुगहा का-यवे" इत्यादिना शुक्लां निमग्नं कियते । एतद्वनफलं च दिव्यभोगसमृद्धिस्वाप्नाज्यनीथेकपदादि श्रीशालिभद्रमू-लेदवाधनाहवादीनामिष सर्वं प्रसिद्धम्, पारम्पर्येण मो-क्षाऽपि फलमस्ति, वैपरीत्यं तु दास्यदीर्घत्याघाति ।
अभिहितं चतुर्थं शिक्षापद्वनम् । अ० २ अधि० । गुणवता-स्यभिधीयन्ते—तानि पुनरुक्तिं भवन्ति, तद्यथा-दिग्वनम्, उग्रभोगपरिभोगपरिमासम्, अनर्थदृष्टपरिव्रजतमिति आच० ६ अ० । (पञ्चमं शिक्षापद्वनम् 'द्विस्यय' शब्दं च-तुर्थभागे २२४० पृष्ठं गतम् ।) (षष्ठं शिक्षापद्वनम् 'उग्रभो-गपरिभोगपरिमास' शब्दं द्वितीयभागे ८६६ पृष्ठं गतम् ।) (सप्तमं शिक्षापद्वनम् 'अणुगहादेविवरण' शब्दं प्रथ-मभागे ८८४ पृष्ठं गतम् ।)

सिक्खाविभ्र(य) - शिक्षित-त्रि० । प्रहणशिक्षादिप्राहिते । पञ्चा० ५ वि० । आसोपंदशदाने, भ० ८ श० २ उ० ।

सिक्खावित्त-शिक्षयितुम्-अभ्य० । प्रत्युपलादिसामाचार्यी प्राहयितुमित्यर्थे, स्या० ३ डा० ४ उ० । प्रहणशिक्षापेक्षया स्वार्थी प्राहयितुमासेवनाशिक्षापेक्षया तु प्रत्युपलादादि शि-क्षयितुमित्यर्थे, स्या० ३ डा० २ उ० ।

सिक्खावित्त-शिक्षयितुम्-अभ्य० । प्रहणशिक्षादि प्राहयितुमि-त्यर्थे, पं० व० ३ द्वार ।

सिक्खासमावन्न-शिक्षासमापन्न-त्रि० । शिक्षया व्रतसंवनया न्यापणा युक्तः । शिक्षिते, उत्त० ५ अ० ।

सिक्खिऊण-शिक्षित्वा-अभ्य० । अधीत्येत्यर्थे, "सिक्खिऊण मिक्खनणमोदि संजयाणं बुद्धा सगासे" दश० ५ अ० २ उ० ।

सिक्खिय-शिक्षित-त्रि० । शिक्षा जाताऽप्येति शिक्षितः । उत्त० ४ अ० । शिक्षाप्राहिते, उत्त० ४ अ० । अभ्यन्ते, आ० । उत्त० । पठनाक्रिययान्ते नीते, ग० २ अधि० । विश० । गृहीते, जं० प्र० २० पाहु० । अनु० । सूत्र० । आ० म० ।

सिक्खिवत्त-शिक्षवत्-त्रि० । शिक्षां प्रयच्छत्याचार्यं सूत्र० । 'सिक्खायता बुद्धिहा गहणे आसंवेण च' शिक्षयन्नपि द्विवि-धः, एको यः शिक्षाशालं प्राहयति पाठ्यत्परस्तु तदर्थं दश-विषयकबालसामाचार्यनुष्ठानतः सेवयति सत्रयगनुष्ठाने का-रयति । सूत्र० १ भु० १४ अ० ।

मिगया-सिकता-स्त्री० । बालु हायाम्, सू० प्र० १८ पाहु० ।

मिगाल-शृगाल-पुं० । जम्बूक, आच० ।

मिगाली-शृगाली-स्त्री० । शिवायाम्, अनु० ।

सिगु-सिगु-पुं० । वृक्षविशेषे, आ० क० १ अ० ।

सिग्ग-दशोपपदमेतत् । परिभ्रमं, इय० ४ उ० ।

सिग्ग-शीघ्र-त० । आशुशब्दायै, स्वल्पे काले, आय० ४ अ० । आ० म० । दश० । रा० वेगवतां मध्येऽतिशीघ्रं, औ० ।

स्त्राद्व-त्रि० । प्रशंसास्पर्धे, दश० ४ स्व । 'निरुधे निरुधे-
२०४

से वा अभिगच्छह" श्लाघ्यं प्रशंसास्पर्धभूतं निःशेषं प्रशं-सास्पर्धभूतम् । दश० १ अ० ।

सिग्गग-शीघ्रगति-त्रि० । शीघ्रा गतिरस्यस्य । द्रुतगमनयुक्तं, सू० प्र० १ पाहु० । (सूर्यादीनां कः शीघ्रगतिरिति 'जादिसि' शब्दं चतुर्थभागे १६०५ पृष्ठं गतम् ।) (अस्य दर्शने धीरशब्दं षष्ठभागे गतम् ।)

सिग्गगमन-शीघ्रगमन-सूर्याभेदस्य वैकुण्ठिके विमाने, रा० ।

सिचय-सिचय-पुं० । वस्त्र, इय० ५ उ० ।

सिजंभव-शत्रुभय-पुं० । प्रभवस्त्वामिनां शिष्यं चतुर्द-शपूर्वधरे दशैकालिककर्तारि आचार्ये, दश० १ अ० । कल्प० । पा० । ने० । ति० । महा० । स्या० । ति० । अ० । अस्य गृहिषयोऽयः २८ शीलापयोऽयः ११ आचार्यपदवी २३ सर्वायुः ६२ वर्षाणि, स्वर्गतिः धीरमात्मात् ६८ वर्षे । जं० १० । सिउजंम-श्रेयस्-त्रि० । परमप्रशस्यं, जी० १ प्रति० ।

श्रेयांस-पुं० । भारते वर्षेऽस्यामवसुरित्यां जाते एकादशे जने, स० ७६ सम० । अनु० । प्रच० । आ० । अ० । कल्प० । इदानीं श्रेयान् समस्तभुवनस्य हितकारित्वात् प्रशस्यतरः, श्रेयान् प्राकृतशैल्या कृत्स्नस्त्वान् सिज्जेस इत्युच्यते तत्र सर्वेऽपि भगवन्तस्त्रलोक्यस्यापि श्रेयांस इति विशेषमाह—

महरिहमेआकहण-म्मि डोहल्लो तेण होइ सिज्जेस ।

तस्य राज्ञः पितृपरंपरागतं देवतापारंगुहीता शय्या अर्च्यते । यस्तामाधयति तस्यापमर्गं देवता करति । गर्भ-गतं भगवति दिव्यदीहदमजायत, शय्यामारंगहामि । तत्राप-विष्टा देवता समागमितुमप्यकान्ता । सा हि तीर्थकरनिमित्तं देवतया रक्षिता एवं गर्भप्रभावतो द्याः श्रेयां जातमिति श्रेयांसमिति नामकृतम् । आ० म० २ अ० । घ० । आ० । सिज्जेसं थं अरहा अमीई धणुई उडु उच्चते होत्था ।

(सू० ८० ×) स० ८० सम० ।

सिज्जेससं थं अरहो ज्जावडि गणा ज्जावडि गणाहो होत्था ।

(सू० ६६ +) सम० ।

सिज्जेसं थं अरहा चउरासीई वाममयसहस्साई सव्वाउयं पालइत्ता भिद्धे ० जाव सव्वदुक्खप्परीणं । (सू० ८४ +)

श्रेयांसः—एकादशस्तीर्थकरः एकविंशतर्वेषलक्षाणि कुभा-रत्वं तावन्त्येव प्रज्जयायां द्विचत्वारिंशद्राज्ये इत्येवं चतुरशी-निमायुः पालयित्वा सिद्धः । स० । सर्वाऽस्य वरुण्यता 'नित्यथर' शब्दं चतुर्थभागे २२४७ पृष्ठं गता ।) गजपु-रनगरे भग्नस्य राज्ञः पुत्रे, मतान्तरं बाहुबलिनः सुतस्य सोमप्रभस्य । आ० । अ० । अ० । आ० । येन प्रथमसूत्रभस्वामिनि भिक्षा कृता । आ० । अ० । स पश्चात् प्रज्जितः भगवन् आत्मभयसम्बन्धान्नीकयत् । आ० क० १ अ० । सिद्धार्थनरेन्द्रे महावीरस्त्वामिनिः पितरि, ति० । कल्प० । अहोरात्रस्य त्रिशन्मुहूर्तद्वितीयः, कल्प० १ अधि० ६ क्षण । डादश-मासानां लोकान्तरदीप्त्या पौषमासे, जं० प्र० १० पाहु० । जं० । सू० प्र० ।

सिज्जा-शत्रु-स्त्री० । शत्रोऽस्यां माधव इति शय्या । इ० २

उ० । शीङ् स्वप्नं , अस्य कथयत्ययाम्नस्य कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनान् शयनं शब्दा । आच० ५ अ० । “घ-र-य-यां जः” ॥ २१२॥ इति संयुक्तस्य द्वित्रयम् । प्रा० “एकश्रयादौ” ॥ ८॥ ११॥ इत्यादिरस्येत्वं वा । निज्जा । संज्जा । प्रा० । सर्वार्थाङ्गवचनौ । ध० २ आध० । बुद्धस्तारकं , भ० २ श० ५ उ० । शयनं , ध० २ आधि० । अत्रु० । आच० । आघ० । नि० । स० । दशा० । ज्ञा० । उक्त० । धर्मणोपाधये , ध्य० ४ उ० । आचा० । उक्त० । शून्यशुद्धादिकायां वचनौ , आचा० १ ध्रु० १ अ० । शयनीये , ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । स्था० । आचा० । आच० । सूत्र० । भ० । “सर्वगिया सेज्जा ” ग० १ आधि० । प० भा० । आ० म० । यत्र वा प्रसारितपादैः सुप्यन्ते सा शब्दा संस्तारका वा । आसन् । नि० चू० १३ उ० । प्रश्न० । आ० म० । आ० चू० । आच० ७० । ध्य० । तत्र नामनिष्पन्नं निक्षेप शब्दपक्षेति । तस्या निक्षेपविधानाय पिण्डैवगानित्युक्कियत्र संभवति तां तन्नातिदिश्य प्रथमगाथया अपरासां च नियुक्तानां यथायोगं संभवं द्वितीयगाथया आचिमांश्य निक्षेपं च तृतीयगाथया शब्दापट्टनिक्षेपे प्राप्त नामस्थापनं अनादृत्य नियुक्कित्वाह—

द्वे स्त्रिते काले, भावे मिज्जा । य जा तर्हि पणयं ।

करिमिया मिज्जा खुलु, संजयजोम चि नायव्वा ॥ २६८॥

द्रव्यशब्दा क्षेत्रशब्दा कालशब्दा भावशब्दा , अत्र च या द्रव्यशब्दा तस्यां प्रकृतं , तामिव च दर्शयति—कीदृशी सा द्रव्यशब्दा ? संयतानां योग्येत्येवं ज्ञातव्या भविष्यति ।

द्रव्यशब्दाव्याचिख्यासयाऽऽह—

तिविहा य दव्वमिज्जा, सच्चित्तऽचित्त मीसगा चेव ।

मिचाम्मि जम्मि मित्ते, काले जा जम्मि कालम्मि २६९॥

त्रिविधा द्रव्यशब्दा भवति, तद्यथा—सच्चित्ता, अचिन्ता , मित्रा संति । तत्र सच्चित्ता पृथिवीकायादौ , अचिन्ता तत्रैव प्रासक्तं, मित्राऽपि तत्रैवाद्धेयपरिणतं । अथवा—सच्चित्ता-मुत्तरगाथया स्वन एव नियुक्कित्वा भावार्थस्थिति । ‘क्षेत्र’मिति तु क्षेत्रशब्दा , सा च यत्र प्रामादिके क्षेत्र क्रियन्ते, कालशब्दा तु या यस्मिन्नुत्तरादिके काले क्रियन्ते ।

तत्र सच्चित्तद्रव्यशब्दादाहरणार्थमाह—

उकलकलिंग गोभ्रम, वग्गुमर्हं चेव होइ नायव्वा ।

एयं तु उदाहरणं, नायव्वं दव्वसिज्जाए ॥ ३०० ॥

अस्या भावार्थः कथानकाद्यसंघः । तच्छब्दम्—एकस्याम-टव्यां द्वौ भ्रान्तरावुकलकलिकाभिधानौ विषमप्रदेशं पक्षि निवेश्य चौर्येण वर्तते । तयोश्च भगिनी वरगुमनी नाम, तत्र कदाचिद् गौतमाभिधानौ नैमित्तिकः समाया—तः, ताभ्यां च प्रतिपन्नः । तथा च वरगुमन्याकं—यथा नायं भद्रकः , अत्र घसेन् यदा तदाऽयमस्माकं पांक्षिनाशाय भविष्यत्यतो निज्जाटव्यं, ततस्ताभ्यां तद्वचनाभिर्ज्ञाटितः । स तस्यां प्रवृत्तमापन्नः प्रतिज्ञामप्रवृद्धि, यथा—नाहं गौतमो भवामि यदि वरगुमन्युद्धं विदां यत्र न स्वापमीति । अन्यं तु भण्ति—तत्र वरगुमन्यपत्यानां लघुत्वापक्षिस्था-मिनी , उकलकलिकौ नैमित्तिकौ , सा तयामेकया गौतमं पूर्वभूमिपक्षं निज्जाटितवती । अतस्तत्प्रवृत्त्याप्रतिज्ञामादाय

सर्वपात्रं वपाङ्गगतं , सर्वपात्रं वर्षाकालिनं जानाः , तत-स्तदनुसारणार्थं राजानं प्रवेश्य सा पक्षी समस्ता सुगण-ता दृश्या च । गौतमनापि वरगुमन्या उदरं पाटयित्वा सा-वशपजीयितव्याया उपरि सुममित्त्वा वा सच्चित्ता द्रव्य-शब्देति ।

भावशब्दाप्रतिपादनाधमाह—

दुविहा य भावमिज्जा, कायगए छुविहं य भावम्मि ।

भावे जो जत्थ जया, सुहदुहगम्भाइमिज्जासु ॥ ३०१॥

इ विधे—प्रकारावस्थाः सा द्विविधा, तद्यथा—कार्यावस्था , पदभावविषया च । तत्र यो जीवः यत्र आदिकादौ भाव यदा—यस्मिन् काले वर्तते सा तदा पदभावरूपा भाव-शब्दा , शयनं शब्दा स्थितिरिति कृत्वा । तथा स्यादिका-यगतो गर्भस्त्वेन स्थितो यो जीवस्तस्य स्यादिकाय एव भावशब्दा , यतः स्यादिकाय सुखिते दुःखिते सुते उत्थि-ते वा तादृगवस्थ एव तदन्तर्वर्ती ऽऽया भवति, अतः कार्यावस्था भावशब्दा द्वितीयति । अध्ययनार्थाधिकारः सर्वोऽपि शब्दावयवः । आचा० २ ध्रु० १ चू० २ अ० १ उ० । शब्दा—संस्तारकः । आचा० २ ध्रु० १ चू० २ अ० १ उ० । (अस्य महान्मयम्—संसारं शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतम् ।) एतत्प्रतिपादके आचाराङ्गद्वितीयश्रुतस्कन्ध-स्य द्वितीयं अध्यायं, स० ।

मिज्जाकल्पविहिणु-शब्दाकल्पविधिज्ञ-पुं० । आचाराङ्गं शब्दा यां संस्तारप्रवृत्तं, येन स सूत्रोऽधीनाऽधिनश्च शब्दाकल्प-विधिज्ञः । शब्दाकल्पसूत्रार्थं, नि० चू० २ उ० ।

मिज्जाकल्पिय-शब्दाकल्पिक-पुं० । शब्दाया प्रवृत्तारक्षण-धारणप्रवृत्तं, चू० १ उ० ।

मिज्जाकर-शब्दाकर-पुं० । शब्दां प्रतिपन्नं करोतीति शब्दा-करः । नि० चू० ८ उ० । वचनित्वाभिनि, चू० २ उ० ।

सिज्जादाता-शब्दादातृ-त्रि० । शब्दाया वसंतर्दानात् श-ब्दादाना । सागारकं, चू० २ उ० ।

सिज्जाधर-शब्दाधर-पुं० । शब्दां पतन्ती छात्रलेपनाभ्याम् आदिशब्दात् स्थूणादानादिभिश्च धारयति अतः शब्दाधरः । यद्वा—तथा शब्दाया साधूनां विस्तीर्णया नरकाद त्यागं धारयतीति शब्दाधरः । सागारिकं, चू० २ उ० । नि० चू० । (अत्र विस्तरः ‘सागरिय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)

सिज्जापडिमा-शब्दाप्रतिमा—क्री० । शब्देते यस्यां सा शब्दा संस्तारकस्तस्याः प्रतिमा—अभिप्रवृत्ताः—शब्दाप्रतिमाः । व-सतिविषयकामिप्रवृत्तं, स्था० ।

चत्तारि सिज्जापडिमाओ पत्ताओ । (चू० ३३१५)

‘चत्तारि सेज्जा’ इत्यादि, सुगमं, नवरं शब्देते यस्यां सा शब्दा—संस्तारकस्तस्याः प्रतिमा अभिप्रवृत्ताः शब्दाप्रतिमाः, तत्रादिष्टं फलकादीनामप्यतमत् प्रवृत्त्यासि नेतरदित्येक । नान्यदिति द्वितीया । तदपि यदि तस्यैव शब्दातरस्य, गृहे भवति ततो गृहीत्यासि नान्यत् ज्ञानीय तत्र रुचिष्य

इति दुतीया । सदपि फलदादिकं यदि यथासंस्तुनमेवा-
स्ते ततो प्रदीप्यामि नाभ्यंयति चतुर्थी । आसु च प्रतिमासु
आद्ययोः प्रतिमयागैकवृत्तिर्गतानामप्रदः, उत्तरयारम्यतरस्या
मभिप्रदो, गच्छान्तर्गतानां तु चतस्राऽपि कल्पन्ते इति ।
स्या० ४ डा० ३ उ० ।

मिज्जापरिसह-शय्यापरी(री)वृह-पुं० शय्या-वसतिस्तत्परि-
पद्यं च तज्जन्त्युच्चार्यमाणः । अ० ८ श० ८ उ० ।
समविषमभूमिकापाशुत्तरप्रचुरमतिशयिर् बहुधर्मकं वा
उपाश्रयं मृदुताडनादिभेदेनाच्यवचनं वा सेस्तारकं वा
प्राप्त्याद्देयाकरणे, प्रथ० ८६ द्वार । " शुभाशुभायां
शय्यायां, विषदत सुखानुखं । रगदेवी न कुर्वीत,
मानस्याज्येति चिन्तयत् ॥ १ ॥ " घ० ३ अथि० ।

नैपेक्षिकीतश्च स्वाध्यायादि कृत्वा शय्यां प्रति नियतैता-
स्तस्तःपरीयहमाह—

उच्चावयादि मिज्जाहिं, तवस्सी भिक्खुं धामवं ।

आइवेले विहसिआ, पावदिद्धी विहसइ ॥२२॥ (छ०)

उच्चं चिता उच्चा, उपलितलाघुलक्षणमेतत्, यद्वा
शीतानपनिवारकत्वादिगुणैः शय्यान्तरापरिस्थित्यन्वेषणाः,
तद्विपरीतास्त्ववस्थाः, अनयोर्द्वन्द्व उच्चावचाः, नानाप्रकारा
योच्चावचाः तार्क्यः, शय्याभिः—वसतिभिः तपस्वी—प्रशस्य-
नपाऽप्येता, भिक्षुः प्रायस्, स्वामशान्—शीतानपादिस-
हन् प्रति सामर्थ्यवान् नानियलं—स्वाध्यायादिविबलातिक्र-
मेण विहस्यत्—इहगतावपि वृत्तेरत्राहं शीतानिभिरभिभू-
त इति स्वात्मान्तरं गच्छन् । यद्वा—अनिशिलाम्—अस्यसमया-
निशायिनीं मयोदां—समनारूपामुच्चां शय्यामवाप्याह !
समाश्रयां यस्यादशीं सकलतृप्तुषाणापदिनीं मम शय्यांति,
अवस्थावस्थी वा अहं ! मम मन्दमायता येन शय्यामाप
शीतानिनिवारकां न लभे इति हर्षविषादादिना न विह-
स्यात्—नोत्सङ्गयत्, किमिष्यसुपर्वाद्दश्यत इत्याह—' पावदि-
द्धी विहसइ ' इति प्राग्वदिति सूत्रार्थः ।

किं पुनः कुर्यादित्याह—

पहरिकमुवस्सयं लद्धं, कल्लाणं अदुव पावगं ।

क्रिमेगरायं करिस्सइ, एवं तत्थऽहिपासए ॥२३॥ (छ०)

'पहरिकं' स्याद्विचित्रिहतत्वेन विविक्कमस्याबाधं वा उपा-
श्रयं—वसति लब्ध्वा—प्राप्य कल्याणं—शोभनम् 'अदुव' इति
अथवा पापं—पाशुः करणीकृष्णत्वादिभ्रमशोभनं, किं ? न कि-
ञ्चित्, सुखं दुःखं इति गम्यते, एका रारिर्वच तदेकरात्रं
करिष्यति—विधास्यति ? कल्याणः पापको बापाश्रय
इति प्रक्रमः । कोऽभिप्रायः ?—किञ्चित् पुरोपशितसुकृता वि-
विधमणिकरणीयदानिनासु महाधनसमुद्भासु महारजनर-
जनापनिभिक्षुषु मण्डितमिनादस्तमासु तदिदं तु जायं-
विशीलंभक्तकण्टकस्थपायदलसंवृतद्वारासु दुष्टकचवतुषमू-
षकोत्तरपाशुषुसलभसुविशुभमायमह्नीषासु श्वनकुलमाजि-
मूषसंसेकदुर्गोन्धस्याजम् वसतिषु वसन्ति । मम त्वयैव
यमीदृशी भ्योऽस्या भविष्यतीति किमत्र हर्षेण विषादन
वा ? मया हि धर्मनिर्वाहाय विविक्तत्वमेवाश्रयस्याभ्यर्थः, कि-
मपरं ? 'एवमिति'—अमुना प्रकारेण 'तत्र' इति कल्याणे पा-

पके वाऽऽश्रय आध्यासीन—सुखं दुःखं वाऽप्यनन्दन, प्रति-
माकरिकापणं च कलाप्रमिति, स्वाध्यायकालिका—
पक्ष्या तु कनिषया रात्रयः, दिवलोत्पन्नं च रात्रि-
प्रहणमिति सूत्रार्थः ।

अत्र निर्वैयहारम्, इह च 'अदुव पावगं' इति सूत्रावयवमयेन
स्पृशन् उदाहरणमाह नियुक्तिकारः—

कोसंबीं जसुदत्तो, य सोमदत्तो य सोमदेवो य ।

आयरिय सोमभूई, दुएहं पिय होइ आयवन् ॥१०८॥

सत्ताइगमयं वियड-वेरग्गा दोवि ते नईतीरे ।

पामोवगवा नइप्प-रएख उदहिं तु उवणीया ॥१०९॥

व्याख्या—कांशास्त्री यद्वत्तः सोमदत्तश्च सोमद्वयश्च आ-
चार्यः सोमसूनिर्देशोरपि च भयानि—ज्ञानव्यः । स्वज्ञानिग-
मने विकटवैराग्यात् द्वावपि तौ नदीतीरे पादपापगती
नदीपूरकणादधि नृनीतो इति गाथाद्वयाक्षरार्थः ।

भावायेस्तु वृद्धसम्प्रदायादवलेयः, स चायम्—

कांसंबीयं शयरीयं जगण्दत्तो धिज्जाइआ, तस्स दो पु-
सा—सोमदत्तो सोमद्वया य । त दोऽव निविल्लण्णकामो-
गा पवतिथा सोमभूईअण्णारस्स अतिप, बहुस्सुया व-
हुआगमा य जाया । त अज्जा य सत्तायपज्जिमागया, ते-
धि मायापियरो उज्जणिं गंतज्जिवा । तदि च विलए धि-
ज्जाइणो त्रियणं आविषेति । तदि तेति वियडं अज्ज व-
व्वण मेलउण दिण्णं । केऽपि अण्णि—वियडं चैव आया-
णंताण दिण्णं, तदि वि य तं विलेसं आयाणमाणेहि पीयं ।
पक्खा वियडता जाया, ते चित्तेति—अग्गेहि अजुत्तं क-
थं, पमाओ एस, वदे भन्तं पक्ककायंति । ते एगाए शूरी-
ए तीरे तीसे कट्ठाण उवरी पासावगया । नत्थ अजाज
वरिसं जायं, पूरा य आगतो, हरिया, बुज्जमाणा च उ-
दएख समुद्वीया । तदि सस्मं आहियासयं, अहाउयं,
पालियं, सेज्जापरीसहा आहियासिनो समवसमाहिं से-
ज्जाहिं । एवं एतो आहियासियवो ति । उल० २ अ०
" सज्ज " इति शय्या संस्कारकः—अप्यकादिपटी सुदु-
ठिनादिभेदेनोच्चावचः प्रतिधयो वा पाशुत्तरप्रचुरः शिश-
रो बहुधर्मको वा तत्र मोहिजन ११, आ० ४ अ० ।

सिज्जापरिसहविजय-शय्यापरी(री)वृहविजय-पुं० । अश्विजयमप्र-
चुरशकराशकलसंकुलपु शीतपुं० पु० वा देशेषु मृदु तडिनादि
भद्रभिक्षुरप्यकादिपट्टेषु वा निद्रामनुभवतः सत्यक प्रवचना-
नुसारेण तत्कृतवाधासहन, अरागगमनं च । पं० सं०४ द्वार ।

सिज्जाभेद-शय्याभासइ-ज० । शय्योपकरणे, अ० ११ श०
६ उ० ।

सिज्जापर-शय्यातर-पुं० । शय्या—वसतिस्तया तरति सं-
सारमिति शय्यातरः । साधूनां वसतिदातरि, दृश० ३ अ० ।
('सागारिय शब्दऽस्मिन्नैव भागो६०६पुष्टऽस्य व्याख्या गता !)
(शय्यातरेण कीदृशेन मयितव्यमांत ' क्षिपंती ' शब्दं
चतुर्थभागे २०४८ पुष्टं गतम् ।)

सिज्जापरपिण्ड-शय्यातरपिण्ड-पुं० । शय्यातरो—वसति-
स्वामी तस्य पिण्डः । स्वानारिकेख दीयमाने, अक्षनादिद्विदश-

सिद्धजायरविंद

विधं पिण्डं, दश०३३००। ('सागारिणपिण्ड' शब्दऽस्मिन्नेव
भागे उद्गाह्यम् ।)

सिंजायरभक्त-शय्यातरभक्त--न० । शय्यातरपिण्ड, नि० चू०
११ उ० ।

मिजावाली-शय्यापालिका-आ० । ' शय्यारक्षिकायां शय-
नीयस्तरिकायाम् , आ० म० १, अ० ।

मिआसंस्थार-शय्यासंस्तार-पुं० शरत्ने ऽभ्यामिति शय्या-व-
सतिः सैव संस्तारकः, यद्वा-शय्या-वसतिर्गव संस्तारको
द्विधा-प्रांशदा०,अपरिशदा० चेति ।शय्योपलब्धितत्संस्तार-
कः शय्यासंस्तारकः । शय्या-शयनं तदर्थः संस्तारकः-सं-
स्तारकभूमयः ।अथवा-शय्यायां-वसतौ संस्तारकाः शय्या-
संस्तारकाः । आ० १ अ० १ अ० ।शय्यासंस्तारकाभयं,
शु० १ उ० ३ प्रक० ।आत्वा० ।आव० ।नि० चू० ।पं० भा०
ग० ।स० ।

मिज्ज-सिध्दम्-न० । बुद्धकुष्ठविशेष, भ० ७ श० ६ उ० । ज० ।
मिज्जिका-माध्यापिका-स्त्रा० । प्रातिवाश्मकस्त्रियाम्, इ०
! उ० २ प्रक० ।

मिञ्च-सिक्-धा०। क्तृणे, "मिचेः मिञ्चमिर्ग" ॥३५६॥
इति मिचधातोः मिञ्चमिर्गादेशः। सिञ्च। सिम्प।
सेञ्च। सेर्चति। प्रा० ४ पाद।

मिद्ध-शिए-पुं० । शिष्येन स्म शिष्टः । वृत्तस्थानवृत्तसंवाप-
लब्धविशुद्धसंवापमनुजविशेष, ध० १ अधि० । साधुजनसंमेत,
डा० २२ डा० । वेदस्मृत्याद्यनुसागिणि, पञ्चा० १३ विध० ।
विंशष्टजनं, पञ्चा० १३ विध० । क्षीयार्थेन सम्यगृह्यौ, डा० ।

तल्लक्षगम्—

अंशतः क्षीणदोषत्वात्, शिष्टत्वमपि युक्तिमत् ।

अत्रैव हि परं कृतं तु, तल्लक्षणमसंगतम् ॥ १६ ॥

अंशान् इति—अंशानां देशान्— लीगादोषाद्वाहापक्षय-
त्वात् शिष्टत्वमपि अत्रैव-सम्यग्ग्रहणार्थं युक्तिमन् न्या-
योपपत्तम् । “लीगादोषः पुरुषः शिष्ट” इति लक्षणस्य निर्वा-
धत्वात् । सर्वेदोषक्षयस्य सर्वथा शिष्टत्वस्य सिद्धे कश्चलि-
ति वा विधानान्त्वमपि सम्यग्ग्रहेदाराभ्य देशतो विधिप्रस-
रिष्टत्वस्यव्यवधानपारम्भ्यात् । न चैवं शिष्टत्वस्थानीन्द्रि-
यत्वेन दुर्मेष्टत्वाच्छुद्धाचारिण प्रकृत्यनापत्तिरिति शङ्कनीयं
प्रशमनसंभगादिलिङ्गैस्तस्य सुग्रहत्वात् । दोषा रागादय एव
तथा च द्वियज्ज्ञानादधीकृत क्षयमुपलभामहे, न चा तेषु
निरक्षयपक्षेऽंशोऽस्ति यमांशः तत्क्षया यत्कु शक्यतेति चेन्न,
आप्तश्चिन्प्रकृतिसंभगात् । लिङ्गकप्रचलनदुपक्षयस्यैवांशतो—
दोषक्षयाथैवात्, आत्मानुप्रदोषघटनकारित्वेन क्षयाप-
यवतः सावयवस्य कर्मकपक्षोऽस्य प्रसिद्धत्वाच्च इत्यस्यैव
वितर्कः । हि-निश्चितं पराक्तं तु द्विज्ज्ञानोद्भाषितं तु
तस्य शिष्टस्य लक्षणम् असंगतमप्युक्तम् ।

तथाहि—

वेदप्रामाण्यमन्तृत्वं, बौद्धे ब्राह्मणत्वादिते ।

अतिव्याप्तं द्विजेऽव्याप्तं, स्वापे स्यारमिकं च तत् ॥१७॥

वेदति—“वेदप्रामाण्यमन्तुष्वम्” एतावदेव शिष्टलक्षणम्
 ब्राह्मणनाशिते बौद्धेऽतिव्याप्तं, तेनापि “वेदाः प्रमाणम्”
 इत्यभ्युपगमः। स्वार्गसिद्धं च नत् वेदप्रामाण्यमन्तुष्वम्
 द्विजं ब्राह्मणेऽप्युपगमम्। अयं भावः—स्वारसिकव्यतिशेपकृतं
 बौद्धेऽतिव्याप्तिनिरासिऽपि स्वार्सिकवेदप्रामाण्यमन्तुष्वम्,
 यदा कदाचिद्व्याप्त्यं सर्वथा वा। आद्ये बौद्धे एवान्वित्या-
 सिताद्वचनं, तस्यापि जन्मान्तरे वेदप्रामाण्याभ्युपगममस्ती-
 त्वात्। अन्यच्च शयनाद्विशेषां वेदप्रामाण्याभ्युपगमा-
 भाववर्जितं ब्राह्मणेऽप्यव्याप्तिरिति।

तदभ्युपगमाद्याव-ञ तद्व्यत्ययमन्तृता ।

तावच्छिष्टत्वमिति च-तदप्रामाण्यमन्तरि ॥ १८ ॥

तर्हिनि—तस्य वेदप्रामाण्यस्याभ्युपगमात् यावन्न तद्वय-
न्यस्य वेदप्रामाण्यस्य मन्तुताभ्युपगमः तावच्छ्रुतव्यम्
शक्यमात्रिदृशायां च वेदप्रामाण्यानभ्युपगमाद् ब्राह्मणं नाभ्या-
सिगिति भावः । अप्रामाण्यमभ्यस्यस्यैव स्वार्थसिक्तस्य प्रह-
णाद्वैजनादितं ब्राह्मणं वेदप्रामाण्याभ्युपगमस्ति नातिव्या-
प्तिः अप्रमादसंस्तुताभ्यायोरपि द्वयोरपि प्रमाणावर्गोपि-
त्वेन संप्रदायैकप्रदेशाभ्यामभ्युपगमन्तर्निवृत्तिः । अप्राह-
रिति चेत्तदप्रामाण्यमन्तरि-वेदप्रामाण्याभ्युपगमन्तरि ।

अजानति च वेदत्र-मव्याप्तं चेद्विवक्ष्यते ।

वेदत्वेनाभ्युपगम-स्तथ.पि स्याददः किल ॥ १६ ॥

अज्ञानति स्वेति—यदर्थं च वेदऽज्ञानति प्राप्ते अस्वाप्तं
लक्षणमनन्तं तेन वेदाप्राप्त्याभ्युपगमात् । अथ चेद्य-
द् वेदत्वेनाभ्युपगमा विषयत्वं वेद एव वेदत्वमज्ञानतश्च
न वेदत्वेनाप्राप्त्याभ्युपगमः किं त्विदमप्रमाणमिति इदं-
त्वाद्वैतवेति नाध्यात्मि, तथाप्यद एनलक्षणं किल ।

ब्राह्मणः पातकात्प्रसृतः, काकभावं तदापि हि ।

व्याप्तातीशं च नोत्कृष्ट-ज्ञानावच्छेदिका तनुः ॥२०॥

ब्राह्मण इति—यथा ब्राह्मणः पातकात् काकजन्मनिबन्ध-
नाद् दुरितान् काकभावं प्राप्नोति तद्वन्नि हि स्यात् ब्राह्म-
ण्यदशार्था यदप्राप्तव्याभ्युपगन्त्यात् काकदशार्था च वे-
दाप्राप्तव्यानाभ्युपगन्त्यात् । उत्कृष्टानावशेषेद्विधा च त-
त्तुरीया-भयानीयनि हि स्यान्प्राप्ति । तथा च काकंऽतिव्या-
धितारण्यधेमुत्कृष्टानावशेषं दकशीरवश्यं सन्तीति विशेष-
स्यान ईश्वरऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

अन्याङ्गरहितत्वं च, तस्य काकभवोत्तरम् ।

देहान्तरं ग्रहदशा-माश्रित्यातिप्रसङ्गिमत् ॥२१॥

अभ्यन्ति-अभ्याङ्गहस्तित्वं च अपकृष्टानावच्छेदकशरीर-
राहित्यं च तस्य आश्रयभानन्तरप्राप्तकामवश्यं, का-
कमचालं देहात्तत्प्राप्तवद्वा-शरीरान्तरानुपाशानावस्थायाम्
आश्रित्य अनिपसक्तिमर्दनिवृत्तत्वं तदावीमपकृष्टानावच्छेद-
कशरीरग्राह्यात् ।

अवच्छेदकेरहाना-मपकृष्टधियामथ ।

संयन्त्रविरहो यावान् , प्राप्ताण्योपगमे सति ॥ २२ ॥

अथच्छेदकानि अथ प्रामाण्योपगमे सति--वदप्रामाण्या-

भ्युपगमकाले, यावात्, अपकृष्टविधायी-अवच्छेदकदेशानाम्
अपकृष्टहानावच्छेदकशरीराणां संबन्धविरहः-संबन्धभावः॥

अप्रामाण्यानुपगम-स्तावत्कालीन-एव हि ।

प्रिष्टत्वे काकद्वयप्रमाणोऽस्तदा च न ॥२३॥

-अप्रामाण्यानि-तावत्कालीन एव हि-सकलतत्त्वमीमांसा-
लीन एव, अप्रामाण्यानुपगमो-वेदप्रामाण्याभ्युपगमविर-
हः, प्रिष्टत्वे काकद्वयप्रमाणो वेदप्रामाण्याभ्युपग-
मसमानकालीनः, तदा च काकस्य मरणान्तरे शरीरा-
न्तरप्रवृत्त्यायां नास्तीति ज्ञातिव्याप्तिः । इमे च याव-
न्त काले वेदस्य वेदप्रामाण्याभ्युपगमस्य विरहो वेद-
प्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनयावदपकृष्टहानावच्छेदकश-
रीरसंबन्धभावसमानकालीनस्तावन्त काले स प्रिष्टः ।
अत्रापि बोद्धव्यं वेदप्रामाण्यं एवैवाभ्युपगम-
नाय तवच्छिद्य एव । बोद्धव्यं अपि ब्राह्मणे जानी वेदप्रामा-
ण्यं यावत्प्राकृतवास्तावदप्रिष्ट एवेति फसितमिह प-
ञ्चतमः । अत्र च वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनत्व-
वस्तुसामानाधिकरण्यामपि बन्धयम् । अन्यथोत्तरकाले त-
त्कालीने यत्किञ्चिदधिकरणकृष्टज्ञावच्छेदकशरीरसं-
बन्धप्रागभावनाशमव्याप्यते ।

नैवं तदुत्तरे विप्रो-उच्यतेः प्राक् प्रतिपत्तितः ।

प्रामाण्योपगमात्तत्र, प्राक् तत्रेति न सेति चेत् ॥२४॥

वैकर्म्येति-नैवं यथा विवक्षितं प्राक् तदुत्तर विप्रो काक-
अथवा तत्रमात्रब्राह्मणभवे प्राक्प्रतिपत्तितः मन्त्रवीथ्यवेदप्रा-
मण्यप्रमादभ्रत्याख्यातेः । तदानीं तदीयवेदप्रामाण्यभ्यु-
पगमविरहस्य प्राक्तनब्राह्मणभवीयवेदप्रामाण्याभ्युपगमस-
मानकालीनयावदपकृष्टहानावच्छेदकशरीरसंबन्धविरहास-
मानकालीनत्वादान्तरालिककाकमव एव काकशरीरसंबन्ध-
प्रागभावनाशत् । प्रामाण्योपगमाद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमात्
प्राक् तत्र काकमवच्छिद्यब्राह्मणे तच्छिद्यत्वे न इति हेतुत्वव-
त्वादेवं न साऽव्याप्तिः । वेदप्रामाण्याभ्युपगमे तु लक्ष्यसंग-
ह्येवेति शेषः । इति चेन्नैवे यत्किञ्चिद्वैषम्याणांभ्युपगम
एव प्राक् ।

तथा च-

यत्किञ्चित्पुत्रे पश्चात्, प्राक् च काकस्य जन्मनः ।

विप्रजन्मोन्तराले स्यात्-तस्य ध्वंसप्रागभावतः ॥२५॥

यत्किञ्चिदिति-यत्किञ्चित्पुत्र-यत्किञ्चिद्वेदप्रामाण्याभ्यु-
पगमस्य लक्षणोन्तराले काकस्य जन्मनः पश्चात् प्राक्-
च विप्रजन्मोन्तरालेऽप्रातिपत्ति-संज्ञां मन्त्राभवे एवं-
समागमादतः काकशरीरसंबन्धविरहसमागमाववाधित्य सा
प्रसिद्धाऽतिव्याप्तिः स्यात् । अत्र भाष्यः-यो ब्राह्मणः काको
जातस्तदनन्तरं च ब्राह्मणे अभिष्यति तस्य मरणानन्तरं ब्रा-
ह्मणशरीरप्रवृत्त्यायां पुनराब्राह्मणभवाकालीनवेदप्रामाण्याभ्यु-
पगमसमावकाशीनकाकशरीरसंबन्धविरहः-संबन्धसाक्षात्प्रा-
व्याप्तिः । प्राक्तनकाकशरीरसंबन्धप्रागभावस्तु तत्समान-
कालीनं एवेति तस्यैव ब्राह्मणसंबन्धोन्तरान्तरे काकशरीरा-
प्रवृत्त्यायां प्राक्तनब्राह्मणसमानकालीनवेदप्रामाण्याभ्युपगमस-
मानकालीनकाकशरीरसंबन्धप्रागभावोऽप्रातिपत्तिरिति सिद्ध-

यो ब्राह्मणः प्राग् बोद्धो वृत्तस्तस्य स्वाभाविकशरीरां वेदप्रामा-
ण्योभ्युपगमविरहस्यापिमात्राह्वयवीथ्यभित्तिरसं-
बन्धभावसमानकालीनत्वात्प्रातिपत्तिरिति बोध्यम् ।

जीववृत्तिविशिष्टाङ्गो-भावोभावप्रदोऽप्यसौ ।

उत्कर्षोपकर्षश्चाव्यवस्थो यदपेक्षया ॥ २६ ॥

जीवति-जीववृत्तिविशिष्ट-अवच्छिन्नवृत्तिविशिष्टो-बोद्धो-
भावे उत्कृष्टहानावच्छेदकशरीरमावस्तव्यवस्थोऽपि तद-
भावनिवृत्त्येऽपि काकमवश्योरतिव्याप्तिरवश्यमेवसंबन्ध-
लक्षणाप्रानाशमर्थः । स्वस्मादुत्कर्षभावेनैव अपेक्षया व्य-
वस्थितः । कीटिकादिज्ञानावच्छिन्नवृत्त्युत्कर्षात् काकादिज्ञान-
स्यः ब्राह्मणवृत्तान्तस्य च द्वैविध्यक-पक्षोऽपकृष्टकात् ।
इत्थं च तदवस्थ एवातिव्याप्यव्यवस्थीति । न च काकादिज्ञा-
नव्यावृत्तं मनुष्यादिज्ञानसाधारणमुत्कर्षं नाम ज्ञातिविशेष-
माद्रियन्ते भवन्तः, अन्यथा कार्यमात्राद्विजातिः कार्यभा-
वच्छेदकत्वनियमेन तदवच्छिन्नेऽनुगतकारणकल्पनापत्तिः, ई-
श्वरज्ञानसाधारणत्वात् तस्य कार्यमात्रवृत्तिरव्यतिरेकत्वा-
पि देवदत्तादिजन्यतावच्छेदिकयाऽपकर्षविशेषेण च साक-
योत्र जातित्वं तत्तद्विज्ञानावच्छेदकशरीरसंबन्धभावप्रवृत्त्यु-
त्कर्ष इति न किञ्चिदेतत् ।

ननु एकजन्मावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणस्योत्कर्षो वेदप्रामा-
ण्याभ्युपगमसमानाधारवेदप्रामाण्याभ्युपगमोत्तरकाल-
वृत्तिव्यतिरिक्तवेदप्रामाण्याभ्युपगमविरहः प्रिष्टत्वमिति नि-
वृत्तेन न कोऽपि दोषो भविष्यतीत्यत आह-

अपि चाव्याप्यतिव्याप्ती, कात्स्न्येदेशविकल्पतः ।

आद्यग्रहे स्वतात्पर्यो-म दोष इति चेन्मतिः ॥ २७ ॥

अपि वेति-अपि च कात्स्न्येदेशविकल्पतः कृतवदप्रामा-
ण्याभ्युपगमो निवृत्तिर्ना दृष्टतदभ्युपगमो वेति निवृत्ते-
नेऽव्याप्यतिव्याप्ती । कृतवदप्रामाण्याभ्युपगमस्य ब्राह्मणे-
व्यवस्थायात् । न हि वेदान्तिनो नैयायिकाद्यभिमतं भूति
प्रमाणयन्ति, नैयायिकादयो वा वेदाव्यभिक्तमभिमतं प्रमाणव-
दप्रामाण्यं च बोद्धव्येऽप्यभ्युपगमकृत्, "न हि यदाह सर्व-
भूतानि, अग्निर्हमस्य भेकजम्" इत्यादिप्रमाणानां तथापि
समतत्वादिति । स्वतात्पर्यो-स्वाभिप्रायस्येवम् । आद्यग्रहे
यावद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमनिवेशे, न दोषः, स्वस्वकृतापयै
प्रमाण भूतिरिति हि सर्वेषां नैयायिकशरीरानामभ्युपगमः ।
इति चेन्मतिः कल्पना भवतीत्या ।

नैवं विशिष्य तात्पर्यो-ग्रहे तन्मानन्ताऽङ्गीते ।

सामान्यतः स्वतात्पर्यं, प्रामाण्यं नोऽपि समुक्तं ॥२८॥

नैवमिति-एवं मन्त्रमिच्छता कस्याभिन्नं पुनरवश्यमेव भूते-
विशिष्य स्वकथितप्राप्त्युत्पत्तेरव तात्पर्यग्रहं तन्मानन्ताया-
स्तत्प्रमाणाया अग्रहत् । स्वतात्पर्यं सर्ववेदप्रामाण्याभ्यु-
पगमस्य पुनरावकाशकालेतरतात्पर्यायामपि भूति प्रमाणादि-
तत्वात्तेऽपि प्रमाकरणावस्थे सुग्रहत्वात् दोष इत्यत आह-
सामान्यतो न्यक्तपक्षेण, स्वतात्पर्यं स्वाभिप्रायस्येवम् ।
वेदप्रामाण्यं नोऽस्माकं ज्ञानानामपि समतम् । यावन्ती हि
परसमयास्तावन्त एव नृणा इति भूतवर्तकमित्येतत् । सर्व-

मिश्रायः वनासु—शुभिरभूमिषु मिश्राणामु च—तथा-
विधभूमिराजीषु च, वास्तु मिषुः क्षानजलोत्पन्नकचया
विकृतेन—प्रासुकोदकनाश्रावयति, तथा च सहिद्राधनातः सं-
वमपरित्याग इति सूत्रार्थः ॥ ६१ ॥ निगमयन्नाह—तन्महं त्वि
स्वम्, यस्यावेवमुक्तोपप्रसङ्गलासात्—साधवो न क्षान्ति
शितिन बोधेनोदकेन, प्रासुकेनाप्रासुकेन चेत्यर्थः, किंवाशि-
हस्त इत्याह—यावज्जीवम्—आजन्म ज्यते वास्म—दुग्ध-
चरमक्षानमाभित्य अधिष्ठानारः—अस्यैव कर्तार इति सूत्र-
ार्थः ॥ ६२ ॥ किंच—सिन्धायं' ति स्वम्—क्षानं—पूर्वोक्तम् ।
अथवा—कलनं—चन्द्रबुक्कवादि लोभं—गन्धद्रव्यं पच-
कानि च—कुङ्कुमकसरणि, चक्षुष्माद्व्यवैविधं गात्रस्य
उद्भूतार्थम्—उद्भूतनिमित्तं नाचरति कदाचिद्विषयवाच-
जीवमेव भावसाधव इति सूत्रार्थः ॥ ६३ ॥ दश० ६ अ० २ उ० ।

“ भलमहलपंकमहला, धूलीमहला न तं नरा महला ।
ज पापपंकमहला, ते महला जीवलायमि ॥ १६६ ॥
अणुमिं सलिलोहि, सरीरेहस्त सुदिजगणं ज ।
कामिं ति खिलिजं, महेसिणं तं ननु सिन्धायं ” ॥ १७० ॥

उक्तं च—

“ क्षानं मयद्वर्पकरं, कामाङ्गं प्रथमं स्मृतम् ।
तस्मात्कामं परित्यज्य, नैव क्षान्तिं दम रताः ” ॥ १७१ ॥
ध० २० १ अधि० १० गुण ।

तथा—चाऽवाचि—

“ नेदकक्रिजगात्रोऽपि, स्नात इत्यभिधीयते ।
स स्नातो यो उमस्नातः, स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ १७४ ॥
विस्मयन्तर्गतं पुष्टं, तीर्थस्नानेन शुष्यति ।
शतयोऽपि जलैर्धौत—सुराभाण्डमिवाशुचि ” ॥ १७५ ॥
ध० २० १ अधि० १० गुण । गृहस्थानां क्षानसं-
लाकं न लिष्टम् । आवा० २ भू० १ सू० १ अ० ६
उ० । स्नानं मनोमलत्यागो योग्येन्द्रियरक्षणम् । अ-
भेददर्शनं क्षानं, स्नानं निर्विषयं मनः ॥ १ ॥ न तु बाह्या-
विशुद्धिः “ जं मगद्धा बाहिरिं विस्लाहि, स तं सुविष्टं
कुसला वयनि ” अप्रधानं प्रति विजययोः स्नानमिदं प-
त्याह—“द्रव्यतो भावतश्चैव, द्विधा स्नानमुदाहृतम् । बाह्या-
भाष्यामिकं चेति, तद्व्यतिः परिकीर्त्यते ॥ १ ॥ ” उच० १२ अ० ।
“ पात्रासिन्धायामिषु क्षयि मंक्वा, चारस्त लोभस्स असा-
सण्ण । त मज्झमेसं सल्लवं च मोषा, अक्षय्यवासं परिक-
णयति ॥ १ ॥ ” सूत्र० १ भू० ७ अ० । “ कुलीशं शब्दे द्वतीयभागं
६१० पुष्टं द्वावधौता ॥ ” द्वाण्ण उ सिक्किमुदाहरति, सारं च
वारं उद्गं कुर्वता । द्वाण्ण कासं च सिन्धाय सिद्धि, सिद्धि-
सु पात्वा बहवे दगंति । ” सूत्र० १ भू० ७ अ० । “ उद्गं शब्दे-
द्वितीयभागं ७६६ पुष्टं द्वावधौता पात्वा ॥ ” न शत्रुं निर्म-
लीकृतुं, गार्ध स्नानशून्यैरपि । अक्षान्तमेव क्षानाभि—द्विष्य-
चर्मिमलम् ॥ १ ॥ ” उच० २ अ० । अप्रत्यायं मन्त्रीवर्धीभिः संस्कृ-
तजलैर्मूलादिस्नाने, गेगमुक्तस्नाने च । उच० १५ अ० । (पञ्चा-
ग्रह्य स्नानं “मिश्राणं शब्दे द्वितीयभागं ७७० पुष्टं गणम् ।)
सप्त स्नानानि लौकिकैः पुनरिति सप्तधा ॥ यदाह—
“ सप्त स्नानानि प्रोक्तानि, स्वयमेव स्वयंभुवा ।
मृश्यभाषविशुद्धार्थं—मृषीणां ब्रह्मचारिणाम् ॥ १ ॥

आनये वाक्यं ब्राह्मणं, वायस्यं दिव्यमेव च ।
यार्थिबं मानसं वैच, स्नानं सप्तविधं स्मृतम् ॥ २ ॥
आनये मस्मना क्षानं—मवगाहं तु वाक्यम् ।
आपोहिष्ठामयं ब्राह्मणं, वायस्यं तु नवां रजः ॥ ३ ॥
सर्वदृष्टं तु यद् दृष्टं, तद्विषयस्यो विदुः ।
यार्थिबं तु सूत्रा स्नानं, मनःशुद्धिस्तु मानसम् ॥ ४ ॥

स्था० १ डा० ३ उ० । आवा० । आनयनेनेति स्नानम् ।
गन्धोदकानि, उच० २१ अ० । सुगन्धद्रव्यसमुदाये, आ-
वा० २ भू० १ सू० २ अ० १ उ० ।

सिन्धाय—स्नात (क) —पु० । क्षान्तिसलक्षणातिक्रमेमलस्या-
स्नात इव स्नातः स एव स्नातकः ॥ ७० १ अधि० । क्षान्ति-
ममलक्षालभावात्तद्व्यवस्थानस्वकये निर्मयेभेदे, स्था० ३
डा० २ उ० । भ० ।

सिन्धायि पंचविधे पश्यते, तं जहा—अप्यक्षरी १ असम्बले २
अक्रममे ३ संसुद्रयाशुदंसखधरे अरहा जिबे केवली ४
अपरिस्तावी ५, ६ । (ध० ४४४५)

स्नात इव स्नातः स एव स्नातकः, सयोगोऽयोगो वा
केवलीति । अप्युनैत एव भेदत उपपत्ते, तत्र पुलाक इ-
त्यासेवापुलाकः पञ्चविधो, लक्ष्मपुलाकस्यैकविधत्वात्, न-
च स्नानमिलित्वादिभिरतिवार्धनमाभित्यामानम्—अ-
सारं कुर्वन् क्षानपुलाकः, एवं कुर्वन्संस्तवादिभिर्देशमपुला-
कः, मूलात्तरमुष्णप्रतिसेवनान्तरपुलाकः, यथाहल्लिङ्गाधि-
कप्रहणात् निष्कारणोऽप्यलक्षिकप्रहणात् लिङ्गपुलाकः, किञ्चि-
त्प्रमादात्मनसाऽकल्पप्रहणात् यथा स्वप्नपुलाको नाम प-
ञ्चम इति । वक्षुषो द्विविधोऽपि पञ्चविधः, तत्र शरीराप-
करणभूषयोः सञ्जिम्यकारी आभोगवकुशः, सहसाकारः,
अनाभोगवकुशः, प्रचक्षुषकारी सेवुनवकुशः, प्रकटकारी
असेवुनवकुशः, मूलात्तरमुष्णाधिनं वा सेवुनासेवुनम्
किञ्चित्प्रमादी अक्षिमलालपनयन् वा यथा स्वप्नवकुशो नाम
पञ्चा इति । कुशीला द्विविधोऽपि पञ्चविधस्तत्र क्षानदर्शन-
चारित्रिलिङ्गाभ्युपजीवनं प्रतिसेवनतां क्षानादि कुशीलो लि-
ङ्गस्थाने कश्चित् तथा दृश्यते तथाऽयं तपश्चरतीत्येवमनु-
मोचमानो हर्षकृच्छ्रं यथास्वप्नकुशीलः प्रतिसेवनयैवेति,
कषायकुशीलाऽप्येव नवरं क्वाभादिना विद्यादिज्ञानं प्रयुञ्जा-
ना क्षानकुशीला दर्शनप्रत्ये प्रयुञ्जानो दर्शनः, क्षायं दक्षना-
रिचतः कषायेतिज्ञानं कुर्वन् लिङ्गो, मनसा कषायाद् कु-
र्वन् यथास्वप्नः । क्षुष्टिकाकारव्यापका त्वेवं सत्प्रगाराधन-
विपरीता प्रतिगमा वा सेवना प्रतिसेवना । सा पञ्चसु क्षा-
द्विषु येषां तं प्रतिसेवनं कुशीलाः कषायकुशीलास्तु पञ्चसु
क्षानाद्विषु येषां कषायेर्विराधना क्षिपत इति । अन्तर्मुहं नम-
माणाया निर्मेषाद्यायाः प्रथमे समये वर्त्ममानं दृक् शेषेषु
द्वितीयः अन्तिमं द्वितीयः शेषेषु चतुर्थेः सर्वेषु पञ्चम इति वि-
वक्षया भेद एवास्ति । क्षुष्टिः—शरीरं तद्व्यवस्थाकावयोरानि-
रोधे सति अचक्षुर्भवेति अन्त्यं क्वा १, निरतिचारत्वाद्-
शब्दः २, क्षयिकमत्वाद्कर्मोऽयं इति ३ द्वितीयः । क्षानात्तर-
णासंपूर्णत्वात्संशुद्रक्षानदर्शनकरः पूजाहत्वाद्दर्शनमात्रं रहा-
रद्वयमस्तीत्यरहा वा, अतः कषायत्वात् क्षिन्ः केवले परिर्वरे

सिद्ध-सिद्ध-वि० । बजे, मं० ।

सिद्ध-सिद्ध-वि० । केवलोद्देकेनाद्भिक्ते, ग० १ अवि० । झा० ।
मं० । रा० । उक्कच्छुद्धेन कृतसेवने, श्री० । जी० ।

सिद्धि-सिद्धि-पुं० । ऊर्ध्वमधो वा गच्छतः सुखोत्पादवतारदे-
तो कृद्वादिभ्ये पथि, इय० १० उ० । (भक्तप्रवृत्तकालाद्यर्थे
पञ्चमभानऽवस्थितलो गतः ।)

सिद्ध-सिद्ध-न० । 'क-ग-ङ-ङ-त-प-श-व-स-क-पामूर्ध्वे
लुक्' ॥ ८२५ ॥ ७७४ एषां संयुक्तवर्षसंयुक्चिनामूर्ध्वे स्थितानां लु-
ग्भवति । सिद्धये सिद्धये । कथं, मा० । ग० । झा० मं० । अतु० ।
प्रभ० । विद्या० । मधुच्छिद्ये रज्जुनिर्मिते पदार्थे, नीत्याञ्च । भ-
क्तपुलाके, प्राप्ते च । पुं० । वाच० ।

सिद्ध-सिद्ध-पुं० । यथेन गुणेन निष्पन्नाः परिनिष्ठिताः सि-
द्धोद्भवद् ; न पुनः साधनीया इत्यर्थः । ध० २ अवि० ।
कल्प० ।

एगे सिद्धे । (सू० ४६५)

सिद्धयति स्म कृतकृत्यो भवेत् सेधयति कम वा—अ-
गच्छत् अपुनरादृश्या लोकाप्रमिति सिद्धः । सिद्धे, प्रा. बजं
कर्म ध्माते दग्धं यस्य स इति निष्कृताः सिद्धः ।
कर्मप्रवृत्तिमुक्तं, स च एको द्रव्यार्थतया पर्यायार्थतस्त्वन-
न्तर्पथीय इति, अथवा—सिद्धानामन्वत्तुऽपि तस्मान्मायाद्-
कत्वम् । अथवा—कर्मसिद्धयविद्या-मन्त्रयोगागमार्थेयात्राबु-
द्धितत्त्वः कर्मस्य भेदेनैकत्वेऽप्यस्यैकत्वं सिद्धशब्दमिधेय-
त्वसाध्यादिति । कर्मस्य सिद्धस्य च परिनिर्वाणम् । स्वा०
१ ठो० । कर्मप्रवृत्तिमुक्तं, पा० । अपगतसकलकर्ममलं,
वं० प्र० १ पाठ० । दशा० । मं० । दश० । आच० ।
अशेषद्वन्द्वरिते, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० ।
सुक्रध्यानात्मकनिर्दग्धकर्मध्वने मुक्तिपद्माभिजि जीवे, पा० ।
अपगतसकलकर्ममलं परमसुखिनि एकान्तकृत्ये,
आ० मं० १ अ० । कर्मविगमात् कृतकृत्ये, ल० ।
आच० २ अ० । निर्दग्धानकर्मप्रवृत्तिध्वने, ल० । जी० । सूत्र० ।
संथा० । पुं० सू० । आ० सू० । सिद्धा जेतलोद्भवस निरपसे-
सायं च कर्मप्रवृत्तिर्वा ज्ञो वाह भावलोभो तस्व जस-
मा जीयसव्वकम्म ति भयित्ते इति । आ० सू० ४ अ० ।
सिद्धः पञ्चदशविधः । निश० ।

अथ सिद्धमस्कारे व्याख्येयसुराह—

सिद्धो जो निष्कम्भो, जेष गुणेष स य बोद्धसविगण्यो ।
नेमो नामाद्भिओ, भोयवसिद्धाद्भिओ दग्धे ॥ ३०२७ ॥

इह 'सिद्ध' इति कोऽर्थः । उच्यते—'विघ संराद्धौ' 'राघ
साध संसिद्धौ' 'विघू शास्त्रे मांद्दृश्ये च' सिद्धयति स्म सिद्धो
को येन गुणेष निष्पन्नाः—परिनिष्ठिताः, न पुनः साधनीया इत्य-
र्थः । स च सिद्धः सामान्यतो नामसिद्धादिभेदात्तुर्दशविधो
ज्ञेयः । तत्र नाम-स्वापनासिद्धौ सुगमौ । द्रव्यसिद्धस्तु सि-
द्धो-निष्पन्नं श्रीद्वयः, आदिशब्दात्-पांकोत्तीर्णघटादियु-
द्धे ।

ज्ञातं, अस्योद्भावोर्निष्पन्नत्वगुणेन परिनिष्ठितत्वात्, अग्र-
धानत्वेन च द्रव्यत्वात् इति गाथायः ।

शेषानेकादश सिद्धभेदानाह—

कम्मे सिद्धिं य विज्ञाए, भंते जोगे य आगमे ।

अथ जता अभिप्पाए, तवे कम्मकखए इय ॥ ३०२८ ॥

कर्मसिद्धः—शिल्पसिद्धौ, विद्यासिद्धः, मन्त्रसिद्धः, योग-
सिद्धः, आगमसिद्धः, अर्थसिद्धः, यार्थासिद्धः, अभिप्रिया
बुद्धिपर्यायस्ततो बुद्धिसिद्धः, तपःसिद्धः, कर्मस्यसिद्धः ।
इति निर्युक्तिरलोकावसायार्थः ।

एतेषां च कर्मादिसिद्धानां स्वरूपप्रतिपादनपराः 'कम्मं ज-
मयाद्भिओ' इत्यादिकाः 'न किलम्मज्जो तवसा' इतिगा-
थापर्यन्ता एकवत्त्वारिण्यु गाथाः सकथानकभावार्था मूला-
वश्यकटीकानोऽवसेया इति । अथ कर्मस्यसिद्धमर्थ प्र-
ज्ञानो निरुक्तविधिना प्रतिपादयन्नाह—

दीहकालरयं जंतु-कम्मं से सियमद्दहा ।

सियं घंते ति सिद्धस्स, सिद्धत्तमुवजायइ ॥ ३०२९ ॥

व्याख्या—दाघः संतानोपपत्त्याऽनादित्वात् स्थितिबन्ध-
कालो यस्य तद् दीर्घकालम्, निसर्गनिर्मलजीवस्यानुज-
नाद् मालिन्याप्योद्भावद् रजः, अथवा—स्नेहेन बन्धनयो-
ग्यं भवतीति साध्याद् रजः, सूक्ष्मत्वसाध्याद् वा रज इति
कर्मण एव विशेषणम्, दीर्घकालं च तद् रजश्चेति दीर्घ-
कालरजः । 'जंतु कम्मं ति' दीहकालरजोक्तं यत् कर्म
दीर्घकालस्थितकं रजोक्तं यत् कर्मस्यर्थः, एतच्चैवविधं
कर्म, तुराभ्यस्य विशेषणार्थत्वाद्भव भव्यस्य, संवाण्य शु-
द्धते, नामभ्यस्य, तस्य वक्ष्यमाणध्यातव्यायोगात्, अथवा-
भक्ष्यसंबन्धवर्षमिह कर्मणा ध्यातव्यसामर्थ्याद्भव लभ्यते ।
यच्छब्दोऽपि साक्षादुपासे कर्मणि न तथाविधे साफल्य-
मनुभवति । अतः 'जंतुकम्मं' इत्येतद्व्यथा व्याख्यायत—
जन्तुजीवस्तस्य कर्म जन्तुकर्म । अनेनावज्जकर्मस्यवच्छेदमा-
ह—वज्जे यत् कर्मस्यर्थः । कथंभूते यत्कर्म जन्तुकर्म वा ?
इत्याह—'से सियमद्दहा' ति ज्ञानावरणाद्यष्टप्रकारैः पूर्वैः 'से'
तस्य सितं वज्रमित्यर्थः । अथवा 'से सियं' ति ज्ञाना-
भोगनिर्धेयतयथाप्रवृत्तकारेण सम्प्रवृत्त्यापुपायतव्य-कर्म-
ण श्रुतं शेषं कृतं, स्थित्यनुभवादिभिरहरीकृतमित्यर्थः ।
तद् दीर्घकालस्थितिकं रजोक्तं भव्यस्य संवाण्य य-
त्कर्म जन्तुकर्म वा पूर्वमहधा वज्जे तत् कर्म श्रुतं
सत्, किम् ? इत्याह—'सियं घंते ति' ति सितेतिर्यथे व-
ज्जं ध्माते तीक्ष्णध्यानलानेन दग्धं क्षपितं महाग्निना लोह-
मलवदर्थेति सिद्ध इति निष्कृतिः । एवं च कर्मद्वन्द्वान-
न्तरं सिद्धस्यैव सतः सिद्धत्वमुपजायते नासिद्धस्य, 'जे-
रएपसु उवक्कज्जे' इत्यादिनिश्चयनयमताभवश्रुतिरिति । उप-
जायत इति तत्रात्मनः स्वाभाविकं सत्सिद्धत्वमनादिक-
मावृत्तं तदावश्यकविगमनाविर्भवस्यैव, न पुनरसत्पुजायत
इति प्रतिपत्तव्यम्, असंतः करविधागुस्थेयं जन्मायैगा-
दिति । अथवा—सिद्धत्वं सिद्धत्वं सिद्धत्वं सिद्धत्वंमुपजा-
यते न तु प्रदीपनिर्वाणकल्पमभावकार्यमिति । एवं नवन-

तान्तरव्यवच्छेदायमेतत् । तथा आदुरेके—“ दीपो
यथा निर्धूतमध्यपेता, नैवावनि गच्छति नाम्नरितम् ।
दिशं न काञ्चिद्विशेषं न काञ्चिद्, स्नेहस्योत्पलमेति शा-
स्त्रिणम् ॥ १ ॥ जीवस्तथा निर्धूतमध्यपेता, नैवावनि गच्छति
नाम्नरितम् । दिशं न काञ्चिद्विशेषं न काञ्चिद्-स्नेहस्योत्प-
लमेति शास्त्रिणम् ॥ २ ॥ ” इत्यादि एवंविधसिद्ध्याभ्युपगमे
वीक्षादिमयासर्वैषध्याङ्गिरन्वयज्ञानभङ्गस्य आघटमान्ता-
विति । अथवा—“ दीहकालस्य ” इति एतद्व्यथा व्याख्यायते
रया वेगव्यष्टाविशेषः फलमनुभव इत्यनघान्तरम्, ततश्च ल-
म्बानेनानुभूयमानत्वादीधकाला रयोऽनुभवा यस्य तद्दीध-
कालस्य यद्व्ययकर्म जन्तुकर्म वा तथा ‘सिसिच’मिति एत-
द्व्यन्यथा व्याख्यायन्-लश्याविशेषाभेदविनं वद्वयगंगालक-
न्यायाज्जिवेन सह संश्लेषमुपगतम् । अष्टधा सितमित्या-
दि तु तथैवेति निर्युक्तिश्लोकसंज्ञेपार्थः ।

आह ननु यच्छेषितं भवोपप्रादि चतुर्विधं कर्म तद्यदि
पर्यन्ते समस्थितिकं भवति तदा समकालमेव क्षययित्वा
मोक्षं गच्छतीत्यधीश्वराम्यन्ते, यदा तु विषमस्थितिकं तद्
भवति तदा किं करोतीत्याह—

नाऊण्यं वेययिज्जं, अहवहुयं आउयं च धोवाम् ।

गंतुलं सङ्गचार्यं, खवेह कम्मं निरवसेसं ॥ ३०३० ॥

सङ्गगपुनर्भावेन उन्माषक्येन कर्मणां हनने-घातः प्रलयो
वस्मिन्मयज्ञविशेष असौ समुदातः ।

तत्त्वकर्ममेवाह—

दण्डकवाणे मन्थन्तरे य साहगया सरीरत्ये ।

भासजोगनिरोधे, सेलेली सिज्जणा चेव ॥ ३०३१ ॥

नन्वेवेभूतः समुद्धानगतातां विशिष्टः कर्मद्वया अवतीति
काऽत्र हेतुरिति । अत्रोच्यते प्रयत्नविशेषः ।

किं पुनरत्र निदर्शनमित्यत्राह—

जह उल्ला साडीया, आसुं सुकइ विरज्जिया संती ।

तह कम्मलहुयसमए, वचंति जिस्सा सङ्गचार्यं ॥ ३०३२ ॥

एता अपि तिको निर्युक्तिगथाः ।

अथ ‘दीहकालस्य’ मित्यादेः माध्यकारो व्याख्यामाह—

संताणओ अण्णई, दीहो डिहकाल एव वंधाओ ।

जीवाणुरज्जणाओ, रउ चि जोगो ति सुहुयो वाम् ॥ ३०३३ ॥

सो जस्स दीहकालो, कम्मं तं दीहकालरयण्णं ।

अइदीहकालरज्जण-महवा चेहुविसेसत्थं ॥ ३०३४ ॥

‘बंधाउ’ति—बन्धमाश्रित्य सन्तानतः—सन्तानभावेन अ-
नादितादीर्यः स्थितः कालो अस्य तद्दीधकालं जीवस्यानु-

रज्जनात्—मास्तिव्यापादनाद्भजः, अथवा—‘जोगो’ ति

स्नेहेव बन्धनयोग्यो भवतीति साध्याद्भजः । अथ-

वा—‘सुहुयो’ ति स्वमतस्साध्याद्भजः कर्म भवत्ये

‘ओ जस्स’ इत्यादिना समासः, स च विहित एव ।

किमुक्तं भवतीत्याह—‘अइदीह’त्यादि अतिदीधकालं जीवस्य

रज्जवं—आस्तिव्यापादने रज्ज इति । अथवा—रय इत्यतः पदं

वेष्टाविशेषार्थं, ततश्च दीधकालो रयो वेगव्यष्टाविशेषो जीवे-

ऽनुभवा यस्य तद्दीधकालस्यमित्यर्थः ।

किं पुनस्तदित्यागद्वय ‘जन्तुकर्म’ इत्यस्य व्याख्यानमाह—
जं कम्मं ति तुसहो, वितेसखे पूरखेऽहवा जीवो ।

जंतु चित्सस जंतो, कम्मं ते जं सिचं बद्धं ॥ ३०३५ ॥

यद् दीधकालरज्जोत्पत्तौ दीधकालस्य वा कर्मेति । तुशब्दो
विशेषण । तेन विशेषणो भव्यस्य सम्बन्धश्च तत् शु-
द्धिनि । अथ ध्मान्त्वप्रस्तावादेश भव्यसम्बन्धित्वं कर्म-
णा लभ्यते, तर्हि पूरयतीति पूरणः, तुशब्दः पूरणार्थः ।
अथवा—जीवो जन्तुस्य जन्तोः कर्म जन्तुकर्मैत्यर्थं
व्याख्यायते । ‘जं—सिचं’ इत्यस्य व्याख्यामाह—‘स’ तस्य
जीवस्य यत् सिचं बद्धं, ‘चित्’ बन्धने, इत्यस्य धातोर्मिह-
स्तस्य प्रयोगादिति ।

अथ ‘सिसिच’ इत्यस्यापरात्यपि व्याख्यातान्तरायाह—

अहवा सेसियमसिचं, गहिंयं वतमइंससिलिहुं वा ।

जं वा वितेसियमहुं—इ चि खवेसेसियं व ति ॥ ३०३६ ॥

अथवा—‘स’ तस्य जीवस्य सर्वमपि कर्म संसारानुव-
न्धत्वादिति; कृष्णमशुभमित्यर्थः । अथवा—‘वो’ अन्तकर्मणि
‘गाह्यं वचं’ ति—जीवेन युहीनं व्यासं व्यासिमान्तिमिति
सितम् । अथवा—‘सिसिचं’ ति—लश्याविशेषात् स्नेहितं जी-
वेन स्नेयविशेषमानीतमिति, संनिष्ठं बाधकं कृतमिति
संश्लेषितम् । ‘जं वा वितेसियमहुं’ति अथवा—एकदृशेन
समुदायस्य गम्यमानत्वाद् यदष्टधा विशिष्टं व्यवच्छिन्नं
तत् शेषितं विशिष्टमित्येवमुक्तम् । अथवा—क्षयेण क्षयणश्च
कमशः शेषितं स्थित्यनुभवादिनाऽलपीकृतमित्यर्थः ।

अथ ‘सितं ध्यातमस्येति सिद्ध’ इति निरुक्तिविधमुप-
शयमाह—

नेल्लियं सिचं थं—तमस्स तवसा मलो व लोहस्स ।
इव सिद्धस्तेपंसेओ, सिद्धं ति सिज्जणा समए ॥ ३०३७ ॥

उवजायइ ति ववहा—स्तेसम्भवाभावया निसेहो वा ।

पजायंतविमये, तप्पजायंतंरं सिद्धो ॥ ३०३८ ॥

हे अपि गतार्थे । नवरम् ‘अभावया निसेहो व’ ति—निर्ज-
णमदीपकल्पतद्भावकूपे सिद्धत्वमिति यत् कैश्चिदुच्यते, त-
दभिमतया अभावरूपतायाः ‘सिद्धत्वमुपजायते’ इत्यनेन
निषेधो वा कियते, सिद्धत्वं भावरूपमुपजायते, त पुनः
पूर्वपर्यायस्य भाव एव भवतीत्यर्थः ।

अथ ‘नाऊण्यं वेययिज्जं’ (३०३०) इत्यादिगाथायाः प्रस्ता-
वमार्थमाह—

कम्मचउकं कमसो, तवसि खयमेइ तस्स अथियम्मि ।

समणं ति कए भासइ, कपो तुल्लिइइ नियमो ॥ ३०३९ ॥

अथोपप्रादिकर्मचतुष्टयं तस्य मुमुक्षोर्नौत्तमगतममये कर्म-

णः क्षयमेति, समकं वा युगपदिति कथयताम् । एवं

अक्षिप्ते वेषेण पृष्टे स्वरित्वा—‘समयति’ ति—समकं-युग-

पत् तस्य तत् कर्मचतुष्टयं क्षयमेति न तु कमशः इति ।

इदं च स्वरित्वापरे कृते पुनरपि भाष्ये परः—कृतः कर्म-

अथे जहन्मये, क्षमासङ्कोसमिच्छति ॥ ३०४८ ॥
 कर्मण्य आकुप्य लघुतायः समयोऽत्र भिन्नमुहूर्तवशेषकलो
 जघन्यतः, उत्कृष्टनभ्रान्तमुहूर्तवशेन निजमायुर्विधाय तद-
 धिक्वदनीयादिकर्मस्थितिं विधातार्यः कवली समुदातमार-
 भत इत्यर्थः, अन्ये तु सुरयः एते भिन्नमुहूर्तलक्षणं जघन्यमेव
 कालं मन्यन्ते, उत्कृष्टं तु यस्मात्प्रतिष्ठाप्यन्ति—जघन्यतोऽन्त-
 र्मुहूर्तशायुष्क उत्कृष्टतस्तु यस्मात्सावशयायुः समुदाते क-
 रोतीति कानिच मन्यन्ते इत्यर्थः ।

तदेतद्व्ययमतमयुष्कमिति दर्शयन्नाह—

तं नाशन्तरसेले—मिषयण्यो जं च पाडिहराय ॥

पञ्चपण्यमेव सुप, इहरा गह्वरं पि होजहि ॥ ३०४९ ॥

तत्रैतद्व्ययमतं न युक्तम्, आगमविरोधात् । तद्विराजन्त स-
 मुदातानन्तरं तत्र शैलशीप्रतिपत्तिवचनात्, शैलशयनन्तरं
 च सिद्धिगमनात्, कुनः यस्मात्सविशयायुष्कत्वम् ? आनन्त-
 र्यं यद्भिरपि मासेविवक्षया घटनं येति चेत् ? इत्याशङ्क्या
 ह—“जं चे”त्यादि, यस्माच्च समुदाताद् निवृत्त्य शरीरस्थ-
 इयं प्रतिहारक—पीठफलकादीनां “कायजोगं जुजमाण-
 आगच्छेज्जा वा, चिद्वेज्जा वा, निसीपेज्जा वा, अनुषाद्वेज्जा-
 वा, उज्जवेज्जा वा, पाडिहारियं, पीठफलगं, संधारयं,
 पञ्चपिदिहिज्जा” इति प्रज्ञापनास्वरूपे भूते प्रत्यप-
 शम्बोक्तम्, इतरथा यस्मान्नावशेषायुष्कत्वेन चिन्तयित्वे
 तेषां प्रवृत्त्यपि ह्यमात्, न च तत्राहम् । तस्मात्प्रत्युहूर्तव-
 शेषायुषेव समुदातं करोतीति ।

अथ समुदातशब्दार्थं समुदातारम्भात् पूर्वक्यापारनिरूप-
 णार्थं नाह—

तत्ताडयसेसाहिय—कम्मसमुग्घायणं समुग्घाओ ।

तं गंतुमणो पुप्वं, आवज्जीकरुणमज्जेइ ॥ ३०५० ॥

आवज्जणमुवओगो, वावरो वा तदत्थमाईय ।

अंतोपुहुत्तमेतं, काउं कुरुप समुग्घायं ॥ ३०५१ ॥

तत्रापुष्पवाणामधिकस्थितिकानां वदनीयादिकर्मणां समु-
 दातं समुदातः । तं च गन्तुमनाः—पारित्युः पूर्वमावज्जी-
 करणमभ्यास—विधर्मात् । कथंभूतं तत् ? इति । उच्यते—
 तदर्थं समुदातकलापमादौ केवलान् उपयोगो ‘मयाऽनु-
 नेयं कर्तव्यम्’ इत्येवंप्रकारः उद्यमावांलिकायां कर्मप्रकाररूपा व्या-
 पारा वाऽऽवजनमुच्यते । तथाभूतस्य करणमावज्जीकरणं त-
 दन्तमुहूर्तमात्रं कालं कृत्वा ततः समुदातं कुरुत इति ।

कथंभूतं तद्विद्याशङ्क्य ‘दंडकवाड’ इत्यादिगार्था व्याचि-
 न्यासुराह—

उडाहाययलोणं—तगामिणं सो सदेहविक्खमं ।

पदमसयमि दंडं, करेइ विहयमि य कवाडं ॥ ३०५२ ॥

तद्व्ययसमयमि मथं, चउत्थप लोणपूरयं कुणइ ।

पडिल्लोमं साहारयं, काउं तो होइ देहयो ॥ ३०५३ ॥

ऊर्ध्वमधश्चायतं दीर्घमुभयोऽपि लोकान्तगामिनं स्वदे-
 हप्रमाणविष्कम्भं कवली केवलज्ञानाभंगतः प्रथमसमये
 जीवप्रदेशं विधातार्यं दण्डं करोति । द्वितीयसमये तु तमे-

व दण्डं पूर्वापदिगद्वयप्रसारणाद्युभयपार्श्वतो लोकान्त-
 गामिनं कपाटमिव कपाटं करोति । तृतीयसमये तु तमे-
 व कपाटं दक्षिणोत्तरदिगद्वयप्रसारणेन मध्यसंदेहस्याल्लोका-
 न्तप्राप्तमेव मन्थानं करोति । एवं च लोकस्थं प्रायो बहु-
 पूरितं भवति मन्थान्तराणि त्वपूरितानि निष्ठमि, जीव-
 पुद्गलयोरनुश्रेणिगमनात् । ततश्चतुर्थसमये तात्पर्यं मन्था-
 न्तराणि सह निष्कृते पूरयति ततश्च सफललोकः पूरितो
 भवतीति । “साधारणा” इत्यादिशब्दाव्यामाह—“पडिल्लोमं मि-
 त्यादि, इदमत्र द्वयम्—लोकपूरणानन्तरमेव पञ्चमे समये य-
 धाकृकमात् प्रतिलोमं मन्थान्तराणि सहरति, जीवप्रदेशा-
 न् सकर्मकान् सङ्कोचयति, षष्ठे समये मन्थानमुपसंहरति-
 घनतरसङ्कोचात्, सप्तमसमये तु कपाटमुपसंहरति, दण्डा-
 र्थमेति सङ्कोचात्, अष्टमे तु समये दण्डमप्युपसंहृत्य श-
 रीरस्थ एव भवतीति ।

आह—ननु समुदातगतस्य मनो-बाह्वा-काययोगेषु मध्ये
 को योगः कस्मिन् समये व्याप्रियते ? इत्याशङ्क्याह—

न किर समुग्घायजोगो, मणवइजोगपपओयणं कुणइ ।

ओरालियजोगं पुण, जुजइ पदमद्वमे समप ॥ ३०५४ ॥

उभयव्यापाराओ, तस्मींसवीय छट्टु सत्तमप ।

ति चउत्थ पंचमे कम्मयं तु तम्मत्तवेद्वओ ॥ ३०५५ ॥

किलशब्द आसक्तौ इह समुदातगतः कवली मनोवा-
 ग्यागर्थः प्रयोजनं व्यापारं तावद् न करात्येव, प्रया-
 जनाभावात् । औदारिककाययोगं पुनः प्रथमाष्टमसमयोर्यु-
 नाह—व्यापारयति, दण्डकरणदिक्रियायां तत्प्रयत्नवि-
 धानात् । द्वितीयपञ्चमसमयेषु तु तन्मिधम्—औदारि-
 कं कामेण मिधं व्यापारयति, उभयप्रयत्नसङ्कोचात् । तृ-
 तीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु पुनः “कम्मयं” ति—कामेणकायया-
 ममेव व्यापारयति तस्मात्तवेद्वनादिति ।

समुदाताद् निवृत्तः किमली करोति ? इत्याह—

विणिवत्तसमुग्घाओ, तिभि वि जोए जिणो पउंजेज्जा ।

सच्चमसच्चामोसं, च सो मयं तह वईजोगं ॥ ३०५६ ॥

ओरालियकाओगं, गमणाई पाडिहरियाणं वा ।

पञ्चपण्यं करेज्जा, जोगनिरोई तओ कुरुप ॥ ३०५७ ॥

इह समुदातगतस्तावद् न कोऽपि सिध्यति, निवृत्तसमु-
 दातोऽन्तर्मुहूर्तं भव एव कवली निष्ठति । तत्र च तिष्ठ-
 जली मनो—बाह्वा—कायलक्षणांस्त्रीनिषिद्वाग्नं प्रवृत्तीन् ।
 तत्र मनोयोगं, बाह्यागं च सत्यमसत्यामृणं च प्रयुक्तं,
 असत्य—मिथ्यावास्तव्यासम्भवात् । काययोगं त्वौदारिकं
 प्रयुक्तानां गमनागमनोदिकं प्रत्याहरणीयं दृष्टीपठफलका-
 दिप्रत्ययेषु वा कुर्यात्, तत एतेषां योगानां निरोधं करो-
 तीति ॥

अथ परप्रसङ्गाशङ्कयोत्तरमाह—

किं न सजोगो सिज्जइ, सबंवेइ ति जं सजोगो यो

न समेइ परमसुक्कं, स निजराक्रारणं आण ॥ ३०५८ ॥

ननु किमिति योगनिरोधं करोति, सयोग एवास्ती किं
 न सिध्यति ? इति परेण पृष्ठे सत्याह—यस्मात् स चिचि-

जोऽपि योगः कर्मणो बन्धहेतुः, कर्मसम्बन्धश्च संसारनिब-
न्धनमेव, इति कथं सयोगः सिध्यति ? । किञ्च-पर्यन्ते
सकलकर्मनिर्जरायाः परमशुद्धध्यानमेव कारणम्, तच्च स-
योगः सन् जन्तुन संमति न प्राप्नोति, सयोगस्य सकि-
यत्वात्, परमशुद्धध्यानस्य च समुदानाशेषकियाकृपत्वात्
इति कुतः सयोगः सिध्यतीति ? । तस्माद् योगनिरोधः
कलेश्यः ।

कथं पुनस्तं करोति ? इत्याह—

पञ्चमिषसन्धि-स्स जचिपाई जहन्नजोगिस्स ।
इति मणोदव्वाइ, तव्वावरो य जम्मसो ॥ ३०५६ ॥
तदसंलगुणविहीनं, समए समए निरुंभमाणो सो ।
मणसो सव्वनिरोइ, करे असंखजसमएहि ॥ ३०६० ॥
पञ्चमेतत्तविंदिय, जहन्नवइजोगमपजया जे उ ।
तदसंलगुणविहीनो, समए समए निरुंभेती ॥ ६०६१ ॥
सव्ववइजोगरोइ, संखाइएहि कुणइ समएहि ।
ततो य सुहुमपणय-स्स पदमसमओववन्नस्स ॥ ६०६२ ॥
जो किर जहन्नजोगो, तदसंखजगुणहीणयेके के ।
समए निरुंभमाणो, देहविभायं च मुंचंतो ॥ ३०६३ ॥
रंभइ सकाषजोगं, संखाइएहि नेव समएहि ।
तो कयजोगनिरोहो, सेलेसीभावयंमि ॥ ३०६४ ॥
पाठसिद्धा एव । विष्टे० ।

शैलेशीकालप्रमाणमाह—

इत्तस्सक्खराई मज्जे-ण जेण कालेण पंच भणंति ।
अत्थइ सेलेसिगमो, तच्चियमेवं तओ कालं ॥ ३०६८ ॥
नातिशीघ्रेन चाप्यतिथिरैः, किन्तु-मध्यमभङ्गया यावता
कालेन अ इ उ ऋ लृ इत्येतानि पञ्च-इत्थाक्कराणि मय्यन्ते-
यतावन्तं कालं शैलेशीगतस्तकोऽसौ तिष्ठतीति ।

किं पुनस्तत्र ध्यानं ध्यायति ? इत्याह—

तणुरोहारंभाओ, आणइ सुहुमकिरियानियइ सो ।
वुच्छिन्नकिरियमप्यडि-वाइ सेलेसिकालमि ॥ ३०६९ ॥
तनाः काययोगस्य निरोधारमसमयात् प्रवृत्तिं सूक्ष्मकिया-
निकृतिरूपं शुद्धध्यानसौ ध्यायति ततः सर्वयोगनिरोधा-
वृत्तिं शैलेशीकालं समुच्छिन्नकिरियमप्रतिपाति शुद्धध्यानं ध्या-
यतीति ।

अत्र प्रत्येमाशङ्क्य परिहरणमाह—

आणं मणोविसेसो, तदभावे तस्स संभवो कणो ।
भणइ भणियं भणायं, समए विविरे वि करणमि ॥ ३०७० ॥
अनु 'इये' शिन्तायाम्, इति वचनाद् मनोविशेषो मनसः
क्राऽपि निश्चला शिन्तावस्थेयं ध्यानमुच्यते । अत्र—'अमन-
स्काः केवलिनः' इति वचनात् तस्य नास्ति । ततस्तदभावे
मनसोऽसत्त्वं तस्य ध्यायस्य केवलिनः कुतः सम्भवः ? ।
अनः 'तणुरोहारंभाओ' इत्याद्यसद्वचनमेवेति । संहराह—
अथेतऽत्राचरम्—'अंगियसुं गुणतां वहर तिथिं वि का-

यम्मि' इत्यादिष्वचनात् त्रिविधेऽपि मनोवाक्कायलक्षणे क-
रणे समये सिद्धान्ते ध्यानं भणितमेव । ततो मनोविशेष एव
ध्यानमित्यनेकान्तिकम्, वाक्कायस्यापारिऽपि ध्यानस्याह-
त्वादिति भावः ।

यतः परिभाषा—

सुदहुपयत्तवावा-रखं निरोहो व विज्जमाणाख ।

आणं करणाणमयं, न उ चित्तनिरोहमिचाणं ॥ ३०७१ ॥

यत्र मनोवाक्कायलक्षणानां करणानां सुदृढप्रयत्नेन ध्या-
पारणम्, विद्यमानानां पृथक्कर्मण्य निरोधा वा ध्यानं भग-
वतां मनम्, न पुनश्चित्तनिरोधमात्रकम्, ध्यातातरनका-
थेत्यात् करणनिरोधार्थेऽपि वर्तनादिति ।

ततश्च—

होज न मणोमयं वा-इयं च आणं जियस्स तदभावे ।

कायनिरोधपयत्त-स्स भावमिह को मिबारेइ ॥ ३०७२ ॥

तदभावे मनसोऽभावे केवलिनो मनोमयं मनोविशेषकयम्,
तथा मनःपूर्वकत्वाद् विशिष्टवचसो वाचिकं च ध्यानं न
भवत्, तद् मा भूत्, यत् पुनः कायनिरोधप्रयत्नत्वात्
ध्यानमिह, तत् तस्य को निवारयत—न कोऽपीति ।

अपि च—

जेइ छउमत्थस्स मणो, निरोहमेतत्पयत्तयं आणं ।

कहकायजोगरोह-पयत्तयं होइ न जियस्स ॥ ३०७३ ॥
प्रकटार्थः ।

पुनरपि परः माह—

आहाभावे मणसो, छउमत्थसेव तं न आणं से ।

अइ तदभावे वि मयं, आणं तं किं न सुत्तसं ॥ ३०७४ ॥

माह परः-मनसोऽभावे 'से' तस्य केवलिनश्चक्षुष्यस्थै-
केन्द्रियादियं तत् सूक्ष्मकियाविकृत्यादिकं इयार्थं न घट-
ते । अथ तदभावेऽपि मयं ध्यानम्, ततः सुखस्य तत् किं
नेष्यते, मनोऽसत्त्वं तुल्यत्वात् ? इति ।

पर एवावधिनेतं माहकृप्याह—

अहन्नं सुत्तसं हि, न कोवरोहपयत्तसंभावे ।

एवं चित्ताभावे, कणो यं तओ जियस्सवि ॥ ३०७५ ॥

होज्ज न किंचिमेत्तं, चित्तं सुत्तसं सव्वहा न जिये ।

जइ सुत्तसं न आणं, जियस्स तं दूरयरखं ॥ ३०७६ ॥

अथवा, आचार्यस्य मतिः—सुत्तस्य स्फुटमेव वाक्ये न
कायनिरोधप्रयत्नसङ्भावः, किन्तु तदभाव एव, तत् कुत-
स्तस्य ध्यानम् ? , जिने त्वत्त्वसाधिति तस्य ध्यानं भव-
त्येव । अत्राचर्यते-नन्वेव तत्प्रभवत्कत्वाच्चित्ताभावे जिने-
स्यापि केवलिनः कुतस्तकोऽसौ कायनिरोधप्रयत्नसङ्भावः ?
अथ वाऽद्यापि किञ्चित्मानं चित्तं सुत्तस्यापि, जिने तु
केवलिनम्यमनस्कत्वात् तत् सर्वथा नास्ति, ततस्तत् सुत्तस्य
यदि न ध्याननिष्ठते, तर्हि जिनस्य तत् दूरतरके—दू-
रतरणे नेष्यम्, सर्वथा चित्ताभावेन कायनिरोधप्रयत्न-
मावर्तयति ।

स्वर्णि प्रविधिधर्मिणी—

जुहं-जं-जुहमत्य-स्म करुणमैतांशुसारिनास्म ।
तदभावमिदं यत्ता-भावां न जिहस्म सो जुहो ॥३०७७॥
जुहमत्यस्म मयामि-तविहिबजतस्म जइ मयं भाणं ।
कह तं जिहस्म न मयं, कवलविहियप्यत्तस्म ? ॥३०७८॥

युक्तं यत्तुल्यस्थस्य करुणमत्र मनः, तन्मात्रानुसारिक्तं-
नस्य तदभावं सुभावस्थायां मनःकरणाभावं कार्यानिर्वाह-
प्रयत्नाभावाः । जिनस्य पुनरस्ती न युक्तः, मनाहानाभावाऽ-
पि कवलजनलक्षणव्यादिनि । किञ्च-यदि मनोमात्रविहितय-
त्नस्य-कवलस्थस्य-साध्विमेतं ध्यानम्, तदि कथं जि-
नस्य कवलिनः सकललोकांशिलो कवलिनो कवलभावकवलहा-
मविहितप्रयत्नस्य तद् ध्यानं नाभिमत् ? इति ।

अपि-च—

पुष्पयोगमो वि यः, कम्मविजिज्जल्लोउमो वावि ।
सदस्यवहुतामो, तह जिह्वंदागमाओ य ॥३०७९॥
चिताभावे वि स्याः, सुमुदोवरसकरियाई भंभंति ।
जीवेज्जोउल्लमा-वमो महत्तयस्म भाणाइ ॥३०८०॥

भवस्थस्य कवलिनश्चिन्ताया अभावेऽपि सदा स्वमकि-
यानिवृत्तपुनरुत्पत्तिप्रतिपातिलक्षणं ह ध्यानं भवेत्येत इति
सम्बन्धः । एवं ह प्रतिज्ञा-हेतुमाह-प्रियोपयोगत्वाभावात् ।
तज्जीवेज्जोउल्लमा-नस्यामवस्थायांमयविधिधर्मिणीव्यादित्य-
र्थः । तथा, पूर्वप्रयोगात्-पूर्वविहितध्यानसंस्कारादित्यर्थः ।
तथा, कर्मनिर्गणहनुत्वात् न ध्याने आभिधीयते, कवलस्थ-
स्य धर्मध्यानव्यादिनि । तथा, शब्दव्याधानां बहुव्यात्-पुन-
रुत्पातारनकाध्यादित्यर्थः । तथा, किन्नागेम भिक्षितव्यादिनि ।

अथ प्रश्न परिहारं वाह—

जइ अमलस्य वि भाणं,
कवलिनो कीसं कं न सिद्धस्स ।
मसइ जं न पयोतो,
तस्स जमो न य निरुद्धस्स ॥३०८१॥

यद्यमलस्यपि कवलिनो ध्यानमिच्छते, तदि सिद्धस्य
किमाति नाप्युपपद्यते ? । प्रत्येत-उत्तोरस्य-यद् यस्मात्
तस्य-किञ्चस्य-कायल्लमावमि-प्रयत्नो नास्ति, न च याग-
लक्षणं निरुद्धस्यमसि-जनः प्रयत्नाभावात्-प्रियोपयोग-
त्वाच्च न सिद्धस्य ध्यानमिति ।

अथ कवलिनो ध्यानम्, किन्तु शैलस्या वर्तमानः कि-
मस्ती करोति ? इत्याह—

तदसंखेजमुत्थाए, गुणसेवीए ररयं पुराकम्म ।
समए समए खविमं, कम्मसे-सेलेसिकेलेणं ॥३०८२॥
सव्वं खवेह तं नुव्व, निख्वं किप्पि दुवरिमे समए ।
किप्पिहं हंइ ममिपे, सेलेवीए यं तं वीच्छं ॥३०८३॥
मणुयगइवाइत्तसवा-यरं च पजजसुमयमाएज ।
अथयसेवयिज्जं, नराउम्वं जसो नामं ॥३०८४॥
संभवमो जिह्णनामं, नराणुपुव्वी य चरिमसमयमि ।

सेमा जिह्णसंताओ, दु चरिमसमयमि निहुति ॥३०८५॥
गाढासंज्ञा एव । नवरं तदिनि-वदनीयात्कम । 'जिह्ण-
नामं' नि-नीयकरनामा । इह च नीयकरस्यैव सम्भवान्,
अतः सम्भवतः इत्युक्तम् । सामान्यकेवली तु शया मनुष्य-
गतिपञ्चान्द्रयजात्यादिका द्वादशैव प्रकृतीश्वरमसमय-क्षय-
यतीति ।

अन्यदपि तत्र किमस्ती करोति ? इत्याह—

ओरालियाहि सव्वा-हि चयइ विप्पजइणाहि जं भस्सिणं
निस्सेसतया न जहा, देमवाएण सो पुव्वं ॥३०८६॥

ओदारकतेजसकार्मणशरीरस्य सर्वभाविरेव विशेषवर्ती-
भिः प्रकृष्टाभिस्त्वन्नभिस्त्वज्जयसी । किमुक्तं अयनि ? इ-
त्याह- 'जं भस्सिणम' त्यादिः निःशेषतयैवीदारिकादिशरी-
रत्रयं तदा त्यजति, न तु बंधापूर्वैर्भावे आस्यन् संघातप-
रिसाटाभ्यां द्वादश्यांन त्यक्तवानिति ययुक्तं भवति-एतदिह
तात्पर्यमित्यर्थः ।

अपरं च तदा तस्य किं निवर्तते किं
वा न ? इति दृश्यमाह—

तस्मादइपाईया, मव्वं च विणिक्कतए समयं ।
सम्मत्तनाशदंसण-सुहमिदत्ताई मोत्तणं ॥३०८७॥

तस्य सिद्धि गच्छतु औदारिकादयो भग्ना भव्यस्य च सं-
मत्तं युगपत् विनिवर्तते । भवा भाविनी सिद्धिस्थासौ हि
भव्य उच्यते, न च सा तस्य भाविनी, साक्षात्संज्ञानत्वा-
त्, तनाऽसौ, त्र-भय-इति भव्यत्वं निवर्तते, उक्तं च- 'सि-
द्धि नो भव्यं नो अमव्वं' इति । तस्य कव्यादीनि तु सिद्धा-
वापि भवन्ति, अनस्तकिन्तु तवर्जनम् । इति पञ्चपञ्चाशिहा-
यार्थः । नवौदारिकदिशरीराणां कथं सर्वथा त्यागाः,
कर्मशरीरसम्मानस्यानादिवात्, अनादधान्यतत्वात् । इत्या-
शङ्कोत्तरम्, प्रासङ्गिकमन्यदपि वाह- ननु सम्माणाऽ-
णाई इत्यादिद्विशास्त्राणां । एताश्च पूर्व वृत्तगणधरं प्रा-
यो लिखिताः, इत्याकृष्टाशब्देति नह निवचन इति ।

कियता कालं पुनरस्ती सिध्यति ? इत्याह—

रिउसेवीपदिवमो, समयपपसंतरं अकुममाणो ।

एगसंमणं सिज्जइ, मइ सागारोत्ततो सो ॥३०८८॥

सुखाय । नवरं समयं त्यादि, एकसमयादव्यत् । सम-

यान्तरमस्युशवगगाढमदृशयोऽपराकाशमदृशस्त्वस्युशव-
क्षित्या शक्या सिद्धि गच्छतीति व्यासार्थः । 'विशे' । आ०
म० । उत्त० । आ० । (कथं पुनरस्ती साकारोपयोग-इव
'उचमो' शब्दे द्वितीचभागे ८९१ 'दृष्ट उक्तम् ।) 'मिज्जं'
नाम साधुः । प्रकृतः अजिमत्ता इति कथा सर्वशरीरस्य
मापितत्वात्, सर्ववर्त्मन्यस्यैव । शक्यशरीरवत्त्वात् । सिद्धे
नियन्तरीयमात्रादयः । अतस्मान्मयत्यर्थः । 'अं' पुण मणोनि-
सिद्धं प्रतिष्ठितं प्रकृतं सर्वकालं सर्वकालिकं, निर्वर्त्यमित्यर्थः ।
'जिह्णमते' तथाहि-एनं सुखासंगं, पक्किण्डनं न कथं नो-
सी न कयइ वरियं च कयइ च भविससति । अथुत्तं भवे-
ति भविस्सह य एवमादि सिद्धे जिह्णमते भा इत्यामन्त्रण ।

पर्वतोऽप्रयत्नपरः पुणो वि भस्तिबहु । लानो लामो इत्याह ।
अहवा-प्रयतो भूत्वा नमस्करमि पताभो य शंखीओ सदा
संजम भवन्तु । आ० ५० ५ अ० ।

अनन्तराऽऽदिसिद्धप्रकरणम्-

[illegible]

अक्रमाद्य आद्य सर्वव्युत्पत्त्यर्थेति ॥ (उत्सर्पिण्यामापि च प्रथमतीर्थकृतं पुण्यमसुप्रमायामिकीननवीतिपुस्तु इयन्ति-
कस्तुपु जायते, यतो भगवद्ब्रह्मनिर्वाणस्यमिस्त्रिङ्गमनस्य भ-
विष्यमहापञ्चमीर्थकरोत्पारस्य चात्तरे वतुत्पत्तीतिवत्सह-
स्रमिष्टस्तव वषांति एषः च भास्विः पठयन्त) तथा चा-
क्रम—सुलन्नीर्वाणसहस्रसा, वार्षा संसेव एव मासा यि-
धाममहाकमलः, अंतर्मेय जिह्वादि ॥ ११॥ नत उत्सर्पि-
यास्मिन् ब्रह्ममतीर्थकृता यथैकैकस्मिन्मासे एव जन्मन् तथा
उत्सर्पिण्यां वतुतिथिनिमित्तं तीर्थकरः सुप्रमवृष्णमायाम-
कान्तव्यतिपुस्तु इयन्तिक्लान्तेषु अस्माभास्यति, एकानन-
वतिपसाधिककतुरीतिपूर्वलेखानिक्रमं च सिध्यति, नत
उत्सर्पिण्यामवसर्पिण्यां वा सुप्रमवृष्णमासुप्रमवृष्णमाया-
रेव तीर्थकृता जन्म निर्वर्ति कारि ॥ अतएव
प्रत्युत्पन्ननयमधिकृत्य प्रत्युत्पन्नतेतिवत् सिध्यन्तः प्राच्य-
न्त, न शेषासु गतिषु । पाश्चात्यमनन्तरं भुवमधिकृत्य
पुनः क्षामाभ्यतधुनसुख्योऽपि गतिरेव चागताः सिध्य-
न्ति, विषयविविक्तार्या धूमधनसुख्यो नरकपृथिवीभ्यः, न
शेषाभ्यः, तिथ्यगतेः पृथिव्यम्बुधेनरूपतिपञ्चमिष्येया न
शेषेभ्यः, म्मुत्पन्नगतेः क्षीयः पुनरुच्यो वा, देवगतधनुभ्यो
देयनिकायभ्यः । तथा चाह भगवानोत्तरायामः—“नरद्वय ए
भेन ! अनेनरागाया अंतकरिष्ये कति परंपरागाया अंत-
करिष्ये करेति ? गोयमा ! अनेनरागाया वि अंतकरिष्य
करेति परंपरागाया वि अंतकरिष्ये करेति, एवं रयण्यभा-
पुडाविनेरद्वयविं जाव एक्यभापुडाविनेरद्वया, धूम्यभापु-
डाविनेरद्वयां पुच्छा, गोयमा ! नो अनेनरागाया अंतक-
रिष्य करेति, परंपरागाया अंतकरिष्ये करेति, एवं जाव
अदे सतमपुडाविनेरद्वया । असुक्कमागं जाव धूम्यकुमा-
र । पुडाविच्छाउद्यसहस्रकाया अत्यतरागाया वि अंतकरिष्ये
करेति, परंपरागाया वि अंतकरिष्ये करेति, मेउवाउद्यद्विष्ये-
तद्विष्यउर्दिद्वया नो अनेनरागाया अंतकरिष्ये करेति
परंपरागाया—अंतकरिष्ये करेति सेसा अनेनरागाया-
वि अंतकरिष्ये करेति परंपरागाया वि” तीर्थकृतः
पुनर्देवगतेनरकगतेषां नन्तरागतोः सिध्यन्ति, न शेषग-
तिः, तथापि नरकगतेः तिष्ठत्यो नरकपृथिवीभ्यो, न शेषे-
भ्यः, देवगतवैदामिकदेवतीकायभ्यो, न शेषाकायभ्यः ।
तथा चाह भगवानाद्यर्थामः—“रयण्यभापुडाविनेरद्वया
ए भेन ! रयण्यभापुडाविनेरद्वयाहिना अनेनरं उद्यद्विहाता
नित्ययत्नं लभेज्जा ? गोयमा ! अन्धगद्व लभेज्जा, अन्धग-
द्व नो लभेज्जा । से कण्ठुगं भेन ! एवं बुद्धव् अन्धगद्व
लभेज्जा अन्धगद्व नो लभेज्जा ? गोयमा ! अक्य रयण्यभा-
पुडाविनेरद्वयसंस्तरतिथरनामगोत्तारं कम्माइं बज्जार्ं वुद्धां
काइं निवर्त्तां जीविमंकाइं आधिसमकायार्ं उद्धारं नो
उचसंताइं भवेति से गो रयण्यभापुडाविनेरद्वय रयण्यभा-
पुडाविनेरद्वयाहिना उद्यद्विहातां नित्ययत्नं लभेज्जा, अस्स से
रयण्यभापुडाविनेरद्वयसं नित्ययत्ननामगोत्तारं कम्माइं नो
बज्जार्ं जाव नो उद्धारं उचसंताइं भवेति से गो रयण्यभा-
पुडाविनेरद्वय रयण्यभापुडाविनेरद्वयाहिना उद्यद्विहातां नित्य-
यत्नं नो लभेज्जा । से पण्णुल्लो गोयमा ! एवं बुद्धव्—अ-
न्धगद्व लभेज्जा अन्धगद्व नो लभेज्जा । एवं जाव वालुप-

ण्यमापुडविनेरद्विहितो तिथयरत्नं लभेज्जा । पंक्यभापुडवि-
नेरद्विहा यं मंत । पंक्यभापुडविनेरद्विहितो अर्धतरं उव्वहिता
तिथयरत्नं लभेज्जा । गोअमा । गो इण्डु समट्ठ अंतकिरियं
पुण करेज्जा । धूमणभापुडविनेरद्विहा यं पुच्छा, गोअमा । गो
इण्डु समट्ठ, विरेइ पुण लभेज्जा, तमापुडविपुच्छा, गोअमा । गो
इण्डु समट्ठ, विरयाविरेइ लभेज्जा, अह सत्तमाए पुच्छा, गो-
अमा । गो इण्डु समट्ठ, समसे पुण लभेज्जा । असुरकुमार-
यं पुच्छा, गोअमा । गो इण्डु समट्ठ, अंतकिरियं पुणा करेज्जा
एवं अनंतरं जाव आउकाइया, नेउकाइए यं मंत । तेउका-
इएद्विहितो अर्धतरं उव्वहिता तिथयरत्नं लभेज्जा । गोअमा ।
गो इण्डु समट्ठ, केवलपणत्तं धम्मं लभेज्जा सवणयाए, एवं
बाउकाइएवि, वणस्सइहाए यं पुच्छा, गोअमा । गो इण्डु
समट्ठ, अंतकिरियं पुण करेज्जा । वरदियेतोइरियउरिदियाण
पुच्छा, गोअमा । गो इण्डु समट्ठ मणपणवनाणं पुण उणाइ-
ज्जा । भंविदियतिरिक्कज्जोणियमणुस्सवाणमंतरं जाइसिएसु
पुच्छा, गोअमा । गो इण्डु समट्ठ, अंतकिरियं पुण करेज्जा । सा-
इम्मणदेव यं मंत । अर्धतरं वइत्ता तिथयरत्नं लभेज्जा । गो-
अणयणदेव लभेज्जा अंनो लं एवं जहा रण्यणभापुडविनेर-
द्विहा एवं जाव सव्वउदाव । ३, वेदद्वारे प्रत्युपपन्नयमधिक्-
त्वापगतवेद एव सिध्यति, तज्जवानुभूतपूर्ववेदपेक्षया तु सर्व-
त्रापि वेदेषु, उक्तं च—“अवगयवेअं सिज्झइ, पच्छुण्यणं नयं
पइत्ता उ । सप्पेहि वि वेपिहि, सिवअह, समर्यनयवाया ॥१॥”
तीर्थकृतः पुनः स्त्रीवेदे वा पुरुषवेदे वा, न नपुंसकवेदे, ४, तथा
तीर्थद्वारे तीर्थकरतीर्थे तीर्थकटीतीर्थे च अतीर्थे च सिध्यन्ति-
५, लिङ्गद्वारे अन्त्यलिङ्गे वृद्धिलिङ्गे सल्लिङ्गे वा, एतच्च सर्वं ब्रह्म-
लिङ्गापेक्षया द्वयस्य, संप्रमकपमावालिङ्गापेक्षया तु स्वलिङ्ग
एव, उक्तं च—“सिंगण अअलिंग, गिहएयलिङ्गं तदेव य सलि-
ङ्ग । सप्पेहि इव्वलिङ्ग, भावण सल्लिङ्गसज्जमओ ॥ १ ॥” ६,
चारित्र्यद्वारे प्रत्युपपन्नयमपेक्षया यथाक्यातचारित्र्ये, तज्जवा-
नुभूतपूर्वचारित्र्यपेक्षया तु कश्चित् सामायािकसूत्रमसम्परायय-
थाक्यातचारित्र्यः कश्चित् सामायािककृष्णोपस्थापनसूत्रम-
सम्पराययथाक्यातचारित्र्यः, कश्चित् सामायािकपरिहा-
रविशुद्धिकसूत्रसंप्रदाययथाक्यातचारित्र्यः, कश्चित् सामा-
यािककृष्णोपस्थापनपरिहारविशुद्धिकसूत्रमसम्पराययथाक्या-
तचारित्र्यः, उक्तं च—“वरणंमि अहकलाए पच्छुण्ये-
ण सिज्झइ नयणं । पुण्णाणंतरवरणं, निवउज्जगणं च-
गमणं ॥ १ ॥” तीर्थकृतः पुनः सामायािकसूत्रमस-
म्पराययथाक्यातचारित्र्य एव, बुद्धद्वारे प्रत्येकबुद्धाः
स्वयम्बुद्धा, बुद्धावाधिता बुद्धीवाधिता वा सिध्यन्ति ८,
ज्ञानद्वारे प्रत्युपपन्नयमपेक्षया केवलज्ञाने, तज्जवानुभूतपूर्-
वज्ञानज्ञानापेक्षया तु केचिन्मतिभूतज्ञानिनः केचिन्मति-
भूतज्ञानविधानिनः केचिन्मतिभूतमनःपर्यायज्ञानिनः केचि-
न्मतिभूतावधिमनःपर्यायज्ञानिनः, तीर्थकृतस्तु मैतिभूता-
वधिमनःपर्यायज्ञानिन एव ९, अथवाहनाद्वारे ज्ञान्याया-
मपि अथवाहनायां सिध्यन्ति उक्तद्वारा मध्यमायां च,
तत्र हिंदुसंप्रदायां ज्ञान्याया, पञ्चविंशत्यधिकपञ्चधनुःश-
तप्रमाण उक्तद्वारा, सा च मन्देवीकालवर्तिनामन्देवीया, म-
न्देवकथादेशान्तरेण नामिकूलकरतुत्या । ननुक्तं सिद्धमाप्त-

तटीकायाम्—“मन्देवी वि आपसम्परेण नामितुक्तं” चि, त-
त आदेशान्तरापेक्षया मन्देव्यामपि यथोक्त्यमाणावगाहणां
प्रवृत्त्या, उक्तं च—“आगाहणां जइत्ता, वयणियुगं अह पु-
णो उ उक्तासं । पंचेव पणुसवारा, धणुइपुडुत्तेण अहि-
यारं ॥ १ ॥” अत्र पृथक्पञ्चवेदे बहुवचनावी बहुवचं वइ प-
ञ्चविंशतिकपं प्रवृत्त्यं, सिद्धमाप्ततटीकायां तथाप्याक्यामा-
त्, तत्र पञ्चविंशत्यधिकानीत्यवसरे, शेषा त्वजघन्यात्क-
दावगाहना, तीर्थकृतां तु ज्ञान्यावगाहना सतहस्तप्रमा-
णा उक्तद्वारा पञ्चधनुःशतमाना शेषा त्वजघन्यात्कदा १०,
उक्तद्वारे सत्यकथपरिभ्रष्टा उत्कर्षतः कियता कालेन सि-
ध्यति १, उच्यते, देशानां पार्श्वपुद्गलप्राचर्यसंसारारतिक्रमे,
अनुत्कर्षनस्तु कश्चित्सङ्ख्ययकालातिक्रमे कश्चिदसङ्ख्ययका-
लातिक्रमे, कश्चिदनन्तेन कालेन ११, अन्तरद्वारे ज्ञान्य-
त एकसमयोऽन्तरम् उत्कर्षतः षण्मासाः १२, निरन्तरद्वारे
ज्ञान्यतो द्वौ समयौ निरन्तरं सिध्यन्तः प्राप्यन्त उक्त-
धर्ताऽष्टौ समयान् १३, गणनाद्वारे ज्ञान्यत एकस्मिन् स-
मये एकः सिध्यति उत्कर्षतोऽष्टाधिकं शतं, तथा चास्मि-
न् भरतक्षेत्रेऽस्यामवसर्णिएयां भगवतः श्रीनाभेयस्य निर्वा-
णसमये भगवतऽष्टाशतं शतमकलमयन सिद्धं, तथा चोक्तं
सङ्ग्रासगणिना बहुदेवचरिते—“भयवं, च उसभसामी
जयगुरु, पुव्वसयसइस्सं वाससइस्सं एव विहरिउणं के-
वली अट्ठावयपव्वए सह इसहि समणसइस्सेहि परिन-
व्वाणमुवगतो काइसेणं भत्तणं मअवइल पइल तेरसीए
अमीइहा नकुलत्तं एणुपुत्तसपणं अट्ठि य नपुपहि
सह एगसमणं निज्जुआ, सत्ताण वि अणगाराणं इल स-
इस्साणि अट्ठवयउज्जमाणि सिज्जाणि, तस्मिं वेव रिक्कल
समयंतरेसु वइसु” इति १२४, अथवबुद्धद्वारे युगपद् द्वि-
त्रादिकाः सिद्धाः स्तोकाः, एककाः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणः,
उक्तं च—“संसारं जइअणं, पक्खो उक्कोसएण अट्ठसेयं । सि-
द्धाणेमा धोवा, एगगसिद्धा उ संखगुण ॥१॥” १५, तदेव
हुता पञ्चदशश्रवि द्वारेसु सप्तप्रकरण ॥ अत्रपि द्वय-
प्रमाणमभिधीयते—तत्र क्षेत्रद्वारे ऊर्ध्वलोके युगवदेकसमयन
चत्वारः सिध्यन्ति द्वौ समुद्रे चत्वारः सामान्यतो जलमध्य
तिर्यगुलोकेऽष्टशतं भित्तिवृक्षकवमपोलोके, उक्तं च—“व-
त्तारि उहुलोप, जले चउक्तं पुंये समुइस्मि । अट्ठसवे तिरि-
यलोप, वीसपुडुत्तं अट्ठोलीए ॥१॥” तथा नन्दनवने चत्वारः,
‘नंदे’ चत्वारो’ति वचनात्, एकतमस्मिन्तु विजये विंशतिः,
उक्तं च—सिद्धमाप्ततटीकायाम्—“वीला एगवरे विजये” तथा
सर्वालप्यकर्मभूमिषु प्रत्येकं संहरणतो दश २, पण्डकवने द्वौ,
पञ्चदशश्रवि कर्मभूमिषु प्रत्येकमष्टशतम्, उक्तं च—“संका-
मयाए स्वयं, दो वेव इवनि पंडगवस्मि १ । समणं व अ-
ट्ठसयं, पण्णरसल्लु कम्मभूमिसु ॥” कालद्वारे उत्सर्णिएयां-
मवसर्णिएयां च प्रत्येकं द्वनीये वतुयं चारंकेऽष्टशतम्, क-
वसर्णिएयां पञ्चमारेके विंशतिः । शेषवरेकसु प्रत्येकमुत्स-
र्णिएयामवसर्णिएयां च संहरणतो दश २, तथा चोक्तं सि-
द्धमाप्ततटीकायाम्—“सेसेसु अणपपु इल सिज्झंत, दोसु-
वि उत्सर्णिएयीक्खे वण्णिणीसु संहरणतो” । सिद्धमाप्तत-
त्त्वजुक्तम्—“उत्सर्णिएणि श्रीसर्णिएणि, नद्वयवउययसमाह च-

दुस्यं । पंचमिषाए वीसं, दसमं दसयं च सेसेसु ॥ १ ॥ ”
मतिहारे—देवगतेरागनाममहशते, शेषमतिभ्य आगताः
प्रत्येकं दश दश, उक्तं च सिद्धप्राभूते—‘सेसाय गदै दस-
सयं’ भगवोत्सवायैश्यामः पुनरेवमाह—अरकगतैरागता द-
श, तथापि विशेषचिन्तायां रत्नप्रमापुष्टिः शर्कराप्रमा-
या बाष्पकामभावाच्च पृथिव्या आगताः प्रत्येकं दश दश, प-
ञ्चप्रभायाः पृथिव्या आगताश्चत्वारः, सप्त तिर्यग्गतेरागताः
सामान्यतां दश, विशेषचिन्तायां पुनः पृथिवीकायेभ्योऽप्य-
कायेभ्यश्चागताः प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारः, वनस्पतिकयेभ्य
आगताः षट्, पञ्चमिष्यतिर्यग्योमिषुकेभ्य आगता दश,
पञ्चमिष्यतिर्यग्योमिष्वीभ्योऽप्यागता दश, तथा सामान्य-
तां मनुष्यगतेरागता विशतिः, विशेषचिन्तायां मनुष्यपु-
केभ्य आगता दश, मनुष्यस्त्रीभ्य आगता विशतिः, तथा
सामान्यतां देवगतेरागता अष्टशते, विशेषचिन्तायामसुर-
कुमारेभ्यो नायकुमारेभ्यो यावत् स्तनितकुमारेभ्यः प्रत्ये-
कमागता दश दश, असुरकुमारीभ्यः प्रत्येकमागताः पञ्च
पञ्च, इत्यन्तरेष्वेव आगता दश इत्यन्तरीभ्य आगता पञ्च,
उपानिष्वेदेभ्य आगता दश उपानिष्वेद्वीभ्य
आगता विशतिः, वैमानिकदेवभ्य आगता अष्टशते,
वैमानिकदेवभ्य आगता विशतिः, तथा च प्रज्ञाप-
नाप्रत्ययः—“अणेतरागया यं मेते ! नेरहया एगसमपणं
केवइया अंतकिरिअं पकरैति ? , गोअमा ! , जहणेणं एको
वा दो वा तिअ वा उक्कोसेणं दस, रयणपमापुडविनेरह-
यावि बवं नेव, जाव बाणुयपमापुडविनेरहया, अणेतरा-
गया यं मेते ! पंकपमापुडविनेरहया एगसमयेणं केवइया
अंतकिरिअं पकरैति ? , गोअमा ! , जहणेणं एको वा दो
वा तिअ वा उक्कोसेणं चत्वारि, अणेतरागया यं मेते !
असुरकुमारा एगसमपणं केवइया अंतकिरिअं पकरैति ? ,
गोअमा ! जहणेणं एको वा दो वा तिअ वा, उक्कोसेणं दस,
अणेतरागया यं मेते ! असुरकुमारीभ्यो एगसमपणं केवइयाअं
अंतकिरिअं पकरैति ? , गोअमा ! जहणेणं एको वा दो वा तिअ
वा उक्कोसेणं पञ्च, एवं जहा असुरकुमारा सर्व्वीया तहा जाव
थणियकुमारा, अणेतरागया यं मेते ! पुडविकाइया एगसम-
पणं केवइया अंतकिरिअं पकरैति ? , गोअमा ! जहणेणं एको
वा दो वा तिअ वा उक्कोसेणं चत्वारि, एवं आउक्काइया वि,
वणस्सइकाइया एवंदियतिरिक्कजाणिया दस, एवंदियतिरि-
क्कजाणियाभ्यो वि दस, मणुस्सा दस, मणुस्सीभ्यो वीसं,
वाणमंतरा दस वाणमंतरीभ्यो पञ्च, जोहसिया दस, जोहसि-
याभ्यो वीसं, वैमाणिया अट्टसयं, वैमाणियाभ्यो वीसं ” मि-
ति तत्त्वं पुनः केवलिनो बहुभुता वा विवृति । वेदहारे-
पुरुषाणामष्टशते, स्त्रीणां विशतिः, दश नपुंसकाः, उक्तं च
“अट्टसयं पुरुषाणं, वीसं इत्थीण दस नपुंसकं” तथा इह पु-
रुषस्य उद्भूता जीवाः केचिपुरुषा एव जायन्ते केचिपु-
त्रियः केचिन्नपुंसकाः, एवं स्त्रीभ्योऽप्युद्भूतानां भङ्गत्रयम्,
एवं नपुंसकेभ्योऽपि, सर्व्वसङ्कल्पया भङ्गा नव । तत्र ये पुत्र-
वैभ्य उद्भूताः पुरुषा एव जायन्ते तेषामष्टशतं, शेषेषु
चाष्टसु भङ्गेषु दश २, तथा षोडशं सिद्धप्राभूते—‘सेसा उ
अट्ट मंगा, दसगं दसगं तु होइ एक्को’ । तीर्थहारे—तीर्थेष्ठो
युगपदेकसमये उत्कर्षतश्चत्वारः सिध्यन्ति, दश प्रत्येक-

बुद्धाश्चत्वारः स्वयम्बुद्धा, अष्टशतमतीर्थकृतां विशतिः
स्त्रीणां, द्वे तीर्थकरी । सिद्धहारे—एदिलिक्के चत्वारः, अण्य-
स्तिं दश, स्वसिक्के अष्टशतम्, उक्तं च—‘चउरो दस अट्टसयं,
गिहचलितं सल्लं व’ । वारिचहारे—सामायिकसूत्रमस-
म्पराययाचयातचारिणिणां सामायिककक्षेपपस्थापणच-
वमसम्पराययाचयातचारिणिणां च प्रत्येकमष्टशतं, सामाधि-
कपरिहारविशुद्धिकसूत्रमसम्पराययाचयातचारिणिणां सा-
मायिककक्षेपपस्थापणपरिहारविशुद्धिकसूत्रमसम्पराययाच-
यातचारिणिणां च दशकम् २, उक्तं च—“पच्छाकडं चरि-
णं, तिगं चउकं च तेसिमदुसयं । परिहारिदहिं सट्ठि, दस-
यं दसगं च पंचगडे ॥ १ ॥ ” बुद्धहारे प्रत्येकबुद्धानां दसकं,
बुद्धबोधितानां पुरुषाणामष्टशतं, बुद्धबोधितानां स्त्रीणां
विशतिः, नपुंसकानां दशकं, बुद्धीमिबोधितानां स्त्रीणां वि-
शतिः, बुद्धीमिबोधितानामेव सामान्यतः पुरुषादीनां वि-
शतिपृथक्त्वम्, उक्तं च सिद्धप्राभूतटीकायाम्—‘बुद्धीहिं वेव
बोहियायं पुरिसादंणं सामणेण वीसपुडुसं सिद्धइ’ ति,
बुद्धी च मल्लिस्वामिनीप्रभृतिका तीर्थकरी सामान्यसाध्या-
दिका वा वेदितव्या, यतः सिद्धप्राभूतटीकायामेषोक्तं—“बु-
द्धीभ्यो वि मल्लोपमुद्गाभां अभाभ्यो य सामनसाणुणोपमुद्गा-
भां बोहति ति” ज्ञानहारे—एवंभावमपेक्ष, मतिभूतज्ञानिनो
युगपदेकसमयेनोत्कर्षतश्चत्वारः सिध्यन्ति, मतिभूतमनः-
पर्यायज्ञानिनो दश, मतिभूताविधिज्ञानिनो मतिभूतावधि-
मनःपर्यायज्ञानिनो वा अष्टशतम् । अवगाहनाहारे—जन्म्या-
यामवगाहनायां युगपदेकसमयेनोत्कर्षतश्चत्वारः सिध्य-
न्ति, उत्कृष्टायां द्वौ, अजन्म्यात्कृष्टायामष्टशतं, यवम-
प्येष्टी, उक्तं च—“उक्कासगाइवाए, दो सिद्धा-
होति एकसमपणं । चत्तारि जहजाए, अट्टसयं मरिक्क-
माए उ ॥ १ ॥ ” अत्र टीकाकारेण व्याख्या कृता—गा-
याचयंस्तवसिनस्तुशुष्वस्याधिकायंसेसुजनात्—“जव-
मज्जे अट्ट” इति उत्कृष्टहारे यथा सम्यक्चपरिअ-
हानामन्तः कालोऽगमत् तेषामष्टशतं, सङ्ख्यातका .
सपतितानामसंख्यातकालपतितानां च दशकं दशकम्,
अप्रतिपत्तितसम्यक्धानां चतुष्टयम्, उक्तं च—“जसि
अणेतकालो, पडिवाभो तेसि” इति अट्टसयं । अप-
डिवाडि चउरो, दसगं दसगं च सेसायं ॥ १ ॥ ”
अन्तरहारे—एको वा सान्तरतः सिध्यति बहवो वा,
तत्र बहवो यावदष्टशतम् । अनुसमयहारे—प्रतिसमयेमेको
वा सिध्यति, बहवो वा ? । तत्र बहूनां सिध्यतामियं प्रकृषणा-
एकादयो द्वाविंशत्यप्येव निरन्तरमुत्कर्षतोऽपि समयात्
यावत् प्राप्यन्ते । इयमत्र भावना—प्रथमसमये जघन्यत एको
द्वौ वा उत्कर्षतो द्वाविंशत्, सिध्यन्तः प्राप्यन्ते, द्वितीयसमये
जघन्यत एका द्वौ वा उत्कर्षतो द्वाविंशत् एवं तृतीयसमयेऽपि,
एवं चतुर्थसमयेऽपि एवं यावदष्टमेऽपि समये जघन्यत एको
द्वौ वा उत्कर्षतो द्वाविंशत् । परमवश्यमन्तरम् । तथा त्रयस्त्रिं-
शदादयोऽष्टवत्वारिंशत्यप्येव निरन्तरं सिध्यन्तः, सप्त सप्त-
यान् यावत्प्राप्यन्ते, भावना प्राग्वत्, परतो नियमावन्तरं, तथा
एकानपञ्चाशदादयः षड्विंशत्यप्येव निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षतः
षट् समयान् यावद्व्याप्यन्ते, परतोऽवश्यमन्तरं, तथा एक-

पञ्चादयो द्विसप्ततिपर्यन्ता निरन्तरमुत्कर्षतः सिध्यन्तः उत्कर्षतः पञ्च समयान् यावत्प्राप्यन्ते, ततः परमन्तरं, तथा त्रिसप्तत्यादयश्चतुरशीतिपर्यन्ता निरन्तरं निद्धवन्तः उत्कर्षतः चतुरः समयान् यावत्प्राप्यन्ते, तत उत्प्रेषमन्तरं, तथा पञ्चाशीत्यादयः षण्णवतिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षतः समान् यावत्प्राप्यन्ते, परतोऽवश्यमन्तरम् । तथा सप्तनवत्यादयो द्वापुत्तरशतपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्त उत्कर्षतो द्वौ समयौ यावत्प्राप्यन्ते, परतो नियमादन्तरं, तथा द्वापुत्तरशतादयोऽष्टात्तरशतपर्यन्ताः सिध्यन्तो नियमादन्तरं समयं यावत्प्राप्यन्ते, न द्वित्रादिसमयानिति । एतद्व्यसंमतिहा किं यथा—“बत्तीसा अड्याला, सद्धी बावत्तरी य बोद्धवा । बुलसीरं छुअउरं, दुराहेयमदुत्तरसयं च ॥१॥” अत्राष्टसामाधिक्येभ्य आरभ्य द्विसामाधिक्यपर्यन्ता निरन्तरं सिद्धाः एकैकस्मिन् विकल्पे उत्कर्षतः शतपृथक्कं संख्या-परिमाणं, गणनाद्वारमदपबहुत्वद्वारं च प्रागिव द्रष्टव्यं, तथा च सिद्धप्राप्तयेऽपि द्रव्यप्रमाणविन्यायामेतयोर्द्वारयोः सत्य-द्रव्यप्रमाणैव गाथा भूयाऽपि परावर्तिता—“संसारं जहजेण, एको उक्कासएण अटुसयं । सिद्धा एणा थोवा, एक-गलसिद्धा उ संलगुणा ॥१॥” तदेवमुक्तं द्रव्यप्रमाणम् । सम्प्रति क्षेत्रप्रकृता कर्तव्या—तत्र पूर्वभावमपेक्ष्य, सत्प्रकृपणा-यामेव कृता । सम्प्रति प्रत्युत्पन्नयमतेन क्रियते—तत्र पञ्च-दशस्वपुत्रयोगद्वारेषु पृष्ठका, इह सकलकर्मण्यं कृत्वा कुत्र गतो भगवान् सिध्यति ? उच्यते—अनुगम्या मनुष्यक्षेत्रप्र-माणे सिद्धिलोके गतः सिध्यति, यदुक्तम्—“इह बान्धि चइत्ता णं, तथा मंतुए सिज्झइ” । गतं क्षेत्रद्वारम् । सम्प्रति स्पर्शना-द्वारम्—स्पर्शना, च क्षेत्रवशाद्वातिरिक्ता यथा परमाणोः, तथाहि—परमाणोरैकस्मिन् प्रदेशेऽवगाहः सप्तप्रादेशिकी च स्पर्शना । उक्तं च—“एगपएसाण्डे, सत्पएसा य से कुलणा ” सिद्धानां तु स्पर्शना एवमवगन्तव्या—“कुसइ अणेने सिद्धे, सवपएसेहि नियमसो सिद्धो । त उ अलंजेअगुणा, दसपएसेहि ” अ पुद्दा ॥१॥” गतं स्पर्शनाद्वारम् । सम्प्रति कालद्वारम्—तत्र कथं परिमणा-सर्वेष्वपि द्वारेषु यत्र यत्र स्थानेऽदृशानमकसमयेन सिध्यन्तं तत्र तत्राष्टौ समयौ निरन्तरं कालो बह्वयः, यत्र यत्र पुन-र्विद्यतिदेशः वा तत्र तत्र चत्वारः समयौ, शेषेषु स्थानेषु द्वौ समयौ, उक्तं च—“अहि” अटुसयं सिज्झइ, अटु उ समया निरन्तरं कालो । वीसदसएल्लु अउरो, सेला सिज्झंति दो समए ॥१॥” सम्प्रति एतदेव मन्त्रविनियोजनानुप्रदाय विभाज्यते, तत्र क्षेत्रद्वारं—जम्बूद्वीपे धानकीलण्डे पुष्कर-वर्द्धीपे च प्रत्येकं भरतेरावतमहाविदेहपुष्करतोऽष्टौ समयान् यावच्चिरन्तरं सिध्यन्तः प्राप्यन्ते, हरिवर्षा-दिष्वेवलोके च चतुरध्वतुरः समयान्, नन्दनवते पृथक्क-वने लवसुसमुद्रे च द्वौ द्वौ समयौ, कालद्वारं—उत्सर्पित्या-मबसर्पित्या च प्रत्येकं द्वायचतुर्धोरकयोरष्टावष्टौ समयान्, शेषेषु चारंकेषु चतुरध्वतुरः समयान्, गतिद्वारं—देव-गतेरागता उत्कर्षतोऽष्टौ समयान्, शेषगतिभ्य आगता-ध्वतुरः समयानिति, वद्वारं—एवाकृतपुष्करवेदा अष्टौ समयान्, पश्चात्कृतस्त्रीवन्दनमुत्कर्षतोः प्रत्येकं चतुरध्वतुरः

समयान्, पुष्करवेदेभ्य उद्वृत्य पुष्पा एव सन्तः सिध्यन्तो-ऽष्टौ समयान्, शेषेषु चाष्टु भक्तुषु चतुरध्वतुरः समयान-मिति, तीर्थद्वारं—तीर्थकरतीर्थे तीर्थकरीतीर्थे वाऽतीर्थक-रसिद्धा उत्कर्षतोऽष्टौ समयान्, तीर्थकरताः तीर्थकर्मण्यं द्वौ द्वौ समयौ, लिङ्गद्वारं—हवलिङ्गऽष्टौ समयान्, अन्त्यलिङ्ग-च-तुरः समयान्, गृहलिङ्गं द्वौ समयौ, चारिकद्वारं—अनुभूत-परिवारविशुद्धिकचारित्राध्वतुरः समयान्, शेषा अष्टा-वष्टौ समयान्, बुद्धद्वारं—स्वपञ्चुद्धाः द्वौ समयौ, बुद्धबोधिता अष्टौ समयान्, प्रत्येकबुद्धा बुद्धी-बो-धिताः स्थितौ बुद्धिबोधिता एव च सामान्यतः पुष्क-पादयः प्रत्येकं चतुरध्वतुरः समयान्, ज्ञानद्वारं—मतिभूत-ज्ञानिनो द्वौ समयौ, मतिभूतमनःपर्यायज्ञानिनध्वतुरस्सम-यान्, मतिभूतावधिज्ञानिनां मतिभूतावधिमनःपर्यायज्ञा-निनो वाऽष्टावष्टौ समयान्, अवगोहनाद्वारं—उत्कृष्टायां जघन्यायां चावगाहनायां द्वौ द्वौ समयौ, यवमध्ये चतुरः समयान्, उक्तं च सिद्धप्राप्तुनीकायाम्—“जवमज्झए य च-त्तारि समया” इति, अत्रजघन्योत्कृष्टायां पुनरवगाहनायामष्टौ समयान्, उत्कृष्टद्वारं अप्रतिपतितसम्यक्त्वा द्वौ समयौ, सं-ख्येयकालप्रतिपतिना असंख्येयकालप्रतिपतिताध्वतुरध्वतुर-स्समयान्, अनन्तकालप्रतिपतिता अष्टौ समयान्, अनन्तरा-दीनि चत्वारि द्वाराणि नेहावतरन्ति । गतं मौलं पञ्चमं काल इति द्वारम् । सम्प्रति षष्ठमन्तरद्वारम्—अन्तरं नाम सिद्धि-गमनाविरहकालः, स च सकलमनुष्यसत्प्रापणया सत्य-प्रकृपणायामेवोक्तः, यथा जघन्यत एकसमय उत्कर्षतः ब-एमासा इति, ततः इह क्षेत्रविभागतः सामान्यतो विशेषत-आख्यते—तत्र जम्बूद्वीपे धातकीलण्डे च प्रत्येकं सामान्यतो वर्षपृथक्कमन्तरं, जघन्यत एकसमयः, विशेषविन्यायां—जम्बूद्वीपविदेहे धानकीलण्डविदेहयोश्चात्कर्षतः प्रत्येकं वर्षपृथक्कमन्तरं जघन्यत एकः समयः, तथा सामान्यतः पुष्करवर्द्धीपे विशेषविन्यायां च तत्रत्ययोर्द्वयोरपि वि-देहयोः प्रत्येकमुत्कर्षतः साधिकं वर्षमन्तरं जघन्यत एकः समयः । उक्तं च—“जम्बूद्वीपे धातय-आहविभागं य तिसु विदेहेषु । वासपुद्गुत्तं अन्तरं-पुष्करमुभयं पि वासविधे ॥१॥” कालद्वारं—भरतेभ्येरावतेषु च जघन्यत उत्कृष्टमन्तरं किञ्चि-दूता अष्टादश सागरापरमकोटील्लः, सहरक्षतः संख्य-यानि वर्षसहस्राणि, जघन्यतः पुनरुभयत्राप्येकः समयः, गतिद्वारं—निरवगतेसगल्योपदेशतः सिध्यतामुत्कृष्टमन्तरं वर्षसहस्रं हेतुमाश्रित्य मतिबोधसम्यगेन सिध्यतां संख्येयानि वर्षसहस्राणि, जघन्यतः पुनरुभयत्राप्येकः समयः, तीर्थगुणैकिकभ्य आगत्योपदेशतः सिध्यतां ब-र्षशतपृथक्कं हेतुमाश्रित्य प्रतिबोधतः सिध्यतां संख्य-यानि वर्षसहस्राणि, जघन्यतः पुनरुभयत्राप्येकः समयः तीर्थगुणैकिकभ्यो मनुष्येभ्यो मनुष्यस्त्रीभ्यः सौधर्मशा-नबर्जदेहेभ्यो देवीभ्यश्च पृथक् पृथक् समागत्योपदेशतः सि-ध्यतां प्रत्येकमुत्कर्षतोऽन्तरं सातिरेकं वर्षं हेतुमाश्रित्य प्र-तिबोधतः सिध्यतां संख्येयानि वर्षसहस्राणि, जघन्यतः पुनरुभयत्राप्येकः समयः, तथा पृथिव्यव्यवस्थितिभ्यो ग-र्भेषुत्क्रान्तेभ्यः प्रथमद्वितीयनरकपृथिवीभ्यामीशानदेहेभ्यः

सौधम्येवश्यश्च समागतोपदेशश्च इत्युक्ता च सिध्यतां प्रत्यक्षमुत्कृष्टमन्तरं सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि जघन्यत एकः समयः । वेदद्वारे—पुरुषवसानामुत्कर्षतोऽन्तरं साधिकं वर्षं, क्षीनपुंस्वकेशानां प्रत्यक्षं सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, पुरुषेषु उद्बुध्य पुरुषत्वेन सिध्यतां साधिकं वर्षं, शेषेषु चाष्टसु भङ्गकेषु प्रत्यक्षं सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, जघन्यतः सर्वत्राप्येकः समयः, तीर्थद्वारे—तीर्थकुटां पूर्वसहस्राष्टकम् उत्कर्षतोऽन्तरं, तीर्थकराणामनन्तः कालः, अनीर्थकराणां साधिकं वर्षं, वेदतीर्थसिद्धानां सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि नोतीर्थसिद्धाः प्रत्यक्षबुद्धाः, जघन्यतः सर्वत्रापि समयः । उक्तं च—“पुण्यसहस्रसुपुङ्गव, तित्थकरान्तकाल तित्थगरी । नोतित्थकरा वासा-दिगं तु संसृजु संक्षलमा ॥ १ ॥ एषसि च जहसं समग्रो ॥” संक्षलमसि—सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, लिङ्गद्वारे—स्वल्लिङ्गादिषु सर्वेष्वपि जघन्यत, एकः समयोऽन्तरम् उत्कर्षतोऽप्यलिङ्गे गृहिलिङ्गे च प्रत्यक्षं संख्येयानि वर्षसहस्राणि, स्वलिङ्गे साधिकं वर्षम्, चारित्रद्वारे—पूर्वभावमपेक्ष्य सामायिकसूत्रमसम्पराययथाक्यातचारित्रिणामुत्कृष्टमन्तरं साधिकं वर्षं, सामायिकसूत्रेप्यस्यापनसूत्रमसम्पराययथाक्यातचारित्रिणां सामायिकपरिहारविशुद्धि-कसूत्रमसम्पराययथाक्यातचारित्रिणां सामायिकसूत्रेप्यस्यापनपरिहारविशुद्धिकसूत्रमसम्पराययथाक्यातचारित्रिणां च किञ्चिदुनाद्वादशसागरापमकोटीकोट्यः, जघन्यतः सर्वत्राप्येकः समयः, बुद्धद्वारे—बुद्धबोधितानामुत्कर्षतोऽन्तरं सान्तिरेकं वर्षं, बुद्धबोधितानां स्त्रीणां प्रत्यक्षबुद्धानां च सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, स्वयम्बुद्धानां पूर्वसहस्राष्टकं, जघन्यतः पुनः सर्वत्रापि समयः । उक्तं च—“बुद्धिर्वाहिया लो, बालाहियं संसयासु संक्षलमा । पुण्यसहस्रसुपुङ्गव, हाहस्यं बुद्ध समग्रं ॥ १ ॥” “समग्र” इति—इतरजघन्यमन्तरं समयः, ज्ञानद्वारे—मतिभूतज्ञानिनामुत्कृष्टमन्तरं पश्योपमासंख्येयभागः, मतिभूतावधिज्ञानिनां साधिकं वर्षं, मतिभूतमनःपर्यायज्ञानिनां च संख्येयानि वर्षसहस्राणि जघन्यतः सर्वत्रापि समयः, अयमाहनाद्वारे—जघन्यस्यामुत्कृष्टायां चावगाहनायां व्यवस्थे चोत्कृष्टमन्तरं अयसंख्येयभागः, अजघन्योत्कृष्टायां साधिकं वर्षं, जघन्यतः पुनः सर्वत्रापि समयः, उत्कृष्टद्वारे—अप्रतिपतितसम्यक्त्वसागरापमसंख्येयभागः, संख्येयकालप्रतिपतितसम्यक्त्वसंख्येयकालप्रतिपतितानां च संख्येयानि वर्षसहस्राणि, अकृतकालप्रतिपतितानां साधिकं वर्षं, जघन्यतः सर्वत्रापि समयः, उक्तं च—उद्धिञ्चसंकोभागाः अप्युद्धिञ्चियासु सेस संक्षलमा । वासंमिदमपेक्षते, समग्रो यं जहस्यो दोह ॥ १ ॥” अन्तरद्वारे—अन्तरं सिध्यतामुत्कृष्टमन्तरं निरन्तरं सिध्यतां गणनाद्वारे एककानामनेककानां सिध्यतामुत्कृष्टमन्तरं संख्येयानि वर्षसहस्राणि, जघन्यतः पुनः सर्वत्रापि समयः । गतमन्तरद्वारम् ॥ सर्वत्रापि मावद्वारम् तत्र सर्वेष्वपि क्षेत्रादिषु द्वारेषु पुंङ्गवा, कनरस्मिन् भावे च संक्षलमाः सिध्यन्तीति, उत्तरं—साधिकं भावे, उक्तं च—“क्षल्लाप्यसु पुङ्गवा, बागएत्तं सव्वहिं जहर ॥” गतं मावद्वारम् ॥ १ ॥ समप्रत्यक्षबहुवद्वारम् तत्र यं तीर्थकरा ये च जले

उर्ध्वलोकाकाशे च वतुष्काः सिध्यन्ति ये च हरिषवादिषु सुवसुषुषमादिषु च संहरणतो दृश दृशः सिध्यन्ति तं परस्परं तुल्याः, तथैवात्मकतो पुष्पपद्मकसंयमं प्राप्यमाश्रित्वा, तथैव विशतिंसिद्धाः स्तोकाः, तथैव स्त्रीषु पुष्पमायामकनमस्मिन् विजये वा प्राप्यमाश्रित्वा, तथा बोद्धम् “वीसगसिद्धा इत्थीः उल्लोगेगैविजयादिषु अग्रो च उते । दसगहिनां गोवा ” तैस्तुल्या विशतिपुष्टकसिद्धाः, यतस्तं सर्वोपलौकिकप्रामेयु बुद्धीबोधितस्यादिषु वा लक्ष्यन्ते, ततो विशतिंसिद्धैस्तुल्याः, यदुक्तम्—“वीसपुष्टसिद्धा सव्वाहोलोगबुद्धीबोहिया अग्रो वीसगहि तुल्ला ” क्षेत्रकालयोः स्वल्पवाम् कदाचित्कालेन च सम्मवाहितं तथ्योऽष्टशतसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—“अउ दसगा तह वीसा, वीसपुष्टसां य जे य अदुसया । तुल्ला गोवा तुल्ला, संखेजगुणां भवे संसा ॥ १ ॥” गतमन्तरबहुवद्वारम् । कृताऽनन्तरसिद्धप्रकरणम् ।

अप्रति परम्परसिद्धप्रकरणं कियते—

तत्र सत्यैर्दम्पकपणा पञ्चदशेष्वपि क्षेत्रादिषु द्वारेष्वनन्तरसिद्धवर्षविशेषेषु द्रष्टव्या, द्रष्टव्यप्रमाणविस्तरायां संख्येयपि द्वारेषु सर्वत्रैवानन्ता बह्वव्याः, क्षेत्रस्पर्धने प्रागिव, कालः पुनः सर्वत्रापि अनादिकोऽनन्तो बह्वव्यः, अत एवात्तरमसम्भवाच्च बह्वव्यम्, तदुक्तं द्रष्टव्यप्रमाणम्, कात्तमन्तरं बाधिकृत्य सिद्धप्राप्ते—“परिमाणेण अणुता, तालोऽणुर्वा अणुतस्यो तसि । नत्थि य अन्तरकालो ” ति, मावद्वारमपि प्रागिव, सम्प्रत्यक्षवर्षसिद्धाप्रामाण्यकमलोच्यते—समुद्रसिद्धाः स्तोकाः तथ्यो द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः, तथा जलसिद्धाः स्तोकाः तथ्यः स्थलसिद्धाः संख्येयगुणाः, तथा ऊर्ध्वलोकासिद्धाः स्तोकाः तथ्योऽधोलोकासिद्धाः संख्येयगुणाः तथ्योऽपि तिर्यग्लोकसिद्धाः संख्येयगुणाः । उक्तं च—“सामुद्रीव जलपल, दुर्हं तुण्णं तु पोवसंखगुणा । उहसंहरतिरियलोप, गोवा संकागुणा संको ॥ १ ॥” तथा लवणसमुद्रसिद्धाः सर्वस्तोकाः तथ्यः कालोदसमुद्रसिद्धाः संख्येयगुणाः तथ्योऽपि जम्बुद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः तथ्यो धातकीचण्डसिद्धाः संख्येयगुणाः तथ्योऽपि पुष्करवर्दीपार्जसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—“लवणे कालोप वा जम्बुद्वीपे य धायईसंडे । पुष्करवर्दे य द्वीपे, कमसां गोवा य संकागुणा ॥ १ ॥” तथा जम्बुद्वीपे संहरणतो हिमवच्छिन्नसिद्धाः सर्वस्तोकाः १, तथ्यो हिमवतैरवधतसिद्धाः संख्येयगुणाः २, तथ्योऽपि महाहिमवदुक्थिमसिद्धाः संख्येयगुणाः ३, तथ्योऽपि देवकुक्षरकुक्षसिद्धाः संख्येयगुणाः ४, तथ्योऽपि हरिषवैरवधतसिद्धाः संख्येयगुणाः ५, तथ्योऽपि निषधनीलवत्सिद्धाः संख्येयगुणाः ६, तथ्योऽपि भरतैरवधतसिद्धाः संख्येयगुणाः ७, तथ्यो महाविदेहसिद्धाः संख्येयगुणाः ८, तथ्यो महाविदेहसिद्धाः संख्येयगुणाः ९, तथ्योऽपि धातकीचण्डे क्षेत्रविभागेनाच्यते—धातकीचण्डे संहरणतो हिमवच्छिन्नसिद्धाः सर्वस्तोकाः १, तथ्यो महाहिमवदुक्थिमसिद्धाः संख्येयगुणाः २, तथ्योऽपि निषधनीलवत्सिद्धाः संख्येयगुणाः ३, तथ्योऽपि हिमवतैरवधतसिद्धाः संख्येयगुणाः ४, तथ्यो देवकुक्षरकुक्षसिद्धाः संख्येयगुणाः ५, तथ्योऽपि हरिषवैरवधतसिद्धाः संख्येयगुणाः ६, तथ्योऽपि निषधनीलवत्सिद्धाः संख्येयगुणाः ७, तथ्योऽपि भरतैरवधतसिद्धाः संख्येयगुणाः ८, तथ्यो महाविदेहसिद्धाः संख्येयगुणाः ९, तथ्योऽपि धातकीचण्डे क्षेत्रविभागेनाच्यते—

काधिकाः ६, तेभ्योऽपि भरतैरावतसिद्धाः संख्येयगुणाः ७, तेभ्योऽपि महाविदेहसिद्धाः संख्येयगुणाः ८, तथा पुष्कर-
वरद्वीपार्जे हिमवच्छिन्नारिसिद्धाः सर्वस्तोकाः १, तेभ्योऽपि
महाहिमवद्रुक्मिसिद्धाः संख्येयगुणाः २, तेभ्योऽपि निषध-
नीलवत्सिद्धाः संख्येयगुणाः ३, तेभ्योऽपि हैमवतैरावत-
तसिद्धाः संख्येयगुणाः ४, तेभ्योऽपि देवकुक्कतरकुसिद्धाः
संख्येयगुणाः ५, तेभ्योऽपि हरिवर्षरम्यकसिद्धाः विशेषाधि-
काः ६, तेभ्योऽपि भरतैरावतसिद्धाः संख्येयगुणाः ७, स्व-
स्थानमिति कथा, तेभ्योऽपि महाविदेहसिद्धाः संख्येयगु-
णाः, क्षेत्रबाहुल्यात् स्वस्थानाच्च ८, सम्प्रति त्रयाणामपि
समवायेनाहवबहुत्वमुच्यते—सर्वस्तोका जम्बूद्वीपे हिमव-
च्छिन्नारिसिद्धाः १, तेभ्योऽपि हैमवतैरावतसिद्धाः संख्येय-
गुणाः २, तेभ्योऽपि महाहिमवद्रुक्मिसिद्धाः संख्येयगुणाः ३,
तेभ्योऽपि देवकुक्कतरकुसिद्धाः संख्येयगुणाः ४, तेभ्योऽपि
हरिवर्षरम्यकसिद्धाः संख्येयगुणाः ५, तेभ्योऽपि निषध-
नीलवत्सिद्धाः संख्येयगुणाः ६, तेभ्योऽपि धातकीजण्ड-
हिमवच्छिन्नारिसिद्धा विशेषाधिकाः, स्वस्थाने तु परस्परं
तुल्याः ७, ततो धातकीजण्डमहाहिमवद्रुक्मिपुष्करवरद्वी-
पार्जे हिमवच्छिन्नारिसिद्धाः संख्येयगुणाः ८, स्वस्थाने तु
पात्नारोऽपि परस्परं तुल्याः ८, ततो धातकीजण्डनिष-
धनीलवत्सिद्धाः पुष्करवरद्वीपार्जे महाहिमवद्रुक्मिसिद्धाश्च
संख्येयगुणाः स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ९, ततो धातकी-
जण्डहैमवतैरावतसिद्धा विशेषाधिकाः १०, तेभ्योऽपि
पुष्करवरद्वीपार्जे निषधनीलवत्सिद्धाः संख्येयगुणाः ११, ततो
धातकीजण्डदेवकुक्कतरकुसिद्धाः संख्येयगुणाः १२, तेभ्यो-
ऽपि धातकीजण्ड एव हरिवर्षरम्यकसिद्धा विशेषाधिकाः १३
ततः पुष्करवरद्वीपार्जे हैमवतैरावतसिद्धाः संख्येयगुणाः
१४, तेभ्योऽपि पुष्करवरद्वीपार्जे एव देवकुक्कतरकुसिद्धाः
संख्येयगुणाः १५, तेभ्योऽपि तत्रैव हरिवर्षरम्यकसिद्धा वि-
शेषाधिकाः १६, तेभ्योऽपि जम्बूद्वीपभरतैरावतसिद्धाः
संख्येयगुणाः १७, तेभ्योऽपि धातकीजण्डसकमरतैरा-
वतसिद्धाः संख्येयगुणाः १८, तेभ्योऽपि पुष्करवरद्वीपार्जे
भरतैरावतसिद्धाः संख्येयगुणाः १९, तेभ्योऽपि जम्बूद्वीपे
विदेहसिद्धाः संख्येयगुणाः २०, ततो धातकीजण्डविदेह-
सिद्धाः संख्येयगुणाः २१, ततोऽपि पुष्करवरद्वीपार्जे विदेह-
सिद्धाः संख्येयगुणाः २२, इदं च क्षेत्रविभागेनाहवबहुत्व-
सिद्धमाधुनटीकातां लिखितम् । गतं क्षेत्रद्वारम् ॥ अथुना का-
लद्वारम्—तत्रावसर्पिण्यां सहरणत एकान्तदुष्णमासिद्धाः
सर्वस्तोकाः, इतो दुष्णमासिद्धाः संख्येयगुणाः तेभ्यः सुष-
मदुष्णमासिद्धा अक्षसंख्येयगुणाः कालस्यासंख्येयगुणत्वात्,
तेभ्योऽपि सुषमासिद्धा विशेषाधिकाः, तेभ्योऽपि सुष-
मसुषमासिद्धा विशेषाधिकाः, तेभ्योऽपि दुष्णमसुषमासि-
द्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—“अहसमाह योषा सेन अ-
सेना बुधे विससहिया । दूतमसुसमा सेना-गुणा उ अस-
प्यिणी—॥ १ ॥ ” एवमुत्सर्पिण्यामपि द्रष्टव्यम्, तथा
योग्यम्—“अहसमाह योषा, सेनअसेना उ बुधे सवि
सेना । दूतमसुसमा सेना-गुणा उ उत्सर्पिणीसिद्धा ॥१॥”
सम्प्रत्युत्सर्पिण्यवसर्पिण्योः समुद्रापेनाहवबहुत्वमुच्यते-
तत्र द्वयोरप्युत्सर्पिण्यवसर्पिण्योरैकान्तदुष्णमासिद्धाः

सर्वस्तोकाः, तत उत्सर्पिण्यां दुष्णमासिद्धा विशेषाधिकाः,
ततोऽवसर्पिण्यां दुष्णमासिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि
द्वयोरपि दुष्णमसुषमासिद्धाः संख्येयगुणाः, ततोऽवसर्पि-
ण्यां सर्वसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्युत्सर्पिणीसर्वसि-
द्धा विशेषाधिकाः, गतं कालद्वारम् ॥ सम्प्रति गतिद्वारं त-
त्र मानुषीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सर्वस्तोकाः, ततो
मानुषेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि
नैरायिकेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि
निर्यस्यानिक्षीभ्योऽनन्तरागता सिद्धाः संख्येयगुणाः, ते-
भ्योऽपि निर्यस्यानिकेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगु-
णाः, तेभ्योऽपि देवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगु-
णाः, तेभ्योऽपि देवभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः,
उक्तं च—“मक्षुरं मयुषा नारय, तिरिकिण्णी तह
तिरिक्ख देवीओ । देवा य जहाकक्खत्ते, संखेज्जगुणा मुण-
वक्खा ॥ १ ॥ ” तथा एकस्मिन्नेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः
सर्वस्तोकाः, ततः पक्षेन्द्रियेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सं-
ख्येयगुणाः, तथा वनरूपनिकायभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः
सर्वस्तोकाः, ततः पृथिवीकायभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः
संख्येयगुणाः, ततोऽप्यप्यायभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्ये-
यगुणाः, तेभ्योऽपि व्रसकायभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्ये-
यगुणाः, उक्तं च—“एयिदिपदि योषा, सिद्धा पक्षेदिपदि” सं-
ख्यगुणाः तदुडिष्यादतस्का-इपादि” संख्यागुणकमसोः ॥
तथा वतुर्धृषधिनीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः सर्वस्तोकाः, तेभ्य-
स्तृतीयपृथिवीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, ते-
भ्योऽपि द्वितीयपृथिवीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगु-
णाः, तेभ्योऽपि पर्यासबाद्रपत्येकवनस्पतिभ्योऽनन्तराग-
ताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि पर्यासबाद्रपृथिवी-
कायभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि प-
र्यासबाद्राएकायभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, ते-
भ्योऽपि भवनपत्तिदेवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगु-
णाः, तेभ्योऽपि भवनवासिदेवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सं-
ख्येयगुणाः, ततोऽपि व्यन्तरीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सं-
ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि व्यन्तरेदेवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः
संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि ज्योतिष्कदेवीभ्योऽनन्तरागताः सि-
द्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि ज्योतिष्कदेवीभ्योऽनन्तराग-
ताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि मनुष्यक्षीभ्योऽप्यन-
न्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि मनुष्येभ्योऽ-
नन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि प्रथमवक्क-
पृथिवीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि ति-
र्यग्यानिक्षीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्यो-
ऽपि निर्यग्यानिकेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः,
तेभ्योऽपि वतुत्तरोपयातिकेदेवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सं-
ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि प्रियेयभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः
संख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यव्युत्तरेवलोकादनन्तरागताः सिद्धाः
संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि आरण्येदेवीभ्योऽनन्तरागताः सि-
द्धाः संख्येयगुणाः एवमथोमुक्तं तावत्तत्रैव तत्तत् सनाकु-
मारादनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तत ईशानदेवी-
भ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, ततोऽपि सौध-
मदेवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि

ईसाक्षदेभ्योऽप्यनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि सौधमदेभ्योऽप्यनन्तरागताः सिद्धाः संख्येयगुणाः,

उक्तं च—

“नरमात्रायापुण्डरी, तस्माद्वा तस्य पुनर्वि भाऊ ।

भवत्पुण्डरीकं दत्वा, एवं वण्णोऽहसां पि ॥ १ ॥

मयुर्दं मयुस्त्वरारय-पदमा तद्व तिरिकिण्णो य तिरिया य ।
ववा अणुसराई, सख्ये वि सण्णुमारं ॥ २ ॥

ईसाणुद्वि सोह—अमद्वि ईसाणुद्वि सोहम्मा ।

सख्ये वि जहाकमसां, अण्णेताराया उ संखगुणा ॥ ३ ॥”

यने मन्तिद्वारम् ॥ सम्प्रति वेद्वारम्—अत्र सर्व-

स्तोका नपुंसकसिद्धाः, तेभ्यः स्त्रीसिद्धाः संख्येय-

गुणाः, तेभ्योऽपि पुरुषसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं

च—“योवा नपुंस इत्थी, संखा संखगुणा य तस्मा पुरिसा ।”

तीर्थद्वारे—सर्वस्तोकाः तीर्थकरीसिद्धाः, ततः तीर्थक-

रीनीये प्रत्येकबुद्धसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थ-

करीतीये अतीर्थकरीसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थ-

करीतीये एवातीर्थकरसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्यः तीर्थकर-

सिद्धा अनन्तगुणः, तेभ्योऽपि तीर्थकरनीये प्रत्येकबुद्धसिद्धाः

संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थे एव साध्वीसिद्धाः सं-

ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थे एवातीर्थकरसिद्धाः

संख्येयगुणाः, लिङ्गद्वारं—गृहीतलिङ्गसिद्धाः सर्वस्तोकाः

तेभ्योऽप्यन्यलिङ्गसिद्धा असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि स्त्रि-

ङ्गसिद्धा असंख्येयगुणाः । उक्तं च—“गिह्मिण्णसलिंगहि-

सिद्धा योवा बुवं असंखगुणा” चारित्रद्वारं—सर्वस्तोका-

प्रक्षेपोपस्थापनपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्पराययथाक्यातच-

रित्रसिद्धाः, तेभ्यः सामायिकक्षुद्रोपस्थापनपरिहारविशुद्धि-

कसूक्ष्मसम्पराययथाक्यातचारित्रसिद्धाः संख्येयगुणः, ते-

भ्योऽपि क्षुद्रोपस्थापनसूक्ष्मसम्पराययथाक्यातचारित्रसिद्धा

असंख्येयगुणाः, सामायिकरहितं च क्षुद्रोपस्थापनं भ्र-

चारित्रस्यावगन्तव्यं, तेभ्योऽपि सामायिकक्षुद्रोपस्थापनसू-

क्ष्मसम्पराययथाक्यातचारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि

सामायिकसूक्ष्मसम्पराययथाक्यातचारित्रसिद्धाः संख्येयगु-

णाः, उक्तं च—“योवा परिहारवज्ज, पवग संखा असंख-

ज्यतिगं । ज्येष्ठउक्तं संखे, सामाहयतिगं च संखगुणं ॥ १ ॥”

बुद्धद्वारे—सर्वस्तोकाः स्वयम्बुद्धसिद्धाः, तेभ्यः प्रत्येकबुद्ध-

सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि बुद्धीबाधितसिद्धाः सं-

ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि बुद्धबाधितसिद्धाः संख्येयगुणाः,

ज्ञानद्वारं—मतिभूतमनःपर्यायज्ञानिनः सिद्धाः सर्वस्तो-

काः, तेभ्यो मतिभूतज्ञानिसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि

मतिभूतावधिमनःपर्यायज्ञानिसिद्धा असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽ-

पि मतिभूतावधिज्ञानिसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—“म-

णपज्जवणाणत्तिगे, दुगे वउक्के मणस्स माणस्स । योवा सं-

ख असंखा, सोहिंतिगे वुत्ति संखज्जा ॥ १ ॥” अवागहना-

द्वारं—सर्वस्तोका द्विहस्तप्रमाणजपञ्चधनुःशतप्रमाणोक्तद्वारवा-

हनासिद्धाः असंख्येयगुणाः, ततो मध्यमावगाहनासिद्धा

असंख्येयगुणाः, उक्तं च—“सोमाहणाजहन्ना, योवा उक्को-

सिया असंखगुणा । ततो वि असंखगुणा, नावग्वा मज्झ-

माए वि ॥ १ ॥” अत्रैव सिद्धप्राप्तुटीकाक्रमेण दर्शितो वि-

शेष उपदर्श्यते—सर्वस्तोकाः सप्तहस्तप्रमाणावगाहनासिद्धाः

तेभ्यः पञ्चधनुःशतप्रमाणावगाहनासिद्धाः संख्येयगुणाः,

ततो न्यूनपञ्चधनुःशतप्रमाणावगाहनासिद्धाः संख्येयगुणाः,

तेभ्योऽपि सातिरकसप्तहस्तप्रमाणावगाहनासिद्धा विशेषा-

धिकाः, उत्कृष्टद्वारे—सर्वस्तोकाः अप्रतिपत्तिसिद्धाः तेभ्यः

संख्येयकालप्रतिपत्तिसिद्धा असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यसं-

ख्येयकालप्रतिपत्तिसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यनन्त-

कालप्रतिपत्तिसिद्धा असंख्येयगुणाः, उक्तं च—“अण्णडि-

वाहयसिद्धा, संखासंखा अण्णेतकाला य । योव असंखज्जगुणा,

संखज्जगुणा असंखज्ज (ख) गुणा ॥ १ ॥” अन्तरद्वारे—

सर्वस्तोकाः षण्मासान्तरसिद्धाः तत एकसमयान्तरसि-

द्धाः संख्येयगुणाः, ततो द्विसमयान्तरसिद्धाः संख्येयगुणाः,

ततोऽपि त्रिसमयान्तरसिद्धाः संख्येयगुणाः, एवं तावद्वाक्यं

यावद्यवध्यम्, ततः संख्येयगुणादीनास्तावद्वाक्यं यावद्-

कसमयदीनपश्चात्सान्तरसिद्धेभ्यः षण्मासान्तरसिद्धाः

संख्येयगुणादीनाः, अनुसमयद्वारं—सर्वस्तोकाः अप्र-

मयसिद्धाः ततः सप्तसमयसिद्धाः संख्येयगुणाः तेभ्यः

पदसमयसिद्धाः संख्येयगुणा एवं समयसमयहाभ्या ताव-

द्वाक्यं यावद् द्विसमयसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—

“अट्टममयमि योवा, संखज्जगुणा उ सप्त समया उ । एवं

पडिहायंते, जाव पुणो दोभि समया उ ॥ १ ॥” अत्र ‘अ-

ट्टसमयमि’ इत्यादौ द्विगुणमाहारत्वादेकवचनं, वण्णद्वारे-

सर्वस्तोका अप्रत्यक्षसिद्धाः ततः सन्नाधिकशतसिद्धा अस-

न्तगुणाः तेभ्योऽपि षडधिकशतसिद्धाः अनन्तगुणाः तेभ्यः

पञ्चाधिकशतसिद्धा अनन्तगुणा एवमेकहाभ्या अनन्तगु-

णाः तावद्वाक्यं यावदेकपञ्चाशतसिद्धेभ्यः पञ्चाशत्सिद्धा

अनन्तगुणाः, ततः तेभ्य एकानपञ्चाशत्सिद्धा असंख्यगु-

णाः तेभ्योऽप्यष्टवारिशतसिद्धा असंख्येयगुणाः एवमे-

कैकपरिहाभ्या तावद्वाक्यं यावत्पञ्चशतसिद्धेभ्यः पञ्चवि-

शतसिद्धा असंख्येयगुणाः, ततः तेभ्यः अतुर्वशतसिद्धाः

संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि त्रयोविंशतसिद्धाः संख्येयगुणाः ए-

वमेकैकहाभ्या संख्येयगुणाः तावद्वाक्यं यावद् द्विसिद्धेभ्य

एकैकसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—“अट्टयसिद्ध योवा,

सप्तद्वियसया अण्णेतगुणिया य । एवं परिहायंते, सयणाओ

जाव पञ्चासं ॥ १ ॥ ततो पण्णासाओ, असंखगुणिया उ जाव

पण्णवीसं । पण्णवीसा आरंभा, संखगुणा होति एगं जा ॥ २ ॥”

सम्प्रति अस्मिन्नेवावस्थावद्वारं यो विशेषः सिद्धमाश्रुते

दर्शितः स विनयजानुप्रसादपदार्थे—तत्र सर्वस्तोका अ-

प्रोमुक्तसिद्धाः, ते च पूर्वैरेभिः पादोन्नेपाट्ठ नीयमाना

अर्थोमुक्तकार्योत्सर्गव्यवस्थिता वा वेदितव्याः, तेभ्य ऊर्ध्व-

स्थितकार्योत्सर्गस्थिताः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि उत्कृष्ट-

क्रासनसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि बीरासनसिद्धाः

संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि म्मुत्तासनसिद्धाः संख्येयगुणाः,

न्युत्तरोपविष्टा एवाधोमुक्ता द्व्यहाराः, तेभ्योऽपि पार्श्वस्थि-

सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्युत्तानस्थितसिद्धाः संख्ये-

यगुणाः, तथा कैतद्वय पञ्चातुर्ध्याऽभिहितम्—“उत्तानग-

पालिग, मिउज्जा बीरासणं य उकुट्टए । उट्ठपाट्ठय मोमे-

यियं, संखज्जगुणेषु हीणा उ ॥ १ ॥” तत्रैवमुक्तमव्यवस्थित-

रम् ॥ सम्प्रति सर्वद्वारगतपञ्चद्वयविशेषपदार्थोनाय सञ्चि-

तो द्विविधः उत्कण्ठेन तत्रविधः प्राचरन्त्यर्थः, आह च चू-
रित्वकृत्—“पश्येयुद्धाद्यं ब्रह्मणेन बुधितो उत्कण्ठेन न-
बुधितो नियमा पाठरक्षणेन अहम् ।” तथा स्वयम्बुद्ध्यामां
पुत्राधीनं भूतं भवति का न वा वधिं भवति ततो लिङ्गं
देवता वा प्रयच्छति शुद्धसन्निधौ वा गत्वा प्रतिपद्यते, यदि
यैकाकी विहरत्यसमर्थ इच्छा वा तस्य नश्वरत्वा जायते न
एकाकी विहरत्यपि गच्छन्वासेऽवतिष्ठते । अथ पूर्वोक्ते
भूते न भवति तर्हि नियमात् शुद्धसन्निधौ गत्वा लिङ्गं प्रति-
पद्यते, तच्छब्दं अत्रार्थं न भुञ्जति, उक्तं च चूरित्वकृता—
“पुत्राधीनं से सुयं इह वा न वा, अहं से गतिं तो
लिङ्गं नियमा शुद्धसन्निधौ पश्यिष्ये, गच्छे च विहर-
ति, अहं वा—पुत्राधीनसुयसंभवो अतिथि तो से लिङ्गं
देवता पश्यच्छुद्ध शुद्धसन्निधौ वा पश्यिष्ये, अहं न प्यागि-
विहरत्युपयोगं इच्छा वा से तो एको वैच विहरत्, अथवा
गच्छे विहरत्” इति । प्रत्येकबुद्ध्यामां तु पूर्वोक्ते भूतं निब-
मते भवति, तत्र जल्पत एकादशाहानि उत्कण्ठतः कि-
ञ्चिन्नुनानि दश पूर्वानि, तथा लिङ्गं तस्मै देवता प्र-
चक्षति, लिङ्गरहितो वा कदाचिन्नुचति, तथा आह चूरित्व-
कृत्—“पश्येयुद्धाद्यं पुत्राधीनं सुयं नियमा अहम्, अह-
मणं एकारस भंगा, उत्कण्ठेन भिन्नदसपुत्री, लिङ्गं च से
देवता पश्यच्छुद्ध लिङ्गाविजयो वा भवति, जतो भयिर्यं—
“रूपं पश्येयुद्धा” इति तथा बुद्ध्या—आचार्यस्तेषां धिताः
सन्तो ये सिद्धाः ते बुद्धबोधितसिद्धा, एते च सर्वेऽपि के-
चित् स्त्रीलिङ्गासिद्धाः, स्त्रिया लिङ्गं स्त्रीलिङ्गं, स्त्रीत्वस्यो-
पलक्षकमित्यर्थः, तत्र विद्या, तद्यथा—वेदः शरीरनिर्मुक्ति-
नैपथ्यं च, तत्रैव शरीरनिर्मुक्त्या प्रयोजनं, न वेदोपध्या-
न्यां वेदे स्तुति सिद्धत्वाभावात्, नेपथ्यस्य अग्रमाशब्दात्,
आह च चूरित्वकृत्—“इतिथि लिङ्ग इतिथिनि, इतिथि उ-
च्यतेत्यर्थं वि बुद्धं भवति, यं च लिङ्गं—वेदो स्त्रीरनि-
प्रवर्त्ता नेवार्थं च, इह स्त्रीरनिष्कलीय अदिगारो, न वेदने-
क्रेन्द्रे” इति । अस्मिन् स्त्रीलिङ्गे वर्तमानसंस्तो यं सिद्धाः
ते स्त्रीलिङ्गासिद्धाः एतेन वक्तव्यताऽम्बराः—न स्त्रीणां नि-
र्वाणमिति, तदप्राप्तं ब्रह्मण्यम्, स्त्रीनिर्वाणस्य साक्षात्तन
सूत्रेणानिभावात्, तस्मिन्नेवस्य च युक्त्यनुपपत्त्यात्,
तथापि—सुक्तिप्रयो ब्रह्मदर्शकवारिनाम्, “सम्बर्ह्येनान्न-
कारिभ्यश्चि संक्षमार्थः” (तत्त्व-० ख-० १ सू-० १) इति वच-
नम्, सम्बर्ह्येनानीनं च पुत्राणामेव स्त्रीणामपि आधि-
क्यानि, तथाहि—इत्येव लिङ्गोऽपि सकलमपि प्रवचना-
र्थप्रसिद्धोक्तमर्थानां, ज्ञातेन ज्ञेयव्यवकाशिकोक्तकालिका-
त्रिभेदोऽर्थं भूतं, प्रत्यक्षालयन्तं च सकलव्यवकाशं संयमं
प्राचर्यति न वेदसुराणामपि पुत्रं ब्रह्मकर्म, तत्त्वते च
स्वाप्ति मासकर्मप्राप्तिनि, ततः कथमपि तत्त्वं न मोक्ष-
सम्भवः ?, स्यादेतत्—अस्ति स्त्रीणां सम्बर्ह्येनं ज्ञानं च न
पुनर्प्राप्तं, संक्षमार्थत्वात्, तत्राह—स्त्रीत्वकर्मार्थं वक्ष्य-
पिंयसे अतिवच्यम्, अस्मिन् विदुःनक्ष्यताः तिष्ठन्तिव
इव पुत्राणामभिभवनीया भवेयुः, तां च पश्येयुज्जयते,
ततोऽप्यर्थं तामिहैव पश्येयुज्जयते, ब्रह्मपिद्योने च अपरिप-
हता, सपरिपह्ये च संयमाश्रय इति, तद्वत्स्वीयं, सम्ब-
र्ह्येनान्ताऽपदिज्ञानात्, परस्मैहो प्रसार्थो मुञ्चोऽभि-

धीनेन, मुञ्चता परिपहो भूतो ’ इति वचनमाशब्दात्,
तथाहि—सुक्तेरहितो परतत्त्वकर्मार्थं कालः पुत्रोऽप्य-
र्थक्युक्तस्तिष्ठमाने विपरिपहो भूतेन, कल्पका के-
सोत्पत्त्यासम्भवात्, अपि च—वर्त्तमानत्वा अस्मिन्नेऽपि
तत्त्वसंयमेन परिपहो भवेत् ततो जिनकर्म प्रतिपन्नस्य-
कर्मवित् साधोऽस्तुप्राचरकालानुक्तं प्रवर्तति स्त्रीते केषाम्-
विच्छांपनिपातमर्थ स्त्रीतसिंति विप्राम्य भ्रमार्थिभ्य विह-
सि वले परिपहते तस्य सपरिपहता भवेत्, न वैतद्विह-
तस्माच्च संसर्गमानं परिपहः किन्तु—मुञ्चो, सा च स्त्रीणां
वक्ष्यादिषु न विद्यते, धर्मोपकरणमात्रवत् तस्मात्प्राधान्यं,
न कालु ता वक्ष्यन्तरेषाम्भानं रक्षिष्यीत्यर्थे, नापि स्त्री-
कालाधिक्येनोद्देश्यायां स्वाध्यायादिकं कर्तुं, ततो स्त्री-
तत्त्वमपिपातनाय वतनया वक्षं परिपुञ्जाना न ततः
परिपहवत्यः । अथोच्यते—सम्भवति तस्य स्त्रीणामपि स-
म्बर्ह्येनानादिकं रक्षयम्, परं न तत् सम्भवानेव मुक्तिप-
द्मापकं भवति, किन्तु प्रकर्मप्राप्तम्, अन्वया स्त्रीणान्तरमेव
सर्वेषामप्युद्देश्येण मुक्तिपद्मासिपत्तः, सम्बर्ह्येनाना-
दिकं प्रकर्मप्राप्तम्, स्त्रीणामसम्भवात्, ततो न निर्वाणमिति ।
तद्वत्तुक्तम्, स्त्रीषु रत्नत्रयप्रकर्षोऽसम्भवात्कस्य प्रमा-
णस्याभावात्, न कालु सकलदेशकालस्याप्या स्त्रीषु रत्न-
त्रयप्रकर्षोऽसम्भवमाहकं प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमाणं विपु-
र्यते, देशकालविपकृतत्वा तत्र प्रत्यक्षस्यापवृत्तेः, तत्र-
प्रवृत्तौ आनुमानस्याप्यसम्भवात्, नापि तासु रत्नत्रयप्र-
कर्षोऽसम्भवप्रतिपादकः कोऽप्यागमो विद्यते, प्रत्युत सम्भ-
वप्रतिपादकः स्थाने स्थानेऽस्ति, यथा इत्येव प्रस्तुतं सूत्रं
ततो न तासां रत्नत्रयप्रकर्षोऽसम्भवः । अथ मन्वथाः—स्व-
भावात् पयातपेनेव क्षाया विद्यते स्त्रीष्वेन रत्नत्रयप्रकर्षः
ततस्तदसम्भवोऽनुमीयते, तद्वत्तुक्तम्, पुक्तिविरोधात्, तथा
हि—रत्नत्रयप्रकर्षः स उच्यते यतोऽनन्तरं मुक्तिपद्माधि-
स आयोग्यवस्थाचरमसमयं, अयोग्यवस्था कास्माद्व्या-
मत्यक्षा, ततः कथं विरोधगतिः ?, न हि अदृष्टेः स-
विरोधः प्रतिपन्नं शक्यते, मा प्रावत् पुत्रेष्वतिप्रसङ्गः । ननु
अगति सर्वोक्तपद्माधिः सर्वोक्तव्याप्यवस्थामेवकल्प्यते,
नाम्यथा, एतच्चोभयोरप्यावधारणमप्यावधारकः सिद्धं,
सर्वोक्तेषु अत्र प्रवृत्तं—सर्वोक्तं दुःस्थानं सर्वोक्तं सु-
स्थानं च । तत्र सर्वोक्तदुःस्थानं कर्मवत्कर्मपुष्पि,
अतः परं परमदुःस्थानस्याभावात्, सर्वोक्तदुःस्थानं
तु निश्चयेत, ततः परमस्य सुस्थानस्यासम्भवात्,
ततः स्त्रीणां सत्तमनकपुष्पिगीतमनमायमे निर्विदं, निश्चयेत
च कारणं तद्वद्वयस्यतथाविधसर्वोक्तदुःस्थानोर्विपरि-
त्यभावात्, ततः सत्तमनकपुष्पिदुःस्थानं दुःस्थानं नस्ति
स्त्रीणां निर्वाणम्, निर्वाणहेतोः तत्राह—सर्वोक्तदुःस्थानोर्विपरि-
त्यामस्यासम्भवात्, तथा च प्रयोगः—असम्भवनि-
र्वाणः स्त्रियः, सकलपुष्पिगीतमप्यावधारकः, समस्तनि-
र्वाणः, तदेतद्वत्तुक्तम्, यतो यत्र यत्र स्त्रीणां
सत्तमनकपुष्पिगीतमस्ति तत्र सर्वोक्तदुःस्थानोर्विपरि-
त्याः, तत एवावता कथमवसीयते ?, निश्चयेत-
मपि अस्ति तासां सर्वोक्तदुःस्थानोर्विपरित्यभावात्, न हि
प्रोक्तनिर्वाणवदिकं कर्म कर्तुं न शक्यते किं च सकलमप्य-

प्यवगातुं न शक्नोतीति प्रत्येत्तु शक्यं, प्रत्यक्षविरोधात् ।
अथ सम्मुखिदमादिष्वयमपि प्रति सर्वोक्तप्रमोदार्थपरि-
णत्यभावो दृष्टः ततोऽत्राप्यवसीयते, ननु यदि तत्र दृष्टार्थ-
कथनमावसीयते ? न अलु बहिर्ग्यासिमात्रेण हेतुर्गमका भव-
ति, किन्तु-अन्तर्ग्याप्त्या, अन्तर्ग्याप्तश्च प्रतिबन्धबलेन सि-
ध्यति न चात्र प्रतिबन्धो विद्यते, न अलु सप्तमपृथिवीग-
मनं निर्वाणगमनस्य कारणं, नाप्येवमेवाधिनाभावप्रतिब-
न्धतः सप्तमपृथिवीगमनाधिनाभावो निर्वाणगमनं, चरम-
शरीरिणां सप्तमपृथिवीगमनमन्तरेणैव निर्वाणगमनभा-
वात्, न च प्रतिबन्धमन्तरेण एकस्याभावंऽप्यस्याभावो,
मा प्रापद्यस्य तस्य वा कस्यचिदेकस्याभावे सर्वस्याभा-
वप्रसङ्गः, यद्येवं तर्हि कथं सम्मुखिदमादिषु निर्वाणगम-
नाभाव इति ? उच्यते-तथाभ्यवस्थाभावात्, तथाहि-
तं सम्मुखिदमाद्यो भवस्वभावत एव न सम्पश्येनादि-
कं यथावत् प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति, ततो न तेषां निर्वाणस-
म्भवं, स्त्रियस्तु प्रागुक्तप्रकारेण यथायत्नसम्पदशनादिर-
त्ययसम्पद्योग्याः, ततस्तासां न निर्वाणाभावः । अपि च-
भुजपरिस्पर्शां द्वितीयांश्च पृथिवीं यावद्ब्रह्मन्ति, न पर-
तः, परपृथिवीगमनं हेतुतथारूपमनोवर्धपरिणत्यभावात्,
तृतीयां यावत् पश्यात्, चतुर्थीं चतुष्पदाः, पञ्चमीमुरगाः,
अथ च सर्वेऽप्युप्युक्तकथनः सहकारं यावद्ब्रह्मन्ति, तत्रा-
धोगतिविषयं मनोवर्धपरिणतिवैषम्यदर्शनादुर्ध्वगतावपि
तद्वैषम्यं, तथा च सति सिद्धं स्त्रीपुंसामधोगतिवैषम्येऽपि
निर्वाणं सममिति कृतं प्रसङ्गः । तथा पुंस्त्रिंशरीरानिर्बु-
लरूपे व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्ते पुंस्त्रिंसिद्धाः,
एवं ननुसकलिकलसिद्धाः, यथा स्वलिङ्ग-रजोहरणादिरू-
पे व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्ते स्त्रिलिङ्गसिद्धाः, तथा
अम्यलिङ्ग-परिमाजकादिसम्यग्धिनि वलकलकायादिव-
कादिरूपे द्रव्यलिङ्ग व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्तेऽप्य-
लिङ्गसिद्धाः, गृहिलिङ्ग सिद्धा गृहिलिङ्गसिद्धा मरुद्वी-
प्रभृतयः, तथा 'एकसिद्धा' इति-एकस्मिन् २ समये एककाः
सन्तो ये सिद्धास्ते एकसिद्धाः, 'अणुसिद्धा' इति एक-
स्मिन् समये अनेके सिद्धाः अनेकसिद्धाः अनेके चैक-
स्मिन् समये सिध्यन्ति उत्कर्षतोऽष्टोत्तरशतसंख्या वेदिन-
स्याः । आह-ननु तीर्थसिद्धातीर्थसिद्धरूपभेदद्वये एव शो-
बभेदा अन्तर्भवन्ति तत्किमर्थं शोबभेदोपादानम् ? उच्यते-
सत्यम्, अन्तर्भवन्ति परं न तीर्थसिद्धातीर्थसिद्धभेदद्वयो-
पादानमात्रात् शोबभेदपरिज्ञानं भवति, विशेषपरिज्ञानार्थं
सैव शास्त्रारम्भप्रयास इति शोबभेदोपादानम् । नं० ।
प्रज्ञा० । श्री० । दश० । उत्त० । विंश० । ध० २० । प्रब० । पं०
सू० । न० । 'केवलसाण' शब्दे तृतीयभागे ६४७ पृष्ठे सिद्धके-
वलज्ञानप्रस्तावं अनन्तरपरम्परभेदाः सिद्धस्य दर्शिताः ।)
साम्प्रतं यदुक्तं 'शैलेशीं प्रतिपद्यते सिध्यति चे'ति, तत्रा-
सधिकसमयं न लोकान्ते सिध्यतीत्यागमः, इह च कर्ममु-
क्तस्य तद्व्युत्पत्तिमेव गतिनोपपद्यते इति मा भूत्त्युत्पत्त-
विभ्रम इत्यतस्तस्मिन्निर्वाणसिद्धावधेतिवद्भाह-

लाउअ परंदफले, भग्नी धूमे उध धणुविमुक्ते ।

गधपुवपद्मोर्णं, एवं सिद्धाण वि गईओ ॥ ६५७ ॥

अलाडु, पररंडफलम्, अग्निधूमौ, इधुधनुर्विमुक्तः, भग्नी-
षां यथा तथा गमनकाले स्वभावतस्तत्प्रवन्धनाभावेऽपि वे-
शादिनियमैव गतिः पूर्वप्रयोगेण प्रवर्तते, पदमेव व्यव-
हिततुष्ट्यस्यैवकारार्थत्वात् सिद्धाधामपि गतिरित्युक्तार्थः ।
अधुना भावार्थः प्रयोगैर्निर्द्ध्यते-तत्र कर्मविमुक्तौ
जीवः सहस्रधर्मव्यापलाकारहृन्ति, असत्त्वेन तथावि-
धपरिणामत्वाद्ब्रह्मसिद्धां पालिताधोगिमन्त्रमापनीतमृत्ति-
कालपञ्जलतलमर्वाधोर्ध्वगामितथाविधाभाबुवत्, तथा छि-
न्नबन्धनत्वेन तथाविधपरिणतस्तद्विधैरुडकलवत्, तथा
स्वाभाविकपरिणामत्वाद्गतिधूसवत्, तथा पूर्वप्रयुक्तनिरि-
यातथाविधसामर्थ्याद् धनुःप्रयन्तरितेषुवत्, इधुः-शर इति
गाथार्थः ॥६४७॥ आश० १ अ० ।

स्फुटं भावार्थः कथानकाद्वसेयस्तच्छेदम्-

"एगो धिजाहोतुं दुहंतो अविणयं करेह सो ताओ थाणाओ
नीणितो हिंडंतो चोरपणिमणिणे सेणावइणा पुत्तो गहिओ ।
ताम्म मयम्मि सो चेंव सेणावती जाओ निक्किं पयणइ सि
द्वप्पहारी से नामं कयं । सो अन्नया सेणाए समं
एगं गामं हंतुं गम्मा तथ य एगो दुरिहो, तण पुत्तमं-
जाण मग्गंताण दुहं जाएत्ता पायसो सिद्धो, सो य एहाइडं
गम्मा चारा य तथ पडिया, एणंण सो तस्स पायसो
दिट्ठो छुहियं तिते गहाय पहाविनो, ताणि खुड्ढगयाणि रो-
वंताणि पिड्ढमूलं गयाणि, हिंमा पायसो तिते सो रोवंणं
मारिमं तिते पहावओ महिला अयसित्ता अचछइ तद्वि जाह,
जहिं सो चोरसेणावई गाममज्जे अचछइ, तण गन्दूण
महासंगमो कओ । सेणावइणा विन्नयं-एएणं मम
चारा परिभविज्जन्ति ततो अमि गहाय निहयं छिओ ।
महिला से भणइ-हा निक्किवं किमयं कयं तिते, पच्छा सा
धि मारिया, गम्भो वि दो भागं कतो कुरुकुरे, तस्स किवा
जाया अधम्मो कतो तिते, वेड्ढक्येहिंतां दुरिहं तिते पउती
उवलद्धा ततो द्दयरं निव्वेयं गतो कतो उवाओ तिते साहू दि-
ट्ठो पुच्छिया यं, अणुण भयवं । को एथ उवाओ तिते ताहं ध-
म्मो कहियां, सो य से उवगतो पच्छा चारितं पडिवज्जिय क-
स्माण समुग्घायणद्वारं घोरं जंतिअभिग्गहं गहिइय तत्थव
विहरइ । ततो हीलिज्जइ इम्मइ य सो सस्मं अदियासेह, घो-
राकारं च कायकिलेसे करेह असणइ वा अलभंतो सस्मं अ-
दियासइ जाव अणुण कम्मं निग्घाहयं कवले से उपपणं, पच्छा
सो सिद्ध" इति । उक्तस्तपःसिद्धः । साम्प्रतं कर्मस्यसिद्ध-
प्रतिपादनाय गाथाचरममलमाह-"सो कम्म" इत्यादि स क-
र्मस्यसिद्धार्थः यः किं विशिष्ट इत्यत आह-सर्वेष्वीणकर्मेशाः
सर्वे निरवशयाः स्त्रीणाः कर्मेशाः-कर्मभेदाः यस्य सः तथा-
विध इति गाथार्थः ।

अधुना कर्मस्यसिद्धमेव प्रपञ्चतो निरुक्तविधिना प्रति-
पादयति-

दीहकालरयं जं तु, कम्मं से सिय मट्ठहा ।

सियं धंतं तिते सिद्धस्स, सिद्धत्तव्वजायई ॥ ६५६ ॥

दीर्घः सन्तानोपपत्त्या अनार्दितात् स्थितिवन्धकालो यस्य
तदीर्घकालं निसर्गनिर्मलजीवावुरज्जनाद्रजः कर्मैव भ-
रणेन दीर्घकालं च तद्रजश्च दीर्घकालरजः । यच्छब्दः सर्वना-
मर्थबुद्धेश्चननं यत्कर्म इत्येवंप्रकारं तुशब्दो भव्यकर्मवि-

शेखरार्थः यः खड्गस्य पश्यति सर्वथा ध्यायते ततोऽयमर्थः, हीनकालस्यो यद्विषयकमेति शेषितं शेषीकृतं कियत्वाभिधिः प्रयुक्तं सत् सिद्ध्यनुभावासेक्यपक्षस्य अन्तर्भागसहस्येककालचरणाद्युपायतः शेषसहस्यं कृतमिति भावः । प्रसिद्धिपूर्वं सत् शेषितमित्यत आह—अद्यथा ज्ञानावरणादिभेदेनाद्यप्रकारं सत् शेषितं—सिद्धार्थं 'सिद्ध' बर्धनधनशेरिति वक्तव्यम्, 'सिद्ध' बर्धन इति वक्तव्यात् वा, कर्त्तुं कर्म भवति 'भूमि' शब्दागिनयो-पयोगादिति वक्तव्यात् ध्यानात्वेन दृष्टं महानिष्ठा साहस्रलक्षत्वेन स सिद्धः । आ० म० १ अ० ।

कहिं पडिहया सिद्धा, कहिं सिद्धा पडिहया ।

कहिं बोदि चइचा थं, कत्थं गंतुं सिज्जम् ॥ १ ॥

क प्रतिहताः—क प्रतिष्फालिताः सिद्धा—सुखाः, तथा क सिद्धास्तथा प्रतिष्ठिता—अयस्थिताः बांस्तिस्तनु-शरीरमित्यनर्थान्तरं क केदि स्वत्वा-परित्यज्य क गत्या सिद्धास्तसिद्धिनिष्ठितार्थो भवति । अत्रानुस्मरणेनोपेक्ष्यः । अद्यथा—एकवचनतोऽप्येकमुपपत्त्यासः सूत्रैरुक्तं कसिद्धिपक्ष-स्य ततोऽप्यत्राऽपि प्रयोगः, ' बन्धनधनलङ्कारं, इत्थीको सयत्तारिण य । अचक्षुशो जण भुज्जति, न से चाह ति बुद्धवर् ॥ १ ॥' इति ।

इदं ज्ञेयं केनोक्ते सति प्रसिद्धसमस्यामाह—

अलोए पडिहया सिद्धा, लोसग्गे य पडिहया ।

इहं केदि चइचा थं, तत्थं गंतुं सिज्जम् ॥

अलोके केवलाकाशस्तिकायं प्रतिहताः प्रसिष्फालिताः सिद्धा इह प्रसिष्फालनं तत्र धर्मस्तिकाभ्यामावगतामानन्त्य-वृत्तिरेव प्रत्यक्षं न तु सम्बन्धे समिद्धिर्भवेत्तत्त्वस्थं सि-धानः असन्त्येव, तथा साक्षात् पञ्चास्तिकायैरुक्तलो-कमूर्तिनं च प्रतिष्ठिताः अपुनरागमवृत्त्याः अवस्थिताना इत्यर्थः तथा इह अर्द्धवृत्तीयस्मृत्युपक्रमेण बोद्धि-तनुं मुक्त्या-प-रित्यज्य सर्वथा किं तत्र लोकायै गन्तव्यं सम्यग्देशान्तर-वृत्त्युक्तो गन्तव्यः सिद्धयन्ति-निष्ठितार्थो भवति सिद्धयन्ति-वृत्ति साधार्थः । आ० म० । (ईश्वरप्रभाकरकथम्, 'इति-पदमारा' शब्दे द्वितीयभागे ६४७ पृष्ठ उक्तम् ।)

अध्यायोपरि योजनवृत्तिशान्तिभागे सिद्धास्तथा चाह—

ईमीपम्भाराए, उवरि खलु जोअणस्स जो कोसो ।

कोसस्स य छम्भाए, सिद्धाणोमाहणा भणिया ॥

ईश्वरप्रभाकरायाः पृथिव्या उपरि यत् खलु योजनं तस्य यो-जनस्य उपरितनं कोशा-गच्छन् तस्य कोशस्थोपरितनं प-दभागे सिद्धानामवगाहना तीर्थकरगणधरेभणितः, 'लोकाग्र-क प्रसिद्धिना' इति वक्तव्यम् ।

अमुमेवार्थं समर्थयमाह आह—

तिथि सया तेजिसा, धणुत्तिभग्गे य कोपल्लभामो ।

जं परमेग्गऽहे यं, ते ते कोसस्स छम्भाए ॥

यस्मात् परम उन्कटः सिद्धानामवगाहं वन्ते त्रीणि-धनुषं शतैकं कर्मविशेषाधिकानि धनुषस्तिस्रमात्रा कोसस्य परमागः, कर्मवत्परमं कोशस्य, परमागं सिद्धा, इत्युक्तम् । २१०

अथ कथं पुनस्तत्र तन्मायुपपातोऽवगाहना चेत्तत आह—
उत्ताण्णो व पासि-ल्लो व अइवा निसिक्खो वेव ।

जो जह करेइ कालं, सो तह उवज्जए सिद्धो ॥

उत्तानतो वा वृद्धतो वा अधावनतादिस्थानतो वाभ्यन्तरो-परित्यक्त स्थितो वा, अद्यथा—निषक्तैवेति प्रकटार्थम्, किं बहुना यो यथा यत प्रकारेणार्थान्तः सन् कालं करोति स तथा तेन प्रकारेणोपपद्यते सिद्ध इति ।

किमित्येतदेवमित्यत आह—

इह भवमिच्छागारो, कम्मवक्काओ भवेतरे होई ।

वयं तं सिद्धस्स ज्जो, तम्मी तो सो तयागारो ॥

इहभवादिधनधावाद् भिन्नाकारः इहभवमिच्छाकारो जीवः कर्मवशात् अवाप्तेरवगाहो भवति तदाकारभेदस्य कर्मभेदनिबन्धनत्वात्, न च तत्कर्म आकारभेदनिबन्धनं यतो यस्मादास्त ततस्तस्मिन्पथेन ततोऽपी सिद्धस्त-दाकारः पूर्वभावाकारः । आ० म० १ अ० । ओ० ।

साम्प्रतमुत्कृष्टादिभेदमिच्छामवगाहनामभिधानमुपाह—

तिथि सया तिच्चीसा, धणुत्तिभागे य होइ बोद्धवा ।

एसा खलु सिद्धाणं, उक्कोसोमाहणा भणिया ॥

त्रीणि धनुषां शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि धनुषां समस्य बाहुधया, एषा एतावत्प्रमाणं खलु सिद्धानामुत्कृष्टव्याह-नं भणितं तीर्थकरगणधरे । ननु भगवन् मन्दव्यापि सि-द्धा सा च नाभिकुलकरपक्षी नाचक्षुशरीरप्रमाणं पञ्चधनुः-शतानि पञ्चविंशत्याधिकानि यावच्च शरीरप्रमाणं, तत्तदेव तत्परिमाणाय ' संप्रत्ययं सटाणं उच्चतं केव कुलग-रेहिं सम' इति वचनान् ततो मन्दव्यापि शरीरप्रमा-णं पञ्चधनुःशतानि पञ्चविंशत्याधिकानि यावच्च शरीरप्र-माणं तावदेव तत्परिमाणमिति । तस्य विभागं वातिकं सि-द्धावस्थायः साधार्थान् त्रीणि धनुःशतानि अवगाहन् प्र-मिति, कथमुक्तप्रमाणं सिद्धानामुत्कृष्टावगाहनं, वैव शेषः नाभिकुलकरमानाद् इह प्रमाणतो किञ्चिन्मृता तथा स-प्रमाणं च तत्र स्यादपि पञ्चधनुःशतं प्रमाणं चेत्त्यस्यैव यच्च 'कु-लगोहिं सम' इत्यतिदेशः सोऽपि द्वियत्रा न्युत्तमधिक्येऽपि अतिदेशानामसम्भवे वक्ष्यन्तुवाचकः । अथवा—मन्वर्षी हस्ति-स्कन्धाधिक्येन सती सिद्ध इतिस्कन्धाधिक्येन च स-ङ्गितमस्तीति यथोक्तव्यवहृतया अविरोधः । उक्तं च—किह मन्दवा(धी)माणं, नाभीको जण किञ्चिदुत्ता स्य । तो किंर पन्नसभ किय, अइवा संकोयओ सिद्ध ॥१॥”

अधुना मध्यमावगाहनामानमाह—

चत्तारि य रयशीओ, रयगितिभाणुशिया य बोद्धवा ।

एसा खलु सिद्धाणं, मज्झिमओमाहणा भणिया ॥

मध्यमा ननु जघन्याजघन्यन्निबन्धपरं सूत्रमिदम् । नन्वे-तावदेव मध्यमावगाहनामानं हस्तद्वयानुषंगे, पञ्चधनुःशत-स्याऽर्थात् सर्वत्रापि मध्यमावगाहनामानमावात् ।

सम्प्रति जघन्यावगाहनाप्रतिपादनार्थमाह—

एगाइ होइ रयशी, अइव य अंगुलार्हो साहीमा ।

एसा खलु सिद्धाणं, जहण्ण ओहणा भणिया ॥

एको रविः अष्टावैश्वानराकारानि साधिका अष्टविंश-

सैरधिक इत्यर्थः । एषा एतावत्प्रमाणा खलु सिद्धानां ज-
घन्यतोऽवगाहना भविता । एषा बहुहस्तप्रमाणाणां कू-
र्मीपुत्रादीनामवसानस्या । अन्ये त्वेव ब्रुवन् सप्तदशानामेव
यन्त्रपालनादिना संवर्तितगात्राणि सर्वा सिद्धानामवगम-
स्या, नन्वागमे सिद्धिर्जघन्यपदं सप्तदशानामिहानामभिहिता
ततः कथमुच्यते द्विहस्तप्रमाणाणां कूर्मीपुत्रादीनामिति ? उ-
च्यते—सा जघन्यपदं सिद्धिर्ध्वस्तीर्थकगर्गानधिकृत्योक्ता शेषाणां
तु केवलानां सिद्धिर्द्विहस्तप्रमाणाणामप्यधिकृत्योक्त्याः उ-
क्तं च—“सन्निपत्यसु सिद्धी, जहन्नतो किहमिहं विहन्थसु ।
सा किर निर्यथेरेसु, सेनागमयं तु निर्यथा ॥१॥ ने पुण
होज विहन्था, कुम्मीपुत्रादयो जहन्नगं । अत्र संवद्वियस-
त्तहृथसिद्धस्त हीण ॥ २ ॥ ति” ॥ अथवा—यदिदं स्व जघ-
न्य मानमुक्तं सप्तहस्तम्, उत्कृष्टं पञ्चधनुःशतानि तत् बाहव्य-
मधिकृत्योक्तमप्यथाऽङ्गुलपृथक्पदं जघन्यपदं धनुःपृथक्त्वे उ-
त्कृष्टपदं यथाक्रमं हीनमप्यधिकं यावद्विदितं तेन कूर्मीपुत्र-
मरुद्व्यादिभिर्ने कश्चिद्विरोधः । न खलवाध्वर्यादिकं किञ्चित्
सामान्यधुने सर्वमुक्तमस्ति । अथवा निबद्धमपि तदस्तीति
अध्यायात्पञ्चशतानां देशवचनवत् तथेदमपि सिद्धं गच्छतां
द्विहस्तमानं सपादपञ्चधनुःशतमानं अधीयतामिति । उक्तं
च—“बाह्वता य मुत्त-मि सुत्तपंचय जहन्नमुक्तां । इह
राजीवमिहं, होज्जगुलधणुदुहो ॥१॥ अतिरयादी किं
षी, सामञ्जस्येन दलियं सव्यं । होज्ज वम निववधे षिय,
पञ्च स्या दलवयं च ॥ २ ॥” आ० ४० १ आ० ।

भंते कि भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं बंदइ नमं-
सइ बंदिता नमंसिता एवं वयासी—जीवा णं भंते ! सि-
ज्जमाणा कयरमि संघयणे सिज्जंति ? , गोयमा ! य-
यरोसभणारायसंघयणे सिज्जंति, एवं जहेव उववाइए त-
हेव संघयणं संठाणं उच्चते आउयं च परिवसणा , एवं
सिद्धिगंडिया निरवसेसा भणियव्वा० जाव अववाबहं सो-
कलं, अणुहवं (हुंती) ति सासया सिद्धा । सेवं भंते !
भंते ! ति । (छ० ४१६)

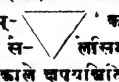
भंते कि—इत्यादि अथ लाघवाधमनिदेशमाह—‘एवं ज-
हेवे’ स्यादि एवम्—अनन्तरदर्शिननामिलापेन यथीप-
पात्रिकं सिद्धाधिकृत्य संहानासुक्तं संवेदापि वाच्यं,
तत्र च संहानादिद्वाराणां संग्रहाय गाथापूर्वाङ्गम्—‘सं-
घयणं संठाणं उच्चते आउयं च परिवसणं’ ति । तत्र सं-
हानमुक्तमेव, संस्थानादि त्वेवम्—तत्र संस्थाने यथा संस्था-
नानामन्यतरास्मिन् सिद्धयस्मिन् । उच्यते तु जघन्यतः स-
त्तरिजप्रमाणे उत्कृष्टतन्तु । पञ्चधनुःशतकं । आयुषि पुनर्ज-
घन्यतः सात्तिकाद्यर्थप्रमाणे उत्कृष्टतन्तु पूर्वकोटीमानं, प-
रिवसना पुनरेवम्—रत्नप्रमादपृथिवीनां सौधमानीनां क्षय
प्रामात्रास्मानां क्षेत्रविशेषाणामधो न परिवसन्ति सिद्धाः,
किन्तु—सर्वांशसंज्ञमहाविमानस्थोपरिगतान्तरूपिकाप्रादुर्भ-
वाद्वाश योजनानि व्यनिकृत्यैकप्रामात्राणामपृथिवी पञ्च-
अन्वारिशोषाज्जलक्षप्रमाणाऽऽयमावर्षककभाभ्याम् । बर्णेन
भूतनाऽत्यन्तरस्यास्मिन् तस्याभ्योपरियोजने लोकात्मो भवति-
तत्त्वं च योजनस्थोपरितनगन्तुतापरितनवद्भागे सिद्धा-

परिवसन्तीति, ‘एवं सिद्धिगंडिया निरवसेसा भणियव्वा’
ति—एवमिति—पूर्वोक्तसंज्ञनाविद्वारनिरूपणक्रमेण ‘सिद्धि-
गण्डिका’ सिद्धिस्वरूपप्रतिपादनपरा वाक्यपटतिरीपपा-
कप्रसिद्धाऽप्यथा । अ० ११ श्ल० ६ उ० ।

से णं भंते ! तद्वा सजोगी सिज्जिहइ० जाव भंतं करे-
हिइ ? , णो इणहे सभइ, से णं पुप्पामेव संस्सिस्स पंचि-
दियस्स पजत्तगस्स जहणजोगस्स हेइहा असंखजगुण-
परिहीणं पदमं मणजोगं निरुंभइ, तयाणंतंरं च णं वि-
दियस्स पजत्तगस्स जहणजोगस्स हेइहा असंखजगुण-
परिहीणं विहयं वइजोगं निरुंभइ, तयाणंतंरं च णं सु-
हुमस्स पणगजीवस्स अपजत्तगस्स जहणजोगस्स हेइहा
असंखजगुणपरिहीणं तथं कायजोगं खिरुंभइ, से णं
एणं उवाएणं पदममणजोगं खिरुंभइ, मणजोगं खि-
रुंभित्ता वयजोगं खिरुंभइ, वयजोगं खिरुंभित्ता कायजोगं
खिरुंभइ, कायजोगं निरुंभित्ता जोगनिराहं करइ, जो-
गनिराहं करेत्ता अजोगत्तं पाउणति, अजोगत्तं पाउणि-
त्ता इमि हस्सपंचकखरउच्चारणद्वाए असंखजममइयं अतो-
भुहुत्तिपं सेलेमि पडिवज्जइ, पुक्कइयगुणसेदीयं च णं
कम्मं तमि सेलसिमद्वाए असंखजाहिं गणसेदीहि अ-
ण्णते कम्मसे खवेति वेयणिजाउयणामगुते, इच्छेते च-
त्तारि कम्मसे जुगवं खवेइ वेदणिजा २ आंरालियते-
याकम्माइ सव्वाहिं विप्पयहणाहिं विप्पजहइ । आंरालि-
यतेयाकम्माइ सव्वाहिं विप्पयहणाहिं विप्पयहत्ता उ-
ज्जंसदीपडिवजे अकुममाणगई उडुं एकसमएणं अवि-
ग्गइणं गंता सागारावउत्ते सिज्जिहइ । ते णं तत्थ
सिद्धा हवंति सादीया अपजवसिया असरीरा जीवघणा
दंसणनायोवउत्ता निट्ठियद्वा निरेयन्ता नीरया खिम्मला
वितिमिरा विशुद्धा सासयमलागयदं कलं चिडुंति । से के
सुद्धं भंते ! एवं वुच्चइ—ते णं तत्थ सिद्धा भवंति सा-
दीया अपजवसिया० जाव चिडुंति ? , नोक्कमा ! से ज-
हाणामए वीयाणं अग्निदङ्गाणं पुणरवि अंक्रुरुप्पत्ती ण
भवइ, एवामेव सिद्धाणं कम्मवीए दङ्गे पुणरवि जम्मु-
प्पत्ती न भवइ, से तेणङ्गुणं गोयमा ! एवं वु-
च्चइ—ते णं तत्थ सिद्धा भवंति सादीया अप-
जवसिया ० जाव चिडुंति । जीवा णं भंते ! सिज्जमाणा
कयरमि संघयणे सिज्जंति ? , गोयमा ! वयरोसभणारा-
यसंघयणे सिज्जंति, जीवा णं भंते ! सिज्जमाणा कय-
रमि संठाणे सिज्जंति ? , गोयमा ! छएहं संठाणाणं
अणत्तरे संठाणे सिज्जंति, जीवा णं भंते ! सिज्जमा-
णा कयरमि उच्चते सिज्जंति ? , गोयमा ! जहण्णेणं

सत्तरयशोभो उक्तोऽस्य पंचषण्मुस्तए सिज्जंति । जीवा
यं भंते ! सिज्जमाणा कयरमि आउए सिज्जंति : ,
गोयमा ! जहसेणं साहेगडुवासाउए उक्तोऽस्य पुब्बको-
डियाउए सिज्जंति । अत्थि यं भंते ! इमीस रयणप्पहा-
ए पुढवीए अहे सिद्धा परिवसंति !, खो इण्हे समुहे, एवं
जाव अहे सत्तमाए । अत्थि यं भंते ! सोहम्मस्स कप्प-
स्स अहे सिद्धा परिवसंति !, खो इण्हे समुहे, एवं स-
प्पेसि पुच्छा, ईसाणस्स सणकुमारस्स जाव अन्नुयस्स
गेविज्जविमाणां अणुत्तरविमाणां । अत्थि यं भंते !
ईसीपम्भाराए पुढवीए अहे सिद्धा परिवसंति !, खो इण्हे
समुहे, से कहि खाइ यं भंते ! सिद्धा परिवसं-
ति !, गोयमा ! (औ०) ईसीपम्भाराए यं
पुढवीए धीयाए जोयसंमि लोगंते, तस्स जोयसस्स जे
से उवरिल्ले गाउए तस्स यं बाउअस्स जे से उवरिल्ले छ-
भागिए तत्थ यं सिद्धा भगवंतो सादीया अपजवसिया
अण्णगजाइजरामणजेतिणियसंसारकलंकलीबावपुण-
कभवमम्भवासवसदीपवंचसमसिद्धता सासयमणागयमदं
चिद्धंति । (सू० ४२ ×)

‘स यं पुत्रामेव सविस्से’ त्यादि, अस्यायमर्थः—स-केवली
र्णमित्यलङ्कारे, पूर्वमेव—आद्यायेव यागनिरोधावस्थायाः सं-
क्षिप्तो मनोलाब्धिमतः पञ्चन्द्रियस्येति स्वरूपविशेषः, यतः
संक्षीपञ्चन्द्रिय एव भवति, ‘पञ्च तस्स’ति-मनःपर्याप्त्या पर्याप्त-
स्य, तदन्वयस्य मनोलाब्धिमतोऽपि मनसोऽभाव एवांत
पर्याप्तस्येत्युक्तं, स च मध्यमादिमनोयोगाऽपि स्वादित्याह-
‘जहणजोगिण्ण’ति जज्जमनोयोगवतः ‘इट्ट’ति अघो-
या मनोयोग इति गम्यते, जज्जमनोयोगसमानो यो न
भवतीत्यर्थः, ‘मनोयोगण्ण’—मनोद्वयाणि तद्व्यापारवन्ति,
जज्जमनोयोगाधोभाणवर्तिस्त्वमेव दर्शयन्त्याह—‘असंखेज-
गुणपरिहायि’ति असंख्यानगुणं परिहाणो यः स तथा
तं जज्जमनोयोगस्यासंख्येयभागमात्रं मनोयोगं निरुण्णति
ततः कमणालया मात्रया समवे समये तं निरुन्धानः स-
र्वमनोयोगं निरुण्णति, अनुत्तरेणाजिन्त्येन अकरणधीयेणति,
एतदेवाह—‘पडमं मणोजोगं निरुण्ण’ति प्रथमं—शवचा-
गादियोगावस्थया प्राथम्येन—आदिता मनोयोगं निरुण्णति ।
उक्तं च—‘पञ्च तमेतसिञ्जस्स जज्जमाओ ॥१॥ तस्संखणु-
विहीअं, समए समए निरुंभमाओ सो । मणसो सव्वमिरोहं,
कर असंखेजसमएहि ॥ २ ॥’ति, एवमप्युक्तं सूत्रद्वयं
नयम्, ‘अजोगयं पाउण्ण’ति अयोगतो भावोतीति,
‘ईसिइस्सपंचअरुक्कारणदुआए’ति ‘ईसि’ति—ईवस्सुद्धानि
इत्थानि याणि पञ्चाक्षराणि तेषां यदुक्ताण्यं तस्य याऽऽका-
लः सा तथा नयाम्, इदं चोक्ताण्यं न विलम्बितं हुतं वा,
किन्तु मध्यममेव गृह्यते, यत आह—‘इस्सककारां मज्जेण,
जण कालेण पंच भएणति । अक्खइ सेलेसिगओ, तत्थियमं
तओ कालं ॥१॥’ शैलेशो—महत्तत्त्वस्य स्थिरतासाध्याय

अवस्था सा शैलेशी-अथवा शैलेशः—सर्वसंस्वरूपकारि-
त्रप्रभुलस्येयमवस्था योगनिरोधरूपेति शैलेशी तां प्राति-
पद्यते, ततः ‘पुब्बइयगुणमंहायं व स’ति—पूर्व-शैल-
ेशवस्थायाः प्राथं रचिता गुणधेयौतपौतकर्मविशेषरूपा
यस्य तत्तथा, गुणधेयौ चैवम्—सामान्यतः किल कमे
बहुलपदमपनरमहत्तमं चेत्येवं निजैरणाय रचयामि, यदा
तु परिणामविशेषात्तत्र तथैव रचिते कालान्तरवेद्यमस्यं
बहु बहुतरं बहुतमं चेत्येवं शीघ्रतररूपेणाय रचयति तदा
सा गुणधेयौन्युच्यते, स्थापना चैवम्— ‘कम्म’ति
वेदनीयादिकं प्रवोपप्राहि ‘तीसे से-’लंसिप्रदाए’
‘ति—तस्यां शैलेश्यखाभां—शैलेशीकाले क्षययजिति यावः,
एतदेव विशेषाह—‘असंखेजहि गुणसदीहि’ति—अ-
संख्यातामिगुणधेयौमिः शैलेश्यवस्थाया असंख्यानसम-
यत्वेन गुणधेयप्यसंख्यानसमया ततः तस्याः प्रतिसम-
यभद्ररूपेणया असंख्याता गुणधेयणया भवति, अतोऽसं-
ख्यातामिः गुणधेयौभिरित्युक्तम्, असंख्यानसमयैरिति
इदम्व, ‘अण्णि कम्मसे खवयंतो’ति—अनन्यपुत्ररू-
पत्वादनन्तास्तान् कर्मोशान् भवोपप्रादिकर्मभेदान् क्षयय-
निजैरयम् ‘वेयसिज्जाउबमगाए’ति—वयनेयं सातादि
जातुः—मनुष्यायुषं नाम—मनुष्यगत्यादि गोत्रम्—उच्चै-
गोत्रम् ‘इण्णे’ति—इत्येतान् ‘खत्तारि’ति क्षतुरः ‘कम्म-
से’ति—कर्मोशान्—मूलप्रकृतीः ‘जुगवं खवे’ति—वीगपद्येन
निजैरयतीति । एतच्च ता भाष्यगथा अनुश्रित्य इयावता-
तम्, यदुत—

‘तदसंखेजगुणाए, सेदीए विरइयं पुरा कम्म ।

समए समए खवयं, कम्म सेलेसिकालेण ॥ १ ॥

सर्वं खवेइ नं पुण, निज्जं किंनिवुचरिमं समए ।

किञ्चिच्च होइ चरमं, सेलेसीए तयं बोच्छं ॥ २ ॥

मण्युगइजातसबा—यरे च पञ्च तसुभमगाए ॥ ३ ॥

अक्षयरेयसिण्णं, नराउमुक्कं जलो नामं ॥ ४ ॥

संभवओ जिणामं, नराणुपुवी य चरिमसप्रथमि ।

ससा जिणसंताओ, वुचरिमसमयमि मिद्धि ॥ ४४ ॥

इति । ‘सव्वहि विप्पइहयाहि’ति—सर्वाभिः—अशेषाभिः—
विशेषेण—विधिं प्रकरोतो हानयः—त्यागा विप्रहाणयो
व्यक्त्यपेक्षया बहुबचनं ताभिः, किमुक्तं भवति !—सर्वथा प-
रिशाटने ननु यथा पूर्वं सङ्घातपरिशाटाभ्यां देशत्यागतः
‘विप्पजहित’ति विशेषेष प्रहाय—परित्यज्य ‘उज्जुसेडिच-
दिये’ति श्रुत्युः—अवका आणः—आकाशप्रदेशप्राप्तिस्ताम् श्रु-
तुभेयि प्रतिपन्नः—आधितः ‘अणुत्तमाणाए’ति अणुत्तमो-
सिद्धन्तरालप्रदेशात् गतिरस्य सोऽणुत्तमोऽणः, अन्तराल-
प्रदेशस्वरूपे हि नैकं समयमसिद्धिः, इत्यतः च तत्रैव एव
समयः, य एव आणुत्तमार्थिकर्माणं क्षयसमयः स एव निषो-
क्तसमयः, अतोऽन्तराले समयान्तरस्याभावाद्दन्तरालप्रदे-
शानामसंस्पर्शमिति । सूत्रमन्वाचमर्थः केयलियस्यो भावन
इति, ‘एण्णेण समएण’ति—कृत इत्याह—‘अविगहेण’ति—
अविप्रद्वेष—वक्रगतिन, वक्र एव हि समयान्तरं लगति प्रदे-
शान्तरं च स्फुरति, ‘उडं’गंता ‘उडं’गंता ‘सागारो-
वडसे’ति—हानोपयोगवान् सिध्यति कृतकृत्यां लभते
इति । गतमानुषाङ्गकम् । अथ प्रकृतमाह—किं च प्रकृतम् ? ‘स
अहमे मामाभार ० जाव सविसेसेडु मणुया इयंति सव्वकामवि-

संज्ञासमवित्थेयं, जरा मरणाविप्लवमुक्तां ॥ ८ ॥
 जेत्य य एगो सिद्धो, तत्थ अजंता भवत्सयविमुक्ता ।
 अपणास्यपसवयादा, पुट्ठा सवे य लोपंते ॥ ९ ॥
 कुमर अणंते सिद्धे, सम्बपएमेहि किममसो सिद्धा ।
 ते वि असलेखगुणा, देतपएमेहि जे पुट्ठा ॥ १० ॥
 अररीरा जीवणं, उवउत्ता दंसये य थाणे य ।
 सांगारमसांगारं, लक्खखमेयं तु सिद्धाणं ॥ ११ ॥
 कवलसाणुवउत्ता, जत्थोती सप्पमावगुणभावे ।
 पासंति सम्बओ खलु, केवलदिट्ठी अणंताहि ॥ १२ ॥
 ख वि अरिष भाणुमानं, ते सोक्खं खेवि य सम्बदेवाणं
 जं सिद्धाणं सोक्खं, अवावाहं उवगयाणं ॥ १३ ॥
 जं देवाणं सोक्खं, सम्बदापिडिअं अणंतमुयं ।
 ख क पावइ पुत्तिमुहं, खंताहि वगवग्गुहि ॥ १४ ॥
 सिद्धस्स सुहो रासी, सम्बदापिडिओ जइ हिवेजा ।
 सोऽणंतवंगभइओ, सव्वागासे ख माएजा ॥ १५ ॥
 जइ खाम कोइ मिच्छा, नगरगुणे बहुविदे वियारंते ।
 न चएइ परिकहेइ, उवमाए तहि असंतोए ॥ १६ ॥
 इय सिद्धाणं सोक्खं, अयोवमं खत्थि तस्स ओवम्मं ।
 किंचि विसेसेयेतो, ओवम्ममिणं सुणइ वोक्खं ॥ १७ ॥
 जइ सम्बकामगुणियं, पुरिसो मोच्छं भोयंथं कोइ ।
 तपहाकुहाविमुक्ता, अक्खेज जहा अभियत्तिओ ॥ १८ ॥
 इय सम्बकालत्तिता, अतुलं निव्वाणमुवगया सिद्धा ।
 सासयमव्वावाहं, चेड्ढंति सुही सुहं पत्ता ॥ १९ ॥
 सिद्धं चि य बुद्धं चि, य पारगयं चि य परंपरगं चि ।
 उम्भककम्मकवया, अजरा अयरा असंगा य ॥ २० ॥
 खिच्छिणसम्बदुक्खा, जइ जरा मरणावप्लवविमुक्ता ।
 अवावाहं सुक्खं, अणुहंती सासयं सिद्धा ॥ २१ ॥
 अतुलसुहसागरगया, अवावाहं अयोवमं पत्ता ।
 सम्बमयागयमदं, चिड्ढंति सुही सुहं पत्ता ॥ २२ ॥
 'कहिं हित्यादि' अकदयं, क प्रतिहताः—क प्रस्फलिताः सिद्धा
 मुक्ताः ? तथा क सिद्धाः प्रनिष्ठिता—व्यवस्थिता इत्यर्थः ?
 तथा क भावः—शरीरं त्यक्त्वा ? तथा क गत्वा 'सि-
 उक्कद'—प्राकृतत्वात् 'सु बुद्धं' इति पुनरि 'त्यादि'वत्
 सिध्यन्तीति व्याख्येयमिति ॥ १ ॥ अलोके—अलोकाकाशा-
 स्तिकाये प्रनिष्ठिताः—इच्छातिनाः सिद्धा—मुक्ताः, प्रतिस्फ-
 लने वेदान्त्यवस्थितमात्रं, तथा लोकात्रे य—पञ्चास्तिका-
 यात्मकलोककर्मणि य प्रतिष्ठिता—अपुनरागत्या व्यवस्थि-
 ता इत्यर्थः, तथा इह—प्रत्युपक्रमे 'वाग्निं—जलं परित्यज्य
 तत्रंति—लोकात्रे मत्वा—सिद्धा' इति—सिध्यन्ति—नि-
 स्थितायां भवन्ति ॥ २ ॥ किञ्च—'जं संज्ञाणं' गाथा व्य-
 क्तं, नवरं प्रवेष्टवनमिदं विभागेन रण्यवृत्त्यादिति, 'तहि'
 ति—सिद्धिं—तस्स—सि सिद्धस्येति ॥ ३ ॥ तथा आह—'दीहं
 २११

या—साह—दीहं वा पञ्चधनुःशतमानं इत्थं वा—इत्यु-
 यमानं, वाशशाम्यप्रयं वा, यच्छमभवे भवेत्संस्थानं, ततः—
 तस्मात् संस्मृतात् त्रिभागहीना त्रिभागेन श्रुतिपूर्वकात् सि-
 द्धानामवसाहना—अवगाहने—अस्यामवस्थापिमिति अव-
 गाहना स्वावस्थेयनिभावाः, मणित्ता—उक्ता, क्रमेति ॥ ४ ॥
 अथावगाहनमिवात्कृष्टादिभेद आह—'निष्कलस्ये' त्यादि,
 इयं क पञ्चधनुःशतमानानां 'अजारी य' त्यादि तु सप्तहस्ता-
 नाम 'एवा य' त्यादि इह हस्तमात्रमात्मिति ॥ ५ ॥ त्रिविधाऽ-
 प्युच्यमानमाश्रित्याप्यथा सप्तहस्तमानानां क कृत्वादिनां
 सिद्धयन्तानामप्यथाऽपि स्वादिति । आक्षेपपरिहारी बुद्धेयम-
 न—ननु नामिकुलकरः पञ्चविंशत्यधिकपञ्चधनुःशतमानः
 प्रतीत एव, ननु यथाऽपि मन्देदीपान्ममामौघः, उक्तं 'यच्च
 कुलगरहि सम' इति वचनात्, अतस्तत्त्वमवगाहनाऽऽका-
 वगाहनातोऽधिकतरा आशानीनि कथं न विनोषः ? अत्राप्य-
 ते—यद्यप्युच्यते कुलकरमुच्यं तत्रोचितमिदमुच्यते, तत्रापि प्रा-
 विक्तत्वात्स्य स्मिन्नां क मानस्य बुद्धेरे लघुनरत्नात् पञ्च-
 धनुःशतान्यसावभवत् कुलकला वा लङ्गात्वात् पञ्चधनुः-
 शतमानं सा अभवत्, उपरिष्टा वाऽसौ सिद्धति न विरोधः ।
 अथवा—वाहत्यापत्तिमिदमुक्त्यावगाहनग्रामं, मन्देदीप-
 अयंकहपन्थेयमपि न विरोधः, अत उच्यते सप्तहस्तोच्य-
 तानामिव सिद्धिः प्राप्नुक्ता, तत्राप्येव अचन्यावगाहना कदाहु-
 लाधिकहस्तप्रमाणा भवतीति ? अत्रोच्यते, सप्तहस्तोच्य-
 तेषु सिद्धिरिति तीर्थद्वारापेक्षः तदन्ते तु इह हस्ता अपि कृमे-
 पुत्रादयः सप्तहस्ताः अतस्तेषां उचन्याऽवस्थेया, अन्ये रवाह-
 सप्तहस्तमानस्य संवर्तिताङ्गापाङ्क्त्य सिद्धयन्ता, अचन्यावगाहना
 स्वादिनि ॥ ७ ॥ 'ओगाहलत्त' गाहा इह गा, नवरत्नं 'प्रतिस्थेयं'
 ति अमुं प्रकारमावृत्तिमिति स्थे तिष्ठतीति इत्येवम् न इत्थं-
 ख्यम् अतिरथं—न केचिन्नैकैकिकमकारेण स्थितमिति ॥ ८ ॥
 अथेति किं देशभेदेन स्थिता उतान्यथेत्यस्यामप्राधान्यामाह—
 'जरा य' गाहा, यत्र य—यत्र देशे एकः सिद्धो—निर्मुक्तस्त-
 य देशे अनन्ताः किम् ?—अवस्थायविमुक्ता इति—अवस्थाय-
 विमुक्ता भवत्सयविमुक्ताः, अनेन स्वेकत्वा अभावतदवस्थिति-
 मास्तिव्यवच्छेदमाह । अन्योऽप्यसमवगाहाः तथाविधाधि-
 स्यपरिणामात्तथास्तिकायात्रिवदिति, स्पृष्टाः—लक्षाः स-
 धे य लोकास्ते, अलोकेन प्रतिस्फलितत्वाद्, अत एव 'लो-
 यम्ये य परिट्ठिया' इत्युक्तमिति ॥ ९ ॥ तथा 'कुलश' गाहा, स्पृ-
 श्यन्तान्तामिदानीं सर्वप्रदेशैरात्मसम्बन्धिभिः 'शियमसो'
 'ति—नियमेन सिद्धः, तथा तेऽप्यसंख्ययगुण्य वर्तन्ते देशैः
 प्रदेशैश्च ये स्पृष्टाः, केयः ?—सर्वप्रदेशस्तद्वत्त्वम्, कथम् ?—
 सर्वार्थप्रदेशैस्तावद्वन्तः स्पृष्टाः, एकसिद्धावगाहनायम-
 नन्तानामवगाहत्वात्, तथैकदेशेनाप्यनन्ताः एवमे-
 कैकप्रदेशकाम्यमन्ता एव नवरं देशो—इष्टादिप्रदे-
 ससमुदायः, अथैवस्तु—निर्धिसमोऽय इति । सिद्ध-
 आसंख्ययप्रदेशैश्चामरुक्तं, तदव-
 शानन्तकेरसंख्यैरेव क प्रवेशानन्तकैमुचितं यथाक्रमेण
 भवतीति ॥ १० ॥ अथ सिद्धायेन कथं—
 'असरीरा' गाहा, उक्तार्थे—सिद्धकल्पवृक्षस्यास्या-
 न पुनरुक्तत्वमिति ॥ ११ ॥ उचउज्जा—दंसेकं कलाये य—
 वदुक्तं, तत्र हानद्वयेनोऽसौ त्रिविधतामुपलक्ष्यमाह—'केव-

[illegible]

अथ विचार—

जं स्रंठासं तु इहं, भवं च संतस्य चरन्तमयमभिः।

आसौ य पण्डितस्य, तं संठार्य तदि तस्स ॥

[illegible]

कथा साह—

यदिहं ज्ञातुं इच्छेयं, तं कर्मभवेद्दोषजनकं ।

तस्यो तिमिरागदीष्टा, सिद्धाद्योगाहृष्टा नखिनाग।

नीचैर्वा पञ्चभूतैः शतप्रमाणैश्च इत्येव वा इत्युद्ग्रहप्रमाणैश्च वा-
 श्यात्-तन्मयमेवाविचित्रं यच्चरममेव संस्थानं ततस्तस्मा-
 न् संस्थानात् विभागहीना सिद्धानाम् अवगाहन्ते अथपि म-
 र्चवपादनात्स्वावस्थेय-मपि नातीत्येकप्रमाणम् । कस्मिन् वि-
 भागहीनिके चोक्तं, तच्चनस्ते-इह नैकचित्तवशः कृत्स्नं तत्संस्थान-
 विनोदकप्रसवे लक्ष्मणाय तदा भवति ॥ कृत्स्नात्पञ्चभूत-विभाग-
 नोक्तो जाता, तच्च लक्ष्मणम् संहरते स्वयम् प्रशशात् तत्कम-
 चेति तत्कः प्रयत्नमिति ॥ प्रयत्नसामर्थ्यात् तत्कमावावृत्ति-
 द्रुते इति अथापि तस्मात्कमप्रयत्नत्वेन योगविरहितत्वात् अ-
 वापि लक्ष्मणेनात् तदा जीवस्वभावमावावृत्तः ॥ अहं-—“सं-
 हारसंभवतो, कथमेतत्तत्कमिति संभवे । सामर्थ्यप्रसाम-
 न्यत्वाच्चोक्तं भवेति ॥” तन्मयस्य ज्ञानमवृत्तः, काह-च-इह
 विभागा सुखेन नृपुणस्यैव विभागावयवौ ॥ का सा जीवमित्येव-
 श्रिय, जाता त्रितका य तद्वदर्थो” नच सिद्धस्य सतः प्रवे-
 शसंहारकप्रभवः प्रयत्नाभावात् प्रयत्नस्यैव गतिरेव कथमिति
 चेत् । उच्यते-समाहितमेतदमन्त्रवादिनि हेतुमिर्गिति, उक्तं च
 “सिद्धा विद्महेहिता, सत्यनाभावतो न संहारः । अय-
 यस्तस्मिं किं गते, ननु मणियमसंनयार्थीहि ॥” “जो मय

सायप्रतल्लुक्कानुवादिनैव संस्थानलक्ष्यं सिद्धानाम्-

भिषातृकाम आह—

योगाह्वया य सिद्धा, भवतिनामेव हन्ति सरिहीया ।

संठासमश्चित्यं, करामस्यविप्रदुष्टां ।।

अथनाहनया सिद्धः मन्त्रविभागः मन्त्रतः शरीरविभा-

[illegible]

“सुखिन्यपि विदुः कृतो, सुखद्वयं न हन्यन्त्यथो ।

संस्कारसमस्तिकारसंज्ञं, संज्ञाविज्ञानं साविज्ञानावस्थां ॥२॥

प्राप्तो विनायकः कश्चित्पुत्रो, स्निग्धः प्रकृत्यस्तु इति श्रुत्वा ।

अथर्ववेद (४०) ॥ १०० ॥ अथर्ववेद-अथर्ववेद-अथर्ववेद ॥ २ ॥

आह किमते विद्वत्सु ब्रह्मणेन विदितं तत्तु नृपे, ब्रह्मणो-
नति ब्रूमः । सुप्त इति त्वत् उच्यते ।—मन्वाह ।

जस्य य एको सिद्धो, सस्य अयंता मन्त्राख्यविमुक्तः ।

अभोजनसमीपान्, पुनः सन्निवृत्तः ॥

ययैव कथाऽद्वैतकाराण्येव हेतुः एकः सिद्धो-भिर्द्वै-
तस्तथानन्ता भवकथविभुक्ता भवकथय विभुक्ताः, के-
नन लेखक्या भवकथरत्नप्रतिभितिलचयवचनविभक्त-
" भवकथलतागता, पुनः सत्येव कोनेन " कथनोक्तस्य-
वगादास्तयविधितत्त्वप्रधानकथन्त् कथमिति कथायदिवत् ,
" भुक्त कथयेव कोनेन " इति । कथन्त्-कथनाः द्वौ लोकान्त-
य, पादाकथय " भुक्त कथयैव कोनेन " कथन्त्-कथः लोक-
कथः " कोनायैव भवति कथन्त् " इति कथन्त् । तथा ।

इसके अन्तर्गत सिद्ध, सत्य-वाक्य-सिद्धि, सत्य-वाक्य-सिद्धि ।

ये वि अतंखेअणया, देसपहतेहिं जे-पडा ॥

[illegible]

सादृश्यं-लिङ्गानेव सत्त्वमः प्रमाणादपि-

असरीरा जीवपक्षा, उग्रता दंतवेषाभावेऽपि।

सागास्मयागारं, लक्ष्मणमेयं न सिद्धाय न

अविष्मन्मानसरीराः अक्षरीराः, औदारिकादिपञ्चविधसरी

रपेक्षितं इत्यर्थः । जीवाश्च ते धनोश्च सुविधापुराणत्वात् जी-
वधनान्तरयुक्ता इति चेन्न ।

केवलज्ञानदर्शनीयैर्निर्भाविष्यतामुपदर्शयति—

केवलज्ञानमुप उता, जायन्ता, सर्वभूतगुणभावे ।

प्रसंसि कर्तव्यतो लब्धुः केवलपिण्डिदिष्टत्वादि ॥

‘केवलज्ञानेनोपयुक्ता जीवन्ति—अवर्गधृतिः’ सर्वभावगु-
णभावाच्च सर्वेषां गुणपर्यायान् । प्रथमो भावधृष्टः परार्थ-
जनो द्वितीयः परार्थजनः, ‘गुणपर्यायमिदं स्वयम्—सह
वर्तिना गुणाः, कर्मवर्तिनः पर्यायाः । तथा’ पर्यन्ति
सर्वतः, लब्धुः’ लब्धुश्च स्वभावधारणार्थत्वात् सर्वत एव
केवलपिण्डिदिष्टमन्ताभिः ‘केवलदर्शनेनैरनन्त्यात्’ सिद्धान्ता-
भिहादौ जीवन्प्रदक्षिणं प्रथमतया तदुपयोगत्वाः । सिद्धयन्तीति
जापनार्थम् । आह—किमेते युगपज्ज्ञानांश्च पर्यन्ति च आ-
होमिन्तु अयुगपदिति । उच्यते अयुगपत् ।

कथं तद्वत्सीयत इति चेत्, यन् आह—

नाहोमि इत्यहोमि च, एतो यं एगपरमि उवउता ।

सर्वस्व केवलस्ति ह, लब्धं दे नत्थि उवओगो ॥

कान् दर्शने च ‘एतो’ सि—अन्योऽप्येतरस्मिन्नुपयुक्ताः, कि-
मिति यतः सर्वस्य केवलिनः सन्तः युगपत् एकस्मिन् काले
हो न स्त उपयागौ, उक्तं लभ्योपशमिकसंवेदने लब्धौ दर्शनात् ।
अत्र लब्धुः यत्कर्म्यं तच्च न चप्ययनटीकातोऽवस्यगमिति ।

सिद्धयन्तं निरुपमसुखभाजनं इत्युपदर्शयत्वाह—

न वि अत्थि मोखुसांश्च, तं सोक्खं न वि य सर्वदेवाणां
यं सिद्धांश्च सोक्खं, अच्चावाहं उवगयाणं ॥

नैवास्ति मातृषाणां च कवत्यादीनामपि यत् सिद्धानां सौख्यम् ‘अ-
व्यावाधासुपगतानां, विविधा आवाधा व्यावाधा न व्यावा-
धा अव्यावाधा तामुप-सामोप्येन गतानां प्राप्तानाम् ।

यथा नास्ति तथा भङ्गोपपदशयति—

सुरगुणसुहं समत्तं, सर्वदा पिडियं अणंतगुणं ।

न च पावइ भुत्तिमुहं, ऽणत्ताहि वि वगवग्गुहि ॥

सुरगुणसुखं स्वमस्तं देवसंघानसुखं समस्तं सम्पूर्ण-
वर्णानामनवर्षमानकालाभूतमित्यर्थः । पुनः सर्वोच्चापि-
सिद्धयन्तं समर्थगुणिनं ततः पुनरुपगम्यगुणम् । किमर्हं
भवति—सर्वाश्च स्वमयगुणिनं सत् यत् प्रमायं भवति
तावत्प्रमाणं किलासं कल्पनं वा एकैकास्मिन्नाकाशप्रदेशे
स्थाप्यते । इत्थं सकललोकाकाशान्मन्त्रप्रदेशपुरगुणसुखं नान-
न्यगुणकारणं सुखिनमिति । एवं प्रमायस्य सतः पुनर्वर्गो
विधीयते । तस्याऽपि वर्गितस्य भूयो वर्गः एवमनन्तैर्वर्ग-
वर्णैर्भक्तिं तथापि तथा प्रकथयतमुक्तिसुखं न प्राप्नोति ।

तथा जैनदर्शितार्थानुवाचवाह—

सिद्धस्स सुहोरासी, सर्वदापिडितो जइ हवेजा ।

सो जंतवग्गभइतो, सच्चापासे न माइजा ॥

निर्द्वन्द्वसुखं सुखानां राशिः सुखराशिः—सुखसङ्घात इ-
त्यर्थः, सुखाश्चाप्युद्भूतः सर्वकालसमयगुणितः । आ० म० १
अ० । जी० । दश० । कर्म० । प्रति० । पं० सू० ।

सोऽप्यतमेव रूपस्यापि सतोऽप्येकं निरूपयतां

प्रतिपदयति—

जहनाम कोइ मिच्छा, नगरगुणं बहुविहं वि यावता ।

न च्छरं परिकहेउ, ओमाइ तहि अर्वातीए ॥

यथानाम कश्चिन् ‘मिच्छा’ नगरगुणं सर्वमनुभावासी-
त् बहुविधात्—अनकप्रकारान् अरण्यगतः सन् ‘अन्ये-
च्छेभ्यो’ मंशकानि परिकथयितुम् कुतो निमित्तादित्यन आ-
ह—उपभायो न चासत्या तद्विषये उपमाया अभाविर्दिति
भावः, एवं शार्धोक्तार्थः । भावायः कथानकारवत्सेयः, त-
च्छरम्—‘एगो महारक्षवासी मिच्छो रल्लं जिहुर’ इतो य
एगो राया चासत्तं अर्वाहरतो न अर्वाहं पवसितो मेण
दिहो । सक्कंरिऊण राजायं नीता । रल्लं वि सा नगरमाणीतो
पक्का उवगारि ति गारवमुवचरित्ता जइ राया तइ जिहुर ।
धवलधराइ वि भोगेण विभासा । कल्लेण रल्लं सरिउमाइलो
आरिख्खिगा पुच्छन्ति करिस्स नगरे ति, सेवि यावुणि विनस्था-
वमाभावा न सक्कं नगरगुणा परिकहेउ’ एव दृष्टान्तः ।

अयमर्थोपपन्नः—

इय सिद्धाणं सोक्खं, अखोवमं नत्थि, तुस्स आवस्सं ।

किंवि विसेसेथेत्तो, सारिक्खमिणं सुखहं बोच्छं ॥

इति—एवमुक्तं प्रकारेण सिद्धानां सौख्यमनुपमं वर्त्तते ।
किमित्यत आह—यतो नास्ति तस्य औपम्यम् उपमी-
यमानता उपमानासम्भवात् । तथाऽपि चात्मनः प्रतिप-
त्तये किञ्चिद्विशेषणं ‘एतो’ सि—आर्कवादस्य सादृश्यमि-
दं वक्ष्यमाणलक्षणं शृणुन तद्वदं वक्ष्ये इति ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

जइ सर्वकामगुणियं, पुरिसे मोलूण मोयणं कोइ ।

तएहल्लुहाविमुक्को, अक्खेज जइ अभियत्तित्तो ॥

यथेयुवाहरणोपम्यासायः सर्वकामगुणितं सकलसौख्य-
यसंस्कृतं भोजनं भुजयत इति भोजनं हृदहलमिति श्व-
नात् कर्मण्यनट, कश्चित् पुरुषो भुक्त्वा दृष्टुमिच्छुः
सन् यथा आसातः अमृततप्तः आवाधोर्हितत्वात् इह
च रसनमिदमधिकृत्येष्टावचयं प्राप्ता औस्तुक्कविनिवृत्तेः
सुखदर्शने सकलमिदमप्युपायात्तया श्रेयोसुखनिर्मुक्त्युपलक्षण-
णार्थः । अन्यथा बाधाभ्रतसंश्लेषतः सुखाभावः स्यात् सर्व-
बाधाविगमेन वाच्यप्रयोजनम् ॥ उक्तं च—

“वेणुदीणाश्चन्द्रादि-समायुक्तेन हारिणा ।

नृ, एवमरकपावत्—गीतेन स्तिमितः सन् ॥१॥

कुट्टिमादौ विजिवाणि, दृष्ट्वा कपायवुत्सुकः ।

लोचनानन्वद्वीयति, लीलायन्तं स्वकानि हि ॥२॥

अज्ञानगुरुकपूर—गन्धमाघ्राय निरुद्धः

नानारससमायुक्तं, मुक्त्वाऽर्वाहं मावया ॥३॥

पीत्वात्कं च दत्तास्मा, स्वादयन् स्वादिमं शुभम् ।

मृदुकूलासमाकान्त—दिव्यपयेकलंघितः ॥४॥

सहसाऽनीदं शङ्कन्—भूतभेषधनं क्षुद्रम् ।

इष्टमार्थापरिच्छन्न—सुखान्तेऽप्यथा नरः ॥५॥

‘सौपतिकस्याकृतौ भेजिन्मिति न पुनरिति ।’

सर्वेन्द्रियार्थसम्पत्त्या, सर्वाबाधानिरुद्धिः ।
पञ्चदशति सद् दृष्टे, प्रशान्तेनान्तरात्मना ॥६॥

मुक्तात्मनस्ततोऽन्तः, सुखमाहुर्मनीषिणः ॥ ॥ इति ।

इयं सत्त्वकालतिता, अतुलं निष्कलसुखमया सिद्धा ।

सासयमन्वावाहं, चिद्विती सुखी सुखं पत्ता ॥

इति—एवमुक्तेन प्रकारेण सत्त्वकालतुताः स्वस्वभावावस्थितत्वात् अतुलं निर्वाणमुपगमा सिद्धाः सत्त्वा सकलौघान्निवृत्तेः, यतश्चैवमनः शाश्वतम् सत्त्वकालभावं अस्याबाधं—व्याबाधापरिवरित्वजितं सुखं प्राप्ताः सुखिनस्तिष्ठन्ति । अथ सुखं प्रत्या ह्युक्तं तु-
खिन इत्यनर्थकम्, नैव दोषोऽस्य तु-स्वभावमात्रमुक्तिसुखिन-
रासेन वास्तवसुखप्रतिपादनार्थत्वात्, तथा ह्येवमनोवृत्तयः शाश्वतमन्वावाहं सुखं प्राप्ताः सन्तः सुखिनास्तिष्ठन्ति न तु
तु-स्वभावमात्रमात्रावस्था एवेति । आ० म० १ अ० ।

सिद्धो भूत्वा क पविसेत्—

से भयं जरामरणाहं अणुममंसारियदुक्खजालविषुक्के
समाखे जसं कहिं पविसेज्जा, मेयमा ! जसं यं न जरा य
मज्जू न वाहीओ यो अपमज्जकल्लखाणं सता बुद्धेगकल्लि-
सहदारिद्रहपरिकिलेमण्डुविओगो किं बहुणा एमंतेण
अक्खययुवमासयनिरुवमं अणुंतसोक्खं पविसेज्ज ति
वेमि । म्हा० २ च० ।

सम्पत्तं सिद्धयर्थं कश्चिदपि प्रणिपादयति—

सिद्ध ति य बुद्ध ति य, पारगय ति य परंपरगय ति ।

उम्मुक्कम्मकवया, अजरा अमरा असंगा य ॥

सिद्धा इति कृतकत्वात् बुद्धा इति कवल्लानदृशनाभ्यां वि-
श्रावयमान्, पारगता इति भवार्थवैषाण्यमभावात्, परंपरगता
इति पुण्यबीजजन्यकवयान्निरण्यकमप्रतिपन्नत्वात्, परंपर-
या गताः । उम्मुक्कम्मकवयाः सकलकर्मविशुद्धत्वात्, तथा
अजरा वयसाऽभावात्, अमरा आयुषाऽभावात् असङ्गाश्च
सकलकेशाभावात् ।

साम्प्रतमुपसंहरति—

नितियससव्वदुक्खा, जाडजंभरंखंधुविषुक्का ।

अज्जाज्जहं सोक्खं, अणुहवयंती सया कालं ॥

नित्यसं—अनिकान्तं सर्वम्—अशेषं सुखं यैस्ते नित्यसं-
सर्वदुःखाः जातिर्जन्म, जरा—वयंहादिमरणं—प्रश्रव्यागः
व्यथनं—संसारबन्धहेतुरष्टप्रकारं कर्म नैमुक्ता अस्याबाधं व्या-
बाधादहितं सौख्यं सदाकालमनुभवन्ति । आ० म० १ अ० ।
आ० । “सिद्धा निगायलीका, वसस्सई कल्लुगुगला खेव ।
सव्वमलोगाभासं, कुप्पेण ऐनया येवा ॥२॥” वे० । कच्छली स-
मुद्धातं कृत्वा सिद्धयतीति “केवलसमुत्थाय” शब्दे तृतीयभा-
गे ६४६ पृष्ठे उक्तम् । “कयाद्विपरिकल्पितोऽनाविः सिद्धा
उत्त० २ अ० । (आनमप्रतिषेधस्य, वैराग्यं च अनावृतः ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मप्रभ, सद् सिद्धं चतुष्टयम् ॥१॥” इत्यादिको
विशेषः । “परिसह” शब्दे पञ्चमभागे ६४२ पृष्ठे गतः ।)

२१२

(सिद्धानामाशातमा ‘आसायस्य’ शब्दे द्वितीयभागे
४२२ पृष्ठे गता ।) पण्डितहापरिगणिकृतप्रश्नो यथा—
अन्यच्च सिद्धजीवानां कर्त्तव्यत्वात् कृत्वा साधव्यबा-
कारीः संपादयेते नैवेति ? । अन्यच्च सिद्धजीवाणां
कर्त्तव्यत्वात् कारः संपादयेते, यतः— अक्षयिणा जी-
वन्मया । इत्यत्र घनाक्ष शुचिपूरुषो निर्वाणप्रदशतयति
श्रीशान्तिस्वरिचनेन शरीरांश्चैतिसुचिपूरुषमेव दृश्यते,
नन्ववयवानां बाह्यान्तरपूरणमिति, तथा श्रीहरीभद्रस्वरि-
श्रीमंतयशिरिधंमुक्तेरपि शुचिपूरुषमिदं कर्मस्वीकरोति । ही०
२ प्र० १० । सिद्धानां वेगेणां ‘वगाधा’ शब्दे वेदसंगे
गता । “सिद्धा मंगलं” आ० ४ अ० । “सि-
द्धा लोमुत्तमा” अथ पदस्य व्याख्या ‘लम्ब-
कमण’ शब्दे पञ्चमभागे २०० पृष्ठे गता ।) अहं-
तिमायाम्, स्था० ४ ठा २ उ० । शाश्वते, स्था० ४ ठा० २
उ० । संधिताये, कल्पे १ अ० १ क० । कृताये, पं० १
स्था० ४ ठा १ । (सिद्धानामर्हतां च नमस्कारं क्रमप्रदर्शनम् ।
‘अमुक्तेर’ शब्दे चतुर्थभागे १४२ पृष्ठे दृष्टिम् । तत्रैव सि-
द्धमनस्कारहेतुफलं च दर्शितम् ।) अद्वयं सिद्धा अष्टशत-
सिद्धा निवृत्ता । अनन्तकालजातमित्याशयः । स्था० १०
ठा० ३ उ० । आधेन विचारयधृतज्ञाने प्रोक्तं, आ० कृ० १
अ० । ‘कर्मदुक्खयसिद्धा, साहासियनाणं सत्त्वसिद्धा’
दृश० । लोकात्तरात्मा पत्तय द्वितीयदिवसे, च०
प्र० १० पाठो । कल० । निष्पादने, निष्पन्ने, नि०
कृ० २० उ० । बु० । निधीते, ही० पृष्ठे १४० ।
निश्चितप्राप्तये, “सिद्धं सिद्धद्वाराणं (१ गा०) ।” सम्प्र०
१ काण्ड । प्रख्यातं, प्रधिने, नि० च० १ उ० । प्रतीतं, पञ्चा०
११ वि० । प्रतिष्ठितं, पा० ४ वि० । दृश० म० । फलादर्थमि-
चारेण प्रतिष्ठितं सकलनयन्यापकत्वं त्रिकुटीपरिशुद्धयन्त्र
चं प्रत्याख्यति, लं० ४० । ‘सिद्धे भो पयनो नमो जणमये, नंदी
संथा संजमे’ आ० ४ अ० । दिव्यपुत्रे, द्वा० २६ द्वा० । मां-
ल्येव वृत्तस्कारोपधितस्य प्रथमकंटे, जं० ४ वंश० । अजने-
पदिलपतिलकगुटिकाशकलत्वात् अर्थवैक्रियप्रत्ययः सिं-
द्धयस्ताभिः सिध्यति स्वं सिद्धः । लांघमिति, अष्टसु प्र-
भांयकेष्वन्यतमे, प्र० १४८ म० । च० । वसुप्रेष्ठिपुत्रे, च० २
अ० १० । (ता—वत् शब्दे पञ्च भागे २४० ।)

सिद्ध-पुं । कुष्ठभेदे । प्र० १ सव० द्वार ।

सिद्ध-सिद्धान्त-पुं । सिद्ध प्रमाणप्रतिष्ठितमर्थम् ।
दाने निष्कारणं नयतीति सिद्धान्तः । आगमे, अ० ११ दृश०
आर्यवचने, द्वा० २१ द्वा० । म० १ प्र० १ । बु० ।

अधुना सिद्धान्तद्वारमाह—

जेण उ सिद्धं अर्थं, अर्थं ययतीति तेण सिद्धतो ।

येन सत्त्वपडीततो, अहिरारेण अष्टधुवगमे य ॥ १८२ ॥

येन कारणेण प्रमात्यतः सिद्धमर्थमस्तं नयति—प्रमाणको-
टिमाराहयतीति तेन कारणेण सिद्धान्त उच्यते । स
एव प्रत्यक्षः—श्रीगमनेश्रीगमनी व्यतिरिक्तः पुस्तकपत्र-
न्यस्ताभावतश्चतुर्विधः, तथा—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्र-
सिद्धान्तः, आधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्तश्च ।
बु० १ उ० १ प्र० १ विशेष । आगमोक्तानुसन्ने, ग० २ अ० १० ।

सिद्धतकहा

सिद्धतकहा-सिद्धान्तकथा-खी० । स्वस्वप्रत्ययकथायाम्, षो० १४ विष० ।

सिद्धतपडिणीय-सिद्धान्तप्रत्यनीक-पुं० । सिद्धान्तविनाशके, षो० ४ द्वार ।

सिद्धतपरम्पुह-सिद्धान्तपराङ्मुख-पुं० । आगमोक्तानुष्ठान-शून्य, ग० २ अधि० ।

सिद्धतरहस्त-सिद्धान्तरहस्य-न० । आगमगुप्तार्थे, 'आमे घडे निहन्, जहा जलं न घडे विणोसेह । इय सिद्धन्तरहस्ते, अण्णाधारं विणोसेह' ॥ १ ॥ न० ।

सिद्धतसार-सिद्धान्तसार-पुं० । आगमस्य सारभूते, घ० १ अधि० ।

सिद्धताणुवाह-सिद्धान्तानुपातिन्-पुं० । स्वच्छन्दमुद्रि-रचितत्वेन जैनागमानुसारिणि, प्रथ० २ द्वार ।

सिद्धतामयपडिपुष्पकसुपुड-सिद्धान्तामृतप्रतिपूर्णकर्णपु-टक-पुं० । आगमसुधासम्भृतभयलक्ष्मद्वयं, जीवा० २४ अधि० ।

सिद्धतिय-सैद्धान्तिक-सिद्धान्तवत्तरि, प्रथ० १० द्वार ।

सिद्धतियवयव-सैद्धान्तिकवचन-न० । आगमप्रक्षिप्तं, जी० १ प्रति० ।

सिद्धकंचण्या-सिद्धकाञ्चना-खी० । सिद्धसुवर्णये, षो० २ विष० ।

सिद्धकूट-सिद्धकूट-पुं० । न० । महाहिमवतः प्रथमकूट, स्था० ८ टा० ३ उ० ।

शिखरिषधरपर्वतस्य प्रथमकूट, स्था० २ टा० ३ उ० । जम्बूद्वीपे सौमनेसे बलस्कार-पर्वतस्य गन्धमादनस्य पर्वतस्य प्रथमकूट, स्था० ७ टा० ३ उ० ।

रुक्मिण्यधरपर्वतस्य प्रथमकूट, स्था० ८ टा० ३ उ० । निषधवधरपर्वतस्य प्रथमकूट, स्था० ६ टा० ३ उ० ।

दक्षिणभरतर्षध्वेताख्यस्य प्रथमकूट, स्था० ६ टा० ३ उ० । (अस्य व्याख्या 'कूट' शब्दे लुनीयभागं ६१८ पृष्ठ गता ।)

कच्छादिविजयलक्ष्मर्षध्वेताख्यानां प्रथमकूट, स्था० ६ टा० ३ उ० । विद्युत्प्रभवक्षस्कारपर्वतस्य प्रथमकूट, स्था० ६ टा० ३ उ० ।

मीलवडक्षस्कारपर्वतस्य प्रथमकूट, स्था० ६ टा० ३ उ० । परवते र्षध्वेताख्यस्य प्रथमकूट, स्था० ६ टा० ३ उ० ।

सिद्धकेवलनाथ-सिद्धकेवलज्ञान-न० । सिद्धकेवलज्ञाने, स्था० ।

सिद्धकेवलनाथे दुर्विहे पश्यते, तं जहा-सिद्धकेवलनाथे चैव, परंपरसिद्धकेवलनाथे चैव । स्था० २ टा० १ उ० । (इयमव्याख्या स्वस्वस्थाने)

सिद्धलेख-सिद्धचत्र-न० । शुभजयपर्वते, ती० १ कल्प ।

सिद्धग-सिद्धगति-खी० । सिद्धयभित्ति-निष्ठिनार्थं भवन्ति यस्यामिति सिद्धिः-लोकात्मलक्षणलक्षणा सैव गन्धमादव्याह्र तिः । रा० । दृ० । स० । सिद्धयैर्गन्धमानायामीषत्प्राग्वाराणां पृथिव्याम्, भ० १ शृ० १ उ० । स्था० ।

सिद्धगइनामभेज-सिद्धगतिनामधेय-न० । सिद्धगतिरिति नामधेयं यस्य तत्सिद्धगतिनामधेयम् । सिद्धस्थाने, स० १ सम० । रा० ।

सिद्धगंडिया-सिद्धगण्डिका-खी० । सिद्धवक्त्रव्यताप्रतिबद्धा-यां प्रथमपङ्क्तौ, भ० ११ शृ० ६ उ० । (सा ख 'सिद्ध' शब्दे ऽस्मिन्नेव भागे दृशिता ।)

सिद्धगुण-सिद्धगुण-पुं० । सिद्धसहभाषिगुणेषु, प्रथ० ।

इदानीं 'सिद्धेगतीसगुणसि' वदस्वत्याधक-
द्विष्टतमं द्वारप्राह—

नव द्रिसिखंमि ६चत्ता-रि आउए ४ पंच आइमे अने५।
सेसे दो दो मेया ६, खीखेऽभिलावेण इगतीसं । १६०७।

दर्शने-दर्शनावरणीयं कर्मणि, चक्षुर्दर्शनाच्चक्षुर्दर्शनावधि-
दर्शनकचलदर्शनावरणनिर्वाणप्रच्छलाप्रच्छलाभ्यानिर्जलक्ष-
णा भेदाः, तथाऽऽयुषि नारकान्यैर्प्राप्तमग्रायुलक्षणाभ्यन्तारः । न
थादिमं ज्ञानावरणीये मतिश्रुतावधिमनःपर्यवकचलज्ञाना-
वरणीयस्वरूपाः पञ्च, अन्येऽप्यन्तरायाख्ये कर्मणि दानला-
भभोगोपभोगवीर्यान्तरायरूपाः पञ्चैव भेदाः । शेषं च कर्म-
चतुष्टके प्रत्येकं द्वौ भेदौ, तत्र वदनीये साताऽन्तात्मकौ,
माहनीये दर्शनामाहनीयचारित्र्यमाहनीयलक्षणौ, नामकर्मसु
शुभनामाशुभनामकौ गोत्रं चांशुर्गोत्रनीचैर्गोत्राभिधौ भेदौ
भवत इति, तदवमने सर्वेऽपि भेदाः क्षीणाभिलापेन क्षी-
णशब्दविशेषितत्वेन प्रोक्तवार्थमाणा एकत्रिंशत्संख्याः सि-
द्धानां गुणा भवन्ति, क्षीणचक्षुर्दर्शनावरण इत्यादिकश्चा-
भिलापः कार्यः ।

अथवा प्रकारान्तरैकैकत्रिंशत्सिद्धगुणानाह-

पडिसेहण संठाणे, य वज्रगंधरसफासेवण य ॥

पख ५ पख ५ दुग २ पख ५ ङुहं तिही ३ ।

एगतीसमकाय१संग २ रुहा ३ ॥ १६०८ ॥

प्रतिषेधेन-निषेधेन संस्थानवर्गगन्धरसस्पर्शवेदानां क्रमे-
ण पञ्च पञ्च द्विपञ्चाष्टभिर्भेदानां, तथा अकायासङ्गादहपद-
व्रितयेन, कैकत्रिंशत्सिद्धगुणा भवन्ति, तत्र संतिष्ठन्ते एभि-
रिति संस्थानानि-आकाराः, तानि च पञ्च परिमण्डलवृत्त-
व्यवचतुरव्यापयतेभेदात्, तत्र परिमण्डले संस्थानं बहिर्वृत्त-
तावस्थितप्रदेशजनितमनःशुचिरं यथा बलवस्य, तदेवान्तः
पूर्णं वृत्तं यथा वर्षणस्य, व्यक्त्रि-त्रिकोणं यथा शृङ्गाटक-
स्य, चतुरस्रं-चतुःकोणं यथा स्तम्भाघःकुम्भिकायाः, आ-
यतं दीर्घं यथा दण्डस्य, घनप्रतराप्रतिभेदव्याख्या च वृ-
हदुत्तराध्ययनटीकादिभ्योऽवसेया, तथा वर्णाः पञ्च भूत-
पीतरक्ष्णालोकभेदात्, गन्धो द्विधा-सुरभीतरभेदात्, र-
साः पञ्च निरुक्तद्रुकथायास्त्वमपुनरभेदात्, रसार्था अष्टौ-शुक्-
लपुष्पद्रुककेशरीनाम्णश्चिह्नद्रुकभेदात्, वदाम्य- । खीपुन-
पुंसकभेदात्, तथा सिद्धा अकायादिकायपञ्चकविमुक्ताः,
तथां सिद्धस्य प्रथममयः एव सर्वोत्तमा त्यक्तवान्, तथा
असङ्गा बाह्याभ्यन्तरसङ्गरहितत्वात्, तथा अरुहा न रोहन्ति
भूयः संसारं समग्रपञ्चे इत्यरुहाः, संसारकारणानां कर्म-
णां निर्मूलकापेक्षितत्वात्, उक्तं च-दृष्टे बीजे यथाऽत्यन्तं

प्रादुर्भवति नाङ्कुरः । कर्मबीजं तथा वृक्षे, न रंजति भवा-
ङ्कुरः ॥ १ ॥ तद्वचमष्टाविंशतिसंख्यानां संस्थानादीनां निय-
धात्कायत्वासङ्ख्याकद्वयविधानाच्च सिद्धान्तमकविशद्व्यु-
त्थायति, संस्थानाद्यभावाऽकायत्वादिसिद्धादौ च । सद्धानां
प्रसङ्गादेष, तथा आचारङ्कुरम्—“स न दीह,” (सू० १७०+) ।
इत्यादि सूत्रं ‘लोगनात्’ शब्दं बहुभागे गतम् । एतच्च
सिद्ध्युत्पत्तिपादकं द्वारम् । प्रथ० २७६ द्वार ।

सिद्धषोष-सिद्धषोष-पुं० । परवर्ते वर्षे भविष्यति द्वितीयती-
र्थकर, प्रथ० ७ द्वार ।

सिद्धजल-सिद्धयात्र-पुं० । सुप्रभुरपाश्वे स्वनामक्यान्त-ना-
विकं, आ० क० १ अ० । आ० म० । (तत्कथा ‘कबल’
शब्दे द्वितीयभागे १७६ पृष्ठ गता ।) :

सिद्धयोगि(ण्)-सिद्धयोगिन्-पुं० । पण्डितेभावेनोपशमीक-
राये, अष्ट० ६ अष्ट० ।

सिद्धयोगिसंस्मरणजोग-सिद्धयोगिसंस्मरणयोग-पुं० । सिद्धाः
प्रतिष्ठिता लब्धात्मलाभा ये योगिन्स्तेषां संस्मरणयोगः—
स्मरणव्यापारः । इष्टफलसिद्धये यो हि यत्र कर्मणि सिद्ध-
स्तदनुस्मरणं, पा० १५ विव० ।

सिद्धङ्गाण-सिद्धस्थान-न० । स्थायितेऽस्मिन्निति स्थानमित्य-
धिकरणसाधनेऽयं शब्दस्तत्र सिद्धस्य स्थानं सिद्धस्था-
नम् । सिद्धजनने, विंश० । निश्चितप्रामाण्यं, स० २५ सम० ।

सिद्धत्य-सिद्धार्थ-पुं० । सिद्धा अर्था आर्त्तार्थानि सिद्धार्थः ।
पा० ६ विव० । सर्वेषु, अनु० । श्वेतसर्पे, कल्प० १ अधि०
३ अनु० । रा० । अमलस्य भगवने महावीरस्य पितरि
स्त्रियकुण्डप्रामाण्ये, स० । आच० । आच० । त्रि० । आ०
म० । कल्प० । ति० । प्रव० । अस्थिग्रामे वीरं प्रत्युपसर्गं
कुर्वतः शूलपाण्यैस्त्रयं निग्राहकं स्वनामक्यान्तं यत्, स्था०
१० डा० ३ उ० । आ० क० । (‘उत्तरेदत्त’ शब्दे द्वितीयभागे
६३३ पृष्ठ कथा गता ।) पाटलिपुत्रनगरराजनि, विपा० १
अनु० ६ अ० । मण्डिकप्राप्ते स्वनामक्यान्तः कणिजि, आ०
अनु० १ अ० । वीराङ्कुरस्य प्रमाजकं स्वनामक्यान्तं आचार्ये,
नि० । दशमकल्पविमानमन्त्रं, स० ५० सम० । जम्बूद्वीपं परवर्ते
वर्षे उत्सर्गियां भविष्यति द्वितीये तीर्थकरे, स० । क्रमे, वे०
ना० ८ सर्ग ३१ गाथा ।

सिद्धत्यग-सिद्धार्थक-पुं० । सर्वेषु, पञ्चा० ४ विव० । अ० ।
आ० । अनु० । स्था० ।

सिद्धत्यगजाल-सिद्धार्थकजाल-न० । सिद्धार्थः—सर्वथाः
येन जालेन गृह्यन्ते तस्मिन्जाले, नि० । अनु० ११ उ० ।

सिद्धत्यगाम-सिद्धार्थग्राम-पुं० । सिद्धार्थग्रामे ग्रामे, यत्र
वीरप्रभुर्नौशालेन सह विहृतवान् । अ० ६ शृ० १ उ० ।

सिद्धत्यधिप-सिद्धार्थनृप-पुं० । श्रीमहावीरस्वामिपतिरिति,
प्रति० ।

सिद्धत्यपुर-सिद्धार्थपुर-न० । सिद्धार्थग्रामे, ‘ततो अणारि-
यदेसातो खिम्गया पदमलरयं सिद्धत्यपुरं गवां’ आ० म०
१ अ० । कल्प० । संघा० । यत्र गोशालास्तिलस्तम्बं दृष्टवान् ।
आ० अनु० १ अ० । आ० म० ।

सिद्धत्यव-सिद्धस्तव-न० । सिद्धानां स्तवेषु, ध्रुवस्तवसिद्ध-
स्तवेषुः कस्मिन्नावश्यकंऽस्तवभाव इति ? प्रश्नं, अत्रान-
रम्—ध्रुवस्तवसिद्धस्तवयोः कायार्त्तार्थव्ययकंऽस्तवभाव
इत्यावश्यकद्वयव्युत्पत्तिपादकं द्वार्यते ॥ ३ ॥ स० १ उ० ।

सिद्धत्यवयव-सिद्धार्थवन-न० । अक्षयवयवस्य निष्क्रमणधने,
आ० म० १ अ० । कल्प० । आ० अनु० ।

सिद्धत्यसारहि-सिद्धार्थसारधि-पुं० । सिद्धार्थनेन्द्रसारयो,
सिद्धार्थसारधिधनेन गृहीतहरिशयो बलद्वयः प्रतिबोधित
इति । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सिद्धत्यसुअ-सिद्धार्थसुत-पुं० । सिद्धार्थनेन्द्रस्य सुतोऽप-
त्यम् । वर्धमानस्वामिनि, क० प्र० १ प्रक० ।

सिद्धत्या-सिद्धार्थ-स्त्री० । संवरराजभार्यायामभिनन्दनजि-
न्मातरि, नि० । “निवेद्य सत्यसहस्रा, अभिर्णुद्विज्जणवरस्ते
सीमायुः । सर्वव्यापारधयस्ते, सिद्धत्या संवर सुयस्ते” नि० ।
आच० । अभिनन्दनजिनस्य निष्क्रमणशिविकायां सपेयप्रमा-
णसुवर्णकणश्चित्तसुवर्णमणिमयकाण्डकायाम्, स्त्री० ।

सिद्धपद-सिद्धपद-न० । सिद्धं—प्रतिष्ठितं जालयित्तमशक्य-
मित्येकाऽर्थः, ततः सिद्धानि पदानि येषु ते सिद्धपदाः । क-
र्मप्रकृतिप्राधानादिषु, न हि तेषां पदानि कैश्चिदपि जालांय-
न्तुं शक्यन्ते, तेषां सर्वेष्वेकाद्विचारित्वास्वसमये जीवस्था-
नगुणस्थानकपेषु पदेषु, क० ५ कर्म० ।

सिद्धपाहुड-सिद्धप्राभृत-न० । स्वनामक्यान्तं सिद्धाधिकार-
प्राप्तपादकं प्रपञ्चं, न० ।

सिद्धपुत्र-सिद्धपुत्र-पुं० । मुण्डे सशिकाके सभार्यके गृह-
स्थे, ह० ३ उ० । अ० । सभार्यकाऽभार्यका वा श्रियमा-
सुखवरधरो सुमुमुक्षुः ससिद्धो असिद्धो वा श्रियमा अष्टद्वेगः
अपसर्गो यः सिद्धपुत्रो भवति । नि० अनु० १ उ० । जी० ।
न० । आ० म० ।

सिद्धपुर-सिद्धपुर-न० । गुर्जरवर्षियां स्वनामक्यान्तं पुरे, अष्ट० ।
अथ श्रीमद्व्यशोविजयोपाख्यायैः एवम् ज्ञानसागरमिधं
शास्त्रं रचितं तत्कथादिप्रतिपादकं ह्यनुमुच्यते—

सिद्धिं सिद्धपुरे पुरन्दरपुरस्पद्विर्हं लब्धवान्,
विहीपोऽयमुदारसारमहसा दीपोत्सवे पर्वणि ।

एतद्भावनावधानमनन्तश्चक्रमत्कारिणां,

तैस्तेदीपशतैः सुनिश्चयमनेर्निर्व्याऽस्तु दीपोत्सवः । १३ ।
सिद्धिं सिद्धपुरे दत्त । अयं प्रपञ्चः सिद्धपुरं नगरं सुप्र-
बनया सिद्धिं लब्धवान् उदारसारमहसा—प्रधानसारेतेज-
सा दीपोत्सवे पर्वणि—दीपमलिकादिभिः संपूर्णतां गतः,

कथंभूतोऽयं प्रपञ्चः ? विहीपः—ज्ञानप्रवीपः । एतद्भावना-
वधानमनन्तश्चक्रमत्कारिणां जीवानाम् एतस्य प्रपञ्चस्य भाष-
ना आरम्भमयता तस्या भाषा अर्थप्राप्तसमाधयसायाः तैः

पावनै—पवित्रं मनः—चित्तं तत्र चक्रं मनोहारी च—
मत्कारो येषां ते तेषां तैः तैः निर्मलोपयोगलक्षणैः दीप-
शतैः सुष्ठु निश्चयो वस्तुधर्मः तस्य यद् ज्ञानं तद्वत् मतम्—

इदं तैः, तेषां ज्ञानचमत्कारिणां दीपोत्सवः नित्यः निम्नरः

प्रभु-भवतु, इत्येतन्न यथापेक्षानपूरीतात्पर्यमज्ञानं त्रिलं
श्रीपरेस्त्व एवान्ति ॥ १३ ॥ अष्ट० ३२ अष्ट० ।

सिद्धपुरिस-सिद्धपुरुष-पुं० । सिद्धासिद्धे प्रकृते, 'उपपदावे-
यं सा महासिद्धिर्हि महाकर्मो सिद्धपुरिसि सि सिद्धा-
सा' ॥ टी० ४४ कल्प ।

सिद्धभाव-सिद्धभाव-पुं० । सिद्धत्वे, पं० सू० ४ सूत्र ।

सिद्धभूमि-सिद्धभूमि-पुं० । ईश्वरप्राप्त्यारम्भं शुश्रूषाम्, आ०
म० १, अ० ।

सिद्धमग्न-सिद्धमार्ग-पुं० । हितप्राप्त्यपेक्षे, इया० २ अ० । सि-
द्धशब्देन भयवधर्मस्य वशीकारस्तस्य मध्यं लक्षणया
प्रकृतः । कल्प० १ अथि० ४ सूत्र ।

सिद्धमखोरम-सिद्धमखोरम-पुं० । द्वितीयदिवसे, जं० ७ ब-
ल० ।

सिद्धराय-सिद्धराज-पुं० । श्रीलुक्प्रवेशे अणदिलपट्टनराजे
जयसिद्धदेवे, 'नेत्यान्वये समजनि प्रबलप्रताप-निगमयुतिः
तिनिपनिजयसिद्धदेवः । येन स्ववंशस्यवित्तपयावित्त च,
श्रीसिद्धराज इति नाम निज व्यजति ॥ ११ ॥' प्रा० ४ पात्र ।

सिद्धवरसामुद्र-सिद्धवरशासन-न० । सिद्धानां-निष्ठानाथीनां
वरशासनं-प्रधानाक्षा सिद्धवरशासनम् । सर्वज्ञाऽऽज्ञायाम्,
प्रा० १ संव० द्वार ।

सिद्धसंक्षिप्य-सिद्धसाक्षिक-त्रि० । सिद्धाः मुक्तिप्रदायाः
साक्षिणो दिव्यज्ञानभावेन, स्वमन्त्रभावेन, यत् तत्
सिद्धसाक्षिकम् । सिद्ध साक्षिणं कृत्वा, कृतं, पा० ।

सिद्धसरण-सिद्धशरण-न० । सिद्धाश्रये, "कम्मदुक्कय-
सिद्धा, सुहृद्विना नाणत्रंसणसमिद्धा । सव्वदुल्लुल्लिद्धा, ते
सिद्धा, संतु, न सरणं ॥ १ ॥," इ० ७० ।

सिद्धस्त्रि-सिद्धस्त्रि-पुं० । सिद्धनामा निर्वेदाद् गंगाचार्यसमीपे दी-
क्षां गृहीत्वा सिद्धस्त्रिनामा जातः । अनेन धर्मदासगुण-
कृताया उपदेशमन्त्राग्राहीका उपमितमन्त्रप्रवृत्त्या चार्त
प्रस्था रक्षिताः । त्रिकल-४६२ संवत्सरेऽयं स्वर्गस्तः, अपरञ्च
सिद्धस्त्रिः उक्तेश्वरकृपया देवगुप्तस्वरक्षिणः तेन वि-
क्रम-११६२ संवत्सरे बुद्धश्वरसमासुचितनामा प्रयोः र-
क्षितः । जै० १० ।

सिद्धसेखिकागर-सिद्धसेनदिव्यकर-पुं० । समयोद्भूतसम-
स्तजननादाईतमोक्षिष्वस्तकत्वमावाप्तयथार्थमिधानः सिद्ध-
संज्ञादिव्यकरः । सम्म० १ काण्ड । सम्मत्वादिविषयप्रणयका-
रकत्वनामकयात् आचार्ये, पं० व० ४ द्वार । न० । आ० म० ।
नि० सू० । आ० । 'कुर्वन्स्वर' शब्दे लुनीयभागे ४७६ पृष्ठ
एतज्जमकपाण्य महाकाललिङ्गभजनं दर्शितम् ।

सिद्धसेनासुरि-सिद्धसेनसुरि-पुं० । वन्द्यगण्ये श्रीविद्यशक्त-
सिद्धि, तन विक्रम-११६२ संवत्सरे प्रबलनसारोद्धारटी-
का हन्ता । जै० १० । इति श्रीसिद्धसेनसुरिविरचिता प्रबलन-
सारोद्धारवृत्तिः समाप्ता । प्रव० ७६ द्वार ।

सिद्धसेखिय-सिद्धसेनीय-पुं० । सिद्धसेनदिव्यकरक्षिणे,
आ० म० १ अ० ।

सिद्धसेखियपरिकर्म-सिद्धश्रेयिकापरिकर्म-न० । रक्षि-
वात्मनोपरिकर्मस्वरूपे, स० । स्था० । 'एणाद्वयपयसिद्धसे
शियापरिकर्म' धुनांशुशब्दे, स० ।

सिद्धसोकल-सिद्धसौख्य-न० । त्रुल्लस्य लुप्ते, औ० । (कल-
'सिद्ध' शब्दे दक्षितम् ।)

सिद्धहेमचन्द-सिद्धहेमचन्द्र-न० । हेमचन्द्रविरचिते व्याकर-
णभेदे, कल्प० १ अथि० १ सूत्र । पुं० । 'क्षानामकयात् आच-
क्रे, जै० । (आचम्यकस्तरः 'हेमचन्द्र' शब्दे कथ्यते ।)

सिद्धाद्गुण-सिद्धादिगुण-पुं० । आर्या गुणः अनिगुणाः
सुगुणाश्चाविनाः न क्रमभाविनः, सिद्धानन्तमविगुणाः सिद्धा-
दिगुणाः । आभिनिर्वाधकावरणादिकमन्त्रकपेक्षु सिद्धात्म-
धमसमयेषु सिद्धसहस्रभक्त्युषु, स० ३४ कर्म० ।
आ० सू० ।

एकतीसं सिद्धस्रगुणा वसुता, तं जडा-स्त्रीये आ-
मिष्यबोहियसायावरणे, स्त्रीये सुयसायावरणे, स्त्रीये
आहिणायावरणे, स्त्रीये मणपजवसायावरणे, स्त्रीये
केवलसायावरणे, स्त्रीये चक्रवृत्तसायावरणे, स्त्रीये
अचक्रवृत्तसायावरणे, स्त्रीये ओहिदंससायावरणे, स्त्रीये
केवलदंससायावरणे, स्त्रीये निदावरणे, स्त्रीये शिष्ट-
शिष्टा, स्त्रीये पयला, स्त्रीये पयलापयला, स्त्रीये
कीर्णादी, स्त्रीये सायावेयगिजे, स्त्रीये असायावेयगिजे,
स्त्रीये दंसखमोहगिजे, स्त्रीये चरितमाहगिजे, स्त्रीये नेरद-
आउए, स्त्रीये तिगिआउए, स्त्रीये मणुसाउए, स्त्रीये
देवाउए, स्त्रीये उक्कचोए, स्त्रीये नीत्तागोए,
स्त्रीये सुभखामे, स्त्रीये अमुभखामे, स्त्रीये दायंतराए,
स्त्रीये लाभंतराए, स्त्रीये भोगंतराए, स्त्रीये उवभोग-
तराए, स्त्रीये वीरिभंतराए ॥ ३१ ॥ स० ३१ सम्म० ।

प्रकारान्तरेण—

एकतीसस्य सिद्धस्रगुणैर्हि सिद्धस्रं आदीन् गुणा
सिद्धादिगुणा सिद्धेहि सह भाविन इत्यर्थः । ते य
अप्रवृत्तसिंया ते य इमे, तं ऊह्य-संख्यः परिकल्पे न
वह् २ न तसे ३ य चतुरस्र ४ य चायने ५ य किण्व ६
य शीले ७ न लोहिये ८ न इल्लिह ९ न सुक्लि १० न सु-
भिग्गं ११ न बुभिमग्गं १२ न तिले १३ न ककुप १४ न
कसाए १५ न अंभिले १६ न मधुरे १७ न कक्कसे १८ न
मंभय १९ न गुहव २० न लघुए २१ न सीले २२ न उह्वे २३ न
निद्धे २४ न लुक्के २५ न सगे २६ न वहे २७ न काउ २८ न
इय्थी २९ न पुरिले ३० न नपुल्ले ३१ । आ० सू० ४ अ० ।

सिद्धाद्गुण-सिद्धादिगुण-स्त्री० । श्रीजिनशास्त्रव्याख्या, श्रीश्री-
रक्षितस्य सिद्धादिगुणैर्हि दैवी दक्षिणार्थः सिद्धात्मना कण्ठयुजा
वुस्तकामययुक्तदण्डकरद्वया वीजकृत्कवीकर्मिसमन्वायक

रह्यां च । प्रब० २७ द्वारं । स्वनामध्यातोयां देवतायाम्,
यदुरेशान तको विशेषः क्रियते । पञ्चा० १६ विव० ।

सिद्धावद्ध-सिद्धावद्ध-ज० । सिद्धधर्मोक्त्यापरिकर्मभये, स० ।

सिद्धावधयकूट-सिद्धावधयकूट-न० । सिद्धधर्मि-शास्त्रेतामि
सिद्धधर्मां वा शास्त्रेतामिहाप्रतिमानांयानर्त्त-स्थानं सि-
द्धधर्मानं नवाधारभूतं कूटं सिद्धधर्मानंनकूटम् । भरतवैना-
यप्रथमकूटं, ज० १ वक्षः० । सुनिर्मितप्रवर्धने परवैतकूटं, ज० ४
वक्षः० । महाविदेहे मास्यवद्धसंस्कारपरवैतस्य प्रथमकूटं, ज० ४
वक्षः० । हिमवद्धप्रवर्धनस्य पूर्वस्यां विशि कूटं, स्वा० २३०
३ उ० । विमकूटवत्संस्कारपरवैतस्य प्रथमकूटं, ज० ४ वक्षः० । म-
ध्यमावद्धसंस्कारपरवैतस्य प्रथमकूटं, ज० ४ वक्षः० । महाविदेहे
ब्रह्मकूटस्य वत्संस्कारपरवैतस्य प्रथमकूटं, ज० ४ वक्षः० । (व-
क्षःकाः 'कूट' शब्दं तृतीयभागे ६१८ पृष्ठ गतः ।)

सिद्धालय-सिद्धालय-पु० । सिद्धधर्मस्थिते क्षेत्रे, विशेष० । सि-
द्धधर्माभावात्तत्सिद्धालयः । इष्यमाणारायां पुष्टियाम्,
स्वा० ८ डा० ३ उ० । सिद्धधर्मागे, स० १५४ सम० । पं० स० ।

सिद्धालयमगणितगण-सिद्धालयमार्गनिर्गत-वि० । सिद्धा-
लयमार्गमिमेता । ज्ञानार्थनिर्गमेषु, स० १५४ सम० ।

सिद्धावत्सि-सिद्धावत्सि-पु० । मोक्षनालनिवन्धनभावेदिसा-
याम्, प्रब० १ सम० द्वार ।

सिद्धि-सिद्धि-स्त्री० । सिद्धयन्ति-कृतार्था भवन्ति यस्यां सा
सिद्धिः । लोकाप्र ईश्वर्यामास्यां पुष्टियाम्, स्वा० १० डा० ३
उ० । दशा० । श० । ज्ञा० ३० । स० ३० । पं० ४० । संधा० ।
यथा परमाणोस्तथाविचकत्परिणामावशेषादिकत्वं भवति
तथा तत् प्रमाणानुसंगेनैकत्वस्थापि स्यादिति दर्शयन्
सकलज्ञाद्वैतस्य प्रमाणभूतमूर्तिप्रारम्भाराभिधानं पुष्टिधी-
रुक्तं प्रकल्पयन् ।

सिद्धावत्सि (४० ४६ +)

सिद्धयन्ति कृतार्थाभवन्ति यस्यां सा सिद्धिः, स० च
यथा लोकाप्र, यत आह—इह युग्मं वारता ये तस्य
गन्तव्य-सिद्धिः सि—तथापि तत्प्रत्यासत्त्येवमाप्राराजि
तथा स्वपद्विश्यते । आह च—प्रारसाह जोयसेहि सि-
द्धी सत्येदुसिद्धाउ । सि । प्रादे च—लोकाप्रमव सिद्धिः
स्वात्सा । कथमेतद्वन्तमरुक्तं निम्नलवगरयवत्सा, तुसारगो-
वीरहात्परिवर्धे त्वादि, तत्संरूपयान घटते लोकाप्र-
स्यामूर्तिवार्ति, तत्सोदीयप्रामोरा सिद्धिः सिद्धिः कथते ।
सा चोका प्रत्यर्थतया प्रबन्धवारिण्याजनलक्षप्रमाणस्क-
न्धस्यैकपरिणामात्, पर्यायार्थतया त्वनन्ता । अथवा—
कृतकृत्यस्य लोकाप्रमिमादिका वा सिद्धिः, एकत्वं च सा-
मान्यत इति । स्वा० १ डा० । जी० । म० । अशे-
पकर्मभये, स्व० २ सु० १ अ० । संधा० । निवृत्तौ, स्वा०
१ डा० । पञ्चमगतौ, आ० म० १ अ० । अशेषद्वारपरम,
स्व० १ सु० १ अ० ४ उ० । मादि, स्व० २ सु० १ अ० । पं०
४० । जी० । कृतार्थाभवे, स्व० १ अ० १० १० । कृतक-
त्वतायाम्, जी० १० । मोक्षनिवन्धनभावेदिसायायाम्,
आ० ४० १ अ० । उत्कर्षविशेषे, डा० १५ डा० ।

स्व० । अशेषद्वारपरम, स्व० १ सु० १ अ० ४
उ० । सधनं सिद्धिः । हितायमासी, आ० ४ अ० । डा० ।
निष्पत्तौ, " सिद्धिः स्वाहावात् " ॥ १ । १ । २ ॥ ६० । (सि-
द्धिप्रकरणे " अशेषवाय " शब्दे प्रथमभागे १२२ पृष्ठ गता ।)
" वारं पंडितस्य पायाकृत्त-संविग्नो भासितो धारवीरस्य
कार्द अमुपकर्म कर्त्तव्यो यः सुहृद्वर्जणा समीकहितं कर्त्तव्यं
पण्डितम् " महा० ।

केवलीं यं गते ! मरुसि तीतमंयतं सांसर्गं समयं
० जाव अंतं करेसु ! हता सिद्धिंयु ० जाव अंतं करेसु,
एते तिभि आलावगा भासियन्वा छउमत्यस्य जहा
नवरं सिद्धिंयु सिद्धिंयु सिद्धिंयुसंति । से एख
भते ! तीतमंयतं सासर्गं समयं पण्डितं वा सांसर्गं
समयं अणायगमयंतं वा सासर्गं समयं ज के अंतकरा
वा अंतिमसरीरिया चां संवदुस्सायमंतं करेसु वा करंति
वा करिंसंति वा सव्वे ते उप्पन्नानां दंसव्वेरा अरेहा
जिणे केवली भविता तन्नो पच्छा मिद्धंति ० जाव
अंतं करेसंति वा ! हता गोयमा ! तीतमंयतं सांसर्गं
समयं ० जाव अंतं करेसंति वा (४० ४२ +) । म० १
श० ४ उ० । एणस सिद्धि पजवसाणकला पणसा ? ।
म० १७ श० ३ उ० ।

अष्टगुणेश्वरसिद्धिः—अणिमा लजिमा गरिमा प्राकर्मभयो-
शित्वं वशित्वं प्रतिपातित्वं यत्कामावसायिचामिति । स्व०
१ सु० १ अ० ३ उ० । पं० ४० । स्वा० । प्रतिज्ञायाम्,
विशे० ।

समाधिनिष्ठाभ्युत्थान-सद्वयः प्रातिभं ततः ।

भावस्य वेदनादर्शा-स्वादिवाताश्च विचयः ॥ ११ ॥

समाधीत-ततः स्वार्थसंगमाद्ययात्—पुरुषसंगमाद्यस्य-
मायात्, प्रातिभं पूर्वोक्तं ज्ञानं, यदनुभावात् स्वमायामिकमर्थं
पश्यति । भावस्य—भावनिष्ठयजं ज्ञानं, यस्मात्पुरुषादिव्यं शब्दं
आप्नुयति । वेदना-स्पर्शनेन्द्रियजं ज्ञानं, यद्यतेन्द्रियसिद्धिः कृत्वा,
ताम्रिकया संज्ञया व्यवहितं, यत्प्रकाशदिव्यस्पर्शविषयं
ज्ञानमुत्पद्यते । आदर्शः—चक्षुर्निष्ठयजं ज्ञानम्, य-
द्दृश्यते—अनुभूयतं रूपमनेनेति कृत्वा, यत्प्रकाशदिव्यरूपज्ञान-
मुत्पद्यते । आत्मादी-रसनेन्द्रियजं ज्ञानम्, यत्स्पर्शनेन्द्रियेनेति
कृत्वा, यत्प्रकाशदिव्यरूपसंविद्युत्पद्यते । वाता-गन्धसंविषय-
बुद्धिशब्देन ताम्रिकया परिभ, यथा प्राणिनिष्ठयजं ज्ञानं, यत्स्पर्श-
गन्धविषयं यद्यतेन्द्रियेनेति कृत्वा, बुद्धौ—प्राणिनिष्ठय-
जं ज्ञानम्, यत्प्रकाशदिव्यरूपगन्धाऽनुभूयते । यथाच विषयो—ज्ञान-
नि भवति । तदुक्तम्—" ततः प्रातिभं भावस्य वेदनादर्शा (श-
ना) स्वादिवाता जायन्ते " ३-३३ । एताश्च समाप्रः प्रक-
र्षे गच्छतः सः विज्ञा इति स्थित्यादिद्वयार्थं सतिज्ञानादिक-
यात् व्युत्थान-व्यवहासयोर्भावात् । ससाभ्युत्थादसंन्यासि-
तिद्वयत्वायकारणाच्च सिद्धयः । यत इत्यर्थः " ते स्त्रीकु-
बुपसगां व्युत्थाने सिद्धयः " (३-३७) डा० २५ डा० ।

सिद्धिविग्रहगह—सिद्धयविग्रहगति—स्त्री०। सिद्ध्यावधिप्रहेष
अवकेल गमनं सिद्धयविग्रहगतिः । विशिष्टसिद्धगती, स्था०
१० डा० ३ उ० ।

सिद्धिविशिष्टय—सिद्धिविनिर्णय—पुं० । स्वनामक्याते सि-
द्धिप्रतिपादके ग्रन्थ, प्रा० १५ वि० ।

सिद्धिसुगतिगुणम—सिद्धिसुगतिगुहोत्तम—न० । सिद्धिलक्षणा
सुगतिः सिद्धिसुगतिः । अथवा—सिद्धिश्च सुगतिश्च सु-
देवत्वसुमानुषत्वलक्षणा सिद्धिसुगती, तल्लक्षणं यद् गृहा-
णामुत्तमं गृहोत्तमं वरप्रासादः । सिद्धिस्वरूपसुगतिगृहं,
सा० ८३ सम० ।

सिद्धिमेहर—सिद्धिमेहर—न० । शत्रुजयपर्वते, ती० १ कल्प ।
सिधु—सीधु—पुं० । गुडधातुकीसम्भवे मये, विपा० ८ अ० ।
सिनात—स्नात—वि० । 'थे-अ-छां रिय-सिन-सटाः कवित्' ॥ ८
॥ ३१३॥ इति का इत्यस्य स्थानं सिनादेशः स्नातम् । सिनातं
शुचीभूतं, प्रा० ४ पाद ।

सिन्दी—देशी—लज्जुयाम्, दे० ना० ८ वर्गे २६ गाथा ।

सिन्दुवण—देशी—अग्नी, दे० ना० ८ वर्गे ३२ गाथा ।

सिन्दू—देशी—रज्ज्वाम् दे० ना० ८ वर्गे २८ गाथा ।

सिन्दूर—देशी—राज्यं, दे० ना० ८ वर्गे ३० गाथा ।

सिन्दीला—देशी—लज्जुयाम्, दे० ना० ८ वर्गे २६ गाथा ।

सिन्धुअग्नी—देशी—राहो, दे० ना० ८ वर्गे २ गाथा ।

सिन्न—सैन्य—न० । "सैन्यं वा" ॥ ८ । १ । १५०॥ इति सैन्यश-
ब्दे येत इह । सैन्यम् । सिन्नं । सैनिके, प्रा० १ पाद ।

सिप्प—सिन्ध—न० । अनाचार्यके कर्मणि, नित्यव्यापारे च ।
स्था० ४ डा० ४ उ० । म० । चित्रादिविज्ञाने, स्था० ५ डा० ३
उ० । पि० । क्रियासु कौशले, आ० म० १ अ० । अङ्गम-
हनादिके, औ० । कल्प० । दृश० । शिल्पशतम् । शि-
ल्पानि कुम्भकारक्रियादीनि नैपुण्यानि वा लक्ष्यादिकला-
लक्षणानि । दृश० ६ अ० २ उ० । शिल्पशतं च कालनिधौ
वर्तते, तथा च—“ षट् १ लोह २ चित्र ३ वस्त्र ४ नापित-
शिल्पानां प्रत्येकं विंशतिभेदात् । स्था० ६ डा० ३ उ० ।
चित्रादिके, प्रअ० ६ आअ० द्वार । क्रियाकौशले, रा० । साति-
शये आचार्योपदेशजं ग्रन्थनिबद्धे व्यापारे, आ० म० १ अ० ।
आ० ७० । अनाचार्यके कर्म, साचार्यके शिल्पम् । अथवा—का-
दाचित्के शिल्पम्, साधिकातिकं कर्म । म० । आ० म० ।

सिह—धा० । प्रौढौ, “सिह-सिन्धोः सिप्पः” ॥ ८ । ४ । २५५॥

अनयोः कर्मभावे सिप्प इत्यादेशो भवति क्यलुक् च ।
सिप्पः । सिन्धने । प्रा० ४ पाद ।

सिच्—धा० । लेचनं, पूर्ववत् सिप्पादेशः । सिप्पः । सिचयते । प्रा० ।

सिप्पसत्य—शिल्पशास्त्र—न० । यः शिल्पनिमित्तादिशास्त्राणि
ग्राहयति स इहोपचारतः शिल्पशास्त्रम् । शिल्पशास्त्रग्राहके,
विशे० ।

सिप्पसय—शिन्धशत—न० । भगवत आचार्योपदेशजं शिल्प-
मिति । तच्छ्रुते, कल्प० १ अधि० ७ उल ।

सिप्पसिद्ध—शिन्धसिद्ध—पुं० । शिल्पभेदे, आ० म० ।

सम्प्रति शिल्पसिद्धं सोदाहरणमभिधानुकामं ज्ञाह—

जो सव्वसिप्पकुसले, जो वा जत्थ सुपरिनिष्ठितो होइ ।
कोकासवद्धुं विव, साविसतो सिप्पसिद्धो सि ॥

यः कश्चिद् निर्दिष्टस्वरूपः सर्वसिद्धेषु कुशलः यो वा यत्रै-
कस्मिन्नपि शिल्पे सुपरिनिष्ठितः साऽतिशयश्च कोकास-
वद्धेकवत् स सिद्धसिद्ध इति एष गाथास्मरार्थः । आ० म०
१ अ० । आ० क० ।

कथा ज्ञेयम्—

“पुरं सोपार्गकं तत्र, रथकारोऽभवत्सुधीः ।

तद्वास्याश्च द्विजाजानः, कोकासो नाम वारकः ॥ १ ॥

स चासीन्मूकभावन, समीपेऽप्यथवा इति ।

रथकारः सुशिल्पानि, शिल्पयत्नज्ञाजिज्ञा ॥ २ ॥

न तऽशृङ्गिकमप्यथा, दासेरः सर्वमप्रीतिम् ।

रथकारं स्तुत राजा, दासेरं तच्छिष्यं न्यधात् ॥ ३ ॥

इतश्चोच्चयिमीपुर्यो-माहंतः आशको नृपः ।

चत्वारः भावकास्तस्य, सन्ति कर्मसु कर्मठाः ॥ ४ ॥

करोत्येको रसवर्ती, तादृक् प्राक्वर्ती, यथा ।

जीयत्येकं भुक्तमात्र-मथवा याममात्रतः ॥ ५ ॥

यथा द्वित्रिचतुःपञ्च-यमेभ्यो जीयते कमात् ।

यथा वा कुरुत येन, सर्वथाऽपि न जीयति ॥ ६ ॥

अभ्यवक्ति द्वितीयस्तु, स तैलकुडवं प्रधीः ।

प्रवशयति देहान्न-स्वाश्विस्तसारवन्धि ॥ ७ ॥

तार्तीयोका रचयति, शय्यां तादृश्विधां यथा ।

जगति प्रथमे यामेऽथवा द्वित्रिचतुर्थके ॥ ८ ॥

धीशुहाधिकतस्तुर्ये-स्तस्मै तन्मतिविभवम् ।

प्रविष्टो ह्यपरस्तत्र, न किञ्चिदपि पश्यति ॥ ९ ॥

स च वमाधुवृत्तत्वा-द्राजकार्येषु शीतलः ।

निर्विण्णकामभाषोऽस्ति, यावद्भक्ततोषमः ॥ १० ॥

इतश्च पाटलीपुत्रा-जितशत्रुः क्षितीश्वरः ।

लङ्कापुरी राम इव, हरोधामस्य तत्पुत्रीम् ॥ ११ ॥

तदाऽवन्तीपतेः शूल-मुत्पन्नं दैवयोगतः ।

विधायानशनं सोऽथ, जगाम त्रिदशालयम् ॥ १२ ॥

नागैरथ तस्यैव, पाटलीपुत्रभूभुजः ।

अर्यिता नगरी तन, भावकास्ते च शब्दिताः ॥ १३ ॥

अस्वारोऽप्यगाताः पृष्टाः, पदेऽभूदोऽत्र कुत्र कः ।

कोशं कोशाधिकुत्तना-दर्थयद्रिकमैकतः ॥ १४ ॥

शय्यापालस्तु शय्यां च, सज्जयामास तादृशीम् ।

मुहूर्तं च मुहूर्तं च, यस्या उरपीयते जघात् ॥ १५ ॥

खदेनाच्च तथा राज्ञं, येन भुङ्क्तुं लभे लभे ।

अभ्यङ्गोऽप्येन वैकला-सैलमाकर्षि पादतः ॥ १६ ॥

ऊचे इयस्तेऽस्थिमयुहयः, सोऽप्यतस्तेलमाकुर्वत् ।

प्रावृजज्जथ सर्वेऽपि, निजस्वामिवियोगतः ॥ १७ ॥

तेन तैलेन तस्याहि-देहमानः कमाद्भूत् ।

काकहयामस्ततः सोऽत्र, काकजह्म इति भूतः ॥ १८ ॥

इतश्च सोपारपुरे, दुर्भिक्षमभवत्तदा ।

प्राजगाम ततोऽवस्थां, पुर्यां कोकासवर्जिकः ॥ १९ ॥

राजः स्वाधनायाथ, शालीकाडकपोदकेः ।

अपाहरप्रतिदिनं, कांछागापाजरेशितुः ॥ २० ॥
 निपुणैः कथितं राज्ञा—ऽऽनाय्य कोकासवर्धकः ।
 रथकारपद चक्रे, पूज्याः कुत्र गुणा न वा ॥ २१ ॥
 कर्क काष्ठमयलेन, गरुडो नृपतेः कुले ।
 यः कौलिकाप्रयोगेन, व्यासगायी सजीववत् ॥ २२ ॥
 अथ राजा सराज्ञीकः, कोकासेन समं लब्ध ।
 व्याख्या गरुडमाकृतः, सर्वो संवर्तेन महीम् ॥ २३ ॥
 भारयिष्याभ्यहं युष्मान्, व्याख्यागन्धं वदन्ति ।
 भारयिष्या परान्सर्वान्, भूपतीन् करवान् व्यधात् ॥ २४ ॥
 तां देवीमपराः प्राहुः—रथ कर्मिकया कया ।
 गरुमान् चलते श्रद्धा, साऽऽर्जवादाख्यदेवता ॥ २५ ॥
 इत्येकाऽऽर्जु राक्षी, तज्ज्वलनकौलिकाम् ।
 तथैवागन्तुस्तेन, बाहितस्तु न साऽचलत् ॥ २६ ॥
 अथाहामं श्रद्धासाक्ष्यो, महोपाताभिधानतः ।
 कलिङ्गु तडागान्ते, भग्नपक्षः पयान सः ॥ २७ ॥
 तस्य सकृष्टनाहेनो—वास्याद्यानतुमुत्तुकः ।
 कोकासी नगरं व्यासी—तत्राभ्यां रथकृतम् ॥ २८ ॥
 काष्ठकर्मालये राक्षी, रथं कुर्वन्समस्त सः ।
 तत्रैकं निर्मितं चक्र—मन्यदस्त्युद्धनिर्मितम् ॥ २९ ॥
 कोकासनाथं तत्रैव, तत्कौपकरक्षमि सः ।
 साऽभ्यधादर्थयिष्यामि, गृहादानीय तान्यहम् ॥ ३० ॥
 इतो नैतामि लक्ष्यमेव, नेतुमित्यहम् गृहं ।
 कोकासनाथं निरणजं, तत्रैकं घटितं क्षणम् ॥ ३१ ॥
 प्रसिप्तं याति वैगन, स्थासितंऽपि प्लेख तत् ।
 किं तु पञ्चाम्बुलं धाति, स्थासितं चित्तरंगनत् ॥ ३२ ॥
 आगतः साऽथ तत्रैकं, दृष्टुं गत्वा सपर्यायं ।
 राज्ञो विद्यापयामास, यथा कोकास आयायी ॥ ३३ ॥
 यद्बलात्काकं महेन, नृपाः सर्वे वशीकृताः ।
 चूतोऽली ताडनाक्षय—चूतो राज्ञाऽथ समियः ॥ ३४ ॥
 दृष्टिताः स्मो वयमिति, तयोर्मेकं निवारितम् ।
 नगरैरवशोभीतैः, काकपिण्डो प्रवर्तितः ॥ ३५ ॥
 कोकासं च स राज्ञो, प्रालार्थं शतभूमिकम् ।
 मम पुत्रैस्तस्यैवैव, कुरु मय्ये च मरुति ॥ ३६ ॥
 पञ्चावाहापयिष्यामि, राज्ञैकं सर्वमप्यहम् ।
 कोकासी क्षापयामास, काकजित्तुमुदहम् ॥ ३७ ॥
 सपुत्रं संहरिष्यामि, नृपमेतं निमिऽभुक् ।
 जीमन्तैर्वा त्वयाऽवश्य—मत्र तद्विषयोपरि ॥ ३८ ॥
 कृत्वा प्रालार्थं कोकासी, नृपमाश्लेषं सामञ्जसम् ।
 संजहं कौलिकापामान्, संपुटौक्यं तं जवात् ॥ ३९ ॥
 काकजित्तुमुदहम्, तत्र तत्कालेनियुता ।
 नगरं अपृष्टऽमीक्षि, पिना वाता च वदन्ति ॥ ४० ॥
 विधायाथ महोत्साहं, सर्वेऽपि स्वपुरं ययुः ।
 शिष्टेपिण्ड इति कथामि, प्राप कोकासवर्धकः ॥ ४१ ॥
 आ० क० १ अ० ।

सिध्दं—देशी—पलाले, दे० ना० ८ वर्ग २८ गाथा ।

सिध्दी—शिप्रां—ली० । तन्नामक्यातायासुजायिष्यां महोत्साहं—
 म्, आ० म० १ अ० । आ० क० ।

सिध्दाजीव—शिष्वाजीव—पुं० । शिष्यं दर्शनादि साधार्यकं वा

कर्म तेन जीवति जीविकां कर्तव्यतीत्यर्थः । शिष्टेनश्च—
 जीविषि, रथा० ५ डा० १ उ० । प्रज्ञा० ।

सिध्दायरिय—शिष्वाचार्य—पुं० । तुषकादिषु शिष्येषु, प्रज्ञा०
 १ पद । ('आयरिय' शब्दे द्वितीयाभागे ३०३ छुट्टे गतमेतत्)

सिपि—शिषिपु—पुं० । विचकारस्वधारकाहकारस्वर्णकार—
 रथपतिप्रभृतिषु, उक्त० १५ अ० । औ० । रा० । का० ।

शुक्ति—ली० । द्विन्द्रियजीवीवशेषं, प्रज्ञा० १ पद । "सिपिपु—
 उगसंठाणसंठिय" उपा० २ अ० ।

सिपिष्य—शिषिपुत्र—न० । तृणविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।

सिपिसंपुट—शुक्तिसंपुट—त्रि० । संपुटकासु कुक्कुट, प्रज्ञा० १
 पद । औ० । नि० लू० । जी० ।

सिध्दोवमय—शिष्पोपगत—त्रि० । शिष्यं क्रियासु कौशल्यामुपग-
 तः प्राज्ञः । रा० । शिष्यसमन्विते, 'मिउलसिन्धोवमय' अनु० ।

सिध्दोवेदेसमय—शिष्पोपदेशमति—कौ० । आचार्यस्य शि-
 ल्पोपदेशानुपदेशाज्ञायमानायां बुद्धौ, औ० ।

सिफा—शिफा—ली० । "फो थ—ही" ॥ ५ । १२३५ इति कथं
 मही । सिफा । लिभा । कृताक्षां जटाकरे मूले, प्रा० १ पाद ।

सिमिष्य—स्वप्न—पुं० । "स्वप्न—मीम्वेषा" ॥ ३१ । ३५५ इति
 वस्य मो वा । सिमिषो । सिमिषो । स्वाभावस्थायाम्, प्रा०

सिमिष्यं—देशी—भूतपृथ्वी, दे० ना० ८ वर्ग ४० गाथा ।
 सिम्बाडी—देशी—नासिकानादे, दे० ना० ८ वर्ग २६ गाथा ।

सिम्बीरं—देशी—पलाले, दे० ना० ८ वर्ग २८ गाथा ।

सिम्भ—स्वप्न—पुं० । "सर्वत्र लवणमवमन्त्रे" ॥ २२७३५ इति
 लल्लु । इत्यर्थः संयोगे वीर्यस्य ॥ ३१ । ३५५ इत्येकारभ्येकारः ।

"शयोः सः" ॥ २ । २६०॥ इति शस्य सः । "पवम—श्म—म-
 सं—ह्यो यः" ॥ २ । ३४५॥ इति कर्मिकंस्वात्कर्म स्मः । शि-
 र्मो । कर्म, प्रा० । अपभ्रंश तु—पवम—श्मति आदेश—
 "अम्यो वा" प्रा० कुं० १ पाद । इति स्वेत्यस्य आने मकाराकाम्यो
 मकारः । प्रा० ।

सिध्—शित—त्रि० । क्षितितजिते, रा० । बडे परिग्रहकारमै-
 प्यासक, सूत्र० १ कुं० १ अ० ४ उ० । शिष्योः । एका० ।

पुष्कलनादिनिषेधे, आवा० । लू० । म० । ('क-
 म्मसेसिक्मङ्ग' इति 'सिक्' शब्दे सितकर्मार्था
 कलाः) बामरे, दक्ष० ४ अ० । आवा० । लू० ।

सित—त्रि० । लू० । अ० ४ अ० १ पाद० । लू० । सवा० ।
 आवा० । सितकर्म, 'सिक्' कर्मणे इति कथंकात् । सितकर्मै,

प्रज्ञा० ३ आवा० हार । आ० म० । आ० लू० । स० ।
 अति—त्रि० । सम्बन्धे, सूत्र० १ कुं० १ अ० २ उ० । आजिते,

स० ३३ अम० ।

स्यात्—अस्य० । प्रशंसार्थस्त्वविचारविचारणानेकार्थसंशय-
 प्रशमनादिषु, प्रज्ञा० ५ पद । अनेकान्तघातने, रथा० । म० । राज्ञा० ।

सिध्दं—शेताम्बर—पुं० । जने, आवा० ६ अ० ।

सिध्दं—शेताम्बर—न० । पुण्डरीके, आवा० म० १ अ० ।

सिध्दकमल—सितकमल—न० । पुण्डरीके, औ० ।

वस्तुतत्त्वव्यवस्थाविशेषप्रसङ्गः, तथाहि—यद्यन्यव्यवस्थाहेतुं
ज्ञानदर्शनोपायोगलक्षणौ जीव एवेति भावधार्यते, तर्हि अ—
जीवोऽपि तत्त्वज्ञः स्थाविति जीवाजीवव्यवस्थोत्त—
रः। तथा यदि ज्ञानदर्शनोपायोगलक्षणं एवं जीवं इत्यर्थ—
गव्यवस्थाहेतुं भाग्यपुनर्नयेत ततोऽप्यत्र किमन्योर्जीवानुगतं—
मजीवसाधारणं वा तथा लक्षणमात्रं ह्येत तर्थादि जीवैत—
रविभागपरिज्ञानाभावात्, ततो यथा संशयव्याधिद्विषयकता
सर्वत्र स्यात्पदप्रयोगः साक्षात् गर्ह्योऽनुमीयते, तथा यत्सं—
योगमत्रधारणविधिरपि, अन्यथा यथावस्थितवस्तुतत्त्वप्रति—
पत्त्यनुपपत्तेः नञावधारणविधिरपि सिद्धान्तानुपपत्तं इति
वक्तव्यं तत्र तत्र प्रदर्शनेऽप्युपाधिरपि धिदर्शनात्। तथा
हि—“किमयं भंत! कालो ति पुरुषं च गायमा! जीवा
वेव अजीवा वेव” स्थानाहेऽप्युक्तम्—“अं ह्येव च लोप हं
सर्वं बुद्ध्याधारं, स जहा—जीवा वेव, अजीवा वेव तथा
अहं च मां कृत्वा ज्ञात्वा आराधया जिगिषासुमि” स्था—
दि या चावधारणी भाषा प्रयत्ने निषिध्यते सा कश्चित् त—
थाकृत्यस्तुतत्त्वप्रतीक्षाभावात् कश्चिदकान्तप्रतिपादिका वा न
तु सम्यक् यथावस्थितवस्तुतत्त्वनिर्णयं स्यात्पदप्रयोगाभा—
व्यायामिति। दैग्ध्वरी त्वयि प्रमाणन्यमाया सम्पूर्णवस्तु—
कथने प्रमाणवाक्यं यथा—स्याज्जीवः स्याद्वर्मास्तिकाश्च इत्या—
दि। वस्तुवैकल्यकथने तयवादः, तत्र यो नाम नयो नयान्न
रसांपत्तः स नय इति वा सुतय इति वा प्रोचने (आ० प्र०)
नयचिन्तायायपि च ने दिग्ध्वराः स्यात्पदप्रयोगमिच्छन्ति।
तथा चालङ्कारे प्राहे—नयोऽपि दैव्यं सद्यस्कामान्वि—
षयः स्यादिति। अत्र टीकाकारेण व्याख्या कृता—नयोऽपि
नयप्रतिपादकमपि वाक्यं, न केवलं प्रमाणवाक्यमित्याश—
ब्दार्थः, तथैव—स्यात्पदप्रयोगप्रकारेणैव सम्यगेकात्मविषयः
स्यात्, यथा—स्यादस्यैव जीव इति, स्यात्पदप्रयोगाभावेतु
मित्येकात्मगोचरताया नुनेयं अत्रैव स्यादिति, तदेतद्व्युक्तम्,
प्रमाणनयविभागाभावात्प्रसङ्गः, तथाहि—स्याज्जीव एवांत किल
प्रमाणवाक्यं, स्यादस्यैव जीव इति नयवाक्यम्। एतच्च
द्वयमपि लघीयस्तथाऽलङ्कारे साक्षादलङ्कारहेतुमुदाहृतम्
अत्र बोध्यवशापि विशयः, तथाहि—स्यात् जीवं एवेत्यत्र जी—
वशब्देन प्राणधारणमिच्छेयता जीवशब्दवाच्यता प्रतिपत्तिः,
अस्तीत्यनंतोद्गमकारणशब्दप्रयोगाद् जीवशब्दवाच्यतेति प्रति—
वेद्यः, अथाक्षरशब्दयोगिनः कस्योपाधौ लघाधौ लघोर्लघुः।
स्यादस्यैव जीव इत्यत्र जीवशब्दं जीवशब्दवाच्यताप्रति—
पत्तिरस्तीत्यनंतोद्गममिच्छेयताप्रतिपत्तिः, एवकारप्रयोगा—
त् पदार्थाहेतुं सकलैऽपि जगति जीवस्य नास्ति तत्र तद्वैव—
चकृदाः, स्यात्पदप्रयोगाद्व्यापारणत्वात्साधुधर्मप्रतिपत्ति—
रित्युपपत्त्यवधिर्न पक्षः। तथा च—सिद्धिर्नोच्यतां व्या—
यिचिवाविबुद्धी—स्यादस्यैव जीव इति प्रमाणवाक्यपुनरन्य—
स्तवान्, तथा च तद्वतो ग्रन्थः। “यदा तु प्रमाणव्यापारम—
विकलं पराभूय प्रतिपादयितुमिच्छेयते प्रयत्ने तदा अ—
होक्तं पुरुषप्रमाणवाच्यशब्दप्रयोगस्तु तत्रैव कश्चिद्विषयः स्यात्कृ—
द्बुद्धिनिष्ठा साधारणता च बोधा स्यादस्यैव जीव इत्या—
द्विधा, अतोऽत्रैव शब्दोक्त्यलङ्काराद्वैकल्यनिष्ठाभावात्तथार्थ—
कस्य साक्षादुपपत्त्यनंतवशाद्विषयान् प्रधानीकृतान्प्रभा—
वैव्यापारोक्त्यलङ्कारतत्त्वप्रसङ्गवत्तुः। सप्तशतिकां

स्सकलादश इत्युच्यते , प्रमाणपतिपञ्चसम्पूर्णार्थकथनमिति
यावदित्यादि तस्मात्स्वयुक्तेषु प्रमाणनयव्यवस्था समीचीना,
येथा या नाम नया नयान्तरसापेक्षः परमायेतः स्यात्प्रमाया-
गमभिलषन् सम्पूर्णं वस्तु शुद्धातीति प्रमाणान्तरभावेनीयम् ,
नयान्तरनिरपेक्षस्तु यो नयः स च नियमान्मिथ्यादृष्टिरेव
सम्पूर्णवस्तुप्राद्वक्त्वाभावादिना ॥० मं० १०० ॥ "स्याद्वादा-
य नमस्तस्मै, ये विना सकलाः क्रियाः । लोकहितयभावि-
भ्यो, नैव साङ्ख्यमास्तने ॥ १ ॥" स्या० ६ डा० । सकल-
नयसमूहान्मकवचने, द्वा० ६ द्वा० । " नयास्तव स्या-
त्पदलाङ्घना इमे, रसोपविद्धा इव लोहधातवः । भवन्त्य-
भिप्रेतकला यतस्ततो, भवन्तमर्याः प्रयुता हितैषिणः ॥१॥"
॥० मं० १ ॥ ॥ अ० ॥ सू० ॥

सिन्धवायमंजरी-स्याद्वादमञ्जरी-स्त्री० हेमचन्द्रसूरिविरचि-
तायाः षड्मनाजिनस्तुतिलक्षणाया अन्वययोग्यवच्छेदद्वा-
त्रिंशकाया व्याख्यानरूपे मञ्जवणसूरिविरचिते ग्रन्थवि-
शेषे, स्या० ।

"येषामुज्ज्वलहेतुहेतिरुचिरः प्रामाणिकाध्वस्फूरा,
हेमाचार्यसमुद्भवस्तवनभूरर्थः समर्थः सखा ।
तेषां तुनेयवस्तुसम्भवभयाऽस्तुष्टात्मनां संभव-
स्यायासन विना जिनागमपुरप्राप्तिः शिवधीप्रदा ॥ १ ॥
चातुर्विधमहोदधेर्भगवतः श्रीहमसूरिगिरां,
गम्भीरार्थविलोकने यदभवत् दृष्टिः प्रकृष्टा मम ।
द्राघीयः समयादराप्रदपराभूतप्रभूतावमे,
तन्मूलं गुरुपादरेणुकणिकासिद्धाञ्जनस्योर्जितम् ॥ २ ॥
अन्यान्वशास्त्ररुसङ्गतचित्तहारि,
पुष्पापमयकतिप्रचितप्रमेयैः ।
दृष्ट्वा मयाऽन्तिमजिनस्तुतिवृत्तिमेनां,
मालामिवामहदो दृश्ये वहन्तु ॥ ३ ॥
प्रमाणसिद्धान्तविरुद्धमत्र,
यत्किञ्चिदुक्तं मतिमान्प्रदोषात् ।
मात्सर्यसुसायं तदार्थविक्षातः,
प्रसादमाधाय विशोधयन्तु ॥ ४ ॥

उद्यमिष सुधाभुजां गुरुरिति त्रैलोक्यविस्तारिणे,
यत्रेयं प्रतिभाभरादनुमितिर्निर्दम्भमुज्ज्वलते ।
किं चामी विबुधाः सुधेति वचनोद्धारं यदीयं मुदा,
शंसन्तः प्रथयन्ति तामनितमां संवादमद्विनीम् ॥ ५ ॥
नागेन्द्रगच्छगोविन्द-वक्षोऽलङ्कारकौस्तुभाः ।
ते विश्ववन्द्या नन्दासु-कृत्यप्रभसुरयः ॥ ६ ॥ युग्मम् ।
श्रीमन्निषेणसूरिभि-रकारि तत्पदगगनविमर्शिभिः ।
वृत्तिरियं मनुजविमित-शाकाब्दं दीपमहसि शनौ ॥ ७ ॥
श्रीजिनप्रभसूरिणां, साहाय्याङ्गितोरमा ।
धृतावुक्तस्तु सतां, वृत्तिः स्याद्वादमञ्जरी ॥ ८ ॥
विश्राण किल निजयाजिननुलां श्रीहमचन्द्रप्रभौ,
वद्वच्छस्तुतिवृत्तिनिर्मितमियाङ्गाङ्गमया विस्तृता ।
नेयोते गुणवृषणं निजगिरां तन्नाथं सज्जनाम्,
स्यात्स्वमहत्त्रिमं बहुमतिः साऽस्त्यत्र समर्थ यतः ॥ ९ ॥"
स्या० ।

वायसुदानन्दम्-स्याद्वादमुद्रानतिभेदिन्-त्रि० । स्याद्वा-

दः-अनेकास्तबाधो नित्यानित्याद्यनेकधर्मशबलैकवस्त्वभ्युप-
गम इति यावत् । तस्य मुद्रा-मर्यादा तांऽतिभिन्नचि-
नानिकात्मनि स्याद्वादमुद्रानतिभेदी । अनेकान्तवादमर्या-
दाव्यवस्थिते, स्या० (" अनेगंतवाय " शब्द प्रथमभागे ४२३
पृष्ठ विस्तरो गतः ।)

सिन्धवाययणार-स्याद्वादरत्नाकर-पुं० । देवसूरिभिर्विर-
चिते प्रमाणनयतत्वालोकालङ्कारटीकाग्रन्थे, रत्ना० ।

"सिन्धुं वर्धमानः स्तात्, तात्रा यन्नसमण्डली ।

प्रत्युद्दशलभल्लोषे, द्वीपद्वीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥

यैरत्र त्रप्रभया, दिग्गम्बरस्याग्निना पराभूतिः ।

प्रत्यक्षं विबुधानां, जयन्तु ते देवसूरयो नव्याः ॥ २ ॥

स्याद्वादमुद्रामपानिद्रभक्त्या,

क्षमाभुनां स्तौमि जिनभ्राराणाम् ।

सन्त्यायमागुंगतस्य यस्यां,

सा श्रीस्तद्व्यस्य पुनः स दण्डः ॥ ३ ॥"

इह हि लभ्यमाणोऽलोकार्थोऽथोच्छ्वासाङ्कुरीरनिरन्तरे, तत्
इतो दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोप-
सङ्गमङ्गलसङ्कोसोभायभाजनं, अतुलफलभरञ्जिप्रभु-
यिष्टागमाऽधिरामातुच्छपार्श्वच्छेदसन्दादशाङ्गलसन्नकानन-
निकुञ्जं, निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपूरुषप्रा-
प्यमाणप्राप्तपूर्वैरक्षविशेषं, कचन वचनचनानववद्यगद्यपर-
म्पराप्रवालजालजटिलं, कचन सुकुमारकातालोकनीया-
स्तोकस्तोकमौलिकप्रकरकरविशेषं, कचिदनेकान्तवाद्योपक-
ल्पितानन्तर्यविकल्पकल्लोलाङ्गासितोद्दामदृषणाद्विद्राव्यमा-
नानिकतीर्थिकनक्कचकचवाले, कचिदपगतशिषदाषानुमा-
नाभिधानोद्भूतमानासमानपाटीनपुच्छच्छेदोऽऽच्छेदोऽनोच्छल-
दतुच्छुशीकरक्षेपसञ्जायमानमातङ्गमण्डलप्रचण्डचमत्का-
रे, कचिप तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसाधेयसमर्थकधनोपस्थापितार्थान-
वस्थितप्रदीपायमानप्रवमानज्वलनगणिकीन्द्रभीषणं, सह-
द्वयसैद्धान्तिकताकिंकवैयाकरणकविचक्रकवचनैःसुविहितसु-
गृहीतनामार्थिकनक्कचकचवाले, कचिदपगतशिषदाषानुमा-
त्नाकरे न खलु कतिपयतर्कभाषातीर्थमज्जानस्तोऽपाटीना
अधीवराश्च प्रवेष्टुं प्रभविष्णवः, इत्यतस्तेषामवतार-
दर्शने कर्तुमनुकूलम् । तच्च संक्षेपतः शास्त्रशरीरपरामर्शम-
न्तरणं नापपद्यते । सोऽपि समासतः सूत्राभिधेयावधारणं
विना न इति, प्रमाणनयतत्वालोकार्थं तत्सूत्रार्थमात्रप्र-
काशनपरा रक्षाकारवतारिकानाम्नी लघीयसो टीका प्रक-
टीक्रियते । तत्र चेह यत्र कचिदपि प्रवर्तमानस्य पुरुष-
त्वाभिमानिनोऽनेकप्रकारतत्तदुद्योगदर्शनाऽऽद्वैतसंस्कार-
रस्याऽङ्गायद्वयं स्मृतिकोटिमुपटौकनीया भवन्त्युपकारिणः,
अपकारिणश्च, विशेषतो ये यत्र तदभिमततत्वावधारणे-
नाऽऽरिरोधयिषिताः, तदुपहितदाषापसारणेन पराविकी-
रिताश्च द्वयेऽपि चामी द्वेधा-परापरभेदात्, बाह्या-
न्तरङ्गभेदाद् इत्यस्मिन् प्रमाणनयतत्त्वपरीक्षाप्रधीये प्रक्रमे
कृतज्ञास्तत्र भवन्तस्तेषां प्रगेष स्मृतये श्लोकमेकमेवम-
चिकीर्तत् । रत्ना० १ परि० ।

सिया-स्यात्-अव्य० । आशङ्कायाम्, आशङ्का नाम विभाषा,
स्यादिति कोऽर्थः-कदाचिज्ज्ञेयत्, कदाचिन्न भवेत्सं० १३० ।

उत्त० । दश० । अवधारणे, नि० ७० १ उ० । भवत्यर्थे, आश-
ङ्गायां भजनार्थां वा । तत्र भवत्यर्थे सुप्रसिद्धः, आशङ्गायां यथा
“भवत्यथ उ भावत्यथ, द्वावत्यथ बहुगुणं लि बुद्धिं सिया” भ-
जनार्थां यथा-“सिय तिभागं सिय तिभागतिभागे” इत्यादि ।
७० १ उ० २ प्रक० ।

सिता-स्त्री० । सूक्षिकादीनां संप्रदे, आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० ।
सियाखकरुण-रमशानकरुण-न० । रमशानस्यापनायोष्य-
प्रत्युपसंग, ७० १ उ० २ प्रक० ।

सियाल-भृगाल-पुं० । गोमायी, प्रका० ११ पद० ७० । जम्बुक,
प्रका० १ अ० ३० द्वार । ७० । भृगालो वे एष जायते यस्तपु-
रीयां द्वा० । अ० ४० १ अ० । नरकपालविकृतिं जम्बुक,
स्व० १ ध्रु० ५ अ० २ उ० । प्रका० ।

सियाललाहता-भृगाललाहता-स्त्री० । भृगालस्तु न्यगृह्यो-
पातस्यापान्यस्यानभक्षणं वा लाहता तत्समाधो वेति ।
प्रका० ५ अ० ४ डा० ४ उ० ।

सियालता-भृगालता-स्त्री० । दीनवृत्ती, स्था० ४ डा० ३ उ० ।

सियाली-भृगाली-स्त्री० । भृगालभाषायाम्, प्रका० ६ पद० २
द्वार ।

सिर-मृज-धा० । खद्यो, “खजो रा” ॥ ८ । ५ । २२६ ॥ इत्य-
न्त्यस्य रः । सिरइ । खजति । प्रा० ४ पाद ।

शिरस्-न० । उतमाङ्ग, तं० सूत्र० १ दश० । स्त्री० । “अमदाम-
शिरानमः” ॥ १३१३१ इत्यत्र शिरःपुर्ववासात् शिरसःपुर्वस्वं न ।
प्रा० । उपचार्याच्छिरोरुच्ये, स्त्री० । मल्लके, “सिरणमियकरय-
जति” शिरसि-मल्लके वामिदो निर्वसितः करनल्लोईस्त-
यात्तल्लिईस्तविन्यासविशेषो यत्र करणे तलया कर्तव्यमित्ये
तात्पर्यावांशवर्णमिदमिति । प्रका० ४ विव० । “सीसं सिरं
उत्तमंगं च” पा० १११ गाथा ।

सिरपरिरय-शिरःपरिरय-पुं० । करभ्रमणमिमन्त्रणे, पं-व०
५ द्वार ।

सिरपाल-शिरःपाल-पुं० । विंगउल्लिखीयविगङ्गनगरराजे,
ती० ५१ कव० । (‘अंतरिकल्पपासहाह’ शब्दे प्रथमभागे
६६ पृष्ठ कथा ।)

सिरमुंड-शिरःमुण्ड-पुं० । शिरसा मुण्डे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सिरय-शिरोज-पुं० । मल्लकेशे, प्रका० १ पद० ।

सिररुह-शिरोरुह-पुं० । केये, प्रका० १ पद० ।

सिरवेयणा-शिरवेदना-स्त्री० । “ओनोहाऽप्योष्य-प्रकांठा-
तापिशिरवेदना-मनाहर-सरोरुहे क्लोचः” ॥ ११११५६ । एषु
आरुवं वा भवति । तत्सन्निधौ येष यथासम्भवं ककारतकार-
योवांदेशः । सिरवेयणा । सिरवेयणा । शिरःपीडायाम्, प्रा० ।
सिरसंभूया-श्रीसंभूता-स्त्री० । पक्षस्य पक्ष्यां रात्री, यथा० ४
पाद० ।

सिरमावत्त-शिरसा(स्या)वर्त्त-पुं० । शिरसा आवर्त्तं आकृतिरा-
वर्त्तनं परिक्रमणं यस्योऽस्ती । सप्तम्यलोपाच्छिद्रस्यावर्त्तः । अ०
२ श० १ उ० । शिरसि-मल्लके आवर्त्तः प्रक्षिप्तमणो य-
स्येति । कृत्तिकर्मणि क्रियमाणे आकृतेऽङ्गुली, कर्म० १ कर्म०
जी० । स्त्री० । रा० ।

सिरा-शिरा-स्त्री० । भ्रमण्याम्, जी० १ प्रति० । तं० ।

सिरि-श्री-स्त्री० । “ई-श्री-ही-कृत्स्न-क्रिया-दिष्ट्यादिधि-
त्” ॥ ८१२१०५॥ इति संयुक्तव्यञ्जनात्पूर्वं इकारः । प्रा० । सं-
ख्याम्, प्रा० १ ध्रु० १ अ० । उपा० । प्रा० । सम्प्रति, प्रा० १
ध्रु० ६ अ० । गोभाषाम्, प्रा० १ ध्रु० १ अ० । कल्प० । नि० ।
जम्बुद्वीपे पण्डिताधिष्ठातृव्याम्, स्था० ६ डा० ३ उ० । अ-
न्तरङ्गिकानगरीराजे, यत्र त्रैराशिकनवाचार्यस्य रोहगुप्तस्य
परिभाषकेन सह शास्त्रार्थोऽभवत् । विशेष० । लोचनेकक्षणे
स्वनामक्याते विमाने, तद्व्याञ्ज । नि० ।

एवं खलु जंबू तेषां कालेषां तेषां समर्थं राय-
गिहे नगरे गुणसिलए चेष्टए सेषिए राया वामी समो-
सदे परिसा निगगया । तेषां कालेषां तेषां समर्थं सिरि-
देवी सोहम्मे कप्ये सिरिवर्द्धिए विमाणे सभाए सुहम्मा-
ए सिरंसि सीहासणंसि चउहिं सामाणियसाहस्सेहिं चउ-
हिं महत्तरियाहिं सपरिवाराहिं जहा बहुपुत्तिया । जाव
नहुविहिं उवदंसिता पडिगता, नवरं दारियाओ नत्थि
पुव्वभवपुच्छा, एवं खलु जंबू ! तेषां कालेषां तेषां सम-
एणं रायगिहे नगरे गुणसिलए चेष्टए जियसत्तू राया ।
तत्थं रायगिहे नगरे सुदंसणो नामं गाहावई परि-
वसति, अङ्गु० । तस्सं रां सुदंसणस्स गाहावस्स पि-
या नामं भारिया होत्था सुमाला । तस्सं रां सुदंसणस्स
गाहावस्स धूया पियाए गाहावत्तिणीए अत्तिया धूया
नामंदारिया होत्था बुद्धा बुद्धुमारी जुभा जुबुमारी प-
डितपुत्तयथीवरपरिवज्जिया यावि होत्था । तेषां कालेषां
तेषां समर्थं पासे अरहा पुरिसादाणीए जाव नवरय-
णीए वल्लभो सो चैव समोसरणं परिसा निगगया । तते
रां सा धूया दारिया इमीसे कहाए लद्धा सामाणी ह-
इत्तुइ जेखेव अम्मापियरो तेखेव उवागच्छइ उवागच्छि-
चा एवं वदासी-एवं खलु अम्माताओ पासे अरहा पुरिसा-
दाणीए पुव्वाणुपुव्वं चरमाणे जाव देवगणपडिबुडे वि-
हरति, तं इच्छामो रां अम्मायाओ तुम्हेहिं अम्भणुक्का-
या समाणी पासस्स अरहओ पुरिसादाणीयस्स पाद-
वंदिया गभितए । अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबधं-
करइ । तते रां सा धूया दारिया न्हाया जाव सरीरा चेडी-
चक्कवालपरिकिप्पा साओ गिहाओ पडिनिक्कमति पडि-
निक्कमिता जेखेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला तेखेव उवा-
गच्छइ उवागच्छिता धम्मियं जाणप्पवरं दुरुढा । तते रां सा
धूया दारिया निययपरिवारपरिवुद्धा रायगिहं नगरं मज्जे
मज्जेणं निगगच्छति । ता जेखेव गुणसिलए चेष्टए तेखेव उ-
वागच्छइ उवागच्छिता क्षतादीए तित्थकरातिसए पासति
पासिता धम्मियाओ जाणप्पवराओ पक्खेवमिणि० २ ता
चेडी चक्कवालपरिकिप्पा जेखेव पासे अरहा पुरिसादाणीए-

तेष्वेव उवागच्छद् अत्रापुच्छित्वा तिस्रस्तुतो बंदति वंदित्वा ।
 बद्धं पञ्चदशसति भुजजुषमिता तं यं पश्ये अरहा पुष्प-
 लदाग्रीष्म-भुजस्य दानिषात् तस्मिं गृहति गृहतिषात् अम्भ-
 कदाए अम्भं सोभा विमम्भ दृष्टुद्वन्द्वं वंदति वंदित्वा एवं व-
 मुत्सि-सहस्रानि यं गते । निगम्यं पावयणं ० जाव अम्भ-
 हुमि यं गते । शिग्रमं पञ्चमयं । ते जहं तं तुष्टं वृद्धं जं
 जवर् देवाणुपिप्प्रा । अम्भपिपरो अम्भपुच्छामि तत्ते यं अहं ०
 जम्भ व(पु)वृद्धत्त एहासुहं देवाणुपिप्प्रा । तत्ते यं सा भूया
 दारिया तमेव धर्मियं जाणुप्यवरं जाव दुरुहति दुरुहिता
 जेष्वेव रायगिहं नगरं तेष्वेव उवागता , रायगिहं नगरं मु-
 ज्जं अज्जम्भं जेष्वेव सए गिहं तेष्वेव उवागता , रहाआ
 पञ्चोदहिता जेष्वेव अम्भापितरो तेष्वेव उवागता , क-
 त्तलं ० जहा जमाली आपुच्छति । अहासुहं देवाणुपिप् ।
 तत्ते यं से सुदंसणे गाहावई विउलं अमणं पाणं खाह-
 मे साहमे उवक्खडावेति । सित्तनाति आसंतेति ० जाव
 जिमिबहुनुत्तकाले सुईभूते निक्खमणमणिता कांड-
 चियपुरिसे सहावेति कोइवियपुरिसे सहाविता एवं व-
 दासि-स्विप्पामेव भो देवाणुपिप्प्रा ! भूयादारियाए पु-
 रिममहंसवाहिणीयं सीयं उवृद्धेह ० जाव पञ्चपिणह ।
 तत्ते यं ते ० जाव पञ्चपिणति । तत्ते यं से सुदंसणे
 गाहावई भूयं दारियं एहावं जाव विभूमियमरीं पुरिम-
 सहस्रवाहिणिं सीयं दुरुहति दुरुहिता मित्तनाति ० जा-
 व रवेण रायगिहं नगरं मज्जं मज्जेणं जेष्वेव गुणमिलए-
 वए तेष्वेव उवागते , छत्ताईए तित्थकरातिमए पासि सीयं
 ठावेति ठावेत्ता भूयं दारिषं मीयाओ वच्चेरुहति पञ्चो-
 रुहिता , तस्मै यं तं भूयं दारियं अम्भापियसो पुरतो का-
 र्त्तं जेष्वेव पासे अरहा पुरित्थदासीए तेष्वेव उवागते ,
 तिस्रस्तुतो बंदति नवसति वंदित्वा नमस्सिता एवं वद-
 सी-एवं खलु देवाणुपिप्प्रा ! भूया दारिषा अम्भे एगा
 भूया इहा , एमं यं देवाणुपिप्प्रा ! संसारमउव्विग्गा
 भीया ० जाव देवाणुपिप्प्रायं अतिए सुंहा ० जाव मच्च-
 वति पञ्चपिप्प्रा तं ह्यं यं देवाणुपिप्प्रा ! मित्तण्णी
 मिकलं दलपति , पडिच्छत्तं यं देवाणुपिप्प्रा । सिस्सि-
 बीमिकलं । अहासुहं देवाणुपिप्प्रा ! तत्ते यं सा भूता
 दारिया पातेवं अरहा ० एवं वुत्ता समाथी हहा उत्तर-
 पुरज्झिमं सयमेव अमस्सममालंकारं उम्भयइ , जहा
 देवांसा पुप्फलूलायं अतिए ० जाव गुत्तबंधवतिणी ।
 तत्ते यं सा भूता अज्जा अम्भदा कदाइ मरीयाओसि-
 या जाया यावि होत्था , अभिकखणं अभिकखणं हत्थे
 धोवति , पादे धोवति , एवं सीमं धोवति , सुई धोवति ,

अम्भदाकदाइ ओसिदि , कक्कवदराइ धावति , अम्भदाकदाइ
 जत्थ-जत्थ डि यं यं दायं वाः सिजं वा नित्तीहिं वा
 चेतति तत्थ तत्थ वि यं पुच्छमिव पाणुएणं अम्भुंक्खे-
 स्सि । तज्जे , पञ्चदशं यं वा सिजं वा नित्तीहिं वा चे-
 तेति । तस्मै यं ताते सुप्फलूलायं अम्भदाओ अम्भे अम्भे
 एवं वदामी-अम्भे यं देवाणुपिप्प्रा ! ममणीओ निस्संथीओ
 इत्थिससधियाओ ० जाव गुत्तबंधवतिणीओ नो खल्लं
 कप्पति । अम्भं मरीयाओसियणं होत्था , तसं च यं
 देवाणुपिप्प्रा ! मरीयाओमिया अभिकखणं अभिकखणं इ-
 त्थे सोव्वमि ० अम्भु नित्तीहिं यं चेवेदि , तस्मै तसं देवाणु-
 पिप्प्रा पुप्फम , सुणस्स , सुणस्स एदि डि , सेयं जहा सुप्प-
 हाए ० जाव पाडियकं उवस्सवं उवममत्तमं यं विहरति ।
 तत्ते यं मा भूता अज्जा अणहट्ठिया अम्भिवारिया सच्चं-
 दमई अभिकखणं अभिकखणं हत्थे धोवति ० जाव ख-
 तेति । तत्ते यं सा भूया अज्जा बहई , चउत्थुद्धं बहई
 वामाई मामसपरियायं पाउयित्ता तस्स ठायस्स अथा-
 त्थोइयपुडिक्कं कालसासे कालं किष्वा सोहंमं कप्पे सि-
 रिचडिमए विमाखे उवययमभाए , देवसपुण्णिज्जं ० जा-
 व ओगाइयाए सिद्धिदेवताए उववप्पा पंचविहाराए पञ्चवीए
 भाम्मावपजत्तीए पञ्चता ० एवं खलु गोयमा ! सिरीए
 देवीए एसा । दिव्वा देविहं लद्धा पत्ता , डिई एगं पलि-
 ओवमं सिरी यं गते , देवी ० जाव कइं मच्छिहिति ?
 अहाविदेहे मासे सिद्धिहिति एवं खलु जंभु ! निक्खेवमा ।
 नि ० १ भु ० ४ वर्ग १ अ ० ।

कुत्तुनायस्य मानरः प्रव ० ११ द्वा । अ ० । अम्भिग्रामक सि-
 ननसकस्म-ग्राहो अम्भायाम् विपा ० १ भु ० १३ अ ० । कुत्त-
 हिमवदेव्याम् , आ ० म ० १ अ ० । उत्तरकवकास्तवकवदेवि-
 कुमोयीम् , आ ० क ० २ अ ० । वारायस्वतं अम्भेअण्णिकिण्ण-
 डि । भायंअण्णः सुवम्भया इतिहति , आ ० क ० ३ अ ० ।
 वतामनिमाकिण्णे वा ० अ ० १ अ ० । हिमवद्वधेधरपथे
 खलुमवत्तते पुं कट्टे , सा ० २ अ ० ३ उ ० ।

सिद्धिग्रामक-पुं ० सुयंभुदस्य भूतिरि ० १ अ ० ।

सिरिअभिमेय-अयमिषेक-पुं ० । लक्ष्यमिषेकं ० २ व ० ।

सिरिउवत्तेय-अपपेत-नि ० । लक्ष्योपपने , द ० १ क ० ।

सिरिग-वेशी-विट , व ० ना ० २ वर्ग ३२ गाथा ।

सिरिकत-अकिम्भ-पुं ० । अयोध्यानम्भिराज्जस्य सिद्ध्याओः
 आधीहस्य पुंज , अक्क ० ३ अ ० । ('राय' शब्दे अ ० भागे
 अक्क ० ३ अ ० , अमलकं कडसाने , ११ अ ० १४ अ ० ।
 अकिम्भानगरीयास्तस्य व्यवहारिणि , कटप ० १ आधि ० १
 १ कण ।

मिरिकता-अकिम्भान्ता-स्त्री ० । भोगपुरवास्तव्यस्य वदणभेदि-

नो भायाया सुलभकमारमानर, ध० २० २ आध० । मलद-
वस्य वधुकूलकरस्य भायायाम्, आ० म० १ आ० । स्था० ।
स० । स्नानामक्यानाया सायवाह्याम्, आध० ४ आ० ।
आ० म० । आ० क० । 'अलोभाया' शब्दे प्रथमभागे ७५
पृष्ठ कथ्यम् । स्नानामक्यानाया नगयाम्, यत्र विजयसेनो
नाम राजा आकाशनाथस्य दयवहायासीति । कल्प० १ अधि०
१ लघु । जम्बवाः सुदर्शनाया अपुरस्यां दिशि नन्दापुष्करिण्या
म्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । ज० । पुरिमतालगगराजस्य
उदितोदयस्य भायायाम्, न० । आ० म० । आ० ख० । व-
स्यायां नगयो दत्तराजस्य पत्रमहाचन्द्रराजभायायाम्, वि-
पा० २ ध० ६ आ० ।

सिरिकिदले-श्रीकेन्दले-पु० । एकखुरजोवविशेष, प्रज्ञा० १ पत्रा-
सिरिकिद-श्रीकूट-पु० । न० । श्रीदेवतानिवासभूमे हिमवद्वेध-
धरस्य पञ्चकूट, स्था० २ प्रा० ४ उ० । ज० ।

मिखिख-श्रीखण्ड-न० । मलयज, आ० म० १ आ० । स्था० ।

सिरिगुप्त-श्रीगुप्त-पु० । अयसुहस्तिनः शिष्ये अन्तराजका-
यां नगयो वैराशिकाचार्यस्य रोहशुसस्य गुरौ पशुर्वि-
द्याचार्ये, विश० । उत० । आ० म० । आ० ख० । कल्प० ।
विषयादौ पार्थनाये, ती० ४३ कल्प ।

मिरिधर-श्रीगृह-न० । भारद्वाजार, आ० २५०२ आ० । विश० ।
आ० म० । आ० म० । पार्थनायस्य वधु गणधर, स्था० ८
डा० ३ उ० ।

सिरिधरपट्टिकवय-श्रीगृहप्रतिरूपक-त्रि० । रत्नमयवाङ्गा-
रङ्गामरतुल्य, ध० ११ आ० ११ उ० ।

सिरिधरिय-श्रीगृहिक-पु० । श्रीगृह भारद्वागारे तदस्यास्तीत्य
नोऽनेकस्वरार्वातीकप्रत्यय । आ० म० १ आ० । भारद्वागा-
रिक, विश० । भारद्वागारनिरूपक, ध्य० ३ उ० । आ० न० ।

सिरिचन्द्र-श्रीचन्द्र-पु० । देवत वने उत्सवियार्थां भवन्पति
पञ्चगुणक, स० । ति० । प्र० । भारते, वर्षे भवन्पति
पञ्चगुणकसिद्धि, ती० ३० कल्प । मलप्रारिओहिमवन्द-
सुराशिरस्य विक्रम ११२१ वर्षे भृगुकुब्जगणप्रभृतां खल-
शाहनाह्नः प्राधेनया मुनिसुव्रतस्वामिचारित्रकारके आचार्ये
व । ज० १० ।

सिरिचन्द्रा-श्रीचन्द्रा-खी० । जम्बवाः सुदर्शनाया अपरोत्तर-
स्यां प्रियत्नमप्राप्तमिषायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सिरिचन्द्रासि-श्रीचन्द्रासि-पु० । सुव्यवृत्तगुरो नाहकपरत-
श्रीवीरप्रतिमाप्रतिष्ठापके स्नानामक्याते स्मृते, ती० १४
कल्प ।

सिरिचन्द्र-श्रीचन्द्र-पु० । स्वाधरस्यायुधप्रानिरेत्तापत्यसगोत्रस्य
स्ववृत्तस्य अश्वमेधे, कल्प० २ अधि० ८ कल्प ।

शिरिचन्द्रासि-श्रीचन्द्रासि-पु० । अभिधानराजन्द्रः ।
अभियुक्तनामः श्रीनामः क ख लो ज्ञनक्ष श्रीनामयजि-
नः । आध० २५०१ १२ अध्या० १० ।

सिरिचिलसा-श्रीचिलसा-खी० । जम्बवाः सुदर्शनाया अप-
रोत्तरस्यां दिशि नन्दापुष्करिण्याम्, जी० ३ प्रति० ४ अ-
धि० । ज० । स्था० ।

मिरिदत्त-श्रीदत्त-पु० । कुष्माकसपञ्चराश्याभिनि स्नानामक्या-
ते भण्डिपुत्र, ध० १०२ अध्या० १० । श्रीदत्तवर्धित-कृष्णवाम-
न 'ससार' शब्दे स्थितस्य आगे ङकः । परवतेऽस्याम-
कृष्णमिषयां स्नानेऽधमं तोयकामे, लघ० ३ कल्प ।

मिरिदाम-श्रीदाम-पु० । शोभावत्सालायाम्, आ० १ आ०
८ आ० । अनेकान्तकविद्ये-वरीमधुभागे आभरन्विशेषे, आ०
म० १ आ० । धनुर्वायुः शक्तिवैद्यमस्य शान्देवस्य विपाक-
कुतोक्रुशं धितरि, स्था० १०५ आ० ३ उ० । विपा० । एका-
दशदशल्लुकविभागे, स्था० १६ सवे० ।

सिरिदामगण्ड-श्रीदामगण्डकाण्ड-पु० । श्रीदामांशोभा-
वाच्यरत्नमालायां गण्ड-शब्देकृतवकारवात्, काण्डे वा श-
मूह श्रीदामगण्डकः । श्रीदामगण्डे वाक्ययथा-अथो श्रीद
स्तद्वेद्यकृद् गण्डे पदोच्यते श्रीदामांशो गण्डः श्रीदामगण्डः ।
श्रीदामसमूहः जी० १० वली० । स्था० १० ।

मिरिद्वी-श्रीद्वी-खी० । श्रीदेवस्यानां कृत्यार्थव्यवहारायां
सौधमकल्पवृक्षायाम्, स्था० १० डा० ३ उ० । अस्याः कथा 'सि-
रि' शब्देऽस्तिनवे भगवे उक्ता ।

मिरिद्वी-श्रीद्वी-पतिपानपात्रे, दे० ना० ८ वली० ३२ गाथा ।

सिरिधर्म-श्रीधर्म-पु० । स्थविरस्यायसुहस्तिनः कार्यप-
गात्रस्य शिष्ये देशप्राणि स्थविर, कल्प० २ अधि० ८
लघु । उज्जयिन्यां मुनिसुव्रतस्वामिशिष्यसुव्रताचार्यस्य
कन्धनकेसरि राजनि, जी० २० कल्प ।

मिरिधर-श्रीधर-पु० । स्नानामक्याते नैयायिके, स्था० ।

सिरिपम-श्रीप्रम-पु० । स्वतन्त्रमक्याते रात्रि, ध० १०० ।

अभिधानराजन्द्रकथा आधमः

स्वाधोऽन्तस्वल्गमाभि-किरग्नस्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः-स्वल्गमाधुप्रवृत्तमिषः ।

सद्बुद्धिद्वयजनसे-वनैकसरसी वरमरालः ॥२॥
 विनयनयप्रवृत्तताः, कृतकताकूलिनीधुनीनाथः ।
 परादिनकराप्रवणः, सुलम्बलक्ष्यश्च कृत्ये ॥३॥
 तत्रापरेचुरागात्, केवलकलितो गुरुर्भुवनभातुः ।
 तं नन्मुगाम्बुपतिः, सुनसामन्नादिपरिकलितः ॥४॥
 कृत्वा प्रक्षिणानय-मानस्य गुरुं गरिष्ठया भक्त्या
 उन्नितस्थाने म्ययत्-घनिपतिरथ देशानां चक्रे ॥५॥
 इह भवगहनेऽनन्ते, आर्यन् जीवः सहस्रसातभरम् ।
 जातिकुलप्रभुनियुतं, कथमापि लभत मनुजजन्म ॥६॥
 तदेषाप्य भवलोकाः, जिनधर्मं कुदन्त सकलदुःखहरम् ।
 स पुनर्द्वेषा प्रोक्तो, यतिगृहिधर्मप्रदेन ॥७॥
 तत्रापि पञ्च यमाः, प्रत्येकं पञ्च भावनाः पाट्याः ।
 हिसालीकस्तया-ब्राह्मपरिग्रहवरितकपाः ॥८॥
 समितिभिरीयोदानै-वशाभिरनिशं तथा मनागुप्त्या ।
 दृष्टान्तादिग्रहणे-न भावयेत्प्रथमयमममलम् ॥९॥
 विधिधैर्यमविधानैः, प्रत्याख्यानैर्निरन्तरं मतिमान् ।
 आलोच्य भाषणेना-पि भावयेत् स्तुतं च यमम् ॥१०॥
 याचनमवग्रहस्या-लोच्यवग्रहविभागं च भृशम् ।
 सततं समनुज्ञापित-भक्त्यासाध्यवहन् कारुण्यम् ॥११॥
 साधर्मिकतां याचन-मवग्रहस्योच्चैस्तथाऽऽस्यैव ।
 मयोदाकराभिमा, अस्त्ये भावनाः पञ्च ॥१२॥
 भारीपण्डकपशुम्-जिवातकुड्यातारासोऽज्जलतः ।
 कीरस्याहनिरीक्षण-निजाङ्गस्कारपरिहारात् ॥१३॥
 स्निग्धाऽत्युत्तमत्यागात्-सरागयोपि रूपाविधर्जनतः ।
 पूर्वस्तास्मरणेन-ब्रह्म सदा भावयेद्दीमान् ॥१४॥
 स्वयं रसे च गन्धे, शब्दं रूपं शुभाशुभं सततम् ।
 रागद्वेषत्यागो, हि भावनाः पञ्चमयमे-त्युः ॥१५॥
 एवं व्रतानि पञ्चा-पि पञ्चमिः पञ्चमिः सुवास्य भृशम् ।
 सङ्गावनाभिरगम-वसुमन्तः शिवपद्मनन्ताः ॥१६॥
 गृहमेधनां तु धर्मं, निशुष्य सत्यं सुसाधुगुणार्थम् ।
 क्त्वा तथा गृहीत्वा, व्रतानि परिपालनीयानि ॥१७॥
 आर्यतनसेवनाद्यं, शीलं परिशीलनीयमनवरतम् ।
 सद्भिः, समज्जनीयः, स्वाध्यप्रभृतिविभवभरः ॥१८॥
 व्यवहारशुद्धिरिगो, अन्यैरव्याजभावनैः कार्या ।
 गुरुवच्यविद्वद्गम-तरवः शुद्धवर्णीयाश्च ॥१९॥
 भाव्यं प्रवचनकौशल-सुप्रशलैर्गलितसकलपापमलैः ।
 स्त्रीणां वश्योऽवश्यं, नाम्ना कार्यः कदाचिदपि ॥२०॥
 क्षीणभृशकुलामि-दुर्धीकल्पयः समन्तातो रोध्याः ।
 शुद्धिर्नार्थसाधे, क्रुशायासाकरे कार्ये ॥२१॥
 निर्धेयः संसारे, दुःखागारं सदा विधातव्यः ।
 विषयाः कुतूषाधिष्ठित-विषया इव दूरनस्त्याज्याः ॥२२॥
 तीव्रारम्भा दम्भा, इव निर्धेयैः कदापि नहि सेव्याः ।
 सकलक्रुशनिवासं, न गेहवासं रतिः कार्या ॥२३॥
 धार्यं निरतीव्यारं, सुप्रशने स्थगितदुर्गतिद्वारम् ।
 मोहदुष्टाविजयभेरी, न लोकहरी मना धेयम् ॥२४॥
 शुद्धागमविशुद्धिः, समस्तकल्याणशेषविः सेव्यः ।
 दानादिकश्चतुर्धा, धर्मः शिवशर्मकृत् कार्यः ॥२५॥
 म्याप्ये पथि प्रवृत्तै-र्विमुग्धहसितेऽवधीरणा धेया ।
 द्वयो रागद्वयो, भवभाविषु सकलभाषणु ॥२६॥

धर्मधर्मविचार-क्षिप्त्यो माध्यस्थ्यसुखचेतोभिः ।
 स्वजनधनादिषु निविष्टः, प्रतिबन्धो नो विधातव्यः ॥२७॥
 भोगोपभोगतृष्णा, कृष्णादिबिनिग्रहे प्रयतिनव्यम् ।
 सततं यतिधर्मपुरा-वरणाक्षुरकन्धरैर्भक्ष्यम् ॥२८॥
 एवं भमणोपासक-धर्मं विधिना विधाय विमलमनाः ।
 सुखरिचमाय लभन्त, भवाष्टकस्यान्तरपवर्गम् ॥२९॥
 इत्याकृत्यं श्रीच-न्दनरपनिभुवनभानुगुलम् ।
 श्रीप्रभसुनादिसहितो, अशुद्धं गृहमेधनां धर्मम् ॥३०॥
 अथ नत्वा गुरुवर्णो, निजधाम जगाम वसुमतीनाथः ।
 विजहार हारनिर्मल-गुणोच्चयः सूरिरन्यत्र ॥३१॥

चतुर्भिः कलापकम्—

अपरेषुः श्रीचन्द्र-स्तीतिशितुः सधिनयं तनूजाभ्याम् ।
 संयाह्यमानवरण-द्वयस्य सुकुमारकरकमलम् ॥३२॥
 मौलिमणिकुचरौखी, रचितसदः सदनभूरिहरिचर्याः ।
 भक्त्या परः सहस्रै-रवनिधवैः सेव्यमानस्य ॥३३॥
 राज्यभरभवनधरण-स्तम्भैः सद्बुद्धिर्भविगतदम्भैः ।
 शनशः सखिवरिष्ठै-रलंकृतासन्नदशस्य ॥३४॥
 बहसमसमरसं-लपटभटकादिभिः परिकृतस्य ।
 करकलितकनकदण्डो, विह्वययामास वेणीनि ॥३५॥
 देव ! दिग्दुर्धर-गमज्जनामा नटाप्रणी दृढः ।
 संसेपनिवजस-कुमारनाट्यप्रबन्धोऽस्ति ॥३६॥
 लघु मुञ्चत्युक्तं सति, महीभुजा वरिष्ठा स आनायि ।
 कृत्वा त्रिपात्रकिंकर-मिनाशिवमथ नृपस्यादात् ॥३७॥

तद्यथा—

वदन्त्येवमर्थनिधिष्व चतुर्गृहि सहस्राणि च,
 स्त्रीणां क्षोणभुजां तद्वन्दमपरं द्विःसत रत्नानि च ।
 यस्यकृत्वा दृष्टवज्रवांसिचिचुरा जने व्रतं शिष्ये,
 राजर्षिः स सनत्कुमार इह तं भूपाल ! भूयाच्छ्रिये ॥३८॥
 अथ नाटकवालाकन-कानुकरसविश्रमानसं सकलम् ।
 निजतनयप्रभृतिजनं, नृपतिर्विस्पष्टैर्लक्ष ॥३९॥
 तस्यानुवृत्तिवशतः, सविलासामुज्ज्वलां तना दृष्टिम् ।
 तद्विधनयुक्ते स कृती, नटनेतरि पातयाञ्चक ॥४०॥
 बुद्ध्याऽथो नृपहृदयं, हृदयंगमया गिराऽपुणात् सोऽपि ।
 ओ भो पापघजनाः !, श्रीचन्द्रनरेभ्यः प्रमुखाः ! ॥४१॥
 लघुमेकमेकानां-भूयः शृणुन तुर्यवकिचक्षुरितम् ।
 इति जलवदत उच्चै-स्तद्विधनयं कर्तुमारभे ॥४२॥

तथाहि—

श्रीहस्तिनापुरपतेः, सनत्कुमारस्य नृपतिसिलकस्य ।
 वदन्त्येवमरतभर्तुः, प्राप्ये साक्षाज्यमनुभवतः ॥४३॥
 अग्रतिमकपलधर्मी-विलोकनाः पञ्चविस्मयोः कर्षः ।
 मध्ये सभं निलिम्पान्, सूरपतिरिति निगदति स्म मुदाऽधुना
 ओ भो क्षमराः ! पश्यत, सनत्कुमारस्य सार्वभौमस्य ।
 पूर्वाजितशुभनिर्मा-ण्य कर्मनिर्मितलसम्भूतैः ॥४४॥
 सा काऽपि रूपलेखा, बरेण्यलावयकान्तिपरिकलित ।
 सूरसद्यस्मिन्नामवि, या प्राप्या नैव संभवति ॥४५॥
 अन्नहृत्तापिति सूर-पतेर्षकां विजययैजयस्ताक्यौ ।
 क्षिप्रं वसुंधरायां, ब्राह्मणभुजावधातरताम् ॥४६॥
 अत्रान्तरे च सर्वे-ऽपि विस्मयस्मेरलोचना लोकाः ।
 किमिदो भवितेत्यवहित-विज्ञा ज्ञाकथयामासुः ॥४७॥

तो तदनु विप्ररूपे—ए भूपरुपावलोक्तनसत्पुणो ।
 द्वारसमीपऽस्वातो, प्रासादद्वारि भूमिभुजः ॥ ९६ ॥
 आसीत् सनस्कमारो, मुक्तालंकारसारनपथ्यः ।
 प्रारधमज्जनाऽभ्य-ङ्गसङ्गमङ्ग बहन्नुक्तेः ॥ ९७ ॥
 क्षीवारिकेण तो वि—प्रमुञ्चौ द्वारसंस्थितौ कथितौ ।
 प्राचीविशसदाप्ये-य चकयसी स नयवर्षी ॥ ९८ ॥
 अग्रनिरूपे रूपे, तो दृष्ट्वा तस्य राजगजस्य ।
 मौलि विधूयन्मौ, दध्यतुरिति विस्मितो मनसि ॥ ९९ ॥
 एतस्य भालपट्टो-यमस्तशस्त्रादमीरजनिजानिः ।
 नीलात्पलजयपत्र, नेत्रे कर्णान्तविधान्ते ॥ १०० ॥
 वनचक्रद्वयुगमभिभू—तपकविम्बीफलच्छविचक्राशम् ।
 जिनशुक्रः धृतयुगलौ, कण्ठाऽयं पाञ्चजयज्यौ ॥ १०१ ॥
 स्तम्बरमराजकार-कारतिरस्कारकारिणौ बाहू ।
 वक्षःस्थलममराचल-पृथुलांशलाभीविधुएटाकम् ॥ १०२ ॥
 कटार करचरणतले, तजिनकान्किङ्कणपलवप्रचयम् ।
 किमपरममृष्य सर्वा-ङ्गधीर्नहि गोचरो वाच्यम् ॥ १०३ ॥
 कोऽप्यस्याहो लाघ-एयसरत्पूरो निरगेलो येन ।
 जानीया नाभ्यङ्ग, भविभामिष चादृष्टमिदम् ॥ १०४ ॥
 वर्णयति स यथन्द्र-स्तब्धमाभाति समधिकं चापि ।
 न कदाचनपि मिथ्या, वदन्ति वाचं महात्मानः ॥ १०५ ॥
 किमिहागनी भयम्ना-विति पृष्टौ चाङ्गणऽथ तो जगत् ।
 अर्पितमे तथ रूपे, त्रिजगत्यां गीरते भूप ! ॥ १०६ ॥
 द्वाग्दपि तत् भूत्वा, तराङ्गनामुद्रकीतुकसमुद्रौ ।
 अयलोक्यायतुमिहाऽऽवा-मायाय नरेन्द्रशङ्खौ ॥ १०७ ॥
 द्यावर्ध्वमनमतुलं, तव रूपं शुभ्रये यथा लोक ।
 नरवर ! ततोऽपि सविश-वमेतदालोक्यतऽस्माभिः ॥ १०८ ॥
 धृत्यति विप्रयचने, स्मितविचल्लुरिताधरो नृपः प्रोच ।
 कान्तिरियं किल कियती, परितोऽयं कृताभ्यङ्ग ॥ १०९ ॥
 क्षणमात्रमिना भूत्वा, भो भो द्विजसत्तमो प्रसीतश्राम् ।
 मज्जनकक्षणे एषो-ऽस्माभिर्निर्वर्त्यते यावत् ॥ ११० ॥
 रचितविचित्राकरं, विभूषितं भूरिभूषणगणन ।
 रूपं मम पश्यते, सरन्मिव काञ्चन भूयः ॥ १११ ॥
 तदनु स्वातविलसो—लङ्कतिनपथ्यभूषितां भूपः ।
 अथासामास सद्-सदने गगने गगनमणिवत् ॥ ११२ ॥
 समनुज्ञातो भूयो—ऽपि भूपरूपं द्विजौ प्रपश्यन्तौ ।
 द्वादशधर्मावकाविष, विच्छाद्यौ अङ्गिति तो जातौ ॥ ११३ ॥
 किमतदिति सर्वेऽपि, सभ्याः साकूतं परस्परसुखीक्ष्मासुः ।
 अनलङ्कितेऽपि पूर्वं-मपि दृष्टे हर्षितौ युवां विप्रौ ।
 समलङ्कितेऽपि संप्रति, दृश्यंथ किमिति सविश्वौ ? ॥ ११४ ॥
 इति चक्रभृता पृष्टौ—भूदेवो तौ जगद्वतुभूष ।
 अद्युता तावकदेह, संक्रान्ता व्याधयः सन् ॥ ११५ ॥
 तद्विश्विनश्यदुत्तला—ङ्गकपलावयवयुक्तान्तिशुणः ।
 त्वं वर्त्तस इत्याद्यां, प्रतिपक्षौ शोकसंभारम् ॥ ११६ ॥
 कथंमतिद्विज्ञायत, दृश्येवं प्रक्षिप्तौ भरतपतिना ।
 तौ शिष्टयथास्थिनस-वैपुष्यसुरराजकुलान्तौ ॥ ११७ ॥
 प्रकटिनजजलरूपौ, गीर्वाणौ प्रतिगती यथास्थानम् ।
 वैराग्योपगतमति-अक्षधरोऽचिन्त्यदयैवम् ॥ ११८ ॥
 भयनजनयुवतिचतुर-ङ्गसंप्रदां वस्य कारणात् कियते ।
 तहारु दारुणधुलौ-ग्वि गमेलुप्यते गात्रम् ॥ ११९ ॥

येन विमोहितमत्यो, हितमहितं चिन्तयन्ति नहि जीवाः ।
 तद्यौवनमिह वनमिव, जरा वृक्षानलालिता दृष्टि ॥ १२० ॥
 अर्थात्तो येन जनः, कृत्याकृत्यं न वेति तद्रूपम् ।
 मङ्गलविशयति धातु-क्षोभे हिमपात इव कमलम् ॥ १२१ ॥
 अथ भ्रांऽथ विनाशिन, एतस्य शरीरकस्य तदिदानीम् ।
 शुद्धाभ्यविनश्चरफल-मिति नृपतिश्चेतसि विभाष्य ॥ १२२ ॥
 प्राज्यं साञ्जयमिदं, विहाय लोका अहो निरीक्ष्यम् ।
 आदत्ते जिनदीक्षां, तारतरीमिव भगाम्भोषी ॥ १२३ ॥
 सागरमिव दशमद्वा-ररोधिने विकुरान्तिरमसिनकविम् ।
 पश्यत पश्यत पुरतः, समूलमुन्मूलयत्येषः ॥ १२४ ॥
 पुरतोऽवलोक्यध्वं, मणिरत्नोत्कर्षाकरीटद्वारादिः ।
 आभरणसमूहोऽयं, निर्माद्यमिवामुनाऽप्याजि ॥ १२५ ॥
 निध्यात नाथमुक्ते, कन्दत्यन्तःपुरं स्फुरद्दुःखम् ।
 खनरसमीरलहरी-प्रकम्पिते खगकुलमिवाग्र ॥ १२६ ॥
 इह नाथ ! नाथ ! किं वयं-मेकपदेऽप्यशरणास्थया त्यक्ताः ।
 एवं विलपन्ति जना, हृतसर्वस्था इवेक्ष्यम् ॥ १२७ ॥
 इति तेन भरतभर्तृ-निष्क्रमणव्यतिकरस्तथाऽदर्शि ।
 श्रीचन्द्रवृत्तोऽपि यथा, तत्कालं जानवैराग्यः ॥ १२८ ॥
 स्मृतपूर्वमवधुतशु-द्धसंमयः पञ्चमुद्दिष्टलोकः ।
 सुरदत्तसाधुवेषो—विनययो राजमन्दिरम् ॥ १२९ ॥
 नटधिलसितमिदमखिलं, निनाथावाथ ! मा स्म नस्त्याप्सिः ।
 एवं रुदत्यपि जने, विद्वतः स श्रुतिर्यथाभिमतम् ॥ १३० ॥
 अथ पितृवियोगविकृत-चित्तमनिच्छन्तमभ्रपूर्णक्षम् ।
 श्रीप्रभमुख्ये राज्ये, कौमारं च प्रभाचन्द्रः ॥ १३१ ॥
 विनिवेश्य विनयनैः, सामन्तैः सार्वज्यपुङ्गवैश्चोक्तम् ।
 अस्तकशोकशङ्कु-द्धरणप्रवर्गैरिदं वचनैः ॥ १३२ ॥
 मा देव ! कृथाः स्वेपितुः, शोकमशोक्या ह्यसौ महाभागः ।
 खलमहिंसेव विमुक्ता, येन समप्राऽपि राज्यधीः ॥ १३३ ॥
 को नाम प्रारभत, दुष्करमेवंविधं श्रमलघर्मम् ।
 प्रायां वैराग्यमतिः, क्षणमेकं मतिमनामुपयत् ॥ १३४ ॥
 शोक्यास्त एव ये का-लधर्मनामुपगता अकृतसुकृताः ।
 यैरुद्यतमतिधर्मैः, ते भुवने पञ्चपाः पुरुषाः ॥ १३५ ॥
 निशमयति को न समयः ? कः सर्वं नक्षते क्षणविनाशि ? ।
 प्रतिसमयभाविमरणं, शरीरिणां को न भावयति ? ॥ १३६ ॥
 को वा इदं नहि धत्ते, शुक्रपदेशं सदा सुखानिवेशम् ? ।
 कस्य नवा विषमक्षय-मनन्तमनदशममृतवीक्ष्यम् ? ॥ १३७ ॥
 किंतु खलविलभावा-रुद्रनुष्ठाने भृशं गतांसाहाः ।
 गिरिशुक्रा अपि पुरुषा, अक्षयसंपन्ना विलोक्यन्ते ॥ १३८ ॥
 देवेन पुनस्तत्किमपि साहसं व्यवसितं महामतिना ।
 यत्समसाहसिकाना-मपि जेतः कलु खमत्सुहृते ॥ १३९ ॥
 एषोऽपि देव ! परमो—पकारिभावेन नाटकविधाता ।
 सङ्गमेसुरिदिव वो, विशेषतश्चास्मिन् युक्तः ॥ १४० ॥
 एवं निशय राजा, रक्षाकार्ये प्रपूज्य विसर्ज्य ।
 किञ्चिदुपशान्तशोको, नीतिलतासजलजलबाहः ॥ १४१ ॥
 नीहारहारधवलान्, नम्यविहारान् विधापयन् बहुशः ।
 शुरुगौरवेण कुर्वन्, साधर्मि कलाकथास्त्वयम् ॥ १४२ ॥
 मुखजने सङ्गमे, स्थिरयन् जिनशासनोन्नतीन्मन्त्र ।
 सामान्यकपौषधमु—वयधर्मनितोऽजनि प्रायः ॥ १४३ ॥
 अथ कृतं धर्मोद्यत-मजिगीषौ धर्मं रूपं वात्सा ।

अरिदमनसिनिपत्-देशमुपद्रुतामारभत ॥ १०७ ॥
 आर्येण वरमुक्तः, स प्राणिनः श्रीप्रभेण हृतेन ।
 किं ननु कतिपयसीमा-प्राप्तकुटीरकविलुप्तनतः ॥ १०८ ॥
 पूर्वजयिहितप्रणय-प्राग्भारमसारमारब्धस्य धृष्टम् ।
 आहत्य तुर्जनस्य, विप्रियमयं मम-विधत्से ? ॥ १०९ ॥

यतः—

ते धन्याः सत्पुरुषा, येषां स्नेहो ह्यभिषमल्लङ्घ्यः ।
 वृद्धिं गच्छन्नुद्दिन-मृगमिव पुत्रेषु संहरति ॥ ११० ॥
 तस्मादिताऽपराधा-द्व्याप्युपगम मयाऽऽन एतत् ।
 क्षान्ते, नष्टप्रभू-धेवाभ्यहं स्नेहन्ममेव ॥ १११ ॥
 भुविस्तिरिदमनस्य-स्ते हृते प्रातिहसन्नि जडप ।
 भा भा त्वया निजप्रभू-रेवं वाक्यो मदीयगिरा ॥ ११२ ॥

यथा—

तव पार्थिव ! धर्मायै, सविस्तरारब्धकुशलकृत्यस्य ।
 वृद्ध्याः परिग्रहयया, कृतमनयाऽनर्थकारिण्या ॥ ११३ ॥
 अथ वाञ्छस्येनामपि तद् दूरं सुखं धर्मकर्मदम् ।
 एकत्र कथं संभव-ति क्वचित् सोमस्तसंघटनम् ? ॥ ११४ ॥
 अथ लोकजनामा-त्रमेव आरभ्यत त्वया धर्मः ।
 तद् भव मिश्रितमनान, न हिमि तव देशमहमभुना ॥ ११५ ॥
 पूर्वप्रणयप्रकटन-मधनोशानां परं जिगीर्षुणाम् ।
 वृणोम्येव गरिष्ठं, गाढमसामर्थ्यमधवाऽपि ॥ ११६ ॥
 भुत्विति दूनमुखनः, श्रीप्रभराजः प्रदीप्तकोपाग्निः ।
 किरणगुण सहस्रा, रणभेरी ताडयामास ॥ ११७ ॥

नच्छुद्धाकणैर्नभसि-ति मिलितचतुरङ्गमैत्र्यपरिकलितः ।
 शत्रुं प्रति प्रतस्थे, प्रदेशसीमाव्यगात् क्रमशः ॥ ११८ ॥
 अरिदमननुगोऽप्यस्या-यु संमुखं समजनिष्ट रणरसिकः ।
 झलसा न युधे शूरा, विप्रा इव भोजनारब्ध ॥ ११९ ॥
 अथ सैन्यगोर्हयोरपि, सुभटानां तव विश्वशुद्धिनाम् ।
 संफोटोऽजनि गगने, सविद्युतामिव पयोदानाम् ॥ १२० ॥
 अन्यद्व्युत्तमभटवादे-रथ मालवभूषुजः सुभटसंघैः ।
 परबलमभज्यातः कुत-मुद्यानमिव द्विपैलेः ॥ १२१ ॥
 अथ रथमध्याकूटो, भङ्गं संधीर्यघ्ननीकं स्वम् ।
 उदतिष्ठतारिदमनः, समरायास्फालयन्ध्यापम् ॥ १२२ ॥
 युगपद्विमुक्तशिनविशि-कसंघैः सोऽप्यथत् रिपुसैन्यम् ।
 तदुपवर्तमिव जलधः, प्रसरद्वलासलिलपूरैः ॥ १२३ ॥
 कण्ठाभ्रादरिदमनः, परस्वमवैष्यभुजयलाऽभाङ्गान् ।
 कुटकादि लकुट इव, प्रभञ्जना वृक्षलक्षमिव ॥ १२४ ॥
 निजसैनिकभङ्गेन, कुडः श्रीप्रभनुगो विपक्षबलम् ।
 उत्तस्थे सहस्रं, कीनाशस्यानुजन्मव ॥ १२५ ॥
 नैव मनागपि सहे, मालवपतिरापतन् परानीकैः ।
 भुजगैरिव विननायाः, सूनुर्हृदिगैरिव व्याघ्रः ॥ १२६ ॥
 विद्रुतसैन्यं पुरतः, स्थितमरिदमनं नृपं रत्नायाथ ।
 आह्लास्त मालवशां, बलाजुजन्मव भूरिबलः ॥ १२७ ॥
 तद्वु विविधैः शस्त्रै-रस्त्रैरपि तो नृपावयुन्मनाम् ।
 कथेभ्याश्चिव दशने-रन्याम्यवधार्भिलाषमती ॥ १२८ ॥
 युद्धा चिरमरिदमनं, मुद्रशक्तिमालवाधिपक्षकैः ।
 वलवीर्यं गतशैव्यं, भुजग निर्बिषमिव नरन्द्रः ॥ १२९ ॥

अरिदमननुगः श्रीप्रभ-नुगैरे कलमो महागजनेव ।
 परिभूतः पक्षाङ्गुल-मवक्षमाणाः पलायिष्य ॥ १३० ॥
 अथ तस्य श्रियमपि नां, रथकटया श्रियहासितकप्रमुखायम् ।
 जगुह श्रीप्रभराज-स्तस्य श्रीधिकमो यस्य ॥ १३१ ॥
 क्षीणशूराश्चानुधरो, निवृत्त्य रक्षसांगराद्वर्ज्यः ।
 कृतसंकलोकानोषो, निजनगरीमाजगाम ततः ॥ १३२ ॥
 तत्र त्रिवर्गसारं, राज्यश्रियमनुभवक्षसी नृपतिः ।
 भूयांसमनहानं, स्वःसुरपतिवदतिचकाम ॥ १३३ ॥
 तत्र प्रभासगुरवः, समयंस्तुता अग्न्यद्वा सुमुनिसहिताः ।
 वन्धुपरिवारयुक्त-स्ताङ्गन्तु निर्णयो राज्ञो ॥ १३४ ॥
 सत्यं हि विनश्य मुनिपति-मिलातलाशिराष्टमस्तका नृपतिः ।
 निपसाद् यथास्थानक-मथ गुरुंरिति देशनां विधे ॥ १३५ ॥
 इह हि भवसमग्रं सेसरम् भूरिकाले-
 कथमपि मनुजस्य प्राप्नुयात् काऽपि जीवः ।
 तदपि कथमपीह प्राप्य संजर्मक-
 क्षमतनुबलमायुर्दीर्घकालाङ्गमेत ॥ १३६ ॥
 इदमपि समवाप्य प्रौढमिथ्यात्वलुप्त-
 स्फुटयिशदविषेकः पापतापातिरेकः ।
 पुनरपि च भवेऽत्राऽनन्तशोऽनन्तदुःख-
 व्यतिकरविधुरां यं संक्षमी वरञ्जनीति ॥ १३७ ॥
 इति भवजलराशौ मज्जोन्मज्जगानि,
 प्रविद्धपदिह देवादाप्य भूयोऽपि नृपम् ।
 इदगुणगणलक्ष्यां जिनरीक्षां तरीय-
 धृष्टयत भविकलोकाः क्लेशविच्छेददत्ताप ॥ १३८ ॥

किंच—

अन्युकटभटकोटी-रथहरिकरिगिकरणभलरसमृजः ।
 येजीयन्ति रिपवः, परः शना जगति ते पुरुषाः ॥ १३९ ॥
 येन पुनः स्वात्माऽला-वनवपुश्चिकिरणकलनाकलितः ।
 जयित तेन विजितं, त्रिजगदिदं परमशूराऽसौ ॥ १४० ॥
 तथा चार्थम्—
 जो सहस्त्रे सहस्त्राण्यं, संगमो बुद्धयं जियो ।
 एगं जिगिज्ज अयाणं, एस ते परमो जगो ॥ १४१ ॥
 एगे जिणं जिया पंथ, पंथ जिणं जिया दंस ।
 इसहाउ जिगिसाणं, सव्वसन् जिगिज्ज तो ॥ १४२ ॥
 इत्याकल्ये श्रीप्रभ, आनश्य मुकुनुवाच वः पार्थिव ।
 प्रज्जयामाश्रये, रात्र्यं न्यस्य प्रभाचन्द्र ॥ १४३ ॥
 'देवाणामपि', माऽस्य, व्यधाः प्रमादमिति स्मरिणा गदित ।
 राजा च सपरिवारो, निजधाम जगाम मुदितमना ॥ १४४ ॥
 अथ संकलराजलोक-प्रत्यक्षं क्षारं प्रभाचन्द्रम् ।
 संस्थाप्य राज्यभारे, प्रदत्ताविति नरपतिः शिलायाम् ॥ १४५ ॥
 वस्तान्तरङ्गशब्द-सद्वा जयरविजये यतस्तथायम् ।
 विजिता अय्यजिताः कलु, बलवन्तः शत्रवो बाह्याः ॥ १४६ ॥
 परिपालयः प्रजास्यं, मालिक इव सुमनसः प्रयत्नेन ।
 सर्वत्राप्योचित्यं, इदं दृष्ट्वा जिनन्द्रमिव ॥ १४७ ॥
 हर्तरतराविधाने-न वस्त । धर्मायैकामपुष्पायात् ।
 प्रतिलब्धनादिच्छाः, सुसाधुंरिव साधयः सततम् ॥ १४८ ॥
 सिन्धवमिश्रावल्गुचिन-मुज्जम्भिजमपं नयनं परिहीणम् ।
 बुद्धमामिन्द्रियं च धर्मयेस्तुरगादिनिवहमिव ॥ १४९ ॥
 परिश्रजेयः कुलसं, द्विजालसे योलभोजनमिवाद्यैः ॥

सेवेया आर्यजनं, चने यथा धानकसमूहः ॥ १४० ॥
बन्धो ननु भक्त्या, बन्धुमित्र आह्वानकमन्त्रयाः ।
रक्षणेन वस्तुधां, सुधां यथा भोगिनां भक्त्या ॥ १४१ ॥
आचारस्यमसि भुवा, नाष्टारस्तव समस्ति कश्चिदपि ।
आत्मानमात्मनैव हि, तत्सत्तत् आरपयस्व ॥ १४२ ॥
इत्युक्त्या मूर्खीकी—भूमे श्रीमभयं प्रभाचम् ।
एवमिति प्रान्तरे, सर्वे भक्त्या नमस्वीयः ॥ १४३ ॥
अथ सुस्नानविलिखो, रत्नालंकारभूषितशरीरः ।
सदृशांशुकसिन्धुधरो, दृष्टिर्धिया महादानम् ॥ १४४ ॥
कृतसकलसंयुक्तो, आर्तविधापितृस्वजनरत्नाक्षरम् ।
शिविकामध्यासामा—स सुपथं यत्पराज इव ॥ १४५ ॥
अनुपममयुक्तो—न बन्धुभूषण विनयनमेव ।
अनुपमयमान उच्ये—योगेश्वरः कृतयज्यवाराधकः ॥ १४६ ॥
पुर्या मध्ये मध्ये—न किमपि नरपतिमहाभूत्वा ।
गुरुपदपावनमुधा—वमाप्य शिविकात् उद्वहारीम् ॥ १४७ ॥
अथ भूषणसंभारे विभ्वं विश्वं नरपतिमिदं विमि ।
उद्वहारीयद्वक्त्रा भुज—दृष्ट्वा दिव वस्तुमतीभारम् ॥ १४८ ॥
सिद्धान्तगदिनविभिन्न, सुकृताऽथ श्रीप्रभः परिमल्य ।
परमां मुदं दत्त्वा, अरत्या समनुक्षिप्तः पतिम् ॥ १४९ ॥
कमटेन्दुदर्शनमिव, प्राप्य तुरापां जिनाधिपतिदीक्षम् ।
अथनासनादिवेशा, सकलार्थं हि यतनया कृत्या ॥ १५० ॥

यमः—

यमना सुधर्मजननी, यतना धर्मस्य पालनी मित्यम् ।
तद्वृद्धिकरी यतना, सर्वत्र सुखावहा यतना ॥ १५१ ॥
एकमेव हि यतनां, संसेव्य त्रिलोककर्ममलपटलाः ।
मातुरतन्ताः सत्त्वाः, शिवमलयमयं स्थानम् ॥ १५२ ॥
एवं शिष्टां दत्त्वा, प्रभासमुत्वा विजहुरम्यम् ।
शारदिकवारिदा इव, तिष्ठन्त्येकत्र न हि मुनयः ॥ १५३ ॥
श्रीप्रभराजर्षिरपि, प्रतिसमयविशेषमलपरिणामः ।
सूयपतिनिव कलमः, सततं विजहार सह गुरुणा ॥ १५४ ॥
जिनपरिवृष्टगदितागम—सुत्रार्थमुत्पां—पिचममयं इव ।
पञ्चमहावतभारं, दृष्टवनीमास्मिन् शेषः ॥ १५५ ॥
पञ्च निशाताः समिती—ईदं स्तनानि वस्तुधरो विभक्त ।
सिद्धो गुप्तिः सखी—नरपतिरिव धारयन् मुखाः ॥ १५६ ॥
तागीनुसारिणीमिह, कुर्वन् सकलां कियोः सुपान्य इव ।
अष्टा प्रभरां धर्मं, तन्मयं मकरम् इव भुजः ॥ १५७ ॥
महापत्नीयभावे—न संयुतो भद्रवारण इषोके ।
साधक इव विद्यासु, प्रमादमुक्तः कियामु सदा ॥ १५८ ॥
आश्रित्यमाणः शक्या—नुष्ठाने योग्यमन्त्र इव वैद्यः ।
हृत्पत्रं शुभाख्यसंके, सर्वस्वसंके मराल इव ॥ १५९ ॥
आराधयन् गुरुजनं, परमात्मानं यथा परमयोगी ।
सुखिरं निरनीकारं, अरणं परिपालयामाल ॥ १६० ॥
अथ वरीश्रयपालिन—परायणस्य प्रभेनुपुराजस्य ।
तनयाभुभावभूतां, हरिचण्डः पञ्चमं ॥ १६१ ॥
सौ सकलकलापूर्णा, पूर्णम् इव समस्तजनसुखदौ ।
अपराधिव भुजदण्डो—रेजाने तस्य भूपत्य ॥ १६२ ॥
अपरेयुधमिजाने—रजनिशार्गविकत्वनकारौ ।
मदनिपतितद्वंस इव, प्रतिदिनमक्षीयत ततोऽसौ ॥ १६३ ॥

आह्वाना वरवेद्याः, क्रिडा विजिज्ञाश्च तैः समारब्धाः ।
न न जहं कोऽपि गुणो, दयस्वित्यतन इति नन्दः ॥ १६४ ॥
सूययोधैः किमपि—उपेष्टं पुत्रं निवश्य राज्यधरे ।
कौमारं त्वं कनिष्ठं, अयमपि प्रवीणपतिमहानीम् ॥ १६५ ॥
आभान्तरे—स सहस्र, संज्ञातप्रबलसुलरोमि ।
अपि वैद्यैः कियमाणा—पञ्च आपन्नुति पञ्च ॥ १६६ ॥
अथ तनयमरणमाक—एवं नृपतिरस्ताक्याकसंज्ञः ।
दम्भोलिनिहृतिगिरिभ, मूर्खताविशयः पतान भूषि ॥ १६७ ॥
पवनाद्युपचारवशा—दृष्ट्वाप्य नैनम्यमिति नृपा दयलपम् ।
हा पुत्र ! कसि गतः ?, मतिवचनं किं व मम दत्तं ? ॥ १६८ ॥
उदियाय पृथक्पद्मा, हा प्रत्यत मूकः सैहिकेयम् ।
अहं कलमहिरेभयम्, तत्कदमस्यन महाकरिणम् ॥ १६९ ॥
पोतः प्राप्योविधि—पारं तृप्तसंख्यायां इहाऽस्मिन् ॥ १७० ॥
हृष्टो निर्गतिशालो, हा हा हाऽहियत इतिविधिना ॥ १७१ ॥
उदनमदम्भावाहो, नभस्तदाऽक्षिप्यत क्षणनाहो ॥ १७२ ॥
राज्योचितोऽजनि इहा, तनयः समहारि देवेन ॥ १७३ ॥
एवं प्रलपन् सचिवै—स्यबोधि कथमपि नृपोऽकरोति सुखोः ।
मृतकृत्यमवशाकः, कालेनैवं मनसि दृष्टोः ॥ १७४ ॥
य दृष्टसात् सुमं, पृथिवी वा ह्युत्सात् तमाः कर्तुम् ।
तेऽपि स्वमम्यमवित्तं, नालं किं ह्यत पुनरितरे ॥ १७५ ॥
पीयूषपात्रपुत्र, पांवनपिणयागिरमरकाद्वृत्तः ।
सुरपतिरपि सुरलोका—च्छयवते पदं फलमिव द्योः ॥ १७६ ॥
वर्षि पुत्रसहस्रान्, सगरभक्त्यपि न रतिमुपग्राह्यः ।
ज्वलनप्रभाद्यमादिव, ततोऽपि किं त्वं बलिहृतरः ॥ १७७ ॥
कृत्वा पातकमपि यान्, पुण्यदुष्टपश्यतामपि हि तत्राम् ।
रह इव यमेन भवी, गतशरणा नीत्यतं कृहा ॥ १७८ ॥
मीतस्ततश्च नरकं, सहतं कलु वेदनाः परमघोराः ।
जन्मास्तराधुषाधी—नि देहतामहं कर्मणि ॥ १७९ ॥
जननी मे जनको मे, आता मे सुतफलत्रयौ मे ।
मिथ्येव बुद्धिर्वा, तं दृष्टमपि चतुतः स्वीयम् ॥ १८० ॥
पुत्रादीनामेषां, मित्रस्यानात्समयुगां ज्ञानं ।
एकत्र निवासः कलु, विहगानामिव तरो सायम् ॥ १८१ ॥
गदक्षन्ति ततोऽपि पुनः, पुण्यं पुण्यं स्वानकेतु देहवृत्तः ।
एकत्र निशि सुनुता, निशातलानं यन्ना प्राप्याः ॥ १८२ ॥
अरघदृष्टीन्याया—द्वेषद्विर्यादितो (री) कियोः सततम् ।
इह कुर्वतां तनुभूतां, को ह्यत स्वः परः को वा ? ॥ १८३ ॥
एवं यावत् संवे—गलगतभित्तयत्यवज्ञिनाथः ।
तावत् तन्मोघाने, कुमारनन्दीः गुरुः प्राप ॥ १८४ ॥
गुर्वागमनं वात्सा, गत्वा तत्र प्रशङ्क्य मुनिनाम् ।
उचितस्थाने निषता—इ देशवामथ गुरुर्विद्वं ॥ १८५ ॥
दिग्भ्यः सर्वोभ्योऽपि, स्वतोऽप्यनन्त्यापतद्विपश्चिदाः ।
यमदन्तपन्नसंस्थाः, कष्टं जीवन्ति तनुभाजः ॥ १८६ ॥
जीवातुमिरगदगणै—रायुर्वेदेन समभेदम् ।
मृदुबुद्ध्यादिमिधैर—मन्त्रैर्हि दृष्टवते मृ योः ॥ १८७ ॥
अहं कलमार्थमयनं, यथायनं मन्त्रेयसं प्राक्षम् ।
कवलपति सततमशरय—मविशेषेणैव समवर्ती ॥ १८८ ॥
तापापहमजराभैर—पदमन्त्रमयधर्ममस्तुतसम् ।
मुक्त्वा तद्वं भुवनं, काचद्विप मास्वकृत्वरमसिन् ॥ १८९ ॥
इत्याकथ्य नरयोः, विनश्य यतिप्रतिपदौ जमादिति ।

यतिधर्मकक्षोरमिश्र, पालिनमृदमधिषमस्य ॥ १६५ ॥
 पूर्वमेवाजिनगुहतर-रागभरप्रसरविभुरन्धरस्य ।
 दीप्ता गृहीतुमनलं-भूषणोदचितं किमधुना मे ? ॥ १६६ ॥
 अलयायुक्तवमथा, जानन्त्युपेगुरुर्वामाणम् ।
 स्नानीकारान् विकटय, यमांश्च पुनरुद्धर नरेश ॥ १७० ॥
 क्षमयस्य प्राणिगणं, व्युत्सृज सर्वाणि पातकपदानि ।
 जिनसिद्धसाधुधर्मं, सम्यक् शरणं प्रपद्यस्व ॥ २०१ ॥
 गहस्य दुष्कृतभरं, कुरुष्व सुकृतानुमानं भूप ॥
 शुभभावनां च भावय, मुनिनां उन्नयनं प्रपद्यस्व ॥ २०२ ॥
 पञ्च नमस्कारं स्मर, विमुञ्च ममतां च राज्यराष्ट्रादी ।
 इति गुरुगंगा निशम्य, प्रमुदितचित्तो महीभक्त ॥ २०३ ॥
 निजजननं हरिपथ, हर्षेण निवेश्य वसुमतीभारम् ।
 संघं च क्षमयिष्या, विधाप्य पूजां जिनगुहं ॥ २०४ ॥
 सुगुरोः समक्षेनशन-मुरगीश्वरं समाहितमनस्कः ।
 स्वाध्यायध्यानपरो, वासरस्तकमनीयाय ॥ २०५ ॥
 विश्वलक्षणाधारक-कर्मचयोऽन्तरे प्रभावम्भूः ।
 विहिताज्जलिगुहं प्रति, विश्वयामासियानेयम् ॥ २०६ ॥
 दीप्ता जगृहे न मया, प्रभोऽल्पमस्त्वेन पूर्वमधुना किम् ।
 सा समुचिता प्रहीति, नयति ? गुरुगह भो भूप ॥ २०७ ॥
 एकादशमि प्राणी, प्रव्रज्यां पालयदन्त्यमनाः ।
 यदि नहि गच्छेन्मोक्षं, स भवेद्वैमानिकोऽवश्यम् ॥ २०८ ॥
 तत्पुनस्तारकदीप्ता-मधुनाऽपि विधिं धेहि समभावम् ।
 धृत्वैव मुदितमनाः, संस्तारकयत्नं नृपति ॥ २०९ ॥
 अनिशं धृतिपत्रपुटे-न पियन् समयाश्रितं विगतं तूष्णः ।
 अवगाढा हंस इव, स्फूर्जन्निर्याधिसमाधिहरे ॥ २१० ॥
 पक्षं विहितानशनः, पञ्चनमस्कृतिमनुस्मरन् मनसि ।
 मृत्वा स वैजयन्ते, महर्द्धिरमरः समुत्परे ॥ २११ ॥
 ग्रामपुरकण्टादिषु, सार्धं विहरन् प्रभासमुनिपतिना ।
 भीमपुरनिरिदमन-क्षितिर्पातजनपदमथायासीत् ॥ २१२ ॥
 तत्र च निशम्य लाकात्, प्रभेन्दुराजस्य मरणवृत्तान्तम् ।
 वैराग्यापगतमना, एवं स महामना दृष्टो ॥ २१३ ॥
 धन्यः कृतकृत्याऽयं, कृतार्थजन्मा नृपः प्रभावम्भूः ।
 पण्डितमरणं लब्धं, भवकोटिसुखलं येन ॥ २१४ ॥
 सुरगिरिधरिणापि-च, मस्यैव फलभीक्ष्णोऽपि तथा ।
 उभयानियते मरणे, धीरतया तद्वरं मरणम् ॥ २१५ ॥
 तद्वधाकृतलेले-जनस्य शिरविहितविमलचरणस्य ।
 अभ्युद्यतमरणं कलु, विधानुमुचितं ममाप्यधुना ॥ २१६ ॥
 एवं विधाप्य, स मुनि-शुक्लनुवाप्य पापविपुलम् ।
 प्रतिममयुधपथप्रव-सायां दृढोऽपि च निरीहः ॥ २१७ ॥
 समशशुभिन्नभाषो, निर्जगुलालालं समनुसृत्य ।
 विध्वं विधिना सुमना, जनशनमथ पादपांगवामम् ॥ २१८ ॥
 आत्रान्तरे वरमुक्ता-द्विदमननूपो निशम्य तद्वृत्तम् ।
 आगम्य तत्र हृष्ट-स्नस्य मुनरिति नुनि चक्रे ॥ २१९ ॥
 जय जय मुनीश! विकसित-शतद्वलपटलविमलकीर्तिभरः ।
 निःशेषसत्यसंहति-रक्षादक्षाशयः सुधीरः ॥ २२० ॥
 शुक्तिस्तयवजनरचना-प्रपञ्चपीयूषशक्तिमयवदाहः ।
 दशमविशोधनमात्रेऽपि परधने निःस्पृहमनस्कः ॥ २२१ ॥
 जितधुवनमदनमदकलः, कुम्भस्थलद्वलनकसरविष्टः ।

मेत्रीप्रमोदकलणा-माध्यस्थमहाणुवावगाढाय ।
 अतिपुष्करतरतपसे, नमो नमस्ते महाभाग ॥ २२३ ॥
 इति तेन नृपमानोऽपि सर्वथात्कणवर्जितः स मुनिः ।
 तत्कालं कुटिलायुः, परमे ध्यानं समधिगुहः ॥ २२४ ॥
 मुक्त्वा तन्मवकय-कुटीपरित्यागहेलयाऽवैव ।
 सर्वाधरविवर्धने, त्रिदशं विष्टः समजनिष्ट ॥ २२५ ॥
 हर्षप्रकलिते-रथ तस्य कलवस्य स्पर्शहितैः ।
 विबुधैर्विदधं महिमा, गन्धार्द्रकुसुमवर्षेण ॥ २२६ ॥
 देवः स तत्र हस्तो-च्छ्रयो निशाकरकरप्रतिमरोचिः ।
 त्रियुतिप्रशज्जलधि-स्थितिरहमिन्द्रो विगतमानः ॥ २२७ ॥
 सुलशय्यामधिरोयितो, निष्प्रतिकर्मा सदा विमललेश्यः ।
 सुकस्थानान्तरगति-रक्तोत्तरवैकियविकारः ॥ २२८ ॥
 आयुःसागरसंख्यैः पक्षैः कुर्वन् सुगन्धि निःश्वसितम् ।
 वर्षसहस्रैस्ताव-ङ्गिरप आहारयन् मनसा ॥ २२९ ॥
 भिक्षां च लोकनालीं, विलोकयन्नवधिसंपदा मुदितः ।
 निवृत्तिसुखदेशीयं, सुखमनुभूय प्रवरतजाः ॥ २३० ॥
 स्वस्वस्थानाच्छ्रुत्या, भीमप्रजीवः प्रभेन्दुजीवश्च ।
 अपरविदधं मुक्ति, लप्स्यन्ते शुक्लचरणेन ॥ २३१ ॥
 एवं संयुत एकविंशतिशुलैः स भीमः समापतिः,
 साधुभावकधर्मभारधरेण धौर्यकोऽजायत ।
 तद् भा भयजनाः ! सनानसुखस्थानासिद्धादराः !,
 एतान् मूलगुणानुपाजितमहा यत्नं विधत्ताम्यहम् ॥ २३२ ॥
 (इति भीममहाराजकथा ।) ध० २० ३ अधि० ७ लक्ष० ।

सिरियुह-देशी-मन्मुखं, दे० ना० ८ वर्ग ३२ गाथा ।

सिरियक-श्रीयक-पुं० । स्थूलभद्रस्वामिभ्रातरि सकटालसुते,
 आ० क० ४ अ० ।

सिरिवज्रो-देशी-हंसं, दे० ना० ८ वर्ग ३२ गाथा ।

सिरिवज्र-श्रीवत्स-न० । माहन्द्रकल्पस्य स्वनामक्याते पारि-
 यानिक विमाने, स्था० ८ टा० ३ उ० । जं० । प्रव० ।
 औ० । एकादशं देवलाकविमानं, स० २१ स० । माङ्गलिक-
 चिह्नभेद, जं० १ वृत्त० । रा० । महापुरुषाणां वलाऽन्तर्धर्तिनि
 अभ्युक्ताऽवयवं लाम्बुनविशेषे, जं० ३ वृत्त० ।

श्रीवज्र-पुं० । जिनादिवल्लभविशेषे, रा० । आ० म० । स० ।

सिरिवज्र-श्रीवत्स-स्त्री० । भीमशैलस्य शासनदेव्याम्, म-
 तान्तरेण-मानवी गौरवणी सिंहवाहना वनुमुञ्जा वरवसुहारा-
 न्यनदक्षिककरदया कलशाङ्गुशसंयुक्तामकरदया च । प्रव०
 २६ द्वार ।

सिरिवज्रकियवज्र-श्रीवृत्ताङ्कितवज्र-पुं० । श्रीवृत्तेणाङ्क-
 तं लाङ्कितं वला यथा ते श्रीवृत्ताङ्कितवज्रसः । श्रीवत्स-
 चिह्नाङ्कितेषु, जी० ३ प्रति ४ अधि० । औ० । अन्त० ।

सिरिवडिसप-श्रवत्सक-न० । सौधमैकवधिविमानभेदे, जि०
 १ अ० ३ वर्ग १० अ० ।

सिरिवज्र-श्रीवन-न० । पोलासपुरं नगरे स्वनामक्याते उ-
 द्याने, अन्त० ।

सिरिवज्र-श्रीपर्ण-न० । महिलपुरस्यात्तरपीरस्थे दिग्गमे
 विमाने, जि० ३ वर्ग ३ अ० ।

सिरिवली-श्रीपद्मी-श्री० । शोकमयीतैषधिविष्णवे, आवा०
२ भू० १ सू० १ अ० ५ उ० । प्रज्ञा० ।

सिरिवद्वामा-श्रीवर्द्धमान-पुं० । वीरजिने, स्या० । श्रीवर्द्ध-
मानमात विशेष्यपद्मपि विशेष्यकृतया इयाकयाकते-
भिया-चतुश्चक्रादित्यलक्ष्यद्वयमुपकृतमकभावाहैत्यकचया
वर्द्धमानं—वर्द्धिपुं नन्वतिसुधानां परिमिततयेव सिद्धाम्ने
प्रसिद्धावाक्यं वर्द्धमाननोपपत्तिः । इति चेत् न । यथा नि-
शीचक्षुर्ही भगवता श्रीमद्वैतामहोत्तरकृष्णलक्ष्मणसंन्यास-
कृतसंन्याया उपलक्ष्यतेनामरद्वयकृतानां सत्त्वादीनामा-
नस्यमुक्तम्, एवमनिसुधानामभिहितपरिगणनायोगेऽप्यपरि-
मितत्वमभिहितम् । ततो नातिसुधाभिया वर्द्धमानत्वं दोषा-
भ्य इति । स्या० ।

सिरिवपद्मद्वय-श्रीवपद्मद्वय-पुं० । विक्रम ८२९ कस्तुरेणु
मधुरायां वीरविष्णुस्वापकं सूती, ली० ५ कल्प ।

सिरिवर-श्रीवर-पुं० । अयोध्यानगरस्य स्वनामकयाते राज्ञ-
नि, अष्ट० २५ अष्ट । शोभाप्रधाने, कल्प० १ अधि० ३ क्षय ।

सिरिवरह-श्रीवृषभ-पुं० । स्वनामकयाते आदितीर्थकरे, प्र-
थ० १५८ द्वार ।

सिरिवारिसेख-श्रीवारिसेख-पुं० । वेरकने वर्षे जाति कतुर्भि-
कनिजिननाथ, प्रथ० ७ द्वार ।

सिरिविजय-श्रीविजय-पुं० । श्रीरामविजयपण्डितशिष्ये क-
द्वयपुत्राधिकारुतिकरणापर्यंके सूती, कल्प० ३ अधि० ६
क्षय ।

सिरिवीर-श्रीवीर-पुं० । वीरजिने, “सिरिवीरजिह्वं वद्विज, क-
श्मविवागं सामास्यो बुद्धं ।” कर्म० १ अर्थ० ।

सिरिवीरचवल-श्रीवीरचवल-पुं० । कुर्वन्परिवीराये वीरवा-
रकुलमवर्द्धन, ती० ४ कल्प ।

सिरिस-श्रीरीष-पुं० । वृक्षविशेषे, स्या० १० सू० ३ उ० ।

सिरिसंभूता-श्रीसंभूता-श्री० । पञ्चवां हासिनिषी, वं० प्र० १
पाठु० । कल्प० । जं० ।

सिरिसिद्धदाय-श्रीसिद्धदाय-पुं० । शौभालनृदे, कल्प० १ अधि०
३ क्षय ।

सिरिसुद्धी-श्रीसुद्धी-श्री० । श्रीविजयसेनस्य चन्द्रकान्तानाम-
रीराजस्य भार्गवाम्, श्रीकान्ताक्यव्यवहारिणो भार्गवा-
न् । कल्प० १ अधि० १ क्षय ।

सिरिसिद्धमहोदधि-श्रीसिद्धमहोदधि-पुं० । शोभनमन-
द्वयलुङ्ग, आ० १ प्रति० ।

सिरिसिन्धव-श्रीसिन्धव-पुं० । अस्वामनसर्विणो जाने वेरव-
तद्वयमजिने, प्रथ० ७ द्वार ।

सिरिसिद्ध-श्रीसिद्ध-पुं० । स्वनामकयाते कुम्भपुष्पनगराजे,
कर्म० ६ तप ।

सिरिसोम श्रीसोम-पुं० । अमुपपत्तं कपोपकजवक्रिण्यमति-
ह्रापयतलेजःकलकथ कर्त्तृवर्चस्यतां कृत्तिनिषेधनिषेधकृति
भावके, ती० ७ कल्प । भरते वर्षे भविष्यति स्वनामकया-
ते सप्तमं कुलकरे, ती० २० कल्प ।

सिरिहर-श्रीहर-पुं० । शोभायति, आ० १ सू० १ अ० । भार-
ताकीते लक्ष्मं जिनेभ्यः, अष्ट० ७ द्वार । पार्श्वनामक्य कृते ग-
वधर, कल्प० १ अधि० १ क्षय । द्वीपसमुद्रविशेषाभिधायी,
टी० । स्या० ।

श्रीसुह-न० । स्वाधिकार्ये, नि० सू० १ उ० । आ० ५० ।

सिरिहर-श्रीगृह-न० । भास्वगारे, इय० ६ उ० ।

सिरिहरिय-श्रीगृह-पुं० । भियां पुष्टं भगवान्तरं लक्षिते
वस्व स श्रीगृहिकः । भास्वगारिके, कर्म० १ कर्म० ।

सिरिहरिसुर-श्रीहर्षपुर-न० । स्वनामकयाते नगरे, अष्ट
द्वयपुरियगच्छः समजति “हानादिकुसुमसिञ्चित—कक्षितः
श्रीमन्मुनीन्द्रफलचन्द्रेः कल्पद्वय इव गच्छः, श्रीहर्षपुरीयना-
मास्ति ॥ १ ॥” अनु० ।

सिरिहल-श्रीफल-न० । विष्ये, पाठ० ना० १४८ गाथा ।

सिरी-श्री-श्री० । अनन्यसाधारणतपस्तेजोविभूती, विष्ण०
२ भू० १ अ० । अक्षयाम्, दश० १० अ० । आ० । “श्रीमन्क-
लात् प्रभवति प्रागद्वयार्त्तसंभवर्द्धते । दासयापु कुर्वते मूलं,
संयमारमणिनिष्ठति ॥ १ ॥” ध० १ अधि० । “कमला सिरी व
लक्ष्मी” पाठ० ना० ६६ गाथा । स० । पञ्चा० । आ० ।
विभवे, सप्तमी, पाठ० ना० । शोभासाम्, रा० । अष्ट० ।
जं० । देवकान्तौ, आ० ४० १ अ० । जन्मद्वीपे मन्दरक
पश्चिम पञ्चदशविष्टादेवतायाम्, स्या० ३ डा० ४ उ० ।
अनु० । उत्तररुचकपर्वतवास्तवयायां विक्रमारीमहत्तरिका-
याम्, स्या० ५ डा० ३ उ० । आ० १० । आ० ५० । जं० ।
पोलासपुरवर्धनराजस्य विजयस्य भार्गवामतिष्ठककुशा-
रमातरि, स्या० १० डा० ३ उ० । अस्त० । कुम्भजिहवा-
तरि, ती० ८ कल्प ।

सिरीस-श्रीरीष-पुं० । वृक्षविशेषे, रा० । जं० ।

सिरोरुह-श्रीरोरुह-न० । केसे, पाठ० ना० १०६ गाथा ।

सिरोवत्थी-श्रीरोवत्थि-श्री० । शिरसि चक्षुष्य, चर्मकोषस्य
संस्कृततैलापूरलक्ष्ये वैद्यकर्मणि, आ० १ भू० १३ अ० ।
विपा० ।

शिरोविशुद्ध-श्रीविशुद्ध-न० । यदा स्वरः शिरःप्रातः सन्
सानुनासिको भवति ततः शिरोविशुद्धम् । करणविशुद्धे
मये, रा० ।

सिरोवेद्या-श्रीरोवेद्या-श्री० । शिरःपौकानाम्, श्री० ३
प्रति० ४ अधि० ।

सिरोवेह-श्रीरोवेह-पुं० । नाडीविषये वधिरमोक्ष्ये, अष्ट० १
भू० १३ अ० ।

सिरोवृद्धा-श्रीरोवृद्धा-श्री० । स्वनामकयातायां लक्ष्मीनाम्,
श्री० ४८ कल्प ।

सिरोहरा-शिरोधरा-स्त्री० । श्रीवायाम्, पाद० ना० १० गाथा ।
सिलभो-देशी-उभे, दे० ना० ८ वर्ग ३० गाथा ।

सिलप-सुदय-त्रि० । कथनीय, आ० म० १ अ० ।

सिलपवाल-शिलाप्रवाल-न० । शिलाकूपं प्रवालं भिया यु-
क्तं वा प्रवालं श्रीप्रवालम् । वर्णादिगुणोपेते विदुमः, सूत्र० २ भु०
१ अ० । जी० । शिलाप्रवालानि-विदुमाणि । अग्रे त्वाहुः शि-
ला राजपट्टादिरूपाः प्रवालं-विदुमम् । दशा० ६ अ० । म० ।
रा० । औ० । तं० ।

सिला-शिला-स्त्री० । राजपट्टे, गन्धपेषशिलायाम्, आ० १
भु० । १ अ० । घटनयोऽप्ये देवकुलपीठाद्युपयोगिनि मङ्गलि पा-
वाक्षिण्ये, जी० १ प्रति० । प्रहा० । दशा० । दश० । विपा० ।
स्फटिकादिके, स्था० ६ टा० ३ उ० । ७० । कल्प० । तीर्थक-
ल्मामभियेकसिद्धासनाभारभूतायां शिलायाम्, सूत्र० २ भु०
१ अ० । राजपट्टक, गन्धपट्टे इत्यन्ये । अनु० । कान्याय-
भेगात्रस्य वृषभस्य बुहिनरि ब्रह्मदत्तचक्रवर्तिनो भार्यायाम्,
उत्त० १३ अ० । पाषाण, पाद० ना० ११३ गाथा ।

सिलाश्च-शिलादित्य-पुं० । स्वनामधेयाने बलभीपुरराजे,
ती० १६ कल्प । (तत्कथा 'सच्चउर' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
२७३ पृष्ठे गता ।)

सिलागहस्थ-शलाकाहस्त-पुं० । अयःशलाकादिरूपे (दश०
४ अ० ।) शलाकासङ्घातकूपे सरित्पण्यादिशलाकाहस्तके, रा० ।

सिलागा-सलाका-स्त्री० । वेधारी, नि० खू० १ उ० । अयः-
शलाकायै, दश० ४ अ० ।

सिलाघा-सुधा-स्त्री० । गुणोद्घटने, स्था० ४ टा० ४ उ० ।
रुंके, यशांश, आय० ४ अ० । सूत्र० ।

सिलाधिद्वि-शिलानिहित-त्रि० । शिलाप्रसे, जं० ३ वक्त्र० ।

सिलापट्ट-शिलापट्टक-पुं० । मच्छणशिलायाम्, आ० म० १
अ० । हा० ।

सिलापट्ट-शिलापट्ट-न० । शिलाशब्देन करका शृङ्गन्ते वृ-
द्धं वर्णम् । करकादिवृद्धौ, दश० ८ अ० ।

सिलापट्टि-शिलापट्टि-स्त्री० । पाषाणनिपत्तने, करकादिशि-
लावर्ण्ये च । प्रब० २६८ द्वार । व्य० ।

सिलिद-शिलिन्द-पुं० । मुकुटघात्यविशेषे, ग० २ अक्षि० ।
दश० । ध० ।

सिलिध-शिलिन्ध्र-पुं० । कुत्रके, हा० १ भु० १ अ० । प्रहा० ।
भूमिस्फोटे, हा० १ भु० ६ अ० । भूमिस्फोटककुत्रके, औ० ।

सिलिधपुष्कल्पगास-शिलिन्ध्रपुष्पकाश-त्रि० । शिलिन्ध्र-
कुसुमप्रभे ईषत्सिते, औ० ।

सिलिध-देशी-शिशौ, दे० ना० ८ वर्ग ३० गाथा-

सिलिध-सिध-त्रि० । रजिरे, विशिष्टे, हा० १ भु० १ अ० ।
सुलहतावयव, आ० म० १ अ० । संगते, औ० । सुदृढ-कुले
सिद्धमित्यनयोऽन्तरम् । आ० खू० १ अ० ।

सिलिप-स्रीपदिन्-त्रि० । स्त्रीपद्माग्ना रोगेण शब्दे पा-
दौ शनौ-शिलावध्माप्रमाणौ भवतः । तस्मिन्, वृ० १ उ०
२ प्रक० ।

सिलिम्ह-स्रेम्ह-पुं० । "लात्" ॥ ८ । २ । १०६ ॥ क-
युक्तस्याप्यव्यञ्जनाङ्गापूर्वे इङ्गवति । इतीत्-सिलिम्हो । "स्ते-
ष्मणि वा" ॥ ८ । २ । १४ ॥ स्तेष्मशब्दे षमस्य फा भवति ।
फादेशभावे । सिलिम्ह । प्रा० जले, आय० ४ अ० ।

सिलिय-सिलिक-पुं० । प्रतलपाषाणरूपशस्त्रीकरीकरणार्थे,
किराततिरुकारित्वे च । हा० १ भु० १३ अ० । विश० ।

सिलीमुह-शिलीमुख-पुं० । बाणे, पाद० ना० ३६ गाथा ।

सिलीविय-स्रीपद-न० । पादादौ काठिन्यरूपे रोगे, आचा०
१ भु० ६ अ० १ उ० ।

सिलेलियमच्छ-शिलेलिकामत्स्य-पुं० । मत्स्यभेदे, जी० १
प्रति० ।

सिलेस-सिष-धा० । आलिङ्गने, "सिषेः सामग्गावयास-परि-
ग्रन्ताः" ॥ ८ । ४ । १६० ॥ सिष्यन्तेरे त्रय आदेश भ-
वन्ति । पले-सिलेसइ । सिष्यति । प्रा० ४ पाद् ।

स्रेव-पुं० । स्तेपयतीति स्तेवः । "लात्" ॥ ८ । २ ।
१०६ ॥ इति स्तेषु लात्पूर्वमिकारः । प्रा० । सञ्जैरसादौ,
आचा० १ भु० १ अ० ५ उ० । भावेऽयम् । समाभयण, सूत्र०
२ भु० २ अ० । वज्रलेपे, म० ८ श० ६ उ० ।

सिलोग-श्लोक-पुं० । आत्मस्वाधायाम्, सूत्र० १ भु० १३
अ० । पा० । विश० । स्वाधायाम्, सूत्र० १ भु० १३ अ० ।
अनु० । हा० । कीर्तौ, स्था० ७ टा० ३ उ० । आचा० । अनु-
चुपच्छन्दसि, स० । ज० । हा० । गुणवचनेर्वैद्येनायाम्, नि०
खू० १ उ० । स० ।

सिलोगामी-श्लोकामिन्-त्रि० । आत्मस्वाधामिलापिणि,
सूत्र० १ भु० १२ अ० ।

श्लोकगामिन्-त्रि० । श्लोकः-स्वाधा कीर्तिलङ्गामी यः ।
यशोऽभिलाषुके, सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

सिलोगाणुवाह-श्लोकानुपातिन्-त्रि० । श्लोकं-क्यातिम-
नुपतति इति श्लोकानुपाती । यशोऽभिनि, स्था० ६ टा० ३ उ० ।

सिलोचय-शिलोचय-पुं० । शिलानां पाण्डुशिलादीनामूर्त्त-
शिरस उपरि च यत्र सज्जमो सः शिलोचयः । जं० ४
वक्त्र० । मेघपर्वते, सू० प्र० ५ पादु० । बं० प्र० । पर्वतभाषे,
पाद० ना० ।

सिम्हग-सिम्हक-न० । गन्धद्रव्यविशेषे, आ० म० १ अ० ।

सिब-शिव-न० । व्यन्तरक्तोपद्रवाभावे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।
म० । कल्प० । स्था० । व्य० । मन्त्रादिसामर्थ्यानुपशमितो-
पद्रव, अनु० । संकलद्रव्यवर्जितत्वात् । प्रब० १ आभ०
द्वार । दश० । उपद्रवापशमहेतुत्वात् । हा० १ भु० १ अ० ।

सर्वोपद्रवरहितत्वात् । औ० । ध० । रा० । ल० । म० । हा० ।

मोक्षपदे, सूत्र० १ भु० १ अ० । विश० । आ० म० । स० ।

अबाधके, सर्वपुःखमात्रे, निवार्ये, स० । आ० म० ।

सर्वोपद्रवभात्रतानावाधे, उत्त० २३ अ० । स० । भ० । सुखे,
विश० । उपद्रवहरे, कल्प० १ अधि० २ क्षण । शिवहेतोः, म०
२ आ० द्वार । शान्ती, रा० । निरुपद्रवकारिणि, कल्प० १
अधि० ३ क्षण । सदा मङ्गलोपेते, ज० १ वक्ष० ३ जी० । सामा-
यिक, आ० २ अ० । आव० । तत्स्योपद्रवकारि-
त्वाभावात् । आ० म० १ अ० । पञ्चमलदेववासुदेवयोः
पितरि, स० । आव० १ ति० । स्था० । अक्षय्यादिमासयथा पोषे
मासे, ज० ७ वक्ष० । स्व० । आकारविशेषधरे, देशताविशेष,
रा० । जी० । भ० । अतु० । व्यस्तरविशेष, रा० २ अधि० ।
महादेव, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । महादेवशब्देनार्हन्त एव, तथामेव
महादेवत्वात् । हा० १ अष्ट० । उत्त० । अकोपनं तत्र वा
हरति, पञ्चविंशत्तमं सूरिगुणविशिष्टं, प्रव० १२ द्वार । क-
ल्याणकर, दश० १ तत्त्व० । रा० । सौम्ये, सुखकामिणि, कल्प०
१ अधि० ३ क्षण । तगरायां नगर्यां कस्यचिदाचार्यस्याद्यानां
शिष्याणां तृतीयं सुशिष्ये, द्य० १० उ० । भ० । स्था० । आ०
चू० । आ० १० । भविरेण सह प्रयोजिते (स्था० ८ टा० ३
उ० ।) स्वनामकथाते हस्तिनापुरनगरराजे, भ० ।

शिवराजसिंविधानकं नवमोद्देशकं प्राह, तस्य
चेदमार्तिसूत्रम्--

तेषां कालेषां तेषां समएषां हरिथणापुरे नामं नगरे
होत्था वक्ष्यो । तस्स यं हरिथणापुरस्स नगरस्स बहिया
उत्तरपुरच्छिमे दिसीभागे एत्थ यं सहरसम्भवणे था-
मं उजाये होत्था, सव्वोउयपुप्फकलसमिद्धे रम्भे थं दण-
वणधनिगासे सुहसीयलच्छाए मणोरमे साहुफले अ-
कटए पासादीए ० जाव पडिस्सवे । तत्थ यं हरिथणापुरे
नगरे सिधे नामं राख होत्था, महायहिमन्त्रं ० वक्ष्यो ।
तस्स यं सिधस्स रब्धो धारिणी नामं देवी होत्था सुकु-
मालपाणिपाया ० वन्नम्भो । तस्स यं सिधस्स रन्नो पुते
धारणीए अत्तए सिधमएए नामं कुमारो होत्था सुकुमाल०
जहा धुरियकते ० जाव पञ्चुवेक्खमाये पञ्चुवेक्खमाये
विहरह । तए यं तस्स सिधस्स रब्धो अकया कयावि पुण्व-
रत्तावरत्तकालसमयेसि रजजुरं चित्तमायस्स अयमेयारूवे
अम्मरिथए ० जाव सङ्गप्पजित्था-अत्थि-ता मे पुरा पोरा-
णां जहा तामलिस्स ० जाव पुतेहि वज्झामि पख्हि व-
ज्झामि अजेणं वज्झामि एवं रद्धेणं वल्लेयं वाहणेणं कोसेयं
कोट्टागारेणं पुरेणं अतेउरेणं वज्झामि विपुलवणं कणगर-
यणं ० जाव संतसारसावज्जेणं अतीव अतीव अभिवज्झामि
तं किन्नं अहं पुरा पोराणां ० जाव एगंतसेक्खं उन्वेह-
माये विहरामि १, तं जाव ताव अहं हिरन्नेयं वज्झामि तं
चव ० जाव अभिवज्झामि ० जाव मे सामंतरायाणो वि वसे वडुं-
ति ताव ता मे सेयं कल्लं पाउप्पमयाए ० जाव जहेति सुबहुं
लोहीलोः कडाहकडुच्छ्रयं तंविषं तावसमंडमं घटावेत्तां सि-

वमई कुमारं रजे ठावेत्ता तं सुबहुं लोहीलोः कडाहकडुच्छ्र-
यं तंविषं ताव समंडमं गहाय जे इमे गंगाकुले बाणपत्था
तावन्ना भवंति, तं जहा-होचिया पोचिया कोसिन्ना अज्झई
सहुई थालई जं च उडुदंतुक्खलिया उम्मज्जया सं-
मज्जमा निमज्जया संपक्खाला उडुकंडयगा अहो-
कंडयगा दग्गिण्णकूलमा उच्चरकूलमा संखचमया कू-
लचमया भित्तुद्धा हरिथतावसा जलाभित्तेवकिं-
थायाया अंजुवासिणो वाउवासिणो जलवासिणो
चेलवासिणो अंजुभक्खिणो वायभक्खिणो सेवाभक्खि-
णो मूलाहारा कंदाहारा पत्ताहारा पुष्पाहारा कलाहारा-
बीयाहारा परिसडियकंदमूलपंडुपवपुष्पफलहारा उडंडा
रुक्खमूलिया बालवासिणो वक्कापासिणो दिसापोक्खिया
आयावणाहि पंचमिगतावेहि इंगालसोद्धियं पिव कंडुसोद्धि-
यं पिव कडुसोद्धियं पिव अप्पाणं ० जाव करेमास्स विहरंति
जहा उववाइए ० जाव कडुतोद्धियं पिव अप्पाणं करेमास्स
विहरंति । तत्थ यं जे ते दिसा पोक्खियतावसा तेसि अं-
तियं मुंडे भविता दिसापोक्खियतावसात्ताए पण्वइएए,
पण्वइए वि य थं समाथे अयमेयारूवं अभिगहं अभि-
मिहिहस्सामि-कप्पइ मे जावजीवाए छहुं छेडुं अमिक्खि-
तेणं दिसाचकवल्लेयं तत्रोक्कम्भेयं उडुं बाहाओ पमिज्झि-
य पमिज्झिअ ० जाव विहरितए चि कहुएवं संपेहेति संपे-
हेत्ता कल्लं ० जाव जलंते सुबहुं लोहीलोः ० जाव वडावेत्ता
कीडुंविषपुरिसे सहावेइ सहावेत्ता एवं वयासी-खिप्पामेव
भो देवाणुप्पिया । हरिथणागपुरं नगरं सर्बिभत्तराहिरियं
आसिय ० जाव तमाणत्थियं पक्खिणंति, तए थं से सिधे रा-
या दोषं पि कीडुंविषपुरिसे सहावेति सहावेत्ता एवं वयासी-
खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया । सिधमइस्स कुमारस्स महरथे
३ विउलं रायाभिसेयं उवडुवेह । तए थं ते कीडुंविषपुरिसा
तदेव उवडुवेति । तए थं से सिधे राया अथेगगणनायगदं-
डनायगं ० जाव सिधिपालसिद्धिं संपरिवुडे सिधमई कुमारं सी-
हासथवरंति पुरंत्थाभिमुहं नितीवावेन्ति २ तां अडुसंयं
सोवन्नियाणं कलंसायं ० जाव अडुसएणं मंभिजायं कलंसा-
यं सज्जिद्धीए ० जाव रवेयं महया २ रायाभिसेयं अभिसि-
चइ २ ता पण्हलंसकुमालाए सुरभिए गंधकासंईए गांवाइ
लुहइ पण्ह ० २ ता सरसेयं गोसीसेयं एवं जहेव जमालिस्स
अलंकरो तदेव ० जाव कप्परुक्खमं पिव अलंकिचिचिभुंति
करेति २ ता करयल ० जाव कडुसिधमई कुमारं जएयं विजए-
यं वडुवेति जएयं विजएयं वडुवेत्ता ताहि इडुहि कंताहि
पियाहि जहा उववाइए कोक्खियस्स ० जाव परमोडं पक्खिया-
हि इडुज्जयसंपरिवुडे हरिथणापुरस्स नगरस्स अमोसिं थं च-

हृत्वं नामावरणम् ० जाव विहरति । त कहु जयजयसई वड-
बंदि । तए खं से सिखमई कुमारे राधा जाए मइवा हिम-
वंत ० बचयो ० जाव विहरइ । तए खं से सिखे राधा अमया
कपाई सोमबंसि तिहिकरकदिवससुहुतनकलसंसि विपुलं
अमयपावलाइमसाईमं उवकलडावेति उवकलडावेता मि-
कलाइनिबग ० जाव परिजखं रायाखो य खलिया आमंतेति
आमंतेता तओ पच्छा वहाए ० जाव सरिरे भोवख-
वेलाए भोयखमंडवंसि सुहासखवरणए तेखं भितखा-
वि निबगसवख ० जाव परिजखेखं राएहि य खलियाएहि
व सई विपुलं असखपावलाइमसाईमं एवं जहा ता-
खली ० जाव सकारेति संमाखति सकारेता संमाखेता तं
भितखाति ० जाव परिजखं रायाखो य खलिया य सि-
वमई व रायाखं आपुच्छइ आपुच्छिता सुबहुं लो-
हीलोहकडाइकहुच्छुयं ० जाव मंडं गहाय जेइमे गंगाकुल-
गा बाखपत्था तावसा भवंति सं खेव ० जाव तेसि
अंतेए हुंटे भविता दिसापोकिखयतावसत्ताए पवइए,
पवइएऽवि व खं समाखे अयमेयाखूं अभिगइं अभि-
गियइइ-कप्यइ मे जावजीवाए छइं तं खेव ० जाव अ-
भिगइं अभिगियइइ अभिगियइता पदमं छडुक्खमणं
छवसंपजिता खं विहरइ । तए खं से सिखे रायरिसी
पदमछडुक्खमणपारखगंसि आयावखभूमीए पचोरुइइ आ-
यावखभूमीए पचोरुहिवा बागलवत्थनियत्थे जेखेव सए
छडए तेखेव उवागच्छइ तेखेव उवागच्छिता किडिखसंका-
इयगं गियइइ गियइइता पुरच्छिमं दिसं पोक्खेइ पुरच्छि-
माए दिसाए सोमे महाराया पत्थाखे पत्थियं अभिरक्खउ
भिवे रायरिसी अभि ० २, जाखि य तत्थ कंदाखि य मू-
लाखि य तयाखि य पत्ताखि य पुप्फाखि य फलाखि य
जीवाखि य हरिमाखि य ताखि अणुजाणउ ति कहु पु-
इच्छिमं दिसं पसरति पुर ० ता जाखि य तत्थ कंदाखि य
० जाव हरियाखि य ताई गेयइ गेयिहता किडिखसंकाइयं
भेरइ किडि ० ता दूमे व कुसे य समिहाओ य पत्तामोडं
व गेयइइ गेयिहता जेखेव सए उडए तेखेव उवागच्छइ
इता किडिखसंकाइयगं ठवेइ किडि ० ता वेदि वडुइ वेदि वडि-
ता उवल्लेवखसंमज्जं करइ उव ० ता दूमसगम्भकलसाइ-
त्थगए जेखेव गंगा महानदी तेखेव उवागच्छइ गंगामहा-
वदी ओगाहेति २ ता जलमज्जं करइ २ ता जलक्रीडं
करइ करेता जलाभिसंयं करंति करेता आयेते
पोक्खे परमसुइधूर देवपधितिकयकजे दूमसगम्भ-
कलसाइत्थगए गंगाओ महानदीओ पञ्चुत्तरइ पञ्चुत्त-
रिता जेखेव सए उडए तेखेव उवागच्छइ तेखेव

उवागच्छिता दूमेहि व कुसेहि व बाहुपाएहि व
वेति रएति वेति रएता सरएखं अरखि महेति सरएता
अगिं पाडेति अ ० ता अगिं संयुकेइ अ ० ता समिहाकडाइं
पक्खिवइ समिहाकडाइं पक्खिविता अगिं उजालेइ अ ०
ता, अगिंस्स दाहिखे वासे, सत्संगाई समादहे । तं जहा-
“सकई वकलं ठाखं, सिजा मंडं कमंडलुं ॥ दंडदार्कं तहा
बाखं, अहे ताई समादहे ॥ १ ॥ ” महुया य पएख य
तंदुलेहि य अगिं हुणइ, अगिं हुणिता चरं साइइ,
चरं साइइता बलिवइस्सदेवं करइ, बलिवइस्सदेवं क-
रेता अतिहिपूयं करइ अतिहिपूयं करेता तओ वच्छा
अप्यखा आहारमाहरेति । तए खं से सिखे रायरिसी दो-
खं छडुक्खमणं उवसंपजिता खं विहरइ, तए खं से सिखे
रायरिसी दोखे छडुक्खमणपारखगंसि आयावखभूमी-
ओ पचोरुइइ आयावख ० ता एवं जहा पदमपारखगं
नवरं दाहिखगं दिसं पोक्खेति पो ० ता दाहिगाए दिसाए
जमे महाराय पत्थाखे पत्थियं सेसं तं खेव आहारमाहा-
रेइ । तए खं से सिखरायरिसी तच्छं छडुक्खमणं उवसं-
पजिता खं विहरति । तए खं से सिखे रायरिसी सेसं तं
खेव नवरं पच्छच्छिमाए दिसाए वरुखे महाराया पत्था-
खे पत्थियं सेसं तं खेव ० जाव आहारमाहरेइ । तए खं से
सिखे रायरिसी चउत्थं छडुक्खमणं उवसंपजिता खं विह-
रइ, तए खं से सिखे रायरिसी चउत्थं छडुक्खमणं एवं
तं खेव नवरं उत्तरदिंसं पोक्खेइ उत्तराए दिसाए वेसमणे
महाराया पत्थाखे पत्थियं अभिरक्खउ सिवं, सेसं तं खेव
० जाव तओ पच्छा अप्यखा आहारमाहरेइ । (ख ० ४१७)
तए खं तस्स सिखस्स रायरिसिस्स छइं छइं अनिक्खि-
तेखं दिसावक्खवालेखं ० जाव आयावेमाखस्स पगइमइवाए
० जाव बिशीययाए खमया कयावि तयावरखिजाखं क-
म्माखं खओवसमणं ईहापोइमगखगवेसखं करेमाखस्स
विग्गं नामं नाखे समुप्येव, से खं तेखं विग्गंमखा-
खेखं समुप्येखेखं वासइ अस्सिं लोए सत्त दीवे सत्त
समुइ तेख परं न जाखति, न पासति । तए खं तस्स सि-
खस्स रायरिसिस्स अयमेयाखे अयमस्थिए ० जाव समु-
प्यजित्था-अत्थि खं ममं अइसेसे नाखदंसखे समुप्ये
एवं खलु अस्सिं लोए सत्त दीवा सत्त समुइ तेख परं
पोच्छिमा दीवा य समुइ म, एवं संपेइइ एवं संपेइइता आ-
यावखभूमीओ पचोरुइइ आया ० हिता बागलवत्थनियत्थे
जेखेव सए उडए तेखेव उवागच्छइ उवा ० ता सुबहुं लोही-
लोहकडाइकहुच्छुयं ० जाव मंडं किडिखसंकाइयं व मे-
इइ गेयिहता जेखेव इतिगंगाओ नगरे जेखेव ताइमण-

सहे तेथेव उवागच्छइ उवागच्छता भंडनिकखेवं करइ
भंडंता हत्थियापुरे नगरे सिंघाडगतिग० जाव पहेसु बहु-
जणस्स एवमाइक्खइ० जाव एवं परूवेइ-अत्थिं थं देवाणु-
प्पिया ! मम अत्थिसेसे नाणदंसणे समुप्पणे, एवं खलु अ-
स्सिं लोए० जाव दीवा य समुदा य । तए थं तस्स सिव-
स्स रायरिसिस्स अंतियं एयमहुं सोच्चा निसम्म हत्थिया-
पुरे नगरे सिंघाडगतिग० जाव पहेसु बहुजणो अन्नमन्नस्स
एवमाइक्खइ० जाव परूवेइ-एवं खलु देवाणुप्पिया ! सिवे
रायरिसी एवं आइक्खइ० जाव परूवेइ अत्थिं थं देवाणु-
प्पिया ! मम अत्थिसेसे नाणदंसणे० जाव तेण परं वोच्छि-
न्ना दीवा य, समुदा य, से कहमेयं भजे एवं ? । तेणं
कालेणं तेणं समएणं सामी समोसहे परिसा० जाव पडि-
यया । तेणं कालेणं तेणं नमएणं समणस्स भगवओ म-
हावीरस्स जेहुं अंतवासी जहा वित्थिमए नियंहुंसेए०
जाव अडमाणे बहुजणसहं निसामेइ बहुजणो अन्नमन्न-
स्स एवं आइक्खइ एवं० जाव परूवेइ-एवं खलु देवा-
णुप्पिया ! सिवे रायरिसी एवं आइक्खइ० जाव परूवे-
इ-अत्थिं थं देवाणुप्पिया ! तं चेव० जाव वोच्छिन्ना दी-
वा समुदा य, से कहमेयं भजे एवं ? । तए थं भगवं
गोयमे बहुजणस्स अंतियं एयमहुं सोच्चा निसम्म० जाव
सहुं जहा नियंहुंसेए० जाव तेण परं वोच्छिन्ना दीवा
य समुदा य, से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमादिसमणे
भगवं महावीरे भगवं गोयमं एवं वयासी-जन्नं गोयमा !
से बहुजणे अन्नमन्नस्स एवमातिकखइ तं चेव सव्वं
आत्थियव्वं० जाव भंडनिकखेवं करेति हत्थियापुरे न-
गरे सिंघाडग० तं चेव० जाव वोच्छिन्ना दीवा य स-
मुदा य । तए थं तस्स सिवस्स रायरिसिस्स अंतिए एय-
महुं सोच्चा निसम्म तं चेव सव्वं आत्थियव्वं० जाव तेण
परं वोच्छिन्ना दीवा य समुदा य तणं भिच्छा, अहं
पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि० जाव परूवेमि-एवं खलु
जंबुदीवादीया दीवा लवणादीया समुदा संठाणओ एग-
विहिंविहाणा वित्थारओ अणेगविहिंविहाणा एवं जहा
जीवाभिगमे० जाव संयंभूरमणपजवसाणा अस्सिं तिरिय-
लोए असंखेओ दीवसमुहे पन्नत्ते समणाउसो ! । अत्थि
थं भंते ! जंबुदीवे दीवे दव्वाइं सवन्नाइं पि अव-
न्नाइं पि संगंधां पि अगंधां पि सरसां पि अरसां
पि सफासां पि अफासां पि अन्नमन्नवद्दाइं अन्न-
मन्नपुद्दाइं० जाव षडत्ताए चिट्ठंति ? , इता अत्थि ।
अत्थि थं भंते ! लवणसमुहे दव्वाइं सवन्नाइं पि अवन्नाइं
पि मगंधां पि अगंधां पि सरसां पि अरसां पि सफासां

पि अफासां पि अन्नमन्नवद्दाइं अन्नमन्नपुद्दाइं० जाव ष-
डत्ताए चिट्ठंति ? , इता अत्थि : अत्थि थं भंते ! धायइसंड दीवे
दव्वाइं सवन्नाइं पि० जाव एवं चेव एवं० जाव संयंभूरमणस-
मुहे ? ,० जाव इता अत्थि । तए थं सा महतिमहालिया
महत्तपरिसा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं इ-
यमहुं सोच्चा निसम्म इहुतुठा समणं भगवं महावीरं
वंदइ नमंसइ वंदिता नमंसिता जामेव दिसं, पाउब्भूया
तामेव दिसं पडिगया । तए थं हत्थियापुरे नगरे सिंघाड-
ग० जाव पहेसु बहुजणो अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ० जा-
व परूवेइ-जमं देवाणुप्पिया ! सिवे रायरिसी एवमाइ-
क्खइ० जाव परूवेइ-अत्थिं थं देवाणुप्पिया ! मम अत्थि-
सेसे नाणे० जाव समुदा य तं नो इण्णहे समहे, समणे भ-
गवं महावीरे एवमाइक्खइ० जाव परूवेइ-एवं खलु एय-
स्स सिवस्स रायरिसिस्स छहुं छहुं थं तं चेव० जाव भं-
डनिकखेवं करेइ भंडनिकखेवं करेता हत्थियापुरे नगरे
सिंघाडग० जाव समुदा य । तए थं तस्स सिवस्स रायरि-
सिस्स अंतियं एयमहुं सोच्चा निसम्म० जाव समुदा य तणं
भिच्छा, समणं भगवं महावीरे एवमाइक्खइ० जाव परूवेइ-
एवं खलु जंबुदीवादीया दीवा लवणादीया समुदा तं चे-
व० जाव असंखेओ दीवसमुदा पन्नत्ता समणाउसो ! ।
तए थं से सिवे रायरिसी बहुजणस्स अंतियं एयमहुं
सोच्चा निसम्म संकिए कंखिए वित्थिगिच्छिए भेदस-
मावणे कलुससमावणे जाए यावि होत्था । तए थं त-
स्स सिवस्स रायरिसिस्स संकियस्स कंखियस्स० जाव क-
लुससमावन्नस्स से विभंगे नाणे खिप्पाभेव परिवडिए ।
तए थं तस्स सिवस्स रायरिसिस्स अयमेयारूवे अन्न-
त्थिए० जाव समुप्पजित्था-एवं खलु समणं भगवं म-
हावीरे आदिगरे तित्थगरे० जाव सव्वन्नू सव्वदरिसी आ-
गासगएणं चक्रेण० जाव सहस्सऽम्ववणे उज्जाणे अहाप-
डिरुवं० जाव बिहरइ, तं महाफलं खलु तहारुवाणं अ-
रहंताणं भगवंताणं नामगोयस्स जहा उववाइए० जाव
गह्णयणए, तं गच्छामि थं समणं भगवं महावीरं वं-
दामि० जाव पज्जुवासामि, एयं थे इहभवे य परभवे
य० जाव भविस्सइ चि कहु एवं संपेहेति एवं संपेहिं
जेणेव तावसावसहे तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छिता
तावसावसहं अणुप्पविसति अणु० सिता सुबहुं लोहीलो-
इकडाइ० जाव किट्ठियसंकातिगं च गेएइइ किट्ठि० गेयिहत्ता
तावसावसहाओ पडिनिकखमति ताव० ता परिवडियवि-
व्वंमे इत्थिण्णपुरं नगरं मज्झं मज्झेणं निग्गच्छइ नि-
ग्गच्छिता जेणेव सहस्सं ववणे उज्जाणे जेणेव समणे म-

वर्गं महावीरे तेखेव उवागच्छर तेखेव उवागच्छित्ता स-
मर्थं भगवं महावीरं तिकन्नुचो आयाहिणपयाहिणं करेइ
बंदति नमंसति बंदित्ता नमंसित्ता नक्कासन्ने नाइदरे
० जाव पंजलिउडे पज्जुवत्सइ । तए खं से समखे भगवं
महावीरे सिवस्स रायगिस्स तीसे य महतिमहालियाए
० जाव आयाए आराइए भवइ । तए खं से सिवे रायरिमी
समखस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं धम्मं सोभा नि-
सम्म जहा खंदओ ० जाव उत्तरपुराच्छम्मं दिसीभागं अव-
क्कमइ भव ० ता सुवहुं लोहीलोहकडाह ० जाव किडिखसं-
कातिणं एगंते एइइ ए ० ता सयंमेव पंचसुद्धिपं लोयं करेति
सयमे ० ता समखं भगवं महावीरं एवं जहेव उसभदत्ते
तेहव पक्वइओ तेहव इकारस भंगाई अहिज्जति तेहव स-
खं ० जाव सक्कदुक्खप्पहीणे । (सू. ४१८)

‘तण्ण कालण’—मित्यादि, ‘महया हिमयेन वज्रओ’ लि-
अनेन ‘महयाहिमयेन महंतमलयमंदरमहिद्वारे’ इत्यादि रा-
जवर्णको वाच्य इति सूत्रतम्, तत्र महाहिमवानेव महान्
शेखराजपत्नया तथा मलयः—पर्वतविशेषो मन्दरो—मरुः
महन्द्रः—शकादिदेवराजसन्तद्वारः—प्रधानो यः स तथा,
‘सुकुमाल ० वज्रओ’ लि अनेन च सुकुमालपाणिपाय-
त्यादि राजावर्णको वाच्य इति सूत्रतम्, ‘सुकुमालजडा सू-
रियके ० जाव पक्खुवेक्कमाणे २ विहरइ’ लि आख्याय-
मर्थः—‘सुकुमालपाणिपाए लक्खणवज्जणुणोववेए’ इत्या-
दिना यथा राजप्रभ्रष्टनाभिधाने प्रस्थे सूर्यकान्तो राजकु-
मारः ‘पक्खुवेक्कमाणे २ विहरइ’ इत्येतन्नेन वर्णकत व-
र्णितस्तथाऽयं वर्णयितव्यः, ‘पक्खुवेक्कमाणे २ विहरइ’
इत्येतच्चैवमिह सम्बन्धीयम्—‘संखं सिवभइ कुमारे उ-
वराया यावि हाथा सिवस्स रत्ता रत्ते च रट्ठं च बलं
च धाहणे च कांसं च काट्टुगारं च पुरं च अंतउरं च
जणस्यं च सयमेव पक्खुवेक्कमाणे विहरइ’ लि । वायु-
पराश्रुति—वने भवा वानी प्रस्थाने प्रस्था—अवस्थितिः,
वानं प्रस्था यथा तं वानप्रस्थाः । अथवा—‘अप्पवारी यु-
इत्थक्ख, वानप्रस्था यतिस्तथा’ इति चत्वारो लोकप्रती-
ता आश्रमाः, एतेषां च दुर्नियाश्रमवर्षिणे वानप्रस्थाः,
‘कोत्तिय’—सि अग्निहोत्रिकाः ‘पोत्तिय’—सि वज्रपात्रिणः ‘ओ
त्तिय’—सि कविपाठस्तत्राप्ययमेवाभिः । जहा उववाइए,
इत्येतस्माद्विशेषादिदेवद्वयम्—‘कोत्तिया जज्जइ सुइइ थालइ
वुवउट्ठा वंतुक्कलिया उम्मज्जगा सम्मज्जगा निमज्जगा
संपक्कला द्दक्कलक्कलमा उत्तरक्कला संलक्षमगा कूल-
धम्मगा भिगलुज्जा इतिधत्तावसा उइइगा दिसापोक्कियो
वक्कवासियो जलवासियो जलवासियो दक्कलमुलिया अ-
नुमक्कियो वाउमक्कियो संवालमक्कियो मूलाहारा कं-
दाहारा तथाहारा पत्ताहारा पुक्काहारा फलाहारा बीया-
हारा ‘परित्तियकंदमूलनयपत्तपुक्कफलाहारा जलामिसेय-
कणियावक्क आयावक्काहि पंचविगुत्तवेहि इंगालसोत्तियं कं-
दुवेत्तियं’—तत्र ‘कोत्तिय’—‘भूमिशायिनः’ ‘जज्जइ’—सि-
वज्रवर्जिनः ‘सुइइ’—सि आडाः ‘थालइ’—सि युहीतभण्डाः

‘वुवउट्ठं’—सि कुट्टिक्कल्लमाणाः ‘वंतुक्कलिया’—सि कलभोजिनः
‘उम्मज्जगा’—सि—उम्मज्जनामात्रं च क्षामिन् ‘सम्मज्जगा’—सि-
उम्मज्जनस्थेयासत्करणेन य क्षामिन् ‘निमज्जगा’—सि—स्वा-
नार्थे निमग्ना एव ये क्षणं तिष्ठन्ति ‘संपक्काल’—सि—सुप्ति-
कान्दिधर्मेणपूर्वकं यइइं क्षालयन्ति ‘द्दक्कलक्कलमा’—सि—वै-
र्षण्यया द्दक्कलक्कल एव वास्तव्यम् ‘उत्तरक्कला’—सि—उ-
त्तरविपरीताः ‘संलक्षमगा’—सि—क्षलं धाम्ना ये जमन्ति य-
द्यन्यः कोऽपि नायवकुर्वन्ति ‘कूलधमगा’—सि—ये कूलं स्थि-
त्वा शब्दं कृत्वा भुञ्जन्ति ‘भिगलुज्जा’—सि—प्रतीता एव ‘इ-
तिधत्तावसा’—सि—य इस्तिने मारयित्वा तेनैव बहुकालं
भोजनं यत्तयन्ति ‘उइइगा’—सि—उत्थेकृतद्वया ये संल-
क्षमिन् ‘दिसापोक्कियो’—सि—उदकेन दिशः प्राप्य ये कल-
पुष्पादि समुच्चिन्वन्ति ‘वक्कलवासियो’—सि—वक्कलवाससः
‘जलवासियो’—सि—व्यक्ल पाठान्तरे ‘जलवासियो’—सि—स-
मुद्रवेलापनिधिवामिनः ‘जलवासियो’—सि—ये जलनिमग्ना
यवान्ने, शेपाः प्रतीताः, नवरं ‘जलामिसेयकणियावक्क’
—सि—येऽक्षात्वा न भुञ्जन्ति क्षान्नाद्या पाण्डुरीभूतनाभा इति
बुद्धिः कान्तं ‘जलामिसेयकणियावक्क’—सि—इत्यनं, तत्र
जलामिषककठिने गात्रे भूताः—प्राप्ता ये ते तथा, ‘इंगा-
लसोत्तियं’—सि—अङ्गिरिव एकं ‘कन्दुवेत्तियं’—सि—कन्दुप-
कामिषात । ‘दिसावक्कलएणं नवोक्कमणे’—सि—एकत्र पा-
रणेकं पूर्वस्थां दिशि यानि फलादीनि तान्याह्वय भुङ्क्ते
द्वितीयं तु दक्षिणस्यामित्येवं दिक्चक्रवालनं यत्र तपः—
कर्मणि पारणकरं तत्तपःकर्म दिक्चक्रवालमुच्यते तत्र त-
पःकर्मणेत ताहि इट्ठाहि कंताहि पियाहि’ इत्यत्र ‘एवं जहा
उववाइए’ इत्येत्तरणणदिदेवद्वयम्—मणुवाहि मणामाहि
० जाव वण्णइ अणुरयं अभिनेदंता य अभिधुणंता य एवं ज-
यासी—जययन्दंता जययन्दंता जययन्दंता भदंते अजियं जिणा-
हि जियं पालियाहि जियमज्जे वसाहि अजियं च जिणाहि
समुपक्कं जियं च पालेहि मित्तपक्कं जियविण्णोऽवि च व-
साहि तं देव । सयमज्जे इवो इव देवाणं खंदो इव ता-
राणं धरणा इव नागाणं भरदो इव मणुयाणं बहुरं वा-
साइ वाससायइ बहुरं वाससइसाइ अणइसमणे य
इट्ठउट्ठा’—सि, एतच्च व्यकृतमेवेति । ‘वागलवत्थनियत्थं’—सि-
वदकलं—वदकलस्थेयं वादकलं तद्वत्त्वं निवसितं—येन स
वादकलवत्त्वनिवसितः ‘उइए’—सि—उज्जः—तापससुइ
‘किण्णसंकाइय’—सि, ‘किण्ण’—सि—वंशमयस्ताप-
सभाजनविशेषस्ततश्च तयोः साङ्ख्यिक-भारोद्भवयत्नं
किण्णसाङ्ख्यिकम् ‘महाराय’—सि—लोकपालः ‘पत्थाणे प-
न्थियं’—सि—प्रस्थाने—परलोकसाधनसार्गं प्रस्थितं—प्र-
प्तं फलाद्याहरणार्थं गमने वा प्रवृत्तं शिवराज्यार्थम् ‘दुम्भं
य’—सि—समूलम् ‘कुसे य’—सि—दमनेव निर्मूलम्
समिहाओ य’—सि—समिधः—काष्ठिकाः ‘पत्तामाइ ज’
तस्मात्क्षामोदितपत्राणं वेदिं बहुरं’—सि—वेदिका—वे-
दाब्जस्थानं वेदनी—बहुकरिका तां प्रयुङ्क्ते इति वेदयति-
प्रमाजयतीत्यर्थः, ‘उवल्लेखसंमज्जं करेइ’—सि—इहापलेप-
नं गोमयादिना संमार्जनं तु जलेन संमार्जनं वा शाधनं ‘इ-
न्नकलसाहयण’—सि—दमोक्ष कलशश्च इस्ते गता यस्य
स तथा ‘दम्भसगम्भकलसगहयण’—सि—काचित् तत्र द-

भैरवसगमो यः कलशकः स हस्ते गतो वक्ष्य स तथा 'जलमज्जयं' ति-जलेन देहशुद्धिमात्रं 'जलकीर्णं' ति-देहशुद्धावपि जलेनाभिरतं 'जलामित्येयं' ति-जलक्षरणम् 'आयंतं' ति-जलरूपमात्रं 'बोक्ते' ति-अशुभद्रव्यावगमात् किमुक्तं भवति ?— 'परमसुदभूय' ति—'देवयपिह-कयकजे' ति—'देवतानां पित्राणां च कृतं कार्यं-जलाजाल-दानादिकं येन स तथा, 'संप्रपूज्यं अरणि महेह' ति-शर-कन-निर्ममथनकाष्ठेन अरणि--निर्ममथनीयकाष्ठं मथनाति-पर्ययनि, 'अगिरसल दाहिणे' इत्यादि सादृश्यं: स्फोकस्त-प्याशब्दवजः, तत्र च 'सत्संयाहं' सत्ताद्वानि समादधा-ति-संनिधाययानं सकथा १ वरकले २ स्थानं ३ शय्याभा-वदंड कमण्डलुम् ४ दण्डशक ६ तथा ५५मात्र ७ मिति, तत्र सकथा-नत्समयप्रतिबद्ध उपकरणविशेषः स्थानं-उपयतिः-स्थानं पात्रस्थानं वा शय्याभावे-शय्यापकरणं दण्ड-शक-दण्डकः आत्मा प्रतीत इति, 'चक्रं सादेति' ति-च-कः-भाजनविशेषस्तत्र पठ्यमानद्रव्यमपि अन्तेषु तं चक्रं ब-लिमित्यर्थः साधयानि-रमथयति 'बलिवहस्येव' करेह' ति-बलिना बंधमानं पूजयतीत्यर्थः, 'अतिहृदयं करेह' ति-अतिथः-आगन्तुकस्य पूजां करोतीति, 'स कदमयं मश एव' ति-अत्र मन्थशब्दाद्वितकीर्णः 'बितियसप' नित्यदु-हस्य' ति-द्वितीयशते पञ्चमादशक इत्यर्थः 'एगविहिवि-हाण' ति-एकेन विधिना-प्रकारेण विधानं-व्यवस्थानं ये-षां तं तथा, सर्वेषां वृत्तत्वात्, 'विश्वरात्रो ब्रह्मगविहि-विहाण' ति-द्विगुणं २ विस्तारत्वात्साधयामिति 'एवं अहा जी-वाभिगमे' इत्यनन यदिह सूचितं तदिदम्— 'दुशुगादुशुयं पडप्पापमाणा पवित्ररमाणा आभासमाणा-रीह्या' अवभा-समानधीचय-शोभमानतरङ्गाः, समुद्रपिण्डभिर् विशेषणम्, 'बहुप्लकुमुद्रनालिणसुभगसोमधियपुंडरीयमहापुंडरीयस-पतसहस्रपतसयसहस्रपतपण्डुलकसरोववेया' बहुनामु-त्पलादीनां प्रकुलानां-विकसितानां यानि केशराणि तैरुप-चिताः-संयुक्ता य त तथा, तत्रात्पलाति-नीलोत्पलादीनि कुमु-दानि अम्बुबोध्यानि पुण्डरीकाणि-सितानि शेषप्रदानि तु रु-दिगम्यानि प्रसेयं पसेयं पडमवरवेद्यापरिक्रिस्ता पसेयं-व-शमंडपरिक्रिस्ता' ति- 'सवकारं पि' ति-पुत्रलद्रव्याणि 'अ-वकारं पि' ति-धर्मास्तिकायादीनि 'अमममववृद्धाहं' ति-प-रस्परैण गाढास्तेषाणि 'अमममपुट्टाहं' ति-परस्परैण गाढा-स्तेषाणि, इह यावत्करणादिमेव दृश्यम्— 'अमममववृद्ध-पुट्टाहं अमममववृद्धताप चिट्टेनि' तत्र आम्बुः-अम्बुवृद्धास्पृ-ष्टान्यनन्तरोक्तगुणद्वययोगात्, किमुक्तं भवति ?-अम्बुः-अम्बु-वृद्धतया-परस्परसम्बद्धतया तिष्ठति-तावसावसहं' ति ता-वसावसयः-तावसमठ इति ॥ अमन्तरं शिवराजयैः सि-द्धिचक्रा ॥ ७० ११ शं ६ ७० ॥ आ० ७० ॥ आ० ७० ॥

मिषंकर-शिवंकर-७० ॥ शिवं-मोक्षप्रदं तत्करणीयम् ।
शैलैयवस्थागमने, सूत्रं १ भु० ११ अ० ।

सिषंभुवद-शिःप्रभतर-पुं० शिवो-मोक्षः आश्रतठ-इष्टतुष्टमः
शिषाभुवदः । सिद्धिरसालक्ष्मिविशेषे, दृश्यं १ तत्त्व ।

सिवक(ग)र-शिवकर-पुं० । स्वस्वामक्याते अेष्टिनि, मेम० ।
('पडिलभ' शब्दे बद्धमभागे २३८ वृष्टे तत्कथा क्तः ।)

सिवकुमार-शिवकुमार-पुं० । अपरविदेहे पुष्कलावतीविजयं
वीनसोकागरीराजस्य पत्नरक्ष्य पुत्रे, ध० २० २ अ० १० ।
(शिवकुमारकथा 'गिहवास' शब्दे मुनीयभांग ८६७ वृष्ट
गता ।)

सिवकोट्टम-शिवकोट्टक-पुं० । तगरायां कर्णाय सुष्ठकक्षरि-
त्वं प्रसिद्धे स्वनामक्याते पुष्पसिन्धुदीनां सुष्ठकक्षरि-
क्यामे, इय० ३ उ० ।

सिवग-शिवग-पुं० । महादेवे, नि० ७० १ उ० ।

सिवग-शिवगति-स्त्री० । सिद्धगती, पुं० । सिद्धगतिप्रप्ते,
विश० । भारतानीते चतुर्दशे जने, प्रव० ७ द्वार ।

सिवगय-शिवगत-पुं० । परमपदं प्रप्ते, प्रव० ४४ द्वार ।

सिवतित्य-शिवतीर्थ-न० । काश्याम्, प्रा० १ पाद ।

सिवदत्त-शिवदत्त-पुं० । इन्द्रपुरवास्तव्ये स्वनामक्याते ब्रह्म-
दत्तपितरि, उक्त० १३ अ० । आचक्ष्वां नगर्यां स्वनामक्याते
नैमिस्तके, आ० म० २ अ० ।

सिवदेव-शिवदेव-पुं० । 'पामिच्च' शब्दे पञ्चमभागे उद्गहने
सम्मतसाधुभाग्ये तैलरूपश्चण्डमदं वणिजि, पि० ।

सिवपह-शिवपथ-न० । शिवं-मातः पारमार्थिकनिरुपम-
द्रव्यस्थानं तस्य पन्था-मार्गः शिवपथः । माताप्वनि, दृश्यं
३ तत्त्व ।

सिवपुर-शिवपुर-न० । शिव प्रच पुरं शिवपुरम् । शिवनगरे,
मातः, दृश्यं ३ तत्त्व ।

सिवमह-शिवभद्र-पुं० । एकादशयतनबर्मादेशकाभिहिते वे-
वराजिपुत्रे, म० ७ श० ३ उ० । ('सिव' शब्देऽस्त्रिंश
भागं कथा गता ।) स्वनामक्याते मुनी, ध० २० ।

नयाहि—

“इह कोसंबिपुरीय, पुण्डरीकज्जाणभवनकयवासो ।

संनिहियापाडिहरो, जङ्गको निवसह फरसुपाशी ॥ १ ॥

अजदिये तन्मवणे, सुसंथविक सुंदरसो साहू ।

काउरसगण छिडा, विससपडिक्कतवकम्मो ॥ २ ॥

ताक्कतकोहणथं, जङ्गको तं उदह भुययकवणे ।

करिकवणं पीडह, तस्सर अड्डहांसहिं ॥ ३ ॥

तह वि हु अक्कमुविममं, तं समणं वदहु फरसुपाशिसुरो ।

नड्डिं विज्जवह इमं, उक्कलियातुक्कहिरसभरो ॥ ४ ॥

उवसगणधम्मग्गं, जं तुह मुण्णिपवर । पाषभरसज्जो ।

सज्जोगसालिणो वि हु, काहमहं अमसु तं भेनं ॥ ५ ॥

इय वरणजुयलसंठवि-य मउत्तिकम्मो क्कमाविंइं साहू ।

सीसो व्व समविगमो, जङ्गलो तं सेवप सम्मं ॥ ६ ॥

अह तथ सुमि पुराहण-पुला सिचभहसिरियगभिहाका ।

पला तं अइडुक्कर, तक्किसियंयं नियंति मुण्णि ॥ ७ ॥

तो तेहि सहासमिहं, पर्यपियं जं मुण्णि । धम्मयं ।

पीडिज्जहं किं आपा, वाढमज्जुं तं तं पर्यं ॥ ८ ॥

अत्रो—

धम्माम्ना धणलाभो, तन्नो कामो तन्ना य संसारे ।
 धम्मस्स अज्झं ना, मूला उ च्चय द्दमज्झुत्तं ॥ ६ ॥
 इय त उवहासपरं, द्ददु जक्कं कुट्तगुरुकावो ।
 उप्पाडिय सियफरत्तं, पहाविभो तसि इण्णत्थं ॥ १० ॥
 तयण भयलोलोयण-तरलियनारा पक्किरसरीरा ।
 लग्गा मुणिवलणसुं, भणिरा " नं अहं सरणं " ति ॥ ११ ॥
 ते द्ददु साधुसरणे, अक्खो जाओ पसंतमन्नुभरो ।
 पारियउस्सग्गेणं, अहं मुणिया ते इमं बुत्ता ॥ १२ ॥
 (भट्ट्यात्रि ' धम्म ' शब्दे चतुर्थभागे २६६० पृष्ठ उक्तम् ।)
 जं पिडु धणभोगार्हं, भणियं भवकारणं तमवि इत्थ ।
 जेयं किलिहुसन्ना-ण न उण इयराणं जं भणियं ॥ १७ ॥
 सा काउवि कला भायं—ति नियमणे जाणिऊण परमत्थं ।
 ग्हायंति घडसएण वि, छिपंति न विदुणा खेव ॥ १८ ॥
 सुव्वह य भवदसगरा-इयो इहं सुव्विरभुनवरभोगा ।
 हाउं अकिलिहुमणा, लोयणदियं पयं पत्ता ॥ १९ ॥
 इय सोउं पिडुबुद्धा, पुणो पुणो आमिउं तमवराहं ।
 तस्स मुणिस्स समीयं, तं दो वि वयं पदज्जेति ॥ २० ॥
 मुणिय जइण्णकरिया, गुरुमूले पडियवहुयसुत्ताया ।
 सुव्विर उगविहारा, संतिपहाया तवति तव ॥ २१ ॥
 अहं असुद्धकम्मयसओ.सिरिओ सिट्ठिलहं चरणकरणभरं ।
 धरा मणं जाइमयं, न कुणह विणयं गुरुसुं पि ॥ २२ ॥
 ता सिखभट्टो सिरियं, भणह भो भइ ! चरणकरणमि ।
 भवसयसहसदुल्लहं, कणं पि किहं हासि सिट्ठिलमयो? ॥ २३ ॥
 गुरुविणयपरो निक्खं, मणं पि मा कुणसु जाइमयमेवं ।
 जं जाइमयार्हं, दुहिको परिमह भवगहणे ॥ २४ ॥
 उक्तं च—

जाइकुलरुपबलसुय-तवलाभिससिय अट्टमयपन्नो ।
 एयार्हं विण बंधइ, असुद्धार्हं वहुं च संसारं ॥ २५ ॥
 तो भणियं दोलं, पयं गीयस्थसुगुरुमूलमि ।
 * आलोयसु सम्मं, नाउं आलोयणार्हविहि ॥ २६ ॥

तद्यथा—

पडिसेवा पडिसेवग—दोसगुणा गुरुगुणा य इह जेया ।
 सम्मविसेहीह गुणा, सम्ममणालोयओ सिक्खा ॥ २७ ॥
 तह पडिसेवादप्य—पमायणाभोगसहसकरे य ।
 आउरआवइसंकिय—अप्यपओसा य बीमंसा ॥ २८ ॥
 बगणुमार्हं दप्या, इह कंठ्या उ भवइ पमाओ ।
 बिस्तरियमणभोगो, सहसाकारो अक्कहं सि ॥ २९ ॥
 इहसयहवाहिधरथा, जं सेवइ आउरा भवे पत्ता ।
 दव्वाइअलंभे पुण, खउम्विहा आबर्हं होइ ॥ ३० ॥
 संकिय मा कम्हा मा-इ संकिर्यं सीहमार्हं च भये ।
 कोहाइओ पओसा, बीमंसा सेहमार्हं ॥ ३१ ॥

(द्वारं)—

“आकंपइसा अणुमाणइसा”, जं विट्ठं बायरं च सुद्धं वा ।
 क्खं सहाउलयं, वहुजणअव्वत्त तस्सवी ॥ ३२ ॥
 इय पडिसेवगदोसा, आकंपिय नत्थ भसिमार्हं हि ।
 गुरुअवराहं लहुया—णुमाणओ तहय आलोय ॥ ३३ ॥
 जं विट्ठं ति परंणं, आलोयइ बायरं ति नहु सुद्धं ।
 अहं सुद्धं आलोयइ, बिस्संनत्थं न उणं धूलं ॥ ३४ ॥

क्खं अव्वत्तरसं. सहाउलयंति तुरियसंदणं ।
 तं खेव य पक्कित्तं, आलोयइ वहुजणण पुरो ॥ ३५ ॥
 अव्वत्तस्स अगीय—स्स तस्स आसेवगो य तस्सवी ।
 इतो दस आलोयण—गुणा इमे हुंति नायव्वा ॥ ३६ ॥
 जाइकुलविणयउवसम—इदियजयनागुणसंणसमग्गा ।
 अणुत्ता वि अमारं, चरणजुया लोयगा भणिया ॥ ३७ ॥
 जाइजुओ पापणं, न कुणह असुद्धं कयं तु आलोय ।
 कुलसंपन्नो सम्म, पक्कित्तं वहरं गुरुद्विं ॥ ३८ ॥
 नाणी किक्खाकिक्खं, जाणइ सहइ दंसणी साहि ।
 चरणी तं पडियजइ, सेसपया हुंति पयडत्था ॥ ३९ ॥
 आयाव माहारव, ववहाउव्वीलए पकुडवी य ।
 अपारस्सायी निज्जव, अवायवंसी गुरु भणिओ ॥ ४० ॥
 नाणायावजुओ, आयाव सीसकडियमवगाहं ।
 धारंनो आहारव, ववहारो पंवहा इण्णो ॥ ४१ ॥
 आगमसुयआणा धा—रणा य जीयं च होइ ववहारो ।
 केवलमणो हि खउदस, दसनवपुक्खो य पदमो रथ ॥ ४२ ॥
 आयावपक्काइ, सम्मं संसे सुयं विणिहिट्ठं ।
 वेसंतरद्वियाणं, गूढपयालोयणा आणा ॥ ४३ ॥
 गीयत्थाओ पुक्खं, अवधारिय धारणं तहि दिने ।
 पायक्खित्तं जीयं, कटं वा जं जहिं गच्छ ॥ ४४ ॥
 लउजाइनिव्वदंतं, अवलइअं कुणइ सो उ उव्वीलो ।
 गदयस्स वि पावस्स उ, सुद्धिसमत्थो पकुडवी य ॥ ४५ ॥
 अपपरिस्साविगभीरो, निज्जवगो दुम्भनस्स निव्वदगो ।
 नरगाइदुक्कवंसी, अवावदंसी ससज्जायं ॥ ४६ ॥

अवि च—

ससुद्धरणनिमित्तं, जित्तमी सत्त जेयणसयार्हं ।
 कालं बारस वासा—गीयस्थगवसणं कुउजा ॥ ४७ ॥

अत्रो—

नासेइ अगीयणो, खउरंगं सव्वलोयसारंगं ।
 नहुमि य खउरंगं, नहु सुद्धं होउ खउरंगं ॥ ४८ ॥

किंच—

अक्कंठियचारिणो, वयगहणाओ य जो य गीयणो ।
 तस्स सगसे वंसण, वयगहणं सोहिगहणं च ॥ ४९ ॥
 एयंविहगुरुपासे, व(ल)आगारवभयार्हं मोत्तं ।
 सम्मं पि भावसज्जं, उच्चरिचव्वं ज्जओ भणियं ॥ ५० ॥
 अहं बालो जंपेता, कज्जमकजं च उज्जुओ भणइ ।
 तं तह आलोइजा, मायामयविण्णमुक्को उ ॥ ५१ ॥

द्वारं—

लहुयासहार्हजणं, अपपरनिमित्तिकज्जवं सोही ।
 दुक्कररणं अट्टउ, निस्सज्जत्तं च सोहिगुणा ॥ ५२ ॥
 आलोयणा पणिको, सम्मं संपणिको गुरुतगाले ।
 जइ अंतरावि कालं, करिज आराइगो तह वि ॥ ५३ ॥
 आगंतुं गुरुमूले, जो पुण पयडेइ अत्तजो दोसे ।
 सो जइ न जाइ माक्कं, अवस्सममरत्तणं लहइ ॥ ५४ ॥
 जो पुण इय गाऊण वि, सम्मं न कोइ अणयो सजे ।
 खोएयव्वो तो सो, निसीहभणिएहिं नाएहि ॥ ५५ ॥
 जइ कस्सइ नरवदणो, एगो आलो समग्गणुणकलिक्खो ।
 तस्स पमावित्तं निव्व—स्स वहुए सव्वसंवरपि ॥ ५६ ॥

अह सेसनिवा पभयैति, नियनियठाणसु संठिया एवं ।
 भो अतिथि कांइ पुरिसा, जो न आसं अहहरिजा ॥ १७ ॥
 भणियं चारनरेहि, सो नरपंजरसमो सया काल ।
 हरिउं तेण न तीरइ, अह बुसं एगपुरिसेण ॥ १८ ॥
 अह नभरे मारिअइ, रक्षा भणियं हमं पि ता होउ ।
 तसो सो तथ गभो, न लहर तुरयस्स अरवांस ॥ १९ ॥
 तो णेण खुहियाकं-टण्ण सरमुहटिण्ण वरतुरओ ।
 कहमवि बिओ सो ते-ण सखिओ सुहुमसखेण ॥ २० ॥
 सो निबं परिहण्णइ, भुंजंतो वि हु पभूयउवसार ।
 सो रक्षा सो विअ-स्स दाइओ तेण भणियमिणं ॥ २१ ॥
 न हि कांइ धाउकांओ, अतिथि हु अण्वत्तसज्जमेयस्स ।
 तो जमसमगमंसो, उडिंतो सुहुमसखेण ॥ २२ ॥
 सणपसे आसो, उहइत्तण्णो य पढमुक्खाओ ।
 नाऊण तमो सज्जं, नीसिय आसो कम्मो सज्जो ॥ २३ ॥
 अमो पुण जइ आसो, अणुधियसज्जा न भुज्जपरिहरथो ।
 तइ साहु वि ससज्जा, कम्मजं काउ असमथो ॥ २४ ॥
 वेवाणुपिय ! सज्जं, लउजागरवभयाइ ता मुणु ।
 आलोयसु नियसज्जा, मा मरसु ससज्जमरणेण ॥ २५ ॥

अमो—

न वि ते सत्थं व विसं, व पुणउसो व कुणइ वेयालो ।
 जेतं व पुणउसं, सण्णो व पमाइओ कुंओ ॥ २६ ॥
 जं कुणइ भायसज्जं, अणुजियं उत्तमटुकालमि ।
 तुज्जमबोहीवसं, अण्वत्तसंसारिबत्तं व ॥ २७ ॥
 इय पभियओ वि सिरिओ, तमो अणालाइओ अचटिकंतो ।
 वरसं विराडिऊणं, उववत्ता भवणवासीसु ॥ २८ ॥
 सिवभरो उण कंठग—पडकुलणानायओ कह वि जायं ।
 नाउं नियमहारं, आलोयइ अ सि गुरुसूतं ॥ २९ ॥
 आल्लोइयपाडकंतो, सज्जं आराडिऊण सामणं ।
 उववत्ता पवरसुरे, सोहम्मे हेमवत्ताओ ॥ ३० ॥
 तो वविउं इह भरेइ, वेयइ गयणवज्जइपुरिमि ।
 सिरिकणयकेउरओ, वेवइनामाइ वेवीय ॥ ३१ ॥
 जाओ पहाणुपयो, सिवचंदो नाम पत्ताकओ ।
 परिलेइ वसंतसिरि, निवधुयं पडियवहुविउओ ॥ ३२ ॥
 सिरिओ वि तमो वडिय, जाओ तस्सेव बंधओ लहुओ ।
 कपसामचंदनाओ, कम्म तयणसमणुपसो ॥ ३३ ॥
 अह सामचंदकुमर-स्स पडियनिरउजपवरविउजस्स ।
 जाया कयावि बुडी, मायंमि साहिउं विउजं ॥ ३४ ॥
 सीसे य इमो कप्यो, मायंगमिहडिउण्ण कह वि दिण्णे ।
 साहणुविही बिहेया, परिणियमायंगधूपण ॥ ३५ ॥
 तयण मकामं पिउणा, पारिउजंतो वि सोयरेण पुणो ।
 सुवहु कलिउजंतो वि हु, गभो कुणालाहपरिय ॥ ३६ ॥
 तथ वहुवाणुपुव्वं, मायंगसुयं विवाइए पणं ।
 सिडिलियविउजासाहण—वाधारो गलियसुउमई ॥ ३७ ॥
 अगणियसकुलकलंको, दूरं पढमुहुअपभारो ।
 सीए किय अणुरत्तां, कम्म जायाणि डिभाणि ॥ ३८ ॥
 इय तस्स मलीमस वि—दियस्स अण्वत्तवावतिरयस्स ।
 पिउभायपमुहलोए-ण संकहा दूरकां वत्ता ॥ ३९ ॥
 अजविसे सिवचंदो, हरिकरिइजांइहपरियरिओ ।
 पूरेनो गयणयलं, विमाणालाहि* सववत्ता ॥ ४० ॥

पवरविमाणारुढो, मिरउयरिपरिअमाणसियक्खो ।
 पासपइदियकयरो, जणुहालिअतांसियचमरो ॥ ४१ ॥
 अगणद्वयमागहण—पहुपयडियविहिहसमरारउअज्जा ।
 कलकंठकंठगायण—गिअंनमईनगुणनिवहो ॥ ४२ ॥
 सुचिरं सुरसरिसुरगिरि-वणेषु तइ अंजुदीवज्जगईए ।
 पउमवरवेइगाए, पकीलिउं सगिहमणुक्खिमो ॥ ४३ ॥
 कह वि कुणालानयरी-इ उरि वरुचंनओ निए वि हमं ।
 नेहणं आयरिउ-ण सायरे भायरे भणइ ॥ ४४ ॥
 कि ओ बंधव ! तुमए, इहेव अण्वत्तनिदियकुलमि ।
 काएण व मयगकले—वरम्म बडा रइ दूरं ॥ ४५ ॥
 कि मूढ ! विस्सगंध—पवंध दग्गाडपिदियनासउं ।
 दूरेण इयमाणं, जणं इओ न हु पलोपसि ? ॥ ४६ ॥
 एगध अतिथिउज्जर-इ भरियमकथ भनिरसाणयलं ।
 अवतरण गिउवायस-तुप्पिक्खं कि न नियसि हमं ? ॥ ४७ ॥
 तं सोउ सामचंदो, अयंडतडिइताडिओ व्व दूढं ।
 विरुद्धाओ लज्जावत्त-मित्तनयणो भणइ एवं ॥ ४८ ॥
 भो भाय ! कां न याणइ, तुहमसममिमं परं कहसु हमं ।
 पुव्वभवजियवुज्ज-म भार्योसेण केण अइ ॥ ४९ ॥
 विमलकुलवासविमुहो, विमुक्कतुहसिससंभुपिडिओ ।
 परिसिखिजावा-र सायरे पाडिओऽमि हहा ? ॥ ५० ॥
 तो विहिणा सिवचंदो, सविमइओ सरिय रोहिणि देवि ।
 पुक्कइ कोहसु भयवइ !, मह बंधवपुव्वभवचरियं ॥ ५१ ॥
 उरुआंदिनाणमुणियं-कहिउं सयलं पि तस्स पुव्वभवं ।
 वेवीइ रोहिणीए, कुडवयणमिमं समुज्जवियं ॥ ५२ ॥
 जाइमयाई पुमि, न सम्ममालोइयं जमएण ।
 तेणेसो तुह भाय, विंडवयं परिसं पसो ॥ ५३ ॥
 जं सुहुमं वि हु कलिप, निस्सस्सला लोयणा कया तुमए ।
 तं जाओं सि इय सुडी, इय भणिय तिरोहिया वेवी ॥ ५४ ॥
 सोउमियं सिवचंदो, पुव्वभवं सरिय भणइ भो भाय ! ।
 अज वि तांउं वि लहुं, कुकुडं वसिणेइ मुक्कमिमं ॥ ५५ ॥
 नियवुक्काई आलो-इऊण काऊण निवत्तवचरणं ।
 एयस्स वुक्कनिवह-स्स वेसु सलिलजलि भाया ! ॥ ५६ ॥
 अह भणइ सोमचंदो, भाय ! इमा भारिया मह अणाला ।
 आसकपसवसमया, इमाई डिमार्इ लहुयाई ॥ ५७ ॥
 ता कहसु सुएमि कहं, इय तं मूढं निएवि सिवचंदो ।
 दूरं न धम्मजुग—सि वयइ पसो मियं नयरं ॥ ५८ ॥
 मायाविऊण पिउणो, कहमवि चारणमुणियपयसूले ।
 पडिवत्तसंजमभरो, सिडि पसो पुयंकलसा ॥ ५९ ॥
 इयरो वि काउ विविहं, पावं कालमि कालमासज ।
 पसो नरए घोरे, दुहिओ भमिही भवकहिओ ॥ ६० ॥
 भुंतेसि सडिक्कनाघटनामिरस्स—
 कम्मजजस्य शिवभद्रमुनेअरिचम् ।
 वाचंयमा नियमिताकिलदोवजाला,
 यत्नं मुदा स्कलितमुद्रिबिधौ व्यथत ॥ ६० ॥
 इति शिवभद्रमुनिकथा । अ० ६० ।

शिवभद्र-शिवभूति-पुं० । अविद्वार्यधनगिरेः बासिङ्गोव-
 स्य क्कनामक्यातेऽन्तेवासिनि कौत्सगोत्रे आचार्ये, कण्ठ० १
 अधि० ४ क्षण । क्कनामक्याते रघुवीरपुरवाल्म्ये साहित्यिकम-

जे, यः प्रकृत्य बोद्धिकनिष्ठवानस्थापयत् ॥ २०१ ॥

भाष्यम्—

उबहिबिभागं मोउं, शिवभूषं अजकपहगुरुमूले ।

जिणकप्पियाइयायं, भणइ गुरुं कीस नेयाणि ॥ २५४३ ॥

जिणकप्पोऽणुचरिजइ,

नोच्छिन्नो ति भणिए पुणो भणइ ।

तदसत्तसोच्छिजउ,

बुच्छिजइ किं समत्तस्स ॥ २५४४ ॥

पुच्छस्स पुव्वमणापुच्छ,

क्षिणकवलकसायकलुसिओं चैव ।

सो वेइ परिग्गहओ,

कसाय मुच्छा भयाइया ॥ २५४५ ॥

दोसा जओ सुबहुया, सुए य भणियमपरिग्गहत्तंति ।

जमचेला य जिण्णिदा, तदभिहिओ जं च जिणकप्पो ॥ २५४६ ॥

जं च जिआचेलपरि—सहो मुणी जं च तीहिं ठाणेहिं ।

वत्थं धरिज नेगं—तओ तओऽचेलया भेया ॥ २५४७ ॥

सत्तां अणुक्कायां एव, नवरं 'जं च जिआ चेले' त्यादि,

यस्माच्च 'जिताचेलपरिग्रहो मुनिः' इत्यागमऽभिहितम् ।

जिताचेलपरिग्रहत्वं च किल त्यक्तवत्त्वस्यैव भवतीत्यभि—

प्रायः । यस्माच्च त्रिभिरेव स्थानैरेवधारणमनुज्ञानमगमे

नैकान्ततः, तथा आगमयत्तन्म—'निहिं ठाणेहिं वत्थं ध-

रिज्जा—होरियत्तियं, दुगंछावत्तियं, परीसहवत्तियं' । तत्र

हलिंछा संयमो वा प्रत्ययो निमित्तं यस्य धारणस्य तत्

तथा, जुगुप्सा—लोकविहिता निम्मा सा प्रत्ययो यस्य तत्त-

था, एवं परीषदाः—शानोपपदंशमशकादयः प्रत्ययो यत्र

तत्तथा । उपसंहारश्चाह—तत्तत्तस्मादुक्तयुक्तिभ्योऽञ्जनैव-
यस्करीति पूर्वपक्षः ।

अत्रोत्पत्तमभिधिसुराह—

गुरुष्ठाऽभिहिओ जइ जं, कसायहेऊ परिग्गहो सो ते ।

तो सो देहो षिय ते, कसायउप्पत्तिहेऊ चि ॥ २५४८ ॥

शुद्धा—आर्यकृष्णेनाभिहितः शिवभूतिः—यदि इत्तं । यद्

वत् कषायहेतुः, तत् तत् ते तत्र परिग्रहः, स च मुमुक्षुणा

परिहृत्यैव एवत्येकान्तः । 'तो सो' इत्यादि तत्तस्मादिं स्व-

कीयां देह एव 'ते' तत्र स्वस्यात्मनोऽपि कषायोपपत्तिहेतुरि-

ति परिग्रहः परिहरणीयश्च आप्नोति । अतःऽपरिग्रहत्वस्य

परिग्रहाणां चांस्तत्त्वा कथंति ।

अथवा—किमको देह एव, ननु व्याख्यायि भूमः, तद्यथा—

अरिश्च किं किंचिजए, जस्स व तस्स व कसायवीर्यं जं ।

वत्थुं न होज एवं, धम्मो वि तुमे न वेत्तव्वो ॥ २५४९ ॥

जेण कसायनिमित्तं, जिणो वि गोसालसंगमाइयं ।

धम्मो धम्मपरा वि य, पडिचीयायं जिणमयं च ॥ २५५० ॥

किं हि नाभेनावाति जगति तद् वस्तु, यद् यस्य वा तस्य वा

कषायार्थां बीजं—कारणं न भवेत् ? एवं च सति भूत-आरिज-

भद्विभजो धर्मोऽपि स्थया न प्रदीनेत्यः, तस्यापि कस्याञ्चत्

कषायहेतुत्वात् । कुतः ? इत्याह 'जेणेत्यादि' यत्र यस्मा
दास्तां तत्प्रणीतो धर्मः, किन्तु—स त्रिभुवनबन्धुः—निष्कार-
णवत्तलः सर्वैस्त्वानां जिनाऽपि भगवान् तीर्थधरोऽपि त्रि-
ष्टकर्मणां गोशालकसंगमकादीनां कषायनिमित्तं संजातः ।
एवं धर्मेस्तत्प्रणीतः, तदुक्तधर्मपरा अपि तदकनिष्ठाः सा-
धवाः, जिनमत्तं च आदेशाङ्गीकृत्य, सर्वमव्यतद् शुक-
र्मणां दुःखैककपदीर्घमवधमणभाजां प्रत्यनीकानां जिनशा-
सनप्रतिकूलवर्तिनां कषायनिमित्तमेव, इत्येतदप्यग्राह्य प्रा-
प्नोति, न वेत्तस्ति । तस्मात् 'यत् कषायहेतुस्तत् परिह-
र्तव्यम्' इत्येकान्त एवेति ।

अथैतद्वोपपरिजिहीर्षोः परस्याभिप्रायमाशङ्क्य परिहरश्चाह—

अह ते न मोक्खसाहण—मईए गंधो कसायहेऊ वि

वत्थाइमोक्खसाहण—मईए सुद्धं कहं गंधो ॥ २५५१ ॥

अथ मन्येधाते—ते देहादयो जिनमनान्ताः पदार्थाः कषा-
यहेतवाऽपि सन्तो न ग्रन्थो—न परिग्रहः, मोक्षसाधनमत्या
गृह्यमाणत्वादिति । इत्तं ! यद्येवम्, तर्हि वस्त्रावाद्यादिक-
मप्युपकरणं शुद्धमेवणीयं मोक्षसाधनबुद्ध्या गृह्यमाणं क-
थं ग्रन्थः ?—न कथञ्चिदित्यर्थः, न्यायस्य समानत्वादिति ।

नदेवं कषायहेतुत्वात्प्राज्ञं वस्त्रादिकमित्येव निराकृतम् ।
अथ मूर्च्छाहेतुत्वेन तत् परिहरणीयमित्यतदपाकृतमाह—

मुच्छाहेऊ गंधो, जइ तो देहाइओ कहमगंधो ।

मुच्छावओ कहं वा, गंधो वत्थादसंगस्स ॥ २५५२ ॥

अह देहाऽऽहार.इसु, न मोक्खसाहणमईए ते मुच्छा ।

का मोक्खसाहणसुं, मुच्छा वत्थाइएसुं तो ॥ २५५३ ॥

अह कुणसि धुल्लवत्था—इएसु मुच्छं धुवं सरिरे वि ।

अक्केज दुल्लभयेरे, काहिसि मुच्छं विसेसेणं ॥ २५५४ ॥

वत्थाइगंधराहिया, देहाऽऽ हाराइमित्तमुच्छाए ।

तिरिय सवरादओ नणु, हवंति निरञ्जवगा बहुमो ॥ २५५५ ॥

अपरिग्गहा वि परसं—एएसु मुच्छाकमायदांसेहिं ।

अविशिग्गाहियप्पासो, कम्ममलमण्यंतमजंति । २५५६ ॥

देहत्ववत्त्वमल्लऽऽणुलेवणऽऽभरणध रणिो के इ ।

उवसग्गाइसु मुणओ, निरसंगा के लल्लुविंति । २५५७ ॥

एताः सुगमा एव, नवरं यदि यो मूर्च्छाहेतुः स ग्रन्थः

परिग्रहः, परिग्रहत्वादेव च त्याज्यः । तत्तस्मादि 'मुच्छावउ'

नि—मूर्च्छावत्ता वक्ष्यमाणयुक्त्या मूर्च्छायुक्तस्य देहाऽऽहा-

रादिकस्तत्र इत्तं । कथमग्र्यः ? अपि तु ग्रन्थ एव, ततः

सोऽपि परित्याज्यः प्राप्नोति । कथं वा समत्वमूर्च्छारहित-

त्वेनासङ्गस्य—सङ्गविषयमुक्तस्य साधारण्येवादिक् ग्रन्थो कीय-

ते भवताऽऽन भवत्येव—तथाभूतस्य तद् ग्रन्थ इति । अथ

देहाऽऽहारादु ते—तत्र मूर्च्छा नास्ति, मोक्षसाधनमत्या ते-

वां ग्रहणात् । तर्हि मोक्षसाधनमत्वेन तुष्टेयव्यपि वस्त्रादिषु

नच इत्तं । का मूर्च्छा ? इति । अथ स्थूलेषु बाह्यत्वात्, त-

त्तमात्रेणैवातिशयकराद्युपद्रवग्रहण्यत्वात्, सुखमत्वात्, क-

तिपयविनाशे स्वयमेव विनाश इमकत्वात् शरीराद् नित-

रां निःसारेषु वस्त्रादिषु मूर्च्छां करोति त्वम्, तर्हि भूतं-नि-

भितं शरीरेऽपि विशेषतो मूर्च्छां करिष्यति । कुतो विश-
येण तत्र तत्करणमित्याह-“अककेज्ज तुल्लभये” ति-विभ-
क्षित्यव्यात् शरीरस्याकथ्यावात्-कथ्यालभ्यत्वात् । न हि
वस्त्रादिवत् शरीरं कथ्येण कापि लभ्यते । अत एव वस्त्रा-
द्यप्यस्या तुल्यभतरत्वात्, तथा, तद्वैयर्थ्यान्तरकृत्वात्, व-
दुत्तरदिनावस्थायित्वात्, विशिष्टतरकार्यसाधकत्वाच्च वि-
शेषणं शरीरे मूर्च्छां कारयसीति । अथ देहादिमात्रे या
मूर्च्छा सा स्वल्पेव, वस्त्रादिप्रस्थमूर्च्छा तु बह्वी, ततो दे-
हादिमात्रमूर्च्छा संभवेऽपि नक्षप्रमणकाः सेत्स्यन्ति, न भ-
वन्ताः, बहुपरिग्रहादित्याह-“वन्थाह” इत्यादि, गायत्रय-
म् । अयमिह संज्ञार्थः-निर्यक-शब्दादयोऽप्यपरिग्रहा अ-
पि, तथा शयनमुप्या अपि महाद्वारिप्रदोषहताः क्रिष्टमन-
साऽविद्यमानतथाविधपरिग्रहा अप्यविनिवृत्तीनाम्नानां लो-
भादिकथायवर्गवशीकृताः परसंस्कृष्य विभेदेषु मूर्च्छां क-
थयतिदोषैः कर्ममलमननमजयन्ति, तद् बहुशो निरया-
पगा भवन्ति, न मोक्षप्रापकाः । अन्ये तु महामुनयः केनचि-
दुपसर्गादिबुद्ध्या शरीरासजितमहामूर्ख्यवस्त्राऽऽग्रमृगमाद्य-
विलेपनादिसंयुक्ता अपि सर्वसङ्गविनिर्मुक्ता निवृत्तीनाम्ना-
नां जितलोभादिकथायपरिषवः समासार्द्रतविमलकथलालो-
काः सिद्धिमुपगच्छन्ति । तस्माद्वश्यात्मनां क्लिष्टमनसां ना
भ्यमात्रमिदमकिञ्चित्करमेवेति ।

अथ यदुक्तम्-“भयहेतुत्वेन वस्त्राद्यवस्थाप्याः” इति । त-
त्र प्राणावधानमाह—

जह भयेहज गंधो, तो नायाईण तद्वचाईहि ।

भयमिह ताई गंधो, देहस्स य सावयाईहि ॥२५६८॥

अह मोक्खसाहणमई-ए न भयेहज वि ताखि ते गंधो

वत्याह मोक्खसाहण-मईए सुद्धं कहं गंधो ॥२५६९॥

यदि यद् भयहेतुस्तद्व्यर्थः, तर्हि ज्ञान-दर्शन-चारित्र्याणा-
मपि तदुपघातकस्य, देहस्य च श्वापदादिभ्यो भयमस्ति,
इति नाप्यपि प्रत्यः प्राप्नुवन्ति । शेषं व्याख्यातमवसम् ।
अथ यदुक्तम्-“परिग्रहो कथाय-मुच्छा-भयाईय” ति
तत्रादिशब्दसंयुहीतं वस्त्रादीनां रौद्रध्यानहेतुत्वमभ्युपगम्य
परिहरमाह—

सारक्खणाणुबंधो, रोदज्झाणं ति ते मई हुजा ।

तुल्लमियं देहाइसु, पसथमिह तं तहेहावि ॥२५७०॥

जे जत्तिया पगारा, लोए भयेहजो अविरियाणं ।

ते चैव य विरयाणं, पसथभावाच्च मोक्खा य ॥२५७१॥

इहागमे रौद्रध्यानं चतुर्विधमुक्तम्, तद्यथा—“स किं
नं रोदज्झाणं ? । रोदज्झाणं खउड्विह पन्नतं । त न्हा-
हिंसाणुबंधी, मोसाणुबंधी, तेयाणुबंधी सारक्खणा-
णुबंधी ” । तत्र हिंसायाः स्वस्ववधादिकथाया अ-
नुबन्धः सानत्येन चिन्तनं यत्र तद् हिंसाणुबन्धि ।
मृषा-असत्यं तस्याणुबन्धो यत्र तत् तथा । स्तेयं-चौर्यं
तस्याणुबन्धो यत्र तत् तथा । संरक्षणे-सर्वमरणायुपायै-
वत्सकारादिभ्यो निजोपयत्तस्य संगोपनं तस्याणुबन्धः सा-
तयेन चिन्तनं यत्र रौद्रध्याने तत् तथा । एवं च सति
संरक्षणाणुबन्धो रौद्रध्यानस्य चतुर्थो भेदः । स च वस्त्रादौ

युहीति किलावश्येभावी, रौद्रध्यानभेदत्वाच्च रौद्रध्यानमि-
ति । एवं रौद्रध्यानहेतुत्वाच्च वस्त्रादिकं युगतिहेतुः, शस्त्रा-
न्वितं, नतो न प्राज्ञमिति तत्र बुद्धिभेदेत् । तर्हि यदु-
क्तमुक्त्या रौद्रध्यानं तद्विद् देवानामपि । देहादिप्रस्थपि तुल्यम्,
तेष्वपि जल-ज्वलन-मलिम्लुच-श्वापदा-ऽह-विष-कण्ड-
कादिभ्यः संरक्षणानुबन्धस्य तुल्यत्वात् । अनन्तऽपि प-
रित्याज्याः प्राप्नुवन्ति । अथैह देहादिमोक्षसाधनाङ्गत्वाच्च
यतनया तत्संरक्षणानुबन्धविधानं प्रशस्तं न शक्याय । यथ-
वम्, तर्हि तथा तेनागमप्रसिद्धेन यतनाप्रकारेणैवापि वस्त्रा-
दौ संरक्षणानुबन्धविधानं कथं न प्रशस्तम् ? । नतः कथं
वस्त्रादयोऽपि परित्याज्याः ? इति । अथैव भूष-वस्त्रादि-
परिग्रह एव मूर्च्छादिदोषहेतुत्वाज्ज्ञेयस्य ‘भयप्रमणकार-
णम्’ इत्येतदपि प्रतीतं वस्त्रादिपरिग्रहवतः साधोऽपि
कथं न स्यात् ? इत्याह—“जे जत्तियाईय” । इह य या-
वन्त शयन-पाण-भोजन-गमना-ऽवस्थान-मनो-बाह्य-का-
य-यन्त्रादयः प्रकारा अविरतानामसंयतानामप्रशस्तानुब-
साययनां लोके भयहेतवो जायन्ते, त एव तावन्तः प्रकारा
विश्वनामां संयतानां प्रशस्तानुबसाययानां मोक्षायेव संप-
द्यन्ते । तस्माच्च वस्त्रादिस्वीकारेऽपि नंतरजनयत् साधूनां
मूलाच्छेदितलोभादिकथाय-भय-मोहनीयार्द्राणां तदु-
च्छाविनशब्दः कोऽप्यनुपयुज्यत इति ।

अपि च, यदि वस्त्रादिकं प्रस्था, मूर्च्छादिहेतुत्वाच्च, कनका-
दिवान्ति हेतु-दृष्टान्तापन्यासमात्रेणैव वस्त्रादिप्रस्थत्वं सा-
धयति भवान्, तर्हि वयमपि तदुपन्यासमात्रेण कनकादि-
रूपप्रस्थत्वं साधयामः । कथम् ? इत्याह—

आहारो च न गंधो, देहत्यं (व) विसघायण्डुए ।

कणं पि तहा जुवई, धम्मतेवासिणी मे ति ॥२५७२॥

कनकं तथा युवांतश्च धम्मन्तेवासिनी मे ममेति बुद्धयः
परिबुद्धतो न प्रस्थ इति सम्यग्धः, एषा किल प्रतिज्ञा
कुतः ? इत्याह—देहाद्यर्थमिति कृत्वा, अयं च हेतुः, देहाद्य-
त्वात्-देहप्रयोजनत्वात्-देहापकारित्वात्प्रत्ययः । ननु
युवन्तेदेहापकारित्वं किल प्रतीतम्, कनकस्य तु तत् क-
थम् ? इत्याह—“विसघायण्डुए ति” विषघातकत्वादि-
त्यर्थः, उक्तं च—“विसघाय-रसायण-मंगल-च्छवि-क्षया-
पयाहिणायन्ते । गुरुए अ डज्जकड्ड, अहं सुयसं गुणा होति
॥ १ ॥” आहारवदिति दृष्टान्तः । कनक-युवस्यादयोऽपि न
प्रस्था, देहाद्यत्वात्, आहारवदिति तात्पर्यम् । अत्राह—
ननु यथेवम्, तर्हि समुच्छिन्ना प्रस्था-ऽग्रन्थाविभागकथा,
ग्रन्थत्वेन प्रसिद्धस्य कनकादिस्यऽग्रन्थत्वसाधनात्, अ-
ग्रन्थत्वेन च ममाभिमनस्य देहस्य ग्रन्थो दहः, कथाया-
दिहेतुत्वाच्च, कनकादिवत् इत्येवं ग्रन्थत्वस्य साधनान्
ततो भवन्त एव कथयन्तु-कोऽग्रन्थः, कथाग्रन्थ इति ?
तद्विषयमुग्रन्थस्य परस्य वचनमाशङ्क्योपसंहारपूर्वकं प्र-
स्था-ऽग्रन्थाविभागमुपादिशयिष्युराह—

तम्हा किमत्थि वत्थं, गंधाऽगंधो व सव्वहा लोए ? ।

गंधोऽगंधो व मग्गो, मुल्लममुल्लुहि” निच्छयग्गो ॥२५७३॥

वत्याई तेण जं जं, संजमसाहणमरागदोस्स ।

तं तमपरिग्रहो चिय, परिग्रहो जं तदुवचाई ॥२५७४॥

तस्मात् किं नाम तद् वस्त्वस्ति लोकं यदात्मस्वरूपं सर्वथा प्रपञ्चोऽप्रपञ्चो वा (नास्त्येवैतदित्यर्थः । तत्र च "मु-
च्छा परिगृहो बुद्धो, इह बुद्धं महेशिणा ।" इत्यादिवचनाद्
यत्र वस्तु-देहा-ऽऽहार-कनकादौ मूर्च्छां संपद्यते तद् निश्च-
यतः परमार्थतो प्रपञ्चः । यत्र तु सा नोपजायते तदप्रपञ्च इ-
ति । एतद्वच व्यक्तीकरोति-^१ वक्ष्यामि तेषामादि, तेन तस्मा-
त् । शेषं सुगममिति । (विशेषः) (वक्ष्ये विप्रहृष्टाग्रहणवि-
षयता 'कल्प' शब्दे तृतीयभागे २३१ पृष्ठेऽनुक्तम् ।)

" कल्पा आयापमाणा, अद्भुतज्जगद्विषयश्च इत्यादि ।
दो च यो सोतिया उ-^२चिन्ना य तद्भो मुखेयव्यो ॥ १ ॥
तत्तुगहणाणलसेवा-नियारणाधम्ममुक्कभाण्डा ।
दिट्ठे कप्पग्गहणं, गिलाणमरणद्वया चव ॥ २ ॥
संपायमरयणं-^३प्यमज्जण्डा त्रयंति मुहपत्ति ।
मांसं मुहं च बध्दं, तीए वसहिं पमज्जता ॥ ३ ॥
आयाणे निक्खेवं, ठाये^४ मिसीए सुयपहंसकोए ।
पुब्बं पमज्जण्डा, लिगट्ठा चव रयहरणं ॥ ४ ॥
वेउवेऽवायंइ वा-^५एए हि कट्टु पज्जणं चव ।
तेसि अयुग्गहण्ण, लिशुव्यदुवा पहोमओ^६ ॥ ५ ॥ "

तत्र प्रजनेने-मेहने 'वेउचि' ति-वैकियं किरुने , तथा,
अप्रावृते-अनावृत्तं, वातिकं च-^७सुतत्त्वभाजने, हिया-लज्जया-
सत्या च्छु बृहत्प्रमाणे 'लिगुदयदु' ति-स्त्रीदेशेन लिङ्गादय-
रक्षणार्थं च पटञ्जोलपटो मत इति । अथ पात्रस्य मात्रकस्य
च संयमोपाकारित्वं दर्शयन्नाह-'संसने' इत्यादि । संसृज-
कतुगोरस-प्राक्षादिपानक-पानीयगतसस्वप्राणरक्षणार्थं पा-
त्रमिति संबन्धः । पात्राभावे हि संसृजगोरसाद्यो हस्त ए-
वाणामोगादिकारणाद् गृहीताः क क्रियेरन्^८, तद्भनसत्त्वानां
प्राणविपत्तिरेव स्यात् पात्रे तु सति समयोक्तविधिना ते प-
रिस्थाप्यन्ते । तथा च सति तद्भनसस्वप्राणरक्षा पात्रेण सि-
ध्यतीति । तथा पात्राभावे पाणिपुट एव गृहीतानां घृतगो-
रसादिरसानां परिगलने सति यत् कुन्धु-कीटादिप्राणघा-
तनम् ; य च भाजन-धावनादिभिः पञ्चाकर्माद्यो द्वापा-
स्तेषां परिहारार्थं च पात्रमिष्यते जगद्गुरुभिः । तथा, ग्लान-
न-बाल-दुर्बल-बृद्धाद्युपग्रहार्थं च तदिष्यते । पात्रे हि सति
शुद्धस्थान्यः पद्यादिकं समानीय ग्लान-बालादीनामुपग्रह
उपष्टम्भः क्रियते, तद्भावे पुनरसी न स्यादेवेति । अपरञ्च-
पात्रं सति भ्रूणपानादिकं समानीयाम्यस्य प्रयच्छन्तां साधु-
नां दानमयधर्मस्य साधनं-सिद्धिमवति; पात्राभावे चैनद् न
स्यात् । तत्रसर्वे कस्यापि कनखिद् भ्रूणपानादिदानासम्भवात् ।
'समया चर्व पठवरउ' ति-एवं च पात्रं परिग्रहे सति लब्धि-
मतामलब्धिमतां च, शक्तानामशक्तानां च वास्तव्यानां प्राचूर्ण-
कानां च सर्वेषामपि साधूनां परस्परं समता-सास्वयं तुल्यता
भवति । पात्रे हि सति लब्धिमार्थं भ्रूणपानादिकं समानीय-
लब्धिमते ददाति । एवं शक्नोऽशक्नोः, वास्तव्यः प्राचूर्ण-
काय तत् प्रयच्छति । इति सर्वेषां सौस्थ्यम् , पात्राभावे तु
नैतत् स्यादिति । इह च पात्रग्रहणस्य गुणकथनेन मात्रक-
स्यापि तत्कथनं कृतमेव द्रष्टव्यम् , प्रायः समानशुलत्वात्
उक्तं च—

" कुक्षायरक्ताण्डा, पायगहणं जिरोहि^९ पक्षसं ।

अथ य शुष्णा संनोए, इवेति ते पायगहणे वि ॥ १ ॥
अतर्तबालबुद्धा-सेहाएसा युक् अ सदुवग्गा ।
साहारणुग्गहाऽल-^{१०}खिकारणा पायगहणं तु ॥ २ ॥
आयरिप य गिलाणे, पाणुणए बुद्धेइ सहसदाणे ।
संसतभत्तपाणं, मत्तगपरिभोगणुएणा उ ॥ ३ ॥ " इति ।

यदुक्तं 'सुष्टं भणियमपरिगृहसं' इति, तत्राह—

अपरिगृहया सुते,ति जा य मुच्छा परिगृहोऽभिमतो ।
सत्त्वद्वेषेणु न सा,कार्येणा सुतसम्भामो ॥२५०॥

या च 'सत्त्वामां परिगृहाम्भो वेत्तये' इत्यादिनाऽपरिग्रह-
ता सूत्रं प्राकृति त्वया गीयते, तत्रापि मूर्च्छेव परिग्रहस्ती-
र्थकृताभिमतो नाम्भ्यः , सा च मूर्च्छा यथा वक्ष्ये तथा स-
र्वेष्वपि शरीराऽऽहारादिव द्रव्येषु न कर्तव्येति सूत्रनञ्जा-
वः-सूत्रपरमार्थः, न पुनस्त्वभिमतः सर्वथा वक्ष्यपरित्या-
गाऽपरिग्रहेति सूत्राभिप्रायः । तस्मादपरिग्रहात्सूत्रमावाधौ
मिथ्यैव लिख्यते त्वमिति दृश्यम् । विशेषः । (तीर्थकरा व-
क्ष्यपात्ररहिता अपि संयमविराधनादिव्याघ्रान् न प्राप्नुवन्तीति
'तिथ्यथर' शब्दं चतुर्थभागे २२४७ पृष्ठं गतम् ।)

जिनकल्पिकादयस्तु सर्वैव सचेलका इति दर्शयन्नाह—

जिणकल्पियादम्भो पुण, सोवहम्भो सत्त्वकालमेगते ।

उवगरणमाणमेसि,पुरिसाविक्षाण बहुमेयं ॥२५०॥

अयमत्राभिप्रायः-तीर्थकरद्वष्टान्तावष्टम्भेन, जिनकल्पाको-
दाहरणायष्टम्भेन च त्वमचेलकत्वं प्रतिपद्यते । एतच्च सर्वं
भवतो बुद्धौचित्तमितमेव, यतस्तीर्थकरा अपि पूर्वोक्त-
न्यायेन न तावदेकान्ततोऽचेलकाः । जिनकल्पिक-स्वयंबुद्धा-
दयः पुनः सर्वकालमात्रेण संपाध्य एवेति । अत एव 'दुग्ध
तिग चउक्क पणं' इत्यादिना पूर्वमतेषामुपकरणयमानं पुद्गल-
पेक्षया बहुमेयमुक्तम्, न पुनः सर्वथा निरुपकरणता । तद्वयं य-
स्त्वया सर्वथापकरणत्यागः कृतः स द्वापतीकृतानां तीर्थकर-
जिनकल्पिकादीनामपि न दृश्यते, केवलं नूतनः कोऽपि
त्वदीय एवायं मार्ग इति ।

अथ प्रकारान्तरेण परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अरहंता जमचेला, तेष्वाचेलत्तणं जइ मयं ते ।

तो तत्त्वयणाउ चिय,निरितिसम्भो होहि माऽचेलो २५०५
यद् यस्मादहंताऽचेलः-चेलरहिता नाम्बधधारिणस्तेन त-
स्मात् कारणाद्वैलक्ष्यं-नष्टत्वं यदि त्वं मतम् , 'जा-
रिसयं गुरुलिंगं, सीसेण वि तारिसेण हांयव्वं' । न हि होइ
बुद्धसीसां, सेयवडो नगणव्वेण वा ॥ १ ॥ " इति वचना-
दिति । ततस्तर्हि तद्भनानां-तीर्थकरांपदेशादेव निरुपम-
भूतिसंहननापातिशयराहितोऽचेलो-नष्टो मा भूत्स्वम् ।
इदमुक्तं भवति-यदि तीर्थकरशिष्यत्वात् तद्वेषस्तव प्रमाण-
म् तर्हि तव वेष इतोस्तदुपदेशोऽपि भवतः प्रमाणमेव । न हि
गुरुपदेशमतिक्रम्य प्रवर्तमानः शिष्योऽभीष्टायेसाधको भवति
परमगुरुपदेशाभ्यं वर्तते-निरुपमभूतिसंहननापातिशयराहि-
तेनाचलकेन नैव प्रवर्तव्यम् । तत् किं त्वमिदं गुरुपदेश-
बाह्यं नाम्बेनामानं विनोपयसीति ।

अथ यथा गुरोरुपदेशः कर्तव्यस्तथा तद्वेष-चरिते अप्य-
वश्यमाचरणीये । तदुक्तम् , तदुपदेशाउद्यानस्यैव कार्य-

साधकत्वादानं कथयामि—

रोगी जहोवएसं, केरु वेजस्स हो अरोगो व ।
न उ वेसं चरियं वा, केरु न व पउअइ करंतो ॥२५८६॥
तह जिणवेज्जाएसं, कुणमाणोअवेइ कममरोगाणो ।
व उ उवेवत्थपरो, तेसिमाएसमकरंतो ॥ २५८७ ॥

इह यथा रोगी वैद्यस्योपदेशं करोति, तत्करणमात्रेणैव च रोगाद् विमुच्यते, न पुनरसौ तद्वचं करोति, नापि तत्त्व-
रितमाचरति, न च तत् कुर्यात्ततोऽप्यसौ प्रगुणीभवति, प्र-
त्युक्तं क्षणकादौ वैद्ये मास्यादिकं तद्वचं कुर्यात् सर्वैरसांश्च
स्वेच्छया तद्वद् भुञ्जानस्तच्चरितानुष्ठायी संनिपातस्यैवं
अियते । तस्माद् वैद्यापदेशानुष्ठानमेष रोगिणो रोगापन-
महेतुः । प्रस्तुतयोजनामाह—'तह' त्यादि तथा तत्रैव प्रकारेण
जिनवैद्यास्थादं कुर्यात्तद्वचंचरिते अनाचरन्नापि कर्म-
रोगादप्येन—विमुच्यते, न पुनस्तेषामादेशमकुर्वाणस्तत्राप-
च्य-चरिते विज्ञाणाऽपि तस्माद् विमुच्यते, केवलं तयो-
न्यतारोहन्त्याक्षरपण्य-चरिताभ्यां प्रवर्तमान उन्मादादि-
भाजनमव भवतीति ।

किञ्च—यदि तीर्थेकरवेण-चरितानुष्ठानवती भवान्, तर्हि
किं सर्वथा तैः सह वच-चरिताभ्यां साधर्म्यं प्रवतः, उत
देशतः ? । यथायः पक्षः, तर्हि यत् तं कुर्वन्ति, तत् सर्व-
माप भवता कर्मस्य प्राप्तिति, किं पुनस्तत् ? इत्याह—

न परोवपसवसा, न य छउमत्था परोवएसं वि ।
दिति न य सीसवगं, दिक्खंति जिण्णा जहा सव्वो ॥२५८८॥
तह सेसेहिं वि सव्वं, कजं जइ वेहिं सम्भसाहम्मं ।
एवं च क्रमो तिर्यं, न चेद्वेलो ति को गाहो ॥२५८९॥

यदि तैर्जिनेस्तीर्थकरैः सह लिङ्गचरिताभ्यां सर्वसा-
धर्म्यम्, तर्हि यथा तं स्वयं बुद्धत्वाद् न परोपदेशवशगा-
नं परोपदेशेन वर्तन्ते, न च छद्मत्वावस्थायीं प्रतिबोधा-
यं परस्याप्युपदेशं ददति, न च शिष्यवर्गं शिक्षन्ते, तथा
शुषैरपि तान्छद्म्य-प्रशिक्ष्यैः सर्वमेतत् त्वदभिप्रायेण का-
र्यं करणीयं प्राप्नोति । भवत्येवं तर्हि, का दोषः ? इति चेत्
इत्याह—एवं च सति कुतस्तीर्थम्, कस्यापि प्रतिबोधाभा-
वाद् दीक्षाधर्मावच्छेदः ? । 'न चेदिति' अथ न तैः सह स-
र्वसाधर्म्यमित्युच्यते, तर्हि 'अबेलो मवाम्भइम्' इति क-
स्तव प्रहः ? , आचरन्त्यात् तत्त्वव्यतिरिक्त्येति ।

अथ तीर्थेकरैः सह सर्वसाधर्म्यभावेऽवेलतप्रहः किमि-
ति न कर्तव्यः ? इत्याह—

जह न जिण्णेहिं समं, सेसाइसंहेहिं सम्भसाहम्मं ।
तह सिंगेणाभिभयं, चरिएण वि किं पि साहम्मं ॥२५९०॥

यथा जिनेन्द्रैः सह 'निद्वमधिदसंचयणा, अउनाणारस-
यसत्तसंचया ।' इत्यादिना ग्रन्थेन प्रतिपादितैर्लिङ्गाचरिता-
च शुषैरतिशयैः सर्वसाधर्म्यं नाभिमतं भवतः, किं तर्हि ?
किञ्चित् साधर्म्यमेव, तथा तत्रैव प्रकारेण लिङ्गेन चरितेन
च किञ्चित् साधर्म्यमेव तैः सह अभिसमस्माकम्, न तु
सर्वसाधर्म्यम्, तत्त्व किञ्चित् साधर्म्यं लिङ्गतो साधक-
र-मार्गं न पुनरवेकत्वेन, चरितेन स्थवरीयं द्वापरपरिभो-

धा-ऽनियतवासादिना, न तु प्राणिभोजिन्वेन निरतिशय-
त्वेन तद्व्यापारव्यावृत्तमवादीनाम् । तस्मात् किञ्चित् साधर्म्य-
स्याऽभ्यासेनाभ्यासापि सिद्धेः कोऽवेलतायाप्रहो भवतः ?
इति (जिनकहपविषयः (विशेष) 'जिणकहप' शब्दे अतुर्थभागे
॥२५८६ पृष्ठे उक्तः ।)

यच्चोक्तम् 'जं च जिथावेजपरिसहो मुणी' इत्यादि, तत्राह—
जइ चेलोभोगेता-दजिअचेलपरीसहो तेण ।
अजिपदिगिअइपरी-सहो वि भत्ताइभोगाणो ॥२५८९॥
एवं तुह न जियपरी-सहा जिणिदा वि सव्वहावणं ।
अहवा जो भत्ताइसु, स विही चेले वि किं नेहो ॥२५९५॥
जह भत्ताइविसुद्धं, राग-दोसरदिओ निसेन्तो ।
विजियदिगिअइपरी-सहो मुणी सपडियारो वि ॥२५९६॥
तह चेलं परिसुद्धं, राग-दोसरदिओ मुयविहीए ।

होइ जिथाचेलपरी-सहो मुणी सेवमाणो वि ॥२५९७॥
जिताचेलपरीसहो मुनिर्मवतीति वयमपि ग्रन्था-
महे । केवलमिदं प्रष्टव्योऽस्ति, किं चेलभोगमात्रेणान्यजि-
ताचेलपरीसहत्वं भवति येन भवता सर्वथा वस्त्रपरित्यागा-
कियते, आहोस्विदनेषणीयाविशेषवस्तुवस्त्रपरिमोक्षे ? ।
तत्राद्यप्येते वृत्तमाह—'जइ' इत्यादि, यदि चेलभोगमात्रा-
दपि तेन साधुनाऽऽवेलक्यपरीसहो न जिन इति त्वया
प्रोच्यते, तर्हि भङ्गादिपरिभोगमात्रादजिनदिगिअइपरी-
सहोऽपि त्वदभिप्रायेणैव साधुः स्यात् । एतच्चुक्तं भवति—
इह देशवचनत्वाद् दिगिअशब्देन क्षुत् प्रोच्यते, आदि-
शब्दात्—पिपासादपरिग्रहः । ततश्च यद्येषणीयादिशुणो-
पेतवस्त्रपात्रपरिभोगाजिताचेलपरीसहो नेष्यते, तद्वेण्णा-
दिशुणसंपन्नमक्रपानादपि परिभोगाजितक्षुत्पिपासादपरीस-
होऽपि न कश्चिजगति स्यात् । भवत्येवम्, न किञ्चित् न-
क्षुद्यत इति चेत् । आह—'एवमित्यादि' एवं सति स्व-
भिप्रायेण जिनेन्द्रा अपि भगवन्तो निदपनपुतिसंहन्नाः
सत्यैकमिधयो न जितपरीसहा इति सर्वप्रकारैरावक्ष्यम् ।
अधोद्वगमादिविषयप्रसङ्गं विशुद्धमेषणीयं रमा-द्वेषरहितो
भक्त-पानादिकं सेवमानोऽपि जितक्षुत्पिपासादपरीसहो
मुनिर्भवति, तर्हि योऽयं भङ्गादिषु विधिदृश्यते स चेल-
ऽपि वस्त्रेऽपि भण्यमानः किं नष्टं कापि ?—ननु तद्व्ये-
षणीयं रागादिदोषरहितं परिशुद्धानो जिताचेलपरीसहो
मुनिः स्यादिति भाः । एतदेव व्यक्तीकुर्यात्—'जइ' इत्यादि
गाथाद्वयं स्पष्टम् । नचर 'सपडियारो वि' ति—विमुक्ता-पिपा-
सा-शीताप्यादीनां भक्त-पान-वस्त्रादिभिः स्वाकुरूपतया
कृतः प्रतीकारः प्रतिविधानं येन स तथा । एवं च सम-
कमजिण्यायनं गाथाद्वयेऽपि संबध्यते । तस्मादनेषणी-
यादिदोषदुष्टवस्त्रपरिभोगेणैवाजिताचेलपरीसहत्वं भवति, न
तु स्वविधिना तदुपपन्नत इति ।

आह—ननु यदि वस्त्रं परिशुद्धं लाभ्यते, तर्हि तत्त्व कवचमे-
तपरीसहसदिष्टव्यम्, चेकासव्यं वृत्तं तदुपपत्तिः ? । तद-
युक्तम्, सति, अतएव च चेलोऽवेजकावद्यागते कोके-
च कडकत्वाद् । एतदेवाह—

सदसंतचेलगोअने-सगो य जं लोमसमवसतिहो ।

तेषांचेला मुगझो, संतेहिं जिशा असंतेहिं ॥२५६८॥

सञ्चालकस्य सद्गतिं चेत् यस्यास्तौ सञ्चालकौ यद् य
स्माञ्चोके समये चाञ्चलकः संसिद्धः प्रसिद्धः । अथवाः
प्रस्तावनायाम् । सा च कृते । नन नस्मादिह मुनयः सामा-
न्यसाधनः सञ्चिरेव चेलैरुपचारतोऽञ्चला भवन्ते, जिनास्तु
तीर्थकरा अस्मिन्नेत्येवमुच्यते । इत्युक्तं भवति-इहाञ्चलस्य द्विविधम्-मुख्यम्, उपचारितं
च । तत्रेदानीं मुख्यमञ्चलस्य संयमोपकारि न भवति, अत
औपचारिकं गृह्यते, मुख्यं तु जिनानामवासीयति ।

इदमौपचारिकमञ्चलस्य भावयति-

परिसुद्ध कुण्डलिय, थोवाऽनिययऽभोगभोगेहि ।

मुगझो मुञ्छारहिया, संतेहिं अचेलयाहोति ॥२५६९॥

मुनयः-साधनोः सूक्ष्मरहितः सञ्चिरपि, चेलैरुपचारतो-
ऽञ्चला भवति । कथंभूतैश्चेलैः ? इत्याह-‘परिसुद्ध’ नि-
क्षुब्धनिक्षिप्तशान्तं परिसुद्धैरुपचारितैः, तथा जीर्णैर्बहुविधैः,
कुत्सितैरस्यैः, स्तोकैर्गुणप्रमाणतो हीनैस्तुच्छैः, ‘अनि-
यय’अभोगभोगेहि ति-अनियतभोगेन कादाचित्कालेभवेन
भोगः परिभोगः परिभोगी येषां तानि तथा तैः । एवंभू-
तैः सञ्चिरप्युपचारतोऽञ्चला मुनयो भवन्ते । तथा,
‘अभोगभोगेहि’ नि-एवमपि याज्यते । तनश्च लोककटप्र-
काराभ्यप्रकारेण भोगः-आसेवनम्, प्रकारलक्षणस्य मध्यप-
दस्य लोपात्, अभ्यभोगेनान्यभोगेन भोगः-परिभोगो येषां
तानि तथा तैरप्येवंभूतैश्चेलैरञ्चलकस्य लोके प्रसिद्धमेव,
यथा कटीयस्त्रेण वेष्टितशिरसा जलावगाढपुरुषस्य । सा-
धारण कच्छावन्धनाभावात्, कूर्परस्यामप्रभाग एव चोल-
पट्टकस्य धरणात्, मस्तकस्योपरि प्रावरणाद्यभावाच्च
लोककटप्रकाराभ्यप्रकारेण चेलभोगो द्रष्टव्यः । तद्वत् ‘प-
रिसुद्ध-जुण-कुञ्छिय’-इत्यादिविशेषणविशिष्टैः सञ्चि-
रपि चेलैस्तथाविधवस्त्रकार्याकरणात् तेषु सूक्ष्माऽभावाच्च
मुनयोऽञ्चला इत्युच्यते इतीह तात्पर्यम् ।

आह-ननु चेलस्याप्यथा परिभोगेण किमञ्चलकत्वव्यपदे-
शः कापि दृष्टः ? इत्याशङ्क्य तदुपदर्शनायमाह--

जह जलमवगाहो, बहुचेलो वि सिरवेडियकडिल्लो ।

अथवा इ नरो अचेलो, तह मुगझो संतचेलो वि ॥२६००॥

गतायी ।

जीर्णादिभिरपि तैरञ्चलकस्य लोककटमेवेति भावयति-
तह धीवजुमकुञ्छिय-चेलेहि वि मणए अचेलो ति ।

अहत्तर सासिय । लहुं, दो पोति नगिगामो ति ॥२६०१॥

इयमपि सुगमा, नवरं ‘जहत्तेत्यादि’ दृष्टान्तः, यद्यह
काऽपि योषित् कटीवेष्टितनीलैर्बहुविधैकशटिका कञ्चित्
कालिकं वदति-‘त्यरस्व भोः शालिक । शीतो भूत्वा मनी-
वपोर्ली शटिकां विधाप्य दृष्ट्व समर्पय, नञ्जिका बतैऽ-
हम् ।’ अत्रिह लक्ष्म्यायामपि यापिति नाम्मन्यथाचकण्डप्र-
कृतेः ‘जस्तुहा कीरइ नगभाबो मुंडभाबो अगहायं अद-
नकवयं’ इत्याद्यपि न विरुध्यत इति ।

अथ यदुक्तम्-‘अच तदि ठायेहिं वर्यं धरेज्’ इत्यादि
तत्र मीनविधानमाह--

विहियं सुए चिय जम्भो, धरेज् तदिहिं कारखेहिं वर्यं ति ।

तेणं चिय तदवस्सं, निरतिसएण धरेयव्वं ॥ २६०२ ॥

जिणकपाजोगाणं, हीकुञ्छपरीसहा जम्भोऽवस्सं ।

ही लज्ज ति व सो सं-जम्भो तदत्थं तिसेसं ॥२६०३॥

ननु त्रिभिः कारखैर्वस्त्रं धरणीयम्-इत्यागमात् दर्शयता
भवताऽस्मत्पक्ष एव समर्थितो भवति, परं श्रुत्यद्वयत्वा-
द् भवान् न लक्षयति, तथाहि-इदानीं वयमपि वक्तुं श-
क्नुमः-‘त्रिभिः कारखैर्वस्त्रं धरेत्’ इति सूत्रेऽपि विहितं-
मनिरादितं यथा यस्मात्, तेनैव प्रकारेण तद् वस्त्रं निर-
तिशयेन तथाविधेष्वनित्यसहनादिद्विनेन साधुनाऽवश्यं ध-
रणीयमिति । कुतः ? इत्याह-यतो-यस्माद् निरतिशयत्वं
न जिनकृपायागमानां साधूनां हीकुत्सापरीषदलक्षणं व-
स्त्रधरणकारणं पूर्वोक्तमहितस्वकमवश्यमेव संभवति । ततो
‘धरणीयमेव वस्त्रम् । यद्विधा-कुत्सापरीषदाहं तद् न
अनियते तथापि ही-लज्जा, स संयमस्तद्वत् तावद् विशेष-
णैव वस्त्रं धरणीयम्, अन्यथाऽभिज्ञाननादिना बृहत्संय-
मापकारित ।

अधोपसंहारपूर्वकं संक्षिप्तोपदेशमाह--

जइ जिणमयं पमाणं, तुह तो मा मुयसु वत्थ-पत्ताइ ।

पुञ्चुत्तदोसज्जालं, लम्भिसि मा समिह्वायं च ॥२६०४॥

अणुवालेउमसतो, उपतो न समत्तमेसणासमियं ।

वत्थरहिम्भो न समिम्भो, निक्खेवादाणोसग्गा ॥२६०५॥

यदि जिनमतं तत्र प्रमाणम्, ततो वस्त्र-पात्रादि मा मुञ्च
मा त्याजीः । कुतः ? इत्याह-‘तेणुगहणानलसत्वा-’ इत्याह-
ना पूर्वमुक्तं दोषजालं मा लब्धाः । तथा, सामितधानं च
तत्परित्यागं माऽऽप्नुहि त्वमिति । कस्याः पुनः समितेः
पात्राद्यभावे विधानः ? इत्याह-‘अणुवालेउमिन्यादि’ अ-
शक्नोऽसमर्थो भवत् । किं कर्तुम् ? । समस्तो परिपूर्णात्म-
णालसमितिमनुपालयितुम् । कथंभूतः ? अप्रात्रः पात्राधि-
हितः । पुनर्निष्पादानसमित्या इत्युत्तरं समित्या च सामितो
न भवेत्, उपलक्षणत्वाद् भाषासमित्याऽपि समितो न भ-
वेत्, वस्त्राद्यभावे रजोहरणमुक्तवस्त्रिकाद्यभावात्, तदभावे
च यथाकालसमित्त्रयासिद्धिरिति ।

एवं प्रभाषितोऽसौ किं कृतवान् ? इत्याह--

इय पणविम्भो वि बहु, सो मिञ्छतोदपाकुलियभावो ।

जिणमयमसहंतो, छडियवत्थो समुज्जामो ॥२६०६॥

तस्स भमिष्ठी समुज्जिम्भय-वत्था तह चैव तदुत्तरमेणं ।

संपत्तिथया नियत्था, तो गणियाए पुणो मुयइ ॥२६०७॥

तीए पुणो वि बडो-रसेगवत्था पुणो विज्झिति ।

अञ्जउ ते तेणं चियं, समणुत्थाया धरेसी य ॥२६०८॥

कोडिभकोइरीरे, पजावेसी य दोसि सो सीसे ।

ततो परंपराफा-सम्भोऽवसेसा समुपपन्ना ॥ २६०९ ॥

एतद्व्यवस्थाऽपि गतायी, नवरं ‘समुज्जउ ति’ त्वह-
वस्त्र उपाधवात् समुपातो निर्गतः । नियरथ चि- त-
तो गालिकया निवसिता वस्त्रं परिधायितेत्यर्थः । तीय

सि ' तथा गणिकया ' ब्रह्मोत्पत्तिवत् ' सि ' ब्रह्मसुरस्यकं
बन्धं यस्याः सा तथेति । ' ततो परंपर्यादि ' ततः पर-
म्परया याऽसौ स्पर्शो गुरुशिष्यसंबन्धस्तस्माद् बोद्धि-
कस्तानां चामिनाऽवशया बोद्धिकाः समुपस्था इति । एतासां
च बोद्धिकव्यतिकरसंबन्धानां सर्वोत्तमार्गं गाथानामर्थं सं-
क्षिप्य ' इह यो यदर्थं न स तन्निमित्तोपादानं प्रत्यना-
वृत्तः, यथा घटादर्थी मृत्पिण्डोपादानं प्रति, चारित्र्यादिन-
श्च यतयः, तन्निमित्तं च जीवरिमिति, न चास्वसिद्धाव-
म्, इत्यादिना सूत्र-वृत्त-पात्रपरिग्रहविषयं यादृस्थानकं दृ-
ष्टैर्विरचितमास्ते, तच्चोत्तराध्ययनेषु द्वितीयं परीषदाध्यय-
ने ज्ञानेनलक्ष्यपरीषदं बृहद्दीक्षायां तदर्थिनाऽन्वेषणीयम् । त-
था, ' इह कलुषं यथासंभवो न तस्य तत्र कारणवैक-
ल्यम्, यथा शुद्धशिलायां शास्त्रकुरस्य, अस्ति च तथा-
विधस्त्रीषु मुक्तः कारणावैकल्यम्, न चायमसिद्धो हेतुः,
इत्यादिना विरचितं क्षतिवर्धकविषयमपि यादृस्थानकं त-
त्रैव पदत्रिशतमाध्ययने द्रष्टव्यम् ॥ इति पठिगाथार्थः ।
विशे० । आ० ६० । आद्यदिगम्भरे, ५० २० । आ० ६० । भा-
वलीनवरीवास्तव्यधीमद्वाग्भजे, आ० ६० । १ अ० । स्था० ।
सिवमग्न-शिवमार्ग-पुं० । दर्शनज्ञानचारित्र्यलक्षणे मोक्षमार्गे,
विशे० ।

सिवय-शिवक-पुं० । उद्भासनामकस्य बेलम्भरनागराज-
स्य आवासपर्वते, स्था० ४ टा० २ उ० । (' लयणसमुद् ' श-
ब्दे वक्रव्यता ।)

सिवद-पुं० । शिवं ददातीति शिवदः । मोक्षप्रदे, वो० ६ वि० ।

सिवलिया-शिवलिका-स्त्री० । कलायाभिधानधाम्यफलिका-
याम्, भ० ७ श० १ उ० ।

सिववत्-शिववर्त्मन्-न० । शैवानां परिभाषया मोक्षे, द्वा०
२४ द्वा० ।

सिवसम्महरि-शिवशर्महरि-पुं० । शतकाव्यकर्मप्रत्यक्षकर्तृया-
चार्ये, कर्म० ५ कर्म० । द्वा० ।

सिवसौक्यद-शिवसौख्यद-पुं० । शिवे—मोक्षस्तस्य सौख्यं
निराधातलक्षणे ददातीति शिवसौख्यदः । मोक्षफलके, ध० ३
अधि० ।

सिवहृत्-शिवहृत्-पुं० । आरोग्यकरहृत्, वि० १० ७ अ० ।

सिवा-शिवा-स्त्री० । सौर्यपुरे नगरे दशदशाराणां मध्ये ज्येष्ठ-
समुद्रविजयस्य राक्षो भार्यायाम्, स्था० ८ टा० ३ उ० । उत्त० ।
कथा० । प्रव० । आ० २० । स० । उज्जयिनीराजस्य प्रद्योतस्य
भार्यायाम्, षट्कराजपुद्गलित, आ० ६० ४ अ० । "लोहजंघो
लोहहारी अग्निमीठस्तया रथः । स्त्रीरत्ने च शिवा देवी ग-
लोऽनलग्निः पुनः ॥१॥" आ० ६० ४ अ० । ति० । आ० १० ।
पञ्चदशमींकरस्य प्रथमप्रवर्तिष्याम्, स० । प्रव० ।
शकस्य देवेन्द्रस्याप्रमद्विष्याम्, भ० १० श० ५ उ० ।
स्था० । (अस्या ' अगमहिंसी ' शब्दे प्रथमभागे १७३ पृष्ठ
पूर्वोत्तरजन्मकथा ।) शुगावयाम्, शुगाली अग्निवाप्य-
माक्षतिकशष्पपरिहारार्थं शिवा भवत्येते । अनु० ।

सिवाश्वदा-शिवाम्बदा-स्त्री० । अम्बेन्दस्य अम्बेक्षोपसंस्कस्य

भार्यायाम्, उपा० १ अ० । आ० ६० ।

सिबिन्ध-स्वप्न-पुं० । "इः स्वप्नदी" ॥ ८ । १ । ५५ ॥ इत्या-
दस्य इत्यम् । मा० । "स्वप्नं नात्" ॥ ८ । २ । १०८ ॥ स्वप्न-
मे नात् पूर्व इव भवति । मा० । स्वापावस्थायो गजादिदर्शने,
आ० ६० १ अ० ।

सिविया-शिविका-स्त्री० । उपरिष्ठादिनि कोष्ठाकारे जम्बान-
विशेषे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । द्वा० । सूत्र० । अनु० ।
ओ० । आ० २० । ज० । दशा० । म० । रा० । आवा० । अन्त० ।
सिवोवपस-शिवोपदेश-पुं० । मोक्षसाधनप्रकरणे, पञ्चा० १५
वि० ।

सिन्धव-सीवस-न० । परिकर्मणि, नि० ६० १६ उ० ।

सिन्धुली-देशी-सूक्त्याम्, दे० ना० ८ वर्ग २६ गाथा ।

सिन्धी-देशी-सूक्त्याम्, दे० ना० ८ वर्ग २६ गाथा ।

सिसिर-शिशिर-पुं० । शीतकालसंज्ञया मोक्षे मास्ते, ज्यो० ४
पाठु० । कं० प्र० । ज० । सू० प्र० । शीतकाले, नि० ६० १ उ० ।
द्वि०, दे० ना० ८ वर्ग ३१ गाथा ।

सिसिरकाल-शिशिरकाल-पुं० । शीतकाले, प्र० २५ संव० द्वार ।

सिसिररत्न-शिशिरात्र-पुं० । पौवमाघमासद्वयारम्भके ऋतु-
भेदे, स्था० ६ टा० ३ संव० ।

सिसिरली-शिशिरली-स्त्री० । अमृतकायकम्भेभे, भ० ५ श०
८ उ० । साधारणवृत्तस्पर्तिकाविशेषे, जी० १ प्रति० ।

सिसु-शिशु-पुं० । बालके, विशे० । नि० ६० ।

सिसुनाग-शिशुनाग-पुं० । अलसे, सर्पाकृतौ मृदुलके बर्षा-
जन्तौ, शिशुनागे गणहृद् । उत्त० ५ अ० । "समा-
हि" शब्दे उदाहरे सुदर्शनपुरवास्तव्ये स्वनामकमाने मृदुप-
तौ, आ० ६० ४ अ० । आ० १० ।

सिसुपाल-शिशुपाल-पुं० । वसुदेवसुतायां मध्वप्रा दमघो-
वेशे जाते पुत्रे, सूत्र० ।

तथेदम्—

" वसुदेवसुतायां सुघो, दमघोसकुरादिवेष महीये ।
आघो वसुधुजो भुव—बलकलिघो कलहपल्लवे ॥१॥
दृष्ट्वा तन्ना जगती, वसुधुजं पुनर्मनुयमगच्छे ।
भयहरिसविग्रहमुद्गी, पुच्छद्वेधेमिनियं सहसा ॥२॥
शेमिलिपय मुण्डिक-ल साहयंतीरं हृद्ग्रहियमाय ।
जह एतं मुग्धं पुनो, महाबलो दुज्जघा समरे ॥३॥
एयस्स यं जं दृढ-ल होर सामाविधं भुज्जघा अलं ।
होहि ततो विज भये, सुनस्स ते कुरियं संवेदो ॥४॥
सा वि भयवीर्ययोगी, पुनं द्वेदरं ज्ञाथं कणहस्स ।
तावांविज तस्स ठियं, पयस्यं वरमुपाज्जुलं ॥ ५ ॥
ता कणहस्स पिउच्छा, पुनं पादरं पायपीडादिम ।
अवराहकामगच्छं, सो वि सयं से कामिस्सामि ॥६॥
सिसुपालो वि हु ज्जमण—मयल्ल नारायणं कलधमिदि ।
वयणदिं भणरं सो वि हु, कामरं कामाए समस्यो वि ॥७॥
अवराहसं पुरणं, वारिज्जतो च विदुरं जाहे ।
कण्ठेणं तंभो विधं, वक्केणं उत्तमं से ॥ ८ ॥" सू० १ श्रु० ३
अ० १ उ० ।

सिमुमारिया-शिशुमारिका-श्री० बाघोकिरेव, २० ।
सिस्स-शिप्प-पु० । प्रवर्ग्या शिक्का व प्रतहेने, सु०
२००० ७ अ० । आवा० । अ० । आवा० । आ० ७० ।
शिक्कायां पाठ्यायस्यापासक, अ० २ वक्ता ।

गंधो दुग्धुदिहो, दुग्धो सिस्सो य होति सायव्वो ।
पम्मावस्य सिक्कावस्य, पगयं सिक्कावसाए उ ॥ १२७ ॥
सो सिक्कागो य दुग्धो, गंधे आसेवसाए सायव्वो ।
व्हहम्मि होति सिक्को, सुते अस्से तदुभए या ॥ १२८ ॥
आसेवसाए दुग्धो, मूलगुणे चेव उत्तरगुणे य ।
मूलगुणे पंचविहो, उत्तरगुणे चारसविहो उ ॥ १२९ ॥
आपरिओऽपि य दुग्धो, पम्मावतो व सिक्कावतो य ।
सिक्कावतो दुग्धो, गंधे आसेवसे चेव ॥ १३० ॥
गाहाविहो विविहो, सुते अस्से य तदुभए चेव ।
मूलगुणे उत्तरगुणे, दुग्धो आसेवसाए उ ॥ १३१ ॥

(गंधो० इत्येतद् १२७ गाथायाख्या 'सिक्का' शब्देऽलि-
ङ्गव भाग गता ।)

अहमिगमनुतिष्ठति स पर्यविधो प्रहणसेवनभेदभिन्नः
शिष्यो ज्ञातव्यो भवति, तथापि प्रहणपूर्वकमासेवनमिति-
कृत्वाऽऽप्येव प्रहणशिक्षामाह-शिक्षाया प्रहणे-उपादा-
नेऽधिकृते विविधो भवति शिक्का, तथाया-सूत्र, अर्थे, ननु-
भय च । सूत्रादीन्वादावेव शुद्धं सूत्रादिशिक्षको भवतीति
भावः । काश्चित् प्रहणोत्तरकात्मभाविनीमासेवनमधिक-
स्याह-यथावस्थितसूत्रानुष्ठानमासेवना तथा करणभूतया
द्विविधो भवति शिक्का, तथाया-मूलगुणे-मूलगुणाव-
श्ये आसेवमानः-सम्पन्नमूलगुणानामनुष्ठानं कुर्वन् तथा
उत्तरगुणे च-उत्तरगुणविषयं सम्पन्नानुष्ठानं कुर्वाणो द्वि-
करोऽप्यसेवनशिक्षको भवति, तथापि मूलगुणे पञ्चम-
का-प्राणतिपादिविधनिमासेवमानः पञ्चमहाभ्रतधार-
णापञ्चविधो भवति मूलगुणेष्वसेवनशिक्षकः, तथोत्तर-
गुणविषये सम्पत्कृपिण्डावशुद्धयादिकान् गुणानासेवमान
उत्तरगुणासेवनशिक्षको भवति, ते चामि उत्तरगुणाः-
'पिडस्स जा विस्सोही, समिहो भावणा तवो दुग्धो । प-
डिमा अमिग्गाहा वि य, उत्तरगुणमो विद्याहा ॥ १ ॥' य-
द्विवा-सम्पत्कृप्येव उत्तरगुणेषु प्रधानमिजरांडतुनया तप ए-
व द्वाद्दशविधमुत्तरगुणवर्माधिकृत्याह-उत्तरगुणे-उत्तरगु-
णविषये तयो द्वाद्दशभेदभिन्नं यः सम्पन्नं विधत्ते स आ-
सेवनशिक्षको भवतीति । शिष्यो द्वावार्थमन्तरेण न प्रव-
स्यत आचार्यमिगपयमा (शाया) ह-शिष्यापेक्षया
हि आचार्यो द्विगुणो-द्विभेदः, एका या प्रवर्ग्या प्राह-
वत्यपरस्तु यः शिक्षाप्रति, शिक्षयन्नपि द्विविधः-एको यः
शिक्षाशास्त्रं प्राहवति-पाठ्यायपरस्तु तदर्थं दशविधवक-
बालसमाचार्यनुष्ठानतः सेवयति-सम्पन्नानुष्ठानं कारयति ।
तत्र सूत्रार्थतदुभयभेदाद् प्राहवकथाव्याख्या अस्ति ।
आसेवनशिक्षोऽपि सूत्रोत्तरगुणभेदाद् द्विविधो भवति । गतो
सामनिष्पन्नो निष्पन्नः, तदन्तरं किं तत् सूत्रानुगमेऽव्यक्तलिता-
विगुणोपेतं सूत्रमुच्चारयितव्यम् ।

तत्त्वेदम्-

यथं विहाय इह सिक्काभाष्यो,
उद्भव सुबन्धेन वसेजा ।
आवायकारी विषयं संसिक्के,
जे छेय विष्णुमार्यं न कुजा ॥ १ ॥

'इह' प्रवचने ज्ञातसेसारस्वभाषः सन् सत्यश्रुत्याननो-
रिथनो प्रथमं काश्चित् येन स प्रथमो-धनधान्यद्विरप्याहः
पद्मपुष्पादि-विहाय-त्यक्तया प्रवर्जितः सन् सद्गु-
त्यानेनोत्थाय च प्रहणकृपामासेवनाकृपां च शिक्का [व]
कुर्वाणः-सम्पन्नमासेवमानः सुष्ठु शोभनं नभमिष्टावश्यंशुसि-
भिर्गुणमाभिरय प्रहणयं वसन्-तिष्ठत्, यदिवा-सुप्रहणचर्य-
मिति-संयमस्तद् भावसेत्-तं सम्पत् कुर्वात आचा-
र्यात्मिकं यावज्जीवं वशमानो यावदभ्युपगमविहारं न
प्रतिपद्यन् 'तावदाचार्यवचनमस्यावधानो-निर्यस्तत्कार्यव-
पातकारी बन्धननिर्देशकारी सदाऽऽज्ञाविधायी, विनीयते-
अपनीयते कर्म येन स विनयस्तं सुष्ठु शिष्य-विदध्यात्
प्रहणासेवनार्थं विनयं सम्पत् परिपालयेदिति । तथा यः
कुको-निगुणः स संयमानुष्ठानं सदाचार्योपदेशं वा विधिं
प्रमादं न कुर्वात, यथा इह आतुरः सम्पत्तयोपदेशं कुर्वन्
स्वार्थं लभनं रोमोपशमं च एवं साधुगर्व सावधप्रवर्णर-
हारी पापकर्ममेषजस्थानमूनाभ्याचार्यवचनानि विदधत्य-
रसाधुभ्यः साधुकारमशेषकर्मण्यं आवाप्यातीति ॥ १ ॥
सूत्र० १४ अ० ।

श्रीविन्-न० । उत्तमात्रे, म० ।

सिस्सिषी-शिष्या-श्री० । व्हहस्तदीक्षितायाम्, व्य० २
उ० । आवा० ।

सिह-काह्व-पा० । काह्वायाम् "काह्वाहाहिलहाहिलह्व-
वम्फमहिलहिलहिलह्वः" ॥ ८ । ४ । १२ ॥ इति काह्वतः सिह
इत्यादेशः । सिहइ । काह्वतः । प्रा० ४ पाद ।
स्पृहि-पा० । स्पृह शिष्य । इह्वायाम्, "स्पृहेः सिहः"
॥ ८ । ४ । ३४ ॥ इति श्यन्तस्य स्पृहः सिह इत्यादेशः । सिहइ ।
स्पृहयति । इह्वति । प्रा० ४ पाद ।

सिहइइओ-दशी-बालदक्षिणमयूरैः, १० ना० ८ वर्ग ४४ गान्ध
सिहइ-शिखरिडन्-मि० शिक्काधारिणः, म० ६ श० ३३ उ० ।
दशा० ।

सिहर-शिखर-न० । पर्वतोपरिवर्तिकूटेऽपु, ना० १ श० १ अ० ।
स्या० । नि० ७० । "कुलेति वा विभूतयेति वा सिहरति वा
एने एगद्वा" नि० ७० १ उ० । जी० । सू० प्र० । उपरितने प्रागे,
आ० म० १ अ० । शिखराणि आतुरपक्षे वृत्तसम्बन्धीनि पर्वतपक्षे
कूटानि । ना० १ श० ६ अ० । प्रश्न० ।

सिहरभूष-शिखरभूत-मि० । शिखरकल्पे, प्रश्न० ११ ल० १० द्वार ।
सिहरि-शिखरिन्-पु० । जम्बूद्वीपस्य पञ्चवर्षधरपर्वते, जं०
दो सिहरिकूडा । स्या० २ द्वा० ३ उ० ।

अथ पञ्चवर्षधरावतरः-

कहिं च भन्ते ! जम्बूद्वीपे द्वीपे सिहरी नाम वृत्तहर-
व्यय कल्पे ? , गोअमा । हेस्वजम्पस उत्तरे च एरावसस

दाहिणेयं पुरतिथिमेव सप्तमस्त पश्चिमेयं पश्च-
तिथिमेव सप्तमस्त पुरतिथिमेयं, एवं अहं चैव बुद्धि-
भवन्तो तद् भव सिद्धि वि चरवं जीवा दाहिणेयं चयं
उत्तरेयं अवसिद्धं तं चैव पुण्डरीए दहे सुवचकूला महा-
सिद्धि दाहिणेयं चैव अथा जहा रोहिमंता पुरतिथिमेयं गच्छद् ।

‘ कहि च ’ मित्वादि क भवन्त । जम्बूद्वीपे द्वीपे शिखरी
नाम वर्षधरपर्वतः प्रकृतः १, नीलम । हेरलपर्वतस्योत्तरस्याम्
पेरगतस्य-वचपमाससप्तमस्तमेव दक्षिणस्यां ‘ पुरतिथिमे ’
त्यादि प्राग्वत्, एवमुक्ताभिलाषेन यथा बुद्धिदिग्भावात् तथैव
शिखरीयं, नवरं जीवा दक्षिणेन धनुवत्तरेयं अवसिद्धं तदेव-
ति बुद्धिदिग्भावात्प्रकारोक्तमेव, तत्र पुण्डरीका इतः । अ० ४
वक्त्र० । स्वा० । स्वा० । शिखरेण समन्वितं पर्वतमात्रं च । म० ।

मिहिरिकूट-शिखरिकूट-न० । जम्बूमन्दरस्योत्तरे स्वनामक्या-
ने कूट, स्वा० १ डा० ३ उ० । अ० ।

सिहरिखी-शिखरिखी-खी० । कर्मपथिनवरद्वयुक्तदक्षिणि-
पक्षे अक्षापस्करे, ख० ५ अक्षि० ।

जा दहिसरमि मासिय-मुलेख चउजायसुगयसंभारा ।

कूरमि कुप्यमाणे, वंचति सिद्धं मिहिरिखी उ ॥१८५॥

द्विधा धरे यासितेन गुडन या निष्पन्ना अपरं च चतुर्धा-
तकमुक्तसंभारा एलात्वक्तमासपञ्चमागेश्वराक्षेप्यश्चतुर्भिर्ग-
न्धप्रक्षेपयक्षिण्येनोपजनितवासा कूरमध्ये प्रक्षिप्यमाणे शि-
खरे वज्रानि सा शिखरिखीयुचयते । दृ० २ उ० । नि० चू० ।
आवा० । प्रभ० । मार्जितायाम्, दे० बा० ८ वर्गं ३३ गाथा ।

सिहरिद्धा-देशी-मार्जितायाम्, दे० ना० ८ वर्गं ३३ गाथा ।

सिहलि-शिखा-खी० । चूडायाम्, आवा० ४ अ० । सिहलि
वा धारणी केद ‘ सिहलि ’ ति शिखा । पञ्चा० १० विच० ।

सिद्धा-शिखा-खी० । शिरसि, द्य० २ उ० । शिरसि सर्व-
जानां कथानां समूहे, द्य० ३ उ० । अ० । स्वा० । सूत्र० ।

सिद्धाचारख-शिखाचारख-पुं० । अग्निशिवमुपाशाय तेजः-

कायिकानविराधयति स्वयमवच्छिन्नमाने पादविहारमिपुणे वा
रक्षणेदे, ग० ३ अक्षि० ।

सिद्धि-शिखिन्-पुं० । शिखाऽस्यास्तीति शिखी । अ० । म-
धुरं, म० ७ द्य० १ उ० । कल्प० । संघा० । को० । अ० । वि-
श० । निर्धेयेऽग्नी, कल्प० १ अक्षि० १ क्षण । द्य० । अग्नि-
मानं, आवा० ५ अ० ।

सिद्धिखी-शिखिखिनी-खी० । शिखाधारिण्याम्, खी० ।

सिद्धिद्धा-देशी-ज्ञानयोः । दे० ना० ८ वर्गं ३० गाथा ।

सिद्धी-देशी-कुण्डले, दे० ना० ८ वर्गं २८ गाथा ।

सीद्ध-देशी-सिद्धये, दे० ना० ८ वर्गं ३३ गाथा । स्वा० ।

सीद्धसर्व-देशी-दुष्पचारि-दमशानयोः, दे० ना० ८ वर्गं ५५
गाथा ।

सीद्धप्रापदह-शीताप्रापदह-पुं० । इक्षिणेये, स्वा० । च-
न नीलवतः शीता निपतति यच्च चत्वार्यंशीत्यधिकानि
२५१

याजमशानि आयामविष्कम्भायां पञ्चदशद्वयोत्तरादि
विशेषव्युत्पत्ति परिचयेण यस्य च मध्ये शीताद्वीपः चतुर्ध-
विषाजनायामविष्कम्भो द्वयोत्तरयाजमशानद्वयपरिचये । अ-
न्त्याम्नाद्विष्कम्भाङ्कृतः शीतादेशीमन्वेन विभूषितोपरित
नभागः स शीताप्रापदहः । स्वा० २ डा० ३ उ० ।

सीद्धा-देशी-दिग्भावात्तुर्दिगे, अक्षावाते च । दे० न
वर्गं ५५ गाथा ।

सीद्धवेयमह-शीतवेगमधन-न० । आतपेन शीतवेगनि-

वारणात् । सूर्ये, कल्प० १ अक्षि० ३ क्षण ।

सीद्धा-देशी-अक्षिण्यक्षद्वीपी, दे० ना० ८ वर्गं २५ गाथा ।

सीद्धभूय-शीतीभूत-नि० । सुखे, आवा० १ धु० ३ अ० १ उ० ।

सीउगायं-देशी-सुजाते, दे० ना० ८ वर्गं ३५ गाथा ।

सीउयह-शीतोष्ण-न० । शीतं च उष्णं च शीतोष्णम् । अ-

नुकूलप्रतिकूलपरीवहे, सूत्र० १ धु० २ अ० २ उ० ।

सीद्धाभगकूट-शीतोदककूट-पुं० । विष्णुप्रभवचकारपर्वते

स्वनामक्याते कूटे, अ० ४ वक्त्र० ।

सीद्धाभपवाय-शीतोदाप्रापात-पुं० । शीतोदामहावरीप्रवाहे

इक्षिण्ये, यत्र निष्पन्ना शीताद्वा निपतति स शीतोदाभि-

पानः । स्वा० २ डा० ३ उ० ।

सीद्धादय-शीतोदक-व० । शीतं शीतलं लक्ष्यस्व-तोयो-

पलक्ष्यमेतत् । लक्ष्यादिशब्दात्तुपहतमप्राप्तकमित्यर्थः, तच्च

तद्वत्तं शीतोदकम् । उक्त० २ अ० । अप्राप्तकजले, उक्त० २

अ० । सूत्र० । “ नदीतडागावद्वारापुष्करिण्यादिषु शीत-

परिणामे, जी० १ प्रति० । नि० चू० । सचित्तपानीये, दृष्ट०

१० अ० । नि० चू० । प्रज्ञा० ।

सीद्धादयदुग्धि-शीतोदकदुग्धि-पुं० । अप्राप्तकोदकप-

रिहारिणि, अ० २ वक्त्र० ।

सीद्धादयविषय-शीतोदकविकृत-न० । शीतोदकं च वरि-

कृतं च शीतोदकावकृतं तदेव विकृतं-विगतजीवम् । शीतो-

प्यादिशब्देण विकारं प्रापिते प्रायुर्काकृतं, दृ० २ उ० । नि०

चू० । आवा० । दृष्टा० । (यत्रोपाभयस्यान्तर्गङ्गायां शीतोद-

कविकृतिः स्यात्तत्र न वातः कसेत्य इति ‘ वसहि ’ शब्दे ‘ वहे ’

भागे उक्तम् ।)

सीद्धादा-शीतोदा-खी० । जम्बूद्वीपे पूर्वोपरेण लवणसमुद्रं

समुत्सर्पणां महानद्याम्, ल० १५ सम० ।

शीतोयामहानदीषो योवत्तरी ज्योत्स्नसयई साहिवाई

उत्तराहिमुदी पश्चिमा बरामयाए जिम्भियाए चउजो-

यवायामाए पञ्चासजोयवचिकुंभाए बरतसे हुंहे मह-

या चदहृदपवचियई ह्यावलिहारसंठावसंठियई पवा-

एखं महया तदेखं पवडई, एवं सीता वि दक्षिणाहिमु-

दी मासियम्वा । (दृ० ७४+)

शीतोदाया महानद्याः पर्वतस्योपरि चतुःसततितस्तम्भे-

कक्षित्यधिकानि कला वैकेत्येवं प्रवाहा भवति, ‘ बह्रा-

मयाए जिम्भियाए’ पि-वज्रमक्या जिहिकाया प्रणालस्थान-

करमुत्तजिहिकाया चतुर्जोयदीर्घया पञ्चाशयाजगर्विक-

भङ्गा 'कुरदने कुण्ड' च-तिष्ठत्यपरेक्षयाधोवर्तिनि वज्र-
भूमिके शरीरव्यधिकचतुर्गुणनशावाप्तमाचक्रुस्ते वश्या-
जनावगाहे स्मिन्नेद्वेदीभयनाध्यासितमस्तकेन तद्वह्नीप-
नालंकृतमभ्यधाव सीतोदाप्रपातद्वे 'महय' चि महाप्रमा-
णन यत्पुनः 'बुद्धि' चि-कचित् इत्येत तदपपाठ इति मन्म-
ने 'बुद्धिमुदवसिपु' चि-घटमुक्तव-कलशवदनेन प्रव-
र्त्तितः-प्रतिता घटमुक्तवसितस्तेन मुक्तावलीनां-मुक्ताफ-
लशूरीराणां सम्बन्धी हारस्तस्य यत्स्थानं तेन संस्थितो
यस्तेन प्रपातः-पर्वतात्प्रपतउत्तलसमूहस्तेन महाशब्देन-
महाध्वनिना प्रपतति, एवं सीताऽपि । सं ७४ सम० ।

अथास्याया उत्तरेण नदी प्रवहति तामाह-

तस्स च तिमिगिहहस्स उत्तरेण्ण त्तेरयेण्ण सीको-
आ महाण्ण पव्वुडा स्माणी सत्त जोअण्णसइस्ताइ च-
चारि अ एण्वीसे जोअण्णसए एण्ण च एण्णवीसइमाणं
जोअण्णस उत्तराभिमुही पव्वएण्ण गंता महया वड्डुह-
एवितिएण्णं ० जाव साहेरगचउज्जीअण्णसएण्णं पवाएण्णं प-
वड्ड । सीकोआ णं महाण्णं जमो पवड्ड एत्थं णं मइ
एगा जिअेअ पण्णता चचारि जोअण्णं आयायेण्णं
पण्णसं जोअण्णं विक्खम्भेण्णं जोअण्णं बाहएण्णं मगरुह-
विउड्डसंठाण्णसंठिआ सत्तवइरामइ अण्ण्हा । (सु० ८४)

'तस्स णं तिमिगिहह' इत्यादि, म्यक्, गिरिगन्तये तु हरिप्रया
इवाकसेयम्, अथास्या जिहिकात्कपमाह- सीकोआ
इत्यादि, उतानाथे, नवरमायामन चचारि योजनानि, हरि-
कदीजिहिकादिगुणत्वात्, पञ्चाशद् योजनानि विष्कम्भेन-
हरिकदीमवहनो दिगुणस्य सीतोदाप्रवहस्य मातृव्यत्वा-
त्, एवं बाहव्यमाप पूर्वजिहिकातो दिगुणमवसेयम् ।
अ० ४ वल् ।

सीकोभास-शीतावभास-त्रि० । ईषच्छीतलाभे, रा० । " सप
सीकोभास " चि-शीतस्पर्शपेक्षया कुवयायाकान्तत्वादिति
वृत्ताः । आ० १, सु० १, अ० ।

सीकोयप्पवायदह-शीतोदाप्रपातद्व-पुं० । शीतोवर्तनद्याः प्र-
पातस्त्विति, यत्र निषधाच्छीतोदा निपतति स शीतोदाप्रपा-
तद्वः । शीतोदाप्रपातद्वसमानः शीतोद्वह्नीपभजनसज्जनः
शीतोद्वेदीशीतयमसज्जतिः । आ० १, आ० ।

सीकोवाकुड-शीतोदाकुट-न० । शीतोदानदीदेवनिधासभूति
निषधपर्वधरपर्वतस्य कुट, स्था० ६ डो० १ उ० ।

सीकोसण्णिज-शीतोष्णीय-न० । शीतं कोष्णं च शीतोष्णे ते
आधिक्ये कृतमध्ययनं शीतोष्णीयम् । शीतोष्णस्पष्टीजनि-
तवदनाप्रतिपादक आचाराग्रप्रथमभुतस्कन्धस्य एनीये अ-
ध्ययने, सं० । कथा० । आ० १० ।

शीतोष्णयोरनुकूलमनिकूलपरिग्रहयोरानिहन् कर्त्तव्यं,
तदनुना प्रतिपाद्यते, अध्ययनसम्बन्धस्तु शक्य-

पिहोक्तमहातप्तसम्बन्धस्य । शीकोविजयाधेयमानवीससं-
यमध्यस्थितस्य विजितकषायादिलोकस्य मुमुक्षोः कषा-
विर्द्विनुलामप्रतिलोमाः परीषदाः प्रादुष्यन्ति, नऽविकृ-
तास्तः करणेन संयुक् सोढव्या इत्यनेन संयन्धेनायातमि-
वमध्ययनम्, अस्य कोपकर्मोदीनि कषार्थवृत्तीपक्षरादिषु
भवन्ति । तत्रापकमेऽर्थाधिकारो द्वेषः, तत्राप्यवकषाया-
धिकारोऽभिहितः । उद्देशार्थाधिकारप्रतिपादनाय तु निर्यु-
क्तिकार आह-

पइमे सुत्ता अस्सं-अपचि १ विइए दुइं अण्णइवति २ ।

तइए न इ दुक्खेणं, अकरखयाए व समण्णति ३ । १६८ ।

उदेसम्मि नउत्थे, अरिगारो उ वमणं कमापाणं ।

पावविरमो विउखो, उ संजमो इत्थं मुक्खुति ४ । १६९ ।

प्रथमोद्देशकेऽयमेधीधिकारी, वधा-आवनिद्रया सुताः-
सम्यक्किंकरहिताः, के-असंयताः-बुद्धस्यांतेषां च मा-
वसुतानां दोषा अभिधीयन्ते; जाग्रतां च गुणाः, तद्यथा-
'अरामञ्जुवलोषणीए नरे' इत्यादि । द्वितीये तु त वधासं-
यता यथा भावनिद्रापक्षा दुःखमुनभङ्गित् तथोक्त्यते । तद्य-
था-'कामेसु गिद्धा निव्वयं करंति' २, एनीये तु 'न इ' नै-
व दुःखसहनानेव केवलाच्छुण्णः अकरणतयैव-अक्रिययैव
सेवमानुष्ठानमन्तरेणेत्यर्थः कथयति च-'सदिप दुक्खमा-
या य तेष्वेव य बुद्धे नो अक्काप' ३, अतुयोद्देशक त्ववमाध-
कारो, कथा-कषायालां वमनं कार्य, त्ववस्य च कर्मस्ये विर-
तिः, विनुषो-विदितवचस्य संयमोऽनैव प्रतियोग्यत सपक-
स्त्रिमकमात् केवलं भवापमार्हस्ययामोक्त्येति गायत्र्यार्थः ।
नामनिष्पन्ने तु निष्पन्ने शीतोष्णीयमध्यनमतः शीतोष्ण-
योर्निलेप निर्दिदिशुराह-

नामं ठवणा सीयं, दव्वे भावे य होइ नायव्वं ।

एमेव य उण्हस्स वि, चउव्विहो होइ निकलेवो ॥ २०० ॥

सुगमा ।

तत्र नामस्थायने अनादृत्य द्रव्यशीतोष्णे दर्शयितुमाह--

दव्वे सीयलदव्वं, दव्वुण्हं चेव उण्हदव्वं तु ।

भावे उ पुग्गलसुखो, जीवस्स सुखो अयेमविहो ॥ २०१ ॥

इशरीरद्रव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यशीनं शीतसुखोपेतं मुख-
गुणिनारभेदात् शीतकारकं वा यद्द्रव्यं द्रव्यप्राधान्याच्छी-
तलद्रव्यमेव द्रव्यशीनं-किमुत्तारकरकादि, एवं द्रव्यो-
ष्णमपीति । भावतस्तु द्वेषा-पुष्टलाभितं, जीवाभितं च,
गायककलनाचहे-तत्र पुष्टलाभिन भावशीते पुष्टलस्य
शीतो गुणस्य प्राधान्याविवक्षयति, एवं भावाभ्युपगमि ।
जीवस्य तु शीतोष्णकपोऽनकविधो गुणः, तद्यथा-औष-
धिकादयः चर्द्भावाः, तत्रौषधिकः कर्मोपायार्थभूतनार-
कादिभवकषायात्प्राप्तिलक्षणः उष्णः, औषधमिकः कर्मोप-
शमाभासस्यकषविरतिकृपः शीतः, कायिकोऽपि शीत एव
कायिकसम्यक्कषविरादिकृपायाद्, अथवाऽशेषकर्मोदा-
हाम्यधानुपपन्नकः, तेषां अपि विषयतो द्विकषा कपीति ।
अस्य च जीवभावगुणस्य शीतोष्णविषेकं स्वत एव नि-
र्मुक्तिकारः प्रतिकटयिपुराह-

सीयं परीसहपमा-पुव्वसमविहो सुहं च उण्हं तु ।

परिहृतुममकंसां-ये सीमाहिक्कारि दुर्मुखे ॥२०३॥
'शीत' इति भावशीतम्, तच्छब्दो जीवपरिणामस्वरूपं प्र-
कृतिः, स चार्थं परिहर्तुमां-मांसीकययमनिकेतार्थं परिहृतुमां-
परीहृतः, अमकंसां-कोटिकेतिवत् शीतलंविहारनां, उद्योगी
मोहनीयोरमः, स च सत्त्वकसंज्ञाविरतिसर्वविरतिलक्षणं,
उद्योगमज्जेयविरतिना, तत्त्वयो वेति, 'विरति' इति शो-
कातिशयादिविरतिरुपेक्षितं: सप्तदशविधः संवयः, सुखं च-
सातर्वेदनीवेदिपाकाभिर्भूतमिति । येनत् सर्वं वरीवहादि
शीतसुखं च भाषाश्लेषेनाह-परीवहाः-पूर्वक्याव-
हितस्यकाः तपस्युद्यमो-वैमल्लेकि द्वादशप्रकारणयाऽ-
नुष्ठानं कथायाः-कोटिद्वयः-श्लोकः-पञ्चमप्रतिविभागांशुः
आदिः वेदः-जीवुनपुसकयदोद्यः अरतिः-मोहनीयार्ज-
पाकाचित्तदोषः-स च-असातावेदनीयाद्यादीनि, एतानि
परीवहादीनि वीडीकारित्वाकुण्ठमिति भाषासमासाधेः ।

ध्यासाये तु निर्मुक्तिकारः स्वतः स्वाच्छे-तत्र परीवहाः
शीतलक्षणोर्ध्वोपर्यभिहितः, ततो मन्व्युत्तेरमन्व्यस्यैव
संख्ये विपर्ययो वा स्वात् अतस्तदपनोक्त्येनाह-

इत्थी सकरिपरी-सही य दो भावसीयला इह ।

सेसा वीसं उयहा, परीसहा हुति नायत्वा ॥ २०३ ॥

जीपरीवहाः सत्कारपरीवहाश्च द्वावप्येनो शीतो, भावम-
नोऽनुकुलत्वात्, शेषास्तु पुनर्विशिष्टकथा ज्ञातव्या भव-
न्ति, मनसः प्रतिकूलत्वादिभिर्भाषाधेः ।

यदिवा परीवहाणां शीतोपलब्धमन्यया आच्छे-

जे तिर्वपरिणामा, परीसहा ते भवेति उपेक्षा उ ।

जे मंदपरिणामा, परीसहा ते भवे सीया ॥२०४॥

सीमा-तद्वः-ऋतः परिक्रमः-विरतिरित्येवं ते तथ्य, य
चमन्वृताः परीवहासं उच्छाः, य तु मन्वपरिणामास्ते
शीता इति । इदमुक्तं भवति-ये शरीरमेव कथायावत्कथने-
विकः सम्यक्सादनामाज्ञाकथनविधिधायिमस्ते तीव्रपरिका-
मत्वापुण्याः, ये पुनरुदीक्षाः शरीरमेव केवलं दुःखमु-
त्पादयन्ति महासत्त्वस्य च मानसं ते भवन्तो मन्वपरिणामाः,
यदिवा-ये तीव्रपरिणामाः-मन्वसाधिश्वेतत्त्वकास्ते उच्छाः,
ये तु मन्वपरिणामाः-ईश्वर्यमाम्बल्यकास्ते शीता इति ।
तपस्युद्यम इत्युक्त्येव तदुक्तं वाचयाऽऽह-

धम्ममि जो पमयह, अत्थे व सीयत्तु चि तं विंति ।

उज्जुवं पुंश्च अणं, तथी उपेहि तं विंति ॥२०५॥

धर्म-अमणधर्म यः प्रमांयति-मोघमं विधिसे 'अ-
ये वा' अर्पयति इत्यर्थः-धर्मधर्मद्विरत्यर्थस्तत्र तदुपा-
ये वा शीतलं अत्थे तं भुषते-आचक्षते, उद्युक्तं पुनर-
न्य ततः-संयमोपमात् कारणादुपेक्षित्येवं भुषते, धर्ममिति
वाक्यसाम्यादिति भाषाधेः ।

उपशमपद्व्याचिख्यासयाऽऽह-

सीदिभूतो परिनि-पुमो य सतो तदेवं पञ्चाभो ।

होउवसंनकाभो, तेजुवसन्तो भवे जीवो ॥२०६॥

उपशमो हि कोऽपुनर्यामं, भवति, ततश्च कथायाम्नु

पश्यात् जीवीभूतो भवति, कोऽपिद्व्याचिख्यायाम्नु परि-
मिद्वो भवति । यः समुत्पन्नः । ततोऽप्यपवाचकपदमनु-
ष्ठायतः, तथ्य कोऽपिद्विरतां कोऽपमहः प्रकृतिः । अन्व-
यसुखः, यतो ज्ञानान्तकथय यव यवकृता, भवति वे-
नोपशान्तकथाया शीतो भवतीति । एकारिकाभि वैद्यमिति
गाथाधेः ।

अनुना विरतिपद्व्याच्यामाह-

अमयकरो जीबाणं, सीयधरो संवमो भवइ सीमे ।

असंजमो य उयहो, एमी अकोऽवि पञ्चाभो ॥२०७॥

अमयकरश्रीलः, केवाम् ।-जीवानां, शीतं-सुखं तदुप-
तथावासः, कोऽसी ।-संयमः-सप्तदशभेदः, अतोऽसी शीतो
भवति, समस्तदुःखदुग्धोपरमाद्, एतद्विपर्ययसंयमोऽयं
उच्छः, एव शीतोपलब्धः संयमासंयमयोः पर्ययोऽयं
वा सुखदुःखयो विविधाधशांज्वलीति गाथाधेः ।

साम्प्रतं सुखपद्विरतयोवाह-

निव्वाणसुहं साये, सीदिभूयं पयं अयावाहं ।

इहमवि जं किचि सुहं, तं सीवं दुक्खमवि उयहो ॥२०८॥

सुखं शीतमित्युक्तं, तच्च समस्तद्व्योपरमादास्तिकैक-
नितकानावाधलक्ष्यं निष्काधिकं परमार्थविनिर्णयं सुखिसुख-
मेव सुखं न परम्, एतच्च समस्तकर्मोपतयाध्याचक्षते-
मिति दर्शयति-'निर्वोणसुख' मिति, निर्वोणं-अशेषक-
र्मैवसत्त्ववासी वा विशिष्टाकाशमदेशः नेन त्वं वा' इति
निर्वोणसुखम् । अयं वैकृतिः कानि-सात शीतोभूतं पश्य-
नावाधमिति । इहापि सैतरे यत्किञ्चित् सातावेदनीयविर्पा
कोऽने सातं-सुखं तदपि शीतं मन्वसांज्वली, एतद्विपर्य-
यस्तु दुःखं, तच्चोपेक्षमिति गाथाधेः ।

कथायादिपद्व्याचिख्यासयाऽऽह-

उज्जइ तिक्कमाभो, सीगमिभूतो सहजवेको व ।

उयहवरो होइ तवो, कथायमहेवि जं इहइ ॥२०९॥

वृद्धते-प्रतिपद्यते, कोऽसौ ।-तीमा-उत्कटा उदीर्घा
विपाकानुभव कथाया यस्य स तथ्य, न केवलं कथायाभि-
ना वृद्धते, 'शोकाऽमिभूतश्च' इहवियोगादिकमितिः शोक-
स्तनामिभूतः तिराहितकथयप्राप्तोऽस्यपि वृद्धते, 'तथ्य
उदीर्घो विपाकापघा वदो यस्य स तथा उदीर्घवेति-पुच्छ
व जिघं कामयते, साऽऽतीतं, तेषु लक्ष्म्यममिह, तन्ना-
प्यमपि काङ्क्षाजनानां वृद्धते वृद्धते । वसन्नाविष्काकामा-
प्रातिजमितरतिपावकमे वृद्धते, सर्वं कथायाः शोको वे-
दोक्त्यर्थे दाहकत्वाद्युक्तः, सर्वं वा मोहनीयमहर्कारं वा
कर्मोपेक्षम्, ततोऽपि तदाहकत्वाद्युक्तं तदपि तं गाथां
शकलं दर्शयति-उच्छतेर तयो भवति, 'किमिति' इत्येता
कथायादिकमपि वृद्धति, 'कोऽपिद्व्याचि'कारिपरमाह इति
गाथाधेः ।

यथाभिप्रायेण प्रत्ययार्थमेवमिति 'परीवहममार्थमाधिकं'
शीतोपेक्षः जगतावाच्यैस्तमभिप्रायमाधिकं इति-

सीउयहोमसुहइ-परीसहसंयमसंयमसतो ।

इह समखो तया उज्जुभो व तवसंनकोवसने ॥२१०॥

शीतं कोणं च शीतोपेक्षं तयोः स्वार्थः तं तद्वत् इति प्रक-

म्भः शीतस्पर्शोष्णस्पर्शजनितबह्वनामनुभवकार्यध्वानोपगतो भवतीति वाच्यम् । शरीरमनसोरमुक्तं सुखमिति, संहिपरीतं दुःखं, तथा परीषदकसायवेदशोकान् शीतोष्णभूतान् सहत इति । शब्दं शीतोष्णद्वयसहः सन् भवेत् भ्रमणः पतिः लोकोपलब्धः कः ।—तपःसंयमोपशमो इति गाथायः ।

साम्प्रतमुपसंहारम्याजेन साधुना शीतोष्णातिसहनं कर्त्तव्यमिति दर्शयति—

सीयाखि य उपहाखि य, भिक्खुं हुंति वि सहिपम्भाई ।

कामान सेविक्खवा, सीओसखिअस्स निज्जुत्ती ॥२११॥

शीतानि-परीषदप्रमादोपशमविरतिसुखरूपाणि यान्याभित्ताभि, उत्थानि च—परीषदतपउपशमकषायशोकवेदारत्यामकानि प्रागभिहितानि तानि भिक्खुणो-मुमुक्षूणां विषादव्याभि, न सुखदुःखयोः उत्सेकविषादो विषेयौ, तानि चैवं सम्यग्दर्शना सङ्गमे यद् कामपरित्यागो भवतीति गाथायकलेनाह—“कामा” इत्यादि गाथायै सुगमम् ।

गतो नामनिष्पन्नो निषेधः, साम्प्रतं सुत्रानुगमेऽस्त्वक्षितानिगुणोपेतमशेषदोषप्रातविकलं सुखमुच्चारयितव्यम्, त-वेकम्—

मुत्ता भग्गुणी सया बुद्धिओ जागरंति । (४० १०५)

अस्य चानन्तरसूत्रेण सम्बन्धो वाच्यः, स चायम्—इह दुःखी दुःखानामेवावर्त्तमनुपरिवर्त्तत इत्युक्तं, तदिहापि भावसुता अज्ञानिनो दुःखिनो दुःखानामेवावर्त्तमनुपरिवर्त्तन्ते इति । उक्तं च—“नातः परमहं मये, जगतो दुःखकारणम् । यथाऽज्ञानमहारोगो, दुरन्तः सर्वेदेहिनाम् ॥ २ ॥ ” इत्यादि, इह सुता द्विधा—द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र निद्राप्रमादवन्तो द्रव्यसुताः, भावसुतास्तु मिथ्याभावज्ञानमयमहा-निद्राव्यामादिताः, ततो ये अनुभूयः—मिथ्यादृष्टयः सततं भावसुताः सद्भिज्ञानानुद्धारनहितत्वाद्, निद्रया तु भजनीयाः, मुनयस्तु सद्बोधोपेता मार्गमार्गाश्चलन्तस्ते सततम्—अनवरतं जाग्रन्ति—हिताहितप्रातिपरिहारं कुर्वन्त, अतो द्रव्यनिद्रोपगता अपि कश्चिद् द्वितीयपौदस्यादौ सततं जागरुका एवेति ।

यमेव भावस्वायं जागरयं च विषयीकृत्य निरुत्क्रिकारो गाथां जागद—

मुत्ता भग्गुणी सया, बुद्धिओ मुत्ता वि जागरा हुंति ।

धम्मं पडुव एवं, निदासुपेव भयप्पं ॥२१२॥

सुता द्विधा—द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र निद्रया द्रव्यसुता-श्च गाथान्ते वक्ष्यति, भावसुतास्तुसमुन्नयो—यद्वत्सा मिथ्या-त्याज्ञानवृत्ता हिसंघातवद्वारेषु सदा प्रवृत्ताः, मुनयस्त्वपगतमिथ्यात्वादिनिद्रतयाऽवातसम्यक्त्वाविषयो भावतो जागरुका एव । यद्यपि कश्चिदाकाञ्चनुज्ञाता द्वितीयपौदस्यादौ दीर्घसंयमाक्षरशरीरस्थित्यर्थे निद्रावशोपगता भवन्ति तथापि सदा जागरा एव, एवं च धम्मं प्रतीत्याङ्गाः सुता जाग्रदवस्थाश्च । इत्थान्द्रासुतेन तु भाव्यमेतत्—धम्मः स्वाहा न वा, यद्यसौ भावतो जागर्ति ततो निद्रासुत-त्वादि धर्मः स्वादेव, यद्विवा-भावतो जाग्रतो निद्राप्रमादादृष्ट्यान्तःकरकस्य न स्वादपि । यस्तु इत्यभावसुतस्त-

स्य न स्वादेवति भजनायैः । अथ किमिति द्रव्यसुतस्य ध-म्मो न भवतीति ?, उच्यते—द्रव्यसुता हि निद्रया भवति, सा च दुरन्ता । किमिति ?, यतः स्थानद्विजिहोषे सम्य-कत्वावाप्तिर्भवसिद्धिकस्यापि न भवति, तद्वन्धस्य मिथ्या-दृष्टिसास्वादनयोरनन्तानुबन्धिवन्धसहचरितः, क्षयस्त्वनि-द्रुतिबाधरगुणस्थानकालसंख्येयभागेषु कियत्स्वपि गतेषु सन्तु भवति, निद्राप्रचलयोरपि उदय प्राग्भवेव । कन्धोप-रमस्त्वपूर्वकरणकालसंख्येयभारान्तं भवति, क्षयः पुनः सी-लकषायद्विचरमसमये, उदयस्तूपशमकोपशान्तमोहयोरपि भवतीत्यतो दुरन्तो निद्राप्रमादः ।

यथा च द्रव्यसुतो दुःखमवाप्तोत्वं भावसुतोऽपीति दर्शयितुमाह—

अहं सुत्तं मत्तं बुच्छिय, असहीओ पायए वहुं दुक्खं ।

तिस्वं अप्पडियारं, पि वडुमाओ तद्दा लोगो ॥ २१३ ॥

सुतो निद्रया, मत्तो मदिरादिना, बुच्छितो गाढमर्ममहा-रादिना, अस्माधीनः—परायणो वाताविशेषोद्भवप्रहादिना यथा बहू दुःखमप्रतीकारमवाप्नोति, यथा भावस्यापे—मि-थ्यात्वावर्त्तनप्रमादकषायान्दिकेऽपि वर्त्तमानः—अवनिष्ठ-मानो लोकः—प्राणिगणो जगत्प्रवादिकं दुःखमवाप्नोतीति गाथायः ।

पुनरपि व्यतिरेकदृष्टान्तद्वारेणोपदेशद्वानायाऽऽह—

एसेव य उपएसो, पदितपयला य पंथमाईसु ।

अणुहवइ अहं सचेओ, सुहाई समखोऽवि तद्दा वेवा ॥२१४॥

य एव—पूर्वोक्त उपदेशो यो विवेकाविवेकजनितः, तथाहि—सचेतनो विवेको प्रदीप्ते सति प्रपन्नायमानः सुखमनुभवति, यद्विषये च साधायनिरप्यायविवेकः, आदिग्रहणान्य-स्मिन्वा इत्युभयादौ समुपस्थिते सति, यथा विवेका सुकैवले तमपयं परिहरन् सुखमाप्नोति भवति, एवं भ्रमणोऽपि भावतः सदा विवेकित्वाज्ञाप्रवक्ष्यामनुभवम् समस्तक-स्यावास्पदीभवति । अत्र च सुतासुताधिकारगाथाः—

“ जागरइ थरा विस्वं, जागरमाणस्स वडुए बुद्धी ।

ओ सुअइ न सो धवो, ओ जग्गइ सो सया धवो ॥ १ ॥

सुअइ सुअनस्स सुअं, संकियकलियं भवे पमस्सत्त ।

जागरमाकुस्स सुअं, थिरपरिक्खमपमस्सत्त ॥ २ ॥

नालस्सेण समं सुक्कं, न विजा सद्दिहया ।

न वेरगं पमाएणं, नारिमेण द्यालुया ॥ ३ ॥

जागरिआ धम्मीयं, अहम्मीये तु सुत्तया लेआ ।

वच्छादिवभगिणीए, अकहिंसु अणो जयंतीए ॥ ४ ॥

सुयइ य अयगरभूओ, सुअं पि से नासई अमयभूअं ।

हाहि गोकभूओ, नहुम्मि सुए अमयभूए ॥ ५ ॥ ”

तद्वं दर्शनावरणीयकर्मविषाकोद्वेगं कश्चित्स्वप्नयः यः संविज्ञो यतनावांश्च स दर्शनमोहनीयमहानिद्रापगमाज्ञाप्र-

वक्ष्य एवेति ।

ये तु सुतास्तेऽज्ञानोदयाद्भवन्ति, अज्ञानं च महादुःखं दुःखं च जगन्नामहितायैति दर्शयति—

सोयंति आव अहिनाय दुक्खं, समरं लोगस्स जाखि-

था, इत्थं सन्धोवरए, जस्सिमे तद्दा य रुवा य रसा य

गंधा य काष्ठा य अभिसमन्नामया भवति । (सू० १०६)

लोक—यच्चजीवनिकाये जानीहि—परिच्छिन्ना दुःख-
हेतुत्वाद् दुःखम्—अज्ञानं मोहनीयं वा तद्द्वितीयं—नरका-
दिभेदव्यक्तनोपनिघाताय । इह वा बन्धवधशरीरमानस-
पीडयै जायत इत्येतज्जानीहि । परिज्ञानाभेदतर्कः, यदुत्त-
मव्यवसायस्वापादज्ञानरूपाद् दुःखहेतोरपसर्पणमिति । किं
ज्ञान्यत्—‘समय’ इत्यादि, समयः—आवागोऽनुष्ठानं तं
लोकस्यासुमध्वातस्य ज्ञात्वा अत्र शरीरपरतो भवद्विपु-
लरसुखं सम्बन्धः । लोको हि भोगाभिलाषितया प्राप्य-
पमर्दादिकायहेतुकं कर्मोपादाय नरकाद्विजायतनात्मा-
वृत्तयेन, ततः कथञ्चिदुद्वेगवाप्य चाशेषकृष्णमात्रं ध-
र्मकारणमात्रेणैव मनुष्यजन्म पुनरपि महासोदसा-
हितमतिस्तत्तद्वारभते येन यमाधोऽधो व्रजति, संसाराज्जो-
न्मज्जतीति । अये लोकाचारस्ते ज्ञान्वा, अथवा—समभावः—
समता तां ज्ञात्वा, ‘लोकस्य’ ससमर्थे वृद्धी, तन्मात्र-
मर्थो—लोक—जन्तुसमूहे समतां—समशक्तिमित्रतां स-
मात्मपरतां वा ज्ञात्वा, यदिवा—सर्वेष्वप्येकान्द्रयादयो
जन्तवः सदा स्वोत्पत्तिस्थानपरितोषो मरणभीरवः सुख-
प्लवो दुःखद्विष इत्येभूनां समतां ज्ञात्वा, किं कुर्यादि-
त्याह—‘एष सत्पोवर’ अत्र—अस्मिन् पदकायलोके श-
ब्दाद् द्रव्यभावभेदादुपगमो धर्मजागरणेन जायति, यद्विवा-
यद्यत्संयमशक्तं प्राणनिपाताकाशवह्मरं शब्दादिपञ्चप्रका-
रकामगुणाभिप्रेक्ष्ये वा तस्माद्य उपरतः स मुनिरिति । आह
क—‘अस्मिन्’ इत्यादि, यस्य मुनिरिति—प्रपात्राग्नेयोः स-
मसाप्राणयोगेन्द्रियप्रवृत्तिविषयभूताः शब्दरूपरसगन्धस्पर्श-
श्रमोन्नतभेदभिन्ना ‘अभिसमन्नामया’ इति, अभि-
आमिसुख्येन सम्यग्-इष्टानिष्टावधारणतयाऽप्यति—शब्दा-
द्विस्वरूपावगमात् पश्चादागताः—ज्ञाताः परिच्छिन्ना यस्य
मुनेर्भवनसि स लोकं जानातीति सम्बन्धः । इदमुक्तं भवति-
इष्टेषु न रागमुपायति, नापीनंगु द्वेषम्, एतेष्वेवाभिसमन्ना-
गमने तयो नाम्यदिति । यद्विषेवैव शब्दादयो दुःखाय भव-
न्त्यास्तां तावत्परलोकं इति, उक्तं च—“रक्तः शब्दे हरिणः
स्पर्शे नागो रसे च वारिन्धः । कृष्णपतङ्गो रूपे, सुजगो ग-
न्धे ननु विनष्टः ॥१॥ यश्चसु रक्तः पञ्च वि-नष्टा यत्रावृहीत-
परमाश्रयोः । यकः पञ्चसु रक्तः, प्रयाति भस्मान्ततामबुधः
॥२॥” अथवा—शब्दे—पुष्पाशलाद्रुद्रा मनाश, रूपे—अङ्गु-
कतस्करः, गन्धे—गन्धमियकुमारः, रसे—सौदासः, स्पर्शे—
सत्त्विकः, सुकुमारिकापतिर्वा ललितार्कः, परञ्च च—नार-
काद्विजायतनास्थानमयमिति ।

एवं शब्दादीनुपयदुःखस्वभावानवगम्य यः परित्यजेदसौ
कं गुणमवानुयादित्याह—

से आयवं नाशवं वेयवं धम्मवं बंभवं पञ्चाणेहिं परिया-
णइ लोयं, सुणीति बुधे, धम्मविउ उज्जु आवइतोए
संगमभिजाणइ । (सू० १०७)

या हि महासाहानद्रव्येन संके दुःखमहिताय जायको लो-
कसमयदृशी सत्त्वोपरतः सन् शब्दादीन् काममुखान् दुःखै-
कहेतुभिसमन्नामन्वृत्तिं प्रपरिहया प्रत्याकृष्यपरिहृत्वा च
प्रत्याचष्टे स मुमुक्षुरासात्—अस्मा ज्ञानादिकोऽस्वात्मी-

स्वात्मवान्, शब्दादिपरित्यागेन ह्यस्माऽनेन रक्षितो भवति,
अन्यथा नारकैकान्द्रयादिपानं सत्यात्मकार्यकरणात्कुतोऽ-
स्यात्मेति, पाठास्तरं वा—‘से आयवं नाशवं’ आत्मानं भव-
आदिपतनरक्षणद्वारेण वेत्तीत्यात्मवित्, तथा ज्ञानं यथावस्थि-
तपदार्थपरिच्छेदकं भवतीति जानाति, तथा व्यर्थं जीवादिस्व-
कृत्यम् अनेनेति वदः—आवागोऽनुष्ठानं तं वत्तीति वेदवित्,
तथा—दुर्गेतिप्रवृत्तजन्तुधरस्वभावं स्वर्गापवर्गमार्गं धर्मं वे-
त्तीति धर्मवित्, एवं ब्रह्म—अशेषमलकलङ्घिकलं योग-
हर्मे वेत्तीति ब्रह्मवित्, यद्विवा—अष्टादशधा ब्रह्मति, एवम्भू-
कृष्णलो प्रकर्षेण ज्ञायते ज्ञेयं यैस्तानि प्रज्ञानानि—मत्याहीनि
तैर्लोकं यथावस्थितं जन्तुलोकं तदाधारं वा क्षेत्रं ज्ञातमिति—
परिच्छिन्नलक्षित्युक्तं भवति, य एव शब्दादिविषयसङ्कस्य परि-
हृतो स एव यथावस्थितलोकस्वरूपपरिच्छेदीति । यश्चानन्त-
र्युक्तयेनः स किं वाच्यः ? इत्यत आह—‘सुणी’ इत्यादि, यो
ज्ञातमवान् ज्ञानवान् वेदवान् धर्मवान् ब्रह्मवान् प्रज्ञानैर्व्यस्यैः
समस्तैश्च लोकं जानाति स मुनिर्ज्ञोऽयं, मनुजं, मन्थंतं वा ज-
गत्तत्त्वात्सावस्थं मुनिरिति कृत्वा, किं च—‘धम्म’ इत्यादि,
धर्म—चेतनाचेतनद्रव्यस्वभावं श्रुतचारित्ररूपं वा वेत्तीति ध-
र्मवित्, ‘अज्जु’ इति अज्जोः—ज्ञानदर्शनचारित्राख्यस्य मो-
क्षमार्गस्यानुष्ठानादकुटिलो यथावस्थितपदार्थस्वरूपपरिच्छे-
दाद्वा अज्जुः सर्वोपाधिमुक्तोऽयं इति यावत् । तद्वं धर्मवि-
हृत्तुमिति किम्भूतो भवतीत्याह—‘आवइ’ इत्यादि, भावाव-
लौ—जन्मजरामरणप्राणशोकादयस्सनेगपनिपातात्मकः संसार इ-
ति, उक्तं हि—“रागद्वेषमहाविजं, मिथ्यादर्शनवुत्तरम् ॥ ज-
न्मावर्त्ते जगत्सिद्धं, प्रमादाद् आस्यंतं भुशम् ॥ १ ॥” भाव-
ओतोऽपि शब्दादिकामगुणविषयभिलाषः, आवर्त्तं अत-
आवर्त्त—अंतस्ती तयो रागद्वेषाभ्यां सम्बन्धः—सङ्कल्पमभिजा-
नानि—आभिमुख्येन परिच्छिन्नानि—यथाऽयं सङ्कः आवर्त्तं अ-
तसोः कारणं, जानानञ्च परमार्थतः कोऽभिधीयते ? येऽन-
ये ब्रह्मवा परिहरति, तत्तद्वायमर्थः—संसारधर्मः सङ्कः राग-
द्वेषात्मकं ज्ञात्वा यः परिहरति स एव आवर्त्तं अतसोः सङ्क-
स्याभिज्ञाता ।

सुतजामतां शेषगुणपरिच्छेदी कं गुणमवानुयादित्याह—

सीउसिखण्णं से निगंथे अरइइसहे, फरुसं नो वे-
एइ, जागरवेरोवरए, वीरे एवं दुक्खा पणुक्खमि, जरा-
मच्चुवसोवणिणं नरे समयं मूढं धम्मं नाभिजाणइ ।

(सू० १०८)

स्वाहाश्रयन्तरग्रन्थरहितः सन् शीतोष्णत्यागी सुखदुःखा-
नमिलापुकः शीतोष्णरूपी वा परीषदावतिसहमानः संय-
मासंयमरत्यरतिलक्षः सन् पुरुषतां—कर्कशतां पीडाकारितां
परीषदायामुपसर्गाणां वा कर्मलक्षणयोद्यतः साहाय्यं सम्य-
मानो ‘नां वत्ति’ न तान् पीडाकारित्वेन शुद्धातीत्युक्तं भवति ।
यद्विवा—संयमस्य तपसो वा पुरुषतां शरीरपीडान्यादमात्
धर्मलक्षणपानयनाद्वा संसारोद्भिन्नमा सुमुक्तिनिर्वाणधनुको-
स्तुक्तः ‘न वेत्ति’ न संयमतपसो पीडाकारित्वेन शुद्धातीति याव-
त्, किं च—‘जाण’ इत्यादि, असंयमनिद्रावगमाजागतीति
जागरः, अभिनिद्रावगमयोऽप्यविवेकः परापकाराध्यवसायो
वेरं तस्मादुपवेको, वैरोपरतो जागरवत्तातो वैरोपरतमेति

विशुद्ध कर्मधारयः, क एवम्भूतः?—वीरः—कर्मोपनयन-
शक्यमुपेतः, एवम्भूतश्च त्वं वीर । आत्मानं परं वा दुःस्वात् दुः-
स्वकारणाद्वा कर्मणः प्रमोक्षयसीति । यश्च यथाज्ञाद्विपरितः
आवर्त्तमानोऽसौ सन्मुपगतोऽजागरः स किमानुयादित्या-
ह—जरा च मृत्युश्च ताभ्यामात्मव्यवशुपनीतो नरः—प्राणी-
सनतम्—अनघरतं मृदो—महामोहमोहितमतिधर्मै-
स्वर्गा-
पयगमार्गं नाभिजानीते—नावगच्छति तत् संसारं स्वा-
नमेव नास्ति यत्र जरा मृत्यु न स्तः, देवानां जरा-
ऽभाव इति चेत्, न, तत्राप्युपान्यकालं लश्यावलसुख-
प्रभुत्ववर्णहास्युपपत्तेः अस्त्येव च तेषामपि जरासङ्गावः,
उक्तं च—“देवा ये भवेत् । सत्त्वं समवसा ? नो इण्डुं समद्रे, से
केणुऽद्रेण भवेत् । एवं बुद्धिः, गीयमा ! देवा दुविहा-पुष्पावध-
क्षगा य, पक्ष्णोवधक्षगा य । तथ्ये जेत पुष्पावधक्षगा ते ये
अविमुञ्चवधक्षगा, जेत ये पक्ष्णोवधक्षगा ते ये विमुञ्चवधक्षगा”
एवं लश्याद्यपीति, व्ययनकालं तु सर्वस्यैवेतद्भूयति, तद्य-
था—“मात्स्यस्नानिः कल्पवृक्षप्रकम्पः, श्रीहीनाशो वास-
स्तां चोपरागः । दैत्यं तन्द्रा कामरागाङ्गभङ्गा, दृष्टिभ्रान्ति-
र्धैर्युष्माश्चानिध ॥ १ ॥”

यत्तद्वैयमनः सर्वं जरा मृत्युवशोपनीतमभिसमीक्ष्य किं
कुर्यादित्याह—

पाप्मिन् आउरपाणे अप्पमत्तो परिचव्व, मंता य मइमं,
पास आरंभजं दुक्खमिणं ति ख्वावा, माई पमाई पुण एइ
गम्भं, उवहमाणां सइरुवेसु उज्जू माराभिंसकी मर-
णा पधुवई, अप्पमत्तो कामेहिं, उवरओ पावकम्मेहिं,
वीरे आयुत्तं खेयन्ने, जे पज्जवजायसत्थस्स खेयसे
से अमत्थस्स खेयन्ने, जे अमत्थस्स खेयसे से पज्जवजा-
यमत्थस्स खेयन्ने, अक्कमस्स ववहारो न विजइ, कम्मु-
णा उवाही जायइ, कम्मं च पडिलेहाए । (सू० १०६)

स हि भावजागरणैस्तेन मांस्वप्नापजनितेः शारीरमानसै-
र्तुः सैरातुरान्—किं तत्तर्प्यतामूढान् दुःखसागरावगाढान् प्रा-
णान्—अभेदोपचारात् प्राणिना दृष्टा-ज्ञात्वा अप्रमत्तः परिग्र-
जद्—उद्युक्तः सन् संयमानुष्ठानं विदध्यात् । अपि च—‘मंता’ इ-
त्यादि, इ मतिमन !—संश्रुतिक ! भावसुप्तातुरान् पश्य, म-
त्वा चैतजाग्रत्सुप्तगुणदोषापादानं मा स्वापमतिं कुरु । किं
च—‘आरंभज’ इत्यादि, आरम्भः—सावधानिक्यानुष्ठानं
तस्माज्ज्ञानमारम्भजं, किं तद् ?—दुःखं तत्कारणं वा कम्मं ।
‘इइ’ मिति—प्रत्यक्षगोचरापन्नमशपारम्भप्रवृत्तप्राणिगणानु-
भूयमानमित्येतत् ज्ञात्वा—परिच्छिद्य निरारम्भो भूत्वा-
ऽऽत्महितं जायते । यस्तु विषयकपायाच्छादितवता भा-
वशायी स किमानुयादित्याह—‘माई’ इत्यादि, मध्यमह-
णाच्चाद्यन्तयोऽहण, तेन कोपादिकपायवान्—मर्षादिप्रमा-
द्व्याभारकदुःखमनुभूय पुनस्तिर्यक्तुं गर्भमुपैति । यस्त्वक-
पायी प्रमादरहितः स किम्भूतो भवतीत्याह—‘उवह’ इ-
त्यादि, बहुवचननिर्देशादाद्यर्था गम्यते, शब्दरूपादिषु यीं
रागद्वयी तातुरतामाणा—अक्रुधन् ऋजुर्भवति—यातर्भव-
ति, यतिरव परमार्थतः ऋजुः, अपरस्त्वन्यथाभूतः स्थ्या-
दिपदार्थान्यथाग्रहणाद्वक्त्रः । किं च—स ऋजुः शब्दादीनु-

पेक्षमाणां मरणं मारस्तद्विशुद्धी—मरणादुद्भिजस्तत्कारो-
नि यत् मरणात् प्रमुच्यते । किं तत्कारोनीत्याह—‘अण्णम-
त्त’ इत्यादि, कामेयः प्रमादस्तत्राप्रमत्तो भवेत् । कश्चाप्रम-
त्तः स्याद् ? यः कामारम्भकभ्यः पापेभ्य उपरतो भवती-
ति दर्शयति—उवरओ’ इत्यादि, उपरतो मनोवाङ्मन्यैः,
कुतः?—पापोपादानकर्मभ्यः, कोऽसौ?—वीरः, किम्भूतो?—
गुप्तात्मा, कश्च गुप्तो भवति ? यः क्षेद्वो, यश्च क्षेद्वः स के
गुणमवाप्नुयादित्याह—‘जे पज्जव’ इत्यादि’ शब्दादीनां
विषयाणां पर्ययाः—विशेषास्तेषु—तन्निमित्तं ज्ञानं शब्दं
पर्यवजानशब्दं—शब्दादिविशेषोपादानाय यत्प्राप्त्युपादात-
कार्यनुष्ठानं तत्पर्यवजानशब्दं तस्य पर्यवजानशब्दस्य यः
क्षेद्वो—निपुणः सोऽशस्त्रस्य—निरवघातनुष्ठानरूपस्य सं-
यमस्य क्षेद्वः, यश्चाशस्त्रस्य संयमस्य क्षेद्वः स पर्यव-
जातशस्त्रस्य क्षेद्वः । इदमुक्तं भवति—यः शब्दादिपर्याया-
निष्ठानिष्टात्मकान् तत्प्राप्तिपरिहारानुष्ठानं च शस्त्रभूतं वेत्ति
सोऽनुपघातकत्वात्संयममन्यशस्त्रभूतमात्मपरोपकारिणं वेत्ति
शस्त्राशब्दं च ज्ञानानस्तत्प्राप्तिपरिहारी विघ्नं, एतत्फल-
त्वात् ज्ञानस्येति । यदिवा—शब्दादिपर्यायेभ्यस्तज्ज्ञानितरागद्वे-
षपर्यायेभ्यो वा जातं यज्ज्ञानावरणीयादि कम्मं तस्य यच्छ-
खं दादकत्वात् तत्पत्तस्य यः क्षेद्वः तज्ज्ञानानुष्ठानतः सो-
ऽशस्त्रस्य संयमस्यापि क्षेद्वः, पूर्वोक्ताव्ये हेतोः, हेतुहेतु-
मङ्गावाच्च योऽशस्त्रस्य क्षेद्वः स पर्यवजातशस्त्रस्यापि
क्षेद्व इति, तस्य च संयमतपःक्षेद्वस्यास्त्रविनाशधादना-
दिमवापातकर्मक्षयः । कम्मक्षयश्च यज्जयति तद्व्यति-
दिशति—(आचा०) ‘कम्ममुणा’ इत्यादि, उपाधी-
यते—व्यपदिश्यते येनत्युपाधिः—विशेषणं स उपाधिः क-
र्मणा—ज्ञानावरणीयादिना जायते, तद्यथा—मतिधृताव-
धिमतः पर्यायवान् मन्दमतिस्तीक्ष्णो वेत्यादि, चक्षुर्दृशनी
अचक्षुर्दृशनीन्द्रालुरित्यादि, सुखी दुःखी वेति, मिथ्या-
दृष्टिः सम्प्रतिमध्यादृष्टिः स्त्री पुमाश्चपुंसकः कषायीत्यादि,
सोपक्रमायुष्कां निरुपक्रमायुष्कांऽप्यायुरित्यादि, नारकः
तिर्यग्योनिक एकेन्द्रियो द्वीन्द्रियो पर्याप्तकोऽप्याप्तकः सुभ-
गो दुर्भग इत्यादि, उच्चैर्गोत्रो नीचैर्गोत्रो वेति, कृपणस्या-
मी निरुपमेगो निर्वीर्यः, इत्येव कर्मणा संसारी व्यपदि-
श्यते । यदि नैवे ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—‘कम्मं च’
इत्यादि, कम्मं—ज्ञानावरणीयादि तत्प्रत्युपपद्य बन्धं वा
प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशात्मकं पर्यालोच्य, तत्सत्ताविपाका-
पक्षिष्टं प्राणिनो यथा भवन्निद्रया शेतं तथाऽवगम्या-
कर्मतेनापि भावजागरणं यतितव्यमिति । तद्भावबन्धान्न
प्रक्रमणं भवति, तद्यथा—अष्टविधसत्कम्मापूर्वादिकरणक्ष-
पकश्रेणिप्रकरणं मोहनीयक्षयं विद्यायान्तमुद्भूतमजघन्यादृष्टे
कालं सर्वविधसत्कम्मा, ततः शेषघातित्रयं क्षीणं चतुर्थि-
धमवोपप्रादित्सत्कम्मा जघन्यतोऽन्तमुद्भूतं मुकुटतो देशानां
पूर्वकादि यावत् । पुनरुक्तं पञ्चहस्वाक्षरं ग्निद्विगुणकालीयां शैल-
श्यथस्थामनुभूयाऽकम्मा भवति । साम्प्रमुत्तरप्रकृतीनां सत्स-
त्कर्मनाविधानमुच्यते—तत्र ज्ञानावरणीयान्तगम्यतोऽप्य-
प्रत्येकमुपासपञ्चमर्षाद्विभूतशब्दस्य जीवस्थानकेषु गुणस्थानके-
षु च मिथ्यादृष्टेरारभ्य कवल्लिगुणस्थानादारभ्योऽपरविहकपा-
भावात् पञ्चविधसत्कर्मता दर्शनावरणस्य प्रीतिं सत्कर्म-

तास्थानानि, तद्यथा-नवविधं निद्रापञ्चकदर्शनचतुष्टयसम-
न्वयाद् एतन् सर्वेजीवस्थानानुयायि, गुणस्थानव्ययनिवृ-
त्तिबाधकालसङ्ख्येयभागान् यावत् १, ततः कतिचित्संख्ये-
यभागवसानं स्थानद्वित्रयज्ञायात् षट्सत्कर्मतास्थानं २, त-
तः क्षीणकषायद्वित्रयसमये निद्रापञ्चलाद्वयज्ञायाच्चतुःस-
त्कर्मतास्थानं, तस्यापि क्षयः क्षीणकषायकालात् ३, ततः ३।
वेदनीयस्य द्वे सत्कर्मतास्थाने, तद्यथा-द्वे अपि सानासाने
इत्येकम्, अन्यतराद्याकृद्देशे लेश्यवस्थेतरद्वित्रयमक्षणक्षयं स-
ति सातमसानं वा कर्ममति द्वितीयम् २। माहनीयस्य पञ्चदश
सत्कर्मतास्थानानि, तद्यथा-षोडश कषाया नव नाकषाया
दर्शनत्रये सानं सम्यग्दृष्टेरष्टाविंशतिः १, सम्यक्त्वोद्भूतं स-
म्यग्मिथ्यादृष्टेः सप्तविंशतिः २, दर्शनद्वयोद्भूतं ज्ञादिमि-
थ्यादृष्टयोः पञ्चविंशतिः ३, सम्यग्दृष्टेरष्टाविंशतिः सत्कर्ममोऽन-
न्तानुबन्धुद्भूतं क्षणेषु वा चतुर्विंशतिः ४, मिथ्यात्वक्षये त्र-
योविंशतिः ५, सम्यग्मिथ्यात्वक्षये द्वाविंशतिः ५, क्षातिक-
सम्यग्दृष्टेरैकविंशतिः ७, अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणक्षये
त्रयोदश ८, अन्यतरवदक्षयं द्वादश ९, द्वितीयवदक्षयं सत्य-
कादश १०, हास्यादिशृङ्खल्यं पञ्च ११, पुंवेदाभावे चत्वारि
१२, संज्वलनक्रोधक्षयं त्रयः १३, मानक्षयं द्वौ १४, माया-
क्षयं सत्येका लोभः १५, तत्क्षयं च मोहनीयासप्ततिः। आयु-
षो द्वे सत्कर्मतास्थानं सामान्यं, तद्यथा-परमवायुषकष-
न्धात्तरकालमायुषकक्षयमेकम् १, द्वितीयं तु तद्व्याधाभावे इति।
नास्मा द्वादश सत्कर्मतास्थानानि, तद्यथा-त्रिनवतिः १ द्वि-
नवतिः २ एकाननवतिः ३ अष्टाशीतिः ४ षडशीतिः ५ अशी-
तिः ६ एकानाशीतिः ७ अष्टसप्ततिः ८ षट्सप्ततिः ९ पञ्चस-
प्ततिः १० नव ११ अष्टौ १२ चेति, तत्र त्रिनवतिः-गतयश्च-
तस्रः ४ षड् जातयः ५ पञ्च शरीराणि ५ पञ्च सङ्घाताः ५ ब-
न्धनानि पञ्च ५ संस्थानानि षट् ६ अङ्गाप्राज्ञत्रयं ३ संहनना-
पि षट् ६ वर्णपञ्चकं ५ गन्धद्वयं २ रसाः पञ्च ५ अष्टौ रसशोः
८ आनुपूर्वीचतुष्टयम् ४ अगुरुलघुपघातपराधातोचक्षुसातपो-
द्याताः षट् ६ प्रशस्ततरविहायोगान्त्रयं २ प्रत्येकशरीरत्रस-
शुभसुभगसुखसुखमपयोसकस्थः त्रिययशोसि सतराणीति
त्रिंशतिः २० निम्माणं तीर्थेकरत्वमित्येवं सर्वसमुदाये त्रिन-
वतिर्भवति ६३, तीर्थेकरनामाभावे द्विनवतिः ६२, त्रिनवते-
राहारकशरीरसङ्घातबन्धनाङ्गाप्राज्ञचतुष्टयाभावे सत्येकान-
नवतिः ८६, ततोऽपि तीर्थेकरनामाभावे षडाशीतिः ८८, दे-
वर्गान्तरदानपूर्वीद्वयोद्भूतं षडशीतिः ८८, यद्यिवा-अशीति-
सत्कर्ममोऽनन्तः नरकगतिप्रायायं बन्धनः तद्व्याधुपूर्वीद्वयैके-
यचतुष्टयबन्धकस्य षडशीतिः, देवगतिप्रायायबन्धकस्य वे-
ति ततो नरकगत्यानुपूर्वीद्वयैकेयचतुष्टयोद्भूतं षडीतिः ८०,
पुनर्मनुष्यगत्यानुपूर्वीद्वयोद्भूतं षट्सप्ततिः ७८, एतान्यक्षप-
काणां सत्कर्मतास्थानानि। क्षपकभ्रयस्पर्शगतानां तु प्रोक्त्य-
न्तं, तद्यथा-त्रिनवतन्नेरकतिथ्यगतिनदानुपूर्वीद्वयैकेद्वित्रिच-
तुरान्द्रियजात्यातपाद्यातस्यावरसूक्ष्मसाधारणरूपनैरकति-
थ्यगतिप्रायायैस्त्रयोदशभिः १३ कर्मभिः क्षापनैरशीतिभे-
द्यति, द्विनवतन्नेरकतिथ्यगतिद्वयोः क्षापनैरैकशरी-
तिः, याऽस्मादाहारकचतुष्टयापगमनैकाननवतिः सङ्ज्ञाता-
तत्त्वयोः दर्शनात्मं क्षापितं षट्सप्ततिर्भवति, तीर्थेकरनामा-
भावापान्त्रिता षडाशीतिः, अष्टाशीतस्त्रयोः दर्शनामाभावे पञ्च-

सप्ततिः, तत्राशीतिः षट्सप्ततर्वा तीर्थेकरकथालेशे लेश्या-
पञ्चद्वित्रयसमये तीर्थेकरनात्मः प्रज्ञेयात् षट्सप्ततन्वयक-
ममप्रकृतिव्युत्पासेन क्षयमुपगते शवनात्मि अन्यसमये नवस-
त्कर्मतास्थानं, ताश्च षट्सप्तता नवमाः, तद्यथा-मनुज-
गतिः १ पञ्चान्द्रियजातिः २ त्रस ३ बाध ४ पर्याप्तक ५ शुभ-
गादय ६-७ यशःकीर्ति ८ तीर्थेकरकथाः ९, एता एव
शैलस्यस्यसमये सप्तौ विभूति, शवास्तु एकसप्ततिः सप्त-
षष्टिर्वा द्वित्रयसमये क्षयमुपयाप्ति, एता एव नव अती-
र्थेकरकवलिनस्तीर्थेकरनामरहिता अष्टौ भवन्ति, अतोऽ-
न्यसमये षट्सत्कर्मतास्थानमात्रं। सामान्यं गोत्रस्य द्वे
सत्कर्मतास्थानं, तद्यथा-उच्चर्वाचसङ्घातसङ्घातं सत्यं
सत्कर्मतास्थानं, तेजोवायुचैर्गोत्रोद्भूतं कालं कलीभावा-
वस्थायां नीचैर्गोत्रसत्कर्मतेति द्वितीयं, यद्यिवा-अयोर्याग-
द्वित्रयसमये नीचैर्गोत्रक्षयं सत्युच्चैर्गोत्रसत्कर्मता, एवं
द्विरुपगोत्रावस्थानं सत्यं सत्कर्मतास्थानमन्यतरगोत्र-
सङ्घातं सति द्वितीयमित्येवं कर्म प्रत्युपपद्य तत्सत्ताप-
गमाय यतिना यतितव्यमिति।

किं च—

कर्ममूलं च जं ज्ञायं, पडिलेहिय सर्वं ममायाय दाहिं
अतेहि अदिस्समाणे तं परिक्खाय मेहावी विइत्ता लोमं वंता
लोमससं मे मेहावी परिकमिज्जापि ति वंमि। (सू० ११०)

कर्मणो मूलं-कारणं मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगाः,
चः समुच्चयः, कर्ममूलं च प्रत्युपपद्य यत्क्षण-मिति
'क्षणे' हिसायां, क्षणे-हिंसनं यत्कमपि प्रायुपघात-
कारि तत् कर्ममूलतया प्रत्युपपद्य परित्यजेत्। पाठाभ्यन्तरे
वा 'कर्ममाह्वयं जं ज्ञायं' य उपादानक्षणेऽस्य कर्मणः
तत्क्षणं कर्माह्वय-कर्मोपादाय तत्क्षणमेव निवृत्तिं कुर्यात्।
इदमुक्तं भवति-अज्ञानप्रमादादिना यस्मिन्क्षये क्षणे कर्म-
नुक्रममुद्गते कुर्यात्तस्मिन्क्षये क्षणे लोभचेताः तदुपादान-
हेतानि वृत्ति विदध्यादिति। पुनरप्युपपद्यदानायाह-'पडिले-
हिअ' इत्यादि, प्रत्युपपद्य, पूर्वोक्तं कर्म तद्विपक्षमुपदेशं च सर्वं
समादाय-गृहीत्वा अन्तर्हेतुत्वात्तो-रागद्वयो ताभ्यां स-
हादृश्यमानः ताभ्यामनन्तरदिश्यमानो वा तत्कर्म तदुपादानं वा
रागादिकं अपरिहृत्या परिक्खाय प्रत्याख्यानपरिहृत्या परिहरेदि-
ति रागादिमोहिनं लोकं विषयकषायलोकं वा ह्यात्वा वाग्ध्या
च लोकसंज्ञा-विषयविपपासासंज्ञितो धनायाग्रहकृत्वा वा
स--मधवी भवेत्तादृश्यवस्थितः सन् पराक्रम-सं-सं-
मानुष्ठानं उच्छृङ्खल्य विषयविपपासामरिपङ्कगं वाऽष्टप्र-
कारं वा कर्मोपपद्येत्। इतिः परिसमाप्तौ ब्रवीमीति पूर्व-
वत्। इति शीतोष्णोपाधयनप्रथमोद्देशकटीका समाप्ता।

उक्तः प्रथमोद्देशकः। साम्प्रतं द्वितीयं आरभ्यते, अस्य चा-
यमभिस्मरन्धः, पूर्वोद्देशकं भावयुस्तः प्रदर्शिताः, इह तु
तेषां स्वापविपाकफलमसातमुच्यते इत्यनेन सम्बन्धना-
घातस्यास्य सूत्रानुगमं सूत्रमुच्चारयितव्यम्, तच्चैदम्--

जाइ च बुद्धिं च इहऽज्ज ! पामे, भूएहिं जाणे षडिलेह मायं।

तस्मात्सतिविजे परमं ति खब्बा, ममचदसी न करेइ पावं। १॥

जातिः—प्रवृत्तिः बालकुमारयोर्वनवृद्धावस्थावसाना वृद्धिः इह-मनुष्यलोके, संसारं वा, अथैव कालक्षपमन्तर-ण जातिं च वृत्तिं च पश्य—अवलोक्य । इदमुक्तं भवति—जायमानस्य यद् दुःखं वृद्धावस्थायां च यद्वृद्धारिमानसमुत्पद्यत तद्विवेकचक्षुषा पश्य । उक्तं च—

“ जायमाणस्म जं दुष्कम्, मरमाणस्म जेतुणो ।

तेण दुष्कम्पणं संततो, न सग्गं जाइमण्णो ॥ १ ॥

विरसगन्तिंयं रसंतो, तो सो जाणोमुहाउ निक्किडइ ।

माऊरं अप्पणोऽविं अ, वेअण्णेमउलं जण्णमाणो ॥ २ ॥ ”

तथा—

“ हीणभिक्षसरो दीणो, विघरीओ विखिसिओ ।

दुष्पलो दुक्खिअओ यमई, संपलो अरिंमं द्दमे ॥ ३ ॥ ”

इत्यादि । अथवा-आर्यै । इत्यामन्त्रणं भगवान् गौतमसामन्त्रयति, इह आर्य ! जातिं वृद्धिं च तत्कारणं कर्म कार्यं च दुःखं पश्य, वृद्धाऽवबुद्धत्वं, यथा च जात्यादिकं न स्यात् तथा विधेयम् । किं चतुष्टयम्—‘ भूतार्हः ’ मिथ्यादि, भूतानि-चतुर्दशभूतग्रामास्तेः सममात्मनः सातं—सुखं प्रत्युपेक्ष्य-पर्यालोच्य जानीहि, तथाहि-यथा न्यं सुखप्रिय एवमस्येऽपीति, यथा च न्यं दुःखाद्वैद्यमस्येऽपि जन्तवः, एवं मत्वाऽप्येवमसातेत्यादाने न विदधाः, एवं च जन्मान्दुःखं न प्राप्स्यसीति । उक्तं च—“ यथेष्टविषयाः सात-मनिए इतरत्तय । अन्यत्रापि विद्विष्ये, न कुयीदमियं जेन ॥ १ ॥ ” यद्यपि ततः किमित्याह—‘ तस्माद्-’ इत्यादि, तस्मात्-जानिदुःखदुःखदर्शनादतीव विद्या—तत्त्वापरिच्छेदी यस्यासावतायद्यः स-परमं मोक्षं ज्ञानादिकं वा तस्मात् ज्ञान्वा सम्यक्त्वदर्शी सन् पापं न करोति, सावद्य-मनुष्ठानं न विदधानीत्युक्तं भवति ।

पापस्य च मूलं जहपाशस्तदपनोदार्थमाह—

उम्मुच पांमं इह मच्चिण्हि,

आरंभजीवी उभयाणुपस्सी ।

कामेसु गिद्धा निचयं करंति,

संमिच्चमाणा पुणरिति गच्छं ॥ २ ॥

इह-मनुष्यलोके चतुर्विधकषायविषयविमोक्षलक्षमाधारे मर्यादः सार्द्धं द्रव्यभावबन्धभिर्भेदं पाशम् उत्-पाशलेन मुञ्च-अपाकुरु, स हि कामभोगलालसस्तदादानहेतोर्हिसादीनि पापान्यारभत अतोऽपदिश्यते—‘ आरंभ ’ इत्यादि, आरंभेण जीवितुं शीलमस्येत्यारम्भजीवी-महारम्भपरिग्रहपरिकल्पितजीवन्तोपायः उभयं-शारीरमानसमैहिकामुष्मिकं वा द्रष्टुं शीलमस्येति स तथा, किं च—‘ कामेसु ’ इत्यादि कामा-इच्छामदनरूपास्तेषु गुद्धाः-अधुपुपञ्जा निचयं-कर्मोपचयं कुर्वन्ति । यद् नामैवं ततः किमित्याह—‘ संसिच्च ’ इत्यादि, तेन कामोपादानजनितेन कर्मणा संसिच्यमानाः-आपूर्यमाणा गर्भाद्गर्भान्तरमुपयान्ति, संसारचक्रवालेऽप्यष्टपटीयन्त्रव्यायेन पर्यटन्ते, आसन् इत्युक्तं भवति । (आच्चा०)

एष मरणा पमुच्चइ, से इ दिट्ठमए वृणी, लोणंसि परमदंसी विवित्तजीवी उवसंते समिए सहिए सयाजए कालकंखी परिवए, वहुं च खलु पावं कम्मं एगडं ।

(सू० १११)

एष—इत्यनन्तरां मूलाधेरचक्रं निष्कर्मदर्शी मरणाद्-आयुःसत्यलक्षणात् मुख्यत आयुषो बन्धनाऽभावाद्, यद्दिवा-आजवंजवीभावादायीबीमरणाद्वा सर्व एव संसारो मरणं तस्मान्प्रमुच्यते । यक्षैव स किम्भूतो भवतीत्याह—‘ स इह ’ इत्यादि, सः अनन्तरां मुनिहरे संसाराज्यं सत्प्रकारं वा येन स तथा, दुरवधारणं इष्टमय एव । किं च—‘ लोयंसि ’ इत्यादि, लोकं द्रव्याधारे चतुर्दशभूतग्रामात्मकं वा परमो-मोक्षस्तत्कारणं वा संयमः न द्रष्टुं शीलमस्येति परमदर्शी, तस्य ‘ विधिकं ’ कर्मपशुपरिग्रहकमयान्वितस्याद्यादिरहितं द्रव्यतः, भावतस्तु रागद्वेषादितमसङ्कलितं जीवितुं शीलमस्येति विधिकर्त्री, यक्षैवभूतः स इन्द्र-य-नोर्इन्द्रयोःपश्यमायुषशान्तो, बन्धोपशान्तः स पञ्चभिः समितिभिः सम्यक्त्वा इतो-गतो मोक्षमार्गे स्मरितः, यक्षैव स ज्ञानादिभिः सहितः-समन्वितो, यश्च ज्ञानादिसहितः स सदा यतः-अप्रमादी । किमर्थाध्यायमन्तरां गुणोपन्यास इत्याह—‘ काल ’ इत्यादि, कालो-मृत्युकालस्तमा-काङ्क्षितुं शीलमस्येति कालाकाङ्क्षो स एवभूतः परिः-समन्ताद् भ्रजःपरिभ्रजन्, यावत्पर्यायागतं परिहृतमरणं तावदेकाङ्क्षमाणो विधिकर्त्तावधादिगुणोपेक्षितं यस्यानुष्ठानमार्गे परिस्वप्नेति । स्यादेतत्-किमर्थम् एवं क्रियते ? इत्याह—मूलोत्तरप्रकृतिभेदाभेदे प्रकृतिस्थित्यनुभाषप्रदेशबन्धात्मकं बन्धाद्यसङ्कर्मताम्यवस्थाभयं तथा ब-ह्वस्तृष्टनिधननिर्वाचनावस्थागतं कर्म तच्च न हसीयसा कालेन क्षयमुपयातीत्यतः कालाकाङ्क्षोऽप्युक्तम्, तत्र बन्धस्थानोपेत्या तावन्मूलोत्तरप्रकृतीनां बहुवं प्रदर्शयते, तद्यथा—सर्वमूलप्रकृतीर्बध्नतोऽस्तमुहूर्तं यावद्वैविध्यम्, आयुष्कवर्जं रसविधं, तज्जघन्येनान्तमुहूर्तमुत्कृष्टतन्त्रदिह-तानि अस्तिश्रित्वागरेणपमाणं पूर्वकारिर्त्रागाभ्याधि-कानि, सूत्रसंपरायस्य मोहनीयबन्धोपरमे आयुष्कव-स्थाभावात् वैविध्यम्, एतच्च जघन्यतः सामयिकमुत्कृष्टतन्त्रव्यस्तमुहूर्तमिति । तद्योषशान्तक्षीणमोहसंयोगिकव-लिनां संसाधयबन्धोपरमे सातमकं बध्ननामिकविधं ब-न्धस्थानं, तच्च जघन्येन सामयिकमुत्कृष्टतो देशानपूर्व-कोटिकालीयम् । इदानीमुत्तरप्रकृतिबन्धस्थानाभ्यभिधीयन्ते-तत्र ज्ञानावरणान्तराययोः पञ्चभेदयोरप्येकमेव भूवर्षाब्ध-त्वाद्बन्धस्थानं, दर्शनावरणीयस्य त्रीणि बन्धस्थानानि—निद्रापञ्चकदर्शनेचतुष्टयसमन्वयाद् भूवर्षाब्धत्वाज्जवविधं १, ततः स्थानार्द्धिककस्यानन्त्यानुबन्धिभिः सह बन्धोपरमे पञ्चिधम् २, अष्टपैकरणसङ्ख्ययभागे निद्राप्रचलतीर्बन्धोपरमे चतुर्विधं बन्धस्थानम् ३, वदनीयस्वैकमेव बन्धस्थानं-सातमसातं वा बध्नतः, उभयोरपि योगपद्येन विरोधि-तया बन्धाभावात् । मोहनीयबन्धस्थानानि दश, तद्यथा-द्वाविंशतिः—मिथ्यात्व १ योऽश कवाया १७ अन्यतरव-दो १८ हास्यरातिवृष्टमारतिशोकवृष्टमयोरन्यतर २० क्रूरं २१ जुगुप्सा २२ चेति १, मिथ्यात्वबन्धोपरमे सात्त्विकद्वय सै-वैकविंशतिः २, सैव सम्यग्मिथ्याद्वैविध्यविरतसम्यग्दृष्टयो अ-नन्त्यानुबन्धभावे सतर्दशविधं बन्धस्थानं ३, तत्रैव दश-विरतस्याप्रत्याख्यानबन्धाभावं त्रयोदशविधं ४, तत्रैव प्र-मत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानां यतीनां प्रत्याख्यानवरणबन्धा-भावाज्जवविधम् ५, एतदेव हास्यादिसुभ्रमस्य भयजुगुप्सा-

आपूर्वकरणचरमसमये बन्धोपरमात्पञ्चविधं ६ , ततो-
ऽनित्यसिद्धिकरखलुक्कथयभागावसाने पुनैवबन्धोपरमात्पञ्च-
विधं ७ , तताऽपि तस्मिन्नेव खलुक्कथयभागे क्षय-
मुपगच्छति स्त्रिंशति कांक्षामनामायास्तोत्रसंज्ञकलानां क्रमेण
बन्धोपरमात् त्रिविधं ८ द्विविधं ९ एकविधं १० चेति, त-
स्याप्यनित्यसिद्धिकरखलुक्कथयमसमये बन्धोपरमात्पञ्चोदनीयस्या-
वश्यकः । आधुनः सामान्येनैकविधं बन्धस्थानं चतुर्थीम-
न्यतरत् , द्वयोर्द्वयौगपद्येन बन्धाभासो विरोधादिति । ना-
स्तौऽप्यौ बन्धस्थानानि, तथा च—बन्धाविशतिस्तियंगतिप्रा-
योग्यं बन्धनतस्तियंगतिरेकस्मिन्प्रजातिरौदारिकनैजसकाम-
णानि दुःखसंस्थानं बन्धोपरमात्पञ्चविधं तस्यंगतिप्रायोग्या-
नुपूर्वी अगुललक्ष्णं स्थावरं बाह्यस्त्वमयोरन्यतरत्प-
योत्तकं प्रत्येककारुण्योपरान्यतरत् आश्रयं अगुललक्ष्णं बुध्मं
अनाद्यम् अयशःकीर्तिनिर्माणमिति, इयमेकस्मिन्प्रायोग्यसक-
प्रायोग्यं बन्धनता मिथ्यादृष्टमेवति १, इयमेव पराघातो-
च्छ्वाससंहिता पञ्चविशतिः, बन्धनपर्याप्तकस्याव पयोत्र-
कमेव वाच्यम् २, इयमेव ज्ञातपादुघोतान्यतरसमन्विता प-
क्षितः, नवरं बाह्यप्रत्येक एव वाच्ये ३, तथा देवगति-
प्रायोग्यं बन्धनताऽप्राविशतिः, तथाहि—देवगतिः १ पञ्च-
स्मिन्प्रजातिः २ वैकिया ३ तेजस ४ काममिति ५ शरीराणि
स्वमचतुरक्षम् ६ अङ्गोपाङ्गम् ७ अर्थादिचतुष्टयम् ११ आनुपूर्वी १२
अगुललक्ष्णं १३ पघात १४ पराघातो १५ च्छ्वासः १६ प्रश-
स्ताविहायागतिः १७ ब्रह्मम् १८ आदरम् १९ पर्याप्तकम् २० प्रत्येकम्
२१ स्थिरास्थिराभ्यामन्यतरत् २२ शुभाशुभभ्यामन्यतरत् २३
सुभगम् २४ सुस्वरम् २५ आदयम् २६ यशःकीर्त्ययशःकीर्त्यो-
रन्यतरत् २७ निर्माणमिति २८, एवैव तीर्थक्षनामसंहिता
एकान्विशत् , साम्प्रतं त्रिंशत्-देवगतिः १ पञ्चस्मिन्प्रजा-
तिः २ वैकिया ३ हारका ४ अङ्गोपाङ्गम् ५-६ चतुष्टयम् तेजस ७
काममेण ८ संस्थानमाद्यम् ९ वर्णादिचतुष्टयम् १३ आनुपूर्वी १४
अगुललक्ष्णं १५ पघातम् १६ पराघातम् १७ उच्छ्वासम् १८ प्रश-
स्ताविहायागतिः १९ ब्रह्मम् २० आदरम् २१ पर्याप्तकम् २२ प्रत्येकम्
२३ स्थिरम् २४ शुभम् २५ सुभगम् -६ सुस्वरम् ७ आदयम् ८ यशः-
कीर्ति २९ निर्माणम् ३० मिति च बन्धनत एकं बन्ध-
स्थानम् ६, एवैव त्रिंशत्तीर्थक्षनामसंहिता एकत्रिंशत् ७,

च बन्धस्थानानामेकेस्मिन्प्रजातिस्मिन्प्रजातिस्मिन्प्रजाति-
स्यादिभेदेन बहुविधता कर्मप्रमाद्वयस्या, अपूर्वकरण-
दिगुणस्थानकत्रये देवगतिप्रायोग्यबन्धोपरमाद्यशःकीर्तिमेव
बन्धनतः एकविधं बन्धस्थानमिति ८, तत् ऊर्ध्वं नास्तीति बन्धा-
भास इति । गोत्रस्य सामान्येनैकं बन्धस्थानं—उच्छ्वासी-
पारम्यतरत् । योगपद्येनोभयोर्बन्धाभासो विरोधादिति ।
उर्ध्वं बन्धद्वारेण लेशतो बहुत्वमावाहितं कर्मणो, तच्च बहु
कर्म प्रकृतं बन्धं प्रकटं वा, तत्कार्यप्रदर्शनात् , अगुललक्ष्णं
वाक्यालक्ष्येऽवधारणं वा, बन्ध तत्कर्म ।

यदि नामैवं तत्तत्तद्वयनयार्थं किं कसंस्थमित्याह—

सञ्जसिं विहिं कुण्डहा, एतथोवरए मेहाडीं सज्जे पावं
कम्मं जोसह । (सू० ११२)

सदृशो हितः सत्यः—संयमस्तत्र भूमिं कुण्डं, सत्यो वा
मौनीन्द्रानमेव यथावस्थितवस्तुस्वरूपाविर्भावनात्, तत्र भग-
वदाचार्यं भूमिं कुमारपरित्यागेन कुण्डमिति, किं च—परयो
२२३

वरए' इत्यादि, अत्र—अस्मिन् संयमे भगवद्व्यसि वा उप-आ-
मीत्येन रतो-व्यवस्थितो मेधावी-तत्त्वदर्शी सर्वम्—अशेषं
पापं कर्म संसारार्णवपरिभ्रमणहेतुं शोचयति—शोचयति
कथं नयतीति यावत् । उक्तोऽप्रमादः तत्प्रत्यनीकस्तु प्रमादः ।
तेन च कथायादिप्रमादेन प्रमथः किमुणो भवतीत्याह—

अणोवचिते खलु अयं पुरिसे , से केण अरिहए पुरि-
एणए , से अणववहाए अणवपरियावाए अणवपरिगहाए
जणवयवहाए जणवयपरियावाए जणवयपरिगहाए ।
(सू० ११३)

अनेकानि विज्ञानि कुविवाश्रित्यावलगनादीनि यस्यासाव-
नेकचित्तः, खलुरवधारणं, संसारसुखाभिलाष्येन कचित्त एव
भवति , ' अयं पुत्रव' इति प्रत्यक्षगोचरीभूतः संसार्यपदिश्य-
ते, अत्र च प्रागुपस्थितद्विधद्विधकया कपिलद्विधेण च द-
द्यान्तो वाच्य इति । यस्मानेकचित्तो भवति स किं कुर्वन्दि-
त्याह—'स केय' इत्यादि, इत्येकतनं जालिनी परिपूर्णे-
कः समुद्रो वेति, भावकतनं लोभेच्छा तदसावनेकचित्तः क-
नाप्यभूतपूर्वं पूरयितुमर्हति, अर्धतया शक्याशक्यविचारा-
स्तोऽशक्यानुष्ठानाऽपि प्रवर्तते इत्युक्तं भवति । स च लोभे-
च्छापुरण्यकुलतमतिः किं कुर्वन्दित्याह—'से अणववहा
ए' इत्यादि, स लोभपूरणप्रवृत्तोऽन्यथां प्राप्तिनां वधाव भव-
ति , तथाऽन्येषां शरीरमानसपरितापनाय, तथाऽन्येषां त्रि-
पक्षचतुष्टयदीनां परिग्रहाय, जनपदे भवा जानपदाः कालम-
द्यादयं राजादयो वा ब्रह्मधाय, मगधादिजनपदा वा तद्वधा-
य , तथा जनपदानां लोकानां परिवादाय—द्यूरये पिण्डो
वैत्येवं मर्मोद्घटनाय, तथा जन्मपदानां—मगधादीनां परिग्र-
हाय , प्रभवतीति सर्वत्राध्याहारः ।

किं य एने लोभप्रवृत्ता वधादिकाः क्रियाः कुर्वन्ति ते त-
थाभूता एवास्तने उताम्यथाऽपीति दर्शयति—

आमेविता एतं (वं) अहं इत्येवेमे सङ्गुट्टिया, तस्मा तं
विहिं यो नो सेवे , निस्सारं पासिय नाखी , उववायं चवणं
णच्चा , अणएणं चर माहणे , से न छये न छयावए
छयंतं नाणुजायाह, निर्विद नदिं, अरए पयासु, अणो-
मदंसी , निस्सणे पावेहिं कम्महिं । (सू० ११४)

एवम्—अनन्तराक्रमंमयवधपरिग्रहपरितापनादिकमासे-
व्य इत्येवेति लोभेच्छामतपूरणायैव एकं भरतराजादयः स-
मुत्थिताः—संश्रययोगात्रिकेणात्थिताः संयमानुष्ठानेनोद्यत्तासे-
नैव भवेन सिद्धिमासादयन्ति । संयमसमुत्थानेन च समुत्थ-
य कामभोगान् हिंसारीनि बाल्यवद्वारिणि हिंसा किं विधेय-
मित्याह—'तस्मा' यस्माद्व्याप्तभोगतया कृतप्रतिवस्तस्माद्व्यो-
गलिप्सुतया तं द्वितीयं मृषावाक्यमसंस्कं वा नासेवेत । विष-
वार्यमसंयमः संश्रये , ते च विषया निःसार इति दर्शयति—
' निस्सार' इत्यादि, सारो हि विषयगणश्च तरमासो क्षु-
स्तद्भावाभिः सारस्तं दृष्ट्वा हानी-तत्त्वबन्धी न विषयाभिलाषं
विषयात् न केवलं मनुष्याणां, वेदानामपि विषयसुखास्प-
दमनित्यं जावितमिति । दर्शयति—'उववायं चवणं लुप्ता'
उपपातं—जन्म कथनं—पातस्तत्त्व ज्ञात्वा न विषयसंज्ञोभू-
त्वा भवेदिति , यतो निःसारो विषयप्रामः समस्तः संसारो

या सर्वणिं च स्थानान्यशाश्वतानि, ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—‘अणुणु’ मित्यादि, मात्तमाणां दन्त्याऽन्येमा नाभ्याऽनन्यः—ज्ञानादिकर्त्तुं चर माहण’ इति मुनिः । किं च—‘से न छणु’ इत्यादि, स मुनिरनन्यमेव प्राणिना न क्षणायान् न हस्यात् नात्यपरं घातयेत् घातयन्ते न समनुजानीयान् । अतु-
र्थमनसिद्धयं निवृत्तपुण्यं दृश्यते—‘निर्विन्द’ इत्यादि, नि-
र्विन्दस्व—जुषुष्यस्व विपयजनितां—‘नेदी’ प्रमादं, किम्भूतः सन् प्रजासु—स्त्रीषु अरक्ता-रागराहतां, भावयच्छ यथेत विपयाः किम्पाकफलोपमा—स्त्रीषु फलनि-
वन्धनकटयः, अतस्तदर्थं परिग्रहाग्रहयोगपराङ्मुखा भ-
वेदिति । उत्तमधर्मपालनार्थमाह—‘अणुम’ इत्यादि, अ-
णमम्—हीने मित्यादिशोनाविरत्यादि तद्विषयस्तमनयमे त-
द्वृष्टे शीलमन्येत्यनयमदर्शा सत्यपदर्शनज्ञानचरित्रवान्, ए-
वम्भूतः सन् प्रजानुगां नदिं निर्विन्दस्विति संतुष्टः । य-
श्चानयमसंदर्शा स किम्भूता भवतीत्याह—‘निसञ्च’ इत्या-
दि, पापोपादानेभ्यः कर्मभ्या निवर्तणे—निर्विण्णः पापक-
र्म्मभ्यः पापकर्मसु वा कर्त्तव्येषु निवृत्त इति यावत् ।

किं च—

कोह्रइमाणं हणिया य धीर,

लोभम्म पासि निग्यं महंतं ।

तम्हा य धीर विण्णं वहाओ,

छिदिज्ज सोयं लहुभूयगामी ॥ १ ॥

गंधं परिणाय इहउज्ज ! धीर,

मायं परिणाय चरिज्ज दंते ।

उम्मज्ज लब्धं इह माणंवेदि,

नो पाणिणं पाणं समागभिजा ॥ २ ॥

ति वेमि ।

क्रोध आदिर्धैर्येन तं क्रोधादयः मीयेत—परिच्छेद्यन्तेऽनेनेति माने—स्वलक्षणम् अनन्तानुवन्धादिविशेषः क्रोधादीनां माने क्रोधादिमाने, क्रोधादियां यो मानो—गर्वः क्रोधकारणस्ते ह-
स्यात्, कोऽन्तो?—धीरः, देवापनोदमुक्या रागापनोदार्थ-
माह—‘लोहम्म’ इत्यादि, लोभस्यानन्तानुवन्धाद्विच्छेद्युर्वि-
धस्यापि स्थितिं विपाकं च पश्य, स्थितिर्महतीं स्वहमसम्प-
रायानुयायित्वाद् विपाकाऽप्यप्रतिष्ठानादिनिराकारत्वेर्महान्,
यत आगमः—‘मच्छा मणुआ य सत्तमि पुड्वि’ ने च म-
हालोभाभिभूताः सप्तमपृथिवीभाजो भवन्तीति भावार्थः ।
यद्येव ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—‘तम्हा’ इत्यादि, यस्मात्क्रो-
धाभिभूताः प्राणिवधादिप्रवृत्तनया महानरकभाजो भवन्ति,
तस्माद्भीरो लोभहताः—यथाद्विष्टतः स्यात् । किं च—‘छिदि-
ज्ज’ इत्यादि, शोकं भावधानो वा छिद्येत्—अपनयेत्,
किम्भूता?—लघुभूता—मातः संयमा वा न गन्तुं शीलमन्यते
लघुभूतगामी, लघुभूतं वा कामयितुं शीलमन्यते लघुभूत-
कामी । पुनरप्युपदर्शनायाह—‘गन्थे’ मित्यादि, ग्रन्थम्—
बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नं ऋषिरक्षया परिक्षाय इहाद्येव कालान-
वर्तिनतन धीः सन् प्रत्याख्यातपरिगृह्या परित्यजेत् । किं च—
‘सोयं’ मित्यादि, विपयानिष्यक् संनारभ्योतस्तत् ज्ञात्वा दा-
स्त इन्द्रिय-लोहन्द्रियमेत संयमे चरदिति । किमभिसन्धाय

संयमे चरदित्याह—‘उम्मज्ज लब्धु’ मित्यादि, इह मिथ्या-
न्यादिशेषनाच्छादितसंसारहृद् जीवकक्षयः धुनिश्चा-
संयमरीयरूपमज्जनम् आसाद्य—लब्ध्वा, अन्यत्र सम्पूर्णमा-
त्तमाणां सम्भवात् मानुषेष्वियुक्तम्, क्वापत्ययस्यासर्गा-
यासव्यपेक्षयादुर्लभक्रियामाह—‘नो पाणिण’ मित्यादि, पा-
णा विघटने येषां न प्राणिनस्तथा प्राणान्—पञ्चन्द्रियवि-
घ्नलोच्छ्वासनिःश्वासायुक्लक्षणान् नो समारभेयाः—न
व्यपरोपयः, तदुपघातकार्यनुष्ठानं मा कृथा इत्युक्तं भवति ।
इतिः परिसमाप्तौ, अर्थमीति पूर्ववत् । शीतोष्णोपाययनं
द्वितीयां दशकटीका समाप्तिः । उक्तो द्वितीयां दशकः ।

साधने तृतीया आरभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः,
इहानन्तरां दशकं दुःखं तन्महने च प्रतिपादितं, न च त-
न्महनेनैव संयमानुष्ठानं रहितेन पापकर्मोत्तरणतया वा
भ्रमणा भवतीत्येतत् प्रागुद्देशार्थाधिकारनिर्दिष्टमुच्यते,
ततोऽनेन सम्बन्धेनायानस्यान्यां दशकस्य सूत्रानुगमे सू-
त्रमुच्चारयितव्यम्, तच्चैदम्—

मंधि लोयस्म जाणिता आयओ वहिया पास, तम्हा
न हंता न विषायण, जमिणं अन्नमन्नविततिगिच्छाए प-
डिलेहाए न करंइ पावं कम्मं किं तत्थ सुणी कारणं सि-
या ? । (सू० ११५)

(अत्र ‘मंधि लोयस्म जाणिता’ अस्य पदस्य व्या-
ख्या ‘संधि’ शब्दस्मिन्नेव भागे गता ।) ‘आ-
यओ’ इत्यादि, यथा ह्यस्मिन् सुखमिष्टमनस्वन्त्या
तथा बहिरपि—आत्मनो व्यतिरिक्तानामपि जन्तूनां सुखप्रि-
यन्यमसुखाप्रियन्थं च पश्य—अवधारय । तदेवमात्मस-
मतां सर्वप्राणिनामयधार्थं किं कर्त्तव्यमित्याह—‘तम्हा’
इत्यादि, यस्मात्सर्वेऽपि जन्तवो दुःखविधेः सुखलिप्सव-
स्तस्मात्तेषां न हन्ता—न व्यापादकः स्यात्प्राप्यपरैस्तान्
जन्तून् विविधैः—नानाप्रकारैरुपायैर्घातयेदिति । यद्यपि तयो-
श्चित् स्थूलान् सत्त्वान् स्वयं पापरिहतां न हन्ति तथाऽ-
प्यौद्देशिकसन्निध्यादिपरिभोगानुमनसपरैर्घातयन्ति । न चै-
कान्तेन पापकर्मोत्तरणमात्रतया भ्रमणा भवतीति दर्श-
यति—‘जमिण’ मित्यादि, यदिदे-यदन्तत् पापकर्मोत्तर-
णनाकारणं, किं तद् ? दर्शयति—अन्याऽन्यस्य परस्परं
या विचिकित्सा—आशङ्का परस्परतो भये लोभा वा तया
तां वा प्रत्युपपद्य परस्परशङ्कयाऽपेक्षया वा पापे—पापोपा-
दाने कर्मोत्तुष्ठानं न करोति—न विधत्ते, किं प्रश्ने क्षेप
वा । तत्र—तस्मिन् पापकर्मोत्तरणे किं मुनिः कारणं
स्यात् ? किं मुनिरिति कृत्वा पापकर्मं न करोति ? काका
पृच्छति, यदिवा—यदि नामासौ यथाज्ञानमत्तात्पापापुत्तान-
विधायी न सज्जक मितावनेव मुनिरसौ ? नैव मुनिरि-
त्यर्थः । अद्रोहाद्यधर्माया हि मुनिभावकारणं, स च तत्र
न विद्यते, अपरोपाध्यायेनात्, विनये वा पृच्छति—यदिदे
परस्परशङ्कया आधाकर्मोद्धारहरणं तस्मिन्भावोक्तं
याव्याहोस्त्वञ्चेति, आचार्य आह—सौम्य ! निरस्तापर-
व्यापारः शृणु—‘जमिण’ मित्यादि, अपरोपाधिनिरस्त-
हेयव्यापारस्वभेदं मुनिभावकारणमिति भावार्थः । यतः कुभा-
स्तःकरणपरैरुपायैरुपापापादितकियस्य मुनिभावा नाभ्य-

येन, अयं नात्र भिन्नश्चनयाभिप्रायो व्यवहाराभिप्रायं तूच्यते—या हि सम्प्रवृद्धिर्वास्तव्यमज्ञातभारस्तद्वदने प्रमाद्यत्पपरसमानासुलज्जाया गुर्व्यापाराध्यभयेन गौरवेण वा केनचिदाधार्क्यमार्तिपरिहृत् प्रत्युपेक्षणादिकाः क्रियाः करोति । यदि च—तीर्थोद्धारसनाय मासकृपातापनादिका जनविहाताः क्रियाः करोति, तत्र तस्य मुनिभाव एव कारणं तद्व्यापारापादितपारम्पर्यशुभाध्यवसायोपपत्तेः । तदेव शुभान्तःकरणव्यापारविकलस्य मुनिवै सत्सङ्गावः प्रदर्शितः ।

कथं तर्हि नैश्चयिको मुनिभाव इत्यत आह—

समयं तत्पुत्रेहाए अप्पाणं विप्पसायए (आचा०) विरागं रुवेहिं गच्छिजा मइया खुट्टएहि य । (सू० १६+)

समभावः समता तां तत्रोत्प्रेक्ष्य—पयोलाच्य समताव्यवस्थितो यद्यनङ्गानि यत्र केनचित्प्रकारेणानिर्णयपरिहरणं लज्जादिना जनविहितं चापवासादि तत्सर्वं मुनिभावकारणमिति, यदिवा समयम्—आगमं तत्रोत्प्रेक्ष्य यदाममोक्तविधिनाऽनुष्ठानं तत्सर्वं मुनिभावकारणमिति भावार्थः । तेन व्यागमोपेक्षणेन समतोत्पत्तया वाऽऽत्मानं विप्रसादयेद्—विधिं प्रसादयेद्वागमपर्यालोचनेन समतादृष्ट्या वा आत्मानं विविधैरुपायैरान्द्रयमग्नधानाप्रमादादिभिः प्रसन्नं विदध्याद् । आत्मप्रसन्नता च संयमस्थस्य भवति । (आचा०) “आहारायै कर्मं कुर्यादनिन्द्यं—स्यादाहारः प्राणसन्धारणार्थम् । प्राणाः धार्यास्तस्यजिज्ञासनाय, तस्यैवेत्येन भूयो न भूयात् ॥ १ ॥” संवामगुप्तता कथं स्यादिति चेदाह—“विरागमित्यादि, विरज्जनं विरागसं विरागं रूपेण मनोज्ञं च—कुण्ठगोचरीभूतं गच्छेद्—यायात्, रूपमतीवाऽऽक्षेपकारी अतो रूपप्रहणम्, अन्यथा शयविषयेष्वाप विरागं गच्छेदित्युक्तं स्यात् । महता—दिव्यभावेन यद्व्यवस्थितं रूपं कुञ्जकेषु वा मनुष्यरूपेषु सर्वत्र विरागं कुर्यादिति । अथवा—दिव्यादि प्रत्येकं महत् कुञ्जं वेति क्रिया पूर्ववत् । नागार्जुनो—यान्तु पठन्ति—“विसर्गमि पंचगाम्म वि, बुद्धिर्हमि नित्यं वि । भावश्चां सुदुःखं जायिष्या, से न लिप्ये दौख वि ॥ १ ॥” शब्दादिविषयपञ्चकंऽपि इष्टानिष्टरूपतया द्विविधे हीनमध्यमोक्तद्वैतमित्येतत् भावतः परमार्थतः सुष्ठु ज्ञात्वा स मुनिः पापन कर्मणा ज्ञात्वाभ्यामपि रागद्वेषाभ्यां न लिप्यते, तद्विरागादिति भावः । (आचा०)

स्यात्—किमालम्ब्यैतन्कलंव्यमित्याह—

“सर्वं हासं परिज्ज, अलीणं गुणो परिस्वए । पुरिसा ! तुममेव तुमं, किं बहिया मिचमिच्छसि ? ॥ १ ॥” (सू० ११०×)

पुनरप्युपदेशद्वानायाह—‘सर्वं’ मित्यादि, सर्वं हास्यं तदास्पदं वा परित्यज्य आङ्गमयाद्वैतान्द्रयनिरोधादिकया लीनः अलीनो गुप्तो मनोवाकायकर्मभिः कर्मैवद् वा—संभृतगात्रः अलीनश्चासी गुप्तश्चालीनगुप्तः स एवभूतः परिः—समस्ताद् वज्रं पवित्रजेत्—संयमानुष्ठानविधायी भवेदिति । तस्य च मुमुक्षोरात्मसामर्थ्यात् संयमानुष्ठानं फलवद्भवति न परापरार्थनंति दर्शयति—‘पुरिसा’ इत्यादि, यदिवा—त्यक्तशुचिकलवधनधाम्यहिरण्यादितया अकिञ्चनस्य समदृष्टमभिसुक्तालेषुकाश्चनस्य मुमुक्षोरूपसंगत्याकुलितमतेः कदाचिन्मिप्राप्यंसा भवेत्तदपेक्षायांमाह—‘पुरिसा’ इत्यादि,

पुणः सुखदुःखयोः पुरि शयनाद्वा पुरुषो—जन्तुः, पुरुषद्वारामन्त्रं तु पुरुषस्यैवोपदेशादृष्ट्वा सत्पुष्टानसमर्थेऽप्येति किञ्चसंसारपुद्गलो विषयस्थितो वाऽऽत्मानमनुशान्ति, परेण वा साध्यादिनाऽनुशास्यते—यथा हं पुरुष !—हे जीव ! तव सत्पुष्टानविधायिर्वाचस्वमेव मित्रं, विपर्ययात्काममित्रः, किमिति बहिर्मित्रमिच्छसि ?—सुगयस्, यतो ह्युपकारि मित्रं, स उपकारः पारमार्थिकात्यन्तिकैकान्तिकगुणोपेनं सम्मार्गपतिनमात्मानं विहाय नान्यत्र शक्यं विधातुं, योऽपि संसारसाहाय्योपकारितया मित्राभासाभिमानस्तन्माहविजृम्भनम्, यतो महाव्यसनोपनिपाताऽनुवपनंनहनुवाद्—मित्रं पशामि । इदमुक्तं भवति—आत्मैवात्मनोऽप्रमत्तो मित्रम्, आत्यन्तिकैकान्तिकपरमार्थसुखोत्पादनात्, विपर्ययाच्च विपर्ययो, न बहिर्मित्रमन्वेष्टयमिति, यस्वयं बाह्यो मित्राभिन्नविकल्पः सोऽदृष्टाद्यनिमित्तत्वादीपचारिक इति, उक्तं हि “दुष्पात्यश्चो, अमित्रं, अप्पा सुपत्थिश्चो अत मित्रं । सुहदुक्कलकारणाश्चो, अप्पा मित्रं अमित्रं च ॥ १ ॥” तथा—“अप्येकं मरणं कुर्यात्, सङ्कटा बलवानरिः । मरणाति त्वनन्तानि, जन्मानि च करोत्ययम् ॥ १ ॥”

यो हि निर्वाणनिर्वर्तकं व्रतमाचरति स आत्मनो मित्रम् । च जैवभूतः कुतोऽवगन्तव्यः ? किंफलंभेत्त्याह—

जं जाणिजा उच्चलइयं तं जाणिजा दूरलइयं, जं जाणिजा दूरलइयं तं जाणिजा उच्चलइयं, पुरिसा ! अत्ताणमेवं अभिणिगिज्ज, एवं दुक्खा पमुच्चसि, पुरिसा ! (आचा०) सहिअो धम्ममाया य सेयं समणुपस्सइ । (सू० ११०×)

यं—पुरुषं जानीयात्—परिच्छिन्नात्कर्मणां विषयसङ्क्रान्तां चाच्छालयितारम्—अपनेतारं तं जानीयाद् दूरालयिकमिति—दूरे सर्वहेयधर्मस्य इत्यालया दूरालयः—मोक्षस्तन्मार्गो वा स विद्यते यस्येति मत्पर्यायिष्ठं दूरालयिकस्तमिति । हेतुहेतुमद्भावं दर्शयितुं गतप्रत्यागतसूत्रमाह—‘जं जाणिजे’ त्यादि, यं जानीयाद् दूरालयिकं तं जानीयादुच्चालयितारमिति । एतदुक्तं भवति—यो हि कर्मणां तदाव्यवहाराणां चाच्छालयिता—अपनेता स मोक्षमार्गव्यवस्थितो मुक्तो वेति, यो वा सम्मार्गानुष्ठायी स कर्मणामुच्चालयिनिति, स च आत्मनो मित्रमनोऽपदिश्यते—‘पुरिसा’ इत्यादि, हे जीव ! आत्मानमेवाऽभिनिष्ठुष्य धर्मपथानाहृदि—विषयविपर्ययाय निःसरन्तमवबुध्य ततः एवम्—अनेन प्रकारेण दुःखास्तकाशादात्मानं प्रमोक्षयसि । एवमात्मा कर्मणांमु उच्चालयिताऽऽत्मनो मित्रं भवति । अपि च—‘पुरिसा’ इत्यादि, (‘सच्च’ मित्यादि ‘सच्च’ शब्देऽस्मिन्नेव भागं गतम्) किं च—‘सही’ त्यादि, सहितो—ज्ञानादि—युक्तः सह हितेन वा युक्तः सहितः धर्म—भूतचरित्राख्यम् आदाय—शुद्धीत्वा, किं करोतीत्याह—अयं—पुण्यमात्महितं वा सम्यग्—आविर्पतनतयाऽनुपदर्शयति समनुपदर्शयति ।

उक्ताऽप्रमत्तः तद्गुणाश्च, तद्विपर्ययमाह—

दुहअो जीवियस्स परिवंदइयाणणपूयणाए, जंसि ए—गे पमावन्ति । (११६)

द्विधा-रागद्वेषप्रकारद्वयनात्मपरनिमित्तमैहिकामुष्मिकाथं वा, यादवा-द्वार्या-रागद्वेषाभ्यां हतो द्विहतो दुष्ट हतो वा दुर्हताः, स किं कुर्याद् ?-जीवितस्य कदलीगर्भानःसारस्य तद्विज्ञानासम्प्लसितचञ्चलस्य परिवन्दनमाननपूजनार्थं हि-सार्धदु प्रयत्नं, परिवन्दनं-परिस्तवस्तवर्थमाश्रित्य, ला-घवादिमांसोपभोगपुष्टं सर्वोक्तापाक्कुसुन्दरमालोक्य मां जनाः सुखमय परिवन्दन्त्यन्त, श्रीमान् जीयास्व बहुनि वपश-तसहस्राणीत्येवमादि परिवन्दनं, तथा माननार्थं कर्म्मो-पचिनोति, दृष्टौ रसबलपराक्रमं मामन्येऽभ्युत्थानविनया-सनदनाञ्जलिप्रदहेमानायिष्यन्तीत्यादि माननं, तथा पूज-नार्थमपि प्रयत्नमानाः कर्म्मस्वरामानं भावयन्ति, मम हि कृतविद्यस्योपचितद्रव्यप्रागभारस्य परा दानमानसत्कार-प्रणामसेवाविशेषैः पूजां करिष्यतीत्यादि पूजनं, तदेवमर्थं कर्म्मोपचिनोति । किं च- जसि एगं' इत्यादि, यस्मिन् प-रिवन्दनादिनिमित्तं एकं रागद्वेषोपहताः प्रमाद्यन्ति, न ते आत्मेन हिताः ।

एतद्विपरीतं न्याह-

सहिष्णो दुःखमन्ताए, पुष्टो नो भ्रंभाए, पासिंमं दविष्टे
लोकालोकपर्वचाओ मुचचिं ति बेमि । (१२०)

सहिता-ज्ञानादिसमन्वितो हितयुक्तो वा दुःखमात्रया उ-पन्योजनतया व्याप्युद्भवया वा स्पृष्टः सन् 'नो भ्रंभाए' ति-नो व्याकुलितमतिर्भवेत्, तद्व्यनयनाय नाद्यच्छेद्, इ-ष्टविषयावासौ रागभ्रंभा, अनिष्टावाप्तौ च द्वेषभ्रंभाति, ता-मुभयप्रकारमपि व्याकुलतां परित्यजेदिति भावः । किं च- 'पासिंम' इत्यादि, यदुक्तमुद्देशकादिराभ्यानन्तरस्यैव या-वन् तमिममर्थं पश्य-परिच्छिन्त्य कर्त्तव्याकर्त्तव्यतया विवेकनायधार्य, काऽस्या ?-द्रव्यभूता-मुक्तगमनवाग्यः, साधुरित्यर्थः । एवभूतश्च कं गुणमवान्तेति ?-आलोक्यत इत्यालोकः, कर्म्मणि घञ्, लोकं चतुर्दशरज्ज्वात्मकं आ-लांकां लोकालोकस्तस्य प्रपञ्चः-पर्याप्तकापर्याप्तकसुभगादि-द्वन्द्वविकल्पः, तद्यथा-नारको नारकत्वेनालोकयते, एकांन्द्रयादिरकन्दित्र्य (यादि) त्वेन, एषे पर्याप्तकापर्याप्त-काद्यपि वाच्यं, तदेवभूतात्प्रपञ्चसूच्यते चतुर्दशीवस्था-नान्यतरव्यपदेशाहो न भवतीति यावद् । इतिः परिसमाप्तां, प्रवीमीति प्रवेष्टुम् । इति शीतोष्णीयाध्ययने तृतीयाद्देश-काटीका समाप्ता ।

उक्तस्तृतीयाद्देशकः, साम्प्रतं चतुर्थ आरभ्यते, अस्य चा-यमभिसम्बन्धः-इहानन्तराद्देशके पापकर्म्मकरणतया दुः-खमहनादय कलच्छमणे न भवतीति अपि तु निध-न्यहस्यमानुष्ठानादित्यतःप्रतिपादितं, निधन्युहता च क-पायवमनाङ्गवति, तदनुना प्रागुद्देशार्थाधिकारनिर्दिष्टे प्रतिपाद्यते, तदनन सम्बन्धनायातस्यास्याद्देशकस्य सूत्रा-नुगमं सूत्रमुच्चारयितव्यम्, तच्चैवम्-

से वंता कोई च माणं च मायं च लोभं च, एयं पा-सगस्स देमणं, उवरयमत्थम् पलियंतकरस्स, आयाणं सगड्ढि । (सू० १२१)

स-ज्ञानादिसहितां दुःखमात्रस्पृष्टोऽव्याकुलितमतिर्द्रव्य-भूतो काकालोकप्रपञ्चात् मुक्तदृश्यः स्वपरापकारिणं क्राधं

च वमिता' दुष्टम् उद्दिष्टे' इत्यस्मात्सङ्कीलिकस्तु, त-योग च वृद्धौः प्रतिषेधं क्राधशब्दाद् द्वितीया लुङ्गन् वेतन्, यो हि यथोक्तस्यमानुष्ठायौ सोऽन्विगता क्राधं वमिष्यति, 'एवमुक्तत्रापि यथासम्भवमायांजयम्' इति ५५मा ५५मीयो पद्यातकारिणि क्राधकर्मविषाकाद्यात्क्रोधः, जातिकुलक-पबलादिसमुत्था गवो मानः, परवञ्चनाप्यवनायां माया, तुष्णापरिग्रहपरिणामो लोभः, क्षुण्णोपशमक्रममाश्रित्य च क्राधादिकर्मोपन्यासः, अनन्तानुषङ्गप्रत्याख्यानप्रत्याख्या-नावरणसञ्चलनस्वगतभेदाविर्भावनाय व्यस्तनिर्देशः, च-शब्दस्तु पथेतपृथ्वीरेणुजलराजिलक्षणललकः क्राधस्य, शैलस्तस्मास्थिकाष्ठानि शलताललक्षणललका मानस्य, वं-शकुडर्कमिषष्टङ्गोमृत्रिकाऽवलखकलक्षणललका मायायाः, कृमिरागकर्मसञ्जनहरिद्रालक्षणस्य क्रा लोभस्य, तथा याव-जीवस्यवस्तुचतुर्मासपक्षस्थित्याविर्भावकभानि तदंशं क्रा-धमानमायालोभममनोदेव पारमार्थिकः श्रमणभावो, न तत्स-म्भवे सति, यत उक्तम्-'नामसमणुचरन्-स्स कसाया जस्स उक्कडा हुति' इति ५५मा उच्छुपुर्क, व निष्कन्तं तस्म सामर्थं ॥१॥ जं अज्झिञ्चं चरित्तं, देवसुभाए वि पुव्वकाडीए । तं पि कम्मा-इयमेसां, हांरइ नरो मुहुत्तणं ॥ २ ॥' । स्वमनीषिकापरि-हारायै गीतमस्यास्याह-'एय' मित्यादि, एतद्-परक-पायवमनमन्तरमुपादेशि तत् पश्यकस्य दर्शनं-सर्वं निरावरणेष्वानुपश्यति-उपलभत इति पश्यः स एव पश्य-कः-तीर्थकृत् भीवर्द्धमानस्वामी तस्य दर्शनम्-अभि-प्रायः, यादवा-दृश्यते यथावस्थितं वस्तुतत्त्वमननेति दर्श-नम्-उपदेशो, न स्वमनीषिका । किम्भूतस्य पश्यकस्य दर्श-नमित्याह-'उवरय' इत्यादि, उपरतं द्रव्यभावशब्धे-यस्या-साधुपगतशस्त्रः शस्त्राद्वेपरतः शस्त्रोपरतः, भाव शब्धे त्व-संयमः कपाया वा, तस्मादुपरतः । इदमुक्तं भवति-तीर्थकृ-तोऽपि कपायवमनसूते न निरावरणसकलपदार्थप्राद्विप-रमज्ञानावातिः, तद्भावे च सिद्धिबधूसमागमसुखाभावः, एवमन्येनार्थं मुमुक्षुणा तदुपदेशवर्तिना-तन्मार्गानुयायिना कपायवमनं विधेयमिति । शस्त्रोपरमकार्यं दर्शयन् पुनरपि तीर्थकरविशेषणमाह-'पलियंतकरस्स' पश्यन्तं कर्म्मणां संसारस्य वा करोति तच्छीलित्वमिति पश्यन्तकरस्तस्यैतद् दर्शनमिति सगड्ढि । यथा च तीर्थकृत् संयमापकारिक-पायशस्त्रोपरमकार्यमप्यन्तर्हृदेवमन्योऽपि तदुक्तानुसारीति (आत्मा०) तीर्थकरोपदेशानापि परकृतकर्म्मलक्षणोपायो भावात् स्वकृतग्रहणं, तीर्थकरेणापि परकृतकर्म्मलक्षणोपायो न व्यञ्जयति चेत्, तच्च, तज्ज्ञानस्य सकलपदार्थसत्ताव्या-पित्वेनावस्थानात् ।

ननु च हेतोपादेयपदार्थहानोपादानोपदेशोऽसौ न सर्वज्ञ इति साङ्करामह, एतावन्तं परापकारकर्तृत्वेन तीर्थकरत्वाप-पत्तेः, तदन्तश्च सत्तां मनांस्यानन्दयति, युक्तिविकलत्वात्, यतः सम्यग्ज्ञानमन्तरेण हिताहितप्राप्तिपरिहारेणोपदेशासम्भ-वो यथावस्थितैकपदार्थपरिच्छेदश्च न सर्वज्ञानमन्तरेणति दर्शयितुमाह-

जे एगं जाणइ मे मव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ । (सू० १२२)

जे मायादंसी मे लोभदंसी , जे लोभदंसी मे पिजदंसी , जे पिजदंसी मे दोमदंसी , जे दोमदंसी मे मोहदंसी , जे मोहदंसी मे गम्भदंसी, जे गम्भदंसी से जम्भदंसी, जे जम्भदंसी मे मारदंसी , जे मारदंसी से नरखदंसी , जे नरखदंसी मे तिरियदंसी , जे तिरियदंसी से दुक्खदंसी । स मे-हावी अभिणिवट्टिजा कोहं च मायं च मायं च लोभं च पिजं च दोमं च मोहं च गम्भं च जम्भं च मारं च नर-यं च तिरियं च दुक्खं च । एयं पागगस्स देसणं उवरय-सत्थम्म पलियंतकरम्म, आयाणं निमिद्धा सगडभि , किमत्थि ओवाही पागगस्स ? न विज्झ ? , नऽत्थि ति चेमि । (सू० १२५)

या हि क्राधं स्वरूपतो वेति अनर्थपरिग्यागरूपत्वाज्ज्ञा-नस्य परिहरति च स मानमपि पश्यति परिहरति चेति । यद्विवा—यः क्राधं पश्यत्याचरति स मानमपि पश्यति , मानाध्मानो भवतीत्यर्थः , एवमुत्तरत्रापि आयाज्यं , यावत् स दुःखदर्शीति , सुगमत्वाच्च विव्रियते । साम्प्रतं क्राधा-देः साक्षात्प्रवर्तनमाह—‘मे’ इत्यादि , स मेधावी अभि-निवर्तयद्-व्यावर्तयत् , किं न ?—‘क्राधमि’ न्यादि यावद् दुःख-सुगमत्वाज्ज्ञाख्यानाभावः , स्वमनीषिकापरिहारार्थमाह ‘एय’ मित्यादि . एतद्—अनन्तराक्रमदेशकारण्य पश्य-कस्य-नीधकृतां दर्शनम-अभिप्रायः , किम्भूतस्य ?—उपरत-शस्त्रस्य पर्यन्तकृतः , पुनरपि किम्भूताऽसौ ?—‘आयाण , मित्यादि , आदानं—कर्मोपादानां निषेध पूर्वस्वकृतकर्म-भिर्द्विर्मात्रेति । किं चास्य भवतीत्याह—‘किमत्थि’ त्यादि , पश्यकस्य-कवलिनः उपाधिः—विशेषणं उपाधीयत इति वोपाधिः , द्रव्यतो हि रसयादिर्भावतोऽष्टप्रकारं कर्म , स द्विविधोऽप्युपाधिः किमस्याहोस्विन्न विद्यते ? , नास्तीति , एतदहं ब्रवीमि , सुधम्मस्वामी जम्भुस्वामिने कथयति , यथा सोऽहं ब्रवीमि येन मया भवगत्पाद्धारविन्दमुपास- (य) ता सर्वमेतद्व्याप्तिं तद्वन्तं तदुपदिष्टाद्यनुसारितया कथयामि , न पुनः स्वमतिविकल्परशिल्परचनयेति । गतः सूत्रानुगमः , तद्वती च समासश्चतुर्थोद्देशकः । तत्स-मासौ चार्त्तानागतनयविचारातिदेशान् समामं शीतो-ष्णीयाप्यनमिति । आचा० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

सीमासिण्णच्चाइन्-शीतोष्णस्यामिन्-त्रि० । सुखदुःखानभि-लाषुकं , शीतोष्णरूपे वा परिसहमसहमनि , आचा० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

सीमासिण्णकामसह-शीतोष्णस्पर्शसह-त्रि० । शीतं चोष्णं च शीतोष्णं तयोः स्पर्शस्तं सहते इति शीतोष्णस्पर्शसहः । शीतस्पर्शोष्णस्पर्शजनितधेद्वानामनुभवति , आचा० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

सीमासिण्णा-शीतोष्णा-स्त्री० । शीतोष्णरूपोभयस्पर्श-रिणामायां वेदनायाम् , प्रका० ६ पदं । प्रका० ।

सीतंत-सीदत्-त्रि० । संयमापसन्नं , “सीतंतां णाम जो धिर-संययणां धिनिपंसां हट्ठा पण उज्जमनि त्वमणादि । नि०चू० १ उ० ।

सीधु-सीधु-न० । मद्यभेदे , उपा० ८ अ० । जं० ।

सीमर-सीमर-त्रि० । मुञ्चत सी इति शब्दं कुर्वति, व्य० ३ उ० ।

सीमंकर-सीमंकर-त्रि० । सीमां—मर्यादां करोति यमा एवं वर्त्तितव्यमेवं चेति सीमंकरः । रा० । मर्यादाकारिणि , स्था० ६ डा० ३ उ० । सूत्र० । ज्ञा० जम्बूद्वीप आगामिन्यामवसर्पि-ण्यामैरवने वर्षे भविष्यति द्वितीयकुलकरे, स० । जम्बूद्वीपे भारतं वर्षेऽस्यामवसर्पिण्यां जाते पञ्चदशानां कुलकराणां चतुर्थे कुलकरे, जं० २ वस्त्र० । जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे आगामिन्या-मुत्सर्पिण्यां भविष्यति प्रथमे तीर्थकरे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सीमंत-सीमन्त-पुं० । प्रथमपृथिव्यां प्रथमप्रस्तंते मध्यभाग-वर्त्तन्ति वृत्ते नरकेन्द्रे, स० ।

सीमन्त ए थं शरए पणयालीसं जोयणसहस्साइ आया-मविकस्वभेणं पससे । (स० ४५ सम० । स्था० ।

सीमंतया शरणा रयण्यभाए पुढवीए पढेमा । नि० चू० १ उ० ।

सीमंतगण्यभ-सीमन्तकप्रभ-पुं० । रत्नप्रभायां पृथिव्यां सीम-मन्तकस्य नरकेन्द्रकस्य पूर्वार्स्यां । असि नरकेन्द्रकं , “सीम-न्तगण्यभो खलु निरञ्जो सीमन्तगस्स पुव्वेण ” स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सीमंतगमज्झिमअ-सीमन्तकमध्यमक-पुं० । सीमन्तस्य नर-केन्द्रस्थात्तरनरकेन्द्रकं , स्था० ।

सीमन्तगमज्झिमअ उत्तरपासे मुणेयव्वे । आ० ६ डा० ३ उ० ।

सीमंतगावसिद्ध-सीमन्तकावशिष्ट-पुं० । रत्नप्रभायां प्रथम-नरकेन्द्रकस्य दक्षिणपार्श्ववर्त्तितं नरकेन्द्रकं , स्था० ६ डा० । सीमंतावत्त-सीमन्तावत्त-पुं० । सीमन्तस्य नरकेन्द्रकस्य प-र्वाधमदिशि नरकेन्द्रकं , स्था० ।

सीमन्तावत्तो पुण निरञ्जो सीमन्तगस्स अवरसं । स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सीमंतिऊण-सीमान्तयित्वा-अव्य० । विर्कीयत्यर्थे, इति बृह-त्कल्पचूर्णिकारः । बृ० ३ उ० ।

सीमंतिणी-सीमन्तिनी-स्त्री० । सीमन्तः पासोऽस्या अस्ती-ति सीमन्तिनी । प्रवरयोपयति , आचा० १ भु० २ अ० ४ उ० ।

सीमंधर-सीमंधर-त्रि० । सीमां—मर्यादां पूर्वपुरुषकृतां धार-यति नाममा धिलोपयति यः स तथा । कृतमर्यादापालकः , स्था० ६ डा० ३ उ० । ज्ञा० । रा० । औ० । जम्बूद्वीपे भरत-क्षेत्रे आगामिन्यामुत्सर्पिण्यां भविष्यति द्वितीयकुलकरे, स्था १० डा० ३ उ० । जम्बूद्वीपे परवने भविष्यति तृतीयकुल-करे, स० । महाविदेहस्य पूर्वविदेह वर्त्तमाने तीर्थकरे , आ० क० ४ अ० । सीमंधरस्वामिमातामादि , तथा महाविदेहे श्रीसीमंधरस्वामिस्थाने यस्तीर्थकर उत्पत्स्यते तस्य किं .

म ? , तथा तत्र वल्लवर्गादिविधिः कथं ? , तथा विहरमाण-विश्रुतिनीधकृतां मातापितृप्रामादिनामानि कुत्र शास्त्रे स-न्तीति ? , ॥ १ ॥ अत्र महाविदेहे श्रीसीमंधरस्वामिस्थाने उत्पत्स्यमानतीर्थकरनाम शास्त्रं दृष्टं नास्ति , तथा तत्र वल्ल-

वर्णादिविधिरहत्याजिनादिह्याविशतिनीयंकुनामनुसारेणेति
नथा-विहरमाणविशतिनीयंकुनां मातापितृग्रामादिनामानि
कुटितपत्रादौ कथितानि सन्तीति । ही० ३ प्रका० । आच० ।
आ० क० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे जानानां पञ्चदशानां कुल-
कराणां चतुर्थे कुलकरे, जे० २ वक्त० ।

सीमच्छेय-सीमाच्छेद-पुं० । मर्यादाकरणे, वृ० । सीमाच्छेदां
नाम-साहिकग्रामाद्व्यादकादिविभजने यथा अस्यां साहि-
कायां भवद्भिः पर्यटनीयम् अस्यां पुनरस्माभिरित्यादि । यद्वा-
ये तत्र क्षेत्रं समकं प्राप्तं तैः समच्छेदेन वस्तुष्वे यथा युष्माकं
सन्निवृत्तम् अस्माकम् अस्मिन्, अथवा-युष्माकमन्तः अस्मा-
कं बहिः, युष्माकं स्त्रियः अस्माकं पुरुषाः, युष्माकं भ्रात्राः
अस्माकम् भ्रात्राः । अथवा-यो यज्ञस्येत तत्तस्यैव, न
दानव्यम् । वृ० ३ उ० । इय० ।

सीमा-सीमन्-स्त्री० । पूर्वपुरुषकृतायां मर्यादायाम्, स्था० ६
डा० ३ उ० । सीमा मेरा मर्यादा इत्यनर्थान्तरम् । आ० वृ०
१ अ० । रा० ।

सीमागार-सीमाकार-पुं० । ग्राहभेदे, जी० १ प्रति० प्रका० ।
सीमाधर-सीमाधर-सीमां-मर्यादां धरतीति सीमाधरः ।
ध० २ अथि० । ज्ञानादीनामविराधनाधारकं श्रुतधर्मे, आय०
५ अ० । आ० वृ० ।

सीमाविकल्ब-सीमाविकल्भ-पुं० । पूर्वापरतश्चन्द्रस्य नक्ष-
त्रमुक्लितवृत्तांशं, म० ६७ सम० । (' एषकलत् ' शब्दं
चतुर्भागे १७७८ पृष्ठं दर्शितोऽयम् ।)

सीय-शीत-त्रि० । श्यायते-धानूतामेनेकार्थव्याकटि-
नीभवत्यस्मिन् जलादि इति शीतम् । उक्त० १ अ० ।
' श्यैङ् ' गतो इत्यस्य गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्लृप्तः " द्रवम्-
स्तिप्रशयोः " इति सप्तसामेण स्पष्टवाचिन्वान् " श्या-
उत्पश्ये " इति नन्वाभावे शीतम् । शिशिरस्पर्शे, प्रव०
८६ द्वार । सू० प्र० । शृणातीति शीतम् । उक्त० २ अ० ।
प्रालयाद्याश्रितं, कर्म० १ कर्म० । वैशद्यकृस्तम्भनस्वभावे,
स्पर्शभेदे, स्था० १ डा० । आत्यन्तिकहिमे, स्था० ४ डा०
४ उ० । सूत्र० । शीतकाले, ज्ञा० १ ध्रु० ५ अ० । औ० ।
सूत्र० । उक्त० । रा० । अनुकुले, स्था० ६ डा० ३ उ० ।
(' सीमाविकल्भ ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे शीतनिक्षेप उक्तः ।)

सीयघर-शीतगृह-न० । चक्रवर्त्तिनस्तथाविधं गृहं, शीत-
गृहं नाम वर्षाकरकानिर्मितं चक्रवर्त्तिगृहम्, तत्र च वर्षास्व-
निर्वातप्रधानं शीतकाले सोष्मं प्रीत्यकालं शीतलं यथा
च तच्छक्रवर्त्तिनः सर्वतुल्यं तथा द्रमकादिरपि प्राकृतपुरुषस्य
तत्सर्वतुल्यममेव भवति । वृ० १ उ० ३ प्रका० ।

सीमो पडिच्छतो वा, कुलगणसंघो वणति इह लोए ।

जे सच्चकरणजोगा, ते संसारा विमोएति ॥ ३३८ ॥

सुगमा ।

शीतगृहसमः सद्य इत्युक्तं तत्र शीतगृहसमतां व्याख्याययति-
सिसे कुलक्षिणं य, गणक्षिणं संघक्षिणं य समदरिरी ।

ववहारसंघवेसुय, सो सीयघरोवमो संघो ॥ ३३९ ॥

शिष्यं स्वरीक्षितं ' कुलक्षिणं ' ति स्वकुलसम्बन्धिनि संघसं-
न्धिनि व्यवहारं समदर्शी, किमुक्तं भवति-शिष्याणां कुलगण

संघसम्बन्धिनां च परस्परं व्यवहारं जाते समदर्शी तथा
संस्तवेषु पूर्वसंस्तुतेषु पश्चात्संस्तुतेषु चाभ्येः समं व्यवहारं
जाते समदर्शी अतः स संघः शीतगृहोपमः यथा शीत-
गृहमाभितानां स्वपर्यवशेषाकरणतः परितापहारि तथा स्व-
वहारार्थमागतानां संघोऽपि स्वपर्यवशेषाकरणतः परिताप-
हारीति भावः । इय० ३ उ० । पं० वृ० ।

सीयच्छाय-शीतच्छाय-त्रि० । सर्वाविसंवाहितया शीतस्थे,
छायाशब्द आतपप्रतिपक्षवस्तुवाची द्रष्टव्यः । रा० ।

सीयजंशिय-शीतयोनिक-त्रि० । शीतां वेदनां वेद्ययन्ति किं-
तु-उष्णां वेदनां न वेद्यान्त ते हि शीतयोनिकाः । शीतयो-
निस्थानिषु नारकेषु, केवलं हिमानीप्रकृत्यशीतप्रदेशात्मत्वा-
त्तदुत्पत्तिस्थानानाम् । जी० ३ प्रति० १ अथि० २ उ० ।

सीयपरि(री)सह-शीतपरि(री)सह-पुं० । शीते शिशिरस्पर्श-
स्तदेव परीपहः शीतपरीपहः । शीताधिसहने, प्रव० ।
शीते महस्यपि पतति जीर्णवसनः परित्राणवर्जितो
नाकल्पयानि वान्तांसि शुक्लति शीतत्राणाय आगमोक्तेन
विधिना एषणीयमेव कल्प्यादि गन्धपत्रम् परिभुञ्जीत
वा । नापि शीतानो ज्वलने ज्वालयन् अग्न्यज्वालने
वा नास्वेन एवमनुनिष्ठना शीतपरीपहजयः कृता भवति ।
प्रव० ८६ द्वार । उक्त० । स० । शीतादिसहनेऽपि यतिस्त्वग्नय
अत्राणवर्जितो वासाऽकल्प्येन शुक्लीयादिसि नो ज्वालयेदपि ।
आ० म० १ अ० । ध० ।

तस्य च संयमानुष्ठाने परिश्रजना यस्यान्तदाह-

तं भिक्षुं सीयकासपरिवेवमाणाय उवमंकमिता गा-
हावई ब्या-आउसंतो समणा ! नो खलु ते गामधम्मा
उव्वाहंति ? आउसंतो गाहावई ! नो खलु मम गामध-
म्मा उव्वाहंति, सीयकासं च नो खलु अहं संचापमि अ-
हियासित्तए, नो खलु मे कप्पइ अगणिकायं उज्जालित-
ए वा पज्जालितए वा कायं आयावित्तए वा पयावि-
त्तए वा, अन्नमि वा वयणाओ सिया म एवं वयंतस्स प-
रो अगणिकायं उज्जालित्ता पज्जालित्ता कायं आयाविज्ज
वा पयाविज्ज वा, तं च भिक्षु पडिलेहाए आगमिन्ता
आणविज्जा अणसेवणाए चि वेमि । (सू० २१०)

तम्-अन्तर्प्रान्ताहारतया निस्तेजसं निष्किल्लं भिक्षुण-
शीले भिक्षुमनिक्रान्तसोपमयौवनावस्थं सम्यक्वक्त्राणाभा-
वतया शीतस्पर्शपरिषेपमानगात्रम् उपसंक्रम्य-आसन्नताम-
स्य गृहपतिः-ऐश्वर्योष्मायुगतां सुगताभ्यनुविज्जकश्मीरजव-
हलरसानुलितदंढा मीनमशुक्लवनसारधूपतरङ्गि काक्का-
द्विषयुः प्रौढसीमन्तिनीसम्प्राहणारवृत्तो वानीभूतशीतस्प-
शानुभवः सन् किमयं मुनिरुपहन्तिनसुरसुन्दरीरूपसम्प-
दां मन्सीमन्तिनीरवलाक्य सास्त्रिकभाषांपितः कस्मिन् उत
शीतनित्यं संशयानां ब्रूयान् भो आयुधमन् ! धमण ! कु-
लीनतामात्मन आविभावयन् प्रतिषेधद्वारेण प्रव्रयन्ति-नो
भवन्तं ग्रामधर्माः-विषया उन्-प्राबल्येन बाधन्ते ? , एवं
गृहपतिनोक्ते विदिनाभिप्रायः साबुग्राह-अस्य हि गृहप-
तेरामसंवेरियाऽज्ञानावलोकात्-ऽविष्कृतभावस्यासत्याशङ्का-

उभू अतोऽहमस्यापनयामीत्येवमभिसन्धाया साधुर्वभाषे
आयुष्मन् । गृहपते ! ' नो जलु ' नैव ग्रामधर्मा मामुद्धा-
धत्ते, यत्पुनर्वैषमनागात्रयष्टिं मामीक्षां कुरुष्व तच्छीतस्पर्श-
यिजुःभन्ते, न मनसिजविकारः, शीतस्पर्शमहं न जलु श-
क्षाः यधिसाधुम्, एवमुक्तः सन् भाङ्गकरुणारसाक्षितद्वये
व्यात्-सुप्रखलितमाद्युशुष्कणि किमिति न सेवेयः ? महा-
मुनिराह-भां गृहपते ! न जलु मे कल्पन्तऽग्निकायं मनाग
ज्वालायितुम् उज्ज्वालायितुं प्रकर्षेण ज्वालायितुं प्रज्वालायि-
तुं स्वतो ज्वालितादौ कायं-शरीरमीयन् तापयितुमाता-
पयितुं वा प्रकर्षेण तापयितुं प्रतापयितुं वा, अन्येषां वा
वचनात् ममेतत्कर्तुं न कल्पते, यदिवाऽग्निस्मराम्भाया-
भ्यां वा बहू न कल्पन्ते ममेति । नैवं वदन्तं साधुप्र-
ब्रम्य गृहपतिः कदाचिदन्तकुर्यादित्याह-स्यात्-कदाचि-
त्स-परो गृहस्थ एवमुक्तनीत्या वदन्तः साधोग्रन्थिकायमु-
ज्ज्वालयेत् प्रज्वालयेत् वा कायमातापयन् प्रतापयेद्वा, न-
चाज्ज्वालनानापनादिकं भिक्षुः प्रत्युपदेश-विचार्य स्वस-
मत्या परव्याकरणेनान्येषां वाऽग्निर्क ध्रुवा अवगम्य ज्ञा-
त्वा तं गृहपतिमाज्ञापयेत्-प्रतिबोधयन् कया? अनसेवनया,
यथैतत् ममापुक्कमासेवितुं, भवता तु पुनः साधुभक्त्यनुक-
रुणाभ्यां पुण्यप्राप्तोपाज्जनमकारिति, ब्रवीमीति शम्बाबुक्ता-
गौ । आचा० १ ध्रु० ८ अ० ४ उ० । शीते महत्यापि पतति
जीर्णवस्त्रः परित्रालयजित्ना नाकल्प्यानि चासांसि गृही-
यात् परिगृहीतं वा नापि शीतान्नोऽग्निं ज्वालयेदन्त्यज्वा-
लितं वा नासेवेत । आच० ४ अ० ।

एतदेव सूत्रकृदाह—

चरन्तं विरयं लुहं, सीयं फुसह एगया ।

नादेवेलं मुणी गच्छे, मोक्षा यं जिणसासणं ॥ ६ ॥

तत्परीयहमाह—

चरन्तं विरयं लुहं, सीयं फुसह एगया ।

नादेवेलं विहज्जिआ, पावदिट्ठी विहज्ज ॥ ६ ॥ (पू०)

व्याख्या—' चरन्तम् ' इति प्रामाण्यप्रामं मुक्तिपथं वा अ-
जन्तं, धर्ममासेवमानं वा, विरमम्—अग्निस्मराम्भादग्नि-
वृत्तं विगततरन्तं वा ' लुहं ' ति ज्ञानजिह्वभोजनान्दिपरिहार-
णं कृत्वा, किमित्याह—गृणाति इति शीतं, स्पृशति—अ-
भिद्रवति, अन्तर्दाग्निविशेषणविशिष्टो हि सुतरां शीतन वा-
प्यते, ' एकदे ' ति शीतकालादौ प्रतिमाप्रतिपत्त्यादौ वा,
ततः किम् ? ' न ' नैव बेला सीमा मर्यादा सेतुरित्यनर्था-
न्तरं, ततश्चातीति शेषसमयेभ्यः स्थविरकरुणकापेक्षया
जिनकरुणिकापेक्षया च स्थविरकरुणकातिशायिनी बेला
शक्त्यपेक्षतया च सर्वधानपेक्षतया च शीतसहनलक्षणा
मर्यादा तां विहम्यात् । कांऽप्ये ?—अपव्यनस्थानान्तरसं-
न्नादिभिरतिक्रामेत्, किमेवमुपदिश्यत इत्याह—पासयति
पानयति वा भवावर्ते इति पापा, तादृशी दृष्टिः—पुञ्जिर-
स्येति पापदृष्टिः ' विहज्ज ' इति सूत्रबाह्विहन्ति—अतिका-
मत्यतिवैलामिति प्रक्रमः । अयमत्र भावार्थः—पापदृष्टिरेवो-
क्तरूपमर्यादातिक्रमकारी, ततः पापपुञ्जिरुक्तत्वादस्य सत्पु-
ञ्जिभिः परिहारो विधेयः, पठ्यते च " नादेवेलं मुणी ग-
च्छे सुद्धा ये जिणसासणं ' तत्र बेला स्वाध्यायादिसम-

यात्मिका तामनिकस्य शीतनाभिहोऽहमिति मुनिः—न-
पस्वी न गच्छेत्—स्थानान्तरमभिसर्पेत्, ' सोच्छे ' ति
श्रुत्वा एमिति वाक्यालङ्कारे जिनशासनं—जिनागमम् अ-
भ्यां जीवाऽप्येव देहस्तोऽन्तराश्च नरकादिषु शीतवदनाः
प्राणिभिरनुभूतपूर्वा इत्यादिकमिति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥

अन्यच्च—

ए मे शिवारणं अस्थि, छविताणं न विज्झ ॥

अहं तु अग्निं सेवामि, इह भिक्खू न चित्तए ॥७॥

न ' मे ' मम नितरां वार्यते—निर्विध्यन्तं न शीतया-
तादीनि निवारणं—सौधादि अस्ति—विद्यन्ते, तथा छविः—
त्वक् त्रायन्—शीतादिभ्यो रक्षयन्तं नैनेति छवित्राणं—व-
स्त्रकम्बलादि न विद्यन्ते, वृद्धास्तु निवारणं—यस्मादि तथा
छविः—त्वक् त्राणं न विद्यन्ते—न भवन्ति, असौ हि शी-
ताप्लादीनां प्रादिकेति व्याचक्षते, अतः ' अहं ' मित्या-
त्मनिर्देशः, तु पुनरर्थः, तद्भावना च येषां निवारणं छ-
वित्राणं वा समस्ति ते किमिति अग्निं सेवयुः ? अहं तु
तद्भावाद्वात्राणः तत्किमन्यः करोग्मीत्याग्निं सेवे ' इती ' त्येव
भिक्षुः—यतिः न चिन्तयन्—न ध्यायन्, चिन्तानिषेधे च
सेवनं दूरापास्तमिति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥

इदानीं लयनद्वारं, तत्र च ' नातिवेलं मुनिगच्छेदि ' त्यादि-
सूत्रावयवसूचितं दृष्टान्तमाह—

रायगिहमि वयंसा, सीसा चउरो उ भद्वाहुस्स ।

वेभारगिरिगुहाए, सीयपरिगया समाहिगया ॥६१॥

राजगृहं नगरे वयस्याः शिष्याश्चत्वारस्तु भद्रवाहोर्वैभा-
रगिरिगुहायां शीतपरिगताः—समाधिगता इत्युक्तार्थः ॥६१॥
भावाधेस्तु वृद्धविवरणादवसेयः, तच्छेदम्—

" रायगिहं लयरे चत्तारि वयंसा वाणिज्या सहवहियया,
ते भद्वाहुस्स अतिप धम्मं सोष्णा पवइया, ते सुयं बहु
अहिज्जिता अत्रया कयाह एगल्लविहारपडिमं पडिवज्जा,
ते समावत्तीए विहरंता पुणोवि रायगिहं नयरे संपत्ता ।
हेमंनो य वहुति, ते य भिक्खं काउं तइयाए पोरिसीए
पडिनियत्ता, तेसि च वेभारगिरिंतेणं गंतव्वं । तत्थ पढम-
स्स गिरिगुहादारे अरिमा पोरिसी ओगाढा, सो तत्थेव
ठिआ । विइयस्स उज्जाणं, ततियस्स उज्जाणसमीव, चउ-
त्थस्स नगरम्भासे जेव । तत्थ जो गिरिगुहम्भासे तस्स
निरागं सीयं सो सम्मं सहंता जमंता अ पढमजामे जेव
कालगतो । एवं जो नगरसमीवे सो चउत्थं जामे कालगतो,
तेसि जो नगरम्भासे तस्स नगरगृहाए न तथा सीअं तेण प-
वड्ढा कालगतो, ते सम्मं कालगया । एवं सम्मं अहिवासिवज्जं
जहा तेहि चउहि अहिवासियं " । उक्त० २ अ० । अत्र भद्र-
वाहुशिष्याणं कथाः—राजगृहे नगरे चत्वारो वयस्या व-
णिजः श्रीभद्रवाहुगुर्वन्तिके प्रवृत्तं भूतं चाधीत्य एका-
क्तिं प्रतिमया विहरन्तस्तत्रैव ईयुः, तदा हेमन्त आसी-
त् । ते च भिक्षामोजनमादाय तृतीयपौरुष्यां निवसन्तं पु-
रात् पृथक् । तेषामेकस्य चरमपौरुष्यवैभाराद्रिगुहादारे अव-
गाढा तत्रैव सोऽस्यात् द्वितीयाः पुरोचानं, तृतीयस्तु उचानस-
मीव, चतुर्थस्तु पुराऽन्यथे । तत्र चो वैभाराद्रिगुहास्तत्रः स म-
हासीतव्ययिनी रजस्या आचयामेक्षुनः, उचानस्यो द्विती-

यमोनं नूनः, उद्यानासकम्पनीये यामे मृतः, पुरासकम्पु
पुरोष्मणोऽल्पशीतलेन वतुर्थे प्रहरं मृतः । सर्वेऽप्येते सा-
धवा विपद्य दिवं जन्तुः शीतपरिषदः सोढव्यः । उक्तं
२ अ० ।

सीयपरिसहविजय-शीतपरिषदविजय-पुं० । महत्पति शिति
पतति परित्यक्ताकल्पमीयवाससः प्रवचनोक्तं विधिना
कल्पमीयवाससांति परिभुञ्जानस्य वृक्षवदनवधारितालयवि-
शेषस्य वृक्षमूलं पथि शृङ्गागारेऽन्यत्र वा कापि निवस-
ता हिमानीकणस्मिन्नशीतानिलसंमिश्रं पितृ तत्प्रतीकार-
हेतुपदानं प्रति निवृत्तचक्षुस्य पूर्वाभूतशीतप्रतीकारहे-
तुनस्वरतः सम्यग्भावनागर्भशीतसहने, पं० सं० ४ द्वार ।

सीयपिंड-शीतपिण्ड-पुं० । शीतः शीतलः पिण्ड आहारः, शी-
तश्चासौ पिण्डश्च शीतपिण्डः । शास्त्रार्थिपिण्डे, “पंताणि
वैव संविज्ञा, सीयपिण्डं पुराणकुम्भासं ।” आचा० १ भू०
६ अ० ४ उ० ।

सीयप्पवायद्दह-शीतप्रपातद्दह-पुं० । यत्र नीलवन्नः शीता
निपतति यत्र अन्वार्थशीत्यधिकानि योजनशतानि आवा-
र्यावृक्कम्भः पञ्चदशाष्टादशराणि विशेषव्यूहानि परित-
पेष वक्ष्ये च मध्ये शीताद्दीपः वतुष्यष्टिं योजनायामवि-
ष्टकम्भो ढगुत्तरयोजनशतद्वयपरिक्षेपः जलाभ्यात् द्विकोशो-
च्छिन्नः शीताद्दीपभयनेन विभूषितोपरिननभागः स शीता-
प्रपातद्दह इति । शीताद्द्वया निवासभूते शीतानजला जलप्र-
पातस्थाने, स्थानं २ ठा० ३ उ० ।

सीयफास-शीतस्पर्श-पुं० । शीतापादितदुःखविशेषे, आ-
वा० १ भू० ८ अ० ४ उ० । शीतले, आवा० १ भू० ६
अ० ३ उ० ।

सीयफासज्जाम-शीतस्पर्शनामन्-न० । नामकर्मभेदे. यदुदा-
याज्जन्तुशरीरं शीतं शीतलं मृणालादिवद् भवति तत् शी-
तस्पर्शनाम । कर्म० १ कर्म० ।

सीयल-शीतल-त्रि० । शीतवेदनोत्पादकं, स्थानं ४ ठा० ४
उ० । आ० म० । औ० । अन्धं सूर्यं वा गृह्णता राहोः कृष्ण-
पुद्गलः एकः शीतलः । चं० प्र० २० पाठु० । दृश्ये तीर्थकरे,
सम्प्रति शीतलः सकलसर्वसंतापकरुणविग्राहादाद्वाद्जनना-
च्च शीतलः, तत्र सर्वेऽपि भगवन्तः शृङ्गानां मित्राणां चोपरि
समानास्ततः शेषमाह—

पिउणो दाहोवसमो, गम्भगए सीयलो तेणं ।

भगवतः पितुः पूर्वोपपन्नोऽसदृशः पितृदाहोऽभवत्, स औव-
धैर्नानाप्रकारैर्नापशाम्यति, भगवति तु गर्भगते वक्ष्या परामर्शे
स दाह उपशान्तस्तेन शीतल इति नाम । आ० म० २ अ० ।
ध० । प्रव० आ० चू० । सं० । कल्प० । (अस्य वक्ष्यता ‘नि-
त्यथर’ शब्दे वतुर्थेभागे २२६० पृष्ठे गता ।) शीतलस्य अशो-
का देवी । प्रव० ७ द्वार ।

सीयल(ग) शीतल(क)-पुं० । स्वनामक्याते नृपतौ, शीतलको
नृपतिः परित्यक्ताजयसमृद्धिः गृहीतसर्वेष्टदीक्षाऽनुष्ठानतदी-
यगुणैः प्रमोदमानमानसैर्निजगुरुभिर्विआश्रितभ्रमणानन्दा-
दिसुरूपदो द्रव्यभाष्यभेदभिन्नं वन्दनक उदाहरणम् ।
२२५

तत्कथा वैचम—

“अवनीयनितामाल—निलकं भीपुरं पुरं ।
प्रतापाकर्त्ताक्ष्वक्कः, वमापालः शीतलोऽजनि ॥ १ ॥
सर्वेष्टशामनक्षार—नीरघौ सद्गगनस्तुनः ।
शुद्धपल्लवो राज—हंसः कीदृति यः सदा ॥ २ ॥
तस्याभुङ्गिगमी भाग्य-सौभाग्यैकनिकेतनम् ।
सज्जमेकमैनिमोण—परा भुङ्गारमज्जरी ॥ ३ ॥
सा च धिपुमसिंहस्य, राक्षो जाना जगत्पतेः ।
सज्जन्त कमात्पुत्र—वतुष्टयमजीजनत् ॥ ४ ॥
शीतलश्च महीपाल—आकवेराग्यरक्षितः ।
भीधर्मवाचस्वरीणा—मन्तिके व्रतमग्रहीत् ॥ ५ ॥
तं च विज्ञातसिद्धात—तत्त्वे गीतार्थेश्वरम् ।
गुरुवस्तदगुणैस्तुष्टाः, स्वपदंऽथ न्यवीविशन् ॥ ६ ॥
अन्यपुनिजपुत्राणां, कलाकौशलशालिनाम् ।
भुङ्गारमज्जरी राक्षो, रहस्यं वमवाचत् ॥ ७ ॥
वत्सास्वदीय एवैकः, स्थाप्यो जगति मातुलः ।
येन साक्षाज्यसत्तुज्य, जगृहे व्रतमुत्तमम् ॥ ८ ॥
यश्च निःशेषशास्त्रार्थि—पारहृष्या मुनीश्वरः ।
निस्सङ्गं विद्वर्त्तन्, प्रबोधयति देहिनः ॥ ९ ॥
पञ्चलिमं यथाप्राप्ती, संसारस्यामुना फलम् ।
तथा वत्सास्तदाशुतं, भवतामपि युज्यते ॥ १० ॥
यतः—

कोटिशो विषयाः प्राप्ताः, संपदश्च सहस्रशः ।
राज्यं च शतशो जीवैर्न च धर्मः कदाचन ॥ ११ ॥
इत्थं मातुर्वैचः धृत्वा, संविज्ञा जनकं निजम् ।
तेऽनुवाच्यार्हन्ती दीक्षां, जगृहः स्वविराटिकं ॥ १२ ॥
संजातास्ते च गीतार्थो, वन्दितं निजमातुलम् ।
अवस्थां च गताः सायं, तद्वाद्यामवस्थिताः ॥ १३ ॥
अथ गता पुरीमध्ये, आथकः कोऽपि तादृशः ।
भीशीतलमुनीश्वर्य, तत्स्वरूपं न्यवेदयत् ॥ १४ ॥
इत्यर्थ—

शुभेनाध्यवसायेन, तेन तेन महारमणम् ।
तथां निशि समुत्पन्नं, वतुर्णामपि कथलम् ॥ १५ ॥
ततश्च कृतकृत्यत्वा—घ्रायत्तत्रैव ते स्थिताः ।
प्रभाते नागमंस्ताव-दुत्कः भीशीतलोऽजनि ॥ १६ ॥
अहो दुष्टा अमी शेषा, निर्लज्जा इत्यवयव सः ।
कांधाधनानो वृद्धी तथा, वतुर्णामपि वन्दनम् ॥ १७ ॥
यामापूर्वै स्वयं तथा—मन्तिकेऽसौ गतस्ततः ।
अनाद्वरपरांस्तांश्च, वीक्ष्य संस्थाप्य दण्डकम् ॥ १८ ॥
देयार्थार्थं प्रतिक्रय, समालोक्यैवमवस्थायत् ।
वन्देऽहं भवतां ह्यत्र, समागत्यपि सांप्रतम् ॥ १९ ॥
कथायकण्टकाकटं, तन्मूर्च्छते त्वया पुरा ।
द्रव्यतो वन्दनं दत्त—मिदानीं वृद्धि भावतः ॥ २० ॥
किमेतदिति जानाति, भवन्त इति सोऽजवीत् ।
तेऽपि ते प्रत्यवाचन्त, जानीमो नितराभिदम् ॥ २१ ॥
आचार्यैः कथामित्याह, तेऽप्याहुर्जानतः स च ।
जानीति कीदृशोऽसौ च, ब्रुवन्त्यप्रतिपातितः ॥ २२ ॥
पापेनाशातिता येन, मया कवलिनो हृदा ।
इत्थं निम्बक्षिणुतोऽसौ, कण्टकस्थाननस्ततः ॥ २३ ॥
कमात्पुत्र वतुर्णाय, ददन्तस्तस्य वन्दनम् ।
कथं ज्ञानमुत्पन्न—मूर्च्छकरुणादिना ॥ २४ ॥

द्रव्यतो वन्दने पूर्व । कथाशोपेतचतसः ।

अत्र पञ्चाक्षरान्तस्य, शान्तस्यान्तस्य भावनः ॥ २५ ॥ ”
प्रब० २ द्वार ।

सीयलगत्तया-शीतलगत्तया-सी० । अक्रोमज्ञानां शीतल-
स्पर्शे, बृ० ३ उ० ।

सीयलविहारि-शीतलविहारिन्-पुं० । नित्ययासित्वादिना
शिथिलाचारं, भाव० १ अ० ।

सीयलिया-शीतलिका-सी० । शीतस्पर्शायां लतायाम्, आ०
म० १ अ० । नदि लतादिकं शीतलिकाभिधानान्तरमोत्रला-
भ्यथायं भजनं । सूत्र० १ भू० ११ अ० ।

सीयलेसालद्धि-शीतलेसालद्धि-सी० । अगण्यकारणव-
शादनुब्राह्मं प्रति तेजोलेस्याप्रशमनप्रत्यक्षशीतलजोषश-
षविमोचनसामर्थ्ये, प्रब० । यथा, भगवतो महावीरस्य-
पुरा किल गोशालकः कूर्मग्रामे करुणारत्निकान्त-कम्पन-
या ज्ञानामावाधिर्भूतप्रभेतयूकासंनितितायिनं वैशकायने
बालनपश्चिमकारणकलहकलनतया अत्र यूकाशयानरे-
त्याद्युक्ताक्रिभिः कोपाटोपाध्यायमानमानसमकरात्, तदनु
वैशिकायनस्य पुरात्मना दाहाय वञ्चदहनदेश्यां तेजोल-
भ्यां विससजं । तत्कालमेव च भगवान्पञ्चमनस्वामी प्रमु-
णितकरुणस्तथाग्राणाय प्रसुरपारितापोच्छेदकृत् शीतल-
भ्याममुचादिति । प्रब० २ उ० । पा० । ला० ।

सीयवेगमहल-शीतेवेगमथन-न० । आतपन शीतवेगनिवा-
रणे, कल्प० १ अधि० ३ लृण ।

सीया-सीता-सी० । जम्बूद्वीपे मेरोहतरे नीलवनो वर्षध-
रपर्वतस्य केशरद्वाराश्रितायां महानद्याम्, स्था० । शीता म-
हानदी केशरद्वारस्य दक्षिणतोरणेन विनिर्मित्य कुण्डे पति-
त्वा मेरोह पर्वतः पूर्वविदेहमध्यन विजयद्वारस्याधः पूर्वसमु-
द्रं शीतोदानामानं प्रावशनीति । स्था० २ डा० ३ उ० । पश्चि-
मरुचकवास्तव्यायां दिक्कमारीमहत्तरिकायाम्, जं० ५ वल० ।
आ० क० । आ० म० । रा० । श्री० । प्रब० । म० । ईष्य-
भारायां पृथिव्याम्, आ० म० १ अ० । लाङ्गलपञ्जरी, आ०
म० २ अ० । पुरुषोत्तमस्य चतुर्थयासुदेवस्य मानरि, भा-
व० १ अ० । शिविकापुरुषसहस्रवहनीयकूटाकारशिखरा-
च्छादिते जम्गानविशेषे, प्रब० ६ द्वार । म० । तीर्थहृतो २४
शिवाकाः 'नित्यर' शब्दं चतुर्थार्थं २०७८ पृष्ठ गताः ।)

सीयाकूट-शीताकूट-पुं० । नालवर्षधरपर्वतस्य चतुर्थे कूटे,
स्था० २ डा० ३ उ० । जम्बूद्वीपस्य उत्तरे नीलवर्णवर्षध-
रपर्वतस्य स्वनामक्याते चतुर्थे कूटे, स्था० २ डा० १ उ० । म-
हाविदेहे मालववनो वल्लस्कारपर्वतस्य सीतासरित्सुरीकूटे,
जं० ४ वल० ।

सीयाण-रमशान-न० । शबदाहस्थाने, इय० ७ उ० ।

सीयायवत्त-शीतातपत्त-जि० । रात्रौ शीतेन दिवाऽऽतपेन
रसशालं प्रापिते, जं० २ वल० ।

सीयामुहवण-शीतामुहवन-न० । महाविदेहे वर्षे शीताया म-
हानद्या उत्तरस्यां नालवनो वल्लस्कारपर्वतस्य दक्षिण पूर्व-
वर्णसमुद्रस्य पार्श्वे, पुष्कलायतीविजयक्षेत्रस्य पूर्वे स्वनाम-
क्याते वने, जं० ।

कहिं खं भन्ते ! जम्बूद्वीपे दीपे महाविदेहे वासे सीआए
महाशईए दाहिणिल्लि मीयामुहवणे खामे वणें पण्णत्तं १,
एव जहं चैव उत्तारिल्लि सीआमुहवणें तहं चैव दाहिण पि
भाण्णिअन्नं, खवरं खिमहस्स वल्लहरपण्णयस्स उत्तरेखं
सीआए महाशईए दाहिणखं बुद्धिअल्लल्लखसमुहस्स प्रब-
त्थिमेखें वल्लस्स विजयस्स पुरत्थिमेखें एवखं जम्बूद्वीपे
दीपे महाविदेहे वासे सीआए महाशईए दाहिणिल्लि सीआ-
मुहवणे खामे वणे पण्णत्ते, उत्तरदाहिणायए तहं सव्व खवरं
खिसइवामहपण्णयत्तेखं एगमेमूखवीसइअमं । जेअण्णस्स
वल्लस्समेखं किएहं किएहोभासे ०जाव महया मण्णद्धखिं
मुअत्तं ०जाव आसयन्ति उभओ पाप्मि दोहि पउमवरवेइ-
आदि वखवण्णओ इति ।

“कदि खं” इत्यादि, क भन्द ! जम्बूद्वीपे द्वीपे महावि-
देहे वर्षे शीता-महानद्या दक्षिणतरे शीतामुखवनं शीतानि-
पधमध्यवसीत्यर्थः, अतिदृशसूत्रवर्णनोत्तरसूत्र स्वयं भाव्यं,
परं वल्लस्य विजयस्य-नन्दद्विद्वतीयमागाद्यावजयस्य पू-
र्वेत इति । जं० ४ वल० ।

सीयावण-शीतापन-न० । शानकरणे, जं० बृ० १ उ० ।

सीरकंता-सीरकान्ता-सी० । मूर्च्छनावेशेषे, स्था० ७ डा० ३
उ० ।

सीरि-सीरिन्-पुं० । बलदेवं, को० ।

शील-शील-न० । शील-समाधौ धातोष्वल् । नपुकावे शी-
लत्वं शीलम् । आ० बृ० १ अ० । समाधानं, विशेष० । स्था० ।
तं० । वतादिसमाधानं, भाव० ४ अ० । प्रश्न० । यमनियम-
रूपे, सूत्र० १ भू० ६ अ० । कांक्षारुपशमकूपे, सूत्र० २ भू० ६
अ० । अनुष्ठाने, सूत्र० २ भू० १ अ० । व्रताविशेषे, सूत्र० २ भू०
२ अ० । शीलमुत्तरगुणाः । ज्ञा० १ भू० ७ अ० । प्रब० । आ०
म० । आ० बृ० । शीलान्ययुक्तानि । उपा० २ अ० । परद्रोह-
विरती, दश० १ अ० १ उ० । उच्छ्रित्विहारित्वं, सूत्र० १ भू० १ अ० ।
आरिषे, सूत्र० १ भू० १ अ० १ उ० । सूत्र० । दश० ।

निलेषः—

सल्लि उडक दम्बे, पाउरखामरणभेयणादौसु ।

भावे उ ओहंसीलं, अभिक्खमासेवणा चैव ॥ ८६ ॥

शील-शीलविषये निलेषः कियमाणं चतुष्कं' इति ना-
मादिभ्युत्थां निलेषः, तथापि नामस्थानेन कृष्णत्वादाना-
हत्य 'द्रव्यम्' इति द्रव्यशीलं प्रावरणाभरणभोजनानिषु
द्रव्यभेदे । अस्यायमर्थः—यो हि फर्नारिषेकलत्वेऽप्यप्रादृश
क्रियासु पर्वतभेदे स तच्छीलः । तत्रैव प्रावरणशील इति
प्रावरणप्रयोजनभावेऽपि तच्छील्यपि प्रावरणस्वभावः,
प्रावरणे वा दत्तावधानः, एवमभरणभोजनानिषोपि द्रव्य-
मिति । या वा यस्य द्रव्यस्य वचनावर्तनेनादः स्वभावस्तत्र
द्रव्यशीलमिष्युच्यते, भावशीलं तु क्षिधा—औघशीलम्,—
आमीक्षणसवनाशीलं चेति ।

तत्रौघशीलं व्याजिख्यासुराह-

ओहंसीलं विरती, विरयाविरेयं य विरतीऽसीलं ।

धम्मं लाणतवादी,अयमस्य अहम्मकोवादी ॥८७॥

सामान्यं सामान्यन साधययोगविरता विरताविरतो वा
शीलवान् भयंतं तांष्टपयस्ताऽशीलवतिनि । आभीषाय-
सेवायां तु—अनवरतसेवनायां तु शीलमिच्छा—कथया—पर्य-
धर्मविषयं प्रेक्षितं शीलं यदुत्तानवरतापूर्वज्ञानजैर्निधि-
यतर्पकं वां. आदिप्रहणादनवरताभिप्रहणादिकं वागृ-
ह्यते । अग्रशस्त्राभावाशील स्वधर्मैरनुष्ठेयं वा, अज्ञानं तु
कौपादिषु प्रवृत्तिः, आदिप्रहणात्—शेषकथायाश्चर्या-
ख्यानकहादयः पशुगृह्यन्त इति ।

“सीले । नयकुलनहयल-ससि स्व किती पयासए भुवणे ।
सुरनरसिखसुहकारणे-पालेयञ्च मया सीले ॥१०८॥
आहकुलकयलसुय-विज्जाविष्णोरे बुद्धिरहिया वि ।
सम्बन्ध पूयणिज्जा-निम्मलसीले नरा हुति ॥१०९॥
त पुण सीले दुविई, देसें सव्वे थं होइ नायव्व ।
देसं गिहीण दंसणे-मूलाणि दुवालस वयाणि ॥११०॥
साहूयं सव्वसीले, जे सीलाणि अट्टइससहससा ।
बुज्झति निरायारा; आसञ्चं अविस्सामे ॥१११॥
लघुकम्मा गुरुत्तमा-सप्पा विस्समावईसु पत्ता वि ।
मणवयणंनणुषिसुद्धं, सीले पालीनि सीय व्व ॥११२॥”

ध० १००० अ० ६ त्वा० । (कुशीलसुशीलं कुसी-
लं शब्दे तृतीयभागे ६११ पृष्ठे उक्तं ।) सर्वसंयरे,
आ० म० २ अ० । अष्टादशसहस्रमेवंसंख्ये संयमे
आचारः १ अ० १० अ० ३ उ० । उ० १० । संधा० । मधुमांस-
निशाभोजनादिपरिहाररूपे आचारे, उक्त० १४ अ० ।
व्यवहारः ध० १ अ० । संधा० । ज० । शीलमष्टादशशी-
लासहस्रसंख्यं, यद्वि वा-मश्रावतसमाधानं ब्रह्मेतिव्रजजयः
कावयार्थप्रदः त्रिसुसिमुन्नता चैतत् शीलम् । आचारो १ अ० ६
अ० ४ उ० । शीलं सदाचारो विरतसम्यग्दृष्टाविरतिमतानु-
देशसर्वविरत्यात्मकं स्मरितम् । उ० ० ७ अ० । न० । शीलं-
समाधानं लघूत्वात् शीलम् । अहिसायाम्, प्र० १० १ संवे०
द्वार । ब्रह्मसंख्ये, सं० । १० । न० । " वरे-प्रवेश्य ज्वालेत
हुनाग्नेः, नवापि भस्म चिरसंनिवृत्तमम् । वरे-दिः शृः
सुसिमुन्नतेतसं, नवापि शीलस्त्वलितस्य जीवितम् ॥ १ ॥ "
सूत्र० १ अ० २ अ० २ उ० । दानेन मध्याभागा, दैहिनां
सुरगतिश्च शीलम् । भावयथा च विमुक्ति-स्तपसा सर्व-
णि सिद्धयन्ति ॥ २॥ " सूत्र० १ अ० १२ अ० ।

आयकस्य शीलानि—

संप्रति शीलवस्वरूपं द्वितीयं लक्षणं व्याख्यायन्माह—
 आबबलं ह्यु निसेवइ, वजइ वरगेइयविसल्लमकजे ।
 निष्पल्लुइडवैसेतो, न भंणइ सविचारववलाइ ॥३७॥
 परिहरइ बालकील, साइइ कजाइ महरनीण ।

इय छविहसीलजुओ,विभेओ सालवंतो तथ ॥३८॥

आयतन धार्मिकजननीलनस्थानम्-उक्तं च"अथ साहसि-
या बहवे,सीलयता बहुस्तुया। हरितान्वासंयजता। आययसं
त विषयाणां॥१॥ सुचक्षुषाणु प्रांतक्षप्रतिषेधायः-ततश्चा-
यतनमेव निषेधत भावभावका, नानायतनंमिति योगः। "न
भित्तप्राथियु न चोरसंशय, न पार्श्वतियु जनपु संयतेत्। न नि-
क्षुप्राथियुलोकसंनिधौ, कुतंगतिः साधुजनस्य निमित्ता॥१॥

तथा-“द्वैयणित्वेभ्यश्चया, आरत्तित्वेभ्यश्चयी जं ज्येष्ठरेया जंयं
पयद्वह विगर्हीतमस्मत्तयलं महापायं।१।” इति प्रथमं शीलम् ।
तथा-“वर्जयति परगृहमेवशनमयेषां मन्त्रिरेषु गमनमकार्ये शु-
रुनरकार्याभ्ये नष्टविनष्टावात्रास्त्राङ्गान्मयाकिति द्वितीयं शी-
लम् । तथा शिवाय सुद्रुक्त्वंवापः प्रवृत्तयेनेपथने भवति मौ-
ल्यभावक इति तृतीयं शीलम् । त मन्त्रिण न हन्ते सखिकारणं
रागद्वेषधिकारान्पार्श्वहेतुभूतानि वचनानि वाक्च इति चतुर्थं
शीलम् । तथा पांडुराग्नौ न सवने बालक्रीडां बालसहजनवि-
नोदव्यापार घृतादिकमिति पञ्चमं शीलम् । तथा साधव्यनि-
विषादप्रायति कार्याणि-प्रयोजनानि मधुरनीत्या सामपूर्-
वकं सोय्य । सुन्दरं कुशवं” त्यादिनति षष्ठं शीलम् ।
इति पूर्वोक्तप्रकारेण बह्विधशीलयुक्ती विशेदः शीलवान-
त्र आचर्कवत्सार इति ।

संप्रत्येतेदेव शीलपदकं व्याख्यातयन् प्रथमं शीले ज्ञायत-
नलक्षणं गथापूर्वाद्धेन मुणोपदेशनपूर्वकं भाषयति-

आययणसेवणाओ, दोसा निज्जंति वड्डइ गुणोओ ।

आयतनमुक्तस्वरूपं तस्य सधनादुपासनाद्वाशा मिथ्यात्वा-
द्यः क्षीयन्त हीयन्त कथं यान्तीति भावः-वर्धन्ते वृद्धिमुपैति
शीघ्रं वा शानादिगुणकलापः सुस्पृशीनस्यैव । ४० २० । इत्युक्तः
गुणवर्धनोऽमुद्रुद्वेय इति तृतीयो भेदः । (सविकार-
वर्धनवर्जकनिरुपेक्षितभेदः 'सविचारवर्धनवर्जक' शब्दे त-
त्कथानकं च 'मित्यस्ये' शब्दे उक्तम् ।)

संप्रति बालक्रीडापरिहाररूपं पञ्चमं भवम-

भिधित्सुर्गाथापूर्वार्द्धमाह—

बालिमज्जणकौला विंहु, मूलं मोहस्तऽन्त्यदंढाश्रो ।
बालिशजनक्रीडाऽपि-बालजनाचरितक्रीडाऽपि घृतादिरूपा ।

उत्तरं च—

च उरंगसारिपट्टिय—यद्वा ईलावयाइजुद्धां ।

पद्महरज(म) इम गाई-पदलियाईहि नो रमई ॥१॥ (इति)
 आसत। सविकारजातवनीत्यपिशब्दार्थः, दुरलंकारः—
 लिङ्गं चिह्नं मोहस्यानर्थदृष्टत्वात् निष्फलप्रायारम्भप्रवृत्तेरि-
 हाप्यनयंजनकार्थेन च, जिनदासस्येव । ध० २० । इत्यु-
 क्तः शीलवधो बालक्रीडापरिहार इति पद्मो भेदः ।

सप्रति पुरुषश्च न अभियोगपरित्यागलक्षणं षष्ठं शीलभेदम-
भिधित्सर्गायात्तराद्धमाह—

फरुसवयणाभियोगो, न संमञ्चो सुद्धचम्

परुषवचनेन 'रे दारिद्र ! दासीपुत्र' स्यादङ्गाऽभिधाग आ-
ह्वयानं न सगता-नोचितः शुद्धधर्माणां प्रतिपन्नजिनमतानां
धर्मदानिधर्मलाप्रघटेत्त्वात् ।

तत्र धर्मद्वानि:-

“कुरुसव्ययेण दिगुत्तरे-महिकिञ्चतो य इहण भासतव ।
 वसितव्ये स्वमाणे, इहण इहणो य समासं ।” इति ध्वनान् ।
 धर्मलोचनं पुनः “ब्रह्म धार्मिकाः । पर्याडापरिहारिणः । स-
 विवेकाश्च भावका यद्व ज्वलद्भारोत्कराकारा गिरो गि-
 र्मयी” इत्यादि लोकापवासात् ।

तथा—

“अप्रियमुक्ताः पुरुषाः, प्रवदन्ति द्विगुणमप्रिय यस्मात् ।
तस्माच्च बाह्यमप्रिय-संप्रियमभ्योक्तुर्कामिन ॥ १ ॥

विरज्यते परीवारा-नित्यं कर्कशभाषिणः ।
परिग्रहं विरक्तं च प्रभृत्यं द्वीयते नृणाम् ॥ २ ॥
किञ्च—
अशिक्षितामवर्गेण, इलानि यानि यतः प्रभुः ।
अनः शिक्षा प्रदानव्या, प्रत्यहं मृदुभाषया ॥ ३ ॥
स्वाधीने माधुर्ये, मधुराक्षरसंभवेषु वाक्येषु ।
किनाम सत्त्ववन्तः, पुरुषाः पदवाङ्मय भाषन्ते ॥ ४ ॥ इत्यादि ।
अन एव धीवर्द्धमानस्वामिना महाशक्तमहाश्रावकः स-
त्येऽपि पदं जल्पितं प्रायश्चित्तं चाहितम् इति । यतान्तरं
पुनरुद्वारापथताभिधानं वष्टु शीले तदप्यपदवभाषित्वेन
संगृहीतमव ।

महाशक्तसंविधानकं त्विदम्—

रायगिहपुरसरावर-विभूतनां गिहवर्धं जलहरं च ।
सिरगिलस्रा भमगिहस्रा, नालस्तस्य पथं महासयगा ॥ १ ॥
अट्टकणयकोडी-निहिषुद्धिपविधरपण्डितास्रा ।
नसगासहस्तपरिग-या तस्तस्य (त्वय) अट्ट वया ॥ २ ॥
रेवर्हपमुहा तस्म-मज्जास्रा तस्य रेवर्ह ए उ ।
पिउगहसंतियास्रा, काडीस्रा अट्ट कणयस्म ॥ ३ ॥
नसगासहस्तमाणा, अट्टयया नसयाण पिउहरिया ।
इज्जिकणयकोडी-नसगासहस्तं पुढो य यथा ॥ ४ ॥
अह तस्य समोत्तरियास्रा, गुलीनलए जेए, जिणो वीरो ।
वंदणयडियास्रा, पउरगिह समं महासयगा ॥ ५ ॥
नमिऊण तिहयणमुहं, उच्चयट्टाण निधिड्ढा एसा ।
भययं पि अमयनित्तं-दुसुदरं कहर इह धम्मं ॥ ६ ॥
इह तुलहं गिहधम्मं, लडिउं सावयजणए पदिवसं ।
तस्तस्य विमुञ्जनिमित्तं दिण्णवरिया इह विहयव्या ॥ ७ ॥

तथाहि—

सुनविउडो सट्टो, सम्मं सुमरिज पंचनवकारं ।
जाइकुलदयगुरुध-म्मसंगयं अह विज्जिज्जा ॥ ८ ॥
तो क्खिम्भइमावस्तस्य-मण्डितुं न्हाइउं च दिवसमुहे ।
सियवथां मुहकोसं, काउं पुइज गिहविषं ॥ ९ ॥
वच्चकणां काऊ-ण इहियसं महाविभूइए ।
गच्छिज्ज अज्जिदग्गिहे, पविसिज्ज तेहि समयविहिता ॥ १० ॥
पूर्णां जिणं वंदि-अ तयण वच्चिज्ज सुगुरुपासम्मि ।
काऊण तानि विणयं, पच्चकणां च पयठउं ॥ ११ ॥
धम्मं सुणिज्ज सम्मं, सुउं विज्जि गितागस्रा कुज्जा ।
मज्झगहे पुण पुयं, विहिज्ज जिणनाइपडिमाम् ॥ १२ ॥
पडिलाभिज्ज मूण्णिये, फासुयएलसिय अलण्णद्वारेण ।
साहम्मियवरुद्धं, करिज्ज दीणाइअणुकं ॥ १३ ॥
बहुवीयणतकाया—इवज्जियं भायणं तस्मा कुज्जा ।
वंदे वि जिणवरिदे, गुरुणा य विहिज्ज संवरणं ॥ १४ ॥
तो सत्थरदस्साइ, कुसलमरिहि समं विचारिज्जा
इमभत्तालसो पुण, भुंजिज्ज दिण्णद्वे भागं ॥ १५ ॥
संक्रासमए गिहवे—इयाइं पूवाव पुणवि वंदिज्जा ।
आवस्तस्यं वि हेउं, करिज्ज सज्झायमेगंगा ॥ १६ ॥
नियमाणुसाण ततो, कडिउज धम्मं गिहागस्रा उच्चियं ।
पायं विसयविरत्ता, सीले पालिज्ज पयंसु ॥ १७ ॥
कथञ्चउत्तरणगमार्हं, सावज्जं चइय गंढिवहिएण ।
पंचनमुक्कारपरां, थयं सविज्ज तो निहं ॥ १८ ॥

निहाविगमं चित्ति-अ विसमविससंनिभं विसयसुक्कं ।
सुरसिषपुरगमणरह, एव च मणोरहं कुज्जा ॥ १९ ॥
सिरिअरिहो देवो, सुनासवरणा सुसाइणो गुरुणा ।
तत्तं जिणपणत्तं, भवे भवे इय मह हविज्जा ॥ २० ॥
जिणधम्मवासियमार्हं, वंढो वि वरे हविज्ज सट्टकुले ।
जिणधम्मं विमुक्को, कयावि मा वज्जयट्टी वि ॥ २१ ॥
मलमलितणए जग्गलि-लक्खीवरो सव्वसंगपरिमुक्को ।
महुयरीयाणपहाणं, कया करिस्सामि मुणिअरियं ॥ २२ ॥
अइउं कुसीलसंगं, गुरुपयपेकययं पारिकुसतो ।
जागं अम्मसंत्तो, भवबुद्धं कया काहं ॥ २३ ॥
अकट्टियहरियासिउं, वण्णिम पउमासणए आसीणं ।
बुद्धा मिगज्जपट्टं, अग्घारस्संति मं कइया ॥ २४ ॥
मित्ते सणुम्मि माण-म्मि लेट्टुए कच्चणम्मि पाहाणे ।
सुक्कं भवे ममिस्सं, कया अहं निव्वेस्ससमं ॥ २५ ॥
एव पदिविण्णकरियं, कुणमाणो माणवो निहियमाणो ।
गिहवासं वि वसंतो, आसन्नं कुणइ सिज्जिसुहं ॥ २६ ॥
इय सुणिय महासयगा, आसन्नं विव गहिणु गिहधम्मं ।
तुट्टो सार्गहम्मि गस्रा, विहरइ अन्नत्थ सामी वि ॥ २७ ॥
तस्संसंगयसंज वि, पाविट्टा रेवर्हं न पडिबुज्जा ।
मज्जरसणिसियागता, खुदा धाणियं धणं लुट्ठा ॥ २८ ॥
अविसयार्गज्जिगहिला, सा अन्नदियम्मि नियसवक्कीस्रा ।
छ स्सत्थपमोणेणं, छ क्व हणइ विसपमोणेणं ॥ २९ ॥
पुण्यवउपयधुलकण-गमाइ तस्सि संतिर्यं लेह ।
बहुपाणधयाणी कू-रमाणसा विट्ठइ सयावि ॥ ३० ॥
बुट्टं य अमाघाए, पलमलहंती कयावि तो एसा ।
माराविय सवयास्रा, आणावर गोणपायदुणं ॥ ३१ ॥
चउदसवरिलवसाण, बुह्वमारे ठावणु जिह्मसुयं ।
पोसइसालं पविसइ, विरत्ताचित्तो महासयगा ॥ ३२ ॥
सा मज्जपालमत्ता, हावविस्सासाइविहभावेहि ।
तं उवसग्गइ बडुसा, आहयासइ सुट्टु स मइणा ॥ ३३ ॥
सम्मं समण्णावासण-पडिमा इकारसा वि फासइ ।
नाऊण वरिमसमयं, विहिता पडिवज्जएऽणुसणं ॥ ३४ ॥
तो सुट्टभाषयसुण-अ आहिनाणेण लवणज्जलहिम्मि ।
उत्तरत्तज्जहितासु, नियइ पुट्टो ओयणसहस्तं ॥ ३५ ॥
उत्तरस्रा हिमयंतं, हिट्टा रयणाइलोणुयं नरयं ।
बुलसीवाससहस्त-ट्टियं जाणइ पासेइ ॥ ३६ ॥
इतो य मज्जमत्ता, सा पावा रेवर्हं तहि पत्ता ।
उवसग्गइ पत्थता, दुस्सहरागगिंसंत्ता ॥ ३७ ॥
तो कमियमेरिसी इय, वियज्जमाणेण आहिनाणेणं ।
भायं तस्से सयलं, अरियं तह नययगामिणं ॥ ३८ ॥
इंसि क्विपण्ण भलिया, हा पाविट्टुं निक्कट्टुत्तिवट्टुं ।
निज्जउं अज्जवि पा-व पुज्जमज्जसि केवइयं ॥ ३९ ॥
अं सत्तरत्तमंत्तो, आलस्तस्यवाहिता समभिभूया ।
मरिऊण नं गमिस्ससि, निरयावासम्मि लोक्कयए ॥ ४० ॥
इय सुणिय अन्नवयमया, अइक्खिसो अज्जं म महासयगा ।
मरणभयवविषंयी, बुहियमत्ता सा गया मेहं ॥ ४१ ॥
इत्तां य तत्थ पत्ते-ण वीरनाइण गोयमो अण्णिओ ।
तं वच्च गट्ठु पयसु, मह वयसणं महासयगा ॥ ४२ ॥
अहं न कपए उत्तम-गुणाण सट्टाण भासिउं फरुसं ।

परपीडाए जलणं, विसेसओ उत्तमहुम्मि ॥ ४३ ॥
ता तस्स तुमं दुष्सा-सियस्स गिण्हाहि भद्दि पच्छिन्तं ।
तत्ता तद्दि भण्णिते, गोयमस्सायी तद्दि एप्पे ॥ ४४ ॥
कहिओ पट्टभाएसा, संयगगओ तओ महासयगो ।
यंदित्तु गोयमपट्ठे, आलोयद्दि तं अरियारं ॥ ४५ ॥
पण्डियज्झइ पच्छिन्तं, ता पत्ता गोयमा पट्टसमीये ।
इयरो वि समादित्तुओ, सुमरंतो वीरपकमलं ॥ ४६ ॥
कयसत्तिभत्तल्लेओ, विहिण्णा मरितं सुहम्मकप्पमि ।
अरुणाभम्मि धिमाणं, चउपलियठिई सुरो जाओ ॥ ४७ ॥
तत्ता चावय विद्दह, विसिट्ठेहो लहित्तु चारित्तं ।
स महासयगस्स जिओ, अफरुसभासी सिव्वं गमिही ॥ ४८ ॥
महाशतक आलपन् पुरुषवाक्यमालोचनानां,
गणाधिपतिगीतमाद् भुवनभानुना प्राहितः ।
इति स्फुटमधेय भो विमलशीलभाजा जनाः !,
सुधामधुरमुसलं बद्धं संगतं तद् बच्चः ॥ ४९ ॥ "

समर्थितः शीलवतः परुषवचनाभियोगत्याग इति षष्ठो
भेदः । ध० २०२ अधि० २ लक्ष० । स्या० । "कुरंदरंडलणपुष्प-
गाई, वंज्जकत्ति दुव्विसकच्चगाई । जम्मनेरं चंडियसीलभावा,
माऊण कुजा ददसीलभावं ॥ १ ॥ " कल्प० १ अधि० ४
लक्ष० । शीलं च सदाचाररूपमप्रादशशीलाङ्गलक्षणम् ब्रह्मवत्
रूपं चेति त्रिविधं यदुच्यते । ग० २ अ० । स्वभावं, उक्त० १३
अ० । प्रकृती, पं० सू० २ कल्प । स० । फलानपलप्रवृत्ती,
स० ।

सीलंग-शीलाङ्ग-ब० । शीलं-समाधानं तस्याङ्गानि करणा-
नि । दश० ४ तत्त्व । चरणांशुषु, पञ्चा० १४ विष० । पृथिवी-
कायसमारम्भपरित्यागादिषु, आच० ४ अ० । (शीलाङ्गानां
परिमाणम् 'अट्टारससीलंगसहस्स' शब्दे प्रथमभागे २५१
पृष्ठ उक्तम् ।) " जाए करणासभा, इंदियभोगाससमणधम्मे
य । सीलङ्गसहस्सालं, अट्टारसगस्स निप्पत्ती ॥ १ ॥ "
ध० २३ अधि० ७ लक्ष० । संधा० । दश० । (अत्रत्या स्थाप-
ना 'गुरुकुलवास' शब्दे तृतीयभागे १४० पृष्ठ उक्ता ।)

सीलंगजुय-शीलाङ्गयुत-त्रि० । चरणांशुषु, पञ्चा० ४ विष० ।
सीलंगापरिय-शीलाङ्गाचार्य-पुं० । तस्यादित्यात्परनगिञ्ज आ-
चार्यं, येन सं० ७६८ वषे आचाराङ्गटीका बाहरिगणिसाहा-
य्येन कृता । आचा० २ भू० ४ सू० । सूत्रकृताङ्गटी-
काऽपि तेनैव बाहरिसाधुसहाय्येन चक्रे । आचा० । अयं श्री-
जिनभद्रगणिसाम्भवणस्य शिष्य आसीत्, अस्य कोट्या-
चार्येणपरं नाम । जै० ६० ।

सीलकरण-शीलकरण-न० । अनुष्ठानसेवने, प्रश्न० ४ संव०
द्वार ।

सीलकलिय-शीलकलित-त्रि० । सुशीलतया परिहारविरते,
प्रश्न० २ आश्च० द्वार ।

सीलखलियपधवणा-शीलस्खलितप्रज्ञापना-स्त्री० । शील-
स्खलितानां न्यामाहितानां यथावस्थितार्थरूपणायाम्,
सूत्र० १ भू० ३ अ० १ उ० ।

शीलगुण-शीलगुण-पुं० । शीलं समाधानं तदेव गुणः शी-
लगुणः । समाधानरूपे गुणे, प्रश्न० १ संव० द्वार । आचा० ।
२२६

शीलगुणोववेय-शीलगुणोपपेत-त्रि० । शीलं चारित्रं तदेव
गुणः, यद्वा-गुणः पृथग्वद् ज्ञाने, ततः शीलगुणेन शीलगुणा-
भ्यां वा चारित्रज्ञानाभ्यामुपपत्ताः शीलगुणोपपत्ताः । ज्ञानिषु
संयतेषु, उक्त० १ अ० ।

शीलऽऽङ्ग-शीलाढ्य-त्रि० । अप्रादशसहस्रब्रह्मनयंभेदे शीलेः
पूर्णे, उक्त० १६ अ० ।

शीलपरिधर-शीलपरिगृह्-न० । चारित्रस्थाने, प्रश्न० २ सं-
व० द्वार ।

शीलभंग-शीलभङ्ग-पुं० । ब्रह्मव्रतनाशे, व्य० ७ उ० । (संयतीनां
ब्रह्मव्रतभङ्गः 'सवायारशब्दे' तृतीयभागे ७१५ पृष्ठे उपापादि ।)

शीलभद्-शीलभद्-पुं० । स्वनामक्यान् आचार्यं, यच्छि-
ष्येण चन्द्रसूरिणा संवत् ११७४ वषे निशीथचूर्णेर्विशति-
तमोद्देशकस्य व्याख्या निममे । नि० सू० २ उ० ।

शीलभूय-शीलभूत-त्रि० । शीलं चारित्रं भूतः प्राप्तो यः स
शीलभूतः । शीलयुक्तं, उक्त० २७ अ० ।

शीलमंत-शीलवत्-त्रि० । शीलमस्यास्तीति शीलवान् । आ-
च० ३ अ० । आयतनसेवादिष्वद्विषयशीलयुक्तं भावकं, ध०
२ अधि० । ध० २० । (शीलवत्स्वरूपं द्वितीयलक्षणे 'सावग'
शब्दे अस्मिन्नेव भागे प्रतिपादितम् ।) सदा-
चारे, उक्त० ७ अ० । शीलयुक्ते, पं० व० १ द्वार ।
अप्रादशशीलाङ्गसहस्रधारिणि, आचा० २ भू० १ सू० १
अ० ६ उ० । सामान्येन लाघवयोगविरतो वा शीलवान्-
भयेते । सूत्र० ७ अ० । यः प्राशुकसम्प्रमादिदोषरहितमाहारं
भुङ्क्ते तं शीलवन्तं वदन्ति तज्ज्ञाः । सूत्र० १ भू० ७ अ० ।

शीलरयणधरि-शीलरत्नसूरि-पुं० । पाञ्चालगच्छीयजयकीर्ति-
सूरिशिष्यं, तेन च संवत्—१४६१ वषे भीमरुक्मसूरिकृ-
तमघट्टतस्य टीका कृता । जै० ६० ।

शीलवाह-शीलवादिन्-पुं० । शीलवन्तमात्मानं वादयितुं
शीलं यस्य स शीलवादी । कुशले शीलवत्स्वरूपापके, सू-
त्र० १ भू० ७ अ० ।

शीलवित्ति-शीलवृत्ति-स्त्री० । हिंसानुनादत्ताब्रह्मपरिग्रहवि-
रमणकुशलानुष्ठानवर्तने, हा० २५ अष्ट० ।

शीलवय-शीलव्रत-न० । अणुव्रतं, आ० क० १ अ० । स० ।
दश० । भ० । औ० ।

शीलसागर-शीलसागर-पुं० । शीलेन सागर इव शीलसा-
गरः । शीलवतां प्रधानं, आ० म० १ अ० ।

शीलायार-शीलाचार-पुं० । शीलं समाधिस्तत्प्रधानस्तस्य
वाऽऽचारऽनुष्ठानम् । शीलेन वा स्वभावेन वा आचरणे,
स्या० ४ डा० १ उ० ।

शीलायारसमाधिय-शीलाचारसमन्वित-त्रि० । शीलदोषर-
हितं, व्य० १ उ० ।

शीलेस-शीलेश-पुं० । शीलं समाधेन तच्च निश्चयतः प्रक-
र्षप्राप्तः समाधानरूपत्वात् सर्वसंस्वरस्तनस्तस्य सर्वसंस्वर-
रूपस्य शीलस्येशः शीलेशः । शीलश्रीमयस्थां प्रतिपन्नं, विशे० ।

सीवण-सीवन-न० मूल्या वस्त्रखण्डसन्धाने, नि० सू० १२३० ।

आचा० (अञ्चलस्य स्फुटितवस्त्रस्य वस्त्रस्यैवार्थं मूल्यादि-
याचनम् 'अञ्चलपरिमह' शब्द प्रथमभागे १८१ पृष्ठ उक्तम् ।)

सीम-शिप-धा० । विशेषणे, "क्यादीनां दीर्घः" ॥८॥३३६॥

इति स्वरस्य दीर्घः । सीमइ । शिपयंत । प्रा० ४ पाद ।

शिपिन्-न० । "सर्वत्र लगामचन्द्रे" ॥८॥१७६॥ इति रलोपः ।

"लुप्तयश्चशपसां शपसां दीर्घः" ॥८॥१७३॥ इति स्वरस्य दीर्घः ।

प्रा० । शिपसि, आ० चू० १, अ० । मत्स्ये, दर्श० ४ तस्य ।

प्रज्ञा० । आचा० । उक्त० ।

शिप्य-त्रि० । शानितुं शक्यः शिप्यः । उक्त० । शिप्ताधा-
रक, उक्त० २० अ० । स्वदीक्षिते, व्य० । उपाध्याय-
स्यापामक, जी० ३ प्राति० ४ अधि० । शिष्योऽग्यतायां
योग्याद्यां दृष्टान्ताः । विशेष० ।

अथ भापक-विभापक-वार्तिकविद् एवागम्या प्रतिपिपाद-
यिषुराह—

उणं सममहिंय वा, भणियं भांसति भामगाईया ।

अहवा तिएणवि माह-ज कडुकमाइनाएहिं ॥१४२४॥

अनुयांगामाचार्येण यद् भणितं—व्याख्यातं तस्मादुक्तं योऽ-
स्यस्य भापयत—व्याचष्ट स भापक उच्यते । तद्व्याख्यानस्य
समं तु भापमाणो विभापकः । प्रज्ञानिशयवस्तन्नाधिक भाप-
माणो वार्तिककृद्वाति । अथवा—किमेतन् वदुना? श्रीनित्यतान्
भापकादीनन्तरव्यवमाणकाष्ठकमादिभिर्ज्ञानैरुदाहरणैः सा-
धयन्—कथयति । अनन्तरानुश्रुतिगमाध्याप्रत्ययनम् ।

तान्येव काष्ठकमाद्युदाहरणान्याह—

कडु पोन्थ चित्तं, मिरिघरिण पोंड-देमिण चैव ।

भापग-विभापण वा, वृत्तिकरणं य आहरेण ॥१४२५॥

'काष्ठ' इति काष्ठविषया दृष्टान्तः । यथा काष्ठ कश्चिद्
रूपकार आकारमात्रमयमीलयात, कश्चिद् तु तत्रैव स्थू-
लावययं रूपं किञ्चिद् निपादयान्, अपरस्तु सुविभक्त-
विच्छिन्नादृष्टनिःशेषाङ्गोपाङ्गावयवयुक्तं निर्वर्तयति । एवं
काष्ठकल्पं सामायिकादि सूत्रम् । तत्र भापकः किञ्चिदर्थ-
मात्रमेव व्याचष्ट । विभापकस्तु तस्यैवानेकप्रकारित्यमा-
ख्याति । वार्तिककारस्तु निरवशेषरूपं व्याख्याप्रकारैस्तदर्थं
प्रतिपादयति । पुस्तं लेख्यम्, तद्दृष्टान्तेऽपि काष्ठवदेव सर्वं
वाच्यम् । चित्रदृष्टान्तं तु—यथा काऽपि चित्रकारो वार्ति-
काभिः कुख्यादपु रूपस्याकारमात्रं लिखति । कश्चिन् तत्रैव
हरितालादिवर्णकैर्गौरवर्णादिभावान् दर्शयति । कश्चिन् नि-
रवशेषानपि तद्वत्भावान् सत्यापयति । दार्ष्टान्तिकयाजना
तु तथैवति । श्रीगृहं भारङ्गागारम्, तदस्यास्तीति श्रीगृहि-
का भारङ्गागारिकः । तत्र काऽप्यस्मी 'अत्र भाजन् रत्नानि
सन्ति' इत्यादिवाच्यमात्रमेव जानाति, अपरस्तु तज्ज्ञानि-मानं
अपि वर्तति, अन्यस्तु सर्वोत्तद्वगुण-दोषानवयवबुध्यत एव ।
एवं प्रथम-द्वितीय-तृतीयश्रीगृहिककतुल्या यथासंख्यं भा-
षक-अभाषक-वार्तिककारा विज्ञेयाः । पारङ्गमावकासिता-
वस्थं कमलम् । तच्च यथेष्टाद्विकसिता-ऽधोवकासित-सर्व-
विकसितभेदान् त्रिधा भवति, एवं भापकाद्व्याख्यातमपी-
ति । दशन् देशः कथन् सोऽस्यास्तीति देशिकः, तत्र यथा
कश्चिद् देशिकः पन्थानं पृष्ट्वा दिङ्मन्त्रापरदेशैव तं कथयति,

कश्चिन् तद्व्याख्यानप्राप्त-नगरादिभेदेन, अपरस्तु समस्तानु-
त्थगुण-दोषाख्यानप्राप्तगणापि तमुपादशति । दार्ष्टान्तिकया-
जना तथैव । एवमेतानि भापक-विभापक-व्यङ्गीकरविषया-
गुदाहरणानि प्राप्तपादितानि । इति अनुश्रुतिगमाध्यासंस्लषाधः ।
विस्तारार्थं भाष्यकारः प्राह—

पदमो रुवागारं, धूलावयवावदेमणं बीओ ।

तइओ मव्वावयवे, निहोमि मव्वहा कुणइ ॥१४२६॥

कटुममाणं सुत्तं, तदत्थरूपेणभापणं भामा ।

धूलत्थाण विभामा, मव्वेसिं वत्तिणं नेयं ॥१४२७॥

प्रथमगाथायां प्रथम-द्वितीय तृतीयशब्दवाच्ये रूपकारः,
द्वितीयगाथायां तु दार्ष्टान्तिकयाजना । तत्र काष्ठकमानियं
सूत्रम् । "तदत्थरूपेणभापणं" इति तस्य च सूत्रस्यार्थस्तद-
र्थस्तस्य चानन्तररूपत्वाद् यद्वैक्यभावणं सा भाषा—स
भापकव्यापार इत्यर्थः, स्थूलार्थानां तु कियतामपि भाषणं
विभाषा, सर्वेषां तु निरवशेषाणामर्थानां भाषणं वार्तिकं
ज्ञयमिति ।

पुस्तदृष्टान्तं व्याख्यातुमाह—

पोन्थं दिङ्गागारं, दिङ्गावयवे समत्तपजायं ।

जह तह सुत्तं भामा, विभामणं वत्तिणं चैव ॥१४२८॥

यथा पुस्तं लेख्यं प्रथममन्त्रादिसंवाच्यरूपस्य दृष्टाकारमात्रं
भवति । ततः क्रमेण दृष्टतदवयवम्, ततोऽपि काऽदि-
वर्तिनित-शेषतत्परायां संपद्यते, तथा सूत्रमाधित्य भाषा,
विभाषा, वार्तिकं च जघन्य-मध्यमो-त्तमव्याख्यानरूपे य-
थासंख्यं ज्ञयमिति ।

चित्रदृष्टान्तं विवर्यपुराह—

कुड्डे वत्तिलिहियं, वरणुम्भिन्नं समत्तपजायं ।

जह तह सुत्तं भामा, विभामणं वत्तिणं चरिमं ॥१४२९॥

यथा किञ्चिदह मसृणं धवलं कुड्यम् । तच्च प्रथमं वर्ति-
काभिस्तदालेख्यरूपकाणां लिखिताकारमात्रं भवति । ततश्च
वर्णकाङ्गिर्लेपयते, हरितालादिवर्णकरूपालेन गौरव-
र्णादिवस्त्रं भवतीत्यर्थः । ततः समस्ताः समाप्ता वा पर्याया
आलेख्यधर्मो निष्पन्ना यत्र तत् समस्तपरायम्, समाप्त-
परायं वा भवति—सर्वोत्तमा निष्पन्नं भवतीत्यर्थः । तथाच
कुड्यस्थानीयं सूत्रम् । तत्र भाषा, विभाषा, वार्तिकं च च-
रमं तृतीयं भवतीति ।

श्रीगृहिकादाहरणार्थमाह—

भाणे जाई-माणं, गुणे य रयणाणं मुणइ सिरिघरिओ ।

जह तह सुपमाणं भा-सगादओ अत्थरयणाणं ॥१४३०॥

श्रीगृहिका भारङ्गागारिकः, स च यथा कश्चिद् 'रत्नान्यत्र
ताम्रकरिङ्कादिभाजने सन्ति' इत्येवं मुणतीति सोपस्कारं
व्याख्ययम् । अपरस्तु तेषामेव रत्नानां जातिं मानं च जा-
नति । अन्यस्तु ज्वरादिगमापहतृण-कुत्त-पपासा-भामा-
पन्तृत्वादीन्तद्वगुणानापि वेत्ति । अथवा—अन्यथा योज्यते-
यथा श्रीगृहिकः कश्चिद् रत्नभाजने मरकतादिकां तज्ज्ञातिं
जानाति, अपरस्तु माष-वज्र-गदियाणादिकादिकं तस्मान-
मपि बुध्यते, अन्यस्तु पूर्वोक्तास्तद्वगुणानपि समस्तान् वाच,

तथा स्तनपाज्जन्तस्थानीये धृतं स्तोत्र-बहु-बहुतराद्यंवेत्तारो
भाषकादयो विज्ञेया इति ।

पोगइहएतन्तव्याख्यामाह—

वोंदं विभिन्नमीमं, दग्गुल्लं वियमियं विमेषेण ।

जह कमलं चउरुवं, सुत्ताच्चउक्रमपेवं ॥ १४३१ ॥

पोगइमविकसितावस्थं कमलम् । तस्य च पश्चात् तिष्ठो
ऽवस्था जायन्ते, तद्यथा—'विभिन्नमीमं' इति ईषड्विभ-
क्तिमित्यर्थः । तथा 'दग्गुल्लं' इति अधोविकसितमित्यर्थः ।
तथा: 'वियमियं विमेषेण' इति सर्वात्मना विकसितामि-
त्यर्थः । एवं च स्मृति यथा कमलं चतुरूपमुक्त्वा, तथा
सूत्रादिचतुष्कमपि विज्ञेयम्—आविष्टं मुकुलितं सूत्रम्,
तथा, अल्प-बहु-बहुतराद्याख्यानरूपास्तस्य तिष्ठोऽवस्थाः,
इत्येवं चतुरूपनिति ।

अथ दिशकहएतन्तव्याख्यामाह—

पंथो दिमाविभागां, गाम-पुगइगुणं दोमपयालं ।

जह पहदमणमेवं, सुत्तं भामाईतियं च ॥ १४३२ ॥

इह पन्थाः कश्चिद् ग्राम-नगरादीनां भवति । तं च पुष्टः
कोऽपि दिग्विभागमात्रमेव कथयति, अन्यस्तु तद्व्यव-
स्थितग्रामनगरादीन् कथयति, अपरस्तु मार्गगतनिःशेष-
गुण-दोषादिचारमपि कथयति । इत्थं यथा पन्था मार्गस्य
देशने त्रिविधं प्रचलति, एवं भाषा-विभाषा-वार्तिकल-
क्षणमपि त्रितयमवगन्तव्यम् । तदिह सर्वेषां काष्ठाद्दह-
एतन्तव्यं परमार्थः—जघन्य—मध्यमे—रूपेणव्याख्यानं
भाषक-विभाषक-व्यङ्गीकार उच्यन्ते इति । तद्वै जिनप्रव-
चनोपनिः प्रवचनैकार्थिकानि, तद्विभागश्चोक्तः ।

अथ क्रमप्राप्तमपि द्वाग्विधिं द्वाग्विही वि महत्था तत्थ
यि वक्खाणवर्हाविज्जासो, मा हाज्ज् इत्यादिपूर्वोक्त-
कारणादुल्लङ्घ्य, व्याख्यानविधिमेवेह तावदभिधायसुः प्र-
स्तावनामाह—

एयस्स का गु जोग्गो, वत्तुं सोऽत्तं च केण विहिण्णा वा ।

पुव्वोइयमंबंधो, वक्खाणविही विभागाओ ॥ १४३३ ॥

एतस्य च वक्ष्यमाणस्य 'उहमे निहमे य' इत्यादिद्वाग्वि-
धेः सर्वस्य वाऽनुयोगस्य का वक्तुं योग्या गुरुः ?, कश्च
भ्रातुं योग्यः भ्राता ?, केन वा विधिनाऽस्मी वक्तव्यः ?,
इत्येतदभिधानीयम् । अत एव तस्मात् प्रवचनैकार्थिकवि-
भागादन्तरं 'द्वाग्विही वि महत्था' इत्यादौना पूर्वप्रति-
पादितमेवंधो व्याख्यानविधिरुच्यते । पाठान्तरं वा 'वि-
भासाउ ति' सामान्येन पूर्वमुद्दिष्टस्येदानीं व्याख्यानविधि-
विशेषण भाषणं भाषा भणने 'क्रियते' इति शेषः इति माथा-
ष्टकार्यः । (१४३४ माथा 'वक्खाण' शब्दे पष्ठे भाग उक्ता ।)

विस्तरस्तु गौहएतन्तं भाष्यकारः प्राह—

भगनिविट्ठं गोणि, केऽत्तं दोतो व्व न सुयमायरिओ ।

एवं मए वि गहिं, गिहिह तुमं पि ति जंपतो ॥ १४३५ ॥

अविगलगेविकेया, ज जो वि मंदकस्समो सुगंभीरो ।

अक्खेवनिस्सपपमं-गपारओ सो गुरु जोग्गो ॥ १४३६ ॥

सीसो वि पहाणयरो, शेगंताणविचारियग्गही ।

सुपरिच्छियकेया इव, थाणवियारक्खमो इट्ठो ॥ १४३७ ॥

कस्यापि धूर्तस्योपाचितसर्वाङ्गमुन्दरस्वरूपाऽपि गांः कथ-
मापि संस्थानीयप्रदेशं स्थिता भग्ना । ततश्चात्थातुं न शक्ता-
ति, इत्युपविष्टैव तिष्ठति । ततस्तत्र धूर्तेन कस्यापि सु-
गन्धस्य क्रतुस्तैवोपाविष्टा मूल्येन प्रदत्ताऽस्मी । स्वयं पुनर-
पस्तुः । क्रताऽपि यावत् तामुत्थापयति, तावद् न शक्ता-
त्युत्थातुमस्मी । ततस्तथैव स्थिताऽस्यस्य मूल्येन दातुमा-
रब्धा ततयम् । स च दत्तत्वाद्धः प्रभुत्ववयवानां निर्गन्ताय
तामुत्थापयति मूलकेता च तत्कर्तुं न ददाति । वदति च
मयापाविष्टैवेयं गृहीता, स्वमप्युपाविष्टमेषामुं गृह्णाण । एवै
च न काऽपि गृह्णाति, उपहसति च तस्मिन् । अथ प्रकृ-
ते याज्यते-भग्ना स्मृता निविष्टा भगनिविष्टा तां भगनिवि-
ष्टां गोणि' गां यथा मुग्धः कश्चिदुपाविष्टमेव क्रीत्वाप-
विष्टमेषाऽस्यस्य दत्तं प्रयच्छन् कतेपहामविषयत्वाद्यो-
ग्यः । 'न सुयमायिगउ' इति एवमाचार्योऽपि 'न' नैव या-
ग्या भवतिः किं कुर्वे ? धृतं ददत्-प्रयच्छन् । कथंभूतः
सन ? इत्याह—'एवमविचारितमेव मयाऽप्येतत् धृतं गृ-
हीतम्, स्वमप्यविचारितमेव गृह्णाण' इति शिष्यं प्रति ज
ल्पयति । इत्थंभूतस्य स्मृः पार्श्वे न भ्रातव्यम्, संश्रुति-
पदेपु तिष्ठ्याभावेन मिथ्याव्यगमनप्रसङ्गात् । अतो व्या-
ख्यानस्यायमयोग्याऽभिधीयत इति । कथंभूतः पुनर्योग्यः ?,
इत्याह—'आवगलेत्यादि' सुगमा । तद्वै गुणयोग्यस्य
योग्यस्य च स्वरूपमुपदर्श्य शिष्यस्यापि तदाह—'सीसो वो'
त्यादि, शिष्याऽपि 'न' नैव प्रधानतरः, किन्त्वयोग्यः । कथं-
भूतः ?, इत्याह—मुग्धगोत्रेनैकान्तेनाऽविचारितप्राही । य-
स्तु स्थानविचारक्षम आग्रहगहिता विचारयोग्ये वस्तुनि-
विचारकः स सुपरिचित्तमवार्त्तिक्यिक इव सिद्धान्तध्व-
खे इष्टो योग्यः शिष्य इति ।

अथ चन्दनकथाहएतन्तविवरणमाह—

जो सीसो सुत्तत्थं,

चंदणकंथं व परमयाईहिं ।

सीमिह गलियमहवा,

मिकिम्बयमाणेण स न जोग्गो ॥ १४३८ ॥

कथीकयसुत्तत्थो

गुरु वि जोग्गो न भासियव्वस्स ।

अविगामियसुत्तत्था,

सीमाऽऽपरिया विणिहिट्ठो ॥ १४३९ ॥

इह भाषार्थस्तावत् कथानेकतोच्यते—द्वाग्वय्यां नगरी वा-
सुदेवस्य राज्यं पालयतो गोशीपि-श्रीखण्डमथ्या देवनाप-
रिगृहीतास्तिष्ठो भये आसन्, तद्यथा-सांप्रामिकी, आङ्ग-
निकी, कौमुदीका । तत्र प्रथमा संप्रामिकालं समुपास्थित
सामन्तादीनां शापनार्थं वाद्येन, द्वितीया पुनरुद्धते-आग-
न्तुके कस्मिंश्चित् प्रयोजने सामन्ता-ऽमात्यादिलोकस्थैव
शापनार्थं वाद्येन । तृतीया तु कौमुदीमहोत्सवाद्युत्सवशाप-
नार्थं वाद्येन । चतुर्थ्यापि गोशीपि-श्रीखण्डमयी भरी तस्या-
सीत् । इयं तु षट्पणमासपर्यन्ते वाद्येन, यच्च तच्छब्दे
भृशानि, तस्यातीतम्, अनागतं च प्रत्येकं पाठमात्मक-

मशिवमुपशाम्यति । इयं च प्रकृतापयोगिनी चतुर्थी भेरी ।
इति तदुपसर्गलिख्यते-

कदाचित् सौधमंद्वलोकं समस्ताऽमरसभापुरस्सरमभि-
हितं शकुण-

“पेच्छ अहां ! हृदिमुद्रा, संपुरिस्ता दोलनकलमग्नौ वि ।

गिरहांति गुणं चिय तह, न नीयजुअंणं जुअंति ॥ १ ॥

एयं असहर्हता, कोइ सुगं चित्तए किहं सु एव ।

संभवइ जं अगहिउं, परदोसं चिट्टए कोइ ॥ २ ॥

इयं चित्तुअ इहं, समागओ तो विउअए एसो ।

बीभत्थकसिणवसं, अइहुगंधं मयगसुणयं ॥ ३ ॥

तस्स यं मुहं विउअइ, कुंजलपवरदसणं रिखाली ।

नेमिजिणवत्तणत्थं, चलिअस्स पहिमि हरिणो य ॥ ४ ॥

तं उवदंसइ सुणयं, भगं गंधेण तस्स हरिसंजं ।

सयलं पि उअहेण, वच्चइ कहो उणं सकयं ॥ ५ ॥

विविहं भावंतो पो-गल्लाण वच्चइ पंहेण तेष्व ।

ददंण यं सुणयसवं, पभणइ गुरुयत्तणेष्वं ॥ ६ ॥

अइसिणकसिणवत्थं-चलं व्व वयणं इमस्स पेच्छ अहो ।

मुत्तायलि व्व रंइइ, निम्मलजंएहा दसणपंती ॥ ७ ॥

अहं चित्तिं सुरेणं, सच्चं जं अमरसामिणा भणियं ।

नूणं गुणं चिय गुरुया, पिच्छंति परस्स न हुं दोसं ॥ ८ ॥

अहं अजदिणं देवा, तुरयं अजहरइ वल्लहं हरिणो ।

निजं च तस्स सयलं, विणिज्जियं तेण कुटलगं ॥ ९ ॥

तो अण्णया वि विण्हं, तुरगस्स कुदावयमि पांडलग्गो ।

अहं देवणं भणियं, जिणं उं घणंति रयणइ ॥ १० ॥

तो जुअभांमो ति भण-इ कसयो किं रहयरे अहयं ।

तो गणह तुमं पि रंइ, जणं समाणं हवइ जुअं ॥ ११ ॥

नेच्छइ एयं देवा, तुरपिहं गयाइपिहं विं स जुअं ।

जा नेच्छइ ता भणिआ, हरिणा तो भणसु तुममेव ॥ १२ ॥

इवणं तओ भणियं, परंमुद्रा दो वि होइऊण पुणो ।

जुअभांमो प्यघाए-हि भणइ तो कसयो देवं ॥ १३ ॥

अइ एवं तो विजिआ, अहयं तुमए तुरंगमं नेहि ।

जुअभांमि पुणो कइमवि, न हुं पोरसनीयजुअंणं ॥ १४ ॥

संजायपच्चओ सो, पच्चक्खा होइऊण तो देवा ।

भणइ अमोहं देवा-णं देसणं भणसु किं पि वरं ॥ १५ ॥

अहं भणइ कसयो असि-वपसमणि तो पयच्छु महं भेरि ।

दिआ यं सुरेणागम-णवइयरं साहिउं यं गअओ ॥ १६ ॥

छणं छणं मासा-णं सा इ वाइअए तहि भेरी ।

जा सुणइ तीरं सहं, पुव्वुपअउ वाहीओ ॥ १७ ॥

नस्संति तस्स अवरं, ताउ(तह)य न हुं होति जाव छुमासा ।

अहं अजया कयाइ, वणिओ आगंतुओ कोइ ॥ १८ ॥

वाइअजरेण धणियं, अभिभूओ भोरिअकयं भणइ ।

होणारसयसहस्सं, गणहसु महं देसु पल्लमं ॥ १९ ॥

भेरीरं छिंविऊणं, दिअं तणावि लोभयसगणं ।

अजणं वंदणं य, भेरीए थिगलं दिअं ॥ २० ॥

इयं अजणं विदिनं-णं तेणं कथीकया इमा भेरी ।

अहं अजया यं अस्मिन्, हरिणा ताडावया एसा ॥ २१ ॥

अकलणं तीसं, सहो सुच्चइ हरिसभाए वि ।

कथीअणवइयरं, विआओ केसवणं तओ ॥ २२ ॥

मारावेओ यं सो भे-रिअकअ तेणं अट्टमं काउ ।

आराहिआं स देवा, अजं भेरिं च सो देइ ॥ २३ ॥

अजो यं कसवणं, कओ तहि भेरिपालओ सो य ।

रक्खइ तं जंअणं, लंइइ लोभं च तो हरिणो ॥ २४ ॥ ”

अथ गाथासारायः कथ्यते—स शिष्याऽनुयोगश्रवणस्य न योग्यः, किम् ? इत्याह—यः सूत्रम्, अर्थं वा चन्दनकन्या-
वत् परमतादिभिर्मिथ्ययति । गलितं वा विस्मृतं शिलिन्मा-
नेन—शिक्षितत्वाद्द्वारणं परमतादिभिर्मिथ्यात्वा संपूर्णं
करोति । इदमुक्तं भवति—यथा भेरीपात्रकेन गोशीर्षी-
खण्डभेरी इतरचन्दनखण्डैर्मिथ्यात्वा कन्या कृता, एवं यः
शिष्यः सूत्रमर्थं वा परमं तेन, आदिशब्देन स्वकीयेनैव प्र-
न्यामंतरणं मिथ्ययित्वा कर्त्तुं करोति, अथवा—विस्मृतं सू-
त्रमर्थं वा ‘सुशिक्षितः स्वयमेवाहम्, तन्मयं कश्चित् कदा-
चित् किमपि पृच्छामि’ इत्यहङ्कारेण परमतादिभिरपि मि-
थ्ययित्वा संपुरणं विवृणोति, सोऽनुयोगश्रवणस्य न योग्य-
इति । एवं कर्त्तुं कृतसूत्राणामु गुरुप्यनुयोगाभावात्तस्य न
योग्यः, किन्त्वविनाशितसूत्रार्थाः शिष्याचार्या अनुयागस्य
योग्या विनिर्दिष्टा इति ।

अथ चंदिदृष्टान्तो विमियं—

अत्थात्थनिउत्ता-भरणाणं जिएणसेद्धियं व्व ।

न गुरुं विहिमणिए वा, विवरीयनिआयआं सीसां ॥ १४४०

सत्थात्थनिउत्ता, ईसरध्या मभूमणाणं व ।

होइ गुरुं सीसोऽवि य, विणिआंएतो जहाभणियं ॥ १४४१ ॥

भावार्थः कथानकेनाकथ्यते—वसन्तपुरं नगरं प्रतनः श्रेष्ठी-
राजा पद्मात् स्फेडितोऽप्यो नवश्रेष्ठीं विहितः । तथापि
जीर्णश्रेष्ठिद्विदुर्नवश्रेष्ठिद्विदुर्हिना सह कथमपि महतीं प्रीतिः
संजाता । परं तथापि जीर्णश्रेष्ठिपुत्रिका हृदयं कालुष्यं न
मुञ्चति—‘वयमतैः पद्मात् परिश्रेष्ठिनाः’ इति । अन्यदा च
ते द्वे अपि जलाशये कञ्चिद् गते । ततश्चाभरणानि तटे मु-
क्त्वा नवश्रेष्ठिद्विदुर्हिना जीर्णश्रेष्ठिपुत्रिकया सहैव मञ्जानार्थं
प्रविष्टा । ततश्च जीर्णश्रेष्ठिद्विदुर्हिना भूमित्येव जलाद् निर्ग-
स्य नवश्रेष्ठिद्विदुस्सत्कान्याभरणानि गृहीत्वा वलिता । इ-
तरया तु जलमध्यगततयाऽप्युच्चैः स्वरैश्च निधिषा । तत-
श्च ‘का त्वम् ?’ कानि च तानि त्वदीयाभरणानि ? मया
ह्येतान्याभरीयान्येव गृहीतानि, इत्यादि जटपन्ती गाढमाक्रो-
शन्ती च सा गृहं गता । कथितं च निजमातापित्रोः अनु-
मते च तत् ताभ्याम् । भणिताऽसौ तूष्णीं विधाय तिष्ठ
त्वम् । तत् इतरयाऽपि निजपित्रोस्तत् कथितम् । याचिता-
नि च ताभ्यां तान्याभरणानि । न समर्पयन्ति चेतराणि ।
ततो राजकुलपयवहागे जातः । कारुणिकैश्च साक्षां पृष्टः ।
न च काऽप्यसौ संजातः । ततस्ते द्वे अपि दार्ढ्यं आकार्य-
जीर्णश्रेष्ठिद्विदुर्हिना मोक्षा यदि त्वदियान्याभरणानि, तर्हि भू-
मित्येवामृत्युस्माकमव पश्यतो परिधाय दर्शय । यावच्चैषा
तानि परिधातुमारब्धा, तावदनभ्यासादन्यस्थानां चित्तमा-
भरणमन्यत्र नियाजयति । यद्यपि किञ्चित् स्थाने नियुक्त्वा
तत्पत्यं श्रेष्ठमेवाभानि, क्षुभितत्वेन च न किञ्चिदसौ जानाति
ततो नवश्रेष्ठिद्विदुर्हिना तैरक्षा । तथा च स्वयस्तथा स्था-
नौचित्येन सर्वार्थेष्वभाषणानि भूमित्येव परिद्वर्तयति,
क्षिप्त्वा चातीव शोभते । ततस्तैः पुनरपि सा मोक्षा—

कर्मण्येव मुञ्च तानि, तथा च कर्मणावतारं तथैव मुक्ता-
नि । ततो ज्ञानः कारुणिकः सद्भावः । द्गिह्नतश्च शरीर-
निग्रहणं राक्षा जीर्णश्रेष्ठे । तदुद्दिता चाऽनर्थभाजने सं-
जाता । एवं जीर्णश्रेष्ठिदुहितेवाभत्यानामस्यानाऽर्थानां
नियोक्ता न गुरुः—गुरुपदयोग्याऽसौ न भवतीत्यर्थः ।
एहिकामुष्मिकाणां निःसंख्यानार्थानां भाजनमसौ संपद्यते ।
विवाहमणिते च—गुरुणा यथावत् प्रकृतिं चाक्षानादिना
विपरीतयाञ्जकः शिष्याऽपि 'न' नैव श्रवणयोग्यः; नापि
कल्याणभागीत्यर्थः । स्वस्थानं त्वथानां नियोक्ता, ईश्वरदु-
हितेव स्वभूषणानां, गुरुयोग्या भवति । शिष्याऽपि गुरु-
भिर्योग्यापदं तथैव नियोजयन् श्रवणयोग्यः कल्याणभाक्
च भवतीति ।

आयकोदाहरणभाष्यम्—

चिरपरिचियं पि न मरह, सुत्तर्थं सावओ सभञ्जं व ।

जो न स जोग्गो सीसो, गुरुत्तणं तस्स दूरणं ॥१४४२॥

इह कथानकं 'सावगभञ्ज' इत्यादौ कथितमव । ततश्च
यथा चिरपरिचितमपि स्वभायी परकलत्रबुद्ध्या भुञ्जानो
न स्मरन्, एवं चिरपरिचितमपि सूत्रार्थः यः श्रुत्यहृदयतया
न स्मरन्, स शिष्या न योग्यः शिष्यत्वस्यापि, गुरुत्वं तु तस्य
दूरणैवेत्यर्थः ।

अथ बधिरगोदाहोदाहरणम्—

अन्ने पुट्ठो अणो, जो साहइ सो गुरु न बहिरु व्व ।

न य सीसो जो अन्ने, सुणइ परिभासए अन्ने ॥१४४३॥

बधिरकथानकं प्रागुक्तमव । गाथाज्ञगर्थस्तु सुगमः ।
अथवा—बधिरश्चासौ गोदाहश्चेति कर्मधारया न क्रियते,
किन्तु—बधिरश्च गोदाहश्चेति द्वन्द्वः । ततो गोदाहो—प्राप्तयकः,
तत्कथानकं तु भिन्नमेवह प्रागुक्तं द्रष्टव्यम् । उपनयस्तु स्वय-
मभ्यूहः । यो प्राप्तयकवद् यावन्मात्रमुक्तस्तावन्मात्रमेव स्वयं
द्रव्यज्ञकालापीचित्यविरहितो वक्ति, स शिष्यत्वेऽप्ययो-
ग्यः, गुरुत्वं तु दूरणैव तस्येति ।

अथ टङ्कणकव्यवहारदृष्टान्तभाष्यम्—

अकलेवनिमयपसं—गदाणगहणाणुवर्तिणं दो वि ।

जोग्गो सीसायरिया, टङ्कणवणिआवमा समए ॥१४४४॥

अहवा गुरुविणयसुय-प्पयाणभएडविणिआगओ दो वि ।

निज्जरलःभयसहिया, टङ्कणवणिआवमा जोग्गो ॥१४४५॥

इहोत्तरपथं म्लेच्छदेशं कचिद् टङ्कणभिधाना म्लेच्छाः ।
ते च सुवर्णसहस्रं दक्षिणापथायातानि क्रयाणुकानि शृ-
हन्ति, परं वाणिज्यकास्तद्वापां न जानन्ति, तेऽपीतरभाषां
नावगच्छन्ति । ततश्च कनकस्य क्रयाणुकानां ख तावत्
पुञ्जः क्रियते, यावदुभयपक्षस्याऽपीच्छापरिपूर्तिः, यावच्चै-
कस्यापि पक्षस्येच्छा न पूर्यते, तावत् कनकपुञ्जात् क्रया-
णुकपुञ्जाच्च हस्तं नापसारयन्ति, इच्छापरिपूर्ती तु
तमपसारयन्ति । एवं तेषां परस्परमीप्सितप्रतीप्सितो व्य-
वहारः । आधापनयगाथाद्वयं व्याख्यायते, तद्यथा—टङ्कणाश्च
वणिजश्च तेषामुपमैवं समये वर्णिता, यथैते टङ्कण-वणिजः
परस्परमीप्सितप्रतीप्सितव्यवहारेण व्यवहरन्ति, एव—
मात्तपरिणैपसङ्गज्ञानप्रहणाणुवर्तिनो द्वयऽपि शिष्या आ-

चार्याश्चानुयोगयोग्या भवन्ति । इदमुक्तं भवति—यथा ट-
ङ्कणा वणिजश्च परस्परैच्छापरिपूर्तिं यावत् सुवर्णस्य क्र-
याणुकस्य च पुञ्जं करोति, एवं शिष्याऽपि तावदाक्षेपं
पूर्वपक्षं करोति यावत् सूत्रार्थमवबुध्यते, न पुनर्भयलज्जा-
ऽद्वहारादिभिरेवमेवावगतनामप्रतो यानि, गुरुरपि तावद्
निर्णयं प्रयच्छति यावच्छिष्यः सूत्रार्थमवगच्छति । प्राप्त-
ज्ञिकं च तावद् गुरुः कथयति यावन्मात्रं शिष्याऽवधार-
यति । शिष्याऽपि यथाशक्ति तत् सर्वं गृह्णातीति । एवं
दानप्रहणाणुवर्तिनो द्वयऽपि शिष्याऽऽचार्या योग्याः । तत्र
दानं च ग्रहणं च दानप्रहणं, प्रसङ्गस्य प्रसङ्गात्तस्य दा-
नप्रहणं प्रसङ्गदानप्रहणं, आक्षेपश्च निर्णयश्च प्रसङ्गदान-
प्रहणं च तानि तथैति समासः, तदनुवर्तनशीला द्वयऽपि
शिष्याऽचार्या योग्या भवन्ति । प्रकारान्तरणार्थं टङ्कण-
वणिगुपमानं भावयति—'अहवे'त्यादि गाथा । अथवा-
शिष्यगौर्नित्याननिक्रमात् कर्त्तव्यः सर्वोऽपि गुरुविनयः,
गुरुणाऽपि शिष्योचित्येन कर्त्तव्यं सर्वमापि धृतप्रदानम् ।
गुरुविनयश्च धृतप्रदानं च, ते एव भागं प्राहृदयक्रयाण-
कं तयोर्विनियोगां विनिमयस्तस्माद् गुरुविनयधृतप्रदान-
भाहृदविनियोगाद् द्वयऽपि शिष्याऽऽचार्याः कर्मनिज्जोरा-
लाभसंहितादृष्टवणिगुपमा अनुयोगस्य योग्या भवन्ति ।
विपर्ययं तु विपर्यय इति । तद्वै 'गाणी चंदण' इत्या-
दिना योग्या अयोग्योश्चाक्ताः शिष्याऽऽचार्याः ।

इदानीं शिष्यस्य विशेषत एव योग्यायोग्यत्वमभिहितुः
प्रस्तावनामाह—

अत्थी स एव य गुरु, होइ जओ तो विसेमओ सीसो ।

जोग्गोऽजोग्गो भणइ, तत्थाजोग्गो हमा होइ ॥१४४६॥

य इदानीं धृतस्यार्थं शृणोति स एव शिष्यः कालान्तर-
णार्थी अर्थयुक्तोऽवगतसूत्रार्थः सन्न यस्माद् गुरुर्भवति ना-
न्यः तस्माद् योग्याऽयोग्यश्च विशेषतः शिष्या भवेत्येते । त-
त्रायोग्यस्तावदयं वक्ष्यमाणो भवति । इति द्वाद्शगाथायाः ॥

कस्म न होही देसो, अणुव्वगओ य निरुवगारी य ।

अप्पच्छंदमईओ, पत्थियओ गंतुकामो य ॥१४४७॥

कस्य गुरोर्न भविष्यति द्वेष्याऽपीतिकरः शिष्यः,
अपि तु भविष्यत्येव । किं सर्व एव ? न इत्याह—
अनभ्युपगताः धृतसंपदाऽनुपसंपन्नो निर्वादितात्मस्थयः ।
अनुपसंपन्नत्वेऽपि तथा निरुपकारी गुरुणामनुपकारकः
सर्वथा गुरुत्वेवप्रवर्तक इत्यर्थः, तत्राप्यात्मच्छन्दमतिः
स्वाभिप्रायं कार्यकारीत्यर्थः । तथा, प्रस्थितो यो योऽन्यः
कोऽपि शिष्या जिगमिषुः, तस्य तस्य द्वितीयः । तथा
गन्तुकामश्च सदैव गन्तुमना य आसंत, वक्ति च 'कोऽ
स्य गुरोः संनिधानेऽर्वातगुणं ? समर्प्यतामनत् धृतस्क-
न्धादि, ततो यास्यामि, इत्येवं चित्त एव सदैवास्त । तत्रै-
वंभूतः शिष्याऽयोग्य एव अवगण्येति भावः । इति निर्यु-
क्तिगाथायाः ।

अनभ्युपगतादिस्वरूपं भाष्यकारोऽप्याह—

भणइ अणुव्वगओ—ऽणुवमंपक्षो सुओवमंपदया ।

गुरुणो करणिआइ, अकुव्वमाणां निरुवगारी ॥१४४८॥

अप्यच्छन्दमईशो, मच्छन्दं कुण्डं सव्वकज्जइ ।

पत्थियओ मंपत्थिय-विइज्जओ निच्चगमित्ठं वा ॥१४४६॥

गंतुमणा जो जंपइ, नवरि समप्पउ इमो सुयस्संधो ।

पठित्ठं मांउं च तओ, मच्छं को अत्थए एत्थ ? ॥१४४७॥

निष्ठाऽपि गतायाः । नवरं ' निष्ठागामउ व्व ' ति यो यः प्रस्थितस्तत्तद् द्वितीयः प्रस्थित उच्यते । क इव ? , नित्य-गामीव पथिक इवत्यर्थः ।

अथ योग्यशिष्यगुणान् दर्शयन्ब्राह्म—

विणओरणहं पंजलि-यंडहि छंदमणुयत्तमाणहि ।

आराहिओ गुरुजणां, सुयं बहुविहं लहुं दइ ॥१४४८॥

नित्यो-वन्दनादिलक्षणस्तनावनता विनयावनतास्तेरित्यर्थः भूतैः सद्भिः, तथा पुच्छादिषु कृताः प्राञ्जलया येन कृतप्राञ्जल्यस्तैः तथा छन्दा-गुणैर्मप्रायन्मिहृताकारादिना विज्ञाय तद्व्यवस्थितश्रद्धानसमयनकरुणकारुणहारणानुवर्त्तमानैरग्राहितो गुरुजनः श्रुतं सूत्रा-ऽर्थाभ्यरूपं बहुविधमनेकप्रकारं लघु-शीघ्रं ददाति-प्रयच्छति । इति नियुक्तिगार्थाः ।

भाष्यम्—

विणओ गणओऽभिदेइ, पठण पुच्छण पठिच्छइ वा णं ।

पंजलिपडो अभिमुहो, कयंजली पुच्छणइमु ॥१४४९॥

सहइ ममन्धइ य, कुणइ कण्वइ गुरुजणाभिमयं ।

छंदमणुयत्तमाणां, म गुरुजणागहणं कुणइ ॥१४५०॥

उक्तायै ।

अथ प्रकारान्तरेणार्ण योग्याऽयोग्यशिष्यानुपदेश्यब्राह्म—
सलघणकुडगचालाणि-परिपूणगहंममहिममं य ।

ममगजलुगविराली-जहगगोभेरि आहरी ॥१४५१॥

' सल ' ति—मुद्रशैलः-पापाणविशेषः, घनो-मयः मुद्रशैलश्च घनश्च तदुदाहरणं प्रथमम्, कुटा-घटाः, चालनी प्रतीता, परिपूणकः-सुप्रगीवटिकागृहम्, हंसमाहंममम-शकजलूकविडालयः प्रतीताः, जाहकः-महुलकः, गोभरी, आभरी चेति योग्यायोग्यशिष्यावपयार्ण चतुर्देशान्युदाहरणानि इतिनियुक्तिगार्थास्तेष्वर्थाः ।

उदाहरणं च द्विविधं भवति चरितं, कल्पितं च । तत्रैह प्रथमं कल्पितमुदाहरणम् । एतच्च भाष्यकारो विवृण्वन्ब्राह्म—

उल्लोऊण न गकां, गजइ इय मुगमंलओऽस्स ।

तं मेवद्वयमंहा, गंतु तस्मावर्णि पइइ ॥ १४५२ ॥

दविउ ति ठिओ मंहा, उल्लोऽस्मिह नव ति गजइ मंलो ।

मलममं गाहिस्सं, निविज्जइ गाहगो एवं ॥ १४५३ ॥

इह क्वाचद्वयं पयनाम्यजदेश समन्ताद् निविडो मुद्र-वद् वृत्तव्यवस्थित्यादिभयंयुक्तः किञ्चिद् भूतलं निमग्नः किञ्चित् प्रकाशाच्चकचकायमानो यद्गदाद्रमागलघूपलरूपो मुद्रशैलः किलासीत् । स च गजित—सालं जल्पति । कथम् ? , इत्याह—अहमार्द्रकं जलं भक्तं कर्तापि न शक्य इति । तच्च मुद्रशैलस्य सन्ध्यां गव्यवचः कुनश्चिद् नारदकल्पाद् श्रुत्या संवर्त्तकं नाम महामयः ' तद्गव्य-

मयाहमपनयामि' इति सप्रधायै तं मुद्रशैलं गत्वा संप्राप्य तस्यैवापरं पतति—निरन्तरं मुशलप्रमाणधाराभिर्वर्ष-नीत्यर्थः, संवर्त्तकमघञ्चात्मपरिणयो शुभीभवति, काले पु-र्व्ववधभूयशावसानार्थं वर्धति, इत्यागमे प्रतिपाद्यते । नस्य च सन्ध्यां जलमनीव भूयःप्राद्वीचकं वासकं च भवति, इति विशेषतस्तस्यैह ग्रहणम् । एवं—समाहोरात्राणि म-हावृष्टिं कृत्वा ' ठिओ मंहा ' ति स्थितो वृष्टेरुपरतोऽस्मां म-घः । कया बुज्झा ? , इत्याह—' दविउ ' ति—द्रावितः खण्डशो नातो मयाऽसौ मुद्रशैल इत्यभिप्रायेणत्यर्थः । पा-नीयं चापस्तुन सुतरामुज्ज्वलीभूतोऽसौ चिकचिकायमानो मुद्रशैलः पुनर्गप गजित । कथम् ? , इत्याह—' उल्लोऽस्मिह नव ' ति—आर्द्रोऽस्यहं न वा ? इति सप्रधाय निरीक्ष्य । भोः पुष्करावर्त्तक ! किमित्येवमेव स्थितोऽपि तिलतुषत्र-भागमात्रमपि ममाद्यापि न भियत इति भावः । ततो ल-जितो विलसीत्भूतः स्वस्थानमुपाश्रितो मघः । तद्वै मु-द्रशैलोदाहरणमभिधायोपनयमाह—' सेलसममि ' त्यादि, यस्य वचनकाटिभिरपि चित्तं न भियते : एकमप्यक्षरं तन्मध्यात् न परिणमनीययः स एवभूतः शैलसमाः मुद्रशैलतुल्य इत्यर्थः, तं तथाभूतं शिष्ये श्रुत्वाऽपि क-श्चिद् प्राहयतीति प्राहको गुरुः, " आचार्यस्यैव तज्जाड्ये, यच्छ्रुत्या नावबुध्यते । यावा गोपालकनेव, कुनीथेनाव-तारिताः ॥१॥ " इत्यादि श्लोकार्थविश्रामतमतिगवाद् ' अह-ममुं प्राहयिष्ये' इति प्रतिज्ञाय समागतो महता च संर-म्भेणाऽध्यापयितुमारब्धः, तथापि स मुद्रशैलामः शिष्याऽ-क्षरमपि न गृह्णाति । न च मनागपि स्वाग्रहप्रत्यवेन बुध्यते । ततश्च यथा पुष्करावर्त्तः तथैव सुचिरं क्ल-शमनुभूय निर्विधेयं—पराजयत, ततो विलसीभूतो लजित-श्च निवर्त्तत तद्ग्रहणाद्यमाचार्य इति । एवंभूतस्य च शिष्यस्य सूत्राऽर्थदानं आगमं प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

कुतः ? , इत्याह—

आचारिणं सुत्तमि य, परिवाओ सुत्तअत्थपलिमंथो ।

अन्नेमि पि य हाणी, पुट्ठावि न दुड्ढया वंका ॥१४५४॥

एवं शैलसमस्यापि शिष्यस्य सूत्राऽर्थदानं प्रवृत्त आचा-र्ये, स्वऽपि चागमं परिवादोऽवर्णवादो लोकसमर्थो भ-वति, तद्यथा—अहो ! तस्य सूरः प्रतिपादिका शक्तिः, ना-पि तथाविधं किमाप परिज्ञानं, यतोऽमुमप्येकं शिष्यमववा-धायितुं न क्षमः, आगमोऽप्यमीमां संवर्त्तः निरतिशयो यु-क्ताविकलश्च, इतरथा कथमयमेकोऽप्यस्माद् नावबुध्यते इ-त्यादि । तथा—सूत्राऽर्थयोरन्तरासम्भवात् पारमन्थने-म-र्द्धने विनाशने सूत्राऽर्थपारमन्थः, ताच्छ्रुत्वाप्रवृत्तस्य सू-रैरामनः स्वपठनपरावर्त्तनव्याख्यानमङ्गा भवतीत्यर्थः । अपरं च—तद्ग्रहणप्रसङ्गः सूत्रावर्णयोः शिष्याणां सूत्राऽर्थ-दानं, तद्ग्रहणप्रसङ्गः इत्यर्थः । न च बहुनाऽपि कालेन तथा-विधः शिष्यः किञ्चिदपि प्राहयितुं शक्यः । कुतः ? इत्या-शङ्कयात्रोदाहृतमाह—' पुट्ठावो ' त्यादि, नियमेन निय-न्त्र्य स्तनपु कारैर्बहुधा स्पृष्टाऽपि वक्ष्यामीति श्रुत्वा बुध्वा भवति एवं मुद्रशैलसमः शिष्याऽपि प्राहणकुशलेनापि गुरुणा प्राज्ञाश्रोत्राऽपि नाक्षरमपि गृह्णाति, ततस्तादृशस्य

सूत्रार्थी न वान्वया, एतिकाऽऽमुष्मिककृशाद्वदुदापमे-
भवात्, ददति चन्, तर्हि समयोक्तृमायाश्चनभाति। अ-
त्राह—ननु मोक्षाऽपौ मुदगशैलदृष्टान्तः, केवलं पापाणाम-
घातीनां जल्पः, अभिप्रायपूर्विकं च प्रवृत्तिनिवृत्ति इत्य-
लौकिकमेवम्। सत्यम्, किन्तु पूर्वमुनिभगवात्राकं प्रति-
विधानम्। तथा—“ चरियं च कर्णयं चिय, आहरणं
दुर्वहमेव पन्नं। अत्थस्स साहण्डा, ईधणमिव आयाण्डाप
॥१॥ न वि अत्थि न वि य होही, उल्लाघा मुगसल्लमहाणं।
उवमा खलु एस कया, भावियजणविबाहण्डाप ॥२॥” इत्यलं
प्रसङ्गेन।

अथ मुदगशैलप्रतिपक्षभूतं घनदृष्टान्तमाह—

वुड्डे वि दाणभेहं, न कएहभोमा पलोठए उदयं।

गहणधराणासमन्थं, इय दयमल्लिं किं कारिम्मि॥१४५८॥
याचना वृष्टताकाशविन्दुभिर्महती गमेरी अभ्यते, ताव-
त्प्रमाणजलवर्षां मघो द्राणमघ उच्यते। तस्मिन् वृष्टेऽपि स-
ति कृष्णा भूमिर्यत्र प्रदेशऽसौ कृष्णभूमः प्रदेशस्तस्माद् न
प्रलोठति वक्ष्यति तस्मिन्नेव पतितं न लुठित्वाऽप्यत्र गच्छ-
ति, किन्तु तत्रैवान्तः प्रविशतीति भावः। एवं शिष्योऽपि स
काश्चिद् भवति यो गुरुनिरुक्तं वक्ष्येयधारयति, न पुनस्त-
स्मिन् पाश्वतेना गच्छतीति। एवंभूतं च सूत्रार्थप्रहणाव-
धारणासमर्थं शिष्यं सूत्रार्थयोः शिष्यप्रशिक्षणपरम्पराप्रवा-
नेनाव्यवच्छेदकारिणि दयं सूत्रार्थज्ञानम्, नाप्यस्मिन्-
नन्तराभिहितमुद्रशैलकल्पः। इत्यन्वयव्यतिरेकतामकत्वादि-
कमेवमुदाहरणम्।

अथ द्वितीयं कुटोदाहरणं विवृण्वन्नाह—

भाविण इयं य कुडा, अपमत्थपमत्थभाविआ दुविहा।

पुष्फाहिं पमत्था, मुगंल्लोहिं अपमत्था ॥१४५९॥

वम्मा य अवम्मा वि य, पमत्थवम्मा उ होति अग्गेज्झा।

अपमत्थवम्मा वि य, तप्पडिवक्खा भवेगेज्झा॥१४६०॥

कुप्पवयणआमन्ने-हिं भाविआ एवमेव भावकुडा।

मेविग्गहिं पमत्था, वम्माऽवम्मा य तह चव ॥१४६१॥

कुटा-घटाः, ते च तावद् द्विविधाः—एकं आपाकात्तीर्णा
नूतना अद्याप्रियमाणत्वाद्धार्या पुष्पजललंतादिनाऽभावि-
ताः, अन्ये तु व्याप्रियमाणत्वाद् भाविताः। विशेषः। (भावि
तावपयः ‘भाविण’ शब्दं पञ्चमभागे उक्तः।) तत्र ये-
प्रशस्तवाभ्याः प्रशस्तभावे वर्मयितुं शक्यास्तऽप्राह्या भवन्ति,
अनादयाः। असुन्दरा इति यावत्। तथा येऽप्रशस्तभावे
घमयितुमशक्या अप्रशस्तावाभ्यास्तऽप्यप्राह्या भवन्ति।
‘तप्पाडिवक्खा भवेगेज्झा’ इति—तेषां प्रशस्तवाभ्यानाम्,
अप्रशस्तावाभ्यानां च ये प्रतिपक्षाः प्रशस्ता वाभ्याः,
अप्रशस्तावाभ्याश्च ते प्राह्या आदयाः सुन्दरा भवन्ति। त-
देवं द्रव्यकुटास्तावत् प्ररूपिताः। भावकुटा अपि प्रशस्ता-
ऽप्रशस्तगुणजलाधारत्वाच्छिष्यजीवा एवमेव भाविताऽभा-
वितादिभेदान् द्रष्टव्याः केवलमत्र पक्षं कुपवचनावसमादि-
भिर्भाविताः ‘अप्रशस्तभाविता उच्यन्ते’ इत्यध्याहारः।
ये तु संघिर्गेष साधुभिर्भावितास्ते प्रशस्ताः; प्रशस्तभा-
विता इत्यर्थः। ‘वम्मा अवम्मा य तह चव’ इति—वाभ्या-

ऽवाभ्यभावना—यथा द्रव्यकुटपक्षे तथैव भावकुटपक्षेऽपि
द्रष्टव्यत्वर्थः। सा चैवम्—प्रशस्तभाविता वाभ्याः, अप्रश-
स्तभावितास्त्ववाभ्याः, एते उभयेऽप्यप्राह्याः। उक्तविपरी-
तान्त्वं प्राह्या इति। तदेवमुक्ता भाविनकुटपक्षः।

अथाभाविनकुटपक्षमधिकृत्याह—

जे उण्ण अभाविता ते, चउत्विहा अह वि मोगमो अन्नो।

छिड्डुकुडभिन्नखंडे, मगले य परव्वणा तेसि ॥१४६२॥

ये पुनर्भाविताः कुटाम्ने छिन्नभिन्नखण्डस्वकलभेदाच्चतु-
र्विधाः। अथवा—भाविताऽभाविनपक्षनिर्णय एवायम-
न्याच्छिन्नभिन्नादिको गमः—प्रकारा वर्तते इत्यर्थः। तमेवाह-
‘छिड्डुकुड’ त्यादि, इह कुटो-घटः कोऽपि सावच्छिद्रो भ-
वति, बुध्ने सच्छिद्रो भवतीत्यर्थः। अन्यस्मिन् भिन्नो राजि-
मान भवति। तृतीयस्मिन् खण्डो भिन्नकणः। चतुर्थस्मिन् स्वकलः
परिपूर्ण एव भवति। एतेषां च चतुर्णां अपि कुटभेदानां
दार्ष्टान्तिकमधिकृत्य प्ररूपणा स्वयमेव कार्या, यथा कोऽपि
शिष्यः श्रुतप्रहणमाश्रित्य छिद्रघटकत्वे भवति, काश्चित्
भिन्नघटकत्वे इत्यादि वाच्यमिति।

अथ क्रमप्राप्तं चालन्युदाहरणमभिधत्तुः मुद्रशैल-

छिद्रकुटचालन्युदाहरणानां परम्पराभेदा-

द्भावकशिष्यमते च निगालिकीर्षुगाह—

सेले य छिड्डुचालणि, मिहोकाहा मोउमुट्टियाणं तु।

छिड्डाह तन्थ विट्ठां, सुमग्गि सुमग्गि नेदार्णि ॥१४६३॥

एंगण विमइ बीए-ण नीइकन्नण चालणी आह।

धन्नन्थ आह मेलां, जे पविमइ नीइ वा तुज्जं ॥१४६४॥

शैलच्छिद्रकुटचालन्युदाहरणैः प्रातिपादिताः शिष्या अ-

प्युपचारात् तथोच्यन्ते, तत्सादृश्यात्। ततश्च शैलच्छिद्र-

कुटचालन्यभिधानानां शिष्याणां गुर्वन्तिकं व्याख्यानं श्रुत्वा,

उत्थायाप्यत्र गतानां मिथः परम्परे कथा समभवत्।

कादशी?, इत्याह—‘छिड्डु’ त्यादि, छिद्रघटकत्वेच्छिद्रः शि-

ष्यः प्राह। किम्?, इत्याह—तत्र गुरुसमीपे उपविष्टस्तदु-

क्तमस्मापमहम्, इदानीं तु न किमपि स्मरामि। छिद्रघटा

सर्वविध एव भवति। सोऽपि स्थानस्थेना मुद्रादिकं

प्रतिस्ते धर्गते, अन्यत्र नृत्तित्य नीतस्य तत्र प्राप्यते,

अर्धाश्छिद्रं गतित्वा निःसृतत्वात्, अतस्तत्कल्पः शिष्यो,

ऽपीत्यर्थादेति भावः। छिद्रकुटकल्पेन शिष्यैरेवमुक्तं चा-

लनीकल्पः प्राह—एकेण त्यादि, चालनीकल्पः शिष्यश्च-

लनी, स प्राह—माश्छिद्रकुटः। शोभनस्त्वम्, येन गुरुस-

मीपस्थेन त्वया तावद्वधारितं तद्वचः पश्चादेव विस्मृ-

तम्, मम तु गुर्वन्तिकेऽपि स्थितस्थेन कणेन विशति,

द्वितीयं तु निर्गच्छति, न पुनः किमपि हृदये स्थितम्।

कणिक्रादिवालन्या अपि हि जलादिकमुपरिभागे नांतप्यते,

अर्धभागेन तु निर्गच्छति, न तु किमपि। संतिष्ठत, अतस्त-

दुपमः शिष्योऽपीत्यमेवाहति भावः। तदेवं छिद्रकुट—

चालनीश्यामेवमुक्तं मुद्रशैलः प्राह—‘धन्नन्थ’ त्यादि

मुद्रशैलो वदति—धन्यावत्र युवाम्, यद्—यस्माद् कारणाद्

युवयोस्तावत्कणयोर्गुरुकं किमपि प्रविशति निर्गच्छति च।

मम त्वेतिदपि नास्ति, तदुक्तस्य सर्वथाऽपि मयं प्रव-

शाभावात्, उपलस्यैवंविधध्यादेवेति । तद्वं चालन्यु—
दाहरणस्य स्वरूपमुक्तम्, शैलाच्छुद्रघटचालन्युदाहरणानां
परस्परं विशेषभाविनः ।

अथ चालनीप्रतिपक्षमाह—

तावत्सखउर कठिणयं,

चालशिपडिवक्खो न सवइ दव्वं पि ।

परिपूणगमि, उ गुणा ,

गलंति दोसा य चिट्ठंति ॥ १४६४ ॥

चालनीप्रतिपक्षः ' भवति ' इति शेषः । कीदृशः ? इत्याह—
तापसानां भोजनार्थिनिमित्तमुपकरणविशेषः ' खउरकठि-
णक ' उच्यते । तद्वं किल वंशं शुद्धादिकं च द्रव्यमनिरु-
द्धं कुट्टयित्वा कमठकाकारं क्रियते । इदं चार्तनिविडत्वा-
त् द्रव्यं, जलमपि प्रक्षिप्तं न स्रवति, किन्तु सम्यग् धरति
एवं शिष्याऽपि यो गुरुभिराख्यातं सर्वमेव धरति, न वि-
स्मरति, न प्राह्यः, चालनीसमस्त्वप्राह्य इति भावः । अथ
परिपूणकोदाहरणमाह—' परिपूणग ' इत्याद्युत्तरार्धम् । प-
रिपूणका नाम सुवर्गचिट्टिकाविरचितो नीडविशेषः, तेन
च किल घृतं ग्राह्यते, ततस्तत्र कचवरमवातिष्ठते, घृतं ग-
लित्वाऽथः पतति, एवं परिपूणकसदृशः शिष्याऽप्युपचा-
रात् परिपूणकः । तत्र हि श्रुतसम्बन्धिनो गुणाः सर्वेऽपि
घृतवद् गलन्ति, दोषास्तु घृतगतकचवरवद्वातिष्ठन्ते, भु-
तस्य दोषाणश्च गृह्णाति, गुणास्तु सर्वथा परिहरत्यसौ,
अतोऽयोग्य इति भाव इति ।

अथ प्रयमुत्थाप्य परिहरन्माह—

सव्वणुप्पामाभा, दोसा हु न संति जिणमण केह ।

जं अणुवउत्तकहणं, अपत्तमासज व ह्वेज्ज ॥ १४६५ ॥

ननु सर्वहप्रामाण्यात् सर्वज्ञोऽस्य प्रवर्तक इति हेतोर्जि-
नमते दोषाः केचिदपि न सम्तीत्यर्थः, तत् कथमस्य का-
ऽपि दोषान् ग्रहीष्यति, असस्वाद्व ? इति भावः । सत्य-
म्, किन्तु यद्यपि जिनमते दोषा न सन्ति, तथाऽप्यनु-
पयुक्तस्य गुरोरेतत् कथनं व्याख्याविधाने तदार्थस्य दोषा
भवयुरिति सम्बन्धः । अथवा-अप्राप्तम्-अयोग्यं शिष्यमङ्गी-
कृत्य जिनमतेऽपि तदुपेक्षिता दोषा भवेयुः, निर्दोषेऽपि
जिनमतेऽप्राप्तभूताः शिष्या असतोऽपि दोषानुद्भावयन्त्ये-
वत्यर्थः । तथा च ते यक्कातो भवन्ति । तद्यथा—

“ पागयमासनिबडं, का वा जणइ पण्यं केणं ।

किं वा चरणेणं गु, दाणेण विणा उ हवइ सि ॥ १ ॥

कायावया य ताडच्चय, ते चेष पमायअणमाया य ।

मोक्खामिहमारियाणं, जाइसज्जणीहिं किं कज्ज ? ॥ २ ॥

का आउरस्स कालो, मइल्लेवरधांयणं य का कालो ? ।

जइ मोक्खंडउ नाणं, को कालो तस्सऽकालो वा ? ॥ ३ ॥ ”

इत्यादि । असन्तश्च सर्वेऽप्यमी दोषाः, “ बालस्त्रीमूढम्-
खर्गाणां, नृणां आरित्रकाङ्क्षणाम् । अनुग्रहायै तत्त्वज्ञैः, सि-
द्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥ १ ॥ ” “ पुत्रवर्माण्यं पि जं वत्थु,
भक्ष्यं तस्य कारणं अरिथि । पडिसेहो य अणुआ, यत्थुवि-
सेसोषलंभो वा ॥ १ ॥ ” इत्यादिना शास्त्रान्तरे विस्तरं
निराकृतवर्तते ।

अथ हंसोदाहरणव्याख्यामाह—

अंवत्तणेण जीहाए, कूचिया होइ खरिमुदगमि ।

हंसो मुत्तुण जलं, आवियइ पयं तह सुसीसो ॥ १४६७ ॥

दुग्धं च जलं च भिन्नयित्वा भाजने व्यवस्थाय कोऽपि
हंसस्य पानार्थमुपनयति, स च तन्मध्ये चक्षुं प्राक्षिपति ।
तस्य च जिह्वा स्मायत एवाभ्ला भवति । तेन च जि-
ह्वाया आम्लत्वेन हेतुभूतेनादृक्मध्यगतं दुग्धं विलित्वा
कूचिकया विन्दुरूपा बुद्बुदा भवन्तीत्यर्थः । ततश्च जलं
मुक्त्वा तद् बुद्बुदीभूतं दुग्धमापयति हंसः । तथा सुशि-
ष्याऽपि गुरुजलस्थानायान् दोषान् परित्यज्य दुग्धस्था-
नीयान् गुणान् गृह्णातीत्यर्थ इति ।

अथ महिषोदाहरणं विवृण्वन्माह—

सयमवि न पियइ महिसो, न य जूहं पियइ लोडियं उदगं ।

विग्गहविग्गहाहि तहा, अत्थकुपुच्छाहि य कुसीसो ॥ १४६८ ॥

स्वयुधेन समं वनमहिषो जलाशयं कचिद् गत्वा तन्म-
ध्ये च प्रविश्याद्वर्त्तनपरावर्त्तनादिभिस्तथा तज्जलमालोड-
यति यथा कलुषं सद् न स्वयं पिबति, नापि तच्छृणुम् ।
एवं कुशिष्याऽपि व्याख्यामण्डलिकायामुपविष्टो गुरुणा,
अन्येन वा शिष्येण सह विप्रदं कलहमुद्गिरयति, विक-
थाप्रबन्धं वा किञ्चिच्छालयति, संवद्वासंबद्धरूपाभिरनव-
रतमुपर्युपरिपृच्छामिश्च तथा कथञ्चिद् व्याख्यानमालोड-
यति, यथा नात्मनः किञ्चिद् पर्यवस्यति, नापि शेषविनेया-
नामिति ।

मषोदाहरणमाह—

अविगोपयमि वि पिबे, सुदिआ तणुयत्तणेण तुंडस्स ।

न करइ कलुसं तोयं, मेसो एवं सुसीसो वि ॥ १४६९ ॥

जलभूतं कचिद् गोष्पदेऽपि ' सुदिआ ' ति-संकुचिन्नाङ्गो
मेघ ऊरुणः पिबज्जलम्, न च तत् कलुषं कराति । कन
हेतुना ? इत्याह-तनुकन्वेनाग्रभागे ऋक्षेण्वेन तुण्डस्य-मु-
खस्येति । अग्रपादाभ्यामयनस्य तीक्ष्णेन मुखेन तथासौ ज-
लं पिबति यथा सर्वथैव कलुषं न भवति । एवं सुशिष्याऽ-
पि तथा गुरोः सकाशाद् निवृत्तः भूतं गृह्णाति यथा तस्य
परिपदे वा न कस्यचिद् मनोवाधार्तिकं कालुष्यं भवतीति ।

मशकजलकोदाहरणद्वयविवृतिमाह—

मसउ व्व तुदं जम्हा-इ एहिं निच्छुभए कुसीसो वि ।

जलुगा व अदमंतो, पिबइ सुसीसो वि सुयनारणं ॥ १४७० ॥

यथा मशको जन्तुस्तुदं-व्यथयति । ततश्च वस्त्राञ्जला-
दिभिस्तिरस्कृत्य दूरीकरोति, तथा कुशिष्याऽपि जात्यादि-
दोषाच्छादनैर्गुरुं तुदन्-व्यथयमानो निष्कास्यते परिह्रियत
इति । जलुका पुनर्यथाऽसृग् पिबति, नचासृग्मन् व्यथय-
ति, तथा सुशिष्याऽपि गुरुभ्यः श्रुतज्ञानं पिबति-गृह्णाति-
न तु जात्युच्छादनादिना दुनोतीति ।

बिडाल्युदाहरणमाह—

छेउं भूमीण, खीरं जह पियइ दुड्डमजारी ।

परिसदुद्धिर्गोण पांसु, मिक्खइ एवं विणयमंसी ॥१४७१॥
यथा दुष्टमाजारी तथाविधस्वभावतया स्वात्याः क्षीरं
भूमौ क्षुद्रैर्यस्या पिबति, न पुनस्तत्स्थम् । तथा च सति
न तत्स्थस्यास्तथाविधं किञ्चित् पर्यवस्यति । एवं विनयाद्
अन्यतीति विनयक्षेत्री-विनयकरणभीकः कुशित्था गोष्ठा-
माहिलवत् परिषदुत्थितानां विनयादीनामांश पाश्वे शिस्त-
भुते गृह्णाति, न तु गुराः समपि, तद्विनयकरणभयात् ।
इह च दुष्टमाजारीस्थानीयः कुशित्थः, भूमिकल्पस्तु परि-
षदुत्थिताः शिष्याः, क्षुद्रितदुग्धपानमदृशं तु तद्वतभुतध-
वणमिति ।

आहकोदाहरणमाह—

पाउं थोउं थोउं, खीरं पामाई जाहगो (जह) लिहइ ।
एमेव जियं काउं, पुच्छइ मइमं न खेणइ ॥ १४७२ ॥
यथा भाजनयते क्षीरं स्नोक्तं स्नोक्तं पीत्वा ततो जाह-
कः सह(हु)लका भाजनस्य पाश्वानि लेढि, पुनरपि च स्नोक्तं
तत् पीत्वा भाजनपाश्वानि लेढि, एवं पुनः पुनस्तावत् क-
र्णति यावत् सर्वमापि क्षीरं पीतमिति । एवं प्रतिमानं सु-
शिष्योऽप्रतनं गृह्णाति धृतं जिते—परिचितं कृत्या पुनरन्य-
द् गृह्णाति, एवं पुनः पुनस्तावत् विदधानि यावत् सर्व-
मापि धृतं गुराः सकाशाद् गृह्णाति, न च गुरुः स्वदनतीति ।
अथ गोहृष्टान्त उच्यते—तत्र च केनापि यजमानेन
वेदान्तर्धानग्रन्थविशेषाध्ययनानिमित्तचरणशब्दवाच्येभ्यश्चतु-
र्थ्यो ब्राह्मणविशेषेभ्यो गौः प्रदत्ता । प्रोक्ताश्च तेन ते
जाहगाः । चारकणासी भवोद्भेदोऽप्यस्या इति । अन्य-
याऽपि च चतुर्थ्यश्चरणद्विजभ्यां गौरिका तेन प्रदत्ता ।
तेऽपि च तेन तथैवाह्वाः । तत्र च प्रथमद्विजानां मध्ये
प्रेत्यब्राह्मणेन कनचिद् गौः स्वगृहं नीत्वा दुग्धा ।
ततश्चारीप्रदानवलायां चिन्तिते तेन ।

किम् ? इत्याह—

अत्रो दोजइ कल्ले, निरन्थियं किं नहामि से चारिं ।
चउच्चरणगवीउ मया, अवचहणी य बहुरायं ॥१४७३॥
तेनैतच्छान्ततम—इत्तं । चारकपातोऽप्यो ब्राह्मणः कल्ये
तावदेतां धेतुं धोक्ष्यति; ततः किमपि निरर्थिकामस्याश्चारी
चहामि । कल्येऽप्योऽपि हि तां दास्यामि, इति विनिश्चित्य
च तस्याश्चारी प्रदत्ता । ततो द्वितीयं दिने द्वितीयदापि
द्विजानीयेन तथैव हृतम् । एवं तृतीयं दिने तृतीयनापि,
चतुर्थे दिने चतुर्थेनापि तथैव कर्तव्यम् । इत्थं च चारि-
विहिता दुष्टमाना कतिपयदिनमध्ये चतुर्णां चरणानां
सम्बन्धिनी सा गोक्षेता । ततश्च तेषां बहूनां गोहृत्या सम-
भवत् । जने चाप्यणवादे जातः, हानिश्च, तेषां ततो यजमा-
नात्, अन्यस्माद् वा पुनर्गोवादिभावाभावादिनि । अन्यैश्च यै-
श्चतुर्भिश्चरणगौलेभ्यः, तन्मध्ये प्रथमद्विजस्तां दुग्धा चारी-
प्रदानवलायामचिन्तयन्, किम् ? इत्याह—

मा मे होज अवमो, गोवज्झा वा पुणो वि न दविजा ।
वयमपि दोजक्कामो पुण, अणुगमहो अन्नदुद्धे वि ॥१४७४॥
मा भूजनमध्ये ममावर्णवाद्, गोहृत्या वा मा भूत्,
इत्यस्याश्चारी प्रयच्छामि । यदि तु न दास्यामि तदा संजा-
२८८

तकलङ्कभ्योऽस्मभ्यं पुनर्गवादिकं किमपि कोऽपि न दास्य-
ति । अपरञ्च, एतस्याश्चारीप्रदानं को दास्यः ? प्रत्युत गुण
एव, यतश्चारीप्रदानपुष्टामितं पुनरपि चारकेणगतां वयमेव
धोक्ष्यामः । यदिवा-अन्येनापि ब्राह्मणेन दुग्धायामेतस्याम-
स्माकमेवानुग्रह इति ।

अथोपनयमाह—

सीमा पडिच्छमाणं, भरो त्ति ते वि य हु सीसगभरो त्ति ।
न करेति सुतहाणि, अन्नत्थं वि दुद्धहं तेमि ॥१४७५॥
गुरोर्विनयकर्मणि कर्त्तव्ये स्वगच्छदीक्षिताः शिष्यास्ता-
वचित्कृत्यन्ति । किम् इत्याह-प्रतीच्छकानामुपसंपन्नाना-
मागन्तुकशिष्याणामयं गुरोर्विनयकरणलक्षणा भर-आचा-
रः, किमस्माकं, तेषामेव साम्प्रते वल्लभमन्वात् ? इति ।
तेऽपि च प्रतीच्छका एवं संप्रधारयन्ति—निजशिष्याणा-
मेवादयं भरः, किमस्माकमागन्तुकानामयं समागतानामयं-
द्युर्जिगमिषूणाम् ? इति । एवं संप्रधार्योभयोऽपि गुरोर्न कि-
ञ्चिद् विनयवैयर्थ्यादिकं कुर्वन्ति । ततश्च गुरुषु सीदन्सु
तेषां स्वाऽर्थहानिः, अन्यत्रापि च गतानां तेषां दुर्विनी-
तानां दुर्लभं सूत्रम् । अर्थश्च । उपलक्षणव्याप्त्यं अन्यवर्ग-
वादादयो देशाः स्वयमेवाभ्यूह्याः । अर्थं च दुर्विनीतशि-
ष्योपनयः कृतः । सुविनीतविनयापनयस्तु कविपर्ययं स्व-
यमेव कर्त्तव्य इति ।

भेरीहृष्टान्तमाह—

कोमुह्या तह मंगा-मिया य उब्भूह्या य भेरीओ ।
कएहम्मासिण्हुतया, अमिवावममी चउन्थी उ ॥१४७६॥
मकपमंसामुखया-हिकमवो नेमि वंद मुगदेता ।
आमरयणम्म हरणं, कुमारभेगं य पुयजुद्धं ॥१४७७॥
नेहि जिओ म्हि त्ति अहं, अमिवावममीर् संपयाखं च ।
छम्मासियपोसणया, पममइ न य जायए अन्नां ॥१४७८॥
आगंतुवाहिस्वोभो, महिद्धिमुल्लेण कथं दंडणया ।
अहुमआराहणअ-अ भेरिअन्नसम ठणं च ॥१४७९॥

आसो भावार्थः कथानकाद्वयमेव । तच्च 'गोमीचन्दन-
कथा' इत्यत्र स्वविस्तरं कथितमेव । इह चतुर्मुपनयोऽपि
द्रष्टव्यः । यः शिष्योऽश्वोपशमिकां भेरीं प्रथमस्तक इव
जिनगणधरप्रदत्तां धृतरूपां भेरीं परमतां दीधनमलकः क-
न्धीकरोति स न योग्यः । यस्तु नैव करोति स द्वितीय-
भेरीस्तक इव योग्य इति ।

अथाऽऽभीरीहृष्टान्तं विवृण्वन्माह—

मुकं तथा अगहिणं, दुपग्गिमहिं कयं तथा कलहो ।
पिड्डणअइचिरविकय-गदसु चोरा य उगगण्ठे ॥१४८०॥
इह च कथानकन भावार्थ उच्यते, तत्रा-कुतोऽहं प्रामा-
द् गोकुलाद् वाऽऽभीरीसहितं आभीरो घृतचारकाणां गर्भो
भूत्वा विक्रयाथं पत्तनं समागतः । विक्रयस्थाने च ग-
न्ध्या अघस्ताद् भूमावाभीरी स्थिता । आभीरगन्तुपरि-
स्थितस्तस्या घृतचारकं समर्पयति । ततश्चातुपयोगेन स-
मर्पणे, प्रहणे वा घृतचारकं भक्ष्य आभीरी प्राह—भक्ष्यश !

नगरतटणीनां सुखान्वयलोक्यमानेन स्वया घृतसारकोऽथ मयाऽऽयुहीन एव मुक्तः, ततो भग्नः । आभीरस्वबाह-एण्ड ! नगरयूनां वधनां चोत्सामणया स्वयैव दुष्परिशुद्धिनाऽयं कृतः, ततो भग्नः, इत्युभयोरपि कलहः समभवत्, पिष्टिता च तेनाभीरी । कलहयतोश्च नयोरन्यदपि घृते बहु छर्दितम् । उद्धरितशेषं च घृतेनोत्सृज्योऽयूना लभ्यः । इतरेषु साधिकषु घृते विकीर्य गतेषु तयोरकारिणोर्गच्छतां पृ- तद्रम्भा गन्त्री बलीवदाश्च सर्वे तस्मैरपहृतमिति ।

एवं दृष्टान्तमभिधायोपनयमाह—

मा नियहन् इ य दाउं,

उवजुजिय देहि किं वि चित्तेसि ? ।

वस्त्रामेलियदाणे,

किलिस्ससि य तं च हं चेव ॥ १४८१ ॥

चिन्तनकाष्ठवस्थायो विनये प्रकृपयन्, अधीयानो वा गुरुणा शिक्षितः शिष्या जगाद-अथैव ममेत्यं व्याख्यानं, पाठितो या स्वयैवैवविधम्, अन्तस्त्वैव दायाऽयम्, किं मां शिस्तयासि ? आचार्यः प्राह—न मयैवमुपदिष्टम् । कुशलो ब्रवीतान-हन्त ! साक्षादयं मम पुत्रस्समिधं स्वमर्थं वा दत्त्वा स्मरे ! मा निहोष्टास्वम् । इत्यमुक्त आचार्यः किमप्यन्तर्धायन पुनरप्युक्तः शिष्याभासेन—किं बलीवदात्पातित इव विचिन्तयासि, मय्यगत्यापयुज्यापयुक्ता भूत्वा दहि स्वाऽर्थो, व्यत्यासांजनदानं वित्तव्यस्तथाधदानं केवलं त्वम्, अहं च क्लेशमयानुभवः । तदिदं स्वदायाप्रतिपत्तौ गुरुदायां ज्ञातवनाभीरान्मधुनम्येव गुरु-शिष्याः कलह एव प्रवर्तता तथा च सति व्याख्यायवच्छित्त-स्वायिद्व्यान्सादायां दायाः । अत्र प्रतिपत्तः स्वयमेव द्रष्टव्यः, तथाहि—अन्योऽप्याभीरः किल सकलत्रस्त्यैव कारिः नगरे घृतविक्रयार्थं गतः । कलत्रस्य च चार्कं समर्पितं भग्नं 'अहो ! मयाऽऽपयुक्तेन समर्पितोऽयम्' इति मुवाणो ऋग्नि गन्ध्याः समुत्तीर्य कर्पूरकघृते संवृणोति । भार्याऽपि 'धिष् मयाऽऽपयुक्तया तुल्यपरिशुद्धितः कृतोऽस्मी, तेन भग्नः' इति वदन्ती तथैव तत् संवृणोति । ततश्चान्योऽप्यं कलहं अज्ञान उभयसंवृत्त्या घृते शोभमेव विक्रीतम् । सार्थिकश्च सह क्षेमं स्वस्थानं जग्मतुः । एवं गुरु-शिष्या अपि स्वदायां प्रतिपद्यमानाः परदायां तु निह- वाना येऽन्योन्यं न विवदन्ते, त एव स्वाऽर्थेप्रहणप्रदान- योर्थाभ्या भवन्ति, निर्जंगान्त्रिभागागन्ध्वनि ।

तदेवं योग्यायोगान् गुरुन् शिष्यांश्चोपदर्शयौपसंहारपूर्वकं तत्फलमाह—

भणिया जोग्गाऽजोग्गा, सीसा गुरवो य तत्थ दोणं पि ।

पेयालियगुणदोसो, जोग्गो जोग्गस्म भसेज्जा ॥ १४८२ ॥

भणिता योग्याऽयोग्या गुरुशिष्याः । तत्र द्वयोरपि गुरुशिष्य- योर्विचारितगुणदोषो योग्या गुरुर्योग्या शिष्याय सूत्रार्थो- भाषतेति । विश्वे ॥ आ० ॥ शिष्याभिधास्तथा—अपरि- क्षामा, अनपरिष्णामा, परिष्णामपरिष्णामाश्चेति । तत्राविपुल- मतयं गीतार्थं अपरिष्णान्जिनवचनरहस्यं अपरिष्णामा, अ- निष्णामयपवादहृदयोऽतिपरिष्णामा, सम्यक्परिष्णान्जिनव-

चनास्तु परिष्णामपरिष्णामाः । विश्वे ॥ आ० ॥ (विनीत- स्यैव सामायिकं दीयते इति 'सामादय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे उक्तम् ।) कांश्च सुमिसो आयपरिष्णामासि- जातिकुलरूपसुयायारसतविषयसंपन्नो य दुग्धुच्छो अ- भीरुसत्तिश्चो विष्णुश्चो गमीरो अदीरो न कसणो न कुसी- लो य चयलो य बहुभासी य गाराविना य तुरितो अ- संपसारा य पसुणा य पंगवताई य अतद्गुरुश्चो य मच्छरी न अकयम्भू य अहाच्छंदो न मंदो य संदिह्यादी य सदा य दिक्कयपसेसी य दिक्कयपच्छाणुतावी एतितिहो य पांडकुलो नालसो य तसहालू य छुहालू य असेतुहो नादेसकालनू य वटो य कालचांगे य मूढो य गिज्जजा- णाणस्स कारणं विपवसति एगागी । य कंदपिप्पश्चो य कोकुहरो य मोहरितो य आयाभवास्तुत्तयतेणो उज्जु- भावा विसुद्धसंपत्ता वदन्तिता वदाभिगहा सुगुतो स- मितो समयन्नु वदागहो वदाहो वदावाश्चो वदधारणो णारियपरिष्णामा, भतिगनो अयुरत्तो पांडकुर्वहि ति उ अणुलोमां गणसोभी संघसोभी छेदन्, अवायन्नु सुद्ध- कम्भू अणुअ-ऽणुत्तन्नु विसम्भू उज्जुत्ता अपागन्तो बहुम्भूता य अतरकहापुच्छी य समहाच्छुतपुच्छी य उ दितपुच्छी सुहासणविषयपुच्छी महावी धितिमं विसुज्जा का पियधम्मो वदधम्मो संविगो महाविश्चो अमाई चिरपव- इओ सुपांडवोइओ अविहाई अपागस्साई पवयभूओ प- ञयभूता अणुअतमाणो सुत्तधमावपरिष्णामा एवमादपहि गुणेहि उवेवता बहुसुपरिसपरंपरायं चिरपरुदाजिगद्वर- सासणं कालआवस्सणं सोउकामा । आ० चू० १ अ० ।

सामग्रतेनेषां मुद्रशैलसदृशादीनामाभीरसदृशपर्यवसाना- दाने प्रायश्चित्तमाह—

सेलकुड्ढिहचालणि, सुद्धो चउगुरुग घडिदुवे होति ।

परिपूणमहिमसमए, विरालिआभीरि एमेव ॥ ३६५ ॥

एमेव गोशिभेरी, हंसे मेसे य जाहगजलूगा ।

चउलहुगमदाणम्मि, पावति एतेसु आयरितो ॥ ३६६ ॥

मुद्रशैलक्षिप्रकुटचालनीसमानानां गुणलक्षणैर्न कार्यै स- मापत्तिर्न स्वमर्थं वा प्रयच्छन् शुद्धो न खलु तत्र तस्याभ्यर्था वा शिष्याणां स्वार्थहानिः, अकार्येषु तेषु सूत्रार्थो प्रयच्छ- तश्चतुर्गुणः । तथा घाटिके प्रशस्तवाग् अशस्तवाग् । अथवा—घाटिकुटं भिक्षुं कुटं व्याख्यानद्वयेन संप्रहृतश्चतु- र्थः तेषु प्रायश्चित्तं प्रत्येकं चतुर्गुणः । परिपूणसदृशे म- शकुल्ये विडालीसमाने आभीरसदृशे अशस्तगोस- मुपलक्षितपिपुजानीयतुल्यं कथाकारिभेरीपालकसदृश ए- तेषु सप्तसु सूत्रार्थो प्रयच्छन्तः प्रत्येकं प्रायश्चित्तमयमेव चतु- र्गुणमित्यर्थः, एतेषां ये प्रतिपत्ता हंसादयो ये च प्रशस्तगो- भेरीदृष्टान्तसंवितास्तेषां सूत्रार्थो प्रयच्छन् शुद्धः, यादपुनर्न ददाति तदा प्रायश्चित्तं प्राप्नोति चतुर्गुणं । ए० १ उ० १ प्रक० 'समणउसो' ति संबोधननापुच्छतोऽपि शिष्यस्य हिताय तत्त्वमाख्येयम् । स्था० ३ डा० २ उ० । आयुष्मानित्यनेन प्रहणं धारणादिगुणवते शिष्याय शास्त्रार्थो द्य इति । स्था० १

डा० । “ महुरेहि निउण्हि. वयण्हि काययंनि आय-
रिया । सीम काहिनि चालए, जह महुण्णि महावीरे ॥ १ ॥ ”
आ० १ भु० १ अ० ।

आचार्यमेविनः शिष्या धर्म्याः—

धर्मा आयरियाणं, निच्चं आइच्चंदमूआणं ।
समारमहवता-रयाण पाए य णिवर्धति ॥ ३१ ॥
इहलाइयं च किंति, लहंति आयरियमत्तिराएणं ।
देवगइमु विमुद्धं, धम्मंअ णुत्तरं बोधिं ॥ ३२ ॥
देवा वि देवलोए, निच्चं देवाहिणा वि आसीता ।
आयरियाणुमंरता, आमणमयणाणि मुंचंति ॥ ३३ ॥
देवा वि देवलोए, निगंथं पवयणं णुत्तरंरतो ।
अच्छरगणमज्झमया, आयरिए वंदिया हुंति ॥ ३४ ॥
द० प० ।

यः शिष्याऽपि गुरोर्वैरं तमाह—

सीमो वि वेरिआ सो उ, जो गुरुं न विबोहए ।
पमायमहराघत्थं, सामायारीविराहयं ॥ १८ ॥

शिष्याऽपि-विनेयाऽपि स वैर्येव-शत्रुरेव । तु-एवकाराथो
भिषगक्रमस्य च योजित एव । यो गुरु-धर्मोपदेशकं न विबो-
धयति-हिनोपदेशदानेन धर्मे न स्थापयति । किंभूतं गुरुमित्या-
ह-प्रमादमादराप्रस्तम, प्रमादो-निद्राविकयादिरूपः स एव
मादरा-वारुणी प्रमादमादरा तथा प्रस्तः, तथाविधतत्त्व-
ज्ञानरहित इत्यर्थः तम्, पुनः किंभूतं गुरुं सामाचारीविग्राहकं
शैलकाचार्यवन् । किञ्च-महापकार्यो शिष्यादिः कयाप्र-
ज्ञप्तं धर्मे स्थापने विना गुर्वदिः प्रत्युपकारकारी न स्यात् ।
यदुक्तं स्थानाङ्क-निर्णहे दुष्पाडिआरे समणउसां, ते जहा-अ-
म्याणिउणो १, भट्टस्स २, धम्मायरियस्स ३ । संघातो वि
य गे कइ पुंस्स अम्यापियरं सयपागसइस्सपागेहिं ते-
अहिं अचमगता सुरांमणा गंधवट्टएणं उव्वट्ठता तिदि उ-
व्वगहिं मज्जावित्ता मवालेकारविभूसियं करंता मणुषं था-
लीपागसुद्धं अट्टारसवज्जणाउले भायणं भोयावत्ता जावज्जा-
वं पिट्ठिविडिसियाए पांडवदेउजा, तेषावि तस्स अम्यापि-
उस्स दुष्पाडियारं इवइ । तु खेन-कुच्छं प्रतिक्रियते-
प्रत्युपाक्रियते इति दुष्प्रतिकारं प्रत्युपाकर्तुमशक्यमिति या-
यत् । ‘ अहं गे से ते अम्यापियरं कयालिपक्खे से धम्मे आ-
सवइत्ता पणवइत्ता पकवइत्ता ठावइत्ता भवति, तेषा-
मेव अम्यापिउस्स सुष्पाडियारं भवति समणउसां ! ’ सु-
खेन प्रतिक्रियते-प्रत्युपाक्रियते इति सुप्रतिकारं तद्भवति,
प्रत्युपाकारः कृतो भवतीत्यर्थः । धर्मस्थापनस्य महोपकार-
स्यात् १ । ‘ कति महंअ दग्गिं समुक्खेतउजा, तए गे से
दग्गिं समुक्खिं समणं पक्खा पुंरं च गे सिपुलभोगस-
मिति समणगए यावि विहरंउजा । तए गे से महंअ अएण-
या कयाइ दग्गिंइएणं समणं तस्स दग्गिंस्स अंतियं इ-
अममाणक्खज्जा, तए गे से दग्गिंस्स तस्स भट्टिस्स सव्वस्स-
मधि दल्लयमाणं तेषावि तस्स भट्टिस्स दुष्पाडियारं भव-

ति, अहं गे से ते भट्टि कयालिपएणस्स धम्मे आसवइत्ता
पणवइत्ता पकवइत्ता ठावइत्ता भवति, तेषामेव तस्स
भट्टिस्स सुष्पाडियारं भवति ॥ २ ॥ कइ तहाकवस्स समणस्स
वा महणस्स वा अंतियं एगमवि आयरियं धम्मियं सुव-
यणं साआ तिमम कालमासे कालं किआ अचन-
रसु देवलोएसु देवताए उववणे । तए गे से देवे
ते धम्मायारं दुष्मक्खाआ देसाआ सुभिकलं इसे
साहरज्जा, कंताराआ वा निकंतारं कंज्जा, दी-
इकालिएण वा रोमायंकेण आभिभूयं विमोएज्जा, तेषा वि
तस्स धम्मायरियस्स दुष्पाडियारं भवति । अहं गे से ते अ-
म्यायरियं कयालिपएणस्स धम्माआ भट्टं समणं भुज्जा के-
यालिपक्खे धम्मे आसवइत्ता उजा ठावइत्ता भवति, तेषा-
मेव तस्स धम्मायरियस्स सुष्पाडियारं भवति ॥ ३ ॥, कथा
सर्वेष्वपि गुरुः सुदुष्करतरप्रतीकारः । यदुक्तं श्रीउमास्वा-
निषाचकपादैः प्रशमरतिप्रश्ने-“दुष्प्रतिकारी मानो-पितरौ
स्वामी गुरुश्च लोकऽस्मिन् । तत्र गुरोर्हिदामुत्र च, सुदुष्करत-
रप्रतीकारः ॥ १ ” इति, अनुदुष्पृच्छन्द्ः ॥ १ ॥ ग० १ आ० १
(अथ शिष्यस्वरूपप्रतिपादनद्वारेण गच्छस्वरूपप्रतिपादनं
‘ गच्छ ’ शब्दे तृतीयभागे ८०२ पृष्ठे प्रतिपादितम् ।)
(राजपुत्रस्य शक्तिहिनस्य कारणं संयत्युपाश्रयं स्थापनानिति
‘ वसहि ’ शब्दे पष्ठभागे गतम् ।) (शिष्यस्य ’ इत्या-
भ्यां ताडनम् ‘ अणवट्टप ’ शब्दे प्रथमभागे २६७ पृष्ठे गतम् ।)
(शक्तविषयोऽयमहः ‘ उग्गाह ’ शब्दे द्वितीयभागे ७१६ पृष्ठे
उक्तः ।) (शिष्याऽऽभयनस्यवहारः ‘ वषट्कार ’ शब्दे पष्ठभागे
गतः ।) (परिहारतपःप्रतिपद्यमानेन प्रव्रजितः शि-
ष्याः कस्येति ‘ आयरिय ’ शब्दे द्वितीयभागे ३२४
पृष्ठे उक्तम् ।) (हेमन्तप्रीत्यायोर्विहारप्रस्तावे प्रव्रजिषुगी-
च्छत्कस्य सः इति ‘ खेत ’ शब्दे तृतीयभागे ७६५ पृष्ठे ग-
तम् ।) (‘ गायविहिं ’ शब्दे चतुर्थभागे २००८ पृष्ठे तत्र शिष्यलाभे
कस्येत्युक्तम् ।) (चारिकप्रविष्टस्यापसंपद्यमानस्याध्ययनाव-
सरे शैले आगच्छत् स कस्येत्युक्तम् ‘ खरियापविट्ठ ’ शब्दे
तृतीयभागे ११६२ पृष्ठे ।) (‘ उवसेपया ’ शब्दे द्विती-
यभागे १००३ पृष्ठे द्वयोरिकेन लाभं कस्येति गतम् ।)
(‘ संजोग ’ शब्दऽस्मिन्नेव भागे संयोगनिक्षेपस्यनेक
शिष्यगुणा उक्ताः ।)

सीस-न० । धातुभेदे, प्रज्ञा० ११ पद ।

सीसउच्चपिय-शीर्षिष्मपित-न० । शीर्षम् उत् प्राबल्येन च-
म्पितं यत्र तच्छीर्षोऽङ्गमितम् । तस्मिन्, यद्वा-शीर्षे उन्-
प्राबल्येन चाङ्गितमङ्गमितं यत्तत्तथा, तस्मिन्, शीर्षो-
ऽङ्गमितं कमलकाष्ठाकारे, तं० ।

सीसकवाल-शीर्षिकपाल-न० । दुर्गन्धिप्रस्तककपरे, तं० ।

सिहखाइय-सिहखादित-न० । सिंहमण्डलं, पं० व० २ द्वार ।

सीसग-सीसक-न० । पारदे धातुभेदे, प्रज्ञा० १ पद । आचा०
पारदे, जी० १ प्रति० । सूत्र० । स० । प्रज्ञा० ।

सीसगपाय-सीसकपात्र-न० । सीसकधातुमये पात्रे, आचा०
२ भु० १ सू० ६ अ० १ उ० ।

सीसगभम-शिष्यकभम-पुं० । शिष्या एव शिष्यकाः तर्वा-

सीमगभम

अमोऽग्निष्वेषु ते शिष्यकश्चमाः। विनीततया शिष्यतुल्येषु
विपा० १ शु० ३ अ० ।

शीर्षिकभ्रम-पुं० । शीर्षिकं शिर एव शिरः कथ्यं वा तस्य
 भ्रमे व्यभिचार्यतया शीर्षिकत्वेन वा येषु ते शीर्षिकभ्रमाः ।
 राज्ञामभ्यन्तरपुरुषेषु, त्रिणा० १ श्रु० ३ अ० ।

समिगुण-शिष्यगुण-पुं० । शुद्ध्यादिकं शिष्ययोग्यतागुणं ,
 "सुम्भसा पांडपुच्छा, सुगुणं गहणं च ईहगमघाओ । धर्मं
 करणं सम्मं, एमाई हौति मीसगुणा ॥२॥" उक्तं १ अ० ।

सीमघटी-शीर्षघटी-स्त्री० । शीर्षमेव घटी तदाकारत्वात्
शीर्षघटी । मन्तकहंशु, उपा० २ अ० । तं० ।

सीमघटीकंजिय-शीर्षघटीकाञ्जिक-न०। कपालकर्णखट्टर-
सं, नं० ।

श्रीमघटीविनिर्गत-श्रीषिघटीविनिर्गत-वि० । श्रीपंचघटी
मदाकाशत्वात् श्रीषिघटी, तस्या विनिर्गत इव विनिर्गत-
म् । शिरोघटीमतिक्रम्य वर्त्तमान, उपा० २ अ० ।

सीमता-शिष्यता-स्त्री० । शिष्यायतायाम्, भ० १२ श०
७३० ।

मीमदुवारिया शीर्षद्वारिका-स्त्री० । शीर्षस्यायस्त्रे, नि० च०
३ उ० । (अय्यशूथिकन शीर्षद्वारं न कर्त्तव्यमिति अक्षमश-
क्तिर्या' शब्दं प्रथमभागे ४८० पृष्ठे गतम् ।)

सीमपंहलिभंग शर्षिग्रहलिकाङ्ग-न० । चतुर्शीतिलक्षगुणिते
 घूलिकाकाल, भ० ६ श० ७ उ० । चतुर्शीतिलक्षगुणिते
 महौघ, ज्या० २ पाद० । स्था० । अनु० ।

सीसपहेलिया-शीर्षप्रहलिका-स्त्री० । वाचनान्तरेण चतुरशी-
तिमहोद्यतसहस्राण्येकशीर्षप्रहलिकाङ्गम् । ज्यो० २ पाङ्क्तौ ।
भ० । चतुरशीतिस्तुतिगुणिते शीर्षप्रहलिकाङ्गं, अनु० ।
शीर्षप्रहलिकाङ्गं चतुरशीत्या लक्षगुणितं शीर्षप्रहलिका भव-
ति । अस्याः स्वर्कमङ्कान्तेऽपि दृश्यते—७४८.६३४३०.७३०
१०२४११५७७७३५६१६७६६६४०६२९६६६८४०००१८३२६
६, अत्र चत्वारिंशं शून्यशतम् । १४० तद्वत् शीर्षप्रहलिकायां
सर्वाण्यमूनि चतुर्गुणितकथनसंख्यास्यङ्कस्थानानि भवन्ति
। अनु० । कर्म० । स्था० ।

सीसपूरग-शीर्षपूरक-पुं० । मस्तकाभरणं, तं० ।

सीमवर्ग-शिष्यवर्ग-पुं० । अन्तेवासिवृन्दे, ग० ५ अधि० ।

सीसवेयणा-शीर्षवेदना--श्री० । सर्वमस्तकेवेदनायाम् , तं० ।

संसिंहिया-शिष्यहिता-स्त्री० । हरिभद्राचार्यनिर्मितायामाव-
श्यकवृत्तां, आय० ६ अ० ।

सीसागर-सीमाकर-पुं० । सीसकधातुत्पत्तिखनौ, स्था० ८
ठा० ३ उ० । नि० च० ।

सीसाणुगुप्त-शिष्यानुगुप्त-त्रि० । विनेयाभिप्रायानुगोष्ठे ,
 द्वा० १४ द्वार ।

सीसावेद-शीर्षावेष्ट-पुं० । आर्द्रचर्मादिमये शिरोबन्धन,
आ० म० १ अ० । स० । प्रश्न० । आव० । दशा० ।

सीसुकंपिय-शीर्षोत्कम्पित-न०। शीर्षे कम्पयतः कायात्स-
र्गकम्पकम्प कायात्सर्गक्षेत्रे, प्रव० ४ द्वार। "सीसं एकप-
माणा, जकस्तादृष्ट इव कुण्ड उस्सर्गं।" आथ०५ अ०।

सीसुला-शीर्ष-न० । प्राकृतभाषया 'सीसुला' इति व्यप-
देशः । शिर्षम्, ती० ३२ कल्प ।

सीमोवहार-शीर्षोपहार-पुं० । पार्श्वदिशिरोवलयौ , प्रश्न० २
आश्र० द्वार ।

सीह-शीघ्र-प्र० । वगवति, शीघ्रगतिहेतुत्वाच्छीघ्रः गतिवि-
षयो गतिगोचरस्तद्वेतुत्वात्काल इत्यर्थः । सूत्र०२ श्रु०३ अ० ।
शीघ्रः-शीघ्रगतिविषयः शीघ्रत्वेन तद्विषयोऽप्युपचाराच्छीघ्र
उक्तः । प्रति० । अ० ।

मिह-पुं० । दिनस्तीति मिहः । विशत्यादिवाच्यसुखा-
रस्य लुक् । प्रा०१ पाद० । कशरिणि, जी० ३ प्रति० ४ आधि०
सूत्र० । प्रभा० । जी० प्रभा० बल मिह पशयम् । प्रा०२ पाद०
नपुं० । सप्तमदयलोः कविमानंभे, स० १७ सम० । पुं० । स्तना
मलयात् भगवतो महावीरस्य अनगरं, या गोशालकंजाल
लस्यथा धीर्जन रोगाकान्ते रेवतीगुहं कपोतकशरीरानय-
नार्थमगमत् । भ० १४ श० । (तत्कथा 'गोसाला' शब्दे लुती-
यभागे १०३२ पृष्ठे गता ।) "सिंहं काम्यवगुने धम्मं ति, अ
काम्यं वेदे ।" धम्मसं गे अज्जधम्मस्स सुव्वयगात्तस्य । अ-
सिंहं धेरे अनेवासी काम्यवगुने" कल० २० आधि० ८१ ।
सोलाशमप्राश्रय प्रमाणोपुत्रं, यो हि विजुन्मत्या तस्य
सह क्रीडन हस्तिना गोशालकन कुट्टितवीथि तम् । आधि० १
आधि० ६ लक्षणं । आ० म० । अग्निकस्य धारगयां जातं स्वनाम-
क्यात् पुत्रं, अ० १०१ श्रु० २ वर्ग १० अ० । अश्रु० । (स च यो
गान्तिकं प्रवृत्त सव्याधेयस्य उपपद्य महाविदेहं सत्यन्तीति
अनुत्तरगोपालिकस्य हितौष्यं बर्गं स्तुतिवत् ।)

सीहकंत-सिंहकान्त-न० । सप्तमं दशलाकस्थं विमाने , स०
१७ सम० ।

सीहकम्प सिंहकर्ण-पुं० । स्वनामख्याते अन्नरक्षिणे, यज्ञा०
१ पद ।

सीहकणी-सिंहकर्णी-स्त्री० । कन्दविशेष. भ० ७ श० ३ ३० ।

मीहकसरय-मिहकशरक-पुं० । तथाविध मादकभेदे, धर्म-
लाभस्थाने मिहकशरा इति भणनान्, तथानाम्ना प्रप्ति-
जेऽनगारे, पिं० । पं० व० । दर्श० । आनु० । ज्ञा० । ('लाभ' श-
ब्दे षष्ठ्यभागे तत्कथानकम् ।)

सीहखाइता-सिहखादिता-म्बि० । सिंहः पुनः शौर्यातिरंका-
द्वयपाशस्य यथारब्धभक्षणेन वा खादिता तथाविधप्र-
कृतिर्या सिंहः । प्रवृज्याभेदः, स्था० ४ टा० ४ उ० ।

सीहगड्-सिंहगति-पुं० दिक्कुमारेन्द्रस्य अभितगतेः पश्चि-
मलोकपाल, भ० १ श० १ उ० ।

शीघ्रगति-त्रि० । शीघ्रगमनशक्तिमम्पन्न, भ० ३ श० २ उ० ।

सीहगिरि-सिंहगिरि-पुं० । स्थविरस्यार्यस्य स्वनामख्याते शिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ लग्न । अस्य द्वौ शिष्यौ धनगि-रिरार्यवज्रश्च । आ० म० १ अ० । आ० चू० । ग० । कल्प० । उ० । आ० ।

सीहगुहा-सिंहगुहा-स्त्री० । राजशृङ्गनगरस्यादूरे दक्षिणपौर-स्त्ये दिग्भागे व्यवस्थितायां चारपल्लयाम्, ज्ञा० १ ध्रु० १८ अ० ।

सीहजम्भ-सिंहध्वज-पुं० । स्त्री० । सिंहालेखरूपचिह्नोपेतो ध्वजः, रा० ।

सीहगाय-सिंहनाद-पुं० । सिंहस्यैव नादकरणे, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । ती० । औ० । आ० म० । आ० । सीहस्सैव स-रिर्गं गायं करोति । नि० चू० १ उ० ।

तिहि ठाणहि देवा सीहणायं करेजा-अरिहंतेहि जाय-माणेहि, अरिहंतेहि पव्वपमाणेहि, अरिहंतायं णाणुप्पा-यमहिमासु । स्था० ३ ठा० १ उ० ।

सीहणिकीलिय-सिंहनिष्क्रीडित-न० । सिंहनिष्क्रीडितं सिंह-गमनं तदिव यत्तपस्तत्सिंहनिष्क्रीडितमित्युच्यते तद्गमनं चा-तिक्रान्तदशावलाकनतः । एवमतिक्रान्ततपःसमासवननापूर्व-तपसाऽनुष्ठानं यत्र तत् सिंहनिष्क्रीडितम् । तपोभेदे, तच्च शु-द्रकं महच्छान्तिं द्विविधम् । औ० । ज्ञा० । अन्त० ।

तते णं ते महम्मल्लपामोक्खा सत्त अणुगारा खुड्ढां सी-हनिक्कीलियं तवोक्कम्मं उवसेपज्जिता णं विहरंति, तं जहा-चउत्थं करेति चउ० २त्ता सव्वकामगुणियं पारेति २त्ता छड्डं करेति २त्ता चउत्थं करेति २त्ता अट्ठमं करेति २त्ता छड्डं करेति २त्ता दसमं करेति २त्ता अट्ठमं करेति २त्ता दुबालसमं करेति २त्ता दसमं करेति २त्ता अट्ठमं करेति २त्ता दुबालसमं करेति २त्ता दसमं करेति २त्ता चाउदसमं क-रेति २त्ता दुबालसमं करेति २त्ता सोलसमं करेति २त्ता चोदसमं करेति २त्ता अट्ठारसमं करेति २त्ता सोल-समं करेति २त्ता वीसइमं करेति २त्ता अट्ठारसमं करेति २त्ता वीसइमं करेति २त्ता सोलसमं करेति २त्ता अट्ठार० क-रेति २त्ता चोदसमं करेति २त्ता सोलसमं करेति २त्ता दुबाल० करेति २त्ता चाउद० करेति २त्ता दसमं करेति २त्ता दुबाल० करेति २त्ता अट्ठमं करेति २त्ता दसमं करेति २त्ता छड्डं क-रेति २त्ता अट्ठमं करेति २त्ता चउत्थं करेति २त्ता छड्डं करेति-त्ता चउत्थं करे० सव्वत्थं सव्वकामगुणिएणं पारेति, एवं खलु एसो खुड्ढासीहनिक्कीलियस्स तवोक्कम्मस्स पडमा परिवाडी छदि मासेदि सत्तहि य अहोरोत्तहि य अहासुत्ता ० जाव अराहियां भवइ, तयाणत्तरे दोष्णाए परिवाडीए चउत्थं करेति नवरं विगइवजं पारेति, एवं तस्सेवि

परिवाडी नवरं पारणए अलेवाडं पारेति, एवं चउत्थावि परिवाडी नवरं पारणए आयांविणं पारेति ॥

‘सीहानिक्कीलियं’ ति सिंहानिष्क्रीडितमिव सिंहनिष्क्रीडितं, सिंहा हि विहरन् पञ्चाङ्गागमवलोचयति एवं यत्र प्राङ्गनं तप आवस्योत्तरं तत्र तद् विधीयत तपः सिंहनिष्क्रीडितम् । तच्च द्विविधं-महत्तु सुद्रकं चेति, तत्र सुल्लकमनुलोमगतौ चतुर्भङ्गादि विशतितमपर्यन्ते, प्रतिलोमगतौ तु विशतितमा-दिकं चतुर्थान्तम्, उभयं मध्येऽष्टादशकोपेते, चतुर्थपष्टादी-नि तु एकैकवृद्धीकापवासादीनि । स्थापना चैवम्—

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

भवति इह चत्वारि २ चतुर्थादीनि त्रीण्यष्टादशानि द्वे विश-तितमे तदेव चतुष्पञ्चाशदधिकं शते तपोदिनानां त्रयस्त्रि-शब्द पारणकादिनामवमं कस्यां परिपाट्यां पयमासाः सं-सर्गाचिन्त्वाधिका भवन्ति, प्रथमपरिपाट्यां च पारणकं सर्वकामगुणिकं, सर्वे कामगुणाः-कमनीयपर्याया विस्तृता-दया विद्यन्ते यत्र तत्तथा, द्वितीयायां निर्विकृतं तृतीयाया-मलेपकारि चतुर्थ्यामाचामास्त्विति । प्रथमपरिपाटीप्रमाणं चतुर्गुणं सर्वप्रमाणं भवतीति । ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० । अन्त० । ‘खुड्ढासीहनिक्कीलियं’ ति-वक्ष्यमाणमहासिंहनिष्क्रीडिता-पत्न्या सुद्रकं सिंहनिष्क्रीडितं सिंहगमनं तदिव यत्त-पस्तत्सिंहनिष्क्रीडितमित्युच्यते, तद्गमनं चातिक्रान्त-दशावलाकनतः, एवमतिक्रान्ततपःसमासवननापूर्वतपसाऽ-नुष्ठानं यत्र तत् सिंहनिष्क्रीडितमिति । तच्चैव चतुर्थं ततः षष्ठचतुर्थे अष्टमषष्ठ दशमाष्टम द्वादशदशमे चतुर्दशद्वादश षोडशचतुर्दश अष्टादशषोडश विशतितमाष्टादश विशति-तमं चेति क्रमेण विधीयते । ततः षोडशाष्टादश चतुर्दशषो-डश द्वादशचतुर्दश दशमद्वादश अष्टमदशमे षष्ठाष्टम चतु-र्थषष्ठ चतुर्थं चेति । स्थापना चैवम्—

२३४५६७८९	४५	७६४५३२१	अत्र च
१	६ ।	१	एकस्यां
१२३४५६७८	४५	८७६४५३२	

परिपाट्यां दिनमानं नवकसंकलने द्व । ४५ । ४५ । अष्टक-संकलना चैका ३६ सप्तकसंकलनाऽप्येकैव २८ पारणक-दिनानि ३३ सर्वप्राम् । १८७ । एवं च मासाः ६ दिनानि च । ७ । चतसृषु परिपाट्यन्तदेव चतुर्गुणं स्यात्तत्र वर्षे वर्षे दिनानि । २८ । तत्र प्रथमपरिपाट्यां पारणकं सर्व-कामगुणिकं द्वितीयस्यां निर्विकृतं तृतीयायामलेपकारि चतुर्थ्यामाचामास्त्विति । औ० । (एवं महासिंहनिष्क्रीडि-तमाप तच्च ‘महासीहनिक्कीलियं’ शब्दे षष्ठभागे उक्तम् ।)

सीहणिसिज्जाययण-सिंहनिष्पायतन-न० । सिंहनिष्पा-युरुष्टके, “अट्ठायय णववरा जत्थ भगवं आहरो सिद्धो ज-त्थ य भग्दसरसीहानिसिज्जाययणं ति ।” ती० ११ कल्प । सीहणिमाइ-सिंहनिषादिन्-पुं० । सिंहवत् निषीदतांस्त्व-शीलः सिंहणिमाइ । यथा सिंहाऽभ्रतं पादयुगलमुत्तभ्य-पञ्चाक्षने तु पादयुगलं संकाश्य पुनाक्षं मनाक्षं लोषो निषी-दति । सिंहापञ्चशनोपधिष्टे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । सीहितिलगसूत्रि-सहितिलकसूत्रि-पुं० । अञ्जलगच्छीय धर्म-

सीहलिलगसूरी

भस्मृगिण्ये मेहन्द्रप्रमस्मृगुनै, अस्य जन्म विक्रमसंवत् १३४५ स्वर्गान्तः विक्रमसंवत् १३६५ । जै० ६० ।

सीहपुच्छ-सिंहपुच्छ-पुं० । पृष्ट्यर्धे, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० ।

सीहपुच्छण-सिंहपुच्छण-न० । सेपस्कोटन, प्रअ० ५ संव० द्वार ।

सीहपुरी-सिंहपुरी-स्त्री० । सुपक्षमविजयक्षेत्रराजधान्याम्, जै० ४ वत्त० । आ० ० ।

दो सीहपुरीम्ना । स्था० २ टा० ३ उ० ।

सीहमुहदीव-सिंहमुहदीप पुं० । लयणसमुद्रस्यान्तर्द्वीपवि-
शेषः, स्था० ४ टा० २ उ० । प्रक्षा० । न०० । (' अंतरदीव ' शब्दे
प्रथमभाग ६६ पृष्ठ वक्तव्यतोक्ता ।)

सीहया-सिंहता-स्त्री० । ऊर्जवृत्तौ, स्था० ४ टा० ३ उ० ।

सीह (भ) (अ)र-शीकर-पुं० । " शीकरे भद्रौ वा " ॥ २११८४॥
इति भकारहकारौ । पक्षे-सीअग्रे । अस्म्युक्ते, प्रा० । अक्षरादि-
निः स्वमे, " सत्तस्म (स) रसीहारा " स्था० ७ टा० ३ उ० । स्तच्छ-
जातिविशेषः, प्रक्षा० १ पद ।

सीहरह-सिंहरथ-पुं० । स्वनामरूपाने पुनर्द्वर्धननगरराजे,
उत्त० ७ अ० । (' नगह ' शब्दे चतुर्थभाग १७६५
पृष्ठ कथाऽप्योक्ता ।)

सीहलिपासग-शिखापाशक-पुं० । वेणीन्ययमनाथे ऊर्णा-
मय कङ्कण, " सीहलिपासग च आणादि " सूत्र० १ भु० ५
अ० १ उ० ।

सीहवाहणा-सिंहवाहना-स्त्री० । सिंहाकृतायामम्बिकायाम्,
ती० ८ कल्प ।

सीहविअ-सिंहविद्-न० । सप्तमदेवलोकस्थे विमानभेदे, स०
१७ सम० ।

सीहविक्रमगह-सिंहविक्रमगति-पुं० । दिक्कुमागलागमितग-
त्यामितामितवाहनयालोकपाल, भ० ३ श० ८ उ० । स्था० ।

सीहमर-सिंहस्वर-त्रि० । सिंहस्यैव प्रभूतदेशव्यापी स्वरो य-
स्यति । सिंहनिर्हाद्वति, तं० ।

सीहमेण-सिंहमेन-पुं० । भरतक्षेत्रजविमलजिनसमकालिके
परवतजिन, ति० । प्रव० । " विमलो य भरहवास
परवप सीहसणजिणचंदा " ति० । अजितजिनस्य प्रथम-
गाथधरे, ति० । अनन्तजिनस्य पित्रि, प्रव० १० द्वार ।
स० । महासेनस्य राज्ञः पुत्रे, विपा० १ भु० ६ अ० । (अयं
च परभवे देवदत्ता नाम दार्द्रकाऽभयदिनि ' देवदत्ता ' शब्दे
२६१८ पृष्ठ कथा ।) अर्थिकस्य राज्ञो धारक्यां जनि स्वनाम-
क्याने पुत्रः, अणु० २ वर्ग १३ अ० । (स च वीरान्तिके प्रवृत्त्य
सर्थाधिसिद्धे उपपाद्य महाविदेह संस्थपतीनि ' महासीहसण '
शब्दं पष्ठ भागं सूचितम् ।)

सीहसोया-सिंहश्रान्तस्-स्त्री० । जम्बूमन्दरस्य पश्चिमे भागे सी-
नादायां महानद्यां संगतायां स्थनामक्यातायामस्तनद्याम्,
इथा० ३ टा० ३ उ० ।

दो सीहसोयाम्ना । स्था० २ टा० ३ उ० ।

सीहा-सिहा-स्त्री० । सिंहगतिस्मानायां भ्रमाभावे दाह्ये
स्थिरतायाम्, भ० ३ श० १ उ० । प्रश्न० ।

सीहाणुग-सिहानुग-पुं० । सन्नियद्यास्थिते आचार्ये, ति० चू०
२० उ० ।

सीहामण-सिहामन-न० । सिंहप्रधानमासने सिंहामनम् ।
त्रा० म० १ अ० । सिंहाङ्किते नृपासने, जै० ३ वत्त० । सिंहा-
कृतियुक्त विष्टम्, पञ्चा० २ विव० । जी० । सूत्र० । श्री० ।
स्था० । रजतमयेः सिंहैकपश्मिने नृपासने, आ० म० १
अ० । जी० । सिंहस्य मुर्गाधपतनगमने सिंहामनम् । मय-
स्थानावशेषरूप कूर्जिते अनाकुले उपवेशने, पा० १४ विव० ।
पादपीठे, दशा० १० अ० ।

सीहामणवरगय-सिहामनवरगत-त्रि० । सिंहासनानां मध्ये
यङ्गरे तसिंहासनवरं, तत्र गतो व्यवस्थितो यः स तथा ।
ध्रेष्ठसिंहासनासीनः, स्था० १० टा० ३ उ० ।

सीहामणमंठिय-सिहामनमंस्थित-त्रि० । सिंहासनस्यैव सं-
स्थिते संस्थाने यस्य स तथा । सिंहासनाकृतौ, रा० ।

सीही-सिही-स्त्री० । परित्राजकप्रयुक्ताया वगर्हाविद्यायाः
प्रतिमथिन्यां सिंहविकुर्वणात्मिकायां विद्यायाम्, आ० म० १
अ० । आ० क० ।

सीहु-सीधु-न० । तालवृत्तद्वयोद्भवे, (उक्त १६ अ०)
मर्धाविशेषः, प्रअ० ५ संव० द्वार ।

सु-सु-अव्य० । सुष्ठु शोभने, सूत्र० १ भु० १४ अ० । च०
प्र० अतिशयः, सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० । सुस्त्ययं निपातः
प्रशंसायां शुद्धिवशे वर्तते । सूत्र० १ भु० ७ अ० । उक्त० वि-
शे० । औ० । रा० । आ० म० । स० । आनु० ।

सुअ शुक्र-पुं० । कीरे, जै० १ वत्त० । भ० ।

स्वप-धा० शयने, " स्वपेः कमवस-लिस-लोहः " ॥ ८ । ४ ।
१४६॥ पक्षे-सुअह । स्वापति । प्रा० ४ पाद ।

सुअंग-श्रुताङ्ग-न० । श्रुतस्य प्रवचनस्य पुरुषरूपस्याङ्गावय-
व इति कृत्याः समवायाङ्गं, स० ।

सुअकसायधम्म-स्वाख्यातधर्मन्-त्रि० । सुष्ठु आख्यातो
धर्मोऽस्यति स्वाख्यातधर्मः । संसारभीरुत्वाद्यधारापितमा-
रवाहनि, आचा० १ भु० ६ अ० ३ उ० ।

सुअण-सुजन-पुं० । उत्तमलोकः, " सरिहि न संगहि, न सरधं
हि न वि उज्जाणवण्णाहि " देसरवणा हति वट्ट, निवसेनाहि सुअ
णहि " प्रा० ४ पाद । " वच्छेह मृगहह फलं जणु, कहुपल्लव वज्ज
ह । नावि महद्दुमु सुअणु जिर्वे, न उच्छंमि धंरह " प्रा० ४ पाद ।

सुअणलस-स्वनलस-त्रि० । कृतार्थं प्रशस्तपुरुषं, ग० ३
अधि० ।

सुअप्परोग-स्वप्परोग-पुं० । मन्दव्याधौ, द्वा० २१ द्वार ।

सुअदुह-शुकुल-न० । शुकचक्षुपुटः, कल्प० १ अधि० ३ लण् ।

शान्तिभूतः । विशुद्धमते , पञ्चा० ४ विव० । सूत्र० । रूपा० ।

सुहृ-शुचिक-त्रि० । पवित्रे, ज्ञा० १ अ० १ अ० । भ० ।
शुचीकृत, पु० १ उ० २ प्रक० ।

सुहृ-शुचिर्-अव्य० । प्रभूते, आ० ४ अ० ।

सुहृमह-शुचिशेष-पुं० । चाक्षुशिये, व्य० ६ उ० ।

सुउज्जुआर-सुअजुकार-पुं० । सुउज्जुशयेन अजुस्तकरण-
शालः । संयते, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।

सुउरिम-सुपुरुष-पुं० । "क-ग-ज-त-द-प-य-वां प्रायो
लुक्" ॥ ८११७७॥ इति यस्य लुकि । "स्वरस्याद्वक्त्रे" ॥ ८११
॥ ८११ इति संधिविरहः । उत्तममनुये । प्रा० १ पाद ।

सुए-श्व-अव्य० । प्रभाते आगामिदिने, उत्त० २ अ० ।

सुआयारा-सुखावतारा-स्त्री० । सुखनावतारो जलमध्ये प्रवे-
शने यासु ताः सुखावताराः । अक्रिष्टनीर्थायां वाण्याम्, रा० ।
सुखोत्तारा-स्त्री० । सुखोत्तारो जलमध्याद्धिर्विनिर्गमने
यासु ताः सुखोत्ताराः । अक्रिष्टनीर्थायां वाण्याम्, रा० ।

सुंक-शुल्क-न० । विक्रयतया भारण्डे, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

सुंकलितन-शुक्कलितुण न० । तुणभेदे, प्रज्ञा० १ पाद ।

सुंग-शुङ्ग-पुं० । स्वनामरूपाने ऋषी, ज० ७ वक्त० ।

सुंठ-शुण्ठ-पुं० । पर्यकवनस्पतिभेदे, आचा० १ ध्रु० १ अ०
४ उ० ।

सुंठय-शुण्ठक-न० । मांसपेशीपचनके, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।
सूत्र० ।

सुंठी-शुण्ठी-स्त्री० । शुष्कट्टह्वरे, आ० क० १ अ० । प्रव० ।

सुंड शौण्ड-पुं० । "उत्सौन्दर्यादौ" ॥ ८११६०॥ इति औतः
उत्त्वम् । धूर्ते, प्रा० १ पाद ।

सुंडा-शुण्डा-स्त्री० । हस्तिनासायाम्, आ० म० १ अ० ।

सुंडिया-शुण्डिका-स्त्री० । पिटिकाकारे सुरापिष्टस्वेदन-
भाजने, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

सुंदर-सुन्दर-त्रि० । शोभने, आ० म० १ अ० । मनोहरे, स० ।
व्य० । औ० । न० । युक्ते, पि० ज० । पुं० । त्रयोदशजिनस्य पू-
र्वभवे जीवि, स० ।

सुंदरंग-सुन्दराङ्ग-न० । कचिरशरीरे, अविनष्टेदे, ध० ३
अधि० ।

सुंदरगुरुजोग-सुन्दरगुरुयोग-पुं० । ज्ञानावियुतगुरुसम्बन्धे,
पञ्चा० २ विव० ।

सुंदरजत-सुन्दरयत्न-पुं० । सुन्दरनरप्रधाने उत्तममात्रधर्मे,
पञ्चा० ६ विव० ।

सुंदरतर-सुन्दरतर-त्रि० । शोभनतरे, पं० ध० १ द्वार ।

सुंदरपास-सुन्दरपार्श्व-त्रि० । पार्श्वगुणोपेते पार्श्वे, प्रज्ञ० ४
आश्र० द्वार ।

सुंदरबाहु-सुन्दरबाहु-पुं० । सप्तमतीर्थकरस्य पूर्वभवजीवे,
स० । भारत वर्षे भावयति तृतीये वासुदेवे, ती० २०
कक्ष । ति० ।

सुंदरभाव-सुन्दरभाव-पुं० । शुभभाव, पञ्चा० ४ विव० ।

सुंदरमंगुलभाव-सुन्दरमङ्गुलभाव-पुं० । शुभतरपदार्थे, आ०
म० १ अ० ।

सुंदरिय-सौन्दर्य-न० । "स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमेषु यान्" ॥
८११२१०७॥ इति यान्पूर्व इत् । प्रा० । अधिकलशरीर-
त्वे, आ० म० १ अ० ।

सुंदरी-सुन्दरी-स्त्री० । ऋषभदेवस्य सुनन्दार्या भार्यायाम्,
बाहुवानना सह जनितायां भरतर्चाकस्त्रियाम्, कल्प० १ अ-
धि० ७ तृण । आ० म० । आ० चू० । पञ्चांस्ता भ्रमणी
जाना । आ० म० १ अ० ।

सुंदरी अज्ञा पंचधनुमयाई उडुं उडुत्तेशं पन्नत्ता ।
स्था० ५ ठा० २ उ० । सुन्दरी अज्ञा पुत्रवयसहस्माई
सव्वाउयं पालयित्ता मिद्धा । स० ८४ सम० ।

नासिक्यपुरे नन्दभार्यायाम्, न० । आ० म० । आ० चू० ।

सुंदरीगंद-सुन्दरीनन्द-पुं० । नासिक्यपुरे सुन्दरीनाम्न्या
तन्वया भर्तार, नासिकं नगरे नंदो वणिग्यजो सुंदरी से भ-
जा । सा तस्म अनीव वल्लहा खगमपि तस्म पासं न सु-
चरति लोगण सुंदरीनंदो तित तस्स नाम पाइयं । आ०
म० १ अ० ।

सुंदरे सौन्दर्य-न० । "एच्छुर्यादौ" ॥ ८११७७॥ इत्यादरस्य वि-
कल्पनेत्वम् । प्रा० । "उत्सौन्दर्यादौ" ॥ ८११६०॥ इति औत उत्त्व-
म् । प्रा० । "ब्रह्मवर्च-तृप-सौन्दर्य-शौण्डेयं यो रः" ॥ ८११६३॥
इति यस्य राः प्रा० । सुन्दरस्य भावः स्पष्टः । कारुणायाम्, "अ-
ङ्गव्यङ्गकानां यः, सन्निवेशो यथाचितम् । सुश्रुष्टः सन्धि-
बन्धः स्यात्, तन् रौन्दर्यमुदाहृतम् ॥ ११॥" इत्युक्त अङ्गादीनां
मनोहरत्वे, वाच० । प्रा० ।

सुंभ-शुम्भ-पुं० । नमिनाथस्य प्रथमगगधरे, प्रव० ८ द्वार ।
वेराचनेन्द्रबलिभार्यायाः शुम्भायाः पूर्वभवपतिर, ज्ञा० । शु-
म्भायाः सिद्धात्मने, नपुं० । ज्ञा० २ ध्रु० २ वर्ग १ अ० ।

सुंभय-शुंभक-त्रि० । शुभवर्णकारिणि, अनु० ।

सुंभवडिमग-शुम्भावत्तसक-न० । बलिचञ्जाया राजधान्या
बल्यप्रमहिष्याः शुम्भाया आवासविमानं, ज्ञा० २ ध्रु० २ व-
र्ग १ अ० ।

सुंभमिरी-शुम्भश्री-स्त्री० । बल्यप्रमहिष्याः शुम्भायाः पूर्व-
भवमातरं, ज्ञा० २ ध्रु० २ वर्ग १ अ० ।

सुंभा-शुम्भा-स्त्री० । बल्यैराचनेन्द्रस्याप्रमहिष्याम्, स्था० ४
ठा० १ उ० । (अस्याः पूर्वोत्तरजन्मकथा 'अग्रमहिषी' शब्दे
१६६ पृष्ठ उक्ता ।)

सुंव-सुंव-न० । बल्ललग्ज्याम्, भ० १५ श० । वीरणत्वे,
तज्जनितायां दवरिकायाम्, स्त्री० । विशेष ।

सुंवकट-सुंवकट-पुं० । वीरणकटे, भ० १३ श० ६ उ० ।

सुसुमा-सुसुमा-की० । रजसुसुमास्तस्यस्य धवध्वनिः क-
न्यायाम्, आ० क० १ अ० । आ० । ति० । आ० । सु० । से-
आ० । ('विस्तारयुक्त' शब्दे तुनीकभागे ११८४ दृष्टे कथा ।)

सुसुमार-शिशुमार-पुं० । मत्स्यचित्तये, उल० ३९ अ० । जी० ।
प्रहा० । सु० । आ० । सु० । स्वनामक्याते नगरे, यत्रैकरात्रिकी-
प्रतिमाप्रतिपक्षे वीरजने शक्रनिरस्कारार्थं समरः प्रणवा-
म । स्थानं १० टा० ३ उ० । आ० म० ।

सुक-सुक-पुं० । करि, प्रश्न० २ आध० द्वार ।

सुकंत-सुकान्त-पुं० । मृगभेदे यस्य पुत्रे, कथ्य० १ अवि० ७
अणु । सुकान्तः कान्तियोगाद् । स० ।

सुकच्छ-सुकच्छ-पुं० । द्वितीयविजयस्ययुगले, जं० अ० १० ।
(अस्य कथने 'गाहाकर' शब्दे तृतीयभागे ८७३ दृष्टे
रूपम् ।)

सुकच्छकूट-सुकच्छकूट-पुं० । नपुं० । जम्बूद्वीपे सुकच्छदीर्घवे-
ताख्यस्य स्वनामक्याते कूटे, स्थानं २ टा० १ उ० । जं० ।

सुकड-सुकुत-त्रि० । सुष्ठु निर्दिष्ट, उल० १ आ० । सु-
ष्ठु कृते, उल० १ अ० । आ० । वक्ष० ।

सुकडकृमिरेकिय-सुकट, अनिरीक्षित-न० । सुष्ठु नैव-
विकारनिरीक्षणे, तं० ।

सुकडाहभाव सुकुतादिभाव-पुं० । सुकृतदुष्कृतकर्मपुरुषाका-
रानयत्यादिभाव, आ० ४ विव० ।

सुकडासेवण-सुकुतासेवन-न० । सुकृत्यस्य सति शिबेके
विद्यतभाषिणे, अणुअभाषाविशेषः पुरुषात्मन्येकपक्ष्ये स्वभावे,
पं० सु० १ सूत्र ।

सुकदिय-सुकवथित-त्रि० । यद्योक्ताग्निपरित्यापिते, जी० ३
प्रति० ४ अवि० ।

सुकपह-सुकुष्ण-पुं० । कृषिकस्य महापुत्रस्य सुकृष्णया
अग्रमहिष्याः पुत्र, त्रि० । (स ख सुग्राम इतो नरके उपपद्य
महाविदेह संस्रयतीति त्रिर्याकर्तृकात् प्रथमवर्गस्य पञ्चम
अध्ययनं सूचितम् ।)

सुकपहा-सुकुष्णा-स्त्री० । स्वनामक्यातायां श्रेणिकाग्रम-
हिष्याम्, अल० ।

एवं सुकपहा वि मवरं सत्तसत्तमियं भिक्षुपडिमं उव-
संपजिज्ञा खं विहरह पदमे सत्तए एकेकं भोगयस्स दत्ति
पडिगाहेति एकेकं पाणयस्स । दोषे सत्तए दो दो भोगयस्स
वे दो पाणयस्स पडिगाहेति । तत्ते सत्तते तिस्सि भोगयस्स
तिस्सि पाणयस्स, चउत्थे सत्तए ४, पंचमे सत्तए ५, छहे
सत्तए ६, सत्तमे सत्तते सत्त दधीतो भोगयस्स पडिगाहे-
ति सत्त पाणयस्स, एवं खलु एयं सत्तसत्तमियं भिक्षुप-
डिमं पणयपणाए रातिदिएहि एगेण य खलुउपण य
भिक्षुसातेयं अहासुत्ता ० जाव आराहेत्ता जेसेव अ-
ज्जचन्दया अज्जा तेणेव उवागया, अज्जचंदयं अज्जचंद-
२३०

वि नयंत्तहि २ आ एवं नवासी- इत्थामि यं अजातो सुभे
हि अज्जभणुत्तं कससाही अट्टुमियं भिक्षुपडिमं उवसं-
जिज्ञा खं विहरत्तते, अहासुहं । तते यं सा सुकपहा अजा
अज्जचंदयाए अज्जभणुत्ताता नवाणी अट्टुमियं भिक्षुपडि-
मे उवसंपजिज्ञा खं विहरति । पदमे अट्टए एकेकं भोगयस्स
दत्ति पडि० एकेकं पाणयस्स ० जाव अट्टमं अट्टए अट्टुभो-
यस्स पडिगाहेति अट्ट पाणयस्स । एवं खलु एयं अट्टु-
मियं भिक्षुपडिमं चउसट्टि रातिदिएहि दोहि य अट्टा-
सीतिहि भिक्षुसातेहि अहा ० जाव नवनवमियं भिक्षु-
पडिमं उवसंपजिज्ञा खं विहरति । पदमे नवके एकेकं भोग-
यस्स दत्ति पडिगाहेति एकेकं पाणयस्स ० जाव नवमे नवए
नव० भोगयदत्ति पडिगाहेति नव० पाणयस्स पडिगाहेति ।
एवं खलु एतं नवमियं भिक्षुपडिमं एकासीयरातिदिएहि
चउहि य पंचुत्तरेहि भिक्षुसातेहि अहासुत्तं दस दसमियं
भिक्षुपडिमं उवसंपजिज्ञा खं विहरति । पदमे दसते
एकेकभोगयदत्ति पडिगाहेति एकेकं पाणयदत्ति ० जाव
दसमे दसए दस दस भोगयदत्ति पडिगाहेति दस
दस पाणयस्स दत्ति पडिगाहेति । एवं खलु एयं
दसदसमियं भिक्षुपडिमं एकेकं राट्टियसएणं
अट्टजेहि य भिक्षुसातेहि अहासुत्तं ० जाव आरा-
हेति रत्ता बहुहि चउत्थं ० जाव मासद्वमासविहितवां-
कमेहि अप्पाणं भावेमाणी विहरति । तए णं सा सुकपहा
अजा तेणं उरालेणं जाव सिद्धा । (सु० २१४) अन्तं
१ भु ८ वर्ग ४ अ० ।

सुकप-सुकल्प-पुं० । हानदर्शनादिपुण्येण, पं० भा० ।
दंसणनाणचरित्ते, तवविणण शिचकालमुज्जुत्तो ।
णिच्चं पसंसिओ य, वयणम्मि तं जाणसु सुकपं ।
सुकपविहारीयं, एगंताऽऽराहणा य मोक्खा य ।
आराहणा य मोक्खेणं, चेव च्छिओ य संसारो ।
पं० भा० ३ कल्प ।

इयाणि सुकप्पा तत्थ गाहा । दंसणनाणाहेसु निच्चं पसं-
सिओ पवणं स्ते अण्णि । ममन् सुकपविहाराह । गाहा-
सिच्चं एस पसंथा सुकपपकणं अणुमांत्वा, अणुक्कप-
विहारीयं आराहणा य मोक्खेणं चेव च्छिओ उ अस्सारा ।
पं० सु० ३ कल्प ।

सुकम्माण-सुकर्मन्-त्रि० । सुकृतकर्मकारिणि, प्रा० ३ पात्र ।
सुकप-सुकुत-त्रि० । सुष्ठु रचिते, उपा० २ अ० । शोभिते, आ०
म० १ अ० । कल्प० । प्रहा० । पो० । औ० । रा० । प्रश्न० ।
सुकर-सुकर-त्रि० । कर्तुमलं समर्थं, आ० १ भु० ६ अ० १ उ० ।
सुकरय-सुकरय-न० । यथाविकानामकाशनात्ताम्रप्रतमस्त्रि-
शोभन करण, प्रश्न० २ आ० द्वार

सुकहिय-सुकथिक-त्रि० । शोभतो मध्यस्थः कथकः प्रतिपा-
दका यस्य तत् सुकथिकम् । यथार्थज्ञानिभिः प्रतिपादितं,
प्रश्न० २ संख० द्वार ।

सुकथित-त्रि० । न्यायादाधित्वेन कथितं, प्रश्न० १ संख०
द्वार ।

सुकाल-सुकाल-पुं० । सुकाल्या अयं पुत्रः सुकालः । कृष्ण-
महाराजाप्रमहिष्याः सुकाल्या आत्मजे, अन्त० । (स च
संप्रामहंतोर्नरकं गत्वा तत्र उद्भूत्य महाविदेहं संस्रयति ।)

जम्बू ! तेषां कालेण तेषां समरणं चंपा नामं
नगरी होन्था । पुष्पभंद चइए कोणिए राया ।
पउमावई देवी । तन्थ खं चंपाए नयरीए सेणियस्स
रओ भज्जा कोणियस्स रओ चुल्लमाउया सुकाली नामं
देवी होन्था, सुकुमाला । तीसे खं सुकालीए देवीए
पुत्ते सुकाले नामं कुमारं होन्था, सुकुमाले । तंते खं से
सुकाले कुमारे अन्नया कयाति तिहिं दंतिमहस्सेहिं जहा
कालो कुमारो निरवसेमं तं चैव ञ्जाव महाविदेहं वामे
अंतं कादिति ॥ २ ॥ नि० १ श्रु० १ वर्ग २ अ० ।

सुकाली-सुकाली-स्त्री० । स्वनामख्यातायां कृष्णिकस्याग्रम-
हिष्याम्, अन्त० ।

तेषां कालेण तेषां समरणं चंपा नामं गायसी होन्था,
पुष्पभंद चतिए कोणिते राया । तन्थ खं सेणियस्स रओ
भज्जा कोणियस्स रओ चुल्लमाउया सुकाली नामं देवी
होन्था, जहा काली तहा सुकाली विनिक्खंता ञ्जाव बहु-
हिं चउत्थं ञ्जाव भावमाणे विहरति । तंते खं सा सुकाली
अज्जा अस्सया कयाती जेणव अज्जा चंदणा अज्जा ञ्जाव
इच्छामि खं अज्जा तुम्भेहिं अन्नमणुस्साया समाणी क-
णगावलितयोक्कम्मं उवमंपजित्ता खं विहरति । ता एवं जहा
रयणावली तहा कणगावली वि नवरं तिसु थाण्हेसु अ-
ट्टमातिकरे जहा रयणावलीए लट्ठति एकाए परिवाडीए
एगे संवच्छेरं पंच मासा वारस य अहारत्ता चउण्हं पंच-
वरिसा नव मासा अट्टारस दिससा सेमं तेहव नव वासा
परियातो पावणित्ता ञ्जाव सिद्धा ॥ ५ ॥ अन्त० १ श्रु०
८ वर्ग १ अ० ।

सुकिदु-सुकुत-न० । "स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे" ॥ ८ ॥
३२६ ॥ इत्यपभ्रंश स्वराणां स्थाने प्रायः स्वराः । सुकिदु ।
सुकिओ । सुकिउ । पुण्य, प्रा० ४ पाद ।

सुकुमारकोमल-सुकुमारकोमल-त्रि० । अत्यन्तकोमले, स्त्री० ।

सुकुमारया-सुकुमारता-स्त्री० । कोमलस्पर्शतायाम्, वृ० १
उ० २ प्रक० ।

सुकुमाल सुकुमार-त्रि० । अतिकोमले, स्त्री० १ श्रु० १ अ० ।
कोमले, वृ० १ उ० ३ प्रक० । उत्त० । स्था० । जी० । मृदुत्वं

गते, नं । भ० । अककंशमपशे, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । स्था० । स्त्री० । रा० । अन्त० । नं० । 'सुकु-
मारलंगमह' सुकुमारश्चासौ भद्रश्च भद्रमूर्तिरिति समा-
सो लकारककारौ स्वाधिकौ । भ० १६ श० १ उ० ।
सुकुमालपाणिपाया" सुकुमारी कोमली पाणी च पादौ
च यस्य स सुकुमारपाणिपादः । स्था० ६ ठा० ३ उ० । रा० ।
"सुकुमालविक्रमकंसहन्था" सुकुमारः स्वरूपेण विकीर्णो
व्याकुलचित्ततया केशहस्तो धर्ममज्ञो यस्याः सा सुकु-
माला वा विकीर्णाः केशा हस्तौ च यस्याः सा तथा । भ०
६ श० ३३ उ० ।

सुकुमालिया-सुकुमारिका-स्त्री० । भारते वर्षे अम्पायां नग-
र्यां सागरद्वलसाधेवाहपुत्र्याम्, एवैव परभंश द्वौपदी नाम द्वा-
रिका जाना । स्था० १ श्रु० १६ अ० । (तत्कथा 'दुवई' शब्दे
चतुर्थभागे २४८२ पृष्ठ उक्ता ।) स्पष्टेन्द्रिय उद्वाहनायां वसन्त-
पुरराजस्य जितशत्राभार्यायाम्, आ० म० १ अ० । आ०
चू० । ग० । वृ० । आचा० ।

सुकुल-सुकुल-न० । इषाकादिदेशे, स्था० । तथा-सुकुले
इषाकादिक् प्रत्यायातिजन्मनो सुलभमिति । अत्राभि-
हितम्-"आयत्तत्रेयत्तां, सत्यामपि सत्कुलं न सुलभं स्या-
त् । सच्चरणाशुगमणीनां, पात्रे प्राणी भवति यत्र ॥१॥" इति ।
स्था० ८ ठा० ३ उ० । सुकुल इषाकादी देवलोकात् प्र-
तिनिवृत्तस्याजातिजन्म आयातिर्वा आगतिः सुकुलप्रत्या-
जाति सुकुलप्रत्यायातिर्वा तामिति । स्था० ३ ठा० ३ उ० ।
आचा० । ज० ।

सुकुत-सुकुत-न० । "स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे" ॥ ८ ॥
इति अन्तःस्वम् । सुकुतम् । पुण्य, प्रा० ४ पाद ।

सुक-शुक-न० । सप्तमे धातौ, स्था० १ श्रु० १ अ० । रेतसि,
स्था० २ ठा० ३ उ० । धा०, तं० । (अज्ञादानाच्छुक्निकाशन-
म् 'अगादाण' शब्दे प्रथमभागे ४० पृष्ठ गतम् ।) महाशुकस्य
सप्तमदेवलोकास्य देव, विशेषः । प्रथ० । सप्तमदेवलोकावि-
मानभेदे, । स० १७ सम० । सप्तमदेवलोकास्येन्द्र, स्था० १०
ठा० ३ उ० ।

नच्छरित्रम्-

जम्बू तेषां कालेण तेषां समरणं चंपा नामं नगरी हो-
न्था, पुष्पभंद चइए, कृष्णिए राया, पउमावई देवी । तत्तथ
खं चंपाए नयरीए सेणियस्स रओ भज्जा कोणियस्स रओ
चुल्लमाउया सुकाली नामं देवी होन्था । तीसे खं सुकाली-
ए पुत्ते सुकाले नामं कुमारं । तस्स खं सुकालस्स कुमार-
स्स महापउमा नामं देवी होन्था, सुकुमाला । तंते खं सा म-
हापउमा देवी अन्नदा कयाई तंसे तारिसमंसि एवं तेहव
महापउमे नामं दारते ञ्जाव सिज्झिहिति नवरं ईसाणे
कप्प उववाओ उकोसद्धिओ, तं एवं खलु जम्बू ! समणे-
खं भगवया ञ्जाव संपत्तेण एवं सेसा वि अट्ट नेपच्चा । या
तातो सरिसनामाओ । कालादीणं दसयई पुत्ता आणुपु-
व्वीए-"दोयहं च पंच चत्तारि, तिहं तिहं च होति ति-

भवे । दोहं च दोष्म वामा, मेखियनचूण परियातो ॥१॥”
उववातो आणुपुव्वीते-पदमो मोहम्मे, वितितो ईमाणे,
ततितो सणकुमार, चउत्थो माहिंदे, पंचमओ बंभलोए,
छट्ठो लंतए, सत्तमओ महासुके, अट्ठमओ सहस्सारे,
नवमओ पाणते, दसमओ अचुए । सव्वत्थ उक्कंसिद्धिई
भाणियव्वा, महाविदेह मिद्धे ॥ १० ॥ कप्पवडिसियाओ
समत्ताओ । वितितो वग्गो दस अज्झयणा ॥ २ ॥ (नि०)
जइ णं भंते ! समणेणं भगवता० जाव संपत्तेणं उक्खे-
वतो भाणियव्वो, रायगिहं नगरे, गुणमिलए चेइए०,
सेणिए राया, सामी समोमेद, परिसा निग्गया । तेणं
कालेणं तेणं समएणं सुके महग्गेह सुक्कवडिसए विमाणे
सुकंसि सीहासणंमि चउहिं सामाणियमाहस्सीहिं जंहव
चंदो तहेव आगओ, नट्टविहिं उवदंसिचा पडिगतो, भं-
ते ति कूडागारसाला । पुव्वभवपुच्छा । एवं खलु गोयमा!
तेणं कालेणं वाणारसी नामं नगरी होत्था । तत्थ णं वा-
णारसीए नयरीए सोमिले नामं माहणे परिवसति, अट्ठे०
जाव अपरिभूते रिउव्वेय० जाव सुपरिनिद्धिते । पांसे अ-
रहा पुरिसादाणीए समोमेद परिसा पज्जुवासति । तए णं
तस्स सोमिलस्स माहणस्स इमीसे कहाए लद्धस्स समा-
णस्स इम एतारूवे अज्झत्थिए-एवं पांसे अरहा पुरिसा-
दाणीए पुव्वाणुपुव्वे० जाव अंबमालवणे विरहति । तं
गच्छामि णं पासस्स अरहतो अंतिए पाउव्ववामि । इमाइं
च णं एयारूवाइं अट्ठाइं हेउइं जहा पत्ततीए । सोमिलो
निग्गतो खंडियविहूणो० जाव एवं वयासी-जत्ता ते भंते !
जवणिजं च ते ! पुच्छा सरिसवया मामा कुलत्था एगे-
भवं० जाव संबुद्धे सावगधम्मं पडिवज्जिता पडिगते । तं
णं पांसे णं अरहा अणयथा कदापि वाणारसीओ नगरी-
ओ अंबमालवणातो चेइयाओ पडिनिक्खमति अंबमाल-
वणातो चेइयातो पडिनिक्खमिच्चा बहिया जणवयविहारं
विहरति । तंते णं मे सोमिले माहणे अस्सदा कदापि अ-
साहुदंसणेण य अपज्जुवासणाए य मिच्छत्तपज्जवेहिं
परिवट्ठमाणेहिं २ सम्मत्तपज्जवेहिं परिहायमाणेहिं मि-
च्छत्तं च पडिवसे । तंते णं तस्स सोमिलस्स माहणस्स
अस्सदा कदापि पुव्वरत्तावरत्तकलसमयंसि कुट्टवजागरियं
जागरमाणस्स अयमेयारूवे अज्झत्थिए० जाव समुप्प-
त्था-एवं खलु अहं वाणारसीए नयरीए सोमिले नामं मा-
हणे अचंचंतमाहणकुलप्पयए । तंते णं मए वयाइं चिप्साइं,
वेदा य अहीया, दारा अहूया, पुत्ता जणिता, इड्डीओ
समाणीओ, पसुवधा कया, जआ जट्टा, दक्खिणा दिक्का,

अतिही पूजिता, अग्गी हूया, जूवा निक्खित्ता । तंसेयं खलु
ममं इदाणि कल्लं० जाव जलंतं वाणारसीए नयरीए ब-
हिया बहवे अंबारामा रोवाविच्चाए, एवं माउलिंगा
बिल्ला कविट्टा चिच्चा पुष्कारामा रोवाविच्चाए, एवं
संपहेति संपहिच्चा कल्लं० जाव जलंतं वाणारसीए
नयरीए बहिया अंबारामं य० जाव पुष्कारामे य रोवा-
वेत्ति । तंते णं बहव अंबारामा य० जाव पुष्कारामा य
अणुपुव्वेणं सारक्खिज्जमाणा संगोविज्जमाणा संवट्ठिज्ज-
माणा आरामा जाना किएहा किएहाभासा० जाव रम्मा
महामेहनिकुंभभूता पत्तिया पुष्फया फलिया हरियगरे-
ग्जिमाणमिरिया अतीव अतीव उवमंभमाणा उवसे-
भमाणा चिद्धति । तंते णं तस्स सोमिलस्स माहणस्स
अस्सदा कदापि पुव्वरत्तावरत्तकालमयंसि कुट्टवजागरियं
जागरमाणस्स अयमेयारूवे अज्झत्थिए० जाव समुप्प-
त्तिच्चा-एवं खलु अहं वाणारसीए नयरीए सोमिले
नामं माहणे अचंचंतमाहणकुलप्पयए । तंते णं मए वयाइं
चिप्साइं० जाव जूवा निक्खित्ता । तंते णं मए वाणारसी-
ए नयरीए बहिया बहव अंबारामा० जाव पुष्कारामा य
रोवाविच्चा, तंसेयं खलु ममं इदाणि कल्लं० जाव जलंतं
सुबहुं लोहकडाहकडुच्छुयं तंबियं तावमभंडं घडाविच्चा
विउलं अमणं पाणं खाइमं माइमं मित्तनाइं० अयमंतिच्चा
तं मित्तनाइं शियग० विउलेणं अमण० जाव सम्माणि-
त्ता तस्सेव मित्त० जाव जट्टपुत्तं कुट्टव ठावेत्ता तं मित्त-
नाइ० जाव आपुच्छित्ता सुबहुं लोहकडाहकडुच्छुयं तंबि-
यतावमभंडं गहाय जे इमं गंगाकूला वाणपन्था तावसा
भवंति, तं जहा-हात्तिया पोत्तिया कात्तिया जनती मट्ठती
घालती हुंवउट्टा दंतुक्खलिया उम्मज्जगा मंमज्जगा
निमज्जगा संपक्खालगा दक्खिणकूला उत्तरकूला संख-
धमा कूलधमा मियलुद्धया हत्थितावगा उट्टा दिसा-
पोक्खिणो वक्कवामिणो बिलवामिणो जलवामिणो रुक्ख-
मूलिया अंबुभक्खिणो वायुभक्खिणो भेवालभक्खिणो
मूलाऽऽहारा कंदाऽऽहारा तयाऽऽहारा पत्ताहारा पुष्फहारा
फलाऽऽहारा बीयाऽऽहारा पडिमडियकंदमूलतयपत्तपुष्फ-
फलाऽऽहारा जलाऽऽभिमेषकौडणगायभूता आयावणाहिं
पंचगगीतावहिं इंगालमोक्षियं कंदमोक्षियं पि व अ-
प्पाणं करेमाणा विहरंति । तत्थ णं जे ते दिसापोकखि-
या तावसा तेमि अंतिए दिसापोकखियसाए पव्वइलए
पव्वयिते वि य णं ममाणे इमं एयारूवं अभिग्गइं अभि-
गिहिहस्सामि कप्पति मे जावजीवाए छइं छेइणं अणि-
क्खित्तेणं दिमाचक्कानं, णं तवोकम्मणं उट्टं बहानो पमि-

विश्वस्य ३ सप्तभिर्मुहस आताम्यभूषीय आताम्यभूषस्य
विहरितेति ति कञ् एवं संपहेइ २ चा कर्त्तुं ०जाव जलंते
कुवतु लोह ०जाव दिन्नापि कल्यतावसत्ताए पञ्चइए २ चा
मे य यं समांश्च इमं एवाकृत्य अभिरुहं ०जाव अभिभिहिह-
त्त पठमं छद्गुक्त्वमणं उवसेपञ्चिता यं विहरति । इते यं
सोमिले माहये रिभी षडमकृत्कलमण्यभयंति आताम्य-
भूषीय पञ्चकृति २ चा वाचकृत्कलमण्यभयंति जेयव सए उ-
इए तेषेव उवागच्छइ उवागच्छिता किदिणसंकाइयं मेवहति
किदि० स पुरच्छिमं दिमि पुवसेवि पुरच्छिमाए दिन्नाए
सोमे महान्मा पत्याये पथियं अभिरुक्त्तु सोमिलमा-
हयतिमि अभि० २ जाणिय तत्थ कंदायि य भूलायि
य तयायि य वलायि य पुष्पायि य फलायि य
वीयायि य हरियायि तायि अणुजाणउ ति कहु पुर-
च्छिमं दिसं पसरति पुरच्छि० चा जायि य तत्थ कंदायि
य ०जाव हरियायि य ताई मेयहति, किदिणसंकाइयं
भरेति किदिणसंकाइयं भरिता दम्मे य कुसे य वत्तामोहं
च समिहाकृद्वायि य मेयहति समिहा० चा जेयव सए
उइए तेषेव उवागच्छइ तेषेव उवागच्छिता किदिणसं-
काइयगं ठवेति किदि० चा वेदिं वहुति वेदिं वहुत्ता उवले-
वणसमजणं करेति उवलेव० रेता दम्भकलसहत्थगेते जेयव
गंगा महानदी तेषेव उवागच्छइ तेषेव उवागच्छिता गंगं
महानदी ओगाहति गंगं महान० चा जलमजणं करेति
जल० चा जलकिहुं करेति जल० चा जलाभिसेयं करेति
२चा आयंते चांक्से परमसइभूए देवपिउकयकजं दम्भ-
कलसहत्थगेते गंगासो महानदीओ पञ्चुत्तरति जेयव सते
उइए तेषेव उवागच्छइ दम्मे य कुसे य वालुयाए य वे-
दिं रएति, वेदिं रएत्ता सरयं करेति, सरयं करेत्ता अरणिं
करेति, अर० चा सरणं अरणिं महेति, सर० चा अग्निं
पाडेति, अग्निं पाडेत्ता अग्निं मधुक्सेति, अग्निं सं० चा स-
मिहाकृद्वायि पक्खिवति, समि० चा अग्निं उज्जालेति अ-
ग्निं उ० चा “ अग्निस्स दाहिणे पासे सचंगाई ममादेह । ”
तं जहा- “ सकयं वकले ठायं, सिजं भेदं कमेइलुं ।
दंडदाकं वरुणायं, अह ताई समादेह ॥ १ ॥ ”
मधुया य घणय य तंदुलेहि य अग्निं हुणइ, चरुं साध-
ति चरुं साधेत्ता बलिवइस्सदेवं करेति बलि० चा अतिहि-
पूयं करेति अति० चा तत्रां पच्छा अपण्या आहारं आ-
हारेति । तते यं सोमिले माहयिरी दोर्चं छइ व ख-
मणवारणमंसं तं चैव सव्वं भाषिषव्वं ०जाव आहारं
आहारेत्त, नवरं इमं नाणत्तं दाहिणाए दिसाए जमे म-
हाराया पत्याये पथियं अभिरुक्त्तु सोमिलं माहयिरीति

अग्निं कत्तु कंदमिथ य ०जाव अणुजावच वि कहु
इदिणं दिसिं पसरति । एवं पञ्चदियमे चं वकसे
महाराया ०जाव पञ्चदियमं दिसिं पसरति । जच-
सेयं वेसमये महाराया ०जाव उत्तरं दिसिं पस-
सति । पुव्वदिसांगमेयं चत्तारि विदिसाओ भाषिय-
व्याओ ०जाव आहारं आहारेति । तते यं तस्स सो-
मिलमाहयिरीमिस्स अणुया कथायि पुव्वरत्तावरत्ता-
लसमयंसि अणुजजागरियं जागरमायस्स अयमेयाकृवे
अज्जकथिए ०जाव समुप्पज्जिन्था, एवं खलु अहं वा-
यारीए नगरीए सोमिले नामं माहयिरीसि अश्वंतमा-
हयकुलप्पयए, तते यं मए वयाई चिष्इ ०जाव जूथा
निक्खिता । तते यं मम वायारीसीए ०जाव पुप्फारीमा य०
जाव रोविता । तते यं मए सुचहुलोह० जाव घडाविता०
जाव जेडुपुत्तं ठाविता० जाव जेडुपुत्तं आपुच्छिता सु-
बहुलोह ०जाव गहाय मुंटे ०जाव पञ्चइए वि य यं
समाये छइं छइेयं ०जाव विहरति । तं सेयं खलु
ममं इयायि कर्त्तुं पादु ०जाव जलंते बहवे तावसे दि-
ट्टा भंटे य पुव्वसंगतिए य परियायसंगतिए अ आपु-
च्छिता आसयसंसियायि य बहुहं सत्तसयाई अणुमा-
खइत्ता बागलवत्थनियत्थस्स कदिणसंकाइयगहितसमं-
ढावकरणस्स कहुमुदाए मुहं वंधिता उत्तरदिसाए उत्तरा-
भिमुहस्स महपत्थायं पत्थावेइत्तए एवं संपहेइ एवं संपहि-
त्ता कर्त्तुं ०जाव जलंते बहवे तावसे य दिट्टा भंटे य पुव्व-
संगतिते य तं चैव ०जाव कहुमुदाए मुहं वंधति, वं-
धिता अयमेत्ताकृवं अभिगहं अभिगिएहति जत्थेव यं
अमहं जलंसि वा एवं थलंसि वा दुग्गंसि वा निक्कंसि-
वा पञ्चतंसि वा त्रिसमंसि वा गह्वाए वा दरीए वा प-
क्खलिज वा पव्वडिज वा नो खलु मे कप्पति पञ्चु-
डित्तए ति कहु अयमेयाकृवं अभिगहं अभिगिएहति,
उत्तराए दिसाए उत्तराभिमुहपत्थायं (महपत्थायं) प-
त्थिए से सोमिले माहयिरीसी पुव्वावरत्तहकालसमयंसि
जेयव असोगवरपायवे तेषेव उवागते, असोगवरपा-
यवस्स अहं कदिणसंकाइयं ठवेति, कदि० ठवेत्ता वेदिं
वहुइ वे० चा उवलेवणसमजणं करेति उव० करेत्ता द-
म्भकलसहत्थगेते जेयव गंगामहानदी जहा सिवो ०जाव
गंगातो महानदीओ पञ्चुत्तरइ, जेयव असोगवरपायवे
तेषेव उवागच्छइ तेषेव उवागच्छिता दम्भेहि य कुसे-
दि य वालुयाए वेदिं रवति, वालु० चा, सरयं करेति
०जाव बलिवइस्सदेवं करेति बलि० चा कहुमुदाए मुहं
बंधति तूमिथीए संचिहुति । तते यं तस्स सोमिल-

माहणरिमिस्म पुव्वरत्तावरत्तकालममयंमि एगं देवे अं-
तियं पाउब्भूते । तते णं से देवे सोमिलं माहणं एवं
वयासी—हं भो सोमिलमाहणा ! पव्वइया दुप्पव्वइतं
ते । तते णं से सोमिले तस्स देवस्स दोच्चं पि तच्चं
पि एयमहुं नो अद्दाति नो परिजाणइ ० जाव तुमि-
णीए संचिद्धति । तते णं देवे सोमिलेणं माहण-
रिमिणा अणाढाइज्जमाणं जामेव दिमिं पाउब्भूते ता-
मेव ० जाव पडिगते । तते णं से सोमिले कल्लं ० जाव
जलंते वागलवत्थनियत्थं कडिणसंकाइयं गहियगिगहो-
त्तभंडोवकरणे कड्डमुद्दाए मुद्दं बंधेति, कड्डं ० बंधेत्ता उत्तरा-
भिमुद्दे संपत्थिते । तते णं से सोमिले वितियदिवस-
म्मि पुव्वारवण्हकालममयंमि जेणैव सत्तिवन्ने अहे
कडिणसंकाइयं ठंति कडिं ० ठंत्ता वेति वड्डति वेति
वड्डता जहा असोगवरपायवे ० जाव अग्गं हुणति,
कड्डमुद्दाए मुद्दं बंधति, तुमिणीए संचिद्धति ।
तते णं तस्स सोमिलस्स पुव्वरत्तावरत्तकालममयंमि ए-
गे देवे अंतियं पाउब्भूए । तते णं से देवे अंतिलिखप-
डिवक्के जहा असोगवरपायवे ० जाव पडिगते । तते णं
से सोमिले कल्लं ० जाव जलंते वागलवत्थनियत्थं कडि-
णसंकाइयं गेहति कडिं ० ता कड्डमुद्दाए मुद्दं बंधति कड्डं
त्ता उत्तरादिमाए उत्तराभिमुद्दे संपत्थिते । तते णं से सो-
मिले ततियदिवसम्मि पुव्वारवण्हकालममयंमि जेणैव अ-
सोगवरपायवे तेणैव उवागच्छइ उवांत्ता असोगवरपा-
यवस्स अहे कडिणसंकाइयं ठंति, वेति वड्डति ० जाव
गंगं महानं पच्चुत्तरति गंगं ० २ ता जेणैव असोगवरपा-
यवे तेणैव उवागच्छइ तेणैव उवागच्छत्ता वेति रत्ति वेति
रणत्ता कड्डमुद्दाए मुद्दं बंधति कड्डं ० ता तुमिणीए संचि-
द्धति । तते णं तस्स सोमिलस्स पुव्वरत्तावरत्तकाले एगे
देवे अंतियं पाउब्भूया तं चेव भणति ० जाव पडिगते ।
तते णं से सोमिले ० जाव जलंते वागलवत्थनियत्थं क-
डिणं संकाइयं ० जाव कड्डमुद्दाए मुद्दं बंधति कड्डं ० बंधेत्ता
उत्तराए दिसाए उत्तराभिमुद्दे संपत्थिते । तते णं से सोमि-
ले चउत्थदिवसपुव्वारवण्हकालममयंमि जेणैव वडपायवे
तेणैव उवागते वडपायवस्स अहे किडिणं संठंति किडं
० ता वडं वड्डति उवल्लवणंसंमज्जणं करोति ० जाव कड्डमुद्दाए
मुद्दं बंधति, तुमिणीए संचिद्धति । तते णं तस्स सोमिल-
स्स पुव्वरत्तावरत्तकाले एगे देवे अंतियं पाउब्भूया तं चेव
भणति ० जाव पडिगते । तते णं से सोमिले ० जाव ज-
लंते वागलवत्थनियत्थं किडिणसंकाइयं ० जाव कड्डमु-
द्दाए मुद्दं बंधति, उत्तराए उत्तराभिमुद्दे संपत्थिते । तते णं

से सोमिले पंचमदिवसम्मि पुव्वारवण्हकालममयंमि जे-
णैव उव्वरपायवे उव्वरपायवस्स अहे किडिणसंकाइयं ठ-
वेति, वेडं वड्डति ० जाव कड्डमुद्दाए मुद्दं बंधति ० जाव तु-
मिणीए संचिद्धति । तते णं तस्स सोमिलमाहणस्स पुव्व-
रत्तावरत्तकाले एगे देवे ० जाव एवं वयासी—हं भो
सोमिला ! पव्वइया दुप्पव्वइयं ते पढमं भणति, तहेव तु-
मिणीए संचिद्धति । देवां दोच्चं पि तच्चं पि वदति सोमि-
ला ! पव्वइया दुप्पव्वइयं ते । तए णं से सोमिले तेणं
देवेणं दोच्चं पि तच्चं पि एवं वुत्ते ममाणे तं देवं एवं व-
यासी—कहणं देवाणुप्पिया ! मम दुप्पव्वइतं ? । तते
णं से देवे सोमिलं माहणं एवं वयासी—एवं खलु देवा-
णुप्पिया ! तुमं पासस्स अरहओ पुरिसदाणियस्स अंति-
यं पंचाणुव्वए सत्त सिक्खावए दुवालगविहे सावगधम्मो
पडिवक्के, तए णं तव अस्सदा कदाइ पुव्वरत्तं ० कुड्डं ०
जाव पुव्वचित्तं देवा उच्चारंति ० जाव जेणैव असोग-
वरपायवे तेणैव उव गच्छइ तेणैव उवागच्छत्ता किडिण
संकाइयं ० जाव तुमिणीए संचिद्धति । तते णं पुव्वरत्ताव-
रत्तकाले तव अंतियं पाउब्भवामि हं भो सोमिला ! पव्व-
इया दुप्पव्वइतियं ते तह चैव देवा नियवयणं भणति ० जा-
व पंचमदिवसम्मि पुव्वारवण्हकालममयंमि जेणैव उव-
रवरपायवे तेणैव उवागते किडिणसंकाइयं ठंति वेदि
वड्डति उवल्लवणं संमज्जणं करोति सम्मंत्ता कड्डमुद्दाए मु-
द्दं बंधति, कड्डमुद्दाए मुद्दं बंधेत्ता तुमिणीए संचिद्धति, तं
एवं खलु देवाणुप्पिया ! तव दुप्पव्वइतं । तते णं से
सोमिले तं देवं वयासी—(कहं णं देवाणुप्पिया ! मम
सुप्पव्वइतं ?, तते णं से देवे सोमिलं एवं वयासी)
जइ णं तुमं देवाणुप्पिया ! इयाणि पुव्वपडिवस्स इं पंच अ-
णुव्वयाइं सयमेव उवसंपजित्ता णं विहरमि, तां ते तुज्झ-
इदाणि सुप्पव्वइयं भविज्जा । तते णं देवं सोमिलं वदति
वदित्ता नमंसाति नमंभित्ता जामेव दिमिं पाउब्भूते ० जाव
पडिगते । तते णं सोमिले माहणरिमि तेणं देवेणं एवं वुत्ते
समाणं पुव्वपडिवक्काइं पंच अणुव्वयाइं सयमेव उवसंपजि-
त्ता णं विहरति । तते णं से सोमिले बहूहिं चउत्थल्लहद्धमं
जाव मासद्धमासखमणेहिं विचित्तेहिं तवोवहाणेहिं अप्पा-
णं भावेमाणे बहूहिं वामाइं समणोवासगपरियागं पाउणति
बहू ० णित्ता अद्धमासियाए संलेहणाए अत्ताणं पाउण-
ति बहू ० णित्ता अद्धमासियाए संलेहणाए अत्ताणं भूसेति
अद्धमांत्ता तीसं भत्ताइं अणुसणाए छेदंति अणंत्ता तस्स
ठाणस्स अणालोइयपडिकंते विराहियसम्मत्ते कालमासे
काले किच्चा सुक्काडिमए विमःणे उववातसभाए देवसय-

णिजंमि० जाव ओगाहणाए मुक्कमहग्गाहताए उववन्ने । त-
ते थं स सुक्के महग्गहे अहुणोववन्ने समणे ० जाव भाभा-
मणपञ्जतीए एवं खलु गोयमा । सुक्केणं महग्गहेणं सा
दिवा ० जाव अभिममन्नागए एवं पलिओवमड्ढिती सुक्के
णं मंते ! महग्गहे ततो देवलोगाओ आउक्खए कहिं ग-
च्छिहिति कहिं मिज्झिहिति ? गोयमा । महाविदेहवासे
मिज्झिहिति । नि० १ श्रु० ३ वर्ग ३ अ० ।

डावत्वारिशतमे महाप्रदं. कल० १ अवि० ६ क्षण । चं०
प्र० । स्थ० । स्यादिप्रहृष्यन्तमे प्रहं, स्था० ८ ठा० ३
३० । प्रह० । सू० प्र० । ओ० ।

दो सुक्का । स्था २ ठा० ३ उ० ।

शुक्क-न० । शोधयत्यप्यकारं कर्ममलं शुचं वा शोकं क्रम-
यत्यपनयतीति निरुद्धविधना शुक्कम् । प्रव० ६ द्वार ।
आनु० । आय० । आ० चू० । ध्यानभेदे, उत० ३० अ० ।
प्रव० । एतदपि पृथगतधुतानुसारिनातानय-नैकद्रव्यान्पत्ति-
स्थितिमङ्गादप्यायानुस्मरणादिवस्वरूपमबाधनमाहादिलि-
ङ्गमयं मोक्षादिकलाधकं चिन्तयम् । अत्र च धर्मशुक्लं एव
तपनी निजराध्यात्, नात्तरेन्द्र वषट्कतुःपादिति । प्रव० ६
द्वार । संघसंग्रहस्यै क्रियामलत्यागेन संघसंग्रहालात्येन
शुक्लं ध्यानं भवति । पे० १२ वि० । अविप्रवृत्तं अमत्सरि-
णि कृतैः सवाग्निर्मणि द्वितानुबन्धं, पं० सू० ४ सूत्र । " सुक्क
सुक्काभिजाए ।" भ० ८ श० ५ उ० । अष्ट० । वि० । शुभे,
सू० १ श्रु० ६ अ० ।

शुक्क-न० । मूल्यं, क्षा० १ श्रु० ८ अ० । कल० । दाने, भ० ५५
श० । राजदेयं द्रव्ये, इत्यर्थे । सू० १ उ० २ प्रक० । नि० ।

शुक्क-त्रि० । नीरसे, भ० २ श० १ उ० । स्लाकव्यञ्जनं,
दश० ५ अ० १ उ० । वषट्कचणकादौ, आचा० १ श्रु० ६
अ० ३ उ० ।

सुक्कच्छिष्या-शुक्कच्छिषिका-स्त्री० । शुक्कगोमयपिण्डे,
अणु० ।

सुक्कच्छेवाडिया-शुक्कच्छेवाडी-स्त्री० । आतपशुकायां वलया-
दिकलाकायाम्, छेवाडी नाम वलयादिकलिका सा च कञ्चि-
द्देशविशेषं शुक्का सती अतीव शुष्कवस्तुमानत्वेन वर्य-
ते । जी० ३ प्रति० ४ अवि० । रा० ।

सुक्कजलोया-शुक्कजलौका-स्त्री० । जलौकाख्यजलजन्तुवि-
शेषस्याभिधेन, अणु० ।

सुक्कज्भाष्य-शुक्कध्यान-न० । शुचं क्लामयतीति शुक्लं शोकं
ग्लपयतीत्यर्थः । ध्ये । चिन्तायां, ध्यायते-चिन्त्यते तस्यमने-
नेति ध्यानम्-एकप्रवृत्तिनिराधं इत्यर्थः । शुक्लं च तद् ध्या-
नं च शुक्लध्यानम् । तस्मिन्, आय० ४ अ० । शोधमला-
पमाम्बुजिधं तदनुपद्वाच्छुक्लध्यानम् । सम्म० ३ काण्ड ।
शुक्लं शुभस्वाभाविकं सर्वोपाधियाधारहितं चिन्तमन्तःकरणं
यस्मिन् ध्यानं तद् ध्यानमनुपचाराच्छुक्कम् । दश० ४ तत्त्व ।
अथ शुक्लमाह-"पुद्गलवतर्कं" ति-पृथक्त्वेन-एकद्रव्या-
भित्तोभासुपादादिपयायाणां भेदेन पृथु-चन वा विस्तीर्ण-
भाधेनेत्यर्थं, वितर्कौ-विकल्पः पृथगतधुतालम्बनो नानान-

यानुसरणलक्षणो यस्मिन्स्तत्तथा, पुद्गैस्तु वितर्कः धुतालम्ब-
नतया धुतमनुपचारादधीत इति, तथा विचरणम्-अर्था-
द् व्यञ्जनं व्यञ्जनादर्थे तथा मनःप्रवृत्तीनां योगानामन्यतर-
स्मादन्यतरास्मिन्निति विचारो 'विचाराऽर्थव्यञ्जनयोगस-
ङ्क्रान्तिरिति' (तस्या० ६ अ ४६ सू०) वचनात्, सह वि-
चारणं सविचारि, सर्वधनादिष्यादिव्यमासान्तः, उक्तं च-
"उपपायद्विनिर्भेगाहं, पञ्जयाणं जमगद्व्यभिः । नाणानया-
णुवरणं, पुद्गवगयसुयाणुसारणं ॥१॥ सविचारमध्यधेदण-जो-
गंतरओ तयं पदमसुक्कं । हांति पुद्गलवियक्कं सविचारमगग-
भावेस्स ॥ २ ॥" इत्युक्तो भद्रः, तथा 'एगलवियक्कं' ति एक-
त्वेन-अभेदेनाप्यादादिपयायाणामन्यतमैकपयायालम्बन-
येत्यर्थो वितर्कः-पुवगतधुताश्रया व्यञ्जनरूपोऽर्थरूपो वा
यस्य तदेकत्वावतर्कम्, तथा न विद्यते विचाराऽर्थव्यञ्जन-
योगितरस्यादितरत्र, तथा मनःप्रवृत्तीनामन्यतरस्मादप्यत्र
सञ्चरणलक्षणो निर्वानशुद्ध्यन्तप्रदीपम्येव यस्य तद्विचारीति
पुववदिति, उक्तं च-"जं पुग सुनिपकं, निवायसग्गण-
इमिध चित्तं । उपपायाद्विभेगा-इयाणमंगास्म पज्जाए ॥ १ ॥
अविचारमध्यधेदण-जोगंतरओ तयं विइयसुक्कं । पुद्गवगयसु
यालेवण-मगतवियक्कमवियारं ॥ २ ॥" इति द्वितीयः, तथा
'सुद्दुमकारिए' ति निर्वोणमगतकाले कवलितो निरुद्धमना-
यागिरस्याङ्गनिरुद्धकाययोगस्यैतद्, अतः सूक्ष्मा क्रिया-
कार्यका उच्छ्वासादिका यस्मिन्स्तत्तथा, न नियन्ते-न व्या-
चलन्ते इत्येवंशीलमनिर्वाणि प्रयुज्यमानतर्पणामादांति । भ-
गिने च-"निट्वाणुगमणकाले, कवलितो द्गनिरुद्धजोग-
स्स । सुद्दुमकिरियाऽनियट्ठि, नयं तणुकायकिरियस्स ॥१॥"
इति तृतीयः, तथा, 'समुच्छ्वाकारिए' ति समुच्छ्वा-
काया क्रिया-कार्याक्यादिका शैलशीकरणं निरुद्धयागत्वेन
यस्मिन्स्तत्तथा, 'अणुपडिवाए' ति अनुपगतिस्वभावमिति
चतुर्थः, आह-"तस्मैव य सेलली-गयस्स सेलो व्व नि-
पकपस्स । वोच्छ्वाकारियमणुपडि-वाइ भाण परमसुक्कं
॥ १ ॥" इति, इह चान्यं शुक्लमेवद्वयं अयं क्रमः-कवली-
किलान्तसुद्धर्तभाषीनी परमपदं भवोपपादिककर्मसु च वेद-
नीयादिषु समुद्घाततो निसर्गेण वा समास्थितिषु ससु या-
गानिरोधं करोति, तत्र च-

'पज्जत्तेत्तसंज्ञ-स्स जत्तियारं जड्ज जोगस्स ।

होति मणोद्वयाइ, तव्वावारा य जप्पेत्त ॥ १ ॥

तदसंखगुणविहीणं, समए समए निरंभमाणो सो ।

मणसो सव्वानिरोहं, कुणए असंखजसमएहिं ॥ २ ॥

पज्जत्तेत्तसंज्ञिदियं, जड्जव्वइजोगपज्जया जे उ ।

तदसंखगुणविहीणं, समए समए निरंभेत्तो ॥ ३ ॥

सव्ववइजोगरोहं, संखातीएहिं कुणए समएहिं ।

तत्ता अ सुद्दुमपणुग-स्स पदमसमभायवज्जस्स ॥ ४ ॥

जो किर जड्जजोगो, तदसंखजगुणहीणंमुक्कं ।

समए निरंभमाणो, देहिनिभागे अ मुचंत्तो ॥ ५ ॥

रंभइ स कायजोगं, संखारंतेहिं वेव समएहिं ।

ता कयजोगनिरोहो, सेलसीभावणामइ ॥ ६ ॥

शैलशब्दश्च-मेगारिष या स्थिरता सा शैलशीति, "इ-
स्सकव्वाराइ मण्ड-णु जण कालं पंच भञ्जति । अक्खइ

भेलान्गमा, तलियमेत्त नआ कालं ॥ १ ॥ ननु गेहारेभा-
आ, भायइ सुकुमकिरियाणियहि सो । बोस्सिअकिरिय-
मण्णइ-वाइ सल्लिकालम्मि ॥२॥ इति । स्या० ४ टा० १ उ० ।
ध्यानभेदे, स० ३ स० ० । आव० । प्रव० । कल्प० । आ० म० ।
“अशुनरं धम्ममुदरसा, अशुनरं भाणवणं भियायइ ।
सुकुसुकं अयङ्गसुकं, संखड्ढ पणंतयदानसुकं ॥ १६ ॥”
सू० १ ध्रु० ६ अ० । (इयास्या 'घोर' शब्द पद्य भाग
१३६० पृष्ठ गता ।) “यम्येन्द्रियाणि विपयेयु पण्डितानि,
संकल्पकलानयिकलविकारदोषैः । योगैः स च त्रिभिर्हो नि-
श्रुतान्तरात्मा ध्यानात्तमे प्रवः शुक्रामर्दे वदन्ति ॥१॥” दश०
अ० । शुक्रं तु जन्मस्यः । दर्श० ४ तस्य । ग० । संघा० ।
आव० । आ० । आ० चू० ।

सुकुड-सुकुत-न० । शुभकर्मणि । ‘सुकुडदुकुडकम्मणां फल-
विवागे आघाववर्जानं’ स० १५५ स० ० । कल्याणविपाक कर्म-
णि, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । कृत, त्रि० । सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

सुकुणाम-शुक्रनामन्-न० । वणनामकर्मभेदे ; यदुदयाज्जन्तु-
शरीरेषु शुक्रा वणो भवति तत् शुक्रनाम । कर्म० ६ कर्म० ।

सुकुणिरौद-शुक्रनिरोध-पुं० । मैथुनाकर्णादीर्यनिरोधे, पं०-
चू० । शुक्रनिरोध चापुरुषत्वं स्यादिति । आह-यद्ययं शुक्र-
निरोध अपुरुषत्वं भवति, तद्यमस्यवस्था यस्मादमी भ-
गवन्तः साधय पूर्वकोट्यपुष्का आण प्रलभ्ययं धारय-
न्ति न च तेषामपुरुषत्वं भवत्यतः समयविरुद्धमुदाहृत-
म् । आचार्य आह-नः निज्ज्ञानापरिज्ञानात् । इह सामान्यन
स्वर्ममिहितमन्-तत्र ये शुक्रनिनस्तर्कमसंविनः पालका माल-
का इव शाल(लू)काद्या उक्तेष्वेवास्तेऽप्यनीत्य सुधनपानः-
यस्मत्पत्न्यां यद्व्यादुर्मावांशधेन नपुंसकत्वमापद्यत ततो
न । वराधः । पं० चू० २ कल्प ।

सुकपक्ख-शुक्रपत्त-पुं० । ज्योत्स्नावति मासाखे, ज्यो० ४ पा-
हु० । यत्र भुवराहुः चन्द्रविमानमावृत्तं सुञ्जति तेन ज्योत्स्ना-
धर्वालतया शुक्रः पत्तः स शुक्रपत्तः । जं० ७ वल्ल० ।

सुकपक्खिय-शुक्राधिक-पुं० । शुक्रपत्तसंभवे, स्या० ।

दुविहा येरइया पप्पता, तं जहा-किण्हपक्खिया चैव,
सुकपक्खिया चैव ० जाव वेमाणिया । (सू० ७६ +)

शुक्रो विशुद्धत्वापत्तोऽभ्युपगमः शुक्रपत्तस्तेन चरति
शुक्रपात्तिकः शुक्रत्वं च क्रियावर्धयन्ति । आह च-
“किरियावाइ भव्वे, ना अभव्वे सुकपक्खिए किण्ह-
पक्खिए” ति-शुक्रानां चास्तिकत्वेन शुक्रानां पत्ता-
वर्गः शुक्रपत्तस्तेन भवः शुक्रपात्तिकः । स्या० २ टा०
२ उ० । पं० सू० । आ० । अपाज्जपुद्गलपरावताभ्य-
न्तरीभूते संसारं, पञ्चा० १ विव० । ध० । स्या० । पं०
मं० । ग० । प्रज्ञा० । यो० वि० । भ० ।

सुकपाल-शुक्रपल-पुं० । राजकरग्रहणस्थाने, स्या० ८
टा० ३ उ० ।

सुकपोगल-शुक्रपुद्गल-पुं० । रेतसि, स्या० ५ टा० २ उ० ।

(ननु देवानां शुक्राद्भूताः सन्ति उन नेत्युक्तं ‘गणभ’ शब्दे
तृतीयभागे ८३२ पृष्ठ ।)

सुकमास-शुक्रमास-पुं० । लघुमासे, वृ० ३ उ० ।

सुकलेस्मा-शुक्रलेस्या-स्त्री० । शुचं क्रमयतीति शुक्रा सा
चासौ लेस्या च शुक्रलेस्या । लेस्याभेदे, आनु० । स० ४
पा० । उल० । उपा० ।

सुकवडिसग-शुक्रावर्तसक-न० । शुक्रदेवनाधिष्ठिते विमाने,
नि० १ ध्रु० १ वर्गं ६ अ० ।

सुकवाद-शुक्रवाद-पुं० । परानर्थो लघुत्वं च, विजये च परा-
जय । यत्राक्रो सह दुष्टतः शुक्रवादः प्रकीर्तितः ॥१॥ “इत्युक्त-
लक्षणं वादभेदे, डा० ७ डा० । अष्ट० ।

सुकसांखियसंभव-शुक्रशोणितसंभव-त्रि० । शुक्र-रतः शो-
णितम्-आत्तैवं ताभ्यां संभवो यथा तं तथा । वीथेरजोभ्या-
मुत्पन्नपु. स्या० २ टा० ३ उ० ।

दो सुकसांखियसंभवा पप्पता, तं जहा-मणुस्सा चैव,
पंचिदियतिरिक्खजोणिया चैव । (सू० ८५ ×)
स्या० ३ टा० ३ उ० ।

सुकाभिजाइय-शुक्राभिजात्य-पुं० । शुक्रप्रधाने तथाविधे
धायके, भ० ४ ध्रु० ४ उ० । भिन्नमत्सरता-कृतज्ञता-सद्धार-
म्भ-हितार्थम्भप्रधाने, पं० सू० । भ० ।

सुकाभोग-शुक्राभोग-पुं० । शुद्धज्ञानोपयोगे, पं० १३ विव० ।
सुकिय-सुक्रैत-त्रि० । सुष्ठु क्रीतं, ‘सुक्रियं वा सुविक्रियं’
सुक्रैतं चेति केनचित्क्रीतं सत् दर्शितं सत्सुक्रैतमिति न
दयागृणीयान् । दश० ७ अ० ।

सुकिकल-शुक्र-त्रि० । “लात्” ॥ ८ । २ । १०६ ॥ इति पूर्व
इत् । सुकल । सुहलं । प्रा० । शुक्रवर्णयति, स्या० १
टा० । आ० म० । जी० । प्रज्ञा० । सू० प्र० । आत्मा० । स० ।
लघुमासप्रायाश्चेत्, सुकिल्लेत्यलङ्घ्या सुकिल्ला नाम लङ्घ्या ।
नि० चू० १ उ० । स्या० ।

सुकीड-सुक्रीड-पुं० । सुकीडो देवराजानां सुष्ठु-अतिशयेन
परमरमणीयतया क्रीक्यते इति सुकीडः । परमक्रीडास्थानं,
ज्यो० १० पाहु० ।

सुकख-शुष्क-त्रि० । “शुष्कस्त्वे वा” ॥ ८ । २ । ५ ॥ अनेन
कस्य वा लकारः । सुकखं । सुकं । शोषमुपगते, प्रा० ।
स्या० । नि० चू० ।

सौख्य-न० । भोगसम्पाद्यानन्दविशेषे, स्या० ४ टा० ४ उ० ।
दसविंहे सक्खे पप्पते, तं जहा-“आरोग्गदीहमाउ, अक्खेजं
काम भोगमंतोसे । अत्थि सुखभाणियेक्ख-म्ममेव तत्ता अ-
णावाहे ॥१॥” (सू० ७३७×) स्या० १० टा० ३ उ० ।

सुक्खदिय-शुष्कदति-पुं० । शोषमुपगते चर्ममयजलाधार-
भाजनविशेषे, अणु० ।

सुक्खवाय-शुष्कवाद-पुं० । शुष्क पव शुष्को-नौरसः ; गल-
तालुशोषमात्रफल इत्यर्थः, स चासौ वादश्च कमपि वि-

प्रतिपत्तिवपयमाश्रित्य विप्रतिपादिना सह वदने शुक्लवायः ।
“अत्यन्तमातिना सार्द्धं कृत्वा तन्त्रं च दृष्टम् । धर्माद्वैतं सू-
देनं, शुक्लवायस्तपस्विनः ॥ १ ॥ ” इत्युक्तलक्षणं वादभेदे,
हा० ११ अष्ट० ।

सुखोदग-शुक्लौदन-पुं० । शुक्लकूर्गे, वृ० ५ उ० ३ प्रक० ।

सुखगइ-सुखगति-स्त्री० । प्रशस्तविहायोगतौ, कर्म० ५ कर्म० ।

सुखविवाग-सुखविपाक-पुं० । पुण्यकर्मफलं, सुखानां वा
सुखाविपाकहेतुत्वात्पापकर्मणां विपाकास्ते यत्राभिधेयतया
सन्त्यसौ “ वरणानगर ” इति न्यायात्सुखविपाकाः । वि-
पाकधृतस्य द्वितीयं स्कन्धं, विपा० १ ध्रु० १ अ० ।

सुखित-सुखेत्र-न० । शोभने क्षेत्रे, द्विशुद्धिदशानां चतुर्थेऽ-
ध्वयने, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सुग-शुक्-पुं० । कीर्ति, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । स्था० ।
प्रज्ञा० । जं० । ज्ञा० । अनु० ।

सुग(ग)इ-सुगति-स्त्री० । सुष्ठु-शोभना गतिः-गमने सुगतिः
सुदवत्सुसुमनुजन्वादि कार्या गतो, दश० ५ तत्त्व । स्वर्गाप-
वर्गादिकार्या गतो, दश० ५ तत्त्व । पञ्चा० । स्था० । शोभन-
गतौ, उत्त० २७ अ० । स्था० ।

तत्रो सुगइओ पञ्चाओ, तं जहा-भिद्विमोगई देव
सोगई मणुस्समोगई । स्था० ३ डा० ३ उ० ।

शोभना गतिरस्माज्ज्ञानचरित्राच्चैति सुगतिः, “ज्ञानाक्रिया-
भ्यां मोक्ष” इति न्यायात् । ज्ञानाक्रिययोः, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ।

चत्वारि सु(ग) गइओ पञ्चाओ, तं जहा-भिद्विमोगई
देवमोगई मणुयमोगई सुकुलवच्चायई । स्था० ४ डा०
१ उ० ।

पंचहिं ठाण्हि जीवा सोगइ गच्छति, तं जहा-पा-
णाइवायवेरमणेशं ० जाव परिग्गहवेरमणेशं । स्था० ५
डा० १ उ० ।

सुगइग-सुगतिगति-स्त्री० । सुगतयः-सिद्धास्तेषां गतिः
सुगतिगतिः । पञ्चम्यां मोक्षगतौ, आ० म० १ अ० ।

सुगइगमण-सुगतिगमन-न० । सिद्धथादिप्राप्तौ, स्था० ५ डा०
१ उ० । स्वर्गावस्थौ, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

सुगइगभि-सुगतिगभिन्-पुं० । सुगतिं गमयतीति सुगतिगा-
भि । भवास्तेर ईश्वरत्वेनोत्पत्त्यमाने, स्था० ४ डा० ३ उ० ।

सुगइगुरुलाभ-सुगतिगुरुलाभ-पुं० । सुगतिश्च सुमानुषत्वा-
दलक्षणं गुरुश्च धर्माचार्यस्तीर्थकाराद्विस्तार्यो लाभो ज-
न्मान्तरापत्त्या प्राप्तः स तथा । सुगतः सुगुणैश्च लाभे,
पञ्चा० १२ वि० ।

सुगंध-सुगन्ध-पुं० । शोभनगन्धे, सू० प्र० २० पाद० । सुरभौ,
प्रश्न० २ अधि० द्वार । 'सुगन्धवर्गकुसुमसुखसंक्षेपव्याक-
लित्य' सुगन्धानि यानि वर्गकुसुमानि सूर्णा एतद्व्यतिरिक्तं
तथाविधयनोपचाराद्यैः कलितं यत्तत्तथा । भ० ११
श० ११ उ० ।

'सुगन्धवर्गगन्धि' सुगन्धाः-सुरभयो ये वर्गगन्धाः प्रधानसूर्णा-
नि तथा गन्धो यत्र स तथा । कल्प० १ अधि० २ क्षण । 'सुग-
न्धवर्गगन्धिओ' शोभनो गन्धो येषां ते सुगन्धास्तं च ते वर्-
गगन्धाश्च वासाः सुगन्धवर्गगन्धास्तेषां गन्धः स एवास्तीति
सुगन्धवर्गगन्धकः । जी० ३ प्रति० ३ अधि० । सुगन्धय-
स्सुगन्धा वर्गगन्धाः प्रथम्यांसाः सन्ति यत्र तत्तथा । भ० ११
श० ११ उ० । ग० । जी० ।

सुगंधि-सुगन्धि-त्रि० । शोभनो गन्धो यस्येति सुगन्धिः ।
जी० ३ प्रति० ३ अधि० । परमगन्धोपेतं, जी० ३ प्रति०
४ अधि० । आ० म० । परमगन्धिकलितं, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । तं० । प्रज्ञा० । विशिष्टगन्धाद्व्यापितं, कल्प० १
अधि० २ क्षण । औ० । ज्ञा० । भ० ।

सुगंधिपुष्प-सुगन्धिपुष्प-न० । जात्यादि कुसुमे, पो० ८ वि० ।

सुगंधिय-सुगन्धिक-त्रि० । परमगन्धोपेतं, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । जलरुहविशेषं, नपुं० । प्रज्ञा० १ पद ।

सुगय-सुगत-त्रि० । सुस्थे, स्था० । अनु० ।

तत्रो सुगया पण्णत्ता, तं जहा-भिद्विमोगया देवसु-
गया मणुस्ससुगया । (सू०) स्था० ३ डा०
३ उ० ।

सुगतो ब्रह्मणो धनी भावतो ज्ञानादिगुणधानिति ।
स्था० ४ डा० ३ उ० । शोभने गते-ज्ञानमर्थेति । बुद्धे
शाक्यमुनौ, स्था० २ डा० १ उ० । श्राव० । शुद्धादनापत्यं
शाक्यभिहे, विशेषः ।

सुगारिहत्थ-सुगार्हहत्थ-न० । शोभनशुद्धमार्गे, ध०
१ अधि० ।

सुगिह-सुग्रीह-पुं० । चैत्रपौर्णमास्याम्, स्था० ४ डा० २
उ० । श्राव० ।

सुगुत्त-सुगुप्त-पुं० । कौशास्वीनगरीराजस्य शतानीकस्यामा-
त्यं, आ० म० १ अ० । कदा० । आ० क० ।

सुगुरु-सुगुरु-पुं० । शोभनध्यासां गुरुश्चेति सुगुरुः । सदाचा-
रगुरो, दश० ।

तं सुगुरुमुद्धदेमण-मंतक्खरकज्जावमाहण ।

जे भिच्छत्तपसुत्ता, विं केइ पापेति सुहोई ॥ ४३ ॥

तदिति भण्यमानं ते सुगुरुशुद्धदेशनामन्त्राक्षरकण्ठजाप-
माहास्यं, तत्र शोभनध्यासो गुरुश्च सुगुरुः सदाचार-
गुरुगन्धः, तस्यैवंभूतस्य शुद्धा-आशोसादिदापरहिता
सर्वथाऽऽगमनुसारिणी दशना शुद्धदेशना तद्दृष्टव्यं प्राकृ-
तप्रभयं सैव मन्त्राक्षरः समस्तकर्मविपापहारीत्यान् तत्र
कण्ठजापस्तस्य कण्ठजापस्य माहास्यं-प्रभावं सामर्थ्यं यत्
कियत्प्राप्नुवन्ति-लभन्ते के जीवा इति शेषो दृश्यः, किं
सुलभभावं समस्तान्यदर्शनांशेरेरन्तस्सदृशाहंत्प्रणीतागमाय-
बोधमिध्यायविषयप्रसुता अपि मिध्यात्वमाहनीयकर्मव-
त्त्वनिर्नाशनीतिमाध्यायः । दश० ४ तत्त्व ।

सुग्रीव-सुग्रीव-पुं० । सुन्दरया प्रीयया कलितं स्वनामक्यान्तं
नगरभेदे, उक्त० १६ अ० । यत्र बलभद्रराजभार्याया मृगा-
यत्या मृगापुत्र आसीत् । उक्त० १६ अ० । भूतानन्दस्य नाम
कुमारिन्द्रस्य अम्भानीकाधिपती, स्था० ५ ठा० १ उ० । भ-
विष्यन्तो नवमयासुन्दरस्य प्रतिशब्दौ, स० । ती० । नवमतीर्थ-
करस्य श्रीशीतलनाथस्य पितरि, स० । आ० । ति० । प्र० ।

सुक्क-शुक-त्रि० । "शुकं हो वा" ॥ ८ । २ । ११ ॥ इति शुकशब्दे
संयुक्तस्य वा क इत्यादेशः । सुक्कं । सुक्कं । सिने, प्रा० २ पाद ।

सुघ-सुल-न० । "अनादौ स्वरादसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-
फां ग-घ-ङ्-ध-ब-भाः" ॥ ८ । ३ । ३६६ ॥ इति खस्य घः ।
सति, "सुघं चितिज्ज इमाणु ।" प्रा० ४ पाद ।

सुघट-सुघट-पुं० । शोभनो घटः सुघटः । पूर्णकलशे, कर्म० ।
१ कर्म० ।

सुघरा-सुगृहा-स्त्री० । घयापक्षिणाम्, पानालवृत्तादिषु.
वृ० १ उ० ३ प्र० । (तृणमये सुन्दरं नीडं करेति नदृष्टान्त
इहलोकं निन्द्यायां सुघरा इष्टान्तः 'कप' शब्दे तृतीय-
भागे २२२ पृष्ठ गतः ।) सुघरा नाम सज्जिन्या भवति ।
आ० वृ० १ अ० । चटिकावशेषे, विशे० । आ० म० । न० ।

सुघोष-सुघोष-पुं० । स्वनामक्यानायां शुकघण्टायाम्, आ०
म० १ अ० । देवप्रसिद्धे घण्टाविशेषे, जी० ३ प्रति० १
अधि० २ उ० । शकन्द्रस्य हरिनामदेवः सुघोषघण्टापालकः ।
अ० १६ श० २ उ० । रा० । जम्बूद्वीपे भग्नखण्डे अर्नाताया-
मुत्सर्पिण्यां जाते स्वनामक्यान्तं वंश कुलकरः, स्था० ७ ठा०
३ उ० । स० । तृतीयद्वलोकस्य स्वनामक्यान्तं यिमानं, स० ६
सम० । अश्वभेदस्य पञ्चसप्ततितमं पुत्रं, कल्प० १ अधि० ७
तृत्थ । सुन्दरघोषवति, त्रि० । जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

सुघोषा-सुघोषा-स्त्री० । गीतरतिगीतयशसोऽन्धर्वेन्द्रयो-
रप्रमद्विषयाः, भ० १० श० ५ उ० । स्था० । (तत्पूर्वोत्तरजन्मकथा
'अगमहिंसो' शब्दे प्रथमभागे १७० पृष्ठ गतः ।)

सुचंद-सुचन्द्र-पुं० । जम्बूद्वीपे पेरघटे वर्षे अस्यामवसर्पि-
ण्यां जाते द्वितीयतीर्थकरः, स० । ति० ।

सुचरिय-सुचरित-न० । सदाचरणे, कल्प० १ अधि० ६ तृत्थ ।
तं० । प्र० । सुपूजाचरिते, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सुचिस्-सुचीर्ण-त्रि० । सुष्ठु चीर्णम् सुचीर्णम् । स्व० १ ध्रु०
१३ अ० । तीर्थकरदानादिकं कर्मणि, स्था० ४ ठा० ३ उ० ।
सम्यक्प्रकारेण कृते संयमतपःप्रमुखं कर्मणि, उक्त० १३
अ० । जी० ।

सुचिष्कम्म-सुचीर्णकर्मन्-न० । सुचरितायां दानादिक्रिया-
याम्, उपा० २ अ० ।

सुचिष्कल-सुचीर्णकल-त्रि० । सुचरितं सुचरितहेतुकत्या-
रपुण्यकर्मवर्धाद् तदेव फलं येषां तानि । तथा । शुभफले-
षु, औ० । "सुचिष्का कम्मा सुचिष्कफला भवन्ति" सुचरिता
क्रिया दानादिकाः सुचीर्णफलाः-पुण्यफला भवन्ति । उ-
पा० २ अ० ।

सुचिरकोटि-सुचिरक्रोधन-त्रि० । चिरं क्रोधकरणशीलं, उ-
क्त० २७ अ० ।

सुचोदय-सुचोदित-त्रि० । आचार्यादिप्रेरिते, "चित्तो अन्धो-
दय निष्कं खिणं हवइ सुचोदय । जहोवइहं सुकयं, किञ्चिद्विहं
कुवइ सया ॥१॥" उक्त० १ अ० ।

सुचोयय-सुचोदक-त्रि० । शोभनेप्रेरयितरि गुर्वीरी, उक्त० १
अ० ।

सुच्छय-सुच्छद-त्रि० । शोभनप्रच्छन्नपटे, औ० ।

सुच्छिस्-सुच्छिन्न-त्रि० । सुपूजाच्छिन्नं शाकपत्रादी, उक्त० १
अ० । दश० ।

सुच्छेता-सुचेत्रा-स्त्री० । स्वनामक्यान्तं ग्रामे, यत्र छप्पस्थवि-
हारणं गतो भगवान् प्रियं पृष्टः । आ० म० १ अ० । सुत्त-
त्रायां ग्रामे धीरमहविहारे गोशालां विट्कपं विकुर्वित-
वान् । आ० म० १ अ० ।

सुजइ-सुयति-पुं० । साधुसमाचारचरणप्रवणे साधौ, दश०
३ तत्त्व ।

सुजंपिय-सुजन्पित-न० । आशीर्षक्ये, भ० ११ श० २१ उ० ।

सुजया-सुजया-स्त्री० । राजगृहं नगरे भणिकस्य राज्ञः स्व-
नामक्यातायामप्रमद्विषयम्, अन्त० । (सा ख वीरगन्तिके धर्मे
भूत्वा प्रमज्ज्यं विंशतिवर्षपर्यायां सिद्धेति अन्तःकुहशानां
सप्तमवर्गस्य एकादशऽध्ययनं सूचिनम् ।)

सुजस-सुयशस्-पुं० । अश्वभेदपूर्वभवजीवस्य वज्रनामस्य सा-
रथी, भ्रयांसपूर्वभवजीवः, आ० वृ० १ अ० । अश्वभेदस्य
सप्तत्रिंशतितमं पुत्रं, कल्प० १ अधि० ७ तृत्थ ।

सुजसा-सुयशस्-स्त्री० । सुदर्शनपुत्रास्तस्यस्य शिशुनागस्य
भार्यायाम्, आ० ४ अ० । आ० क० । आ० वृ० । ('स
माहि' शब्दे ऽस्मिन्नेव भागे कथा गता ।) जम्बूद्वीपे भारते
वर्षे ऽस्यामवसर्पिण्यां जातस्य धर्मस्य तीर्थकरस्य मातरि,
स० । आ० । अनन्तजिनस्य मातरि, प्र० १० द्वार ।

सुजाइ-सुजाति-पुं० । अश्वभेदस्य त्रिनवतितमं पुत्रं, कल्प०
१ अधि० ७ तृत्थ ।

सुजाय-सुजात-त्रि० । सुनिष्पन्ने, आ० १ ध्रु० १ अ० । औ० । स्था० ।
प्र० । जं० । सु० प्र० । परिपाकागतं, जं० २ वत्त० । शोभनं जातं
यस्य स सुजातः । विशुद्धमणिजनकरत्नमूल्यद्रव्यजनिते ज-
न्मदावरहितं, जं० ४ वत्त० । रा० । बीजाधानादारस्य जन्म-
दावरहितं, जं० २ वत्त० । सुजन्मनि, औ० । तथा सुजानानि
यथोक्तप्रमाणोपपन्नत्वेन शोभनजन्मानि यानि सघोषि उरः-
शिरःप्रभृतीनि अङ्गानि तैः सुन्दरमङ्गं समग्रं वपुर्येषां ते
सुजातसर्वाः सुसुन्दराङ्गाः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० २ उ० ।
सुजातमिव सुजातम् । पूर्णदिनजाते, उपा० २ अ० । स्था० ।
तद्गुणयोग्यतया उत्पन्ने, आ० १ ध्रु० १ अ० । औ० । "सु-
जायसुविभक्तसुकवगा" सुजातम्-सुनिष्पन्नं जन्मशेषर-
हितत्वात् सुविभक्तप्रत्यङ्गोपाङ्गानां यथाः क्रमेणविकल्प-
भावात् स्वरूपं शोभनं रूपं समुदायगतं येषाम्ने सुजा-

तसुविभक्त्यवरूपकाः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० २ उ० । जं० ।
 झा० । आ० । (मूलद्रव्यशुद्धे उदाहरणम्) " सुजा-
 यवरजायकवपदमर्गाविलासाला " सुजातं मूलद्रव्यशुद्धं वरं
 प्रधानं यत् जातकपं तदात्मकाः प्रथमिका मूलभूता
 विशाला शाला शास्त्रा यस्याः सा सुजातवरजातकप्र-
 थमकविशालशाला । जी० ३ प्रति० ४ अधि० २ उ० । शाभनं
 जम्बिन, नपुं । आ० क० ४ अ० । स्वनामख्याते भाषके, पुं० ।

सुजातकथा चेत्यम्—

" रिउचक्रअकपाए, चंपाहपयावविजियमिन्नपहो ।
 मिनपहो नाम निवो, सधामिणी धारणी तस्स ॥ १ ॥
 मिट्ठो य धम्मरत्तो, धणमिन्नो सुपण्णकमलवणमिन्नो ।
 भज्जा तस्स धर्णासरी, सरी व वरूवलावन्ना ॥ २ ॥
 तायां जाओ पुत्तो, बहुओवाइयमर्पाहिं सुपवित्तो ।
 संजणियजणचमका, नखुण्णपापडलांचिक्का ॥ ३ ॥
 जं जाओ इह रंखे, कुलाम्म हे जाय ! तं तुह सजायं ।
 भणइ जणुणं तेणं, नाम कयं से सुजाओ सि ॥ ४ ॥
 पाइपुण्णोवेगो, निरुवमलवणिं सुकवकवधरो ।
 सो सव्वकलाकुसलो, कम्म नखुण्णकमलुपणो ॥ ५ ॥
 कइया वि पवित्तेनो, जणपुइपूयाहिं पाणिपाणिनलं ।
 गुरुपयकमलं विमलं, कयावि भमर वय सेवेनो ॥ ६ ॥
 काहे वि य जणपवयण—पभावणं पावणं पुण कुण्णो ।
 सयणपुइहिं पियेनो, कयाइ जणममयअमपरमं ॥ ७ ॥
 लांलपाइ य मणहरेहिं, संहिययहियंयंगमहिं भांणपाइ ।
 नयंरं नयंरं हिंज, कस्स न सो कास तांसभरं ॥ ८ ॥
 इत्तो नत्थय पियं-गु नांमिया धम्मघोसंमनिप्रिया ।
 पसण्णपाइयाउ निरा, गयाउ तज्जइ दासीओ ॥ ९ ॥
 ताओ भणंति सामिण्णि, मा कुण्णस्स अइ जय अपाडिऊवं ॥
 ददुं सुजायकवं, कस्स न माहिंजए हिययं ॥ १० ॥
 सा पडिमणइ हलाओ ! जया स गच्छिऊं ण्णं मग्गंण ।
 ताहे मम साइज्जह, तं सुहयं जण पिच्छामि ॥ ११ ॥
 गुण्णिजणअवयंसवयं-सपरिगयं तं कयाइ तस्मिं पहे ।
 जंतं दासी, कहियं, नियइ पियेगु सवणिंजुया ॥ १२ ॥
 मम्मकवमदुण्णर, भेजणपवणं निणं वि तं पसा ।
 पमणइ धक्का स च्छिद्य, नारी जींस घरो एसो ॥ १३ ॥
 काउं सुजायेयेनं, अइसाइ कयावि सा अभिरमइ ।
 अआण सव्वणीणं, मज्जेत नव्वयणुज्झिदाहिं ॥ १४ ॥
 इत्तो पत्तो मंत्री, गिहदारं निट्ठणं नि कलिऊण ।
 अलसविपऊण सणियं, कवाडिंजइण पिच्छइ ॥ १५ ॥
 अनेउरविट्ठं द—दुत्तं चित्तं हा विण्णुयं पयं ।
 होही रहस्सभेए, सुरं ता हाउ पच्छं ॥ १६ ॥
 अइ लिहइ कूडलेहं, सुजाय ! तुमए महे इमं कहियं ।
 अइ संधिअ अप्पस्सं, मित्तपहं दसदिणस्संतं ॥ १७ ॥
 किं तु विलंबसि अज्ज वि, इक्काइ निरंसए निवस्सण्णे ।
 चित्तइ निवो वि हज्जवि, एयस्मि इमं कहं घडइ ॥ १८ ॥
 अइवा लाहं धाणं, नराण किं अकरिण्णिमिह भुवणं ।
 ता हंतव्हे एसो, रक्खमव्वो जण उव्वधाओ ॥ १९ ॥
 तो निवकज्जमिसेणं, सलेहमणिय स पेमिओ रत्ता ।
 नयरी अररकुरीए, चंदवक्कायनिवहासमि ॥ २० ॥

सो ददुत्तनिवापसं, तस्स य रुवं विचित्तं चित्ते ।
 न घडइ परिसकं, इमस्मि नरवइविहकमिणं ॥ २१ ॥

यत उक्तम्—

विषमममैविषमममा, विषमैविषमाः समैः समाचाराः ।
 करचरणदन्तनासिक—वक्त्रं श्छानरीक्षणः पुरुषाः ॥ २२ ॥
 अइ ओसारिय सव्वं, साहइ दंसइ निवइलेहं च ।
 भणइ सुजाओ नरवर ! कुणसु तुमं सामिआएसं ॥ २३ ॥
 चंदकज्जा वि अणइ, न तुमं मारमि किंतु पसिऊण ।
 अचिच्छपुणअच्छि—अ कित्तिपच्छअमत्थाहिं ॥ २४ ॥
 इय भणिऊणं तेणं, चंदजमनानामिया निया भण्णी ।
 तयदोसदुमियतणु, दिन्ना स गयइहरिण ॥ २५ ॥
 तस्मंसमगवसेणं, सा सावयधम्मनिउच्चला जाया ।
 निक्किट्ठकुट्टविहुग, सुवंगसंवेगंगिज्जा ॥ २६ ॥
 गहियाणमणा मम्मं, तेणं निजामिया इमा मण्डि ।
 भासुरव्वंविधरो, जाओ सोहम्ममग्गसुरं ॥ २७ ॥
 पत्तो स पत्तोही, नामंउं जाणाविउं च अण्णणं ।
 भणइ सुजायं सामिय ! कहंसु किं न करमि पियं ॥ २८ ॥
 सो चित्तइ जइ पियं, पिच्छं ता हं गहमि पव्वज्जं ।
 तज्जामिणं नाउं, अमरो चंपापुरि उव्वरी ॥ २९ ॥
 विउलं सिलं विउव्वइ, तो नियपमुहा जणु पिसं मीया ।
 धूवकडुत्तुपहत्था, भणंति सिमंलियकरकमला ॥ ३० ॥
 भो भो खंमह सो ज—स्स किंवि अइहिं चिट्ठिं दुट्ठु ।
 अइ वित्तानइ नियसो, कहिं गमिस्सह दहा दासा ! ॥ ३१ ॥
 पावण अमभेणं, सुसाधओ दुमिओ अकज्जण ।
 चूरमि तेण तुरियं, अज्ज अण्णं तुमं सव्वं ॥ ३२ ॥
 लुइइ जइ तं खामह, नरमिररयणं तज्जा जणो भणइ ।
 सा संपइ कथं सुरो, भणइ इयंय उज्जाण ॥ ३३ ॥
 नायरज्जसंहिएणं, निवेण सो खामिओ तहिं गंतुं ।
 आगेविओ य सिचुरं-मइउउरकंधरं भान्तं ॥ ३४ ॥
 सो सोहंतो सिउउय—रि धरियहिंमधामधवल्लुसेणं ।
 वीरज्जेनो सुरसवि-लहरीसरसेयजमर्गं ॥ ३५ ॥
 धुव्वेनो जलभरभरि—य जलपगुरुसहव्वेविट्ठेण ।
 दिन्तो दाणं मणन—क्षियाहिंयं नक्कियजणण ॥ ३६ ॥
 धम्मुरया तुह कवं, तुह उदंओ धम्महउ इय पीइ ।
 अण्णुओ हाउ थिरा, इय जणवयणाइं निसुणेनो ॥ ३७ ॥
 धक्का अहो इमा खलु, जम्मं सुरा अयि कुणान आएसं ।
 धम्मो वि एस पवरो, कुणंति जं पारसा पुरसा ॥ ३८ ॥
 इक्काइ जणंमामण—पभावणं सो कुणंता मणिह ।
 पत्तो पणमइ अम्मा-पिऊण पयकमलममलमणो ॥ ३९ ॥
 इत्तो य धम्मघोसा, मंत्री वज्जे निवण आणसो ।
 मोयाविओ सुजाए—ण कारिओ तइ वि निव्विज्जओ ॥ ४० ॥
 अइ वाउ निययइयं, धम्मं पुच्छिणं निवं नइ सुजाओ ।
 पियरोहिं समं दिक्कं, गिहइ दुविहं नहा सिक्कं ॥ ४१ ॥
 कयवुक्कनवधरणं, निम्मलकेवलकलाहिं कित्तिज्जा ।
 तिज्जि वि तिज्जपइजा, सिवमवलमणुत्तरं पत्ता ॥ ४२ ॥
 मंत्री वि धम्मघोसो, रायगिहगओ कुत्तवेरंगा ।
 गुरुमूलगहियदिक्को, पयअपडिमविहारो य ॥ ४३ ॥
 बारत्तपुरं भयसे—ण रायवारकमंतिगहम्मि ।

निर्विद्यविदुः खीरं, सद्यमहुं अगहियो बलियो ॥४४॥
किं न तु गाहया मिकला, मुणिणा इय जाय चित्तए मनी ।
निज्जुडडिओ ता तन्थ मच्छयाओ निलोणाओ ॥४५॥
पिच्छइ घरकोइलिया, ते सग्गडे ते पि दुद्धमज्जारो ।
ते पण्णिनयसुणुओ, ते पि य सन्थव्यओ सुणुओ ॥४६॥
ते कलहंते ददुं, उवट्टिया तण्हू पण्हयबला ।

जायं च महाजुज्जं, तो मनी चित्तए चित्ते ॥ ४७ ॥
इय कारणा न गहया, भिक्खा नेणं नि सुज्जभाषसा ।
जाइसरो गहियवओ, पत्तो सो सुसुमारपुरं ॥४८॥
तन्थ निवधुंमारंग, अंगारवई सुया य स ते च ।
परिणयणकए मग्गइ, पज्जाओ देइ न य इयरो ॥४९॥
अहं रुद्धा पज्जाओ, पबलबलो कंमए तयं नयरो ।
अपपबला मज्जनिवो, पुण्डइ नेमिन्तियं बीओ ॥५०॥
सो वि निमित्तनिमित्तं, भसइ डिभाणि ताणि भीयाणि ।
गागदरे वारत्तय—वरणं सरणं पवन्नाणि ॥५१॥
तो सहसाकारेण, मा बीदहं ति पमणियं मुणिणा ।
नेमिन्तिएण कहियं, निचस्स जं तुह जओ नूणं ॥५२॥
वीमन्था मज्जणंद, पज्जाओ धितुं धुंमारंगं ।
नीओ नियनयरीए, अगाग्गई य स दिस्सा ॥५३॥
पुरि भमिंरा पज्जाओ, अपपबलं ददुं धुंमारंगनिवं ।
कहं गाहयां हं पुट्ठा, दइया सा कहइ मुणिययणं ॥५४॥
कहइ निवो तुज्जं नमो, नेमिन्तियस्सवगं । सो वि उवउत्तो ।
आपव्वज्जे सुमग्गइ, चडयसंघइयरो नयरो ॥५५॥
आलोइयपाडकेनो, वारत्तरिसो पंपयं पत्तो ।
मलियमिणं तु पमंगा, सुजायचरिएण इह पगयं ॥५६॥
एवं च धम्मोअनिहतुक्खं—जातः सुजातः शुचिरूपकपः ।
तत्तुक्कमुकं यदीएरुपा, जीवो भवज्जं सुखयोग्यः ॥५७॥

इति सुजातकथा । ध० २० १ अधि० । अधस्तनोप-
रितनम्रैवेयकविमानप्रस्तुते, नपुं० । स्था० १ डा० ३ उ० ।
वग्गायां धनमित्रस्य सार्थैवाहपुत्रं, पुं० आ० ४ अ० आ०
चू० । ('संवग' शब्दऽस्मिन्नेव भागऽस्त्वै कथा गता ।)

सुजायदंत-सुजातदन्त-त्रि० । सुजाता जन्मदोषरहिता दन्ता
येषां ते सुजातदन्ताः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । जं० । स-
व्यणनिष्पन्नदशनपु, श्री० ।

सुजायपास-सुजातपार्श्व-त्रि० । सुनिष्पन्नपार्श्वे, जी० ३ प्रति०
४ अधि० । पार्श्वगुणोपगतपार्श्वे, प्रश्न० ४ आ० ४ द्वार ।

सुजायपीवरंगुलिय-सुजातपीवरकुलिक-त्रि० । सुजाताः सु-
निष्पन्नाः पीवरा अकुलकाः पदाप्रावयन्ना येषां ते तथा ।
सुनिष्पन्नचरणप्रभु, तं० ।

सुजाया-सुजाता-स्त्री० । भूतानन्दस्य नागकुमारस्याग्रम-
हिष्याम्, भ० १० श० ५ उ० ।

सुजेड्डा-सुजेष्टा-स्त्री० । चटकगजदुहितरि, आ० ४ अ० ।
आ० क० । (सा च कुमारिका एव प्रसज्जितति, 'गियंठिपुल'
शब्दं चतुर्थभागे २०८८ पृष्ठ उक्त्वा ।) चटकमहाराजदुहता
सुजेष्टामभिधाना वैराग्येण प्रसज्जता । स्था० १ डा० ३ उ० ।

सुजोग-सुयोग-पुं० । शुभव्यापारं, पञ्चा० २ विव० ।

सुजोसिय-सुभोषित-त्रि० । सुखं क्षितं, 'तेसि सुविवेगमाहण
पणमा जाहं' सुजोसिअं धु(धु)यं" सूत्र० १ भू० २ अ० २ उ० ।
सुज-सूर्य-पुं० । रवौ, स० १ सम० । (सूर्यादेव दिग्बिभाग
इति 'दिस्सा' शब्दं चतुर्थभागे दर्शितम् ।) सुप्रभजितस्य
प्रथमगणधरं, तं० । रूप्यांशेषं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
सुजकंत-सूर्यकान्त-न० । स्वनामक्यातं ब्रह्मलोकविमाने, स०
१ सम० ।

सुजसिरी-सूर्यश्री-स्त्री० । सूर्यशिवस्य दुहितरि, महा० ।
तत्कथा चैवम्—

अत्थि इहं चैव म रहे वसि अवतीनाम जणवओ । तत्थ
य भंबुकं नामं खंडगे, तस्सि य जम्मदरिदे निम्मरे शि-
किंवि कियेणं शिरणुकुं पइअरं निकलुणं नित्तिं रोदे
चंडे रोदपयंडदे पावे अभिग्गाहियमिच्छइद्वी अणुच्च
रियनामधजे सुजसिये नाम धिज्जाई अहेमि । तस्स य
धूया सुजजमिरी । सा य, परिउलियमयलतिहुयण—
नरनारीगणलावकंतिदितिरूपमोहमाइमएणं अणो-
वमा । अन्नदाती । अन्नभंतिरम्मि इणमो हियएण दु-
चित्तियं अहेमि । जहा यं सोहणं हविज्जा—जहं यं इ
मस्स बालगम्म माया वाजे तओ मज्जं अपवत्तं भवे
एवो य बलमो दुज्जियओ भवइ ताहं मज्जं सुयस्स
रायलच्छी परिणमेज्जति । तक्कम्मदसिणं तु जायभेत्ताणं चैव
पंचतमुवगया जणणी । तओ गोयमा । तेषं सुसङ्कणं मह-
या किलेनेणं छंदमार, हमाणाणं बहूयं अहिगवपमयजीवं-
तीणं घरधरं घनं पाऊणं जीवाविषा सा बलिया । अहअ-
या जाव यं बलभावमुत्तिन्ना सा सुजसिरी ताव यं आ-
गयं अ माय, पुत्तं महारोरवं दुवालसंवेवच्छरियं दुग्भि-
क्खं ति जाव यं फट्ठाफट्टीए जाउमारद्वे सयलं वि णं जण-
समूहे । अहअया बहुदिवसखुदंतणं विमायमुवगएणं जहा
किमेयं वावाइऊणं ममुद्दिमामि किंवा यं इमीए पांगलं वि
किणिऊणं चैव अन्नं किंचि विपणिमग्गाओ पडिग्गाहिता
यं पाणवित्तिं केगमि । एणमक्के केइ जीवधारणोवाए स-
पयं मह विज्जति । अट्ठावा हा धी हा हा ग जुत्तमिणं किं तु
जीवमाणं चैव विकिकणामि चि चित्तिऊणं विकिकया
सुजसिरी महारिद्विजुयस्स चोहमविज्जाऽऽणपारमयस्स
यं माहणगोविदस्स मेहं । सो उ बहुज्जणं हि धिद्वी-
सहावहओ तं दमं परिचिच्चा यं गओ अन्नदेसंतरं ।
सुजसिवो तत्थ वि यं पयड्डो । सो गोयमा । इत्थेव वि-
ज्जमाणो जाव यं अन्नमि कन्नंगाओ अवहरिता यं २ अ-
न्नन्थ विकिणिऊण मेलियं सुजसियेणं बहुं दविणजायं ।
एयावसरम्मि उ समइक्के सादरेगे अट्ठ संवेवच्छरं दुग्भिक्ख-
स्स ० जाव यं वियलियमाणविहवं तस्स वि यं गोविदमाह-

शस्स तं च विधासिऊणं विसायसुवगएण चित्तिं गोव-
मा । तेषं गोविंदमहणं । जहां ये हाही संघारकालं मज्झ-
कुडंबस्स, नाहं विसीयमाणे बंधं खण्डमवि दहूणं सकु-
शोमि ता किं कायच्च संपयमग्नेहिं ति चित्तिमाखस्सेव आ-
गया गोउलाहिवणो भजा खडयगविकिण्णत्थं तस्स गेहे
जाव ण गोविंदस्स भज्जाए तंदुलगेणं पडिग्गहियाओ च-
उगे घयविगईओ मीमं खडयगं गोकुलियाउत्तं च-पाडिग्गहि-
यम्मि तमेव पडिभुत्तं डिंभेहिं, भणियं च महयरीए । जहां णं
भट्टिदारिगे! पयच्छाहिं णं तमम्हाणं तंदुलमुल्लगं चिरं चिद्धे
जेणमग्ने गोउलं वयामो । तओ समाणीता गोयमा ! तीए
माहणीए सा सुज्जसिरी, जहां णं हला तं जम्हा खरवइ-
णा शिमावयं एहि पयच्छ जं तंदुलमुल्लगं तमोगहि ल-
हुं जेणाहमिमीए पयच्छामि णं जाव ददं वसिऊण नीह-
रिया मंदिरं सा सुज्जसिरी, नोवलदं तंदुलस्स मुल्लगं, सा-
हियं च माहणीए, पुणो वि भणियं माहणीए जहा हला !
अमुगं अमुगया मम यो धूया अओसिं ऊणमाणेह पुणो
वि पइहा आलिंदगे जाव णं ण पिच्छे ताहे समुद्धिया स-
यमेव सा माहणी जाव लावणं तीए विणिहिद्धं तं पुण
सुविन्ध्यमाणसा निउणमओसिउं पयत्ता, जोव्वणं पिच्छे
गणिगासहायं पदमसुयं पयरेके पओ, बणं समुद्धिसमाणं
तेणावि पडिदहं जणणीए गच्छमाणीए चित्तिं अदओणं
जहावरिया अम्हाणं पओयणं अवहरिउकामा ण य मे सा ।
ता जइ इहासअमागच्छिही तओऽहमेयं वावाएसामि चि
चित्तयेतेणं भणिया, दूगमआ चैव महया सहेणं सा
माहणी । जहां णं भट्टिदारिए जइ तुमं इहई समाग-
च्छिहिंसा तओ मा एवं तं वोच्छिया । जहां णं यो
परिकहियं निच्छयं, अह एयं वावाएसामि एवं च
अशिदुवयणं सोळा णं वजासणिहया इव धमति मुच्छऊ-
णं निवडिया धरणिपिद्धे, गोयमा ! माहणिं ति । तओ
णं तीए महयरीए परिवालिऊण किंचिकालक्खणं बुत्ता
सा सुज्जसिरी, जहां णं हला कभगे अम्हाणं चिरं वट्ट-
ता भणसु सिण्यं नियजणं जहां णं एह लहुं पयच्छ
तमम्हाणं तंदुलमुल्लगं अम्हाणं तंदुलमुल्लगं विप्पणहुं
तओ णं मुग्गमुल्लगमेव पयच्छसु ताहे पविट्ठा सा सुज्ज-
सिरी अलिंदगे ० जाव णं दहूणं तमवत्थंतरगयं माहणी
महया हाहारवणं धाहावियं पयत्ता सा सुज्जसिरी ।
तं चाइत्तिऊणं सह परिवग्गणं वाइओ सो माहणो मह-
यरीए । तओ पवणजलेण आमामिऊणं पुट्ठा सा तेहिं
जहा भट्टिदारगे किंभयं ति ? तीए भणियं जहां णं मा मा

अआखमंदरमएणं दीहेणं खेवह मा मा विगयजलाए सरी-
राए बुज्जेह मा मा अरज्जुएहिं पासेहिं नियतिएह, मज्झ-
माहे णाणपेह जहां णं किल एस पुत्तो एस धूया एस णं
णत्तुगे एस णं सुन्हा एस णं जामाउगे एस बंधवा एस
णं माया एस णं जणगे एसो अत्ता एस णं इद्धं मिद्धं पिए
कंते सुहियमयणमित्तवंपुवग्गे इहयं पक्खवमेवयं शिदिद्धं
अलियमलिया चैव सकज्जत्थी चैव संभवए लोओ, प-
रमत्थओ न कोइ सुही ० जाव णं सकजं ताव णं मा-
या ताव णं जणगे ताव णं धूया ताव णं जामाउगे ताव णं
णत्तुगे ताव णं पुत्ते ताव णं सुन्हा ताव णं कंता ताव
णं इद्धं मिद्धं पिए कंते सुही सयणयणमित्ते बंधुपरिवग्गे
सकज्जसिद्धिविरहेणं तु ण कस्सइ कइ माया ण कस्सइ
केइ जणगे ण कस्सइ काइ धूया ण कस्सइ केइ जामाउ-
गे ण कस्सइ केइ पुत्ते ण कस्सइ काइ सुहा न कस्सइ
केइ भत्ता ण कस्सइ केइ कंता ण कस्सइ केइ इद्धं मिद्धं पिए
कंते सुही सयणमित्तवंपुवपरिवग्गे जेणं तु पेच्छ पेच्छ मए
अणेगावायमओवलदे साइरगणवमामकुच्छीए वि धारिऊ-
णं च अणेगणिद्धमहुरउमिणत्तिक्खसुल्लियमणिद्धआहा-
रपयाणमिणाणुवट्टणधूपकरणमंवाहणधन्नपयाणाइणिहिं
णं एतमहं तमणुस्सीकए जहा किल अहं पुत्तं रज्जम्मि पुत्त-
पुत्तमणोरहसुहं सुहेणं पाए ण इमाणं पुरियासा काले
ममिहामि, ता एसिं संपयं इयरंमि एयं च णाऊणं मा धवा-
ईभुं कोइ खण्डमवि अणुं पि मा पडिबंधे जहां णं इमे य म-
ज्झ सुए संभुते तहा णं गोह जे केई भूए जे केई वट्ठति जे
केई भविंसुए तहा णं परिसेवि बंधुवग्गे कवलं तु सकज्जलुद्धे
चैव घडिया मुहुत्तपमाखमेव केचि कालं नपजा वा ता
भो भो जणा ण किंचि कजं एतेणं कारिमं बंधुसंताणेणं
अणंतसंसारघोरे दुक्खपदा य गेएहंति एगे चैव वाहं नि-
साणुममयं सुविसुद्धासए भयह (महा०) लद्धेन्नियं च बोहिं
जो णाणुचिद्धे अणागयं पिच्छ भो भो अस्सं बोहिं लहिहि-
सि कयरेण मुल्लेणं । जाव णं पुच्चजाईसरणपक्खएणं सा
माहणीए तीयं वागेरेह, ताव णं गोयमा ! पडिबुद्धम-
सेसं पि बंधुजणं बहु खागरजणो य । एयावसरम्मि उ
गोयमा ! भणियं सुविदियसोग्गपहेणं तेण गोविंद-
माहणेणं जहां णं धिद्धिद्धि वंचिया । एयावंतं कालं जातो
वयमूदं अओ ण कडगभाणं दुव्विक्केयमहाभागधेज्जं खुह-
सतेहिं अदिद्धधे. रुग्गपरलोपपक्खाएहिं अतत्ताभिणिविद्धि-
द्धीहिं पक्खवायमोहसुधुकियमाखसेहिं रागदोसोवहयबुद्धि-
हिं परत्तधम्मं अओ सज्जिबेयेव एसिसुए एव, यं काल-

समयं । अहो ! किमेव शं परमप्या भारियाल्लेखासी म-
ज्जम्-गेहे उदाहुं जं जो सो शिच्छिओ मीमंसएहिं सव्वएणु-
सोज्झिए मल्लिए इव संसयतिमिरावहारिणेणं लोगावभा-
से मोक्षमगमंदरिमणत्थं सयमेव पयडीहए अहो महा-
इसयत्थपसाहगाआं मज्जं दइयाए वायाए । भो भो जण-
यत्तविएणुयत्तजणदेवदत्ताभिहसुमच्चादओ ! मज्जं अंग-
या अम्भुट्ठाणारिहा ससुरासुरस्सावि शं जगस्स एसा
तुम्ह जणणिं ति । भो भो पुरंदरभित्तओ ! खंडिया वि-
यारह शं सावजा य भारियाओ जगवयाणं दांठं कसिणकि-
ज्जसणिज्जुहणभीलाओ वायाओ पणएहो अज तुम्ह गुरु
अ.राहणकसीलाणं परमपं बलं जज्जजाज्जज्जयणाइया
ल्लकम्मभिभंगेणं तुरियं विणिज्जाणह, पंचिदियाणि परि-
च्चयह शं के.हाइए पावे वियाणेहिं शं । अमेज्झाह व
बालयकपडिष्ठा सुची कलेवरो पविस्सामो व शं तं इच्चं
अणेगाहिं वरगजणणेहिं सुहासिएहिं वागरंते चो-
इमविज्जाठाणपरंगमं गोयमा ! गो.विंदमाहणं सोऊण
अचंतजम्मजरा मरणभीरुणो बहव सप्पुरिसे सच्चुत्तमं ध-
म्मं विमरिसिउं समारद्धे । तत्थ केह वयंति जहा एस धम्मो
वरो, अवे भणंति-जहा एस धम्मो पवरो जाव शं सव्वेहिं
पमाणीकया गोयमा ! सा ज.तीमरा माहिणिं ति । तीए य
सपक्खलायमहिंमोवलक्खियमसंदिद्धं खंताइदसविहस-
मणधम्मं दिट्ठतेहऊहिं व परमपब्बयं विष्णायं । तेसिं तु तओय
ते तं माहणं सव्वन्नुमिति काऊणं सुरहयकरकमलंज्जलि-
णो सम्मं पणमिऊणं गोयमा ! तीए माहणीए सद्धिं अदी-
णमणसे बहवो नरनारीगणे चिच्चा शं सु(य)जणमित्तबंधुप-
रिवग्गभिहविहवसोक्खमप्पकालियं निकखंते सासयसोक्ख-
सुहाहिलसिणो सुनिच्छियमाणसे समणयत्ते शं सयलगुणो-
हध.रिणो चोइसपुवधरस्स चरिमसरीरस्स शं गुणधरयवि-
रस्स सयासे ति । एवं च ते गोयमा ! अचंतघोरचीरतवसंज-
माणुट्ठाणसज्झायज्झाणाइसु शं अमेसकम्मक्खयं का-
ऊणं तीए माहणीए सम्मं विह्वयरमले सिद्धे गोविंदमाह-
णादओ शरणारीगणे सव्वे वि महायसे ति । (महा०) जेणं
भवंतरेसु विण्य होसि सयलजणहुहपियागारिया सव्वं प-
रिभूय पंचमल्लोबोलसमालहणाइं जह्निच्छियमोगोवभो-
गवजिया हयासाहु जम्मजाया दटनाभिया रंडा । ताहे
गोयमा ! सा तह ति पडिव.ऊऊण पगलंतलोयणंसुजल-
णिजायकवोलेदसा ऊसरसुभसमणघरसारा भणुउमादत्ता ।
जहा ऽएणुष्णपाणिमोहं पभूयसालवित्ता शंतिगे थवेह
लहुं कट्टेरएहिं हवि चिय शिह्दंमि अस्सायणं श किंचि मए

जीवमाणीए पावाए । मा हं कम्मपरिणइवसेणं महापावत्थी-
चवलमहावत्ताए एतस्स तुज्जं सरिसणामस्स शिम्मलजस-
किचीभमियधुवणोयरस्स शं कुलस्स खयणं काहं ; जेण
मलिणीभवेजा सव्वमवि कुलं अम्हाणं ति । तओ गोयमा !
चित्थियं तेण नरवइणा, जहा शं अहो धसोइहं जस्स अपुत्त-
स्सजवि य एरिसा धूया, अहो विवेगं बालियाए , अहो
बुद्धी अहो पप्पा अहो वग्गं अहो कुलकलकभीरुयत्तेणं
अहो खणे खणे वंदणीया एसा जी.ए ए महत्ते गुणेता
जाव शं मज्जं गेहे परिवसे एसा ताव शं महामहं-
ते मम सेए । अहो दिट्ठाए संभरियाए मंलाविया चैव सु-
जायाए इमाइ ता अपुत्तस्स शं मज्जं एसा चैव पुत्ततु-
ल्ल ति चित्तिऊणं भणियं गोयमा ! सा तेण नरवइणा । ज-
हा शं न एसो कुलकमो अम्हाणं वच्छे ! जं कट्टाराहणं क्री-
रह ति ता तुमं मीलचारित्तं परिवालमाणी दाणं देसु ज-
हिच्छाए, कुणसु य पोसहोवचामाईं विसेसेणं तु जीवद-
यं, पयं रजं तुज्जं ति ता शं गोयमा ! जगोणेवेवं मखि-
या ठिया सा समप्पिया य कंचुइणं अंतउररक्खपालाणं ।
एवं वचंतेणं कालसमए तओ शं कालगए से रारिंदे अ-
सया संजुज्झिऊणं महामइहिं शं मंतीहिं कओ धीए बा-
लाए रायाभिसेओ । एवं च गोयमा ! दियंदे रदेह अत्थीयं ।
अभया तत्थ शं बहुवंदवट्टभट्टनडिगकप्पाडिगचउरविय-
क्खणमतिमहतगाइपुरिससयसंकुलं अत्थीण मडं वमज्ज-
म्मि सीहासथोवविट्ठाए कम्मपरिणइवसेणं सरागाहिला-
साए चक्खुए नीसए तीए सव्वत्तमरूपजे, वज्जलावष्णसि-
रीमंपओवेवेए भावियज्जाइपयन्थे एगे कुमारवरे । ह्णिणियं
च तेण गोयमा ! कुमारेशं जहा शं हा हा ममं पेच्छिय गया
एसा वराई घोरंधयारमणंतदुक्खदायणं पायालं, ता सुहं
ना अहं जस्स शं एरिसे पोग्गलसमुदायतरा रागजणगे, किं
मए जीविएणं हंदि मिग्गं करेमि अहं इमस्स शं पावसरी-
रस्स संथारं, अम्भुट्टमि शं सुदुकरं पच्छित्तं जाव शं काऊण
सयलसंगपरिचायं समणुचिट्ठेमि शं सयलपावणिइलए अ-
शगारधम्मं सिहिलीकोरेमि शं अणेगभवंतरविस्सेसु दुवि-
मोक्खे पावबंधयसंधाए । धिट्ठी अज्जवत्थियस्स शं
जीवलांसस्स । जस्स शं एरिसे अणप्पवेसे इंदियगामे अ-
हो अदिट्ठपरलोपपक्खवायया लोमस्स, अहो एकंजम्माभि-
शिचिट्ठविभया अहो अविणायकजया अहो निम्भेरया
अहो निप्परिहासया अहो अपपरिचल्लजया हा हा न
जुत्तमम्हाणं खणमवि विलंबिउं एत्थ । एरिसे सुदुक्खिवारेए
असजए पावागमे देसे । हा हा विट्ठारिए अन्नसंणं कम्महु-

रासी जं सुहरियं सुईए रायकुलबालिथाए इमे संकुट्टपावे
सरीररूपपरिदंशणेण सयंसेसु रागाहिल्लसि परिचच्चा
खं इमे विसए, तस्मो गेयहामि पव्वजंति चिंतिऊणं भणियं
गोयमा ! तेषं कुमारवरणं । जहा खं खंतमरिमीयं गीसल्लं
तिवंहं तिबिहेणं तिगरणसुद्धीए सव्वस्स अ थाणमडंब-
रायउलपुरजणस्मेति भणिऊणं विणिग्गमो रायउलाओ,
पचो य निययाऽऽवासं । तत्थ खं गहिय पत्थिय खं दो खंडिं
काऊणं वसियफलावलीतरंगमउयं सुकुमालवत्थं परिहिए-
णं अट्ठकलंगे गहिऊणं दाहिणहत्थं सुयजणहियए
इव सरलचित्तलखंडे तस्मो काऊणं तिहुपयेकगुरूणं
अरहंताणं भगवंताणं जणप्पवराणं धम्मतित्थंकराणं ज-
हुत्तविहिणा ऽभिसंथवणं वंदणं से खं मे खं चलचवल-
गहप्पत्तणं गोयमा ! दूरं देसंतरे से कुमारे जाव खं हिर-
एणुकरडीं गाम रायहाणी । तीए रायहाणीए धम्मायरि-
याण गुणविमिट्ठाणं पउत्तिं अस्सेसमां खं चित्तिं पयत्ते से
कुमारे, जहा खं जाव खं केइ गुणविमिट्ठ धम्मायरिए म-
ए समुवल्लहे ता विइइं चैव मएवि चिट्ठियव्वं तो गयाणि
कइवायाणि दियहाणि । भवामि खं एस बहुदसचिरकाय-
किची नरवरिंदे एवं च संतिऊणं जाव खं दिट्ठो राया, कयं
च कायव्वं, सम्माणिओ य खरणाहेणं पडिच्छिवावा-
से अस्सया लद्धावसरणं पुट्ठो सो कुमारे गोयमा !
तेणं नरवइया । जहा भो भो महासत्त ! कस्स नामाऽ-
लंकिए एस तुज्जक हत्थम्मि विरायए मुहा. रसा को वा ते-
सि ठिओ एवइयं कालं । के वा अवमाणए कए तुह सा-
मिणि ति । कुमारेणं भणियं-जस्स गामालंकिए खं इमे
तु दारयणे से खं मए मेविए एवइयं कालं, तस्मो
नरवइया भणियं जहा खं किं तस्स सइकरणं ति । कुमा-
रेण भणियं-नाम अजिमिएणं तस्स चक्खुकुमीलाहमस्स
गं सइकरणं समुच्चारेमि । तस्मो रसा भणियं-जहा खं भो
महासत्त ! केरिसा उण सो चक्खुकुमीलां भस्से किं वा खं
अजिमिएहिं तस्स सइकरणं खो समुच्चारिए । कुमारेण
भणियं-जहा खं चक्खुकुमीलो ति । सद्धीए ठाणंतरेहिं-
जइ विरत्तो इह ते दिट्ठपच्चयं होही तो पुण वीसत्थो
साहीहामि, जं पुण तस्स अजिमिएहिं-सइकरणं । एतेणं
खं समुच्चारीए जहा खं जइ कहा अजिमिएहिं चैव
तस्स चक्खुकुमीलाहमस्स गामगहणं करिए ताणं गत्थि
तम्मि दिग्घे संपत्ती पाणभेयणस्स ति, ताहे गोयमा ! पर-
मविमइएणं रसा कोउहल्लणं लहुं हकाराविया रसवई उव-
विट्ठो य भोयणमडवे राया सह कुमारेणं असेसपरियणं च

अट्ठारसखंडखजियवियप्यं ग्याणाविहमाहारं एयावसरम्मि
भणियं नरवइया जहा खं भो भो महासत्त ! भण्यं भुणी-
स ! को तुमं संपयं तस्स खं चक्खुकुमीलस्स खं सइकरणं ।
कुमारेण भणियं-जहा खं नरनाह ! भणिहामि खं झुत्त-
रक.लेण । खरवइया भणियं जहा खं भो महासत्त ! दाहि-
णकरधरणं कवल्लेणं संपयं चैव भण्यं जेणं खु ज-
इ एयाइ कोडीए सेठियासे केइ विग्घे हवेआ, ताणहएहवि
मुदिट्ठपच्चएसु चैव पुरपुरस्सरे उवजभाणत्तीए अनहीयं
समणुचिट्ठामो । तस्मो खं गोयमा ! भणिअं तेणं कुमारेणं
'जही खं' एयं पयं अमुगं सइकरणं तस्स चक्खुकुमीला-
हमस्स खं दुरंतपंतलक्खणअदट्ठव्वदुजायजम्मसत्ति ता गां-
यमा ! जाव खं चैवइयं समुल्लवे से खं कुमारवरे ताव खं
अस्सेण हि पवित्तिणेशेव समभामियं तक्खणा परचकेणं, तं
रायहाणि समुट्ठ.इए य सखद्धवद्धकवए णिसियकरवालकुं-
तधिप्फुरंतच्चाइपरहणाडोववजपाणी हण २ रावभरुणा
बहुसमरसंघट्ठादिं खं पिट्ठीजीयंतकरे अतुलवलपरकमे खं
माहाबलं जोहे । एयावसरम्मि य कुमारस्स चल्लेसु शिव-
डिऊणं दिट्ठपच्चए मरखभग्नाउलत्ताए अगणियकु-
लकमपुरिसगारविप्पणासे दिमिमेकमासइत्ता खं सपरिगरे
पणंहे से खं नरवरिंदे । एत्थंतरम्मि चितियं गोयमा !
तेणं कुमारेणं जहा खं नाम पुगिसकुलकमं अम्हाणं जं प-
डिदाविजइ खो खं तं पहरियव्वं मए कस्सावि खं अहिं-
सालक्खणं धम्मं वियाणमाणेणं कयमाणाइवायपक्खवा-
णेणं च ता किं करेमि खं सागारं भत्तपाणाईण पक्खवाणे ।
अहवा खं करेमि जज्जो दिट्ठेणं ताव मए दिट्ठीमित्तकुमीलस्स
गामगहणे ग्याविए महंते संविहाणणे ता संपये सी० स्सावि
खं एवत्थं परिकखं करेमि ति चिंतिऊणं भणिउमाहत्ते खं
गोयमा ! स कुमारे । जहा खं जइ अहयं वायामित्तेणापि कुसी-
लो ता खं मा गीहंरजा हु अक्खव्वंतणुखेमेणं एयाए राय-
हाणीए । अहा खं मणोवइकायतिणं सव्वप्पयोरोहिं खं सी-
लकलिओ ता मा वहिज्जा ममोवरिं इमेसु निमिए दाह-
णा जीयंतकरे पहरणाणि हए, 'खमो अहिंताणं' ति
भणिऊणं जाव खं पवरतोरणदुवारेण चल-
चवल्लगई जाउमारद्धो जाव खं पडिकमे थोवं भूमि-
भागं ताव खं हल्लावियं कप्पडिगव्वंमेणं गच्छइ एस न-
रवइ ति काऊणं सरहस्सं हर हर भर भर ति भण्यमाणो
तिक्खकरवालादिपहरणेहिं पवरवरजोहेहिं जाव खं सद्ध-
ग्घाइए अचंतभीरुणा जीयंतकरे पवरवलजोहे, ता विरत्तं अ-
विसन्नअणुदयाभीयए अचंतअदीक्षमाणसे खं गोयमा !

मणियं कुमारं । जहा रे यं भो ! भो ! दुहुपुरिसा ममो-
वरि च्ह एरिसेणं घोरतामसभावेणं अत्ति ए असयं
पि सुहज्जकसायसंत्ति ए पुसप्यभार एस अहं से तुम्ह
पडिसनू असुगो गरवती मा पुणो भणिज्जासु । जहा
यं विणिग्गुको अम्हा यं भणं ता पहरेज्जु जइ अत्थि
वीरियं ति जावत्ति यं भाणियं ताव यं तक्खणं चैव
थंभे एते सच्चे गोयमा ! परवलजोहसीला हिट्ठाति-
यमाणं तियमाणं पि अल्लघणित्ता एतस्स भार-
ती ए जायए निच्चलं देहे । तस्मो यं थस ति मुच्छि-
ऊणं णिपिट्ठे णिवाडि ए धरणिपिट्ठे से कुमारे । एया-
वसराम्मि गोयमा ! तेण नदिंदाहमेणं गृहियमाया-
विणो वुत्ते धीरे मच्चत्थी वीसमत्थे सच्चलोयसामंतधीरे
भीरु वियक्खणमुक्कं घरे कायरं चयरं चाणके बहुप-
वंचमए संधिभिग्गहिए निउत्ते (त्थ) छह्ले पुरिसे
जहा यं भो ! भो तुरियं रायाहाणी ए वज्जिज नीलस-
सिसुरकंतादी ए पवरमणीयरखारासीए हेमत्वणीय-
जंभूयसुवन्नभारलक्खणं । किं बहुला तिसुद्धवहुजम्भो-
त्तिगविद्मक्खरिलक्खपडिपुअस्स यं कोमस्स चाउरं-
गस्स बलस्स भिसेसअं यं तस्स सुगहियनामगहयस्स पु-
रिसमीहस्स यं सीलसुद्धस्स कुमारवरस्सेति पउत्तिमाणेह
जेणहं णिवुअो भवेज्जा । ताहे नरवइणो पणामं काऊ-
यं गोयमा ! गए ते निउत्तपुरिसे जाव यं तुरियं
चलचलजइयकमणपवणवेगेहि यं आरुहिऊण ज-
सुत्तुरंगमेहि विपिनगिरिकंदरुदेसपहरिकाओ खणेणं पत्ते
तं रायहाणि , दिट्ठो य तेहि वामदाहिणाय-
पल्लवेहि वयणसिरोरुहे विलुं पमाणो कुमारे । तस्स
य पुरओ सुकणाभरणयेवत्था दसदिसांजोयमाणी
जयजयसदंमगलमुहला रयहरणवद्धो भयकरकमलरइयं-
जली देवया तं च दइण विम्हियणयणे लिप्पकम्मणि-
म्मावि एयावसराम्मि उ गोयमा ! सहरिसरोमंचकंचुइय-
पुलइयसरीराए-“शमो अरिहंताय”ति समुत्तरिऊण मणिये
गयणट्ठियाए पवयणदेवयाए से कुमारे । तं जहा-“जो दलह
कुट्ठिपहरं हि, मंदरं धरइ करयले वसुहं । सच्चोदहीण वि जलं,
आहरिसइ इक्कचोड्डेण ॥ १ ॥ भूयले सगं ओहरि , कुणइ
सिधं तिहुयणस्स वि खणेयं । अक्खंडियसीलाणं, कुद्धो वि
ण सो पहुप्पंजा ॥ २ ॥ अहवा सो च्चिय जाओ, गणिज्जए
तिहुयणस्स वि स वंदो । पुरिसो वि महिलिया वा, कुल-
गओ जो न खंडए सीले ॥ ३ ॥ परमपविचं सप्पुरिससे-
वियं सयलपावनिम्महणं । सच्चुत्तमसुक्खनिहिं , सत्तरस

विहं जइ य सीलं । ४ ॥ ” ति भणिऊण गोयमा ! अत्ति मुक्का
कुमारस्सोवरि कुसुमवुट्ठी पवयणदेवयाए पुणो वि भणिउ-
मादत्ता देवया । तं जहा-“ देवस्स देति दोसे, एवं चिअ
अत्तयो सकम्मोहिं । य गुणेसुं ठविऊणं, सुहाइ मुद्धा य
जोएति ॥ १ ॥ से जत्थ भाववची, समदरिमी सच्चलोयवी-
सामो । निक्खेवयपरियत्तं, दिव्वो न करेइ तं होयं ॥ २ ॥ ता
वुज्जिऊण सच्चु-त्तमं जणा सीलगुणमहिट्ठायं । नाम स-
भावं चिच्चा, कुमारपयपकैपणमेह ॥ ३ ॥ ” ति भणिऊण अ-
दंमणं गथा देवया इति । ते छह्ले पुरिसे लहुं च गंतुं
साहियं भावसभावेयं तेहि नरवइणो । तस्मो आगओ बहु-
विकप्पकल्लोलमालाहियओ उ रजमाणहियमागरो हरि-
सविसायवसेहिं सीओदयो तत्थ किर ठिइउ सणियं
गुज्जसुरंगखडकियादारेणं कंपतसच्चगतो महया-
काउहल्लयं कुमारदंसणुकंठिओ य समुहस्सेव दिट्ठो य
तेणं सो सुगहियणामधेज्जा महाजसो महासत्तो महा-
णुभावो कुमारमहरिनी अप्पडिवाइ महोही पवज्जएणं सा
हेमाओ संखाइयभवाणुभूयं दुक्खसुहं सम्मत्तालंभं संसा-
रसहावं कम्मबंधट्ठितीविमोक्खमहिं सलक्खणमणगारेवे-
(य) रबंधणं एवमादिणं सुहणिसओ सोहम्माहिवाइ धरि-
उवविरिप्पउ पवत्तो । ताहे य तमदिट्ठपुव्वमच्छेरगं दइण प-
डिबुद्धो सपरिगहो पवज्जओ य, गोयमा ! सो रायरक्खाहिवाइ
वि । एत्थं तरम्मि पययससरगहिरंगं भीरुं दुं भिनिग्गोसपुव्वेणं
समृग्गुं चउत्तवहं देवनिकायेण । तं जहा-“ कम्मदग्गं थिसु-
समूरणं ! जय परमेट्ठिमहायस ! जय जय जयाहि चारिव-
दंसणनायसमस्सिय ! सच्चिय जणथी जगे एका वंदथीया
खवे खवे जीसे मंदरगिरिगुरुकम्मपउरे वुच्छेत्तुं समास-
णि ” ति भणिऊणं विम्वंचमाणसुरभिकुसुमवुट्ठी भ-
तिभरणिओभरे विरइयकरकमलं जलिउ (डो) ति निवडि ए
ससुरामुरे देवसंघे । गोयमा ! कुमारस्स यं चरणारविंदे
पणायिओ य देवसुंदरीओ पुणो २ संपुणिय खमंसिय
चिरं पज्जुवासिऊणं सट्ठाणेषु गए देवनिवेह । से भयवं
कहं पुण एरिसे सुलभचोही जाण महाजसे सुगहियणा-
मधेजे से यं कुमारमहरिती । गोयमा ! तेणं समख-
भावट्ठिएणं अस्सज्जम्ममि वायादंडे पउत्तेणं अहेसितं
निमित्तेणं जावजीवमूलव्वए गुरुवपसेणं साधए
अक्कं च तिप्पि महापावट्ठाणे संजवाणं । तं जहा-आउतेउ-
मेहुणे एते सच्चोवाएहिं परिवज्जिए, तेणं तु से सुलभ-
वाही जाए । अहज्जायं यं गोचमा ! बहुमीसगणपरियरिए से
यं कुमारमहरिती पत्थिए संभेयसेलसिहरे देहवायनिमिचे-

यं कालकर्मण ती.ए च वत्तणीए, जत्थ यं से य कुलदांरिया गरिंदे चक्खुकुमील जानावियं च गंयउले, आगआ य वंदणवत्तियाए सो इत्थीनरिंदो उजाणवरम्मि कुमारमहारमिणो पणामपुव्वं च उवविट्ठो मपरिमरो जहोइए भूमिभागे । सुणिणा वि पवंधेण कया देमणा तं च सोऊण धम्मकहावमाणे उवविट्ठो मपरिवगो गीमंगत्ताए पव्वइआं गोयमा ! सो इत्थीनरिंदो । एवं च अचंतवा- रवीरुगकट्टुदुकरतवमंजमाणुट्ठाणकिरियाभिरयाणं सर्वसि पि अपडिक्कमसरिंराणं अपडिवद्विहारत्ताए अचंतगिप्पि- हाणं ममारिपुसु चक्कहरसुरिंदाइयभिहं सुमदयमरीगसु- क्वेसु गोयमा ! वण्ड कोइ कालो जाव यं पंच मंमेयमेल- सिहरे । भासंतओ भासिया गोयमा ! तेष महरिभिणा रा भुलबालिया गरिंदममणी । जहा यं दुकरकारिगे भिग्घं अणुधूयमाणमा मव्वभावंतरेहिं यं सुविसुद्धं पयच्छाहिं यं शीवल्लमालोयणं, अट्ठवेयया पमंमयं सव्वेहिं अग्गेहिं देहच्चायकरणं बुद्धलक्खहिं शीमल्ला इय निंदियगरहियजहुत्तसुद्धामयजहोवइदुक्कपप्पिच्छनि- द्रियमल्लेहिं च यं कुमलणिदिट्ठा संलेदण ति । तओ यं जहुत्तविहीए सव्वमालोयतीए रायकुलबालियाए गरिंद- समणीए जाव यं संभारियं तेषं पहणमुणिणा । जहा यं जमहं तथा रायत्थाणमुवविट्ठोए तए गारत्थभावम्मि सरा- गाहिलामाए संविकिखओ अहंमि । तमालोएय हे दुक्क- रकारिण ! जेणं तुम्हं सव्वुत्तमविसोही हवइ । तओ यं तीए मणसा परितप्पिऊणं अइचवणासयनियडिनिकेय- पावित्थीमभावत्ताए या यं चक्खुकुमील ति अमुगस्स धूया समणीअमंते वसमाणी परिभविहामि ति चिंतिऊणं गोयमा ! भणियं तीए अभागघिजाए । जहा यं भगवं ! णाम तुमं एरिसेणं अट्ठेयं सरागाए दिट्ठीए परिणिओइओ जओ य अइयंते अहिलमजा किं तु जारिसेणं तुम्हे सव्वुत्तमरुवता- रुखजोव्वणलावसकंतिमोहगगलकलावविषयणाणाइ- सयाइममयाइगुणोहविसुद्धमंडिए हात्था विसएसु निरहिला- सेसु चिरं ता किमेयं तह ति किं वा खो यं तह ति चिंतिऊणं पमाणं परितोत्तलत्थं सरागाहिलामं चक्खु पउत्ता खो यं वा भिलभित्तामाए । अइवा-इणमन्थे चैव,ऽऽलोइउं भवउ कि- मित्थ दोसंति मज्झमवि गुणावहेयं भवेजा । किं तित्थं गंतुण मायाकवडेणं सुवस्सयं कोइ पयच्छे, ताहे यं किंपि ति अचं- तगरुयंमंगेगमावसेणं वि दिट्ठंसारचलित्थीसभावस्स यं ति चिंतिऊणं भणियं सुखिवरेणं जहा यं धिद्धिरत्थु पावित्थी- चलसभावस्स जेयं तु पेच्छे पेच्छ यदहमेणाणुकालसमणं

करिमा नियडी पउत्त ति, अहो खलित्थीणं चलचवलच- कुलचंचलसिद्धिएगट्ठमाणायं खणमेगमवि दुज्जमजायाणं अहो सयलकजभंडेहलियाणं अहो सयलायमकिंचित्तुट्ठि- कराणं अहो पावकम्माभिणिविट्ठुज्जमवसायाणं अहो अभी- रुयाणं परलोगममणन्धयारधेरद, रुणदुक्खकंइकडाहसा- मलीकुंभीपायदुरहियासाणं एवं च बहं मणया परितप्पि- ऊण अणुयत्तणाविगहियधम्मियकरमियसुपमंतवयणेहिं प- संतमहूरकखेरेहिं यं धम्मदेमणापुव्वगेणं भणिया कुमा- रेणं रायकुलबालिया नरिंदममणी गोयमा ! तेषं सुखिवे- रेणं जहा यं दुकरकारिगे ! मा एरिसेणं मायापवंधणेणं अचं- तधोरवीरुगकट्टुसदुकरतवमंजमसज्झाणाहिं समजिए निरणुबंधं पुणपम्भारिणिफले कुणसु यं किंचि एरिसेणं मा- याडंभेण अणेतंसंसारदायगणं पञ्चायणं, नीमल्लकम्मालो- यत्तगे शीवल्लमन्तायं कुरु । अइवा अंधयरे यं ठियायं धवि यमुवस्स भिव(एकाए फुय,ए)जहा तथा गिरत्थयं होही तुम्भ- हिं च लुप्पाडण-भिक्षा-भूमिसेजा-वावीमपरिमहावसगा- हियासणाइ । कायकिलमं ति । तओ भणियं तीए भग्गल- क्खणाए-जहा भगवं ! किं तुम्हेहिं सद्धिं धम्मणं उल्लविजइ विमंमेण अ.लोयणं दाउमाणेहिं यंमंकपत्तियाणा य मए तुमे तकांलं अभिलसित्तामाए सरागाहिलामाए चक्खुए निजाइउं किं तु तुज्जं परिमाणतोत्तलत्थं णिजइ इओ ति मणमाणी चैव निहणं गया कम्मपरिणइए य च समजि- ताणं बद्धपुट्टनिकाइयं उकोमट्ठिइयं इत्थीवेयं कम्मं, गोयमा ! रायकुलबालिया नरिंदममणि ति । तओ य ममीसगणा गो- यमा ! से यं महच्छेरयभूए सयंबुद्धकुमारमहरिमी विहीए संलेहिऊणं अत्ताणं मासं पाओवगमणेणं संमेयसेलसिह- रम्मि अंतं गओ केवलताए सीसगणसमखिए परिणिबु- डे ति । महा० २ चू० ।

से भयं ! जे यं केइ सामसमच्छुइजा से यं एकाइ० जाव यं सत्तुभवंतरेसु नियमेणं निजिक्कजा.ता किमेयं अणुसा- हियं लक्खभवंतरपडियट्ठणं ति । गोयमा ! जे यं केइ निरह- यारे सामसे निव्वाहेजा से यं नियमेणं एकाइ० जाव यं अट्ठमवंतरेसु सिज्झिजा । जे पुण सुहुभे वा बायरे वा केइ मा यासल्ले वा आउक.यपरिभोगे वा तेउकायपरिभोगे वा मेहु णकजे वा अअयरे वा केइ आणाभंगे काऊणं सामस- मइयरेजा से यं जं लक्खमवगगहणेणं सिज्झे तं महालाभे जओ यं सामसमइयरित्ता बोहिं पि लभेजा । दुक्खं यं एसा गोयमा ! तेषं माहणीजीवेणं माया कया जी.ए य एइइमेचाए वि वग्गिमे पावे दाऊणविवागे नि मे

भवय ! किं तीए महयरीए तहिं से तंदुलमुल्लगे पयच्छीए । किं वा खं सा वि य महयरी तथेव तेमिं ममं अमसकम्म-
वस्यं क उअं परिनिवुडा हवज्जति । गोयमा ! तीए मह-
यरीए तस्स स तंदुलमुल्लस्सऽट्टाए तीए माइशीए धूय ति
काउअं गच्छमाशी अचंतगले चैव अवहरिया सा सुजसिरी ।
जहा खं मज्झं गोरमं परिभोचूअं कहिं गच्छमि संपयं ति ।
आइ-वच्चाभो गोउलं अअं च जइ तुमं मज्झं णिआ
हवेजा ता अहियं तुअं जइच्छाए ते कालियं बहुगुणध-
रेअं अणुदियहं पयच्छामि जाव खं एयं भणिया ताव
खं गया मा सुजसिरी तीए महयरीए सदिं तेहिं प-
रलोणाणुडुअं कसुहज्जकवसायस्सित्तमाअमहिं न मंभरिया
सा गोविंदमाहणाहिं । एवं तु जहा भणियं महयरी । त-
हा चैव तस्स घयगुलपायसपयंअं, अहऽअया क लकमेअ
गोयमा ! बुच्छिअं खं दुवालयमं वच्छगिए महारंरंवे दारु-
अं दुअमिअं जाए य खं रिद्धीए य मभिद्धे सव्वं वि ज-
अवए । अहऽअया पुअ वीअं अअग्गेयाअं पवरमत्तिअरकंता-
इअं मथिरयअं घच्छं रुदेसगमअनिमित्तं देहदाए
परिस्सित्तअंगयट्ठी पडपडिमअं तथेव गोउले भविय-
अयानियोगेअं आगए अणुचचरियनामंघेज पावमती सु-
जसिरे । दिद्धा य तेअं सा कअगा जाव खं परितुलियं
सयलतिहुयअखरणाः रुअकंतेलावअं तं सुजसिरी पासि-
अ चैव लाभए इंदियाअं रम्मयाए किंपागफलेवमा-
अंतदुअदयायाअं विसयअं विजियासेसतिहुयअस्स खं
गोवरगएअं मयरकंउअा, भणिया खं गोयमा ! सा सु-
जसिरी तेअं महापावकम्मअं सुजसिरेअं । जहा खं हे हे
कअगे जइ खं इमे तुअ सतिए जअशी जअगे समणु-
मभंति ता खं तु अहयं ते परिअेमि, अअं च करंमि सव्वं
पि ते बंधुवग्गाअं दरिदंति तुअमवि षडवेमि पलसय-
मएअंग सुवअस्स, तो गच्छ अइरेणावसाहेसु मायावि-
आअं । तअो गोयमा ! जाव खं पडहुतुडा सा सुजसिरी
तीए महयरीए एयं वइयं परिकेइ ताव खं तअखमा-
गंतुअ भणिअो सो महयरीए, जहा भो एयं से ईअं जं ते
मज्झं धूयाए सुवअपलसयसुं किए । ताहे गोयमा ! एयं स-
ए तेअं पवरमशी । तअो भणियं महयरीए जहा तं सुवअ-
स्स सयं दाएहिं, किमेएहिं डिअरमअगेहिं पवियडु-
गेहिं । ताहे भणियं सुजसिरेअं-जहा खं एहि वच्चाभो
अगरं, दंसेमि खे अइ तुअमिमाअं पवियडुगाअं माहए ।
तअो पअए गंतुअ नगरं एयं सिय य पियं ससिअरकंतपव-
अमथिअुअलं तेअं नरवइअो दात्रिया, नरवइअा वि स-

हाविअं भणियं पयिअइ जहा इमाअं परममशीअं करेइ
मुअं तेहिं तु अ सकिअियं तेमिं मुअं काउअं, ताहे भ-
णिया नरवइअा-जहा खं भो भो मथिअखंडिया ! अ-
तिअं कइ इत्ये जं अ एअमिं मुअं करिआ ता गिएअसु
अं मुअं दमकाडी दविराजायस्स । सुजसिरेअं भणियं-
जं महाराअा पयायं करेति, अवरं इअमं आसअपवय-
समिहिए अहा खं गोउले तथ एअं च जायअं अजअ
गांशीअं गोयरभूमी तं अकरं विअुअं अति । तअो नर-
वइअा भणियं जहा एवं भवउ ति । एवं च गोय-
मा ! जम्मदरिअस्स करमंर गोउले काउअं तेअं अणु-
अरियनामंघेजअं पयिगीया सा निययधूया सुजसि-
री सुजसिरेअं । जाया परापपरं तेमिं पीई जाव खं ने-
हाणुगगरं जियमाअमे गमेति कालं, किअि ताव खं दइ-
अं गिहागए माहुअो पडिनियत्ते, हा हा कंदं करंमाशी पु-
डा सुजसिरेअं सुजसिरी । जहा पिअं ! एयं अदिअुपु-
अं भिअाअयगजुअं दइअं किमयादअं गयासिं, तअो
तीए भणियं-जहा अणु मज्झं साभिशीए एअमिं महया
अतथाअेअं पतअरअं किरियं । तअो पडहुतुअगअा
उतमंगेअं चलअगे पअमयंती नामए अअ एअमिं प-
रिदंमअं सा मंभारिअ ति । ताहे पुअो वि पुआ सा
पावा तेअं जइअुए काउं तुअं सापिणी अहेमी । तअो
गोयमा ! खं दइ उअुअं भंतीए समअुअरविअंथुलगि-
राए साहियं सव्वं पि अिययअुअं तं तस्सेति । ताहे वि-
आयं तेअं महापावकम्मअं जहा खं निअअं अया सा
ममंअया सुजसिरी । अअाए महिला एरिमी रुअ-
कंते-दिअि लवअं सोइगसमुदयसिरी भजेअ ति चि-
तिअं मथिउमाइतो : तं जहा-“एरिसकम्मरया जं न प
डेइ षडइडितयं अवजं तं अणु अमं चितिय, सो वि जइ-
अिअुअो मे कअं सुअिमंति” मथिअं चितिउं पय-
अो भो महापावयरी । जहा खं किं अिदाभि अहं रुअ-
थेहिं तिलं तिलं सगचं । किं वा खं तुंगिरितडाउ प-
अिअुअिउ दइं संधुअो, मा इअमो अअंतपावसंधायममुद-
यं दइं । किं वा खं गंतुअं लोहयारमालाए सुततलोह-
अंअमिअं पअखंडाहिं अुतावेमि । अइरमअाअं केलाअं
कालावेअं मज्झो मज्झाए तिअसकरवतेहिं अतअ-
गं पुअो संधारावेमि अंतो सुकअिय ततंतअं-
सलोहलोअसजियाअरस्स । किं वा खं सहअेअं
अिदाभि उतमं, किं वा खं पविसामि मयरअं, किं वा
खं उअयकम्मसेसु अइाअुहिं अिअंअविअुअमअाअं हे-

ह्वा पञ्जालविमि जलणं । किं बहुणा शिच्छुहेमि कङ्कहिं
अत्ताणमं ति चित्तिऊणं जाव सुमसाणभूमए गोयमा !
विरइया मइती चिई, तहे सयलजणसमकखं सुइरं नि-
दिऊणं अत्ताणमं साहियं च सव्वलोगस्स । जहा णं
मए एरिसं कम्मं समायरियं ति भाणित्तुणं आरूढो
चियए जाव जं भवियव्वयानिओगेणं तारिसदव्व-
धुत्तजोगाणुमंसट्ठो ते सव्व वि दारु ति काऊणं फूइअ-
माणे वि अणगपयोरिई तहा वि णं ण पजलिए
सिही तओ य णं धिद्धिकारेणोवहओ सयललो गवयणेहिं
जहा भो भो पिच्छ पिच्छह द्रुयामणं पि ण पजले
पावकम्मकारिस्स ति भाणित्तुणं निद्धाडिए ते
वि गोउलाओ एयावसरम्म उ अत्तामस, णिवेमाओ
आगएणं भत्तपाणं गहाय तेणव मग्गणं उजाण। ५-
मिमुहे धुयीणं संघाडग तं च दइणं अणुमग्गेणं
गए एते वि पाधिहे एते य उजाणं जाव णं पच्छंति
सयलगुणोदधरिं चउत्ताणसमभियं बहुभीनगणपरि-
किन्नं देविदनरिंदवंदिजमाणपायारविंदं सुगहियनाम-
धिजं जगाणंदं नाम अणगरं । तं च दइणं चितियं तेहिं
जहा (गा) खुंदं मग्गमि विमोहियं एम महापुरुमे ति
चित्तिऊणं तओ पणामपुव्वगेणं उवविट्ठत्ता जहोइयभू-
मिभागे पुरओ गणहरस्म अणिओ य सुजमिवो तेण गण-
हारिणा । जहा णं भो भो देवाणुप्पिया । सीमल्लमालाए-
त्ता णं लहुं करेसु सिग्घं अससपाविट्ठकम्मनिट्ठवणं पाय-
च्छित्तं । एसा उण आवन्नसत्ता, एयाए पायच्छित्तं णत्थि
जाव णं णो पइया । ताहिं गोयमा ! सुमहच्चत्तपरममहा
संवगगओ एम णं सुजमिवे आजम्माओ नीमल्लालोयणं
पयच्छिऊणं जहोवइहे पोरं सुदुकरमहंतं पायच्छित्तं अ-
णुचरित्ता तओ अच्चत्तविसुद्धपरिणामो सामसमभूट्टिऊणं
छट्ठीसं सव्वच्छेर तेरस राईदिए अच्चत्तपोरभीरुगकड्डुकर-
तवसंजमं समणुचरित्तुणं जाव णं एगदुत्तित्तपंचकम्म
सिएहिं खमयोहिं खवेऊणं निप्पडिकम्मसरीरत्ताए अप्पमा-
यत्ताए सव्वत्थामेसु अणवरयमहनिस्साणुसमयं सययं
सज्जायज्जाणइसु णं शिद्धिऊणं सेसकम्ममलअउच्च-
करणेणं खवगसेटीए अंतगडकेवली जाय सिद्धे य । से भयवं !
तं तारिसं महापावकम्मं समायरित्तुणं तहवि कहं एरिसं णं
मे सुजसिव लहुं थंवेणं कालेणं परिनिव्वुडे ति ? गो-
यमा ! तेषं जारिसभावट्टिएणं आलोयणं विइअं जारिस-
संवगगएणं तं तारिसं पोरदुकरं महंतं पायच्छित्तं समु-
ट्ठियं जारिसं सुविसुद्धसुहज्जवसाएणं तं तारिसं अच्च-

तपोरवीरुगकड्डुसुदुकरतवसंजमकिरियाए बहुमाशेणं अ-
खंडियअविराहिए मूलुत्तरगुणे परिपालयंतेणं निरइयारं
सामभं शिच्चाहियं जारिसेणं रोहइज्जाखविप्पमुकं
शिद्धियारागदोसमोहमिच्छत्तमयभयगारवेणं मज्झत्थभा-
वेणं अदीक्षमाणसेणं दुवालसवासे संलेहणं काऊणं
पाओवगमणमणसखं पडिवच्चं तारिसेणं एगंतं सुभज्जा-
णज्जवसाएणं, खं कवलं से एगे सिज्जेजा जइ णं कहाइ
परकयकम्मसंकमं भवेजा तो खं सव्वेसिं भव्वमत्ताणं अ-
सेसकम्मकखं काऊणं भिज्जेजा खवरं परकम्मकवादी
ख कस्सइ संकमेजा, जं जेण समजियं तं तेणं समखुभ-
वियव्वं चि । गोयमा ! जयां णं निरुद्धं जोगे हवेजा तथा
णं अमेसं पि कम्मट्ठुरामि अणुकालविभागेणव शिद्धा-
वेजा सुसंवुडा सेमासवदारे जोगानरोहेणं तु कम्मकखए
दिट्ठे ण उण कालसंखाए । जओ णं कलेणं तु
खवं कम्मं कालेणं तु पवंधए एगमं बंधे एगमं खवगे ।
गोयमा ! कालमणंतमं शिरुद्धेहिं तु जोगेहिं वेक्-
कम्मं ण बंधए, पोरानं तु पहीएजा खवगस्माभावमेव
उ । एवं कम्मकखयविदारणेत्थं कालममुहेस अणाइकाले
जिवे य तहवि कम्मं ण शिद्धए खओवसमेण कम्माणं जया
विरयं समुच्छले कालं खवं भवं भावं संपप्प जीवे तथा
अप्पमादी खवे कम्मं ज जीवं तं कंडि वडे । जो पमादी
पुणो णं तं कालं कम्माणं बंधयाणि वसेजा चउगईए उ
सव्वत्थच्चत्तदुक्खिए तम्हा कालं खवं भवं भावं संपप्प
गोयमा ! मइनं अइरा कम्मकखयकरं से भयवं ! सा सु-
जसिरी कहिं समुववन्ना ? गोयमा ! छट्ठीए शरयपुट्ठी-
ए से भयवं ! केणं अट्ठेणं गोयमा ! तीए पडिपुसाणं सा-
इरेगाणं णवएहं मासाणं इणमो वेरिसियं जहा णं पच्चूये
गम्भं पाडेवे ति एवमज्जवसमाथी चेव बालयं पइया-
पइयमेत्ता य तक्खणनिहणं गया तएणं अट्ठेणं गोयमा ! सा
सुजसिरी छट्ठयं गय ति सि भयवं ! जंतं बालगं पसविऊ-
णं मया सा सुजसिरी तं जीवियं किं वा ण व ति ? गो-
यमा ! जीवियं । से भयवं ! कहं ? गोयमा ! पइयमेत्तंतं बाल-
गं तारिसेहिं जरजेरजलुमजंवालपइरुहिरखारदुग्गंधासुईहिं
विलित्तमणाहं विलवमाणं दइणं कुललचक्कसेववि काऊ-
णं सायेणं समुदिभिउमारदं ताव णं दिट्ठं कुलालेणं । ताहे
धाइओ सघरणिओ कुललो । अविणासियनालतए पण्डो
साथो । तओ कारुसहियएणं अणुत्तस्स णं पुणो एस म-
ज्ज होइहिं ति बियाप्पऊणं कुलालेणं समप्पिऊणं से
बाले । गोयमा ! सदइयाए तीए सभावणेहेणं परिवालि-

ऊष्ण माणुमीकए से बालगे । कयं च नामं कुलालेण लो-
गाणुवितीए सज्जणमाहिहायेणं ० जहा थं सुपदो । अन्नया
कालकमेयं गोयमा । सुमाहुमंजोगदेमणापुव्वेणं पडि-
बुद्धेणं सुमेहे पव्वइए जाव थं परमसद्धासंवेगवेरगगए
अच्चंतपोरवीरुगकड्डमुदुकरं महाकायकिलेसं करइ सं-
जमजयणं थं जाणइ, अजयणादोभेणं तु सव्वत्थ अमं-
जमपएसु थं अवरजे । तओ तस्म गुरूहिं भणियं जहा भो
भो समहामत्त ! तए अन्नायादोसओ संजमजयणं अयाण-
माणएणं महंते कायकिलेसे समादत्ते नवरं जइ निच्चा-
लोयणं दाऊणं पायच्छिजं थं कहिमि तो सव्वभेयं नि-
प्पलं होही । ता जाव थं गुरूहिं चोइए ताव थं से अण-
वरयालोयणं दाउणं पयत्ते । से वि थं गुरू तस्स तहा पाय-
च्छि । पयच्छइ जहा थं संजमजयणं भूयं एगंतंगव अहाणे-
माणु तमयं रोहट्टज्झाण, इधिप्पसुके सुज्जम्भवायनिरंतं य
विहरंज । अहणया थं गोयमा ! पावमती जे कइ छट्टट्टम-
दसमदुलालसद्धामासमा ० जाव थं छममांसखणाइए अ-
अयरे वा सुमहं कायकिलेमाणुगए पच्छित्ते से थं तह ति स-
मणुद्धे जे य उण एगंतमंजमकिरियाणं जयणाणुगमणे वइ-
कायजागमयलामवनिरंहं सज्जायज्झाणावस्सगाइए अ-
बमन्न थं अयइहे मिहिले ० जाव थं किल किमित्थ दुकरं
ति काऊणं न तहा समणुद्धे । अन्नया थं गोयमा ! अहा-
उयं परिजालेऊणं से सुमंजु मरिऊणं सोहम्मे कपे इंदसा-
माणिए महट्टी देवे समुप्पसे । तओ वि चविऊण इहयं वा-
सुदेवो होऊणं सत्तमपुदवीए समुप्पसे । तओ उव्वट्टे समाणे
महाकाए इत्थी होऊणं मेहुणाऽऽपत्तमाणमे मरिऊणं अ-
णंतवणस्सतीए गय ति । एस थं गोयमा ! स सुमंजु जे थं
आलोइयनिदियगरहिएणं कयपायच्छित्ते भविता थं जइ
थं अयाणमाणे भमिहिइ सुहरं अणंतसंसारे से भयवं ! क-
यरा उण तेणं जयणा तं विजाया जओ थं तं तारिसं दु-
करं कायकिलेसं काऊणं पि तहा वि थं भमिहिइ थं सुहरं
तु संसारे । गोयमा ! जयणा णाम अट्टारसयइं सीलंगमह-
स्साणं संमुष्साणं अखंडियविराहियाणं जावजीवमहत्ति-
माणुममयं धारणं कमिणं संजमकिरियं अणुमसंति तं च
तेण न विष्ठायं ति तेणं तु से अहण भमिहिइ सुहरं तु
संसारे । से भयवं केणं अट्टेणं तं च तेण थं विष्ठायं ति गो-
यमा ! तिणं जावइए कायकिलेसे कए तावइयस्स अट्टभागे
खेव जइ से बाहिरपणं विवजंते ता सिद्धीए समणुवयं
ते । थं थं तु तेणं बाहिरपाणगे परिभुत्ते बाहिरपाणगप-
रिभाइस्स थं गोयमा ! बहुए वि कायकिलेसे थिरत्थगे

हवेजा । जओ थं गोयमा ! आऊ तेऊ मेहुणे एए तओऽवि
महापावट्टाणे अबोहिदायगे एगंतं विविज्जपवे, एगंतं थं
समायरियव्वे सुमंजएहिं ति । एतेणं अट्टेणं तं च तेण थं
विष्ठाय ति (महा०) से भयवं ! किं संजमजयणं समुप्पेहमाणे
समणुपालेमाणं समणुद्धे समाणा अट्टेणं जम्मजराभरणा-
दीणं विमुच्चेजा ? गोयमा ! अत्थेगे जे थं अट्टेणं विमुच्चे-
जा, से भयवं ! केणं अट्टेणं एवं वुच्चइ जहा थं अत्थे-
गे जे थं थो अट्टेणं विमुच्चेजा, अत्थेगे जे थं अट्टेणं
विमुच्चेजा ? गोयमा ! अत्थेगे जे थं किंचि उ ईसिणं
अताणं अणोवलक्खेमाणं सरागससं संजमजयणं
समणुद्धे । जे थं एवंविहे से थं चिरं जम्मजराभरणाइ-
अणं गमंसारियदुक्खं थं विमुच्चेजा । अत्थेगे जे थं शिम्मूले
डियसव्वमण्णे निरारंभपरिगहे निम्ममे निरहंकारं ववगयरा-
गदोसमोहमिच्छत्तकसायमलकलं सव्वभावभावंतरंहं थं
सुविसुद्धासए अदीणमाणं एगंतं निजरापही परम-
सद्धासंवेगवेरगगए विमुक्के समभयपारवविष्ठाणगे पमा-
यालंबणे ० जाव थं विजियपोरपरीमहोवमगे ववगयराइ-
ऽट्टज्झाणे अमेसकम्मक्खयट्टाए जटुत्तसंजमजयणं समणु-
पहिजा । अणुपालेजा समणुपालेजा ० जाव थं समणुद्धेजा जे
य थं एवंविहे से थं अट्टेणं संजमजराभरणाइ अणं गमंसा-
रियमुदुक्खिमेक्खदुक्खजालस्म थं विमुच्चेजा । एतेणं
अट्टेणं एवं वुच्चइ जहा थं गोयमा ! अन्थेगे जे थं थो
अट्टेणं विमुच्चेजा अत्थेगे जे थं अट्टेणं च विमुच्चेजा ।
महा० २ वू० ।

सुजसिव-सूर्यशिव-पुं० । स्वनामक्याते अवन्मावास्तव्ये
धिज्जातो, महा० २ वू० ।

सुजावत्त-सूर्यवर्त-न० । ब्रह्मलोकस्य स्वनामक्याते विमा-
न, स० ६ सम० ।

सुज्झ-शोध-प्र० । शोधनीये, आव० ४ अ० ।

सुज्झाद्य-सुध्यात-न० । सुधु सुविधिना गुरुलकाशाद् व्या-
ख्यानार्थतः धृत्वा ध्यातमनुपलितं धृतमिति गम्यं सुध्या-
तम् । सुधु अनुपज्ञितं, स्था० ३ डा० ४ उ० ।

सुद्धिच्चा-सुस्थाय-अव्य० । सुधु स्थित्वत्यर्थे, सूत्र० १ धु०
१४ अ० ।

सुद्धिय-सुस्थित-प्र० । शोभनं स्थितः सुस्थितः सुव्यवस्थितः,
प० वू० २ कटप । लक्षणसमुद्राधिपतिव्ये, आव० ४ अ० ६।०
मुहंतेमवे, १० प० ११।० । ॥० । जी० । आर्यसुद्धिस्तिशिष्य
कोटिकगच्छीयाचार्यः, " तदनु च सुद्धिस्तिशिष्यौ, कोटिक-
काकान्दकवजायेताम् । सुस्थितसुगतिबुद्धौ, कोटिकगच्छ-
स्ततः समभूत् ॥१॥" ग० ३ अ० । पाटलिपुत्रं नगरं चन्द्र-
गुप्तो राजा चाणक्यो मन्त्री सुस्थित आचार्यः । नि० वू० १३
उ० । ती० कटप० । सुद्धिं अतीव चाचुतं, वू० १ उ० ३ प्रक० ।

(६३६)
अभिधानराजेन्द्रः ।

ता स्वामेभ्यश्चाना-ईं मुक्तुं संग्रहं न अक्षममपि मीढं ।
रिउविजयं पिच्छामो, ना देव ! इहं कुलसु कुलं ॥ ८ ॥

अथा—

सामेण कांइ मित्रो, पंगे वि भेयण भिज्जइ सुखी वि ।
 दाणेण सेलसइया, देवा वि वसं पवउज्जनि ॥ ६ ॥
 जइ जागामम नणु बु जिऊण वंदे वि जइ समुज्जमसि ।
 मसिक्खुवं आरवयणे-सु तयणु तं देव ! दमि पुवं ॥१०॥
 इय कयजता पत्ता, तुळ्ळा इव निया अतुळ्ळावळुभरं ।
 गरुड्ढा वि गया निहणं, इत्ता विवर्गीयमीइया ॥ ११ ॥
 ता देव ! सनुसामं-तमंतिमिणा जालंउ इहयंयं ।
 तद्विचयसामाह पउं-जिऊण पळइयपग्गेमिइ ॥ १२ ॥

कुणसु बहु शिजयजसं, जयलसिद्ध लहसु पुणियजसपसरो ।
भंजसु भडवायं गिउ-भडाण कयनीइसनाहा ॥ ३ ॥
इय सोउ मनिषयणं, इयि हसिऊण जीपयं रक्षा ।

वाणिज्याय माहत्याय य . होइ मई पागसा जेय ॥ १४ ॥
 कहपन्नह दुख्यागउ-कराउघडा विघडिणककेसगिणो ।
 मउझ । य पुरआ एवे, रणकम्ममहम्ममयइसह ? ॥ १५ ॥

इषाकृत्य भायर्भूमिय, जहा नहा इह जगा पयपता ।
 हुंति तगाउ वि लहुया, चकुरंति पगभयद्वान् ॥ १६ ॥
 इय पभूमिय भालन्धल-कयउभउभिउभासुग राया ।

उक्ताप्यग्निउच्यते, लघु ताडांवा जयदह ॥ १७ ॥
ता तीह सहस्रसह स मिलियन्तरंगपञ्चलबलकलिभ्रां ।
वज्राउह मिलिवाद्—अ भग्नमिन्निक्रियावारां ॥ १८ ॥

अविलम्बियण्याणे-हिं स तु नियमं डलं अणुपघिद्धा ।
 नाउ तद्वागमणं भू-त्ति आगआ संमुद्धा भीमां ॥ ६६ ॥
 अह जाहमुक्कहक्का , भयभयत्स्वितकायरनरोहं ।

हयहरिकारभइनिवइण—दुग्गपदाउलभमेनजणं ॥ २० ॥
जणवयजणआं.किय—अवितांकयपलयकालमाममणं ।
दुग्ग वि अग्गाणीया-ण ताण जायं महाजुज्झं ॥ २१ ॥

अहं लक्ष्मिनाम्न गण , लज्जो गान्धोह पश्यलनहोहि ।
भभं सुनेर्क्षसज्जं, स्तीथं पिय भारुणिकरुणहि ॥ २२ ॥
वज्जो उहजयकुंजर—सचुंजयमाइणो महीवइणो ।

पांडया समरमहीप, सुनंदराण नायमिणं ॥ २३ ॥
अह सन्निवेहि भणिणं, अज्ज वि विरमसु देव ! समराओ ।
मा पूरसु गिऊणं . मणोरहं . न्तिरसु मिहससि ॥ २४ ॥

अजहाबलमारंभो, जयम्स मूलं ध्यायेत् इह विबुधा ।
तां सख्यपयारंभि, अण्यच्छय रक्षितयत्नु सि ॥ २५ ॥

अथो—

जम्हो—

विष्कम्भबलेण पुणरावि, अजिज्जइ विरगया वि रायसिरी ।
 देवगयं पुण जीयं, न लम्भय तम्मि जम्ममि ॥ २६ ॥

अथ हस्तिं रायस्तिरिं, परतेयभरं पुणो हरइ ॥ २७ ॥
सुख्यइय पुरावि इमं, अपत्तवलं मुणो वि अप्पाणं ।
मंयं ज्ञात्वाही तदा, मयाहिणो जातमप वि ॥ २८ ॥

इय सांख्यं हि भणिष्या, नियकुम्भद्विरदिष्टा सुनेदमिवा ।
आसुरिणां समराद्या, ज अय-नरखेणां यक्षुदा ॥ २६ ॥

बालिनो अणुकेपाप, तत्पुट्टिहारमकरिस्ता ॥ ३० ॥

वज्राउडमरुणं, पराहवेण य सुनन्दनरात्रौ ।
 मन्त्रो निहयं पिब, अण्यं अहमणुवह ॥३१॥
 अहं निसि चितावसय—निहा राया सुंरुण एणेण ।
 भण्णिआ भो निवा सोहं, मिसा वज्राउडो तुम्ह ॥३२॥
 तया रिउरारिहि, गाढपहारीकयं मुण्णि वि अण्यं ।
 मीहरिते समरंगण—महीह आयरिय वाण्णआ ॥३३॥
 उड्ढगिय दुविहसल्लो, गरिहियपावो साप्रदिसेजु ना ।
 मयकारे समरंगो, जाआ अमरो पढमकण्य ॥३४॥
 आहवज्जण वियाणय, तुह दुक्खं मणुपरिभवसमुत्थं ।
 तं अवणउं इहयं, पणोऽहं पग्गमग्गम्मे ॥३५॥
 ना मित्त ! सुयसु खयं, पभायसमए हवसु रण्णसज्जो ।
 मित्तियारिउं सरय—स्मविस्ममं लहसु किंतिभरं ॥३६॥
 इय मित्तियसवयणं, सोउं राया वियानिसुहसाहो ।
 निष्णाणुगआ सहासा, पडि पडिक्खं पडिडनयत्ता ॥३७॥
 अह पउरसमग्गं प-त्तं विजयगग्गं पुणो वि नं इत्तं ।
 आयरियभीमनियो, सज्जो होउं ठिआऽमिसुहो ॥३८॥
 आआहणं च लग्गं, नवरं मित्तामणुभायण ।
 विजिआ सुनन्दरा, भीमनारिदो पढममय ॥३९॥
 तं न्नेवापडिक्खं, रज्जे तथ्यं ठाविच सुनंदो ।
 नियदेसे पइ चलिआ, सुगो गआ पुण मडाणम्मि ॥४०॥
 मग्गम्मि सुनंदो वि हु, वण्णो नियइ सिगिपुउज्जाण ।
 यढमज्जणमथणपासे, सुण्णमयं तत्तल्लनसल्लं ॥४१॥
 तस्स य पुग्गआ एग्गं, पधेयं पउरलोयमज्जगयं ।
 मुण्णिविज्जेतनमुक्का—र मंनआयअण्णययं ॥४२॥
 ता वि महयभरभरिआ, राया आगम्मं नामय मुण्णिपवरं ।
 जा तथ्यं निसीयइ ता—व वानरो मरणमणुपणो ॥४३॥
 अह भयइ निवो मुण्णिपहु-भुज्जमिणं जं अइव चवलमणा ।
 इत्थं पवेगमा वि हु, जिण्णधम्मं निचला कुंत्त ॥४४॥
 ता कहसु पुगा को आ-सि एस साहु वि साहइ नरिइ ! ।
 महुारो आसि एणो, वण्णिआ इतो भवे तइए ॥४५॥
 सोधिग्गो पडिक्खं, कयावि दिक्खं सुभइगुरुसुलं ।
 ईसि अण्णयणिज्जो, जडभावा सुतवनिरोय वि ॥४६॥
 अंतं काउं अण्णसणं, जाआ अमरो मुहम्मकण्यम्मि ।
 छम्माससेन्नामाउं, वियाणउं अण्णो सो उ ॥४७॥
 पुच्छइ केवलं वं—दिऊ ॥ इतो सुयस्स मे भंते ! ।
 कत्थुप्पत्तां हांता, कइ व पहु बोहिला मा य ॥४८॥
 तो कर्त्तव्वा भण्णं, पज्जेने भइ ! अट्ठकाणं ।
 मरिऊण वानरो तुं, हाहिसि सिगिपुउज्जाण ॥४९॥
 जिण्णयिद्वंसाआ, तथ्यं लहस्ससि तुमं कहवि बोहि ।
 इय सोउं सो नियसो, लहु उज्जाणं इमं पणो ॥५०॥
 ता तुंगसिगसोहा—पहसिण्हमिहिरिसिहम्मरम्मं ।
 पवणपक्कं परिधयपड-रणं नमणि किंकिणी जालं ॥५१॥
 जज्जंनपययणणसा—र अणुक्क मयमधेतगेधुं ।
 धंभसहस्ससमयं, माणमयभासंतं भित्तं ॥५२॥
 सो सिरिजुगाइजणवरे-भयणं मणं तुहुमाणो सा की ।
 बद्धाउयत्तणं, अविद्यं इमो वानरो जाआ ॥५३॥
 कह कह वि णेण भमिंर-ण इत्थं इतो अइय तइयदिणे ।
 विट्ठमणं जिण्णभवणं, पत्तं लहु जाइसरणं च ॥५४॥
 तां वरगमग्गो सो, मह पासे पण्य अण्णसणं काउं ।

पण्णपरमिद्धिंमं, सुमरंनो मरणमणुपणो ॥५५॥
 इय जा वानरकार्यं, कहइ मुणी ता पवंगगीवो सो ।
 सोहम्मदेवलोए, हिमण्णव वरविमासुम्मि ॥५६॥
 सांसककमियद्वंसुय-संभुयसुरसयसुसुदकच्छं ।
 सुनिपुणंनो मुना—हल्लं च जाआ सुरा पवरो ॥५७॥
 उण्णयि अण्णंरहु-रविहियद्वंसुओ उवविमत्ता ।
 अइसयविमिहियद्वंसा, पिच्छंनो सयल्लिदिमं वल्लं ॥५८॥
 जय जय नंदो जय जय, भइ इत्थाइमहुवरयणाइ ।
 अमरच्छुरानियगणं, हरिलियिहिययाणं निसुण्णो ॥५९॥
 किं दिक्खं किं तवियं, किं जिद्धं वा मए पुरा जम्मे ।
 इय चितावसआ आ-हिनाणविआयपवगभवा ॥६०॥
 सत्थाइ दयकिक्खा-इ मुत्तुक्कुद्वद्विपरियग्गिआं ।
 तथ्यं लहु पणो, पण्णो विणपणं मुण्णवग्गं ॥६१॥
 सिगिनाभयजिद्धं, अण्णियरोमंल्लंअण्णियसरीरा ।
 साहु पुणो पुणो पण-मिऊण पणो सुरो सग्गं ॥६२॥
 इय दट्ठु खनंनियो, रविग्गो तस्स साहुणो मूलं ।
 सहसाउडसयवियरिय--रज्जो दिक्खं पवज्जइ ॥६३॥
 अह सहसाउडराया, पण्णमज्जं सुनंदगयग्गि ।
 कं पिण्णपुं पणो, निवगसारं कुणइ रज्जं ॥६४॥
 सुचिरं सुनंदसाहु, विहरइ गुण्णो समं माहल्लयम्मि ।
 दमविहल्लामायारी-पालणयवणो पसअमणो ॥६५॥
 पडिक्कलकम्मपग्गो-रविण्णिआ सो कया वि रायरिसी ।
 गलियसुहज्जंयसाओ, चित्तमवं समाहणो ॥६६॥
 पडिल्लहणं, पमज्जणं—पमुहविहाणं विण्णो विंकर सुगइ ।
 लम्भइ जिवाहि नियइ-भावओ निच्छिद्यं एव ॥६७॥
 कहमवहा महाइय—वाधारंउत्तांल्लतांवाग्गं वि ।
 देवत्तं संपत्ता, मित्तो वज्राउडो मज्ज ॥६८॥
 अइसुज्जवरणकिरिया-विगलो वि तया स वानरस्स जीओ ।
 उलत्तज्जवक्कचण-यणो नियसो समुप्पणो ॥६९॥
 सुयंतिय समए वि हु, तह भयत्तं (तु) स्मवंचनसामग्गो ।
 अकयकिरिया वि मरुं-विमाइणो सिवपयं पणो ॥७०॥
 ता तह भवत्तं चिय, कण्णल्लकलावकरणं परमं ।
 तदभांवि पुण्णि विहल्लो, सयलो कायव्ववाचारो ॥७१॥
 संजमनवाइदि, पायं सोएइ ययमाय तुक्खं ।
 मरुवेधोपमुहाणं, तत्त्वइ किं कओ पाणो ॥७२॥
 एव वरणाचार्य, कम्मविहज्जंनसुखपरिणामो ।
 सो साहु तथकिरिया-सु ईसि मय्यरो जाआ ॥७३॥
 अह सुयवलेण नाउं, एगुक्क साहुस्स तस्सऽमिण्णायं ।
 सुगइपहणीवणाए, लणं पि मा काहिसि पमायं ॥७४॥
 न य एगंणं नियइ-भावओ होइ कज्जंल्लिखी ।
 जं पुरिसकारकाला—इयो वि होऊ इहं भणिया ॥७५॥

तथा बोद्धम्—

कालो सहाव नियइ, पुण्यकयं पुरिलकारणं गंता ।
 मिच्छन्ते तं वच उ, समासआ हुंति सम्मत्तं ॥७६॥
 जं पि हु मरुवेधो पु—व्यमकयनवनियमसंजमनविसेसा ।
 तज्जाम्मि चिय सुहभा—वजोगग्गो सिज्जिमणुपणा ॥७७॥
 जय अण्णयधूर्य, नहुनाहरणं नहा वि विबुद्धि ।
 वचहारविलोवाओ, कयाऽवि मालंबणीयं तं ॥७८॥

तथा चागमः—

जह जिगमयं पञ्जह, ना मा वयहाग्निकुंर सुयह ।
वयहाग्निकुंर, निःशुक्लश्चा जज्ञा भाग्या ॥ ७६ ॥
वयहाग्नं वि हु वलये, जे वयह कयली वि छुउमये ।
आहाकम्भं भुजह, सुयवयहाग्नं पमाणे ना ॥ ८० ॥

किंच—

निहिमेषसमग्रा, पश्चिमे जह जगो निरुन्प्ये ।
इह नासह नह पने—यशुक्लश्चि पाङ्कल्ये ॥ ८१ ॥
तह भवन्ना उच्चय, निवलाये दुक्कारा किरयाए ।
करणे अणुचियमये, वि सुदरे ना जज्ञा भगिये ॥ ८२ ॥
निश्चयरा, चउनाणी, सुरमाहिआ सिज्जपवययुगमि ।
अणुपुदियवलाविरा, सव्वप्यामेण उज्जमह ॥ ८३ ॥
इय जह ते वि हु निन्थि—अपायसेसारसायरा वि जिणा ।
अणुज्जमंते ता से—सयाण को इय वामेहा ॥ ८४ ॥
इय इयउमवकुग्गह—निग्गहमेतावमे गिरं गुरुणो ।
सोउ सुन्दसाह, पञ्चवणुज्जो महाभागो ॥ ८५ ॥
सुणं नियमसगह—मालोइय तह गुरुण पयसूव ।
साविनेरुनिचलमणा, अकलंक कुण्ठ चारिने ॥ ८६ ॥
सुचिरे चारिनु चरणे, दाहिं कामानलेण कम्मवणे ।
अआणानिमिरतरणी—सिद्धि पत्तो सुन्दसुणी ॥ ८७ ॥

सुनन्दराजपिचिचिप्रमये—

धुन्वा मनःस्थंकरं सुधमे ।

सुमुक्तवोऽसद्व्यवहृतिप्रहाय -

प्रहायनीयत्वमिदं ध्ययन्तु ॥ ८८ ॥

ध० २० ३ अधि० ३ लक्ष० ।

सुणंदा-सुनन्दा-खी० । पार्श्वनाथस्वामिनः प्रवर्तिन्याम्,
आ० म० १ अ० । कल्प० । बाहुपालसुन्दर्योर्मातरि श्रुप-
भंदवभाय्यायाम्, आ० चू० १ अ० । ("उत्तम" शब्दे द्विती-
यभाग ११२१ पृष्ठ कथा ।) दक्षिणाजानाद्रक्षित्तिणिकस्थायं
नन्दापुष्करस्थाम्, ती० २६ कल्प । भूतानन्दस्य नागकु-
मारेन्द्रस्य लोकपालानामधर्मद्विष्याम्, स्था० ४ ठा० ८ उ० ।
भ० । दक्षस्वामिना मातरि धनगिरिभाय्या धनपालदुहित-
रि, आ० १ अ० । आ० म० । आ० चू० कल्प० । दुर्गायच-
क्रिणा मयवतो भार्यायाम्, स० ।

सुणंदि-सुनन्दि-खी० । सप्तसुद्धिके घोषे, झा० ११७० १ अ० ।

सुणकखत्त-सुनच्च-न० । पुष्पादौ शोभने नक्षत्रं, प्रश्न० २
आध० द्वार । काकन्दीनगरीवास्तव्यमद्रायाः सार्धवाह्याः
पुत्रं, पुं० । अणु० ।

जति णं भंते ! उक्खेदओ एवं खलु जंबू ! तेषं
कालेणं तेष समएणं कागंदीए गगरीए भदाणांमं
सत्थवाही परिवमति अङ्गां, तीमे णं भदाए सत्थवा-
हीए पुत्ते सुणकखत्ते णामं दाए होत्था, अहीणं ०जाव
सुरूवे पंचधातिपरिक्खित्ते जहा धएणो तहा वत्तीम-
दाओ ०जाव उप्पि पाप्मायवडेमए विहरति । तेषं का-
लेणं तेषं समएणं समोसरणं जहा धओ तहा सुण-
कखत्तेऽवि शिगगते जहा थावच्चात्तस्स तहा थि-

कखमणं ०जाव अणगारे जाते इरियासभिते ० जाव
बंभयारी । तते णं से सुणकखत्ते अणगारे जे चव दि-
वसं समएणस्म भगवतो महावीरस्स अंतिए भुंढे ० जाव
पव्वतिते तं चव दिवसं अभिगगं तहव ०जाव विलमिव
आहारेति संजमेणं ०जाव विहरति, बहिया जणवयविहारं
विहरति, एकरस अंगाई अहिज्जति, संजमेणं तवमा अ-
प्याणं भावेमाणं विहरति । ततं णं से सुणकखत्ते ०ओरालेणं
जहा खंदतो तेषं कलेणं तेषं समएणं रायगिंहं गगंरं
गुणमिलए चेतिए मेणिए राया सामी समोमंढ परिसा
णिगता राया शिगगतो धम्मकहा राया पडिगअं प-
रिसा पडिगता । तते णं तस्स सुणकखत्तस्स अत्रया क-
याति पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसे धम्मजातियं जागं जहा
खंदयस्स बट्ट वामा परियातो गोतमपुच्छा तेहव कहति
०जाव सव्वदुमिद्धे विमाणे देवे उवत्स तेतीमं सा-
गरोवमाई ठिती पणत्ता, मे णं भंते ! महाविदेहे सि-
द्धिदिति । अणु० १ श्रु० ३ वर्ग । स्था० ।

स्वनामक्याने बंशलजनपदजे धीरजिनानगारे, भ० ।

एवं खलु देवाणुप्पिया णं अंतैवामी कोमलजणवए सुण-
कखत्ते णामं अणगारे पगइमहए ०जाव विणीए।भ० १५श० ।
(गोशालकनपत्ता तत्तिरस्येति गोशालगं शब्दं दुर्गायभाग
१०३० पृष्ठ उक्तम् ।)

सुणकखत्ता-सुनच्च-खी० । पक्षस्य द्वितीयायां तिथौ,
कल्प० १ अधि० ६ क्षण । जं० । चं० प्र० ।

सुणग-सुनक-पुं० । कौलेयक, प्रश्न० १ आध० द्वार । जं० ।
नं० आचा० । स्था० उत्त० अनु० मृगदेश, प्रज्ञा० ११ पद ।

सुणग-श्रवण-न० । श्रोत्रेन्द्रियविषयीकरणे, स्था० ८८० ३ उ० ।

सुणय-सुनय-पुं० । स्वांशप्रादिणि इतरांशप्रतिक्षेपाणं नये,
द्रव्या० ५ अध्या० । नयलक्षणलक्षिते अपेक्षावचनं दिग्गम्बर-
व्यवस्थायाम्, नं० ।

सुणयण-सुनयन-पुं० । शोभने नयने यस्य सः सुन-
यनः । सुलोचने, आ० म० १ अ० ।

सुणह-शुनक-पुं० । कुक्कुरं, पिं० ।

सुणहमड-शुनकमृत-पुं० । मृतं श्वदेहं, जी० ३ प्रति० १ अ-
धि० २ उ० ।

सीर-सुनासीर-पुं० । इन्द्र, पाह० ना० २५ गाथा ।

सुणाह-सुनाथ-पुं० । श्रुपभंदवस्य पञ्चनवतितमं पुत्रं क-
ल्प० १ अधि० ७ क्षण । अपरकङ्कानगरीराजस्य पञ्चनाभस्य
पुत्रं, झा० १ श्रु० १६ अ० ।

सुणिउण-सुनिपुण-त्रि० । सुसस्मे, सुष्टु निश्चितगुणे च ।
स १४० सम० ।

सुणिऊण-श्रुत्वा-अर्थः० " चि-जि-धु-हु-म्नु-लू-पू-धू-गां गो ह्रस्वश्च " ॥ ८ । ४ । २४ ॥ इति लकारः बहुलाधि-काराद्विकल्पेन ह्रस्वः । सोऊण । सुणिऊण । आकर्षेत्यर्थः, 'सुणिता' अर्थश्च । पा० ४ पाद । सू० ।

सुणिद्धिय-सुनिष्ठत-त्रि० । सुण्डु-निष्ठानम् अतिशयेन रस-प्रकषपन्तात्मिकां निष्ठां गते, उत० १ अ० । दश० ।

सुणिष्पकंप-सुनिष्पकम्प-त्रि० । अतीव निश्चले, दश० ४ तत्त्व ।

सुणिस्मिय-सुनिमित्त-त्रि० । सुण्डु-अतिशयेन निर्मितं सुनि-मित्तम् । सुनिर्गच्छितं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । कल्प० । "सु-निर्मित्यसुगुह्यज्ञाशु-डलसुवडा" सुण्डु-अतिशयेन निर्मितः सुनिर्मितः, एवं सुगुह्य-मानलतया अतुल्यव्ययाणां जनु-मण्डले सुवडे स्नायुभिर्गोच्य बडे यासां ताः सुनिर्मितसु-गुह्यज्ञानमण्डलसुवडाः । सुवडशब्दस्य निष्ठान्तस्य परानि-धानः सुखार्तिदर्शनात्, प्राकृत्यादा । जी० ३ प्रति० ४ अ-धि० । उत० ।

सुणिय-श्रुत्वा-अर्थः० । आकर्षेत्यर्थे, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ३ उ० । प्रज्ञा० । आ० म० ।

सुणिरुद्धदंश-सुनिरुद्धदर्शन-त्रि० । सुण्डु-अतिशयेन निरु-द्धम्-आवृत्तं दर्शने सप्रपगवशेषरूपं यस्य स तथा । दर्शने-माहतीयकमेणा ज्ञानदर्शनावगमकर्मणावोद्वेगं यन्मार्गः, "ह-दि हु सुनिरुद्धदंशे माहानज्जण कडेण कम्मणा" सू० १ अ० २ अ० ३ उ० ।

सुणिविद्ध-सुनिविष्ट-त्रि० । सुलोपविष्ट, ग० २ अधि० ।

सुणमंत-सुनिशान्त-त्रि० । पारंगिते, आचा० १ ध्रु० ८ अ० १ उ० । श्रुतं, गते च । आचा० २ ध्रु० १ सू० २ अ० २ उ० ।

सुणिमिय-सुनिश्चित-त्रि० । अतिनिश्चिते, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । अतिनिश्चिते, प्रज्ञा० ३ आध्या० द्वार । उज्ज्वालिते, दश० १० अ० ।

सुणी-शुनी-स्त्री० । कुक्कुर्याम्, सू० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० । उत० ।

सुणवत्थ-सुनेपथ-त्रि० । सुवावृते, वृ० ३ उ० ।

सुस-शून्य-न० । श्वभ्यां हिनमिति वाक्ये उगवादिभ्यो यदित्यत्र (पा० ५ । १ । २) शुभः संप्रसारणे दीर्घत्वमिति व-चनतो यान् प्रत्यय संप्रसारणे दीर्घत्व च शून्यम् । उहसे, उत० २ अ० । विश० ।

सुसगिह-शून्यगिह-न० । शून्यागारं, नि० चू० ८ उ० । सूत्रा० । आद्य० ।

सुसङ्गणा-शून्यवर्णा-स्त्री० । वर्णान्तरबाहुल्यपरिहा-नार्थं प्रकृषणमात्रायां लोकप्रसिद्धायां वर्णशायाम्, पं० सं० ५ द्वार ।

सुसगय-शून्यवाद-पुं० । सर्वस्य जगतः शून्यताङ्गीकारेण ससनास्तत्त्ववादे, स्या० ।

अथ तत्त्वव्यवस्थापकप्रमाणद्विचतुष्टयव्यवहारापलापिनः शून्यवादिनः सोगतजोतीयास्तत्कङ्क्षितपक्षसाधकस्य प्र-

माणस्याङ्गीकारानङ्गीकारलक्षणं पक्षद्वयस्यैव तदभिमतार्थाऽ-सिद्धिप्रदर्शनपूर्वकमुपहस्यसाह—

विना प्रमाणं परवन्न शून्यः,

स्वपक्षसिद्धेः पदमश्नुवीत ।

कुप्येतकृतान्तः स्पृशते प्रमाण-

महा ! सुदृष्टं त्वदव्ययिदृष्टम् ॥ १७ ॥

शून्यः-शून्यवादी प्रमाणं प्रत्यक्षादकं विना अन्तरणं स्व-पक्षनिर्देशः स्वाश्रयुपगमशून्यवादिनपक्षः पदे प्रतिष्ठां नाशनु-घातं न प्राप्नुयात् । किंयत् ? परवत्-इतरप्रामाणिकवत्, वैधर्म्येणार्थं दृष्टान्तः । यथा इतरं प्रामाणिकाः प्रमाणेन साधकतमेन स्वपक्षनिर्देशमश्नुयन्, एवं नाथम्, अस्य मते प्रमाणप्रमेयाद्व्यवहारस्यापारमार्थिकत्वात् " सर्वे एवा-यमनुमानानुमयव्यवहारां बुद्ध्यांरुद्धेन धर्मपारमिभावेन न बहिः सद्मस्त्वमपगतं " इत्यादिबचनात् । अप्रामाणिकश्च शून्यवादाश्रयुपगमः कथमिव प्रमायनामुपादेया भविष्यति प्रज्ञावस्त्वद्याहानिप्रसङ्गात् ? अथ चेत् स्वपक्षनिर्देशं कि-मपि प्रमाणमयमङ्गीकुरुते, तत्रायमुपासम्-कुर्यादित्यादि-प्रमाणं प्रत्यक्षाद्यन्यमन् स्पृशते आध्ययमाणात्, प्रकरणा-दस्मै-शून्यवादिनः कृतान्तस्तस्मिन्निष्ठः कुप्यत्-कोपं कुर्या-त् : सिद्धान्तबाधः स्यादित्यर्थः । यथा किल स्वकस्य वि-रुद्धवृत्त्या कुपितो नृपतिः स्वस्वमपदगतं, एवं तस्मिन्निष्ठा-न्ताऽपि शून्यवादिरुद्धं प्रमाणव्यवहारमङ्गीकुर्वीत्यस्य त-स्य सर्वेभ्यभूते सम्यग्वादिन्यपहति । किञ्च-स्वागमा-पदेशनेव तेन वादिना शून्यवादः प्रकल्पते, इति स्वीकृत-मागमस्य प्रामाण्यामिति कुतस्तस्य स्वपक्षनिर्देशः, प्रमाणा-ङ्गीकरणम् ? किञ्च-प्रमाणं प्रमेयं विना न भवतीति प्र-माणाङ्गीकरणं प्रमेयमपि विशीर्णम् । तेनश्चास्य सूक्तैव युक्ता, न पुनः शून्यवादेोपपत्त्याय तुरङ्गनाट्याडम्बरं शून्यवादस्योपपत्तिः प्रमेयत्वात् । अथ च स्पृशितां कृतान्त-शब्दं च प्रयुज्जानस्य सूर्ययमभिप्रायः-यद्यनौ शून्यवादी द्वे प्रमाणस्य सर्वथाङ्गीकारा यावत् प्रमाणास्त्वपशमात्रमपि विधत्त, तदा तस्मै कृतान्तो-यमगजः कुप्यत्, तत्कारा-दि मरुफलः ; ततश्च तस्मिन्निष्ठान्तविरुद्धमनौ प्रमाणयन् निग्रहस्थानापन्नत्वाद् मृत एवेति । एवं सति ' अहो इत्यु-पहासप्रशंसायाम्' तुभ्यमभ्युपगमं तु तेषु दोषानाविशकुर्वन्ती त्येवंशीलात्मवदस्यिनस्तस्मान्तराजरीयास्तद्वदृष्टं मत्यहानवज्जुग-निरीक्षितमहा ! सुदृष्टं-साधु दृष्टम् । विपरीतलक्षणपदा-सात्र रुम्यत् दृष्टमित्यर्थः, अत्राऽस्यधानोत्ताच्छीलिक-क्षुप्राप्तावपि बाहुलकारणम् । अस्याऽस्यधामित्यस्ययन-स्वव्यस्ययनस्वव्यस्ययन इति मत्यदीयान्नं वा । त्वदस्य-दृष्टमिति पाठोऽपि न निश्चिद्वारु, अस्त्युपशब्दस्योद्वेग-स्यादयनाद्येव्ययनात्पदेषु श्रुद्धादौ मत्काराणं प्रयोगा-दिति । इह शून्यवादानुमयमांभसाधः-प्रमाणा, प्रमेयं, प्रमा-णं, प्रानिनिरिति तत्त्वचतुष्टये परपरिकल्पितमवस्थेय विचा-रामहत्वात्, तुरङ्गश्रुद्धवत् । तत्र प्रमाणा तथैवामा तस्य च प्रमाणप्राप्तात्पदार्थावाद्भावाः, तथाहि-न प्रत्यक्षेण तस्मिन्निर्दि-ष्टव्यगोचरार्थान्तरत्वात् । यत् अहो इति प्रत्ययेन तस्य मान-सप्रत्यक्षत्वसाधनम्, तदप्यनेकान्तिकम्, तद्वद्वाहं गौरः इया

सो वेत्यादौ शरीराभ्रवतयाऽप्युपगते । किञ्च—यद्यप्यहङ्कारप्रत्यय आत्मनाम्बरः स्यात् तदा न कादाचित्कः स्यात् । आत्मनः सदा सनिहितस्यात् । कादाचित्कं हि ज्ञाने, कादाचित्ककारणपूर्वकं दृष्टम्, यथा सीदामनीहानमिति । नाप्यनुमानेन अश्वयिन्चारंगलङ्काऽप्रहणात् । अगमानां च परस्परविरुद्धाद्येवादिनां नास्त्येव प्रामाण्यम् । तथाहि—एकेन कथमपि कश्चिदर्थो व्यवस्थापितः अभिमुख्यतेऽप्येव स एवाप्यथा व्यवस्थाप्यते, स्वयन्व्यवस्थानप्रमाण्यानां च तेषां कथमप्यव्यवस्थापने सामर्थ्यम्? इति । नास्ति प्रमाता प्रमेयं च बाह्योऽयः, स चानन्तरमेव बाह्यावप्रतिपक्षेण तत्त्वोदनाः प्रमाणे च स्वपरावधानि ज्ञानम्, तच्च प्रमेयामात्रं कस्य प्रादुर्भवस्तु? निर्विषयत्वात् । किं च—एतत् अर्थसमकालम् तद्भिन्नकालं वा तद् प्रादुर्भव कल्प्यते? आद्यपक्षे त्रिभुवनवर्तिनोऽपि पदार्थास्तत्राऽयमानाः सन्मकालावविशेषात् । द्वितीयं तु, निगाकारम्, साकारं वा तत् स्यात्? । प्रथमं, अनित्यतत्पदार्थपरिच्छेदानुपपत्तिः । द्वितीयं तु किमयमाकारो व्यतिरिक्तः, अश्वतिरक्तो वा ज्ञानात्? । अश्वतिरक्ते, ज्ञानेनवायम्, तथा च निगाकारपक्षेऽपि । व्यतिरक्ते यद्यपि विदूतः, तदानीमाकारोऽपि वेदकः स्यात्, तथा च—अयमपि निगाकारः साकारा वा तद्वद्वत् भवेत्? । इत्याद्यन्तेनाऽनवस्था । अथ—अचिद्रूपः किमज्ञानं, ज्ञानं वा तज्ज्ञापकः स्यात्? । प्राचीने यिकल्पे, चैत्रस्यैव मैत्रस्यापि तत्तज्ज्ञापकाऽसौ स्यात् । तदुत्तरं तु, निगाकारं, साकारेण वा ज्ञानेन, नस्यापि ज्ञाने स्यात् । इत्याद्याद्युपायनवर्धयति । इत्थं प्रमाणाभावं तत्कत्वात् प्रमितिः कुतस्त्वनी? । इति सर्वशून्यतैव परं नस्त्वमिति तथा च पठन्ति “यथा यथा विज्ञापिते, विज्ञापिते तथा तथा । यदेतद् स्वयमर्थेऽयं, रंजने तत्र के वयम्? ॥१॥ ” इति पूर्वपक्षः । विस्तरतस्तु प्रमाणकृत्येन तत्त्वोपपत्तिर्नाहोद्वेष्टकनीयम् ॥ अत्र निर्विधायित्वं—ननु यदिदं शून्यवादव्यवधानाव न्यानां प्रियेण वचनमुपस्थात्तम् । तत् शून्यम्, अशून्यं वा? । शून्यं चेत्, सर्वोपाख्या विहितत्वात् क्षुब्धेषु नाऽनेन किञ्चित्साध्यते, निर्विध्यते वा । तत्र निष्प्रतिपक्षा प्रमाणादितरेष्वनुपपत्तिव्यवस्था । अशून्यं चेत् प्रतीतस्तपस्यो शून्यवाद्? । भवद्वन्तेनैव सर्वं—शून्यताया व्यभिचारात् तत्रापि निष्कण्टकेन सा भगवती । तथापि प्रामाणिकसमयपरिपालनाय किञ्चित् तत्साधनं कुर्यात् । तत्र यत्तावदुक्तम्—प्रमातुः प्रत्यक्षेण न सिद्धिः इन्द्रियगोच्येऽनिकाशतयादिनि, तत्सिद्धसाधनम् । यः पुनः, अहं प्रत्ययं तस्य मानसप्रत्यक्षत्वमनैकाग्रिकमित्युक्तम् तत्सिद्धम् । अहं सुखी, अहं दुःखी इति अस्मत्सुखस्य प्रत्ययस्य आत्मात्मजननयैवोपपत्तेः । तथा बाहुः “सुखादि ज्ञेयमानं हि, स्वतन्त्रं नानुभूयते । मनुष्यानुभूयान्, सिद्धं प्रहणमात्मनः ॥ १ ॥ इदं सुखमिति ज्ञाने, दृश्यं न पटादिषु । अहं सुखी नि तु हस्ति-रामनोऽपि प्रकाशिका ॥२॥ ” यत्पुनः अहं गौरः, अहं इयामः । इत्यादिबहिर्भुक्तः प्रत्ययः स ज्ञेयत्वमोपकारकत्वेन लक्षणया शरीरे प्रयुज्यते, यथा प्रियवृत्त्युद्दामित्वपदे शः । दक्षः, अहंप्रत्ययस्य कादाचित्कत्वम्, तत्रेयं वामना-आत्मा तावदुपयोगलक्षणः, स च साकारागाकारोपयोगयोरन्तरस्मिन्कथमनोपयुक्त एव भवति । अहंप्रत्ययोऽपि को-

पयोगविशेष एव, तस्य च वर्तमानोपशमवैच्छित्यात् इन्द्रियानिन्द्रियालोकाविषयादिनिमित्तसर्वोपपत्तयः प्रवक्तव्यमनस्य कादाचित्कत्वमप्यवश्यम् । यथा—बीजं, सत्यामप्युत्तरपजननशक्ती पृथिव्युत्कादिसहकारिकारणकलापसमवहितमेवाऽङ्कुरं जनयति, नाम्गथा । न वेत्तावना तस्याङ्कुरात्पादं कादाचित्कऽपि तदुत्पादनशक्तिरपि कादाचित्की, तस्याः कथाचाञ्छत्यस्यात् । एवमात्मनः सदा सज्ज-हितस्येऽप्यहंप्रत्ययस्य कादाचित्कत्वम् । यदप्युक्तम्—तस्याऽप्यभिचारि लिङ्गे किमपि नापलभ्यते इति । तदप्यसार्गः, साध्याऽविनाभाविनोऽनकस्य लिङ्गस्य तत्रापलभ्येः, तथाहि—रूपाद्युपलब्धिः सकलं वा, क्रियात्वात् निर्दिष्टक्रियायत्, यथास्याः कर्ता स आत्मा । न चात्र चक्षुरादीनां कर्तृत्वम्, तेषां कुडागदित्युत्तरमात्रमास्त्वतन्त्रत्वात् । करणस्य चैषां पाक्षालिकत्वेनाऽन्ततन्त्रत्वात्, परप्रत्ययत्वात्, प्रयोक्तृत्वापारानगेष्वधुस्यभावात् । यदि हि इन्द्रियाणामेव कर्तृत्वं स्यात् तदा तेषु विनष्टेषु पूर्वोऽनुभूतार्थस्मृतः, मया दृष्टम्, स्पृष्टम्, घ्रातम्, आस्वादितम्, भुजम् ” इतिप्रत्ययानामेककर्तृत्ववर्तमानपक्षे कुतः संभवः? । किञ्च—इन्द्रियाणां स्वस्वविषयनियतत्वेन रूपरसयोः साहचर्यप्रतीति न सामर्थ्यम् । अस्ति च, तथाविधफलार्थरूपप्रहणानन्तरं तन्महोत्तरमात्रमात्रम्, तन्तोदकं प्रहणस्यानुपपत्तिः । तस्मादनुभवागवाप्तकृत्यात्मनः प्रत्येक इयः द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां रूपरसयोर्देशी काश्चिदकाऽनुमीयते । तस्मात्प्रहणान्येनानि । यक्षेणो व्यापारायना स आत्मा । तथा, साधनोपादानपरिवजनद्वारेण हिनाहि-तप्राप्तपरिहारसमर्था चेष्टा प्रयत्नपूर्विका, विंशष्टक्रियात्वात्, रथाक्रियायत् शरीरं च प्रयत्नवदधिष्ठितम् विशिष्टक्रियाभ्रवत्वात्, रथवत् । यथाऽस्याधिष्ठानात् स आत्मा सागृयवत् । तथाऽत्रैव पक्षे, इच्छापूर्वकावकृतवाच्याध्व-त्वाद् भस्त्रावत्, वायुध्वं—प्राणापानादः, यथास्याध्व-ज्ञानात् स आत्मा, भस्त्रः प्रमापितवत् । तथाऽत्रैव पक्षे, इच्छाधीननिमेषान्मेषवद्वयवयोगागत्वाद्, दारुयन्त्रवत् । तथा शरीरस्य वृद्धिस्तनभस्त्रसंग्रहणं च प्रयत्नवत्कृतम्, वृद्धिस्तनभस्त्रसंग्रहणत्वात् शृङ्गवृद्धिस्तनभस्त्रसंग्रहणवत् । वृत्तादिगतेन वृद्ध्यादिना व्याभचार इति चेत् । न, तेषामपि एकैन्द्रियजन्यत्वेन सामकत्वात् । यक्षेणो कर्ता, स आत्मा, शृङ्गपदवत् । वृत्तादीनां च सामकत्वमात्राद्वाङ्मेष-संयमः किं चिद्वश्यते च । तथा प्रेयं मनः, अभिमतावषय-संबन्धनिमित्तक्रियाभ्रवत्वाद्, दारुकहस्तगतगोलकवत् । यथास्य प्रकः, स आत्मा, इति । तथा, आत्म-चतन-क्षेत्र-जीव-पुरुषादयः पर्याया न निर्विषयाः पर्यायत्वाद्, घट-कुट-कलशाद्विपर्यायवत्, व्यातरेके वष्टभूनादि । यक्षे-णो विषयः, स आत्मा । तथा, अस्यात्मा, अममस्तपर्याय-वाच्यत्वात्, यो योऽसाङ्गितकशुद्धपर्यायवाच्यः, सः सोऽ-स्मादहाव्यः । तथा सुखादीनि द्रव्याभिनानि शुण्णत्वाद्, रूपवत्, योऽसौ शुण्णः, स आत्मा, इत्यादिलिङ्गानि । तस्मा-दनुमानततोऽप्यात्मा सिद्धः । स्यात् ॥

आभाष्य भगवता किमुक्तोऽयमित्याह—

किं मञ्जे अत्यिभूया, उपाहु नतिथि सि संसयो तुज्ज ।

वेयपयाण य अर्थं, ण जाखमी तेमिमे अर्थो ॥६८॥

पृथिव्यं तज्जायास्वाकाशलक्षणानि पञ्च भूतानि, तानि च किं सन्ति तथा? इति न्ये मन्थ्यम् । संशयश्च तथायं विकलवद-
पदभ्रवणनिवर्धनेन घनते । तानि चाभूनि वदपमानं—स्वप्नाप-
मं वै सकलमित्येव इहार्थाधरुक्ता विह्वय' इत्यादि । तथा—
'द्यावापृथ्वी' इत्यादि, तथा—'पृथिवी' इत्येता आगो देवता' इ-
त्यादि एतेषां जायमर्थे त्वय प्रतिभासते—'स्वप्नापमं—स्वप्न-
दृशम्, वै निपाताऽवधारणे सकलम्—अशेषं जगदित्येव प्रह्ला-
विधिः—परमाधप्रकारः अज्ञाना—प्रभुत्वेन स्यायेन विज्ञेया—ज्ञा-
तव्यः इति । तदेवमादीनि वेदवदानि किल भूतनिहवपराणि,
द्यावापृथिवीत्यादीनि तु सत्ताप्रतिपादकानि, अनस्तव संश-
यः । तदेतया वदवदानां न्यमर्थे न जानानि चशब्दाद्यहृदयं
च न छत्सिनेन संशयं कुर्ये । तेषां जायमर्थो वक्ष्यमाणलक्ष-
ण इति । विशेषं । सम्म० । गङ्गा० । (सदेज्ज्यन्ताशङ्कां त्यं
निवशेषमपि लोकं मायोपमं स्वप्नेन्द्रजालतुल्यं मन्थ्यम् ?
किम्, नेति भाव' शब्दे पञ्चमभागे साधित-
म् ।) (ज्ञ्यवादिनां नये आदित्याद्वनक्रियानिगद्यो
भवतानि 'आदित्य' शब्दे द्वितीयभागे ३ प्रष्ट उक्तम् ।)
चन्द्रमाश्च प्रत्यङ्क्षे क्षीयमाणः समस्तक्षयं यावत्पुनः कला-
मिबुद्धया प्रवर्धमानः संपूर्णवस्था (स्या) यां यावदध्य-
क्षेक्षोपलक्ष्यते । तथा—सरितश्च प्रावृषि जलकल्लोलाविला-
स्यन्दमाना दृश्यन्ते । वायवश्च घान्ता वृक्षमङ्गकम्पादिभि-
रनु गीयन्ते । यच्चोक्तं भवत—सर्वमिदं मायास्वप्नेन्द्रजाल-
कल्पमानं, तदस्त्व, यतः सर्वभाव कस्याचिदमायारूपस्य
सत्यस्याप्रमायाया एवाभावः स्यात्, यश्च मायां प्र-
तिपादयेत् तस्य च प्रतिपाद्यते सर्वज्ञस्यैव तयोर्गवाभावा-
स्कुतस्तदवस्थास्थितिर्गतिः ? तथा स्वप्नाऽपि जाग्रदवस्था-
यां तस्यां व्यवस्थाप्यते तस्या अभावे तस्याप्यभावः स्यात्
ततः स्वप्नभ्युपगच्छता भवता तज्ज्ञानगीयकतया जाग्र-
दवस्थाऽवश्यमभ्युपगता भवति, तदभ्युपगमे च सर्वज्ञस्य-
स्वर्हानः, न च स्वप्नाऽप्यभावोपपन्नः, स्वप्नेऽप्यनुभूतादः
रुद्धावात्, तथा चोक्तम्—“अणुद्वयद्विभिनितय, सुयपयद-
विषयार्थवशाऽस्या । सुमिषस्य निमित्ताद्, पुण्यं वायं च
ण भावा ॥ १ ॥ ” इन्द्रजालव्यवस्थाऽप्यपरसत्यत्वं सति भ-
वति, तदभावे तु केन कस्य चन्द्रजाने व्यवस्थाप्यते ?
हिचन्द्रप्रतिभासेरपि गत्रौ सत्यामकसिद्ध चन्द्रमस्युप-
सम्भवरुद्धयं च घटने, न सर्वज्ञस्यैव न चाभावः कस्याचि-
दप्यत्यन्तनुच्छ्रुकोऽस्ति, शशविषाणकूर्ममृगमगनारविन्द्रा-
दीनामत्यन्ताभाषप्रसङ्गानां समासप्रतिपाद्यार्थवशांश्यामा-
षा न प्रत्येकपदवाक्यार्थस्याति, तथाहि—शशोऽप्यस्ति वि-
षाणमप्यस्ति; किं त्वत्र शशमनकसमवायि विषाणं ना-
स्तित्यन्यप्रतिपाद्यते, तद्वत् संवन्धमात्रमत्र निर्वाच्यते ना-
स्त्यन्तिको असम्भाव इति । एवमप्यत्रापि द्रष्टव्यमिति । तद्वत्
विद्यमानायामप्यस्तीत्यादिकायां क्रियायां निरुद्धप्रकाशनी-
र्थिकं अक्रियावाद्माश्रिता इति ॥८॥ सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

सुखागार- शून्यागार- न० । शून्यमुद्रं तद्वत् तदागारं शू-
न्यागारम् । उच० २ अ० । शून्यमुद्रं, कवच० १ अधि० ५ क्षु ।
प्रश्नो १०० । अ० १०० ।

सुखागारग- शून्यागारगत- त्रि० । शून्यमुद्रव्यस्थिते, सूत्र०
१ ध्रु० १ अ० २ उ० ।

सुएहा—सास्ना—स्त्री० । “उः सास्नु—स्तावके” ॥ ८॥ १ । ७५ ॥

इति आदित्य उच्यते । गवादिपक्षमांसे, प्रा० १ पाद ।

स्तुपा—स्त्री० । “स्तुपायां एदो न वा ॥ ८॥ १ । २६१ ॥ इति

एकाराक्रान्तो हकारः । सुएहा । सुना । प्रा० । पुत्रभार्या-
याम्, स्या० ४ टा० ३ उ० । विशेष० । विपा० । आत्रा० ।

सुतवेनिय—सुतप, सित- न० । सुष्टु इह लोकस्य प्रशसारहित-
त्वेन तपसितम् तपस्यनुष्ठानं सुतपसितम् । स्वनुष्ठितं,
स्या० ३ टा० ४ उ० ।

सुतवस्ति—सुतपस्विन्- पुं० । सुष्टु—शोभनं बाह्याभ्यन्तरं त-
पोऽस्यास्तीति सुतपस्वी । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० । सुवि-
कृष्टतपोनिस्तर्हः, सूत्र० १ ध्रु० १० अ० । स० ।

सुतारा—सुतरा—स्त्री० । अयोध्याराजस्य श्रीहरीश्चन्द्रस्य भा-
र्यायाम्, ती० ३७ कल्प । शान्तिजिनस्य मानरि, उत्त०
१८ अ० ।

सुविदिक्ख—सुविदिक्ख—त्रि० । सुखेन निविश्यते—रुहते इति सु-
नितित्तम् । विनित्तयितुं सुशक्ये परीपदादिकं, स्या० ४
टा० १ उ० ।

सुतिर—स्वप्न- त्रि० । “शोलाचर्यस्यरः ॥८॥ १४५ ॥” इति प्रा-
कृतलक्षणवत्तुभयत्रापि त्वत्प्रत्ययस्यरादेशः । प्रा० स्वप्नशी-
ल, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सुविदि—सुति, धि—स्त्री० । पञ्चानां नन्दादीनामन्यतरस्यो तिथौ,
प्रश्न० २ आध० द्वार ।

सुत्—सुत्- त्रि० । निद्रायुक्तं, उच० ४ अ० । रात्रिमध्ययामद्वये
निद्रा गते, पा० । “सुत्ता अमुणी सया सुनिगे जायगति”
(‘सोत्ता’ इति शब्देऽस्मिन्नेव भागे इदं व्याख्यातम् ।)
वात्पादव्यक्तवतं, स्या० १ अ० १ अ० । श्री० (द्रव्य-
भावसुखाः ‘सामादय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे विस्तरतो
वर्धिताः ।) (सुतः किं स्वप्ने पश्यति इति ‘महा-
सुमिष’ शब्दपक्षे भागे दर्शितम् ।) स्वपने कृतम् । नि-
द्रायाम्, ननु० । वृ० १ उ० १ प्रक० । मर्दशोले
दशार्थशेषासिद्धे द्रव्यविशेषे च । वृ० ५ उ० ।

सूत्र- न० । अर्थानां सूत्रनात् सूत्रम् । अनु० । विशेष० । तत्त-
द्वत्सूत्रनात् सूत्रम् । और्णादिकशब्दव्युत्पत्तिः । व्य० १ उ० ।
आ० म० । जीत० । सर्वद्रव्यपर्यायनयाद्यसूत्रनात्सूत्रम् ।
स्या० ४ टा० १ उ० । आगम, द्या० ४ टा० । वृ० । प्रवचने,
सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० । विशेष० ।

निरुक्तम्—

सुत्तं च सुत्तमेव उ, अहवा सुत्तं तु तं भवे लेसो ।

अत्यस्त-स्यणा वा, सुवृत्तमिति वा भवे सुत्तं । ३१२ ॥

अर्थेनाश्रयितं सुत्तमिव सुत्तं प्राकृतशैल्या सुत्तम् । अथ-
वा—सुत्तं नाम नद्रव्यनि स्वरः तन्तुव्यमित्यर्थः, यथा तन्तु-
ना द्वे त्रीणि वृत्तानि वा यन्तानि एकत्र संवृज्यन्ते एवमेकानपि

स्वनाम्ना सूत्रं, सुष्टु उक्तामांत वा सूत्रम् । प्राकृतशब्दया तु सुक्तमिति ।

मन्त्रानि सूत्रशब्दस्यैव निरुक्ताभ्याम्—

नेरुत्तियाई तस्म उ, सुयइ मिवाइ तहव सुवइ ति ।

अणुसरति ति य भया, तस्म य नामा इमा हुंति ॥ ३१३ ॥

तस्य सूत्रस्य निरुक्ताभ्यामूनि—सूत्रयतीति सूत्रम् । अथ वा—सीव्यतीति सूत्रम् । यद्विवा—स्वयतीति सूत्रम् । अथ वा—अनुसरतीति सूत्रमिति निरुक्तस्य भेदाः, नामानि पुनस्तत्त्वयमानि सुप्तादीनि भवन्ति ।

नाम्यथायानो व्याख्यानयति—

पासुनममं सुत्तं, अत्येणाबोहियं यत् तं जाणे ।

लससरिसेण तेणं, अथा संघ इया बहेवे ॥ ३१४ ॥

यथा द्वास्तनिकलापरिहृतो मनुष्यः प्रसुप्तः सन्न किञ्चित्तासां कलानां जानानि पथमयैनाबोधितं न किञ्चिदर्थविशेषं जानानि, यदा त्वयैव प्रबोधितं भवति तदा त्वयैवा तदस्मर्तानां भावानां ज्ञायकमुपजायते । यथा स एव पुरुषः प्रबोधितस्तासां कला इतः प्रसुप्तममं सूत्रम् । अथवा—स्वयन्वश्यं तत् सूत्रम्, तथाहि—तेन स्वयन्वदशेन—तन्मुष्ट-क्षणं बह्वाऽथोः स्मृतास्तान् स्वयन्वदशम् ।

संप्रति अर्थस्य सूत्रार्थादिति व्याख्यानयति—

सुइइ सुनेणं, सुई गुह्वा पि तह सुएणऽथो ।

सिइइ अथयाणि व, जह सुत्तं कंचुताईणि ॥ ३१५ ॥

यथा सूत्रा नष्टा सूत्रेण स्वयन्तं सूत्रेणापत्तयेन, तथा धृतैनाथः स्वयन्त इति अर्थस्य सूत्रानां सूत्रम्, एतेन सूत्रयतीति निरुक्तं व्याख्यानम् । अधुना सीव्यतीति व्याख्यानयति—यथा सूत्रं कश्चुकादीनि सीव्यति पथमर्थः पदान्मनकानि सीव्यतीत्यर्थः, सीव्यतां सूत्रम् ।

अथ (सूत्रयतीति अर्थस्य व्याख्यानमाह—

सुरमणि जलकंतो, व अथमेव तु पमवई सुत्तं ।

वणियसुयअंधकयवर-तदणुमरंतो सुयं एवं ॥ ३१६ ॥

यथा सूर्यकान्तोऽग्नौ, जलकान्तो जले, वीसिं ज्वरान् एवं सूत्रम् अथ प्रखयतीति सूत्रम् । अनुसरणं द्विधा द्रव्यतोऽभावात् । तत्र द्रव्यतोऽर्थानुसृत्याऽन्धः कचवरं दृष्टान्तः । एकस्य वागत्र पञ्चाऽन्धः वागजा निवृत्ततम—एष वागकोर्नाई-इं भुक्तं भुक्त्वा परिभवन्त्यान गच्छन्तं भावयतीति द्वौ स्त-द्वौ तिष्ठन्तौ तत्र रज्जुबंधा । ततः सोऽन्धः पञ्चा रज्जुवनु-सारणे कचवरं वहिस्त्यजात, एष दृष्टान्तः । अथमर्थोपनयः—वणिकस्थानीय आचार्यः अन्धस्थानीयाः साधवः, रज्जुस्थानीयं सूत्रं, कचवरस्थानीयमप्रकारं कर्म । तथा ब्राह्म-एवं वणिकसुताऽन्धदृष्टान्तप्रकारेण तत्सूत्रमनु रज्जुप्रकारं कर्म कचवरस्थानीयमपनयति । ततः सखात् सूत्रं, सुष्टु उक्तं सूत्रमिति वाम तु प्रतीतिमिति न व्याख्यातम् । ३० : ३० : १ प्र० । स्था० । सूत्र० । प्रथ० । गणधरातिरुक्तं पञ्चसा-त्त्विकधर्मप्रतिपादनप्रायोगिकसूत्रादी । स्था० १ आध० १ प्र-स्ता० । सुत्तं नि वा पचयथे ति वा एगद्धा । आ० सू० १ अ० । जितागमं, द्यो० २ तत्त्व ।

सूत्रपद्धतिज्ञामात्र—

दत्तं तु पेण्डयादी, भावे सुत्तमिह सूत्रं नाम ।

सप्तमं महवित्तं, जातिशिवदं य कथादी ॥ ३ ॥

नामस्यापेन अनन्तरं द्रव्यसूत्रं दर्शयान—'पेण्डयाइ' नि—पेण्डयं च वनोफलादुत्पन्नं कार्पासिकम् आदिप्रह-णद् अण्डजबालजादिप्रहणं, भावम्—तु इह—आत्मसाधकार सूत्रकं ज्ञानं—धृतज्ञानमित्यर्थः, तस्यैव स्वपरार्थसूत्रकथा-दिनि । तच्च धृतज्ञानसूत्रं चतुर्धा भवति, तद्यथा—संज्ञासू-त्रम्, संग्रहसूत्रम्, धृक्कानिषदम्, ज्ञाननिषदम् च । तत्र सं-ज्ञासूत्रं यत् स्व-केनपूर्वकं निवजम्, तद्यथा—'जं छेए मा-गारियं न नव, स्वयामगधं परिणायं खणामगधो परि-वण' इत्यादि, तथा लोकप्रियं पुद्गलाः संस्काराः संज्ञा इत्यादि, संग्रहसूत्रं तु यत्प्रभुतार्थं प्रमाहक, तद्यथा द्रव्य-मित्याकारेण समस्तधर्माधर्मादिद्रव्यसंग्रह इति । यद्विवा—'उत्पादव्ययप्रोदव्ययुक्तं स्यादिति, धृतनिषदसूत्रं पुनर्यदनुक-प्रकारया धृतज्ञाया निवजम्, तद्यथा—'बुद्धिज्जंति निउद्दि-ज्जं' इत्यादि, ज्ञाननिषदं तु चतुर्धा, तथा—'कथनीयं-क-थ्यमुत्तराध्ययनज्ञानार्थमेकथादि, पूर्वनिर्वातकथानकथाय-त्वानस्य, तथा गद्यम्—ब्रह्मवर्षादय्यनादि, तथा—पद्यम्—जु-ष्टानिषदम्, तथा—गेयम्—यत् स्वरसंज्ञांरुणगीतिकाप्रायति-षदम्, तद्यथा—कार्पासोयमध्ययनम्, 'अधुवे अनासयमि-मंसांमि दुक्कपउराए' इत्यादि । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । 'अथं भासइ अविडा, सुत्तं सुत्तं गणधरा निउत्तं । सामगस्म दिव्यदुए, ततो सुत्तं पचनइ ॥' दशा० ४ अ० । तत्र गणधरा विद्यमानं निगुणाः सूत्रमार्थदर्शित्वात् निय-तगुणा निगुणा वा साक्षाद्विदस्मन्मनुगुणस्यात्, ब्राह्म-तन्पुनः सूत्रं ईकारादिकं कियंयस्तान कियंयगिमांशं को वास्य स्मर इत्यत आह—

सामाह्यमार्थं, सुपुनार्थं जाव विदुमार ओ ।

तस्म वि सारो चरणं, सारो चरणस्म निवगणं ॥

तत् धृतज्ञानं सामाधिकमार्थं यत् तन्सामाधिक्यार्थं यावत् बिन्दुमात्रं बिन्दुवारं यावत् बिन्दुसारो चतुर्दशपूर्व-मित्यर्थः । तच्च सूत्रभेदापत्त्या द्विभेदम्, तद्यथा—अङ्गव-विष्टम्, अनङ्गवविष्टं च । अङ्गमादष्टं द्वादशभेदाभावादि-भेदाद् । अनङ्गवविष्टमनेकवर्मावश्यकं तद्व्यतिरिक्तं कालि-कात्कालिकादभेदात् । उक्तं च—द्वयनेकद्वादशभेदं धृत-मिति । आ० म० १ अ० । अनु० ।

से किं तं जाणयमरीरमविअमरीरवइरितं दव्वसुअं ? , जाणयमरीरमविअमरीरवइरितं पलयपत्थयलिइअं, अ-हवा—जाणयमरीरमविअमरीरवइरितं दव्वसुअं पंचविहं पसतं, तं जहा—अडयं, बोडयं, कीडयं, बालयं, वागयं । अडयं हंसगम्भादि, बोडयं कण्ठाममाह, कीडयं पंचविहं पसतं, तं जहा—पट्टे, मलय, अं, ए, चीणसुए, किभि-रगे, (अनु०) वागयं ससमाह, से तं जाणयमरी-रमविअमरीरवइरितं दव्वसुअं । से तं नोआगमतो दव्वसुअं, से तं दव्वसुअं । (अनु० ३७ ।)

अत्र निवेचनम्— जाणुयसरीरमव्यासरीरमव्यासं द्रव्य-
सुअं' मित्यादि. यत्र हसरीरमव्यासरीरयोः सख्यांश्च अत्र-
स्तराङ्कस्वरूपे न घटते तत् तादृशं व्यांतराङ्क-मिच्छ द्र-
व्यभूतम्, किं पुनस्तदित्याह— 'पक्षयपोऽध्यासादित्ये'ति प-
क्षकाणि—नालनादयोऽन्वयस्थाने तन्मन्त्रानिष्पन्नान्तु पुस्त-
काः, ततश्च पक्षकाणि च पुस्तकाश्च तेषु लिखितं पक्षकपु-
स्तकलिखितम्, अथवा—'पोऽध्यास'ति—पोते—वन्धे पक्षका-
णि च पोते च तेषु लिखितं पक्षकपोतलिखितं हसरीरमव्या-
सरीरमव्यासरीरमव्यासं द्रव्यभूतम्, अत्र च पक्षकादिनालिखितस्य
भूतस्य भावधनकारणत्वात् द्रव्यत्वमवश्यम्, नोऽत्रागम-
स्यं तु आगमनो द्रव्यभूत इव आगमकारणस्याप्यदृशदृ-
श्यरूपस्याभावाद् भावनीयम् । तद्वयमन प्रकारेण हस-
रीरमव्यासरीरमव्यासं द्रव्यभूतमुक्तम् । स्वाग्रमेतदेव प्र-
कृतास्तरं निरूपयितुमाह—'अद्वै'त्यादि, अथ वा—भूते
पक्षाधिपं प्रकृतम्, तद्यथा—'अद्वैयम्'त्यादि, अत्राऽऽह-
ननु भूत प्रकृतं स्वस्य प्रकृत्वमवस्थानम्, सत्यम्, किन्तु-
प्राकृतशैलीमङ्गीकृत्य भूतस्याप्येतादृशस्य च सूत्रलक्ष-
णेन हन शब्देनाभिधीयमानस्य नामस्य दिव्यमपि प्रकृत्वमीत्य-
दोषः । प्रसङ्गाऽऽहजादिसूत्रमवस्थापनं शिष्यवृत्त-
तिश्चेवं कृता भवति, अत्र एव भावभूते प्रकृतं नामधे-
यादिसूत्रमवस्थानमवस्थानं प्रेममयम्, तस्यापि शि-
ष्यवृत्तिसाधनादिकलितम् । न च भावभूतमात्रं द्रव्यं ना-
भूतम् प्रकृत्वमवस्थानं भावभूतस्य निर्दोष-वादिस्वरूपनि-
श्चयः कर्तुं पायते, 'जं मयं जाणुय'ने एव जाणुय'ति व-
चनान् इत्यलं विस्तरणम् । अत्राद्यमवस्थापनाधीमाह—'सं'ति
त'मित्यादि, अत्रात्रात्रम्—'अद्वैय'ने मयमाह'ति—अद्वै-
ज्ज्ञानमगडजम्, हस्य—पक्षकभूतमिन्द्रिया जीवावस्था, गमे-
स्तु तावन्निर्गतः कास्मिकाकारः, हंसस्य गमो हंसगमः,
तदुपशब्दं स्वमगडजमुच्यते, आदित्यद्वैतः स्वमदप्रकृतापन-
रः । ननु याद हंसगमोऽप्यत्र मगडजमुच्यते तर्हि स्व 'अ-
द्वैय'हंसगमाह'ति सामानाधिकरण्यात् प्रकृत्यते, हंसग-
मस्य प्रकृत्यस्वरूपकारणत्वाद्वा, सत्यम् । कारणं कांयपचा-
रात् तदवस्थापनः, काशहास्यं स्व चटकसूत्रमात्रं लोक-
प्रतीतमगडजमुच्यते इति हृदयम्, पञ्चाद्वैयहंसगममस-
मीत्यन्ये । 'सं'ताम'—त्यादि निगमम् । अथ द्वितीयम-
उच्यते—'सं'कि'त'मित्यादि, अत्र निवेचनम्—'कीडय फ-
लिहमाह'ति—वाएड वपनीक तन्ममाज्ञानं वाएडज, फलि-
ह—यमनी नम्याः फलमात्रं फलिहं कर्माव्याप्यं काशकरूपं
तदिहापि कारणं कायोपचाराद्वैतजं स्वमुच्यते इति भा-
वः । 'सं'ताम'त्यादि निगमनम् । अथ तु गीयमेव उच्यते—
'सं'कि'तमि'त्यादि, अत्रात्रात्रम्—'कीडय पञ्चविहाम'
त्यादि, कीटाज्ञानं कीटजं सत्यं तत् पक्षाधिपं प्रकृतम्,
तद्यथा—'पक्ष'ति पक्षस्य मलयम् अंशकम्, चीनोक्तं क-
मिगमम् । अत्र वृद्ध्याख्या किल यत्र विषयं पक्षसूत्रमुप-
पद्यते, तद्यथा—वननिकुञ्जस्थानं मांसवीडारिकुपस्याऽऽमि-
षस्य पुञ्जाः क्रियन्ते, तेषां च पुञ्जानां पार्श्वना निम्ना उन्न-
ताश्च सामन्ता बहवः कीलका भूमौ निवस्यन्ते, तत्र घना-
स्तरं भवन्नः पक्षकीटाः समागत्य मांसाद्यभिलाषोप-
भोगलुप्ताः कीलकास्तरेष्वितस्ततः परिभ्रमन्तो लालाः—

प्रमुञ्चन्ति, ताश्च कीलकेषु लप्ताः परिगृह्णन्ते, इत्यन्तं प-
क्षसूत्रमभिधीयते । अनेनैव काले मलयावपयोऽप्यन्तं तद्व-
मलयम्, इत्येव चीनावपयं वदिमन्ताप्यन्तं तद्व्याप्तम्
इत्येव चीनावपयान्तरं तद्व-चीनांशुर्ममभिधीयते, लक्ष-
विशेषादि कीटाविशेषाद्विशेषात् तु पक्षसूत्रादिव्यपद-
इति भावः । एवं कांशाद्वयं मनुष्यादिशोणं शुद्धि-
कनाप योगेन युक्तं माजतस्युटे स्थाप्यते, तत्र च प्रभू-
ताः कुमयः समुत्पद्यन्ते, तं च वानाभिलाषिणा माजतस्यु-
टैर्निर्गत्य आसन्नं पयटन्ता यलालाजालमभिममुञ्चन्ति तत् कु-
मिरागं पक्षसूत्रमुच्यते, तच्च रक्तवर्णकुमिसमुत्पत्त्यात् ख-
पाणिमन एव रक्तं भवति । अन्यं स्थानस्थानि—यदा
तत्र शाणितं कुमयः समुत्पन्ना भवन्ति तदा सक्तिकम-
य तन्मलित्वा किंहुं । पत्नित्यय रसा शुद्धा, तत्र च क-
श्चिद् योगः प्रतिपद्यते, ततस्तत्र यत् रज्यते पक्षसूत्रं तत् कु-
मिरागमुच्यते । तच्च धोतापयस्यासु मनागपि कथाञ्चद्वी-
न मुञ्चति, 'से'ताम'त्यादि निगमनम् । अथ चतुर्थो भेद उ-
च्यते—'से'कि'ताम'त्यादि, अत्रोत्तरम्—(अनु० ।) (बाल-
यपद्व्याख्या—'बालय'शब्दं पञ्चमभागे गता ।)

अथ पञ्चमो भेदोऽभिधीयते—'सं'कि'तमि'त्यादि, वलका-
ज्ञानं वलज, तच्च लक्षणात्, कालेत् पुनस्तस्यादीनि पा-
ठ, तत्रात्रात्रोक्तं मालवादिदेशप्रसङ्गम्, 'सं'ताम'त्यादि
निगमनम् । उक्तं पक्षाधिपनद्वैतज्ञानं, तद्वृत्तं चोक्तं ह-
सरीरमव्यासरीरमव्यासं द्रव्यभूतम्, अतस्तदपि निगम-
यति—'सं'ताम'जाणुय'त्यादि, एतद्वृत्तं च सन्निधिं ना-
आगमनो द्रव्यभूतमवस्थापितं निगमयति—'सं'ताम'नोऽत्राग-
ममा'इत्यादि, एतत् तमयते च सन्निधिं द्विविधमपि
द्रव्यभूतमवस्थापितं निगमयति—'सं'ताम'द्वयसुअमि'
त्यादि । अनु० ।

विषयमादिस्त्राणि—

विहि १ उजम २ वक्षय- ३, ४ य ४

उत्तरग ५ उवाय ६ तदुमयगय ७ ।

सुचाई बहुविह, इ—

समए गमी, रमावाइ ॥ १०६ ॥

ध० २० ३ आधि० ३ लक्ष० । (अस्याः व्याख्या 'सजा'
शब्दोऽस्मिन्नेव भागे गता ।)

अ खलितानादु गोपे सं समुच्चारणीयम् । किं तत् इत्याह—
अप्यगन्त्यमहर्षे, वत्तीमदोसविरहिणं जं च ।

लक्षलणुजं सुतं, अइहि य गुहेडि उवेये ॥६६६॥

अस्यप्रसंगं महाय च सूत्रावबोधम्, "उपपादयय-प्रादयय-
क्तं सत्" इत्यादिबन्धु सूत्रादाप्रसंगं महायं च भवतीत्यर्थः,
यच्च द्वित्रिद्विर्वाचनम्, तल्लक्षणं सूत्रमुच्यते । ते
च तेऽप्यत्राज्ञा द्वित्रिद्विर्वाचाः—

"अतियमववायजगये, निरन्तरमववययं कुलं बुहिलं ।

निम्नारमहियसूयं, पुणरुक्तं वाहयमजुं ॥ १ ॥

कर्मिन्नावययमिच्छ, विमतिमिच्छं च लिगमिच्छ च ।

अथमिदियमपयमेय य, महावहं, उवाहयं च ॥ २ ॥

कालजहृद्विद्वत्ता, समपविहृद्वं च वयणमत्तं च ।

अथायत्तीदोसा, नेत्रा असमायदोसा य ॥३॥
उवमा रूवगदोसा, निहसपयत्थमधिदोसा य ।
एए उ सुतदोसा, बत्तीसं हुति नायव्वा ॥ ४ ॥
विशे० । दशा० ।

अस्खलितादिपदानां व्याख्या--

खलिण पत्थरीया, मिलिण मिस्माणि धमे वावणता ।
मत्तादिबिदुवसे, घोसाइ उदत्तमाईया ॥ २६६ ॥

स्खलितं त्रिधा-द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र द्रव्ये प्रस्तरस्मीनां प्रस्तराकुलं क्षेत्रं तस्मिन् हि बाह्यमानानि हलकुलिकादीनि उत्पद्यन्त्यस्य निपनन्ति, एवं भावस्खलितं यदस्तरान्तरा आलापकान् सुञ्जति यथा अहिंसा 'देवा वि तं नमस्मिन्' "पुष्कसु भमरा जहा पत्थिचं जेव दोसा य" मिलितमपि त्रिधा-द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र द्रव्यतो मिलितं बहुनां त्रीहि यथादीनां धान्यानामरुचि मिथ्याकृतानां वापनता-वपनं भावतो मिलितं यद्व्यवस्थान्यस्यांशुहस्य ध्ययनस्य आलापकानेकत्र भोक्षयति सर्वजनवृत्तानामपि कृत्वा यथा "सधेव-पाणा पिपाउगा सधे जीया ऽव इच्छांन जीविउ न मरिंज्जउ इत्थ न नज्ज किं कालियं उक्कालियं छयसुयं वा" अत्र प्रायश्चित्तं द्वापश्च प्राग्वत् । पारिपूर्णे त्रिधा-द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र द्रव्यतः पारिपूर्णे षटः । भाव पारिपूर्णे मात्रादीनां, आदिप्रहणान्-पदैर्बिन्दुभिर्मन्त्रैर्गन्धैर्वापारिपूर्णे तद्वत् प्रायश्चित्तं द्वापश्च । मात्राभिर्गणपरिपूर्णे यथा "धम्म मंगलमुक्कट्टु" । पदैर्गणपरिपूर्णे यथा--"धम्म उ कट्टु" गिन्दुभिर्गणपरिपूर्णे यथा--"धम्मो मंगलमुक्कट्टु" इति वगैर्गणपरिपूर्णे यथा "धम्म लउक्कट्टिम" त्यादि, द्वापा उदात्तादयः । तत्र उच्चैरुदात्तः नीचैर्गनुदात्तः समाहारः स्वरितः । उच्चः शब्देन यथा--"उपपन्नइ वा" इत्यादि नीचैः शब्देन यथा--"नि-वखू हत्थकम्मं कोइ" इत्यादि घोपैर्युक्तं कुर्वतस्तद्वत् प्रायश्चित्तं त एव च द्वापाः ।

सर्पानि व्यत्यास्रैडितादीनां पञ्चानां प्रकारान्तरेणार्थमभिधानुकाम आह--

मुत्तुण पढमविइए, अक्खरपयपाय,विंदुमत्ताणं ।

सुधेमिं समाय,रो, सट्ठाणे चैव चरमस्स ॥३००॥

प्रथमं हीनाक्षरं द्वितीयमाधकाक्षरमेतद्वे पदे मुक्त्वा शेषाणां पञ्चानां घोपयुतवर्जानाम अक्षरपदवादिन्दुमात्राणां समवतारः कर्तव्यः, यथा व्यत्यास्रैडितं नामाप्यशास्त्राणामक्षरैः पदैः पदैर्बिन्दुभिर्मात्राभिर्गणैर्विवाच्यादिविरुद्धं तस्यैव शास्त्रस्य अधस्तनान्युपगितनान्योऽक्षरपदानि यत्करोति स्खलितं पञ्चमिव पदादिभिः मिलितम्, यथा-सामायाकपदं देशविकालिकाक्षराध्ययनप्रभृतीनामनेकानि पदानि मिलयन्ति, अपरिपूर्णे पञ्चमिवैवाक्षरादिभिः स्वरितैः "सट्ठाणे चैव चरिमस्स" घोपयुक्तं कोपेय्यापरिपूर्णे नाक्षरादिभिः । ३०१ उ० १ प्रक० । आच० । आ० म० ।

अष्ट गुणाः सूत्रस्य तत्र प्रथमं लक्षणद्वयमाह--

लक्खणओ खलु भिद्धी, तदभावे तं ण साहए अत्थं ।

सिद्धिमिदं मवत्थ वि, लक्खणजुत्तं सुत्तं तेण ॥२७८॥

इह लक्षणद्वीने सूत्रं न भवति, ततो लक्षणयुक्तसूत्र-

स्यार्थो भवति, लक्षणहीनस्य स्वार्थोभावतस्ततो यत्किञ्चित् सुपानिवद्धं सूत्रं तस्याप्रसिद्धिरिव । तथा चाह-लक्षणः खलु विधित्तनस्यार्थस्य सिद्धिस्तदभावे लक्षणाभावे-तत्सूत्रं न साधयति विधित्तनमर्थम् । इदं सर्वत्रापि लोकं सिद्धं यत्किञ्चित्स्मृत्यादिद्रव्यं लाभार्थं कीर्तनं तल्लक्षणहीनं लाभं न साधयति तेन-कारणेन लक्षणयुक्तं सूत्रमिष्यत ।

इदं लक्षणयुक्तं सूत्रमन आह--

अपग्गंथमहरथं, बचीरुदोसिपरिइयं जं च ।

लक्खणजुत्तं सुत्तं, अट्ठहिं य गुणैहि उववेयं ॥२७९॥

अल्पप्र-थम-अल्पाक्षरं महार्थमत्र चत्वारो भक्ताः-अल्पाक्षरमस्यार्थम्, यथा कार्पासादिकम् । अल्पाक्षरं महार्थं यथा सामायाकलक्षय्यहागादि । महाक्षरमल्पार्थम्, यथा--"ओ मूतइ वा अज्जणइ वा" इत्यादिभिर्बहुभिर्गणैर्वैयस्यावर्णनम् महाक्षरं महार्थं यथा हाष्टयाद्, तत्र यदल्पाक्षरं महार्थं तादृशं सूत्रमिति गमिष्यते तथा यद्वात्रिशदोपावर्गहनं तदिष्यते । ते च वात्रिशदोपा वक्ष्यमाणास्तथाष्टमिगुणैर्वैयमा-स्यैर्यदुपनं तदिदंन एवभूतं लक्षणयुक्तम् ।

अधुना वात्रिशदोपावर्गनाह--

अलियमुत्तायजखणं, खिरत्थगमवत्थयं वलं दुहिलं ।

निस्सारभहियमूणं, पुनरुत्तं वाहयमजुत्तं ॥ २८० ॥

कमभियवयणभिभे, पिभित्तिभिन्नं च लिङ्गभिन्नं च ।

अणभियियमपयमव य,मभावहीणं ववहियं च ॥२८१॥

कलुत्तितच्छिदिदोसो, समयविरुद्धं च वयणमिन्नं च ।

अत्थावत्तीदोसो, इवइ य असमामदोसो य ॥ २८२ ॥

उवमा रूवगदोसो, पत्थपत्ती य संधिदोसो य ।

एए उ सुत्तदोसा, बत्तीसं हुति नायव्वा ॥२८३॥ (वृ०)

अष्टमिगुणरूपनमित्युक्तमतः स्थाने चाष्टौ गुणानाह--

निहोमं सारवंतं च, हेउजुत्तमलं कियं ।

उवणीयं सोवयारं च, भियं महुरेभेव य ॥ २८४ ॥

निर्दोषे १ सारवत् २ हेतुयुक्तम् ३ अलंकृतम् ४ उपनीतं सोपचारं ५ मित्रं ६ मधुरं ७ आगतं ।

तत्र निर्दोषादिपदव्याख्यानार्थमाह--

दोसा खलु अलियई, बहुपज्जयं च सारवं सुत्तं ।

सोहमेय-इउ, सकारणं वावि हेउजत्तं ॥ २८५ ॥

उवमाइअलंकारो, सोवण्यं खलु वयंति उवणीयं ।

क.हलमणोवयारं, देङ्गममियं तदा महुं ॥२८६॥

द्वापाः खल्वलीलादयः प्रागभिहितालेख्यजितं निर्दोषं सारवत्ताम् बहुपययमेकैकस्मिन्नभिधेयं यत्रानकान्यभिधानानीत्यर्थः । हेतुयुक्तं साधनेण वा हेतुना युक्तम् । अथवा-हेतुः कारणं निमित्तमप्यनर्थान्तरं ततो यत्सत्कारणं तज्जुतयुक्तमिति, यथा- "सुनत्तं मयं जागारयत्तं वा सयं" इत्यादि, अलंकृतं यत्रोपमाविरलङ्कारः । तत्रोपमायुक्तम्, यथा--"सुरेव मणाइममकमाउह" आदिप्रहसन--"नियमा अक्खरलंभा-माउक्कममनिदुत्तुत्तुवा जमो । महुत्तसुस्यवयण-सण्ण

सुत अलंकारः" इति परिग्रहः । उपनीतं खलु वदन्ति सापनयं सापसंहारम्, अनुपचारं नाम—यत्कादलं फ-
ल्युप्रायं तद्विपरीतं सापचारम्, मितं पदेः श्लोकार्धमिथो
अमितं दृष्टकैः मधुरं त्रिधा सूत्रमधुरम्, अथमधुरम् उभ-
यमधुरम्, एतरेष्टमधुरं पठनम्, २०॥ (अल्पाक्षरादिशब्देषु
तत्पदानामर्थः ।)

साम्प्रतमेतेषु हीनाक्षरमत्युच्चं प्रायश्चित्तमाह—

खलियमितियवाइदं, हीणं अक्षत्वरं वयंतस्स ।

विश्वमितियअप्पडि-पुत्रघोसे य मासलहुं ॥ ३०१ ॥

स्खलितं मितं व्याधिद्वं हीनाक्षरमत्युच्चं व्याध्याघातम्
अपरिपूर्वोपयं च यदतः प्रत्येकं प्रायश्चित्तं मासलघु । स्वामि-
नः आत्माभक्तं चतुर्गु । स तथाऽप्येवमपि करिष्यन्तीति शुरु ।
यथोक्तगानी न भवतीति मिथ्यावे चतुर्गु । विराधना द्वि-
विधा—आत्मविराधना च, संयमविराधना चा—आत्मविराधना
देवतया क्लृप्तम्, संयमविराधना काऽपि साधुवर्त्यत-
मा स्खलितदीनि कुरुत ततः कलहताऽस्थिमङ्गादिः
आत्मविराधनायां परिनापः मद्गलानाद्यारोपणा संयम-
विराधना सूत्रस्यान्यथास्वरणादर्थे विसेवाद्, अर्थवि-
सेवाद् चरणाभाविश्वरणाभावे मोक्षाभाव इति श्रुत्या निर-
र्थिकी । लघुप्रहणात् गुरुकर्मणि—स्वचित्तम्, इत्थं कथ्या यथा
दीर्घस्य सूत्रम् । तत्र गुरुकर्मणि वा अनुद्धानीति वा काल-
कर्मणि वा गुरुकस्य नामाति । लघुकर्मणि वा उद्धातमिति
वा शुक्लमिति वा लघुकस्य नामाति । अत्र गुरुलघुविशे-
षविस्तरपरिधानाभेमाचार्यस्त्रिभिः प्रायश्चित्तं दर्शयति—त-
था दानप्रायश्चित्तं तपःप्रायश्चित्तं कालप्रायश्चित्तं वा । तत्र
दानप्रायश्चित्तं गुरुकं लघुकं च । एवं तपःकालप्रायश्चित्तं
आपि गुरुलघुच प्रत्येकं दृश्यते ।

तत्र दानप्रायश्चित्तं गुरुकमाह—

जं तु निरंतरादाणं, जस्म व तस्म व तस्म तं गुरुकं ।

जं पुण संतरादाणं, गुरु वि सो खलु भवे लहुअ ॥ ३०२ ॥

यस्य वा तस्य वा तपसो गुरुकस्याष्टमं दं गुरुकस्य निवृ-
त्ति कार्योत्तरात् न दानं तद्वयात् दानप्रायश्चित्तं गुरु । यत्पुनः
सान्तरमष्टमं दं गुरुकस्य तपसो दानं नत्तु गुर्वपि खलु भवति-
लघु, यथा आपातक्षतुलं धुकस्य पदलघुकस्य वा, तत्राष्टम-
शमान भान्तगाणि दीयन्ते । एष दानप्रायश्चित्तं गुरुलघु कथा-
विशेषः ।

सम्प्रति तपःकालयोराह—

कालतवे आसज्जव, गुरु वि होई लहुउ लहुगुरुओ ।

कालो गिम्हा उ गुरु, अद्वाइतवो लहु सेसो ॥ ३०४ ॥

कालं तपस्यासाद्य गुर्वपि लघु भवति, लघ्वपि च गुरु । तत्र
कालो गीष्मा गुरुः तपोऽष्टमादि शेषः कालस्तपश्च लघु । इयम-
त्र भावना, लघ्वपि यदष्टमादिना तपसा उद्धातं तत्तपा गुरु ।
यश्चिद्विद्वन्निर्वादिना षष्ठपर्यन्तं तेषां तत्तपा लघु । तथा यद्
गीष्मं काल उद्धातं तत्कालगुरु, वर्षाग्रे हेमन्ते वोष्माणं का-
ललघु । नद्वयं यतः स्खलितान्युच्चारणं प्रायश्चित्तमज्ञान-
मिथ्यात्वविग्राधनाश्च दोषान्तस्मात् सूत्रमस्खलितानादिदा-
परहितमुच्चारणीयम्—पठनीयं च । एवं पठितस्य सूत्रस्या-
ख्या कर्तव्या । ३०१ ३०२ प्र०० । अनु० । आ० म० ।

अथ वेदं सर्वज्ञभाषितसूत्रलक्षणम्—

अप्यक्स्वरमसंदिद्धं, सारवं विस्सतोमुहं ।

अत्थोभमणवज्जं च, सुत्तं सव्वल्लुभासियं ॥ २८६ ॥

अल्पाक्षरं नाम—मिताक्षरं यथा सामान्यकसूत्रम्, अनेवि-
ग्धं यन्मैन्धवशब्दवत् लक्षणपठघटकाद्यनकारार्थसंशयकारि
न भवति, सारवत्—बहुपर्यायं प्रतिमुखमनंकारार्थभिधायकं
वा, विश्वतो मुखम्—अनकमुखं प्रतिस्त्रमनुयोगवत्तुष्टयाभि-
धानात्, अन्तोभं च यथैहहकारादिपदलिङ्गपुण्यस्त्रोभकश-
न्यम् स्तोभका निपाता इति पूर्ववैयाकरणेषु प्रसिद्धः, अनवध-
म् अग्रह्यम्—न हि सामानिपादकं "पद शतानि नियुज्यन्ते, पशूनां
मध्यमं ऽहनि । अश्वमधस्य वचनात्, न्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः
॥ १ ॥" इत्यादिचक्षन्मिव न हि साविधायकम् । एवंभूतं सूत्रं
सर्वज्ञभाषितमिति । आ० म० १ अ० ।

एकस्मात् सूत्राद् बहुधाऽर्थोः प्रतीयन्ते उत्सर्गो—

पथादायः सूत्रभेदाः—

एयारिसम्मि वामो, थ कप्पती जति वि सुत्तल्लुप्पातो ।

अन्वागडो व भणितो, आयरिओ उवेहवी अत्थं ॥ २९५ ॥

एतादृश उपाधये वान्ते यथापि सूत्रे अनुज्ञातः तथापि न
कल्पन्ते यतः अद्याहुताऽविशेषत एयाथैः सूत्रे भणितः परम्
आचार्यस्त्वमर्थमुप्राज्ञितविषयविभागप्रकटनेनोन्मीलयति, य-
था किलैकस्मात् सृष्टिपदार्थात् कुलालोन्नतानि घटशरावादिक-
पाणि निष्पादयति एवमाचार्योऽप्येकस्मात् सूत्रपदाद्बुद्ध्या-
नेकपार्थविकल्पानामुपदर्शनं करोति । यथा वा सान्धकार-
मुद्रादौ विद्यमाना अपि घटादयः पदार्थाः प्रक्षेपे विना न
विलोक्यन्ते तथा सूत्रपदार्थाविशेषाः आचार्येणाप्रकाशिताः
सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते ।

किं च—

जं जह सुत्ते भणियं, तंहेव तं जह वियालणा नत्थि ।

किं कालियाणुओगो, दिट्ठो दिट्ठिप्पहारोहिं ॥ २९६ ॥

यद्-वस्तु यदाऽर्थेन विधिरूपेण वा प्रकारेण सूत्रे भणितं त-
त्तथैव यदि प्रतिपत्तये विचारणा-विषयविभागव्यवस्थाप-
नायुक्तं विमर्शो वा नास्ति—न क्रियते, ततः किं केन हेतुना
कालिकथनस्यानुयोगां दृष्टा—विधयनयोगलब्धो दृष्टिप्रधा-
नैः, कवलज्ञानश्रुतज्ञानरूपालोचनप्रवरं स्तीर्थकरणगुधरैः ।
अथवा—प्रधानैर्नामार्थानयनमार्तविशारदैः श्रीभद्रशाहुस्वा-
मिभिः, किमिति नियुक्तरूपद्वारेण कालिकथनानुयोगो
दृष्टः—प्रतिपादितः ।

अपि च—

उत्समगसुत्तं किंचि य, किंचि य अववातिन्यं भवे सुत्तं ।

तदुभयसुत्तं किंचि य, सुत्तस्स गमा मुण्येयवा ॥ २९७ ॥

किंचिदुत्समं सूत्रं, किञ्चिदुत्तमं गमापवाद्यं सूत्रं, किञ्चिदुत्तम-
यसूत्रम् । तच्च द्विधा—सौस्मर्गपवाद्यं अपवाद्यौत्समि-
कम् । एते सूत्रस्य गमाः प्रकाशश्चत्वारो ज्ञातव्याः । अथवा—
गमा नाम—द्विरुच्चारणीयानि यद्वा, तद्यथा—उत्समं स्मर्ग-
कम् अपवादापवाद्यं । एवमेतं द्वौ भेदौ चत्वारश्च प्रायुक्ता
इत्येवं सूत्रस्य वद् भेदाः संज्ञाताः, एते च पुरस्तादुदाह-
रिष्यन्ते ।

अन्येऽपि सूत्रस्य भेदा भवन्तीत्याह—

योगेसु एगगहणं, सलोमणिश्लोमश्रकसिणे अहणे ।

विहितभिन्नस्य गहणं, अववातुस्सगिगयं सुत्तं ॥ २८ ॥

अनेकेषु कषायेन्द्रियाश्रवादिवर्गेषु प्रहीतव्येषु कषापि सूत्रे एकस्यान्यतरस्य प्रद्वयं भवेत्, यथा यत्र सूत्रे कषाभिन्नप्रदः साक्षादुपदिष्टस्तत्र माननिप्रदादयोऽप्यर्थत उक्ता द्रष्टव्याः । एवमिन्द्रियाश्रवादिवर्गेषु भावनीयम् । कानिचित् तु सूत्राणि साधूनां साध्वीनां च प्रत्यक्षविषयाणि यथैव कल्पाध्ययनं सलोमसूत्रं वा ।

तद्यथा—

नो कप्पइ निग्गंथीणं सलोमाइ चम्माइ धारित्तए वा परिहरित्तए वा ॥ ३ ॥ कप्पइ निग्गंथाणं सलोमाइ चम्माइ धारित्तए वा परिहरित्तए वा । से वि याइ परिहरित्तए नो चेव णं अपरिहारिणं । से वि याइ परिभुत्ते नो चेव णं अपरिभुत्ते । से वि याइ एगगइए नो चेव णं अयोगगइए ॥४॥ नो कप्पइ निग्गंथाणं वा निग्गन्थीण वा कसिणाइ चम्माइ धारित्तए वा परिहरित्तए वा ॥५॥

कानिचित्कु सामान्यसूत्राणि भवन्ति, यथा अरुत्तनाजिनविषयं सूत्रम् ।

तच्चेदम्—

कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अकसिणाइ चम्माइ धारित्तए वा परिहरित्तए वा ॥ ६ ॥

अध्यानानुपूर्व्यादिष्वध्यानानिर्माणतत्पदयोर्देशनार्थं प्रागुक्तसूत्रपट्टमस्यान्वयार्थभेदमुदाहरति 'विहिताभिन्नस्य य' इत्यादि, इदं प्रत्ये यद् विधिभिन्नस्य ग्रहणमुक्तं तदपवादौत्सर्गिकं सूत्रम् । तच्चेदम्—

कप्पइ निग्गंथीणं पक्के तालपल्लवे भिन्ने पडिगाहित्तए से वि य विहिभिन्ने नो चेव णं अविहिभिन्ने ॥५॥ (बृ० १ उ०) आह—यद्यपवादानुज्ञातं तर्हि भूयः कथं प्रतिषिध्यते इत्याह—

उस्सग्गगोयरेम्मि, जम्हा दव्वं विवज्जयं लभति ।

ण य तं हाइ विरुद्धं, एमेव इमं पि पासामो ॥ २६ ॥

उत्सर्गस्थितानुपूर्व्यादिष्वध्यानानिर्माणतत्पदयोर्देशनार्थं प्रागुक्तसूत्रपट्टमस्यान्वयार्थभेदमुदाहरति 'विहिताभिन्नस्य य' इत्यादि, इदं प्रत्ये यद् विधिभिन्नस्य ग्रहणमुक्तं तदपवादौत्सर्गिकं सूत्रम् । तच्चेदम्—

अध्यात्मसंग्रहादाहरणान्याह—

उस्सग्गगोयरेम्मि य, निमेज्जकप्पाववादे तिएहं ।

मा संदल मा अट्ठी, अववातुस्सगिगयं सुत्तं ॥ ३० ॥

औत्सर्गिकं सूत्रं गोचरं पयटनं साधोऽगृह्यव्यापान्तरालं वा निषया—निषदनं तद्विषयम् । तच्चेदम्—

नो कप्पइ निग्गन्थाण वा निग्गन्थीण वा अनन्तरा मि-

हंसि वा आसइत्तए वा० जाव काउस्सग्गं वा ठाणं ठाइत्तए सि ॥

यत्तु त्रयाणां जराभिभूतादीनां निषया कल्पते इत्येवं लक्षणं सूत्रं तदपवादिकं सूत्रम् ।

तच्चेदम्—

अह पुण एवं जाणिञ्जा जराजुप्पो वाहिए वाहिओ तवस्सी मुच्छिञ्ज वा एवं य्हं कप्पइ अंतरगिहंसि आसइत्तए । इदं पुनरपवादौत्सर्गिकम्—'मंसं दल मा अट्ठि' ति—पुद्गलं प्रयच्छ मा अस्तीति ।

नो कप्पति व अभिन्नं, अववाएणं तु कप्पती भिन्नं ।

कप्पति पक्कं भिन्नं, विधी य अववायउस्सग्गं ॥३१॥

नो कल्पते अभिन्नं तालप्रलम्बं प्रतिप्रहीतम् । एतद् वा उत्सर्गसूत्रम्, यत्पुनरपवादपदेनाध्यावायवमौर्द्यादिषु भिन्ने प्रतिप्रहीतुं कल्पते इत्येवंप्रकारं तदपवादिकम् । यत्पुनर्निर्गन्थीनां कल्पं पक्कं तालप्रलम्बं विधिभिन्नं विधिभिन्नमिति सूत्रं तदपवादौत्सर्गिकम् । एतन्प्रागुक्तमपि स्पष्टीकरणार्थं मिहाभिहितम् ।

इदं त्वौत्सर्गपवादिकम्—

नो कप्पइ राअं वा वियाले वा सेज्जमंथारयं पडिगाहित्तए नअत्थ एगेणं पुव्वपडिल्लिएणं मिज्जासंथारएणं ।

इदं पुनरौत्सर्गिकम्—

नो कप्पइ अमणं वा पाणं वा खाइमं वा माइमं वा पढमाए पोसिरीए पडिगाहित्तए एण्णम्मि पोसिम्मि उवाहणावित्तए मे य आहक्क उवाहणावित्तए मिया जं तं भुंजइ भुंजंतं वा माइज्जइ मे आवज्जइ चाउम्माभियं परिहारट्ठाणं उग्गाह्यं ।

तथा यत्तु सूत्रेष्वपवादो भगिन्नेत्येवार्थतः पुनरनुज्ञा प्रवर्तते तान्यपवादपवादिकानि ।

किं चान्यत्—

कत्थइ देमग्गहणं, कत्थति भण्णति गिरवसेसाइ ।

उक्कमकमजुत्ताइ, कारणविमओ निउत्ताइ ॥ ३२ ॥

कान्यत् सूत्रे अभिधेयपदानां दर्शना प्रद्वयं क्रयते, कुत्रापि च निर्वशेषाण्यभिधेयपदानि भव्यन्ते, तथा कानिचित्सूत्राण्युक्तमयुक्तानि, कानिचित् क्रमयुक्तानि कारणावशेषतः—कारणावशेषमाश्रित्य नियुक्तानि गणधरादिभिः श्रुतधरेर्विरचितानि ।

एतदेव विवृणोति—

देमग्गहणे बीरैहिं, स्रयिया भूलमादिशो हुंति ।

कोहादिअग्निग्गहिया, सिंचति भवं निरवसेसं ॥३३॥

देशप्रहणे कृते मान तज्जानीयानां सर्वेषामपि ग्रहणं भवति यथा 'सालीणि वा वीहीणि वा' इत्यादावस्मिन्नेव च सूत्रे वीजैरुद्दीतैर्मूलादयोऽपि भेदाः सूचिता भवन्ति, कुत्रापि च सूत्रे निर्वशेषाण्यभिधेयपदानि गृह्यन्ते, यथा दशवैकालिके कषाधादयोऽनिर्गुह्यताः सन्ना भवं—संसारे निर्वशेषं चतुर्गतिरूपं सिञ्जन्तीत्युक्तम्, तथा च तत्सूत्रम्—'कोहा य माणं य अग्निग्गहिया, माया य लोभो य अवहमाणा । खत्ता-

रि एष कस्मिणा कसाया, सिञ्चन्ति मूलाहं पुण्यमवस्स ॥१॥”

अथोत्क्रमक्रमयुक्तानि सूत्राणि दर्शयन्त—

सत्थपरिष्ठादुक्कम्मे, गोयपरिडेसणा कमेणं तु ।

जं पि य उक्कमकरणं, तमभिववधम्ममादिद्धा ॥३४॥

शस्त्रपारिष्ठादव्ययने तेजःकायाहंशकानन्तरं वायुकायाहंशकः क्रमप्राप्ताऽपि नाहः; किंतु वनस्पतिवृक्षकायाहंशको प्ररूप्य पर्यन्तं स भणितः, एवमादिकम्क्रमयुक्तं सूत्रमुच्यते । क्वचित् सूत्रे क्रमेणैवार्थपदानि भवन्ति । यथाष्टौ गोचरभूमयः, तद्यथा—“पडाआ अद्धपडा—गोसूतिया पत्तगविहया। अतोसंबुक्का वा. बाहिं संबुक्का उज्जगीयं तु पव्वागं ।” तथा सत्तापण्ड-वणासूत्रमपि क्रमानुबद्धं मन्तव्यम्; तद्यथा—“संसट्ठा असंसट्ठा उव्वडा अद्धलवाडग्गहिना उज्झितधाम्मिया ।” अथवा—पि-रडेषणं प्रथमं पिरडपदं तत एवणापदं यथाधनिर्गुणक्यादौ सूत्रं यथाक्रमं प्ररूप्यते तत् क्रमनिबद्धम् । यदपि ज्ञात्क्रमक्रमं शस्त्रपारिष्ठादावव्ययने तदभिनवधर्माद्यर्थम् । किमुक्तं भवति—अभिनवधर्मा शैलः सत्ताप्यापारिणतजिनवचनतया वा युक्ताऽयं परिष्कृतमनुपलभ्यमानतया प्रथमतः प्ररूप्यमाणं न सभ्यकृ प्रतिपद्यते, अतो वनस्पतिवृक्षान् प्ररूप्य यदा तेषु स-स्यग जीवन् प्रातपक्षस्तादा वायुकायां जीवन्ते प्ररूप्यमाणं सुखनैव श्रद्धन्ते, एवमादिभिः कारणैरुत्क्रमकरणं मन्तव्यम् ।

अथ ‘वीणदि’ सूत्र्या मूलमाहोः ।’ ति पदं व्याचष्ट—

बीणदि कंदमादी, विद्धइया तेहिं सव्ववणकाओ ।

भोम्मादिगा वणाआ, सभेदसारावणा भणित्ता ॥३५॥

इहैव सूत्रं बीजगृह्णाताः कन्दमूलादयोऽपि भद्राः सूचिताः तेष्वपि निष्ठतः प्रायश्चित्तं भवतीति भावः । तैश्च कन्दादिभिः सदाऽपि वनस्पतिकायः परीक्षानन्तर्भावेभिः सूचितः, अनन्तं तु वनस्पतिना भोमादयः कायाः सूचिताः एवं सभेदाः—भेदसहिताः षडपि कायाः सारावणाः सप्राय-श्चित्ता भणित्ता अवसातव्यः ।

जत्थ उ दंसग्गहणं, तत्थ उव्वेमाहं सुइयवसेणं ।

भोत्तूणं आहियारं, अणुयोगधरा पभांसति ॥३६॥

एवमत्रापि यत्र देशप्रदणं तत्रावशेषागर्थपदानि, सूचित-स्वभावत्वप्रत्ययः तादृशनावगमनव्यानि, तथा कुत्रापि सूत्रे अनुयोगधरा अधिकारं—प्रस्तुतार्थं मुक्त्वा सूत्रानुपाति-प्रसङ्गागतमर्थं प्रथमतः प्रभाषन्ते । यथा पिरडाधिकारप्र-स्तुते “पुढवीआउक्काए, तेऊवाउवणस्सई चेव । विइय ति-इय चउरा, गंछि—दिया य लेवा दसमओ अ ॥१॥” इत्यादिनौघनियुक्तौ सविस्तरं कायप्ररूपणा कृता । एवं विचित्राणि सूत्राणि भवन्ति; अत एव यावदभोपा-मर्थः सूत्रिणा न व्यक्तीकृतस्तावन्न सस्यगवगममुपगच्छति ।

अथौत्सर्गिकापवादिकसूत्रयोर्विषयविभागमाह—

उत्सग्गेणं भणिया—णि जाणि अववादतो य जाणि भवे ।

कारणजातेन मुणी, सव्वाणि वि जाणितव्वाणि ॥३७॥

उत्सर्गेण यानि सूत्राणि भणितानि यानि आपवादनः सूत्राणि तानि ह मुने । कारणजातेन सर्वाण्यपि ज्ञातव्यानि, । किमुक्तं भवति—प्रतिपिदस्याधरणहेतुः कारणं, तच्च ज्ञानादि । तत्र चोत्सर्गिसूत्रेषु साक्षादुत्सर्गवि-

षयो निबन्धः, अर्थास्तु कारणज्ञाने तत्राप्यनुज्ञा मन्तव्या । अपवापसूत्रेषु पुनः कारणज्ञानमुद्दिश्य साक्षादपवादविषया निबन्धः, अथतस्तु तत्राप्युत्सर्गो द्रष्टव्यः । एवं सर्वेसूत्रेषु तत्सर्व उत्सर्गापवादबुभावयि निबद्धावगन्तव्यौ ।

अत्र किं पुनरनयाः स्थस्थानमित्याह—

उत्सग्गेण निमिद्धा—ई जाइ दव्वाहं संथंरं मुणियो ।

कारणजाते जाते, सव्वाणि वि दाणि कप्पंति ॥ ३८ ॥

उत्सर्गेण संस्तरणमाश्रित्य यानि द्रव्याणि प्रलम्बादीनि मुनः—संयतस्य प्रतिपिद्वानि तान्येव कारणज्ञाने—विशुद्धा-लम्बनप्रकारं जाते—समुत्पन्ने सति सर्वाण्यपि कल्पन्ते ।

अत्र परः प्रश्नयति—

जं चिय पयं णिमिद्धं, तं चिय जति भूयो कप्पती तस्स ।

एवं हो अणवत्था, ण य तित्थं शेव सव्वं तु ॥ ३९ ॥

यदेव प्रलम्बादिकं प्राप्तपूर्वं निषिद्धं तदेव यदि भूयः—पुनरपि तस्य—साधोः कल्पते तत एवं सूत्रार्थस्य यह-च्छाप्रवृत्तौ चरणकरणस्यानवस्था भवति, ततश्च न तीर्थ-मनुसजति, नैव च प्रतिपिद्व समाचरतस्तस्य असंयमो भव-ति, तद्भावं शैला निरर्थिका, तस्मिन्धर्कतायां मोक्षस्याप्य-भावः प्राप्नोति ।

अपि च—

उत्सत्तायामरिमं, खु देसणं ण वि य कप्पऽकप्पं तु ।

अह ते एवं मिद्धी, ण होज्ज मिद्धी उ कस्मेवं ॥ ४० ॥

आचार्यः पूर्वमेकत्र सूत्रं प्राप्तावश्य पुनस्तद्वानुज्ञायते इदं भवतां दर्शनसम्भवाक्यसदृशं प्राप्नोति, तथा नापि चेदं कल्पमिदमकर्णामात्रं व्यथस्था भवति । यान् वैवमपि ब्र-वतः सूत्राभिप्रायान्मात्रं भवति तर्हि कस्य न सा भवति चरकपारम्पराजकादीनामप्यसम्भ्रमप्रलापिता सा भविष्यती-ति भावः ।

सुरिगह—

ण वि किंचि अणुसायं, पडिसिद्धं वावि जिणवरिदेहि ।

एसा तंमि आणा, कज्जे सच्चेण होतव्वं ॥ ४१ ॥

हे नात्क ! यत्तद्भवता प्रलापितं तत्प्रवचनरहस्यानभि-ज्ञासूचकम्, यतो जिनवरं स्तुतिस्त्वाविधकारणाभावं नापि किंचिदकल्पनीयमनुज्ञातम्, कारणे च समुत्पन्ने नापि किञ्चि-प्रतिपिद्वः; किंतु एषा तेषां तीर्थकृतानां निश्चयव्यवहार-नयद्वयाश्रिता सस्यगान्ता मन्तव्या । यदुक्तं कार्ये ज्ञानादावा-लम्बनं सत्येन—सद्भावानुसारं साधुना भवितव्यं न माप्-स्थानतो यत्किञ्चालम्बनीयमित्यर्थः । अथवा—सत्यं नाम संयमः तत कार्यं समुत्पन्नं भवितव्यं यथा यथा संयम उ-त्सर्पति तथा तथा कल्पयति भावः ।

आह च बृहद्भाष्यकारः—

कजं नाणादीयं, सव्वं पुण होइ संजमो नियमां ।

जह जह सो होइ थिरो, तह तह कायव्वयं होइ ॥४२॥

इदमेव भाषयति—

दोसा जेण निरुंभं—ति जेण सिउज्जंति पुण्वक्कमाहं ।

सो सो मोक्खोवाओ, रोगावत्थासु समणं वा ॥ ४३ ॥

येनानुष्ठानवशादशेषा रोषा रागादयो निरुध्यन्ते पूर्वोपाख-
तानि कर्माणि येन क्षायन्ते सोऽनुष्ठानावशेषो मोक्षोपाया
ज्ञानस्यः । रोगावस्थासु—ज्वरादिरोगप्रकरेषूपशमन-
मिथोविषमौषधप्रदानाय-व्याधिपारिहारायानुष्ठानांमय, यथा
तेन विधीयमानेन उवरादिरोगः क्षयमुपगच्छति । एव-
मुत्सर्गे उत्सर्गम्; अपघादे अपघादं समाचरता रागादयो
रोषा निरुध्यन्ते पूर्वकर्माणि च क्षायन्ते । अथवा-यथा कस्या-
पि रोगिणः पथ्यौषधादिकं प्रतिपिष्यते, कस्यापि पुनः तद-
वानुष्ठानेन, एवमत्रापि यः समर्थस्तस्याकलपे प्रतिपिष्यते
असमर्थस्य तु तदवानुष्ठानेन । उक्तं च भिषग्वशात्—
“उत्पाद्येन हि सावस्था, दशकालामयान् प्रति । अतश्चेवमका-
र्यं च, कायकार्पाविवर्जयेत् ॥१॥” एवंविधं चांस्सर्गाण्यादिव-
भागमर्गान्ताथो न जानाति । वृ० २ उ० । नि० सू० । उत्सर्गेऽ-
पघादमपघादे वा-उत्सर्गे कुर्यात् इति ‘कप’ शब्दे तृतीयभागे
२२३ पृष्ठे गतम् ।) (पञ्चप्रकारैः सूत्रं धाचर्येदिति
‘चायणा’ शब्दे षष्ठभागे उक्तम् ।) पञ्चभिः स्थानैः सूत्रं
शिक्षेदिति ‘निकृष्ठा’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतम् ।)
(हृदिवाक्शय अष्टाविंशतिमूर्त्वाणि ‘दिद्विवाय’ शब्दे
सप्तम्यभागे २४१४ पृष्ठे उक्तानि ।) (पूर्व सूत्रमर्थो वा इति
‘अणुश्राग’ शब्दे प्रथमभागे ३२४ पृष्ठे गतम् ।) इदानीं
सूत्रं भक्षति, तथा च—“नेदिमसुश्रागद्वारं, विहिद्याद्वुवधानि
यं च शातूण । कानूण पंचमंगल-भारंभो हानि सुतस्स ॥ १ ॥
कनपंचनमाङ्गां, करेति सामाहयेति सोऽभिहितो । सामाह-
यंगमेव य, जं सो मेमे तु तन्वत्थे ॥२॥” प्रागुपदिष्टं च-एतथ य
सुताखुगेम सुतालावगंगम निष्कफां निकखेया सुतभा-
नियानञ्जुनी समकं गमिस्सोति । आ० वृ० २ आ० ।
उत्ता “सुतं सुताखुगमं, सुतालावगकश्रा य निकखेया ।
सुतप्फामियणिञ्जु-नितया समगं तु वृचन्ति ॥” कदा-
चिदपि सूत्रं विषये न भवति । व्य० १ उ० । नि० सू० ।

सूत्रस्यान्यथा व्याख्यानं प्रायश्चित्तम्—

से भयवं ! जे र्णं केइ आयरिण्ण वा गणहरैव वा अमइ
कहिं वि कयाइ तहा संविहारंगमासज ण्णमा निग्गन्थं
पवयणमभहा पञ्चवेज्जे से र्णं किं पविज्जा ? गोयमा ! जं साव-
आरिण्णं पावियं । महा० ४ अ० ।

यथासूत्रमर्थः करणीयः—

आयरियपरंपर-ण आगयं जो उ लेयवुद्धी ।

को रेइ छेयवार्ह, जमालिनासं स खासिहिति ॥१२४॥

आचार्याः— सुधर्मस्वामिजन्मनामप्रभवार्थरक्षिताद्यास्तेषां
प्रणालिका-पारम्पर्यं तेनागतं यद् व्याख्यानं—सूत्रा-
भिप्रायः, तद्यथा—व्यवहारनयान्निर्णायकं क्रियमाणमपि
कृतं भवति । यस्तु कुतकर्तव्यध्मानमानलो मिथ्यात्वोपहतह-
ृदिनया छेकुबुद्ध्या-निपुणबुद्ध्या कुशाग्रीयशेमुपीकाऽहमि-
ति हृत्वा कापयति—दुषयति—अन्यथा तमर्थं सर्वज्ञप्र-
णीतमपि ध्याचष्टे कृतं कृत्यमित्येवं ध्याद्, यस्मिन्
न हि सुतिपण्डितकाल एव घटो निर्णयते,
कर्मगुणव्यपदेशानामनुपलब्धेः, स एव छेकुवादी—निपु-

णोऽहमित्येववादी—परिहृताभिमानो जमालिनाश—ज-
मालानिहवत्तु सधम्ममनविर्कापका विनद्वृषति-अहद्वृष-
टीयन्मन्यायेन संसारचक्रवाले बंधाभिप्यर्त्तानि । न चासौ
जानाति वरगाः, यथा अये लाका घटाथाः क्रिया शु-
ननाद्या घट एवापचरन्ते, (तस्यतः) तस्मात् च क्रियाणां क्रि-
याकालानष्टाकालायोगकालत्याग क्रियमाणमेष कृतं भव-
ति । दृश्यते चायं व्यवहारा लोके, तद्यथा—अद्यैव देवद-
त्त निगेन कान्यकुब्जं देवदत्ता गत इति व्यपदेशः, (ला-
कांकत्या) तथा दाक्षिणि छिद्यमानं प्रस्थोऽयम् (इति)
व्यपदेश इत्यादि ।

साम्प्रतमन्यथावादान्पायदर्शनद्वारणांपदंशं

दातुकाम आह—

ण करेति दुक्खमोक्खं, उज्जममाणोऽपि संजमतवेसुं ।

तम्हा भत्तुक्किरिमो, वंजअण्वो जतिजंणुं ॥ १२६ ॥

यो हि दुर्गुहानविद्यालवदाध्मानतः सवज्जवचनकं दशमप्य-
न्यथा व्यचिष्ट स एवभूतः सन् संयमतपस्सुधमं कुर्वा-
णाऽपि शारीरमानसानां दुःखानामसातादयजनितानां मो-
क्ष-विनाशेन करोति आत्मगोधाध्मानमानसः, यत एव त-
स्मात्तन्मातृकार्यः अहमेव सिद्धान्ताथेवदी, नाऽपरः कश्चि-
त् सत्तुल्याऽस्तित्येवैकपाऽयमानो वर्जनीयः-त्याज्या यति-
जनने—रा.पुलोकेन । अपरेऽपि ज्ञानिना ज्ञान्यादिका म-
दो न विधेयः, किं पुनर्ज्ञानमदः ? तथा चोक्तम्—“ज्ञानं मव-
दपहरे, माद्याति यस्तन तस्य को वैशः ? । अगदो यस्य विपा-
यति, तस्य च्चािकत्वा कथं क्रियते ॥१॥” सूत्र० १ धृ० ३ अ० ।
(सूत्रं देवतयाऽर्थाधुननिर्मातं ‘सज्जाय’ शब्दे) (स्वाध्यायः को
महान् इति ‘अहमेव’ शब्दे प्रथमभागे २४ पृष्ठे गतम् ।)
(सूत्रमर्थो वा बलवान् इति ‘खल’ शब्दे तृतीयभागे ७६६
पृष्ठे उक्तम् ।) यस्य सूत्रस्य कर्ता नापलभ्यते तस्य गणधरः ।
प्रति० । सूत्रं पञ्चविधं संज्ञासूत्रादि । वृ० ।

प्रथमतः संज्ञासूत्रमाह—

उवयारअनिद्वुरया, कज्जिथीदाण मा हु निच्छक्का ।

जे छेए आमगंधा-दिआरं सज्जामुए तेणं ॥ ३१६ ॥

यन्सामाधिकसंज्ञया सूत्रं भवेत्येतत् संज्ञासूत्रम्, यथा ‘ज
छेए सं सागारिणं परिहारं’ तथा ‘आमगंधा’ इति, ‘सत्त्वामगं-
धं परित्राय निगमगंधो परिव्वए’ तथा ‘आरं’ ति-आरं दु-
गुणं पारं पगगुणंमिति यः छुक्कः स सागारिक मिथुने-प-
रियाहरे’ परिवर्जयेति, तथा आममविशेषाधिकारिः गन्ध-
विशेषाधिकारिः, परिहृता द्विविधा-हपरिहृता, प्रत्याख्यानपरि-
हृता च । तत्र हपरिहृता सर्वमामगन्धं परिहृता, प्रत्याख्यानप-
रिहृता च प्रत्याख्याय निगमगन्धः सन् परि-समस्नात् परि-
मज्जत् अप्रतिबद्धो विहरेदित्यर्थः । आरः-संसारस्तद् द्विगुण
रागेण दोषेण च परिवर्जयेति । पारं-मोक्षस्तमेकं गुण
रागद्वेषपरिहारलक्षणं साधयति । अथ कः संज्ञासूत्रेण गुण
इत्यत आह—‘उवयारं’ त्यादि पूर्वोक्तं संज्ञावचनं हि कचि-
ज्जुगुलितेऽप्ये प्रयुज्यमानं तद्विषयमुपचारवचनं भवति । उप-
चारवचनेन च भवेयमाने तस्मिन् जुगुलितेऽप्ये न निष्ठु-
रतां अनिष्ठुरता, तथा कार्यं समापनितं स्त्रियाः सा सू-
त्रदानमाहुः पूर्वसूत्रः, ततस्तस्याः साधुसमीपे पठस्याः
सुखनासापको क्षेयते । अन्यथा व्यक्रमविधीयमाने कथा नि-

आ भवति । ततः सा निश्छुत्वा-निस्छिन्ना जायते । यादृशं च कार्यं साध्वीसमीपे पठति तदुपरिष्टाद्वश्यते तेन संज्ञा—सूत्रमिष्यते । कारकसूत्रं नाम यथा आह—“कर्म न भुज्ज-माणे से समणे णिमंथे कइ कम्मपगडीओ बंधंति, गोयमा । आउवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ बंधंति । से कण्ठुणे भंते ! एवं बुद्धो” त्यादि, प्रज्ञेसालापकः । ननु सर्वज्ञप्रमास्याद्वै-तत् अजीयते यथाऽऽध्याकर्मभुज्जान आसुर्यजानां सप्तानां कर्मप्रवृत्तीनां बन्धकस्ततः कस्मादुच्यते कनाथेन भवन्त ! एवमुच्यते इत्यादि ।

तत्र आह—

सर्वणुप्पादस्सा, जइ वि य उस्समगतो सुयपसिद्धी ।

वित्थरम्म, ऽपायाण य, दरिसणमिइ कारगं तम्हा ॥३२०॥

यद्यपि सर्वज्ञप्रामाण्यादुत्सर्गं एकान्तेन धृतस्य सर्वस्या-पि प्रसिद्धिः तथापि विस्तरतोऽपायानां दर्शनं स्यादिति, तस्मादधिकृतार्थप्रसिद्धिकारकम् ‘से केणमि’ त्यादिसूत्र-मुपन्यस्यते ।

इदानीं प्रकरणसूत्रमाह—

पगरणओ पुण सुत्तं, जत्थ उ अक्खेवनिन्नयपसिद्धी ।

नमि गोयमकसिज्जा, अहगनालंदइजाय ॥ ३२१ ॥

प्रकरणतः सूत्रं नाम यत्र—स्वसमय एवाक्षेपनिर्णयप्रति-ष्ठिरपचर्यते, यथा नमिप्रवज्जा गौतमकेशीयम्, आद्रीकी-यनालम्भीयमिति । तदेवमुक्तं संज्ञादिभदन्तात्प्रकारं सूत्रम् । वृ० १ उ० १ प्रक० । (उत्सर्गापवादभदन्ता द्विविधसूत्राणि ‘उत्सर्ग’ शब्द द्वितीयभागे ११६७ पृष्ठ गतानि ।)

सन्नाइ सुत्तसमय, परसमओसगमेव अववाए ।

हीणाहियजिण्ठेरे, अज्जाकाले य वयणाइ ॥३२२॥

इह मीनीन्द्र प्रवचनं अनकथा सूत्राणि भवन्ति तत्र किञ्चित् संज्ञासूत्रं यथा “यो छेप से सागारियं न सेवे” यश्छेपः—परिणतः स सागारिकं मेथुने न संघत । अथवा—‘सव्यामगंधं परिज्जाय निरामगंधं परिव्वए’ आमम्-अ-विशोधिकोऽतिः गन्धं-विशोधिकोऽतिः, तथा “आरं दुगुणेण पारं पगगुणेण” आरं संसारस्तेन द्विगुणेण रागद्वेषयुगलेन पारं निबोधे तद्वक्तुणेन रागद्वेषपरिहारलक्षणं जीवः प्रा-प्नोतीति गम्यते, आदिप्रहणांश्शीमाभाषितयत् सूत्रं गृह्यते, य-था “दिगिंछा परीसहं” दिगिंछति-बुभुक्षु । स्वसमयसूत्रं यथा “करोमि भंते! सामाइयमि”त्यादि परसमयसूत्रं यथा “पंचल-खे वयंतेगे, वालाउ खणजंइणो” उत्सर्गसूत्रं यथा “अभिकखलं निमिषणं गया य” इत्यादि अपवादसूत्रं यथा “तिणइ सन्नय-रागस्स, निस्सिज्जा जस्स कप्पई । जणए अभिभूयस्स, बाहि-यस्स तवस्सिणो” हीनमिति-हीनाक्षरं यैरक्षरं विना सूत्रस्या-र्थो न पृथगेनाधिकमित्यधिकालम् एवविधं यत्पूर्वमज्ञानतः सूत्रसमीचीनं तस्यार्थं सम्यगवगम्य हीने प्रतिपूरयति अधिकं परित्यजति । जिनकल्पिकसूत्रं यथा—“तेगिच्छं न भिन्नं दि-ज्जा, संविक्खल्लगवसेए । एवं खु तस्स सामंभं, जं न कुज्जा न कारवा” स्थविरकल्पसूत्रं यथा—“भिकखु इच्छिज्जा अज्जयूरं ते-गिच्छं आउं दिसए” अथवा-जिनकल्पस्थविरकल्पयोः सामा-न्यसूत्रमिदम्—‘संसदुकपेण चरिस्स भिकखु’ आयांसूत्रं य-

था—‘कप्पइ निर्गंभीणे अनेनालिनं वाडिमण्यं धारितए’ काले’ ति—कालविषयं किमपि सूत्रं यथा—‘अनागतं कालमङ्गी-कृत्य ।’ नयालभेज्जा तित्तणे सहायं गुणाहियं वा गुणाओ समं वा ।’ इत्यादि । ‘वयणाइ’ ति-वचनमेकाद्विषयवृत्त्यन्तादिकं बोड-शया यथा—पीठिकायां तथा तत्प्रातिपादकं सूत्रं-यथा आ-चाराङ्ग भाषाध्ययने ‘पगवयणं वयमाणे पगवयणं वपज्जा दुवयणं वयमाणे दुवयणं वपज्जा बहुवयणं वयमाणे बहुव-यणं वज्जा इत्थीवयणं वयमाणे इत्थीवयणं’ “इत्थी” इत्या-दि आदिशब्दाद्वयः सूत्रादिपरिग्रहः । इत्थमेकधा सूत्राणां संभवे तदर्थप्रवणमन्तरेण न शक्यते कीदृशमिति विवेकः क-र्तुमिति कर्तव्यमर्थग्रहणम् । अथ न शिष्या ब्रूयुः । यः कण्ठेनः सूत्रं निश्छेदोऽर्धत्वेनैव वयं तुष्टाः किमस्माकं दुर्गमिमत्वा-द्बहुपरिक्लेशं ‘मज्झनिसणुज्जअफक’ इत्यादि प्राक्यापुर-स्तरमर्थग्रहणप्रयासंनिति ते इत्थं ब्रुवाणाः प्रज्ञापयितव्याः ।

कथमित्याह—

जे सुत्तगुणा खलु ल-कखणम्मि कहिया उ सुत्तमाई य ।

अत्थगगहणमराला, तेहि चिय पन्नविज्जंति ॥३२२॥

पीठिकायां लक्षणद्वारं ये सूत्रस्य गुणाः “निहासे—सारवंतं च” इत्यादिना कथिताः । यद्वा—“सुत्तमाई य” ति—“सुत्तं तु सुत्तमव उ” इत्यादिना प्रतिपादिताः तैरेव हेतुभिरर्थग्रहणं मरालाः अलसाः शिष्याः प्रज्ञाप्यन्ते । यथा भो भद्रा ! निर्दोषत्वारवधिभवंतां मुखादयः सूत्रस्य गुणा भव-न्ति । ते च यथाविधि गुरुमुखात् ध्येयमाण एव प्रकटीभवन्ति । किञ्च यथा—ज्ञासत्तकलापरिणतो मनुष्यः प्रसन्नः सन्न कि-ञ्चित् तासां कलानां जानीते एवं सूत्रमन्यथेनाभाषितं सुत-मिव द्रष्टव्यं यिञ्चन्नार्थान्वेदज्ञानं सांप्रकाराणि च सूत्राणि भवन्ति, अतो गुरुमप्रदायादव यथावदवसीयन्त यतः, तत इत्थं युक्तियुक्तैश्चाभिः प्रज्ञापितास्ते विनयाः प्रतिपद्यन्ते गुरुणामुपदेशं गृह्णन्ति द्वादश वर्णाणां विधिवदर्थमिति । गत-मर्थग्रहणद्वारम् । वृ० १ उ० २ प्रक० । लक्षणं, स० २६ स० । धर्मार्थकामार्जनापायप्रतिपादनपरं ग्रन्थं, आ० म० १ अ० । सूक्त-न० । सुभाषितं, अष्ट० ६ अष्ट० ।

सुत्तक-सूत्रक-न० । कटीसूत्रक, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

सुत्तकड-सूत्रकृत-न० । सूत्रानुसारं तस्यावबोधः क्रियते अ-

स्मिन्निति । स्वनामक्याने द्वितीयोऽङ्क, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सुत्तकण्ठ-सूत्रकण्ठ-पुं० । सूत्राध्ययनसामाचार्याय, पं० भा०

... .. अथुणा, सुत्तकण्ठं तु वोच्छामि ।

जे तस्स हौति विधयो, अहिजए जेण वा विधिणा ॥

दुविहम्मि आगमम्मि, सुत्ते अत्थे य जे जहि भावा ।

सुत्तमसुत्तकडाणं, पवित्थरे ताणं अत्थेण ॥

वित्थरो णाम सुत्तम्मि, गहिणं अत्थो तु दिज्जती ।

सुत्ते अहिजियव्वे य, मज्जादा तु इमा भवे ॥

पडिलेहणं काऊणं, सज्झायं पडवे तुवट्ठादि ।

आयरियादि शिसेजं, करोति पच्छा य सज्झायं ॥

पोरुसि सातुं सातुं, चरमाण पुडियपत्तपडिलेहे ।

ताइ तु अत्थपोरुसि, इमिणा विहिणा करेती तु ॥

काउस्सगोवक्खे—वणा य विकहा विसोत्तिया पयतो ।
अब्भुट्ठाणे वा को—लणा य अक्खेवमाहरणा ॥
असो वि य सुतकप्पो, सो इम्भगमंडलीपराहणिए ।
अणुओगधम्मताए, कितिकम्मं होति कायव्वं ॥
पं० भा० ४ कल्प ।

इयाणि सुतकप्पमाहा—दुविहंमि एव सुत्ते, अन्धे य । दु-
विहे यागंमं जडि भावयन्तिया सुत्ते सुतकडस्स दि-
ज्जइ । पवित्थरओ नाम—सुत्ते गाहिए तांइ अन्धो दिज्जइ जं
जेण अहिजियं । माहा—काउस्सम्भं सुत्ते पटियव्वे । मज्जा-
या भजइ—पटिलेहेज्जणं गुरुपरिआरंणं उवट्ठिओ सज्झायं
पट्टेयेउं निम्मेज्जं आयरियाणं काऊणं पच्छा सज्झायपट्ट-
वाणियाए काउस्सम्भं कए समाणं वक्खेवां न कायव्वो । वि-
कहाओ य इत्थीकहाइयाओ । विसोत्तिया नाम—जं सोता-
हीरंति, अब्भुट्ठाणं वाउलणा जइ अब्भुट्ठइ सुत्तपाकसीए
मासलहुं, अन्धपाकसीए मासगुरु । आयरिओ उवउत्तो आ-
लाययं इ भंगा या उवदिमइ, पच्छा वाउलणादेसेण भेग-
यागहाणतो किट्टइ । अणुओगमण्डलीए वि पट्टिवियाए जस्स
सकासं सुयं तं मोत्तणं से पड्यावाणायारियस्स वि न उट्ठइ,
विट्ठेत्तो निम्भकरो । आयरिओ नित्थकड्ठाणं इयरं गण-
इट्ठाणं निस्सामेतया किन्ति अब्भुट्ठाणं वाउलणाए देसा ।
आयरिओ अक्खेवा आहरणा वा उस्सग्गेण वा अववाएण
वा आरावणाओ वा द्रिस्सेउ काउं तन्ना वा गेगिहउकामा
वाउलणादेसेणं न गिगहंति विट्ठेत्तो अन्धारियाए । जहा ए-
गस्स कुइवियस्स धेन जाए अन्धारियाओ पारियातेण
य सयं वव सेयहन्थी दिट्ठो । भणियं च गेण—अहो सेयह-
न्थी द्रिस्सिणुज्जो ते लावया तन्ना हुना य , जाइया दिव-
वो हत्थिकहाइ चव गयो । तं पि छुत्तं न लुणं । एवमन्ध-
मण्डलीए वि विसोत्तियादेसेण आहारैतो वि न आहारइ
भणेतस्स वा पाण्डुस्सइ । विइयए जहा पल्लवसुत्ते समत्ते
ववहारस्स वा पढमसुत्ते समत्ते आरावणासु वा समत्तासु
कालवेलसु वा जस्स वा पासे अणुओगो सुओ एवमाइ-
कज्जेसु अब्भुट्ठाणं । अणा वि य सुयकप्पो माहा—अणो वि
य सुयकप्पो सो य रायणियाए जा य उट्ठियाण अणुओग-
मंडलीओ अणुभासइ तस्स किइकम्मं कायव्वं । एस सुय-
कप्पो । पं० चू० ४ कल्प ।

सुतकप्पिय—सूत्रकल्पिक—पुं० । सूत्रसामाचारीज्ञानारि, वृ० ।

सूत्रकल्पिकमाह—

सुत्तस्स कप्पितो खलु, आवस्सगमादि जाव आयारो ।
तेण परं चरिमादी, पक्कपमादीए भविस्सं ॥ ४०८ ॥
आवश्यकमादि कृत्वा यावदाचारस्तावत्सर्वोऽपि सूत्रस्य
कल्पिका भवति न स्वदेनावत् सूत्रं यावकोऽपि पठन् वि-
निवायते, ततः परं त्रिवर्षप्रमज्जितमादि कृत्वा यत् यत्
व्यवहारं दशमोदशकपर्यन्ते यथा भणितं तत्तथा उपदिश्यते
यावद्विशिनवर्षपर्यंतः सर्वभूतानुपानी भवति । न वरमा-
चारप्रकल्पमादि कृत्वा यान्यपवादबहुलाभ्ययनानि यानि
ज्वातिशायान्यरुणापपातप्रभृतीनि, यदा भावे परिणतो भव-
ति तदोद्दिश्यते ।

त्रिषु वर्षेष्वपरिपूर्णेष्वेवाचारं पठिते किं कुर्यादत आह—
सुत्तं कुणति परिणतं, तदत्थगइणं पइसगाइ वा ।
इति अंगज्झयसेणुं, होति कमा जाहगो नायं ॥ ४०९ ॥
यत्पठितं सूत्रं तत्पठितं कुर्यात् । यद्वा—तस्य सूत्र-
स्यार्थप्रहणं विदध्यात्प्रकीर्णकादि वा सूत्रतोऽर्थतत्त्वाधीनं
एवमङ्गानामध्ययनानां वातिशायिनां यावत् कल्पिको भ-
वति तावदेव कमा ज्ञानव्यः । जाहकज्ञानं चात्र—पूर्वोपन्य-
स्तमुपन्यसनीयम् । जाहक इव परिजितौ सूत्रार्थं कुर्यादिति
भावार्थः । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सुत्तणिक्कहाणम—सुमनुपकथानक—न० । शय्याव्यवस्थित-
नृपतिश्रव्याऽऽख्यायिकायाम्, पञ्चा० ६ विव० । ('सुस्सूना'
शब्दोऽस्मिन्नेव भागं कथनकं वक्ष्यामि ।)

सुत्तणिक्क—सूत्रनिबद्ध—न० । शास्तेरिक्क, पञ्चा० १८ विव० ।
सुत्तस्मिन्नाय—सूत्रनिपात—पुं० । सूत्रावतारं, वृ० १ उ० २
प्रक० ।

सुत्तखीइ—सूत्रनीति—स्त्री० । आगमन्याये, पञ्चा० १ विव० ।

सुत्तत्थ—सूत्रार्थ—पुं० । सूत्रं च अर्थश्च निर्युक्तिभाष्यसंग्रहवृ-
त्तिचूर्णिपञ्जिकादिरूप इति सूत्रार्थौ । शब्दवाच्ययोः, स० ६
सम० । व्य० ।

सुत्तत्थकप्पिय—सूत्रार्थकल्पिक—पुं० । स्वार्थतदुभयसा-
माचारीज्ञानारि, वृ० ।

अधुना तदुभयकल्पिकमाह—

तदुभयकल्पियजुत्तो, तिगम्मि एगाहिणसु ठाणेसुं ।

पियधम्मवज्जमीरू, आवम्मं अज्जइगहिं ॥ ४११ ॥

तदुभयं सूत्रमपि च तस्मिन् कल्पिका युक्तः । किमुक्तं भव-
ति—या द्वयपि सूत्रार्थौ युगपद् ग्रहीतुं समर्थः स तदुभयक-
ल्पिकः । अथवा—तदुभयकल्पिकः—त्रिकं एकाधिकयोः स्था-
पनयोर्युक्तः । त्रिकं नाम—सूत्रमर्थस्तदुभयं च । तत्र सूत्रार्थोऽ-
धिकः, अर्थोऽधिकसुभयम् । एवमकस्मादर्थोऽधिकं ये उभे
स्थाने सूत्रार्थरूपे तत्र युक्ता योग्यः तदुभयकल्पिकः । अथ-
वा—प्रियधर्मा इति चत्वारो भङ्गाः सूचिताः । प्रियधर्मो
नाम एको न दृढधर्मो । दृढधर्मो नामैको न प्रियधर्मो । एकः
प्रियधर्मोऽपि दृढधर्मोऽपि । एको न प्रियधर्मो नापि दृढव-
मा । अत्र चतुर्भङ्गा यस्तु शेषभङ्गिकं यत एकस्मादेकैकगुण-
युक्तात् स्थानात् प्रथमभङ्गरूपात् द्वितीयभङ्गरूपाया ये अ-
धिके स्थाने प्रियधर्मत्वदृढधर्मत्वलक्षणं तयोर्युक्तः स च नि-
यमादयथोक्तमेवाति । अथयं—कमं तस्माद्भूतस्तत् आह 'व-
ज्जमीरू' स तदुभयकल्पिकः । अत्रौपम्यमार्थवज्जैर्बालभावे
कर्णभ्याहृतं सूत्रं कृतवान्, पञ्चासस्य उद्दिष्टसमुद्दिष्टमनु-
ज्ञानमर्थश्च तदैव द्वितीयायां पौरुष्यां कथित एवमभ्यस्या-
पि द्रष्टव्यम् ।

तथा आह—

पुण्वभेवेऽपि अहीयं, कखाइडगं च बालभावम्मि ।

उत्तममेहाविदुस्सवि, दिज्जति सुत्तं पि अत्थो वि ॥ ४१२ ॥

अस्य पूर्वोक्तस्यैव भागच्छांतं, यत्कामाभावे वा कर्णाहृतं हनं
तस्य उत्तममेहाविजो वा युगपत्कृतमपि अर्थोऽपि च ही-

यते एष उभयकल्पिकः । ५० १ उ० १ प्रक० । न० ।

सुसुतथकहृत्वा-सुसुतार्थकथना-स्त्री० । व्याख्याने, ध० ३ अधि० ।

सुसुतथकोमल-सुसुतार्थकौशल-न० । सुसुतार्थतदुभयपरीक्षणे, दृश० । सुसुतम्-जिनागमः तत्र कौशल्यं कुशलतां जानाति यथेदं पूर्वापराभ्याहृतत्वेन जिनाशासनमेव । यत्पुनरभ्याहृश स्मृतिवद्वाक्यादिवत् पूर्वापरभ्याहृतिषुक्तं न तदागम इति । कुशल-विषयविभागवर्दानि उत्सर्गापवादज्ञातरि, दृश० ३ तत्त्व ।

सुसुतथगहियपेयाल-सुसुतार्थगृहीतपेयाल-त्रि० । सुसुतार्थगृहीत-हीतं पेयालं-परिमाणं यन् स सुसुतार्थगृहीतपेयालः । सम्य-ग्विनिश्चितसुसुतार्थे, दृश० ३ उ० ।

सुसुतथतदुभयविउ-सुसुतार्थतदुभयविउ-पुं० । सुसुतं च अर्थश्च तदुभयं चेति तत्त्व तत्सुसुतार्थलक्षणम्, उभयं च सुसुतार्थत-तदुभयानि विदन्तीति सुसुतार्थतदुभयविदः । सुसुतं चिन्तायां सुसुतस्यार्थचिन्तायाम् अर्थस्य तदुभयचिन्तायां तदुभयस्य ज्ञातरि, दृश० १ उ० ।

सुसुतथडिबद्ध-सुसुतार्थप्रतिबद्ध-त्रि० । सुसुतार्थयोः प्रतिबद्धः सुसुतार्थप्रतिबद्धः । गृहीतसुसुतार्थे, नि० ५० १ उ० ।

सुसुतथपरूवणा-सुसुतार्थपरूवणा-स्त्री० । सुसुतार्थतदुभयानां कथने, सुसुतं वा अर्थं वा तदुभयं वा परूवेज्जा कुलगणसंघ-वज्जोः । महा० १ सू० ।

सुसुतथविय-सुसुतार्थविदु-पुं० । उचितसुसुतार्थज्ञातरि, ध० ३ अधि० ।

सुसुतथभासय-सुसुतार्थभाषक-पुं० । सुसुतार्थं प्रवचनार्थं भाषते वाक्ते इति सुसुतार्थभाषकः । यथावस्थितागमार्थप्रज्ञापके सुसुतस्यार्थस्य तदुभयस्य च ज्ञापके, ध० ३ अधि० । पं० ५० ।

सुसुतथविशारय-सुसुतार्थविशारद-पुं० । सुसुतार्थयोर्विशारदः सुसुतार्थविशारदः । दृश० ३ उ० । सम्यक्सुसुतार्थतदुभयकुशले, दृश० २ उ० । पं० भा० । पं० ५० । सुसुतस्यार्थस्य तदुभयस्य च ज्ञापके, नि० ५० १ उ० ।

सुसुतथाणुसरख-सुसुतार्थानुस्मरण-न० । सुसुतार्थयोरनुविस्मरणे, पञ्चा० १८ वि० ।

सुसुतदोस-सुसुतदोष-पुं० । द्वात्रिंशत्सुसुतदोष, विशेष० । अनु० ।

सुसुतधर-सुसुतधर-पुं० । सुसुतमात्रपाठके, स्था० ४ डा० १ उ० ।

सुसुतपरिकुट्ट-सुसुतपरिकुट्ट-त्रि० । आगमनिषिद्धे, प्रक० ३ सं-व० द्वार ।

सुसुतपेडिया-सुसुतपीठिका-स्त्री० । निशीथकल्पव्यवहारप्रथम-पीठिकागाथाकारुपायां पीठिकायाम्, दृश० १ उ० । नि० ५० ।

सुसुतपोरिसी-सुसुतपौरुषी-स्त्री० । सिद्धांतोक्तविधिना स्वाभ्यासप्रस्थापने, इयं च मण्डली सुसुतमण्डलीत्युच्यते सा चाधेयौ-करीप्रमाणेति । आद्या पौरुष्यापि सुसुतपौरुषीत्युच्यते । ध० ३ अधि० । प्रव० ।

सुसुतफासियणिज्जुत्ति-सुसुतस्पाशिकनिर्धुक्त्ति-स्त्री० । सुसुत-शनीति सुसुतस्पाशिका, सा च निर्धुक्त्तिश्चति सुसुतस्पाशिकनिर्धु-क्त्तिः । सुसुतव्याख्याने, “अदुष्टा सुसुतफासियणिज्जुत्ती सुसुत-वक्त्राणां” विशेष० । आ० म० । (‘णिज्जुत्ति’ शब्दं चतुर्थ-भागे २०६१ पृष्ठं दर्शितेन ।)

सुसुतफा(प्फा)सियणिज्जुत्तिअणुगम-सुसुतस्पाशिकनिर्धुक्त्तनु-गम-पुं० । सुसुतवयवानां तथैः साक्ष्यपरिहारमर्थेकथनं, आ० ५० १ अ० । अनु० ।)

से किं तं सुसुतफासिअनिज्जुत्तिअणुगमे ? सुसुतफासिय-णिज्जुत्तिअणुगमे सुसुतं उच्चारिअञ्चं अक्खलिअञ्चं अमिलि-अञ्चं अव्वच्चेमेलिअञ्चं पडिपुण्णं पडिपुण्णधोमं कंठोद्धविप्प-सुक्कं गुरुवायणोवगयं, तअओ तत्थ ज्ञाहिदिति ससमयपयं वा परसमयपयं वा बंधपयं वा मोक्खपयं वा सामाइअपयं वा खोसामाइअपयं वा । तअओ तम्मि उच्चारिए समाणे केमिं च णं भगवताणं केइ अत्थाहिगारा अहिगया भ-वन्ति, केइ अत्थाहिगारा अणहिगया भवन्ति, ततो तेमि अणहिगयाणं अहिगमणद्वाए पयं पण्णं वअइस्सामि-“संहिया य पदे चेव, पयत्थो पयविग्गहो । चालणा य पसिद्धी अ, छन्विइं विद्धि लक्खणं ॥ १ ॥” से तं सुसुत-फासियनिज्जुत्तिअणुगमे । (५० १५५ +)

आह—ननु यदि यथाकृतान्या सुसुतानुगम-सम्येव सुसुतस्पा-शिकनिर्धुक्त्त्या प्रयोजनं, तर्हि किमित्यसाङ्ग्यां प्रधाननिर्धु-क्यनन्तरमुपन्यस्ता ? यावदा सुसुतानुगमे निर्दिश्य पञ्चा-त्मिकमिति नाच्यते ? सत्यं किन्तु—निर्धुक्त्तिसाध्यास्तप्र-स्ताव एव निर्दिष्टः पदोपः । प्रकृतमुच्यते—तत्रात्मकलिता-द्विपदानां व्याख्या यथैवैव प्राग्द्रष्टव्यावश्यकविचारैः कृता तथैव द्रष्टव्या, अयं च सुसुतदोषपरिहारः शेषसुसुतलक्षण-स्योपलक्षणम्, तथैवम्—

“अण्णमंथमहंथं, वत्तीसवोसविरहियं जं च ।

लक्खणजुत्तं सुत्तं, अट्ठहि य गुणाहं उव्वयं ॥ १ ॥”

अस्या व्याख्या—अण्णमंथं च तत् महायं चेति स-माहारद्वन्द्वः ‘उत्पादव्ययधौव्यषुक्तं सति’ त्यादिवत्सुसुत-मलप्रमंथं महायं च भवतीत्यर्थः, यच्च द्वात्रिंशदोषविरहि-तं तत्सुसुतं भवति, के पुनस्ते द्वात्रिंशदोषाः ये सुसुतं वर्जनी-याः ? उच्यते—

“अलियमुवघायजणयं, निरुत्थयअव्वयंथं कुलं कुहिलं ।

निस्सारमाहियमूणं, पुण्णकं बाहियमजुत्तं ॥ १ ॥

कमभिक्खवयणभिक्खं, विमलभिक्खं च लिगभिक्खं का ।

अण्णभिहियमयमंथं य, सहावहीणं वयंहियं च ॥ २ ॥

कालजनिक्खविदोसो, समयविदुजं च वयणमित्तं च ।

अत्थावलीदोसो, नओ असमासदोसं य ॥ ३ ॥

उवमकरुवगदोसो, निहसपयत्थसंधिदोसो य ।

एए अ सुसुतदोसा, वत्तीसा हुंति नायव्वा ॥ ४ ॥”

तत्रादुतमभूताङ्गावमं भूतनिश्चयः, यथा ‘अङ्गकर्तृकं

सुतसंघन-सूत्रबन्धन-तः सूत्रमये मत्स्यादिबन्धने, विपा०
१ भू० ८ अ० ।

सुत्तभणिय-सूत्रभणित-न० । आगमोक्त, पञ्चा० ४ चित्र० ।
सुत्तभावणा-सूत्रभावना-स्त्री० । सूत्रनस्वयथांशोच्चनं वृ० ।

अथ सूत्रभाष्यनामाह—

जह त्रि य मनाममित्र परि-

चियँ सुभ्रं अणहिअमहीणवप्पाई ।

कल्परिमाणहेश्यां,

तद्वा वि खलु तज्जयं कुण्डं ॥५१०॥

यद्यपि स्वनाम एव तस्य श्रुतं परिचयनम् अनधिकारिणव-
णां। अतस्तत्सम्बन्धम् अहीनासम्बन्धम् आदिशब्दादव्याप्यकार-
त्विगुणोपेतं च तथापि कालपरिमाणहन्तस्त्वित्यर्थं श्रुता-
भ्यासं करोति ।

कथमिति चेदुच्यते--

उस्मामाश्चो पाणू, तश्चो उ थोवो तश्चो वि य मुहुत्तो ।

मुहुत्तहि^५ पोरिनीश्रो, ज.णेइ निमा य दिवमा य । ५११॥

युनपरायनं नानु वारं गैव मम मुच्छामानं कलयति तत
उच्छामान् प्राण उच्छामिनश्चासाम्यकः ततश्च प्राणात्
स्नोकः सप्तप्राणमानस्तनाऽपि च स्नोकात् मुहूर्तो घटि-
काद्वयमानो मुहूर्तश्च पौरुष्यमनं प्रगवता ह्ययन्ते तामिश्च
पौरुषीभिर्निशाश्च त्विसांश्च जानाति ।

तथा--

मेहाइच्छन्नेसु वि, उभयो कालमहवा उवस्मग्गे ।

पेह.इभिकखपथे, नाहिः कलं विष्ठा छांयं ॥ ५१२ ॥

मेषादिषां ह्यक्षध्वज्यनुपलेषेषु विभागेषु उभयकाले क्रियमाणां प्राग्भगपरिस्मृतिपत्रम् । अथ ता-उत्तरार्धे दिव्यादौ दिव्य-संज्ञान्यादिव्यत्यक्करणलक्षणं प्रेक्षार्थं क'ण्ठप्रत्युपस्थाया-आदिशब्दादायशब्दकरणार्थः । 'भिक्ष' नि-मिक्षायः 'पदि' नि-मागेश्वर विद्याश्वेत्यर्थः एतेषां सर्वेषां मपि यः कालस्तं ह्यथा विना स्वयमेव ह्यश्रयति ।

अथ सूत्रभाष्यनाया पञ्च गुणानाह--

एगगया सुमहानि-ज्जरा य नेत्रमिण्णम्मि पलिमंथो ।

न पराहीणं नाणं , कलं जह मंसचक्रखणं ॥५१३॥

धृतपरावर्तनया चित्तस्यैकाग्रता भवति, सुमहती च निजरा
भवति । स्वाध्यायविधानप्रत्ययाश्चैव ज्ञातामापने एतत्प्रस्थः
स्वार्थध्यायानलक्षणैव कालपैरुपयादिकालशिवयं परा-
धीनं स्वैच्छायायत्नज्ञातम् । यथा अन्येषां मांसस्य ज्ञानं
दृष्टव्यानां साधनाम् ।

उपसंहरणाह--

सुखभावाणां ऐ नायं, दंसणतवमंजमं च परिणमइ ।

तो उद्योगपरिणो, सुयमन्वहितो समाग्ये ॥ ५१४ ॥

धुनभावनया आत्मानं भाष्येयं ज्ञानं दर्शयन्तः प्रधानं च
संयमं सृष्ट्यङ्कपरिणमयन्ति । ततः उपयोगपरिहः धुनोपयङ्ग-
माश्रयेण कालपरिगणना 'सुप्तं' नि-धुनभावनामप्यर्थितः
सन् समापयन्तीति, गता सूत्रभाषना । वृ० १ उ० २ प्र० ॥
पुनर्मन्थिय-सूत्राभक्षित-न० । मकारस्याऽलाक्षणिकत्वात्

मन्थय भूरन्धरा, मा नागां चन्द अञ्जुगुणो ।
सुकुमालपाणिगयाया, चञ्चुगइ पगइसी तन्म ॥ ३ ॥
मुगागुणांति जकखं, मियकुलदं पुरदम बाताठयं ।
चवरेहि कुसुमहि, अञ्जुगुणो निव्वरउये ॥ ४ ॥
नयय ललिया गाही, ज कयसुकया ममथि अगइया ।
मामम पुग अवादिणे, इह यथा काऽपि वपणा ॥ ५ ॥
कलं मलं लाहइ मइय कुसुमाइ इय विचिन्तइ ।
अञ्जुगुणो मकललो, गाव उजागमसुवणो ॥ ६ ॥
गाहउं कुसुमाइं तयो, जा जकखगिहं मयेह तुहमणो ।
ता वहि जकखगिहाहुय-गुहियपुगिमाहं मो वट्ठो ॥ ७ ॥
चगणंति अजमकं, मो मो ३६। संभर वस इह ।
अञ्जुगु मालागारो, चञ्चुमइए वियाइ ममं ॥ ८ ॥
तं नयं ग एयं, धंथिणु इहमन् भारियहमन् ।
भोग भुमं ते विहू, अन्नुत्तं पाडसुत्तं इमं ॥ ९ ॥
मो ते कपोडपक्का, भाग चिट्ठेति निहयनणुवयण ।
इतो इयरो पतो, जकखं पुएए एवणा ॥ १० ॥
अह व्वइरुन्त न नन्तिरिय ते य ततो तयं निरेवेति ।
चञ्चुमइए मज्झि, कालिकलिमाणा पकी नोति ॥ ११ ॥
तं तह दट्ठु अमगिस्स, अमगय चिन्तो विचिन्तए एवो ।
जकखमिना नव्वमदं, पुएमा वरेहि कुसुमेहि ॥ १२ ॥
अह इयं काहुं हुंति, जकखा नं हं मन्तंआ नयं ।
वपणमिधममहंता, नुसमिमा पयगं जव ॥ १३ ॥
तथणु कणुकांपयमणो, जकखो अञ्जु गगनणु-णु विट्ठो ।
को नव्वेह ति तोडइ, धंथेण आमतनु व ॥ १४ ॥
गातिं लोहमयं पल-मइस्समाणे म रुणं मकरो ।
ते छ वि पुरिन् लहु इ-नियत्तमं हणइ हणाए ॥ १५ ॥
यए पइविण्णज्जु गमो, कुपुुरिन् इत्थंनममं हणइ ।
कमया एवो जाओ, बुनंता पायड नये ॥ १६ ॥
अह मंथिणु नं ग, छानाविद्यमिय अहो तरलोवाय ।
निगतउं न तुमाहं, जव इमिय न मम जया ॥ १७ ॥
मामम य समय सोनी, समोन्ढो चममिज्जुवणो तथ ॥
यहुगायवेदसथं, निरुच्छइ कांरि न भयं ॥ १८ ॥
तथं थि विमलांद्धी, अहधम-ट्ठी सुद्रे-णो लिट्ठी ।
जिणुपययण-वयवदं, नव्वतथायवपान्तामि ॥ १९ ॥
को लिट्ठिओज्जं पग, यथणा नयणुउउसुओ बाहियं ।
समममिगमम अम्मा, पिणु नमिऊय भणइ इमं ॥ २० ॥
(४०२०१)
ता धंद्धु भगवंतं, ममं धीरं इहिट्ठिमा वेव ।
सुमंख सुणियपुणं, सुदेमण भवयमा वक्खु ॥ २१ ॥
अपइ सुदेमणा विह, तिलोयनाहं मयं इह वल्ल ।
अनामिय असुणिय धम्मं, न किंछु किण जुज्जए भुत्तु ॥ २२ ॥
किंच—
सिन्धिगवयससंवाणा—मयपाणसुनिनससयगससन्म ।
विसमाधमं पिय किं ए-म मज्झं काहिइ पुवं मक्खु ॥ २३ ॥
तट्ठा जं किंविचि इ-स्थ होइ तं होउ इय भविष्य मइहं ।
विचरो य अणुआदिदं, निगगच्छइ सामिससयसंथे ॥ २४ ॥
सं-पाणिवि अञ्जुगुणो, मुगममुमाविउं पहालस्थान ।
लिट्ठी सुद्रे-णो, सो इतो कुमिचकाणु व ॥ २५ ॥
अथा कभीयकित्तो, अवं प्रमज्झिणु वुवअंतेणु ।

बौद्ध जिनिम्बद्धे, वयउत्तारं मयं कुगारं ॥३३॥
 भुवणजिवाण मरणा, जिना य जिना य मरवमहा य ।
 नह केवलिपञ्चभा, धम्मो मरणा मह हाउ ॥३४॥
 नीमसज्जु वना-म नाम पम्म नयवा वहुत्ताल्लभा ।
 निहुयज्जुनयवत्तला, वीरजिना वय मउत्त महे ॥३५॥
 मागारं संवग्गं, कोइ कोइ जेत्तला मव्व ।
 निह वुक्कहाइ, अणुवायइ मय नपुकगारं ॥३६॥
 जइ म्हास्समियाग्रा, उवमगाग्रा मग्गो य गारिकसे ।
 इय विनिय नवकारं, काया ठा उवमग ॥३७॥
 सुग्गमुत्तालेना, जक्कसा ते अक्कपउमययेना ।
 पुग्गो विहा नेना, अणुमिननयणहि पिउत्तनेना ॥३८॥
 अणुमित्तेण, मठाणं, पत्ता निवसुग्गं गहिइ जक्कसा ।
 विज्ज नह व्व ज्जु गग्गो, पट्टिअं मइम त्ति धरणीए ॥ ३९ ॥
 नाऊ ग निरुत्तमग्गं, निट्ठी पांगइ तथणु उम्मग्गं ।
 अंगइ सुदंनण पइ, इयरो बहु लाहिइवययं ॥४०॥
 कोऽमित्तुं कथय प-पत्तिअं नि नो भग्गइ मावग्गो अइयं ।
 तपत्तिअं मिह वीरं, नीमिते नीउं व धम्मकहं ॥४१॥
 अइ भग्गइ अउत्तु ग वि ह्नु, निट्ठं, तए मइ अदं जिणं नमिते ।
 सोउं व धम्ममिच्छा-मि आइ निट्ठी तत्ता एव ॥४२॥
 मइ । इह मणु । जइ-र-व मारुक्क नामितियं विय जयमित्ति ।
 इ कोइ जि पवेइण, धम्मकहासयणमहिं ॥४३॥
 इय भविय तण साइअसा, सुदंनणा पलत्ता ममोमरणे ।
 पलविह आ-उममपुवइ, पयसा पमेइ जिउत्ताइ ॥४४॥
 इहं न सुपुअवयणे, थियासअवपणा कयं जली सुमणा ।
 मालवहुमपयवणा, इय निमुणइ इवणं पट्ठणं ॥४५॥
 तथाहि—
 मा भविता । कहमवि लहि-य मणुयज्जं इयइ पणुमणु ।
 जिग्गपययणत्तये, उदइणं तयत्तयुण करणे ॥४६॥
 जग्गो—
 सुअ जाणइ कल्लाणं, सुअ जाणइ पायणं ।
 उअये पि जाणइ सुअ, के मयं ते ममागं ॥४७॥
 अइ मरजिपूथे कुल्लिअनि कोआत्तले नीराणं ।
 म्फुज्जजाउवममाभं माहनिअ अयाइमं मघालं ।
 मायग्गाइममुअराणणविअं कुपपोज्जु वय्यम्वहं ।
 मउपउग्गमिविअएसा ववमग्गाकणं दाहनाम् ॥४८॥
 धम्मो य नत्थ दुविहा, मव्वं वंम य नत्थ मव्वंमि ।
 पव्व य मइवयगारं, वंम पुण सारत्त वयाइ ॥४९॥
 इह सुगिय इट्ठु, निट्ठी नामउं जिजिणइयकमग्गं ।
 कयत्तिमं मग्गं, अणुलं निरायंमि ॥५०॥
 अज्जु गग्गो पुण वर-वगपारनग्गो जिणयं इययसूले ।
 इट्ठुवत्तमवअग्गिगह, सुत्तं पिअत्तं पउउअ ॥ ५१ ॥
 अक्कं नपात्तण्णं, मउउउत्ताइ अउत्तमग्गमग्गं ।
 पा-उत्तं निरादिउं, विवं मग्गा अग्गि । कम्मार् ॥५२॥
 निट्ठी सुदंनणा वि ह्नु, विरकालं द न्णे पमावित्ता ।
 पाऊउग्ग वयाइ, सुक्कणा आयये आग ॥५३॥
 इयमग्गाकणंमज्जिमग्ग, सुक्कना पापकं वविहपणं ।
 अउत्तमग्गमग्गमग्गमग्ग, अउत्तमग्गमग्गमग्गमग्ग ॥५४॥

च० २० ६ आ० १ ल० १ । 'अउज्जय' शब्द प्रथमपाठ २२५
पृष्ठ अमरकृष्णनामोऽप्यस्य कथा। सौगान्ध्याय नगरं नग
रभ्यधिन. क० १ भू० ५ अ० । [यन शुक्रपरिभाषा नन मह विवा-
हः कृत इति 'वायवापुत्र' शब्दे चतुर्थभागे २५० पृष्ठ पुनर-
कृत्य नागकुमारान्द्रस्य नागकुमारजस्य कुञ्जराजीकाविप-
त्तौ हस्तिराज. स्था० ५ डा० १ उ० । पुस्तीनाम्ना ग्रन्थकृ-
त्तयायाः पितरि, उत्त० १३ अ० । अरस्वामिनः पितरि, प्र-
थ० १३ द्वार । आ० १० । नि० । भारतयर्षेऽस्यामवसर्गि-
ण्यां जाने पञ्चमे बलदेवे, प्रथ० २०६ द्वार । भारिबलदे-
वे, ती० २० कला । आ० १० । आ० १० । आ० १० ।
धानकीकण्डस्य पूर्वाधिकायौ देवे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
स्था० । स्वर्गधुवर्त्तनीयवासुदेवस्य पूर्वमवजीवे, स० । कु-
न्धुनाथस्य पूर्वमवजीवे, स० । भरतवाकिणध्वज, आ० १० ।
१ अ० । त्रिपुष्टासुन्दस्य चक्र, नि० । आ० १० । अमर-
कृष्णप्रथमवर्गपञ्चमाध्यायनोक्तकृत्यनामक अमरकृष्णाधो-
स्था० १० डा० ३ उ० । सौप्रमेकृत्यवर्गिन्याः आदित्याः
पितरि, नि० १ अ० ३ वर्ग १० अ० । वायुजिप्रामादास्य
स्वनामकयाते अर्धधिन, म० ।

तत्कथा चैवम्—

तेषां कालेषु तेषां समणेषु वाणियगामे नाम नगरे हा-
स्था, वक्रा, दूतिपलासे चेष्ट, वक्रा ० जाव पुद्विमि-
लापद्वयम् । तस्य वाणियगामे नगरे सुदर्शने नाम से-
ह्री परिमद अङ्क ० जाव अरिभूए समणवामए अ भि-
गयजीवाजीरे ० जाव विहङ्ग, मामी समयमदे ० जाव परिमा
पञ्जुवासि । तण्णं से सुदर्शने सेह्री इमीमे कहाए ल-
द्वेह ममाणे इद्वेतुद्वे एहाए कय ० जाव पायीच्छन्ते
सव्वालेकारिभूभिए साओ गिहाओ पडिणिकलमइ
साओ गिहाओ पडिणिकलमिन्ना सकारेटमल्ल-
दामेणं छलेणं धरिज्जमाणं पायविहारचारणं सहया
पुरिमवगुसपरिक्खित्ते वाणियगामं नगरं मज्झं म-
ज्झेणं निग्गच्छइ, निग्गच्छिता जेणव दूतिपलासे चेष्ट
जेणव समणे भगवं महावीरे तेषेव उवागच्छइ तेषेव
उवागच्छिता समणं भगवं महावीरं पंचविहसं
अभिगमेणं अभिगच्छति । तं-सच्चिताणं इव्वा-
णं जहा उसभदत्तो ० जाव तिदिहाए पञ्जुवासि ए
पञ्जुवासि । तण्णं समणे भगवं महावीरं सुदर्शनस्म
सेह्विस्म तीसे य महतिमइ लउए ० जाव आराहए भ-
वइ । तण्णं से सुदर्शने सेह्री समणस्स भ्रातृओ
महावीरस्स अतियं धम्मं सावा निमस्स इद्वेतुद्वे उद्वए
उद्वइ उड्डिता समणं भगवं महावीरं तिकसुता ० जाव न-
मसित्ता एवं वयासी-कविहे णं भेत ! किले, प-
कृत्ते, सुदर्शना । चउविह कले पञ्चते, तं जहा-प्रमा-
णकाले १ अहाउनिव्वत्तिकाले २ मरणकाले ३ अद्धाकाले

४ । से किं तं पमाणकाले ? पमाणकाले दुविहे पञ्चते, तं-
जहा—दिवसपमाणकाले १. राहपमाणकाले २ च-
उपेरिसिए दिवसे, चउपरिसिया राह भवइ । (सू० ४२४)

'नेल' मित्यादि. 'पमाणकाल' नि-प्रमीयन्-परिच्छेद्यन् यन
वर्षशतादि तत् प्रमाणं स चासौ कालश्चानि प्रमाणकालः
प्रमाणं वा-परिच्छेद्यन् वर्षादेत्प्रधानस्तदर्थो वा. कालः
प्रमाणकालः—अज्ञाकालस्य विशेषा दिवसमादलक्षणः. आ-
ह च—“दुविहो पमाणकालो, दिवसपमाणं च होइ राह य ।
चउपरिसिओ दिवसो, राह चउपरिस्ती चव ॥ १ ॥ ”

'अहाउनिव्वत्तिकाल' ति-यथा-यन प्रकाण्ययुगे निवृ-
त्तिः—इत्यने तथा यः कालः—अवस्थितिरनौ यथायुग्नि-
वृत्तिभासो—नारकाद्ययुक्तलक्षणः, अर्वाच्चाकाल एता-
युःकामानुभवविशिष्टः स्वभावैव संसाज्जीवानां स्यात्,
आह च—“नरइयतिरियमणया, द्वाण अहाउयं तु जे
ज्जे । निव्वत्तियमअभव, पालोत्त अहाउकालो सा ॥ १ ॥ ”

'मरणकाल' नि-मज्जेन विशिष्टः कालः मरणकालः—अद्धा-
कालः एव. मरणमेव वा कालो मरणस्य कालपर्यायस्या-
मरणकालः, 'अद्धाकाले' ति—समयादयो विशेषास्तद्वयः
का तो उद्धाकालः—चन्द्रमर्यादिकपारिवर्तिशेषोऽर्द्ध तीयद्वीप
समुद्रान्तर्गता समयः—आह च—“समयाधालियमुहुता,
दिवसच्छाहोणकपक्कमासा य । सेयच्छाहुणपणिया, सम-
रओस्साल्लपपरिगट्टा ॥ १ ॥ ” म० ११ श० १३ उ० ।

एणहि णं भेत ! पलिओवममागरोवमेहिं किं पयोयणं ?
सुदर्शना ! एणहिं पलिओवममागरोवमेहिं नरइयति वक्ख-
जाणियमणुस्सदवाणं आउयाइं मविज्जेति । (सू० ४२६)

(एतत्कथा 'महत्त्व' शब्द पष्ठ भाग उक्ता ।)

सुदर्शनकूट-सुदर्शनकूट-न० । पाश्चात्यकवक्त्रपर्यवस्य अ-
ष्टेः कूट. स्था० १० डा० ३ उ० ।

सुदर्शनपुर-सुदर्शनपुर-न० । मालवदेशीय स्वनामकयाते
नगरं. उत्त० ६ अ० । सुदर्शनपुरे शिशुतागा नाम कृद्गर्भः ।
आ० १० अ० । 'समाहास' शब्दऽस्तिअव भागं कथा गता ।

सुदर्शना-सुदर्शना-स्त्री० । शोभनं दर्शनं दृश्यमाननया य-
स्याः नयनमनोहारिण्यात् सा सुदर्शना । जम्पा सुदर्शना-
याम्. कल्प० १ अधि० ७ छण । जी० स्था० ३ उ० । प्र-
अ० । पृथ्वीपरिणामं उत्तरकुरुपु जम्बूद्वीप, स० ।

जंभू णं सुदर्शना अद्धजे अहाइ उद्धे उच्चतेणं पण्ठा ।
स० ८ सम० ।

('जंभू' शब्दं वक्रव्यनोक्ता पाश्चात्याजनपर्यवस्य उत्तरदिक्कन-
न्दापुष्करिण्याम्, स्था० ४ डा० ३ उ० । जी० । ती० ।
अव्यभिजिनस्य निष्क्रमणशिविकायाम्, आ० १० अ० ।
स० । आ० १० । धरणस्य नागकुमारान्द्रस्य लोकपालाना-
मप्रमहिय्याम्, स्था० ४ डा० १ उ० । कालमहाकालयोः
पिशाचैन्द्रयोरप्रमहिय्याम्, स्था० ४ डा० १ उ० । शकटकु-
मारस्य गणिकायाम्, स्था० १० डा० ३ उ० । ('लगड' शब्दे
कथा) चतुर्धवलक्ष्मणार्त्तः स० । आ० १० । जमासीमायो-
या धीरुद्विहति, श्रीनादधीरस्वामिनो बुद्धितुः उच्यते वा

सुदर्शनेति वा अनवद्याङ्गीति वा नामेति । विशे० ।
 “जेट्टा सुदंसणा जमालिणां ध्वत्ति” ज्येष्ठा सुदर्शना अनव-
 द्याङ्गीति जमालिगृहिणीनामानि । अन्त्ये तु व्याचक्षते-ज्ये-
 ष्ठा महती सुदर्शना नाम भगवतः धीमन्महावीरस्य भगि-
 नी तस्याः पुत्रां जमाली अनवद्याङ्गी नाम भगवतो दुहितृ
 जमालिगृहिणीति । विशे० । स्था० उत्त० कल्प० । आ० क० ।
 आ० म० । आ० चू० । आचा० । सामिस्स जेट्टा भांगली सु-
 दंसणा नीमे पुत्रो जमाली । आ० चू० १ अ० । सिंहलद्वीप-
 राजस्य चन्द्रगुप्तस्य दुहितरि , ती० ६ कल्प० । साकेतन-
 गरराजस्य : चन्द्रावतंसकस्य भायायां सागरचन्द्रगु-
 प्तचन्द्रायामानरि , आ० म० १ अ० । धनगिरिदुहितरि ,
 आ० चू० १ अ० ।

सुदाक्षिण-सुदाक्षिण-पुं० । प्रार्थनाभङ्गमीरौ आवके, ध० र० ।
 १ अधि० १ गुण ।

सुदाक्षिण-सुदाक्षिण न० । गम्भीरघोरचेतसः प्रकृत्यैव
 प्रकृत्याभिर्यागपरद्व्यालुत्वनिरुपधिपरदु स्प्रहाणच्छायाम् ,
 डा० १२ डा० ।

सुदाक्षिण इत्यष्टमं गुणं वृण्वसाह—

उपयर्ह सुदाक्षिणो, परसिमुज्झिमसकजवावरो ।

तो होइ गज्झवको, ऽणुवत्तणीओ य सव्वस्स ॥१५॥

उपकराद्युपकारतया प्रवृत्तनेऽप्यथितसारतया सुदाक्षि-
 ण्यः-शोभनदाक्षिण्यवान् । काऽऽधः-याहिह परलोकापका-
 रि प्रयोजनं तस्मिन्नेव दाक्षिण्यवश पुनः पापहेतावपीति
 सुशब्देन दाक्षिण्यं विशेषितम् । परवामन्यथा कथमित्याह-
 उज्झितस्वकायेवपारः—परित्यक्तामप्रयोजनप्रवृत्तः त-
 तः कारणाद्भवति प्राज्ञवाक्योऽनुलङ्घनीयादेशः, तथाऽनुव-
 र्त्तनीयश्चाभीष्टवाहेतुश्च सर्वस्य धार्मिकलाकस्य । स हि
 किल सुदाक्षिण्यगुणैककामोऽपि धर्ममासेवते शुल्लककु-
 मारवत् । ध० र० १ अधि० ८ गुण ।

सुदाह-सुदह-पुं० । स्वनामख्यातं नागकुमारं, यः पूर्वमेव
 सिंहवत् मारुतः वीरजनेन्द्रं गङ्गां नावा तरन्तमुपसृष्टवान्
 कम्बलशम्बलाभ्यां निवारितः । आ० चू० १ अ० । नागा-ना-
 गकुमारः सुदर्शनामा सिंहजीवा भगवत उपसर्गं कर्तुं
 मारब्धवानिति । आ० म० १ अ० । आ० क० । ति० चू० ।

सुदाम-सुदाम-पुं० । जम्बूद्वीपं भरतक्षेत्रं अतीतायासुस्व-
 पियां जातं कुलकर्णदे, स्था० ७ डा० ३ उ० । स० । ति० ।

सुदिह-सुदह-त्रि० । सम्यगदृष्टि, उत्त० १२ अ० । स्था० । डा० ।
 अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः दृढमपवर्गादिहेतुतयोपस्थे , प्रश्न०
 २ संव० द्वार ।

सुदिहि-सुदहि-स्त्री० । सुशब्दः प्रशंसायाम् । शोभना दृष्टिः
 सुदृष्टिः । आ० म० १ अ० । सम्यगदृष्टि, डा० १७ डा० । स-
 म्यक्त्वं , विशेष० ।

सुदीहीनारी-सुदीर्घनिर्हादिन्-त्रि० । अहस्वप्रतिरेवे , प्रश्न०
 ३ आश्न० द्वार ।

सुदीर्हदी-सुदीर्घदर्शिन्-पुं० । सुपर्यलोचितपरिणामसुन्द-
 रकार्यकारिणं , ध० र० १ अधि० १ गुण । स किल पारि-
 णामिकया बुद्ध्या सुन्दरपरिणाममवैहिकमपि कार्यमारभते
 (प्रब० २३६ द्वार) इति पञ्चदशं आवकगुणं, ध० र० १ अधि०
 १ गुण । वश्य० ।

२५०

सम्प्रति पञ्चदशं दीर्घदर्शिचगुणमाह—

आदवइ दीर्हदी , सयलं परिणामसुंदरं कजे ।

बहुलाममप्यकेसं, सिलाहिगिजं बहुजजाणं ॥ ३२ ॥

आग्भते—प्रतिजानीते दीर्घं परिणामसुन्दरं कार्यमिति
 गम्यते, क्रियाविशेषणं वा द्रष्टुमवलोकयितुं शीलमस्येति दी-
 र्घदर्शी सकलं—समस्तं परिणामसुन्दरम् आयतिस्तुलावहं
 कार्यम्—कृत्यं तथा बहुलाभं-प्रचुराभीष्टनिष्पन्नकमलपङ्क्तये-
 स्तोकायासं श्लाघनीयं-प्रशंसनीयं बहुजनानां-स्वजनपरज-
 नानां शिष्टानामिति भावः स हि किल पारिणामिकया
 बुद्ध्या सुन्दरपरिणाममवैहिकमपि कार्यं करोति धनश्रे-
 णिवत् । ततो धर्मस्यापि स पर्याधिकारीति । ध० र० १
 अधि० १५ गुण ।

सुदकर-सुदुकर-त्रि० । सुनरा दुष्करं, उत्त० १६ अ० ।

सुदतर-सुदुस्तर-त्रि० । दुःखोत्तार्ये , स० १४५ सम० ।

सुदुल्लह-सुदुर्लभ-त्रि० । अतिशयदुर्गमे, उत्त० १ अ० । विषा० ।

सुदेशिय-सुदेशित-त्रि० । पर्षदि नानाविधप्रमाणैरभिहितं ,
 प्रश्न० १ संव० द्वार ।

सुदर-सुद्वार-पुं० । उज्जयन्तशैलं जिनायतनद्वारस्थाने, ती० ३
 कल्प । (या हि द्वारमुद्घाटयन्नापि न लक्ष्यते विस्त्रिप्तकार्यै-
 रुच्यति 'उज्जयन्त' शब्दे द्वितीयभागे ७३६ पृष्ठ उक्तम् ।)

सुदुं-सूदयितुम्-अव्य० । विनाशयितुमस्यर्थे, ति० चू० १० उ० ।

सुधी-सुधी-पुं० । सुष्ठु धीर्यस्य । पण्डितं , सुन्दरबुद्धीं ,
 स्त्री० । सुष्ठु ध्यायति सु-धैर्यं किम् । सुबुद्धियुक्तं, ति० वाच० ।

प्रशस्तबुद्धी, ध० १ अधि० “ क्रियन्ते केवलं स्थूलाः, सुधी-
 स्तु फलमश्नुते । इत्या दलन्ति कष्टेन । जिह्वा गिलति लील-
 या ॥ १ ॥ ” कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सुधोयपर-सुधौततर-त्रि० । सर्वशोधिते, भ० ६ श० १ उ० ।

सुद-शुद-त्रि० । “ शपाः सः ” ॥ ८१ । २६० ॥ इत्यनन शका-
 रस्य सकारः । प्रा० । अवदाने, सूत्र० १ श्रु० १४ अ० । नि-
 कलङ्के, आव० ६ अ० । सूत्र० । शुद्धादिना उज्ज्वलं, कल्प०
 १ अधि० ३ क्षण । निर्दोष, सूत्र० १ श्रु० ११ अ० । डा० । प-
 ज्ञा० । कषायकालुष्यरहितं, उत्त० ३ अ० । केवलं, विशे० ।
 उद्गमादिदोषशून्यं निरुपाधी, सूत्र० १६ अ० । अलपङ्कते ,
 स्था० ३ डा० ३ उ० । अवदाने, सूत्र० १ श्रु० ११ अ० । जात्या-
 दिना निर्मलक्षानादिगुणतया कालापक्षया वा शुद्धं, स्था० ४
 डा० १ उ० । पापानुबन्धरहितं, आचा० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।
 विमलं, जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० । भङ्गादेषवर्जितं, सू० म०
 २० पाठ० । पूर्वोक्तवचनदोषरहितं, प्रश्न० १ संव० द्वार ।

सुद्वर्गधारा-शुद्वर्गधारा-स्त्री० । गन्धधारामस्य वनस्पद्यौ
 मूल्यायाम् , स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सुद्वचरणजोग-शुद्वचरणयोग-पुं० । मोक्षे संयतव्यापारेषु
 मुखवार्त्तिकार्त्तप्रयुक्तगात्रिषु , पं० व० १ द्वार ।

सुद्वर्जाङ्कुलसिय-शुद्वर्जाङ्कुलान्वित-त्रि० । शुद्धा विशु-
 द्धवैधाह्यवर्तुषणस्ततो जाताः मादृक्काः, कुलं पिप्लव-
 स्ताभ्यामभिवनस्सम्पन्नः । मातापितृसम्पन्ने, ध० ३ अधि० ।

मुद्वचय-शुद्वचय-पुं० । निश्चयनं, पं० चू० ४ कल्प ।

सुद्धसादि-शुद्धासादि-न० । चरणकरणाभ्यां गार्ह्ये शुद्धा-
हारप्रद्वयं, द्रव्या० १ अश्या० ।

सुद्धता-शुद्धता-स्त्री० । शुद्धस्वभावः, द्रव्या० १२ अश्या० ।

सुद्धदंत-शुद्धदन्त-पुं० । स्वनामक्यान् अन्तर्द्विप, तन्म्ये मनुष्ये
च । स्था० ३ डा० ३ उ० । ('अन्तरदीप' शब्दे प्रथमभागे ६७ पृष्ठ
तद्वक्तव्यता उक्ता ।) राजगृहे श्रमिकस्य राज्ञा धारयताक्यायां
भाषीयां ज्ञानं पुत्र, अणु०-वर्ग५ अ० । (स च वीरान्तिके प्रस-
ज्य बोद्धव्येति प्रवक्ष्यापयार्थं परिपाल्य जयन्ते कलेप उप-
पद्य महाविदेहं मेत्स्यतीत्यनुत्तरेपपातकदशानां द्वितीयव-
र्गस्य पञ्चमं अश्वयन्ते मृचिन्तम् ।)

सुद्धदन्तीपासगाह-शुद्धदन्तीपासनाथ-पुं० । शुद्धदन्तीनाम-
रीस्थिते पाशनाथ, ना० ३१ कल्प ।

सुद्धधम्मरयणस्थि-शुद्धधर्मरत्नार्थिन्-त्रि० । रत्नानि धैर्या
दीनि तानि अश्वयन्तीत्येवं शिला येन, यद्वा-तेर्यथ-प्रया-
जने विद्यते येषान्ते रत्नार्थिनः । शुद्धधर्मे एव रत्ने महामृ-
द्वयमाश्लिष्यं शुद्धधर्मरत्नं तस्याग्निना-वाङ्मोचन्तः । शुद्ध-
धर्मरूपमहामृद्वयमाश्लिष्यस्य वाङ्मोचन्तः, दर्श० २ तत्त्व ।

सुद्धधम्मसंपत्ति-शुद्धधर्मसम्प्राप्ति-स्त्री० । शुद्धधर्मावधारात्,
पं० सू० ।

शुद्धधर्मसंप्राप्तिः कुत इत्याह—

सुद्धधम्मसम्पत्ती पावकम्मविगमासो ।

शुद्धधर्मा-यथादिनं, तस्य सम्यक्प्राप्तिः सम्प्राप्तिः-भावप्रा-
प्तिरित्यर्थः, पापकर्म मध्यात्ममाहन्तीत्यादि तस्य विगमः-वि-
शिष्टो गमः अपुनर्वन्धकत्वेन पुनर्भाव इति यावत्सम्प्राप्ता-
पकर्मविगमात् । पं० सू० १ सू० ।

सुद्धधी-शुद्धधी-स्त्री० । निर्मलबुद्धिः, द्रव्या० ७ अश्या० ।

सुद्धपउम-शुद्धपथ-न० । कुसुमान्तर्गच्छिषुक्तं पुण्डरीकं, उपा०
१ अ० ।

सुद्धपञ्चवद्विगणयमत-शुद्धपर्यायाधिकनयमत-न० । शुद्ध-
पर्यायाधिकनयमित्यान्ते, नया० ।

सुद्धपरिणाम-शुद्धपरिणाम-त्रि० । सम्यग्मार्गोपदेशके, पं०
ब० २ डार ।

सुद्धपरिहार-शुद्धपरिहार-पुं० । यत् विशुद्धस्मृतं पञ्चयाम-
मनुत्तरधर्मे परिहृयत परिहारशब्दस्य परिभोगोऽपि वस्ते-
मानस्यारस्य शुद्धपरिहारः । शुद्धस्य सतः परिहारः पञ्चया-
मानुत्तरधर्मे करणं शुद्धपरिहार इति व्युत्पत्तेः । यदि वा-
यो विशुद्धकल्पविवहारः क्रियते स शुद्धपरिहारः शुद्धभा-
सौ परिहारश्च शुद्धपरिहारः । परिहारभेदे, व्य० १ उ० ।
('परिहारद्व' शब्दे पञ्चमभागे ६६० पृष्ठ एतद्वक्तव्यता उक्ता ।)

सुद्धपरूवग-शुद्धपरूपक-त्रि० । सम्यग्मार्गोपदेशके, दर्श०
६ तत्त्व ।

सुद्धपाण-शुद्धान्मन्-त्रि० । शुद्ध आत्मा-अन्तरात्मा यस्य सः
निर्मलान्तःकरणं, सूत्र० १ अ० १५ अ० ।

सुद्धपदव-शुद्धान्मन्-न० । निर्मले सकलपुद्गलात्सेव्य-
हिते ज्ञानदर्शनचारित्र्यवीर्याव्यावाधामूर्त्त्यनन्तगुणपर्याय-
नित्यानित्याद्यनन्तस्वभावस्य असंख्यप्रदेशोऽस्वभावपरिणा-

मिनि स्वरूपकर्मत्वभोक्तृत्वादिधर्मोपदे, अष्ट० ४ अष्ट० ।
सुद्धपविच्छि-शुद्धान्मन्-स्त्री० । निरवधकियायाम्, पञ्चा०
७ विव० ।

सुद्धपर्वम-शुद्धप्रवेश्य-त्रि० । शुद्धानि च तानि प्रवेशयानि
च शुद्धप्रवेशयानि । राजसभाप्रवेशाक्षिन्तेषु, औ० ।

सुद्धबुद्धमहाव-शुद्धबुद्धस्वभाव-त्रि० । शुद्धः-सर्वपुद्गलात्से-
धराहतः बुद्धः-ज्ञानमयः स्वभावा यस्य सः शुद्धबुद्धस्वभा-
वः । विशुद्धज्ञानमयस्वभावापेक्षितं, अष्ट० ११ अष्ट० ।

सुद्धबोहपमर-शुद्धबोधप्रसर-पुं० । प्रधानमत्यवकाशं, जीवा०
११ आध० ।

सुद्धभाव-शुद्धभाव-पुं० । सन्दनुष्ठाने, पञ्चा० १४ विव० । सु-
स्वभावे, प्रथम० ४ संव० द्वार ।

सुद्धमह-शुद्धमति-पुं० । एकविंशतितमं भारतार्नातं जितं,
प्रथ० ७ द्वार ।

सुद्धवत्थ-शुद्धनस्व-न० । शुचियस्मनं, उत्तरीयवाससि, मि-
तवाससि च । पञ्चा० ४ विव० ।

सुद्धवाय-शुद्धवात-पुं० । वायुजीवभेदे, शुद्धा वायवः स्तोके
स्तोके प्रयान्ति । उत्त० ३६ अ० । मन्दान्तिप्रतवायौ, भ०
१५ श० । चर्माभ्यां विगतं इत्यन्ये । जी० १ प्रांत० । शीत-
कालादिषु शुद्धः वातः । आना० १ अ० १ अ० ७ उ० ।

सुद्धवाय(या)णुयोग-शुद्धवागनुयोग-पुं० । शुद्धा अनपक्षित-
वाक्यार्थतया वाक्-वचने सूत्रान्त्यधेस्तस्या अनुयोगा-
विचारः शुद्धवागनुयोगः । सूत्रांश्चकार, अनु० । ('अणुआ-
ग' शब्दे प्रथमभागे ३४३ पृष्ठस्य स्वरूपमुक्तम् ।)

सुद्धविगड-शुद्धविकट-न० । उष्णोत्के, कल्प० ३ अधि०
२ जग । स्था० । वृत्तान्तरादिप्राप्ते शुद्धजनं, ग० २ अधि० ।

सुद्धबुद्धिजंग-शुद्धबुद्धियांग-पुं० । निर्मलबोधसंबन्धे, तद्व-
ति, त्रि० । पञ्चा० ८ विव० ।

सुद्धचेय-शुद्धचेतस्-त्रि० । विद्वन्महामोहलम्पटमानसे,
हा० ३१ अष्ट० ।

सुद्धवज्जा-शुद्धशय्या-स्त्री० । पद्मजप्रामस्य सप्तम्यां मूत्र-
भायाम्, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सुद्धमभाव-शुद्धस्वभाव-त्रि० । उपाधिभाववहितान्तर्भाव-
पारंगते, द्रव्या० १२ अश्या० ।

सुद्धमुत्त-शुद्धमूत्र-त्रि० । शुद्धमवदन्तं यथावस्थितवस्तुप-
रूपणतोऽध्ययनतश्च सूत्रं-प्रवचनं यस्यासौ शुद्धमूत्रः । यथा-
वस्थितमूत्रप्ररूपकं, सूत्र० २ अ० १५ अ० ।

सुद्धाग्नि-शुद्धाग्नि-पुं० । अयापिगदानुगतोऽग्नी, विद्युता-
दिरूप वा । जी० ३ प्रांत० १ अधि० २ उ० ।

सुद्धादाण-शुद्धानि-त्रि० । शुद्धमवदानमादानं-चारित्रं य-
स्य सः । निर्मलचारित्रं, सूत्र० १ अ० १६ अ० ।

सुद्धापाणय-शुद्धापानक-न० । हस्तस्पर्शरूपे अपानकभेदे,
भ० १५ श० ।

सुद्धामय-शुद्धाशय-पुं० । निर्मलाध्यवसाये, पञ्चा० १० विव० ।

सुद्धासयजोग-शुद्धाशययोग-पुं० । शुभाध्ययसायसंबन्धे,
शुभाध्ययसायादि बोधबीजे स्यात् । पञ्चा० १६ विव० ।

मुद्धि-शुद्धि-आ० । “शौचः सः” ॥८१॥२६०॥ इत्यनेन शका-
रस्य लकारः । प्रा० । पापक्षयण निर्मलनायाम्, पाप क्षाना-
वरणोयादि सम्यग्ज्ञानादिशुण्यविद्यानहेतुघातकर्मोच्यते ।
तत्क्षयण यावती कानिदशतोऽपि निर्मलता संभवात् सा
शुद्धिरुच्यते । प्रा० ३ विव० ।

अधुना शुद्धिमाह—

शामं ठवणा सुद्धी, दव्वसुद्धी अ भावसुद्धी अ ।

एएसिं पतेअं, परवणा होइ कायव्वा ॥२८३॥

नामशुद्धिः स्थापनाशुद्धिर्द्रव्यशुद्धिश्च भावशुद्धिश्च । एते-
षां नामशुद्ध्यादीनां प्रत्येकं प्रकरणं भवति—कस्मैत्येति
गाथार्थः ।

तत्र नामस्थापने जुगलन्यादनङ्गीकृत्य द्रव्यशुद्धिमाह—

तिविहा उ इव्वसुद्धी, तद्व्वांदासअं पाहाणे अ ।

तद्ववगमाएमो, अणणममीमा हवइ सुद्धी ॥२८४॥

त्रिविधा तु द्रव्यशुद्धिर्भवति तद्द्रव्यत इति तद्द्रव्यशुद्धिः,
आदेशत इति आदेशद्रव्यशुद्धिः, प्राधान्यतश्चेति—प्राधान्यद्र-
व्यशुद्धिश्च । तत्र तद्द्रव्यशुद्धिः अनन्येति अनन्यद्रव्यशुद्धिः,
यद् द्रव्यमनेन द्रव्येण सहासंयुक्तं सच्छब्दं भवति क्षीरं द-
धि वा असौ तद्द्रव्यशुद्धिः, आदेश मिथ्या भवति शुद्धिर-
न्यानन्यविषया । एतदुक्तं भवति—आदेशतो द्रव्यशुद्धि-
र्द्विविधा—अन्यत्वेनानन्यत्वेन च । अन्यत्वं यथा शुद्धवासा
व्यदत्तः, अनन्यत्वं शुद्धदन्त इति गाथार्थः ।

प्राधान्यद्रव्यशुद्धिमाह—

वणेरसगंधकासे, समणुप्पा मा पहाणओ सुद्धी ।

तत्थ उ सुक्किलमहुरा, उ संमया चेव उक्कोमा ॥२८५॥

वणेरसगन्धस्पर्शेषु या मनोज्ञता—सामान्येन कम-
नीयता, अथवा—मनोज्ञता यथाभिप्रायमनुकूलता सा प्र-
धान्यतः शुद्धिरुच्यते । तत्र चैवभूतान्विताव्यातकरं शु-
क्लमधुरी वणेरसः । तुशब्दान्—सुराभिसृद् गन्धस्पर्शौ च
संमनौ, यथाभिप्रायमात्रं प्रायो मनोज्ञः, बहुनामिन् प्र-
वृत्तिर्लाभदेः, उत्कृष्टौ च कमनीयौ च । सशब्दस्य व्य-
वहित उगम्यास इति गाथार्थः । उक्का द्रव्यशुद्धिः ।

अधुना भावशुद्धिमाह—

ममव भावसुद्धी, तवभावाएसअं पहाणे अ ।

तवभावगमाएमो, अणणममीमा हवइ सुद्धी ॥ २८३ ॥

‘एवञ्च’ इति—यथा द्रव्यशुद्धिस्तथा भावशुद्धिरपि, त्रिवि-
धेत्यर्थः, तद्भाव इति—तद्भावशुद्धिः आदेशत इति—आ-
वेशभावशुद्धिः प्राधान्यतश्चेति—प्राधान्यभावशुद्धिश्च । तत्र
तद्भावशुद्धिः अनन्येति—अनन्यभावशुद्धिस्तद्भावशुद्धिः,
यो भावाऽन्येन भावेन सहासंयुक्तः सन् शुद्धो भवति बुधु-
क्षितान्तराद्यभिलाषवधसौ तद्भावशुद्धिः । आदेशे मिथ्या भ-

वति शुद्धिस्तद्रव्यानन्यविषयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—आदेश-
भावशुद्धिर्द्विविधा—अन्यत्वं, अनन्यत्वं च । अन्यत्वं यथा
शुद्धभावस्य साधार्मुकः, अनन्यत्वं शुद्धभाव इति गाथार्थः ।

प्रधानभावशुद्धिमाह—

दंमणनाणचरित्ते, तवोविसुद्धी पहाणमाएमो ।

जम्हा उ विसुद्धमलो, तण विसुद्धो हवइ सुद्धो ॥२८७॥

दर्शनज्ञानचरित्रेषु दर्शनज्ञानचरित्रविषया तथा तपोवि-
शुद्धिः प्राधान्यादेश इति—यद्दर्शनादीनामादिश्यमानानां
प्रधाने सा प्रधानभावशुद्धिः, यथा दर्शनादिषु क्षाधिकारिणि
ज्ञानदर्शनचरित्राणि, तपःप्रधानभावशुद्धिः—आन्तरतपो-
ऽनुष्ठानागमनिर्मात । कथं पुनरन्ये प्रधानभावशु-
द्धिरात ? , उच्यते—एभिर्दर्शनादीभिः शुद्धयेत्साद्धि-
शुद्धमलो भवति साधुः, कर्ममलरहित इत्यर्थः ।
तेन च मलेन विशुद्धो—मुक्ता भवति सिद्ध इत्यतः प्रधा-
नभावशुद्धिर्धैर्यशालान्येव दर्शनादीनीति गाथार्थः । दश० ७
अ० । संथा० । (वाक्यशुद्धिस्वरूपम् ‘वक्तुंशुद्धि’ शब्दे षष्ठ-
भागे गतम् ।) शोधने शुद्धिः तत्र द्रव्यशुद्धिः, भावशु-
द्धिश्च । द्रव्यशुद्धिर्जलान्वयादिका । उक्तं च—“अबर-
लाहमहीणं, कमसा जह मलकलंकपकीणं । सुउक्ता-
घणयणसंमो, होहिति जलानलाइक्का ॥ १ ॥ ”
भावशुद्धिस्तु सत्यमस्य कुचारित्राणि इति, जलान्वयादिशु-
द्धीनां मध्ये यथादर्शने यथाख्यातसम्यक्त्वं पुनर्मिथ्यात्वाऽ-
गमनात्, तन्महती शुद्धिस्तथैवमर्पात भावः । संथा० ।

शुद्धौ यस्मात्प्राप्त्यां दृष्टान्तः—

“पुरं राजगृहं नाम, अंगकलत्रं भूपतिः ।

रजकस्यापयन्तौम—युगले ज्ञाननाय सः ॥ १ ॥

तेन तद्ग्रायंयदेत्तं, वसिष्ठाणां कौमुदीमहं ।

अभयश्रीलोकौ तत्र, पश्यन्तो लुप्तमुत्सवम् ॥ २ ॥

तत्ताम्बुलाद्रैर्मिलिते, रजकस्ते गृहागतं ।

दृष्ट्वा सौम संततं, स द्राक् क्षारैश्शोधयत् ॥ ३ ॥

प्रातरानीतवान् पृष्टः, सद्राव रजकोऽब्रवीत् ।

द्रव्यशुद्धिर्भावशुद्धिस्तत्कालालोचने यतः ॥ ४ ॥ ” आ०
क० ४ अ० ।

सुद्धिपन-शुद्धिप्राप्त-त्रि० । अयार्माकृष्टकर्मक्षयोपशमे, पञ्चा०
४ विव० ।

सुद्धेसग-शुद्धेपण-त्रि० । दर्शयणादीपराङ्गते आहागदौ
आचा० १ अ० ६ अ० ५ उ० ।

सुद्धेसणिय-शुद्धेपणिक-त्रि० । सुद्धेपण-शुद्धिदिशोपपरिहात
तः पिण्डप्रहणे तद्वाञ्छ शुद्धेपणिकः । भ० २५ श० ७ उ० ।
शुद्धस्य वा निर्व्यञ्जनस्य कुरादेरेषणा येषामस्ते ते तथा ।
सूत्र० २ अ० २ अ० । तथाविधाभिप्रदात् एषणाशुद्धमाहके ;
अ० । स्या० ।

सुद्धोदय-शुद्धोदन-न० । उपशकादिर्वर्जिते शोदनं, भ० ३
श० १ उ० । शाक्यादिभ्यश्च शुद्धस्य पितरि, पु० । सम्भ० ३ कार्पडा
सुद्धोदय-शुद्धोदक-न० । अन्तरिक्षसमुद्भवे नद्यादिगते च

जले, प्रज्ञा० १ पद० । स्वभावनिर्मलोदकं, कल्प० १ अधि० ३ क्षण० । स्वाभाविकं जले, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । तद्वागस-
मुद्रनदीहृदायटादिगते जले, आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

सुद्धोयणि-शौद्धोदनि-पुं० । " उत्सौन्दर्यादौ " ॥ ८१ ॥ १६० ॥

इत्यनेन आकारस्य उकारः । प्रा० । शाक्यसिंहनामके गौ-
तमगोत्रोत्पत्तेरौद्धि, आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० । सूत्र० ।

सुधीरधम्म-सुधीरधर्मन्-त्रि० । धीः-बुद्धिस्तया राजते इति
धीरः, धीरः सुप्रतिष्ठितो धर्मः धृत्वाग्निश्रव्या येषां ते सुधी-
रधर्माः । धृत्वाग्निश्रव्यधर्मवत्सु । सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।

सुपइड्ड-सुप्रतिष्ठ-न० । लोकोत्तरं भाद्रपदे मासे, कल्प० १
अधि० ६ क्षण० । सू० प्र० । स्वनामक्याने नगरे, यत्र सिंह-
सेनकुमारपिता महासेननामा राजा अभूत् । विषा० १ ध्रु०
६ अ० । (तत्कथा ' देवदत्ता ' शब्दे चतुर्थभागे २८२
पृष्ठे गता ।) धावत्यां नगर्यां जाते गृहपतौ, अन्त०
६ वर्गे १० अ० । (मन्त्रवीरान्तिके प्रप्रत्य स्ततिविज्ञान-
वर्षाणि आमस्य परिपालय विपुले एवमेति सिद्ध इत्यन्त-
कृद्देशानां पञ्चवर्गस्य पञ्चमऽध्ययने सूचितम् ।) पुष्पपात्र-
विशेष, जे० २ वृत्त० ।

सुपइड्डग-सुप्रतिष्ठक-न० । आधारविशेष, रा० ।

तेमि णं तोरणाणं पुरतो दो दो सुप्रतिष्ठगा पण्णा ,
तेणं सुप्रतिष्ठगा णाणाविहपमाहणभंडरिइया इव चिद्धं-
ति सव्वोमहिपडिपुष्पा सव्वरयणाया अच्छां जाव
पडिरूवा ।

' तेमि णमि ' त्यादि, तेषां तोरणाणां पुरतो द्वौ द्वौ सुप्रति-
ष्ठकौ-आधारविशेषौ प्रकृता, ते च सुप्रतिष्ठकाः सुमवैष-
प्रतिष्ठिताः नानाविधैः पञ्चवर्गैः प्रसाधनभाष्यैश्च बहुप-
रिपूर्णा इव तिष्ठन्ति, उपमाभावना प्राप्यत् । ' सव्वरयणा
मया ' इत्यादि, तथैव । रा० । स्थापनके, जे० २ वृत्त० ।
" सुपइड्डा वा संधिइए लेए " तच्छेदहारोपितजवारकादि
गुह्यतः । भ० ११ श० १० उ० । शाक्यस्य, तच्छेद उपरि
स्थापितकलशादिकं ग्राह्यम् । भ० ७ श० १ उ० ।

सुपइड्डाभ-सुप्रतिष्ठाम्-न० । उत्तरयोः कृष्णराज्योर्मध्ये लो-
कान्तिकविमाने, यत्र आह्वया देवता निवसन्ति । स्था० ८
ठा० ३ उ० । भ० । स० ।

सुपइड्डिय-सुप्रतिष्ठित-त्रि० । सुष्ठु मनोज्ञतया प्रतिष्ठिताः
सुप्रतिष्ठिताः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० जे० । संप्रतिष्ठान-
वत्सु, न० । रा० ।

सुपइड्डियजस-सुप्रतिष्ठितयशस्-त्रि० । अद्याह्नक्यातिकं,
प्रश्न० २ संव० द्वार ।

सुपइय-सुप्रतिष्ठ-पुं० । सूर्यस्य ज्योतिष्केन्द्रस्य पूर्वभवजीवे
आवर्त्तोवास्तव्यं स्वनामक्याने गृहपतौ, नि० १ ध्रु० ३ व-
र्ग ३ अ० । (' सूर ' शब्दे कथा वक्ष्यते ।)

सुप्रतीत-पुं० । अहोरात्रस्य पञ्चमे मुहूर्ते, कल्प० १ अ-
धि० ६ क्षण० ।

सुप्रक-सुप्रक-त्रि० । सुष्ठु पक्वं सुप्रकम् । सुन्दरपरिणते,
दश० ७ अ० ।

सुप्रकक्षोयरस-सुप्रकक्षोदरम्-पुं० । सुप्रकः सुपरिपाका-
गतो यः क्षोदरसः इक्षुरसः तक्षिणश्च आसवोऽपि सुप्रक-
क्षुरसः । मधुभेद, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुप्रकक्षोदरसवरसुरा-सुप्रकक्षोदरसवरसुरा-स्त्री० । सुपरि-
पाकागतो यः क्षोदरसः-इक्षुरसस्तक्षिणश्च वरसुरा सुप्र-
कक्षोदरसवरसुरा । सुपरिपाकागतोऽक्षुरसनिष्पन्नायां श्रेष्ठ-
सुरायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुप्रकल-सुप्रक-त्रि० । शोभनपरिपाके, आव० ४ अ० ।

सुप्रकंसुरम्-सुप्रकंसुरस-पुं० । सुप्रकंसुमूलदलनिष्पन्ने र-
सः । प्रज्ञा० १५ पद ४ उ० ।

सुप्रकवजुन-सुप्रकवजु-पुं० । सुशीलानुकूलपरिवारोपेन,
ध० २० ।

स च चतुर्दशो गुणः—

अणुकूलधम्ममीलो, सुममायारो य परिगणो जस्स ।

एम् सुप्रकखो धम्मं, निरंतरायं तरह काउं ॥ २१ ॥

इह पक्षः परिवारः पारकर इत्येकोऽयं, शोभनः पक्षा य-
स्य च सुप्रकः । तमव विशेषणह—अनुकूलो धर्माविष्कारा-
रो धर्मशीलो धार्मिकः सुसमाचारः सदाचारचारी प-
रिजनः-परिवारो यस्य एष सुप्रकाऽभिधीयते । स च धर्मं
निरन्तरायं निष्पद्यते ' तरह ' इति शक्तोऽति कर्तुमनुष्ठानं भ-
द्रान्दिन्दुमारवर्धित । ध० २० १ अधि० १४ गुणः ।

सुप्रतिष्ठ-सुप्रतिष्ठ-त्रि० । सुष्ठु प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठः ।
आचा० १ ७ ५ अ० २ उ० । सुज्ञानतत्त्वे काकन्दिकापरना-
मके आर्यस्वहास्तशिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण० ।

सुप्रसिद्धि-सुप्रसिद्धि-पुं० । प्रणिधाने प्रणिधिः शोभनः प्र-
णिधिः सुप्रणिधिः । शोभनप्रणिधाने, दश० ४ अ० ।

सुप्रसिद्धिदिय-सुप्रसिद्धितेन्द्रिय-त्रि० । श्रोत्रादिभिः स्व-
विषय गाढसुपयुक्तं, दश० ५ अ० २ उ० ।

सुप्रस-सुप्रस-त्रि० । सुष्ठु शोभना वा प्रज्ञाऽस्यति सुप्रसः ।
स्वसमयपरसमयवेदिनां गीतार्थे, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । शो-
भनपक्षे भाषाद्वयोपेन, सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० ।

सुप्रस-सुप्रस-त्रि० । सुष्ठु प्रकारेण कथितं, आचा० १
ध्रु० ८ अ० १ उ० । सुष्ठु प्रकृता यथाचारं कृताः तथैव
सुष्ठु स्वमपरिहारसेवनेन प्रकर्षेण सत्यगासेषितेत्यर्थः,
अनकार्थवादाऽन्तानां क्षणिकसेवनार्थः । दश० ४ अ० ।

सुप्रत्या-सुप्रत्या-स्त्री० । अधोवास्तव्यायां दिक्कुमारिका—
याम्, नि० ।

सुप्रभक्त-सुप्रभक्त-पुं० । हरिकान्तेन्द्रलोकापाले, हरिसह-
न्दस्यापि लोकापाले, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

सुपरह-सुपह-पुं० । अश्वपुरराजधानीयुक्ते विजयक्षेत्रे, स्था० २ टा० ३ उ० । जम्बूद्वीपे भूराः पश्चिमभागस्थ स्त्रीनां वाया महानद्या दक्षिणभागस्थ चक्रवर्तिविजयक्षेत्र, स्था० ८ टा० ३ उ० । स्वनामस्थाने ब्रह्मलोकविमाने, नपुं० । स० ६ स० ।

दो सुपम्हा । स्था० २ टा० ३ उ० ।

सुपरकत-सुपराक्रान्त-त्रि० । सुष्टु पराक्रान्तं पराक्रमः तपः प्रश्रुतिकं येषु तानि । शोभनपराक्रमवत्सु, भ० ३ श० १ उ० । सुपरिउड-सुपरिभूत-त्रि० । निरुपद्रवस्थाननिवेशिते, शुद्ध-स्थानस्थानस्थालिभद्रवपुत्रे । तं० ।

सुपरिहाइ-सुपरित्यागिन्-त्रि० । सुष्टु शोभनेन प्रकारेण राज्यादि परित्यजनीत्येवंशीलः सुपरित्यागी । शोभनप्रकारेण परित्यागवति, उक्त० १८ अ० ।

सुपरिच्छिद्यकारग-सुपरिचितकारक-त्रि० । सुष्टु देशकाल-पुरुषाचार्यन श्रुतवत्, न च पीडितस्य कारकः सद्यः न यथाकथञ्चनकारी । तस्मिन्, इय० ३ उ० । (तत्स्वरूपम् 'ववहार' शब्दे पष्ठमागं उक्तम् ।)

सुपरिष्ठित-सुपरिस्थित-त्रि० । शोभनतया परिस्थिते, नि० ५० १ उ० ।

सुपरिस्थित-सुपरिनिष्ठित-त्रि० । अतिनिष्ठे, कल० १ अ० १ उ० ।

सुपरिमुद्धि-सुपरिशुद्धि-स्त्री० । सुष्टु विशुद्धौ, पञ्चा० ११ वि० ।

सुपमत्थ-सुप्रशस्त-त्रि० । अतिशयशुभं, पञ्चा० १६ वि० । आच० ।

सुपावय-सुपापक-त्रि० । पापयुते, उक्त० १२ अ० । 'कोहो य मा-स्ये य वहा य जनिं, मोमे अदत्तं च परिगहं च ते माहणा जा-द्विजाविहङ्गा, तां तु खेनाहं सुपावयाहं ॥' उक्त० १२ अ० ।

सुपास-सुपार्थ-पुं० । स्वनामस्थाने तीर्थकरे, आ० म० ।

सम्प्रति सुपार्थः तस्यायमोघतो नामान्वर्थः—शोभनानि पार्थाणि यस्यासौ सुपार्थः । तत्र सर्वे एव भगवन्त एव-भूनास्ततो विशिष्टे नामान्वर्थमभिधत्तसुराह—

गन्धगए जं जण्णी, जायसुपासा ततो सुपासजिणो ।

यतो गन्धते भगवति तत्प्रभावतो जननी जाता सु-पार्था शोभनपार्था ततो जिनः सुपार्थ इति नाम विषयीकृत एवं सामान्याभिधाने विशेषाभिधाने वा अधिकृत्यान्वर्थोभि-धानविस्तरो भावनीयः आ० म० १ अ० आ० ५० । जम्बू-द्वीपे भरतक्षेत्रे अस्यामवसर्पित्यां जाते सप्तमं तीर्थकरे, अनु० प्र० । जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे आगामिन्यामुन्मर्षित्यां जाते भ-विष्यन्तीयतीर्थकरे, स० । प्र० । ति० । जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे तृतीययायामुन्मर्षित्यां जाते तृतीये कुलकरे, स० । स्था० । महावीरस्य पितृव्ये, आच० २५ भु० ३ अ० कल्प० (सुपार्थस्य सर्वो बह्वयता 'नित्यय' शब्दे चतुर्थमागं २२५ पृष्ठ उक्ता) "तदहं उदाहज्जां सुपासां" तृतीय उदायिजीवः सुपार्थः भविष्यति । ती० २० कल्प० । स्था० । सुपार्थस्य पञ्चनवतिग-णाः, पञ्चनवतिगणधराश्च । ति० ।

सुपासस्म शं अरहस्मो पंचाणउइ गण्हा पंचणउइ गण्हा हान्हा । स० ६४ म० ।

सुपासे शं अरहा दो भणुसयाइ उहुं उचतेण होत्था । स० १५० म० ।

सुपासस्म शं अरहस्मो कलसीइ वाइसया होत्था । स० ८६ म० ।

सुपासा-सुपार्था-स्त्री० । पार्थापत्नीयायां पार्थनापत्न्य-शिष्यायाम्, स्था० ।

अज्ञा वि शं सुपासा पामावजिजा आगमेस्साए उस्स-प्पिशीए चाउआमं धम्मं पक्खित्ता सिज्जिहिति ० जाव अंतं काहिंति । (सू० ६६२ ×)

आर्याऽपि-आर्थिकाप सुपार्था सुपार्थाभिधाना-पार्था-पत्नीया पार्थनापत्न्यशिष्याः स्वपत्ने यामा महाव्रतानि यत्र स आनुयामस्तं प्रज्ञाप्य सन्त्यजन्ति । एतेषु न भयमतीर्थ-हर्त्तवनाप्यस्तं कश्चिन्कश्चिन् कवलित्वेन "भवसिज्जिओ उ भययं सिज्जिहस्सइ कएहात्तायाम्" इति वचनादिति भावः । स्था० ६ टा० ३ उ० ।

सुपिवासिय-सुपिपामित-त्रि० । सुतरामतिशयेन पिपा-मितः । अन्यन्तं तुषितं, उक्त० २ अ० ।

सुपीठ-सुपीठ-पुं० । पञ्चमऽहाराभुष्टेन, जं० ७ वक्त० ।

सुपुत्त-सुपुत्र-पुं० । सुशिक्षितत्वात् शोभनसूतो, स्था० ६ टा० ३ उ० ।

सुपुरिस-सुपुरुष-पुं० । दाशितात्यानां किंपुरुषाणामिन्द्रे स्था० ४ टा० ७ उ० । उत्तमतरं, पञ्चा० १२ वि० ।

सुपरिसपुर-सुपुरुषपुर-न० । स्वनामस्थाने नगरं, यत्र नग्न-जिद्राजा निवसन्ति । आ० ५० ४ अ० ।

सुपसल-सुपशल-त्रि० । सुतरामतिशयेन पेशलानि मनो-हराणि । अत्यन्तमनोहरं, उक्त० १२ अ० ।

सुप्प-सुर्प-न० । धान्यशोधकभाजनविशेषे, आ० १ सु० ८ अ० । सूत्र० । नि० ५० । प्रश्न० । आच० ।

सुप्पअ-सुर्पक-त्रि० । सुर्पे कृत्वा त्यज्यमाने बालके, यः शर्पे कृत्वा त्यज्यते तस्य सुर्पक एव नाम स्थाप्यते । अनु० ।

सुप्पइड्ड-सुप्रतिष्ठ-पुं० । सूर्यदेवस्य पूर्वभवे जीवे, स्था० १० टा० ३ उ० ।

सुप्पइड्डा-सुप्रतिष्ठक-न० । आधार्गवशेषे, जी० ३ प्रति० ४ आच० ।

सुप्पइड्डिय-सुप्रतिष्ठित-त्रि० । शोभनतया श्रेष्ठं, 'सुप्पइड्डिय-कुम्म व्व न्नाकरणा' सुष्टु शोभने यथा भवति एवं प्रति-ष्ठिताः कुम्भवत् उन्नतत्वेन चारयन्धरणाः पात्रायेषां ते तथा । जी० ३ प्रति० ४ आच० ।

सुप्पइसा-सुप्रतिज्ञा-स्त्री० । दक्षिणरुक्कसंघमिधकाञ्चनकूट-वास्तव्यायां महर्षिकविक्रुमारिकायाम्, स्था० ८ टा० ३ उ० । जं० ।

सुप्पउत्त-सुप्रयुक्त-त्रि० । सुष्टु प्रयुक्तं प्रयोगो व्यापारो यस्य स तथा । शोभनव्यापारवति, आ० १ सु० १ अ० ।

सुप्यगय-सुर्पगत-न० । सुर्पाकारे व्यजने, "सुप्यगयकक्षा-कारं भवति । सव्यज्जगव्यप्यसिद्धं तेषां वायं करेति" । नि० ५० १ उ० ।

सुप्पडिबुद्ध

अभिधानराजेन्द्रः

सुप्पबुद्धा

सुप्पडिबुद्ध-सुप्रतिबुद्ध-पुं० । आर्यसुहास्तनः शिष्यं , कल्प० २ अधि० ८ कण । “तदनु ख सुहास्तशिष्यो, कौटिकका-
कम्बिकावजायेताम् । सुस्थितसुप्रतिबुद्धो, कौटिककगच्छ-
स्तनः समभूत् ॥१॥” ग० ३ अधि० ।

सुप्पडियाब्ध-सुप्रत्यानन्द-त्रि० । उपरुतेन कृतापकारस्य
मन्तारं , स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

सुप्पडियार-सुप्रतिकार-न० । सुखेन प्रतिक्रियते-प्रत्युपक्रिय-
ते इति सुप्रतिकारम् , भावसाधनोऽयं तद्भवति । प्रत्युप-
कारकरणे , स्था० ।

अहे खं से तं अम्मापियरं केवलपन्नत्ते धम्मे आधवइत्ता
पणवित्ता परूवित्ता ठावइत्ता भवति । तेणामेव तस्स अम्मा-
पिउस्स सुप्पडियारं भवति समणाउसो ! , (सू १३५×)
‘अहे खं से’ ति-अथ जेत्तु मांमय्यलङ्कारं स पुरुषस्म-
म्-अम्मापितरं धर्मे स्थापयिता-स्थापनशीलो भवति ,
अनुष्ठानतः स्थापयतीत्यर्थः । किं कृत्वेत्याह-‘आधवइत्ता’
धर्ममाध्याय-प्रज्ञाप्य बोधयित्वा-प्रकृत्य प्रभेदत इति । अथ
धा-आध्याय सामास्यतो यथा कार्यो धर्मो, प्रज्ञाप्य विशेष-
तां यथाऽस्माद्विहासदिलक्षणः प्रकृत्य प्रभेदतो यथा अष्टा-
दशशीलाङ्गलक्ष्यरूप इति, शीलाधत्तुश्रुतानि चैतानि ।
‘तेणामेव’ ति-तत्तत्तैवेव धर्मस्थापनेनैव न पारिवर्तनेन । अ-
थवा-तैनेव धर्मस्थापकपुरुषेण न परिवाहिना तस्य-प्रत्यु-
पकरणीयस्याम्मापितुः ‘सुप्पडियारं’ ति-सुखेन प्रतिक्रियत
प्रत्युपक्रियत इति सुप्रतिकारं , भावसाधनोऽयं, तद्भवति
प्रत्युपकारः कृता भवतीत्यर्थः , धर्मस्थापनस्य महापकार-
त्वाद् । अह च-“संमत्तदायमाणं, दुप्पाडियारं भवेसु बहू-
एसु । सव्यगुणेमलिया दि वि, उवगारसहस्सकाडीहि॥१॥”
इति १ । स्था० ।

अहे खं से तं भट्ठिं केवलपन्नत्ते धम्मे आधवइत्ता पणवड-
त्ता परूवइत्ता ठावइत्ता भवति । तेणामेव तस्स भट्ठिस्स
सुप्पडियारं भवति, २ (स्था०) अहे खं से तं धम्मापरियं
केवलपन्नत्तामां धम्मामां भट्ठं समाणं भुजो विं केवलि-
पन्नत्ते धम्मं आधवत्तिता ० जाव ठावत्तिता भवति तेणा-
मेव तस्स धम्मापरियस्स सुप्पडियारं भवति ३ । (सू ०
१३५ +)

धर्मस्थापनेन तु भवति कृतापकारः । यदाह-“जा जेण जमि
ठाण-म्मि ठाविआं हंसणं व चरणे वा । सां तं तस्मां खुयं
त-म्मि खव काउं भवे निरिणो ॥ १ ॥” ति, शेषं सुगम-
त्वाच्च स्पृष्टमिति धर्मस्थापनेन चारुस्य भवच्छेदलक्षणः प्रत्यु-
पकारः कृतः स्यादिति । स्था० ३ ठा० १ उ० ।

सुप्पडिलेहिय-सुप्रत्युपक्षित-त्रि० । सुष्ठु प्रत्युपक्षेण हेयोगादे-
यतया तीर्थिकवादां सर्वज्ञवादां, आचा० १ भु० ४ अ० ६ उ० ।
सुष्ठु शङ्कादिष्वुदासनेन प्रत्युपक्षितम् । सुष्ठु सामीप्येन ज्ञाने
शुद्धप्रत्युपक्षेयता प्रत्युपक्षितं , आचा० २ भु० १ सू० १
अ० १ उ० ।

सुप्पडिवेसिय-सुप्रतिवेशित-त्रि० । शोभना-शीलादिमण्यजा
प्रतिवेशिमका यत्र । शोभनप्रतिवेशिमकं , ध० १ अधि० ।

सुप्पणहा-सुर्पणखा-स्त्री० । सुर्पमिव धान्यशोधकभाजनवि-
शेषवस्त्रा यस्याः सा सुर्पणखा । खनामक्यातायां रात्र-
शर्भागन्याम् , ती० २७ कल्प ।

सुप्पणिहाण-सुप्रणिधान-न० । सुष्ठु-शोभने प्रणिधानं सुप्र-
णिधानम् । पं० सू० १ सू० । प्रणिधानविशेषः, स्था० ।

तिविहे सुप्पणिहाणे पप्पते, तं जहा-मगसुप्पणिहाणे,
वयसुप्पडिहाणे कायसुप्पणिहाणे । मंजयमगुस्साणं ति-
विहे सुप्पणिहाणे पप्पते, तं जहा मगसुप्पणिहाणे ,
वयसुप्पणिहाणे , कायसुप्पणिहाणे (१३६ ×) स्था०
३ ठा० १ उ० ।

चउव्विहे सुप्पणिहाणे पप्पते, तं जहा-मगसुप्पणिहा-
णं जाव उवगारगसुप्पणिहाणं । एवं मंजयमगुस्साणं वि ।
सू० २५४ × ।

शोभने संयमार्थत्वात्प्रणिधानं मनःप्रभृतीनां प्रयोजने
सुर्पणिधानमिति । इदञ्च सुर्पणिधानं चतुर्विंशतदण्डक-
निरूपणाय मनुष्याणां तत्रापि संयमानामयं भवति चा-
त्रिप्रणिधाननिरूपणान्तां सुर्पणिधानस्येत्याह-एव सजयत्या-
दि । स्था० ४ ठा० १ उ० ।

कइविहे गे भंते ! सुप्पणिहाणे पप्पते ? , गायमा ! तिविहे
सुप्पणिहाणे पप्पते, तं जहा-मगसुप्पणिहाणे, वयसुप्पणि-
हाणे, कायसुप्पणिहाणे । मगुस्साणं भंते ! कइविहे सु-
प्पणिहाणे पप्पते ? , एवं चैव ० जाव वेमाणिथायं ।
(सू० ६३३ ×) ग० ८ श० ७ उ० ।

सुर्पणिधानं शोभनेन प्रणिधानेन नात्र कालो नियम्य-
ते किंतु सुर्पणिधानमिति यदा यदा क्रियते तदा तदा
सुर्पणिधानं कर्तव्यमित्यर्थः । सुर्पणिधानस्य फलमिदौ
प्रधानाङ्गत्वात् । उक्तं च-“प्रणिधानकृते कमे, मने तीव्रवि-
पाकवत् । नाऽनुबन्धनानयमा-च्छमांशाच्चैतदेव तत् ॥१॥” ।
इत्थं चैतदङ्गीकृतव्यम् । इत्याह-कर्त्तव्यमिदं भूया भूय-
पुनः पुनः संक्रुशे सान्ती तीव्रगामादिभेदवत्कप अगतावु-
त्पन्नार्थमिति यावत् । तथा त्रिकालं-त्रिसन्ध्यं कर्त्तव्य-
मिदम् । पं० सू० १ सू० ।

सुप्पणिहियजोगि-सुप्रणिहितयोगिन्-त्रि० । सुप्रणिहितप्र-
व्रजिते, दश० ६ अ० १ उ० ।

सुप्पतिट्ठ-सुप्रतिष्ठ-त्रि० । शोभनावस्थाने , पञ्चा० ८ विव० ।

सुप्पदंत-सुर्पदन्त-पुं० । क्षीरवर्णदीपस्य दंत्यः, सू० ५० १६ पाण्ड० ।

सुप्पदत्ता-सुप्रदत्ता-स्त्री० । दक्षिणरुक्कवास्तव्यायां विकु-
मायाम् , आ० क० १ अ० । आ० म० । डी० । आ० सू० ।

सुप्पबुद्ध-सुप्रबुद्ध-न० । उपारतनमध्यमप्रवयकाधमान, स्था०
६ ठा० ३ उ० ।

सुप्पबुद्धा सुप्रबुद्धा-स्त्री० । दक्षिणरुक्कपर्वतस्य सिञ्चायन-
नकूटवास्तव्यायां विकुमारीमहत्तरिकायाम् , ज० ५ वल० ।
आ० म० । डी० । आ० क० । सुष्ठु अनिशयेन प्रबुद्धा उत्कृ-
ष्टयोगादियमप्युत्कृष्टा । जम्भां सुदृशनायाम् , ज० ।

सुप्रभ-सुप्रभ-पुं० । भरतक्षेत्र आगाम्यामुत्सर्पिण्यां भावयान तृतीय कुलकरे, स्या० ७ डा० ३ उ० । विद्युत्कुमारैन्द्रयोः हरिकान्तहरिशिखरयोस्तिलागदश्लोकपाले, भ० ३ श० ८ उ० । उत्सर्पिण्यां जाने चतुर्थबलदेव, ति० ।

सुप्रभे भि बलदेव एकावज्ञावामयमहस्माई परमाउं पालइना मिदं बुद्धं जाव सन्वदुस्त्वपहीण जाए । (सू० ५१ ×)

'सुप्रभे' ति-चतुर्थो बलदेवः अनन्तजिननाथकालभावी न-स्यैकैकपञ्चाशद्वलसागयायुरुक्रमं, आवश्यकं तु पञ्चपञ्चाशदुच्यते तदिदं मतान्तरमात्रं । स० । उत्सर्पिण्यां भावयन्चतुर्थबलदेव, स० । ती० । ति० । इत्युत्तरागम्य देव, सू० प्र० १६ पादु० । द्वि० । शिखरान्तलपवनकुटदेव, द्वि० । आ० सू० । सुप्रभकंत-सुप्रभकान्त-पुं० । विद्युत्कुमारगणां देव, भ० ३ श० ८ उ० । हरिकान्तहरिकान्तयोर्गिन्द्रस्य लोकपाले, स्या० ७ डा० १ उ० ।

सुप्रभा-सप्रभा-स्त्री० । धारणेन्द्रस्य नागकुमारैन्द्रस्य काल-महाकालशङ्खपालशैलपालानां लोकपालानामप्रसिद्धयाम्, स्या० ४ डा० १ उ० । तृतीयबलदेवस्य मानारि, न० । आध० । अजितस्वामिनः शिविकायाम्, स० ।

सुप्रमज्जि सुप्रमाजित-त्रि० । सुष्ठु प्रमाजितं, आचा० २ ध्रु० १ च० १ अ० १ उ० ।

सुप्रबुद्ध-सुप्रबुद्ध-पुं० । उपगितनाथगमप्रवेयकविमानप्रस्त-टं, स्या० ६ डा० ३ उ० । सुष्ठु-आतशयन प्रबुद्धेय प्रबुद्धा मणिकनकस्यामां निरन्तरं सर्वेनश्चाकचिफयेन सर्वकाल-मस्त्रिद्रे, त्रि० । जा० ३ प्रांत० २ उ० ।

सुप्रबुद्धा सुप्रबुद्धा-स्त्री० । दंतिलकचकसम्बन्धिकाञ्जनकु-टवास्तव्यायां महाजिह्वादिकमास्त्रिकायाम्, स्या० ८ डा० ३ उ० ।

सुप्रसारय-सुप्रसारक-त्रि० । सुखेन प्रसारयते पिण्डादिप्रह-णार्थं प्रवत्येन इति सुप्रसारः । सुप्रसार एव सुप्रसारकः । उक्त० २ अ० । सुखेन प्रसार्ये, उक्त० २ अ० ।

सुप्रसार्य-त्रि० । सुखेन प्रसारितुं योग्ये, उक्त० २ अ० ।

सुप्रमिद्धा-सुप्रमिद्धा-स्त्री० । अभिनन्दनस्वामिनः शिविका-याम्, स० ।

सुप्राव-सुप्राव-त्रि० । सुलभं, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । कृच्छ्रलभ्य, स्या० ६ डा० ३ उ० ।

सुप्पिय-सुप्पिय-पुं० । अहारागम्य पञ्चमं मुहूर्ते, स० ३० सम० ।

सुफणि-सुफणिन्-न० । सुष्ठु सुखेन वा फण्यते-काप्यते तत्क्रादिकं यच्च सम्सुफणि । स्यात्तापिठरादिकं भाजने, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

सुवन्धु-सुवन्धु-पुं० । द्वितीयबलदेवस्य पूर्वभवधर्माचार्ये, ति० । विन्धुस्मारगजस्यामस्य, दश० ३ अ० ।

सुवद्ध-सुवद्ध-त्रि० । सुतरां शुद्धे, सुवजसन्धिः सुवद्यौ जा-युभिः संस्था यस्य स सुवजसन्धिः । प्रज्ञ० ४ आश्र० द्वार ।

सुबलि-सुबलिन्-पुं० । सुष्ठु बलवान्, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

सुबह्वत्तरगुणभंभी-सुबह्वत्तरगुणभंशिन्-त्रि० । सुबह्वत्तरगु-णान् पिण्डविशुद्धयादीन् भक्षयान्-विनाशयतीत्येवंशीलः

सुबह्वत्तरगुणभंशी । पिण्डविशुद्धयादिनाशके, जीत० । सुबहुस्सुय-वसुधुधुत्-त्रि० । आतशयागमस्य, जीवा० २० आध० ।

सुबाहु-सुबाहु-पुं० । श्वभपुर्वभवजीवस्य वज्रनाभस्य भान-रि, आ० सू० १ अ० । बाहुबालपूर्वभवजीव, पञ्चा० १६ विष० । ('उमह' शब्दं द्वितीयभागं १११५ पृष्ठेऽस्य कथा गता ।) "बा-ह्वाबले सुबाहुश्च, साधुविभागनां व्यधात् ।" आ० क० १ अ० । भरतपूर्वभवजीव, आ० सू० १ अ० । महापाठन सह जातायामुपभवस्य कन्यायाम्, आ० सू० १ अ० । दक्षि-कुणालराजस्य दुहितरि च । स्त्री० । ह्रा० १ ध्रु० ८ अ० ।

सुबाहुकुमार-सुबाहुकुमार-पुं० । धारण्यां देव्यां जाते अ-दीनशत्रोः सुतं, विपा० २ ध्रु० १ अ० ।

सुबुद्ध-सुबुद्ध-त्रि० । सम्यक्ज्ञातं, पं० व० ४ द्वार ।

सुबुद्धि-सुबुद्धि-पुं० । इक्ष्वाकुवंशोत्पन्नस्य प्रतिबुद्धिनामराज-स्यामात्ये, ह्रा० १ ध्रु० ८ अ० । सागरचक्रवर्तिना महामा-त्ये, न० । श्वभप्रपीठभयान्नपालिनहस्तिनापुरवास्तस्य भे-ष्टिनं, कल्प० १ अधि० ७ क्षण । ध० र० ।

सुबोहिया-सुबोधिका-स्त्री० । विनयावजयनिर्मितायां कल्प-सूचटीकायाम्, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । "प्रणस्य परमभेच-स्करं भीजगदीश्वरम् । कल्पं सुबाधिकां कुर्वे, वृत्तं बालोपका-रिणीम् ॥१॥" कल्प० १ अधि० १ क्षण ।

सुभि-सुरभि-त्रि० । सुरभिगन्धपरिणते, यथा भीक्षणा-द्यः । प्रज्ञा० १ पद । आचा० ।

सुभिगंध-सुरभिगन्ध-पुं० । सोमस्य कारकं गन्धभेदं, स्वा० १ डा० । आचा० ।

सुरभिगन्धि-त्रि० । सुरभिगन्धपरिणते, प्रज्ञा० १ पद । स्वा० ।

सुभिभद्-सुरभिभद्-पुं० । मनोहशब्दं, शुभशब्दे, स्वा० १ डा० । प्रज्ञा० ।

सुभ-सुख-न० । पुण्यप्रकृतिरूपे, स्या० ४ डा० ४ उ० । कथं सुखदुःखं कारणस्य स्वपर्यायः? उच्यते-जीवपुण्यसंयोगः सु-खस्य कारणं तस्य च सुखपर्याय एव । विशेषः ।

शुभ-त्रि० । भजलभूते, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । शोभमानं, कल्प० १ अधि० ३ क्षण । पार्श्वस्वामिनः प्रथमगणधरे, पुं० । कर्म० १ कर्म० । नमिनाथस्य प्रथमगणधरे, स० ।

शुभंकर-शुभंकर-न० । दक्षिणयोः कृष्णगात्र्यामये वरुणलो-कान्तिकदधानामावासीभूते विमाने, स्या० ८ डा० ३ उ० ।

शुभकर्म-शुभकर्मन्-न० । शुभवेद्यकर्मणि, सू० प्र० १६ पादु० ।

शुभकलश-शुभकलश-पुं० । षष्ठे श्वभभदेवसूतौ, कल्प० १ अ-धि० ३ क्षण ।

शुभस्तेज-शुभस्तेज-न० । शुभस्थाने, सू० प्र० १६ पादु० ।

शुभग-शुभग-न० । पञ्चविशेषं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । आ० म० । प्रज्ञा० रा० । ज० । वरधनुःपितृभिरे पञ्चाज्ञके, पुं० । उक्त० १३ अ० । सौभाग्यशुक्र, त्रि० । सू० प्र० २० पादु० । सू० प्र० । जनपदस्य, स० ।

सुभगचतुष्क सुभगचतुष्क-न० । सुभगसुस्वरादेशयशःकीर्तिरूपे चतुष्क, कर्म० ५ कर्म० ।

सुभगजालुज्जाल-सुभगजालुज्जाल-पुं० । सुभगानि-हृष्टि-कृगणि यान जालानि मुक्तागुच्छालुज्जालः । नेत्रसुख-कारिमुक्तागुच्छालुज्जाल, कल्प० १ अधि० २ क्षण ।

सुभगजोग-सुभगयोग-पुं० । सद्स्वापारे, प्रश्न० ५ संख० द्वारा

सुभगगाम-सुभगनामन्-न० । सुभगात् सुभगनामादेशेन सर्वजनघा भवति, यदुद्वादादनुपकार्यणि सर्वस्य मनःप्रिया भवति तत्सुभगनामन्त्यर्थः । तद्व्यधायि "अनुपकरणे वि बह्व्यं, होइ पिओ तस्स सुभगनामुदओ" ति "सुभगुदप वि हु कोइ, कंथी आसज्ज दुमगा जइ वि । जायइ तहोसाओ, जहा अभवण तिउधयण ॥ १ ॥" "सुभगाओ सव्वजणइहु" कर्म० १ कर्म० । नाभेरुपरिनभगादिपु । आ० प्रय० ।

सुभगतिथ-सुभगत्रिक-न० । सुभगसुस्वरादेश्यस्वरूपे त्रिके, कर्म० ५ कर्म० ।

सुभगा-सुभगा-स्त्री० । लताभेदे, प्रश्न० १ पद । सुरूपना-लो भूतन्द्रस्याप्रमहिष्याम्, स्था० ४ डा० १ उ० ।

सुभगाकारा-सुभगाकारा-स्त्री० । सुभगमाकर्गतीति सुभगाकारा । सुभगवस्तुनः सुभगकारिकायां विद्यायाम्, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

सुभगुरुजोग-सुभगुरुयोग-पुं० । सुन्दरधर्माचार्यसम्बन्धे, पञ्चा० ४ विष० । विशिष्टनारिषमुक्ताचार्यसम्बन्धे, ल० ।

सुभगोम-सुभगोम-पुं० । पाश्चात्यस्य द्वितीय गणधरे, स० ८ सम० ।

सुभजोग-सुभयोग-पुं० । कुशलव्यापारं, पं० व० २ द्वारा ।

सुभड-सुभट-पुं० । शोभनाङ्कितं, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

सुभटपाल-सुभटपाल-पुं० । त्रिशतांजनभवनचतुःशतलौकिकप्रसादाष्टादशशतविप्रमुद्रपद्मिंशच्छतवर्णिगमहवशतारामस्तशतषापीद्विशतकूपस्तशतस्वर्गाशराजमानस्य अजमरानकटवर्तिना हर्षपुरस्याधिपतौ, यत्र पुरे श्रीप्रिय-प्रमत्स्वरथाभ्युपयुः । कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

सुभणाम-सुभनामन्-न० । तीर्थहारादौ पूज्यं च । स्था० नाम-कर्मभेदे, यदुद्वादाभिरुपययथाः शुभा भवन्ति तच्छुभनाम । यच्छिरःप्रभूर्नामः स्पृष्टः पराङ्मुख्यतीति तेषां शुभत्वम् । कर्म० ५ कर्म० । नाभेरुपरिनभगादिपु, स्था० २ डा० ४ उ० । आ० ।

सुभति-सुभक्ति-स्त्री० । आन्तरपीतौ, जीघा० ६ अधि० ।

सुभदीद्विआत्ता-सुभदार्वाशुक्ता-स्त्री० । दीर्घायुक्तनायाम्, स्था० ३ डा० १ उ० । (व्याख्या 'आउ' शब्दं द्वितीयभागे २२ पुष्ट गता ।)

सुभइ-सुभद्र-पुं० । अद्यत्तलनमध्यमप्रैवेयकविमानगल्लटे, स्था० १ डा० ३ उ० । षष्ठयत्तनिकायं, प्रश्न० १ पद । शास्त्राङ्गनी-मगरीवास्तव्यं स्वनामक्याते साधवादे शकटपिनरि, स्था० १० डा० ३ उ० । विपा० । शिखरितलकूटविशेषदे, ही० । भद्रशाहु-स्यामिनि, पं० चू० १ कल्पा कृत्तिकपुत्रस्य कृष्णकुमारस्य पुत्र, (स च योगान्तके प्रमज्य बर्धचतुष्टयं प्रनययां परिपालय उत्कृ-ष्टमायुःपुराण्य, तत्रचतुष्टो महाविदेहं संस्थान इति कण्याय

तंसिकानां चतुष्टेऽवयवेन सूचितम्) । नि० १ ध्रु० २ वर्ग ४ अ० । स्वनामक्याते विमानं, नपुं० । स० १७ सम० ।

सुभदा-सुभद्रा-स्त्री० । काणिकस्य राक्ष्याम्, औ० । अहो-रात्रद्वयेन संपाद्यमानं प्रतिमाविशेषं, स्था० ४ डा० १ उ० । सौ-र्यपुरं धनञ्जयभ्राष्ट्रना भायाम्, आ० ४ अ० । वसन्तपुरवास्त-व्यस्य । जनद्वयभ्राष्ट्रिनस्सुनायाम्, आ० ५ अ० । पूर्वोद्विक्-चतुष्टय प्रत्येक प्रहस्चतुष्टये कार्यात्मगङ्गारूपायामहारा-त्रद्वयमानायां प्रतिमायाम्, स्था० २ डा० ३ उ० । चम्पान-मगीवास्तव्यजिनदत्तस्य दुहितरि, आ० चू० ५ अ० । (तदुदा-हरणं च 'काउस्सग' शब्दं तृतीयभागे ४२७ पुष्ट गतम् ।) अश्वभट्टस्य प्रथमभ्राविकायाम्, आ० म० १ अ० । कल्प० । आ० चू० । वाराणसीनगरीवास्तव्यस्य भद्राभिधानसाध-वाहस्य भार्यायाम्, सा च बन्ध्या पुत्राधिनी भिक्षार्थनाग-तमा, (घाटकं, त्रितामं पप्रच्छ । स च भ्रममस्वीकथन् प्रा-जाञ्जिच सा । स्था० १० डा० ३ उ० । गाशालकमातरि, स्था० १० डा० ३ उ० । भूतानन्दस्य नागकुमारन्द्रस्य चिवा-क्यलोकपालकस्य स्वनामक्यानायामप्रमहिष्याम्, भ० १० श० ५ उ० । भस्मसारपुत्रस्य काणिकस्य भार्यायाम्, आ० । चम्पायां स्वनामक्यानायां द्रव्याम्, नी० ३४ कल्प । सुदर्श-नायां जम्ब्याम्, सुभद्रा शोभनकल्याणभागिनी, नष्टाभ्याः कदाचिद् द्रव्यं भवो महर्षिकेनाश्रितव्यात् । जं० ४ वस्त० । नन्द्यायां पुष्करिण्याम्, ही० । अश्वनिवास्तव्यायामश्वनि-सुकुमालमातरि, आ० क० ४ अ० । सौर्यपुरे वास्तव्यस्य, धनञ्जयभ्राष्ट्रिनः पत्न्याम्, आ० क० ४ अ० । दाक्षिणाङ्गनाद्रे-ईक्षितभागस्थायां स्वनामक्यानायां पुष्करिण्याम्, ही० । वैरोचनेन्द्रस्य वले गङ्गस्नोमस्य महागजस्य स्वनामक्याता-यामप्रमहिष्याम्, स्था० ४ डा० । द्वितीयवलेद्विमातरि, आ० १ अ० । बहुपुत्रिकायाः पूर्वभवर्जिते साधवाहस्य भार्यायाम्, नि० १ ध्रु० ३ वर्ग ३ अ० । (तत्प्रका च 'बहुपु-त्तिया' शब्दं पञ्चमभागे उक्ता ।) भर्तृकचक्रयतिना भार्या-याम्, स० । भूतानन्दस्य नागकुमारन्द्रस्य नागकुमारा-जस्य कालवालमहाराजस्याप्रमहिष्याम्, स्था० ४ डा० १ उ० ।

सुभमइ-सुभमति-पुं० । अश्वभट्टस्य नवाशीतितनं पुत्रं, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सुभमग-सुभमार्ग-पुं० । ज्ञानस्य प्राधान्यं व्यवहारस्य च गौणता यत्र भवति स सुभमार्गः । उत्तममार्गं, द्रव्या० १ अध्या० ।

सुभय-सुभग-त्रि० । सौभाग्ययुक्तं, भ० १२ श० ६ उ० ।

सुभल-सुभल-पुं० । शस्त्रकं मत्तकाभरणविशेषं, ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० ।

सुभवेयणतर-सुखवेदनतर-त्रि० । अतिशयितः सुखेन मो-हजः, यः स्मदापक्षया अङ्कितेन वेदनमनुभवन् यस्यासौ सुख-वेदनतरः । मोहजनितप्रहापक्षया अकृच्छानुभवनीयतरे, भ० १ श० ७ उ० ।

सुभमीलगणि-सुभमीलमणिन्-पुं० । तपागच्छीयमुनिषु-न्दः सूरिशिष्येन स्नात्रपञ्चाशिका पञ्चास्तिकायप्रबोधो भ-रहेश्वरस्तोत्रमृत्तिभेदादयो ग्रन्था रचिताः । विक्रम १५२१ संवत्सरे अयं वर्त्तमान आसीत् । जै० १० ।

सुभा-शुभा-स्त्री० । रमणीयविजयराजधान्याम्, जं० १ वल्ल० ।

दो सुभाओ । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सुभाविय-सुभावित-त्रि० । तत्त्वमग्नान्तसुष्टु भाविते, स्त्री० ।

सुभावियचित्त-सुभावितचित्त-त्रि० । सुभाषितान्तःकरणे,
दश० ४ तत्त्व ।

सुभामिय-सुभाषित-त० । सुष्टु-अतिशयेन भाषितम्-प्र-
तिपादितं सुभाषितम् । आतु० । शोभनव्यक्रवाप्रप, प्रश्न० २
संव० द्वार । "तसि सो वयसं सोआ, संजयाणं सुभा-
मित्ये ।" उत्त० २८ अ० ।

सुभाश्रित-त्रि० । कल्याणयुक्ते, प्रश्न० २ संव० द्वार ।

सुखाश्रित-त्रि० । सुखसंयुते, प्रश्न० २ संव० द्वार ।

सुधाश्रित-त्रि० । अमृतमाश्रिते, प्रश्न० २ संव० द्वार ।

सुभामुभ-शुभाशुभ-त्रि० । शुभवर्णगन्धादिषु अशुभवर्णग-
न्धादिषु च । भ० ६ श० ३२ उ० ।

सुभिक्ष-सुभिक्ष-त्रि० । शोभना शुभा भिक्षा दार्शनिकानां यत्र
तत् । रा० । ज्ञा० । अज्ञादीनां सम्भवे, व्य० ३ उ० । सुकाले,
स्था० १ ठा० । सुभिक्षसंयुते, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । स्था० ।
आ० । सुलभे, ध्रु० १ उ० ३ प्र० । धार्याते वा सुभिक्षं
ति वा पगट्टा । ति० चू० ५ उ० ।

सुभूम-सुभूम-पुं० । भर्ते वर्षे अस्यामवसर्गित्यां जाते कौ-
व्यगोत्रा-पुत्रे अष्टमवसर्गनिर्निता रागायां जनिते कान्तवीर्यपु-
त्रे, प्रश्न० २८८ द्वार । दश० । "माणं शब्दे पट्टभागं कथोक्ता ।)

सन्ती कृन्धू य अगो, हवइ सुभूमो य कोरुवो । स० ।

मिज्जमे सत्तरी, पढमा सिस्सो य गोत्थुभो होइ ।

छावट्ठी य सुभूमो, बांधव्वा वासुपुजस्स ॥ ति० ।

सुभूमो मृत्वा नरकं गतः । स्था० २ ठा० ४ उ० ।

सुभूमिभाग-सुभूमिभाग-त० । पृष्ठस्वपाया बहिरुद्याने, स्-
त्र० १ ध्रु० ८ अ० । ज्ञा० ।

सुभैरव-सुभैरव-त्रि० । अत्यन्तभयानके, उत्त० १६ अ० ।

सुभोग-सुभोग-त० । शतद्वारस्य नगरस्य बहिरुत्तरपौर-
स्य दिग्भाग स्वनामक्यान् उद्याने, भ० १५ श० ।

सुभोगा-सुभोगा-स्त्री० । अधोलोकवासिन्यां दिक्कुमार्याम्,
आ० म० १ अ० । आ० क० । आ० चू० । ति० । महाविदेहवर्षे
माल्यवने वल्लुस्कारपर्वतस्य सागरकूटवासिन्यां दिक्कुमा-
रीद्वयाम्, जं० ४ वल्ल० ।

सुभोदय-शुभोदक-त० । तीर्थजले, कल्प० १ अधि० ३ जल ।

सुभोम-सुभोम-पुं० । जम्बुद्वीपे भर्ते वर्षे आगामिन्यामुत्स-
र्गित्यां भविष्यति स्वनामक्यान्ते द्वितीयकुलकरे, स्था० ७ ठा०
३ उ० । यत्र ग्रामे लुब्धस्येन विहरन् महावीरस्वामी स्त्री-
णामग्रतोऽञ्जलिकरणकरणे गोशालकदोषेण ताडितः । आ०
म० १ अ० ।

सुभि-सुरभि-पुं० । शुभे, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सुभिगंध-सुरभिगन्ध-पुं० । मनोह्रगन्धे, स्था० १ ठा० ।

सुभिभम्ह-सुरभिभम्ह-पुं० । सौख्यकृच्छ्रध्वे, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

सुमह-सुमति-पुं० । शोभना मतिरभ्यति सुमतिः । तथा गर्भ-
स्थे जनन्याः सुनिश्चिता मतिरभूति सुमतिः । ध० २ अ० ।
आ० म० ।

शोभना मतिरभ्यति सुमतिः । सर्व एव च भगवन्तः सुम-
तय इति विशेषाभिधानप्रतिपादनार्थमाह—

जगणी मवन्थ विणि-च्छएसु सुमहं चि तेण सुमहजिणो ।

येन कारणेन गर्भगते भगवति सर्वेषु विनिश्चयेषु कर्त्त-
व्येषु सुमतिरनीव मतिरसंपन्ना जाता तेन कारणेन भगवान्
सुमतिजनः, जननीसुमतिहेतुत्वात् सुमतिरिति भावः । शोभ-
ना मतिरस्मादभूति व्युत्पत्तेः । तथा च वृद्धसम्प्र-
दायः— "जगणी गम्भगए सवन्थ विणिच्छएसु अतीव मति-
संपन्ना जाया, देहं सवलीं मयपइयाणं ववहारां छिज्जा ।
जहा मम पुत्ता भविस्सइ सो जोडवण्थो एयस्स अन्तोग-
वरपायस्स अहे ववहारे तुभं छिंदाहति ताव एगाइया उ
भणइ एवं भवतु, पुत्तमाया नेच्छइ, भणइ-ववहारां छिज्जउ ।
ततो भावं नाऊण छिज्जा ववहारां दिज्जा नीसं पुत्ता, एव-
मादी गम्भगुणेण जगणी सुमती जाय ति सुमतिनामं कयं ।"
आ० म० २ अ० । अस्यामवसर्गित्यां भर्तृलोभे जाते पञ्चमतीर्थ-
करे, पञ्चा० १६ वि० । सो । ने० । आ० चू० । कल्प० । अनु० प्र० ।
स्था० । स्वनामक्यान् रात्रि, गोशालका देवलोकाच्च्युतः सन्
विन्ध्यगिरिपादमूले पुच्छकेषु शतद्वारं नगरं सुमते राज्ञा भ-
द्राया भार्यायाः कुक्षौ पुत्रयोरुत्पत्त्यति । भ० १५ श० । स्व-
नामक्यान् उतगारं, महा० ।

से भयवं ! जे सं से सुमती से भवे उयाहु अभवेई, गो-
यमा ! भवे । से भयवं ! जइ ते सं भवे ता सं मए समा-
णं कहिं समुण्णेई, गोयमा ! परमाहम्मियासुरेसु । से भयवं !
किं भवे परमाहम्मियासुरेसु समुण्णइ, गोयमा ! जे कह
षणरागदोसमोहमिच्छतोदएणं सुवासियं पि परमहिओव-
एसं अवमहे ता सं दुवालसंगं च सुयअन्नाणी मइअन्ना-
णी किरियं अयाणित्ता य समयसम्भावं अणायारं पसंखि-
याणं तमेव उत्थपेज्जा, जहा सुमइया उत्थपियं भ-
वति । एए कुसीले साहुणो । अहा सं एए वि कुसीले तो
एथ जगे न कोइ सुसीलो अत्थि, निच्छियं मए एतेहिं
समं पव्वज्जा न कायव्वा, तहा जारिमो यं निब्बुद्धिओ ता-
रिसो सो वि तित्थयरो चि एवमुच्चारमाणे सं गायमा !
सहंतं पि तवमण्डेमाणे परमाहम्मियासुरेसु उववजेज्जा ।
कहं उववजे ? । से भयवं ! परमाहम्मियासुरेदेवाणं उव्वट्ठे
समाणे से सुमती कहं उववजेज्जा, गोयमा ! तणं मंदभा-
गेण अणायारपसंखियणं करेमाणेणं सम्मगगणायसणं अ-
भिणदियं तक्कम्मदोसेणं अणं अणंतमंसारियत्तणमहिजियं,
तो कित्तिए उववाए तस्स साहेज्जा, जस्स सं अण्णेग-
पोग्लपरियट्ठेसु वि खण्णि चउगइयंमारोओ अवसाणं ति ।

तहा वि संखेवञ्चां सुमु गोयमा ! इणमेव जंबुद्वीवं दीवं
परिक्खिस्वियङ्ग टिए जे एम लवणजलही एयस्म णं ज-
धा स सिंधू महानदी पविट्ठा तप्पणसाञ्चां दाहिणं दि-
साभागेणं पणपन्नाणं जोयणं सु वेइयाणं गम्भेतरं अन्थि प-
रिमं ताव दायणं नाम अद्धतेरमजोयणपमाणं हत्थिक्कुंभायारं
छलं-तस्म य लवणजलोवरि णं अद्धजोयणाणि उस्सेहो ।
तहिं च णं अञ्चंतघोरतिमिग्धाराञ्चां घडियालगमंठाणा-
ञ्चां मीयालीमं गुहाञ्चां । तासु च णं जुगलं निरंतरे जल-
यारिणो मणुया परिवसंति । ते च वजरिसभनारायमंघय-
ण महावलपक्कम अद्धतेरमयणीपमाणेणं संखेजवामाञ्चां
महुमज्जमंभण्ण महावहो इत्थिलोले परमदुवन्नमुउमाल-
अगिद्धत्वरूमियतणु मायंगवइकयमुहं सीहघोरदिट्ठी क-
यंतभीमणं अनामियपट्ठी अमणि व्व निदुरपहारा दण्णुदुरे
य भवंति । तेमिं ति जाञ्चा अंतरंडगगोलियाञ्चां ताञ्चा ग-
हाय चमरीणं मेतिण्हिं मेयपुच्छवालिहं गुंधिऊणं जे क-
इ उभयकन्नेमु निबंधिऊणं महरघुत्तमजच्चरयणत्थी मा-
गरमणुपविमंजा म णं जलहत्थिमहिमगोहिमभयमहा-
मच्छतंतुमुसुमागपभित्तिहं दृढमावतेहिं अभीए चव मच्चं
पि मागरजलं आहिंडिऊणं जहिच्छाए जच्चरयणमंगह-
करी य अहययरीर आगच्छउ । ताणं च अंतरंडगगो-
लियाणं मबंधणं ते चरणं गोयमा ! अणोवमं सुघोर-
दारुणं दुक्खं पुव्वजियगंइकम्पवमगा अणुभवति । म भ-
यवं ! कणं अट्ठुणं ? गोयमा ! तेमिं जीवमाणानं को मम-
त्थो ताञ्चा गोलियाञ्चा गहउं । जे जया उण ते घेप्पंति
तया बहुविहाहिं नियंतणाहिं मया माहंमणं मन्नद्ववद्ध-
करवालकुंतचकाइपहरणट्ठेवहिं बहुसुग्धीरपुरिमहिं बुद्धिपु-
व्वगेण सजीवियडोलाए घेप्पंति । तेमिं च घिप्पमाणानं
जाइं सारीरमाणमाइं दुक्खाइं भवंति ताइं मच्चंमु ना-
र्यदुक्खंमु जइ परं उवमंजा । म भयवं ! को उण ताञ्चा
अंतरंडगगोलियाञ्चां गयेहंजा, गोयमा ! तत्थेव लवण-
ममुहं अन्थि रयणदीवं नाम अंतरदीवं तस्मैव प-
डिमं ताव दावगाञ्चां थलाञ्चां एगतीमाए जोयणसए-
हिं तन्नियामिणो मणुया य भवंति । म भयवं ! कयरे-
णं पञ्चांगणं वेत्तमभावमिद्धपुव्वगुग्मिणं च मिद्धेणं च
विहाण्णं । म भयवं ! कयरे उण मे पुव्वगुग्मिमिद्धे वि-
ही तेमिं ति ? गोयमा ! तहियं ति रयणदीवं अत्थि वी-
सं एगूणवीमं अट्ठारमसतघणूपमाणाइं घग्गुमंठाणाइं व-
रवइरमिलामंबुडाइं ताइं च विघाडेऊणं ते रयण-
दीवनिवासिणो मणुया पुव्वसिद्धखेतमहावभिद्धेणं

चेव जोगेणं पभूयमच्छियामहए अञ्चंतरे उ अञ्चंतले-
वाडाइ काऊण तञ्चा तेमिं पक्कमसखंडाणि बहूणि ज-
च्चमहुमज्जमंडगाणि पक्खिवंति । तञ्चा एयाइं करिय सु-
रुंददीहमहदुमकट्ठेहिं आरुभिचा णं सुसाञ्चां पोराणमज्ज-
अत्थिगामहूञ्चां य पडिपुञ्चे बहूए लाउगं गहाय पडिमं
ताव दायगत्थलमाणच्छति जाव णं तत्थागए समाणं
ते गुहावासिणो मणुया पेच्छंति ताव णं तेमिं रयण-
दीवगणिवसिमणुयाणं बहाय पडिधावंति । तञ्चा ते ते-
मिं महुपडिपुञ्चं लाउगं पयच्छिऊणं अञ्चत्थपञ्चांगेणं
तं कट्टजाणं जइणयरवेगं दुवं खविउं रयणदीवा-
भिसुहं वच्चंति । इयरे य तं महुमंसादी य पुणां सुट्टुयरे
तेमिं पिट्ठिए धावंति, ताहं गोयमा ! जाव णं अञ्चामञ्चे
भवंति ताव णं सुसाञ्चां महुमंघदव्वसकारियपोराणम-
ज्जं लावुगमं पमात्तुणं पुणां वि जइणयरवेगेणं रयण-
दीवाभिसुहा वच्चंति । इयरे य तं सुसाञ्चां बहुमंघदव्वमं-
सकारियपोराणमज्जमंसाइ य पुणां सुट्टुक्खयरे तेमिं पिट्ठिए
धावंति । पुणां वि तेमिं बहुपडिपुञ्चं लाउगमं मं च-
त्ति । एवं तं गोयमा ! महुमज्जलोलीए संपलमंत्ता वा
णयंति जाव णं ते घरट्टमंठाणे वइरमिलामंपुडे , तो
जाव णं तावइयं भूभागं संपरायंति ताव णं जमेवामञ्चे
वइरमिलामंपुडं जंभायमाणपुरिममुहागारं (विहाडियं)
विहाडियं चिट्ठइ तत्थेव जाइं महुमज्जपडिपुञ्चाइं समुद्ध-
रियाइं समलाउगाइं ताइं तेमिं पेच्छमाणानं तत्थ मात्तुणं
नियानलणमु वच्चंति । इयरे य महुमज्जलोलीए
जाव णं तत्थ परिवसंति ताव णं गोयमा ! जे ते पु-
व्वमुक्कं पक्कमंमखंडं जे य ते महुमज्जपडिपुञ्चे मंडंगं जे च
महुए चेवालित्तं सच्चं ते सिलासंपुडं पक्खंति ताव णं तेमिं
महंतं परिआसं महंतं तुट्ठी महंतं पमादं भवइ । एवं तेमिं
महुमज्जपक्कमं परिआंजेमाणानं जाव णं गच्छंति सत्तह
दस पंचेव वा दिणाणि ताव णं ते रयणदीवनिवासिणो
मणुया एगं सन्नद्धचद्धमाउहकरगतं वइरसिलं वेदिऊणं
सन्नद्धपत्तीहिं गेच्छंति । अञ्चे तं घरट्टसिलासंपुडं माया-
लितानं एगट्टं मलंति । तम्मि य मेलंज्जमाणे गोयमा !
जइ णं कहं वि तुट्ठिविभागञ्चां तेहिं एकस्म दाण्हं पि
वा शिण्फेडं भंवञ्जा तञ्चा तेमिं रयणदीवनिवासिमणुयाणं
संविडविपामायमंदिरसवयाणं तक्खणा चेव तेमिं हत्था
संथारकालं भवञ्जा । एवं तु गोयमा ! तेमिं तेणं वजसि-
लाघरट्टमंपुडेणं मिलियाणं पि तहियं चेव जाव णं स-
व्वट्ठिए दलिऊणं णं मंपीमिए सुकुमालिया य ताव णं
तेमिं यो पाणाइकमं भवञ्जा । ते य अट्ठी वइरमिव दुहले ।

तेसि तु तत्थ य वइरमिलासंपुडं कएहंगोणगेहिं आ-
उत्तमादरेण अरहदुधरसएिहगचकमिव परिमंडलं भ-
मालिय ताव गं खेडंति जाव गं संवच्छरं । ताहे तं ता-
रिसं अश्चंतघोरदारुणं सारीरमाखसं महदुक्खसंभवायं
समणुभवमाणं पायाइकमं भवइ, तहा वि खो तेसि अ-
ड्डिगणो फुडति, खो दो फले भवंति, खो संदलिज्जंति खो
विदलिज्जंति खो पहरिसंति खवरं जाइं कायविसंधिसं-
आखबंधणाइं ताइं सव्वाइं निच्छुडं ता गं वि जज्जरी
भवंति । तअओ पुण इयरुवलघरदुस्संव परमवियं चुल्लमिव
किंचि अंगुलाइयं अट्ठिखंडं दट्ठणं ते रयणदीवणे परिअओ
ममुच्चहंतं मिलासंबुडाइं उक्खिवाडिऊणं ताअओ अंतरंड-
गोलिमाअओ गहाय जे तत्थ हणे ते अणेगरित्थंमघाएण
विकिणंति । एतेणं विहायेणं गोयमा ! ते रयणदीवनि-
वासिणो मणुया ताअओ अंतरंडगोलियाअओ गएहंति । मे
भयवं ! कहं तं तं संतारिसं अच्चंतघोरदारुणसुदुस्सहं
दुक्खनिरयं विमहमाणं निराहारपाणगे संवच्छरं जाव
पाणे वि धारयंति । गोयमा ! सकयकम्माणुभावाअओ ।

(शयं तु मश्रव्याकरणबुद्धविचरणादवसेयम् ।)

से भयवं ! तअओ वि मे मए समाणां से सुमतिजीवे कहं
उववायं लभेजा ? , गोयमा ! तत्थेव परिसं ताव दायगन्थ-
लोभेणव कमेणं सत्तभवंतरं । तअओ वि दुट्ठमाणं तअओ वि
कएहे तअओ वि वाणमरे तअओ वि लिचत्ताए वणस्सइए
तअओ वि मणुएसु इत्थित्ताए तअओ वि छट्ठीए तअओ वि
मणुयत्ताए कुट्ठी तअओ वि महकाए जुहाहिवती गए । तअओ
वि मरिऊणं महणामत्ते अणंतवणप्फतीए तअओ वि
अणंतकालाअओ मणुएसु संजए तअओ वि मणुए महाने-
मित्तिए तअओ वि सत्तमाए तअओ वि महामच्छं चरिमो-
यहिम्मि तअओ सत्तमाए तअओ वि गोणं तअओ वि मणुए
तअओ वि विडवकोइलियं तअओ वि जलायं तअओ वि म-
हामच्छं तअओ वि तंदुलमच्छं तअओ वि सत्तमाए तअओ वि
रासहे तअओ वि साणे तअओ वि किमी तअओ वि दहुरो
तअओ वि तेउकाए तअओ वि कुंभू तअओ वि महुरे तअओ
वि चडए तअओ वि उइहिगं तअओ वि वणप्फइए तअओ
वि अणंतकालाअओ मणुएसु इत्थीरयणं तअओ वि छट्ठीए
तअओ वि कणेरू तअओ वि सामंतियं नामपड्ढणं, तत्थोव-
ज्झायगेहासंभे लिबपत्तेणं वणस्सइ । तअओ वि मणुएसुं सु-
ज्जित्थी तअओ वि मणुयत्ताए पंडगत्ते तअओ वि मणुयत्तेणं
दुग्गए तअओ वि दुग्गए तअओ वि पुढवादीसु भवकायट्ठिए
पत्तेयं । तअओ वि मणुए तअओ वि बालनवस्मी तअओ वि
वाणमंतरे तअओ वि पुरोहिए तअओ वि मच्छं तअओ वि स-

त्तमाए तअओ वि गोणे तअओ वि मणुए महामम्महिट्ठी-
अविरए चकहरे तअओ वि पढमाए तअओ वि इब्भे तअओ
समणे अणगारे तअओ वि अणुत्तरसुरे तअओ वि चकहरे
महामंघयणी भविता गं निव्विअकामभोगे गं जहावइदं
संपुणं संजमं काऊण गोयमा ! मे गं सुमइजीवे परिनिबु-
डेजा । तहा य जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा पामंडीणं पमंसं
कएजा जे यावि गं निहहगाणं पमंसं कएजा जे गं निहहयाणं
अणुकूलं भामेजा जे गं निहहयाणं आययणं पविमेजा जे गं
निहहगाणं गंथं मत्थपयक्कवरं वा परूवेजा जे गं निहहगाणं
संति० कायकिलेसाइए तवेइ वा संजमंइ वा जाणेइ वा विअ-
णेइ वा सुणइ वा पंडिचेइ वा अभिमुहमुदपरिसामज्झप-
रिगए सिलाहेजा मे वि गं परमाहम्मिणसु उववज्जेजा । ज-
हा सुमती । मे भयवं ! तेषं सुमइजीवे गं तक्कालं समणत्ते अ-
णुपालेय तहा वि एवविहेहिं नारयतिरियनगरविबुत्तावा-
एहि एवइयं संमाराहिडणं । गोयमा ! गं जमागमवाहाए
लिगगहणं कीरइ तं डंभमेव केवलं सुदीहमंमारहंउभूय । गं
गं तं पगियायं लिक्खइ, तणेव य संजमं दुक्करं मअ अमे च
समणुत्ताए मे य पढमं संजमे संजमपए जे कुमीलमसग्ग-
णिगिरणं । अहा गं शां शिगिरत्ता संजमंमेव गं ठाएजा
ता तेषं सुमइणा तमेवायरियं तमेव पमंसियं तमेव उस्मप्पि-
यमलाहियं तमेव अणुट्ठियं ति । एयं च सुत्तमइकामत्ता गं
पच्छाएए जहा सुमती तहा अमेमिमिव सुंदरविउरमुदं-
सखंमहरणीलभइसुभोमयखग्गधारिअणगेममणदुहंतंदवर-
क्खियमुणिणादीणं को संखाणं कएजा, ता पयमइं वियत्ताणं
कुमीलसंजोगे सव्वाहा वजणीए । मे भयवं ! किं ते साहुणो त-
स्स गं शाइलमइगस्म छंडेणं कुमीलं उयाहु आगमजु-
त्ताए?, गोयमा ! कहं मइगस्म पवरयस्समिआं सामत्था ज-
णं सच्छंदत्ताए महणुभावाणं सुमाहणं अवन्नवायं
भामे । तेषं सङ्खयेणं हरिवंतिलियमरगयल्लविणं वादीम-
यधम्मतिथयअरिदुत्तेमिनाहस्स मयामे वंदणवत्तियाए
गएणं आयागं अणंतगमपज्जेहिं पन्नविजमागं सम-
वधारियं । तत्थ य छत्तीसआयारं पन्नविजति । तंसि च
गं जे केइ साहु वा साहुणी वा अन्नयमायारमइकमेजा मे गं
गारत्थिहिं उवम्मेयं अहन्नहा समणुदु वारंजा, पन्नविजा
वा तअओ गं अणंतसंमारी भवेजा ?, गोयमा । जणं तु मुहयं-
तगं अहिगं परिगहियं तस्स ताव पंचमहव्वयस्स भेगे । जणं
तु इत्थीए अंगोवंगां शिजाइऊणं णालोइयं तणं तु चंभवे-
रगुत्ती विगहिया । तव्विराहणं जहा एगदेमदड्डा पडो
दड्डा भन्नइ तहा चउत्थमहव्वयं भग्गं । जेण य महत्थे उ-

प्याडिऊण दिशा भूयं पडिलाहिया तेण तु तइयमहवयं
भग्गं, जेणं अणुगग्गो विहरिओ उग्गओ भण्णिओ तस्स य
विइयवयं भग्गं, जेणं उण अफासुओदगेण अक्खीणि प-
घोयाणि तहा अविहिण य थंडिलाणं संकमणं कयं वीयं
कायं वा अकंते वप्पाकप्पस्स अचलगेणं हरियं संघट्टियं
विज्जूए कुमिओ मुहणंतगेणं अजयणाए फडफडस्स वा-
उक्कायमुदीरियं तेणं तु पढंमं महव्वयं भग्गं । तभंभे पंचएहं
पि महव्वयाणं भंभे कअं । तो गोयमा ! आगमजुत्ती-
ए एते कुमीले साहुओ । अजंणं उत्तरगुणाणं पि भंभं
ण इहं किं पुण जं मूलगुणाणं । से भयवं ! ताए जयणा-
ए णं विचारिऊणं महव्वए धत्तव्वे । गोयमा ! इमे अट्ठे सम-
ट्ठे । से भयवं ! केणं अट्ठेणं ? गोयमा ! सुमणोइ वा सुमा-
वणइ वा ण तइयं मेयंतरं । अहवा जहोवइइ सुमणुत्तम-
णुपालिया अहाणं जहोवइइ सुमावगतमणुपालिया
णां समणो समणत्तमणुमइयंरजा । णो सावगो सावयत्तमइ-
यंरजा निरइयारं वयं पमंमंते वयं समणुट्ठे, णवरं जे
समणधम्मं से गं अचंतघोरदुच्चरे तेणं असंसकम्मकस्यं
जहअणं पि अट्ठभवंतरं मोक्खो । इयंरेणं तु सुट्ठेणं देव-
त्ताइं सुमाणुमत्तं वा मो य परंपरेण मोक्खो । नवरं पुणो
वि ते मंजमाउत्ता जे मे समणधम्मं से आविचारो सुविचारो
पणविचारो तहं ति समणुपालिया, उवामगाणं पुण
सहस्साणि विधाणे जो जे परिवाले तस्सऽइयारं च ण भवे
तमेव गिहं । से भयवं ! सो पुण शाइलसङ्गो कहिं समु-
प्पओ?, गोयमा ! सिद्धीए । से भयवं ! कहं?, गोयमा ! तेणं
महाणुभागेणं तेमिं कुमीलाणं शितुट्ठेऊणं तीए चैव बहु-
सावयतरुमंडंमकुलाए धोरकंताराइए सव्वपावकलिम-
लकलंकविप्पमुक्कं तिथयरवयणं परमहिंयं सुदुल्लहं भ-
वमणमु पि ति कलिऊणं अचंतविसुद्धासएणं फासुहेमं-
भि निप्पडिकम्मनिरायारं पडिवन्नं पायवोवगमणसंखंति । अइ अअया तेणेव पएसेणं विहरमाओ समा-
गओ तिथयरां अरिद्धेनी तस्स य अणुगगहत्तेण य
अणुगगहट्ठाए तंश य अचलियमत्तो भव(मत्तो) ति काऊणं
उत्तिमट्ठाए साहसिकया साइमया देमण । तमावअमा-
ओ सजलजलहरनितायं देवदुद्धीनिग्घांमं तिथयरभा-
वइं मुहज्झवसायपरां आरूढां खवगसेहीए अपुव्वक-
रणं अंतगडकवली जाओ । एतेणं अट्ठेणं एवं
वुच्चइ । जहा णं गोयमा ! सिद्धीए । ता गोयमा !
कुमीलमंमग्गीए विप्पजहियाए एवइयं अंतरं भव-
इ ति वेमि । महा० ४ अ० ।

अपमस्य नैवातमे पुत्रे, कल्प० १ अधि० ७ क्षण । शो-

भना मतिः सुमतिः । रागद्वेषरहितमनौ, त्रि० । कल्प० ३ अ-
धि० ६ क्षण । पाण्डुनराजस्य सुनायां मतेर्भागन्याम्,
स्त्री० । आ० क० ४ अ० । आव० ।

सुमहसुरि-सुमतिहुरि-पुं० । स्वनामख्याते लक्ष्मीसागरसुरि-
शिष्ये, ग० ३ अधि० ।

सुमउय-सुमृदुक-त्रि० । सुतरं मृदुकं सुमृदुकम् । अत्यन्त-
कामलं, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सुमंगल-सुमङ्गल-न० । प्रत्यन्तनगरविशेषं, ऐरवते वर्षे भवि-
ष्यति यष्टतीर्थकरं, पुं० । प्रय० ७ द्वार । आव० । आ० म० ।
स्वनामख्याते ग्रामे, कृतपणमासान्तपारुष्कां वीरस्वामी य-
थागतः सन्सन्तकुमारिणं वार्द्धनः, प्रियं च पृष्टः । आ० चू० १
अ० । श्रेणिकमहागजस्य पूर्वभवजीवे, आ० क० ४ अ० ।
जम्बुद्वीपे भरते वर्षे आगामिन्यामुत्सर्पिण्यां भविष्यति प्र-
थम तीर्थकरं, स० । शत्रुजयस्याङ्गारकारकं स्वनामख्याते
मृदस्वे, ती० १ कल्प ।

सुमंगला-सुमङ्गला-स्त्री० । गजपुत्रनगरवास्तव्यस्य रत्नस-
ञ्जयधोष्ठना भार्यायां गुणसागरमातरि, च० ग० २ अधि० ।
विमलयशोभपतः पत्न्यां पुष्पचूलस्य मातरि, ती० ४१
कल्प । भरतव्याधिरूपयुगलस्य एकानपञ्चाशत्पुत्रयुगलस्य
च मातरि, अष्टमपत्न्याम्, कल्प० १ अधि० ७ क्षण । आ० चू०
स० । आ० म० । " सुमंगला जन्मवई भद्रा सहदेवी अइर-
सिरदेवी " आव० १ अ० ।

सुमगिय-सुमारित-त्रि० । शोभनमागितं, पं० चू० १ कल्प ।

सुमड-सुमृत-त्रि० । सुष्टु स्तुतं, दश० ७ अ० ।

सुमण-सुमनस्-त्रि० । शोभने धर्मध्यानार्तिप्रवृत्ततया मन-
श्चित्तं यस्य सः सुमनाः । सद्गुणान्वितमनस्कत्वे, पञ्चा० १०
विम० । आ० म० । स्वामिनि, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । स्वनाम-
ख्याते सुमित्रनामपरिव्राजकशिष्ये, पुं० । दश० २ तत्त्व ।
रुक्कसमुद्रस्य पूर्वार्धाधिपतौ देव, जी० ३ प्राति० ४ अधि०
द्वि० । सुच्छेभेदे, पञ्चा० १ पद । पुष्पे, नपुं० । वृ० १ उ० २
प्रक० । अन्त० । दश० । सूत्र० । ज्ञा० ।

सुमणदाम-सुमनोदामन्-न० । पुष्पमालायाम्, ज्ञा० १ ध्रु०
१ अ० ।

सुमणभद्र-सुमनोभद्र-पुं० । कस्यचिद् द्वीपस्य समुद्रस्य
वाधिपतौ देवे, द्वि० । स्वनामख्याते श्रावस्तीनगरीवास्त-
व्ये गृहपतौ, अन्त० । (स च वीरान्तिके प्रव्रज्य बहुवर्षपर्या-
यं भ्रामय्यं परिपालय विभुलं पर्वते सिद्ध इत्यन्तकृद्दशानां
पञ्च वर्गे द्वादशेऽध्ययने सूचितम् ।) यक्षानिकापभेदे,
पञ्चा० १ पद ।

सुमणस-सुमनस्-पुं० । नन्दीश्वरसमुद्रस्य पूर्वार्धाधिपतौ
देवे, सू० प्र० १६ पाहु० ।

सुमणा-सुमनस्-स्त्री० । शक्राग्रमहिष्याः पञ्चाया दक्षिणयी-
रस्थयतिकरपर्वते राजधान्याम्, स्था० ४ ठा० २ उ० ।
स० । भूतानन्दस्य नागकुमारन्द्रस्य लोकपालानामग्रमहि-
ष्याम्, भ० १० श० ५ उ० । स्था० । चन्द्रप्रभस्य अष्टमनी-

धेकरस्य प्रथमस्त्रियायाम्, ति० । स्वनामक्यातायां भे-
लिकमहाराजभाषायाम्, अन्त० । (सा च वीरगतिर्के प्रव्र-
ज्य विशतिवर्षाणि भ्रामस्य परिपाल्य सिद्धत्यन्तकृद्दशानां
पष्ठवर्गस्य द्वादशऽध्ययने सूचितम् ।) शोभनं मनो यस्याः
सकाशाङ्गवति सा सुमनाः । जम्बां लुद्दीनायाम्, भवति हि
तां पश्यतां महर्द्धिकानामपि मनः शोभनमतिरमणीयस्यात् ।
जी० ३ प्रति० ४ अक्षि० ।

सुमर-सु-धा० । स्मरणे, “ स्मरेत्स्मर-भूर-भर-भल-लह-
विह्वर-सुमर-पयर-पङ्कहाः ” ॥ ८ । ४ । ७४ ॥ इति स्मरतेः
सुमर इत्यादेशः । सुमरह । स्मरति । प्रा० ४ पाद ।

सुमरिचप-स्मरिच-अस्य० । आख्यातुमित्यर्थे, “ पुष्पकीलियाई
सुमरिचप ” आखा० २ भू० ३ सू० ।

सुमरुता-सुमरुत्-स्त्री० । स्वनामक्यातायां भेलिकमहाराजभा-
षायाम्, अन्त० १ भू ६ वर्ग ३ अ० । (सा च वीरगतिर्के प्रव्रज्य
विशतिवर्षाणि प्रव्रज्या परिपाल्य सिद्धत्यन्तकृद्दशानां
पष्ठवर्गस्य सप्तमऽध्ययने सूचितम् ।)

सुमहन्त-सुमहन्-त्रि० । अपारं, द्वा० २२ द्वा० ।

सुमहग-सुमहार्य-त्रि० । बहुमूल्यं, कल्प० १ अक्षि० ३ क्षण ।
आ० ।

सुमागह-सुमागध-पुं० । स्वनामक्याने योग्यामिनः पितृ-
व्यस्यग्राष्टके, आ० म० १ अ० । आ० सू० ।

सुमालि-सुमालिन्-पुं० । लङ्कापरीश्वरस्य दशमोवस्य नि-
जकं, ती० ५१ कल्प ।

सुमिडत-सुमुडत्-न० । बाघविशेषे, आ० सू० १ अ० ।

सुमिण-स्वप्न-पुं० । सामान्यफल स्थापे, भ० ११ श० ११
उ० । (पतनं सम्यक् स्वरूपं, वीरस्य १० स्वप्नश्च ‘ सुविण्’
शब्दे वक्ष्यते ।) (गजादि १० स्वप्नकं ‘ वीर’ शब्दे वक्ष्यते ।)
“ तुसुमिणं वा कुसुमिणं वा उगडपञ्जा सपणं ऊसासाण
काउम्मणं ” महा० १ सू० ।

पापस्वप्ने दृष्ट्वा आलोचयन् ।

सुनरं मुहामुहं मम्मं, सुविण्णं समवधारणं ।

जं तत्थ सुविण्णं पांम, तारिमं तं तहा भवे ॥ ५१ ॥

जइणं सुदरं पांम, सुमिणं तो इमं महा ।

परमन्थत्तमागन्धं, सल्लुद्धग्गं सुणेतु णं ॥ ५२ ॥

देजा आलोयणं सुद्धं, अइमहासविरहिओ ।

रजंतो धम्मतिट्ठये, मिद्धे लोगम्मंठिणं ॥ ५३ ॥

महा० १ अ० ।

तथा स्वप्नदुःस्वप्नाभ्यां यत्कथ्यते सुषामुद्धे तत्
स्वप्नाभ्यां निमित्तम् । यथा—“ देवेष्वाम् जम्बाध्वोरसव-
शुरुकुत्राभ्युज्ज्वलणं, प्राकारद्विरदामुद्धमगिरिप्रान्ताद्-
संगेहगम् । अम्भोक्षस्तम्भे सुगामुत्पयोदृक्षां च पावे
तथा, चन्द्राक्षप्रसन्नं स्थितं क्षिप्येदे स्थापे प्रशस्तं नृ-
नाम् ” ॥ ११ ॥ इत्यादि । प्रव० ६५७ द्वा० । (मातुपयवदी-
लभ्य स्वप्नदृष्टातः मातुपयव शब्दे वक्ष्यते गतः ।)

सुमिश्रजागरिया-स्वप्नजागरिका-स्त्री० । स्वप्नसंस्काराय
जागरिका-निद्रानिरोधः स्वप्नजागरिका । स्वप्नसंस्काराय
निद्रानिरोधे, भ० ११ श० ११ उ० ।

सुमिश्रभ-स्वप्नभ-पुं० । मादरसगोत्रस्य संभूतविजयस्य
पठे शिष्यं, कल्प० २ अक्षि० ८ क्षण ।

सुमिणुगह-स्वप्नावग्रह-पुं० । स्वप्नानां स्मरणे, कल्प० १
अक्षि० ३ क्षण ।

सुमित-सुमित्र-पुं० । मञ्जिनीर्धकृता सह प्रमृजिते तद्रूपधने
ज्ञातकुमारं, द्वा० १ भू० ८ अ० । श्रीपुरनगरवास्तव्यस्य
समुद्रदत्तस्य पुत्रं, भ० २० २ अक्षि० ३ क्षण । (मिथीयायो-
पारकथा उज्ज्वलवहारः कम्प इतिवचनं च ११ नृपते
यदा ।) स्वप्नान्तरात् कल्पितकाले, दृक् २ लक्ष ।

सुमिचविजय-सुमित्रविजय-पुं० । एकविंशतीर्थकरस्य कमेः
पितरि, आय० १ अ० । ति० । प्रव० । स० । जम्बुद्वीपे भस्ते
वर्षे अस्यामुत्सर्गिण्यां जातस्य समरजयवर्तिनः पितरि शा-
न्तितीर्थकरस्य प्रथममिदानीयके, म० ६ सम० ।

सुमिचा-सुमित्रा स्त्री० । मुनिमुन्यतमातरि, ती० १० कल्प ।

सुमुह्य-सुमुदित-त्रि० । अतिदृष्टे, श्री० ।

सुमुक्षिप-सुमुक्षत-त्रि० । सुमुक्षतं, भ० २ अक्षि० ।

सुमुक्षिपकर्म-सुमुक्षकर्म-स्त्री० । परित्यागपरमार्थे, भ०
२ अक्षि० ।

सुमुह-सुमुह-पुं० । स्वनामक्याने कार्मिण्यरात्रं, आ० सू० ।

“ कपिलं नगरं तत्थ सुमुहा राया, सो इत्थं कृतं पासति लो-
कणं महिज्जं अणगकुड्डीसहस्सपरिमोडिताभिरामं पुणो य
विलुलं पडिन् च सुक्कपुरिसाणं मग्गं सो वि संभुजो, जो इद-
कं तु सुयलंकिणं पासति सो विहरति । ” विमलवाहनस्य
राज्ञा मन्त्रिणि, आ० सू० ४ अ० । ती० । कल्प० । जम्बुद्वीपे
भस्ते वर्षे उत्सर्गिण्यां भविष्यति सूक्ष्मापरनामकं कुलकरे,
स्त्री० २० कल्प । ति० । संकर्षण्यलंद्वयस्य धारिणीकुक्षि-
संभूतं पुत्रे, अन्त० ३ वर्ग६ अ० । (स च अग्निष्टेमेः समीपे
प्रव्रज्य गजसुकुमार इव दीक्षां परिपाल्य सिद्ध इत्यन्तकृद्-
शानां तृतीयां वर्गे नवमऽध्ययने सूचितम् ।)

सुमुह-सुमुह-पुं० । सुन्दरमुहं, प्रव० २ अक्षि० द्वा० ।

सुमेरुप-सुमेरुप-पुं० । मेघकुमारस्य तृतीयपूर्वभवजीवे,
कल्प० १ अक्षि० १ क्षण । (‘ मेघकुमार ’ शब्दे वक्ष्यते मागे
कथा गता ।)

सुमेहा-सुमेधा स्त्री० । ऊर्ध्वलोकवासिण्यां स्वनामक्यातायां

दिक्कुमारिकायाम्, आ० म० १ अ० । म्या० । ति० । आ० सू० ।

सुमोक्ष-सुमोक्ष-पुं० । भावकपादित्युदासने निरुपमसुखे,
प० व० ३ द्वा० ।

सुय सुक-पुं० । श्यामपुत्रं, द्वा० १ भू० ४ अ० । (‘ श्यामपु-
त्र ’ शब्दे वक्ष्यते २५०६ पृष्ठ कथा गता ।) पक्षिविशेषे,
प्रव० १६ कल्प ४ उ० । श्री० । प्रव० ।

सुय-त्रि० । साकारितं, उ० ५ अ० । मूत्र० । श्लेष्माधारे,
उ० २ अ० स० । धोत्रेन्द्रियविषयीकृतं, म्या० ८ द्वा० ३ उ० ।

अवगतं, सूत्रं १ ध्रु० १५ अ० । अवगतपथमुपागतं, सूत्रं १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । अत्रेन्द्रियेषु विशेषतोऽभिमतं, सूत्रं २ ध्रु० ४ अ० । उपलब्धं, सूत्रं १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । अधीतं, सूत्रं १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । भूयते इति भुजम् । भावे क्रमपर्यये कृते नपुंसकता । शब्दं, पा० । “ सुयं मे आउसंतेणं ” भूयत तदिति भूतं प्रतिविशिष्टार्थप्रतिपादनकलं वाच्योगमार्तं भगवता निष्पष्टम् आत्मीयभवनकोटरप्रविष्टं क्षायापशमिकभावपरिणामाविर्भावकारणं भुजमित्युच्यते । भुजम्—आकर्षितम्—अवधारितमिति यावत् । दश० ४ अ० । (‘ सगणा ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागेऽप्रत्यविस्तरा मतः ।)

सुयं मे आउसंतेणं भगवता एवमकस्त्वायं । (सू० १)

अस्य च ध्याक्या संहितादिर्भित्तेति, आह च भाष्यकारः—
“ सुसं १ परं २ पर्ययो ३, संभवतो विग्रहा ४ विधायो य ५ ।
बुलियसिद्धी ६ नयमय-विनेसम्भा नयमसुसुत्तं १ ॥ ”

तत्र स्वमिति संहिता, सा चानुगतैव, सूत्रानुगमस्य तद्वृत्त्यादिति । आह च—“ होर कयथा बोणु सपयच्छेयं सुयं सुयायुगमां ” इति सूत्रं चास्त्वलितदिगुणोपेतं उच्चारिते कश्चिदर्थो अवगताः प्राज्ञानां भवन्त्यतः संहिता ध्याक्याभिदो भवति, अन्वभिगताधीधिमया च पदार्थो ध्याक्याभिदोः प्रवर्त्तते इति, तत्र पद्वानि—“ भूतं मया आयुष्मन् । तेन भगवता एवमाक्यातमिति । एवं पदं च इयवस्थापितेषु सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपावसरः । तत्र चर्यं इयवस्था—“ जन्थ उ जे जाणउजा, निक्कलं निक्कलं निरवसेसं । जन्थ वि ण य जाणउजा, वउज्जं निक्कलं तथ ” ॥ १ ॥ इति तत्र नामभूतं स्थापनाभूतं च प्रतीतम् । द्रव्यभूतमधीयानस्यानुपयुक्तस्य पत्रकपुलकम्यस्तं वा, भावभूतं तु भूतापयुक्तस्येति । इह च भावभूतं न अत्रेन्द्रियोपायोगलक्षणोन्नाधिकारः । (स्वा०) इह च संयमायुषा यशःकीर्यायुषा चाधिकार इति, एवं शेषपदानां यथासम्भवं विज्ञेयो वाच्य इति, उक्तः सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपः । पदार्थः पुनरेवम्—इह किल सुधर्मस्त्वामी पञ्चमो गणधरेद्वो जम्बूनामानं स्वशिष्यं प्रति प्रतिपादयाम्भकार । अतम्—आकर्षितम् ‘ मे ’ मया ‘ आउसं ’ नि-आयुः जीविनं तत्संयमप्रधानतया प्रशस्तं प्रभूतं वा विद्यते वस्थाकावायुष्मांस्तस्यामन्त्रणं हे आयुष्मन् !-शिव ! ‘ तेणं ’ ति-यः समिहितव्यवहितसूत्रवाद्ब्रवाह्याध्यामिकसकलपदार्थेष्ववगाहतवचनतयाऽऽसत्त्वं जगति प्रतीतः, अथवा—पूर्वभवावात्तनीयकरनामकर्मादिलक्षणपरमपुत्रप्राग्भायो विलीनानादिकालीनमिध्यादृशेनादिवासना परिहृतमद्वारास्यो दिव्याद्युपसर्गवर्गसंसारविचलितशुभप्रधानमार्गो भास्कर इह घनघानिकर्मप्रधानपटलविघटनोक्लसितविमलकलभाभुमगदलो विबुधपतिपदपदपदलज्जुष्टपादपदो मध्यमाभिधानपुरीप्रथमप्रवर्तितप्रवचनो जिना महावीरस्तेन—भगवता । अहमहमासिहाय्यरूपसमग्रैश्वर्यादियुक्तेन वष-मित्यमुना वषयमाणैककत्वादिना प्रकाश्य ‘ आक्यात ’ मिति आ—मर्यादया जीयाजीवलक्षणावह्वीर्यताकपया अभिषिञ्जिता वा—समस्तवस्तुवित्स्वरूपपलक्षणं कयात-

कथितं आक्यातमात्मादि वस्तुज्ञानमिति गम्यते । अत्र च भूतमित्यनेनवधारणाभिधाना स्वयमवधारितमेवाव्यस्यै प्रतिपादनीयमित्याह-अस्यथाऽभिधाने प्रत्युतावायसम्भवात्, उक्तम्—“ किं एतां पावयरे ? सम्मं अकहिगय-धम्मसम्भावे । अहं कुदेसणाए, कट्टयरागमि पादेह ” ॥ १ ॥ इति “ मये ” स्वनेनापकमहाराभिहितं भावप्रमाणद्वारागतात्मानन्तरपरम्परभेदभिभागमस्यं वषयमाणां प्रपञ्चाऽधेतोऽकन्तरागमः सूत्रतत्त्वागममात्र इत्याह—“ आयुष्मन्नि ” त्यनेन तु कोमलवचोभिः शिष्यमनःप्रकाशयताऽऽचार्यैर्लोपदशा देय इत्याह । उक्तम्—“ धम्ममएहिहं अहं-देहिहं कारणगुणोवणीपदि । पट्ठापंतो य मयं, सीसं चाएर आययिओ ॥ १ ॥ ” इति । आयुष्मत्त्वाभिधानं स्वात्मप्रकाशकम्, प्राणिनामायुषोऽत्यन्ताभीष्टंवाद्, यत उच्यते—“ सर्वे पाणा पिण्याउया अप्पियवहा सुहासया दुक्कए-डिक्कला सव्वे जीविउकामा संव्वसि जीवियं पिणं ” इति । तथा “ तुलायापि न मन्यन्ते, पुत्रद्वारार्थसंपदः । जीवि-तार्थे नरास्तेन, तेनामायुरनिप्रियम् ॥ १ ॥ ” इति । अथवा—आयुष्मन्नित्यनेन प्रहलधारणादिगुणवतं शिष्याय शास्त्रार्थो देय इति ज्ञापनार्थं सकलगुणाधारभूत-त्वेनाशेषगुणोपलक्षणेन विरापुल्लक्षगुणेन शिष्यामन्त्रणमकारि । यत उक्तम्—“ बुद्धं वि दोणमहं, न कणहभूमाउ लो-हए उदयं । गहणधरणासमग्धे, इय देयमक्किञ्चि कारिमि ॥ १ ॥ ” विपर्यये तु दोष इति । आह च—“ आयरि सुत्त-मि य, परिवाओ सुत्तअथपल्लिमो । अत्रेसि । पि य हा-णी, पुट्ठावि न दुज्जा वंआ ॥ १ ॥ ” इति । तथा “ तेणं ” त्यनेन त्वात्त्वादिगुणप्रसिद्धताऽभिधायकेन प्रस्तुताध्ययनमाभायमाह-वक्तृगुणोपलक्षणाद्वचनप्राप्त्यस्यति, ‘ भगवते ’ त्यनेन तु प्रस्तुताध्ययनस्योपादयतामाह, अतिशयवाङ्कि-लोपादेयः, तद्वचनमपि तथेति, अथवा—‘ तेणं ’ ति-अनेनापाह्लासिनिर्मुक्त्यनर्गनं निर्गमद्वाराह, यो हि मिध्यात्वमतःप्रभूतिभ्यो दोषेभ्यो निर्गतस्ततो निर्गतमिदमध्ययनं क्षेत्रतोऽपापायां कालतो वैशाखशुद्धेकादश्यां पूर्वाह्णे भावे क्षापिके वसंमानादिति, एवं च गुरुपूर्वकमलक्षणः सम्बन्धोऽस्य प्रशिक्षितो भवति, तथा तथाविधेन भगवतायुक्तं तत् सप्रयोजनमेव भवतीति सामान्यतः सप्रयो-जनता चास्त्योक्ता, न हि पुरुषार्थानुपयोगि भगवन्तो भावन्ते, भगवत्त्वानेन, अत एव चास्त्योपायापेयभावलक्षणः सम्बन्धोऽपि दर्शितः, इह हि भगवत्कथायां प्रथमरूपाप-न्नमुपायः, पुरुषार्थस्त्योप इति, अत एव चात्र भोताराः अवगण प्रवर्तिताः, यतः—“ सिद्धाये सिद्धसम्बन्धं, भानु भोता प्रवर्त्तते । शास्त्रादौ तेन वक्त्रः, सम्बन्धः सप्र-योजनः ॥ १ ॥ ” इति । ‘ एव ’ मित्यनेन तु भगवद्वचनान्द-त्ववचनस्यानुत्तीर्णतामाह, अत एव स्ववचनस्य प्रामात्यम् सर्ववचनानुवादमात्रत्वादस्येति, अथवा—‘ एव ’ मित्ये-कत्वादिः प्रकारोऽभिधेयतया निर्दिष्टः, निरभिधेयताऽऽ-शङ्कया भोतुर्णां काकदन्तपरीक्षावागमिप्रवृत्तिरत्र माभूदिति, आक्यातमित्यनेन तु नातीकवचनरूपमिदम्, तस्या-सम्भवादित्याह, यत उक्तम्—“ देयवयणं न माणं, अपाकसेयं ति निम्मयं (तम्मयं) जेण । इदमन्त-

विरुद्धं यथेयं च अगोचरस्ये च ॥ १ ॥ अंजुचद नि
 वयणे, पुरिसाभावे उ नयमवै ति । ता तस्सयाभावा, निय-
 मेण अगोचरस्ये ॥ २ ॥ इति । अथवा—आख्यातं भगवते-
 वं, न कुड्यादिभिः सुतम्, यथा कैश्चिदभ्युपगम्यते—“त-
 स्मिन् ध्यानसमापन्नं, विमलरत्नवदास्थितः । स एतन्ति य-
 याकामं, कुड्यादिभ्योऽपि देशनाः ॥ १ ॥ ” इत्यस्यानेनान-
 भ्युपगममाह, यतः—“ कुड्यादिभिः सुतानां तु, न स्यादा-
 सापदिष्टता । विश्वासश्च न तासु स्या—स्फेपमाः कीर्तिता
 इति ॥ १ ॥ ” समस्तपदसमुदायं स्वार्थोदत्यपरिहार-
 ण गुरुगुणप्रभाषनापरिरेष विनेयेभ्यो देशना विधेयस्या-
 ह, एवं हि तेषु भक्तिपरता स्यात्, तथा च विधादरपि
 सफलता स्यादिति, यदुक्तम्—“ भर्तापै जिनवराणं, जि-
 ज्ञासिता य पुत्रवञ्चिजा कम्मा । आचार्यनमोकरिणं, वि-
 ज्ञा मंता य सिज्जन्ति ॥ १ ॥ ” इति । नमस्कारश्च भक्तिरैव-
 ति । अथवा—‘आउसंतेणं’ति—भगवद्विशेषणम्, आयुष्म-
 ता भगवता, चिरजीविनित्यर्थः, अनेन भगवद्बहुमानगर्भेण
 मङ्गलमभिहितम् । भगवद्बहुमानस्य मङ्गलत्वादिति चेत्कमेव
 यद्वा—‘आयुष्मते’ति परार्थप्रवृत्त्यादिना प्रशस्तमायुधार-
 यता न तु मुक्तिमवाप्स्यापि तीर्थनिकारादिदृश्यात् पुनरि-
 हायाननाभिमानादिभावतोऽप्रशस्तम् । यथाच्यते कैश्चित्-
 ‘ज्ञानिना धर्मोपदेशं, कर्तारः परमे पदम् । गत्याऽऽ-
 गच्छन्ति भूयाऽपि, भवं तीर्थनिकारतः ॥ १ ॥ ” “ यदा
 यदा हि धर्मस्य, ग्लानिर्भवति भारत ! । अभ्युत्थानमधर्म-
 स्य, तदाऽऽप्मानं सृजाम्यहम् ॥ २ ॥ ” एवं स्रजुमूलतरा-
 गादिदोषत्वात् तद्वत्त्वोऽप्रामाण्यमेव स्यात्, निःशेषोन्मूल-
 ने हि रागादीनां कुतः पुनरिहागमनसम्भव इति ? । अथ-
 वा—आयुष्मता—प्राणधारणधर्मवता न तु सदा संशु-
 द्धेन, न स्याकरणत्वेनास्यानृत्वात्मभावमिति । यदिया—
 ‘आउसंतेणं’ति—मन्त्रस्य विशेषणम्, तन् आक्रान्ति-गु-
 णदृशिममयाद्या वसता, अनेन तत्त्वतो गुरुमर्यादावसि-
 स्वरूपत्वात् गुरुकुलवासस्य तद्विधानमर्थ उक्तम्, ज्ञाना-
 दिहेतुत्वासस्य । उक्तञ्च—“ ज्ञानस्य होइ भागी, धिरय-
 रओ दसंणं चरित्ते य । धत्ता आवकहाण, गुरुकुलवासं न
 मुञ्चति ॥ १ ॥ गीयावासो रती धम्मं, अणाययणवज्जणं ।
 निग्गह्हा य कसायाणं, एयं धेत्तासं सासणं ॥ २ ॥ ” इति ।
 अथवा—‘आमुसंतेणं’ति—आमृशता भगवत्पादावधि-
 भक्तिः कर्तव्यगुणादिना स्पृशता, अनेन तदाह—अधि-
 गतसकलशक्तेषां गुरुविभ्रामणादिविधनयुक्त्यं न मांक्रयम्,
 उक्तं हि—“ उद्धा हि अग्गी जल्लं लमसे लाला हुती मंसप-
 याभिसिंसं । पवायरीयं उच्चिद्वुरज्जा, अणंणसाणोऽधमओ भवे
 संतो ॥ १ ॥ ” इति । यद्वा—‘आउसंतेणं’ति—आयुष्माणेन-अव-
 णविनिमर्याद्या गुरुमासेवमाणेन, अनेनाप्येतदाह—विधि-
 नैवोचितदेशस्थेन गुरुसकाशाच्छ्रान्तयम्, ननु यथा कथ-
 ञ्चित् । यत आह—“ निद्विगिहापरिह-अपि हि गुतेहि पं-
 जलितउड्ढि । भन्तिवहुमाणपुव्वं, उवडत्ति सुण्णयव्वं ॥ १ ॥ ”
 इत्यादि, पदमुक्तः पदार्थः । पदविभ्रमस्तु सामासिकपदवि-
 षयः स आख्यातमित्यादिषु दृष्टिं इति । इदानीं बाल-
 नाप्रत्यक्षस्थाने, ते च शब्दतोऽर्थतश्च । तत्र शब्दतः-
 ननु ‘म’ इत्यर्थं मम महं चेति आख्यातमुचिन्तं बह्वच-

तुर्योर्वैकल्यचान्तस्यास्मत्पदस्य, ‘म’ इत्यादेशादिनि, अ-
 वाच्यते—‘म’ इत्यर्थं विभक्तिप्रतिरूपकाऽप्ययशब्दस्त्वनी-
 यैकवचनान्मोऽस्मच्छब्दायै वसंत इति न दोषः । अर्थ-
 तस्तु बालना—ननु वस्तु नित्यं वा स्यादनित्यं वा ?,
 नित्यं चेत्तर्हि नित्यस्याप्रकृत्यानुपपन्नस्विरैकस्वरूपत्वाद्यो
 भगवतः सकाशो भोत्वस्वभावः स एव च कश्चिदित्याप-
 देशकत्वस्वभाव इति ?, किञ्च—शिष्योपदेशकत्वं त्वस्य पु-
 र्वस्वभावत्वात् स्यादित्यागे वा ?, यदि त्याग इत्यत इतं वस्तुनो
 नित्यत्वं, वस्तुनः स्वभावाभ्यतिरिक्तत्वेन तत्त्वेन तत्त्वान्तरिनि,
 अपरित्याग इति चेत्, न, विरुद्धयोः स्वभाववैधेयपद-
 सम्भवादिति । अथ बानित्यमिति पक्षस्तदपि, न, निरन्ध-
 यनां हि भ्रातुः प्रवणकाल एव विनष्टत्वात् कथनावसर-
 ऽप्यस्यैवोपपत्तत्वात्कथनप्रसङ्गः, यद्वास्तुतस्तस्य वैधत्वा-
 कथनवदिति । अत्र समाधिर्नयमतेति नयद्वारमवतरति,
 तत्र नेगमसंग्रहस्यवहारजुसुत्रशब्दसमभिरुद्धैवम्भूता नयाः,
 तत्र चापारल्यो द्रव्यमवाधोऽस्तीति वादितया द्रव्यार्थिक
 ऽवतरन्ति, इतरे तु पर्याय एवाधोऽस्तीति वादितया पर्या-
 यार्थिकनयं, तद्वदभुमयमताभ्ययं द्रव्यार्थितया नित्यं वस्तु
 पर्यायार्थितया त्वनित्यमिति नित्यानिर्णयं वस्त्विति प्रत्य-
 कपक्षादपेक्षाभावाद्गुडनागरादिबहिः । एवमेव च सक-
 लव्यवहारप्रवृत्तिरिति । उक्तं च—“ सत्तये त्विय परसमये,
 उण्णज्ज नासए य निव्वं च । एवं जेव य सुहृदु-कम्ब-
 धमोक्कादिस्सम्भावो ॥ १ ॥ ” इति । उक्तः सूत्रस्पर्शिकनिधु-
 क्यनुगमः । स्था० १ डा० । अर्थतं तद्विदं भुतम्, प्रतिर्विश-
 द्वाधप्रतिपादनफलं वाध्यांगमात्रं भगवता निष्कृष्टम् । आरम्भा-
 यभवणकौटरप्रसिद्धं क्षायोपशमिकभाषपरिणामाविभावका-
 रणं भुतमित्युच्यते, भुतमवधूतमवधूतमीदृशमिति पर्यायाः । दृश०
 ४ अ० । आवा० । अवणं भुतम् । अभिलाषाप्रतिपादनार्थप्रवृत्त्य-
 स्वरूपं उपलब्धिर्वाशेष, अनु० । वाच्यतावकमाधुरस्स-
 रीकारिण शब्दसंस्तुप्रवृत्त्यहेतावुपलब्धिर्वाशेष एवमाकारं
 वस्तु कालधारासाधार्थिकयात्ममर्थव्यवस्थाद्वाराच्यमित्यादि—
 रूपनया प्रधानीकृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणामे शब्दा-
 र्थपर्यालोचनानुसारिणि इन्द्रियमनोविमिश्रे अवगमवशांशे,
 आ० म० १ अ० । प्रव० । अवबोधने, न० । डा० । शृणोती-
 ति भुतम् । आत्मनि तदन्यत्वात् । भुतज्ञानं च । आ० क० १
 अ० । “ते तेण तओ तंमिव सुण्णै सों वा सुयं तेणं” । अनु० ।

अथ भुतव्युत्पत्तिमाह—“ते तेण” इत्यादि भूयते आत्म-
 ना तद्विदं भूतं शब्दः । अथवा—भूयतऽनेन भूतज्ञाना-
 वरणक्षयोपशमन भूयते तस्मात् क्षयोपशमावच्छेदे तस्मि-
 न् क्षयोपशमे सतीति भूतं क्षयोपशमः ‘सुण्णै सों व’ नि-
 शृङ्खोतीति भूतमसौ आत्मा इति वा व्युत्पत्तिरित्यर्थः, ‘सुयं
 तेणं’ति—येमेव व्युत्पत्तिस्तेन कारणेन भूतमुपवर्त इत्यर्थः ।
 विधे० । स्था० । ह्रस्वमपि भूयत इति भुतम् । अनु० । क-
 र्म० । इ० । द्वादशाङ्गं, स्था० १ डा० १ उ० । आगमे, स्था०
 ३ डा० २ उ० । अज्ञाताङ्गप्रकीर्णादिभिर्च आगमे, उक्तं १
 अ० । स्था० । पा० । घ० । दृश० । स० । न० । ज्ञोवादिपदार्थ-
 सूचके, सूत्र० १ भु० १ अ० । सूत्रं, भुतव्युत्पत्तिज्ञानप्रवृत्तेना-
 द्वापदेशनामादीनि धर्मैकार्थिकानामिति ।

सूत्रस्य पर्यायानाम्—

सुपसुपगंधसिद्धं—तयासणे आलवयसुवपमो ।

पसवन्नामागम इय, एगद्धा पजवा सुते ॥ १७७ ॥

भुतम्, सूत्रम्, ग्रन्थः, सिद्धान्तः, शासनम्, आज्ञा, च-
वनम्, उपदेशः, प्रज्ञापना, आगम इति, एते दश पर्याया
एकाः ॥ ७० १ उ० १ प्रक० । विशेष० । उल० । आश० ।
धुतं सामायािकादिबन्धुसारागतम् । आश० ४ अ० । ल० ।
ध० । स्वाध्याये, स० ३० स० । स्वदर्शनपरदर्शनानुगतम-
कलशास्त्रं, न० । आशा० । (प्रतिभुतंभदः ' शास्त्र ' शब्दे
चतुर्थभाग १८४१ पृष्ठ गतः ।)

भुतनिष्पत्तिः—

मे किं तं सुतं, सुतं चउत्विहं पसपं । तं जहा
नाममुभं, ठवन्नामुभं, दव्वसुभं, भावसुभं । (सू० २६)

अथ किं तत् भुतमिति प्रश्नः, अत्र निर्वचनम्— ' सुभं चउ-
त्विहमि ' त्यादि, भुतम्—प्रातिनिरूपितशब्दार्थं चतुर्विधं
प्रसप्तम्, तथा—नामभुतम्, स्थापनाभुतम्, द्रव्यभुतम्,
भावभुतं च ।

तत्राऽऽद्यभेदनिर्णयार्थमाह—

मे किं तं नाममुभं ? नाममुभं जस्म गं जीवस्म वा
० जाव सुप ति नामं कजइ मे तं नाममुभं । (सू० ३०)

अत्र निर्वचनम्—नामभुतम्, ' जस्म गमि ' इत्यादि, यस्य
जीवस्म वा अजीवस्य वा जीवानां वा अजीवानां वा तद्-
भयस्य वा तदुभयानां वा भुतमिति यन्नाम क्रियते तन्ना-
मभुतमित्यादिष्वेतेन सम्बन्धः, नाम च तत् भुतं खानि
व्युत्पत्तेः । अथवा—यस्य जीवादिः भुतमिति नाम किं—
यत् तज्जीवादि वस्तु नामभुतम्, नाम्ना नाममात्रेण भुतं
नामभुतमिति व्युत्पत्तेः । तत्र जीवस्य कथं भुतमिति ना-
म सम्भवतीत्यादिभावना यथा नामावश्यके तथा तदनु-
सारणं यथासम्भयमभ्यूह्य बाध्या, ' स तमि ' त्यादि निग-
मनम् । उक्तं नामभुतम् ।

अथ स्थापनाभुतनिरूपणार्थमाह—

मे किं तं ठवन्नामुभं ? जं गं कडुकम्मे वा ० जाव ठव-
न्ना ठविजइ मे तं ठवन्नामुभं । नामठवन्नाणं को पइ-
विसेसो ? नाम आवकहियं ठवन्ना इतरिआ वा होजा
आवकहिया वा । (सू० ३१)

अत्र निर्वचनम्—' ठवन्नामुभं जं गमि ' त्यादि, अत्र व्या-
ख्याने यथा स्थापनावश्यकं तथा संप्रपञ्चं द्रष्टव्यम्, नगर-
मावश्यकदधानं भुतसूक्ष्मास्तीत्यम्, कालुकर्मादिषु भुतपठ-
नार्थावस्थापन एकादिसाध्यायः स्थाप्यमानाः स्थापना-
भुतमिति तात्पर्यम् । ' स तमि ' त्यादि निगमनम् । ' नाम-
ठवन्नाणं को पइविसेसो ? ' इत्यादि पूर्वं भाविनमेव, वा-
चनान्तरं तु ' नामठवन्नाणां भविताणां ' इत्यनद्वयं दृश्यते,
आवश्यकनामस्थापनाभगणनं प्रायेऽभिप्रायेणात् भुतना-
मस्थापनेऽप्युक्तं एव भवतः, इत्यन्तां नात्र ते पुनरुद्घेते
इति भावः ।

द्रव्यभुतनिरूपणार्थमाह—

मे किं तं दव्वसुभं ? दव्वसुभं दुविहं पसपं, तं जहा-
आगमतो अ, नो आगमतो अ । (सू० ३२)

अत्र निर्वचनम्—' दव्वसुभं दुविहमि ' त्यादि, द्रव्यभुतं
द्विविधं प्रसप्तम्, तथा—आगमतो, नोआगमतश्च ।

अत्राऽऽद्यभेदनिर्णयार्थमाह—

मे किं तं आगमतो दव्वसुभं ? आगमतो दव्वसुभं
जस्म भं सुप ति पयं मिक्सियं ठियं जियं जाव अं।
अणुप्पेहाए कम्हा ? अणुवओगो दव्वमिति कडु, नेमसस्य
अं एगो अणुवउत्तो आगमतो एगं दव्वसुभं ० जाव क-
म्हा ? जइ जाणए अणुवउत्ते न भवइ । मे तं आगमतो
दव्वसुभं । (सू० ३३)

अत्र निर्वचनम्—' आगमतो दव्वसुभमि ' त्यादि, यस्य
कस्याचित् भुतमिति पदे भुतपदार्थविधयमाचारविशास्यं
शिक्षितं स्थितं यावद्वाचनोपगतं भवति स ह्यनुत्तप वा-
चनाप्रच्छन्नादिभिर्यत्तमानोऽपि भुतापयोगऽन्तमानवादा-
गततः आगममाश्रित्य द्रव्यभुतमिति समुदायार्थः । शे-
षोऽत्राऽऽन्तपपरिहारार्थादप्यञ्ज्ञा नयविचारणा च द्रव्याव-
श्यकत्वं द्रष्टव्यम् । अत एव स्वोऽप्यन्तद्वयं कुर्वता ' जाव
कम्हा ? जइ जाणए ' इत्यादिना पर्यन्तानिदिष्टानां शब्देन
यानां सम्बन्धि सूत्रालापका गृहीतः । एतच्च कार्त्तद्वयं
वाचनानामाश्रित्य व्याख्यायते, वाचनान्तराणि तु हीनाधि-
कार्याप दृश्यन्ते, ' स तमि ' त्यादि निगमनम् । उक्तमा-
गततो द्रव्यभुतम् ।

इदानीं नोआगमतस्तद्वयव्यते—

मे किं तं नोआगमतो दव्वसुभं ? नोआगमतो दव्व-
सुभं निविहं पसपं, तं जहा—जाणयसरीरदव्वसुभं भवि-
असरीरदव्वसुभं जाणयसरीरभविअसरीरवहरितं दव्वसुभं ।
(सू० ३४)

अत्र निर्वचनम्—' नोआगमतो दव्वसुभं निविहमि ' त्यादि,
' जाणयसरीरदव्वसुभं भविअसरीरदव्वसुभं जाणयसरी-
रभविअसरीरवहरितं दव्वसुभं ' ।

अत्राऽऽद्यभेदज्ञापनार्थमाह—

मे किं तं जाणयसरीरदव्वसुभं ? जाणयसरीरदव्वसुभं
मुअ ति पयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरयं ववगयचुअ-
चाविअचत्तदेहं तं चेव पुठवमिणिं भाणिअव्वं ० जाव
मे तं जाणयसरीरदव्वसुभं । (सू० ३५)

अत्रास्तरम्—' जाणयसरीरदव्वसुभं सुखत्ता ' त्यादि, प्रा-
तवानिति हस्तस्य शरीरे तद्वयानुभूतमावय्याद् द्रव्यभुतं
हशरीरद्रव्यभुतं, अन्तमिति यत्पदे तद्वयधिकारजायक-
स्य यच्छरीरकं व्यपगतार्थावशेषणविशिष्टं तज्जशरीरद्र-
व्यभुतमित्यर्थः । ननु यदि जीवादिप्रमुक्तामदे कथं तद्वयं
द्रव्यभुतमित्यर्थः ? लघ्वरीनामपि तन्मसज्जात्, तत्पुद्गलाना-
मपि कालचित् भुतकर्तृभिः गृहीता वा सुक्लृप्तसमस्यादि-
त्याशङ्क्याह—' सजाययमि ' त्यादि, शेषोऽप्रावयवव्याकथा

दिप्रपञ्चो ह्यशरीरद्रव्यावश्यकवत्, भूताभिलापतो वाच्यः, यावत् 'से तमि' त्यादि निगमनम् ।

द्वितीयभदनिरूपणार्थमाह—

‘से किं तं भविष्यसरीरद्वयसुखं ? भविष्यसरीरद्वयसुखं जे जीवे जोशीजन्मणनिकखंते जहा द्रवावस्सए तहा भा-
विष्यत्वं ० जाव से तं भविष्यसरीरद्वयसुखं । (सू० ३६)

अत्र प्रतिपत्त्यर्थः—‘ भविष्यसरीरद्वयसुखं जे जीवे ’ इत्यादि, विवक्षितपर्यायस्य ‘ भविष्यतीति भव्यो—विवक्षितपर्यायार्हः तद्रूपस्य इत्यर्थः, तस्य शरीरं तद्वय भाविभावभूतकारण-
त्वात् द्रव्यभूतं भव्यशरीरद्रव्यभूतम्, किं पुनस्तदिति अत्रा-
ख्यते—यो जीवो योनिजन्मवाचिष्कान्तोऽननैव शरीरसमु-
च्छ्लेषेणादत्तं जिनोपदिष्टेन भावेन भूतमित्येतत् पदमाग-
मिकास्ते शिल्लिप्यन्ते न तावच्छिल्लेन तज्जीवाधिष्ठितं शरीरं
भव्यशरीरं द्रव्यभूतमित्यर्थः । शेषं द्रव्यावश्यकवत् भूता-
भिलापेन सर्वं वाच्यम्, यावत् ‘से त’ मित्यादि निगमनम् ।
अनु० ।

अथ भावभूतनिरूपणार्थमाह—

‘से किं तं भावसुखं ? भावसुखं दुविहं पणखत्तं, तं जहा-
आगमतो अ, नोआगमतो अ । (सू० ३८)

अत्रोत्तरम्—‘ भावसुखं दुविहमि ’ त्यादि, विवक्षितप-
रिणामस्य भवने भावः स चास्ती भूतं चति भावभूतं भा-
वप्रधानं वा भूतं भावभूतं, तद् द्विविधं प्रकृतम्—आगमतो,
नोआगमतश्च ।

तत्राऽऽद्यभदनिरूपणार्थमाह—

‘से किं तं आगमतो भावसुखं ? आगमतो भावसुखं
जाखए उवउत्ते, से तं आगमतो भावसुखं । (सू० ३६)

अत्रोत्तरम्—भूतपदार्थकलत्रं चापयुक्तं आगमतः—आगम-
माश्रित्य भावभूतम् भूतोपयोगपरिणामस्य सङ्गादात् तस्य
चाऽऽगमत्वादिति भावः ‘से तमि’ त्यादि निगमनम् ।

अथ द्वितीयभेद उच्यते—

‘से किं तं नोआगमतो भावसुखं ? नोआगमतो भाव-
सुखं दुविहं पणखत्तं, तं जहा—लोइअं, लोणुत्तरिअं च ।
(सू०—४०)

अत्रोत्तरम्—‘ नोआगमतो भावसुखं दुविहं पणखत्तं, लो-
इअं लोउत्तरिअमि ’ त्यादि ।

अत्राऽऽद्यभदनिरूपणार्थमाह—

‘से किं तं लोइअं नोआगमतो भावसुखं ? लोइअं नो-
आगमतो भावसुखं जे इमं अयखाणिएहि भिच्छदिहीहिं
सच्छंदबुद्धिमहविगणियं, तं जहा—भारहं रामायणं भीमा-
सुरुकं कोसिलियं षोडशसुहं सगडभदिआउ कप्पासियं खा-
गसुहुमं कणगसत्तरविसियं वेइसेमियं बुद्धसासखं काविलं
लोगायत्तं सद्धियंत्तं माडरपुराणवागरणनाडगाइ । अहवा-
वावत्तरिकलाओ, चत्तारि वेआ संगोवंगा, से तं लोइअं नो
आगमतो भावसुखं । (सू० ४१)

अत्र निवेदनम्—‘ लोइअं भावसुखं जे इममि ’ त्यादि,
लोकैः प्रणीतं लौकिकं, किं पुनस्तदित्याह—यदिदमन्नामिहै-
मिध्याहृष्टिभिः स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकारिणो तज्जौकिकं भा-
वभूतमिति सम्बन्धः तत्राल्लक्षणभावतोऽधनवदशीलवद्
वा सम्यग्बुद्धयोऽप्यज्ञानिकाः प्रोच्यन्तेऽत आह—मिध्याह-
ृष्टिभिः स्वच्छन्दमतिबुद्धिविकल्पितम् । ईहावग्रहं बुद्धिः, अ-
पायधारणे तु मतिः स्वच्छन्देन—स्वभिप्रायेण तत्पतेनः स-
र्वज्ञप्रणीतार्थानुसारमन्तरेण बुद्धिमतिभ्यां विकल्पितं स्व-
च्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितम्—स्वबुद्धिविकल्पनाश्लिपि-
मितिमत्यर्थः । तत्प्रकटनार्थमेवमाह—तद्यथा—‘ भारतमि-
त्यादि, एतच्च भारतादिकं नाटकादिपर्यन्तं भूतं लोकप्र-
सिद्धिगम्यम् । अथ प्रकारान्तरेण लौकिकभूतनिरूपणार्थ-
माह—‘ अहवा वावत्तरिकलाओ ’ इत्यादि, तत्र कलानि-
वस्तुपरिज्ञानानि कलास्ताश्च द्विसंतिः समवायाङ्गादि-
ग्रन्थप्रसिद्धाः, चत्वारश्च वेदाः सामवेदश्चर्यवेदयजुर्वेदाथर्व-
णवेदलक्षणः साङ्गापाङ्गाः, तत्राङ्गानि—शिक्षा १ कल्प २
व्याकरण ३ छन्दो ४ निद्रक ५ ज्यातिष्कायन ६ लक्षणा-
नि, षट् उपाङ्गानि तद्व्याख्यानरूपाणि तैः सह पतेनं इति
साङ्गापाङ्गाः । ‘से तामि’ त्यादि निगमनम् । उक्तं नोआग-
मतो लौकिकं भावभूतम् ।

अथ लौकोत्तरिकं तदेवाऽऽह—

‘से किं तं लोउत्तरिअं नोआगमतो भावसुखं ? लोउत्त-
रिअं नो आगमतो भावसुखं जे इमं अरिहतेहि भगवतेहिं
उप्पणखाणहंसखखरहिं तीयपच्चुप्पणखमाणायाजाणए-
हिं सव्वएएहिं सव्वदरिसीहिं तिलुक्कवहितमहितपूइएहिं अ-
प्पडिइयवरणाणदंसखधरहिं पणीअं । (अनु०) से तं
नोआगमतो भावसुखं । से तं भावसुखं । (सू०—४२ ×)

लौकोत्तरः—लोकप्रधानैर्हङ्गैः प्रणीतं लौकोत्तरिकम्, किं
पुनस्तदित्याह—लोउत्तरिअं भावसुखं जे इममि’ त्यादि,
यदिदमर्हङ्गैः—द्वादशाङ्गं गणपिटकं प्रणीतं तज्जौकोत्तरिकं
भावभूतमिति सम्बन्धः, तद्यथा—‘ आयारो सुयगडमि ’
त्यादि, तत्र सवेदमनुजासुरलोकविगजिनां पूजामर्हन्तीति
अर्हन्तलैः, एवंभूताभ्यातीर्थकरा अपि केवलयादयो भवन्त्य-
तस्तीर्थकरप्रतिपत्तय आह—‘ भगवत्तिरि ’ ति; समस्तैश्च-
र्यनिरूपमरूपयशःश्रीधर्मप्रयत्नवाङ्मिरित्यर्थः, इत्थंभूताश्च
अनाद्यप्रतिपक्षानादिमन्तः केचित् कैश्चिदभ्युपगम्यन्ते, उक्तं
वैतद्वादिभिः—‘ ज्ञानमप्रतिषेधं यस्य, वैराग्यं च जगतपतेः ।
पेक्ष्यं चैव धर्मश्च, सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥ १ ॥ ’ इत्यादि ।

अनस्तद्व्यवच्छेदार्थमाह—ज्ञानावरणक्षपणदिप्रकरणोप-
पन्नं तु सहजं ज्ञानदर्शने धरन्तीः युगपज्ज्ञानदर्शनधरास्तैः,
न च प्रस्तुतविशेषणव्यवच्छेदया अप्येवंभूता एव—
‘ सह सिद्धं चतुष्टयमि ’ त्यादिवचनविरोधप्रसङ्गात्, तर्हि
सुगता इत्थंभूता अपि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—‘ तीयप-
च्चुप्पणखे ’ त्यादि, अनीतवत्तमानभावव्यवस्थायैरित्यर्थः,
न च सुगताज्ञानतीतमविषयव्यवहारव्यवस्थायः, एकान्तज्ञा-
णभङ्गत्वादिष्वेन तद्व्यवस्थाभ्युपगमाद्, अस्मात् च ग्रहणेऽ-
तिप्रसङ्गाद् । अथ सन्तानद्वारेण कालत्रयेऽप्यर्थानां सङ्गा-

वर्तमानार्थज्ञातृत्वे तेषामपि न विद्वन्त्य इत्यशङ्कयाह—
'सर्वेदक्षिभि' रिति, सर्वम्—एकान्द्रयस्त्रीन्द्रयजीवादिव-
स्तु केवलज्ञानेन ज्ञानस्तीति सर्वज्ञाः, तदेव सर्वं केवलद-
र्शनेन पश्यन्तीति सर्वेदक्षिन्तः, श्रवक्यानां स्वर्तीना-
च्छब्दात्त्वेऽपि सर्वज्ञादित्वं नोपपद्यते, कतिपयधर्माधर्मी-
क्यदायज्ञातृत्वस्यैव तन्मध्युपगमात्, यत् उक्तं तच्छ्रुत्यैः—
'सर्वे पश्यन्तु मा काऽसा—विद्यमर्थं तु पश्यन्तु । कीटमङ्गु-
लपरिज्ञाने, तत्र नः कोपयुज्यते ॥ १ ॥ २ ॥' इत्यादि, यथाक-
मुक्तमिच्छित्वात् 'नित्यमुक्तव्यमिच्छये' त्यादि, 'वाहय'
ति—विगलहृद्वानन्दाधुर्दृष्टिभिः सहैव निर्गोक्षिता यथा-
कस्थितानस्यसाधारणगुणोत्कीर्तनलक्षणं भावस्तत्वेन म-
हितर-अभिप्रेतताः सुगन्धपुष्पप्रकरलगादिना तु द्रव्यस्त्व-
न पूर्जिताः, तत्त एषां द्वन्द्वं त्रैलोक्येन—भवनपतिव्यन्त-
स्तरविधाधरवैमानिकादिममुदायलक्षणं वाहितमहितपू-
जितास्तैः, अत्राऽऽह—ननुपप्रज्ञानदर्शनधर्मेत्युक्तम्, उ-
त्पत्तिमत् सप्रतिष्ठं दृष्टं यथा मूर्तेष्ववध्यादिज्ञानम्, उत्पत्ति-
श्च तज्ज्ञानदर्शने अभ्युपगमे, अतस्ताभ्यां तं सप्रतिष्ठज्ञानि-
नः प्राप्नुवन्ति, तथा च पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिहानिगत्याशङ्क्याः
ऽऽह—अप्रतिष्ठनधरज्ञानदर्शनधर्मेति, समस्तावरणक्षय-
सम्भूतत्वादप्रतिष्ठनं—मूर्तामूर्तेषु समस्तवस्तुष्वस्मलितं
अत एव वर-प्रधानं केवलज्ञानदर्शनलक्षणं ज्ञानदर्शने ध-
रन्ति यत् तेषां तैः । मस्त्वध्यायैः सप्रतिष्ठत्वं तज्ज्ञानोत्प-
त्तिस्त्वं, किं नहि?, आबरुसङ्कायात्, अनाऽप्रतिष्ठकवलज्ञा-
नदर्शने समस्तावरणक्षयसम्भूतत्वात्, तत्क्षयऽपि सप्रति-
ष्ठत्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गाद् । इत्थं च विशेषणं कस्याञ्चिदेव
वाचनार्था दृश्यते, न सर्वत्र । तदेवं यथोक्तप्रकारेण तावद्
व्याख्यातास्यमूर्तं विशेषणानि अन्यथा वाऽऽविरोधनः सु-
धिया व्याख्येयानि । तैरर्थकथनद्वारेण प्रणीतम्—प्रकृतितम्,
द्वाद्वाश्रमं भूतम्, अनु० । (एतद्वक्तव्यता ' दुर्वात्मनः '
शब्दं चतुर्थभाग उक्ता ।) एतद्वक्तव्यं च समर्थितं द्विवि-
धमपि नोऽगममनो भावधृतम् । अतस्तदपि निगमयति—
'न तं नोऽगममनो भावधृतम्' इत्यादि । एतद्वक्तव्यं चोक्तं
सर्वत्रमपि भावधृतमनो निगमयति—'से तं भावधृतमिति' ।
तदेवं स्वरूपत उक्तं भावधृतमननैव चात्राधिकार इत्य-
तोऽस्यैव पर्यायनिरूपणार्थमाह—

तस्स गं इमे एगद्विमा खाणाधोमा खाणावज्जया नामधे-
जा भवन्ति, तं जहा—'सुअमुतगंधसिद्धं-तसामणे आणा-
वयणउवण्णे । पअवण आगमेऽवि अ, एगद्धा पज्जा
सुणे ॥ १ ॥' (४) मे तं सुअं । (छ० ४३)

तस्य—भूतस्य अमूर्त—अनन्तरमेव वक्ष्यमाणतया प्रत्य-
क्षाणि एकार्थिकानि—तस्य एकार्थविषयाणि—नाना-
धायाणि पृथग्भाषाज्ञात्तादिस्वरूपाणि नानाव्यञ्जानानि-
पृथग्भाषाज्ञातरूपाणि नामधेयानि पर्यायध्वनिरूपाणि भवन्ति ।
तत्राथा—'सुअगाहा, व्याख्या—शुक्रमर्माप भूयत इति भूतम् ।
अर्थाणां स्वनात् स्वं, विप्रकीर्णविप्रस्थाद् प्रस्था, सिद्धं-
प्रमाणप्रतिष्ठितमर्थमन्तम् संवेदननिष्ठारूपं नयतीति सि-
द्धान्तः, मिथ्यात्वाविरतिक्रमायादिप्रवृत्तजीवानां शासनात्-
शिक्षणच्छासनं, प्रवचनमिति पाठान्तरम्, तत्रापि प्रश-

स्त-प्रधानं प्रथमं वा वचनं प्रवचनं, मोक्षार्थमाशङ्क्यते
प्राणिनाऽन्येन्याहा उक्ता—वचनं वाच्यां इत्यर्थः द्वि-
द्विप्रवृत्तित्ववृत्त्युपदेशानुपदेशः, यथावस्थितजीवादपदा-
र्थज्ञापनात् प्रज्ञापना, आचार्यपारम्पर्येणावच्छन्तीत्यागमः,
आप्तवचनं वाऽऽगम इति, 'स्व' स्वश्रित्ययं एकार्थाः
पर्याया इति गाथाः ॥ १ ॥ 'से तं सुअं' इत्यादि । त-
त्त्वार्थमादिभेदकं भूतमित्यर्थः । अनु० ।

अथ भूतपदस्य तं चिकीर्षुरिदमाह—

आगममनो द्रव्यसुयं, वतासुतोवभोगनिरवेकस्यो ।

नेऽगममनो जात्यय-भवसरीरा-अहितिभिर्दे । ॥७७॥

इह नामव्यापने सुगमत्वाद् नोक्तं । द्रव्यभूतं त्वागमनो
नोऽगममनश्च । तत्रागमनो द्रव्यभूतं वक्ता तदुपयोगानिच्छाः
अनुपयुक्त इत्यर्थः नोऽगममनस्तु त्रिविधम् ज्ञात्रीद्रव्य-
भूतम्, भव्यशरीरद्रव्यभूतम्, तद्द्रव्यकिरिगं द्रव्यभूतं सै-
ति । तत्राद्यभेदद्रव्यमावश्यकवद्वं बोद्धव्यम् ।

तद्द्रव्यकिरिगं त्विदं किम् ?, इत्याह—

पत्ताइयं सुयं, सुयं च जमंडजाइपंचविहं ।

आगममनो भावसुयं, सुभोवउत्तो तमो ऽण्णो ॥७८॥

इह धृतं स्वं च द्वे अपि क्लेशकार्ये । तत्र तलनात्प्रादिप्रम-
वाणि पत्राणि प्रतीतानि, तेषु गतं लिखितं स्वं पत्रादि-
गतम्, आदिशब्दात्—पत्रसंघातानपत्राः पुस्तकाः
यस्मादयं गृह्यन्ते, तेष्वपि लिखितं स्वं ज्ञात्रीर-भय-
शरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यभूतमुच्यते । अथवा—अण्डजाद्यपि
यदागमं पञ्चाविधं स्वमुक्तम् । तत्राथा—'अण्ड, बोंड, की-
ड, चाल, वाग' एतदपि सूत्राभिधानसाध्याद् इत्यनि-
रिक्तं द्रव्यभूतमुच्यते । तत्राण्डाच्छतुरिन्द्रियकीटाविशेषनिर्ध-
र्तितकाशकारुणास्मानमण्डजं लोकप्रतीतं चटकस्वमित्य-
र्थः । वोंड—वमनीफलं तस्माज्ज्ञानं वोंडजं कर्मानस्व-
मित्यर्थः । कीटजं तु पञ्चाविधम्, तत्राथा—'पट्टे, मल,
अंसु, चीणसु, किमिरा' एते पञ्चापि पट्टस्त्रविशे-
षाः । चालजमपि पञ्चाविधम्, तत्राथा—'उाण, उाह,
मिगलामि, कोतव, किह्ले' । तत्र मृषिकलोमनिष्पन्नम्—
कौतवम्, उणांशुद्विरितकिह्लनिष्पन्नं स्वं किह्लितम् ।
अथवा, उणादीनां द्विकार्त्तसंयोगनिष्पन्नं किह्लितम्, यदि-
वा, उरुशेषाऽव्यादिजीवलोमनिष्पन्नं किह्लितम् । शणं म-
तीतम् । सण्ण—उत्तर्यादिप्रभवं यत्कजम् । तद्वत् स्व-
मपि व्यतिरिक्तं द्रव्यभूतम् । भावभूतमपि द्विधा—आग-
मनः, नोऽगममनश्च । तत्र भूतापयुक्तस्तद्व्यतिऽऽगमनो
भावभूतम् । ननुपयोग एव भावभूतं युज्यते, तत्कथमिह
तद्वान् गृह्यते ?, इत्याह—'तमोऽण्णो' ति—ततः भूतापय-
गादनन्ध इति कृत्वापचारतः स एव भावभूतमुच्यते इति ।

नोऽगममनो भावभूतमाह—

नोऽगममनो भावे, लोहमलोत्तरं पुराभिहितं ।

समस्तपरिगमयि, समसुयं मिच्छमियरं ति ॥७९॥
नोऽगममनो भावभूतं द्विविधम्—लौकिकं, लोकात्तरं च ।
तत्र लौकिकं भवत—रामयणादि । इदं चैव पूर्व सु-
तज्ञानविचारं मोक्षम् । लोकात्तरं स्वर्गमहादि, इदमपि

पूर्व तन्मैः। एतच्च सर्वं सम्यक्परिपूरीतं दृश्य-
कथुत्वं, मिश्रवाचपरिपूरीतं तु मिश्राभुतमिति ।

अत्र प्रेरकः माह—

आगममो भावसुयं, जुतं नोआगमे कहे होइ ।

जइ तगमो न सुयं, अइ सुतमणागमो किह लु । ॥८०॥

यदागमतो भावभूतमुक्तं तद् युक्तम्—षट्पत एव । नो-
आगमतस्तु भावभूतं कथं भवति ?—न घटन एवैतदि-
त्यर्थः । तथाहि—नोशब्दस्तावद् निषधवचनः, ततश्च यदि
'न'-नैवाऽऽगमः, तर्हि न भूतम्, तस्याऽऽगमरूपकत्वात् ।
अथ भूतम्, तदागमः कथम् ? । तस्माद् नोआगमतो
भावभूतमिति 'माता चन्धा' इत्यादिष्व् विरुद्धमेवेति ।

प्रक एवाऽऽशङ्क्याह—

उवओगो जम्मते, तं तं जइ वागमोऽवसेसं तु ।

नोआगमो ति एवं, किमणुवउत्तमि दव्वसुयं ॥८१॥

यदिवा—एवं मिद्वान्वाहो भूयात्—यावत्तत्र यत्र यत्र
भूताध्यन्तारं तदुपयोगस्तत्तदागमतो भावभूतम्, यत् त्व-
वशेषमनुपयुक्त्याध्यतुः भूतं तद् नोआगमतो भावभूत-
मिति सर्वं सुस्थमिति । इत्थं ! तर्हि 'आगममो दव्वसुयं
वत्ता सुनोवओगानिरवक्खो' इत्यन्ताऽनुपयुक्तं वक्तारं यत्
पूर्वं द्रव्यभूतमुक्तं तत् किं स्यात्, तद्विषयस्यदानीं नो-
आगमतो भावभूतत्वेन तस्या प्रतिपाद्यमानत्वात् ?—नि-
र्विषयमेव तत् स्यादिति भावः ।

पर एवाचार्यमतमाशङ्क्य परिहरन्माह—

अविमुद्धनयमण व, जइ लद्धिसुयमणुवउत्ते वि ।

भावसुयं चिच पडओ, किमणुवउत्तम दव्वसुयं ॥८२॥

यदि च सुर्वेत्तद् दृयात्—आवशुद्धनयमनं भूतलांघ-
र्षि भावभूतमुच्यते । ततश्चानुपयुक्त्यापि लब्धिलेपेन जीवे
तल्लिखिरूपं भूतं लांघिभूत भावभूतमेवाऽङ्गीक्रियते, अ-
न्यत् लब्ध्यादिदृश्यस्य यत् भूतं तद् द्रव्यभूतम्, इति
न तस्य निर्विषयमिति भावः । इत्थं ! तद्विषयस्य प-
ठनो वक्तुः किं द्रव्यभूतम् ?, तस्यापि भूतलांघिसङ्गा-
वना भावभूतमाप्या तद्वत्त्वेन द्रव्यभूतस्य निर्विषयमिति
भावः । न हि भूतलांघिराहतः कोऽपि पठति । तस्मादे-
तदपि वाक्मात्रत्वाद् न किञ्चिदिति ।

अथाचार्यः प्रतिविधानमाह—

आनम सुओवओगो, सुद्धो चिय न चरणाइसंमिस्सो ।

मीसेऽवि वा विवक्खा, सुयस चरणाइमिस्स ॥८३॥

इह तावत् सर्वस्याप्यस्य प्रकमस्य भावाय उच्यते—परेण
निषधवचनं नोशब्दप्रवगम्य पूर्वपक्षः कुतः । आचार्यस्तु
मिश्रवचनं नोशब्दं वत्तसि निधाय प्रतिबध्नेत । मिश्र-
वचनमपि नोशब्देन द्रव्यभूतम्, आगमतो भावभूतम्,
नोआगमतो भावभूतं चेत्येतत्त्रयं कथं पृथगुपपद्यते ?
इति चेत् । उच्यते—अनुपयुक्तस्य भूताध्यन्तस्तावद् द्र-
व्यभूतं 'आगम' इति एकदेशं समुदायस्य गम्यमान-
त्वादागमतो भावभूतमुच्यते । किम् ?, इत्याह—शुद्ध एव
भूतोपपन्नः, न चरणादिमिश्रः । यदि वा—चरणादिमिश्र-
ऽपि भूतोपपन्नो लद्धिभूत उपयोगस्य विवक्षा क्रियते ।

इदमुक्तं भवति—चरणादिमिश्रमपि भूतोपयोगं भिन्नं विव-
क्षितत्वादागमतो भावभूतमुच्यते इति ।

तर्हि नोआगमतो भावभूतं किम्, इत्याह—

चरणाइममेयमि उ, उवओमो जो सुए न तन्नो सयस ।

नोआगमो ति भण्णइ, नोसहो मीसभावमि ॥८४॥

चरणादिस्मृते तु भूते यच्चरणादिमिश्र उपयोगस्तत्को-
ऽसौ सम्यक्सिद्धत्वा नोआगमतो भावभूतमुच्यते । नोश-
ब्दश्च मिश्रवचन इति । निषधवचनस्तु नोशब्दोऽत्र न-
प्यत, यतोऽसौ सर्वनिषधवचनो वा स्यात्, देशनिषध-
वचना वा ? ।

तत्र सर्वनिषधवचनत्वे नोशब्दस्य दोषमाह—

सव्वनिसेहं दोसो, सव्वसुयमणागमो पसज्जओ ।

होओ वाऽण्णागमओ, सुयवज्जमणागमसुयं तु ॥८५॥

सर्वनिषधवचने नोशब्दोऽत्र शृङ्खलागो द्वाघः प्रसज्यते ।
कः ?, इत्याह—'सव्वसुयमित्यादि' नोआगमतो भावभू-
तामिति । कोऽर्थः ?—अनागमः सर्वमपि यद् भावभूतामिति-
सर्वनिषधवाचकत्वे नोशब्दस्य सर्वस्यापि भावभूतस्याऽऽ-
गमत्वात्निषधः स्यादिति भावः । अमुक्तं जेतत्, भूतस्या-
गमत्वेन सुप्रतीतत्वात् । अथवा—सर्वनिषधवाचकं नोश-
ब्दे नोआगमतो भावभूतामिव्ययमर्थः स्यात् । कः ?, इत्य-
त्रोच्यते—अनागमतोऽनागमत्वात् भूतवर्जं मत्यादिचतुष्ट-
यात्मकं यदनागमरूपं ज्ञानं तत् भूतं भावभूतं भवति ।
अभूतरूपस्यापि मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्य भूतप्रसङ्गः स्यादिति
भावः ।

देशनिषधवचनेऽप्यत्र नोशब्दं दूषणमाह—

देसनिसेहं सयलं, नोआगमओ सुयं न पावेज्जओ ।

भिन्नं पि व तं देमो, चरणाइणं पमज्जओ ॥८६॥

देशनिषधवचनं नोशब्दं सकलमप्याचार्यदि भूतं नो-
आगमतो भावभूतं न प्राप्नुयात्—न स्यात्, किन्तु
तदेकदेश एव नोआगमतो भावभूतं स्यादित्यर्थः । सर्व-
भूतस्य जेतदित्यर्थः, समस्तस्यापि द्वादशाङ्गणपठकस्य
ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यपर्यायपिण्डाऽऽत्मकत्वाद् नोआगमत्वेन
सिद्धान्ते कूटत्वात्, एतच्च मिश्रवचन एव नोशब्दे घ-
टनं, नान्यथेति भावः । अत्रैकदेशनिषधपक्षं दूषणान्तरमाह—
'भिन्नं पि वत्यादि' वा इति—अथवा, भिन्नमपि पृथग्भू-
तमपि सत् तद् भावभूतं चरणादीनामेकदेशः प्रसज्येत,
अभिन्नदेशं चेत्येत तच्चरणादिभिः सह, धात्वञ्जनकिपि-
यणैकवत् । अन्यथा संकटैकत्वादिदोषप्रसङ्गादिति ।

किञ्च, देशनिषधको नोशब्द एकदेशवाचकः, तत्र—
चापराऽपि, दोषः । कः ?, इत्याह—

होओ व नोआगमओ, सुओवउत्तो वि जं स देसमि ।

उवज्जइ न उ सव्वे, तेणायं मीसभावमि ॥८७॥

यः भूतोपयुक्तः पूर्वमगमतो भावभूतमुक्तः, सोऽपि नो-
शब्दस्य देशवचनत्वे नोआगमतो भावभूतं भवेत् । कुतः ?,
इत्याह—यद्यस्मात् स भूतैकदेश एवाप्युच्यते, न तु
सर्वमगमपि भूतं, सर्वस्यापि भूतस्याऽनन्ताभिजात्यावर्त-

विषयत्वात्, एतदुपयोगस्य चैकदाऽसंभवात् । तन्मैक-
देशवचनत्वे नोशब्दस्याऽयं नो आगमः । तस्माद् येनैव
सति आगमः—नोआगमभावधुन्यारविशेषः प्राप्नोति, तना-
ऽयं नोशब्दो मिश्रभावं प्राप्नोति इति ।

अथ प्रकाशितप्रथमाशङ्कमान आह—

अह नणु मीसभावे, नाभिहिओ अभिहिओ य नोमहो ।

दिमे तदभभावे, दवे किरियाए भावे य ॥ ८८८ ॥

आह—प्रतिषेधवाचकत्वाद् नोशब्दो मिश्रभावं न कश्चिदभि-
हितः । किं तर्हि? देशादितु पञ्चत्वर्येष्वभिहितः । तत्र देश नो-
घटा घटकदेश उच्यते, यतो घटकदेशस्तावदघटो न वक्र-
स्थः, नापि घटः, किं तर्हि? नोघटः । तथाहि—घटकद-
शस्य ग्रीवादिशब्दस्य तद्व्यवधानानामपि तद्वत्त्वाऽघटत्वात्
सर्वघटाभावप्रसङ्गः, एवं, घट—शकटादावप्यभावप्रसङ्गं
सर्वशक्यतापत्तिः । नापि घटकदेशो घटः, एवं हि प्रत्यय-
यव घटप्राप्त्यैकस्मिन्नपि घट घटबाहुल्यापत्तिः, तथा च
मत्स्यकघटविषयप्रवृत्ति—निवृत्त्यादिव्यवहाराच्छब्दप्रसङ्गः । न
स्मात् परिशेष्याद् घटकदेशो नोघट एवाच्यते, पर्याय-
शब्दत्वादनयोः । तद्व्यवधानेऽपि नोशब्दो दृश्यते, यथा 'नो
घटः' इत्युक्तं तदर्थः पटादिः प्रतीयते, यथा 'नो ब्राह्म-
णः' इत्यभिहितं क्षत्रियादिवर्ज्यते । द्रव्यं तु नोशब्दो घटक-
देशवचनादिः—नो घटः, नो पटः, नो स्तम्भ इत्यादिघटा-
द्यैकदेशवाचक इत्यर्थः । ननु देशवाचकादस्य को भेदः?,
इति चेत् । उच्यते—तत्र घटादिस्वेषः एव तदेकदेशो
माघटादिस्वेषः, अत्र तु स एव घटाद्येकदेशो ग्रीवादिः पृ-
थगभूतो रथ्यादिपानितः स्वतन्त्र एव गृह्यते । स च घटा-
द्यः पार्थक्येन वर्तमानत्वात् पृथगेव स्वतन्त्रं द्रव्यम् इति द्र-
व्यं नोशब्दः । क्रियानिषेधवचनो नोशब्दः—'नो पचति, नो
पक्रव्यमित्यादि । भावनिषेधे तु नोशब्दो 'नो शक्यते, नो
अधीयते' इत्यादि । भाव—क्रिययोश्च विशेषः सिद्ध—सा-
ध्यतादिरूपः कोऽपि शब्दशास्त्रादिगतो बोद्धव्यः । इत्येव
विषयावशाद् देशादिवर्जेषु दृष्टो नोशब्दः, न तु मिश्रभाव
इति ।

अत्रोत्तरमाह—

मच्चमयं देसाहसु, तह वत्थवसेण सहविण्णओगो ।

अभियत्था ये निवाया, जुज्जह तो मीसभावे वि ॥ ८८९ ॥

सत्यम्, देशप्रतिषेधादिवचनोऽयं नोशब्दः, तथाप्यर्थवशा-
च्छब्दानां विनियोगः—यो यत्राऽर्थो घटतः, तस्मिन्नर्थे तत्र
न प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । आह—नन्वेकस्यापि शब्दस्य किम-
नेकार्था विद्यन्ते, येनैवमुच्यते? इत्याशङ्क्याह—द्योतकत्वे-
नापार्थमितायाश्च निपाता इति मिश्रवचनोऽपि प्रयुज्यते
नोशब्दः, न किञ्चित् नूयत इति ।

अथवा—देशवचनोऽपि भवत्वत्र नोशब्दः, न कश्चिद् देश-
वः इति दर्शयन्माह—

अविसेसियसंभित्तो-वओगदेसु ति वा सुयं काउं ।

नोआगमभावमुय, नोसहो होज देस वि ॥ ८९० ॥

अविशेषितश्चातो ज्ञान-दर्शन-चारित्राणां परिपूर्णघटा-
दिरिवाऽऽहः समिधोपयोगाद्याविशेषितसमिधोपयोगस्त-

स्य घटादिग्रीवादिष्व भूतं देश एकदेश इति क्त्वा नो-
आगमतो भावधुतं विचार्य नोशब्दो देशोऽपि युज्यते ।
इदमुक्तं भवति—यथा सामान्येन परिपूर्णघटादिनिहाऽऽह-
एवैकदेशो ग्रीवादिर्नोघट उच्यते, एवमाविशेषितभेदस्य
ज्ञान-क्रियापरिणामरूपस्याऽऽहएवस्य वस्तुनः भुतमेकद-
श इति क्त्वा ज्ञान-क्रियापरिणामो नोआगमतो भाव-
धुतमिति स्थितम् ।

अथ मतान्तरमुपदेश्य परिहरन्माह—

नोआगमओ कई, सहहायमुवओगमिच्छति ।

नणु सुतरसगमत्तं, हि दव्व-भावागमे जुत्तं ॥ ८९१ ॥

केचिदाचार्याः शब्दसहायं धृतोपयोगं नोआगमतो भाव-
धुतमिच्छन्ति । अयमभिप्रायः—धृतोपयोगपूर्वकं भूषणस्य
यः धृतोपयोगसहितः शब्दः स नोआगमतो भावधुतम् ।
तत्र किलोपयोग—शब्दसमुदाय उपयोगलक्षणस्याऽऽगम-
स्यैकदेशत्वात्, शब्दनिर्णये तु उपयोगमात्रमागमतो भावधु-
तमिति । एतच्चानुक्रममिति दर्शयति—'नान्वत्वादि' नन्वत्र हि
स्फुटं धृतोपयोगो भावागमः, शब्दस्तु द्रव्यागमः, इति
सुतरागममत्वमेव युक्तम्, आगमत एव धृतं यद्व्यते, न
तु नोआगमत इत्यर्थः । यादं हि क्वलोऽपि धृतोपयोग आ-
गम उच्यते, तर्हि द्वितीयं शब्दलक्षणं द्रव्यागम मिलितं
सुतरागममागम एव युज्यते, न तु नोआगमः, आगमा-
ऽनागमसमुदाय एव तस्य युज्यमानत्वादिति भावः ।

परामिधायमेवाशङ्क्य निराचिकीषुराह—

अह नागमो ति सहो, नोआगमया य तदहियत्तणओ ।

आगमओ दव्वसुयं, किह सहो नागमो जह सो ॥ ८९२ ॥

अथ परो मन्थत—शब्द आगमो न भवति, तत उपयोगस्य
तदधिकत्वादानागमरूपशब्दाधिकत्वात् नोआगमता, आग-
माऽनागमसमुदाय आगमस्यैकदेशत्वाद् नोआगमत्वमित्य-
भिप्रायः । अत्र सूत्राह—हन्त ! यद्यसौ शब्द आगमो न
भवति तद्धागमतो द्रव्यधुतं स्यात् ? सुपनीतमप्यस्य-
त्यभागतो द्रव्यधुतत्वे न स्यात्, अनागमत्वात् । त-
स्माद् द्रव्यत आगम एवाऽयम्, अतो द्रव्यागमसहायो
भावागम आगमत एव भावधुतम्, न तु नोआगमत
इति स्थितम् ।

अथान्यदपि मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति—

अन्ने नोआगमओ, साभिच्छाणसियं सुयं वेति ।

जह न सुयमणुवओगे, नणु सुयरमणमियं नत्ति ॥ ८९३ ॥

अन्यं तु कचनाऽप्याचार्याः स्वामिनमाश्रितं धृतोपयोगं
भावधुतं भुयते, स्वाभ्यनानाश्रितं तु नमेव नोआगमतो भाव-
धुतं भुयते, एतच्चातिफलत्वेनेति दर्शयति—'जहत्वादि' य-
द्यनुपयुक्तोऽपि चर्कार धुतं नोक्तम्, किन्तु विशिष्टोऽपि तस्मिन्
स्वामिनि द्रव्यधुतमेव पूर्वमभिहितम्; मूढ ! तर्हि सुतरा-
मेवाऽनाश्रितं भावधुतं नास्ति, स्वामिनमन्तरेण पुस्तकादि-
लिखितं धुतं उपयोगस्य दूरात्सारितत्वात्, उपयोगमन्तरेण
च भावधुतस्य सर्वथाऽसत्त्वात्, 'स्वाभ्यनानाश्रितं च धुतं
कथाप्यस्ति' इति प्रतिपादयितुमर्हासाहसिकव्यमिति यत्
किञ्चिदिति । तदेवमुक्तं नोआगमतोऽपि भावधुतम् ।

अथ भुतस्यैकार्थिकनामाभ्याह—

सुप-सुत्त-गंध-सिद्धंत-सासखे-आख वयख-उवएसो ।

पस्यवख आगमो वि य, एगडा पञ्जया सुते ॥८६४॥

एतेषां च नामार्थः प्रागतिदेशोक्त एवेति । तद्वं विहितः भुतस्यापि नामादिस्थासः । विशेष० । उत्त० । आ० म० । स्था० । दश० । ह० । सूत्र० । (भुतैकार्थिकानां व्याख्या स्वस्वस्थाने ।)

भुतज्ञानस्य अनन्ता भेदाः—

कतो मे वयखेउं, सती सुयनाखसम्पपडीओ ? ।

चोइसविहनिक्खेवं, सुयनाखे आवि वोच्छामि ॥८६४॥

कुतो मे शक्तिः सामर्थ्यम् ? , नास्त्येवेत्यर्थः । किं कर्तुं ? । वर्णयितुम् । काः ? , भुतज्ञानसर्वप्रकृतीः—सर्वोत्पन्नान् । त-
तश्चतुर्दशविधभ्यासो निक्षेपश्च चतुर्दशविधनिक्षेपो—व्यासस्तं
वक्ष्यामि—अक्षिप्यामि, भुतज्ञाने भुतविषये, वक्ष्यात्—भु-
ताज्ञानविषये च, अपिशब्दाद्—उभयविषये च । तत्र भुतज्ञान
क्षेत्र्यकृद्भूते, भुताज्ञान अस्ति—मिथ्याभूते, उभयभूतं दर्शयपरि-
प्रहविशेषादुक्तारा—उनक्तारादिभूते । इति नियुक्तिगाधार्यः ।

अथैतद्भाष्यम्—

पयडि चि ओ तदंसो, हेऊ वा तस्स तस्स भावो वा ।

ते याखेखा सत्त्वे, तस्मां न तीरंति वोत्तुं जे ॥८६५०॥

इह प्रकृतिरिति किमुच्यते ? , इत्याह—यस्तदंशः—भुतज्ञान-
नाशस्तद्वदोऽक्षप्रविष्टादित्यर्थः । हेतुर्वा बाह्याऽऽभ्यन्तर-
भेदभिन्ना यः भुतज्ञानस्य स प्रकृतिः । तत्र बाह्या हेतुः
अनन्तज्ञानस्य पञ्चलक्षितकारादिः, आन्तरस्तु तज्जुतः क्षया-
पशमर्धविषयम्, तस्य अक्षस्य स्वभावाच्चैकस्मिन्प्राधान्यां च-
तुर्दशपूर्वधारणात्वां जीवानां तारतम्येन भिन्नरूपः प्रदर्श-
यः प्राच्यत । एते चांशाः, हेतवः, स्वभावाच्चाऽनन्ताः सन्नेऽपि ।
अन आयुषः परिमितत्वाद् वाच्यश्च क्रमवर्तित्वात् न शक्यन्ते
उक्तुम् । ' जे ' इति निपाताऽलङ्कारार्थ इति ।

एतदथ भावयति—

जावंतो वयखणहा, सुयाणुमारोख केइ लम्भंति ।

ते सत्त्वे सुयनाखं, ते याखंता मह्विससा ॥८६५१॥

इह यावन्तः कंचन धनानुसारं संकेताः भुतप्रत्या-
नुसारं लभ्यन्ते—प्राप्यन्ते वचनस्य एवमात्रा—मार्गा मति-
ज्ञानविशेषा इति तात्पर्यम्, ते सर्वेऽपि भुतज्ञानमिति । एवं
' न वि य मह्विससा सुयनाखमंतरे जाण ' इत्यादि मति—
भुतभेदविचारं पूर्वं प्रतिपादिताः, त च भूतानुसारिणां
मतिविशेषा अनन्ता इति । ननु यदि मतिविशेषाः कथं
भुतज्ञानम् ? , इति तु न प्रेर्यम्, भूतानुसारिणां विशिष्टस्य
मतिविशेषस्यैव भुतत्वात् । एतच्च पूर्वं विस्तरण सम-
र्थितमेवान् ।

यदि नामाऽनन्ताः भुतभेदास्तथापि ते वक्तुं शक्यन्त

एव, इत्याशङ्क्याह—

उकोससुयणाखी, वि जाणमाखो वि तेऽभिलप्पे वि ।

न तरइ सत्त्वे वोत्तुं, न पडुप्पइ जेख कालो मे ॥८६५२॥

उक्तृभुतज्ञानलक्षितसंप्रदायाऽपि चतुर्दशपूर्वधरो जानन्नपि,
२६५

अभिलप्यामपि तान् भुतज्ञानविशेषाननन्तान् सर्वानपि व-
क्तुं न शक्नोति । कुतः ? , इत्याह—येन कारणेन ' से ' तस्या-
क्तृभुतज्ञानिनः वदतः कालो न प्रभवति—न पृथेते, आ-
युषः परिमितत्वात्, वाचश्च क्रमवर्तित्वात् । यदा को-
क्तृः भुतधरोऽपि सर्वान् भुतभेदान् वक्तुं न शक्नोति,
तदाऽन्यस्याऽस्मद्वदः का वार्ता ? इति भावः । विशेष० ।

भुतज्ञानस्य अनन्ता भेदाः—

भुतज्ञानं पुनर्भवति मतिपूर्वं मतिकारकं भुतज्ञानं
हि वाच्यवाचकभावेन शब्दप्लावितव्यार्थस्य प्रहणं
वाच्यवाचकभावेन वक्ष्यः प्रवर्तते मत्यवधारितेऽयं
इति, तत्पुनः भुतज्ञाने सर्वमपि मूलभेदपेक्षया द्वि-
धम्, तद्यथा—स्वमतिसमर्थं, परोपदेशज्ञाः परोपदेशस-
मर्थं चेत्यर्थः, तत्र स्वमतिसमर्थं प्रत्येकबुद्धानां पदानुसा-
रिप्रज्ञानां वा । परोपदेशसमुत्पन्नस्मदार्शनाम् । तत्कतिचि-
धमिति तद्वदप्रदर्शनार्थमाह । ह० १ उ० १ प्रक० ।

' चोइसविहनिक्खेवं ' इत्याद्युक्तार्थं व्याचक्ष्यासुराह—

नाखम्मि गुए चोइस—विहं चसइख तइ य अभाणि ।

अविसइणुभयम्मि वि, किंचि जहांसंभवं वोच्छं ॥८६५३॥

सम्यक्भूतार्थो भुतज्ञानं चतुर्दशविधं निक्षेपं वक्ष्येन
भूतज्ञानं च मिथ्याभूतार्थो, अपिशब्दादुभयकपे च दर्शन-
परिप्रहविशेषादुक्ताराऽनक्तारादिभूतं किंचिद् यथासंभवं नि-
क्षेपं वक्ष्ये । इति गाथार्थः ।

तमेव चतुर्दशविधं निक्षेपमाह—

अक्खर सखी सम्मं, साइयं खलु सपज्जवसियं च ।

गमियं अंगपविट्ठं, सच वि एण सण्हिवक्ख्ता ॥८६५४॥

अक्षरादीनि सत्त द्वाराएयनकारादिप्रतिपक्षसहितानि चतु-
र्दश संवर्तिता । विशेष० ।

सकलचरत्नकरुणिक्याधारभूतज्ञानस्वरूपजिज्ञासया शि-
ष्यः प्रश्नयति—

से किं तं सुयनाखपरोक्खं ? , सुयनाखपरोक्खं चोइ-
सविहं वखलं, तं जहा—अक्खरसुयं १ अक्खरसुयं २
सण्हिसुयं ३ अमण्हिसुयं ४ सम्मसुयं ५ मिच्छसुयं ६
साइयं ७ अणाइयं ८ सपज्जवसियं ९ अपज्जवसियं १०
गमियं ११ अगमियं १२ अंगपविट्ठं १३ अणंगपविट्ठं
१४ । (सू० ३७)

अथ किं तत्कृतज्ञानम् ? , आचार्य आह—भुतज्ञानं चतुर्द-
शविधं प्रवर्ततम्, तद्यथा—अक्षरभुतमनक्तारभूतं संक्षिप्तभुतमसं-
क्षिप्तं सम्यक्भूतं मिथ्याभूतं सादि अनर्दि सपर्यवसित-
मपर्यवसितं गमिकमगमिकमक्षप्रविष्टमक्षप्रविष्टं च । ननु
अक्षरभूतानक्षरभूतकृष्य एव भेदद्वये शेषभेदा अन्तर्भवन्ति
तत्किमर्थं तेषां भेदोपन्यासः ? , उच्यते—इहाव्युत्पन्नमतीनां
विशेषावगमसंस्थादभाय महाश्रमनां शास्त्रारम्भप्रयासां, न
चाक्षरभूतानक्षरभूतकृष्येभेदयोपन्यासमात्राद्व्युत्पन्नमनयः
शेषभेदानवगम्युमीशानं, ततोऽव्युत्पन्नमतिविशेषजनानुप्रदाय
शेषभेदोपन्यास इति । न० । (अक्षरभूतादिपदानां व्याख्या
स्वस्वस्थाने ।)

अथ संक्षिप्तमभिधानसुराह—

समिस्स सुयं जं तं, समिसुयं सो य जस्स सा मग्गा ।

होइ तिहा कालियंहे—उदिट्ठिवाओवपमेण ॥ ५०४ ॥

संक्षिप्तं तावत् तद्वत्ताभिधीयन् यत् संज्ञिनः संशब्धः । सोऽपि संज्ञी स एव यस्याऽसौ संज्ञा समस्ति । सा च संज्ञा त्रिविधा भवति—दीर्घशब्दलोपाद् दीर्घकालिको-
पदेशेन, इतुवादापदेशेन, दृष्टिवादापदेशेन चेति ।

अत्र परः प्राह—

जइ सग्गासंबंधे—ए सग्गिणो, तेण सग्गिणो सव्वे ।

एगिदियाइयाण वि, जं सग्गा दमविहा भणिया ॥ ५०५ ॥

संज्ञा विधेयं येषां तं संज्ञिनः, इत्येवं संज्ञासंबन्धाद् यदि सं-
ज्ञिन इत्यन्तं तदा तत्र संज्ञासंबन्धेन सर्वेऽप्येकस्मिन्त्याद्या
जीवाः संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति, न पुनः कऽप्यसंज्ञिनः इत्यवमान-
क्यात्सिप्रसङ्गः, यतः सर्वजीवानामेकस्मिन्त्यादीनामपि प्रज्ञापना-
दिषु संज्ञा दशविधा भणित्वा, तद्यथा—“एगिदियाणं भेते ! कइ-
विहा सग्गा पणत्ता ? । गोयमा ! दम्भविहा, तं जहा—आहार-
सग्गा, भयसग्गा, महुणसग्गा, परिग्गहसग्गा, काहसग्गा,
माणसग्गा, मायासग्गा लोहसग्गा, ओहसग्गा, लोगस-
ग्गा ” एवं द्विस्मिन्त्यादीनामपि वाक्यम् । तन् कं नाममध्यम-
संज्ञिनः ? , प्राज्ञाश्चेतेऽनकशस्तेषु तेषु प्रदश्यावगमं, ततः
कथंमतत् ? इति ।

अत्र परिहारमाह—

थोवा न मोहणा वि य, जं सा तो नाहि कीरण इहइ ।

करिसावणेण धणवं, न रुववं मुत्तिमत्तेण ॥ ५०६ ॥

जह बहुद्वो धणवं, पमत्थरुवो अ रुववं होइ ।

महइए सोहणाए य, तह सणी नाणमग्गाए ॥ ५०७ ॥

यद्-यस्मान् कारणात् सा दशविधा संज्ञा काचित् ताव-
द्वेधसंज्ञाभिधका स्तोका इति स्वल्पा, ततः एव नाधिक-
यन्त-न तथा संज्ञी वक्तुं युज्यत इति भावः । न हि कार्या-
णामात्रास्तित्वेन लोकऽपि धनवानुच्यते । आहार-भय-
पात्रप्रह-मैथुनादिस्त्रात्मिकाऽपि च भूयस्यपीह नाधि-
क्रियन्ते, तामप्याश्रित्य न ‘ संज्ञी ’ इति निर्दिश्यत इत्यर्थः,
यतो नाऽसौ शोभना—मोहादिजन्यत्वेन नासौ विाशेष्ट-
त्यर्थः । न चाविशिष्टा संज्ञया ‘ संज्ञी ’ इत्यभिधातुं यु-
ज्यते । न हि लोकऽप्यविशिष्टेन मूर्तिमात्रेण ‘ रूपवान् ’
इत्यभिधीयते । तर्हि कीदृश्या संज्ञयाऽत्र संज्ञी प्राच्यते ? ,
इत्याह—यथा लोक बहुद्रव्य एव धनवानभिधीयते, प्रश-
स्तकृपण रूपवान् भवति, तथाऽत्रापि महत्या शोभनया
च ज्ञानावरणकर्मक्षयापशमजन्ममनोज्ञानसंक्षयैव संज्ञा व्यप-
दिश्यते—संज्ञानं संज्ञाः मनोविज्ञानमित्यर्थः, तद्रूपा महती,
शोभना च संज्ञाऽधिक्रियते, नान्येति भावः । तत्रैष्या म-
नोज्ञानरूपा संज्ञा येषामस्ति ते संज्ञिनः, नान्य इति । विशेषः ।

एषा च संज्ञा यस्याऽस्त्यसौ कालिकसंज्ञी, स च या

भवति, एतत् दर्शयति—

कालियसमि सि तओ, जस्स तई सो य जो मणोओमगे ।

खेधे यां ते धेत्तुं, मणइ तल्लद्धिमपंघी ॥ ५०८ ॥

‘ तउ ’ ति तकोऽसौ ‘ कालिकसंज्ञी ’ इत्यभिधीयते ।
यस्य किम् ? , इत्याह—‘ जस्स तइ ’ ति यस्याऽसौ का-
लिकसंज्ञा प्राप्यते । स च को विज्ञेयः ? , इत्याह—‘ सो
य जो मणोओमगेत्यादि ’ स च कालिकसंज्ञी विज्ञेयो ‘ ये ’
यः काश्चिद् मनोज्ञानावरणकर्मक्षयापशमाद् मनोविधि-संप-
न्नो मनोयोगानन्तान् स्फुटान् मनोवर्गणाभ्यो गृहीत्या
मनस्त्वेन परिणमस्य मन्यते चिन्तनीयं वस्तिवति । स च
गर्भजनित्यर्थं मनुष्या वा, देवः, नारकश्चेति ।

अस्य चैवंभूतस्य संज्ञिनः किं भवति ? , इत्याह—

रुवे जहावलडी, चक्खुमओ दंसिए पयासेण ।

तह छविहोवओमो, मणद्वपयासिए अत्थे ॥ ५१० ॥

यथा रूप घट—पटादिस्वभावेन चक्षुष्मनो लोचनयु-
क्तस्य जन्तोरुपलब्धिश्चक्षुर्विज्ञानमुपपद्यते । कथंभूत रूप ? ,
दर्शने प्रदीपार्थप्रकाशेन, तथा तनैव प्रकारेण मनोविज्ञा-
नावरणकर्मक्षयापशमवधतो जीवस्य चित्ताप्रवर्तकमनस्त्व-
पणितमनोद्रव्यप्रकाशितं शब्दरूपादिकेऽर्थे मनःपञ्चन्द्रिय-
पञ्चकभेदात् पञ्चविधापयागत्त्वकालविषयाऽपि समुपजायत
इति ।

अत्र विनेयः पृच्छति । नन्वसंज्ञिनः किं सर्वथैवेन्द्रियो-
पलब्धिर्न भवति ? , इत्याह—

अविसुद्धचक्खुणो जह, नाइपयासमि रुवविएणाणं ।

असण्णो तहत्थे, थोवमणोदव्वलद्धिमओ ॥ ५११ ॥

यथाऽविशुद्धचक्षुषो नानिप्रकाशे मन्दमन्दप्रकाशान्वितप्र-
देशरूपेण रूपोपलब्धिर्भवति, एवमसंज्ञिनः समूच्छन्न-
जपञ्चन्द्रियस्य स्वल्पमनोविज्ञानक्षयोपशमवशादनिस्तोक-
मनोद्रव्यप्रहणशक्तेः शब्दाद्यर्थेऽस्पष्टैवोपलब्धिर्भवतीति ।

यदि समूच्छन्नजपञ्चन्द्रियस्यैवंभूतमस्पष्टं ज्ञानं भवति,

तर्ह्येकस्मिन्त्यादीनां तत् कथंभूतं भवति ? , इत्याह—

जह मुच्छियाइयाणं, अवत्तं सव्वविंसयविएणाणं ।

एगिदियाण एव, सुद्धयरं वेदियाइणं ॥ ५१२ ॥

यथा मुच्छिन्त्यादीनां सर्वेष्वप्यर्थेष्वव्यक्रमेण ज्ञानं भवति,
एवमनिप्रकटावरणाद्यादेकस्मिन्त्याणामपि ततः शुद्धतरं शु-
द्धतमं द्विस्मिन्त्यादीनामपञ्चन्द्रियसमूच्छन्नजपञ्च-
स्पष्टतमं संज्ञानामिति । आह—कुतः पुनश्चेत्येव समानेऽपि
जन्तूनामिदमुपलब्धिनानाभवम् ? । उच्यते—सामर्थ्यभेदात् ;
स च क्षयोपशमवैविध्यत्वात् ।

एतद्वत्ताह—

तुल्ले छेयमभावे, जं मामत्थं तु चकरयणस्स ।

नं तु जहकमहीणं, न होइ सरपत्तमाइणं ॥ ५१३ ॥

इयं मणोविसईणं, जा पडुया होइ उग्गहाइसु ।

तुल्ले चेयणभावे, अस्स(स) एणीणं न सा होइ ॥ ५१४ ॥

इह यथा तुल्येऽपि छेदकभावे चक्रवर्तिसंबन्धिनश्चक्र-
रत्नस्य यच्छेदनसामर्थ्यं तदन्यां छद्म-दात्र-शरपत्रादीनां
छेदकवस्तूनां न भवत्येव । कुतः ? , इत्याह—यतो यथा-
क्रमहीनं क्रमशो हीयमानमव तत् तेष्विति । प्रकृते योज-
यन्नाह—‘ इय ’ ति दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, इत्येवं चैतन्य

तुल्येऽपि मनोविपरिक्तां संज्ञिनामध्वप्रहेहादिषु यावत्स-
वबोधायदुता भवति सा तथाविधक्षयापशमविकलानां यथा-
ऋदीर्घकालिकसंज्ञागदितानां सम्मुखजपञ्चेन्द्रिय-विकलान्द्र-
यै-केन्द्रियाणामसंज्ञिनां न भवत्येव, कमशो हीनत्वादिति ।

तदेवं कालिकसंज्ञाविषय उपदेशो भयनं प्रकरणं कालि-
कोपदेशस्तेन प्रोक्तः संज्ञी । सांप्रतं हेतुः, निमित्तं, कारणम्,
इत्यन्यथान्तरे, तस्य वदने वादस्तद्विषय उपदेशः प्रकरणं
हेतुवादीपदेशस्तेन संज्ञिनमसंज्ञिने चाभिधिसुराह—

जे पुण संघितेउं, इट्ठा-यिड्डेसु विसयवत्पुसुं ।

वडुति निवडुति य, सदेहपरिपालणाहेउं ॥५१॥

पाएण संपए चिय, कालम्मि न याइदीहालएथा ।

ते हेउवायससी, निषेड्ठा होति अस्सएणी ॥५१६॥

ये पुनः संक्षिप्य संक्षिप्य इष्टानिष्टेषु छाया-तपा-हारा-
दिष्विषयवस्तुषु मध्ये स्वदेहपरिपालनाहेतोरिष्टेषु वनन्ते,
अनिष्टेभ्यस्तु तेभ्य एव निवर्तन्ते, प्रायेण च सांप्रतकाल
एव, न त्वतीता-नागतकालावलम्बिनः, प्रायोप्रहणात्,
अचिदतीता-उनागतावलम्बिनोऽपि नातिदीर्घकालानुसा-
रिणः, ते हीन्द्रियादयो हेतुवादीपदेशेन संज्ञिनो विज्ञेयाः ।
तथाहि—संज्ञिना हीन्द्रियादयः, संक्षिप्य संक्षिप्य हेतो-
पादेषु निवृत्ति-प्रवृत्तः, दधदत्तादिवादिति । तदेवं हेतुवा-
दिनाऽपिप्रायेण निषेष्टाः पृथिव्यादय एवाऽसंज्ञिन इति ।

अथ दृष्टिदेशेन सम्यक्त्वादि तस्य वदने वादस्त-

द्विषय उपदेशः प्रकरणं तेन संज्ञिनम-

संज्ञिने च प्रकरणमब्राह—

सम्महिट्ठी सएणी, संते नाणे सओवसमियम्मि ।

अस्सएणी मिच्छत-म्मि दिट्ठिनाओवएसेण ॥५१७॥

दृष्टिवादीपदेशेन साधोपशमिकज्ञानं वर्तमानः सम्यग्दृष्टि-
रेव संज्ञी, विशिष्टसंज्ञायुक्तत्वात् ; मिथ्यादृष्टिस्वसंज्ञी, विप-
र्यस्तत्वेन वस्तुनः संज्ञारहितत्वादिति ।

अब्राह-अदि विशिष्टसंज्ञायुक्तत्वात् सम्यग्दृष्टिः संज्ञीप्यते,
तर्हि किमिति साधोपशमिकज्ञानं वर्तमानोऽसौ गृह्यते ? ।
साधोपशमिकज्ञानं हि तस्य विशिष्टतराऽसौ प्राप्नोते । ततस्तद्-
वृत्तिरप्यसौ किं नाङ्गीक्रियते, येनोच्यते—' संते नाणे स-
ओवसमियम्मि ' इति ? । एतदाशङ्क्य पूर्वमुत्तरमाह—

खयनाणी किं सएणी, न होइ होइ व सओवसमनाणी ।

सएणा सरणमयागय-चिता य न सा जिणे जम्हा ॥५१८॥

आवरणस्य सर्वथैव क्षयणं ज्ञानी क्षयज्ञानी ; केवलीत्यर्थः,
असौ संज्ञी किमिति न भवति ? , किमर्थं च साधोपश-
मिकज्ञानी संज्ञी भवतीति व्याख्यायते भवता ? । एवं प-
रेणोक्ते सत्याह—' सएणेत्यादि ' केवली संज्ञी न भवति,
यतोऽतीताधर्मस्य स्मरणम्, अनागतस्य च चिन्ता संज्ञो-
च्यते, सा च जिते केवलानि नास्तीति, सर्वदा सर्वाथा-
वभासकत्वेन केवलानां स्मरणं—चिन्ताद्यतीतत्वात् । इति
साधोपशमिकज्ञानेव सम्यग्दृष्टिः संज्ञानि ।

पुनरपि प्रकारान्तरेणाऽऽह पट्ट—

मिच्छो हियाहियविमा-गनाणसएणासमाएिणओ कोइ ।

दीसइ सो किमसएणी, सएणा जमसोहणा तस्स ५१९॥

ननु मिथ्यादृष्टिरपि कश्चिदैहिकाधर्मविषयहिता-ऽहित-
विभागज्ञानात्मकरूपसंज्ञासमन्विता एव इत्येते, ततः कि-
मित्यसौ संज्ञी न भवति, येन दृष्टिवादीपदेशेनाऽयमसंज्ञी
प्राच्यते ? इति । शुरुगह—यद्-यस्मादशोभना कुत्सिता त-
स्य मिथ्यादृष्टेः संज्ञा, तेन सत्याऽपि तथाऽयमसंज्ञीति ।

अब्राह-ननु यद्यप्यशोभनाऽस्य संज्ञा, तथापि कथं
तस्या अभिधः ? , इत्याह—

जह दुव्वयखमवयणं, कुच्छियसीलं असीलमसईए ।

मएइ तह नाणं पि दु, मिच्छदिट्ठिस्स असाणं ॥५२०॥

यथा तुल्यत्वेन कुत्सितं वचनं सद्यस्वचनं लोके भ्रम्यते,
असत्याश्च संबन्धि कुत्सितं शीलं विद्यमानमप्यशीलं यथा-
ऽभिधीयते, तथा मिथ्यादृष्टिज्ञानमपि मिथ्यादेशोपाद्यपरि-
प्रदादज्ञानं भ्रम्यत्येतः संज्ञाऽप्यसंज्ञोच्यत इत्यर्थः ।

कस्मात् पुनस्तस्य ज्ञानमप्यज्ञानं भवति ? , इत्याह—

सदसदविसेसणाओ, भवहेउजहिच्छिओवलंभाओ ।

नाणफलाभावाओ, मिच्छदिट्ठिस्स असाणं ॥५२१॥

प्राग् व्याख्यातार्थेव ।

अब्राह-ननु देव-नारक-गर्भजतियेक-मनुष्यलक्षणो मिथ्या-
दृष्टिदीर्घकालिकी संज्ञामाश्रित्य दृष्टिवादीपदेशसंज्ञाविचा-
रेऽपि संज्ञी कस्मात् प्राच्यते ? , इत्याह—

ऊहो न हेउए हे-उई न कालम्मि मसई ससा ।

जह कुच्छियत्ताओ, तह कालो दिट्ठिवायम्मि ॥५२२॥

यथा ऊहः पृथिव्यादीनां संघन्धिनी ; ओषमात्रसंज्ञेत्यर्थः,
न ' हेउए ' ति हेतुवादीसंज्ञायां विचार्यमाणयां कुत्सित-
त्वात् संज्ञा भ्रम्यत, यथा वा ' कालम्मि ' ति दीर्घकालिक-
संज्ञायां विचार्यमाणयां कुत्सितत्वेन हेतुकी संज्ञा भ्र-
म्यत ; तथा ' कालो ' ति दीर्घकालिकयपि संज्ञा दृष्टिवादी-
पदेशसंज्ञायां विचार्यमाणयां कुत्सितत्वादेव संज्ञा न भ्र-
म्यत । अतो न हेतुवादिनापि मिथ्यादृष्टिः संज्ञीति भावः ।
तदेवं दीर्घकालिक-हेतुवादी-दृष्टिवादीपदेशेन विविधा सं-
ज्ञा निरूप्य, अथेतासां मध्ये कस्य जज्ञोः का भवति ? ,
इति निरूपयितुमाह—

पंचएहमूहसएणा, हेउससा वेइदियाईणं ।

सुर-नारय-गच्छुग्भव-जीवाणं कालिणी ससा ॥५२३॥

छउमत्थाणं ससा, सम्महिट्ठीण होइ सुयनाणं ।

मइवावरविमुक्का, ससाईआ उ केवलिणो ॥५२४॥

पञ्चानां पृथग्व्य-पुतेजोबायु-वनस्पतीनामूहसंज्ञा क्षुर्या-
रोहणाद्यभिप्रायकुरीयसंज्ञा भवति । अब्राह—ननु त्रिविध-
संज्ञामध्येऽत्रेयमूहसंज्ञा नोक्त, अत एवैकेन्द्रिया इह स-
र्वथैवाऽसंज्ञिन एव, तुच्छत्वात् कुत्सितत्वाच्च तत्संज्ञायाः,
इति भवनेषोक्तमेव प्राक्त, तत्कथमत्र स्वामित्वरूपणया-
भियमेतेषां संज्ञा प्रोक्ता ? । सत्यम्, किन्त्वैकेन्द्रियाणामै-
वोहसंज्ञा भवति, न तु हेतुवादादिसंज्ञा, इत्येवमेतत्संज्ञा-
यानिषेधप्रधानोऽयं निर्देशो प्रष्टव्यो न तु विधिप्रधानः । ए-
तस्याओहसंज्ञाया यथा संज्ञात्वं तथा ओषेधाङ्गमिति ।
भवत्येवम्, तथाऽप्यैकेन्द्रियाणामाहार—क्रोधादिका संज्ञा

व्यविधा समये प्रोक्ता, तत्कथमेकैवोदसंज्ञाऽत्रैवायुक्ता ? सत्यम्, वस्त्यादिष्वर्थे व्यक्तेवोपलभ्यते किञ्चिदिति शेषोपलक्षणाद्यर्थमेव निर्दिष्टा, इत्यलं प्रसङ्गेनेति । द्वि-त्रि-च-तुरागन्तव्य-सम्बन्धजपञ्चमियाणां तु हेतुवादसंज्ञा प्राप्यते । देवचारकाणां गर्भज-तियङ्-मनुष्याणां च कालिका संज्ञा । दृष्टिवाद्योपदेशेन कृत्रम्यजन्तूनां सम्यग्दृष्टानामेव संज्ञा प्राप्यते । ततश्च 'तथा यच्चुनहानं तत् संज्ञभुनं भवति' इत्यध्याहारः । एवं च सति स्वरूप-विस्मादिमति-भुतव्यापाररहिता भवत्याः ; सिद्धि गताश्च कर्वालन एव संज्ञातीताः संज्ञारहिताः, शेषजन्तूनां केषांचित् कस्याभिन्त संज्ञाया उक्त्वा इति भाव इति ।

अत्राह परः—

मोक्ष हेउ-कालिय, सम्मत्तकम् जहुवरिसुद्धं ।

किं कालिभोवणसो, कीरइ आईएँ सुत्तम् ॥ ५२५ ॥

नन्वविशुद्धत्वात् प्रथमं हेतुवादसंज्ञा, ततो विशुद्धत्वात् कालिकसंज्ञा, ततोऽपि विशुद्धतरत्वाद् दृष्टिवादसंज्ञा, इत्येव यथास्तरविशुद्धमनुं कम् मुक्या किं कालिकसंज्ञापदेश आदी प्रथमं सूत्रं नन्विलक्षणं कियते ? , तथा च मवताऽपि तदनुगोपेन पूर्वमुक्तम्—'सा सयणा इह तिहा कालिय-हेउ-दृष्टिवाभोवणसंज्ञ' इति ।

अत्रास्तरमाह—

सखि ति अमणिल ति य, सस्वमुण कालिभोवणसेण ।

पायं संववहारो, कीरइ तेणाइए स कुओ ॥ ५२५ ॥

इह सर्वस्मिन्नपि भूत-प्रागमं योऽयं 'संज्ञा' इति व्यवहारः स सर्वोऽपि प्रायो बाहुल्येन कालिकापदेशमेव क्रियते । तेनाऽऽदी स एव कालिकापदेशः कृतः । इदमुक्तं भवति—यतः स्मरण-विस्मृतिदिष्टिकालिकज्ञानसहितः समनस्कपञ्चन्द्रियः संज्ञीत्यागमे व्यवहितेन, असंज्ञी तु प्रसङ्गप्रतिषेधमाश्रित्य यद्यप्येकन्द्रियादिराव लभ्यते, तथापि समनस्कसंज्ञी तावत् पञ्चन्द्रिय एव भवति । ततः पूर्व-वासाभयसाक्षसंज्ञप्यमनस्कसम्बन्धजपञ्चमियाणां एवाऽऽगमे प्रायो व्यवहितेन । तदेवंभूतः संज्ञा-संज्ञियवहारा दीर्घकालिकापदेशमेवोपपद्यते । अतः प्रथमं स एव सूत्रं, तदनुगोपेनाऽत्र च निर्दिष्टः । इति त्रयोविंशतिगाथार्थः । विशेषः । अनन्तानुबन्धिकायाश्चतुष्टयज्ञानमन्तरं मिथ्यात्व-मिच्छासम्यक्त्वपुञ्जलक्षणं विधिऽपि दर्शनमोहनीये सर्वथा क्षीणे क्षायिकं सत्यकत्वं भवतीति । तद्व्यमत्तसत्यकत्वपञ्चक-परिग्रहात् सत्यकभुतम्, मिथ्यात्वरपरिग्रहानु मिथ्याभुतं भवतीति प्रतिपत्त्यभिप्रायः । विशेषः ।

अत्राह-ननु कियत् सत्यकभुतमेव भवति ? , कियच्च मिथ्याभुतम् ? , शेषस्य च मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्य मध्ये मिथ्यात्वात् कस्य विपर्ययो भवति ? , कस्य च न ? , इत्याशङ्क्याह—

चोइस दस य अमिजे, नियमा सम्मत्तसेए भयणा ।

सइभोहिविज्जासे, वि होइ मिच्छे न उअ सेसे ॥ ५३४ ॥

चतुर्दशपूर्वैः प्राग्व्य यावत् संपूर्णदशपूर्वाणि तावत् नियमात् सत्यकभुतमेव भवति, न मिथ्याभुतम्—एताव-

चतुसङ्कावे सम्यग्दृष्टिरेव भवति न मिथ्यादृष्टिरिति भावः । 'ससए भयल' लि-शेष मिश्रदशपूर्वादिकं सामान्यिकपर्यन्ते भुतं भजना—विकल्पना एतच्चतुसङ्कावे कोऽपि सम्यग्दृष्टिः, कश्चिपु मिथ्यात्वोद्वाद् विपर्ययो मिथ्यादृष्टिरपि भवति । ततश्चेतत् भुनं सम्यक्त्वपरिग्रहात् सत्यकभुतं, मिथ्यात्वोद्वाद् मिथ्याभुतमपि स्यादिति भावः । मत्य-व्यविधयर्थाऽऽपि मिथ्यात्वं मिथ्यात्वोद्वाद् भवति, न पुनः शेषे—मनःपर्याय-केवलज्ञानद्वय । इदमुक्तं भवति—मिथ्यात्वोद्वाद् मतिज्ञानं विपर्यस्तं सद् मत्यज्ञानं भवति, अत्रचिराप तदुद्वाद् विपर्ययसमापका विभक्त्यव्यपदेशं लभते, मनःपर्याय-केवलज्ञानं तु कदापि मिथ्यात्वोद्वाद् विपर्ययं न गच्छतः, तत्सङ्कावे तदुद्वात्स्येवाऽसंभवात् । मनःपर्यायज्ञानं हि चारित्रिण एव भवति, केवलज्ञानं तु क्षीणघातिचतुष्टयस्य, इति कृतस्तङ्कावे मिथ्यात्वोद्वाद् ? इति । एतच्चह मिथ्यात्वोद्वाद्यसंभवाऽसंभवप्रस्तावाद्यनुपपन्न एवाकम्, प्रस्तुतं पुनरत्र सम्यग्मिथ्याभुतमेवेति ।

अत्र किल परः किञ्चित् प्रेरयति—

तत्तावगमसहावे, सइ सम्मसुयाण को पडिविसेसो ? ।

जह नाणदंसणाणं, भओ तुप्पेज्जवोहइमि ॥ ५३५ ॥

नाणमवाय चिईओ, दंसणमिईं जहोमहेहाओ ।

तइ तत्तई सम्मं, रोइजइ जण तं नाणं ॥ ५३६ ॥

उभयत्रापि तत्तावगमसंबाधत्वे तुल्यं सति कः सम्यक्त्व-भूतयोः प्रतिविशेषः, येनोच्यते—'सम्यक्त्वपरिग्रहात् सम्यकभुतम्' इति ? । इदमुक्तं भवति—'रागादिदोषरहितं एव देवता, तदाज्ञापारतन्त्र्यवृत्तय एव गुरुवः, जीवादिक्लेशे तत्त्वम्, जीवाऽपि नित्याऽनित्याद्येनैकस्वभावः, कर्ता, भोक्ता, मिथ्यात्यादिहेतुभिः कर्मणा बध्यते, तपः—'संयमाऽऽदिभिस्तु यतो मुख्यते' इत्यादिबोधात्मकमेव सत्यकत्वमुच्यते, भूतमप्येवमाद्यभिलाषात्मकमेव, तदनयोः को विशेषः, येनोच्यते—'सम्यक्त्वपरिग्रहीनं सम्यकभुतम्' इति ? । अत्रास्तरमाह—'जह' इत्यादि यथा व—स्ववबोधकत्वे तुल्येऽपि कथंविज्ञान-दर्शनयोर्भेदः, तथा तत्तावगमसंबाधत्वे तुल्येऽपि सम्यक्त्व-भूतयोः रिहाऽपि कथंविज्ञेयः । कथं पुनर्ज्ञान-दर्शनयोस्तस्य—त्र तावद् भेद उक्तः ? , इति चेत् । इत्याह—'नाणे' इत्यादि यथाऽप्याद्य भूतिभाऽप्याद्यभूति, एते वचनपर्यायग्राहकत्वेन विशेषावबोधस्वभावत्वाज्ञानमिष्टम्, अत्रप्रहर्षेहात्ताऽधेपर्यायविपर्ययेन सामान्यावबोधात् दर्शनम् । तथाऽत्रापि जीवादिनस्वविषया रुचिः अज्ञानं सत्यकत्वं भवत्येन, येन पुनस्तज्जीवादिनस्व रोच्यते—अधीयते तज्ज्ञानम् । अयमत्राभिप्रायः—दर्शनमोहनीयकर्मसुषोपाश्रमादिना या तत्त्वअज्ञानात्मिका तत्त्वविषयजायते ; तथा तत्त्वअज्ञानात्मकं जीवादिनस्वरोचकं विशिष्टं भूतं जन्पते, ततस्तत् भूतज्ञानव्यपदेशं परिहृत्य भूतज्ञानसंज्ञां समासादयति । एवं च सति परा मत्यते—विशिष्टतत्तावगमस्वरूपं भूतमेव सत्यकत्वं, न पुनस्ततोऽतिरिक्तं किञ्चित्पुलभ्यते, इति कथ-

मुच्यते—‘सम्यक्त्वपरिग्रहात् सम्यक्भूतम्’ इति ?। सि-
द्धाभूतवादी तु मन्यते—यथा ज्ञानदर्शनयावत्स्ववशो धारूपत-
वैकल्येऽपि विशेषसामान्यवस्तुप्रादुर्भावो भवेत्, तथाऽ—
त्रापि शुद्धतत्त्वावगमरूपे भूते तत्त्वधर्मानांशः सम्यक्त्वं,
तद्विशिष्टं तु तत्त्वगोचरं भूतज्ञानमिन्द्रियगोचरं। एतयोश्च
सम्यक्त्वं-भूतयोर्युगपत्त्वमित्यपि कार्यकारणभावाद् भवेत्।

उक्तं च—

“कारणं कज्जविभागो, दीवपगासाणं जुगवज्जमे वि।
जुगवुप्पञ्चे पि तथा, हेऊ नाणस्स सम्मत्तं ॥ १ ॥
जुगवं पि समुप्पञ्चे, सम्मत्तं अहिगमं विस्सोहइ।
जह कयगमंजणइ जलवुट्ठां विस्सोहिनि ॥ २ ॥”
अतो युक्तमुक्तम् ‘सम्यक्त्वपरिग्रहान् सम्यक्भूतं, विपर्य-
यानु मिथ्याभूतम्’ इति गाथादशकार्थः। विशं०।

सोषा व अभिसमेष्ट व, तत्तर्ह्ये च व हेति सम्मत्तं।

तत्त्वेव य जा विरुद्धे, इतरत्थं रुद्धे य मिच्छन्तं ॥

भूत्वा केवलीप्रभृतीनामुपदेशमिति सम्यक् वा ज्ञानिस्मर-
णादिना या तत्त्वेषु रुचिर्भवति सा सम्यक्त्वं, वा तत्रैव
तत्त्वेषु विरुचिर्भवेत्तत्त्वेषु रुचिः सा मिथ्यात्वमिति।
उक्तं सम्यक्त्वभूतं, मिथ्यात्वभूतं च। ६०१ उ० १ प्र००।

से किं तं साहसं सपञ्जवसिभं, अण्णसिभं अपञ्जवसिभं
च ? इच्छेयं दुवालमंगं गण्णिपिडगं बुच्छित्तिनयद्वयाए
साहसं सपञ्जवसिभं, अबुच्छित्तिनयद्वयाए अण्णसिभं
अपञ्जवसिभं। (सू०-४२×)

अथ किं तत्सादि सपर्यवसितमनादि, अपर्यवसितं च ?।
तत्र सहादिना वर्तते इति सादि, तथा पर्यवसानं पर्य-
वसितं, भावे क्लृप्त्यर्थः, सह पर्यवसितेन वर्तते इति स-
पर्यवसितम्, आदिर्ग्रहितमनादि, न पर्यवसितमपर्यवसितम्
आचार्य आह—इत्येतद्ब्रह्मादृशं गण्णिपिडं ‘वाच्छित्तिन-
यद्वयाए’ इत्यादि, व्यवच्छित्तिप्रतिपादनपरो नयो व्यव-
च्छित्तिनयः; पर्यायास्तिकनय इत्यर्थः तस्यार्थो व्यवच्छि-
त्तिनयार्थः; पर्याय इत्यर्थः, तस्य भावो व्यवच्छित्तिनया—
र्थता; तथा पर्यायापेक्षान्यर्थः, किमित्याह—सादिसपर्यव-
सितं नारकादिभयपरिणत्यपेक्षया जीव इव, ‘अबुच्छित्ति-
नयद्वयाए’ त्ति-अव्यवच्छित्तिप्रतिपादनपरो नयोऽव्यव-
च्छित्तिनयस्तस्यार्थः अव्यवच्छित्तिनयार्थः, द्रव्यमित्यर्थः।
तद्भावस्तथा तथा; द्रव्यापेक्षया इत्यर्थः। किमित्याह—अना-
दि अपर्यवसितं त्रिकालावास्थायित्वाजीवयद्। न००।

इदानीं सादि सपर्यवसितं च भूतं सप्रतिपक्षमुच्यते—

अरिथि ति नयस्सेयं, अण्णसिभं तमत्थिकाय व्व।

इपरस्स साह संते, गइपजाएहि जीवो व्व ॥ ५३७ ॥

अस्तीति नया नित्यवादी द्रव्यास्तिकस्तस्याभिप्रायेणैवं
द्वादशाङ्गभूतमनादि, अपर्यवसितं च, नित्यत्वात्, पञ्चास्ति-
कायवत्, तथाहि—यैर्जीवद्रव्यैः भूतमिन्द्रमधीतं, याम्यधी-
यन्तं यानि चाध्येष्यन्ते, तानि तावद् न कदापि व्यव-
च्छिद्यन्ते, इति तेषामनादिता, अपर्यवसितता च। ततः भूत-
स्यापि तत्पर्यायभूतस्य तत्त्वव्यतिरेकान् तद्वृत्तेव। न हि

सर्वथाऽसत् काव्युत्पद्यते, सिकतास्त्रिपि नैलाद्युत्पत्तिप्रस-
ङ्गात्। नापि सताऽत्यन्तोच्छेदः, सर्वशून्यतापत्तेः। यदि
हि यद् यद्वैव—नारकादिकं घट—पटादिकं च विनश्यति
तत् तद्यदि सर्वथा निरवश्यमप्यति, तदा कालस्याऽपर्य-
वसितत्वात् क्रमेण सर्वस्याऽपि जीवपुद्गलराशेरवच्छेदात्
सर्वमेव विश्वं शून्यं स्यात्। तस्माच्छ्रुताधारद्रव्याणां
सर्वदैव सत्त्वात् तद्व्यतिरेकित्वस्यापि तद्रूपनैवेति स्थि-
तम्। इतरस्य व्यवच्छिन्नित्यस्याऽनित्यत्वादिनः पर्याया-
स्तिकस्य मतेन सादि, सपर्यवसितं च भूतम्, अनित्यत्वा-
जीवस्य, नारकादिगतिपर्यायवत्; तथाहि—भूतज्ञानिनां
निरन्तरमपरापरं द्रव्याद्युपयोगाः प्रसूयन्ते, प्रलीयन्ते च।
न च तेभ्योऽप्यत् किमपि भूतमस्ति, तत्कार्यभूतस्य
जीवादितत्त्वावशेषस्याऽप्यत्राऽदर्शनात्, तदनुपलम्भेऽपि
तत्कल्पनायामतिप्रसङ्गात्। द्रव्यादिषु च भूतोपयोगः सा-
दिः सपर्यवसित एवेति।

अथवा नयविचारमुत्सृज्य द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाषानाभि-
त्येदं साधार्मिस्वरूपं चिन्त्यत इति। एतदाह—
द्ववाइणा व साइय-मण्णायं संतमंतरहिंयं वा।

द्ववमि एगपुरिसं, पड्डस साइं सनिहयं च ॥ ५३८ ॥

द्रव्यादिना वा द्रव्यक्षेत्रकालभाषेयां भूतं सादिक-
मनादिकं, सामान्यमनन्तं च भवति। इह च द्रव्यतः भूत-
मेकं बह्विति च पुरुषद्रव्याद्याभित्य चिन्तनीयम्। तत्रैक-
पुरुषं द्रव्यमकृत्य तावदाह—‘द्ववमि’ इत्यादि द्रव्यत
एकपुरुषं प्रतीत्य सादि सनिधने च भूतं भवति। विशं०।
आह परः केन पुनः कारणेन अज्ञानक्षरभूतं प्रथममुपा-
ने तत आह—

सुणेतीति सुयं तेयं, सवणं पुण अकखेरयं चेव।

तेणक्खेर तरं वा, सुयनाणे हांति पुव्वं तु ॥ १५० ॥

इह हि यस्मात्प्रतिपक्षैर्यदुच्यमानं शृणोति तेन-कारणेन
तत् भूतमित्युच्यते; भूयते इति भूतमिति व्युत्पत्तेः। अव-
णं पुनरक्षरस्य वाऽनक्षरस्य तेन भूतज्ञान प्रकृत्यमाणे
पूर्वमक्षरमनक्षरं बोधान्नमिति। ६०१ उ० १ प्र००।

से किं तं गमिभं ? दिट्ठिवाओ, अगमिभं कालिभं
सुभं, सेत्तं गमिभं, सेत्तं अगमिभं। अहवा-तं समास-
ओ दुविहं पणत्तं, तं जहा-अंगपविट्ठं, अंगवाहिरं च। से
किं तं अंगवाहिरं ? अंगवाहिरं दुविहं पणत्तं, तं जहा-
आवस्सयं च, आवस्सयवइरित्तं च। से किं तं आवस्सयं ?
आवस्सयं छव्विहं पणत्तं, तं जहा-सामाइभं चउवी-
सत्थओ वंदणयं पडिकमणं काउस्सगो पक्खत्तायं, सेत्तं
आवस्सयं। से किं तं आवस्सयवइरित्तं ? आवस्सयव-
इरित्तं दुविहं पणत्तं, तं जहा-कालिभं च, उकालिभं च।
(सू० ४३×)

अथ किं तद्वृत्तिकम् ? इहादिमध्यायस्यानेषु किञ्चिद्विशेषनां
भूयो भूयस्तस्यैव स्वस्याधारणं गमः, तत्रादौ—“सुयं मे
आउसंतेयं भगवया पयमक्खायं इह व्वलु” इत्यादि, एवं म-

ध्यावसानयोगादयं यथासम्भवं द्रष्टव्यं, यमा अस्य विद्यन्ते-
इति गमिकम्, 'अतोऽनेकस्वरात्' ॥३२॥ इति मन्वर्थीय इक-
प्रत्ययः । उक्तं च कृष्णी—आहप मज्जेऽवसाणं वा किञ्चि वि-
सेसजुत्तं दुगाइसयगसा तमेव पदिज्जमाणं गमियं भञ्ज-
इ'ति, तच्च गमिकं प्रायो दृष्टिवादः, तथा आह—'गमियं
दिट्ठीवाओ' तद्विपरिणतगमिकं, तच्च प्राय आचारादि का-
लिकभ्रुतम्, असदृशपाठात्मकत्वात् । तथा आह—'अग-
मियं कालियसुर्यं' 'सत्त' मित्यादि, तदेतद्गमिकमगमिकं
च । 'ते समासओ' इत्यादि, तद्गमिकमगमिकं च, अथ-
वा तत्—सामान्यतः भ्रुतमहदुपदेशानुसारि समासतः—
सङ्क्षेपेण द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—अङ्गप्रविष्टमङ्गवाह्यं च ।
आह—तनु पूर्वमेव चतुर्दशभेदोद्देशाधिकारोऽङ्गप्रविष्ट-
मङ्गवाह्यं चेत्पुनर्यस्तं, तत्कमर्थं भूयस्तन्समासत इत्या-
द्युपन्यासेन तद्व्यवस्थेति ? उच्यते—इह सर्व एव-
अतभेदा अङ्गानङ्गप्रविष्टरूपे भेदद्वय एवास्तभवेति, तत
एतदर्थख्यापनार्थं भूयोऽप्युद्देशानभिधानम् । अथवा अङ्गान-
ङ्गप्रविष्टमहदुपदेशानुसारि ततः प्राधान्यख्यापनार्थं भूयोऽपि
तस्याद्देशानभिधानमित्येदायः, तत्राङ्गप्रविष्टमिति । (न०)
तत्राहवक्त्रव्यत्यापप्रथममङ्गवाह्यमधिकृत्य प्रश्नसूत्रमाह—'स
किं त' मित्यादि, अथ किं तदङ्गवाह्यं ?, सूरिगाह—अङ्ग-
वाह्यं भ्रुतं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—आवश्यकं चावश्यक्य-
तिरिक्तं । तत्रावश्यकं कर्म आवश्यकम्, अवश्यकत्वंत्यकि-
यानुष्ठानमित्यर्थः, अथवा-गुणानामभिधिना अवश्यमा-
त्मानं करोतीत्यावश्यकम्—अवश्यकत्वंव्यसामायिकादकि-
यानुष्ठानं तत्प्रतिपादकं भ्रुतमपि आवश्यकं, चशब्दः स्वग-
तानकभेदसूचकः । 'स किं त' मित्यादि, अथ किं तदा-
वश्यकम् ?, सूरिगाह—आवश्यकं पद्धिं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—
'सामायिक' मित्यादि निगदसिद्धे, 'सत्त' मित्यादि तदे-
तदावश्यकं 'स किं त' मित्यादि, अथ किं तदावश्यक-
व्यतिरिक्तम् ?, आचार्य आह—आवश्यकव्यतिरिक्तं द्विविधं
प्रज्ञप्तं, तद्यथा—कालिकम् उक्कालिकं च । तत्र यहिचसनि-
शाप्रथमपञ्चमपौरुषीद्वय एव पठ्यते तत्कालिकं, कालिन
निवृत्तं कालिकमिति व्युत्पत्तेः, यत्पुनः कालवेलावज्जं पठ्यते
तदुक्कालिकम्, आह च कृष्णिणकृतं—तत्थ कालियं जं दिग-
राई (ए) ण पढमचरमपौरुषीसु पढिज्ज । जं पुण काल-
वेलावज्जं पढिज्ज न उक्कालियं' ति, तत्राहवक्त्रव्यत्या-
पप्रथममुक्कालिकमधिकृत्य प्रश्नसूत्रमाह—'स किं त' मि-
त्यादि, अथ किं तदुक्कालिकं भ्रुतं ?, सूरिगाह—उक्कालिकं
भ्रुतमनकविधिं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—दशवैकालिकं तच्च सुप्रती-
तं, तथा कल्पाकल्पप्रतिपादकमध्ययनं कल्पाकल्पं, तथा
कल्पनं कल्पः—स्थवरादिकल्पः तत्प्रतिपादकं भ्रुतं कल्प-
भ्रुतं, तत्पुनर्दिग्भेदं, तद्यथा—'बुद्धकल्पसुर्यं, महाकल्पसुर्यं'
एकमल्पप्रन्थमल्पार्थं च, द्वितीयं महाप्रन्थं महार्थं च शेषा
प्रन्थविशेषाः प्रायः सुप्रतीताः, तथापि लेशतोऽप्रसिद्धान्
व्याख्यास्यामः । तत्र 'पणवण' महाप्रज्ञापना, तथा प्रमादा-
प्रमादस्वरूपभेदफलविपाकप्रतिपादकमध्ययनं प्रमादाप्रमाद-
म् । तत्र प्रमादस्वरूपभेदं—प्रचुरकर्मैन्धनप्रभवनिगन्तवाविध्या-
तशरीरमानसानकदुःखदुतवहज्जालाकलापपरीतमशेषमव-

संसारवामशुद्धं पश्यन्तमध्यवर्त्यं सति च तन्निर्गमनो-
पाये वीतरागप्रणीतधर्मोच्चिन्तामणौ यनौ विचित्रकर्मोद्भू-
त्साविध्यजनितात् परिणामविशेषादपश्यन्निव तद्भूयमवि-
गण्यथ विशिष्टपक्षोक्तक्रियाविमुख एवास्ते जीवः स क्लृप्तु
प्रमादः, तस्य च प्रमादस्य, ये हेतवो मद्यादयस्तेऽपि प्रमा-
दास्तत्कारणत्वात्, उक्तं च—'मज्जे विलय कसाया निहा
विगहा य पंचमी भणिया । एए पंच पमाया जीवं पाडोत
सेसो ॥ १ ॥' एतस्य च पञ्चप्रकारस्यापि प्रमादस्य फलं
दारुणो विपाकः, उक्तं च—

“ श्रेयो विषमपभोक्तुं, क्षमं भवेत् कीडितुं हुताशनं ।

संसारवन्धनगतै—ने तु प्रमादः क्षमः कर्णम् ॥ १ ॥

अस्यामेव हि ज्ञाता, नरमुपहत्याद्विषं हुताशो वा ।

आसंविनः प्रमादो, हन्याज्जन्मान्तरगतानि ॥ २ ॥

यश्च प्रयान्ति पुरुषाः, स्वर्गं यश्च प्रयान्ति विनिपातम् ।

तत्र निमित्तधनार्थः, प्रमाद इति विनिश्चतमिदं म ॥ ३ ॥

संसारवन्धनगतो, जानिजगव्याधिमरणदुःखासंः ।

यस्रोद्धिजंत सत्त्वः, सोऽप्यपराधः प्रमादस्य ॥ ४ ॥

आज्ञाप्यते यद्वश-स्तुल्योदरपाणिपादवदनम् ।

कर्म च कर्ता बहुविध-मेतदपि फलं प्रमादस्य ॥ ५ ॥

इह हि प्रमत्तमनसः, सोमादमदनिभ्रुतन्द्रियाक्षपलाः ।

यत्कृत्यं तदकृत्वा, सततमकार्येऽवधिपतन्ति ॥ ६ ॥

तेषामभिपतिताना-मुद्भ्रान्तानां प्रमत्तहृदयानाम् ।

भवेत्त एव दापा वनतरव इवाम्बुमेकन ॥ ७ ॥

हृष्टाऽप्यालोकं नैव विश्रम्भितव्यं,

तारं नीतापि भ्राम्यन्ति वायुना नोः ।

लब्ध्वा वैराग्यं भ्रष्टयोगः प्रमादा-

द्भयो भूयः संसृता बन्धमोर्ति ॥ ८ ॥”

एवं प्रातपल्लवोत्पत्तिप्रमादस्यापि स्वरूपादयो वाच्याः,

'नन्दी' त्यादि सुगमं, सूरियपज्ञातं' ति सूर्यचर्या-

प्रज्ञपनं यस्यां प्रणयजती सा सूर्यप्रज्ञातः तथा 'पौरुषो-

मण्डल' मिति पुरुषः-शङ्कुः पुरुषशरीरं वा तस्माद्विपक्षा

पौरुषं 'तत आगते' ॥६३॥१४६॥ इत्यण, आह च कृष्णि-

कृतं—'पुरिमो ति संकु पुरिससरीरं वा, तत्र पुरि-

साओ निष्कक्षा पौरिमि' इति, इयमत्र भावना-सर्वस्यापि

बन्धना यदा स्वप्रमाणकृत्तया जायते तदा पौरुषो भवान्

एतच्च पौरुषप्रमाणमुत्तरायणस्यान्ते दक्षिणायनस्यार्द्धा च-

क दिने भवति, ततः परमकुलस्याष्टावैकषाष्टभागा दक्षि-

णायने वज्जन्ते उत्तरायणे च ह्रवन्त, एवं मण्डल मण्डल अ-

न्या ऽन्या पौरुषो यत्राध्ययने व्यावर्ण्यते तदध्ययने पौरुषो-

मण्डलं, तथा यत्राध्ययने चन्द्रस्य सूर्यस्य च दक्षिणेषु उ-

त्तरेषु च मण्डलेषु सञ्चरन्तो यथा मण्डलात् मण्डले प्रव-

शा भवति तथा व्यावर्ण्यते तदध्ययने मण्डलप्रवेशः, त-

था 'विद्याचरणविनिश्चय' इति, विद्येति-ज्ञानं, तच्च सम्य-

दर्शनसहितमवगन्तव्यम्, अस्याथा ज्ञानस्वायोगात्, चरण-

चारित्र्यभेदोपां फलविनिश्चयप्रतिपादको ग्रन्थो विद्याचर-

णविनिश्चयः, (न०) तथा ऽऽत्मनो-जीवस्थालाञ्चनप्रायश्चि-

त्तप्रतिपादितवृत्तिप्रकारेण विशुद्धिः—कर्मविगमलक्षणा प्र-

तिपाद्यते यस्यां प्रणयजती सा ऽऽत्मविशुद्धिः, तथा 'वी-

तरागभूत' मिति सरागव्यपौहं वीतरागस्वरूपं प्रतिपा-

घते यत्राध्ययने तद्धीतसंग्रथुते, तथा 'संलेखनाधृत' मिति द्रव्यभावसंलेखना यत्र ध्रुते प्रतिपाद्यते तत्संलेखनाधृतं, तत्रौत्सर्गते इयं द्रव्यसंलेखना-

"चत्वारि विचित्राह, विगर्हनिज्जुहियाह चत्वारि ।

संघक्चरे उ द्वाञ्चि उ, एगंतरियं च आयाम ॥ १ ॥

नारविगिट्टो य तवो, छुम्मासे परिमिये च आयाम ।

अणेयि य छुम्मासे, हाह विगिट्टु तवोकम्म ॥ २ ॥

वासं च कोडिसाहिये, आयामं कट्टु आणुपुर्वीए ।

गिरिकेद्रस्मि गंतुं, पायवगमणे अह करे ॥ ३ ॥ "

भावसंलेखना तु क्रोधादिकयाप्रतिपक्षाभ्यामः, तथा विहारकल्प' इति विहरणं विहारः तस्य कल्पो-व्यवस्था स्थविरकल्पादिकृपा यत्र वर्ण्यते ग्रन्थे स विहारकल्पाः, तथा 'चरणविधि' इति चरण-चारित्र्यं तस्य विधि-र्थत्र वर्ण्यते स चरणविधिः, (नं०) 'महाप्रत्याख्यान' मिति महत्प्रत्याख्यानं यत्र वर्ण्यते तन्महाप्रत्याख्यानम्, इह चूर्णिकारण कृता भावना दर्शयते- "भ्रुकल्पेण जिणक-ल्पेण वा विहरित्वा अने थेरकल्पिया बारस चासे संलेहणं करेत्ता जिणकल्पिया पुण विहारणेष्व संलीढा तद्वा वि ज-ह्वाजुनं संलेहणं करेत्ता निष्वाद्यायं संघट्टा चैव भवचरिमं पञ्चकस्सति, एवं सविथरं जत्थज्झयणं वणिणज्जइ तम-ज्झयणं महापच्चकस्साणं" [बुद्धीकासात्कमेतत्]- "एवं तावदमूयध्ययनानि-एतायध्ययनानि जहाभिहाणुत्थाणि-भणियाणि 'सत्त' मिथ्यादि, निगमनं, तदेतदुत्कालिक-मुपलक्षणं चैतदिनि उत्क्रमुत्कालिकं, 'स किं त' मिथ्यादि, अथ किं तत्कालिकं?, कालिकमनेकाविधं प्रकृतं, तद्यथे-त्यादि, 'उत्तराध्ययनानि' सर्वाण्यपि चाध्ययनानि प्रधानान्येव तथाऽप्यमूय्य रूपांतराध्ययनशब्दाध्ययनेन प्रसिद्धानि 'दसाओ' इत्यादि प्रायां निगदसिद्धं, निशी-थ' मिति निशीथवनिशीथं, इदं प्रतीतमेव, तस्मात्परं यद्ग्रन्थार्थाभ्यां महत्तरं तन्महानिशीथं, तथा आचलिका-प्रविष्टानामितरेषां वा विमानानां वा प्रविभक्तिः-प्रविभजने यस्यां ग्रन्थपद्धतौ सा विमानप्रविभक्तिः, सा चैका स्तो-क-ग्रन्थार्था द्वितीया महाग्रन्थार्था, तत्राऽऽद्या क्षुल्लिका विमानप्रविभक्तिः, द्वितीया महाविमानप्रविभक्तिः, तथा 'अङ्गचूलिके' ति अङ्गस्य-आचारादश्चूलिकाऽङ्गचूलिका, चूलिका नाम उक्तानुकार्यसंप्रदात्मिका ग्रन्थपद्धतिः, तथा 'वर्गचूलिके' ति वर्गो-आध्ययनानां समूहो यथाऽन्तर्ह-इशास्वष्टौ वर्गा इत्यादि तेषां चूलिका, तथा व्याख्या-भगवती तस्याश्चूलिका व्याख्याचूलिका, (नं०) ।

तथा 'उत्थानधृत' मितिः उत्थानम्-उत्थाने तंजतुः ध्रु-तमुत्थानधृतं, तच्च श्रृङ्गादिते कार्ये उपयुज्यते, अत्र चूर्-णिकारकता भावना- "संज्ञरस्य कुलस्स वा गामस्स वा नगरस्स वा रायहाणीए वा समणे कयसंकपे आसुरते चोडिक्कए अणपसन्ने अणपसन्नस्स विसमासुहासणुत्थे उव-उत्ते समणे उट्ठाणसुयज्झयणं परियट्ठे न च एक्कं दो वा तिणिए वा बारे तांहे स कुले वा गामे वा जाव रायहाणीए वा ओहयमणसंकपे विलवन्ते दुयं दुयं पहावैत्ते उट्ठे-उव्व-सति ति भाणियं होह " ति, तथा 'समुत्थानधृत' मिति

समुपस्थानं-भूयस्तत्रैव वासने तंजतुः श्रुतं समुपस्था-नधृतं, वकारलोपाच्च सूत्र "समुत्थाणसुयं" ति पाठः, तस्य व्यं भावना- "तत्रौ समने कज्ज तस्सव कुलस्स वा जा-व रायहाणीए वा से वेव समणे कयसंकपे तुट्ठ पसन्ने पसन्नस्से समसुहासणुत्थे उवउत्ते समणे समुत्थाणसु-यज्झयणं परियट्ठे न च एक्कं दो तिज्ज वा बारे तांहे स कुले वा गामे वा णरायहाणीए वा पट्ठवित्ते पसत्थं मंगलं क-लयलं कुणमाणे मंदाए गईए सललियं आगच्छइ समुव-ट्ठिए-आवासइत्तिवुत्तं भवइ, सम्मं उ (मु) वट्ठाणसुयं ति व-त्तव वकारलोपाच्चो समुत्थाणसुयं ति भाणियं, तद्वा जइ अ-प्यणावि पुत्तुट्ठियं गामाह भवइ तद्वावि जइ से समणे एवं-कयसंकपे अज्झयणं परियट्ठे न चो पुणरवि आवासेइ " तथा 'नागपरियावणिय' ति-नागा-नागकुमारास्तेषां परि-क्षा यस्यां ग्रन्थपद्धतौ भवति सा नागपरिक्षा, तस्याभ्यं चूर्-णिक्कतोपदर्शिता भावना- "जाहे तं अज्झयणं समणे नि-गंथं परियट्ठे ताहे अकयसंकपस्स वि ते नागकुमारा तत्थ-त्या चेव ते समणे परियाणं नि-वंदंति ममंमंति बहुमाणं च क-रंति, सिगन्नादितकज्जेसु य वरदा भवंति" तथा 'निरयाचलिया-ओ' ति-यत्राचलिकाप्रविष्टा इतरे च नरकावासाः प्रसङ्ग-तस्तद्वाग्मिनश्च नरास्तिथंश्च वा वर्ण्यन्ते ता निरयाचलिकाः एकस्मिन्नापि ग्रन्थे वाच्ये बहुवचनशब्दः शक्तिस्त्वामाद्यात्, यथा पाञ्चाला इत्यादौ, तथा 'कलिका' इति याः सौधर्म-दिकल्पगतवक्त्रव्यनागोचरा ग्रन्थपद्धतयस्ताः कल्पिकाः, ए-वं कल्पावतंसिका द्रष्टव्याः, नवरं तासामियं चूर्णिकृतोप-दर्शिता भावना- "सोहर्मासाणकल्पसु जाणि कप्पविमार्णाणि ताणि कप्पविड्डिसताणि जासु वणिणज्जंति तेसु कप्पविड्डि-एसु विमार्णसु देवी जा जेण तवोचिसेसेण उववणा एयं पि वणिणज्जइ ताओ कप्पविड्डिसियाओ बुध्तिं" तथा 'पुणपता' इति यासु ग्रन्थपद्धतिषु शुद्धवासमुत्कलनपरिग्राह्यगन प्राणिनः संयमभावपुणपताः सुखिता उपिता भूयः संयमभावपरिग्राह्यतो दुःखावासिसुकुलेनेन मुकुलिताः पुनस्तत्परिग्राह्येन पुणपताः प्रतिपाद्यन्ते ताः पुणपता उ-च्यन्ते, अधिक्कनार्थविशेषप्रतिपादिकाः पुणचूडः । (नं०) 'एवमाइया' इत्यादि, कियन्ति नामप्राहमाख्यातु शक्य-न्ते प्रकीर्णकानि?, तत एवमादीनि चतुरशीतिः प्रकी-र्णकसहस्राणि भगवतोऽहंतः श्रीश्रृपभस्वामिनस्तीर्थकृतः तथा संख्येयानि प्रकीर्णकसहस्राणि मध्यमाभाजना-दीनां जिनवेरंद्वाणां तीर्थकराणाम्, एतानि च यस्य यावन्ति भवन्ति तस्य तावन्ति प्रथमायुयागता वेदित-व्यानि, तथा चतुर्दश प्रकीर्णकसहस्राणि भगवतोऽहं-तो धर्मेमानस्वामिनः । इयमत्र भावना-इह भगवत श्रृ-पभस्वामिनश्चतुरशीतिसहस्रसंख्याः भ्रमणा आसीरन्, ततः प्रकीर्णकरूपाणि चाध्ययनानि कालिकात्कालिकभ-द्रभिन्नानि सर्वसंख्यानि चतुरशीतिसहस्रसंख्याभ्यभवन्, कथमिति चेत्? उच्यते-इह यद्भगवदहं दुपादितं श्रुत-मनुसृत्य भगवन्तः भ्रमणा विचर्यान्त तत्सर्वं प्रकीर्णक-मुच्यते, अथवा-भूतमनुसन्तो यदात्मनो वचनकौशलेन धर्मदेशनादिषु ग्रन्थपद्धतिरूपतया भाषन्ते तदापि सर्वं प्रकीर्णकम्, भगवत श्रृपभस्वामिन उक्त्वाः भ्रमणसम्पदा

आसीन् चतुरशीनिसहस्रप्रमाणा, ततो घटन्ते प्रकीर्ण-
कान्त्याप भगवन्श्चतुरशीनिसहस्रसंख्यानि, एवं मध्यम-
तीर्थकुत्तारमपि संख्ययानि प्रकीर्णकसहस्राणि भावनीयानि
भगवन्स्तु वर्द्धमानस्वामिनश्चतुर्दश श्रमणसहस्राणि, तेन
प्रकीर्णकान्त्याप भगवन्श्चतुर्दश सहस्राणि, अत्र द्वे मने-
एकं सूर्यः प्रक्षपयन्ति—इदं किल चतुरशीनिसहस्रादिकं
श्रमणादीनां तीर्थकुत्तारं श्रमणपरिमाणं प्रधानसूत्रविरचन-
समर्थान् श्रमणानधिकृत्य वेदितव्यम्, इतरथा पुनः सामा-
न्यश्रमणाः प्रभूततया अपि तस्मिन् तस्मिन् श्रमणादिकालं
आसीन्, अपरे पुनरेवं प्रक्षपयन्ति-श्रमणादितीर्थकुत्तारं
जीवन्तामिदं चतुरशीनिसहस्रादिकं श्रमणपरिमाणं प्रघातनः
पुनरैकैकस्मिन् तीर्थे भूयानः श्रमणा वेदितव्याः । तत्र ये
प्रधानसूत्रविरचनशास्त्रसमन्विताः सुप्रसिद्धतन्त्रज्ञा अत-
त्कालिका अपि तीर्थे वर्द्धमानास्तत्राधिकृता द्रष्टव्याः, ए-
तदेव मतान्तरमुपदर्शयन्नाह—“अथं” त्यादि, अथवेति
प्रकारान्तरोपदर्शने यस्य श्रमणाद्वेदतीर्थकुत्तारं यावन्नः शि-
ष्यास्तोर्ध्वं श्रोतृपत्तिकया वैतयिकया कर्मजया पारिणामि-
कया चतुर्विधया बुद्ध्या उपताः—समन्विता आसीन्
तस्य—श्रमणादेस्तावन्ति प्रकीर्णकसहस्राण्यवन्, प्र-
त्येकबुद्धा अपि तावन् एव, अत्रैकं व्याचक्षते—इह एकै-
कस्य तीर्थकुत्तारस्तीर्षपरिमाणानि प्रकीर्णकानि भवन्ति,
प्रकीर्णककारिणामपरिमाणत्वात्, केवलमिह प्रत्येकबुद्ध-
रचिन्ताम्येष प्रकीर्णकानि द्रष्टव्यानि, प्रकीर्णकप-
रिमाणेन प्रत्येकबुद्धपरिमाणप्रतिपादनात्; स्यादन्त-
प्रत्येकबुद्धानां शिष्यभावा विरुध्यते—तदेतदसमीची-
नं, यतः प्रह्लाजकाचार्यमेवाधिकृत्य शिष्यभावा नि-
विध्यते, न तु तीर्थकरोपादृष्टास्मन्प्रतिपक्षत्वेनापि, ततो
न काश्चिद्वाचः । तथा च तेषां ग्रन्थः—“इह निष्ठ
अपरिमाणा पक्षगा, पक्षगतामिअपरिमाणत्वात्, किं तु
इह सुले पत्तयबुद्धपणीयं पक्षगं भाणियव्वं, कइहा ?,
जइहा पइगपरिमाणेण चैव पत्तयबुद्धपरिमाणं कीरइ,
(इति) भाणियं ‘पत्तयबुद्धा वि तत्तया चैव’ ति
आयोग आह—” ननु पत्तयबुद्धा निरसभावा य विरुद्धा,
आयिस्सिआह तिथयपरणीयसासणपडिबज्जतण्णं त-
स्सीसा हवन्ति”ति, अन्ये पुनरेवमाहुः—सामान्येन प्रकीर्ण-
कैस्तुल्यत्वात् प्रत्येकबुद्धानामत्राभिधानं, न तु नियागतः
प्रत्येकबुद्धरचिन्ताम्येष प्रकीर्णकानि, ‘सेल्लं वेदन्तकालकम्,
नं० । (बद्धमण्डं चेति द्विविधं धृतम् ‘करण’ शब्दे व-
तीत्यभागं ३६८ पृष्ठे गतम् ।)

तदेव निकृतिर्न चतुर्दशविधमपि धृतमर्थतः । अथ किंया-
स्तद्विषयः?, इति निरूपयितुमाह—

उवउत्तो सुयनाणी, मव्वं दव्वाहं जाणइ जइत्थं ।

पासइ य केइ मो पुण, तमचक्खुइसणेण ति ॥५५३॥

उपयुक्तो-दसोऽयंयः श्रुतज्ञानी सर्वे द्रव्यादि यथार्थ-य-
थावद् यथा सर्वज्ञानाकं तथा जानाति—द्वयतः पञ्चास्ति-
कण्ठद्रव्याणां, द्वे लोकं-उलोकाकारं, कालमतीतादि-
रूपं, भवानादीर्वायकादीन् जानाति-स्फष्टावभासिना धृत-
ज्ञानेनाप्युच्यते, न तु सामान्यग्राहिणा दर्शनेन पश्यति,

तस्य तदसंभवात्; यथा हि मनःपर्यायज्ञानं स्वभाववैव
स्फष्टार्थग्राहकम्, इति न तत्र दर्शनम्, एवं श्रुतज्ञानेऽपि
तदपि स्फष्टविकल्पनायव्याप्त्यन्तर्जलाकारत्वाद् विशेषमेव
शुद्धाति न सामान्यमिति भावः । तथा च नन्दिसूत्रम्—
“नं समासस्यो चउडिव्वं पणुत्तं, तं जइहा—द्वव्वं, ख-
त्तस्यो, कालस्यो, भावस्यो । द्वव्वं एणं सुयनाणी उवउत्तो
सव्वद्वव्वाहं जाणइ न पासइ, एवं सव्ववत्तं, सव्वकालं,
सव्वभावे जाणइ न पासइ” इति । अन्ये तु नञः पाठं न
मन्यन्ते । ततश्च “जाणइ पासइ” इति पठन्ति । अतः
‘श्रुतज्ञान्यपि दर्शनेन पश्यति’ इति तं मन्यन्ते, यच्चासौ
दर्शनेन पश्यति तद्वच्चतुर्दर्शनेनैव मन्यन्ते । इदमत्र इदं-
यस्य श्रुतज्ञानं तस्य मतिज्ञानमवश्यमेव भवति । म-
ति—श्रुतज्ञानस्य च चतुर्चक्षुर्दर्शनेभेदाद् द्विभेदं दर्शनमु-
क्तम् । तत्र किल चतुर्दर्शनेन मतिज्ञानं पश्यति, अचक्षु-
दर्शनेन पुनः श्रुतज्ञानमिति ।

एतत् तेषां मतमसमीक्षितमभिधानत्वाद् यदृच्छावाद्मा-
त्रमिति दर्शयन्नाह—

तेमिमचक्खुइमणं-सामंसाओ कहं न मइनाणी ।

पासइ पासइ य कहं, सुयनाणी किंओ भेओ ॥५५४॥

तेषां नञः पाठमनभ्युपगच्छतां मतिज्ञानं-श्रुतज्ञानयो-
रिन्द्रिय—मनोनिर्मिततास्माद्वच्चतुर्दर्शने समानेऽपि कथं
हन्त ! तेनाऽचक्षुर्दर्शनेन मतिज्ञानी न पश्यति ?, कथं वा
तेन श्रुतज्ञानी पश्यति ? । यदि हि श्रुतज्ञानी तेन पश्यति
तर्हि मतिज्ञान्यपि पश्यतु । अथासौ न पश्यति, तर्ही-
तराऽपि माऽपश्यतु । ननु किं कुतोऽयं भेदो, यद्वच्चतुर्दर्शने
समानेऽपि तेनैकं ज्ञानं पश्यति, अपरे तु न पश्यति ? ।
स्वरूपाभाषितत्वमात्रं विहाय नापरमत्र कारणं पश्याम इति
भावः । तस्मात् “जाणइ न पासइ” इति स्थितमिति ।

अथवा प्रह्लापनोक्तो पश्यतामाश्रित्य श्रुतज्ञानेऽपि पश्यता
युक्ता । ततश्च “जाणइ पासइ” इत्यपि पाठो युक्त इति
दर्शयन्नाह—

मइभेयमचक्खुइ-सणं च वज्जितु पासणा भणिया ।

पसवणाण उ कुडा, तेण सुए पासणा जुत्ता ॥५५५॥

मनेर्भेदा मातर्भेदा मतिज्ञानं—मत्यज्ञानलक्षणं, तथाऽ-
चक्षुर्दर्शने च वर्जयित्वा येन कारणेन प्रह्लापनायां त्रिशत्-
मपदे पश्यता स्फुटा व्यक्ता भागता, तेन धृतं श्रुतज्ञानेऽपि
पश्यता युक्ता “जाणइ पासइ” इति पाठो युक्त इत्यर्थः (विशे-
केषुचित्पुस्तकेषु “तेण सुए पासणा जुत्ता” इत्यकारप्रक्षेपे
दृश्यते तत्रायमर्थः—पूर्वगाथायां ‘पासइ य केइ सो पुण
तमचक्खुइसणेण’ इति वचनादचक्षुर्दर्शनेमाश्रित्य श्रुतज्ञानं
या पश्यता प्रोक्ता सा, इत्यतोऽप्ययुक्ता । कुतः ?, इत्याह—
येन प्रह्लापनायां मतिभेदो, अचक्षुर्दर्शने च वर्जयित्वैव पश्य-
ता प्रोक्ता । अतोऽचक्षुर्दर्शनेमाश्रित्याऽयुक्तैव श्रुतज्ञाने पश्य-
ता । ततो “जाणइ न पासइ” इति पाठ इति स्थितम् ।
इयं च गाथा पूर्वोद्गीकारैर्गृहीता, “कण्डया” इति च
निर्दिष्टा, न तु व्याख्याता, अस्माभिस्तु यथावशेषं किञ्चिद्
विबुद्धा, सुधिया त्वन्यथाऽप्यविरोधतो व्याख्येयति । तदेवं
भेदो विचयतश्च निकृतिर्न श्रुतज्ञानम् ।

संप्रतं सत्पदप्रकरणतादिभिर्नवभिरनुयोगद्वारैर्गत्यादिमा-
गत्यास्थानेषु तद् गमनीयम् । एतच्चाभिप्रस्थासामित्वात् पूर्वो-
क्तमतिज्ञानेन समानम् , इत्यतिरिद्धाह—

जह नवहा महानाणं, संतपयपरूवणाइणा गमियं ।
तह नेयं सुयनाणं, जं तेण सभासामिचं ॥५५६॥
गतार्थेव ।

अथोत्तरनिर्युक्तिगाथासंबन्धनायाह—

सव्वाइसयनिहाणं, तं पाएणं जम्भो पराहीणं ।

तेण विषेयहियत्थं, गहखोवाओ इमो तस्स ॥५५७॥

नञ्च भुतज्ञानं यतो यस्मादनेकानि शयनिधानं प्रायः परा-
धीनं च गुर्वायत्तम् , तेन कारणेन तस्य भुतज्ञानस्याऽयं-
वश्यमाणां ग्रहणापायो-ग्रहणविधिः 'तीर्थकर-गणधरेककः'
इति शेषः । इति गाथापञ्चकार्यः ।

कः पुनर्ग्रहणापायः ? इत्याह—

आगमसत्थगहणं, जं बुद्धिगुणेहिं अट्ठहिं दिट्ठं ।

वेति सुयनाखल्लभं, तं पुव्वविसारया धीरा ॥५५८॥

पूर्वेषु विशारदा विपश्चितो धीरा—प्रतानुपालनस्थिराः
भुतज्ञानस्य लाभं भवते-भतिपादयन्ति । किं तत् ? इत्याह-
'न' इति तदेवागमशास्त्रग्रहणम् । यत् किम् ? इत्याह-यद् बु-
द्धिगुणैर्वैषम्याणस्वरूपैरष्टभिर्दिष्टं शास्त्रं, इत्युक्त्याजना ।
अयमर्थः—शिक्ष्यते शिक्षते बोध्यतेऽनेनेति शास्त्रं तच्चा-
विशयिनं सामान्येन सर्वमपि सत्यादिज्ञानमुच्यते, सर्वेषां पि
ज्ञानेन जन्तूनां बोधनम् । अतो विशेषे स्थापयि-
तुमाह—आगमरूपं शास्त्रमागमशास्त्रं भुतज्ञानमित्यर्थः, त-
स्य ग्रहणं गुरुसकाशादानं तद्वं भुतलाभं भवते, यद्
बुद्धिगुणैरष्टभिः शास्त्रं दिष्टं, नान्यदिनि—वषयमाणशुश्रू-
षादिगुणाष्टकमेवैव भुतज्ञानं प्राप्य, नान्यथेति तात्पर्यम् ।
इति निर्युक्तिगाथाः ।

अत्र भाष्यम्—

सासिज्ज जेण तयं, सत्थं तं चाऽविसेसियं नाणं ।

आगम एव य सत्थं, आगमसत्थं तु सुयनाणं ॥५५९॥

तस्सायाणं गहणं, दिट्ठं जं महगुणेहिं सत्थमि ।

वेति तयं सुयलाभं, गुणा य सुस्ससणहिंया ॥५६०॥

गतार्थे एव । विशेषः ।

साम्प्रतमांघ्रतो द्वादशाङ्गभिधेयमुपदर्शयति—

इच्छेदमं दुवालसंगं गणिपिडगं अणंता भावा अणंता
अभावा अणंता हेऊ अणंता अहेऊ अणंता कारणा
अणंता अकारणा अणंता जीवा अणंता अजीवा अणंता
भवसिद्धिया अणंता अभवसिद्धिया अणंता सिद्धा अणंता
असिद्धा पण्ठा, तं जहा—“भावमभावा हेऊ-महेऊ कारण-
मकारणे च । जीवाजीवा भविअम-भविआ सिद्धा असि-
द्धा य ॥११॥ ” इच्छेदं दुवालसंगं गणिपिडगं तीए काले
अणंता जीवा आणाए विराहिता चाउरंतं संसारकंतारं
अणुपरिअट्ठिसु, इच्छेदं दुवालसंगं गणिपिडगं पट्ठप्पस-

काले परिता जीवा आणाए विराहिता चाउरंतं संसार-
कंतारं अणुपरिअट्ठिति, इच्छेदं दुवालसंगं गणिपिडगं
अणागए काले अणंता जीवा आणाए विराहिता चाउरंतं
संसारकंतारं अणुपरिअट्ठिसंति । इच्छेदं दुवालसंगं
गणिपिडगं तीए काले अणंता जीवा आणाए आराहिता
चाउरंतं संसारकंतारं वीइवईसु, इच्छेदं दुवालसंगं गणि-
पिडगं पट्ठप्पसकाले परिता जीवा आणाए आराहिता
चाउरंतं संसारकंतारं वीइवयंति, इच्छेदं दुवालसंगं
गणिपिडगं अणागए काले अणंता जीवा आणाए काले
आराहिता चाउरंतं संसारकंतारं वीइवइस्संति । इच्छेदं
दुवालसंगं गणिपिडगं न कयाइ नासी न कयाइ न भवइ
न कयाइ न भविस्सइ भुवि च भवइ अ भविस्सइ अ धुवे
निअए सासए अक्खए अक्खए अवट्ठिए निच्चे से
जहानामए पंचत्थिकाए न कयाइ नासी न कयाइ नत्थि
न कयाइ न भविस्सइ भुवि च भवइ अ भविस्सइ अ धुवे
नियए ससाए अक्खए अक्खए अवट्ठिए निच्चे । एवमेव
दुवालसंगे गणिपिडगे न कयाइ नासी न कयाइ नत्थि न
कयाइ न भविस्सइ भुवि च भवइ अ भविस्सइ अ धुवे
निअए सासए अक्खए अक्खए अवट्ठिए निच्चे । स
समासओ चउव्विहे पण्ठे, तं जहा-दव्वओ, खित्तओ,
कालओ, भावओ । (सू० ५७ ×)

‘इत्येतस्मिन् द्वादशाङ्गे गणिपिटके’ एतत्पूर्ववदेव व्या-
ख्ययं, अनन्ता भावा—जीवादयः पदार्थाः प्रकृता इति यो-
गः, तथा अनन्ता अभावाः—सर्वभावानां पररूपेणासत्त्वा-
त् न एवानन्ता अभावा द्रष्टव्याः, तथाहि—स्वपरसत्ता-
भावाभावान्तरकं वस्तुतत्त्वं, यथा जीवा जीवात्मना भाव-
रूपो अजीवात्मना चाभावरूपः, अन्यथाऽजीवत्वप्रसङ्गा-
त्, अत्र बहु यत्क्यं तत् नोच्यते ग्रन्थगौरवभयादिति,
तथाऽनन्ता ‘हेतवो’ ‘हिनति’—गमयति जिज्ञासितधर्म-
विशिष्टमर्थमिति हेतुः, तं जानन्ताः, तथाहि—वस्तुतोऽ-
नन्ता धर्मोस्ते च तत्प्रतिबद्धधर्मविशिष्टवस्तुगमकास्ततो-
ऽनन्ता हेतवो भवन्ति, यथोक्ते हेतुप्रतिपक्षभूता अहेतवः,
तेऽपि अमन्ताः, तथा अनन्तानि कारणानि घटपटादीनां
निवेद्येकानि सृष्टिपण्डितम्बोदीनि, अनन्तात्मकारणानि,
सर्वेषामपि कारणानां कार्यान्तराद्यधिष्ठेयकारण-
त्वात्, तथा जीवाः—प्राणिनः, अजीवाः परमा-
णुद्वयलुकादयः, भव्या—अनादिपारिणामिकसिद्धिगम-
नयोप्यतायुक्ताः, तद्विपरीता अभव्याः, सिद्धा अपगत-
कर्ममलकलङ्काः, असिद्धाः संसारिणः, एते सर्वेऽप्यनन्ताः
प्रकृताः, इह भव्याभयानामानन्त्येऽभिहितेऽपि यन्पुनरसि-
द्धा अनन्ता इत्यभिहितं नत्तिज्ञेय्यः संसारिणामनन्तगु-
णताक्यापनार्थम् । सम्प्रति द्वादशाङ्गविराधनाफलं त्रैका-
लिकमुपदर्शयति—‘इच्छेदं’ मित्यादि, इत्येतद् द्वादशाङ्गं
गणिपिटकमतीते कालेऽनन्ता जीवा आह्वया—यथोक्ताऽऽ-

ज्ञापिगालनाऽभावतो विराध्य चतुरन्तं संसारकान्तारं
त्रिविधशारीरमानवानकदुःखविटपिशतसहस्रदुस्तरं भयग-
हनम् 'अणुपरिग्रहिषु' अनुपरावृत्तवन्त आसन् । इह द्वा-
दशाङ्गं सूत्रार्थभियमेन त्रिविधं, द्वादशाङ्गं च साऽऽज्ञा
आज्ञाप्यते जन्तुगुणं हितप्रवृत्तौ यया साऽऽज्ञानं व्युत्पत्तेः,
ततश्चाज्ञा त्रिविधा, तद्यथा-सूत्राज्ञा, अथाज्ञा, उभयाज्ञा च ।
सम्प्रति अमूपाभाज्ञानां विराधनाभिध्वन्यन्ते-तत्र यदा-
ऽभिनिवेशवशताऽप्यथा सूत्रं पठति तदा सूत्राज्ञाविरा-
धना, सा च यथा जमालिप्रवृत्तीनां, यदा त्व्यभिनिवेश-
वशताऽप्यथा द्वादशाङ्गार्थं प्रकथयति तदाऽथाज्ञाविरा-
धना, सा च गान्धार्माहलादीनामवसेया, यदा पुनरभि-
निवेशवशतः अर्द्धाविहीनतया हास्यादिना वा द्वादशा-
ङ्गस्य सूत्रमर्थं च विदुःकृत्यति तदा उभयाज्ञाविराधना, सा
च दीर्घसंसारिणामभयानां चानेकेषां विंश्या । अथवा
पञ्चविधाचारपरिपालनशीलस्य परापरकारकगणकतत्परस्य
गुरोर्हितोपदेशवचनम् आज्ञा, तामप्यथा समाचरन् परमा-
र्थतो द्वादशाङ्गं विराधयति, तथा चाह चूर्णिकृत्- 'अह-
वा आणत्ति पञ्चविहायारायणमीलस्स गुरुणा हियाव-
पमस्यथं आणा, तमअहा आयन्तेण गणिपिट्ठे विरा-
हियं भवइ' ति । तद्व्यमतीते काले विराधनाफलमुपदर्श्य
सम्प्रति वर्त्तमानकालं दर्शयति- 'इच्चैइय' -मित्यादि ;
सुगमं नवरं 'परिक्का' इति परिमिता नववन्त आसङ्गध-
या वा, वर्त्तमानकालचिन्तायां विराधकमनुष्ठानाणां सङ्कल-
यत्वात्, 'अणुपरिग्रहंति' ति अनुपरावृत्तं-भ्रमन्ती-
त्यर्थः, भविष्यति कालं विराधनामुपदर्शयति- 'इच्चैइय,
मित्यादि, इदमपि पाठानन्दे, नवरं 'परिग्रहस्संति' ति
अनुपरावृत्तिध्वन्यन्ते-पर्यटिष्यन्तीत्यर्थः, तद्वं विराधनाफ-
लं त्रैकालिकमुपदर्श्य सम्प्रत्यागधनाफलं त्रैकालिकं दर्श-
यति- 'इच्चैइय' मित्यादि, सुगमं नवरं 'वीइइइसु' ति
व्यतिक्रान्तवन्तः संसारकान्तामुल्लङ्घ्य, मुक्तिमवाप्ता इत्यर्थः ।
'वीइइइस्संति' ति व्यातिक्रमिष्यन्त, एतच्च त्रैकालिकं
विराधनाफलमाराधनाफलं च द्वादशाङ्गस्य सदाऽवस्था-
यिवे सति युज्यते, नान्यथा, ततः सदावस्थायिवे न-
स्याह- 'इच्चैइय, मित्यादि, इत्येतद्द्वादशाङ्गं गणिपिट्ठं
न कदाचिन्नास्तीत्, सदैवास्तीति भावः, अनादित्वात्,
तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदेव वर्त्तमानकालचिन्तायां
भवतीति, भावः, सदैव भावात्, तथा न कदाचिन्न भ-
विष्यति, किन्तु भविष्यच्चिन्तायां सदैव भाव्यतीति प्र-
तिपत्तव्यम्, अपथेर्वासत्तत्वात्, तद्वं कालत्रयचिन्तायां ना-
स्तिव्यप्रतिपथं विधाय सम्प्रत्यास्तत्वं प्रतिपादयति-
'भुवि च' इत्यादि, अभूत् भवति भविष्यति चेति । एवं
त्रिकालवस्थायित्वात् भुवं भवार्थवत्, भुवत्यादेव सदैव
जीमादंषु पदार्थेषु प्रातःपक्वकथनं नियतं पञ्चास्तकायेषु
लोकवचनवत् नियतत्वादेव च शाश्वतं-शाश्वद्भवनस्वभाव-
शाश्वतत्वादेव च सततगङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्तायां पञ्च-पु-
ण्डरीकहृदयबाधनादिप्रदानेऽपि अक्षयं-नाम्य तयाऽस्ती
त्यक्षयमक्षयत्वादेव च अक्षयं मानुषोत्तराद्भिः समुद्रवत्,
अक्षयत्वादेव सदैव प्रमाणेऽवस्थितं जम्बूद्वीपाविवत्, ए-
वं च सदाऽवस्थानं चिन्त्यमानं नित्यमाकाशवत्, साम्प्र-

तमधैव दृष्टान्तमाह- 'से जहानाम' त्यादि, तद्यथानाम प-
ञ्चास्तिकायाः-धर्मोस्तिकायादयः न कदाचिन्नामस्रित्यादि
पूर्ववत्, 'एवमेव' त्यादि निगमनं निगदमिदं, 'से समा-
सस्रो' इत्यादि, तद् द्वादशाङ्गं समासतश्चतुर्विधं प्रकृतं, त-
द्यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च ।

तत्त्व द्व्यभो णं सुअनाणी उवउत्ते मव्वद्व्वाइ जाणइ
पामइ, खित्तभो णं सुअनाणी उवउत्ते सव्वं खेत्तं जाणइ
पामइ, कालभो णं सुअनाणी उवउत्ते मव्वं कालं जाणइ
पामइ, भावभो णं सुअनाणी उवउत्ते सव्वं भावं जाणइ
पासइ । (सू ५७ ×)

तत्र द्रव्यतो 'ण' मिति वाक्यालङ्कारं धृतज्ञानी उपयुक्तः
सर्वद्रव्याणि जानाति पश्यति, तत्राह-ननु पश्यतीति
कथं ? न हि धृतज्ञानं धृतज्ञानव्यापि सकलानि वस्तूनि
पश्यति, नैष दोषः, उपमाया अत्र विवक्षितत्वात्, पश्यतीति
पश्यति, तथार्ह-भवादीन् पदार्थानदृष्टानप्याचार्यः शिष्यश्च
आलिख्य दर्शयति ततस्तेषां श्रोतृणामेवं बुद्धिरुपजायते
भगवानेष गणी साक्षात्पश्यन्निव द्याच्छ्रे इति, एवं
क्षेत्रादिष्वपि भावनीयम्, ततो न कश्चिदोषः । अन्ये
तु न पश्यतीति पठन्ति, तत्र चापस्यानावकाश एव,
धृतज्ञानी चेद्वाभिन्नदृष्टपूर्वधरादिभूतकवली परिगृह्यते,
तस्यैव नियमतः धृतज्ञानयत्नेन सर्वद्रव्यादिपारंग-
ज्ञानं सम्भवात्, तदितरे तु ये धृतज्ञानिनस्ते सर्वद्रव्यादिपारं-
ज्ञानं भजनीयाः, काचित्सर्वद्रव्याणि जानन्ति कांचिन्न
भावः । इत्थंभूता च भजता मतिर्वैचित्र्याद्वादितव्या, आह च
चूर्णिकृत्- 'आरभो पुण्णं सुयनाणी ते सव्वद्व्वानाणा-
सणासु भइया, सा य भयणा मइविसंस्सो जाणियव्व ति' ।

सम्प्रति संप्रहगाथामाह-

"अक्खर ससो सम्मं, साइअं खलु सपज्जवसिअं च ।
गमिअं अंगपविट्ठं, सत्त वि एए सपडिवक्खा ॥१८२॥
सुस्समइ पडिपुच्छइ२, सुणेइ रेगिणइइ अउईहए यावि५।
ततो अपोहए वा६, धोरेइ उकरेइ वा सम्मं ८॥१८३॥
मूअं हुंकारं वा, बाढकार पडिपुच्छ वीमंसा ।
ततो पसंगपारा-यणं च परिणिट्ठ सत्तमए ॥१८४॥
सुत्तथो खलु पदमो, वीअं निज्जुत्तिमीसिअं भणिओ।
तइओ य निरविसो, एस विही होइ अणुअंगो॥१८५॥"
से तं अंगपविट्ठं । से तं सुअनाणं ।

'अक्खरससो' इत्यादि, गतायां । नवरं सप्ताप्येते पक्षाः सप्र
तिपक्षाः, ते चैवम्-अक्षरभूतमक्षरभूतमित्यादि (न०)
किमुक्तं भवति ?-यदेव त्रिनप्रणीतप्रयत्नार्थपरिज्ञानं
तद्वं परमार्थतः धृतज्ञानं, न शेषमिति । बुद्धिगुणैरुत्तमि-
त्युक्तम्, ततस्तेनैव बुद्धिगुणानाह- 'सुस्समइ' त्यादि, पूर्वं
तावत् शुद्ध्यन्-विनययुक्ता गुरुवदनारविन्दद्विजिगीषु-
हृत्तन् आनुमिच्छन्ति, यत्र शक्तिर्न भवति तत्र भूयोऽपि
विनयनमनया वक्षसा गुरुमनःप्रकाशयन् पृच्छति, पृष्टं च
सति यद् गुरु कथयति तत्सत्यञ्च व्याक्षेपपरिहारणं साव-

धानः शृङ्गानि, अन्धा आर्थरूपतया गृह्णाति गृहीत्वा च ईदृते पूर्वापरविरोधेन पर्यालोचयति, चशब्दः समुच्चयार्थः, अपिशब्दात् (इ-प) पर्यालोचयन् किञ्चित् स्वबुद्ध्याप्युत्पन्नं इति सूचनार्थः, ततः पर्यालोचनोऽनन्तरमपादित एवेमेतत् यदादिष्टमाचार्येण नाभ्यर्थ्यवधारयति, नतस्तमर्थे निश्चितं स्वचनसि विस्मृत्यभावात् सम्यग्धारयति करोति च सम्यग्-यथोक्तमनुष्ठानं, यथोक्तमनुष्ठानमपि भूतज्ञानप्राप्तिहेतुः तदावरणक्षयोपशमनिमित्तत्वात् । तदेवं गुणा व्याख्याताः । सम्प्रति यत्तु भूतं इत्युक्तं तत्र भवणविधिमाह-‘भूय’ मित्यादि, मूकमिति प्रथमता मूकं शृणुयात्, किमुक्तं भवति ।—प्रथमभवेण संयतगात्रस्तृणीमासीत्, ततो द्वितीयं भवेण हुङ्कारं दद्यात्; चन्दनं कुर्यादित्यर्थः, ततस्तृतीयं बाह्वङ्कारं कुर्यात्, बाह्वङ्कारमन्तकान्तर्यामि, ततश्चतुर्थं भवेण तु गृहीतपूर्वापरस्वाभिमाया मनाक् प्रतिपुच्छां कुर्यात्, कथमेतदिति ?, पञ्चमे मीमांसा-प्रमाणजिज्ञासां कुर्यादिति भावः, षष्ठे भवेण तदुत्तरागच्छरगुणसङ्गः पारगमने चास्य भवति, ततः सप्तमे भवेण परिनिष्ठा गुरुवदनुभाषणं । एवं तावच्छ्रवणविधिरुक्तः । सम्प्रति व्याख्यानां विधिमधिस्तुराह—‘सुस्तथा’ इत्यादि, प्रथमानुयोगः सूत्रार्थः सूत्रार्थप्रतिपादनपरः, खलुसाह यवकारार्थः, स चावधारणं । ततोऽयमर्थः—गुणा प्रथमोऽनुयोगः सूत्रार्थमिधानलक्षण एव कर्तव्यः, मा भूत् प्रार्थमिकविनयानां प्रतिमाहः, द्वितीयोऽनुयोगः स्वस्पर्शिकनिर्गुक्तिमिश्रतो भर्तृगतस्तीर्थिकरगणधरेः, सूत्रस्पर्शिकनिर्गुक्तिमिश्रतो द्वितीयमनुयोगं गुरुविद्वद्वादि व्याख्याने तीर्थकरणधरेरिति भावः, तृतीयानुयोगो निरवशेषः-प्रसङ्गानुपसङ्गप्रतिपादनलक्षण इत्यर्थः-उक्तलक्षणे विधिर्भवत्यनुयोगे व्याख्यायाम् । आह—परिनिष्ठा सप्तमं इत्युक्तं, त्रयश्चानुयोगप्रकारस्तदन्तःकथम् ? उच्यते—त्रयाणामनुयोगानामन्यतमेन कनचित्स्पर्शकं भूया भूया भाव्यमानेन सप्त वागाः भवेण कार्यते ततो न किञ्चिदोषः, अथवा-किञ्चिन्मन्दमतिविनयमधिकृत्य तदुक्तं द्रष्टव्यं, न पुनरेव एव सर्वत्र भवेण विधिनियमः, उद्घाटितकविनयानां सकृच्छ्रवणत एवांशप्रदण्दशनादिति कृते प्रसङ्गः । ‘स त् मित्यादि, तदन्त्यभुतज्ञानम् । न० ।

सांप्रतं भूतज्ञानं व्याचिख्यासुराह—“अउदसहा वीसहा व सुयति” । भूतं-भूतज्ञानं चतुर्दशं चतुर्दशभेदं विशति-धा नियतिप्रकारं वा भवतीति । तत्र प्रथमं भूतस्य चतुर्दशभेदान् व्याख्यानयन्नाह—

अक्षर सक्ती संमं, साश्चं खलु सपञ्जवसिचं ।

गमियं अंगपविट्टं, सत् वि एए सपडिवक्खा ॥६॥

इह भूतशब्दः पूर्वगाथातः संबध्यते । ततोऽक्षरभूतं, संक्षिभूतं, सम्यच्छ्रुतं, साविभूतं, सपर्यवसितभूतं, गामकभूतम्, अक्षप्रविष्टभूतमित्येते सप्त भेदाः सप्रतिपक्षाः भूतस्य चतुर्दश भेदा भवन्ति । तथाहि—अक्षरभूतप्रतिपक्षमनक्षरभूतम्, एवमसंक्षिभूतं मिथ्याभूतमगादिभूतमपर्यवसितभूतमगमिकभूतमङ्गाभाभूतमिति । तत्राक्षरं त्रिधा संज्ञाव्यञ्जनलक्ष्यभेदात् । उक्तं च—“तं सञ्ज्ञायंजणल-असञ्ज्ञायं निविहमकक्षरं भाग्यं । सुचहुल्लिधिभेयनिययं, सप्रक्षरमकक्ष-

रागानो॥१॥” सुचक्ष्मा या एता अष्टादश लिपयः भूयन्ते, तथा हि—“हंसलिपी भूयांलवी, अक्षी तह रक्खसी य बोधव्या । उड्डी जयणि तुक्का, कीरी व्विडी य सिधियया” ॥ मालाविणी नाडिनागरि, लाडालवी पाखसी य बोधव्या । तह अमिमिती य लिवी, चालकी मूलद्वी य ॥ २ ॥ ” व्यञ्जनाक्षरमकारादिह-कारपर्यन्तमुच्यते । तदन्तर्द्वितयमज्ञानात्मकमपि भूतकारणत्वादुपचारं भूतम् । लब्धयस्तं तु शब्दभवेण उपदेशनाद-रथेप्रत्यायनगर्भाक्षणेपलाब्धः । यदाह—“जो अक्षररोवलं-भो, सा लखी तं च होइ विज्ञासं । इदियमणानिमित्तं, जो आवरणकल्लावसमा ॥१॥” ततोऽक्षरैरभिज्ञाप्यभाषाणां प्रतिपादनप्रधानं भूतमक्षरभूतम् । नन्वनभिज्ञाप्या अपि किं क-चिद्भाषाः सन्ति, येनैवमुच्यते-अभिज्ञाप्यभाषाणां प्रतिपादनप्रधानं भूतमिति, उच्यते—सम्येव । यदाहुः श्रीपूज्याः—“पञ्चवर्णिजा भावा, अणेतभागे उ अष्टाभिज्ञाप्या । पञ्चवर्णिजाणं पुण, अणेतभागे सुयनिषडो ॥ १ ॥

अं चउदस पुवधरा, छुट्ठाणगया परुपरं हुंति । तेण उ अणेतभागे, पञ्चवर्णिजाणं अं वुल्लं ॥ २ ॥

अक्षरलंभण समा, ऊणहिया हुंति मइविसेसेणं (हि) । ते वि हु मइविसेसा, सुयनाणमनेरे जाण ॥ ३ ॥ ”

अनक्षरभूतं संविद्विशिः कम्पनादिनिमित्तं मामाह्वयति वारयति वेत्यादिरूपमभिप्रायपरिज्ञानम् । तथा संक्षिभूतं तत्र संज्ञानं संज्ञा “उपसर्गादातः” ॥५॥ ३ । ११०॥ इत्युक्तमर्थः । सा च त्रिविधा दीर्घकालिका हेतुवादेोपदेशिकी दृष्टिवादेोपदेशिकी । यदाह भाष्यसुधाश्रमोनिधिः—

“इह दीर्घकालिणि ति, सञ्ज्ञा नया जया सुदीहं पि ।

संभरइ भूयमेस्सं, चिंतइ य किह णु कायव्वं ॥ १ ॥

अं पुण संचित्तं, इट्ठाणिट्ठेसु विसयवत्थसु ।

घट्टंति नियतंति य, स देहपरिचालाहाउं ॥ २ ॥

पाणए सेयं चिय, कालंमि न यायि दीहकालं जा ।

तं हेउवायसञ्ज्ञां, निष्ठाट्ठा हुंति अस्सएणं ॥ ३ ॥

सम्महिट्ठी सञ्ज्ञी, संते नाणं सञ्ज्ञोवसमियंमि ।

अस्सएणी मिच्छुत्तं-मि द्दिट्ठाओवएसेणं ॥ ४ ॥ ”

ततश्च संज्ञा विद्यते यथा तं संज्ञितं परं सधैराप्यागमे ये दीर्घकालिकया संज्ञया संज्ञितस्ते संज्ञिन उच्यन्ते, ततः संज्ञिनां भूतं संक्षिभूतं समनस्कानां मनःसहितैरिन्द्रियैर्जनितं भूतं संक्षिभूतमिति भावः । मनोरहितैरिन्द्रियैर्जनितं मसंक्षिभूतम् । तथा सम्यग्दृष्टेरिन्द्रियैर्गणितं मिथ्यादृष्टिगणीतं वा यथास्वरूपमवगमात् सम्यक्भूतं, मिथ्यादृष्टः पुनः अ-र्हत्गणीतमितरथा मिथ्याभूतं, यथास्वरूपमवगमात् । आह—मिथ्यादृष्टेरपि मतिभूतं सम्यग्दृष्टेरिव तदावरणकर्मक्षयोपशमसमुद्भवे सम्यग्दृष्टेरिव पृथुबुधोदराद्याकारं घटादिकं च संविदानं, तत् कथं मिथ्यादृष्टेरिन्द्रियैर्गणितं ? उच्यते—सद्विचक्षणपरिज्ञानाभावात् । तथाहि—मिथ्यादृष्टिः सर्वमप्य-कामनपुरःसरं प्रतिपद्यते, न भगवदुक्तस्याद्वादीत्या, ततो घट एवायमिति यदा ज्ञते तदा तस्मिन् घटे घटपर्यायव्यतिरेकेण शेषात् सत्त्वैवैतत्प्रमथत्वादीन् संतोऽपि धर्मानपलपति, अथवा घट एवायमित्येकान्तेनावधारणानुपपत्तेः । घटः सञ्ज्ञेति द्रवाणः परलोके नास्ति त्वस्यानभ्युपगमात् पररूपतामसंतीमपि तत्र प्रतिपद्यते । ततः सम्यक्सम-

प्रतिपद्यतेऽसन्ने च सन्तमिति सद्सङ्क्षिप्तेश्वरपरिज्ञानाभावा-
द्विज्ञानमिथ्याहृष्टमितिभुने । इतश्च ते मिथ्याहृष्टरज्ञानं, भय-
हेतुत्वात् । तथाहि-मिथ्याहृष्टीनां मतिभुने पशुयधमेधुनादी-
नां धर्मसाधकत्वेन परिकल्प्यते ततो दीर्घतरसंसारपथप्र-
वर्तिनी । तथा यदृच्छापलमभ्युत्पन्नकथिकलयत् । तथाहि-
उत्पन्नकथिकलया वस्त्वनपेक्षैव यथाकथञ्चित् प्रवर्तन्ते ।
यद्यपि च ते कञ्चिद्यथास्थितवस्तुसंवादिनस्तथापि सम्य-
ग्यथास्थितवस्तुतत्त्वपर्यालोचनाविरहेण प्रवर्तमानत्वात्
परमार्थतोऽपरमार्थिकाः । तथा मिथ्याहृष्टीनां मतिभुने
यथावद्वस्त्यावच्छादैव प्रवर्तन्ते, ततो यद्यपि ते कञ्चिद्रसा-
ऽयं स्पर्शोऽयमित्यादावधर्माण्यवसायाभावे संवादिनी,
तथापि न ते स्याद्वास्तुद्रोपरिभावमानस्तथा प्रवृत्ते, किं
तु यथाकथञ्चित्, अनस्ते अज्ञाने । तथा कानलाभावात्,
ज्ञानस्य हि फलं हेयस्य हानिरुपादयस्य चापवादने, न च
संसारोत्पत्तिरिति हेयमस्ति, न च मोक्षोत्पत्तिरिति किञ्चिद्रुपा-
देयं, ततो भवमोक्षावकान्तेन हेयोपादयै, भवमोक्षयाश्च
हान्युपादानेन सर्वसङ्कलितमभेदः, ततः साऽवश्यं तत्त्वे-
विना कर्तव्या, सैव च तत्त्वतो ज्ञानस्य फलम् । तथाचाह
भगवानुमास्त्वानिवाचकः—“ज्ञानस्य फलं विरतिरिति” ।
सा च मिथ्याहृष्टीनां ज्ञानफलाभावाद्विज्ञाने मिथ्याह-
ृष्टमितिभुने । यथाह भाष्यसूत्राध्यायनिधिः—“सदसदविम-
सणाश्चो, भवेदु जगद्द्विभवावलम्भाश्च । नाणफलाभावश्चो,
मिच्छाहिद्विस्व अशाणं ॥ १ ॥” इति । तथा—“साहयं,
सपञ्जवसियं, अशाहयं, अपञ्जवसियं, इत्येवं दुवाल-
संगं बुद्धिचित्तवद्वयाप साहयं सपञ्जवसियं, अतुद्धि-
चित्तनद्वयाप अशाहयं अपञ्जवसियं, ते सामासश्चो चड-
ध्विहं अपञ्च, तं जहा-द्वयश्चो क्षितश्चो, कालश्चो, भावश्चो,
द्वयश्चो णं समसुयं एगं पुरिसं पडुच्च साहयं सपञ्जवसियं,
वहं पुरिसं पडुच्च अशाहयं अपञ्जवसियं, क्षितश्चो णं
पंच भराहं पंच परवयारं पडुच्च साहयं सपञ्जवसियं,
पंच महाविहं पडुच्च अशाहयं अपञ्जवसियं, कालश्चो
णं उत्सर्पिणि अवसर्पिणि च पडुच्च साहयं सपञ्जवसियं
नोत्सर्पिणि नोअवसर्पिणि च पडुच्च अशाहयं अपञ्जव-
सियं” । नोत्सर्पिणि नोअवसर्पिणि चति कालो महाविदेह
तु हेयस्तत्रोत्सर्पिण्यवसर्पिणिलक्षणकालाभावात् । “भावाश्चो
णं ज जया जिलपञ्चला भावा आघविज्जंति पमविज्जंति
पकविज्जंति दंसिज्जंति निर्देसिज्जंति, ते तथा पडुच्च साहयं
सपञ्जवसियं, आशोवसियं पुण भावं पडुच्च अशाहयं अप-
ञ्जवसियं । अहया भवसिज्जिस्स सुयं साहयं सपञ्जवसियं”
कवलज्ञानोत्पत्तौ तदभावात्, “नद्धमि उ छाउमत्थिए ना-
णे” इति वचनात् । “अभवसिज्जिस्स सुयं अशाहयं
अपञ्जवसियं” । इह च सामान्यतः श्रुतशब्देन श्रुतज्ञाने
श्रुताज्ञानं चोच्यते । यथाह—“अविसेसियं सुयं सुयनाणे
सुयअणाणं च” । तथा गमाः सहशपादास्ते विद्यन्ते यत्र
तद्भिक्कम्, “अनाऽनकस्वराणं” ७-२-६ इति (स्वर्णे) इक-
प्रत्ययः तत् प्रायो हृष्टिवादनम् । आगमिकमसदृशाक्षरा-
लापकं तत् प्रायः कालिकश्रुतगनम् । कर्म० ।

परिकर्म सुलपुष्वा-शुभ्रागपुष्पवयञ्चुलिया एव ।

चक्षुःक्षिप्त्यायभया, चउदस पुष्वाह पुष्पवयं ॥ ३ ॥

उत्पाय परकोडी, अग्गासीयंमि छुनवइलक्का ।

वि (वी) रियपवाए अचिच्छ-प्यवाह लक्का सयरिसद्वी ॥४॥

एगपऊणा कोडी, पयाण नाणप्यवायपुष्वांमि ।

सच्चप्यवायपुष्वं, एग परकोडि छुच पया ॥ ५ ॥

छुव्वांसं परकोडी, पुष्वं आयप्यकायनामंमि ।

कम्मप्यवायपुष्वं, परकोडी असिइलक्कजुया ॥ ६ ॥

पच्चक्काणमिहाणं, पुष्वं बुलसीह पयसयसहस्सा ।

इसपयसहस्सजुया, परकोडिअज्जापवायमि ॥ ७ ॥

कप्पागनामधिअ, पुष्वांमि पयाण कोडिछुव्वांस ।

छुप्यलक्ककोडी, पयाण पाणाउपुष्वांमि ॥ ८ ॥

किरियाविबालपुष्वं, नथ परकोडी उ विंति समयविऊ ।

सिरिलोकाविनुसारं, सहदुवालस य पयलक्का ॥ ९ ॥

अक्कवाहं श्रुतमावश्यकदशवैकालिकादि । इति व्याख्यातं
वतुर्दशधा श्रुतम् ।

संप्रति विंशतिधा श्रुतं व्याख्यानयन्नाह—

पञ्चपञ्चस्वर पर्यसं-धाया पडिवत्ति तह य अणुभोगो ।

पाहुडपाहुडपाहुड-वत्थुपुष्वा य ससमासा ॥७॥

पर्यायश्चाक्षरं च पदं च संघातश्च पर्यायाक्षरपदसंघाताः
'पडिवत्ति' इति प्रतिपत्तिः । प्राकृतत्वाल्लुप्तविभक्तिर्लो-
निर्देशः । तथा आनुयांगोऽनुयांगद्वारलक्षणः, प्राश्रुतप्राश्रुतं
च प्राश्रुतं च वस्तु च पूर्वं च प्राश्रुतप्राश्रुतप्राश्रुतव-
स्तुपूर्वाणि । प्राकृतत्वाल्लिङ्गव्यत्ययः । यथाह पाणिनिः
स्वप्राकृतलक्षणे "लिङ्गे व्यभिचार्यपि" । 'च' समुच्चये ।
पते पर्यायादयः श्रुतस्य दश भेदाः । कथंभूता इत्याह—
'ससमास' इति समासः संक्षेपाः मीलक इत्यर्थः, सह
समासेन वर्तन्ते ससमासास्ततश्च प्रत्येकं संबन्धः ।
तथाहि, पर्यायः पर्यायसमासः, अक्षरमक्षरसमासः,
पदं पदसमासः, संघातः संघातसमासः, प्रतिपत्तिः
प्रतिपत्तिसमासः, अनुयांगोऽनुयांगसमासः, प्राश्रुतप्राश्रुतं
प्राश्रुतप्राश्रुतसमासः, प्राश्रुतं प्राश्रुतसमासः, वस्तु वस्तु-
समासः पूर्वं पूर्वसमासः, इति विंशतिधा श्रुतं भवतीति
गाथाक्षारार्थः । भावार्थस्त्वयम्-पर्यायो ज्ञानस्यांशो विभा-
गः परिकल्प्य इति पर्यायाः । तत्रैका ज्ञानांशः पर्यायाऽज-
के तु ज्ञानांशः पर्यायसमासः । एतदुक्तं भवति—लब्धयप-
र्यायस्य सूत्रमनिगोदजीवस्य यत् सर्वेजघन्यं श्रुतमात्रं त-
स्मादन्यत्र जीवांतरे य एकश्रुतज्ञानांशो विभागपरिकल्प-
नरूपो वर्धते स पर्यायः ॥ १ ॥ ये तु द्वापादयः श्रुतज्ञा-
नविभागपरिकल्पेना नानाजीवेषु वृद्धा लभ्यन्ते ते समु-
दिताः पर्यायसमासः ॥ २ ॥ आकारादिलब्धयक्षराणामन्य-
तरदक्षरम् ॥ ३ ॥ तेषामेव द्वापादिसमुदायोऽक्षरसमासः
॥ ४ ॥ पदे तु अक्षरेपरिसमासः पदमित्यालुक्लिसङ्गाव-
ऽपियेन केनचित्पदेनाद्यादशपदसहस्रादिप्रमाणा आचारग-
दिप्रमाणा गीयन्ते तदिह सूचते, तस्यैव द्वादशाक्षश्रुतपरि-
माणोऽधिकृतत्वात्, श्रुतभेदाणामेव चेह प्रस्तुतत्वात्, तस्य
च पदस्य तथापि क्षाराभावात्प्रमाणं न ज्ञायते, तत्रैकं
पदं पदमुच्यते ॥ ५ ॥ द्व्यादिपदसमुदायस्तु पदसमासः
॥ ६ ॥ 'गह्वरेदि' य काए' इत्यादिगाथाप्रतिपादितद्वार-
रकलापरस्यैकदेशो यो गत्यादिकृतस्याप्येकदेशो यो नर-

कस्यादिकस्तत्र जीवादिमार्गणा यका क्रियते स संघा-
तः ॥ ७ ॥ द्वयादिगत्याद्यवयवमार्गणा संघातसमासः
॥ ८ ॥ गत्यादिद्वाराणामन्यतरैकपरिपूर्णगत्यादिद्वारेण जी-
वादिमार्गणा प्रतिपत्तिः ॥ ९ ॥ द्वारद्वयादिमार्गणा तु प्र-
तिपत्तिस्समासः ॥ १० ॥ " संतपयस्वरूपवत्या दव्यपमाणे
च " त्यादि, अनुयोगद्वाराणामन्यतरैकमनुयोगद्वारमुच्यते
॥ ११ ॥ तद्व्यादिसमुदायः पुनरनुयोगद्वारसमासः
॥ १२ ॥ प्रभृतान्तर्वर्ती अधिकारविशेषः प्राभृतप्राभृते
॥ १३ ॥ तद्व्यादिसमुदायस्तु प्राभृतप्राभृतसमासः
॥ १४ ॥ वस्तुवन्तर्वर्ती अधिकारविशेषः प्राभृतम् ॥ १५ ॥
तद्व्यादिसंयोगस्तु प्राभृतसमासः ॥ १६ ॥ पूर्वान्तर्वर्ती
अधिकारविशेषो वस्तु ॥ १७ ॥ तद्व्यादिसंयोगस्तु व-
स्तुसमासः ॥ १८ ॥ पूर्वसुतादपूर्वादि पूर्वोक्तस्वरूपम्
॥ १९ ॥ तद्व्यादिसंयोगस्तु पूर्वसमासः ॥ २० ॥ ए-
वमेते संज्ञेयतः भुतज्ञानस्य विशतिभेदा दृशिताः, वि-
स्तरादिना तु बृहत्कर्मप्रकृतिरन्वयणीया । एते च पर्या-
यादयः भुतभेदा यथोत्तरं तीव्रतीव्रतरादित्येषामशमलस्य-
त्यादिस्थे निर्दिष्टा इति पारिभाषनीयमिति । अथवा च-
तुर्विधं भुतज्ञानम्, तथाहि—द्रव्यतः क्षत्रतः कालतो भा-
वनत्वा । तत्र द्रव्यतः भुतज्ञानी सर्वद्रव्यागत्यादेशेन जा-
नानि, क्षत्रतः सर्वक्षेत्रमादेशेन भुतज्ञानी जानानि, काल-
तः सर्वकालमादेशेन भुतज्ञानी जानानि, भावनः सर्वा-
न् भावानादेशेन भुतज्ञानी जानानिति व्याख्यातं सर्वस्वरं
भुतज्ञानम् ।

उपधानवताऽध्यतन्वयम्—

से भयवं ! किं जहा पंचमंगलं तहा सामाहयाह्यममेमं
पि सुयनाखमहिजियव्वं ? गोयमा ! तहा चैव विण्णो
विहायेणमहिण्यव्वं, गुवरं हिज्जिणुका मेहिं अट्टविहं
चैव नाणायांरं सव्वपयत्तेणं कालादी रक्खेज्जा अन्नहा
महया सायणं ति अन्नं च दुवालसंगस्स सुयनाखस्स
पढमचरिसज्जाम अहन्निसमज्जकयणज्जभावणं च पंचमंगलस्स
सोलसद्वजामिथं । अन्नं च पंचमंगलं कयसामह्ण वा
अकयसामह्ण वा, अहीण सामाह्यं तु सयं च सारंभप-
रिग्गहे जावजीवं कयसामह्ण अहिज्जिणुह्ण उण सा-
रंभपरिग्गहे । अकयसामह्ण तहा पंचमंगलस्स अलावगे
य आर्यं बिलं तहा सकत्थवाइसु वि दुवालसंगस्स पुण
सुयनाखस्स उदेसज्जकयणेषु । महा० ३ अ० ।

भुतज्ञानस्य विराधकः—

एहं पि पयाणं अन्नयरपण खलेज्जा । जो सहमा दसू-
णपुव्वकोडी ताव णं गोयमा ! सुज्जेज्ज वा ण वावि ।
" एवं गच्छविवट्ठी, तह त्ति पालेतु जं जहा भणियं ।
रयमलकिलेसमुक्कं, गोयम ! मुक्खं गण्णं तं ॥ १ ॥ गच्छंति
गमिस्संति य, ससुरासुरजगणमंसिए वीरे । भुवणोक्कपाय-
ज्जमे, जहं भणियं गुण्णद्विए गण्णिणो ॥ २ ॥ " से भयवं

जे णं केइ अमुणियसमयसम्भावे हांथा विहीए वा अ-
विहीए वा कस्स य गच्छायारस्स य मंडलिधम्मस्स य वा
छत्तीमहविहस्स णं मपत्तयनागदंमणचरित्तववीरिया-
यारस्स वा मणमा वा वाया वा कहिं वि अन्नयेरे ठाणं
केइ गच्छाहिर्वई आयरिण्ह वा अगंतो विसुद्धपरिणामो
वि हांथा णं । अमुइ वक्केज्ज वा (खंजेज्ज वा) परूवमाणे
वा अणुट्टमाणे वा स णं अग्राहगे उयाहु अग्राहगे ?,
गोयमा ! अग्राहगे । से णं भयवं ! कणं अट्टेणं एवं पुव्वइ
एवं जहा णं गोयमा ! अग्राहगे णं इमे दुवालसंगे
सुयनागे अणपज्जवमिए अणाइनहगे सच्चयत्थपसाहगे ।
अणाइमंसिद्धे से णं देविद्विदंवाणं अतुलवलवीरिए
सरियच्चत्तरकममहापुरिसायारकंतिदितिलावन्नरूवसोह-
गमकलकलाकलावविळ्ळुपडियाणं अणंतणायणीणं । सयं
संबुद्धाणं जिणवराणं अणाइसिद्धाणं अणंताणं वट्टमाण-
समयमिज्जगाणं । अन्नेमिं च आसन्नपुरक्खडाणं अणंताणं
सुगहियनामधिजाणं महायमाणं महामत्ताणं महाणुभा-
गाणं तिहुयणं ककनिलगाणं तेलोक्कनाहाणं जुगपवराणं
जंगत्तबंधूणं जगगुरूणं मव्वन्नूणं मव्वदग्गिमीणं पवरवर-
धम्मतिन्थकराणं अरहंताणं भयवंताणं भूए मव्वभविता-
इयाणं गयवट्टमाणनिखिलासंसकमिणमगुणसपज्जयसव्व-
वत्थुविदियमभावानं अमहाए पवर एकमक्कमग्गे से
णं गुरूवत्ताए अच्छत्ताए गंधत्ताए । तंमि पि णं जहट्टिए
चैव पन्नवणिज्जे जहट्टिए अणुट्टणिज्जे जहट्टिए चैव भास-
णिज्जे जहट्टिए चैव परूवणिज्जे जहट्टिए चैव वायरणिज्जे
जहट्टिए चैव वायणिज्जे जहट्टिए चैव कहणिज्जे । से णं इमे
दुवालसंगे गणिपिडगे । तंमि पि णं देविदंवाणं विखिलजग-
विदियदव्वमपज्जवगइआगइहामवुट्ठी जीया य तत्थ जाव
णं वत्थुमहावाण अलंघणिज्जे अणइक्कमणिज्जे अणसा
यणिज्जे । तहा चैव इमे दुवालसंगे सुयनागे सव्वजगज्जी
याणं भूयमत्ताणं एगंतणं हिए सुए खम नीमेसिए आणु-
गामिए पारगामिए पसन्थ महन्थ महागुणं महाणुभागे
महापुरिसाणुचिन्ने परमरिसिंदमिए दुक्खक्खयाए मो-
क्खयाए संसारुत्तारणयाए त्ति कट्ट उवसंपज्जिता णं विह-
रिंसु किं सुतमन्नेमिं ति । ता गोयमा ! जे णं केइ अमुणि-
यममयसम्भावे वा विजियमयमोअं वा विहीए वा अवि-
हीए वा गच्छाहिर्वई वा आयरिण्ह वा अंतोविसुद्धपरिणा-
मे वि हांथा गच्छायारमंडलिधम्मा छत्तीमहविहायारादि
जाव णं अन्नयरस्स वा आवस्सगाइ करणिज्जस्स णं पवयण-
मारम्म अमत्ती चुक्केज्ज वा खलेज्ज वा तेणं इमे दुवालसंगे
सुयनागे अन्नहा पपरंजा जेणं इमे दुवालसंगं सुयनाख-

निबद्धतरोवगयं एकपयक्खरमवि अमहा पयरे से थं उ-
म्मग्गे पयंसेज्जा, जे थं उम्मग्गे पयंसेज्जा से थं अणाराहगे भ-
वेज्जा । ता एएणं अट्ठणं एवं वुब्बइ-जहा थं गोयमा । एगंते
थं अणाराहगे । महा० ५ अ० । “जत्थकखलियममलिय-खा-
रपयं पयक्खरिभुद्धं । विण्णोवहाण पुव्वं, दुवालसंगं पि
मुयनाणं ॥१॥ ” महा० ४ अ० ।

परापदेशः श्रुतग्रन्थश्च श्रुतमिहोक्त्यन्ताविशोऽभिधानो न वि-
कृतिप्रतिपक्षो व्यपशमितप्रभुत्वञ्चैते न याचनीयाः ॥ ४०४३० ।
(विनीतस्य सर्वोऽपि विनयः ‘विण्य’ शब्दे पष्ठभागे गतः ।)
भुते इतिवधे घट्टम्, अयञ्च । यञ्च द्वादशाक्षरूपम्,
अयञ्च तु भाषादि लौकिकम् । आ० म० १ अ० ।

आचारदमाकणो, ववहारो नवमपुत्रणीसंदो ।

चारितरक्खणद्धा, खयगडसुवरिठविताहं । पं० भा० १
कल्प ।

(‘आचारपकण’ शब्दे द्वितीयभागे ३५० पृष्ठ व्याकृतैवा ।)
(‘सकण’ शब्दे ऽस्मिन्त्रय भागे सूत्राप्ययनरूपा शिक्षा उक्ता ।)
आत्महितादिज्ञाने सूत्राप्ययनस्य कल्ले-श्रुताप्ययनऽमी
अभ्यधिका गुणाः—

आतिहियपरिखा भा-वसंवरो नवनवो अ संवेगो ।

निक्काया तपो नि-ज्जा य परदेभियत्तं च ॥३६०॥

आत्महितं १ परिक्षा २ भावसंवारो ३ नवनवश्च संवेगः ४
निष्कल्पता ५ तपो ६ निज्जा च ७ परदेशकत्वं च ८
इति द्वारगाथासमासार्थः । ४० । “ जयइ सुयाणं पभवो,
वीरजिण्णो । ” नं० । (व्याख्या ‘आगम’ शब्दे द्विती-
यभागे ५३ पृष्ठ उक्ता ।)

एकमयत्तं श्रुतस्य ज्ञानानो नाचारी भवति-

भयवं ! जो रत्तिदियहं सिद्धंतं पइइ सुणेह वक्खाणेह चित्तेइ
सततं सो किं अणायारमायंरं ! भिद्धंतगयमेगं पि अक्खरं
जो वियाणइ सो गोयमा ! मरुणंते वि अणायारं नो
समायंरे । महा० ६ अ० ।

(‘अवक्खाय’ शब्दं प्रथमभागे ७६३ पृष्ठं श्रुतावर्णवादः ।)

सुयं पइच्च तन्नो पडिणीया पत्ता, तं जहा-सुत्तपडि-
णीए, अत्थपडिणीए, तदुभयपडिणीए । स्था० ३ ठा०
४ उ० ।

(प्रवृत्तितस्य ‘गने’ पव्यजा ’ शब्दे ७५५ पृष्ठऽस्ति)
आचार्योपाध्यायार्थां गिरं श्रुतः प्रायश्चित्तम् । नि० सू०
१६ । (स्वगणे संवप्रायमायं श्रुतग्रहणम् ‘उद्दस’ शब्दं
द्वितीयभागे ८१६ पृष्ठ गतम् ।) अपूर्वज्ञानप्रदणं महा० १०० ।
(‘सुयकण’ शब्दऽप्यत्र बोधः ।) (स्थानादिप्रवृत्तियो-
गरहितस्य सूत्रज्ञानं महाद्वयं इति आचार्यो हार्गमद्रादयः ।)
(भावकर्म्यः श्रुतप्रदानं ‘पाठयण’ शब्दं ५ भागे निरस्तम् ।)
पार्श्वस्थादिस्यः श्रुतग्रहणम् ।

अधुना पार्श्वस्थादिसमीपे सूत्रनिषेधो विधीयते-

उत्सगगविहं डियसु—द्वयोहपसरा भणंति एवं वे ।

पासत्थाइसमीपे, सुत्ताइयं न धेत्तवं । ६७ ॥

उत्सगैण सामान्यांश्च विधिना, ‘विहं डियं’ ति—देशीश-
ब्दो विनाशार्थः, ततो विनाशितः शुद्धाक्षरपत्रः प्रधानम-
त्यक्काशालक्षणे यथा ते भणन्ति—जलपानि एवं वक्खुत्ता-
न्यायेन अन्यं परं । तद्वाह—पार्श्वस्थादिसमीपे, तत्र पार्श्व-
स्था उक्तालक्षणाः, आदिशब्दाद्—अयमकारप्रदः, तेषां
निकटे सूत्रादिकम् । आदिशब्दाद्—अर्थादिप्रदः न ग्रहीत-
व्यं—न स्वीकर्तव्यमिति गाथार्थः ।

अथोत्तरम्—

तमवि न छेयगग्ग्या-खुमारि वयणं जम्भो जहं दसम् ।

भणियं निमीहगंथे, उत्सगगवथायजलहिम्मि ॥ ६८ ॥

तदपि सूत्रादिनिषेधकरणं न केनलं पूर्वोक्तमित्यपिशब्दा-
र्थः, ‘न’ नैव छेदग्रन्थानुसारि चञ्चलम् उत्सगकशास्त्र-
वार्तादभणन्, यस्माद्यानि—साधुमुद्दिष्टाश्रय भाग्यलम्—उक्तं
निशीधग्रन्थे—प्रकल्पशास्त्रे । किंविशिष्टं उत्सगोपवाद्जल-
धौ—सामान्यविशेषनीरनिधायिति गाथार्थः ।

तद्वाह—

संविग्गासंविग्गे, पच्छांकडमिदपुत्तमाखी ।

पडिक्कंते अधिसंसं, नीरनिधावापि तत्थेय ॥ ६९ ॥

सुगमा । भाषार्थस्तु कथ्यते, प्रथमं सोवस्योपुक्तस्य सूत्र-
ार्थनिपुणस्य समीपे साधुभिः श्रोतव्यं, तदभावेऽसंविधिस्थापि
गीतार्थस्य, तस्याप्यभावे पश्चात्कृतस्यामुक्तालक्षस्य । स च
क्षिप्त्वा भवति—एकः सिद्धपुत्रोऽप्यथ साखी । अनयोश्च
स्वरूपमाभ्यामु—क्षेत्राभ्यामवगन्तव्यम् ।

“समज्जं ग्रावावि अमज्जं ग्रावा, नियमणं दोसुक्कि तवत्थवारी ।

खुण्णमुंठो अमिही सिही वा, अदंडपत्तो विय निद्धुत्तो ॥

मुंडसिरो दोसुक्कि तवत्थवारी न विय वंथए कळुं ।

दिइइ नवा अमज्जा, साखी एसो होइ ॥ ७० ॥ ”

एतयोश्च देशनां कृत्वाऽभ्युद्यमं कार्यं, यदि कुरुतस्ततो
लष्टे, न चत्, ततोऽप्यत्र नीयते, यदि न गच्छतः ततस्तत्रैव
सिद्धान्तोक्तावधाना तत्समीपे पाठनव्यम्, पडिक्कं यदि
निवाहो न भवति तयोस्ततः स्वयं सर्वे करणीयं,
आवकैश्च कारयितव्यम् । तथा च तत्रैव निशीधं भणितम्—
“चोयइ से परिवारे, अकरिंति य वा भणइ तो सह ।
अव्वाञ्छितिकरस्स उ, सुयभत्तीए कुणह पुयं ॥१॥ ” तथा
उपदेशमालायाम्—“ सुगमइम्मगपइवं ” इत्यादि अकरणे च
प्रायश्चित्तं भणितमिति गाथार्थः ।

एवं स्थितं जीवोपदेशमाह—

ता सिद्धिनगरस्सम्-गपयडणं नायभणिपईवम्मि ।

कुणसु पयतणं जीव ! मच्छरं चइय सवत्थ ॥ ७० ॥

तस्मात्सिद्धिनगरस्समाग्रेप्रगटनं मोक्षपुरपद्विप्रकाशके
ज्ञानं—श्रुतज्ञानं तद्वद् वाताघातोऽप्यनेन प्रकाशकत्वेन च
मणिप्रदीपस्वास्मिन् कुरु—विधिहं प्रयत्नम्—आदरे जीव !
भो आत्मन् ! मत्सरम्—रोषं त्यक्त्वा—प्राञ्जल्यं सर्वथ पा-
र्श्वस्थादिसमीपे, किञ्च—आवकान् पार्श्वस्थादिसमीपे शु-
ण्वतो वारयन्, स्वयं च पूर्वोक्तगुप्त्या निष्कारणं निरप्राव-
कधर्मकथनेन पार्श्वस्था भवन्तोऽपीत्ये जलपान्यहो मोहविल-
सितमित्यवस्थितमतोऽयमस्स दुष्का जीवोपदेश इति गाथार्थः ।
जीवा० ११ अधि० । (संयतं किं धृतमप्येतुं शक्नोतीति
‘संयत’ शब्दं गतम् ।) भुते भुतावपयं उद्देशसमुद्देशानुवा-

प्रस्थापनाग्रतःक्रमेण धृतस्कन्धाङ्गपरिगुणनादिषु आधिना
विधाने कार्याः सङ्गः प्रायश्चित्तम् ।" जगद्गुरुर्हि गार्डं जं
अजंगयस्स सुत्तं न दायं ॥ अत्र सावधानाचार्यसंबन्धः ।
प्रतिधृतज्ञाने, उत्त० १ अ० ।

धृतज्ञानप्रशंसा—

जायंति बंधमुक्त्वं, जीवाजीवे अ पुण्यपावे अ ।
आमवसेवरनिजर—तो किर नायं चरणहेउं ॥ ७० ॥
नायायं दोसायं, विवज्जया सेवया गुणायं च ।
धम्मस्स साहसायं, दुस्सि वि किर नायसिद्धं ॥ ७१ ॥
नायी वि अ वद्धतो, गुणेषु हो से सुते अवज्जिता ।
दोसायं च न मुंचइ, तेसिं न वि ते गुणो लहइ ॥ ७२ ॥
नायेण विखा य करयं, करयं न विखा न तारयं नायं ।
भवसंसारसमुदं, नायी करणद्धिआं तरइ ॥ ७३ ॥
अस्सज्जेण बद्धं, अन्नायेण य भवेहि बहुएहि ।
कम्ममलं सुह असुहं, करये यं ददो धुणइ नायी ॥ ७४ ॥
सत्थेण विखा जाओ, जोहेण विखा य तारिं सव्वं ।
नायेण विखा करयं, करयेण विखा तदा नायं ॥ ७५ ॥
नादंसणस्स नायं, न वि अन्नायस्स हुंति करणगुणा ।
अगुणस्स नत्थि मुक्खो, नत्थि असुत्तस्स निव्वायं ॥ ७६ ॥
जं नायं तं करणं, जं करणं पवयणस्स सो सारो ।
जो पवयणस्स सारो, सो परमत्थो ति नायवो ॥ ७७ ॥
परमत्थगहिअसारा, बंधं मुक्किं (ति) च ते वियायंता ।
नाऊण बंधमुक्त्वं, खवंति पोराणयं कम्मं ॥ ७८ ॥
नायेण होइ करणं, करणं नयेण फासिचं होइ ।
दुद्धं पि समाअंगे, होइ विमोही चरित्तस्म ॥ ७९ ॥
नायं पगासयं सो—हम्मो तवो संजमो य गुत्तिकरो ।
तिविधं पि समाअंगे, मुक्खो जिणसामणे भण्णिआं ॥ ८० ॥
किं अर्थं नट्टयं, अच्चेरतरं च सुंदरतरं वा ।
चंदमिव सव्वलागा, बहुसुयमुदं पलोयंति ॥ ८१ ॥
चंदाओ निअजुन्हा, बहुसुयमुहाउ निअइ जिणदयणं ।
जं सोऊण मणुसा, तरंति संसारकंतारं ॥ ८२ ॥
छई जहा ससुत्ता, न नस्सई कपवरम्मि पडिआ वि ।
जीवो तहिं ससुत्तो, न नस्सइ गम्मो वि संसारे ॥ ८३ ॥
छई जहा असुत्ता, नासइ सुत्ते अदिस्समाणम्मि ।
जीवो जहा असुत्तो, नामइ मिच्छत्तमंजुत्तो ॥ ८४ ॥
परमत्थम्मि सुदिट्ठे, अविण्हसु तवसंजमगुणेषु ।
लब्भइ गई विमिद्धा, सरीरसारं विण्हइ वि ॥ ८५ ॥
जह आगमेण विजो, जंणइ वाहिं तिगिच्छुणो निउयो ।
तह आगमेण नायी, जाणइ सोहिं चरित्तस्म ॥ ८६ ॥
जह आगमेण हीयो, विजो वाहिस्स न मुणइ वेगिच्छं ।

तह आगमपरिहीणो, चरित्तसोहिं न याणाइ ॥ ८७ ॥
तम्हा तिन्थयरपरु—विअम्मि नायम्मि अत्थजुत्तम्मि ।
उज्जोओ कायवो, नरेण मुक्खाभिकोनं ॥ ८८ ॥ ८०५० ॥
इक्कम्मि वि जम्मि पण, संवेगं वीअरायमग्गम्मि ।
पच्चइ नरो अभिक्खं, तं मरणं तेण (न) मुत्तव्वं ॥ ८९ ॥
इक्कम्मि वि जंमि पण, संवेगं कुणइ वीयरायमण ।
सो तेण मोहजालं, खणइ अज्झप्पजोगेणं ॥ ९० ॥
इक्कम्मि वि जम्मि पण, संवेगं वीयरायमग्गम्मि ।
वच्चइ नरो अभिक्खं, तं मरणं तेन मुत्तव्वं ॥ ९१ ॥
इक्कम्मि वि जंमि पण, संवेगं कुणइ वीअरायमण ।
सो तेण मोहजालं, खणइ अज्झप्पजोगेणं ॥ ९२ ॥
इक्कम्मि वि जम्मि पण, संवेगं वच्चइ नरोभिक्खं ।
तं तस्स होइ नायं, जे एण वीयरायम्मि ॥ ९३ ॥
महुमरणंमि उवग्गो, सक्को वारसविहो सुयक्खंथो ।
सव्वो अणुचित्तं, धणियं पि समत्थचित्तं ॥ ९४ ॥
तम्हा इक्कम्मि पयं, चित्तं तं निर्दक्कालम्मि ।
आराहणावउत्तो, जिण्हि आराहणो भण्णिआं ॥ ९५ ॥
आराहणावउत्तो, सम्मं कऊण सुविहिओ कलं ।
उक्कोनं तिभि भवे, गंतुण लभिज निव्वायं ॥ ९६ ॥
नायस्स गुणविसेसा, केईमं वणिआ समासेयं ।
चरणस्स गुणविसेसे, ओइअहिअया निमामेह ॥ ९७ ॥
भावेण अणुअमणा, जे जिणवयणं सया अणुचरंति ।
ते मरणम्मि उवेया, न विसीयंति य गुणसमिद्धा ॥ ९८ ॥
५० प० । (१०२ गाथा धम्मशब्द)

सीयंते ते मणुसा, सामअं दुल्लहं पि लदं ।
जे अद्ध गणिअत्ता, दुक्खविमुक्त्वंमि मग्गम्मि ॥ ९९ ॥
दुक्खाय ते मणुसा, पारं गच्छंति जे ददधिआ ।
भावेण अणुअमणा, पारं तेहिं गवेसंते ॥ १०० ॥
मग्गंति अपरमसुदं, ते पुरिमा, जोगेहि न हायंति ।
ते लदपेयसंजोति—वग्गा पच्छा न हायंति ॥ १०१ ॥ ८०५० ॥

(सूत्रवाचनप्रकारः— 'गीयर्थ' शब्दे द्वितीयभागं ६०२ पृष्ठे
गतः ।) (धृतज्ञाशास्त्रना 'आसायणा' शब्दे द्वितीयभागं
४८४ पृष्ठे गता ।) (एकस्मिन्नायामपि धृतज्ञानमस्मानि
'णाण' शब्दे तृतीयभागं १६४२ पृष्ठे गतम् ।) दृष्टिवाद् धृ-
तज्ञानं तैत्तिरीयशास्त्रे धृत्यन अनन अस्मादस्मिन्निति चेति
धृतम् । धृतज्ञानावगच्छन्मन्त्रं पराक्षतया अकालिकायं-
धनमनयः—'कृद्गुलम् ।' इति वचनान् कमादायं कृतव्ययः ।
आ० म० १ अ० । २० । धृतज्ञानावगच्छन्मन्त्रं, उत्त० ३६ अ० ।
धृत्यत इति धृतम् । धृत्यहारभेदे, प्रब० १०७ द्वार ।

सुयअणाल—धृतज्ञान—नामिधरादष्टज्ञाने, आ० २०१ अ०

अविसेसियं सुयं सुयणायं च सुयअणायं च । विसेसियं

सुयं सम्मिह्दिष्ठम् सुयं सुयश्मत्याण । मिच्छादिद्विस्स सुयं
सुयश्मत्याण । नं० ।

सुयश्माराहणा-श्रुताराधना-ली०।मिञ्जान्तस्याराधनायाम्,
उत्त० ।

सुयस्स आराहण्याए णं भंते! जीवे किं जणयइ ? सुयस्स
आराहण्याए णं अन्नाणं खंवेइ न य मंकिस्सिस्सइ ॥२४॥

इह भदन् ! श्रुतस्य आराधनया जीवः किं जनयति । गुरु-
ह-हशयि ! श्रुतस्य आराधनया-सम्यग् आनयनया अन्नाने
क्षयति विशिष्टस्वावबोधस्य अवाप्तेश्च पुनर्न संक्रियते
रागद्वेषजनितं क्रोधं न भजतीति भावः । उत्त० २६ अ० ।

सुयकप्प-श्रुतकल्प-पुं० । प्रयत्नभणने, वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सुयकरण-श्रुतकरण-न०। वज्रावर्णादश्रुतकरणे, आ० चू० १
अ० । सूत्र० ।

सुयकवली-श्रुतकवलिन-पुं० । चतुर्दशपूर्वधरं, जीवा० १४
अधि० । संया० ।

“ जो सुयश्मत्याभिगच्छइ, अप्पाणमिणं तु कवलं सुजं ।
तं सुयकवलमिस्सिणो, भण्ति लोणपईवकरा ॥ १ ॥
जो सुअनाणं सव्वं, जाणइ सुअकवलीं तमाहुं जिण ।
माणं आणं सव्वं, जइहा सुयकवलीं तइहा ॥ २ ॥ ”

अष्ट० १३ अष्ट० टी०। “ कवली चरमा जम्बू-स्वाम्यथ प्र-
भयः प्रभुः । सद्यम्भवे यशोभद्रः, संभूतावजयस्तथा ॥ ० ॥
भद्रबाहुः स्थूलभद्रः, श्रुतकवलिनो हि षट् । ” कल्प० २
अधि० ८ क्षण ।

सुयकखंघ-श्रुतस्कन्ध-पुं० । द्वादशाङ्गुलं श्रुतपिण्डे, आत० ।
दृष्टिवादे श्रुतसमुदायव्याप्तस्य । स० ।

सुयक्खाय-स्वाख्यात-त्रि०। सुष्ठु आख्यातं स्वाख्यातम् । प-
र्वोत्तराधिराधनया युक्तिमरूपप्रत्ययाऽभिहितं सूत्र० १ श्रु०
१५ अ०। सुप्रकृतं, सूत्र० २ श्रु० २ अ० । लोकश्रुतिपरम्परया
चिरन्तनाख्यासु वा परिहृते, सूत्र० १ श्रु० १६ अ० ।

सुयक्खायधम्म-स्वाख्यातधमेन्-त्रि० । सुष्ठु आख्यातः
श्रुतचरित्राख्या धर्मो यन् साधुनाऽसी स्वाख्यातधम्मः ।
ज्ञानभ्रमाधियुक्तं, सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।

सुयगढम्-श्रुतागढं-पुं० । आगमगमं, पा० १ वि० ।

सुयग्गाहि श्रुतग्राहिन्-पुं० । परमपुरुषप्रणीतागमप्रवृत्ताभि-
लाषिणि, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुयण-स्वपन-न० । शयने, दर्श० १ तस्य ।

सुयणजण-सुजनजन-पुं० । सर्वपापघितानां समूहे, प्रश्न०४
आध० द्वार ।

सुयणसुद-सुजनसुन्द-पुं० । भरतक्षेत्रजाजितजिनसमकालिके
परवर्तजिने, ति० ।

सुयणाण-श्रुतज्ञान-न०। ज्ञानविशेषे, आ० म० १ अ०। आ०।
अवयवं श्रुतं कथं विवाचकधारावपुरस्सरं करिणं शब्दसंमुदाये-

प्रवृत्तानुरूपलब्धिविशेषः एवमाकारं वस्तु जलधारणाद्यर्थ-
क्रियासमर्थं घटशब्दवाच्यमित्यादिरूपतया प्रधानाकृतार्थ-
कालसाधारणसमानपरिणामः शब्दाधेयार्थालोकनानुसारी
इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवगमविशेष इत्यर्थः । श्रुतं च तत् ज्ञानं
च श्रुतज्ञानम् । अथवा-श्रूयते अनन अस्मात् अस्मिन्वाति
श्रुते तदावगणकमेलनयापशमः “कृद्बहुलम्” इति वचनात्क-
रणादावपि क्रमप्रत्ययः, तज्जानितं श्रुतं कार्येण कारणापेक्षा-
रान्, श्रुतातीति वा श्रुतमात्रमा तदनन्यत्वात् ज्ञानमपि श्रुतं,
श्रुतं च तत् ज्ञानं चेति समासः। (‘सुय’शब्दे श्रुतज्ञानमुक्तम् ।)
आ० म० १ अ०। श्रुतज्ञानं स्वच्छस्वावृत्त्यमलिलास्वादनु-
ल्यम् । पा० १० वि० । इन्द्रियमनोनिमित्तं श्रुतप्रस्था-
नुसारिणि बोधं, भ० ८ श० २ उ० । द्वा० । प्र० । ध०
२० । स्था० ।

सुयनाणं दुविहे पप्पत्तं, तं जहा-अंगपविट्ठे चेव, अंग-
वाहिं चेव । (सू० ७१ ×) स्था० २ ठा० ।

अशोत्तरगाथासंबन्धनार्थमाह-

कत्ता पस्यमागय-मायारियपरंपराइ सुयनाणं ।

सामाह्याइमिदं, सव्वं चिय सुत्तमत्था वा ? ॥१०६२॥

ननु पूर्वं भवतुमुक्तम्-“ आचार्यपरम्परया समागतं
सामायिकानिर्युक्तिमदं वक्ष्ये ” । तत्रैवं पृच्छयते-“ कत्ता
पस्यमित्यादि ” आदेशं कुतः पुरुषविशेषाय प्रस्तामुपपन्नं
सर्वं तत् आचार्यपरम्परयाऽऽगतामायातां तां सामायिक-
निर्युक्तिं त्वं वक्ष्यसि ? इत्युपस्कारः । तथा, इदमपि पृच्छय-
ते । किम् ? इत्याह-“ सुयनाणमित्यादि ” सर्वमपि च
सामायिकादिकं बिन्दुसारपर्यन्तं सूत्रांशरूपे श्रुतज्ञानमिदं
प्रथमं कुतः प्रस्तुतं सत् पश्चादाचार्यपरम्परयाऽत्राऽऽग-
तम् ? इति ।

एवमुत्तरगाथाप्रस्तावनां कुर्वन् आचार्य आत्मनः

प्रथमाशङ्क्य परिहरन् आह-

एवं नणु भणियं चिय, अत्थपुहत्तस्स तेहिँ कहियस्स ।

इह तेसि चिय सीला-इकइणगाहणं फलविसेसो ॥१०६३॥

ननु ‘ सामायिकनिर्युक्तिः श्रुतज्ञानं वा सर्वं कुतः पुरुषात्
प्रथमं प्रस्तुतम् ? इत्यत्र यदुत्तरं तदेतद् भणितमेष-प्रोक्त-
मेव निर्णयार्थमेवत्यर्थः । ऊ ? इत्याह-“ अत्थपुहत्तस्स-
त्यादि ” तैस्तीर्थकर-गणधरैः कथितस्याऽर्थपृथक्त्वक-
रूपस्य श्रुतज्ञानस्य भगवतो निर्युक्तिं कीर्तयिष्ये ” इत्युक्तं तीर्थ-
कर-गणधरभ्यः सर्वमपि श्रुतज्ञानमात्रं प्रस्तुतम्, इत्युक्त-
मेव, तत् किमिति पुनरपि प्रश्नः ? । अत्र प्रतिविधानमाह-
‘ इत्येत्यादि ’ सत्यम्, ज्ञातमेवेदं यत्-तीर्थकर-गणधरेभ्य
एव सर्वमिदमादौ प्रस्तुतम्, किमिदं तेषामेव तीर्थकर-
गणधराणां शीलाद्वैतरूपकथनम्, ग्रन्थनम्, फलविशेषश्च
विशेषतोऽभिधास्यते, इत्यर्थं पुनरपि प्रश्नोत्तरापन्यासः ।
तत्र तीर्थकृता तपो-नियमज्ञानानि शीलमभिधास्यते, आ-
दिशब्दः स्वगतभेदप्रस्थापकः, तात्पर्यं कृतः, तदाकृतस्य
पुष्पप्रक्षेपकत्वात् तु देशना-कथनम्, तत्फलविशेषस्तु भव्य-
जनविशोधानार्थमेति । गणधराणां तु बुद्धिमयपदेन तीर्थ-
कत्वेन श्रुतीनां सूत्रग्रन्थेन प्रतिपादयिष्यते, फलविशेषस्त

प्रवचनाथता, सुखप्रदहाद्यनुग्रहश्च इति गाथाऽष्टकाधः ।

अथोक्तप्रश्नस्यैवोत्तरमाह--

तव-नियम-नाखरुक्त्वं, आरूढो केवली अभियनाशी ।

तो मुयइ नाखवुडिं, भविजखविबोहणहुए ॥१०६४॥

तं बुद्धिमणख पडे-ख गणहरा गिण्डुं निरवसेस ॥

तित्थयरभासियं गं-थंति तम्भो पवयखट्टा ॥१०६५॥

रूपकमिदं द्रष्टव्यम् । तत्र वृत्तो द्विधा-द्रव्यतः, भावतश्च ।

द्रव्यतः प्रधानः कल्पवृत्तः, यथा च तमारुह्य कश्चिद् गन्धा-

द्रिगुणविशेषानां कुसुमानां संख्यं कृत्वा तद्धोभागवर्तिनां

नदाराहणसमर्थानां पुरुषाणामनुकम्पया कुसुमानि विस्-

जति, तऽपि भूपति-राजागुरुणजनभिया विमलविस्तीर्णपटं

प्रतीच्छन्ति, ततो यथापयोगमुपभुञ्जानाः, परंभ्यश्चोपकु-

याणाः सुखमाप्नुवन्ति । एवं भाववृत्तेऽपि सर्वमिदमाया-

ज्यम् । यद्यथा--तपश्च नियमश्च ज्ञानं च ताम्येव वृत्तस्तम्

नपो बाह्य-ऽभ्यन्तरभेदतो द्वादशधा प्रतीतमेव । इन्द्रिय-

नोऽस्मिन्प्रसंगमस्तु नियमः । तत्र श्रोत्रादीन्द्रियाणां निग्रह

इन्द्रियसंयमः, कषायादीनां तु निग्रहो नास्तिन्द्रियसंयमः ।

ज्ञानमिह केवलं संपूर्णं शुद्धं । एतत्प्रत्ययकं वृत्तमारुहः ।

ज्ञानमकेवलरूपमपि स्यात् तद्रूपवच्छेदार्थमाह--' केवली,

केवलशब्दस्यैह संपूर्णवाचकत्वात् केवलं संपूर्णमस्याऽ-

स्मृतिरिति केवली । अयमपि भूत-सायिकसम्यक्त्व-सायि-

कज्ञानभेदात् त्रिविधः । अथवा--भूता-ऽवधि-मनःपर्याय-

केवलज्ञानभेदाच्चतुर्विधः । तत्र शेषत्रयवच्छेदार्थमाह--' अ-

मितज्ञानी सायिकज्ञानकेवली, सर्वज्ञ इत्यर्थः । स खेह

प्रकमाद् भगवांश्चतुस्त्रिंशद्विंशत्यसंख्यस्तथैकरः । ' तो ति '

ततो वृत्ताज्ज्ञानरूपकुसुमवृद्धि कारये कार्योपचाराज्ज्ञानकार-

णभूतशब्दकुसुमवृद्धिमित्यर्थः । किमर्थम् ? भव्याश्च ते ज-

नाश्च तेषां विबोधनं तदर्थं तन्निमित्तमिति । तां च

ज्ञानकुसुमवृद्धि बुद्ध्या मिहृते बुद्धिमयस्तेन विमलबु-

द्धिमयेन पदेन गणधरा नीतमादयो प्रहीतो शुद्धीत्या-

ऽऽशय निरवशेषां संपूर्णम्, ततस्तीर्थकरभाषिताणि कुसु-

मकराणि भगवदुक्ताणि विचित्रप्रधानकुसुममालावद् प्रयन-

न्ति । किमर्थम् ? प्रगतं, शस्तम्, आदी वा ध्वननं प्रवचनं

द्वादशाङ्गम्, प्रवर्तमानं वा प्रवचनं संघस्तदर्थं तन्निमित्तम् ।

इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ।

भाष्यकारः प्राह--

रुक्खाइरुवयनिरू-वखत्यमिह दब्बरुक्खदिहुंतो ।

जह कोइ विउलक्खसं-डमज्झयारिणियं रम्मं ॥१०६६॥

तुंगं विउलक्खसं, साइसम्भो कप्परुक्खमारूढो ।

पज्जत्तगहियवहुविह-सुरभिक्कुसुमाञ्जुक्काय ॥१०६७॥

कुसुमतिथभूमिचिह्निय-पुरिसपसारियपडेसु पक्खिवह ।

गंवांति ते वि वेत्तुं, सेसजखानुगहहुए ॥१०६८॥

लोगवखसंडमज्जे, वोत्तीसाइसखसंपदेवेम्भो ।

तव-नियम-नाखमयं, स कप्परुक्खं समारूढो ॥१०६९॥

मा होज नाखगहख-म्म संसम्भो तेख केवलिगहणं ।

सो वि वडहा ततोऽयं, सव्वणण अभियनानि ति ॥१०७०॥

पज्जतनाखकुसुमो, ताई छउमत्थभूमिसंथेसु ।

नाखकुसुमतिथगणहर-सियबुद्धिपडेसु पक्खिवह ॥१०७१॥

पडपि सुगमा एव, नवरमिह वृत्तादिरूपकनिरूपणार्थं द्र-

व्यवृत्तदृष्टान्तोऽभिधीयते । कः पुनरसौ ? इत्याह--'जह

कोइत्यादि' । 'साइसउ' ति वक्ष्यमाणकेवलस्थानीयः सा-

तिशयः कोऽपि नरः । उक्तो द्रव्यवृत्तदृष्टान्तः । अथ प्रस्तु-

ते भाववृत्ते सर्वं योजयन्नाह--'लागवणसंडेत्यादि' । कुष-

स्थत्वमेव भूमिशब्दशब्दत्वभूमिरिति भावप्रधानोऽयं नि-

र्देशः, तत्संस्थेयुः । ज्ञानकुसुमाधिना ये गणधरास्तच्छ्रुत-

बुद्धिपटोऽप्यति ।

अथ प्रकरः--

कीस कहई कइत्यो, किं वा मधियाख खेव बोहर्त्थः ।

सच्चोवायविहिण्ण, किं वाऽभवेन न बोहेइ ? ॥१०७२॥

शब्दवृष्टिमात्रेण तीर्थकृतां धर्मकथनं सूचितम्, तत्र

कृतार्थोऽप्यसौ भगवान् किमिति कथयति ? । भव्यजन-

विबोधनार्थमिति ज्ञातम्, तत्र किमसौ भव्यान्व बोध-

यति ? यावता, सर्वोपायविधिज्ञः सन्नपठ्यानि किमिति

न बोधयति ? इति ।

अथ प्रतिविधानमाह--

नेगतं कयत्यो, जेयोदिक् जिणिन्दनामं से ।

तद्वंभकलं तस्म य, खवखोवाओऽयमेव जओ ॥१०७३॥

जं व कयत्यस्स वि से, अणुवकयपरोवगारिसाभवं ।

परमहिपदेसयत्तं, भासयंसाभन्वमिव रविणो ॥१०७४॥

किं च कमलेसु राओ, रविणो बोहेइ जेख सो ताई ।

कुण्णसु व से दोसो, जं न विबुज्जंति से ताई ? ॥१०७५॥

जं बोहमउल्लेखाई, सरकरामरिसओ समालाओ ।

कमणकुसुयाख तो तं, सामभवं तस्स तेसि च ॥१०७६॥

जह वोल्गार्शं पणासधम्मा वि सो सदोसेण ।

उओओ वि तमोरुवो, एवमभव्याख जियसुरो ॥१०७७॥

सज्जं तिगिच्छमाणो, रोगं रोगी न भणए वेजो ।

मुणमाओ य असज्जं, निसेहयंतो जह अदोसो ॥१०७८॥

तह भव्वकम्मरोगं, नासंतो रागवं न जिखवेजो ।

न य दोसोऽभव्वास-ज्जकम्मरोगं निसेहंतो ॥१०७९॥

मोचुमजोगं जोगे, दलिए रुवं करेइ रूपारो ।

न य रागदोसिओ, तहेव जोगो विवोहंतो ॥१०८०॥

सर्वा अपि सुगमाः, नवरं नैकास्तेन तीर्थकरा कृतार्थः,

येन तीर्थकरनाम ' से ' तस्याशौचम्, तच्चाऽवश्यंफलम्

इति नाऽवेदिनं सीयते । तत्कपणोपायश्च यस्मादर्थमेव ध-

र्मकथनादिकः, ततः कथयतीति । किञ्च, कृतार्थत्वे सत्यपि

रवर्भासकत्वाभाषयमिव यद् यस्मात् ' से ' तस्य भगवत्तस्ती-

र्थकरस्य कृतार्थस्यापि यदिदं, परमाहितद्वयकत्वं सवृद्धप-

कृतोपकारिणः स्वभावाऽनुपकृतोपकारिस्वभावस्तस्य सा-

वोऽनुपकृतोपकारिस्वभावाऽयं, तस्मात् कथयति । कुसुम-

स्याऽऽनुपकृतोपकारिणो भगवतः परोपकारकत्वं स्व-

भावन एव, इत्यनस्तस्याभावात् कथयतीति तात्पर्यमिति न च भयानव प्रतीबोधयनस्तस्य राग—द्वेषो, इति दृष्टान्तेन दर्शयति—'किं च कमलेषु' इत्यादि । 'स' ति । 'स' तस्य रवेः प्रतीबोधयनाऽपि यत् तानि कुमुदानि न विबुध्यन्त इति । तस्मात् काऽप्राभिप्रायः ? इत्याह—'अं बोधय्याद' समानादापि सूकरपगमशाब्द-यनो बोध-मुकुलानि यथासंख्यमय कमल-कुमुदानां आद्यमानानि दृष्टानि । 'तो' ति नतो ज्ञायते-तस्य रवेः, नेषां च कमल—कुमुदानां स्वभावाऽयं यद्—रविः कमलाभ्येव बोधयति न तु कुमुदानि, कमलान्यपि रवेः सकाशाद् बुध्यन्ते न कुमुदानि, न पुनरिह कस्यापि राग-द्वेषो । एवं भगवताऽपि भय्याभ्येव यो ज्ञयमिति । दृष्टान्तान्तरमाह—'जहंय्याद' उलूकादीनां रात्रिञ्जरा-कां लूकादीनां 'सो' ति रविः । अपरमप्यत्र दृष्टान्तमाह—'सज्जमित्यादि' । प्रप्रेषाद्वाहणान्तरमाह—'मानुमित्यादि' दलिक काष्ठादी 'कयारो' रूपकारः । इति व्याख्याना प्रथमनिर्युक्तिगाथा ।

अथ द्वितीयनिर्युक्तिगाथाव्याख्यानमाह—

तं नाणकुसुमवुद्धिं, वेत्तुं वीर्याद्वुद्धौ सव्वं ।

गंधंति पवयणद्व्या, माला इव चित्तकुसुमाणं ॥११११॥

'प्रवचनार्थे प्रवचन्ति' इत्युक्तम् । अथवा प्रयोजनान्तरमाह—वेत्तुं न सुहं सुहगुण-धारणादाउं पुच्छिउं वेव ।

मुकलं भवता तीर्थकराणां वचनवृत्तं मुकलकुसुम-निकुरम्भामिव प्रथितं-स्त्रितं सद् प्रहीतुं वाऽऽदातुं सुखं भवति । इदमुक्तं भवति-पद-वाक्यप्रकरणा-ध्याय-प्राप्तुना-दिनियतक्रमस्थापितं जिनवचनमयमत एव प्रहीतुं शक्यम्—'एतावदस्य प्रहीतम्', 'एतावच्छायापि पुरस्ताद् प्रहीतव्यम्' इत्यादिविषयज्ञा प्रथितं सत् सुखेनैव प्रहीतुं शक्यमिति । तथा, गुणनं च धारणा च गुणन-धारणं, ते अपि प्रथिते सुखे सुखं भवतः । तत्र गुणनं परावर्तनमध्यासः, धारणा स्वयिच्छुतिरिविच्छुतिः । तथा, दातुं प्रष्टुं च सुखमेव भवति । तत्र दातुं शिष्येभ्योऽतिसज्जनम्, प्रष्टुं संशयापन्नस्य निःसंशयार्थं गुरुप्रच्छनम् । एतैः कारणैः कृतं रक्षितं गणधरेः । अतः समस्तगणधरेरेतस्मान्पि हेतोः कृतं भुतम् 'इदम्' इति शेषः । इति निर्युक्तिगाथायाः । विशेषः ।

अत्र भाष्यम्—

हुंककुसुमाखं गहणा-इयाई जह दुक्करं करेउं जे ।

गुच्छाखं तु सुहयरं, तदेव जियवयणकुसुमाखं ॥१११४॥

पय-वक्क-पगत्त-ज्झा-य-पाहुडाइनियतकक्रमपमाखं ।

तदलुसरता सुहं चिय,वेप्पइ गहियं इदं गेज्जं ॥१११५॥

एवं गुणनं धरणं, दाणं पुच्छा य तदलुसारेणं ।

यथा मुक्कानां मुक्कलानां कुसुमानां प्रहणादीनां कर्तुं पुष्कराणि, प्रथितानां तु सुकराणि, तथा जिनवचनकुसुमानामपि द्रष्टव्यम् । अतो गणधाराणां प्रथितं । 'अज्झाय' इति अध्वयनम्, प्राप्नुं पृथानगनः । भूतविशेषः 'गहियं इदं गेज्जं' ति वर्तमानवस्थं सूचीतम्, एतावच्छायापि पुरस्ताद् प्रहीतव्यम् इ-

त्यादि विषयज्ञा पद-वाक्यादिकमेव विगम्यते सत् तत्पदाद्य-नुसरता सुखेनैव धृतं शुद्धतं, एवं गुणमाद्यपि सुखं भव-ति । विशेषः ।

उत्तरनिर्युक्तिगाथासंबन्धानार्थमाह—

जियमखिइ चिय,सुत्तं गणहरकरणम्मि को विससो त्थ ॥
सो तदविकखं भासइ, न उ वित्थरओ सुयं किंतु ॥११२०॥

ननु 'निरथयर भासियाई गंधंति' इत्यादिष्वनाज्जन-भणितरेव—तीर्थकराङ्गरेव तर्हि धृतम्, गणधरसूचीकरत्वे तु तत्र को विशेषः ? । अत्रोच्यते—स तीर्थकरस्तदपेक्षं गणधरप्रज्ञापकमेव किञ्चिदस्य भावते, न तु सर्वजनसा-धारणे विस्तरतः समस्तमपि द्वादशाङ्गभुतम्, किन्तु यद् भावते तद् दृश्यते । इति गाथाार्थः ।

किं पुनस्तत् ? इत्याह—

अत्थं भासइ अराहा, सुत्तं गंधंति गणहरा निउखं ।

सासणस्स हियडाए, तओ सुत्तं पवत्तइ ॥११२६॥

अर्थमवाऽहं भावते, न स्वं द्वादशाङ्गकम् । गणधरा-स्तु तत् सूत्रं सर्वमपि निर्युत्तं सूत्रमार्थप्ररूपकं बद्धं चे-त्यर्थः, अथवा—नियताः प्रमाणनिश्चिता गुणा यत्र तद् नियतगुणं निगुणं प्रवर्तते । ततः शासनस्य हितार्थं स्वं प्रवर्तते । इति निर्युक्तिगाथाकारार्थः ।

भावाथे स्वभिधित्सुभीष्यकारः प्रेयं परिहारं च प्राह—

नणु अत्थोऽणुभिलप्पो, स कहं भासइ न सद्वूवो सो ॥

सहम्मि तदुवयारो, अत्थप्पञ्चायणफलम्मि ॥११२०॥

आह—ननु भाष्यमाणः सर्वत्र शब्द एव दृश्यते, यस्त्वर्थः सोऽनभिलाष्यः—अशब्दात्मकत्वाद् वक्तुमशक्य एव, इति कथं सतीर्थकरस्तमशब्दकामय भावते ? । उच्यते—अर्थ-प्रत्यायनफले शब्द एव तदुपचाराऽर्थोपचारः क्रियते । ए-तदुक्तं भवति—अर्थप्रतिपादनस्य कारणभूते शब्दार्थोप-चारं कृत्वाऽर्थं भावत इत्युच्यत इत्येवोप इति ।

मेरकः प्राह—

तो सुत्तमेव भासइ, अत्थप्पञ्चायणं न नामत्थं ।

गणहारिणो वि तं चिय,करेति को पडिवित्तसो त्थ ॥११२१॥

ततस्तर्हि त्वदुक्तयुक्त्या शब्दमात्रकतार्थकरः स्वमेवा-ऽर्थप्रत्यायकं भावते, न त्वर्थम् । गणधारिणोऽपि तदेव कुर्वन्ति, तत् को नामोभयत्र विशेषः ?—न कश्चिदिति ।

आचार्यः प्राह—

सो पुरिसाविकखाए, थोवं भणइ न उ बारसंगाई ।

अत्थो तदविकखाए, सुत्तं चिय गणहराणं तं ॥११२२॥

ननु प्रातेषां यत्—गणधरलक्षणपुरुषापेक्षया स तीर्थ-करः "उपपेक्षे वा, विगमे वा, सुवे वा" इति मातृ-कापदत्रयमात्ररूपं स्तोकोमेव भावते, न तु द्वादशाङ्गानि । ततश्च तद् मातृकापदत्रयमात्रं शब्दरूपमपि सत् तद्वप-सा द्वादशाङ्गापेक्षया तदर्थसंक्षेपरूपत्वाद्वाऽर्थो भवत्येव । ग-णधराणां तु गणधरापेक्षया त्वित्यर्थः, तत्रैव मातृकापदत्रयं शब्दरूपत्वात् सूत्रम्, इति नोभयत्र समानतारोप इति ।

आह-ननु मातृकापदत्रयस्य शब्दरूपत्वात् सूत्ररूपना
बुध्यते, अर्थकपतां तु तस्य नावगच्छाम इत्याशङ्क्य पुन-
रपि तस्य तां समर्थयन्नाह—

अंगासुत्तरयथा-निरवेकसो जेष तेष्वा सो अत्यो ।

अह्वा न सेसपवयण-हियउ ति जह बारसंगमिणं ॥११२३॥

पवयणहियं पुण तयं, जं सुहगहणाइ गणहरेहितो ।

बारसविहं पवत्तइ, निउणं सुहुमं महत्थं च ॥११२४॥

अङ्गा-ऽनङ्गादिविभागेन विरचितमेव सूत्रं प्रसिद्धम्,
अयं तु मातृकापदत्रयरूपः शब्दो येन कारणेनाऽङ्गादि-
विभागेन या सूत्ररचना ताविरपेक्षन्तस्समुदायार्थरूपत्वेन
तद्विद्मन् इत्यतः सोऽर्थ इति व्यपदिश्यते । अथवा-श-
ब्दस्य गणधरापक्षयाऽन्यस्य संप्रत्ययस्य प्रयत्नस्य यः सु-
क्ष्मप्रहण-धारणादिभ्यो हिनः शब्दराशिः स एव सूत्रनया
प्रोक्तः । अयं तु मातृकापदत्रयरूपः शब्दो न शेषप्रयत्नस्य-
र्थं हिनः, यथेष्टं द्वादशाक्षम्, अतो नासौ सूत्रम्, कि-
न्त्वर्थ इति । तत्पुनः शब्दजालं शेषप्रयत्नस्य हिनमेव । यत्
किम् ? इत्याह—यत् सुक्ष्मप्रहणादिकारणं द्वादशधा-
आचारादिद्वादशभेदं गणधरेभ्यः प्रयतंत । अतस्तद्वै सूत्र-
म्, मातृकापदत्रयं त्वर्थं इति स्थितम् । अथ 'निउणं' इति
निर्मुक्तिमाधाययस्यार्थमाह-तदाचारादिकं द्वादशविधं सू-
त्रं कथंभूतम् ? निपुणं स्वयं सूत्रमाधं प्रतिपादकत्वात्,
महानपरिमितोऽर्थो यस्मिन्सूत्रं महायं च निपुणमिति ।

अर्थान्तरमाह—

निययगुणं वा निउणं निहोमं गणहराऽह्वा निउणा ।

तं पुण किमाइपजं-तमागमह को व से सारो ॥११२५॥

अथवा-नियतगुणं निश्चितगुणं निगुणं संनिहितसमस्तसू-
त्रगुणत्वाद् निर्दोषमित्यर्थः । 'निउणा' इति पाठान्तरे ग-
णधरा विंशत्यन्ते-निपुणाः, सूत्रमाधंदिशब्दात्, निगुणा वा
गणधराः, संनिहितसमस्तगुणत्वादित्यर्थः । वक्ष्यमाणानि-
युक्तिगाथायाः प्रस्तावनामाह—तत् पुनः भूतं किमादि ?
किमर्थन्तमानं-कियत्परिमाणम् ? को वाऽस्य सारः ?
इति गाथावदकार्यः ।

अनन्तरपृष्टस्योत्तरमाह—

सामाह्यमार्हयं, सुयनाणं जाव विंदुसाराओ ।

तस्स वि सारो चरणं, सारो चरणस्स निव्वाणं ॥११२६॥

तच्च भूतज्ञानं सामायिकादि वर्तते, चरणप्रतिपत्तिकाले
सामायिकस्यैवाद्यौ प्रज्ञानात् । यावद् विन्दुसारादिनि वि-
न्दुसागमिधानचतुर्दशपूर्वपर्यन्तमित्यर्थः, यावच्छब्दादेव
च द्वयंनक—द्वादशपरिमाणं तद् वेदितव्यम् । तस्या-
पि भूतज्ञानस्य सारश्चरणम् । सारशब्दोऽत्र प्रधानवचनः
फलवचनश्च सम्भवः, तस्मादपि भूतज्ञानाच्छात्रिणं प्रधा-
नम्, तस्य फलं तद्वित्यर्थः । अपिशब्दान्—सम्यक्त्वस्यापि
सारश्चरणमेव । अथवा—अपिशब्दस्य व्यपदिष्टः संबन्धः,
तस्य भूतज्ञानस्य सारश्चरणमपि । विशेषः । "सो हाइ अहि-
गयकइ, सुयनाणं, जण अर्थओ दिट्ठं । सक्कारसमंगाइ, पइजणं
दिट्ठिमाओ य ॥" उच्च० २८ अ० । भूतज्ञानस्य पुस्तकादेः क-

पूरादिना पूजामात्रं सर्वथाऽपि सुकरं नदशक्तेनापि प्रतिव-
र्त्यमेकैकशः कार्याः । ध०२अधि०आ० सू० आ० । भूतज्ञाना-
वरणक्षयापशमजनिते भूतज्ञानम् । न० ।

सुयणाथकरणं-भूतज्ञानकरणं-न० । शुक्रपदेशादिना भूत-
ज्ञानकरणे, विशेषः ।

सुयणाथपमाथ-भूतज्ञानप्रमाथ-त्रि० । आगमप्रामाण्ये, पि० ।

सुयणाथारिय-भूतज्ञानार्थ-पुं० । भूतज्ञानित्वेनार्थे, प्रज्ञा० १९५ ।

सुयणाथारवण-भूतज्ञानारवणं-न० । भूतं च तत् ज्ञानं च
भूतज्ञानम्, तस्यावरणं भूतज्ञानावरणम् । ज्ञानावरणीयक-
र्मभेदः, कर्म० ६ कर्म० ।

सुयणाथी-भूतज्ञानिन्-पुं० । भूतज्ञानसम्पन्नं, "अहं केवली
वि याणइ, दसं खेतं च कालभावं च । तह चउलककाण-
मेवं, सुयनार्थमिव जानाति ।" व्य० १० उ० । (यवहारशब्द
व्याख्यातैवा ।)

सुयणिषस-भूतनिषर्ष-पुं० । भूतं निषर्षयन्तीति भूतनिष-
र्षाः । स्वयं चकृतपरीक्षते, यथा सुवर्णकारकृतापनिकचक्षे-
दैः सुवर्णं परीक्षते । व्य० ३ उ० ।

सुयणिषद-भूतनिषद-त्रि० । स्वैरुपास्य, "पक्षयणिजाणं
पुण अणनभागो सुयणं बहो" सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सुयणिसिन्द-भूतनिस्यन्द-पुं० । सिद्धान्तापनिषद्भूते, ग०
३ अधि० ।

सुयणिसिय-भूतनिश्चित-न० । भूतं कर्मापन्नं निश्चितम्-
आश्रितम् अनन्तं भूतानाश्रितम् ; आभिनिषोऽधिकज्ञानभेदे,
यन्मयमेव भूतकृतोपकाराक्षदानीं पुनस्तदनुपलम्बानुप्रवर्त-
न्ते तद्वत्प्रज्ञादिलक्षणं भूतानां भूतमिति । स्था० २ डा० १ उ० ।
यत् पूर्वभूतपरिकर्मितमतेत्यवहारकाले पुनः पुनः भूतानु-
सारितया समुत्पद्यते तस्मिन्निश्चितम् । स्था० ।

सुयनिसिस्सइ द्विविधं पण्यते, तं जहा-अत्योगाहे चैव, वं-
जणोगाहे चैव । अस्सुयनिसिस्सइ, वि एवमेव । स्था०
२ डा० १ उ० ।

मतिज्ञानभेदः, "ने किं सुयनिसिस्सं महनाणं ? सुयनिसिस्स-
यं महनाणं चउत्थिहं पण्यं । तं जहा-उगहो इहा अवाय धा-
रणा ।" कर्म० १ कर्म० । न० ।

सुयतुडपईविनि-शुक्रतुडपईदीपनिम-त्रि० । शुक्रचक्षुःप्रदी-
पार्थिः सहाइ, उच्च० ३५ अ० ।

सुयत्थ-भूतार्थ-पुं० । भूतागमे, डा० १८ डा० ।

सुयत्थधम्म-भूतधर्मार्थ-पुं० । प्राकृतत्वात्तथाकृपम् । गीता-
र्थे, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुयत्थय-भूतस्तव-पुं० । पुष्करवरेत्यादिलेखणे भूतस्तुनी, पं०
ब० २ द्वार ।

सुयत्थेर-भूतस्थविर-पुं० । भूतनागमेन स्वविरो वृद्धः सुतस्व-
विरः । नृनीयचतुर्थाध्वरं साधो, 'ठाणसमवायधरेणं निगंथे
सुयधरे' । स्था० ३ डा० २ उ० ।

सुयदाण-भूतदान-न० । अन्नपविष्टादिभुजोद्देशेन, ज० १ ब० १ ।

सुयदेवया-भूतदेवता-स्त्री० । जिनवाचयाम्, पं० सं० ५ द्वार ।

('सुयदेवीपसा० १११' गुप्ता'पञ्चसंगह' शब्द ५ भाग उक्ता ।)

भुतदेवतां प्रज्ञापयितुमाह—

सुयदेवया भगवई, नागावरणीयकम्मसंघायं ।

तेसि खवेउ सवयं, जेसि सुयसायरे भती ॥ १ ॥

भुतमहोत्सवचनं भुताधिष्ठात्री देवता भुतदेवता । संभवति च भुताधिष्ठातृदेवता, यदुक्तं कल्पभाष्ये—“सवयं च लक्षणा-
वयं, समहिङ्गान् देवता । सुतं च लक्षणावयं, जगत्सवयसु-
भास्यं ॥१॥” इति भगवती पूज्यतमा ज्ञानावरणीयकम्मसंघा-
तं ज्ञानमैककम्मनिबृहत्तयां प्राणिनां कल्पयतु कल्पं नयतु सुत-
मनवरतं येषां किमित्याह—भुतमेवातिगम्भीरतयाऽतिशयं ल-
भ्यतया च सागरः समुद्रः भुतसागरः तस्मिन्महिषैर्दुमानो
विनश्यन् समस्तोति गम्यते । ननु भुतरूपदेवताया उक्तरूपवि-
भाषिणा युक्ता भुतमैकः कम्मैस्वरकारणत्वेन सुप्रतीतत्वात् भु-
ताधिष्ठातृदेवतायास्तु व्यन्तरादिप्रकाराया न युक्ता तस्याः प-
रकम्मक्षणेऽप्यसमर्थत्वादिनि । तच्च भुताधिष्ठात्री देवता गो-
चरशुभप्रतिष्ठानस्यापि स्मृतः कम्मक्षयहेतुत्वाभिहितत्वात्
बहुकम्म—“सुयदेवयाए जीए सभरणे कम्मक्षयकरं भाण्यं न-
रिथे ति अक्कजकरी व एवमासायणा तीए” इति किं बहुदमव-
स्याच्यानं कर्तुमुचितं येषां सनतं भुतसागरे भक्षित्वा भुता-
धिष्ठातृदेवता ज्ञानावरणीयकम्मसंघातं क्षययति वाक्या-
र्थोपपत्तेः । व्याख्यानात्परे तु भुतरूपदेवता भुते भक्षित्वा
कम्म क्षययति स्मर्यमानोपपद्यते । भुतस्तुतः प्राग्बहुशोऽ-
भित्तवाच्यता । ततः स्थितमिदमहोत्पात्तिकां भुतदेवतेह शु-
द्यत इति । पा० । “सुयदेवयाए करेमि काउस्सगं अज्जन्थे”
त्यादि च पठित्वा भुताधिष्ठातृदेवतायाः स्मृतः कर्मक्षयहेतु-
त्वेन तत्कायात्मनो कुर्यात्, तत्र च नमस्कारं चिन्तयति,
देवताधाराधनस्य स्वल्पयत्नसाध्यत्वेनाष्टोच्छ्वासमान एवायं
कायात्मनो इत्यादि हेतुः संभाव्यः, पागयत्या च तस्याः स्तु-
तिं पठति—“सुयदेवया भगवई” इत्यादि अयं दीयमानां
वा शृणोति । ध० २ अधि० । “वस्याः प्रभावमनुले, संप्राप्य
भवन्ति भय्यज्जननिवहाः । अनुयागवेदिनस्तां, प्रयतः भुत-
देवतां वन्दे ॥१॥” अनु० । भुतदेवता निर्मिरं पणोसतु । भ० ।

कुम्मसुसंठियचलणा, अमलियकोरंटयेंसंकासा ।

सुयदेवया भगवती, मम मतितिमिरं पणासेतु ॥१॥ भ० ॥

वियसियअरविदकरा, नमिसयतिमिरा सुयाहिया देवी ।

मज्झं पि देउ मेहं, बुधिविबुहणमंसिया णिब्बं ॥ १ ॥

सुयदेवयाए पणमिमो, जीए पसाएण सिक्खियं णाणं ।

अस्सं पवयणदेवी, संतिकरी तं नमंसामि ॥ २ ॥

सुयदेवयाए जप्फलो, कुंभधरो बंभसंतिवेरोट्ठा ।

विजा य अंतिहुंडी, देउ अविग्घं लिहत्तस ॥ ३ ॥

म० १४१ श० ।

सुयदेवयाए आसयणाए ।

भुतदेवताया—आशातना—भुतदेवता न विद्यते अकिञ्चि-
त्करी वा न ह्यनधिष्ठिता मौलीन्द्रः क्लृवागमः अनाऽसावस्ति
नवा अकिञ्चित्करी तामालम्ब्य प्रशस्तमनसः कर्मक्षयदेशनात् ।
आय० ४ अध० । सुतदेवताए जीए सुतमहिङ्गियं तीए आसा-
तनां णरियं सी अकिञ्चिकरी वा एवमादि । आ० च० ४ अध० ।

भुतदेवताविद्यां लक्षणा जपत—

वंदितु वेइए मम्मं, छट्ठभत्तेण परिजेवे ।

इमं सुयदेवयं विजं, लक्खहा वेइयालए ॥ ४७ ॥

उवसंता सव्वभावेणं, एगचित्तो सुनिच्छओ ।

आउत्तो अववक्खित्तो, रागरइअरइअज्जिओ ॥ ४८ ॥

अउम् ग अम् उक् उद् अद् उद् ईण अम् अउम्

ण अम् उम् अय् आण उस आर ईण अम् । अओ

मण अम् ओस् अम् भइस् उ ईण अम् अउम् ग

अम् । उखईरे आसवलदईण अम् अउम् खम् ।

उ सव्वउ । उसहिलदईण अम् अउम् ग आम् उ ।

अक्खईण अम् । अह आण सलदईण अम् । अउम् ग ।

अम् उ भगवउ अरहउ महइमहावीरवद्धमाणं धम्मसित्थं क-

रस्सं अउम् गम् उ सव्वधम्मसित्थं कराणं । अउम् गम्

उ सव्वसिद्धाणं अउम् गम् उ सव्वसाहणं । अ ओम् ।

गम् उ भगवतो महण आणस्स । अउम् गमउ

भगवओ सुयणआणस्स । अउम् गमउ भगवओ ओह

इण आणस्स । अउम् गमउ भगवओ मणपज्जवणआ-

णस्स । अउम् गमउ अम् गमउ व अम् अउ अम् ग

अउ अम् गमउ । आउ अभिवलीलक्खणम् । सम्मदं

खम् । अओ अम् गम् उअहुआरसअम् ईल् अम् ।

सहस्साहिङ्गियस्स खई स । अमगेस इणइ आणण ईस-

ल्लणइ । सयसल्लगे तु भगवओ कए व लण आणस्स ।

अउम् ग उम् ओ भगवतीए सुयदाएवय आए सि-

ज्जउ मम् अ आहिवाविजा । अउम् गम् उ भगवओ

खसर् । अस्से सव्वदुक्खणिम्महणपरमनिब्बुहकरिस्स णं प-

वयणस्स परमविन्नुत्तमस्सेति एसा विजा सिद्धंति-

एहि अक्खरेहि लिखिया । महा० २ अध० ।

सुयदेवयातव—भुतदेवतातपम्—न० । एकादशसु एकादशी-
बुपयासो मौनवर्तं भुतदेवतापूजा चेति क्रियात्रयात्मके तपो-
भेदे, पञ्चा० १६ विव० ।

सुयधम्म—भुतधर्म—पुं० । भुतं द्वादशाङ्गं तस्य धर्मः भुतधर्मः ।

स्वाध्यायवाचनादिकेषु धर्मभेदे, तत्त्वचिन्तायां धर्महेतुत्वस्य

धर्मत्वम् । दश० १ अध० । आ० म० । भुतस्य धर्मः—

स्वभावः भुतधर्मः भुतस्य बोधस्वभावात् भुतस्य धर्मो

बोधा बोद्धव्यः । अथवा—भुतं च तत् धर्मश्च सुगतिधा-

रणात् भुतधर्मः । यदि वा—जीवपयांयवात् भुतस्य

भुतं च धर्मश्च भुतधर्मः । उक्तं च—“बोधा सुयस्य धम्मो,

सुयं च धम्मो सजीवपज्जातो । सुगार्ह संजममि य, धरणा-

तो वा सुयं धम्मो ॥१॥” आ० म० १ अध० । स्वाध्याये, स्वा०

३ ठा० ३ उ० । भ० । चारित्रधर्मैस्त्वत्सकारिणि धर्मभेदे,

“पि० व० ४ द्वारे । स्वा० । (—भुतधर्मस्तुतिः—काउसगं

शब्दं लुपीयभावे ४१६ वृष्टे उक्ता—) । भुतधर्मस्योक्तये

“ तममिभिरपटलविजं सखस्स सुरमणं ” इत्यादि तमः—
अज्ञानं तदेव तिमिरम् । अथवा—नमो बद्धस्पृहनि-
धनं ज्ञानावरणीयं निवासितं तिमिरं तस्य पटलं हृन्त्वं तम-
स्तिमिरपटलं तद्विध्वंसयति नाशयतीति तमस्तिमिरपटल-
विध्वंसनः तस्य । आ० ५ अ० ।

सुयधम्मो दुविहे पञ्चते, तं सुत्तसुयधम्मो वेव अत्थसुयध-
म्मो वेव । (सू० ७२×) स्था० २ टा० १ उ० ।

“सुयधम्मो ति वा नित्थ ति वा मग्गो ति वा पवयधं
ति वा पगद्धा ” आ० सू० १ अ० ।

भुतधम्मन्—त्रि० । भुतो धर्मो येनेति आकर्षिताणुमतादिप्र-
तिपादनप्राप्तवचने, ७० २ अधि० ।

सुयधम्मकहस्य—भुतधम्मकथन—न० । भुतधर्मस्य वाचना-
प्रच्छन्नापरावर्त्तनानुपेक्षाधर्मकथनलक्षणस्य सकलकुशल-
कलापकल्पद्रुमविपुलालवालकल्पस्य कथनं, ध० । यथा
“बलुप्पमस्तस्स एवहं, ये भुतज्ञानचलुषा । सम्यक् सदैव पर्य-
प्पि, भावाक् हेयेनराजराः ॥ १ ॥ ” अयं च भुतधर्मः प्रति-
वर्त्तनमन्यथास्यथाप्रवृत्त इति नासावधायि तत् सस्यग्भावं
विशेषयितुमलमित्याह बह्व्यापरीक्षावतार इति । यस्य हि
बहुव्याकृतधर्माणां भुतधर्म इति शब्दस्माननया विप्र-
लम्बबुद्धेः परीक्षायां त्रिकोटिपरिशुद्धिलक्षणायां भुतधर्म-
सम्बन्धिन्यामवतारः कार्यः । ध० १ अधि० ।

सुयधारय—भुतधारक—त्रि० । भुतकातरि, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सुयपज्जवजाय—भुतपर्यवजात—न० । उद्देशकाध्ययनादिषु
भुताध्ययनप्रकारेषु, स्था० ५ टा० २ उ० । सूत्रार्थप्रकारे, ग०
१ अधि० ।

सुयपारायस्य—शुकपारायस्य—न० । अर्थपरिसमाप्त्या पदच्छेदेन
सूत्रोच्चारणे संहितायाम्, स्य० ३ उ० ।

सुयपिच्छ—शुकपिच्छ—पुं० । शुकपक्षिरूपवपणं, त्री० ३
प्रति० ४ अधि० । प्रज्ञा० १ रा० ।

सुयबुद्धोवेय—भुतबुद्धयुते—त्रि० । भुतन बुद्धिभावेन च
समन्विते, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुयमत्ति—भुतभक्ति—स्त्री० । भुतविषये बहुमाने, प्रव० १० द्वार ।

सुयमद—भुतमद—पुं० । विशिष्टभुतनिमित्ते मदेभेदे, स्था० ८
टा० ३ उ० । उक्त० । (अत्र कथानकं ‘पण्णापरीसह’ शब्दे
पञ्चमभागे ३६० पृष्ठ उक्तम् ।) भुतेन मदः भुतमदः । मद्स्था-
नभेदे, स० ।

सुयमयणास्य—भुतमदज्ञान—न० । शाब्दज्ञाने, “वाक्यार्थमात्र-
विषये, कोष्ठकगतधीजससिद्धिं ज्ञानम् । भुतमदमिह विषये, मि-
थ्याभिनिवेशरहितमलम् ॥१॥ ” इत्युक्तलक्षणे ज्ञानभेदे, यो० ११
विब० । (बल्लभ्यानां ‘लास’ शब्दे ४ भागे १६८ पृष्ठ उक्तम् ।)

सुयमयमेपापोह—भुतमयमात्रापोह—पुं० । भुतबादेन निर्दुत्तं
भुतमयं तदेव लम्भायमवधूतत्वकल्पं सम्प्रज्ञानद्वयनिरपेक्षं
तदपाहस्तनिराशः । भुतबादमात्रनिराशे, वा० १० विब० ।
२५०

सुयमास्य—शायन—त्रि० । शयनं कुर्वति, तं० ।

सुययस्य—भुतरत्न—न० । द्वादशाङ्गीये रत्ने, प्रज्ञा० १ पद ।

सुययस्यभरिय—भुतरत्नभृत—त्रि० । सुनाम्येवाचारादीनि मि-
रुपमसुखं सुखाद्रनानि भुतरत्नानि तैर्भुजं पूरितम् । परिपू-
र्णागमे, न० ।

सुययहस्स—भुतरहस्य—न० । भुतनिष्कर्षे, संथा० ।

सुयरागि (स्य) —भुतरागिन्—त्रि० । भुतं प्रवचने रागो भक्ति-
यस्य स भुतरागी । प्रावचनिके, ध० ३ अधि० ।

सुयलंभ—भुतलाम्भ—पुं० । द्रव्यभुतलाम्भ, वृ० ।

दट्ठस्य जिणवराणं, पूर्यं अभजे वावि कजेसु ।

सुयलंभो उ अभभ्ये, भविज यंभेसु उवखीए ।

वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सुयवग—भुतवक—पुं० । वृत्तवचनरूपनिर्भेद, प्रज्ञा० १ पद ।

सुयवतार—भुतवक्त्—त्रि० । द्वादशाङ्गस्य प्रवचनस्य स्वतः
प्रवाचकं, विशेष० ।

सुयववहार—भुतव्यवहार—पुं० । भुतं भुतज्ञानं शेषमज्ञानज्ञभेदः
तदेव व्यवहारः । द्वितीये व्यवहारभेदे, प्रज्ञा० १६ विब० ।
अष्टाधकाशवसानपूर्वधरेकादशाङ्गनिशीपाद्यशेषभुतज्ञे, ध०
२ अधि० ।

अथ भुतव्यवहारं श्रुत्वा तामेव कथयन्ति—

नि(ब्बु)ज्जूहं चोइसपु—व्विएस जं भइवाहुणा सुत्तं ।

पंचविहो ववहारो, दुवालसंगस्स नवनीतं ॥ ५७ ॥

यत् भद्रबाहुस्यामिना बभूवैशपूर्वधरेण पञ्चविधो व्यवहारः
पञ्चविधव्यवहारात्मकं निर्व्यूहं द्वादशाङ्गस्य नवनीतं मण्डित-
स्य नवनीतमिव द्वादशाङ्गस्य, सारमित्यर्थः । एतेन द्वादशा-
ङ्गानि निर्व्यूहमावहितव्यं तत्सुं भुतमुच्यते । तेन व्यवहारः
भुतव्यवहारः ।

जो सुयमाहिजइ बहुं, सुत्तयं च निउयं न याखेइ ।

कप्पे ववहारमि य, सो न पमाणं सुयहराणं ॥ ५७ ॥

जो सुयमहिजइ बहुं, सुत्तयं च निउयं नियाखेइ ।

कप्पे ववहारमि य, सो उ पमाणं सुयहराणं ॥ ५८ ॥

यः कल्पव्यवहारे च सूत्रं बद्धधीने न सूत्रार्थे निपुणं जा-
नाति, स व्यवहारविषये न प्रमाणं भुतधराणाम् । यस्तु कल्पे
व्यवहारे च सूत्रं बद्धधीने सूत्रार्थं च निपुणं विजानाति स
प्रमाणं व्यवहारे भुतधराणाम् ।

कप्पस्स य निज्जुत्ति, ववहारस्स व परमनिउयस्स ।

जो अत्थतो न जाखेइ, ववहारी सो नणुस्सतो ॥ ५८ ॥

कप्पस्स य निज्जुत्ति, ववहारस्सेव परमनिउयस्स ।

जो अत्थतो वियाखे, ववहारी सो अणुस्सतो ॥ ५८ ॥

कल्पस्य—कल्पाध्ययनस्य व्यवहारस्य च परमनिपुणस्त्व-
यो निर्व्यूहमर्थतो न जानाति स व्यवहारी नाजुज्ञानः । यस्तु
कल्पस्य व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य निर्व्यूहमर्थतो जाना-
ति स व्यवहारी अजुज्ञानः ।

तं चैवऽप्युभयैरेव, ववहारविहिं पठेजति अहुत् ।

इतो सुयववहारी, पक्षतो धीरपुरिसेहिं ॥४८३॥

कुलादिकार्येषु व्यवहारे उपस्थिते बहुगणना भद्रवह-
स्वामिना कल्पव्यवहारान्मकं सूत्रं निरूप्ये तत्रैव मन्त्र
नियुक्तनारायणप्रियायनेन तन्मध्ये प्रविशन् व्यवहारविधि
यथाकं सूत्रमुच्चार्य तन्मार्गे निर्दिशन् यः प्रयुक्तं स भुतव्य-
वहारी धीरपुरुषः प्रजातः । ४८० १० उ० । भुतव्यवहारिणश्च
अंशपर्वधरा एकादशाङ्गधारिणः कल्पव्यवहारविस्त्राये-
तदुभयविद्वज् । ४८० १ उ० । भुतव्यवहारिणश्च—
अष्टसप्तदशज्जलसुखिद्वेकादशपुत्रिणः एकादशाङ्गधारिणो
निशीथकल्पव्यवहारदशाभुतस्कन्धपञ्चकल्पाद्यशेषभूते । सू-
त्रार्थमिच्छाञ्च भुतव्यवहाराद्व्याचाराङ्गादीनामष्टपुत्राणामव-
यदुक्तम्—“आचारपक्ष्णार्, सैसं सर्वं सुयं विधि-
हिं” इति । अत्राह कश्चित्—किमष्टमपूर्वाप्तमेव भुतं
नवमपूर्वादीनां न भुतत्वम् ? उच्यते—आगम्यन्ते परि-
क्लिप्तान्तेऽमीभिर्पुत्राः वयाधोः येन स आगतः’ इति ध्युत्प-
त्तेः, नवमपूर्वादीनां भुतत्वाविशेषे केवलज्ञानाद्विद्वन्निर्ग-
वायेषु विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन सातिशयत्वाद्वागमस्यैव व्यव-
हारः शेषभुतस्य तु नातीन्द्रियायेषु तथापिषोऽवबोधः, त-
तोऽस्मिन् भुतव्यवहाराः जीत० ।

सुयववहारी-भुतव्यवहारीन्-पुं० । भुतव्यवहारेण व्यवह-
रन्ति, जी० १ प्रति० ।

भुतसंपन्नबुद्धी । यथा—

जुगधरिथियउस्सगो, उदात्तघोसावविसेजो नि४४७×

तत्र सुयववहारी सुयमिति युगा-युगप्रधानांगमः परिचिन्तयन्
कर्मोक्तमवाक्यादिभिः स्थिरसूत्रः उरसगो । उत्सर्गपदार्थः
स्वसमवपूरसमयाद्वेदी । उदात्तघोषादिः उदात्तालुङ्गास्ति-
त्वरविशुद्धिधियायी अष्टपन्न बहुभुतता १ परिचितसूत्रता २
विचित्रसूत्रता ३ धातुविशुद्धिकता चेति पठ्यन्ते, अर्थस्तु
स ब्रह्म । प्रब० ६४ द्वार ।

भुतव्यवहारिणः प्राहुः—

कल्पपक्ष्णी उ सुय, आलोया वैति ते उ तिक्लुत्तो ।

सरिसत्यमपलिठं वि वि, असरिसपरिखामतो कुंजी ॥१३७॥

कल्पप्रदत्तेन दशाभुतस्कन्धकल्पव्यवहारा गृहीताः, प्रकल्प-
प्रदत्तेन निशीथः । कल्पश्च प्रकल्पश्च कल्पप्रकल्पं तदेयाम-
स्ताति कल्पप्रकल्पिनः दशाकल्पव्यवहारादिस्त्रायेधरास्तु-
शब्दवात् महाकल्पभुतमहाकल्पनिशीथमिदुक्लिपिकाच-
राश्च भुतव्यवहारिणः प्रोच्यन्ते । ४८० १ उ० ।

सुयविषय-भुतविनय-पुं० । विनयभेदे, ४८० ।

सम्प्रति भुतविनयमाह—

मुत्तं अर्थं च तहा, हिपयिस्सेसन्तहा ववापइ ।

एतो चउम्बिहो खलु, सुयविषयो होइ नायक्को ॥३००॥

सूत्रं अर्थव्यपत्ति तथा अर्थमपि, हिनं वक्ष्यन्तेचितं त-
त्त्वप्रकाशकचित्तेनत्, तथा निःशेषं परिपूर्यन्ते वस्तुवि-
द्यः खलु भुतविनयो भवति क्षातव्यः ।

इतमेव व्याचष्टे—

मुत्तं गौइ उज्जुत्तो, अर्थं च सुयापइ पयत्तेण ।

जं तस्स होइ जोगं, परिखामगमाइयं तु हिं ॥३०१॥

निस्सेसमपरिसेसं, जाव समत्तं तु ताव वापइ ।

एतो सुयविषयो खलु, बोच्छं “विक्खेवस्याविषयं” ॥३०२॥

उपुक्तः सन् शिष्यान् सूत्रं प्राहयति एव सूत्रप्राह-
विनयः, तथा प्रयत्नेन शिष्यमर्थं प्राहयति एषोऽर्थप्राह-
विनयः । परिखामकादीनां यत् यत् यस्य भवति यो-
स्य तत्तस्य हितं सूत्रतोऽर्थेनञ्च ददाति एव हितप्र-
दातामिदम् । तथा निःशेषं, किमुक्तं भवति—तावद्व्याचरयति
एव निःशेषव्याचनाविषयो, उपसंहारमिह—एव वस्तुविद्यः
खलु भुतविनयः । ४८० १० उ० । प्रब० ।

सुयवेद-शुक्लवृत्त-पुं० । त्रीन्निवर्जजीवभेदे, जी० ३ प्रति० १
अधि० । ब्रह्म० ।

सुयसंपया-भुतसंपद-स्त्री० । भुतम्—आगमस्तस्मिन्नेन वा
संपत्समृद्धिः भुतसंपत् । गणिसंपदभेदे, स्था० ८ डा० ३ उ० ।
(‘गणिसंपया’ शब्दे तृतीयभागे ८२६ पृष्ठे व्याख्यानेन ।)
(द्विविधा भुतसंपत् ‘ववहार’ शब्दे षष्ठभागे ६०६ पृष्ठ
गता ।)

सुयसंपया-शुक्लसंपद-पुं० । शुक्लावपरिब्राजकेन सह वादे,
ग० २ अधि० ।

सुयसंहस्यवा-भुतश्रवदधानता-स्त्री० । धर्मशास्त्रअवले,
स्था० “आह्वय सवखलुं, सखा परमजुहा । सोषा
नेयाउयं मग्गं, बहसे परिमस्सइ ॥” स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सुयसमाधि-भुतसमाधि-पुं० । भुते भुताङ्गा समाधिः भुतस-
माधिः । समाधिभेदे, वय० ।

भुतसमाधिमाह—

चउम्बिहा खलु सुअसमाही भवइ, तं जहां—सुअं मे भं-
विस्सइ ति अज्झाइअव्वं भवइ १, एगगचित्तो भवि-
स्सामि ति अज्झाइअव्वयं भवइ २, अपीणं ठावइस्सा-
मि ति अज्झाइअव्वयं भवइ ३, ठिअो परं ठावइस्सा-
मि ति अज्झाइअव्वयं भवइ ४, चउत्थं पयं भवइ । भ-
वइ अ इत्थं सिलोमो—“नायमेगगचित्तो अ, ठिअो अ
ठावइ परं । सुअणि अ अहिजिजा, रओ सुअसमा-
हि ॥ ३ ॥ ”

उत्तुविद्यः खलु भुतसमाधिर्भवति, ‘तद्यत्’ त्वुदाहारसोप-
न्यासायः । भुते मे व्याचारादि-ज्ञादशाङ्गं भविष्यतीत्यनया
बुद्ध्याऽप्येतस्यं भवति, न गौरवाद्यालम्बनेन १, तथाऽप्यय-
न कुर्वन्नेकामिच्छां भविष्यामि न विष्णुनामिह इत्यप्येतस्यं
भवत्यनेन क्षालम्बनेन २, तथाऽप्ययनं कुर्वन्निवृत्तधर्मतत्त्व
आत्मानं व्यापयिष्यामि शुद्धधर्मे इत्यनेन क्षालम्बनं नाप्य-
तस्यं भवति ३, तथाऽप्ययनं कर्त्तव्यं स्थितं । सर्वं धर्मं ‘वदे’
विनेयं व्यापयिष्यामि तत्रैवैत्यप्येतस्यं भवत्यन्यालम्बनेन

सुयसंधानि

४. चतुर्थे वर्षे भवति । भवति चात्र श्लोक इति सूच्यते ।
 स चावर्ज—‘ज्ञान’ मिलित्पथ्यमंगरूप्य ज्ञानं भवति एकाग्र-
 चित्तस्य तत्परतया वृत्ताज्ज्ञानस्वभावः भवति ‘स्थित’ इति
 विवेकाद्वर्गस्थितो भवति ‘स्थापयति पर’ इति स्वयं ध-
 र्मे स्थितत्वादध्ययपरि स्थापयति, भुतांश्च ज्ञानाप्रकारा-
 र्थधीतेऽधीत्य ख रतः—सर्वा भवति भुतसमाधायिनि
 सूत्रार्थः ॥ ३ ॥ दश० अ ४० अ ३ उ० ।

सुयसागर-भृतसागर-पुं० । ऐरवतवर्षे भविष्यति क्षतुर्थे ती-
र्थकरे, ति० । भृत कल्पवृक्षद्वारादिरूपं तदेव गङ्गास्त्ववि-
गुणैः सागरैः भृतसागरः । भृतसमुद्रे, ग० १ ब्र० ३० । दश० ।

शुभतहायया-श्रुतसहायता-स्त्री०। भुतमेव सहायो वस्थाऽ-
सौ भुतसहायैस्तद्भावंस्वत्ता । भुतमीशिवलक्षणैः, ज० १७
श० ३ उ० ।

सुयसामाहय-श्रुतसामायिक-न० । श्रुतमुक्तस्वरूपमेव सामा-
यिकमिति श्रुतसामायिकम् । सामायिकभेदे, विंश० । ('या-
य' शब्दे चतुर्थ्यभेदे १६५४ पृष्ठे सर्वा बह्वच्यता ।)

सुखहर-श्रुतधर-पुं०। दशपूर्वधरे, आ० म० १ अ०। श्रुतमहा-
रक्षपात्रगामिनि, पं० सं० ६ द्वार।

सुधा-सुवा-खी०। आत्मजायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि०।
शान्तिजिनस्व प्रवर्तिन्याम्, ति०।

सुयाग-सुयाग-पुं० । शोभनयज्ञे, औ० ।

सुयाणुसार-श्रुतानुसार-पुं० । जागमोदशे, पञ्चा० ४ विद० ।
शब्दार्थालोचनानुसार, कर्म० ४ कर्म० ।

ब्रह्म-सूर्य-पुं०। "न वा यो ह्यः" ॥ ८ । ४ । २६६ ॥ इति शौर-
लेख्यां ब्रह्म स्थाने वयः । रवी, प्रा० । (अस्य ब्रह्मवत्तां
'सूर' शब्दे वक्ष्यामि ।)

सुर-सुर-पुं० । सुष्ठु राजन्त इति सुराः । यदि बी-सु-
ष्ठु शति द्वाति प्रयत्नानामाप्सितमर्थे लवण्याधिष्ये इव
लवणजलधौ मामे जनादेनरवति सुराः । बह्व-‘सुर’
बन्धव्यदीप्योः । सुरन्ति विमिश्रैर्भव्यैर्भुजधन्मि विख्याम-
रणसंमारसमुद्भवा सहजनिजशरीरकान्त्या वा दीप्यन्ते
इति सुराः । कर्म० ४ कर्म० । शकादिकेषु देवेषु , न० ।
अग्निमेतिषु , आ० म० १ अ० । इय० । आ० म० । कर्म० ।
औ० । आवा० ।

सुरइय-सुरचित-त्रि० । शीभन रचित सुरचितम् । शीभनप्र-
कारेण निर्मित , जी० ३ प्रति० ४ अक्षि० । औ० ।

सुरंगो-सुरङ्गा-श्री० । उपर्युद्धिते भूमिजातमागै,श० । आ०
क० । भाव० ।

सुरंवर-सुरम्बर-पुं० । शौर्यपुङ्गव्यमाने स्थनामव्यक्तं यत्ते,
आथ० ४ अ० । आ० क० । ('सुह' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
कथा गता ।)

सुरकुमार-सुरकुमार-०७० । श्रीवासुपूज्यजिनस्य शासनयत्ने ,
 प्रथ० । श्रीवासुपूज्यस्य सुरकुमारी यत्नः श्वेतदर्शी हंस-
 वाहनव्यतुल्लुङ्गा श्रीजगत्कल्याणनिवर्तयसिंहकरद्वयो भक्तुल-
 कधनुर्मुक्तावपाणिद्वयस्य । प्रथ० २६ द्वार ।

सुरक्षित-सुरक्षित-पि०। सुष्ठु-अत्यन्तं रक्षितं रक्षयं पा-
लनं यस्य स तथा। अत्यन्तं पालिते, प्रश्न० ४ संव० द्वार।

सुरगण-सुराज-पुं० । परावसे ; को० ।

सुरगइ-सुरगति-स्त्री० । सुरंषु विषये भतिः सुरगतिः । व-
वगतौ , कर्म० ४ कर्म० ।

सुरगण-सुरगण-पुं० । वतुर्विधानरनिकायि, अ० २ अथि० ।
प्रश्न० । स० ।

सुरगण्यारिदमहिय-सुरगण्यनरेन्द्रमहित-त्रि० । सुरमखे-
तुर्विद्यामग्निकायैरनरेन्द्रैश्चकवर्षादिभिर्महितः-पूजितः । देवै ।
राजभिश्च पूजिते , ल० ।

सुरगणसुह-सुरगणसुख-न० । देवसम्प्रदायसुखे, "सुरगणसुह
सम्पत्तं सव्यथा पिबिन्नं अन्नंतमुहं" ब्रह्म० २ पद ।

सुरगिरि-सुरगिरि-पुं० । मेरुवर्षते, सूत्र० १ अं० ६ अ० ।

सुरगीय-सुरगीत-त्रि० । सुरैर्वैवेगीतस्तद्व्युत्पन्नामेत । अमर-
सिक्कीतिने, संधा० ।

सुरगुरुविनेय-सुहगुरुविनेय-पुं० । वहीरूपे आर्वाकें, ल० ।
सुरगोव-सुरगोप-पुं० । १-द्रगोपकामिधानि रक्तवर्णं कीटं,
का० १ भु० ६ अ० ।

सुरजाल-सुरजाल-न० । इन्द्रजाले, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सुरङ्ग-सुराङ्ग-पुं० । द्वारवतीनगरीप्रांतबन्धे अनपदभेदे, “वा-
रवई व सुरङ्गा” प्रब० २७५ द्वार । आव० । सूत्र० । प्रज्ञा० ।

सुराद्वयद्वय-सुराध्ववर्धन-पुं० । अयन्तिराजस्य प्रद्योतस्यै
पौत्रे, आ० क० ४ अ० ।

सुरणय-सुरनत- त्रि० । देवपूजिते, वस्त० १ अ० ।

सुराणर-सुरनर-पुं० । देवमनुष्ये, “तद्भावे सुरनराणं पुण्य-
ता मंगलं स्या धर्मो ।” दश० १ अ० ।

सुरगुचर-स्वनुचर-त्रि० । रेफः प्राकृतत्वात् । सुखप्रवर्त्तनी-
यत्वात् अकृच्छ्रानुष्ठातव्ये, स्था० ५ ठा० १ उ० ।

सुरतकणवीर-सुरकणवीर-न०। अतिरक्तकणवीरपुष्पे; प्रका०
३ आभ० द्वार।

सुरसाण-सुरत्राण-पुं० । पारसीकमाणाप्रसिद्धे रूपे, ली०
२३ कंठ्य ।

सुरक्षाणसमसुदीन-पुं० । पारसीकः शब्दः । महाराजे; श्रीह-
मीरसुरक्षाणसमसुदीनः । ती० ३५ कल्प ।

सुरतिग-सुरत्रिक-१०। सुरगतिस्तानुपूर्वीसुरायुर्लक्षणे वे-
दत्रिक, क्रमैः ५ क्रमैः ४।

सुरदत्त-सुरदत्त-पुं० । जयस्तीनामनगरिष्वास्तये स्वनाम-
 कथान्ते गृह्यपत्नी, पि० । हेमपुरनगरवास्तये स्वनामकथान्ति

सुरदुंग-सुरदिक-न० । सुरंगतिपुराबुध्नीकाली देवशिवे;

कर्म० ५ कर्म० ।
सुरद्वार-सुरद्वार-न० । देवपुष्टद्वार, सी० २५ कर्म० ।

सुरपूरय-सुरपूजित-त्रि० । सुरा देवास्तेः पूजितः । इन्द्र-
दिव्यैः पूजितः, दश० १ अ० ।

सुरपिय-सुराप्रिय-पुं० । रैवतकपर्वतस्यादुरे नन्दनवने उ-
द्याने स्वनामक्यान् यक्ष, ज्ञा० १ भु० ५ अ० । संधा० आ० म० ।
अन्त० । "तत्र (सांकनपत्तनं) वशानकाण्डस्ति, मन्दिनीमुकु-
टापमम् । सुरापियस्य यक्षस्था-यननं शिखराङ्गनम् ॥ १ ॥"
आ० क० १ अ० । आ० चू० । नि० । आ० म० ।

सुरभि-सुरभि-पुं० । सौमुख्यकृति गन्धभेदे, अनु० । प्रज्ञा० ।
श्री० । रा० । स० । आवा० । ने० । गांध, सकलगोमातरि,
हृ० । प्रलम्बभेदे, हृ० १ उ० २ प्रक० ।

सुरभिकुसुममक्षिया-सुरभिकुसुममक्षिका-स्त्री० । सुगन्ध-
पुष्पमास्थे, कल्प० १ अधि० ३ क्षय ।

सुरभिगंध-सुरभिगन्ध-पुं० । सुगन्धे, रा० ।

सुरभिगन्धशाम-सुरभिगन्धनामन्-न० । यदुदयवशाज्जन्तु-
शरीरं सुराभिगन्ध उपजायते यथा शतपत्रमालतीकुसुमा-
शोभां तत्सुरभिगन्धनाम । नामकर्मभेदे, कर्म० ६ कर्म० १० सं० ।

सुरभितर-सुरभितर-त्रि० । अत्यन्तसुगन्धिनि, कल्प० १ अधि०
३ क्षय । प्रश्न० ।

सुरभिपुर-सुरभिपुर-न० । गङ्गातटीये नगरभेदे, कल्प० १
अधि० ६ क्षय । गङ्गाया उत्तरभागस्थे स्वनामक्यात् नगरे,
आ० चू० १ अ० । आ० क० । दश० । आ० म० ।

सुरम्भ-सुरम्भ-त्रि० । अनिशयरमणीये, जी० ३ प्रति० ४ अ-
धि० । श्री० । स० । सुष्ठु-अतिशयेन रम्यं सुरम्भम् । मनो-
रमणीयं, च० प्र० २० पाठु० ।

सुरम्भा-सुरम्भा-स्त्री० । वैताम्बपर्वते उत्तरभेर्यां स्वना-
मक्यातायां नगर्याम्, ती० ६ कल्प । रा० ।

सुरय-सुरत-न० । स्त्रीसंवायाम्, दश० मतस्व ।

सुररिउ-सुररिपु-पुं० । रैव्ये, असुरे, को० ।

सुरलोगभूय-सुरलोगभूत-त्रि० । सुरलोकोपमे, रा० ।

सुरन्रिया-सुरन्रिका-स्त्री० । वनस्पतिविशेषे, रा० ।

सुरवर-सुरपति-पुं० । इन्द्रे, को० । आ० म० ।

सुरवरसंपूरय-भूरपतिसंपूजित-त्रि० । इन्द्रमहितं, "सुरवर-
संपूरयाय" सुरपतिसंपूजितानां प्रवृत्तकनिर्णायकपूज-
नात् । स० ।

सुरवर-सुरवर-पुं० । आश्वमेदेवस्याह्नवतितमे पुत्रे, कल्प० १
अधि० ७ क्षय । श्वेत्प्रवर, प्रश्न० ४ आश्व० द्वार ।

सुरवराभिराम-सुरवराभिराम-त्रि० । सुरवरे शोभिते, कल्प०
१ अधि० ३ क्षय ।

सुरसिद्ध-सुरसिद्ध-पुं० । अपरविदेहे पुण्यकलावतीत्रिजयक्षेत्रे
अम्बाया नगर्यां राजनि, ती० ६ कल्प ।

सुरहि-सुरभि-पुं० । सुगन्धे, ज्ञा० १ भु० ६ अ० । जी० ।
सेहकहृत्वे, नि० चू० १ उ० । लृणभेदे, आवा० १ भु० १ अ० ५ उ० ।

सुरहिगन्ध-सुरभिगन्ध-पुं० । अनुकूलगन्धः तेजःपद्मशुद्धि-

र्याः सुरभिगन्धाः 'पिप्यमाखगन्धवासा' सुरभिकुसुमा-
दिभ्योऽप्यनन्तगुणपरमसुरभिगन्धोपेतत्वात् । प्रज्ञा० १ उ० पद ।

सुरभिजशियगंध-सुरभिजनितगन्ध-पुं० । मनोवृत्तगन्धे, ज्ञा०
१ भु० १ अ० ।

सुरहिविलेख-सुरभिविलेपन-न० । सुरभिश्चीकण्डाद्यनुलेप-
नं, पञ्चा० ४ विश्व० ।

सुरा-सुरा-स्त्री० । चन्द्रहासाभिधे मधे, उत० १ ६ अ० । सूत्र० ।
काष्ठपिष्टनिष्पन्ने मधभेदे, "पिष्टेण सुरा होति ।" ब्रीह्या-
दिना संघन्धिना पिष्टेन यद् विकटं भवति सा सुरा । हृ० १
उ० । स्था० । पञ्चा० । दश० । कद्वगालशृष्टेः किलास्लशब्द-
समुच्चारिते सुरा विनश्यति । अनु० । पश्चिमरुचकपर्वतवा-
सिभ्यां दिक्कुमाप्याम्, ति० । द्वी० । आ० चू० ।

सुराउ-सुरायुष्-न० । देवायुषि, कर्म० १ कर्म० ।

सुराउह-सुरायुध-न० । वज्रे, को० ।

सुरादेव-सुरादेव-पुं० । बाणारसीनगरीवास्तव्यं स्वनामक्या-
ते वणिजि, स्था० । सुरादेवो गृहपतिर्बाणारसीनिवासी परीक्ष-
कद्वयस्य षोडशरोगान्कृत्वा भवतः शरीरं शमकमुपनयामि ।
यदि धर्मं न त्यजसीति वचनमुपभूय कलितप्रान्तः पुनरा-
लोचितप्रतिकान्तस्तेष्वेव दिवंगत इति वक्ष्यतामिधायकं
सुरादेव इति ॥ ४ ॥ स्था० १० डा० ३ उ० । उत० । (सुरा-
देवकथा 'सुज्ञसयय' शब्दे तृतीयभागे ११६६ पृष्ठे गता ।)

सुरादेवी-सुरादेवी-स्त्री० । पश्चिमरुचकवरपर्वतवास्तव्यायां
दिक्कुमारीमहत्तरिकायाम्, स्था० २ डा० १ उ० । जी० । आ० क० ।
स्वनामक्यानायां सौधर्मकल्पदेव्याम्, नि० १ भु० ४ वर्ग ८
अ० । आ० म० । (सा च पार्श्वान्तिके प्रज्ज्य सौधर्मे उपपद्य
महाविदेहे सेत्स्यतीति निरयावलिकानां वतुर्थवर्गस्य अष्टम
ऽप्ययमे स्मृतम् ।)

सुरादेवीकूट-सुरादेवीकूट-न० । शिखरिवर्षधरपर्वतस्य पञ्च-
मं कूटे, ज० ४ वक्ष० । (स्थानाङ्गुलताविदे वतुर्थम् ।) सुरादेव्या-
वासभूते पर्वते, ज० ४ वक्ष० । स्था० ।

सुराथालय-सुरास्थालक-न० । सुरायाः स्थालकं सुरास्थाल-
कम् । कोशलादिके, सूत्र० २ भु० २ अ० ।

सुराभ-सुराभ-न० । अपरयोः कृष्णराज्यामंघ्ये लोकान्तिक-
विमानं, तत्र तुषिता देवाः । स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सुराभिभोग-सुराभियोग-पुं० । कुलदेवतादः सुरस्याभि-
योगं, घ० २ अधि० ।

सुरारस-सुरारस-पुं० । समुद्रविशेषे, "पमा जोयणकोडी, कृष्णी-
सा दसजोयणसहस्सा । गोतिस्थेण विरहियं, सुरारसे सा-
गरे जिते ॥" द्वी० ।

सुरालय-सुरालय-पुं० । स्वर्गे, सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

सुरावियडकुम्भ-सुराविकटकुम्भ-पुं० । सुरारूपं यद् विकटं
जलं तस्य कुम्भो यः स तथा । मघधुनघटे, भ० १६ श० ६ उ० ।

सुरासुरमणुपूरय-सुरासुरमनुजपूजित-त्रि० । उपातिषकवे-
मानिकैर्द्व्यन्तरमवनपतिभिः पुरावाचधारेण पूजिते, पं० सू०
१ सूत्र ।

सुरिंद-सुरेन्द्र-पुं० । सुन्द राजन्ते इति सुरास्तेषामिन्द्रः—
प्रभुः सुरेन्द्रः, सुराणां देवानां वा इन्द्रः सुरेन्द्रः । शके, उपा० २
अ० । ति० । स० । द्वात्रिंशत् सुरेन्द्राः । प्रश्न० ५ सं० द्वार ।

सुरिन्ददत्त-सुरेन्द्रदत्त-पुं० । इन्द्रपुरनगरराज्येन्द्रदत्तस्य
स्वामात्यसुनाकुलसंभूते पुत्रे, आ० म० १ अ० । मथुरा-
जाताया निवृत्ते स्वयंवरवरके, ती० ८ कल्प ।

द्यायां सुरेन्द्रदत्तचरितनिर्देशनमाह—

“ पयश्चिद्वरकधर्मं, दंसियजीववहदारणविभाग ।
किं पि जलाहरनार्यं, भणामि संवेगस्तभिर्यं ॥ १ ॥
अग्निं पुगी उज्जली, जन्थ जलो विमलसंलघुल्लसिमा ।
कलिमा विह्वलभरणं, न कयाचि निपद्य परदारं ॥ २ ॥
अमरं वय अमरचंद्रा सुहासना तत्थ आस नरनाहो ।
घरलावन्नमगहगा, जलाहरा तस्स पाणपिया ॥ ३ ॥
नाग कयविभुइनामा, सुरिंदरां सुभा सुरिंदु व्व ।
परमेस गुत्तमेई, ने वय कइयाचि वहरकरां ॥ ४ ॥
नियसंगमउज्जीविथ, मयणासारयससंकलमवयया ।
तस्स य नीलुपलदल-नयणा नयणावला भज्जा ॥ ५ ॥
अभविणे रजजभरे, पुत्ते संकमिय अमरचन्द्रनिषो ।
पांडवभा कयउज्जो, समणत्ते असम सुमणत्ते ॥ ६ ॥
महिहरकुउम्मेनकरा, पयडियकमलो य हसिपरिउत्तिमरो ।
राधारिय सुरिंदरां, वि कुडिय सव्वक मइधुइये ॥ ७ ॥
अह अभाविणे रज्जो, सारसियानामियाएँ दासीए ।
पलियच्छलण कइओ, समागभा धम्मदुआं नि ॥ ८ ॥
ततो चित्ते निषो, आयिरत्ते अहह मव्वभावाणं ।
इं तुच्छया भवस्स य, इ हा चलत्ते तरुणयाए ॥ ९ ॥
दिवसनिता घडिमाले, आउयसलिले जणुस्स विवृण्णं ।
ख्वाइच्चवहला, कालरहट्टे भमाडेति ॥ १० ॥
जीवियजलांम जीण, सर्गिरस्संमि परिउत्तेमि ।
कां वि हु नत्थ उवाओ, तहयि जणो पायमायर ॥ ११ ॥
तो कि इमीह मज्जे, रंगनतरंगमगुरतराय ।
निवलच्छुई सुतुच्छा-इ नरयपुरसरलसरणीए ॥ १२ ॥
गुणहरकुमरे गुणरय-ण कुलहरं ठाविऊण निवरज्ज ।
पुण्यपुरिसाणुविधं, सामंभं अणुवरामि ति ॥ १३ ॥
तो सिद्धे इयाए, नियमिप्पाभा निवेष सा आह ।
जं भे राधे तं कुल-सु नाह न करेमि विगमडे ॥ १४ ॥
किं अहं पि गहिस्से, संहेय पयज्जमउ उत्तेण ।
खिद्धे पच्छा गुणदा, कुइमुइवइयो विणा कइ लु ॥ १५ ॥
तो चितइ नरनाहो, अहो अहो मज्जे उवरि देवीए ।
अनिविडो पांडवधो, अहो अहो विरहभीकत्त ॥ १६ ॥
इत्थंतरंमि मिउगहि-र सइआनमिय दाहिणकरेण ।
कालनिधेएण निउण, पांडवमिणं तज्जउत्तेणं ॥ १७ ॥
लल्लुं पल्लिअमुदयं, पयावपसरे कमेण ववइत्ता ।
उज्जाविता भुधणं, संपा अयमइ दिण्णनाहो ॥ १८ ॥
तं सोउ चितइ निषो, दहा इदं नत्थ कोइ निवसुंही ।
इत्थि य दसाउ विवला, परदिवसे सहइ सूते वि ॥ १९ ॥
संक्रांविषं तो का-उ ठाउ मत्थाण मइयंमि जणुं ।
नयणावलीइ समल-किंयमि पत्तो रग्गिहंमि ॥ २० ॥
संसारसक्यनिरु-वांणकणवणम्म निवुयाचितस्स ।

विसयविमुहस्स रज्जो, इरं ओसरियनिहस्स ॥ २१ ॥
सुत्तो निवु ति उज्जह, मयणा नयणावली समुद्धर ।
रुघाउउं कवाउ, विणिग्गया वासंमहाओ ॥ २२ ॥
चितइ निषो अवले किं, एसा निग्गय सि दुं वायं ।
महभाविचिरहभीक, नूणं मरिहि ति वारेमि ॥ २३ ॥
तयणु अणुपुट्टिमेई, इ जाइ जा नरवई गहिंयआसी ।
पासायपालभा ता-व लुअओ तीह उट्ठुविओ ॥ २४ ॥
अह ते दोवि पमत्ते, करालकरवालाधायपायांल ।
जा विविही कोववसा, निवई इय चितए ताव ॥ २५ ॥
उम्भइरिउभइसंधिइय-कराडिउकरडइलणपुल्लिओ ।
वियलियसंलसं ३मे-सु पस कइ वइउ मइ जग्गो ॥ २६ ॥
अहव किंमिमीह चित्ता-इ पयुययस्स अणुलुवाए ।
इय वलिय विलियचित्तो, सिज्जाठाणं निषो पत्तो ॥ २७ ॥
चितइ सयणिज्जगओ, अहो मंहेला अनामिया वाही ।
विसंकलली अभूमा, विसुइया भोगेण विणा ॥ २८ ॥
धग्घी अकंपरा तह, अल्लणि कुडली अवयणा मुच्छा ।
निवडे निवइमलोइ, अकारो तह य मत्थु ति ॥ २९ ॥
इय जा चित्ते इमो ता देवी तत्थ आगया सणियं ।
गंभीरयाइ नहु किं-पि जंयिय नरवरण तथा ॥ ३० ॥
इत्तो समाहयारं, पभायसुगइ किकरगंण ।
कालमिधयणपुरिसे-ण गहिंयसंण इय पयियं ॥ ३१ ॥
एसा ववइ रयणी, वि मुक्कगुदनिमिरिउरपभभारा ।
दाउं जलंजलि पिष, परलोणगयस्स सूरस्स ॥ ३२ ॥
तो काउ गोसकिण्वं, अत्थाणुसहाइ आगगा राया ।
पणुभां य मंतिसामं-तसिद्धिसत्थाइपमुहं ॥ ३३ ॥
कहिओ नियमिप्पाओ, निवेष विमलमइमाइमंतीण ।
भालयलमिलियकरको-रगेहि तेहि पि विज्जविंयं ॥ ३४ ॥
देव । न अज्ज वि जायइ, कवयहरो जाव गुणहरो कुमरो ।
ताव सयं चिय सामी, पयाउ पयाउ पालेउ ॥ ३५ ॥
भणइ निषो मंतवप, किं अइह कुले समागए पलिय ।
कोवि डिओ गिहवासे, भंणति ते देव ! नहु एव ॥ ३६ ॥
इय सह मंतीहि निषो, विविहालाधेहि ते दिणं गमिडे ।
सुइसुत्तो रयणीए, विरामसमए नियइ सुमिणं ॥ ३७ ॥
अह सत्तभूमिंमंदिर-उवरि सीहासखेमि उवविडो ।
पडिक्कमासिणीए, अंवाए पांडिओ हिट्ठा ॥ ३८ ॥
निवडतां पत्तो इं, भूमीओ सत्त तह य अंवावि ।
उट्ठिय कइं पि मंदिर-गिरिसिहरं पुणवि आकडो ॥ ३९ ॥
अह गयनिहो राया, चितइ आवायशकणविवागो ।
परिणामसुद्धो सुमिणो, एत्तो कि भावि नहु जणि ॥ ४० ॥

अत्रान्तरे पठितं प्राधानिककालनिवेदनं—

पतितोऽपि वैद्ययोगात्, पुनरुत्पाते क्षणेन किल लभत ।
कन्दुक इव सहस्रो, न भवति चिरकालविन्यातः ॥४१॥
अह कयपयमायिकिण्वो, जा अत्थाणुमि उयविसइ राया ।
वहुपरियणपरियरिया, जलोहरा ता तहि पत्ता ॥ ४२ ॥
अम्भुद्धिया-निवेषं, निवेलिया आसण अइमंते ।
पुच्छइ वच्छ । कुसलं, स मसुइ अंवापसाएण ॥ ४३ ॥
चितइ य निषो मज्जे, वयगहणं कइणु मंवेही म्भवा ।
अइवंणु पांडवधा, इं अग्नि इमो इहोवाओ ॥ ४४ ॥

तं चैव सुमित्रं तह, कहमि पडिघायहउ जह नरस ।
मज्झ मह सुमित्रं, पडवइओ किय नओ अहयं ॥ ४४ ॥
इय सामरिथिय कहिओ, सुमित्रो जणुसीहं अच! जह अज्झ ।
गुणहरकुमररस अहं, रज्जं दाऊण पडवइओ ॥ ४५ ॥
धवलहराउ निवडिओ, इअइ सुमित्र नीह भीयाए ।
युथुकिथं च वाम-कामेण अकमियमाहिलयं ॥ ४७ ॥

यशोधरा प्राह—

ययस्स विघायकए, दाउं कुमररस रज्जमित्तरियं ।
मियइह समणलिंगं, (राजा) एवं जं आणुवइ अंभा ॥ ४८ ॥

यशोधरा—

निवडसुनिमित्तं पुण्णं, ज नथललेयरजिए बहू हण्डिउं ।
कुलद्वयचक्षणं, करहि तं संतिकरुमं ति ॥ ४९ ॥

राजा—

जियघाया य लु संनो, हहा कहं अच ! ने समाहडा ।
जं धम्मं ले संनो, सो पुण्ण धम्मो द्यामूलो ॥ ५० ॥ (ध० २०)
(अभयदानकथनम्—अभयदासं शब्दं प्रथमभाग ७०६ पृष्ठ
दृश्यम् ।)

नं अंभ ! संतिकरुमं, ने जिय स्वयंस्व स्यादणुममं ।
जं अहयं पि पर-स्स नय विनियजए पाव ॥ ५७ ॥

यशोधरा—

पुत्तय ! परिणामवसा, पुंनं पावं च होइ अहवावि ।
वहादगगानिमित्तं, पावं ए पु कोरए इथ ॥ ५८ ॥

यत उक्कम्—

पावं पि हु कायव्यं, बुडिमया कारणं गणनेण ।
तह होइ किं पि कज्जं, विसं पि अज्झ ओसहं होइ ॥ ५९ ॥

राजा—

जह वि परिणामवसओ, पुंनं पावं हवेइ जीवाली ।
तह वि य जयेनि सन्ना, परिणामविमोहिमिच्छुता ॥ ६० ॥
ओ पुण्ण हिसाययणे-सु बहू नरस नणु परीणामो ।
उड्डो नय तं लिंगं, होइ विसुद्धस्स आंगस्स ॥ ६१ ॥

किंच—

पुत्तमित्रं पावं जिय, सेवनां तं फलं न पावेइ,
हालाहलविमोहि, न जीवई अमयबुद्धी वि ॥ ६२ ॥
नय तिहुयण वि पावं, अज्झ पाणाइवायओ गरुयं ।
जं सत्वे वि य जीया, सुहंसिणो पुक्कलीक य ॥ ६३ ॥
वहादगगकए वि हु, जीवदया येव अंभ ! कायव्वा ।
आदगगमाइ सव्वं, जं जीवदयाफलं नूणं ॥ ६४ ॥

तथाहि—

जं आदगगमुदगमपण्डितं आणुसरत्तं कुंढं,
कवं अण्डिकवमुज्जलतरा किंती धणं सुवणं ।
दीहं आउ अवंचणो पांरयणो पुत्ता सुअना सया,
तं सव्वं सत्तावरि वि जए नूणं दयाए फलं ॥ ६५ ॥
वयणुकलहेण इमिणा, अलं ममं जिय करुणं न वयणं ।
इय ओपिरी नरयइ, जसोहण धरइ बाहाए ॥ ६६ ॥
ततो निंवां वि चिंनइ, एगसो अंभवावयणुलोवा ।
अज्झना जीववहा, इथ मयं किं तु कायव्वं ॥ ६७ ॥
अहवा वि अरदुरंता, गुरुयणामिलावओ वि वयमंभो ।
ता अकालं पिहणिय, रक्किण्यो पाकिण्यो इयिह ॥ ६८ ॥
इव चित्तिं निवइणा, पकडिं मंडलगमइणं ।

तो हाहारव मुहला-इ तोइ धमिओ भुयावेओ ॥ ६९ ॥
मणिओ य पविषंके, वच्छ ! अहं किं तु जीविहं पच्छा ।
माइवहो येव इमो, ता तुमए वयसिआ इथ ॥ ७० ॥
इतो य कुक्कुडणं, कुइयं सुमित्रो य नीह नरसहो ।
भणियं य वच्छ ! निहणु, एवं जं अरिथ इह कणो ॥ ७१ ॥
एरिसकज्जे पणए, जस्स सरो सुमए नयं हण्डिउं ।
तण्डिबिं अहवा, करिज्ज ससमीहियं पुरिसो ॥ ७२ ॥

राजा—

हे माय ! कायमणवइ, जोगहि हणं न जीवमज्झमं ।

यशोधरा—

अइ एवं पिदुमयं, पि कुक्कुडं हणु ता यच्छ ! ॥ ७३ ॥
तो माइनेहमाहिय—मणु संछुअनाणुनयणु ।
अणुणीवयणं रुआ, पडिपणं गयाववण ॥ ७४ ॥

यथा—

बहुयं पि हु विआणं, नारसयं होइ निययकज्जमि ।
सुदु चिं वृत्तालं, न पिच्छए अणयं लच्छा ॥ ७५ ॥
नरमाहवयणपरि-गिण्डिं सिंपीहं भांति निमविओ ।

पिदुमयनं वच्छा, अमोहराए समुषणो ॥ ७६ ॥
सा वि नओ निवसहिवा, गंतं कुलद्वया परं भणइ ।

इय कुक्कुडणं नूमिय, मह सुयकुसुमिहारा होउ ॥ ७७ ॥
अह नारपरिणं, निवेल आंमणा स कुक्कुडं वदिओ ।

भक्कसु एवं मेमं, नि ओपए नण पडिमाणं ॥ ७८ ॥
वरमं ! विसं मुनं, नउ मेमं नरयं दुमहदुहउं ।

तसजीववहुपणं, पुरगं अणुइविमं ॥ ७९ ॥

ततो अजोधराए, अजोहराए य पंथिओ वाढं ।

पिदुमयनं वच्छा-स्स नरयं भुंजए मेमं ॥ ८० ॥

अह वीयइणं कुमरं, रज्जं मंडावय जाव पवइही ।

ता वीयइ भणिओ, पडिवालसु देव ! अज्झ दिणं ॥ ८१ ॥

पवइहमं पि सुए, अणुहावनें अज्झ ! पुनरज्जसुहं ।

चिंनइ निवो इमोए, किमिणं पुव्वावरविउं ॥ ८२ ॥

अहवा चयइ जियंते, मयं पि अणुमरइ कावि भतारं ।

विसहरगइ वंके, कां जाणु वारयमिथीए ॥ ८३ ॥

ता पिच्छामि किमसा, करइ ना भणइ दिवि ! इय होउ ।

सा चिंनइ अइ न इमं, अणुपवइहं तओ मच्छ ॥ ८४ ॥

होही महं कलंको, कहमाव वावाइए पुण्ण निवमि ।

वालसुयपालणकए, अणुणुमरंती इ वि न दांनो ॥ ८५ ॥

इय चितियं सा रज्जो, नहसुली-मंडिं विनं देइ ।

भुंजंस्स नओ सो, आओ विहलं घलो भांति ॥ ८६ ॥

नाओ विसपणो, आहुणं विसविवायमा विज्जा ।

विज्जावणं नहु सुं-वरं नि चिंनिणु अह दिवी ॥ ८७ ॥

सोयभरज्जो इय, धसं ति निवइहं नरवरस्सुवरि ।

गलअणुदुपणो-ण इणुइ नियं परं पावा ॥ ८८ ॥

अह अहुज्झाणपरो, काया मरउंते सिंघंसेलंमि ।

आओ मऊरपाओ, गहिआ चयनामवाइण ॥ ८९ ॥

मंदावाडियगामं, चंडतसारस्स दिअओ तंणं ।

सणुयगपथणं, सो तं लिक्कवइ नहुकलं ॥ ९० ॥

बहुविहयणा मलय, सच्छइ बहुपिच्छमारमणो ॥ ९१ ॥

सो पाहुंते ति तंणं, पडुविओ गुणहरनिवस्स ॥ ९२ ॥

इता अजोहरा वि हु, सुयमरणुपणअहुकाणपरा ।

तद्विनये च मया, धनउते कुक्कुटो जाग्रो ॥ ६२ ॥
 कोवि जयपथवर्गा, तत्पुरपङ्कण य गुणहरस्त्वय ।
 कोमलियं नि पद्विभो, पत्ता न समगमुपनिवर् ॥ ६३ ॥
 वरगङ्गसुखपालासं, समपिया निवहणा पाद्विभु ।
 रघो अहं हृद-सि तयि पालो न जल ॥ ६४ ॥
 कालकर्मण मरिउ, ते दो वि दु दुप्यवसनामवणे ।
 जाया पंसयमुपेगा, अन्तु न भक्तिऊ मया ॥ ६५ ॥
 त मीणसुसुमारो, जाया सिप्या नहं मउकमि ।
 पविस्त्रिय नहं कण्वि, कयावि मेसासिणा निहया ॥ ६६ ॥
 तो उज्जिणपुरिप, मेसा वृणले य न समुपप्रा ।
 पारद्विपसलेण, गुणहररत्ना कयावि हया ॥ ६७ ॥
 तत्थेय पुणो जाया, मेसा महिना य गुणहररनिवेण ।
 अहंमेसलालुपेण, किञ्चण हयाविया कया ॥ ६८ ॥
 भवियव्यावसणं, पुणरवि तत्थेय ते विसालाए ।
 मायंगपाइयंमो, उवयन्ना कुक्कुडोङ्गमे ॥ ६९ ॥
 तीए कुक्कुडियाए, दुद्विचरालिण सज्जमाणीए ।
 भीयाह अङ्गदुगं, परिगालियं कयवस्सुवरि ॥ १०० ॥
 हसो य तेसिमुवरि, हंरीए कज्जो परिद्विभो ।
 तस्सुद्धाए कमला, कुक्कुडोपाया पुंन जाया ॥ १०१ ॥
 तेसि पिङ्गाह चंद-चंदमा धवलयारं जायारं ।
 चूला य सनुभूया, सुयमुहमुंजङ्गागममा ॥ १०२ ॥
 कयावि कालन-म-लंनलवरंण इम निपऊण ।
 उवयोमा स्मिललण्यं, ति काउ गुणहरननिन्दस ॥ १०३ ॥
 भणियं निवेण नलवर, जत्थ अहं जामि तत्थ तुमए वि ।
 एए सह आणिया, इमा वि पञ्चाह एयं ति ॥ १०४ ॥
 महुसमयंमि प-द्वि, अनेउर-जुओ निषा पत्ता ।
 कुसुमायरआगमं, कुक्कुडं गदियकालो वि ॥ १०५ ॥
 तत्थ य कयलीहरम-उक माधवीमंडव ठिओ राया ।
 कालो असोयविही-इ तत्थ पिङ्गाह मुण्णिवरं ॥ १०६ ॥
 सं तण भावसिद्धियं, ति धेदिओ तस्स मुण्णिवरेणावि ।
 दिन्ना य धम्मलाभो, संपाडियसयलसुहलामो ॥ १०७ ॥
 तं दंदुप गहउव-तकंतकं पसन्नसहवथं ।
 हिट्ठा भणइ तलारो, भयं । को तुज्ज धरमु ति ॥ १०८ ॥
 साहइ मुणी महायस, अमेससत्ताण रक्खणं सयं ।
 इक्कु ऋण्य इह धम्मो, आहण विभागओ उ इमो ॥ १०९ ॥

तथाहि—

जीवन्य सच्चवयणं, पवधणपरिवज्जं सया वंम ।
 सयलपरिगहज्जाओ, विवज्जं रयणिभक्तस्स ॥ ११० ॥
 बायालीसेसण्णो-ससुज्जविहस्स भोग्यं विहिता ।
 अण्णविहवविहारो, सारो धम्मो इय जहंण ॥ १११ ॥
 अण्ण तलवरो पुण, गिहत्थधम्मो केहसु म भयं ।
 परउवयागिक्खणो, मुणीवि जणइ तओ एव ॥ ११२ ॥
 अरिहं देवो गुरुणो, सुसाहुणो जिणमयं मह पमाण ।
 इय सम्मत्तपुरस्सर-ममाहं वारस्स थयारं इह ॥ ११३ ॥
 संकल्पानिरवराहा, बुद्धा निहा नम जिजा न हंतव्या ।
 कन्नालिआह पमुहं, धूलमलीयं न वलव्यं ॥ ११४ ॥
 कलकण्णहोभारं, कारकमदिन्नं न घत्तव्यं ।
 परदारवरीहारो, अहयावि सदासंतोमो ॥ ११५ ॥
 वज्जचम्पारपरिगह-परिमाणं माणवेहिं कायव्यं ।

किञ्चो नयनविनासु, अंघरी सवहीरिउं लोहं ॥ ११६ ॥
 महुसंसारंभाया, कायव्या विगहपमुहपारंसेणा ।
 उहसनिउण्णथेडो, वज्जयव्यो अहपथेडो ॥ ११७ ॥
 समभायो सामयं, वणिण्णं तं सयावि कायव्यं ।
 देसावगाविणं पुण, सयलवयाणं वि संकिञ्च ॥ ११८ ॥
 देमे सव्ये य बुद्धो, ससति पालहव्यं विदेव्यं ।
 साहण सुद्धाणं, भणीए संविभागव्यं ॥ ११९ ॥
 एयं बुवालसविहं, गिहधम्मं पाणिणो विदियविहिण्ण ।
 कमसो विसाहियं क-म्मकयवरं जेनि वरमयं ॥ १२० ॥
 नं साउ भणइ कालो, भयं । एयं करमि गिहधम्मं ।
 किंतु कमागयमेयं, हिंसं संज्जिमो नो वइउं ॥ १२१ ॥
 वागगइ तओ साह, जह एयं नो ववसि भो भइ ।
 इय कुक्कुडिमुहं पिथ, नो लाहिमि भव अण्णयवरं ॥ १२२ ॥
 सं आह कइमिमहि, जीववहं अण्णइउं बुद्ध पनं ।
 तो मूलाओ कइया, मुण्णिणो तेसि भवो एव ॥ १२३ ॥
 सुयज्जणी निहिंसाणा, पसयअरी मीणसुसुमारो व ।
 मेसलुगलो य मेसय-माहिंसा कुक्कुडज्जुगं जाव ॥ १२४ ॥
 तेसि निमुणिय अगाण्य, बुद्धदाहिं विमुद्धसंवंगो ।
 पमणइ भणीए व-उपायाओ यासिओ द्विय ॥ १२५ ॥
 भयं । मं निम्मागसु इमाउ भयंममकूवकण्णओ ।
 गिहधम्मवरणाए, निपप्राए गुणणेहि ॥ १२६ ॥
 तो साहुला नलवरो, सावयधम्मस्स भायणं विहिओ ।
 पञ्चपरामिट्ठमे, निधमे नहय सिक्खावम्रा ॥ १२७ ॥
 अहं तदि कुक्कुडि वि, नं मुण्णिवयणं कुंउं सुणंतेहि ।
 पनं जाइसरणं, नहव गिहधम्मवररयणं ॥ १-८ ॥
 अहनिम्वयपराहं, संविधम्मणेहि हरिसविथसहि ।
 महया महया सहे-ण कूर्यं नं सुयं रत्ता ॥ १२९ ॥
 उअ मह सरवेहिंनं, जयावलि निययद्वियमिय भाणुंउ ।
 नरवइणा इगइ सुणा, त दोवि हया गया निहणं ॥ १३० ॥
 गंधं जयावलीए, पुनत्ताए सुनिन्दनजिओ ।
 तेसु वयन्ना एगं, वीओ पुण पतिभावेण ॥ १३१ ॥
 गंधमुपाया देवी, हसनापारणामिवरिहिया सुहिया ।
 जिणपवयणसवणमहं, संजाया अण्णदाण्णइ ॥ १३२ ॥
 नीसंसजीवअभय-एणपउणो य डाहलो लीमे ।
 नयं पयंउउ अमा-रि घोमणं पुरिओ रत्ता ॥ १३३ ॥
 कालकर्मण देवी, पसवेइ जुगललिणं वज्जमुगलं ।
 तो कारवियं नयं, निवेण वज्जवणं गदयं ॥ १३४ ॥
 अह वारसंमि दिवसं, ठवियं कुमरस्स अभयइ नामे ।
 कुमरीए अभयमइ, ति दोवि वहंनि सुद्धसुहमा ॥ १३५ ॥
 निम्मलकलाकलाया, कमेण जुवणमणु नरं पत्ता ।
 ता इहुतुद्विचिणे-ण राहणा विनियं एव ॥ १३६ ॥
 सामंताहसमकलं, जुवरज्जव ठवेमि कुमरमहं ।
 कुमरीइ कवविजिया-उमरीइ कागमि वीवाहं ॥ १३७ ॥
 इय विमिऊण-पत्तो, पारिजकए मिराममारामं ।
 छिओ य सुगदियवणे-व पिक्खए सयलविस्सिक्खं ॥ १३८ ॥
 ता नय निलयतठवर-तलोमि कंक्खणिं-व निक्खं ।
 नासग्गनिधियण्यो, सुदंत्तमात्रा दुषी विट्ठा ॥ १३९ ॥
 हा अवसउणु ति-ण्यं-पिऊण कुक्खिणं भूमिगाह ॥
 सुविंवरकायव्यं, सुवुक्खिणपेठकाः ॥ १४० ॥

असितकर्मदवाहा, उगगाहा हरिकण्ठकजडसर्गः ।
 अन्नकामाजडीहा, ते पत्ता मुलिसमोचने ॥१४१॥
 अलिरजलनं च तबसा, निचे तं ददुडु निष्ठा आया ।
 साक्षा ओलहिमरम-गजउगगरा विसद्व ॥१४२॥
 काउं पयाहिकलियं, अलप्यमाहणो मुखिबरस ।
 बरये पडियं मडियल-मिलंतमडलि सुखयवं ॥१४३॥
 तं ददुडु वेलयचिचो, चित्तह राया बरे इमे सुखया ।
 न उल अहं ओ अकुसल-कारी पयस व मे मुखिस्त ॥१४४॥
 अह निवहवालमिचो, सिद्धिसुभो नामओ अरिहमिचो ।
 जिहमुखिपचयणभलो, मुखिनमण्यं तदि पतो ॥१४५॥
 नाओ य तेष मुखिबर, उबसगपरो निवस्तऽभिण्याओ ।
 मणियं च देव । किमिणं, सचिसायं आह राया वि ॥१४६॥
 ओ मित ! अलाहि मंम, बरियणं पुरिससारमेयस्त ।
 इयरो वि भणइ मा दे-व । एरिसं वयसुमुखवसु ॥१४७॥
 सडु ओयरसु तुरंगा, भववंतं धीमो सुदंतमुखि ।
 मुवसुचुरियं बरियं, इमस्त किं देव ! न सुयं ने ॥१४८॥
 अह संभंतण मिये-ण पभणियं कडसु कडसु ओ मित ! ।
 सुपुरिस कहावि जा या-व तिमिरहणिकसुरपहा ॥१४९॥
 ओह अरिहमिचो, कलिंगपडुअमरदतनवरहणो ।
 पुत्तो आसि सुत्तो, राया नापावदायमई ॥१५०॥
 तस्त य कयावि खोरो, उवभीओ तलबरेण भणियं च ।
 देव ! इमो बदनरं, वाथाय मुखिय अमुगमिहं ॥१५१॥
 मणिकणगरयणधुआ-य माह बहु गिरिहउं च गच्छंतो ।
 अउहेहि अज पतो, संपह देवो पमाणं ति ॥१५२॥
 तो धम्मसरथपाटी, अवराहं कडियं पुच्छिग राजा ।
 एयस्म को णु दंडो, तेहि वि एवं समुज्जवियं ॥१५३॥
 करवरणसयणणण, पुडवमिमो अरिहए वंठे खेव ।
 तं सोउ चित्तह निवो, धिरत्थु एयस्त रजस्त ॥१५४॥
 जीवहह-अलियभासण-अजिअगिहण-अवंभवेरा ।
 आसवद्वारा दारा, च कुगइणो जय वड्ढंति ॥१५५॥
 रज्जे तमां सुदत्तो, उविउं आणु नामजामयं ।
 पासे सुहम्मगुणो, विक्कं गिरहइ इमो साह ॥१५६॥
 अह उत्तरियं तुरियं, तुरयाओ हरिसिओ महीनाहो ।
 नमइ मुखिदं तेषवि, दिओ से धम्मलाभु ति ॥१५७॥
 तं ददुडु साहुकं तव्वयणं सवणसुहयं सुखिउं ।
 लजाभरोण्यमुहो, अणुनावा चित्तह नरिदो ॥१५८॥
 कडकडमि नरिय सुखो, रिसिआयणववसियस्त इह मज्जं ।
 इमिणा अणिणा ता लडु, लुणामि कमलं च नियमडलि ॥१५९॥
 इय आवंतो हुत्तो, मुखिणा मणुनाणिणा महाराया ।
 चित्ताह अलमिथीय, अं आयवहो वि पडिसिओ ॥१६०॥

आह च—

आविपजिअवयणालं, समसरहियाण नरिय उ विलेसो ।
 अण्णालोमि परंम य, तो बजे पीडमुमओ वि ॥१६१॥
 नय अहं पावकलं-क पंकपकालाणकणमं राय !
 जिहवरपणीयपचयण-वयणालुलुलुवारि विणा ॥१६२॥
 अहं-हंयपगयामिप्पा-य कडणओ रंजिओ मिलं राया ।
 हरिसं-पुणनयणा, नमिउं विक्कव मुखिबरं ॥१६३॥
 अयवो ! किं पच्छिक्तं, इमस्त पावस्त घोयणसमयं ।
 मुखि-आदि मियाअवि-अणो पडिक्कअसो ॥१६४॥

इत्थ नियाणं मिच्छ-ससंगयं पावहउ अआणं ।
 तं चक्का ठियाणं, भावाणं, अलहा गहणं ॥१६५॥
 तुमए वि चित्तिं निव ! अवसउणं समणओ इमो विद्धो ।
 अवसउणं च इमं, निमित्तमपेक्कवसियं भइ ! ॥१६६॥
 अह किर एतो चिक्कण, मलमलनणु सिण्णणपरिक्कमि ।
 सोयायारमिक्को, परवरभिक्कोयजीवि ति ॥१६७॥
 ता मज्जन्थो हाउं, अणुमेगं मालवेस ! निस्सेणु ।
 मलमलियणं मल-त कारणं नो अज्जो भणियं ॥१६८॥
 प्र० २० ।

किं—

आत्मा नदी संयमनोयपूर्णा,
 सत्यावहा शीलतटा द्योमिः ।
 तत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र !,
 न वारिणा शुध्यति चात्मरात्मा ॥ * ॥
 अक्कोडियवयनियमा, गुत्ता गुत्तिदिया जियकसाया ।
 अइ सुउ वंभवेरा, सुइणो इतिणो सया नया ॥१७२॥ च० २०
 सत्यं शौचं तपः शौचं, शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 सर्वभूतदया शौचं, जलशौचं च पञ्चमम् ॥१७६॥
 आरंभनियतस्त य, अपाहवजस्त उभयलोए वि ।
 भिक्कोवजजीविणतं, पंससियं सयसत्तेसु ॥१७७॥

उक्क च—

अवधूतां च पूर्णां च, मूर्खादौः पतिनिन्दिताम् ।
 वरेष्माधुकरं वृत्तिं, सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥१७८॥
 वरेष्माधुकरं वृत्ति-मयि प्रान्तकुलादपि ।
 एकान्तं नैव भुञ्जीत, बृहस्पतिस्मादपि ॥१७९॥
 एवं च गुणधर्माय, नित्यसाधं वि मंगलं समुत्तमं ।
 गुणहर नरनाह ! कहे, अवसउणणं ते गडियं ॥१८०॥
 एमाइ सुणिय राया, अइहिडो नदुदुडुमिच्छन्तो ।
 मुण्णनाहं पयलग्गो, कामाव नित्यमवगाहं ॥१८१॥
 भणइ मुणी वि नरेसर, इहहमिणं संभंणं कयं ।
 नणु कमियं खव मए, कंति चिय अं समणधम्मो ॥१८२॥
 नरियहु मुखिबरनाण-स्त अविस्सओ इय विचिनिउं रजा ।
 तायस्त अजियाए, गडिविसेसं मुणी पुट्ठो ॥१८३॥
 मुखिणा वि पिट्ठुककुड, वडमूलो तेसि सयलसुत्तं ।
 कडिओ जयायलीग-अ संभयवचपरंतो ॥१८४॥
 तो चित्तिं निवइणा, अहह अहो महलियाण कूरत्तं ।
 हो मोहस्त गुरुतं, अवस्त वि ककुलुणीयत्तं ॥१८५॥
 अइ संति मिमिसे पि हु. विहिओ पिट्ठमयकुक्कुडवहो वि ।
 तायजियाण आओ, एवंविहदारुणविवागो ॥१८६॥
 हा अहयं किह हाहं, निरत्थयं जणु जियनिया वडिया ।
 अहकोहलोहमोहा, अभियुयचित्तेण निच्छं पि ॥१८७॥
 ता नृणं गंतव्यं, सरसरलेणं पडेण नरयमि ।
 नरिय हु इत्थं उवाओ, अइवा पुच्छामि भयवंतं ॥१८८॥
 अह मुण्णं निवडिययं, अह मुणी सुणसु नरयर ! उवाये ।
 मणवयणतणुसुद्धा, जिहिसंजम्मपडियत्तो ॥१८९॥
 मिच्छी पमोय कडणा, मज्जन्थे संववथि कायसं ।
 नीसिसजियगुहाडिय, किलिस्समाणा विणीएसु ॥१९०॥
 एवं काउं सज्जं परिपालियनिरहयवयनियमा ।

निहृषियश्रुदुकम्मा, परमपथं जेति अचिरेण ॥ १६१ ॥
अहं नुद्धा भण्णनिवा, भयं ! अहमविषयस्स किं उचिओ ? ।
वागवहं गुरु नरवर !, ओओ को नाम उचिउत्त ॥ १६२ ॥
तो रत्ता नियपुरित्ता, बुत्ता भो भो कंहह मंतीणं ।
जह देवाणुपिपहिं, कुमरो रज्ज भित्तलत्वा ॥ १६३ ॥
नय कायत्वा खेओ, गंहमि दिक्खं सुदत्तगुरुपासं ।
तेहि वि तहव कहियं, गंतुणं मांतपमुहाण ॥ १६४ ॥
ने भभेता मव्व, अंतउत्तिआउ कुमरकुमरोओ ।
सेमो परिणत्ताओ, तथा ५५गमं लहं पत्ता ॥ १६५ ॥
मेहणितलामणत्थं, विच्छांइयल्लुत्तचामराडावं ।
कहकहावि नवें नाउ, सगमयं ने भणंति इमं ॥ १६६ ॥
गयडाडु व्व भुयंगा, वाराज्जुड व्व मत्तमायंगा ।
सांहा व्व पंजरगओ, किं भायासि रज्जभट्टु व्व ॥ १६७ ॥
तो रत्ता मव्वसि, सुणिययणं साहियं निगवसेसं ।
तं सुणिय जाहसरणं, संजायं कुमरकुमरोणं ॥ १६८ ॥
संवगमाविपहिं, भवउत्तवंगेहि तेहि उल्लवियं ।
ताय ! अलं अम्हाणं, भोगहिं भोगिमीमहिं ॥ १६९ ॥
गिगिहस्सामो अम्ह, वि तायपाण्हि सज्ज समणभावं ।
पांडिमणियं नरवहणा, मा पांडियं कुण्ह वच्छ ॥ २०० ॥
तो विजयवम्मनियमा-इण्णज कुमरं ठवियु रज्जभरं ।
जियनाहव्वेपुत्तं, काउ अट्ठाहिंयामहिंमं ॥ २०१ ॥
कहियअंनेउरपु-त्तपुत्तिसामंमंतिमाइजुओ ।
गिगहहि सुदत्तगुरुणो, पासं गुणहरनिवा दिक्खं ॥ २०२ ॥
कारुअसुपुत्तणं, विअत्तां कुमर साहुणं स्री ।
नयणावलं पि भयं !, नित्थासु भवसमुदाओ ॥ २०३ ॥
भण्ण गुरु करुणावर !, सर सेपहं कुटुवाहिंविहुरतण्ण ।
अच्छिअमच्छया जा-त्त पांगया लायपरिभूया ॥ २०४ ॥
परिअणुत्तकह-उत्ताणवत्ता वज्जतहयनराओ ।
अरदीहरसंसारा, धम्मस्सुच्चिया ने थयं पि ॥ २०५ ॥
तो गुरुवेरगगओ, चरणं पालिनु अभयइसाह ॥ २०६ ॥
तह अभयमई समयी, जाया देवा सहस्सारं ॥ २०७ ॥
इत्थेव भरहल्लिते, खिल्लं इव करिस्सपहिं कयसेहि ।
सेकयनिकेयं वर, सिरीह पुरमत्थि सायं ॥ २०८ ॥
विणयंधरा धरो इव, सुपट्ठा सफलओ निवो तत्थ ।
लच्छिमई तस्स पिया, पियामहस्सेव साविती ॥ २०९ ॥
अह सो भयरहजीवा, तत्तो चविऊण तीह उयरंमि ।
मुत्तामणि व्व सुती, पुंडसु चित्तो समुपपओ ॥ २०९ ॥
पांडुपुत्तं दिण्णं, सुसुमिण पिस्सुणियसुअपम्यारं ।
सा पसवहं मलयमहिं, व्व चव्वणं नेदणं परमं ॥ २१० ॥
नाऊण इमं गया, पियंययादासचडिययओ ।
कारिहं हट्टुमुट्ठा, नयरं वज्जवणं पवं ॥ २११ ॥

तथाहि—

सुभंति भूति पुरमुत्तियारं, दान्णं महंति पवत्तियाइ ।
निरुवम किज्जहं हट्टुमोहं, नत्थंति पउर पाउल अस्सोहं ॥ २१२ ॥
आवत्तिवहुयज्जण अक्खवत्त, गायंति कुलवड्ढ कमलनित्त ।
तहि पड्ढि नगारिय भट्ट वज्जुमीसंति ठाण्णदण्णिमं नह ॥ २१३ ॥
वज्जंति हु धरि धरि तारणाइ ।
साहिज्जहं वरत्तथा मुहाइ ।
उत्तिअज्जं ज्वहमुत्तलसहस्स,
२१४

ठाविज्जहि कंचणपुअ कलस ॥ २१४ ॥
एवं भूमिपण्डु जम्म महामहु,
कारिय दस दिवसरं नयर ।
तउ कुमर मणोहक नासु,
जसोहक संठावर अइहरिसभारं ॥ २१५ ॥
सो वट्ठो नवनव, कलाहि नवससहक व्व पइदिवसं ।
जाओ य जुव्वणत्थो, जसधवलियसयलत्तिसिवलत्तो ॥ २१६ ॥
अह अत्थि कुसुमनयरं, ईसाणो इव तिससिपरिकलिओ ।
ईसाणमेण राया, विजया नभेण मे देवी ॥ २१७ ॥
सो अभयमई जीवो, सगमाओ चावय तो उयरंमि ।
वग्धूया संजाया, विणयवई नाम विक्खाया ॥ २१८ ॥
पत्ता य तरुणभावं, सयंवरा पलिया नत्तिंण ।
बहुभउच्चउगरसहिया, कुमरस्स जसोहकस्स इमं ॥ २१९ ॥
विणयंधरस्स रत्ता, य धुमुप नयरवाहिउज्जाण ।
आवासिया य एसा, विवाहदिवसे य अह पत्तं ॥ २२० ॥
लच्छिवई पमुहहिं, कुमरो मण्णयणकलसयलसेहि ।
मज्जाविओ विलेयण, वत्थाहरण्णि लंकरिओ ॥ २२१ ॥
आराविओ गइंद, धीरज्जोतं य चारुनमंरहिं ।
निरधरियधवल्लुत्ता, धुवत्तो मागहज्जण ॥ २२२ ॥
निधुरखंधगणं, अणुगमंनेो निवाइलो एणं ।
पइदिसि वि सइहह तुरि-य घट्टकालिओ य जा जाह ॥ २२३ ॥
ता पुरियरुहरवाहिय-नयणेण जसोहरेण कुमरेण ।
कल्लाणसिजिभवेण, कल्लाणगई मुणी दिट्ठो ॥ २२४ ॥
मत्तं पलिसकवं, कत्थं वि मे दिट्ठपुत्तयं ति इमो ।
ईहापांडगमणो, स सुच्छिओ हत्थिअंमि ॥ २२५ ॥
धारिओ य निवडमाओ, पासंइयगमभइसिडुण ।
किं किं ति जेपमाओ, निवाइलो वि य तहि पत्ता ॥ २२६ ॥
वेदनजलपट्टपयण-प्ययाव वज्जयिओ कुमारवरो ।
सुमारयजई पुट्ठा, रत्ता ! किं वच्छ ! एयं ति ॥ २२७ ॥

कुमारः—

ताय अइगिहर संसा-र विलसियं दारुणं इमं एय ।

राजा—

को इत्थं अवसरो भव-विलसियं चित्ताइ तं वच्छ ! ॥ २२८ ॥

कुमारः—

एसा कदा महंती, ता ताय ! कहि पि एगइसेमि ।
उवविसह जेण एयं, केहिमं सयलं निययचरियं ॥ २२९ ॥
रत्तायि तहव कए, कुमरो साहह सुनिन्दवत्तभओ ।
आरम्भं पिडुकुक्कुड-वहज्जाणियकिलसभरवरसं ॥ २३० ॥
नियवुत्तं जाइ, सुमरणपज्जंतयं तयं सुणिय ।
भण्ण निवाइज्जाओ कह, विरसो जियवहविगणो वि ॥ २३१ ॥
ता कयअंजलिबेओ, कुमरो जेण पसीव मह ताय ! ।
आणुमत्तसु चारितं, तरेमि जेलं भयसमुदं ॥ २३२ ॥
पुत्त ! अइनहमाहिय-मई नरिओ कहि पि जा कुमरं ।
न विसज्जहं ता इमिणी, मइरसरं विग्नविग्नयं ॥ २३३ ॥
संसारो बुहंउ, दुक्खफलो दुसह दुक्खकवा य ।
नेहनियलहिं वज्जा, न चयंति तहावि तं जीवा ॥ २३४ ॥
जह न तरहं आरुहंउ, पंके खुत्तो कगी थलं कह वि ।
तह नेहपंकखुत्तो, जीओ नारुहं धम्मथलं ॥ २३५ ॥
लुज्जं सोसं मलणी, वंथं निण्णिमणी व्व लायंमि ।

जीवा तिला य पिच्छुह, पावांति स्मिण्डपडिचइ ॥२३६॥
 दूनाउम्भयमउजाया, धम्मविचरुं च कुलाविचरुं च ।
 किम्पजं जे जीवा, न कुण्णति स्मिण्डपाडवइ ॥२३७॥
 येथवि जाय नेहा, जीवाणे नाय निवुइ कत्तो ।
 नेहक्खयंमि पायइ, पिच्छु पईयावि निव्वाणे ॥२३८॥
 इय सोउ निवा जेपइ, एवमिणे किनु वच्छु । अइमच्छु ।
 ईसाणरायधूया, एसा कह होदिदिचइ ॥२३९॥
 कुमरो भणइ इमा वि हु, साविज्जइ एम वइयरो नाय ।
 साऊण इम सम्मं, कयावि बुउम्भज्ज जिणधम्म, ॥२४०॥
 जुने इमं ति रन्ता, पुगादइसा सेखवइणो नाम ।
 पट्टविआ तन्थ ये, संवेध कइमु कुमरीए, ॥२४१॥
 सा वि हु गेत्तुण खण-ण आयआ भणइ निवकुमारस्स ।
 सिद्धा मणोरहा किह, निवेण पुट्टा इमा आह ॥२४२॥
 वेव ! इआ हं पत्तो, तन्थवे पभणिगया मए कुमारी ।
 एगमणा हाउ खणं, देवाएसे सुगमु भइ ? ॥२४३॥
 नीरंगीपाडियमुही, कयवली चत्तआमणा सावि ।
 आइमसु ति भणेति, पयंपिया मे निवइपुत्ती ॥२४४॥
 इह ईतस्स कुमार-स्स, साहुदेसणवेसण अजेव ।
 आयं जाईसण्णे, सेभरियं पुट्टवचनवगे ॥२४५॥

तथाहि—

आसि चिमात्ताइ निवा, सुरिन्दवत्तो जसोहरपुत्तो ॥
 बुत्त इत्थिभत्ते, वि भत्ति भुच्छुगया कुमरी ॥२४६॥
 खण्णमत्तेणं संप सत्तयणा जपया मया एसा ।
 किमियं ति नीइ बुत्तं, जसोहरा भइ ! इ चव ॥२४७॥
 ता कुमरण व सत्तं, काहउणं जपियं इमं नीए ।
 वीवाहेण अत्ते, जं कइइ कुणउ तं कुमरो ॥२४८॥
 तं सुगिय आगआ हं, एवे कहिए पुगादिण निवे ।
 सठवइ लहुं पुत्तं, मणोरहं नाम नियजे ॥२४९॥
 कुमर जसोहर म्यामे त मेतिअतउरण पारियअओ ।
 सिरिन्दभूइगणहर-पासे दिक्खे पवउजइ ॥ २५० ॥
 अह सो जसोहरमुणी, छउजीवनिकायालणुजुत्तो ।
 दुद्धरतवचरणजले—त जलणनिह्दियदुरियमुमे ॥ २५१ ॥
 गुरुपायपसाय विबु-द्ध सुक्खिमिद्धेत्तसारसव्वस्सो ।
 सव्वस्सोयधिमुक्का, उक्कासचरित्तसुपवित्तो ॥ २५२ ॥
 संपत्तायिरियअओ, पओसरहओ हिओवएसेहि ।
 निग्धागियभयियजणं, उणाडियकेवलं नाणं ॥ २५३ ॥
 पुट्टमूलपगरी, उत्तरपगरीणं आट्टवअसयं ।
 खाविउं निट्टियदुहा, पत्तो अयरामरं ठाणं ॥ २५४ ॥
 विणययई वि हु सव्वं, जगगाईणं कहेवि नियचरियं ।
 रुबुद्धा पवइया, सुगईए भाययं जाया ॥ २५५ ॥
 एवे दुःखपरंपरामसुमतः संकलित्तस्यापि भोः,
 आरम्भेण यशोधरस्स सतने थुवा पुगजम्भसु ।
 दुःखधंसकरी भयाणवतरीं सज्जमेवानस्तुरीं,
 नित्यं जीवधयां हतास्त्रिलभयां भव्या विधत्ताऽक्षयाम् २५६ ॥
 ध० २० ।

सुरिग्ध-अध-पुं० । देशविशेष, प्रा० २ पाद ।

सुरूपा-सुरूपा-खी० । मध्यमरुचकवास्तव्यायां दिक्कुमा-
 रीमहत्तरिकायाम्, आ० म० १ अ० ।

सुरूव-सुरूप-त्रि० । सुविभक्तावयवचारुदेह, सूव० १ ध्रु० १
 अ० २ उ० । खं० प्र० । उत्त० । शोभने रूपं येषांते सुरूपाः ।
 अत्यन्तकमनीयरूपेषु, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । शोभने—
 रूपमाकारो यस्य सः । रा० । शोभनमनिशायि रूपमङ्गप्र-
 त्यङ्गावयवमन्त्रिवशविशेषो यस्य स सुरूपाः । सू० प्र० २०
 पादु० । शोभनाकारं, विपा० २ ध्रु० १ अ० । “एगे सुरूवे” मत्तो-
 ह्तरूप, स्था० १ ठा० । दासिणात्यानां भूतानामिन्द्रं, प्रभा० १ पद ।
 विशिष्टाङ्गावयवमन्त्रिवशसौन्दर्यं, नपुं० । धा० ७ विव० ।

सुरूवा-सुरूपा-खी० । शोभनरूपायां स्त्रियाम्, स० । स्था० ।
 यशोवतस्तूनीयस्य कुलकरस्य पत्न्याम्, स्था० ७ ठा० ३
 उ० । ति० । सुरूपप्रतिरूपयोर्भूतन्द्रयारप्रमहिष्याम्, स्था०
 ४ ठा० १ उ० । भूतानिन्द्रस्य स्वनामख्यातायामप्रमहिष्याम्,
 भ० १० श० ५ उ० । (पूर्वोत्तरजन्मकथा ‘अग्रमहिषी’ शब्दे
 प्रथमभागः १७ पृष्ठ) । मध्यमरुचकवास्तव्यायां दिक्कुमारीम-
 हत्तरिकायाम्, ज० ५ घ० । द्वी० । स्था० । आ० म० ।

सुलट्ट-सुलट्ट-त्रि० । सर्वैः प्रकारैः शोभने, उत्त० १ अ० पा० ।
 सुन्दरं, दश० ७ अ० ।

सुलट्ट-सुलट्ट-त्रि० । सुखेन प्राप्ते, “तुज्जं सुलट्ठं खु मणु-
 स्सज्जम् ।” उत्त० १ अ० ।

सुलट्टिय-सुलट्टिय-त्रि० । अनकलधिषसम्पन्ने, दश० १ उ० ।

सुलभ-सुलभ-त्रि० । सुप्राप, स्था० ।

छट्ठाणां सव्वजीवाणं ख सुलभाई भवति । तं जहा-
 माणुस्सए भवे आयरिए खित्ते जम्मे सुकुले पञ्चापाति केव-
 लिपवत्तस्स धम्मस्स सवणया सुयस्स वा सहइखया स-
 हइयस्स वा पणियस्स वा रंइयस्स वा सम्मं काएण
 फासणया । (सू० ४८५ ×)

‘छट्ठाणां’ त्यादि, ‘वद स्थानानि—वद वस्मिन् सर्वजी-
 वानां’ ना’ नैव सुलभानि—सुप्रापाणि भवन्ति, कृच्छ्रल-
 स्थानीत्यर्थो, न पुनरलभ्यानि, कषाञ्जिजीवानां तन्नाभाप-
 लम्भादिति, तथा—मानुष्यको-मनुष्यसम्बन्धी भवो-जन्म
 स नो सुलभ इति प्रक्रमः, आह च—“ननु पुनरिदमिति दुर्लभ-
 ममाधसंसारजलधिषिष्येष्टम् । मानुष्यं खद्यातक-तद्विज्ञाता-
 विलसितप्रतिमम् ॥ १ ॥” इति, एवमर्थोक्तं अदेषकिंशति-
 जनपदरूपं जन्म—उत्पत्तिः, इहाणुक्रम—“सत्यपि च मा-
 नुष्ये, दुर्लभतरमार्थभूमिसम्भवम् । यस्मिन् धर्माचरणप्र-
 वण्यं प्राप्नुयात् प्राणी ॥१॥” इति, तथा सुकुले-इववाका-
 (का)दिकं प्रत्यायाति—जन्मतो सुलभमिति, अत्रार्थहितम्—
 “अर्थलभोत्पत्तौ, सत्यामपि सत्कुले न सुलभं स्यात् । सत्त्वर-
 णमुणमणीनां, प्राप्तं प्राणी भवति यत्र ॥१॥” स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सुलभबोधिय-सुलभबोधिक-त्रि० । सुलभ बोधिर्भास्तेरे
 जिनधर्मप्राप्तियस्यासौ सुलभबोधिकः । रा० । सुखेन जिन-
 धर्मे प्राप्ते, स्था० । ग० । प्रति० । रा० ।

द्विविहा शेरह्या पञ्चा, तं जहा-सुलभबोधियः चैव ,

दुल्लभमोहिया च ० जात्र वेमाणिषा । (सु० ७६ ×)
स्था० २ ठा० २ उ० ।

सुलभमिक्क-सुलभमिक्क-त्रि० । सुलभा भिक्षा यत्र तत् ।
सुखेन भिक्षालामस्थाने, २५० ४ उ० ।

सुललिय-सुललित-न० । स्वरघोलनाप्रकारेण शुद्धातिशयेन
सलतीव यत्सुकुमालं तत् सुललितम् । गेषगुणभेदे, २० ।

सुलस-सुलस-पुं० । कालसीकरिकसुते, आ० क० ४ अ० ।
आ० चू० । आ० । भोगपुरराजस्य वरुणस्य पुत्रे, ध० २
अधि० । (अस्य 'वरुण' शब्दे वृष्टभागं कथा गता ।)
कौसुम्भधरा, दे० ना० ८ वर्ग ३७ गाथा ।

सुलसद्दह-सुलसद्दह-पुं० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणे देव-
कुरुषु स्वनामभ्याते इदे, स्था० ५ ठा० २ उ० ।

सुलसा-सुलसा-त्री० । श्रेणिकरधिकस्य नागस्य भार्यायाम्,
आ० चू० ४ अ० । आ० क० । आ० म० । कल्प० । ('गजसु-
कुमाल' शब्दे तृतीयभागे ८४३ पृष्ठ कथा ।) सुलसाया
जीवं बन्धे—पञ्चदशं निर्ममम् । प्र० ४ द्वार । सुलसा पो-
डशस्तीर्थकरो भविष्यति । स० । मद्दिलपुरवास्तव्यस्य ना-
गस्य वृद्धपत्नीभार्यायामनीदशकुमारमानरि, अन्त० । सुल-
सा आश्विका—सुलसा राजशुद्धं प्रसन्नजितो राज्ञः संघ-
न्धिनो नागाभिधानस्य रथिकस्य भार्या बभूव । यस्या-
श्चरितमेवमनुभूयंत किल तथा पुत्रायै स्वर्गान्तरन्दादीश्वर-
स्यश्राद्धिनाऽस्यां पारणयति, स च यस्तव पुत्रस्तनह मिथे!
प्रयोजनमिति श्रणिषा न तत्प्रतिपञ्चयान्, इतश्च तस्याः श-
कालेय सम्यक्स्वप्रशंसं श्रुत्वा तत्परिज्ञायां कोऽपि देवः सा-
धुरूपणागतस्तं च चन्द्या बभ्राण-किमागमनप्रयाजनम्,
देवाऽवादीन्- तव शुद्धं लक्षणाकं तैलमस्ति तच्च मे वैद्यना-
पदिष्टमिति, तद्दीयतां ददामीत्यभिगता वृद्धमध्ये, अवतार-
यन्त्याश्च मिश्रं दधेन तद्भाजनमेवं द्वितीयं तृतीयं च चयमश्व-
वां दृष्ट्वा तृष्टो देवाः ह्रात्रिशतं च शुटिका द्वावैकैकां खादे-
ह्रात्रिशत् त सुता भविष्यन्ति, प्रयाजनान्तरं चाहं स्मर्त-
व्य इत्याभिधाय गताऽस्तौ, चिन्तितं चानया सर्वोभिरपि
एक एव मे पुत्रो भूयादिति, सर्वाः पीता आहूता ह्रा-
त्रिशत् पुत्राः वर्जितं स्म जठरमर्गश्च ततः कार्यात्सर्गम-
करोन्नागतो द्यो निवेदिता व्यतिकरो विहितो महोपकारो
जाता लक्षणधरापुत्रगण इत्यादि । स्था० ६ ठा० ३ उ० । आ० ।
(अग्रे च कथाखण्डे 'प्रेणिय' शब्दे वक्ष्यते ।) (सा ह्यश्व-
परिवाजकसमुच्चो उपलभ्यापि न स्वमोहं गता इति 'अश्व' शब्दे
प्रथमभागे ११२ पृष्ठऽप्युक्तम् ।)

सुलसुलायंतं(सपुड)सोड-सुलसुलसमानमांसपुट-त्रि० ।
सुलसुलभूतं मांसपुटे क्षति, तं० ।

सुलिङ्ग-सुलिङ्ग-त्रि० । संबद्धं, जं० १ वक्ष० । सुष्टने, औ० ।

सुली-देशी-उल्कायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ३६ गाथा ।

सुलहजीवि(ण)-सुरूक्षजीविन्-पुं० । सुद्धं कृतमन्त्रप्राप्तं
बलवत्सकर्म तत्र जीवितं प्रायश्चार्यं कर्तुं शीलमस्यास्ते

सुरूक्षजीवी । अन्तप्राप्तावभिक्षि, सूत्र० १ भू० १३ अ० ।
सुलोयणा-सुलोचना-त्री० । सुनयनायाम्, मानगिण्ड उदा-
हृतस्य गुणचन्द्राभिधानस्य कौटुम्भिकस्य गृहियाम्, पि० ।
वासववृषतेर्दुहितरि, ध० २० १ अधि० ।

सुवह-सुवह-न० । पष्ठद्वयलोकाविमानभेदे, स० १३ सम० ।

सुवत-स्वपत्-त्रि० । शयानं, वृ० २ उ० ।

सुवग्गु-सुवल्गु-पुं० । मन्दरस्य पश्चिमायां शीतोदाया महा-
नद्या उत्तरचक्रवर्तिविजयक्षेत्रयुगले, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।
सुवल्गुविजयः खड्गपुरीराजधानीगम्भीरमालिनी अन्तर्नदी ।
जं० ४ वक्ष० ।

दो सुवग्गू । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सुवच्छ-सुवत्स-पुं० । कुरङ्गलाक्ष्यनगरीयुद्धविजयक्षेत्रयुगले,
स्था० २ ठा० ३ उ० । जम्बूमन्दरपूर्वे शीताया महानद्या द-
क्षिणचक्रवर्त्तियुगले, स्था० ८ ठा० ३ उ० । " सुवच्छं विजय
कुडला रायहार्गा तत्तजला अजंरं गे । " जं० ४ वक्ष० ।

सुवच्छा-सुवत्सा-त्री० । अघोलोकवास्तव्यायां दिक्कुमा-
रीमहत्तरिकायाम्, स्था० ८ ठा० ३ उ० । मन्दरपर्वते नन्द-
नवनस्य रजतकुट्टवर्त्तिन्यां देव्याम्, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।
ऊर्ध्वलोकवासिनां दिक्कुमारीमहत्तरिकायाम्, जं० ४ वक्ष० ।
आ० । आ० म० । आ० चू० ।

सुवद्धिय-सुवर्तित-त्रि० । सु-श्रान्तशयेन वर्तितं सुवर्तितम् ।
चतुर्लोकते, तं० ।

सुवर्ण-सुवर्ण-न० । पीतकान्तिहेमनि, ग० । कनके, ध० २
अधि० । उपा० । उपा० । घटितं हिरण्यम्, अघटितं सुवर्णं,
आ० म० १ अ० । कल्प० । आ० । सूत्र० । पं० व० । प्रज्ञा० ।
मानं च कार्यागिर्यगं, जं० । 'पांडिस्वर्णा' शब्दे एकस्मिन्प्र-
तिस्वनायां सुवर्णप्रतिस्वना, नि० चू० १ उ० । अश्रांतिशु-
आप्रमाणं कनकं, ध० २ श० ४ उ० । तं० ।

अथ सुवर्णगुणानाह—

विमघाह रसायणमं-गलत्थविष्णु पयाहिणावते ।

गुरुं अडम्भकुच्छे, अट्ट सुवर्णे गुणा होति ॥२२॥

विषयानि-गरलदोषहननशीलं सुवर्णं भवति रसायनमङ्ग-
लार्थविनीतं कर्मधारयपदे तत्र रसायने व्यस्तमन्तं मङ्गला-
र्थं मङ्गलप्रयोजनं विनीतमथ विनीतं, कटकक्यूरादिष्वविश-
पैः परिणमनात्, तथा प्रदक्षिणाचरन्मांसनापन्नं प्रदक्षिणा-
वृत्ति । तथा गुरुकमलपु-नारत्वात् अदाह्याकुत्स्यामिति क-
र्मधारयपदे तथादाह्यात् अग्रदहनार्थं साग्न्यादेव अकु-
त्स्यम्-अकुत्सनीयमर्कशितगन्धत्वात् एवमष्टौ-सुवर्णे-हेम-
नि गुणा गुणाः-असाधारणधर्मा भवन्ति-स्युरिति साधार्थः ।

परस्मनतयाऽथ साधुगुणानाह—

इय मोहविमं घायइ, मित्रोवमा रसायणं होति ।

गुणभो य मंगलन्धं, कुणति विशीओ य जागो ति ॥२३॥

मगगुसारिपयाहिण, मंभीरो गरुयओ तथा होइ ।

कोहमिणा अडज्जी, अकुञ्जो सह सीलभावेण ॥३४॥
 इति-एवं; सुवर्णवदित्यर्थः, मोहविषे विषकथनस्यापहा-
 रि घातयान-नाशयति केषांचित् साधुर्गति प्रकमः, कुतः?,
 इत्याह-शिवोपदेशाद्-मोक्षनाशनप्रकृत्यात् तथा स एव च
 रसायनमिव रसायने भवति-जायते शिवोपदेशाद्वाजरा-
 मरत्वं तु त्वात्, तथा गुणतश्च स्वगुणमाहात्म्येन
 च मङ्गलार्थ-मङ्गलप्रयोजने वुरितापशममित्यर्थः, करो-
 ति-विधत्ते विनीतश्च प्रकृत्यैव भवत्यसौ योग्य इति कृत्वा
 'मग्न्यान्मार्गि पर्याहृण' 'सि-सूचनात्सूत्रमि' ति न्यायान्
 मार्गानुसारित्वं सर्वत्र यत्साधोस्तत्प्रदक्षिणावर्तित्वमुच्यते
 गम्भीराऽनुच्छेदना गुरुकका-गुरुक इत्यर्थः, तथापि समुच्चय
 भवति स्यात्तथा क्वाधोक्षिना अद्याद्या भवत्यग्निना सुवर्णव-
 त्, तथा अकुञ्जः सकृत्-सदा-शीलभावेन शीललक्षणसौग-
 न्ध्यसङ्गतिर्नाति गाथाद्वयार्थः । पञ्चा० १४ विय० । अर्धतुनी
 यानि धरणाणि एकः सुवर्णः संख्याविशेषः, पुं० । उधा० २
 पाङ्ग० । पाङ्गशर्कमापका एकः । सुवर्णः । स्या० ८ टा० ३
 उ० । शोभनो वर्णः सुवर्णः । प्रतप्तचामीकरचारुदंष्ट्रे, सूत्र० २
 ध्रु० १ अ० । सङ्ग्रेह, त्रि० उधा० त्रि० भवनपतिविशेषः, पुं० । अ० ।
 "पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात्" सुवर्णकुमाराः । प्र० १६४
 द्वार । उत्त० । "बावचरि सुवर्णाण" स० । स्या० । आचा० ।
 सुवर्ण-पुं० । गण्ड, उत्त० १४ अ० ।

सुवर्णकार-सुवर्णकार-पुं० । सुवर्णकरणशिवनि, ज० ३ वत्त० ।

सुवर्णकुमार-सुवर्णकुमार-पुं० । सुवर्णाः सुवर्णाः वा कुमार
 इव कुमारः सुवर्णकुमाराः । भवनवासिद्वयभेदे, प्र० १ पदा
 स्या० । (कुत्र सुवर्णकुमाराः परिवसन्तीनि, 'ठाण' शब्द
 चतुर्थभागे १७०५ पृष्ठ उक्तम् ।)

सुवर्णकुमाराणं भंते ! सत्वे समाहारा एवं चैव सेवं
 भंते ! भंते ! ति । (सू० ६१२)

म० १७ श० १४ उ० । स० । अनु० । स्या० ।

सुवर्णकुमारावास-सुवर्णकुमारावास-पुं० । सुवर्णकुमाराणा-
 मावास, स० ।

बावचरि सुवर्णकुमारावाससयसहसा पसत्ता । (सू० ७२४)

स० ७२ सम० । सुवर्णकुमाराणां द्विसप्ततिलक्षाणि भवना-
 नि । कथम् ? दक्षिणनिकाये अष्टत्रिंशत् उत्तरनिकाये तु
 चतुर्विंशदिति ।

सुवर्णकूलपवायदह-सुवर्णकूलप्रपातदह-पुं० । हैरण्यवतवर्षे
 ईश्वरिषधरपर्वते सुवर्णकूलानदीप्रपतनदह, स्या० ।

एवं हैरप्रवते वासे दो पवायदहा पसत्ता, तं जहा-बहु-
 समतुल्ला अविसेसमखाणत्ता अस्ममसे नातिवहुंति आया-
 मक्खिंसे उव्वेहमंठाणपरिणहेण सुवर्णकूलपवायदहे
 चैव रूपकूलपवायदहे चैव । (सू० ८८)

' एवमि ' त्यादि, सुवर्णकूलारूपकूलप्रपातदहदौ रोहिता-
 शरोरिह-प्रपातदहदसमानवर्णयो विश्वस्तुति इति । स्या०
 २ टा० ३ उ० ।

सुवर्णकूला सुवर्णकूला-स्त्री० । हैरण्यवतवर्षे शिखरिषधरप-
 र्वतस्य पुरश्चरके महाहृद्वाभिर्गच्छन्त्यां महानद्याम्, ' सुवर्ण-
 कूला महानदी रोहिणेण ख्यत्वा जहा रोहिण्यसा' तस्मात् (पु-
 रश्चरीकहृद्वाद्) सुवर्णकूला महानदी दक्षिणेन निर्गता नेतव्या
 पारवारादनात्मन्या रोहितांशा सा च पश्चिमायां समुद्रं
 प्रावशति इयं स पूर्वास्यामित्यत्र आह-"पुरश्चिमे खं गच्छद्"।
 एवमुक्ताभिलाषेन सुवर्णकूलायाः रोहितांशानिदशस्यायन ।
 ज० ४ वत्त० । आघ० । स्या० । रा० । स० । दक्षिणोत्तरवा-
 चालयोर्मध्ये बहन्त्यां नद्याम्, आ० सू० १ अ० ।

सुवर्णकूलाकूट-सुवर्णकूलाकूट-न० । शिखरिषधरकूटस्य
 चतुर्थे कूटे, ज० ३ वत्त० । (अस्य वक्तव्यात् ' कूट ' शब्दे
 तृतीयभागे ६२७ पृष्ठ गता ।) सुवर्णकूलानदीसुरासत्के,
 स्या० २ टा० ३ उ० ।

सुवर्णखल-सुवर्णखल-पुं० । स्वनामख्याते ग्रामे, यत्र धी-
 रजिनैः सह विद्वत्स्य भोशालकस्य भग्नस्थालीदृष्टवादनिय-
 तिवादे आप्रहंसादयि । आ० म० १ अ० ।

सुवर्णगुलिया-सुवर्णगुलिका-स्त्री० । स्वनामख्यातायां रम-
 याम्, नि० सू० १० उ० । प्रति० । स० । (सुवर्णगुलिकायाः
 कृते सम्प्रामोऽभूदिति ' चैय ' शब्दे तृतीयभागे १२३८
 पृष्ठ गतम् ।)

सुवर्णजुति-सुवर्णयुक्ति-स्त्री० । सुवर्णस्य यथोचितस्थाने
 विनियोजन, ज० २ वत्त० ।

सुवर्णजुहिया-सुवर्णयुधिका-स्त्री० । सुवर्णवर्णपुष्पायां यू-
 धिकायाम्, ज० १ वत्त० । रा० । प्र० १० ।

सुवर्णदण-सुवर्णनन्दन-पुं० । भारते वर्षे कैःत्रिषये
 काञ्चनस्थलनगरस्य राजनि, दश० ३ तत्त्व ।

सुवर्णतित्थ-सुवर्णतीर्थ-न० । उज्जयन्तपर्वते स्वर्णाया नद्या-
 स्तीरे स्वनामख्यात जलावनारे, ती० ३ कल्प ।

सुवर्णतेय-सुवर्णतेजस्-पुं० । दृढशक्तिविद्याधरपुत्रे कन-
 कमालाया आतरे, उत्त० ६ अ० । ('शुगह' शब्दे चतुर्थभागे
 १७६८ पृष्ठे कथंका ।)

सुवर्णदार-सुवर्णद्वार-न० । सिद्धायतनानामुत्तरदिशि सुव-
 र्णकुमारावासभूते द्वारे, स्या० ४ टा० २ उ० ।

सुवर्णपरग-सुवर्णप्रतरक-न० । सुवर्णपत्रक, जी० ३
 प्रति० ४ अघि० । " सुवर्णपरमं डिवाणि " सुवर्णप्रतरम-
 गिडानि सुवर्णप्रतरकेण सुवर्णपत्रकेण मण्डितानि सुवर्ण-
 प्रतरमण्डितानि । जी० ३ प्रति ४ अघि० । रा० ।

सुवर्णपाग-सुवर्णपाक-पुं० । कनकसिद्धौ, हा० १ ध्रु० १
 १ अ० । ज० ।

सुवर्णपार-सुवर्णकार-त्रि० । सुवर्णसंप्रयनोपजीविनि, कुमा-
 रनन्दी सुवर्णकारः । आ० म० १ अ० ।

सुवर्णरेहा-सुवर्णरेखा-स्त्री० । जंशेयुगमसौपे बहन्त्यां नद्याम्,
 नी० ४ कल्प ।

सुवर्णवाहुया-सुवर्णवाहुका-स्त्री० । दक्षिणोत्तरयोश्चावाल-
जनपदयोर्मध्ये बहन्त्यां नद्याम्, आ० म० १ अ० । ती० ।

सुवर्णसिला-सुवर्णशिला-स्त्री० । महौषधिभेदे, ती० ६ कटपा

सुवर्णमुच-सुवर्णसूत्र-न० । सुवर्णवर्णं कर्मसूत्र, १० २ उ० ।
आवा० ।

सुवर्णसुभरयपवाहुया-सुवर्णशुभ्रजतवाहुका-स्त्री० । सु-
वर्णं पीतकान्ति हेम, शुभ्रं रूपविशेषः रजतं प्रतीतं तन्मध्यो
वाहुका यासु ताः सुवर्णशुभ्रजतवाहुकाः । नदीविशेषे, रा० ।

सुवर्णभार-सुवर्णकर-पुं० । सुवर्णजनौ, जी० ३ प्रति० ।
अधि० २ उ० । यत्र सुवर्णं प्रमाप्यते । स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सुवर्णभ्र-सौवर्णिक-पुं० । सौवर्ण्यदिवादीत उच्यते । सुव-
र्णकृत्यविक्रयकारिणि, प्रा० १ पाद ।

सुवत्त-सुवृक्ष-त्रि० । स्फुटं, अन्त० १ भु० ६ अ० ३ वर्ग ।

सुवत्थ-सुवत्त-पुं० । दक्षिणत्यशकेन्द्रे, स्था० २ डा० ३ उ० ।

सुवत्प-सुवत्प-पुं० । शीतोदाया महानद्या उत्तरविजयक्षेत्रयुग-
ले, स्था० ८ डा० ३ उ० ।

दो सुवप्पा । स्था० २ डा० ३ उ० ।

सुवग्ग-सुवर्मन्-पुं० । श्वभवेवस्य त्रयस्त्रिंशत्तमे पुत्रे,
कटप० १ अधि० ७ क्षण ।

सुवय-सुवचम्-त्रि० । शोभनयचने, सूत्र० २ भु० ७ अ० ।

सुवपल्ल-सुवचन-न० । श्रोतव्यं वचने, स्था० ३ डा० १ उ० ।

सुवया-सुव्रता-स्त्री० । तेतलिपुत्रस्य पोहिलाया द्वारिकायाः
प्रमाजकाभायांयाम्, हा० १ भु० १४ अ० ।

सुवाय-सुवात-न० । दनीयदेवलो कविमानेभेदे, स० ५ सम० ।

सुवासव-सुवासव-पुं० । वासवदत्तकुमारे, उपा० ।

विजयपुरं शय्यं शृङ्गवर्णं उज्ज्वाणं असौगो जक्सो
वासवदत्ते राया कण्हा देवी सुवासवे कुमारं भद्रापामो-
कलाणं पंचसया देवी ० जाव पुचवभवे कोसंबी शयरी
घणपालो राया वेसमणभेदे अणगारे पडिलाभिए इह
० जाव सिद्धं । विपा० २ भु० ४ अ० ।

सुविभ्रजिय-सुवर्णजित-त्रि० । जिनाहापूर्वकट्टभावेन विशेषे-
षण निरन्तरकरणेनाजिते, तं० ।

सुविक्रम-सुविक्रम-पुं० । भूतानन्दस्य नागकुमारेन्द्रस्य कुञ्ज-
रानीकाधिपतौ हस्तिराजे, स्था० ५ डा० १ उ० ।

सुविश-स्वप्न-पुं० । स्वपनक्रियायाम्, भ० ११ श० ११ उ० ।

निद्राविकृतविज्ञानप्रतिमासार्थविशेषे, स्था० १० डा० ३ उ० ।
(' महासुमिण ' शब्दे षष्ठभागे वर्णनम् ।) (सुतदण्डकः
' सीआसणिज ' शब्देऽसिमेव भागे उक्तः ।) स्त्रमं गज-
वृषभसिंहादिकम् । सूत्र० २ भु० २ अ० । स्वप्नगते शुभाशुभ-
लक्षणं, न० । उक्त० १५ अ० । स्वप्नगते शुभाशुभकथने, यथा- " गाय-
ने रोमने द्रुया-असने वधवधनम् । हसने शोचने द्रुया-त्यडने
कलहं तथः ॥ १॥ " इति । उक्त० १२ अ० । स्वप्न उदाहरणम्- " सु-
विशयलक्षणे कल्पद्रुपस्य सुविशे चंद्रा गिजितो कल्पद्रि-
२४३

याण य कहियं । ते भणंति--संपुल्लं चंद्रमंडलसरिसं पोलिये
लहेसि । लक्षा घरच्छादणियाय अण्णियावि दिट्ठा से एहाऊव
पुप्फकलाणि गहाय सुविशयपाडगस्स कहंति, तेण भ-
णियं- " राया भविस्ससि " इतो य सत्तमे दिवसे तथ्य राया
मतो अणुसो सो य निद्विगणो अण्णुनि-जाव आसोहियाससो
आगतो, तेण तं दट्ठणं हिसिं पयक्खणीकसो य ततो
विलहो पट्टे एवे सो राया जातो । ताहे सो कप्पडियो सुवे-
ति जहा-तेण वि दिट्ठा एरिसो सुविणतो । सो य आएसफ-
लेण किर राया जातो । सो वितेति वच्चामि जत्थ गोरसो-
तं गिविसा सुयामि ० जाव पुणो वि तं सुविशे पेच्छामि । अवि
पुणो सो पेच्छा जा ण माणुसातो । " उक्त० ३ अ० । सूत्र० । (' भा-
व ' शब्दे पञ्चमभागे स्वप्नस्य भावविषयो गतः ।) स्व-
प्नशास्त्रे, " गजरोहाङ्गवेद्राज्यं, श्रीप्राप्तिः श्रीफलागमात् ।
पुत्राप्तिः फलिताम्रस्य, सोभाव्यं मादयदशनात् ॥ १॥ " उक्त० ८
अ० । पा० । पञ्चा० ।

सुविशंत-स्वप्नान्त-पुं० । स्वप्नस्य विभागे, अवसामे च ।
भ० १ श० ८ उ० ।

सुविशंतिय-स्वप्नान्तिक-त्रि० । स्वप्नस्यैव शाक्यसमये,
सूत्र० १ भु० १ अ० । (वसुविधिं कर्म मोपसीयते तत्रान्य-
तरस्यप्रान्तिकं, तच्च ' स्यगड ' शब्दे वच्यते ।) " अवि-
यारमणवयणकायवक्कस्स सुविणमवि अप्पसओ पावे
कम्म कज्जह । " सूत्र० २ भु० ४ अ० ।

सुविशदंश-स्वप्नदर्शन-न० । स्वापकियानुगतार्थविकल्प-
स्यानुभवेन, भ० १८ श० ६ उ० । स्वप्नालोके दर्शनभेदे
स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सुविशय-स्वप्नक-पुं० । स्वप्नफलप्रतिपादके निमित्तशास्त्रे,
स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सुविशलवस्त्रपाठग-स्वप्नलक्षणपाठक-पुं० । स्वप्नलक्षण-
प्रतिपादकं, कटप० १ अधि० ३ क्षण ।

सुविशा-स्वप्ना-स्त्री० । स्वप्नात् पुष्पचूलाया इव या स्वप्ने
प्रतिपद्यते सा स्वप्ना । प्रमज्याभेदे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सुविशिच्छिय-सुविनिश्चित-त्रि० । क्राततत्त्वे, पं० ४०४ द्वार ।

सुविशियप्प-सुविनीतात्मन्-त्रि० । विनयवति, जम्मान्तरकृत-
विनये निरतिचारधर्माप्रापके, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुविशीय-सुविनीत-त्रि० । शिष्येण सुष्ठु विनियोजिते, श्री० ।
शोभनविनययुक्ते, ग० २ अधि० । (' विशय ' शब्दे
षष्ठभागे गतः सुविनीतः ।)

सुविशीयसंसय-सुविनीतसंशय-त्रि० । सुतराम्-अतिशयेन
विनीतो दृष्टोक्तः संशयो यस्य सः सुविनीतसंशयः । लक्ष्यं दृष्ट-
स्येन सुष्ठु-अतिशयेन विनीतः सुविनीतः । प्रसादितशुद्धैव
शास्त्रपरमार्थसमर्पणेन संशयो दोलायमानमानसात्मकोऽस्ये-
ति सुविनीतसंशयः । अत्रगतसंशये, उक्त० १ अ० ।

सुविनीतसंसत्क-त्रि० । सुविनीता संसत्-परिषदस्येति
सुविनीतसंसत्कः । विनीतस्य हि स्वयमतिशयविनीतैव परि-
षद्वचति इति व्युत्पत्तेः । विनययुक्तापरिषदुपेतं, उक्त० १ अ० ।

सुविधि

सुविधि-सुविधि-पुं० । प्रसन्नचन्द्रमित्रस्य वस्त्रसंघर्षावान-
न्वस्य पितरि, आ० क० १ अ० ।

सुविभज-सुविभज-त्रि० । अक्षुब्धस्य विभजनीये, स्थानं ५
डा० १ उ० ।

सुविभक्त-सुविभक्त-त्रि० । यथास्थानस्थितसर्वावयवे, क-
ल्प० १ अधि० २ क्षण । सुविचिक्रे, औ० । रा० । सुप्रक-
टं, ज० २ वक्ष० । सू० प्र० । सुविच्छित्तिके, ज० १ वक्ष० ।

सुविभक्तरायमग्गा-सुविभक्तराजमार्गा-स्त्री० । सुविभक्तो वि-
भक्तो राजमार्गो यस्यां सा तथा । स्फुटराजमार्गसहितायां
नगरीम्, रा० ।

सुविभक्तसिग-सुविभक्तशृङ्ग-त्रि० । विभागस्थसमष्टौ, "स-
न्धं सुजायं सुविभक्तसिगं, जो पालिया वसभं गांटुमज्जे ।"
आव० ४ अ० ।

सुविभक्तिय-सुविभक्तिक-त्रि० । सुविच्छित्तिके, जी० ३ प्रति०
४ अधि० ।

सुविभाविप-सुविभावितात्मन्-त्रि० । सुष्ठु-विविधं भा-
वितां धर्मवासनया वासिन आत्मा यस्यासौ सुविभावि-
तात्मा । धार्मिकमनस्के, सूत्र० १ ध्रु० १० अ० ।

सुविभुक्त-सुविभुक्त-त्रि० । सुष्ठु-रागद्वेषात्मकेन स्त्रीसम्पर्केण
भुक्तं, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

सुविभिह्य-सुविस्मित-त्रि० । संज्ञानाश्रये, उत्त० २० अ० ।

सुविर-स्वप्न-त्रि० । शीलाघर्यस्यैरः ॥८२॥१४५॥ इति प्राकृत-
सूत्रेण च इत्यस्यगदेशः । प्रा० । स्वप्नशिले, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सुविरय-सुविरचित-त्रि० । सुनिर्मितं, ज० २ वक्ष० । तं० ।
आ० म० जी० । सुघटितं, उपा० ७ अ० । "सुविरययत्तासु"

सुष्ठु-विरचितं रजस्वाणमाच्छादनावशेषां परिभागावस्था-
यां यस्मिंस्तस्या । भ० ११ श० ११ उ० । रा० ।

सुविवेग-सुविवेक-पुं० । सुष्ठु विवेकः सुविवेकः । परिज्ञाने,
सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

सुविसद-सुविशद-त्रि० । सुविचिक्रे, कल्प० १ अधि० १ क्षण ।

सुविसुदलेस्त-सुविसुदलेश्य-त्रि० । सुष्ठु विशेषण शुद्धा स्त्री-
सम्पर्कपरिसंहाररूपनया विगनकलङ्का लेश्याऽन्तःकरणवृ-
त्तियस्थेति । शुद्धपरिणतिशालिनं, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० ३ उ० ।

सुविसोज्ज-सुविशोध्य-त्रि० । सुविशोध्यनीयं, पञ्चा० १७ विव० ।

सुविहि-सुविधि-पुं० । शोभनो विधिः सुविधिः । सदनुष्ठाने,
प्रश्न० ५ संघ० द्वार । आ० क० । स० । ('धर्मेतरि' शब्दे
चतुर्थभागे २६६० पृष्ठे कथा उक्ता ।) शोभनो विधिः कौशल-
मस्येति सुविधिः । ध० २ अ० । भारते वर्षेऽस्यामवसरि-
ण्यां जाते पुष्पदन्तापरनामके नवमे तीर्थकरे, प्रव० ७ द्वार ।
आ० म० । कल्प० । अनु० । (सुविधिः पुष्पकलिका मनाहर-
कस्तस्यापुष्पदन्त इति द्वितीयं नाम सर्वाऽस्य वक्ष्यन्ता
'तिर्यपर' शब्दे, चतुर्थभागे २६४७ पृष्ठे गता)

सुविहिपुष्पदन्तेश्च अरहा एगं धनुमयं उकुं उक्तेणं हो-
त्वा । स० १०० सम० ।

सुविहिस्स गं पुष्पदन्तस्स अरहओ पञ्चतरिजिणसया
होत्वा । स० ७४ सम० । आ० वृ० ।

सुविहिस्स गं पुष्पदन्तस्स अरहओ कलसीय गणा कल-
सीय गणहरा होत्वा । स० ८८ सम० । प्रव० । आव० ।

सव्वविहीसु अ कुमला, गम्भगए तेण होइ सुविहिजिणो ।
गाहणं-भगवन्ते गम्भगए सव्वविहीसु चव विसेसओ
कुसला जणणि सि जण तेण सुविहि सि णामं कयं ।
आव० २ अ० ।

सुविहिय-सुविहित-त्रि० । शोभनं विहितः सुविहितः । सुव्य-
वस्थितं, पं० वृ० २ कल्प । सदनुष्ठानाद्ये, ग० २ अधि० ।
आष० । साधो, वृ० १ उ० ३ प्रक० । प्रश्न० ।
दर्श० । आव० । प्रतिनि, जी० १ प्रति० । तपस्विनि, द-
श० १ अ० । शोभनं विहितमाचरितं येषां साधुनाऽशीष्वा-
धकभ्राधिकारानां सुविहिताः । संपा० । नि० वृ० ।

सुवुद्धि-सुवुद्धि-स्त्री० । धाम्यादिवर्षेणहेतो वृष्टी , भ० १
श० ७ उ० । आ० म० ।

सुवेकय-स्वःकृत-त्रि० । "एकस्वरं श्वः स्वे" ॥८२॥११५॥ एक-
स्वरे पदे यो श्वः स्व इत्येतौ तयोरन्यत्ययज्ज्ञानपूर्वं उद्भवति ।
श्वःकृते । सुवे-कयं । प्रातःकृते, प्रा० २ पाद ।

सुव्व-सु-धा० । प्रसवे, कर्मप्रत्ययान्तः । "न वा कर्मभावे व्यः-
कयस्य च लुक्" ॥८३॥२४२॥कर्मणि भावे वा वर्तमानानां चव्या-
दीनामन्ते ङि रुक्त्वकारो भवति । सुव्वइ । स्यते । प्रा० ४ पाद ।
शुल्व-न० । "सर्वत्र लवरामचन्द्र" ॥८२॥१५॥ इति वलुक् । अत्र
ङे इत्यादि संयुक्तानामुभयप्राप्ते यथादर्शने लोपः कश्चिदुभयम् ।
शुल्वम् । सुव्वं च । ताम्रं, जलसमीपं, प्रा० २ पाद ।

सुव्वय-सुव्रत-पुं० । शोभनानि सम्यग्ज्ञानाधिष्ठितत्वेन व्रता-
नि हिमाविर्ममणादीनि यस्य सः । उत्त० ८ अ० । निरतित्रा-
रनियमयुक्तं (स्था० ४ डा० ३ उ० ।) साधो, उत्त० ८ अ० ।
आचा० । सूत्र० । आव० । शोभनचित्तवृत्तिकरणे, औ० ।
प्रश्न० । शोभनाशुभतपारके सुभावके, वृ० ३ उ० । आव० ।
पठनीयंकरस्य पद्यप्रभस्य प्रथमशिष्यं, स० । शिशुनागस्य
सुयशसि भाय्यायां जाते पुत्रे, आ० वृ० ४ अ० ।
आचा० । आव० । अक्षरकाण्डाश्रितिग्रहणु एकाशीमितमं
ग्रहं, चं० प्र० २० पाठु० । कल्प० । स्वा० । पार्श्वेनाथस्व प्रथ-
मभावकं, कल्प० १ अधि० ७ क्षण । लोकात्तरपरिभाषया
दिवसंभेदं, यस्मिन् दिवसे धीरस्वामीनः निष्क्रमणं केवलज्ञानं
च जानम्, कल्प० १ अधि० ५ क्षण । एरवते वर्षे भविष्यति स-
प्तदशे तीर्थकरे, प्रव० ७ द्वार । शोभनं व्रतमस्य, सुव्रतौ वा
मानापितरावस्थति सुव्रतः । सामर्थ्यं सर्व्वेसि सुव्वनो विसेसो
गम्भगता माता पिता य सुव्वता जाता । सामर्थ्यं सर्व्वेसि प-
रीसहानामिना । भारते वर्षेऽस्यामवसरिण्यां जाते त्रिंशे तीर्थ
करे, आ० वृ० २ अ० । " जगन्मित्रं यत्र मित्रः, सुमित्रान्वय-
पङ्कते । अश्वघषाधनिर्व्यूढ-वृत्तोऽभूत् सुव्रता जिनः ॥१॥"
ती० १० कल्प । प्रव० । कल्प० । मुनिसुव्रतति विमिश्रे नामास्य ।

मुणिसुव्वए गं अरहा वीमघराइ उकुं उक्तेणं होत्वा ।
स० २० सम० ।

सुगुणसुव्ययं पि च उपपन्नयासलक्षणे हि सुव्ययनामातेः शमी
लक्षणे हि छद्मि उपपन्नो । आ० च० १ अ० ।

मुणिसुव्ययस्य गे अरहन्ना पंचासं अजियासाहसिभ्यो
हेत्या । स० ४६ सम० ।

लोभशब्दे उदाहृतं स्वनामक्यातेः माधौ, पि० । “ वंदामि
अजाधर्मं, सुव्ययं सीललङ्घिसंगं । जस्स निष्कलमणे देवो,
छुत्तं वरमुत्तमं वहई ॥१॥ ” गोत्रविशेषप्रवर्तके ऋषौ, कल्प०
२ अधि० ८ लण । शोभननियमं, नपु० प्रश्न० २ संव० द्वार ।
एकाशीतितमे महाप्रहं, स्था० ।

दो सुव्यया । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सुव्यया-सुव्रता-स्थि० । धर्मात्तास्य पञ्चदशतीर्थकरस्य मा-
तार, प्रय० ११ द्वार । तत्र चेषवाकुलप्रदीपः पञ्चदशतीर्थप-
तिविजयविमोदवनीर्थश्रीभानुनरेन्द्रवर्मनि सुव्रतादीर्घाकु-
क्षौ तनयतयाऽवतनार । ती० १८ कल्प । स० । अरि-
ष्टमेवस्तीर्थकरस्य प्रथमध्याविकायाम्, कल्प० १ अधि० ७
लण । बहुपुत्रिकापूर्यभयजीवभद्रासाथ्याहीमद्राजिकायाम्,
नि० १ ध्रु० ३ वर्ग ४ अ० ।

सुव्ययायरिय-सुव्रताचार्य-पुं० मुनिसुव्रतस्वामिनः स्वनाम-
क्याते शिष्ये, “ अजसुहृदयस्त्रिषोऽप्यनिषिद्धजहापुर्वं उज्ज-
शीए पुरीए उज्जाए । सिरिसुगुणसुव्ययसामिसीसो सुव्यथा-
यरिआं समोसदा । ” नी० २० कल्प ।

सुव्यवहारकुसल-सुव्यवहारकुशल-त्रि० । सुव्रतशियेन व्य-
वहारः सुव्यवहारः । स पञ्चविधस्तत्र कुशलो निपुणः ।
व्यवहारानिपुणे, ग० १ अधि० ।

सुसंगुत्थ-सुसङ्गोत्थ-त्रि० । देवगुरुपङ्क्तसम्भवे, अष्ट० ८ अष्ट० ।
सुसंगोविय-सुसङ्गाप्य-त्रि० । सुगापनीयं, तं० ।

सुसंजमियमण-सुसंयमितमनस्-त्रि० । संवृतं चेतनाहेती,
प्रश्न० ३ संव० द्वार ।

सुसंजय-सुसंयत-त्रि० । सुव्रत संयतः सुसंयतः । कूर्मवत् सं-
यतगोत्रे, निरर्थककार्याक्रियारहिते, सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० ।

सुसंधि-सुसंधि-पुं० । सुव्रत सन्धाने, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
सुसंधिय-सुसंधित-त्रि० । सुव्रते, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

सुसंपगहिय-सुसंपगृहीत-त्रि० । सुव्रतशियेन सम्यक्मना-
गप्यत्तलेन परिगृहीते, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० ।

सुसंपिण्ड-सुसंपिण्ड-त्रि० । अतिशयेन वडे, “ सुसंपिण्डा-
रणमंडलधूसगस्स ” सुव्रतशियेन सम्यक् पिण्डं बद्धमरकम-
ण्डलं धूषयस्य स सुसंपिण्डारकमण्डलधूसस्य । रा० ।

सुसंयंत-सुसंयान्त-त्रि० । अत्यन्तं व्याकुलनां प्राप्ते, उत्त०
२० अ० ।

सुसंभिय-सुसंभृत-त्रि० । सुव्रत अतिशयेन संभृतः—संस्कृ-
तः सुसंभृतः । सम्यक् संस्कृते सज्जीकृते, उत्त० १४ अ० ।

सुसंलिङ्ग-सुसंश्लिष्ट-त्रि० । सक्ते, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुसंविद्ध-सुसंविद्ध-त्रि० । हस्तबद्धे, औ० । “ सुसंविद्धच-
क्रमंतनुपायं ” सुव्रत संविद्धे चक्रे यत्र मण्डलावृत्ता च धूर्तत्र-
येणां, सुसंविद्धचक्रमण्डलचक्रात्, म० ७ अ० १ अ० ।

सुसंभृत-सुसंभृत-त्रि० । सुसंभृतः परिगतः तथा सुव्रत सं-
भृतं परिहितं येन सः । ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । परिहितदुग्धरत्ने,
कल्प० १ अधि० ३ लण । सूत्र० । सुव्रत संभृतः संप्रत्यसंभ-
रणेन यः सः सुसंभृतः । जितेन्द्रियं, उत्त० २ अ० । सूत्र० ।
संभिरुद्धारमाने, उत्त० २ अ० ।

सुसंभृत-सुसंभृत-त्रि० । सुव्रत संभृतं परिहितं येन सः
सुसंभृतः । सुपरिधाने, औ० ।

सुसंहय-सुसंहत-त्रि० । सुव्रत अविरले, औ० ।

सुसज्ज-सुसज्ज-त्रि० । सुव्रत अतिशयेन सज्जः । स्वसामग्री-
युक्तया प्रगुणीभूतपु, आ० म० १ अ० । “ सुसज्जवामिय-
सराण्यद्वयद्वयवश्य ” सुसज्जाः घर्मेणि नियुक्ताः वामिकास्तैः
सज्जदः कृतसज्जादः सुसज्जवामिकसज्जदः बद्धः कर्वाचकः
सज्जाद्विशेषो यस्य सः तथोक्तः । म० ७ श० १० उ० । औ० ।
सुसद-सुसद-स्वनामक्याते अनगारं, महा० ।

जहा भयवं ! को उय सुसदो कयरा वा सा कय-
या जमजाणमागस्स गे तस्स आलोइयनिदियगरहिओ
विकयपायच्छित्तस्स विसंमारं गय विणिट्ठियंति । गोयमा !
जयणा गाम अट्टारसएहं सीलंगसहस्सायं सचरसविह-
स्स गे संजमस्स चोइसएहं भूयगामायं तेरसएहं किरिया-
ठायाणं सज्जकमंतेरस्स गे दुबालसविहस्स गे तवोणु-
ट्टायास्स दुबालसस्स गे भिक्खुपडिमायं दसविहस्स गे सम-
गधम्मस्स गयएवं चैव बंभुगीणं अट्टएहं तु पवयणमाईयं
सत्तएहं चैव पाणापिडेसणायं छएहं तु जीवनिक्कायायं
पंचएहं तु महव्वयायं तिहं तु चैव गुत्तीयं ० जाक् गे
तिहं चैव सम्मईयणानाचरित्तायं भिक्खु कंतारदुग्धि-
क्कायंकाईसु गे मइं समुप्पेसु अंतोमुहत्तावसेसकं—
ठगयपायेसु वि गे मय्थसा वि उ खंडयं विराहयं ग क्के-
जा ग कारवेजा ग समणुजासिजा ० जाक् ग नारभिजा ग
समारभिजा जावज्जीवाए ति, से गे जयणाए धुवे से गे च-
यणाए पक्खे से गे जयणाए वियाणंति । गोयमा !
सुसदस्स उय महती संका परमविम्वियजणणी य वृत्ति-
या पढमा एगंतनिज्जरा । से भयवं ! कयं अट्टेण एव
बुच्चइ ? तेयं कालेणं तेयं समएयं सुसदनामधेजा
अणगारे इह भगवतेणं व एगगसणं पक्खस्स ते पभूयट्टा-
णीओ आलोयणाओ वि दिक्काओ सुमहिताई च अर्चत-
घोरसुदुकराई पायच्छिताई समणुच्छिताई तहावि तेयं च-
रणं विसोहिपयं समणुवलादं वि पतेयं अट्टयं एवं
बुच्चइ । महा० १ च० ।

सुसयणप्या-सुसंज्ञाप्य-त्रि० । सुवेन संज्ञाप्यन्ते प्रज्ञाप्यन्ते को-
व्यस्त इति सुसंज्ञाप्याः । सुवेन प्रज्ञापनीयेषु, स्था० ३ ठा० ४
उ० । वृ० ।

तयो सुसयणप्या परयथा, इं जहा—अट्टे, अट्टे,
अट्टे, अट्टे । (सू० ८)

अयः सुसंज्ञाप्याः सुकल्पपानीयाः प्रज्ञास्तपधा—अनुदुः
अमूढः अयुद्धाहितक्षेत्रे । आह—पूर्वस्वैवार्थापस्या इ-
दमवसीयते यदेतद्विपरीता अनुदुःआदयः सुसंज्ञाप्यास्तत्
किमर्थमिदमारब्धम् ।

उच्यते—

कामं विपक्वसिद्धी, अथावत्तीह होहि वृत्ता वि ।
तद्विव विवक्त्रो वृत्ति, कालियमुयधम्मता एसा । ३५० ।

कामम्—अनुमनमिदं विपक्वस्य प्रतिपत्तार्थस्य सिद्धिरनुक्ता-
प्यर्थापस्या भवति, तथापि विपक्वो मात्तादुच्यते । कुत ?
इत्याह—कालिकभूतस्य धर्मता स्वभावः शैली एषा, यदार्था-
पत्तिलभ्योऽप्यर्थः साक्षादभिधीयते ।

तथा च तल्लक्षणस्येव दर्शयति—

ववहारत्वावत्ती, अणुपिण्ण य चउन्धभासाए ।
मूढणय अगमियत्तेण य—कालेण य कालियं नेयां ३५१ ।

'ववहारे' ति नैगमसंग्रहव्यवहाराख्यास्यो व्यवहारायया
उच्यन्ते—अनुत्पाद्यास्तु चत्वारो निश्चयनयाः, तत्र व्यवहा-
रेण—व्यवहारनयमेतेन कालिकभूते प्रायः सूत्रार्थनिबन्धो
भवति, 'अदिगारो तीहि उस्संभंति वचनात्' 'अथावत्ति' ति
अर्थापत्तिः कालिकभूतेन व्यवह्रियते, किं तु—तथा लब्धो-
ऽप्यर्थः प्रपञ्चितविवेचनानुमदाय साक्षादेवाभिधीयते ।
अधोत्तराध्ययनेषु प्रथमाध्ययने 'आणानिहसकरे' इत्यादि-
ना विनीतस्वरूपमभिधाषार्थोपत्तिलब्धमप्यविनीतस्वरूपम्
'आणा अनिहसकरे' इत्यादिना भूयः साक्षादभिहितमिति ।
'अणुपिण्ण' ति—अनर्पितं विषयविभागस्थानपणं तेन का-
लिकभूतं चरितं विशेषाभिधानरहितमित्यर्थः, यथा—'जे
मिक्खु इत्थकम्मं करे' से आवज्जइ मासियं अणुग्घाइयं'
तत्र च भवति—अवसरे यथा हस्तकर्मोऽऽसेवमानस्य मास-
शुद्धं भवति स विशेषसूत्रे साक्षात्कोक्तः परमार्थावगमस्तस्यः,
एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । 'चउन्धभासाए' ति इह सत्या-
मृषामिआसत्यामृषाभिप्रायतस्त्रो भाषाः । तत्र कारणेन सह
विप्रतिपत्तौ सत्यां वस्तुनः साधकत्वेन बाधकत्वेन वा प्रमा-
णान्तरेतराधिता या भाषा भाष्यते सा सत्या, सैव प्रमाणै-
राधिता मृषा, सैव बाध्यमानानाबाध्यमानरूपा मिआ तु य-
स्तुसाधकताबाधिवक्ष्या व्यवहारपरतिता स्वरूपमात्राभि-
क्षिप्तया प्रोच्यता, सा पूर्वोक्तमावाचयविलक्षणा असत्यमृषा-
नाम चतुर्थी भाषा भव्यते । सा चामन्त्रखाक्षापनीप्रभृति-
स्वरूपतया कालिकभूतनिबद्धा यथा "गायमा ।" इत्याम-
न्त्राणां "सन्ने जीवा न हन्तव्वा" इत्याक्षापनी इत्यादि । इष्टि-
वास्तु नैगमादिनयमतप्रतिबद्धेति पुनर्वृत्तिभिर्बन्धस्तुतस्वरूप-
वस्थापकतया सत्यमप्यानिबद्ध इति भावः । तथा मूढा-
विभागेनाध्यवस्थापिता नया यस्मिन् तत् सूदनयं,
आवप्रधानाभ्यां निर्देशस्ततो मूढनयत्वेन कालिकं विवेच्यम्,
यथा गमा भङ्गा गच्छितादयः सद्यपाडा वा तैर्पुङ्गवमिकं तद्वि-
परीतमगमिकं तेनागमिकत्वेन कालिकभूतत्वात् 'गमियं दि-
ट्ठिवाओ अगमियं कालियं' इति वचनात् कालेन हेतुभूतेन
निर्बुधं कालिकं काले—प्रथमस्तरमणोक्तीलक्षणे पठ्यते—

ति व्युत्पत्तेः । एतैर्लक्षणैः कालिकभूतं ज्ञेयम् । ३५० ।
उ० । स्था० ।

सुसह—सुशब्द—पुं० । शोभने माङ्गलिके वा शब्दे, आवा० २
भु० १ श्रु० ४ अ० २ उ० ।

सुसमत्य—सुसमर्थ—त्रि० । सुष्ठु समर्थे, 'सुसमत्या व सम-
त्या कीरति अप्ससत्तिता पुरिसा ।" सूत्र० १ भु० ४ अ०
१ उ० ।

सुसमण—सुसमन—पुं० । युगलिकमनुष्यजानिभेदे, जं० २
वक्त० ।

सुसमदूषमा—सुषमदुःषमा—स्त्री० । दुष्टाः समा अस्यामि-
ति दुःषमा, सुषमा चासौ दुःषमा च सुषमदुःषमा । सुषमा-
नुभावशुद्धलमहदुःषमानुभावे अवसर्पित्यास्तृतीये उत्स-
र्पित्याश्च चतुर्थेऽरके, जं० २ वक्त० । (' दो सागरोवमको-
डाकाडोओ सुसमदूषमा' सा 'आसर्पिणी' शब्दे तृतीयभागे
१०१ पृष्ठ व्याख्याता ।)

सुसमपलिभाग—सुषमप्रतिभाग—पुं० । सुषमायाः—सुषमसुष-
मायाः प्रतिभागः सादृश्यं यत्र काले स तथा । देवकु-
त्तरकुटुबु सुषमसुषमालक्षणे काले, भ० २४ श० ३ उ० ।

सुसमसुसम(मा)य—सुषमसुषम(मा)ज—पुं० । सुषमसुषमायां
जात इति "समीपज्जयन्ते जनेहे" (का० रू० ६६१) इति
इत्यस्य सुषमसुषमजः । प्रथमारकजं मनुष्ये, अनु० ।

सुसमसुसमा—सुषमसुषमा—स्त्री० । सुष्ठु शोभनाः समा वर्षाणि
यस्यां सा सुषमा 'निदुःसुषेः समस्ते' (श्रीसि० २-३-५६)
इति शतम् । सुषमा चासौ सुषमा च सुषमसुषमा । द्वयोः स-
मार्थयोः प्रकृष्टार्थेवाचकत्वादत्यन्तसुखलक्षणे, जं० २ वक्त० ।

अवसर्पित्याः प्रथमारके, उत्सर्पित्याश्च षष्ठे अरके, ज्यो० २
पाठु० । स्था० । जं० । ति० । आ० श्रु० ।

एगा सुसमसुसमा (६० ५०×) स्था० १ डा० ।

चत्तारि कोडाकोडीओ कालो सुसमसुसमा । (६०)
भ० ६ श० ७ उ० ।

परमाणु द्विविधे परमाणु, तंजहा—सुष्ठुमे अ वावहारिए
अ । अणुताणं सुष्ठुमपरमाणुपुगलत्ताणं समुदयसमिहसमा-
गमेणं वावहारिए परमाणु शिफ्ज्जइ, तत्थ णो सत्थं कम-
इ । 'सत्थेणं सुतिक्लेणं वि, ज्जुं भित्तुं च जं किर ण सका ।
तं परमाणुं सिद्धा, वयंति आइ पमाणायं ॥ १ ॥' वाव-
हारिअपरमाणुणं समुदयसमिहसमागमेणं सा एगा उत्स-
एहसहिहआ इ वा सयिहसयिहआ इ वा उद्धरेणु इ वा तस-
रेणु इ वा रहरेणु इ वा बालगे इ वा लिक्खइ इ वा ज्जुआ इ
वा जवमज्जे इ वा उत्सेइणुले इ वा, अट्ठ उत्समहसयिह-
याओ सा एगा सयहसयिहया, अट्ठ सयहसयिहयाओ
सा एगा उद्धरेणुअट्ठ उद्धरेणुओ तत्थ एगा तसरेणु अट्ठ

तसरेणुओ सा एगा रहरेणु अहु रहरेणुओ से एगे देवकु-
रुतरकुराणं मणुस्साणं वालगगे , अहु देवकुरुतरकुराणं
मणुस्साणं वालगगा से एगे हरिवासरम्पयवासाणं मणु-
स्साणं वालगगे एवं हेमवयहेरणयवाणं मणुस्साणं पुव्व-
विदेअवरविदेहाणं मणुस्साणं वालगगा सा एगा लिक्खा,
अहु लिक्खाओ सा एगा जूआ अहु जूआओ से एगे
जवमज्जे अहु जवमज्जा से एगे अंगुले एतेणं अंगुल-
प्पमाणेणं छ अंगुलाइ पाओ चारस अंगुलाइ विहत्थी
चउवीसं अंगुलाइ रयणी अडयालीसं अंगुलाइ कुल्ली
छणउइअंगुलाइ से एगे अक्खे इ वा दंडे इ वा धरू इ वा
जुगे इ वा घुमले इ वा गालिआ इ वा । एतेणं धणुप्पमाणे-
णं दो धणुसहस्साइ गाउअं चत्तारि गाउआइ जोअणं,
एएणं जोअणप्पमाणेणं जे पळे जोअणं आयामविकसंभेण
जोयणं उडुं उच्चत्तेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिकखवेणं,
से यं पळे एगाहिअवेहियेवेहिअ उकोसिणं सत्तरत्तरपुढाणं
समंडे सखिचिए भरिए वालगकोडीणं । तेणं वालगगा यो
कुत्थेज्जा यो परिविदंसेजा, यो अग्गी डडेजा, यो वाए
हरेजा, यो पूहत्ताए हव्वमागच्छेज्जा । तओ यं वाससए
वासए एगमेगं वालगं अवहाय जावइएणं कलेणं से
पळे खीखे खीए खिल्लेवे खिडिए भवइ से तं पलिओवमे ।
“एएसि पल्लाणं, कोडाकोडी हवेज्जा दसगुणिआ । तं साग-
रोवमस्स उ, एगस्स भवे परिमाणं ॥१॥” एएणं सागरो-
वमप्पमाणेणं चत्तारि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो
सुसमसुसमा १ ॥ (४० १६ +)

परमाणुद्विविधः प्रकृतः, तद्यथा—सूक्ष्मश्च व्यावहारिकश्च ।
शस्त्राद्यविषयत्वादिनां धर्म उभयोरपीति समानकक्षताद्यो-
तनार्थं प्रत्येकं चकारः, तत्र सूक्ष्मस्य “कारणमव तदन्त्यं, सू-
क्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसवर्णगन्धो, द्विरुपशः
कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥” इत्यादिलक्षणलक्षितस्यात्यन्तपरमान-
कृष्टनालक्षणं स्वरूपमनिरिच्योपरं वैशेषिकं रूपं न प्रति-
पादनीयमस्तीति तं संस्थाप्यापरं स्वरूपतो निरूपयति-
अनन्तानां सूक्ष्मपरमाणुरूपपुद्गलानां सम्बन्धिनो ये समु-
दयाः—त्रिचतुर्गादिमलकास्तयो याः समितयो—बहुनि मी-
लनानि तासां समागमेन—संयोगेनैकीभावेनैति यावत् व्या-
वहारिकः परमाणुरेको निष्पद्यते । इदमुक्तं भवति—नि-
श्चयनयो हि निर्दिष्टार्थं सूक्ष्मं पुद्गलं परमाणुमिच्छति,
यस्त्वेतैरैकैर्जीयेते तं सांशवात् स्कन्धमेव व्यपदिशति ।
व्यवहारनयस्तु तद्वेकसङ्घातनिष्पन्नोऽपि यः शस्त्रच्छे-
दग्निराहादिविषयो न भवति तमद्यापि तथाविधस्थूल-
भावाप्रतिपत्तेः परमाणुत्वेन व्यवहरति, ततोऽसौ निश्चय-
तः स्कन्धोऽपि व्यवहारनयमतेन व्यावहारिकः परमाणु-
रुक्तः । अयं च स्कन्धत्वात् काष्ठवत् छुदादिविषयो भव-
तीति वादिनं ध्याह—तत्र शस्त्रं न कर्मणि न नान्यथा

ति, अस्मिन्नुत्पत्तिधारायास्तोऽपि स न छिद्यत-न च भिद्ये-
त्यर्थः, यद्यनन्तैः परमाणुभिर्निष्पन्नाः काष्ठादयः शस्त्र-
च्छेदादिविषया इहास्तथाप्यनन्तस्यानन्तभेदत्वात्तावत्प्रमा-
ण्येन निष्पन्नोऽद्यापि सूक्ष्मत्वात् शस्त्रच्छेदादिविषयतामा-
साद्ययतीति भावः, एतेनाग्निदाहना जलाद्रता गङ्गाप्रति-
भातादिविषयमानना जलकाथादिकं सर्वमापि निरस्तं म-
न्तव्यं; सर्वेषामपि तेषां शस्त्रत्वाविशेषात् । अत्रार्थे प्रमा-
णमाह—शस्त्रेण सुतीक्ष्णनापि छुत्तुं—सङ्गादिना द्विधा क-
र्तुं भक्षुम्—अनेकधा विदारयितुं सूच्यादिना घल्मादि-
वद्वा सच्छिद्रं कर्तुं, वा—विकल्पं, यं—पुद्गलादिविशेषे
कलति निश्चयं न शक्नोः, कऽपि पुरुषा इति शेषः, तं
व्यावहारिकपरमाणुं सिद्धा इव सिद्धा भगवन्तोऽहंस्त उ-
त्पन्नकवलहाना न तु सिद्धाः सिद्धिगताः, तेषां वचनयोगा-
सम्भवादिति, आदि—प्रथमं प्रमाणानां—वक्ष्यमाणोक्त-
रुणरुद्रिणकादीनामिति, एतेन अडालून प्रति आगमप्रमाण-
मभिहितं, तर्कानुसारिणः प्रति प्रयोगः—अणुपरिमाणं क-
चिद्विश्रान्तं तत्तमशब्दाद्यवस्थात् महत्परिमाणवत्, यत्र
च निश्चान्तं स परमाणुः, विपक्षे वस्तुनः स्थूलताऽपि नो-
पपद्यत, न च द्रव्यलुकादि तथार्थान्नरमिति वाक्यं, स च
सिध्यन् परमनिर्गुणो निरंश एव सिध्यत्, अयथाऽनवस्था-
सर्वप्रसूयैस्तुल्यपरिमाणोपलब्धः ततः सिद्धः परमाणुः ।
ननु सिध्यतु सः सूक्ष्मत्वाच्च न चक्षुर्गादिगम्यः, परं यद-
नन्तैः सूक्ष्मैः परमाणुभिरैका व्यावहारिकः परमाणुरारभ्य
त स चक्षुर्गाद्यगोचरः शस्त्रच्छेदाद्यगोचरश्चेति तन्मन्त्रम्,
रूपेण—द्विविधो हि पुद्गलपरिणामः—सूक्ष्मो व्यावहारिकः, त
सूक्ष्मपरिणामपरिणतानां पुद्गलानामनिन्द्यकव्यवस्थुल्ला-
पर्यायवत्त्वं शस्त्रच्छेदाद्यविषयव्यवस्थित्याद्यां धर्मा भ-
न्ति, तेन न काप्यनुपपातः, अयं च आगमं पुद्गलान-
मेव सूक्ष्मत्वासूक्ष्मत्वपरिणामो यथा द्विप्रदेशिकः स्कन्ध-
एकस्मिन्नभःप्रदेशे माति स एव च द्वयोरपि मातीति सं-
काचविकाशकृता भेदः, दृश्यते च लोकेऽपि पिङ्गितरुतपु-
ज्जलाहपिण्डयोः परिमाणभेदः इत्यलं विस्तरेणिति । आ-
प्रमाणान्तरलक्षणार्थमाह—अनन्तानां व्यावहारिकपरमाणून्
समुदयसमितिसमागमेन वा परिमाणमात्रेति गम्यते सैक-
अतिशयं न रुद्रणा रुद्रणरुद्रणा सैव रुद्रणरुद्रिणका उ-
त्तरप्रमाणोपेक्षया उत्-पाद्येत्येन रुद्रणरुद्रिणका उच्छे-
दरुद्रिणका, इतिरूपदर्शने, वा उत्तरांपेक्षया समुच्चयं, एवं
रुद्रणरुद्रिणकेति वा इत्यादिष्वपि वाच्यम् । एतं च रुद्रण-
रुद्रिणकादृशऽङ्गुलानां प्रमाणभेदा यथोक्तमप्युक्त्याः
सम्नोऽपि प्रत्येकमनन्तपरमाणुकत्वं न व्यभिचरन्त्यतः नि-
र्विशेषितमप्युक्तम्—सहस्रसिद्धिआह च’ इत्यादि, आहूनप्रमा-
णोपेक्षयाऽप्युक्त्यावेन स्थोत्यादृश्यैरवपेक्षया स्वप्रमाण-
माणात्वात् रुद्रणरुद्रिणकेत्युच्यते, स्वतः परतो वा ऊर्ध्वो-
धस्तियं कृत्वसनधर्मो जलप्रविष्टस्यैवप्रभाप्रियङ्गवो रेणुक-
ध्वरेणुः त्रय्यति—पौरस्त्यादिवायुमिति गच्छति यो रेणुः
स त्रसरणुः रथगमनात् रेणुः रथगणुः वालाप्रलिङ्गादयः
प्रतीनाः, इवकुत्तरकुत्तरहरिषर्पद्वयकादिनिवासमानवानां
कशस्थूलसकमेव तत्रशुभाशुभावानिभोवनीया यावत्पु-
र्वविद्वापरविद्वाभयमनुप्याणामष्टौ वालाप्राणि एको लि-

स्वर्थः । तानि च न पुनितथा—पुनित्वात् कदाचिदाग-
च्छेदः, न कदाचिद्गन्धित्वात् प्राप्नुयुरित्यर्थः । अथ केति-
कसंख्याता ? तामेवाह—तत्तत्संख्यो वालाप्रेश्यः, अथवा—त-
त् इति तथाविधपक्षप्रमाणानन्तरं सर्वशत २ एकैकं वा-
लाग्रमपहत्य कालो मीयेत इति शेषः, ततश्च यत्तथा का-
लेन स पक्षः क्षीणो—वालाप्रकर्षणात् स्वयमुपागतः आ-
कृष्टधाम्यकोष्टागारवत्, तथा (नीजः)—निगन्तरजः क-
रुपसुखमवालाग्रोऽपकृष्टधाम्यरजःकोष्टागारवत्, निर्लेपोऽप्य-
स्तसंश्लेषात्सम्यग्नागतवालाग्रलेपापहारादुपनीतधाम्यलेप-
कोष्टागारवत्, निष्ठितोऽपनेतव्यद्रव्यापनयनमाश्रित्य निष्ठां
गतः विशिष्टप्रयत्नप्रमाजितकोष्टागारवत्, एकार्थिका वा
एते शब्दा अत्यन्तविशुद्धिप्रतिपादनपराः । वाचनान्तरे ह-
यमानं चाप्यद्विपदमुक्तानुसारतो व्याख्येयम्, तदेतत्प-
दयोपममिति, इदं च पक्षगतवालाग्रार्णो सङ्ख्यैरेव व-
र्षैस्तद्वहारासम्भवात् संख्येयवर्षकोटाकोटीमानं वाद्वह-
रयोपमं ज्ञेयम्, न चानेनात्र वष्यमाणसुखमसुखमादिकाल-
मानादावधिकारः परं सुखमपहयोपमस्वरूपसुखप्रतिपक्षे प्र-
कृष्टमिति ज्ञायते तेन पूर्वोक्तमैकवालाग्रमसंख्येयख-
रडीकृत्य धृतस्यासंश्लेषाकृत्योजनप्रमाणायामविरक्तभावगा-
हस्य पक्षस्य वर्षशते वर्षशते एकैकवालाग्रपदद्वारेण सक-
लवालाग्रसङ्ख्यैर्निर्लेपनाकालरूपमसंख्येयवर्षकोटाकोटीप्रमा-
णं सुखमपहयोपमं विधिब्राह्मनिराचार्यस्येति सूत्रकारणा-
नुक्रमवि स्वयं ज्ञेयं, तेनैव च प्रस्तुतोपयोगः ।
अन्यथाऽनुयोगद्वारादिभिः सह विरोधप्रसङ्गादिति
सर्वं सुस्थम् । एवमत्र सागरोपमेऽपि ज्ञेयम्,
अथ सागरोपमस्वरूपं गाथापदेनाह—एवमि पञ्चग,
मिथ्यादि, एतेषामनन्तरोरितानां पक्षानामिति पदै-
कदेशे, पदसमुद्घायापञ्चारात् पक्षोपमानां वा दशगुणिता
कोटाकोटिर्भवेत् तत्सागरोपमस्वरूपं भवेत् परिमाणमि-
ति, प्रायः सर्वं कष्टं, नवरमेतेन सागरोपमप्रमाणेन न
न्यूनाधिकेनेत्यर्थः चतस्रः सागरोपमकोटाकोट्यः कालः सु-
खमसुखमा । अ० २ वृत्त० ।

सुखमा-सुखमा-अ० । सुखु समा यस्यां ला सुखमा । अ-
सर्पिण्या द्वितीये उत्सर्पिण्याञ्च पञ्चमारके, स्वा० १ ठा० ।
तिष्ठिष सागरोपमकोडीभो कालो सुखमा । अ० ६
शृ० ७ उ० ।

सुखमा संसारिणं सुखाय चेति प्रकृपणायाह—

सत्तिहं ठाणेहि ओगाढं सुखं जायेजा, तं जहा-अका-
ले च वरिसइ, काले वरिसइ २ असाधू ण पुजंति ३,
साधू पुजंति ४, गुरुहिं जणो सम्मं पडिववो ५, मयो
सु (दु) हया ६, वसु (दु) हया ७ । (सू० ५५६५)

‘ओगाढं’ ति अवलीलायु अवगाढां वा प्रकृपप्राप्तामिति, अ-
कालः—अवधो, असाधवः—असंयताः गुरुषु—मातापितृधर्मा-
चार्यैषु निष्कृष्टमिथ्याभावं विनयभ्रंशमित्यर्थः ‘प्रतिपक्षः’ आ-
श्रितः, ‘मणोदुहय’ ति मनसो मनसा वा दुःखिना—दु-
ःखिनस्तु दुःखकारित्वं वा द्रोहकत्वं वा, एवं ‘वयदुहय’—
स्वमित्यर्थः इति । ‘सम्मं’ ति सम्यग्मात्रं विवक्ष्यमित्य-
र्थः । अ० ७ ठा० २ वृत्त० ।

दसहिं ठाणेहि ओगाढं सुखं जायेजा, तं जहा-अ-
काले न वरिसइ, तं चैव विपरीतं, ० जाव मणुषा फासा ।
(सू० ७६५ +) स्वा० १० ठा० ३ उ० ।

सुखमाउत्त-सुखमायुक्त-वि० । सुखकोभावेन युक्ते, दशा० ५ वृत्त० ।
सुखमाहरण-सुखमाहरण-न० । सुखदुयोगेन ग्रहणं, सूत्र० १
ध्रु० ८ अ० ।

सुखमाहि-सुखमाहि-अ० । स्वस्थचित्तवृत्तौ, सूत्र० १ ध्रु०
३ अ० ४ उ० ।

सुखमाहिंदिद्य-सुखमाहितेन्द्रिय-वि० । सुप्रणिहितेन्द्रिये,
दशा० ७ अ० ।

सुखमाहिय-सुखमाहित-वि० । दर्शनादिषु सम्यग्माहिते, अ०
३ अ० । ज्ञानदर्शनचारित्र्यरूपसमाधिवति, दशा० ५ अ० ।
ज्ञानादिषु यत्नपरं, दशा० ३ अ० । उच्यते, दशा० ६ अ० । नि-
वृत्तविषयव्यापारे, दशा० २ वृत्त० । सुतराम्—अतिशयेन समा-
धियुक्ते, उत्त० २० अ० ।

से किं तं जोगपडिंसलीण्या ? जोगपडिंसलीण्या वि-
विहा पणत्ता, तं जहा-अकुसलमणनिरोहो वा कुसल-
मणउदीरणं वा मणस्स वा एगलीभावकरणं, अकुसलवह-
निरोहो वा कुसलवहउदीरणं वा वइए वा एगलीभावकरणं ।
से किं तं कायपडिंसलीण्या ? कायपडिंसलीण्या जं
यं सुखमाहियपमतंसाहियपाणिपाए कुम्भो इव गुत्तिहि
अलीये पल्लीये चिट्ठि । सेतं कायपडिंसलीण्या
(सू० ८०२ ×)

‘मणस्स वा एगलीभावकरणं’ मनसो वा ‘एगल’ ।
विशिष्टेकाग्रचैवेकता तद्रूपस्य भावस्य करणमेकताभा-
करणम्, आत्मना वा सहास्यैकता-निजालम्बनत्वं तद्रु-
भावस्तस्य करणं यत्तत्तथा ‘वइए वा एगलीभावकरणं’
वाचो वा विशिष्टेकाग्रचैवेकतारूपभावकरणमिति ‘सुख-
हियपमतंसाहियपाणिपाए’ ति सुखु समाहितः—सा-
धिप्राप्तो बहिर्वृत्त्या सा बासो प्रशास्तध्यान्तवृत्त्या यः स
तथा सहजम्—अविहिततया धृते पाणिपाद्वेन स तथा ततः
कर्मधारयः ‘कुम्भो इव गुत्तिदिप’ ति गुत्तिन्द्रियो गुत्त इत्य-
र्थः । क इव ?—कुम्भे इव, कस्यामवस्थायामित्यत्र एवाह—
‘अलीये पल्लीये’ ति आलीनः—ईषलीनः पूर्वं प्रलीनः प्रक्षाल्य
प्रकर्षेण लीनस्ततः कर्मधारयः । अ० २५ शृ० ७ उ० ।

सुखमाहियप्पण-सुखमाहितात्मन्-वि० । मनोवाक्यैः सु-
विशुद्धः, दशा० ६ अ० ४ उ० ।

सुखमाहियलेस्स-सुखमाहितेलेस्स-वि० । सुखु कलावद्याह-
ज्ञानात् शोभना समाहिताः शुद्धीता लेस्साः अस्तः—करण-
वृत्तयस्तेजसीप्रभृत्या वा येन सः सुखमाहितेलेस्सः । अक-
लमववृत्तौ, आवा० १ ध्रु० ८ अ० ५ उ० ।

सुखमिय-सुखमित-वि० । सुखु पञ्चभिः समितिभिः सम्यग्
इतः प्राप्तो ज्ञानादिकं मोक्षमार्गमस्ते सुखमितः । समिति
सहिते, सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० । तं० ।

सुखवय-सुखवय-वि० । सुखु अवयवं सुखोपलब्धयो येष

तथा । शोभनभरणेषु, जी० ३ प्रति० ४ अर्धि० । प्रश्न० ।
 सुसागय-सुस्वागत-न० । अतिशयेन स्वागतं, भ० २ श० १ उ० ।
 सुसाण-श्मशान-न० । पितृवने, शवस्थानं, उत्त० ३४ अ० ।
 आवा० । कल्प० । प्रश्न० । आ० म० ।
 सुसाणकर्मन्त-श्मशानकर्मन्त-न० । श्मशानगृहे, यत्र शव-
 दाहः क्रियते । आवा० २ ध्रु० १ चू० ३ अ० २ उ० ।
 सुसाणगिह-श्मशानगृह-न० । पितृवनगृहे, भ० ३ श० ७ उ० ।
 सुसाम-सुसामन्-न० । सप्तमदेवलोकाविमानभेदे, स० १ उ० सम० ।
 सुसामध्या-सुश्रामयता-स्त्री० । शोभनः पार्श्वस्थादिदेशो-
 ष्ववर्जिततया मूलोत्तरगुणसंपन्नता च स चासौ ध्रमणश्च
 तद्भावस्तत्ता । निरतिचारचारित्र्ये, स्था० १० डा० ३ उ० ।
 सुसामसरय-सुश्रामसरय-त्रि० । शोभने ध्रामस्य रते,
 भ० २ श० १ उ० । अतिशयेन ध्रमणकर्मशक्ते, औ० ।
 सुसामाहय-सुसामायिक-त्रि० । सुष्टु समभावतया सामायिकं
 समश्रुतिमित्रभावो यस्य स सुसामायिकः । सामायिकस्य
 शोभनऽनुष्ठानके, सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० ।
 सुसावग-सुश्रावक-पुं० । सत्यकथाशुभतादिसकलक्रिया-
 कलापोषिते, दृश्यं ३ तत्र । ध्रमणोपासकविशेषे, पञ्चा०
 १२ वि० ।
 सुसाहय-सुसाधित-त्रि० । सुष्टु प्रतिपादिते, प्रश्न० ४ संव०
 द्वार । साधौ, प्रश्न० ४ संव० द्वार ।
 सुसाहु-सुसाधु-पुं० । निर्वाणसाधकयोगसाधनपरं साधौ,
 प्रश्न० ४ संव० द्वार ।
 सुसाहुयुत-सुसाधुयुक्त-त्रि० । सुसाधोरुचयविहारिणो ये समा-
 चाराल्लेः समायुक्तः मध्यमपदलोपा समासः । स्थानशयना-
 सनादाहुपुङ्के, 'परक्रमेयाय सुसाहुयुते' सूत्र० १ ध्रु० १४ अ०
 सुसाहुवाह-सुसाधुवादिन्-पुं० । सुष्टु शोभने हितं मितं प्रियं
 वदितुं शीलमस्येत्यसौ सुसाधुवादी । सत्यभाषासमिते,
 सूत्र० १ ध्रु० १० अ० ।
 सुसिक्खा-सुशिखा-स्त्री० । प्रहणासेवनाभ्यां सत्यकपाल-
 ने, सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० । इय० ।
 सुसिणिद्धदंत-सुसिन्धदन्त-त्रि० । अरुणदन्ते, तं० ।
 सुसिर-सुषिर-न० । अनतादिषु विमानेषु अन्यतमे विमाने,
 स० १६ सम० । आ० । काहलादिबत् कोज्जवाद्ये, स्था० २
 डा० ३ उ० । रा० ।
 सुसिलिद्ध-सुसिलह-त्रि० । सुसन्धिके, डा० १ ध्रु० १ अ० ।
 तं० । अत्यन्तसङ्गते, पञ्चा० १८ वि० । औ० । कल्प० । सुष्ठ-
 दिते, प्रश्न० ४ अ० द्वार । रा० । सङ्गते, रा० । अग्रिशब्दे,
 भ० ११ श० ११ उ० ।
 सुसिलिद्धपरिषद्-सुसिलहपरिषद्-त्रि० । यथा भवत्येवं प-
 रिषद्, जी० ३ प्रति० ४ अर्धि० ।
 सुसीमा-सुसीमा-स्त्री० । मन्दरस्य पूये शाताया महानद्या द-
 क्षिणे बत्सस्य विजयक्षेत्रस्य राजधान्याम्, 'सुसीमा कुडला
 केव जाय' 'ति करणत् । स्था० ८ डा० ३ उ० ।

दो सुसीमाओ । स्था० २ डा० ।
 जम्बूद्वीपे महाविन्द्वे वर्षे वत्सो विजयः प्रकृतः, सुसीमा
 राजधानी विजयविभाजकश्चिन्नकूटनामा वत्सकारपर्वतः
 सुवत्सो विजयः । ज० ४ वत्स० । ('वत्स' शब्दं षष्ठ
 भाग इयं दृशिता ।) धराभिधानस्य कौशाम्बी-
 महाराजस्य भार्यायां पञ्चप्रभस्वामिमातरि, स्था० ५ डा० ३
 उ० । स० । प्रव० । आवा० । स्वनामख्यातायां कृष्णवासुदे-
 वाग्रमहिष्याम्, स्था० ८ डा० ३ उ० ।
 सुसील-सुशील-न० । शोभने समाधानं, चारित्र्ये च । उत्त०
 १२ अ० । उच्यते विहारिणि, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । सु-
 ष्टु शीलं-स्वभावो यस्येति । उत्त० २ अ० । शोभनाचारवति,
 औ० । अष्टादशसहस्रशीलाङ्गापते, ध० ३ अर्धि० ।
 सुसीलभूय-सुशीलभूत-त्रि० । सुष्टु शोभनं शीलं समाधानं
 चारित्र्यं वा प्राप्तं, उत्त० १२ अ० ।
 सुसीलसंसर्ग-सुशीलसंसर्ग-पुं० । शीलवङ्किः सम्बन्धे, व-
 श० १० अ० ।
 सुसुकुमुक-सुशुल्लकुल-न० । सुष्टु शुल्कवत्कुले धान्ये,
 सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।
 सुसुज-सुसूर्य-न० । विमानभेदे, स० ।
 सुसुजं सुजितं सुजप्पमं (स०) विमाणं जे देवत्ताए
 उववष्ठा तेसि खं देवाणं खवसागरोवमाई ठिई पसत्ता ।
 (सू० ६) स० ६ सम० ।
 सुसुत्त-सुसुत्त-न० । सुष्टु सत्ये सूत्रे, आवा० ५ अ० । कणाद-
 मतानुगामिभिः- 'सुसुत्तासुत्तितम्' सत्यगामः प्रपञ्चि-
 तः । अथवा-सुसुत्तमितं क्रियाविशेषणं शोभनं सूत्रं-वस्तु-
 व्यवस्थाघटनाविज्ञानं यत्रैवमासुत्तितं तत्तत्कृत्वास्त्रायोगनिब-
 न्धः कृत इति हट्टयम्, सूत्रं तु सूचनाकारिप्रत्ये तन्तुव्यव-
 स्थयोरिति अनेकार्थवचनात् । स्था० ।
 सुसुमार-सुसुमार-पुं० । जलचरविशेषे, प्रश्न० ।
 से किं तं सुसुमारा सुसुमारा एगागारा पसत्ता, से तं
 सुसुमारा । (सू० ३३ +) प्रश्न० १ पद ।
 सुसुविण-सुस्वन्-पुं० । शोभनाः स्वप्नः सुस्वप्नाः । श्वेतसु-
 रभिपुण्यवस्त्रातपत्रचामरादिस्वप्नेषु, वा० १४ वि० ।
 सुसुर-सुसुर-न० । अत्येवलोकाविमानभेदे, स० ।
 सुसुरं सुरावत्तं (स०) विमाणं देवत्ताए उववष्ठा तेसि खं
 देवाणं उकोसेणं पंचसागरोवमाई ठिई पसत्ता । (सू० ५४)
 स० ५ सम० ।
 सुसेण-सुषेण-पुं० । अष्टसप्ततितमे ऋषभदेवपुत्रे, कल्प० १
 अर्धि० ७ क्षण । भरतवर्षाणिः सेनापती, ज० ३ वत्स० ।
 आ० म० । ('भरह' शब्दे अतुर्थभागे १४३ पृष्ठे कथा गता ।
 शास्त्राङ्गनाराजस्य महाबन्धुस्वामास्ये, विपा० १ ध्रु०
 ४ अ० । ('सगह' शब्दऽस्मिन्नेव भागे कथा
 गता ।) शास्त्राङ्ग्यां नगर्यां सुमद्राक्ष्यसार्थवाह-
 मद्राभिवानतद्भार्यायाः पुत्रः 'सकटः' स च सुषेणभि-

धानामात्येन सुदशनाभिधनगणिकाव्यतिकरे सर्गणिको
विनाशिनः । स्या० १० डा० ३ उ० ।

सुप्तेषा-सुप्तेषा-की० । रत्नामहानदीसङ्गताया महानद्याम्,
स्या० ५ डा० ३ उ० ।

सुप्तेसम-सुप्तेसम-पुं० । मुनौ, आचा० २ कु० ४ चू० ।

सुप्तेस-सुप्तेस-त्रि० । शोभनवद्वादिस्वरविशेषे, प्रश्न० ४
संव० द्वार । आ० म० । रा० । सुप्तेसघोषे, जी० ३ प्रति०
४ अचि० । "सुप्तेसराओ सुप्तेसघोषाओ" जी० ३ प्रति०
४ अचि० । नि० चू० । जं०

सुप्तेसनाम-सुप्तेसनाम-न० । स्वनामकर्मभेदे, यदुदयव-
शाजीवस्य स्वरः भोतृणां प्रीतिहेतुकप्राप्तये तत्सुप्तेसनाम ।
पं० सं० ३ द्वार । कर्म० । आ० । प्रव० । रा० । जं० ।

सुप्तेसपरिवायिणी-सुप्तेसपरिवादिनी-की० । वीणाविशेषे,
प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सुप्तेस-सुप्तेस-की० । गीतरतेगन्धर्वेन्द्रस्य स्वनामक्या-
नायाग्रमहिष्याम्, स्या० ४ डा० ३ उ० । आ० । आ० चू० ।

सुप्तेसवहुस्मय-सुप्तेसवहुश्रुत-पुं० । सुभ्रुतं शोभनमाकर्षितं
बहु च धृतं यत् स सुभ्रुतवहुश्रुतः । तथाविधे बहुश्रुते, यस्य
बहुपि धृतं न विस्मृतिपथमुपयति स सुभ्रुतवहुश्रुतः । अथवा
बहुभुताऽपि सन् यस्तस्यापदेशेन वर्तते सम्मार्गानुसा-
रित्वात् स सुभ्रुतवहुश्रुतः । इय० १० उ० ।

सुप्तेस-सुप्तेस-की० । श्वशुरस्त्रियाम्, इ० २ उ० ।

सुप्तेसगुञ्ज-श्वशुरगुञ्ज-न० । श्वशुराः सम्बन्धिनि गुञ्जे, इ० २
उ० । (कोतुलं श्वशुरगुञ्जद्वारान्तः ' बसहि ' शब्दे
चट्टभागे गतः ।)

सुप्तेसस-सुप्तेसस-न० । विविधवर्तितद्वारसज्जतया सेवने,
दश० ६ अ० १ उ० । इय० । आचा० ।

सुप्तेससाविशय-सुप्तेससाविनय-पुं० । दर्शनविनयभेदे, भ०
२५ श० ७ उ० । (' विशय ' शब्दे चट्टभागे स्वरूपम् ।)

सुप्तेससाव-सुप्तेससाव-त्रि० । भोतुमिच्छति विनययुक्ते,
नि० १ भु० १ वम० १ अ० । आच० । आ० म० । औ० । ख०
म० । रा० । आ० । दश० । भ० । आचा० । भोतुं प्रवृत्ते, सूत्र० २
भु० १ अ० । परिचरति, हा० २५ अष्ट० । सुप्तेसां कुवाणे,
सूत्र० १ भु० ६ अ० । धर्म भोतुमिच्छति, आचा० १ भु० ६
अ० ५ उ० ।

सुप्तेसा-सुप्तेसा-की० । गुरोरादेशे प्रति भोतुमिच्छा सुप्तेसा ।
गुरादेशेयावृत्त्ये, सूत्र० १ भु० ६ अ० । विविधवर्तितद्वारसज्जतया
सेवने, हा० २८ हा० । पञ्चा० । आ० म० । सङ्घातकमन्यमि-
च्छन्नायमशालावृत्त्येवावकाशायाम्, पञ्चा० ६ विव० । घ० ।
यो० वि० । अवशेषक्यायाम्, हा० १ भु० १३ अ० । पञ्चा० ।

सुप्तेसमाविकर-सुप्तेसमाविकर-न० । धर्मशास्त्रं प्र-
ति भोतुमिच्छा सुप्तेसा तत्त्वज्ञो भावः-परिक्रामस्तस्य करणं
निर्वचनं भोतुलैर्वचनैरिति । भोतुः अवशेषकारपादने,
सुप्तेसामुत्पत्त्या धर्मकथने प्रस्तुतामर्थसम्भवः, पठ्यते च-
' स कलु पिशाचकी वातकी वा यः परेऽनर्थिके बाधमुदीरय-
ति ' अ० १ अचि० ।

सुप्तेसाविकर-सुप्तेसाविकर-त्रि० । पूजामधानवचन-
करणशीले, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुप्तेसु-सुप्तेसु-त्रि० । भोतुमुपस्थिते, ध० १ अचि० ।

सुप्ते-सुप्ते-अच्य० । " इ-घोषः सुः " आ० ४ । २६० ॥

द्विकृतस्य टकारस्य वकाराकान्तस्य टकारस्य च मागभ्यां
सकाराकान्तः सुकारो भवति । इति द्वस्व सुः । शोभने, प्रा० ।

सुह-सुभ-न० । पुण्ये, आच० ४ अ० । उत्त० । सूत्र० ।

आ० म० । संक्लेशविरहिते, उत्त० १ अ० । सुकर्मणि,
स्या० ६ डा० ३ उ० । औ० । शुभगन्धर्पशोभके कर्म-

णि, जी० १ प्रति० । शोभने, त्रि० । आच० ४ अ० । स्या० ।

उत्त० । कल्याणहेतौ, कल्प० १ अचि० ३ लृण । रा० ।

कोमले, रा० । प्रधाने, रा० । जं० । मङ्गलभूते, रा० ।
शुभाध्ययसाये तदात्मकत्वात् सामायिके, नं० । आ० म०
१ अ० । औ० ।

सुख-न० । सुखयतीति सुखम्, शर्मणि, हा० १ भु० १

अ० । जी० । दशा० । भ० । निर्दुनौ, कल्प० १ अचि० ३

लृण । सानोदय, सूत्र० १ भु० २ अ० । यथोपस्तविक्रये, उत्त०
७ अ० । दूतितस्य जलपान इवानन्दे, स्या० ३ डा० ४ उ० ।

पा० । आत्मनो विशेषगुणं, सुखयुक्ते, त्रि० । विशेष० ।

गुरोः सुकृत्वमिति व्युत्पत्तिः सुकृत्सहि

कथमाचार्ये इत्याह—

सुपसंस्तवो स्वाणि-दियाणि सुदिदिभो सुहोऽभिमभो ।

वर्त्तिदिभो जहृत्तं, असुहो अजिर्दिभोऽभिमभो ३४४३

सुहमहवा निष्वाणं, तच्च सेसमुपचारोऽभिमयं ।

तत्साहायं गुरु ति य, सुहमने पाणसकाव ॥ ३४४४ ॥

सुशब्दः—प्रशंसार्थो निपाते आनि-हन्दिगणि, शोभनतमे

आनि यस्यासौ सुखः शुभेन्द्रियोऽभिमतः । किमुक्तं भवति-

वश्येन्द्रियो-निर्विकारेन्द्रिय इति यदुक्तं भवति, अजितेन्द्रिय-

स्तु सुहोऽभिमत इति । अथवा-सुखयतीति सुखं तथ्यं नि-

रूपचरितं निवोणमुच्यते, येन तु सांसारिकमुपचारतः सुख-

मभिमतम् । ततोऽस्य द्विविधस्यापि सुखस्य साधनं कारणं

गुरोरित्यसौ सुखम्, कारणं कार्योपचाराद् अने अने प्राप्ते

सहावर्तिनि, अयं—प्राप्ता कृष्टिस्तदुला इत्यादिवचनोक्तो-

भयकपसुखहेतुत्वात् सुहोः गुरोरित्यर्थः ।

अथवा अन्यथा सुकृताचार्यमाह—

जं च सियं खेहि तो, ऽणुगहकृत् तवो सुहं तं च ।

अभयार्थं तपयाया, सुहमिहत्तममिमावाओ ॥ ३४४५ ॥

यद्वा-सुखं इतं-प्राप्तं सितं केभ्यः-इन्द्रियेभ्यः कैरिन्द्रियैः

करणभूतैरित्यर्थः, निपातनात् सुखमुच्यते । तमुक्तं प्राक्तम् ?

इत्याह-ततो गुरोः सकाशाच्च सर्वे जीवा न हन्तव्या इत्या-

दि गुरुकृतानुग्रहकपमभयप्रदानादि द्रष्टव्यम्, आदिशब्दे, त-

न्नानादिपरिग्रहः गुरुप्रदत्तेनाभयप्रदानादिना जीवाः पञ्चभि-

रपीन्द्रियैः सुखमनुभवन्ति । अतस्तत्प्रदानात्-अभयवर्तिप्रदानात्

गुरोरीह सुखम्, तद्वृत्तिमावास्तुकोपचारात्कारणैः कार्यो-

पचारादित्यर्थः । विशेष० । गुरोरावकाशाय, औ० । ग० ।

प्रश्न० । दर्श० । उत्त० । " गामाणुगामं सुहं सुहेलं च-

हरमाणे" सुखं सुखेन-शरीरसौख्यदाभावेन संयमवाधाभावेन च विहारिण वा प्रामादितु विहरन् ॥ रा० ।

सुखं सामान्यत आह—

दसविधे सुखे पण्यते, तं जडां—“आरोग्यं १ दीहिमाऊ२, अङ्गुजं ३ काम ४ भोग ५ संतोसो ६ । अस्थि ७ सुहृद्भोग ८ निष्कल-म्ममेव ९ ततो अस्यावाहे १० ॥ ११ ॥” (धृ० ७२७)

‘दसविधे’ त्यादि, ‘आरोग्यं’ गाहा, आरोग्यं—भीरोगना । दीर्घमायुः—खिरं जीविनं, शुभमितीह विशेषणं दृश्यमिति २, ‘अङ्गुजं’ ति आङ्गुल्यं—धनपणित्वं सुखकारणत्वात्सुखम्, अयथा—आङ्गुलं क्रियमाणा इत्या पृजा आङ्गुल्या, प्राकृतत्वाद्देहाति ३, ‘काम’ ति कामी—शब्दरूपे सुखकारणत्वात् सुखम् ४, एवं ‘भोगे’ ति भोगाः—गन्धरसस्पर्शाः ५, तथा सन्तोषः—अल्पकृता—नत्सुखमेव आनन्दरूपत्वात्सन्तोषस्य, उक्तं च—आरोग्यसारिणं मा-युसर्णं सखसारिणो धर्मा । विज्ञा निष्कल्यसारा, सुहाई संतोससाराई ॥ ११ ॥ इति ६ । ‘अस्थि’ ति येन येन यदा यदा प्रयाजं तत्तत्तद् तदा अस्ति—भवति जायत इति सुखमानव्यहृतुत्वादिनि ७, ‘सुहृद्भोग’ ति शुभः—अनिमित्ततो भोगो—विषयेषु भोगक्रियति स सुखमेव सातोदयसम्पाद्यत्वात् तस्येति ८, तथा ‘निष्कल्यमेव’ ति निष्कल्ये निष्कल्यः—अविरतिजम्बालादिनि गम्यते, प्रमत्त्येत्यर्थः, इह च हिमांशो नपुंसकना च प्राकृतत्वात्, एवकाराऽवधारणे, अयमर्थः—निष्कल्यमेव भवत्यानां सुखं, निराकाशत्वात्सामन्वृत्तत्वात्, अत एवास्त्येन—‘दुःखालसमासपरिहाराय समर्थे निगंधे अणुतराणां देवाणं ते उज्जं वीर्यवर्’ ति । तथा “नैवास्ति राजराजस्य, तत्सुखं नैव देवराजस्य । यत्सुखमिदं देवाद्यो-लोकस्यापारहितस्य ॥ ११ ॥” इति, शेषसुखानि हि दुःखप्रतीकारमात्रत्वात् सुखमिमानजनकत्वात् तद्वतो न सुखं भवतीति ६, ‘ततो अस्यावाहे’ ति ततो—निष्कल्यसुखानन्तरम् अनावाधेन विद्यते आवाधा-जम्बजराभरणगुणविपासादिका यत्र तदनावाधो, मोक्ष-सुखमित्यर्थः, एतदेव च सर्वोत्तमं, यत उक्तम्—“नवि अस्थि माणुसां तं सोकं न वि य सव्येदेवाणं । जं सिजाणं सोकं, अस्यावाहे उवगवाणं ॥ ११ ॥” इति १०, निष्कल्यसुखं आरित्रसुखमुक्तम् । स्वा० १० डा० ३ उ० । “व्यादिपिडि निष्कल्य, एतंनेष्व जेसि अण्याओ । होह अमांशा तेसि, सुहृद सुहंससारमोक्काणं ॥” दश० ७ अ० । (सिद्धसुखं ‘सिद्ध’ शब्दऽसिद्धेव भागे उक्तम् ।) (सुखमुक्काण्योः सिद्धिः ‘कम्म’ शब्दं तृतीयभागे २४३ वृष्टे उक्ता ।) सुखहृतुत्वात् सुखम् । उपशमभेदायां शुभकं प्रत्यपूर्वकरणानिर्दिष्टावादेस्त्वमेव परायणत्वायां शुभत्रयावस्थायां, सूत्र० १ अ० ११ अ० । विषा० । राजयैश्यादी, अह० २१ अह० । अनावाहे, म० । शरीरमेव सातुक्लं, आवा० १ अ० ३ अ० १३ अ० । आवा० । अह० ।

सुहृद(अ)-शुभग(मा)-पुं० । स्त्री० “ऊत्सुभगमुसले वा” ॥ १११२३ ॥ इत्यनघातवृत्तविकल्पेन । स्त्रीभिः कान्ये वृत्ते, वृत्तव्यं च कान्यायां स्त्रियाम्, आ० १ पाद ।

सुहृदमायुषं-शुभकमानुषं-पुं० । कुशलकर्मोक्तये, प० सू० १ सूत्र ।

सुहृदामय-सुखकामक-वि० । सुखमानन्दरूपं तं कामयते इति । सुखेच्छा, म० १५ श० । प्रति० ।

सुहृद-शुभ-वि० । सुखे, स्त्री० ।

सुहृद-सुखगति-स्त्री० । प्रशस्तविहायोगतौ, कर्म० २ कर्म० ।

सुहृदगुरुजोग-शुभगुरुयोग-पुं० । विशिष्टचारित्र्ययुक्ताचार्यसंबन्ध, प० २ अधि० ।

सुहृदजीवि-सुखजीविन्-पुं० । सुखेन जीविनश्चि, “मज्झिमस्सरमनाओ, इवांति सुहृदजीवणो । आर्ये पिपरीं दई, मज्झिमस्सरमिस्सओ ॥ ११ ॥” अहु० ।

सुहृदजोग-शुभयोग-पुं० । साधकच-प्रवृत्त्यादिसम्बन्ध, पञ्चा० ८ विष० । शुभ संयमव्यापारे, प्रश्न १ स० ७ डार । प्रशस्तमनोवाकायव्यापारिषु, ध० ३ अधि० ।

सुहृदकाय-शुभध्यान-न० । धर्मशुक्ललक्षणे ध्यानभेदे, आवा० ५ अ० ।

सुहृद-सुहृत्-वि० । सुहृत् इत सुहृदस्य वित्तमिति सुहृत् ॥ दश० ७ अ० । सम्पत्कृते, उत्त० १ अ० । ‘सुहृदे ति नो वप’ तत्र सुहृन्मुपकरणमशिवोपशान्तये । उत्त० १ अ० ।

सुहृदशुभकाममग-शुभमानध्यानमग-वि० । शुभे यथाधेपरिच्छदभेदज्ञानविभक्तस्वरपरत्वे च स्वस्वरूपैकत्वानुभवतत्त्वमयत्वप्रदानमगं, अह० २ अह० ।

सुहृदाम-शुभनामन्-न० । नामक्रमभेदे, यदुदयवशाभाभरपर्यवयवाः शुभा भवन्ति । कर्म० ६ कर्म० । आ० । प० । सं० ।

सुहृदामा-शुभनामा-स्त्री० । लोकांतररीत्या पक्षस्य पञ्चम्यं निधी, जं ७ वृत्त० । सू० प्र० । सं० प्र० ।

सुहृदसिप्त-सुखनिर्षय-वि० । अनावाधवृत्त्योपविष्टे, प्रश्न० १ सं० ७ डार ।

सुहृदुपाल-सुखानुपाल-वि० । सुखेनानुपाल्यते इति सुखानुपालः । सुरक्षे, पञ्चा० १७ विष० ।

सुहृत्-सुखार्थ-वि० । सुखनिमित्ते, रा० ।

सुहृत्-सुहृत्-पुं० । गण्यहस्तिनि, म० १५ श० । स्त्री-लभद्रस्वामिनां दशपूर्वधरं शिष्यं, कल्प० २ अधि० ८ कृत्तु । स्वा० । आ० । आ० म० । आवा० । आ० क० । न० । आ० वृ० । राजगृहवास्तव्येषु कालादाध्यादिष्वन्ययुधैकेषु अन्यतम, म० ७ श० १० उ० । मन्दरस्य दक्षिणपूर्वे शीताया दक्षिणदिगृहस्तिहृत्, जं ४ वृत्त० ।

सुहृद-सुहृत्-पुं० । “सरादस्युक्तस्यानादः” ॥ १७६ ॥ इत्याधिकारात् । क-ग-च-ज-त-व-य-वा प्रायो लुक् ॥ ८१ । १७७ ॥ समासं तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्नपदं मयि विवचयने नैव तत्र यथादेशेनभुभयमपि भवति । सुहृ । सुहृदो इत्यादि । मित्रे ००० । पाद ।

सुहृदव्याहसनसुहृद-शुभद्रयादिसुहृद-पुं० । प्रशस्तद्रव्यमन्वृत्तीनां समवाये, पञ्चा० १५ विष० ।

सुहृद्वाउजोगभाव-शुभवातुयोगभाव-पुं० । शुभानां सुन्दराणां भ्रातॄणां वातपितृकफानां योगानां कार्याविद्यापाराणां भावः सत्ता शुभवातुयोगभावः । शुभानां भ्रातॄणां सम्बन्धः, पञ्चा० ५ विष० ।

सुहृदुक्तसंप्रयोग-सुखदुःखसम्प्रयोग-पुं० । सुखदुःखयोरकल्पिते योगे, दश० १ अ० ।

सुहृदुक्तसप्तमस्थि-सुखदुःखसप्तमन्वत-त्रि० । सुखमानन्दरूपं दुःखमासातोदयकपमितं ताभ्यां समन्वितो युक्तः । साता-सातयुक्तः, सूत्र० १ अ० १ अ० ३ उ० ।

सुहृदुक्त्वय-सुखदुःखित-त्रि० । सुखदुःखोपसपन्नक, ५५० ५ उ० ।

सुहृदुहनिस्त्रिभय-सुखदुःखनिर्विशेष-त्रि० । द्वयशोकादिरहित, प्रश्न० ५ संख० द्वार ।

सुहृदुगई-शुभप्रकृति-स्त्री० । पुण्यप्रकृतिषु, कर्म० २ कर्म० ।

सुहृदुविबोहा-सुखप्रतिबोधा-स्त्री० । सुखनाकुलक्षणे नखकुलक्षणादिमात्रेणापि प्रतिबोधो-जागरणं स्वपुण्यस्यां स्वापवा-स्थायी सा सुखप्रतिबोधा । निद्राविशेष, कर्म० १ कर्म० ।

सुहृदय-सुखपद-न० । जह वि अवरार्हं ण पत्तो तद्वा वि प-रिच्छिन्नं भवतीति लक्षणं प्रायश्चित्तदाने, नि० सू० १ उ० ।

सुहृदपरिकर्मणा-सुखपरिकर्मणा-स्त्री० । सुखा-सुखकारिणी परिकर्मणा कृतविभ्रामणं यस्यां सा सुखपरिकर्मणा । अ-ज्ञसम्बाधनाभेदे, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सुहृदसुत-सुखप्रसुत-त्रि० । सुखेनैव शयाने, आ० म० १ अ० । आ० ।

सुहृदपदाया-सुखप्रदातृ-त्रि० । सुखे, "सर्वाणि सस्वानि सुखे रताणि, सर्वाणि दुःखाश्च समुद्रिजन्ति । तस्मात्सुखार्थं सुखमेव यथात्, सुखप्रदाता सम्यक् सुखानि ॥१॥" सूत्र० १ अ० ३ अ० ४ उ० ।

सुहृदफल-शुभफल-त्रि० । अभिमतफल, पञ्चा० ४ विष० ।

सुहृदफल-सुखस्पर्श-त्रि० । सुखः-कामलः स्पर्शो यस्य स सुखस्पर्शः । शुभस्पर्शे, रा० । सं० प्र० । सू० प्र० । सं० । अ० । सुखहेतुस्पर्शे, रा० । आ० म० । सं० प्र० ।

सुहृदभाव-शुभभाव-त्रि० । गुणानुरागरूपेण शोभनपरिणाम-मु, पञ्चा० ७ विष० । प्रायश्चित्ततया विवक्षितसत्परिणामे, पञ्चा० १६ विष० । उदारतया प्रवर्धमानप्रशस्ताध्यवसायेषु, पञ्चा० ८ विष० ।

सुहृदभावजुय-शुभभावयुत-त्रि० । विशिष्टक्रियायुतं प्रशस्ता-ध्यवसायविशेषोपेने, पञ्चा० १८ विष० ।

सुहृदभाववृद्धि-शुभभाववृद्धि-स्त्री० । कुशलाद्यवृद्धौ, पं० ब० ५ द्वार । पञ्चा० ।

सुहृदभोग-शुभभोग-पुं० । शुभो-नन्वितो भोगा विष । शुभो-गाक्रिया यस्येति । अनिन्दितक्रियायुक्तः, स्था० १० वा० ३ उ० ।

सुखभोग-पुं० । सुखमेव सातोदयसंपाद्यवृत्त-य-भोगाः सुखभोगाः । सुखभेदे, स्था० १० वा० ३ उ० ।

सुहृदभोगि-सुखभोगि-त्रि० । सुखम-आनन्दरूपं भुक्त्वतीति सुखभोगी । सुखाऽऽस्वादके, आ० १ अ० २ अ० ३ उ० ।

सुहृदमख-सुभ्रमनम्-त्रि० । असंक्रियवृत्ततः, प्रश्न० १ संख० द्वार ।

सुहृदमेत-सुखमात्र-न० । सामान्येनैव वैषयिकं सुखे पदपठ्या-हारवृत्तिजनितपारणामासुन्दरसुखकल्पं स्वपरजीवप्रतिष्ठान-तत्सुखमात्रम् । स्वपरनिष्ठेन यत्किञ्चित्सुखे षो० १३ विष० । सुहृदोय-सुखमोच-त्रि० । सुखेन मोच्यन्ते इति सुखमोचाः । सुखपरित्यागेषु, सू० २ उ० ।

सुहृदम्-सुधर्मन्-पुं० । वीरजिनेन्द्रस्य पञ्चमे गणधरे, कल्प० २ अधि० ८ क्षण । (भीवीरपण्डे श्रीसुधर्मस्वामी पञ्चमो गणधरः तद्वर्णनम् 'अज्ञसुहृदम्' शब्दं प्रथमभागे २१६ पृष्ठ गतम् ।) अप पञ्चमगणधरवर्णनतमभिधिसुहृद-—

ते पर्वहरे सोऽं, सुहृदम् आगच्छई जित्तसगां ।

वक्षामि ख वंदामी, वंदित्ता पज्जुवासामि ॥ १७७० ॥

याक्या पूर्ववत्, नवरं सुधर्ममामा द्विजोपाध्यायोऽत्र वक्ष्यः ।

आगतस्य तस्य भगवता किं कृतमित्याह—

आमहो य जिखेखं, जाहजरा-मरखविपमुकेण ।

नामेण य गोतेण य, सव्हरणं सव्हरदिसीं ॥ १७७१ ॥

याक्या पूर्ववदिति । विशेषः । कल्प० । आ० म० । (सुधर्मः स्वामिन आनुरादि 'गणधर' शब्दे द्वितीयभागे ८१६ उक्तम् ।)

सुहृदम्-सुधर्म-स्त्री० । चमरादीनामिन्द्राणां सुयोदीनां च महद्विक्रयवानां सभा सुधर्मोसभा, । देवसभायाः, रा० । प्रति० । अ० । प्रश्न० । संभानां मर्ये सुधर्मो भेदा । सूत्र० १ अ० ६ अ० । स्था० ।

चमरस्स खं अमुरिदस्स अमुररखो सभा सुहृदम् । सीसं जोयसाई उडु उच्चतेयं होत्था । (सू० ३६ ×) सं० ३६ सम० ।

चमरस्स खं अमुरिदस्स अमुररखो सभा सुहृदम्, एकावअ खम्मसयसमिदिहा पण्णा । (सू० ५१ ×)

सं० ५ सम० । ('सुरियाभ' शब्दे वक्ष्यते एषा ।)

सुधर्मोवर्णकः—

कहि खं मेते । सक्कस्स देविदस्स देवरखो सभा सुहृदम् । पण्णा १, गोयमा । जंबूदीने दीने मंदरस्स पच्चयस्स दाहिलेखं इमीसं रयणप्पहाए पुडवीए० एवं जहा रायण-सेखइजे ० जाव पंचवडिसगा पण्णात्ता, तं जहा-असो-यवडिसए ० जाव मज्जे सोहृदमवडिसए से खं सोहृदमव-डिसए महाविमाये अदुतेरस य जोअणसवसइसाई आ-यावविकल्लंभेण । एवं जहा मुरियाभे तेहव माखं तेहव उन्नवाओ । सक्कस्स य अभिसओ तेहव जहा खरियमस्स अलंकारअवधिया तेहव ० जाव आपरक्ख पि, दोस-गरोवमाई ठिई० । सके खं मेते । देविदे देवराया 'के मडिडुए ० जाव के महसोक्खे । गोयमा । मडिडुए ० जाव महसोक्खे सं खं तत्थ वरुसिए-विम-वावाससअ-

हस्तासं० जाव विहरइ, एवं महिहूणै० जाव महासोक्खे सके देविदे देवराया सेवं भंते ! सेवं भंते ! ति (छ० ४०७+)

'कहि ण' मित्यादि "एवं जहा रायणत्तेणजे" इत्यादि करणादिषु इत्यम्— "पुहवीए बहुसमरमणिआओ भूमिभागाओ उहं कंदिमसूरियगहगणनककस्ताराकवाणं बहुइ ओयणाइं बहुइ ओयणसयाइं एवं सहस्साइं एवं सयसहस्साइं बहुओ ओयणकोडीओ बहुओ ओयणकोडाकोडीओ उहं दूरं बीइइइता एरथ णं सोहम्मे नामं कणं पणुणसे" इत्यादि 'असोयवडिसे' इह यावत्करणादिषु इत्यम्— "सत्तवन्नवडिसेप चंपगवडिसेप सुयवडिसेप" ति विवित्तिनाभिधेयसुखिका खेयमातिदेशमाथा— "एवं जह सूरियाभे, तंहव माणं तंहव उववाओ । सक्खस्स य अभिसेआं, तंहव जह सूरियाभस्स ॥१॥" इति एवम्— अनेन कमल यथा सूरिकाभे विमाने राजप्रभनकुताव्यप्रभ्यां प्रमाणमुक्तं तथैवास्मिन् वाच्यं तथा यथा सूरिकाभाभिधानदेवस्य दृश्येन तत्रोपपात उक्तस्यैवोपपातः शक्येह वाच्योऽभिधेयश्चेति, तत्र प्रमाणमायामविष्कम्भसम्बन्धि दृष्टान्तम् शेषं पुनरिदम्— "ऊयालीसे च सयसहस्साइं वाचयं सहस्साइं अट्ट य अट्टयाल ओयणसप परिकल्लेणं ति ॥" उपपातश्चेत्यम्— तेणं कालेणं तेणं समएणं सके देविदे देवराया अणुणोववन्नमेत्तेव समाणं पंचविहाए पज्जसाए पज्जलिभावं गच्छइ, तं जहा— आहारपज्जसाए' इत्यादि, अभिधेयः पुनरेवम्— तए णं सके देविदे देवराया जेणव अभिसेअसमा तेणव उवागच्छइ तेणव उवागच्छित्ता अभिसेयसमं अणुणपयाहिणीकरेमाणं अणुणपयाहिणीकरेमाणं पुरिच्छमिज्जेणं दारं अणुणपविसइ, जेणव सीहासणे तेणव उवागच्छइ तेणव उवागच्छित्ता सीहासणवरगए पुररथाभिमुइ निसणं, तए णं सक्खस्स * देविदस्स देवरायस्स सामाणियपरिसावणसयसमा आभिआणिय देवे सहावेति सहाविणा, एवं वयासी— क्षिपामिष भो ! देवाणुणपिया ! सक्खस्स * ३ महंथं महंथं महरिहं विउलं इंधाभिसेयं उवट्ठवह' इत्यादि, 'अलेकारअच्छाणिया य तंहव' ति, यथा सूरिकाभस्य तथैवाल्लहारेऽर्चनिका चेन्द्रस्य वाच्या, तत्र अल्लहारः, 'तए णं से सके देवे तण्णदमयाए पडल्लसमालाए सुरभीए गंधकासाइयाए गायाइं लुहेइ लुहेना सरसेणं गासीसचं देवेणं गायाइं अणुणलिपइ अणुणलिपिता नासानीसासबायवांअं अक्खइदं अणुणकरिसज्जुं इयलालापेलवातिरेणं धवलकणगळाचयंतकम्मं आगासफालियसमपमं दिव्वं देवदूस्सज्जुपलं निर्यसेति निर्यसित्ता हारं पिणुज्जेति' इत्यादीति अर्चनिकालशस्त्रेवम— तए णं से सके * ३ सिद्धाययणं पुररथमिज्जेणं दारं अणुणपविसइ अणुणपविसित्ता जेणव इयणं एय जेणव जिणपडिमा तेणव उवागच्छइ तेणव उवागच्छित्ता जिणपडिमाणं आलोए पणामं करइ, आलो० करेण लोमहत्थणं गेएहइ, लोम० पिहत्ता जिणपडिमाओ लोमहत्थेणं पमज्जइ जिण० जिता जिणपडिमाओ सुरमिणा गंधोदयणं एहाणं ति० जाव आयरक्खं ति, अर्चनिकायाः परो अन्ध-स्तावकाच्या यावदांमरक्षाः स वैयं लशानः— तए णं से सक्ख-देविदे देवराया समं सुहम्मां अणुणावसइ अणुणपविसित्ता सीहासणे, पुररथाभिमुइ निमीयइ, तए णं मक्खम्मां * ३ अन्नन

रेणं उत्तरपुरिच्छमेणं अउरासीएसामाणियसाहस्सीओ निसीयंति, पुररथमणं अट्ट अग्गमाहिसीओ, दाहिणपुररथमेणं अभितरिया परिसा बारसदेवसाहस्सीओ निसीयंति, दाहिणेणं मज्झिमियाए परिसाए ओइसदेवसाहस्सीओ दाहिणपच्छत्थिमे णं बाहि्रियाए परिसाए सोलस देवसाहस्सीओ पच्छत्थिमे णं सत्त अणीयाहिवइणो । तए णं तस्स सक्खस्स देविदस्स देवरहणे अउरिंसि अत्तारि आयरक्खं देव-अउरासीइसाहस्सीओ निसीयंति' इत्यादीति, 'कं महिहूणै' इह यावत्करणादिषु इत्यम्— 'कं मध-ज्जुइए महाणुमाणं के महाजसे के महाबले' ति । 'वसीसाए-यिमाणायससयसाहस्साणं' इह यावत्करणादिषु इत्यम्— "अउरासीए सामाणियसाहस्सीणं तायसीसाए तायसीसगाणं अट्टणं अग्गमाहिसीणं जाव अनेसि च बहुणं देवाणं देवाणं य आहियक्खं जाव करेमाणं पालेमाणं" ति । भ० १० शु० ३ उ० ।

सुहय-सुभग-त्रि० । मनोरमे, 'लट्ठं वंतं सुहयं मणारं चाव रमणिज्जे', पाइ० ना० ८ वर्ग ।

सुहर-सुभर-त्रि० । न्यूनोदतया आहारपरित्यागिनि, दश० ८ अ० ।

सुहरा-देशी-चटिकाभेदे, यस्या अधामुक्क नीडं भवति । दे० ना० ८ वर्ग ३६ गाथा ।

सुहरासि-सुखराशि-पुं० । सुखसेवति, प्रा० म० १ अ० ।

सुहरिस्मिणा-सुहरिणियाका-स्त्री० । वनस्पतिविशेषः, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुहूरुव-सुखरूप-त्रि० । सातागौरवस्वभावे, सूत्र० १ सू० ६ अ० ।

सुहलेस्सा-सुखलेश्या-स्त्री० । सुखदतेजसि, अ० ७ वक्क० । सुखलेश्याअन्धमसो न शीतकाले मनुष्यलोक इवात्यन्त-शीतरश्मय इत्यर्थः, सू० प्र १६ पाहु० ।

सुहवामसुरभिगंध-शुभवाससुरभिगन्ध-पुं० । शुभवासैः सुन्दरगन्धैः सुपुं गन्धे, तं० ।

सुहविस्सप-सुखविज्ञाप-त्रि० । सुखैव प्रबोध्ये, सुहविण-प्या सुहणो ति । नि० सू० २ उ० ।

सुहविसवसा-सुखविज्ञापना-स्त्री० । सुखेन विज्ञापना-प्रार्थना यस्यां सा । अनायाससाध्यायां सुप्रतिसेव्यायां स्त्रियाम्, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

सुहविवाग-शुभविपाक-पुं० । शुभकर्मपरिणामे विपाकभूते, प्रथमविपाक दर्शितोऽयम् । स० १४६ सूत्र ।

सुहविवागोत्तम-शुभविपाकोत्तम-त्रि० । शुभविपाक उत्तमो यथा तं शुभविपाकात्तमाः । सुखेषु, स० १४६ सूत्र ।

सुहविहार-सुखविहार-पुं० । सुखैव वासकण्यविधिना विहर्तुं शक्यं, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

सुहवृद्धि-शुभवृद्धि-स्त्री० । कस्याणोपकथे सुखवर्द्धने, पञ्चा० ४ विष्णुः ।

सुहृद्वेयपुत्र-सुखवेदनतर-वि०। सुखेन अकलंशेन वेदवम्—
अनुभवं यस्यासौ सुखवेदनतरः। अकलंशेनैव वेद्यं, भ० १४
श० २ उ०।

सुहृदेयतर-मुख्येयतर-त्रि०। अरुञ्जानुभवनीये, स्था० २
ठा० १ उ०।

सुहसंकमणः-सुखसंकमणः-न०। सुखस्य-मुक्तिरूपस्य-या विंश
एतुगप्रकृतिरूपस्य संक्रमणं-संक्रान्तिः सुखसंकमम् । संता-
रदुःखादशुभाद्वा निःसरणेन सुखप्राप्तिं, "सु-नमण्णरिद्धंदा,
सुहसंकमणं ममं दिंतु ।" संथा० ।

सुहसंगय-सुखसंगत-त्रि० । आनन्दयुक्ते, हा० ३२ अष्ट० ।

सुहसंथरण-मुखमंस्तरस्य-न०। सुखेन नित्यारहेनै, व्य०४ उ०।

मुहसल्ला-मुखसज्जा-स्त्री० । वेदनीयाव्यजं सानानुभवे, आ-
चा० १ धृ० १ अ० १ उ० ।

सुहसयज्ञ-शुभस्यजन-पुं० । अलंकितपुत्रान्धवे, पञ्चा० ७
विव० ।

सुहृदाय-सखशात-५० । सुखस्य वैयधिकस्य शानः सुखशा-
 तः । वैयधिकस्य सुखस्य स्फूर्तान् गच्छेत्तापयनं, उक्तं ।
 संयनादिषु संत्साप सुखशातेन एव प्रवर्त्तनीयम् अनस्त-
 त्फुल्लमाह—

सहसाएणं भो! जीवे किं जणयइ? सहसाएणं अणुस्सुयत्तं
जणयइ अणुस्सुएणं जीवे अणुकंपए अणुग्गभडे वि-
गययोगे चरित्तमोहणिज्जं कम्मं खनेइ ॥ २६ ॥

हे भद्रन्त ! हे स्वाभिन् ! सुखस्य वैयर्थिकस्य ज्ञानः स्पृहा-
नियारखन आपनयन् सुखशान्तिस्तेन जीवः किं जनयति , गु-
रुह-हं शिष्य ! सुखशान्तेन अमुन्सुकृत्वं जनयति, विषयसुखं
ऽनुनालत्वं जनयति अमुन्सुकृत्वं जीवाऽनुकम्पते श्रमतेन
जीवं हृष्टा अनुकम्पयाः दयावान् भवन्तित्यर्थः पुनस्तद्भद्राऽ-
स्मान्गदितः शृङ्गादिशाभारहितः स्यान् । पुनस्तादृशः
स्मिन् विगतशोकाः महासाधिकाश्चैत्र्यादावपि शास्त्रे न
कृतेन पुनस्तादृशाः सौमिकीणि शुभाध्ययसाधयस्तीं कथायनो-
क्तयश्चरुत्पारिषद्मोहनीयरूपं क्षमं क्षपयान् । उत्त० २६ अथ

सुहसाय-सुखास्वाद-प्रि० । सुखम् आनन्दरूपमास्वाद्य-
न्तीति सुखास्वादाः । सुखमोगिषु, सुखापिषु, आद्या० १ भु०
२ अ० ३ उ० ।

सुहमायग-सुखाश्वादेक-त्रि० अभिव्यक्तादिना प्राप्तसुखमो-
क्षरि, दश० ४ अ० ।

सुहृदील-शुभ(शुभ)मील-त्रि०। सुखं शुभं वा सुखकरत्वा-
 कृद्गुलं स्वभावा यस्य सः सुखशालिः शुभशाली वा। स०। सु-
 खेन जीवनशालिं, नि० कू० १ उ०। (मृतशुण्णपडितेयणा
 शब्दं यमुनांजऽन्यथितेन जगः।)

सुहृत्सौलगुण-सुहृत्सौलगुण-पुं० । सुहृत्सौलस्य-शानाभिला-
पिणा गुणाः-प्राग्भूतानां स्थानानि सुहृत्सौलगुणाः । पार्श्व-
स्यादिषु सौलगुणेषु, ग० १ अदि० ।

सुहृदीलवियत्त-सुखशीलव्यक्त-त्रि०। सुखशीलं व्यक्तं येषां ते
सुखशीलव्यक्ताः । प० अर्धस्थादिमन्दधर्मसु, नि० सू० १६ उ०।

सुहसुरभिमणहर-सुखसुरभिमनोहर-पुं०। गन्धान्तरेभ्यः सु-
काशान्मनोहरेषु, रा०।

सुहमेउकेउवहुल-शुभमेतुकेतुवहुल-त्रि० । शुभाः-प्रधानाः
संतथा-मार्गा आलवालापल्या वा केतथा-ध्वजा बहुला
अनकरूपायेषां त तथा । अनकः शुभैः संतुभिः कसुभिः—
अ कलितं, जी० ३ प्रति ४ अघि० ।

सुहृतेजा-सुखशय्या-ली० । सुखदाः शय्याः सुखशय्याः ।
सुखशय्यायाम्, पा० । ध० ।

चित्तरिषु सुदृष्टिज्ज्ञात्रो पञ्चताञ्जो । तस्य कलुः इमा पदम् ॥
 सुदृष्टिज्ज्ञात्रो यः सुदृष्टं भावतो अत्रात्रात्रो अत्रात्रात्र पञ्च-
 दश निर्गम्य पावयत् निर्दोषं तप निर्दोषं निर्व्यतिगच्छे-
 ना भयतनायत्र ना कलुः तनायत्र निर्गम्य पावयत् सु-
 दृष्टं पातयत् रोपह निर्गम्य पावयत् सहदृष्टां पात-
 यत्पाणु रोपयत् ना मय उच्चायत् निर्व्यच्छा नो विष्णु-
 ग्वायमावज्ज्ञा । पदना सुदृष्टज्ज्ञा ॥ १ ॥ अद्यावरा द्वांशा सु-
 दृष्टज्ज्ञात्रो यः सुदृष्टं भावतो अत्रात्र पञ्चदश तप्यो लोभेण कृ-
 स्तह परस्व लोभो ना आसापद ना पीदह ना पत्यह ना अ-
 भिलषत् परस्व लोभो अग्रासापदमाणा अत्रात्र अभिलस-
 माणा ना मय उच्चायत् निर्व्यच्छा ना विष्णुगवायमावज्ज्ञा
 द्वांशा सुदृष्टज्ज्ञा ॥ २ ॥ अद्यावरा तत्रा सुदृष्टज्ज्ञा , स यः
 सुदृष्टं भावतो अत्रात्र पञ्चदश दिव्यमाणुस्सप कामभोगो ना
 आसापद अत्रात्र अभिलसन् दिव्यमाणुस्सप कामभोग
 अग्रासापदमाणा अत्रात्र अभिलसमाणा ना मय उच्चायत्
 निर्व्यच्छा ना विष्णुगवायमावज्ज्ञा । तत्रा सुदृष्टज्ज्ञा ॥ ३ ॥

“ अद्यावरा चउत्था सुदसंजा , से यं मुण्डं ० जाय , प-
इयप . तस्स ये एवे भवइ जइ नाव अरहत्ता भगवन्ता
इट्ठा अंगेया बलिया कल्लंगीरा अन्नयगाइ उयलाइ कल्ल-
याइ चियुलाइ पयताइ पग्गहियाइ मट्ठाभुगाइ कम्मकल-
यकाएणं तत्ताकमाइ पांडियज्जन्त , किमइ ? पुण अइ
अन्नायगमिउज्झानंथं वेयं तां सस्मं सद्धां खमाभि
तिउज्झमि अहियासेमि , ममं खं अस्मायगमिउज्झ-
मिंथं वेयं सस्मं अस्सहमाणस्स अण्हियात्तामाणस्स किं
मंअं कज्जइ ? एतत्तां मं पावे कम्मं कज्जइ , ममं खं
अस्मायगमिउ ० जाय सस्मं सद्धमाणस्स ० जाय अहियासे-
माणस्स किं मंअं कज्जइ ? एतत्तां मं निज्जइ कज्जइ ।
उत्था सुदसंजा ॥ ४ ॥ ”

[illegible]

तपःकर्मणि तपःक्रियाः, प्रतिपद्यन्ते आश्रयान्त, ' किमङ्ग ! पुण ' नि—कि प्रभे, अङ्गयामन्त्रेणऽलङ्कारः, सा पुनरिति पूर्वोक्तार्थेऽलङ्कारप्रदर्शने, शिरोलाघवप्रत्ययार्थोनामभ्युपगमे भवाभ्युपगमिकी उपक्रम्यतेऽनन्तार्थगुण्यकर्मो ज्वरानांसा-रादित्तर भवा या सौपकर्मिकी तां वेदनां, सहामि तनु-त्पलावायमुक्तया, स्ने विक्षापयता, निनिस्तामि अदीनत-या, अथ्याप्तयामि सौष्ठवानिरेकेण तत्रैव वेदनायामवस्था-ने करोमीत्यर्थः । मय्य निपातो वितर्काथः, क्रियते भवती-त्यर्थः । पा० ।

सुहृद्वत्-शुभहस्त-पुं० । प्रशस्तकरे, विपा० १ ध्रु० ७ अ० ।

सुखहस्त-पुं० । सुखहेतुहस्त, विपा० १ ध्रु० ७ अ० ।

सुहृद-सुखहेतु-पुं० । भायिसुखकारणे, पञ्चा० १५ विव० ।

सुहा-सुधा-स्त्री० । अमृतं, अष्ट० ११ अष्ट० । स्था० । प-कपायागशर्करासु शुभ्रायाम्, पञ्चा० २ विव० ।

शुभा-स्त्री० । शुभावपाकायां कर्मप्रकृतौ, पं० सं० ३ द्वार । यास्तु जीवप्रमोदहेतुरसोपेतास्ताः शुभाः । पं० सं० ३ द्वार । प्रति० । सप्तदशस्य तीर्थकरस्य प्रथमप्रवर्तिन्याम्, प्रव० ६ द्वार ।

सुखा-स्त्री० । विशिष्टाह्लादरूपायाम्, पञ्चा० ३ विव० ।

सुहाकम्म-सुधाकर्मन्-न० । यत्र सुधापरिकर्म क्रियते ता-दृशे, स्थाने, दशा० १० अ० । आचा० ।

सुहाकुड-सुधाकुण्ड-न० । श्रीजीवद्वीरस्वामिप्रतिमाविभू-यिते स्थनामरूपां तीर्थे, ती० ४३ कल्प ।

सुहागदेवी-सुहागदेवी-स्त्री० । जिनदासाभिधआयकभार्या-याम्, सेन० ३ उल्ला० । (' सिचंकर ' शब्देऽस्मिन्नय भागे कथा गता ।)

सुहाणुबंध-शुभानुबन्ध-पुं० । अविच्छिन्नकल्याणसन्ताने, पञ्चा० ७ विव० । कुशलानुबन्धे, पञ्चा० ७ विव० ।

सुहाणुबंधि शुभानुबन्धिन्-त्रि० । कुशलं प्रत्यायाति पुनर्बोधि-लामभोगप्रमज्ज्याकवल्गुश्लेषपयगानुबन्धिषु, आय० ४ अ० ।

सुहाभिगम-सुखाभिगम-त्रि० । सर्वजननयनानां कान्ते, स० ।

सुहायपरिणामरूप-सुधारपरिणामरूप-त्रि० । प्रशस्तजीवा-ध्ययसायस्यभावे, पञ्चा० १० विव० ।

सुहारुहसुहोत्तार-सुहारोहसुहोत्तार-त्रि० । सुखनारोहणमू-र्ध्वगमने सुखेनारोरोऽधस्ताद्वतरणं यस्य सोपानपङ्क्त्या-दिभिः स सुखारोहसुहात्तारः । सुखेनोर्ध्वमधस्ताच्च गन्तारि, जी० ३ प्रति० ४ अ० ।

सुहावबोध-सुखावबोध-पुं० । सुखपरिज्ञाने, षो० ४ विव० ।

सुहावह-सुख(शुभा)वह-त्रि० । सुखं शुभ वा आवहतीति सुखावहः । स्था० १० डा० ३ उ० । दश० । उभयलांकसुखकर्म, अम्बुद्वीपे मन्दरस्य पश्चिमे शीतोदाद्या महानद्या दक्षिण स्वनामक्यां सप्तस्कारपर्वते, स्था० ४ डा० १ उ० । देवकुङ्कु विजयक्षेत्रपुत्रलस्वनामक्यानायां नगर्याम्, स्था० ।

दो सुहावहा । स्था० २ डा० ३ उ० ।

सुहावासा-सुखावासा-स्त्री० । विभ्वस्तानां निर्भयानामनुसु-कायां वा सुखः सुखस्वरूपः आत्रालो प्रस्थां सा

सुखावासा । डा० १ ध्रु० १ अ० । सुखद्वसनी, रा० । अ०० । सुहाससुख-शुभासनस्य-त्रि० । शुभ आसने निषण्ण, ष्व० २ उ० ।

सुहासय-शुभाशय-पुं० । शुभपरिणामे, षो० १ विव० । शुभचित्त, प्रति० ।

सुहामव-शुभाश्रव-पुं० । पुण्याभवे, आय० ४ अ० ।

सुहासा-सुखासा-स्त्री० । सुखरूपायाम्, अष्ट० १६ अष्ट० ।

सुहि-सुखिन्-त्रि० । सुखमस्यास्तीति सुखी । दश० २ अ० ।

सुखं प्राप्तं, औ० । प्रज्ञा० उत० । "आ आमम्ये सौ वेनो नः" ॥ ८ । ४ । २६३ ॥ शीरस्यार्थमनो नकरस्यामम्ये सौ पर आ-कारो भवति । सुहिया ! । प्रा० ४ पाद ।

सुहृत्-पुं० । मित्रं, ध० २ अधि० । स्व० ।

सुहिभाव-सुखिभाव-पुं० । सुखिभवे, अने० १ अधि० ।

सुहिय-सुहित-त्रि० । सुहृद्दिने ज्ञानादिभयं यथां त सुहिताः । रत्नाधिकेषु, ध० २ अधि० । जी० । आचा० ।

सुहृद्-पुं० । मित्रे, ष० १ उ० २ प्रक० । नि० ।

सुहियजण-सुहृजन्-पुं० । हितैरिणि, स्था० ४ डा० ३ उ० ।

सुहिरमिया-सुहिरियका-स्त्री० । वनस्पतिविशेषे, आ० म० १ अ० । रा० । प्रज्ञा० । न० ।

सुहिरिमण-सुह्रीमनम्-त्रि० । सुहृद् ईर्लंजा तस्यां मनोऽन्तः-कारं यथां त सुह्रीमनसः । लज्जालुषु, स्व० १ ध्रु० १६ अ० ।

सुहृत्तमवरिह-उत्तमसुखवरिह-त्रि० । उत्तमं च तत्सुखं च तेन वरिहो वरतमाः । सुखात्तमेन भेष्टेषु, आचा० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

सुहृत्तर-सुखोत्तर-त्रि० । सुखेन तीर्थे इति सुखोत्तरः । सु-स्वाज्ञहृत्तये, उत्त० २ अ० ।

सुहुम-सूक्ष्म-त्रि० । " तन्वीतुल्येषु " ॥ २१ । १३॥ उकारागता ऊपरित्यान्तास्तन्वीतुल्यास्तेषु संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्वं उ-कारो भवति, कश्चिद्व्यवर्त्तापि आर्थे । सुहुमं । सूक्ष्मम् । प्रा० । अल्पं, पा० । मन्त्रं, स्था० ७ डा० ३ उ० । अत्यन्तवहने, आ-व० ४ अ० । सूक्ष्मनामकर्मोदयात् सूक्ष्माद्येन ये सर्वस्तोका-पञ्चाः । स्था० २ डा० १ उ० । यथां परिणामस्त्वमस्ते स्वमाः । स्था० २ डा० ३ उ० । उत्त० । सारं, डा० १ ध्रु० १ अ० । ला-भाणुन्-वेद्यन् सूक्ष्मो भवत्येते सूक्ष्ममप्यगय इत्यर्थः । आ-व० ४ अ० । स्व० । सूक्ष्माऽसंख्यातकिङ्काविद्वजः, स्था-२ डा० १ उ० । प्रव० । सुहृदस्पर्शे अर्थे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । सूक्ष्मनामकर्मोद्वेहं, दश० ४ तस्य । प्रश० । पं० सं० । सूक्ष्मनामकर्मोद्वेहसित्वात्, पृथिव्यादिषु एकेन्द्रिय-षु, स० । न० । स्था० ।

अष्ट सूक्ष्माणि—

अद्द सुहुमा पमता, तं जहा—पावसुहुमे पयसुहुमे वीयसुहुमे हरियसुहुमे पुष्कसुहुमे अद्दसुहुमे लेखसुहुमे सिण्हसुहुमे । (सू० ६१५)

'अद्द सुहुम' त्यादि, सूक्ष्माणि सूक्ष्मत्वाद्दत्ताधारतया च,

सुहुम

तत्र प्राग्वत्समम् अनुसरिः कुम्भुः स हि बलमेव विभाष्यते न स्थितः स्वमत्वात् । १, पनकसूत्रं पनकः—उज्झी, स च प्रायः प्राबुदकाले भूमिकाष्टादिषु पञ्चवर्णैस्तद्द्रव्यलीनां भवति, स एव स्वममिति एवं सर्वत्र २, तथा बीजसूत्रं—शास्त्रादिबीजस्य मुक्कमूले कणिका लोके या तुपमुक्कमित्युच्यते ३, हरितसूत्रम्—अयमन्ताभिनवादिभूषणधिसमानवर्णं हरितमेषेति ४, पुष्पासूत्रम्—वटोदुम्बराणां पुष्पाणि तानि नङ्गानि स्वमाणीनि न लक्ष्यन् ५, अग्रइसूत्रम्—मालिकाकीटि कायुहकोकि नात्राह णीकुकलास्यायष्टकमिति ६, लवनसूत्रम् लवनम्—आश्रयः सर्वानां तच्च कीटिकानगरकादिः, तत्र कीटिकास्याय च स्वमाः सर्वत्र भवन्तीति ७, अग्रइसूत्रमवश्यायदिममहिकाकरकहरितननुकर्ममिति ८ । स्था० ८ डा० ३ उ० । (प्राग्वत्समादीनां व्याख्या स्वस्थाने ।) (दश सूत्रा इति 'महाण्डे' शब्दे पष्ठ भाग उक्तम् ।) प्रसङ्ग तस्तद्दीका इह प्रश्रयते—प्राग्वत्समम्, अनुसरिः कुम्भुः, पनकसूत्रम् उज्झी, यावत्करणादिषु द्रव्यम्—बीजसूत्रं मीष्टादीनां कणिका हरितसूत्रं भूमिसमवर्णं तुष्पसूत्रं वटोदुम्बराणि, अग्रइसूत्रं कीटिकायष्टकानि, लवनसूत्रं कीटिकानगरादिः, स्नेहसूत्रम् अवश्यायादीत्यष्टमस्थानकमणितमेव, इत्यपरं गणितसूत्रं गणितं सङ्गलनादि तेष्वसूत्रं स्वममुज्जिगम्यत्वात् भूयते च यज्जान्ते गणितमिति । भङ्गसूत्रं—भङ्गा भङ्गाका वस्तुविकल्पास्ते च द्विधा स्थानभङ्गाः, क्रमभङ्गाश्च । तथाया यथा द्रव्यतो नामैका हिंसा न भावना; अन्यत्र भावतो न द्रव्यतः, अस्या भावतो द्रव्यतश्च, अस्या न भावतो नापि द्रव्यत इति, इतरे तु द्रव्यतो हिंसा भावनश्च, द्रव्यतोऽन्या न भावनः, न द्रव्यतोऽन्या भावनः, अस्या न द्रव्यतो न भावन इति, तत्रलक्ष्यं सूत्रं भङ्गसूत्रं, स्वमना व्यास्य भजनीयपद्वद्वेषे गहनभावेन स्वममुज्जिगम्यत्वादिति पूर्वं गणितसूत्रमुक्तमिति । स्था० १० डा० ३ उ० । दश० ।

स्वमविधिमाह—

अद्द सुहुमादि पेहाए, जाइं जाणिषु संजए ।

दयाहिगारी भूएसु, आस चिह्ने सएज वा ॥ १३ ॥

अष्टौ स्वमाणि वक्ष्यमाणानि प्रवेष्टोपयोगनः आसीन निष्ठुच्छुरीत वात योगः । किंविशिष्टानीत्याह—यानि ह्यन्त्या संयतां जगत्त्रिजया प्रत्याख्यानपरिजया च दयाधिकारी भूतेषु भवत्यन्यथा दयाधिकार्येव नेति, तानि प्रथय तद्वहिन एवा सनादीनि कुयात्, अन्यथा तेषां सातिचारतां सूचार्थः ।

आह—

कराराणि अद्द सुहुमाणि, जाइ पुच्छिज संजए ।

हमाणि ताणि महावि, आइसिख वियक्खणो ॥ १४ ॥

कराराण्यष्टौ स्वमाणि यानि दयाधिकारत्वाभाववत्तात् पृच्छेत् संयतः । अनेन दयाधिकारिण एव एवंविधेषु यत्नमाह—स ह्यवश्यं ननुपकारकारणकारकाणि च पृच्छति तत्रैव भावपरिविध्यादिति । अस्मिन् नात्यन्तं वक्ष्यमाणानि मेधावी आबलानि विवक्षन् इत्यनेनाप्यनन्वदाह—मयादाबनिना नउहेन नत्तकण्ठा कायो, एवं हि आनुत्तमाणा देयजुभिर्बल्यस्या विपर्यय इति सूचार्थः ।

सिणेहं पुष्पसुहुमं च, पाणुत्तिगं तहेव य ।

पणां वीय हरियं च, अग्रइसुहुमं च अहुमं ॥ १५ ॥

'सिणेहं' ति सूत्रं, 'स्नेह' मिति स्नेहसूत्रम्—अवश्याय—हिममहिकाकरकः ननुकर्म, पुष्पसूत्रं चेति वटोदुम्बराणां पुष्पाणि, तानि नङ्गानि स्वमाणीनि न लक्ष्यन् 'पाणी' ति प्राग्वत्सममनुसरिः—कुम्भुः, स हि बलम् विभाष्यते, न स्थितः स्वमत्वात् । 'उत्तिगं तथैव च' म्पुनिकसूत्रम्—कीटिकानगरं, तत्र कीटिका अन्य च स्वमस्यत्रा भवन्ति । तथा 'पनक' मिति पनकसूत्रं प्रायः प्राबुदकाले भूमिकाष्टादिषु पञ्चवर्णैस्तद्द्रव्यलीनः पनक इति तथा बीजसूत्रं—शास्त्रादिबीजस्य मुक्कमूले कणिका, या लोके तुपमुक्कमित्युच्यते, 'हरितं च' ति हरितसूत्रं, तथात्यन्ताभिनवादिभूषणधिसमानवर्णमेषेति, 'अग्रइसूत्रं चाष्टम' मिति एतच्च मालिकाकीटिकायुहकोलिकामालीकुकलासायष्टकमिति—स्वार्थः ॥ १५ ॥ दश० ८ अ० २ उ० । नि० सू० । समयपरिभाषया स्वमकार्यकं पुष्पं, 'पुष्पाणि य कुसुमाणि य, कुज्जाणि य तहेव होति पसवाणि । सुमणाणि य सुहुमाणि य, पुज्जाणि य होति एगुहा ।' दश० १ अ० ४० । 'सुहुमो य वायरो वा, दुविधो लोउत्तरा समाने । सुहुमा लोउत्तरिमा, लायव्या इमाह ठाणि ॥' 'सुहुमवायस्सकं वक्खमाणं । नि० सू० १ उ० । ईसिममंतमात्रे सुहुमो परिगृहो प्रवणति । नि० सू० १ उ० । आगामिन्यामुत्सर्पियां भविष्यति सप्तमं कुलकरं, पुं० । स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सुहुमअपजत—सूत्रमापर्यप्त—पुं० । स्वमनामकर्मोदयवर्तिषु पकन्दियापायांतकषु, स० १४ सम० ।

सुहुमअहार—सूत्रमातिचार—पुं० । लघुवारिचखण्डेषु, पं० व० ३ ह्रा ।

सुहुमकम्म—सूत्रमकर्मन्—न० । स्वमेतु केवलज्ञानदर्शनयथा—व्यानचारिआयावत्कषु कर्मसु, डा० १४ डा० ।

सुहुमकाय—सूत्रमकाय—पुं० । इस्त्नादिकं वस्तुनि, इति वृज्जाः । अन्ये त्याहुः—वस्त्रे, भ० १६ श० ३ उ० । स्वमकाय इस्त्नादिकं वस्तु स्या । अन्ये त्याहुः स्वमकाय वस्त्रम्, इति । प्रति० ।

प्रायश्चादिषु कनरः कायः स्वम इति कायमाध्वनेयामेवमन्तरापेक्षया स्वमस्वानुरूपणयाह—

एयस्मं शे भंते ! पुढविकाइयस्मं आउकाइ० तेउकाइ० वाउकाइ० वणस्सइक इयस्मं कयरे काये सव्वसुहुमं कयरे काए सव्वसुहुमताराए १, गोयमा ! वणस्सइक इए सव्वसुहुमं ! वणस्सइक इए सव्वसुहुमताराए १, एयस्मं शे भंते ! पुढविकाइयस्मं आउकाइ० तेउकाइ० वाउकाइयस्मं कयरे कये सव्वसुहुमं कयरे काये सव्वसुहुमताराए १, गोयमा ! वाउकाए सव्वसुहुमं वाउकाये—सव्वसुहुमताराए २, एयस्मं शे भंते ! पुढविकाइयस्मं आउकाइयस्मं तेउकाइयस्मं कयरे कये सव्वसुहुमं कयरे काए सव्वसुहुमताराए १, गोयमा !

तेउकाए सवसुहृमे तेउकाए सवसुहृमतराए ३, ए-
यस्स वा भेते ! पुढविकाइयस्स आउकाइयस्स क-
ये काए सवसुहृमे कये कये सवसुहृमतराए १,
गायमा ! आउकाए सवसुहृमे, आउकाए सवसु-
हृमतराए ४ ।

'एयस्से' त्यादि, 'कयेरे काए' ति—कतरो जीवनि-
कायः 'सवसुहृमे' ति—सयथा स्वमः सर्वस्वमः, अये, च
चलुरमाह्वतामात्रेण पदाधान्तरमनपवयापि स्याद् यथा
स्वमा वायुः स्वमे मन इत्यत्र आह—'सवसुहृमतराए' ति
सर्वेषां मध्यर्धानशयेन स्वमनरः स एव सर्वस्वमतरक
इति । भ० १६ श० ३ उ० ।

सुहृमकाल—सुहृमकाल—पुं० । वायना बालावसङ्गवानकए
इष्टाश्चावृष्टाश्चाद्रियन्ते स कालः स्वमः । स्वमे काले,
स्था० २ डा० ४ उ० ।

सुहृमक्रिय—सुहृमक्रिय—न० । स्वमा क्रिया यत्र नि-
ज्वाहृमभोगान्त्व सत्यर्धनिक्रयान्त्वान्तःस्वमाक्रियम् । शु-
क्लव्यानस्य तृतीयभेदः, भ० २३ श० ७ उ० । स्था० ।
दश० । ग० । आय० ।

सुहृमगणितोसग—सुहृमगणितोसग—पुं० । स्वमाग्नौ—स्व-
माग्निकार्यं प्रवेशनमुपाशं येषां ते स्वमाग्नौप्रवेशकाः ।
स्वमाग्निकार्येषु जीवेषु, क० प्र० १ प्रक० ।

सुहृमगणाम्—सुहृमगणाम्—न० । नामकर्मभेदे प्रब० २१६
डा० । यदुदयाः स्वमा भवन्ति, अत्यन्तस्वमः अतीन्द्रिय इ-
त्यर्थः । आ० । स्वमा नाम यदुदयाद्भवनामपि समुद्दिना-
मां जन्तुगरीराणां चक्षुप्राज्ञा न भवति । पं० सं० ३
हार । यदुदयाः स्वमाः पृथिवीकायिकादयः पञ्च भवन्ति ।
तदपि जीवविपाकिसूत्रे नामकर्मोत्तमः । कर्म० १ कर्म० । बाद-
रत्वं परिणामविशेषः, यदुदयात् पृथिव्यादेरैकैकस्य जन्तुग-
रीरस्य चक्षुप्राज्ञत्वाभावेऽपि यद्वनां समवाये चक्षुर्ग्रहणे भव-
ति । तद्विपरिते स्वमनाम । कर्म० ६ कर्म० ।

सुहृमतस—सुहृमतस—पुं० । तेजोवायुषु, क्षीप्त्रियादीनां वा-
द्वरत्नसत्वात् । स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सुहृमतिग—सुहृमतिग—त्रि० । स्वमपयाससाधारणरूपे स्व-
मापलक्षिते त्रिके, कर्म० ५ कर्म० । क० प्र० ।

सुहृमत्यवियार—सुहृमत्यवियार—पुं० । स्वमा मन्दमतिना
'गन्धो योऽप्यः—शब्दांमध्ये तस्य विचारो विचारणं स्व-
मार्थाविचारः । सरलस्वार्थस्य विचारणं कम० ४ कर्म० ।

सुहृमत्यलोयणा—सुहृमत्यलोयणा—स्त्री० । स्वमा लो-
याश्च यन्मनोवाक्यतत्त्वाम् आलोचनां स्वमार्थालोचनां ।
अन्धाविषयायै, वा० १२ वि० ।

सुहृमद्वयपुगल—सुहृमद्वयपुगल—पुं० । द्रव्यपुगलपरावर्त्त-
नम्, अथ द्रव्यं द्रव्यावधेयः स्वमपुगलपरावर्त्तो भवति,
'परिभारिका'द्विशरीराणामेकान्पत्यमेन शरीरेणैका जीवः
संसारे परिभ्रमन् सर्वानपि पुगलान् स्पृष्ट्वा पस्त्रिय
कुर्वति । प्रब० १६२ हार ।

सुहृमपयस्थ—सुहृमपयस्थ—पुं० । अस्थूतयस्तुषु कर्मात्मपरि-
णामादिषु, पञ्चा० १ आय० ।

सुहृमपुढविकाय—सुहृमपुढविकाय—पुं० । स्वमनामकर्मादये
वत्तमानं पृथिवीकार्यकं, प्रज्ञा० १ पद ।

सुहृमबोधिकलेवर—सुहृमबोधादिकलेवर—पुं० । स्वमबोधीनि-
स्वनाकाराण्य कलवगायसंख्यातखण्डीकृतयातुनाकण-
काणि यत्रोद्धारो स तथा गोशालकारिभाषया उद्धार-
कालभेदे, भ० १३ श० ।

सुहृमभावकुमलमई—सुहृमभावकुशलमति—पुं० । लोकशा-
स्त्रगतास्थूताधानपण्डितकं, पञ्चा० १३ वि० ।

सुहृममहापाण्य—सुहृममहापाण्य—न० । स्वमे महापाण्यभ्या-
नं, 'पुस्तकं अणुश्रोगा, मध्यमं पदम च संहारं । सु-
हृममहापाण्याणि य. वाक्छिन्ना धृतमहतिः ।' ति० ।

सुहृमरयदीडवाल—सुहृमरजतदीडवाल—त्रि० । स्वमा रज-
तमया दीडवा बाला येषां नानं तथा । सुहृमरजतमयबालव-
त्सु, जी० ३ प्रवि० ४ आय० ।

सुहृमव.युनरीर—सुहृमवायुशरीर—पुं० । वायुरेव शरीरं ये-
षां ते तथा, स्वमाश्च ते वायुशरीराश्च वायुकायिकाः
स्वमावायुशरीराः । स्वमावायुकायिकेषु, भ० १६ श० ३ उ० ।

सुहृमवियार—सुहृमवियार—पुं० । यतिसमाचारप्रकाशनस्व-
भावः, दश० ३ तस्य ।

सुहृमसंपराय—सुहृमसंपराय—न० । सम्पदति संसारमने-
नानि संपरायः कथायादयः स्वमा लोभांशावशेषः स-
म्पराया यत्र तत्सुहृमसंपरायम् । आरिचमनेषु चतुर्थे आ-
रिच, आ० म० १ अ० । विश० । इममपि द्विविधं विशुद्ध-
मानकम् । संकितश्रयमानकं च । तत्र विशुद्धश्रयमानकं क-
पकोपशमश्रेष्ठियमाराहता भवति संकितश्रयमानकं तृप-
मश्रेष्ठः प्रत्ययमानस्य प्राप्तेन । विश० । " सेटि विल-
ग्नो नं, विसुद्धमाशं नतो अयंतस्स । तद् संकित-
स्समाशं, परिणामवत्तेण वित्तंये ॥ १ ॥ " आ० म० १ अ० ।
उत्त० । पा० । स्था० । विश० । भ० । इह संश्रयानि लोभ-
खण्डानि उपशमयन् शान्तसंपराय उच्यते, अरमस्य तु
संश्रयेयखण्डस्यानंश्रयानि खण्डानि प्रतिसमयमकैक-
एवमुपशमयन् स्वसंपरायः । आ० म० १ अ० ।

तथा चाह—

लोभाण्ण वेयंतो, जो खलु उवसांमगो य खवगो वा ।

सो सुहृमसंपरायो, अहक्खयाउण्णोकिचिं ॥

लोभस्य संश्रयलनामस्य खण्डानसेक्ययनमस्य खण्डक्या-
संश्रयानि खण्डानि वेदयमानोऽनुभव उपशमकः कपको
वा भवति । सोऽन्तर्दुष्टं कालं यावत्स्वसंपराया भूयते ।
आ० म० १ अ० । पं० भा० । सुहृमसंपरायं जो ववन्ते सो
सुहृमसंपरागो । सुहृमं नाम धानं, कद्दं धानं ? आउयमाह-
ण्णखवज्जाओ क्क कम्मपयक्कीआं । आहंलवंधणवज्जाओ अण्ण-
कांलहुनिकाआं महाण्णजायाओ अण्णदंस्साओ सुहृमसंपरा-
गस्स अज्जातिं, एव धीवं संपरायं कुरुंते मे खवज्जाति ।
सुहृमो संपरागो वा अस्से सो सुहृमसंपरागो, सो य अस्से-

केजसमभ्रो अंतोमुहुतिभो विसुज्जमागपरिणामो वा
पडियत्तमागपरिणामो वा भवति सि । आ० ५० ४ अ० ।
सुहृमसंपराया दशमगुणस्थानवर्तिनः । पञ्चा० ६ वि० ।

सुहृमसंपरायगुणद्वय-सूचमसंपरायगुणस्थान-न० । सूचम-
संपरायो द्विधा—क्षपकः, उपशमको वा । क्षपयति
उपशमयति वा लोभमेकामति कृत्वा तस्य गुणस्थानं
सूचमसंपरायगुणस्थानम् । (एतच्च केवलस्यैव भवतीति
विशेषणद्वाराह—) तथा क्षापये केवलज्ञानं केवल-
दर्शनं आत्मनोऽनेनति सुखं ज्ञानावरणदर्शनावरणमोह-
भीयाभिरावकमोदयः सति तस्मिन् केवलस्यानुपादात्
तद्वपगमानन्तरं चोत्पादात् सुखं तित्तुनीति सुखस्यः । स च
सरागोऽपि भवतीत्यन्तस्तद्व्यवच्छेदार्थं धीतरागग्रहणं धीनो
विगतो रागो मायालोभकषायोदयकपो यस्य स धीतरागः,
स आसीत् सुखस्यैव धीतरागसुखस्यः, स च क्षीकषायोऽ-
पि भवति तस्यापि यथोक्तारागपगमात्, अनस्तद् व्यवच्छे-
दार्थमुपशान्तकषायग्रहणं 'कषाशिष' त्यादि इत्येकधातुहिं-
सार्थः, कषयति कषयन्ते च परस्परमस्मिन् प्राप्तिन इति
कषः संसारः, कषययन्ते-गच्छन्त्येभिर्जन्तव इति कषायाः
क्रोधादय उपशान्ताः उपशमिता विद्यमाना एव संक्रमणोद-
र्तनादिकर्मणोदयाद्येनैव व्यवस्थापिताः कषाया यन स
उपशान्तकषायाः । कर्म०२कर्म०गुणस्थानभेदे, दर्श०५तत्त्व ।

सुहृमसंपरायचरितलद्धि-सूचमसंपरायचारित्रलद्धि-स्त्री०
संपरैति—पथेष्टनि संसारमभिरिति संपरायाः—कषायाः ।
सूचमा लोभांशावशेषकृपाः संपराया यत्र तत् तस्य
चारित्रस्य लाब्धस्तथा । चारित्रभेदे, भ० ८ श० २ उ० ।

सुहृमसङ्ग-सूचमशन्य-न० । सूचमे मर्षात्मके शब्दे, सूत्र० ।

सुहृमे सङ्गे दुरुद्धरे, विउमंता पयहिज संथवं ॥ ११ ॥

किमिति ? यना गवोत्तमकमनस्तुनं शल्यं वर्तते सूचमत्वाच्च
दुरुद्धरे दुःखनोऽर्जुनं शक्यते, अतो विद्वान् सदसिद्धिक-
क्षस्तत्तावत् संस्तवं परिचयमभिप्रेक्ष्य परिजह्यात्-परित्य-
ज्येति । नागार्जुनीयास्तु पठन्ति—

“पल्लिमश्रमहं विद्याणिषा, जा वि य संश्र पृथगा इहं ।

सुहृमे सङ्गे दुरुद्धरे, तं पि जिहं एण पंडि ॥ १ ॥ ”

अस्य आशयार्थः—साधोः स्वाध्यायध्यानपरस्यैकान्त-
निःस्पृहस्य योऽपि आर्यं परिवेदनापूजनादिकः सत्कार-
रः क्रियते, असाधयि सदनुष्ठानस्य सङ्गतर्था महान्
पल्लिमश्रो विद्वाः, आस्तां तावच्छुद्धानिर्विश्वभिषङ्गस्नानि-
त्यंवं परिहाय तथा सूचमशल्यं दुरुद्धरे आनस्तमपि जंयद्-
अपनयन्, परिहृतः एनेन वयममाणेनेति । सूत्र० १
श्रु० २ अ० २ उ० ।

सुहृमुत्सास-सूचमोच्छ्वास-पुं० । अस्ते अस्वपरिमाणे उच्छ्वासे,
“सुहृमुत्सासे तु जयशाप सि ” सूचमोच्छ्वासमेव यतनया
मुञ्चन्ति नास्वयं भा भूत्सस्वधानः । आ० ५ अ० ।

सुहृय-सुहृत-त्रि० । धृतादितर्गिते, आ० १ ध्रु०५ अ० । औ० ।

सुहृयहृयासङ्ग-सुहृतहुताशन-पुं० । धृतादितर्गितवैश्वानरे,
“सुहृयहृयासङ्गो य्व ते यमा जनेने” धृतादितर्गितवैश्वानर-
२८७

प्रपया इत्येवमाने, जी० ३ प्रनि० १ अधि० ।

सुहेली-वेशी-सुल, दे० ना० ८ वर्ग ३७ गाथा ।

सुहृमग-सुखैवक-त्रि० । सुखस्य एवकः सुखैवकः याजकवि-
त्वात्समासः । सुखाधिनि, आ० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

सुहेसि-सुखैविन्-त्रि० । सुखलासे, दर्श० ३ तत्त्व । आ-
वा० । सूत्र० ।

सुहोदय-शुभोदक-न० । पवित्रस्नानादृतं गन्धोदके, आ० १
श्रु० १ अ० । तीर्थोदके, जं० ३ वल० ।

शुभोदय-न० । शुभ उदयो यस्य तच्छुभोदयम् । योगिनी
शुभोदकं चित्ते, बो० १४ वि० ।

सुखोदक-न० । नायुच्छर्शति जले, औ० ।

सुहोवभोग-शुभोपयोग-पुं० । प्रशस्ताध्यवसाये, पञ्चा० १५
वि० ।

सुभ्रवज्ज-शूकरवज्ज-पुं० । शूकरसंज्ञकं कर्मावशेषे, प्र० ४
द्वार ।

सुभ्रलंछण-शूकरलाञ्छन-न० । स्वनामक्यान् क्षेत्रे, “अथ
तत्संख भगवता सुभ्रलंछणागुपयणं पद्वच्च वैवाहिं महिमा
कया, तस्य य सुभ्रलंछं पसिजिमुवगयं” ती० २४ कष्ट ।

सुआ-सुआ-न० । धान्याविशेषे, ध० २ अधि० ।

सुश्र-सूचित-त्रि० । तिरस्कृतं, श्रु० ३ उ० । व्यञ्जना-
द्व्युक्ते, दर्श० ५ अ० १ उ० । श्लाघ्येते, श्रु० १ उ० ।

सुई-सूची-स्त्री० । वस्त्रसीयनोपकरणे, श्रु० ३ उ० । जीत० ।
सूत्र० । यया वस्त्रं सीय्यते, ध० ३ अधि० ।

जे भिक्खु अविहीए सुई जायति जायंते वा साइज्ज ॥ २३ ॥

जे भिक्खु अविहीए सुति जायति । का अवधी ?

इमा—

वत्थं सिच्चिस्सामि-ति जाइउं पादसिच्चयं कुलति ।

अहवा वि पादसिच्चयं, करेतो सिच्चती वत्थं ॥ १७५ ॥
कंठा ।

तं दह्ण सयं वा, अहवा असेसि अंतियं सोणा ।

उभयेयं मग्गहयं, कुजा दुविधं च वोच्छेदं ॥ १७६ ॥

सुत्तिसामिणा अविहीए सिच्चन्तां सयमेव दिट्ठे, अणु-
स्स वा समीधं सुते अभावणाओ अणुस्स पुराओ कि-
सिनि, अग्गहणं साहणं अणायांरं करेति, दुविधो वोच्छेदो
तद्व्येण दव्याणं वा तस्स वा अणुस्स वा साहुस्स ।

जे भिक्खु अप्पणो एगस्स अट्ठाए सुई जाइत्ता अण-
मणस्स अणुपदेइ अणुपदेतं वा साइज्ज ॥ २४ ॥

अहणं सिच्चिस्सामि, ति जाइउं सो य देति असेसि ।

अणो वा त्रिचिविही, सो सिच्चणमप्पणा कुलति । १७७

अप्पणो अट्ठाए जायउं अणुस्स अलङ्घियसाहुस्स देति
ताणि वा कुलाणि जस्स साहुस्स उवसमंति तस्स
आमिणं माग्गं अप्पणां सिच्चन्ति । का दोसा ? ।

रामा—

तं ददृशु सयं वा, अहवा अस्मि अतियं सोचा ।
अममवसुमगहणं, कुजा दुविधं च वोच्छेदं ॥१७८॥
सुं वा अविधीय, जे भिक्षु पाडिहारियं अप्पे ।
तत्कजमंभयं वा, कुजा छक्कायचातं वा ॥ १७९ ॥
जे नीए सुंए कजं ते कजं गहणपणं वा छुक्कायचातं वा
करंज ।

इवाणि चउगह वि सुत्ताण विधी भण्णति—
तम्हहा जाएजा, जे मिंय कस्म कारणा वाञ्छि ।
एगतरमुभयता वा, अक्खेवेत्तुं तहा भिक्षु ॥ १८० ॥
अपट्ठाए जाएजा जे वा वत्थाए सिंय, तद्वाए जाएजा
जस्स साहुस्स कजं नत्तामिण जाएजा, अपणा परस्स उ-
भयट्ठा वा जाएजा जहा काउकामा नहा अक्खिउं जाति-
यस्य, एस परमत्थो ।

अपण्णणं विधी भण्णति—
गहणमि गिण्हऊणं, हत्थे उत्ताणमि वा काउं ।
भूमीए च ठवेत्तुं, एस विही होति अपण्णण ॥१८१॥
गहणपासओ तस्मि सयं गेहिहऊणं आण्णऊणं गिहत्थस्स
अपेति, एवं सजयपओंगण भवति, अपणागमं वा हत्थे
वि तिच्छिऊणं आण्णणं वा ठवेति एवं भूमीएण वि ठवेति ।

एतेमि चउगह वि सुत्ताणं इम विनियपदा—
लाभपरिच्छा दुल्लभ, अविचये महम अपण्णणे ।
चउसु वि पदेसु एते, अवरपदा होति गायव्वा ॥१८२॥
साहू खतपाडेनेहमा गता, किं सूती मणिगता लभ्मति य-
व ति अट्ठाए मगजता, पत्तालवण्डाए दुल्लभाओ सूती-
ओ बत्थसिंयण्डुममिणीयाए पत्ते तिस्विज्जति, ते पुण ज
यणाए भिंवेत्तं जहा ग दीमति ख्वाइयांवाण अविचत्ता-
साहुणां ग लभ्मति तस्स वा तामिण ग लभ्मति ताह अप-
णा अट्ठाए जाइउं तस्स देउजा सहसाणमोएण वा अ-
विहीए अपण्णज्जा । नि० चू० १ उ० । फलकसंबन्धिघना-
भावंहनुपादुकास्थानीयस्ये, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ज्ञानं
चू० विपा० १० भा० । सद्भावतस्ससंबन्धेगैरिज्जतिवैके-
काकाशपदेशस्यवस्थापितेघेना मन्वयः, द्वितीयाऽपि घन-
हर्म्यंभव भवति एवं प्रतरस्तथा सूचिरपि । विशेषः (अत्रत्या
व्याख्या आदि शब्दं तृतीयभाग १४८ पृष्ठ गता ।) म-
ज्ज्याम्, दे० ना० = वग १ गाथा ।

सूचितल-सूचितल-न० । ऊर्ध्वमुखस्वीक भूतले, प्रश्न० १
आध० द्वार ।

सूचितल-सूचितल-न० । सूचाभिरसंबन्धितेषु फलक-
प्रदेशेषु, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूचितल-सूचितल-न० । यत्र प्रदेश सूची फलकं भिरवा मध्यं
प्रतिशति नत्प्रत्यासन्नं देश, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० ।
द्विनिप्रजीवभेदे, पञ्चा० १ पद । पक्षिभेदे, प्रश्न० १ आध० द्वार ।
सूक (य) र-शूकर-पुं० वराह, प्रश्न० २ आध० द्वार ।

सूड-भञ्ज-धा० । आमर्षेण, " भञ्जयेम्य-सुसूत-सू-
सू-सूड-धिर-पविरञ्ज-करञ्ज-नीरञ्जाः ॥ ८ । ४ । १०६ ॥
भञ्जरेते नवादेशा वा भवन्ति । सूड । कर्माणि । प्रा० ४ पाद ।
सूत-सूत-न० । वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्ताभिघातजं
शोथे, वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्ताभिघातजोऽयं बाह्यः, उक्तं
च--" शोकः स्यात् पांडुधो घोरः, दाहिकसंघलक्षणः ।
व्यस्तैः समस्तैश्चाग्निह, तथा रक्ताभिघातजः ॥१॥ आभा १
ध्रु० ६ अ० १ उ० ।

सूतया-सूतया-स्त्री० । वाङ्मनसोर्यथार्थे, प्रा० २१ प्रा० ।

सूतया-सूतया-स्त्री० । वधस्थाने, तं० । ग० ।

अथ गाथाचतुष्केनोत्सर्जनीयगच्छं दर्शयति—

जन्थ गोयम । पंचरहं, कह वि सूतया इकमपि वृज्जा ।
तं गच्छं तिबिहणं, वासिरिय वृज्ज अन्तर्था ॥ १०१ ॥

यत्र गच्छं गौतम । कथमपि पञ्चानां सूतानां-वधस्थानानां
मध्ये एकाऽपि भवत्, तं गच्छं त्रिविधं मनोवाकायत्यलक्षणं
सूतसूज्य-त्यक्त्वा अन्यत्र सद्गच्छं गेजत् । तत्र घग्निह्वा १
उदुखलं २ सुखी ३ पानीयगृहं ४ प्रमाजनी वति ५, पञ्च
सूताः, उक्तं च शुकसंवादपि--"खरडनी, १ पेषणी २ सुखी ३
जलकुम्भः ४ प्रमाजनी ५ । पञ्च सूता गृहस्थस्य, तेन स्वर्गं
न गच्छति ॥१॥" इति गाथासुगृहः ।

सूतारम्भपवत्तं, गच्छं वेसुज्जलं न सेविज ।

जं चारितगुणेहि तु, उज्जलं तं तु सेविज ॥ १०२ ॥

सूतारम्भप्रवृत्तं खरडन्याधारम्भकर्तारं, तथा वेषणाज्जलं
वेषाज्जलम्, एवंविधं गच्छं न सेवत संसारबद्धकत्वात् ।
ननु उज्जलवेषस्य का र्थाः ? उच्यते-उज्जलवेषेण विभूषा
भवति विभूषातश्च चिक्रेणः कर्मबन्धः ततश्च संसारपट्यंठन-
मिति । ग० २ अधि० ।

सूतारम्भपवत्तग-सूतारम्भप्रवर्तक-त्रि० । खरडन्याधारम्भ-
कर्तारि, ग० २ अधि० ।

सू(सु)तम-सूतम-त्रि० । अतिप्रधानं, ग० १ अधि० ।

सूदग-सूदक-पुं । प्रतिष्ठानपुरं स्यात्वाहननृपतिमित्र स्वभ-
मस्थानं द्विज, ती० २६ कल्प । ('सातवाहन' शब्देऽस्मिन्नत्र
भागे कथा ।)

सूमालिया-सुकुमारिका-स्त्री० । तैलविशेषः, पु० १ उ० २ प्रक० ।
पं० १० । चण्डानगर्यां सागरदत्तसार्थवाहस्य सुतायाम्, प्रा०
१ ध्रु० १६ अ० । ('पुर्व' शब्दे चतुर्थभागे २५८ पृष्ठ कथा ।)

सूय-सूय-न० । 'सूय' पेश्ये, सूचना-सूत्रं निपातनात् रूपान्तरः
सिः भस्त्रप्रधानस्यायं सूतनायाम्, न० ।

सूय-धा० । सूरा० । आपने, सूर्य । सूचयति । वृ० २ प्रक० ।

सूयग-सूतक-न० । आशीर्षे, व्य० १ उ० । " जायमजायस्य-
गसु निज्जुदा " व्य० १ उ० । सूतके विचारः पुत्रजन्मनि तद्वर्ण-
हे दर्शयितुमर्थं भोजने न कलेश्यम् । ही० ४ प्रक० । वृ० ।
ही० । " तस्स परे तिस्स पक्खी सूयतो मयस्सलगा कुकुड-

गो. "आ० म० १ अ० । सूयगमर्द इति प्रविष्टे दृग्वि-
शेषे, प्रब० ६० द्वार । जायमयसूयगाई निज्जूडा " इत्यादि-
सूतकशब्दः प्रत्येक सम्बन्धान्, जातकसूतकं नाम जन्मान-
न्तरं दशाहानि यावत्, सूतसूतकं सूतान्तरं दश दिवसान्
यावत्तत्र यद्वर्षं तत् द्विधा—'लोम'नि लौकिकम् 'उत्तर'
नि. लोकोत्तरम्, लौकिकं द्विधा—इत्यम्, यावत्कथिकं च ।
तत्रस्वरम्—यस्य कं सूतकादि. तथाहि—लोके सूतकादि द-
श दिवसान् यावद्वर्षं इति, यावत्कथिकं च—वर्षद्विभक्त-
कर्मकारडोम्बादि, एतान्यक्षराणि व्यवहारसूत्रवृत्तौ सन्ती-
त्युक्त्वा सूतकशब्दं दश दिवसान् यावत्स्वरान्तरास्त्यजन्तः स-
न्ति, प्रश्नोत्तरप्रश्ने तु दशदिननिर्बन्धे ज्ञानो नास्ति इत्युक्-
मस्ति, तत्कथमिति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—व्यवहारसूत्रवृत्तौ
सूतकविषये यद्वर्षदिनवर्जं न दशदिवशेषपरत्वेन, ततो यत्र
देशसूतकविषये याधानवधिस्तावन्ति दिनानि वर्जनीयानि,
तेन प्रश्नोत्तरप्रश्नेन सह च कोऽपि विरोध इति ॥ २६० ॥
सूतकशब्दं साधय आहारायै यास्ति संशयः प्रश्नः—अत्रोत्तरम्,
यत्र देशे सूतकशब्दं यावद्विवांसरे ब्राह्मणाद्यां भिक्षार्थं प्र-
जति तत्रास्माभिरपि तथा विधेयमिति वृद्धव्यवहारः ॥ २०१ ॥
सन० ३ उक्ता० । 'जायमयसूयगाईसु निज्जूडा' सूतकशब्दः
प्रत्येकमभिसम्बन्धयन् जातसूतकं नाम जन्मानन्तरं दशाहानि
यावत् सूतकसूतकं नाम सूतानन्तरं दश दिवसान् यावत् तत्र
जातकसूतकं वा आदिशब्दालक्ष्येषु तथाविधेषु श्रष्टृशुद्दादिषु
ये कृतभोजनाः सन्तो धिग्जातीयैर्निर्जुडा अस्मिन्मास्यारं कृता
इति ॥ २७० १ उ० । उक्त० । पा० ।

सूचक-पुं० । पिशुनं, पिशुने सूचकं विवृणक्ति वचनात्,
आय० ४ अ० । प्रश्न० । राज्ञां सूचनाकारकं, य सामन्तरा-
ण्येषु गत्वा अन्तःपुरपालकैः सह मन्त्री कृत्वा यत्तत्र रहस्यं
तत्सर्वं ज्ञानं पश्चात्तु सूचकभ्यः कथयाम् ॥ २७० १ उ० ।
सूयगड-सूत्रकृत-न० । प्रवचनपुरुषस्य द्वितीयः पं, न० ।
'सूच' पेश्ये, सूचनास्त्रम्, निपातनाभूपक्षिभ्योऽभिरिति
भावप्रधानाभ्यां सूत्रशब्दः, ततोऽयमर्थः—सूत्रेण कृतं सूच-
कपनया कृतमित्यर्थः, यद्यपि च सर्वत्र सूत्ररूपतया
कृतं तथापि कठिवशादेतद्वत् सूत्रकृतमुच्यते, न शब्दमङ्गम् ।
न० । (सूत्रस्य कर्मणस्य च निक्षेपः स्वस्वस्थाने उक्ती ।)
नौकिकप्रश्नस्य कर्मवन्धहेतुत्वात् कर्तृशुश्रूषयायित्वमव-
स्यम्, इह तु सूत्रकृतस्य तावत् स्वसमयेन शुभाध्यवसा-
यन च प्रकृतं यस्माद्भवतिः शुभयोगावास्थितिरित्यङ्गं कृत-
मिति ।

सूत्रकृतपर्यायोः—

सूयगडं मंगलां, वित्तियं तस्स य इमाणि नामाणि ।

सूयगडं सूचकडं, ज(या)यगडं चैव गोण्यां ॥ २॥

सूत्रकृतमिति—एतद्वक्तानां द्वितीयं तस्य सामूह्यकार्यकानि,
तद्यथा—सूत्रमुत्पन्नमर्थरूपतया तीर्थकृद्भ्यः ततः कृतं
प्रवचननया गणधरैरिति, तथा सूत्रकृतमिति सूत्रा-
नुसारेण तत्साधनायः क्रियतेऽस्मिन्नाति तथा सूत्रा-
कृतमिति उपपरसमायार्थसूचन सूत्रा साऽस्मिन् कृतेति,
एतानि त्रयास्य शुक्तिनिष्पन्नानि नामानीति । सूत्र० १ भु०
१ अ० १ उ० । (सूत्रकृतनिर्दशक्याख्या करणं शब्दे-

द्वितीयभागे ३६ पृष्ठे गता ।)

इहानन्तरसूत्रकृतस्य निरुक्तमुक्तमधुना सूत्रपदस्य निरु-
क्ताभिधिसंज्ञाऽऽह—

सुत्रेण सुचित्या चैव, अत्था तह सूत्रया य जुता य ।

तो बहुविहपुत्ता, एयपसिद्धा अग्रादीया ॥ २१ ॥

'सूत्रेण' त्यादि, अर्थस्य सूचनास्त्रम्—तत्र सूत्रेण—क-
चिदर्थः साक्षात्सूचिता मुक्यतयोपात्तास्तथा परं सूचिता
अर्थापस्याक्षिताः साक्षादनुपादानेऽपि दधानयनचोदितया
तदाधारनयनचोदनावदिति । एवं च कृत्वा अतुर्देशपूर्वविधः
परस्परं पदस्थानपतिता भवन्ति, तथा चाङ्गम्—'अक्षरालं-
भेण समा, ऊगुऽहिद्या हुति मर्तावसेमहि । त वि य मई
विसंसा, सूयगाणामन्तेन जागु ॥ १ ॥' तत्र ये साक्षादनुपा-
त्तास्तान् प्रति सर्वेऽपि तुल्याः, ये पुनः सूचितास्तदपेक्षया
कश्चिदन्तर्भागाधिकमर्थं दातु अपराऽन्तर्भागाधिक-
कम्, अन्यः संख्येयभागाधिकम्, तथाऽन्यः संख्येयासंख्ये-
यान्तर्गुणमिति, ते च सर्वेऽपि युक्ता युक्त्युपपन्नाः स्वाभां-
ता एव वेदितव्याः, तथा चाभिहितम् 'त वि य मईविसं-
से' इत्यादि, ननु किं सूत्रोपात्तस्याऽन्येऽपि कथनायोः स-
न्ति येन तदपेक्षया अतुर्देशपूर्वविदां पदस्थानपतिनत्वमुद्-
घुष्यते बाढे विघटनं यतोऽभिहितं—'पणगवणिज्जां भावा,
अणेतमागो उ अगधिलपणं । पणगवणिज्जाणं पुण, अ-
णेतमागो सूयणिज्जां ॥ १ ॥' यत्सर्वं तन्मन् अथा आ-
गमे बहुविधं प्रयुक्ताः, सूत्ररुग्ताः केचन साक्षात् केचि-
दर्थोपपत्त्या समुपलभ्यन्ते । यदि वा—कश्चिद्विशेषप्रहणं कश्चित्स-
वाभौपादानमित्यादि, यैश्च पदेनऽप्योः प्रतिपाद्यन्ते तानि
पदानि प्रकरणेनैव ज्ञानं प्रसिद्धानि न साधनीयानि, तथा
अनादीनि च तानि नदानीमुत्पाद्यानि, तथा च ये ब्राह्मणाऽऽ-
शब्दाथरञ्चनादौना विवदेषु नित्या भरतैराख्येयवि शब्द-
चनान्तराद्यैव प्रतितीथेकरं क्रियते अन्यथा तु नित्यैव, एतन्
चाक्षान्तप्रधानमना वणा इत्यन्तर्भागाकृतं वादितव्यमिति ।

साम्प्रतं सूत्रकृतस्य भुतस्कन्धाध्ययनार्थनिरूपणार्थमाह—

दो चैव सुयकस्वेधा, अज्मयखाई च हुति तेवीसं ।

तेसिसुदमणकाला, आयाराओ दुगुणमंग ॥ २२ ॥

'दो चैव' त्यादि, इहाश्च भुतस्कन्धां त्रयांशितरिष्य-
नानि त्रयस्त्रिंशदुद्देशकालास्ते चैव भवन्ति—प्रथमाध्ययन-
वत्यारो द्वितीयं त्रयस्तृतीयं चत्वारः एवं चतुर्थपञ्चमयादौ द्वौ
तथैकादशस्यैकवारं कषेकादशेति प्रथमभुतस्कन्धः । तथा-
द्वितीयभुतस्कन्धे सत्ताध्ययनानि तेषां सत्तेवोद्देशककाला ए-
वमेतं सर्वेऽपि त्रयस्त्रिंशदिति । एतच्छास्त्राकारात् त्रिगुणमङ्गं
पदत्रिंशत्पदसङ्ख्यापरमाणमित्यर्थः । सूत्र० १ भु० १ अ० ।

सूत्रकृतः—

तत्रैवं सूयगडज्ज्मयणा पश्चात्, तं जहा—मम एषा-
लिए उवसगपारिष्ठा त्थीपरिष्ठा नरयविभत्ती महावीर-
पुई कुमीलपरिभासए वीरिए धम्मे समाहिमग्गे समोसरं-
णे आहत्तहिणं गंथे जमईए माथा पुंडरीए किरियाठाक्का
आहारपरिष्ठा अणवक्काणकिरिया अणगारसुवं अइईक्
खालंदइअं । (२० २३ ×)

सूयगडस्य सप्तगङ्गाशुद्धयनानि, स० । तत्राचारे प्रथम-
भुतस्कन्धे नवाधयनानि, द्वितीये षोडश निशीधाधयन-
स्य प्रथमान्तरत्वेनद्वानाधयनात्, षोडशानां मध्ये एक-
स्याचारबुलिकेति परिहृतत्वात् शेषाणि पञ्चदश, सूयगड-
द्वितीयांश प्रथमभुतस्कन्धे षोडश द्वितीये सप्त स्थानाह-
देशेत्वेन सप्तगङ्गाशुद्धयि । स० । अधयनानां प्रत्येकमर्थाधि-
कारः । स० ।

साम्प्रतं सूयगडानिस्तपानन्तरं प्रथमभुतस्कन्धस्य नाम-
निष्पन्नानिस्तपानिधित्तयाऽऽह—

निकलेवो गाहाए, चउव्विहो छव्विहो य सोलस्सु ।

निकलेवो य मुयंमि य, खंधे य चउव्विहो होइ ॥२३॥

इहाधुतस्कन्धस्य गाथाषोडशक इति नाम, गाथाक्यं
षोडशमध्ययने यस्मिन् भुतस्कन्धे स तथेति, तत्र गाथाया
नामस्थापनाद्रव्यभावकपञ्चतुर्थिधो निक्षेपः, नामस्थापने
प्रसिद्धे, द्रव्यगाथा द्विधा—आगमतो, नोआगमतश्च । तत्र
आगमतो ज्ञाता तत्र आनुपयुक्तः 'अनुपयोगो द्रव्य' मि-
ति कृत्वा, नोआगमतस्तु त्रिधा—अशरीरद्रव्यगाथा, अश-
रीरद्रव्यगाथा ताभ्यां विनिर्मुक्ता च—'सप्तद्वन्द्वक विस-
मे, गुं स हया ताण कूट्ठ खड जलया । गाहाए पक्खुडे, भे-
ओ कूट्ठा ति इक्कलां ॥ १ ॥' इत्यादिलक्षणलक्षिता पत्रपु-
स्तकादिष्वस्तेति, भावगाथाऽपि द्विविधा—आगम-नोआग-
ममदात्, तत्राऽऽगमतो गाथापदार्थस्तत्र चोपयुक्तः, नो-
आगमतोस्त्वर्थमेव गाथाक्यमध्ययनम्, आगमेकदेशत्वाद्-
स्य षोडशकस्यापि नामस्थापनाद्रव्यसत्त्वकालभावभेदात्
षोडा निक्षेपः । तत्र नामस्थापने गुणैः, द्रव्यषोडशकं अ-
शरीरमशरीरविनिर्मुक्तं सच्चिदादीनि षोडश द्रव्याणि,
तत्रषोडशकं षोडशकाशप्रदेशाः, कालषोडशकं षोडश स-
मयाः एतत्कालावस्थापि वा द्रव्यमिति, भावषोडशकमि-
दमेवाध्ययनषोडशकं, क्षायापशमिकभाववृत्तिस्त्वादिति । भु-
तस्कन्धयोः प्रत्येकं चतुर्विधा निक्षेपः स आभ्यन्तर न्यक्षेप
प्रतिपादित इति नैद प्रत्ययने ।

साम्प्रतमध्ययनानां प्रत्येकमर्थाधिकारं त्रिवर्णयित्वाऽऽह—
समयपरसमयपर-वणा य शाऊण बुज्झणा चैव ।
संबुद्धसुवसग्गा, त्थीदोसविवज्जणा चैव ॥ २४ ॥
उवसग्गीरुणो त्थी-वसस्म खएसु होज उववाओ ।
एवमहप्पा वीरो, जयमाह तहा जएआह ॥ २५ ॥
परिचत्तनिसीलकुसी-ल सुभीलसंविग्गशीलवं चैव ।
शाऊण वीरियदुग्गं, पंडियवीरिय पयड्डेई (वयइ) ॥२६॥
धम्मो समाहिमग्गो, समोसडा चउसु सव्ववादीसु ।
सीसगुणदोसकहणा, गंधंमि सदा गुहनिवासो ॥२७॥
आदाशिय संकलिया, आदाशियंमि आदयचरित्तं ।
अप्पग्गंधे पिंडिय, वयणेणं होइ अहिमारो ॥ २८ ॥

तत्र प्रथमाध्ययने स्वसमयपरसमयपरकृपाया द्वितीये
स्वसमयगुणान् परसमयदेशांश्च हारणा स्वसमय एव
बीजो विधेय इति, तृतीयाध्ययने तु संबुद्धः सत्त्व
क्षेपापसर्गसहित्पुत्रेणैति तदभिधीयते । अतुर्थे स्त्रीदेश-

विश्रजेना पञ्चमे स्वयमर्गाधिकारः, तद्यथा—उपसर्गासहि-
ष्णाः स्त्रीदेशवर्तिनाऽप्यर्थं नरेकपुत्रपात इति, षष्ठे पुनरेव-
मित्यनुकूलप्रतिकूलोपसर्गसहनेन स्त्रीदेशवर्जनेन च भगवान्
महावीरा जनेष्वस्य कर्मणः संसारस्य वा पराभवेन जय-
माह—ननस्तथैव यत्नं विधत्त दूयमिति शिष्याणामुपदे-
शा दीयते, सप्तमे स्थिदमभिहितम्, तद्यथा—निःशीला घृ-
हस्थाः कुशीलास्तन्वन्तीर्थिकाः पार्श्वस्थादयो वा ते परित्य-
क्ता येन साधुना स परित्यक्तनिःशीलकुशील इति, तथा सु-
शीला उचुकविहारिणः संविघ्नाः संवेगमप्राप्तस्त्वेवाशीलः
शीलवान् भवतीति, अष्टमे त्वत्तत्प्रतिपाद्यते, तद्यथा—हा-
त्वा वीर्यद्रव्यं परिहृतवीर्यं प्रयत्नो विधीयत इति, नवमे
वार्थाधिकारस्त्वयम्, तद्यथा—यथावस्थितो धर्मः कथ्यते,
दशमे तु समाधिः प्रतिपाद्यते, एकादशे तु सम्यग्दर्शनज्ञान-
चारित्रात्मका मोक्षमार्गः कथ्यते, द्वादशे स्वयमर्गाधिका-
रः, तद्यथा—समवसुना अवतीर्णो व्यवस्थितान्धतुषु म-
तेषु क्रियाक्रियाज्ञानधैर्यनियुक्तस्यैवमिमांसेषु त्रिवष्टुपुनरश-
तत्रयसंख्याः पारिहृत्यः स्त्रीयं स्त्रीयमर्थे प्रसाधयन्तः
समुत्थितास्तदुपपन्नस्तसाधनदेशोद्भावनेन निराक्रियन्ते,
त्रयोदशे स्थिदमभिहितं, तद्यथा—सर्ववादिषु कपिलकणा-
दाक्षपादशोढोद्वाक्षिजैमिनिप्रभृतिमतानुसरिषु कुमारप्रणेतृष्व-
साध्यते, चतुर्दशे तु ग्रन्थाक्येऽध्ययनेऽयमर्गाधिकारः, तद्य-
था—शिष्याणां गुणदेशकथना, तथा शिष्यगुणसम्यपुननेन
च विज्ञेयन नित्यं गुणानुपपन्नकूलवासो विधेय इति,
पञ्चदशे त्वादानीयाक्येऽध्ययनेऽर्थाधिकारोऽयम्, तद्यथा-
स्त्रादीयन्ते गृह्णन्ते उपादीयन्ते इत्यादानीयानि पदार्थार्थो-
वा ने च प्रागुपपन्नपदैरर्थैश्च प्रायशोऽत्र संकलिताः, तथा
आयत्तं चरित्तं चरित्तं चरित्तं चरित्तं चरित्तं चरित्तं चरित्तं चरित्तं
व्यावर्त्यते इति, षोडशे तु गाथाक्येऽल्पग्रन्थेऽध्ययनेऽयमर्थो-
व्यावर्त्यते, तद्यथा—पञ्चदशभिरध्ययनेऽर्थाधिकारः सो
ऽत्र परिहृतवचनेन संक्षिप्तमिधानेन प्रातिपाद्यत इति ।
'गाहासोलसगणं, पिंडिया वज्झिओ समासंणं । एवो
इत्तिकं पुण, अज्झयणं किलइस्सामि ॥ १ ॥' सूत्र० । (स-
मयाध्ययनस्याधिकारगाथाः २६ 'समय' शब्देऽसिद्धेव भागे
उक्ताः ।)

साम्प्रतं प्रागुपपन्नोद्देशार्थाधिकाराभिधित्तयाऽऽह—

महपंचभूये एक-प्पय य तज्जीवतस्सरिरे य ।

तह य अमारगवाई, अत्तच्छुद्धो अफलवादी ॥ ३० ॥

वीए निर्यईशओ, अएणाशिय तहय नाणवाईओ ।

कम्मं चयं न गच्छइ, चउव्विहं भिक्खुसमयंमि ॥ ३१ ॥

तए आहाकम्मं, कडवाई जह य ते पवाईओ ।

किच्चुवमा य चउत्थे, परप्पवाई अ विरएसु ॥ ३२ ॥

'महपंचभूये' त्यादि गाथात्रयम्, अस्याध्ययनस्य अन्ता-

र उद्देशकाल्पनास्य षड्वर्थाधिकारा आद्यगाथाऽभिहि-
ताः, तद्यथा—पञ्च भूतानि पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशाक्यानि
महान्ति च तानि सर्वलोकक्यापित्यात् भूतानि च महाभू-
तानि इत्ययमेकार्थाधिकारः, तथा चेतनाचेतनं सर्वत्र-
वाग्मविवर्त्त इत्यात्माऽद्वैतवाग्मः प्रतिपाद्यत इत्यर्थाधि-
कारो द्वितीयः, स चासौ जीवश्च तज्जीवः कायाकारो भूत-

परिहृत्स्वदेशे च प्रसिद्धे जीवशरीरयोरेक्यमिति यावदिति, तृतीयाऽर्थाधिकारः, तथा कृत्कारो जीवः सर्वस्याः पुण्यपा-
पक्रियाया इत्यववादीति चतुर्थोऽर्थाधिकारः, तथास्यपु
इति पञ्चानां भूतानामात्मा पञ्चः प्रतिपाद्यत इत्यर्थे पञ्च-
माऽर्थाधिकारः, तथा फलवादीति न विद्यते कस्याश्चित्
क्रियायाः फलमित्यर्थे वादी च प्रतिपाद्यत इति षष्ठोऽर्थाधि-
कार इति । द्वितीयोद्देशकं चत्वारोऽर्थाधिकाराः, तद्यथा—
नियतवाक्यस्तथा आहानिकमते ज्ञानवादी च प्रतिपाद्यते, कर्म
व्यसृपण्यं चतुर्थिमपि न गच्छति । प्रसूतस्य शाक्यागमे
इति चतुर्थोऽर्थाधिकारः, चातुर्विध्यं तु कर्मणाऽविहापचितं
अविज्ञानेमावज्ञातयापचितमनामागकृतमित्यर्थः, यथा मातुः
स्तनाद्याक्रमणेन पुत्रव्यापसावप्यनर्थाभावात् कर्मोपवी-
यते । तथा परिज्ञाने पारिज्ञा कृतं न मनसा पर्यालोचनम्,
ननापि कस्याश्चित् प्राणिना व्यापातुनाभावात् कर्मोपच-
याभाव इति, तथा ईरणमीयां—गमने तेन जनितमीया-
प्रत्ययं तदपि कर्मोपचयं न गच्छति, प्राणिव्यापादनाभि-
संधेयभावादिति, तथा स्वप्नान्तिकं स्वप्नप्रत्ययं कर्म नाप-
चयते, यथा स्वप्नमोजने तुल्यभाव इति । तृतीयाऽर्थाधिकार-
व्ययमर्थाधिकारः, तद्यथा—आध्यात्मगतविचारस्तद्विज्ञानं च
दोषोपदेशनमिति, तथा कृतवादी च भ्रयते, तद्यथा—ईश्व-
रगुण कृतोऽयं लोकः प्रधानादिकृता वा यथा च ते प्र-
धादिनः आत्मीयमात्मीयं कृतवादी प्रधीन्यान्धितास्तथा भ-
ययस्ते इति द्वितीयोऽर्थाधिकारः । चतुर्थोद्देशकाधिकारस्व-
यम्, तद्यथा—अविदितेषु गृहस्थेषु यानि कृत्यानि अनुष्ठानानि
स्थितमिति तैरसंयमप्रधानैः कर्तव्यैः परप्रवादी परतीर्थिक
उपमीयत इति । सूत्र० १ भू० १ अ० १ उ० । स० ।

सूत्रकृतस्य विषयाः—

से किं तं सूत्रगडे ? सूत्रगडे यं लोपे सूत्रज्ज, अ-
लम्पे सूत्रज्ज, लोयालोपे सूत्रज्ज । जीवा सूत्रज्जति
अजीवा सूत्रज्जति जीवाजीवा सूत्रज्जति, ससमए सू-
त्रज्जइ परसमए सूत्रज्जइ ससमयपरसमए सूत्रज्जइ,
सूत्रगडेण असीयस्स किरियावाइसयस्स चउरासी-
ईए अकिरियावाइसं सत्तट्ठीए अस्सानियवाइसं व-
चीसाए वेणइयवाइसं तिणइ तिसट्ठीसं पासंडियस-
यासं वृहं किच्चा ससमए ओविज्जइ । सूत्रगडेण परि-
त्ता वायणां संखिज्जा अणुभोगदारा संखिज्जा वदा
संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखि-
ज्जाओ पडिवत्तीओ, से यं अयड्ढयाए विहए अंगे
दा सुयक्खंधा तेवीसं अज्झपणा तेत्तीसं उद्दसणका-
ला तेत्तीसं समुद्दसणकाला छत्तीसं पयसहससाणे
पयग्गेयं संखिज्जा अक्खरा अणंता गमा अणंता
मज्जा, परित्ता उमा अणंता थावरा सामयकडनिवद-
निज्झइया जिणपसत्ता भावा आपविज्जति परू-
विज्जति दमिज्जति निदमिज्जति उवदमिज्जति, से एवं

आया से एवं नाया से एवं विहाया एवं चरसककप-
रुवणा आपविज्जइ । सेतं सूत्रगडे । (सू० ४६)

अथ किं उन्सूत्रकृतम्—'सूत्र' पशुस्य सूत्रनात् सूत्रे निपात-
नात् कृपाणिपतिभाष्यप्रधानभाष्यं सूत्रशब्दः, ततोऽयमर्थः—
सूत्रेण कृतं सूत्रकृपादया कृतमित्यर्थः । यथापि च सर्वमङ्गं
सूत्ररूपतया कृतं; तथापि कदिवशदेतदेव सूत्रकृतमु-
च्यते; न शयमङ्गम् आचार्य आह—सूत्रकृतेन अथवा—
सूत्रकृते निर्माणे धार्म्योलङ्घनलोकः सूच्यत, इत्यादि निग-
दसिद्धं यावत् 'असीयस्स किरियावाइसयस्स' इत्यादि ।
सूत्र० १ भू० १ अ० । (लोकस्य सूत्रनम् 'लोक' शब्दे षष्ठभागे ।
'भावसा' शब्दे षष्ठ्यभागे च—गतम् ।) (अलोकस्वरूपम् 'अलो-
क' शब्दे प्रथमभागे उ० ३ पृष्ठ गतम् । 'लोक' शब्दे च षष्ठभागे
सविस्तरमुक्तम् ।) (जीवसूत्रनम् 'जीव' शब्दे चतुर्थ-
भागे १५१६ पृष्ठ गतम् ।) (अजीवसूत्रनम् 'अजीव' श-
ब्दे प्रथमभागे २०३ पृष्ठ गतम् ।) (जीवाजीवसूत्रनम्
'जीवाजीव' शब्दे चतुर्थभागे १५१६ पृष्ठ उक्तम् ।)
(स्वसमयस्वरूपम् 'समय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे उक्तम् ।)
(परसमयस्वरूपम् 'परसमय' शब्दे षष्ठ्यभागे १५८
पृष्ठ प्रतिपादितम् ।) (क्रियावादिनः 'किरियावाइ'
शब्दे तृतीयभागे १५४ पृष्ठ उक्तः ।) (अक्रियावादिनः 'अ-
किरियावाइ' शब्दे प्रथमभागे १२६ पृष्ठ गताः ।) (अ-
ज्ञानिकवादिनः 'अणुवाणिय' शब्दे प्रथमभागे ४८६ पृष्ठ
गताः ।) (वैतनिकवादिनः 'यम्पइय' शब्दे षष्ठ भागे
दर्शिताः ।) "भारद्वाजसमाले सूत्रगडेण महासमणनाम ।
अणुगुत्तिसंसेतं हि, जा हि वरिसाण वाच्छिन्ना ॥" ति० ।

सूत्रगो—सूत्रगदी—स्त्री० । अभिनवप्रस्तायां गर्वि, 'विदुस्तो
परिस्पर्पति, सूत्रगा व अदूरए' । सूत्र० १ भू० ३ अ० २ उ० ।

सूत्रपाय—शूनपाद—त्रि० । संज्ञातपादशोध, विपा० १
भू० ७ अ० ।

सूत्र (अ) र—शुक्र—पुं० । पशुविशेषे, विहवराह, पं० व० १
हार । सूत्र । विपा० । आ० म० । "सूत्रिणाभावं साण-
स्स, सूत्रस्स नरस्स य । विणए ठविज्ज अण्णाणं, इच्छं-
ता हियमप्पो ॥" उत्त० १ अ० ।

सूत्ररिष—श्रौकरिक—त्रि० । शक्रवधार्थं चरन्तीति शौक-
रिकाः । शक्रमांसोपजीविनि, अनु० ।

सूत्रा—सूत्रा—स्त्री० । व्याज, स्था० ३ डा० ३ उ० । अ-
प्यथा हांसं भासति न परस्स एसा असूत्रा, ए अप्प-
णा परस्स कुडमय हांसं भासति एसा सूत्रा ।
नि० सू० १० उ० । वृषपरसमयसूत्रनम्, सूत्र० १ भू० १ अ०
३ उ० । स्वदमपश्येन परस्वदकपथेन, सू० १ उ० १ प्रक० ।

सूत्र—भज्ज—धा० । "भज्जेयमेष—सुकुम्भ—सूत्र—सूत्र—सूत्र—विर-
पयिज्ज—कण्ड—नीरज्जाः" ॥ ८ । ४ । १०६ ॥ इति भ-
ज्जः सूत्रादेशः । सूत्र । भज्जि । पा० ४ पा० ।

सूत्र—पुं० । अफोष्य । आवा० १ भू० १ अ० ३ उ० ।

अनु० । उत्त० । कुशुभिनस्य पितरि, स० । आच० । सुभटे, संथा० । नि० । प्र० । विक्रान्तभट्ट, दश० ८ अ० । डा० । आच० । स्या० । तथाविधे दानारि, अश्वयुगेननिर्वाह, अ० ११ श० १ उ० । अङ्गीकृतनिर्वाह, डा० १ अ० । सूत्र० । " सूत्रा मो मन्ता, केनययाहि (उ) बहि पहाणाहि । गाहया हु अमयपञ्चा, कृतवाला-दिना बहये ॥ " सूत्र० १ अ० ४ अ० १ उ० । (एतद्-स्याक्या ' ह्यी ' शब्दे द्वितीयभागे १६६ पृष्ठे गता ।) समर्थे, सूत्र० १ अ० ४ अ० १ उ० । कष्ट० । अ० । (अत्रत्या स्याक्या ' उयसग ' शब्दे द्वितीयभागे १०२२ पृष्ठे गता ।) एगक्रमवनि योधि च, स्या० ।

चत्वारि घरा पयता, तं जहा-संतियरे तवघरे दास-घरे जुद्धघरे, संतियरा अरहता तवघरा अलुगारा दास-घरे वेसमणे जुद्धघरे वासुदेवे । (सू० ३१७)

' चत्वारि सूत्र ' स्यादि. सूत्रद्वयं कण्ठयम् किन्तु घरा धीराः शास्त्रिण्युग अद्वेष्टो महावीरयत्, तप-युग अनगारा दट-प्रहारिवन्, दानयुगे वैभ्रमण उत्तराऽऽशालोकपालस्तीर्थ-करादिजम्पारसकादिन इति, उक्तं च- " वेसमणययसंवे-हया उ ते निरियजभगा देवा । काङ्गमसा हिरण्यं, रयणाणि च तस्य उवर्धेति ॥१॥ " ति. स्या० ४ ढ० ३ उ० । सूत्र-भवेवस्य एकान्विशिनितम पुत्र, कल्प० १ अधि० ७ सूत्र । सूत्र-पुं० । आदिन्ये, स० १३० सूत्र । विशेष० । अस्मादेव पूर्वोदिदिशां इययथा । न० । रा० प्र० । संथा० । सूर्य-पुं० । उपातिष्काणाभिन्द्रे, अ० ३ श० ८ उ० । संथा० । सूत्र० (अस्य स्याक्या ' सामादय ' शब्देऽस्मिन्नैव भागे गता ।) सूर्यस्य पूर्वोत्तरजम्पकथा—

वेक्षिणं भेते ! अजस्म सुममणेणं भगवया ० जाव संपनेणं के अट्टे पयसे, एवं खलु जंभु ! तणं कालेण तणं समणं राय-गिहे नामं नगरे गुणमिलण चेइ मेणिण राया साभी सरणं जहा चंदो तहा सुगे वि भागतो, ० जाव नकुविहि उवदंसिता पडिगते पुवभवपुच्छा सावत्थीए नगरीए सुपविते नामं गाहावई होत्था, अट्टे अहव अंगती ० जाव विहरति पामे समोसडे, जहा अंगती तहेव पवइए तहेव विहारियमामअ ० जाव महाविदेहे वामे भिज्झिहिति ० जाव अंतं काहिति एवं खलु जंभु ! समणेणं निक्खेवतो । नि० ३ वर्ग २ अ० । स्या० ।

(सूर्योऽर्वाङ्मास्ति इति सूर्यस्य दुष्कथा ' महादेव ' शब्दे षष्ठे भागे उक्ता ।) (' अगमादिसी ' शब्दे तद्व्यमहियः ।)

हो सूर्यो, इति सूर्यवर्णकमाह—

तत्रो पुणो तमपडलपरिष्कुडं चैव तेभमा पजलंत-रुवं, रत्तासोपगमामकिमुअ-अमुहगुंजद्वारागमरिं कमल-वशालंकरणं अंकणं जोइमस्म अवरतलपईवं हिमपड-लगलगईं गहगणोरुनायगं रचिविणामं उदयत्यमणेषु मुहुणं सुहदंमणं दुभिरिक्खरुवं रचिमुदंतदुप्पयारपम-इवं सीअवेगमहणं पिच्छइ मेरुगिरिसयपरिअहुयं वि-

सालं छरं रस्मीसहस्मपयलियदितसोई ७ ॥ (घ० ३६)
(तत्रो पुणो) ततः पुनः अष्टदशानन्तरं सप्तमं स्वप्नं सूर्यं पश्यति, अथ किंचिदिष्टं सूर्यम्- (तमपडलगपरिष्कुडं) तमःपडलग्म अश्वयुगसमूहस्य परिष्फोटक-नाशक-मित्यर्थः (चैव) निश्चयेन, पुनः किंचि० (तत्रसा पजलंत-रुवं) तज्जलेव प्रज्यलत् जाज्वल्यमानं रूपं यस्य स त-था ते, स्वभावतस्तु सूर्याश्चमयनिना वाय्वरपृथ्वीकायिका शीतला एव, किमवातपनामकमोदवातजसेव एते जले व्याकुलीकृत्यन्ति हेयम्, पुनः किंचि० (रत्तासोमं) रत्ना-सोकाऽऽशोकवृक्षविशेषः (पमासकिमुअ) प्रकाशकिमुकः पु-थितपलाशः (सुहमुहमुंजद्व) शुक्रमुक्कं शुशार्धं च प्रांसई (रागसरिंसं) पतयां वस्तूनां या रागा इहस्य तेन सरइ, पूर्वोक्तस्तुवत् रूपाण्युमित्यर्थः, पुनः किंचि० (कमलवण-लंकरणं) कमलवणानाम् अलङ्करणं शोभाकारकं, विकाशक-भिनि यावत्, विकसितानि तानि अलङ्कृतानीव विभा-मि. पुनः किंचि० (अंकणं जोइमस्म) उपातिष्य उपा-तिष्यकस्य अङ्कनं, मणोदिदिशां कमलादिना लङ्गणा-पकं, पुनः किंचि० (अवरतलपईवं) अवरतले प्रदीपं आ-काशतलप्रकाशकं, पुनः किंचि० (हिमपडलगलगईं) हि-मपडलग्म-हिमसमूहस्य गलप्रदं गलहस्तदायकं, हिमस्फो-टकमित्यर्थः, पुनः किंचि० (गहगणोरुनायगं) ग्रहगणस्य ग्रहसमूहस्य उरुमहान् नायका यः स तथा तम, पुनः किंचि० (रचिविणामं) रार्चायनाश, रार्चयिनाशकारण-मित्यर्थः, पुनः किंचि० (उदयत्यमणेषु मुहुणं सुहदंमणं) उदयान्तसमययोः उदयवलायां अस्तवलायाञ्च मुहुर्न या-वत् सुहदशने सुखेन अवलोकनायमित्यर्थः (दुप्पयारपम-रुवं) अयस्मिन् काले दुर्निरीक्षणः समुच्चं विलोकयितुं न शक्यते इत्यर्थः, पुनः किंचि० (रचितमुदंतं) रात्रौ उ-दनाः स्वरुक्छान्धारिणः, मकारोऽत्र प्राकृतवाम्, पर्वो-धा य [दुप्पयारपमहणं] दुष्पचारान्धकारायां उपायका-रिणस्तान् प्रमदयति यस्तम्, अस्यायकारिप्रचारनिवारक-मित्यर्थः, पुनः किंचि० (सीअवेगमहणं) शान्तवेगमथनम्, आतपन शान्तवेगनिवारणात् (पिच्छइ) पक्षेन इति क्रिया-पदं प्रायेयाजिनं, पुनः किंचि० (मेरुगिरिसयपरिअहुयं) मेरुगिरिः सततं परिवर्तकं, मेरुमाश्रित्य प्रक्षल्लण्या अय-न्तमिति यावत्, पुनः किंचि० (यिवालं) विशालं वि-स्तारमण्डलं (सूत्रं) सूर्यम् इत्यायं विशिष्यं याजिनं, पुनः किंचि० (रस्मीसहस्मपयलिअं) रश्मिसहस्रेण कि-रणादशान्या कृत्वा प्रक्षलिता र्फाटिता (दिप्तसोई) दीप्तानां अष्टप्रागादीनां शोभा येन स तथा ते, येन स्व-किरणैः सर्वेषामपि प्रभा विलुप्ताऽस्तीति भावः, अथ सहस्रकिरणोभाधानं तु लोकप्रियदत्त्वात्, अथवा कला विशेष आधिका अपि तस्य किरणा भवन्ति, तथा चाङ्ग लौकिकशास्त्रेषु—

" अमुभयपुनस्तस्या-उतिरिक्तयन्तेऽपि रश्मयः ।
शानि द्वादश १२०० मधो. त्रयोदश १३०० तु माधवे ॥१॥
चतुर्दश १४०० पुनर्ज्येष्ठ. ऋषोमभययोस्तथा १५०० ।
पञ्चदशैव १५०० स्वाधौ, षोडशैव १६०० त्रयोभिन् ॥२॥
कार्तिके त्रयोदश च-११०० श्रिताम्येव तपस्व्या ।

मार्गे च दश साधानि १०५० शतान्येव १०५० च फाल्गुने ॥३॥
 पौष एव पत्रं मासि, सहस्र १००० किरणा रवेः ॥ ७ ॥ ३६ ॥"
 कल्प० १ अधि० ३ क्षणं ।

ता के ति चिषं षडिचरंति आहितेति वदेजाः, तत्थ खलु इमे दुवे खरिया पण्णा, तं जहा- भारहे चैव खरिए, परचए चैव खरिए । ता एतेसं दुवे मूरिए पंचयं पंचयं तीसाए तीमाए मुहुत्तेहि एगमेगं अइमंडलं चरंति सड्डिए सड्डिए मुहुत्तेहि एगमेगं मंडलं संपातांति, ता शिक्खममासे शिक्खममासे खलु एते दुवे खरिया सो अणमणस्स चिषं षडिचरंति भविसमाणा खलु एते दुवे खरिया अणमणस्स चिएणं परिचरंति तं सतमेगं चापालं तत्थ को ण्डेउ वदेज्जा १, ता अयं थं जंबुदीवे दीवे ० जाव परिकखेवेणं तत्थ थं अयं भारहे थं चैव खरिए जंबुदीवे दीवे पाईखपडीणायत उदीणदाहिणायताए जीवाए मंडलं चउवीसएणं सतेणं छेत्ता दाहिणपुरत्थिमिंमिंमिं चउभागमंडलंमिं बाणवति य खरियमयाई जाई अप्पणा चिषां षं परिचरति, उत्तरपक्खिमे- म्मिं चउभागमंडलंमिं एकाणउतिं खरियमताई जाई खरि- ए अप्पणो चैव चिषं षडिचरति, तत्थ अयं भारहे खरिए एरावयस्स खरिअस्स जंबुदीवस्स दीवस्स पाईखपडीणाय ताण उदीणदाहिणाय ताए जीवाए मंडलं चउवीसएणं सए- णं छेत्ता उत्तरपुरत्थिमिंमिंमिं चउभागमंडलंमिं बाणउतिं खरियमताई(खरियमताई)जाई मूरिए परस्स चिषं षडिचर- ति, दाहिणपक्खिमेमिंमिं चउभागमंडलंमिं एकाणउतिं मूरियमताई जाई मूरिए परस्स चैव चिएणं षडिचरति, तत्थ अयं एरावए मूरि- जंबुदीवस्स दीवस्स पाईख- पडीणायताए उदीणदाहिणायताए जीवाए मंडलं च- उवीसएणं सएणं छेत्ता उत्तरपुरत्थिमिंमिंमिं चउभागमंडलं- मिं बाणउतिं मूरियमताई ० जाव मूरिए अप्पणो चैव चिषं षडिचरति, दाहिणपुरत्थिमिंमिंमिं चउभागमंडलंमिं एकाणउतिं मूरियमताई जाई खरिए अप्पणो चैव चिषं षडिचरति, तत्थ थं एयं एगवए खरिए भारहेस्स खरियस्स जंबुदी- ० दीवस्स पाईख पडीणायताए उदीणदाहिणायताए जीवाए मंडलं चउवीसएणं सतेणं छेत्ता दाहिणपक्खिमे- म्मिंमिं चउभागमंडलंमिं बाणउतिं खरियमताई खरिए परस्स चिषं षडिचरति, उत्तरपुरत्थिमिंमिंमिं चउभागमंडलंमिं ए- काणउतिं खरियमताई जाई खरिए परस्स चैव चिएणं षडिचरति । (सु० १४ ×)

‘म के ते’ इत्यादि, ‘ता’ इति प्राग्वत्. कस्त्व-
या भगवन् ! सूर्यः स्वयं धैर्यं वा सूर्येण धीर्मान् तेषां प्र-
तिभरति प्रतिभरन् आख्यात इति वदन् ? , एवं भगवता

गानिमनांके भगवान् वदन्मास्वाभ्याह-- 'तथा' इत्यादि, तत्र तस्मिन् अम्बुर्द्धीप परस्परं बीजोत्पन्नप्रतिचर--
 लक्षित्वायां खलु--निश्चिनं यथावस्थितं वस्तुनस्वम-
 धिष्ठित्यमौ द्वौ सूर्यौ प्रवर्त्तौ, तद्यथा--भारतश्चैव सूर्यः,
 एवमनश्चैव सूर्यः। 'ता एषा' मित्यादि, तत् एतौ 'ख'-
 र्मिन् वाक्यान्तरद्वारं, द्वौ सूर्यौ प्रत्येकं विश्वाता मुहूर्त्तै-
 र्नामकमण्डलद्वयं चरतः कष्टा वष्टा मुहूर्त्तैः पुनः प्रत्येक-
 मैकेकं परिपूर्णं मण्डलं संचानयतः--पूरयतः 'ता नि-
 कलममाणा' इत्यादि, 'ता' इति तत्र सूर्यस्यैकसंस्थ-
 रमध्ये इमौ ठावणि सूर्यौ सव्याख्यस्नगममण्डलाक्षिकाम-
 नौ नाभ्यामण्डलस्य परस्परं चोर्ध्वं क्षेत्रं प्रतिचरतः
 नैकाऽपरं चोर्ध्वं क्षेत्रं प्रतिचरति, नाप्यपराऽपरं चो-
 र्ध्वमिति भावः, इदं तु स्थानावशादवसेयम्, सा च
 स्थानिना इयम्-सर्वबाह्यान्मण्डलाभ्यन्तरं प्रतिचरन्ती द्वाव-
 धि च खलु सूर्याभ्यामण्डलस्य परस्परं चोर्ध्वं प्रतिचरतः त-
 द्यथा-शतमके चतुश्चत्वारिंशो, किमुक्तं भवति-यैश्चतुर्विंशत्यं-
 धिकशनसंख्येभिर्मण्डलद्वयैः पुनः, तेषां चतुश्चत्वारिंशदधिकं
 शतम्। उभयसूर्यसमुदायिभ्यामण्डलां परस्परं चोर्ध्वं प्राग्वहो-
 र्ध्वं प्रतिमण्डलमवाच्यते इति एतदवयवमिति प्रसन्नम्माह-
 'तथा का हेतुः' इति तत्र एवंविधाया वस्तुनस्वव्यवस्था-
 या अग्रमकां का हेतुः का उपपत्तिरिति? अत्रापि भगवान् वद-
 त्, अत्र भागशान्द--'ता अखल' मित्यादि, इदं अम्बुर्द्धीप-
 स्वरूपप्रतिपादकं वाक्यं पूर्ववत् स्वयं परिपूर्णं परिभाषनीय-
 म्, 'तथा ख' मित्यादि, तत्र अम्बुर्द्धीप नामान् प्रावन्-
 'अयं भारहं चय सूरि' इति-सर्वबाह्याभ्य मण्डलस्य द्वा-
 क्षिणाभिर्मण्डलमण्डल यश्चरं चरितुमारभते स भगवत्त-
 त्र प्रकाशकस्याङ्गार इत्युच्यते, अस्मिन्मण्डलस्यैव सर्वबाह्य-
 स्य मण्डलस्यान्तरस्मिन् अष्टमण्डलं चारं चरति, स ए-
 रवतक्षेत्रप्रकाशकस्याद्वैरायतस्तत्रायं प्रत्यक्षेण उपलस्यमा-
 नो अम्बुर्द्धीपस्य सख्यन्धी भागः सूर्यो यस्मिन् मण्डले
 परिभ्रमति तत्तमण्डलं चतुर्विंशत्यधिकं शतं द्विस्वा-
 विभज्य चतुर्विंशत्यधिकशनसंख्यानं भागान् तस्य; तस्य
 मण्डलस्य परिकल्पयेत्तथैः, सूर्यश्च-प्राचीनाऽप्राचीनाभ्यामण्ड-
 लद्वयद्विभागाभ्यां च जीव्या प्रत्यङ्मया; दक्षिणश्च इत्यर्थः
 तमण्डलं चतुर्भिर्भागैर्विभज्य दक्षिणोपरस्य दक्षिणपूर्व-
 आग्नेये कोणे इत्यर्थः, 'अउभागमण्डलेति' ति-प्राङ्मन्या-
 त्पद्वयमययो मण्डलचतुर्भागे तस्य तस्य मण्डलस्य चतुर्थे
 भागे सूर्यैवेवत्समस्माद्वितीयपरमासमध्ये द्विनवति सूर्ये-
 तानि द्वानवतिसेक्यानि मण्डलानि स्वयं सूर्येण गतानि जी-
 शानि, किमुक्तं भवति?--पूर्वे सव्याख्यस्नगममण्डलाक्षिकामा-
 मना खर्षीणां प्रतिचरन्तीति गण्यते, एतद्वै इत्या-
 ख्ये' जादं सूर्ये अग्न्यानां चोर्ध्वं चोर्ध्वश्च' इति--यानि
 सूर्ये आग्नेया सूर्ये पूर्वे सव्याख्यस्नगममण्डलाक्षिकामण-
 काले इति शयः खर्षीणां प्रतिचरन्तं तान् च द्विनवतिसे-
 क्यानि मण्डलानि चतुर्भागरूपाणि खर्षीणां प्रतिचरन्ति
 न परिपूर्णचतुर्भागमात्राणि, किन्तु--स्वसमण्डलगतचतु-
 र्विंशत्यधिकशनसकाद्वाद्वाष्टाद्विभक्तमात्रमितिना, ते बाह्यो-
 द्वाष्टाद्विभक्त भागा न सख्येभ्यामण्डलेषु प्रान्तोन्नतस्यैव
 देशे किन्तु क्षीप मण्डले कुत्रापि केषलं द्वांक्षुषादस्तस्य

रूपचतुर्भागमध्ये ततः ' द्वाहणपुराणिमसि खड्भागमण्ड-
लसि' इत्युक्तम् एवमुत्तररूपेण मण्डलचतुर्भागेष्वष्टादशभा-
गप्रतिनस्ये भावनीयम्, स एव भारतः सूर्यस्तेषामेषु द्वि-
तीयानां षण्मासानां मध्ये उत्तरपश्चिम चतुर्भागमण्डले
मण्डलचतुर्भागे एकनवतिसंख्याति मण्डलानि स्वस्वमण्ड-
लगतचतुर्विंशत्यधिकशतसंख्याति द्वाहणपुराणिमसि भागप्रतिनानि-
कस्य मत्नानि स्वस्य सूर्येण पूर्वे सर्वाऽऽवर्तगन्मण्डलान् नि-
ष्क्रमणकाले कीर्णानि प्रतिचरन्ति गम्यन्ते, एतद्वच इत्याच-
ष्ट 'जाहं सूरिए अप्पणा चेय चिण्णाहं पडियरइ' एतद्
प्रथमं व्याख्येयम्, इह सर्वबाह्यान्मण्डलान् शवाणं मण्ड-
लानि इत्युक्त्यधिकशतसंख्याति तानि च द्वाह्यामपि सूर-
याभ्यां द्वितीयषण्मासमध्ये प्रत्येकं परिभ्रम्यन्ते, सर्वेष्वपि
च द्विगुणभागं प्रत्येकमेकं मण्डलमेकं सूर्येण परिभ्रम्य-
न्ते द्वितीयमपरेण एव यावत् सर्वान्ति मण्डलं, तत्र द-
क्षिणपूर्वदिग्भागे द्वितीयषण्मासमध्ये भारतः सूर्यो द्वि-
वतिमण्डलानि परिभ्रमति, एकनवतिमण्डलानि परा-
वतः उत्तरपश्चिम दिग्दिभागे द्विनवतिमण्डलान्येरावतः प-
रिभ्रमति, एकनवतिमण्डलानि भारतः, एतच्च पट्टि-
काद्री मण्डलस्थापनां कृत्वा भावनीयम्, नन उक्तम्-दक्षिण-
पूर्वे द्विनवतिसंख्याति मण्डलानि उत्तरपश्चिम स्वेकन-
वतिसंख्याति भारतः स्वयं कीर्णानि प्रतिचरन्तीति । त-
देवं भारतसूर्यस्य स्वयं कीर्णप्रतिचरणपरिमाणमुक्तम्, इदानीं
तस्यैव भारतसूर्यस्य परकीर्णप्रतिचरणपरिमाणमाह—
'तत्थ य अयं भारह' इत्यादि, तत्र जम्बूद्वीपे अयं प्र-
त्यक्षत उपलभ्यमानो जम्बूद्वीपसम्बन्धी भारतः सूर्यो य-
स्मिन् मण्डले परिभ्रमति तत्तन्मण्डले चतुर्विंशत्यधिक-
न भागशतेन छिन्ना भूयश्च प्राचीनाप्राचीनायनया
उदीच्यदक्षिणायनया च जीवया च तत्तन्मण्डले चतुर्भि-
र्विभजे उत्तरपूर्वे-ईशान कांशे इत्यर्थः, चतुर्भागमण्डलं त-
स्य तस्य मण्डलस्य चतुर्थे भागे तेषामेव द्वितीयानां षण्मा-
सानां मध्ये ऐरावतस्य सूर्यस्य द्विनवतिसूर्यमतानि द्विनवति-
संख्यात्येरावतेन सूर्येण पूर्वे निष्क्रमणकाले मतीकृतानि प्र-
तिचरति, एतद्वच व्यक्तीकरणेन 'जाहं सूरिए परस्स चि-
ण्णाहं पडियरइ' यानि सूर्यो भारतः 'परस्स चिण्णाहं' इ-
त्यत्र षष्ठी तुनीयार्थे, परेण ऐरावतेन सूर्येण निष्क्रमण-
काले कीर्णानि प्रतिचरति, दक्षिणपश्चिम च मण्डलचतु-
र्भागे एकनवतिम-एकनवतिसंख्याति ऐरावतस्य सूर्यस्तेषा-
म्भापि सम्बद्धते. ततोऽयमर्थः—'ऐरावतस्य सूर्यस्य सम्ब-
न्धीति सूर्यमतानि, कस्य भवति ?—ऐरावतेन सूर्येण पूर्वे
निष्क्रमणकाले मतीकृतानि प्रतिचरति, एतदेवाह— 'जाहं
सूरिए परस्स चिण्णाहं पडियरइ' एतत्पूर्ववद् व्याख्येयम्, अ-
प्यप्यकास्मिन् विभागे द्विनवतिसंख्याति भागे एकनवतिरि-
त्यत्र भावना प्राग्वह भावनीया । तद्वच भारतः सूर्यो दक्षि-
णपूर्वे द्विनवतिसंख्याति उत्तरपश्चिमे एकनवतिसंख्या-
ति स्वयं कीर्णानि उत्तरपूर्वे द्विनवतिसंख्याति दक्षिणप-
श्चिमे एकनवतिसंख्यात्येरावतसूर्यकीर्णानि प्रतिचरन्तीत्युप-
पादितम् । सप्रति ऐरावतः स्वयं उत्तरपश्चिम दिग्दिभागे
द्विनवतिसंख्याति मण्डलानि- दक्षिणपूर्वे एकनवतिसं-
ख्याति स्वयं कीर्णानि दक्षिणपश्चिमे द्विनवतिसंख्यान्तु-

त्तरपूर्वे एकनवतिसंख्याति भारतसूर्यकीर्णानि प्रतिचर-
न्तीत्यतमतिपादयति—'तत्थ अयं परवप सूरिए' इत्यादि,
एतच्च सकलमपि प्रागुक्तसंख्यात्यानुसारं स्वयं व्या-
ख्येयम् । सू० प्र० १ पाठ० । द्वाविंशत्याधिकं सूर्यो
मनुष्यलोके जम्बूद्वीपगतभेराः परितः पट्टकत्या परिभ्रम-
न्ति । सं० प्र० १ पाठ० । (द्वयोः सूर्ययोश्चरतोरन्तरस्याख्या
'अंतर' शब्दे प्रथमभागे ६२ पृष्ठतो द्रष्टव्या ।)

किंयुक्तं द्वीपं समुद्रं वा सूर्योऽवगाहते ? इति ततस्तद्वि-
षये प्रश्नसूत्रमाह—

ता क्ववतियं दीवं समुद्रं वा ओगाहिता सूरिए
चारं चरति, आहिता ति वदेआ ? तत्थ खलु इमाओ
पंच पडिवसीओ पण्णाओ-एगे एवमाहुं-ता एगं
जोयणसहस्सं एगं च तेत्तीसं जोयणसतं दीवं वा समुद्रं
वा ओगाहिता सूरिए चारं चरति एगे एवमाहुं ? ।
एगे पुण एवमाहुं-ता एगं जोयणसहस्सं एगं चउतीसं
जोयणसयं दीवं वा समुद्रं वा ओगाहिता सूरिए चार
चरति, एगे एवमाहुं २ । एगे पुण एवमाहुं-ता
एगं जोयणसहस्सं एगं च पण्णातीसं जोयणसतं दीवं
वा समुद्रं वा ओगाहिता सूरिए चारं चरति, एगे
एवमाहुं ३ । एगे पुण एवमाहुं ता अवहुं दीवं
वा समुद्रं वा ओगाहिता सूरिए चारं चरति ,
एगे एवमाहुं ४ । एगे पुण एवमाहुं-ता एगं
जोयणसहस्सं एगं तेत्तीसं जोयणसतं दीवं वा समुद्रं वा
ओगाहिता सूरिए चारं चरति, एगे एवमाहुं-ता
एगं जोयणसहस्सं एगं तेत्तीसं जोयणसतं दीवं वा समुद्रं वा
उग्गाहिता सूरिए चारं चरति, ते एवमाहुं, जता थं
सूरिए संव्वभंतेरं मंडलं उवसंकिमिता चारं चरति तथा
थं जंबुदीवं एगं जोयणसहस्सं एगं च तेत्तीसं जोयणसतं
ओगाहिता सूरिए चारं चरति, तता थं उत्तमकट्टपते उ-
कोसए अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जहप्पिया दुवाल-
समुहुत्ता राई भवई, ता जया थं-सूरिए संव्वचाहिंरं मंडलं
उवसंकिमिती चारं चरइ तथा थं लवणसमुद्रं एगं जोयण-
सहस्सं एगं च तेत्तीसं जोयणसयं ओगाहिता चारं चरइ,
तथा थं लवणसमुद्रं एगं जोयणसहस्सं एगं च तेत्तीसं-जोय-
णसयं ओगाहिता चारं चरइ, तथा थं उत्तमकट्टपता उको-
सिया अट्टारसमुहुत्ता राई भवति, जहप्पिए दुवालसमुहुत्ते
दिवसे भवइ । एवं चोत्तीसं जोयणसतं । एवं पण्णातीसं
जोयणसतं । (पण्णातीसेऽपि एवं चेव भाषियवन्,) तत्थ
जे ते एवमाहुं ता अवहुं दीवं वा समुद्रं वा ओगाहिता
सूरिए चारं चरइ, ते एवमाहुं-जता थं सूरिए संव्वभं-
तेरं मंडलं उवसंकिमिता चारं चरति, तता थं अवहुं जं-
बुदीवं दीवं ओगाहिता चारं चरति, तता थं उत्तमकट्टपते

उक्तोसह अट्टारसमुद्भूते दिवसे भवति, जहसिया दुवा-
लसमुद्भूता राई भवति, एवं सव्वबाहिरए वि, खवरं अ-
बड्ड लवणसमुद्, तता खं राईदियं तेहव, तत्थ जे ते
एवमाहुंसु-ता खो किञ्चि दीवं वा समुद् वा ओगाहिता
खरिए चारं चरति, ते एवमाहुंसु-ता जता खं खरिए स-
व्वभंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तता खं खो
किञ्चि दीवं वा समुद् वा ओगाहिता खरिए चारं चरति
तता खं उत्तमकट्टपत्ते उक्तोसह अट्टारसमुद्भूते दिवसे भ-
वति, तेहव पुव्वं सव्वबाहिरए मंडले, खवरं खो किञ्चि ल-
वणसमुद् ओगाहिता चारं चरति, राईदियं तेहव, एगे
एवमाहुंसु । (ख० १६)

ता केवयं दीवं समुद् वा ओगाहिता खरिए चारं चर-
इ 'इत्यादि', ता 'इति पूर्ववत्, कियन्ते-कियत्प्रमाणं द्वी-
पं समुद्रं वा अवगाह्य सूर्यश्चारं चरति ? चरत्प्रमाणं इति
षट्, एवं प्रश्नकर्त्तादनन्तरं भगवान्निर्वचनमभिधातुका-
म एतद्विषये परतीर्थिकप्रतिपत्तिमिथ्याभावोपदर्शनार्थं प्रथ-
मतस्ता एव परतीर्थिकप्रतिपत्तिः सामान्यत उपपत्त्यस्य-
ति- तत्थ खलु ' इत्यादि, तत्र सूर्यस्य चारं चरता द्वीपस-
मुद्रावगाहनविषये खल्विमाः-वक्ष्यमाणस्वरूपाः पञ्च प्रति-
पत्तयः-परमतकृपाः प्रकृताः, तद्यथा-एकं तीर्थान्तरीयाः
एवमाहुः-ता इति तावच्छब्दस्तेषां तीर्थान्तरीयाणां प्रभू-
तवक्रव्युत्पत्तिकम क्रमोपदर्शनार्थः एकं योजनसहस्रमेकं च त्र-
यश्रिंशदधिकं योजनशतं द्वीपं समुद्रं वा अवगाह्य सूर्यश्चारं
चरति, किमुक्तं भवति ?-यदा सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसं-
क्रम्य चारं चरति तदा एकं योजनसहस्रमेकं च त्रयश्रिंश-
दधिकं योजनशतं जम्बूद्वीपमवगाह्य चारं चरति तदा च
परमप्रकर्षप्राप्ताऽष्टादशमुद्भूतौ दिवसे भवति सर्वजघन्या च
द्वादशमुद्भूतौ रात्रिः । यदा तु सर्वेषां मण्डलमुपसंक्रम्य
चारं चरितुमारभते तदा लवणसमुद्रमेकं योजनसहस्रमेकं
च त्रयश्रिंशदधिकं योजनशतमवगाह्य सूर्यश्चारं चरति त-
दा चोत्तमकट्टाप्राप्ता अष्टादशमुद्भूतप्रमाणो रात्रिर्भवति स-
र्वजघन्या द्वादशमुद्भूतप्रमाणो दिवसः, अत्रैवोपसंहारमाह-
' एगे एवमाहुंसु ' एकं पुनर्द्वितीया एवमाहुः- ' ता ' इति पू-
र्ववत्, एकं योजनसहस्रमेकं च त्रयश्रिंशदधिकं योजनशतं
द्वीपं समुद्रं वा अवगाह्य सूर्यश्चारं चरति, भावना प्राप्त्व-
त्, अत्रैवोपसंहारमाह- ' एगे एवमाहुंसु ' एकं पुनस्त्वी-
या एवमाहुः-एकं योजनसहस्रमेकं च पञ्चश्रिंशदधिकं यो-
जनशतमवगाह्य सूर्यश्चारं चरति, अत्रापि भावना प्रागिव,
अत्रैवोपसंहारमाह-एगे ' एवमाहुंसु ' एकं पुनश्चतुर्थास्ती-
र्थान्तरीया एवमाहुः- ' अथहं ' ति-अथर्त्तं सत्प्यवगा-
हमावताने न विवक्षितमर्थं यस्य तत्रपार्श्वमर्जहीनम्, अहंमा-
त्रमित्यर्थः, द्वीपं समुद्रं वा अवगाह्य सूर्यश्चारं चरति, इय-
मत्र भावना-यदा सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्यश्चारं
चरति तदा अहं जम्बूद्वीपमवगाहते, तदा च दिवसः परम-
प्रकर्षप्राप्ताऽष्टादशमुद्भूतप्रमाणो भवति, सर्वजघन्या च द्वाद-
शमुद्भूतप्रमाणो रात्रिः यदा पुनः सर्वेषां मण्डलमुपसंक्रम्य

सूर्यश्चारं चरति तदा अहं जम्बूद्वीपं लवणसमुद्रमवगा-
हते तदा च सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुद्भूतप्रमाणो रा-
त्रिः सर्वजघन्या द्वादशमुद्भूतौ दिवसः । अत्रैवोपसंहारमाह-
' एगे एवमाहुंसु ' एकं पुनः पञ्चमार्त्तार्थान्तरीया एवमाहुः-
न किञ्चिद् द्वीपं समुद्रं वा अवगाह्य सूर्यश्चारं चरति, अत्रापि
भावार्थः-यदापि सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्यश्चारं
चरति तदापि न किमपि जम्बूद्वीपमवगाहते, किं पुनः श-
ेषमण्डलपरिभ्रमणकालं, यदापि सर्वेषां मण्डलमुपसंक्र-
म्य सूर्यश्चारं चरति तदापि न लवणसमुद्रं किमप्यवगाहते,
किं पुनः शेषमण्डलपरिभ्रमणकालं किन्तु द्वीपसमुद्रयोरप-
न्तराल एव सकलैर्वापि मण्डलेषु चारं चरति, अत्रैवोपसं-
हारमाह- ' एगे एवमाहुंसु ' नन्दमुक्ता उदशनः पञ्चापि प्र-
तिपत्तयः । सम्प्रत्येता एव स्पष्टं भावयति- ' तत्थ जे ते
एवमाहुंसु ' इत्यादि, प्रायः समस्तमपीदं व्याख्यातार्थं सुग-
मं च, नवरं ' चोत्तीसे वि ' ति-एवं त्रयश्रिंशदधिकयो-
जनशतविषयप्रतिपत्तवत् चतुश्रिंश शतं वा प्रतिपत्ति-
स्तस्यामालापको वक्रव्ययः, ' स चैवम्- ' तत्थ जे ते एवमा-
हुंसु एगे जयणसहस्रं एगे च चोत्तीसे जयणसयं
दीवं समुद् वा ओगाहिता चारं चरइ ते एवमाहुंसु-
जया खं खरिए सव्वभन्तरं मंडलं उवसंकमिता चारं
चरति तथा खं जंबुदीवं दीवं एगे जयणसहस्रं एगे च
चोत्तीसे जयणसयं ओगाहिता चारं चरइ, तथाखं उ-
त्तमकट्टपत्ते उक्तोसह अट्टारसमुद्भूत दिवसे भवइ, जह-
सिया दुवालसमुद्भूता राई भवइ । ता जया खं खरिए
सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ तथा खं लव-
णसमुद् एगे जयणसहस्रं एगे च चोत्तीसे जयणसयं
ओगाहिता चारं चरति तथा खं उत्तमकट्टपत्ता उक्तोसह
अट्टारसमुद्भूता राई भवति, जहसप दुवालसमुद्भूते दिवसे
भवइ पणतीसे वि एवं चव भाणियव्वं ' एवमुक्तं प्रकारेण
पञ्चश्रिंशदधिकयोजनशतविषयायामपि प्रतिपत्तौ सूत्रं भ-
गितव्यं, तच्च सुगमव्याख्यं भावनीयम् । एवं ' सव्वबाहिरं
वि ' ति-एवं सर्वाभ्यन्तरमण्डल इव सर्वेषां द्वीपं मण्डले
आलपको वक्रव्ययः, नवरं जम्बूद्वीपस्थानं ' अवललवण-
समुद् ओगाहिता राई ' इति वक्रव्ययम्, तच्चैवम्- ' जया खं
खरिए सव्वबाहिरं मंडलमुवसंकमिता चारं चरइ तथा
खं अथहं लवणसमुद् ओगाहिता चारं चरति तथा खं रा-
ईदियणमाण उम्मासग ति तथा खं ' मिति, यच्चनपूर्वकं रात्रि-
दिवपरिमाणं जम्बूद्वीपापत्तया विपरीतं वक्रव्ययम्, यज्जम्बू-
द्वीपावगाहं दिवसप्रमाणमुक्तं तद्वाञ्छेद्वयं, यद्वाञ्छेत्-
दिवसस्य, तच्चैवम्- ' तथा खं उत्तमकट्टपत्ता उक्तोसिया
अट्टारसमुद्भूता राई भवइ जहस दुवालसमुद्भूते दिवसे
भवइ ' एवमुक्तं सूत्रेण्यस्यैव योजना भावनीया ।

तद्वै परतीर्थिकप्रतिपत्तिरुपदर्श्य सम्प्रत्येतासां

मिथ्याभावोपदर्शनार्थं स्वमनमुपदर्शयति--

वयं पुण एवं वदामो-ता जया खं खरिए सव्वभन्तरं
मंडलं उवसंकमिता चारं चरति, तता खं जंबुदीवं दीवं
असियं जयणसयं ओगाहिता चारं चरति तदा खं उत्त-
मकट्टपत्ते उक्तोसह अट्टारसमुद्भूते दिवसे भवति, जहसिया

दुवालसमुद्रुता राई भवइ, एवं सव्वबाहिरेऽवि, खवरं लवणसमुद्रं तिष्ठि तीसे जोगणसते ओगाहिता चारं चरति तथा णं उत्तमकटुपत्ता उकोसिया अट्टारसमुद्रुता राई भवइ, जहणण दुवालसमुद्रुते दिवसे भवति, गा-
बाओ भाणित्वाओ । (सू० १७)

'वयं पुण' इत्यादि, वयं पुनरप्यत्र कवलहानदर्शना एवं वषयमा-
ग्नप्रकारेण वदामस्तमेव प्रकारमाह--यद्वा सूर्यः सर्वोऽप्यन्तरं
मण्डलमुत्सृज्य चारं चरति तदा जम्बुद्वीपप्रशस्तिायधिकं
योजनशतमवगाह्य चारं चरति तदा चोत्तमकाष्ठाप्राप्त
उत्कर्षकोऽष्टादशमुद्रुतो दिवसो भवति सर्वजघन्या द्वा-
दशमुद्रुता रात्रिः, एवं 'सव्वबाहिरे' वि' लि--एवं सर्वो-
ऽप्यन्तरमण्डल इव सर्वबाहिराऽपि मण्डले आलापको व-
क्तव्यः । स चैवम्--'जया णं सव्वबाहिरे' मंडले उत्पत्तक-
मिथा चारं चरइ' इति-नवरमानं सर्वबाह्यमण्डलग-
नादालापकादस्यालापकस्य विशेषोपदर्शनार्थः, तमेव विशेष-
माह--'तथा णं लवणसमुद्रं तिष्ठि तीसे जोगणसप ओगा-
हिता चारं चरइ तथा णं उत्तमकटुपत्ता उकोसिया अ-
ट्टारसमुद्रुता राई भवइ, जहणण दुवालसमुद्रुते दिवसे
भवइ' इति, इत्थं च सुगमं, कश्चित् 'सव्वबाहिरे वि' इत्यादि-
देशमन्तरं सकलमपि सूत्रं साक्षात्सिद्धं दृश्यते 'गा-
बाओ भाणित्वाओ' अत्रापि काश्चन प्रसिद्धा विवादिता-
र्थसंप्रादिका गाथाः सन्ति ता भाण्यन्तव्या, तत्राश्च सम्प्रति
व्यवच्छिन्ना इति न कथयितुं व्याख्यातुं वा शक्यमेतं यथास-
म्भवाथं वाक्या इति । सू० प्र० १ पादु० । ('सूरमंडलशब्द'ऽस्मि
अत्र भागे पञ्चदशभिर्द्वैतैः सूर्यप्रकाशा वषयते ।) ('उत्' शब्दे
द्वितीयभागे ७७६ पृष्ठं सूर्यतः ।) अतुथे देवलोकस्य विमा-
नभेदे, नपु० । स० १ सम० । ओ० । स्वनामक्याते द्वीपः समुद्र
श्च । सू० प्र० २० पादु० । (सूर्यस्यावृत्तयः युगं कति भव-
न्तीति 'आउडि' शब्दे द्वितीयभागे ३० पृष्ठं गतम् ।)

सूरग-देशी-प्रदीपे, दे० ना० ८ वर्ग ४२ गाथा ।

सूरकंत-सूर्यकान्त-पुं० । सूर्यखरकिरणसमूहकादन्धकारमोक्ष-
कं मणभेद, प्रज्ञा० १ पद० । उत्त० । सूत्र० । भ० । अतु-
थे देवलोकस्य विमानभेदे, नपु० । स० १ सम० ।

सूरकूट-सूर्यकूट-न० । अतुथे देवलोकस्य विमानभेदे, स०
१ सम० ।

सूरखेत-सूर्यखेत-न० । उद्यास्तकूपं नभःखण्डे, ध० ३
अधि० ।

सूरचरिय-सूर्यचरित-न० । रविचरिते, सूर्यचरितं त्रिवि-
दं सूर्यमण्डलपरिमाणराशिपरिमाणोद्घातावकाशराष्ट्रपरागा-
दिकम् । सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । स० ।

सूरण-सूर्यण-पुं० । अशोषकस्ये, प्रथ० ४ द्वार । दे०
ना० । ओ० । आशा० । उत्त० । जी० । प्रज्ञा० ।
म० । स० । स्वनामक्याते एकवचनार्थशतितमे श्रवण-
देवस्य पुत्रे, कल्प० १ अ० ७ क्षुण् । पा० ।

सूरदह-सूर्यदह-पुं० । जम्बुद्वीपे देवकुले स्वनामक्याते
महादेवे, स्था० १ डा० ३ उ० ।

सूरदीप-सूर्यद्वीप-पुं० । जम्बुद्वीपगतसूर्यदेवके लवणसमु-
द्रगते द्वीपे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । (अत्रत्या व्याख्या
'चंद्रीव' शब्दे तृतीयभागे १०७२ पृष्ठं गता ।)

सूरदेव-सूर्यदेव-पुं० । जम्बुद्वीपे आगागमिन्यामुत्सर्पिण्या भ-
विष्यति द्वितीये तीर्थकरे, प्रथ० ७ द्वार । ती० । स० ।

सूरद्वय-देशी-दिने, दे० ना० ८ वर्ग ४२ गाथा ।

सूरपण्यति-सूर्यप्रज्ञप्ति-स्त्री० । सूर्यचर्यप्रज्ञापने यस्यां प्र-
त्यययतो सा सूर्यप्रज्ञप्तिः । न० । पष्ठस्यागमस्योपाङ्गे, स्था०
४ डा० २ उ० ।

अत्रत्याः प्राश्नार्थाधिकाराः--

सूर्यप्रज्ञप्तिमहं, शुकपदेसासुसारतः किञ्चित् ।

विष्णुणामि यथाशक्ति, स्पष्टे स्वपरोपकाराय ॥ ४ ॥

अस्या नियुक्तिर्भूत्, पूर्वे श्रीभद्रबाहुस्मरिहता ।

कलिदापात् साऽनेशद्, व्याचक्षे कवलं सूत्रम् ॥ ५ ॥

तत्र यस्यां नगर्या यस्मिन्नुद्याने यथा भगवान् गौतम-
स्वामी भगवत्सिद्धोक्तोपेतः श्रीमद्महावीरस्यान्ते सूर्यव-
क्तयनां पृष्ठवान् यथा च तस्मै भगवान् व्याख्युणति स्म
तथापदिदृशेषुः प्रथमतो नग्युद्यानाभिधानपुरस्सरं स-
कलचक्रवर्त्योपेतं वक्तव्यमाहमाह--

ते णं काले णं ते णं समए णं मिथिला नाम नयरी
होत्था रिद्धित्थिमियसमिद्धा पमुइतजणजाणवया ० जाव
पासादीयां ० एकं (ह्र) (४), तीसे णं मिहिलाए नयरीए बहि-
या उत्तरपुरन्दिमे दिमिमाए एत्थ णं माणिभेदे णामे
चेइए होत्था वण्णोमी । तीसे णं मिहिलाए जितसत्तु
राया, धारिणी देवी, वण्णोमी, ते णं काले णं ते णं
समए णं तंमि माणिभेदे चेइए सामी समोसदे, परिसा
निगता, धम्मो कहितो, परिसा पडिगया ० जाव राजा
जाभेव दिंसि पादुवभूए तामेव दिंसि पडिगते । (सू० १)

'ते णं काले णं' इत्यादि, 'ते' इति प्राकृतशैलीवशात् त-
स्मिन्नाति द्रष्टव्यम्, अस्यायमर्थः--यदा भगवान् विहरति
स्म तस्मिन् क्षमांतं वाक्यालङ्कारे दृष्टव्यमत्रापि णंश-
ब्दा वाक्यालङ्कारार्थे यथा 'इमा णं पुदवी' इत्यादाविति,
काले अधिष्ठानवसर्पिणीचतुर्थभागरूपं, अत्रापि णंशब्दे
वाक्यालङ्कारार्थे, 'ते णं समए णं' ति--समयोऽवसरवा-
ची, तथा च लोके चक्रांगी--नाद्याप्येतस्य चक्रवर्त्यस्य समर्थो
वर्त्तते, किमुक्तं भवति?--नाद्याप्येतस्य चक्रवर्त्यस्यावसरो वर्त्तन
इति, तस्मिन् समये भगवान् प्रस्तुतां सूर्यवक्त्रयतामच-
कथत्, तांस्मन् समये मिथिला नाम नगरी अभवत्,
नन्विद्यानामपि सा नगरी वर्त्तते नतः कथमुक्तमभवदिति?,
उच्यते--वषयमाखण्डकप्रश्नोक्तविभूतिसाम्यता तदेवा-
भवत् न तु प्रत्याधिधानकाले, एतदपि कथमवसेयमिति
चेत्?, उच्यते--अयं कालोऽवसर्पिणी, अवसर्पिण्या च
प्रतिज्ञं शुभा भावा हानिमुपगच्छन्तीति, एतच्च सुप्रती-
तं जिनप्रवचनवर्दिनाम्, अतोऽभवदित्युच्यमानं न विरोध-
भाक् । सम्प्रति अस्या नगर्या वर्त्तकमाह--'रिद्धित्थिमियस-

मिद्धा पमुर्यज्जजाणवया ० जाय पासाईया ० 'एक' (व्ह) (४) इति, अद्वा-भवेनः पौरजनैश्चातीव वृद्धिमुपगता भूधुं वृद्धा-विति वचनात् स्तिमिता-स्ववक्परवक्कनस्करइमरादिसमु-त्थमयकज्जालमालाविवर्जिता समुद्वा-धनधान्यादिबिभूति-युक्ता, ततः पश्यस्यपि कर्मधारयः, तथा 'पमुर्यज्जजा-णवय' ति-प्रमुदिताः-प्रमोदयन्तः प्रमोदहेतुव्यम्नां तत्र सद्वायाजना-नगरीवास्तव्या लोका जानपदा-जनपद-भवास्तत्र प्रयोजनवशादायानाः सन्तो यत्र सा प्रमुदित-जनजापदा, यावच्छब्दनीपपातिकप्रत्यप्रतिपादितः सम-स्ताऽपि वर्णकः 'आइज्जज्जसमूहा मणुस्सा' इत्यादिको द्रष्टव्यः । (सू० १) स च ग्रन्थगौरवभाषा लिख्यते, केव-लं तत एवौपपातिकाद्यसेयः, कियान् द्रष्टव्य इत्याह- 'पासाईया व्ह' इति अत्र 'व्ह' शब्दोपादानात् प्रासादीया इत्यनेन पदेन सह पदचतुष्टय सूत्रा कृता, तानि च पदान्यमुनि-प्रासादीया दर्शनीया अभिरूपा प्रतिकृपा, त-त्र प्रासादेषु भवा प्रासादीयाः प्रासाद्वद्गुला इत्यर्थः, अन एव दर्शनीया-द्रष्टुं योग्या, प्रासादानामतिरमणीयत्वात्, तथा अभिमुखमनीषांरूपं रूपम्-आकारो यस्याः सा अ-भिरूपा प्रतिविशिष्टम्-असाधारणं रूपम्-आकारो यस्याः सा प्रतिकृपा, 'तीसे णं मिहिलाए णयरीए बहिया उत्तरपुर-च्छिमे विसोभाए एथ णं माणिभंदे नामं खए ह्मात्था वणुओ' इति तस्या मिथिलाभगव्या बहियं औत्तरपौर-स्थः-उत्तरपूर्व-रूपं दिव्यभाग ईशानकाण इत्यर्थः, ए-कारो मागधभाषामुराधतः प्रथमैकवचनप्रभवः, यथा 'क-यरे आगच्छइ दित्ठवे' (उत्त० १२-६) इत्यादी, 'अ-त्र' अस्मिन् औत्तरपौरस्थं दिव्यभाग माणुभद्रमिति ना-म चैत्यमभवत्, चिन्तेत्यदिचयनस्य भावः कर्म वा चै-त्यं, तच्च संज्ञाशब्दत्वाद्भवताप्रतिविम्बे प्रसिद्धं, ततस्तदा-भ्यभूतं यद्वचनाया युद्धं तदप्युपचाराच्चैत्यं, तच्छब्दं दयन्त-रायतनं द्रष्टव्यं, ननु भगवतामर्हतामायतनमिति । वणु-ओ 'ति तस्यापि चैत्यस्य वर्णको वक्रव्यः, 'स औपपा-तिकग्रन्थाद्यसेयः (सू० २) । 'तीसे णं मिहिलाए' इ-त्यादि, तस्यां च मिथिलायां भगव्यां जितशत्रुनाम राजा, तस्य देवी-समस्तान्तःपुरप्रधाना भार्या सकलगुणधार-णाद् भारिणीनाम्नी देवी, 'वणुओ' ति तस्य राज्ञः त-स्याश्च देव्या औपपातिकग्रन्थोक्ता वर्णकाऽभिधातव्यः, (सू० ७) 'ते णं काले णं ते णं समये णं तंमि माणि-भंदे' चरपे सामी समोसंढे, परिसा णिगया, धर्मो क-दिओ, परिसा पडिगय' तस्मिन् काले तस्मिन् समये त-स्मिन् माणिभंदे चैत्ये 'सामी समोसंढे' ति स्वामी जग-द्गुरुभगवान् श्रीमहावीरोऽहं सर्वज्ञः सर्वदर्शी सत्त-हस्तप्रमाणशरीरोच्छ्रयः समचतुरस्रसंस्थामो यज्ञप्रभनारा-जसंहननः कज्जलप्रतिमकालिमोपेनक्खिगधकुञ्जितप्रदक्षिणा-धर्तमूर्धजः उत्तमतपनीयाभिरामकेशान्तकेशभूमिगतपत्रा-कारोत्तमाङ्गसंज्ञकः परिपूर्णशशङ्कमण्डलाद्व्यधिकतरत्र-दन्तशोभः पद्मांशुलसुरभिगन्धनिःश्वासो वदन्निभगप्रमा-णकम्पमन्वाककन्धरः सिंहशार्ङ्गलवणपिप्लुविपुलस्कन्ध-प्रदेशो महापुरकपाटपुल्लवक्त्रः स्वलाभोगो यश्चास्त्विनलक्ष-वोपेतः श्रीवृक्षपत्तिषोपमसम्बबाहुपुणो

सौवस्तिकादिप्रशस्तलक्षणोपेनपाणितलः सुजातपाभ्यो भू-पात्रः सूर्यकरस्पृशसज्जानविकोशपद्मोपमनाभिमण्डलः सि-हवत्संघर्षितकटीप्रदेशा निपुणजातुः कुरुविन्दवृत्तजहायुग-लः सुप्रतिष्ठितकूर्मकाठवः सुतलप्रदेशः अनाधवो निम्नमः क्षिप्रधोता निहपेलोऽपगतप्रमरागद्वेषधनुःक्षिशदिशया-पेतो देवोपनीतिषु नवसु कनककमलेषु पादव्यासं कुर्वन्ना-काशगतन धर्मवक्त्रेण आकाशगतेन क्षुब्धेण आकाशगताभ्यां कामराभ्यामाकाशगतेनातिस्वच्छस्फटिकविशेषमयेन सपा-दपीठेन सिंहासनेन पुरतो देवैः प्रकृष्यमाणेन प्रकृष्यमाणेन धर्मव्यजेन चतुर्देशभिः धमणसहस्रैः वदन्निशस्तंक्षैरार्थि-कासहस्रैः परिवृता यथास्वकदणं सुखेन विहरन् यथारूप-मवग्रहं गृहीत्वा संयमेन तपसा चाऽऽत्मानं भावयन् स-मवसूतः, समवसरणवर्णेन च भगवन् औपपातिकप्र-न्थाद्यसेयम् । (सू० १० यावत् ३३) 'परिसा जिगय' ति मिथिलायां भगव्यां धातुस्थो लोकः समस्ताऽपि भगव-न्तमागतं धृत्वा भगवद्भक्त्यर्थं स्वस्मादाभ्यार्थाद्भिन्नेन इ-त्यर्थः, तस्मिन्मन्त्रेण- 'तए णं मिहिलाए नयरीए सिंघाडगतिवचउक्कचचरचउम्मुहमहापहंसु बहुज्जां अ-न्नमन्नस एवमाइक्खइ, एवं भांसइ, एवं पखावइ, एवं पक्खवइ-एवं खलु देवाणुप्पिया ! समणे भगवं महावीर आइगरे ० जाव सव्वन् सव्वद्वारसी आगासगएणं छेण्णे ० जाव सुहं सुहणं विहरमाणं इह आगए इह समागए इ-ह समोसंढ इव मिहिलाए नयरीए बहिया माणिभंदे खए आहाण्डरूव उगगं आगिहइसा अहिहा जिणं केवली समणसणपरिबुडे संजमेणं नयसा अणाणं भा-वेमाणं विहरइ, तं महाफलं खलु देवाणुप्पिया ! तहा-रूवाणं अरहंताणं भगवन्ताणं नामगायस्स वि सव्वणयाए किमं ! पुण अणिमगमणवदणनमंसणपडिपुक्कणपज्जुवासण-याए ?, तं सेयं खलु पागस्स वि आयरियस्स धम्मियस्स सुवयणस्स सवणयाए, किमं ! पुण विउलस्स अट्ठस्स ग-हणयाए ?, तं गच्छामो णं देवाणुप्पिया ! समणे भ-गवं महावीरं वंदामो नमसामो सक्कारेमो सम्माणेमो क-ज्जाणं मंगलं देवये चइयं पज्जुवासामो, एयं णा इहभव परमये य हियाए सुहाए खमाए निस्सेसाए आणु-गमियसाए भविस्सइ, तए णं मिहिलाए नयरीए बहिये उग्गा भोगा' इत्यादौपपातिकग्रन्थोक्तं (सू० २७) सर्वमवसे-यं यावत्समस्ताऽपि राजप्रभुति का पवत् पुण्युपादीनां ति-ष्ठति । 'धम्मो कदिओ' ति तस्याः पवत् पुरतो निःश-वजनभाषातुयायिन्या अर्द्धमागधभाषया धर्म उपदिष्टः, स वैषम्य- 'अथि लोए अथि जीवा अथि अजीवा' इत्यादि, तथा- 'जह जीवा वड्ढंति, मुच्छंति जहं य संकिलिस्संति । जहं दुक्काणं भंते, करिति केइ अय-डिबडा ॥ १ ॥ अहिनयाइयउत्तिता, जहं जीवा सा-गरं भवमुत्तिति । जहं य परिहीणकम्मा, सिज्जा सि-ज्जालयमुत्तिति ॥ २ ॥ 'तहा आइक्खइ' ति 'जाव राजा जांमय विस पाउभूए तमिव विस पडिगए' इति, अ-त्र यावच्छब्दादिमौपपातिकग्रन्थोक्तं द्रष्टव्यम्- 'तएणं सं, महइमहालिया परिसा समणस्स भगवओ महावीरस्सं संतिए धम्मं सोळा नितस्सं वट्ठुट्ठः संमणं भगवइ' -

हार्थीरं निष्कृत्वा आयाहिणपयाहिणं केरइ तिक्खुं करिन्ना
वेदइअमंसइ वेदिन्ना नमंसिन्ना एवं वयासी—सुयक्खाए
णं भेते ! निगंथ पावयणे, नत्थि य केर अजे समणे वा
माहणे वा एरिसे धम्ममार्शिकल्लए, एवं वेदिन्ना जामव
दिसे पाउभूया तामव दिसे पडिगया, तए णं स जिय-
सत्ता राया समणस्स भगवओ महावीरस्स आतिए धम्मं
सुत्त्वा निस्समं हट्ठनुंठे ० जाव हयइयए समणे भगवं महा-
वीरं वेदइ नमंसइ वेदिन्ना नमंसिन्ना पसिणारं पुच्छइ पसिं
पुच्छित्ता अट्ठाइं पारयाएइ पारयाइत्ता उट्ठाए उट्ठइ, उट्ठाए उ-
ट्ठित्ता समणे भगवं महावीरं वेदइ नमंसइ, स० वेदिन्ना नमंसि-
न्ना एवं वयासी—सुयक्खाए णं भेते ! निगंथ पावयणे ० जाव
एरिसे धम्ममार्शिकल्लए, एवं वेदिन्ना हत्थिं बुरुहइ बुरु-
हत्तिन्ना समणस्स भगवतो महावीरस्स आतियाओ माणिभ-
द्दाओ चेइयाओ पडिनिक्खमइ पांडिनिक्खमिन्ना जामव
दिसे पाउभूए तामव दिसे पडिगए ।' (सू० ३५-३६-३७)
इति । इदे च सकलमापि सुगमे, नयरे यामव विशमवलम्ब्य,
किमुक्क भवति ?—यतो दिशः सकाशात् प्रादुर्भूतः—सम-
यवरणे समागतस्तामिव दिसे प्रतिगतः ।

ते णं काले णं ते णं समणे णं समणस्स भगवतो महा-
वीरस्स जट्ठं अंतवामी इदंभूती णामं (मं) अणुगारे-
गोतमे गोतेणं मत्तुस्समेहे समचउरंमसंठाणमंठिए वज्जरिस-
हनारायसंघयणे ० जाव एवं वयासी—। (मू० २)

' ते णं काले णं ते णं समणे णं समणस्स भगवतो महावी-
रस्स जट्ठं अंतवामी इदंभूती नाम अणुगारे गायंम गोत्ते-
णे मत्तुस्समेहे समचउरंमसंठाणमंठिए वज्जरिसहनारायसं-
घयणे ० जाव एवं वयासी' इति—तस्मिन् काले तस्मिन्
समये, गेशादे वाक्पालङ्कारार्थः, अमणस्य भगवतो
महावीरस्य श्रैष्ठ्य इति—प्रथमः, अंतवामी—शिष्यः, अनेन
पदद्वयेन तस्य सकलसंघाधिपतित्वमावेद्यति, इदंभूति-
रिति मानापितृकृतनामधेयः, ' नामं ' ति प्राकृतत्वात् वि-
भक्तिपरिणामेन नास्तीति द्रष्टव्यम् अंतवामी च किल वि-
भक्त्या आयकोऽपि स्यात् अतस्तदाशङ्काव्यवच्छेदार्थमाह-
अनगारः न विद्येत अगारं-शुद्धमस्येत्यनगारः, अयं च
विगीनगोत्रोऽपि स्यादत आह-गोतमा गोत्रेण गोतमाह-
योगात्रसमन्वित इत्यर्थः, अयं च तत्कालोचितद्वहपरि-
माणोपलब्धः न्यूनाधिकदंष्ट्राऽपि स्यादत आह--ससात्से-
धा-सप्तदंष्ट्रप्रमाणशरीरोच्छ्रूयः, अयं चेत्यंभूतो लक्षण-
हीनोऽपि सम्भाव्यत अतस्तदाशङ्कापनोदार्थमाह--सम-
चतुरस्रसंस्थानमसंस्थितः ' समा--शरीरलक्षणशास्त्राक्रम-
माणाविवेकादायश्चतस्रोऽक्षर्या यस्य तत्समचतुरस्रम् अ-
क्षयस्तिवद् चतुर्दिगविभागोपलब्धः शरीरावयवा द्र-
ष्टव्याः, अन्ये त्वाहुः--समा--अन्यूनाधिकाश्चतस्रोऽप्य-
क्षर्या यत्र तत्समचतुरस्रम्, अक्षयश्च पथेक्षकासंनोपवि-
ष्टस्य जानुनोरन्तरम् १, आसनस्य ललाटीपारभागस्य चा-
स्तरम् २, दांलग्रसकंधस्य वामजानुनश्चांतरम् ३, वाम-
हृक्कंधस्य दक्षिणजानुनश्चांतरम् ४, अग्रे त्वाहुः चित्ता

रास्तेधयोः समत्वात्समचतुरस्रम् तच्च तत्संस्थानं च सम-
चतुरस्रसंस्थानम्—आकारस्तेन संस्थितो-व्यवस्थितो यः
स तथा, अयं च हीनसंवेदनोऽपि केनचित्सम्भाव्यत तत
आह--' वज्जरिसहनारायसंघयणे ' नाराचम्-उभयतो मर्क-
टवन्धः श्लेषमः-तनुपरिधेयनपट्टः कौलिका आस्थिव्यवस्थापि
भेदकमस्थि एवंरूपं संवेदनं यस्य स तथा, ' ० जाव एवं वयासी'
इति, यावच्छृङ्खोपापानादिदमनुक्रमव्यवसंयम्--' कण्ठगुल-
गतिषु १ पद्मगारे उगगतये दित्तनेवे महातवे उराले घोरि घोर-
गुणि धारतवस्सी घोरबंधनरवासी उच्छृङ्खलरीरं संस्मित-
विउल्लेखलेखं चउइसपुर्वी चउणागोवापयं सव्यकखरसं-
निधार्इ समणस्स भगवओ महावीरस्स अद्रुत्तामंतं उट्ठं-
जाणु अट्ठासिंरं भाणुकाट्टावगए सजंमणं तवसा अप्पाणं
भायमाणं विहरइ । तए णं स भयवं गायंम जायसुं जाय-
संसए जायकोउल्ले उपपन्नसंउ उपपन्नसंसए उपपन्नकोउल्ले
समुपपन्नसंउ समुपपन्नसंसए समुपपन्नकोउल्ले उट्ठाए उट्ठइ
उट्ठाए उट्ठित्ता जेणय समणे भगवं महावीरं तेणय उवाग-
च्छइ उवागच्छित्ता समणे भगवं महावीरं तिक्खुत्तां
आयाहिणं पयाहिणं केरइ, आयाहिणपयाहिणं करिन्ना
वेदइ अमंसइ वेदिन्ना नमंसिन्ना णासासं नार्हं सुस्सुसमा-
णं नमंसमाणं अभिमुहं विण्णणं पंजलिउड पज्जुवासं-
माणं एवं वयासी' अस्यायमर्थः-कनकस्य—सुवर्णस्य यः
पुलको—लवस्तस्य यो निकषः—(कषः) पट्टकं रेखाकूपः,
तथा पद्मप्रदंशनं पद्मकंसरागयुच्यन्ते, अवयवसंमुदायो-
पचागात्, यथा पद्मकंसरागयुच्यन्ते, अवयवो देवद-
त्तः, तथा च देवदत्तस्य इत्ताप्रं स्पृष्टा लोको वदति—
देवदत्तो मया स्पृष्ट इति, ततः कनकं पु (कस्य) पुल-
कनिकपयपद्मकंसरवच्च यो गौरः स कनकपुलकनिकप-
यगौरः । अथवा—कनकस्य यः पुलको—दुतवे सति बिन्दु-
स्तस्य निकषो—वर्णः तत्सदृशः कनकपुलकनिकपः, त-
था पद्मवत्—पद्मकंसर इव यो गौरः स पद्मगौरः, ततः प-
दद्वयस्य कर्मधारयः समासः । अयं च विशिष्टकंसरहितोऽ-
पि शक्येत अत आह--' उगगतये ' उपग्रम्—अप्रभृथं तपः-
अनशानात् यस्य स तथा, यद्व्येन प्राकृतेन पुसा न शक्य-
ते चिन्तयितुमापि मनसा ताद्व्येन तपसा युक्त इत्यर्थः, तथा
दीप्ति--जावत्यवमानदहन इव कर्मयनगहनदहनसमर्थेन-
या ज्वलिते तयोः—धमेध्यानादि यस्य स तथा, ' तत्तत्तवे '
त्ति-तप्त तपो येन स तप्ततपाः, एवं हि तेन तपस्तप्ते येन स-
वर्णव्यप्यशुभाणि कर्माणि भस्मसात्कृतानीति, मदत्--प्रश-
स्तमार्शोदापारहितत्वात्तपो यस्य स महातपाः, तथा ' उ-
रालं ' ति-उरारः--प्रधानः, अथवा--आरालो--मीधमः, उ-
प्रादिविशेषणतः पार्श्वस्थानामलपनस्त्राणां भयानक इत्यर्थः,
तथा घोरं--निर्वृणः परीपदंन्द्रयादिरिपुगणविनाशनमधि-
कस्य निदये इत्यर्थः, तथा घोरं--अन्येदुरनुचरा गुणा--आ-
नादयो यस्य स तथा, तथा घोरं तपोभिस्तपस्वी, ' घोर-
बंधनरवासी ' ति घोरं--दाहणं अल्पमस्येदुरनुचरत्वात् ब्र-
ह्मण्यं यत्नश्च वस्तुं शीले यस्य स तथा, उच्छृङ्खल-उज्जि-
तमिव उज्जिक्तं संस्कारपरित्यागात् शरीरं येन स उच्छृ-
ङ्खलशरीरः, ' सांक्षत्विउल्लेखलेखं ' ति-सांक्षमा-शरीरान्त-

मनस्वेन हस्वनां गता विपुला—विलीणा—अनेकयाजन-
प्रमाणैर्वाश्रितवस्तुनहनसमर्थत्वात् जालेश्या—विशिष्टतपो-
जन्यलक्ष्मिविशेषप्रभवा तेजोऽवाला यस्य स तथा, 'च-
उहसपुष्टि' ति—चतुर्दश पूर्वाणि विद्यन्ते यस्य तेनैव र-
चित्वात्, असौ चतुर्दशपूर्वी, अनन तस्य ध्रुवकवलि-
तामाह, स चार्वाचक्षानां दिवकलाऽपि स्यादत आह—'चउ-
नाणोवगए' मतिध्रुवावधिमनःपर्यायज्ञानरूपज्ञानचतुष्ट-
यसमन्वित इत्यर्थः, उक्तविशेषणद्वययुक्ताऽपि काश्चिन्न सम-
प्रभुतविषयस्यापिज्ञानो भवति, चतुर्दशपूर्वावदमपि पद-
स्थापनितत्वेन भवणादत आह—'सर्वज्ञसंज्ञापाती',
अज्ञाणां संज्ञापाताः—संयोगाः सर्वे च ते अज्ञानसंज्ञापा-
ताश्च सर्वज्ञसंज्ञापातास्ते यस्य ज्ञेयानि स तथा, किमु-
क्तं भवति?—या काचित् जगति पदानुपूर्वी वाक्यानुपु-
र्यां वा सम्भवति ताः सर्वा अपि जानातीति, एवं गुणां व-
शिष्टो भगवान् विनयराशिश्च साक्षादिति कृत्वा शिष्या-
चारत्याञ्च श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अद्वैतसामन्ते
विहगतीति यागः । तत्र दूरं विप्रकृष्टं सामन्तं—संज्ञकृष्टं
तत्प्रतिपद्यादद्वैतसामन्तम्, तत्र नातिदूरं नातिनिकटे इत्यर्थः,
किंविशिष्टः सन् तत्र विहगतीत्यत आह—'उहंजाणु' ति—
ऊर्ध्वं जानुनी यस्यासौ ऊर्ध्वजानुः, शुद्धपृथिव्यासनवजे-
नादौ प्रमादकनियमायास्तदानीमभावाच्च उक्तुमुकासन इ-
त्यर्थः अघःशिरो नोर्ध्वं तिर्यग्वा विलिप्तहाष्टः किन्तु
नियतभूभागनियमितहाष्टिगति भावः, 'भागकोटोवगए',
ति—ध्यानं—धर्मं शुक्लं वा तद्वै काष्ठं—कुशलो
ध्यानकोष्ठस्तमुपगतो ध्यानकोष्ठोपगतः, यथाहि काष्ठक
ध्यायं प्रक्षिप्तमविप्रसृतं भवति, एवं भगवानपि
ध्यानतोऽविप्रकीर्णोन्द्रियान्तःकरणवृत्तिरित्यर्थः, संयमन
पञ्चाश्रयनिराध्यादिलक्षणं तपसा—अनशनार्दिना, च-
शब्दाऽत्र समुच्चयार्थो लुप्तो द्रष्टव्यः, संयमनप्राग्रहणं
चानयोः प्रधानमात्मज्ञावच्छेदपदार्थम्, प्राधान्यं च संयमस्य
नवकर्मोपादानहनुत्वेन तपसश्च पुराणकर्मनिर्जगहनुत्वेन,
तथाहि—अभितवकर्मोपादानात्, पुराणकर्मसंप्रणाञ्च
जायते सकलकर्मसंयत्तलक्षणे मोक्षः, ततो भवति संयम-
तपसामोक्षे प्रति प्राधान्यमिति, 'अप्याणं भावेमाणं विह-
रइ' इति आत्मने भावयन्—वासयन तिष्ठतीत्यर्थः, 'तनो
णं स' इति—तनो—ध्यानकोष्ठोपगतविहगणादनन्तरं, णमिति
वाक्यालङ्कारार्थः, स—भगवान् गौतमः 'जायसंइ'
इत्यादि, जातशब्दाद्विशेषणः सन् उत्तिष्ठतीति यागः,
तत्र ज्ञाना—प्रभुता शब्दा—इच्छा वक्ष्यमाणार्थैतत्त्वज्ञानं प्रति
यस्यासौ जातशब्दः, तथा ज्ञानः संशयो यस्य स जातसं-
शयः, संशयो नामानवधारितार्थं ज्ञानम्, स चैवं भगवतः—इह
सूर्यादिवक्त्रयता अन्यथा, अन्यथा च तौ धातोर्यथैकदिश्य-
ते, ततः किं तद्वमिति संशयः, तथा 'जायकोउहं' ति—
जानं कुनहनं यस्य स जातकुनहलः, जानौमुख्य इत्यर्थः
यथा कथमेतो सूर्यवक्त्रयतां भगवान् प्रकाशयिष्यतीति, तथा
'उपपन्नइ' ति—उत्पन्ना प्रागभूता सती भूना शब्दा यस्या-
सौ उत्पन्नशब्दः, अथ जातशब्द इत्येतावद्व्यास्तु किमर्थमु-
त्पन्नशब्द इत्यभिधीयते ? , प्रवृत्तशब्देनोत्पन्नशब्दस्य
२६०

लब्धत्वात्, न ह्यनुत्पन्ना शब्दा प्रवर्तन्ते इति, अत्रोच्यते—
हेतुत्वप्रदर्शनार्थम्, तथाहि—कथं प्रवृत्तशब्दः ? , उच्यते—
यत उत्पन्नशब्द इति, हेतुत्वप्रदर्शनं चाप्यपक्षम् तस्य काव्या-
लङ्कारत्वात्, तथा 'प्रवृत्तदीपाम(प्र) प्रवृत्तभास्करां, प्रका-
शचन्द्रां बुधुष्विभाषरी'मित्यत्र यथापि प्रवृत्तदीपपञ्चादे-
षाप्रवृत्तभास्करत्वमवगतं तथाप्यप्रवृत्तभास्करत्वं प्रवृत्तदी-
पपञ्चादेहेतुत्वोपपत्त्यस्मिति स्वीचीनम्, 'उत्पन्नसंइ' उप-
न्नसंसेण उत्पन्नकाउहं' इति प्राग्वत्, तथा 'संजायसंइ'
इत्यादि पदवद् न प्राग्वत्, नवरामह समशब्दः प्रकर्षादिव-
चनो ददितव्यः, ततः 'उट्टाए उट्टइ' इति उत्थानमुत्था-
ऊर्ध्वं वचनं तथा उत्तिष्ठति, इह 'उट्टइ' इत्युक्तं क्रियार-
म्भमात्रमपि प्रतीयत यथा वक्तुमुत्तिष्ठत तत्तत्तद्व्यवच्छे-
दार्थमुत्थायत्युक्तम्, 'जगेव' त्यादि, प्राकृतशैलीवशात्-
व्ययत्वाच्च यनेति यस्मांसित्यर्थे द्रष्टव्यम्, यस्मिन् दिग्भागे
अमणो भगवान् महावीरं वचन्ते 'तंणव' ति—तस्मिन् दि-
ग्भागे उपागच्छति, इह वर्त्तमानकालनिर्देशस्तत्कालापेक्ष-
या उपागमनक्रियाया वचनमानत्वात्, परमार्थेन स्तूपागत-
वानिति द्रष्टव्यम्, उपागम्य च अमणं भगवन्ते महावीरं
कर्मतापक्षं विदुः—'त्रीन् वागन् आदीक्षणप्रदक्षिणं करो-
ति, आदीक्षणात्—दीक्षणहस्तादारभ्य प्रदक्षिणः—परितो
आभ्यन्तो दक्षिण—एव आदीक्षणप्रदक्षिणः तं करोति, कृत्वा
वन्दन्—स्तौति नमस्यति कायन प्रणमति, घमिदित्वा नम-
स्यित्वा च 'न'—नैव अत्यामन्नः—अतिनिकटः अवग्रहपरिहा-
रात्, अथवा—नात्यामन्नस्थानं वचनमान इति गम्यम्, तथा
'न' नैवानिदृशोऽनविप्रकृष्टोऽनौचित्यपरिहारात्, अथवा-
नानिदृशं स्थानं 'सुखसमाणं' ति—भगवद्वचनानि धातु-
मिच्छन्, 'अमिमह' ति—अभि-भगवन्ते प्रति मुख्य-
स्यव्यभिमुखः 'विणयण' ति विनयेन हेतुना 'पंजलिउडे'
ति प्रकृष्टः—प्रधानो ललाटतटघटितत्वेन अञ्जलिः—हस्त-
स्यासविशेषः कृतो विहितो येन स प्राञ्जलिकृतः, भार्यो-
दादेराकृतिगणतया कृतशब्दस्य पानिपातः 'पउज्जासे-
माणं' इति—पर्युपासीतः—सममानः अनन विशेषणकृद्भवेन
अवगम्यविधिरुपदिशतः, उक्तं च—'निर्हाविगहापरिव-ज्जिएहि
सुत्तेहि पंजलिउडेहि । भस्सिबहुमाणपुण्ड्रे, उवउत्तेहि सुण-
यस्व ॥ १ ॥' इति । 'एवं वदामि' ति एवं—वक्ष्यमाणं
प्रकारेण सूर्यादिवक्त्रयताविषयं प्रश्नमवादीत्—उक्तवान् ।

कथमुक्तवानिति शिष्यस्य प्रश्नावकाशमाशङ्क्य प्रथमतो
विशतौ प्रार्थनु यद् वक्तव्यं तदुपलक्षणं गाथापञ्चकमाह—
कइ मंडलाइ ववइ १, तिरिच्छा किं च गच्छइ २ ।
आभासइ केवइयं ३, सेयाइ किं ते सेठिइ ४ ॥ १ ॥
कहि पडिहया लेसा ५, कहि ते आयसंठिइ ६ ।
के सूरियं वरयंत ७, कहे ते उदयसंठिइ ८ ॥ २ ॥
कह कट्ठा पोरिसीछाया ९, जोगि किं ते व आहिए १० ।
किं ते सेवच्छेरणादी ११, कया सेवच्छराइ य १२ ॥ ३ ॥
कहं चंदमसो वुड्ढी १३, कया ते दोमिणा वहु १४ ।
के य सिग्गइ वुत्त १५, कहे दोमिणलक्खणं १६ ॥ ४ ॥
चयणोववाय १७, उच्चंत १८, सूरिया कइ आहिया १९ ।

अणुभावे के व संवृते २०, एवमेयाई वीसह ॥५॥ (सू०३)

प्रथमे प्राभृते सूर्या वर्गमध्ये कति मण्डलान्येकवारं कति वा मण्डलानि द्विरुक्त्या प्रजनीत्येतन्नरूपणीयम्, किमुक्तं भवति-एवं गौतमेन प्रश्नं कृतं तदनन्तरं सर्वे तद् विषये निर्यचनं प्रथमे प्राभृते यत्कृत्यमिति १। एवं सर्वत्रापि भावनीयम्। द्वितीयं प्राभृते 'कि' कथं वाशब्दः सर्वप्राभृ-तयत्कृत्यतां पक्षया समुच्चयं तिर्यग्प्रजनीति २। तृतीयं चन्द्रः सूर्यो वा कियत्क्षेत्रमवभासयति-प्राकाशयतीति ३, चतुर्थे भवनतायाः-प्रकाशस्य किं कथं 'ते' -तव मते सं-स्थितिः-व्यवस्थान् ४, पञ्चमे कस्मिन् सूर्यस्य प्रतिह-ना लक्ष्यति ५, षष्ठे कथं-केन प्रकारेण किं सर्वकालमे-करूपावस्थापितया उतान्यथा आञ्जसः-प्रकाशस्य संस्थि-तिः-अवस्थानमिति ६, सप्तमे क पुनः प्राभृते सूर्यं वरयन्ति-सूर्यलेश्यासंस्पृष्टा भवन्तीति ७, अष्टमे कथं-केन प्रकारे-ण भगवन्! ते-तव मतेन सूर्यस्यावस्थितिः ८, न-वमे कति काष्ठा-किप्रमाणा पीरुपीरुक्त्या ९, दशमे योग इति वस्तु किं ते-व्या भगवताऽख्यातमिति १०, ए-कादशे कस्मिन्-तव मतेन संवत्सराणामादिति ११, द्वाद-शे कति संवत्सरा इति १२, त्रयोदशे कथं-केन प्रकारे-ण चन्द्रमसो वृद्धिः-वृद्धिप्रतिभासः उपलक्षणमेतत्तेन वृ-द्धयवृद्धिप्रतिभास इत्यर्थः १३, चतुर्दशे कदा-कस्मिन् काले 'ते' -तव मतेन चन्द्रमसो ज्यायसा बहुः-प्रभूतमिति १४, पञ्चदशे कथं द्वादशीनां मध्ये शीघ्रगतिरुक्त इति १५, षोडशे किं ज्यास्तालक्षणमिति यत्कृत्यम् १६, सप्तदशे व-द्वादशीनां व्यवनमुपपातश्च स्वमतपरमतापक्षया व-क्तव्यः १७, अष्टादशे चन्द्रादीनां समतलाद्भागवृद्धयमुच्च-त्यं-यार्था प्रदशे व्यवस्थितत्वं तत्स्वमतपरमतापक्षया प्र-तिपाद्यम् १८, एकोनविंशतितमे कति सूर्यो जम्बूद्वीपा-दायाख्याता इत्यभिधेयम् १९, विंशतितमे काऽनुभावश्चन्द्रा-दीनामिति २०। एवम्-अनन्तराङ्कन प्रकारेण एतानि अनन्त-रादितार्थाधिकारोपेतानि विंशतिः प्राभृतान्यस्यां सूर्यप्रज्ञप्तौ यत्कृत्यानि। सू० प्र० १ पाहु०। (प्राभृतशब्दायः 'पाहुड' श-ब्दं पञ्चमभागे ६१४ पृष्ठ गतः।)

सम्प्रति प्रथमे प्राभृते यान्यपान्तरालवर्तीत्यष्टौ प्राभृतप्रा-भृतानि तेषामर्थाधिकारान् उपदिदिक्षुर्गह-

वहुवहुं। मुहुत्ताण १, मडमंडलसंठिई २।
के ते चित्रं परियरह ३, अंतरं किं चरति य ४ ॥ ६ ॥
उग्माहई केवइयं ५, केवतिथं च विकंपइ ६।
(सू०-४)

मंडलाण य संठेन ७, विकल्पं ८ अड्ड पाहुडा ॥ ७ ॥
छपं च य सत्तेव य, अड्ड तिथि य हवंति पडिवत्ती।
पदमस्स पाहुडस्स, हवंति एयाउ पडिवत्ती ॥ ८ ॥
(सू०-५)

पडिवत्तीओ उदए, तहा अत्यमयेसु य।
भिवघाए कणकला, मुहुत्ताण गतीति य ॥ ९ ॥

गिक्खममाणे सिग्घर्गई, पविसंते मंदर्गई इ य।
चुलसीइमयं पुरिसाणं, तेसिं च पडिवत्तीओ ॥ १० ॥
उदयम्मि अड्ड भणिया, भेदग्घाए दुवे य पडिवत्ती।
चत्तारि मुहुत्तगइए, हुंति तइयम्मि पडिवत्ती ॥ ११ ॥
(सू०-६)

आवलिय १ मुहुत्तग्गे २,
एवं भागा य ३ जोगस्स ४।

कुलाई ५ पुन्नमासी ६ य,
सन्निवाए ७ य संठिई ८ ॥ १२ ॥
तारं (य) गं च ९ नेता य १०,
चंदमग्ग ति ११ यावरे।

देवताण य अज्जग्गणे १२,
मुहुत्ताणं नामया इ य १३ ॥ १३ ॥

दिवसा राइ वुत्ता य १४,
तिहि १५ गोत्ता १६ भोगणाणि १७ य।

आइच्चवार १८ मासा १९ य,
पंच संवत्तराइ य २० ॥ १४ ॥

जोहमस्स य दाराई २१,
नक्खच्चविजए वि य २२।

दसमे पाहुडे एए,
वावीसं पाहु (ड) पाहुडा ॥ १५ ॥ (सू०-७)

प्रथमस्य प्राभृतस्य सत्के प्रथमे प्राभृतप्राभृते मुहुत्तानां द्विवसरात्रिगतानां वृद्धयपवृद्धौ यत्कृत्यं १, द्वितीयं उद्धमण्ड-लस्य द्वयोरपि सूर्याः प्रत्यहोरात्रमर्द्धमण्डलविषया संस्थि-तिः-व्यवस्था यत्कृत्या २, तृतीये तव मतेन कः सूर्यः कि-यदपरं सूर्येण चरति क्षेत्रं प्रतिचरतीति निरूप्यम् ३, च-तुर्थे द्वावपि सूर्यौ परस्परं कियत्परिमाणमन्तरं कृत्वा चारं चरत इति प्रतिपाद्यम् ४, पञ्चमे कियत्परमाणं द्वौपं समुद्ग-वाऽवगाह्य सूर्यश्चारं चरतीति ५, षष्ठे एकैकेन रात्रिन्दि-वेन एकैकः सूर्यः कियत्परमाणं क्षेत्रं विकल्प्य विमुच्य चारं चरतीति ६, सप्तमे मण्डलानां संस्थानमभिधानीयम् ७, अष्टमे मण्डलानामेव विष्कम्भो-बाहस्यमिति ८, एवम-र्थाधिकारमन्वितानि प्रथमे प्राभृतेऽष्टौ प्राभृतप्राभृता-नि। सम्प्रति प्रथमे एव प्राभृते चतुरादिषु प्राभृतप्रा-भृतेषु यत्र यावत्यः प्रतिपत्तयः परमतरूपास्तत्र तावती-रभिधित्सुराह- 'छपंवे' त्यादि, प्रथमस्य प्राभृतस्य चतुरादिषु प्राभृतप्राभृतेषु यथाक्रममेताः प्रतिपत्तयः-पर-मतरूपा भवन्ति, तथा-चतुर्थे प्राभृतप्राभृते षट् प्रतिप-त्तयः ६, पञ्चमे पञ्च ५, षष्ठे सप्त ७, सप्तमे अष्टौ ८ अष्टमे निष्ठा ३ इति। सम्प्रति द्वितीये प्राभृते यदर्थ्याधिकारोपेता-नि त्रीणि प्राभृतप्राभृतानि तान् प्रतिपादयन्ति- 'पडिव-त्ती' त्यादि, द्वितीयस्य प्राभृतस्य प्रथमे प्राभृतप्राभृतं सूर्यस्योदये अस्तमयनेषु च प्रतिपत्तयः-परमतरूपाः प्र-

तिपाद्याः स्वमतप्रतिपत्तिश्च । द्वितीये भेदघातः कर्णकला
च वक्रव्या, किमुक्तं भवान् ?—भेदा मण्डलस्यापान्तरालं
तत्र घातो—यमनम् ' इन् ' हिसागव्योर्गति वचनात्, स
एकेषां मतेन प्रतिपाद्यः, यथा विवक्षितं मण्ड-
ले सूर्येणापूरितं सति तदनन्तरं सूर्योऽपरमनन्तरं
मण्डले संक्रामन्तीति, तथा कर्णः—कोटिभागः तमधि-
कृत्यापरेषां मतेन कला वक्रव्या, यथा विवक्षितं मण्डले
द्रावपि सूर्यो प्रथमक्षणं प्रविष्टौ सन्तौ पूर्वोपरकोटिद्वयं
सङ्कीकृत्य बुद्ध्या परिपूर्णं यथावस्थितं मण्डलं विवक्षित्वा
ततः परमण्डलस्य कर्णं—कोटिभागरूपमसमीक्ष्य ततः
कलया १ मात्रया २ इत्यथः, अपरमण्डलाभिमुखमभिसम्पन्नौ
चरं चरत इति । तृतीयं प्राभृतप्राभृते प्रतिमण्डले मुहूर्तेषु
गतिः—गतिपरिमाणमभिधानव्यम् तत्र निष्कामतिं प्राविशति
या सूर्ये यादृशी गतिर्भवति तादृशीमभिधिसुराह—
'निकस्त्रम्' त्यादि निष्कामन्—सर्वोभ्यन्तरामण्डलाद्दहिनि-
गच्छन् सूर्यो यथोत्तरं मण्डलं संक्रामन् शीघ्रगतिः शीघ्रतर-
गतिर्भवति, प्रविशन्—सर्वेयाह्यान्मण्डलादभ्यन्तरमागच्छन्
प्रतिमण्डलं मन्दगतिः मन्दमन्दगतिः, तेषां च मण्डलानां
चतुरश्रानि चतुरशीत्यधिकं शतं सूर्यस्य भवति, तेषां मण्डला-
नां च विषये प्रतिमुहूर्तं सूर्यस्य गतिपरिमाणचिन्तया पुर-
श्चानां प्रतिपत्तया नाम मतान्तररूपा भवन्ति । सम्प्रति क-
स्मिन् प्राभृतप्राभृते कति प्रतिपत्तय इत्यन्तरप्रकरणतिः—द्वि-
तीयं प्राभृतं त्रिधर्वा प्राभृतप्राभृतेषु यथाक्रममेवं संख्याः प्र-
तिपत्तया भवन्ति, तद्यथा—प्रथमं प्राभृतप्राभृते उदयं—सू-
र्योदयवक्रव्यन्तोपलक्षितं अष्टौ भगिनास्तीर्थकगणधरैः प्र-
तिपत्तयाः, द्वितीयं प्राभृतप्राभृते भेदघातः—भेदघातरूपे पर-
मनवक्रव्यन्तोपलक्षितं द्वे एव प्रतिपत्तौ भवतः । तृतीयं प्राभृ-
तप्राभृते मुहूर्तगतौ—मुहूर्तगतिवक्रव्यन्तोपलक्षितं चनस्त्रः
प्रतिपत्तया भवति, 'चत्तरी' इति च सूत्रं ननुसकवनिर्देशः
प्राकृतत्वात्, प्राकृतं हि लिङ्गं व्यभिचार्य, यदाह पाणिनिः स्व-
प्राकृतलक्षणं—' लिङ्गं व्यभिचार्यपी ' ति । सम्प्रति दशमप्राभृते
यान्यपान्तरालवर्तीति द्वाविंशतिसंख्यानि प्राभृतप्राभृतानि
तेषामधीकारमाह—दशमं प्राभृतं । एतानि—सूत्रं पुंस्त्वनि-
र्देशः प्राकृतत्वात् एतदधीकारोपेतानि द्वाविंशतिः प्राभृ-
तप्राभृतानि भवन्ति, तद्यथा—प्रथमे प्राभृतप्राभृते नक्षत्राणां-
मावृत्ताक्षमा वक्रव्यः यथा अस्मिन्जातीयानि नक्षत्राणि भव-
न्तीति १, द्वितीये नक्षत्रविषये मुहूर्तार्धं मुहूर्तपरिमाणं
वक्रव्यम् २, तृतीये ' एवं भागा ' इति ' पूर्वभागा ' इति
पूर्वपश्चिमादिप्रकरणे भागा वक्रव्याः ३, चतुर्थे ' योगस्स '
ति—योगस्याधिर्ध्रुवः, तथा च वदयति—' ता कहे ते
जोगस्स आई आदियत्ति वडज्जा ' इति ४, पञ्चमे कुलानि
चषष्टादुपकुलानि कुलोपकुलानि च वक्रव्यानि ५, षष्ठे पौ-
र्णमासीति—पौर्णमासी वक्रव्यता अस्मिन्धा ६, सप्तमे 'सन्धि-
पात' इति अमावस्यापौर्णमासीसन्धिपातौ वक्रव्यः ७, अष्टमे
नक्षत्राणां संस्थितिः—संस्थानं वक्रव्यम्, नवमे नक्षत्रनाराप्र-
नारापरिमाणमभिधेयम् ८, दशमे नता वक्रव्या, यथा कति न-
क्षत्राणि स्वयमस्तङ्कमनेनाहारात्रपरिसमाप्त्या क मासे
नयन्तीति १०, अपरस्त्रिकेकादशे प्राभृतप्राभृते चन्द्रमार्गः
चन्द्रमण्डलानि नक्षत्रार्धाधिकृत्य वक्रव्यानि ११, द्वादशे

नक्षत्राधिपतीनां देवतानामध्ययनानि—अधीयते ज्ञायते ए-
भिर्गत्वध्ययनानि—नामानि वक्रव्यानि १२, त्रयादश मुह-
र्तानां नामकानि वक्रव्यानि १३, चतुर्दश दिवसा रात्रय-
श्चाकताः १४, पञ्चदश तिथयः १५, षोडशे मासाणि नक्षत्राणां
१६ सप्तदशे नक्षत्राणां भोजनानि वाक्यानि, यथेदं नक्षत्र-
मेवेकं भोजनं कृतं शुभाय भवतीति १७, अष्टादश आदि-
त्यानामुपलक्षणमतचन्द्रमसो च चारा वक्रव्याः १८, एकां-
विंशतितमे मासाः १९, विंशतितमं संवत्सराः २०, एकविं-
शतितमं ज्यातिर्वा—नक्षत्रचक्रस्य द्वाराणि वक्रव्यानि,
यथाऽमूनि नक्षत्राणि पूर्वद्वाराणि अमूनि च पश्चिमद्वारा-
णीत्यादि २१, द्वाविंशतितमं नक्षत्राणां विषयः—चन्द्रसूर्य-
योगादिविषया निगम्या वक्रव्य इति । नन्दमुक्ता प्राभृतप्रा-
भृतसंख्या तेषामधीकारमाह २२ । सू० प्र० १ पाहु० ।

उपसंहारमाह—

इय एस पाहुडत्था, अभव्वजण्हिययदुल्लाह इगमो ।
उकिचित्ता भगवता, जातिसरायस्स पस्सती ॥ १ ॥
एस गहिता वि संता, थद्धे गारवियमाणि पडिणीए ।
अवहुस्सुए ण देया, तच्चिव्वरीते भवे देया ॥ २ ॥
सद्धाधितुड्डाणु—च्छाहकम्मवलविरियपुरिसकारेहि !
जो सिक्खिअं वि संतो, अभायणे परिकट्ठाहि ॥ ३ ॥
सो पवयणकुलगणस्स—घवाहिरो णायविणयपरिहीणो ।
अरहन्तेरगणहर—भेरं किर होति वोलीणो ॥ ४ ॥
तम्हा धितुड्डाणु—च्छाहकम्मवलविरियमिक्खिअं णाणं ।
धोरियव्वं णियमा, ण य अविणीएसु दायव्वं ॥ ५ ॥

इति—एवम्—उक्तेन प्रकाशं अनन्तरमुद्दिष्टरूपा प्रक-
टार्था—जिनवचनतत्त्ववर्दिनासुत्तानां, इयं चर्य प्रकटार्था
ऽपि सती अभव्यानां हृदयन—पारमार्थिकमिप्रायेण दुर्लभा,
भावार्थमधिकृत्याभ्यजानां दुर्लभेत्ययः, अभव्यत्वाच्च
तेषां सम्यग्जिनवचनपरिभाषात्, उक्तानि—कथिता
भगवती—ज्ञानेश्वर्या देवता ज्यातिपराजस्य—सूर्य-
स्य प्रकृतिः । एवा च स्वयं गृहीता सती यस्मै न दा-
तव्या तत्प्रतिपादनाथमाह—' एस गहिता वि ' इत्यादि,
माथाइयम्, एवा—सूर्यप्रकृतिः स्वयं सूर्यकरणेन गृहीताऽपि
सती " व्यत्यथाऽप्यासाम् " इति वचनात्—चतुर्थ्यर्थे
रुसमी, ततोऽयमर्थः—' थद्धे ' इति स्तब्धाय स्वभावन एव
मानप्रकृत्या जिनयज्ञेयकारिणः, ' गारवि य ' ति, श्रुद्व्या-
दिगौरवं संज्ञातमस्यति गौरावनस्तस्मै श्रुद्विरससाताना-
मन्यतमेन गौरवेण गुरुनरायति भावः, ' श्रुद्व्यादिमदोपे-
तो ह्याचन्यत्वेनामार्गकल्पमपीदं सूर्यप्रकृतिप्रकीर्णकमाचा-
र्यादिकं च तद्धेतुसाम्यव्यापयति, सा चावस्था दुर्लभ-
नरकादिप्रपातहतुरतस्तदुपकारायैव तस्मै दानप्रतिषेधः, इ-
यं च भावना स्तब्धमान्वादिष्वपि भावनीया, तथा मानिने—
ज्ञान्यादिमदोपेताय प्रत्यमीकाय—दूषभ्यतया अभव्यतया वा
सिद्धान्तवचनानि कुहलपराय, तथा अत्यश्रुताय—अवगाढ-
स्तोकशास्त्राय, स हि जिनवचनेषु (अ) सम्यग्भाविन-
त्वात्, शब्दाथर्थालोचनायामनुपलब्धत्वाच्च यथावत्कथ्य-

मानमपि न सस्यगमिरोचयते इति न देया, किन्तु तद्विपरीताय दानस्या भवत् । भवेदिति क्रियापदस्य सामर्थ्यलभ्यावप्युपादानं दानस्यत्यावधारणार्थं तद्विपरीताय दानस्यैव नाऽऽस्तव्या । अर्धानं शास्त्रव्यवच्छेदप्रसक्त्या तीर्थव्यवच्छेदप्रसक्तनः, एतदेव व्यक्तीकुर्वन्नाह- 'सदे' त्यादि । अर्धा-अथर्वं प्रति याच्छा घृता-विवाहने जिनध्वने सत्यमेव नान्यथेति मनसाऽवष्टम्भः । उधाने-अथवाय शुभं प्रत्यभिमुखगमनमुत्साहः-अथवाविषय मनसः उत्कलिकाविशेषः यद्वशादिदानीमेव यदि म पुण्यवशात् सामग्री सम्पद्यते शृणोमि च ततः शोभनं भवतीति परिणाम उपजायते कर्म-वन्दनादिलक्षणं बलं-शारीरे वाचनादिविषयः प्राणः वीर्यम्-अनुपज्ञायां सूक्ष्मसूक्ष्माद्योहनशक्ताः पुरुषकारः-तदेव वीर्यं साधनाभिमतप्रयोजनम् । एतेः कारणेः यः स्वयं शक्तिनाऽपि गृहीतसूर्यप्रकाशिसुवार्थोभयाऽपि सन् यो दातुंयादिना अन्तेवासिनि अभाजन-अयोग्यं प्रतिक्षिपत्-सूत्रनाऽप्येत उभयतो वा न्येमेत् 'सो पश्यन्' त्यादि स प्रवचनकुलगणसङ्कुशाहो ज्ञानविनयपरिहीणो-ज्ञानाचारपरिहीणो भगवद्दर्शस्थविर्गणधर्ममर्यादा-भगवद्दर्शदादिकृतां व्यवस्थां भवति किल इत्यतिक्रान्तः । किलत्यासयदसूचकम् । इत्थमास्यचने व्यवस्थितं यथा सन्तु न भगवद्दर्शदिव्यवस्थामतिक्रान्त इति । तदतिक्रमं च वीक्ष्यन्सारिता । 'तस्मै' त्यादि, तस्माद् धृत्युत्थानोत्साहकर्मबलशीरैर्यत् ज्ञानं-सूर्यप्रकाश्यादि, स्वयं समुत्तुगा सना शक्तिने तन्निष्प्रमादात्मन्येव धत्तव्यम् । न तु जानुस्त्रिद्व्यविनितेषु दातव्यम् । उक्तप्रकारेण तद्दानं आत्मपरदीर्घसमाधिप्रसक्तः, तदेवमुक्तः प्रदानविधिः । इयं च सूर्यप्रकाशिर्यतो मिथिलायां जगती भगवता शीर्गवर्द्धमानस्वामिना साक्षादुक्ता ।

"सूर्यप्रकाशिमामा-मतिगम्भीरां विवृण्वता कुशलम् ।

यद्वर्षा पलयगिरिणा, साधुजनस्तन भवतु कृती ॥ ३ ॥"

सू० प्र० २० पादु० । यो० वि० । "कालियसुर्यं च इस्मिन्मिथ्याहं तद्विद्वां अ सूरपञ्चती । सव्यो उ दिष्टिवाओ, चउपगां हाह अणुओगो ।" आ० क० १ अ० ।

सूरपरिवेस-सूर्यपरिवेस-पुं० । सूर्यस्य परितां वलयाकारपरिणतो, अनु० । जी० ।

सूरपर्वण्य-सूर्यपर्वत-पुं० । मेरुपर्वतस्य पश्चिमवर्धनखण्डे-दिक्रान्तविजयस्य दक्षिणस्यां दिशि पर्वतभेदे स्था० २ ठा० ३ उ० ।

दो सूरपर्वण्या । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सीतोदाया उत्तरं पाश्चै महावक्रविजयक्षेत्रं यत्प्रकारपर्वते, जं० ४ वल० । स्था० ।

सूरपाणिसेह-सूर्यपाणिसेह-पुं० । सूर्य इव सूर्योकाराः पाणौ लोका यथा न सूर्यपाणिसेहः । सूर्योऽतिरिक्तायुतहस्त-ए० जी० ३ प्रति ४ अधि० । प्रश्न० ।

सूरपुरंगम-सूरपुरंगम-पुं० । शृणामप्रगामिति, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।

सूरप्यम-सूर्यप्रभ-न० । चतुर्थे देवलोकसत्के विमानभेदे, स० ५ सम० ।

सूरप्यभा-सूर्यप्रभा-स्त्री० । एकादशस्य तीर्थकृतो निष्क-मणुशिवाकायाम्, स० । जी० । सूर्यस्य ज्योतिष्केन्द्रस्याग्रमहिष्याम्, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

सूरप्यमाणभोइ-सूर्यप्रमाणभोजिन्-पुं० । सूर्योदयादस्तमयं यावद्दशनपानाद्यभ्यवहारिणं, स० २० सम० । अ० १० सू० । दशा० । "सूर एव पमाणं तस्त्वं उद्यमेत् आरद्धो जायते अन्धमइ ताव भुञ्जइ सवभायमादी न करइ परिचाइओ कस्सइ अजीरगादी असमाधी उप्यज्जति । आव० ४ अ० ।

सूरभइ-सूर्यभद्र-पुं० । सूर्यद्वीपदेवे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरमंडल-सूर्यमण्डल-न० । आदित्यविमानवृत्ते, स० १० सम० । सूर्यवक्रव्यतयायां पञ्चदश द्वाराणि तत्रमानि-पञ्चदशानुयोगद्वाराणि।मण्डलसंख्या १ मण्डलक्षेत्रम् २ मण्डलान्तरम् ३ विम्बयामविष्कम्भादि ४ मण्डलक्षेत्रयामबाधा, ५ मण्डलायामादिवृद्धिहानी ६ मण्डलगतितः ७ दिनगत्रिवृद्धिहानी ८ तापक्षत्रसंस्थानादि ९ दूरसम्प्रादिदर्शने लाकप्रतीत्युपपातः १० चारुक्षेत्रऽतीतादिप्रश्नः ११ तत्रैव क्रियाप्रश्नः १२ ऊर्ध्वादिदिक्षु प्रकाशयोजनसंख्या १३ मनुष्यक्षेत्रवर्तिज्योतिष्कस्वरूपम् १४ इन्द्राद्यमात्रं स्थितिप्रकल्पः १५ । तत्र मण्डलसंख्यायामादिस्वरूपम्—

कइ णं भंते ! सूरमंडला पणत्ता !, गोअमा ! एगे चउरामीए मंडलमए पणत्ते इति । जंबुद्वीपे णं भंते ! दीवे केवइअं ओगाहिता केवइआ सूरमण्डला पणत्ता !, गायमा ! जंबुद्वीपे दीवे असीअं जाअणस-यं ओगाहिता एत्थ णं पणमट्ठी सूरमण्डला पणत्ता, लवणे णं भंते ! समुद केवइअं ओगाहिता केवइआ सूरमंडला पणत्ता !, गोअमा ! लवणे समुद तिप्पि तीप्पे जाअणसए ओगाहिता एत्थ णं एगूणवीसे सूरमंडलमए पणत्ते, एवामेव सपु-व्वावेरणं जंबुद्वीपे दीवे लवणे अ समुद एगे चुलमीए सूरमंडलमए भवतीतिमक्खायं ति ॥१॥ (सू० १२७)

'कइ णं' मिथ्यादि, कति भदन्त ! सूर्योदयक्षेत्रोत्तरायणं कुर्वन्तानि जावम्भ्रमागचक्रवालाविष्कम्भाति प्रतिदिनभ्रामक्षेत्रक्षेत्रानि मण्डलानि प्रकृतानि ? । मण्डलान्धं जेषां मण्डलमण्डलान्तात् न तु नास्त्विकं, मण्डलप्रथमक्षेत्रे यद् व्याप्तं क्षेत्रं तत्समभ्रयेष यादं पुरः क्षेत्रं व्याप्युयात् तदा तास्विकी मण्डलना स्यात्, तथा च सति पूर्वमण्डला-दुत्तरमण्डलस्य योजनद्वयमन्तरं न स्यादिति, भगवानाह-गौतम ! एकं चतुरशीनं-चतुरशीन्यधिकं मण्डल-शनं प्रकृतम् । यथा जैमिनीयक्षेत्रपूरणं तथा अनन्तरद्वा-रे प्रकृपयिष्यते । अथेनान्येव क्षेत्रविभागं द्विधा विभ-ज्याक्रमसंख्यां पुनः प्रकृतयति-"जंबुद्वीपे" त्ति-जम्बूद्वीप द्वीपे मदेन ! कियत्क्षेत्रमयगाहा क्रियास्तं सूर्यमण्डलानि प्रकृतानि

गौतम ! जम्बूद्वीप द्वीपे अश्विमेतस्म—अश्विमेतस्यधिकं यो-
जनशनमथगाह्याधान्तरे पञ्चपट्टिः सूर्यमण्डलानि प्रक-
प्तानि, तथा लवणे भद्रन्त ! समुद्रं कियद्वगणा
कियमितं सूर्यमण्डलानि प्रकप्तानि, गौतम ! लवणे
समुद्रं त्रिशदधिकानि वीणां योजनशतानि सूत्रं पञ्च-
न्याद्विषयितानाप्यष्टचत्वारिंशद्वैकपट्टिभागान् अथगाह्या-
धान्तरे एकोनविंशत्यधिकं सूर्यमण्डलशते प्रकप्तम्, अत्र
पञ्चपट्ट्या मण्डलैरेकोनशीत्यधिकं योजनशते नव वैकप-
ट्टिभागा योजनस्य पुर्यन्ते, जम्बूद्वीपेऽथगाह्ये त्रे चाशी-
त्यधिकं योजनशते तेन शेषा द्वापञ्चाशद्भागाः षट्पट्टिन-
मस्य मण्डलस्य बोध्याः अल्पत्वाच्चान्न न विद्यन्तिताः ।
अत्र च पञ्चपट्टिमण्डलानां विषयविभागद्वयस्थानां सङ्ख्य-
इतीवृत्त्यायुक्तोऽयं वृक्षसम्प्रदायः—मरिगेकानि निषधमूर्ध-
नि त्रिषष्टिमण्डलानि हरिवर्णजीवाकांठ्यां च द्वे द्वितीयगा-
ध्वं नीलवन्मूर्धनि त्रिषष्टिः, रम्यकजीवाकांठ्यां च द्वे इति,
एवमेव सपूर्वावरेण पञ्चपट्ट्याकानंविंशत्यधिकशतमण्ड-
लमीलेने जम्बूद्वीपे लवणे च समुद्रं एकं चतुरशीतिं सूर्य-
मण्डलशते भवतीत्याख्याते मया चान्येस्तीर्थंरुद्रिः । गते
मण्डलसंख्याद्वारम् ।

अथ मण्डललेखद्वारम्, तत्र सूत्रम्—

सर्व्वभेतराशौ णं भेते ! सूरमंडलाशौ केवइआए अवा-
हाए सर्व्ववाहिए सूरमंडले पण्णे ? , गोथमा ! पंच-
दसुत्तरं जोअणमए अवाहाए सर्व्ववाहिए सूरमंडले
पण्णे ॥ २ ॥ (सू० १२८)

‘सर्व्वभेतराशौ णं मित्यादि, सर्वाभ्यन्तरात्—प्रथमात्
सूर्यमण्डलात् भद्रन्त ! कियत्या अवाधया—कियता अन्त-
रेण सर्व्वबाह्ये—सर्व्वेभ्यः परं यतोऽनन्तरं नैकमपीत्यर्थः । सूर्य-
मण्डले प्रकप्तम् ? , गौतम ! दशोत्तराणि पञ्चयोजनशतानि अ-
वाधया—अन्तरालवाप्रतिघातकूपया सर्व्वबाह्यं सूर्यमण्डले
प्रकप्तम्, अत्रानुक्ता अपि अष्टचत्वारिंशद्वैकपट्टिभागाः
‘ससिरविणो लवणम्मि अ जोअणस्यतीक्ष्णं तल्लिअहि-
आइ’ इति वचनादधिका ग्राह्याः, अन्यथाद्रुक्स्थानां
मण्डलानामनवकाशान्, कथमेतदवसीयते ? उच्यते—
सर्व्वसंख्यया चतुरशीत्यधिकं मण्डलशतम्, एकैकस्य च
मण्डलस्य द्विषष्टिमण्डलत्वादिशद्वैकपट्टिभागा योजनस्य,
ततश्चतुरशीत्यधिकं शतरुष्टाचत्वारिंशता गुर्यन्ते, जाता-
न्यष्टाशीतिः शतानि द्वात्रिंशदधिकानि, एतेषां योजनान-
यनार्थमेकपट्ट्या भागो हियते, इति च लब्धं चतुश्चत्वारिं-
शदधिकं योजनशतम् १४४, शेषमवतिष्ठतेऽष्टचत्वारिंशत्,
चतुरशीत्यधिकशतसंख्यानां च मण्डलानामपान्तरालानि
व्यशीत्यधिकशतसंख्यानि रूद्रंवापि ह्यपान्तरालानि कृपा-
नानि भद्रन्ति तथा च प्रतीतेतत्तत् चतुश्चत्वारिंशतानाम-
पान्तरालानि त्रीणीति, एकैकं मण्डलान्तरालं च द्वि-
योजनप्रमाणे, ततश्चदशशीत्यधिकं शतं द्विकेन गुर्यन्ते, जातानि
त्रीणि शतानि षट्षष्ट्याधिकानि ३६६, पूर्व्वोक्तं च चतुश्च-
त्वारिंशत् शतमत्र प्राक्षिप्यते, ततो जातानि पञ्च शतानि दशो-
त्तराणि योजनानि अष्टचत्वारिंशद्वैकपट्टिभागा योजनस्य,
अनेन च मण्डलशतस्य प्रमाणमभिहतम् । मण्डललेखे नाम
२६१

सूर्यमण्डलं सर्वाभ्यन्तरादिभिः सर्व्वबाह्यपंचसानैव्याप्तमा-
काशं, तच्चकृत्वा लविकम्भनाऽवसेयम् । उक्तं मण्डललेखद्वारम् ।

अथ मण्डलान्तरद्वारमाह—

सूरमंडलस्स णं भेते ! सूरमंडलस्स यं केवइयं अवाहाए
अंतरे पण्णे ? , गोथमा ! दो जोअणइ अवाहाए अंतरे
पण्णे ॥ ३ ॥ (सू० १२९)

‘सूरमंडल’ इत्यादि, भगवन् ! सूर्यमण्डलस्य सूर्यमण्ड-
लस्य च किंचिदवाधया—अव्यवधानान्तरं प्रकप्तम् ? ,
गौतम ! द्वे योजने अवाधया अन्तरं प्रकप्तम्, अन्तरश-
ब्देन च विशेषोऽप्युच्यते इति तन्निरवृत्त्यर्थमवाधयेत्युक्तं,
कोऽर्थः ?—पूर्व्वस्मादपरं मण्डलं कियद् दूरे इत्यर्थः, अत्र यथा
योजनद्वयमुपपद्यते तथाऽनन्तरमेव मण्डलसंख्याद्वारे द-
शितम् । गते मण्डलान्तरद्वारम् ।

अथ विख्यायामविष्कम्भादिद्वारम्—

सूरमंडले णं भेते ! केवइअं आयामविषखेभेणं केवइअं
परिक्खेवणं केवइअं बाहिल्लेणं पण्णे ? , गोथमा ! अड-
यालीसं एगसड्डिभाए जोअणस्स आशामविषखेभेणं तं
तिगुणं सविंसं परिक्खेवणं चउवीसं एगसड्डिभाए जो-
अणस्स बाहिल्लेणं पण्णे, इति । ४ ॥ (सू० १३०)

‘सूरमण्डले णं मित्यादि, सूर्यमण्डलं एवमिति प्राप्त्वत्
भगवन् ! कियदायामविष्कम्भाभ्यां कियदापरिक्खेण किय-
द्बाहिल्येन—उच्चत्वेन प्रकप्तम् ? , गौतम ! अपञ्चवारिंशद्भागान्
योजनस्यायामविष्कम्भाभ्यां प्रकप्तम्, अयमर्थः—एकयोजन-
स्यैकपट्टिभागाः कल्पन्ते तद्वृत्ता यऽष्टचत्वारिंशद्भागान्ताव-
त्प्रमाणावस्यायामविष्कम्भादित्यर्थः, तत् त्रिगुणं सविंशेवं-
साधिकं पारितोष्य, अष्टचत्वारिंशत् त्रिगुणं ताद्रे योजने द्वाविं-
शतिरैकपट्टिभागा अधिका योजनस्यैवैधः, तत्तुविंशतिरैकप-
ट्टिभागान् योजनस्य बाहिल्येन, विमानविष्कम्भस्यार्धभागेनो-
च्चत्वात् । गते विख्यायामविष्कम्भादिद्वारम् । जं० ७६३० ।

जंबूद्वीपे दीवे वासीयं मंडलसयं जं सुरिए दुवसुत्तो संक-
मिता णं चारं चरइ, तं जहा—निबखममाणं य, पविसमाणे
य । (सू० ८२२)

तत्र जम्बूद्वीपे दृश्यशीत्यधिकं मण्डलशतं सूर्यस्य मार्गशते
तद्भवतीति वाक्यशेषः, ‘वि भुते ? , यः सूर्यो द्दिकः सो द्वी वासी
रंक्रयः प्रविश्य चारं चरति, तथा—निष्क्रामंश्च जम्बूद्वी-
पात्, प्रविश्यश्च जम्बूद्वीपं पवति । अयमत्र भावार्थः—किल
चतुरशीत्यधिकं सूर्यमण्डलशतं भवति, तत्र सर्वाभ्यन्तरे
सर्व्वबाह्ये सङ्ख्येव रंक्रामानि शेषाणि तु द्वौ वागर्वायते ।
इह च दृश्यशीतिद्विकर्दैदेवं दृश्यशीतिरूपान्कृष्णीतमिति
भावनीयम् । यद्यपि जम्बूद्वीपे पञ्चपट्टिरेव मण्डलानां भवति
तथापि जम्बूद्वीपादिकस्यैवागद्विषयदाच्छ्रयाण्यपि जम्बू-
द्वीपेन विशेषितानीति । स० ८२२ सम० ।

बाहिराशौ उत्तराशौ णं कट्टाशौ सुरिए पदमं छ-
म्मासं अयमाणं चोयालीसइमे मंडलणते अट्टासीति
एगसड्डिभागे मुहुत्तस्स दिवस्सुत्तस्स निवुत्तेत्ता रय-
शिसुत्तस्स अभिनिवुत्तेत्ता सुरिए चारं चरइ

दक्षिणकट्टाश्रो णं सूरिण दोहं छम्मांसं अयमाणे
चोयालीमइमे मंडलगंते अट्टामीइ इगसट्ठिभागे मुहुत्तस्स
रयणिल्लेत्तस्स निवुडुत्ता दिवसखेत्तस्स अभिनिवुडु-
त्ताणं सूरिण चारं चरइ । (सू० ८८ +)

' बाहिराश्रो णं 'मित्यादि, बाह्यायाः सर्वाभ्यन्तरमण्डल-
रूपाया उत्तरस्याः काष्ठ्यायाः कचिद् ' बाहिराश्रो ' ति-न
दृश्यते सूर्यः, प्रथमं परमासे दक्षिणायनलक्षणं दक्षिणा-
यनादिवात्संस्तरस्य ' अयमाणं ' ति-अयन्, आगच्छन्
चतुश्चत्वारिंशत्तममण्डलगतोऽष्टाशीतिमेकपट्टिभागान्-
' दिवसखेत्तस्स ' ति-दिवस्यैव ' निवुडुत्तं ' ति-निवृत्त्यर्थ-हाप-
यित्वा ' रयणिल्लेत्तस्स ' ति-रज्यस्यास्तु अभिवृद्धयै सूरिण
चारं चरइ ' ति-आस्थनीति, इह च भावनैवम्-प्रतिमण्ड-
लं दिनस्य मुहुर्त्तैकपट्टिभागद्वयद्वानेदक्षिणायनोपलया चतु-
श्चत्वारिंशत्तमं अष्टाशीतिभागा ह्ययन्ते रात्रस्तु न एव वृद्धे-
न्त इति, द्विः सूर्यग्रहणं चेह दिनगड्याश्रितवाक्यद्वयभेद-
कल्पनया ततो न पुनरुक्तमयस्यैवमिति । इदं च सूत्रमष्टसप्त-
तिस्थानकसूत्रचक्रावनीयमिति, ' दक्षिणकट्टाश्रो ' इत्या-
दिस्तु पूर्वसूत्रवत्त्वगन्तव्यम् । नवरमिह दिनवृत्तः रात्रि-
हानिश्च भावनीयति । स० ८८ सम० । (' आउट्टि ' शब्दं
द्वितीयभागे ३१ पृष्ठ मण्डलाऽऽवृत्त्य उक्ताः ।)

अथ सूर्यस्य सर्वमण्डलेषु प्रतिमुहुर्त्तं गतिप्रमाणमाह—

मज्झिं दुवन्नगिपत्ता, मया य चउवन्न मेजुआ बाहिं ।
सूरस्स य अट्टागम्, मट्ठीभागानमिह वुड्डी ॥ २१ ॥

सर्वमध्यमण्डलं वर्त्तमानस्य जम्बूद्वीपस्यैकसूर्यस्य तु द्वि-
पञ्चाशच्छतानि एकपञ्चाशदधिकानि योजनानामिति योगः
एकैकस्मिन्मुहुर्त्ते गतिरेतावती भवति-५२५१ १/२ योऽपगित
नांशः सूत्र स्तोकाःपञ्चास्ते चन्द्रसूर्यामुहुर्त्तं वर्त्तमानाऽ
वत्सरं चिन्तयिष्यन्ते । या च सर्वमध्यमण्डले मुहुर्त्तगतिः सूर-
स्य सैव चतुःपञ्चाशद्योजनस्युत्ता कृता सती सर्वबाह्यमण्डले
प्रतिमुहुर्त्तं गतिर्जायते यथा-५३०५ १/२ अत्र प्रतिमण्डले
किञ्चिदुत्तानामष्टादशपट्टिभागानाम् १/२ वृद्धिः यतोऽष्टादशा-
नां व्यशीत्यधिकशतगुणं ३२६४ जायते, तेषां पट्ट्या भा-
गहारं लभ्यति चतुःपञ्चाशद्योजनानीति ।

अथ अधिकारावृत्तवालां प्रतिमुहुर्त्तं गतिप्रमाणमाह—

पणमहस्समुदुमयमाहिअ, पणट्ठी जोअणण मज्झमहि ।
चउपन्नहिआमा बहि-मंडलए होइ रिक्खाणं ॥ २२ ॥

' पणमहस्स ' ति-सर्वाभ्यन्तरमण्डलं वर्त्तमानानां नक्षत्रा-
णामैकैकस्मिन्मुहुर्त्ते गतिः पञ्चमहस्राणि ङ्गं शनं पञ्चपट्टि
साधिका योजनानाम् ५२६५ १/२ सा च सर्वाभ्यन्तरम-
ण्डलगतिश्चतुःपञ्चाशद्योजनाधिका क्रियते तदा सर्वबाह्य-
मण्डले वर्त्तमानानां नक्षत्राणां प्रातमुहुर्त्तं गतिर्यथा ५३१६
१/२ अत्र प्रतिमण्डलवृद्धिः सूर्यस्य न क्षायते यतो मण्ड-
लानामन्तरं सर्वत्र तदयं नास्ति । मण्ड० । ज० ।

अथ भेरुमण्डलयोगबाधाग्रहम्, तत्रादिसूत्रम्—

जेवुदीवे ग भेंत ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइआण
अवाहाण सव्वभंतरे सूरमंडले पणत्ते ? गोअमा ! चोआ-
लीसं जोअणमहस्साइ अट्ट य बीसे जोअणसए अवाहाण

सव्वभंतरे सूरमंडले पणत्ते । (सू० १३१ +)

' जेवुदीवे णं ' मित्यादि, जम्बूद्वीप द्वीपे भगवन् । मन्दरस्य
पर्वतस्य कियत्या अबाधया सर्वाभ्यन्तरं सूर्यमण्डलं
प्रक्षतम् ? गोतम ! चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्राणि अष्ट च
विंशत्यधिकानि योजनशतानि अबाधया सर्वाभ्यन्तरं सूर्यम-
ण्डलं प्रक्षतम्, अत्रोपपत्तिः--मन्दरात् जम्बूद्वीपविष्कम्भः
पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि, इदं हि मण्डलं जगतीनां
द्वीपानिश्चि अशीत्यधिकयोजनशतोपसङ्क्रमे भवति, तेन
४५००० योजनरूप द्वीपविष्कम्भादियति १८० योजनरूपे
शोधिते जाते यथोक्तं मामम् । एतच्च स्रक्वालाविष्कम्भेन
भवति तेनाप्यसूर्यसर्वाभ्यन्तरमण्डलस्याप्यनेनैव कारणेन-
तावत्यबाधया बाधय्या, एतेन यदन्यत्र लक्षसमासटीकादौ
मेरुमवधीकृत्य सामान्यतो मण्डलं लक्षत्रयाधोपरिमाणद्वारं पू-
थक् प्रकृतिपतनं नैव गतार्थम्, अस्यैवाभ्यन्तरतो मण्डल-
लक्षत्रस्य सीमाकारित्वान् ।

अथ प्रतिमण्डलं सूर्यस्य दूरदूरगमनाद्बाधापरि-

माणमनियतमित्याह-

जेवुदीवे णं ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइअवाहाण
सव्वभंतरेणान्तरे सूरमंडले पणत्ते ? गोयमा ! चोआलीसं
जोअणमहस्साइ अट्ट य बावीस जोअणसए अट्टयालीसं च
एगसट्ठिभागे जोयणस्स अवाहाण अम्भंराणंतरे सूरमंडले
पणत्ते ? । (सू० १३१ ×)

' जेवुदीवे णं ' मित्यादि, जम्बूद्वीप भदन्त ! द्वीपे मन्दरस्य
पर्वतस्य कियत्या अबाधया सर्वाभ्यन्तरादन्तरं-निरन्तर-
तया जायमानवान् द्वितीयं सूर्यमण्डलं प्रक्षतम् ? गोतम !
चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्राणि अष्ट च योजनशतानि डा-
विशत्याधिकानि अष्टचत्वारिंशत्तं चैकपट्टिभागान् योजन-
स्याबाधया सर्वाभ्यन्तरगन्तरं सूर्यमण्डलं प्रक्षतं, पूर्वसाध-
दत्राधिकं तद्विषयविष्कम्भादन्तरमानाश्च समाधायम् ।

अथ तृतीयमण्डलं पृच्छन्माह—

जेवुदीवे णं भेंत ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइआण
अवाहाण अम्भंतरतच्चे सूरमंडले पणत्ते ? गोयमा !
चोआलीसं जोअणमहस्साइ अट्ट य पणवीस जोअणसए
पणतीसं च एगमट्ठिभागे जोअणस्स अवाहाण अम्भं-
तरतच्चे सूरमंडले पणत्ते इति । (सू० १३१ ×)

' जेवुदीवे णं ' मित्यादि, व्यक्तं नश्यम् ' अम्भंतरं तच्च ' मिति
अभ्यन्तरतृतीयम्, अनन बाह्यतृतीयमण्डलस्य व्यधच्छेदः, उ-
क्तं सूत्रे चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्राणि अष्ट शतानि पञ्चविं-
शत्यधिकानि पञ्चत्रिंशत्तं चैकपट्टिभागान् योजनस्याबाधया
अभ्यन्तरतृतीयं सूर्यमण्डलं प्रक्षतम्, उपपत्तिः तु द्वितीयमण्ड-
लाबाधोपरिमाण ४५८२२ योजन १/२ इत्येवैरूपं प्रस्तुतमण्डल-
संकं स्नातं विष्कम्भविष्कम्भे प्रक्षितं जातं यथोक्तं मामम् ।

एवं प्रतिमण्डलमबाधाद्व्यावनीयमानायां मा भूद् ग्रन्थ-
गौरवे तेन ताज्ज्ज्ञासूत्रां बाधकमतिदेशमाह—

एवं खलु एतेषां उवाणेषां शिक्खममाणे सूरिण तयणंतरा-
ओ मंडलाओ तयणंतरे मंडलं मंकममाणे संकममाणे दो

दो जोअण्णाई अडयालीसं च एगसट्टिभाए जोअणस्स एगमेगे मंडले अवाहावुद्धिं अभिवदेमाणे अभिवदेमाणे सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ ति (सू० १३१×)

'एवं खलु' इत्यादि, एवमुक्तरात्या, मण्डलत्रयदर्शितयेत्यर्थः, एतेनापायन-प्रत्यहारात्रमकैकमण्डलमोचनरूपेण निष्काम-म्—लवणाभिमुखं मण्डलान् कुर्वन् सूर्यस्तद्वन्तरात् विव-क्षितात् पूर्वस्मात् मण्डलात् नदनन्तरं—विवांलनमुत्तरम-ण्डलं संकामन् संकामन् इदं द्वे योजनं अष्टचत्वारिंशत् चैक-षष्टिभागान् योजनस्य एकैकस्मिन् मण्डले अवाधया वृद्धि-म-विषद्वेयन् २ सर्वबाह्यमण्डलमुपक्रम्य चारं चरति, यथात्राति-देशकचिरेण सूत्रकर्मण्डलत्रयाभिध्याक्रिमदर्शयन् तत्प्रथमं भुवाङ्कदर्शनार्थं द्वितीयं मण्डलाभिधृजिदर्शनार्थं तृतीयं पुन-स्तदभ्यासार्थमिति ।

अथ पञ्चानुपूर्व्येण व्याख्यानाङ्कमित्यन्यमण्डलादारभ्य मेरुमण्डलयात्राधां पृच्छन्नाह—

जंबुद्वीपे णं भंते ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अवाहाए सव्वबाहिरं सूरमंडले पणत्ते !, गोयमा । पणया-लीसं जोअणसहस्साई तिप्पि अ तीमे जोअणमए अवाहाए सव्वबाहिरं सूरमण्डले पणत्ते । (सू० १३१×)

'जंबुद्वीपे' इति जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे मन्दरस्य पर्यन्तस्य कियस्या अवाधया सर्वबाह्यं सूर्यमण्डलं प्रक्षप्तम् ? , गौत-म ! यज्जत्वारिंशद्योजनसहस्राणि त्रीणि च योजनशतानि त्रिशदधिकानि अवाधया सर्वबाह्यं सूर्यमण्डलं प्रक्षप्तम् , तत्र मन्दरात् पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि जगती ततो-लवणं त्रीणि शतानि त्रिशदधिकानि ।

तथा द्वितीयमण्डलपृच्छा—

जंबुद्वीपे णं भंते ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अवाहाए सव्वबाहिराणंतरे सूरमंडले पणत्ते ! , गोयमा । पणयालीसं जोअणसहस्साई तिप्पि अ सत्तावीमे जोअण-सए तरस य एगसट्टिभाए जोअणस्स अवाहाए बाहिराणं-तरे सूरमंडले पणत्ते । (सू० १३१+)

'जम्बुद्वीपे' इति प्रश्नसत्रे गहानन्तरम्-पञ्चानुपूर्व्यं द्विती-यमित्यर्थः, उत्तरसूत्रे पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि तथै-व जगती तन्त्रिशदधिकशतयोजनानि कर्म यत्सूरमण्डल-मुक्त्वा तस्मादन्तरमात्रं बिम्बविष्कम्भमानं च शोधितं जातं यथोक्तं मानमिति ।

अथ तृतीयम्—

जंबुद्वीपे णं भंते ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अवाहाए बाहिरतस्से सूरमंडले पणत्ते ! , गोयमा । पण-यालीसं जोअणसहस्साई तिप्पि अ चउवीसे जोअणसए छवीसं च एगसट्टिभाए जोअणस्स अवाहाए बाहिरतस्से सूरमंडले पणत्ते । (सू० १३१×)

'जम्बुद्वीपे' इति व्यक्त्वा, नवरं उत्तरसूत्रे पञ्चचत्वारिंशद्यो-जनसहस्राणि त्रीणि च शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि पद्वि-ंशति च एकषष्टिभागान् योजनस्येति, अत्र पूर्वमण्डलाद्वा-

त् सोत्तरमण्डलाविक्षम्भयोजनं २१६ शोधितं जातं यथोक्तं मानं, पूर्वमण्डलाद्वा भुवाङ्ककल्त्रे सविम्बविष्कम्भोऽन्तर-ष्कम्भः शोध्यस्तन् उपपद्यते यथोक्तं मानम् ।

उक्तावशिष्टेषु मण्डलैर्वर्तितदशमाह—

एवं खलु एणं उवाणं पविममाणे धुरिए तयाणंत-राओ मंडलाओ तयाणंतरे मंडलं संकममाणे संकममाणे दो दो जोअण्णाई अडयालीसं च एगसट्टिभाए जोयणस्स एगमेगे मंडले अवाहावुद्धिं णिवुद्धेमाणे णिवुद्धेमाणे स-व्वभंतरे मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ । (सू० १३१)

'एवं खलु' इत्यादि, एवमुक्तरात्या मण्डलत्रयदर्शितयेत्यर्थः, एतेनापायन-प्रत्यहारात्रमकैकमण्डलमोचनरूपेण प्रविशन् जम्बूद्वीपमिति गम्यम्, सूर्यस्तद्वन्तरात् मण्डलान् नदनन्तरं मण्डलं संकामन् २ इदं द्वे योजनं अष्टचत्वारिंशत् चैकषष्टि-भागान् योजनस्य एकैकस्मिन् मण्डले अवाधया वृद्धि-म-विषद्वेयन् २ इदं समवायाङ्कवृत्त्यनुसारेणां यथा वृत्तेरभावे निर्वृद्धिः निशब्दस्याभावाद्येवात् निवरा कस्यत्यादिवत्, तां कुर्वन् निवृद्धयन् २ इदं स्थानाङ्कवृत्त्यनुसारि, सूर्यप्रक्षति-वृत्त्यादौ तु निवेष्टयन् निवेष्टयन् इत्युक्तमास्ति अत्र सर्वत्रा-पि हापयन् हापयन् इत्यर्थः, सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरताति, गतमवाधाद्धारम् ।

अथ मण्डलायामाविर्बुद्धिद्वानिद्वारम्—

जंबुद्वीपे दीवे सव्वभंतरे णं भंते ! सूरमण्डले केवइअं आयामविक्खंभेणं केवइअं परिकखेवेणं पणत्ते ! , गोयमा । णवणउई जोअणमहस्साई छच्च चत्ताले जो-अणसए आयामविक्खंभेणं तिप्पि य जोयअणयमहस्सा-ई पप्परम य जोअणमहस्साई एगूणणउई च जोअण्णाई किंचि विससाहिआई परिकखेवेणं । (सू० १३२+)

'जंबुद्वीपे' इत्यादि, जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे सर्वाभ्यन्त-रं सूर्यमण्डलं कियदायामविष्कम्भार्थां कियच्च परिक्षेपेण प्रक्षप्तम् ? गौतम ! नवनवति योजनसहस्राणि चद च योजनशतानि चत्वारिंशदधिकानि आयामविष्कम्भार्थां, त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदश च योजनसहस्राण्येकान नवति च योजनानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण, तत्रा-यामविष्कम्भयोरुपरिरेषम्-जम्बूद्वीपविष्कम्भादुभयोः पा-थ्ययोः प्रत्येकमशीत्यधिकया योजनशतशोधनं यथोक्तं मानम्, तद्यथा-जम्बूद्वीपमानम् १०००० अस्मादशीत्यधिकयोजन-शतं १८० द्विगुणितं १८० शोधितं सति जातम् ६६६४० इति, परिक्षेपस्त्वस्यैव राशेः 'विष्कम्भमवगदहगुणे'त्यादिकणव-शादाजितव्यः ग्रन्थविस्तरभयात्रापन्यस्यते, यदिवा-यदेक-तो जम्बूद्वीपविष्कम्भादशीत्यधिकं योजनशतं यथापरतोऽ-पि तेषां त्रयाणां शतानां वष्ट्यधिकानाम् ३६० परिरयः एकादश शतान्यष्टत्रिशदधिकानि ११३८, एतानि जम्बूद्वीप-परिरयात् शोध्यन्ते, ततो यथोक्तं परिक्षेपमानं भवति ।

अथ द्वितीयमण्डले तत्पृच्छा—

अभंतराणंतरे णं भंते ! सूरमंडले केवइअं आयामवि-क्खंभेणं केवइअं परिकखेवेणं पणत्ते ! , गोयमा ! णवणउई

जोअणसहस्साईं छव पणयाले जोअणसए पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोअणस्स आयामविक्खंभेणं तिसि जोअणसयसहस्साईं पणयस्स य जोयणसहस्साईं एगं सत्तुत्तरं जोअणसयं परिकखेवेणं पणयते । (सू० १३२×)

‘अम्भेतराणं’ मित्यादि, अन्वययोजना सुगमा, तात्पर्यार्थ-स्वयम्—सर्वाभ्यन्तरानन्तरं च—द्वितीयं सूर्यमण्डलमाया-मविष्कम्भाभ्यां नवनवति योजनसहस्राणि षट् च योजनशतानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि पञ्चत्रिंशत् चैकषष्टिभागान् योजनस्य ६६६४४ १/४ तथाहि—एकतोऽपि सर्वाभ्यन्तरानन्तरं मण्डले सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतानचत्वारिंशत्संख्यानेकषष्टिभागान् द्वे च योजने आपानतराले विमुच्य स्थितमपरतोऽपि, ततः पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागान् योजनस्य पूर्वमण्डलविष्कम्भादस्य मण्डलस्य विष्कम्भे वर्धन्ते, अस्य च सर्वाभ्यन्तरानन्तरमण्डलस्य परिक्षिपन्तीणि शतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राण्येकं च शतं सप्तान्तरं योजनानाम् ३१४१०७, तथाहि—पूर्वमण्डलादस्य विष्कम्भे पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागान् योजनस्य वर्धन्ते, पञ्चानां च योजनानां पञ्चत्रिंशत्संख्यैकभागानधिकानां परिरयः सप्तदश योजनानि अष्टत्रिंशच्चैकषष्टिभागान् समधिकानि योजनस्य परं व्यवहारतो विवक्ष्यन्ते परिपूर्णानि अष्टादश योजनानि, तानि पूर्वमण्डलपरिक्षिपयद्वाऽधिकानि धात्वाव्यन्ते तदा यथाहं द्वितीयमण्डलपरिमाणं स्यात् ।

अथ तृतीयमण्डलं तत्पृच्छा—

अर्धमंतरच्ये णं भंते ! सूरमंडले केवइअं आयामविक्खंभेणं केवइअं परिकखेवेणं पणत्ते ? , गोयमा ! खवणउईं जोअणसहस्साईं छवच एकावसं जोअणसए खव य एगसट्ठिभाए जोअणस्स आयामविक्खंभेणं तिसि य जोअणसयसहस्साईं पणसर जोअणसहस्साईं एगं च पणवीसं जोअणसयं परिकखेवेणं । (सू० १३२ +)

‘अर्धमंतरच्ये णं’ मित्यादि व्यक्तं, नवरमुत्तरसूत्रे नवनवति योजनसहस्राणि षट् च एकपञ्चाशानि योजनशतानि नव चैकषष्टिभागान् योजनस्याभ्यन्तरं तृतीयाख्यं मण्डलमायामविष्कम्भेण, अत्रोपपत्तिः पूर्वमण्डलायामविष्कम्भे ६६६४४ योजन १/४ इत्येवंकेपे एतन्मण्डलवृद्धौ योजन १/४ प्राक्षिपतायां यथाहं मानं भवति, परिक्षेपणं च त्रीणि योजनलक्षाणि पञ्चदश योजनसहस्राणि एकं च पञ्चविंशत्याधिकं योजनशतम् । तत्रोपपत्तिः—पूर्वमण्डलपरिक्षेप ३१४१०७ योजनरूपे प्राशुक्रयुक्त्याऽऽनीते अष्टादश १८ योजनरूपायां वृद्धौ प्राक्षिपतायां यथाहं मानं भवति ।

अत्रोक्तातिरिक्तमण्डलायामादिपरिज्ञानाय लाघवायंमति-वेशमाह—

एवं खलु एतेणं उवाणं शिक्खभभाणे सूरिए तपा-णतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं उवसंकममाणे उ-वसंकममाणे पंच पंच जोअण्हाईं पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोअणस्स एगमेगे मंडले दिक्खंभवद्धि अभिव—

देमाणे अभिवदेमाणे अट्टारस अट्टारस जोअण्हाईं परिरयवृद्धिं अभिवदेमाणे अभिवदेमाणे सव्ववाहिरं भे-डलं उवसंकमिणा चारं चरह । (सू० १३२×)

‘एवं खलु एतेणं’ मित्यादि, एवम्—उत्तरीत्या मण्डलत्रयद-शितयेत्यर्थः, एतेन—उत्क्रमकारुषु निष्क्रामयन् निष्क्रामयन् सूर्यस्तदन्तरात्तदन्तरं मण्डलं संक्रामन् संक्रामन् पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशत् चैकषष्टिभागान् योजनस्यैकैकस्मिन् मण्डले विष्कम्भवृद्धिमभिधेयन् २ तथा उत्तरीत्या-च अष्टादश योजनानि परिरयवृद्धिमभिधेयन् परिरयवृद्धि-मभिधेयन् सर्वबाह्यमण्डलमुपसंकम्य चारं चरति ।

अथ प्रकारान्तरं प्रस्तुतिविचारपरिज्ञानाय पञ्चानुपूर्व्यां पृच्छन्माह—

सव्ववाहिरं णं भंते ! सूरमंडले केवइअं आयामवि-क्खंभेणं केवइअं परिकखेवेणं पणत्ते ? , गोयमा ! एगं जोयणसयसहस्सं छवच सट्ठे जोअणसए आयामवि-क्खंभेणं तिसि अ जोअणसयसहस्साईं अट्टारस य सहस्साईं तिसि अ पणसरुत्तेरं जोअणसए परिकखेवेणं । (सू० १३२×)

‘सव्ववाहिरं’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं व्यक्तम्, उत्तरसूत्रे एकं योजनलक्षं षट्पष्ट्याधिकानि योजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्याम्, उपपत्तिस्तु जम्बूद्वीपा लक्षम् उभयाः प्राग्भ्याञ्च प्रत्येकं त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि लघुशतान्तरमात-कस्य परतो वर्त्तमानत्वादस्य इदमेव मानं, त्रीणि योजनलक्षा-ण्यष्टादश च सहस्राणि त्रीणि च पञ्चदशोत्तराणि योजन-शतानि ‘व्याख्यानातो दिशेषप्रतिपत्ति’ नि किञ्चिदुनानि परिक्षेपणं भवन्ति, किञ्चिदुनानि च त्रिंशत्परिक्षेपणं स्वयं बोध्यं, संवादश्चात्र विष्कम्भायाममानं लक्षापरि यानि षष्ट्या-धिकानि षट् योजनशतान्युक्तानि तस्य परिरयमानीय तस्य च जम्बूद्वीपपरिरयं प्रक्षेपणम् भवति ।

अथ द्वितीयमण्डले तत्पृच्छा—

वाहिराणंतरे णं भंते ! सूरमंडले केवइअं आयामविक्खं-भेणं केवइअं परिकखेवेणं पणत्ते ? , गोयमा ! एगं जो-अणसयसहस्सं छवच चउपसं जोअणसए छवीसं च एगसट्ठिभागे जोअणस्स आयामविक्खंभेणं तिसि अ जोअणसयसहस्साईं अट्टारस य सहस्साईं दोसि य स-त्ताणउए जोअणसए परिकखेवेणं ति । (सू० १३२ +)

‘वाहिराणंतरे णं भंते ! सूरमंडले’ इत्यादि प्रश्नः प्राग्ब-त्, उत्तरसूत्रे गौतम ! एकं योजनलक्षं षट् चतुःपञ्चाशा-नि योजनशतानि पञ्चदशानि चैकषष्टिभागान् योजनसयाया-मविष्कम्भाभ्यां, संवदन् चिद् सर्वबाह्यमण्डलविष्कम्भात् पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागानधिकपञ्चयोजनेषु शोधितं तिसि, त्री-णि योजनलक्षाण्यष्टादश च सहस्राणि द्वे च सप्तनव-तियोजनशतं परिक्षेपणं । षट्पष्ट्यादत्ते खद्विंशति वक्षामः, पूर्वमण्डलपरिरयादष्टादशयोजनशोधनं सुखमिति ।

अथ तृतीयमण्डलं तत्पृच्छा—

वाहिरतच्ये णं भंते ! सूरमंडले केवइअं आयामविक्खं-

मेयं केवदम् परिकल्पेयं पद्यते ? गोयमा ! एयं जो-
अणसयसहस्रं छञ्च अडयाले जोअणसए वावणं
च एगसङ्घिभाए जोअणस्स आयामविकल्पंमेयं तिणि
जोअणसयसहस्राई अडारस य सहस्राई दोणि अ
अउत्तामीए जोअणसए परिकल्पेयं । (छ० १३२ +)

बाहिरतण्ण' मित्यादि, प्रश्नः पूर्ववत्, उत्तर-
सूत्र बाह्यदमीयं पद एकं योजनलक्षं चाष्टाक्षवारिणानि
योजनशतानि द्वापञ्चाशत् वैकपञ्चाशे योजनस्या-
यामविकल्पाभ्याम्, युक्तिश्चात्र—अनन्तरपूर्वमण्डलात् प-
ञ्चाशदक्षपञ्चाशदधिकपञ्चाशदयोजनवियोजने साधु भवति,
त्रीणि योजनलक्षाण्यष्टादश च सहस्राणि द्वे वैकनाशोने
योजनशतं परिकल्पेण, पूर्वमण्डलपरिधेरष्टादशयोजनशोधने
यथाङ्कं प्रस्तुतमण्डलस्य परिधिमन् ।

अत्रातिशयमाह—

एवं खलु एणं उवाणं पविसमाणे सूरिए व-
ययंतराआ मंडलाआ तयाखंतरं मंडले संकममाणे
संकममाणे पंच पंच जोअण्णाई पखतीयं च एगस-
ङ्घिभाए जोअणस्स एगमेधे मंडले विकल्पंभुद्धिं णि-
व्वुदेमाणे णिव्वुदेमाणे अडारस अडारस जोअणा-
ई परिरयुद्धिं णिव्वुद्धुमाणे णिव्वुद्धुमाणे सव्वभंतरे
मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ । ६ । (छ० १३२ +)

'एयं खलु एणं' मित्यादि, प्राग्ब्रह्मण्यम्, व्याख्यातार्थ-
स्यात् । गतमायामविकल्पादिबुद्धिहिमिडारम्, अननैव क-
मेण द्वयोः सूरयोः परस्परमबाधाद्वारमप्यभ्यन्तरबाधामण्ड-
लादिव्यवसंयम् ।

सम्प्रति मुहूर्तगतिद्वारम्—

जया णं भंते ! सूरिए सव्वभंतरे मंडलं उवसंक-
मिता चारं चरइ तया णं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवद-
अं खेत्तं गच्छइ ? गोयमा ! पंच पंच जोअणस-
हस्राई दोणि अ एगावसेणे जोअणसए एगूत्तीसं
च सङ्घिभाए जोअणस्स एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ,
तया णं इहगयस्स मणूमस्स सीआलीसाए जोअण-
सहस्रेहि दोहि अ तेवहुई जोअणसएहि एगवीसाए अ
जोअणस्स सङ्घिभाएहि सूरिए चक्खुफासं हव्वमागच्छ-
इ ति, से णिकल्लममाणे सूरिए नवं संवच्छरं अयमाणे
पढमंमि अडारत्तंमि सव्वभंतराणंतरं मंडलं उवसंक-
मिता चारं चरइ ति । (छ० १३३ ×)

'जया णं भंते ! सूरिए सव्वभंतरे' इत्यादि, यथा भगव-
न् ! सूर्यः सर्वोऽभ्यन्तरे मण्डलमुपसंकप्य चारं चरति इ-
ति तदा एकैकेन मुहूर्तेन कियत् क्षत्रं गच्छति ? , गीतम् !
पञ्चपञ्च योजनलक्षाणि द्वे वैकपञ्चाशे योजनशते ए-
कानां विशते च षष्टिमान् योजनस्यैकेन मुहूर्तेन गच्छति,
कथमिदमुपपद्यते इति चेत्, उच्यते—इह सर्वमपि मण्डल-

मकेनाहोरात्रेण द्वाभ्यां सूर्याभ्यां परिसमाप्यते प्रांतसूर्यं चा-
होरात्रगणेन परमार्थतो द्वावहोरात्रौ भवतः । द्वयोश्चाहो-
रात्रयोः षष्टिमुहूर्तास्ततो मण्डलपरिधयस्य षष्ट्या भागं हते
यज्ञभूमे तन्मुहूर्तगतिप्रमाणम्, तथाहि—सर्वोऽभ्यन्तरम-
ण्डलपरिधयस्त्रीणि लक्षाणि पञ्चादश सहस्रासंयकानवत्य-
धिकानि योजनानाम् ३१५०८६, एतेषां षष्ट्या भागं हते
लक्षं यथाङ्कं मुहूर्तगतिप्रमाणम् ५२४१ $\frac{१}{२}$, अथ विनया-
विजिनमनस्कन प्रज्ञापकमापुच्छताऽपि विनयस्य किञ्चिद्-
धिकं प्रज्ञापनीयमित्याह—यत्तदोक्त्यामिसम्बन्धादनुकनम-
पि यच्छुद्धगतिविकल्पमत्रावतास्तीत्येतत् यदा सूर्यः ए-
केन मुहूर्तेन इत्युक्ते ५२४१ $\frac{१}{२}$ प्रमाणं गच्छति तदा सर्वा-
भ्यन्तरमण्डलसंकमण्णकालं इहगतस्य मनुष्यस्य अत्र-
जानायेकवचनं ततोऽयमर्थः—इहगतानां भरणक्षत्रगतानां
मनुष्याणां सप्तव्यवारिणशता योजनमण्डलद्वयोः च त्रिषष्टि-
भ्यां त्रिषष्ट्यधिकशतं योजनशताभ्यामेकविंशत्या च यो-
जनस्य षष्टिभागेद्वयमानः सूर्यश्चक्षुःस्पर्शं चक्षुर्विषयं इ-
व्यं—शीघ्रमागच्छति, अत्र च स्पष्टशब्देन निन्द्यार्थसन्निक-
र्षपरश्चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वेन नदसम्भवादिनि, काऽत्रोपप-
त्तिरिति चेत्, उच्यते—इह दिव्यसूर्याङ्गेन यावन्मात्रं क्षेत्रं
व्याप्यत तावत् इष्यवस्थितः सूर्य उपलभ्यते, स एव लोकं उद्-
यमान इति व्यवहित्य, सर्वोऽभ्यन्तरमण्डलं दिव्यप्रमाणमष्टा-
दशमुहूर्तास्तेषामङ्गे नव मुहूर्ताः एकैकस्मिन् मुहूर्ते सर्वा-
भ्यन्तर मण्डले चारं चक्खु पञ्च योजनमण्डलाणि द्वे च योज-
नशते एकपञ्चाशदधिकं एकानां विशते च षष्टिमान् योज-
नस्य गच्छति, एतावन्मुहूर्तगतिपरिमाणं नवमिमुहूर्तैर्गुण्येत
ततो भवति यथाङ्कं षष्टिपथप्राप्तताविषयपरिमाणमिति, एवं
सर्वेष्वपि मण्डलेषु स्वस्वमुहूर्तगती स्वस्वदिवसाङ्गेतमुहूर्त-
सौराशिना गुणितायां षष्टिपथप्राप्तता भवति, षष्टिपथप्राप्तता
चक्षुःस्पर्शः पुरुषच्छाया इत्येकार्थाः । सा च पूर्वतोऽपरतश्च
समप्रमाणैव भवतीति द्विगुणिता तापक्षेत्रमुदयाऽस्ताम्बर-
मित्यादिपर्यायाः, इदं च सर्वबाह्याभ्यन्तरमण्डलात् पञ्चानुप-
द्व्या गण्यमानं त्र्यशीत्यधिकशतनमं, प्रतिमण्डले चाहोरात्र-
गणनाहोरात्रोऽपि त्र्यशीत्यधिकशतनमस्तस्यायमुत्तरायण-
स्य चरमा दिवसः, अयमेव च सूर्यसंयस्तरस्य पयन्तदिवस
उत्तरायणपर्यवसानकस्यात् सौरसंस्तरस्यति । अथ नवसेष-
स्तरप्रारम्भप्रकारप्रज्ञापनाय सूत्रं प्राग्भवेत्—'से णिकल्लममा-
णं' इत्यादि, अथाभ्यन्तरमण्डलोच्छिन्नकामन् जम्बूदीपान्तः
प्रवेशोऽशीत्यधिकयोजनशतप्रमाणे क्षेत्रं चरमाकाशप्रदेशरूप-
शानानन्तरं द्वितीयसमये द्वितीयमण्डलाभिमुखं प्रसर्प्यक्षि-
त्येधः, सूर्यो नवम्—आगामिकालभाविनं संघर्षस्तरमयमानः
२—आदातः प्रथमोऽहोरात्र सर्वोऽभ्यन्तरानन्तरं मण्डलमु-
पसंकप्य चारं चरति, एव चाहोरात्रो दक्षिणायनस्याष्टः सं-
घर्षस्तरस्यापि च दक्षिणायनादिकस्यान्त संघर्षस्तरस्य, अत्र
चाधिकार समवायाङ्कसूर्यप्रक्षालिनन्दप्रक्षालित्वादेशं प्रस्तुत-
स्त्रादर्शेषु च 'अयमाणं अयमाणं' इत्यस्य स्थानं 'अयमाणा'
इति पाठो दृश्यते नन यदि स संभूतस्तदा आपत्त्यादिहेतुना
साधुरेव, 'अयमाणं' इति तु लक्षणमिदं, अथ त्वमयत्रापि
स पद्यति । जं ७ वक्ष्यते ।

‘मण्डलानां विच्छेदो यक्रयः’ ततस्तद्विषयं
प्रश्नस्त्रमाह—

तां सञ्चा वि णं मंडलवया केवतियं बाहल्लेणं केव-
तियं आयामविक्रमंभेणं केवतियं परिक्रमेवेणं आहि-
तमतिवदेज्जा ? , तत्थ खलु इमाआं तिप्पि पडिवची-
आं पणत्ताआं, तत्थेगे एवमाहंसु—तां सञ्चा वि णं मं-
डलवता ज्ञायणं बाहल्लेणं एणं ज्ञायणमहस्सं एणं ति-
प्पीं ज्ञायणमते आयामविक्रमंभेणं तिप्पि ज्ञायण-
महस्साइं तिप्पिण य नवणउए ज्ञायणसते परिक्रमेवेणं
पप्पत्ते, एगे एवमाहंसु ? , एगे पुण एवमाहंसु—तां सञ्चावि
णं मंडलवता ज्ञायणं बाहल्लेणं एणं ज्ञायणमहस्सं एणं
च चउत्तीं ज्ञायणमये आयामविक्रमंभेणं तिप्पि ज्ञाय-
णमहस्साइं ज्ञायणमये आयामविक्रमंभेणं तिप्पि ज्ञाय-
णमहस्साइं चत्तारि विउत्तेरं ज्ञायणमते पक्रिमंवेणं पप्पत्ते
एगे एवमाहंसु २, एगे पुण एवमाहंसु—तां ज्ञायणं बा-
हल्लेणं एणं ज्ञायणमहस्सं एणं च पणत्तीं ज्ञायणमते
आयामविक्रमंभेणं तिप्पि ज्ञायणमहस्साइं चत्तारि पंचु-
त्तेरं ज्ञायणमते परिक्रमेवेणं पप्पत्ता, एगे एवमाहंसु ३ ।
वये पुण एवं वयामो तां सञ्चा वि मंडलवता अडया-
लीं एणट्टिभागे ज्ञायणस्स बाहल्लेणं अगियता आया-
मविक्रमंभेणं परिक्रमेवेणं आहिता ति वदेज्जा, तत्थ णं
को हेउ त्ति वदेज्जा ? , ता अयं णं जवुदीवि दीवो जवो प-
रिक्रमेवेणं, ता जया णं सूरिण सञ्चमत्तेरं मंडलं उव-
संकमिच्चा चारं चरति तथा णं मा मण्डलवता अडयालीं
एणट्टिभागे ज्ञायणस्स बाहल्लेणं शवणउड्जज्ञायणमहस्साइं
छच्च चत्तल ज्ञायणमते आयामविक्रमंभेणं तिप्पि ज्ञाय-
णमहस्साइं पण्णरमज्ञायणमहस्साइं एण्णणउत्तिं
ज्ञायणाइं किंचि विममाहिणं परिक्रमेणं तता णं उत-
मकट्टपत्ते उक्कामए अट्टारममुहुत्ते दिवसे भवति, जहम्पि-
या दुवालममुहुत्ता राई भवति, मे णिक्रमममाणे सूरिण
णवे मंचळरं अयमाणे पढमंमि अट्टारत्तंमि अम्भित-
राणत्तेरं मंडलं उवसंकमिच्चा चारं चरति, ता जया णं
सूरिण अम्भितराणत्तेरं मंडलं उवसंकमिच्चा चारं चरति
तदा णं मा मंडलवता अडयालीं एणट्टिभागे ज्ञायणस्स
बाहल्लेणं शवणउड्जज्ञायणमहस्साइं छच्च पणत्ता—
ले ज्ञायणमते पणत्तीं च एणट्टिभागे ज्ञा-
यणस्स आयामविक्रमंभेणं तिप्पि ज्ञायणमहस्साइं
पण्णरसं च सहस्साइं एणं चउत्तेरं ज्ञायणमते किंचि वि-
मसुणं परिक्रमेवेणं तदा णं दिवसरातिपमाणं तहेव ।
से णिक्रमममाणे सूरिण दोक्षंमि अट्टारत्तंमि अम्भितरं

तच्च मंडलं उवसंकमिच्चा चारं चरति, ता जया णं सूरिण
अम्भितरं तच्च मंडलं उवसंकमिच्चा चारं चरति तथा णं
सा मंडलवता अडयालीं एणट्टिभागे ज्ञायणस्स बाह-
ल्लेणं शवणवतिज्ञायणमहस्साइं छच्च एकावसे ज्ञायणसते
शव य एणट्टिभागे ज्ञायणस्स आयामविक्रमंभेणं तिप्पि
ज्ञायणमयसहस्साइं पण्णरम य सहस्साइं एणं च पण्णवीं
ज्ञायणमये परिक्रमेवेणं पप्पत्ता, तता णं दिवसराई तहेव ।

एवं खलु एणं णएणं निक्रममाणे सूरिण त-
ताऽणत्तरातो तदाणत्तेरं मंडलं तो मंडलं उवसंकममाणे
उवसंकममाणे ज्ञायणाइं पण्णत्तीं च एणट्टिभागे ज्ञाय-
णस्स एणमगे मंडले विक्रमंभुत्तिं अभिवट्टुमाणे अम्भि-
वट्टुमाणे अट्टारम अट्टारम ज्ञायणाइं परिणयुत्तिं अम्भि-
वट्टुमाणे अभिवट्टुमाणे सञ्चवाहिरं मंडलं उवसंकमिच्चा
चारं चरति, ता जया णं सूरिण सञ्चवाहिरं मंडलं उव-
संकमिच्चा चारं चरति तता णं सा मंडलवता अडया-
लीं एणट्टिभागे ज्ञायणमयसहस्सं छच्च सद्धे ज्ञायण-
सते आयामविक्रमंभेणं तिप्पि ज्ञायणमयसहस्साइं अट्टा-
रस महस्साइं तिप्पि यं पण्णरमुत्तेरं ज्ञायणसते परिक्रमे-
वेणं तदा णं उक्कामिया अट्टारममुहुत्ता राई भवति
जहण्णए दुवालममुहुत्ते दिवसे भवति, एमं णं पढमे
छम्माणे एमं णं पढमस्स छम्मासस्स पजवमाणे । मे प-
विसमाणे सूरिण दोक्षं छम्मासं अयमाणे पढमंमि अट्टा-
रत्तंमि बाहिराणत्तेरं मंडलं उवसंकमिच्चा चारं चरति ,,
ता जया णं सूरिण बाहिराणत्तेरं मंडलं उवसंकमिच्चा
चारं चरति तता णं सा मंडलवता अडयालीं, एणट्टि-
भागे ज्ञायणस्स बाहल्लेणं एणं ज्ञायणमयसहस्सं छच्च चउ-
पप्पे ज्ञायणमते छव्वीं च एणट्टिभागे ज्ञायणस्स आ-
यामविक्रमंभेणं तिप्पि ज्ञायणमहस्साइं अट्टारममह-
स्साइं दोहिणं य सत्ताणउते ज्ञायणसते परिक्रमेवेणं
पण्णत्ता, तता णं राईदिये तहेव, मे पविसमाणे सूरिण
दोक्षं अट्टारत्तंमि बाहिरं तच्च मंडलं उवसंकमिच्चा चारं
चरति, ता जया णं सूरिण बाहिरं तच्च मंडलं उवसं-
कमिच्चा चारं चरति, तता णं सा मंडलवता अडयालीं
एणट्टिभागे ज्ञायणस्स बाहल्लेणं एणं ज्ञायणमहस्सं
छच्च अडयाले ज्ञायणमए बावएणं च एणट्टिभागे
ज्ञायणस्स आयामविक्रमंभेणं तिप्पि ज्ञायणमह-
सहस्साइं अट्टारममहस्साइं दोहिणं अउणत्तीं ज्ञा-
यणसते परिक्रमेवेणं पप्पत्ते, दिवसराई तहेव । एवं खलु
एतेणुवाएणं पविसमाणे सूरिण तताऽणत्तरातो तदाणत्तेरं
मंडलातो मंडलं संकममाणे संकममाणे तंच पंच ज्ञायणाइं

पण्तीसं च एगड्ढिभागे जोयणस्स एगमेगे मंडले वि-
क्खंभवुद्धिं शिवुद्धमाणे शिवुद्धमाणे अट्टारसजोयणां
परिरयवुद्धिं शिवुद्धमाणे शिवुद्धमाणे सव्वम्भंतेरं मंडले
उवसंक्रमित्ता चारं चरति, ता जता णं सूरिए सव्वम्भे-
त्तरं मंडलं उवसंक्रमित्ता चारं चरति, तता णं सा मंडल-
वता अडयालीसं एगड्ढिभागे जोयणस्स बाहल्लेणं खण्ण-
उत्तिं जोयणसहस्साइं छच्च चत्तले जोयणसए आयाम-
विक्खंभेणं तिप्पि जोयणसयमहस्साइं पण्णस य महस्साइं
अउणाउत्तिं च जोयणाइं किंचि विंसेमाहियाइं परिक्ख-
बेणं पप्पत्ते, तता णं उत्तमकट्ठपत्ते उकोसए अट्टारसमुहु-
त्ते दिवसे भवति, जहण्णिया दुवालसमुहुत्ता राई भवति,
एम णं दोच्चस्स छम्मासस्स पजवमाणे एम णं
आदिच्चे संवच्छरे एम णं आदिच्चेस्स संवच्छरस्स प-
जवमाणे, ता सव्वावि णं मंडलवता अडयालीसं एग-
ड्ढिभागे जोयणस्स बाहल्लेणं, सव्वावि णं मंडलंतरीया दो
जोयणाइं विक्खंभेणं, एम णं अट्टा तेसीयसत्तपडुप्पणो
पंचदसुत्तरे जोयणसते आहिता ति वंदेजा, ता अट्ठितरा-
तो मंडलवताओ बाहिरं मंडलवतं बाहिराओ वा अट्ठित-
तरं मंडलवतं एम णं अट्टा केवतियं आहिता ति वंदेजा ?
ता पंचदसुत्तरे जोयणसते आहिता ति वंदेजा, अट्ठित-
राते मंडलवताते बाहिरा मंडलवता बाहिराओ मंडलता-
तो अट्ठितरा मंडलवता एम णं अट्टा केवतियं आहिता
ति वंदेजा ? ता पंचदसुत्तरे जोयणसते अडतालीसं च
एगड्ढिभागे जोयणस्स आहिता वंदेजा, ता अन्भंतरातो
मंडलवतातो बाहिरमंडलवता बाहिरातो मं० तो अन्भंतर-
मंडलवता एम णं अट्टा केवतियं आहिता ति वंदेजा ? ता
पंचदसुत्तरे जोयणसते तेरस य एगड्ढिभागे जोयणस्स आ-
हिता ति वंदेजा, अट्ठितराते मंडलवताए बाहिरा मं-
डलवता बाहिराते मंडलवताते अन्भंतरमंडलवता, एम
णं अट्टा केवतियं आहिता ति वंदेजा ? ता पंचदसुत्तरे
जोयणसए आहिय ति वंदेजा । (सू० २०)

‘ता सव्वा वि णं मंडलवता’ इत्यादि. ‘ता’ इति पूर्ववत्,
सर्वाण्यपि मण्डलपदानि मण्डलरूपाणि पदानि मण्डल-
पदानि सूर्यमण्डलस्थानानीत्यर्थः कियन्मात्रं बाहल्लेयन कि-
यदायामविष्कम्भाभ्यां कियन्परिक्षेपण—परिधिना आख्या-
तानि इति वदन्. ‘सूत्रं स्त्रीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, प्राकृ-
तं हि लिङ्गं व्यभिचारि, यदाह पाणिनः—स्वप्राकृतलक्ष-
णे ‘लिङ्गं व्यभिचार्यपि’ इति, एवं भगवता गौतमेन प्रश्ने
कृते सन्ति भगवानंतद्विषयपत्तीर्थिकप्रातिपत्तीनां मिथ्या-
भावोपदर्शनाय प्रथमतस्त एवोपपत्त्ययति—’ तस्य खलु’
इत्यादि. तत्र मण्डलबाहल्लेयादिविचारविषये कश्चिदमा—

स्तिष्ठः प्रतिपत्तयः प्रवृत्ताः, तद्यथा—तत्र तेषां त्रयाणां
परन्ताधिकानां मध्ये एकं तीर्थान्तररीया एवमाहुः—‘ता’
इति प्राग्वत्, सर्वाण्यपि मण्डलपदानि—सूर्यमण्डलानि
‘जोयणं बाहल्लेणं’ इति—प्रत्येकं योजनमेकं बाहल्लेयन—‘पण्ड-
न एकं योजनमहस्समेकं च त्रयस्त्रिंशं—त्रयस्त्रिंशदधिकं यो-
जनशतम्.’ ‘आयामविष्कम्भेणं’ इति आयामाभ्यां विष्कम्भ-
आयामविष्कम्भे समाहारां द्वन्द्वस्तेन प्रत्येकमायामेन विष्क-
म्भेन चत्यर्थः, त्रीणि योजनमहस्साणि त्रीणि च नवनवतानि
योजनशतानि परिक्षेपतः प्रवृत्तानि । इह च येषां तीर्थान्तर-
रीयाणां मतेन मण्डलस्थायामविष्कम्भमेकं योजनमहस्स-
मेकं योजनशतं च त्रयस्त्रिंशदधिकमायामविष्कम्भाभ्यां ते
परिरयपरिमाणे वृत्तपरिमाणान् त्रिगुणमेव परिपूर्णमिच्छु-
न्ति, न विशेषाधिकमन्त्राणां योजनमहस्साणि त्रीणि श-
तानि नवनवतानीत्युक्तम् । तथाहि—सहस्रस्य त्रीणि सह-
स्राणि शतस्य त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशतश्च नवनवतिरि-
ति, इदं ‘परिरयपरिमाणं’ ‘विक्खंभेयमण्डलपदसुत्तरेण’ इत्यु-
क्त्वा होह’ इति । परिरयपरिमाणेन व्यभिचारि, तेन हि
परिरयपरिमाणानयेन त्रीणि योजनमहस्साणि पञ्चशतानि
द्व्यशीत्यधिकानि किञ्चित्समधिकान्यागच्छन्ति, तथाहि—
एकं योजनमहस्समेकं च योजनशतं त्रयस्त्रिंशदधिकमन्ये-
कादशयोजनशतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि ११३३, एतेषां व-
र्गो विधीयते, ज्ञान एककां द्विकोऽष्टकांश्चक्रेः पटोऽष्टको नव-
कः १२८३६८६, ततो दशभिर्गुणितेन ज्ञानमेकमधिकं शु-
न्यम् १२८३६८६०, एतेषां वर्गमूलानयेन आगच्छन्ति यथो-
क्तं परिरयपरिमाणमनेन परिरयपरिमाणं व्यभिचा-
रि, एवमुक्तमपि मतद्वयं परिभाषनीयम्, अत्रैव प्रथममेव
उपमेहारः ‘एग एवमाहुसु’ १, एकं पुनर्यमाहुः—सर्वा-
ण्यपि सूर्यमण्डलपदानि प्रत्येकमेकं योजनं बाहल्लेयन
एकं योजनमहस्समेकं च योजनशतं चतुस्त्रिंशं चतुस्त्रिंशदधि-
कमायामविष्कम्भाभ्यां ११३३ त्रीणि योजनमहस्साणि चत्वा-
रि योजनशतानि द्व्यशुत्तराणि ३४०२, परिक्षेपतः । तथाहि—
एतेषामपि मतेन विष्कम्भपरिमाणान् परिरयपरिमाणं परि-
पूर्णत्रिगुणरूपं, ततः सहस्रस्य त्रीणि सहस्राणि शतस्य
त्रीणि शतानि चतुस्त्रिंशतो द्व्यशुत्तरं शतमिति । अत्रैवोपमे-
हारमाह—‘एग एवमाहुसु’ एकं पुनर्यमाहुः—सर्वाण्यपि
मण्डलपदानि—सूर्यमण्डलानि प्रत्येकमेकं योजनं बाहल्लेयन
एकं योजनमहस्समेकं च योजनशतं पञ्चत्रिंशं—पञ्चत्रिंशदधि-
कमायामविष्कम्भाभ्यां ११३३ त्रीणि योजनमहस्साणि चत्वा-
रि योजनशतानि पञ्चाशत्तराणि ३४०५ परिक्षेपतः, तथाहि—
एकस्य योजनमहस्सस्य त्रीणि योजनमहस्साणि शतस्य
त्रीणि शतानि पञ्चत्रिंशतः पञ्चाशत्तरं शतमिति, एतानि
त्रीण्यपि मतानि मिथ्यारूपाणि परिरयपरिमाणमात्राणां
व्यभिचारान्, अनेन भगवान् तत्राप्युक्तं स्वमतमुपदर्शयान-
‘वयं पुनः’ इत्यादि, वयं पुनरेव—वक्ष्यमाणप्रकारेण वदामः,
तमेव प्रकारमाह—‘ता सव्वावि’ इत्यादि, ‘ता’ इति पूर्ववत्
सर्वाण्यपि मण्डलपदानि—सूर्यमण्डलानि प्रत्येकं बाहल्लेय-
नाप्टाव्याप्येयं शतं कर्पाष्टमाया योजनस्य आयामविष्कम्भ-
परिमाण—आयामविष्कम्भपरिमाणैः पुनरन्तिर्यागता आख्याता-
नि, कस्यापि मण्डलस्य एकान् आयामां विष्कम्भः परिक्षे-

पञ्चेति भाव इति स्वशिष्यभ्यां वदेत्, एवमुक्तं भगवान् गौतमः पृच्छति- 'तस्य खं को हेज्- इति वदन्ता' तत्र- मण्डलपदानामाध्यामविष्कम्भपरिक्षणाऽनियतस्य को हेतुः- का उपपत्तिरिति वदेत्, अत्र भगवानाह- 'ता जया ख' मित्यादि, इदं जम्बूद्वीपाख्यं पूर्ववत् परिपूर्णं स्वयं परिभाषनीयं व्याख्यानीयं च, 'ता जया ख' मित्यादि, तत्र यदा क्षमिति वाक्यालङ्कारे सूर्यः सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा तन्मण्डलपदं, सूत्रं स्वीकृत्य निदेशः प्राकृतत्वाद्, बाह्येणाष्टाक्षराणि शब्देकषष्टिभागा योजनस्य ज्ञातव्यम्, आध्यामविष्कम्भभाष्यां नवनवतियोजनसहस्राणि षट्शतानि सत्त्वारिंशदधिकानि ६६६५०, तथाहि- एकतोऽपि सर्वाभ्यन्तरमण्डलमशीत्यधिकं योजनशतं जम्बूद्वीपमवगाह्य स्थितमपरतोऽपि, ततोऽशीत्यधिकं योजनशतं द्वाभ्यां गुर्यते, ज्ञातव्यं त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि ३६०, एतानि जम्बूद्वीपविष्कम्भपरिमाणं भवति, त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदशसहस्राणि एकोननवत्यधिकानि ३६१०८६ परिलेपनः, तथाहि- तस्य सर्वाभ्यन्तरस्य मण्डलस्य विष्कम्भो नवनवतियोजनसहस्राणि षट्शतानि सत्त्वारिंशदधिकानि ६६६५०, एतेषां वर्गो विधीयते, ज्ञातो नवको नवको द्विकोऽष्टक एकको द्विको नवकः षट्को द्वे च शून्ये ६६६८१२६६००, ततो दशभिर्गुणं ज्ञातमधिकं शून्यम् ६६६८१२६६०००, अथ वर्गमूलानयनं न लब्धं यथाह परिरयप्रमाणं, शेषं तिष्ठति द्विक एककोऽष्टकः शून्यं सप्तको नवकः २१०७६ एतत् त्यक्तम्, 'तया ख' मित्यादिना रात्रिन्द्विपरिमाणं सुगमम् । 'से निष्कलममाणे' इत्यादि, स सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डलप्रागुक्तप्रकारेण निष्कामन् नवं सप्तसप्तमद्वयानं नवस्य संवत्सरस्य प्रथमऽङ्गारात्रं सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तत्र यदा सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा तन्मण्डलपदमष्टाक्षराणि शब्देकषष्टिभागा योजनस्य बाह्येन नवनवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि पञ्चसत्त्वारिंशदधिकानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्याध्यामविष्कम्भायां, तथाहि- एकोऽपि सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतमष्टाक्षराणि शतमकषष्टिभागा योजनस्यापरं च द्वे योजने बहिरवष्टय द्वितीयं मण्डलं चारं चरति, द्वितीयोऽपि, ततो द्वयोर्योजन-द्वाराष्टाक्षराणि शतमकषष्टिभागा योजनस्य द्वाभ्यां गुर्यते पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्योपसंक्रम्य भवति, एतत्प्रथममण्डलविष्कम्भपरिमाणं अधिकत्वेन प्रक्षिप्यते ततो भवति यथाह द्वितीयमण्डलविष्कम्भाध्यामपरिमाण-मिति । तत्र त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि एकं च सत्सत्तरं योजनशतं किञ्चिद्विशेषाधिकं परिरयणं प्रकृतम्, तथाहि- पूर्वमण्डलविष्कम्भाध्यामपरिमाणस्य मण्डलस्य विष्कम्भाध्यामपरिमाणं पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्याधिकत्वेन प्राप्यन्ते, ततोऽस्य राशः पृथक् परिरयपरिमाणं मानतव्यम्, तत्र पञ्च योजनान्येकषष्टिभागापरिमाणं यमकषष्ट्या गुर्यन्ते, ज्ञातानि त्रीणि शतानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, ज्ञातानि त्रीणि शतानि सत्त्वारिंशदधिकानि ३६०, एतेषां मध्ये उपरितनाः पञ्चत्रिंश-

रिंशदधिकानि ३६०, एतेषां वर्गो विधीयते, वर्गपरिचयाच्च दशभिर्गुणनात् ततो ज्ञात एक एककः पञ्चकः षट्को द्वितीयं शून्यानि ११३६०००, तत एषां वर्गमूलानयने लब्धं भाति दश शतानि पञ्चसत्त्वारिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्याधिकत्वेन प्राप्यन्ते, ततो भवति यथाह द्वितीयमण्डलविष्कम्भाध्यामपरिमाणं भवति, किञ्चिद्विशेषाधिकं च किञ्चिद्विशेषाधिकत्वात् एकषष्टिभागायुक्तता प्रष्टव्या, 'तया खं द्विसर्गाद्विपरिमाणं तद्वच्च' तदा- द्वितीयमण्डलवार-चरणकालं द्विसर्गात्रिप्रमाणं तथैव-प्रावत् ज्ञातव्यम्, तच्चैषवम्- 'तया खं अष्टारसमुत्तुते द्विसे इव इति एगद्विभागमुत्तुतेहि ऊणे दुवालसमुत्तुता राई भवति इति इति एगद्विभागमुत्तुतेहि अहिया, स णि- कलममाणे' इत्यादि, ततः सूर्यो द्वितीयमण्डलमण्डलप्रागुक्तप्रकारेण निष्कामन् नवनवत्सत्सरसत्तं द्वितीयऽङ्गारात्रं 'अभ्यन्तरं तं च' ति- सर्वाभ्यन्तरमण्डलान्तरीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, 'ता जया ख' मित्यादि, ततो यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डलान्तरीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा तन्मण्डलपदं षष्टाक्षराणि शब्देकषष्टिभागा योजनस्य बाह्येन नवनवतियोजनसहस्राणि षट् योजनशतान्येकषष्टाक्षराणि नव चैकषष्टिभागा योजनस्य ६६६४११ आध्यामविष्कम्भेन- आध्यामविष्कम्भभाष्यां, तथाहि- प्रागिष्टात्रात् पूर्वमण्डलविष्कम्भाध्यामपरिमाणान् पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्याधिकत्वेन प्राप्यन्ते, ततो यथाह आध्यामविष्कम्भपरिमाणं भवति त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि एकं च पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनशतं परिलेपणं प्रकृतं, तथाहि- पूर्वमण्डलादस्य विष्कम्भे पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्याधिकत्वेन प्राप्यन्ते, ततो यथाह आध्यामविष्कम्भपरिमाणं भवति, तस्य च पृथक् परिरयपरिमाणं रतदश योजनानि अष्टात्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य, एतद्विषयनयमतेन, परं सूत्रकृता व्यवहारनयनमवलम्ब्य परिपूर्णद्विष्टादश योजनानि विधत्तानि, व्यवहारनयमतेन हि लोके किञ्चिद्वनमपि परिपूर्णं विषयते, तथा यदा पूर्वमण्डलपरिरयपरिमाणं किञ्चिद्वनवसुक्तं तदा व्यवहारनयमतेन परिपूर्णमिव विषयते, ततः पूर्वमण्डलपरिरयपरिमाणं अष्टादश योजनस्याधिकत्वेन प्रक्षिप्यन्ते इति भवति यथाह- क्रमचिद्वनमण्डलपरिरयपरिमाणम् 'तया खं द्विसर्गाद्वि तद्वच्च' इति- तदा द्वितीयमण्डलवारचरणकालं द्विसर्गात्रि तथैव प्रागिव वक्तव्यं, तच्चैषवम्- 'तया खं अष्टारसमुत्तुते द्विसे भवति अडिहि एगद्विभागमुत्तुतेहि ऊणे दुवालसमुत्तुता राई भवति अडिहि एगद्विभागमुत्तुतेहि अहिया' 'एवं कलु' इत्यादि, एवम्- उक्तप्रकारेण कलु निश्चिनमते- नापायनं प्रत्यङ्गारात्रमेकमण्डलमधिकत्वेन निष्का- यन् सूर्यस्तद्वनमण्डलमण्डलान्तरीयं मण्डलं सेकामन् ए- केकस्मिन् मण्डले पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्येव परिमाणं विष्कम्भसूत्रमभिव्यक्तमभिव्य- दयन् एकैकस्मिन्मण्डले अष्टादश अष्टादश योजनानि प-

रिषयबुद्धिमभिव्यज्यअभिवर्जयन् इष्टाष्टादश अष्टादशेति व्य-
वहारन उक्तम् . निश्चयनयमेतेन तु सप्तदश सप्तदश योजना-
नि अष्टात्रिंशतेन चैकपष्टिभागा योजनस्येति द्रष्टव्यम् , एतच्च
प्रयोगेव भाविते , न चैतत्सर्वमनीयविकविजृम्भने , यत उक्तं
तद्विचारप्रक्रमे एव करणविभाषनायाम्— ' सत्तरस जाय-
गारं अट्टनीसे च एगट्टिभागा १३६६ एवं निष्कृष्टस्य संव-
वहारण पुण अट्टारस जायगारं ' इति , प्रथमपरमासपर्य-
वसानभूत इयशीत्यधिकशनतम अष्टात्रिंश सर्वबाह्य मण्ड-
लमुपसंक्रम्य चारं चरति , ' ता जया ण ' मित्यादि , तत्र
यदा णमिति वाक्यालङ्कारे , सूर्यः सर्वबाह्यमण्डलमुपसं-
क्रम्य चारं चरति तदा तत्सर्वबाह्य मण्डलपदम् अष्टा-
त्र्यारिंशद्वैकपष्टिभागा योजनस्य बाह्येयन एकं योजनशन-
सहस्रं पदं शतानि षष्ट्यधिकानि १००६६० आयामविष्क-
म्भन—आयामविष्कम्भमाभ्याम् , तथाहि—सर्वाभ्यन्तरम-
ण्डलात्परतः सर्वबाह्य मण्डले पर्यवसानीकृत्य इयशीत्य-
धिकं मण्डलशतं भवति , मण्डले मण्डले च विष्कम्भे
विष्कम्भे परिवर्तन्ते पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशदैकपष्टि-
भागा योजनस्य , ततः पञ्च योजनानि इयशीत्यधिकेन
शतेन गुरयन्ते , जातानि नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि
११५ , यऽपि च पञ्चत्रिंशदैकपष्टिभागा योजनस्य ते
ऽपि इयशीत्यधिकानि शतेन गुरयन्ते जातानि चतुःषष्टिः
शतानि पञ्चोत्तराणि ६४०५ , तेषामकपष्टया भागं हते
लब्धे पञ्चोत्तरं योजनशतम् १०५ , एतःपूर्वस्मिन् राशौ प्रक्षि-
प्यते , जातानि दश शतानि विशत्याधिकानि १०२० , एतानि
सर्वाभ्यन्तरमण्डलविष्कम्भमायामपरिमाणं अधिकत्वेन प्र-
क्षिप्यन्ते , ततो यथोक्तं सर्वबाह्यमण्डलगतविष्कम्भमा-
यामपरिमाणं भवति , तथा त्रीणि योजनशनसहस्राणि अ-
ष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चदशोत्तराणि ३१८३१५
परिस्तपतः , नवरं पञ्चदशोत्तराणि किञ्चिन्मृदूनानि द्रष्टव्या-
नि , तथाहि—अस्य मण्डलस्य विष्कम्भो योजनलक्षं पद-
योजनशतानि षष्ट्यधिकानि १००६६० , अस्य वर्गो विधी-
यते , जात एककः शून्यमेककस्यो द्विकश्चतुष्कस्यः पञ्चकः
षट्कः षट् शून्यं १०१३२४३५६०० , ततो दशभिर्गुणेन जात-
मेकमाधिकं शून्यम् १०१३२४३५६००० , अस्य वर्गमूलनयने
लब्धानि त्रीणि योजनशनसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि
त्रीणि शतानि चतुर्दशोत्तराणि ३१८३१५ , शेषमुद्गरति ,
पञ्चकः पञ्चकस्यचतुष्कः शून्यं चतुष्कः ४५३४०४ , छुद-
नाशि षट्कस्यः षट्कः षट्का द्विकोऽष्टकः ६३६६२८ ,
तत एतेन पञ्चदशं योजने काञ्चिद्वृत्ते किल लभ्यते इति व्यव-
हारतः सूक्ष्मता परिपूर्णं विवाचनं पञ्चदशोत्तराण्यु-
क्तम् । अथवा—मण्डले मण्डले पूर्वपूर्वमण्डलात्परिरयबुद्धौ
सप्तदश सप्तदश योजनानि अष्टात्रिंशदैकपष्टिभागा यो-
जनस्य लभ्यन्ते , ततः सप्तदश योजनानि इयशीत्यधिकेन
शतेन गुरयन्ते , जाताभ्येकत्रिंशच्छतान्येकादशोत्तराणि
३१११ , यऽपि चाष्टात्रिंशदैकपष्टिभागास्तऽपि इयशीत्यधि-
केन शतेन गुरयन्ते , जाताभ्येकनसप्ततशतानि चतुष-
ष्टाश्वधिकानि ६६४५ , तेषां योजनानयनार्थमेकपष्टया भा-
गो हियते , लब्धं चतुर्दशोत्तरं योजनशतम् ११५ , तच्च पूर्व-
स्मिन् प्रक्षिप्यते जातानि त्रिंशच्छतानि पञ्चविंशत्यधि-

कानि ३२२५ , एतानि सर्वाभ्यन्तरमण्डलपरिरयपरिमाणे
त्रीणि लक्षाणि पञ्चदश सहस्राणि नवाशीत्यधिकानि ३१-
४०८६ इत्येवंकृपाधिकत्वेन प्रक्षिप्यन्ते , जातानि त्रीणि
लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्दशो-
त्तराणि ३१८३१५ , तथा सप्तदशानां योजनानाम् अष्टा-
त्रिंशदैकपष्टिभागासुपरि यानि त्रीणि शतानि पञ्चस-
त्यधिकानि ३१५ शेषाण्युद्गरन्ति तानि इयशीत्यधिकेन
शतेन गुरयन्ते जाताभ्यष्टाष्टसहस्राणि षट् शतानि पञ्च-
विंशत्यधिकानि ६८६२५ , तेषां छुदनाशिना पञ्चाश्वधिकै-
कत्रिंशतिशतकस्य २१५० , भागो हियते , लब्धा एकत्रिंश-
दैकपष्टिभागा योजनस्य , शेषे स्तोक्तत्वात् त्यक्तं , परं इयं-
कारतः परिपूर्णं योजनं विवाचितमिति पञ्चदशोत्तराणीत्यु-
क्तम् , ' तथा ण ' मित्यादिना रात्रिन्ध्वपरिमाणं वसमासो-
पसंहरणं च सुगमम् , ' से पविसमाणे ' इत्यादि , ततः स
सूर्यः सर्वबाह्यमण्डलात् प्रागुक्तप्रकारेणाभ्यन्तरं मण्डलं
प्रविशन् द्वितीयं परमासमाद्वाना द्वितीयस्य परमासस्य
प्रथमे अष्टात्रिंश सर्वबाह्यानन्तरमर्वाक्रेन द्वितीयं मण्डलमु-
पसंक्रम्य चारं चरति , ' ता जया ण ' मित्यादि , तत्र यदा
णमिति वाक्यालङ्कारं सर्वबाह्यानन्तरमर्वाक्रेन द्वितीयं म-
ण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा तन्मण्डलपदम् अष्टा-
त्र्यारिंशदैकपष्टिभागा योजनस्य बाह्येयन , एकं योजन-
शनसहस्रं पदं च योजनशतानि चतुषष्टाश्वधिकानि ष-
ट्दशान्येकपष्टिभागा योजनस्य १००६४४६६ आयामवि-
ष्कम्भन—आयामविष्कम्भमाभ्याम् , तथाहि—एकतोऽपि , तन्म-
ण्डले सर्वबाह्यमण्डलगतानिष्टात्र्यारिंशतमेकपष्टिभागा
योजनस्यापरं छ योजनविम्बुच्चाभ्यन्तरमर्वाक्रेनपरतोऽपि
ततो योजनद्वयस्याष्टात्र्यारिंशतमेकपष्टिभागानां द्वाभ्यां
गुणेन पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशदैकपष्टिभागा योजनस्येति , भ-
वति , एतत्सर्वबाह्यमण्डलगतविष्कम्भमायामपरिमाणं शो-
ध्यते , ततो यथोक्तमधिकमण्डलविष्कम्भमायामपरिमाणं भ-
वति , तथा त्रीणि योजनशनसहस्राणि अष्टादशसहस्राणि द्वे
योजनशते सप्तनवत्यधिके ३१८२६७ , परिस्तपतः प्रक्षिप्तं , त-
थाहि—पूर्वमण्डलादस्य मण्डलस्य विष्कम्भमायामपरिमाणं प-
ञ्चयोजनानि पञ्चत्रिंशदैकपष्टिभागा योजनस्येति षट्पष्टानि ,
पञ्चानां योजनानां पञ्चत्रिंशतमेकपष्टिभागानां परिस्थे सप्त-
दश योजनानि अष्टात्रिंशदैकपष्टिभागा योजनस्य भवन्ति , परं
सूक्ष्मता व्यवहारनयमेतेन परिपूर्णमष्टादश योजनानि वि-
वाचनानि , प्रागुक्तसर्वबाह्यमण्डलपरिरयपरिमाणत्वात् त्री-
णि लक्षाणि अष्टादशसहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चदशो-
त्तराणि इत्येवंकृपाष्टादश योजनानि शोष्यन्ते , ततो यथो-
क्तमधिकमण्डलपरिरयपरिमाणं भवति , ' तथा ण ' रात्रि-
दियाणं तद्वै च ' इति—तदा रात्रिन्ध्वं रात्रिन्ध्वसौ तथै-
व वक्रव्यौ , तौ चैवम्—' तथा ण ' अट्टारस मुहुत्ता राई
भवति दोहि एगट्टिभागमुहुत्तं हि ऊणा दुवालसमुहुत्तं दि-
वसे हवई दोहि एगट्टिभागमुहुत्तं हि अष्टिप ' इति , ' से
पविसमाणे ' इत्यादि , ततः स सूर्यस्तस्मादपि द्वितीयस्या-
भ्यन्तरमण्डलात्प्रागुक्तप्रकारेणाभ्यन्तरं प्रविशन् द्वितीयस्य षष्ठमा-
सस्य द्वितीयोऽष्टात्रिंश सर्वबाह्यमण्डलाद्वर्वाक्रेन द्वितीयं
मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति , तत्र यदा सूर्यः सर्वबाह्यम-

मण्डलाद्वोक्तं तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरितं तदा नन्मण्डलपदम् अप्राप्त्यारिशद्वैकपट्टिभागा योजनस्य बाह-
ह्येन एकं योजनशतसहस्रं पदं च योजनशतानि अप्राप्त-
त्वारिशदधिकानि द्विपञ्चाशद्वैकपट्टिभागा योजनस्य
१००६२^१ आध्यामविष्कम्भेन—आध्यामविष्कम्भभायां, त-
थाहि—पूर्वस्मामण्डलाद्वैक मण्डलमाध्यामविष्कम्भेन पञ्च-
मियोजनैः पञ्चत्रिंशता वैकपाष्टभागाभ्यैयोजनस्य हीनं, ततः
पूर्वमण्डलविष्कम्भमाध्यामपरिमाणत्वात्कं योजनशतसहस्रं पदं
शतानि चतुष्षष्ट्याशदधिकानि पदविंशतिवैकपाष्टभागा
योजनस्येत्येवैकपाष्टपञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशद्वैकपाष्टभागा
योजनस्य शोध्यन्ते, ततो यथाक्रममधिकृतमण्डलविष्कम्भा-
ध्यामपरिमाणं भवति, तथा त्रीणि योजनशतसहस्राणि
अष्टादश सहस्राणि द्वे शते एकानाशीत्यधिकं—३१=२७६
परिज्ञापनः प्रक्षिप्तं, तथाहि—प्राक्कनमण्डलाद्वैक मण्डले प-
ञ्चमियोजनैः पञ्चत्रिंशता वैकपाष्टभागाभ्यैयोजनस्य विष्कम्भतो
हीनं, पञ्चानां योजनानां पञ्चत्रिंशतवैकपाष्टभागानां परि-
त्यपरिमाणं व्यवहारतोऽष्टादश योजनानि, तन्मतानि
पूर्वमण्डलपरित्यपरिमाणात् शोध्यन्ते, ततो यथाक्रममधि-
कृतपरित्यपरिमाणं भवति 'द्विचत्वारिंशद्वैक' 'त्रि-द्विच-
त्वारिंशद्वैक' प्रागिव वक्तव्यं, तच्चैवम्—तथा णे अष्टासमुद्भुता
राई भवति चउडि एगट्टिभागमुद्भुतेहि ऊणा, दुवालसमुद्भुते
विशस भवति चउडि एगट्टिभागमुद्भुतेहि अहिए 'इति, एवं
खलु इत्यादि एतत्सर्वं प्रागुक्त्याख्यानुसारं स्वयं परिभा-
षनीयं, तत्र 'निचवङ्गमाणे' इति निर्दिष्टयन् निर्दिष्टयन् हाप-
यन् हापयन्नित्यर्थः, 'ता जया ण' मित्यादि सुगमम्, अधुना
प्रस्तुतयत्कृत्येतात्पर्यमाह—'ता सव्वा वि ण' मित्यादि,
ततः सर्वाद्यणि मण्डलपदानि प्रत्येकं बाह्वेनान्ष्टाचत्वा-
रिंशद्वैकपाष्टिभागा योजनस्य, उपलक्षणमेतत्, अनियतानि
आध्यामविष्कम्भपरिधिभिः तथा सर्वाद्यणि च मण्डलान्तर-
काणि—मण्डलान्तराणि, सूत्र स्मृत्यनिर्देशः प्राकृतस्यात्,
द्वे द्वे योजनं विष्कम्भेन, तत एव द्वे योजनं अप्राप्त्यारिश-
द्वैकपाष्टिभागा योजनस्येत्येवैकपाष्ट, तस्मिन् वाक्यालङ्कारे अ-
ध्या-पस्थारस्यशीत्यधिकशतप्रत्युपपन्नः-५४शीत्यधिकशतशत-
न गुणितः सन् पञ्चदशोत्तराणि योजनशतान्याख्याता इति,
वदत्, तथाहि—द्वे योजनं व्यशीत्यधिकेन शतेन गुण्यते
जातानि त्रीणि शतानि पदवष्टयधिकानि ३६६, यऽपि च
अष्टचत्वारिंशद्वैकपाष्टिभागास्तऽपि व्यशीत्यधिकानि शतेन
गुण्यन्ते जातानि रुक्ताशीतशतानि चतुर्दशोत्तराधिकानि
८७८४, तेषां योजनानयनार्थमकपष्टया भागा हित्येन, लब्धं
चतुष्षष्ट्यारिशं योजनशतम् १४४, तत् पूर्वगशी प्रक्षिप्यते,
जातानि पञ्च शतानि दशोत्तराणि ११०, अस्वैवाध्याम्य व्यक्ती-
करणार्थं भूयः प्रश्नसूत्रमाह—'ता अभिन्तराष्ट्रा' इत्यादि, 'ता'
इति तत्र अभ्यन्तराष्ट्र-सर्वाभ्यन्तराष्ट्रमण्डलपदान् परतो
यावद्बाह्यं—सर्वबाह्यं मण्डलपदं बाह्याह्यं—सर्वबाह्याह्यं मण्ड-
लपदाद्वोक्तं यावत्सर्वाभ्यन्तरं मण्डलपदमेव एतावान् अध्या
क्रियात्—क्रियतमात्रं आख्यात इति वदत्, एवमङ्गल गीतम-
न भगवानाह—'ता' इत्यादि, तावानध्या पञ्चदशोत्तराणि
योजनशतानि आख्यात इति वदत् ? स्वशिष्यः पञ्चद-
शोत्तरयोजनशतभाषणा प्रागुक्तानुसारेण स्वयं परिभाषनी-

या, 'अभिन्तराष्ट्र' इत्यादि, अभ्यन्तरं मण्डलपदेन सह अ-
भ्यन्तराष्ट्रमण्डलपदाद्वारभ्य यावद् बाह्यं—सर्वबाह्यं मण्डलपदं,
यदिवा—बाह्येन सर्वबाह्येन मण्डलपदेन सर्वबाह्यामण्डलप-
दाद्वारभ्य यावत्सर्वाभ्यन्तरं मण्डलम् एव एतावान् अध्या
क्रियानाख्यात इति वदत्, भगवानाह—'ता पंचे' 'त्यादि
स एतावान् अध्या पञ्चदशोत्तराणि योजनशतान्याष्टाचत्वा-
रिंशद्वैकपाष्टिभागा योजनस्येत्याख्यात इति वदत्, पूर्वस्मा-
दध्वपरिमाणत्वात् एतस्याध्वपरिमाणस्य सर्वबाह्यामण्डलगत
बाह्वपरिमाणेनाधिकन्यात्, 'ता अभिन्तर' इत्यादि, 'ता' इति
अभ्यन्तराष्ट्रमण्डलपदात्परतो बाह्यमण्डलपदात्—सर्वबाह्याम-
ण्डलाद्वोक्तं, यद्वा—बाह्यमण्डलपदाद्वोक्तं अभ्यन्तरमण्डला-
त्परत एव अध्या क्रियानाख्यात इति वदत्, भगवानाह—'ता
पंचे' 'त्यादि, पञ्च योजनशतानि नयान्तराणि त्रयोदश वैकपाष्ट-
भागा योजनस्य आख्यात इति वदत्, पूर्वस्मादध्वपरिमा-
णादध्वपरिमाणस्य सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतसर्वबाह्याम-
ण्डलगतबाह्वपरिमाणेन पञ्चत्रिंशद्वैकपाष्टभागाधिकैक-
योजनरूपेण हीनत्वात्, तद्व्यमभ्यन्तराष्ट्रमण्डलात्परतो याव-
त्सर्वबाह्यं मण्डलं सर्वबाह्याह्यं मण्डलाद्वोक्तं यावत्सर्वाभ्य-
न्तरं मण्डलं तथा सर्वोभ्यन्तरसर्वबाह्यामण्डलाभ्यां सह तथा
सर्वाभ्यन्तरसर्वबाह्यामण्डलाभ्यां विना यावदध्वपरिमाणं
भवति तावन्निरूपितम्, सम्यक् सर्वोभ्यन्तरं मण्डलेन सह
सर्वाभ्यन्तराष्ट्रमण्डलात्परतो बाह्यमण्डलाद्वोक्तं, यदिवा-
सर्वबाह्यामण्डलेन सह सर्वबाह्यामण्डलाद्वोक्तं सर्वाभ्य-
न्तराष्ट्रमण्डलात्परतो यावदध्वपरिमाणं भवति तावन्निरु-
पयति—'अभिन्तराष्ट्र' इत्यादि, अभ्यन्तरं मण्डलपदेन
सह अभ्यन्तराष्ट्रमण्डलात्परतो, सर्वबाह्यामण्डलाद्वोक्तं
इति गम्यते, यदिवा—सर्वबाह्येन मण्डलपदेन सह सर्व-
बाह्यामण्डलाद्वोक्तं सर्वाभ्यन्तराष्ट्रमण्डलात्परत इति गम्य-
ते, याऽप्या एव तस्मिन् वाक्यालङ्कारे अध्या क्रियानाख्यात
इति वदत्, भगवानाह—'ता' इत्यादि, तावानध्या पञ्चदशो-
त्तराणि योजनशतानि आख्यात इति वदत्, भावना सुग-
मत्वाच्च क्रियते । सू० प्र० ८ पाहु० ।

यथा 'मण्डले मण्डले प्रतिमुहूर्तं गतिव्यक्रमे' इति, तत-
स्तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह—

ता केवतियं ते खेतं खरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति
आहिता ति वदेजा ? तत्थ खलु इमातो चत्तारि पडिव-
त्तीओ पण्णाओ, तत्थ एगे एवमाहंसु—ता छ छ जोय-
णसहस्सां खरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, एगे एवमा-
हंसु ?, एगे पुण एवमाहंसु—ता पंच पंच जोयणसहस्सां
खरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, एगे एवमाहंसु २, एगे
पुण एवमाहंसु—ता चत्तारि चत्तारि जोयणसहस्सां ख-
रिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, एगे एवमाहंसु ३, एगे
पुण एवमाहंसु—ता छ वि पंच वि चत्तारि वि जोयणसहस्सां
खरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, एगे एवमाहंसु ४,
तत्थ जे ते एवमाहंसु ता छ छ जोयणसहस्सां खरिए

एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति ते एवमाहंसु-जता णं छरिए स-
व्वम्भेतरं मंडलं उवसंकमिन्ना चारं चरति तथा णं उत्तमकट्ट-
पत्ते उक्कोमे अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जहप्पिया दुवालस-
मुहुत्ता राई भवति, तेसि च णं दिवसंसि एगं जोयण-
सतसहस्सं अट्ट य जोयणसहस्साई तावक्खेत्ते पप्पत्ते, ता
जया णं छरिए सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिन्ना चारं चरति
तथा णं उत्तमकट्टपत्ता उक्कोमिया अट्टारसमुहुत्ता राई भ-
वति, जहप्पिय दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवति, तेसि च णं
दिवसंसि बावत्तरि जोयणसहस्साई तावक्खेत्ते पप्पत्ते, त-
था णं छ छ जोयणसहस्साई छरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं
गच्छति, तत्थ जे ते एवमाहंसु ता पंच पंच जोयणसह-
स्साई छरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, ते एवमाहंसु-
ता जता णं छरिए सव्वम्भेतरं मंडलं उवसंकमिन्ना चारं
चरति, तहव दिवसराइप्पमाणं तंमि च णं तावक्खेत्ते
नउजोयणसहस्साई, ता जया णं सव्वबाहिरं मंडलं
उवसंकमिन्ना चारं चरति तता णं ते चव राईदियप्पमाणं
तंसि च णं दिवसंसि सट्ठि जोयणसहस्साई तावक्खेत्ते प-
प्पत्ते, तता णं पंच पंच जोयणसहस्साई छरिए एग-
मेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति । तत्थ जे ते एवमाहंसु, ता जया
णं छरिए सव्वम्भेतरं मंडलं उवसंकमिन्ना चारं चरति तता
णं दिवसराई तहव, तंमि च णं दिवसंसि बावत्तरि जोय-
णसहस्साई तावक्खेत्ते पप्पत्ते, ता जया णं छरिए सव्व-
बाहिरं मंडलं उवसंकमिन्ना चारं चरति तता णं राईदियं
तहव तंसि च णं दिवसंसि अडयालीसं जोयणसहस्साई
तावक्खेत्ते पप्पत्ते तता णं चत्तारि चत्तारि जोयणसह-
स्साई छरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तत्थ जे ते
एवमाहंसु छ वि पंच वि चत्तारि वि जोयणसहस्साई
छरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति ते एवमाहंसु-ता
छरिए णं उग्गमणमुहुत्तेणं मिय अत्थमणमुहुत्ते
सिग्गगती भवति, तता णं छ छ जोयणसहस्साई एग-
मेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, मज्झिमतावक्खेत्ते समासादेमाणे
समामादेमाणे छरिए मज्झिमगता भवति, तता णं पंच
पंच जोयणसहस्साई एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, मज्झि-
मं तावक्खेत्ते संपत्ते छरिए मंदगती भवति, तता णं चत्तारि
जोयणसहस्साई एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तत्थ को-
हेउ त्ति वदेज्जा !, ता अयसं जंभुदीवे दीवे ० जाव
परिक्खेत्ते, ता जया णं छरिए सव्वम्भेतरं मंडलं उव-
संकमिन्ना चारं चरति तता णं दिवसराई तहव तंसि च
णं दिवसंसि एक्कणउत्ति जोयणसहस्साई तावक्खेत्ते पप्प-
त्ते, ता जया णं छरिए सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिन्ना

चारं चरति तता णं राईदियं तहव, तंसि च णं दिवसंसि
एगट्ठिजोयणसहस्साई तावक्खेत्ते पप्पत्ते, तता णं छ वि पंच
वि चत्तारि वि जोयणसहस्साई छरिए एगमेगेणं मुहुत्तेणं
गच्छति, एगे एवमाहंसु ॥ वयं पुण एव वदामो-ता सा-
तिरगाई पंच पंच जोयणसहस्साई छरिए एगमेगेणं मुहु-
त्तेणं गच्छति, तत्थ को हेतु त्ति वदेज्जा, ता अयसं जंभुदीवे
दीवे परिक्खेत्ते ता जता णं छरिए सव्वम्भेतरं
मंडलं उवसंकमिन्ना चारं चरति तता णं पंच पंच जोय-
णसहस्साई दाप्पि य एकावणे जोयणस एगण्णतीसं
च सट्ठिभागे जोयणस एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तता णं
इहगतस्स मण्णस्स सीतालीसाए जोयणसहस्सेहिं दोहि
य तेवट्ठहिं जोयणसतहिं एकवीसाए य सट्ठिभागेहिं
जोयणस्स छरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छति, तया णं
दिवसे राई तहव, स णिक्खममाणे छरिए णवं संवच्छरं
अयमाणे पदमंसि अट्टारत्तंसि अम्भेतराण्तेतरं मंडलं
उवसंकमिन्ना चारं चरति, ता जया णं छरिए अम्भेतरा-
ण्तेतरं मंडलं उवसंकमिन्ना चारं चरति तता णं पंच पंच
जोयणसहस्साई दाप्पि य एकावणे जोयणसते सीतालीसं
च सट्ठिभागे जोयणस एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तता णं
इहगतस्स मण्णस्स सीतालीसाए जोयणसहस्सेहिं अउ-
णासीते य जोयणसते सत्तावष्णाए सट्ठिभागेहिं जोयणस्स
सट्ठिभागे च एगट्ठिहा छत्ता अउणाधीसाए चुप्पियाभागेहिं
छरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छति, तता णं दिवसराई तहव ।
से णिक्खममाणे छरिए दोब्बंसि अट्टारत्तंसि अम्भेतर-
त्तं मंडलं उवसंकमिन्ना चारं चरति, ता जया णं
छरिए अम्भेतरत्तं मंडलं उवसंकमिन्ना चारं चरति
तता णं पंच पंच जोयणसहस्साई दाप्पि य एकावणे
जोयणसते पंच य सट्ठिभागे जोयणस एगमेगेणं मुहुत्तेणं
गच्छति, तता णं इहगतस्स मण्णस्स सीतालीसाए जोयण-
सहस्सेहिं जोयणस्स सट्ठि भागे च एगट्ठिहा छत्ता दोहि
भागेहिं जोयणस्स सट्ठि भागे च एगट्ठिहा छत्ता दोहि
चुप्पियाभागेहिं छरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छ-
ति, तता णं दिवसराई तहव, एवं खलु एतेणं
उवाणं णिक्खममाणे छरिए तताउण्तेतरा अता तदा-
ण्तेतरं मंडलातो मंडलं संकममाणे संकममाणे अट्टा-
रस अट्टारस सट्ठिभागे जोयणस एगमेगे मंडले मुहुत्तगति
अभिवुत्तुमाणे अभिवुत्तुमाणे चुलसीति सीताई जंभुदीवे
पुरिसच्छायं णिवुत्तुमाणे सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिन्ना
चारं चरति, ता जया णं छरिए सव्वबाहिरं मंडलं उवसंक-
मिन्ना चारं चरति तता णं पंच पंच जोयणसहस्साई तिकि

य पञ्चपुरे जोयणसते पसरस य सट्टिभागे जोयणसस
एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति तता थं इहगतसस मणसस
एकतीसाए जोयणसहिं अट्टहिं एकतीसहिं जोयणसतेहिं
कीसाए य सट्टिभागहिं जोयणसस सरिए चक्खुफासं
हवमागच्छति, तता थं उत्तमकट्टपत्ता उकीसिया अट्टार-
समुत्ता राई भवइ, जहणए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवति ।
एस थं पढेणं छम्मांमे, एस थं पढमसं छम्मासस पजव-
साणे । से पविसमाणे सरिए दोषं छम्मासं अयमाणे व-
हमंसि अट्टारत्तंसि बाहिराण्तरं मंडले उवसंकमिन्ना-
चारं चरति ता जता थं सरिए बाहिराण्तरं मंडले उव-
संकमिन्ना चारं चरति तता थं पंच पंच जोयणसह-
स्साहिं तिप्पि य चउरुत्तेरं जोयणसत्ते सत्तावणं च स-
ट्टिभाए जोयणसस एगमेमणं मुहुत्तेणं गच्छति, तता थं
इहगतसस मणसस एकतीसाए जोयणसहस्सेहिं नवहिं
य सोलसेहिं जोयणसपहिं एगुत्तालीसाए सट्टिभागहिं
जोयणसस सट्टिभागं च एगट्टिहा जेत्ता सट्टिए चुण्णि-
पाभागे सरिए चक्खुफासं हवमागच्छति, तता थं
राईदियं तहेव, से पविसमाणे सरिए दोषं चंसा 'हो-
त्तंसि बाहिरं तच्चं मंडले उवसंकमिन्ना चारं चरति,
आ जया थं सरिए बाहिरतच्चं मंडले उवसंकमिन्ना च-
र चरति तता थं पंच पंच जोयणसहस्साहिं तिप्पि य
चउरुत्तेरं जोयणसते उतालीसं च सट्टिभागे जोयणसस
एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति तता थं इहगतसस मण-
ससस एगाधिगेहिं वत्तीसाए जोयणसहस्सेहिं एकाव-
साए य सट्टिभागहिं जोयणसस सट्टिभागं च एगट्टिहा
जेत्ता तेवीसाए चुण्णिपाभागेहिं सरिए चक्खुफासं हव-
मागच्छति, राईदियं तहेव, एवं खलु एतेणुवाएणं प-
विसमाणे सरिए तताण्तरातो नताण्तरं मंडलातो मं-
डलं संकममाणं संकममाणं अट्टारस अट्टारस सट्टिभा-
गे जोयणसस एगमेगे मंडले मुहुत्तगं णिबुद्धेसाणे णि-
बुद्धेसाणे सातिरेगाइ पंचासीति पंचासीति जोयणसं पुरि-
सच्छायां अभिबुद्धेसाणे अभिबुद्धेसाणे सव्वन्भतरं मंडलं
उवसंकमिन्ना चारं चरति, ता जता थं सरिए सव्वन्भ-
तरं मंडलं उवसंकमिन्ना चारं चरति ता तता थं पं-
च पंच जोयणसहस्साहिं दोषि य एकावणणे जोयणस-
ए अट्टतीसं च सट्टिभागे जोयणसस एगमेगेणं मुहुत्ते-
णं गच्छति तता थं इहगतसस मणसस सीताली-
साए जोयणसहस्सेहिं दोहि य दोवट्टेहिं जोयणसतेहिं ए-
कावीसाए य सट्टिभागहिं जोयणसस सरिए चक्खुफा-
सं हवमागच्छति, तता थं उत्तमकट्टपत्ते उकीसाए अ-

ट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जहणिया दुवालसमुहुत्ता
राई भवति, एस थं दोषं छम्मास एस थं दोषसस
छम्मासस पजवसाणे एस थं आदिच्चे संवच्छरे एस
थं आदिच्चसंवच्छरसस पजवसाणे । (५०-२३)

‘ ता केवतियं तेत्थिं सूरिए ’ इत्यादि, ‘ ता ’ इति पूर्व-
वत्, कियमात्रं क्षेत्रं भगवत् । ‘ ते ’ तेषां सूर्य एकैकेन सु-
हल्लेन गच्छति, गच्छन्नाक्यात् इति धेत् । एवमुक्तं स-
ति भगवत् एतद्विषयपरतीर्थिकप्रतिपत्तिमिव्याभावापक्ष-
नाय प्रथमतस्ता एव प्रतिपत्तीरुपदर्शयति-‘ तत्थ ’ इत्यादि
तत्र प्रतिमुहुत्तगतिपरिमाणचिन्तायां खद्विमाश्वतेः प्रति-
पत्तयः प्रकृताः, तद्यथा-तत्र तेषां चतुर्णां धार्दिनां मध्ये
एक एवमाहुः-पदं पदं योजनसहस्राणि सूर्य एकैकेन मुहुत्तेन
गच्छति, अत्रैवापसंहारः ‘ एगे एवमाहुं तु, एवमप्रतनान्यु-
पसंहारवाक्यानि भावनीयानि, एकं पुनर्द्वितीया एवमाहुः-
पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि सूर्य एकैकेन मुहुत्तेन गच्छति ।
एकं पुनस्तृतीया एवमाहुः-चत्वारि चत्वारि योजनसहस्रा-
णि सूर्य एकैकेन मुहुत्तेन गच्छति, ३ । अपरं पुनश्चतुर्था एव-
माहुः-पञ्च पञ्चापि चत्वार्यपि योजनसहस्राणि सूर्य एकैके-
न मुहुत्तेन गच्छति, तदेवं चतुर्धाऽपि प्रतिपत्तयः संक्षेपत उप-
दर्श्य सम्प्रत्येतासां यथाक्रमं भाषाकामाह-‘ तत्थ ’ इत्यादि,
तत्र ये ते वार्दिन एवमाहुः-पदं पदं योजनसहस्राणि सूर्य ए-
कैकेन मुहुत्तेन गच्छति ते एवमाहुः-यदा उत्तमकाष्टाप्रामा-
न्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा उत्तमकाष्टाप्रामा-
न्तः परमप्रकषेपप्रातोऽष्टादशमुहुत्तो दिवसा भवति स-
र्वगण्यञ्च ह्यष्टादशमुहुत्तो रात्रिः, तस्मिन् दिवसे ताप-
क्षेत्रं प्रकृतम् एकं योजनगतसहस्रमष्टौ च योजनसहस्रा-
णि, तथाहि-तस्मिन्नापि मण्डले उद्यमानः सूर्यो दिवसस्या-
र्द्धेन यावन्मात्रं क्षेत्रं व्याप्नोति तावति व्यवस्थितश्चक्षुर्गो-
चरमायाति तत एतावतिकल पुरतस्तापक्षेत्रम्, यावच्च पुर-
तस्तापक्षेत्रं तावत्पश्चादपि, यत उद्यमान इवास्मन्मथमानो-
ऽपि सूर्यो दिवसस्यार्द्धेन यावन्मात्रं क्षेत्रं व्याप्नोति तावति
व्यवस्थितश्चक्षुर्गोपलभ्यते, एतच्च प्रतिप्राणि सुप्रसिद्धं, स-
र्वोभ्यन्तरं च मण्डलं दिवसस्यार्द्धे नव मुहुत्तास्ततोऽष्टा-
दशभिर्मुहुत्तैर्यावन्मात्रं क्षेत्रं गम्यं तावत्प्रमाणं तापक्षेत्रम्,
एकैकेन मुहुत्तेन पदं पदं योजनसहस्राणि गम्यन्ते, ततः
पश्चां योजनसहस्राणामष्टादशभिर्गुण्ये भवत्येकं योजनश-
तसहस्रमष्टौ योजनसहस्राणीति, एवमस्मरन्नापि तन्म-
ण्डलगतदिवसपरिमाणं प्रतिमुहुत्तगतिपरिमाणं च परिभा-
ष्य तापक्षेत्रपरिमाणभाषना भावनीया । यदा च सर्वबाह्यं
मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा उत्तमकाष्टाप्रामा अष्टा-
दशमुहुत्तो रात्रिर्भवति सर्वगण्यञ्च ह्यष्टादशमुहुत्तो दिव-
सः, तस्मिन् दिवसे तापक्षेत्रपरिमाणं द्विसप्ततियोजन-
सहस्राणि ७२०००, तदा हि-तापक्षेत्रपरिमाणं ह्यष्टादशमु-
हुत्तगम्यप्रमाणम्, अत्रार्थे च भाषना प्रागुक्तानुसारेण
स्वयं भावनीया, मुहुत्तेन च पदं पदं योजनसहस्राणि गच्छ-
ति, ततः पश्चां योजनसहस्राणां ह्यष्टादशभिर्गुण्ये भवन्ति
ह्यष्टादशसप्ततरेव योजनसहस्राणीति । इमांमेवोपपत्तिं लेखत आह-
‘ तेत्थिण ’ मित्यादि, तेषां हि तीर्थोन्तरीयाणां मन्तनं सूर्यः

वद् यद् योजनसहस्रस्यैकैकेन मुहूर्तेन गच्छति त—
तः सर्वाभ्यन्तरं सर्वबाह्यं च मण्डले यथोक्तमेव तापक्षेत्र-
परिमाणं भवतीति, तथा 'तथे' त्यादि, तत्र येन वादि-
नां मध्यमे त एवमाहुः—पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि सूर्य ए
एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति त एवमाहुः—यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरं
मण्डलमुपसंक्रम्य चारं करोति 'तदेव दिवसरात्रिप्रमाणं मि-
ति—अत्र प्रस्ताव दिवसरात्रिप्रमाणे तथैव—प्रागिव प्रष्टव्यम्
'तथा ये उत्तमकट्टपत्ते उक्तास्य अट्टारसमुद्भूता दिवसे ह-
वह, जहन्निया दुवालसमुद्भूता राई इति, 'तस्मिन् च ण'—
मित्यादि, तस्मिन् सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतेऽष्टादशमुहूर्त-
प्रमाणं दिवसे तापक्षेत्रं—तापक्षेत्रपरिमाणं प्रकृतं, नवति-
योजनसहस्राणि, तदा हि प्रागुक्तयुक्तिवशाद् अष्टादशमुहूर्त-
प्रमाणं तापक्षेत्रम्, एकैकेन च मुहूर्तेन गच्छति सूर्यः पञ्च
पञ्च योजनसहस्राणि, ततः पञ्चानां योजनसहस्राणामष्टा-
दशभिर्गुणैर्न नवतिरेव योजनसहस्राणि भवन्ति, 'ता जया ण'
मित्यादि, यदा सूर्यः सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं
करोति तदा 'तं चेव राईदियप्पमाणं' मिति, तदेव प्रागुक्तं
रात्रिदिवप्रमाणं—रात्रिदिवसप्रमाणं चकृत्यम्, तद्यथा
'उत्तमकट्टपत्ता उक्कोसिया अट्टारसमुद्भूता राई हवह जह-
न्निया दुवालसमुद्भूते दिवसे भवतीति' 'तस्मिन् च ण' मि-
त्यादि, तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगतेन सर्वजघन्ये अष्टादशमुहूर्त-
प्रमाणं दिवसे तापक्षेत्रं प्रकृतं षष्टियोजनसहस्राणि
६००००, तदा ज्ञानन्तराक्तयुक्तिवशाद् अष्टादशमुहूर्तसंगम्यप्र-
माणं तापक्षेत्रमैकैकेन च मुहूर्तेन पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि
गच्छति, ततः पञ्चानां योजनसहस्राणां अष्टादशभिर्गुणैर्न भ-
वति षष्टियोजनसहस्राणि, अत्रैवोक्तलिलेशमाह—'तथा णं
पंच पंचे' त्यादि, तदा सर्वाभ्यन्तरमण्डलचारखण्डकाले
सर्वबाह्यमण्डलचारखण्डकाले च पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि
सूर्य एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति, ततः सर्वाभ्यन्तरे सर्वबाह्ये च
मण्डले यथोक्तापक्षेत्रपरिमाणं भवति ॥ 'तथे' त्यादि,
तत्र येन वादिन एवमाहुः—चत्वारि चत्वारि योजनसहस्रा-
णि सूर्य एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति त एव सूर्यतापक्षेत्रप्रक-
र्षणां कुर्वन्ति—यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य
चारं करोति तदा दिवसरात्री तथैव—प्रागिव चकृत्य, ते
चैवम्—'तथा णं उत्तमकट्टपत्ते उक्कोस्य अट्टारसमुद्भूते दि-
वसे हवह जहन्निया दुवालसमुद्भूता राई भवह' इति, 'त-
स्मिन् च ण' मित्यादि, तस्मिन् सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतेऽ-
ष्टादशमुहूर्तप्रमाणं दिवसे तापक्षेत्रं प्रकृतं द्विसप्ततियो-
जनसहस्राणि ७२०००, तथाहि—यनेषां प्रतेन सूर्य एकैकेन
मुहूर्तेन चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि गच्छति, स-
र्वाभ्यन्तरे च मण्डले तापक्षेत्रपरिमाणं प्रागुक्तयुक्तिवशाद्
अष्टादशमुहूर्तसंगम्य, ततश्चतुर्णां योजनसहस्राणामष्टादशभि-
र्गुणैर्न भवन्ति द्विसप्ततियोजनसहस्राणि, 'ता जया ण'
मित्यादि, ततो यदा सूर्यः सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य
चारं करोति, तदा 'राईदिय तदेव' ति—रात्रिदिव—रा-
त्रिदिवसप्रमाणं तथैव—प्रागिव चकृत्य, तच्चैवम्—'तथा णं
उत्तमकट्टपत्ता उक्कोसिया अट्टारसमुद्भूता राई भवह, जहन्न
५ दुवालसमुद्भूते दिवसे भवति' 'तस्मिन् च ण' मित्यादि,

तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगते अष्टादशमुहूर्तप्रमाणं दिवसे
तापक्षेत्रं प्रकृतम्—अष्टाचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि ४८०००,
तदा हि तापक्षेत्रं अष्टादशमुहूर्तसंगम्य एकैकेन च मुहूर्तेन
चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि गच्छति, ततश्चतुर्णां
योजनसहस्राणां अष्टादशभिर्गुणैर्न अष्टाचत्वारिंशत्सहस्राणि भ-
वन्ति, इमामेवोपगतिं लेशता भावयति—'तथा णं' इत्या-
दि, तदा सर्वाभ्यन्तरमण्डलचारकाले सर्वबाह्यमण्डलचा-
रकाले च यथोक्तचत्वारि योजनसहस्राणि एकैकेन मुहूर्तेन
गच्छति ततः सर्वाभ्यन्तरे सर्वबाह्ये च मण्डले यथोक्तं
तापक्षेत्रपरिमाणं भवति ३ ॥ 'तथे' त्यादि, तत्र येन वादि-
न एवमाहुः—षडपि पञ्चापि चत्वार्यपि योजनसहस्राणि
सूर्य एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति त एवमाहुः—एवं सूर्यचारं
प्रकृत्यन्ति, सूर्य उद्गमनमुहूर्ते अस्तमयनमुहूर्ते च शीघ्रग-
तिर्भवति ततस्तदा—उद्गमनकालेऽस्तमयनकाले च सूर्य
एकैकेन मुहूर्तेन वद् यद् योजनसहस्राणि गच्छति, तदन-
न्तरं सर्वाभ्यन्तरगते मुहूर्तमात्रसंगम्य तापक्षेत्रं मुक्त्वा शेष
मध्यमे तापक्षेत्रं परिक्रम्य समासादयन् मध्यमगतिर्भव-
ति, ततस्तदा पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि एकैकेन मुहूर्त-
नेन गच्छति, सर्वाभ्यन्तरे तु मुहूर्तमात्रसंगम्य तापक्षेत्रं
सम्प्राप्तः सन् सूर्यो मन्दगतिर्भवति, ततस्तदा यत्र तत्र
वा मण्डले चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि एकैकेन
मुहूर्तेन गच्छति। अत्रैव भावार्थं पिपुच्छिषुराह—'तथे'
त्यादि, तत्र एवंविधवस्तुतत्त्वव्यवस्थायां का हेतुः ?—का
उपपत्तिरिति चेद्, एवं स्वशिष्येण प्रश्नं कृते सति ते
एवमाहुः 'ता अयम्' मित्यादि, अत्र अजुहीपवाक्यं पूर्व-
वत् स्वयं परिपूर्णं पठनीयं व्याख्यानीयं च । 'जया णं'
मित्यादि, तत्र यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरे मण्डलमुपसंक्रम्य
चारं करोति तदा दिवसरात्री तथैव प्रागिव चकृत्य,
ते चैवम्—'तथा ये उत्तमकट्टपत्ते उक्तास्य अट्टारसमुद्भूते
दिवसे भवह जहन्निया दुवालसमुद्भूता राई भवह' 'त-
स्मिन् च ण' मित्यादि, तस्मिन् सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतेऽ-
ष्टादशमुहूर्तप्रमाणं दिवसे तापक्षेत्रं प्रकृतम् । एकनवतियो-
जनसहस्राणि ६१००, तानि चैवमुपपश्यन्ते उद्गमनमुहूर्तेऽ-
स्तमयनमुहूर्ते च प्रत्येकं षड्योजनसहस्राणि गच्छन्तीत्युभय-
मीलेन अष्टादशयोजनसहस्राणि १२०००, सर्वाभ्यन्तरे मुहूर्त-
मात्रसंगम्य तापक्षेत्रं मुक्त्वा शेष मध्यमे तापक्षेत्रे पञ्च-
दशमुहूर्तप्रमाणे पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि गच्छतीति
पञ्चानां योजनसहस्राणां पञ्चदशभिर्गुणैर्न पञ्चसप्ततियो-
जनसहस्राणि ७२०००, सर्वाभ्यन्तरे तु मुहूर्तमात्रसंगम्य
तापक्षेत्रं चत्वारि योजनसहस्राणि ४८००० गच्छतीति स-
र्वमीलेन एकनवतियोजनसहस्राणि ६१००० भवन्ति, न
चैताम्यवस्था घटन्ते, तथा—'ता जया ण' मित्यादि, त-
त्र यदा सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्यचारं करोति तदा
रात्रिदिव—रात्रिदिवपरिमाणं तथैव प्रागिव चेदित्यर्थं, त-
च्चैवम्—'तथा ये उत्तमकट्टपत्ता उक्कोसिया अट्टारसमुद्भूता
राई भवह जहन्निया दुवालसमुद्भूते दिवसे भवति' 'तस्मिन् च ण' मि-
त्यादि, तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगते अष्टादशमुहूर्तप्रमाणं दिवसे
तापक्षेत्रं प्रकृतम्, एकषष्टियोजनसहस्राणि ६१०००, तानि चैव
घटां प्राञ्जन्ति—उद्गमनमुहूर्ते अस्तमयनमुहूर्ते च प्रत्येकं षड्योजनसहस्राणि

योजनसहस्राणि गच्छन्ति, तत उभयमीलने द्वादश योजन-
सहस्राणि भवन्ति १२०००. सर्वाभ्यन्तरं मुहूर्तमात्रगम्यं
नापक्षेत्रं मुहूर्तशेषे मध्यमे नापक्षेत्रे नवमुहूर्तगम्यप्रमा-
णे पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति,
ततः पञ्चानां योजनसहस्राणां नवविंशतिं पञ्चसत्वारिं-
शद्योजनसहस्राणि भवन्ति ४२०००. सर्वाभ्यन्तरं तु मु-
हूर्तमात्रगम्यं नापक्षेत्रं चत्वारि योजनसहस्राणि ४०००,
गच्छन्ति, सर्वमीलने एकवर्षीयोजनसहस्राणि, न चैतान्य-
व्यथोपपद्यन्ते, ततः 'तथा गु' मित्यादि, तदा सर्वाभ्यन्त-
रमण्डलव्यापकाले सर्वबाह्यमण्डलव्यापकाले व्यापकप्रकारेण
षड्भिः पञ्चाभिः चत्वारिंशत् योजनसहस्राणि सूर्य एकैकेन
मुहूर्तेन गच्छन्ति, अत्रैवापसंहारः—'एग एवमाहसु' 'एके
चतुर्थो वार्द्धन एवम्-अनन्तराग्रेण प्रकारेणाऽऽहुः ॥ तद्वयं
परतीर्थिकप्रतिपत्तीरुपदर्श्यं सस्मृतिं स्वमतमुपदर्शयन्ति—
'वयं पुण' इत्यादि, वयं पुनरुपपन्नकवल्लानाः कवल-
लानि यथावस्थितं वस्तुपलभ्य एवं—वस्तुमात्रप्रकारेण व-
दामः । तमेव प्रकारमाह—'ता सारंगार' इत्यादि, 'ता'
इति पूर्ववत् सान्निर्कारिणि—समाधिकारिणि पञ्च पञ्च योज-
नसहस्राणि सूर्य एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति, इह कापि म-
ण्डले कियताऽधिकेन पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि गच्छन्ति,
ततः सर्वमण्डलप्राप्तमपवय समाम्यत उक्तं सान्निर्कारि-
णीति, एवमुक्तं भगवान् गौतमस्वामी स्वशिष्याणां स्प-
ष्टवचनधनय भूयः पृच्छन्ति—'तथ' त्यादि, तत्र 'एवंवि-
धायामनन्तरादित्यायां वस्तुपलब्ध्यायां को हेतुः—का उ-
पपत्तिरिति चेत्, भगवान् वर्द्धमानस्वामी आह—'ता
अयम्' मित्यादि, इयं च जम्बूद्वीपवाक्यं पूर्ववत्स्वयं परिपू-
र्यते परिभाषनीयम्, 'ता जया गु' मित्यादि, तत्र यदा
सूर्यः सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा
पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वे द्वे योजनशते एकपञ्चा-
शदधिके एकोनविंशते च षष्टिभागान् योजनस्य ४२४१
१/६ एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति, कथमेतद्वचनीयते इति चे-
त् उच्यते—इह द्वाभ्यां सूर्याभ्यामेकं मण्डलमेकनाहोरा-
त्रेण परिसमाप्यते, अहोरात्रश्च त्रिंशत्मुहूर्तप्रमाणः । प्र-
तिसूर्ये अहोरात्रगणने परमायेतां द्वाभ्यामहोरात्राभ्यां म-
ण्डले परिभ्रमणतः परिसमाप्यते, द्वयोर्होरात्रप्रमाण-
योर्मुहूर्ताः षष्टिर्भवन्ति, ततो मण्डलपरिरयस्य पृथ्वा भागं
हारयत्, भागलब्धं भवति तन्मुहूर्तगतिप्रमाणं, तत्र सर्वा-
भ्यन्तरं मण्डले परिरयप्रमाणं त्रीणि लक्षाणि पञ्चदशसहस्रा-
णि त्वाराशिसंख्यायां ३१२५०६ अस्य पृथ्वा भागं हुन लब्धं
यथोक्तं मुहूर्तगतिपरिमाणमिति । अत्रास्मिन् सर्वाभ्यन्तरं
मण्डले कियति क्षेत्रे व्यवस्थित उद्यमानः सूर्य इहगत-
नां मनुष्याणां बहुगोचरमायानीति प्रभावकाशमाशङ्क्या-
ह—'तथा गु' मित्यादि, तदा सर्वाभ्यन्तरमण्डलव्यापक-
काले उद्यमानः सूर्य इहगतस्य मनुष्यस्य, अत्र जाता-
यकवचनं, ततोऽयमर्थः—इहगतानाम्-भरतक्षेत्रगतानां म-
नुष्याणां सप्तसत्वारिंशता योजनसहस्रैर्द्वाभ्यां त्रिवर्षाभ्यां-
त्रिवर्षाधिकार्या योजनशताभ्यामेकविंशत्या च षष्टिभा-
गैर्भोजनस्य चतुःस्पर्श इत्येति-शीघ्रमागच्छन्ति, का अत्रा-
प्यतिरिति चेत्, उच्यते—इह दिवसस्यार्धेन यावन्मात्रं

क्षेत्रं व्याप्यते तावानि व्यवस्थित उद्यमानः सूर्यः उप-
लभ्यते, सर्वाभ्यन्तरं च मण्डले दिवसेऽष्टादशमुहूर्तप्र-
माणसंख्यामयं नव गु, ततो, एकैकस्मिन् मुहूर्ते सर्वाभ्यन्तरं
मण्डले चारं चरन् पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वे च योजनशते
एकपञ्चाशदधिके एकोनविंशते च षष्टिभागान् योजनस्य
गच्छन्ति, तत एतावन्मुहूर्तगतिपरिमाणं नवविंशत्यु-
पपद्यते, ततो भवति यथोक्तं षष्टिपथप्रमाणाविषये परिमाण-
मिति, 'तथा गु' मित्यादि, तदा सर्वाभ्यन्तरमण्डलव्या-
पककाले दिवसगत्रा तथैव-प्रागिव वक्ष्ये, ते 'क्षेत्रम्-
'तथा गु' उत्तमकेन्द्रपते उक्तोऽप्य अष्टासमुहूर्ते दिवसे भ-
वति, जहणित्या दुर्बालसमुहृता रारं भवति इति, 'से नि-
कलममाण' इत्यादि, ततः सर्वाभ्यन्तरमण्डलान्प्रागुक्त-
प्रकारेण निष्कामन् सूर्यो नव संवत्सरमाह्वानो नवस्य
संवत्सरस्य प्रथमे ऽहोरात्रे 'अभिधनराजन्तरं' ति-सर्वाभ्य-
न्तरस्य मण्डलस्यानन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं
चरति 'ता जया गु' मित्यादि तत्र यदा एतानि याक्याल-
ङ्कारे, सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं
चरति तदा पञ्च योजनसहस्राणि द्वे योजनशते एक-
पञ्चाशदधिकं सप्तचत्वारिंशते च षष्टिभागान् योज-
नस्य ४२४११/६ एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति, तथाहि—अ-
स्मिन् सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डले परिरयपरिमाणं
त्रीणि योजनलक्षणाणि पञ्चदश सहस्राणि शतमेकं व्यवहा-
रतः परिपूर्णं सत्सत्तरं निश्चयमतन तु किञ्चिन्मूल्यम् ३१२१
०७, ततोऽस्य प्रागुक्तयुक्तिवशात् पृथ्वा भागो ह्येतं लब्धं
यथोक्तम् मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणम्, अथवा-पूर्वमण्ड-
लपरिरयपरिमाणान्नस्य मण्डलस्य परिरयपरिमाणे व्यवहा-
रतः परिपूर्णस्य द्वादश योजनानि वर्द्धन्ते, निश्चयतः किञ्चि-
दुत्तानि, अष्टादशानां च योजनानां षष्ट्या भागो हुने लब्ध्या
अष्टादश षष्टिभागा योजनस्य, ते प्राङ्गनमण्डलगतमुहूर्त-
गतिपरिमाणोऽधिकत्वेन प्रक्षिप्यन्ते, ततो भवति यथाक-
मत्र मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणमिति, अत्रापि षष्टिपथप्र-
माणाविषयं परिमाणमाह—'तथा गु' मित्यादि तदा सर्वा-
भ्यन्तरानन्तरं द्वितीयमण्डलव्यापककाले इहगतस्य मनुष्यस्य
जातायकवचनम् इहगतानां मनुष्याणां सप्तचत्वारिंशता
योजनसहस्रैरेकोनविंशत्यधिकेन योजनशतेन सप्तपञ्चाशत-
षष्टिभागेरेकं च षष्टिभागमेकषष्टिधा क्षिप्त-
स्य सत्कैरेका-
नविंशत्या युगिकाभागेः सूर्यश्चतुःस्पर्शमागच्छति, तथाहि-
अस्मिन् मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणं पञ्च योजनसहस्राणि-
द्वे शते एकपञ्चाशदधिके सप्तचत्वारिंशते षष्टिभागा योजन-
स्य ४२४११/६ दिवसेऽष्टादशमुहूर्तप्रमाणो द्वाभ्यां मुहूर्तै-
कषष्टिभागाभ्यामूनस्तथायै नव-मुहूर्तौ एकं एकषष्टि-
भागं हीनाः, ततः सकलैकषष्टिभागकरणार्थं नव मुहूर्तौ
एकषष्ट्या गुणयन्ते, गुणयित्वा च तत एकं कथमपनीयते,
जातानि पञ्चशताभ्यामष्टावर्षाशदधिकानि ४४८, ततोऽस्य
द्वितीयस्य मण्डलस्य यत्परिरयपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि प-
ञ्चदश सहस्राणि शतमेकं सत्सत्तमिति ३१२१०७, तत्पञ्चभिः
शतैश्चावधारितयुक्तिर्गुणयते, ततो जात एककः सप्तको
क्षिकः षट्ः सप्त कोऽष्टकः षट्क्षिकः षट्ः १७२६७०६३६,
ततो योजनानयनाथमेकषष्टः पृथ्वा गुणितया यावान्

राशिभेदनि तेन भाग्ये हियते, एकषष्ट्या च पञ्चया शु-
णिनायां षट्त्रिंशच्छ्रुतानि षष्ट्यधिकानि भवन्ति ३६६०,
तैर्भागे हुते लब्धे सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि शतमेकांशो-
त्थधिकं योजनानां, शेषमुद्धरति चतुस्त्रिंशच्छ्रुतानि पञ्च-
स्यधिकानि ३६६६, ततोऽस्माद् योजनानि नायान्तीति
षष्टिभागानयनार्थं कुद्गशिरेकषष्टिभियते, तेन भागे हुते
लब्धाः सप्तपञ्चाशत्षष्टिभागाः एकस्य च षष्टिभागस्य
सत्का एकानविंशतिरकषष्टिभागा इति । 'तया श' मित्यादि,
नदा सर्वाभ्यन्तरान्तराद्वितीयमण्डलचारचरणकालं दिव-
सरात्री तथैव-प्रागिव वक्तव्यं, ते त्वैवम्-तया श' अष्टारसमु-
हुते दिवसे इव इति, एगद्विभागमुद्धरति ऊणं दुवालस-
मुहुता राई भवइ इति, एगद्विभागमुद्धरति अहिया इति, सप्रति चतुर्धादिषु
मण्डलेष्वानिदृशमाह-एवं कल्पित्यादि, एवम्-चक्रं प्रका-
रेण खलु-निश्चितमेतन्-अनन्तरदिनेनोपायं शनैः शनैः-
स्तद्विहमण्डलाभिमुखमनकूपेण निष्कामन् सूर्यस्तदन-
न्तरान्मण्डलात्तदनन्तरं मण्डलं प्रागुक्तप्रकारेण संकामन् सं-
कामन् एकैकस्मिन् मण्डले, मुहूर्तगतिमित्यत्र सूत्रं द्वि-
तीया सप्तम्यर्थे प्राकृतत्वाद् भवति प्राकृतलक्षणवशान् सप्त-
म्यर्थे द्वितीया, यथा-कसो रति मुञ्च ! पाण्डित्यसङ्गा-
सउण्याण' मित्यत्र ततोऽयमर्थः मुहूर्तगतौ अष्टादश अष्टा-
दश षष्टिभागान् योजनस्य व्यवहारतः परिपूर्णानि निश्चयतः
किञ्चिद्विनामिषयेयमानः २ 'पुरिसच्छाया' मिति, एकस्य
छाया यतो भवति सा पुरुषच्छाया सा च इ प्रख्याता प्रथ-
मतः सूर्यस्योदयमानस्य दृष्टिपथप्राप्तता, अत्रापि द्वितीया
सप्तम्यर्थे, ततोऽयमर्थः-तस्यामेकैकस्मिन् मण्डले चतुर-
श्रिताः २ 'सोयाइ' ति-श्रितानि किञ्चिद्विनामीत्यर्थः, यद्-
जनानि निर्वेष्टयन् निर्वेष्टयन्-हापयन्नित्यर्थः, इदं च स्मृ-
लन उक्तं, परमार्थतः पुनरिदं द्रष्टव्यम्-व्यशीतियोजनानि
त्रयोविंशतिषु षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य
एकषष्टिभागा द्विवस्य सत्का द्विचत्वारिंशद्भागानि दृष्टि-
पथप्राप्तताविषयं विषयदानौ ध्रुवं, ततः सर्वाभ्यन्तराम्-
ण्डलात्तृतीयं यन्मण्डले तत आरभ्य यस्मिन् कस्मिन्
मण्डले दृष्टिपथप्राप्तता कालमिष्यते, तन्मण्डलसंख्यया
षट्त्रिंशद् सुर्येण, तद्यथा-सर्वाभ्यन्तराम्ण्डलात्तृतीयं मण्ड-
ले एकं चतुर्थं द्वाभ्यां पञ्चमे अस्मिन्मण्डले सर्वेषां मण्डले
द्वयोविंशतिषु शनैः, गुणयित्वा च भूवाराशिमण्डलं प्राप्ति-
ष्यते, प्रक्षिप्ते सति यद्भवति तन् हीना पूर्वमण्डलपक्षा
दृष्टिपथप्राप्तता-यस्मिन् विवक्षिते मण्डले दृष्टिपथप्राप्ता
द्रष्टव्या, अथ व्यशीतियोजनानोत्थादिकस्य भ्रमरगोः कथ-
मुत्पत्तिः?, उच्यते-इह सर्वाभ्यन्तरे मण्डले दृष्टिपथ-
प्राप्ततापरिमाणं सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शनैः त्रिष-
ष्ट्यधिकं योजनानामेकविंशतिषु षष्टिभागा योजनस्य
४७२६३१, एतच्च नयमुहूर्तसंगमम्, तत एकस्मिन्-मुहूर्त-
कषष्टिभाग किमागच्छन्तीति चिन्ता नयं मुहूर्ता एक-
षष्ट्या गुरयन्ते, जातानि पञ्च शतान्येकानपञ्चाशदधिकानि
४४६, तैर्भागे हियते, लब्धा षडशीतिर्योजनानि पञ्च षष्टि-
भागा योजनस्य एकस्य च षष्टिभागस्य एकषष्टिभा-
गा द्विवस्य सत्का चतुर्विंशतिभागाः ८६ ६६ १११, पूर्वस्मात्
पूर्वस्मात् च मण्डलान्तरान्तरं मण्डलं परिहर-
यिमाणचिन्तायामष्टादश अष्टादश योजनानि व्यव-
हारतः परिपूर्णानि वक्ष्यन्ते, ततः पूर्वपुष्पमण्डलान्त-
मुहूर्तगतिपरिमाणान्तरान्तरं मण्डलं मुहूर्तगतिप-
रिमाणचिन्तायां प्रतिमुहूर्तसप्तमण्डादष्टादश षष्टिभागा
योजनस्य प्रवर्जमाना द्रष्टव्याः, प्रतिमुहूर्तकषष्टिभागाः अष्टा-
दश एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागाः, स

लब्धस्य त्रिंशत्षष्टिभागाः ३३ एकस्य षष्टिभागस्य
सत्का द्वावैकषष्टिभागाः २ 'तया श' मित्यादि, ततः
सर्वाभ्यन्तराद्वितीयमण्डलचारचरणकालं दिवसरात्री तथैव-
प्रागिव वक्तव्यं, ते त्वैवम्-तया श' अष्टारसमु-
हुते दिवसे इव इति, एगद्विभागमुद्धरति ऊणं दुवालस-
मुहुता राई भवइ इति, एगद्विभागमुद्धरति अहिया इति, सप्रति चतुर्धादिषु
मण्डलेष्वानिदृशमाह-एवं कल्पित्यादि, एवम्-चक्रं प्रका-
रेण खलु-निश्चितमेतन्-अनन्तरदिनेनोपायं शनैः शनैः-
स्तद्विहमण्डलाभिमुखमनकूपेण निष्कामन् सूर्यस्तदन-
न्तरान्मण्डलात्तदनन्तरं मण्डलं प्रागुक्तप्रकारेण संकामन् सं-
कामन् एकैकस्मिन् मण्डले, मुहूर्तगतिमित्यत्र सूत्रं द्वि-
तीया सप्तम्यर्थे प्राकृतत्वाद् भवति प्राकृतलक्षणवशान् सप्त-
म्यर्थे द्वितीया, यथा-कसो रति मुञ्च ! पाण्डित्यसङ्गा-
सउण्याण' मित्यत्र ततोऽयमर्थः मुहूर्तगतौ अष्टादश अष्टा-
दश षष्टिभागान् योजनस्य व्यवहारतः परिपूर्णानि निश्चयतः
किञ्चिद्विनामिषयेयमानः २ 'पुरिसच्छाया' मिति, एकस्य
छाया यतो भवति सा पुरुषच्छाया सा च इ प्रख्याता प्रथ-
मतः सूर्यस्योदयमानस्य दृष्टिपथप्राप्तता, अत्रापि द्वितीया
सप्तम्यर्थे, ततोऽयमर्थः-तस्यामेकैकस्मिन् मण्डले चतुर-
श्रिताः २ 'सोयाइ' ति-श्रितानि किञ्चिद्विनामीत्यर्थः, यद्-
जनानि निर्वेष्टयन् निर्वेष्टयन्-हापयन्नित्यर्थः, इदं च स्मृ-
लन उक्तं, परमार्थतः पुनरिदं द्रष्टव्यम्-व्यशीतियोजनानि
त्रयोविंशतिषु षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य
एकषष्टिभागा द्विवस्य सत्का द्विचत्वारिंशद्भागानि दृष्टि-
पथप्राप्तताविषयं विषयदानौ ध्रुवं, ततः सर्वाभ्यन्तराम्-
ण्डलात्तृतीयं यन्मण्डले तत आरभ्य यस्मिन् कस्मिन्
मण्डले दृष्टिपथप्राप्तता कालमिष्यते, तन्मण्डलसंख्यया
षट्त्रिंशद् सुर्येण, तद्यथा-सर्वाभ्यन्तराम्ण्डलात्तृतीयं मण्ड-
ले एकं चतुर्थं द्वाभ्यां पञ्चमे अस्मिन्मण्डले सर्वेषां मण्डले
द्वयोविंशतिषु शनैः, गुणयित्वा च भूवाराशिमण्डलं प्राप्ति-
ष्यते, प्रक्षिप्ते सति यद्भवति तन् हीना पूर्वमण्डलपक्षा
दृष्टिपथप्राप्तता-यस्मिन् विवक्षिते मण्डले दृष्टिपथप्राप्ता
द्रष्टव्या, अथ व्यशीतियोजनानोत्थादिकस्य भ्रमरगोः कथ-
मुत्पत्तिः?, उच्यते-इह सर्वाभ्यन्तरे मण्डले दृष्टिपथ-
प्राप्ततापरिमाणं सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शनैः त्रिष-
ष्ट्यधिकं योजनानामेकविंशतिषु षष्टिभागा योजनस्य
४७२६३१, एतच्च नयमुहूर्तसंगमम्, तत एकस्मिन्-मुहूर्त-
कषष्टिभाग किमागच्छन्तीति चिन्ता नयं मुहूर्ता एक-
षष्ट्या गुरयन्ते, जातानि पञ्च शतान्येकानपञ्चाशदधिकानि
४४६, तैर्भागे हियते, लब्धा षडशीतिर्योजनानि पञ्च षष्टि-
भागा योजनस्य एकस्य च षष्टिभागस्य एकषष्टिभा-
गा द्विवस्य सत्का चतुर्विंशतिभागाः ८६ ६६ १११, पूर्वस्मात्
पूर्वस्मात् च मण्डलान्तरान्तरं मण्डलं परिहर-
यिमाणचिन्तायामष्टादश अष्टादश योजनानि व्यव-
हारतः परिपूर्णानि वक्ष्यन्ते, ततः पूर्वपुष्पमण्डलान्त-
मुहूर्तगतिपरिमाणान्तरान्तरं मण्डलं मुहूर्तगतिप-
रिमाणचिन्तायां प्रतिमुहूर्तसप्तमण्डादष्टादश षष्टिभागा
योजनस्य प्रवर्जमाना द्रष्टव्याः, प्रतिमुहूर्तकषष्टिभागाः अष्टा-
दश एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागाः, स

व्ययस्मरानन्तरं च द्वितीये मण्डले सूर्यो दृष्टिपथप्राप्तो भवति नवभिर्मुक्तैकषष्टिभागो नैर्वायस्मात्रं क्षेत्रं व्याप्यते तद्वति स्थितस्ततो नव मुहुर्त्वा एकपट्या गुण्यन्ते, गुण-
यित्वा च तेभ्य एकं रूपमपनीयन्, जातानि पञ्च शतानि षष्ट्याचत्वारिंशदधिकानि ५४८, तैः षष्ट्याश्च गुण्यन्ते, जा-
तान्यष्टनवतिः शतानि चतुःषष्टिसहितानि ६८६४, तेषां षष्टिभागानयनार्थमेकपट्या भागा द्वियन्ते, लब्धमेकष-
ष्ट्याधिकं शतं षष्टिभागानां त्रिचत्वारिंशदक्षष्टिभागस्य सत्त्वा एकषष्टिभागाः १११ । १११ तत्र विंशत्याधिकेन षष्टिभागशतेन द्वे योजने लब्धे पञ्चदशैकचत्वारिंशत्षष्टि-
भागा अर्थावृत्तं, एतच्च द्वे योजने एकचत्वारिंशत्षष्टि-
भागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्त्वा त्रिचत्वारिं-
शदेकषष्टिभागा इत्येवंरूपं प्रागुक्तात् षडशीलियाजनानि पञ्च-
षष्टिभागा योजनस्य एकषष्टिभागस्य सत्त्वाभ्युविंशतिरकष-
ष्टिभागा इत्येवस्माच्छोधयन्, शोधितं च तस्मिन् स्थितानि प-
ञ्चात् व्यशीलितयोजनानि त्रयोविंशतिः षष्टिभागा योजनस्य
एकस्य षष्टिभागस्य सत्त्वा त्रिचत्वारिंशदेकषष्टिभागाः ८३११ ।
१११ । एतावद् द्वितीये मण्डले दृष्टिपथप्राप्तनाविषये सर्वोभ्य-
स्तस्म्यमण्डलगतात् दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणत्वाद् हानौ प्राप्यते,
किमुक्तं भवति ?-सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतात् दृष्टिपथप्राप्ततायां
हानौ भुवम्, अत एव भुवराशिपरिमाणत्वाद् द्वितीये मण्ड-
ले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमेतावता हानौ भवतीति, एतच्चो-
त्तराक्षरमण्डलाविषये दृष्टिपथप्राप्तताविन्यतायां हानौ भुवम्,
अत एव भुवराशिरेतत् भुवराशद्वयपत्तिः, ततो द्वितीयस्मान्
मण्डलादनन्तरं तृतीये मण्डले एष एव भुवराशिः एकस्य
षष्टिभागस्य सत्त्वाः षड्विंशतैकषष्टिभागाः सहितः सन्
यावान् भवति, तद्यथा—व्यशीलितयोजनानि चतुर्विंशतिः
षष्टिभागा योजनस्य सप्तदश एकस्य षष्टिभागस्य सत्त्वा
एकषष्टिभागा इति, एतावान् द्वितीयमण्डलगतात् दृष्टि-
पथप्राप्ततापरिमाणत्वाद् शोधयन्, ततो भवति यथोक्तं तस्मिन्
तृतीये मण्डले दृष्टिपथप्राप्तताविषये परिमाणं, चतुर्थे म-
ण्डले स एव भुवराशिर्वासप्तत्या सहितः क्रियते, चतुर्थे हि
मण्डले तृतीयापेक्षया द्वितीये, ततः षड्विंशद् द्वाभ्याम्
गुण्यन्ते, गुणितं च सती द्विसप्ततिर्भवति, तथा च सहितः
सन् एवैकरूपा जातस्वशीलितयोजनानि चतुर्विंशतिः षष्टि-
भागा योजनस्य त्रिपञ्चाशदेकस्य षष्टिभागस्य सत्त्वा एक-
षष्टिभागाः ८३११ । १११ । एतावान् तृतीयमण्डलगतात् दृ-
ष्टिपथप्राप्ततापरिमाणत्वाद् शोधयन्, ततो यथावस्थितं चतुर्थे
मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं भवति, तच्चतुर्थम्—सप्त-
चत्वारिंशदयोजनसहस्राणि त्रयोदशोत्तराणि अष्टौ च षष्टि-
भागा योजनस्य एकस्य च षष्टिभागस्य सत्त्वा दश एकष-
ष्टिभागाः ४७०१३५ । १११ । सर्वास्तिमे तु मण्डलेः तृतीयम-
ण्डलापेक्षया द्व्यशील्यधिकशततमे यदा दृष्टिपथप्राप्तता-
परिमाणं ज्ञानुमिष्यते तदा सा षड्विंशत् द्व्यशील्यधिके-
न शतंन गुण्यन्ते, जातानि पञ्चमण्डलशतानि द्विपञ्चाशद-
धिकानि ६४४२, ततः षष्टिभागानयनार्थमेकषष्ट्या भागो
द्वियन्ते, लब्धं सप्तोत्तरं शतं षष्टिभागानाम् १०७, शेषाः
षष्ठ्यविंशतिरकषष्टिभागा उद्धरन्ति २४, एतत् भुवराशौ प्र-
क्षिप्यते, ततो जलमिदं—पञ्चाशीलितयोजनानि एकादश

षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्त्वाः षड् द-
कषष्टिभागाः ८३११ । १११ । इह षड्विंशत एवमुत्पत्तिः—पूर्व-
स्मात् पूर्वस्मात् मण्डलादनन्तरं ऽनन्तरं मण्डले दिवसो द्वा-
भ्यां २ मुहुर्त्वा एकषष्टिभागाभ्यां हानौ भवति, प्रातिमुहुर्त्वा एकषष्टि-
भागं चाष्टादश एकस्य षष्टिभागस्य सत्त्वा एकषष्टिभा-
गा द्वीयन्ते, तत उभयमीलेन षड्विंशत्कृष्यति, तं चाष्टाद-
श एकषष्टिभागाः कलया न्यूना लभ्यन्ते न परिपूर्णाः, परं
व्यवहारतः पूर्वं परिपूर्णा विवक्षिताः, तच्च कलया न्यू-
नत्वं प्रतिमण्डलं भवत् यदा द्व्यशील्यधिकशततमे म-
ण्डले एकत्र परिणेतं सन् विन्यते तदा एकषष्टिरकष-
ष्टिभागान्मुत्पत्तिः, एतदपि व्यवहारतः उच्यते—
परमार्थतः पुनः किञ्चिदधिकमपि वृष्टवद्वयसं, ततोऽमी
अष्टषष्टिरकषष्टिभागा अपसार्यन्ते, तदपसारणे पञ्चाशीति-
योजनानि नव षष्टिभागा योजनस्य एकस्य च षष्टिभाग-
स्य सत्त्वाः षष्टिरकषष्टिभागाः ८३११ । १११ । इति ज्ञातं, ततः
सर्वेषां मण्डलानन्तरावर्त्तमाना द्वितीयमण्डलगतात् दृष्टिपथ-
प्राप्ततापरिमाणदेकविंशत्सहस्राणि नव शतानि षोडशो-
त्तराणि योजनानामेकौनचत्वारिंशत्षष्टिभागा योजनस्य ए-
कस्य च षष्टिभागस्य सत्त्वाः षष्टिरकषष्टिभागाः ३१६१६११ ।
१११ । इत्येकरूपात् शोधयन्ते, ततो यथोक्तं सर्वेषां म-
ण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं भवति, तच्चोभयं स्वयमेव सू-
त्रकृद् व्यवहृत्य, तत एवं पुरुषच्छायायां दृष्टिपथप्राप्ततारूपायां
द्वितीयादिषु कुञ्चिकमण्डलषु चतुरशीति चतुरशीति कि-
ञ्चिन्नूना नि योजनानि उपरितनषु तु मण्डलेष्वधिकानि
अधिकतराणि उक्तप्रकारेण निवेष्टयन् निवेष्टयन् तावद्-
वसेयं यावत्सर्वेषां मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, 'ता
जया' इति मित्यादि, तत्र यदा शुभिति पूर्ववत् सर्वेषां
मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा एकैकेन मुहुर्त्वेन प-
ञ्च पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि त्रीणि शतानि पञ्चदश
च षष्टिभागा योजनस्य ४३०४११ गच्छति, तथाहि—अ-
स्मिन् मण्डले परिरयपरिमाणं त्रीणि योजनसहस्राणि
अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चदशोत्तराणि—
३१८३१५, तत एतस्य प्रागुक्तयुक्त्वशात् पट्या भागो द्वियन्ते,
ततो लब्धं यथोक्तमत्र मुहुर्त्वागतिपरिमाणमिति, अत्रैव
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमाह—'तथा' इति मित्यादि, तदा—
सर्वेषां मण्डलचारकाले इहगतस्य मनुष्यस्य—जातावक-
वचनमिहगतानां मनुष्याणां एकविंशता योजनसहस्रैर-
भिरैकविंशत्यधिकैर्योजनशतैस्तृशता च षष्टिभागैर्योजनस्य
३१८३११ सूर्यः शीघ्रं ऋषुःस्पर्शमागच्छति, तदा ह्यस्मि-
न् मण्डले चारं चरति सूर्ये द्वादशमुहुर्त्वेप्रमाणे दिवसो भ-
वति, दिवसस्य चाज्जेन यावन्मात्रं क्षेत्रं व्याप्यते तावति
व्यवस्थित उदयमानः सूर्य उपलभ्यते, द्वादशानां च मुहु-
र्त्वा नामार्धे षट् मुहुर्त्वास्ततो यदत्र मण्डले मुहुर्त्वागतिप-
रिमाणं पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चोत्तरा-
णि पञ्चदश च षष्टिभागा योजनस्य ४३०४११ तत् षड्विंश-
त्यन्ते, ततो यथोक्तमत्र दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं भवति, अ-
त्रापि दिवसरात्रिप्रमाणमाह—'तथा' इति मित्यादि, सुग-
मम् । 'स पवित्रमाणे' इत्यादि, स सूर्यः सर्वेषां मण्ड-
ललाङ्गप्रकारेणानन्तरं मण्डले प्रविशन् द्वितीये च—

एमासमाद्वानो द्वितीयस्य एमासस्य प्रथमेऽहोरात्रे 'बाहिरान्तरे' ति—सर्वबाह्यान्मण्डलादन्तरमर्वाङ्कनं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति 'ता जया शु' मित्यादि, तत्र यदा सर्वबाह्यान्मन्तरमर्वाङ्कनं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा एकेन मुहूर्तेन पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि चतुस्तराणि योजनशतानि सप्तपञ्चाशतं च षष्टिभागान् योजनस्य ५३०४६ गच्छति, तथाहि—अस्मिन् मण्डले परिरयपरिमाणं तिस्रो लक्षा अष्टादश सहस्राणि द्वे शते सप्तनवत्यधिके योजनानाम् ३१८२६७, ततोऽस्य प्रागुक्त्युक्तिवशात् षष्ठ्या भागो हियते, इतः च भागे लब्धं यथोक्तमत्र मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणम्, अत्रापि दृष्टिपथप्रसन्नतापरिमाणमाह—'तया शु' मित्यादि, तदा इहगतस्य मनुष्यस्य—जातावेकवचनम् इहगनानां मनुष्याणामेकत्रिशतां योजनसहस्रैरेवभिः षोडशैः षोडशोत्तरैर्योजनशतैरकानचत्वारिंशतां च षष्टिभागैर्योजनस्य एकं च षष्टिभागमेकषष्टिधा क्षिप्वा तस्य सत्कैः षष्ठ्या चूर्णिकाभागेः सूर्यश्चतुःस्पर्शमागच्छति, तथाहि—अस्मिन् मण्डले सूर्यं चारं चरति दिवसा द्वादशमुहूर्तप्रमाणं द्वाभ्यां मुहूर्तैकषष्टिभागभ्यामधिकाः, तेषां चाहं षट् मुहूर्ता एकेन मुहूर्तैकषष्टिभागनाभ्यधिकाः, ततः सामस्येनैकषष्टिभागकर्तव्यं षडपि मुहूर्ता एकषष्ट्या गुण्यन्ते गुणयित्वा च एकषष्टिभागस्तत्राधिकाः प्रक्षिप्यत ततो जानाति त्रीणि शतानि सप्तपष्ट्यधिकानि एकषष्टिभागानां ३६७, ततः सर्वबाह्याद्वर्वाङ्कनं तस्मिन् द्वितीयं मण्डले यत्परिरयपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि द्वे शते सप्तनवत्यधिकं ३१८२६७, तदेभिर्भाभिः शतैः सप्तपष्ट्यधिकैर्गुण्यते, जाता एकादश काट्याऽष्टपष्टिलक्षाभ्युदश सहस्राणि नव शतानि नवनवत्यधिकानि ११६८१४६६६, एतस्य एकषष्ट्या गुणितया षष्ट्या ३६६० भागा हियते, इतः च भागे लब्धान्येकत्रिंशसहस्राणि 'नव शतानि षोडशोत्तराणि ३१६१६, शेषमुद्वरति चतुर्विंशतिः शतानि एकोनचत्वारिंशदधिकानि २४३६, नवतां योजनान्यायाति ततः षष्टिभागानयनार्थमेकषष्ट्या भागे हियते, लब्धा एकोनचत्वारिंशत्षष्टिभागाः ३६ एकस्य च षष्टिभागस्य सत्काः षष्टैरेकषष्टिभागाः ६६ 'तया शु' राहदियं तद्वै' तदा सर्वबाह्यान्मन्तरमर्वाङ्कनं द्वितीयमण्डलयाह्यारकोले रात्रिन्ध्वम्-रात्रिदिवसप्रमाणं तथैव-प्राग्वि यत्कथम्, तथैवम्-तया शु अद्वारसमुद्भूता राहं भवति शोहि एगद्विभागमुद्भूतेहि ऊर्णा, दुवालसमुद्भूते विषसे इवइ शोहि एगद्विभागमुद्भूतेहि अहिइ' इति, 'स पविसमाणे' इत्यादि, ततः सर्वबाह्यान्मन्तरमर्वाङ्कनं द्वितीयसमाद्वि मण्डलादुत्क्रमकारिण प्रविशन् सूर्यो द्वितीयस्य एमासस्य द्वितीयऽहोरात्रे 'बाहिरतच्छ्वं' ति—सर्वबाह्यान्मण्डलाद्वर्वाङ्कनं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति 'ता जया शु' मित्यादि, तत्र यदा शुमिति पूर्ववत् सर्वबाह्यान्मण्डलाद्वर्वाङ्कनं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि चतुस्तराणि योजनशतानि एकोनचत्वारिंशतं च षष्टिभागान् योजनस्य ५३०४६ गच्छति, तस्मिन् हि मण्डले परिरयपरि-

रिमाणं तिस्रो लक्षा अष्टादश सहस्राणि द्वे शते एकोनाशीत्यधिकं इति ३१८२७६, अस्य षष्ट्या भागो हियते इतः च भागे लब्धं यथोक्तमत्र मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणम्, अत्रापि हि 'दृष्टिपथप्रसन्नतापरिमाणमाह—'तया शु' मित्यादि, तदा इहगतस्य मनुष्यस्य—जातावेकवचनस्य माघादिहगतानां मनुष्याणामेकषष्टिभागैर्वात्रिशता सहस्रैरकानपञ्चाशता षष्टिभागैरेकं च षष्टिभागमेकषष्टिधा क्षिप्वा तस्य सत्कैः सूर्याद्विंशत्या चूर्णिकाभागेः सूर्यः चतुःस्पर्शमागच्छति, तथाहि—अस्मिन् मण्डले दिवसो द्वादशमुहूर्तप्रमाणं चतुर्भिरकषष्टिभागैरेककस्तस्याहं षट् मुहूर्ता द्वाभ्यां मुहूर्तैकषष्टिभागभ्यामधिकाः, ततः सामस्येनैकषष्टिभागकर्तव्यं षडपि मुहूर्ता एकषष्ट्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा च द्वावेकषष्टिभागे प्रक्षिप्यते, ततो जानाति त्रीणि शतान्यष्टपष्ट्यधिकान्येकषष्टिभागानाम् ३६८, ततोऽस्मिन् मण्डले यत्परिरयपरिमाणं त्रीणि लक्षाण्यष्टादश सहस्राणि द्वे शते एकोनाशीत्यधिकं ३१८२७६ इति, तदेभिर्भाभिः शतैरष्टपष्ट्यधिकैर्गुण्यते, जाता एकादश कोट्यः एकसप्ततिः शतसहस्राणि षड्विंशतिः सहस्राणि षट् शतानि द्विसप्तत्यधिकानि ११७१२६६७२, एतस्य षष्ट्या एकषष्ट्या गुणितया ३६६०, भागो हियते, इतः च भागे लब्धानि द्वात्रिंशसहस्राणि एकोत्तराणि ३२००१, शेषमुद्वरति त्रीणि सहस्राणि द्वादशोत्तराणि ३०१२, तेषां षष्टिभागानयनार्थमेकषष्टिभागा भागो हियते, लब्धा एकोनपञ्चाशत्षष्टिभागाः ६६ त्रयोविंशतिश्च एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागा ६६ इति, 'रतिदियं तद्वै' ति—रात्रिन्ध्वम्—रात्रिदिवसपरिमाणमत्र तथैव—प्राग्वि यत्कथम्, तथैवम्—'तया शु' अद्वारसमुद्भूता राहं भवति चउहि एगद्विभागमुद्भूतेहि ऊर्णा, दुवालसमुद्भूते दिवसे इवइ चउहि एगद्विभागमुद्भूतेहि अहिइ' इति। सम्प्रति सर्वबाह्यान्मण्डलाद्वर्वाङ्कनं चतुर्वाद्वि मण्डलेषु अतिदेशमाह—'एवं खल्वि' इत्यादि एवमुक्तेन प्रकारेण खलु निश्चितमेतेनोपायेन शनैः शनैस्तत्तदभ्यन्तरान्मन्तरमण्डलाभिमुखगमनरूपेणाभ्यन्तरे प्रविशन् सूर्यस्तदभ्यन्तरमण्डलात्तदभ्यन्तरे मण्डले संक्रामन् संक्रामन् एकैकस्मिन् मण्डले मुहूर्तगतिमित्यत्र द्वितीया सप्तम्यर्थे मुहूर्तगती—मुहूर्तगतिपरिमाणे अष्टादश अष्टादश षष्टिभागान् योजनस्य इयवहारतः परिपूर्णं निश्चयतः किञ्चिदुत्तरेष्वेयम् २—हापयन् २ इत्यर्थः, पूर्वपूर्वमण्डलापेक्षया अभ्यन्तराभ्यन्तरमण्डलस्य परिरयमधिकत्वाद्वाष्टादशभिर्योजनैर्वाह्यन्तरे, पुरुषच्छायामित्यत्रापि द्वितीया सप्तम्यर्थे, ततोऽयमर्थः—पुरुषच्छायायां दृष्टिपथप्रसन्नतापर्यासातिरेकाणि पञ्चाशीतिः पञ्चाशीतिः योजनानि अभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन्, इह च सर्वबाह्यान्मण्डलाद्वर्वाङ्कनानि कतिपर्यासां प्रथमद्वितीयादिमण्डलान्यपेक्ष्य इष्टतत्तत्कम्, परमार्थतः पुनरैव द्रष्टव्यम्—इह यत्रैव क्रमेण सर्वाभ्यन्तराग्न्यण्डलात्परतो दृष्टिपथप्रसन्नतां हापयन् विविगन्तस्तेनैव क्रमेण सर्वबाह्यान्मण्डलाद्वर्वाङ्कनं मण्डलेषु दृष्टिपथप्रसन्नतामभिवर्द्धयन् प्रविशति, तत्र सर्वबाह्यान्मण्डलाद्वर्वाङ्कनं द्वितीयमण्डलगतात् दृष्टिपथप्रसन्नतापरिमाणान् सर्वबाह्यान्मण्डले पञ्चाशीतिर्भोजनानि तत्तत्षष्टिभागान् योजनस्य एकं

च षष्ठिभागमेकषष्ठिधा द्विष्टा तस्य सत्काश्च षष्ठिभागान्
ह्रापयति, एतच्च प्रागेव भाषितं, ततस्तस्मात्सर्वधाष्टात्म-
मण्डलाद्वाक्रान्ते द्वितीये मण्डले प्रविश्यन् तावद्भूयोऽपि
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणेऽभिषर्दयति भवं, ततोऽवाक्रान्तं
मण्डलेषु यस्मिन् यस्मिन् मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमा-
णं ज्ञातुमिष्यते तत्र तत्र तृतीयमण्डलाद्वारभ्य तत्तन्म-
ण्डलसंख्यया षट्त्रिंशद् गुरयते, तद्यथा—तृतीयमण्डल-
चिन्तायामेकेन चतुर्थमण्डलचिन्तायां द्वाभ्याम्, एवं यावत्स-
र्वाभ्यन्तरमण्डलचिन्तायां द्वाशीत्यधिकेन शतेन, इत्थं च
गुणयित्वा यज्ञयते, तद् भुवराशरपनीय शेषेण भुव-
राशिना सहितं पूर्वपूर्वमण्डलगतं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं
तत्र तत्र मण्डले द्रष्टव्यं, तद्यथा—तृतीये मण्डले षट्त्रिंशद्
एकेन गुरयते एकेन च गुणितं तदेव भवतीति जाता षट्त्रि-
शद्वे, सा भुवराशरपनीयते, जातं शेषमिदं पञ्चाशीतिषो-
डशानि नव षष्ठिभागा योजनस्य एकस्य षष्ठिभागस्य
सत्का एकषष्ठिभागश्चतुर्विंशतिः ८५ १/२ । ११ । एतेन सहितं
पूर्वमण्डलगतं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणम्, एकत्रिंशत्सहस्रा-
णि नव शतानि षोडशोत्तराणि योजनानामेकोनचत्वारि-
ंशत्षष्ठिभागा योजनस्य एकस्य षष्ठिभागस्य सत्काः षष्ठि-
रेकषष्ठिभागाः ३१११६ १/२ । ११ । इत्येवंप्र कियते, ततो-
ऽधिकं तृतीये मण्डले यथाक्रं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं
भवति, तच्च प्रागेवोपदिष्टं, चतुर्थे मण्डले षट्त्रिंशद्
द्वाभ्यां गुरयते, गुणयित्वा भुवराशरपनीय शेषेण भुव-
राशिना तृतीयमण्डलगतं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं सहितं
कियते, तत इदं तत्र मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं भ-
वति—द्वात्रिंशत्सहस्राणि षडशीत्यधिकानि योजनानाम-
ष्टाञ्चाश्रुच षष्ठिभागा योजनस्य एकस्य षष्ठिभागस्य
सत्का एकादशैकषष्ठिभागाः ३२०८६ १/२ । ११ । एवं शेष-
ेष्वपि मण्डलेषु भावनीयं, यदा तु सर्वाभ्यन्तरे मण्डले दृष्टि-
पथप्राप्ततापरिमाणं ज्ञातुमिष्यते तदा षट्त्रिंशद् द्रवशीत्यधि-
केन शतेन गुरयते, तृतीयमण्डलाद्वारभ्य सर्वाभ्यन्तरस्य म-
ण्डलस्य द्रवशीत्यधिकशतेनमत्वात्, ततो जातानि पञ्चषष्टि-
शतानि द्विपञ्चाशदधिकानि ६५५२, तेषामेकषष्ठ्या भागं हृते-
लब्धं सत्तासत् शतं षष्ठिभागानां, शेषं पञ्चविंशतिः १०० । १२ ।
एतत्पञ्चाशीतियोजनानि नव षष्ठिभागा योजनस्य एकस्य
षष्ठिभागस्य सत्काः षष्टिरेकषष्ठिभागाः ८५ १/२ । ११ । इत्ये-
वंप्र भुवराशः शोच्यते, जातानि पञ्चात् त्र्यशीतियोज-
नानि द्वाविंशतिः षष्ठिभागा योजनस्य एकस्य षष्ठिभागस्य
सत्काः पञ्चविंशदेकषष्ठिभागाः, इह षट्त्रिंशद् २ एकषष्टि-
भागाः कल्या ण्णुनाः परमार्थतो लभ्यन्ते एतच्च प्रागेवोक्तं,
तच्च कल्याण्युक्तं प्रतिमण्डलं भवत् यदा द्रवशीत्यधि-
कशतेतम्, मण्डले एकत्र पण्डितं सत् चिन्त्यते तदा
अष्टषष्टिरेकषष्टिभागा लभ्यन्ते, ततस्ते भूयः प्रक्षिप्यन्ते-
ततो जातमिदम् त्र्यशीतियोजनानि त्रयोविंशतिः षष्टिभागा
योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का द्विचत्वारिंशदेकष-
ष्ठिभागाः ३३११ १/२ एतेषु सर्वाभ्यन्तरान्तरद्वितीयमण्डल-
गतं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि शतमे-
कमेकोनाशीत्यधिकं योजनानां सप्तपञ्चाशत् षष्टिभागा या-
जनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकोनविंशतिरेकष-

ष्ठिभागाः ४७१७६ १/२ । ११ । इत्येवंप्र सहितं कियते ततो
यथाक्रं सर्वाभ्यन्तरे मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं, भव-
ति, तच्च सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते त्रिषष्ट्याधिके
योजनानामेकविंशतिश्च षष्ठिभागा योजनस्य ४७२६३ । ११
एवं दृष्टिपथप्राप्ततायां कतिपयेषु मण्डलेषु सान्तरकाणि
पञ्चाशीति योजनानि अश्वेतनेषु चतुरशीति एवमेव यथोक्ताऽ-
धिकसहितानि त्र्यशीति योजनानि अभिवर्द्धयन् अभिवर्द्ध-
यन् तावद् यज्ञयः यावत्सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य चारं
चरति । ता जया श्च । मित्यादि तत्र यदा सूर्यः सर्वाभ्य-
न्तरमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा पञ्च पञ्च योजन-
सहस्राणि द्वे एकपञ्चाशदधिकं योजनशते एकोनत्रिंशतं च
षष्ठिभागान् योजनस्य ५५५१ १/२ एकेन मुहुर्नैव गच्छति,
तदा च इहगन्तस्य मनुष्यस्य—जातावेकचचनम् इहगन्तां
मनुष्याणां सप्तचत्वारिंशता योजनसहस्रैर्द्वाभ्यां त्रिषष्ट्याभ्यां
त्रिषष्ट्याधिकाभ्यां योजनशताभ्यामेकविंशत्या षष्ठिभागे—
योजनस्य ४७२६३ १/२ सूर्यश्चतुःस्पर्शमागच्छति, एतच्च
मुहुर्तगतिपरिमाणं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं च प्रागेव भाषि-
तम्, सूत्रकृताऽपि प्रस्तावाङ्ग्य उक्तम्, ततो न पुनरुक्ता-
देषः 'तथा शं उत्समकटूपने' इत्यादि सुगमं, यावत्प्राधु-
तप्राप्तपरिसमाप्तिः । स० प्र० २ वाह० । ज० ।

अथाऽत्र गतिप्रश्नाय सूत्रम्—

जया शं भंते । सूरि ए अर्धमंतरांतरं मंडलं उवसंकमि-
त्ता चारं चरति तथा शं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइअं
खेत्तं गच्छइ, गोयमा ! पंच पंच जोअणसहस्साइ दोषि
अ एगावसे जोयणसए सीआलीसं च सट्ठिभागे जोअ-
णस्स एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ, तथा शं इहगयस्स मण-
स्स सीआलीसाए जोअणसहस्सेहि एगूणासीए जोअण-
सए सत्तावप्पाए अ सट्ठिभापेहि जोअणस्स सट्ठिभागे च
एगसट्ठिधा जेत्ता एगूणवीसाए चुषिआमाभेहि सूरि ए दो-
वंसि अहोरत्तंसि अर्धमंतरतत्त्वं मंडलं उवसंकमित्ता चारं
चरइ । (सू० १३३२) ।

'जया श्च' मित्यादि, यदा भगवन् । सर्वाभ्यन्तरान्तरं
द्वितीयं दक्षिणायनापेक्षया आद्यं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं
चरति तदा एकैकेन मुहुर्नैव कियत्क्षेत्रं गच्छति, गौतम !
पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वे शैकपञ्चाशे योजनशते सप्तच-
त्वारिंशतं च षष्ठिभागान् योजनस्यैकैकेन मुहुर्नैव गच्छति,
कथमिति चेत्, उच्यते—अस्मिन् मण्डले परिरयपरिमाणं त्री-
णि योजनलक्षाणि पञ्चदश सहस्राणि शतमेकं सत्तासत् इत्य-
हारतः पूर्णं निश्चयमतेन तु किञ्चिद् ३१५१०७, ततोऽस्य
प्रागुक्त्युक्तिवशात् षष्ट्या भागं लब्धं यथोक्तमण्डले मुहु-
र्नैव गतिमात्रम् ५५५१ १/२ अथवा—पूर्वमण्डलपरिरयपरिमा-
णादस्य परिरयपरिमाणं व्यवहारतः पूर्णान्यष्टादश योजनानि
वर्द्धयन् निश्चयमतेन तु किञ्चिद् ३३१११, अष्टादशानां योजनानां
षष्ट्या भागे लब्धा अष्टादश षष्ठिभागा योजनस्य ते प्राकृत-
मण्डलगतमुहुर्तगतिपरिमाणेऽधिकत्वेन प्रक्षिप्यन्ते, ततो

भवति यथोक्तं तत्र मण्डले मुहूर्तगतिप्रमाणमित्, अत्रापि
वृष्टिपथप्रसत्तादिष्वयं परिमाणमाह—यदा अथ्यन्तराद्वितीये
मण्डले सूर्यश्चरति तदा इहगतस्य मनुष्यस्य—जातावक-
यचनमित्यत्र गतानां मनुष्याणां सत्त्वत्वांशिता योजन-
सहस्रैर्योनाशित्यधिकेन योजनयुतेन सूत्रे लुनीयार्थे सप्त-
मी प्राकृतत्वात्, सप्तपञ्चाशता च वृष्टिभागैर्योजनस्य व-
ष्टिभागं च एकवृष्टिधा क्षित्वा—एकवृष्टिखण्डान् कृत्वा
एकवृष्टिधा गुणयित्वेत्यर्थः, तस्य सत्कैर्योनांविशत्या च-
क्षुर्लिकाभागेः—भागभागेः सूर्यश्चक्षुःस्पर्शमागच्छति, तथाहि-
सर्वोपयन्तानन्तरं द्वितीयं मण्डलं दिवसप्रमाणं द्वाभ्या-
मेकवृष्टिभागभ्यां हीना अष्टादश मुहूर्तांस्तेषामर्धे नव मु-
हूर्ता एकेनैकवृष्टिभागेन हीनास्ततः सामस्येनैकवृष्टिभा-
गकरणाथ नवापि मुहूर्ता एकवृष्ट्या गुणयन्ते, तेष्वेकवृष्टि-
भागोऽपनीयते, ततः शेषा जाता एकवृष्टिभागाः पञ्च श-
तान्यष्टवृत्वारिंशदधिकानि ४५८, प्रस्तुतमण्डले मुहूर्तगतिः
४२५१ योजनानि १३ अयं च राशिः षष्टिखण्ड इति योजन-
राशिं षष्ट्या गुणयित्वा सत्त्वर्थेन जातम् ३१५१०७, अय-
मेव राशिः करणविभाजनार्थं मलयगिरीयक्षत्रसमासवृत्तौ
च परिचिराशिरिति कृत्वा द्वांशिता लाघवात् भाज्यराशि-
लब्धस्य भाजकराशिना गुणेन मूलराशेरव लाभात्, ए-
व राशिः पञ्चभिः शनैश्चावृत्वारिंशदधिकैर्गुणयते जाताः
सप्तदशकोटयः षड्विंशतिस्तथाः अष्टसप्ततिः सहस्राणि
षट् शतानि षड्विंशदधिकानि १७२६७८६३६, अयं च रा-
शिर्भागभागामकत्वाच्च योजनानि प्रयच्छन्तीति एकवृष्टेः
षष्ट्या गुणिताया यावान् राशिर्भवति तेन भागो चिह्यते
इयं च गणितप्रक्रियालाघवायिका अन्यथाऽस्य राशेरकष-
ष्ट्या भागं हृतं षष्टिभागा लभ्यन्ते तेषां च षष्ट्या भाग-
हृते योजनानि भवन्तीति गौरवं स्यात्, एकवृष्ट्यां च ष-
ष्ट्या गुणितायां षड्विंशच्छतानि षष्ट्याधिकानि ३६६०, तै-
र्भागेहृते आगते सत्त्वत्वारिंशत्सहस्राणि शतमेकमेकोना-
शित्यधिकं योजनानाम् ४७१७६, शेषं ३४२६, क्षुराशेः ष-
ष्ट्याऽपवर्त्तना क्रियते जाता एकवृष्टिः ६१ तथा शेषरा-
शेर्भागे ह्रियते लब्धाः सप्तपञ्चाशत् षष्टिभागाः १३ एको-
नविंशतिस्तैकस्य षष्टिभागस्य सत्काः एकवृष्टिभागाः १३ ।

अथाथ्यन्तराद्वितीयमण्डलस्य चारं पिष्टुक्षु-
रायसूत्रं सूचयति—

जया खं भंते ! खरिए अन्तरतत्त्वं मं—
हलं उव'कमिता चारं चरइ, तथा खं एग-
मेगख मुहुतेखं केवइखं खेतं गच्छइ १, गोअमा ! पंच
पंच जोअणसहस्रसाई दोषि अ बावणे जोअणसए पंच
य सट्टिभाए जोअणसए एगमेगेणं मुहुतेखं गच्छइ, तथा
खं इहगयस्स मएगसस्स सीआलीसाए जोअणसहस्रमेहिं
छुअइए जोअणेहिं तेत्तीसाए सट्टिभागेहिं जोअणसए सट्टि-
भागं च एगसट्टिधा छेत्ता दोहिं चुषिआभागेहिं खरिए च-
क्खुप्फासं हन्वमागच्छति, एवं खलु एतेणं उवाएणं शि-
क्खममाणे खरिए तथायंतराओ मंडलाओ तथायंतरं

मंडलं संकममाणे संकममाणे अट्टारस अट्टारस सट्टिभागे
जोअणसए एगमेगे मंडले मुहुत्तगई अभिवट्टेमाणे अभि-
वट्टेमाणे चुलसीई चुलसीई सभाई जोअणसाई पुरिसच्छाव
णिब्बुद्धमाणे णिब्बुद्धमाणे सत्त्ववाहिरं मंडलं उवसंकि-
त्ता चारं चरइ । (४०-१३३५)

'से शिक्खममाणे खुरिए दोअंसि' इत्यादि, अथ निष्का-
मन्सूर्यो द्वितीयेऽहोरात्रे प्रस्तुताऽयनापेक्षया द्वितीयमण्डले
इत्यर्थः अथ्यन्तरं लुनीयमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा
एकैकेन मुहूर्तेन क्रियत् क्षेत्रं गच्छति १, भगवानाह-गीतम!
पञ्च पञ्च योजनसहस्राणं द्वे च द्विपञ्चाशद्योजनयुते पञ्च-
दश षष्टिभागान् योजनस्यैकैकेन मुहूर्तेन गच्छति, इदं च
प्रस्तुतमण्डलपरिरयस्य षष्ट्या भजेन संवादमादत्ते, त-
दा च इहगतस्य मनुष्यस्य सत्त्वत्वांशिता योजनसहस्रैः
बरणयत्वा च योजनेऽस्मिन्ना च षष्टिभागैर्योजनस्य षष्टिभा-
गं कैकम् एकवृष्टिधा क्षित्वा द्वाभ्यां क्षुर्लिकाभागाभ्यां
सूर्यश्चक्षुःस्पर्शं हन्व' शांभ्रमागच्छति, तथाहि-अत्र म-
ण्डले दिवसप्रमाणं द्वाभ्यामेकवृष्टिभागद्वयं मुहूर्तांश्चतुर्विंशदधिकानि हीनास्ततः
सामस्येनैकवृष्टिभागकरणाथ नवापि मुहूर्ता एकवृष्ट्या
गुणयन्ते तेष्वेक वृत्वारिंशदधिकानि ४५८, प्रस्तुतमण्डले मुहूर्त-
गतिः ४२५१ इत्येवंप्रमाणं योजनराशिं षष्ट्या गुणयित्वा
सत्त्वर्थेन जातम् ३१५१२५, अयमेव राशिर्गम्यैः परिधि-
राशित्वेन निरूपितः, अस्य च सत्त्वत्वारिंशदधिकपञ्चाश-
तैर्गुणेन जाताः सप्तदशकोट्यस्योविंशतिः सप्तसहस्राणि
षट्सप्ततिः सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चसत्त्वधिकानि
१७२३७३३७५, एतेषां षष्टिगुणितया एकवृष्ट्या ३६६०
भागं हृतं आगतानि सत्त्वत्वारिंशत् सहस्राणि बरण-
यत्त्वधिकानि ४७००६६, शेषं विंशतिशतानि पञ्चदशशत-
राशि २०१५, क्षुराशेः षष्ट्याऽपवर्त्तनायां जाता एकवृष्टि-
तया शेषराशेर्भागेन लब्धाः सप्तपञ्चाशत् षष्टिभागाः १३
शेषौ च द्वावकस्य षष्टिभागस्य सत्कावकषष्टिभागौ १३ इ-
ति । सम्प्रति चतुर्थमण्डलादिष्वतिदेशमाह—'एवं खलु
एतेणं उवाएण' इत्यादि, एवम्—मण्डलत्रयं दर्शितरी-
त्या खलु—निश्चितमन्तनानन्तरं द्विनेनांयानं' शनैः शनैस्त-
त्तद्विमेण्डलाभिमुखगमनकरणे निष्कामन् सूर्यस्तत्त्वमन्-
रात्रमण्डलात्तदन्तरं मण्डलं प्रागुक्तप्रकारेण संकामन् २
एकैकस्मिन् मण्डले मुहूर्तगतिमित्यत्र प्राकृतत्वात् स-
त्त्वर्थे द्वितीया तेन मुहूर्तगतेः अष्टादश अष्टादश
षष्टिभागान् योजनस्य व्यवहारतः पापपूर्णां निश्चयतः
किञ्चिदुत्तान् अभिवर्द्धयमानः चतुरशीति चतुरशीति यो-
जनानि शतानि—किञ्चिदुत्तानि 'पुरिसच्छाय' मिति-बु-
द्धस्य क्षाया यतो भवति सा पुरुषच्छाया सा जेह प्र-
स्तावात् प्रथमतः सूर्यस्योदयमानस्य वृष्टिपथप्रसत्ता, अ-
त्रापि सत्त्वर्थे द्वितीया, ततोऽयमर्थः—तस्याः नियते-
यन् २—हाययन् हाययन्, कोऽर्थः ?—पूर्वं पूर्वं मण्डल-
सत्त्वपुरुषच्छायातो याक्षायाहमण्डलपुरुषच्छाया किञ्चि-
दुत्तान् चतुरशीत्या योजनैर्हीना इत्यर्थः, सर्वयाहमण्डलपु-

संकल्प्य त्रादं जगति, यथाशक्नुम् ८४ योजनानि किञ्चि-
न्मृनानि उत्तराक्षरमण्डलसत्कपुरुषच्छायायां हीयन्ते इति
तत्स्थूलत उक्तम्, परमार्थतः पुनरिदं द्रष्टव्यम्—इयशी-
नियोजनानि त्रयोविंशतिश्च षष्टिभागाः योजनस्य एकस्य
षष्टिभागस्य एकषष्टिपाञ्चदशस्य सत्का द्विचत्वारिंश-
द्भागश्चेति दृष्टिपथप्राप्तताविषये हानौ भव्यं, ततः सर्वा-
भ्यन्तरात्मण्डलात् तृतीयं यमण्डलं ततः आरभ्य य-
स्मिन् मण्डले दृष्टिपथप्राप्तता ज्ञातुमिष्यते तत्तन्मण्डल-
संख्या पदत्रिंशद् गुण्यते, तद्यथा—सर्वाभ्यन्तरात्मण्डला-
त्तृतीयं मण्डलं एकत्र चतुर्थं द्वाभ्यां पञ्चमे त्रिभियो-
पत् सर्वषाड्मण्डले द्व्यशीताधिकशतेन गुणयित्वा भ-
वराशिमध्ये प्रक्षिप्यते, प्रक्षिप्ते सति यद्भवति तेन हौ-
नौ पूर्वमण्डलसत्कदृष्टिपथप्राप्तता तस्मिन् विवक्षिते म-
ण्डले दृष्टिपथप्राप्तता ज्ञातव्या, अथ इयशीतियोजनादिकस्य
भ्रुवराशेः कथमुपपत्तिः ? उच्यते—सर्वाभ्यन्तरमण्डले
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते त्रि-
षष्ट्यधिकं योजनानामेकविंशतिश्च षष्टिभागा योजनस्य
४७२६३१, एतच्च नवमुहूर्तैकगण्यं तत एकस्मिन् मुहूर्तैकषष्टि-
भागे किमागच्छतीति चिन्तायां नव मुहूर्तौ एकषष्ट्यां गुणय-
न्ते जनानि पञ्चशताभ्यां कौनपञ्चाशदधिकानि ४४६ तैर्भागं ह्येते
लब्धानि षडशीतियोजनानि पञ्च षष्टिभागा योजनस्य एकस्य
च षष्टिभागस्यैकषष्टिपाञ्चदशस्य चतुर्विंशतिर्भागाः ८६१८ ।
३१, १८ च सर्वाभ्यन्तरे मण्डले एकस्य मुहूर्तैकषष्टिभागस्य
गण्यम्, अथ द्वितीयमण्डलपरिरयवृद्धयङ्कभजनाद्यलभ्यते
मुहूर्तैकषष्टिभागं तच्छाधनार्थमुपक्रम्यते, पूर्वपूर्वमण्ड-
लादनन्तरानन्तरे मण्डले परिरयपरिमाणचिन्तायामष्टा-
दशाष्टदश योजनानि व्यवहारतः परिपूर्णाणि वर्धन्ते,
ततः पूर्वपूर्वमण्डलगतमुहूर्तगतिपरिमाणोदनन्तरानन्तरे
मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणचिन्तायां प्रतिमुहूर्तमष्टादश-
प्रतिमुहूर्तमष्टादश षष्टिभागा योजनस्य वर्धन्ते, प्रति-
मुहूर्तैकषष्टिभागं चाष्टादशैकस्य षष्टिभागस्य सत्का एक-
षष्टिभागाः, सर्वाभ्यन्तरानन्तरे च द्वितीयमण्डले नवमु-
हूर्तैरैकैकं मुहूर्तैकषष्टिभागोनैर्यावत् क्षेत्रं व्याप्यते तावति
स्थितः स्यौ दृष्टिपथप्राप्ता भवति ततो नव मुहूर्तौ
एकषष्ट्या गुण्यन्ते जातान्यष्टानवतिशतानि, चतुष्प-
त्यधिकानि ६८६४, तेषां षष्टिभागानयनार्थमेकषष्ट्या
भागा ह्रियन्ते लब्धमेकषष्ट्यधिकं शते षष्टिभागानां त्रि-
चत्वारिंशत् षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागाः १६१११,
तत्र विशिष्टधिकेन षष्टिभागशतेन लब्धं द्वे योजने अथ-
शेषा एकचत्वारिंशत् षष्टिभागाः एकस्य च षष्टिभागस्य
सत्का त्रिचत्वारिंशद्वैकषष्टिभागाः, एतच्च द्वयजने एक-
चत्वारिंशत् षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का
त्रिचत्वारिंशद्वैकषष्टिभागा इत्येवंप्रमाणं प्रागुक्तात् षडशी-
नियोजनानि पञ्चषष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य
सत्काश्चतुर्विंशतिर्नरैकषष्टिभागा इत्यन्तरमाच्छेद्यन्ते, शोधिते
च तस्मिन् स्थितानि इयशीतियोजनानि त्रयोविंशतिः षष्टि-
भागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का द्विचत्वारिं-
शद्वैकषष्टिभागाः ८३१११, ११ एतावच्च सर्वाभ्यन्तरमण्ड-
लेनैकदृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं द्वितीयमण्डलगतदृष्टिपथ-

प्राप्ततापरिमाणं हीनं स्यात्, एतच्चोत्तराक्षरमण्डलदृष्टिप-
थप्राप्तताचिन्तायां हानौ भव्यं अत एव भवराशिरेवमुच्यते,
ततो द्वितीयस्मान् मण्डलादनन्तरे तृतीयं मण्डलं एष एष
भवराशिरेकस्य षष्टिभागस्य सत्कैः पदत्रिंशता भागभाजैः
सहितो यावान राशिः स्यात्, तथाहि—इयशीतियोजनानि
चतुर्विंशतिः षष्टिभागा योजनस्य रुतदश च षष्टिभागस्य
सत्का एकषष्टिभागा इति तावान् द्वितीयमण्डलगताद्
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमाच्छेद्यन्ते, ततो भवति यथाङ्क-
मत्र मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणम्, चतुर्थमण्डले स एव
भवराशिर्हासितव्या सहितः कियन्, चतुर्थं हि मण्डलं तृती-
यमण्डलापेक्षया द्वितीयम्, ततः पदत्रिंशद् द्वाभ्यां गुणिता
द्विसप्ततिः स्यात् तथा सहितलक्षणीत्यादिको राशिः ८३१११ ।
११ इत्येवं स्वरूपा जातः, अयं च तृतीयमण्डलगतान्
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमाच्छेद्यन्ते ततो यथावस्थितं तुर्यं (४)-
मण्डले दृष्टिपथप्राप्तमानम्, तच्चैवम् सप्तचत्वारिंशदो-
जनसहस्राणि त्रयोदशोत्तराणि अष्टौ च षष्टिभागा योज-
नस्य एकस्य च षष्टिभागस्य सत्का दशैकषष्टिभागाः,
सर्वान्तिमे तु मण्डले तृतीयमण्डलापेक्षया द्व्यशीत्याधि-
कशतनमे यदा दृष्टिपथप्राप्तिज्ञासा तदा पदत्रिंशद् द्वा-
शीत्याधिकशतेन गुण्यते जातानि पञ्चषष्टिशतानि द्विप-
ञ्चाशदधिकानि ६४४२ ततः षष्टिभागानयनार्थमेकषष्ट्या
भागं लब्धे समोत्तरं शते षष्टिभागानां पञ्चविंशतिर्नवषष्टि-
एतद् भवराशौ प्रक्षिप्यन्ते जाते त्र्यशीतियोजनानि एका-
दश षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्काः
षड्वैकषष्टिभागाः ८४१११, ११ पदत्रिंशत एवमु-
पपत्तिः—पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् मण्डलादनन्तरानन्तरे मण्ड-
ले दिवसा द्वाभ्यां द्वाभ्यां मुहूर्तैकषष्टिभागाभ्यां हीनः
स्यात्, प्रतिमुहूर्तैकषष्टिभागं चाष्टादश एकस्य
षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागा हीयन्ते, ततः उभयमी-
लने पदत्रिंशत् स्युः, ते चाष्टादश भागाः कलया न्यूनाः
लभ्यन्ते न परिपूर्णाः परं व्यवहारतः पूर्वं परिपूर्णा विवक्षिताः,
तच्च कलया न्यूनत्वं प्रतिमण्डले भवेत् यदा द्व्यशीत्य-
धिकशतनमण्डले एकत्र पितृशते सत् स्थित्यते तदा
अष्टषष्टिरेकषष्टिभागान्मुत्पद्यन्ति, एतदपि व्यवहारत उक्तं
परमार्थतः पुनः किञ्चिदधिकमपि मुत्पद्यन्त्येवम्, ततोऽस्मिन्
अष्टषष्टिरेकषष्टिभागा अपसार्यन्ते, तदपसारणे पञ्चाश्री-
तियोजनानि नव षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभाग-
स्य सत्काः षष्टिरेकषष्टिभागाः ८४१११, ११ इति जाते सर्व-
षाड्मण्डलानन्तरावर्त्तमानद्वितीयमण्डलगतदृष्टिपथप्राप्त-
तापरिमाणद्वैकषष्टिरेकषष्टिभागा नव शतानि, षोडशोत्तराणि
योजनानाम् एकानवचत्वारिंशत् षष्टिभागा योजनस्य एकस्य
षष्टिभागस्य सत्काः षष्टिरेकषष्टिभागाः ३११११, ११ इ-
त्येवं रूपाच्छेद्यन्ते ततो यथाङ्कं सर्वषाड्मण्डले दृष्टि-
पथप्राप्ततापरिमाणं भवति, तच्चान्न स्वयमेव वर्धयति,
तत एव पुरुषच्छायायां दृष्टिपथप्राप्तताकृपायां द्वितीयदिपु
केपुचिन्मण्डलपु चतुर्गतीति किञ्चिन्मृनानि उपरितनेषु
मण्डलेष्वधिककस्याधिकतया उक्तपकारणाभ्यर्द्धयन्तं ताव-
द्वक्तव्या यावत्सर्वषाड्मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, तत्र तु
पञ्चाशीति योजनानि साधिकाणि द्वापयतीत्यर्थः, साधि-

कथ्यशीतिचतुरशीतिपञ्चाशीतियोजनानां सम्प्रवेश्य सूर्य
यन्तुरशीतिप्रहसं तद् द्वाह्वीपद्वीपम्यायेनाभयपार्श्ववर्ति-
न्यास्वशीतिपञ्चाशीत्यादिहृण्यमिति ।

अथोक्त एव मण्डलक्षेत्रं पञ्चानुपूर्व्या सूर्यस्य
मुहूर्तसंगत्याद्याह—

जया शं भंते ! सूरिए सव्यबाहिरमंडले उवसंकमिता
चारं चरइ तथा शं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइअं खेत्तं गच्छ-
इ, गोयमा ! पंच पंच जोअणसहस्साइ तिणि अ पंचुत्ते
ओषणसए पण्णरस य सट्ठिभाए जोअणसस एगमेगेणं मुहु-
त्तेणं गच्छइ, तथा शं इहगयस्स मणुस्सस्स एगतीसाए
जोअणसहस्समेहिं अट्ठि अ एगतीमेहिं जोअणसएहिं ती-
साए अ सट्ठिभाएहिं जोअणसस सूरिए चक्खुप्फासं इन्व-
मागच्छइ ति, एव शं पढमे छम्मासं, एव शं पढमस्स छ-
म्मासस्स पज्जसाणं, से सूरिए दोब्बे छम्मासं अयमाणे प-
ढमंसि अहोरत्तंसि बाहिराणंतरं मंडले उवसंकमिता चारं
चरइ । (सू० १३३५)

‘ जया शं ’ मित्यादि, यदा भगवन् । सूर्यः सर्वबाह्यमण्डल-
मुपसंक्रम्य चारं चरति तदा एकैकं मुहूर्तं कियत् क्षेत्रं
गच्छति ? , गौतम ! पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि पञ्चा-
स्रगाणि योजनशतानि पञ्चादश पट्टिभागान् योजनस्य ५३०५
१/२ एकैकं मुहूर्तं गच्छति, कथमिति चेत् ? , उच्यते—
अस्मिन् मण्डले परिरचपरिमाणं तिस्रो लक्षा अष्टादश स-
हस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चादशाल्पगाणि ३१=३१५, ततो
ऽस्य प्रायुक्तयुक्तिवशात् पट्ट्या भूले लब्धं षोडशमण्डलं
मुहूर्तवर्तिपरिमाणमिति, अत्र दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमाह-
त्ता-सर्वबाह्यमण्डलचारचरणकाले इहगतस्य मनुष्यस्ये-
ति प्रायवत् एकत्रिशता योजनसहस्रैरष्टभिस्त्रैकत्रिंशदधि-
कैर्योजनशतैश्चिशता च षष्टिभागैर्योजनस्य ३१=३१ १/२
सूर्यः शीघ्रं चक्षुःस्पर्शमागच्छति, तथाहि—अस्मिन् मण्ड-
ले सूर्ये चारं चरति दिवसा द्वादशमुहूर्तसंगत्या, दिवस-
स्यार्द्धेन यावत्पार्श्वं क्षेत्रं व्याप्यते तावात् स्थित उच्यमानः
सूर्यः, उपलभ्यन्ते द्वादशानां च मुहूर्तानामर्थे पदं मुहूर्तानि-
तो यद्यत्र मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणं पञ्च योजनसहस्राणि
त्रीणि शतानि पञ्चास्रगाणि पञ्चदश च पट्टिभागा यो-
जनस्य ५३०५ १/२ तत् षड्विमुहुर्यते, दिवसादंशुणिनाया
एव मुहूर्तगतदृष्टिपथप्राप्तताकरणात्, ततो यथोक्त-
मत्र मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं भवति, यद्यप्युपा-
स्यमण्डलदृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणान् पञ्चाशीतिर्योजनानि
नव षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्काः
षष्टैरकषष्टिभागाः इत्येवं राशौ शोधिंते इदमप्युक्तं ए-
तच्च प्राग् भाविंते तथापि प्रस्तुतमण्डलस्योत्तरायणगन-
मण्डलानामवधिभूत-यनान्यमण्डलकरणनिरपेक्षतया क-
रणान्तरमकारि, इयं च सर्वोध्यन्तरान्तरमण्डलात् पूर्वो-
नुपूर्व्या गत्यमानं व्यशीत्यधिकशततमम्, प्रतिमण्डलं चा-
होरात्रगणनाद्वहोरात्रोऽपि व्यशीत्यधिकशततमस्तेनार्थं द-
क्षिणायनस्य चरनो दिवस इत्याद्यभिधानुमाह—’ एत एव,
२६६

पढमे छम्मासं, ‘ एव शं ’ मित्यादि, एव च दक्षिणायनस-
त्कथ्यशीत्यधिकशततमरूपो राशिः प्रथमः परमासः—अ-
यनरूपः कालविशेषः, पदसंख्याङ्कः मासाः पृथङ्भीता
यञति व्युत्पत्तेरिदं समाधेयम्, अन्यथा प्रथमः अ-
हमास इत्यकथ्यनानुपगतिरिति । अथवा—पाड्यादिगणा-
न्तः पाठात् स्त्रीत्वाभावं अदन्तद्विगुण्येऽपि न स्त्रीप्रत्यय-
स्तेनैव तत्प्रथमं परमासम्, आद्यत्वात् पुंस्यम्, एतच्च प्र-
थमस्य परमासस्य दक्षिणायनरूपस्य पर्यवसानम्, अथ
सर्वबाह्यमण्डलचारानन्तरं सूर्यो द्वितीयं परमासं प्राप्नुवन्
गृह्णन् इत्यर्थः, प्रथमं अहोरात्रं उत्तरायणस्येति गम्यम्
बाह्यानन्तरं पञ्चानुपूर्व्या द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं
चरति ।

अथात्र गत्यादिपञ्चार्यं सूत्रमाह—

जया शं भंते ! सूरिए बाहिराणंतरं मंडले उवसंकमि-
ता चारं चरइ तथा शं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइअं खेत्तं
गच्छइ ? , गोअमा ! पंच पंच जोअणसहस्साइ तिणि अ
चउत्तरे जोअणसए सत्तावसं च सट्ठिभाए जोअणसस
एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ, तथा शं इहगयस्स मणुस्सस्स
एगतीसाए जोअणसहस्समेहिं णवहि अ मालमुत्तरेहिं जो-
अणसएहिं इगुणलीसाए अ सट्ठिभाएहिं जोअणसस स-
ट्ठिभागं च एगसट्ठिभा ल्हेत्ता सट्ठि ए जुसिआभागहिं सूरि-
ए चक्खुप्फासं हवमागच्छइ ति, से पविसमाणे सूरि-
ए दोच्चंसि अहोरत्तंसि बाहिरतच्चं मंडले उवसंकमि-
ता चारं चरइ । (सू०-१३३५)

‘ जया शं ’ मित्यादि, यदा भगवन् । सूर्यः बाह्यानन्तर-
मधिकृतं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा भ-
गवन् । एकैकं मुहूर्तं कियत् क्षेत्रं गच्छति ? , भगवान्ना-
ह—गौतम ! पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणि च चतुरस्र-
गाणि योजनशतानि सप्तपञ्चाशन् च पट्टिभागान् योजनस्ये-
कैकं मुहूर्तं गच्छति ५३०५ १/२, तथाहि—अस्मिन् मण्डले
परिरचपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि हे शंते
स्तनवत्यधिके योजनानाम् ३१=२६७, ततोऽस्य षष्ठ्या
भागं हुते लब्धं यथोक्तमत्र मण्डले मुहूर्तगतिप्रमाणम्,
अत्रापि दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमाह—तदा इहगतस्य म-
नुष्यस्येति प्रायवत् एकत्रिशता योजनसहस्रैः बाडशा—
धिकैः नवभिस्त्रै योजनशतैरैकतत्प्राप्तिशता च षष्टिभा-
गैर्योजनस्य एकं च षष्टिभागमेकषष्टिभा द्विस्त्रा तस्य
सकैः षष्ट्या चूर्णिकाभागः ३१=६१ १/२ १/२ । सूर्यश्चक्षुः-
स्पर्शमागच्छति । तथाहि—अस्मिन् मण्डले सूर्ये चारं चरति
दिवसा द्वादशमुहूर्तसंगत्या द्वादशं मुहूर्तकषष्टिभागाभ्या-
मधिकः तेषां चाद्वै पदं मुहूर्तानां एकं मुहूर्तकषष्टिभागं—
नाभ्यधिकास्ततः सवर्णेनार्थं षडपि मुहूर्तानां एकषष्ट्या गु-
ण्यन्ते तत एकः षष्टिभागस्तत्राधिकः प्राप्नुयन्ते, ततो
जातानि त्रीणि शतानि सप्तषष्ट्यधिकानि एकषष्टिभा-
गानां ३६७, ततः प्रस्तुतमण्डले यत्परिमाणं त्रीणि
लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि हे शंते स्तनवत्यधिके

द्व्यशीत्यधिकेन शतेन, इत्थं च गुणयित्वा यज्ञभ्यन्तं तद् भ्रवराशरपनीयं शेषेण भ्रवराशिना सहितं पूर्वपृथग्मण्डलगतं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं तत्र मण्डले द्रष्टव्यम्, यथा तृतीये मण्डले पदत्रिंशदंकेन गुण्यते, 'एकेन च गुणितं तद्व भवतीति' जाना पदत्रिंशदं च सा भ्रवराशरपनीयते, जानं शेषमिदं—पञ्चाशीतियोजनानि नव पाण्डुभागा योजनस्य एकस्य च पण्डिभागस्य सत्काष्ठपट्टिंशतिरेकपाण्डुभागाः ८५ १/२ । एतेन पूर्वमण्डलगतं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणम् एकत्रिंशत् सहस्राणि नव शतानि पाण्डुशतानि योजनानामेकैकत्वान्तिशेदकपाण्डुभागा योजनस्य एकस्य पण्डिभागस्य सत्काः पण्डिरेकपाण्डुभागाः ३१६१६ इत्येक-पसहितं क्रियते, कृते च तृतीये मण्डले यथाकं दृष्टिपथ-प्राप्ततापरिमाणं भवति तच्च प्रागेव प्रदर्शितं, चतुर्थे मण्ड-ले पदत्रिंशद् द्वाभ्यां गुण्यते गुणयित्वा भ्रवराशरपनीयं शेषेण भ्रवराशिना तृतीयमण्डलगतं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं स-हितं क्रियते, तत इह तत्र 'मण्डले' दृष्टिपथप्राप्ततापरि-माणं भवति—द्वात्रिंशत्सहस्राणि पञ्चशीत्यधिकानि योज-नानामष्टपञ्चाशत् पण्डिभागा योजनस्य एकस्य पण्डि-भागस्य सत्काः एकादशैकपाण्डुभागाः ३२०८६ १/२ । ११ । एवं शेषेषां मण्डलेषु भायनीयम्, यदा तु सर्वोभ्यन्तरे मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं ज्ञातुमिष्यते तदा पद-त्रिंशद् द्व्यशीत्यधिकेन शतेन गुण्यते, तृतीयमण्डलादार-भ्य सर्वोभ्यन्तरस्य मण्डलस्य द्व्यशीत्यधिकतमत्वात्, ततो जानानि पञ्चपण्डिः शतानि द्विपञ्चाशदधिकानि ६४४२, तेषामेकपण्डिभागे ह्येकं सप्ततरे शतं प-ण्डिभागानां शेषाः पञ्चत्रिंशतिः १०० । ११ । एतत्पञ्चाशीतियो-जनानि नव पण्डिभागा योजनस्य एकस्य पण्डिभागस्य स-त्काः पाण्डिरेकपाण्डुभागाः ८५ १/२ । ११ । इत्येकपाद् भ्रवराशः शोभ्यते, जानानि पञ्चाद् द्व्यशीतियोजनानि द्वात्रिंशतिः पाण्डुभागाः योजनस्य एकस्य पण्डिभागस्य सत्काः पञ्चत्रि-शदेकपाण्डुभागाः, इह पदत्रिंशदेकपाण्डुभागाः कल्याः यूनः परमाश्रयो लभ्यन्ते, एतच्च प्रागेवोपदर्शितम्, तच्च कल-याः चतुर्थे प्रतिमण्डले भवत् यदा द्व्यशीत्यधिकशत-तममण्डले एकत्र पण्डितेन सचित्त्वत्यं तदा अष्टपण्डिरेक-पाण्डुभागा लभ्यन्ते ततस्ते भूयः प्रसिप्यन्ते ततो जान-मिदं द्व्यशीतियोजनानि त्रयोविंशतिः पण्डिभागाः योज-नस्य एकस्य पण्डिभागस्य सत्काः षड्विंशतिशेदकपाण्डुभा-गाः ८५ १/२ । ११ । एतेन सर्वोभ्यन्तरात्तन्त्राद्विंतीयमण्ड-लगतं दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि शतमैकानाशोभ्यधिकं योजनानां सप्तपञ्चाशत्पाण्डुभागा योजनस्य एकस्य पण्डिभागस्य सत्काः एकोनपञ्चाशत्-पाण्डुभागाः ७३१७६ १/२ । ११ । इत्येकपाद्माहृतं क्रियते, ततो यथाकं सर्वोभ्यन्तर मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमा-णं भवति, तच्च सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि ११ शत त्रिप-ण्डिधिकं योजनानामेकविंशतिश्च पण्डिभागा योजनस्य ६७२६६ १/२ एवं दृष्टिपथप्राप्ततायां कतिपयेषु मण्डलेषु सान्निर्काणि पञ्चाशीतिः योजनानि अग्रतमेषु चतुर्शीतिः पथ्येते यथाह्लाधिकसहितानि द्व्यशीति योजनानि अभि-

यज्यन्त अभिव्यज्यन्त तावद् यज्ञस्या यावत् सर्वोभ्यन्त-रमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरन्ति, इह च सर्वोभ्यन्तरम-ण्डले सर्वोभ्यन्तरात् मण्डलात् पञ्चानुपूर्व्या गत्य-मानं द्व्यशीत्यधिकशततमं, प्रतिमण्डले आहाराप्रणयनाद्-हाराभाजि द्व्यशीत्यधिकशततमस्तोत्रायसुनरायणस्य, च-रमा दिवस इत्यार्धमिधातुगाह—' एतं गे शेषं छुम्मासे ' इत्यादि एष द्वितीयः परमाणः—प्रागुक्तपुस्त्या अग्रतम-शेषा ज्ञातव्यः, एतद् द्वितीयस्य परमाणस्य पथ्यसन्नि-द्व्यशीत्यधिकशततमहारात्रवात्, एष आदित्यः संवत्स-रः—आदित्यघारापलक्षितः संवत्सः इति, इत्यनेन नक्ष-त्रादिसेवतमव्युदासः, एतच्चादित्यस्य संवत्सस्य प-थ्यमानं चरमायनचरमदिवसत्वात् इति समाप्तं मुहुर्नगनि-ह्वारम्, तत्सम्बन्धाच्च दृष्टिपथयज्ञव्यवहाराणि । जं ७ यत् ० । १० ।

जंबुद्वीपं गे दिवे अमीउत्तरं जंयशमयं आगाहेत्ता सूरि ए उत्तरकट्टावगण पदम उदयं करेह । ('सू० ८०+) 'जंबुद्वीपं' गे' मित्यादि, 'आगाहत्ता' ति—प्रविश्य 'उत्तरकट्टावगण' ति—उत्तरां काष्ठो दिशमुपगतः उत्तर-काष्ठोपगतः प्रथममुदयं करोति, सर्वोभ्यन्तरमण्डले उदती-त्यर्थः । सू० ८० सम० ।

अथाष्टमं दिनरात्रिर्द्वाहानिह्वारं निरूपयते—

जया गे भंते ! सूरि ए मन्दमन्तरं मंडलं उवमंकिमिच्छा चारं चरइ तथा गे केमहाल ए दिवसे केमहालिया राई भवइ ? गोअमा ! तथा गे उचमकट्टपत्ते उक्कीम ए अद्वा-रमुमुहुत्ते दिवसे भवइ, जहणिया दुवालेमुहुत्ता राई भवइ, से शिकवममाणे सूरि गे मंदच्छरं अयमाणे पदममि अहोरत्तमि अमंतराण्तेरं मंडलं उवमंके-मिच्छा चारं चरइ । (सू०—१३४ X) ।

'जया गे' मित्यादि, यदा भगवन् ! सूर्यः सर्वोभ्यन्त-रमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरन्त तदा को महान् आलया—इत्यपेक्षारूपः आश्रया यस्यासौ किमहालयाः कियानि-त्यर्थः दिवसो भवति, किमहालया—कियन्तां रात्रिभवेति ?, भगवानाह—गौतम ! तदा उत्तमकाष्ठो प्राप्त—उत्तमा-वस्थां प्राप्तः आदित्यसेवतमव्युदासपण्ड्यधिकारशेनदि-वसमध्ये यतो नापरः कश्चिदधिक इत्यर्थः अत्र एवार्कपूरकः उन्मूल्य इत्यर्थः अष्टादशमहूर्तप्रमाणो दिवसो भवति, यत्र मण्डले यावत्प्रमाणो दिवसस्तत्र तदपेक्षया (शेषा) अहोरात्रप्रमाणो रात्रिर्भवति । जम्बूद्वीपः—द्वादशमुहुर्ता रात्रिः, सर्वस्मिन् सैव काले या अहोरात्रस्य त्रि-शत्सहूर्तस्यैकत्वस्य, नैयत्याद्, ननु—यदा भं-ते अष्टादशमहूर्तप्रमाणो दिवसस्तदा विदहेषु जम्बूद्वीप-द्वादशमहूर्तप्रमाणो रात्रिर्त्ताद् द्वादशसहूर्तस्यैकत्वस्यैव रात्रि-कालस्येन पदमुहुर्तां यावत्तत्कालस्यैव भाव्यम्, एवं भवत-उपि वाक्यम्, उच्यते—अत्र पञ्चमहूर्तस्यैकत्वात् अष्टादश-महूर्तस्यैकत्वात् यद्यपि तद्व्यतिरेकः, तच्च सर्वोभ्यन्तरमण्डलेन द्रव्यमेवेति, तच्च सर्वोभ्यन्तरमण्ड-लव्यवहारेण तन्मण्डलगतदृष्टिपथप्राप्ततायांचरणां च स्वरूपम्, आह—एवं सति सूर्योदयास्तमयेन अ-भियते आपदि भवेत्तु नाम, न चैतद्व्याप्यं, यदुक्तम्—

"जह जह समए समए, पुरआ संचरइ भक्करा गयणे ।
तह तह इआ वि नियमा, जायइ रयणीइ भावय्या ॥ १ ॥
एवं च सइ नराणे, उद्यमयमाणाई होत अनियाई ।
सइ देसकालभए, कम्मइ किंची य दिस्सए नियमा ॥ २ ॥
सइ बंध य निहिट्टो, रुइमुहुत्तो कमण मव्वंमि ।
केसिचीदाणि पि अ, विमयपमाणा रयां जति ॥ ३ ॥" ति ।
यत्तु सूर्यप्रभासिधुत्तो सूर्यमण्डलमस्थित्याधिकारं सम्भवतु —
रक्षमस्थितियत्तेनायां युगादौ एकः सूर्यो दाक्षिणपूर्वस्याम
एकश्चन्द्रो दाक्षिणोपरस्यां द्वितीयः सूर्यः पश्चिमोत्तरस्यां
द्वितीयप्रवृत्त उत्तरपूर्वस्यामियुक्तं तत्तु दाक्षिणादिभागेषु
ब्रह्मादयपेक्षया इति बोध्यम् । अयं च सर्वोत्कृष्टो दिवसः
पूर्वसंवत्सरस्य चरमो दिवस इति वक्तुमाह — 'ने शि-
कलममाणे' इत्यादि, अथ निष्कामन् सूर्यः नवं संवत्सर
मयमानः — प्राप्नुवन्त्यादान इत्यर्थः, प्रथमे अहोरात्रेऽभ्य-
न्तरानन्तरं द्वितीयमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति इति ।

अथ दिनगात्रिबुद्धयपवृद्धवर्धमाह —

जया गे भंत ! सूरिण अरुभंतराणंतरं मंडलं उवमंक-
मिता चारं चरइ तथा गे केमहालए दिवसे केमहालिया
राई भवइ ?, गोयमा ! तथा गे अट्टारमसुहुत्ते दिवसे भ-
वइ, दाहिं एगट्टिभागसुहुत्तेहि ऊणे दुवालमसुहुत्ता राई
भवइ दाहिं अ एगट्टिभागसुहुत्तेहि अहिअ ति, मे शि-
कलममाणे सूरिण दोखंमि अहोरात्तंमि ० जाव चारं चरइ
तथा गे केमहालए दिवसे केमहालिया राई भवइ ?, गो-
यमा ! तथा गे अट्टारमसुहुत्ते दिवसे भवइ चउहिं एग-
ट्टिभागसुहुत्तेहि ऊणे, दुवालमसुहुत्ता राई भवइ चउहिं ए-
गमट्टिभागसुहुत्तेहि अहिअ ति, एवं खलु एणं उवाएणं
निकलममाणे सूरिण तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मं-
डलं संकममाणे दो एगट्टिभागसुहुत्तेहि मंडले दिवसखि-
त्तस्स निवुद्धेमाणे रयणखित्तस्स अभिबद्धेमाणे र सव-
बाहिरं मंडलं उवमंकमिता चारं चरइ ति । (सू० १३४४)

'जया गे' अित्यादं, पदा भगवन् ! सूर्यः अत्यन्तरान-
न्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा भगवन् !
किमहालयः — किप्रमाणा दिवसः, किमहालयाः किप्रमाणा
रात्रिः ? । भगवानाह — गीतम् ! तदा अष्टादशसुहुत्तप्रमा-
णा द्वाभ्यां सुहुत्तैकपाटभागभ्यामूना दिवसो भवति, अथ
सूर्यः प्राकृतत्वात् पदव्यत्ययः, द्वादशसुहुत्तप्रमाणा द्वा-
भ्यां सुहुत्तैकपाटभागभ्यामधिकारा गतिर्भवति, अथोपपत्ति-
यथा अष्टादशसुहुत्तं दिवसं द्वादश भूस्सुहुत्ताः षट् चरमु-
हुत्ताः, ने च मण्डलानां उपशीत्यधिकशतेन वर्द्धन्ते चापवर्ज-
न्ते, ततोऽत्र त्रैगाशिकावतारः — यदा मण्डलानां उपशीत्यधि-
कशतेन षट् सुहुत्ताः वर्द्धन्ते चापवर्द्धन्ते तदा एकेन मण्डलेन
किं वर्द्धन्ते चापवर्द्धन्ते ?, व्यापना यथा — १=३६५। अत्राभ्य-
राशिना एककलक्षणं मयपराशरः पदकलक्षणां सुगयत,
शुणिते च 'एकेन शुणिते तद्वद् भवती' ति पंडिते व्युत्पत्तौ
आदिश्यामि भज्यन्ते अल्पत्वाद् भागं न प्रयच्छन्तीति
आज्यभाजकाराभ्यां कलपवर्तना कार्या, ज्ञात उपगित्तो

राशिधिकरूपः अधस्तन एकपाटिकरूपः इति आगतं द्वा-
वैकपाटभागौ सुहुत्तस्य अतो दिवसेऽपवर्द्धन्ते —
रात्रौ च वर्द्धन्ते इति, एवमेवऽपि करणभाषना कार्या ।
अथाग्रनमण्डलगते दिनगात्रिबुद्धिर्द्विहोती पृच्छसाह — 'स
शिकलममाणे' इत्यादि, अथ निष्कामन् सूर्यो दाक्षिणाय-
नमरके द्वितीयं अहोरात्रं अथ यावच्छुभ्रान् 'अरुभंतरानं
मंडलं उवमंकमिता' इति ज्ञेयम्, सर्वोभ्यन्तरमण्डलाप-
ेक्षया तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा किप्र-
माणा दिवसः किप्रमाणा रात्रिर्भवति ?, गीतम् ! तदा
अष्टादशसुहुत्तप्रमाणा द्वाभ्यां पूर्वमण्डलमत्काभ्याम् द्वा-
भ्यां च प्रस्तुतमण्डलमत्काभ्यामित्येवं चतुर्भिः सुहुत्तैकपाटि-
भागैरूनां दिवसो भवति, द्वादशसुहुत्तो उत्क्रपाकारेणैव चतु-
र्भिः सुहुत्तैकपाटभागैरेषिका गतिर्भवति, उक्तातिरिक्तमण्ड-
लस्थितिर्दशमाह — 'एवं खलु एणं' इत्यादि, एवं मण्ड-
लत्रयदर्शितरीत्या खलु — निश्चितमेतन्न — अनन्तराङ्गोपाये
न प्रतिमण्डले दिवसरात्रित्वकमुहुत्तैकपाटभागद्वयबुद्धि-
दानिरूपेण निष्कामन् — दाक्षिणामिमुखं गच्छन् सूर्यस्तद्व-
न्तरान्मण्डलान्तद्वन्तरं मण्डलं संक्रामन् हो हो सुहुत्तैक-
पाटभागविकैकस्मिन् मण्डले दिवसस्तस्य निवर्द्धयन्
निवर्द्धयन् — हापयन् २ रजानंस्तस्य तावतामिबर्द्धयन् २,
कोऽर्थः ? — सुहुत्तैकपाटभागद्वयस्यैव तत्र दिवसस्तत्र द्वा-
पयन् तावदेव रजनिस्तत्र अभिवर्द्धयति सर्वथा मण्डल-
मुपसंक्रम्य चारं चरति, प्रतिमण्डलं भागद्वयदानिवृद्धौ उक्तं ।
ज० ७ वक्त्र० ।

उत्तरायणनियष्टे गे सूरिण पदमाओ मंडलाओ एगूणच-
त्तालीसइमे मंडले अट्टहत्तरं एगमट्टिभाग दिवसकखेत्तस्स
निवुद्धता रयणखेत्तस्स अभिनिवुद्धता गे चारं चरइ ।
एवं दक्षिणायणनियष्टे वि । (सू० ७८४)

'उत्तरायणनियष्टे गे' ति — उत्तरायसाह — उत्तरदिग्गमता'
अवृत्तः उत्तरायणनिवृत्तः; प्राग्वधदाक्षिणायन इत्यर्थः 'सू-
रिण' ति — आदित्यः 'पदमाओ मंडलाओ' ति — दाक्षिणां दिशं
गच्छन्तो रवेर्यथप्रथमे तस्मात् न तु सर्वोभ्यन्तरसूर्यमार्गात्
'एगूणचत्तालीसइमे' ति — एकानचत्वारिंशत्तमे मण्डले
दाक्षिणायनप्रथममण्डलापेक्षया सर्वोभ्यन्तरमण्डलापेक्षया
तु चत्वारिंश, अट्टहत्तरं' ति अष्टसतिः 'एगसट्टिभाग'
ति — सुहुत्तसूर्यैकपाटभागान् दिवसखेत्तस्स' ति — दिवसखेत्त-
णस्य क्षेत्रस्य दिवसस्यैवेत्यर्थः, 'निवुद्धता' ति निवर्द्धय-
ताप्येत्यर्थः, तथा 'रयणखेत्तस्स' ति — रज्ज्या एव 'अ-
भिनिवुद्धता' ति — अभिनिवर्द्धय-
चर्द्धयित्वेत्यर्थः, 'चारं
चरइ' ति — आयतीत्यर्थः, भाषार्थोऽस्यैव चन्द्रप्रक्षेपिकायै-
रुपदर्श्यते — जम्बूद्वीपे यदेता सूर्यो सर्वोभ्यन्तरमण्डलमु-
पसंक्रम्य चारं चरतस्तदा नवनवतिगोपजनसदस्याणि पट-
वस्वार्गिशदधिकानि योजनशतान्यभ्यां अन्यमन्तरं कृत्वा सर-
तः, एतच्च जम्बूद्वीपेऽशीत्युत्तरं योजनशतं प्रक्षिप्याभ्यन्तरं
मण्डलं भवति एतस्मिन् जम्बूद्वीपप्रमाणादपकृति-
ते यथाक्रमन्तरं भवतीति, तथा तत्र तयोश्चरतोऽप्यष्टो-
ऽष्टादशसुहुत्तो दिवसो भवति, जम्बूका च द्वयस्सुहुत्ता
रात्रिर्भवति, ततोऽभ्यन्तरमण्डलमपेक्षया प्रथमेऽहोरात्रे

ऽभ्यन्तरान्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य यदा चारं चरतस्तदा नवनवनिर्गोजनसहस्राणि षट्चत्वारिंशदधिकानि योजन-
शानानि पञ्चत्रिंशच्च एकपाष्टिभागा योजनस्यान्तरं कृत्वा
चारं चरतः, तदा चाष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति द्वाभ्यां
मुहूर्तस्यैकपाष्टिभागाभ्यां न्यूनः, द्वादशमुहूर्तो च रात्रिर्मेव-
ति द्वाभ्यां मुहूर्तैकपाष्टिभागाभ्यामधिकति, एवं दक्षिणाय-
नस्य द्वितीयादिषु मण्डलचक्राङ्गेषु आभ्यांऽभ्या-
न्तरप्रमाणस्य पञ्चभिः पञ्चभिर्योजनैः पञ्चत्रिंशत्तैकपा-
ष्टिभागेर्योजनस्य द्वात्रिंशत्तैकपाष्टिभागाभ्यां २ च मुहूर्तैकपाष्टिभागा-
भ्यां दिनद्वानि रात्रिद्वयि भवति, एवं च एकानवचत्वारिंशत्त-
मे मण्डले सूर्योत्तरान्तरं नवनवनिः सहस्राण्यष्ट शतानि स-
प्तपञ्चत्रिंशच्च योजनानां त्रयोविंशत्तैकपाष्टिभागाः, दिनप्र-
माणं चाष्टादशानां मुहूर्तानां मध्याह्नैकपाष्टिभागा-
नामष्टसप्तत्यां पानितायां षोडश मुहूर्ताश्चतुश्च-
त्वारिंशच्चैकपाष्टिभागा मुहूर्तस्य, रात्रिस्तृप्तसप्तत्यां
क्षिप्तायां त्रयोदश मुहूर्ताः सप्तदशैकपाष्टिभागाश्चेति,
एवं 'दक्षिणायणनियत' 'सि-यथोत्तरायणनियुक्त' एका-
नवचत्वारिंशत्तमे मण्डले अष्टसप्ततिमेकपाष्टिभागान् हा-
पयति, वर्द्धयति च। एवं दक्षिणायननियुक्तोऽपि सूर्यस्तान्
द्वापयति, वर्द्धयति च। केयले दक्षिणायन दिनभागान् हाप-
यति, रात्रिभागान्श्च वर्द्धयति। इह तु दिनभागान् वर्द्धयति,
रात्रिभागान्श्च हापयति। स० ७८ सम०। ज०।

जया शं धुरिए सच्चम्भन्तराभ्यो मंडलाभ्यो सच्चबाहिरं
मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ तथा शं सच्चम्भन्तरमंडलं
यगिहाय एमणं तेसीएणं राइदिअसएणं विस्मि छावंडे
एगसद्धिभागमुदुचसए दिवसखेत्तस निव्वुदेत्ता रयणि-
खेत्तस अभिवुदेत्ता चारं चरइ। (स०-१३४+)

'जया शं' मित्यादि, यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरान्तरमण्डला-
दित्यत्र "यत्काले पञ्चमी वर्द्धया" तेन सर्वाभ्यन्तरं मण्ड-
लमाभ्यः सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा
सर्वाभ्यन्तरं मण्डलं प्रणिधाय—सर्वादीकृत्य ततः पर-
स्माद् द्वितीयान्तरमण्डलादारभ्येत्यर्थः एकेन त्र्यशनिन
त्र्यशीत्यधिकेन रात्रिद्विधानाम् अहोरात्राणां शतेन त्रीणि
षट्षष्टानि—षट्षष्टपधिकानि मुहूर्तैकपाष्टिभागशानानि दि-
वससंख्याभाववर्द्धये, कोऽर्थः—षट्षष्टपधिकत्रिंशत्तमुहूर्तै-
कपाष्टिभागेर्योजनमात्रे क्षेत्रं गम्यते तावन्मात्रं क्षेत्रं हापयित्वा
इत्यर्थः, तावदेव क्षेत्रं रजनिक्षेत्रस्याभिवर्द्धये चारं चरति,
अयमर्थः दक्षिणायनसत्कऽत्र्यशीत्यधिकमण्डलेषु प्रत्येकं ही-
यमानभागद्वयस्य त्र्यशीत्यधिकशतगुणनेन षट्षष्टपधिक-
त्रिंशत्तराशिपपद्यत इति तावदेव रजनिक्षेत्रे वर्द्धये इत्यर्थः।
ज० ७ वक्र०।

लवणे शं भंते ! समुदे धुरिया उदीचिपाईणमुगच्छ
जच्चेव जेबुदीवस्स वच्चवया भाणिया सच्चेव सच्चा
अपरिसेसिया लवणसमुदस्स वि भाणियव्वा, नवरं अ-
भिलावो इमो गोयव्वो-जया शं भंते ! लवणे समुदे
दाहिणुं दिक्खे भवति ते चैव० जाव तदा शं लवणे समुदे

पुरच्छिमपच्छिमे शं राई भवति, एएणं अभिलावेणं
नेयव्वं। जदा शं भंते ! लवणसमुदे दाहिणुं पढमा
ओसप्पिणी पडिवज्जइ, तदा शं उत्तरं वि पढमा ओस-
प्पिणी पडिवज्जइ। जदा शं उत्तरं पढमा ओसप्पिणी
पडिवज्जइ तदा शं लवणसमुदे पुरिच्छिमपच्छिमे शं
नेवत्थि ओसप्पिणी २ समणाउसो !, इता गोयमा !
० जाव समणाउसो !। धायइसंडे शं भंते ! दीवे धुरिया
उदीचिपादीणमुगच्छ जहेव जेबुदीवस्स वच्चवया भ-
णिया सच्चं धायइसंडस्स वि भाणियव्वा, नवरं इमेणं
अभिलावेणं सच्चे आलावगा भाणियव्वा। जया शं
भंते ! धायइसंडे दीवे दाहिणुं दिवसे भवति तदा शं उ-
त्तरं वि जया शं उत्तरं वि तदा शं धायइसंडे दीवे मंद-
राण पव्वयाणं पुरच्छिमपच्छिमे शं राती भवति ?, इता
गोयमा ! एवं चैव० जाव राती भवति ? जदा शं भंते !
धायइसंडे दीवे मंदराणं पव्वयाणं पुरच्छिमेण दिवसे
भवति तदा शं पच्छिमेण वि, जदा शं पच्छिमेण
वि तदा शं धायइसंडे दीवे मंदराणं पव्वयाणं भवति
उत्तरेणं दाहिणेणं राती भवतीति ?, इता गोयमा !
० जाव भवति, एवं एएणं अभिलावेणं नेयव्वं जाव
जया शं भंते ! दाहिणुं पढमा ओसप्पिणी तथा
शं उत्तरं जया शं उत्तरं तथा शं धायइसंडे दीवे
मंदराणं पव्वयाणं पुरच्छिमपच्छिमे शं नत्थि ओसप्पि-
णी० जाव ? समणाउसो ! इता गोयमा ! ० जाव समणा-
उसो !, जहा लवणसमुदस्स वच्चवया तहा कालोद-
स्स वि भाणियव्वा, नवरं कालोदस्स नामं भाणियव्वं।
अट्ठिभतरपुक्खरद्धे शं भंते ! धुरिया उदीचिपाईणमुगच्छ
जहेव धायइसंडस्स वच्चवया तहेव अट्ठिभतरपुक्खरद्धस्स
वि भाणियव्वा नवरं अभिलावो० जाव जाखेयव्वो० जाव
तथा शं अट्ठिभतरपुक्खरद्धे मंदराणं पुरच्छिमपच्छिमेणं
नेवत्थि ओसप्पिणी नेवत्थि उत्सप्पिणी अवड्डिए शं तत्थ
काले पक्खे समणाउसो ! सेवं भंते ! सेवं भंते ! सि।
(सू०-१७६) भ० ५ श० २ उ०।

तेणं कालेणं तेणं समएणं चंपा नामं नगरी होत्था,
वत्तओ, तीसं शं चंपाए नगरीए पुक्खमहे नामे चैए हो-
त्था वत्तओ, सामी समोसडे ० जाव परिसा पडिगया।
तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ बहावी-
रस्स जेठ्ठे अंतवांमी इंदभूती नामं अणगारे गोवमगो-
सेणं० जाव एवं वदामी-जेठ्ठदिने शं भंते ! दीवे ध-
रिया उदीचिपादीणमुगच्छ वादीयदाहिणमागच्छति, वा
दीणं दाहिणमुगच्छ दाहिणपडीणमागच्छति दाहिणपदी-

शुभ्रगच्छ पदीषु उदीषु मागच्छति पदीषु उदीषु उगच्छ
उदीषु पादीषु मागच्छति ? , हंता ? गोयमा ! जंबुद्वीवे शं
दीवे क्षरिया उदीषु पादीषु शुभ्रगच्छ ० जाव उदीषु पादीषु—
मागच्छति । (ख० १७६×)

'क्षरिय' ति—हो सूर्यो, जम्बुद्वीपे क्षरिये भाषात्
'उदीषु पादीषु' ति उद्गव उदीष्वीने प्राग्व्य प्राचीने उदी-
ष्वीने च तदुदीष्या आसन्नत्वात् प्राचीनम् च तत्प्राच्याः
प्रायासभवाद् उदीष्वीने प्राचीने—दिगन्तरं क्षेत्रादिगोचर्या
पूर्वोत्तरदिगित्यर्थः 'उगच्छ' ति—उद्गम्य क्रमेण तत्राद्ग-
मं कृत्वैत्यर्थः 'पादीषु दाहिणं' ति प्राचीनदाहिणे दिगन्तरं
पूर्वर्द्धादिमित्यर्थः 'आगच्छति' ति—आगच्छतः क्रमे-
णैवास्ते सन्ति इत्यर्थः, इह चोद्गमनमस्तमयं च द्रष्टुं लाक-
विषयस्याऽवसयं, तथाहि—येषामदृश्यो स्तौ दृश्यो तौ
स्यातां ते तयोर्लक्ष्मणेन व्ययहरन्ति येषां तु दृश्यौ सम्भाव-
दृश्यौ कस्ते तयोस्तमये व्ययहरन्तीत्यनियता बुद्ध्यास्तम-
यो । आह च—

“जह जह समप समप, पुरश्चा संचरह भक्खरं गोयये ।
तह तह अहो वि नियमा, जायह रययो य भायये ॥२॥
एवे च सा नराणं, उदयत्थमणारै होंतऽनिययाहं ।
सह देस्सेमै कस्सह, किञ्ची वधादिस्सप नियमा ॥२॥
सह च्वेय य निहिट्ठो, भ(रु)हमुहुत्तो केमण सव्वेमि ।
केमिञ्चीदाणि पि य, विसयपमाणं रवी जेमि ॥ ३ ॥”

इत्यादि, अनेन च सूत्रेण सूर्यस्य चतसृषु दिक्षु गतिरुक्ता,
ततश्च य मन्थने सूर्यः पश्चिमसमुद्रं प्रविश्य पानालेन ग-
त्वा पुनः पूर्वसमुद्रमुद्गतीत्यादि तन्मते निर्दिष्टमात्रं ।

इह च सूर्यस्य सर्वतोऽगमने ऽपि प्रतिनियन्तृत्वात् प्रकाशस्य
पार्श्वद्वयभागोऽस्तीति ते क्षेत्रभेदेन दर्शयसाह—

जया शं भंते ! जंबुद्वीवे दीवे दाहिणं दिवसे
भवति तदा शं उत्तरं दिवसे भवति जदा शं उत्तरं
वि दिवसे भवति तदा शं जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स प-
व्वयस्स पुरच्छिमे पव्वत्थिमे शं राती भवति ? , हंता गो-
यमा ! जया शं जंबुद्वीवे दीवे दाहिणं वि दिवसे ०
जाव राती भवति । जदा शं भंते ! जंबुद्वीवे दीवे मंद-
रस्स पव्वयस्स पुरच्छिमे शं दिवसे भवति तदा शं पव्व-
त्थिमे शं पि दिवसे भवति, जया शं पव्वत्थिमे शं दिवसे भ-
वति तदा शं जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहि-
णं शं राती भवति ? , हंता गोयमा ! जदा शं जंबुद्वीवे
मंदरपुरच्छिमं शं दिवसे ० जाव राती भवति, जया
शं भंते ! जंबुद्वीवे दीवे दाहिणं उकोसए अट्टार-
समुहुत्ते दिवसे भवति, तदा शं उत्तरं वि उकोसए
अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जदा शं उत्तरं उकोसए
अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति तदा शं जंबुद्वीवे दीवे
मंदरस्स पुरच्छिमपव्वत्थिमे शं जहभिया दुवालसमुहु-

त्ता राती भवति ? , हंता गोयमा ! जदा शं जं-
बु० जाव दुवालसमुहुत्ता राती भवति । जदा शं
जंबुद्वीवे मंदरस्स पुरच्छिमे शं उकोसए अट्टारस० जाव
तदा शं जंबुद्वीवे दीवे पव्वत्थिमे शं वि उकोसए अ-
ट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जया शं पव्वत्थिमे शं उ-
कोसए अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति तदा शं भंते !
जंबुद्वीवे दीवे उत्तरं दुवालसमुहुत्ता ० जाव राती
भवति ? , हंता गोयमा ! ० जाव भवति । जया शं
भंते ! जंबु० दाहिणं अट्टारसमुहुत्ता शंते दिवसे भ-
वति तदा शं उत्तरे अट्टारसमुहुत्ता शंते दिवसे भ-
वति जदा शं उत्तरे अट्टारसमुहुत्ता शंते दिवसे भव-
ति तदा शं जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरच्छिमप-
व्वत्थिमे शं सातिरेगा दुवालसमुहुत्ता राती भवति ? ,
हंता गोयमा ! जदा शं जंबु० जाव राती भवति ।
जदा शं भंते ! जंबुद्वीवे दीवे पुरच्छिमे शं अ-
ट्टारसमुहुत्ता शंते दिवसे भवति तदा शं पव्वत्थिमे
शं अट्टारसमुहुत्ता शंते दिवसे भवति, जदा शं प-
व्वत्थिमे शं अट्टारसमुहुत्ता शंते दिवसे भवति तदा
शं जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणे शं
साहेगा दुवालसमुहुत्ता राती भवति ? , हंता गो-
यमा ! ० जाव भवति । एवं एतेणं क्रमेण ओ-
सारेयव्वं सत्तरसमुहुत्ते दिवसे तेरसमुहुत्ता राती भ-
वति, सत्तरसमुहुत्ता शंते दिवसे सातिरेगा तेरसमुहुत्ता
राती, सोलसमुहुत्ते दिवसे चोहसमुहुत्ता राई, सोल-
समुहुत्ता शंते दिवसे सातिरेगा चोहसमुहुत्ता राती, प-
न्नरसमुहुत्ते दिवसे पन्नरसमुहुत्ता राती भवति । पन्नर-
समुहुत्ता शंते दिवसे सातिरेगा पन्नरसमुहुत्ता राती,
चोहसमुहुत्ते दिवसे सोलसमुहुत्ता राती, चोहसमुहुत्ता-
शंते दिवसे सातिरेगा सोलसमुहुत्ता राती तेरसमुहु-
त्ते दिवसे सत्तरसमुहुत्ता राती तेरसमुहुत्ता शंते दि-
वसे सातिरेगा सत्तरसमुहुत्ता राती । जया शं जंबु-
द्वीवे दीवे दाहिणं जहभए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवति
तया शं उत्तरं वि, जया शं उत्तरं तया शं
जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरच्छिमे शं उको-
सिया अट्टारसमुहुत्ता राती भवति ? , हंता गो-
यमा ! एवं चैत्र उच्चारेयव्वं ० जाव राई भवति ।
जया शं भंते ! जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स
पुरच्छिमे शं जहभए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवति त्र-
या शं पव्वत्थिमे शं वि० तया शं जंबुद्वीवे दीवे मं-
दरस्स उत्तरदाहिणे शं उकोसिया अट्टारसमुहुत्ता राती

भवति ? , हंता गोयमा ! ० जाव राती भवति ।
(सू० १७७)

' जया शं ' मित्यादि, इह सूर्यद्वयभावादिकैश्च दिग्द्वये दिवस उक्तः . इह च यद्यपि दक्षिणार्धे तथात्तरार्धे इत्युक्तं तथाऽपि दक्षिणभाग उत्तरभाग चेति बोद्धव्यम् . — अष्ट-शब्दस्य भागमात्रार्थे-वात्, यतो यदि दक्षिणार्धे उत्तरार्धे च समग्र एव दिवसः स्यात्तदा कथं पूर्वेण अपरेण च रात्रिः स्यादिति वक्तुं युज्यते, अष्टद्वयप्रद्वेण स-त्वेनैव श्रुतीतत्वात्, इतश्च दक्षिणार्धार्धदिश्वन्द दक्षि-णादिदिग्भागमात्रमेवावसेयं न त्वर्द्धम् अतो यदाऽपि दक्षि-णोत्तरयोः सर्वोत्प्रेष्टा दिवसो भवति तदाऽपि जम्बूद्वीपस्य दशभागत्रयप्रमाणमव तापक्षेत्रं तयोः प्रत्येकं स्यात्, दश-भागद्वयमानं च पूर्वपश्चिमयोः प्रत्येकं रात्रिलेखं स्यात्, तथाहि—षष्ठ्या मुहूर्तैः किल सूर्यो मण्डले पुरयति उक्त-दिने च षष्ठादशमुहूर्तैरुक्तम् अष्टादश च पट्टेश भाग—प्रितयकृपा भवन्ति, तथा यदा षष्ठादशमुहूर्तौ दिवसो भव-ति तदा रात्रिर्द्वादशमुहूर्ता भवति, द्वादश च पट्टेशभाग-द्वयकृपा भवन्तीति, तत्र च मेवं प्रति नव योजनसहस्राणि चत्वारि शतानि षडशीत्यधिकानि नव च दशभागा योज-नस्येत्यन्तर्षोत्प्रेष्टादिवसे दशभागत्रयरूपं तापक्षेत्रप्रमाणं भवति ६४८६६ १/८, कथम् ? , मन्त्रपरिषेपस्य किञ्चिन्मूलप्रयो-विश्वस्युत्तरपदशताधिकैकत्रिंशद्योजनसहस्रमानस्य ३१६-२३ दशभिर्भागे हुनं यत्कल्प्यं ३१६२३ १/८ तस्य त्रिगुणि—तत्त्वे एतस्य भावादिति । तथा लघुणसमुद्रं प्रति चतुर्नवतियोजनानां सहस्राणि अष्टौ शतान्यष्टपदधिकानि चत्वारश्च दश भागा योजनस्येत्यन्तर्षोत्प्रेष्टादिने तापक्षेत्र-प्रमाणं भवति ६४८६६ १/८, कथम् ? जम्बूद्वीपर्यायः किञ्चि-न्मूलपञ्चादशित्युत्तरशतधिकपाञ्चदशसहस्रोपेतयोजनल-क्षत्रयमानस्य ३१६२२८ दशभिर्भागे हुनं यत्कल्प्यं तस्य त्रिगु-णिनत्वे एतस्य भावादिति । जघन्यरात्रिलेखप्रमाणं चाप्यव-मेष, नवरं पञ्चदशभागा त्रिगुणः कार्यः, तत्रार्थं षड्योज-नानां सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि षट् च द-श भागा योजनस्य ६३२४१ १/८ द्वितीयं तु त्रिपट्टिः सहस्राणि द्वे पञ्च चत्वारिंशदधिके योजनानां शते षट् च दशभागा योज-नस्य ६३२४५ १/८ सर्वलघी च दिवसे तापक्षेत्रमन्तरगोक्तारात्रि-चतुस्रं रात्रिलेखं त्वमन्तरगोक्ततापक्षेत्रमुत्थयामिति, आयामन्-स्तु तापक्षेत्रं जम्बूद्वीपमध्ये पञ्चचत्वारिंशद्योजनानां सह-स्राणीति, लघुणं च त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि च-त्विंशदधिकानि त्रिभागश्च योजनस्य ३३३३३ १/८ उभयमी-लनं षष्ठस्यतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि योजनत्रिभागश्चेति ७८३३३ १/८ " उक्तोस्य अष्टारसमुद्रं दिवसे भवति " ति । इह किल सूर्यस्य चतुरशीत्यधिकं म-ण्डलशतं भवति तत्र किल जम्बूद्वीपमध्ये पञ्चाष्टमण्डला-नि भवन्ति, एकोनविंशत्यधिकं च तेषां शतं लघुणसमुद्रस्य मध्ये भवति, तत्र च सर्वाभ्यन्तरे मण्डले यदा वर्तते सूर्य-स्तदा षष्ठादशमुहूर्तौ दिवसो भवति, कथम् ? , यदा सर्वबा-ह्यं मण्डले वर्ततेऽतो तदा सर्वजघन्या द्वादशमुहूर्तौ दिवसो भवति, ततश्च द्वितीयमण्डलादारभ्य प्रतिमण्डलं द्वाभ्यां

मुहूर्तैकपट्टिभागाभ्यां दिनस्य श्रुतौ व्यशीत्यधिकशतमे मण्डले षड् मुहूर्ता वर्तन्त इत्येवमष्टादशमुहूर्तौ दिवसो भवति, अत एव द्वादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति, त्रिंशत्सहस्र-त्वाद्वारात्रस्य । " अष्टारसमुद्राद्यन्तरे " ति यदा सर्वाभ्यन्तरे मण्डलानन्तरे मण्डले वर्तन्त सूर्यस्तदा मुहूर्तैकपट्टिभागा-द्वयद्विनाष्टादशमुहूर्तौ दिवसो भवति, स चाष्टादशमुहूर्ता-द्विसादनन्तरोऽष्टादशमुहूर्तानन्तरमिति व्यपदिष्टः, 'सावि-रेगा तुवालसमुद्रा राह' ति-द्वाभ्यां मुहूर्तैकपट्टिभागाभ्या-मधिका द्वादशमुहूर्ता 'राह' भवति-रात्रिप्रमाणं भवतीत्य-र्थः, यावता भागेन दिने दीयते तावता रात्रिर्भवति, त्रिंशत्सह-स्रत्वाद्द्वारात्रस्येति । एवं एतरे कमेण 'एवमित्युपसंहारं, एने-न-अनन्तरगोक्तं 'जया शं भंते ! जंबूद्वीपे दीवे दाहियङ्कु' इत्य-नेनन्यर्थः, ' आसारयव्वं ' ति—दिनमानं हस्तीकार्यं, तद्व-दशयति—' सत्तरसं ' त्यादि, तत्र सर्वाभ्यन्तरमण्डलान-न्तरमण्डलादारभ्यैकत्रिंशतममण्डलाद्धे यदा सूर्यस्तदा स-प्तदशमुहूर्तौ दिवसो भवति, पूर्वोक्तद्वानिकमेष कथयिष्य-मुहूर्ता च रात्रिर्गति । ' सत्तरसमुद्राद्यन्तरे ' ति-मुहूर्तै-कपट्टिभागद्वयद्विनासप्तदशमुहूर्तैरप्रमाणो दिवसः, अयं च द्वितीयादारभ्य द्वात्रिंशत्तममण्डलाद्धे भवति, एवमन्त-रत्वमन्यत्राप्युक्तं—'साहरेगन्तरसमुद्रा राह' ति—मुहूर्तैक-पट्टिभागद्वयेन सान्निगत्वम्, एवं सर्वत्र ' सोलसमुद्रो-दिवसे ' ति-द्वितीयादारभ्यैकपट्टिन्तममण्डले षोडशमुहूर्-तौ दिवसो भवति, ' पञ्चरसमुद्रो दिवसे ' ति—द्विनव-तितममण्डलाद्धे वर्तमाने सूर्ये, ' चोइसमुद्रो दिवसे ' ति-द्वाविंशत्युत्तरशततमे मण्डले, ' नेरसमुद्रो दिवसे ' ति-साहरेगपञ्चाशदुत्तरशततमे मण्डले, ' बारसमुद्रो दिवसे ' ति—व्यशीत्यधिकशततमे मण्डले, सर्वेषां ह्येत्यर्थः ।

कालाधिकारादिग्रह—

जया शं भंते ! जंबूद्वीपे दीवे दाहियङ्कु वासायं षडमे समय पडिवज्जइ तथा शं उत्तरङ्के वि वासायं षडमे समय पडि-वज्जइ । जया शं उत्तरङ्के वि वासायं षडमे समय पडिवज्जइ-तथा शं जंबूद्वीपे दीवे मंदरस्स पच्चयस्स पुरच्छिम्मपच-त्थिमे शं अयंतरपुरक्खडसमयंसि वासायं षडमे समय पडिवज्जइ ? , हंता गोयमा ! जया शं जंबूद्वीपे दीवे दा-हियङ्कु वासायं षडमे समय पडिवज्जइ तह चैव ० जाव पडिवज्जइ । जया शं भंते ! जंबूद्वीपे दीवे मंदरस्स प-च्चयस्स पुरच्छिमेण वासायं षडमे समय पडिवज्जइ तथा शं पच्चत्थिमेण वि वासायं षडमे समय पडिवज्जइ , जया शं पच्चत्थिमेण वि वासायं षडमे समय पडिवज्जइ तथा शं ० जाव मंदरस्स पच्चयस्स उत्तरदाहियङ्के अयंत-रपच्छाकडसमयंसि वासायं षडमे समय पडिवज्जे भवति ? , हंता गोयमा ! जया शं जंबूद्वीपे मंदरस्स पच्चयस्स पुर-च्छिमे शं, एवं चैव उबारियव्वं ० जाव पडिवज्जे भवति ? । एवं जहा समयण अभिलावो भल्लिओ वासायं तहा आवलियाए वि २, भाखियव्वो, आखापाण्ण वि ३, थो-

वेणु वि ४, लवेण वि ५, मुकुतेण वि ६, अहोरेतेण वि ७, पक्लेण वि ८, मासेण वि ९, उतथा वि १०, ए-
सि सव्वेमि जहा-समयस्स अभिलावां तहा भाणियव्वो ।
जया-भंते-जंबूदीवे २ दाहिणङ्कु हेमंताणं पढेम समए पडिव-
ज्जाति जहव वासाणं अभिलावां तहव हेमंताण वि २० गि-
म्हाणं वि ३० भाणियव्वो ० जाव उऊ, एवं एण तिप्पि वि ए-
एसि तीमं आलावगा भाणियव्वा । जया णं भंते ! जंबू-
दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणङ्कु पढेम अयणेषे पडि-
वज्जइ तथा णं उत्तरङ्कु वि पढेम अयणेषे पडिवज्जइ, जहा
समएणं अभिलावां तहव अयणेष वि भाणियव्वो ० जा-
व अणंतरपच्छाकडसमयसि पढेम अयणेषे पडिवजे भवति,
जहा अयणेषेण अभिलावां तहा संवच्छेण वि भाणि-
यव्वो, जुएण वि वाममएण वि वाममहस्सेण वि वामम-
यमहस्सेण वि पुव्वेण वि पुव्वेण वि तुडियेण वि
तुडियेण वि, एवं पुव्वे २ तुडिये २ अडड २ अव्वे २
हुहुए २ उप्पले २ पडमं २ नल्लिणं २ अच्छिणुरे २
अउए २ गउए २ पउए २ चूलिया २ सीसपेहिलिया २
पल्लिअवमेण वि सागरांवेण वि भाणियव्वो । जया णं
भंते ! जंबूदीवे दीवे दाहिणङ्कु पढमा आसप्पिणी
पडिवज्जइ तथा णं उत्तरङ्कु वि पढमा आसप्पिणी जया
णं उत्तरङ्कु वि पडिवज्जइ तदा णं जंबूदीवे दीवे मंदरस्स
पव्वयस्स पुरच्छिमपच्चत्तिमेण वि, णेवत्थि आसप्पिणी
नेवत्थि उत्सप्पिणी अवाट्टिए णं तत्थ काले पक्के ?
समयाउसो ! इंता गोयमा ! तं चेव उच्चारयव्वं ० जाव
समयाउसो !, जहा आसप्पिणी आलावओ भणिओ,
एवं उत्सप्पिणीए विः भाणियव्वो । (छ ० १७८)

जया णं भंते ! जंबूदीवे दीवे दाहिणङ्कु वासाणं पढेम स-
मए पडिवज्जइ इत्यादि, 'वासाणं' ति--चतुर्मासप्रमाण-
वर्षाकालस्य सम्बन्धी प्रथमः-आद्यः समयः-क्षणः प्रतिप-
द्यते-संपद्यते भवतीत्यर्थः 'अणंतरपुरकवड समयसि' ति--
अनन्तर-निर्व्यवधाने दक्षिणार्द्धे वर्षाप्रथमतोपेत्या
स आसीतोऽपि इत्यादौ आह-पुरस्कृतः-पुरोवर्तीः अविच्य-
क्षित्यर्थः, समयः-प्रतीतः, ततः पञ्चमस्य कर्मधारयोऽ-
तत्तत्र, 'अणंतरपच्छाकडसमयसि' ति-पूर्वोक्तविषयवर्था-
प्रथमस्योपेत्या योऽनन्तरपरवाक्यतोऽप्येतः, समयस्तत्र
दक्षिणोत्तरयोर्वर्षाकालप्रथमसमयो भवतीति । एवं बहो-
समएण 'मिग्यादि, आसलिकाऽभिलापश्चैवम्-जया, णं
भंते ! जंबूदीवे दीवे दाहिणङ्कु वासाणं पढमा आसलिया प-
डिवज्जति तथा णं उत्तरङ्कु वि, जया णं उत्तरङ्कु वासाणं
पढमायल्लिया पडिवज्जाति तथा णं जंबूदीवे दीवे मंदरस्स प-
व्वयस्स पुरच्छिमपच्चत्तिमेण अणंतरपुरकवडसमयसि
वासाणं पढमा आसलिया पडिवज्जइ ? इंता गोयमा !
इत्यादि । पढमायल्लियादिपदेष्वपि, 'आसलिकाद्यर्थः पञ्चम-

स-आसलिका असंख्यातसमयात्मिका आनप्राणः-उच्छ्वा-
सनिःश्वासकालः स्तोकाः-सप्तप्राणप्रमाणः लघ्वस्तु-सप्त-
स्तोकरूपः मुहूर्तः-पुनर्लघ्वसप्तसप्ततिप्रमाणः, अतुस्तु-मा-
सद्वयमानः, 'हेमंताणं' ति-शीतकालस्य 'गिम्हाणं व'
ति-उष्णकालस्य 'पढेम अयणेषे' ति-क्षितिपाथेन श्राव-
णादिश्रवत्संवत्सरस्य जुएण वि 'ति-युगं-पञ्चसंवत्सर-
मानं 'पुव्वेण वि' ति-पूर्वाह्णं अतुरशीतिवर्षलक्षणम्
'पुव्वेण वि' ति-पूर्व पूर्वाह्णमेव अतुरशीतिवर्षलक्षणे गु-
णितम्, एवं अतुरशीतिवर्षलक्षणगुणितमुत्तरात्तरं स्थानं भ-
वति, अतुनेवत्यधिकं चादृशतमानमेव स्थाने भवतीति ।
'पढमा आसप्पिणी' ति-अवसर्पयति भावानित्येवशी-
लाऽवसर्पयिषीति तस्याः प्रथमा विभागः प्रथमावसर्पिणी,
'उत्सप्पिणी' ति-उत्सर्पयति भावानित्येवशीला उत्स-
र्पयिषीति । भ ० ५ श्लो १ उ ० ।

एतदेव पञ्चानुवृत्त्या पृच्छति-

जया णं भंते ! खुरिए सव्ववाहिरं मंडलं उवसंकमिता
चारं चरइ तथा णं केमहालए दिवसे केमहालिया राई
भवइ ? गोयमा ! तथा णं उत्तमकट्टपत्ता उक्कोसिया अ-
ट्टारसमुहुत्ता राई भवइ, जहमए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भ-
वइ ति, एम णं पढमे छम्मासे एम णं पढमस्स छम्मा-
सस्स पजवमाणे । मे पविममाणे खुरिए दोच्चे छम्मासं
अयमाणे पढमं अहारत्तंसि बाहिराणंतरं मंडलं उवसं-
कमिता चारं चरइ, जया णं भंते ! मूरिए बाहिराणंतरं
मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ तथा णं केमहालए
दिवसे भवइ केमहालिया राई भवइ ? , गोयमा ! अट्टा-
रसमुहुत्ता राई भवइ दाहिं एगमट्टिभागमुहुत्तेहि उणा
दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ दाहिं एगमट्टिभागमुहुत्तेहि
अहिए, मे पविममाणे मूरिए दोच्चेसि अहारत्तंसि बा-
हिरत्तच्चं मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ, जया
णं भंते ! मूरिए बाहिरत्तच्चं मंडलं उवसंकमिता
चारं चरइ तथा णं केमहालए दिवसे भवइ केमहालिया
राई भवइ ? , गोयमा ! तथा णं अट्टारसमुहुत्ता राई भवइ
चउहिं. एगसट्टिभागमुहुत्तेहि उणा दुवालसमुहुत्ते दिवसे
भवइ चउहिं एगसट्टिभागमुहुत्तेहि अहिए, इति । एवं
खलु एणं उवाएणं पविममाणे खुरिए तथायंतराओ
मंडलाओ तथाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे दो दो
एगसट्टिभागमुहुत्तेहि एगमेगे मंडले रयखिलेत्तस्स निबुद्धे-
माणे २ दिवसे उत्तम अमिबुद्धेमाणे २ सव्वभंतरं मंडलं
उवसंकमिता चारं चरइ ति, जया णं भंते ! खुरिए सव्व-
बाहिराओ मंडलाओ सव्वभन्तरं मंडलं उवसंकमिता चारं
चरइ तथा णं सव्ववाहिरं मंडलं पडिहोव एमोणं तेसिणं

रादिभ्रमणं तिषि छावडे एगसडिभागमुहत्तसए
रयिखेत्तस्स शिवुदेत्ता दिवसखेत्तस्स अभिवद्धत्ता चारं
चरइ, एमं गं दोषे छम्मासे एमं गं दुच्चस्मं छम्मासस्स
पजवसाणे एमं गं आइधे संवच्छरे एमं गं आइच्चस्मं
संवच्छरस्स पजवसाणे पप्पत्ते । ८ । (सू० १३४ +)

‘जया गं’ मित्यादि, प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, उत्तरसूत्रं गौतम ! तदा
उत्तमकाष्ठां प्राप्ता—प्रकृष्टावस्थां प्राप्ता अत एवात्कषिका-
उत्कृष्टा, यतो नान्या प्रकर्षवती रात्रिरित्यर्थः, अष्टा-
दशमुहूर्तप्रमाणा रात्रिर्भवति तदा त्रिशःसुहृत्संख्यापूर्णा-
य जवन्त्यका षाडशमुहूर्तप्रमाणा दिवसा भवति त्रि-
शःसुहृत्संख्याद्वयोरात्रय, एष चाहारोऽत्र दक्षिणायनस्य चरम
इत्यादि द्वापरापनार्थमाह—‘ एमं गं’ मित्यादि, एतच्च प्रा-
गुक्तार्थम्, अथात्र द्वितीयं मण्डलं पृच्छन्नाह—‘ जया गं’ मि-
त्यादि, यदा भगवन् ! सूर्यः सर्वबाह्यान्तरं द्वितीयं म-
ण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा किंप्रमाणे दिवसो
भवति, किंप्रमाणे रात्रिर्भवति, गौतम ! अष्टादशमुहूर्तां
द्वाभ्यां सुहृत्संख्याद्वयोरात्र्यामूना रात्रिर्भवति, द्वादशमुहृ-
त्तां द्वाभ्यां सुहृत्संख्याद्वयोरात्र्यामधिको दिवसो भव-
ति भागयाम्युत्ताधिकन्वकरणयुक्तिः प्राग्वत्, अथ लूनीयम-
ण्डलप्रश्नायाह—‘ न पविस्समालं’ ति-प्राग्वत्, प्रश्नसूत्रमपि
तथैव, उत्तरसूत्रं गौतम ! तदा अष्टादशमुहूर्तां द्वाभ्याम्-पू-
र्वमण्डलमप्युत्ताभ्यां द्वाभ्यां च प्रस्तुतमण्डलमप्युत्ताभ्याम् इत्ये-
व चतुर्भिः-चतुःसंख्याकैर्महर्लैकपट्टिभागैरुक्ता रात्रिर्भवति,
षाडशमुहूर्तं च तथैव चतुर्विंशत्यैकपट्टिभागैरपि का दिव-
सो भवति, उक्तानि रिकृषु मण्डलपर्वतिशमाह—‘ एवं
खलु’ इत्यादि, एवं मण्डलत्रयदर्शितरीत्या एतन्नानन्तरां क्रो-
नापायनं प्रतिमण्डलं दिवसरात्रिसंख्यासंख्यासंख्याद्वयो-
र्युक्तिद्वानिरूपणं प्रविशन् जम्बुद्वीपं मण्डलानि कुर्वन् सू-
र्यस्तदनन्तरं मण्डलानि तदनन्तरं मण्डलं संक्रामन् २ द्वौ
द्वौ सुहृत्संख्याद्वयोरात्र्यां एकैकस्मिन् मण्डले रजनिक्षेत्रस्य नि-
वर्द्धयन् २ दिवसक्षेत्रस्य तायेवाभिवर्द्धयन् २ सर्वोऽभ्यन्तरम-
ण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, अत्रापि सर्वमण्डलेषु भा-
गानां हरिनिवृत्तिसंघातं निर्दिशन्नाह—‘ जया गं’ मित्यादि
यदा भगवन् ! सूर्यः सर्वबाह्यान् सर्वोऽभ्यन्तरमण्डलमुपसं-
क्रम्य चारं चरति तदा सर्वबाह्यं मण्डलं प्रणिधाय—
मर्यादीकृत्य तद्व्याकुलतां द्वितीयमण्डलादारभ्येत्यर्थः
एकं इत्यतित्यधिकं रात्रिर्द्विशतं त्रीणि पट्टपट्टाधि-
कानि सुहृत्संख्याद्वयोरात्र्यां रजनिक्षेत्रस्य निवर्द्धयन् २
दिवसक्षेत्रस्य तायेवाभिवर्द्धयन् २ चारं चरति एष चाहा-
रात्र उत्तरायणस्य चरम इत्यादि निगमयन्नाह—‘ एमं गं’
मित्यादि प्राग्वत् ।

अथ नवमं तापक्षेत्रप्रश्नम्—

जया गं भे ! सूरिए सव्वभंतरे मंडलं उवसंकिमत्ता
चारं चरइ तथा गं किमंठिया तावखित्तमंठिइ पणत्ता ?,
गोयमा ! उद्धीमुहकलंबुआपुप्फमंठाणमंठिआ तावखित्त-
मंठिइ पणत्ता अतो संकुआ बाहिं वित्थडा अतो वट्ठा बाहिं
विउला अतो अंकमुहगंठिआ बाहिं सगहुद्धीमुहमंठिआ

उत्तरपासे गं तीसे दो बाहाओ अवड्ढिआओ हवंति पण-
यालीसं २ जोअणसहस्साइं आयाभेणं, दुवे अ गं तीमे
बाहाओ अणवड्ढिआओ हवंति, तं जहा—सव्वभंतरेआ चे-
व बाहा सव्वबाहिरिआ चेव बाहा, तीमे गं सव्वभंतरेआ
बाहा मंदरपव्वयंतेणं खवजोअणसहस्साइं चत्तारि छल-
सीए जोअणसए खव य दसभाए जोअणस्स परिकखेवणं,
एमं गं भंते ! परिकखेवविसेसे कओ आहिणंति वएजा ?,
गोयमा ! जे गं मंदरस्स परिकखेवं तं परिकखेवं तिहिं
गुणेत्ता दसहिं छत्ता दसहिं भागे हीरमाणे एमं गं परिकखेव-
विसेसे आहिणंति वदेजा । तीमे गं सव्वबाहिरिआ बाहा
लवणसमुद्धंतेणं चउणवई जोअणसहस्साइं अट्ठमट्ठे जोअ-
णसए चत्तारि अ दसभाए जोअणस्स परिकखेवणं, मे गं
भंते ! परिकखेवविसेसे कओ आहिणंति वएजा ? गोय-
मा ! जे गं जंबुद्वीवस्स परिकखेवं तं परिकखेवं तिहिं गुणे-
त्ता दसहिं छत्ता दसभागे हीरमाणे एमं गं परिकखेव-
विसेसे आहिणंति वएजा इति । तथा गं भंते ! तावक्खित्तं
कवइयं आयाभेणं पणत्ता ?, गोयमा ! अट्ठमट्ठे जो-
अणसहस्साइं तिप्पि अ तत्तीमे जोअणसए जोअणस्स
तिभागं च आयाभेणं पणत्ते, ‘मरुस्स मज्झयारं, ० जाव य
लवणस्स रंदल्लभागे । तावायामो एसो, सगहुद्धीमंठिओ
नियमा ॥ १ ॥’ तथा गं भंते ! किमंठिआ अंधकार-
मंठिइ पणत्ता ?, गोयमा ! उद्धीमुहकलंबुआ पुप्फमंठाण-
मंठिआ अंधकारमंठिइ पणत्ता, अतो संकुआ बाहिं वि-
त्थडा तं चेव ० जाव तीमे गं सव्वभंतरेआ बाहा मंदरप-
यंतेणं छजोअणसहस्साइं तिप्पि अ चउवामे जोअणसए
छब्ब दसभाए जोअणस्स परिकखेवणं ति, से गं भंते !
परिकखेवविसेसे कओ आहिणंति वएजा ?, गोयमा !
जे गं मंदरस्स पव्वयस्स परिकखेवं तं परिकखेवं दोहिं
गुणेत्ता दसहिं छत्ता दसहिं भागे हीरमाणे एमं गं
परिकखेवविसेसे आहिणंति वएजा, तीमे गं सव्वबाहि-
रिआ बाहा लवणसमुद्धंतेणं तेसहिं जोअणसहस्साइं
दोप्पि य पणयाले जेअणसए छब्ब दसभाए जोअणस्स
परिकखेवणं, से गं भंते ! परिकखेवविसेसे कओ आहि-
णंति वएजा ?, गोयमा ! जे गं जंबुद्वीवस्स परिकखेवं तं
परिकखेवं दोहिं गुणेत्ता ० जाव तं चेव, तथा गं भंते ! अंध-
यारे कवइए आयाभेणं पणत्ते ?, गोयमा ! अट्ठमट्ठे जो-
अणसहस्साइं तिप्पि अ तत्तीमे जोअणसए तिभागं च
आयाभेणं पणत्ता । जया गं भंते ! सूरिए सव्वबाहिर-
मंडलं उवसंकिमत्ता चारं चरइ तथा गं किमंठिआ ताव-
क्खित्तमंठिइ पणत्ता ?, गोयमा ! उद्धीमुहकलंबुआ-

पुष्पसंठाणसंठिआ पल्लता, तं सेव सव्वं शेअव्वं खदरं
शाणुत्तं जं अंधयारसंठिइए पुव्ववसिअं पमाणं तं ताव-
स्वित्तमंठिइए शेअव्वं, जं ताव स्वित्तमंठिइए पुव्ववसिअं प-
माणं तं अंधयारसंठिइए शेअव्वं ति । (सू० १३५)

'जया ण' मित्यादि, यथा भगवन् । सूर्यः सर्वोऽध्यन्तरमण्डल-
मुपसंक्रम्य चारं करति तदा किंसीध्वना-किंस्थाना नाप-
क्षत्रस्य-सूर्यान्तपश्चात्ताकाशक्षेत्रस्य संस्थानः—इयदस्था
प्रकृता ? सूर्यान्तपस्य किंस्थानमिति यावन् । भगवानाह-
गौतम ! ऊर्ध्वमुखम अधोमुखमेव तस्य वक्ष्यमाणानाकारम-
भ्याम् यत् कलम्बुकापुष्पं-नालकापुष्पं तत्संस्थानसंस्थि-
ता प्रकृता मया शेषेव त्रीणिहोतुः । इदमेव संस्थानं त्रिधा-
बाह्व अन्तः—मरुतांशं सङ्कुचिता बाह्वः—लवणांशं त्रिस्तु-
ला, तथा अन्तः—मरुतांशं वृत्ता—अन्यलयाकारं सर्वतो
वृत्तमद्वयानात् श्रीन् द्वौ वा दश भागान् अग्निध्याप्यास्या
व्यवस्थितत्वात्, बाह्वः—लवणांशं पुषुला—मुक्लभा-
वन विस्तारमुपगता, एतद्वय संस्थानकथनेन स्पष्टयति—
अन्तर्मरुतांशं अहः—पद्यासनापविष्टस्यान्तःसङ्क्रुप आसनव-
स्थस्तस्य मुक्लम्-अग्रभागेऽर्ध्वलयाकारस्तस्यैव संस्थितं
संस्थानं यस्याः सा तथा, बाह्वः—लवणांशं शकटस्यादिः
प्रतीता तस्या मुक्लं यतः प्रभृति निष्ठांगकायाः फलकानि
व्यवस्थे तत्त्वानिर्वस्तुतः भवति तत्संस्थाना, अन्तर्बाह्वो-
गौ प्रतीत्य यथाक्रमे सङ्कुचिता विस्तृता इति भावः । आह-
शोम्मेरं तु ' बाह्वं स्रोत्रिअमहसंठिआ ' पाठस्वरं स्थान-
कः प्रतीतस्तस्य मुक्लम्-अग्रभागेस्तस्यैवार्तविस्तीर्णतया-
संस्थितं-संस्थानं यस्याः सा तथा, अधास्या आधाममाह-
' उभयो पासेण ' मित्याद्, उभयपाश्वेन-मन्दरस्यो—
अयोः पाश्वेयोः तस्याः-तापक्षत्रसंस्थितः सूर्यभेदन द्विधा
व्यवस्थिततयाः प्रत्येकमेकभागं द्व बाह्वः—द्व द्व
पाश्वे अशस्थिते—अवृद्धिदानित्वभावं सधमण्डलेष्वपि
मिथनपरिमाणं भवतः । अयमर्थः—एका भरतस्यास्यैकना
वक्षिणपाश्वे, द्वितीया ऐरवतस्यास्यैकना उत्तरपाश्वे इति
द्विप्रकारा, सा च पञ्चवर्षादिशतं २ योजनसहस्राणि आ-
बासेन, मध्यवर्तिनो मेरारारव्य द्वयोर्दक्षिणोत्तरभागयोः प-
ञ्चवर्षादिशता योजनसहस्रैर्यथाहंते जम्बूद्वीपपर्यन्ते व्यव-
स्थितत्वात्, एवं पूर्वोपरभागापि, यथा तत्र सू० तदाऽय
मायामो बोध्याः, एतच्च सूत्रं जम्बूद्वीपगत्याममपेक्ष बोधये,
लवणसमुद्रं तु त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्र्यस्त्रिं-
शदधिकानि एकस्मिन्निभागे योजनस्यति, एतच्च एकत्र
पिपिहृतमष्टासंज्ञितः सहस्राणि योजनानां त्रीणि शतानि
इत्यादिकं सूत्रकृद्भेदं वक्ष्यति तत्र सांप्रदायिकं निर्गदस्यते
तत्रापुनरुक्तमिदं नोक्तम् । सप्रत्यनवस्थितवाहास्वरूप-
माह—' पुव्व अण ' मित्याद्, तस्याः—एकैकस्थास्तापक्षत्रसं-
स्थितं द्व बाह्वः अनवस्थिते—अनियतपरिमाणं भवतः,
प्रतिमण्डलं यथायोगं हीयमानवर्द्धमानपरिमाणत्वात्,
तद्यथा—सर्वोऽध्यन्तरा सर्वबाह्या वैवशस्त्री प्रत्यकमनव-
स्थितत्वभावाद्यन्तार्थी, तत्र या मेरुपाश्वे विष्कम्भमधि-
कृत्य बाह्या सा सर्वाध्यन्तरा वा तु लवणविशि जम्बूद्वीप-
वर्षमधमधिकृत्य बाह्या सा सर्वबाह्या, जायामस्य दक्षिणोत्तर-

राज्यतन्त्रा प्रतिपक्षयोः विष्कम्भः पूर्वोपरायमनयेति । साऽग्रतं
सर्वाध्यन्तरा पारमार्थं निर्दिशति—' तंसे ण ' मित्याद्, तस्या
एकैकस्थाः तापक्षत्रसंस्थितः सर्वोऽध्यन्तरा बाह्या मेरुवि-
स्तिमोप नवयो जनसहस्राणि त्र्यवर्षा पञ्चशतार्धधिकानि यो-
जनशतानि नव च दश भागान् योजनस्य पारिक्षेण, अत्रोपरस्यार्थे प्रश्नमाह—' एव ण ' मित्याद्, एव—अनन्त-
राक्षप्रमाणः परिक्षेपविशेषो—मन्दरपरिचयपारिक्षेपविशेषः
कुतः—कस्मात् एवंप्रमाण आख्यातोः न कुतोऽधिको वा
इति चेत् ? भगवानाह—गौतम ! यो मन्दरस्य परिक्षेपस्तं
त्रिभिर्गुण्यित्वा दशभिश्चिह्नित्वा—दशभिर्विभज्य एतद्वय पर्याये-
ण इवाष्ट दशभिर्भागं हीयमाणं सति एष परिक्षे-
पविशेष आख्यात इति चेत् स्वशिष्येभ्यः । अय-
मर्थः—मेरुणा प्रतिहस्यमानः सूर्यान्तपो मेरुपरिधि प-
रिक्षिप्य स्थित इति मेरुसमीपेऽध्यन्तरतापक्षत्रविष्कम्भ-
चिह्नित्वा, अथैव सति स त्रयोविंशतिपदशतार्धैकत्रिंशत्स-
हस्रयोजनमानः सर्वोऽपि मेरुपरिधिरस्य तापक्षत्रस्य वि-
ष्कम्भतामापद्यते इति चेत्, न, सर्वोऽध्यन्तरं मण्डले वर्त-
मानः सूर्यो दीप्तितया कत्याजम्बूद्वीपवक्ष्यालस्य यत्र तत्र
प्रदेशं तत्क्षेत्रकथालक्षेणानुसरिण श्रीन् दशभागान् प्रका-
शयति दशभागानां त्रयाणां मालेने यावन् प्रमाणं क्षेत्रं ता-
त्तापयतीत्यर्थः । ननु तर्हि मेरुपरिधेस्त्रिगुणीकरणं किमर्थम् ?
दशभागानां त्रिधा गुणनेनैव चरितार्थत्वात्, सत्यं, विने-
यानां सुखावसाधाय । भगवतीवृत्तौ तु श्रीअभयदेवसूरिपादा
दशभागलक्षं त्रिगुणं चक्रुरिति, अथ दशभिर्भागं को
हेतुरिति चेत्, उच्यते—जम्बूद्वीपवक्ष्यालक्षेत्रस्य त्रयो भागा
मेरुदक्षिणपाश्वे त्रयस्तस्यैवात्तरपाश्वे द्वौ भागौ पूर्वतो द्वौ
चापरतः सर्वमीलेन दश, तत्र भरतगतः सूर्यः सर्वोऽध्यन्तरं
मण्डले चरन् श्रीन् भागान् दक्षिणाप्यान् प्रकाशयति, तत्र-
मी च श्रीनैत्तराहान् ऐरवतगतः तदा द्वौ भागौ पूर्वतो रज-
नी द्वौ चापरतोऽपि यथा यथा क्रमेण दक्षिणाप्यान् औत्तरा-
हो वा सूर्यः सञ्चरति तथा तथा तयोः प्रत्येकं तापक्षत्रम-
प्रतो वर्द्धनं पृष्ठनञ्च हीयते, एवं क्रमेण सञ्चरणांशं
तापक्षत्रं यदैकः सूर्यः पूर्वस्यां परोऽपरस्यां यत्नेन तदा
पूर्वपश्चिमदिशोः प्रत्येकं श्रीन् भागांस्तापक्षत्रं द्वौ भागौ
दक्षिणोत्तरयोः प्रत्येकं रजनाति । अथ गणितकर्मविधानं,
तत्र मेरुध्यातः १०००० एषां वर्गो दश कोट्यः १०००००००
ततो दशभिर्गुणं जाने कोटिशतम् १०००००००० अस्य
वर्गमूलानयनं लब्धान्येकत्रिंशद्यांजनसहस्राणि पदशतानि
त्रयोविंशत्यधिकानि ३१६२३, एव राशिस्त्रिभिर्गुण्यते जाता-
नि चतुर्धेवतिः सहस्राणि अष्टौ शतान्येकोनसप्तत्यधिकानि
६४८६६ एषां दशभिर्भागं लब्धानि नवयोजनसहस्राणि क-
त्यानि शतानि पञ्चशीत्यधिकानि नव च दशभागा योजनस्य ।
अथ सर्वबाह्याहापरिमाणमाह—' तंसे ण ' मित्याद्,
तस्याः—तापक्षत्रसंस्थितः सर्वबाह्या लवणसमुद्रस्यान्ते—स-
मीपे चतुर्धेवतिः योजनसहस्राणि अष्टौ च पञ्चत्यधिकानि
योजनशतानि चतुर्धेव दशभागान् योजनस्य पारिक्षेण ।
अभोपपादकसूत्रमाह—' से ण भेते । परिक्लमे ' इत्यर्धं,
स भेदतः । परिक्षेपविशेषोऽनन्ततोक्तो य इति गन्धं कुत

आख्यायान इति गौतमो चेद्—वदति । भगवानाह—गौतम !
 यो जम्बूद्वीपपरिक्षेपस्ते परिक्षेपे त्रिभिर्गुणैर्यथा दशभि-
 र्द्विगुणैः—दशभिर्विभज्य इदमेव पर्यायेणाह—दशभिर्भागं
 द्विगुणैः एव परिक्षेपितश्च आख्यायानो मयाऽन्येभ्योऽस्ति
 चेद्—स्वाध्यायश्च—इदमुक्तं भवति—तापक्षेत्रस्य परमविष्क-
 र्मः प्रतिपिपासयित्वाऽस्य स च जम्बूद्वीपपर्यन्त इति तत्प-
 रिधिः स्वाध्यायः योजन ३१६२५० काश ३५०००० अङ्गुलानि
 १३ अङ्गुलम्—एतावता च योजनमेकं किञ्चिदुन्मात्रेण व्यय
 हारतः पूर्णं विवक्ष्यते—सांशराशिनो निर्देशशेषगुणितस्य
 सुकरत्वात् ततो जातम् ३१६२५० एतत् त्रिगुणं कियते
 जानाति नव लक्षाणि अष्टव्यारिंशत्सहस्राणि पद शतानि
 चतुरशीत्यधिकानि ६४६६०४, एतां दशभिर्भजनं लब्धानि
 चतुर्नैवतिथोजनसहस्राणि अष्टौ शतानि अष्टपष्ट्यधिकानि
 अष्टवारिंश दश भागा योजनस्य, अत्रापि त्रिगुणकरणादौ
 कुक्तिः प्राप्यत्, नवम्यत्र 'रविणो उदयस्थान्तर—च उल्लवहस-
 हस्म पणस्यल्लवसा । यायाल छुट्टिभागा, ककडमं कतिदि-
 न्द्विगुणं' ॥१॥ इत्युक्तम्, अत्रोदयास्तान्तरं प्रकाशयते ताप-
 क्षेत्रमित्येकार्थाः, तत्र भेदं किञ्चिद्व्यवधानमिति चेत्, उच्यते-
 सर्वाध्यायन्तरमण्डलवर्त्ता सूर्यो मन्दरदिशि जम्बूद्वीपस्य पृथ-
 ताऽपगतश्चाशीत्यधिकं शते योजनानामवगाह्य चारं चर-
 ति तेनाशीत्यधिकशतयोजनानि द्विगुणानि ३६० अस्य
 वर्गदशगुणवर्गमूलानयने जानाति ११३८ एतच्च द्वी-
 पपरिक्षेपः ३१६२५० रूपान् शोषयते ततः स्थितम्
 ३१४०८६, अस्य दशभिर्भागं आगतम् ३१४०८ अस्योत्पत्ति-
 भागाः ६ अनयोऽंशच्छुद्ध्योः पश्चिर्गुणं जातम् १६ अथा-
 स्य राशेर्द्विगुणं सप्तयते यथाहाराशः, तथाहि—६४४२६
 १६ इदं च स्वमेष्टिकया दक्षिणं, न चैतत् स्वमयुग्मसि-
 तमिति भाव्यम्, भीमुनिचन्द्रसूरिकृतसूर्यमण्डलव्याख्याऽस्य
 सुविचारितत्वात्, प्रस्तुते च स्थूलनयाभ्ययणं द्वीपपर्यन्त-
 मात्रविषययोगेन सूत्रोक्तं प्रमाणं सप्तयते इति तद्विधायि-
 रेव सर्वत्राप्यागमे दशांशकल्पनाद्विधयत्वात्, अनेन परि-
 धितः परतो लघुलोत्पन्नभागं यावत् प्राप्यमाणं तापक्षेत्रं
 तत्त्वकबाललोचानुसारं तत्र विष्कम्भसममयात् परम-
 विष्कम्भस्तत्र कथनीय इति निरस्तम्, अयमेव चतुर्नैवति-
 सहस्रपञ्चशतार्धयोजनार्धको राशेर्वहुबहुधुत्तः प्रमाणीकृतः
 करणस्यार्धत्वात्, तथाहि—स्वममण्डलपरिक्षेपः प-
 ष्ठा भक्ता मुहूर्तमिति प्रयच्छति, सा च दिव्यमार्जगत-
 मुहूर्तशशिना गुणिता चतुस्पर्श सा खाद्यतः सूर्यस्या
 ज्ञतो यावानस्तमयनञ्च पृष्ठतोऽपि नावानिति द्विगुणितः
 सन् तापक्षेत्रं भवति, एतच्च चतुस्पर्शद्वारं सुस्पष्टं नि-
 र्दिष्टमस्ति । इदं च तापक्षेत्रकरणं सर्वथाष्टमण्डलसम्प-
 तापक्षेत्रबाह्यबाह्यहानिरूपणे विभावयिष्यते इति नात्रोदा-
 ह्रियते, यत्तु—चेत् दशभागान् प्रकाशयति इति, तत्र
 भागः षण्मुहूर्ताकमणीयक्षेत्रप्रमाणः कथं ?, सर्वोऽध्यायन्ते
 मण्डलेषु कति सूर्यं दिवसोऽष्टादशमुहूर्तमानः नवमुहूर्ता-
 कमणीयं च क्षेत्रं स्थितः सूर्यो दृश्यो भवति, तत ए-
 तावत्प्रमाणं सूर्यात् प्राक् तापक्षेत्रं तावच्च अपरतोऽपि,
 इत्थं चाष्टादशमुहूर्ताकमणीयक्षेत्रप्रमाणमकस्य सूर्यस्य ना-
 वच्छेदं, तच्च किञ्च दशभागवयात्मकं ततो भवत्येकस-

न् दशभागे षण्मुहूर्ताकमणीयक्षेत्रप्रमाणमेति । सप्तमि-
 सामस्यनायामतस्तापक्षेत्रपरिमार्धं पिबुकिचपुराह—'तथा
 च' मित्यात्र यदा भगवत्—एतावतास्तापक्षेत्रपरमविष्क-
 र्म इति गर्भे तदा भगवन्तापक्षेत्रं सामस्येन लक्षितो-
 त्तरायनतया कियद्यायामेन प्रकृतम् ?, भगवानाह—गौत-
 म ! अष्टमसति योजनसहस्राणि त्रीणि च त्रयस्त्रिंशद्-
 धिकानि योजनशतानि योजनस्यैकस्य त्रिभागं च याव-
 दायामेन प्रकृतं, पञ्चव्यारिंशद्योजनसहस्राणि द्वीपमना-
 नि, त्रयस्त्रिंशद्योजनसहस्राणि त्रीणि च योजनशतानि त्र-
 यस्त्रिंशद्धिकानि, उपरि च योजनत्रिभागमुक्त्वा लघु-
 गतानि, इत्यादि सङ्कलने यथोक्तं भवन् । इदं च दक्षिणो-
 त्तरत आयामपरिमार्धकमवस्थितं न क्वापि मण्डलव्याप-
 रित्वसेतेति, एतमेवार्थं सामस्येन द्रष्टव्यमिति—'मण्डल-
 मउक्तं' इत्यादि, इह मण्डला सूर्यप्रकाशः प्रतिदृश्यते
 इत्येकया मतम्, नेत्यपरं भावम् । तथाचानां मतं इयं सप्तमि-
 क्ता गाथा, तस्मिन् पक्षे एवं व्याख्येया—करणं कारो मध्यं
 कारो मध्यकारः—मध्यं करणं मरोस्तास्मिन् सति, को-
 ऽयः ?—चक्रवालक्षेत्रत्वात्तापक्षेत्रस्य मदे मध्यं कृत्या या-
 वल्लवणस्य हन्त्यस्य—निर्देशस्य भावप्रधानत्वाद्भूतनायाः—
 विस्तारस्य दृष्टभागः—पष्ठो भागः एतावत्प्रमाणः ताप-
 क्षेत्र—तापक्षेत्रस्याऽऽयामः, तत्र मरोतरादयं जम्बूद्वीपपर्यन्तं
 यावत्पञ्चव्यारिंशद्योजनसहस्राणि तथा लघुण्यिस्तारा इ-
 योजनलक्षे नयोः पष्ठो भागस्तत्राष्टाद्योजनसहस्राणि त्री-
 णि योजनशतानि त्रयस्त्रिंशद्योजनानि एका योजनत्रिभा-
 ग इति रूपः तत उभयमालेन यथोक्तप्रमाणः, एव च नि-
 यमात् शकटोद्दिष्टि(दि)संस्थितः—शकटो(दि)द्दि(दि)संस्थानः
 अन्तः सङ्कुचिनो बहिर्दिस्तुत इति । अथ येषां मण्डला न सूर्य-
 प्रकाशः प्रतिदृश्यते इति मते तेषामध्यायन्तरसूचनार्थं गा-
 था तत्पक्षे चैवं व्याख्येया—मरोमध्यभागः—मन्दरार्धं याव-
 द्ब लघुलवणस्य दृष्टभागः एतेन मन्दरार्धस्य तापक्षेत्रयोजन-
 सहस्राणि पूर्वराशी प्रतिपद्यन्ते जायते च इयशीतिहस्ययो-
 जनानि त्रीणि योजनशतानि त्रयस्त्रिंशद्धिकानि एकञ्च यो-
 जनत्रिभागः ८३३३३ ३, अनेन च मन्दरगतकन्द्रादीनाम-
 व्यस्तः प्रकाशः स्यादिति लभ्यते, यस्वसिन् व्याख्याने
 भीमलयागिरिपार्श्वे सूर्यप्रकाशितृत्वात् "युक्तं चेत्तत् सम्भाव-
 ना तापक्षेत्रायामपरिमाणमन्यथा जम्बूद्वीपमप्येतापक्षेत्रस्य
 पञ्चव्यारिंशद्योजनसहस्राणिपरिमाणमुपगमे यथा सूर्यो च-
 हनिष्कामति तथा तत्प्रतिबद्धं तापक्षेत्रमपि, ततो यदा
 सूर्यः सर्वथाष्टमण्डलसुप्रसङ्गस्य चारं चरति तदा सर्वथा
 मन्दरसमीपे प्रकाशो न प्राप्नोति, अथ च तदापि तत्र म-
 न्दरपरिरयपरिक्षेपविशेषं परिमाणमत्र घटयते, तस्मा-
 द्वाहितसूर्यस्यावयानमभ्युपगमन्त्याम्" मयुक्तं, तत्र
 भवत्पादानां गर्भीरमार्शयं न विष्टः, बाह्यमण्डलस्येऽपि सूर्य-
 ये इत्यप्रमाणस्य तापक्षेत्रायामवस्थावस्थित्यनेन प्राप्तवादान्तात्,
 उक्ता सर्वाध्यायन्ते मण्डले तापक्षेत्रसंस्थितिः सप्तमि प्रका-
 शमुल्लस्येन तद्विषयेभूतत्वेन च सर्वाध्यायन्तेमण्डलेऽ-
 न्यकारसंस्थितिं पृच्छति—'तथा च' अने ?' इत्यादि, त-
 दा—सर्वाध्यायन्तेमण्डलव्यापकाल—कर्कसंकाशतिदिनं कि-
 संस्थाना व्यप्यकारसंस्थितिः अष्टम ? यथापि प्रकाशय-

मन्त्राः सहायव्याप्यविशेषाणां समानकालीनत्वात्संभवः
तथापि अयं शिष्टेषु चतुर्षु जम्बुद्वीपत्रयकालदशभागेषु स-
म्भावयन्त्या पृच्छत आशयात्तादृक्विरतयः ननु आलोकाभा-
वरूपस्य तमसः संस्थानासंभवेन कुतस्तत्पुच्छां चितीमिच्छ-
ति ? उच्यते-नीलं शीतं बहलं तम इत्यादिपुद्गलधर्मा-
णामभ्याससार्धजननस्य बहारासद्व्यनस्य पौर्वात्म्यकत्वे सि-
द्धे संस्थानस्यापि सिद्धेः यथा चास्य पौर्वात्म्यकत्वं तथा-
ऽन्यत्र पूर्वान्तरैः सुचिन्तितयाश्चित्रा विश्वरूपमया चर्चयंत
इति, ऊर्ध्वमुखकलभुक्तापुष्पसंस्थानसंस्थिता अन्धकार-
संस्थिताः प्रज्ञता, अन्तः सुचिन्तिता बहिर्विस्तृत्यादि
तदर्थ-तापक्षेत्रसंस्थित्यधिकारकमेव प्राज्ञं, कियत्पर्यन्त-
मित्याह-यावत्तस्यः-अन्धकारसंस्थितः सर्वाभ्यन्तरि-
का बाह्या मन्दरपर्वतान्ते षड् योजनसहस्राणि त्रीणि चतुर्वि-
ंशत्यधिकां योजनशतानि षट् च दशभागान् योजनस्य
परिक्षेपणं, अत्रोपपत्तिं सूत्रकृदेवाह-“ स ग्गं । मति । मत्र-
सूत्रं प्राच्यन्, उत्तरसूत्रं यामेकरात्रिणः स त्रयोविंशतिपद-
शताधिकैकत्रिंशत्यां योजनसहस्रमानस्ते परिक्षेपे द्वाभ्यां गुण-
यित्वा, सर्वाभ्यन्तरमण्डलस्य सूर्ये तापक्षेत्रसंस्थानां त्रया-
णां भागानामपान्नरात्रिं इज्जतिस्तस्य दशभागस्य २ मान-
व्यान् दशमिधिमय-दशभिर्भागं द्वियमाणं एव परिक्षे-
पविशेष आख्यात इति चेदेतद्भगवन् । गीतमः स्वाश-
यस्यः, तथाहि-३१६२३ एतद् द्वाभ्यां गुणयंत जानां
त्रिपष्टिमहस्राणि षट् शतं षट्चत्वारिंशदधिकं ६३२४६ एषां
दशभिर्भागं लब्धे यथाकं मानम् । अथ बाह्यमाह-“ तमि
गं । मित्यादि, तस्याः-अन्धकारसंस्थितः सर्वबाह्यबाह्या पृ-
थगेताऽपरतश्च परमविष्कम्भो लवणसमुद्रांते त्रिपष्टि यो-
जनसहस्राणि षट् च पञ्चव्यापारिशदधिकं योजनशतं षट् च
दशभागान् योजनस्य परिक्षेपणं, अत्रोपपत्तिं सूत्रकृदेवाह-
“ स ग्गं । मित्यादि, व्यक्तं, नवरं जम्बुद्वीपपरिक्षेपः ३१६२२८
नं परिक्षेपे प्रागुक्तं नुना द्वाभ्यां गुणयित्वा दशभिर्भागं
द्वियमाणं एव परिक्षेपविशेष आख्यात इति चेदन् । अथास्या
अवस्थितबाह्यमाह-“ तथा ग्गं । मित्यादि, तदा सर्वाभ्य-
न्तरमण्डलचारुफाले अन्धकारं कियदायामन प्रज्ञताम् ?
गीतम् । अष्टमसति योजनसहस्राणि त्रीणि च त्रयस्त्रिंशद-
धिकानि योजनशतानि योजनत्रिभागं चैकम् । अवस्थितताप-
क्षेत्रसंस्थानायाम् इषायमपि बोध्यः तेन मन्दराहसंस्कप-
क्षसहस्रयोजनान्यधिकानि भन्तव्यानि सूर्यप्रकाशाभाववति
क्षेत्रे स्वन एषां प्रकाशप्रसरणान्, कन्दरादीं तथा प्रत्यक्षदर्श-
नान्, सूत्रं विविक्षितान्यापि व्याख्याता विशेषप्रतिपत्तिरिति
दृष्टीयानि । अथ पञ्चानुपूर्व्यां तापक्षेत्रसंस्थानि पुद्गलानि-“ज
पा ग्गं । मित्यादि, यदा भगवन् । सूर्यः सर्वबाह्यमण्डलमुपसं-
क्रस्य क्षारं चरति तदा किंस्थानसंस्थिता तापक्षेत्रसंस्थितिः
प्रज्ञता ? गीतम् । ऊर्ध्वमुखकलभुक्तापुष्पसंस्थानसंस्थिता प्र-
ज्ञता, तदर्थ-अभ्यन्तरमण्डलगततापक्षेत्रसंस्थितिसंक्रमेव
सर्वमवस्थितानवस्थितबाह्यादिकं नेतव्यं, नवरमिहं नानाव्य-
विशेषः यदन्धकारसंस्थितः पूर्व-सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतताप-
क्षेत्रसंस्थितपरिक्षेपणं वर्णितम् ६३२४४, १ इत्येवंप्रमाणं
तस्मात्तापक्षेत्रसंस्थितः प्रमाणं नेतव्यं, द्वीपपरिधिदशभागस-
त्कभागद्वयप्रमाणत्वात्, यत्तापक्षेत्रसंस्थितः पूर्वचरितमण्डल-

६८ १/४ इत्येवंप्रमाणं तदन्धकारसंस्थितेनेतव्यं द्वीपपरि-
धिदशभागसत्कभागद्वयप्रमाणत्वात्, यदन्ध तापक्षेत्रस्याह-
स्यं तमसंस्थानसंस्थितं तत्र मण्डलस्याकत्वं हनृगति, एवं सर्वा-
भ्यन्तरमण्डलसंस्थितबाह्यविष्कम्भे यत्तापक्षेत्रपरिमाणम्-
६४८६६, इत्येवंप्रमाणं तदन्धकारसंस्थितेनेतव्यं, यत्तत्र त्रैव वि-
ष्कम्भेऽन्धकारसंस्थितः ६३२४५, इत्येव तापक्षेत्रस्याह मन्त्र-
व्यम्, ननु इदं सर्वबाह्यमण्डलसंस्कपक्षेत्रप्रकरणं, यदि तन्म-
ण्डलपरिधौ ३१८३१४ रूपपाष्टिमहस्राणि ४३०४ रूपा मुहूर्त-
गतिः तदा च सर्वजघन्या द्विवसो द्वादशमुहूर्तप्रमाणोऽतो
द्वादशभिः सा गुणयंत तथा च कृतं ६३६६३ इत्येवंप्रमाणं राशिः
स्यात्, यदि वाक्परिधिद्विगुणिता दशमिधिमयते तदाप्ययम-
व राशिद्विधाकरणगीतलब्धस्तत्किमेतस्मात् सूत्राहाराशि-
विभियते ? उच्यते-सूत्रकारस्य द्वीपपरिधिपक्षेयं करणरी-
तेदं शिमानत्वाश्चात्र दोषः, अभ्यन्तरमण्डले परिधिर्था न
न्यूनीक्रियते तथा बाह्यमण्डले नाधिकीक्रियते तत्र विवक्षेय
हेतुमिति ।

रूपमिति सूर्याधिकारादेतत्स्वरूपमिदं दूरात्सहादिदर्शनरूपं
विचारं यद्दशम द्वारमाह-

जम्बुद्वीपं गं भन्ते । दीवे हरिश्चा उगममण्डलमुहूर्तं दूरं अ
मूलं अ दीमंति मज्जंति अमुहूर्तं मूलं अ दूरं अ दीमंति
अथमण्डलमुहूर्तं दूरं अ मूलं अ दीमंति ? हंता गोयमा !
तं चेव० जाव दीमंति, जम्बुद्वीपं गं भन्ते ! हरिश्चा उगम-
मण्डलमुहूर्तं अ मज्जंति अमुहूर्तं अथमण्डलमुहूर्तं
अ मव्वत्थ समा उच्चत्तेणं, हंता तं चेव० जाव
उच्चत्तेणं, जहं गं भन्ते । जम्बुद्वीपं दीवे हरि-
श्चा उगममण्डलमुहूर्तं अ मज्जंति अथम० मव्वत्थ समा
उच्चत्तेणं, कम्हा गं भन्ते । जम्बुद्वीपं दीवे हरिश्चा
उगममण्डलमुहूर्तं दूरं अ मूलं अ दीमंति हन्ता !, गोयमा !
लेसापडिघाणं उगममण्डलमुहूर्तं दूरं अ मूलं अ दीमंति
इति लेसाहितवेषेण मज्जंति अमुहूर्तं मूलं अ दूरं अ
दीमंति लेसापडिघाणं अथमण्डलमुहूर्तं दूरं अ मूलं अ
दीमंति, एवं खलु गोयमा ! तं चेव० जाव दीमंति १० ।
(सू० १३६) जम्बुद्वीपं गं भन्ते ! दीवे हरिश्चा किं
तीअं खेतं गच्छन्ति पडुप्पणं खेतं गच्छन्ति अण्णागयं
खेतं गच्छन्ति ? , गोयमा ! खो तीअं खेतं ग-
च्छन्ति पडुप्पणं खेतं गच्छन्ति खो अण्णागयं खेतं
गच्छन्ति नि, तं भन्ते ! किं पुट्टं गच्छन्ति० जाव
नियमा छहिमि नि, एवं आभासेति, तं भन्ते !
किं पुट्टं आभासेति ? एवं आहारपसां गेअव्वाहं पुट्टा-
गादमणंतरअणुमहमादिविमयाणुपुव्वी अ० जाव निअमा
छहिमि, एवं उज्जोवेति तवेति पमामेति ११ (सू० १३७)
जम्बुद्वीपं गं भन्ते ! दीवे हरिश्चा गं किं तीवे खित्तं
किरिआकज्जहं पडुप्पणं अण्णागयं०, गोयमा ! खो तीए

स्त्रिंशे किमिमा कजइ, णो अणणए,
सा भन्ते ! किं पुट्ठा कजइ ? गोअमा ! पुट्ठाकजइ णो
अण्णापुट्ठा कजइ ॥ जाविअमा छुह्मि । (सु० १३८)

जम्बूद्वीपे भदन्त ! सूर्यो उद्गमनमुद्गते—उद्गोपलक्षिते
मुद्गते एवमस्तमनमुद्गते, स्वयं यकारलोप आर्येणात्, दूर
व—द्रष्टव्यानापेक्षया विप्रकृष्टे मूलं च द्रष्टव्यतीत्यप-
क्षया आरुचं दृश्यते, द्रष्टव्यो हि स्वकल्पः सततव्यापि-
र्यता योजनतद्वयैः समधिकैर्यथेदहितमुद्गमनात्मनयोः सूर्ये
पश्यन्ति, आरुचं पुनर्मन्यन्ते, विप्रकृष्टं सन्तमपि न प्रति-
पद्यन्ते, मध्यान्तिकमुद्गते इति-मध्या—मध्यमाऽन्ता-
विभागा गमनस्य निवसस्य वा मध्यान्तः स यस्य मुद्गते-
स्थास्ति स मध्यान्तिकः, स चासौ मुद्गन्तश्चेति मध्यान्तिको-
मध्याह्नमुद्गते इत्यर्थः, तत्र मूलं चासौ देशे द्रष्टव्याना-
पेक्षया दूरं च-विप्रकृष्टे देशे द्रष्टव्यतीत्यपक्षया सूर्यो दृश्यते
द्रष्टा हि मध्याह्ने उद्ग्यास्तमयनदशनापेक्षया आरुचं रवि-
पश्यन्ति, योजनशतपट्टकैरेव तदाऽस्य व्यवहितस्यात्
मन्यन्ते पुनरुद्ग्यास्तमयनप्रतीत्यपेक्षया व्यवहितमिति । अत्र
सर्धत्र काष्ठाऽश्नोऽश्नयः । अत्र भगवानाह—तत्र यद्ग-
वताऽन्तर्गम्य प्रश्नाविधीकृतं तत्तथैवत्यर्थः यावद् दृश्यते
इति, अत्र चर्मदशां जायमाना प्रतीतिमा ज्ञानदशां प्रतीत्या
सह विनियम्यन्ति संवाद्या पुनर्गीतमः पृच्छन्ति-‘जम्बूद्वी-
पे’मित्यादि, जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे उद्गमनमुद्गते च मध्या-
न्तिकमुद्गते च अस्तमयनमुद्गते च अत्र चरदशा वाशब्दायाः
सूर्यो सर्वत्र-उक्तकालेषु समो उच्यतेन, अत्रापि काकुपाठा-
त् प्रश्नावगतिः, भगवानाह—तत्र यद्गवता मां प्रति पृष्टं
यावदुच्यतेनेति, सर्वत्र-उद्गमनमुद्गतादिषु समो समस्य-
वधानावुच्यतेन समभूतलापेक्षयाऽष्टौ योजनशतानामिति-
कथा, न हि सर्वा जगत्प्रतीतिं वयमपलभाम इति भगवदु-
क्तमयातुवद्वज्रं विप्रतिपत्तिर्यत्र प्रमुद्राह—‘जइण’ मि-
त्यादि, प्रश्नस्वर्गं स्पष्टम् । उत्तरं च गौतम ! लक्ष्यायाः
सूर्यमण्डलगतनेजसः प्रतिघातनं दूरतस्यातुद्गमनदशस्य न-
द्वयस्तरणेत्यर्थः उद्गमनमुद्गते दूरं च मूलं च दृश्यते, लक्ष्या-
प्रतिघाते हि सुखदृश्यत्वेन स्वभावेन दृष्टोऽपि सूर्य आ-
रुच्यप्रतीतिं जनयति, एवमस्तमयनमुद्गतेऽपि व्याकृत्यम्,
कथं क.३.५.८.क.दात्, मध्यान्तिकमुद्गते तु लक्ष्याया अभि-
प्राप्तन-प्रतापेन सर्वतन्तेज-प्रतापेत्यर्थः, मूलं च दूरं च
दृश्यते, मध्याह्ने ह्यारुचोऽपि सूर्यस्तीव्रजज्ञतां पुद्गलित्वेन
दूरमतीतिं जनयति, एवमेवास्तमयनं भीतजश्याकथं विन-
दुद्धिधम्मद्विधा भावा दूरत-तेन मण्डलशक्यं दिनहा-
निशीताद्वयं वाच्याः, उद्गमनास्तमयनादीनि च उच्यन्ति-
पक्षायां गतिप्रवृत्तय जायन्ते इति । तेषां गमनप्रसङ्गैका-
दश द्वारमाह—‘जम्बूद्वीपे’ मित्यादि, जम्बूद्वीपे भदन्त !
द्वीपे सूर्यो किमतीति—गतिविधीकृतं क्षेत्रं गच्छतः-अ-
निक्रामतः उत प्रत्युत्पन्नं-वर्त्तमानं गतिविषयार्थक्रियमाणं
उत अनागतं गतिविषयार्थक्रियमाणम्, एतेन इह च यदा-
काशकण्डे सूर्यः स्वतज्जना व्याप्तिं तत्क्षेत्रमुच्यते तना-
स्यातीतेत्यादिदृश्यद्वारादिष्वेत्यं नोपपद्यते अनादिनिघन-
स्यादिति शङ्का निरस्ता । भगवानाह—गौतम ! मोक्षदृश्य

निषधार्थस्यास्तीति क्षेत्रं गच्छतः, अतीतक्रियाविषयीकृ-
ते वर्त्तमानक्रियाया एवास्तमयात्, प्रत्युत्पन्ने गच्छतः
वर्त्तमानक्रियाविषये वर्त्तमानक्रियायाः सत्त्वभात्, ना अ-
नागतम् अनागतक्रियाविषयार्थं तत्तन्मयात्, अत्र प्रस्ता-
याद् गतिविषयं क्षेत्रं कीदृक् स्यादिति प्रमुद्राह—

‘तं भन्ते ! किं पुट्ठा’ इत्यादि, अत्र यावत्पदमोहोऽयम्—
‘पुट्ठा गच्छन्ति, सेअम्मा ! पुट्ठा गच्छन्ति, णो अपुट्ठा गच्छन्ति, तं
भन्ते !’ किं आगादं-गच्छन्ति आगादं गच्छन्ति ? गोअमा !
आगादं गच्छन्ति, णो अगोगादं गच्छन्ति, तं भन्ते ! किं
अणुरागादं गच्छन्ति, पंगरागादं गच्छन्ति ? गोअमा ! अ-
णुरागादं गच्छन्ति णा पंगरागादं गच्छन्ति, तं भन्ते !
किं अणुं गच्छन्ति वायुरं गच्छन्ति ? गोयमा ! अणुं पि ग-
च्छन्ति वायुरं पि गच्छन्ति, तं भन्ते ! किं उडं गच्छन्ति अहं
गच्छन्ति निरियं गच्छन्ति ? गोअमा ! उडं पि गच्छन्ति
निरियं पि गच्छन्ति अहं पि गच्छन्ति, तं भन्ते ! किं आहं
गच्छन्ति मज्जे गच्छन्ति पज्जयसाणे गच्छन्ति ? गोअमा !
आहं पि गच्छन्ति मज्जे विगच्छन्ति पज्जयसाणे वि गच्छन्ति,
तं भन्ते ! किं सविमयं गच्छन्ति, अविमयं गच्छन्ति ?
गोअमा ! सविमयं गच्छन्ति, गो अविमयं गच्छन्ति, तं भ-
न्ते ! किं आणुपुडियं गच्छन्ति अणुपुडियं गच्छन्ति ?
गोयमा ! आणुपुडियं गच्छन्ति गो अणुपुडियं गच्छन्ति, तं
भन्ते ! किं एवादिनि गच्छन्ति छुह्मि गच्छन्ति ? गोयमा !
नियमा छुह्मि गच्छन्ति’ इति, अत्र व्याख्या—तद् भदन्त !
क्षेत्रं किं स्पृष्टं—सूर्यावनेन सह स्पर्शमागतं गच्छतः—
अनिक्रामतः उताऽ-पृष्टम्, अत्र पृच्छकस्यायमर्थोऽयं-गम्य-
मानं हि क्षेत्रं किञ्चित् स्पृष्टमनकस्येन यथाऽपवरकक्षेत्रं
किञ्चित्चाऽस्पृष्टं यथा देहलोक्षेत्रमनोऽत्र कः प्रकार इति,
भगवानाह—स्पृष्टम् गच्छतः नाऽपृष्टम्, अत्र सूर्येतिवन्तं सह
स्पर्शेन सूर्येद्विषयागहक्षेत्राद्द्विगुणं सम्मर्थयति स्पर्शनाथ
अथगाहनातोऽधिकविषयायात्, नतः प्रक्षयति—तद्भूतम् !
स्पृष्टं क्षेत्रम् अथगादं—सूर्येद्विषयाधधीकृतम्-अधीकृतमि-
त्यर्थः उतातवगादं तनानाधधीकृतं, नाधीकृतमित्यर्थः, भ-
गवानाह—गौतम ! अथगादं क्षेत्रं गच्छतः नातवगादम्,
अधीकृतस्यैव त्यजनयोगात्, अथ यद्भूतम् ! अथगादं त-
द्वन्तराथगादम्-अव्यवधाननाधधीकृतम्, उत परस्परार-
गादं—व्यवधानेनाधधीकृतं ? भगवानाह—गौतम ! अन्त-
राथगादं न पुनः परस्परयागादम्, किमुक्तं भवति ?—यस्मि-
न्नाकाशकण्डे यं मण्डलावयवोऽव्यवधानेनावगाहः स
मण्डलावयवस्तमयाकाशकण्डे गच्छन्ति न पुनरप्यवयव-
लावराथगादं तस्य व्यवधानेन परस्परयागादवगाहो
तच्छाहमनहमपि स्यादित्याह—तद्भूतम् ! अणुं गच्छतः
वायुरं वा ? गौतम ! अणवपि सवावयवमण्डलक्षेत्रा-
पेक्षया वायुराणं सवावयवमण्डलक्षेत्रापेक्षया, तत्तच्छाहम-
नहमपि गमनमस्मयात्, गमनं च उच्यतेधास्ति-
यं गतित्रयंऽपि सम्मर्थयति प्रश्नयति—तद्भूतम् ! क्षेत्रम्-
धर्मधर्मिन्येव गच्छतः ? गौतम ! ऊपमपि तियेगम्य-
धोऽपि, ऊपधाधर्मिन्येकं च यो जनेकविधिमगद्वयव्युत्पि-
यतिभागप्रमाणोत्सधापेक्षया द्रष्टव्यम्, अथवा ‘जाय नि-
यमा छुह्मि’ इति चरमसूत्रेण सह विरोधः स्यात्, इह च

व्याख्याने प्रज्ञापनोपमङ्गलैकैकदेशभाषापदार्थाविशिनितमा-
हारपदगतोपार्थावस्थित्यवयवकनिर्वचनसूत्रव्याख्यानुसारेण
कृतमिति बोध्यं, गमने च क्रिया सा च बहुलामयिकत्वात् त्रि-
कालनिर्वचनीया स्यादित्योदिमध्यादिप्रश्नः, तद्गच्छन् । कि-
मादौ गच्छन्तः किं मध्यं उत पर्यवसानं वा ? भगवानाह-गौ-
तम ! यद्यमुदुत्तप्रमाणस्य मण्डलमेकमकालस्यादावपि
मध्यंऽपि पर्यवसानंऽपि वा गच्छन्तः, उक्तप्रकारत्रयेण मण्डल-
कालसमापनान्, अथ तद्गच्छन्तः स्वावयव-स्वोचिने क्षेत्रे
गच्छन्तः उत अवयवयं वा; स्वानुचिन्तित्यर्थः, गौतम ! स्व-
वयवयं स्पृष्ट्वा यथागच्छन्तस्तरावगाहस्यकं गच्छन्तः न आचिष-
यन्, अस्पृष्टानवगाहपरस्परवगाहलोभायां गमनाद्यवयवात्,
तद्गच्छन्तः । आनुपूर्व्यां-क्रमेण यथासंख्यं गच्छन्तः उत अ-
नानुपूर्व्यां-क्रमणानासन्नमित्यर्थः, स्वैर्द्वितीया तृतीयाथै,
गौतम ! आनुपूर्व्यां गच्छन्तः न अनानुपूर्व्यां व्यवस्थाधानः,
प्रागुक्तप्रथमं दिक्षुप्रसेकं व्यवस्था आह-तद्गच्छन्तः किंमकवि-
विषयकं क्षेत्रं गच्छन्तः यावत् पृष्टदिव्यवयवकम् ? , गौतम !
नियमान् पृष्टदिव्यं, तत्र पूर्वोदितेषु निर्णयदिक्षु उदितः सन्
रूपद्वयं गच्छन्तः दृश्यन्ते, ऊर्ध्वाधोदिक्षु गमनं च यथापपद्य-
न्ते तथा प्राप्यंशितम् । सम्प्रत्यन्तर्देशनावभासनादिसूत्रा-
द्याह-“ एवं आभासेति ” इत्यादि, “ एवं ” मिान-गमनसूत्र-
प्रकारेण अवभासयतः-ईषदुद्यातयतः, यथा स्थूलतरमेव
दृश्यन्ते, तमेव प्रकारमीषदुद्यातयन्त-तद्गच्छन्तः । क्षेत्रं स्पृष्ट-
स्यैतेजसा व्याप्तम् अवभासयतः उतास्पृष्टम् ? , भगवानाह-
स्पृष्टम्, नास्पृष्टम्, शीर्षादिमास्वरद्वयानां प्रमाया शुद्धादिव्य-
शेषैर्विक्रमेवावभासकत्वदर्शनात्, एवं-स्पृष्टपदार्थाया आहा-
रपदानि-चतुर्थोपाङ्गगताद्याविशिनितमपदे आहारप्रदणवि-
षयकारिण पदानि-द्रागणि नतव्यानि, तद्यथा-“ पुष्टा ” इत्या-
दि, प्रथमतः स्पृष्टवयवयं सूत्रम्, ततोऽवगाहसूत्रं ततोऽणु-
बादरसूत्रं तत ऊर्ध्वाधःप्रश्नान्सूत्रम्, तत “ आह ” इति उपलक्ष-
णमन्तर् आदिमध्यावसानसूत्रं ततो विषयसूत्रं तदनन्तर-
माधुपूर्व्यसूत्रम्, ततो यावत् नियमान् पृष्टाद्वितीया सूत्रम्, अत्र
यथासम्भवं विषयसूत्राण्युपलक्षणान् लभ्यानि, अत्र चोर्ध्वा-
दित्रिंशभावना सूत्रकृतं स्वयमेव वदयति, एवमुदुद्यातयतो-
भूते प्रकाशयतः यथा स्थूलमेव दृश्यन्ते, तापयतः-अपनी-
तशीते कुतः, यथा सूक्ष्मं पिपीलिकादि दृश्यन्ते तथा कुतः,
प्रभासयतः-अततापयोगाद्विशेषतोऽपनीतशीते कुतः, य-
था सूक्ष्मतरं दृश्यन्ते, उक्तमेवार्थं शिष्यादिताय प्रकारान्तरेण प्र-
कथितुं ङादशद्वारमाह-“ जम्बूदीपेण ” मित्यादि, जम्बूदीपे
भक्षन्तः द्वीपे द्वयोः सूर्ययोः किमतीति क्षेत्र-पूर्वोक्तस्वरूपे
क्रिया-अवभासनादिका क्रियते, कमकक्षरि प्रयोगोऽयं नन
भवतीत्यर्थः, प्रस्तुत्येषं अनागते वा ? , भगवानाह-गौतम !
ना अतीति क्षेत्रं क्रिया क्रियते, प्रस्तुत्येषं क्रियते, ना अनागते,
व्याख्याने प्राप्यत्, सा क्रिया भगवत् । किं स्पृष्टा क्रियते ? , उ-
तास्पृष्टा क्रियते ? , गौतम ! स्पृष्टा तेजसा स्पर्शने स्पृष्टे भावे
क्षेत्रप्रत्ययविधानात् तद्योगाद् वा सा स्पृष्टा उच्यते, काऽयं-
सूर्यतेजसा क्षेत्रस्पर्शनेऽवभासनमुद्योतने तापने प्रभासने
व्यादिका क्रिया स्यादिति । अथवा-स्पृष्टात्-स्पर्शना-
दिति पञ्चमीपरतया व्याख्येयं न अस्पृष्टात् क्रियते, अत्र
वाचस्पत्यात् आहारपदानि प्राह्याणि । तत्रयं सूत्रपक्षतिः-

“ स एं भन्तः किं आगाहा असोगाहा ? , आगाहा, सो अ-
सोगाहा । ” अत्रापि भावः क्षेत्रप्रत्ययविधानादवगाहम्-अवगा-
हने क्षेत्रं तत्र पुष्टानामवस्थानं तद्योगाद्या साऽवगाहा
क्रिया, एवमन्तरावगाहपरस्परवगाहसूत्रम्, “ सा स भन्तः !
अणु किञ्च ? बायरा किञ्च ? , गोअमा ! अणु वि बायरा वि’
ति-सा क्रिया अवभासनादिका क्रियया वा द्वाया वा क्रियते
गौतम ! अणुगपि-सर्वोपपत्तरमण्डलक्षेत्रावभासनापेक्षया,
बायराऽपि-सर्वबाह्यमण्डलक्षेत्रावभासनापेक्षया, ऊर्ध्वाध-
स्तरियंक्षेत्रविभायनां सूत्रकृतमन्तरमेव करिष्यति, “ सा स
भन्तः ! किं आह किञ्च मज्जे किञ्च पञ्चवसासो
किञ्च ? , गोयमा ! आह पि किञ्च मज्जे वि किञ्च पञ्चव-
सासो वि किञ्च ? ” ति गमनसूत्र इवात्रापि भावना । एवं
विषयसूत्रमानुपूर्व्यसूत्रं च क्षेत्रमिति ।

अथ त्रयोदशद्वारमाह-

जम्बूदीपे स भन्तः ! द्वि सूरिआ केवइमं भेत्ते उद्धं
तवयन्ति अहे तिरिभं च ? , मोयमा ! एगं जे अणमयं
उद्धं तवयन्ति अद्दारससयनोअण्णइ अहे तवयन्ति सीआ-
लीसं जे अणससहस्माई दोण्ण अ तेव्हे जे अणसए एगवीसं
च सद्धिभाए जे अणसस्स तिरिभं तवयन्ति त्ति १३ । (सू०
१३६) । अतो स भन्ते ! माणुसुत्तरस्स पव्वयस्स जे
चंदिमसूरिअगहगणखत्तताराकूवा स भन्ते ! देवा किं
उद्धोववसणा कप्पोववसणा विमासोववसणा चारोववसणा
चारुइस्सा गइरइसा गइममावसणा ? , गोयमा ! अतो स
माणुसुत्तरस्स पव्वयस्स जे चंदिमसूरिअ ० जाव ताराकूवे
ते स देवा सो उद्धोववसणा सो कप्पोववसणा विमासो-
ववसणा चारोववसणा सो चारुइस्सा गइरइसा गइममा-
वसणा उद्धोमुहकलंबुआपुष्कमंठाणमंठिणं जे अणमाह-
स्मिणं तावसेत्तेहि साहस्सिआहि वेउव्विआहि बाहिराहिं
परिसाहिं महया हयखड्डीगोअवाअततीतललालुडिअध-
मुइगपहुप्पवाइअरवेसं दिव्वाइ भोगभोगाई धुंजमाणा महया
उकिंठितीहणायबोलकलकरवेणं अच्छं पव्वयरं पया-
हिसावत्तमण्डलचारं भेत्ते अणुपरिअहुति १४ । (सू० १४०)

‘ जम्बूदीपे ’ मित्यादि प्रसूत्रं व्यक्तम्, उत्तरसूत्रं गौतम !
ऊर्ध्वमेकं योजनशतं तापयतः, स्वयमान्तर्यामिणं योजन-
शतप्रमाणस्यैव तापक्षेत्रस्य भावात्, अष्टादशशतयोजना-
व्यवस्थापयतः कथं ? , सूर्याभ्यामष्टासु योजनशतव्यवधाने-
षु भूतलम्, तस्माच्च योजनसहस्रं अष्टाध्यामाः स्युस्ताश्च
यावत्तापमानं सप्तचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि इत्यादि प्रमा-
णं क्षेत्रं तिर्यक् तापयतः, एतच्च सर्वोत्कृष्टदिव्यसत्त्वसुःस्पर्शा-
पेक्षया बोध्यम् । तिर्यग्दिकथनेन पूर्वपांशमयोर्येदे प्राह्यम्,
उत्तरस्तु १८० स्युः ४५ योजनसहस्राणि यावन्तः पुनर्द्वीपे
१८० योजनानि, तत्रैव तु योजनानि ३३ सहस्राणि ३ शतानि
त्रयस्त्रिंशदधिकानि योजनत्रिभागाण्युत्तानीति । अथ मनुष्य-
क्षेत्रवर्तिज्योतिषकस्य प्रष्टुं चतुर्दशद्वारमाह-“ अतो स
भन्ते ! ” इत्यादि, अतन्-मध्यं भक्षन्तः । मानुषोत्तरस्य मनुष्य-

इयः उत्तरः—अथर्वनी एतमवधीकृत्य मनुष्याणामुत्पत्ति-
विगतिस्त्रिद्विस्त्रयसिद्धिप्रभृतिभावात् । अथवा—मनुष्याणामुत्प-
त्ति—विचारिदृशकथ्यभावेऽनुल्लङ्घनीया मानुषोत्पत्तिरस्य पर्वत-
स्य ये चन्द्रसूर्यप्रदृशगुणलक्षणतारास्वरूपोत्पत्तिकाः ते भवन्ति ।
अथैकस्मिन्नेव प्रक्षेपे यद्भूतं तेन भगवत्सन्तोषार्थं पुनश्चैक-
त-पृथक्कृत्य भगवत्प्राप्तायाऽतिप्रीतिमत्स्यात् देवाः किम्-
स्वीपपक्षाः—सौधमादिदृशं द्वादशशब्दः कल्पः उच्यते यैव
यकात्पत्तिरविमानेषूपपक्षाः—उपपक्षाः कल्पान्तीना इत्यर्थः, क-
ल्पोपपक्षाः—सौधमादिदृशलोकोपपक्षाः विमानेषु—उपातिः सम्भ-
विष्यु उपपक्षाः चारी—मण्डलगत्या परिभ्रमणं सम्पपक्षा-
आभिमतवन्तः उत चारस्य-यथाक्रमरूपस्वरूपस्थितिः—अभाष्यो-
पपातं च चारीस्थितिकाः अपमनचार इत्यर्थः, गती गतिः—
आसक्तिः प्रीतिर्येते गतिरग्निकाः, अनेन गमो गतिमात्रमुक्तं,
सम्प्रति साक्षाद् गतिं प्रत्ययति—गतिस्त्रयपक्षाः—गतिमुक्ताः !,
भगवत्प्राप्त-गोतम । अन्तर्गमानुत्पत्तिरस्य पर्वतस्य ये चन्द्र-
सूर्यप्रदृशगुणलक्षणतारास्वरूपोत्पत्तिकास्तं देवा नोऽप्योपपक्षाः
नो कल्पोपपक्षाः विमानोपपक्षाः चारीपपक्षाः नो चारस्थिति-
काः अत एव गतिरग्निकाः गतिस्त्रयमुक्ताः, ऊर्ध्वमुखकलसङ्घ-
कापुण्यस्थानसंस्थितिरिति प्राग्वत्, योजनसाहायिकैः अत-
कथोजनसहस्रप्रमाणैस्तापक्षेपैः, अत्रार्थभावे तुनीया, तेनार्थ-
भूतस्त्वैस्मैर्मेरे परित्यजन्ति इति क्रियायांगः, कोऽयं?—उक्त-
रूपानि तापक्षेपाणि कुर्वन्ते जावृद्धीपगतं मेरे पारितो भ्रम-
न्ति, तापक्षेपविशेषणं चन्द्रसूर्याणामिव, ननु नक्षत्रादीनां,
यथास्मत्समं विशिष्टाणामां नियाज्यत्वात्, अथैतानां साधारण्य-
न विशिष्टयथाह—साहायिकाभिः—अतकमलस्यमृत्कथाका-
भिः वैकुण्ठिकाभिः—यिकुण्ठितनामाकृपायां लीभिः आभिः—
आभिर्प्रायः गतकर्मकारिणीभिः, नाक्षत्रगणवाद्वाचिकमैप्रवृत्त-
न्यात् न नुत्तरीशेषद्वयार्थः, पर्वतः—द्वयसमूहरूपाभिः कर्त-
भूताभिः, बहुगमने चार नाट्यादिगुणपक्षया, भवता प्रकार-
णाऽऽहनाभिः—श्रेष्ठं ताक्षितानां नाट्यं गीतं वादित्रं च—वाद्-
नकरं श्रितिरपि सङ्गीत इत्यर्थः, नक्षत्रगणतालकपञ्चुडि-
नाभिः स्वरं प्राग्वत्, तथा स्वभावतां गतिरग्निकाः—वर्षापर्यव-
स्तर्गतेर्द्वैर्द्वेगण गच्छन्तु विमानेषु कृष्टा यः सिंहनादा मुच्य-
ते यै च अलकलकली क्रियेन, तत्र बाला नाम मुखं इत्ये
देवा भवता शब्देन पुनरुच्ये, कलकलम्—व्याकुलशब्दसमू-
हस्तद्वेषेण भवता भवता समुद्रवभ्रममिव कुशला मेकमिति
प्रायः, किमिष्टिष्टमित्याह—अच्छम्—अनीय निर्मले आम्बु-
मयत्वात् रज्ज्वहुलत्वाच्च पथेशज—पर्वतम्—'प्रदक्षिणाव-
र्त्तमण्डलत्वात्' इति प्रकृत्यैव सर्वोत्तु दिक्षु विदिक्षु च परि-
भ्रमतां चन्द्रादीनां दक्षिण एव मेरुर्भवति वक्षिणावर्त्तने—
मण्डलपरिभ्रमणकं स प्रदक्षिणः, प्रदक्षिणः आधत्तां येषां
मण्डलानां तानि तथा तेषु यथा चारी भवन्ति तथा क्रिया-
विशेषणं तेन प्रदक्षिणावर्त्तमण्डलं चारं यथा कथाचया मेरे
परिभ्रमन्ति इति याज्यम्, अयमर्थः—चन्द्रादियः सर्वेऽपि
समयक्षेत्रवर्तिनो मेरे परितः प्रदक्षिणावर्त्तमण्डलचारेण
भ्रमन्तीति ।

अथ पञ्चदश द्वारमाह—

तेसि श्वं भन्ते ! देवाणं जाहे इंद्रे चुरे भवसे कइमि-
बाणिं पकरेंति । गोयमा ! तां चचारि पंक्वा सामाणि-

आ देवा तं द्वाणं उवसंपजिता श्वं विहरंति ० जाव तत्त्व
अस इंद्रे उवससे भवइ । इंद्रेणले श्वं मंते ! कइमइ
कालं उववाएणं विरहिणं ? गोयमा ! जइमइ एमं समसं
उकोसंशं छम्मासे उववाएणं विरहिणं । बइमइ श्वं भन्ते !
माणुमत्तरस्स पव्वयस्स जे चंदिम ० जाव ताराकूपा तं चेव
श्वमव्वं खाल्लं विमाणोववसणा शो चारोववस-
गा चारइमइ शो गरइमइ शो गइमभावसणा व-
किइमसंठाणसंठिएहिं जे, अथमयसाहस्सिएहिं तामिच्छेहिं
सयसाहस्सिमाहिं वेउव्विअहिं बाहिराहिं परिसाहिं
महया हयसइ ० जाव भूजमाणा सुहलेसा मन्दले-
सा मन्दातवलेसा चित्ततरलेसा अथ, पणसमोपादाहिं
लेसाहिं कूडाविष ठाखइमइ सव्वमो समन्ता ते पएसे
आभासंति उज्जवेति पभासेन्ति सि । तेसि श्वं भन्ते !
देवाणं जाहे इंद्रे चुरे मे कइमियाणि पकरेंति ० जाव
जइमइ एमं समसं, उकोसंशं छम्मासा इति १५ ।
(सु० १४१)

'तेसि श्वं' मित्यादि, तेषां भवन्ति । क्यानिक्षेप्यानां यथा
इन्द्रश्चयते नरा तं देवा इदानीम्—इन्द्रश्चयते कालं कथं प्रकु-
र्वन्ति ?, भगवानाह—गोतम ! तदा चत्वारः पञ्च वा सामा-
निका देवाः संभूय एककुञ्जितया भूयत्वर्यः नत्स्वतन्म इन्द्र-
स्थानमुपसम्य च विहरन्ति—तद् इन्द्रस्थानं परिपालयन्,
क्रियन्ते कालमिति चेदन् आह—यावद्व्यस्तत्र इन्द्र-
उपपक्षाः—उपपक्षो भवति । इदानीमिन्द्रविरहकालं प्रत्य-
आह—'इन्द्राणं श्वं' मित्यादि, इन्द्रस्थानं भवन्ति । किञ्च
कालमुपधानेन—इन्द्राणां देव विरहं प्रकृतम् ? भगवानाह—
ह—गोतम ? जघन्येनैकं समयं यावत् उक्तवेषां वरमासम्,
यावन्नतः परमवश्यमस्यस्येन्द्रस्येति प्रसङ्गसम्भवात् इति ।
सम्प्रति समयक्षेत्रवर्तिर्येति उपातिरुक्ता लक्षणे पृच्छन्ति—
बहिष्ठाणं' मित्यादि, बहिष्ठाद्, सनवत् । मानुषाणां स्य
पर्वतस्य ये चन्द्रादयो देवास्तं किम्स्वीपपक्षाः, इत्यादि
प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, निर्वचनसूत्रं तु नोऽप्योपपक्षाः, नापि
कल्पोपपक्षाः, किन्तु विमानोपपक्षाः तथा नो चारीपपक्षा
नो चारमुक्ताः किन्तु चारस्थितिकाः, अत एव नो गतिरग-
नो नापि गतिस्त्रयमुक्ताः, पञ्चदशस्थानसंस्थितेर्गो-
जनशतसाहायिकैस्तापक्षेपैस्तां प्रपक्षीयं अथमापर्व-
त्यादिक्रियायांगः, पञ्चदशकालसंस्थानं चार यथा पञ्चदशका
आयामतो दीर्घां भवति बिस्तररुत्तं स्तोका अतुरक्षा च,
तथामपि मनुष्यत्वाद्बहिर्वर्तिनां चन्द्रसूर्यामात्रपक्षेपाणि
आयामतोऽनकयोजनलक्षणमाणाणि । इयमत्र भावना—
मानुषोत्पत्तिरपर्वतात् योजनलक्षाद्वानिकमे करणविभागेनाह-
करणानुसारं प्रथमा चन्द्रसूर्यपङ्क्तिस्ततो योजनलक्षानि-
कमे द्वितीया पङ्क्तिस्तत्र प्रथमापङ्क्तिपङ्क्तिस्ततो योजनलक्षा-
स्तापक्षेत्रस्यायामः बिस्तराह, एकसूर्योपरः सूर्यो लक्ष्यो-
जनानिकमे तेन लक्ष्यो जनमाणाः, इयं च भावना प्रथमपङ्-
क्त्यपक्षया बोद्धव्या, एवमत्रापी भाष्यम्, 'सयसाहस्सिमाहिं'

इत्यादि प्राच्यत्, कथंभूता इत्याह-सुखलेश्याः, एतच्च
किंशयं चन्द्रान् प्रति, तेन तेनातिशीतनञ्चयः मनुष्यलो-
के इव शीतकालादौ, न एकात्मनः शीतश्च इत्यर्थः,
मन्दोदया एतच्च सूर्यान् प्रति, तेन ते नागुष्णतज्जसः
मनुष्यलोक इव निद्राघनमयः, न एकात्मनः उष्णश्च
इत्यर्थः, एतच्च व्याख्येय-मन्दातपलेश्याः-मन्दा-ना-युष्णश्च
भाषा आनपकृया लेश्या-राश्रमन्धानं येषां न तथा, तथा
च विचित्रमन्तरं लेश्या-च येषां न तथा,
भाषाविश्रास्य विचित्रमन्तरं सूर्याणां चन्द्रान्तरित्वात्, विच-
त्रलेश्या चन्द्रमसां शीतगर्भमन्वान् सूर्याणामुष्णगर्भमन्वात्,
कारिण्यलेश्यास्यन्तीत्याह-अन्त्याऽन्यसमयगाढाभिः-परस्परं
संस्पर्शमिलित्वाभिः, तथाहि-चन्द्रमसां सूर्याणां च प्रत्ये-
कं लेश्या योजनशतसहस्रप्रमाणविस्ताराश्चन्द्रसूर्याणां च
सूर्यापकृष्या इत्यर्थः, एतच्च मन्तरं पञ्चाशद्योजनस-
हस्राण्यतनश्चन्द्रप्रमाणाभिः सूर्यप्रभाः सूर्यप्रभांश्चाश्चन्द्र-
प्रभाः, इत्यश्चन्द्रसूर्यप्रभाणां मिश्रीभावः येषां स्थित्यं दृष्ट्वा
मन्त्रायोनयति-कूटानीव यन्तेनार्ग्यवर्गस्थितशिवगोत्र
स्थानस्थिताः-सर्व्वेकत्र स्थानं स्थिताः, सत्यनः-समन्तात्,
तान् प्रदृशन्-स्वस्थप्रत्यासक्तान् अयमासयन्ति उद्योतय-
न्ति तापयन्ति प्रभासयन्तीत्यादि प्राच्यत्, एवामपीन्द्रा-
भावे व्यवस्थां प्रपन्नश्चाह-तसि यं भवेत् देवाण'
मित्यादि प्राच्यत्, इति कृता पञ्चाशदनुयोगद्वयैः सूर्यप्रकृष-
या । ३० ४ अक्ष० ।

जावइयाओ य थं भेत ! उवांमंतराओ उदयंते सूरिण
चक्षुस्फाभं हवमागच्छति अथभेत वि य थं सूरिण ताव-
तियाओ चैव उवांमंतराओ चक्षुस्फाभं हवमागच्छ-
ति ? , हुंता गायमा ! जावइयाओ थं उवांमंतराओ
उदयंत सूरिण चक्षुस्फाभं हवमागच्छति अथभेत वि
सूरिण ० जाव हवमागच्छति । जावइया थं भेनेऽस्तिचं
उदयंत सूरिण आतावेथं सव्वओ सभंता ओभासेइ उज्जे-
एइ तवेइ पभासेइ, अथभेत वि य थं सूरिण तावइयं चैव
स्तिचं आयामेथं रुव्वओ सभंता ओभासेइ उज्जे, एइ
तवइ पभासेइ ? , हुंता गायमा ! जावतिसव्वं स्वेत्तं ० जाव
पभासेइ । तं भेत ! किं पुट्टं ओभासेइ अपुट्टं ओभासेइ ? ,
० जाव छिदिमि ओभासेति, एवं उज्जेवेइ तवइ पभासेइ
० जाव नियमा छिदिमि । (सु० ५० X)

'जावइयाओ' इत्यादि, यपरिमाणान् 'उवांमंतराओ'ति
'अवकाशाभ्यन्तरान्' आकाशावशेषादवकाशरूपान्तरालाद्वा
वाच्यवकाशाभ्यन्तरं स्थित इत्यर्थः 'उदयंत'ति उदयन्-
रुद्ररुक्मन् 'अवस्तु'फाभं'ति-चक्षुषो-दृष्टेः स्पश इव स्पशं न
तु स्पश एव चक्षुषोऽपतस्कारिण्योर्वादि चक्षु स्पशन्
'हव्यं'ति शीघ्रं, च स किल सवोभ्यन्तमण्डले रुत-
व्यापिशतियोजनां रुद्ररुक्मन् द्वयोः शतवांस्त्रयष्टौ
(४७-६३) च साधिकायां वर्तमान उदयं दृश्यते, अ-
हमस्मभ्येऽन्यथम्, एवं प्रतिमण्डलं दर्शनं विशयाऽस्ति,
अ च स्थानान्तरादपत्यः, 'सव्वओ समंत'ति सर्वतः

सर्वांसु दिक्षु समन्तात्-विदिक्षु एकायां वेत्ता, 'आमा-
सेह'त्यादि 'अवभासयति' इत्यप्रकाशयति यथा स्थूलतमैव
वस्तु दृश्यते उद्योतयति-सूर्यो प्रकाशयति यथा स्थूल-
तमैव दृश्यते तथा-अपनीतशीतं कर्मात्, यथा वा सू-
क्ष्मं पिपीलिकादि दृश्यते तथा कर्माणि प्रभासयति-अ-
नितपञ्चमागद्विशेषताऽपनीतशीतं विधत्ते यथा वा सूक्ष्म-
तरं वस्तु दृश्यते तथा कर्माणि । एतच्च त्रयमेवाधि-
त्याह-'तं भेत'त्यादि 'तं भेत'ति-यत् क्षेत्रमयभासयति
यदुद्योतयति तपति प्रभासयति च तत्-क्षेत्रं किं भव-
न्तः । स्पृष्टमवभासयति अस्पृष्टमवभासयति ? , इह या-
वत्कस्यादिनं दृश्यम्-गायमा ! पुट्टं ओभासेइ ना अ-
पुट्टं, तं भेत ! आगाढं ओभासेइ अणुगाढं ओभासेइ ? ,
गायमा ! ओगाढं, ओभासेइ ना अणुगाढं, एवं अणु-
तरेगाढं ओभासेइ ना परपरेगाढं, तं भेत ! , किं अ-
णु ओभासेइ वायवं ओभासेइ ? , गायमा ! अणु पि आ-
भासेइ वायवं पि ओभासेइ, तं भेत ! उह ओभासेइ ? , ति-
रियं ओभासेइ ? , अह ओभासेइ ? , गायमा ! उहं पि ३
तं भेत ! अह ओभासेइ ? , मउह ओभासेइ ? , अंत ओभा-
सेइ ? , गायमा ! अहं ओभासेइ ? , तं भेत ! सविस्स ओ-
भासेइ अविस्स ओभासेइ ? , गायमा ! सविस्स, ओ-
भासेइ ना अविस्स, तं भेत ! आसुपुट्ठि ओभासेइ
अणुसुपुट्ठि ओभासेइ ? , गायमा ! आसुपुट्ठि ओभासेइ
ना अणुसुपुट्ठि, तं भेत ! अहं विदि ओभासेइ ? , गायमा !
तियमा छिदिमि'ति । एतेषां च पदानां प्रथमैर्द्विककार-
काङ्क्षसूचक इत्याख्या दृश्यते । य एव 'ओभासेइ'
इत्यनेन सह सूत्रप्रपञ्च उक्तः स एव 'उज्जेवेइ'त्यादिना
पञ्चयस्य वाच्य इति दर्शयद्वाह-एवं 'उज्जेवेइ'त्यादिना
स्पृष्टं क्षेत्रं प्रभासयन्तीत्युक्तम् । ५० १ श्लो ६ उ० ।
दिनं दिनं रात्रिर्दृष्टलपरावर्त्तं करोति, तत्राधिकमात्रं
कथं करोति ? , मण्डलानि तु अयने अयने नियता-
न्यव सन्ति, क्षेत्रमानमात्रं नियतमवास्ति, तत्र केचन दृढ-
न्ति-दीयमानादिनपूतं यः सत्त्वृद्धिरस्ति, दीयमानदिनपू-
र्णितं तु वृद्धिर्मास्ति, तथा 'आसादमाले दुपया'
अनेन मानेन आचरणान्तिदिनं वस्तुक्लृप्तवृद्धिर्लोक्यते,
द्वितीयआचरणान्यदिनेऽपि चाचार्योक्तानुतापैः । यद्
चाचारि तदा किं वाष्टदिनेषु पुनः पुनः तत्रैव आस्थति,
येनाङ्गुलमानं तादृगदन्त्यं, तत्र मण्डलसाक्ष्यं यथा भवति
तथा प्रसाधमिति प्रथमः, अत्राचारम्-सूर्यसम्बन्धिचित्रमा-
सेषु गतपुं चन्द्रसम्बन्धिं एकचित्रमासा भवन्ति, तत्रैक-
चित्रमासा मासाऽभिभवेति उच्यते, तेन सूर्यमण्डलानां
नियतान्येऽपि अधिकमासि पीडयन्तिप्रमाणं न किञ्चिद्-
नुपपन्नं, दिशर्षजज्ञासायां मण्डलप्रकरणं विलोकनीय-
मिति ॥ १-२४ ॥ सन० ३ उक्ता० ।

सूरमग-सूर्यमार्ग-पुं० । सूर्यमण्डलचारमार्गं, सु० प्र० १० पादु० ।
सूर्यस्य मण्डलमात्रा परिभ्रमणं, कं० प्र० १० पादु० ।

सूरमहाभट्ट-सूरमहाभट्ट-पुं० । सूर्यदीपस्य पञ्चादेव, जी० ३
प्रति० ४ अधि० ।

सूरमहाद-सूरमहाद-पुं० । सूर्यसमुद्रस्य सूर्यवरसमुद्रस्य
च पञ्चादीपिषो देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरमालिया-सूर्यमालिका-स्त्री० शीनाराघाकृतिमालागाम्, स्त्री० ।

सूरमरीह-सूर(र)थमरीचि-पुं० आदित्यकिरणेषु, 'सूरमरीहक-वयं विणिगस्सुमालेहि' । प्रश्न० ४ अध० द्वार । 'सूरमरीहकवयं' सूर्य-आदित्यकिरणान्स्व एव मरीचयः सूर्यमरीच्यस्तेषां कवचमिह कवचं परिकरः परितोभावात् तं विनिमुञ्चतिर्विकिराद्भिः । प्रश्न० ४ अध० द्वार ।

सूरलेस्म-सूरलेश्य-न० चतुर्थदशलोकाविमानभेदः, स० ४ सम० ।

सूरल्लि-सूरल्लि-पुं० । वनस्पतिविशेषे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरल्लिमंडवग-सूरल्लिमण्डपक-पुं० । सूरल्लिवनस्पतिविशेष-स्त्वमया मण्डपकाः सूरल्लिमण्डपकाः । सूरल्लिवनस्पतिमये-पु मण्डपकेषु, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवाम-सूर्यवर्ष-न० चतुर्थदशलोकाविमानभेदः, स० ४ सम० ।

सूरवर-सूर्यवर-पुं० स्वनामक्याते ङीपे, समुद्रे च । तत्र सूर्यवरे ङीपे सूर्यवरभद्रसूर्यवर्ममहाभद्रौ, सूर्यवरे समुद्रे सूर्यवरसूर्यमहावर्गे देवौ । सू० प्र० २० पाहु० । जी० । च० प्र० ।

सूरवरभद्र-सूरवरभद्र-पुं० । सूर्यवर्गोपम्य पूर्वार्धाधिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवरमहाभद्र-सूरवरमहाभद्र-पुं० । सूर्यवर्गोपम्य परार्धाधिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवरोभास-सूरवरावभास-पुं० । स्वनामक्याते ङीपे, समुद्रे च । तत्र सूर्यवरावभासं ङीपे सूर्यवरावभासभद्रसूर्यवरावभासमहाभद्रौ देवौ । सूर्यवरावभाससमुद्रे सूर्यवरावभासवर्गसूर्यवरावभासमहावर्गौ देवौ । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । सूर्यवरावभाससमुद्रेवाष्टौ ङीपे, सू० प्र० २० पाहु० ।

सूरवरोभासभद्र-सूरवरावभासभद्र-पुं० । सूर्यवरावभासङीपम्य पूर्वार्धाधिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवरोभासमहाभद्र-सूरवरावभासमहाभद्र-पुं० । सूर्यवरावभासङीपम्य परार्धाधिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवरोभासमहावर-सूरवरावभासमहावर-पुं० । सूर्यवरावभाससमुद्रस्य पश्चार्धाधिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूरवरोभासवर-सूरवरावभासवर-पुं० । सूर्यवरावभाससमुद्रस्य पूर्वार्धाधिपतौ देव, सू० प्र० १६ पाहु० ।

सूरवाह-शूरवादिन्-पुं० । शम्भामानं वदितुं शीलमस्यति शूरवादी । शूरमस्य, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

सूरविमाण-सूरविमान-न० । सूर्यस्य विमानः, प्रज्ञा० ४ पद । ('विमाण' शब्दे पृष्ठभागे वर्णकः ।) ('अंतर' शब्दे प्रथमभागे ७४ पृष्ठ चान्तरमुक्तम् ।)

सूरसंवच्छर-सूरवेवत्सर-पुं० । आदित्यसंवच्छरे, सू० प्र० १० पाहु० ।

ता एषि णं पंचहं संवच्छराणं चतुर्थस्य आइश्-संवच्छरस्स आइश् ममे तीमतिमुहुत्तणं अहो-रत्तेणं गण्डिजभाणे केवइण राईदियगणं आहितेति

वदेजा १, ता तीसं राईदियाई अवद्धभागं च राईदियस्स राईदियगणं आहितेति वदेजा, ता मे णं केवतिण मुहु-त्तगणं आहितेति वदेजा १, ता गव पममस मुहुत्तमए मुहुत्तगणं आहितेति वदेजा, ता एम गे अद्धा दुवाल-मसुत्तकडा आदिश्च संवच्छरं, ता मे णं केवतिण राईदि-यगणं आहितेति वदेजा १, ता तिअि छावहु राईदिय-सए राईदियगणं आहिय ति वइजा, ता मे णं केवतिण मुहुत्तगणं आहिय ति वइजा १, ता दम मुहुत्तस्स मह-स्माई खव अतीतिमुहुत्तसते मुहुत्तगणं आहितेति वदेजा । (सू० ७२ +)

'ता एषि णं' मित्यादि चतुर्थसूर्यसंवत्सरविषयं प्रश्न-सूत्रं, तच्च सुगमम् । भगवानाह—'ता तीसं' मित्यादि, ता इति पूर्ववम् । त्रिशन् रात्रिन्दिवादि एकस्य रात्रिन्दिवस्य एकमपादभागम्, एकमर्द्धमित्यर्थः । एतावत्प्रमाणं सूर्या-मासा रात्रिन्दिवाग्रण आख्यात इति वदन्, तथाहि—सूर्य-मासा युगे पट्टस्ततो युगस्यकानामहोरात्राणां त्रिशदधि-काष्टादश शतसंख्यानां पट्टथा भागा हिंयते, लब्धाः सा-र्द्धास्त्रिंशदहोरात्राः, 'ता मे णं' मित्यादि, मुहुत्तविषयं प्र-श्नसूत्रं सुगमम् । भगवानाह—'नवपगण' इत्यादि नव मु-हुत्तशतानि पञ्चदशाधिकानि मुहुत्तपरमाण्वनाख्यात इति वदन्, तथाहि—सूर्यमासपरमाण्वं त्रिशन् रात्रिन्दिवादि एकस्य च रात्रिन्दिवस्यार्द्धं तच्च त्रिशता गुणयते जानाति नवशतानि, रात्रिन्दिवादे च पञ्चदश मुहुत्ता इति, 'ता एषि णं' मित्यादि, प्राग्बद्ध भावनीयम् । सू० प्र० १२ पाहु० ।

सूरमिग-सूरभृज्-न० । चतुर्थदशलोकास्य स्वनामक्याते वि-मानं, स० ४ सम० ।

सूरभिद्ध-सूरभिद्ध-न० । चतुर्थदशलोकास्य स्वनामक्याते वि-मानं, स० ४ सम० ।

सूरमिरी-सूर्यश्री-स्त्री० । जम्बुङीपे सप्तमस्य चक्रवर्तिनो भाग्यायाम्, स० ।

सूरभृण-शूरमेन-पुं० । मधुराप्रतिवेष्टेपु जनपदभेदेषु, स्था० १० ३ उ० । प्रज्ञा० । सूत्र० । प्रय० । उदयमेनस्य रात्रः स्वनामक्याते पुत्र, आचा० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । परवतवर्षे चतुर्दिशानतीर्थकः सु चतुर्देश तीर्थकरः, स० । स्वनामक्याते शत्रुञ्जयस्थोऽङ्गरक राजान्, ती० १ कप ।

सुरादिय-सुरादिक-त्रि० । सुर-सूर्य आदित्यस्य स सुरादिक । सुरकारणं, 'सुरादिया अहोरात्रा' सुरादिकाः सुरकारणा, तथाहि-सूर्योदयमयधि कृत्वा अहोरात्रारम्भकः समया ग-णयते नान्यथा एवमावर्तिकादयोऽपि सुरादिका भावनीया । च० प्र० २० पाहु० । सू० प्र० ।

सुराभ-सूर्याभ-न० । पञ्चमदशलोका विमानविशेषः, स० २ सम० ।

सुरावत्त-सूर्यावत्त-न० । स्वनामक्याते चतुर्थदशलोकास्य विमानं, स० ४ सम० ।

सुरासूत्रिया-शूरासूत्रिया-ॐ० । भाजनेऽयं शूराऽयश्च शूरो
मुकुटां यथाध्याम्येवंभूतायां पवित्रगुणक्रियायाम् , ॥० १
॥० ४ अ० ।

सुरि-सूत्रि-पुं० सदाचार्ये, ग० १ अत्रि० "अनुयोगभूतां पा-
दान्, चन्द्रीयतीतमादिस्त्रीणाम् । निष्कारणवन्भूतां, विशेप-
ता धर्मदातृणाम् ॥१॥" अनु० "ती आणयकाले, कई ईहिनि
गोअमा सुरी । जेसि नामगहणे, नियमेण होइ पच्छिउत्ते ॥१॥"
सन० ३ उल्ला० ।

गुरुगुणानाह—

मम्मननागचरणा, पत्तेयं अद्दु अद्दु भेइझा ।

वारमभेओ य तवो, सुरिगुणा हुंति छत्तीसं ॥५५२॥

सम्यक्त्वस्य दर्शनाचारस्य निःशङ्कितादयः, ज्ञानस्य ज्ञा-
नाचारस्य कालविनयादयः, अरण्यस्य चारित्र्याचारस्य
ईयत्सामित्यादयः प्रत्येकमप्रायशो भेदा मिलिताश्चतुर्विंशतिः,
तपसश्च बाह्याभ्यन्तरभेदमिश्रस्य प्रत्येकं षड्विधत्वेन अ-
नशनादया द्वादश भेदाः, सर्वमालेन च पदत्रिंशद्व्यवन्ति ।

अथ भङ्ग्यन्तरेणापि गुरोः पदत्रिंशद्गुणानाह—

आयाराई अद्दु उ, तेहव य दमविहो य ठियेकप्पो ।

वारम तव छावस्मग, सुरिगुणा हुंति छत्तीसं ॥५५३॥

आचाराः श्रुतादयः प्रख्यातवर्गितस्वरूपा अविधितस्व-
स्वभेदा अष्टौ गणितेऽप, तथा "आसलुकु १ इयि
२—मिज्जार ३ रायपिड ४ किइम्म ५ ।
घय ६ जट्ट ७ पडिक्कमे ८, मासं ९ पज्जासवणकप्पो
१० ॥१॥" इत्येव वक्ष्यमाणस्वरूपा दशविधः स्थितकल्पाः,
तथा द्वादशविधे तपः प्रागुक्तस्वरूपं तथा पञ्चाशत्यकानि
सामायािकचतुर्विंशतिस्त्वयत्तकप्रतिक्रमणकार्यात्मप्रत्या-
ख्यानलक्षणानि, एतानि संधार्यापि मिलितानि पदत्रिंशत्सु-
रिगुणा भवन्ति, इह वैयमन्या अपि पदत्रिंशिकाः संभवन्ति,
तास्तु विलम्बयाश्चाभिधीयन्ते, कथं किंत्सोपयोगत्वात्
सुप्रतीतिवाच्य—

"देसकुलजाइरूवे, संघयणं धिइज्जो अणामंसि ।

अविकथणो अमाथी, धिरपरिवाडी गहियवक्को ॥१॥

जियपरिसे जियनिहो, मज्झया देसकालभावन्नु ।

आसन्नलज्जभो, नाणाविहदेसभावन्नु ॥२॥

पंचविह आरय, जुतो सुत्तथनदुमयाविहन्नु ।

आइरण हेउ कारण-नयनिउणंगोहाइहाकुसलो ॥३॥

समसयपरसमयविऊ, गंभीरो दित्तिमं सिधो सोमो ।

गुणसयकलिओ एसो, पवयणसारं परिकहइ ॥४॥"

इति गाथाचतुष्टयभगिताः सुरिगुणाः पदत्रिंशद् दृश्यन्ते—तत्र
सुप्रशयः प्रत्येकमभिसंघर्ष्यन्, दशयुनकुलयुन इत्यादि-तत्र
यो मध्यदेशे जातो यश्चाद्यपदत्रिंशतपु जनपदेषु सदेशयुतः,
स ह्यार्धदेशभोगेन जानाति, ततः सुखेन तस्य समीपं शि-
ष्याः समीपेऽप्यधीयन्ते इति ननुपादानम् १. कुलं पंतुकं, तथा
च लोकव्यवहारः—इवाकुकुलजोऽयमित्यादि, ततः युतः
प्रांतपञ्चाधेनियोहको भवति २. जानिमांतुकी, तथा युतो
विनयादिगुणवान् भवति ३. रूपयुतो लोकानां गुणविषयबहु-
मानभाग जायते, यथाकृतिस्त्व गुणा बसन्तीति प्रवादात्,
कुरुपस्य अमादप्यादिप्रसङ्गाद् ४, सहननेन विशदष्टा-

रीरसोमध्यरूपेण युतो व्याख्यायां न आश्रयति ५, धृतिवि-
शिष्टमानसोऽप्यलक्षणी, तथा युतो नानिगहनैर्विषयेषु
अममुपयाति ६, अनाशयी—श्रोतृभ्यां वस्त्राद्यनाकाङ्क्षी ७,
अविकथ्यो—नानिवदुभायी, यथा स्थलेऽपि कनचिद्वप्राजे
पुनस्तदुक्तोक्तेन विकथने तद्गतिः ८, अमाथी शास्त्रारहितः
९, स्थिरा अतिशयेन निरन्तराभासतः स्थैर्यमापन्ना, अनुप-
योगपरिपात्रो यस्य स स्थिरपरिपाटिः, तस्य हि सूत्रमर्थो
वा न मनागापि गच्छति १०, गृहीतवाक्य-उपादयवचनः, त-
स्य हि स्वहो मापि वचने महार्थमव प्रतिभाति ११, जितपर्य-
त्, न महत्यामपि पर्यट्ट लोभमुपयाति १२, जितनिद्रोऽहप-
निद्रः स हि रात्रौ सूत्रमर्थं वा परिभाषयन् न निद्रया बाध्य-
ते १३, मध्यस्थः—सर्वेषु शिष्येषु समचितः १४ देश कालं च
भावं च जानातीति देशकालभावज्ञः, स हि देश कालं भावं
च लोकानां ज्ञात्वा सुखेन विहरति, शिष्याणां वा अभिप्रा-
यान् ज्ञात्वा तान् सुखेनानुवर्तयति १५, १६, १७, आसन्ना
तत्क्षणदेव लब्धा कमक्ष्यापशमेनाविभूता प्रतिभा परनीति-
कादीनामुत्तमप्रदानशक्तिरस्य स आसन्नलब्धप्रतिभाः १८,
नानाविधानां देशानां भाषां जानातीति नानाविधदेशभाषा-
ज्ञः, स हि नानादेशीयान् शिष्यान् सुखेन शास्त्राणि प्राहय-
ति, तत्र देशजांश्च जनान् तत्तद्भाषया धर्ममार्गेऽवतारयति
१९, पञ्चाधे आचारो ज्ञानाचारादिरूपस्तस्मिन् युक्त उचु-
क्तः, स्वयमाचारोऽप्यस्थितस्यान्यानाचारेषु प्रवर्तयितुमश-
क्यत्वात् २०, सूत्रार्थग्रहणेन चतुर्भङ्गी सूचिता, एकस्य सूत्रे
नार्षेः, द्वितीयस्यार्थो न सूत्रं, तृतीयस्य सूत्रमप्यर्थोऽपि च-
तुर्थस्य न सूत्रं नाप्यर्थः, तत्र तृतीयभङ्गग्रहणार्थं तदुभयग्र-
हणे, ततः सूत्रार्थेनदुभयविधीन् जानातीति सूत्रार्थेनदुभ-
यविधिभूतः २१, आहरणं दृष्टान्तः इतुर्विधः कारका, ज्ञाप-
कश्च । तत्र कारको-यथा घटस्य कर्ता कुम्भकारः, ज्ञापको-
यथा तमसि घटादीनामभिव्यञ्जकः प्रदीपः, उपनयः—उप-
संहारो दृष्टान्तदृष्टवार्थस्य प्रकृत योजनार्थात् भावः—'कार-
णं' ति पाठो तु कारणे—निमित्तं, नया नैयमादयः, एतेषु नि-
पुणः आहरणहेतुपनयनयनिपुणः स हि श्रोतारमपेक्ष्य तत्प्र-
तिपत्त्यनुगोचतः कचिद् दृष्टान्तापन्यासम् २६, कचिच्छेत्प-
न्यासं करोति, २७, उपसंहारनिपुणतया स सम्यगधिकृतमर्थ-
मुपसंहरति २८, नयनिपुणतया स सम्यगधिकृतनयवङ्कथ-
नासरे सम्यक् सप्रपञ्चवैविक्त्येन नयानभिधत्ते २९, प्रा-
हणाकुशलः—प्रतिपादनशक्तियुक्तः ३०, स्वसमयम् ३१ परस-
मयम् ३२ वृत्तीति स्वसमयपरसमयवित्, स हि परेणाति-
तः सुखेन स्वपक्षे परपक्षे च निर्वाहयति । गम्भीरः अतुच्छ-
स्वभावः ३३, दीप्तिमान्-परवादिनामुत्कर्षणीयः ३४, शिवः—
अकापनो, यदिहा-यत्र तत्र वा विहरन् कल्याणकरः ३५,
समाः—शान्तदृष्टिः ३६ इति पदत्रिंशद्गुणोपेतां शुरुर्ध्वैः,
उपलक्षणत्वाद्यामीषां गुणानामपरैरपि गुणैर्गौरवस्थैर्यादिभिः
शशधरकर्तृकरकमनीयैरलङ्कृतः प्रयत्नोपदेशको शुरुर्ध-
वति, तथा चाह—"गुणसयकलिओ जुतो, पवयणसारं परि-
कहइ"ति ॥ यद्वा—गुणा मूलगुणा, उत्तरगुणाश्च, तेषां शतानि
तैः कलिनां युक्तः समीचीनवचनस्य द्वादशाङ्कस्य सारम-
यकथयितुम्, यदुक्तम्—"गुणसुद्धिरस्य घयं, घयपरिसिक्तो

य पावत्रा भाइ । शुक्लहाणस्स न सोहइ , नेहबिहल्लो ज-
ह पईये ॥ १॥ इति गाथाचतुष्टयः ॥ ६५॥ प्र० ६४ छान् ।
[रिञ्च (य) -सूर्य-पुं० । " स्याद्-भय-क्षेत्य-चौर्यसमेषु
यान्" ॥ १०७॥ इति यान्पूर्व इकारः । सूरिञ्चो । सूर्यः ।
प्र० । आदित्य, अरु० । उत्त० । स्या० । ('सूर' शब्देऽसि-
ञ्च भागे यङ्ग्यतेकाः ।)

तर्ण कालेणं तर्णं समणं भगवं गोयमे अचिरुगयं बाल-
सूरियं जासुमणाकुसुमपुञ्जपकांसं लोहितगं पामहं पामित्ता
जायमङ्गु० जाव समुपपन्नकउहल्ले जेणव समणे भगवं महा-
वीरे तेणव उवागच्छइ० जाव नमंसित्ता० जाव एवं वयासी-
' तल्लु ' मित्यादि, ' अचिराद्गतम् ' उद्गतमात्रमन्त एव
बालसूर्यं ' जासुमणाकुसुमपगामं ' ति-जासुमणा नाम
वृक्षस्तत्कुसुमप्रकाशमन्त एव लोहितकर्मित ।

किमिदं भंते ! सूरिए, किमिदं भंते ! सूरियस्म अङ्गु ।
गोयमा ! सुभे सूरिए, सुभे सूरियस्म अङ्गु । किमिदं भंते !
सूरिए किमिदं भंते ! सूरियस्म गमा एवं चैव एवं छाया
एवं लेस्मा । (सू० ४३६)

' किमिदं ' ति—किञ्चरूपमिदं सूर्यवस्तु तथा किमिदं भ-
न्त ! सूर्यस्य सूर्यशब्दस्याऽर्थोऽस्यर्थवस्तु ' सुभे सूरिए,
त्ति—शुभस्वरूपं सूर्यवस्तु सूर्यायमानपृथिवीकार्यकानामा-
नपामिधानपुण्यप्रकृत्युद्भववर्त्तिव्यात् लोकऽपि , प्रशस्ततया
प्रतीतव्याऽऽयतिरिक्तद्रव्याच्च । तथा शुभः सूर्यशब्दार्थः ।
तथाहि-सूर्येभ्यः क्षमातपोदानसंप्रामादिवीर्येभ्यो हितः सूरपु-
षा साधुः सूर्यः 'पम' ति-दीप्ति-छाया शोभा प्रतीतिर्यस्य वा
लेश्या—वर्णः । भ० १४ श० ६ उ० । सूत्र० । च० प्र० । ज्ञा० ।
सूत्र० । स्वनामख्यातं ह्रीं प, समुद्रे च । च० प्र० २० पाहु० ।
शूर्य-पुं० । शूर्येभ्यः क्षमातपोदानसंप्रामादिवीर्येभ्यो हितः
शूरपु वा साधुः शूर्यः । क्षमातपोदानसंप्रामादिवीर्येभ्यो कुशलं,
भ० १४ श० ६ उ० ।

सूरियकंत-सूर्यकान्त-पुं० । श्वेताम्बिकानगरीराजस्य प्रदेश-
नः पुत्र, रा० ।

सूरियकंता-सूर्यकान्ता-स्त्री० । श्वेताम्बिकानगरीराजस्य प्रे-
शिनोऽप्रमहिष्याम्, रा० । स्वनामख्यातायां सूर्यदेवाप्रमहि-
ष्याम्, भ० ११ श० ६ उ० ।

सूरियपीठ-सूर्यपीठ-न० । सूर्यदेवतापूजनस्थानं, तत्र पूर्वमुप-
भवेन्न भगवता यत्र यत्र भिक्षा लब्धा तत्र तत्र श्रेयासेन
पीठानि कृतानि, तानि क्रमात्सूर्यरायस्त्रीकृतानि सौरपीठ-
त्वेन पूज्यन्ते स्म । आ० क० ।

सूरियमंडलभंतेर-सूर्यमण्डलाभ्यन्तर-न० । सूर्यचारकधने,
ज० ७ वल० ।

सूरियलेस्मा-सूर्यलेश्या-स्त्री० । सूर्यप्रभायाम्, च० प्र० ।
' किम्न लेश्या प्रान्तहन्ति ' तत्तत्तद्विशेषं प्रश्नमूत्रमाह—
ता कश्चि गं सूरियस्म लेस्मा पडिहतेति वदेजा ? ,
तत्थ खलु इमाञ्चो वीसं पडिवचीञ्चो पश्चताञ्चो, तत्तथे

एवमाहंमु ता मंदरंमि गं पव्वतंमि सूरियस्म लेस्मा पडि-
हता आहिता ति वंदेजा, एगे एवमाहंमु ? । एगे पुण एव-
माहंसु-ता मेरंमि गं पव्वतंमि सूरियस्म लेस्मा पडिहता
आहिता ति वंदेजा, एगे एवमाहंसु २ । एवं एतेणं अभि-
लावणं भागियव्वं, ता मणोरमंमि गं पव्वयंमि, ता सुदंम-
णंमि गं पव्वयंमि, ता सयंपमंमि गं पव्वतंमि ता गिरिरा-
यंमि गं पव्वतंमि ता रतणुच्चयंमि गं पव्वतंमि ता मिलु-
च्चयंमि गं पव्वयंमि ता लाअमञ्जकंमि गं पव्वतंमि ता
लाय-णाभिंमि गं पव्वतंमि ता अचल्लंमि गं प-
व्वतंमि ता सूरियावत्तंमि गं पव्वतंमि ता सूरियावर-
णंमि गं पव्वतंमि ता उत्तमंमि गं पव्वयंमि ता
दिमादिस्मि गं पव्वतंमि ता अवतंमंमि गं पव्वतंमि
ता धग्गिस्सीलंमि गं पव्वयंमि ता धग्गिमिगंमि गं
पव्वयंमि ता पव्वतिदंमि गं पव्वतंमि ता पव्वयरायंमि
गं पव्वयंमि सूरियस्म लेसा पडिहता आहिता ति वंदेजा,
एगे एवमाहंसु । वयं पुण एवं वदामो- ता मंदरे वि पवुच्चति
० जाव पव्वयराया, वुच्चति, ता जे पुग्गला सूरियस्म लेमं
कुमंति ते गं पुग्गला सूरियस्म लेमं पडिहणंति , अदि-
द्धा वि गं पंगला सूरियस्म लेमं पडिहणंति, चरिमले-
संतरगता वि गं पंगला सूरियस्म लेस्मं पडिहणंति ।
(सू० २६)

' ता कस्मिन् ' मित्यादि, ता इति पूर्वधत् । अन्त्यन्तरम-
ण्डले सूर्यस्य लेश्या प्रसरन्तीति किम्न स्थानं लेश्या प्रान्त-
हता आख्याता इति वदन् ? । अयमिह भावार्थः—इहावश्य-
मन्त्यन्तरं प्रविशन्ती सूर्यस्य लेश्या किम्न स्थानं प्रान्तहन्-
त्यभ्युपगन्तव्यं, यतः सूर्याभ्यन्तरं सर्वेवाह्यं न मण्डलं ज-
म्बूद्वीपगतं नापक्षप्रभायामनः पञ्चवर्षाविशद्या जनसहस्रप्र-
माणमेवाख्यातमेतच्च सर्वाभ्यन्तरमण्डलगते सूर्ये लेश्याप्र-
निहतिमन्तरेण नोपपद्यते, अन्यथा निष्कामति सूर्यं तन्प्रतिव-
क्ष्य तापक्षप्रभायापि निष्कामभावात् सर्वेवाह्यं मण्डले चारं
चरति सूर्ये हीनमायामतो भवेत्, न च हीनमुक्कमतोऽवसी-
यते कार्यं लेश्या प्रान्तप्रान्तमुपयाति । तत्तत्तद्वगमाय प्रश्न
इति , एवं प्रश्नं कृतं सति भगवानेतिद्विषयं यावत्प्र- प्रान्तप-
क्षयस्तावतीरुपदर्शयति—'तत्तथे' त्यादि, तत्र—सूर्यलेश्या-
प्रतिहतिविषये खल्विमा विंशतिः प्रान्तपक्षयः प्रज्ञाताः , त-
द्यथा—तत्र तेषां विंशतः परत्थिकालां मध्य एक एवमाहु-
मन्दरे पव्वते सूर्यस्य लेश्या प्रतिहता आख्याता इति वदन् ,
वदन्ति तेषां मूलभूते स्थितिषु प्रत्युपदेशः, अत्रोपायमहा-
' एगे एवमाहंसु ' १ । एकं पुनरवमाहु- मरी एवेति सूर्यलेश्या
प्रतिहता आख्याता इति वदन् , एक एवमाहु- २ । ' एवं '
मित्यादि, एवम्—उक्तेन प्रकारेण एतेन वक्ष्यमाणेन प्रतिपान्त-
विशेषभूतनालापकेन शेषप्रतिपत्तिज्ञातं नेतव्यं, तानेव प्रति-
पत्तिविशेषभूतनालापकान् दर्शयति—' ता मणोरमंमि गं
पव्वतंमि ' इत्यादि प्रत्यालापकं च पूर्वोक्तानि पदानि यां जना-
यानि, तत एवं सूत्रपाठः—' एगे पुण एवमाहंसु—ता मणो-

स्मार्ति गे पव्वयंसि सूरियलेमा पांडिहया आहिय ति वण्जा
एग एवमाहंसु ३, एग पुण एवमाहंसु ता सुदंसणीस गे प-
व्वयंसि सूरियलेमा पांडिहया आहिय ति वण्जा, एग एव-
माहंसु ४, एग पुण एवमाहंसु ता सयण्ठोस गे पव्वयंसि
सूरियलेमा पांडिहया आहिय ति वण्जा एग एवमाहंसु ५,
एग पुण एवमाहंसु ता गिरिरायोस गे पव्वयंसि सूरियलेमा
पांडिहया आहिय ति वण्जा, एग एवमाहंसु ६, एग पुण एवमा-
हंसु ता गयण्ठायोस गे पव्वयंसि सूरियलेमा पांडिहया आह-
िय ति वण्जा, एग एवमाहंसु ७, एग पुण एवमाहंसु ता मितुव-
योस गे पव्वयंसि सूरियस्म लेमा पांडिहया आहिय ति वण-
जा, एग एवमाहंसु ८, एग पुण एवमाहंसु ता लोयमज्जे-
सि गे पव्वयंसि सूरियस्म लेमा पांडिहया आहिय ति वण-
जा, एग एवमाहंसु ९, एग पुण एवमाहंसु ता लोमनामिसि
गे पव्वयंसि सूरियस्म लेमा पांडिहया आहिय ति वण्जा
एग एवमाहंसु १०, एग पुण एवमाहंसु ता अचल्लोस गे प-
व्वयंसि सूरियस्म लेमा पांडिहया आहिय ति वण्जा एग
एवमाहंसु ११, एग पुण एवमाहंसु ता सूरियावसेंसि गे प-
व्वयंसि सूरियस्म लेमा पांडिहया आहिय ति वण्जा एग
एवमाहंसु १२, एग पुण एवमाहंसु ता सूरियावरलोसि प-
व्वयंसि सूरियस्म लेमा पांडिहया आहिय ति वण्जा, एग
एवमाहंसु १३, एग पुण एवमाहंसु ता उत्तमंसि गे पव्वयंसि
सूरियस्म लेमा पांडिहया आहिय ति वण्जा, एग एवमाहंसु
१४, एग पुण एवमाहंसु ता दिस्मादिसि गे पव्वयंसि सूरियस्म
लेमा पांडिहया आहिय ति वण्जा, एग एवमाहंसु १५, एग पुण
एवमाहंसु ता अयनेंसि गे पव्वयंसि सूरियस्म लेमा पांडिहया
आहिय ति वण्जा एग एवमाहंसु १६, एग पुण एवमाहंसु ता धरणि-
मालोसि गे पव्वयंसि सूरियस्म लेमा पांडिहया आहिय ति
वण्जा एग एवमाहंसु १७, एग पुण एवमाहंसु ता धरणिमि-
योसि गे पव्वयंसि सूरियस्म लेमा पांडिहया आहिय ति वण-
जा एग एवमाहंसु १८, एग पुण एवमाहंसु ता पव्वइदंसि
गे पव्वयंसि सूरियस्म लेमा पांडिहया आहिय ति वण्जा
एग एवमाहंसु १९, एग पुण एवमाहंसु ता पव्वयरायोसि गे
पव्वयंसि सूरियस्म लेमा पांडिहया आहिय ति वण्जा एग
एवमाहंसु २० । तद्वे पत्तंथिकप्रतिपत्तोरुपदर्श्यं सम्प्रति
स्मृतमनुपदेश्यते— 'वये पुण' इत्यादि, वये पुनरुपस-
केचलउपातिप एव वदामः, यदुत 'ता' इति पूर्ववत् यस्मिन्
पद्येनऽप्यन्तरे प्रत्ययान्ता सूर्यस्य लक्षणा प्रतिपादयितुमाच्छ्रुति
स मन्दराऽप्युच्यते यावत्पवतराजोऽप्युच्यते, सर्वेषामप्येते-
षां शब्दानामकथित्वात्, तथा मन्दरा नाम देवतत्र प-
दस्योपमास्थानिका महर्द्धिकाः पवित्राणि तेन तत्प्राणमन्त्र
इत्यादिधीयते १, स्वकलितं लोकमध्यमास्यस्य मर्यादाका-
रिष्वान्मरः २, मनोसि देवानामाप अतिसुखपतया रमयती-
ति मनोरमः ३, शोभने जाम्बूनवमयतया वज्रमनवहुलतया-
च मनोनिवृत्तिकरे दृष्टेने यस्यानौ सुदृष्टेनः, ४, स्वयमात्रि-
त्यादिनिपेक्षा रमयहुलतया प्रभा—प्रकाशो यस्य स स्वयं-
प्रभाः ५ तथा सर्वेषामाप गिरिणामुच्चैस्त्वेन तीर्थकरजमा-
गिर्यकाश्रयतया च राजा गिरिराजः ६, तथा रत्नानां नाना
विधानामुत्पादयते वयः— उपचयो यत्र स रत्नः, वयः ७,

तथा शिलानां—पाण्डुकम्बलशिलाभूतानाम्, उत्—ऊर्ध्वं शिखर
उपरि वयः—सम्प्रभो यत्र स शिलावयः, तथा लोकस्य निय-
मलोकस्य समस्तस्यापि मध्ये वर्त्तते इति लोकमध्यः ८, तथा लो-
कस्य तिथिलोकस्य स्थालप्रच्यस्य नाभिर्गवः—स्थालमध्यगत-
समुन्नतवृत्तचन्द्रक इव लोकनाभिः ९, तथा अचल्लः—स्वच्छ-
सुनिर्मलजाम्बूनवज्रवहुलत्वात् ११, तथा सूर्य उपलक्षण-
मेतत् चन्द्रप्रहनत्रतारकाश्च प्रदक्षिणामावर्त्तन्ते यस्य स
सूर्यावर्त्तः १२, तथा सूर्यरूपलक्षणमेतत् चन्द्रप्रहनत्रतार-
काभिश्च समन्ततः परिअरअशीलैराव्रित्ये स्म वेष्टयते स्म-
ति सूर्यावरणः 'कृद्बहुल' इति वचनात्कर्मण्यनन्तत्वात् १३
तथा गिरिणामुत्तम इति उत्तमः १४, दिशामादिः—प्रभवो
दिगादिः, तथाहि—रुचकात् दिशां विंशति प्रभवो रुच-
कश्चाष्टप्रदेशात्मको मरुमध्यवर्त्ती, ततो मरुर्गपि दिगादिरित्यु-
च्यते १५, तथा गिरिणामवर्त्तंसक इत्यवर्त्तंसकः १६ अस्मी-
यां च योऽशानां नामां संप्रादिक इमे जम्बूद्वीपपङ्क्तिप्रसि-
द्धे माथे—'मंदर मरु मणोरम सुदंसण स्वयंपभे य गिरिराया ।
रयणोऽच्छाप्ति लोचवय-मज्जे लोमस्स णाभी य ॥१॥ अचल्ल
य सूरियावले, सूरियवरणे इय । उत्तम य दिस्माई य, वडिंस
इय सोलसे ॥२॥' तथा धरण्याः—पृथिव्याः कालिक इव धर-
णिकालिकः, तथा धरण्याः शूक्ष्मिव धराश्शूक्ष्मा, पथेनानामि-
न्द्रः पथेन्द्रः, पथेनानां राजा पथेनराजः तद्वे सर्वेऽपि मन्त्र-
राज्यः शब्दः परमार्थ एकाधिकान्ततो भिन्नाभिप्रत्ययश्च
प्रभुकाः प्राहनाः प्रतिपत्तयः सदा अपि मिथ्यारूपा अवम-
न्तव्याः । याऽपि च लेश्याप्रतिपत्तयः सा मन्त्रेऽप्यस्ति अन्य
त्रापि च, तथा चाह—'ता जे गे' इत्यादि, ता इति पूर्व-
वत् य एमिनि वाक्पालङ्कारे पुद्गला मेरुटोभित्तसंस्थिता
सूर्यस्य लक्ष्यां स्पृशन्ति ते पुद्गलाः सूर्यस्य लेश्यां प्रतिपन्ति,
अप्यन्तरे प्रविशन्त्याः सूर्यलेश्यायास्तैः प्रतिस्फलितव्यान्,
येऽपि पुद्गला मेरुटोभित्तसंस्थिता अपि दृश्यमानपुद्ग-
लान्तर्गताः स्पर्शवाच्यं चक्षुःस्पर्शमुपयान्ति तेऽप्यदृष्टा अपि
सूर्यलेश्यां प्रतिपन्ति, तैरपि अप्यन्तरे प्रविशन्त्याः सूर्यलेश्यायाः
स्पर्शक्यनु रूपं प्रतिस्फलयमानव्यान्, येऽपि मेरोरन्यत्रापि
चरमलेश्यान्तरगताः—चरमलेश्याविशेषमंस्पर्शिनः पुद्गला-
स्तैऽपि सूर्यलेश्यां प्रतिपन्ति, तैरपि चरमलेश्यासंस्पर्शितया
चरमलेश्यायाः प्रतिदृश्यमानव्यान्, सू० प्र० ५ पाठ्वा ।

सूरियसुद्धलेस्म—सूर्यशुद्धलेश्य—त्रि० । सूर्यसदृशे तजसि,
सू० १ ध्रु० ६ अ० ।

सूरियाभ—सूर्याभि—० । स्वनामक्यान् विमानं, रा० । स्वनाम-
क्यान्तं देवे च । पुं० । रा० ।

'नयरीप बहवे उग्गा भोगा' इत्याद्यौपपातिकप्रत्ययोक्तं सर्व-
मवसातस्य यावत् समप्रापि राजप्रभृतिका परिपश्येयुपा-
सीना अवतिष्ठते ।

ते खे काले खे ते खे समपे खे सूरियाभे देवे सोहम्मे
कपे सूरियाभे विमाणे भषापे सुहम्मापे सूरियाभेसि सि-
हायणंमि चउडिं सामाणियमाहस्मीहिं चउडिं अग्गमहि-

सीहिं सपरिवारहिं तिहिं परिसाहिं सचहिं अणियाहिं स-
चाहिं अणियाहिर्विहिं सोलमाहिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं
अणेहिं य बहहिं सूरियाभविमाखवासीहिं वेमाणिएहिं
देवेहिं देवीहिं य सदिं संपरिवुडे महायाऽऽहयनङ्गीयवाह-
यत्तीतस्ततालुतुडियपयमुंङ्गपडुप्पवादिदयरवेषं दिक्वाइं
भोगभोगाइं भुंजमाणे विरहति, इमं च णं केवलकपं जं-
बुदीवं दीवं विउलेणं ओहिणा आभोपमाणे २ पासति ।

'ते णं काले ण' मित्यादि, ते इति प्राकृतशैलीयशास्त्रस्मि-
न्निति द्रष्टव्यं, यस्मिन्काले भगवान् बद्धमानस्वामी साक्षाद्
हरति तस्मिन्काले 'ते णं समए ण' इति तस्मिन् समये
परिमलवसरं भगवानास्रशालयनं चैत्ये देशनां कृत्यापरतस्त-
स्मिन्नवसरं इति भावः सूर्याभो नास्त्रा देवानामशब्दा ह्यव्य-
यकपाऽप्यस्ति, ततो विभक्तिलोपः, ततो सौधस्मार्थे कल्पे
यत्सूर्याभनामकं विमाने तस्मिन् या सभा सुधस्माभिधा
तस्यां यत्सूर्याभभिधाने सिंहासने तत्रापावपः सञ्ज्ञितं ग-
म्यते, 'च उडिं सामाणियसाइस्सोहिं' इति समाने एतिय-
भवाही भवाः सामानिकाः, अथवात्मादिः साङ्ख्यिक, विमाना-
धिपतिर्युग्मद्वयसदृशपुनर्विभवादि का देवा इत्यर्थः, तं च
मातुःपटुगुरुकापाधायमहत्तरवस्थीभवेत्यस्य पुजनीयाः, केव-
लविमानाधिपातत्वेहिना इति सूर्याभे देवं स्वामिने प्रतिपन्नाः
तेषां सदृशाणि सरमानिकसदृशाणि तैश्चतुर्भिः, प्राकृतत्वाच्च
इदं सकारस्य दीप्त्यर्थं, स्त्रीत्यर्थं च । 'चतसुभिर्ग्रमाह्वयीभिः'
एव कृताभिपका दीर्घा महिषीयुक्त्यन्त, सा च स्वपरिवारभूता-
नां सर्वसामागि देवीनामग्र इत्यग्रा, अग्राश्च ता महिष्यश्च
अग्रमहिष्यस्ताभिश्चतसुभिः, कथम्भूताभिर्मित्याह—'सप-
रिवारभिः' परिवारः सह यासां ताः सपरिवारास्ताभिः, प-
रिवारश्चैकैकस्या देव्याः सहस्रं २ देवीनां तथा तिस्रुभिः पर्व-
ङ्गः, तिस्रो हि विमानाधिपतः स्वदेव्याणि पर्वदः, तद्यथा—
अभ्यन्तरा मध्या बाह्या च, तत्र या यस्य मण्डलीकस्थानी-
या परममित्रसंहतिसदृशी सा अभ्यन्तरपर्वत्, तथा सहाप-
र्यालोचिने स्वधर्मप्रिये प्रयोजने न विदधानि, अभ्यन्तरपर्वदा
सह पर्यालोचिने यस्यै निवद्यन्त यथेदमस्माकं पर्यालोचिने
स्वमतमागने युष्माकमपीदं सम्मते क्रिया, नेति सा मध्यमा,
यस्याः पुनरभ्यन्तरपर्वदा सह पर्यालोचिने मध्यमया च सह
हृदीकृते यस्यै करणायैव निरूपयते यथर्षं क्रान्तामिति सा
बाह्या, तथा 'सचहिं अणिएहिं' इति अनीकानि—सैन्या-
नि, तानि च सप्त, तद्यथा—हयानीकं गजानीकं रथानीकं
पदात्यनीकं वृषानीकं गन्धर्वाणीकं, नाट्यानीकं तत्राद्यानि,
पञ्चानीकानि रूपाग्राय कल्प्यन्ते गन्धर्वनाट्यानीके पुनरु-
पभोगाय, तैः सप्तभिरनीकैः, अनीकानि स्वस्याधिपतिव्यति-
रेकेण न सम्यक् प्रयोजनं समागते सत्युपकल्प्यन्ते ततः
सप्तानीकाधिपतयोऽपि तस्य वेदिनस्याः तथा चाह—'सच-
हिं अणियाहिर्विहिं, तथा' 'पोडशभिराप्पमणंदयसहस्रै-
रिति विमानाधिपतैः सूर्याभस्य देवस्यात्मानं रत्नयन्तीत्या-
त्मरत्नाः, 'कर्मणाऽण्' इत्यण् प्रत्ययः, ते च शिरस्त्राणक-
ण्माः, यथा हि शिरस्त्राणं शिरस्याधिपदं प्राणरत्नं भवति
तथा तं उपात्मरत्नं पृथीतमजुर्देवादिमहर्षाः समस्ततः

पृष्ठतः पार्श्वतोऽप्रतभावस्याग्निना विमानाधिपतैः सूर्याभस्य
देवस्य प्राणरत्नकाः, देवानामापाभाभाषात् तथा तथाप्रहृण-
पुरस्सरमवस्थाने निरर्थकमिति चेत्, न, स्थितिमात्रपरिपा-
लने हेतुत्वात् प्रकर्षहेतुत्वाच्च, तथाहि ते समस्ततः सचांसु
विष्णु पृथीतमहर्षा ऊर्ध्वे स्थिता अवतिष्ठमानाः स्ववा-
यकशरीररक्षणप्रायसाः स्वनायकैकनिधयगृह्यैः पर-
यामसहमानानां क्षोभमापादयन्तो जनयन्ति स्वनायकस्य
परां प्रीतिमिति, एते च नियतसङ्ख्याकाः सूर्याभस्य दे-
वस्य परिवारभूता देवा उक्ताः, ये तु तस्मिन् सूर्याभे वि-
माने पौरजनपदस्थानीया ये त्याभियोग्याः—दासकल्पास्ते
ऽनिभूयांसः आस्थानमण्डल्यामपि आनियतसङ्ख्याका इति
तेषां सामान्यत उपादानमाह—'अणेहिं बहहिं सूरियाभ-
विमाणायासीहिं देवहिं देवीहिं य सदिं संपरिवुडे' एतैः
सामानिकप्रभृतिभिः सार्द्धं संपरिवुतः—सम्यग्नायकैकवि-
नाराधनपरतया परिचुतः, 'महयाऽऽहये' इत्यादि, महता
व्येष्टेति यागः 'आहया' इति—आस्थानकप्रतिवन्दनीतीति
बुद्धाः, अथवा—अहतानि—अप्राहतानि, अक्षतानीति भावः,
नाट्यगानिवादिनानि च तन्धी—वीणा तन्वा—हस्ततालः
कंसिकाः तुडितानि—शेपटूणाणि, तथा घना—घनसदृशो
ध्वनिसाधर्म्ययान् यो सुदृक्को—मर्त्यः पटुना—दक्षपुरुषे-
ण प्रवादितः, नत एतेषां पदानां द्वन्द्वः, तेषां यो रचस्तन,
द्विध्यान्—द्विधि भवान् अतिप्रधानातिव्यर्थः, 'भोगभोगाइं'
इति—भोगाहं ये भोगा—शब्दादयस्तान्, सूत्रं मनुसक्तता
प्राकृतत्वात्, प्राकृतं हि निष्कृष्यभिचारः, यदाह पाणिनिः
स्वप्राकृतलक्षणं—'लिङ्गं स्वभिचार्यपि' इति, भुजानां वि-
हरति—आस्तं, न केवलमास्ते किंचित्तमं—प्रत्यक्षतया उप-
लभ्यमानं केवलकल्पम्—इदपरिस्मृतं केवलं—केवलज्ञानं
केवलकल्पं, परिपूर्णतया केवलसदृशमिति भावः, जम्ब्या
रत्नमय्या उत्तरकुडवासिण्या उपलक्षितो द्वीपो जम्बुद्वीप-
स्ते जम्बुद्वीप-प्रधाने द्वीपे विपुलन—विस्तीर्णनावाधिनां
तस्य हि सूर्याभस्य देवस्यावधिर्धः प्रथमां पृथिवीं या-
वत्तिर्यक् असङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रानिति भवति विस्तीर्ण-
स्तेनाभोगयन्—परिभ्राश्यन् पश्यति, अनेन सत्यप्यवधौ
यत्ति न ह्यविषयमाभोगं न करोति तदा न किञ्चिदपि तेन
जानाति पश्यति वेत्यावधितम् ।

तत्थ समणं भगवं महावीरं जंबुद्वीवे दीवे भारे वासे
आमलकप्पाए नयरीए बहिया अबसालवणेःचेए अहर-
पडिरूवं उगगहं उगगिहत्ता संजमेणं तवसा अप्पण्णं
भावेमाणं पासति, पासिता हत्तुडुचित्तमाहंदिए
पीडमणे परमसोमणस्मिए हरिसवसविसप्पमाण्हियए वि-
कसियवरकमलणयणे पयलियवरकडगतुडियकेऊरमडड-
कुंडलहारविरायेतरइयवच्चे पालंबपल्लवमाखणोलंतभूसण-
धरे संसंभमं तुरियचवलं सुरवरे (ण्जाव)-[सीहासणाओ
अरुहुइ २ ता पायपीडाओ पबोरुहति, २ हिता एगसा-
दियं उत्तरासंगं करेति, २ रिता सत्तडुपयाइं तिथ्यवराभि-
मुइं अणुगच्छति, स०२ च्छिन्ना, वामं बाणं अंचेति २ क्का

दाहियं जाणुं धरणितालेमि शिहट्टु तिकखुतो मुद्धाणं
 धरणितालेमि शिवेमेइ, शिवेमिंत्ता ईमिं पच्छुअमइ, ईमिं
 पच्छुअमिंत्ता करतलपरिग्गाहियं दसणहं सिरसावत्तं मत्थ-
 ए अंजलिं कट्टु एवं वयासी-खमोऽप्युं अरिहंताणं
 भगवताणं आदिगराणं तित्थगराणं सयंसमुद्धाणं पुरि-
 मोत्तमैणीं पुरिसीसाहाणं पुरिसवरेणुडरीयाणं पुरिसवरंग-
 वहीथीणं लोगुत्तमाणं लोगनाहाणं लोगहिआणं लोगप-
 ईयाणं लोगपआयगराणं अमयदमणं चकखुदयाणं म-
 ग्गदयाणं जीवदयाणं सरणदयाणं बोहिदयाणं धम्मद-
 याणं धम्मदेसयाणं धम्मनावगाणं धम्मसारहीणं धम्म-
 वरचत्तरत्तं चकवट्ठीणं अप्पडिहियवरत्ताणंदमणंधराणं विय-
 ङ्खुज्जमाणं जिजाणं जावयाणं तिक्काणं तारयाणं बुद्धाणं
 बोहयाणं मुत्ताणं मोयगाणं सव्वन्नूणं सव्वदरिमीणं सि-
 वमयल्लमरुयमणं तमकखवमव्वावाहमपुणरावत्तं सिद्धिग-
 इनामधेयं ठाणं संपत्ताणं नमोऽप्युं समणस्स भगवओ
 महावीरस्स ० जाव सेपाविउक्कामस्स, वंदामि णं भ-
 गवन्तं तत्थगयं इह गते] पामइ मे भगवं तत्थ
 गते इहगतं ति कट्टु वंदति णमंसति वंदित्ता णमंसित्ता
 मीहासणवरगणं पुव्वाभिमुहं सण्णिमसं । (सू० ५)

तए णं तस्स सुरियाभस्स इमे एताख्व अअभ-
 त्थिते चित्तिरे मणोगते संकप्पे समुपज्झिया-

तत्र—तस्मिन्विपुलनाघचिना जम्बूद्वीपविषये दर्शन प्र-
 वर्तमाने सति भ्रमणं—आभ्यसितं—तपस्याति नानाविध-
 मिनि भ्रमणः, भगः—समग्रश्रयोदिलक्ष्णः, उक्तं च—
 “एष्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः । धर्मस्याय
 प्रयत्नस्य, वत्तणां भग इतीकृता ॥ १ ॥” भगोऽस्या-
 स्तीति भगवान् भगवन्तं ‘सूर वीर’ विक्रान्तौ, वीर्याति-
 कपायान् प्रति विक्रामनि स्मृति वीरः महाश्यासौ वीर-
 अ, महावीरस्त, जम्बूद्वीप भारते वर्षे आमलकलपायां न-
 गथां बहिराक्षशालवनं जेत्ये अशोकपादापस्यायः पुंथि-
 वीशिलापट्टकं समप्येकृतिवराणं भ्रमणगमसमुद्धिसंपरि-
 कृतं प्रतिक्रममग्रहं शुद्धित्वा संयमेन तपसा आत्मानं
 भावयन्तं पश्यति, एषा च—‘हट्टुमुद्धाणांदिप’ इति—ह-
 ट्टुमुद्धाणांदिप हट्ट इति भावः, अथवा—हट्टो नाम विस्म-
 यमापन्नः, यथु—अहो भगवानास्ते इति, तुष्टः—सन्तो-
 षं कृतवान्, यथा—मध्यमभूतं यन्मया भगवानालोकितः,
 तोषवशादेव चिन्तमानोऽन्ते—स्फूर्तीभूतं ‘दुनाद’ समु-
 ष्ठिति वक्षन्ती, यस्य स चिन्तानन्दनः, सुखादिदृ-
 ष्णानुपलब्धिः मिष्टान्तस्य परिणयातः, मकारः प्राकृतवाद्-
 क्षाण्णिकसूतः, पञ्चमस्य पञ्चमपञ्चममालेन कर्मधारयः
 ‘पीडमणे’ इति प्रीतिर्मनसि, यस्यासौ प्रीतिमनाः, भगव-
 ति बहुमानपरायण इति भावः, ततः क्रमेण बहुमानो-
 त्कर्षवशात् ‘परमसौमण्यस्त्वप’ इति—शोभने मनो यस्य

स सुमनास्तस्य भावः सौमनस्यं परमं च तत्सौमनस्यं
 च परमसौमनस्यं तत्सञ्जातमस्येति परमसौमनस्यतः, ए-
 तदेव व्यक्तीकृतवाद्—‘हरिसवमाचिस्पण्णमाशुद्दिप’ इत्येव-
 शनं विस्पण्णं—विस्फारयायि हृदयं यस्य स हर्षवश-
 विस्पण्णद्वयः, हर्षवशादेव विर्यास्यवराकमलनयनं वि-
 कासितं वरकमलवत् नयनं यस्य स तथा, हर्षवशादेव
 शरीराद्वर्णेण ‘पयासियवरकडगमुड्डियकडगमउड्डुकडल’ इति
 प्रचलितानि वराणं कटुकानि—कलात्मिकाभरणाणि पु-
 टितानि—बाहुलकाः वयूगाणि—बाह्याभरणविशेषरूपाणि
 मुकुटा—मालिभूषणं कुण्डलं—कर्णाभरणं यस्य स प्र-
 चलितवरकटककुटितं वयूमुकुटकुण्डलं, तथा हारणं वि-
 राजमानेन रचितं—शोभने वक्ता यस्य स हारविरोज-
 मानस्चित्तवक्ताः नतः पूर्वपदेन कर्मधारया समासः, त-
 था प्रलम्बनं इति प्रलम्बः—एवमस्ते प्रलम्बमानस-—आ-
 भरणविशेषं घालन्ति च भूषणानि धरन्तीति प्रलम्बप्र-
 लम्बमानघालद्वेषणधरः, सूत्रं च प्रलम्बमानपदस्य वि-
 शेषान्तरतो निपातः प्राकृतव्याज्, हर्षवशादेव ‘ससभमं सं-
 भ्रम इह विवक्षितक्रियाया बहुमानपुष्टिका प्रवृत्तिः सह
 सभ्रमो यस्य घट्टनस्य नमनस्य वा भस्मसभ्रमं, क्रि-
 याविशेषणमतः, नतः न्यरितं—शीघ्रं जगत्—सभ्रमवशादेव
 श्याकुले यथा भयवर्षे सुखवरा—देववरा यावत्कर्णात्—
 ‘सीहासणाश्रो अस्सुंहुइ अस्सुंहुत्ता पायपीडाश्रो पक्खोहति
 पक्खोहत्ता पीडयाश्रो ओमुयइ ओमुयित्ता तित्थयराभ-
 मुहे सत्तट्टपयारं अणुगच्छइ गणुगच्छत्तां वामं जाणुं
 अन्वेइ [उपाट्याति] दाहणं जाणु धरणितालेमि नि-
 हट्टुं तिखुत्ता मुद्धाणं धरणितालेमि नमइ नमिंत्ता नि-
 वसइत्ता] इमिं पच्छुअमइ पच्छुअमिंत्ता काडिय-
 तुडिययेमियुयाओ साहइ साहइत्ता करतलपरिग्गाह-
 यं दसणहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु एवं वया-
 सी—नमोऽप्युं अरिहंताणं भगवताणं ० जाव ठाणं
 संपत्ताणं, नमोऽप्युं समणस्स भगवओ महावीरस्स
 आदिगरस्स तित्थगरस्स ० जाव सेपाविउक्कामस्स, वंदामि
 णं भगवन्तं तत्थगयं इह गते’ इति परिग्रहः, पृथयति
 मांसं भगवान् तत्र गतं इह गतमिति कृत्वा घट्टन-
 स्तीति नमस्त्यति—कायं मनसा च वाग्दत्त्वा
 नामस्त्यथा स्र भूयः सिद्धासनवरं गतो गत्वा च
 पुवाभिमुखं सन्निरपणं ॥५॥ तए णं तस्से ‘त्यादि, ततो’
 निपद्नानन्तरं तस्य—सूर्याभेदवस्य अयमेतद्रूपः सङ्कल्पः समु-
 द्रपद्यत, कथंभूत इत्याह—मनोगतः—मनोसं गतो—व्यव-
 स्थिता, नाद्याणि वक्षन्मा प्रकाशमनस्वरूपस्य इति भावः,
 पुनः कथंभूत इत्याह—आध्यात्मिकः आत्मन्यध्वध्यात्मं त-
 त्र भय आध्यात्मिकः आत्मविषय इति भावः, सङ्कल्पश्च
 द्विधा भवति—कालिध्यानात्मकः अपरार्थान्तात्मकः, तत्रार्थ-
 चिन्तात्मक इति प्रतिपादनायमाह—चिन्तितः चिन्ता सञ्जा-
 ताऽस्येति चिन्तनः, चिन्तात्मक इति भावः, सोऽपि कैश्चि-
 द्भिलाषात्मको भवति, काश्चिद्व्यथा, तत्रार्थमभिलाषात्मकः
 तथा चाह प्रार्थितं प्रार्थने प्राप्ते जिज्ञन्त्यात् अस्तेत्यर्थः,
 प्रार्थः सञ्ज्ञातोऽस्येति प्रार्थितः, अभिलाषात्मक इति भावः ।

किंस्वरूप इत्याह—

एवं (सयं) (मे) खलु समग्रं भगवं महावीरं जंबूद्वी-
दीवै भारहे वासे आमलकपाणयरीर-वहिया अंबसालवणे
चैह्य अहापडिरुवं उगगहं उगिगिहत्ता संजमेयं तवसा
अप्पायं भविमाणे विहरति , तं महाफलं खलु तहारूवाणं
भगवंतायं श्यामणोयस्त-वि-सवययाए किमंगापुण्य अहिग-
अणवंदययमंसखपडिपुच्छकपञ्जुवायययाए ? एगस्स वि
आयरियस्स धम्मिययस्स सुवययस्स सवययाए ? , किमंग
पुण्य विउलस्स अट्टस्स गइययाए ? , तं अस्समि गं
समखं भगवं महावीरं वंदमि श्रमंममि सकरोमि स-
म्माणमि कट्ठाणं मंगलं चेतियं देवयं पञ्जुवासामि , एयं मे
पेसा हियाए सुहाए खमाए णिस्समाए आयुयामियत्ताए
भविस्सति चि कइ एवं संपेहइ , एवं संपहिता आसिआगे
देव सदावेइ आभिं सइवत्ता एवं वयासी- (मू० ६)
एवं खलु देवाणुपिया । समखं भगवं महावीरं जंबूद्वी-
दीवै भारहे वासे आमलकपाणयरीर-वहिया अंबसा-
लवणे चैह्य अहापडिरुवं उगगहं उगिगिहत्ता संजमेयं
तवसा अप्पायं भविमाणे विहरइ ।

‘ सयं खलु ’ इत्यादि, अर्थः ‘ खलु ’ निश्चितं ‘ मे ’ मम धर्मणे
भगवन्तं महावीरं-वञ्चितुं कथितं मनसा च प्रणुतं सत्कारयि-
तुं कुसुमाञ्जलिमोचनेन पूजयितुं सम्मानयितुम्-उचितप्रति-
पत्तिभाराधयितुं कल्याणं कल्याणकारिण्यम् मङ्गलं दूरि-
तापशमकारित्वात् देवत-देवं प्रोक्तव्याधिगतत्वात् चेत्यं
सुप्रशस्तमनोहेतुत्वात् पर्यायासितुं-साधनम् इति कृत्वा-इति
हेतुः ‘ एवं ’ यथा वक्ष्यमाणं तथा सम्पन्नं-बुद्ध्या परि-
भक्षयति , सेवेयं च अभियोगिकान्-अभिमुख्यनं योजनं
अभियोगः-प्रेष्यकमेव व्यापार्यमाणत्वम् अभियोगेन जीवन्ती-
त्याभियोगिकाः ‘ घतनादेजीवन्ती ’ इति हेतुप्रत्ययः , आभि-
योगिकान्-स्वकर्मकरास्तान् शब्दापर्यन्ति आकारयति शब्दा-
परित्वा च तथा सम्मुखमेवमादीत्-एवं खलु देवानां प्रियाः
इत्यादि सुगमं , नवरं देवानां प्रियाः श्रुजयः प्राज्ञाः ।

तं गच्छह यं तुमे देवाणुपिया ? जंबूद्वीवं दीवै भारहं
वासं आमलकपाणयरीरं अंबसालवणं चैह्यं समखं भगवं
महावीरं तिकसुत्तो आयाहिणपयाहिणं कोहं करेत्ता वंदह
श्रमंसह वंदित्ता श्रमंसित्ता साइं साइं नामगोयाइं
सोहइ साहित्ता समणस्स भगवओ महावीरस्स
(सव्वओ संमत्ता) जेयणपरिमडलं जं किंचि तणं
या पत्तं वा कडुं वा सक्कं वा असुइं अचोक्कं वा
पुइअं दुब्बिगंधं सव्वं आहुणियं २ एगंते पण्डइ एडेत्ता ण-
कचेयणं आइयद्वियं पविरलपप्पुसियं रयंणुविण्णायणं
दिव्वं सुरभिगंधोदयवासं वामह वासित्ता णिहयरयं शङ्करयं
मंहरयं उवसंतरयं पसंतरयं कोहं करित्ता जलथलपमासु-

रपभूयस्स विट्ठाइस्स दसदवस्सस्स कुसुमस्स जाणुस्ते-
हपमाणयितुं-आहिं वासं वामह वासित्ता-कालमुत्तर-
इदुत्तकतुत्तकवृमयमधंतगंधुमुयामिरामं सुगंधंरूपधियं
गंधवद्विभूतं दिव्वं सुरवराभिगमणजोगं करेइं कारवह
करित्ता य कारवेत्ता यं खिप्पाभेव (मम) पुयमाशितियं
पक्खिणह । (सू० ७)

‘ तं गच्छह यमि ’ इत्यादि, यस्मादेवं भगवान् विहरन्वसते
तत्-तस्मादेवाणां प्रियाः ! ययं गच्छतु जम्बूद्वीपं द्वीपं तथा-
पि-भारते वर्षे तत्राप्यामलकपाणयरीरं तत्राप्याअंबसालवने
चैह्यं श्रमणं भगवन्तं महावीरं विहरन्व-यानं वारानस्या-
दक्षिणपश्चिमः कुसुमं-आहुतिना-दक्षिणपश्चिमं तत्राप्य-
प्रयासः-परितो आश्रयतो दासितुं आश्रितोपप्रक्षिणस्ते
कुसुमं कृत्वा च सन्धुक्वं नमस्त्यतः सन्धुक्त्वा-जम्बूद्वीप-
‘ साइं साइं ’ इति-स्वयं २-आश्रयानि २ नाममेषाणि,
गोत्रम्-अवस्थेस्तेन-कुसुमं नामानि नाममेषाणि-‘ राज-
इत्तादिदेशेनाश्रमशब्दस्य पूर्वनिर्गतः, साधयत्-कञ्चयत्,
कर्याकस्या च अश्रमस्य भगवतो महावीरस्य सङ्गः-
‘ सव्वोसु विणु समन्ततः-सव्वोसु विविणु योजनपस्सिण्ड-
संमरिमण्डल्येन योजनप्रमाणं यत्-तस्य तत्र यत्-इति-
‘ कित्तिज्जावि-काष्ठं वा काष्ठशकलं वा पत्तं वा तिकसुत्त-
त्थादिप्रज्ञानं कचयत्-या-‘ इलणत्तुगणुत्तुवादिपुच्छकं-क-
यम्भूतमित्याह-‘ अशुचि-‘ अशुचिस्समन्विनसकालं-अप-
विषं पुयितं-कुथितम् अत एव दूरभिगम्यं त्वसंवल्लकान-
विकुर्वणेनाहत्यादित्य एकान्तं-योजनपरिमण्डलात्तत्राद्
दीपयितुं देशं एडयन्-अपमयनं एडयित्वा च भौत्युक्कं
नात्यन्तमुक्तं यथा भवान् एवं सुप्रभिगम्योदकवर्षं वधेत
कथम्भूतमित्याह-‘ दिव्यं-प्रधावं-सुरभिगम्योपपत्तात्-पुनः
कथम्भूतमित्याह-‘ पविरलपप्पुसियं ’ इति-प्रकषेण याव-
द्गणवः स्थाणा भवन्ति तावन्मात्रात्प्रकषेण भावः,
स्पर्शानि प्रपृष्टानि प्रविशन्ति घनभावं कदमसम्प्रदात्
प्रपृष्टानि-प्रकषयन्ति स्पर्शानि मन्दस्पर्शनसम्प्रदात्
रणु-रक्षमनासम्प्रदात् पश्चिमवर्षं तत्प्रविशत्प्रपृष्टम्, अत एव
‘ रथेरणुविण्णायणं ’ इलणत्तरा रणुपुद्गला-रजः त एव
रथुला रणवः रजसि च रणुयश्च रजोरणुयस्तथा विनलनम्,
एवम्भूतं च सुरभिगम्यात्कं वर्षं वर्षित्वा योजनपरिम-
ण्डले तत्र निहतनजः कुकुरंति योमः, निहतं रजो भूय
ऊध्याभासम्प्रदात् यत्र तज्जिह्वनजः, तत्र निहतत्वं रजः
लणमात्रमुध्याभासवत्ताप सम्भवति, तत् आह-नहरज-
नष्टं सर्वथाऽहरीभूतं रजो यत्र तज्जिह्वनजः, तथा अह-
वाताऽनंतया योजनमात्रात् तत्रात् दूरतः पलायितं रजो
यस्मात्तत् अहरजः एतद्वै एकधिकत्रयं प्रकटयति-
उपशान्तरजः प्रशान्तरजः कुकुरं, कृत्वा च कुसुमस्य जा-
त्यविकचनेन कुसुमजातस्य अमलं लघमण्यममलमन-
सामान्यन सर्वत्र योजनपरिमण्डले तत्र यत्र वपत्, किं-
विशिष्टस्य कुसुमस्येत्याह-‘ जलथलपमासुभूयस्स ’
‘ जलजं च स्थलजं च जलजस्थलजं जलजं पश्चादि स्थलजं
विचकित्वाहि भास्वर-दीप्यमानं प्रभूतम्-‘ अतिप्रभूतं-‘ तना-
कर्मधारयः, भास्वरं च तत्प्रभूतं च भास्वरप्रभूतं-‘ अतिज-

स्थलजं च तत् भास्वरभूतं च जलस्थलजभास्वरभूतं
मध्य, पुनः कथम्भूतस्येत्याह-- 'विट्टाहस्व' वृत्तेन-अ-
धावतिना निष्ठतांयेवशीलं वृत्तस्थापि तस्य वृत्तस्थापिनः,
वृत्तमधोभाग उपार पश्चात्तांयेव स्थानशालस्यस्यथः,
'द्वस्रजवज्रस्य' दशानामर्जं पञ्च दशाष्टे वर्णा यस्य तद्
दशाष्टेयणं तस्य पञ्चदशस्येति भावः, इत्यम्भूतस्य
च कुसुमजानस्य वषट् वसिष्ठा ततः योजनपरि-
मण्डलं क्षेत्रं दिव्यं--प्रधानं सुवर्गाभिगमनयोग्यं कुरुत ।
कथम्भूतं सत् कृत्या सुवर्गाभिगमनयोग्यं कुरुतत्यन आ-
ह-- 'कालागुरुप्रवरकुन्दुरुकतुरुकधूपमधमघायमानग-
न्धोद्गताभिरामं तथा शोभना गन्धो यथा ने सुगन्धास्ते
रामं' कालागुरुः प्रसिद्धः प्रवरः--प्रधानः कुन्दुरुकः--
बीडा तुरुकः--सिद्धकं कालागुरुप्रवरकुन्दुरुकतुरुकौ च
कालागुरुप्रवरकुन्दुरुकतुरुकाः तेषां धूपस्य या मधमघाय-
माना गन्धः उद्भूतः--इत्यस्तेना विप्रसूनस्तेनाभिरामं--
रमणीयं कालागुरुप्रवरकुन्दुरुकतुरुकधूपमधमघायमानग-
न्धोद्गताभिरामं तथा शोभना गन्धो यथा ने सुगन्धास्ते
च ते वरगन्धाश्च--वासाः सुगन्धवरगन्धास्तेषां गन्धः
सोऽस्यास्तीति सुगन्धवरगन्धिकम् 'अतोऽनेकस्वर्गादिनि'
हकप्रत्ययः, अत एव गन्धिवर्तिभूतं, सौरस्यानिशयात् गन्ध-
गुटिकाकारमिति भावः, न कथं न स्वयं कुरुत किन्त्वन्ये-
रपि कारयन्त, कृत्या च कारयित्वा च एतां ममाह्निकां
लिपमव शीघ्रमेव प्रत्यर्पयेत्, यथाह्नाकार्यस्त्रपादनेन सफलां
कृत्वा निवेद्यन् ।

त ए ण ते आभियोगिया देवा खरिषाभेणं देवेषां एवं
ब्रुता समाणा हट्टुडु ० जाव हियवा करयलपरिग्गहियं
(दमनहं) मिरमावत्तं मत्थए अज्जलि कट्ट एवं देवो तह ति
आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंति, एवं देवो तह ति
आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंता उत्तरपुरच्छिमं दिस्सि-
मागं अवक्कमंति, उत्तरपुरच्छिमं पिसिमागं अवक्कमिता
वेउन्विस्ससुग्गएणं समोहणंति २ चा संस्वजाइं जयणाइं
दंडं निस्सरन्ति, तंजहा--रयणाणं वयराणं वेरुलियाणं
लंहाियक्खणाणं मसारगल्लाणं हंमगम्भाणं पुग्गलाणं सांगं-
धियाणं जोरिसाणं अज्जणपुलगाणं अज्जणाणं रयणाणं
जायकूवाणं अक्काणं फलिहाणं रिद्धाणं अहावाये पुग्गले
परिमाडंति अहा ० चा अहासुहुं पुग्गले परिंयायंति २ चा
दांक्ष पि वेउन्विस्ससुग्गएणं समोहणंति २ चा उत्तरवेउ-
न्विस्सइं स्वाइं विउव्वंति २ चा ताए उक्किट्ठाए (पमत्था
ए) तुरियाए चवत्ताए चेडाए जयणाए सिग्गए
उड्डयाए दिव्वए देवगइए तिरियमसंखेआणं दीवमसुद्धं
मज्झं मज्झं बोइवयमाणे २ जेस्सेव जेवुदीये दीवे जेण्व
भ.रेह वाभे जेस्सेव आमलकप्पा खयरी जेस्सेव अरमालव-
णे च्छिंए जेस्सेव समणं भंगव महावीरं तेण्व उवागच्छंति,
तेण्व उवागच्छिता समणं भगवं महावीरं तिक्खुत्तां आया-
हिणपयाहिणं करेदि २ चा वंदंदि नमंसंति वंदिता नमं-

मिता एवं वदामी--अग्गे णं भंते ! सूरियाभस्स देवस्स
आभियोगा देवा देवाणुप्पियारणं वंदामी खमंसामी सकारे-
मो सम्मासेमो कल्लाणं मंगलं देवयं चेइयं पज्जुवासामी ।
(सू० =)

'तए णमि' त्यादि, ततो णमिति पूर्ववत् ते आभियो-
गिका देवाः सूर्याभेन देवेन एवमुक्ताः सन्तो 'हट्टुडु ० जाव
हियवा' इति अत्र यावच्छुद्धिकरणात् 'हट्टुडु' लिखमाणं-
दिया पीडमणा परमसोमणास्स्यादहिसवसाविसप्पमाणहि-
यया' इति द्रष्टव्यं, 'करयलपरिग्गहिय' मित्यादि, द्रव्योद्देश्य-
रम्याऽस्यान्तरिताकुलिकयाः सम्पुटरूपतया यद्वैकत्र मीलने
सा अज्जलिक्तां करतलाभ्यां परिगृहीता निष्पातिता कर-
तलपरिगृहीता तां दश नक्का यस्याम् एकैकस्मिन् हस्ते-
नक्षपञ्चकसम्भवात् दशनक्का तां तथा आवर्तनमावर्तः
शिरस्यावर्तो यस्याः सा शिरस्यावर्ता 'कण्डकाल उर-
सिलोमं' त्यादिवत् ऋतुकुसमासः, ताम्, अत
एवाह--मन्त्रेक कृत्या विनयेन वचनं सूर्याभस्य देवस्य
प्रतिश्रुयन्ति--अभ्युपगच्छन्ति, कथम्भूतेन विनयेनेत्याह-
'एवं देवो तह ति आणाए' इति हे देव ! एवं--यथैव
सूर्याभविशत तथैवाकृत्या--भवद्देशेन कुम्भं इत्येकेषण,
'देवो' इत्यथैका आभमन्त्रणं प्राकृतलक्षणवशात्, यथा
'अज्जो' इत्यत्र, प्रतिश्रुय वचनम् 'उत्तरपुरच्छिमं' उत्तर-
पूरुषदिभागम्, 'दशानकाणमित्यर्थः, तस्यात्यन्तप्रशस्तत्वा-
त्, अपक्वामिति-गच्छन्ति, अपक्वस्य च वैक्रीयसमुद्-
घानेन-वैक्रीयकरणाद्य प्रयत्नविशेषण समोहननि-समवह-
न्यन्ते; समवहना भयन्तान्यर्थः, समवहनाभ्यामप्रदेशान्
दूरतो विनिर्गन्ति, तथा चाह--'संस्वज्जाणं जयणाणं
दंडं निस्सरन्ति' दण्ड इव दण्डः--ऊर्ध्वाधः आयतः शरीर-
बाहुर्यो जयप्रदेशसमूहस्ते शरीराद्वहिः सङ्कलययानि यो-
जनानि यायन्ति सृजन्ति-निष्काशयन्ति, निरुध्य तथावि-
धान् पुद्गलानाददन्ते, एतदेव दर्शयन्ति, तथा-रत्नानां क-
केतनादीनां १ वज्राणां २ पैङ्गुणां ३ लोहितान्ताणां ४
मसारगल्लाणां ५ हंसगम्भाणां ६ पुद्गलानां ७ सुगन्धिकानां ८
ज्योतीरसानाम् ९ अज्जनपुलकानाम् १० अज्जानां ११ रज-
नानां १२ जानकपानाम् १३ अह्वानां १४ स्फटिकानां १५ रिद्धा-
नां १६ योस्यान् यथावादर्तान्-असारान् पुद्गलान् परिश्र-
तयन्ति यथासूक्ष्माश्च सारान् पुद्गलान् पर्याददन्ते यथोदाह
विकीर्णितरूपनिर्माणार्थं द्वितीयमपि चारं वैक्रीयसमुद्घा-
नेन समवहन्त्यन्ते, समवहन्त्य च यथाह्नां रत्नादीनाम-
योग्यान् यथावादर्तान् पुद्गलान् परिश्रतयन्ति यथासूक्ष्मा-
नाददन्ते आदाय च हस्तिनानि उत्तरधौकर्याणि विकुर्वन्ति ।
ननु रत्नादीनां प्रायोग्याः पुद्गला औदारिका उत्तरवैक्री-
यकपयोष्याश्च पुद्गला प्राह्या वैकियास्तत् कथमेवं युक्तामि-
ति ? उच्यते--इह रत्नाद्वहणं सारमात्रप्रतिपादना-
र्थं, ततो रत्नादीनामिवेति द्रष्टव्यमिति न कश्चिदोप-
पन्नः, अथवा-औदारिका अपि तैः गृहीताः सन्तो वैक्रीयतया
परिगुमन्ते, पुद्गलानां तत्तत्सामप्रोवशात् । तथा) तथा-
परिगुमनस्यभावत्वात्तांऽपि न कश्चिदोप-
पन्नः, एत एवमुत्तर-
वैकियाणि कर्पाणि कृत्वा तथा दृषजनप्रसज्या उत्कृष्ट-
या प्रशस्त्यादायोगित्वामोदयात् प्रशस्तया शीघ्रसञ्चर-

शास्त्ररितया-स्वरा सञ्ज्ञाना अस्या इति स्वरिता तया पदेशान्तरक्रमसूचनी चपला तया क्रोधाविष्टस्थेय भ्रमा-संवेदनात् कर्णद्वय चक्षुषा तया निरन्तरं शीघ्रत्वमुत्प्रे-
णात् शीघ्रा तया शीघ्रया परमोत्कृष्टेवपरिणामायेता ज-
चना तया चानोद्धृतस्य दिगन्तव्यापनो रजस इव या
पानः सा उद्धृता तया दिव्यया-दिवि देवलोकं भवा दि-
व्या तया देवगत्या निर्धनसंख्येयानां ह्रीपतमुद्राणां मध्यं-
मध्यं, मध्येत्यर्थः, शुद्धगुहेण मध्यमपदन पदपदन सु-
खं सुखंनेत्याद्यः शब्दाश्चिरन्तनव्याकरणेषु सुसाधनः प्रनि-
गदिता इति नायमपप्रयोगः, अवपनन्तोऽवपनन्तः, स-
मागच्छन्तः इति भावः, एवांश्च एवांश्च ह्रीपतमुद्रान्
व्यनिक्रामन्तो व्यनिक्रामन्तः, उल्लङ्घयन्त इत्यर्थः, शेषं
सुगमं यावत् ।

देवाः समये भगवं महावीरं देवा एवं वदामी-पो-
राखमेयं देवा ! जीयमेयं देवा ! किञ्चमेयं देवा !
करुणामयं देवा ! आहमेयं देवा ! अम्भणुण्याय-
मेयं देवा ! जणं भवस्वव्याखमन्तरजोऽस्येवमाणिषा
देवा ! अग्रहेते भगवं वंदंति नमसंति वंदिता नमसिना
भ्यो साहं साहं खामगोयाहं साधिति तं पौराणमेयं दे-
वा ! ०जाव अम्भणुण्यायमेयं देवा ! । (सू० ६)

'देवाः समये' त्यादि, देवादिश्यागान् देवादिः भमणो
भगवान् महावीरस्तान् देवानवमवादीत्-पुगाणेषु भवं
पौराणमतकर्म भो देवाः !, चिरन्तनैरपि देवैः कृत-
मिदं चिरन्तनान् तीर्थंकरान् प्रसीति तात्पर्यार्थः, जी-
तमेतद्-यन्त्रनादिकं तीर्थंकराणां भो देवा !, यतो-
ऽव्यनुज्ञानमेतत् सर्वैरपि तीर्थंकराभ्यो देवास्तनः क-
र्त्तव्यमेतद् युष्मादृशां भो देवाः !, एतदेव व्याचष्टे-कर-
णीयमेतद् भो देवाः !, आचीर्णमेतत्-कथयभूतमेतद् भो
देवाः !, किं तादृश्याह-'अत्र' मित्यादि, यत् 'यमि' नि पूर्व-
वत् भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका देवा अहंनो भ-
गवतो यन्त्रे नमस्यन्ति, वन्दित्वा नमस्यित्वा च पञ्चा-
स्त्वानि २-आर्षीयानि २ नामगोत्राणि कथयन्ति तना
युष्माकमपि भो देवाः ! पौराणमेतत्-यावदाचीर्णमेतदिति ।

तएव तं आभिभोगिया देवा समयेणं भगवया म-
हावीरं एवं वृत्ता समाया हृद् ०जाव हियया समयं
भगवं महावीरं वंदंति खमंसंति वंदिता खमंसिता उत्तरपुर-
च्छिभं दिशिभागं अवकमंति अवकमिता वेउच्चियसमु-
ग्घाएणं समोहयंति २ शिला संखेजाहं ज्योण्याहं दंडं नि-
सिंरंति, तं जहा-रयणायं ०जाव रिद्धायं अहावायेर पो-
णले परिंसाडंति अहावायेरं २ डिता दोषं पि वेउच्चि-
यसमुग्घाएणं समोहयंति २ चा संवहुवाए विउच्चंति, से
जहानामए भग्गदारेण सिया तरुणे जुगवं बलवं अप्पा-
यंके [थिरसंघयणे] थिरगहत्थे पडिपुल्लवाथियाय-
पिहंतरोक [संघाय] परिणए वननिच्चियवहुवलिय-

(वलियवहु) संघे चमेहुगदुधणहुच्चियसमाहयगत्ते उ-
रस्सबलसमभाणए तलजमलजुयल [फलिहनिभ] बाहू
लंघणपवणजइणपमइणसमत्थे छेए दक्खे पंडु कुमले
मेहावी शिउणसिप्पोवगए एणं महं दंडंसेपुच्छयिं वा
सलागाहत्थयं वा वेणुसलाइयं वा गहाय रायंणं वा
रायंतेपुरं वा देवकुलं वा सभं वा पवं वा आरामं वा
उज्जायं वा अतुरियमचवलमसंभंते निरंतरं मुनिउणं
सच्चतो समंता संपमज्जा, एवामेव तेऽपि सूरियाभस्स
देवस्स आभिभोगिया देवा संवहुवाए, विउच्चंति, संघ-
हुवाए विउचित्ता समणस्स भगवओ महावीरस्स सच्चतो
समंता ज्योणपरिमण्डलं जं किंचि तयं वा पत्तं वा त-
हेव सच्चं आहुणिय २ एयंते एडंति एयंते पडित्ता खि-
प्पामेव उवसमंति, खिप्पा० २ त्ता दोषं पि वेउच्चियसमु-
ग्घाएणं समोहयंति, दोषं पि० २ त्ता अम्भवहलए विउ-
च्चंति अम्भ० २ त्ता से जहाणामए भग्गदारेण सिया
तरुणे ०जाव सिप्पोवगए एणं महं दगवारं वा दगथा-
लं वा दगकलसं वा दगकुंभं वा आरामं वा ०जाव
पवं वा अतुरिय ०जाव सच्चतो समंता आवरिसेजा, एवा-
मेव तेऽपि सूरियाभस्स देवस्स आभिभोगिया देवा अ-
म्भवहलए विउच्चंति अम्भ० २ चित्ता खिप्पामेव पयणु-
तणायन्ति० २ त्ता खिप्पामेव विउजुययंति २ चा स-
मणस्स भगवओ महावीरस्स सच्चओ समंता ज्योण-
परिमण्डलं खच्चोदणं खातिमदियं तं पविरलपप्फुसियं
रयरेणुविणायणं दिव्वं सुरभिगंधोदणं (वासं) वासंति
वासंता खिहयरं गहुरं भदुरं उवमंतरं पमंतरं
करंति, २ चा खिप्पामेव उवसमंति २ चा तच्चं पि वे-
उच्चियसमुग्घाएणं समोहयंति २ चा पुण्णवहलए वि-
उच्चंति, से जहाणामए मालागारदारेण सिया तरुणे ०जाव
सिप्पोवगए एणं महं पुण्णवडलं वा पुण्णवेगिरं वा
पुण्णज्जियं वा गहाय रायंणं वा ०जाव सच्चतो समंता
कयगाहगहियकरयलपमहुविप्पमुक्केणं दसदवक्केणं कुमु-
मेणं मुक्कपुण्णुजोवपारकलितं करंजा, एवामेव ते खि-
याभस्स देवस्स आभिभोगिया देवा पुण्णवहलए विउ-
च्चंति २ चा खिप्पामेव पयणुतणायन्ति खिप्पा० २ चा
०जाव ज्योणपरिमण्डलं जलथलयभालसुरप्पभूयस्स वि-
ट्ठाहस्स दसदवक्ककुमुमस्स जाणुस्मेहपमाणंमंति ओहि-
वासं वासंति वामिता कालागुरुवरकुंदुरुकतुरुकधूवमचम-
पंतणंपुद्धुयाभिरामं सुगंधवरगंधियं गंधवाहभूतं दिव्वं
सुरवराभिगमणजोणं करंति कारयंति करंता य कारंता
य, खिप्पामेव उवसमंति २ मिता ज्योव समये भगवं

महावीरं तेथेव उवागच्छति तेथेव उवागच्छता समणं भगवं महावीरं तिसुतो ० जाव वंदिता नमसिन्ता समणस्स भगवओ महावीरस्स अतिपातो अबसालवणतो चैद्याओ पडिनिक्खमंति पडिनिक्खमिचा ताए उक्किट्ठाए ० जाव वीहवयाथे २ जेण्व सोहम्मं कप्पे जेण्व छरियाभे विमाणे जेण्व सभा सुहम्मा जेण्व छरियाभे देव तेथेव उवागच्छति २ चा छरियाभं देवं करयलपरिगहियं मिरसावत्तं मत्थए अजलिं कट्टु जएणं विमएणं वद्धावेति २ चा तमागच्छिणं पक्खपिणंति । (सू० १०)

त एणमि 'त्यादि सुगमं, यावत् 'सु' जहानामए भइयदारए सिया' इत्यादि, स वध्यमाणगुणे यथानामकोऽनिरूपेणामकः कश्चिदभुतिकदारकः—भुति करोति भुतिकः—कर्मकरः तस्य दारको भुतिकदारकः स्यात्, किंचिद्विष्ट इत्याह—तदणुः प्रवर्द्धमानवयाः (ननु दारकः वर्धमानवया) एव भवति ततः किमेन विशेषणम् ? न आसन्नमृत्योः प्रवर्द्धमानवयस्याभावात्, न ह्यासन्नमृत्युः प्रवर्धमानवया भवति, न च तस्य विशिष्टसामर्थ्यसम्भवः, आसन्नमृत्युत्वादेव, विशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनाथैवेवम् आरम्भस्ततोऽप्येवद्विशेषणम्, अन्य तु व्याचक्षते—इह यद्वर्धय विशिष्टवर्णादिगुणोपेतमभिनवे च तत्तदणुमिति लोक प्रसिद्धं, तथा तदणुमिदमश्वत्थपत्रमिति, ततः स भुतिकदारकस्तदणु इति, किमुक्तं भवति ?—अभिनयो विशिष्टवर्णादिगुणोपेतभविः इले—सामर्थ्यं तद् यस्यातीति बलवान्, तथा युगं—सुगमदुष्पमादिकालः स स्वेन रूपेण यस्यास्ति न दोषबुद्धिः सु युगवान्, किमुक्तं भवति ?—कालोपद्रवोऽपि सामर्थ्यविघ्नदत्तः स चास्य नास्तीति प्रतिपत्त्यमेतद्विशेषणं, युवा—यौवनस्थः, युवावस्थायां हि बलान्तिशय इत्येतदुपादानम्, 'अप्यायं' इति अष्टपञ्चाशोऽभाषवाची, अष्टाः—सर्वथा अविद्यमान आतङ्का—अत्रादिर्यस्य सोऽलपातङ्कः स्थिरोऽग्रहस्तो यस्य स स्थिराग्रहस्तः, 'ददपाणिपात्रपट्टनरोरपरिणए' इति वृट्ठानि अतिनिविडजयापन्नानि पाणिपादपृष्ठान्तरोरणि परिणतानि यस्य स वृट्ठपाणिपादपृष्ठान्तरोरपरिणतः, सुखादिदर्शनात् पात्तिकः क्लान्तस्य परनिपातः, तथा घनम्—अतिशयेन निचिती—निविडदुर्लभ्यमप्यनौ वलितान्विव वलितौ वृत्तौ स्कन्धौ यस्य स घननिचितवलितावृत्तस्कन्धः, 'चमेट्टगदुघणमुट्टिसमाहयंगसे' इति चमेट्टकन द्रवणं मुट्टिकया च—मुट्टया समाहृत्य २ ये निचितीकृतगात्रास्ते चमेट्टकद्रवणमुट्टिकसमाहृतान्वितगात्रास्त्यामिष गात्रं यस्य स चमेट्टकद्रवणमुट्टिकसमाहृतनिचितगात्रः, 'उरसिबलसमन्नागए' इति उरसि भवम् उरस्ये तच्च तद्वले च उरस्यबले तत्समन्नागतः—समनुप्राप्तः उरस्यबलसमन्नागतः आन्तरोत्साहरीयपुरु इति भावः, 'तलजमलयुगलवाडु' तलो—तालवृत्तौ नयार्थमलयुगले—समथीकं युगलं तलयमलयुगलं तद्वद्वितिसरलौ पाथरी च ब्राह्म यस्य स तलयमलयुगलवाडुः लघुपथवज्ररूपमहणसमर्थ इति लङ्गमे—अतिक्रमणे अथन—मनाकु पृथुतराक्षसप्रति गमने अथन—

अतिशीघ्रगतौ प्रमदने—कठिनस्पर्शापि वस्तुमनुभूयैककण्ठसमर्थः लङ्गमवनेन जवनप्रमदने समर्थः, कञ्चित् 'लघेणपुल्लुजङ्गुवायाभणसमर्थ' इति पाठः, तत्र व्यामने—व्यायामकरणे इति व्याख्येयम्, लुको—डाससत्तिलापशिङ्गो, दत्तः—कार्याणामविलम्बितकारी प्रष्टा—वाग्मी कुशलः—सम्यक्क्रियापरिज्ञानवान् मेधावी परम्पराव्याहृतः—पूर्वापरानुसन्धानदत्तः, अत एव 'निपुणसिन्धोवगए' इति—निपुणः यथा भवति एवं शिल्प-क्रियासु कौशलम् उपगतः, प्राप्ता निपुणशिक्षोपगतः एकं महान् शिलाकाहस्तकं—सार्त्तपणोदिशलाकासमुदायं सारत्तपणोदिशलाकाकामयी सम्मार्जनीमित्यर्थः, चाशब्दा विकल्पार्थः, 'दंडसंपुच्छणि वा' इति—दण्डयुक्ता सस्युच्छनी—सम्मार्जनीः दण्डसंपुच्छनी तां वा 'वेणुसिलागिं वा' इति—वेणुः वंशस्तस्य शलाका वेणुशलाकास्ताभिर्निवृत्ता वेणुशलाकाकी—वेणुशलाकामयी सम्मार्जनी तां वा गृहीत्वा राजाङ्गलं राजान्तःपुरं वा देवकुले वा 'सभां वा' सन्तो भान्त्यस्यामिति सभा प्रामप्रधानानां नगरप्रधानानां यथासुखमवस्थाने हनुमण्डपिका तां वा प्रप्रां वा—पानीयशालाम् आरामं वति—आगत्यागत्य भोगपुरुषा वरतरुणीभिः सह यत्र रमन्ते कीडन्ति स आरामो नगराद्यातिदूरवर्ती कीडाश्रयः तरुखण्डः तम्, 'उज्जाणं व' ति—ऊर्ध्वं विलोम्बतानि प्रयोजनाभावात् यानानि यत्र तदुद्याने—नगरादित्यासन्नवर्ती यानवाहनकीडागृहाद्याश्रयस्तरुखण्डः, तथा अत्यतिमचलमसङ्गान्, त्वरायां चापलेयं सम्भ्रमं वा सम्यक्चक्रवराद्यपगमासम्भवात्, निरन्तरं न त्वयातारलामाचनेन, सुनिपुणं शूद्रवृत्त्याप्यचोक्षस्यापसारणेन, सर्वतः—सर्वोत्तुं विविधेषु समन्ततः—सामर्थ्येन सम्प्रमाज्येयं, 'एवमेव' त्याजि, सुगमं यावत् 'खिण्णामेव पञ्चुवसमेतो' त्याजि, एकान्तं तृणकाष्ठाद्यपनीयं त्रिप्रमेव—शीघ्रमेव प्रत्युपशाम्यन्ति प्रत्येकं ते अभियोगिका देवाः उपशाम्यन्त—संवत्सकवायुविकुर्वन्नाश्वसन्तं, संवत्सकवायुविकुर्वन्नाश्वसन्तं इति भावः, ततो 'दोषे' पि वेउत्त्वियसमुद्याएणं समोहयन्ति—संवत्सकवायुविकुर्वन्नाश्वसन्तं इति यद्वलाद्वयमपि—वैक्रियसमुद्धानेन समवहननेन तत्तिलेकम् इदं त्वस्त्रवादलेकविकुर्वन्नाश्वसन्तं इति—यमत उक्तम्—द्वितीयमपि पारे वैक्रियसमुद्धानेन समवहन्यन्ते (प्रन्ति), समवहत्य चाश्ववादैलकानि विकुर्वन्ति, वा—पानीयं तस्य दलानि वादैलानि नाभ्येव वादैलकानि; मेघा इत्यर्थः, अथ विशरीति अश्वः—मेघाः, अश्वः सत्यस्मिन्निति—अश्वः इत्यर्थः ॥ १२॥ १६॥ इति मत्थेवनिगाऽपत्ययः। आकाशमित्यर्थः, अश्वं वादैलकानि अश्ववादैलकानि तानि विकुर्वन्ति; आकाशे संघानि विकुर्वन्तीत्यर्थः, 'स जह्वाः नामए भइयदारगे सिया' इत्यादि पूर्ववत् 'निउणसिन्धोवगए एणं महमि' त्याजि, स यथानामको भुतिकदारक एकं महान् दकवारकं वा—मृत्तिकायमाजनाविशेषे 'दगकुपगे वे' ति—दकघटे, दकशालकं वा—कंसादिमयमुदकभूते भाजने दककलसं वा—उदकभूते भुक्तम्—आचरिसिद्धा इति—आवर्षेत् आ—समन्तात्सिञ्चेत्, 'खिण्णामेव पणयन्तायं' ति—अनुकरणावचनेन तत् प्रकटनं स्तानतं कुर्वन्तीत्यर्थः, 'पविज्जुयारंति'—ति—प्रकर्षणं

विद्युतं विदधति, 'पुष्पवह्णयं विउञ्चति' 'पुष्पवृष्टये-
ग्यानि वार्दलिकानि पुष्पवार्दलिकानि-पुष्पयष्टुकान् मघान्
विकुर्वन्तीति भावः, 'एवं महं पुष्पवृष्टिजयं वा' एकां
महतीं छाद्यते-उपरि स्थग्यते इति छाद्या छाद्यैव छाद्यिका
पुष्पवृष्ट्या छाद्यिका पुष्पवृष्टिश्च तां वा प्रदलकानि-प्रती-
तानि, 'कयमाहर्गहयकरयलपम्भटुवि (५५) मुक्तं'
नि-इह मैथुनसंरम्भं यत् युवनेः केशेषु प्रहणं स कचप्रह-
स्तेन गृहीतं तथा करतलाह् (५५) मुक्तं, प्राकृतव्यापद्-
स्यन्ययस्ततो विशेषणसमासः, तेन शेषं सुगमं यावत्
'उरणं विशरणं वदार्चोत' जयन विजयेन वर्जापर्याप्तं
जयन्तु देवैत्येव वर्जापर्याप्तित्यर्थः, तत्र जयः-पूरैर्नामभू-
यसामता-प्रतापवृद्धिश्च विजयस्तु-परायससम्मानानाम-
भिधेयत्वादिः, वर्जापरित्यागं च तां पूर्वोक्तमार्जितकां प्रत्य-
प्ययन्ति, आदिष्टकार्यसम्पादनेन निवृत्त्यन्तीत्यर्थः ।

तएव सूरियाभिदेवे तस्मिन् आभिर्गोत्रियां देवाणां
अति एवमहं सोमा निस्सम हहृत्तु ० जाव हियए, पाय-
त्ताणियाहिवं देव सुहोति सुहोति एव वदासी-खि-
प्पामेव भो देवाणुप्पिया । सूरियाभि तिसाणे सभाए सुह-
म्माए मेघोघरसितगंभीरमहुरसहं जोयणपरिमंडलं सुसर-
घंटां तिकवुत्तो उल्लालमाणे २ महया २ सहंण उग्घासमा-
णं २ एवं वयामी-आणवतिणं भो सूरियाभि देवे गच्छ-
तिणं भो सूरियाभि देवे जंबूदीव दीवे भारह वसि आ-
मल्लकप्पाए गयरीए अंबसालवणे चेतिते समणं भगवं
महावीरं अभिवंदए, तुम्भेऽविणं भो देवाणुप्पिया । सु-
व्विद्धीए ० जाव ग्यातियरेणं गियगपरिवालसद्धिं संपरि-
डा सति सति जायविमाणं इदुरुडा समाणा अकालपरि-
हीणं चैव सूरियाभस्स देवस्स अतियं पाउम्भवह । (५०११)

'तएव गमि' त्यादि, ततो 'गमि' ति पूर्ववत् सूर्याभो
देवस्तेषाम् आभिर्गोत्रियां नि-आ-समन्ताद्गमिमुखेन युज्य-
न्तेत्येकस्मिन् व्यापार्यन्ते इत्याभिर्गोत्रियां अभिर्गोत्रिकाः
इत्यर्थः, तेषामाभिर्गोत्रियां प्रधानमन्त्रिकं-समीपे एतम्-
अनन्तराक्रमेण श्रुत्वा-अथयविषयं कृत्वा अथयानन्तरं च
निश्चय-परिमाणं हहृत्तु ० जाव हियए इति यावच्छब्दक-
रणान्त- हहृत्तुचित्तमाणादि एव पौडमणे परमसोमणस्सि एह-
रिसवसितपमाणादिहिए इति द्रष्टव्यं, पद्माप्यनीकाधिप-
तिं देवं शब्दयति, शब्दयित्वा एवमवादीत्-क्षिप्रमेव भो दे-
वानां गिय । सभायां सुधर्मायां-सुधर्माभिधानायां 'मेघोघ-
रसितगंभीरमहुरसह' इति मेघानामाद्यः-सङ्घातो मेघोघ-
स्तस्य रसितं गजितं तद्वद्गंभीरो मधुरश्च शब्दो यस्याः सा
मेघोघरसितगंभीरमधुरशब्दा तां 'जोयणपरिमंडलं' ति
योजने-योजनप्रमाणं परमहृत्तु-गुणप्रधानाऽयं निर्देशः पर-
महृत्तु इत्येव यस्याः सा योजनपरिमण्डला तां सुखरां-सुख-
रामिधानां घटासुखालयन् २-ताडयन् ताडयत्यर्थः, मह-
ता २ शब्देन उद्घोषयन्-उद्घोषणं कुर्वन् एवं वदति-
आह्वयति भोः सूर्याभो देवां गच्छति' भोः सूर्याभो देवो
जम्बूदीपं भारतं ययम् आमलकत्पां नगरीमांशालवने चैत्यं

यथा (तत्र) धर्मणे भगवन्तं महावीरं वदितुं तत्-तस्मात्
'तुम्भेऽवि गमि' ति ययमाप, 'गमि' ति पूर्ववत्, देवानां
गियाः पूर्ववत् स्वदेव्या-पारिवारिकया सधेयतया-यथा-
शक्तिरिस्कारितेन समस्तेन शरीरतजसा सर्वबलन-सम-
स्तेन हस्त्यादिभ्येन सर्वसमुदायेन-स्वस्वाभियोग्यादिस-
मस्तपारिवारण, सर्वोद्वेग-समस्तयावच्छक्तिगुलनेन सर्व-
विभूत्या सर्वथा अत्यन्तरवैक्रियकरणादिबाह्यरत्नादिसम्प-
दा सर्वविभूषया-यावच्छक्तिस्फारादारशृङ्गारकरणेन 'सर्व-
संभरणे' ति सर्वोच्छेद संभरणे, सर्वोच्छेदसम्भरणे नामह
स्वनायकविषयबहुमानक्यापनपण स्वनायकपदिष्टकार्यस-
म्पादनाय यावच्छक्तिवारितत्वारिता प्रवृत्तिः, 'सर्वपुष्कव-
र्यगंधमल्लालंकारेण अत्र गन्धा-वासाः मालयानि-पुष्पदामी-
नि अलङ्कारा-आभरणविशेषाः, ततः समाहारा इहस्त-
तः सर्वशब्देन सह विशेषणसमासः, 'सर्वविषयवृत्तियस-
हसंनितापण' मिति-सर्वाणि च तानि विषयवृत्तितानि च
सर्वविषयवृत्तितानि तेषां शब्दाः सर्वविषयवृत्तितशब्दाः ते-
षामेकत्र मिलनेन यः सङ्गतेन नितरां नादो-महान् घोषः
सर्ववृत्तितविषयशब्दसंज्ञनादस्तेन, इह अत्येषां सर्वश-
ब्दो दृष्टः, यथा 'अनेन सर्वे पीने घृतमि' ति, तत आह-'म-
हता इहिए' इत्यादि महत्या यावच्छक्तिगुलनया श्रद्धया-
पारिवारिकया, एवं 'महता जुहिए' इत्याद्यां भावनीयम्,
तथा महता-स्फूर्तिमतां वराणां-प्रधानानां वृत्तितानां
नाम आनोद्यानां यमकसमकम्-एककाले पटुभिः पुत्र-
वैः प्रधादितानां यो रवस्तेन, एतदेव विशेषणवत्त्व-
'संखपणवपइहभेरिक्कल्लरिखरमुहियुक्कमुग्गमुग्गमुग्गभिनि-
ग्घासणाहतरवणे' शब्दः-प्रतीतः, पणयो-भासणानां,
पटुहः-प्रतीतः भरी दङ्गा भल्लरी-जमावनद्धा विस्ती-
णां बलयाकारा खरमुखी-काहला इहइया काला प्रतीतः महाप्र-
माणो महलो मुरजः स एव लघुसुंदरं दुग्गभिः मेघोकास्स
सङ्कटमुखी एतेषां इहइस्तासां निर्घोषा-महान् ध्वानो
नादितं च-घटाधामिव वादनात्कारकावाची, स्तनतन्त्रनि-
स्सल्लसो यो रवस्तेन, 'नियगपरिवालसद्धिः' स्तनसुहृदः
इति निजकः-आत्मीयः आत्मीयो यः परिवारस्तेन ताड, तत्र
सहभायः परिवाररतिमस्तेरणापि सम्भवति तत आह-'से-
परिगुडा' सम्पद-परिवाररित्या परिगुताः सपरिगुताः,
'अकालपरिहीणं चैव' ति परिहानिः-परिहीने कालरक्त-
परिहीने कालविलम्ब इति भावः न विघाते कालपरिहीने यत्र
प्रादुर्भवेन तत्कालपरिहीने, क्रियाविशेषणमेतत्, 'अति एव
उम्भवह' अन्तिक-समीपे प्रादुर्भवत्, समागच्छतेति भावः

तएव सूर्याभिरसितगंभीरमहुरसहं जोयणपरिमंडलं सुसर-
घंटां तिकवुत्तो उल्लालमाणे २ महया २ सहंण उग्घासमा-
णं २ एवं वयामी-आणवतिणं भो सूरियाभि देवे गच्छ-
तिणं भो सूरियाभि देवे जंबूदीव दीवे भारह वसि आ-
मल्लकप्पाए गयरीए अंबसालवणे चेतिते समणं भगवं
महावीरं अभिवंदए, तुम्भेऽविणं भो देवाणुप्पिया । सु-
व्विद्धीए ० जाव ग्यातियरेणं गियगपरिवालसद्धिं संपरि-
डा सति सति जायविमाणं इदुरुडा समाणा अकालपरि-
हीणं चैव सूरियाभस्स देवस्स अतियं पाउम्भवह । (५०११)

सूरियाभ

लियाए समाशीए से सूरियाभे विमाणे पासायविमाणि-
कसुडावडियसहदापडिसुयसयसहससकुले जाए यावि
होत्था । तए णं ते सूरियाभविमाणवाभिणो बहव
वेमाणिषाणं देवाण य देवीण य एगंतरइपसत्तनिरुव-
प्पमत्तविमयसुहमुच्छियाणं सुस्सरघंटाएवउलबोल (तु-
रियचवल) पडिबोहणं कए समाणे बोसणकोउहलादि-
अकक्षएगगचित्तउवउत्तमाणसाणं से पायत्ताशीयाहिवई
देव णं सि घंटाएवंमि शिसंतपसंतंमि महया महया सहयं
उग्घोसेमाणे उग्घोसेमाणे एवं वदामी-इंत सुणंतु भवेतो
सूरियाभविमाणवासिणो बहव वेमाणिषा देवा य देवीओ
य सूरियाभविमाणवइणो वयणं हियसुहयं आणवणियं
भो !, सूरियाभे देवे गच्छइ णं भो ! सूरियाभे देवे जम्बूदीवं
दीवं भारहं वासं आमलकणं नयगि अंभवासलवणं चइयं
समणं भगवं महावीरं अभिवदए, तं तुम्हेऽपि देवाणु-
प्पिया ! सच्चिद्वि ए अकालपरिहीणा चैव सूरियाभस्स
देवस्स अंतियं पाउग्भवइ । (सू० १२)

‘ तए णं से ’ इत्यादि ‘ जाव पडिसुणंता ’ इति, अत्र
यावच्छब्दकुर्यात्- ‘ करयलपरिग्राहयं दसनहं सिरसाभ-
सं मयए अंजलिं कटुदु एवे देवा ! तहं ति आणाए विण
एणं वयणं पडिसुणं ’ इति द्रष्टव्यं, ‘ निष्कुलो उज्जाल ’
‘ ति त्रिकृत्यः-त्रिं वारान् उज्जालं-ति-ताडयति, ततो ‘ण’
मिति वाक्यालङ्कारे तस्यां मेघौघरसितगभीरमपुच्छायां
योजनपरिमण्डलायां सुस्वराभिधानायां घटायां त्रिकृत्य-
स्ताडितायां सत्यां यत् सूर्याभविमानं (तत्र) तस्यास्ताड-
निकृष्टदुष्पु अवापतिताः शब्दाः-शब्दवर्गेष्वपुद्गलास्तंभ्यः
समुच्छलितानि यानि घटाप्रतिभृतशतसहस्राणि-घटा-
प्रतिशब्दलक्षणैः संकुलमपि जानमभूत्, किमुक्तं भवति?
घटायां बहता प्रयत्नेन ताडितायां य विनिर्गताः शब्द-
पुद्गलास्तप्रतिघातवशतः सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च दिव्यानु-
भावतः समुच्छलितैः प्रतिशब्दैः सकलमपि विमानमेक-
योजनलक्षमानमपि अधिरितमजायत इति, एतेन द्वादश-
श्या योजनंभ्यः समानतः शब्दः श्रोत्रग्राह्यो भवति, न परतः
ततः कथमेकत्र ताडितायां घटायां सर्वत्र तच्छब्दधुनि-
कजायते ? इति यत्प्रोचते तदप्राकृतमवसेयं, स-
र्वत्र दिव्यानुभावातः तथाकृपप्रतिशब्दोच्छलनं यद्यो-
क्तदोषासम्भवात् । ‘ तए णंमि ’ इत्यादि, ततो
‘ णंमि ’ इति पूर्ववत् तेषां सूर्याभंवेचविमानवासिनां बहूनां
वैमानिकदेवानां देवीनां च एकान्तेन सर्वोत्पन्ना रतौ-रमणे
प्रसङ्गा एकान्तरतिप्रसङ्गा अत एव निश्चयं-सर्वकालं प्रसन्ना
नित्यप्रमत्ताः, कस्मादिति चेन्न आह-‘ विसयसुहमुच्छि-
व ति ’ विषयसुहमु सुहिक्षता-अप्युपपन्ना विषयसुहमु-
हिक्षता यतोऽप्युपपन्नास्ततो नित्यप्रमत्ताः, ततः पञ्चयस्य-
चद्वयमीलनेन विंशेषणसमासः, तेषां ‘सुस्सरघंटाएवउल
बोलतुरियचवलपडिबोहणं ’ इति सुस्वराभिधानाया घटा-
या रवस्य यः सर्वासु दिक्षु, विदिक्षु च प्रतिशब्दोच्छलनेन
पिपत्यः-सकलविमानव्यापितया विगमिष्यो योक्तः-को

लाहलस्तेन स्वरितं-शीघ्रं चपलम्-आकुलं प्रतिबोधने कृते
सति ‘ घोसणकोउहलादिअकक्षएगगचित्तउवउत्तमाणसा-
णमिति ’ कीदृष्टं नाम बोधणं मविष्यतीत्यर्थं बोधणे कुन्-
हलन दूनी कर्णो येस्ते घोषणकुन्हलवृत्तकर्णोः, तथा ए-
काग्रं-घोषणाभ्यगैकविषयं चित्तं येषां त एकाग्रचित्ताः,
एकाग्रचित्तत्वेऽपि कदाचिदनुपयोगः स्यात्त आह-उपयु-
क्तमानसाः, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासस्तेषां, पदात्यनी-
काधिपतित्वेयस्तास्मिन् घटाःरवे ‘निसंनपसंनंमि’ ति जितरां
शान्तीं निशान्तः-अत्यन्तममृदीभूतस्तेनः प्रकर्षेण सर्वात्मना
शान्तः प्रशान्तः, तत्रिद्विजगत्कृद् इत्याद्याविषय विशेषणत-
मासस्तास्मिन् महता २ शब्देन उद्घोषयत्तवयवादीत्-‘ हन्त
सुणंतु ’ इत्यादि हयं, उक्तं च-‘ हन्त हयं’ अनुकम्पा
यामि’ इत्यादि, हयंश्च स्वामिनाऽऽदिष्टत्वात् श्रीमन्महावीर-
पादवन्दनार्थं च प्रस्थानसमारम्भात्, शृण्वन्तु भवन्ता बहवः
सूर्याभविमानवासिनां वैमानिकदेवा दृश्यन्त, सूर्याभविमान-
पतेर्यच्चने हिनसुखायं हितार्थं सुखायं चेत्यर्थः, तत्र हितं
जन्मान्तरऽपि कल्याणवहं तथाविधकुशलं, सुखं तस्मिन्
भयं निरुपद्रवता, आह्लापर्याप्तं भो देवानां प्रियाः ! सूर्याभो
देवो यथा गच्छति भो ! सूर्याभो देवो ‘ जम्बूद्वीपं द्वीपमि ’
इत्यादि तद्वयं यावद्वन्दिक्तं प्रादुर्भवत ।

तए णं ते सूरियाभविमाणवाभिणो बहव वेमाणिषा
देवा य देवीओ य पायत्ताणियाहिवइस्स देवस्स अंतियं ए-
यमहं सोच्चा शिसम्म हटुतुटुं जाव हियया अप्पेगइया
वंदणवत्तियाए अप्पेगइया पूयणवत्तियाए अप्पेगइया
सकारवत्तियाए एवं संमासवत्तियाए कोउहलवत्तियाए
अप्पे० असुयाइ सुणिस्सामो सुयाइ अट्टाई इड्ढं पसि-
याइ कारणाई वागरयाइ पुच्छिस्सामो, अप्पेगइया सु-
रियाभस्स देवस्स वयणमणुयत्तमाणा अप्पेगतिया अक्क-
मअमणुवत्तमाणा अप्पेगइया जिणभत्तिरागणं अप्पेग-
इया धम्मो ति अप्पेगइया जीयमेवं ति कहु सच्चिद्वि ए
जाव अकालपरिहीणा चैव सूरियाभस्स देवस्स अंतियं
पाउग्भवति । (सू० १३) तए णं से सूरियाभे देवे ते
सूरियाभविमाणवासिणो बहव वेमाणिषा देवा य देवी-
ओ य अकालपरिहीणा चैव अंतियं पाउग्भवमाणे पास-
ति पासिता हटुतुटुं जाव हियए आभिओगियं देवे स-
हावेति आभिओ० सहावित्ता एवं वयासी-खिप्पामेव भो
देवाणुप्पिया ! अणुगलंभसयसंनिविट्ठं लीलद्वियसाल-
भंजियाणं ईहामियउसभतुरगनरमगरविहगवालार्कन-
ररुसरभक्षसरकुंजरवखलपपउमलयभत्तिचित्तं खंभुरग-
यवरवरइरेइयापरिगयाभिरामं विजाहरजमलयुलजंत-
सुतं पिव असीमहस्समालिणीयं रुवगमहस्सकलिं
भिसमाणं चक्कुल्लोयणलेसं सुहकामं सत्तिरीयरुवं
अंटावल्लिलियंमहुमसरमहरमई सुहं केतं दरिसणि-

अं शिउखोचियमिसिमिसितमणिरयषण्टियाजालपरि-
बिन्दते जोयणसयसहस्रवित्थियणं दिव्वं गमणसजं
सिग्गमयणं खाम दिव्वं जाणं (जाणविमाणं) विउ-
व्वाहि, विउव्विता खिप्पासेव एयमाणत्तियं पच्चप्पि-
णाहि । (सु० १४)

‘तए णं ते’ इत्यादि. ततस्ते सूर्याभिमानवासिनो ब-
ह्वा वैमानिका देवा देव्यश्च पदात्यनीकाधिपनदैवस्य स-
मीपे एतम्—अनन्तराक्षमये ध्रुवा णिसम्भ दट्टु तट्टु ० जा-
व हियया’ इति यावत्करणात्—‘दट्टुतट्टुवित्तमाणा’ इत्या-
हमणा परमसोमणास्सया हरिसवसविसण्णमाणाहियया’
इति परिग्रहः, ‘अण्येगहया वंछुणत्तियाए’ इति अण्यः
सम्भावनायामेककाः—केचन यन्त्रप्रत्ययं यन्त्रम्—अ-
भिवादानं प्रशस्तकायवाग्मनःप्रवृत्तिरूपं तत्प्रत्ययं तन्म-
या भगवतः श्रीमन्महावीरस्य कर्त्तव्यमित्येवनिमित्तम्,
अण्येककाः पूजनप्रत्ययं पूजनं—गन्धमाल्यादिभिः सम-
भ्यर्चनं अण्येककाः सत्कारप्रत्ययं सत्कारः—स्तुत्यादिगु-
णोक्तिकरणम् अण्येककाः सम्मानो—मानसः प्रीतिविशेषः,
अण्येककाः कुतूहलाजनभक्तिरागेण—कुतूहलं—कौतुकं
कीदृशो भगवान् सर्वज्ञः सर्वदर्शी श्रीमन्महावीर इत्ये-
वंरूपेण यो जिन—भगवति वर्द्धमानत्वामिनि भक्तिरागो-
भक्तिपूर्वकोऽनुरागस्तेन अण्येकं सूर्याभस्य वचनम्—आ-
ह्वामनुवर्त्तमानाः अण्येककाः अश्रुतानि—पूर्वमनाकण्ठिना-
नि स्वर्गमाप्तप्रसाधकानि वचांसि श्रोत्र्याम इति बुद्ध्या
अण्येककाः ध्यानानि—पूर्वमाकण्ठितानि यानि शङ्खिनानि
जातानि तानि इदानीं निःशङ्खिनानि करिष्याम इति बु-
द्ध्या अण्येकका जीतमेतत्—कल्प एव इति कृत्वा, ‘सांख्य-
हीण’ इत्यादि प्रावत् ।

तए णं से आभिओगिए देवे सूरियाभेणं दे-
वेणं एवं वुत्ते समाणे हट्टे ० जाव हिणए करयलप-
रिगदियं ० जाव पडिसुण्णं ० जाव पडिसुण्णत्ता उत्तर-
पुराच्छिमं दिसिभागं अवकमति अवकमिच्चा वेउव्विय-
समुग्गाएणं समोहण्णं २ शित्ता संखेआइ जोयखाइ ० जाव
अहावायरे पोगगलेसमो २ त्ता अहासुहुमे पोगगले प-
रियाण्णं २ त्ता दोहं पि वेउव्वियसमुग्गाएणं समोह-
ण्णं २ त्ता अण्णेगखंभसयससिबिहुं ० जाव दिव्वं जाणवि-
माणं विउव्वित्तं पवत्ते याऽवि होत्था । तए णं से
आभिओगिए देवे तस्स दिव्वस्स जाणविमाणस्स
तिदिंसि तओ तिसोवाणपडिरूपं विउव्वति, तं जहा-
पुराच्छिमं दाहिण्णं उत्तरेणं, तेसि तिसोवाणपडिरू-
बगाणं इमे एयारूवे वप्पावासे पण्णत्ते, तं जहा—
वहरामया शिम्मा रिट्टामया पतिट्टाणा वेरुलियामया
खंभा सुवयवकूपमया फलगा लोहितकम्भइयाओ सु-
इओ वहरामया संधी खानामाणिमया अवलंबणा अ-
वलंबणवाहाओ य पासादीया ० जाव पडिक्का । ते-

सि णं तिसोवाणपडिरूपं पुरओ तोरखे विउ-
व्वति, तोरणा खानामाणिमएसु थंमेसु उवनिविहुसं-
निविहुविविहमुत्तरोवचिया विविहत्तारूवोचिया [ईहा-
मियउसभतुरगणरमगरविहगवालगाकिनरकरसरभचमरकुं-
जरवणलपउमलयभत्तिचिन्ता खंभुग्गाय [वर] व-
रंवेइयापरिगताभिरामा विजाहरजमलयुलजैतजुत्ता विव
अब्बीसहस्समालिणीया रूवगसहस्सकलिया भिसमाणा
भिन्धिसमाणा चक्खुल्लोयणल्लेसा सुहफासा सत्तिसरी-
यरूवा पासाइया] ० जाव पडिरूवा ।

‘तए णमि’ त्यादि ‘अण्णखंभसयससिबिहु’ मिति अनेके-
षु स्तम्भशतेषु सार्धविष्टे, ‘लीलाद्वयसालिभंजियाग’ मिति
लीलाया स्थिता लीलास्थिताः, अनेन तासां पुत्तलिकानां
सौभाग्यमावश्यति, लीलास्थिताः शालभञ्जिकाः पुत्तलिका
यत्र तत्तथा ‘ईहामियउसभतुरगणरमगरविहगवालगाकुंजर-
करसरभचमरकुंजरवणलपउमलयभत्तिचिन्ता’ इति ईहा-
मृगा—वृका इत्यादि—स्वापदधुञ्जहा ईहामृगश्चभतुरगण-
रमगरविहगवालगाकिन्नरकरसरभचमरकुंजरवनलतापल्ल-
तानां भक्षया—विच्छुरया चित्रम्—आलिखो रूप तत्तथा,
तथा स्तम्भोद्भूतया—स्तम्भोपरिवर्त्तित्तया वज्ररत्नमय्या वैदि-
कया परिगतं सत् यद्भिरामे तस्त्तम्भोद्भूतयज्जवैदिकाप-
रिगतभिरामे, ‘विजजाहरजमलयुलजैतजुत्तं पिव’ इति
विद्याधरयोर्थं यमलपुगलं—समश्रणीकं इन्द्रं विद्याधर-
यमलपुगलं तच्च तद् यन्त्रं च सञ्चारिण्यपुरुषप्रतिभाद्वय-
कं तेन युक्तं तद्वत् तथा, अर्धियां—किरणानां सहस्रैर्मा-
लिनीयं—परिचारणीयम् अर्धिसहस्रमालिनीयं, तथा रूपक-
सहस्रकलितं, ‘भिसमाणे’ इति श्रुत्यमानं ‘भिन्धिसमा-
नं’ अनिशयेन देदीप्यमानं, ‘चक्खुल्लोयणल्लेसं’ इति चक्षुः-
कर्तृलोकं लिसतीव—दर्शनीयत्वात्तथात् शिष्यतीव व-
न्न तत्तथा, ‘सुहफासं’ इति शुभः—कामलः स्वसो यस्य त-
त्तथा, सार्धकानि—सशोभाकानि रूपाणि रूपकाणि यत्र
तत् सार्धकरूपं, ‘घट्टावलिचलियमभूरमणहरसर’ मिति
घट्टावलेः—घट्टापङ्कट्कान्तरशेन चलितानायाः—कम्पितायाः
मधुरः—श्रोत्रप्रिया मनोहरा—मनोर्पुनर्निकरः स्वरा यत्र
तत्तथा, चलितशब्दस्य विशेष्यात्परिगताः प्राकृतत्वात्,
‘शुभं’ यथोदितवस्तुलक्षणोपेतत्वात्, कार्तं—कर्मणीयम्
अत एव दर्शनीयं, तथा ‘निउखोचियमिसिमिसितमणि-
रयषण्टियाजालपरिकिन्न’ मिति निपुणक्रियमुचितानि
खचितानि ‘मिसिमिसिन’ इति देदीप्यमानानि मणिरत्नमणि
यत्र तत्तथा तेन, कथंभूतन ? घट्टाकाजालेन—शुभघट्टा-
कासमूहेन परिः—सामस्येन कितं—इत्यात् यत्तत्तथा, बां-
जनशतसहस्रविस्तीर्य—योजनलक्षविस्तारं दिव्यं—प्र-
धानं गमनस्य—गमनप्रवर्णं श्रीप्रगमननामधेयं ‘जा-
णविमाणं’ यानरूपं—वाहनरूपं विमानं यानविमानं, शेषं
प्रावत् । ‘तस्स ण’ मित्यादि, तस्स कमिति पूर्ववत्
दिव्यस्य यानविमानस्य ‘तिदिंसि’ इति तिक्का विशः सवा-
हृतास्त्रिदिव तस्मिन् त्रिदिशि, तस्स ‘सिलोवाणपडिरू-
व’ इति त्रीणपदैककस्यां विशे पदैककस्य भाषात् त्रि-

सोपानप्रतिरूपकाणि प्रति-विशेष्यते रूपेभ्यो नानि प्रतिरूप-
काणि त्रयाणां सोपानानां समाहारस्तिस्रोपानं त्रिसोपना-
नि च तानि प्रतिरूपकाणि चेति विशेषणसमासः, वि-
शेषणस्यात्र परनिपानः प्राकृतत्वात् 'तेसि गमि' त्या-
दि, 'तेषां च' त्रिसोपानप्रतिरूपकाणामर्थमन्वयो—वक्ष्य-
माणस्वरूपं वर्णयित्वासा—वर्णकानिवेशः प्रकृतः, तद्यथा-
वक्ष्यमया—वक्ष्यस्त्वमया, 'तेमि' निसिभूमिका, तत्र ऊर्ज-
निगच्छन्तः प्रदेशाः रिष्टरन्मयानि प्रतिष्ठानानि निष्ठाना-
नि त्रिसोपानमूलप्रदेशाः वैद्व्यमयाः स्तम्भाः सुवर्गकै-
र्मयानि फलकानि-त्रिसोपानाङ्गभूतानि, लोहितोत्तमस्थः
स्वयः—फलकद्वयसम्बन्धस्थितनाभावहतुपादुकास्थानीयाः
वक्ष्यमया—वक्ष्यरन्पूरिताः सन्धयः—फलकद्वयापान्त-
रालप्रदेशाः नानामणिमयानि, अवलम्ब्यन्ते इति अवलम्ब-
नानि-अवतरतामुत्तरतां चालम्बनहतुभूता अवलम्बनबा-
ह्वानो विनिगताः कञ्चिद्व्यवाः, 'अवलम्बनबाह्वाश्चा य'
ति अवलम्बनबाह्वाश्च नानामणिमय्याः, अवलम्बनबाह्वा-
नाम उभयोः पार्श्वयोर्वलम्बनश्रयभूता भित्तयः, 'पा-
साइयाश्चा' इत्यादि पदचतुष्टयं प्राश्वत् । 'तेसि ग' मि-
त्यादि, 'तेषां गमि' ति वाक्यालङ्कारं त्रिसोपानप्रतिरूप-
काणां पुरतः प्रत्येकं तोरणं प्रकृतं, तेषां च तोरणानामय-
स्तेनद्रोपा वर्णयित्वासा—वर्णकानिवेशः प्रकृतः, तद्यथा-तो-
रणानामणिमय्या इत्यादि, कञ्चिद्व्यं पाठः—'तेसि गे'
तिसोपानपांडरुवगाणं पुरतो तारणं विउव्वरं तोरणा ना-
स्वामणिया' इत्यादि, मणयः—चन्द्रकान्ताद्याः, विवि-
धमणिमयानि तोरणानि नानामणिमयेषु स्तम्भेषु उपनिवि-
ष्टानि—समीप्येन स्थितानि, तानि च कदाचिच्छालन्ति, अ-
क्ष्वा-अपदपरितानि वाऽऽशङ्क्यन्ते इति आह-सम्यक्-
लिख्यन्तय अपदपरिहारेण च निविष्टानि, ततो विशेष-
णसमासः, उपनिविष्टसामिषिष्ठानि, 'विविहसन्ते-
तरा (राक्या) यच्चियाइ' इति विविधा—विवि-
धविच्छिन्नकलितानि मुक्ता-मुक्ताफलानि 'अन्तरे' ति अन्त-
राशङ्क्याऽपुह्नीतयोस्मादपि सामर्थ्याद्भोक्तां गमयति, अन्त-
र-रूपोपस्थितानि यावता यत्र तानि तथा, 'विविहतरा'
यच्चियाइ' विविधैस्ताराकूपैः-तारिकारूपैरुपस्थितानि, तोर-
णेषु हि शोभाय तारिका निष्यन्ते इति अतीतं लोकऽपीति
विषिधताराकूपोपस्थितानि 'जाघ पांडरुवा' इति यावत्कर-
णात्—इहामिगउसभतुरगनरमगरविहगवालगकिररुक्क-
रभभरकुजरवणलयपडमलयभलिचिना अमुगयवहरव-
इयापरिगयाविरामा विजाहरजमलुगलजनेनुताविच' ए-
वेनामस्तम्भद्वयसामिषिष्ठानि तोरणानि व्यवस्थितानि य-
था विष्टाध्वयमलयुगलयम्भयुक्तानीय प्रतिभासन्ते इति,
'अर्थासहस्रमालगीया' रुवगसहस्रकलिया मिसिमाणा
विभिन्समाणा अक्खुल्लोयल्लेसा सुहफासा सस्सुरीयक
वा पासाइया द्रिसिणज्जा अभिक्का' इति परिग्रहः, क-
चिद्वन्त्साक्षात्स्थितमपि दृश्यते ।

तेसि गे तोरणाणं उप्पि अहुहुमंगलगा पणणा, त-
ज्जहा सोत्थियसिरेवच्छादियावत्तवद्धमाणगभइसणक-
लमेमच्छद्विणा' (० जाघ पंडरुवा) । तेसि च गे तोरणा-

णं उप्पि बहवे किएहचामरज्जम् ० जाघ सुकिच्छचामरज्जम्
अच्छे सयेह रूपपट्टे वइरामयदंडे जल्लभामल्लगंधिण सुरम्मे
पासादीए द्रिसिणज्जे अभिरूवे पंडरूवे विउव्वन्ति । तमि
ल्ले तोरणाणं उप्पि' बहवे छत्रातिच्छत्ते घंटाजुगले पडा-
गाऽपडागे उप्पलहत्यए कुडुदल्लिणसुभगसोमंधिययी-
डरीयमहापोडरीयसत्तपत्तसहस्रपत्तहत्यए सव्वरयणाम्भए
अच्छे ० जाघ पंडरूवे विउव्वन्ति । तए गे मे आभिआगिण
देवे तस्म दिव्वस्म ज्जाणविमाणास्स अतो बहुसमरमणिज्जे
भूमिभागं विउव्वति ।

'तेसि गे तोरणाणं उप्पिमि' त्यादि सुगमं, नयर 'जाघ प-
डरूवा' इति यावच्छब्दकरणात्—घट्टा मट्टा तोरणा निम्मला
निर्णका निक्कडच्छाया समिरे (सिमरी) या सउज्जेया पा-
साइया द्रिसिणज्जा अभिरूवा' इति द्रष्टव्यम् । 'तेसि गमि'
त्यादि, तेषां तोरणानामुपरि बहवः कृष्णचामरयुक्ता ध्वजाः
कृष्णचामरध्वजाः, एवं बहवो नीलचामरध्वजाः, लोहित-
चामरध्वजाः, हरितचामरध्वजाः, शुक्लचामरध्वजाः, कथ-
म्भूता एते सर्वेऽपीत्यन्त आह-अच्छा-आकाशस्फटिकवद-
निर्मलाः शृङ्गणा-शृङ्गणुल्लस्फन्धनिर्माणिताः 'रूपमट्टा'
इति रूपयो-रूपमयो वक्ष्यमयस्य दण्डस्यापरि पट्टा येषां न
रूपपट्टः 'वहरदंडा' इति वज्रा-वक्ष्यरन्मयो दण्डा रूप-
पट्टमध्यवर्ती येषां न वक्ष्यदण्डाः, तथा जलजानीमिष-जल-
जकुसुमानां पश्चादीनामयामलो न तु कुडुद्वयगन्धसामिषां
यो गन्धः स जलजामलगन्धः स स्थिते येषां न जलजामल-
गन्धिकाः, अत एव सुरभेयाः 'प्रासावैर्या' इत्यादिविशे-
षणचतुष्टयं प्राश्वत् । 'तेसि ग' मित्यादि, 'तेषां तोरणाना-
मुपरि बहूनि छत्रातिच्छत्राणि-छत्रात्-लोकप्रसिद्धात् एक-
सङ्ख्याकात् अनिशायानां छत्राणि उपयुक्ताभवेन द्विसं-
ख्याकानि त्रिसंख्याकानि वा छत्रमनिच्छत्राणि, बाह्यपना-
काभ्यो लोकप्रसिद्धाभ्योऽतिशायिन्यो दीप्त्येन विस्तारणं
च पताकाः पताकानिपताकाः, बहूनि घण्टायुगलानि, बहू-
नि चामरयुगलानि, बहव उपलहन्ताः—उपलक्ष्यजलज-
कुसुमसमूहविशेषाः, एवं बहवः पद्महस्तकाः नलिनहस्त-
काः सुभगहस्तकाः सोमगन्धिकहस्तकाः शतपत्रहस्तकाः
सहस्रपत्रहस्तकाः, पश्चादिविभागव्याख्यानं प्राश्वत्, एते च
छत्रातिच्छत्रादयः सर्वेऽपि रत्नमया अच्छा—आकाशस्फ-
टिकवदन्तिनेत्यां यावत्करणात्—सहला लहला घट्टा मट्टा
नीरया निम्मला निर्णका निक्कडच्छाया सप्पमा समिरया
सउज्जेया पासाइया द्रिसिणज्जा अभिरूवा' इति परिग्रहः ।
'तस्स गमि' त्यादि, 'तस्स ग' मिति पूर्ववत् दिव्यस्य यान-
विमानस्य अन्तः—मध्ये बहुसमः रुन् रमणीया बहुरमणी-
या भूमिभागः प्रकृतः ।

किविशिष्ट इत्याह—

से जहाणामए आलिगपुक्खरे ति भा मुहंगपुक्खरे इ
वा सरतले इ वा करतले इ वा चंदमंडले इ वा सूर-
मंडले इ वा आयसमंडले इ वा उरम्भचम्मे इ वा
(वसहचम्मे इ वा) वराहचम्मे इ वा सीहचम्मे इ वा

वर्णचम्मे इ वा भिगचम्मे इ वा (छगलचम्मे इ वा)
दीवियचम्मे इ वा अण्णसंकुकीलगसहसवित्प शाणा-
विहपंचवणेहि मणीहि उवमोभित आवडपञ्चावडसेदिप-
सेविमोत्तिथय—सोवत्थिय—पूममाखग—बद्धमण्णग—
मच्छंडगमगरंडगजारामारफुल्लवलिवपउमपचसामरतरंग-
वसंतलयपउमलयभत्तिचिचिहि सच्छाएहि सप्यभहि सम-
रीएहि सउज्जाएहि शाणाविहपंचवणेषेहि मणीहि उव-
मोभिएहि तं जहा—किएहिहि शीलैहि लोहिएहि हालिहिहि
सुक्किंछिहि, तत्थ यं जे ते किएहा मणी तेसि यं
मणीयं इमे एतारूवे वणावासे पण्णत्ते, से जहानामए
लीमूत्तए इ वा अंजणे इ वा खंजणे इ वा कज्जलि इ
वा गवल इ वा गवलगुलिया इ वा भमरे इ वा भमराव-
लिया इ वा भमरपतंगसारि ति वा जंबूकले ति वा
अहारिड्डे इ वा परहुते इ वा गगप इ वा गयकलभे
इ वा किएहसपे इ वा किएहकसरे इ वा आगामाधि-
गले इ वा किएहामोए इ वा किएहकणवीरे इ वा कि-
एहबंधुजीवे इ वा, भवे एतारूवे सिया ?, यो इण्डे
समडे, (आवम्मं समणउसो !) ते यं किएहा मणी
इत्ता इट्टतराए चव कंततराए चव मणामताराए चव
मणुयणतराए चव वण्णयं पण्णत्ता । तत्थ यं जे
ते नीली मणी तेसि यं मणीयं इमे एतारूवे
वण्णावासे पण्णत्ते, से जहानामए भिगे इ वा भिगपत्ते
इ वा, सुए इ वा सुयपिच्छे इ वा चासे इ वा चास-
पिच्छे इ वा शीली इ वा शीलीभेदे इ वा शीलीमुलि-
या इ वा सामा इ वा उक्कन्ते इ वा वणराती इ वा
हेलधरवमणे इ वा मोरगगीवां इ वा अयसिकुसुमे इ वा
वाणकुसुमे इ वा अंजणकेसिकुसुमे इ वा नीलुप्पले इ वा
शीलासोमे इ वा शीलबंधुजीवे इ वा शीलकणवीरे इ
वा, भवेयारूवे सिया ?, यो इण्डे समडे, ते यं
शीला मणी एत्तो इट्टतराए चव ० जाव वण्णयं पण्ण-
त्ता । तत्थ यं जे ते लोहियमा मणी तेसि यं मणीयं
इमेयारूवे वण्णावासे पण्णत्ते, से जहानामए उरम्भ-
रुहारे इ वा समरुहारे इ वा नररुहारे इ वा वराहरुहारे
इ वा (महिसरुहारे इ वा) बालिदग्गवे इ वा बालिदि-
वीकरे इ वा संभ्रमरागे इ वा गुंजदरागे इ वा जासु-
अणकुसुमे इ वा किंसुकुसुमे इ वा पालियायकुसुमे
इ वा जाइहिगुलए ति वा सिलप्पवाले ति वा पवाल-
अंजुरे इ वा लोहियक्खमणी इ वा लक्खवाहसो ति वा
किमिरांगकंबले ति वा पीयपिट्ठरासी ति वा रंजुप्पले
इ वा रंजासीगे ति वा रत्तकणवीरे ति वा रत्तबंधु-

जीवे ति वा, भवेयारूवे सिया ?, यो इण्डे समडे,
ते यं लोहिया मणी इत्ता इट्टतराए चव ० जाव वण्णयं
पण्णत्ता । तत्थ यं जे ते हालिहा मणी तेसि यं मणीयं
इमेयारूवे वणावासे पण्णत्ते—से जहानामए चंय ति वा
चंपल्ली ति वा (चंपगभे इ वा) हलिहा इ वा
हलिहागुलिया ति वा हरियालियां इ वा हरिया-
लभेदे ति वा हरियालगुलिया ति वा चिउरे इ
वा चिउरंगारते ति वा वरकणगे इ वा वरकणगान्धपि
इ वा (सुवससिप्पाए ति वा) वरपुरिसवमये ति वा
अल्लकीकुसुमे ति वा चंपाकुसुमे इ वा कुहंडियाकुसुमे इ
वा तडवंडाकुसुमे इ वा चांसडियाकुसुमे इ वा सुवण्ण-
सुमे इ वा सुहिरणकुसुमे ति वा कारंटवरमल्लदामे ति
वा पीयो (यकुसुमे) इ वा पीयासोमे ति वा पीयकण-
वीरे ति वा पीयबंधुजीवे ति वा, भवेयारूवे सिया ?,
यो इण्डे समडे, ते यं हालिहा मणी एत्तो इट्टतराए चव
० जाव वण्णयं पण्णत्ता । तत्थ यं जे ते सुक्किा मणी
तेसि यं मणीयं इमेयारूवे वण्णावासे पण्णत्ते । से जहा
नामए अंके ति वा संखे ति वा चंदे ति वा कुंदे इ वा देते
इ वा (कुसुदोदकदयरपदहिषणमोत्तखीरपुर) इसावली इ वा
कोत्तावली ति वा हारावली ति वा चंदावली ति वा सा-
रतियचलाहए ति वा धंतधोरुपपट्टे इ वा सालिपिट्ठ-
रासी ति वा कुंदपुष्करासी ति वा कुसुदरासी ति वा
सुकच्छिवाडी ति वा पिड्डुणमिडिया ति वा भिसे ति
भुणालिया ति वा गयदेते ति वा लवंमलए ति वा
पोंडरियदलए ति वा सियासोमे ति वा सियकणवीरे ति
वा संयवंधुजीवे ति वा, भवेयारूवे सिया ?, यो इण्डे
समडे, ते यं सुक्किा मणी एत्तो इट्टतराए चव ० जाव
वण्णयं पण्णत्ता ।

‘से जहा नाम ए’ तत् सकललोकप्रसिद्धं ‘यथेति’ दृष्टान्तो-
पदर्शनं नाम । ति शिष्यामन्त्रणं, ए’ इति वाक्यालङ्कारः,
‘आलिगपुक्खरे इ व’ इति, आलिहा—सूत्रनामा वाच्यविशेषः
तस्य पुष्करं चर्मपुटं, तत्किंवायसुसममतिं तेनापमा-
कियन्, इति—शब्दाः सर्वेऽपि स्वर्द्धागमायुतवस्तुपरि-
मालिदान्ताः, बाह्यभूतः सुसुहृदयः सुदृढा लोकावनी-
ता महेस्वस्तस्य पुष्करं चर्मपुटं परिपूय, पात्रीयन्, अने
तडाकं सरस्वत्यस्तलम् उपारतवा भागं सरस्वतं, क-
रुतलं प्रतीते, चर्मपुटं च सुसुहृदं जं यथाप, तद्वद्वरा
उत्तानीकनायकगिथाकीरं पीठमासाद्रिगुलया सुमाल-
मिति तद्वत्ता दृश्यमाना भाग्यं जं समतलं तथापि प्रतिभा-
सते समतल इति तदुपमादानम्, आदिसुमयं च अमरसकम्,
‘उत्तमचम्मे इ व’ त्यागि, अत्र सर्वेऽपि—अल्लकुसुकील-
गजहसवितते’ इति विशेषणयोगः, उरअ—उरणा, धृवंभच-

राहसिद्वयप्रवृत्तगताः प्रतीताः द्विणी—चित्रकः, एतेषां प्रत्येकं चर्म भनकेः शुक्रप्रमाणैः कीलकमहर्षेः, महर्षिर्हि कीलकेलाडितं प्राया मध्यं क्षामं भवति, तथा कृपा-
शस्त्रमवात् अतः शुक्रप्रमाणं, चित्तं—चित्तोक्तं ताडि-
तमितं भावः, यथाऽन्यत्वं बहुसमं भवति तथा नस्या-
पि यानविमानस्यान्तर्बहुसमं भूमिमानः पुनः कथम्भूत
इत्याह—‘काण्विद्वद्वयवर्षेहि मणीर्हि उवसाभिने’ नाना-
विधाः—ज्ञानिभेदाज्ञानाप्रकारा ये पञ्चगणा मणयस्तेरुप-
शोभिनाः, कथम्भूतेरित्याह—‘आवडे’ इत्यादि, आवर्त्ता-
दीनि मणीनां लक्षणानि, नत्रावर्त्तः प्रतीतः एकस्यावर्त्तस्य
प्रत्यभिमुख आवर्त्तः प्रत्यावर्त्तः श्रेयः—तथाविशेषदु-
ष्ठा पञ्चलस्याश्च भेदेणो यं च निर्गता अन्या श्रेणिः सा
प्रभेणिः स्वस्तिकः प्रतीतः सौप्तिकपुण्यमाणौ लक्ष-
णविशेषौ लोकाग्रमध्यतयो वर्द्धमानकं—शराग्रसम्पुटं मत्स्य-
काण्डकमकरकाण्डके प्रतीते ‘जामरारि’ लक्षणविशेषौ
सत्यंमणिलक्षणविशेषौ लोकाग्रविद्वदयो पुण्यावलिपञ्चम-
सागरतटवृक्षावलीलातापप्रलताः सुप्रतीताः तासां भक्त्या-
विशिष्टस्या चित्रम्—आनन्दो ययु त भावतं प्रत्यावर्त्तं श्रेणि-
प्रभेणिविश्वस्तिकसौप्तिककुपुण्यमवर्द्धमानकमत्स्यकाण्डक-
मकराण्डकजामरारिपुण्यावलिपञ्चमसागरतटवृक्षावलीला-
तापप्रलतामाहात्म्यज्ञातैः किमुक्तं भवति—आवर्त्तादिलक्षणो-
पेतैः तथा सञ्ज्ञायेः सती शोभना क्षाया-निर्मलस्वरूपा येषां
ते सञ्ज्ञायाः, तथा सती-शोभना प्रभा-कान्तियेषां ते सप्र-
भाः ते, ‘समरीहय’ इति समरीहयके—बहिर्विनिर्गतकिरण-
जालसहितैः सौद्योनिः—बहिर्द्वयस्थितप्रभासजलवस्तुस्नोम-
प्रकाशकराद्युद्योतसहितैः एवम्भूतेनाज्ञातार्थैः पञ्चवर्णैर्म-
णिभिरुपशोभिनाः, तानिव पञ्चवर्णानाह—‘तं जडा—किहहि’
इत्यादि सुगमं, ‘तस्य क्षमि’त्यादि, ‘तत्र’ नेषा पञ्चवर्णानां म-
णीनां मध्ये ‘क्षमि’नि वाक्यालङ्कारे, ये तं कृष्णा मणयः तं कृ-
ष्णमणय इत्येव सिद्धे ये इति ध्वनं भाषाक्रमार्थं, तेषां
‘क्षमि’नि पूर्ववत्, अयम्—अनन्तरमुद्दिश्यमान एत-
द्भवः अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्वरूपो वर्णयासो—वर्णकनि-
धेशः प्रवृत्तः, तद्यथा—‘सं जहानामय’ इत्यादि, स य-
थानाम ‘जीमूत’ इति जीमूतो—बलाहकः, स चह प्रा-
बुद्धप्राग्भूतसमय जलभूतो यद्विद्वयः, तस्यैव प्रायोऽति-
कालिसम्प्रभात्, इतिशब्द उपमाभूतवस्तुनामपरिसमाप्ति-
द्योतकः, बाणश्च उपमानान्तरापेक्षया समुच्चये, एवं स-
र्वत्र, अजने—सौवीराजने रत्नविशेषो वा, अजने—श्रीप-
मल्लिकामलः, कज्जलं—दीपशिखापतितं, मर्षा—तद्वय क-
ज्जलं ताजम्राजनादिषु सामग्रीविशेषेषु घोलितं मणीगु-
लिका—घोलनकज्जलगुटिका, कचिर्त्—‘मसी इति वा म-
नीगुलिया’ इति न दृश्यते, ‘गवली’ माहिषं शुद्धं त-
द्वयि क्षापरितन्मग्भागापसारण दृश्यते, तत्रैव विशिष्टस्य
कालिकाः सम्प्रभात्, तथा तस्यैव माहिषगुह्निषडन-
नारनिर्वसिता गुटिका गवलगुटिका भ्रमरा—प्रतीतः
भ्रमरावली—भ्रमरपङ्क्तः भ्रमरपङ्क्तसारः—भ्रमरपङ्का-
न्तर्गता विशिष्टकालिमोपचितप्रदेशः, अम्बूकलं प्रतीतं,
आहारीष्टिकः—कामलः काकः, परपुष्टः—कालिकः, गजो

गजैकलभं प्रतीतः, कृष्णसर्पः—कृष्णवर्णसर्पजालिनिर्ध-
यः, कृष्णकसरः—कृष्णवकुलः, ‘आकाशधिंगलं’ शरी-
मेघविनिर्मुक्तमाकाशखण्डं, तद्वि कृष्णमतीव प्रतिभानीत
तदुपादानं, कृष्णाशोककृष्णकण्वीरकृष्णवन्धुजीवाः अशो-
ककण्वीरवन्धुजीववृक्षभेदाः, अशोकाद्यो हि पञ्चवर्णा भ-
वन्ति ततः शेषवर्णवृक्षासाथे कृष्णप्रहणे, एतावत्पुङ्क्त त्वरा-
यानिव शिष्यः पृच्छति—‘अथ एतद्वयं’ इति भवत् मणी-
नां कृष्णं वर्णः ‘एतद्भूषा’ जीमूतादिकपः, ‘स्विराह’—
‘नायमर्थः समर्थः’ नायमर्थे उपपन्नो, यदुत्—एवम्भूतः कृष्णो
वर्णो मणीनामिति, यद्येवं तर्हि किमर्थं जीमूतादीनां दृष्टान्त-
स्येनोपादायमत आह—श्रीपम्यम्—उपमानाग्रमतत् उदितं
ह भ्रमण ! आयुमन् !, यावता पुनस्ते कृष्णा मणय ‘इना’
जीमूतादिष्टनरका एव—कृष्णेन वर्णेन अभीप्सितनरका
एव, तत्र किञ्चिदकान्तमपि कथादिष्टनतं भवति ततोऽ-
कान्तताव्यवहारश्चर्यमेवाह—कान्ततरका एव—कान्ति-
वधमनोहारिकालिमोपचिततया जीमूतोदः कमनीयतरकाः,
अन एव मनोज्ञतरका एव—मनसा ह्वयते—अनुकूलतया
स्वप्रवृत्तिविशेषीकृत्यते इति मनोज्ञं मनोऽनुकूलं ततः प्रकर्ष-
विधत्तायां तत्प्रत्ययः, तत्र मनोज्ञतरमाप किञ्चिदमध्यमं
भवत्, ततः सर्वोत्कर्षप्रतिपादनार्थमेवाह—मनप्रापतरका एव’
दृष्ट्यां मनीसि आनुवर्त्तन्—आत्मवशनां नयन्तीति म-
नप्रापतरतः प्रकर्षविधत्तायां तत्प्रत्ययः, प्राकृतवाच्य
पकारस्य मकरं मणामनरा इति भवति । तस्य ‘तस्य
क्षमि’त्यादि, तत्र—तेषां मणीनां मध्ये ये ते नीला मण-
यस्तथा मयमतद्भूषो वर्णयासो वर्णकनिधेशः प्रवृत्तः, तद्य-
था—‘सं जहानामय’ इत्यादि स यथानाम कृष्णः—
कीटविशेषः पक्ष्मलः ‘भृङ्गपत्रं’ तस्यैव भृङ्गमिधान-
स्य कीटविशेषस्य पक्ष्म, शुक्रः—कीरः, शुक्रपिच्छं—शु-
कस्य पत्रं, बावः—पलाविशेषः, बावपिच्छं—बावपत्रं,
नीला प्रतीता, नीलाभिरी—नीलोच्छ्वेदः, नीलीगुलिका—
गुलिकाद्रव्यगुटिका, इयामाको—धाम्याविशेषः, ‘उच्चतगो’
द्वन्तरागः, वनगजो प्रतीता, हलधरो—बलदेवस्तस्य व-
सनं हलधरवसनं, तच्च किल नीलं भवति सदैव तथा-
स्वभावतया, हलधरस्य नीलवस्त्रपरिधानात्, मयूरप्री-
वा पारापतर्पणा अनसीकुसुममाणकुसुमानि प्रतीतानि
इत ऊर्ध्वं कचित् ‘इदानील इ वा महानील इ वा वरगते
इ वा’ इति दृश्यते तत्रन्नीलमहानीलमकरकान्तरविशे-
षाः प्रतीताः, अज्जनकेशिका—वमस्तपविशेषस्तस्य कुसु-
ममज्जनकेशिकाकुसुमं, नीलोपलं—कुपल्यं, नीलाशो-
ककण्वीरनीलवन्धुजीवा अशोकादिबृक्षविशेषाः, ‘भवेया-
क्ये’ इत्यादि प्रावत् इत्यक्यंयम् । तथा ‘तस्य क्षमि’ त्या-
दि, तत्र—तेषां मणीनां मध्ये ये ते लोहितान् मणयस्तेषा-
मर्थमेतद्भूषो वर्णयासो प्रवृत्तः, तद्यथा—‘सं जहानामय’
इत्यादि, तद्यथानाम शशकधिरे उरञ्चः—ऊरुस्तस्य रु-
धिरे, वराहः शूकरस्तस्य रुधिरे, मनुष्यरुधिरे माहिषरु-
धिरे च प्रतीतम्, एतानि हि किल शशकधिरेभ्यो लोहितव-
र्णोक्तानि भवन्ति तत एतेषामुपादानं, चालेन्द्रोपक-
सद्योजानेन्द्रोपकः, स हि प्रवृत्तः सजीवराष्ट्रो रक्तो म-

धनि तनो बालप्रदणम्, इन्द्रगोपकः—प्रथमप्रादुर्दालभावी
कीटविशेषः, 'बालिद्वीकरः'—प्रथममुद्गच्छन् स्थः, स—
प्रथमप्रादुर्दालभावी सन्ध्यासमयभावी अग्रगण्यः, गुञ्जा-
लोकप्रतीता तस्यार्जं रम्यो गुञ्जाङ्गणः, गुञ्जाया हि अ-
ङ्गमिति तद् भवति अत्र चानिगुणमिति गुञ्जाङ्गप्रदणं, ज-
पाकुसुमकिङ्कुसुमपारिजातकुसुमजात्यङ्गुला लोकप्र-
सिद्धाः, शिलाप्रवालं—प्रवालानाम् रत्नावेशयः प्रवाला-
ङ्कुरः—तस्यैव रत्नावेशयस्य प्रवालस्याङ्कुरः, स हि ते—
अथमेव रत्नजात्यङ्गुला भवति ततस्तदुपादानं, लाहि-
रालामयस्य रत्नावेशयः, लाहिरसङ्कामरागरङ्गकव्यल-
चीनपिपराशिरङ्कालपलङ्काशोककवरीरङ्गवन्धुजायाः प्र-
तीताः, 'भवेयाकवे' इत्यादि प्राग्वत् । 'तथ गुमि'
त्यादि, 'तत्र' तेषां मणीनां मध्ये ये हरिद्रा मणयस्तेषा-
मनद्रूपो वर्णावासः प्रकृतः, तद्यथा—'स जहानामए' इ-
त्यादि, स यथानाम चम्पकः सामान्यतः सुवर्णचम्पका
वृक्षः, चम्पकवृक्षी—सुवर्णचम्पकवृक्षः, चम्पकभेदः—सु-
वर्णचम्पकवृक्षेदः, हरिद्रा प्रतीता, हरिद्राभेदो हरिद्रा-
वृक्षेदः, हरिद्रागुटिका—हरिद्रासारान्वलिता गुटिका, ह-
रितालिका—पृथगीविकाररूपा प्रतीता हरितालिकाभेदा-
हरितालिकावृक्षेदः, हरितालिकागुटिका—हरितालिकामा-
रान्वलिता गुलिका, चिकुरा—रागद्रव्यविशेषः, चिकुरा-
ङ्कुराः—चिकुरसंयोगनिर्मिता यस्मादी रागः, चम्पकनक्षत्र
जात्यसुवर्णस्य यः कणपट्टक निधयः स चम्पकनक्षत्रयः
चम्पकुरा—वासुदेवस्तस्य घसने चम्पकुरवसनं, तच्च किल
पीतमेव भवतीति तदुपादानम्, अङ्गलीकुसुमं लोकनोऽव-
स्थं, चम्पककुसुमं—सुवर्णचम्पकपुष्पं कृष्णारङ्गीकुसुमं पुष्प-
फलकुसुमं, काण्टका—पुष्पजातिविशेषः तस्य दाम का-
ण्टकादीम तडवडा आउली तस्याः कुसुमं तडवडाकुसु-
मं, घाशातकाकुसुमं सुवर्णयुधिकाकुसुमं च प्रतीतं, सु-
हिरण्यका—चनस्पतविशेषस्तस्याः कुसुमं सुहिरण्यकाकु-
सुमं, वीथका वृक्षः प्रतीतः तस्य कुसुमं वीथककुसुमं
पीतांशुकपीतकणवीरपीतवन्धुजायाः प्रतीताः, 'भवेयाकवे'
त्यादि प्राग्वत् । 'तथ गुमि' त्यादि, 'तत्र'—तेषां म-
णीनां मध्ये ये शुद्धा मणयस्तेषामयमेतद्रूपो वर्णावासः
प्रकृतः, तद्यथा—'स जहानामए' इत्यादि, स यथानाम
अङ्कुरः—रत्नावेशयः, शोखचन्द्र (दन्तकुण्डं) कुमुदीरुकी-
वृक्षजराधियनगालीरूपरुकीआयल्लिहारायल्लिहारायल्लिहारा-
कावलयः प्रतीताः, चन्द्रावली—तडागादिषु जलमध्यप्रति-
बिम्बितचन्द्रपङ्क्तिः, 'सारइयल्लाहगे इति घा' शारवि-
कः—शरकालभावी बलाहको—मधः, 'धन्तधायरुणपट्ट इ
घति' ध्मातः—अग्निसंयगेन निर्मलीकृतो धीतः—भूतिस्वर-
पटितहस्तेनज्जैन अग्निनिशितोद्धता ये कणपट्टो—रज-
तेष्वर्धके स ध्मातर्धनकणपट्टः, अन्य तु व्याख्यानं—ध्मा-
तेन—अग्निसंयोगेन यो धीतः—शोधितो कणपट्टः स ध्मात-
धीतकणपट्टः, शालिपट्टराशिः—शालिशोधपुञ्जः, कुम्हपु-
ट्टराशिः—कुम्हपुट्टराशिः प्रतीतः, 'सुखुङ्गवाडिया इ घ'
ति कुवाडि नामं यथादिफलिका सा च काचदेशविशेषे शु-
द्धा सती अतीथ शुद्धा भवति ततस्तदुपादानं, 'पण्डु-
मिजिडा इ घति' 'पण्डु' मयूरपिच्छं तन्मध्यमवर्तिनी पण्डु-

गमिजिका सा चातिशुक्लानि तदुपादानाः, विले—पञ्चनीकन्दा,
मृणालं—पञ्चनेतु भवेदन्तिलवङ्गस्यपुट्टादि कन्दुवनीशोक-
दिनेकलीनीश्वतवन्धुजायाः प्रतीताः, 'भवेयाकवे' मिथा
इत्यादि प्राग्वत् । तदर्थमुक्तं वर्णस्वरूपम् ।

सम्प्रति गन्धस्वरूपप्रतिपादनायमाह—

ते मि थं मणी थं इमेयाकवे गंधे पमज, स जहानामए
कोष्ठपुडाण वा तगरपुडाण वा सलापुलाण वा चोयपुडाण
वा चंपापुडाण वा दमणापुडाण वा कुम्हपुडाण वा च-
दणपुडाण वा उमीरपुडाण वा मरुआपुडाण वा जाति-
पुडाण वा जूहियापुडाण वा मल्लियापुडाण वा एहा-
खमल्लियापुडाण वा केतगिपुडाण वा पांडलिपुडाण वा
खोमालियपुडाण वा अग्रुरुपुडाण वा लवंगपुडाण वा
कप्परपुडाण वा वासपुडाण वा अणुपायमि वा ओभिज-
माणाय वा कोट्टिजमाणाय वा भंजिजमाणाय वा उकिरि
जमाणाय वा विकिरिजमाणाय वा परिभुजमाणाय
वा परिभाजमाणाय वा भंडाओ वा भंडं माहिरिजमाणाय
वा ओराला मणुणा मणहरा घांगमणिविन्वुतिकरा
सच्चतो समेता गंधा अभिनिस्सव(रं)ति, भवेयाकवे, मि-
था थो इण्डे समेट्, ते थं मणी एतो इहतराए चैव
गंधे थं पञ्चता ।

'तसि गुमि' त्यादि, तेषां मणीनामयमेतद्रूपो गन्धः प्रकृतः,
तद्यथा—'स जहानामए' इत्यादि, प्राकृतस्यात् 'सि इति बहु-
वचनोऽर्थः प्रतिपत्तयः, ते यथा नाम गन्धा अभिनिर्गच्छन्ती-
ति सम्बन्धः, कोष्ठ—गन्धद्रव्यं तस्य पुट्टाः कोष्ठपुट्टास्तेषां,
वाशब्दाः सर्वत्रापि समुच्चये, इह एकस्य पुट्टस्य प्रायो न
तादृशो गन्ध आयाति, द्रव्यस्यावस्थात्वात्, ततो बहुवचनं,
तगरमपि गन्धद्रव्यम्, एलाः प्रतीताः चायं—गन्धद्रव्यं चम्प-
कदमनककुम्भचन्दनशीरमरकजानीयुधिकासालिकास्नातम-
ल्लिकाकेतकीपाटलीनवमालिकाऽगुहलवङ्गकुसुमवासकपूरा-
णि प्रतीतानि, नधमशुशीरं—शीरणीमूलं ज्ञानमल्लिका ज्ञानयो-
रयो मल्लिकाविशेषः, एतेषां पुट्टानामनुकूलं—आश्रयकविव-
क्तिपुरुषाणामनुकूलं घातं घाति सति उद्भिद्यमानानामुद्भा-
ट्यमतातां वाशब्दः सर्वत्रापि समुच्चये 'कुट्टिजमाणाय
वा' इति इह पुट्टैः परिमितानि यानि कोष्ठानीं गन्ध-
द्रव्याणि तस्यापि परिमिते परिमाणेपश्चरान् कोष्ठपुट्टादी-
नीत्युच्यन्ते तेषां कुट्टिजमाणानाम्—उद्भूतलं खुद्यमानानां
'भंजिजमाणाय वा' इति ऋषणखण्डिकीयमाणानाम् एतच्च
विशेषणद्रव्यं कोष्ठान्द्रव्याणामधसुथं, तेषामव प्रायः कुह-
नलवणखण्डिकीकरणसम्भवात्, न तु युधिकादीनाम्, 'उ-
किरिजमाणाय वा' इति कुरिकादिभिः कोष्ठान्द्रुपुट्टानां
कोष्ठान्द्रव्याणां वा उत्कीर्णमाणानां विकिरिजमाणाय
वा' इति विकीर्णमाणानामित्येतत्ततो विप्रकीर्णमाणानां 'प-
रिभुजमाणाय वा' परिमाणाय उपयुज्यमानानां, कञि-
त् परिभाजमाणाय वा, इति पाठस्तत्र परिभाजमा-
णानां—प्राग्वर्तितेषां मन्त्रादियमानानां, 'भंडाओ भंडं

साहस्रउज्जमागण वा ' इति भागवान्-स्वाभाविकस्मात्पुनर्यद् भागव-भाजनान्तरं संहियमाणनाम उदाहरण-स्फासंस्त वा-मनोहा आधि ग्युरत आह-मनोहा-मनोऽनुकूलाः त-स्य मनोहृत्य कृत इत्याह-मनोहृता-मनो हर्गन्त-आ-त्मकसं नयन्तीति मनोहृताः इत्यन्तर्ना विप्रकीर्त्यान्तं मनो-हृत्य, कृतः ? इत्याह-आत्मनोऽभिप्रेतिकाः, एवंभूतः सर्वतः-सर्वास्तु विष्णु समन्ततः-सामस्त्यं गन्धा अभि-निस्सर्गन्त, जिघ्रतामभिमुख निस्सर्गन्त, 'क्याचन्' 'अ-भिनिस्सर्वगन्तीति' पाठः, तत्रापि स एवाधो नवरमभिनः स्वगन्तीति शब्दसंस्कारः, एवमुक्त शिष्यः पृच्छति-' भवे-याकं सिया' क्यादन्त यथा भवेत् एतद्व्यपन्नतां मनीनां गन्धः ?, सूरिराह-' नो इण्डु समण्डु' इत्यादि प्राप्यन् ।

तेमि तं मणीशं इमेयारूवे फामे पल्लं, म जहा नाम ए आइण्ति वा रूपं ति वा बुर इ वा खवगीए इ वा इमगम्भतूलिया इ वा सिरीमकुसुमनिचये इ वा बालकुसुमपत्तरामी ति वा, भवे एयारूवे सिया, खो इण्डु समण्डु, तं तं मणी एत्तो इडुतगए चव ०जाव फा-मंशं पल्लत्ता ।

' तामि तामि' त्यादि, तेषां ' तामि' ति प्राप्यमणीनाम-यमेतद्व्यपः स्फासः प्रक्षमः, तद्यथा-' स जहा नाम ए' इत्यादि, तद्यथा-अजिनक-चर्ममयं वस्त्रं कने-प्रतीते बुरा-वनस्प-निविशयः नखनीनं-छातणं हंसगर्भेतुलीशरीरकुसुमनिच-याश्च प्रतीताः, ' बालकुसुमपत्तरासी इ वा' इति बालानि-अक्षिरकालजातानि याति कुसुमपत्राणि तेषां राशिबाल-कुसुमपत्रराशिः, क्वचिद् ' बालकुसुमपत्रराशिः' इति पाठः, ' भवे एयारूवे' इत्यादि प्राप्यन् ।

तए तं मे आभियोगिणं देव तस्म दिवस्स जाणवि-माखस्स बहुमज्झदेसभागे एत्थ तं महे पिच्छाधर्मण्डवं विउच्चइ अणुगखं भसयमेनिविट्ठं अणुगयसुकयवरवेइया-तोरखवरइयसालभेजियागं मुमिलिट्ठविमिहल्लुमंठियप-सन्धवरुलियविमलखंभं खालामणि (कलगरयस) खचियउज्जलबहुममसुविभक्तदेसभाए, ईहाभियउमभ-तुरगनरमगरविहगवालककिन्नररुमरभचमरकुंजरवणलय-पउमलयभत्तिचिंतं कंचखमखिरयसधुभिभागं खालावि-हपंचवम्भण्टापडागपरिमंठियगमिहरं चत्रलं मरीतिक-वयं विशिम्भुयंतं लाउल्लाइयमहियं गोमीस (सरम) रत्तचंददादरदिअपंचंगुलितलं उवचियचंददणकलमं चं-दण्डसुकयतोरणपडिदुवारंदेसभागं आसचोद्धतविउल-वडुवपारियमपल्लदकलवां पंचवत्सरमसुरभिमुकपुक्कुपुं-जावयारकलियं कालागुरुपरकुंदरुत्तुरुकधूवमधमपेत-गंधुडयाभिरामं सुगंधवरगंधियं गंधवडिभूतं दिवं तुडि-वसहंसपखाइयं अचक्रगणसंधविकिणं पासाइयं दरिस-विज्जं ०जाव पडिरूवं । तस्स तं पिच्छाधर्मण्डवस्स

बहुसमरमणिजुभिभागं विउच्चति ०जाव मणीशं फामो तस्म तं पेच्छाधर्मण्डवस्स उल्लोयं विउच्चति पउमलय-भत्तिचिंतं ०जाव पडिरूवं । तस्स तं बहुममरमणिजुस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ तं महे एगं वडरा-मयं अक्खाडगं विउच्चति । तस्स तं अक्खाडयस्स बहुमज्झदेसभागे एत्थ तं महेगं मणिपेडियं विउच्चति अट्टजोयगाइ आयामविकम्भेणं चत्तारि जोंयगाइ बाह-ल्लणं मवं मणिमयं अक्खं सएहं ०जाव पडिरूवं । तीमे तं मणिपेडियाए उवरि एत्थ तं महेगं सिंहासणं विउ-च्चइ, तस्म तं सीहामणस्स इमेयारूवे वम्पावामे पल्लते-तवणिजमया चकला रययामया मीहा सावप्पिशा पाया गालामणिमयाइ पायसीसगाइ जंबूलयमयाइ गत्ताइ वडगमया मंथी खालामणिमये वेण, स तं सीहामण इहाभियउमभतुरगनरमगरविहगवालकिन्नररुमरभचमर-कुंजरवणलयपउमलयभत्तिचिंतं (सं) सारमारोवचि-यमगिरयसपागलीहं अत्थरगमिउमग्रगणवत्तयकुमंतलि-म्भकंमरपच्छपुयाभिगमे सुविरइयरयत्ताणं उवचियखा-मदुगुल्लपट्टपडिच्छायणे रत्तंसुअसंवुए सुरम्मे आईणग-रुयबुरगवणीयतूलफासे मउए पासाइए ० ४ ।

' तए तामि' त्यादि, ततः स आभियोगिको देवस्तस्य दि-व्यस्य यानविमानस्य बहुमध्यदेशभागं अत्र महत्प्रकाशह-मण्डपं विभुर्वति, कथम्भूतमित्याह-अनकस्तम्भशतसंख्यि-ष्टं तथा अश्वुहता-अश्वुकटा सुकृता-सुसुट्ट निष्पादिता वर-वदिकानि तोरणानि वररचिताः शालभाजिकाश्च यत्र तद्-भ्युन्नतसुकृतवर्षादिकानोरगवररचितशालभाजिकाः, तथा सुविष्टा विशिष्टा लघुसंस्थिताः-मनोह्रसंस्थानाः प्रशस्ताः प्रशस्तवास्तुल्लगापेता वैभूत्यवमलस्तम्भा-वैभूत्यवमला विमलाः स्तम्भा यत्र तत् सुविष्टविशिष्टलघुसंस्थितप्रशस्त-वैभूत्यवमलस्तम्भे, तथा नाना मणयः खचित्ता यत्र भूमि-भागं स नानामणिलखितः सुखादिदर्शनात् कृतान्तस्य पा-त्तिकः परनिपातः नानामणिलखित उज्ज्वलतो बहुमयः-अत्यन्तमयः सुविभक्ता भूमिभागा यत्र तत् नानामणिलि-खितोज्ज्वलबहुसमसुविभक्तभूमिभागं, तथा इहासुगा-सुगाः श्रुपभतुरगनरमगरविहगाः प्रतीताः इत्याः-स्वापयसुजगाः किनरा-व्यस्मरविशेषाः रुखा-सुगाः सरभा-आटया म-हाकायाः पशवः खमरा-आटया गावः कुंजरा-दन्तिन व-नलता-अशहाकादिलताः पल्लता-पांश्वः पत्तालां प्र-कुषा-विच्छुरगा विचम-आलला यत्र तदीहासुगश्रुपभ-तुरगनरमगरविहगव्यालाकिन्नररुमरभचमरकुंजरवणलता-पल्लताभाजिचित्रं, तथा स्तम्भोद्भूतया-स्तम्भापरिवर्ति-म्या यज्जरत्नमया वदिकया पारंगतं सद् वदभिरामं तत् स्तम्भोद्भूतवत्तयवदिकापरिगताभिरामं, ' पिच्छाधर्मण्डवस्स-लज्जस्तुतं पिव अणोसहस्समालिखीय' इति विद्या च-रयतीति विद्याचरा-विशिष्टविद्याशक्तिमन्तः तेषां वमलसु-

मलानि—समानशीलानि द्वन्द्वानि तेषां यन्त्राणि—प्रपञ्च-
विशेषास्तेषु कृमिषु अर्चिषां मणिष्वन्यत्राञ्चालानां सहस्र-
मालनीयं—परिचारणीयं, किमुक्तं भवति ?—एष नाम अ-
न्यद्व्युत्पत्तिमेषु रत्नप्रभाजालैराकलितमिव भाति यथा नूनमिदं
न स्यात्तार्थिकं, किन्तु विशिष्टविद्यारक्षकमप्युपयुक्तपञ्चप्रभा-
वितमिति, 'रुचयसहस्रमकलितं भित्तिसामां भिभिन्समां
चन्द्रसुत्रोपगलसं सुहृत्फामं सस्मरणीयक' इति प्राप्तवत् क-
विन्दन इत्यने, 'कञ्जमणिरयणधूम्रियाग' इति काञ्च-
नं च मणयश्च रत्नानि च काञ्चनमणिरत्नानि तेषां—तन्म-
यी स्तूपिका—शिलरं यस्य तत्तथा मानाविधाभिः—नानाप्र-
काराभिः पञ्चवर्णाभिर्घटाभिः पताकाभिश्च परि—साम-
स्येन मण्डितमन्त्रं—शिलरं यस्य तन्नामानविषयपञ्चवर्णघण्टा-
पताकापरिमण्डिताग्रशिलरं, चपलं चञ्चलं विक्लविकाय-
मानत्वात् मरीचिकवच्च किरणजालपरितोषं धिनिमुञ्चन् 'ला-
उल्लोहमहिय' इति लाहयं नाम—यद्भूमौ मया विनोपले
पनम् उल्लोहयं—कुञ्जानां मालस्य च सप्तकादिभिः सम्मृ-
ष्टीकरणे लाउल्लोहयाभ्यामिव महिनं—पूजितं लाउल्लोहम-
हिनं, तथा गोशीर्षेण—गोशीर्षनामकचन्द्रेण च द्दरेण—यद्द-
लनं चपटाकारेण वा द्वाः पञ्चाङ्गुलयस्तला—हस्तका यत्र
तद्गोशीर्षैरङ्गुल्यन्दनं द्दरेण च पञ्चाङ्गुलितलं, तथा उपानिता-
निर्विशिताः चन्दनकलशा—मङ्गलकलशा यत्र तदुपानितच-
न्दनकलशः, 'अङ्गुलघटसुकयनोरणपण्डितुवादेशमभागांमिति'
चन्दनघटः—चन्दनकलशः सुकृतानि—सुष्ठु कृतानि शोभि-
तानि नान्यार्थः, यानि नोरणानि तानि चन्दनघटसु-
कृतानि तानि नोरणानि प्रतिहारदेशभागं—द्वारदेशभागं-
यत्र तत् चन्दनघटसुकृतनोरणप्रतिहारदेशभागं, तथा 'आ-
सक्तोसत्तविपुलवह्वर्धारयमल्लदामकलाय' इति आ-
याङ् अयोभूमी लग्न इत्यर्थः, उन्मूलम्—ऊर्ध्वसङ्कं उल्लान्तलः
उपरि समञ्ज इत्यर्थः, विपुला—विस्तीर्णाः वृक्षा—वर्णुलः
'वर्धारय' इति—प्रलम्बितो माल्यदामकलायः पुष्पमालास-
मूहो यत्र तदासक्तोत्सङ्कविपुलवृक्षप्रलम्बितमाल्यदामकलायं
तथा पञ्चवर्णेन सरसेन—सच्छायेन सुरभिणा मुकुनं क्षिप्तं
पुष्पपुञ्जलक्षणोपपञ्चरणं—पूजया कलितं पञ्चवर्णसरससुर-
भिमुकुपुष्पपुञ्जापञ्चकलितं, 'कालागुरुपवरकुन्दुरुकतृक-
ध्रुवमधमधतगन्धुदुयाभिरामं सुगंधधरागंधयं गंधवाहभू-
य' इति प्राप्तवत्, तथा अन्तरंगमालायां स्पष्ट—समुदाय-
स्तेन सम्यग् रमणीयतया विकीर्णं—स्यात्साम्प्रसारणमे-
धविकीर्णं, तथा दिव्यानां वृष्टितानाम् आनांछा-
नां—वपुर्गोष्ठाभ्यामृद्धादीनां यं शब्दास्तेः सम्प्रगर्धान्ते—
सम्यक्—अंतरंगमनोहारितया प्रकर्षेण नादितं—शब्द-
वद् दिव्यवृष्टितशब्दसम्प्रगर्धान्तम्, 'अच्छं जाव प-
डिक' इति यावच्छब्दकलात्—'अच्छं सरहं पट्टं
मट्टं नीरयं निम्नलं निष्पकं निष्कडच्छायं सन्धे—समिर्गयं
सउज्जोयं पासाइयं दूरिसाणुजं अभिरुवं पडिक' इति
द्रष्टव्यम्, एतच्च प्राप्तवद्भाष्येयम्, 'तस्स गमि' त्यादि तस्य
'गमि' इति प्राप्तवत् प्रस्तावहमण्डपस्याप्तः—मध्य बहुसम-
रमणीयं भूमिभागं विकुर्वन्ति, तद्यथा—आलिङ्गपुष्करमिति
वे त्यादि, तद्वत् तावच्छब्दस्य यावन्मणिरुपशोच्यवन्तः, तथा
आह—'जाव मणीणं पासां' इति । 'तस्स खमि' त्यादि,

तस्य गमिन् पूर्ववत्, प्रस्तावहमण्डपस्य उल्लोकम् उपरि-
भागं विकुर्वन्ति पञ्चलनाभिरुचिषं 'जाव पडिक' इति, 'ति,
यावच्छब्दकलात्—'अच्छं सरहं' इति मित्यादिशेषणकदम्ब-
कपरिग्रहः । 'तस्स गमि' त्यादि, तस्य—बहुसमरमणीय-
स्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र 'ग' इति पूर्वध-
नं महासत् वज्रमयमण्डपाटं विकुर्वन्ति, तस्य चात्पाट-
कस्य बहुमध्यदेशभागे तत्रकां महतीं मणिपाटिकां विकुर्व-
न्ति, अर्थां योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां खत्वारि योजनानि
वाहस्यन्ते उच्छिद्यन्तेनां भावाः, कथंभूतां नो विकुर्वन्तीत्यन-
आह 'सर्वमालमयी'—सर्वान्मना मालमयीं यावत्करणाद्-
च्छामित्यादिशेषणसमूहपरिग्रहः, तस्याश्च मणिपाटिका-
या उपरिग्रहं महद्वत् सिंहासने विकुर्वन्ति, तस्य च सिंहासन-
स्यायमेतद्रूपं वर्णवाच्यः प्रकृतः, तद्यथा—तपनीयमयाः वज्र-
ला रजनमयाः सिंहासैरुपशोभितं सिंहासनमुच्यते, सौव-
र्णिकाः—सुवर्णमयाः पादाः नानामणिमयानि पादशीरेकालि-
पादानामुपरितना अवयवविशेषाः, जम्बूतन्मयानि गात्राणि
मञ्जमया—वज्ररत्नापूरिताः सन्ध्या—गात्राणां सन्धिमलाः
नानामणिमयं धन्वं—तज्जानः 'से णे सीहासणे' इत्यादि तत्
सिंहासनमीहासुगच्छपुत्रमनुराजनमकद्व्यालिकभरकसर-
भन्वमयनलनापञ्चलनाभिरुचिषं (सं)—पारमार्गवचि-
मणिरयणपायपाटं इति (सं) तारसारैः प्रघातैः मणि-
रत्नैरुपचितेन पादपाटनं सह यत्तत्तथा, प्राकृतत्वाच्च पदे-
पन्यासस्यत्ययः 'अन्तरंगमसमूहमवयवकुम्भस्तलिङ्गक-
सुरपचवधुयाभिरंगं' इति अन्तरकम्—आच्छादकं मृदु
यस्य मसूरकस्य तदन्तरकमृदु, विशेषणस्य परिनिपातः
प्राकृतत्वात्, नवा त्वकृपयां न नववचः कुशास्ताः—दम्-
पर्यन्ता नववचश्च न कुशास्ताश्च नववत्कुशास्ताः—प्रत्यञ्च-
व्यवर्धपर्यन्तरूपाणि लिम्बानि—कामलानि नमनशीलानि च
कमलग्नि मध्ये यस्य मसूरकस्य तत् नववत्कुशास्तलिङ्गक-
कसम् आस्तरकमृदुना मसूरकं नववत्कुशास्तलिङ्गकस-
रेण प्रयवस्तुतम्—आच्छादितं सत् यदभिरामं तत्तथा,
विशेषणपूर्वापरिनिपातो यादृच्छकः प्राकृतत्वात्, 'अहिम-
गरुडचरनवणीयत्तलफांस' इति पूर्वधत्, तथा 'सुविरहय-
रयत्ताणं' तथा सुष्ठु विरचितं सुविरचितं रजस्त्राणमुपरि
यस्य तत्सुविरचितरजस्त्राणं, 'उवचिपल्लोमियदुगुल्लपट्ट-
डिच्छयण' इति, उपनिषं—परिक्रमिन् यत्नोमं दुकूलं—
कार्पासिकं धन्वं पारिच्छादने रजस्त्राणस्यापरि द्वितीयमा-
च्छादने यस्य तत्तथा, तत् उपरि 'रन्सुयसेकुड' इति र-
क्षांशुकन—आन्तरमणीयिन रक्तेन वस्त्रेण संवृतम्—आच्छादि-
तमत एव सुरङ्गं, 'पाससंघं दूरिसाणुजं अभिरुवं पाडिक-
य' इति प्राप्तवत् ।

तस्म गं सिंहासणस्य उपरि एतथ णं मेहं विजयदुमं
विउच्छति, संखं (संख) कुंददगरयअमयमहियकेण-
पुंजमंनिगामं सव्वरयणामयं अच्छं मयहं पासादीयं दूरि-
सणिजं अभिरुवं पडिकुवं । तस्म गं सीहासणस्य उपरि
विजयदुमस्य य बहुमज्जकदेसमणे एत्थ गं (महं एमं)
वयगमयं अकुमं विउच्छति, तस्मिं च णं वयराभयैमि
अकुमंमि क्कभिके वुत्तादामं विउच्छति । ते णं कुंभिके

मुक्तादामे अभेहि चउहि अट्टकुमिकेहि-मुक्तादामेहि तद-
अव्यक्तपमाणेहि सव्वओ समंता संपरिकिञ्चत् । ते णं दामा
तवणिज्जल्लुमेणा सुवणपयरमंडियग्गा णाणामणि-
रयणविहिहारद्वहारउवसांभियममुदाया ईमि अण्णम-
णमसंपत्ता माएहि पुव्वावरदाहिलुत्तरागाएहि मंदाय मंदाय
एइज्जमाणाणि २ पलंचमाणाणि २ पेज्ज [पज्जम्भ]
माणाणि २ उरालेणं मणुजेणं मणहरणं कण्णमणाणि-
व्वुतिकेणं सदेणं ते एएमे सव्वओ समंता आपू-
रेमाणे भिरिए अनीव २ उवसांभेमाणा चिट्ठति । तए
णं मे आभिओगिए देवे तस्म सीहासणस्म अव-
रुत्तरेणं उत्तरं उत्तरपुरच्छिमे णं एत्थ णं सूरिया-
भस्म देवस्म चउएहं सामाणियमाहस्सीणं चत्तारि
भदामणसाहस्सीओ विउव्वइ , तस्म णं सीहासण-
स्म पुरच्छिमे णं एत्थ णं सूरियाभस्म देवस्म चउ-
एहं अगममहिमीणं सपरिवाराणं चत्तारि भदामणसा-
हस्सीओ विउव्वइ, तस्म णं सीहासणस्म दाहिण-
पुरच्छिमे णं एत्थ णं सूरियाभस्म देवस्म अन्धितरप-
रिमाए अट्टएहं देवसाहस्सीणं अट्ट भदामणसाहस्सी-
ओ विउव्वइ, एवं दाहिणं मज्झिमपरिमाए दम-
एहं देवसाहस्सीणं दम भदामणसाहस्सीओ विउव्व-
ति दाहिणपच्चत्थिमे णं बाहिरपरिमाए वारमएहं देव-
साहस्सीणं वारस भदामणसाहस्सीओ विउव्वति, प-
च्चत्थिमे णं सत्तएहं अणियाहिबतीणं सत्त भदामणे
विउव्वति, तस्म णं सीहासणस्म चउईमे एत्थ
णं सूरियाभस्म देवस्म सोलमएहं आयरक्खदेवमाह-
स्सीणं सोलस भदामणसाहस्सीओ विउव्वति, तं ज-
हा—पुरच्छिमे णं चत्तारि साहस्सीओ दाहिणं णं च-
त्तारि साहस्सीओ पच्चत्थिमे णं चत्तारि साहस्सीओ
उत्तरे णं चत्तारि साहस्सीओ । तस्म दिव्वस्स जा-
णविमाणस्स इमेयाक्खे वखावासे पण्णते, से जहा
नाम ए अइरुगयस्स वा हेमंतियवालियमूरियस्स वा
खयरिंगालाण वा रति पज्जलियाण वा जवाकुमुम-
वणस्स वा किंसुयवणस्स वा पारिबायवणस्स वा
सव्वतो समंता संकुसुमियस्म, भवेयाक्खे मिया ? ,
ओ इण्ठे समंठे, तस्म णं दिव्वस्स जाणविमाणस्स
एतो इत्तएए सेव ० जाव वण्णं पण्णते, मंधो य
फासा य जहा मणीणं । तए णं मे आभिओगि-
ए देवे दिव्वं जाणविमाणं विउव्वइ २ विता जेये-
व सूरियाभं देवे तेणव उवागच्छइ २ जिता सूरिया-
भं देवं करयसिपरिगदियं ० जाव पच्चप्पियंति । (६०.१५)

'तस्स णमि' त्यादि, तदश्च सिंहासनस्यापराधोक्तः 'अत्र'
अस्मिन् स्थाने महदकं विजयदृश्यं—वखाविशेषः, आह-
व जीवाभिमगममूलीकाकृष्ण—विजयदृश्यं वखाविशेष इ-
ति, तं विकुर्वन्ति-सुशुक्रया निष्पादयन्ति, कथम्भूत-
मित्याह—शङ्खकुन्दकरजोऽस्तुमर्षितकुपपञ्चसन्निकासम्,
शेखः प्रनीतः, कुन्दानि—कुन्दकुसुमं, करजः—उदककणाः
अस्तुतस्य—सौराद्रधिजलस्य मर्षितस्य यः फलपञ्जो—इ-
एडीरात्करः तत्सन्निकालः—तत्समप्रभं, पुनः कथम्भूतमि-
त्याह—'सव्वरयुष्मिणं' सूर्यात्मना रत्नमयम् 'अच्छं सरलं
पामादयमि' त्याद्रिविशेषणजालं प्राप्सवत् । 'तस्स णमि'
त्यादि, तस्य सिंहासनस्यापारि तस्य विजयदृश्यस्य बहुम-
ध्यदेशभागोऽत्र महान्तमेकं वज्रमयं—वज्ररत्नमयमङ्कुशम्-
अङ्कुशाकारं मुक्तादामावलम्बनाश्रयं विकुर्वन्ति, तस्मिंश्च
वज्रमयऽङ्कुशं महदकं कुम्भाग्रं—मगधदेशप्रसिद्धं कुम्भप-
रिमाणं मुक्तादामं विकुर्वन्ति । 'से णमि' त्यादि, तन्कुम्भाग्रं
मुक्तादामं अन्येभ्यः कुम्भाग्रैः कुम्भपरिमाणैरेवमुक्तादाम-
भिस्तद्वर्धोच्चवत्प्रमाणमाग्रैः 'सर्वतः सर्वोत्तु दिक्षु सम-
न्ततः—सामस्त्येन समपरिणतं—व्याप्तम् । 'तं से दामा'
इत्यादि, तानि पञ्चापि दामानि 'तवणिज्जल्लुमेणा (ग-
ग्गा ?), तपनीयमया लम्बुलगा-आभरणाविशेषरूपा (पाः
सुवर्णप्रवरकाः सुवर्णपत्राणि तैः मण्डितं—शोभिने—अग्रम्-
अग्रभागो येषां तानि तथा अ) प्रमाणं येषां प्रलम्बमानानि
तानि तथा, नानामणिरुनैः—नानामणिरत्नमयैर्विधैः विच-
कैहारेज्जहाओपशोभिने सामस्त्येनोपशोभिनेः समुदाये।
येषां तानि तथा, इयम्—मनाक् अन्योऽयं—परस्परम् अस्ते-
प्राप्तानि—अस्तेलज्ञानं पृथग्वरदाहिलुत्तरागतैः (वातैः) म-
न्दाय मन्दाय इति मन्दं 'एज्जमानानि' कम्पमानानि
'भूयासीदयथाऽविच्छेदं द्विः प्राकृतमवादे' रित्यविच्छेदं द्वि-
वचने तथा पचानि पचन्तीत्यत्र, एधमुत्तरत्रापि, ईत्कम्पन-
मयादेव अकण्ठे इतस्ततो मनाक् चलनेन लम्बमा-
नानि २ ततः परस्परं सम्पर्कवशातः 'एज्जमाणा एज्जज-
माणा' इति शब्दाद्यमानानि २ उद्गारेण स्फारेण शब्द-
नाति योमः, स च स्फारशब्दो मनःप्रतिकूलोऽपि भवति
तत आह—'मन्धेन' मनोऽनुकूलेन, तस्य मनोऽनुकूलत्वं
लेशतोऽपि स्यादत आह—'मनोहरं' मनोसि ओतुणां हरति-
एकान्तनामवशे नयनीति मनोहरं 'लिहाद्रेपाकातिगण-
त्वाद्द्व प्रत्ययः, तेन, तद्विषय मनोहरत्वं कृत इत्याह—
कण्ठमनानिर्वृत्तिकरणं 'निमित्तकारणहनुषु सर्वासां
विभक्तीनां प्रागा दशनं' प्रीतिं चञ्चलात् हेतो रू-
तीया, ततोऽयमर्थः—प्रतिश्रोतु कर्णयोर्मनसश्च निर्वृ-
तिकरः—सुखात्पादकस्ततो मनोहरस्तेनार्थभूतेन शब्देन
तान् प्रत्यासन्नान् प्रवेशान् सर्वतो—दिक्षु समन्तो
विदिक्षु श्लाघयन्ति २ शब्दस्तस्य स्यादाविदं रूपम्, अत
एव श्रिया—शोभया अन्तोवापशोभमानानि २ तिष्ठन्ति ।
'तए णमि' त्यादि, ततः स आभियात्रागो देवस्तस्य
सिंहासनस्यापराधेण, वायश्ये काण इत्यर्थः, उत्तरं—
उत्तरस्याम् 'उत्तरपुरच्छिमे णं' ईशान्याम् 'अत्र—एतासु
त्रिषु दिक्षु सूर्याभस्य देवस्य वतुणां सामानिकसहजाणां
योस्यानि वतुणां भद्रास्ससहजाणि विकुर्वन्ति, पूर्वस्यां च

वतस्तुल्यममहिषीणां सपरिवाराणां चत्वारि भद्रासप्तसहस्राणि दक्षिणपूर्वस्यामभ्यस्तत्परदेशोऽद्यानां देवसहस्राणां योग्यानि अष्टौ भद्रासप्तसहस्राणि दक्षिणस्यां मध्यमपर्वदेशे दशानां देवसहस्राणां योग्यानि दश भद्रासप्तसहस्राणि, दक्षिणपरस्याः तैश्चतुर्कोटौ इत्यर्थः, बाह्यपर्वदेशे द्वादशानां देवसहस्राणां द्वादश भद्रासप्तसहस्राणि पश्चिमायां सप्तानामनीकाधिपनीनां सप्त भद्रासप्तसहस्राणि विकुर्वन्ति । तन्मन्त्रं तस्य सिंहासनस्य वतस्तु विष्णु अत्र सामानिकाऽऽदिदेवभद्रासप्तानां पृथक् सूर्याभस्य देवस्य सम्बन्धिनां षोडशानामात्मरक्षकदेवसहस्राणां योग्यानि षोडश भद्रासप्तसहस्राणि विकुर्वन्ति, तद्यथा—चत्वारि भद्रासप्तसहस्राणि पूर्वस्यां चत्वारि दक्षिणतश्चत्वारि पश्चिमायां चत्वारि उत्तरान्, सर्वसङ्ख्यया सप्तत्रिंशानि वस्तुः पञ्चाशत्सहस्राणि ५४००७ भद्रासप्तानां विकुर्वन्ति । 'तस्स त्वं दिव्यस्ते' न्यादि, 'तस्स त्वमि' ति पूर्ववत् दिव्यस्य यानविमानस्यायम्-अनन्तरं वक्ष्यमाणस्वरूपो बर्णावासो—वर्णकनिवेशः प्रज्ञः, तद्यथा—'से जहानामप' इत्यादि, स यथानाम अचिरोद्भूतस्य—क्षणमात्रमुद्भूतस्य हैमन्तिकस्य—शीशरकालभावावना बालस्यस्य स ह्यत्यन्तमारुहो भवति दीप्यमानभेत्युपादानं, वाशब्दाः सर्वेऽपि समुच्चये, आदि राक्षाराणि वा 'रणि' मिति सप्तम्यर्थे द्वितीया प्राकृतत्वात् यथा—'उय विण्यभन्ति पूरमसिस्तिरे द्दे गय सूर कत्तो रणि सुदे पाणियसुद्धा सउलयाणमि' इत्यत्र, ततोऽयमर्थः—रात्रौ प्रज्वलितानां जपाकुसुमवनस्य वा किञ्चकवनस्य वा पारिजातवनस्य वा सर्वतः—सर्वोत्तु विष्णु समन्वतः—व्यामर्स्थेन सङ्कसुमितस्य—सम्यक् कुसुमितस्य, अत्रान्तरे शिष्यः पृच्छति—यादृक्पद्य एतेषां वरुणः 'प्रवेयाकवे सिया' इति स्यात्-कथञ्चिद् भवेदन्तर्गस्तस्य दिव्यस्य यानविमानस्य वरुणः ? । सूरिराह—'नो इण्डु समन्दे तस्स त्वं दिव्यस्स जाणविमाणस्स एतो इट्टराप खेव कनतराप खेव मणुजतराप खेव मणामतराप खेव वरुण एणुणत्ते' इति प्राग्वत् व्याख्येयम्, 'गंधो फालो जहा मणीश' मिति गन्धः स्पर्शः यथा प्राग् मणीनामुक्तस्तथा चक्षुष्यः, स खेव—तस्स त्वं दिव्यस्स जाणविमाणस्स इमे पयाकवे गंध एणुणत्ते, तं जहा—से जहानामप कोट्टपुडाल वा तगरपुडाल वा' इत्यादि । 'तप त्वं से आभिआगिण् देव' इत्यादि, यावत्करणात्—करयत्परिगमहिं दसमहं सिरसावचं मथय अञ्जलिं कटु जपणं विजपणं बज्जविह बज्जविता पयमात्तिपमि' ति द्रष्टव्यम् ।

तप त्वं से सूरिआमे देवे आभिआगस्स देवस्स अंतिए एयमइं सोभा निसम्म इह् ० जाव हियए दिव्वं जिञ्जिदा-भिगमख जोगं-उत्तरवेउच्चिरुक्कं विउच्चरि २ विचा चउहि मग्गमहिसीहि सपरिवाराहि दोहि अम्भीएहि, तं जहा-गंधवाणीएण य शङ्खाणीएण य सद्धि संपरिवुडे तं दिक्कं जाणविमाणं अणुपयाहिदीकीरमाखे २ पुरच्छिभिण्णं तिसोवाखपडिरुक्कणं दुरुहति दुरुहिता जेखेव सीहासखे तेखेव उवागच्छ २ च्छिन्ना सीहासखवरगए पुरत्थामिइहे

सखिसखे । तप त्वं तस्स सूरिआभस्स देवस्स चत्वारि सामाखियसाहसीओ तं दिव्वं जाणविमाणं अणुपयाहि-दीकीरमाखा उत्तग्गिण्णं तिसोवाखपडिरुक्कणं दुरुहति-दुरुहिता पत्तेयं २ पुण्वखत्थेहि भद्रासखेहि सिंसीयंति, अवसेसा देवा य देवीओ य तं दिव्वं जाणविमाणं ० जाव दाहिणिण्णं तिसोवाखपडिरुक्कणं दुरुहति २ हिता पत्तेयं २ पुण्वखत्थेहि भद्रासखेहि निनीयंति । तप त्वं तस्स सूरि-यामस्स देवस्स तं दिव्वं जाणविमाणं दुरुहस्स समाखस्स अणुपयागलगा पुरतो अहाणुपुब्बीए संपत्थिया, तं जहा-सोत्थियसिरिवच्छ ० जाव दप्पखा । तयाखंतरं च त्वं पुण्व-कलसभिगारदिवा य वृत्तपडागा सचामरा दंसखरतिया आलोयदरिसिआ वाउच्चयविजयवेजयतीराडागा ऊसिया गगखतलमणुलिहंती पुरतो अहाणुपुब्बीए संपत्थिया । तयाखंतरं च त्वं वेरुलियभिसंतविमलदंढं पल्लवकोरंटेमल्ल-दामोवसोभितं चंदमंडलनिमं सखस्सियं विमलसायवचं पवरसीहासखं च मखिरयख भसिचिचं सपायपीढं सपाउया जोयसमाउचं बहुकिंकरामरपरिगमहिं पुरतो आहाणुपुब्बी-ए संपत्थियं । तयाखंतरं च त्वं वइरामयवइल्लइसंडियसुसि-लिङ्गपरिवट्टमइसुपतिङ्गिए विसिडे अखेयवरपंचवड्डइभी-सहस्सुस्सिए [परिमंडियाभिरामे] वाउच्चयविजयवेजय-तीपडागच्छतापिच्छत्तकलिते तुंगे गगखतलमणुलिहंतीसि-हरे जोअखसहस्समूसिए महत्तिमहालए महिंदज्जए पुरतो अहाणुपुब्बीए संपत्थिय । तयाखंतरं च त्वं सुकव्वेवत्थ-परिकच्छिया मुसजा सव्वालंकारभूसिया महया भडवड-गहपहगरेखं पंचअखियाहिवइओ पुरतो अहाणुपुब्बीए संपत्थिया । [तयाखंतरं च त्वं बहवे आभिआगिया देवा देवीओ य सएहि २ रूवेहि सएहि २ विसेसेहि सएहि २ विदेहि सएहि २ ओजाएहि सएहि २ खेवत्थेहि पुरतो आहाणुपुब्बीए संपत्थिया] तयाखंतरं च त्वं सूरियाभवि-माणवासिओ बहवे वेमाणिया देवा य देवीओ य सखि-द्वीए ० जाव रूवेखं सूरियाभं देवं पुरतो फल्लत्ते य मग्गतो य समणुगच्छति । (सु १६)

'तप त्वं से सूरियाभे देवे' इत्यादि, दिव्यं—प्रधानं जिनम्-स्व-भगवतो बर्त्तमानस्वामिनां अभिगमनाथ-अभिभूतं गम-नाथ योग्यम्-उचितं जिनम्भ्रातृभगमनयोग्यमुत्तरैर्द्वैक्रियं कवं विकुर्वन्ति, विकुर्वन्ति वा तत्प्राप्तिपरिग्रहार्थं विच्छिन्न-सपरिवाराभि-ह्रांश्यामनीकाध्या, तद्यथा—गन्धर्वानि केन नाट्यानीकेन च, सार्द्धं, तत्र सहस्राः स्वस्वामिभावमन्तराणि दृष्ट्वा, यथा समानगुणित्ववशो ह्येयमिच्छन्तः, अतः स्वस्वामिभावकद-नार्थमाह—'सपरिवुड' सख्यगाराधकमात्रं विज्ञातैः पवि-तः—सम्परिवृत्तः तत् दिव्यं यानावमानमुपवर्त्तमानकुर्वन्-पूर्वोक्तानुसृत्येन प्रदत्तानि कुर्वन् पूर्वोक्तानुसृत्येन

ति-स्वसिंहासनायुक्तं प्रवशानि, प्रवशान-पूर्वम् । त्रिसो-
पानप्रतिपदकण्ठं, प्रान्तिप्रतिपदकण्ठं त्रिसोपानन ननु-यान-
यमानं 'वृद्ध' इति आग्राहान, आरुह्य च जणेषु । 'नि
यामस्य दश' तस्य माणपाठकाया उगारि सिंहासनं तथा-
पागच्छति । उपागय्य च सिंहासेनवरगतः सम् पूर्वो-
भिमुखः । अक्षिपणः—सम्यक्—सकलस्यकजनस्यसत्का-
रकर्मिणा उपवेश्यस्थान्यारविष्टः । 'तए गमि' त्यादि,
तत्तत्स्य सूर्याभस्य देवस्य चत्वारि सामानिकद्वयसहस्राणि
तद् दिव्यं यानविमानमनुप्रवृत्तणीकुर्वन्ति, उत्तरेण त्रिसो-
पानप्रतिपदकण्ठमिहन्ति, 'पुर्ववर्गोयिह' इत्यादि, 'अत्र स-
तन्धेयं तुनीया, पूर्वव्यस्तेषु भद्रास्तेषु विद्यादन्ति, अर्थेणा-
अभ्यन्तरपदार्था देवा देवश्च दक्षिणेन त्रिसोपानप्रतिप-
दकण्ठमिहन्ति, आरुह्य च, स्मृषु भद्रास्तेषु विद्यादन्ति ।
'तए गमि' त्यादि, तत्तत्स्य सूर्याभस्य देवस्य तद् दिव्यं
यानविमानमारुह्य पुरतोऽष्टाष्टमकलकानि यथानुपूर्व्या-
वर्त्यमाणपाठकमेत्येतेः सम्प्रस्थितानि, तद्यथा—सार्थ-
यस्तिरिच्छन्त्यादि, एवं स्वस्तिकः तदनन्तरं श्रीवस्स्तदन-
न्तरं पुष्कलशङ्करादिव्यातपत्रपत्राकाः सचामराः कथम्भू-
ताः । इत्याह—दशनरतिका दशने-अवलाकने रतियासु-
ता दशनरतिकाः, इह दशनरतिकर्मापाकाः आदालोकदशनी-
य न भवत्यमङ्गलत्वात् यथा रामेयनी युवतिः, अत आह-
आलोकिके-अहिः प्रस्तनन्मयप्रतिविम्बि दशनीया द्रष्टुं यो-
ग्या मङ्गलत्वात्, अन्ये द्वादश—आलोकिक दशनीया न पुनर-
त्युक्त्वा आलोकिकदशनीया, तथा यातादधुता विजयस्तिका
वैजयन्तीति विजयवैजयन्ती च उत्सुता ऊर्ध्वीकृता गगन-
नलम् अमरानलमनुलिखन्ती अमिलहयन्ती पुरतो—
यथानुपूर्व्या सम्प्रस्थिता । 'नैयगन्तेरे च गमि' त्यादि, तद्-
नन्तरं वैकुण्ठप्रभंसनविमलद्वन्द्वं मिति 'वैदुर्यो' वैदुर्य-
फलमयो भिस्तो दीप्यमानो विमलो निर्मलो दग्धो यस्य
तद्यथा 'पल्लवकारटमलदामोयसोहय' मिति, पल्लवने
इति प्रलाभ्य तेन पल्लवमानेन कारटमालयदासना कार-
गटपुष्पमालयापशोभितं पल्लवकारगटमलदामोपशोभितं
चन्द्रमण्डलनिभं दीप्या शोभया वतुलतया चन्द्रमण्डला-
कारं समुत्सृज्य सुवयुर्वीकृतं विमलमानपत्रं तथा प्रथरं
सिंहासने मणिरुपेतः भक्त्या विच्छिद्यया चित्रं यत् तन्मणि-
रत्नमङ्गलचक्रं, सह पादपादौ यस्य तत्प्रमाणपादौ, तथा 'स-
पादयो जागसमाजुत' मिति, पादुकायोगः पादुकाद्विन्द्यं
लक्ष्य समायोजनं समायुक्तं सह पादुकायोगसम्प्राप्त्युक्तं यस्य
तद्यथा 'बहुकिङ्करामरपारमहद्विगमि' नि बहुभिः किङ्करैः कि-
ङ्करकर्मपरमैः परिग्रहीतुं पुरतो यथानुपूर्व्या सम्प्रस्थितं, तद-
नन्तरं वहरात्रयवृद्धलट्मण्डिपुसुसिद्धिर्वाष्टमकुपशद्विष्ट
'नि, पञ्चदश्या, वृद्धरत्नमयः तथा वृद्धं वपुलं लष्टं मनोऽहं सोऽह्य
नं संस्मृत्याकारो यद्वत्, स वृत्तलष्टसंस्थितः, तथा सुसिद्धः
सुतेरप्यप्यवयवः मधुगु इत्यर्थः, परिष्टुष्ट इव परिष्टुष्ट-कर-
लक्षणया भषाणप्रतिमावत् मृष्ट इव मृष्टः सुकुमारशालया
प्रोक्ष्यप्रतिमस्य सुप्रतिष्ठिता न तु तिथिद्वारातनतया वक्त-
व्यः यत्तथा पदानां पदद्वयमीलनेन कर्मधारयः, अत एव
लक्ष्यव्यञ्जना विशिष्टः अतिशायी, तथा अनेकानि-अने-
कलक्षणाकानि वराणि-प्रधानानि पञ्चवर्णानि कुडभी-

सहस्राणि उत्सृजानि यत्र सोऽनेकवर्णपञ्चवर्णकुडभीमह-
स्योत्सृजः, हान्तस्य परनिपान्तसुखादिशोभात्, यानोऽनेक-
जयवैजयन्तीयनाकाच्छ्रयानिच्छुत्रकलितः तुङ्ग-आयुषा यो
जनसहस्रवर्माणोच्छ्रयत्वात्, तथा गगनतलेम् अस्मिन्तलेमनु-
लिखत् शिखरम्-अग्रभागे यस्य स तथा योजनसहस्रसं-
तः अत एव महद्महद्विष्ट इति, अनिशयन महद्महं महेन्द्रध्वजः
पुरतो-यथानुपूर्व्या सम्प्रस्थितः । तदनन्तरं 'सुवयवध्वजपरि-
कच्छ्रयः' इति, सुवयव नेपथ्यं परिकल्पितं परिग्रहीतं येस्ते
तथा, तथा सुष्टु अतिशयेन सुखा-परिपूर्णाः स्वस्वामि-
समायुक्तया अशुभाभूतान्-अशुभलक्षणविशेषाः । अहता
भद्रजङ्गमरवृद्धकण्ठे' नि अहता-अतिशयन भद्रजङ्गमरवृद्ध-
कण्ठ-चटकरप्रधानभटवत्तदन्तः सुखानीकानि वञ्चनीयका-
धिपतयः, पुरतो-यथाऽनुपूर्व्या सम्प्रस्थिताः । तदनन्तरं च
सूर्याभविमानवासिना बहवो यमानिका देवा इत्येव सर्वदश्या
यावत्करणत्—'सहस्रसुष्टु सस्रवर्णं' मित्यभि-परिग्रहः,
सूर्याभेदेष्टे पुरतः प्रार्थना मार्गतः पृष्ठतः समनुगच्छति ।

तए खं स सूरियाभे देवे इतरे पंचाक्षीयपरिकल्पेष्टं
वहरामयवृद्धलट्मण्डिपुणं जाव जायणमहस्ममृमिणं म-
हतिमहालतणं महिदम्भणं पुरतो कञ्चिजमाणे च-
उहि सामाणियसहस्महिं जाव सोलसहिं आयस्त्वद-
मसाहस्महिं अभिहि य बहुहि स्त्रियाभविमाणवामीहिं
वेमाणिहि देवहि देवीहि य मदि मंगरिबुडे मन्विद्विहि
जाव रवेण सौहस्मसम कप्पसम मज्जमज्जणं तं दिव्वं
देविद्वि दिव्वं दव्वसुत्ति दिव्वं देवाणुभावं उवदसेमाणं २
पडिजामामाणे २ जणेषु सोहस्मकप्पसम उत्तरिण्णि शिज्ज-
णमग्गे तणेगं उधोगच्छति २ जिज्जा जायणमयमाहस्म-
तोहि विग्गहेहि आवयमाणे वीतीवयमाणे ताए उकिट्टाए
जाव तिरिचममिज्जाणं दीवमधुगुणं मज्जमज्जणं वी-
हवयमाणं २ जणेषु नंदीमवरदीवे जणेषु दाहिणपुरच्छि-
मिण्णे गतिकप्पवत्ते तेणव उवागच्छति २ जिज्जा तं दिव्वं
देविद्वि जाव दिव्वं देवाणुभावं पडिसाहरेमाणं २ पडिसं-
खवमाणं २ जणेषु जंबूदीवे दीते जणेषु भारहे वासे जणेषु
अथलकप्पा नयरी जणेषु अवसल्लवणं चहए जणेषु
समणं भगवं महावीरं तेणव उवागच्छ २ जिज्जा समणं
भगवं महावीरं तणं दिव्वं जाणविमाणं तिसंसुतो
आयाहिणं वयाहिणं करिह २ रेत्ता समणंस्म भगवतो म-
हावीरस्म उत्तरपुरच्छिमे दिमिभागे तं दिव्वं जाण-
विमाणं ईमि चउरंगुलमसंपत्तं धरणिंतलंमि ठवेह ठ-
विज्जा चउहि अगममहिसीहि सपरिवाराहिं दोहि अणी-
याहि, तं जहा-गंधव्याणिणं यं यद्धाणिणं यं सद्धिं
संपरिबुडे ताओ दिव्वाओ जाणविमाणोओ' पुरच्छिमे-
छिणं-तिसोवाणपडिरूपणं' पवोरुहति । तए खं तंसं
स्त्रियाभसं देवस्म चत्तारि सामाणियसहस्मोओ ता-

आ दिव्याओ जाणविमाणाओ उत्तरिण्णो तिसोवाणप-
डिरुएणो पचोरुहति, अवसेसा देवा य देवीओ य
ताओ दिव्याओ जाणविमाणाओ दाहिणिण्णो तिसोवा-
णपडिरुएणो पचोरुहति । तए णं स सूरियामे देवे च-
उहि अगमहिमीहि ० जाव सोलसहि आपरकवदेवसाह-
स्सीहि, अएणेहि य बहुहि सूरियाभविमाणावामीहि त-
माणिण्हि देवहि देवीहि य मद्धि संपरिवुडे सच्चिचुडि
० जाव साइयरवेणो जणेव समणे भगवं महावीरं तएव उवा-
गच्छति २ छिता समणो भगवो महावीरं तैकखुतो आयाहिण-
पयाहिणो करेति करिता वंदति नमंसति, वंदिता नमंसिता
अवं ब्रह्मासी-अहं गं भंते । सूरियामे देव देवाणुपिपाणो वं-
दामि यमंसामि ० जाव पज्जुवात्तामि (६० १७) सूरियामाति
समणे भगवं महावीरं सूरियामे देवं एवं वयासी-पाराण-
मयं सूरियाभा ! जीयमेयं सूरियाभा ! किंमये सूरिया-
भा ! करणिजमेयं सूरियाभा ! आह्ममेयं सूरियाभा !
अभंगुछायमेयं सूरियाभा ! जं गं भवणवइयाणंमेसर-
जोइमेवमाणिया देवा अरहंते भगवते वंदंति नमंसति
वन्दित्ता नमंसित्ता तओ पच्छा साइं साइं नामगोत्ताइं
साहिति, तं पाराणमेयं सूरियाभा ! ० जाव अभंगुछाय-
मेयं सूरियाभा ! (६० १८) तए णं स सूरियामे देवे
समणो भगवया महावीरं एवं वुत्ते समणे हट्ठं जाव
समणो भगवं महावीरं वंदंति नमंसति वंदित्ता नमंसिता
णच्चाससे णातिदूरं सुस्सुसमाणे यमंसमाणे अभिसुह-
विणएणं पंजलिउडे पज्जुवासति । (६० १९)

‘तए णंमित्थादि ततः स सूर्याभो देवः सेनः पञ्चानेकप-
रित्सितेन यथोक्तविशेषणविशिष्टेन महद्भुवनं पुरतः प्र-
कृत्यमाणेन चतुर्भिः सामानिकसहस्रेभ्यश्चतुर्भिः सपरि-
वाराभिरभ्रमाहिणीभिस्तुभिः पर्यङ्कः सप्तभिरनीकाधि-
पतिभिः षोडशभिरात्मरत्नदेवसहस्रेभ्यश्च बहुभिः स्व-
र्थाभिविमानवासिभिर्बैमानिकैर्देवैर्वीभिश्च साद्रे समारिभुतः
सर्वैर्देवा सर्वैर्भुत्वा यावत्करणात्-सर्ववलेण सर्वसमु-
दयेण सर्वैर्देवेण सर्वविभूसाय सर्वविभूषणं सर्वसंभ-
मेण सर्ववृष्णवृष्यधमप्राज्ञाकारेण सर्वदिश्वतुडियस-
हसंनिनाएणं महया इहाए महया जुरए महया बलेणं म-
हया समुदयेणं महया वस्तुविजयसमसमपहणपयाइव-
रवेणं संखणवणवडहभिरकल्लारिखरमुहिहुडकुरयसुरंग-
वुडुभिनिष्ठासनाइयरवेणं मिनि परिशुद्धेन, सौधर्मस्य क-
लेपस्य मध्येन तां दिव्यां देवडि दिव्यां देवयुतिं दिव्यां
देवायुत्तुतिं ‘लालेमाणं २’ इति उपलालयन् २ लीलया उ-
पशुजान इति मांवा, यमेव सौधर्मस्य कलेपस्योत्तराहो-
नियण्णामागो-निगमनमाणेनैवैव पाशुनोपागच्छन्ति-भाए
आकट्टए’ इत्यादि पूर्ववदावत् दिव्याया देवगत्या योजने-

शनसहस्रैः-याजनलक्षप्रमाणेतिप्रैः-क्रमरचनार्थं-अथ-
रूपप्रवृत्तयस्तथातिप्रज्ञा-मरुदुश्च तिर्यग् आत्मकैश्चरानो
द्रीपमसुद्राणां मध्यमं च्युतं जगत् । त्रि जम्बीश्वरः, द्रीपः
यस्मिन् प्रदेशे यस्मिन्नेव च प्रदेशे तस्मिन्जम्बीश्वरः द्रीपः
वस्तिगण्यः-आग्नेयकोणवर्त्ता रतिकर्त्तव्या पवतस्तस्मिन्नु-
पागच्छन्ति, उपागत्य च तां दिव्यां देवडि बाधद् दिव्यं दे-
वानुभावं शनैः २ प्रतिसंहर्त्तन् २ पुनर्दृष्ट्वा, पूर्ववत् दिव्या-
ष्ट प्रतिसंक्षिपन् २ यस्मिन् प्रदेशे जम्बुद्वीपः नाम द्रीपः
तत्र च जम्बुद्वीपः यस्मिन् प्रदेशे भागवत्तत्र तस्मिन्च भा-
गवत्तत्र यस्मिन् प्रदेशे अमिलकल्पा नगरी तस्याश्चाऽऽम-
लकल्पाया नगरी बाह्येयस्मिन्प्रदेशे आध्रशाल्वनं क्षेत्रं
तस्मिन्नेव क्षेत्रे यस्मिन् प्रदेशे धर्मणा भगवान् महावीरः
‘तुणव’ इति तत्रोपागच्छन्ति, सर्वत्र तुनीया सतस्यथै-द्रष्टव्या
प्राकृतस्यात् उपागत्य च श्रमणं भगवन्तं महावीरं तत्र प्राशु-
क्लृप्त्येव दिव्येन यानविमानेन सह त्रिकुणः श्रीन् चारान्
आदक्षित्वापदक्षिणीकर्गाति, आदक्षित्वापदक्षिणीकृत्य च श्रमण-
स्य भगवतो महावीरस्यापेक्षया य उत्तरपूर्वादिभागेस्तमप-
कामति-गच्छन्ति अगक्रस्य च तद् दिव्यं यानविमानमीयद्
येनैव प्रकटयति-चतुरङ्गलं, चतुर्भिर्भुगुलैरित्यर्थः, अ-
संप्रति सत्-धर्मातीर्त्तं स्थापयति स्थापयित्वा जम्बुद्वीप-
प्रमाहर्षाभिः सपरिवाराभिः क्लृप्तयाननीकाभ्यां तथया-
गन्धार्थानीकं नाट्यानीकं च साद्रे सपरिवृत्तस्नस्माद्
दिश्यात् यानविमानात् पूर्वेण त्रिसोपानप्रतिरूपकेण प्रत्य-
घ्नरति, क्षेत्रादि सामानिकदेवसहस्राण्युत्तरं शया दक्षि-
णेन । ‘तए णंमित्थादि वंदामि नमंसामि ० जाव पज्जुवात्ता-
मं’ त्यत्र यावत्सुहृदकरणात्-सङ्कारमि सम्प्राप्तिम्, कल्लाणं
मंगलं देवयं चयं पज्जुवासेमि इति परिग्रहः ततः ‘सूरियाभा-
इ’त्यादि, सूरियाभात् आदि-मुक्त्यः पर्युपासकत्वा यस्य
सं सूर्यामादिः श्रमणं भगवान् महावीरस्ते स्वर्गं देवमव-
मषादीत्-‘पाराणमेयंमित्थादि मण्वत्-‘जोइमेव’ इत्यादि, ना-
त्यासजः नानिनिद्रोऽवग्रहपरिहारात् नात्यासजोऽयं स्थानं
यत्तमान इति गम्यम् नाहर्तुं इति न वैवातिदूरः आतिविप-
ष्टोऽनीतिव्येतिपरिहारेत् नानिदूरं वा ‘सुस्सुसमाणं’ इति भग-
वत्त्वानि श्रोतुमिच्छन् अभिसुहं इति अभि भगवन्तं
ललीकृत्यं मुखमस्त्यति अभिसुहो, भगवन्तः सम्मुखं इ-
त्यर्थः, विनयेन हेतुना ‘पंजलिउडे’ इति प्रकट्टं प्रधानो
ललाटनटघटितयेन अञ्जलिः इत्येत्यादिविशेषः कुतो
यिन स प्राञ्जलिकृतः, सुखादिश्रेयोनां क्लान्तस्य परमपतिः
पर्युपास्त-संयमे ।

तए णं समणे भगवं महावीरं सूरियाभस्म देवस्स तीम
य महतिमहासियाए परिसाए ० जाव परिसा जांमव-
दिमि पाउक्कूया तमिव दिमि पडिगया (६० २०)
तए णं स सूरियामे देवे समणस्स भगवओ महावीरस्स
अतिणं चैम्मं सोच्चा निसम्मं हट्ठुट्ठं ० जाव इयोहियं
उडाए उट्ठेति उट्ठित्ता समणं भगवं महावीरं वंदं अहं
वंदित्ता नमंसिता एवं ब्रह्मासी-अहं गं भंते । सूरियामे देवे
किं भवसिद्धि-अनवसिद्धि ? सम्पदिही, मिच्छादिही ?

चरित्संसारिते अर्थात्संसारिए ! सुलभबोहिए दुःखबोहिए !
आराहते विराहते ! चरिमे अचरिमे ! सूरियाभाह समखे
भगवं महावीरं सूरियाभं देवं एवं वदामी-सूरियाभा !
तुमं खं-भवसिद्धिए खो अभवसिद्धिते ० जाव चरिमे, खो
अचरिमे । (ख० ३१) तए खं से सूरियाभे देवे समखेखं
भगवया महावीरेखं एवं वुत्ते समाखे हट्टतुट्टचित्तमाखंदिए
चरमसोमखस्से समखं भगवं महावीरं वंदति नमंसतिरसिता
एवं वदामी-तुम्मे खं भंते ! सव्वं जाणाह सव्वं पासह
(सव्वञ्चो जाणाह सव्वञ्चो पासह) सव्वं कालं जाणाह
सव्वं कालं पासह सव्वं भावे जाणाह सव्वं भावे पासह
जाणति खं देवाणुप्पिया मम पुत्तिं वा पच्छा वा ममयरूवं
दिव्वं देविद्धिं दिव्वं देवजुरं दिव्वं देवाणुभावं लद्धं पत्तं
अभिसमसागयं ति, तं इच्छामि खं देवाणुप्पियाणं भत्ति-
पुत्तवं गोयमात्तियाणं समखाणं निग्गंथाणं दिव्वं देविद्धिं
दिव्वं देवजुरं दिव्वं देवाणुभावं दिव्वं वत्तीसतिमइं नहुवि
हि उवदंसिए । (ख० २२) तए खं समखे भगवं महावीरं
सूरियाभेखं देवेखं एवं वुत्ते समाखे सूरियाभस्स देवस्स
एवमइं खो आहाति खो परियाणति तुसिणीए संचिद्धति ।
(ख० २३) (रा०) तए खं से सूरियाभे देवं तं दिव्वं देविद्धिं
दिव्वं देवजुरं दिव्वं देवाणुभावं वडिसाहरइ पडिसाहरिता
खखेखं जाते एगे एगभूए तए खं से सूरियाभे देवे समखं
भगवं महावीरं तिक्खुत्तो आयाहिणपयाहिणं करइ वंदति
खमंसति वंदित्ता खमंसिता नियगपरिवालसद्धिं संपरिबुद्धे
तमेव दिव्वं जावविमाणं दुरुहति दुरुहिता जामेव दिसिं
पाउभूयां तामेव दिसिं पडिगया । (ख० २४)

ततः अमखो भगवान् महावीरः सूर्याभस्य देवस्य भो-
नस्य राक्षो धारणीप्रमुक्तानां च देवीनां तस्याभ्य 'मह-
इमहालिनाए' इति अतिशयं महत्या 'इसिपरिसाए'
इति श्रुत्यः—त्रिकालदर्शनिमस्त्वं परं तस्याः । अव-
ध्यातिजकपर्वद इत्यर्थः, मुनिपर्वदो यथाक्रानुष्ठानानुष्ठायि-
साधुपर्वदः 'जतिपरिसाए' इति यत्तत्ते उत्तरगुणेषु वि-
शेषतः इति यतयो—विश्वत्रयध्यायमिप्रहायुपेगाः साध-
वस्तथा पर्वदो यतिपर्वदः, 'विजुपरिसाए' इति विश्व-
परिचरदः—अनेकविज्ञानपर्वदो रूपपर्वदः इत्युक्तपर्वदः क-
त्रियपर्वदः कौरव्यपर्वदः कथ्यभूताया इत्याह—'अणुगस-
याए' इति अनेकानि पुरुषाणां शतानि सङ्ख्यया व-
स्यां सा अनेकशता तस्याः 'अणुगवंदाए' इति अनेकानि
बुद्ध्यानि यस्याः सा तथा तस्याः, 'अणुगसवंदपरिवायाए'
इति अनेकशतानि-अनेकशतसङ्ख्यानि बुद्ध्यानि परिवाया-
यस्याः सा तथा तस्याः, 'महातिमहालिनाए परिसाए'
अतिशयेन महत्या पर्वदः 'आहवले' इति ओघेन—प्र-
वाहेण वले यस्य, न तु कथयतो बलहानिकपजायने इ-

ति भाषः 'एवं जहा उवाहाए तहा भाणियव्वमि' ति,
एवं यथा औगपातिके ग्रन्थे तथा बह्व्यं, तच्चैवम्—'अ-
हवले महावले अपरिमियवलवीरिययेमहाण्यकंतिजुत्ते
सारमनवपणियमभुरगेभीरकुंवाविण्योसवुंभुमिस्सरे उरे वि-
रयहाए कंठं वडिथाए सिरे समावकाए अणगरसाए अमम्म-
णाए कुडविसयमभुरगेभीरगाहिगाए सव्वक्करसज्जिवाह-
याए गिराए सव्वभासाणुगामिणीए सव्वसंलयविमोयली-
ए अपुणुक्ताए सरस्सईए जायखुनीहारिणा खरेखं अ-
जमागहाए भासाए भानइ, अरिहा धम्मं परिकहेइ, तं-
जहा—अत्थि खोए अत्थि अलोए अत्थि जीवे अत्थि
अजीवे' इत्यादि, तावत् तए खं सा महइमहालिनाया
मणुस्सपरिसा समणस्स भगवतो महावीरस्स अतिए
धम्मं सोच्छा निसम्म हट्टतुट्टा समणं भगवं महावीरं
तिक्खुत्तो आयाहिणपयाहिणं करइ करित्ता वेदइ नमं-
सइ २ सा एवं वयासी—सुयक्काए खं भंते ! निग्गंथे
पावयण्णे, नत्थि खं केइ समण माइण्णे वा एरिसं ध-
म्ममाइक्कलए, एवं वइत्ता जामेव दिसिं पाउभूता ता-
मेव दिसिं पडिगया । तए खं सेए राया समणस्स भ-
गवतो महावीरस्स अतिए धम्मं सोच्छा निसम्म हट्ट-
तुट्टचित्तमावीरिए ० जाव हरिसव्वसंजिनस्यमाळइएए सम-
णं भगवं महावीरं वेदइ नमंसइ वंदिता नमंसित्ता पसि-
णाइ पुक्कइ पुक्कित्ता अट्टाई परियायाइ परियाइत्ता उट्टा-
ए उट्टेइ उट्टित्ता समणं भगवं महावीरं वेदइ नमंसइ २ सा
एवं वयासी—सुयक्काए खं भंते ! निग्गंथे पावयण्णे ० जाव
एरिसं धम्ममाइक्कलए, एवं वइत्ता इत्थि दुरुहइ २ हित्ता
समणस्स भगवानो महावीरस्स अतियाओ अक्कल्लय-
णाओ वेइयाओ पडिनिक्कमइ पडिनिक्कमिता जामेव
दिसिं पाउभूए तामेव दिसिं पडिगंते, इति, इहं व प्रायः
सकलमपि सुगमं नवरं धामेव विश्रमल्लभ्य, किमुक्के भ-
वति ?—यतो दिशः सकाशात् प्रादुर्भूतः—समवसरणे
समागतस्तामैव दिशं प्रतिमतः । सम्प्रति सूर्याभो देवो
धर्मदेशनाभयसंसारः ज्ञानप्रभूततरसेसारविरागः स्वविषये
भयत्वादिक् विपुच्छिदुर्यंकराति तदाह—'तए खमि' इत्यादि
'भवसिद्धिए' इति भवेः सिद्धिर्यस्यासौ भवसिद्धिकोः भ-
व्य इत्यर्थः, तद्विपरीतोऽभवसिद्धिकः । अभय इत्यर्थः,
अभ्योऽपि कश्चित्प्रभवादिभिर्वति कश्चित्सम्यग्दृष्टिस्तन
आत्मनः सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानमया वृत्तति-सम्यग्दृष्टिको मि
व्यादृष्टिः, सम्यग्दृष्टिरपि कश्चित्परिमितसेसारः भवति
कश्चित्परिमितसेसारः, उपशमभोगिशिरःप्रज्ञानार्थे के-
वाचित्प्रमत्तसेसारभावाद्, अतः वृत्तति—परिणतसेसारि-
कोऽनन्तसेसारिकः ? परीतः—परिमितः स बाली सेसा-
रश्च परिणतसेसारः सोऽस्यास्तीति परिणतसेसारिकः, 'अ-
तोऽनकस्वरदित्तो' कप्रत्यय, एवमन्यत्रासौ सेसारज्ञान-
तसेसारः सोऽस्तीति अनन्तसेसारिकः, परीतसेसा-
रिकोऽपि कश्चित् सुलभबोधिको भवति यथा शालिमद्रा-
दिकः, कश्चित् दुर्लभबोधिको यथा पुण्डिनपुत्रजीवः, ततः
वृत्तति सुलभा बोधिः—अभास्तरं जिनधम्मप्राप्तिर्यस्यासौ
सुलभबोधिकः, एवं दुर्लभबोधिकः, सुलभबोधिकोऽपि क-
श्चिद्विधिं ज्ञापया विराधयति ततः वृत्तति—आराधयति

अथैकपालयति बोधिमित्यायकः । तद्विपरीतो विराध-
कः, आराधकोऽपि काञ्चिद्व्यमोक्तस्त्वमी न भवति ततः
पुच्छति—अतोऽचरमो वा ? अरमोऽन्तर्भावो भवो य-
स्यासौ चरमः 'अन्नादिभ्य' इति मध्यस्थोऽप्रत्ययस्तद्वि-
परीतोऽचरमः, एवमुक्तं सूर्याभिरिः भ्रमणो भगवान् महा-
वीरस्तं सूर्यो मे देवमेवमासीत्—भोः सूर्याभ ! त्वं भवसि-
द्धिको, नाभवसिद्धिकः । यावत्करणात्—'सम्प्रादिहो नो मि-
च्छादिहो' परितस्तसारिणो अग्रेतभसारिण सुलभसाहिप
नो दुल्लभसाहिप आराहप नो बिग्राहप' इति परिग्रहः, 'तुभ्य
शे भते', 'तुभ्य' इति सूर्यं 'गामिति' वाक्यालङ्कारे भवन्तः । सर्वे
कवलवेदसा जानीथ सर्वे कवलदर्शनेन पश्यथ, अनेन द्रव्यप-
रिग्रहः, तत्र सर्वेश्वरो देशकारस्योऽपि वसति यथा अस्य सर्व-
स्यापि प्रामस्यायमधिपतिरिति सचराचरविषयज्ञानदर्शन-
प्रतिपादनार्थमाह—'सर्वतो जाणुह सर्वत्रो पासह' सर्वतः-
सर्वत्र दिक्षु ऊर्ध्वमधो लोकलोके चेति भावः, जानीथ
पश्यथ च, अनेन क्षेत्रपरिग्रहः, द्वय सर्वद्रव्यसर्वलेशविषयं
वार्त्तमानकमात्रमपि ज्ञानं दर्शनं वा सम्भाव्यत ततः सक-
लकालविषयज्ञानदर्शनप्रतिपादनार्थमाह—'सर्वकालम्-अती-
तमनागतं वर्त्तमानं च जानीथ पश्यथ, एतेन कालपरिग्रहः,
तत्र काञ्चित् सर्वद्रव्यसर्वक्षेत्रसर्वकालविषयमपि ज्ञानं स-
र्वपर्यायविषयं न सम्भाव्यत् यथा भीमोक्तानिः, अत
आह—सर्वान् भावान्-पर्यायान् प्रतिद्रव्यमात्मीयान् पर-
कीयाञ्च कवलवेदना जानीथ, कवलदर्शनेन पश्यथ । अथ
भावः दर्शनविषया न भवन्ति ततः कथमुक्तं—'सर्वं भावे
पासह' इति ? नैव दास्यः, उत्कलितरूपया हित भावा
दर्शनेविषया न भवन्ति अनुकलितरूपतया तु ते भवन्त्येव,
लक्ष्णे चोक्तम्—'निर्दिशं विदेशाणां, प्रहो दर्शनमक्यते' इति,
ततो 'जाणुति' 'शु' मिति पूर्ववत् देवानामपि याः
पूर्वमपि अन्तर्मुखपददर्शमाननाट्यविधेः पश्चादपि च उप-
पन्नयमाननाट्यविधेः, उत्तरकाले मम एतदूपां दिव्यां देवदि
दिव्यां देवपुति दिव्यं देवानुभार्य लब्धं (लब्धं) देशा-
न्तरगतमपि किञ्चिद्वर्तत तत आह—प्राप्तं, प्राप्तमपि किञ्चि-
दन्तरायवशादनामवश्यं भवति तत आह—अभिसमन्वागतं,
तत 'इच्छामि शुमि' त्यादि, इच्छामि गामिति—पूर्ववत्, देवानां
मियाणां पुरतो भक्तिपूर्वकं-बहुमानपुरस्सरं गीतमादीनां भ-
मणानां निम्नस्थानां दिव्यां देवदि दिव्यां देवपुति दिव्यं देवा-
नुभावमुपदर्शयितुं श्राविसिद्धिं—श्राविसिद्धिकारं नाट्यविधि-
नाट्यविधानमुपदर्शयितुमिति । 'तए शुमि' त्यादि, ततः भ्रम-
णो भगवान् महावीरः सूर्योभेण देवेन एवमुक्तः सन् सूर्यो-
भस्य देवस्थेन—अनन्तरादितमर्थे आद्रितम्—न तदर्थक-
रणायादरपरा भवति, नापि परिजानाति—अनुमन्यते, स्थ-
तो धीतरागत्यात् गीतमादीनां च नाट्यविधेः स्वाध्याया-
दिधिघातकारित्वात्, कवलं मूर्च्छाकाऽवतिष्ठत, एवं द्विती-
यमपि वारं, तृतीयमपि वारमुक्तः सन् भगवानेवमवति-
ष्ठति । 'तए शुमि' त्यादि, ततः पारिणामिक्या बुद्ध्या
नस्त्वमवगम्य मौनमेव भगवत उचितं न पुनः किमपि वक्तुं,
कवलं मया भक्तिराम्योपदर्शनीयति प्रमोदातिशयना
जातुलकः सन् सूर्योभो देवः भ्रमणं भगवन्तं महावीरं
वन्दते—सौमि नमस्यति—कायेन वन्दित्वा नमस्यित्वा

च 'उत्तरपुरीक्षुमं द्विसीभागमि' त्यादि सुगमं, नवरं
बहुसमभूमिवर्णनं प्रज्ञाबुद्धमण्डपवर्णनमपि पीठिकासिंहास-
नननुपयुक्ताकाङ्क्षामुक्ताशमवर्णनानि च प्राक्वत् भावनीया-
नि । 'तए शुमि' त्यादि, ततः सूर्याभो देवस्तोषककरस्य भग-
वतः आलोकं प्रणमं करोति, कृत्वा खानुजानात् भगवान् मा-
मित्यनुज्ञापनां कृत्वा सिंहासनवरगतः सन् तीर्थकराभिमुखः
संक्षिप्यः (१०) । नाट्यार्थाधः 'लृष्ट' शब्दे चतुर्थभाग उक्ता ।

भंते सि भयवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदति
नमंसति २त्ता एवं वयामी-सूरियाभस्स शं भंते ! देव-
स्स एसा दिव्वा देविद्धी दिव्वा देवपुत्ती दिव्वे दे
वाणुभावे कहिं गते कहिं अणुपविट्ठे ? गोयमा ! स-
रीरं गते सरीरं अणुपविट्ठे स कण्ठेणं भंते ! एवं
डुब्बे ?—सरीरं गते सरीरं अणुपविट्ठे, गोयमा !, से ज-
हानाम ए कूडामारसाला सिया दुहतो लिता दुहतो गुत्ता
गुत्तदुवारा शिवाया शिवायगंभीरा, तीसे शं कूडामार-
सालाते अद्दसामंते एत्थ शं महेगे जणसभूहे चि-
द्धति, तए शं से जणसभूहे एगं मद्दं अम्भवहलंगं वा
वासवहलंगं वा महावायं वा इजमाणं पासति २ सित्ता
तं कूडामारसालं अतो अणुविस्स २ मित्ता चं विट्ठे, से
तेखेणं गोयमा ! एवं वुच्चति—सरीरं अणुपविट्ठे । (१०२६)

अन्तेत्यामन्त्रशुपुरस्सरं भगवान् गीतमः भ्रमणं भगवन्तं प्र-
हावीरं वन्दन् नमस्यति वन्दित्वा नमस्यित्वा 'एवं' वक्ष्यमा-
णप्रकारेणावासीत् । पुस्तकाभ्यन्तरे न्यिदं वाचनान्तरं दृश्यते,
'तण कालेणं तणं समणं समणस्स भगवन्नो महावी-
रस्स जिट्ठं अनेवासी' इत्यादि, अस्य व्याख्या—तस्मिन्
काले तस्मिन् समये शेषतो वाक्यालङ्कारार्थः, अमल-
स्य भगवतो महावीरस्य 'जेट्ठ' इति प्रथमाऽन्तेवासी-
शिष्यः, अनेन पदद्वयेन तस्य सकलसङ्काषापनिष्ठमा-
वेद्यति, इन्द्रभूतिरिति मातापितृकृतं नामधेयं नामेति प्राक्-
तत्वात् विभक्तिपरिणामेन नामेति द्रष्टव्यम्, एवमन्यथापि
यथायोगं भावनीयम्, अन्तेवासी च किल विषयायां
भावकाऽपि स्यादतस्तदाशङ्काव्यवच्छेदार्थमाह—'अन-
गारः, न विद्यते अगारं—पुटमस्येत्यनगारः, अयं च
विगीतगोत्रोऽपि सम्भाव्येन अत आह—गीतमो गोत्रेण; गी-
तमाहयगोत्रसमन्वित इत्यर्थः, अयं च तत्कालोचितदेह-
परिमाणोपेक्षया न्यूनाधिकदेहोऽपि स्यादत आह—संसा-
त्सेधः—संसंहृतममाणशरीराङ्गायः, अयं जन्मभूता लक्ष-
णीनाऽपि शक्येतातस्मदाशङ्कापनोदायमाह—'समञ्च-
उरंसंसेठाणसंठिए' इति, समाः—शरीरलक्षणशार्ङ्गप्र-
माणाविसंवादिभ्यश्चतस्कोऽक्षयो यस्य तत् समञ्चतुण्णं
अक्षयसिद्धं चतुर्दिग्भवभागोपलक्षितः शरीरावयवा द्रव-
याः, अन्ये त्पङ्कः—समा—अन्यूनाधिकाश्चतस्कोऽक्षययो
यत्र तत् समञ्चतुण्णं नञ् तत् संस्थानं च, संस्था-
नम्—आकारः तञ्च, वामदाक्षिण्योर्वरन्तरं
आसनस्य ललाटोपरिभागस्य आसन्तं वायव्यस्थ-
स्य दक्षिणजानुनभ्यान्तर्गमिन, अपरं त्याहुः—विस्तारो-

संशयोः समन्यात् समचतुरस्रं तद्वत् तत्संस्थानं च' २, संस्थानम्—आकारस्तने संस्थितो—इयस्थितो यः स तथा 'जाय उट्टाए उट्टा' इति यावत्कस्मात्—वज्ररस्मि- हसंघयोगे कथमपुलकानिघसपक्षगौर उगगतव इति तत्र तत्तत्तव महान्तव उगलं घोरं घोरशुणे घोरनवस्सी घोर- स्मंभचरंभोभ्री उच्छुद्धसंगरे संस्थितविपुलनेयेति त्वं चउह- सपुष्पी उडनागावगए सर्वकस्मस्मिन्नाहं समगस्स भ- गवतो महावीरस्स अहुरसामन्ते उडुंजाणु अहोस्सिरे भा- णकाट्टावगए संजमो तवसा अप्पाणं भट्टिमाणं विहर- इ' तए ए स भगवं गोयम जायसह जायमेसए जा- यकाउहल्ल उण्णससह उण्णसमेसए उण्णसकोउहल्ले संजा- यसह संजायमेसए संजायकोउहल्लं समुण्णसह संमु- ण्णससिंसेप समुण्णणकोउहल्लं उट्टाए उट्टा' इति द्रष्टव्यं, तत्र नाराचमुभयतो मैकटश्चः श्रुयमस्तनुपरि घेएनप- ट्टः कीलिका आस्थियस्यापि भद्रकमस्थि एवंपरं संहन- ने यस्य स तथा, तथा कनकस्य—सुवर्णस्य यः पुल- का—लवस्तस्य यो निकपः—कपपट्टकं रेखाकृपस्तयो 'प- ष्ठाप्रवणं पष्ठाकसरागयुचयन्ते अद्ययं समुदायोपचारात् यथा द्यदत्तस्य हस्ताप्ररूपोऽयवोऽपि द्यदत्तः, तथा च द्यदत्तस्य हस्ताप्रं स्पृष्ट्वा लोकां यदति—स्पृष्टो म- या द्यदत्त इति, कनकपुलकानिकपयत् पष्ठावच्छं यो गौ- रः स कनकपुलकानिकपपष्ठागौरः, अथवा—कनकस्य यः पुलको—प्रपञ्चं सति विन्दुस्तस्य निकपा वणेतः सह- शः कनकपुलकानिकपः, तथा पष्ठावत्—पष्ठाकसरयत् यो गौरः स पष्ठागौरः, ततः पट्टद्वयस्य कर्मधारयसमासः, अथ च, विशिष्टवस्तरादिनोऽपि यद्वृत्तं तत आह— उगतव' इति, उग्रस—अपुण्यं तपः—अनशनादि यस्य च तथा, यद्व्यनं प्राकृतन पुंसा न शक्यते चित्तयितु- मपि मनसा तद्विधनः, तपसा युक्त इत्यर्थः, तथा दीप्तं—जात्यवयमानदहन इव कर्मयोगहनदहनसमर्थनया उच- स्तिनं तपो—अभ्यध्यानादि यस्य स तथा, 'तत्तत्तव' इ- ति तत्तत्तपो वन स तत्तत्तपाः एवं हि—तन तपस्तप्नं येन स्वाद्ययपि अशुमानि कर्माणि भस्मसात् कृतानीति सहन्व' इति महान्—प्रशस्तमाशंसादिवरहितत्वात् तपो यस्य स महातपाः, तथा 'उगलं' इति, उदारः—प्रधानः, अथवा—उर्गलो—भीष्मः 'उद्रादिशिष्टतपःकस्म- तः पार्थस्थानामल्पसस्वानामपतिभयानक इति भावः, त- ता घोरो—निष्ठुरः परीपक्षद्रिष्ट्यादिपुण्यगोविताशनमधि- न्य निर्दय इति यावत्, तथा घोरा—अभ्यैदुरनुचरा गु- ता मूलगुणादयो यस्य स घोरागुणः, तथा घोरैस्तपोभि- स्तपस्वी घोरतपस्वी, 'घोरैरेभचरवासो' इति घोर- दारुणमलससर्वैदुरनुचरत्वात् प्रव्रजयं यत् तत्र वस्ते शी- ले यस्य स तथा, 'उच्छुद्धसंगरे' इति उच्छुद्धम्—उ- ष्मिकृतमिधोऽर्कनं संस्कारापीरत्यागात् शरीरं येन स उ- च्छुद्धशरीरम्—संस्थितविपुलतलेसं' इति संस्थिता—शरी- रान्तगतस्तेन हस्वनां गता विपुला—विस्तीरणा अनक- पोवनप्रमोक्षैश्चाधिनवस्तुदहनसमर्थत्वात् तेजालेश्या- देशिष्टनपाज्यलघोविशेषप्रभवा तेजोवजाला यैरेव स तथा, 'चउहसपुष्पी' इति चतुर्हसं पुष्पैषि विधत्ते 'य-

स्य तनैव तपो रक्षितत्वात् असौ चतुर्हसपुष्पी, अनेन तस्य धृतकवलिहामाहः स—स्वाधीपक्षानां दृष्टिकलाऽपि स्वादत्त आह—'चउनागावगए' मतिभुतावधिमनःपर्यायं ज्ञानचतुष्टयसमन्वितः, उच्छुद्धविशेषद्वययुक्तं सति कश्चिन्न समप्रभुतविषयव्यपिक्षितो भवति चतुर्हसपुष्पविक्रमपि क- दव्यानपतितम्वन धवलादत्त आह—'सर्वाक्षरसंज्ञिपात्री' अक्षराणां संज्ञिपाताः—संज्ञायाः अक्षरसंज्ञिपाताः—सर्वे च ते अक्षरसंज्ञिपाताश्च सर्वाक्षरसंज्ञिपातास्तं यश्च हे- याः स तथा, किमुक्तं भवति?—या काचित् जगति प- दावपुष्पी धाक्यानुपुष्पी या संभवति ताः सर्वा अपि जानातीति, एवंभूतां वीरिषा भगवान् विनयराशिंश्च सा- क्षादिनि कृत्वा शिष्याचारव्याप्य भ्रमणस्य भगवतं महा- वीरस्याहुरसामन्ते विहरतीति योगः, तत्र दृष्टं—स्मिदृष्टं सामन्ते—साक्षिदृष्टं तत्प्रतिपक्षाहुरसामन्तेः ततो नानिदृ- रे नानिनिकटे इत्यर्थः, किंविशिष्टः सन् तत्र विहरतान्यत आह—'उडुंजाणु अहोस्सिरे' ऊर्ध्वे जानुनी यस्मात्सोऽर्ध्व- जानुः, अथः शिरो नादे नित्यं स्वा धित्तवृष्टिः, किन्तु—भियत- भूभागनियमितवृष्टिरित्यर्थः, 'आणकाट्टावगए' इति ध्याने- धर्मध्याने शुद्धध्याने च तदव काष्ठः—कुक्षौ ध्यानकोष्ठकामु- पगता ध्यानकाष्ठपगताः, यथा हि काष्ठक धाम्ये प्राक्- त्तमविप्रसृते मयान एव भगवन्नापः ध्यानतोऽविप्रकीर्णो- द्यात्मः करणवृत्तिरित्यर्थः, 'संयमनं' पञ्चाध्यानाध्यादिल- ल्लेन तपसा अनशनादिना वशवत्ताऽव समुच्चयाधो लुप्तो द्र- ष्टव्यः, संयमनप्राग्रहमनयोः प्रधानमोक्षाङ्गताव्यापनार्थं, प्राधान्यं संयमस्य नवकर्मानुपादानेदुत्पत्तेन तपसश्च कुराण- कर्मनिर्जहादुत्पत्तेन, तथाहि—अधिनवकर्मानुपादानात् पु- राणकर्मलक्षणं जायते, सकलकर्मलक्षणं लक्ष्णा मोक्षतना भवति संयमतपसामोक्षं प्रति प्राधान्यमिति—अप्याणं आवे- माणं विहरति' इति, आमानं—पक्षयन् निष्ठति, 'तए ए' इत्यादि, ततो ध्यानकोष्ठपगतविहरणादन्तरं, ए' इति वाक्यालङ्कारे स भगवान् गौतमो 'जातसह' इत्यादि, जात- श्रद्धादिविशेषणविशिष्टः सन् उत्तिष्ठतीति योगः, तत्र जाना- प्रवृत्ता श्रद्धा—एच्छा वधमाणाधर्तरेवावगमं प्रति यस्यासौ जातश्रद्धः तथा जातः संशयो यस्य स जातसंशयः, संशयो नाम अनवधारिताय ज्ञाने, स चैवम्—इत्थं नामास्य द्विव्या दवर्द्धिर्विस्तृता अभवत्, इदानीं सा क्व गतेति, तथा 'जा- यकुलं' इति जातं कुलं यस्य स जातकुलदलः जानो- त्सुक्य इत्यर्थः, तथा कथममुमर्थं भगवान् प्रकृपयिष्यति इति, तथा 'उण्णसह' उण्णञा प्रागभूता सती भूता श्रद्धा यस्यासौ उण्णश्रद्धः, अथ जातश्रद्ध इत्येतद्व्यास्त किमधे- मुण्णश्रद्ध इति, प्रवृत्तश्रद्धेत्येतयोपश्रद्धत्वस्य लब्ध- त्वात्, न हि अनुपेक्षा श्रद्धा प्रवर्तते इति, अत्राच्यते—हेतु- त्वप्रदर्शनाय, तथाहि—कथं प्रवृत्तश्रद्धः? उच्यते—यत उ- ण्णश्रद्धाः इति हेतुत्वदर्शने चापपन्नं, तस्य कोऽलङ्कार- त्वात् यथा प्रवृत्तदीपामपवृत्तभास्करा, प्रकाशकश्चो बुधे विभावरी' इत्यर्थः, अत्र हि यद्यपि प्रवृत्तदीपादिव्याधेवाप्र- वृत्तभास्करत्वमुपगते तथाप्येव प्रवृत्तभास्करत्वं प्रवृत्तदीपेया- दहेतुतयोपपत्तमिति सप्रकृ, 'उण्णसह' उण्णसहस्यं' इति प्राग्बर्त्तं, तथा 'संजायसह' इत्यादि पदपदकं प्राग्बर्त्तं, नवमिह संशयः प्रकरोदिवचना यदित्यर्थः, 'उट्टाए उट्टा'

स्त.उत्थानमुत्था—ऊर्ध्वं वर्धन्ते तथा उत्तिष्ठति, इह 'उद्धर' इत्युक्ते क्रियारम्भमात्रमपि प्रतीयत यथा बहुमुत्तिष्ठते तत स्तब्धपक्षेद्व्युत्थानमुत्थानम्, उन्धया उन्धाय 'जगध'त्यादृशस्मिन् निधामां भगवान् महावीरा वर्धन्ते 'तण्डु' इति तसिक्तेष्वे दिग्भागे उपागच्छति, उपागम्य च भ्रमणं प्रकृत्याः—विचारान् आदर्शित्वप्रदर्शनीकरोति, आदर्शित्वप्रदर्शनीकृत्य च वर्धते नमस्यति वन्दित्वा नमस्वित्या एवमवादीत्—'सूरियाभस्स ये भेते !' इत्यादि, 'कहिंण' इति क गतः ? तत्र गमनमन्तरप्रवेशाभावेऽपि हृष्टं यथा भिक्षां नतो क्षुल्लिति, एषाऽपि दिव्यानुभावा यद्येव कस्मिन्प्रत्यक्षे प्रवेश गतः स्यात्ततो हृष्टयत्नं न्यासं हृष्टयत्नं नतो भूयःपुच्छति—'कहिं अणुपावट्टु' इति कानुप्रविष्टः कान्तलीन इति भावः । भगवानाह—गौतम ! शरीरं गतः शरीरमुत्तुप्रविष्टः पुनः पुच्छति—'से कण्डुण' मित्यादि, अथ कनाथेन—कन हतुना भदन्त ! एवमुच्यते—शरीरं गतः शरीरमुत्तुप्रविष्टः ? भगवानाह—गौतम ! 'से जहानाम' इत्यादि, कृतस्यैव पर्वतशिल्लरस्यैवाकारः। यस्याः सा कूटाकारा, यस्या उपारि आच्छादयं शिखराकारं सा कूटाकारिणि भावः, कूटाकारा क्वासी शाला च कूटाकारशाला, यद्व्या—कूटाकारेण शिल्लराकृत्यापलापिता शाला कूटाकारशाला स्यात्, 'उद्धतो लिप्ता' इति बहिर्गन्तव्यं गोमयादिना लिप्ता गुप्ता बहिः प्राकारावृता गुप्तद्वारा द्वारस्थगतात्, यद्व्या—गुप्ता गुप्तद्वारा कपाञ्छन्तु द्वाराणां स्फुगितत्वात् कपाञ्छन्तास्थगितत्वादि—ति निवाता-वायोरप्रवेशान् कल महद् गृह निवात प्राया न भवति तत आह निधानगम्भीरा निवाता सती गम्भीरा निवातगम्भीरा; निवाता सती विशाला इत्यर्थः, ततस्तस्याः कूटाकारशालाया अदुरसामन्ते नातिदूरं निकटं वा प्रदेशे महान् एकोऽन्यतरा जनसमुद्गस्तित्ति, स च एकं महत् अञ्जल्पं वार्दलम् अञ्जलार्थं, धाराभिधानादिहं स-स्माद्व्यवर्धं वार्दलमित्यर्थः, वर्षप्रधानं वार्दलं वर्षवार्दलं वर्षं कुर्वन्ते वार्दलं महावाते वा 'एजमाण' मिति आ-यान्तम्-आगच्छन्ते पश्यति, हृष्ट्वा च तं 'कूडागारसाले' इत्यतोया शब्दार्थे तस्याः कूटाकारशालाया अन्तरं ततोऽ-नुप्रविश्य तिष्ठति, एवं सूर्याभस्यापि देवस्य सा तथा विशाला दिव्या देवधिर्दिव्या देवघनिर्दिव्या देवानुभावः शरीरमुत्तुप्रविष्टः 'से-एण्डुण' मित्यादि, अन्तेन प्रकारेण गौतम ! एवमुच्यते—'सूरियाभस्स' इत्यादि ।

भूया गौतमः पुच्छति—

कहिंणं भेते ! सूरियाभस्स देवस्स सूरियाभे णामे विमाणे पन्नते ? गोयमा ! जंघुदीवे दीवे मंदरस्स पव्व-यस्स दाहियेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए बहुसमरंम-खिजातो भूमिभागानो उट्ठुं चंदिमसूरियगहगणखल-त्तांरारूवाणं बहूइ जोयणसयाइं बहूइं जोयणसहस्साइं बहूइं जोयणसयसहस्साइं बहूइंओ जोयणकोडीओ बहू-इओ जोयणसयसहस्सकोडीओ उट्ठुं दूरं वीतीवइत्ता एत्थं सोहम्मे कप्पे नामं कप्पे पन्नते, पाइणपवीणआयते उदीणदाहिणविस्थिथे अट्ठचंदसंठाणसंठिवे अञ्जिमा-

लिभासरासिविष्णुभि असंखेजाओ जोयणकोडीकोडीओ आयामविक्खंभेणं असंखेजाओ जोयणकोडीकोडीओ पुरिक्खेवेणं इत्थं णं मोहम्माणं देवाणं बत्तीसं विमाण-वासमयसहस्साइं भवतीति मक्खायं, ते णं विमाणा स-व्वरयणामया अट्ठ्ठा ० जाव पडिठ्ठा, तेसिं णं विमाणाणं बहुमज्जंदसभाए पंच वडिसया पप्पत्ता, तं जहा—१ अमो-गवडिसते २ सत्तवन्नवडिसते ३ चेपकवडिसते ४ चूयगव-डिसते ५ मज्जे सोहम्मवडिसते, ते णं वडिसया सव्व-रयणामया अट्ठ्ठा ० जाव पडिठ्ठा, तस्स णं सोहम्मव-डिसगस्स महाविमाणस्स पुराच्छेमेणं तिरियमसंखेजाइं जोयणमयसहस्साइं वीइवइत्ता एत्थं णं सूरियाभस्स देवस्स सूरियाभे नामं विमाणं पन्नते, अट्ठतरंम जोय-णसयसहस्साइं आयामविक्खंभेणं गुणयालीमं च सय-सहस्साइं बावणं च सहस्साइं अट्ठ प अट्ठयाले जोयण-सते परिक्खेवेणं, ये णं एंगेण पागांरेणं सव्वआ समंता संपरिक्खित्ते, ये णं पागांरं तिक्खि जोयणसयाइं उट्ठुं उक्खे-त्तेणं मूले एगं जोयणसयं विक्खंभेणं मज्जे पन्नामं जो-यणाइं विक्खंभेणं उट्ठि पणवीसं जोयणाइं विक्खंभेणं मूले वित्थिक्खे मज्जे संखित्ते उट्ठि-तण्णुं गोपुच्छसंठा णसंठिए सव्वकणगामाए अट्ठ्ठा ० जाव पडिठ्ठा, ये णं पागांरे णाणां (मणि) विहपंचवन्नंदि कविमीमएहि उवसोभिते, तं जहा—किण्हहि नीलेहि लोहितं हि हालि-इहि मुक्खिहि कविमीसएहि, ते णं कविमीमगा एगं जोयणं आयामेणं अट्ठजोयणं विक्खंभेणं देवणं जोयणं उट्ठुं उच्चत्तेणं सव्वमणि (रयणा) मया अट्ठ्ठा ० जाव पडिठ्ठा, सूरियाभस्स णं विमाणस्स एगमेभाए बांहाए दारसहस्सं २ भवतीति मक्खायं, ते णं दारा पंच जो-यणमयाइं उट्ठुं उच्चत्तेणं अट्ठ्ठाइजाइं जोयणसयाइं विक्खं-भेणं तावइयं चैव पवेमेणं सेया वरकणगधूमिभागां ईहा-मियउमभतुरगणरमगरविहगवालपाकिन्नरुकरमभचमरकुं-जरवणलयपउमलयमत्तिचित्ता खंभुगयवरवयवरवइया प-रिगयाभिगामा विज्जाहरजमलयुलजंतजुत्तं पिव अञ्ची-सहस्समालिणीया रूवगसहस्सकलिया भिममाणा भिक्ख-समाणा चक्खुप्पेयणलेसा सुहफामा समीरियरूवा वसो दाराणं तेसिं होइ, तं जहा—वइरामया शिम्मा रिद्धामया पइट्ठाणा वेरुलियमया सुइखंभा जायरूवावचियपवरपं-चवन्नमणिरयणकोट्टिमलत्तं हंमगम्भमया एलुवा गोमे-ज्जमया ईदकीला लोहिक्खपव्वेत्तो दारचैडीओ जो-ईरसमया उत्तरंगां लोहिक्खमईओ वइइओ वयरदया संघी जाणांमिणमया सधुगया वयरमया अं लो अ-

गलपासाया रययामयाभो आनरत्तपेदियाभो अंकुसर-
पासगा निरन्तरियशककवाडा भिसीसु वेव भित्तिगुलिता
कृष्णभा तिथि होति गोमाणमिया तइया शाखामशिर-
यणवालरुवगलीलद्विभ्रमालमंजिवागा वयारमया कुडा
रययामया उस्सेहा सन्वतवशिजमया उल्लोया शाखाम-
शिरयणजालपंजरमणिबंसगलोहियक्खपडिबंसगरययभो-
भा अंकामया पक्खा पक्खवाहाभो जोहरसामया वंसा वं-
सकवेन्नुयाभो रयणामयाभो पट्टियाभो जावकूवमईभो
ओहाडमीभो बहरामईभो उवरिपुच्छणाभो सन्वसेयर-
ययामयाच्छायखे अंकामया कणगकूडतवणिज्जथुभिया-
गा सेवा संखतलविमलनिम्मलदधिषण्णगोखीरफणरयय-
णिगरण्यमासा तिहगरयणद्वंचंदविचा नांणामणिदामा-
लंकिया जेतो बहि च सक्खा तवणिज्जवालुयापत्थडा
तुहकासा मस्मिरीयरूवा पासाईया दरिसणिज्जा अभि-
रूवा पडिरूवा ।

क सूर्याभस्य देवस्य सूर्याभं विमानं प्रकतं ? भगवानाह-
मोत्तम ! अस्मिन् जम्बुद्वीपे यो मन्त्रः पर्वनस्तस्य दक्षिण-
तोऽस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या बहुसमरमणीयात् भूमिभा-
गादुर्ध्वं चन्द्रसूर्यप्रहगणनक्षत्रताकाख्यामपि पुरतो बहूनि
योजनानि बहूनि योजनशतानि ततो बुद्धया बहुबहुनरा-
प्लवनन बहूनि योजनसहस्राण्येवमेव बहूनि योजनशतस-
हस्राणि एवमेव च बह्वीयोजनकाटीरधमेव च बह्वीयोजन-
काटीकाटीकडं दृग्मुखस्य अत्र सादृज्जुप्रमाणे प्रवेशे सौ-
धर्मा नाम कल्पः प्रकतः, स च प्राचीनापार्श्वीकयतः ।
पूर्वापरगत इत्यर्थः, उत्तरदक्षिणविस्तीर्णः, अर्द्धचन्द्र-
स्थानसंस्थितः, द्वौ हि सौधर्मशानद्वयलोको समुद्रिनौ प-
रिपूर्णचन्द्रमण्डलसंस्थानसंस्थितौ, तयोश्च द्वेरादिकवर्ती
सौधर्मकल्प उत्तरवर्ती ईशानकल्पः ततो भवति सौधर्म-
कल्पः चन्द्रसंस्थानसंस्थितः, 'अच्छिमासी' इति अची-
पि-किरणानि तेषां माला अर्चिमासी सा अस्यास्तीति
अर्चिमासी; किण्णमालासङ्कुल इत्यर्थः, असङ्ख्येययोजन-
काटीकाटीः 'आयामविष्कम्भेण' ति आयामश्च विष्कम्भ-
आयामविष्कम्भे समाहारा द्रष्टव्यस्ततः आयामश्च विष्क-
म्भेन चेत्यर्थः, असंख्यया योजनकाटीकाटयः 'परिकल्पेण'
परिधिना 'सम्बरयणामप' इति सर्वोपमना रत्नमयः 'जाव
पडिक्खे' इति यावत्करणात्—'अच्छे लयेहे घट्टु मट्टु' इ-
त्यादिविशेषणकदम्बकपरिग्रहः, 'तत्थ ण' मित्यादि नत्र
सौधर्मं कल्पे द्वाविशत् विमानशनसहस्राणि भवन्ति इ-
त्याख्याते मया शेषेण तीर्थकृद्भिः । 'तं णं विमाणं' त्या-
दि, तानि विमानानि खूने पुंस्त्वं प्राकृतत्वात् सर्वरत्नम-
यानि-सामस्येन रत्नमयानि 'अच्छानि' आकाशकटिक-
पद्मनिम्बलानि, अत्रापि यावत्करणात्—'सक्खा लक्खा घट्टा-
मट्टा नीरया' इत्यादि, विशेषणजातं द्रष्टव्यं, नञ् प्रागेवावे-
कशो व्याख्याते 'तस्मिं ण' मित्यादि, तेषां विमानानां बहुस-
हस्रेष्वप्यग्रे त्रयोदशप्रस्तो सर्वत्रापि विमानावतंसकानां स-

वकल्पचरमप्रस्तद्वर्तित्वात् पञ्चावतंसकाः पञ्चविमानावतं-
सकाः प्रकताः, तद्यथा-अशोकावतंसकः-अशोकावतंसक-
नामा, स च पूर्वस्यां दिशि, ततो दक्षिणस्यां सप्तपण्णावतंसकः
पश्चिमायां अष्टावतंसकः उत्तरस्यां क्षूतावतंसकः मध्य
सौधर्मावतंसकः, तच्च पञ्चापि विमानावतंसकाः सर्वरत्न-
मयाः 'अच्छा ० जाव पडिक्खा' इति यावत्करणादत्रापि
सक्खा लक्खा घट्टा मट्टा 'इत्यादि विशेषणजातमवगन्तव्य-
म्, अस्य च 'सौधर्मावतंसकस्य पूर्वस्यां दिशि तिर्यक्
असंख्ययानि योजनशनसहस्राणि व्यतिवृज्य-अतिक्रम्यात्र
सूर्याभस्य देवस्य सूर्याभं नाम विमानं प्रकतम्, अर्द्ध त्रयाद-
श येषां तानि अर्द्धत्रयोदशानि, सप्तानि द्वादशत्यर्थः,
योजनशतसहस्राण्यायामविष्कम्भेन, एकानवत्वारिंशत्
योजनशतसहस्राणि द्विपञ्चाशत्सहस्राणि अष्टौ च योजनश-
तानि अष्टवत्वारिंशदधिकानि ३६५२८३८ किञ्चिद्विशेषाधि-
कानि परिस्तेपेण-परिधिना, इदं च परितोषपरिमाणं
'विष्कम्भेवमगदहशुण्णकरणी घट्टमन् पारिरमा होइ' इति
करणशशात् स्वयमानेत्यर्थः, सुगमत्वात् । 'सं णं पणोण'
मित्यादि, तद्विमानमेकं प्राकारेण सर्वतः—सर्वासु दिक्षु
समन्ततः—सामस्येन परितोषम् । 'सं णं पागारं' इत्यादि-
स प्राकारः त्रीणि योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन मूलं
एवं योजनशतं विष्कम्भेण मध्यभागे पञ्चाशत्, मूला-
दारभ्य मध्यभागे यावत् योजनं योजनं योजनत्रिमा-
सस्य विष्कम्भनस्फुटितत्वात्, उपरि-मस्तकं पञ्चविंशति-
योजनानि विष्कम्भेण, मध्यभागादारभ्यापरितनमस्तकं
यावत् योजनं योजनं योजनपञ्चमागस्य विष्कम्भेन, इति-
मानतया लभ्यमानत्वात्, अन एव मूलं किन्तीतो मध्य
संक्षिप्तः पञ्चाशतो योजनानां स्फुटितत्वात्, उपरि तनुकः प-
ञ्चविंशतियोजनमात्रविस्तारप्रमकत्वात्, अन एव नानुच्छिन्नं
स्थानसंस्थितः, 'सम्बरयणामप अच्छे' इत्यादि विशेषणजातं
प्राग्वत्, 'सं णं पागारं' इत्यादि, स प्राकारो 'णाणमविह-
पंखच्चहि' इति नानाविधानि च तानि पञ्चवर्णानि च
नानाविधपञ्चवर्णानि तैः, नानाविधत्वं च पञ्चवर्णापेक्षया
द्रष्टव्यं कृष्णादिवर्णनारत्नम्यापेक्षया वा पञ्चवर्णत्वमेव प्रक-
टयति—'कसहेहि' इत्यादि, तं णं 'कविसीसगा'
इत्यादि, तानि कविशीर्षकाणि प्रत्येकं योजनमेकमायामतो
दैर्घ्येणार्द्धं योजनं विष्कम्भेण दशानयोजनमुच्चैस्त्वेन 'सम्ब-
रयणामया' इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् । 'सूरियाभस्त-
सु' मित्यादि, पदैकस्यां बाह्यां द्वारसहस्रमिति सर्वे-
भूक्यया त्रत्वारि द्वारसहस्राणि, तानि च द्वाराणि प्रत्येकं
पञ्चयोजनशतान्युर्ध्वम् उच्चैस्त्वेन अर्द्धतृतीयानि योजन-
शतानि विष्कम्भतः 'तावदयं जेवे' ति अर्द्धतृतीयाम्येव यो-
जनशतानि प्रवेशतः 'सेया' इत्यादि, तानि च द्वाराणि स-
र्वाण्युपरि भवतानि-भवेतवर्णोपेतानि बाहुल्यनाद्वरत्नमय-
त्वात् 'वरकणमभूभियागा' इति वरकनका-चरकनकयो-
रूपिका-शिखरं येषां तानि तत्र, 'इहामिणउसभनुरग-
नरमगरविहगालगकिअरकसरभचमकुंजरवणुलयपउमं-
ल्लयभत्तिविचा' खेमुगयववयत्वेद्यापरिगयाभिरामा वि-
उज्जह्वरजमकुणुलजतकुंला विव अर्च्छीसहस्रमालिणीया
कवणसहस्रकलिया असमण्ण भिभिसमाणा चकखुलो-

वर्णलेखा सुहफासा सस्सिरीयकुवा' इति विशेषणजाने पानविमानवद्वावनीये 'वर्णा दाराणु तेसि होइ' इति तेषां दाराणां वर्णा—स्वरूपं व्यावर्णनमयं भवति, तमेव कथयति—'नंजदे' त्यादि, तथा—'वइरामया गिम्मा' इति नेमा नाम दाराणां भूमिभागादूर्ध्वं निष्कामनः प्रदेशस्ते सर्वे वज्रमया—वज्ररत्नमयाः, वज्रशब्दश्च दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, एवमन्यथापि इष्टं, 'गिड्डामया पइड्डाणा' गिष्टमया—गिष्टरत्नमयानि प्रतिष्ठानानि मूलपादाः वेदलियमया खेमा' इति वैडूररत्नमयाः स्तम्भाः 'जायकुवावच्चियएवरपंचवज्र [वर] मगिरयणकुट्टिनल' जतरूपेण—सुवर्णेन उपाचरे—युक्तैः प्रयत्नैः—प्रधानैः पञ्चवर्गैर्मणिभिः—रत्नद्रका—रत्नादिभिः रत्नैः—कर्कटनादिभिः कुट्टिनलम्—बद्धभूमितले येषां ते तथा 'हंसगम्भमया एलुया' हंसगम्भमया—हंसगम्भीररत्नमया एलुका—वेदलयः 'गोमेउज्जमया इक्कीला' इति गोमरजजरत्नमया इन्द्रकीलाः, 'लोहियक्खमईओ' लोहितान्तरत्नमयः 'चेडाओ' इति हारशास्त्रा 'जोइरसमया उत्तरंगा' इति हारस्थापारंतिरिच्यवस्थितमुत्तरङ्गं तानि ज्योतीरसमयानि—ज्योतीरसाख्य-रत्नात्मकानि 'लोहियक्खमईओ' लोहितान्तरमयानि लोहितान्तरनामिकाः सूत्रयः—फलकद्वयसम्बन्धावघटनाभावहेतुः पादुकास्थानीयाः वहरामया संधी' वज्रमयाः सन्धयः सन्धिमलाः फलकानां, किमुक्तं भवति ?—वज्ररत्नपुत्रिताः फलकानां सन्धयः, नाणामणिमया समुग्गया' इति समुद्रका इव रुम्भकाः—शुचिकाशुद्धानि तानि नानामाणमयानि वयरामया अगला अगलपासाया 'अगला—प्रतीताः अगलाप्रासादा यथागला नियम्यन्ते, आह च जीवाभिममूलटीकाकारः—'अगलाप्रासादा यथागला नियम्यन्ते' इति' एते द्वय अपि वज्ररत्नमयौ 'रययामयाओ आचत्तणुपदियाओ' इति आचत्तनपीठिका नाम यत्रन्द्रकीलका भवति, उल्लङ्घ विजय-द्वाराचत्तनायां जीवाभिममूलटीकाकारेण, 'आचत्तनपीठिका यत्रन्द्रकीलका भवतीति' 'अकुत्तरपासगा' इति अङ्गा-अङ्गरत्नमया उत्तरपाश्वौ येषां दाराणां तानि अङ्गा-त्तरपाश्वकानि 'निगतरियघणकवाडा' इति निगता अन्तरिका—लघ्वन्तररूपा येषां निरन्तरिका अत एव घना निरन्तरिका घनाः कपाटा येषां दाराणां तानि निरन्तरिक-घनकपाटानि 'मिचित्तु चव मिचित्तुलिया छुत्तला तिखि होति' इति तेषां दाराणां प्रत्येकमुभयोः पाश्वयोः मिचित्तु-मिचित्ताः मिचित्तुलिकाः—पीठस्थानीयाः तिस्रः पदपञ्चा-शत्प्रमाणा भवन्ति गोमार्णानिया (मञ्जा) तइया' इति गोमानस्यः शय्या तइया' इति तावन्मात्राः पदपञ्चाशत्त्रि-कसङ्ख्याका इत्यर्थः नाणामणिमयणालकषणलीलद्वियसाल-भोजयामा' इति इदं द्वारविशेषणमेव, नानामणिरत्नानि—नानामणिरत्नमयानि व्यालरूपकानि लीलास्थित्यालमञ्जि-काश्च—लीलास्थितपुत्तलिका येषु तानि तथा 'वयरामया कूडा रययामया उरुसंहा' इति कूडा—माडभाग उच्छ्रयः—शिखरम्, आह च जीवाभिममूलटीकाकृत-कूडा माडभाग उच्छ्रयः शिखरं' इति, तत्रमत्र शिखराणि तेषामेव माड-रामां सङ्घर्षाणि वेदितव्यानि, द्वारशिखराणामुक्तत्वात् वयरामाण्यथा, 'सव्यनवणिज्जमया उल्लया' उल्ला—

उपरिभागाः सर्वेनपनीयमथाः—सर्वात्मना तपनीयरूपसु-वर्णविशेषमयाः 'नाणामणिरयणजालपञ्जमणिधम्मगलाहि-यक्खणिउच्चसगरययामो' इति मणयो—मणिमया वंशा येषु तानि मणिमयवंशकानि लोहितान्तराण्यनि—लोहितान्तरमयाः प्रतिवंशां येषु तानि लोहितान्तरमयप्रतिवंशकानि रजता-रज-तमयी भूमिर्येषां तानि रजतभूमिनि प्राकृतत्वात्समासास्तः मणिवंशकानि लोहितान्तरप्रतिवंशकानि रजतभूमिनि नाना-मणिरत्नानि—नानामणिरत्नमयानि जालपञ्चराणि—गयात्ताप-रपर्यायाणि येषु तानि तथा, पदानामनन्वयार्पणपातः प्राकृतत्वात्, 'अक्रमया पक्खा पक्खवाडाओ' इति अङ्गा—रत्नावंशपस्तन्मयः पक्षास्तद्वदशभूताः पक्षवाहवोऽपि तद्वद्वंशभूता एवाङ्गमयः, आह च जीवाभिममूलटीका-कृत—'अङ्गमया पक्षास्तद्वद्वंशभूता एवं पक्षवाहवोऽपि द्रष्टव्या' इति, 'जोइरसमया वंसा वंसकवल्लुका य' इति ज्योतीरसं नाम रत्नं तन्मया वंशाः—महान्तः पृष्ठवंशा 'वंस-कवल्लुका य' इति महतां पृष्ठवंशानामुभयतस्त्येकं स्थाप्यमाना वंशाः कवल्लुकानि प्रतीतानि 'रथयामइओ पाहु-आओ' इति रजतमयः पाटुका—वंशानामुपरि कम्बान्धानीयाः 'जायकुवमईओ ओहाडणीओ' जतरूपं—सुवर्णविशेषस्तन्मयः 'ओहाडणीओ' अवघाटिभ्यः आच्छादनेतुकम्बोपरिस्थाप्यमानमहाप्रमाणकलिञ्जस्थानीयाः, 'वयराम-इओ उवरि पुड्डुणाओ' इति वज्रमयौ—वज्ररत्नात्मिका अवघाटनीनामुपरि पुड्डुण्या—निधित्तराच्छादनेतुसुवर्ण-रत्नविशेषस्थानीयाः, उक्तं च जीवाभिममूलटीकाकारेण—'ओहाडणीग्रहणं मदत्तु लुल्लकं च पुड्डुना' इति 'सव्वसे-यरययामयाच्छायणं' इति सर्वश्वेन रजतमयं पुड्डुनीना-मुपरि कवल्लुकानामध आच्छादनम् 'अक्रमयकण्णकूडतव-णिञ्जधूमियाओ' अङ्गमयानि बाहुल्यनाङ्गरत्नमयानि पक्ष २ बाह्वीनामङ्गरत्नात्मकत्वात् कनकानि—कनकमयानि कु-ट्टानि—महान्ति शिखराणि येषां तानि कनककूटानि तपनीयानि—तपनीयस्तुपिकानि, ततः पदत्रयस्यापि कर्मधारयः, एतेन यत् प्राक् सामान्येन उल्लिखितं 'सेयावरकण्णधूमियाओ' इति तद्वत् प्रपञ्चतो भावितमिति । स-इति तद्वत् श्वेतत्वमुपसंहारव्याजेन भूय उपदर्शयति—'सेया' श्वेतानि, श्वेतत्वमेवापमया द्रवयति—'सेखन्तलिवम-लतिमलदधिघण्णोखीरफेण्णययिनामण्यगासा' इति विगतं मलं विमलं यत् शङ्खन्तलं—शेखन्तापरिततो भागो यत्रच निमलं दधिघणः—घर्षाभूतं दधि गोक्षीरफेणो रजतनिकरश्च तद्वत् प्रकाशः—प्रतिभासो येषां तानि तथा 'तिलगययण-उच्चवच्चिता' इति तिलकरत्नानि—पुण्ड्रविशेषास्तेरुच्चवच्चि-त्वाच्चि—शेखन्तलविमलनिमलदधिघण्णोखीरफेण्णययिनिवर्ण-गमासङ्घच्चच्चिता' इति पाठः, तत्र पूर्ववत् वृथक् वृथक् इत्युपनि कृत्वा पञ्चात् वृथक् इत्यर्थः कर्मधारयः, नाणाम-णिद्वानालीकया' इति नानामणयो—नानामणिमयाजिह्वा-नि—मालास्तेरल्लुकानि नानामणिद्वामाल्लुकानि, अन्त-वेदिश्च शृङ्गणानि—शृङ्गणपुद्गलरूपधर्ममिषिणानि 'तव-णिज्जवालुगाम्भंदा' इति तपनीयः—तपनीयैश्च यथा वालुकाः सिकतास्तावन् प्रस्तुतः—प्रस्तारं येषु त्वनि दृष्टा

'सुहृदकामा' इति सुखः-सुखदन्तुः स्पर्शो येषु तानि सु-
स्पर्शानि सन्धीकरुणाणि प्रासादीयानीत्यादि प्राग्वत् ।

नैपथिकीप्रकृणायाह—

तेसि खं दाराणं उभओ पासे दुहओ निमी-
हियाए सोलस सोलस चंदणकलमपरिवाडीओ पन्नत्ता-
ओ, ते खं चंदणकलमा वरकमलपइट्ठाणा सुरभिवरवा-
रिपडिण्णा चंदनकयचवागा आविडकंठेगुणा पउमुप्प-
लपिहाणा सववरयणामया अञ्जा ० जाव पडिरुवा महया
महया इंदकुभसमाणा पलत्ता समणाउमो !, तेसि खं
दाराणं उभओ पासे दुहओ निमीहियाए सोलस २
खागदंतपरिवाडीओ पन्नत्ताओ, ते खं खागदंता
मुत्ताजलंतकमियेहमजालगवक्खजालखिखिणी (घंटा)
जलपरिखित्ता अम्भुगया अभिणिसिद्धा तिरियसुसं-
पगहिया अहंपन्नगद्धरुवा पन्नगद्धमंठाणमंठिया सववय-
रामया अञ्जा ० जाव पडिरुवा महया महया गयदंत-
ममाणा पन्नत्ता समणाउमो !, तेसु खं खागदंतएसु
बहवे किएहसुत्तचद्वद्ववग्घारितमल्लदामकलावा खीलसुत्त-
लोद्धिस्सु० हालिहसु० सुक्किस्सुत्तचद्वद्ववग्घारितमल्लदाम-
कलावा, ते खं दामा उत्तणिजलंबूमगा सुवन्नमयग्मं-
डिक्खा ० अञ्ज कन्नमखणिण्वुत्तिकेणं सहेणं ते पदेमे
सवओ मर्मता आप्पमाणा २ सिंए अइव २ उव-
सोभेमाणा चिह्नि । तेसि खं खागदंतारणं उवरे अभा-
ओ सोलस नागदंतपरिवाडीओ पलत्ताओ, ते खं खागदं-
ता तं चव ० जाव महत्ता २ गयदंतममाणा पन्नत्ता
अञ्जाउमो !, तेसु खं खागदंतएसु बहवे रययापया
सिक्कया पन्नत्ता, तेसु खं रययामएसु मिक्कएसु बहव
बेरुलियामईओ धूवघडीओ पलत्ताओ, ताओ खं धूवघडी-
ओ कालापुटपवरकुंदुरुकतुरु ३ धूवमघमचंतगेषुअयाभिरा-
माओ सुगंधरगंधियातो गेषवडिभूयाओ अरालेणं
मणुष्णं मणहरणं घायमणखिचुद्धरणं गेषणं ते बदेमे
सवओ समंता ० जाव चिह्नि । तेसि खं दाराणं उ-
भओ पासे दुहओ निमीहियाए सोलस सोलस सा-
मंजियापरिवाडीओ पन्नत्ताओ, ताओ खं सालमंजि-
याओ लीलहियाओ सुपइहियाओ सुअलंकियाओ
आवाविहरागवसमाओ आयासमपिण्णओ मुट्ठिगिअ-
सुमज्जाओ आलेखगजमलजुवलवडियअञ्जअयपीयर-
हूपसंठियपीवरपओहराओ रत्ताईगाओ अभियकेपीओ
मिउविसयपसत्थलक्खखसंवेअियग्गसिययाओ ईति असो-
गवत्तायवसमुट्ठियओ वामहत्थग्गहियग्गसालाओ ईति
अदन्धिकडक्खचिह्णं खूपमाणीओ विव चक्खुल्लो-

यखलेनेहि अन्नमं खेज्जमाणीओ (विव) पुढविप-
रिणामाओ सासयभावमुवगयाओ चन्दाणणाओ चंद-
विलासिणीओ चंदद्वसमणिडालओ चंदाहियसोमदंम-
णाओ उक्का (विव उज्जेवेमाणाओ) विज्जुघणाभि-
रियसूरदिप्पंततेयअहिययरसन्निकासाओ सिंगारागारचा-
रुवेसाओ पासादियाओ दरिसिणज्जाओ (पडि-
रुवाओ अभिरुवाओ) चिह्नि । (सू० २७)

तेषां दाराणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोरैकैकनैपथिकीभावेन
'सुहृदता' इति द्विधातो द्विप्रकारायां नैपथिक्यां, नैपथि-
कीनिरीदनस्थानम्, आह च जीवामिगमभून्टीकाकृत्—
“ नैपथिकी निरीदनस्थान ” इति, प्रत्येकं पांडश २
(कलश) परिपाठः प्रकृताः, ते च चन्दनकलशा 'वरक-
मलपइट्ठाणा' इति घट-प्रधानं यत्कमलं तत् पानिष्ठानम्—
आधारां येषां ते वरकमलपरिपाठः, यथा सुरभिवरवा-
ग्घारितपुण्यश्चन्दनकृतचव्याकाः-चन्दनकृतोपरागाः 'आवि-
जकण्डगुणा' इति आविजः-आरोपितः कण्डे गुणा—
रक्तसूचकयो येषां ते आविजकण्डेगुणाः, कण्डे कालवत्
सप्तम्या अलुक्, 'पउमुप्पलपिहाणा' इति पञ्चमुपलं च
यथायोगं पिधानं येषां ते पञ्चापलपिधानाः 'सववयणा-
मया अञ्जा सगहा सगहा' इत्यादि यावत् 'पडिरुवा' इति
विशेषणकतश्चकं प्राग्वत् 'महया' इति अनिशयनं महानः
कुम्भानामिन्द्र इन्द्रकुम्भो राजदन्तादिदशनाद्विन्द्रश्चद्वय
पूर्वादिनाः महोष्माओ इन्द्रकुम्भश्च तस्य समाना महेन्द्रकु-
म्भसमानाः—महाकलशममाणाः प्रकृता इ धर्मण ! इ आ-
युष्मन् । 'तेसि खं दाराणं' इति तेषां दाराणां प्रत्येकं-
मुभयोः पार्श्वयोरैकैकनैपथिकीभावेन या द्विधा नैपथिकी
तरयां प्रत्येकं पांडश पांडश नागदन्तपरिपाठः प्रकृताः
नागदन्ता—अकुटकाः, ते च नागदन्ताः 'मुत्ताजालंतकसि
यहेमजालगवक्खजालखिखिणी (घंटा) जलपरिक्खित्ता'
इति—मुक्काजालानामन्तरेषु यानि उस्तुनानि-लम्बमानानि
उमजालानि—सुवर्णमयदामसमूहा यानि च गयलजाला-
नि गयलजालानि गयलजालासमूहा यानि च किङ्किणी-
घण्टाजालानि—सुदघण्टासमूहास्तः परिपाठः—सर्वेते
व्याताः 'अम्भुगया' इति आभिसुल्लमुद्गताः अग्रिमभागे
मनाकु उज्जता इति भावः 'अभानां सङ्का' इति अभिसुल्ल-
वहिर्भागाभिसुल्लं निरूपया निगता अभानिरूपयाः 'निरि-
यसुभपरिगहिया' इति तिर्यक् भित्तपदेशः सुट्ठु—अ-
निशयनं सत्यक-मनागप्यवनेन परिगृहीताः सुलम्परि-
कृतीनाः, 'अहंपन्नगद्धरुवा' इति अघः—अघस्तनं यत्
पन्नगस्य सत्पस्याई तस्यैव रूपम्—आकारो येषां ते अघः—
पन्नगद्धरुवाः अघः पन्नगाजवदन्ति सरला दीर्घाश्चेति भावः ।
एतदेव व्याचष्टे—'पन्नगाजसंस्थानसंस्थिताः' अघः पन्न-
गाजसंस्थिताः 'सववययामया' सर्वात्मना पन्नमया 'अ-
ञ्जा सगहा' इत्यवश्यं 'जाव पांडरुवा' इति विशेष-
णजानं प्राग्वत् 'महया' इति अनिशयनं महाम्नां गजद-
न्तसमाना—गजदन्ताकाराः प्रकृता इ अन्नं ! इ आयु
धम् ! 'तेसु खं खागदंतएसु बहवे किएहसुत्तचद्व' 'तेसु

नागदन्तकषु बहवः कृष्णसूत्रजडा 'धग्गाय' इति अय
लाभ्यता माल्यदामकलापाः--पुष्पमाला-सूहा बहवो नी-
लसूत्रायलाभ्यतामाल्यदामकलापा एवं लोहिनहारिद्रशुक्ल-
सूत्रजडा अगि वाच्याः । 'ते शं दामा' इत्यादि, तानि
दामानि 'तवर्णजलेषु' यथा 'इति तपनीयः--तपनीयमया
लम्बुसगो-दामानामप्रमभाग मण्डनविशेषा यथा तानि तथा,
तपनीयलम्बुसकानि, 'सुवस्वययगमण्डिया' इति पाश्चतः
सामस्येन सुवर्णप्रतरेण--सुवर्णपत्रकण मण्डनानि सु-
वर्णप्रतरेमण्डनानि । नानाविहमणिर्यथाविधिहारउव-
मोहियसमुद्रया' इति नानारूपाणां मणीनां रत्नानां च
विविधा विविचयणां हारा अष्टादशमरिका अष्टाहारा
नवमरिकास्तैरुपशोभितः समुद्राये यथा तानि तथा 'जा-
व सिरीए अइव २ उवसोभिमणा चिट्टुनि' इति अत्र याव-
रकरादेयं परिपूर्णः पाठो द्रष्टव्यः । 'सिमिगोएगममं पत्ता
पुव्वावरदाहिणुत्तागपाई वाएई मंदायं मंदायं पईजाता
पईज्जपल्लवोभंभमाणा आगल्लिणं मणुक्कणं मण्डाएयं कण-
मण्डिणुइकरेणो संहणं ते पएमे सव्वओ समंता आपुरमा-
णा २ सिरीए अइव २ उवसोभिमणा चिट्टुनि' एतच्च प्रा-
गेव यानविमानयणने व्याख्यातमिति न भूया व्याख्यायेत ।
'तेनि शं खागदंताण' इत्यादि, तेषां नागदन्तानामुपरि
प्रत्येकमन्याः षोडश षोडश नागदन्तपरिपाठ्यः प्रहस्ताः त
च नागदन्ता यावकरणात्--मुक्ताजालेनरुमियहमजालगय-
क्कजालखिखिणघंटाजालपरिक्कला' इत्यादि प्रागुक्तं सर्वं
द्रष्टव्यं यावत् गजदन्तसमानाः प्रहस्ता इ अमण ! इ अणु
पमन् ! 'तेसु शं खागदंताणसु' इत्यादि, तेषु नागदन्तकषु
द्वद्विंश रजतमयानि सिक्कानि प्रहस्तानि, तेषु सिक्केषु बह-
वो दण्डा वैदूर्यमयया वैदूर्यरत्नात्मिका धूपघाटकाः 'का-
लागुरुवरकदुदुक्कनुक्कधूवमधमधेन' इत्यादि प्राग्वत् नयरं
'धागमणानिचुइकरेण' इति प्राणिन्द्रियमनोनिवृत्तिकरण ।
'तेनि शं' इत्यादि, तेषां ढागणां प्रत्येकमुभयोः पाश्चयो-
रेकैकनैवधिकीभावेन द्विधातो द्विप्रकारायां नैवधिक्यां षोड-
श षोडश शालभाजकापरिपाठ्यः प्रहस्ताः ताश्च शालभाज-
का लीलया ललिताङ्गनिवेशकया स्थिता लीलास्थिताः
'सुपशेट्टयाओ' इति सुमनेक्ष्यता प्रतिष्ठिताः सुप्रतिष्ठिताः
'सुअलेकियाओ' सुष्टु-अतिशयन रमणीयतया अलङ्कृताः
स्वलेकृताः 'खाणाविहरागवसणाओ' इति नानाविधो-
नानाप्रकारेण रत्ना यथा तानि नानाविधरगाणि तानि वस-
नानि--दन्ताणि यासां तास्तथा 'नानामल्लपिनडाओ'
'इति नानारूपाणि माल्यानि--पुष्पाणि पिनडानि आविडा-
नि यासां ता नानामाल्यपिनडाः क्लान्तस्य रगिणानः सुखा
विदर्शनात्, 'सुट्टिगिज्जसुमंभमाओ' इति सुष्टुप्रहस्त सुष्टु-
शोभनं मध्यं--मध्यभागां यासां तास्तथा, 'आमलगजमल-
जुल्लवहिणुअसुखयपीणुइयसोठयपीवरपओइराओ' पीनं
पीनं रश्मिं संस्थितं--भस्थानं यकाभ्यां तौ पीनरश्मिंसं-
स्थानौ आमलकः--आपीड ! शङ्कर इत्यर्थः । तस्य यमल-
खले समक्षेणिकं यक्षुणं नष्टं धर्मिणो बहस्वभावा-
धुपान्नकठिनभावाविनि भावः अभ्युच्चनौ पीनरश्मिंसंस्था-
नौ च पयोधरे यासां तास्तथा, 'रत्तायंगाओ' इति रत्नाऽ
पाङ्के--नयनोपायनरूपा यासां तास्तथा, 'आसियकासिओ'

इति अस्मिताः--कृष्णाः कशा यासां ता अस्मितकश्यः एतद्
य मयिशपमान्छ-- मिउविसयपसपलक्कणसंघोक्षियग-
सिययाओ' सुवृधः--कामला विशदा-जमलाः प्रशस्तानि-
शोभनानि अङ्गुठिताप्रवधुनानि लक्ष्मणानि यथा तं प्रश-
स्तलक्षणाः 'संघोक्षितं' संवृतमग्रं यथा तं संघोक्षितायाः शि-
राजाः--कशा यासां ता मृदुविशदप्रशस्तलक्षणासंघोक्षिताम-
शिरोजाः । 'इमि असोमयययवसमुद्रियाओ' इत्य--म-
नाक्क अशोकवपादप समुपस्थिताः--आभिन्ना ईषदशोकव-
रपादपसमुपस्थितास्तथा 'वामहस्संगमहिउयगमालाओ'
'वामहस्तेन गृहीतमग्रं शालायाः--शाखायाः अर्धदशोकपा-
दपस्य यकाभिस्ता वामहस्तगृहीताप्रशालाः 'इमि अज-
जिक्कडक्कवाइएणं लुपमाणीओ धिये' इति ईषत्-मनाक्क
अर्द्ध--तिर्यक् वालतमणि येषु कटाक्षकेषु च्छिन्तसु तैमु-
प्यन्त्य इय सुरजनानां मनांसि 'वक्खुल्लायणल्लेसोह य अ-
जमअ खिज्जमाणीओ धिये' अन्योऽप्य-परस्परं वल्लुपां ला-
कनेन--आलाकनेन य लेशः--रंक्षेयास्तैः खिद्यमाना इव,
किमुक्तं भवति ?--एवेनमानास्तयैवलितालिकटाक्षैः
परस्परमवलोकमाना अवतिष्ठन्ति, यथा नूनं परस्पर-
सौभाग्यालुहनेनस्तिर्यग्वलितालिकटाक्षैः परस्परं खिद्यन्त
इति, 'पुट्टिपरिणामाओ' इति पृथिवीपरिणाम-
रूपाः शब्दमात्रसमुपगता विमानवत् 'चंदाण्णाओ'
'इति चन्द्र इवानेन मुखं यासां तास्तथा 'चंदाविला-
सिणीओ' इति चन्द्रवत् मनोहरं विलसन्तीत्यर्थशीलाश्च-
न्द्रविलासिण्यः 'चंदास्समानिडाओ' इति चन्द्रादेस्समम्-
अष्टमीचन्द्रसमानं ललाटे यासां तास्तथा 'चंदाहियसो
मदंसणाओ' इति चन्द्रादपि अधिकं सोमं--सुमगकान्ति-
मत् दर्शनम्--आकारं यासां तास्तथा उदका इव उद्यो-
तमानाः 'विज्जुघणमरीचम्वरुण्णतनयअहिययरसजि-
कासानो' इति विद्युतो य घना-बहुलतरा मरीचयस्तेष्वेव
यच्च सूर्यस्य क्षीप्यमानं कीले-तेजस्मसादपि आधिक्येन
संश्लकाशः-प्रकाशो यासां तास्तथा, 'मिगारागारवाड-
वन्नाओ पासाइयाओ इरिसिण्णाओ पांडक्काओ अभि-
रूपाओ चिट्टुनि' इति प्राग्वत् ।

तेसि शं दाराणं उभयो पासे दुइओ गिसीहियाए सो-
लस सोलस जालकडगपरिवाडीओ पक्कताओ, ते खं जा-
लकडगा सक्कवरयणामया अच्छा ०जाव पडिक्का । तेसि
शं दाराणं उभयो पासे दुइओ निसीहियाए सोलस
सोलस घंटापरिवाडीओ पक्कताओ, तासि शं घंटाणं इमे-
याक्खे वक्कावासे पक्कते, तं जहा-जंघुययामईओ घंट.ओ
वयरायमाओ लाल.ओ खाणामणिमया घंटापासा तव-
णिजामइयाओ संखलाओ रययामयाओ रज्जुतो, ताओ
शं घंट.ओ ओहस्सर.ओ मेहस्सराओ सीहस्सराओ दुंदु-
हिस्सराओ कुंचस्सराओ खंदिस्सराओ गंधिपोमाओ
मंजुस्सराओ मंजुघोसाओ सुस्सराओ सुस्सरणिघोसाओ
उरालेणं मणुषेणं मण्डारेणं कम्ममणिचुइकरेणं सहेणं ते
पदेसे सव्वओ समंता आपुरेमाणीओ २ ०जाव चिट्टुनि ।

तेसिं गं दाराणं उभओ पासे दुहओ शिमीहियाए सो-
लम सोलम वणमालापरिवाडीओ पञ्चाओ, ताओ गं
वणमालाओ शाणामणिमयदुमलयकिमलयपल्लवसमा-
उलाओ छप्पयपरिभुजमाणा मोहंतमस्मिरीयाओ पा-
साईयाओ० ४ । तेसिं गं दाराणं उभओ पासे दुहओ
शिमीहियाए सोलम २ पगंठगा पञ्चा, ते गं पगंठगा
अङ्गुइआइ जायणमयाइ आयामकिवंभणं पणवीसं
जायणसयं बाहज्जणं मव्वययरायया अच्छा ० जाव प-
डिरूवा तेसिं गं पगंठगाणं उवरि पत्तेयं २ पासायव-
डेंसगा पञ्चा, ते गं पासायवडेंसगा अङ्गुइआइ उड्डं
उच्चंतणं पणवीसं जायणसयं विस्संभणं अब्भुगयमू-
सिअपहमिया इव विविहमणिगयणभत्तिचित्ता वाउड-
यविजययजयंतपडामल्लचाइल्लचकलिया तुंगा गगणत-
लमणुलिहंतमिहारा जालंतयणपंजरुमिलिय व्व मणि-
कणगधूमियागा विद्यमियमयवचपोंडरीया तिलगरय-
शद्वचंचित्ता शाणामणिदामालोकिया अंतो बहिं च
मएहा तवणिज्जवालुयापत्थडा सुहफामा मस्मिरीयरूवा
पामादीया दरिसिगिआ ० जाव दामा उवरि पगंठगाणं
भया ल्लचाइल्लता । तेसिं गं दाराणं उभओ पासे सो-
लम सोलम तोरणा पञ्चा, शाणामणिमया शाणाम-
णिमएसु खंभसु उवणिविट्ठमनिविट्ठा ० जाव पउमहत्थगा,
तेसिं गं तोरणाणं पुरओ दो दो सालभंजियाओ पञ-
चाओ, जहा हेड्डा तेहव तेसिं गं तोरणाणं पुरओ ना-
गंदता पञ्चा, जहा हेड्डा ० जाव दामा, तेसिं गं तोरणाणं
पुरओ दो दो हयमंघाडा गयमंघाडा नरसंघाडा किन्-
रमंघाडा किंपुरिसमंघाडा महारगमंघाडा गंधव्वमंघाडा
उममंघाडा मव्वययणामया अच्छा ० जाव पडिरूवा,
एवं बीही पंतीओ भिहुगाइ । तेसिं गं तोरणाणं
पुरओ दो दो पउमलयाओ ० जाव सामलयाओ शिचं
कुसुमियाओ मव्वययणामया अच्छा ० जाव पडिरूवाओ ।
तेसिं गं तोरणाणं पुरओ दो दो अक्खय (दिसा)
सोवत्थिया पन्नता, मव्वययणामया अच्छा ० जाव प-
डिरूवा, तेसिं गं तोरणाणं पुरओ दो दो चंदण-
कलमा पन्नता, ते गं चंदणकलमा वरकमलपड्डा-
णा तेहव । तेसिं गं तोरणाणं पुरतो दो दो भि-
गारा पन्नता, ते गं भिगारा वरकमलपड्डाणा ० जाव
महया मत्तगयमुहाऽऽकितिममाणा पन्नता समणाउमो ।
तेसिं गं तोरणाणं पुरओ दो दो आयंसा पन्नता,
तेसिं गं आयंसायं इमयारूवे वन्नावासं पन्नते, तं-
जहा—तवणिज्जमया पगंठगा वेरुलियमया सुगया व-

इरामया दावारंगा शाणामणिमया मंडलां अणुग-
मितनिम्मलाते छायाते समणुवद्धा चंदमंडलपडिणि-
कासा महया अद्वकायसमणा पञ्चाता समणाउमो ।
तेसिं गं तोरणाणं पुरओ दो दो वड्ढनाभयाला
पण्णा अच्छतिच्छडियमालितंदुलणहमंदिट्ठपडिपुत्रा इव
चिट्ठति सव्वजंङ्गयमया ० जाव पडिरूवा महया म-
हया रहचक्कवालममाणा पण्णाता समणाउमो । तेसिं गं
तोरणाणं पुरओ दो दो पातीओ, ताओ गं पा-
ईओ अच्छेदगपरिहत्थाओ शाणामणिपचवन्नसम फ-
लहरियगसम बहुपडिपुत्राओ विव चिट्ठति सव्वय-
णामईओ अच्छाओ ० जाव पडिरूवाओ महया महया
गांकलिंजरचकममाओ पञ्चाताओ समणाउमो । ते-
सिं गं तोरणाणं पुरओ दो दो सुपड्डा पञ्चा
शाणाविहंभडविग्गया इव चिट्ठति मव्वययणामया अ-
च्छा ० जाव पडिरूवा । तेसिं गं तोरणाणं पुरओ
दो दो मणुगुलियाओ पञ्चाताओ, तासिं गं मण-
गुलियासु बहव सुवन्नरूपमया फलगा पञ्चा, ते-
सु गं सुवन्नरूपमएसु फलंगसु बहवे वयरामया ना-
गदंतया पञ्चा, तेसु गं वयरामएसु शागदंतएसु
बहवे वयरामया सिक्का पञ्चा, तेसु गं वयराम-
एसु सिक्कंगसु किहएसुत्तमिक्कगवच्छिता शीलमुत्तमिक्क-
गवच्छिता लोदियमुत्तमिक्कगवच्छिता हालिहमुत्तमिक्क-
गवच्छिता मुक्किल्लमुत्तमिक्कगवच्छिता बहवे वायकरगा
पञ्चा मव्वे वेरुलियमया अच्छा ० जाव पडिरूवा ।
तेसिं गं तोरणाणं पुरओ दो दो कित्ता रयणक-
रंडगा पण्णा, से जहाणामए रओ चाउरंतचक्कवट्ठिस्म
चित्ते रयणकरंडए वेरुलियमणिफलहपडलपञ्चोडं सा-
ते प्रहाते ते पंतंसे सव्वतो समंता ओभासति उ-
ज्जावेति तवति भासति एवमेव ते वि चित्ता रयण-
करंडगा साते पभाते ते पएसे मव्वओ समंता ओ-
भासति उज्जावेति तवति पगाभंति, तेसिं गं तोर-
णाणं पुरओ दो दो हयकंठा गयकंठा नरकंठा कि-
न्नरकंठा किंपुरिसकंठा महारगकंठा गंधव्वकंठया उम-
भकंठा सव्वययणामया अच्छा ० जाव पडिरूवा, ते-
सु गं हयकंठएसु ० जाव उमभकंठएसु दो दो पु-
प्फचंगेरीओ (मल्लचंगेरीओ) चुन्नचंगेरीओ (गंधचंगेरी-
ओ) वत्थचंगेरीओ आभरणचंगेरीओ मिद्धचंगेरीओ
लोमहत्थचंगेरीओ पञ्चाताओ सव्वययणामयाओ अच्छाओ
० जाव पडिरूवाओ, तासु गं पुप्फचंगेरिसु ० जाव लो-
महत्थचंगेरिसु दो दो पुप्फचंगेरीओ ० जाव लोमहत्थएड-

सगाईं सञ्चरयणामयाईं अञ्छाईं ०जाव पडिरूवाईं ।
तेसिं खं तोरणाखं पुरभो दो दो सीहासखा पन्नत्ता,
तेसिं खं सीहासखाखं वणभो ०जाव दामा, तेसिं खं तो-
रणाखं पुरभो दो दो रुपमया छत्ता पन्नत्ता, ते खं
छत्ता वेरुलियविमलदंडा जंबूणयकन्निषा वररसंधी दु-
त्ताजालपरिगया अट्टमहस्सवरकचंखसलागा ददरमल-
यसुगंधी सञ्चोउयसुरभी सीथलच्छाया मंगलमचिचि-
त्ता चंदामारोवमा । तेसिं खं तोरणाखं पुरभो दो दो
चामराभो पन्नत्ताभो, ताम्भो खं चामराभो (चंद-
प्पभेवरुलियवरनानामखिरयखखचिचिचत्तददडाभो) खा-
शामखिकणगरयणविमलमहरहतवयिज्जुअलविचिचत्तद-
डाभो वल्लियाभो संखंकुददगरयअमयमहियफेणुंजस-
न्निगामातो सुद्धमरयदीहवालातो सञ्चरयणामयाभो
अञ्छाभो ०जाव पडिरूवाभो । तेसिं खं तोरणाखं पुरभो
दो दो तेस्लसमुग्गा कोट्टसमुग्गा पत्तसमुग्गा चोयगमसुग्गा
तगरसमुग्गा एलासमुग्गा हरियालस ० हिगुल्यस ० मथो-
सिलासमुग्गा अंजलसमुग्गा सञ्चरयणामया अञ्छा ०जाव
पडिरूवा । (दू. २८)

‘तेसिं खं’ मित्यादि तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्व-
योरेकैकनैवधिकीभावेन या द्विधा नैवधिकी तस्यां वो-
डश वोडश जालकटकाः प्रकृताः, जालकटको—जालक-
कीयो रम्यसंस्थानः प्रशंसाविशेषः, ते ख जालकटकाः ‘स-
ञ्चरयणामया अञ्छा सहहा ०जाव पडिरूवा’ इति प्रा-
वत् । ‘तेसिं खं’ मित्यादि, तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः
पार्श्वयोर्द्विधातो नैवधिक्यां वोडश घण्टापरिपाटयः प्रक-
ृताः, तासां च घण्टानामयमेतद्रूपं वर्णवासां—वर्ण-
कनिवेशः प्रकृतः, तद्यथा—जम्बूनदमयं घण्टा वज्रमयं
लालाः नानामणिमया घण्टापाश्चात् तपनीयमयः शृङ्ख-
ला यासु ता अवलम्बितान्तिष्ठन्ति रजतमयं रजजवः
‘ताभो खं घण्टाभो’ इत्यादि, ताश्च घण्टा आघन-
प्रवाहेण स्वरो यासां ता आघस्वरा मेघस्येवातिदीर्घ-
स्वरो यासां ता मेघस्वराः हंसस्य मधुरः स्वरो यासां
ता हंसस्वराः, एवं कौञ्जस्वराः सिंहस्य च भूतदे-
शव्याधि स्वरो यासां ताः सिंहस्वराः एवं दुग्धभिवरा
ह्रादशविधनृपसङ्घानां नन्दः नन्दस्वराः नन्दवत् घोषो
‘हादो यासां ता नन्दघोषाः मञ्जुः—प्रियः स्वरो यासां
ता मञ्जुस्वरा, एवं मञ्जुघोषाः, किं बहुना ? , सुस्वराः
सुस्वरघोषाः, ‘उरालणं’ मित्यादि प्रावत् । ‘तेसिं खं’
मित्यादि, तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोः द्विधातो
नैवधिक्यां वोडश वोडश वनमालापरिपाटयः प्रकृताः, ताश्च
वनमाला नानाद्रुमाणां नानाद्रुमाणां च यानि किशलय-
निये च पञ्चबासैः समाकुलाः—साम्रमन्त्राः ‘कृष्णयप-
रिभुजमाणा सोभन्तस्सिसरीया’ इति वदपदैः परिभु-
ज्यमानाः सत्यः शोभमानाः वदपदपरिभुज्यमानशोभमाना-
स्त एव संधीकाः ‘पासाईया’ इत्यादि पञ्चतुष्टयं प्रा-
५७८

वत् । ‘तेसिं खं द्वाराणां’ मित्यादि, तेषां द्वाराणां
प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोरेकैकनैवधिकीभावेन या द्विधा नैव-
धिकी तस्यां वोडश वोडश प्रकटकाः प्रकृताः, प्रकटको
नाम पीडविशेषः, आह च जीवाभिगममूलटीकाकार-
‘प्रकटो पीडविशेषो’ इति, ते च प्रकटकाः प्रत्ये-
कमंडूनीयानि योजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्यां पञ्चविंश-
पञ्चविंशत्यधिकं योजनशतं बाहुर्येन—पिण्डाभावेन ‘स-
ञ्चरयणामया’ इति सचार्त्तमा ने प्रकटकाः वज्रमया-
वज्ररत्नमया, ‘अञ्छा सहहा’ इत्यादि विश्वज्ञान प्रा-
वत्, ‘तेसिं खं पण्डगानं’ मित्यादि, तेषां प्रकटका-
नाम् उपरि प्रत्येकं प्रत्येकम्—इह एकं प्रति प्रत्येकमि-
त्याभिमुख्ये वर्त्तमानः प्रतिशब्दः समस्यते, ततो वी-
प्साविषयायां द्विवचनं, प्रासादावन्तसकाः प्रकृताः,
प्रासादावन्तसका नाम प्रासादाविशेषाः, उक्तं च जीवाभि-
गममूलटीकायां—“प्रासादावन्तसकौ—प्रासादाविशेषा’ वि-
नि, ते च प्रासादावन्तसका अर्धवृत्तीयानि योजनशतानि
ऊर्ध्वम् उर्ध्वस्त्वेन पञ्चविंशं योजनशतं विष्कम्भेन, ‘अ-
भ्युगयमसिपहसियाविष’ अभ्युज्जता—आभिमुख्येन स-
र्वतो विनिर्गता उत्क्षुताः—प्रचलनया सर्वानु विक्षु प्रक्षुता
या प्रभा तथा सिता इव—बडा इव तिष्ठन्तीति गम्यते,
अन्यथा कथमिदं च अभ्युज्जता निरालम्बाः तिष्ठन्तीति भा-
वः, ‘विषिहमणिरयखभलांविना’ विप्रधा—अनेकप्रका-
रा ये मन्त्राः—अष्टप्रकान्ताद्यो यानि च रत्नानि—कलंतना-
दीनि तेषां भक्तिभिः विचक्षितविशेषश्चित्रा—नानाकृपाः आ-
श्चर्यवन्ता वा नानाविधमार्गान्तरमभक्तिचित्राः, ‘वाउडक-
विजययैजयतीपडागल्लुत्ताएच्छुत्तकलिया’ वातोद्भूता—वायुक-
ल्पिता विजयः अभ्युदयस्तत्सुचिका वैजयन्त्याभिधाना याः
पताकाः, अथवा—विजया इति वैजयन्तीनां पार्श्वकक्षिका
उच्यन्ते तत्प्रधाना वैजयन्त्या विजयवैजयन्त्या, पताकास्ता
एव विजयचर्जिता क्षत्रातिक्षत्राणि—उपयुगिरस्थितान्यातप-
त्राणि तैः कलिता ‘वानोद्भूतविजयवैजयन्तीपताकाक्षत्रानि-
च्छुत्तकलिताः, तुङ्गा—उच्छा उर्ध्वस्त्वेनार्धवृत्तीयोयोजनशत-
प्रमाणत्वात् अत एव ‘गगननलमणुलिहंतसिहरा’ इति
गगनतलम्—अम्बरतलम् अनुलिखन्ति—अभिलक्ष्यान्त शिख-
राणि येषां ते तथा, जालानि—जालकानि तानि च भवनाभि-
सिन्धु लोके प्रतीतानि, तदन्तरेषु विंशष्टोभाभिनिमित्तं रत्नानि
येषु ते जालान्तररत्नाः, स्वं चात्र विभक्तिर्लोपः प्राकृतत्वात्,
तथा पञ्चरात्र उन्मीलिता इव बहिष्कृता इव पञ्चरत्नीलिता
इव यथा किल किमपि वस्तु पञ्चरात्रं वंशार्द्रमया पङ्क्त्योर्नक्ष-
त्रात् बहिष्कृतमत्यन्तमविनष्टद्वयावत्वात् शोभने एवं तेऽपि
प्रासादावन्तसका इति भावः, तथा मणिकनकानि—मणिकनक-
मयः रत्नपिकाः—शिलाणां येषां ते मणिकनकस्तूपिकाः,
तथा विकसितानि यानि शतपत्राणि पुण्डरीकाणि च ह्रादा-
दौ प्रतिकृतिस्त्वेन स्थितानि निलकरत्नानि—भ्रश्यामिषु पु-
ण्ड्रविशेषा अर्धचन्द्राश्च हारादिषु नैश्चित्राः—तथा नानाक-
पा वा विकसितशतपत्रपुण्डरीकतिलकरत्नाऽर्धचन्द्राश्चित्राः,
तथा नाना—अनेककृपाणि यानि मणिशामानि—मणिकन-
पुष्पमालासौरलङ्कृतानि—शोभितानि नानामणिशामाल-
ङ्कृतानि तथा अन्तर्बहिष्कृतत्वात्—मण्डलाः, तथा तप-

वीर्ये-सुखार्थयशस्वन्मदया बालुकायाः प्रसन्तः-स्मरता-
यपु न तपनीयबालुकाप्रसन्तः । सुदृक्कामा स्मरस्मरणीयकया
पासाया । इत्यादि प्राग्वन्तः आसादायन्तस्मरकामासन्-
भूमिधर्माणमपुष्पलोककर्मणे निहासन्वन्तमपुष्पविजयवृत्त्य-
वर्णने यक्षाकुशवर्णने मृदादामवर्णने च यथा प्राक् यान-
विमाने भाषिते तथा भाषनीयम् । 'तसि ख' मित्यादि, ते-
षां ठाराणां प्रत्येकमुपयोः पाश्चात्त्यैकैकेनैवधर्मीभावेन या
विधा नैवधर्मी तस्यां वाइश वाइश तारुणानि प्रसन्तानि,
नानि च तारुणानि नानामाणमयानोत्यादि तारुणवर्णने या-
नयमानामथ निरयशये भाषनीयम्, 'तसि ख' तारुण्ये
पुरतो । इत्यादि, तेषां तारुणानां पुरतः प्रत्येकं द्वे द्वे शा-
लमाञ्जके, शालमाञ्जकावर्णने प्राग्वत्, 'तसि ख' मि-
त्यादि, तेषां तारुणानां पुरतो द्वौ द्वौ नागदन्तकां प्रसन्तौ,
तेषां च नागदन्तकानां वर्णने यथाऽधस्ताद्वनस्तरमूकं त-
था वक्रव्यं, नवरमन्त्रोपरि नागदन्तका न वक्रव्यं अभा-
वात्, 'तसि ख' मित्यादि तेषां तारुणानां पुरतो द्वौ द्वौ
हयसङ्घाटौ, सङ्घाटशब्दा युग्मवाची यथा सासुसङ्घाट इ-
त्यत्र, तेषां द्वे द्वे हययुग्मे इत्यर्थः, एवं गजजन्तकभरकिं-
पुरुषमहोरगमधर्षयुग्मसङ्घाटा अणि वाच्यता, एते च क-
थमभूताः ? इत्याह-- 'सव्यरयणामया अचक्षा सहा' इ-
त्यादि प्राग्वत्, यथा चामीर्षां हयादीनामष्टानां सङ्घाटा
उक्तास्तथा पञ्चयोऽपि वीथयोऽपि मिथुनकानि च वाच्य-
नि, तत्र सङ्घाटाः-समानांलङ्कयुग्मरूपा पुण्यायकीर्णकाश्च
एकदिग्वयवस्थिताः अणि-पञ्चकमयोः पाश्चात्त्यैकैके-
णिमयिन यत्-ध्यागृह्यं सा द्वायोः क्षीपुरुषमधे मिथुनकं
'तसि ख' मित्यादि, तेषां तारुणानां पुरतो द्वे द्वे पञ्च-
लन यावत्करणात्-द्वे द्वे नागलने द्वे द्वे अशोकलने द्वे द्वे
चरणकलने द्वे द्वे खललने द्वे द्वे वासन्तोलेन द्वे द्वे कुन्त-
ले द्वे द्वे आनमूकलने इति परिगृह्यते, द्वे द्वे इयामलने,
ताश्च कथमभूता इत्याह 'लिकचं कुमुमयाश्च' इत्यादि
वाच्यकरणात्- 'निकचं मरुलियाश्च' 'निकचं लवइयाश्च' 'निकचं
धवइयाश्च' 'निकचं गुल्लियाश्च' 'निकचं जमलियाश्च' 'निकचं
पुथलियाश्च' 'निकचं विनमियाश्च' 'निकचं पणमियाश्च' 'निकचं
सुविभलपिण्डमज्जङ्गवाडिसमधगीश्च' 'निकचं कुसुमियमउ-
लियलियइयथइयमुलियनो' 'निकचं विणमियपुण्णमियसुविभ-
लपिण्डमज्जङ्गवाडिसमधगीश्च' इति परिगृह्यते, अस्य व्या-
ख्याने प्राग्वत्, पुनः कथमभूता इत्याह- 'सव्यरयणामया
अवा पाण्डिका' इति, अत्रापि वाच्यकरणात्- 'अचक्षा स-
हा' इत्यादिविशेषणरूपसूत्रप्रदः, स च प्राग्वद्भाषनीयः,
'तसि ख' मित्यादि, तेषां तारुणानां पुरतः प्रत्येकं द्वौ
द्वौ दिक्कामीस्तकी-दिक्प्राज्ञकी त च सर्वे जाड्बुद्धमयाः
कविपादाः- 'सव्यरयणामया अचक्षा' इत्यादि, प्राग्वत्- 'त-
सि ख' मित्यादि द्वौ द्वौ अमूलकलशौ प्रसन्तौ, वर्णकः अमू-
लकलशानां 'वरकमलपरदुला' इत्यादिकयोः सर्वैः प्राङ्गो
वक्रव्यः, 'तसि ख' मित्यादि द्वौ द्वौ भृङ्गाः, तेषामपि क-
लशानामिव वर्णकः वक्रव्यः, नवर पर्यन्ते- 'महयामसग-
मामुहागिगंसमाणा पञ्चता समणउसां !' इति वक्रव्यम्
'मसगममामुहागिगंसमाणा' इति मनो ये गजस्तस्य म-
इच्छतिविशालं यद्गुणं तस्यार्जुन-आकारस्तसमाणा-

तत्सदृशाः प्रसन्ताः, 'तसि ख' मित्यादि तेषां तारुणानां पु-
रतो द्वौ द्वौ वादशकौ प्रसन्तौ, तेषां खादशकानामयमेन्द्रो
वर्णकानां-वर्णकानिवशः प्रसन्तः, तद्यथा-तपनायमयाः प्र-
कटकाः-पीडविशेषाः, अहमयांन-अहमयनयानि मण्ड-
लानि यत्र प्रतिविम्बसम्भूतः 'अगोष्ठास्यनिम्मला' इति
अयघर्षणमयघर्षितं भावः क्लृप्त्यः नश्य निम्मला-अव-
घर्षितनिम्मला, भूत्यादिना निमाञ्जनमित्यर्थः अयघर्षितस्या-
भायोऽनयघर्षितः तन निम्मला तथा अनयघर्षितनिम्मलया
छायया समनुवद्धा-युक्ता, 'अमृमण्डलपडिनकामा' इति
अमृमण्डलसदृशाः 'महया महया' अनिशयेन महान्ताऽर्ज-
कायसमानाः-काशार्द्रप्रमाणाः प्रसन्ता इ भ्रमण ! द्वे आयुष्म-
न् ! 'तसि ख' मित्यादि तेषां तारुणानां पुरतो द्वे द्वे वज्र-
नाभे-वज्रमया नाभिर्धेयास्त वज्रनाभे स्थले प्रसन्तानि
च स्थालानि तिष्ठान्ति, 'अच्छतिच्छुडिते' तुलनेहसदृश-
द्विपुत्रा इव चिद्वृत्तिं 'अच्छा'-निम्मलाः शुद्धाः स्फाटक-
त्त्रिच्छुटिताः-शीन्तं वागन्-छुटिताः अन एव 'नखसन्ध-
ष्टाः' नखाः-नखिकाः सन्ध्या मुशलादिभिः छुटिता येषां
त तथा सुखादिदर्शनात् क्रान्तस्य पर्याप्ततः अच्छैः अ-
च्छुटितैः शालानिहल्लैर्नखसन्धैः परिपूर्णः, पृथ्वीपारुण-
रूपाणि तानि तथा कवलमवमाकाराणीत्युपाय, तथा खाह-
'सव्यजम्बूतयमया' सर्वान्मना जम्बूतयमयानि 'अच्छा
सहा' इत्यादि प्राग्वत् 'महया महया' इति अनिशयेन म-
हानि रथवत्कसमानानि प्रसन्तानि इ भ्रमण ! द्वे आयुष्मन् !
'तसि ख' मित्यादि तेषां तारुणानां पुरतो द्वे द्वे 'पाइशो'
इति पाइशे प्रसन्त, ताश्च पाइशः 'सच्छेदगपाडिद्वयाश्च'
इति सच्छेदपानीयपरिपूर्णाः, 'नागाविहस्य' कवहर्षयस्म
बहुपाडिपुत्रावि' इति अत्र पट्टी मृतीयाये 'बहु पाइशुवे' ति
वैक्यचने प्राङ्गुन्यान्, नानावर्णैः कवहर्षितैर्द्विरितक नैवदु-
प्रभूतं प्रातर्पूर्णं इव तिष्ठन्ति न खलु तानि फलानि किन्तु
तथारूपाः शाश्वतभावमुपायताः पृथ्वीपरिणामास्तनः उप-
मानमिति, 'सव्यशयणामइशो' इत्यादि प्राग्वत्, 'महय' इति
अनिशयेन महन्त्या गोकलिजगत्कसमानाः प्रसन्ता इ अम-
ण ! द्वे आयुष्मन् !, 'तसि ख' मित्यादि तेषां तारुणानां पु-
रतो द्वौ सुवर्णपट्टकौ-आधारविशेषौ प्रसन्तौ, त च सुवर्णत-
ट्टकाः सुसर्पैर्वांधप्रतिपूर्णा मानाविधेः पञ्चवर्णैः प्रसाधन-
भाण्डैश्च बहुपरिपूर्णा इव तिष्ठन्ति, उपमाभावेना प्राग्वत्,
'सव्यरयणामइशो' इत्यादि तथैव, 'तसि ख' मित्यादि ते-
षां तारुणानां पुरतो द्वे द्वे मनोगुलिका नाम पीडिका, उक्ते
च जीवाभिगममृगमृगदीकायाम्--'मनोगुलिका नाम पीडिके'
ति, ताश्च मनोगुलिकाः स्यान्मना वैर्द्धमयः 'अच्छा' इ-
त्यादि प्राग्वत्, 'तासु ख' मणोगुलितयासु बडव' इत्यादि
...तु मनोगुलिं तासु सुवर्णमयानि रूपमयानि च फलकानि
प्रसन्तानि, तेषु सुवर्णरूपमयेषु फलकेषु बहवो वज्रमया
नागदन्तकाः-अच्छुटकाः (विषकषु, तेषु च नागदन्तकेषु
वज्रं वजनमयानि सिद्धानि प्रसन्तानि, तेषु च
वजनमयेषु बहवो वातकरजा जलश्याः करका प्रसन्ताः-
तद्यथा 'किहसुते' त्यादि गवच्छम्-आच्छाद्वन गवच्छा
सञ्जाता रथिवांत गवच्छिक्काः (ताः) कृष्णसूत्रमयेगवच्छि-
कै (तै) इति गम्यते, सिद्धकेषु गवच्छिताः कृष्णसूत्र-

सिक्ककयोगयच्छिता एवं नीलसुवासकगगयच्छिता इत्या-
द्याप भाष्येनोपेयं तच्च वातकककाः सव्याप्तमना दैह्यमया
'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् । 'तेमि खे' तया तौरगानां पुर-
तो ङी ङी चित्रौ—आध्ययभूतो रत्नकरहडकी प्रकृतौ । 'मे
जहा नाम ए' इत्यादि स यथा नाम राज्ञश्चतुरन्तचक्रयति-
नः—चतुर्षु पृथिव्यादिगोचरकणेषु अन्तपु-पृथिवीपथ्येन-
पु चक्रणं वर्तितुं शीलं यस्य तस्यैव चित्र—आध्ययभूतो
नानामणिमयस्थित नानावर्णां वा 'चक्रलियनागामिषकाल-
यपडलपञ्चायडे' इति बाहुल्येन दैह्यमयिभूतः । 'कालिह-
पडलपञ्चायडे' इति स्फोटकपटलावच्छादितः । 'साए प-
भाए' इत्यादि स यथा राज्ञश्चतुरन्तचक्रयतिनः प्रत्याम-
जान् प्रदेशान् सर्वान् सर्वान्सु दिक्षु समन्ततः—सामस्त्येन
अवभासयति एतदेव पर्यायत्रयेण व्याचष्टे—उद्योतयति ता-
पयति प्रभासयति 'एवमेवेत्यादि सुगम' । 'तेमि खे' तौर-
गान् । 'मित्यादि' तया तौरगानां पुरतो ङी ङी हयकण्ठ-
प्रमाणौ रत्नाविशेषौ एवं गजानराकणिकपुरुषमहोरगमा-
न्धर्वचुषमकण्ठा अपि वाच्यः । उक्तं च जीवामिगममूज-
टीकाकारेण—'हयकण्ठो—हयकण्ठप्रमाणौ रत्नाविशेषौ एवं
सर्वेऽपि कण्ठा वाच्यौ' इति, तथा चाह—'सर्ववयण-
मया' इति, सभे रत्नमया—रत्नाविशेषरूपा 'अच्छा' इत्या-
दि प्राग्वत् । 'तेमि खे' मित्यादि तया तौरगानां पुरतो
ङी ङी पुष्पाङ्कुरौ प्रकृतौ एवं माल्यवर्णमयवस्त्राभरण-
सिद्धार्थकलाभमयकचक्रैर्गोऽपि वक्रद्वयाः । एताश्च सर्वा-
अपि स्वर्वात्मना रत्नमया 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् एवं
पुष्पादीनामपुष्पां पटलकान्यपि द्विहिसङ्ख्याकानि वाच्य-
ानि, 'तेमि खे' तौरगान् । 'मित्यादि' तया तौरगानां पुरतो
ङे ङे निहासने प्रकृतौ, तया च निहासनानां योगकः प्रागुक्तो
निश्चयश्चा यच्छतः, 'तेमि खे' मित्यादि, तया तौरगानां पुरतो
ङे ङे छत्ररूपमय प्रकृतौ, तानि च छत्राणि दैह्यरत्नमयवि-
मलद्वयानि जायन्तदक्षिकानि यज्ञसन्धीनि—यज्ञरत्नाप्-
रितदण्डशलाकानसन्धीनि मुक्ताजालपरिगतानि अष्टौ सह-
स्राणि—अष्टसहस्राक्ष्या वरवाञ्छनशलाका यश्चाञ्छ-
नमयः शलाका येषु तानि, तथा, तथा 'द्वह्ममलयसुयो-
धिस्त्वोऽयसुरभिस्त्रियलच्छाया' इति दहरः—जीवगवचन-
कुण्डिकादिमाजन्तमुखं मेन गालितान्तरं पञ्चा वा ये म-
लय इति—मलयोद्भवं श्रीस्रग्दे तत्सम्पादनः सुगन्धा ये
गन्धवासास्तद्वत् सर्वेषु अस्तुपु सुगन्धिः शोभता च छाया
येषां तानि तथा, 'मंगलवर्तितानि' अष्टानां स्वस्तिका-
दीनां मङ्कतानां भक्त्या—विच्छुरया ज्ञानम्—आलस्यो
येषां तानि तथा 'चंदागारायमा' चन्द्रकाशः—चन्द्रप्रकाशः
स्ता उपमा येषां तानि तथा, चन्द्रमण्डलवत् घृष्टानि भावः,
'तेमि खे' मित्यादि, तया तौरगानां पुरतो ङे ङे चामरे प्रकृतौ
तानि च चामराणि 'चन्द्रमण्डलवत् घृष्टानि भावः' इत्येव
चित्तचित्तद्वयोः इति चन्द्रप्रम—चन्द्रकाशतो वक्रं दैह्यं च
प्रधानं चन्द्रप्रमद्वयदैह्ययोगि शेषाणि च नामाभिलेखना-
नि कविनानि येषु तं तथा एवमुक्त्या—नानाकारा द-
ष्टा येषां चामराणां तानि तथा, सुहृदमययद्विहायामा
'इति सुहृदा रजतमया दीप्तां याला येषां तानि तथा, 'शेख-
ककुब्दगवयश्चमयमद्विधकण्ठपुञ्जसोत्रकासाश्चा' इति, 'श-

ङ्क' प्रतीतः अङ्गो—रत्नाविषयः 'कुन्दति कुन्दपुष्पं वक्र-
रज उदककणाः अस्तुमयानकणपुञ्जः—सोमोदजलेमयनेम-
मुखः फनपुञ्जस्पर्शमय सोमप्रकाशः—प्रभा येषां तानि त-
था, 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् । 'तेमि खे' तौरगान् । 'मित्या-
दि' तया तौरगानां पुरतो ङी ङी नैलसमुद्रकी—सुगन्धि-
नैलाधारविशेषी, उक्तं च जीवामिगममूजटीकाकारेण—'नै-
लसमुद्रकी—सुगन्धिनैलाधारौ' एवं कौट्टासिसमुद्रका अ-
पि वाच्यः, अथ संप्रदाणमाया—'तिलक काट्टसमुद्रगे, पत्ते
चाए य तगर एला य । हरियाले दिगुलए, मगांसला अजस-
समुग्गा ॥ १४ ॥ 'सर्ववयणमया' इति एवं सर्वेऽपि स-
वार्त्तना रत्नमया 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् ।

सूरियभेयं विमाणे एगमेगे दारे अद्दुमयं चक्रजम्भयाणं
अद्दुमयं मिगजम्भयाणं गकुडजम्भयाणं छतच्छयाणं
पिच्छजम्भयाणं सउज्जिजम्भयाणं सीहजम्भयाणं उमभजम्भ-
याणं अद्दुमयं शेषयाणं चउविमाणाणं नागवरेज्जणं एव-
मेव सपुठावेणं सूरियाभे विमाणे एगमेगे दारे अक्षीयं
केउमहसं भवतीति मक्खायं, सूरियाभे विमाणे पम ह्दं प-
खड्दं भोमा पञ्जात, तेमि खे भोमानं भूमिभागा उद्योषाय
भाणियन्वा, तेमि खे भोमानं च वक्रमुज्जहंममगे पत्तेयं
पत्तेयं सीहामणे, सीहामणोऽज्ञतो रुपविचारे, अद्दुममेसु
भोमेसु पत्तेयं पत्तेयं भदासणा पञ्जात । तेमि खे दाराणं
उत्तमागारा सोलमविहंई रयणेहि उवमोमिया, तं जहा-
रयणेहि ०जाव रिद्धि, तेमि खे दाराणं उट्पि अद्दुदुमं-
गलगा सज्जया ०जाव छतातिछता, एवमेव सपुठ्ठाव-
रेणं सूरियाभे विमाणे चत्तारि दारमहसमा भवतीति म-
क्खायं, असोमवणे मत्तियणे चंपगवणे चूपगवणे,
सूरियाभस्म विमाणस्म चउडिभिं पंच जायणमयाई अ-
वाहाए चत्तारि वणमंडा पञ्जात, तं जहा—पुरच्छिमणं अ-
सोमवणे दाहिणणं मत्तववणं पत्तचिन्थिमणं चंपगवणे
उत्तरेणं चूपगवणे, ते गं वणमंडा माईगमाई अद्दुतरस
जायणमयमहसमाई आयामिणं पंच जायणमयाई भिक्खं-
भेणं पत्तेयं पत्तेयं पागारपरिक्खिता किएदा किएदाभासा
वणमंडववणो । (सू ०६)

'सूरियाभेयं विमाणे एगमेगे दारे अद्दुमयं चक्रजम्भयाणं'
'मित्यादि' तस्मिन् स्थाने विमानं एकैकस्मिन् द्वार अष्टा-
धिकं शनं चक्रजज्ञानो चक्रकलकणपिङ्गवतानां ध्वजानामयं
मृगगण्डहडछत्रावच्छादकानि सिंहचुषमचतुर्दंशहसंस्वजा-
नामपि प्रत्येकमपृशनमपृशने यत्कथ्यम् एवमेव सपुठ्ठाव-
रेणं एवमेव—अननेव प्रकाशे सपुठ्ठावरेण—सह पूर्णः अ-
पौष्ट्यं वर्तते इति सपुठ्ठावरे—सङ्कथाने तेन स्थाने विमाने
एकैकस्मिन् द्वारे अश्रितमश्रितम् अश्रित्यधिकं दं कुमुदहस
मवतीत्याख्याने मया कथ्येच्छ नार्थकृच्छिः, 'तेमि खे' 'मि-
त्यादि' तया दाराणां संख्यानि प्रत्येकं पञ्चाष्ट ० भो-
मानि—विशिष्टानि स्थानानि—प्रकृतानि, येषां च भूमिनां

भूमिभागा उल्लाकाश्च यानविमानवह्न्यः, तेषां च भो-
मानां बहुमध्यदेशभागं याति त्रयस्त्रिंशत्कमानि भोमानि
तेषां बहुमध्यदेशभागं प्रत्येकं प्रत्येकं सूर्याभ्येयवर्ग्यं सिंहा-
सनं तेषां च सिंहासनानां वर्णकोऽपरोक्षरोक्षरपूर्यादियु
सामानिकारिद्वयव्याख्यानि भद्रासनानि चक्रमेण यानवि-
मानवह्न्यस्यानि शेषेषु च भोमेषु प्रत्येकमकैकं सिंहासनं
परिवारगृहितम् । तसि च' मित्यादि, तेषां द्वाराणाम् उत्तमा
आकारा—उपरितना आकारा उत्तरज्जादिकृपाः कश्चित्
उर्ध्वारमागारा' इत्येव पाठः, योऽश्विष्ये रत्नैरुपधाभि-
तास्तद्यथा—' रथेणहिंजाव रिष्टेहि' इति रत्नैः—सामान्यतः
कर्केतनादिभिः १, यावत्करणात्-यजः २ वैद्वयः ३ लोहिता-
दैः ४ मसारागैः ५ हंसगर्भैः ६ पुलकैः ७ सोमिन्द्रकैः ८
उज्योतीरसैः ९ अहैः १० अजनेः ११ रजनेः १२ अजन्तु-
लकैः १३ जानक्यैः १४ स्फटिकैरिति परिग्रहः १५ बांश्चै-
रिष्टैः १६ 'तसि च' मित्यादि, तेषां द्वाराणाम् प्रत्येकमु-
परि अष्टौ अष्टौ स्थानिकार्त्तान् मङ्गलकानि इत्यादि यान-
विमाननारण्यवतावताच्यं यावत् बहवः सहस्रपञ्चदशस्तका
इति अत उच्यै केषुचित् पुस्तकान्तरैरेव पाठः—' एवमेव
सपुष्पावरणं सूरियाम विमानं चत्वारि दारसहस्रता भवे-
तीति मञ्जुषा' मिति सुगमं 'सूरियामस्स च' मित्यादि
सूर्याभस्य विमानस्य चतुर्दिशि—चतस्रो दिशः समाह्वता-
अतुर्दिक्षु तस्मिन् चतुर्दिशि चतस्र्यु दिक्षु पञ्च योजन-
नशानि 'अवाहाए' इति बाधनं बाधाः आक्रमणमित्यर्थः, न
बाधा अवाधा—अनाक्रमणं तस्यामवाधायां कृतेति ग-
म्यते, अवाहनगलं मुक्त्वाति भावः, चत्वारो वनखण्डाः
प्रज्ञाः, अनेकजानीयानामुक्तमानां महीदहाणां समूहो व-
नखण्डः, उल्लाज्जीवाभिगमक्षणी—' अण्यज्जाहिं उत्त-
मेहिं दक्षहिं वणखंडे' इति, 'तद्यथ' त्यादिना तानेव
वनखण्डान् नामनो दिग्भेदतश्च दर्शयति—अशोकवृक्षप्रधानं
वनमशोकवनमेवं सप्तपत्तयवने चरपकवने चूतवनमपि भाव-
नीयं, 'पुरदिक्षुमेण' मित्यादि पाठसिद्धम्, अत्र संप्रहसि-
गाथा—' पुर्व्यं असावगव्यं, दादित्तो होइ सत्तवणवणं ।
अवरेणं खपकवणं, चूयवणं उकरे पास ॥ १ ॥ ' तेषु 'मि-
त्यादि, ते च वनखण्डाः सान्तिरकाणि अर्द्धप्रयादशानि-
साखीनि द्वादश योजनशतसहस्राणि (आयामतः) पञ्च-
योजनशतानि विष्कम्भतः प्रत्येकं २ प्राकारपरिक्षताः पु-
नः कथंभूतास्ते वनखण्डाः ? इत्याह—' किहवा किहवो-
भासा ०जाव पाडिमोयणा सुरम्मा' इति यावत्करणादिवं
परिपूर्वः पाठः स्वचितः—' नीला नीलोभासा हरिया हरियो-
भासा सीया सीधोभासा निडा निद्रोभासा तिक्का तिक्को
भासा किहवा किहवच्छाया नीला नीलच्छाया हरिया
हरियच्छाया सीया सीयच्छाया निडा निडच्छाया वण-
कडियकडियच्छाया रम्मा महामहनिक्कुदवभूया, ' तेषु
पायवा मूलमेतो कंभमेतो अंधमेतो तयमेतो पवालमेतो
वणमेतो पुक्कमेतो सीयमेतो फलमेतो आणुपुण्डसुजायव-
हलवह्णारणया पणखंधा अण्णमाहल्लपसाह्यांमिमा अण-
गन्नरवामप्यमारियअण्णज्जयविपुनवह्णंधा आण्णहल्लपसा
अविगल्लपसा अवारलपसा आणीहल्लपसा निज्जज्जण्डह-
वसा नवहारयाभसंतपथारंअवारयंअरुद्विसिण्णजा उच-

विगयवरतदणपपपञ्चवकोमलउज्जलचलंतकिसलस्यकुसुमप-
वालपञ्चवह्णमसिहरा निधं कुसुमिया निधं मउलिया निधं
लवह्या निधं थव्या निधं गुलह्या निधं गाच्छि-
या निधं जमालिया निधं जुयलिया निधं विष्मिया
निधं पणमिया, निधं—कुसुमियमउलपलवह्यथवह्यगुल-
ह्यगोच्छिज्जमालियजुयलियावर्णामयपणमियसुविभक्तपां-
मेज्जिवह्णंसयधरा सुयवह्णमयसलगागाकालकोरकमि-
गारककोडलजीवजीवकनेदीमुलकविजलपिगलकण्णकारंड-
वह्णयामकलहंससारसअण्णसउणिमिहुणविथरियसह्णयम-
हुरसरमाइयमंणियाइयभरमहुयपरिपहकरपरिलेत्तवह्ण-
यकुसुमासवलोलमहुरगुमुमुमेतुमेतद्वसभागा अभिनरपु-
ष्कफलबाहिरपलच्छा पताहि य पुक्कहि य उवच्छण्णपलि-
च्छा नीरोगका मउफासा अकटगा मण्णावह्णुच्छुमु-
म्मइयंभाससहिया विचित्तसुहकउभूया वाविपुक्कलरणि-
दीहियासुय सुनिवसियरम्मजालधग्गा पिडिमनीहारिमसु-
गंधिसुसुरभिगणहरं च गंधज्जणि मुयंता सुहंऊ कउव-
हुला अण्णसगइरहज्जण्णमण्णाणिज्जनीयसंदमणीपां-
मायणा सुरम्मा' इति अन्य व्याख्या—इह प्रायो वृक्षा-
णां मध्यमं वयसि वर्त्तमानानि पत्राणि कृष्णानि भवन्ति-
ततस्तद्योगात् वनखण्डा अपि कृष्णाः, न चोपचारमात्रा-
त् कृष्णा इति व्यपदिश्यन्ते किन्तु तथा प्रतिभासनात्,
तथा चाह—'कृष्णावभासा' यावति भागं कृष्णाभासपञ्च-
णि सन्ति तावति भागं ते वनखण्डाः कृष्णा अवभा-
सन्ते, ततः कृष्णोऽवभासो यथा तं कृष्णावभासा इ-
ति, तथा हरितव्यतिक्रान्तानि कृष्णव्यतिक्रान्तानि प-
त्राणि नीलानि तद्योगाद्वनखण्डा अपि नीलाः, न चैत-
दुपचारमात्रेणोच्यते किन्तु तथावभासात्, तथा चाह-
नीलावभासाः, समासः प्राप्यत्, यौवेन तान्येव पत्राणि
किसलयत्यं रक्त्यं चातिक्रान्तानि ईषत् हरितालाभानि
पास्वन्ति सन्ति हरितानीति व्यपदिश्यन्ते, ततस्तद्योगात्
वनखण्डा अपि हरिताः, न चैतदुपचारमात्राप्रोच्यते, किन्तु
तथाप्रतिभासात्; तथा चाह—हरितावभासाः, तथा वाह्या-
दतिक्रान्तानि वृक्षाणां पत्राणि शीतानि भवन्ति ततस्तद्योगा-
द्वनखण्डा अपि शीता इत्युक्ताः, न च ते गुणतस्तथा किन्तु
तथैव, तथा चाह—शीतावभासाः अधोभागधर्तिनां वैमानिक
देवानां देवानां तद्योगशीतवातसंस्पृशतः ते शीता वनख-
ण्डा अवभासन्ते इति, तथा एते कृष्णनीलहरितवर्णा यथा
व्यस्मिन् स्वरूपे अन्येके स्मरन्त्या भण्यन्ते तीमाश्च ततः त-
द्योगात् वनखण्डा अपि स्मरन्त्याः तीमाश्च इत्युक्ताः, न चै-
तदुपचारमात्रं किन्तु तथावभासाऽप्यस्ति तत उक्तं—स्मि-
ग्धावभासास्तीमावभासा इति, इहावभासा आन्तोऽपि
भवति यथा महमगीचिकासु जलावभासस्ततो नावप्र-
समात्रोपदेशेन यथावर्धयते वस्तुस्वरूपं यस्मिन् भवति
किन्तु तथाव्यवधानं पादनिभ, ततः कृष्णव्यादीनां तथा-
स्वरूपप्रतिपादनार्थमनुवाहदुःसरं विशेषणान्तरमाह—
'किहवा किहवच्छाया' इत्यादि, कृष्णा वनखण्डाः कुत
इत्याह—'कृष्णच्छाया' 'मिसितकारणेतुपु संधासां विभ-
क्तीनां प्रायो दृश्य' मिति वचनात् हेतोः प्रथमा, ततोऽव-

मर्थः—यस्मात् कृष्णा छाया-आकारः सर्वाविस्वारितया तेषां तस्मात् कृष्णाः, एतदुक्तं भवति—सर्वाविस्वारितया तत्र कृष्ण आकार उपलभ्यते, न च आन्तावभाससंपादितस्वभावाः सर्वाविस्वार्दीभवति, ततस्तत्त्ववृत्त्या ते कृष्णान् आन्तावभासमात्रव्यवस्थापिता इति, एवं नीला नीलकृष्णा इत्याद्याः भावनीये, नवरं शीताः शीतकृष्णा इत्याद्युक्तावाश्च आन्तावभासपक्षवस्तुवाची द्रष्टव्याः, 'वनकडितडियकृष्णाया' इति इह शरीरस्य मध्यभागे कटिस्ततोऽन्यस्यापि मध्यभागः कटिर्गव कटिरित्युच्यते-कटिस्तटमिव कटिस्तटं घना—अन्योऽन्यशास्त्राप्रशान्तानुप्रवेशतो निविडा कटिस्तट—मध्यभागे छाया येषां ते तथा, मध्यभागं निविडतरकृष्णाया इत्यर्थः, अन एव रम्यो—रमणीयः तथा महान् जलभाराघनतप्राबुदकालभायी यो मेघोर्जातकुम्बो—मेघसमूहस्तं भूता—शुभैः प्राप्ता महामेघनिकुलम्बभूताः, महामेघवृन्दोपमा इत्यर्थः । 'तं गं पायवा' इत्यादि, अशोकवरापादपरिवारभूतप्रागुक्तलकादिबृहत्तमवीनयत् परिभाषनीयं, नवरं 'सुयवरहिलमयसस्तागा, इत्यादि विशेषणमत्रापमया भावनीयम्, 'अंगगसगडरहजाण' त्यादि तदाकारभावतः ।

तेसिं गं वणसंडाशं अंतो बहुममरमणिआ भूमिभागा पणत्ता, से जहानामए आलिगपुस्सरति वा ०जाव खायाविहपंचवणोहिं मणीहि य तणेहि य उवसोभिया, तेसिं गं गंधो फासो गेयवो जहकमं, तेसिं गं भेते ! तयाण य मणीण य पुव्वावरदाहिणुचरतेहिं वातेहिं मंदाणं एइयाणं वेइयाणं कं पिवाणं चालियाणं फंदि-याणं धंदिवाणं खोभियाणं उदीरियाणं केरिसए सदे भवति !, गोयमा ! से जहानामए सीयाए वा संदमा-शीए वा रहस्स वा सच्छतस्स सज्जयस्स सघंठ-स्स सपडागस्स सतोरखवरस्स सनंदिधोमस्स सखि-खिशिहेमजालपरिक्खितस्स हेमवयचित्तिथिसकण्णणि-ज्जुतदाहयायस्स संपिनद्धकमंडलधुरागस्स कालायस-सुकयेमिजंतकम्मस्स आइस्सरतरुगसुसंपउत्तस्स कु-सलणरच्छेयसारहिसुसंपगगदियस्स सरसयचपीसतोए-परिमंडियस्स सकंकडावयंगमस्स सचावसरपहरयावरण-भरियकुम्भजस्स रायंगणंसि वा रायंतउरंसि वा र-म्मंसि वा मणिकुट्टिमतलंसि अभिक्खणं अभिचट्टिज-माणस्स वा नियट्टिजमाणस्स वा ओरालमणुणया क-ल्लमणनिच्चुइकरा सहा सच्चओ समंता अभिणित्सवंति, भवेयारुवे सिया !, गौ इण्हे समंहे, से जहानामए वेयालीयवीणाए उत्तरमंदावुच्छियाए अंके सुपइडियाए कुसलनरनारिसुसंपरिगगदियाते चंदखकांणपरियाडियाए पुव्वरावावरत्तकालमयमि मंदायंवेइयाए पेइयाए चा-लियाए वड्डियाए खोभियाए उदीरियाए ओराला मणुखा

मणुहरा कण्ठमखनिच्चुइकरा सहा सच्चओ समंता च-भिणित्सवंति, भवेयारुवे सिया !, गौ इण्हे समंहे, से जहानामए किअराण वा किंपुरिसाण वा महोरगाण वा गंधवणाण वा महसालवणगयाण वा नंदखवणगयाण वा मोमणसवणगयाण वा पंडगवणगयाण वा हिमवंत-गच्छंगयमलयमंदरागिरिगुहासमन्नागयाण वा एगओ स-भिहियाणं समागयाणं सन्नमन्नाणं समुवविट्ठाणं पमुइ-यपकीलियाणं गीयरइंगंघव्वहसियमणाणं गज्जं पज्जं कत्थं गेयं पयवद्धं पायवद्धं उक्खित्तापयत्तायं मंदायं रोइयावसाणं सत्तसरसमन्नागयं छहंसविप्पमुकं एकार-तालंकारं अट्टगुणाववेयं गुजंतवंसकुहरावगुदं रत्तं तिट्ठ-खकरणसुद्धं सकुहरगुजंतवंसतंतीतलताललयगहसुसंपउत्तं महुदं समं सुल्लियमखोहरं मउयारिभयपप्पसंचारं सुखसि-वरचारुक्कं दिक्वं खड्गं सज्जं गेयं पपीयाणं, भवेयारुवे सिया !, इंता सिया ! (छ ३१) ।

तेसिं गं वणसंडाशं तत्थ तत्थ तहिं तहिं देसे देसे बहुओ सुइसुइयातो वावियाओ पुस्सरिणीओ वीहि-याओ गुंजालियाओ सरपंतिआओ विलपंतिआओ अ-च्छाओ सण्हाओ रययामयकुलाओ समतीरातो वयरा-मयपासाणातो तवणिज्जतलाओ सुवणणमुच्चययवाल्-याओ वेरुलियमखिफालियपडलपच्चोयडाओ सुओ-यारसुउत्ताराओ खाणामणिसुवद्धाओ चउक्कोणाओ आणुपुव्वसुजातंगंभीरसीयलजलाओ संछन्नपत्तिसिमु-खालाओ बहुउप्पलकुमुयनलियसुभगसोतंगंधियपौडीर-सयवत्तसहस्सपत्तकेसरंउओवचियाओ छप्पयपरिज्जम्मा-णकमलाओ अच्छविमलसलिलपुण्णाओ कप्पेयइयाओ आसवोयगाओ अप्पेयइयाओ खोरोयगाओ अप्पेयतिथातो वओयगा ० अप्पे ० खीरोय ० अप्पे ० खारोय ० अप्पेयइयाओ उयगरसेण पणत्ताओ पासादीयाओ दरिसिखि-ज्जाओ अभिरूवाओ पडिरूवाओ, तासिं गं वादीलं ०जाव विलपंतीयं पत्तेयं २ चउहिं वत्तागि तिसोपाण-पडिरूवमा पणत्ता, तेसिं गं तिसोपाणपडिरूवगाणं वणओ, तोरयाणं भया खत्ताइत्ता य गेयव्वा, तासु गं सुइसुइयासु वावीसु ०जाव विलपंतियासु तत्थ तत्थ देसे २ वइव उप्पायपव्वयगा नियइपव्वयगा जगइपव्वयगा दाइजपव्वयगा दगमंडवा दगयालगा दगमंभगा उसड्ढा सुइसुइगा अंदोलगा पक्खंदोलगा सच्चरयणामया अ-च्छा ०जाव पडिरूवा, तेसु गं उप्पायपव्वएसु ०जाव प-क्खंदोलएसु वइहं इंसासगाई कोणसगाई गरुत्तासगाई उण्णयामगाई पणयामगाई वीहासगाई पक्खासगाई

भदामखाइ उमभामखाइ मीहामखाइ पउमामखाइ दि-
सामोवत्थियाइ मव्वरयणामयाइ अञ्छाइ ० जाव पडिरू-
वाइ, तेसु गे वणसंडेसु तत्थ तत्थ तहि तहि देमे देमे
बहवे आलियधरगा मालियधरगा कयलियधरगा लयाध-
रगा अञ्छणधरगा पिञ्छणधरगा मंडणधरगा पमाहण-
धरगा गम्भधरगा मोहनधरगा सालधरगा जालधरगा
चित्तधरगा कुमुमधरगा गंधधरगा आयेमधरगा मव्वर-
यणामया अञ्छा ० जाव पडिरूवा, तेसु गे आलियधरगेसु
० जाव गंधव ० तहि २ धरएसु बह्वे हंमामण ० जाव दिसामो-
वत्थिआमखाइ मव्वरयणामयाइ ० जाव पडिरूवाइ । तेसु
गे वणसंडेसु तत्थ तत्थ देमे देमे तहि २ बहवे जातिमं-
डवगा जूहियमंडवगा खवमालियमंडवगा वामंतिमंड-
वगा मूरमल्लियमंडवगा दहिवालुयमंडवगा तंबोलिमंड-
वगा बुहियमंडवगा शागलयमंडवगा अतिपुत्तयलया-
मंडवगा आप्पावगा मालुयामंडवगा अञ्छा सव्वरयणा
मया ० जाव पडिरूवाओ, तेसु गे जालिमंडवएसु ० जाव
मालुयामंडवएसु बहवे पुदविमलापड्डगा हंमामणसंठि-
या ० जाव दिसामोवत्थियामणसंठिया असे य बहवे मं-
मलपुडुविमिड्डमंठाणसंठिया पुदविमलापड्डगा पम्पचा-
यमणउमो ! आईणगरुयवूरणवणीयतूलफामा मव्व-
रयणामया अञ्छा ० जाव पडिरूवा, तत्थ गे बहवे व-
माणिआ देवा य देवीओ य आसपंति सयेति चिट्ठंति
णिमीयंति तुयट्ठंति हंमंति रमंति ललंति कीलंति किट्ठं-
नि मोहंति पुरा पोगणाणं सुचिप्पाणं सुपडिक्कंताणं
सुभाणं कडाणं कम्माणं कल्लाणाणं कल्लाणं फलविवा(ये)मं
पण्णुम्भवमाणा गिहरंति । (पू ३२)

‘ तसि गे वणमंडाण ’ मित्यादि, तेषां वनखण्डाना-
मन्तः--मध्य बहुसमरणीया भूमिभागाः प्रकृताः तेषां च
भूमिभागाणां ‘ मे जहानामए ’ आलिगपुक्खरे इ वा ।
इत्यादि वणिने प्रागुक्तं नावडाक्यं याधन्मणीनां रूपशो, त-
द्यमेष तृणाभ्यां यक्रुत्थानि, तानि शैवम्—‘ नागाविह-
पेञ्चएणाहि मणीअ य तणाह य उवसेमिया, तं जहा—
किहोहिय य मोलाहिय ० जाव सुक्कि, तत्थ गे ज न क-
तहा तणा य मणी य तसि गे अयमेयाकवे यथावामे
पण्णत्ते, स जहानामए जीमूवइ वा । इत्यादि । सम्प्रति
तेषां मणीनां तृणानां च वानेस्तीनां श्रद्धस्वरूपप्रतिपाद-
नार्थमाह—तसि गे मेने ! तणाण य मणीण ’ इत्या-
दि, तेषां ‘ गमिति ’ पूर्ववत् प्रदृष्टम् !—परमकृपाणयोगिन्
तृणानां पूर्वोपर्यङ्गान्तरगतैर्वानेस्तीनामन्तः-मध्यमन्त्र-
पुत्रानां—कस्मिन्नानां व्यजितानां—विशेषतः कस्मिन्नानां
पनदेव पर्यायशब्देन व्याख्येय—कस्मिन्नानां जालिनानाम्—इ-
तस्ततो मन्त्राकुर्वितानाम्, एतदेव पर्यायेण व्याख्येय-
रूप-इति नानां तथा महिन्नानां—परस्परं संघर्षयुक्तानां, कथं घ-
ट्ठिता इत्याह—सोभिन्नानां, स्वस्थानाञ्चालनमपि कुत इ-

त्याह—उद्गीर्णितानामुन्—प्राक्कृत्येन प्रसिन्नानां, कीदृशः श-
ब्दः प्रकृतः ? भगवानाह—‘ गायमे त्यादि, गौतम !
‘ स यथानामकः शिबिकाया वा स्यम्भमानिकाया वा रथ-
स्य वा, तत्र ‘ मिथिया ’ जम्पानाविशेषरूपा उपरिच्छादिना
काष्ठाऽऽकारा, तथा दीर्घा जम्पानाविशेषः पुरुषस्वप्रमाणाव-
काशश्च या स्यम्भमानिका, अतयाश्च शब्दः पुरुषाभ्या
टितयोः क्षुद्रहमघाटिकादिचलनवशतो यदित्यर्थः, रथश्च
संप्रामरथः प्रत्ययोऽप्रतनविशेषणानामभ्यथाऽसंभवात्, त-
स्य च फलकयदिका यस्मिन् काले य पुरुषास्तदपेक्षया त-
त्प्रमाणाऽवसेया, तस्य च रथस्य विशेषणभ्यामिधने-
‘ सच्छत्तस्स ’ इत्यादि, सच्छत्तस्य सध्वजस्य सघराटकस्य
उभयपार्श्वयत्तस्मिन्महाप्रमाणघराटापतस्य सपताकस्य सह
तारणवत्—प्रधानतोरणं यस्य स सतोराणध्वस्तस्य, सह
नन्दीघोषो—छादशतुर्यनिनादो यस्य स सनन्दिघोषस्तस्य
तथा सह काङ्कयः—क्षुद्रघराटा येषामिन् मार्काङ्कणीका-
नि, हेमजालानि—यानि हेममयदामसम्पद्धानैः सधासु दि-
क्षु पर्यन्तेषु—बहिःप्रदेशेषु परिगताः—व्याप्तस्तस्य, तथा
हैमघने—हैमवपयंतभाविचित्र-विचित्रमनोहारविशेषोपेत-
निनिशनकसंवाधि कनकविच्छुरित दारु—काष्ठ यस्य
स हैमघनविचित्रनिशनकनकनित्युक्ताकारकस्तस्य, स्व च
ठिनीयः ककारः स्वार्यधिकः पूर्वस्य च दीर्घत्वे प्रा-
कृतत्वात्, तथा सुट्टु—आनिशयेन सम्यक् पिपळं—
बडमरकमण्डलं धूय यस्य स सुसर्पापज्जारकमण्डलधू-
स्तस्य, तथा कालायसेन—लोहिन सुट्टु—आनिशयेन कृ-
तं नेमः—बाह्यपरिधेयस्त्वस्य च—अरकापरिफलकचक्रवा-
लस्य कर्म, यस्मिन् स कालायसकृतेनमित्यर्थकर्म तस्य,
तथा आकीरणं—गुणैर्व्याप्तं यं वराः—प्रधानास्तुरगास्ते
सुट्टु—आनिशयेन सम्यक् प्रयुक्ता—योजिता यस्मिन् स
आकीर्णवस्तुरगसुसंप्रयुक्तः तस्य, प्राकृतत्वात् बहुर्माहाव-
पि क्लास्तस्य परनिपानः, तथा सारथिकमणिं यं कुश-
ला नरास्तेषां मध्ये आनिशयेन कृत्वा—दत्तः सारथिस्तेन
सुट्टु—सम्यक् परिग्रहीतस्य, तथा ‘ मरसयवन्तीसनेण-
परिमिडियस्स ’ इति शराणां शनं प्रत्येकं येषु तानि श-
रशानि तानि च तानि छात्रिशत् तृणानि नेमैरिडनः
शरशतछात्रिशत्तृणमिडनः, किमुक्तं भवति ?—एवं नाम
तानि छात्रिशत् शरभशनभूतानि तृणानि इत्यस्य सघनेतः
पर्यन्तस्वरुचिबलानि यथा तानि संप्रामाण्यापकल्पितस्या-
तीव मण्डनाय प्रवर्त्तनी, तथा ककूटः—कवचं सह क
कूटा यस्य स सककूटः सककूटः अघनेन—शेखरा
यस्य स म्यककूटावनेसस्तस्य, तथा सह बापं येषां न
सखापा ये शरा यानि च कुन्तभिक्षुसुसुहृदभूतानि ना-
नाप्रकाराणि प्रहरणानि यानि च कवच (ककूट) प्रमुक्ताणि
आवरणानि तैर्भूतः—परिपूर्णः, तथा याधानां युजं त-
श्चिमिचं सज्जः—प्रयुगीभूतो यः स याधयुजसज्जस्ततः पु-
र्वपदेन सह विशेषणसमासः तस्य इत्थंभूतस्य राजाङ्गण
वा अन्तःपुरं वा रथे वा मणिकुट्टिमतले—मणिचक्रभूमि-
तले अभीष्टणमभीष्टं कुट्टिमतलप्रदेशं वा ‘ अभिघाटुज्जमा-
णस्स ’ इति अभिष्टव्ययमानस्य घेगल गच्छन्तो य उदारा म-
नोहा कर्ममनोनिवृत्तिकाराः सर्वतः समन्तात् जीयाभिग-

ममूलटीकायामपि 'उपिपन्थे' भासयुक्तमिति, तथा उन्—
 प्राशयेन अतिनालमस्थाननाले वा उत्ताने, श्लक्ष्णस्वरं
 काकस्वरं, सानुनासिकम् अनुनासिकाविनिर्गतस्वानुगत-
 मिति भाषाः, तथा 'अट्टगुणोपयय' मिति अप्राभिमुण्डप-
 तमट्टगुणोपेनं, न चाप्राधमी गुणाः—पूर्णे रक्कमल्लङ्कृतं व्य-
 क्तमधिषुष्टं मधुरं समं सललितं च, तथा चाकम्—“ पु-
 ष्ठं रत्नं च अलं—कथं च यत् तद्वयं अविषुष्टं । मधुरं
 समं सललितं, अट्ट गुणा इति गेयस्य ॥ १ ॥ ” तत्र
 यत् स्वरकलाभिः परिपूर्णं गीयते तत्पूर्णे, गेयरागानुर-
 क्तं यत् गीयते तत् रक्कम, अन्याऽन्यस्वरविशेषकरणेन
 यदल्लङ्कृतमिव गीयते तदल्लङ्कृतम्, अस्वरस्वरकुटकरण-
 नां व्यक्तं, विस्वरं काशनीव विषुष्टं न तथा अविषुष्टं,
 मधुरस्वरं गीयमानं मधुरं काकिलारुनयन्, तालवश-
 स्वरदिमनुगतं समं, तथा यत् स्वरघोलनाप्रकारेण ल-
 लतीयं तत् सह ललितं—ललनेन वर्धते इति सललि-
 तं, यदिवा—यत् आन्वित्रियस्य शब्दस्य स्पर्शनमतीव सू-
 च्यमुपादयति सुकुमारमिव च प्रतिभासते तत् सललितम्
 । इत्यादीमेतेषामवाद्यानां मध्ये कियतो गुणान् अन्येष्व-
 प्रतिपिपादयतिषु रिद्धमाह—‘रत्नं तिष्ठान्तरं सुखं’ तत् ‘कु-
 ह्यगुञ्जतवसन्तीतलताललयगहसुसंपाठं मधुरं समं स-
 ललितं मणाहरं मउयगिभयपयसंचारं सुरं सुनति वर-
 चारुवत् द्विषं नष्टं सज्जं गेयं परीयाण’ मिति यथा प्रा-
 क् नाटयविधि व्याख्यातं तथा भाषनीयं ‘जारिसप संह-
 हयः’ प्रतीतानां—गातुमारम्भयतां यादृशः शब्दोऽतिम-
 नोदहरो भवति—स्यात्—कथंचिद्वेदेन द्रष्टव्यं, गुणानां म-
 नीनां च शब्दः १, एवमुक्तं भगवानाह—गीतम् । स्याद्वेधभूतः
 शब्दः । (सू० ३१) ‘तेसि गे वगन्नेडाण’ मित्यादि, तथा ‘ग’
 मिति वाक्यालङ्कारं वनस्पतडां मध्ये तत्र तत्र देशं ‘तत्र
 तत्र’ ति तस्यैव देशस्य तत्र तत्र एकदेशं ‘वहई’ इति व-
 द्यः, ‘खुड्खुडियाओ’ इति कुल्लिपुल्लिकाः लघवा लघव इ-
 त्यर्थः, वायश्चतुस्त्र्याः पुष्करिण्या वृत्ताकाराः, अथवा
 पुष्कराणि विद्यन्ते यासु ताः पुष्करिण्या दीर्घिका—अ-
 जवो नद्यः वक्रा नद्यो गुञ्जालिकाः, वहानि केवलकवला-
 नि पुष्पावकीर्णकानि सर्गांस एकपङ्क्त्या व्यवस्थिता-
 नि सरःपङ्क्तिः सललितास्ता वहयः सरःपङ्क्तयः
 तथा येषु सरःसु पङ्क्त्या व्यवस्थितेषु कुपोदकं प्रणा-
 लिकया संचरति सा सरःपङ्क्तिः ता वहयः सरःसरः-
 पङ्क्तयः, तथा विलानीव विलानि—कृपास्तया पङ्क्त्या
 विलपङ्क्तयः, एताश्च सर्वा अपि कथंभूता इत्याह—अच्छाः
 स्फटिकवद्द्विर्निर्मलप्रदेशाः इत्यणाः—श्लक्ष्णपुद्गलनिष्पा-
 दितवद्द्विःप्रदेशाः श्लक्ष्णपुद्गलनिष्पादयन्, तथा रजनमयं
 रूपमयं कूलं यासां ता रजनमयकूलाः, तथा समं न
 गतीभावाद् विषमं तीरं—नीरवर्षिजलापूर्तिं स्थानं यासां
 ता समतीराः, तथा वक्रमथाः पाषाणा यासां ता वक्रम-
 यपाषाणाः, तथा तपनीयं—हमविशेषः तपनीयमयं तले
 यासां तास्तपनीयतलाः, तथा ‘सुवर्णसुभरययवालुयाओ’
 इति सुवर्णं पीतकान्तिं हम् शुद्धं रूपविशेषः रजने प्रतीते
 तमया वालुका यासु ताः सुवर्णशुभ्रजतवालुकाः, ‘वर्काल-
 यमाणफलिहपडलपञ्चयेडाओ’ इति वैदूर्यमलिनयानि

स्फटिकपटलमयानि च प्रत्यवतटानि—तटसमीपवर्तिनः अ-
 न्युन्नतप्रदेशाः यासां ता वैदूर्यमलिनस्फटिकपटलमयवतटाः,
 ‘सुओयारसुउत्ताराउ’ इति सुखरावतारा—जलमध्ये प्रवेश-
 ने यासु ताः सुखवताराः तथा सुखेन उत्तारा—जलमध्या-
 द्वाहर्निगमने यासु ताः सुखोत्तारास्ततः पूर्वपक्षे विशेष-
 णसमासः, ‘नानामाणिन्यसुवज्जाउ’ इति नानामाणिभिः
 नानाप्रकारं माणिभिस्तोथानि सुवज्जानि यासां ता नानाम-
 णिनीर्यसुवज्जाः, अत्र बहुमीहावापि क्लान्तस्य परनिपातः
 सुखादिदेशनाद् प्राकृतशेनीवशाद्वा ‘अउक्कोणाउ’ इति
 सत्प्राः कोणा यासां ताभ्युःकोणाः, एतच्च विशेषणं वा-
 योः कृपांश्च प्रति द्रष्टव्यं, नेपांश्च चतुर्कोणवसंभवात्
 न शेषाणां, तथा आनुपूर्व्येण—क्रमेण नीवेस्तराभावकण्यं
 सुष्ठु—अतिशयेन यो जानयमः—कदारो जलस्थानं तत्र
 गम्भीरम्—अलम्भस्ताव शीतले जले यासु ता आनुपूर्व्यसु-
 जानयप्रगम्भीरशतलजलाः, ‘संछन्नपत्तमिसमुण्णालाउ’
 इति संछन्नानि—जलेनान्तरितानि पत्रविसम्प्लालानि यासु
 ताः संछन्नपत्रविसम्प्लालाः, इह विसम्प्लालनाह्वयान्
 पत्राणि पक्षिनीपत्राणि द्रष्टव्यानि, विसानि—कन्दाः मृ-
 णालानि—पद्मनालाः, तथा बहुभिन्नपलकुमुदमलिनसुभग-
 सौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रसदृशपत्रैः कसरेः—कसरप्रधा-
 नैः फुल्लैः—विकसितैरुपाचना बहःपलकुमुदमलिनसुभग-
 सौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रसदृशपत्रकसंफुल्लार्थवत्ततः, त-
 था पदपदैः अमरैः परिभुज्यमानकमलाः, तथा अच्छन्न-
 स्वरूपतः स्फटिकवत् शुद्धेन विमलं—आगन्तुकमलर-
 हितेन सलिलेन पूर्णं अच्छन्नविमलसलिलपूर्णं, तथा ‘पिह-
 हत्थ’ अतिरेकिताः अतिप्रभृता इत्यर्थः ‘पिहहत्थजमुमायं
 अतिरियं आणमाउण’ मिति वचनात्, उदाहरणं
 चात्र—‘छणपिहहत्थं गयणं, सगइ नवसलिलउडुमायाइ ।
 अयरेइयं मंड उण, चिनाए मणुतुइ विरंइ ॥१॥’ इति, अ-
 मप्नो मत्स्यकच्छुया यत्र ताः परिहत्थअममत्स्यकच्छुयाः,
 तथा अनेकैः शुकुनिमिथुनैः प्रविचरता—इनस्नतां गम-
 नेन सर्वतो व्याप्ताः अनेकशुकुनिमिथुनकप्रविचरितास्ततः पू-
 र्वपक्षे विशेषणसमासः, एता वायादयः सरस्सरःपङ्क्तय-
 र्यन्ताः ‘प्रत्येकं प्रत्येकं’ प्रति प्रत्येकमप्राप्तिमुख्यं प्रतिशब्द-
 स्ततो वीप्साविषयायां पञ्चाप्रत्येकसदृश्यं द्विवचनमिति,
 पञ्चवर्षदिकया परिगताः, प्रत्येकं प्रत्येकं वनस्पदपरिग-
 ताः, ‘अप्येगइयाइ’ इत्यादि अपिर्षादायै वाक्यमेषाः—का-
 भ्यन वायादय आसवामिव—अत्रहासादिप्रतीकासवामिव उ-
 दकं यासां ता आसवाद्वाकाः, अप्येकका वाक्यस्य—वाक्य-
 स्समुद्रस्यैव उदकं यासां ता वाक्यवाक्काः, अप्येककाः क्षीर-
 मिय उदकं यासां ताः क्षीरवाक्काः, अप्येकका घृतमिव उद-
 कं यासां ता घृतवाक्काः, अप्येकका दूध इव—ह्युरस इव
 उदकं यासां ताः दूधवाक्काः, अप्येककाः स्वाभाधिकेन उद-
 कसेन प्रक्षताः, ‘पासाइया’ इत्यादि विशेषणकुमुदयं प्रयव-
 त् । ‘तेसि ग’ मित्यादि, तासां कुल्लिकानां कान्तीनां वाक्कि-
 लपङ्क्त्यामिति यावत् शब्दात् पुष्करिण्यादिरितिहः, प्रत्ये-
 कं चतुर्दिशि सत्प्रापरैकस्यां निधिं एकैकस्य भाषा-
 त् विसोपानप्रतिरूपकाणि—प्रतिविधिरूपकाणि विसोपा-
 नानि, अथापि सोपानानां समाहारोपसोपानं, तानि प्रह-

शानि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिकृपाकालमर्थ-वक्ष्यमाणः ए-
तद्गुणः-अनन्तरं वक्ष्यमाणस्वरूपो वर्तकनिवेशः प्रकृतस्त-
त्तया वक्ष्यमाणमया 'वंगा' इत्यादि प्राप्स्यत् । 'तसि ख' ,
तेषां त्रिसोपानप्रतिकृपाकां प्रत्येकं तोरुणानि प्रकृतानि,
तोरुणेषु कस्तु निरवशेषां यामविमानवद्भायनीया यावत्
बहवः सङ्ख्यापत्रहस्तका इति, 'तासि ख' मित्यादि, तासां
पुञ्जिकापुञ्जिकानां यावद् विलपङ्कतीनाम्, अत्रापि यावच्छ-
ब्दात्-पुष्करिण्यादिप्राग्ग्रहः, तत्र तत्र देशे तस्यैव देशस्य
तत्र तत्र एकदेश बहवः उत्पातपर्वता यत्रागत्य बहवः स्-
र्याभविमानवासिनो वैमानिका देवा देव्यश्च विचित्रक्रीडा-
निमित्तं वैक्रियशरीरमारुहयन्ति, 'नियरपव्यया' इति नि-
यत्या-नैयत्येन व्यवस्थिताः पर्वता नियतिपर्वताः कचित्
'निययपव्यया' इति पाठः, तत्र नियताः-सदा भाग्यत्वे-
नावस्थिताः पर्वता नियतपर्वताः, यत्र सूर्याभविमानवा-
सिनो वैमानिका देवा देव्यश्च भवधारणीयनेव वैक्रियशरी-
रेण सदा रममाणो अवतिष्ठन्ते इति भावः, 'जगईपव्य-
या' इति जागनीपर्वतकाः पर्वतविशेषाः, दारुपर्वतकाः दारु-
निर्मोपिता इव पर्वतकाः, 'दगमंडवा' इति दकमण्डपा-
स्फाटिकाः मण्डपाः, उक्ते च जीवाभिगममूलटीकायां-
"दगमण्डपाः-स्फाटिका मण्डपा" इति, एवं दकम-
ण्डपाः दकमालका दकप्रासादाः, एते च दकमण्डपादयः क-
चित् 'उसङ्गा' इति उस्तृताः उष्मा इत्यर्थः, 'कचित्' 'खु-
डाखुड' 'सि पुञ्जकाः पुञ्जका इति, तथा अम्बोलकाः
पक्ष्यम्बोलकाश्च, इह यत्रागत्य मनुष्या ग्रामग्रामम्बोलय-
न्ति ते अम्बोलका इति लोके प्रसिद्धाः, यत्र तु पक्षिण आ-
गत्यतमानमम्बोलयन्ति ते पक्ष्यम्बोलकाः, तत्र अम्बोलकाः
पक्ष्यम्बोलकाश्च तेषु वनकण्डेषु तत्र २ प्रदेशे देवक्रीडा-
योग्या बहवः सन्ति, एते च उत्पातपर्वतादयः कथं-
भूता इत्याह--'सर्वरत्नमयाः' सर्वात्मना रत्नमयाः,
'अक्षका सन्ति' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राप्स्यत् । 'तेसु
ख' मित्यादि, तेषु उत्पातपर्वतेषु यावत्पक्ष्यम्बोलकेषु, या-
वत्पक्ष्याभियतिपर्वतकादिप्राग्ग्रहः, बहूनि हंसासनानि
आसनानि, तत्र येषामासनानामधोभागे हंसा व्यव-
स्थिता यथा सिंहासने सिंहाः तानि हंसासनानि, एवं
कौञ्चासनानि गडडासनानि च भायनीयानि, उग्रतास-
नानि-उष्मासनानि प्रणुतासनानि-निम्नासनानि दीर्घा-
सनानि-शृङ्गरासनाणि मग्रासनानि येषामधोभागे पी-
ठिकाबन्धः पक्ष्यासनानि योगमधोभागे नानास्वरूपाः
पक्षिणः, एवं मकरासनानि सिंहासनानि च भायनी-
यानि, पक्षासनानि-पक्षाकाराणि आसनानि, 'दिसासो-
वत्थियासनाणि' येषामधोभागे त्रिकसौवर्स्तिका आलि-
खिताः सन्ति, अत्र यथाक्रममासनानि संप्रहणियाया-
'हंस कौंठे गठडे, उण्णय पण्ण य दीह भदे य । प-
क्कं मयेने पउम, सीह दिसासोवत्थि वाग्गमे ॥ १ ॥'
इति, तानि सबोण्यपि कथंभूतानीत्यत आह--'सत्वरय-
णामया' इत्यादि प्राप्स्यत् । 'तसि ख' मित्यादि, तेषु व-
नकण्डेषु मध्ये तत्र २ प्रदेशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्र ए-
कदेशे बहूनि 'आलिपुहकाराणि' आलि-यन्मन्वतिविशेषः
संभ्रम्यानि गृहकाराणि आलिपुहकाराणि, मालिरपि वनस्प-

तिविशेषः तन्मयानि गृहकाराणि मालिगृहकाराणि, कदली-
गृहकाराणि लतागृहकाराणि च प्रतीतानि, 'अच्छुण्णकाराणि'
इति अन्नस्थानगृहकाराणि येषु यथा तदा वा आगत्य सु-
खासिकया अवतिष्ठन्ति, प्रसन्नगृहकाराणि यत्रागत्य प्रस-
न्नकानि विधत्ति निरीक्षन्ते च, मञ्जनकगृहकाराणि यत्रा-
गत्य स्वेच्छया मञ्जनकं कुर्वन्ति, 'प्रसाधनगृहकाराणि'
यत्रागत्य स्वं परं च मण्डयन्ति 'गर्भगृहकाराणि' गर्भ-
गृहकाराणि 'मोहणगृहकाराणि' इति मोहने-मैथुनसेवा
'रमिणं मोहणरयाई' इति नाममालावचनात् न-
प्रधानानि गृहकाराणि । मोहनगृहकाराणि वासभवनानीनि
भावः, शालागृहकाराणि-पद्मशालाप्रधानानि जालगृ-
हकाराणि-गवाक्षयुक्तानि गृहकाराणि कुसुमगृहकाराणि-कु-
सुमप्रकरोपवितानानि गृहकाराणि, चित्रगृहकाराणि-चित्रप्र-
धानानि गृहकाराणि गन्धर्वगृहकाराणि गीतनृत्ययोग्यानि
गृहकाराणि आदर्शगृहकाराणि-आदर्शमयानीय गृहकाराणि,
एतानि च कथंभूतानीत्यत आह-'सत्वरयणा'मया 'वन्त्या-
दि विशेषणकदम्बकं प्राप्स्यत् । 'तसि ख' मित्यादि, तेषु
आलिगृहकेषु यावद्दर्शगृहकेषु, अत्र यावच्छब्दात् मा-
लिपुहकारादिप्राग्ग्रहः, 'बहूनि हंसासनानि' इत्यादि प्राप्स्यत् ।
'तसि ख' मित्यादि, तेषु वनकण्डेषु तत्र तत्र देशे तस्यैव
देशस्य तत्र तत्र एकदेश बहवो जातिमण्डपका यूथिका-
मण्डपका मोज्जकामण्डपका नवमालिकामण्डपका वासन्ती-
मण्डपका दधिवासुकामण्डपका, दधिवासुका-वनस्प-
तिविशेषस्तन्मया मण्डपका दधिवासुकामण्डपकाः, सूत-
ज्जिरपि वनस्पतिविशेषः तन्मया मण्डपकाः २, ताम्बूली-
नागवल्ली तन्मया मण्डपकास्ताम्बूलीमण्डपकाः, नागा-
नुमविशेषः, स एव लता नागलता, इह यस्य तिर्यक् तथा-
विधा शाखा प्रशाखा वा न प्रसृता सा लतत्यभिधीयते
नागलतामया मण्डपका नागलतामण्डपकाः, अतिमुक्क-
मण्डपकाः, 'अण्फोया' इति वनस्पतिविशेषस्तन्मया मण्ड-
पका अण्फोयामण्डपकाः, मालुका-पर्कास्थकफला वृक्ष-
विशेषास्तपुक्का मण्डपका मालुकामण्डपकाः, एते च कथ-
भूता इत्याह--'सत्वरयणामया' इत्यादि प्राप्स्यत् । 'तसि
ख' मित्यादि, तेषु जातिमण्डपकेषु यावन्मालुकामण्डपकेषु
'आब' शब्दात्-यूथिकामण्डपकादिप्राग्ग्रहः, बहवः शिलाप-
ट्टकाः प्रकृतास्तथा-अण्फका हंसासनवत् संस्थिता
हंसासनसंस्थिता यावत्पक्ष्यका त्रिकसौवर्स्तिकासनसं-
स्थिताः, यावत्पक्ष्यात्-अण्फगया हंसासणुसंठिया अण्फ-
गया गडडासणुसंठिया अण्फगया उण्णयासणुसंठिया
अण्फगया पण्णयासणुसंठिया अण्फगया दीहासणुसंठिया
अण्फगया मग्रासणुसंठिया अण्फगया पक्कं अण्फं आ-
यंसासणुसंठिया अण्फगया उग्रमासणुसंठिया अण्फगया
सीहासणुसंठिया अण्फगया पउमासणुसंठिया' इति
परिग्रहः, अन्ये च बहवः शिलापट्टका यानि विशिष्टचि-
ह्नानि विशिष्टनामानि च वगां-प्रधानानि शयनानि
आसनानि च तद्वत् संस्थिता वरशयनामनविशिष्टसं-
स्थानसंस्थिताः, कचित्-मांसलसुष्ठुर्वासिद्धसंठाणसंठिया'
इति पाठः, तथाप्येव बहवः शिलापट्टका यानि अक-
टिका इत्यर्थः, सुष्ठुष्टा अतिशयेन मसृणा इति भावः विशि-

द्वसंस्थानसंस्थिताश्चेति, 'आईत्युक्त्यवृत्तधर्णीयतुलफा-
समयया स्वस्वरूपगामया अरुद्धा ०जाव पडिरुवा' इति
प्राप्यत्. तत्र तेषु उत्पादपर्वनादिगतहंसात्मनादिषु याव-
ज्ञानारूपसंस्थानसंस्थितपृथ्वीशिलापट्टकेषु 'ण' मितं पूर्व-
वत् बहवः सूर्याभविमानवासिनो देवा दृश्यन्ते यथासुख-
मासने शेरने-दीर्घिकायप्रसारणेन वनन्ते न तु निद्रां कुर्व-
न्ति. तेषां देवयोनिनकत्वेन निद्राया अभावात्, तिष्ठन्ति-
ऊर्ध्वस्थानेन वसन्ते निपीडन्ति-उपाविशन्ति तुयद्वन्ति-स्व-
वर्त्तनं कुर्वन्ति, वामपाश्वर्येनः परावृत्त्य दक्षिणपाश्वर्येनाव-
तिष्ठन्ति दक्षिणपाश्वर्येना वा परावृत्त्य वामपाश्वर्येना भावः,
रमन्ते-रतिमाधवर्त्तान् ललन्ति-मनोहरिपते यथा भवति
तथा वर्त्तन्ते इति भावः, कीदृशन्ति-यथासुखमासनेततो ग-
मनचिन्तादेन गीतनृत्यादिविनादेन वा तिष्ठन्ति माहन्ति-
मैथुनसेवां कुर्वन्ति इत्यर्थः 'पुराणपाराण' मित्यादि पुरा-
णेषु प्राग्भवे इति भावः कृतानां कर्मणामिति योगः, अत
एव पौराणानां सुखीणानां-सुखरितानाम्, इह सुखरितज-
नितं कर्मोपि कार्ये कारणोपचारात् सुखरितं ततोऽयं
भाषार्थः-विशिष्टतथाविधधर्मांनुष्ठानादिपथप्रमादकरणक्ष-
म्यादिसुखरितजनितानामिति, तथा सुपराक्रान्तानाम्,
अत्रापि कार्ये कारणोपचारात् सुपराक्रान्तजनितान
सुपराक्रान्तानि इत्युक्तं. किमुक्तं भवति ?-सकलस-
म्बन्धमस्तीत्यभावपरद्रव्यान्तपहारसुशीलातिरूपसुपराक्रम-
जनितानामिति, अत एव शुभानां शुभफलानाम्, इह किञ्चि-
दशुभफलमपि इन्द्रियमतिविषयोऽस्मात् शुभफले प्रतिभासते
ततस्तारिवकशुभत्वप्रतिपत्त्यर्थमस्यैव पथायशब्दाह-कल्या-
णानां, तस्यवृत्त्या तथाविधविशिष्टफलदायिनाम्, अथवा-
कल्याणानाम् अनर्थोपशमकारिणां कल्याणरूप फलातिपाकं
'पञ्चगुण्यवमाणा' प्रत्येकमनुभवन्तो विहरन्ति-आसते ।

तेसि णं वणसंडाणं बहुमज्झदेमभाए पत्तेयं पत्तेयं पासा-
यवडेसगा पणत्ता, ते णं पासायवडेसगा पंचजोयणसयाई
उड्डं उच्चतेणं अट्ठाइजाई जोयणसयाई विक्खंभेणं अ-
ब्भुगयमूसियपहसिया इव तहेव बहुममरमणिजभूमि-
भागो उल्लोओ सीहासणं सपरिवारं, तत्थ णं चत्तारि
देवा महिद्धिया ०जाव पलित्थोवमद्वितीया परिवर्त्तितं ज-
हा-असोए मत्तपमे चपण चूए । सुरियाभस्स णं देव-
विमाणस्स अंतो बहुममरमणिजे भूमिभागे पणत्ते, तं
जहा-वणमंडविहणं ०जाव बहवे वेमाणिया देवा देवीओ
य आसयंति ०जाव विहरंति, तस्स णं बहुममरमणिज-
स्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसे एत्थ णं महंगे उवगारि-
यालयणे पणत्ते, एणं जायणसयमहस्सं आयावविक्खं-
भेणं तिष्ठि जायणसयमहस्साई सोलम महस्साई दोसि
य सत्तावीमं जायणसए तिष्ठि य कोमे अट्ठावीमं च
धणुसयं तेरस य अंगुलाई अदंगुलं च किंचिविसेवणं
परिक्खंवेणं, जायणवाहन्तेणं, सच्चजं वूणयामए अच्छे
०जाव पडिरुवे । (सू ३३)

'तेसि ण' मित्यादि. तेषां वनखण्डानां बहुमध्यदेशभागे
प्रत्येकं प्रत्येकं प्रासादावयवसंज्ञा इति. अवयवसंज्ञा इव-शस्त्र-
रक इवावयवसंज्ञाः प्रासादानामवयवसंज्ञा इव प्रासादावयवसं-
ज्ञाः प्रासादावयवसंज्ञा इति भावः, ते च प्रासादावयवसंज्ञाः पञ्च
योजनशतान्युपैत्युच्चैस्त्वेन अर्द्धतृतीयाणि योजनशतानि
धिकम्भूतः, तेषां च 'अब्भुगयमूसियपहसिया' इत्या-
दिविशेषणजानं प्राप्यत्. भूमिभूतमम् प्रासादवयवसंज्ञा सपरि-
वारं च प्राप्यत्, 'तत्थ ण' मित्यादि. तत्र तेषु वनखण्डेषु प्रत्ये-
कमेकैकदिग्भावेन चत्वारो देवा महर्जिकायाचक्रणात्-म-
हज्जुइया महाबला महासुक्खा महागुभावा' इति परिग्रहः,
एत्यापमस्थितिकाः परिवर्त्तन्ति, तद्यथा-असोए' इत्यादि,
अशोकवने अशोकः सप्तपत्रवने सप्तपत्रः अमरकवने अमर-
कश्चूतवने चूतः' 'ते ण' मित्यादि, न अशोकादयो देवाः
स्वकीयस्य वनखण्डस्य स्वकीयस्स प्रासादावयवसंज्ञास्य,
स्वै बहुवचने प्राकृतत्वात्, प्राकृतं हि वचनस्यप्ययोऽपि
भवतीति, स्वस्वकीयानां सामानिकदेवानां स्वासां स्वा-
सामप्रमहर्षिणां सपावचाराणां स्वासां स्वासां परिवर्त्ता-
स्वेषां स्वेषामनीकानां स्वेषां स्वेषामनीकाधिपतीनानां स्व-
ेषां स्वेषामामरककाणां 'आहवचं पोरिचं' इत्यादि प्रा-
प्यत्, 'सुरियाभस्स ण' मित्यादि. सूर्याभस्य विमानस्यान्तः-
मध्यभागं बहुसमरमणीया भूमिभागः प्रकृतः, तस्य 'स
जहानामए आतिगणुकखरं इ वा' इत्यादि यानविमान इव व-
र्त्तन्ते तावद्वाच्यं यावत्समानीनां स्पर्शः, तस्य बहुसमरमणी-
यस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागं अत्र सुसहत् एकम् उ-
पकारिकालयनं प्रकृतं. विमानाधिपतिस्तत्प्रासादावयवसं-
ज्ञादीन् उपकरानि-उपप्लुतातिरूपकारिका, विमानाधिप-
तिसत्प्रासादावयवसंज्ञादीनां पीठिका, अन्यत्र विषयसु-
पकार्योपकारिकति प्रसिद्धा, उक्तं च-"शुहस्थानां रमन्ते
राक्षसुपकार्योपकारिके" नि. उपकारिकालयनमिव उपका-
रिकालयनं, तत् एकं योजनशतसहस्रमायामधिकम्भा-
भ्यां त्रीणि योजनशतसहस्राणि वादश सहस्राणि इ
योजनशते सप्तविंशत्यधिकं अष्टाविंश धनुःशतं त्रयो-
दश अङ्गुलान्यङ्गुलं परितेपनः, इदं च परितेप-
प्रमाणं जम्बूद्वीपपारं लपप्रमाणवत् क्षेत्रसमासटीकातः
परिभावनीयम् ।

मे णं एगाए पउमवरं देइयाए एगेण य वणसंडेण य
सच्चतो ममंता संपरिकिखत्ते, मा णं पउमवरं देइया अ-
द्वजोयणं उड्डं उच्चतेणं पंचधणुसयाई विक्खंभेणं उव-
कारियलेखममा परिकिखेवें, तस्मि णं पउमवरं देइयाए
इमयारूवं वण्णावामे पणत्ते, तं जहा-वयराभया शिम्मा
रिद्धामया पतिद्धाणा वेरुलियामया खंभा सुवसरूपमया
फलगा लोहियखमईओ खईओ नाणामणिमया कडेवरा
णाणामणिमया कडेवरसंघाडगा णाणामणिमया रूवा
णाणामणिमया रूवसंघाडगा अकामया पक्खवाहाओ
जे.इरसामया वंसा वंसकेवल्लुगा रइआमईओ पट्टियाओ
जातरूवमई ओहाडणी वहरामया उवरिपुच्छणी सच्चर-

यथाभई अच्छायणं, मां शं पउमवरवेइया एगमेगेणं
 इमजालेणं गवक्खजालेणं सिंखिणीजालेणं घंटाजालेणं-
 मुत्ताजालेणं मणिजालेणं कण्ठगजालेणं रयक्खजालेणं
 पउमजालेणं सव्वतो समंतां संपरिकिस्सता, ते शं दामा
 तवण्णिजलंबुमगां ०जाव चिट्ठंति । तीभे शं पउमवरवेइ-
 याए तत्थ तत्थ देमे देमे तहिं तहिं बहवे हयमंघाडा ०जाव
 उसभमंघाडा सव्वत्थणामया अच्छा ०जाव पडिक्खा
 पासादीया ४ ०जाव बीहीतो पंतीतो मिहुत्तासि लयाओ ।
 से केण्डुयं भंते ! एवं वुच्चति-पउमवरवेइया !, गो-
 यमा ! पउमवरवेइया शं तत्थ तत्थ देसे २ तहिं २ वइयासु
 वेइयावाहासु य वइयफलतेसु य वेइयपुडंतरेसु य खंभेसु
 खंभवाहासु खंभमीलेसु खंभपुडंतरेसु खणीसु खणीमुलेसु
 खईफलएसु खईपुडंतरेसु पक्खेसु पक्खवाहासु पक्खपे-
 रंतरेसु पक्खपुडंतरेसु बहुयाइं उपपलाइं पउमाइं कुमुयाइं
 णलियाति सुभगाइं मांगंधियाइं पुंडरीयाइं महापुंडरी-
 याइं सयवत्ताइं सहस्सवत्ताइं सव्वरक्खामयाइं अच्छाइं
 पडिक्खाइं महया वामिकयत्तममाणाइं पापत्ताइं मम-
 णाउमा !, मे एणं अट्ठं गायमा ! एवं वुच्चइ-
 पउमवरवेइया । पउमवरवेइया शं भंते ! किं साम-
 याकिं अं ?, गायमा ! मिय, मामया मिय अमामया । से
 केण्डुयं भंते ! एवं वुच्चइ-मिय मामया मिय अमाम-
 या !, गायमा !, दव्वट्ठयाए तामया, वक्खपज्जेहिं गं-
 धपज्जेहिं रमपज्जेहिं फासपज्जेहिं अमामया, मे तेषं-
 ट्ठं गायमा ! एवं वुच्चति-मिय मामया मिय अमाम-
 या । पउमवरवेइया शं भंते ! कालओ क्व चिरं हाइ ?,
 गायमा ! ग कयावि गामि ग कयावि सन्धि न क-
 यावि न भविस्सइ, भुवि च हवइ य भविस्सइ य,
 धुवा णिइया मामया अक्खया अव्वया अव्वट्ठिया णिक्खा
 पउमवरवेइया । मे गं वगमंउं देसणाइं दां जोयणाइं च-
 क्खालविकसंभेयं उवयारियालणसमे परिकखेवणं, व-
 ष्णमंडव्वतो भाणितव्वां ०जाव बिहरंति । तस्म शं उव-
 यारियालणस्स चउडिमि चत्तारि तिसोक्खपडिक्खमा प-
 एक्खत्ता वक्खओ, तोरणा भया क्खत्ताइक्खत्ता, तस्म शं
 उवयारियालणस्स उवरी बहुममरमखिजे भूमिभागे
 पण्णे ०जाव मणीयं फासो । (सू०-३४)

तच्च एकया पञ्चवरवेइया एकं वनखण्डेन सर्वतः-स-
 वांसु दिक्षु समन्ततः-सामस्येन सम्यग् परिक्षितं 'सा' शं
 पउमवरवेइया इत्यादि सा पञ्चवरवेइया अर्द्धं योजनमू-
 र्ध्वमूर्ध्वेन पञ्च धनुःशतानि विष्कम्भतः परिक्षेपेण उप-
 कारिकालयनसमाना उपकारिकालयनपरिक्षेपपरिमाणा प्र-
 क्क्षता, 'तीसे' शं 'मिम्पा'इ, तस्या-पञ्चवरवेइयाया अय-

मनद्रूपो वर्णावासां-वर्णैः-श्लाघा यथावस्थितस्वरूपकोश-
 नं तस्यावासां-निवासां ग्रन्थपद्धतिरूपो वर्णावासां वर्णक-
 निवेश इत्यर्थः, प्रकृता मया कृषनीयकैश्च, तच्छब्दयादिना
 तमेव दर्शयति-इह सूक्ष्मुत्पत्तकल्पस्याऽतिदेशबहुलः पाठो
 दृश्यते ततो मा भूमन्तिस्माद् इति विनयेनानुग्रहाय पाठ
 उपदेश्यते- 'वयरा'मया लिम्मा रिट्ठामया पइट्ठामा वेरुलि-
 यामया संभा सुवक्खरूपमया फलया लोहियक्खमईओ सूरे-
 ओ वइरामया संधी नानामणिमया कडवरा णाणामणिमया
 कडवरसंघाडा नानामणिमया क्खामा नानामणिमया क्खसं-
 घाडा अकामया पक्खा अकामया पक्खवाहाओ जाईरसाम-
 या संसा संसकवस्तुपुया रइयामईओ पट्ठिआओ जायकामई
 ओहाइणी वयरा'मई उवरीपुंछुमी सव्वरयणामए अक्खायणं'
 एतत् सर्वं द्वारश्च भवनीयं, नवरं कलेवराणि-मनुष्यश-
 रीराणि कलेवरासंघाटा-मनुष्यशरीरयुग्मानि रूपाणि-रूप-
 काराणि रूपसंघाटा-रूपकयुग्मानि, 'सा' शं पउमवरवेइया
 तत्थ २ देसे २ एगमेगेणं इमजालेणं एगमेगेणं गवक्खजालेणं
 एगमेगेणं घंटाजालेणं एगमेगेणं सिंखिणीजालेणं एगमेगेणं
 मुत्ताजालेणं एगमेगेणं कण्ठगजालेणं एगमेगेणं मणिजालेणं
 एगमेगेणं रयजालेणं एगमेगेणं सव्वरयणजालेणं एगमेगेणं
 पउमजालेणं सव्वतो समंतां संपरिकिस्सता, ते शं जाला तव-
 णिजलंबुमगा सुवक्खपयरमंडिया नानामणिरयणविचिहहार-
 जहारउवसोभियस्समुजयक्खा इस्सिममममसंघाता पुड्याव-
 रहाइणुत्तराणएहिं बाएहिं मंदायं मंदायमइज्जमाणा एइज्ज-
 माणा पल्लवमाणा २ पकुंममाणा पकुंममाणा ओरालंखं मणु-
 अणं मणुहरेणं कण्ठमणुण्डुइरकरेणं सण्णं न पवस सव्व-
 तो समंतां आपूरमाणा सिरीए उवसोभमाणा चिट्ठंति, ती-
 से पउमवरवेइयाए तत्थ २ देसे तहिं २ हयसंघाडा नरसंघा-
 डा किन्नरसंघाडा किपुिरससंघाडा महारगसंघाडा गंधव-
 संघाडा उसभसंघाडा सव्वरयणामया अच्छा ०जाव पडिक्-
 खा, एवं पेलिओ वि धीइओ वि मिहुत्ताइं, तीसे शं पउमवर-
 वेइयाए तत्थ २ देसे तहिं २ बहुयाओ पउमलयाओ णागल-
 याओ असोगलयाओ चंपगलयाओ वणलयाओ वांसंनिय-
 लयाओ अइमुत्तगलयाओ कुंदलयाओ सामलयाओ निरुक्खं
 कुसुमियाओ निरुक्खं मडलियाओ निरुक्खं लक्खयाओ निरुक्खं भव-
 इयाओ निरुक्खं गुलइयाओ निरुक्खं गोच्छुयाओ निरुक्खं जम-
 लियाओ निरुक्खं जुयलियाओ निरुक्खं विणुमियाओ निरुक्खं प-
 णमियाओ निरुक्खं सुविभत्तपांडमजरीवांसगधरीओ निरुक्खं
 कुसुंमपमडलियलवयययययगुलइयगोच्छुयजमालयजुय-
 लियावणुमिययययययसुविभत्तपांडमजरीवांसगधरीओ स-
 व्वरयणमईओ अक्खओ ०जाव पडिक्खाओ इति, अन्य व्या-
 क्य- 'सा' एवेस्वरुपा 'श' 'मिनि वाक्क्यालङ्कार पञ्चवरवे-
 दिका तत्र २ प्रश्ने एककन इमजालेन--सव्वत्थमा इममेयन
 लम्भमानेन दामसमूहेन एकैकेन गवाक्षजालेन-गवाक्षाक-
 निरन्तरावशेषदामसमूहेन एकैकेन किङ्किलिजलेन, किङ्क-
 रयः-सुप्रघाटिका, एकैकेन घण्टाजालेन-किङ्कणयपक्का-
 किञ्चिमहत्तमा घण्टा-घण्टा, तथा एकैकेन मुक्काजालेन-मु-
 क्काफलमेयन दामसमूहेन एकैकेन मणिजालेन-मणिमेयन दाम-
 समूहेन एकैकेन कनकजालेन-कनकः-पानक्यः सुवर्णवि-
 शेषः तस्मैयन दामसमूहेन एवमेकैकेन रत्नजालेन एकैकेन पञ्च-

जालेन सर्वरत्नमयपञ्चामकेन दामसमूहेन सर्वतः सर्वास्तु दिक्षु समस्ततः—सर्वास्तु दिदिक्षु परिस्तिता—व्याप्ता, एतानि च दामसमूहकपाणि हेमजालादीनि जालानि लम्बमानानि वेदितव्यानि, तथा चाह—‘न खं जाला’ इत्यादि, तानि खं पुंस्त्वानिर्देशः प्राकृतत्वात्, प्राकृतं हि लिङ्गमनियतं, एमिनि वाक्यालङ्कारे, हेमजालादीनि जालानि, कञित् दामा इति पाठः, तत्र तावत् हेमजालादिकपा दामा इति, ‘तवण्जलं ब्रूयता’ इत्यादि इयसंघाटादिसूत्रं लतासूत्रं च प्राप्स्यत् । समग्रान् पञ्चवरवेदिकाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासुः पृच्छति—‘स कणठुं भेते !’ इत्यादि, सेशब्दाऽथशब्दाणि, केनाये—क—कनं कारणेन भद्रम् ! एवमुच्यते—पञ्चवरवेदिका पञ्चवरवेदिकेति, किमुक्तं भवति ?—पञ्चवरवेदिकेत्येवंकपस्य शब्दस्य तत्र प्रवृत्ती किं निमित्तमिति, एवमुक्तं भगवानाह—गौतम ! पञ्चवरवेदिकायां तत्र तत्र एकदेशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्र एकदेशे वेदिकास्तु—उपदेशानयोग्यमनेवापराण्यस्तु वेदिकावाहास्तु—वेदिकापात्रेषु ‘वेदपुड्गलंरसु’ इति हे वेदिकं वेदिकापुटं तेषाम्भवादि—अपात्ररालानि तानि वेदिकापुटान्तराणि तेषु तत्र तत्र—अत्रैव सामान्यतः स्तम्भवाहास्तु—स्तम्भपात्रेषु क्लृप्तासिस्तु’ इति स्तम्भशीर्षेषु ‘स्तम्भपुड्गलंरसु’ इति द्वौ स्तम्भौ स्तम्भपुटं तेषामन्तराणि स्तम्भपुटान्तराणि तेषु, सूचीषु—फलकसंबन्धविधटनाभावहतुषावृत्तास्थानीयास्तु नालसामुपगतिं तात्पर्यार्थः, ‘सूरेमुडु’ इति यत्र प्रदेशे सूची फलकं भिन्ना मध्ये प्रविशति तात्पर्यासंज्ञा देशः सूचीमुखं तेषु, तथा सूचीफलकेषु सूचीभिः संबन्धितो य फलकप्रदेशस्तस्यैव पञ्चवर सूचीफलकानि तेषु सूचीनामप्य उच्यते वर्तमानं, तथा ‘सूरेपुड्गलंरसु’ इति हे सूक्ष्मा सूचीपुटं तदन्तरं, पक्षाः पञ्चवाहा वांरिककदेशविशेषान्तेषु, बह्वि उत्पत्त्यानि गर्दभकानि पञ्चानि—सूयवेदिकासीनि कुमुदानि—अद्विकामीनि नालानि—इयं रज्ज्वानि पञ्चानि सुप्रगानि—पञ्चावशंकरूपाणि सौगन्धिकानि—कृष्णारणि पुण्डरीकाणि—सिताम्बुजानि तान्येव महानि महापुण्डरीकाणि शतपत्राणि—पञ्चशतकलिनानि मृद्वक्षत्राणि—पञ्चमहोत्पेतानि, शतपत्रसहस्रपत्रं च पञ्चविंशती पत्रसंख्याविशेषाश्च पृथग्गुणाः, एतानि सर्वरत्नमयानि ‘अक्षरा’ इत्यादि, विशम्भजानं प्रसन्नं, ‘महया वांसकृष्णसमालाहं’ इति महानि—सहाप्रमाणाणि वाणिकाणि—वर्षाकाल पानीयस्त्राये यानि क्षुण्णानि वाणिकाणि तानि च तानि क्षुण्णानि च तत्समानानि प्रसन्नानि हे भ्रमण ! हे आचमम् ! ‘स एतन्मदुष’ इत्यादि, तदेतन् अर्धेन—अर्धमेतन् गौतम ! एवमुच्यते—पञ्चवरवेदिकेति, तेषु तेषु यथोक्तकपेषु प्रदेशेषु यथोक्तकपाणि पञ्चान् पञ्चवरवेदिकाशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः, द्युत्पात्तत्वं—पञ्चवरा—पञ्चप्रधाना वेदिका पञ्चवरवेदिकेति । एवमवशेदया खं भेते ! किं सा—सया’ इत्यादि, पञ्चवरवेदिका खं भेते ! किं पूर्ववत् किं शास्त्री उताऽशास्त्री, आस्ततया खं निर्देशः प्राकृतत्वात्, किं नित्या उताऽनित्येति भावः, भगवानाह—गौ-

तम ! स्यात् शास्त्री स्यात्शास्त्री, कथंविधित्या कथंविधित्या इत्यर्थः, स्याच्छब्दा निधानः कथंविधित्यर्थेवाची, ‘स कणठुं’ इत्याद् प्रश्नस्य सुगमं, भगवानाह—गौतम ! द्रव्यार्थतया—द्रव्यास्तिकनयमनेन शास्त्री, द्रव्यास्तिकनयो हि द्रव्यमेव तात्पर्यकमभिप्रेयते न पर्यायान्, द्रव्यं चान्याय परिणामित्यात् अर्थावस्था—सकलकालमयीति भवति द्रव्यार्थतया शास्त्री, वर्णपर्यायैस्तत्तत्समुपपद्यमानवर्णविशेषरूपैः, एवं गन्धपर्यायैः रसपर्यायैः रसोपर्यायैः उपलक्षणमेतन् तत्तद्व्यपुद्गलाविवर्तनाच्छब्दाशास्त्री, किमुक्तं भवति ?—पर्यायैस्तिकनयमेतन् पर्यायप्राधान्यविज्ञायां शास्त्री, पर्यायाणां प्रतिक्षणभावितया कियत्कालावधितया चिन्तित्यात्, ‘स एतन्मदुष’ इत्याद्युपसंहारावक्त्यं सुगमम् । हे द्रव्यास्तिकनयवादी स्वमतप्रतिष्ठापनार्थमेवमाह—नास्त्यास्तन उपादेशो नापि सतो नाशः ‘नासतो विद्यते भावो, नाभावो विद्यते सतः’ इति यचनात्, यौ तु ह—इत्येव प्रतिवस्तु उपादिविशो तद्वाच्यं भावितरोभावमात्रं, अत्र सपर्यय उक्त्यर्थविफलमेव, तस्मात्सर्वं वस्तु नित्यमिति, एवं च तन्मनोचित्यायां संशयः—किं एतादिवत् द्रव्यार्थतया शास्त्री उत सकलकालमेकरूपेति, ततः संशयापनोदार्थं भनयन् भूयः पृच्छति—‘एवमवशेदया खं’ इत्यादि, पञ्चवरवेदिका प्राग्वत् भद्रम् ! कालतः कियच्चिरं—कियन्ते कालं यावद्भूयति ?, एवंरूपा हि कियन्ते कालमवतिष्ठत इति ?, भगवानाह—गौतम ! न कदाचिन्नासीत् सर्वदेवासीदिनि भावः अनादित्यात्, तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदेव वर्तमानकालावस्थित्यां भवतीति भावः सर्वदेव भावात्, तथा न कदाचिन्न भविष्यति, किन्तु भविष्यत्कालायां सर्वदेव भविष्यतीति प्रतिपन्नस्य, अपर्ययसितत्वात्, तदेवं कालत्रयचित्तायां नास्त्यप्रतिषेधं विधाय समस्त्यास्तत्वं प्रतिपादयति—‘भूयि खं’ इत्यादि, अमूच्य भवति च भविष्यति चेति, एवं त्रिकालावस्थायित्यात् भूया मयोदित्यन् भूयत्यादय सर्वे स्वस्वरूपनियता नियतत्वाच्च च शास्त्री—शब्दद्रव्यरसवर्णावा शास्त्रतत्वाच्च च सतते गङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्ताद्यपि पोण्डरीकहृद इवानेकपुद्गलाविवर्तनेऽपि तावन्मात्रमप्युद्गलाच्छन्दनेमिभावात्तया, न विद्यते क्षया—योऽक्षान्वयकपाकारपरिभ्रंशो यस्याः सा अक्षया, अक्षयत्वाच्च अक्षया—अक्षयशब्दाच्या मनागपि स्वकपञ्चलनस्य जातुचक्ष्यभावात्, अक्षयत्वाच्च सर्वे स्वस्वप्रमाणेऽवस्थिता, मानुषोत्तराद् बहिः समुद्रवत्, एवं स्वप्रमाणे सदावस्थानेन स्वस्वमाना नित्या धर्मास्तिकायादित्यत्, ‘स खं’ इत्यादि, सा ‘खं’ इति वाक्यालङ्कारे पञ्चवरवेदिका एकैकं वनक—एतेन सर्वतः समस्तात् परिस्तिता, स ख वनकस्यो देशे हे योजने चक्रवालाविवर्तकमतः उपकारिकालयनपरिपपरिमाणः, वनकस्यैवार्थः ‘किंहे किंहेभासे’ इत्यादिकपः समस्तोऽपि प्राग्वत् यावद्बहिर्गते, ‘तत्स खं’ इत्यादि, तत्स—उपकारिकालयनस्य ‘बउदिसि’ ति चतुर्दिशि चतस्रु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकभागे वात्वारि त्रिसोपानप्रतिपक्षकपाणि—प्रतिविशिष्टकपाणि त्रिस्ते-

पानानि प्रहसन्ति, त्रिस्तोपानयनको यानयिमानयन् वक्र-
व्यः, तथा च त्रिस्तोपानप्रतिरूपकार्णा पुरतः प्रत्येकमकै-
कं तोरणं, तोरणवर्णकोऽपि तथैव, 'तस्मै ग.' मित्यादि.
तस्य उपकारिकालयनस्य 'बहुसमरमणिज्जञ्च भूमिभाग'
इत्यादिना भूमिभागवर्णनको यानयिमानयनकवत्तावच्छाद्यं
पायसमणीनां स्पष्टैः ।

तस्मै खं बहुसमरमणिज्जञ्च भूमिभागस्स बहुमज्ज-
देसभाए एत्थ खं महंण पासायवडैसए, पणत्तं, से खं
पासायवडैसिते पंच जोयणसयाइ उड्डुं उच्चत्तणं अड्डा-
इजाइ जोयणसयाइ विक्खंभेणं अञ्जुगयमूसिय वणत्तो
भूमिभागो उच्छांओ सीहासणं सपरिवारं भाणियव्वं,
अड्डु मंगलगा भया छत्ताच्छत्ता, से खं मूलपासाय-
वडैसंगे अण्णेहि चउहि पासायवडैसएहि तयदुधुच्चत्त-
प्पमाणंभेत्तेहि सव्वतो समंता संपरिकिखत्ता, ते खं पासा-
यवडैसगा अड्डाइजाइ जोयणसयाइ उड्डुं उच्चत्तणं पल-
वीमं जोयणसयं विक्खंभेणं ०जाव वण्णओ, ते खं पासा-
यवडैसया अण्णेहि चउहि पासायवडैसएहि तयदुधु-
च्चत्तप्पमाणंभेत्तेहि सव्वओ समंता संपरिकिखत्ता, ते खं
पासायवडैसया पणवीमं जोयणसयं उड्डुं उच्चत्तणं बा-
वड्डुं जोयणाइ अड्डजोयणं च विक्खंभेणं अञ्जुगयमू-
सिय वण्णओ भूमिभागो उल्लोओ सीहासणं सपरिवारं
भाणियव्वं, अड्डु मंगलगा भया छत्ताच्छत्ता, ते खं
पासायवडैसगा अण्णेहि चउहि पासायवडैसएहि तददुधु-
च्चत्तप्पमाणंभेत्तेहि सव्वतो समंता संपरिकिखत्ता, ते खं पा-
सायवडैसगा बावड्डुं जोयणाइ अड्डजोयणं च उड्डुं उ-
च्चत्तणं एकतीसं जोयणाइ कामं च विक्खंभेणं वण्णओ,
उल्लोओ सीहासणं सपरिवारं पासायउवरि अड्डु मंगलगा
भया छत्ताच्छत्ता । (सू० ३५)

तस्य च बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभा-
गो अत्र महानिका मूलपासादायनसकः प्रहसतः, स च प-
ञ्च योजनशतान्युर्ध्वमुच्चैस्त्वेन अर्द्धतृतीयां योजनशतानि
विष्कम्भतः 'अञ्जुगयमूसियपहसियाविव' त्यादि त-
स्य वर्णने मध्ये भूमिभागवर्णनमुल्लाकवर्णने द्वारवडिस्थि-
तपासादवज्जावर्णनं, तस्य च मूलपासादायनसकस्य ब-
हुमध्यं देशभागोऽत्र महती एका मणिपीठिका प्रहसता, अ-
ष्टौ योजनान्यायामविष्कास्माभ्यां चत्वारि योजनानि बाह-
व्यतः सर्वोत्तमा मणिमयी 'अच्छा' इत्यादि विशेषणक-
म्बकं प्राप्नुवत् । 'तीस ख' मित्यादि, तस्याश्च मणिपी-
ठिकाया उपरि महदकं सिंहासनं प्रहसतं, तस्य सिंहास-
नस्य वर्णने, परिवारभूतानि शेषाणि भद्रासनानि प्राव-
क्ष्यन्त्यानि, 'स ख' मित्यादि, स मूलपासादायनसकोऽ-
न्यैश्चतुर्भिः प्रासादायनसकैस्तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणैः सर्वतः स-
मन्ततः परिगृह्यतः, तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणमेव दर्शयति-अर्द्ध-
तृतीयां योजनशतान्युर्ध्वमुच्चैस्त्वेन, पञ्चविंश योजनशतं वि-

ष्कम्भेन, तथापि 'अञ्जुगयमूसियपहसियाविव' त्या-
दि स्वरूपवर्णने मध्यभागवर्णनमुल्लाकवर्णने च प्राव-
त्, तथा च प्रासादायनसकानां बहुमध्यदेशभागं प्रत्येकं
प्रत्येकं सिंहासनं प्रहसतं, तथा च सिंहासनानां वर्णने प्रावत्,
नवरमत्र शेषाणि परिवारभूतानि भद्रासनानि वक्ष्यन्त्यानि
'ते खं पासायवडैसया' इत्यादि, ते प्रासादायनसका
अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादायनसकैः 'तयदुधुच्चत्तप्पमाणंभेत्तेहि'
तथा मूलपासादायनसकपरिवारभूतानां प्रासादायनसकानां
यद्वर्द्धं तदुच्चत्वप्रमाणमात्रैः-मूलप्रासादायनसकापक्षया च-
तुर्भागमात्रप्रमाणैः सर्वतः समन्तात्संपरिगृह्यतः, तद्वर्द्धोच्च-
त्वप्रमाणमेव दर्शयति- 'ते ख' मित्यादि, ते प्रासादायन-
सकाः पञ्चविंश योजनशतमुर्ध्वमुच्चैस्त्वेन द्वापष्टयोजना-
नि अर्द्धयोजने च विष्कम्भतः, तथापि 'अञ्जुगयमू-
सियपहसियाविव' त्यादि स्वरूपवर्णने मध्यभागं भूमि-
वर्णनमुल्लाकवर्णने सिंहासनवर्णने च सर्वं प्रावत्, कवल-
मत्रापि सिंहासनं सपरिवारं वक्ष्यन्, 'ते ख' मित्यादि,
ते च प्रासादायनसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादायनसकैस्त-
द्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणैः-अनन्तरा मूलप्रासादायनसकापक्षोच्चत्वप्र-
माणैर्मूलप्रासादायनसकापक्षया (अष्ट) भागप्रमाणैः स-
र्वतः समन्तात् संपरिगृह्यतः, तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणमेव दर्श-
यति- 'ते ख' मित्यादि, ते च प्रासादायनसका द्वापष्ट-
योजनानि अर्धयोजने च उर्ध्वमुच्चैस्त्वेन एकत्रिंशते यो-
जनानि कोशं च विष्कम्भतः, एवमापि 'अञ्जुगयमू-
सिय' त्यादि स्वरूपवर्णने मध्यभागं भूमिवर्णनम् उल्लाक-
वर्णने सिंहासनवर्णने च परिवारगृहने प्रावत्, 'ते ख'
मित्यादि, तेऽपि प्रासादायनसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादा-
यनसकैस्तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणैः-अनन्तरा मूलप्रासादायनसका-
पक्षोच्चत्वप्रमाणैर्मूलप्रासादायनसकापक्षया पांडशभागप्रमा-
णैः सर्वतः समन्तात् संपरिगृह्यतः, तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणमेव
दर्शयति-एकत्रिंशयोजनानि कोशं च उर्ध्वमुच्चैस्त्वेन पञ्च-
दश योजनानि अर्द्धतृतीयां योजनं विष्कम्भतः, ए-
तथापि स्वरूपादिवर्णनमनन्तरा, 'ते ख' मित्यादि, ते-
ऽपि च प्रासादायनसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादायनसकै-
स्तद्वर्द्धोच्चत्वप्रमाणैः-अनन्तरा मूलप्रासादायनसकापक्षोच्चत्व-
प्रमाणैः सर्वतः समन्तात् संपरिगृह्यतः, तद्वर्द्धोच्चत्वप्र-
माणमेव दर्शयति-पञ्चदश योजनानि अर्द्धतृतीयां यो-
जनां उर्ध्वमुच्चैस्त्वेन दशानान्यष्टौ योजनानि विष्कम्भेन
एवमेव स्वरूपावर्णने भूमिभागवर्णनम् उल्लाकवर्णने सिं-
हासनवर्णने च परिवारवर्जितं प्रावत् ।

तस्मै खं मूलपासायवडैसयस्स उत्तरपुच्छिमेणं एत्थ
जे सभा मुक्खमा पणत्ता, एणं जोयणसयं आयामेणं
पस्सामं जोयणाइ विक्खंभेणं बावत्तरि जोयणाइ उड्डुं उच्च-
त्तणं अण्णेणंभसमयंनिविट्ठा अञ्जुगयमुक्खवयरवइया-
तोरखवरइयसालिभजिया ०जाव अच्चरगणसंघविष्कि-
एणा पासादीया दरिसिज्जा अभिरूवा पडिरूवा सभाए
खं सुहम्माए तिदिमिं तओ दारा पणत्ता, तं जहा-प्र-
स्थिभंणं दाहिणं उत्तरेणं, ते खं दारा सोलस जोयणाइ

उङ्कु उच्चतेणं अद्द जोगणाई विक्खंभेणं तावत्तिं चैव पत्तेयं सेया वरकणगधूमि-
यागा ० जाव वणमालाओ, तेसिं थं दाराणं उवरिं अद्द मंगलगा भया छत्ताइछत्ता, तेसिं थं दाराणं पुरओ पत्तेयं २ मुहमंडवा पणत्ता, ते थं मुहमंडवा एयं जोगणस्यं आयामेणं पणत्ता जोगणाई वि-
क्खंभेणं साइरेगाई सोलस जोगणाई उङ्कु उच्चतेणं वणओ सभाए सरिसो, तेसिं थं मुहमंडवा थं तिदिमिं तओ दारा पणत्ता, तं जहा-पुरत्तिमणं दाहिणेणं उत्तरेणं, ते थं दारा सोलस जोगणाई उङ्कु उच्चतेणं अद्द जोगणाई विक्खंभेणं तावत्तिं चैव पत्तेयं सेया वरकणगधूमि-
यागा ० जाव वणमालाओ । तेसिं थं मुहमंडवा थं भूमि-
भागा उल्लोया तेसिं थं मुहमंडवा थं उवरिं अद्द मंग-
लगा भया छत्ताइछत्ता । तेसिं थं मुहमंडवा थं पुरतो पत्तेयं २ पेच्छाघरमंडवे पणत्ते, मुहमंडववत्तवया ० जाव दारा भूमिभागा उल्लोया । तेसिं थं बहुममरमणिज्जा थं भूमिभागा थं बहुमज्जेसभाए पत्तेयं पत्तेयं वहरामए अ-
क्खाडए पणत्ते, तेसिं थं वयगमया थं अक्खाडगा थं बहुमज्जेसभाओ पत्तेयं २ मणिपेदिया पणत्ता, ताओ थं मणिपेदियातो अद्द जोगणाई आयामविक्खंभेणं चत्तारि जोगणाई बाहल्लेणं सव्वमणिमईओ अक्खाओ ० जाव पडिरूवाओ, तासिं थं मणिपेदिया थं उवरिं पत्तेयं २ मोहामेणं पणत्ते, मोहामेणं सव्वमणिमईओ सव्वरिवाओ, तेसिं थं पेच्छाघरमंडवा थं उवरिं अद्द मंगलगा भया छत्ता-
तिछत्ता, तेसिं थं पेच्छाघरमंडवा थं पुरतो पत्तेयं २ मणि-
पेदियाओ पणत्ताओ, ताओ थं मणिपेदियातो सोलस जोगणाई आयामविक्खंभेणं अद्द जोगणाई बाहल्लेणं सव्व-
मणिमईओ अक्खाओ पडिरूवाओ, तेसिं थं उवरिं पत्तेयं २ थुमे पणत्ते, ते थं थुमा सोलस जोगणाई आयामविक्खं-
भेणं साइरेगाई सोलस जोगणाई उङ्कु उच्चतेणं, सेया संखं-
ककुंददगरयअमयमहियफणपुंजमनिगामा सव्वरयणाम-
या अक्खा ० जाव पडिरूवा, तेसिं थं थुमा थं उवरिं अद्द मंगलगा भया छत्तातिछत्ता, तेसिं थं थुमा थं चउदिमिं पत्तेयं २ मणिपेदियातो पणत्ताओ, ताओ थं मणिपे-
दियातो अद्द जोगणाई आयामविक्खंभेणं चत्तारि जोग-
णाई बाहल्लेणं सव्वमणिमईओ अक्खाओ ० जाव पडि-
रूवातो, तेसिं थं मणिपेदिया थं उवरिं चत्तारि जिण-
पडिमातो जिणुस्सेहपमाथभेत्ताओ मंपलियकनिमजाओ थुमामिहदीओ सक्खित्ताओ निद्धंति, तं जहा-उसमा १
वद्धमाणा २ चंदाणणा २ वारिसेणा ४, तेसिं थं थुमा-
थं पुरतो पत्तेयं पत्तेयं मणिपेदियातो पणत्ताओ, ताओ थं

मणिपेदियातो सोलस जोगणाई आयामविक्खंभेणं अद्द जोगणाई बाहल्लेणं सव्वमणिमईओ ० जाव पडिरूवातो, तासिं थं मणिपेदिया थं उवरिं पत्तेयं पत्तेयं चैयरुक्खं पणत्ते, ते थं चैयरुक्खं अद्द जोगणाई उङ्कु उच्चतेणं अद्द जोगणाई उच्चतेणं दो जोगणाई खंषा अद्द जोगणाई विक्खंभेणं छ जोगणाई विडिमा बहुमज्जे-
देसभाए अद्द जोगणाई आयामविक्खंभेणं साइरेगाई अद्द जोगणाई सव्वमेणं पणत्ता, तेसिं थं चैयरुक्खं-
थं इमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तं जहा-वयरामया मूला रययसुपइदिया सुविडिमा रिड्ढामयविउला कंदा वेरुलिया रुइला खंषा सुजायवरजायरूवपदमगा विसालसाला ना-
णामणिमयरयथविविहताहप्पसाहेरुलियपत्तवणिजप-
चविंटा जंषुण्यरत्तमउयसुकुमालपवालमोभिया वरंङ्गरग-
सिहरा विचित्तमणिरयणसुरभिक्कुसुमफलमरेख निमिपता-
ला अहियं मयनयणणिचुइकरा अमपरससमरसफला स-
क्खा सप्पमा सस्मिरीया सउजोया पामाईया ० ४,
तेसिं थं चैयरुक्खं थं उवरिं अद्द मंगलगा भया छ-
त्ताइछत्ता, तेसिं थं चैयरुक्खं थं पुरतो पत्तेयं २ म-
णिपेदियाओ पणत्ताओ, ताओ थं मणिपेदियाओ अद्द जोगणाई आयामविक्खंभेणं चत्तारि जोगणाई बाहल्लेणं सव्वमणिमईओ सक्खाओ ० जाव पडिरूवाओ, तासिं थं मणिपेदिया थं उवरिं पत्तेयं २ महिदज्जया पणत्ता, ते थं महिदज्जया सडिं जोगणाई उङ्कु उच्चतेणं जोगणं उच्चतेणं जोगणं विक्खंभेणं वहरामया दडुलडुसुसिलिड-
परिधुमडुसुपतिदिया विसिद्धा अण्णेगवरपंचवणकुडभिस-
हस्सपरिमंडियाभिरामा वाउयविजयवेजयंती, पडगा छ-
त्ताइछत्तकलिया तुंगा गयणत्तलमभिलंघमाणिमिहरा पा-
सादीया ० ४, अद्द मंगलगा भया छत्तातिछत्ता, तेसिं थं महिदज्जया थं पुरतो पत्तेयं २ नंदा पुक्खरिणीओ पणत्ताओ, ताओ थं पुक्खरिणीओ एयं जोगणस्यं आयामेणं पणत्तां जोगणाई विक्खंभेणं दम जोगणाई उच्चतेणं अक्खाओ ० जाव वणओ एयाओ उदगरमेणं पणत्ताओ, पत्तेयं २ एउमवरवेइयापरिक्खित्ताओ पत्तेयं २ वणमंडपरिक्खित्ताओ, तासिं थं थंदाणं पुक्खरिणी थं तिदिमिं तिन्नावाणपडिरूवगा पणत्ता, तिन्नावाणपडि-
रूवगा थं वणओ, तोरणा भया छत्तातिछत्ता । सभाए थं सुहम्मए अडयालीं मणोणुलियासाहस्सीओ पणत्ताओ, तं जहा-पुरत्तिमेणं सोलस साहस्सीओ पक्खि-
मेणं सोलस साहस्सीओ दाहिणेणं अद्द साहस्सीओ, उ-
त्तरेणं अद्द साहस्सीओ, तामु थं मणोणुलियासु बहे

सुवक्तरूपमया फलगा पण्यका, तेषु शं सुवक्तरूपम-
णसु फलगेसु बहवे वहरामया गागदंता पण्यता, तेषु शं
वहरामयसु गागदंतसु किएदुसुवद्वगुगारियममल्लदामक-
लावा चिह्नुति, मभाए शं सुहम्माए अडयालीसं गो-
लावाभियासाहस्मीओ पण्यताओ, जहा मयागुलिया ०जाव
खागदंतगा, तेषु शं गागदंतसु बहवे रययामया सि-
कमा पण्यता, तेषु शं रययामणसु सिकगेसु बहवे वेरु-
लियामईओ धुवघडियाओ पण्यताओ, ताओ शं धूप-
पडियाओ कालागुरुपर ०जाव चिह्नुति, मभाए शं सुह-
कमाए अंतो बहुममरमणिए भूमिभागे पण्यते ०जाव मणीहिं
उवसेंभिए मणिकाओ य उल्लियओ य, तस्म शं बहुमम-
रमणिएस्म भूमिभागस्म बहुमज्जदंसुभाए एत्थ शं महे-
गा मणिएडिया पण्यता सोलम जायणई आयामवि-
कसेंभेणं अट्ट जायणई बाहस्सेल्लेणं मव्वमणिमयी ०जाव
पडिक्का, तीस शं मणिएडियाए उवरि एत्थ शं माणवए
मैइयखंभे पण्यते, मट्ठि जायणई उट्ठ उच्चतंणं जाय-
णं उव्वहणं जायणं विकसेंभेणं अडयालीसं अमिए अड-
यालीसं सइकोडीए अडयालीसं मइविग्गाइए सेसं जहा
महिंदज्जयस्म, माणवगस्म शं चेइयखंभस्म उवरि बारम
जायणई अंगाहिता हेट्ठवि बारम जायणई वज्जता मज्जे
वत्तीमाए जायणेसु, एत्थ शं बहवे सुवक्तरूपमया फलगा
पण्यता, तेषु शं सुवक्तरूपमणसु फलणसु बहवे वहरामया
गागदंता पण्यता, तेषु शं वहरामणसु नागदंतसु बहवे
रययामया सिकगा पण्यता, तेषु शं रययामणसु सिक-
णसु बहवे वहरामया गोलवट्टममुगया पण्यता, तेषु शं
वययामणसु गोलवट्टममुगणसु बहवे जिणसकहातो
संनिखित्ताओ चिह्नुति । ताओ शं सुरियामस्स देवस्म
अजेसिं न्व बहूणं देवाण य देवीण य अक्खणिजओ
०जाव पज्जुतामणिजत्तो माणवगस्स चेइयखंभस्म उवरि
अट्ट मंगलगगा भया छत्ताइच्छता । (छ ० ३६)

तस्म शं मित्यादि तस्य मूलप्रासादायतंसकस्य उत्तरपुर-
चिह्नुमेणं, ति उत्तरपूर्वस्यामीशानकोणे इत्यर्थः अत्र सभा सु-
धर्मा प्रकृता, सुधर्मा नाम विशिष्टचन्द्रकोपता सा एकं याज-
नशतमायामतः पञ्चाशत् याजनानि विष्कम्भतः द्वासप्तति-
योजनानि ऊर्ध्वमुखैस्त्वेन, कथंभूता सा ? इत्याह— 'अण-
णे' इत्यादि, अनेकस्तमशतसोविष्टा 'अभ्युगवसुकय-
ववरवइयातोरणवरइयासालभंजयासुसिलिद्धांसिद्धलट्ट-
संठियपसपयवकलियाचिमल्लेमा' इति, अभ्युगता-आति-
रमणीयतया द्रष्टृणां प्रत्यभिमुखं उत्-प्रायत्येन स्थिता
सुहृदेव सुकृता निपुणशिष्टिपराख्येति भावः, अभ्युगता
कासी सुकृता च अभ्युगतासुकृता वज्रवदिका—द्वारमु-
निहृत्तेपरि वृक्षरूपमया द्रविका तोरणं च अभ्युगतासुकृ-

यत्र सा तथा, वराभिः—प्रधानाभिः रचिताभिः रचिता-
भिर्यो शालिभञ्जिकाभिः सुकृष्टाः—संघटा विशिष्टे—प्रधाने
लष्टे—मनोहरे संस्थिते—संस्थाने येषां ते विशिष्टलष्टसंस्थि-
ताः प्रशस्ताः—प्रशंसास्पदीभूता बहूयस्तम्भा- बहूयस्त-
मयाः स्तम्भा यस्यां सा तथा, वररचितशालभञ्जिका सु-
श्लिष्टयिलिष्टलष्टसंस्थितप्रशस्तैर्बहूयस्तम्भास्ततः पूर्वपदेन
कर्मधारयः समासः तथा नानामाणिकनकरत्नानि क्वचित्तानि
यत्र स नानामाणिकनकरत्नस्त्वचितः, कृतान्तस्य परतिपातः
सुखादिदर्शनात्, नानामाणिकनकरत्नस्त्वचित उज्ज्वलो—
निर्मलो बहुसमः—अत्यन्तसमः सुविभक्तो निश्चितो—जि-
विहो रमणीयश्च भूमिभागा यस्यां सा नानामाणिकनक-
चित्तरत्नोज्ज्वलबहुसमसुविभक्त (निश्चित) भूमिभागा,
'इहामियउभत्तुरगनरमगावडगवालगाकिकककनरमभ-
मरकुंजवचलणपउमलयभनिचिन्ता खभुगययवइयाभि
रामा विज्जाइरजमल्लजुगलजंतजुनावि य अक्कोमहस्ममा-
लिणीया क्वगसहस्सकलिया भिमिमाणा भिमिभसमाणा
वक्खुल्लोयणल्लेसा सुदफामा सस्मरीयकवा कंजगमणि-
रयणधूमियागा नानाविहपंचवसघंटापडागपारमंइयगानि-
हगा धयला मराइकवचं विण्णमय्येती लाउल्लाइयमहिगा
गोसीमसरससुरभिस्तवंदगादइरादिस्रगंचं गुलितला उपचि-
यवंदगकलसयंदणघडसुकयतोण्णपांडहुदुवारदंसभासा आ-
सकोसकविउल्लट्टवगारियममल्लदामकलाया पंचवसमरससु
रभिमुकपुफुजोययारकालया कालागुरुपरकुंजकनुरुक-
धुवइउक्कंममपघंतंभुइयाभिरामा सुगंधवसगंधया गंध-
वाट्टिभूया अक्खुरमणंघंघंविर्कका दिव्वतुडियमइसंपणादि
या सवययणमया अक्छा ०जाव पांडकवा' इति प्राच्यत् ।
'सभापण' मित्यादि, सभायाश्च सुधर्मायास्त्रिदिशि-
तिष्ठु विष्णु एकैकस्यां दिशि एकैकद्वारमायन श्रीणि द्वार-
णि प्रकृतांत, तथा—एकं पूर्वस्यामेकं दक्षिणस्यामेकमुत्त-
रस्यां, तानि च द्वाराणि प्रत्येकं पोडा २ याजनाभ्युध्मु-
सैस्त्वेन अष्टौ याजनानि विष्कम्भतः 'तावदयं खंय' ति
तावन्त्येवाष्टौ याजनानीति भावः प्रवेशेन, 'सया वरकणय-
धूमिया' इत्यादि प्रागुक्तद्वारवर्णने तदेव तावद्वक्तव्यं यावद्व-
नमाला इति, तेषां च द्वाराणां पुरतः प्रत्येकं २ मुखमण्डपः
प्रकृतः, ते च मुखमण्डपा एकं याजनशतमायामतः पञ्चाशत्
याजनानि, विष्कम्भतः सार्वांतं काणि पाडाशं याजनानि ऊर्ध्व-
मुखैस्त्वेन, एतेषामपि अणुगणसयसंनिविद्धा' इत्यादि
वर्णने सुधर्मसभाया इव निरवशेषं द्रष्टव्यं, तेषां च मुखम-
ण्डपानां पुरतः प्रत्येकं २ प्रस्तासुहमण्डपः प्रकृतः, तेषां प्रे-
स्तासुहमण्डपा आयामावकस्माच्चैस्त्वेः प्राच्यत् तावद्वाच्यं
यावन्मणीनां स्पर्शः, तेषां च बहुरमणीयानां भूमिभागानां
बहुमध्यदेशभागं प्रत्येकं २ वज्रमयाऽक्षपाटकः प्रकृतः, तेषां
च वज्रमयानामक्षपाटकानां बहुमध्यदेशभागं प्रत्येकं २ मणि-
पीठिका अप्र याजनाभ्यायामाविकस्मभ्यां चत्वारि याजना-
नि बाहव्येन-विहृडाभ्येन स्यात्समाना मणिमयाः 'अक्छाओ'
इत्यादि विशेषणानि प्राणव्य । तासां च मणिपीठिकानामु-
परि प्रत्येकं २ सिंहासने प्रकृतं, तेषां च सिंहासनानां वर्णने
परिचारश्च प्राच्यद्वक्तव्यः, तेषां च प्रस्तासुहमण्डपानामुपरि
अष्टावष्टौ मण्डलकानि बहवः कण्ठचामरध्वजा इत्यादि प्राच्य-

त, तेषां प्रज्ञाशुद्धमण्डपानां पुरतः प्रत्येकं २ मणिपीठिका प्रकृताः ताश्च मणिपीठिकाः प्रत्येकं षोडश याजनान्यायामविष्कम्भाभ्यामष्टौ याजनानि बाह्व्येन सर्वोत्तमा मांशमयाः 'अच्छा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राप्नुवन् तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ चैत्यस्तूपाः प्रकृताः, ते च चैत्यस्तूपाः षोडश याजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां सान्निर्गताणि षोडश याजनान्युपध्वंस्येन 'संखेकं' इत्यादि तद्वर्णने सुगमे, तेषां च चैत्यस्तूपाणामुपपद्यष्टौ स्वास्तिकारिनी प्रकृतकानि जाय महस्सपत्नहन्त्र्या इति यावत्कारणम् । तस्मिन् चैत्यश्रूणां उपरि बहवः किं हन्त्रीमण्डपः ० जाय सुजिह्वाभ्यर्चयन्त्या अचक्षा सहस्रा ह्यपष्टुः इन्द्रा जमलजामलगंधी इत्युक्ता पासाभ्यां ० जाय पांडिकावा तस्मिन् चैत्यश्रूणां उपरि बहवः क्षुताश्चक्षुता पश्या घटाजुगला उपलब्धया ० जाय स्यमहस्सपत्नहन्त्र्या सव्यरयणाभ्यां ० जाय पांडिकावा इति, एतच्च समस्तं प्राप्नुवन् । तस्मिन् च 'मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपाणां प्रत्येकं २ 'अउद्दि' ति चतुर्दिशि—चतस्रुषु तेषु एकैकस्यां दिशि एकैकमणिपीठिकामायेन चतस्रो मणिपीठिकाः प्रकृताः अष्टौ याजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि याजनानि बाह्व्येन सर्वोत्तमा मांशमया 'अच्छा' इत्यादि प्राप्नुवन् तासां च मणिपीठिकानामुपरि एकैकप्रतिमाभायेन चतस्रो जिनप्रतिमा जिनोत्सवप्रमाणमात्रा, जिनोत्सव उत्कर्षतः पञ्च धनुःशतानि जघन्यतः सप्त हस्ताः, इह तु पञ्च धनुःशतानि संभाव्यन्ते, 'पलित्येकसंनसत्राउ' इति पर्यङ्कासनकनिपण्णः, स्तूपाभिमुख्यः संनिक्षिताः, तथा जगत्स्थितिरभ्याभायेन सव्यरयिनोऽशितान्तिष्ठन्ति, नष्टा—श्रुतमा वर्धमाना चन्द्रानना चारिण्या इति, 'तस्मिन् च' मित्यादि तेषां चैत्यस्तूपाणां पुरतः प्रत्येकं २ मणिपीठिकाः प्रकृताः ताश्च मणिपीठिकाः षोडश याजनान्यायामविष्कम्भाभ्यामष्टौ याजनानि बाह्व्येन 'अच्छा' इत्यादि प्राप्नुवन् तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ चैत्यस्तूपा अष्टौ याजनाः यूपध्वंस्येनार्जयोजनमुत्प्रेषन्—उद्द्व्येन हे याजेन उद्द्व्येन स्फुटः स एवार्जयोजने विष्कम्भतया बहुमध्यदेशभागे विडिमा—ऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा सा ऊर्ध्वमुद्ध्व्येन वद्ध याजनानि अष्टौ याजनानि विष्कम्भेन सर्वोत्तम सान्निर्गता अष्टौ याजनानि प्रज्ञास्तनो चैत्यस्तूपाणां मध्यमद्वयो वर्णाश्रमः प्रकृतस्तथा—' वहरामयमूला रथयसुपहृद्विषडिमा' वज्राणि—वज्रमयानि मूलानि येषां—ते वज्रमयमूला रजते सुप्रतिष्ठिता विडिमा—बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा येषां ते रजतसुप्रतिष्ठितविडिमास्तनः पूर्वपदेन कर्मधारयः समाप्तः, 'विडिमयकंदं धेकलियकंदल्लखे' गिष्टमया गिष्टल्लमयः कन्दा येषां ते गिष्टमयकन्दास्तथा धेकलियस्तमया ध्विरः स्फुटया येषां ते तथा ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, 'सुत्राययरजायवपटमगविसालसाला' सुजाने—मूलद्रव्यशुद्धं वरं—प्रधानं यत् ज्ञानरूपं तद्वारम्भाः प्रथमका—मूलभूता विशालाः शाखाः येषां ते सुजातवर्जानरूपप्रथमकविशालशालाः 'नानामणिरयणविबिहसाहपसाहवकलियपत्तवर्णाज्जपविटा' इति नानामणिरनामिका विविधाः शाखाः प्रपञ्चया येषां ते तथा वैद्व्याणि—वैद्व्यमयानि पत्राणि येषां ते तथा तपनीयमया-

नि पत्रवृत्तानि येषां ते तथा, ततः पूर्वपत्त पत्रद्वय २ श्रील्लेन कर्मधारयः, 'अच्छा' इत्यादि प्राप्नुवन् तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ चैत्यस्तूपा अष्टौ याजनाः यूपध्वंस्येनार्जयोजनमुत्प्रेषन्—उद्द्व्येन हे याजेन उद्द्व्येन स्फुटः स एवार्जयोजने विष्कम्भतया बहुमध्यदेशभागे विडिमा—ऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा सा ऊर्ध्वमुद्ध्व्येन वद्ध याजनानि अष्टौ याजनानि विष्कम्भेन सर्वोत्तम सान्निर्गता अष्टौ याजनानि प्रज्ञास्तनो चैत्यस्तूपाणां मध्यमद्वयो वर्णाश्रमः प्रकृतस्तथा—' वहरामयमूला रथयसुपहृद्विषडिमा' वज्राणि—वज्रमयानि मूलानि येषां—ते वज्रमयमूला रजते सुप्रतिष्ठिता विडिमा—बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा येषां ते रजतसुप्रतिष्ठितविडिमास्तनः पूर्वपदेन कर्मधारयः समाप्तः, 'विडिमयकंदं धेकलियकंदल्लखे' गिष्टमया गिष्टल्लमयः कन्दा येषां ते गिष्टमयकन्दास्तथा धेकलियस्तमया ध्विरः स्फुटया येषां ते तथा ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, 'सुत्राययरजायवपटमगविसालसाला' सुजाने—मूलद्रव्यशुद्धं वरं—प्रधानं यत् ज्ञानरूपं तद्वारम्भाः प्रथमका—मूलभूता विशालाः शाखाः येषां ते सुजातवर्जानरूपप्रथमकविशालशालाः 'नानामणिरयणविबिहसाहपसाहवकलियपत्तवर्णाज्जपविटा' इति नानामणिरनामिका विविधाः शाखाः प्रपञ्चया येषां ते तथा वैद्व्याणि—वैद्व्यमयानि पत्राणि येषां ते तथा तपनीयमया-

पुष्करिणीनां प्रत्येकं त्रिदिशि त्रिसोपानप्रतिरूपकनोरत्नव-
र्णेन प्रापितं । 'सभायं खं सुहृन्माय' इत्यादि । सभायां
सुधर्मोयामपुत्रवर्षारिशम्भोशुलिकासहस्राणि-पीठिकास-
हस्राणि प्रकृतानि । तद्यथा—पूर्वस्थां दिशि षोडश मनो-
लिकासहस्राणि, षोडश सहस्राणि पूर्वतः, षोडश सह-
स्राणि पश्चिमायामष्टौ सहस्राणि दक्षिणतोऽष्टौ सहस्राणि
उत्तरतः, तेष्वपि फलककण्ठेन नागदन्तवर्णेन सिङ्गवर्णेन धूपघटि-
कावर्णेन च द्वारदत्तं, 'सभायं खं सुहृन्माय' इत्यादिना
भूमिभागवर्णेन 'सभायं खं सुहृन्माय' इत्यादिना उल्लाक-
वर्णेन च प्राप्यत्, 'तस्मै खं' मित्यादि, तस्य बहुसम-
रत्नसौम्यस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महती एका
मणिपीठिका प्रकृता, षोडश योजनान्यायामादिकम्भाभ्यां
अष्टौ योजनानि बाह्व्यतः सर्वरत्नमयी इत्यादि प्राप्यत्,
तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि महानेको माणवकनामा वै-
त्यस्मरः प्रकृतः, पश्चिमोयामष्टौ योजनानि योजनमु-
धेन योजने दिग्दर्शनं अष्टावर्षादिशुद्धाः । अष्टावर्षा-
सह कोटौ अष्टयालीसह विष्णुहृत्' इत्यादि सप्रशयव-
र्णः । 'बह्वर्णमधुलङ्घनोदय' इत्यादि महद्वर्णवर्ण-
वर्णेन निरवशेषं तावद्वर्णस्य यावत् । सहस्रमण्यहर्धमा स-
र्ववर्णमयया ०जाय पडिरूपा' इति, तस्य च माणवकस्य
वैत्यस्मरस्य उपरि षोडश योजनानि अष्टगणा, उपरि
तनभागान् षोडश योजनानि वर्जयित्वा भायः, अष्टमना-
द्विप षोडश योजनानि वर्जयित्वा मध्य पदात्रशानं योज-
नपु बह्वर्णमधुलङ्घनमया फलका इत्यादि फलकवर्णेन
नागदन्तवर्णेन सिङ्गवर्णेन च प्राप्यत्, तेषु च रजतम-
येषु सिङ्गकेषु बहवो दण्डमया गोलचुलाः समुद्रकाः प्र-
कृताः, तेषु च दण्डमयेषु समुद्रकेषु बहूनि जिनसङ्कीर्णानि
सर्वाङ्गमानि निष्ठानि, यानि स्वर्णमयस्य देवस्य अश्वेषां
च बहूनां वैमानिकानां देवानां देवीनां च अश्वनीयानि च-
वर्णैः वर्णनीयानि स्तुत्यादिना पूजनीयानि पुष्पादिना मा-
ननीयानि बहुमाननः सङ्करणीयानि यस्मादिना कल्याणं
मङ्गलं देवतं चैत्यानि बुद्धया पर्युपासनीयानि, 'तस्मै खं
चैत्यवर्णमयस्य उपरि बह्वर्णमधुलङ्घनं मणिलया' इत्यादि
प्राप्यत् ।

तस्मै खं माणवगस्म चैत्यवर्णमयस्य पुष्कलमेवं एतथ खं
महेगा मणिपीठिया पश्यता, अट्ट ज्योत्साहं आयामवि-
स्वमेवं चत्वारि ज्योत्साहं बाह्व्यतः सर्वमणिमयं अ-
च्छा ०जाय पडिरूपा, तीमे खं मणिपीठियाए उवरि ए-
तथ खं महेगा मीदासण ० दण्णतो सपरिवारो, तस्मै खं
माणवगस्म चैत्यवर्णमयस्य पञ्चत्यमेवं एतथ खं महेगा
मणिपीठिया पश्यता अट्ट ज्योत्साहं आयामविस्वमेवं

चत्वारि ज्योत्साहं बाह्व्यतः सर्वमणिमयं अच्छा ०जाय
पडिरूपा, तीमे खं मणिपीठियाए उवरि एतथ खं महेगा
देवमयस्येण पश्यते, तस्मै खं देवमयस्येण जज्जम इमेयस्सवे
वण्णावसे पश्यते, तं जहा-शाणामणिमया पडिपाया
सोवन्निया पाया शाणामणिमयाइ पायनीयगाइ जंजुण-
यमयाइ गजगाइ शाणामणिमयं विस्व रययामया तूली
तवणिज्जमया गेढादहाणया लोहियक्कवमया विस्वोयणा,
सं खं मयणिज्ज उभमो विस्वोयणं दुहता उण्णते मज्जे
खतगंभीरे सालिगणवट्टए गंगापुलिनवालुयाउदलमा-
लिमए सुविइरययत्ताण उवचियसोमदुगुल्लपट्टपडिच्छा-
यणे रत्तसुयसंजुए सुरस्से अइण्णकस्यवूरणवणी—
यत्तुलफासे मउले । (सू० ३७)

'तस्मै खं' मित्यादि, तस्य माणवकस्य वैत्यस्मर-
स्य पूर्वस्थां दिशि अत्र महत्येका मणिपीठिका प्रकृता,
सा च अष्टौ योजनान्यायामादिकम्भाभ्यां अष्टावर्षा योज-
नानि बाह्व्यतः सर्वमणिमया' इत्यादि प्राप्यत् । तस्या-
श्च मणिपीठिकाया उपरि अत्र महद्वर्णं देवशयनीयं प्रकृतं
तस्य च देवशयनीयस्य अयमेतद्व्या वर्णावसे-वर्णक-
निवेशः प्रकृतः, तद्यथा-नानामणिमयाः प्रतिपादा मूल-
पादानां प्रतिविशिष्टापष्टम्भकस्याय पादाः प्रतिपादाः, वि-
श्लेषिकाः—सुवर्णमयाः पादाः—मूलपादाः, नानामणिमयानि
पादशीर्षकाणि जारबुलदमायानि गात्राणि—इत्यादीनि दण्डम-
या—दण्डरत्नापुरितानिः सन्ध्याः नानामणिमय विस्व' इति
नानामणिमयं द्युर्ग-विशिष्टवाने रजतमयी तूनी लोहि-
ताक्षमयानि 'विस्वोयणा' इति उपधानकानि, अह च
जीवाभिममसूत्रटीकाकारः—'विस्वोयणा-उपधानकान्युच्य-
न्ते' इति, तपनीयमय्या गह्वोपधानिकाः, 'सं खं देवम-
यणिज्ज' इत्यादि, तदेवशयनीयं सालिङ्गनवर्णिक-सह
आलिङ्गनवर्णो—शरीरप्रमाणेनोपधानेन यत् तत्तथा, 'उ-
भमो विस्वोयणं' इति उभयतः—उभौ—शिराऽन्तर्पादान्ता-
याभ्यं विस्वोयणे-उपधानं यत्र तत् 'उभयतो विस्वोय-
णं' दुहता उण्णते' इति उभयत उण्णते 'मज्जे खतगं-
भीरे' मध्य जने च तत् निम्नत्वात् गर्भपरं च—महत्वा-
जनगर्भपरं गङ्गापुलिनवालुकाया अयदाला-विदलने पादा-
द्विपाने अष्टावर्णमयानि भायः जने 'सालिङ्गम' इति
सहस्रं गङ्गापुलिनवालुकावदानसहस्रकं, इत्यनेन स्वायं
प्रकारे हंसतुल्यादिव्यति, तथा 'उयधिय' इति विशिष्टे
पारकर्मिणे दाम-कार्पासकं दुकूलं-वस्त्रं तदेव पट्टः उय-
धियसोमदुकूलपट्टः स प्रांतच्छेदनम्—आच्छादने यस्य तत्त-
था 'आइण्णकस्यवूरणवणीत्तुलफासे' इति प्राप्यत्, 'र-
त्तसुयसंजुए' इति रत्नांशुकं सन्धुने रत्नांशुकसंजुतम् अत्र
एव सुरस्य 'पासाइय' इत्यादि पञ्चतुल्यं प्राप्यत्

तस्मै खं देवमयस्येण जज्जम उत्तरपुष्कलमेवं महेगा
मणिपीठिया पश्यता, अट्ट ज्योत्साहं आयामविस्वमेवं
मेवं चत्वारि ज्योत्साहं बाह्व्यतः सर्वमणिमयी अच्छा

०जाव पडिरूवा, तीमे शं मणिपेदियाए उवरि एत्थ शं महेगे खुहुए महिदज्जए पएणत्ते, सद्धिं जेयणाई उड्डु उच्चत्तणं जेयणं विक्खंभेणं वइरामया वडु-लहुमंठियमुमिलिहु ०जाव पडिरूवा, उवरि अहुहु मंगलगा भया छत्तातिच्छत्ता, तस्म शं खुहुगमहिदज्जयस्स पच्चत्थिमेणं एत्थ शं सूरियाभस्स देवस्स चोप्पाले नाम पहरणकोसे पवत्ते सव्ववइरामए अच्छे ०जाव पडिरूवे, तत्थ शं सूरियाभस्स देवस्स फलिहरयणस्स-ग्गयाधणुप्पमुहा बह्वे पहरयणया मंनिखित्ता चिट्ठंति, उज्जला निसिया सुतिकखधारा पसादीया दरिसिज्जा अभिरूवा पडिरूवा । सभाए शं सुहम्माए उवरि अहुहु मंगलगा भया छत्तातिच्छत्ता । (सू० ३८)

तस्म शं 'मित्यादि. तस्य देवशयनीयस्य उत्तरपूर्व-स्थां दिशि अत्र महत्पेका मणिपीठिका प्रकृता. सा चाष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योजनानि बाह्वयनः 'सव्वमाणमयं' इत्यादि प्राग्वत्. तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि जुल्लका महेन्द्रध्वजः प्रकृतः, तस्य प्रमाणं वर्णकश्च महेन्द्रध्वजवत्कृत्य, 'तस्म शं 'मित्यादि तस्य जुल्लकमहेन्द्रध्वजस्य पश्चिमायामत्र सूर्याभस्य देवस्य महा-नेकः चोप्पालो नाम प्रहरणकोशः-प्रहरणस्थानं प्रकृतं. किं विशिष्टं ? इत्याह- 'सव्ववइरामए अच्छे ०जाव पडिरूवे' इति प्राग्वत्. 'तत्थ शं 'मित्यादि, तत्र चोप्पालकानि-धानं प्रहरणकोशं बहूनि परिवर्त्तनलङ्काराधनुःप्रमु-खादीनि प्रहरणरत्नानि सांज्ञास्तानि निष्ठान्तं, कथं भूतानीत्यत आह-उज्जलानि-नर्मलानि निशितानि-आनितानि जतानि अत एव तीक्ष्णधाराणि प्रासादीयानीत्यादि आगवत्, तस्याश्च सभायाः सुधर्माया उपरि बह्व्यष्टावधौ भङ्गलकानीत्यादि सर्वं प्राग्वद्वक्तव्यम् ।

सभाए शं सुहम्माए उत्तरपुरच्छिमेणं एत्थ शं महेगे सिद्धायतणे पवत्ते, एणं जेयणसयं अयमेणं पवासं जेयणाई विक्खंभेणं वावत्तरि जेयणाई उड्डु उच्चत्तणं सभागमेणं ०जाव गोमाणिसियाओ भूमिभागा उल्लाया तेहव, तस्म शं सिद्धायतणस्स बहुमज्जदेसभाए एत्थ शं महेगा मणिपेदिया पवत्ता, सोलस जेयणाई आया-मविकत्तेमेणं अहु जेयणाई वाहल्लेणं, तमे शं मणिपे-दियाए उवरि एत्थ शं महेगे देवज्जए पएणत्ते, सोलस जेयणाई अयमविकत्तेमेणं साइरगाई सोलस जेयणाई उड्डु उच्चत्तणं सव्वरयणामए ०जाव पडिरूवे, एत्थ शं अहुसयं जिणपडिमाणं जिणुस्सेहप्पमाणिमिच्छाणं मंनिखित्तं मंचि-ट्ठति, तामि शं जिणपडिमाणं इमयारूवे वस, वासे पवत्ते, तं जहा-तवणिज्जमया हत्थतलपायतला अंकायमाई नक्खा-ई अंतोलोहियक्खपडिमेगाई कणगामईओ जंघाओ कण-गामया जएण कणगामया ऊरु कणगामईओ गायल-

ट्टीओ तवणिज्जमयाओ नाभीओ रिट्ठामईओ रोमराईओ तवणिज्जमया चुचुया तवणिज्जमया मिरिवच्छा मिल-प्पवालमया अहुहा फालियामया दंता तवणिज्जमईओ जीहाओ तवणिज्जमया तालुया कणगामईओ ना-सिगाओ अंतोलोहियक्खपडिमेगाओ अंकायमाणि अ-च्छीणि अंतोलोहियक्खपडिमेगाणि रिट्ठामईओ ताराओ रिट्ठामयाणि अच्छिपत्ताणि रिट्ठामईओ भमुहाओ कणगा-मया कवोला कणगामया सवणा कणगामईओ शिडाल-पडियातो वइरामईओ सीसघडीओ तवणिज्जमईओ कर्म-तंकेमभूमीओ रिट्ठामया उवरि मुदुया, तामि शं जिण-पडिमाणं पिट्ठतो पत्तेयं २ छत्तधारगपडिमाओ पवत्ता-ओ, ताओ शं छत्तधारगपडिमाओ हिमरययकुंदेदुप्पगा-साई सकंरेंटपल्लदामाई धवलाई आयवत्ताई सत्तोलं धारे-माणीओ २ चिट्ठंति, तामि शं जिणपडिमाणं उभओ पांमि पत्तेयं २ चामरधारपडिमाओ पएणत्ताओ, ताओ शं चामरधारपडिमाओ नानामणिकणगरयणविमलमह-रिह ०जाव सत्तोलं धारेमाणीओ २ चिट्ठंति, तासि शं जिणपडिमाणं पुरतो दो दो नागपडिमाओ भूयपडिमाओ जक्खपडिमाओ कुंडधरपडिमाओ सव्वरयणाईओ अ-च्छाओ ०जाव चिट्ठंति, तामि शं जिणपडिमाणं पुरतो अ-हुसयं घंटाणं अहुसयं कलमाणं अहुसयं भिमारणं एवं आयंमाणं थालाणं पाईणं सुपइट्ठाणं मणोमुलियाणं वा-यकरगाणं चित्तगाणं रयणकरंडगाणं हयकंडाणं ०जाव उमभकंडाणं पुप्फचंगरीणं ०जाव लोमहत्थचंगरीणं पुप्फ-पडलगाणं तेल्लमुग्गाणं ०जाव अंजणममुग्गाणं अहुसयं धूवकहुच्छुयाणं मंनिखित्तं चिट्ठंति, मिद्धायतणस्स शं उवरि अहुहु मंगलगा भया छत्तातिच्छत्ता । (सू० ३९)

'सभाए शं' मित्यादि. सभायाः सुधर्मायाः 'उत्तरपुरच्छि-मेण' मिति उत्तरपूर्वस्थां दिशि महदंकं सिद्धायतनं प्रकृतम्, एकं योजनशतमायामतः पञ्चाशत् विष्कम्भ-ना ह्यस्तिनिर्यो जतान्ध्वमुच्चैस्त्वंनत्यादि सर्वं सुधर्माय-त् वक्तव्यं यावत् गोमानसोवक्रव्यता, तथा चाह-'स-भागमएण ०जाव गोमाणिसियाओ' इति. किमुक्तं भवति ?-यथा सुधर्मायाः सभायाः पूर्वदक्षिणोत्तरवर्त्तानि बीशि द्वाराणि तेषां च द्वाराणां पुरतो मुखमण्डपाः तेषां च मुखमण्डपानां पुरतः प्रक्षारुद्धमण्डपाः तेषां च प्रक्षारुद्ध-मण्डपानां पुरतश्चैत्यरत्नपाः सप्रतिमाः तेषां च चैत्य-रत्नपानां पुरतः चैत्यवृक्षाः तेषां च चैत्यवृक्षाणां पुर-तो महेन्द्रध्वजाः तेषामपि पुरतो नन्दापुरादिरयस्सन्त-न्तरं मुलिका गोमानस्यश्चोक्राः तथाऽवापि सर्वमननैव क्रमेण निरवशेषं वक्तव्यम्, उल्लोकवर्णने भूमिभागवर्णने च प्राग्वत्, 'तस्म शं' मित्यादि, तस्य सिद्धायतनस्या-न्तर्बहुमध्यदेशयोगेऽत्र महत्पेका मणिपीठिका प्रकृता, सा-

षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यामष्टौ योजनानि बाह-
व्यतः 'सम्बरमणिमयी' इत्यादि प्राक्बन् । 'तसि ण' मि-
त्यादि, नस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि अत्र महानेको
वैवस्वच्छन्दकः प्रक्षतः, स च षोडश योजनान्यायामविष्क-
म्भाभ्यां सान्निरेकाणि षोडश योजनान्ध्वर्यमुच्चैर्येन
'सम्बरयणामए' इत्यादि प्राक्बन्, तत्र च वैवस्वच्छन्दके
अष्टशतम्—अष्टाधिकं शतं जिनप्रतिमानां जिनेस्तेष्वप्रमा-
णमात्राणां पञ्चधनुःशतप्रमाणानामिति भावः, सञ्ज्ञितं
तिष्ठति । 'नासि णे जिलपाहिमाणे' मित्यादि, नासां
जिनप्रतिमानामयमेतदूषो वर्णावासां—वर्णकान्देशः प्रक्ष-
तः, तपनीयमयानि हस्तनलपादनलानि अङ्गुरनमया अ-
न्मः—मयं लोहिनाक्षरतन्निसेका नखाः कनकमया ज-
ङ्घा कनकमयानि जान्ति कनकमया ऊरवः कनकम-
ययो गात्रयष्टयः तपनीयमया नाभयो रिष्ठमययो गेमरा-
जयः तपनीयमया शूलकाः—स्तनाग्रभागाः तपनीयमयाः
श्रीवक्षसः शिलायश्वालमया विद्रुममया श्रोत्राः स्फटिकमया
दन्ताः तपनीयमया जिह्वाः तपनीयमयानि तालुकानि क-
नकमययो नासिकाः अन्तर्लोहिनाक्षरतन्निसेकाः, अङ्गुमया-
न्यक्कीणि अन्तर्लोहिनाक्षरतन्निसेकानि रिष्ठरनमयानि अ-
लिपत्राणि रिष्ठरनमययो भ्रुवः कनकमयाः कपोलाः क-
नकमयाः भ्रुवणाः कनकमयया ललाटपट्टिकाः वज्रमयः
शीर्षपट्टिकाः तपनीयमयः केशान्केशभूमयः, केशान्त-
भूमयः केशभूमयश्चेति भावः, रिष्ठमया उपरि मूढेजाः-
केशाः, तासां जिनप्रतिमानां पृष्ठत एकेका क्षत्रधारप्र-
तिमा हिमरजतकुम्भद्रुमकाशं सकरिण्टमावयान्निधवलमा-
तपत्रं शूहीत्वा सलीलं धरन्ती तिष्ठति, तथा तासां
जिनप्रतिमानां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोर्द्वे द्वे आमरधारप्रति-
मे प्रक्षतः, त च 'चन्द्रपञ्चयस्यैवदलियनानामणिरयण-
नियचित्त्वंडाओ' इति चन्द्रप्रभः—चन्द्रकास्ते ध्वजै-
र्हूयै च प्रतीते चन्द्रप्रभयस्यैवद्वयौलि शेषाणि च नाना-
मणिरनानि अक्षितानि येषु दृष्टेषु ते तथा, एवैकपा-
क्षिभा—नामाप्रकारा दृष्टा येषां तानि तथा, सूत्रे स्त्री-
त्वं प्राकृतत्वात्, 'सुहृदमययसीहवालाउ' इति सुहृमा
रजतमया दीर्घा बाला येषां तानि तथा 'संलंककुन्द-
वगरयअमयमहियेफणुजसल्लिकासोओ धवलसोओ' इति-
प्रतीतं, आमराणि शूहीत्वा सलीलं वीजयन्यस्तिष्ठन्ति,
ताश्च 'सम्बरयणामईओ अण्छाओ' इत्यादि प्राक्बन्, 'तासि
ण' मित्यादि, तासां जिनप्रतिमानां पुरतो द्वे द्वे नागप्रतिमे
द्वे द्वे यक्षप्रतिमे द्वे द्वे भूतप्रतिमे द्वे द्वे कण्डधारप्रतिमे
सञ्ज्ञितं तिष्ठतः, नस्मिँश्च वैवस्वच्छन्दके तासां जिनप्रतिमा-
नां पुरतः अष्टशतं घटानामष्टशतं चन्दनकलशानामष्टशतं
मङ्गलकलशानामष्टशतं शृङ्गाराणामष्टशतमादर्शानामष्टशतं
स्थालानामष्टशतं पाश्रीणामष्टशतं सुमतिष्ठानामष्टशतं म-
नोगुलिकानां—पीठिकाविशेषाणामष्टशतं वातकरकाणाम-
ष्टशतं विभाषां रत्नकरण्डकानामष्टशतं इत्यण्डानामष्ट-
शतं गजकरण्डानाम् अष्टशतं नरकरण्डानामष्टशतं किन्नरकरण्डा-
नामष्टशतं किंपुवकरण्डानामष्टशतं महारगकरण्डानामष्टशतं
क्षुब्धकरण्डानामष्टशतं पुष्पवक्त्रेणीणामष्टशतं माक्ष्यवक्त्रेणीं,
शुद्धज्ञानं पुण्याणि प्रियतामि माक्ष्यानि, अष्टशतं चूर्णवक्त्रे-

रीणामष्टशतं गन्धवक्त्रेणीणामष्टशतं वस्त्रवक्त्रेणीणामष्टशतमा-
भरणवक्त्रेणीणामष्टशतं सिद्धार्थवक्त्रेणीणामष्टशतं लामहस्त-
वक्त्रेणीणाम्, अष्टशतं लामहस्तकानां लामहस्तकं च मयूर-
पुच्छपुञ्जिका, अष्टशतं पुष्पपटलकानामेव माक्ष्यवक्त्रेणीं-
न्धवक्त्राभरणसिद्धार्थकलामहस्तकपटलकानामणि प्रत्येकम्
अष्टशतं वक्त्रयम्, अष्टशतं सिद्धासनानामष्टशतं क्षत्राणाम-
ष्टशतं आमराणामष्टशतं तैलसमुद्रकानामष्टशतं कोपटसमु-
द्रकानामष्टशतं पत्रसमुद्रकानामष्टशतं चायकसमुद्रकाना-
मष्टशतं तगरसमुद्रकानामष्टशतमेलासमुद्रकानामष्टशतं
हरितालसमुद्रकानामष्टशतं हिङ्गुलकसमुद्रकानामष्टशतं
मन्शिलासमुद्रकानामष्टशतमज्जनसमुद्रकानां सर्वाण्यपि
अमूर्ति तैलादीनि परमसुरभिगन्धोपतानि, अष्टशतं ध्वजाना-
म्, अत्र सङ्ग्रहणियाथा—'चन्द्रकलसा भिगा-रया य आ-
यंसया य धाला य । पातीई सुपट्टा, मणुलिका वायकरगा य
॥१॥ वित्ता रयणकरंडा इयगयनरकंडगा य चंगेरी । पडल-
गसीहणुच्च, चामरा समुग्गक भया या॥२॥' अष्टशतं धूपक-
हृच्छुकानां संनिक्षितं तिष्ठति, तस्य च सिद्धायननस्य उपरि
अष्टावष्टौ मङ्गलकानि ध्वजच्छत्रातिच्छत्रादीनि तु प्राक्बन् ।

तस्स णे सिद्धायतस्यस्य उत्तरपुरच्छिमे णे एत्थ णं
महेगा उववायसमा पण्णा, जहा समाए सुहम्भाए तहेव
० जाव मणिपेडिया अट्ट जोयणाई देवसयणिजं तहेव सय-
णिज्वणओ अट्टु मंगलगा भ्या छत्तातिच्छत्ता । तीम
णे उववाएसभाए उत्तरपुरच्छिमं एत्थ णं महेये हरए
पण्णे एगं जोयणसयं आयमिणं पण्णां जोयणाई वि-
क्खंभेण दस जोयणाई उव्वेहेणं तहेव, तस्स णं हरयस्स
उत्तरपुरच्छिमे णे एत्थ णं महेगा अभिसेयसमा पण्णा
सुहम्भागमएणं ० जाव गोमाणमियाओ मणिपेडिया सीहा
सणं सपरिवारं ० जाव दामा चिट्ठति, तत्थ णं खरियाभस्स दे-
वस्स बहुआभिसेयभंडे संनिखिते चिट्ठइ, अट्टु मंगलगा त-
हेव, तीसे णं अभिसेगसभाए उत्तरपुरच्छिमं एत्थ णं अलं-
कारियसभा पण्णात्ता, जहा सभा सुधम्मा मणिपेडिया अट्ट
जोयणाई सीहासणं सपरिवारं, तत्थ णं खरियाभस्स देवस्स
सुहुवहुअलंकारियभंडे संनिखिते चिट्ठइ, सेसं तहेव, तीसे
णे अलंकारियसभाए उत्तरपुरच्छिमं णे एत्थ णं महेगा
ववसायसमा पण्णात्ता, जहा उववाययसभा ० जाव सीहासणं
सपरिवारं मणिपेडिया अट्टु मंगलगा तत्थ णं खरियाभस्स
देवस्स, एत्थ णं महेगे पोत्थयरयणे सञ्ज्ञिते चिट्ठइ,
तस्स णं पोत्थयरयणस्स इमेयारुवे वयणावासे पण्णे,
तं जहा—रयणामयाई पण्णाई रिट्ठामईओ कंविआओ तव-
णिजमए दोरे नाणामणिमए गंठी वेरुलियमए लिप्पा-
सणे रिट्ठामए छंदये तथणिजमई मंक्कला रिट्ठामई मसी
वहरामई लेहसी रिट्ठामयाई अक्खराई धम्मिए सत्थे, वव-
सावसभाए णं उपरि अट्टु मंगलगा, तीसे णं ववसाय-
सभाए उत्तरपुरच्छिमं एत्थ णं नंदापुक्खरैसी पण्णा

हरयमरिसा, तीमे खं खंदाए पुक्खरिणीए उत्तरपुरच्छि-
मेणं महंणे बलिपीठे पस्सते सव्वरयणामए अच्छं ० जाव
पडिरूवे । (ख० ४०)

तस्य च सिद्धायतनस्य उत्तरपूर्वस्यामत्र महत्येका उपपात-
सभा प्रकृता, तस्याश्च सुधर्मसमावत् प्रमाणस्वरूपद्वारत्र-
यमुल्लमण्डपप्रस्तापुष्टमण्डपादिवर्णनप्रकारेण ता-
वद्भक्त्यर्थं यावदुल्लोकवर्णने, तस्याश्च बहुसमरमणीयभूमिभाग-
स्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महत्येका मणिपीठिका प्रकृता, सा
चाष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भभाभ्यां चत्वारि योजनानि बा-
ह्व्येन 'सव्वरयणमयी' इत्यादि प्राग्वत्, तस्याश्च म-
णिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं देवशयनोप्यं प्रकृतं, त-
स्य स्वरूपं यथा सुधर्मोपां सभायां देवशयनीयस्य, त-
स्या अप्युपपातसभाया उपरि अष्टाष्ट मङ्गलकार्यानि प्रा-
ग्वत् । 'तेमि ण' मित्यादि, तस्या उपपातसभाया
उत्तरपूर्वस्यां दिशि महानकां हतः प्रकृतः, स वैकं यो-
जनशतमायामतः पञ्चाशत् योजनानि विष्कम्भतो दश
योजनान्युद्वेधेन 'अच्छं रययामयकूले' इत्यादि नन्दापु-
ष्करिण्या इय वर्णेने निगुशेणं वक्तव्यं, 'से ण' मित्यादि,
स इदं एकया पञ्चवर्गदिकया एकेन च वनखण्डेन स-
र्वतः समन्तात् संपरिणतः, पञ्चवर्गदिकावर्णेन वनख-
ण्डवर्णेन च प्राग्वत्, तस्य हृदस्य त्रिदिशि—तिसृषु
दिषु त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रकृतानि, तेषां च त्रिसो-
पानप्रतिरूपकाणां तोरणानां च वर्णेने प्राग्वत्, तस्य च
हृदस्य उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महत्येका अभिषेकसभा
प्रकृता, सा च सुधर्मसमावत् प्रमाणस्वरूपद्वारत्रयमुल्ल-
मण्डपादिप्रकारेण तावद्भक्त्या यावद् गोमानसर्ववक्ष्यता,
तद्वनन्तरं तथैव उल्लोकवर्णेने भूमिभागवर्णेने च तावत्
यावन्मणीनां स्पर्शः, तस्या अभिषेकसभाया बहुसमरम-
णीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे महत्येका मणिपी-
ठिका प्रकृता, साऽष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भभाभ्यां च-
त्वारि योजनानि बाह्व्येन 'सव्वरयणमयी' इत्यादि
प्राग्वत्, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं सि-
द्धासने सिद्धासनवर्णकः प्राग्वत्, नवरमत्र परिवारभू-
तानि भद्रासनानि च वक्तव्यानि, तस्मिंश्च सिद्धासने
सूर्याभस्य देवस्य सुबहु अभिषेकमारुह्य—अभिषेकयो-
ग्य उपस्कारः सञ्जितः तिष्ठति, 'तीसं णं अभिसेय-
सभाए अट्ठु मंगलगा' इत्यादि प्राग्वत्, तस्याश्च अभि-
षेकसभाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महत्येका अलङ्कार-
सभा प्रकृता, सा चाभिषेकसमावत् प्रमाणस्वरूपद्वारत्र-
यमुल्लमण्डपप्रस्तापुष्टमण्डपादिवर्णनप्रकारेण तावद्भक्त्या
यावद् परिवारासिद्धासने, यत्र सूर्याभस्य देवस्य अलंका-
रिकम्—अलंकारयोऽयं भाण्डं सौमिल्लमस्ति शेषं प्राग्व-
त् । तस्याश्च अलंकारसभाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र
महत्येका व्यवसायसभा प्रकृता, सा च अभिषेकसमाव-
त् प्रमाणस्वरूपद्वारत्रयमुल्लमण्डपादिवर्णनप्रकारेण ताव-
द्भक्त्या यावत् सिद्धासने सपरिवारं, तत्र महदेकं पुन-
रकृतं सञ्जितमस्ति, तस्य च पुनरकृतस्य अयमे-
नद्रूपो 'वर्णायासो' वर्णकनिवेशः प्रकृतः, रिष्टमस्यौ—

गिष्ठरत्नमय्यौ कट्ठिके पुच्छे इति भाषः, रत्नमयो द्य-
रका यत्र पञ्चाणि प्रानानि सन्ति, नानामालुमयो ग्रन्थः
द्वयकस्यादौ येन पञ्चाणि न निर्गच्छन्ति, अङ्गारत्नम-
यानि पञ्चाणि, नानामालुमयो लिप्पासने, मणीभाजनमि-
त्यर्थः, तपनीयमयी शृङ्खला मणीभाजनसत्का, रिष्टरत्न-
मयम् उपारगने तस्य क्वात्ने, रिष्टमयी—रिष्टरत्नमयी
मयी, यज्जमयी लेखनी, रिष्टमयाभ्युत्तगाय, धार्मिकं ले-
ख्यं, क्वचित्—'धम्मिए सग्गे' इति पाठः, तत्र धार्मिकं
शास्त्रमिति व्याख्येयं, तस्याश्च उपपातसभाया उत्तरपूर्व-
स्यां दिशि महदेकं बलिपीठं प्रकृतं, तच्चाष्टौ योजनानि
आयामविष्कम्भतः चत्वारि योजनानि बाह्व्येन सव्वरय-
णमयम् 'अच्छं' मित्यादि प्राग्वत् । तस्य च बलिपीठस्य
उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महत्येका नन्दापुष्करिणी प्रकृता,
सा च हृदप्रमाणा, हृदस्येव च तस्या अपि त्रिसोपानव-
र्णेने तोरणवर्णेने च प्राग्वत् ।

तदेव यत्र यादृकरूपं च सूर्याभस्य देवस्य विमानं तत्र
तादृशेषु चापवर्णिने, सम्प्रति सूर्याभो देव उक्ताः सन्
यदकरात् यथा च तस्याऽभिषेकोऽभवत् तदुपदर्शयति—

तेणं कालेणं तेणं समएणं छुरियाभे देवे अहुस्सोव-
एणमित्थए चेव समाणे पंचविहाए पज्जतीए पज्जती-
भावं गच्छइ, तं जहा—आहारपज्जतीए, सरीरपज्जती-
ए, इंदियपज्जतीए, आशुपाणपज्जतीए, भासामखपज्जतीए ।
तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स पंचविहाए पज्जतीए
पज्जतीभावं गयस्स समाणस्स इमेयारूवे अम्मत्थिअ
चित्तिए पत्थिअ मयांगए संकप्पे समुपजित्था—किं मे पुंवि
कराणिजं ? किं मे पच्छा कराणिजं ? किं मे पुंवि सेयं ?
किं मे पच्छा सेयं ? किं मे पुंविपि पच्छावि हियाए
सुहाए खमाए सिस्सेसाए आणुगार्, यत्ताए भविस्सइ ?,
तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स सामाखियपरिसो-
ववअगा देवइ सूरियाभस्स देवस्स इमेयारूवमम्मत्थियं
० जाव ममुप्पपं समभिजाणिता जेणेव सूरियाभे देवे तेखेव
उवागच्छंति, सूरियाभं देवं करयलपरिगाहियं सिरसावत्
मत्थए अजलिकइ एणं विजएणं वडावित्ति वडा-
विता एवं वयामी—एवं खलु देवाणुप्पिया णं सूरियाभे
विमाणे सिद्धायतनंमि जिणपडिमाणं जिणुस्तेहपमाण-
मिताणं अहुसयं संनिखित्तं चिट्ठति, सभाए णं सुहमाए
माखवए चेए खंभे वइरामएसु गोववइसमुगएसु बहुओ
जिणसकहाओ संनिखिताओ चिट्ठति, ताओ णं देवा-
णुप्पियाणं ओमिं च बहूणं वेमाखियाणं देवाणं य
देवीणं य अक्खिजाओ ० जाव पज्जुवासिजाओ, तं एयं
णं देवाणुप्पियाणं पुंवि कराणिजं, तं एयं णं देवाणु-
प्पियाणं पच्छा कराणिजं तं एयं णं देवाणुप्पियं णं
पुंवि सेयं तं एयं णं देवाणुप्पियाणं पच्छा सेयं तं एयं

शं देवाणुपियाणं पुंश्चिं पि पच्छा वि हियाए सुहाए ख-
माण निस्सेमाण आणुगामित्ताए भविस्समति । (सू०४१)

तए शं मे सूरियाभ देव तेमि मामाणियपरिमोवन्नगाणं
देवाणं अंतिए एयमट्टं मोच्चा निस्सम हट्टुट्टु ० जाव हय-
हियाए सयणिज्जाओ अचुट्टुट्टु २ इत्ति ता उववायममाओ पुर-
च्छिमिल्लेणं दारणं निग्गच्छइ, जेणेव हरणं तेणव उवागच्छ-
ति उवागच्छिता हरयं अणुपयाहिणीकरमाणे अणु० करे-
माणे पुरच्छिमिल्लेणं तोरणेणं अणुपविमइ अणुपविमिता
पुरच्छिमिल्लेणं तिपोवारुपडिरुएणं पचोरुहइ पचोरुहिता
जलावगाइ जलमज्जणं कंइ २ रिता जलकिट्टु करइ २ रिता ज-
लाभिसंय करइ २ रिता आयेत चोक्खे परममुइभूए हरयाओ
पचुत्तरइ २ रिता, जेणेव अभिमेयमभा तेषेव उवागच्छति
जे० तेषेव उवागच्छिता अभिमेयमभं अणुपयाहिणीकरमा-
णे अणु० करेमाणे पुरच्छिमिल्लेणं दारणं अणुपावेमइ २ ता
जेणेव मीहामणं तेषेव उवागच्छइ २ ता मीहामणवरगए
पुत्थाभिमुइ भशिमणे । तए शं सूरियाभस्स देवस्स मामा-
णियपरिमोवन्नगा देवा अभिआंगिए देव महावेति
महाविता एवं वयामी खिप्पामेव भो ! देवाणुपिया !
सूरियाभस्स देवस्स महत्थं महत्थं महत्थं विउलं ईदाभि-
मेयं उवट्टुवह, तए शं त अभिआंगिया देवा सामाणि-
यपरिमोवन्नगा देवेहि एवं वुत्ता समाणा हट्टा ० जाव
हियया करदलपरिगइयं मिरमावन्नं मत्थए अंजलि
कट्टु एवं देवा ! तह ति आणाए विणएणं वयणं पडि-
सुणेति, पडिसुणिता उत्तरगुच्छमं दिमीभागं अवक्क-
मेति, उत्तरपुरच्छमं दिमीभागं अवक्कमिता वेउविय-
समुग्घाएणं समोहणंति समोहणिता संखेज्जइ जो-
यणाइ ० जाव दोखं पि वेउवियसमुग्घाएणं समो-
हणइ समोहणिता अट्टमहस्सं मोवन्नियाणं कलमाणं १
अट्टमहस्सं रूपमयाणं कलमाणं २ अट्टमहस्सं म-
णिमयाणं कलमाणं ३ अट्टमहस्सं सुवस्सरूपमयाणं
कलमाणं ४ अट्टमहस्सं सुवन्नमणिमयाणं कलमा-
णं ५ अट्टमहस्सं रूपमणिमयाणं कलमाणं ६ अ-
ट्टमहस्सं सुवस्सरूपमणिमयाणं कलमाणं ७ अट्टमह-
स्सं भोमिज्जाणं कलमाणं ८, एवं भिंगाराणं आ-
यमाणं थालीणं पईणं सुपटिह्ठं रयणकरंडगाणं
पुण्णकंभीरीणं ० जाव लोमहत्थचंभीरीणं पुण्णकडलगाणं
० जाव लोमहत्थपडलगाणं छत्ताणं चामराणं तेल्लम-
गुगाणं ० जाव अंजल्यमगुगाणं अट्टमहस्सं धूःकट्टु-
च्छुयाणं विउव्वंति, विउव्विता ते साभाविणं य वि-
उव्विए य कलसे य ० जाव कट्टुच्छुर य गिएहंति

गिएहत्ता सूरियाभ.ओ विमाखाओ पडिनिक्खमंति
पडिनिक्खमिता ताए उकिट्टुए चवलाए ० जाव ति-
रियमभंखेआणं ० जाव वीतिवयमाणे वीतिवयमाणे जे-
णेव खीरोदयसमुइ तेषेव उवागच्छंति उवागच्छिता
खीरोयमं गिएहंति जाइ तत्थुप्पलाइ ताइ गेयहंति ० जा-
व सयसहस्सपत्ताइ गिएहंति २ गिएहत्ता जेणेव पुक्खरोदए
समुइ तेषेव उवागच्छंति उवागच्छिता पुक्खरोदए
गेयहंति गिएहत्ता जाइ तत्थुप्पलाइ सयसहस्सपत्ताइ
ताइ ० जाव गिएहंति गिएहत्ता जेणेव समयंते जेणेव
भंगरवयाइ वासाइ जेणेव मागहवरदामपभासाइ तित्थाइ
तेणेव उवागच्छंति २ ता तित्थोदगं गेयहंति २ गिएहत्ता ति-
त्थमट्टियं गेयहंति २ ता जेणेव गंगाभिधुरत्तारत्तवईओ
महानईओ तेषेव उवागच्छंति २ ता सलिलोदगं गेयहंति
सलिलोदगं गेयहत्ता उभओ कूलमट्टियं गेयहंति कूल-
मट्टियं गेयहत्ता जेणेव चुद्धिमवंतसिहरिवासहरपव्व-
या तेषेव उवागच्छंति तेषेव उवागच्छिता दगं गे-
यहंति सव्वतुयरे सव्वपुणं सव्वगधे सव्वमल्ले स-
व्वासहिमिदत्तए गिएहंति गिएहत्ता जेणेव पउम-
पुंडरीयदहे तेषेव उवागच्छंति उवागच्छिता दहोदगं
गेयहंति गेयहत्ता जाइ तत्थ उप्पलाइ ० जाव सय-
सहस्सपत्ताइ तत्थ गेयहंति गेयहत्ता जेणेव हेमवय-
एवयाइ वासाइ जेणेव राहियरोहियंसासुवस्सकूलरु-
प्पकूलाओ महाणईओ तेषेव उवागच्छंति, सलिलो-
दगं गेयहंति २ ता उभओ कूलमट्टियं गिएहंति २ ता जे-
णेव महावतिविषडानिपरियागा वट्टुव्वेयकूपव्वया ते-
णेव उवागच्छन्ति उवागच्छिता सव्वतुयरे तहव जे-
णेव महाहिमवंतरुपिवामहरपव्वया तेषेव उवागच्छं-
ति, तहव जेणेव महापउममहापुंडरीयदहा तेषेव उ-
वागच्छंति उवागच्छिता दहोदगं गेयहंति तहव जे-
णेव हरिवारम्ममवासाइ जेणेव हरिकंतनारिकंताओ
महाणईओ तेषेव उवागच्छंति, तहव जेणेव गंधावइ-
मालवंतपरियाया वट्टुव्वेयकूपव्वया तेषेव तहव जेणे-
व शिमदणीलवंतवासधरपव्वया तहव जेणेव निगि-
च्छकपरिदह.ओ तेषेव उवागच्छंति उवागच्छिता त-
हव जेणेव महाविदेहे वामे जेणेव सीताभीतोदाओ
महाणईओ तेषेव तहव जेणेव सव्वचक्कवट्टिविजया
जेणेव सव्वमागहवरदामपभासाइ तित्थाइ तेषेव उ-
वागच्छंति तेषेव उवागच्छिता तित्थोदगं गेयहंति
गेयहत्ता सव्वंतरुईओ जेणेव सव्वःक्खारपव्वया ते-
णेव उवागच्छंति सव्वतुयरे तहव जेणेव मंदरे प-

वते जेषेव भइमालवणे तेणेव उवागच्छंति स-
वतुये सव्वपुप्फे सव्वमले सव्वोसहिमिद्धत्थए य
गेहहंति गेहिहत्ता जेषेव खंदणवणे तेणेव उ-
वागच्छंति उवागच्छित्ता सव्वतुये ० जाव सव्वोस-
हिमिद्धत्थए य सरसगोसीमचंदणं गिहहंति गिहिहत्ता
जेसेव सोमणस्सवणे तेणेव उवागच्छंति सव्वतुये ० जाव
सव्वोसहिमिद्धत्थए य सरसगोसीमचंदणं च दिव्वं च
सुमण्णदामं दहरमलयसुगंधिणं य गंधं गिहहंति गिहिहत्ता
एगतो मिलायंति २ यित्ता ताए उकिट्ठाए ० जाव जेषेव
सोहम्मं कप्पे जेषेव सूरियाभे विमाणे जेषेव अभिमे-
यसभा जेषेव सूरियाभे देवे तेणेव उवागच्छंति उवा-
गच्छित्ता सूरियाभं देवं करयत्तपरिग्गहियं मिरमावत्तं
मत्थए अंजलिं कट्टु जणं विजणं वद्धाविंति वद्धाविता
तं महत्थं महग्घं महग्घं विउलं ईदाभिमंयं उवट्ठवेंति ।
तए णं तं सूरियाभं देवं चत्तारि सामाणियसाहस्सीओ
अग्गमसीओ सपरिवारातो तिन्नि परिमाओ सत्त अ-
णियाहिक्खणो ० जाव अन्नेवि बहव सूरियाभविमाणवा-
सिणो देवा य देवीओ य तेहिं सामाविण्हि य वेउच्चि-
एहि य वरकमलपट्ठण्हि य सुग्गभिवरवारिपडिपुत्तेहिं
चंदणकयचच्चिण्हि आविद्धकंठमुग्गहिं पउमुप्पलपिहाण्हि
सुकुमालकामलकरयलपरिग्गहण्हि अट्टमहम्मणं साव-
न्नियाणं कलसाणं ० जाव अट्टमहम्मणं भोमिज्जाणं कल-
साणं सव्वोदएहिं सव्वमड्डियाहिं सव्वतुयेहिं ० जाव सव्वो-
सहिमिद्धत्थएहिं य सव्विड्डिए ० जाव वाइएणं महया २ ई-
दाभिमंयं अभिसिंचति, तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स
महया २ ईदाभिसेए वट्टमाणे अप्पेगतिया देवा सूरियाभं
विमाणं णच्चोयगं नातिमड्डियं पविरलफुमियरयंणुवि-
णासणं दिव्वं सुरभिग्गोधोदगं वामं वासंति, अप्पेगतिया
देवा हयरयं नट्टरयं भट्टरयं उवसंतरयं पमंतरयं करेंति,
अप्पेगतिया देवा सूरियाभं विमाणं आमियसंमज्झिओ
वलित्तं सुहंसंभट्टरयंतरावणवीहियं करेंति, अप्पेगतिया
देवा सूरियाभं विमाणं मंचाहमंचलियं करेंति, अप्पेग-
इया देवा सूरियाभं विमाणं णाणाविहरागोसियं भय-
पडागाइपडागमंडियं करेंति, अप्पेगतिया देवा सूरियाभं
विमाणं लाउल्लोइयमहियं गोसीमसरसत्तचंदणदहरदि-
सपंचंगुलितलं करेंति अप्पेगतिया देवा सूरियाभं विमाणं
उवच्चियचंदणकलसं चंदणघडसुकयंतराणपडिदुवारदेस-
भागं करेंति, अप्पेगतिया देवा सूरियाभं विमाणं अ.स-
त्तोसत्तविउलवट्टवग्घारियमल्लदामकलावं करेंति अप्पेग-
तिया देवा सूरियाभं विमाणं पंचवस्ससुग्गभिमुक्कपुप्फपुंजो

वयारकलियं करेंति, अप्पेगतिया देवा सूरियाभं काला-
गुरुपवरकुंदुरुकतुरुक्कधुवमधमचंतंगधुक्कयाभिरामं करेंति,
अप्पेगइया देवा सूरियाभं विमाणं सुगंधगंधियं गंधवट्ठि-
भूतं करेंति अप्पेगतिया देवा हिरस्सवासं वामंति सुवस्सवासं
वासंति रययवासं वामंति वहरवासं वामंति पुप्फवासं ०
फलवासं ० मल्लवासं ० गंधवासं ० चुसवासं ० आभण-
वासं वामंति अप्पेगतिया देवा हिरस्सविहिं भाएति,
एवं सुवस्सविहिं भाएति रयणविहिं पुप्फविहिं फलविहिं
मल्लविहिं चुसविहिं वत्थविहिं गंधविहिं भाएति, तत्थ अ-
प्पेगतिया देवा आभरणविहिं भाएति, अप्पेगति-
या चउच्चिहं वाइतं वाइति ततं विततं षणं भु-
मिरं, अप्पेगइया देवा चउच्चिहं गीयं गांयंति, तं जहा-
उक्खित्तायं पायत्तायं मंदायं रोइतावमाणं, अप्पेगतिया
देवा दुयं नट्टविहिं उवदंमंति अप्पेगतिया विलंबियनट्ट-
विहिं उवदंमंति अप्पेगतिया देवा दुतविलंबियं णट्टविहिं
उवदंमंति, एवं अप्पेगतिया अंचियं नट्टविहिं उवदंमंति
अप्पेगतिया देवा आरभडं भमोलं आरभडभमोलं उप्पय-
निचयपमत्तं संकुचियपमागियं रियारियं भंतसंभेतणामं
दिव्वं णट्टविहिं उवदंमंति अप्पेगतिया देवा चउच्चिहं अ-
भिणयं अभिणयंति, तं जहा-दिट्ठितियं पाडंतियं मामंतोव-
णिवाइयं लोगअंतंमज्झावसाणियं, अप्पेगतिया देवा बु-
क्कारेंति अप्पेगतिया देवा पीणेंति अप्पेगतिया वासंति अ-
प्पेगतिया हक्कारेंति अप्पेगतिया विणेंति तड्ठेंति अप्पेग-
इया वग्गंति अप्फाडेंति अप्पेगतिया अप्फाडेंति वग्गंति
अप्पे० तिवइं छिंदंति अप्पेगतिया हयहेमियं करेंति, अप्पे-
गतिया हत्थियगुलगुलाइयं करेंति, अप्पेगतिया रहघणघ-
णाइयं करेंति, अप्पेगतिया हयहेमियहत्थियगुलगुलाइयर-
हघणघणाइयं करेंति, अप्पेगतिया उच्छोलेंति अप्पेगतिया
पच्छोलेंति अप्पेगतिया उक्किट्ठियं करेंति अप्पे० उच्छोलेंति
पच्छोलेंति उक्कि० अप्पेगतिया तिन्नि वि, अप्पेगतिया उव-
यंति अप्पेगतिया उववायंति अप्पेगतिया परिवयंति अप्पे-
गइया तिन्नि वि, अप्पेगइया सीहनायंति अप्पेगतिया दहरयं
करेंति अप्पेगतिया भूमिचवेडं दलयंति अप्पे० तिन्नि वि,
अप्पेगतिया गज्जंति अप्पेगतिया विज्जुयायंति अप्पेगतिया
वासं वामंति अप्पेगतिया तिन्नि वि करेंति, अप्पेगतिया ज-
लंति अप्पेगतिया तवंति अप्पेगतिया पतवेंति अप्पेगतिया
तिन्नि वि, अप्पेगतिया हक्कारेंति अप्पेगतिया धुक्कारेंति अ-
प्पेगतिया धक्कारेंति, अप्पेगतिया साइं साइं नामां साइंति
अप्पेगतिया चत्तारि वि, अप्पेगइया देवा देवसन्नियं
करेंति, अप्पेगतिया देवुज्जोयं करेंति, अप्पेगइया देवुक्क-

लियं करेति, अप्पेगइया देवा कहकहगं करेति, अप्पेग-
तिया देवा दुहदुहगं करेति, कप्पेगतिया चेलुक्खेवं करेति,
अप्पेगइया देवमभियां देवुज्जायं देवुकलियं देवकह-
कहगं देवदुहदुहगं चेलुक्खेवं करेति, अप्पेगतिया उप्पलह-
त्थगया ० जाव सयसहस्सपत्तहत्थगया अप्पेगतिया कलस-
हत्थगया ० जाव धूवकहुच्छुयहत्थगया हट्ट तुट्टु ० जाव हिय-
या सव्वतो समंता आहाधंति परिधावन्ति । तए णं तं सूरि-
याभं देवं चत्तारि मामाणियसाहस्सीओ ० जाव सोलस आ-
परकखेदेवसाहस्सीओ अप्पे य बहवे सूरियाभरायहाणिव-
त्थवा देवा य देवीओ य महया इंदामिसेगेणं अभिसिंचंति
अभिसिंचित्ता पत्तेयं २ कायलपरिग्गहियं सिरसावत्तं म-
त्थए अंजलि कट्ट एवं वयासी-जय जय नंदा जय जय भ-
हा ते अजियं जिहाहि जियं च पालेहि जियमज्जे वसा-
हि इंदो इव देवाणं चंदो इव ताराणं चमरो इव असुराणं
धरयो इव नागाणं भरहो इव मणुयाणं बहूइं पलिओव-
माइं बहूइं सागरोवमाइं बहूइं पलिओवमसागरोवमाइं चउ-
णं सामाणियसाहस्सीयां ० जाव आपरकखेदेवसाहस्सीयां
सूरियाभस्स विमाणस्स अन्नेसि च बहूयां सूरियाभवि-
माखवासीयां देवाण य देवीण य आहेवचं ० जाव महया २
कारेमाणे पालेमाणे विहराहि चि कट्ट जय २ सहं पउजंति ।
तए णं से सूरियाभे देवे महया महया इंदामिसेगेणं अ-
भिसिंचे समाणे अभिसेयसमाभो पुरच्छिमिल्लेणं दा-
रेणं निग्गच्छति निग्गच्छित्ता जेणेव अलंकारियसमा
तेणेव उवागच्छति उवागच्छित्ता अलंकारियसमं अ-
णुप्पयाहिणीकंमाये २ अलंकारियसमं पुरच्छिमिल्लेणं
दारेणं अणुपविसति २ सित्ता जेणेव सीहासणे तेणेव उवा-
गच्छति सीहासणवरगते पुरत्थाभिमुहे सन्निसमे । तए
णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स सामाणियपरिसोववन्नगा
अलंकारियसमं उवट्टवेति, तए णं से सूरियाभे देवे त-
प्पहमायए पम्हलसमालाए सुरमीए गंधकामाए गाय-
इ लूहेति लूहित्ता सरसेणं गोभीसचंदणेणं गायइं
अणुलिपति अणुलिपित्ता नासानीयासवायवोज्जं च-
क्खुहरं वक्कफरिसजुत्तं हयलालापेलवातिरेगं धवलं क-
खगखचियन्तकम्मं आभासफालियसमप्पमं दिव्वं देव-
द्वपजुयलं नियंसेति नियंसेत्ता हारं पिण्ढेति २ देत्ता अ-
द्धहारं पिण्ढे २ देत्ता एगावलि पिण्ढेति २ चा मुत्तावलि
पिण्ढेति २ देत्ता रयणावलि पिण्ढे २ देत्ता एवं
अंगयाइं केपूराइं कडगाइं तुडियाइं कडिसुत्तगं दसमु-
ह्वाणंत्तगं विकच्छसुत्तगं मुरविं पालवं कुंडलाइं चू-
डामत्थि पउडं पिण्ढे २ देत्ता गंधिमवेदिमपरिमसंधाइं-

मेणं चउच्छिहेणं मल्लेणं कप्पकखगं पिव अप्पाणं अलं-
कियंविभूसियं कोइ २ रिता दहरमलयसुगंधगंधिणं गा-
याइं म्मुल्लेइं दिव्वं च सुमणदामं पिण्ढे २ । (सू० ४२)

‘ तेणं कालेणं तेणं समणं ’ मित्यादि, तस्मिन् काले
तस्मिन् समये सूर्याभो देवः सूर्याभं विमानं उपपातस-
भायां देवशयनीये देवदृष्ट्यान्तरे प्रथमतोऽङ्गुलासेकयभा-
गमात्रयाऽवगाहनया समुत्पन्नः ‘ तए णं ’ मित्यादि सु-
गमं, नवरम् इह भाषामनःपर्याप्त्याः समाप्तिकालान्तरस्य
प्रायः शेषपर्याप्तिसमाप्तिकालान्तरांप्रत्येका स्तोकाव्यादिकत्व-
न विवक्षितमिति ‘ पंचविहाए पज्जतीए पज्जतीभावं ग-
च्छइ ’ इत्युक्तं ‘ तए णं ’ मित्यादि, ततस्तस्य सूर्याभ-
स्य देवस्य पञ्चविधया पर्याप्त्या पर्याप्त्यभाषमुपगतस्य स-
तोऽयमेतद्वृत्तः संकल्पः समुदपद्यत । ‘ अब्भत्थिए ’ इत्या-
दि पदव्याख्यानं पूर्ववत्, किं मे ‘ मम पूर्वं कर्णीयं किं
मे पश्चात्कर्णीयं ? किं मे पूर्वं कर्तुं श्रेयः ? किं मे प-
श्चात् कर्तुं श्रेयः ?, तथा किं मे पूर्वमपि च पश्चादपि
च हिताय भावप्रधानोऽयं निर्देशो हितव्याय—परिणाम-
सुन्दरतायै सुखाय-शमणे क्षमाय अयमपि भावप्रधानो
निर्देशः संगतव्याय निःश्रेयसाय निश्चितकल्याणाय अनुगा-
मिकतायै—परस्परशुभानुबन्धसुखाय भविष्यतीति, इह प्रा-
क्तनो प्रथः प्रायोऽपूर्वो भूयानां च पुस्तकेषु वाचना-
भेदस्ततो भाभूत् शिष्याणां सम्मोह इति काचित् सुग-
मोऽपि यथार्थावस्थानवाचनाक्रमप्रदर्शनार्थं लिखितः, इह
ऊर्ध्वं तु प्रायः सुगमः प्राग्व्याख्यानस्वरूपश्च । न च वा-
चनाभेदोऽप्यतिबाध इति स्वयं परिभाषनीया, विषमपद-
व्याख्या तु विधास्यते इति । ‘ तए णं तस्म सूरियाभ-
स्स देवस्स सामाणियपरिसोववन्नगा देवा इममयाकूव ’
मित्यादि ‘ आयेत ’ इति नवानामपि श्रोतसां शुद्धादक-
प्रक्षालनेन आचान्तो-शुद्धीनाच्चमनश्रोतः स्वधर्मायां श-
ङ्कितमलस्यापनयनात् अत एव वरमशुचिभूना, ‘ महत्तं
महत्तं महत्तं विडले इंदामिसेय ’ मिति, महान् अर्थो-
मणिकनकरत्नादिक उपयुज्यमानो यस्मिन् स महार्थः तं,
तथा महान् अर्थः—पूजा यत्र स महार्थः तं, महम्—
उत्सवमर्हतीति महार्हस्ते, विस्तीर्णं शक्राभिषेकवत्
इन्द्राभिषेकमुपस्थापयत ‘ अट्टमहस्सं सोवणियाण क-
लसाणं विउत्थेति ’ इत्यादि, अब्भूयान् वाचना-
भेद इति यथास्थितवाचनाप्रदर्शनाय लिख्यते—अष्टस-
हस्रम्—अष्टाधिकं सहस्रं सौवर्णिकानां कलशानाम्—अष्ट-
सहस्रं रूप्यमयानाम् २ अष्टसहस्रं मणिमयानाम् ३ अष्टसह-
स्रं सुवर्णमणिमयानाम् ४ अष्टसहस्रं सुवर्णरूप्यमयानाम् ५
अष्टसहस्रं रूप्यमणिमयानाम् ६ अष्टसहस्रं सुवर्णमणिमया-
नाम् ७ अष्टसहस्रं भीमयानां कलशानाम् ८ अष्टसहस्रं शृ-
ङ्गाराणामधमादृशेक्षालपात्रीसुप्रतिष्ठितवानकरकचिप्ररत्न-
करण्डकपुष्पचक्ररीयावज्जोमहत्तकपटलकसिंहासनच्छत्र-
चामरसमुद्गरुक्खजपूषकड्डुकानां प्रत्येकं प्रत्येकमष्टसहस्रं २
विकुर्वन्ति विकुर्वन्तिवा ‘ ताए उड्डिहाए ’ इत्यादि व्याख्यानार्थं,
‘ सव्व (त्) तुधरा ’ इत्यादि, सर्वान् तु (त्) धरान्—कषायान्
सर्वाणि पुष्पाणि सर्वान् गन्धान्—गन्धवासान् सर्वान्-

[illegible]

कुर्वन्ति. 'तंउव्वेति'सि ताएइवयन्ति-ताएइवरूपं नृत्यं कुर्वन्ति, 'वुक्कारेति' बुक्कारं कुर्वन्ति 'अप्फाडंति' आस्फोटयन्ति, भूय्यादिकमिति गम्यन्ते, 'उच्छलंति'सि उच्छलयन्ति 'पाच्छलंति' प्राच्छलयन्ति 'उव्वयंति'सि अवपतन्ति 'उपयंति'सि उत्पनन्ति 'परिवयंति'सि परिपतन्ति, नित्यं कुं निपनन्मीत्यर्थः । 'जलेति'सि जलालामालाकुला भवन्ति 'तविहि'सि त-तसा भवन्ति प्रत्यसा भवन्ति 'धुक्कारेति'सि महता शब्देन धृक्कुर्वन्ति 'देवाक्कलियं करैति'सि देवानां वानस्येयोत्क-लिका द्यान्तकलिका तां कुर्वन्ति, 'देवकहकहं करैति'सि प्राकृतानां देवानां प्रमोदभरयशः स्वेच्छावचनैर्वालकाला-द्वला देवकहकहकस्तं कुर्वन्ति 'दुहदुहकं करैति'दुहदुहक-मित्यनुकरणमेतत् । तत्पदमयाए पम्हलाए सुकुमालाए सुरभीए गंधकासाहायाए गायार्हं ल्हइ' इति तत्प्रथमनया--तस्यामलङ्कारसत्तायां प्रथमनया पम्हला व सा सुकुमला च परमलसुकुमारा सत्ता सुरभ्या गंधकापायिक्या--सुरभिगन्धकापायद्रव्यपरिकर्मितया लघुशाटिकाया गात्राणि कस्य-न्ति'नासानीसासयायवोड्ढं'मिति नासिकानिःश्वासवात-वाह्यमनेन तच्छ्रुतलगतमाह, 'चक्कुपुर'मिति चक्कुइरिति आ-त्मवशं नयति विशिष्टरूपानिशुक्कलितत्वात् इति चक्कुइरे 'वण्णकरिसत्तुत्तु'मिति वण्णेन स्पर्शेन आर्तशय्येनेति गम्यते युक्तं वण्णस्पर्शयुक्तं, 'इयलालापलवाहरेग'मिति इयलाला-पलवाहलाला तस्या अपि पेलवमन्तरेणैव इयलालापलवान्तरे-कं' नाम नास्नेकायं समासो बहुल'मिति समासः, 'अनि-विशिष्टमुत्पलवपुत्रगुणोपतमिति भावः, धवलं--श्वेनं, त-था कनकेन अचितानि--विष्कुरितानि अन्तर्कर्माणि-अञ्ज-लयाधानलक्षणानि ययथ तत् कनकअचितान्तर्कर्म आकाश-स्फटिकं नामानिस्वच्छः स्फटिकविशेषस्तत्समप्रभं दिव्यं दे-वदृश्ययुगलं 'नियंसेइ' परिधत्ते परिधाय हारादीन्याभरणानि पिनह्यति, तत्र हारः--अष्टादशसरिकः अष्टौहारा-नव-सरिकः पकावली--विचित्रमणि का मुक्कवली--मुक्कफलम-यी रत्नावली--रत्नमयमणिकात्मिका प्रालम्भः--तपनीयम-यो विचित्रमणिरत्नमङ्गलविचित्र आग्नयः प्रमालेन सुप्रमात्रा आभरणविशेषः, कटकानि-कलार्थिकाभरणानि वुटितानि-बाहुरसिकाः अङ्गद्वानि-बाह्याभरणविशेषाः दशमुद्रिकादन्तर्क-हसनाकुलिसंबन्धि मुद्रिकादशकं कुइइले--करणाभरणे 'बु-डामणि'मिति बुडामणिनाम सकलपाथिधरत्नसर्वसारो दे-वद्रममुत्थेन्द्रमूर्धकृतनिवासो निःशेषमङ्गलाशास्त्रोत्पन्नप्र-ख्यदोषापहाराकरी प्रवरलक्षणोपेतः परममन्त्रलक्ष्म्यः सामभर-विशेषः 'चिसरयरुण्णकम उडइमिति' चित्राणि--नानाप्र-काराणि यानि रत्नानि तैः संकटश्चित्ररत्नसङ्कटः प्रभूतरत्न-निचयोपेत इति भावः, नं 'दिव्यं सुमण्डपमं'ति पुणमालां 'गंधिमं'त्यादि, प्रगियमं-अन्धनं प्रग्यस्तेन निवृत्तं प्रगियमं 'भावादिमः'॥६॥४२॥प्रत्ययः यस्सच्चादिना प्रच्यते तत्प्रग्यि-ममिति भावः, इयमं यत् प्रगियं सत् वेदयते, तथा पुण्यलम्ब-सको, गणयक, पूरियं, पूरिमं येन वंशशलाकामयं पञ्चरादि-पूर्यते, संघातिमं यत् परस्परतो नासंघातिनं संघात्यते ।

तए यं से सूरियाभे देवे केसालंकारेणं मञ्जालंकारेणं
आभरयालंकारेणं वत्थालंकारेणं चउम्बिरेणं अलंकारेणं

अलंकियविभूषिण ममाणे पडिपुमालंकारं मीहामणाओ
अन्धुडुतिरट्टिता अलंकारियमभाओ पुगच्छिमिल्लेणं दारिणं
पडिणिक्खमइ २ भित्ता जेणव ववसायमभा तणेव उवाग-
च्छति ववसायमभं अणुपयाहिणीकंमाणं २ पुगच्छिमिल्लेणं
दारिणं अणुपविमति, जेणव मीहामणवरणं ० जाव मन्नि-
अं । त ए णं तस्म सूरियाभस्म देवस्म मामाणियपरिमे-
ववक्का देवा पोत्थयरयणं उवणेति, तं तं णं से सूरियाभे
देवं पोत्थयरयणं गिएहति पोत्थं ० गिएहत्ता पोत्थयरयणं
मुयइ पोत्थं ० मुहत्ता पोत्थयरयणं विहाडेइ विहाडित्ता पो-
त्थयरयणं वाणति पोत्थयरयणं वाणत्ता धम्मियं ववसा-
यं गिएहति गिएहत्ता पोत्थयरयणं पडिदिस्समइ मीहा-
मणात्ता अन्धुडुति अन्धुडुत्ता ववसायमभातो पुगच्छिमि-
ल्लेणं दारिणं पडिनिक्खमइ २ भित्ता जेणव नंदा पुक्खवरणी
तेणव उवागच्छति उवागच्छित्ता गांदापुक्खवरिणीपुगच्छि-
मिल्लेणं तारिणं पुगच्छिमिल्लेणं तिमोवाणपडिरूवणं प-
च्छे रुहइ पच्छे रुहत्ता हत्थपादं पक्खालेति पक्खालित्ता आ-
यंति चोक्खे परममुइभूए एगं मइ सेयं ग्ययामयं विमलं
मल्लिपुष्पं मत्तगयमुहत्ता गतिकुंभममाणं भिगारं पगेहति
२ गिएहत्ता जाइ तत्थ उप्पलाइ ० जाव मत्तगहस्मपत्ताइ ताइ
गेहत्ति २ गिएहत्ता गांदात्ता पुक्खवरिणीत्ता पच्छे रुहति पच्छे रु-
हत्ता जेणव सिद्धायतणं तेणव पहरत्थ गमणाए ॥ (सू० ४३)

त ए णं तं सूरियाभं देवं चत्तारि य मामाणियमाहस्मी-
ओ ० जाव मालम आयरक्खंदेवमाहस्मीओ अन्ने य बदेव
सूरियाभं ० जाव देवीओ य अप्पेगतिया देवा उप्पलहत्थग-
या ० जाव सयमहस्मपत्तहत्थगया सूरियाभं देवं पिट्ठो २
समणुगच्छति । त ए णं तं सूरिभं देवं बहव आभिओगि-
या देवा य देवीओ य अप्पेगतिया कलसहत्थगया ० जाव
अप्पेगतिया धूवकडुच्छुयहत्थगता हट्ठुट्ठु ० जाव सूरियाभं
देवं पिट्ठो समणुगच्छति । त ए णं से सूरियाभे देवं च-
उहिं सामाणियमाहस्मीहिं ० जाव अन्नेहि य बहुहि य सूरि-
याभं ० जाव देवेहि य देवीहि य सद्धिं मंपरिवुडे सच्चिद्धिं ए
० जाव शालियरवेणं जेणव सिद्धायतणं तेणव उवागच्छति २
त्ता सिद्धायतणं पुरत्थिमिल्लेणं दारिणं अणुपविमति अणुप-
विमत्ता जेणव देवच्छदए जेणव जिणपडिमाओ तणेव उ-
वागच्छति २ ता जिणपडिमाणं आलोए पणामं करेति २ ता
लोमहत्थगं गिएहति २ ता जिणपडिमाणं लोमहत्थणं पम-
जइ पमजित्ता जिणपडिमाओ सुरभिणा गंधोदणं एहाणे-
इ एहाणित्ता सरमेणं गोमीमचंदणेणं गायइ अणुलिपइ
अणुलिपित्ता सुरभिगंधकामाहणं गायइ लूंहति लूहित्ता
जिणपडिमाणं अहयाइ देवदूमजुयलाइ नियंसेइ नियंमिन्ता

पुप्फारुहणं मल्लारुहणं गंधारुहणं चुण्णारुहणं वन्नारुहणं
वत्थारुहणं आभरणारुहणं करइ करित्ता आसत्तोमत्तवि-
उलवट्ठुवग्घारियमल्लदामकलायं करइ आसत्तोमत्त ० करेत्ता
कयग्गाहगहियकरयलपम्भट्टुविप्पमुक्कणं दसद्ववन्नं कु-
सुमणं मुक्कपुप्फं पुंजोवयारकलियं करेति करित्ता जिणपडि-
माणं पुरतो अच्छेहिं सएहं हिं रययामएहिं अच्छरमातंदु-
लेहिं अट्ठुट्ठु मंगले आलिहइ, तं जहा-सोत्थिय ० जाव दप्प-
णं, तयागंतं च णं चंदप्पमरणवइरवेरुलियविमलदंडं
कंचणमणिगणमभित्तित्तं कालागुरुपवकुंदुरुकतुरुक्क-
वमघमघंतं धुत्तमाणुविद्धं च धूववट्ठिं विणिम्भुयंतं वेरुलि-
यमयं कडुच्छुयं पग्गहियं पयत्तणं धूवं दाउणं जिणवराणं
अट्ठमयविसुद्धगन्थजुत्तेहिं अत्थजुत्तेहिं अपुणरुत्तेहिं महावि-
त्तेहिं मधुणइ २ शित्ता सत्तडु पयाइ पच्चासकइ २ ता वामं
जाणुं अचेइ २ ता दाहिणं जाणुं धरणिगतं निहट्ट ति-
क्खुत्तो मुद्धाणं धरणिगतं निवडेइ २ ता ईमिं पच्चु-
ममइ २ ता करयलपरिगहियं सिरमावत्तं मत्थए अज्जलिं
कट्टु एवं वयाभी-नमोत्थु णं अरहताणं भगवताणं ० जाव
मंपत्ताणं, वंदइ वंदित्ता नमंसइ २ भित्ता जेणव देवच्छदए
जेणव सिद्धायतणस्म बहुमज्झदेसभाए तेणव उवाग-
च्छइ २ ता लोमहत्थगं परागुमइ २ भित्ता सिद्धायतणस्म
बहुमज्झदेसभागं लोमहत्थेणं पमज्जति, दिव्वाए दग्धा-
राए अन्धुक्खेइ, सरमेणं गोमीमचंदणेणं पंचगुलितलं
मंडलं आलिहइ २ ता कयग्गाहगहियं ० जाव पुंजोवया-
रकलियं करइ करेत्ता धूवं दलयइ, जेणव सिद्धायतणस्म
दाहिणिमिल्ले दारिणं तेणव उवागच्छति २ ता लोमहत्थगं परा-
गुमइ २ ता दारचेडीओ य मालभंजियाओ य बाल-
रूवए य लोमहत्थेणं पमज्जइ २ ता दिव्वाए दग्धा-
धाराए अन्धुक्खेइ २ ता सरमेणं गोमीमचंदणेणं चक्खए
दलयइ दलित्ता पुप्फारुहणं मल्ला ० जाव आभरणा-
रुहणं करइ करेत्ता आसत्तोमत्त ० जाव धूवं दलयइ २
ता जेणव दाहिणिमिल्ले दारिणं मुहमंडव जेणव दाहिणिमिल्ल-
स्म मुहमंडवस्म बहुमज्झदेसभाए तेणव उवागच्छइ २
ता लोमहत्थगं परागुमइ २ ता बहुमज्झदेसभागं लो-
महत्थेणं पमज्जइ २ ता दिव्वाए दग्धाधाराए अन्धुक्खेइ २
ता सरमेणं गोमीमचंदणेणं पंचगुलितलं मंडलं आ-
लिहइ २ ता कयग्गाहगहियं ० जाव धूवं दलयइ २ ता
जेणव दाहिणिमिल्ले मुहमंडवस्म पच्छिमिल्ले दारिणं तेणव
उवागच्छ २ च्छित्ता लोमहत्थगं परागुमइ २ ता दार-
चेडीओ य मालभंजियाओ य बालरूवए य लोम-
हत्थेणं पमज्जइ २ ता दिव्वाए दग्धाधाराए ० सरमेणं

गोसीसचंदरेणं चच्चए दलयइ २ ता पुप्फारुहणं ० जाव आ-
भरणारुहणं करेइ २ ता आसत्तोसत्तं ० कयग्गाहगहियं ०
धूवं दलयइ २ ता जेणव दाहिणिंल्लमुहमंडवस्स उत्तरिंल्ल
खंभंपती तेणव उवागच्छइ २ च्छित्ता लोमहत्थं परामुसइ
२ ता थंभे य सालिमंजियाओ य वालरूवए य लो-
महत्थएणं पमं ० जहा चव पच्चत्थिमिंल्लस्स दारस्स ० जाव
धूवं दलयइ २ ता जेणव दाहिणिंल्लस्स मुहमंडवस्स
पुरत्थिमिंल्ले दारे तेणव उवागच्छइ २ ता लोमहत्थगं
परामुसति दारचेडीओ तं चव सव्वं जेणव दाहिणिं-
ल्लस्स मुहमंडवस्स दाहिणिंल्ले दारे तेणव उवागच्छइ
२ ता दारचेडीओ तं चव सव्वं जेणव दाहिणिंल्ले
पेच्छाघरमंडवे जेणव दाहिणिंल्लस्स पेच्छाघरमंडवस्स व-
हुमज्झंदेसभागे जेणव वहरामए अक्खाडए जेणव मणि-
पेटिया जेणव सीहामणे तेणव उवागच्छइ २ ता लो-
महत्थगं परामुसइ २ ता अक्खाडगं च मणिपेटियं च
सीहामणे च लोमहत्थएणं पमजइ २ ता दिव्वाए दग-
धाराए सरसेणं गोसीसचंदरेणं चच्चए दलयइ, पुप्फारु-
हणं आसत्तोसत्तं ० जाव धूवं दलेइ २ ता जेणव दाहिणिं-
ल्लस्स पेच्छाघरमंडवस्स पच्चत्थिमिंल्ले दारे तेणं ० उत्तरिंल्ले
दारे तं चव जे चव पुरत्थिमिंल्ले दारे तं चव, दाहिणे
दारे तं चव, जेणव दाहिणिंल्ले चेइयधूमे तेणव उवाग-
च्छइ २ ता धूमं च मणिपेटियं च दिव्वाए दगधाराए
अब्भु ० सरसेणं गोसीस ० चच्चए दलेइ २ ता पुप्फारु-
आसत्तो ० जाव धूवं दलेइ, जेणव पच्चत्थिमिंल्ले मणि-
पेटिया जेणव जिणपडिमा तं चव, जेणव उत्तरिंल्ले जि-
णपडिमा तं चव सव्वं, जेणव पुरत्थिमिंल्ले मणिपेटिया
जेणव पुरत्थिमिंल्ले जिणपडिमा तेणव उवागच्छइ २ ता तं
चव, दाहिणिंल्ले मणिपेटिया दाहिणिंल्ले जिणपडिमा तं
चव, जेणव दाहिणिंल्ले चेइयरुक्खे तेणव उवागच्छइ
२ च्छित्ता तं चव, जेणव महिदज्झए जेणव दाहिणिंल्ले
तेणव उवागच्छति २ ता लोमहत्थगं परामुसति तोरेय य
तिसोवाणपडिरूवए सालिमंजियाओ य वालरूवए य
लोमहत्थएणं पमजइ दिव्वाए दगधाराए सरसेणं गोसी-
सचंदरेणं ० पुप्फारुहणं ० आसत्तोसत्तं ० धूवं दलयति,
सिद्धायणं अणुपवाहिणीकरेमाणे जेणव उत्तरिंल्ले
खंदापुक्खरिणी तेणव उवागच्छति २ ता तं चव, जेणव
उत्तरिंल्ले चेइयरुक्खे तेणव उवागच्छति, जेणव उत्तरिंल्ले
चेइयधूमे तेणव, जेणव पच्चत्थिमिंल्ले पेटिया जेणव पच्च-
त्थिमिंल्ले जिणपडिमा तं चव, उत्तरिंल्ले पेच्छाघरमंडवे
तेणव उवागच्छति २ च्छित्ता जा चव दाहिणिंल्लवत्तवया

सा चव सव्वा पुरत्थिमिंल्ले दारे, दाहिणिंल्ले खंभंपती
तं चव सव्वं, जेणव उत्तरिंल्ले मुहमंडवे जेणव उत्तरिंल्ले
मुहमंडवस्स बहुमज्झंदेसभाए तं चव सव्वं, पच्चत्थिमिंल्ले
दारे तेणव उवाग ० ता उत्तरिंल्ले दारे दाहिणिंल्ले खंभंपती
संस तं चव सव्वं जेणव सिद्धायतणस्स उत्तरिंल्ले दारे तं
चव, जेणव सिद्धायतणस्स पुरत्थिमिंल्ले दारे तेणव
उवागच्छइ २ ता तं चव, जेणव पुरत्थिमिंल्ले मुहमंडवे
जेणव पुरत्थिमिंल्ले मुहमंडवस्स बहुमज्झंदेसभाए
तेणव उवागच्छइ २ ता तं चव, पुरत्थिमिंल्ले मुहमं-
डवस्स दाहिणिंल्ले दारे पच्चत्थिमिंल्ले खंभंपती उत्तरिंल्ले
दारे तं चव, जेणव, पुरत्थिमिंल्ले दारे तं चव, जेणव
पुरत्थिमिंल्ले पेच्छाघरमंडवे, एवं धूमे जिणपडिमाओ
चेइयरुक्खा महिदज्झया खंदापुक्खरिणी तं चव ० जाव
धूवं दलेइ २ ता जेणव सभा मुहम्मा तेणव उवाग-
च्छति २ ता सभं मुहम्मं पुरत्थिमिंल्ले दारेणं अणुप-
विसइ २ ता जेणव माणवए चेइयखंभे जेणव वहरामए
गोलवट्टममुग्गे तेणव उवागच्छइ उवागच्छित्ता लोमह-
त्थयं परामुसइ २ ता वहरामए गोलवट्टममुग्गए लोमहत्थेणं
पमजइ २ ता वहरामए गोलवट्टममुग्गए विहाडेइ २ ता जि-
णसगहाओ लोमहत्थेणं पमजइ २ ता सुरभिणा गंधोद-
एणं पक्खालेइ पक्खालित्ता अग्गहिं वरेहिं गंधहिं य
मल्लहिं य अक्खे धूवं दलयइ २ ता जिणसकहाओ व-
रामए गोलवट्टममुग्गए पडिनिक्खमइ माणवगं चेइ-
यखंभं लोमहत्थेणं पमजइ दिव्वाए दगधाराए सरसेणं
गोसीसचंदरेणं चच्चए दलयइ, पुप्फारुहणं ० जाव धूवं
दलयइ, जेणव सीहासेणं तं चव, जेणव देवसयणिज्जे
तं चव, जेणव खुट्ठागमहिंदज्झए तं चव, जेणव पहर-
णकोसे चोप्पालए तेणव उवागच्छइ २ ता लोमहत्थगं
परामुसइ २ सित्ता पहरणकोसं चोप्पालं लोमहत्थेणं पम-
जइ २ च्छित्ता दिव्वाए दगधाराए सरसेणं गोसीसचंदरेणं
चच्चए दलेइ पुप्फारुहणं आसत्तोसत्तं ० जाव धूवं दलयइ
जेणव सभा मुहम्मा बहुमज्झंदेसभाए जेणव मणि-
पेटिया जेणव देवसयणिज्जे तेणव उवागच्छइ २ च्छित्ता
लोमहत्थगं परामुसइ देवसयणिज्जं च मणिपेटियं च
लोमहत्थेणं पमजइ ० जाव धूवं दलयइ २ ता जेणव
उवायसभाए दाहिणिंल्ले दारे तेणव अभिसेयसभापरिं
० जाव पुरत्थिमिंल्ले खंदापुक्खरिणी जेणव हरए तेणव
उवागच्छइ २ ता तोरेय य तिसोवाणे य मालिभं-
जियाओ य वालरूवए य तेणव, जेणव अभि-
सेयसभा तेणव उवागच्छइ उवागच्छित्ता तेणव सीहा-

सखं च मणिपदियं च सेमं तदेव आययणसरिसं ०जाव पुरत्थिमिस्त्रा गंदा पुक्खरिणी जेखेव अलंकारियसभा तेखेव उवागच्छइ २ च्छिता जहा अभिसेयसभा तदेव सखं जेखेव ववमायसभा तेखेव उवागच्छइ २ चा तदेव लो- महत्थयं परामुमति पांत्थयरयणं लोमहत्थयणं पमजइ वमजिता दिव्वाए दगधाराए अग्गेहिं वरेहि य गंधेहिं मल्लेहि य अवेति २ च्छिता मणिपदियं मीहासखं च सेमं तं चेव, पुरत्थिमिस्त्रा नंदा पुक्खरिणी जेखेव हरए तेखेव उवागच्छइ २ चा तोरखे य तिमोवाखे य सालिमंजि- याओ य बालरूवए तदेव । जेखेव बलिपीढं तेखेव उवागच्छइ २ चा बलिविसज्जं करेइ करिता आभिआमिए देवे सहावेइ सहावित्ता एवं वयासी-खिप्पामेव मो देवाणु- पिया ! सूरियाभे विमाखे मिंघाडणसु तिणसु चउकेसु चबरेसु चउम्मेहेसु महापहेसु पागारेसु अड्डालणसु चरियासु दारेसु गोपुरेसु तोरखेसु आगमेसु उज्जाखेसु वणेसु वणारईसु काणखेसु वणमंडेसु अच्चखियं करेइ अच्च- खियं करेता एवमाणुत्तियं खिप्पामेव पक्खिण्ह , तए गं ते आभिआमिया देवा सूरियाभेणं देवेणं एवं बुत्ता समाणा ०जाव पडिसुणित्ता सूरियाभे विमाखे सिं- घाडणसु तिणसु चउकणसु चबरेसु चउम्मेहेसु महापहेसु पागारेसु अड्डालणसु चरियासु दारेसु गोपुरेसु तोरखेसु आगमेसु उज्जाखेसु वणेसु वणारसीसु काणखेसु वणसंडे- सु अच्चखियं करेइ २ चा जेणेव सूरियाभे देवे ० जाव पच्चप्पिण्हति, तते गं से सूरियाभे देवे जेखेव नंदा पुक्ख- रिणी तेखेव उवागच्छइ २ चा नंदापुक्खरिणी पुरत्थि- मिस्त्रेणं तिमोवाखपडिरूवएणं पच्चोरुहति २ हिता हत्थ- पाए पक्खालेइ २ लेत्ता गंदाओ पुक्खरिणीओ पच्चुत्तरइ जेखेव सभा सुधम्मा तेखेव पहारित्थगमणाए । तए गं से सूरियाभे देवे चउहिं सामाखियसाहस्सीहिं ०जाव सो- लसहिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं अमेहि य बहूहिं सूरि- यामविमाखबासीहिं वेमाणिण्हिं देवेहिं देवीहिं य सद्धिं संपरिबुडे सड्विड्ढीए ०जाव नाइयरवेणं जेखेव सभा सुह- म्मा तेखेव उवागच्छइ सभं सुधम्मं पुरत्थिमिस्त्रेणं दारेणं अणुपविसति अणुपविसित्ता जेखेव सीहासखे तेखेव उवागच्छइ २ चा सीहासखवरगए पुरत्थाभिमुह सखि- सखे । (सू ० ४४)

‘जेखेव ववसायसभा’ इति व्यवसायसभा नाम व्यव- सायनिबध्नभूता सभा । लोबाद्वर्ग कर्मोदयादिनिमित्त- त्वात् । उक्तं च—“ उद्यक्खयक्खआयस-मावसमा जं च कम्मणो प्रणिध्या । द्वयं खेसं कालं, भावं च भवं च सं- वप्प ॥ १ ॥ ” इति, ‘पाटयरयणं मुयइ’ इति उरसंज्ञं स्वा-

नविशये वा उत्तमे इति व्रुष्टयं, ‘विहाडेइ’ इति उद्घा- टयति, ‘धम्मियं ववसायं ववस्सइ’ इति धार्मिक—धर्मो- नुगतं व्यवसायं व्यवसयति, कर्तुमभिलषतीति भावः । ‘अ- च्छरसातं तुलेहि’ अच्छो रसो यत्तु ते अच्छरसाः । प्रत्यया- सन्नवस्तुप्रतिषिम्भाधारभूता इवातिनिर्मला इत्यर्थः, ‘अच्छ- रसाश्च ते तन्तुलाश्च तैः, विध्यतन्तुलैरिति भावः, ‘पु- ण्फुणुजोधयारकलियं करित्ता, चंदप्पभवइरेवरुलियविमल- वंड’ इति चन्द्रप्रभवजवैडूर्यमयो विमलो वण्डो यस्य स तथा तं, काञ्चनमाखिरत्नभाक्किचित्रं कालागुरुपवरकुण्डकनु- रक्तसत्केन धूपेन उत्तमगन्धिनाऽनुविद्धा कालागुरुपवरकुण्ड- रक्ततुरकधूपगन्धोत्तमानुविद्धा प्राकृतत्वात् पदव्यत्ययः धूप- वर्ति विनिमुञ्चते वैडूर्यमयं धूपकण्डुकुयं प्रगृह्य प्रयत्नना धूपं दत्त्वा जिनवरेभ्यः, सूत्रे वष्टी प्राकृतत्वात्, सप्ताष्टानि पदानि पश्चादपस्त्य दशाक्षुल्लिमज्जलि मस्तके रजयित्वा प्रयत्नतः ‘अट्टसयविसुज्जगंथञ्जुत्तिहिं’ ति विशुद्धा—निर्म- ला लक्षणोद्धारहित इति भावः यो ग्रन्थः—शब्दसंदर्भेनन युक्तानि, अष्टशतं च तानि विशुद्धग्रन्थयुक्तानि च तैः अर्थ- युक्तैः—अर्थसारैरपुनरुक्तैर्महावृत्तैः, तथाविधैरेव लक्षिप्रभाव एव, संस्तौति संस्तुत्य वामं जानुम् अञ्जानि इत्यादिना वि- धिना प्रणामं कुर्वन् प्रतिपातदण्डकं पठति, तद्यथा—‘नमोऽ- त्यु गं अग्रिहंताण’ इत्यादि, नमोऽस्तु ‘गु’ इति वाक्या- लंकारः द्वाविधोऽतिशयपूजामर्हन्तीत्यर्हन्तस्तेभ्यः, सूत्रे वष्टी ‘छट्ठीविभर्णीए भग्गइ चउरथी’ इति प्राकृतलक्षणव- शात्, ते वार्हन्तो नामादिकृपा अपि सन्ति ततो भावार्हन्त- त्तिपर्ययमाह—‘भगवज्जइ’ भगः—समग्रैश्वर्यादिलक्षणः स एवामस्तीति भगवन्तस्तेभ्यः, आदिः—धर्मस्य प्रथमा प्रवृत्तिस्तत्करणीशिलाः आदिकरास्तेभ्यः, तीर्यंते संसारस- मुद्रोऽनेनेति तीर्थं—प्रवचनं तत्करणीशिलास्तीर्थकराः तेभ्यः स्वयम्—अपरोपदेशेन सम्प्रत्य वरवोधिप्राप्त्या बुद्धा-जिह्वा- त्वनिद्रापगमसंबोधेन स्वयंसेवुजास्तेभ्यः, तथा पुरुषाणामुत्त- माः पुरुषोत्तमाः भगवन्तो हि संसारमप्यावसन्तः सदा परा- र्थव्यसनिन उपसर्जनीकृतस्वार्थो उच्चिनक्रियावन्तोऽपीनभा- वाः कृतवतापनयोऽनुपहनचित्ता देवगुरुबहुमानिन इति भ- वन्ति पुरुषोत्तमास्तेभ्यः, तथा पुरुषाः सिद्धा इव कर्मगजान् प्राति पुरुषसिद्धास्तेभ्यः, तथा पुरुषवरपुरुषरीकाव संसा- रजलासङ्गादिना कर्ममलाभावतो वा पुरुषेण वरपुरुषरीका- णि तेभ्यः, तथा पुरुषवरगन्धहस्तिन इव परब्रह्मबुद्धिमा- रिप्रभुतिक्षुद्रगजनिराकरणेनेति पुरुषवरगन्धहस्तिनस्तेभ्यः तथा लोकाः—भक्ष्यसव्वलोकः तस्य सकलकल्याणैकनिब- ध्नतया भक्ष्यत्वभाषेनोत्तमा लोकोत्तमास्तेभ्यः, तथा लो- कस्य माथा—योगक्षमकृतो लोकानाथास्तेभ्यः, तत्र योगो बीजाधानोद्भेदपोषणकरणं क्षेमं च तत्तत्पुत्रप्राप्ताद्यभावापाद- नं, तथा लोकस्य—प्राणिलोकस्य पञ्चास्तिकायारमकस्य वा हिता-हितोपदेशन सम्प्रत्यक्षरूपणया वा लोकहितास्तेभ्यः, तथा लोकस्य देशनायायस्य प्रदीपा देशनाशुभिर्यथाव- स्थितवस्तुप्रकाशका लोकप्रदीपास्तेभ्यः, तथा लोकस्य उत्कृष्टमनोव्यसलक्षलोकस्य प्रघातकत्वादिशब्दा ज्ञानशक्ति- स्तत्करणीशिला लोकप्रघातकराः, तथा च भवन्ति भगव- त्प्रसादात्तत्त्वक्षमं भगवन्तो गण्यन्तो विशिष्टज्ञानसंपत्स-

मन्विता यद्वशात् द्वादशाङ्गमाख्यन्तीति, तेभ्यः, तथा अ-
भयं विशिष्टमात्मनः स्वास्थ्यं, निःश्रेयसधर्मभूमिकाणि-
बन्धनभूता परमा धूर्तिरिति भावः, ततः अभयं दत्तान्त्रि-
यदास्तेभ्यः, स्त्रिय च कः प्रत्ययः स्वाधिकः प्राकृतलक्षण-
शात्, एवमन्यत्रापि, तथा चक्षुरिव चक्षुः—विशिष्ट आत्म-
धर्मः तत्स्वावबोधनिकन्धनः अज्ञास्वभावः, अज्ञाविहीनस्या-
नक्षुब्धन इव रूपं तत्स्वदर्शनायोगात्, तद् दत्तान्त्रि चक्षुर्दास्ते-
भ्यः, तथा मार्गो—विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः स्वरसवा-
ही क्षयोपशमविशेषस्तं दत्तान्त्रि मार्गदाः, तथा शरणं—
संसारकान्तारगतानामप्रबलरागादिपीडितानां समाश्वा-
सनस्थानकरूपं तत्स्वाचिन्ताकूपमध्यवसानं तद्दत्तान्त्रि शरण-
दास्तेभ्यः, तथा बोधिः—जिनप्रणीतधर्मप्राप्तितत्स्वाध्या-
नलक्षणसम्यग्दर्शनरूपा तां दत्तान्त्रि बोधिदास्तेभ्यः, तथा
जने—आरिणरूपं दत्तान्त्रि धर्मदास्तेभ्यः, कथं धर्मदा ?
इत्याह—धर्मं दिशन्तीति धर्मदशकास्तेभ्यः, तथा धर्मस्य ना-
यकाः—स्वामिनस्तद्वशीकरणाभावात् तत्फलपरिभागाच्च
धर्मनायकाः तेभ्यः, धर्मस्य सारथय इव सम्यक् प्रवर्त-
नयोगिन धर्मसारथयस्तंभ्यः, तथा धर्म एव वरं—प्रधानं
चतुरन्तहतुत्यात् चतुरन्तं चक्रमिव चतुरन्तचक्रं तेन
यतिर्तुं शीलं येषां त तथा तेभ्यः, तथा अप्रतिहते—अप्र-
तिस्खलिते क्षायिकत्वात् वरं—प्रधाने ज्ञानदर्शने धरन्तीति
अप्रतिहतवृत्तज्ञानदर्शनधरास्तेभ्यः, तथा छुद्ध्यन्तीति छुद्ध्य-
धातिकर्मचतुष्टयं द्यावृत्तम्—अपगतं छुद्ध्यन्त्येव व्या-
वृत्तच्छुद्धानस्तेभ्यः, तथा रागद्वेषकषायान्द्रयपरीवहोपस-
र्गघातिकर्मशत्रुत्वं स्वयं जितवन्तोऽन्यांश्च जापयन्तीति जि-
नाः जापकास्तेभ्यो जिनभ्यो जापकेभ्यः, तथा भवार्णवं
स्वयं तीक्ष्णवन्तोऽन्यांश्च तारयन्तीति तीर्णांस्तारकास्तेभ्यः
तथा केवलवन्दसा अवगतनत्वा बुद्धा अन्यांश्च बोधयन्ती-
ति बोधकास्तेभ्यः, मुक्ताः कृतकृत्या निष्ठितार्थो इति भा-
वस्तेभ्योऽन्यांश्च मोक्षयन्तीति मोक्षकास्तेभ्यः, सर्वज्ञेभ्यः
सर्वदर्शिभ्यः, शिवं सर्वोपद्रवरोहितत्वात् अचलं स्वाभाविक-
प्राप्यागिकचलनक्रियाऽपेक्षात् अरुजं शरीरमनसारभावि-
नाधिद्वयाध्यसम्भवात् अनन्तं क्वलात्मनाऽनन्तत्वात् अक्षयं
यिनाशकरणाभावात् अक्षयबाधं कनापि बाधायितुमशक्य-
ममूर्त्तत्वात् न पुनरावृत्तिर्यस्मात् तदपुनरावृत्तिं सिध्यन्ति-
निष्ठितार्थो भवन्त्यस्यामिति सिद्धिः—लोकान्तक्षेत्रलक्षणा
सैव गम्यमानत्वात् गतिः सिद्धिगतिरेव नामधेयं यस्य
नत् सिद्धिगतिनामधेयं निष्ठत्यस्मिन् इति स्थानं—इयव-
हर्तः सिद्धिर्ज्ञं निश्चयता यथावस्थितं स्वस्वरूपं स्था-
नस्थानिनोरेमदापचारात् तत् सिद्धिगतिनामधेयं स्थानं
नत्संप्राप्तंभ्यः, एवं प्रणिपानदण्डकं पठित्वा ततो ' वन्द
नमसह ' इति वन्दत ताः प्रतिमाश्चेत्यवन्दनविधिना प्रसि-
द्धेन, नमस्करोति पश्चात्प्रणिधानादियोगेनेत्येकं, अन्यं त्याभि-
दधति—विरतिमतामेव प्रसिद्धश्चेत्यवन्दनविधिरन्यथा तथाऽ
भ्युपगमपुरस्सरकायभ्युत्सर्गासिद्धिगतिं वन्दते सामान्येन
नमस्करोति आशयबुद्धेरभ्युत्सर्गानामनमस्करिणां, तत्त्वमत्र
भगवन्तः परमर्षयः केशिनां विद्वन्ति, अत ऊर्ध्वं सूत्रं
सुगमं केवलं भूयान् विधिविषयो वाचनाभेद् इति यथा-
वस्थितवाचनाप्रदर्शनाय विधिमात्रमुपदर्शयते—तद्वन्तरं

लोमहस्तकेन देवच्छन्दकं प्रमाजयति पानीयधारया अभ्यु-
क्षतिः अभिसृक्षं सिञ्चतीत्यर्थः, तद्वन्तरं गोशीर्षवन्दनेन
पञ्चाङ्गुलितले ददाति, ततः पुष्पाङ्गारोहणं धूपदहनं च
करोति, तद्वन्तरं सिञ्चायतनबहुमध्यदशभाग उदकधारा-
भ्युक्षणचन्दनपञ्चाङ्गुलितलप्रदानपुष्पपुञ्जोपचारधूपदाना-
दि करोति, ततः सिञ्चायतनदक्षिणद्वार समागत्य लोमहस्तकं
गृहीत्वा तेन द्वारशास्त्रं शालिभञ्जिकाव्यालरूपाणि च प्र-
माजयति, तत उदकधारायाऽभ्युक्षणं गोशीर्षवन्दनचर्चा-
पुष्पाङ्गारोहणं धूपदानं करोति। ततो दक्षिणद्वारेण नि-
र्गत्य दाक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्य बहुमध्यदशभागं लोम-
हस्तकेन प्रमाज्योदकधाराभ्युक्षणं चन्दनपञ्चाङ्गुलितलप्रदा-
नपुष्पपुञ्जोपचारधूपदानादि करोति, कृत्वा पश्चिमद्वारं स-
मागत्य पूर्ववत् द्वारार्चनिकां करोति कृत्वा च तस्यैव
दाक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्योत्तरस्यां स्तम्भपङ्क्तौ समागत्य
पूर्ववत् पूर्वार्चनिकां विधत्ते, इह यस्यां दिशि सिञ्चायतना-
दिद्वारं तत्रैतस्य मुखमण्डपस्य स्तम्भपङ्क्तिः, ततस्तस्यैव
दाक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्य पूर्वद्वारं समागत्य तत्पूजां
करोति, कृत्वा तस्य दाक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्य दक्षि-
णद्वारं समागत्य पूर्ववत्पूजां विधाय तेन द्वारेण विनिर्ग-
त्य प्रक्षाल्यमण्डपस्य बहुमध्यदशभागं समागत्याक्षपादकं
मणिपीठिकां सिंहासनं च लोमहस्तकेन प्रमाज्योदकधा-
रयाऽभ्युक्ष्य चन्दनचर्चापुष्पपूजाधूपदानानि कृत्वा तस्यैव
प्रक्षाल्यमण्डपस्य क्रमेण पश्चिमोत्तरपूर्वदक्षिणद्वाराणामर्चन-
िकां कृत्वा दक्षिणद्वारेण विनिर्गत्य चैत्यस्तूपं मणिपीठिकां
च लोमहस्तकेन प्रमाज्योदकधारयाऽभ्युक्ष्य सरसेन गोशी-
र्षवन्दनकेन पञ्चाङ्गुलितले दत्वा पुष्पाङ्गारोहणं च विधाय
धूपं ददाति, ततो यत्र पाश्चात्या मणिपीठिका तत्रागच्छ-
ति, तत्रागत्याऽऽलोकं प्रक्षाल्य करोति, कृत्वा लोमहस्तकेन
प्रमाज्जेन सुरभिगन्धादकं स्नानं सरसेन गोशीर्षवन्दन-
मात्रानुलेपनं देवदूषयुगलपरिधानं पुष्पाङ्गारोहणं पुरतः
पुष्पपुञ्जोपचारं धूपदानं पुरतो दिव्यनन्दलेखमङ्गलाल-
क्षणमष्टोत्तरशतपुष्पैः स्तुतिं प्रार्थयत्तदण्डकापठं च कृत्वा
वन्दते नमस्यति, तत एवमेव क्रमेण उत्तरपूर्वदक्षिणप्रतिमा-
नामप्यर्चनिकां कृत्वा दक्षिणद्वारेण विनिर्गत्य दक्षिणस्य
दिशि यत्र चैत्यवृक्षः तत्र समागत्य चैत्यवृक्षस्य द्वारव-
र्चनिकां करोति, ततो महेन्द्रध्वजस्य ततो यत्र दा-
क्षिणात्या नन्दा पुष्करिणी तत्र समागच्छति, समागत्य तो-
रणप्रसोपानप्रतिरूपकगनशालभञ्जिकाव्यालरूपाणां लो-
महस्तकेन प्रमाज्जेन जलधारयाऽभ्युक्षणं चन्दनचर्चा पु-
ष्पाङ्गारोहणं धूपदानं च कृत्वा सिञ्चायतनमनुप्रदक्षिणीक-
स्योत्तरस्यां नन्दापुष्करिण्यां समागत्य पूर्ववत्तस्या अर्चनिकां
करोति, तत उत्तराहं महेन्द्रध्वजं तद्वन्तरमुत्तराहं चैत्य-
वृक्षे तत उत्तराहं चैत्यस्तूपं ततः पश्चिमोत्तरपूर्वदक्षिण-
जिनप्रतिमानां पूर्ववत् पूजां विधायोत्तराहं प्रक्षाल्यमण्ड-
पे समागच्छति, तत्र दाक्षिणात्यप्रक्षाल्यमण्डपवत् सर्वो
वक्त्रव्यता वक्त्रस्या, ततो दक्षिणस्तम्भपङ्क्त्या विनिर्गत्योत्त-
राहं मुखमण्डपे समागच्छति, तत्रापि दाक्षिणात्यमुखम-
ण्डपवत् सर्वे पश्चिमोत्तरपूर्वद्वारक्रमेण कृत्वा दक्षिणस्तम्भ-
पङ्क्त्या विनिर्गत्य सिञ्चायतनस्योत्तरद्वारे समागत्य पूर्वव-

दर्शनिकां कृत्वा पूर्वद्वारेण समागच्छति, तत्रार्चनिकां पूर्ववत् कृत्वा पूर्वस्य सुखमण्डपस्य दक्षिणद्वारे पश्चिमस्तम्भे पङ्क्त्यान्तरपूर्वद्वारेण क्रमेणोक्तकृत्वा पूजां विधाय पूर्वद्वारेण विनिर्गम्य पूर्वप्रज्ञाशुद्धमण्डपं समागत्य पूर्ववत् द्वारमध्यभागदक्षिणद्वारे पश्चिमस्तम्भपङ्क्त्यान्तरपूर्वद्वारेण पूर्ववदर्चनिकां करोति, ततः पूर्वप्रकारेणैव क्रमेण चैत्यरूपजिनप्रतिमाचैत्यवृत्तमहन्द्रध्वजनन्दापुष्करिणीं, ततः सभायां सुधर्मायां पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्राविश्य यथैव मणिपीठिकां तत्राऽऽगच्छति, आलोकं च जिनप्रतिमां प्रणामं करोति, कृत्वा यत्र माणकचैत्यस्तम्भे यत्र वज्रमया गोलवृत्ताः समुद्रकाः तत्रागत्य समुद्रकान् शृङ्गाति, शृङ्गात्वा विधाटयति विधाट्य च लोमहस्तं पराश्रय्य तेन प्रमाज्योदकधाराया अभ्युक्ष्य गोशीर्षे चन्दनानुलिम्पति, ततः प्रधानैर्गन्धमाद्यैरर्चयति धूपं दहति, तदनन्तरं भूयोऽपि वज्रमयेषु गोलवृत्तसमुद्रकेषु प्रतिनिक्षिपति, प्रतिनिक्षिप्य तान् वज्रमयान् गोलवृत्तसमुद्रकान् स्वस्थाने प्रतिनिक्षिपति, तेषु पुष्पगन्धमालयवस्त्राभरणानि चारोपयति, ततो लोमहस्तं कन माणकचैत्यस्तम्भे प्रमाज्योदकधाराया अभ्युक्ष्य चन्दनचूर्णपुष्पाद्यारापणं धूपदानं च करोति, कृत्वा च सिंहासनप्रदेशं समागत्य मणिपीठिकायाः सिंहासनस्य च लोमहस्तं कन प्रमाजनादिकृपां पूर्ववदर्चनिकां करोति, कृत्वा यत्र मणिपीठिका यत्र च दशशयनीयं तत्रोपागत्य मणिपीठिकाया दशशयनीयस्य च द्वारवदर्चनिकां करोति, तत उक्तप्रकारेणैव वृत्तकेन्द्रध्वजे पूजां करोति, ततो यत्र चोपालका नाम प्रहरणकशस्त्रस्तत्र समागत्य लोमहस्तं कन पश्चिन्नप्रमुखानि प्रहरणतन्त्रानि प्रमाजयति, प्रमाज्योदकधाराया अभ्युक्ष्य चन्दनचूर्णं पुष्पाद्यारापणं धूपदानं च करोति, ततः सभायाः सुधर्माया बहुमध्यदेशभागोऽर्चनिकां पूर्ववत् करोति, कृत्वा सुधर्मायाः सभाया दक्षिणद्वारे समागत्य तस्य अर्चनिकां पूर्ववत् कुर्वते, ततो दक्षिणद्वारेण विनिर्गच्छति, इत ऊर्ध्वं यथैव सिंहायतनाभिप्रक्षामतो दक्षिणद्वारादिका दक्षिणनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना पुनरपि प्रविशतः उत्तरनन्दापुष्करिण्यादिका उत्तरद्वारास्ता ततो द्वितीयाद्वाराभिप्रक्षामतः पूर्वद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना अर्चनिका वक्रव्याता सैव सुधर्मायां सभायामप्यधूनातिरिक्ता वक्रव्याता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिण्या अर्चनिकां कृत्वा उपपातसभां पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्राविश्य च मणिपीठिकाया देवशयनीयस्य तदनन्तरं बहुमध्यदेशभागे प्राग्दर्चनिकां विदधाति, ततो दक्षिणद्वारे समागत्य नन्दापुष्करिणीं कुर्वते, अत ऊर्ध्वमत्रापि सिंहायतनवत् दक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्रव्याता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतोऽपङ्क्त्य इदं समागत्य पूर्ववत् तोरणाचर्चनिकां करोति, कृत्वा पूर्वद्वारेणाभिषेकसभां प्रविशति, प्राविश्य मणिपीठिकायाः सिंहासनस्याभिषेकमाण्डप्य बहुमध्यदेशभागस्य च क्रमेण पूर्ववदर्चनिकां करोति ततोऽन्यत्रापि सिंहायतनवत् दक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्रव्याता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतः पूर्वद्वारेणालङ्कारिकसभां प्रविशति, प्राविश्य मणिपीठिकायाः सिंहासनस्य बहुमध्यदेशभागस्य च क्र-

मेण पूर्ववदर्चनिकां करोति, तत्रापि क्रमेण सिंहायतनवत् दक्षिणद्वाराऽऽदिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्रव्याता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतः पूर्वद्वारेण व्यवसायसभां प्रविशति, प्राविश्य पुस्तककरणं लोमहस्तं कन प्रमाज्योदकधाराया अभ्युक्ष्य चन्दनं चर्चयित्वा बरगन्धमाल्यैरर्चयित्वा पुष्पाद्यारापणं धूपदानं च करोति । तदनन्तरं मणिपीठिकायाः सिंहासनस्य बहुमध्यदेशभागस्य च क्रमेण पूर्ववदर्चनिकां करोति, तदनन्तरमत्रापि सिंहायतनवत् दक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना अर्चनिका वक्रव्याता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतो बलिपीठं समागत्य तस्य बहुमध्यदेशभागवत् अर्चनिकां करोति कृत्वा चाभियोगिकदेवान् शब्दापयति, शब्दापयित्वा एवमवाकीर्त्तयित्वा 'स्विणामेव' त्यादि सुगमं यावत् 'तमाश्रित्य पञ्चल्लिपेति' नवरं शृङ्गाटकं शृङ्गाटकाऽऽकृतिपथयुक्तं त्रिकोणं स्थानं त्रिकं—यत्र रथपाश्र्वं मिलति, चतुष्कं—चतुष्पथयुक्तं, चत्वरं—बहुरथपातस्थानं, चतुर्मुखं—यस्माच्चतुर्मुखं दिक्षु पन्थानां निस्सरन्ति, महापथं—राजपथः शेषः सामान्यः पन्थाः प्राकारः प्रतीतः, अष्टालिकाः—प्राकारस्यापरि श्रयाश्रयविशेषाः, चरिका—अष्टहस्तप्रमाणो नगरप्राकारान्तरालमार्गः द्वाराणि—प्रासादादीनां गोपुराणि—प्राकारद्वाराणि तारणाणि—द्वारादिस्वन्धीनि आरमन्त यत्र माधवोलनाशृङ्गादिषु दम्पत्यावित्यसाधारणम्, पुष्पादिमयवृत्तसंकुलमुत्सवादी बहुजनोपभोग्यमुद्याने, सामान्यवृत्तवृन्दनगरासन्नं काननं, नगरविपकृष्टं वनम्, एकाऽनकजातीयात्तमवृत्तसमूहो वनखण्डः, एकजातीयात्तमवृत्तसमूहो वनराजी, 'तएण' मित्यादि, ततः स्यामदेवा बलिपीठं बलिविसर्जने करोति, कृत्वा चोत्तरपूर्वोत्तरपूर्वद्वारेणामनुवदक्षिणीकुर्वन् पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना पुष्करिणीं प्रविशति, अनुवदक्षिणी कुर्वन् पूर्वनन्दापुष्करिण्याः प्रत्यवतीर्थं सामानिकादिपरिवारसहितः सर्वैर्द्वारा यवद् दुन्दुभिनिर्घोषनादितरेवण सूर्याभिमानं मध्ये मध्येन समागच्छन् यत्र सुधर्मा सभा तत्रागत्य तां पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्राविश्य बलिपीठिकाया उपरि सिंहासने पूर्वाभिमुखो निषीदति ।

तएणं तस्स सूरियाभस्स देवस्स अवचरुत्तेणं उत्तरपुररिच्छमणं । देसि भएणं चत्तारि य सामाणियसाहस्सीओ चउसु भदासणसाहस्सीसु निसीयंति, तएणं तस्स पुररिच्छमणं चत्तारि अग्गमहिस्सीओ चउसु भदासणसु निसीयंति तएणं दाहिणपुररिच्छमणं अर्द्धभतरियपरिसाए अद्द देवसाहस्सीओ अद्दसु भदासणसाहस्सीसु निसीयंति, तएणं तस्स सूरियाभस्स देवस्स दाहिणेणं मज्झिमाए परिसाए दम देवसाहस्सीओ दससु भदासणसाहस्सीसु निसीयंति, तएणं दाहिणपच्छरिच्छमणं बाहिरियाए परिसाए बारस देवसाहस्सीतो बारससु भदासणसाहस्सीसु निसीयंति, तएणं देवस्स पच्छरिच्छमणं सत्त अणियाहिदइणो सत्तहि भदासणेहि निसीयंति, तएणं तस्स सूरियाभस्स देवस्स चउदि-

सिं सोलस आयरक्खदेवसाहस्सीओ सोलसहिं भदासण-
साहस्सीहिं शिसीयंति, तं जहा-पुरत्थिमिस्सेणं चत्तारि
साहस्सीओ दाहिणेणं चत्तारि साहस्सीओ पच्चत्थिमेणं
चत्तारि साहस्सीओ उत्तरेणं चत्तारि साहस्सीओ,
ते णं आयरक्खा सभद्धचद्धवम्मियकवया उप्पीलि-
यसरासणपड्डिया पिणद्धगेविजा बद्धआविद्धविमलव-
रचिधपद्धगहियाउहपहरणा तिणयाणि तिसंधियाई व-
यारामयाई कोडीणि धराणं पगिज्झ पड्डियाइ-
यकंडकलावा नीलपाणिणो पीतपाणिणो रत्तपाणिणो
चावपाणिणो चारुपाणिणो चम्मपाणिणो दंडपाणिणो
खगपाणिणो पासपाणिणो नीलपीयरत्तचावचारुचम्म-
दंडखगपासधरा आयरक्खा रक्खोवगया गुत्ता गुत्तापा-
लिया जुत्ता जुत्तापालिया पत्तेयं पत्तेयं समयओ विणयओ
किंकरभूया चिद्धंति । (सू० ४४)

वतः प्रागुपदेशितसिद्धासनक्रमेण सामानिकाद्य उपविश-
न्ति, 'ते णं आयरक्खा' इत्यादि, ते आत्तरक्षाः सन्नद्धव-
ज्जवर्मितकवच्चा उत्पीडितशरासनपट्टिकाः पिण्डभैवेया-
भैवेयकाभरणाः आविद्धविमलवर्चिष्पट्टा गृहीताऽऽयु-
धप्रहरणास्त्रिनतानि आदिमध्यावसानेषु नमनभावात् त्रि-
सन्धीनि आदिमध्यावसानेषु संधिभावात् वज्रमयकाटीनि
धनुषि अभिगृह्य 'परियाइयकंडकलावा' इति पर्याप्तका-
ण्डकलापा विचित्रकाण्डकलापयोगात्, केऽपि 'नीलपा-
णिणो' इति नीलः काण्डकलाप इति गम्यते पाणौ येषां
ते नीलपाणयः, एवं पीतपाणयो रक्तपाणयः खापं पाणौ
येषां ते चापपाणयः चारुः—प्रहरणविशेषः पाणौ येषां ते
चारुपाणयः चर्म अक्कुष्टागुह्योराच्छादनरूपं पाणौ येषां ते
चर्मपाणयः, एवं दण्डपाणयः खड्गपाणयः पाशपाणयः, एतदेव
व्याचष्टे—यथायोगं नीलपीतरक्तचापचारुचर्मदण्डखड्गपाश-
धरा आत्तरक्षाः रक्षासुपगच्छन्ति तद्वत्क्षिततया तत्पराय-
खा वर्त्तन्ते इति रक्षोपगाः गुप्ता न स्वामिभेदकारिणः, तथा
गुप्ता-पराप्रवेश्या पालिः-सेतुयैषां ते गुत्तापालिकाः, तथा
युक्ताः-सवकगुणोपेततया-उच्चितास्तथा युक्ताः-परस्परसे-
वका नतु बृहदन्तरा पालियैषां ते युक्तापालिकाः, समयतः-
आचारतः आचारोत्प्रेत्यर्थः, विनयतश्च किंकरभूता इव ति-
ष्ठन्ति, न खलु ते किंकराः, किन्तु तेऽपि मात्स्याः, तेभ्यमपि
पृथगास्त्रनिर्गपाननात्, कथंलं ते तद्गतीं निजाचारपरिपा-
लनतां विधीतत्वेन च तथाभूता इव तिष्ठन्ति, तत उक्ते किं-
करभूता इवेति, 'तेहि चउडिं सामाणियस्साहस्सीहिं' इत्यादि
सुगमं, यावत् 'दिक्खाई भोगभोगाई भुंजमाणं विहरति' इति ।

सूरियाभस्स णं भंते ! देवस्स केवइयं कालं ठिती
पणत्ता !, गोयमा ! चत्तारि पलिओवमाई ठिती पणत्ता,
सूरियाभस्स णं भंते ! देवस्स सामाणियपरिसोववण्णमाणं
देवाणं केवइयं कालं ठिती पणत्ता !, गोयमा ! चत्तारि
पलिओवमाई ठिती पणत्ता, महिङ्गीए महज्जुटीए महव्वले

महाजमे महामोक्खे महाणुभागे सूरियाभे देवे, अहो णं
भंते ! सूरियाभे देवे महिङ्गीए ० जाव महाणुभागे । (सू० ४६)
(सूर्याभैवस्य दिव्या देवर्द्धिः कथं प्राप्ति 'पस्सि' श-
ब्दे पञ्चमभागे उक्ता ।)

सं णं भंते ! सूरियाभे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं
भवक्खएणं ठितिकखएणं अणंतरे चयं चइत्ता कहिं गयिहि-
ति कहिं उववज्जिहिति ! गोयमा ! महाविंदे वसे जाई
इमाई कुलाई भवंति अङ्गाई दित्ताई वित्थिस्सविउलाई भवण-
सयखासणजाणवाहणेहिं बहुजातरुवरगयाई आबपयोगं
संपउत्ताई वित्थिडियपउरभत्तपाणाई बहुदासीदासगोमहि-
सगवलेगप्पभूयाई बहुजणस्स अपरिभूयाई तत्थ अणयरे
सुक्कमाले पुत्तचाए पच्चाइस्सइ तए णं तंसी दारगंसि ग-
म्भगयंसि चेव समाणंसि अम्मापियउणं धम्मे ददपइष्सा
भविस्सइ । तए णं तस्स दारगस्स माया नवएहं मासाणं
बहुपडिपुष्साणं अद्धुमाणाणं राईदियाणं विइकंताणं सु-
कुमालपाणिपायं अहीणपडिपुष्सपंचिंदियसरीं लक्खण-
वज्जणगुणोववेयं माणुम्माखपमाणपडिपुष्सुजायसव्वंग-
सुंदरंगं सिसोमाकारं कंतं पियं दंसणं सुरूवं दारयं प-
याहिंसि, तए णं तस्स दारगस्स अम्मापियते पढेमे दिवसे
ठियवडियं करिस्संति, ततिए दिवसे चंदसरदंसणियं क-
रिस्संति छेडे दिवसे जागरियं जागरिस्संति एकारसमे
दिवसे विइकंते संपत्ते बारसमे दिवसे निव्वत्ते असुइ-
जाइक्कम्मकरणे चोक्खे संमज्जितोवलित्ते विउलं असणं
पाणं खाइमं साइमं उवक्खडावेसंति २ त्ता मित्तगायनिय-
गसयणसंबंधिपरिजणं आमंतिस्संति आमंतेत्ता तओ पच्छा
० जाव अलंकितसरीरा भोयणवेलाए भोयणमंडवंसि सुहा-
सणवरगया ते णं मित्तनाइनियगसयणसंबंधि सद्धिं विउलं
असणं पाणं खाइमं साइमं आसाएमाणा वासाएमाणा परि-
भुंजेमाणा परिभाएमाणा एवं च णं विहरिस्संति । जिमि-
यञ्चुत्तरागया वि य णं समाणा आयंतो चोक्खा परिस्सुति-
भूया न मित्तनाइ ० जाव परिजणं विउलेणं वत्थगंधमल्लाल-
ङ्कारेणं सक्कारिस्संति तस्सेव मित्त ० जाव परिजणस्स पुरंतो
एवं वदिस्सत जम्हा णं देवाणुप्पिया अम्हं इमंसि दारगंसि
गम्भगयंसि चेव समाणंसि धम्मे ददा प्रतिष्ठा जाया णं हो-
ऊणं अम्ह एस दारेगे ददपइष्से ग्राभेणं । तए णं तस्स दद-
पइष्स्स दारगस्स, अम्मापियसे नामभेजं करिस्संति
ददपइष्से य । वतेः णं तस्स ददपइष्स्स अम्मा-
पियरो अणुपुण्ड्रियं ठिद्विदियं चंदसरदरिसंथं च
जागरियं नामभेजं करणं परं गमणं च पंचममणं
च पच्चक्खमाणं च जेमेणं च पिडव्वण्यः च पत्तप-
माणं च कण्वेवहणं च संवच्छरपडिलेहणं च चूलाव-

शय्यं उवशय्यं च अस्माणि य बहुणि य गम्भादाज-
म्भमायाणं कोउयाहं महया इक्षुसकारसमुदणं करि-
स्मंति, तते शं से ददपइष्णं दारणं पंचघाइपरिक्खितं,
तं जहा-स्खीरधातीए मज्झधातीए मंडणघाईए अंक-
धातीए कीलावणघाईए अभाहि य बहुहिं खुजाहिं चि-
लाइयाहिं वामणियाहिं वमेभियाहिं वत्थारियाहिं पउमि-
याहं जोयणयाहिं पणहवियाहिं ईमिणियाहिं वारुणियाहिं
लामियाहिं लउमियाहिं देमल्लीहिं सिंहलीहिं आरवीहिं पु-
लिदीहिं पज्जणाहिं मरुडीहिं सवराहिं पारसीहिं नाणादे-
सीहिं विदेसपरिमंडियाहिं संदेसेनेवत्थमहियेसाहं ईगिय-
वित्तियपरिथयवियाणियाहिं निउणकुमलीहिं विणीयाहिं
चंडियाचक्रवालवरतरुणीवंदपरियालं संपरिवुंढे वरिस-
धरकंचुइज्जमहत्तरगविंदपरिक्खिते हत्थाओ हत्थं साह-
रिज्जमाणे २ अंकाओ अंकं परिभुंजमाणे २ उवनविज्ज-
माणे २ उवागाइज्जमाणे २ उवलालिज्जमाणे २ उवगूहिज्ज-
माणे २ अवयामिज्जमांशं २ परिविंदिज्जमाणे २ परिचू-
विज्जमाणे २ रम्मसु मणिकुट्टिमतलेसु परंगमाणा २
गिरकंदरमल्लीणे विव चंपगवरपायवे निव्वाघायं सुहं
सुहणं परिवट्ठिस्सइ तए शं ददपइष्णं दारगं अ-
म्मापियरो साइरेगअट्ठवासं जायगं जाणिता सोभ-
णंसि तिहिकरणदिवसनक्खत्तमुहुत्तंमि एहायं कयव-
लिकम्मं कयकाउयमंगलं पायच्छिज्जं सव्वालंकारभू-
मियं करेत्ता महया इक्षुसकारसमुदणं कलायरियस्स उ-
वणेस्संति । तते शं से कलायरिए तं ददपण्णदारगेहिं
तियाओ गणितपह्णाणाओ सउणरुतपज्जवाणाओ वा-
वत्तरिकलाओ सुत्ततो य अत्थओ य करणओ सिक्खा-
वेहिइ सेहोवेहिइ, तं जहा-लेहं गणियं संनडुणीयवाइयं-
सरगयं पुक्खरगयं समतालं जूयं जणवायं पासमं अट्ठावयं
पारेवच्चं दगमइयं अन्नविहिं पाणविहिं वत्थविहिं विलेव-
णविहिं लयणविहिं सयणविहिं अजं पहेलियं मागहियं गा-
हागाइयं मिलोगं हिरम्भजुत्तं सुवम्भजुत्तं आभरणविहिं
तरुणीपडिकम्मं इत्थिलक्खणं पुरिसलक्खणं हय-
लक्खणं गयलक्खणं गोणलक्खणं कुकुडलक्खणं छत्त-
लक्खणं दंडलक्खणं अमिलक्खणं मणिलक्खणं का-
गिणिलक्खणं बह्विज्जंतगरमाणं वेधारमाणं वारपडि-
वारवुहपडिवूदं चकवूदं गरुडवूदं सगडवूदं जुदं निजुदं
असिजुदं धुट्टिजुदं बाहुजुदं लयाजुदं जुइजुदं छरुपवायं
धणुवेहं हिरण्णपागं सुवणपागं मणिपागं धाउपागं सुत्त-
खंडं वट्ठखंडं नालियाखंडं पत्तच्छेजं कडगच्छेजं सजीव-
निजीवसउणरुयमिति । तए शं से कलायरिते ददपइष्णं दा-

रगं लोहाइयाओ गणिप्पहाइयाओ सउणरुतपज्जवाणाओ
वावत्तरि कलाओ सुत्तओ य अत्थओ य करणओ य सि-
क्खोवत्ता सेहोवेत्ता अम्मापिउणं उवणेहिइ, तते शं तस्स द-
दपइष्णस्स दारगस्स अम्मापियरो तं कलायरियं विउलेणं
असणेणं जाव वत्थगंधमल्लालंकारेणं सकारिस्संति सम्मा-
णिस्संति वत्थगंधमल्लालंकारेणं सकारिता समाणिता वि-
उले जीवियारिहं पीइदाणं दलइस्संति विउलं जीवि-
यारिहं पीइदाणं दलइत्ता पडिविसज्जहिति तंतं शं से दद-
पतिसे दारगे उम्मुक्कवालभावे विणयपरिणयमत्ते जांव-
णगमणुपत्ते वावत्तरिकलापंडिते अट्ठारमविहदमिप्पगार-
भासाविसारते नवंगसोतोपडिबोहिए गीयरती गंधव्वलट्ठ
कुसलेहिं सिंगारचारुक्के संगयगयहसियभणियचेट्ठियवि-
लाससंलावनिउणजुतोवयारकुसले हयजोहिं बाहुजोहिं
गयजोहिं बाहुप्पमही अलं मांगसामत्थसाहसिए वियाल-
चारी यावि भविस्सति । तए शं तं ददपइष्णं दारगं अ-
म्मापियरो उम्मुक्कवालभावं जाव वियालचारगं वियाणि-
ता विउलेहिं अन्नाभोगेहिं पाणभोगेहिं लेणभोगेहिं
वत्थभोगेहिं सयणभोगेहिं उवर्नितेहिं तते शं से ददपइष्णं
दारए तेहिं विपुलेहिं अन्नभोगेहिं जाव सयणभोगेहिं नो
सज्जिहिति नो रज्जिहिति नो गिज्झिहिति नो मुज्झिहिति
नो अम्भोववज्झिहिति से जहानामए उप्पलंहे वा पउमति
वा जाव सहस्सपत्तेइ वा पंक जाए जलं संबुंढे नो विलिप्पइ
पंकरणं नो विलिप्पइ जलरणं, एवमेव ददपइष्णं वि-
दारगे कामेहिं जाए भोगेहिं वट्ठिसे नो विलिप्पइहिं कामर-
णं नो विलिप्पइहिं भोगरणं नो विलिप्पइहिं मित्तनाइनि-
यगसयणसंबंधिपरिजणेण सेणं तहारूवाणं थराणं अंतिए
केवलं बाहिं बुज्झिहिति केवलं धुंढे भविता अगारओ
अणगारियं पव्वतिस्सति सेणं अणगारं भविस्सति इरि-
यासमिए जाव सुहुयहुयासणे इव तेयसा जलंते तस्स
शं भगवओ अणुत्तरेणं नाणेणं एवं दंमणेणं चरित्तेणं
आलएणं विहारेणं अज्जेवेणं मट्ठेणं लाधेवेणं खं-
तीए गुत्तीए मृत्तीए अणुत्तरेणं सव्वं संजमतवसु-
चरियफलनिव्वाणमग्गेणं अप्पाणं भावेमाणस्स अ-
णंते अणुत्तरे निव्वाघाए निरावरणे कसिणे पडि-
पुमे केवलवरनाणदंसणे समुप्पज्जिहिति तए शं से
भगवं अरहा केवली जिणे भविस्सइ सदेवमणुष्मा-
सुरस्स लोगस्स परियागं जाणिहिति पासिहिति, तं
जहा-आगतगतित्तिचिचयणं उववायतकं पच्छाकम्मं
पुरेकडं मणोमाणसियं खइयं भुत्तं कडं परिमेवि आ-
विकम्मं र्होकम्मं अरहा अरहस्स भागी तं तं का-

लं मयोवयकायजोगे बहुमाणाणं सचलोए सच-
जीवाणं सचे मावे जाणमाणे पासमाणे विहरि-
स्सइ । तए णं से ददपइयेणे केवली एयारूवेणं विहा-
रेणं विहरमाणे बहुहिं वासाइं केवलपरिआयं पा-
उण्हिहिं पाउण्हिता अप्पणो आउससं आभोएइ अ-
प्पणो आउससं आभोएत्ता बहुइं भत्ताइं पच्चक्खा-
इस्सइ पच्चक्खाइत्ता बहुहिं भत्ताइं अमणाए छेइस्सइ
बहुहिं छेइत्ता जस्सट्टाए कीरइ णग्गभावे पुंडभावे अ-
एहाएणं अदंतभावणत्ते केसलंत्ते बंभवेरवासं अत्थत्त-
गं अणुवाहणं भूमिसिज्जातो फलहसेज्जायरवरपवे-
सो लद्धावलद्धाई माणावमाणाइं पेहिं हीलणाओ नि-
दशातो खिसिणाओ गरहणाओ तज्जणाओ तालणाओ
परितावणाओ पचवहणाओ उच्चावयविरूवरूवा वावीसप-
रीसहोवसग्गा गामकंटका अहियामिज्जति तमहुं आरा-
हेइ २ हिता चरिमेहिं उसासनीसासेहिं सिज्जिहिति बु-
ज्जिहिति म्मुच्चिहिं परिनिज्वाहिइं सव्वदुक्खाणं अ-
तं केरहिइ ।

सुखं सुखेन परिवर्धियन् अर्थत इति व्याख्यानमलङ्कारमः
प्रयोगतः 'सद्भावहेइ' संधयिष्यति निष्पादयिष्यति शिष्या-
पयिष्यत्यभ्यासं करिष्यति 'नवक्कसंतापडिक्खेहिइ' इति द्वे
आत्रे द्वे नयने द्वे नासिके एका जिह्वा एका त्वण् ए-
कं मन इति सुसानीव वात्स्यायन्यक्रुचेतनानि प्रतिबोधि-
तानि यौवनेन व्यक्रुचेतनावति कृतानि वक्ष्य स तथा
उक्कञ्च व्यवहारभाष्ये—'सोत्ताइं नव सुत्ताइं' इत्यादि अ-
ट्टारस्सिद्धेस्तीपचारभासाविसारए 'अट्टादशविधाया-अ-
ट्टादशभेदाया वशीप्रकाराया विचारदो-विचक्षणः तथा गी-
तरत्तिस्सया गन्धर्वे गीते नाट्ये च कुशलः इत्येन सुच्य-
ते इति द्वयोधी एवं गजयोधी रथयोधी बाहुयोधी त-
था बाहुभ्यां प्रमुदनातीति बाहुप्रमदी साहसिकत्वात् । वि-
काले खरतीति विकालचारी 'सव्वसंजमनवसुखरियफल-
नियाणमग्गं' इति सर्वसंयमः सर्वोत्तमा मनोवाक्कायसंय-
मनं तस्य सुखरितस्य चाऽऽसंशदिद्वेषादितस्य तपसा य-
त्फलं निर्बाणं तन्मार्गेण, किमुक्तं भवति—सर्वसंयमेन सुख-
रितेन च तपसा निर्बाणप्रदणमनयोर्निर्बाणफलवक्ष्यापनाथं
'मणोमाणसिय' नि मनसि भवं मानसिकं तच्च कदाचिद्
वचसाऽपि प्रकटितं भवति तत उच्यते मनसि व्यवस्थि-
तं मनोमानसिकं 'कारय' इति क्षयितं—क्षयं नीतमि-
ति भावः । 'पडिंसयिथे' नि प्रतिसेविने इत्यादि अथः
कर्मभूमी निजानं रहःकर्म गुप्तस्थानकृतं 'पेहिं हीलणाओ'
इति हीलनानि सद्भूतासद्भूतहीलनजात्यापुच्चावचा-
नि । परांते जुगुप्साभाषणानि खिसनानि धिक्कुमुहेड-
नेत्यादिवाक्यानि तज्जनानि अक्कुल्या निक्षेपपुरस्सरं भ-
त्सिनानि ताडनानि कशादिधानाः । रा० । श्रीराज-
प्रसीधे स्वर्गभक्ष्य शीघ्रगमनान्मो बैक्रियविमान-
स्यान्तर्भूमिकावलीभाधिकारे पञ्चवर्षस्त्वनवर्षेणं पञ्चवर्षा

अशोककण्वारवन्भुजोवाः समानीताः सन्ति वृत्ता च प्रतीता
इति व्याख्यानं न वृत्ताः कः ? किं च पुण्यादिकं तथा पञ्च-
वर्षेणं भवतीति प्रश्नः । अत्रात्तम्—अशोकादयो वृत्ता जीवा-
भिगमवृत्त्यादिषु पञ्चवर्षा व्याख्याताः सन्ति न तु तत्पु-
ण्यादीनि, तेन तान्यपि तदनुसारेण ज्ञयानीति ॥ ३४७ ॥
सेन० ३ उल्ला० ।

सूरियावत्—सूर्यावर्त्त—पुं० । सूर्य उपलक्षणमेतच्चन्द्रनक्षत्रा-
रकाश्च प्रतिक्रममावर्त्तन्ते यस्य स सूर्यावर्त्तः । मेरुपर्वते,
सू० प्र० ५ पाहु० । स० । ज० । च० प्र० । अतुयंदवलोकस्थं
विमानभेदे, स० ५ सम० ।

सूरियावरण—सूर्यावरण—पुं० । सूर्यरूपलक्षणमेतच्चन्द्रनक्षत्रा-
रकाभिश्च समन्ततः परिभ्रमणशीलैराव्रियते आवृष्टये इति
सूर्यावरणः । मेरुपर्वते, च० प्र० ५ पाहु० । सू० प्र० ।

सूरिज्जि—सूरिज्जि—पुं० । वनस्पतिविशेष, ज० १ वृत्त० ।

सूरीकंता—श्रीकान्ता—स्त्री० । स्वनामभ्यातायां पुरुषवधका-
रिकायाम्, तं० ।

सूरुगमणमुहुत्त—सूर्योद्गमनमुहुत्त—पुं० । उद्योपेतं मुहुत्तं, ज०
७ वृत्त० ।

सूरोगमणपविभत्ति—सूर्योद्गमनप्रविभक्ति—न० । नाट्यविधान-
भेदे, रा० ।

सुरोदय—सूर्योदय—पुं० । प्रथमायां पौरुषायाम्, आ० म० १
अ० । प्रब० ।

सुरोदयादि—सूर्योदयादि—त्रि० । सूर्योदय आदेशो यस्याः सा
सूर्योदयादिः । सूर्योदयादारभ्येत्यर्थे, आ० म० १ अ० ।

सुरोपराग—सूर्योपराग—पुं० । सूर्यस्य—सूर्यविमानस्योपरागो
राहुविमानेनजसोपरञ्जनं सूर्योपरागः । प्रदक्षे, स्या० १०
डा० ३ उ० । उत्पत्तिविशेषे, भ० ३ श० ५ उ० । अनु० ।

शूल—शूल—न० । त्रि० । त्रिशूल, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । उत्त० ।
एकशूल, श्री० । आबुचभेदे, ज० ३ वृत्त० । सूत्र० । आ०
म० । प्रश्न० । रोगभेदे, डा० १ धु० १३ अ० । पा० । नि० सू० ।

शूलग—शूलग—न० । शूलकान्ते, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

शूलपाणि—शूलपाणि—पुं० । ईशानदेवे नस्य हस्तचूतशूलपात्
प्रज्ञा० २ पद । अस्तिग्रामाभिधानसंविशेषादिति शूलपाणि-
नामकयत्नायतनम् । स्या० ।

तद्वर्णनामाह—

'वृषस्त्रकाले यदा किल भगवान् त्रिकक्षुत्तकचत्वरक्षु-
मुक्कमहापथदिषु पटुपदहप्रतिरोधाद्विषापूर्वं मयाकाममु-
पहतसकलजनादिप्रथमनवच्छिन्नमण्डं यावत्सहादानं दत्त्वा
सदेवमनुजासुरपरिपदा परिकृतः कुण्डपुराजिगत्स ज्ञातक-
एवधने मार्गेशीर्षेकृष्णदृश्यामककः प्रमूय मनःपर्यायज्ञान-
मुत्पापाद्यो मासान् विहृत्य मयूरकाभिधानसंविशेषादिः-
स्थानां दूयमानाभिधानानां पालाएवकानां सम्बन्धिन्यक-
स्मिन्मुटजे तदनुकृया वर्षावासमारभ्य अविधीयमानरक्ष-
तया पशुभिरपृथग्मासे उट्टेऽप्रीतिकं कुर्वीतमाकलप्य
कुटीरकनायकमुनिकुमारकं ततो वर्षासामर्भमासे गतेऽ-

सुलपाणि

काल एव निर्गत्यास्थिकप्रामाभिधानसन्निवेशाद् बहिः शु-
लपाणिनामकयत्नायतने शेष वर्षावासमारम्भे , तत्र च यदा
रात्री शुलपाणिर्भगवतः क्षोभणाय भट्टाति टालिताट्टाल-
कमट्टाट्टालसं मुञ्चन् लोकमुत्पन्नायामास तदा विनाश्यते स
भगवान् देवनात भगवत्शालम्बनां जनस्याधुनि जनिनवान्
पुनर्हस्तिपशुचान्नागकूपैर्भगवतः क्षोभं कर्तुमशक्नुवन् शि-
रःकण्ठनासादन्तनखाक्षिपुष्टिदेवनाः प्राकृतपुरुषस्य प्रत्येकं
प्राणपट्टारप्रवणः सपदि सम्पादितवान् तथापि प्रवण्ड-
पवनप्रहतसुरागिरिशिखरमिवाविचलद्वाधं वर्द्धमानस्यामि-
नमवलोक्य ध्रान्तः सखसौ जिनपतिपादपञ्चवन्दनपुरस्सर-
माचक्षते—क्षमस्व क्षमाभ्रमण ! इति, तथा सिद्धार्थाभि-
धानो व्यन्तरद्वस्ताक्षिप्रहाथेमुद्दधाव, वषाण च-अरे रे-
शुलपाणे! अप्राथितप्रार्थक! हीनपुण्यचतुर्दशीक ! श्रीन्दीधृति-
कीर्त्तिवर्जित ! दुरन्तप्रान्तलक्षण ! न जानासि सिद्धार्थाग-
जपुत्रं पुत्रीयितनिखिलजगज्जीवं जीयिनसममशेषसुरासुर-
तरनिकायनायकानामनेन च भवदपराधं यदि जानाति त्रि-
दशपतिस्तनस्त्वां निर्विषयं करानीति, श्रुत्वा चासौ भीतो
डिमुगतरं क्षमयति स्म, तथा सिद्धार्थश्च तस्य धर्मम-
चकथत्, स क्षोपशान्तो भगवन्तं भक्तिमग्निरभ्रमानसो
गीतमूलपाददर्शनपूर्वकमपूजत्, लोकश्च क्षिन्त्याञ्जकार-
द्वयार्थकं विनाश्यदानीं देवः क्रीडतीति, स्वामी देशा-
नांभ्यतुरा यामानतीव तेन परितापितः प्रभातसमये मुहूर्त्त-
मात्रे निद्राप्रमादमुपगतवान् तत्रावसरे इति । स्था० १० डा०
३ उ० ।

सला-शूला-स्त्री० । त्रिशूलिकायाम्, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

सलाइय-शूलाक्षित-न० । शूलप्रोते, ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ० । औ० ।

सूत्र० । शूलारोपिते, यस्य गुदं प्रोता शूली वन्देन निर्गच्छति ।
दशा० १ अ० ।

शूलायित-त्रि० । शूलसदृशे, आचरितशूलारूपभृकुटितप-
रिकरत्वात् । ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सलामिष-शूलामिष-न० । मध्यविक्षते, स्था० ६ अ० ।

सलारोषण-शूलारोषण-न० । शूलिकाप्रोतने, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सलि-शूलिन्-पुं० । शिवे, पाठ० ना० ।

सलिया-शूलिका-स्त्री० । कीलकविशेषे, प्रश्न० १ आध०
हार ।

सूत्र-सूत्र-पुं० । (बालि) सूत्रे, उपा० १ अ० सू० प्र० । आचा० ।
पत्रशक्ते, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

सूत्रच्छेज-सूत्रच्छेज-न० । पत्रशाकच्छेदने, सूत्र० १ ध्रु० ४
अ० २ उ० ।

सूत्रदीय-सूत्रनीत-त्रि० । सूत्रपूनीते, आचा० १ ध्रु० ५ अ०
२ उ० ।

सूत्रविहिपरिमाण-सूत्रविधिपरिमाण-न० । बालिप्रकारपरि-
माणे, उपा० १ अ० । (' आण्ड ' शब्दे २ भागे विधिरुद्धः ।)

सूत-सूत-धा० । शोषणे, " रूपादीनां दीर्घः " ॥ ८ । ४ । २३६ ॥
इति धातोः स्वरस्य दीर्घः । सूतः । श्रुयति । प्रा० ४ पा० ।

सूसरवेटा-सुस्वरघटा-स्त्री० । सुस्वरभिधानायां घटा—
याम्, रा० ।

सूसव-सुभ्रव-पुं० । कर्णसुखशब्दे, " सूसभो वायरो मा वा;
निम्नं वा परिभ्रतभ्रो " आ० क० ४ अ० ।

सूमास-सोष्मास-त्रि० । " ऊत्सोष्मास " ॥ ८ । १ ॥ १४५॥ इति
सोष्मासशब्दे भ्रोत ऊत् । सूमाणे । उच्छ्वाससहिते, प्रा० ।

सूहव-सुभग-त्रि० । " ऊत्सुभगमुशले वा " ॥ ८ । १ ॥ ११३ ॥
इति ह्रस्वस्य दीर्घः । " ऊत्वे दुर्भग-सुभगे वः " ॥ ८ । १ ।
११२ ॥ अनयोक्तृत्वे गस्य वो भवति । सूहवो । सुभगः ।
स्त्रीभिः काम्यमाने, प्रा० १ पा० ।

से-से-देशी- । अच्य० । प्रस्तुतपरामर्शे, जं० १ वक्त० । मागधी-
देशीप्रसिद्धो निपातः अथ शब्दार्थे, स च वाक्योपपन्नार्थः ।
प्रा० । ज्ञा० । उपन्यासे, उत्त० २ अ० निश्चये, से नूनमिति ।
तन्नूनम् । उत्त० २ अ० । से इति मागधदेशीवचनः प्रथमा-
न्तो निर्देशः । आचा० २ ध्रु० १ सू० १ अ० १ उ० । से शब्द-
स्तच्छब्दार्थे स च वाक्योपन्यासार्थः । आचा० १ ध्रु० ६
अ० १ उ० । सूत्र० उत्त० । आवा० । जी० । दशा० नि० सू० ।
संशब्दे मागधदेशीप्रसिद्धो निपातस्तत्रशब्दार्थे अथश-
ब्दार्थे वा द्रष्टव्यः, स च वाक्योपन्यासार्थः । दशा० ४ अ० ।
निर्देशे, दशा० ४ अ० । संशब्दे मागधदेशीप्रसिद्धोऽथशब्दा-
र्थे । अथशब्दस्तु वाक्योपन्यासार्थः, परिप्रश्नार्थो वा, यद्वा,
ह-अथ प्रक्रियाप्रज्ञानन्तर्यमङ्गलोपन्यासप्रतिवचनसमुच्चयेषु,
भ० १ श० १ उ० । क्वाचिदसाधित्यर्थे, क्वचित्प्रत्ययार्थे, स्था०
१० डा० ३ उ० । भ० । नि० सू० । औ० । रा० । जं० । प्राकृत-
त्वात्से इति बहुवचनार्थः । यथा से इति । जं० १ वक्त० । से
इत्यात्मनिर्देशे, साऽहमवमुपलब्ध्वाऽनकाष्कायतस्वकृतान्तो
प्रवीमि । आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । " वेदंतेतदो ह-
साम्भ्यां से-सिमौ " ॥ ८ । ३ । ८१ ॥ इत्येतेनदित्येतेषां
स्थाने क्वच्चाभित्यताभ्यां सह यथासंख्यं से-सिमादेशौ
भवतः । तस्येत्यर्थे, अस्त्येत्यर्थे च । से सीले । से गुणा । प्रा० ।

सेअ-सिच्-धा० । करणे, " सिचेः सिञ्ज-सिञ्जौ " ॥ ८ । ४ । ६६ ॥
सिञ्जन्तेतादादेशौ भवतः । सिच् । पक्षे । सेअइ । प्रा० ।

सेइया-सेतिका-स्त्री० । इडाभ्यां प्रस्तुतिभ्यां निष्पक्षे धाम्यमान-
विशेषे, तं० । ज्ञा० । औ० । स्था० । आचा० ।

सेउ-सेतु-पुं० । जलोपरिनिबद्धे मार्गविशेषे, प्रश्न० १ आध०
हार० । जं० । आ० सू० । रा० । न्या० । ज्ञा० । जी० ।
औ० । अलिबन्धे, औ० । आलबालपादयाम्, ज्ञा० १
ध्रु० १ अ० ।

सेउगर-सेतुकर-त्रि० । सेतुं मार्गमापन्नानां निस्तारकोपायं
कराति यः स सेतुकरः । स्था० ६ डा० ३ उ० । मार्गप्रदर्शके,
प० । सूत्र० । ज्ञा० । औ० ।

सेउक्खेत्त-सेतुक्खेत्त-न० । अरघट्टादिकेस्ये लोके, आचा० ६
अ० । यद्वरघट्टादिजलेन मिच्यते । ध० २ आधि० ।

सेटिघ-सेणिट्ट-न० । सेण्टने, नासिकाशब्दविशेषकरणे,
विश० । प्रज्ञा० ।

संभव-सैनधव-न० । सिन्धुदेशजे लवणे, अथे च । पुं० ।
सूत्र० १ श्रु० ३ अ० ।

सेखर-शेखरक-पुं० । शिगेवेष्टने, स्था० ५ डा० १ उ० ।

सेजा-शरया-स्त्री० । संस्तरक, संघा० । (एतद्वक्तव्यता 'सं-
धारण' शब्दऽस्मिन्नेव भागे उक्ता ।) (एवंप्रकाराः शब्दाः
'सिञ्जादि' शब्दप्रकरणे उक्ताः ।)

सेडमामव-श्वेतसर्पप-पुं० । श्वेतवर्णं सर्पपंभेद, चत्वारि म-
धुरगुणफलानि मधुरगुणतन्मुलाः समयविषये सकलजगत्प्र-
सिद्ध एकः श्वेतसर्पपा भवति । उयो० १ पाहु० ।

सेडियग-सेटितक-न० । तुल्यभेद, प्रभा० १ पद ।

सेडिया-श्वेतिका-स्त्री० । खटिकायाम्, आत्रा० २ श्रु० १
चू० १ अ० ६ उ० । शुक्लमृत्तिकायाम्, दश० ५ अ० १ उ० ।

सेडी-सेडी-स्त्री० । लोमपक्षिभेद, प्रभा० १ पद ।

सेडीवह-सेडीवह-पुं० । लोमपक्षिभेद, जी० १ प्रति० ।

सेट्ट-मटुक-पुं० । कर्पास, सङ्गो कर्पासे कृतं उट्टयं क-
पडलं पित्रयं तमव चलितं पेलु भस्मति । नि० चू० ५ उ० । चू० ।
कौशास्त्रीनगरीवास्तव्यस्वनामख्यातं विप्र, आ० क० ४ अ० ।
(तत्कथानकं 'कुणिक' शब्दं तृतीयभागे उक्तम् ।)

सेडी-श्रेणि-स्त्री० । पङ्क्तौ, अनु० । भ० । अङ्गुलप्रमाणे प्रतर-
लक्ष्यः श्रेणिः-राशिस्तत्र किलासंख्यानि वर्गमूलानि ति-
ष्ठन्तीति । अनु० ।

सेतु-असंखेजा-सेडी-अपयस्म असंखिज्जमा-
गा, तामि खं सेडीणं विस्खेभसुई अंगुलपदमवगमूलं विह-
अवगमूलपदुपपणं अहव खं अंगुलविहअवगमूलघणप-
माणंमेताओ सेडीओ ।

सेतुस्तु प्रतरासङ्ख्येयभागवत्यसङ्ख्येयश्रेणीनां ये प्रदे-
शास्तसङ्ख्यार्थान् भवन्ति । ननु प्रतरासङ्ख्येयभाग असंख्ये-
या योजनकोट्याऽपि भवन्ति, तत्किमतावत्यपि सेतुे या
नभःश्रेण्या भवन्ति ता इह गृह्यन्ते? , नेत्याह—' तासि खं
सेडीणं विस्खेभसुई ' त्यादि, तासां श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः-
विस्तरश्रेणिर्भेयति शेषः । कियतीत्याह—' अंगुली ' त्यादि,
अङ्गुलप्रमाणे प्रतरलक्ष्यः यः श्रेणिः-राशिस्तत्र किलासं-
ख्यानि वर्गमूलानि तिष्ठन्त्यतः प्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्ग-
मूलेन प्रत्युत्पन्नं-गुणितं तथा च सति पायत्येऽत्र श्रेण्यो
लब्धा एतावत्प्रमाणा श्रेणीनां विष्कम्भसूचिर्भवति; एता-
वत्यः श्रेण्याऽत्र गृह्यन्ते इत्यर्थः, इदमुक्तं भवति-अङ्गुलप्रमाणे
प्रतरलक्ष्ये किलासत्कल्पनाया पदपञ्चाशदधिके द्वे शते २५६,
श्रेणीनां भवतस्तद्यथा-अत्र प्रथमवर्गमूलं षोडश १६ द्विती-
यं चत्वारः ४ चतुर्थः षोडश गुणिता जाताभ्युत्पाद्यः, एषा
चतुर्धरपि सङ्गावतोऽसंख्येयाः श्रेण्यो मन्तव्याः, एता-
वन्मस्या श्रेणीनां विस्तरसूचिर्हि प्राप्ता । ' अहवा खं '

मित्यादि, खामित् वाक्यालङ्कारे, अथवा-अन्यत्र प्रकारेण
प्रस्तुतोऽयं उच्यते इत्यर्थः, ' अहव खं ' ति कचित्पाठः, स
चैव व्याख्यायते-अथवा-नेप पूर्वोक्तः प्रकारोऽपि तु प्रका-
रान्तरं प्रस्तुतोऽर्थोऽभिधीयते इति भावः, समुचितो वाऽ
यंशब्दोऽयंवाशब्दस्यार्थे वर्तते, तद्वत् प्रकाशप्रमाणमाह—' अं-
गुलीयघर्गमूलघणं ' त्यादि, अङ्गुलप्रमाणप्रतरलक्ष्यधर्मे-
श्विराशेयं द्वितीयवर्गमूलमनन्तरं चतुर्थवर्गं दर्शितं तस्य गो-
घनः-चतुर्षष्टिलक्षणस्तत्प्रमाणाः-तत्संख्याः श्रेण्याऽत्र
गृह्यन्ते इति, प्रकल्पेणैव भिद्यते अथेस्तु स एवेति, तद्वत् क-
ल्पनया चतुर्षष्टिकणां सङ्गावताऽसंख्येयानां श्रेणीनां
यः प्रदर्शाराशिरतावत्संख्यानि नारकाणां, बहवैकियाणि
प्राप्यन्ते इति । अनु० ।

श्रेणिप्रकल्पायाह—

सत्त सेडीओ पसताओ, तं जहा—उज्जुआययो सेडी
एगोयओ वंका दुहोतो दंका एगओ खुहा दुहओ खुहा
चकवाला अद्वचकवाला । (सू० ५८१)

' सत्त सेडी ' त्यादि, श्रेण्यः प्रदर्शाङ्कयः श्रृङ्गी-सरला सा
चासावायना च दीर्घा श्रृङ्गायना स्थापना(-) ' एगओ वंका '
एकस्यां दिशि वक्ता । स्थापना(८) ' दुहओ वंका ' उभयतो व-
क्ता स्थापना(५) ' एगओ खुहा ' एकस्यां दिश्यङ्काकारा(७)
' दुहओ खुहा ' उभयतोऽङ्काकारा(७०६) चक्रवाला वलयाङ्क-
तिः (०) अर्द्धचक्रवाला अर्द्धवलयाकारिणि । (१) एताश्चैकनां
वक्ताद्यालोकपर्यन्तप्रदर्शापेक्षया संभाव्यन्ते । स्था० ७ डा०
३ उ० ।

उज्जुआयनाए सेडीए उववज्जमाणे एगसमइएणं
विगहणं उववज्जजा, एगओ वंकाए सेडीए उववज्ज-
माणे दुसमइएणं विगहणं उववज्जजा, दुहओ वंकाए
सेडीए उववज्जमाणे तिसमइएणं विगहणं उववज्जजा से
तेणद्वणं गोयमा ! जाव उववज्जजा ।

तत्र ' उज्जुआयनाए ' ति यदा मरणस्थानापेक्षयापत्ति-
स्थानं समश्रेण्या भवति तदा श्रृङ्गायना श्रेणिर्भवति,
तथा च गच्छन् एकसामयिकी गतिः स्यादित्यत उच्यते—
' एगसमइएणं ' मित्यादि, यदा पुनर्मरणस्थानादुत्पत्तिस्था-
नमकप्रतरं विधेरण्यां वर्तते तदैकता वक्ता श्रेणः स्यात्,
समयद्वयेन चापत्तिस्थानप्राप्तिः स्यादित्यत उच्यते—' एग-
ओ वंकाए सेडीए उववज्जमाणे दुसमइएणं विगहणं '
मित्यादि, यदा तु मरणस्थानादुत्पत्तिस्थानमधस्तन उप-
रितने वा प्रतरं विधेरण्यां स्यात्तदा द्विवक्ता श्रेणिः स्यात्
समयत्रयेण चापत्तिस्थानावाप्तिः स्यादित्यत उच्यते—' दुह-
ओ वंकाए ' इत्यादि । भ० ३४ श० १ उ० ।

सेडीओ खं भंते ! दव्वदुयाए किं संखेजाओ असंखे-
जाओ अणंताओ !, गोयमा ! नो संखेजाओ नो असं-
खेजाओ, अणंताओ । पाईणपडीणायताओ खं भंते ! सेडी-

१ अत्र दीर्घात्वं चिन्त्यम् ।

एवं पाईणपडीगायताओ वि दाहिणुत्तरायताओ वि । उड्डु-
महाययाओ खं पुच्छा, गोयमा ! कडजुम्माओ, नो ते
ओगाओ नो दावरजुम्माओ नो कलियांगाओ । अलोगा-
गामसेढीओ खं भंते ! एमहुयाए पुच्छा, गोयमा ! सिय
कडजुम्माओ ० जाव सिय कलिओगाओ, एवं पाईणपडीगा-
यताओ वि एवं दाहिणुत्तरायताओ वि, उड्डुमहायताओ वि
एवं चेव, नवरं नो कलिओगाओ समं ते चेव । (सू० ७२६)
कति खं भंते ! सेढीओ पण्ण० । गोयमा ! सच सेढीओ पण-
त्ताओ, तं जहा-उड्डुआयता एगओ वंका दुहओ वंका ए-
गओ खहा दुहओ खहा चकवाला अद्धचकवाला । परमा-
णुपोगमलाणं भंते ! किं अणुमेदिं गती पवत्तति विमेदिं
गती पवत्तति !, गोयमा ! अणुमेदिं गती पवत्तति नो विमे-
दिं गती पवत्तति । दुपएमियाणं भंते ! खंधाणं अणुमेदिं
गती पवत्तति विमेदिं गती पवत्तति एवं चेव, एवं ० जाव
अणंतपएमियाणं खंधाणं । नेरइयाणं भंते ! किं अणुमेदिं
गती पवत्तति विमेदिं गती पवत्तति एवं चेव, एवं ० जाव
वेमाणियाणं । (सू० ७३०)

‘सेढीओ गं भंते ! किं साइयाओ’ इत्यादिप्रश्नः, इह
च श्रेणयाऽविशेषितस्याद्या लोकचालोके च तासां सर्वसां
ग्रहणं, सर्वग्रहणाच्च ता अनदिका अपर्यवसिताश्चेत्येक
एव भङ्गकऽनुमन्यते शेषभङ्गकप्रत्यय तु प्रतिपद्यः । ‘लो-
गागामसेढीओ खं’ मित्यादी तु ‘साइयाओ सपज्जवसि-
याओ’ इत्येका भङ्गकः सर्वश्रेणीभेदधनुमन्यते, शेषाणां
तु निषेधः, लोकाकाशस्य परिमितत्वादिति । ‘अलोगागा-
मसेढी’ त्यादी ‘सिय साइयाओ सपज्जवसियाओ’ ति
प्रथमा भङ्गकः लुक्कप्रतरप्रत्यासत्तौ ऊर्ध्वयितश्रेणीराश्र-
त्याऽवनेयः, ‘सिय साइयाओ अपज्जवसियाओ’ ति द्वितीयः,
स च लोकान्तादवधेगारभ्य, सर्वतोऽवनेयः ‘सिय अणाइया-
ओ सपज्जवसियाओ’ ति तृतीयः, स च लोकान्तसन्निधौ
श्रेणीनामन्तस्य विवक्षणात्, ‘सिय अणाइयाओ अपज्जव-
सियाओ’ ति चतुर्थः, स च लोकं परिहृत्य याः श्रेण्यस्त-
द्वक्ष्यति । ‘पाईणपडीगायताओ’ इत्यादी ‘नो साइयाओ
सपज्जवसियाओ’ ति अलोके तिर्यक्श्रेणीनां सादित्वेऽपि
सपर्यवसितवस्थाभावात् प्रथमा भङ्गः शेषास्तु त्रयः सं-
भवन्त्यत एवाह—‘सिय साइयाओ’ इत्यादि । ‘सेढीओ
गं भंते ! दवहुयाए किं कडजुम्माओ ?’ इत्यादि प्रश्नः,
उत्तरं तु—‘कडजुम्माओ’ ति, कथं?, वस्तुस्वभावात्,
एवं सर्वा अपि, यः पुनर्लोकालोकश्रेणीषु प्रदेशायतया वि-
शेषोऽसावुच्यते—तत्र ‘लोगागामसेढीओ गं भंते ! एम-
हुयाए’ इत्यादी स्यात् कृतयुग्मा अपि स्यात् द्वापरयुग्मा
इत्येतदेव भावनीयं—रुचकाढादभ्य यत्पूर्वं दक्षिणं वा
लोकाढं तदितरेण तुल्यमतः पूर्वोपरधेययो दक्षिणोत्तर-
धेययश्च समसंख्यप्रदेशाः, ताश्च काश्चित् कृतयुग्माः का-
श्चित् द्वापरयुग्माश्च भवन्ति न पुनर्योजप्रदेशाः कृतयो-

जप्रदेशा वा, तथाहि—अनङ्गावस्थापनया दक्षिणपूर्वाद्
रुचकप्रदेशात्पूर्वतो यल्लोकधेययत् तत्प्रदेशशतमानं भवति
यच्चापरदक्षिणाद् रुचकप्रदेशादपरतो लोकधेययत् तदपि प्र-
देशशतमानं, ततश्च शतद्वयस्य चतुष्कापहारं पूर्वापरायत-
लोकधेययाः कृतयुग्मता भवति, तथा दक्षिणपूर्वाद् रुचक-
प्रदेशादक्षिणां योऽन्त्यः प्रदेशस्तत आरभ्य पूर्वतो यल्लो-
कधेययत् तत्रवनवतिप्रदेशमानं, यच्चापरदक्षिणायताद् रुच-
कप्रदेशादक्षिणां योऽन्त्यः प्रदेशस्तत आरभ्यापरतो लो-
कधेययत् तदपि च नवनवतिप्रदेशमानं, ततश्च द्वयान-
वनवत्योर्मिलनं चतुष्कापहारं च पूर्वापरायतलोकधेयया
द्वापरयुग्मता भवति, एवमस्यास्त्रि लोकधेयानिषु भावना
कार्या, इह त्रयं संग्रहयात्—‘तिरियाययाउ कडवा-य-
राउ लोगसमं संखऽसंखा वा । सेढीओ कडजुम्मा, उड्डु-
महेआययमसंखा ॥ १ ’ इति (तिरियाययाः कृतयुग्माः
लोकस्य संख्याता असंख्याता वा । श्रेणयः कृतयु-
ग्माः ऊर्ध्वधेययायताः अनेख्याताः ॥ १ ॥) तथा
‘अलोगागामसेढीओ गं भंते ! एमहं’ त्यादी
‘सिय कडजुम्माओ’ ति याः लुक्कप्रतर—द्वयमा-
मीप्यासिस्थानतयान्धिता याश्च लोकमपूशन्त्यः स्थि-
तास्ता वस्तुस्वभावात्कृतयुग्माः, यावत्कृणात्—‘सि-
य तओयाओ सिय दावरजुम्माओ’ ति दृश्यं, तत्र च
याः लुक्कप्रतरद्वयस्याधस्तनादुपरितनाद्वा प्रतरादुधितना-
स्तास्तेयोज्ञाः, यतः लुक्कप्रतरद्वयस्याध उपरि च प्रदे-
शतो लोकस्य बुद्धिभावेनालोकस्य प्रदेशं एव हानिभा-
वादैकस्य प्रदेशस्यालोकश्रेणीभ्योऽपगमा भवतीति, एवं
तदनन्तराभ्यामुधितना द्वापरयुग्माः, ‘सिय कलिओगाओ’
ति तदनन्तराभ्यामेवान्धिताः कृत्योज्ञाः, एवं पुनः पुन-
स्ता एव यथासम्भवं वाच्या इति । ‘उड्डुआयता’ मित्या-
दि, इह लुक्कप्रतरद्वयमानं या उधितना ऊर्ध्वयान्ता-
द्वापरयुग्माः तत ऊर्ध्वमधोऽर्धकप्रदेशवृत्तया कृतयुग्माः
काश्चिच्चकप्रदेशेषु दृष्टयाऽन्यत्र वृद्धभावेन योज्ञाः, कृत्यो-
ज्ञास्त्रिह न संभवन्ति वस्तुस्वभावात्, एतच्च भूमां लो-
कमालिख्य कदागाकारप्रदेशवृद्धिमानं ततः सर्वं भावनी-
यमिति । अथ प्रकारान्तरेण श्रेणीप्रकृणायाह—‘कइ गं’
मित्यादि, श्रेणयः प्रदेशाङ्गयो जीवपुद्गलमञ्जरगणेशोपनाः
तत्र उज्जुयायतं ति श्रुजुधालासावायता स्ति श्रुज्वायता
यया जीवाद्य ऊर्ध्वलोकादरधालोकादौ श्रुजुयया या-
न्तीति, ‘एगओ वंका’ ति ‘एकत’ एकस्यां दिशि ‘वङ्का’
वक्त्रा यया जीवपुद्गला श्रुजु गत्या वक्त्रं कुर्वन्ति अ-
न्यन्तरेण यान्तीति, स्थापना चैवम्—(८) ‘दुहओ वं-
का’ ति यस्यां वारद्वयं वक्त्रं कुर्वन्ति सा द्विधावक्त्रा, इ-
यं चोर्ध्वलोकादोऽपदिशोऽधोऽन्तरं वायव्यादिशं गत्या य
उत्पद्यते तस्य भवति, तथाहि—प्रथमसमयं आग्नेरया-
स्तिर्यग् नैश्चैत्यां याति ततस्तिर्यगेव वायव्यां ततोऽधो
वायव्यामेवेति, त्रिसमयेयं त्रसनाङ्गा मध्यं बहिर्वा भ-
वतीति, ‘एगओ खह’ ति यया जीवः पुद्गला वा नाङ्गा
वामपार्श्वोदेस्तां प्रविष्टस्तथैव गत्वा पुनस्तद्वामपार्श्वोद्वा-
त्पद्यते सा एकतः सा, एकस्यां दिशि वामादिपार्श्वल्ल-
गायां अन्य—आकाशस्य लोकनादीभ्यतिरिक्तल्लगाद्य

भाषादिनि, इयं च द्वित्रिचतुर्थकोपेनाऽपि क्षेत्रविशेषाध-
नेति भेदनाम्ना, स्थापना चयेम्—[८] बुद्धश्चो खह 'ति ना-
डया वामपाश्वोर्दोर्दीर्घा प्रविश्य तथैव गत्वाऽस्या एव द-
क्षिणपाश्वोर्दीर्घो यतोऽप्यन सा द्विधा सा, नाडिबहिर्भूत-
योर्बहिर्दक्षिणपाश्वलक्षयोर्द्वयोर्काशयोस्तया स्पृष्टत्वादिति ।
स्थापना चयेम्—[९] 'चक्रवाल'ति चक्रवाले-मण्डले ।
नतश्च यथा मण्डलेन परिभ्रम्य परमाण्यादिरूपयनं सा
चक्रवाला, सा चयेम्—० 'अद्वचक्रवाल'ति चक्रवाला-
ङ्कुरा, सा चयेम्—[१०] 'अनन्तरं श्रेण्य उक्ताः, अ-
थ ता एवाधिकृत्य परमाण्यादिर्गान्तप्रज्ञापनायाह—' परमा-
णुपोगमलां भेत् ।' इत्यादि, 'अणुसंदि'ति अनुकुला-पूर्वा-
दिदिगभिमुक्ता श्रेण्यत्र तदनुश्रेण्य, तद्यथा भवत्येव गतिः
प्रयत्नेन, 'विसंदि'ति विरुद्धा विदिगाभिना श्रेणी यत्र
तद्विश्रेण्य, इदमपि क्रियाविशेषणम् । भ० २४ श० ३ उ० ।
आ० म० । ज० । रा० । अणयो भवनपतीनां परिमाणवधार-
णाय द्रष्टव्याः । १० सं० २ उ० । ज० । न० । आ० म० ।
सम्प्रति श्रेणिनिरूपणायाह—'तर्हिद्विगपएसा 'नदि' ति-
न एव प्रतीकृतलोकः सत्तरज्जुप्रमाणो दीर्घो दीर्घ्य यस्याः
सा तर्हीर्षा एकप्रदेशनि धोषाप्रधानत्वाभिर्देशस्य एकै-
काकाशप्रदेशा श्रुतिः श्रेणिरित्युच्यते । एतेन च यत्र कु-
त्राप्यविशेषितायाः श्रेणः सामान्येन प्रदणं तत्र सर्वत्रास्य
प्रतीकृतलोकस्य संवत्स्थिनीयमेव सत्तरज्जुप्रमाणं एकप्रदे-
शीका श्रेणिप्रामा । कर्म० १ कर्म० । क० प्र० । १० सं० ।
अनन्तरं निर्णीतप्रमाणाकृत्युलेन यद्योजने तेन योजनेना-
संख्यययाजनकाटीकाटयः संवत्सितसमचतुरस्त्रीकृतलोकस्यै-
का श्रेणिः । अनु० । ('किङ्कमइ' शब्दं तृतीयभागे ११०
पृष्ठ संयमश्रेण्यः ।)

अथ श्रेणिप्रकरणमाह—

अविभागपल्लिच्छया, ठाणंतरकण्डय य छट्ठाणा ।

हिट्ठा पज्जवमाणे, वड्डी अप्पावहुं जीवा ॥ ८३३ ॥

अविभागपरिच्छेदप्रकरणं स्थानान्तरप्रकरणं कण्डकप्र-
करणं पक्षस्थानप्रकरणं अधःप्रकरणं पर्यवसानप्ररू-
पणा वृद्धिप्रकरणं अल्पबहुत्वप्रकरणं जीवप्रकरणं चा-
मूनि प्रतिद्वारणम् ।

तद्यथा—

आलावगणणविरहिय-मविरहियं फासणा परूवणया ।

गणणपयसेदिअक्खर-भागेअप्पावहुं समया ॥ ८३४ ॥

आलापकप्रकरणं गणनाप्रकरणं विरहितप्रकरणं अ-
विरहितप्रकरणं श्रेण्यपहारप्रकरणं अल्पबहुत्वप्रकरणं
समयप्रकरणं चेति द्वारमाधाह्वयम् । ४० ३ उ० ।

सेदिआयय-श्रेयायत-न० । प्रदेशिकश्रेणिरूपे आयते, भ०
२५ श० ३ उ० ।

सेदिचारण-श्रेणिचारण-पुं० । चतुर्थो जनशतोच्छ्रितस्य नि-
वधस्य नीलस्य वा अद्रष्टव्यल्लिच्छां श्रेणिमुपर्यधो वा
पार्श्वलोपारोक्षपृष्ठकमुत्तरणावतरणनिपुणं चारणभेदे, प्रव०
६८ द्वार । ग० ।

सेदितव-श्रेणितपस्-न० । श्रेणिः—पक्वकिस्तदुपलक्षितं तथः
श्रेणितपः । चतुर्थादिकमेण क्रियमाणे श्रमासाने तपोभेदं,
उत्त० ३० अ० । ('अणुसण' शब्दं प्रथमभागे ३०३ पृष्ठ द-
शितमेतत् ।)

सेदिसय-श्रेणिशत-न० । श्रुज्वायतादिश्रेणिप्रधानं शनं,
भ० ३४ श० १ उ० ।

सेण-श्येन-पुं० । पल्लिविशेषे, सूत्र० १ श्रु० २ अ० १ उ० ।
प्रव० । नगरानगरीवास्तव्यस्य वस्तुधोष्ठनः स्थानामख्याते
पुत्रं, ध० २ अधि० । काश्चीनसरवास्तव्यं स्थानामख्याते
अधिनि, ध० २० ।

श्येनधोष्ठकथा चयेम्—

इह अन्धि पुरी कंभी—कंचणचिचइयचइहरकलिया ।
तथ य सेणा सिट्ठी, कुचलयमाला पिथा तस्स ॥ १ ॥
ताणं च निस्स पुत्ता, सिट्ठीगिह मासखमणपारण ।
भिक्षल्लथमणुपविट्ठो, कयाव साहू चउज्जाणा ॥ २ ॥
गहिउं सत्तुगधालं, सिट्ठी उट्ठुइ भक्तिं से दाउं ।
सेसत्ता सुहुमजिण्ह, मम न कप्पंति भणइ मुणी ॥ ३ ॥
का पच्चआं ति वुत्तं—मि सिट्ठणा देसए मुणी तस्स ।
तव्वअजिए उवर-त्त फुंनदावणउवाएण ॥ ४ ॥
तो तइयदिवसदइयं—मि ढोए देसए तव्व जिए ।
अह सिट्ठी स ढोएइ, मोयगाणं भरियधालं ॥ ५ ॥
विसमायगा इमं, मुणि-काहए स भणइ कहं, मुणी आह ।
जा इह लगइ सा मर-इ मच्छिया, पिच्छु, तणु सिट्ठी ॥ ६ ॥
तो सा विंशदयहियआ, जेएइ विसदायगं कहसु मज्झ ।
एव्वाह साहुपवरो, जा कम्मयरी मया कळे ॥ ७ ॥

किं तीइ कयामिमं, इय पट्ट साहू भणइ जह तुमए ।
सकुडुवण वि अमुगे, अवरोह तज्जिया सा उ ॥ ८ ॥
तो तीए तुम्ह कए, विसुज्जुता मोयगा इमं विहिया ।
तह अज्जणा निमस्सं, विसरहिंया मोयगा दुज्जि ॥ ९ ॥
तो अइलुहाइयाए, सेभेतमणाइ मोयगा तीए ।
विससंजुत्ताभुत्ता, पंचत्तं तक्खणा पत्ता ॥ १० ॥
विसर्मावसर्वाज्जयं इह, थालं पुणं मोयगाणं दुगमेव ।
सेसा सव्वे साविसा, तो मज्झ इमे न कप्पंति ॥ ११ ॥
जइ कहवि इमे तुमए, सकुडुवणावि भिक्षिया हुंता ।
तो पावेतो मरणं, तमसरणा धम्मपारमुक्का ॥ १२ ॥
तत्तो सेणा पुच्छइ, धम्मं पत्तो मुणी उ सट्ठाय ।
भिक्षवणहि धम्मो, न कहिउजइ इय भणुज्ज ॥ १३ ॥
अह मज्झणह सिट्ठी, सकुडुवणां गंतु साहुमूलंमि ।
पणमिय पुच्छइ धम्मं, एवं से कहइ साहू वि ॥ १४ ॥
जह सुरकरी करीसुं, अमरेसु हरी गिरिसु कण्ठयगिरी ।
तह धम्मसु पहाणा, दाणाइ चउह जिणधम्मो ॥ १५ ॥
तथ वि सुनिकाइयक-म्मधम्मजलहरसमां तवो पवरा ।
तथ वि य विसेसिजइ, सज्झाआं जणिमं भणियं ॥ १६ ॥
कम्मममंनिस्सज्जभवं, खवेइ अणुनमयमेव आउत्ता ।
अजयगंमि वि जोगं, सज्झायमि य विसेसेण ॥ १७ ॥
बारसविहंमि वि तंय, सम्भनेरबाहिरे कुसलदिट्ठु ।
नचि आ-य नाव य हाहो, सज्झायसमं तथोकम्मं ॥ १८ ॥

अञ्जो—

सज्जापण पमन्धे, भाणं जाणइ य सव्वपमन्धे ।
सज्जापण वट्टेनो, खण्णं खण्णं जाइ वरम्भं ॥ १६ ॥
उट्टमह तिरियनरप, जोइसव्वमाणिया य सिद्धी य ।
सव्वा लोगालो गो, सज्जायावउस्स पक्ककक्षा ॥ २० ॥
इय सोउं तुट्टमणो, सेणो सज्जं गहिण्णु गिहधम्मं ।
सज्जायाभिगगहजुयं, नामउ च मुण्णि गग्गो सगिहं ॥ २१ ॥
तो धम्मकम्मनिरप, सज्जायापरे सया वि सिद्धिम्मि ।
वट्टियविहव पमरिय-पुत्तपुत्ताइसंतो ॥ २२ ॥
बहुयाओ बहुयाओ, जहा नहा करगरंति अन्नपुत्तं ।
गलियस्मिण्णहा तव्वय-णाओ ण लहंति पुत्ता वि ॥ २३ ॥
ते कलहंते वट्टे, सिद्धी भिण्णे करे तो त उ ।
मग्गंति मूलगहं, तयंमि सिद्धी पयच्छइ ॥ २४ ॥
अह सो । पयाइ वुत्तो, वयिण्णजुयं नियधरं पि पुत्ताण ।
वाउं संपइ कहंते, होहिमि तो भणइ इय सिद्धी ॥ २५ ॥
अस्स मण्णालवाल, वट्टइ जिण्णनाहधम्मकप्पनक ।
भवणण धण्णण परणं, वा वि का तस्स किर गण्णो ॥ २६ ॥
सा पुण ते पइ जंपइ, संपइ भिक्खं भमसु गहियवयं ।
तह भियसु सुसाणं, इवउल्ल सुखगहं वा ॥ २७ ॥
स भणइ इवसु धीगं, इमं पि काहं कमण नयु सुयणु ।
दंसमि ताव इहलो-इयं पि धम्मपभावं ते ॥ २८ ॥
इय वुत्तु अस्ति नियमि—स मंतिगहंमि गंतु साहेइ ।
सव्वं कुट्टवत्तं, तत्तुरओ मग्गइ गिहं पि ॥ २९ ॥
मेनी वि भणइ मह गिह-मग्गं आन्धि सि मग्गइपविट्टे ।
किंतु सदांस न कया, वि कोइ निवसेइ ते गिहइ ॥ ३० ॥
जर पुण धम्मपभावे-ण पभावेदो वंतरो न तुह किंचि ।
सो तयणु सउण्णंति, बोधिय पत्तो गिहं लोमि ॥ ३१ ॥
निस्सीहिदंयं करउं, अणुजाणाविय गग्गो गिहस्संतो ।
पांडकमिऊण य हांरयं, एवं च करइ सज्जायां ॥ ३२ ॥

तथाहि—

गयंमअज महासुणि-खंदगसीसाइ साहुचरियाइ ।
सुमरंतो कह कुण्णसि, इत्तियमित्तं चरं जीव ॥ ३३ ॥
पिच्छसु पाणविगासे, वि नव कुण्णंति ज महासत्ता ।
तुज्जं पुण्णं दीणसत्त-स्स वयण्णमित्तं वि एस खमा ॥ ३४ ॥
रे जीव ! सुह दुहसुं, निमित्तमित्तं परां जियाणं ति ।
सकयफलं भुजंता, कोस मुहा कुण्णसि परस्स ॥ ३५ ॥
हा हा मोदविमुट्टा, विहव य धरं य मुच्छिया जीवा ।
निहण्णंति पुत्तामित्तं, भमेति तो चउगहभवम्मि ॥ ३६ ॥
एवं सो सज्जायां, करइ जा जामिणीइ जामवुगं ।
ता वंतरण सुणिउं, पहिट्टुचत्तण इय भाणियं ॥ ३७ ॥
मह भवजलंदिम्मि निम-जियस्स पोयायां तप साहु ।
सो हं अमरो पयं, गहं उव्वासियं जणु ॥ ३८ ॥
तो कहइ सेणपुट्टो, स वंतरो भइ ! पयगहस्स ।
अहमासि पुगं सामी, अहमि पुत्ता वुयं मज्झ ॥ ३९ ॥
तेसु लह अइहट्टो, दिण्णं सव्वं पि तस्स गिहसारं ।
काऊण किंपि मप, भिज्जगिहं ठाविओ जट्टो ॥ ४० ॥
तो कहिउं रायउल्ल, तेणं मागविओ अहं सहसा ।
लहुभायरं धरावियं, गेहमिणं अण्णो गहियं ॥ ४१ ॥
लहुबंधुं गुनीय, मओ अरं इत्थ वंतरो जाओ ।

२८७

जिट्टसुयविलसियमिणं, नायं मे निययनाणु ॥ ४२ ॥
तत्ता कुविएण मप, जिट्टसुओ विहाणओ सपरिवारो ।
अओ वि वसइ जो इह, रयणीइ तयं हणमि पुवं ॥ ४३ ॥
संपइ तुह सज्जायां, सोउं वुत्तो विमुक्कवरो य ।
तं मज्झं गुरु तो तुह, सनिहाणमिणं गिहं दिण्णं ॥ ४४ ॥
निहिठाणं च कहेउं, खण्णं अमरो अरंसणी हओ ।
सिद्धी वि इमं गोम, साहइ नियमंतिमाइणं ॥ ४५ ॥
तो विमिहओ नरिंदा, तुट्टा वरसच्चियसयणपमुहजणा ।
पुत्ता उवसंतप्पा, जाया जाया वि धम्मपरा ॥ ४६ ॥
जियअतं रिऊंसणो, सेणो वि चरं करंति गिहधम्मं ।
गहिऊण य पव्वज्जं, पत्ता सासयपयं कमसो ॥ ४७ ॥

इयंनः सदैवं स्फुटशुद्धिभावः ,

स्वाध्यायनिष्ठोऽर्जनं निर्दिष्टार्थः ।

विधकपीयूषमयूखवाडौ ,

तदत्र सन्तः सततं यतन्मायं ॥ ४८ ॥

इति श्येनश्रेष्ठकथा । ध० २० २ अधि० ३ लक्ष० ।

सेणुग-सेनाङ्ग-न० । इत्थंश्वरधपदातिलक्षणे सेनाङ्ग, आ० १ ध० १८ अ० ।

सेणुग-श्येनक-पुं० । पत्तिविशेषे, चं० प्र० ४ पाहु० । सू० प्र० १
सेनक-पुं० । प्रत्यन्तनगरराजस्य जितशशोरामात्यपुत्रे, आ०
क० ४ अ० । आ० म० । कुणिकमहाराजस्य पूर्वभवजीवे,
आ० क० ४ अ० । (एतकथा 'कुणिक' शब्दे तृतीयभागे
६२६ पृष्ठ उक्ता ।)

सेणा-सेना-ली० । चतुरङ्गकटकसमुद्दे, उक्त० ३० अ० ।

इत्थंश्वरधपदातिसाहाज्यगकुन्तादिसमुदायं, अनु० ।
विशे० । वृ० । आच० । आ० म० । सम्भवनाथार्जनस्य ज-
नन्याम्, " श्रेष्ठे चैव सयसहस्रा, सीमागं आसि सम्भ-
वजितस्म । अस्मिन्वीर्यियजुयस्म, सेणाए जियारित्तण्यस्म
॥ १ ॥ " ति० । प्रथ० । आच० । स्थूलभद्रस्यामिनो भगिन्या-
म्, आर्यसम्भूतविजयस्यान्तधासिन्ध्याम्, ति० । आ० क० ।
आ० चू० ।

सेणाकम्म-सेनाकर्म-न० । सेनायाः सैन्यस्य कर्म-व्यापारः
शस्त्रसाधनलक्षणः, सेनाविषयं वा कर्म-इतिकर्तव्यतालक्षणं
सेनाकर्म । सैन्यकर्मणि, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

सेणावइ-सेनापति-पुं० । सेनायाः पतिः सेनापतिः । आ०
म० १ अ० । नृपतिनिरूपितचतुरङ्गसैन्यनायक, प्रभा० १६ पदा
स्था० । भ० । कल्प० । जी० । आच० । औ० । सकलानीक-
नायकं, प्रभ० ४ आच० द्वार । जे० । रा० । स० । आच० ।
औ० । आ० म० । सूत्र० । अनु० । डा० । आ० क० ।
स्था० । प्रथ० ।

सेणावइरयण-सेनापतिरत्न-न० । सेनापतिः—सैन्यनायकः
स एव रत्नम् । उत्कृष्टसेनापतौ । स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

सेणावण-सेनापत्य-न० । सेनापतिः—सैन्यनायकस्तस्य भावः
कर्म वा सेनापत्यम् । सैन्यनायकत्वे, औ० । विपा० । जे० ।
सेशि-श्रेणि-ली० । पक्षी, आचा० १ धु० ६ अ० ३ उ० ।
रा० । जे० । कुम्भकाराद्यष्टादश प्रकृतयः श्रेणिशब्देनोच्यन्ते ।
जे० ३ वृ० । आ० म० ।

सेणिय-अणिक-पुं० । स्वनामक्याने राजशुहनगरराज, स्या० ४ डा० ३ उ० । कृणिकस्य गिता अणिकराजः । स्या० ४ डा० ३ उ० । आ० १ उ० । राजशुहनगरराजस्य प्रसेनाजितः पुत्र, आ० क० १ अ० । अन्त० । (अणिकस्य महाराजस्य सुनन्दापेयगाथाः गम्यः स्वस्वस्थानं दर्शिताः ।) अयमुत्तरभागे महापद्मा नाम तीर्थकरा भविष्यति । आ० कृ० ४ अ० । अन्त० । ध० २० । विशेष० । आ० १ स० । आ० म० । प्र० । आ० क० । दशा० । नि० कृ० । भ० । (अणिकजीवा महापद्मनक्त्या महापद्मं शब्दं पठु भाग उक्ता ।) स्थविरस्य अयं शास्त्रिणिकस्य शिष्य, कल्प० २ अधि० ८ क्षण । न० ।

सेसी-श्यनी-स्त्री० । पारव्राजकप्रयुक्ताया मशुराविकुर्णगामिकायाः प्रतिमस्थान्यां श्यनविकुर्णगामिकायां विधायाम्, नि० १ ध्रु० १ वर्ग १ अ० ।

सेस-मैन्य-न० । 'एन एन्' ॥८१॥४८॥ इत्यादौ वर्णमानस्यैव एतत् । सेण्य० । प्रा० । हस्त्यश्वरथपदानिवृषभनर्तकायकजनरूपेणिक, औ० ।

सेयहग-श्यनक-पुं० । पतिविशेष, उपा० ७ अ० । जी० ।

सेत-श्वेत-त्रि० । शुक्ल, प्रजा० १७ पद ।

सेतई-श्वेतवी-स्त्री० । स्वनामक्यातायां नगर्याम्, आ० म० १ अ० ।

सेधा-मेधा-स्त्री० । भुजमपिणीभेद, जी० २ प्रति० ।

सेफ-सेफमन्-न० । 'सेफमणि वा' ॥८१॥४४॥ इति धर्मस्य फः । सेफा । ककज मुखप्रले, प्रा० २ पाद ।

सेमण्ड-तण्डण्ड-न० । तस्य विवर्तितस्य भाण्डे, भ० ४ श० ६ उ० ।

सेमुमी-शमुषी-स्त्री० । बुडी, आ० म० १ अ० । आचा० ।

सेय-अयस्-न० । कल्याण, भ० २ श० १ उ० । स्या० पञ्चा० । शाभननर, दश० २ अ० । पा० । सूत्र० । अष्ट० । धा० । कृ० । अहोरात्रस्य त्रिंशमुद्धर्तु द्वितीया मुद्धर्तः श्रेयान् । ज० ७ वल० । पुण्य आम्हति, आचा० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । अयस्कर, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । औ० । पथ्य, हितं सेयमित्यत्र " स्तमशामशिरोनभः " ॥८॥ १ । ३२॥ इति सूत्राणुस्त्वं न बहुलाधिकारात् । प्रा० ।

श्वेत-त्रि० । शुभ्रे, धवल, औ० । शकस्य देवन्दस्य नाट्यानीकाधिपती, स्या० ७ डा० ३ उ० । दाक्षिणात्यानां कुम्भडानामिन्द्र, स्या० २ डा० ३ उ० । अमलस्य भगवतो महावीरस्य नाट्यानीकाधिपती, स्या० ८ डा० ३ उ० ।

मेक-पुं० । सीयभत वा वष्यन्ते यस्मिन्नसौ मेकः । कर्म, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । सजलं पङ्क, आ० ४ अ० । कृ० ।

स्वेद-पुं० । अमजं शरीरजलं, प्र० ४० द्वार । नि० कृ० । स्या० । तं० । दशा० ।

सेजस्-त्रि० । सकम्प, '२० ४ श० ७ उ० । कृ० । रा० । (सजस्त्रैजसां दण्डकः 'एजण' शब्दे लुनीयभागे गतः ।)

सेयआसंदिड-श्वेततामसंस्थिति-स्त्री० । श्वेततायाः संस्थाने, च० प्र० ३ पाहु० ।

सेयई-श्वेतवी-स्त्री० । स्यामपूर्वभवजीवस्य प्रदेशिने राजे नगर्याम्, स्या० ८ डा० ३ उ०

सेयंकर-श्रेयस्कर-पुं० । अष्टाशीतिप्रहेषु सप्तपष्टितमे महाप्रह, च० प्र० २० पाहु० ।

दो सेयंकरा । (घ०) स्या० २ डा० ३ उ० ।

सेयंकरअणुआग-श्रेयस्करानुयोग-पुं० । द्रव्यानुरोगभेदे, स्या० 'सेयंकर' इति । इहाप्यकाराऽलाक्षणिकस्तेन सेकार इति तदनुयोगा यथा 'स भिक्षु वा' इत्यत्र सेशब्दाऽऽधार्यः, अथ-शब्दश्च प्राक्याप्रश्नानन्तर्यमङ्गलापन्यासप्रतिवचनसमुच्चय-ध्वन्यान्तर्यायः, सेशब्द इति कश्चिदसावित्यर्थः, कश्चित् तस्येत्यर्थः, अथवा-संयकार इति श्रेय इत्येतस्य कारणं श्रेयस्कारः, अयस उच्चारणमित्यर्थः, तदनुयोगा यथा-संयं मे अहिंसाप्रो अश्मयणमित्यत्र सूत्रं श्रेय-अतिशयेन प्रशस्यं कल्याणमित्यर्थः, अथवा- 'संयकालं अकम्पं धावि भवई' इत्यत्र संयशब्दा भविष्यदर्थः । स्या० १० डा० ३ उ० ।

सेयंकाल-श्रेयस्काल-पुं० । छान्दसत्वात्संयंकाल इति । आगामानं कालं, भ० ४ श० ४ उ० । अनु० ।

सेयंगुली-श्वेताकुली-पुं० । भार्याप्रमणां कुल्याः भस्मममाकण्ठेन श्वेतकण्ठं, पि० ।

सेयंबर-श्वेताम्बर-न० । श्वेतवस्त्रे, श्वेतमम्बरं यस्येति गच्छ-वासिनि श्वेतवस्त्रपरिधानकर्तारि निग्रन्थमाधौ, पुं० । 'सेयंबरं य आसं-बरां य बुडीं य अन्नां य । समभावभाविपपा, लहइ य मुकलं न संदेहा ॥' नि० कृ० ।

निग्रन्थसाधनां श्वेतवस्त्रमेव, अन्यथा करणे प्रायश्चित्तमुक्तं निशीथस्य चतुर्दश उद्देशं तथा च तत्सम्पन्नम्--

जे भिक्षु नवणं म वत्थे लद्धे ति कट्टुं तेल्लेण वा घणस शवलीएण वा वसाए वा मेखज वा भिलिंगज वा मेखे- (मक्खं) तं वा भिलिंगंतं वा साइजइ ॥ १२ ॥ एवं लोद्धेण वा कक्खं वा वक्खेण वा चुप्पेण वा उल्लोलेज वा उच्छोल्लज वा उल्लोलंतं वा उच्छोल्लंतं वा साइजइ ॥ १३ ॥ एवं मीतादगवियेडेण वा उप्पिणो साइजइ ॥ १४ ॥ नि० कृ० १४ उ० ।

आसाम्गोङ्गपि-

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा अहेमणिजाई वत्थाई जा-एजा, अहापरिग्माहियाई वत्थाई धारेजा नो धोएजा नो-एजा नो धोतरताई वत्थाई धारेजा ।

टीकाकाराण्यपि-

स भिक्षुर्धैषणीयान्यपरिकर्माणि वस्त्राणि याचेन । यथा-परिशुद्धीतानि च धारयेन्न तत्र किञ्चित्कुर्यादिति दर्शयति । तथा--न तद्वस्त्रं शुद्धीतं स्रग्मालयेत्, नापि रज्जयेत् । तथा नापि वा कुत्सिकतया धोतरत्नानि धारयेत् तथाभूतानि न शुद्धीयादित्यर्थः । तथाभूतोऽधोतारः क्वचिद्धारो च ब्रामा-न्तरे गच्छन् 'अपलियं च माणं' इति अगोपयन् सुकमेव

गच्छन्तु । यतोऽसाधवमन्वेलाका दुःस्वार्थवत्प्राप्तिरित्ययं
भिक्षावस्त्रधारिणः सामर्थ्यं संपूर्णं भिक्षुभाषा यद्व्यभूतव-
स्त्रधारणमिति । एतच्च सूत्रं जिनकल्पिकादेशेन द्रष्टव्यं
वस्त्रधारित्वविशेषणान् । एवं गच्छन्तस्तर्गणं ऽपि वा ऽधिकदम् ।
आचारः २ श्रु० ४ अ० २ उ० ।

(इतीह मूलटीकाकाराभ्यां सुस्पष्टमेव वसनरञ्जनधावनयो-
निर्गन्धा विहितः । अत्र वस्त्रधारित्वविशेषणादिकं सूत्रं जिन-
कल्पिकस्थविरकल्पिकोद्देशविषयकमिति द्रष्टव्यम् ।)

अन्यदपि आचाराङ्ग—

जे भिक्षु तिहि वत्थेहि परिउमिते पादचउत्थेहि तस्स
शो शो एवं भवति । चउत्थं वत्थं जाइस्समिं ति अहे-
मणिजाइ वत्थाइ जाएज्जा, अहापरिग्गहियाइ वत्थाइ
धारेज्जा शो धोएज्जा शो रएज्जा, शो धोतरत्ताइ
वत्थाइ धारेज्जा । अपलिउं चमाणे गामंतरेसु आमंचेलिण ।
एतं सु वत्थधारिस्स सामग्गियं ।

टीकायामपि—

‘शो धोएज्जा’ ने धावन्-प्रासुकादकेनापि न प्रक्षाल-
येत् । गच्छवासिनो ह्यप्राप्तवर्षादौ ग्लानावस्थायां वा प्रासु-
कादकेन यतनया धावनमनुष्ठानं नतु जिनकल्पिकस्थानि ।
नथाहि—नव धौतरक्लानि वस्त्राणि धारयेत् पूर्वं धौतानि
पश्चाद्ग्लानि । तथा प्रामाण्येषु गच्छन् वस्त्राण्यगोपयन्
व्रजेत् । एतदुक्तं भवति—तथाभूताभ्यसावन्प्रान्ताणि वि-
भजन्ति यानि गोपनीयानि न भवन्ति । तदेवमसाधवमन्वेलाकाः ।
अयमं च तत् चलेन च अयमन्वेलेन, प्रमाणतः परिमाणतो
मूल्यतश्च । तथाऽस्यास्यसाधवमन्वेलाक इति । एतत्पू-
र्वोक्ततुरवधारणे । एतदेव वस्त्रधारिणः सामर्थ्यं भवति ।
आचारः १ श्रु० ४ अ० ४ उ० ।

(इति मूलमनुसर्ता टीकाकारेण वस्त्ररञ्जनं प्रतिविषयने ।
किं यदुना अतथाभूतवस्त्राणामगोपनमिति यदना सूत्रकारे-
ण तदेव ध्यात्वाणन शीलकृत्वाचार्येण च रञ्जितवस्त्राणां गो-
पनीयत्वप्रतिपादनाद्वारणस्यातिहयत्वमिति श्रुतमेव व्य-
ज्यत । इति प्रतिषेधदर्शितवसनधारणस्पृष्टया प्रधानतम-
सूत्रमप्युत्थापयतो रञ्जितवसनधारिणां निवृत्त्यर्थः किमति-
रेकः स्यादिति सूक्ष्मदृशः सुधियां विभावयन्तु ।)

सूत्रकृताङ्गं नयमाध्ययनेऽपि—

धोअणं रयणं चव, वत्थीकम्मविरेयणं ।

वमणं जणपलीमथं, तं विज्जं परिजाणिया ॥ १२ ॥

टीकायामपि—

‘धोयण’ मित्यादि । धावनं—प्रक्षालनं हस्तपादवस्त्रादे-
-रञ्जनमपि तस्यैव । चकारः समुच्चयाथः । एवकारेऽवधा-
रणे । तथा वस्तिकर्म-अनुवासरूपम्, तथा विरेचनम्-
निरुद्धात्मकमधोविरको वा, वमनमध्वविरेकः, तथा अ-
ञ्जनं नयनयोरित्येवमादिकमन्यदपि शरीरसंस्कारादिकं यत्सं-
यमागलिसंस्कारादि-संयमोपधानरूपं तदेव तद्विज्ञानं स्वरूपन-
स्तद्विपाकनश्च परिहाय प्रत्यावलीन । सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।

(एवं च वस्त्राञ्जनस्य संयमोपधानरूपतया वर्तनात्संस्कारेण
संयमोपधान एव संपद्यते ।)

अन्यदपि सूत्रकृताङ्गं सप्तमाध्ययने—

जे वम्मलट्टं विणिहाय भुंजे,

वियडंण साहदु यजे सिणाइ ।

जे धोवई लूमयई य वत्थं,

अहाहु स खागहियस्स दूर ॥ २१ ॥

(इत्यत्र प्रासुकादकेनापि क्षारा (साबुन) दिना वस्त्रधा-
वनं साधूनां कुशीलित्वे टीकाकारेण भग्नतामिति दृष्टव्य-
न्वत् तदाचरन्तः कुशीलिनः शुद्धजैनधर्मप्रतिकूला एवेत्य-
लं बहुना ।)

गच्छाचारप्रकीर्णकेऽपि—

उत्थ य वारडियाणं, तत्तडिआणं च तह य परिभोगो ।

मुत्तुं मुक्किवत्थं, का मेग तत्थ गच्छम्मि ॥ २६ ॥

तत्रैव टीकायामपि—

यत्र गच्छे वारडियाणं ति रक्तवस्त्राणाम् ‘तत्तडियाणं’
ति नीलपीतादिरञ्जितवस्त्राणां च परिभोगः कियते । किं
कृत्येत्याह । मुक्कथा-परित्यज्य, किम् ? शुक्लवस्त्रं—यति-
योऽस्यास्वरूपित्यर्थः । तत्र ‘का मेर ति’ का मर्यादा, न का-
चिदपीत्यर्थः ।

अन्यदपि तत्रैव—

गति ! गोतम ! जा अज्जा, उचिअं सेयवत्थं विवज्जिउं ।

तेवण चित्तरूपाणि, न सा अज्जा विअहिअ ॥ ११२ ॥

टीका—

हे गणिन ! गोतम ! या आर्या उचिने श्वेतवस्त्रं विवज्ज्यं
चित्ररूपाणि—यिषधवर्णानि विविधचित्राणि वा वस्त्रा-
णि सवेन, उपलक्षणत्वात्पात्रदृष्ट्याद्यपि चित्ररूपं मेयने
सा आर्या न बहूना—न कथितानि विषमाक्षरानि माथा-
रुज्जुदः । ग० ।

स्थानाङ्गवृत्तावपि—

सरीर उवगरणे वा, वस्रोसियत्तं दुहा समक्कायं ।

सुक्किलवत्थाणि धरं, दंस सव्वे सरीरध्मि ॥ ४ ॥

इति श्वेतवस्त्राणामेव धारणे सर्वथाऽनुज्ञाप्यते । इति पुनः
सूत्रपाठप्रमाणाकृत्य गीतपठं परिदधतः श्वेताम्बरविरे-
धिना जैनमार्गानुयायिनो विचारयन्तु सूत्रार्थतात्पर्यम्, त्य-
जन्तु स्वकीयाज्ञानानाम्, स्वीकुर्वन्तु श्वेताम्बरत्वम् ।)

साधूनां सद्वचलकत्वं तथा चाङ्गं बृहत्कल्पे—

दुविहो होति अचेलो, संता चेलो असंतचेलो य ।

तित्थगरऽसंतचेला, संता चेला भवे सेसा ॥ २८६ ॥

अन्यदपि—सति चेले अचलकत्वम् आगमे लोके च रुद्धत्वात्
सदसंतचेलगोऽच-लगो य जं लोगसमयसंसिद्धो ।

तेणाचेला मुणिआ, संतेहि जिणा असंतेहि ॥ २८० ॥

किंच—

परिसुद्धपुण्ड्रकृत्थी, जं धोवा निययभोगभोगेहि ।

मुणिसो मुच्छारहिया, संतेहि अचेलया होति ॥ २८६ ॥

निरुवहयलिंगभेदे, गुरुगा कर्पति कारणउज्ज ।

गलमलांयरोगे, मरीरवेतावडियमादी ॥ २६२ ॥

टीका—निरुपहतो नाम मीरोगस्तस्य लिङ्गभेदे कुर्वत-
अनुगुरुकाः । अथवा—निरुपहतं नाम यथाजानल्लङ्ग तस्य भेद
अनुगुरुः । इ०(इत्याद्या 'अचल'शब्दः १ भाग १८८ पृष्ठ उक्ता ।)

पुनरपि तदेवाह—

जे भिक्खु वसमंतं विवसं करोइ कर्तं वा साइज्जइ । १० ।

जे भिक्खु विवसो वसमंतं करोइ कर्तं वा साइज्जइ । ११ ।

जे भिक्खु खवणं मे वन्थं लदे ति कट्टु तेल्लेण वा घ-

ण्ण वा वमाण वा खवणीएण वा मंखेज्ज वा भिलिंगे-

ज वा मंखंतं वा भिलिंगंतं वा साइज्जइ । १२ । जे भिक्खु

खवणं मे वन्थं लदे ति कट्टु लोद्रेण वा कंकण वा एहा-

खेन वा चुमण वा उल्लोलंज वा उव्वलेज्ज वा उल्लोलंतं

वा उव्वलंतं वा साइज्जइ । १३ । जे भिक्खु खवणं मे व-

न्थं लदे ति कट्टु सीमांदगवियंडेण वा उसिणोदग-

वियंडेण वा उच्छोल्लेज्ज वा पधोएज्ज वा उच्छोल्लंतं वा प-

धायंतं वा साइज्जइ ॥ १४ ॥ जे भिक्खु खवणं मे व-

न्थं लदे ति कट्टु बहुदिवसिण्ण तेल्लेण वा घण्ण वा

वमाण वा खवणीएण वा मंखेज्ज वा भिलिंगेज्ज वा

मंखंतं वा भिलिंगंतं वा साइज्जइ । १५, १६, १७ । जे भिक्खु

खवणं मे वन्थं लदे ति कट्टु बहुदिवसिण्ण लोद्रेण

वा कंकण वा पउमंण वा पउमचुण्ण वा वण्ण वा उल्लो-

लंज वा उव्वहेज्ज वा उल्लोलंतं वा उव्वहुंतं वा साइज्जइ

॥ १८ ॥ नि० चू० १४ उ० ।

(पुनरपि निशोथञ्चूलीं अष्टादश उद्देशे चतुदशोद्देशकवत्

वस्त्रादिप्रदणविधिर्नियुक्तम् ।)

“ जो वन्थं कियति कियान्वति कीयमाहु दिज्जमाखं प-

डिगाहेति ”

इत्यादि सुत्ताणि पल्लवीसं उच्चारयेद्वाणि ० जाव समनो

उहेसगो । एतेसि अत्था चांदसमे जहा, चांदसमे पादं

भाणितं तथा अट्टारसमे वणं भाणियव्वं । नि० चू० १८

उ० । (इति तत्र 'पात्र' पदस्थानं वस्त्रपदेऽप्युपपुरस्सरं

सकलं सूत्रं पठितव्यम्, ततश्च पात्ररज्जननिषेधात् वस्त्रर-

ज्जननिषेधः प्रतिकलति ।)

पुनरपि तदेवाह—

अचेल्लो य जो धम्मो, जो इमो संतरुत्तेरो ।

देसिम्भो वद्धमाणेण, पासिण य महायसा ॥ २६ ॥

एककजपवक्काणं, विसेसे किं नु कारणं ।

लिंगं दुविहे मेहावी, कहं विप्पच्चम्भो न ते ॥ ३० ॥

लक्ष्मीवज्रश्यामपि—

वर्धमानेन-अतुर्विशतितमतीर्थकरेण यो धर्मोऽचेलकः ।

प्रमाणोपनजीरोपयधवलवस्त्रधारणारमकः साध्याचरो नि-

१—पुनः ६१-तरे 'पडिगह' इति ।

दिष्टः । अ-पुनः पार्श्वजिनन महायशसा जयाविशतितम-

तीर्थकरेण याऽयं धर्मः स्वान्तरुत्तरः-पञ्चवर्गं बहुमूल्यप्र-

माणरहितवस्त्रधारणारमकः साध्याचरः प्रशितः, हे म-

धायिन् ! एककार्यप्रतिपन्नयोः श्रीवीरपाश्वर्योर्विशेषं भेद-किं

कारणं-को हतुः ? । हे गौतम ! द्विविधं लिङ्ग-द्विप्रकारकं सा-

धुवप 'ते'-तत्र कथं किं विप्रत्यया न उत्पद्यते-कथं संदेहा न

जायते । उभौ अपि तीर्थकरी मोक्षसाधकौ कथं ताभ्यां व-

षभेदः प्रकाशितः, इति कथं तथायं संशयो न भवति ।

उक्त० २३ अ० । (इत्युपक्रम्य महावीरसमयादन्तरं साधूनां

श्वेतवस्त्रधारणमव्याचिन्तयित्वा अचलकपदनं स्वययता ग्रन्थ-

कारेण तद्वदव्याचक्षाणेन टीकाकारेण च स्थिरीकृतम् ।)

आवश्यकवृत्तावपि—

अचलकश्चाक्रत्यायनं अविद्यमानचेलकः कुत्स्नितचेलको वा

या धर्मो वर्द्धमानेन दशित इत्यपेक्षते । तथा 'जा इमां लि'

पूर्ववत् । यथायं स्वान्तराणि वर्द्धमानस्वार्थमस्तकयतिवस्त्रा-

पत्त्या कस्यान्तर्काचित्स्नानवर्णविशेषतः स्वविशेषाणि, उत्त-

राणि च महाधनमूल्ययता प्रधानानि प्रकमादृश्याणि यस्मि-

न्नो सान्तरुत्तरो धर्मः प्रकाशितः । (इत्यादिना स्फुटीकृतम-

तन्महावीरदेशनाप्रवृत्तानां साधूनां श्वेतमानोपनयवस्त्रधारण-

मव्याचनमिति दिक् ।) आच० ।

भगवतीसूत्रपि—

लिंगंतरहिं । भ० ।

तद्वत्तावपि—

लिङ्गं साधुवपस्तत्र च यदि मध्यमजिनैर्यथालक्ष्यवस्त्ररूपं

लिङ्गं-साधूनामुपदिष्टं तदा किमिति प्रथमस्वरमजिनाभ्यां स-

प्रमाणधवलवस्त्ररूपं तदेवाहः सर्वज्ञानामविर्गाधवलचनत्वा-

दिनि ? प्रश्नं श्रुत्वा जडवक्त्रजडश्रुत्वाश्चाश्रयानाश्रित्य भग-

वतां तस्यापदेशस्तथैव तेषामुपकारसम्भवादिति । भ० ।

कल्पसूत्रपि किंकरणावलीवृत्तौ—

अचलककल्पाधिकारं वीरजिनसाधूनां श्वेतमानाद्युपनय-

स्त्राधारित्वेनाचलकत्वमित्याद्युक्तम् । पुनस्तत्रैव श्रीश्वपभवी-

रतीर्थयतीनां च सर्वेषामपि श्वेतमानोपनयनार्थे प्रायवस्त्रधा-

रित्वेनाचलकत्वमेव ।

कल्पाकरणावलीवृत्तः प्रशस्तौ—

तेषां पट्टं संप्रति, विजयन्तो हीरविजयसूरीशः ।

ये श्वेताम्बरयातनां, सर्वेषामाधिपत्यभृताः ॥ ६ ॥

इति जिनसाधूनां श्वेतवस्त्रमवोपयुज्यते ।

विनयविजयकृतकल्पसुबोधिकायामपि—

प्रथमकल्पे श्वेतमानोपनयवस्त्रधारित्वेन साधूनामचलकत्व-

मप्राप्तिः । तथा हेमविलमस्फुरितटट्टा-उपरपट्टितोपाध्या-

यकृतकल्पसूत्रटट्टा-बालावशोधप्रमुखेषु पशुषु ग्रन्थेषु सर्वत्र

अचलकत्वं श्वेतमानोपनयवस्त्रधारित्वमिति स्थिराकृतम् ।

विनेकविलामं अपि अष्टमोक्षाने—

मरजाहरणा भक्त—भुजो लुञ्जितमूर्धजाः ।

श्वेताम्बराः क्षमाशीला, निःस्पृहा जैनसाधवः । १ ।

संबोधसत्तरीग्रन्थपि—

“ संयंवरो य आनं-वरो य बुद्धो य अहव सज्जो वा”, इत्यादि

अनुयोगद्वारस्त्वऽपि—

पांडुपाउरणा । अनु० ।

आवश्यकनिर्युक्तौ च-

सुकंबरा य समणा, निरंबरा मज्झ धाउरताई ।

हुंतु अमे वत्थाई, अरिहोऽस्मि कमायकलुसमई ॥४७॥

वृत्तावाप—

शुक्लान्यस्वराणि येषां न शुक्लस्वराः शुक्लास्वराश्च ध्रमणाः ।
तथा निर्गतेतमस्वरे येष्यस्ते निरस्वराः-जिनकलिपकाद्यः ।
'मज्झ' इति मम च एतं ध्रमणाः । एतेन तत्कालोत्पन्नता-
पनध्रमणश्रुतासः, धातुगुणानि भवन्तु मम वस्त्राणि किमि-
त्यहोऽस्मि—यास्याऽस्मि तेषामिव, कथायः कलुषा मतिर्यस्य
साऽहं कषायकलुषमतिरिति गाथात्तरार्थः । आव० ।

कल्पकिरणावहयामाषि मर्याचभयप्रकरणे—

तथा शुक्लास्वराः ध्रमणाः निरस्वराश्च जिनकलिपकाद्यः
कषायाकलुषितमनयो यतयः, नाहमेवमतो मे कषायकलुषि-
तस्य धातुगुणानि वस्त्राणि भवन्तु । कल्प० ।

सेयविद्या-श्वेताभिवृद्धा-स्त्री० । कक्षयजनपदार्थगुणधन्याम्,
प्रज्ञा० १ पद । सूत्र० । उत्त० । कल्प० । आ० चू० । आ० म०,
रा० । आ० क० । प्रव० ।

सेयसं-श्रयस्-त्रि० । अनिशयेन प्रशस्ये, स्था० ४ डा० ४ उ० ।

श्रयांस-पुं० । बाहुबलसुतमोमप्रभसुत, कल्प० १ अधि० ७ लक्ष ।
भगवत्प्रतिमादर्शनेन अस्य सामांयकलाभः । आव० ४ अ० ।

सेयसा-श्रयांसा-स्त्री० । विंशति कृत्कर्त्तव्यसिन्ध्यां तृतीया-
यां विभक्तुमार्यामहत्तरकायाम्, स्था० ४ डा० १ उ० ।

सेयकंठ-श्वेतकण्ठ-पुं० । भूतानन्दनागकुमारन्द्रस्य महिषानी-
काधिपतौ, स्था० ५ डा० १ उ० ।

सेयकण्वीर-श्वेतकण्वीर-पुं० । श्वेतवर्णपुष्प कण्वीरे, रा० ।

मेयचंदण-श्वेतचन्दन-न० । धीलण्डे, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सेयण-स्वेदन-न० । सप्तधान्यादिभिः स्वेदोत्पादने, ज्ञा० १
श्रु० १३ अ० ।

सेयणग-सेचनक-पुं० । चरपायां कृषिकस्य महाराजस्य स्व-
नामक्यान्तं गन्धहास्तनि, भ० ७ श्रु० ६ उ० । नि० । आव० ।

'सेयणगस्य का उत्पत्ती १, एगस्थ वणं हस्तिजुहं परिवसह,
तस्मि जुहं एगो हस्ती जाए जाए हस्तिचेल्लण मारिह, एग
शुश्रुषी हस्तिगणा, सा व ओसारिणा एकलिया चरह, अ-
गणया कथाह तण्णिडियं सीसे काऊण तावसासमे गया,
तेमि तावसाणं पाएस्तु पांडिया, तेहि लार्थं सरणागया वरह ।
अरण्याया तत्थ चरती विषाया पुत्तं, हस्तिजुहण समं चरती
जुहण आगन्तु धणं देह, एवं सेवहह, तत्थ तावसपुत्ता पु-
ष्कजाईओ सिचंति, सा वि सोडिए पण्णिं नऊण सिचह
ताह नाम कयं सेयणओ ति, सेवहिओ मयगला जाओ, ताह
णण जुहवई मारिओ, अरण्या जुहं पांडिवगणा, अरण्या तेहि
नावसेहि राया गामं दारिदंति मांयगहिं लाभिन्ता रायागिहं
नीओ, खयरं पवेसेला बडो सालाप, अरण्या कुलधनी तण
खेव पुव्वेमासंख दुक्कां कि पुत्ता । सेयणग ! आरुद्धं
च से पणमह, तण सा मारिओ, अण्णं भण्णि-
जुहवइलणं ठिएणं मा अरण्या विद्यांति ति न तावसउडया

भग्ना तेहि नावसेहि दुह्मि सेयणस्य रण्णा कहियं, ताहे
सेणिएण गहिओ, एसा सेयणगस्य उत्पत्ती । पुव्वेभवो त-
स्स—एगो धिआइओ जणं जयइ, तस्स दासो तण जलवाडे
ठविओ सो भणइ—जइ सेसं मम देहि ता ठामि इयरहा ण,
एवं होउ ति सो वि ठिओ, सेसं साहुण देह, दयाउयं निवसें
देवलोगाओ बुओ सेयणस्य पुत्ता नंदिसेला जाओ, धिआ-
इओऽपि संसारं हिंदिता सेयणगो जाओ। जाहे किं नंदिसे-
णा विलगाइ ताह ओहयमयसंकापो भवइ, विमणो होइ,
ओहिणा जाणइ, सामी पुत्तिओ, एयं सव्यं कहइ, एस से-
यणगस्य पुव्वेभवा । " आव० ४ अ० ।

सेयणवह-सेचनपथ-पुं० । सिकुमारो, आचा० २ ध्रु० २ अ० ।

सेयपड-श्वेतपट-पुं० । श्वेतास्वरे जैन, नि० चू० ३ उ० ।

सेयप्पभ-श्वेतप्रभ-त्रि० । श्वेता—उज्ज्वला श्रेया वा आश्रय-
ण्यारया प्रभा कान्तिर्यस्य स तथा । उज्ज्वलकान्ती, कल्प० १
अधि० ३ लक्ष । रत्ना० ।

सेयवन्धुजीव-श्वेतवन्धुजीव-पुं० । श्वेतवर्णपुष्प वनस्पति-
भेद, रा० ।

सेचभइ-श्वेतभद्र-पुं० । यक्षभेद, प्रज्ञा० १ पद ।

सेयमलपुष्पड-श्वेतमलपुष्पट-न० । दुर्गंधिस्वेदमलविग-
चिगायमानं शरीरे, न० ।

सेयमाल-श्वेतमाल-पुं० । सुयमसुयमाभाविनि कल्पवृक्षभे-
दे, ज० २ वृक्ष० ।

सेयविद्या-श्वेतविका-स्त्री० । कक्षयजनपदस्य स्वनामक्यातायां
प्रधाननगर्याम्, वि० ।

सेयसच्चपरकम-श्रयःसत्यपराक्रम-पुं० । श्रयसि अनिप्रशस्ये
सत्यं संयमे पराक्रमः सामर्थ्यं, यस्यासीं श्रयःसत्यपराक्रमः ।
संयते, उत्त० ८ अ० ।

सेयसरिमव-श्वेतसर्प-पुं० । श्वेतवर्णं सर्पभेदे, चत्वारि स-
मधुरलुण्ठकालान्यकः श्वेतः सर्पः । सुवर्णमानभेद, स्था०
८ डा० ३ उ० ।

सेयापीय-श्वेतापीत-त्रि० । रजतसुवर्णमयं श्वेतपीतवर्णं, भ०
६ श्रु० ३४ उ० । विपा० ।

सेयावंग-श्वेतापाङ्ग-त्रि० । सिननेत्रप्रान्ते, ज्ञा० १ ध्रु० ३ अ० ।

सेयावस-स्वेदापस-त्रि० । ज्ञानस्वेदे, ज्ञा० १ ध्रु० ३ अ० ।

सेयाल-एप्पत्तकाल-पुं० । प्रहणोत्तरकाल, भ० १ श्रु० १ उ० ।

सेयसेय-श्वेताश्वेत-न० । कनकपुरनगरं स्वनामक्यान्ते उद्यानं,
विपा० २ ध्रु० ६ अ० । (अस्य वरुडयता ' धणुयइ ' शब्दे
अनुर्थभागे गता ।)

सेयाऽसोग-श्वेताशोक-पुं० । श्वेतवर्णपुष्प वृक्षविशेष, रा० ।

सेर-स्मेर-त्रि० । अथा म-न-याम् ॥ ८२ ॥ ७८ ॥ मनयां संयुक्तस्य
अधोवर्तमानस्य लुण् भवति । इति मस्य लुक् । सस्मिन्,
प्रा० २ पाद ।

सेरडी-सेरटी-स्त्री० । भुजसर्पिणीभेद, जी० २ प्रति० ।

सेरपयारि-स्वैरप्रचारिन्-पुं० । स्वच्छन्दविहारिणि, ज्ञा० १
ध्रु० १८ अ० ।

मेरिणी-स्वेरिणी-स्त्री० । स्वरुद्राचार्या नसकयाम्, आ-
चा० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

मेरियय-मेरितक-पुं० । गुप्तभेद, प्रज्ञा० १ पद ।

मेरी-मेरी-स्त्री० । देशीयजनमेतत्, यन्त्रमर्या नसकयाम्,
व्य० २ उ० ।

मेरीस-मेरीश-पुं० । स्वनामक्याते नगर, यत्र देवेन्द्रसूरिः
कायेत्सर्गमकार्यत् । व्य० २ उ० ।

मेल-शैल-पुं० । शिलाया विकारः शैलः । स्था० ३ डा० ३
उ० । रुद्रगुरुपापाण, स्था० ४ डा० ३ उ० । विशेषः ।
शिक्षणार्हानपर्वते, प्रज्ञा० २ पद । मुण्डपर्वते, भ० ५ श० १
उ० । आ० क० । प्रश्न० । हिमवदादिपर्वतेषु, स० । विशेषः ।
न० । कृष्णवासुदेयसमकालिके नन्दिपुरराजे, ज्ञा० २ ध्रु० १
वर्ग १ अ० । पर्वतगृहे, कल्प० १ अधि० ४ क्षण ।

मेलग-शैलक-पुं० । अश्वरूपधारके स्वनामक्याते यस्ते,
रत्नहीनपेदेनानुभितमाकर्न्दारकरक्षको हि सः । ज्ञा० १
ध्रु० १ अ० । ध० २० । स्वनामक्याते शैलकपुरराज, ज्ञा० १ ध्रु० ५
अ० । (पायवापुन' शब्द चतुर्थभाग २३६८ पृष्ठे कथा ।) तद्व-
क्ष्यताप्रतिपादके पञ्चमे ज्ञानाध्ययने च । आच० १ अ० ।
स्था० । ज्ञा० ।

मेलगराय-शैलकराज-पुं० । नेमिनाथशिष्यस्याम्निके अ-
मलापासकधर्मप्रतिपक्षे शैलकपुरराजे, ग० १ अधि० पञ्चा० ।

मेलगिह-शैलगृह-न० । पर्वतमुत्कीर्यकृतं गृह, भ० २ श०
८ उ० ।

मेलगुहा-शैलगुहा-स्त्री० । गिरिकन्दरायाम्, शैलगुहायां
तपस्यन्ते महानपस्विने पश्यन्तु । हा० २३ अष्ट० ।

मेलगालय-शैलगोलक-पुं० । वृत्ते पापाणगोलके, सूत्र० २
ध्रु० २ अ० ।

मेलघर-शैलगृह-न० । पर्वतमुत्कीर्यकृतं गृह, स्था० ५ डा०
१ उ० । कल्प० ।

मेलपाय-शैलपात्र-न० । पापाणपात्रे, आच० २ ध्रु० १ चू०
६ अ० १ उ० ।

मेलपुर-शैलपुर-न० । स्वनामक्याते, नगरभेद, वृ० १ उ०
३ प्रक० ।

मेलयपुर-शैलकपुर-न० । शैलकराजप्यावासभूमे नगरे,
ज्ञा० १ ध्रु० ५ अ० ।

मेलयय-शैलकज-पुं० । वस्त्रगोत्रान्तर्गतगोत्रविशेषपर्वते-
क आच० । स्था० ७ डा० ३ उ० ।

मेलवाल-शैलपाल-पुं० । धरणभूतानन्द्यार्नागकुमारन्द्र-
योलौकपाल, स्था० ४ डा० १ उ० । कालोदाय्यादिव्यव्यत-
मे युधि०, भ० ७ श० १० उ० ।

मेलविचारि-शैलविचारिन्-पुं० । आचमदेवपुत्राणमेकाशी-
तितमे पुत्रे, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

मेलसंकट-शैलमंकट-पुं० । पर्वतैः संकीर्णैः, स० १४६ सम० ।

सेलसुभा-शैलसुता-स्त्री० । पार्वत्याम्, का० ।

सेला-शैला-स्त्री० । सप्तमानां नरकपृथिवीनां मध्ये तृतीय-
स्यां नरकपृथिव्याम्, स्था० ७ डा० ३ उ० । भुजसर्पिणी-
भेद, जी० २ प्रति० ।

सेलियघर-शैलिकगृह-न० । पापाणगृहादिभिः कृते गृह,
व्य० ४ उ० ।

सेलु-शैलु-पुं० । श्रेष्ठान्तके कफे, प्रज्ञा० १ पद ।

सेलूम-शैलूष-पुं० । स्वनामक्याते अन्यथावादिनि नटे, शैलूषा
इवान्यथावादिनाऽन्यथाकारिणः आच० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

सेलेम-शैलेश-पुं० । मेरी, विशेष० । स्था० । आ० चू० ।

सेलेमिपडिवसग-शैलेशीप्रतिपन्नक-पुं० । अयोध्यावस्थां
प्राप्ते, प्रज्ञा० २२ पद ।

सेलेमिसत्तागा-शैलेशीमत्ताका-स्त्री० । शैलेशी-अयाम्यावस्था
तस्याः सत्ता यामां प्रकृतीनां ताः शैलेशीसत्ताकाः । तथा-
विधासु कर्मप्रकृतिषु, क० प्र० १० प्रक० । ताश्च द्विधा तद्यथा-
उदयवस्थाः अनुदयवस्थाः । तत्रोदयवस्था मनुष्यगतिमनुष्या-
युःपञ्चन्द्रियजातिव्रतसुभगादेयपयांसवाद्यशःकीर्तितीर्थ-
करोच्चैर्गोत्रसत्तामासान्यतन्त्रेदिनीयरूपा द्वादश तासां प्रकृ-
तीनां तनायोगिकालेन तुर्यानि स्पष्टकानि एकैकनाधिकानि
भवन्ति । क० प्र० १० प्रक० ।

सेलेमी-शैलेशी-स्त्री० । शैलेश इव मेरीव स्थिरता शैलेशी ।
दर्श० ४ तत्र । चतुर्दशगुणस्थानस्थायित्वे, उत्त० २६
अ० । विशेष० । आच० । कर्म० । औ० । आ० म० । आ०
चू० । ('अकम्मया' शब्द प्रथमभाग एतत्फलमुक्तम् ।)

शैलेशीशब्दव्युत्पत्तिमाह—

सेलेसो किल मेरु, सेलेसी होइ जा य तदचलया ।

होउं व अमेलेसो, सेलेसी होइ थिरयाए ॥ ३०६५ ॥

अहवा सेलु व्व इसी, सेलेमी होइ सोऽतिथिरयाए ।

से व अमेलेसी होइ, सेलेसी हो अलोवाओ ॥ ३०६६ ॥

सीलं व समाहाणं, निच्छयओ सत्त्वसंवरो सो य ।

तस्सेसो सीलेसो, सेलेमी होइ तदवत्था ॥ ३०६७ ॥

शैलेशी—मेरुस्तस्याऽचलताऽस्थिरताऽस्यामवस्थायां सा
शैलेशी । अथवा—अशैलेशः शैलेश इव स्थिरतया भव-
ति शैलेशीत्यात, 'भवति' इत्यध्याहारः । अथवा—प्राकृत-
संज्ञानाभिन्न स्थिरतया 'सेलु' इव इसी महारिप्ती 'नस्य-
संबन्धिनी स्थिरतावस्थाऽप्युपचारनः शैलेशी । अथवा—प्राकृ-
तत्वादेव "से भिक्खु वा भिक्खुणी वा" इत्यादिन्यायतः
'से' ति सो महारिप्ती 'अलशयो-लशयारहितो भवति यस्या-
मवस्थायां सा शैलेशी, अकारलोपादिनि । अथवा—शीलं
समाधानं, तच्च निश्चयनः प्रकषप्राप्तसमाधानरूपत्वात् सर्व-
संघर्षः, ततस्तस्य सर्वसंघर्षरूपस्य शीलस्येशः शैलेशस्त-
स्येयमवस्था शैलेशीति । विशेष० ।

सेलेसीकरण-शैलेशीकरण-न० । शैलेशा मेरुस्तरस्येयं स्थिरता साभ्यावस्था शैलेशी । यद्वा-सर्वसंस्वरः शैलं तस्य य ईशः शैलेशः तस्येयं यागानिर्ग-
भावस्था शैलेशी तस्यां करणम् । पूर्वविरचितशैलेशी-
समयसमानगुणश्रेणीकस्य वेदनीयनामगोत्राख्याघातिका-
मन्त्रितयस्यासंख्ययगुण्या श्रेण्या आद्यःशेषस्य तु यथास्व-
रूपस्थितया धेरया निज्जरणं, कर्म० २ कर्म० । प्रथ० ।

सेलेसीमद्व-शैलेश्यद्व-त्वी० । शैलेशीकालं, आ० ।

सेलोदाइ-शैलोदायिन्-पुं० । राजशूद्रनगरस्य शिलापट्टक-
स्याद्वार सामन्तपरिचास्यन्ययूथिकभेदः, भ० ७ श० १० उ० ।

सेलोवट्टाण-शैलोपस्थान-न० । पाषाणमण्डप, आचा० २
ध्रु० १ चू० २ अ० २ उ० ।

सेलोवट्टाणकम्मंत-शैलोपस्थानकर्मन्ति-न० । स्थानावशेषे,
यत्र पाषाणपरिकर्म क्रियते । आचा० २ ध्रु० १ चू० १
अ० ११ उ० ।

सेलोवट्टाणपर-शैलोपस्थानगृह-न० । पाषाणमण्डपे, स्था०
४ डा० १ उ० ।

सेल्ल-शल्य-न० । बालमयं भुगिरे, सेल्लं बालमयं भुसिरे तं
स्वांगं बुज्जति किं खारो संजाओ न वि तत्थ असंकिलिद्धं
कम्म भाणियं । नि० चू० १ उ० ।

सेल्लग-शल्यक-पुं० । भुजपरिस्पर्शजन्तुभेदः, यरुचर्मकसंलक्ष-
यङ्गरुक्ता विधीयन्ते, प्रश्न० १ आ० १० द्वार ।

सेव-शैव-त्रि० । शिवो भक्तिरस्येति । पाशुपते, 'शैवो द्वाद-
शवर्णाणि, व्रतं कृत्वा ततः परम् । यद्यसकृत्स्यज्जपि,
यागं कृत्वा व्रतं श्वरं ॥ १ ॥ ' विश० । आचा० । आ० म० ।
शैवीदीक्षात एव मोक्ष इत्येवं व्यवस्थिताः । सूत्र० १
ध्रु० १ अ० ३ उ० । (एतद्वक्तव्यता 'कडवाइ' शब्दे तृती-
यभागे २०५ पुष्ट उक्ता ।) शिवनिमित्ते व्याकरणभेदः, कल्प०
१ अधि० १ लण ।

सेवग-सेवक-त्रि० । भजकं, प्रश्न० २ आ० ४ द्वार ।
अनुष्ठानरतं, पञ्चा० १२ वि० ० । कारके, नि० चू० १ उ० ।
चोरभट्टकं, ध्रु० ३ उ० । सेवकोऽशेषकर्ममात्रेणैव पारंगो
भवति । सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।

सेवण-सेवन-न० । पशुपासनं, उक्त० ३५ अ० । भजने, स्था०
४ डा० २ उ० । प्रथ० । आच० ।

सेवणा-सेवना-स्त्री० । भजनायाम्, विशेष० । सूत्र० । आध्याये,
पञ्चा० १६ वि० ० । उपभागे, आचा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० ।
विशोधी, नि० चू० १ उ० ।

सेवणादिगार-सेवनाधिकार-पुं० । सेवनायां कौयाद्विसेवना-
यामधिकारो नियागः सेवनाधिकारः । गौणमेधुने, अमल-
प्रवृत्ता हि कौयाद्यनर्थसेवास्वधिकृतो भवति । आह च-
' सर्वेऽनर्था विधीयन्ते, नैरर्थैकलासैः । अर्थस्तु मार्धते
प्रायः, प्रेयसीप्रेमकारिभिः ॥ १ ॥ ' प्रश्न० ४ आ० ४ द्वार ।

सेवमाण-सेवमान-त्रि० । कुर्वाणे, उक्त० १२ अ० । सूत्र० ।

सेवा-सेवा-स्त्री० । पशुपासनायाम्, अश्वयुधानदण्डप्रदणान-

नदानादौ, नि० चू० १ उ० । शक्रस्य देवन्द्रस्याष्टास्वप्रम-
हिणीषु द्वितीयायामप्रमहिष्याम्, भ० १० श० ५ उ० ।

सेवाल-शैवाल-न० । तन्वाकारे जलकहभेदे, प्रसिद्धं चैतत्
जल भवति । प्रश्ना० १ पद । शैवालं जलोपरि मलरूपम् ।
आचा० १ ध्रु० २ अ० । आ० म० । अष्टापदपर्वतस्य द्वितीयम-
खलायां पञ्चशतीनापमयूथाधिपतौ गौतमप्रजाजिते ताप-
सं, उक्त० १० अ० । पङ्क० ३ ना० ८ वर्ग ४३ गाथा ।

सेवालोदाइ-शैवालोदायिन्-पुं० । कालोदाध्यादिषु अन्ययू-
थिकष्वन्यतमं यूथिकं, भ० ७ श० १० उ० ।

सेविय-सेवित-त्रि० । जुष्ट, क्षिप्तं च । स्था० ४ डा० ३ उ० ।
प्रश्न० ।

सेवियव्व-मेवितव्य-त्रि० । सेवनीये, उक्त० ३२ अ० ।

सेस-शेष-त्रि० । उक्ताव्यस्मिन्, पञ्चा० १६ वि० ० । प्रश्ना० ।
उक्त० । स्था० । आच० । आचा० । उल्लसनासंक्षमाभिधानेऽत्र-
सं, यत्प्रागभिहितं चरमखण्डं तत्र शर्थात्म्यमुच्यते । क० प्र० ।
असं पठितं, आ० म० १ अ० । नागराज, ती० ३२ कल्प ।

सेसदन्विषा-शेषद्रव्या-स्त्री० । गृहापयुक्तशेषद्रव्येण कृता
शेषद्रव्या । लेपोपासकस्य गृहपतेः सम्बन्धिष्या नालस्याः
पूर्वोत्तरस्यां दिशि उदकशालायाम्, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ० ४
(अत्रत्या विशेषः 'पेढालपुत्त' शब्दे पञ्चमभागे उक्तः)

सेसमइ-शेषमति-स्त्री० । पूर्ववृत्तकवास्तव्यायां दिक्षुमारीम-
हत्तरिकायाम्, द्वि० ।

सेसव-शैशव-न० । शिशोरवस्थायाम्, आचा० १ ध्रु० २
अ० १ उ० । सूत्र० ।

शेषवत्-न० । अनुमानभेदे, अनु० ('अनुमान' शब्दे प्रथ-
मभागे ४०३ पृष्ठ व्याख्यानमेतत् ।)

सेसवई-शेषवती-स्त्री० । दक्षिणवृत्तकवास्तव्यायां दिक्षुमा-
रीमहत्तरिकायाम्, स्था० ८ डा० ३ उ० । आ० म० । प्रति० ।
आच० । आ० क० । आ० चू० । जं० । सप्तमयासुदेवमानदि,
आच० १ अ० । स० । भगवतो महावीरस्य दौहिड्यां जमा-
लिपुड्याम्, आचा० २ ध्रु० ३ चू० । आ० चू० । कल्प० ।

सेसिद-शेषेन्द्र-पुं० । द्यौकरसर्पभेदः, प्रश्ना० १ पद ।

सेसिय-शेषित-त्रि० । अलपीकृतं, 'कम्मं सेसियमद्वह' 'सेमि-
यमद्वह'ति-हानायरणाद्यष्टकारैः पूर्व 'से' तस्य सितार्ति-
त्यर्थः । अथवा-'सेसियं'ति अनाभोगानिर्वर्जितयथाप्रवृत्त-
करणेन सम्यग्ज्ञानादुपायनञ्च क्रमेण शेषितं-शेषं कृतं-
स्थित्यनुवादिभिरलपीकृतम् । विशेष० ।

सेसीकय-शेषीकृत-त्रि० । स्थित्यादिभिरलपीकृते, आ० म०
१ अ० ।

सेह-सेध-पुं० । 'सिध' संराजाविति वचनात्, सेध्यते-त्रिप्पा-
द्यते यः स सेधः । शिष्ये, स्था० ३ डा० २ उ० ।

शैष-पुं० । शिक्षां वाऽधीते इति शैषः । स्था० ३ डा० २ उ० ।

अभिनयप्रमजिते, स्था० ५ डा० १ उ० । सूत्र० । प्रति० । 'ति-
हि उत्तरादि रोहिदीहि, कुञ्जा उ सेहनिक्कमणं । सेहोक्कहा-

वर्णं कुञ्जा, अणुष्मा गणिवायय ॥ २६ ॥ ८७२ ॥ १० ॥
प्राचा० । लघुसाधी, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । नि० ७० ।
प्रत्यययोग्य, दशा० ३ अ० । प्रथमकल्पिक साधी, ध० ३
अधि० । शिलाहै साधी, ध० ३ अधि० । ग० । ६० ।

गुण-धा० । अद्देशेन, " गणेशिगिरिगाम-गिबहावसह-पडि-
सा-सहायहराः ॥ ८५ । १७८ ॥ इति गुणधातोः । सेह इत्यवि-
शः । सह इ । नश्यति । प्रा० ४ पाद ।

सेहद्वयणाकल्प-शैलस्थापनाकल्प-पुं० । अभिनयशिल्पप्रवा-
जनायाम् । सेहद्वयणाकल्पो नाम अट्टागसपुरिसेसुं धीसुं-
इत्योसुं पुत्रवर्णयजीवद्वयिकल्प एव जा पद्यावह सा
सेहद्वयणाकल्पो । पं० ७० २ कल्प ।

गहण-शिक्षण-न० । गहणासंबन्धाभ्यां, स्व० १ ध्रु० २
अ० १ उ० ।

सेहशिक्षणमग-शैलनिष्क्रमण-न० । शिल्पस्य प्रव्रजन्, द० ५० ।
पदमी पञ्चमि दसमी, पञ्चमिकारमी वि य तहव ।
एणसु य दिवसेसुं मेहं निस्त्वमणं करे । ८ । ८५४ । १०५० ।
मंदे जाय पुत्र, मेहनिक्वमणं करे (११० । ८५५ । १०५० ।
निहिं उलगहिं, रोहिणीहिं, कुजा उ मेहनिक्वमणं ।
मेहोवट्टावणं कुजा, अणुष्मा गणिवायय । १२६ । ८७२ । १०५० ।

सेहशिष्फण्ड-शैलनिष्फण्डन-न० । शिल्पापहारं, द० ५० ।
पदमी पंचमि दसमी, पञ्चमिकारमी वि य ।

तह एणसु दिवसेसुं, सेहशिष्फण्डणं करे । १० ५० ।

सेहशिष्फण्डिया-शैलनिष्फण्डिका-स्त्री० । शैलकस्य शैलितु-
मिष्टस्य निष्फण्डिका-अपहरणम् । तयोगाद्यो मातापित्रा-
द्विभिरननुज्ञातोऽपहृत्य शैलितुमिष्टस्य साऽपि शैलनिष्फ-
ण्डिकाः । ग० १ अधि० । शैलितुमिष्टस्यापहरणे, ध० ३
अधि० । नि० ७० । तदपहरणकर्तारि, त्रि० । ग० १ अधि० ।

इयाणि सेहशिष्फण्डिताः—

ततियव्याहयारं, निष्फण्डगतियं विद्याणाहि ।

अतिसेसियस्मि भयणा, अमूढलक्खे य पुरिसस्मि ॥ ४३४ ॥

सेहशिष्फण्डियं जा करति स ततियं वयं अद्रिणादाणवर-
मणं अतिचरति, तं करिसे कहे वा शिष्फण्डतो ततियव्वते
अतिचरति ? ।

गाथा—

अपट्ठप्पो वालो, वरिद्धवरिस्सो अहव अणिविद्धो ।

अम्मापितुअविदिस्सो, य कप्पती तत्थ वाऽपट्ठा ॥ ४३५ ॥

अपट्ठप्पो अट्ठवरिस्सो किं वाऽधिकं वा अट्ठवरिस्सुं वा
सोलसवरिस्सुं वा अवज्जं जातं, अहवा—अणिविद्धं अवि-
द्याहन्तं तदहप्यारं अम्मापिताविदिक्षं तत्थ वा गामे अज-
त्थ वा गु कप्पति पव्वावत्तुं । अह निष्फण्डितो तं निष्फण्डते-
ण विद्याणाहि । इमो पत्थ तेणवणिगणो ।

गाथा—

तेणो य तेणतेणो, अपडिच्छग पडिच्छगे य सायव्वं ।

एत तु सेहशिष्फण्डियाए चचारि उ विगणा ॥ ४३६ ॥

इमे वक्खान् । गाथा—

जा तं उप्पामयए, से तेणो होति लोणउचरिते ।

भिक्षातिणं गतंमि उ, हरमाणो तेणतेणो उ ॥ ४३७ ॥
अपट्ठप्पो वालं हरतो नणो, से तेणो तं मेहं
वाहिं गामादियाण उव्वता अण्णया भिक्षस्स पविद्धो,
एत्थंतेरो जा तं मेहं अण्णो उप्पामसा हरति सो तेणतेणा
(नि० ७०) (प्रतिच्छकविषयः 'पडिच्छग' शब्द पञ्चमभागे
गतः ।)

सेहनिष्फण्डियं करेतस्स वउगुणं आणादिया य दोसा, इमे या

गाथा—

अम्मापियरो कस्म वि, विपुलं धेत्तुण अत्थमारं तु ।

रायादीणं कहिए, कटणम्मि य गिएहणादीया ॥ ४३६ ॥
कंठा ।

गाथा—

विपरिणमेज्जा ममी, केहि संबंधिणो भवं तस्म ।

विपहिणताए धम्मं, सुएज कुजा व गहणादी ॥ ४४० ॥

शिष्फण्डयं मेहस्स उ, सुयधम्मो वलु विराहितो होति ।

सुयधम्मस्स व लावा, चरित्तलोवं विद्याणाहि ॥ ४४१ ॥

संयमयहह नाउ सक्का विपरिणमेज्जा सेहस्स वा संबंधी ते
य विपरिणता धम्मं सुएज्जा, रायमादिपणं वा गहणादि
कारवेज्जा ।

गाथा—

आयरिय उवज्जाया, कुलगणसंधो य धम्मो य ।

सव्वेऽपि परिचक्षा, सेहं शिष्फण्डयंतेण ॥ ४४२ ॥

रायादि रुद्धा स तस्मि कडगमहं करेज्ज तम्हा मातापियंण
अदत्ता सेहशिष्फण्डियाण कायव्वा । वितियपदंण वा करेज्जा ।
अतिसंसगंमि भयणणि अस्य दयालया ।

गाथा—

होहिति जुगप्पहाणो, दोसा वि न केवि तत्थ होहिति ।

तेणऽतिसेसा दिक्खे, अमोहहत्थे य तत्थेव ॥ ४४३ ॥

जा अहिमादीअतिसएण जाणति एस निःप्यारणो जग-
प्पहाणो होहिति दोसा य गु कऽपि भविस्सन्ति तेण अतिस-
र्या दिक्खति । अह जाणति होहिति दोसा तो ग पव्वावति ।
एस भयणा 'अमूढलक्खो व आयरिस्सो' अमोहहत्था जं जं
पव्वावति सो अवस्सं गिःप्यरति न य कऽपि दोसा उप्पज्जं-
ति तं व नात्थ नयंतस्सथः । सेहशिष्फण्डिता अट्ठारसपुरि
सु ति गतं । नि० ७० ११ उ० । पं० भा० पं० ७० । तास-
लिपुत्राऽऽचार्येणाथराज्ञताचार्येणातिरिति प्रथमशैलनि-
ष्फण्डितोति । आ० क० १ अ० । ('अणुधट्ठण' शब्दे प्रथम-
भागे शैलचौर्यमुक्तम् ।)

सेहभूमि-शैलभूमि-स्त्री० । शिल्पस्य महाप्रतारोपणकाले, इय० ।

तत्तो मेहभूमिओ पसत्ताओ, तं जहा-सत्तराहिंदिया, चाउ-
म्मासिया, छम्मासिया य । छम्मासिया उकोसिया, चाउम्मा-
सिया मज्झमिया, सत्तराहिंदिया जहन्धिया ॥ (मू० १५)

अस्य संबन्धमाह—

तुल्लाउ भूमिंस्खा, ठिया व ठावेंति ते इमे हुंति ।

पडिक्खतो व सुत्तं, परियाए दीहहस्से य ॥ ५० ॥

तुल्या भूमिंस्ख्या शैलकाणामिति कृत्वा, अथवा—पूर्व-

स्त्रे स्थाविरा उक्तास्ते च स्वयं स्त्रित्वा अस्यान् स्थापयन्ति
ते चाप्येवं स्थाप्यमाना इमे वक्ष्यन्त्या भवन्तीति तत्प्रति-
पादनाधर्मं सूत्रम् । अथवा-प्रतिपक्षत इदं सूत्रमापत्तिनम् ।
तद्यथा-पूर्वसूत्रे स्थाविराः तेषां च प्रतिपक्षाः शैलाः यत्र वा-
स्थाविराणां दीर्घः पर्यायः, शैलकाणां शैलकत्वेन इव इति
स्थावरसूत्रानन्तरं शैलकसूत्रम् । अस्यान्तरगमनिका प्राग्वत् ।
सम्प्रति शैलकाणां यद् वक्तव्यं तत्संस्त्व-

नाय द्वारगाधमाह—

सेहस्म तिभि भूमिउ, दुविहा परिणामगा दुवे जङ्गा ।

पत्तजहते संभुं-जणा य भूमितियविवेगो ॥५१॥

शैलकस्य तिस्रो भूमयो वक्रव्याः सूत्रापात्तत्वात्तथा शैलका
द्विविधाः-परिणामका, अपरिणामकाः वक्रव्याः । द्वौ च जङ्गौ ।
तथा पात्राणि पात्रभूतान् त्यजति दोषा वक्रव्याः, संभोजना
च तथा भूमिकस्य जलमूकैलमूककरणजङ्ग (३) लक्षणस्य
विवेकः परित्यागो वक्रव्यः, एष द्वारगाधासंस्वपाथः । इया-
सार्थवस्तु प्रतिद्वारमभिधानव्यः ।

तत्र प्रथमतो भूमिद्वारमाह—

सेहस्म तिभि भूमि, जहर्षा तह मज्झिमा य उक्कोसा ।

राईदिमत्त चउमा-सिया य छम्मासिया चेव ॥५२॥

शैलकस्य तिस्रो भूमयस्तथा—जघन्या मध्यमा उत्कृ-
ष्टा च । तत्र जघन्या सतरात्रिन्द्रिया, मध्यमा चातुर्मासिकी,
उत्कृष्टा षाण्मासिकी ।

पुष्पावट्टपुराणे, करणजयट्टा जहासिया भूमि ।

उक्कोमा दुम्मेहं, पडुच्च अस्सदहाणे च ॥५३॥

पूर्वमुपस्था—उपास्थितः पूर्वोपस्थाः स चासौ पुराणश्च
पूर्वोपस्थपुराणस्तस्मिन् करणजयाय जघन्या भूमिर्भवति ।
इयमत्र भावना—यः पूर्व प्रवज्योत्तमप्रजितः पश्चात्पुनरपि प्र-
वज्यो प्रतिपक्षवान् स सप्तमे दिवसे उपस्थापयितव्यः,
तस्य हि यावद्द्वित्रिवसेः पूर्वविस्मृतसामाचार्यकरणमस्य-
न्तं दुःप्रभवति एषा जघन्या भूमिः, दुर्मेधसमभ्रधानं
च प्रतीत्य उत्कृष्टा षाण्मासिकी भूमिः ।

एमेव य मज्झिमिया, अण्हिउजंते असहंते य ।

भावियमेहाविस्म वि, करणजयट्टा य मज्झिमिया ॥५४॥

चमुक्ते उत्कृष्टे अनर्थायाने अश्रद्धाने च माध्यमिकी भूमिः
न पत्तव्या । अथवा-भाविनस्यापि-अश्रद्धानस्यापि मध्यावि-
नस्यापि च करणजयार्थं माध्यमिकी भूमिः । गतं भूमिद्वारम् ।

अधुना द्विविधपरिणामकद्वारमाह—

आणदिट्ठतेण य, दुविहो परिणामगो समासेण ।

आणापरिणामो खलु, तत्थ इमो होइ नायण्वो ॥५५॥

स द्विविधः परिणामको भवति, तद्यथा-आज्या, दृष्टान्तेन
च । तत्र समासेन—संक्षेपेण आज्ञापरिणामः क्लृप्त्यै वक्ष्य-
माणो भवति । तमेवाह—

तमेव सधं नीसकं, जं जिसेहि पवेदियं ।

आणाए एस् अक्खाओ, जिसेहि परिणामगो ॥५६॥

तदेव सत्यं यज्जनेः प्रवर्तितमित्येव यो निःशङ्कं अश्रद्धानि
न च कारणं जनयते एष आज्या परिणामको जिनेराक्यातः ।

दृष्टान्तपरिणामकमाह—

परोक्खं हेउगं अत्थं, पच्चक्खेण व साहियं ।

जिसेहि एस् अक्खातो, दिट्ठंतपरिणामगो ॥५७॥

परोक्खं हेतुकं हेतुना लिङ्गेन गम्यं हेतुकमर्थं प्रत्यक्षेण प्रत्य-
क्षमसिद्धेन दृष्टान्तेन साधयन् आत्मबुद्धाचारोपपन्नस्यो व-
स्तुते दृष्टान्तपरिणामको जिनेराक्यातः । दृष्टान्तेन विवक्षित-
मर्थं परिणमयत्यात्मबुद्धाभावापयतीति दृष्टान्तपरिणामक
इति व्युत्पत्तेः । तत्राज्ञापरिणामकः, आह्वयैव कायान् अश्रद्धा-
नि, दृष्टान्तपरिणामकस्तु दृष्टान्तेन अश्रद्धापयितव्य इति ।

तस्य कायश्चक्षानोत्पादनाधर्मद्वारमाह—

तस्मिदियाणि पुव्वं, सीसंत जह उ ताणि सहहइ ।

तो से नाणावरणं, सीसइ ताह दमविहं तु ॥५८॥

तस्य दृष्टान्तपरिणामस्य पूर्वमिन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि शि-
ष्यन्ति तत्र यत्र तानिन्द्रियाणि अश्रद्धानि ततः तमेतस्य
ज्ञानावरणं दशविधं शिष्यते ।

कथमित्याह—

इन्द्रियावरणं चेव, नाणावरणं इ य ।

तो नाणावरणं चेव, माहियं तु दुपंवाह ॥ ५९ ॥

इन्द्रियावरणं, ज्ञानावरणं च । तत्रान्द्रियावरणं नाम इन्द्रिय-
विषयशब्दादिस्वामान्यापयोगावरणं, ज्ञानावरणमिन्द्रियवि-
षयध्वंशशब्दादिषु विशेषापर्योगावरणम् । इन्द्रियावरणं ज्ञाना-
वरणं च श्रोत्रादिन्द्रियादिभूतः प्रत्येकं पञ्चप्रकारमेव ज्ञानावर-
णम् । द्विपञ्चधा-एवं दशप्रकारमाख्यातम् ।

तानेव दश भेदान् विचक्रुमाह—

सोयावरणं चेव, नाणावरणं होइ तस्सेव ।

एवं दुयभेएणं, नाणव्वं जाव फासो सि ॥ ६० ॥

श्रोत्रावरणं तथा तस्यैव श्रोत्रस्य ज्ञानावरणमेवं द्विक-
भेदेन तावत् ज्ञानव्यं यावत्तपशः, तद्यथा-चक्षुरिन्द्रिया-
वरणम्, चक्षुरिन्द्रियज्ञानावरणम् । श्रोत्रेन्द्रियावरणम्, श्रोत्रे-
न्द्रियज्ञानावरणम् । रसनैन्द्रियावरणम्, रसनैन्द्रियज्ञाना-
वरणम् । स्पर्शेन्द्रियावरणम्, स्पर्शेन्द्रियज्ञानावरणमिति ।

साम्प्रतमिन्द्रियावरणस्य विज्ञानावरणस्य

च विषयविभागार्थमिदमाह—

बहिरस्म उ विच्चाणं, आवारियं न उण सोयमावरियं ।

अपट्ठप्पमो वालो, अतिवुड्डो तह असक्की वा ॥ ६१ ॥

विच्चाणावरियं तसि, कम्हा जम्हा उ ते सुणंता वि ।

न वि जाणंते किमयं, सहो संखस्स पडहस्स ॥ ६२ ॥

बहिरस्य विज्ञानं श्रोत्रेन्द्रियविज्ञानमावृत्तम्, सामान्यतः
शब्दमात्रध्वज्येऽपि तद्गतार्थशेषापरिज्ञानात्, ननु श्रोत्रमा-
वृत्तं सामान्यतः शब्दमात्रध्वज्यात्, तथा याऽपट्ठप्पको-वालो
यच्चातिवुड्डो यो वा असक्की अमनस्कः पञ्चेन्द्रियः, एतेषां
विज्ञानमावृत्तम् । कस्मात्?, यस्मात् शृण्वन्त्येऽपि न विज्ञान-
त किमयं शब्दः शङ्कस्य, उत—पटहस्येति ।

किं ते जीवमजीवं, जीवा एवेति तेण उदियम्मि ।

अण्ह एव विजाणसु, जीवा चउरिदिया विति ॥ ६३ ॥

किं ते वधिराद्यो जीवा, अजीवा वा ? । तत्र जीवा एवेति नमोदितं भयंते-एवं वधिरादिवत् चतुरिन्द्रिया अपि जीवा इति विजानीहि श्रोत्रावरणमात्रेण जीवत्वाप्रच्युते ।

एवं चक्षिदियथा-रिन्दियजिम्भदिभोवधाएहि ।

एकेक्यहाशीए, जाव उ एगिदिया नेया ॥६४॥

एवमेकैकहान्या एकैकन्द्रियपरिहानिनः चक्षुरिन्द्रियघाते-न्द्रियजिह्वान्द्रियोपघातेः क्रमेण त्रीन्द्रियादयः तावन् क्रिया यावदेकैन्द्रियाः, तद्यथा-चक्षुरिन्द्रियोपघातेऽपि त्रीन्द्रियाः घ्राणैन्द्रियोपघातेऽपि द्वीन्द्रियाः, जिह्वैन्द्रियोपघाते-प्येकैन्द्रियाः । इह पूर्वं विज्ञानावरणेऽपीन्द्रियमनावृतमुक्त्वा ।

इदानीमिन्द्रियावरणेऽपि विज्ञानमनावृतमुपदर्शयति—

सक्षिर्सिदियधाए, वि तन्नाणं न विरिजइ ।

विन्नाणं नतु सक्षीणं, विजमाणे वि इंदिए ॥ ६५ ॥

संज्ञिन इन्द्रियघातेऽपि न ज्ञानमुपहतेन्द्रियज्ञानं नाऽऽप्ति-यते । एतन्नाम भावयिष्यते । असंज्ञिनां पुनर्विद्यमानेऽपीन्द्रिये विज्ञानं नास्ति । यथोक्तं प्राक् तथा खात्रे वक्ष्यते ।

एतदेव भावयति—

जो जाणइ य जच्चंधो, वणे रूवे विकल्पसो ।

नेचे बाऽऽवरिते तस्स, विन्नाणं तं तु चिट्ठइ ॥६६॥

पासन्ता वि न याणंति, विसेसं वस्समादींणं ।

बाला असंभिणो चेव, विन्नाणावरियमि उ ॥६७॥

यो नाम जात्यर्थः अस्पृष्टचक्षुर्यान् रूपणि च विकल्प-शोऽनकप्रकारं जानाति तस्य नेत्र अग्रावृत्ते तत् विजाना-ति अन्धीभूतोऽपि वर्णविशेषान् रूपविशेषांश्च, तथैव स्प-शतो जानातीत्यर्थः, तथा बाला असंज्ञिनश्च पश्यन्तोऽपि वि-ज्ञाने आधुने वर्णादीनां विशेषं न जानन्ति । तदर्थमिन्द्र-योपघातेऽपि न विज्ञानोपघातः, ज्ञानोपघातेऽपि नेन्द्र-योपघात इति विज्ञानेन्द्रिययोर्भेदः, तेनेह तयोर्भेदात्तदावरण-योरपि भेद इति । ज्ञानावरणं दशधा ।

साम्तमेकैकन्द्रियहान्या यत् एकैन्द्रियत्वं पूर्वमुक्तं तन्ना-वयति—

इंदियउवघाएणं, कमसो एगिदिओ व संवुत्तो ।

अणुवहए उवकरणे, विमुज्झए ओसहादीहि ॥६८॥

अवचिजए य उवाचि-अए उ जह इंदिएहिं सो पुरिसो ।

एस उवमा पसत्था, संसारीणिदियविभागे ॥६९॥

कोऽपि पुरुषः क्रमशः-क्रमेणैन्द्रियाणां श्रोत्रादीनामुपघा-तेन एकैन्द्रिय एव संवृत्तः, तत्र चातुपहते उपकरणे-उ-पकरणैन्द्रियं पुनरापधादिभिर्विशुध्यति-सर्वस्पर्ष्टैन्द्रिया भवति । तत्र यथा स पुरुष इन्द्रियैरपजीयते उपजीयते च एषा उपमा संसारिणांमिन्द्रियविभागे प्रशस्ता । तथैव सं-सारिणोऽपि पञ्चेन्द्रिया भूत्वा चतुरिन्द्रियास्त्रीन्द्रिया द्वीन्द्रिया एकैन्द्रिया भूत्वा पुनर्द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्च-तुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाश्च भवन्तीत्यर्थः । (३५० ।)

(परिणामकविषयः ' परिणामग ' शब्द पञ्चमभागे गतः ।)

एतदर्थं सुखेन जीवत्वप्रतिपत्त्यर्थमुपसंहरन्माह—

एम परिणामगो भणितो, अणुणा उ जइं वोच्छमि ।

सो दुविहो नायव्वो, भासाएं सरीरजइो उ ॥ ७० ॥

एष द्विविधो विपरिणामक उक्तः । अणुना ज (इं) इ वक्ष्ये, स जइो द्विविधो ज्ञानव्यः, तद्यथा—' भासाए ' लि भाषा-जइः, शरीरजइश्च ।

जलमूगएलमूगो, मम्मणमूको य भामजइो य ।

दुविहो सरीरजइो, धुल्लाकरणे अनिपुणो य ॥ ७१ ॥

भाषाजइस्त्रिविधः, तद्यथा-जलमूकः, एलमूको, मम्मनमूक-श्च । शरीरजइो द्विविधस्तद्यथा-शरीरेण, क्रियायामनिपुणश्च ।

पढमस्स नत्थि सद्दो, जलमज्जे व भासतो ।

बीयो उ एलमो चेव, अव्वचं बुब्बुयायइ ॥ ७२ ॥

प्रथमस्य जलमूकस्य जलमध्ये इव भाषमाणस्य नास्ति-शब्दः, द्वितीय एलमूकः एलकमिव बुब्बुदायने ।

मम्मणो पुण भासतो, खलए अंतरंतरा ।

चिरेणं नीति से वायं, अविमुद्धा व भासतो ॥ ८० ॥

मम्मनः पुनर्भाषमाणोऽन्तरा अन्तरा स्खलति, यद्विधा-'से' तस्य भाषमाणस्य वाक् चिरेण 'नीति' निर्गच्छति अवि-मुद्धा वा ।

सम्प्रति ' दुवे जइ ' लि द्वारमाह—

दुविहेहिं जइदोमेहिं, विमुद्धं जो उ उज्झति ।

कायाचत्ता भवे तेणं, भासा चत्तारि भारिया (गुरुकंते) = १

द्विविधेन जाड्यदोषेण विशुद्धं य उज्झति तेन कायाः-बद्ध कायास्त्यक्ता भवेयुः, न संरक्षिताः, तयास्य प्रायश्चित्तं च-त्वारो गुरुका भासाः । एतेन संभोजनद्वारं व्याख्यातम् ।

कहिए सहिए चेव, उववेति परिग्गहे ।

मंडलीए उ वट्ठतो, इमे दोसा उ अंतरा ॥ ८२ ॥

अन्तराऽन्तरा पदजीविकांश्च कथितं अजितं च 'उववेति' पनङ्गहः तत्र समुद्देशाप्यते इत्यर्थः, एतदनुगोष्ठापितो भवति, तदा न मण्डलयां समुद्देशेन अन्तरा पुनर्भेद्यमाने इमे व-क्ष्यमाणा दोषाः ।

तान् (दोषान्) एवाह—

पायस्स वा विराहण, अतिही दइण उड्ड गमणं वा ।

सेहस्स वा दुग्गुळा, सव्वे दुहिदुधम्म सि ॥ ८३ ॥

उत्पाटयतो-नयत आनयतो वा पात्रस्य विराधना स्यात् । यद्विधा-अतिधीन दृष्ट्वा तस्य 'उड्ड' ति वमने प्रवर्त्तते, गमने वा नत एव प्रदेशात् कुप्यात्, शैलकस्य वा जुगुप्सा जनेन क्रिय-ते, यथा कर्नाप दोषेण दुष्ट एवः । ततः पृथग् मुक्तं सर्वान् वा कश्चित् जुगुप्सते, यथा-पात्रमप्येवंभूतं भोजनान् बाहिः कुर्वन्ति अहो दुर्दृष्टमार्ग इति ।

सम्प्रति 'भूमिनियवियेगो' इति व्याख्यानायमहाह—

जलमूग एलमूगो, सरीरजइो य जो य अतिथुल्लो ।

अं वुत्तं तु विवेगो, भूमितियं ते न दिक्खिज्जा ॥८४॥
यदुक्तं भूमित्रिकस्य विवेक इति तस्यायमर्थः जलमूक एव-
मूकः शरीरजडश्च योऽतिस्थूलस्तानि तावन् नीत्तयेत् ।
दुम्मेहमणितिसेसी, न जानती जो तु करणतो जड्ढा ।
ते दुम्भितेण उ सो, दिक्खेइ सिधा तो अतिसेसी ॥८५॥
दुर्मेधसं यच्च करणतो जडस्तमनतिशेयी अनतिशयी
न जानाति तन कारणेन नौ द्वावापि स दीक्षयेत् ।
अथ स्यात्सोऽतिशेयी ततो न दीक्षयति—
अहव न भासाजड्ढा, जहाति परंपरागयं छउमा ।
इयरं पि देसहिडग-अमतीए वा विविचि(ठवि)आ ॥८६॥
अथवा 'भासाजड्ढा' इति दुर्मेधसं परंपरागतं मातृपक्षपरंपरा-
गतं गुरुपक्षपरंपरागतं च छुड्ढास्थानं न त्यजन्ति, इतरमपि क-
रणजडं दृष्टादृष्टकस्य देशवशनाय असति वा अभ्यासिन्
साधौ दीक्षयेदन्वया विवेचयेत्-न दीक्षयेत्, दीक्षयन् वा प-
रिष्ठापयेत् ।

अथैव मतान्तरं दूषयति—
मानुसनाणं वा, दुम्मेह तमं पि केह इच्छंति ।
तं न भवति पल्लिमंथा, णया वि चरणं विणा णाणं ॥८७॥
कच्चित् मनुष्यज्ञानेन दुर्मेधास्तमपि दीक्षितुमिच्छन्ति,
तत्र भवति, यतो दुर्मेधसः पाठने स्वयं सूत्रार्थयोः पल्लि-
मंथाः, नचापि तस्य ज्ञानं विना चरणं ततः आत्मनः प-
रस्य च कवलकृशाक्ष तद्दीक्षयन्मिति ।
नातिधुल्लं न उज्झंति, मेहावी जो अ वोच्चडो ।
जलमूगलमूगं च, परिट्ठावेज्ज दोसि वि ॥८८॥
नातिस्थूलं नाजझन्तीत्यर्थः यच्च मेधावी वाष्पडां भाषा-
जडस्तमपि नाजझन्ति, जलमूकैर्मूकं द्वावप्येतौ परि-
ष्ठापयेत् ।

सुलूण करणजड्ढा, परियट्ठंति जाव सेसल्लम्मासा ।
एकेकं ल्लम्मासा, जस्स व दट्ठं विविचणया ॥८९॥
मुक्त्वा करणजडं शेषं दुर्मेधसं भाषाजडं यावत् परमासा-
स्तावत् परिवर्त्तयन्ति-अनुधनयन्ति, ततः परमस्यस्याचार्य-
स्य समर्थ्यते सोऽपि परमासांन परिवर्त्तयति तदनन्तरमन्य-
स्य सोऽपि परमासांन परमेकैकं तस्य परमासाः । तत्र प्र-
पाणां मध्ये यस्य समीपे संख्यां गृहीतवान् यावन्तं दृष्ट्वा
वाचते ममैतं शिक्षां दद्वि इति तस्य विवेचनं—तस्य द्वा-
नमित्यर्थः ।
अमुमेवार्थं स्पष्टतरमाह—

तिण्णं आयरियाणं, जो तं गाहंइ सीसो तस्सेव ।
जइ एत्तिण्ण गाहितो, तो न परिट्ठावए ताह ॥९०॥
त्रयाणामाचार्याणां मध्ये यो प्राहयति तस्यैव शिष्यः स
दीक्षते, यदि एतावता आचार्यत्रिकेण परिपाठ्या मिलित्वा
प्राहितो भवति तनस्तदा न परिष्ठाप्यते ।
देति अजंगमथेरा-ण वावि अहवा वि दट्ठणं जो उ ।
मण्णति मज्झं कज्जं, दिज्जति तस्सेव सो ताहे ॥९१॥
अथवा अजङ्गमस्थविराणां स वैद्यावृत्तिकरणाय दीयते ।

यदिवा—यस्तं दृष्ट्वा भणति मम कायंमेतेन, तस्मादीय-
तामिति ततस्तस्यैव दीयते ।

जो पुण करणे जड्ढो, उक्कोसं तस्स होइ ल्लम्मासा ।
कुलगणसंधनिवेयण, एयं तु विहिं तहिं कुज्जा ॥९२॥
यः पुनः करणजडः तस्योत्कृष्टं परिपालनं भवति, याव-
त्परमासाः, ततः परं कुलस्य गणस्य संघस्य वा निवेदनं
क्रियते स यत्करोति तत्परमाणुमते विधिं तत्र कुर्यादिति ।
इयं १० उ० ।

सेहम्बदालियं-सिद्धाम्बदालिकाश-न० । सिद्धे आम्बलसं-
स्कृते मुद्रादिमये दालिपत्रार्थे, 'संघ' सिद्धे सति यानि अ-
स्तेन तीमनादिना संस्क्रियन्ते तानि सिद्धाम्बलानि, यानि
दाह्या मुद्रादिमय्या निष्पादितानि अम्बलानि च तानि द्वा-
लिकाम्बलानीति संभाव्यन्ते । उपा० १ अ० ।

सेहय-शैक्षक-पुं० । अभिनयप्रपञ्जिते, स्था० ८ ठा० ३ उ० ।
सेहर-शेखर-पुं० । शिराभूषणे, लोमपक्षिभेदे च । जी० १
प्रति० ।

सेहाविय-शिच्चा(सेधा) यित-त्रि० । उपाध्यायादिप्रयोजनतः
व्रतित्वेन साधते, पा० । व्रतित्वाभावात्सेधायाम्, तस्य भ-
गवतो हेतुभूतत्वात् । भ० १५ श० । शिक्षिते, स्वयमेव गुरुभिः
शिक्षां प्राप्तिं, उपाध्यायादिपार्श्वतस्तद्वृत्तिं आचार्यविशेष-
विनयविशेषेषु कुशलीकृते, ध० ३ अधि० ।

सेहिय-सेधित-त्रि० । निष्पादिते, आचार्यविशेषविनय-
विशेषेषु कुशलीकृते, पा० । ज्ञा० । प्रत्युपेक्षणादिक्रियाकला-
पतो निष्पादिते, भ० २ श० ३ उ० ।

शिक्षित-त्रि० । गुरुभिः स्वयमेव शिक्षां प्राप्तिं, पा० ।
ध० । भ० ।

सिद्धिक-त्रि० । सिद्धापवर्गलक्षणायां भवे, सूत्र० १ ध्रु० १
अ० २ उ० ।

सेही-शैक्षी-स्त्री० । नवशिक्षितायाम् । ग० ३ अधि० ।

सेहोवट्ठावण-शैक्षोपस्थापन-न० । शिष्यस्य उपस्थापना-
करणं, " तिहिं उन्नराहिं रोहिणीहिं, कुज्जा उ सेहनिक्क-
मणं । सेहोवट्ठावणं कुज्जा, अणुज्जा गणिवायए । " इ० ध० ।

सोअ-शीच-न० । परद्रव्यापहारमालिन्याभावे, स० १४३
सम० ।

सोअणवत्तिा-स्वप्नप्रत्यया-स्त्री० । स्वप्ननिमित्तविराध-
नाया अनिचारेभेदः, आश० १ अ० ।

सोअण-शोचन-न० । अभ्युपरिपूणनयनस्य द्वैत्ये, आश०
४ अ० ।

सोअमल्ल-सौकुमार्य-न० । "उतो मुकुलादिष्वत्" ॥८१॥१०७॥
इत्यादिकृतोऽत्रयम् । सोअमल्लं । प्रा० । " पर्यस्त-पर्याण-सौ-
कुमार्ये ज्ञः" ॥८२॥६८॥ इति यस्य ज्ञः । सोअमल्लं । श-
रीरसौष्ठवे, प्रा० २ पाद ।

सोआमिणी-सौदामिनी-स्त्री० । विद्युति, ज० ३ धत्त० ।

सोहदिय-श्रोत्रेन्द्रिय-न० । श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रं तच्च नाद्विन्द्रियं

च भोत्रेन्द्रियम् । शब्दप्रादहं इन्द्रिये, आ० म० १ अ० । आ० । प्रज्ञा० । आ० क० ।

भोत्रेन्द्रिय उदाहरणम्—

गायकः पुष्पशालाऽभू—द्वयमनपुरपत्तने ।
कर्णान्द्री स्वरस्तस्य, वैकल्यं चाक्षिदुःखम् ॥ १ ॥
गायता तेन सर्वोऽपि, लोका हुनमनाः कृतः ।
सार्धवाहा धनस्तस्मान्, पुरा दशान्तरं गतः ॥ २ ॥
पञ्चाङ्गदास्ति तद्गायी, तत्र प्रोषितभर्तृका ।
दास्यस्तस्या गता आसन्, बहिः कार्येण कनचित् ॥ ३ ॥
तस्ते गायन्ते श्रुत्वानां, कालं नास्तिस्मृतिम् ।
चिरागताश्च तास्तीक्ष्णै-यैवाभिः संततत्वा सा ॥ ४ ॥
ऊचुस्ता दैवि ! मा कुप्य, धृतमस्माभिरद्य यत् ।
गीतं तत्कस्य नानन्दं, पश्यामपि यत्नम् ॥ ५ ॥
दृष्टौ सा तत्कथं ध्याये, कथं प्रप्यः स गीतकृत् ।
इतः पूर्वधनागारं, यात्रारम्भस्तदाऽभवत् ॥ ६ ॥
गौराः सर्वे ययुस्तत्र, साऽपि तत्र तदाऽगमत् ।
गाथाकः स च निःशयां, गात्रं गीत्वा परिभ्रमात् ॥ ७ ॥
तत्रैवायमने पश्चाद्, भागं निद्रामुपागतम् ।
सार्धवाही च तां दृष्टी, प्रणम्याभ्यर्च्य भक्तिनः ॥ ८ ॥
प्रदर्शिताकृतस्तस्याः, भ्रष्टाभिर्दृष्टिनाऽप्य सः ।
दृष्ट्वा च रूपमानेन, भावी गीतस्वरऽपि हि ॥ ९ ॥
इत्युक्त्वा तत्र निष्ठय, साऽगममन्दिरं निजम् ।
गायकस्य प्रयुजस्या-क्याने नृत्वाद्येन नटैः ॥ १० ॥
गायकः साऽप्य सामर्थ्यः, प्रातस्तस्या युद्धान्तिक ।
जगी विरहसंखड्ग—गीतं स्फीतं रसोर्मिभिः ॥ ११ ॥
आसवेन प्रपीतेन, तेन गीतनं पूरितम् ।
मत्स्यास्त्ववशा साऽभू—तस्मिन्पातभुजेव वा ॥ १२ ॥
तत्क्षणानुष्ठितोत्कण्ठा, कण्ठाक्षेपे प्रियस्य सा ।
तत्रैवाप्रयत्नं, प्रयत्ने जावनः करे ॥ १३ ॥
अध्याकराह सौधोप, तन्मार्गाश्वेषणाय सा ।
ऊचै च साक्षि ! लक्षस्य, गतस्यासन् दिना घनाः ॥ १४ ॥
स लेखदृष्टीनादिव, चर्चितः कलितं मया ।
अत्रैवार्थि दिनैर्द्वित्रै—वैहङ्गस्युधुना पथि ॥ १५ ॥
अथोत्थाय सखीनां मा, प्रदयालसं दिशाऽल्ललाः ।
अदृश्यत्कण्ठाग्रं, हला ! पश्यत पश्यत ॥ १६ ॥
अयमयमयि प्रयान्, अयान् स एव मनोहरा ,
नयननलिनोक्तासम्यासाक्रियासु निशपतिः ।
वपुषि पुलकाद्भस्वदेद्वयमन्तमसंगमः,
किमापि रमयत्यन्तः कान्तः सुखं सखि ! मेऽधुना ॥ १७ ॥
मंस्यत धुनिनां मां, चेद्यालसं दिशाऽल्ललाः ।
अञ्जलिहाप्रसौधाप्रा—द्वित्यात्मानं मुमोच सा ॥ १८ ॥
मृता च तत्क्षणार्थं, भोत्रेन्द्रियदुरन्तता ।
ध्यायितुं तत्र दुष्टाङ्गा, मुक्यते कण्ठतर्पणी ॥ १९ ॥

आ० क० १ अ० । ग० । आ० च० (' पुष्टं सुखं सद् ' इति
भोत्रेन्द्रियस्य स्पृष्टविषयप्रादहकत्वम् ' इदिय ' शब्द
इतिोयमां ४४७ पृष्ठ गतम् ।)

सोहदियशिगह—भोत्रेन्द्रियनिग्रह—पुं० । अथवेन्द्रिय-
स्यावरोधः, उत्त० ।

सोहदियशिगहं मणुष्यामणुष्यसु महेसु रागदोमनिग-
हं जगयह, तप्पचइयं च कम्मं थ बंधइ, पुव्वबंधं निअरेइ ।
उत्त० २६ अ० ।

सोहदियत्य-भोत्रेन्द्रियार्थ-पुं० । धृत्येनेनेति भोत्रं तच्च
तद् इन्द्रियं च भोत्रेन्द्रियं तस्यार्थो-प्राज्ञः भोत्रेन्द्रियार्थः ।
शब्द, स्था० ५ डा० ३ उ० ।

सोहदियबल-भोत्रेन्द्रियबल-न० । भोत्रबलसामर्थ्यप्रादहकं,
स्था० १० डा० ३ उ० ।

सोहदियमुंड-भोत्रेन्द्रियमुण्ड-पुं० । भोत्रेन्द्रियनिबन्धने मु-
ण्डभेदे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सोहदियवसत्त-भोत्रेन्द्रियवशार्त्त-त्रि० । भोत्रेन्द्रियवशेन त-
त्पारतन्त्र्येण भूतः—पीडितः । अथवेन्द्रियपरतन्त्रतया दुः-
खिते, भ० १२ श० २ उ० ।

सोहदियविसयप्पयार-भोत्रेन्द्रियविषयप्रचार-पुं० । भोत्रेन्द्रि-
यस्य यो विषयव्यवहानिष्ठशब्देषु प्रचारः स भोत्रेन्द्रियविषय-
प्रचारः । अथवलक्षणप्रवृत्तौ, भ० २५ श० ३ उ० ।

सोहय-शोक्ति-न० । मानसं चिकारं, अनु० ।

सोहयव-शोक्तिव्य-त्रि० । शोकविषयं, संघा० १ अ-
धि० १ प्रस्ता० ।

सोउआण-श्रुत्वा—“ क्वस्तुमणुण-तुआणाः ” ॥८२१२५६॥
इति क्त्वाप्रत्ययस्य तुआणादेशः । सोउआणं । आकर्ण्ये-
त्यर्थे प्रा० २ पाद ।

सोऊण-श्रुत्वा-अव्य० । “ युवर्णस्य गुणः ” ॥८२१२३७॥ घा-
तारिर्णस्योवर्णस्य च द्वित्यपि गुणो भवति । सोऊण ।
प्रा० । “ वि—जि—धु—हु—स्तु—लू—पू—धूगां यो ह-
स्वश्च ” ॥ ८ । २४१ ॥ व्याप्तीनां धातूनामन्ते लृकारागमः,
एषां स्वरस्य च ह्रस्वो भवति । बहुलाधिकारा-
त्कचित्कल्पः । सोऊण । प्रा० । निशम्येत्यर्थे, सूत्र० १
ध्रु० १ अ० १ उ० । आकर्णयितुमित्यर्थे, पञ्चा २ विव० ।

सोएव-शोचितव्य-त्रि० । “ तव्यस्य एवव्यं एवव्यं एवाः ”
॥ ८ । ४ । ४३८ ॥ इति अपभ्रंशे तव्यप्रत्ययस्य एवादेशः । शो-
चनीये, प्रा० ४ पाद ।

सोड-शौएड-न० । गर्वे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सोडामगर-शौएडमकर-पुं० । मकरभेदे, जी० १ प्रति० प्रज्ञा० ।

सोडार-शौएडार्य-न० । “ ब्रह्मचर्यं—तृथं—सौन्दर्यं—शौएडी-
र्यं यो रः ” ॥८२१२६॥ इति र्यस्य रः । सोडारं । प्रा० । त्या-
गसम्पन्नतायाम्, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । कर्मशब्दप्रति शू-
रे, कल्प० १ अधि० ६ लण । स्था० । शौर्यवतां शू-
रव रणकरेणुन वशीकृतः । पुत्रतया प्रतिपाद्यमानं पुत्रभे-
दे, स्था० १० डा० ३ उ० । चारभटे, प्रश्न० ५ सेव० द्वार ।

सोक्त्व-सौख्य-न० । आनन्दे, स्था० २ डा० ३ उ० । सु-
खं, आ० १ ध्रु० १३ अ० । गन्धरमरूपशैलक्षणविषय-
संपाद्यं, स्था० ६ डा० ३ उ० । प्रज्ञा० । लता । ग-
न्धोपादानं, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सोग-शोक-पुं० । इष्टवियोगोऽयुःखः, औ० । प्रज्ञ० । उत्त० । नि० चू० । चित्तखेदः, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । दैन्ये, आ-
ख० ४ अ० । चित्तवैधुर्ये, प्रव० ५१ द्वार । आ० म० । मानस दुःखविशेषः, ल० । आख० । स च सच्चित्ताचित्तमिश्रा-
णामिष्टानां वियोगेन, अनिष्टानां संयोगेन च भवति । जीत० ।
स्था० । प्रज्ञ० । ध० । वृ० । औ० । इष्टाप्रतिविना-
शाद्भवः (शाखा० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० । आतु० ।
स० ।) इष्टवियोगनाशादिजनितं चित्ताद्वेगे, दश० १ तत्त्व ।
नोकपायवेदनीयकर्मभेदे, यदुदयन शोकरहितस्यापि जीव-
स्याक्रन्दनादिः शोको जायते । स्था० ६ टा० ३ उ० । शो-
चनं शोका दैन्यमुपलक्षणत्वादेवास्य सकलमानसदुःखपरि-
प्रदः । भ० १६ श० २ उ० । 'सोगभरणवेवियोगमंगी'
शोकरभरणं प्रवेपितं-कम्पितमङ्गं यस्यास्सा तथा । भ० ६
श० ३३ उ० । वियविप्रयोगादिविकलचेतोऽवृत्तितयाऽऽ-
क्रन्दनादियेन करोति स शोकः । वृ० १ उ० २ प्रक० ।
सौगंधिय-सौगन्धिक-न० । कङ्कारे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
आ० म० । प्रज्ञा० । रा० । ज० । रत्नविशेषः, रा० । प्रज्ञा० । आ०
म० । ज्ञा० । सूत्र० । यः सुगन्धं मन्वानः स्वलिङ्गं जिघ्रति स
सौगन्धिकः । पुं० । नपुंसकभेदे, ग० १ अधि० । सौगन्धिकां नाम
सागारिकस्य गन्धं शुभं मन्यते स च सागारिकं जिघ्रति
मलत्वित्वा वा हस्तं जिघ्रति । वृ० ४ उ० । नि० चू० । प्रव० ।
प० चू० । प० भा० ।

सौगंधियकंड-सौगन्धिककाण्ड-न० । रत्नप्रभायाः पृथिव्याः
सौगन्धिकरत्ननिभे काण्डे, स्था० १० टा० ३ उ० ।

सौगंधिया-सौगन्धिकी-स्त्री० । स्वनामख्यातायां नगर्याम्,
ज्ञा० १ ध्रु० ५ अ० ।

सोगमल्ल-सौकुमार्य-न० । अतिसुकुमारतायाम्, 'आयावया-
ही चय सोगमल्लं' दश० २ अ० ।

सोगमोहहिज-शोकमोहनीय-न० । मोहनीयकर्मभेदे, यद्-
शास्त्रियविप्रयोगं सारस्ताडमाक्रन्दति परिवेषते वीर्यं च
निःश्वसति भूषणं च लुठति तच्छोकमोहनीयम् । कर्म०
६ कर्म० ।

सोगविहाण-शोकविधान-न० । प्राजमनके सारितादिके,
६य० १ उ० ।

सोगह-सुगति-स्त्री० । मोक्षमार्गे, सुदेवतादिके, 'एष सु-
गती याणदंसणचरण भवति' । अथवा सुगई सुदेवता-
दिका । आ० चू० १ अ० ।

सोष्ण-श्रुत्वा-अव्य० । 'त्य-एव-इ-ध्या-व-ङ्-ज-भाः क-
विन्' ॥ ८ । २ । १५ ॥ इति त्वास्थाने ऋचा इ-
त्यादेशः । सोष्णा । प्रा० । निशम्येत्यर्थे, अवगम्ये-
त्यर्थे, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । आखा० । गुरुमुखा-
स्कारे धृत्वत्यर्थे, उत्त० २ अ० । भोजेण निशम्येत्यर्थे, स्था० ३
टा० १ उ० । तं० । दश० । कल्प० । भ० । आगमापत्ते, भ० ६
श० ३२ उ० । अवधार्येत्यर्थे, विपा० १ ध्रु० २ अ० । भ० ।
आखा० ।

सोष्णिय-शोषित-त्रि० । "सेवादौ वा" ॥ २१६६६ इति द्वित्व
म् । शोषविषयं, प्रा० २ पाद ।

सोझोय-सोद्घोत-त्रि० । उद्घोतभावसहिते, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । बाह्यव्यवस्थितवस्तुस्तोमप्रकाशकरं, जी० ३ प्रति०
४ अधि० ।

सोड-शोड-न० । सीधुनि, आखा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ३
उ० ।

सोडसय-षोडशक-पुं० । षोडशावयवे समुदाये, "प्रकृतेर्महा-
स्तताऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।" आ० म० १ अ० ।

सोडसिगा-षोडशिका-स्त्री० । मगधदेशप्रसिद्धे रत्नमानवि-
शेषे, रा० ।

सोढ-सोढ-त्रि० । अनुभूते, उत्त० १६ अ० ।

सोण-शोण-न० । दन्तकाष्ठिकामध्ये रक्तवर्णे, तं० ।

सोणिचक-श्रेणिचक-न० । कटितटे, कल्प० १ अधि० २
क्षण ।

सोणिय-शोणित-न० । पल्लवरुधिरे, उत्त० २ अ० । आखा० ।
ज्ञा० । तं० । स्था० । आर्त्तवे रुधिरं, सामान्येन वा रुधिरे,
ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० । शोणितं—रुधिरं, द्वितीयो धातुः ।
तं० । आखा० । आ० म० ।

सोणियलव-शोणितलव-पुं० । शोणितबिन्दौ, तं० ।

सोणियानुसारि-शोणितानुसारिन्-पुं० । शोणितान्तव्यापके
धातौ, स्था० ६ टा० ३ उ० ।

सोणिसुत्त-श्रेणिसूत्र-न० । कटीसूत्रे, भ० ६ श० ३३ उ० ।
बालकानां वर्मादिचक्ररूपे कटीसूत्रे, ज्ञा० १ ध्रु० १७ अ० ।

सोणी-श्रेणी-स्त्री० । कटेरप्रभागं, ज० २ वक्ष० । कटौ,
प्रज्ञ० ४ आ० द्वार ।

सोणहग-सोणहक-पुं० । पक्षिधिशेषे, उत्त० ५ अ० ।

सोणहयालिङ्ग-शोणिकालिङ्ग-न० । अग्रेराभयविशेषे, जी०
३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

सोत्त-श्रोत्र-न० । श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम् । शब्दप्राद्विकम्पिये,
स्था० ८ टा० ३ उ० । प्रज्ञा० । अचितं जीवरहितं सोत्तं क्षिप्त्वा
पुणसद्वा भेदपद्विरसिणं तं अचित्तसोत्तं तिविह-वेदजुयं,
पश्चिमजुयं, वेरयं च । नि० चू० १ उ० ।

श्रोतस्-न० । "तैलादौ" ॥ ८ । २ । ६८ ॥ इति सन्तव्यजनस्य
द्वित्वम् । जलप्रवाहे, प्रा० २ पाद ।

सोत्तबंधण-श्रोतोबन्धन-न० । जलप्रवाहबन्धने, प्रज्ञ० १
आ० द्वार ।

सोत्तामणि सौत्रामणि स्त्री० । कवकडीपभावायां त्रिकुमारि,
कायाम्, आ० क० १ अ० ।

सोत्तिदिय-श्रोत्रेन्द्रिय-न० । श्रवणेन्द्रिये, आ० म० १ अ० ।

सोत्थिय-सौत्रिक-त्रि० । सूत्रं पश्यमस्येति सौत्रिकः । सूत्रक-
यविक्रयकारिणः, अनु० । जीवा० ।

शौक्लिक-पुं० । द्विन्द्रियभेदः, प्रज्ञा० १ पद ।

सोत्थियमई-शौक्लिकवृत्ति-स्त्री० । केकयाज्ञं जनपदाईराजधा-
न्याम्, प्रज्ञा० १ पद ।

सोत्थिय-स्वस्तिक-पुं० । लोकप्रसिद्धं माङ्गलिकं चिह्नं भेदः, रा० ।
प्रश्न० । जं० । प्रज्ञा० । आ० म० । अष्टासीति महाग्रहेषु पाष्टत
मे ग्रहः, स्था० ६ डा० ३ उ० । आ० म० । सू० प्र० । आ० चू० । चं० प्र० ।

दो सोत्थिया । स्था० २ डा० ३ उ० ।

सोत्थियकूट-स्वस्तिककूट-न० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणे
रुक्चवरपर्वतस्य प्रथमं कूटं, स्था० ८ डा० ३ उ० । द्वी० ।

सोदयवंधिणी-स्त्रोदयवन्धिनी-स्त्री० । स्वस्योदय एव व-
न्धो यासां तास्तथा । तथाविधासु कर्मप्रकृतिषु, पं० सं०
३ द्वार ।

सोदर-सोदर-पुं० । एकमातृकं, उत्त० २२ अ० ।

सोदामिन्-सौदामिन्-पुं० । चमरस्यासुरेन्द्रस्याश्वानीकाधि-
पती, स्था० ५ डा० १ उ० ।

सोदामिणी-सौदामिनी-स्त्री० । विद्युति, श्री० । यदिप्रुचक
वास्तव्यायां दिक्कुमारीमहत्तरिकायाम्, जं० ५ वक्ष० ।

सोदास-सौदास-पुं० । स्वनामक्याते मांसप्रिये राजनि, आ०
चू० ५ अ० । आ० क० । आ० म० । जिह्मिन्द्रिये उदाहरणम् ।
आ० चू० १ अ० । आ० च० । आ० क० ।

सोह-शौद्र-पुं० । शुष्ककाष्ठं, वृ० २ उ० ।

सोपारग-सोपारक-पुं० । स्वनामक्याते समुद्रतटीयनगरे,
आ० म० १ अ० । आ० क० । उज्जैनी नगरी, जितसत्पू राया,
नस्स अट्टणां मल्लो, भव्वरज्जेसु अज्जेयो । इतो य समुहन्ते सो-
पारगं नगरे तथ्य सीयगिरी राया । आ० चू० ४ अ० ।

सोप्पास-सोत्प्रास-न० । उप्रासयुक्तं गानं, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सोभग-सौभाग्य-न० । सुभगत्यं, प्रज्ञा० ३४ पद ।

सोभगकर-शौभाग्यकर-न० । एकवत्वारिणं कलाभेदे, स०
७२ सम० ।

सोभगसुंदरी-सौभाग्यसुंदरी-स्त्री० । इभ्यभेष्टिनः पुत्रस्तु-
पायाम्, आ० क० १ अ० ।

सोभगसेवहि-सौभाग्यसेवधि-पुं० । सौभाग्यनिधौ, कल्प० १
अधि० ७ क्षण ।

सोभय-शोभन-न० । सुन्दरे, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । जी० ।
कल्प० ।

सोभइ-सौभद्र-पुं० । सुभद्रामजे चम्पानगरीवास्तव्यस्य कौ-
शिकाचार्यस्य शिष्यं, आ० चू० ४ अ० । ('अज्जव ' शब्दे
प्रथमभागेऽस्य कथा ।)

सोभाबजस-शोभवर्जन-न० । विभूषापरित्यागे, दश० ६ अ० ।

सोभित्ता-शोभयित्वा-अव्य० । विधिवत्करणेन शोभां कृत्वे-
त्यर्थे, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण ।

सोभिय-शोभित-त्रि० । तत्समाप्तौ गुर्वादिप्रदानशेषभोज-
नासंवेनन शोभां प्रापितं अतिचारवर्जनं कृतशोधं, स्था०
७ डा० ३ उ० । रा० । आ० चू० ।

सोम-सोम-पुं० । चतुर्थबलदेवयासुदेवयोः पितरि, आव० १
अ० । स्था० । ति० । यज्ञेषु देवंपये लताविशेषे, 'अपाम सो-
मममृता अभूवम्' । आ० म० १ अ० । तद्रसे, विश० । चन्द्र,
जं० ७ वक्ष० । ज्या० चं० प्र० । मृगशिरानक्षत्रस्याधिपः सोमः ।
ज्या० ६ पाहु० । सू० प्र० । अनु० । स्था० । अष्टाशीतिग्रहेषु
द्वादश महाग्रहे, जं० ७ वक्ष० । सू० प्र० । कल्प० । चं० प्र० ।
शकस्य देवेन्द्रस्येशानस्य च स्वनामक्याते उत्तरदिशलो-
कपाल चमरस्यासुरेन्द्रस्येन्द्र, भ० ३ श० ७ उ० । आ० म० ।
ग० । स्था० । (वक्ष्यताऽस्य 'लोगपाल' शब्दं पण्डे भागे
गता ।) (अस्यग्रमहिष्यः 'अग्रमहिषी' शब्दं प्रथम-
भागे १७१ पृष्ठ उक्ताः ।) पार्श्वस्वामिनः पञ्चमं गणधरं,
कल्प० १ अधि० ७ क्षण । स्था० । शान्तदृष्टौ प्रव० ६५ द्वार ।
शान्ताकृतौ, व्य० ६ उ० । सुभगे, जं० १ वक्ष० । रा० । अ-
रौद्राकारं, रा० । सू० प्र० । विपा० । जं० । नीरागे च । भ०
१२ श० ६ उ० । उत्तमया कीर्त्या सहितं, कल्प० १ अधि० ३
क्षण । गुर्जरधरित्रीपण्डलीमहानगर्याः श्रीमद्वीसलदेवराज-
स्य पुरोहिते, ती० ४१ कल्प । चम्पावास्तव्ये स्वनामक्याते
ब्राह्मणे, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । ('तुवई' शब्दे चतुर्थभाग
२५७७ पृष्ठ कथा गता । कोडीनगरवासिनि स्वनामक्याते
ब्राह्मणे, ती० ५५ कल्प । ('कोईइदेव' शब्दे तृतीयभागे
६८४ पृष्ठ कथा ।)

सोमंगलग-सौमङ्गलक-पुं० । द्विन्द्रियजीवभेदे, जी० १ प्रति० ।
प्रज्ञा० ।

सोमकाश्य-सोमकायिक-पुं० । सोमस्य कायां निकायो येवा-
मस्ति ते सोमकायिकाः । सोमपरिवारभूतेषु देवेषु, भ० ३ श०
७ उ० ।

सोमचंद-सोमचन्द्र-पुं० । भरतक्षेत्रजसुपार्श्वजिनकालिकैरव-
तंज तीर्थकरे, ति० प्रव० स० । स्वनामक्याते शिवचन्द्रनृप-
पुत्रं, ध० २० । (अस्य वृत्तम् 'सिवभद्र' शब्देऽस्मिन्नेव
भागं गतम् ।) स्वनामक्याते पातनपुरराजं, आ० चू० १ अ० ।

सोमचंदधरि-सोमचन्द्रधरि-पुं० । तपागृह्णीये श्रीरत्नशेखर-
सुरिशिष्ये, येन विक्रम-१,५०४ वर्षे कथामहोद्दिधानामग्रथो
रचितः । जै० ६० ।

सोमजसा-सोमयशस्-स्त्री० । सौर्यपुरे यज्ञयशस्तपासस्य
पुत्रस्तुपायाम् । आव० ४ अ० । आ० क० । आ० म० । आ०
चू० । द्वी० ।

सोमणतिय-स्वप्नान्तिक-न० । स्वप्नस्य स्वप्नक्रियाया अन्ते
अवसानं भवं स्वप्नान्तिकम् । स्वप्नविशेषे क्रियमाणे प्रति-
क्रमणभेदे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सोमणस-सौमनस्य-न० । शोभनं मनो यस्यसौ सुमनास्तस्य

भावः सोमनस्यम् । शोभनं मनसि, रा०। भ० । जी० । आ० म० ।
सौमनस-पु० । जम्बुद्वीप मन्दरस्य दक्षिणतः द्वावकुण्डे अश्व-
स्कन्धसदृशं वक्षस्कारपर्वतः तदधिपती च । स्था० २८। ३३० ।

दो सोमणमा । स्था० २८। ३३० ।

निषधस्य पर्वतस्योत्तरस्यां मन्दरस्य दक्षिणपूर्वस्यामाग्न-
यन्निश मङ्गलावर्तीविजयस्य पश्चिमायां द्वावकुण्डां पूर्वस्यां
सौमनसो वक्षस्कारपर्वतः । जं० ४ वक्ष० ।

कहि णं भन्ते । जम्बुद्वीपे दीवे महाविदेहे वासे सोम-
णसे णामं वक्खारपव्वए पण्णत्ते । गोयमा । णिसहस्स वा-
सहरपव्वयस्स उत्तरेणं मन्दरस्स पव्वयस्स दाहिसपुर-
त्थिमेणं मंगलावर्तिविजयस्स पव्वत्थिमेणं देवकुराए पुर-
त्थिमेणं एत्थ णं जम्बुद्वीपे दीवे महाविदेहे वासे सोमणसे
णामं वक्खारपव्वए पण्णत्त, उत्तरदाहिसण्यए पाईणप-
डीणवित्थिसे जहा मालवन्ते वक्खारपव्वए तहा णवरं
सव्वरययामए अण्णं ० जाव पडिह्वे । णिसहवासहरपव्व-
यत्तेणं चत्तारि जोअणसयाई उड्डु उच्चत्तेणं चत्तारि
गाऊ(उ)असयाई उव्वेहेणं सेसं तदेव सव्वं णवरं अड्डो से
गोअमा । ० जाव सोमणसे वक्खारपव्वए बहवे देवा य
देवीओ अ सोमा सुमणा सोमणसे अ इत्थ देवे महिड्डुए
० जाव परिवसइ, से एण्णट्टेणं गोअमा । ० जाव णिच्चे ।

(सू० + ६७)

‘ कहि णं ’ मित्यादि, क भदन्तेत्यादिप्रश्नः सुलभः, उत्त-
रसूत्रे निषधस्य वर्षधरपर्वतस्य उत्तरस्यां मन्दरस्य पर्वत-
स्य पूर्वदक्षिणस्याम्-आग्नेयकोणं मङ्गलावर्तीविजयस्य पश्चि-
मायां द्वावकुण्डां पूर्वस्यां यावत् सोमनसो वक्षस्कारपर्वतः
प्रकृतः इत्यादि सर्वे माल्यवद्गजदन्तानुसारिण्य भाष्यम्, यत्तु
सप्रपञ्चं प्रथमं व्याख्याते गन्धमादनेऽतिदेशयितव्ये माल्य-
वन्तोऽतिदेशेन तदस्यासञ्ज्वलित्वेन सूत्रकारशैलीवैचित्र्य-
ज्ञापनार्थं, नवरं सर्वोत्तमा रजतमयोऽयं, माल्यवास्तु नी-
लमणिमयः, अयं च निषधवर्षधरपर्वतान्ते चत्वारि याज-
नशताम्बुधोचत्वेन चत्वारि गव्युतिशतान्बुधेन माल्य-
वास्तु नीलवत्सर्माणि इति विशेषः, अयं च विशेषमाह—
‘ से कण्ठेण ’ मित्यादि, प्रायवत्, भगवान्माह—गौतम !
सौमनसवक्षस्कारपर्वते बहवो देवा देव्यश्च सौम्याः काय-
कुचप्राया अभावात्, सुमनसो—मनःकालुष्याभावात् परि-
वसन्ति, ततः सुमनसामयमावास इति सोमनसः, सोम-
नसनामा चात्र देवा महिड्डिकः परिवसन्ति तेन तद्योगात्
सौमनस इति । ‘ से एण्णट्टेण ’ मित्यादि, प्रायवत्, ‘सौम-
णसे ’ इति प्रायः सूत्रं व्यक्तम् । जं० ४ वक्ष० ।

कूटपृच्छा—

जम्बुद्वीपे दीवे सोमणसे वक्खारपव्वए सत्त कूडा पण्णत्ता,
तं जहा—“सिद्धे १ सोमणसे २ तह, बांधवो मंगलावर्देकूडे ३।
देवकुर ४ विमल ५ कंचय ६, विसिद्धकूडे ७ य बांधवो ”

॥१॥ (सू० + ५६०) स्था० ७ डा० ३३० ।

मराः परितः स्थिते वनं, नपु० । जं० ४ वक्ष० । मराद्वितीया-
मखलायां स्वनामक्यां वनं, जं० १ वक्ष० । सूत्र० ।

कहि णं भन्ते । मन्दरए पव्वए सोमणसवणे णामं वणे
पण्णत्ते । गोयमा । णन्दणवणस्स बहुसमरमणिज्जाओ
भूमिभागाओ अड्डत्तेवड्डि जोअणसहस्साई उड्डं उपपह्ता
एत्थ णं मन्दरे पव्वए सोमणसवणे णामं वणे पण्णत्त ।
पञ्चजोयणसयाई चक्रवालविकल्मभेणं वड्डं वलयाकार-
संठाणसंठिए जे णं मन्दरं पव्वयं सव्वओ समंता संपरि-
क्खित्ता णं चिड्डह, चत्तारि जोअणसहस्साई दुष्मि य
वावत्तरे जोअणसए अड्डु य इकारसभाए जोअणस्स बाहिं
गिरिविक्खम्भेणं तेरस जोअणसहस्साई पंच य एकारे
जोअणमए छञ्ज इकारसभाए जोअणस्स बाहिं गिरिपरि-
रणं तिस्मि जोअणसहस्साई दुष्मि अ वावत्तरे जोअणमए
अड्डु य इकारसभाए जोअणस्स अतो गिरिविक्खम्भेणं
दस जोअणसहस्साई तिस्मि अ अउणापणं जोअणमए
तिस्मि अ इकारसभाए जोअणस्स अतो गिरिपरिरणं ति ।
से णं एगाए पउमवरवेइआए एगेण य वण्णसेणं सव्वओ
समन्ता संपरिक्खित्ते । वण्णओ कियेहे कियेहोभामे ० जाव
आसयन्ति एवं कूडवज्जा सच्चेव णन्दणवणवत्तव्वया
भाणियव्वा, तं चेव ओगाहिऊण ० जाव पासायवड्डेमगा
सक्कीसाणाणं ति । (सू० १०५)

‘ कहि णं ’ मित्यादि, क्व भदन्त । मराः सौमनसवने नाम
वनं प्रकृतम्?, गौतम ! नन्दनवनस्य बहुसमरमणीयाद् भूमि-
भागादूर्ध्वत्रिपटिः सार्द्धं द्वावष्टिरित्यर्थः, याजनसहस्राण्युर्वचमु,
तस्याऽऽन्तरे मन्दरपर्वते सौमनसवने नाम वनं प्रकृतं, पञ्च-
योजनशतानि चक्रवालविकल्मभेनेत्यादिपदानि प्राग्वत्,
यन्मन्दरं पर्वतं सर्वतः समन्तात् सप्तपरिक्लृप्तं तिष्ठति-
एतच्च क्रियता विकल्मभेन क्रियता च परिक्लृप्तेत्याह—
‘ चत्तारि ’ त्यादि, प्रथममखलायामिव द्वितीयमखलायामि-
पि विकल्मभद्वयं चाख्यं, तत्र बहिर्गिरिविकल्मभेन चत्वारि
याजनसहस्राणि द्वे च योजनशतं द्विसप्तत्यधिकं अष्टौ चै-
कादशभागा योजनस्य, एतदुपपरिनेषम्-धरणीतलान् यौ-
मनसं यावद्गमानं मेरुकूल्यस्य त्रिपरिक्लृप्तसहस्रायोजनाभ्यात-
क्रान्तानि एवमैकादशांशमभागे लब्धम् ५७२७, १/१२ अस्मिन् रा-
शौ धरणीतलगतमरुड्यासाहसहस्रयोजनप्रमाणच्छोधि-
ते जाते यथोक्तं मानमिति । बहिर्गिरिपरिरयेण त्रयोदश या-
जनसहस्राणि पञ्चयोजनशतानि एकादशानि-एकादशाधि-
कानि षट् च एकादशभागा योजनस्य, तथाऽन्तर्गिरिविकल्म-
भेन त्रीणि योजनसहस्राणि द्वे द्वासप्तत्यधिकं योजनशतं
अष्टौ चैकादशभागा योजनस्य, उपपत्तिस्तु बहिर्गिरिवि-
क्ल्मभात् उभयोर्ता मखलाद्वयस्यासं पञ्चशतं २ योजनकूप-
पनीने यथोक्तं मानम् । अन्तर्गिरिपरिरयेण तु दश सहस्र-
जनानि त्रीणि च योजनशतानि एकानपञ्चाशदधिकानि त्रय-
चैकादशभागा योजनस्येति । अथास्य वणकसूत्रम्-‘ से णं

सोमणस

एगा' इत्यादि, व्यक्तं, नवरम् एवमुक्ताभिलाषेन कूटवज्जां मेव नन्दनवनयक्रयतया भणितव्या, कियत्पर्यन्तमित्याह-त-
देव मेरुतः पञ्चाशद्व्योजनरूपं क्षेत्रमवगात्रा यावत्प्रासादा-
यन्तस्काः शकेशानयोरिति, चापीनामानि विमानि तेनैव
क्रमेण, सुमनाः १ सोमनसा २ सोमनासा सोमनसा वा ३
मनोरमा ४, तथा उत्तरकुरुः १ देवशुरुः २ वारिषेणा ३ सर-
स्वती ४, तथा विशाला १ माघभद्रा २ अभयमेना ३ रोहिणी
४, तथा भद्रात्तराभद्रासुभद्रा ३ भद्रावती भद्रवती वा ४ ।
जं० ४ वत्स० । पक्षस्य नवमे दिवसे, ज्यो० ३ पाहु० जं० । प्रैवेयक-
विमानानां चतुर्थे प्रसटे, स्या० ६ डा० ३ उ० । प्रव० । सनकुमा-
रस्य देवन्द्रस्य पारिव्यानिक विमाने, श्री० । जं० । रुचकप-
र्वतस्य स्वनामख्यातं देव, सू० प्र० १६ पाहु० । चं० प्र० । जं० ।
शोभनं मनो यस्याः सकाशाद्भवति सा सुमनास्ततः
श्चायं जं० । जम्ब्यां सुदर्शनायाम्, स्त्री० । जं० ४ वत्स० । द-
क्षिणपूर्वस्य रतिकरपर्वतस्य दक्षिणस्यां दिशि स्वनाम-
ख्यातायां राजधान्याम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । डी० ।
ती० । पक्षस्य पञ्चाश्यां रात्रौ, जं० ४ वत्स० । सन्तुष्टचित्तत्वे,
नपुं० । कल्प० १ अधि० १ क्षण । ज्यो० ।

सोमणसकूट-सौमनसकूट-पुं० । न० । सौमनसनामकस्वाधि-
ष्ठापदेवभवोपलक्षितं कूटं, स्या० ७ डा० ३ उ० । (अस्य
वक्रयता 'सोमणस' शब्देऽनुपदमय गता ।)

सोमणसवण-सौमनसवन-न० । मेरोद्धिनीयमेखलायां स्व-
नामख्याते वनं, स्या० ४ डा० २ उ० । (अत्रत्या वक्रयता
'सोमणस' शब्दे गता ।)

दो सोमणसवणा । स्या० २ डा० ३ उ० ।

सोमणसा-सौमनसा-स्त्री० । पञ्चमीतिधिरात्री, सू० प्र० १०
पाहु० ।

सोमणसी-सौमनसी-स्त्री० । पक्षस्य पञ्चदश्यां तिथौ, ज्यो०
४ पाहु० ।

सोमणह-सोमनाथ-पुं० । सौराष्ट्रप्रसिद्धे महादेवे, ती०
१६ कल्प० । (एतद्भजनकथा 'सच्चउर' शब्देऽस्मिन्नेव
भागं गता ।)

सोमतिलग-सोमतिलक-पुं० । तपागच्छे देवेन्द्रसुरशिष्य-
विद्यानन्दगणेशिष्यधर्मघोषसुरशिष्यसोमप्रभसुरशिष्ये, त-
स्य जन्म विक्रम १३५५, संवत्सरं दीक्षा १३६६, वर्षे सुरि-
पदे १३७३, वर्षे स्वर्गतिः १४२४ वर्षे । अननयमकस्तुतिटीका-
शीलनरत्नकिणौ नव्यक्षेत्रसमासम्बुधे जीतकल्पश्रुतिध्वेति प्र-
स्था रचिताः । यशस्तिलकचम्पूनामग्रन्थकारके दिगम्ब-
राचार्ये, एकाशीत्यधिकाष्टशतं शकऽयमासीत् । जै० १० ।

सोमदत्त-सोमदत्त-पुं० । चन्द्रप्रभस्वामिनः प्रथमभिक्षादा-
यकं, आ० म० १ अ० । स० । कांशाश्वनीनगरास्वामि-
शतानीकस्य पुरोहितं, विपा० १ ध्रु० ५ अ० । भ-
द्रबाहुस्वामिनः चतुर्थे शिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।
सोमदिद्धि-सौम्यदृष्टि-पुं० । कस्याप्यनुदेजके साधौ, प्रव० २३६
द्वार । सामलोचने, स हि सर्वस्याप्याश्रयणीयो भवति ।
दृश० २ नरव ।

सोमदेव-सोमदेव-पुं० । दशपुरनगरवास्तव्ये स्वनामख्याते
ब्राह्मणे, यत्पुत्र आर्थरक्षितः सूरिगासीत् । विशेष० । आ०
म० । आ० क० । आ० चू० । ती० । उत्त० । पक्षप्रभ-
स्य प्रथमभिक्षादायके, आ० म० १ अ० । स० ।

सोमदेवयाकाङ्क्ष-सोमदेवताकायिक-पुं० । सामदेवतास्त-
त्सामनिकाद्यस्तामां कायां येषामस्ति ते सोमकायिकाः ।
सोमसामानिकादिदेवपरिवारभूतेषु देवेषु, भ० ३ श०
५ उ० ।

सोमधम्मगणि-सोमधर्मगणिन्-पुं० । उपदेशसत्तिकाग्रन्थ-
कारकं तपागच्छीयचारिभ्रगणेशिष्ये, जै० १० ।

सोमपभ-सोमप्रभ-पुं० । बाहुबलपुत्रं, श्रयांसंभ्रातरिति के-
पाचिन्मतम् । आ० चू० १ अ० । आ० क० । आव-
श्यकवृत्त्यनुसारं बाहुबलसुतसोमप्रभसुतः श्रयांसो रा-
जा । कल्प० १ अधि० ७ क्षण । चमरस्योत्पानपर्वतं,
आ० म० १ अ० । "सोमस्त महाराज्ञो सोमपभे उप्पाय-
पव्वण" स्या० १० डा० ३ उ० । (अत्रत्या विस्तरः उप्पा-
यपव्वय' शब्दे द्वितीयभागे ८३७ पृष्ठ गतः ।)

सोमपभसुर-सोमप्रभसुर-पुं० । तपागच्छीय धर्मघोषसुरि-
समनन्तरं आचार्ये, ग० १ अधि० । "श्रीसोमप्रभसुरे, पट्टे
श्रीसोमतिलकसुरिन्द्राः । अथ सोमप्रभसुरि-स्तस्य विनेयास्तु
चत्वारः ॥१॥ श्रीविमलप्रभसुरिः, श्रीपरमानन्दसुरिगुरुराजः ।
श्रीपद्मतिलकसुरि-गणितिलकः सोमतिलकगुरुः ॥२॥" ग० ३
अधि० । एतज्जन्म विक्रम १३१०, संवत्सरं दीक्षा १३२६, सुरिपदम्
१३३२, स्वर्गतिः १३७३ वर्षे अननयचक्रवर्धनतवा नाम ग्रन्था
रचितः । द्वितीयाऽपि सोमप्रभाचार्यो विजयसिंहसुरिशि-
ष्यः, तेन हेमकुमारचरित्रं सूक्तिमुत्पावलशृङ्गारवैराग्यतर-
ङ्गिणीत्यादयो ग्रन्था रचिताः । जै० १० ।

सोमपभा-सोमप्रभा-स्त्री० । सोमप्रभस्य चमरोत्पातपर्वतस्य
दक्षिणदिग्बसिगाजधान्याम्, डी० ।

सोमभू-सोमभूति-पुं० । चम्पानगरीवास्तव्ये स्वनामख्याते
ब्राह्मणे, आ० १ ध्रु० १५ अ० ।

से किं तं कुलाई ?, कुलाई एवमाहिज्जति, तं जहा, "पदमं
च नागभूयं, वीर्यं पुण सोमभूदं होई ।" कल्प० २
अधि० ८ क्षण ।

सोममिता-सोममित्रा-स्त्री० । सौर्यपुरवास्तव्यस्य यक्षयशसो
भार्यायाम् । आव० ४ अ० । आ० क० । आ० चू० ।

सोमय-सोमक-पुं० । कौत्सगोत्रान्तर्गतं गोत्रविशेषप्रवर्तकं
ऋषीं, स्या० ७ डा० ३ उ० ।

सोमल-सोमल-पुं० । द्वारवतीवास्तव्ये स्वनामख्याते ब्राह्म-
णे, अन्न० १ ध्रु० ३ वगं ८ अ० । ('गजसुकुमार' शब्दे
तृतीयभागेऽप्यु कथा ।)

सोमलच्छी-सौम्यलक्ष्मी-स्त्री० । सौम्या-प्रशस्ता या लक्ष्मीः ।
प्रशस्तायां लक्ष्याम्, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सोमलेस्स-सोमलेश्य-त्रि० । अनुपतापकारिपरिणामे, स्वा०
६ डा० ३ उ० ।

सोमवदन्-सोमवदन-त्रि० । सोम-सन्धीकं वदन् येषां ते सो-
मवदनाः । सन्धीकास्थे, जं० २ वक्त्र० ।

सोमवसु-सोमवसु-पुं० । कौशाम्बीनगरीवास्तव्ये जन्मदग्निरे
विभे, ध० २० ।

तत्कथा चैवम्—

“कोसंभी अस्थि पुरी, पभूयपत्वा सुउच्छुलङ्घि व ।
आजम्भ अइदरिहा, सोमवस् तत्थ वरविण्णो ॥१॥
ज जं करेइ कम्मं, तं नं सयलं पि होइ से विहलं ।
ना उच्चिग्गा धणियं, जाओ धम्ममुम्हो किंवि ॥२॥
सा धम्मसत्थपादे-ण धम्मसालाइ अअदियहंमि ।
सिस्साण कडिअंतं, धम्मफलं इय निसामेइ ॥३॥

गिरिसिद्धरतुरंगा दंतियो भूरिदाणा,
जियजलहितरंगा वाउवेगा तुरंगा ।
रहवरभउकाडीलक्खिचिच्छुसारा,
नगरनिगममाइ हुति धम्मा जियाणं ॥ ४ ॥
अमरनियरपुजं वासवत्तं पविणं,
सयलभरहरजं भूरिमंगोहि सज्जं ।
हलहरनिवहत्तं जं इहं कमवत्तं,
कयभुवणच्चमळं धम्मसालाहयं तं ॥ ५ ॥

रहसयसनमंतुहाम देविद्विद—
पण्यमसमसुक्खं जं च तिथ्याहिवत्तं ।
अवरमवि पसत्थं पाविणो जं लहंतं,
तमिह फलयत्तं धम्मकण्ठदुमस्स ॥ ६ ॥
नं सोउ जंगइ दिओ, सच्चमिणं किं कहुसु पसिऊल ।
कस्स सयास एसो, धम्मो भे गिरिहियवु ति ॥ ७ ॥
सा पडिभेवइ मिट्ठं, भुज्जेयव्वं सुहं च सोयव्वं ।
लायणिको य अण्णा, कायव्वो इय पर तिणि ॥८॥
जा सम्मं अवबुज्झइ, अण्विदुह तस्स पायमूलम्मि ।
गिरिहज्जु तं धम्मं, भइपयं भइ ! लहु लहिसि ॥९॥
को पुण एसि अत्थु, ति पुच्छिओ कइइ धम्मपाटी वि ।
भो भइ ! विमलमइणो, परमत्थं एस बुज्झंति ॥१०॥
अह सुद्धधम्महेउं, वंसणियो बहुविहं वि पुच्छंते ।
एगम्मि सन्निये, समागओ भिक्खवेलाए ॥११॥
आयिओ मडियाए, एगस्स व्वत्तलिंगधारिस्स ।
हासु अतिहि ति तं ठवि-य अण्णया सो गओ भिक्खं ॥१२॥
गहिउं लण्ण भिक्खं, सो पत्तो तो हुवे वि ते भुत्ता ।
समयंमि धम्मतत्तं, दिण्ण पुट्ठा कइइ लिंगी ॥१३॥

भइ ! इह सोमगुरुणो, अग्गे जससुजसनामया सीसा ।
उवइट्ठं णे तत्तं, मिट्ठं भुत्तव्वमिआइ ॥ १४ ॥
नय अत्थो पगिहइओ, अविरेण गओ गुरु य परलोयं ।
ना हं नियबुद्धीए, इय आराहंमि गुरुवयणं ॥१५॥
मनोसहमाइहिं, विहिओ मे लोगवज्झो अण्णा ।
पावमि मिट्ठमं, इह मडियाए सुवेमि सुहं ॥१६॥
अह जितइ सोवमस्, अहो इमो गुरुवइट्ठनत्तस्स ।
समइवयइ अं गुरुणो, भिण्णाओ संभवइ नवं ॥१७॥
२६१

तथाहि—

मनोसहिपमुहंदि, जायइ जीवाण्ण वाययं नूणं ।
तो लोणपिओ अण्णा, कइ परमत्थेण इह होइ ॥ १८ ॥
पाएण मिट्ठमं, जण्णइ जीवाण्ण गाढरसमिहिं ।
तत्तो भवपरिबुद्धी, ता परमत्थेण कइयमिणं ॥ १९ ॥
हिमधामधामनिम्मल-सीलाल रिस्सो विजियकरणां ।
एगंतवासइआ, नणु सुइसिआ वि पांडिसिआ ॥ २० ॥

तथा बोद्धम्—

सुखशय्यासत्तं वक्कं, ताम्भलं स्नानमण्डनम् ।
वत्तकाष्ठं सुगन्धं च, ब्रह्मचर्यस्य वृत्तम् ॥ २१ ॥
इय चित्तिऊलं नत्तं, पुट्ठा लिंगी कहुसु भइ ! तुहं ।
गुरुभाया कत्थं स आइ, अमुगग्गामंमि निवसेइ ॥ २२ ॥
वीयादिणं सोमवस्, तत्थेव गओ ठिओ य सुज्जसमंइ ।
भुत्ता दुव वि गहं, इक्कस्स माइहिसिदुस्स ॥ २३ ॥
पुट्ठा य तेष तत्तं, सुजसो कांडऊल पुड्डुसत्तं ।
भयइ इगंतरं मइ ये, जंमिमं मइ होइ तो मिट्ठं ॥ २४ ॥
आणउक्कयणपसेतो, जत्थ व तत्थ व सुहं सुवामि ति ।
लोयणिको गरीवु, ति एव पकरेमि गुरुवयणं ॥ २५ ॥
तं मुखिय दिओ चित्तेइ, चारुनरो एस किं गुरुवयणं ।
अइगंभीरं को नत्थु, जाणइ गुरुयाणमिण्णायं ॥ २६ ॥
कइवि वईइ इमीए, सुउं अत्थं अइं मुणिसमांमि ।
इय चित्तासंतो, संपत्तो पाडलिपुरम्मि ॥ २७ ॥
सत्थपरमत्थवित्था—र वेइणो जइल समयकुललस्स ।
यिबुहस्स तिलोयण ना-मगस्स गिहमेस संपत्तो ॥ २८ ॥
पविसेतो य निरुद्धो, जा अण्णयसर ति दारवाल्ले ।
पंतवणकुसुमहत्थो, ता एगो किकरो पत्तो ॥ २९ ॥
मग्गिउज्जेतो वि अदा-उ दंतवणमाइ सो गओ मज्जे ।
निस्सरिय खण्ण अम-मिगओ वि तं दाउमारजो ॥ ३० ॥
एस न दिंते पुड्वि, किमिहिइ देइ ति सोमवसुपुट्ठो ।
पमणइ विसी पढमं, पड्डो दिहे हयइ भरी ॥ ३१ ॥
इहराडववा तस्स उ, उडरियं सेसयाणं संसे व ।
इतो व दोहि पुरिसेहि, मग्गियं तत्थ आयमणं ॥ ३२ ॥
एगाए तरुणीए, दिणं तं वालुगाइ एगस्स ।
वीयस्स दीहदंडग, उल्लंकेणं दिण्ण तओ ॥ ३३ ॥
पुट्ठा भयइ हुवारी, भो भइ ! इमीए पढमओ भत्ता ।
वीओ उण परपुरिस्सो, ता एवं खेव उच्चियं ति ॥ ३४ ॥
इत्थंतरम्मि ववुभु-इ चट्ठपयडिक्कमाणमविहवा ।
वरसिचियं आकडा, तत्थंका आगया तरुणी ॥ ३५ ॥
का एस कि एवं, समेइ इय पुच्छिए पुणो तं ।
सोवारिएण भणियं, पंडियपूया इमा भइ ! ॥ ३६ ॥
रायउल्लेमि समस्सा-पयपूरणपसगइयसम्माणा ।
समिहं समेइ एवं, सरस्सई नाम चिक्कयाया ॥ ३७ ॥
कइ पुरियं इमीए, पयं ति दिवपुच्छिओ भयइ विसी ।
“तन शुद्धेन शुध्यात्”

तथा—

यत्सर्वं श्यापकं चित्तं, मलिनं दोषं श्रुतिः ।
सद्भिर्वकाभ्युत्पन्नं च, तन शुद्धेन शुद्धयति ॥ ३८ ॥

अह सा गिहं पविष्टा, जगुगेण ऽभिनेन्द्रिया तत्रो विष्णो ।
 चित्तह इमस्स सयलो, परिवारो वि हु अहो विबुहो ॥४०॥
 लद्धावसरो य गत्रो, पणत्रो य तिलोयणस्स पयकमले ।
 विन्नवह विबुहपुंगव !, वयगदणं कार्त्तामच्छामि ॥ ४१ ॥
 ता पसिय साहसु गुरुं, कस्स सयसास्मि हं गहमि वयं ।
 सो अह जां पर्याणियं, मिट्ठं भुत्तव्वमिक्खाह ॥ ४२ ॥
 वक्खाणह तह पालह, तस्स सयसं गेहसु तुं दिक्खं ।
 ता जेपह सोमवस्स, का पुण एएसि परमत्था ॥ ४३ ॥
 भणह बुहो वि महायस !, अकयमकारियमकणियं सुखं ।
 महुयरचित्तलद्धं, रागहोसहि परिमुक्कं ॥ ४४ ॥
 मणिमंतमूलओसह-पत्रोगपरिविजियं च आहारं ।
 जो भुंजह सो इहयं, परमत्थेण जिमह मिट्ठं ॥ ४५ ॥
 जं सुखं आहारं, भुंजेता न खलु वंधप कम्मं ।
 कइयविवागं तणं, एरिस्समिह बुक्खप मिट्ठं ॥ ४६ ॥
 एयव्विचारीयं पुण, भुंजेता हिसमुत्ति बंधह ।
 असुहविवागं कम्मं, तण अमिट्ठं जओ भणियं ॥ ४७ ॥
 अजयं भुंजमाणो उ, पाणभूयाह हिसह ।
 बंधं पावयं कम्मं, तं होह कइयं फलं ॥ ४८ ॥
 जो सयलआहिमुक्का, सजआयज्जाणसंजमुज्जुतो ।
 गुरुणुआप विहिणा, निसि सुवह सुहेण सो सुवह ॥ ४९ ॥
 धणधमसुवसुहिर-अ रयण चउच्चरणपमुहद्विणम्मि ।
 जो निच्चनिप्पिवासो, लायपिओ होह सो चव ॥ ५० ॥

यतः—

विश्वस्याऽपि स वल्लभो गुणगणस्तं संश्रयत्यन्वहं ,
 तेनैव समलंकृता वसुमती तस्मै नमः संततम् ।
 तस्माद् धन्यमः समस्ति न परस्तस्यानुगा कामधुक् ,
 तस्मिन्नाश्रयतां यथासि दधते संतोषमाकृ यः सदा ॥ ५१ ॥
 एयं निसामिऊणं, तिलोयणं पणमणह सोमवस्स ।
 परमत्थवयुपयङ्ग-निउणरस्स नमो हवउ तुज्जं ॥ ५२ ॥
 बभणह बुहो वि भो भह !, तं सिद्धं नो सुलक्खणो तं सि ।
 अयितहधम्मवियारं, जो एवं नितथि मज्झन्थो ॥ ५३ ॥
 अह पुच्छिऊण विबुहं, तग्गहाओ विणिग्गओ एस ।
 अहसुद्धधम्मगुरुला-भलालसो नालसो जाव ॥ ५४ ॥
 पुच्चुत्तज्जित्तुत्तं, आहारं फासुयं गवेसंतं ।
 जुगमिस्सनिहियनयणं, जिणमयसमणे नियह ताव ॥ ५५ ॥
 तो चित्तह सो हिट्ठो, मज्झं पुक्खा मणोरहा सव्वं ।
 कण्ठरु व्व सुगुरुपाय- संगयाहं इमं दिट्ठु ॥ ५६ ॥
 तेसि पिट्ठीह गत्रो, आरामं वेदिउं सुधांसगुहं ।
 पुट्ठो पयतिगअत्थो, कहिओ स्रीहि वि तेहव ॥ ५७ ॥
 नाओ पमहपयत्थो, मुणिजणआहारगहणओ चव ।
 सेसपयजाणणत्थं, तत्थव डिओ य सो रत्ति ॥ ५८ ॥
 आवस्सयाह काउं, मणिउं पोगिसिमणुअधिय सूरि ।
 आगमविहिणा सुत्ता मुणिणो गुरुणो पुण्हित्ता ॥ ५९ ॥
 उवउत्ता वसमण-उक्खयं परियाट्ठिउं लहु पयट्ठा ।
 कलियासणो कुवरो, समागओ तत्थ तव्वलं ॥ ६० ॥
 तं निसुणह एगग्गं, भायसमितीह नमियगुरुचरणे ।
 जेपह वरस्सु वरं, भणह गुरु धम्मलाहो तं ॥ ६१ ॥
 तो अहहरिस्सियओ, भासुरदिप्पंतकंठरुवधने ।

नमिऊणं गुरुपाप, पत्तो धणओ सयं ठाणं ॥६२॥
 तं ददु पडिट्ठमणे, सोमवस्स लद्धसुद्धधम्मवस्स ।
 चित्तह अहो भयवओ, निजयपसिद्धं निग्गहस्स ॥६३॥
 साहियनियबुत्तं, दिक्खं गिरहह सुधांसगुरुपासे ।
 मज्झन्थसोमदिट्ठो, कण्ठेण जाओ सुगहभागी ॥६४॥

इत्येवमुच्चैस्तरबांधिलाभो,

सुखं फलं सोमवसोर्विशिष्टम् ।

माध्यस्थ्यभाजः परिभाष्य भव्याः,

भव्यं भावेन तद्व धत्त ॥६५ ॥

(इति सोमवसुकथा समाप्ता) ध० २० १ अधि० १२ गुण ।

सोमविजय-सोमविजय-पु० । हीरविजयसूरीणां प्रथमशिष्ये,
 कल्प० ३ अधि० ६ तण ।

सोमसिरि-सोमश्री-स्त्री० । द्वारवतीनगरीयास्तव्यस्य सोमल-
 स्य भार्यायाम्, अन्त० १ ध्रु० ३ वर्ग० अ० ३० । दर्श० ।

सोमसुन्दर-सोमसुन्दर-पु० । तपागच्छे स्वनामभ्याते
 देवसुन्दरसूरीणां शिष्ये, ग० ३६ अधि० । अयमाचार्यः
 विक्रम १४३० संवत्सरे जातः १४६६ स्वर्गतः । प्रथमप्रकारेणैक
 प्रत्याख्यानभाष्ये चानन टीका रचिता, योगशास्त्रोपदेशमा-
 लापडावश्यकवतस्वादिव्वनन टीका रचिता । जै० ६० ।

सोमहिंद-देशी-उद्देरं, दे० ना० ८ वर्ग ४५ गाथा ।

सोमा-सोमा-(सौम्या-स्त्री० । सोमदेवतादिक सोमा सौम्या
 वाम० १० श० १ उ० । उत्तरदिशि, स्था० ३ ठा० २ उ० । आ०
 म० । सोमस्य लोकपालस्याप्रमद्विष्याम्, भ० १० श० ५ उ० ।
 सोमलोकपालस्य राजधान्याम्, भ० ।

संक्रुप्पमस्स णं महाविमाणस्स अहे सपक्खं
 सपडिदिसिं अमंखेजाइं जोयणसयसहस्साइं ओगा-
 हिता एत्थ णं सक्कस्स देविदस्स देवरणो सोमस्स महा-
 रणो सोमा नामं रायहाणी पणत्ता । एगं जोयणसय-
 सहस्सं आयामविकलंभेणं जम्बुद्वीवप्पमाणा वेमाणियाणं
 पमाणस्स अद्दं नेयव्वं जाव उवरियलेणं सोलसजोयण-
 सहस्साइं आयामविकलंभेणं पप्पासं जोयणसहस्साइं पंच य
 सत्ताणउए जोयणसप किंचिविसेसुणं परिक्लेवेणं पप्पते ।
 पासायाणं चत्तारि परिवोडीओ नेयव्वाओ सेसा नत्थि ।
 भ० ३ श० ७ उ० । दो सोमा । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

द्वारवतीयास्तव्यस्य सोमिलस्य ब्राह्मणस्य सुतायाम् ,
 अन्त० १ ध्रु० ३ वर्ग ८ अ० । आ० ३० । बहुपुत्रिकाजीवरु ,
 पायां वेभेलसंनिवेशवासिन्यां स्वनामभ्यातायां ब्राह्मणायाम् ,
 नि० । ग० । (' बहुपुत्तिया ' शब्दे कथा ।) सोमप्रमशैलस्य
 पौरस्त्यदिकस्थायां दिक्कुमारीमहत्तरिकायाम्, द्वी० ।
 सप्तमतीर्थकरस्य प्रथमप्रवर्तिन्यान्, स० । प्रव० । वीरजिन-
 समकालिकायां पाश्चात्त्यस्वामितीर्थीयास्यायाम् , आ०
 म० १ अ० ।

सोमागार-सौम्याकार-त्रि० । सुन्दराकृती, कल्प० १ अधि०
० क्षण । अरौद्रदशने, औ० । रा० । हा० ।

सोमाख-देशी-प्रमशाने, दे० ना० = वर्ग ४५ गाथा ।

सोमाल-सुकुमार-त्रि० । "हरिद्रावौ ल" = १ । २५४ । इत्य-
संयुक्तस्य रस्य लः । सोमालं । प्रा० । "न वा मयूख-लवण-च-
तुगुण-चतुर्थ-चतुर्दश-चतुर्वार-सुकुमार-कुतूहलोद्वल्लो-
लूखल" ॥ ८।१।७१ ॥ इत्यादः स्वरस्य परेण सस्वरस्यञ-
नेन सङ्घ वैकल्पिक आत् । सोमालं । कोमलं, प्रा० १ पाद ।

सोमिल-सोमिल-पुं० । द्वारवत्यां नगर्यां गजसुकुमारकुमार-
मारके स्वनामख्यातं ब्राह्मणं, आ० च० १ अ० । अ-
न्त० । दर्श० । आ० क० । आ० म० । ('गजसुकुमार' शब्द
तृतीयभागस्य कथा ।) कुण्डग्रामे नगरे कांडालगो-
त्रब्राह्मणः सोमिलाभिधानोऽस्ति, तस्य भार्यायामुत्पन्न इति
प्रियमित्रप्रामवकथा । आ० म० १ अ० । वाराणसी वास्तव्ये
पार्श्वनाथस्वामिशिष्यं, नि० १ ध्रु० ३ वर्ग ३ अ० । (यां सूत्रा
शुक्रचिन्तां शुक्रो नाम महाप्रहो जानः 'सुक' शब्देऽस्मिन्नेव
भागं तत्कथा ।) अपापावास्तव्यं स्वनामख्यातं ब्राह्मणं, यस्य
यज्ञ समायाता इन्द्रभृत्यादयो वीरजिनान्तिके प्रव्रजिताः ।
आ० म० १ अ० । कल्प० । उज्जयिनीवास्तव्येऽन्धब्राह्मणं,
"उज्जेली नाम नगरी तत्थ सोमिलो नाम बंभणी परिवसह,
सा य अन्धलोभूआ । तस्स य अट्ट पुत्ता तस्सि अट्ट भज्जाओ
सा पुत्तहि भण्णति अच्छीणं करिया कीरउ, सा पडिभण्णति
तुप्पम अट्टएड पुत्ताणं सोलस अच्छीणि सुएहाण वि सोलस
बंभणीए दोशि । एते चउतीसं अन्नस्स य परिणस्स जाणि
अच्छीणि ताणि सव्वणि मम । एते चैव पभूया । अन्नया घरे
पलितं तत्थ तहि अप्पत्तहि सां न च नीणिआं तत्थेव रडं-
तो दड्डो ।" वृ० १ उ० २ प्रक० । वाणियप्रामवास्तव्यं स्वनाम-
ख्यातं ब्राह्मणं, भ० ।

तेषां कालेषां तेषां समणेषां वाणियगामे नामं नगरे होत्था,
वन्नओ, दूतिपलासए चेतिए वन्नओ, तत्थ णं वाणियगा-
मे नगरे सोमिले नामं माहणे परिवसति अट्टुं जाव अप-
रिभूए रिउव्वेदं जाव सुपरिनिट्टिए । पंचणहं खंडियसयाणं
सयस्स कुट्टवस्स आहिवन्धं जाव विहरति, तए णं समणे
भगवं महावीरे जाव समोसडे जाव परिमा पज्जुवासति ।
तए णं तस्स सोमिलस्स माहणस्स इमीसे कहाए लद्ध-
ट्टस्स समाणस्स अयमेयाकूवे जाव समुप्पज्जित्था-एवं
खल्लु समणे णायपुत्ते पुव्वाणुपुत्तिं चरमाणे गामाणुगामं
दइजमाणे सुहं सुहेणं जाव इहमागए जाव दूतिपला-
सए चेइए अहापाडिरूवं जाव विहरइ । तं गच्छामि णं
समणस्स नायपुत्तस्स अंतियं पाउव्वमवामि इमाहं च णं
एयारूवाहं अट्टाहं जाव वागरणाहं पुच्छिस्सामि, तं जर
इमे से इमाहं एयारूवाहं अट्टाहं जाव वागरणाहं वागरेहि-
ति । ततो णं वंदीहामि नमंसीहामि जाव पज्जुवासीहामि,
अहमेयं से इमाहं अट्टाहं जाव वागरणाहं नो वागरेहिति

तो णं एण्हि चैव अट्टाहं य जाव वागरणेहिय निप्पट्टप-
सिणवागरणं करेस्सामीति कट्ट एवं संपेहइ २ हित्ता एहाए
जाव सरिरं साओ गिहाओ पडिनिक्खमति २ मित्ता
पायविहारचारेणं एगेणं खंडियसएणं सद्धिं संपरिवुडे
वाणियगामं नगरं मज्झं मज्झेणं निग्गच्छइ २ छित्ता जेण्व
दूतिपलासए चेइए जेण्व समणे भगवं महावीरे तेण्व उवा-
रत्ता समणस्स भग० ३ अदूरसामंते ठित्ता समणं भगवं महा-
वीरं एवं वयासी-जत्ता ते भंते ! जवणिजं अवावाहं फा-
सुयविहारं १, सोमिला ! जत्ताव मे जवणिजं पि मे अवा-
वाहं पि मे फासुयविहारं पि मे, (भ०) किं ते भंते ! जवणिजं १,
सोमिला ! जवणिजे दुविह पसखे, तं जहा-इदियजवणिजे
य, नोइदियजवणिजे य । से किं ते-इदियजवणिजे १, २ जं
मे सोइदियचक्खिदियघाणिदियजिहं भदियफासिदियाहं
निरुवहयाहं वमे वट्ठति, सेत्तं इदियजवणिजे । से किं तं
नोइदियजवणिजे १, २ जं मे कोहमाणमायालोभा वो-
च्छिन्ना नो उदीरंति । सेत्तं नोइदियजवणिजे । सेत्तं जव-
णिजं । (भ०) किं ते भंते ! फासुयविहारं १, सोमिला ! जं
आरामेसु उजाणेषु देवकुलसु सभासु पवासु इत्थीपसु-
पंडगविवज्जियासु वमहीसु फासुएसणिज्जे पीढफलगसे-
जासंधारगं उवसंपज्जित्ता णं विहरामि । सेत्तं फासुयविहारं
सरिसवा ते भंते ! किं भक्खेया अभक्खेया १, सोमिला ! सरि-
सवा भक्खेया वि, अभक्खेया वि । से कण्ठे मरिसवा मे भ-
क्खेया वि, अभक्खेया वि १, से नूणं ते सोमिला ! बंभणएसु
नएसु दुविहा सरिसवा पत्तत्ता, तं जहा-मित्तसरिसवा य, धन्न
सरिसवा यातत्थ णं जे ते मित्तसरिसवा ते त्तिविहा पं०, तं०-
सहजायया सहवज्जियया सहपंसुकीलियया । ते णं समणाणं
निग्गंथाणं अभक्खेया, तत्थ णं जे ते धन्नसरिसवा ते
दुविहा पं०, तं०-सत्थपरिणया य, असत्थपरिणया य ।
तत्थ णं जे ते असत्थपरिणया ते णं समणाणं निग्गं-
थाणं अभक्खेया । तत्थ णं जे से सत्थपरिणया ते दुविहा
पं०, तं०, एसणिजा य, अण्येसणिजा य । तत्थ णं जे ते
अण्येसणिजा ते समणाणं निग्गंथाणं अभक्खेया । तत्थ
णं जे ते एसणिजा ते दुविहा पं० तं०-जाइया य, अजा-
इया य । तत्थ णं जे ते अजाइया ते णं समणाणं निग्गं-
थाणं अभक्खेया, तत्थ णं जे ते जातिया ते दुविहा पं०
तं०-लद्धा य, अलद्धा य । तत्थ णं जे ते अलद्धा ते णं
समणाणं निग्गंथाणं अभक्खेया, तत्थ णं जे ते लद्धा ते
णं समणाणं निग्गंथाणं भक्खेया । से तेण्हणं सोमिला !
एवं वुच्चइ जाव अभक्खेयावि । (भ०) कुलत्था ते भंते ! किं

भक्ष्येया अभक्ष्येया ? , सोमिला ! कुलत्था भक्ष्येया वि अभक्ष्येया वि , से केण्डुणं जाव अभक्ष्येया वि ? , से नृणं सोमिला ! ते बंभक्ष्येयु नपसु दुविडा कुलत्था पं० तं० इत्थिकुलत्था य, धनकुलत्था य, तत्थं खं जे ते इत्थि-कुलत्था ते ति विडा पं०, तंजहा-कुलकभयाइ वा कुलव-ह्याति वा कुलमाउयाइ वा, ते खं ममणाणं निर्गमणाणं अभक्ष्येया । तत्थं खं जे ते धनकुलत्था एवं जहा धन-सरिसवा से तेण्डुणं जाव अभक्ष्येया वि । (ख० ६४६+)

‘ तेणं मित्यादि, ‘ इमाहं खं खं ’ नि इमानि ख वक्ष्यमा-णाणि यात्रायापनीयादीनि ’ जस्त ’ नि यानं यात्रा-संयम-योगेषु प्रवृत्तिः ‘ जवणित्तं ’ नि यापनीयं—संसाधनानि वा-कुलतां प्रयोजक इन्द्रियादियश्चनारूपो धर्मः ‘ अस्वावाहं ’ नि शरीरबाधानामभावः ‘ फासुयविहारं ति ’ प्रासुकविहा-रो—निर्जीव आश्रय इति, ‘ तयानियमसंजमसज्झायाक्काणा-रस्सयमाहएल्लु ’ नि इह तथः—अनशनादि नियमाः—तद्वि-षया अभिप्रवेशयोः यथा एतावत्तपः स्वाध्यायवैद्यावृत्त्या-दि मयाऽवश्यं रात्रिन्वृत्त्यादी विधेयमित्यादिरूपाः संयमाः—प्रत्युपेक्षणादिः स्वाध्याया-धर्मकयादि ध्याने-धर्मादिः आ-वश्यक-वक्ष्यधम्, एतेषु ख यथापि भगवतः ‘ काञ्चिन्न तद्वा-नी विरोधतः संभवति तथाऽपि तत्कलसङ्गाथात्तद्वस्तीत्य-वगन्तव्यम्, ‘ जययत्ति प्रवृत्तिः ‘ इदियजवणित्तं ’ नि इन्द्रि-याविवर्ष यापनीयं—वक्ष्यत्वमित्ययथापनीयम्, एवं नोऽन्द्रि-यायापनीयं, नयं नोऽशब्दस्य मिश्रवचनत्वादिन्द्रियैर्मिथः स-हार्थत्वाद्वा इन्द्रियाणां सहचरित्वा नोऽन्द्रियाः—कषाया, एषां ख यात्रादिपदार्थानां सामयिकगम्यीरार्थत्वेन भग-वत्तत्त्वार्थपरिज्ञानसम्भावयता तेनापञ्जनार्थे प्रश्नः कृत इति । ‘ सरिसव ’ नि एकत्र प्राकृतशैल्या सहस्रवयसः—समानवयसः अन्यत्र सर्वथाः—सिद्धार्थकाः, (द्रव्यमाववह-व्यता कालमासवह्व्यता ख ‘ मास ’ शब्द पञ्चमभागे गता ।) ‘ कुलत्थं ’ नि एकत्र कुलं निष्ठमिति कुल-स्थाः—कुलाङ्गनाः, अन्यत्र कुलत्थाः धान्यविशेषाः सरिस-वार्थपदप्रश्नश्च कुलप्रहणोपाहासाथं कृत इति ।

अथ ख-सुरि विमुक्त्य भगवतो वस्तुनख-

ज्ञानजिज्ञासयाऽऽह—

एगे भवं दुवे भवं अक्खए भवं अक्खए भवं अक्-
हुए भवं अयोगभूयभावभविण भवं ? , सोमिला !
एगे वि अहं जाव अयोगभूयभावभविण वि अहं, से के-
ण्डुणं भंते ! एवं वुक्खं जाव भविण वि अहं ? ,
सोमिला ! दक्खदुयाए एगे अहं नाहं सखदुयाए दुवि-
हे अहं पणमदुयाए अक्खए वि अहं अक्खए वि अहं अ-
क्खए वि अहं, उवयोंगदुयाए अयोगभूयभावभविण वि अहं
मे तण्डुणं जाव भविण वि अहं । एत्थं खं मे सोमिले-
माहणे संपुद्धे समणं भगवं महावीरं जहा खंदओ० जाव
से जेहं तज्जे वदह जहा खं देवाणुप्पियाणं अंतिए
अहं जहा रायप्पेदेहज्जे वित्तो० जाव

दुवालसविहं सावगधम्मं पडिवज्जति पडिवज्जिता स-
मणं भगवं महावीरं वंदति० जाव पडिगए । तए खं मे
सोमिले माहणे समखोवासए जाए अभिगयजीवा० जाव
विहरइ भंते चि भगवं गोवमे समखं भगवं महावीरं
वंदति वंदित्ता नमंसति २ मित्ता पभू खं भंते ! सोमिले
माहणे देवाणुप्पियाणं अंतिए मुंडे भवित्ता जेव संखे
तदेव निरवसेसं० जाव अंतं काहिति । सेवं भंते ! सेवं
भंते चि० जाव विहरति । (ख० ६४७)

‘ एगे भवं ’ मित्यादि, एको भवानित्येकत्वाभ्युपगमं
भगवताऽऽत्मनः कृतं आत्रादिविज्ञानानामवयवानां चान्द-
नोऽनकतोपलक्षणं एकत्वं दृषयिष्यामीति बुद्ध्या पर्यनु-
योगः सोमिलभट्टेन कृतः, द्वौ भवानिति ख द्वित्वाभ्युप-
गमऽहमित्येकत्वाविशिष्टस्यार्थस्य द्वित्वविरोधेन द्वित्वं दृ-
षयिष्यामीति बुद्ध्या पर्यनुयोगो विहितः, ‘ अक्खए भवं ’
मित्यादिना ख पदत्रयं नित्यारम्भपक्षः पर्यनुयुक्तः, ‘ अण-
गभूयभावभविण भवं ’ नि अनेकं भूता—अर्गनाः भावाः—
सत्तापरिणामा भव्याश्च—भावितो यस्य स तथा, अनेन
व्यामीतमवयवस्य सत्ताप्रवेनानानित्यतापक्षः पर्यनुयुक्तः, एक-
तरपिमिह तस्यैव दृषयार्थानं, तत्र ख भगवता स्याद्वा-
दस्य निमित्तदेवावगोचरातिक्रान्तत्वात्तद्वल्लभ्योत्तरमदा-
यि—‘ एगाव अहं ’ मित्यादि, कथामन्येतत् ? इत्यत आह—
‘ दक्खदुयाए एगाऽहं ’ ति जीवद्वयस्यैकत्वेनैकोऽहं न तु
प्रदेशार्थतया । तथा हि-अनेकत्वामनेत्यवयवादीनामनेकत्वा-
पलम्भो न बाधकः, तथा काञ्चिन्स्वभावमाभित्येकत्वसं-
ख्याविशिष्टत्वापि पदार्थस्य स्वभावान्तरद्वयापेक्षया द्वि-
त्वमपि न शिरोजमित्यत उक्तम्—‘ नाणं सखदुयाए दुवे वि
अहं ’ नि, न कैकस्य स्वभावभेदो न दृश्यते, एका हि दे-
वदत्तादिः पुत्रश्च एकस्यैव तत्तद्वेष्यता पितृत्वपुत्रत्वभ्रातृत्व-
भ्रातृव्यत्वादीनेनेकान् स्वभावांल्लभत इति, तथा प्रदेशार्थे-
तयाऽऽन्येयप्रदेशतामाभित्यासतोऽप्यहं सर्वथा प्रदेशानां
क्षयमाभात्, तथाऽप्ययोऽप्यहं कतिपयानामपि ख वययाभा-
वात्, किमुक्तं भवति ?—अवस्थितोऽप्यहं—मित्योऽप्यहम्,
कसंख्येयप्रदेशिता हि न कदाचनानपि व्यपेति अतो नित्य-
ताऽभ्युपगमोऽपि न दोषः, तथा ‘ उवयोंगदुयाए ’ ति वि-
विधविषयानुपयोगानाभित्यानेकभूतभावभविताऽप्यहम्,
अतोऽनागतगतयोर्हि कालयोरेकविषयबोधानामागमनः कथ-
ञ्चिदभिज्ञानां भूतत्वाद् भाविष्यत्कालेभ्यमित्यपेक्षोऽपि न दो-
षायति । ‘ एवं जहा रायप्पेदेहज्जे ’ इत्यादि, अनेन
ख वस्तुस्थितं तस्यार्थलेशो दृश्यते—यथा देशानामि-
याणामग्निकं बहवो राजाश्चरतलवराद्यस्य कथा हिरण्य-
सुवर्णादि मुण्डा भूषाऽगाराद्वनगारितो प्रज्जग्मि, न कल्ल
तथा शक्यामि प्रज्जितुमितीच्छाम्यहमणुजनादिकं सुदि-
धम्मं भगवद्वित्तिके प्रतिपत्तुम् । ततो भगवानाह—यथासुखं
वैशानुमिय ! मा प्रतिवृत्तोऽस्तु, तत्तत्तमसौ प्रत्युपद्यत इति ।
अ० १८ श० १० उ० ।

सोमिलुदेश-सोमिलोद्देश-पुं० । सोमिल्लाअणवह्व्यताम-

निपादकं मगधत्या अष्टादशशतस्य दशमादशक , अ० २५
श० ७ उ० ।

सौम्य-सौम्य-त्रि० । सर्वजनयनमनोरमणीयगुणशतकलिते,
आचा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । नीरोगे, औ० । शान्तदृष्टितया
प्रीत्युत्पादक, ग० १ अधि० । दर्शनमात्रादेवाद्वादे, दर्श० ४
तस्य । उपशान्ते, आ० १ ध्रु० १ अ० । सुखदर्शने, आ० १
ध्रु० ६ अ० । अरौद्र, आ० १ ध्रु० १ अ० । शीतले, विशेष० ।
औ० । आच० ।

सौम्यया-सौम्यता-स्त्री० । अक्रुराकारे, क्रुरो हि लोकस्यो-
द्भेगकारणं सौम्यस्य सर्वजनसुखारण्यो भवति । ध्रु० १
अधि० ।

सौम्यवयस-सौम्यवदन-त्रि० । सौम्यं-सुन्दरं वदनं-मुखं
यस्य स तथा । सुन्दरास्ये , प्रश्न० ४ आध० द्वार ।

सोय-शौच-न० । शुचैर्भावः शौचम् । शुद्धौ , स्थ० ।

पंचविदे सोए पष्पत्ते, तं जहा-पुढविओए आउसोए
तेउसोए मंतसोए बंसोए । (घ० ४४६)

'पंचविदे' त्या िव्यक्तं, नवरं शुचैर्भावः शौचं; शुद्धिरित्यर्थः,
तच्च द्विधा-द्रव्यतां, भावतश्च । तत्रायं चतुर्थे द्रव्यशौचं,
पञ्चमे तु भावशौचम्, तत्र पृथिव्या-मृत्तिकाया शौचं-पुगु-
प्लितमलगन्धयोरपनयनं शरीरादिभ्यां वर्णेषोपलेपनादिन-
ति पृथिवीशौचम्, इह च पृथिवी शौचाभिधानेऽपि यत्परै-
स्तल्लक्षणमभिधीयते, यदुत-"एकांलङ्क गुदे तिस्र-स्तथैकत्र
करं दश । उभयां सप्त विंशत्या, मुदः शुद्धौ मनीषभिः॥१॥ एत-
च्छौचं गृहस्थानां, द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं वायवस्थानां
यतीनां च चतुर्गुणम्॥२॥ इति, तदिह नाभिमतं, गन्धाद्युपघात-
मात्रस्य शौचत्वेन विवक्षितत्वात्, तस्यैव च युक्तियुक्तत्वात्
इति १, तथा अङ्गिः शौचमपूरीचं; प्रक्षालनमित्यर्थः, तजसा-
ऽग्निना तद्विकारणं वा भस्मना शौचं तेजःशौचम् ३, एवं म-
न्त्रशौचं शुचिविधया ४ ब्रह्म-ब्रह्मचर्यादिकुशलपनुष्ठानं तदेव
शौचं ब्रह्मशौचम् ५, अनेन च सत्यादिशौचं चतुर्विधमपि
संयुहीते, तच्चतुर्थम्-"सत्यं शौचं तपः शौचं, शौचमिन्द्रियनि-
ग्रहः । सर्वभूतदया शौचं, जलशौचञ्च पञ्चमम्॥१॥" स्या०
५ डा० ३ उ० । ('सुह' शब्दे अस्मिन्नावे भागे उदाहरणानि ।)
"सोयमूलं धर्मं पष्पत्ते" परिव्राजकानां शौचमूलो धर्मः । आ०
१ ध्रु० ५ अ० । (अयं 'यावन्वापुस्त' शब्दे चतुर्थभागं व्याख्या-
तः ।) तृतीयं महाव्रतं, स्या० ६ डा० ३ उ० । ('शौचफलं
'तारा' शब्दे चतुर्थभागं गतम् ।) ('शौचं कृत्स्नं जिन-
पूजा कर्तव्येति 'चइय' शब्दे तृतीयभागं १२७७ पृष्ठं गतम् ।)
शरीरसंस्कारः । तं० । संयमनिरुपलेपनायां निरतिचारता-
याम्, ध्रु० ३ अधि० । आचा० । शौचं भावो निरुपलपता
आचौरेमिति सङ्ग्राहसारतायाम्, ह० १ उ० २ प्रक० । पञ्चा० ।
सर्वोपाधिशुचित्वं समताव्रतधारण्ये, आचा० १ ध्रु० ६
अ० ५ उ० ।

श्रोत्र-न० । ध्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम् । कर्णे, विशेष० । उत्त० ।

तं० । शृणोति भाषापरिणतान्पुद्गलानि श्रोत्रम् । कद-
म्बपुष्पाकारे शब्दप्रादकं इन्द्रिये, डा० २६ डा० । आचा० । शु-
चोति भाषापरिणतान्पुद्गलानि श्रोत्रम् । आचा० । तच्च कद-

म्बपुष्पाकारं द्रव्यतो भावतो भाषाद्रव्यग्रहणलक्ष्यपुयोगश्च
भावमिति, तेन श्रोत्रेण परिः-समन्ताद्दृढपटशब्दादिवि-
याणि ज्ञानानि परिज्ञानानि तैः श्रोत्रपरिज्ञानैर्जराप्रभावा-
त्परिहीयमानैः सङ्गिस्ततोऽसौ प्राणी एकदा कृडावस्था-
यां रोगादयावत्सरं वा मूढभावं-मूढतां कसंस्याकसंस्या-
ज्ञानमिन्द्रियपाटवाभावात्तन्मनो जनयति; दित्तादित्प्रति-
परिहारविवेकशून्यतामापद्यत इत्यर्थः, 'जनयन्तीति' कै-
कवचनावसरे "तिङ्गं तिङ्गं भवन्ती" ति बहुवचनप्रकारिः ।
अथवा-तानि वा श्रोत्रविज्ञानानि परिणीयमाणान्या-
त्मनः सत्सद्विवेकविकलतामापाद्यन्तीति श्रोतादिविज्ञा-
नानां च, तृतीया प्रथमाधे सुख्यत्ययेन द्रष्टव्येति, एषं च-
क्षुरादिविज्ञानवर्षा पयोज्यम् । आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।
स्रोतस्-न० । प्रवाहः, स्या० ४ डा० ४ उ० । सूत्र० । जलावत-
रणद्वारं, सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० । मिथ्यात्वविरतिप्रमादक-
थायात्मकं कर्माश्रयद्वारं, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । पापापादानं,
आचा० १ ध्रु० ४ अ० ४ उ० । भावश्रोतः शब्दादिकामगुण-
विषयाभिलाषः । आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

उङ्गं सोया अइ सोया, तिरियं सोया वियादिया ।

एतं सोया वियक्खाता, जेहि संगति पासहा ॥१॥

आचा० १ ध्रु० ५ अ० ६ उ० । ('व्याख्या 'लोगसार'
शब्दं षष्ठं भागं उक्ता ।) द्विविधानि श्रोतांसि द्रव्यश्रोतांसि
स्वाविषये इन्द्रियवृत्तयः, भावश्रोतांसि तु शब्दादिविषये अ-
नुकूलप्रतिकूलेषु रागद्वेषाद्वयः मानसावकारः । सूत्र० १ ध्रु०
१६ अ० । भावश्रोतः संसारपर्यटनस्य भावम् । सूत्र० १ ध्रु० ११
अ० । वेगं, आ० १ ध्रु० ८ अ० । आचा० । इन्द्रियं, आ० म० १ अ० ।
छिद्रं, औ० । स्या० । नासामुक्तादिरन्ध्रं, प्रश्न० १ आध० द्वार ।
शोक-पुं० । इष्टानिष्टविषयसंयोगकृते मानसं दुःखं, सूत्र०
२ ध्रु० १ अ० । ईप्सितस्यार्थस्याप्राप्तौ तद्विषये च स्मृत्य-
नुबन्धे, आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० ।

सोयकारि(ण्)-श्रोत्रकारिन्-पुं० । यद्यप्येदं शकारिणि, सूत्र०
१ ध्रु० १४ अ० ।

सोयमय-स्रोतोगत-त्रि० । नद्यादिप्रवाहपतितं, दश०
अ० २ उ० ।

सोयखया-शोचनता-स्त्री० । शीनतायाम्, स्या० ४ डा० १
उ० । भ० । आ० चू० ।

सोयखवतिया-स्वप्नप्रत्यया-स्त्री० । स्वप्नानमिलविराधना-
याम्, आच० ४ अ० ।

सोयतत्-शोकतत्-त्रि० । शोकवित्तं, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० ३ उ० ।

सोयमय-शौचमद-पुं० । स्नानचन्दनादिना पवित्रत्वविषये
पवित्रवाक्कीकारे, शौचनं चक्षुष्यमाभरणदिना मद्यो यत्र स
तथा । शौचजमदोपेने, तं० ।

सोयमादि-शौचादि-त्रि० । शौचमात्रमनं तदादिष्वेष्टम् ।
आचमनप्रभृतिषु, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

सोमस्-सोद-पुं० । आतरि, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । अह० ।

सोपर्वच-स्रोतोरन्ध्र-न० । मुखे, स० ३० सम० ।

सौरिय-शौकरिय-त्रि० । शूकरेण शूकरवधार्थं खरन्ति शू-
करान् वा शूकनीति शौकरिकाः । स्था० ७ डा० ३ उ० । प्र-
श्न० । स्व० । शूकरमृगयापञ्जीविषु, स्था० ४ डा० ३ उ० ।
प्रश्न० । श्वपक्षेषु, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।
मोक्षार्थ-त्रि० । आत्मनिर्गम्यादिषु, सूत्र० १ ध्रु० १ अ०, उ० ।

सौरिय-शौच-न० । भावशौचे सर्वोपाधिमुद्धतायां व्रता-
मालम्ब्ये, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । आवा० ।

सोयामय-स्रोतोमय-त्रि० । ऐन्द्रियविकारे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सोयामिशी-सौदामिनी-स्त्री० । विविद्रुष्यकवास्तव्यायां वि-
ककुमारीमहत्कारिकायाम्, स्था० ६ डा० ३ उ० । आवा० ।
आ० म० । विद्युति, को० ।

सोयावखा-शोकापना-स्त्री० । वैष्णवापणायाम्, भ० ३ श०
३ उ० ।

सोरडु-सौराष्ट्र-पुं० । द्वावर्तनीनगरीप्रतिबन्धे जनपदभेदे, क-
ल्प० १ आधि० ७ क्षण । ज्ञा० । अनु० । नि० सू० ।

सोरड्डिया-सौराष्ट्रिका-स्त्री० । तुवरिकायाम्, आवा० २ ध्रु०
१ सू० १ अ० ६ उ० । दृश० । सोरड्डिया तुवरमाधिया भक्षति ।
नि० सू० ४ उ० । स्थानवगात् आधिगुप्तार्थगतस्य माणवग-
तस्य चतुर्थशास्त्रायाम्, कल्प० २ आधि० ८ क्षण ।

सोरहपाडुडिय-षोडशप्राभृतिक-पुं० । यज्ञविशेष, विशेष० ।

सोरिय-शौर्य-न० । "स्याद्भय-चेत्य-चौर्यसम्पु यात्" ॥८२॥
१०७॥ इति संयुक्त्यात् पूर्व इद् । सोरियं । शूरस्ये, प्रा० २ पाद ।
स्वनामक्याने यत्ने, विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

सौरियदत्त-शौर्यदत्त-पुं० । स्वनामक्याने मत्स्यबन्धपुत्र, विपा० ।

जह शं भेते । अद्भुतस्म उक्खेवो- एवं खलु जंघु ! तेषां
कालेण तेषां समएणं सौरियपुरं खगरं सौरियवडेमगं उजा-
शं सौरियो जक्खो सौरियदत्ता राया, तस्म शं सौरिय-
पुरस्स खगरस्स बहिया उत्तरपुरच्छिमे दीसीभागे एत्थ
शं एगे मच्छेधवाडए होत्था, तत्थ शं समुद्दत्ते नामं
मच्छेधे परिवसति अहम्मिए ० जाव दुप्पडियाखंदे । तस्स
शं समुद्दत्तस्स समुद्दत्ता नामं भारिया होत्था अहीण-
पडिपुसपंविदियमरीरा, तस्म शं समुद्दत्तस्स पुत्ते समु-
द्दत्ताभारियाए अत्तए सौरियदत्ते नामं दारए होत्था,
अहीणपडिपुसपंविदियसरीरे । तेषां कालेणं तेषां समएणं
सामी समोसहे ० जाव परिसा पडिगपा । तेषां कालेणं
तेषां समएणं जेड्ढे सीमे ० जाव सौरियपुरे सगरे उच्चनी-
यमज्झमकुलाइ अहापज्जत्तं समुदाशं गहाय सौरियपुराओ
नगराओ पडिनिक्खमति, तस्म मच्छेधपाडगस्स अदूर-
सामेतेणं वीहवयमाणं महम्मिडालियाए मणुस्सपरिसाए
मज्झगयं पासति एगं पुरिसं सुक्कं भुक्खं नि-
म्मंमे अट्ठिचमवाणद्धं किडिकिडीभूयं गीलमाडगणि-
यच्छं मच्छकटएणं गलए अणुलंग्गयं कड्डाइ कलुगाइ

विमराइ कूवेमाणं अभिक्खणं अभिक्खणं पूयकवलं य
रुहिरकवलं य किमिकवलं य वम्ममाणं पासति । इमे
अज्झक्खिए ० ५ पुरा पोरानाशं ० जाव विहरति । एवं संपेहे-
ति जेणवे समणे भगवं ० जाव पुक्खभवपुच्छा ० जाव वागरणं,
एवं खलु गोयमा ! तेषां कालेणं तेषां समएणं इहेव जं-
घुइवि दीवे भारंह वामे नंदिपुरे नामं खगरं होत्था मित्ते
राया, तस्म शं मित्तस्स रक्खो सिरीए नामं महाखसिए
होत्था, अहम्मिए ० जाव दुप्पडियाखंदे । तस्स शं सिरीय-
स्स महाखसियस्स बहवे मच्छिया य वागुरिया य साउ-
णिया य दिक्कभति ० कल्लाकल्लं बहवे सएदमच्छा य ० जाव
पडागातिपडागे य अए य ० जाव महिसे य तित्तिरे य ० जाव
मयुरे य जीवियाओ ववरोवेति, सिरीयस्स महाखसियस्स
उवणेंति । अन्ने य से बहवे तित्तिरा य ० जाव मयूरा य पं-
जरंमि मंनिरुद्धा चिट्ठेति, अन्ने य बहवे पुग्गे दिक्कभति ०
ते बहवे तित्तिरे य ० जाव मयुरे य जीवियाओ केव निप्प-
क्खेंति सिरीयस्स महाखसियस्स उवणेंति । तते शं मे
सिरीए महाखसिए बहूणं जलयरथलयरखहराणं ममाइ
कप्पणीयकप्पियाइ करेंति, तं जहा-सएदखंडियाणि य वड्ड
खंडियाणि ० दीह खंडि ० हम्मखं ० हिमपकाणि य जम्म-
धम्म (वेस) मारुपकाणि य कालाणि य हंगंमाणि य महि-
ट्ठाणि य आमलरमियाणि य मुहिया रमिया ० कविट्ठरमि ०
मच्छरसि ० तलियाणि य भज्जिया णि य मोल्लियाणि य
उवक्खडावेंति अन्ने य बहवे मच्छरसे य एणज्जरसे य तित्ति-
रसे य ० जाव मयूरसे य अन्नं विउलं हरियसां उवक्खडा-
वेंति उवक्खडावे चा मित्तस्स रक्खो भोयणमंडवंसि भोयण-
वेल्लाण उवणेंति अप्पणा वि य शं मे मिरिए महाखसिए तेमि
च बहूहि ० जाव जलचरथलयर खहयरेहिं च रमतेहि य हरि-
यसागेहि व सोल्लेहि य तलेहि य भिज्जेहिं य सुरं च ० ६
आमाएमाणे ० ४ विहरति । तते शं मे मिरिए महाखसिए
एयकम्मे ० सुबहुं पावकम्मं समज्जिण्णत्ता तेत्तीसं वामम-
याइ परमाउयं पालइत्ता कोल्लेमाणे कालं किच्चा छट्ठीए
पुढवीए उववओ । तते शं सा समुद्दत्ता भारिया निद्-
यावि होत्था, जाया जाया दारगा विणिहायभावज्जंति जह
गंगदत्ताए चित्ता आपुच्छणा उवातिंयं दोहला ० जाव दा-
रयं पयाता, ० जाव जम्हा शं अम्मं इमे दारए सौरियस्स
जक्खस्स उवाइयलंदं तम्हा शं होउ अम्मं दारए सोरि-
यदत्ते नामेणं । तए शं मे सौरियदत्ते दारए पंचधाइ ० जाव
उम्मुक्कवालभावे विण्णयपरिणयमिसे जोव्वखगमणुपचे-
होत्था । तते शं मे समुद्दत्ते अन्नया कयाइ कालधम्मणा संजु-
ते, तते शं मे सौरियदत्ते बहूहि मिच्छाइ ० रोयमाणे समुद्-

सोरियदत्त

दत्तस्स गीहरणं करेति लोइयसयाइ किंसाइ करेति, अन्न-
 षा कयाइ मयमेव मच्छंधमहत्तरगत्तं उवसंपज्जिताणं वि-
 हरति । तए णं से सोरियए दाएण मच्छंधं जाते अहम्मिए
 ०जाव दुप्पडियाणंदं । तते णं तस्म सोरियमच्छंधम्म बहवे
 पुरिसा दिअमति० कल्लाकल्लं एगड्डियाहि जउत्तामहानदिं
 आगाहिति बहूहि दहगालणेहि य दहमल-
 णेहि य दहमहणेहि दहवहणेहि दहपवहणेहि य
 अयपुलेहि य पंचपुलेहि य मच्छंधलं हि य मच्छंधपुच्छे-
 हि य जंभाहि य तिसिराहि य भिसिराहि य भिसरा-
 हि य विसिराहि य हिल्लिरीहि य भिल्लिरीहि य जालेहि
 य गलेहि य कूडपासिहि य वक्कबंधणेहि य सुत्तबंध-
 णेहि य बालबंधणेहि य बहवे सएडमच्छंधे य ०जाव पडा-
 गातिपडांमे य गिएहंति एगड्डियाओ नावा भरंति कूलं
 गाहंति मच्छखलए करेति आयवंसि दलयंति, अन्ने
 य मे बहवं पुरिसा दिअमइअन्नवेयणा आयवत्तएहि
 मोलेहि य तलेहि य भजेहि य रायमग्गंसि वित्ति क-
 ष्येमाणा विहरंति । अप्पणा वि य णं सोरियदत्ते बहू-
 हि सएडमच्छंधे य ०जाव पडागा० मोलेहि य भजेहि य
 सुरं च० ६ आमाणमाणे० ४ विहरति । तते णं तस्स सो-
 रियदत्तस्म मच्छंधम्म अन्नया कयाइ ते मच्छंधसांने त-
 ले भजे आहारेमाणस्म मच्छंधकटए गलए लग्गे आ-
 वि होत्था । तए णं से सोरियमच्छंधं महयाए वेयणाए
 अभिभूते समाणे कोडुंबियपुरिमे सहावन्ति २ वेत्ता एवं वया-
 सी-गच्छह णं तुम्हे देवाणुप्पिया ! सोरियपुरं नगरे सं-
 घाडग ०जाव पंडेसु य महया२ सहेण उग्घोसिमाखा२ एवं
 वयह, एवं खलु देवाणुप्पिया ! सोरियस्म मच्छंधकटए ग-
 ले लग्गे तं जो णं इच्छति विजो वा० ६ सोरियमच्छंध-
 स्म मच्छंधकटयं गल,ओ नीहरित्तं तस्म णं सोरियदत्ते
 विउलं अत्थमंपयाणं दलयति । तते णं ते कोडुंबियपुरि-
 मा ०जाव उग्घोमंति । तए णं त बहवे विज्जा य० ६ इमे-
 यारूवं उग्घोसं उग्घोसिज्जमाणं निसामेति २ मित्ता जेणेव
 सोरियदत्ते गेह जेणेव सोरियमच्छंधं तेणेव उवागच्छंति ब-
 हूहि उप्पत्तियाहि० ४ बुद्धीहि य परिसममाणा वमणेहि य
 छड्डणेहि य उब्धीलंसेहि य कवलग्गाहेहि य मन्नुद्धरणे-
 हि य विमल्लकण्णेहि य इच्छंति सोरियमच्छंधं मच्छंधकं-
 टयं गल,ओ नीहरित्तए, नो चेव णं संचाएन्ति नीह-
 रित्तए वा विमोहित्तए वा । तते णं बहवे विज्जा य० ६
 जाहे नो संचाएन्ति सोरियस्स मच्छंधकटं गल्लाओ नीह-
 रित्तए ताहे संता ०जाव जमेव दिंसि पाउडभूया तामेव
 दिंसि पडिगया । तते णं से सोरिय० मच्छंध० विज्ज० प-

डियारनिविण्णे तेणं दुक्खेणं महया अभिभूते सुकं ०जाव
 विहरति । एवं खलु गंत्यमा ! सोरियदत्ते पुरांपाराणां
 ०जाव विहरति । सोरिए णं भंते ! मच्छंधं इमां य काल-
 मासे कालं किंसा कहिं गच्छिहि ? कहिं उववज्जिहि ?
 गोयमा ! सत्तरि वासाइ परमाउयं पालइत्ता कालमासे
 कालं किंसा इमीसे रयणप्पमाए पुठवीए मंसारे तदेव
 पुठवीओ इत्थिणाउरं खगरं मच्छन्ताए उववन्तं । मे णं
 ततो मच्छिएहि जीवियाओ ववराविणं तत्थेव मेडिकुलं-
 सि बोहि सोइस्से कप्पे महाविदहे वसि मिडिक्कहिं ।
 निक्खेते ॥ (सू० २६) विपा० १ भु० ८ अ० ।

स्वनामक्याने अध्ययने, विपा० १ भु० ८ अ० ।

सोरियपुर-शौर्यपुर-न० । कुशाचमंजनपद्मधाननगरे, प्रव०
 २७३ द्वार । सूत्र० । उत्त० । आ० क० । विपा० । नि० ५० ।
 आव० । ती० ।

सोलग-सोलक-पुं० । नुरगखिन्ताभियुक्ते, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सोलम-बोडशन्-त्रि० । पडधिकदशसंख्यायाम्, प्रज्ञा० १५

पद् । रा० । सूत्र० । आगमैकदशस्यादस्य बोडशकस्यापि ना-
 मस्थायनाद्व्युत्पन्नकालमात्रेणात् पाडा निष्पद्यते । तत्र नाम-
 क्यार्थेन कुण्यं । द्व्यर्थोडशकं दशरीभ्यस्तुरीरविनमुक्तं स-
 खित्वाश्रितं बोडश द्रव्याणि । क्षेत्रबोडशकं बोडशकाशप्रद-
 शः, कालबोडशकं बोडश समये पन्थाकालावस्थायि वा
 द्व्यर्थमिति, भावबोडशकमिदमेवाध्ययनबोडशकं क्षायापश-
 मिकभाषवृत्तिर्वाश्रितं । सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । सोलम-
 बोडशस्यासपरमादसं । इह कदाचित्बोडशसर्वाणि कदाचित्
 विशतिषर्वाणि परमायुर्वेवां त तथा । भ० १ श० ५ उ० ।

बोडश-त्रि० । बोडशसंख्यापूर्णे, प्रज्ञा० १५ पद् ।

सोलमस्तुतो-बोडशकुत्वम्-अव्य० । बोडशमेवनाश्रित्येत्य-
 ये, भ० ३५ श० १ उ० ।

सोलसम-बोडश-त्रि० । बोडशसंख्यापूर्णे, स्थान० ३४०४३० ।

सोलमिया-बोडशिका-स्त्री० । मासिकया एव बोडशभाग-
 वस्तिव्यात् बोडशयत्नप्रमाणा बोडशिका । अनु० । बोडश-
 भागमानं मानविशेषः, भ० ७ श० ८ उ० ।

सोलहविह-बोडशविध-त्रि० । बोडशप्रकारे, स्थान० १० ठा०
 ३ उ० ।

सोल-पच्-धा० । कान्दनादिरन्धने, विपा० १ भु० ३ अ० ।

“पक्वेः सोज्ज-पडज्जा” ॥ ८५६ ॥ इति-पक्वेः सोज्जादेशः ।
 पञ्चानि । पा० । विपा० ।

सिप्-धा० । प्रेरणं, “क्षिपेर्गलन्थाङ्कलसोज्ज-पञ्ज-गोज्ज-
 बुद्ध-बुल परीक्षताः” ॥ ८५६ ॥ इति । क्षिपनेः सोज्जादेशः ।
 सोज्जास्त्रिणि । प्रा० । मांसं, पुं० । दे० वा० ८ वने ५५ मथा ।

सोष्टिय-शौर्य-त्रि० । शूलसंस्कृते, शूलभिन्नं शूलान्तिनाऽप्री
 संस्कृते, उपा० ८ अ० । शूलपके, विपा० १ भु० ८ अ० ।
 कुमुदमिश्रेण, नपुं० । जी० ।

सोव-स्वप्-धा० शयने, “ स्वपानुष ” ॥ ८ । १ । ६४ ॥ इति
स्वपितेधानोरस्योत् । सोवइ । सुवइ । स्वपिति । प्रा० १ पाद ।
सोवञ्चो-सोपयोग-पुं० । उपयोगसहिते, स्था० २ टा० ४ उ० ।
(उपयोगवक्तव्यता ‘उवञ्चो’ शब्दे द्वितीयभागं द्रष्टव्यम् ।)
सोवकम-सोपक्रम-न० । सहोपक्रमणपवर्त्तनाकरणाभ्येन
वर्त्तते इति सोपक्रमः । कर्मभेदे, उत्त० ५ अ० । आचा० ।
कम्म द्विधा-सोपक्रमं, निरुपक्रमं च । तत्र यानि वैरादीनि
सोपक्रमत्वाभ्यानि ताम्येयं जिज्ञानिशयानुपशास्यति सदा-
यधात्साध्यव्याधिषत् । विपा० १ ध्रु० ३ अ० ।
सोवकमाउस-सोपक्रमायुष्-त्रि० । अकालमरणधर्मसहिते,
आ० ।

सोपक्रमायुष्कारमाह—

देवा नेरइया वा, असंखवासउआ अ तिरिमणुया ।

उत्तमपुरिसा य तथा, चरमसरीरा य निरुवकमा ॥७४॥

देवा नारकाद्येन सामान्येनैव असंख्यवर्षाण्युपश्च त्रियम्ब-
नुष्या एतेन संख्यवर्षाण्युषां इत्यवच्छेदः । उत्तमपुरुषाश्च-
कवन्त्योदया गृह्यन्ते । चरमशरीराश्चावशिष्टेष्वेव तथैकरा-
द्यः निरुपक्रमा इत्येते निरुपक्रमायुष एव अकालमरण-
हिता इति ।

सेसा संसारत्था, भइया सोवकमा व इये वा ।

सोवकमनिरुवकम-भञ्जो भण्णिओ समासेण ॥७५॥

शेषाः संसारस्था अनन्तराद्वर्त्तयतिरक्ताः संख्यवर्षा-
ण्युषः, अनन्तमपुरुषा अचरमशरीराश्च । एते भाज्या—विक-
ल्पनीयाः । कथं सोपक्रमा वा इतरं वा । कदाचित्सोपक्रमाः
कदाचित्सोपक्रमाः, उभयमप्येतेषु सम्भवतीति सोपक्रमनि-
रुपक्रमभेदो भणितः समास-संक्षेपेण । न तु कर्मभूमजा-
द्विविभागविस्तरं खति । आ० ।

सोवकेस-सोपक्केश-त्रि० । सपुःके गृहवास, ‘सोवकेले गिहि-
वासं निरुवकेले परिआए’ उपक्केशीः सह सोःक्केशः—गृहा-
भयः । दश० १ ख० ।

सोवचल-सौवर्चल-न० । लवणभेदे, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।
आचा० ।

सोवट्ठाण-सोपस्थान-त्रि० । सहोपस्थानेन धर्मचरणभासो-
द्यमेन सह वर्त्तते इति सोपस्थानाः । वयमपि प्रवृत्तिताः ।
सहसज्जमविशेषविकला इति सावधारणतया वर्त्तमानेषु,
आचा० १ ध्रु० ५ अ० ६ उ० ।

सोवत्थ-दशी-वासपुदे, दे० न० ८ वर्ग ५८ गाथा ।

सोवणिय-शौवनिक्-त्रि० । श्वभिन्नरतीति शौवनिक् ।
कूरसारमेयपरिग्रहं पुरुषं, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । श्वपाकं, सूत्र०
४ ध्रु० २ अ० ।

सोवस-सौवर्ष-त्रि० । सुवर्णमये आभूषणादौ, स्था० ६ टा० ३ उ० ।

सोवसमाक्षिष-दशी-मधुमत्तिकभेदे, दे० न० ८ वर्ग ४६ गाथा ।

सोवसिय-सौवर्षिक्-त्रि० । सुवर्णमये आभूषणादौ, जी० ३
प्रति० ४ अधि० । रा० । स्था० ।

सोवत्थ-दशी-उपकार, दे० न० ८ वर्ग ४५ गाथा ।

सोवत्थिय-सौवस्तिक-पुं० । स्वस्तिकवादकं, औ० । मणिल-
क्षणविशेष, रा० । जी० । द्वी० । जी० । पञ्चकमित्यस्य । प्रासा-
दविशेष इत्यपरे, स्था० १ ध्रु० १ अ० । श्रीन्द्रियभेदे, जी० १
प्रति० १ अधि० । प्रज्ञा० । अक्षरकाविषु प्रहसु वाहिनंम
महाप्रहं, ख० प्र० २० पादु० । कर्त्त० । प्रश्न० ।

दो सोवत्थिया । स्था० २ टा० ३ उ० ।

सोवत्थियकूड-सौवस्तिककूट-न० । पूर्वकूटकर्षितस्य वृद्ध
कूटं, विद्युत्प्रभस्य वल्लस्कारपर्वतस्य तृतीयं कूटं, स्था० ६
टा० ३ उ० ।

सोवयार-सोपचार-पुं० । वर्णाशुचितपरिणामे, विशेषेण अ-
निष्टुरानिरुद्धालज्जनीयाभिधाने, स्था० ७ टा० ३ उ० ।
अप्राप्त्याभिधानमित्यतवर्णाद्विपरिणामे, आ० प्र० १ अ० ।
अनु० । प्रात्यभिणितिरहितं, अनु० ।

सोवरी-शाम्बरी-स्त्री० । शम्बरासुरीये विद्याभेदे, सूत्र० २
ध्रु० २ अ० ।

सोवहि-सोपधि-पुं० । मायाविनि परव्यंसेके, दश० १ अ० ।

सोवहि-सोपधिक-त्रि० । उपधीयते संगृह्यते इत्युपधिः,
द्रव्यतो हिरण्यादि, भादतो । माया सहोपधिना वर्त्तते इति
सोपधिः । आचा० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । द्रव्यभाषोप-
धियुक्ते, आचा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० । पुष्टे, कल्प० १ अधि०
६ क्षण ।

सोवाग-श्वपाक-त्रि० । चाण्डाले, स्था० ४ टा० ४ उ० । इय० ।
पं० ख० । मार्जारं, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० ।

सोवागकरंडय-श्वपाकसरण्डक-पुं० । चाण्डालपेठ्याम्,
स्था० ४ टा० ४ उ० ।

सोवागी-श्वपाकी-स्त्री० । श्वपाकजातिप्रसिद्धे विद्याभेदे,
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

सोवाण-सोपान-न० । उन्नतारोहणमार्गविशेषे, स० ।

सोवीर-सौवीर-न० । सिन्धुनदप्रतिबन्धे जनपदभेदे, सूत्र०
१ ध्रु० ५ अ० १ उ० । कल्प० । प्रज्ञा० । प्र० । उत्त० । काञ्चिकं,
दश० ४ तत्त्व । ग० । कल्प० । पञ्चा० । पि० । प्र० । आ-
रनाले, आचा० २ ध्रु० १ ख० १ अ० ७ उ० । उत्त० । पा० ।
अस्ते, उत्त० १५ अ० । स्था० । मध्यमप्रामस्य वृद्ध्यां मूर्ध-
नायाम्, स्त्री० । स्था० ७ टा० ३ उ० ।

सोवीरग-सौवीरक-न० । मद्यभेदे, “ स्तेवीरयं पिबुवञ्जियं
जाणं ” पिबुवञ्जितं ब्राह्मणर्जुरादिभिर्द्रव्यैर्मिष्याद्यमानं
सौवीरकं विज्ञानीयात् । इ० ४ उ० । सोवीरयं रसेज्जणं
वा ते पुब्विपरिणामा वसिया, जेण सुवणं वणिज्जि ।
नि० ख० ४ उ० ।

सोवीरिणी-सौवीरिणी-स्त्री० । रसिण्यां सुराणाम्, इ०
१ उ० २ प्रक० ।

सोवञ्चो-दशी-पाततद्वन्ते, दे० न० ८ वर्ग ४५ गाथा ।

सोस

(११२६)
अभिधानराजन्द्रः ।

सोहम्कल्प

सोस-शोष-पुं० स्नेहविगमने, औ० । संथा० । जी० । शरीर-
स्नेहशोषणरोगे, जी० ३ प्रति० ४ अक्षि० ।

सोसख-देशी-पवने, दे० ना० ८ वर्ग ४५ गाथा ।

सोसखी-देशी-कटघाम्, दे० ना० ८ वर्ग ५५ गाथा ।

सोसिअ-शोषित-त्रि० । गौरसीकृते, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

सोसियकसाय-शोषितकषाय-त्रि० । शोषिताः-कृशीकृताः
कषायाः सभेदाः क्रीधमानमायालोभाख्या येन स शोषितक-
षायः । स्वमसंपराये, ग० १ अक्षि० ।

सोसियप्पाण-शोषितप्राण-त्रि० । शोषिताः-म्लानि प्राणिनाः
प्राणा इन्द्रियादयो येषां त शोषितप्राणाः । तपःकृत्यु, ग० २
अक्षि० ।

सोह-सोक-पुं० । शरीरादिशोये, “ सोकः स्यान् पृथिव्यो
घोरो, देवैरुत्सधलक्ष्णः । इत्यस्तैः समस्तैश्चापीह, तथा
रक्षाभिघातजः ॥ १ ॥ ” आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

सोहंजशी-शोभाजनी-स्त्री० । स्वनामक्याने नगरीभेदे, विपा०
१ भु० ४ अ० १ उ० । (तत्र शकटकुमार आसीत् ।)

सोहंत-शोभमान-त्रि० । शोभत इति शोभमानः । शोभां
विभ्रति, प्रज्ञा० २ पृ० कल्प० ।

सोहग-सौभग्य-न० । सुभगत्वे, औ० । रुवं पुण जत्थ
तत्थ सोहगं । दर्श० ३ तत्त्व ।

सोहगकप्परुक्खतव-सौभाग्यकल्पवृक्षतपस्-न० । सौभाग्य-
स्य सुभगतायाः संपादने कल्पवृक्ष इव यः स सौभाग्यक-
ल्पवृक्षस्तद्रूपं तपः । लौकिकविशेषार्थे चित्रतपोभेदे, पञ्चा० ।

वर्षासं आयामं, एगंतरपारखेय सुविमुद्धो ।

तह परमभूषणो खलु, भूषणदाखप्पहायो य ॥ ६ ॥

द्वात्रिंशद्वाद्याभ्यावाभ्यानि एकान्तरपारखेन-एकायाम-
व्यवहितभोजनेन सुविमुद्धानि-निर्दोषाणि तथेति समु-
च्ये, परमभूषणः खलुक्रयप्यार्थः । भूषणदानप्रधानञ्च जि-
नाय तिलकाधारणदानसारः, इति गाथार्थः ।

एवं आयइज्जगो, विसेमो खवरमेस सन्नत्थ ।

अथिगुणियवलविरिय-स्स होइ सुद्धो विसेसेय ॥ ३४ ॥

एवमित्येकान्तरितद्वात्रिंशद्वायामरूपम्, आयतिजनक
उद्गाथः विषयः, नवरं केवलमयं विशेष इत्यर्थः,
एवोऽयं सर्वत्र-सर्वधर्मकृत्येषु अनिशुद्धितल्लणीयस्य
भवति मुद्धो विशेषेणैति व्यङ्ग्यम् । नवरं बलं-शरीरः प्राणाः,
वीर्यं-बिचोःस्वादः इति गाथार्थः ।

चित्ते एगंतरमो, सन्नरसं पारखं च विहिपुण्वं ।

सोहगकप्परुक्खो, एस तवो होइ खायवो ॥ ३५ ॥

चैत्र मासे एकान्तरकः-एकदिनव्यवहितः उपवास
इति गम्यते । सर्वरसः सबिहृतिमित्यर्थः, पारखं च
भोजनम् । विधिपूर्वकं गुरुशान्तिपूर्वकमित्यर्थः, सौभाग्य-
२६३

कल्पवृक्ष उद्गाथः, एवोऽयम् ‘तवो’ स्ति तपोविशेषो भव-
ति कर्तव्य इति व्यङ्ग्यम्, इति गाथार्थः ।

इदं विविशेषमाह-

दाणं च जहासति, एत्थ समतीर्य कप्परुक्खस्स ।

ठवणा य विविहफलहर-संखामियचित्तज्जालस्स ॥ ३६ ॥

दाने च साधवादिभ्यो दयं यथाशक्ति अत्र तपसि,
समाप्तौ वाऽस्य तपसः कल्पवृक्षस्य सुवर्णतन्तुलादि-
मयस्य, स्थापना च न्यासश्च । किंचिदस्य ? विविधफ-
लभरणं-नानाविधफलभरणं संनमिताम्यघनतीकृतानि
चित्राणि विविधानि डालानि-शाखा यस्य स तथा
तस्य, इति गाथार्थः ।

ए ए अवफोसखगा, इहफलसाहगा व सद्धाणे ।

असत्थजुया य तहा, विसेया बुद्धिमेतिह ॥ ३७ ॥

एतानि अवजोषणकानि-तपोविशेषसंज्ञाः, इहफल-
साधकानि स्वस्थाने-स्वविषये अस्मत्प्राप्तविषयलक्षणे,
अन्यथयुक्तानि च, तथा अन्यधर्मेषां प्राप्तिर्न एव । विवि-
धानि बुद्धिमद्भिः इति गाथार्थः । पञ्चा० १६ विव० ।

सोहण-शोधन-न० । निरतिशारकरणे, उपा० १ अ० ।

शोभन-त्रि० । प्रधाने, पञ्चा० ७ विव० । आय० । आ०म० ।
मङ्गले, आ०म० १ अ० । अन्येषु, ‘भो देवाणुप्पिया ! सो-
हणपुरे ण्यरे चारगसोहणे करह’ । आ० मू० १ अ० ।

सोहण-शोधनक-न० । कर्णशोधनं, दन्तशोधनं च ।
वृ० ३ उ० । पं० व० ।

सोहणदेव-शोभनदेव-पुं० । स्वनामक्याते देवविशेषं, “ अद्दो
शोभनदेवस्य, सुत्रधारशिरांमणेः । तस्मैत्यरुक्माशिर्या-आम
लभे यथार्थनाम् ॥ १ ॥ ” ती० ७ कल्प ।

सोहणपुर-शोभनपुर-न० । स्वनामक्याते नगरे, आ० मू०
१ अ० ।

सोहम्म-सौधर्म-पुं० । सकलविमानसौधर्मावतंसकामिमान-
विमानविशेषोपलक्षणत्वात्सौधर्मः । शकम्प्रपालिते
देवलोकं, अनु० । पं० म० । उत्त० । प्रब० । जी० । (‘जाल’
शब्दे चतुर्थमागं वैमानिकानां स्थाननिरूपणेऽयं वर्तितः ।)
‘ भगवतो महावीरस्य पञ्चमं गणधरे, स० । (अस्य वक्रप्रतीता
‘सुहम्म’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे गता ।)

सोहम्मकल्प-सौधर्मकल्प-पुं० । प्रथमदेवलोकं, या० । चतु-
र्दशपूर्वधारिणो जघम्यतो ज्ञान्तकदेवलोकं यावद् यान्ति,
कार्तिकभेदितजीवस्तु चतुर्दशपूर्वपरि सौधर्मदेवलोकं गत-
स्त्वत्र को हेतुरिति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-तत्र पूर्वदि-
श्वनिरिव हेतुः सम्भाव्य इति ॥ १६५ ॥ सेन० ४, उ०-
ज्ञा० । सौधर्मादिदेवलोकं प्रतिप्रतरं सकलविमानानां
माधारभूतैका भूमिरस्ति न वा ? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-
सकलविमानानामाधारभूतैका भूमिर्नास्तीत्यवसीयते, य-
तो भगवत्यादौ पृथिवीप्रभेदे रजप्रभादय इत्यत्राधारपर्य-
न्ता अद्यावत् पूर्वावप्य उक्ताः सन्ति नवविधा इति ॥ ३५ ॥
सेन० १ उक्ता० । सौधर्मे कित्तिविकाणां-विमानानां
द्वात्रिंशद्गणमध्येऽस्यानि वा ? तथां देवानां च सत्यकं

भवति न वा ? तथा तत्र प्रतिमास्त्विति नयेति । प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—सौधर्म्यं द्वित्रिशङ्कविमानानि, त्रै-
वलाकमप्ये, किंश्चैविकविमानानि तु स्वलोकाधः सं-
प्रद्विष्टयादौ प्रतिपादितानि सन्ति, तथा तेषां सम्यक्त्व-
पूजाप्रतिमाक्षराणि शास्त्रे दृष्टानि न स्मरन्तीति ॥ १३६ ॥
सेन० ३ उल्ला० । ('ठाण' शब्दे ४ भागे सौधर्म्यकल्पविशेषः ।)

सौहर्म्यवर्डिसय-सौधर्मावतंसक-पुं० । सौधर्म्यदेवलाकस्य म-
ध्यभागवर्तिनि शक्तिवासाभूते प्रधानविमाने, स० ।

सौहर्म्यवर्डिसयस्य यं विमाणस्य एगमेगाए बाहाए
पणसहिं पणसहिं भोमा पणसा । (छ० ६५ ×)

'सौहर्म्य'त्यादि, सौधर्मावतंसकं विमानं सौधर्म्यदेवलाकस्य
मध्यभागवर्तिनि शक्तिवासाभूतम् 'एगमेगाए' नि एकैकस्यां
द्वित्रि प्राकाराभ्यर्थवतीति भोमानि नगराकाराणि विशि-
ष्टस्यानातीत्येकं । स० ६५ सम० । सौधर्म्यं कल्पे चतुर्विंशु
कत्वारि विमानानि मध्ये पञ्चमः सौधर्मावतंसकः, पुंस्त्वं च
प्राकृतत्वात् । रा० ।

सौहर्म्यद-सौधर्मेन्द्र-पुं० । शक्ते, प्रज्ञा० २ पद ।

सौहृ-शेषक-नि० । शोधयतीति शोधकः । अनेकजन्मभा-
विकर्मादित्यापे, आ० म० १ अ० ।

सौहा-शोभा-स्त्री० । "ल-घ-ध-घ-भाम्" ॥ ८ । १ । १८७ ॥
इत्यनेन प्रत्ययः । प्रा० । शृङ्गार, ज्ञा० १ भु० १ अ० । प्रभा-
याम्, ज्ञा० १ भु० ६ अ० ।

सौहि-शुद्धि-स्त्री० । शुध-शौच, स्त्रियां क्तिन् । शोधने शु-
द्धिः । विमलीकरणे, भाव० ।

इदानीं शुद्धिः 'शुध' शौच, अस्य स्त्रियां क्तिन्, शोधने शुद्धिः
विमलीकरणमित्यर्थः, सा च नामादिभेदतः बाह्वेव, तथा
बाऽऽह—

नामं ठवशा दधि, खिते काले तेहव भावे य ।

एषो लखु सुदीए, निखेलेो छत्रिहो होइ ॥ १२४१ ॥

तत्र नामस्थापने गतार्थे द्रव्यशुद्धिस्तापसादीनां स्वशु-
चालोचनादिना अनुपपुक्तस्य सम्यग्दृष्टरूपपुक्तस्य वा निहव-
स्य बलसुबोधार्थेषां जलक्षारादिभिरिति, क्षेत्रशुद्धिर्यत्र व्या-
वर्त्यते क्रियते वा क्षेत्रस्य वा कुलिकादिनाऽऽस्थाद्विशयो-
द्धरणमिति, कालशुद्धिर्यत्र व्यावर्त्यते क्रियते वा शकृत्वा-
दिभिर्वा कालस्य शुद्धिः क्रियते इति । भावशुद्धिर्हिधा-
प्रशस्ता, अग्रशस्ता च । प्रशस्ता ज्ञानाद्वैप्रशस्ता चाशुद्धस्य
सतः कोषाद्वैमहगाधानं—स्पष्टतापादनमित्यर्थः, अथवी-
क्षत पशोपपुक्तस्य सम्यग्दृष्टः प्रशस्ता, तयहाधिकारः,
प्रतिक्रमणपर्यायता बाध्याः स्फुटा, एवं प्रतिक्रमणमप्यथा
भवतीति गाथार्थः । आ० १ अ० । आ० म० । आ० ब० ।
क्षोभविनाशने, आ० ब० १ अ० । शय्याङ्गारे, घ० २ अ० ।
नि० ब० । प्रायश्चित्ते, इय० १ उ० । आलोचना व्यवहारः
प्रायश्चित्तं शुद्धिरिति पर्यायाः । इय० १ उ० । आ० ब० । श्या० ।
तुष्टकर्मनाशस्वकपायां लघुकर्मतायाम्, उत्त० १ उ० । विश० ।
मित्राव्यसममत्तापगमास्तस्यकम् शुद्धिरुच्यते । विश० ।
यथा तिरश्चां गुरुसमक्षं प्रायश्चित्तं विनाऽपि शुद्धिर्जाय-

ते, तथा नृणां सा कथं न भवतीति ? प्रश्नः । अत्रोत्तरम् नि-
रक्षां गुरुसमक्षं प्रायश्चित्तं विना शुद्धिर्भवति, तथाविध-
सामर्थ्यभावात् मनुष्याणां प्रायः तथाविधसामग्रीसङ्गा-
त्वात् तद्विना न शुद्धिः । अत एव शुद्ध्यायोगे तत्परिणा-
मवतां तद्वद्ग्रहणेऽपि शुद्धिः, तद्योगं च तद्वद्गुणानां तत्प-
रिणामाभावाद्शुद्धिरिति ॥ १०६ ॥ सेन० २ उल्ला० ।
प्राक्तनप्रतिक्रमणमुख्यात्प्राक्तनप्रतिक्रमणानामन्तरं प्रायश्चित्तं
विना प्रतिक्रमणसूत्राद्विशो वृत्तः शुद्धयति न वा इति ? प्रश्नः,
अत्रोत्तरम्—मुख्यवृत्त्या प्रायश्चित्तस्य वीर्येण ईदृशं बुद्धवत्त्वा-
ऽस्ति, परमकान्तो ज्ञानो नास्तीति ॥ १२० ॥ सेन० २ उल्ला० ।

तथा—सिद्धादिसङ्कृष्टकान्तित्रयमध्ये तथा वर्डितमासमप्ये
च कानि कर्मकार्याणि शुद्धयन्ति ? कानिनेति प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्—दीक्षाप्रतिष्ठादिकं न शुद्धयति । अन्यानि तु शुद्धयन्ती-
ति ॥ २४ ॥ तथा—विक्रयकारिसमुच्छेदितनामलाञ्छनानां प्रति-
ष्ठिताहं प्रतिमानां पुनर्लेखादिकरणं शुद्धयति नयेति ? प्रश्नः,
अत्रोत्तरम्—तासामभिधानलक्षमादिकरणं प्रायेण न शुद्धय-
ति, कदाचित्कारणे यथावश्यकं कर्तव्यं स्यात् तदा त-
द्विधानानन्तरं प्रतिष्ठितवास्तुप्रादिना शुद्धिर्भवतीति धी-
भगवत्पादानामनुशिष्टिरिति ॥ २५ ॥ सेन० ३ उल्ला० ।
तथा—उपवासी आहः सन्ध्यायां सामायां विधाय
मुख्यात्प्राक्तनं प्रतिक्रमणं प्रत्याख्याने करणेत्यन्यथा वा ?, यदि
तथैव तदा वन्दनकदानानिषेधः कस्मादिति ? प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्—सामाचार्यप्रमुखप्रश्नषु भोजननिर्विषं वन्दनकदा-
नानन्तरं प्रत्याख्यानकरणक्षराणि सन्ति, परमुपवासत्रिं
वन्दनकदानानन्तरं प्रत्याख्यानकरणविधिर्नास्ति, मुख्या-
त्प्राक्तना तु प्रतिक्रमणा युज्यन्ते यस्मान्न विना प्रत्याख्या-
ने न शुद्धयतीति सामाचार्यसिन्, तद्योपधानंऽपि तथैव
करणमिति ॥ ७६ ॥ सेन० ३ उल्ला० । तथा—कृतगृहसत्क-
प्रत्याख्यानः आहो गृह गत्वाऽन्यत्र भोजनं करानि त-
दा शुद्धयति किं वा तत्र दन्तधावने विधायति ? प्रश्नः,
अत्रोत्तरम्—कृतगृहसत्कप्रत्याख्यानः आहो गृहे गत्वा
पारित्युहसत्कप्रत्याख्याना दन्तधावनकरणमन्तराऽप्यन्यत्र
युक्ते तदा शुद्धयतीति वृत्ताः ॥ ६३ ॥ सेन० ३ उल्ला० ।
तथा—क्षेत्रमालीयकायोत्सर्गविस्मृती यत् स्वयं योगाह-
हने न कल्पते, तथा अन्येषां योगाक्रियाप्रवेदनादिकं कार-
यितुं शुद्धयतीति न वा ? तथा कालग्रहणं दण्डिकाधारणं
त्रिगालोकश्च शुद्धयतीति नयेति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—क्षेत्रस-
म्बन्धिकायोत्सर्गाऽकारणं तस्य योगसम्बन्धिनी क्रिया स्वयं
कर्तुं परेषां कारयितुं च न कल्पत इति ॥ १४८ ॥ सेन० ३
उल्ला० । तथा प्रवालापक्षमालां प्रतिप्रकान्तिः शुद्धयति न वे-
ति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—सूत्र्यानिभलमणिकाक्षमालां स्थापन-
पुरःसरं किरणवर्णविधिद्वयते परस्परयेति ॥ १२५ ॥ सेन० ३
उल्ला० । तथा सूर्यग्रहणं यज्ज्वलि तद्वत्स्वाध्यायिका कुत
आरभ्य कियथाचज्ज्वलति ? तथा योतिर्कानां कियन्ति प्रवेद-
नानि न शुद्धयन्तीति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—यत्सूर्यग्रहणं भवति
तत आरभ्याहारां यथावत्स्वाध्यायिका, तत्रसुरादेकैकं प्रवे-
दनमयुजं जायत इति ॥ २१० ॥ सेन० ३ उल्ला० । तथा—
जिनालये प्रत्याख्यानं पारयितुं शुद्धयति नयेति ? प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्—शुद्धयतीति सम्प्रदाय इति ॥ १८४ ॥ सेन० २ उल्ला० ।

जयदशमी यावत् अष्टाविहरणं कथं न शुद्धयतीति ? प्र-
श्नः, अत्रोत्तरम्-परम्परया अष्टाविहरणं निषिध्यते इति-
॥ १७ ॥ सेन० ३ उक्ता० । तथा कश्चिद् भाव्य एकाग्र-
द्वयशमप्रत्याख्यानं विना प्राप्तुकलं पिबति पाणस्सा-
द्याकारादुत्तरति तस्य रात्रौ द्विधाहारस्तथाहारो वा
हुतः शुद्धयति किं वा चतुर्विधाहार इति ? प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्-रात्रौ चतुर्विधाहारं करोतीति परम्पराऽस्ति ॥ ४ ॥
सेन० ४ उक्ता० । तथा यत् नमस्कारसहितप्रत्याख्यानं का-
न्येलायां न कृतं तस्य पश्चात्पौरुष्यादिप्रत्याख्यानं कर्तुं
शुद्धयति न वा ? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-नमस्कारसहित-
प्रत्याख्यानं विना पौरुष्यादिप्रत्याख्यानं कर्तुं न शुद्धयेयं-
विधाक्षराणि भाव्यविधिसमुच्चयं च सम्नीति इयम् ॥ ३३ ॥
तथा-प्रतिष्ठितजिनप्रतिमा विषयकारिभिः समुच्छ्रित-
नामलक्षणाः भाव्यद्रव्यव्ययेन गृहीताः सन्ति, तेन तस्मात्-
पञ्चारावसरं कस्य जिनस्यये प्रतिमेति वक्तुं कथं
शक्यते ? ततो यदि लक्षणादिकरणविधिर्भवति तर्हि तथा
प्रसाद्यमिति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-प्रतिष्ठितजिनप्रतिमानाम-
भिधानलक्षणादि प्रायस्तु न कर्तव्यं, पुनः प्रतिष्ठाकलं-
ज्ञानत्वादिकारणं यथावश्यकं कर्तव्यं प्रवर्ति तदा तद्वि-
धाय प्रतिष्ठितवासलेपादिना शुद्धिर्भवतीति ज्ञायते इति ।
४१ ॥ सेन० ४ उक्ता० । तथा-प्रतिमाधरः भावकः आ-
खिका वा चतुर्थीप्रतिमात आरभ्य चतुष्पर्वीपौषधं करा-
ति तदा पाल्कपुष्पिमाषष्ठकरणाभावं पाल्कपौषधं वि-
धायोपवासेन कर्तति पुष्पिमायां वैकाशनकं कृत्वा पौषधं
कराति तत् शुद्धयति न वा ? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-प्रति-
माधरः भावकः आखिका वा चतुर्थीप्रतिमात आरभ्य-
चतुष्पर्वीपौषधं कराति तदा मुलवृत्त्या पाल्कपुष्पिम-
याचतुर्विधाहारः षष्ठ एव हुतो युज्यते कदाचिच्छयदि
सर्वेषां शक्तिर्भवति तदा पूर्णिमायामाचामासं निर्वि-
हृतिकं वा क्रियते, एवंविधाक्षराणि सामाचार्यग्रन्थे सन्ति,
परमेकाशनकं शास्त्रे दृष्टं नास्तीति ॥ ४२ ॥ सेन० ४ उक्ता० ।
तथा-त्रिकालपूजाकरणे प्रभाते मालादि निर्माह्यमपास्य
सर्वज्ञानं वासपूजा क्रियतेऽन्यथा वेति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-

प्रभाते पुष्पमालादि निर्माह्यमपास्य भाव्यं वासपूजां कुर्वे-
त्तो दृश्यन्ते, सर्वज्ञानकरणेऽप्येकान्तो ज्ञानो नास्ति, इ-
स्तपादप्रकालनं शुद्धयन्तीति ॥ १६ ॥ सेन० ४ उक्ता० ।
तथा-भाव्यं दन्तधावनं कृत्वा देवपूजां कुर्वेत्तस्यैवा वेति ?
प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-शुचिः पुष्पामिषस्नात्रै गति योगशास्त्रा-
दिवचनाममुच्यते दन्तधावनं कृत्वा देवपूजां कुर्वेत्ति,
पौषधोपवासादिकर्तुमात्रं दन्तधावनं विनाऽपि देवपूजां
कुर्वेत्ति, प्रत्याख्यानस्य बहुफलत्वादिति ज्ञायते ॥ १६ ॥
सेन० ४ उक्ता० ।

शोधिन्-त्रि० । शोधयत्याम्रपराविति शोधिः । स्वपराशो-
धके, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

सोहिकप्य-शोधिकप्य-पुं० । शोधिः प्रायश्चित्तं द्रव्यादिपु-
रुषभावेन कल्पते यत्र स शोधिकल्पः । शुद्धाकारे, नि० सू०
२० उ० ।

सोहिय-सोधित-त्रि० । मार्जनिकादिभिः शुद्धिमापादितं, स्वा०
४ ठा० २ उ० । सूत्र० । उक्त० । "इणं पञ्चकालं सोहियं तीरियं
पारियं" शुवादिप्रदक्षिणभोजनसेवनेन राजिनं, प्रब० ४ द्वा० ।
गुरुदत्तादिश्रीनादिशेषभोजनसेवनेषु हेतुभूतया सेविते, पं०
ब० २ द्वा० । दशा० । शोधितस्तत्समासावुचितानुष्ठानकरण-
तः । स्वा० । शोधितमन्येषामपि तदुचितानां दानादित्तिचार-
जनाद्वा । प्रश्न० १ संव० द्वा० । आ० म० । आब० । शो-
धिता निराकृतानिश्चरत्वात् । भ० २ शृ० १ उ० ।

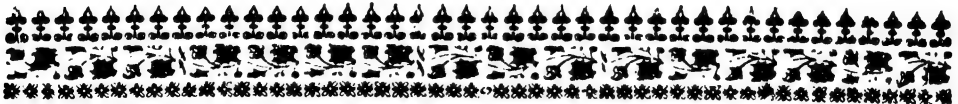
सोहियर-शोधिकर-त्रि० । अनन्तानुबन्धस्य प्रक्रमेण शुद्धि-
जनकं, आन्वा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० ।

सोहिल्ल-शोभावत्-त्रि० । "आदित्यजो जाल-वन्त-मन्ते-
र-मणा मतोः ॥ २ । १५६ ॥ इति मतोः स्थाने इहादेशः ।
सांद्वा । शोभाविशिष्टं, प्रा० २ पा० ।

सोही-दशी-भूतभविष्यकालयोः, द० ना० ८ वर्गं ५८ गाथा ।

सोहेउं-शोधयित्वा-अय० । उद्धृत्येत्यर्थे, पं० ब० २ द्वा० ।

सौअरिय-सौदर्य-पुं० । समानं उदरं शेते इति सौदर्यः । स-
हादरभातरि, प्रा० १ पा० ।

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्पगच्छीय-कलिकासर्वज्ञकद्वय-
श्रीमद्भारक-जैनश्वेताऽम्बराऽऽचार्य श्री श्री १००० श्रीम-
द्वजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते 'अभिधानराजेन्द्रे'
सकाराऽऽदिशब्दसङ्ग्रहं समाप्तम् ।

हकार

ह-ह-अव्य० । कण्ठस्थानीय ऊष्मसंज्ञकोऽयं वर्णः । अधि-
लोपायै, स्था० ७ ठा० ३ उ० । पादपूर्णे, संबोधने, नियो-
ग, सेप निम्ने, प्रसिद्धौ च । "हकारः पुंसि यजने,
वरुण हरिहंसयोः । ईश्वरे चात्रलेपे च, रणरोमाञ्जवाजिषु" ॥६४॥ एका० । ईरे, डारे, एका० । "हा स्त्रियां त्यजेन गत्यां,
वीक्षायां वा निगद्यते । नपुंसक हकारस्तु, कर्णने मखिरा-
चिषु ॥६५॥" एका० । खेद, वृ० ४ उ० ।

हा-अव्य० । "वाऽव्ययस्यानादावदानः" ॥ ८ । १ । ६७ ॥

हानि आकारस्य वा अकारः । विषादे, शोके, पीडायाम्,
कुप्सायाञ्च । प्रा० १ पाद ।

हञ-हन्-त्रि० । हन्-कृ० नाशिते, प्रतिहने प्रविष्टे, आशा-
रहिते गुणिते च, भावे कृ० । हनने, गुणने, न० । प्रा० ।

हन्-त्रि० ह-कृ० । अत्र कश्चित् श्रुत्वादिषु न इत्यारब्धवन्तः
स तु शौरसेनीमागधीविषय एव दृश्यते इति नोच्यते ।
प्राकृते हि । हन्म् । हञ् । प्रा० । "हन्कृनाऽन्यस्य" ॥
८ । ४ । २४४ ॥ इत्यन्यस्य द्वित्वं न, कश्चित् भवतीत्युक्तः ।
प्रा० । अग्रहणे, स्थानान्तरे गमने च । प्रा० ।

हआस-हतास-त्रि० । अत्र कश्चित् श्रुत्वादिषु न इत्यारब्ध-
वन्तः स तु शौरसेनीमागधीविषय एव दृश्यते इति नोच्यते ।
प्राकृते हि-हताशः, हआशो । प्रा० । आशाशून्ये, वधे,
निन्दे, पिशुने च । प्रा० ।

हइ-हति-स्त्री० । हन्-क्रिन्-हनने, मारणे, व्याघाते, अपकर्षे,
गुहने च । प्रा० ४ पाद ।

हउं-अहम्-त्रि० । "सावस्मदो हउं" ॥ ८ । ४ । ३७५ ॥ इत्यप-
ञ्चरे अस्मच्छब्दस्य सौ परे हउं इत्यव्येष्टः । तसु हउं क-
लिङ्गिणि पुञ्जहो । प्रा० ४ पाद ।

हं-हं-अव्य० । हयै, हित्वायां च । एका० ।

अहम्-त्रि० । अस्मदोऽस्मि अस्मि अस्मि-हं-अहं अहयं सिना'
॥८॥३१०॥ इति सिना सहितस्य अस्मच्छब्दस्य हं इत्यादि-
शः अस्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनार्थे, जेज हं विज्ञा । प्रा० । प्रा० ।
हजे-हजे-अव्य० । "हंजे अत्राहाने" ॥ ८ । ४ । २८१ ॥ शौरसेन्यां
अत्राहाने हंजे इति निपातः प्रयोक्तव्यः । हंजे । चतुरिके !
नात्राक्यायां नटाभिनेय कृते अट्टीसंबोधने, प्रा० ४ पाद ।

हडिया-हडिडका-स्त्री० । लघुकुम्भ्याम्, मरुतक्यस्त्रद्विह-
डिडका । त्रिंश० ।

हंत-हन्त-अव्य० । वाक्योपपत्तौ, आवा० १ ध्रु० ६ अ० १७० ।

प्रत्यवधारणे, कोमलामन्त्रणे, हा० १६ अष्ट० । हा० । औ० ।
अनु० । प्रति० । पञ्चा० । दश० । शिष्यामन्त्रणे, आवा० २
ध्रु० २ अ० ३ उ० । अम्युपगमद्योतने, अनु० । संप्रेषणे,
सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । खेद, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । प्रति० ।
अष्ट० । पथमवस्थेयै, औ० । निर्देश, प्रति० । वाक्यारम्भे, जे०
२ वक्त० । आमन्त्रणे, आवा० २ ध्रु० १ अ० १ अ० ४ उ० ।
हयै, अनुकम्पायाम्, रा० ।

हन्त-अव्य० । दीर्घत्वं च मागधदेशीयत्वात्, 'हन्ता अतिथिं लो-
चय ।' अत्र भगवानाह-हन्त्यादि, आमन्त्रणे, जे० २ वक्त० ।
हन्तव्य-हन्तव्य-त्रि० । "हन्तव्योऽन्यस्य" ॥ ८ । ४ । २४४ ॥

अत्र बहुलाधिकाकाराज्ज्ञेः कर्तव्येपि द्वित्वं तच्च कश्चित्
भवतीत्युक्तं भवति । हन्तव्यं । प्रा० । दण्डकारादिभिवि-
ध्यं, आवा० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

हन्ता-हत्वा-अव्य० । विनाशयित्वे, स्था० ३ ठा० २ उ० ।
लगुडादिभिरभ्याहार्येत्यर्थे भ० ८ श० ५ उ० ।

हन्तु-त्रि० । ताच्छीलिकस्तु नृगशूकरादिक्रसप्राणिहन्तरि,
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । आवा० ।

हन्तु-हन्तुम्-अव्य० । विनाशयितुमित्यर्थे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

हन्तु-हत्वा-अव्य० । "हन्तव्योऽन्यस्य" ॥ ८ । ४ । २४४ ॥

अत्र बहुलाधिकाकाराज्ज्ञेः कर्तव्येपि द्वित्वं, तच्च कश्चित्
भवतीत्युक्तं भवति । प्रा० । विनाशयित्वे, संधा० । आनु० ।

हन्-गृहाण-अव्य० । "हन् च गृहाणेत्यर्थे" ॥ ८ । १ । २८१ ॥ गृहाणार्थे
हन् इति प्रयोक्तव्यम् । 'हन् पलोपसु हन्' गृहाणेत्यर्थः । प्रा० ।
हन्त-अव्य० । कोमलामन्त्रणे, स्था० ५ ठा० १ उ० ।

आमन्त्रणे, नि० वृ० ४ उ० । हयै, आ० म० १ अ० ।

हन्दि-हन्दि-अव्य० । "हन्दि-विषाद-विकल्प-पञ्चासाप-
निश्चय-सत्यं" ॥ ८ । २ । १८० ॥ हन्दि इति विषादादिषु प्रयो-
क्तव्यम् । "हन्दि खलं लुण्ठो सा, लुण्ठिन्ना हन्दि हुज्ज व-
त्ताह । हन्दि ख होदी भागिणी, सा सिज्जह हन्दि तुह कज्जे ।"

प्रा० । उपप्रदर्शने, वृ० ४ उ० । अनु० । आवा० । स्था० ।
दश० । पञ्चा० । सम्म० । न० । आ० वृ० । आवा० । आ-
मन्त्रणे, हा० १ ध्रु० १५ अ० । कोमलामन्त्रणे, जीवा०
१६ अधि० । जोडकामन्त्रणे, वृ० १० उ० । स्वसंबोध-
ने, पि० । प्रत्यक्षवाक्यदर्शने, नि० वृ० १२ उ० । लोक-
साधकारणापप्रदर्शने, वृ० ३ उ० ।

हंभो-हंभो-अव्य० । आमन्त्रणे, हा० १ ध्रु० १५ अ० ।
शिष्याऽऽमन्त्रणे, दश० १ वृ० ।

हंश-हंस-पुं० । "रसोलेशी" ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति मागध्यां दन्त्य-
सकारस्य तालव्यशकारः । स्वनामक्याते पक्षिभेदे, प्रा० ।

हंस-हंस-पुं० । चतुरिन्द्रियजीवविशेषे, अनु० । स्वनाम-
क्याते पक्षिभेदे, "अम्लान्धन रमन्नाया, मिथयोः क्षी-
रमीरयोः । विवेच्य पिबति क्षीरे, नीरे हंसो विमुञ्जति," आ०

क० १ अ० । अनुयागे हंसोद्वारणमुक्तम् । आ० म० १ अ० ।
अनु० । प्रज्ञा० । रजके, "वधधोवा हवन्ति हंसा वा ।" वल्लभा-
व-
धा-
व-
ल्ल-
भा-
ल-
का-
हंसा इव रजका इव भवन्ति । सूत्र० १
ध्रु० ४ अ० २ उ० । परित्राजकमने यतिविशेषे, ये पर्यंतकुहर-

पद्याभ्रमेवकुलारामवासिना भिक्षार्थे च ग्रामं प्रविश-
न्ति । औ० ।

हंसगम-हंसगर्म-पुं० । हंसः-पतङ्गश्चतुरिन्द्रियो जीवविशेषः,
नर्मस्तु तज्जिर्वर्तिनः कोलिकारः, हंसस्य गर्भो हंसगर्मः ।
हंसजिर्वर्तिनः कोलिकारः, अनु० । जं० । रन्विचशेषे, जी० ३
प्रति० ४ अधि० । सूत्र० । रत्नप्रभायाः वृष्टिः पठे रत्नग-
भेकाण्डे, आ० म० १ अ० । ज्ञा० । स्थानं । प्रज्ञा० ।

हंसगममय-हंसगर्ममय-न० । हंसगर्भाभ्यस्तनमय, रत्न० ।
हंसतेज (ल)-हंसतेज-न० । हंसपक्षपाकतेज, " हंसा
पक्षी भवति, सा काङ्कल मूलपुरीसाणि लाहरीज्जानि ।
ताहं सा हंसा द्वाभ्यो भरिज्जानि, ताहं पुणरपि सा-
सीविज्जानि । तल्ल तद्व्यथल्ल तल्ल पक्कवति त हंसतल्ल भ-
वति । नि० सू० १ उ० ।

हंसदीव-हंसद्वीप-पुं० । स्थनामरूपानि तीर्थभेद, यत्र भीसुम-
तिनाथदेवपादुका । ती० ४३ कल्प ।

हंसलक्षस्व-हंसलक्ष-त्रि० । हंसस्येव लक्षं स्वकं शु-
क्रता हंसा वा लक्षं विहं यस्य सः । ज्ञा० १ भु० १ अ० ।
शुक्रं हंसविहं, भ० ६ श० ३३ उ० । हंसवाहिशं, अ० २ वत्ता०

हंसमर-हंसस्वर-त्रि० । हंसस्येव मधुरः स्वरो येषां त । हं
मरदशमधुरस्वरयुक्तेषु, जं० २ वक्त्र० । तं० । जी० ।

हंससरिसमग्र-हंससदृशगति-त्रि० । हंसस्य सदृशी गतिर्ये-
षां त । हंसतुल्यगतिषु, जी० ३ प्रति ४ अधि० ।

हंसमन-हंसामन-न० । येषामामनानां मध्यभागं हंसा
व्यवस्थितास्तां हंससामनानि । हंसाकृतित्ववस्थितेषु आ-
मनेषु, जं० १ वत्ता० । जी० ।

हंसामनसिष्ठि-हंसामनसंस्थित-त्रि० । हंसामनवत्संस्थिते,
जी० ३ प्रति० २ अधि० ।

हंही-हंही-अव्य० । हस्तिव्यक्तं जहानि हा-हा । संबोधने,
नये, दम्भे, प्रहने च । प्रा० ।

हंक-निषिध्-उ० । निषेधे, "निषेधेहंकः" ॥८॥१३४॥ इति
निषेधेहंक इत्यादेशः । हंक । निसेह । प्रा० । कुमारस्य स
करी रेजितः । उक्त० १३ अ० ।

हकार-हाकार-पुं० । हा इति हाकारलक्षणा या नीतिः-प्रवृत्तिः
सा हाकारः । आ० म० १ अ० । प्रथमाद्वितीयाकुलकरदृष्टनी-
नां, "हकारं मकारं धिक्कारं च वृद्धनीनां" आ० म० १ अ० ।
दृष्टनीतिस्तावत् विमलवाहनचन्द्रमकुलकरकाले अस्या-
पराधित्वेन हकारकथयामुत् । यथास्विनोऽभिन्नम्वर्य च
काले अस्यापराधे हकारकथा महति च अपराधे मकारक-
था, अथ प्रथमाजन्मकथयनाधिकुलकरकाले च अद्यमध्यमा
पक्षापराधेषु कर्मक हकारमकाराधिकारकथा दृष्टनी-
नयोऽभूत् । कल्प० १ अधि० ७ लक्ष । ति० । आ० म० ।
रा० । आ० सू० ।

हकोट-देशी-आमलविनं दे० ना० ८ वर्ग ६० गाथा ।

। हस्तु-देशी-उत्पादने, दे० ८ वर्ग ६० गाथा ।

हस्तुप-उत्तिष्-धा० । ऊर्ध्वं प्रक्षेपे, "उत्तिष्गुलमुत्क्षोप-
कृषाक्षयोऽभ्युत्तिस्तक-हस्तुपः" ॥८॥१४४॥ इति उत्तुर्ध-
स्य लिपेः हस्तुप इत्यादेशः । हस्तुप । उत्तिष्प । प्रा० ।

हमे-अहम्-व्यञ्-त्रि० । "अहं-व्यमाहमे" ॥८॥१३०॥ मग-
ध्यामहंवयोः स्थाने हमे इत्यादेशः । अस्मच्छब्दस्यैकत्वं,
बहुत्वे च । प्रा० ४ पाद ।

हल्लेकर-हल्लेकर-पुं० । वनस्पतिभेद, आद्या० २ भु० २
सू० ३ अ० ।

हह-हह-पुं० । आपणे, नागमुहाध्यासिते त्रिकोले भूभग-
विशेष, अनु० । पश्यशालायाम्, आद्या० १ भु० ६ अ० २
उ० । आ० म० ।

हह-हह-त्रि० । हर्षिते, उक्त० १८ अ० । विस्मयमापणे, य-
था-अहो भगवान् ताश्चकरः समुत्पन्न इति । आ० म० १
अ० । जी० । भ० । औ० । रा० । ज्ञा० । मीरने, अ० ४
हार । भ० । नि० सू० । स्थानं । स० । तादृश्येन
समर्थे, तद्वत्ता अगि कलिद्रागिणो निर्दलशीरीराश्च भवन्ति ।
कल्प० ३ आध० ६ लक्ष । हहत्तुल्यमिदं नाः एकार्यभेदे,
विधा० १ भु० १ अ० ।

हहत्तु-हहत्तु-त्रि० । अनितुष्टे, ज्ञा० १ भु० १ अ० । आ० म०
१ अ० । भ० । औ० । विधा० । दशा० । भ० । "हहत्तुचित्तमात्रे-
दिव" हहत्तुपाऽतीव तुष्टः । अथवा-हहं नाम विस्मयमापका
यथा अहो भगवान्नास्ति इति तुष्टत्वात् कृतवान् यथा अहम-
भूत् यस्मया भगवान्प्रलोकितः सोऽप्यहो विस्मयमापन्ति-
तं स्फीतीभूतं दुर्नदि" ससृज्जाविनि वचनात् यस्य स वित्तान-
म्विनः सुखादिदृष्टान्तात् पाक्षकां निद्रान्तस्य परनिपातः । म-
कारः प्राकृतस्वाक्षरालिङ्गकस्ततः पदत्रयस्य पदद्वयमीलने-
न कर्मधारयः । रा० । भ० । कल्प० । जी० ।

हह-देशी-वनस्पतिविशेषे, उक्त० २२ अ० ।

हह-त्रि० । अपहृते, हंसान्तरं गमिते च । कल्प० १
अधि० ४ लक्ष ।

हहप्य-देशी-आभरणकरणक, ज्ञा० १ भु० १ अ० । प्रम्मा-
दिमाजने, नाम्बुलायै पूगफलादिमाजनं, भ० ६ श० ३३
उ० । औ० ।

हडाला-हडाला-पुं० । स्नानाभ्यासे ग्रामे, यत्र वस्तुपालते-
जःपालाभ्यां निधिलब्धे । ती० ४१ कल्प ।

हडाहड-हताहत-न० । अत्यर्थे, "कुहडाहडसीसं" विधा० १
भु० १ अ० । ज्ञा० ।

हडि-हडि-पुं० । कौटके, औ० । विधा० । कर्म० । काष्ठकौटके,
दशा० ६ अ० । काष्ठविशेषे, प्रथम० ३ आध० द्वार ।

हडिबंधल-हडिबन्धन-न० । कौटकतणके, प्रथम० ५ संव०
द्वार । सूत्र० ।

हह-देशी-अस्थिति, तं० ।

हह-हह-पुं० । जलरुद्रवदभ्यासविशेषे, प्रज्ञा० १ पद । आद्या० ।

हहकारण-हहकारक-त्रि० । हंसं कुर्वन्नि कर्त्तुं हहकारकाः ।

हहपूर्वककर्मकर्त्तरि, प्रथम० ३ आध० द्वार ।

हृत्थ

हृत्थ-धु-धा०। भवणे, स्वादि-पर० सक० अमिद । “भृथोतेई-
सुः” ॥ ८ । ४ । १८ ॥ इति भृथोतेईसु इत्यादेशः । हृत्थइ ।
सुत्थइ । गृथोति । प्रा० ४ पाद ।

हृन्-धा०। वधे, गतौ च । भ्यादि-पर० सक० अमिद । इति
अचधीत् । “कुंभं हन्ति क्रोधोदरी” इत्यादौ आलङ्कारि-
कास्तु निहतायेनामाहुः । बाच० । प्रा० ।

हृत्थ-हृन्-वि० । प्राक्चिद्योगकर्त्तरि, स्व० १ भू० ११ अ० ।
प्रक० । गोधूमादिद्वलेन घातयति । स्था० १ डा० ३ उ० ।

हृत्थ-हृन्-न० हिसने, स्व० २ भू० १ अ० । आधा० ।
भ्यापादने, स्व० । गुणने, विनाशने, डा० १ भू० १८
अ० । प्रक० । जिघांसने, धा० । पीडने, स्व० १ भू० ५ अ०
२ उ० ।

हृत्थ-हृन्-न० । प्रनोऽनुवाचाम् । स्था० १ डा० ३ उ० ।

हृत्थ-हृत्थ-न०-पुं० । स्त्री० । हन्-उन्-वा-ऊह् । कणोलहयो-
परिस्थ मुक्तभागे, इहृक्लिमिन्ध्याम्, रांगे, मल्लविशेण, मृती
च । स्त्री । बाच० । चिबुक, तं० । औ० प्रक० । अणु० । स्व० ।
हृत्थमन्त-हृन्मन्त-पुं० । “उभं-हृन्मन्तकहृन्-वात्तुल” ॥ ८१ ।
१२१ ॥ इति ऊकारश्च उकारः । प्रा० । “आस्विष्ठाञ्जाल-च-
मन्त-प्रमेतेर-मला मतोः” ॥ ८१ । २ । १५६ ॥ इति मतोः स्थाने
मन्त इत्यादेशः । प्रा० । रामस्य अनुचरं अजनागर्भजाते पय-
ननये वानरभेदे, प्रा० ।

हृत्थ-हृत्थ-स्त्री० । भृथाविशेषे, उत्त० २ अ० ।

हृत्थ-हृत्थ-वि० । हास्याद्विकारविकलतया भावनी-
यव्यलीकशब्द, वृ० ३ उ० ।

हृत्थ-हृत्थ-वि० । अपहृतद्रव्ये, प्रन० ३ आध० द्वारा
हृत्थ-हृत्थ-स्त्री० । विघातिते, नि० वृ० १ उ० । इमेने, वि-
पा० १ भू० ७ अ० ।

हृत्थ-हृत्थ-पुं० । इत्येतेऽनेनेति हस्तः, हसति वा मुक्तमाहृ-
त्येति हस्तः । नि० वृ० १ उ० । “स्तस्य थोऽसमस्त-स्तस्ये”
॥ ८१२४५ ॥ इति स्तस्य धकारः । प्रा० । “द्वितीय-तुयंयो-
रपरि पूर्वः” ॥ ८१२४६ ॥ इति द्वित्वप्रसङ्ग द्वितीयस्य थकारस्या-
परि प्रथमस्तकारः । प्रा० । आश्वामिन्ध्यादिसमये शरीरेकेश-
थ, नि० वृ० १ उ० । स्व० । उत्त० । इति वितस्तिः हस्तः ।
प्रव० २५४ द्वारा । ज्यो० । यत्पञ्चाश्रीनां हस्तो न विद्यते
तथाप्यत्र पादौ हस्त इव हस्तौ । उपा० ७ अ० ।

अत्र कविः—

“स्वाभ्याहृद्विहं हस्ते, कथं भिक्षां न खासि भो ।।

स ग्राह दालुहस्तस्या-धा भवामि कथं प्रभो ।। १ ॥”

पूजाभोजनदानशान्तिककलापालिग्रहस्थापना—

कोष्ठां प्रहृत्य हस्तकार्यं मुक्तस्यापारवहस्तकम् ।

(इत्यभिधाय शृङ्खलं हस्तं स्थिते)

बामोऽहं रत्नसंमुखाङ्गुलान्धामाहृत्थस्यादिहृत्थ,

यत्तादिव्यसनी त्वसौ स तु जगौ कोक्षोऽस्मि न त्वं शुचिः ॥ १ ॥

ततः—

राज्यभीमेवताऽर्जिताऽधिनिबहस्त्यानेः कृताधीकृतः,

संयुतोऽपि गृहाहृत्थं रामयुना तन्मन्त्रं नृणां शानिषु ।

इत्यम् प्रतिबोध्य हस्तयुगलं भेदात्ततः कारयन्,

प्रत्यग्रेष्ठुरेतेन पूर्णमुपभः पायात्स वः भीजिनः ॥ १ ॥”

कल्प० १ अधि० ७ कल । (इत्यभिधेयो ‘हृत्थकम्म’ शब्दं
अनुपपद्येव वक्ष्यते ।) वस्तुविशेष्यकगुणलमात्रं अवमानविशेषं,
अनु० । स्था० । ‘हृत्थेसु अंगुलीनां’ उपा० २ अ० । स्वना-
क्याने नक्षत्रविशेषे, जं० ७ वक्ता० । स्था० । विशे० ।
हस्तनक्षत्रं पञ्चानाम् । ज्यो० ५ पादु० । स० ।

हृत्थकम्म-हस्तकर्मन्-न० । हन्ति दशति वा मुक्तमाहृत्याऽ
नेनेति हस्तः, शरीरेकेशां निक्षेपादानादिसमर्थस्तेन यत्कर्म
किपते तद्वस्तकर्म । वृ० १ उ० ३ प्रक० । समयप्रसिद्धे (स्था० ५
डा० २ उ०) लिङ्गस्य कर्मर्धनेन शुकपुद्गलनिष्काशने, जी० ।
हस्तकर्म आनमप्रसिद्धम्, स्था० ३ डा० ४ उ० । वेद्विकार-
विशेषे, दशा० २ अ० । “सो सद्य पाणिना मिलज्जमा” । न
संवाधने कुश्यान् यनस्तद्विषयं हस्तसंवाधने चारित्रं
शबलीकरोति । स्व० १ भू० ४ अ० २ उ० स० ।

हस्तकर्मकरणे प्रायश्चित्तम्—

जे भिक्खु हृत्थकम्मं करेइ करंतं वा साइज्जइ । (वृ० १)

इदानीं सुचालावगो भगति-ज-सि पदं भि सि पदं, खु ति,
पयं, हृत्थ सि पयं, कम्मं ति पदं, करंति पदं, सातिज्जति
सि पदं ।

इदानीं पदार्थो भगवद्—

जे ती खलु सिद्धेयं, भि ती पुल भेदये सुवस्स खलु ।

हृत्थेयं जं च करसं, कीरति तं हृत्थकम्मं ति ॥ १ ॥

जे इति निर्देशः, कलु विशेषणे, किं विशदयति ? । भि-
क्षोर्नाम्यस्य, भि इति विशदये च इति कर्मण आख्याने
ज्ञानावरणादिकर्म भिनसीति भिक्षुः । भावभिक्षोर्विश-
ेष पुनः ‘हृत्थ’ इति इत्यनेन अनेनेति हस्तः, हसति वा मु-
क्तमाहृत्याति हस्तः, आदाननिक्षेपादिसमर्थः शरीरेकेशां
हस्तः, अतस्तेन यत्करणं व्यापार इत्यर्थः, स च व्यापारः कि-
या भवति, अतः सा हस्तक्रिया क्रियमाणा कर्म भवतीत्यर्थः ।
नि० वृ० १ उ० ।

हस्तकर्मादीनां त्रयाणां पदानां प्रत्येकं पृथक् पृथक् प्रकरणं
वक्ष्ये । यथाप्रतिज्ञातमेव निर्वाहयितुकामां हस्तकर्मप्ररूप-
णां नावदाह—

नामं ठवळा हत्थो य, दम्बहत्थो य भावहत्थो य ।

दुविहो य दम्बहत्थो, मूलगुणे उत्तरगुणे य ॥ १२१६ ॥

नामहस्तः स्थापनाहस्ता । दम्बहस्तो ... नञ्चि,
वत्तः हस्तः । तत्र नामस्थापनाहस्तो गतायी । दम्बहस्तो,
अशरीरभयशरीरव्यतिरिक्तो द्विविधो भवति । नचथा—
मूलगुणनिर्वर्तिते उत्तरगुणनिर्वर्तिते च यो जीवविप्रमुक्तस्य
शरीरस्य हस्तः स मूलस्य-जीवस्य गुणान्-प्रयामल निव-
र्तित इति मूलगुणनिर्वर्तितः । वस्तु काष्ठविप्रलेपकमादिषु
निर्वर्तितो हस्तः स उत्तरगुणनिर्वर्तित उच्यते ।

अथ भावहस्तमाह—

जीवो उ भावहत्थो, खेव्वो रोइ कम्मंयंजुतो ।

वित्तिभो विव भादेसो, जो तस्स विजावभो पुरिसो १२२ ।

एषु शेषानाह—

एककवयखातो, आखादीया य संजमे दोसा ।

एवं तु अक्षडाए, कप्पर अड्डाए जयखाए ॥ १२३१ ॥

एककम्माद्वयवादिपदादागाङ्गानागाङ्गादयो शेषाः संयमे आ-
त्मनि च प्रागुक्ताः । संयमागमविधाधनायामेने शेषा अनर्थकं
सुदनादिकं कुर्वन्ता भवन्ति । अथ-अर्थः-प्रयोजने तस्मिन्प्राप्त
यत्ननया सुदनादिकं करानि तथा कथयन् ।

इदमेव द्वितीयपदं भाषयति—

अमनी अहाकडालं, दसिगादिगळ्दलं च जयखाए ।

गुलमादि लाउखालं, कप्परभेदादि एमेव ॥ १२३२ ॥

यथाकृतानां चम्पानामांशे दशिका वृत्तस्या, आदिश-
म्पानाप्रमाणाधिकस्य वा चम्पादः सुदने यत्ननया यथा सं-
यमागमविधाधना न भवति तथा कतेष्वयम् । भद्वद्वारं मुद्रा
द्विपिगडस्य, भद्वं कुर्यात्, अलाबु-तुम्बकं तस्य वा नालमाधि-
करणं भिष्यत् । कप्परं-कपालं तदादिना वा कार्यमुत्पन्नं त-
तो घटप्रायादभेदमवमव यत्ननया कुर्यात् ।

अकखालचंदगे वा, बिचंमल पीसखं तु अगतादी ।

वग्वातीलऽभिघातो, अगतादि य ताव मुणगादी ॥ १२३३ ॥

अर्थेणद्वारं अलाः प्रसिज्जाम्बेनां समीकरणां चम्पनस्य वा
शलाकाः परिहारापशमनाये चर्षणे कतेष्वयम् । एषणद्वारं
शलाकारिणांमिचमवमव अगतादः पयणे विधेयम् । अभिघात-
द्वारं व्याघ्रादीनामभिभवतां गोफणया धनुया वा अभि-
घातः कार्यः । अगतादीनां प्रताप्यमानस्य क्षुत्तककाकादयो
ऽभिघातस्तां लाडुना भेषयितव्याः ।

चित्तिप उज्झल जतला, दाहे वा भूमिदेहमिचखता ।

पडिलीगासिचमखी, पडिमा खारो तु मेझादि ॥ १२३४ ॥

स्नेहद्वारं द्वितीयमपवादपदं प्रतीत्य स्नेहमुद्रादि तार-
मध्यं प्रसिज्य परिष्ठापयेत्, दूत्रं-पालकं तस्योउज्झलं यत्ननया
विधेयम्, 'दाह' ति लताया उष्णस्य वा गाढतन्ममिता-
ये प्रतिधयभूमिकायामाकर्षणे कुर्यात्, दूत्राभिभूतं वा देहं
स्निञ्चत् ग्लानं भक्षयत्याख्यायित्वे वा दाहार्भाभूते स्निञ्चत् ।
कायद्वारं काष्ठदं गृहस्थः प्रत्यनीकस्नस्यापशमनीं
प्रतिमां कृत्वा ततो यावदस्यावन्तुकुलो भवति तायम्पञ्चं ज-
पेत् । आश्वप्रशमनी वा प्रतिमां विदध्यात् । तारद्वारं अ-
मनन परांगे वा क्षुण्णे वा प्रस्तुतिशमनार्थं द्वारं प्रक्षिपन्-
नचक्षुण्णं दशयति "कारं तु सज्जादि" ति सङ्घं बालमयं
स्निञ्चन् तत्र द्वारः क्षेपणीयः किं संजाते न वेति ।

उपमंहरआह—

कम्म अवंकिलिहुं, एवामेवं वसियें समासेणं ।

कम्म तु संकिलिहुं, बोच्छामि आहाणुपुव्वि ॥ १२३५ ॥

वामिदममंकिण्टे इत्तकम्मं समासेन वसितम् । सास्मने
संकिण्टे इत्तकम्मं यथातुपुर्व्वं वक्ष्यामि ।

तदेवाह—

वसहीए दोमेखं, दहुं सरितुं च पुव्वज्जताई ।

एतेहिं संकिलिहुं, तमई बोच्छं समासेणं ॥ १२३६ ॥

वसंतदोमेखं वा खीणां वा आलङ्कनार्थिकं विधायमानं
दुष्टा, पुर्व्वज्जुमानि वा खीणिः सह हसितकीडतादीनि
स्मृत्वा, एतेः कारणैः संकिलिहुं-इत्तकम्मं यथोत्पद्यते तदहं
वक्ष्ये समासेन ।

तत्र वसनिदोमे तावदाह—

दुविहो वमहीदोसो, त्रिथरदोसो य रुवदोसो य ।

दुविहो य रुवदोसो, इत्थिगतलपुमगो खेव ॥ १२३७ ॥

द्विविधा वसनिदोसा भवति, तद्यथा-विस्मयदोसो, रूपदो-
सश्च । तत्र विस्मयदोसां घट्टशालायाकं कुशीलाविस्मयगतां
वा, रूपदोसः-स्त्रीरूपगतां, नपुंसकरूपगतञ्च । स च दोषः
एकैको द्विविधः-सविचलः, अविचलश्च । त्रिविधवयः अर्द्धवि-
विधवयश्चार्थः ।

अविचलः पुनरपि द्विविधस्तत्रगतः, आगन्तुकश्च ।

उभयमपि व्याख्ये—

कट्टे पुत्थे चित्ते, दंतोवलमवियं व तन्थगतं ।

एमेव य आगंतुं, पालत्तय वेड्डिया जवला ॥ १२३८ ॥

याः काष्ठकर्मणि वा पुस्तकर्मणि वा चित्रकर्मणि वा निधेदि-
ताः स्त्रीप्रतिमाः, यद्वा-दन्तमयमुल्लमयं मृत्प्रकामयं वा स्त्री-
रूपं यस्यां वसती आस्ति तत् तत्रगते मन्मथ्यम् ।
तद्विषयां दोषोऽप्युपकारात्तत्रगत उच्यते । एवमेव आगन्तु-
कमपि मन्मथ्यम् । आगन्तुकं नाम-यद्व्यत आगतं ततो
यथा तत्र गताः स्त्रीप्रतिमा भवन्ति तथा आगन्तुका अपि
भवेयुः, तथा चात्र पादलिताचार्यद्वता 'वेड्ड' ति राजक-
म्यकादृष्टान्तः, स चायं "वा(य)लितायमिहि रक्षा भगिनी-
सरिसिया चकमसुम्मेमनिममययी बालविट्ठहथा आय-
रियाणे पुरतो विग्रह । राया वि अईव वा(य)लितायसिण्हे क-
रुद । धिज्जाएदि पउडुहि रक्षा कहिये—भगिनी न समलएणं
अभिघागिया/राया न पालत्तयि भगिनी आयक्खुं द्मेसु/ननं ।
राया आगतेना कान्मिना पालित्तायरियाणे कट्टे पक्कोसरिछो ।
तस्मात्वा आयरिएडि कड ति विगरणीकया, राया सुदुनरं
आउट्ठो" एवमप्यगन्तुका अपि स्त्रीप्रतिमा भवन्ति । 'अवण'
ति जयनविषये ईदृशानि स्त्रीरूपाणि प्राचुर्येण क्रियन्ते ।
व्याख्याने द्विविधमप्यविचलम् । अथ सविचलं व्याख्येयं,
तदपि द्विविधम्-तत्रगतम्, आगन्तुकम् च ।

तदुभयमपि व्याख्यायति—

पडिक्केसिग एकधरे, सविचलरुवं तु होति तत्थगतं ।

सुखमसुखधरे वा, एमेव य होति आगंतु ॥ १२३९ ॥

प्रतिषेधिमकगृहे एकत्रैवोपाश्रये कारणतः स्थितानां यन्
स्थिया रूपे ईदृशे तत्रतत्रगते सविचलरूपे भवति । अथवा-
सुखसुहमसुखशुद्धं वा प्रविष्टेन या तत्र स्थिता स्त्री विलां-
कयते, तदपि तत्रगतम् । एवमेव आगन्तुकमपि सविचलं
स्त्रीरूपे भवान् प्रतिधये या स्त्री समागच्छति तदागन्तुक-
मिति भाषः ।

अत्र तिष्ठतां दोषानुपदर्शयति—

आलिङ्गणादी पङ्क्तिसेवयां वा,
दन्वं सचिन्ताशमचेदर्थं वा ।

संदेहिं रुवेहि य इति ते तु,
मोहग्रीं संदिप्यति हीयसत्ते ॥ १२४० ॥

नेषां तत्रगतानाम्-आगन्तुकानां वा सचिन्तानां स्त्रीरूपा-
याम् आलिङ्गनादीनि प्रतिसेवनां कुर्वतां दण्डा अचेतनानि वा
स्त्रीरूपाणि विलोक्य प्रतिसेवयमाना वा स्त्रियाः शब्दान्
अन्वा तैः शब्दैः कृष्यन् इन्द्रियतः-प्रचालितो मोहाग्निः कस्यापि
हीनत्वस्यैव भूकभांगिनोऽभूकभांगिनो वा संदीप्यते, ततः
स्फुटिकरणकृतकशाप भवेत्तुः ।

कथमित्याह—

कुतूहलं च गमथं, सिंगारं कुङ्क्षिङ्गकरये च ।
दिङ्गे परिणयकरये, भिक्खुयो मूलं दुवे इतरे ॥ १२४१ ॥

कुतूहलं तस्याप्यपत्ते यथाऽत्र गमथा प्रश्यामि शृणोमि शब्दम्
एवं कुतूहले उत्पद्ये तत्र गमनं कुर्यात्, शृङ्गारं वा गायन्ती
श्रुत्या गच्छेत्, कुङ्क्षस्य वा छिद्रे कृत्वा प्रलोकयेत् । इहे च सो-
ऽपि तद्भाष्यपरिणते भवेत् अहमप्येवं करोमीति । एवं तद्भा-
ष्यपरिणतः कश्चित्सेवाल्लिङ्गनाऽऽदिकरणं कुर्यात् । एतेषु स्वा-
नेषु भिक्खुमूलं यावत्प्रायश्चित्तम् । इतरयोराध्यायाचार्ययो-
र्थं धाम्, अत्र अन्वस्थाप्यपाराङ्गिके चरमपदं भवतः ।

इदमेव व्याचष्टे—

लहुगो लहुआ गुरुगा, छम्मासा छेदमूलदुग्गेव ।
दिङ्गे य गहयमादी, पुत्तुत्ता पच्छकम्मं वा ॥ १२४२ ॥

लघु गतः शृणोति मासलघु, कुतूहलं तस्याप्यपत्ते मासगुरु,
अजन्तश्चतुर्लघुकाः, गुरुः शृण्वतश्चतुर्गुरुकाः, कुङ्क्षस्य
छिद्रकरणे वरमासा लघवः, छिद्रेण पश्यन्नास्ते चङ्गुरवाः,
तद्भाष्यपरिणते छेदः, आलिङ्गनादिकरणे मूलम्, एवं
भिक्खोः प्रायश्चित्तमुक्तम् । उपाध्यायस्य मासगुरुकादा-
रव्यमन्वस्थाप्ये पर्यवस्यति । आचार्यस्य चतुर्लघुका-
कारव्यं पाराङ्गिके तिष्ठति । अन्वच्छ आरक्षिकादि-
भिर्दंडे सति प्रहणाऽऽकर्षणादयः पूर्वोक्ता दोषाः, या
प्रतिमा सा कदाचित्कालिङ्गयमाना भवेत्ततः पश्चा-
त्कर्मदोषः, यत्र वसतिविषयो रूपदोष उक्तः ।

अथ विस्तरतो दोषमाह—

अप्यो य बन्धो महती य साक्षा,
निकारये ते य तदिं ठिताओ ।
कज्झिया वा जतयाएँ हाया,
पावंति दोसं जतया इयं तु ॥ १२४३ ॥

अप्यञ्जालौ गच्छस्तत्र प्रतिभये स्थितः, खाला च सा मह-
ती-विस्तीर्णा, तत्र साधनो निष्कारये तत्रोपाधये स्थिता
वर्तन्ते । अथवा-कार्यस्थिताः परं वतनवा वषयमात्रया हीना-
स्ततां वषयाप्रभृतिषु स्त्रीषु समागच्छन्तीषु दोषं कौतुकस्फु-
टिकरणादिकं प्राप्नुवन्ति, कारणं तु तत्र तिष्ठनामियं यतना ।

यतनात्पथमाह—

असिवादिकारणेहि, अस्मासति वित्त्वदीये ठापंति ।
ओतप्पोतं करिती, संधारगवत्तथादेहि ॥ १२४४ ॥

असिवादितिभिः कारणैः सेवास्यरे अतिदुस्तस्तथाऽन्वस्था
वस्तरेभावं बिस्वनायामपि वसतो तिष्ठन्ति, तत्र च
संस्तारकैर्वस्त्रपात्रैश्च भूमिकाम् 'आतप्पांतं' ति (आस्यतां)
कुर्वन्ति, पालयन्तीत्यर्थः ।

इदमेव व्यनक्ति—

भूमीय संधारे, अद्विविधे करिति तद दहे ।
ठातुमथा वि दिवसओ, न ठंति रंति तिमा जयथा ॥ १२४५ ॥
विस्तीर्णयो वसती तथा भूम्यां संस्तारकमर्थं विवर्जितं ते
कुर्वन्ति, तथा ताव दण्डा स्यात्तुं मनसोऽपि न तिष्ठन्ति, यत्र
दिवसनां वतना । तावो पुनरिव वतना ।

वेसस्त्रीआगमथे, अवारथे चउगुरु व आयादी ।
अणुलोममनिगमथे, ठायं अअथ रुक्खादी ॥ १२४६ ॥

वेश्यास्त्री यदि रात्रावागच्छति भगति च अहमप्यत्र
वसामीति सा वारकीया । अथ न वारयन्ति ततश्चातुर्गुरुकम्,
आचार्यश्च दोषाः । 'अणुलोम' ति अणुकेवचनैः सा
प्रतिषेधस्या न करणकैः, सा साधुनामन्वाक्यानां द्वाश्रिति
कृत्वा 'निगमथे' ति यदि सा वेश्या गन्तुं नेच्छति ततः सा-
चुभिर्गम्यथे, अन्वक्षि-अन्वच्छादित्वाये स्थितव्यम्,
तद्भावे वृक्षमूलादावपि स्थेये न पुनस्तथेति ।

इदमेव व्यनक्तिरेति—

पुहवीउ सा सजोती, हरिवतसा वेउउपहि वांसं वा ।
सावगसरीतेथग, फरुसादी जाव ववहारो ॥ १२४७ ॥

यद्यपि बहिः पृथिवीकायाः, स वेश्या सज्जोतिषो
साक्षिका, अस्या वसतिः हरितकायश्चसमाप्तिषो वा तत्र
सन्ति तथापि निर्गम्यम् । अथ बाहेरुपस्थितेनमर्थं वर्षे
था वर्षति, सावदा मरीरस्तेनका वा तत्र सन्ति, ततः
वक्ष्यवचनेरपि सा वेश्या भवितव्या-निर्गच्छाकृतिवन्ति-
अथात्, आदिशब्दादप्याप्यनिर्गच्छत्वां वक्ष्मनादिकमपि वि-
धीयते वाचद् व्यवहारोऽपि करणे उपस्थितायाः कर्तव्याः ।

इदमेव भावयति—

अन्ने दाधि वि सहिमो, इत्थिमुपचलदं असहयो ज्ये ।
वीहि अविंथे वंचव, विवकहये सिरिचरोहरवं ॥ १२४८ ॥

साधनो भगति-वर्णं क्षमाशीलाः इदानीं विविधं विविधं
वा सहामहे, ततो वस्त्राकारवाद्यं लायुः स दर्शनीयः,
अथ तु अहिनमप्युपो राजकुमारविषलगात् सहकायोधी
असहनः-कोपोपे वसादपि अचर्त्ता निष्काशयिष्यति, ततः
स्वयमेव निर्गच्छ, यदि निर्गच्छति ततो लघम्, अथ न निर्ग-
च्छति ततः सर्वेऽपि साधनं एको वा वलवान् तां धर्माति, ततः
भवति मुच्यते । मुक्तः च यदि वृक्षमस्तिके लायुःकार्य-
ति तदा करणे गत्वा कारिकादीनां व्यवहारो दीकत तत्र च
आयुहोदाहर्चं कर्तव्यम् । यथा-यदि रजः कीदृशे रज्जावच्छा-
दं

कुर्वन् कश्चिच्छब्दोऽप्राप्यते तत्तत्स्य कं द्वाङ् प्रयच्छत्येकार-
गिका प्राहुः—शिरस्त्रयीयं शुक्लं । साधवां भणन्ति अस्मा-
कमप्येषा ग्वापहारिणी अस्यापादिता मूषेय मुक्ता । न प्राहुः
कामि युष्माकं रत्नानि ? , साधवां भणन्ति—ज्ञानादीनि । कथं
तेषामपहारः ? , अनाचारप्रतिसवनादप्यनगमनान्ननि ।

अथ सत्कीकः पुरुषः समागच्छेत् सोऽपि वारणीयः ।

तथा चाह—

अधिकारो वारणमि, जतिष्य अफुस्य ततिया वसही ।
अतिरिगदोस भगिणी, रसि आरदे शिच्छुभयं ॥१२४६॥

यत्र केवला पुरुषमिर्भावा स्त्री समागच्छति तत्र सर्व-
त्रापि वारणायामधिकारः, साऽपि कर्त्तव्यति भाव अत एव
योत्संगेन पञ्चशालायां न वस्तव्य, किं तु यावद्भिः, साधुभिः
सा 'अफुस्य' इति व्यासा भवति नावती-नावत्प्रमाणा
वसतिरन्वेषणीया । अर्थान्निरिक्तायां वसती वसन्ति ततो
दोषाः पूर्वोक्ता भवन्ति । कारुण्यस्तस्यामपि स्थितानां कश्चि-
त्पुरुषः स्त्रीसहितः समागच्छति, स चानुरक्तदेशेभोभिर्वारणी-
यः, धार्यमाणश्च भूयात्—एषा मे भगिनी संरक्षणीया, साधु-
नां समीपे वा न शङ्कनीया इति क्षणा भणित्वा स्थितः,
रात्रौ च आरक्षणांस्तान् प्रतिसेवितुम्, ततः साधुभिर्भक्ष्यः,
अरे ! निर्लज्ज ! किमस्मान् स्थितान् न पश्यसि, यदेवमकार्यं
करोषि एवमुक्त्या निष्काशने तस्य कर्त्तव्यम् ।

अथास्त्री निष्काश्यमानो रुष्येत् रुष्यश्च—

आवरितो कम्मेहि, सत्तु विवऽवहितो थरधरंतो ।
मुच्यति य मंडिता तो, एकंके ते निवांदमि ॥ १२४७॥
कर्मभिः—कषायमोहनीयादिभिरावृतः—आच्छादितः सा-
धूनामुपरि शुश्रुषि रक्षेत् 'थरधरंतो' इति श्रुत् कल्पमानः
प्रहारे वातुमुग्रितो बाध्यंगन च भेदिकां गिरं महता शब्दे-
न मुञ्चति, यथा—युष्माकमेकैकं निगणयाम ।

निगमय तह श्वे व, शिर्दो सदासनिगमे जतणा ।
सज्जाए भाखे वा, आवरखे सहकरणे य ॥ १२४८॥

एवं तस्मिन् विकृत तस्या वसतेः साधुभिर्मिगमने तथैव
कर्त्तव्यम् यथा पूर्वं बह्यास्त्रियासूक्तं पाद् बाह्विर्दोषम्,
अथ सद्योऽतः अविर्गमे अमिगच्छतामिं यतना-स्वाध्या-
यो महता शब्देन क्रियते, यानं वा ध्यायते, यस्य स्वाध्याये
यतो वा लब्धिर्भवति स आवरणं—करीषाः रक्षणं वि-
वर्त्तति, शब्दकरणं वा महता शब्देन बोला विधीयते । एव-
मपि वतमानस्य कस्यापि तत्प्रतिसेवनं दृष्ट्वा कर्मोद्देशं भ-
वेत्

कथम् ? इति चेदुच्यते—

बडपादवउमूलण, तिक्खमि वि विजलमि वचंतो ।
कुणामाखो वि पयत्तं, अवसो जह पावती पडयं ॥१२४९॥
तह समणसुविहियायं, मवपयत्तेण बी जतंतायं ।
कम्मोदयपचइया, विराघया कस्स वि इवेजा ॥१२५०॥
यथा बटपादपस्याऽनेकमूलप्रतिबजस्यापि गिरिनीक्षाल-
क्षणेनोन्मूलनं भवति, यथा वा—नीचलन नदीपूरणं कृतमय-

त्माऽपि पुरुषो द्वित्ये, विजले वा—कईमाकुले भजन् प्रयत्नं
कुर्वाणोऽपि अवशः पतन् यथा प्राप्नोति, तथा भ्रमणसु-
बिहितानां सर्वप्रयत्नानां निर्विकृतिकविधानावधानाप्रदाना-
दिना यतमानानां वसन्तिदोषेषु अनाचारदर्शनात्मोद्वाह्यः
संजायते, ततश्च कर्मोद्देश्यप्रत्ययिका कस्याचिद् नवचारित्र-
विराघना भवेत् । पञ्चमासादुदीर्घेमाहा धृतिवर्धनश्च उद-
यमधिसाधुमशक्तो हस्तकर्म करोति ।

तत्र प्रायश्चित्तमाह—

पढमाए पोरिसीए, वितियाततियाए तह चउत्थीए ।
मूलं छेदो छम्मा—समेव चत्तारिया गुरुगा ॥ १२५४ ॥
प्रथमायां पौरुष्यां हस्तकर्म करोति मूलं, द्वितीयायां छेदः,
तृतीयायां षणमासा गुरुषः, चतुर्थ्यां चतुर्मासा गुरुषः ।

एनामेव नियुक्तिगाथां (भाष्यकारः) व्याचष्टे—

निमि पढपोरिसीए, अददधिती सेवणे मवे मूलं ।
पोरिसी पोरिसी इसणं, एकंके ठायणं इसी ॥१२५५॥
निशि—रात्रौ प्रथमपौरुष्यां माहाद्वयोऽजान यतत्तस्यामे-
वाहदधृतिर्यदि हस्तकर्म सेवते तदा मूलम् । अथ प्रथमपौ-
रुषीमास्य द्वितीयायां सेवते छेदः, द्वि पौरुष्यावधिसह
तृतीयायां सेवते षड्गुरुषः, मिश्रपौरुष्यावधिसह चतुर्थ्यां
सेवमानस्य चतुर्गुरुषः । एवं पौरुष्यां पौरुष्यम् एकैकपौरुष्य-
हसने प्रायश्चित्तस्थानं हसति ।

वितियमि वि दिवसमि, पडिमेवंतस्स मासियं गुरुमं ।
छेदं पचक्खाणं, सत्तमणे होति तेगिच्छं ॥ १२५६ ॥

एवं रात्रौ चतुरो याभानविसह द्वितीयं दिवसे प्रथमपौरु-
ष्यां प्रतिसेवमानस्य मासगुरुकं, ततः परं सर्वत्रापि मासगुरुं,
लघूनि तु प्रायश्चित्तानि अत्र न भवन्ति, अत एवेदं हस्तकर्म-
सेवनमनुदातिकमुच्यते, एवमस्त्री प्रतिसेव्य साङ्गटिकस्या-
न्यस्य वा कस्याप्यालोचयेत् । स च प्रागुक्तहस्तकर्मकारकं
साधु पञ्चकापक्षया षष्ठः साधुसेवते पानं भवति । यत्कृते
यदकृते न भवति, संप्रति भक्तप्रत्याख्यानमङ्गीकुत । सप्तमको
वैकिटस्य भवति । इयमत्र भावना—सप्तमो ब्रवीति, अस्य मा-
हाद्वयस्य निर्विकृताका वाऽमोद्वरकादिकया विकृता
कर्त्तव्या ।

तथा—

पडिलाभणऽडुममि, खवमे सव्वी उवस्सए फामे ।
दसममि पिता पुत्ता, एकारसममि आयरिए ॥१२५७॥
अष्टमसाधोः प्रतिलाभनायाः उपदेशो भवति, नवमो ब्रूते
आजिका उपाध्ये समामीयते सा भवतः शरीरं स्फुरात्,
दशमसाधोः पितापुत्री युवां संभक्तिप्रदानं गत्वा विकृतां
कृतमित्युपदेशो भवति, एकादशस्य साङ्गटिकसाधोः आ-
चार्या इत्युल्लेखनोपदेशो भवति । किमुक्तं भवति—एकादशो-
ब्रवीति—यदाचार्या आदिशन्ति तद्विधेदि, अयं शुभः ।

शेषेषु प्रायश्चित्तमाह—

छेदो य सत्तमो य, अह सुद्धा तेमि मासियं लहुयं ।
उवरिण्ण जं भणंती, थेरस्स वि मासियं गुरुमं ॥१२५८॥
बहसप्तमो यथा शुद्धो न, दोषयुक्तादश्च द्वातः । यत्तच्च

शुक्लामुपदेशमन्तरं स्वेच्छया भग्नस्तनो मासिकं लघुकं तथाः प्रायश्चित्तम् । उपरितना अष्टमवमदशमा यस्तयोषमुपदेशं भग्नति तन त्रयाणामपि मासशुक्लम् । स्वविरक्षायपि पितुः पुत्रेण सह संज्ञानं प्राप्तं गच्छतां मासिकं शुक्लम् ।

तथा उक्तेन च षष्ठादिसाधुनामुपदेशन विवृणोति-

संघाडगादिकहण्ये, जं कर्तं तं कर्तं इयाणि पञ्चस्था ।

अविमुदो दुद्वयो, य समिति क्रिया से कायव्वा १२४६

संघाटकस्यादिशब्दादयस्य वा हस्तकर्म कृते मयेत्येवं कथं कृते स्तानि श्रूयात्—यत्कृतं तत्कृतमेव इदानीं भक्तं प्रत्यावृष्य, किं न अष्टप्रतिहस्य जीविनेनेति । सप्तमः प्राह—अविमुदो दुद्वयोऽप्युक्तादिकां क्रियां विना न शक्यति अन्नः क्रिया 'से' तस्य कर्तव्या, एवं भवताऽस्य शोढादयस्य निर्विकृतिकावमौदरिका क्रिया विधेया, येनापशमो भवति ।

पडिलाभया उ सङ्गी, करमिसे वंद ऊरु दोबंके ।

मूलादिरुपमज्जण ओअट्ठये सङ्गिमाथेमो ॥१२६०॥

अष्टमः प्राह—आर्द्धा आधिका सा प्रतिलाभनां करोति, प्रतिलाभयन्त्यां चोर्वोः पात्रके स्थिते यथाभावेनाभ्युपेत्य वा खालिते उदमध्ये द्वितीयोद्गादिकमवगतां, ततः सा आधिका करणं स्पृशन्ती यन्मते शीर्षेण वा वन्दमाना पादौ स्पृशेत्, ततः स्त्रीस्पर्शेन वीर्यनिसर्गो भवेत्, नवमः प्राह—मूलादिरुपे 'ति मूलमादिग्रहणादन्यतरद्वा तनुकृप कृज्जातकमस्मादुत्पद्यते ततः आधिका आनीयते, सा स्वन्धेलादिकं प्रमाजयति 'ओअट्ठये' ति गाढतरमुद्धतयति एवं वीर्यनिसर्गो भवेत्, ततः आधिका मानयामः ।

सन्नायपडिं थोडि, महुण्ण खुडंत निग्गमोवसमो ।

अविधिंतिगच्छा एमा, आयरिकहण्ये विधिकारो १२६१

यस्य मोहादयः समुत्पन्नस्तस्य पितरं प्रति दशमो भग्नति-संज्ञानकपात्रं संज्ञातकप्रामं 'ण'मित्वन्मासीयं पुनं नय त्वं तत्र मैथुनिका मातुलदुडिता तथा सह 'खुडंत' ति सोपहा-सवचनैर्मिन्नकपाभिः परस्परं हस्तसंकरणं च क्रीडतां वीर्यनिर्गमो भवेत्, ततश्च मोहोपशमो भवति । एषा सर्वाप्यविधिचिकित्सा भग्नता । यस्तु ब्रवीति—आचार्याणां गत्वा आलोचयत ततस्ते यां चिकित्सांमुपदिशन्ति सा कर्तव्या । एतदेवायं साधोर्विधिकथनमुच्यते ।

अथैव प्रकारान्तरमाह—

सारुविण गिहत्थे, परतिथिनपुसगे य छयणया ।

चउरो य हुंति लहुगा, पच्छाकम्ममि ते चेव ॥१२६२॥

कश्चित् श्रूयात्—सारूपिकः सिद्धपुत्रस्तद्गो या नपुंसकस्तेन हस्तकर्म कार्यताम् । द्वितीयः प्राह—युद्धस्थपुराणनपुंसकन, तृतीयो भग्नति—मिथ्याहर्षनपुंसकेन, चतुर्थो ब्रवीति—परतीर्थिकनपुंसकेन । एतेषां चतुर्णामपि 'स्यणय' ति हस्तकर्मकरणसूचनां—प्रक्षां कुर्वाणानां खाबारो लघवः तपःकालविशेषिता भवन्ति । तत्र प्रथमे द्वाभ्यामपि लघवः, द्वितीये तपसा लघवः तृतीये कालन लघवश्चतुर्थे द्वाभ्यामपि शुल्ब इति । अथ ते हस्तकर्म कृत्वा पञ्चात्मकं कुर्व-

न्ति—उक्तेन हस्तौ धावन्तीत्यर्थः, तत्रापि त एव अनुल्लवः ।

एसेव क्को थियमा, इत्थीसु वि होइ आणुपुवीए ।

चउरो य अणुण्णया, पच्छाकम्ममि ते लहुगा ॥१२६३॥

एष एव सारूपिकादिकः क्को नियमात्स्त्रीणामप्यानुपूर्व्यां बह्व्या भवति । तद्यथा—प्रथमा ब्रवीति सिद्धपुत्रिकया हस्तकर्म कार्यताम् । एवं द्वितीयो युद्धस्थपुराणिकया, तृतीयो मिथ्याहर्षयुद्धस्थया, चतुर्थः परतीर्थिकया चतुर्णां मध्ये भग्नतां स्त्रीस्पर्शकारापणप्रत्ययाभ्यन्तरेणानुद्धानां शुल्बका मासाः, तथैव तपःकालविशेषिताः प्रायश्चित्तम् । पञ्चात्मकमिति तु एवं चत्वारो मासा लघुकाः । तथैव गते वसने-दोषणानि हारम् । इष्ट्वा स्तृत्वा पूर्वभक्तानीति हारद्वयं तु यथा निशीथे प्रथमोद्देशकं प्रथमस्तुथे व्याकथ्यते तथैवात्राप्यवगन्तव्यम् । तत्रैवमुक्तं हस्तकर्म । ६० ४ ३० । नि- ६० । हस्तक्रियायां परस्परं हस्तस्यापारप्रधानं कलहे, सूत्रं १ भु० १ प्र० १ ३० (हस्तकर्मविषयकं त्रयोदश बुद्धकल्पसूत्रम् 'सेहुण' शब्दे षष्ठे भागे गतम् ।)

हृत्पञ्चमस्वेव—हस्तनिष्पे—त्रि०। न्यासः समर्पणं यस्य द्रव्यस्य तज्जस्तनिष्पेपम् करण्यस्तद्रव्ये, विधौ १ भु० २ अ० ।

हृत्पताल—हस्तताल—पुं० । हस्तेन ताडने, स्था० ३ ठा० ४ ३० ।

हृत्पताडण—हस्तताडन—न० । मुष्टियुद्धादिभिर्मरणभिरपेक्षतयाऽऽत्मनः परस्य वा स्वपक्षगतस्य परपक्षगतस्य वा घोरपरिणामतः प्रहरणे, पञ्चा० १६ विष० ।

हृत्पन्दुप—हस्तान्दुक—न०। हस्तयोः काष्ठानिमयबन्धनांशयोः, विधौ १ भु० ६ अ० ।

हृत्पपाय—हस्तपाद—पुं० । करचरणकपे युगले, प्रश्न० ३ संघ० द्वार ।

हृत्पपायानिहुय—हस्तपादनिभृत—त्रि०। हस्तौ पादौ च निबृणौ परधनाशनश्यापागदुपरतो यज तत् । अदत्तादानधेज, प्रश्न० ३ संघ० द्वार ।

हृत्पपायपडिच्छण्य—हस्तपादप्रतिच्छन्न—त्रि०। कसकरचरणे, दश० ८ अ० ।

हृत्पमालय—हस्तमालव—पुं० । अङ्गशेनिकाकथं आभरणविशेषः, औ० ।

हृत्पलिज्ज—हस्तलीय—न०। आचर्यरोहणनिर्गतस्य उद्देहगणस्य चतुर्थे कुले, कण्ठ० २ आधि० ८ क्षण ।

हृत्पाहधोवण—हस्तादिधावन—न०। करचरणप्रभृतिशरीराचयायानां कारणमुद्दिश्य प्रक्षालने, पि० ।

हृत्पागय—हस्तागत—त्रि०। हन्ति हसति वा मुक्तामावृत्त अनेनेति हस्तस्तमागताः हस्तागताः । करगतेषु, उच्य० ४ अ० । हस्ते आगताः हस्तागताः । स्वाधीनतया वर्धमानेषु, उच्य० ४ अ० ।

हस्तायत—त्रि० । विस्तीर्णे, पं० व० २ द्वार ।

हृत्पादाद्य-हस्तादाय-न० । परस्परहस्तदाये, ह० ४ उ० ।
(हस्तनाडनं दृष्टव्यवस्थायां भवतीति, 'अथवद्वृत्त्य' शब्दे
प्रथमभागे गतम् ।)

हृत्पादान-हस्तासाह-पुं० । हस्तेनानाडनं हस्ताताहः । ह-
स्तनाडनं पूर्वोक्तार्थे, प्रज्ञा० २ पद । ह० ।

हृत्पाभरख-हस्ताभरख-न० । हस्ताभरखाङ्गुलीयकादिके क
रभूषण, स्था० ८ डा० ३ उ० ।

हृत्पाभास-हस्तामर्ष-पुं० । हस्तेन हिरण्यस्यामर्षः-परामर्षो
प्रदो हस्तामर्षः । करेण स्वर्णप्रदो, तत्परिभाषे सुवर्णे च ।
ज्ञा० १ भु० ८ अ० ।

हृत्पालम्ब-हस्तालम्ब-पुं० । करालम्बने, हस्तालम्ब इव ह-
स्तालम्बस्तं हस्तालम्बे दृष्ट्वा अश्विचतुरोधाद्यौ तत्प्रश-
मनार्थमभिधातकमन्त्रविधादि प्रयुक्तान् इत्यर्थः । स्था० ३ डा०
४ उ० । (स च अनुवृत्तिको भवतीति 'अथुष्वाद्य' शब्दे
प्रथमभागे ३६४ पृष्ठ उक्तम् ।)

हृत्पि(ञ्)-हस्तिन्-पुं० । कुञ्जरे, करिवरे, ह० १ भु० ९ अ० ।
अनु० । आवा० ।

चत्वारि हृत्पि पञ्चत्वा, तं जहा-भदे भंदे मिते संकिञ्चो
चत्वारि हृत्पि पञ्चत्वा, तं जहा-भदे श्याममेगे भदमये, भदे
श्याममेगे भंदमये, भदे श्याममेगे मियमये, भदे नाममेगे सं-
किञ्चमये । चत्वारि हृत्पि पञ्चत्वा, तं जहा-भंदे श्याममेगे भ-
दमये, भंदे श्याममेगे भंदमये, भंदे श्याममेगे मियमये, भंदे
श्याममेगे संकिञ्चमये । चत्वारि हृत्पि पञ्चत्वा, तं जहा-मिते
श्याममेगे भदमये, मिते श्याममेगे भंदमये, मिते श्याममेगे मि-
यमये, मिते श्याममेगे संकिञ्चमये । चत्वारि हृत्पि पञ्चत्वा, तं
जहा-संकिञ्चो नाममेगे भदमये, संकिञ्चो नाममेगे भंदमये, सं-
किञ्चो नाममेगे मियमये, संकिञ्चो श्याममेगे संकिञ्चमये ।
(ह० २८१५) स्था० ४ डा० २ उ० ।

(अत्रत्यविस्तरः 'पुरिसजाव' शब्दे पञ्चमभागे उक्तः ।)
हस्तिनापुरनगरनिवेशके कुठपुत्रे राज्ञि, ती० ४८ कल्प ।
स्वनामक्याते काश्यपगोभारपञ्च स्थविर, कल्प० २ अधि०
८ क्षण ।

हृत्पिकक्ष-हस्तिकर्ष-पुं० । लघुवसमुद्रस्यान्तर्धतिनि स्वनाम-
क्याते अन्तर्द्विं, स्था० ४ डा० १ उ० । ('अंतरदीव' शब्दे
प्रथमभागे ८६ पृष्ठेऽयं व्याख्यातः)

हृत्पिकृष्य-हस्तिकृष्य-न० । स्वनामक्याते सौराष्ट्रदेशमन्वये
नगरं, यत्र मासिकीं संलेखनां कृत्वा शुभुज्ये पर्वते आरुह्य
पञ्च पाण्डवाः सिद्धाः । ज्ञा० १ भु० १६ अ० ।

हृत्पिगुलगुलाद्य-हस्तिगुलगुलाद्यित-न० । हस्तिनो गुल-
गुलशब्दे, रा० । 'अप्येगद्या हृत्पिगुलगुलाद्ये करेति, 'आ०
म० १ अ० । हस्तिनो यद् गुलगुलाद्यितं शब्दविशेष पद ।
प्रथम० १ आवा० द्वार ।

हृत्पिजाम-हस्तियाम-न० । मालम्बायाः पूर्वोत्तरस्यां विधि
स्वनामक्याते वनजगृहे, सूत्र० २ भु० ७ अ० । (विषयस्वचक्रस्य
पेढालपुत्र' शब्दे पञ्चमभागे गतः ।)

हृत्पिधाउर-हस्तिनापुर-न० । कुठजनपदे नागपुरनगरे, स्था०
१० डा० ३ उ० । उत्त० । विपा० । आ० ५० ।

हस्तिनापुरकथाः—

"सिरिसेति कुंभुभरम—द्विसामिणो गयउरद्वय ममिदं ।
पमणामि हृत्पिधाउर—तिरथस्स समासमां कणं ॥१॥"
सिरि आदित्येधस्सस्स दीणि पुना, भरहंसर—बाहुबली
नामाणो आसि । भरहस्स सहायरा अट्ठाण्डई कुमारा । तत्थ
भगवथा पवयंतेण भरहो निअपय । अभिसिंसा, बाहुबलियो
तक्कसिंसा दिण्णा । एवं सेसाण वि तं सु तेसु रेखाई दिण्णाई
अंगकुमारानामेणं अंगदेसो जाओ, कुठनामेणं कुठसिं
पसिंजं, एवं वंगकलिगसुरसेण अचंतमाइसु विभासा । कुठ
तस्स पुत्ता हत्थी नाम राया बुधा, तण हृत्पिधाउरं विधेसि-
अं तत्थ भारीदई महानई पांथलवारिपूरा परिवहइ । तत्थ
सिरिसेति कुंभुभरमाहा जहासंखं सोलसमसत्तरसमअट्ठार-
समा जिणिंसा जावा । पंचम—छट्ट—सत्तमा य कंमण चक्रवट्टी
होउं छलंइभरहवासरिणि भुंजिसु दिक्खागहणं केवलनायं च
तेसि तत्थेव संजायं । तत्थेव संवच्चक्रमणसिंसा भयवं उत्तम-
सामी, बाहुबलिननुअस्स सिंजंस्स कुमरस्स तिहुअणगुरुंस्स-
णजायजाईसरज्जणिअदाणंविहिणो गंद अक्कम्यनइयादिण
इक्खुरसेणं पढमपाउणयमकासी । तत्थ पंच दिव्वाई पाउ-
भूभारं मज्झिमामी अ तत्थेव नयंरं समोसढो, तत्थ विण्णु-
कुमारो महारिसी तयसलीय विउव्विअ लक्खजोअणप्प-
माणसरीरो तिहि पपहि अचंतेतेलुक्कां नमुई सासिरथा,
तत्थ पुरिसं कुमारमहापउमसुभूमपरसुगामाई महापरि-
सा उप्पण्णा । तत्थ पंच पंडवा उत्तमपुरिसा चरमसरीरा
पुउजोहणपमुहा य महाबलानिवा अण्णेणं समुप्पण्णा । तत्थ
सत्तकांसिसुवण्णादिवई गंगदत्तसिद्धी, तथा सोहम्मिदस्स
जीवो रायामिअंगंयं परिवायगस्स परिवेसणं काउं पेवेरअ-
णं नरगणसहस्सपडिउओ कलियसिद्धिं सिरिणिउणुव्वयसा-
मिसमिंथ निक्कंता । तत्थ महानयंरं सेतिकुंभुभरमहिल-
जिणाणं वेइयाई, मणह्वाइ, अंयाद्वीय य देउलं आसि, एव-
मण्येअच्छुरिअसहस्सनिदाणं तत्थ महातिरथं जे जिण-
सासणपमावणं कुणंति विहिउपुवं, जज्झममहुअवं निम्मवंति
ने कावयभयगण्णिं पुअकम्मकिलेसा सिंजिसुवगच्छंति
ति " अंगजाह्वतीथंस्स, कवपः स्वहणनंऽप्ययम् । सतां
संकल्पसंपूर्ताः, यत्तां कल्पपुत्रकल्पनाम् ॥१॥ " इति श्री-
हस्तिनापुरतीर्थकथाः समाप्तः । ती० १५ कल्प ।

"अभिवन्ध जगद्वन्धाद् भीमतः शान्तिं कुर्वन्धरा ।

स्तुतिं वा स्तोत्रं चित्तोत्तमैः स्तोत्रैर्मि तीर्थं गच्छाद्यम् ॥ १ ॥

गतपुत्र्यामभूषाभि—स्तोः स्तुतः कुट्टयः ।

कुट्टयमिति क्याते, राध्मेतत्तदाकथ्या ॥ २ ॥

कुट्टोः पुत्रोऽभवच्छस्त्री, तदुपपन्नमिदं पुत्रम् ॥ ३ ॥

हस्तिनापुरमित्याहु—रनेकाभ्यर्थेसेवायम् ॥ ३ ॥

श्रीपुगादिभोराधा, चांकेरिचुरसैरिह ।

येवासत्त्व कुह पञ्च, दिव्याद्यजनि चरणा ॥ ४ ॥

जिनाख्योऽत्र जायते, शान्तिः कुम्भपुरस्ताथा ।
 आदिमाद्रुत्वावधीमा, द्विभुजले महीभुजः ॥ १५ ॥
 मज्जिश्च समवासायी—तेन चैत्यचतुष्टयी ।
 अत्र निर्मापिता भाङ्गे—वीर्यने मज्जिमाद्रुभुजा ॥ १६ ॥
 भास्तेऽत्र अगस्त्य-पवित्रीकारकारणम् ।
 भवते चास्मिन्कादद्या, यात्रिकापक्षवत्कृत् ॥ १७ ॥
 जाह्नवी क्षालयन्ते—क्षैत्यभिनीः स्त्रधारिभिः ।
 कक्षाणाच्छालितैर्भूया, भक्ष्या स्नात्रन्वितीरिच ॥ १८ ॥
 सनत्कुमारः सुभूषा, महापद्मश्च खाकलः ।
 अत्रासन् पारङ्गवाः पञ्च, मुक्तिधीर्जावनेभ्यः ॥ १९ ॥
 गङ्गदत्तः कार्तिकश्च, ध्रुवनी सुजनप्रभोः ।
 शिष्यावभूता विष्णुश्च, नमुचरश्च शासिता ॥ २० ॥
 कलिदण्डेन स्फूर्ति—सङ्गीतां सङ्गसुख्ययाम् ।
 यात्रामासूत्रयन्त्यत्र, भक्ष्या निर्याजप्रहयः ॥ २१ ॥
 शान्तः कुम्भारथ खतुः—कल्याणी आत्रपक्षे ।
 जङ्ग अगजनाभन्दा, समेताऽद्रौ च निवृत्तिः ॥ २२ ॥
 भाद्रस्य सप्तमी श्यामा, नभसा नवमी शितिः ।
 द्वितीया फाल्गुनस्येषां, तिथ्योऽभूवन् दिवश्चतुः ॥ २३ ॥
 ज्येष्ठ त्रयोदशी कृष्णा, माघश्च चतुर्दशी ।
 मार्गे ज्ञ दशमी शुक्ला, तिथयो जनुषस्तु चः ॥ २४ ॥
 शुक्ला चतुर्दशी श्यामा, राध बहुलपञ्चमी ।
 भाद्रस्यैकादशी शुभ्रा, जम्बूदीक्षातिनां च ॥ २५ ॥
 पौषस्य नवमी श्वेता, तृतीया धवला मधोः ।
 ऊर्जस्य द्वादशी श्वेता, क्षान्तापञ्चरहानि चः ॥ २६ ॥
 शुक्ल त्रयोदशी कृष्णा, वैशाख पक्षतिः शितिः ।
 मार्गे बलसा दशमी, मुक्त्यस्त्यथः क्रमात् ॥ २७ ॥
 भवद्दशानां पुरुष-रत्नानां जन्मभूरियम् ।
 स्पृष्टाऽवनिष्ठे शिष्टानां, पिनष्टि किमुत स्तुता ॥ २८ ॥
 तादृगविधेरतिशयैः पुरुषप्रणीतै—
 विभ्राजितं जिनपरि(र)व्रतयेमहेश्च ।
 भारगर्भीसलिलसङ्गाविभ्रमेन—
 जीयाच्चिरं गजपुरं भुवि तीर्थरत्नम् ॥ २९ ॥
 इष्टं पृथक्पृथक्विषयार्कमिन् शकाभ्ये,
 वैशाखमासि शितिपक्षगण्डनिध्याम् ।
 यात्रोत्सवोपनतकक्षयुतो यतीन्द्रः,
 स्तोत्रं व्यधात् गजपुरस्य जिनप्रभाक्ष्यः ॥ ३० ॥”
 श्रीहस्तिनापुरस्तवनकृतिः श्रीजिनप्रभस्त्रिणाम् ॥ ती०
 ४८ कल्प । श्या० । झा० । कल्प० ।
 हृत्पिण्डा—हस्तिनिका—खी० । करेणुकायाम्, आ० म० १ अ० ।
 हृत्पितावस—हस्तितापस—पुं० । तापसांविशेषेषु, ये हस्तिने मा-
 रायत्या तेनैव बहुकालं भोजननां यापयन्ति । प्र० ११ श०
 ६ उ० । खी० । नि० । हस्तिनं, श्यापायाऽऽत्मनो वृ-
 त्तिं कल्पयन्तु बौद्धसाधुषु, स्व० २ भु० ६, अ० ।
 (‘अवगकुमार’ शब्दे प्रथमभाग १६० पृष्ठे हस्तिना-
 पस्यमं व्याख्यातम् ।)
 हृत्पिदीव—हस्तिदीप—पुं० । राजयुद्धनगरादिहिरिकाया ना-
 खन्माभिधानाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि कण्डे, श्या० ६ डा०
 ३ उ० ।

हृत्पिण्डा—हस्तिपाण्ड—पुं० । पापायां मध्यमायां नगर्यां च-
 नामक्याने राजनि, यस्य शाखायां कीरजिनो निवृत्तः । स०
 ४४ सम० । ती० ।
 हृत्पिपिप्ली—हस्तिपिप्ली—खी० । गजपिप्लयाम्, उत्त०
 ३४ अ० ।
 हृत्पिबन्धन—हस्तिबन्धनस्तम्भ—पुं० । हस्तिनां बन्धन-
 भूते स्तम्भे, पा० ना० २०३ गाथा ।
 हृत्पिभू—हस्तिभूति—पुं० । हस्तिमित्रपुत्रे, उत्त० १ अ० ।
 हृत्पिमित्र—हस्तिमित्र—पुं० । उज्जयिन्यां स्वनामक्याते गृहप-
 तौ, उत्त० २ अ० ।
 हृत्पिगृह—हस्तिगृह—पुं० । लयणसमुद्रस्यान्तर्द्वीपे, श्या० ४
 डा० २ उ० । प्रभा० । नि० । उत्त० । (स च ‘अन्तर्द्वीप’
 शब्दे प्रथमभाग ८६ पृष्ठे विंशतौ व्याख्यातः ।)
 हृत्पिरयश्च—हस्तिरत्न—ना० उक्तं हस्तिनि, श्या० ७ डा० ३ उ० ।
 हृत्पिराय—हस्तिराज—पुं० । हस्त्यनीकाधिपतौ, श्या० ४ डा०
 २ उ० । स० ।
 हृत्पिलावय—हस्तिलावक—पुं० । हस्ती च शास्त्रिणां लाव-
 काश्च हस्तिलावकाः । करिषी आदिचन्द्रकेषु च व्याक्षेपे,
 श्य० ६ उ० ।
 हृत्पिवाडय—हस्तिवाडय—पुं० । महामात्रे, खी० ।
 हृत्पिवाहय—हस्तिवाहन—पुं० । नन्दीश्वरजीपदेवे, स्व० प्र०
 १६ पाङ्ग० ।
 हृत्पिसिक्खा—हृत्पिशिखा—खी० । कलाविशेषे, स० ७२
 सम० । हस्तिप्रभे, खी० ।
 हृत्पिसीसा—हस्तिशीर्षक—ना० स्वनामक्याते नगरे, आ० १ भु०
 १७ अ० । “हस्तिभरतक्षेत्रे, नगरे हस्तिशीर्षकम् । सुवृष-
 ण्णुर्हृद्, हस्तिशीर्षमिषोद्यतम्,” आ० क० १ अ० । आ० मले
 झा० । ‘हृत्पिसीये नगरे तत्पृथक्प्रयत्नो राया’ आ० म० १ अ० ।
 हृत्पिसुडिया—हस्तिशुण्डिका—खी० । यत्र पुताभ्यामुपविष्टः
 सन् एकं पाशमुपाटपास्ते सा हस्तिशुण्डिका । निषद्याभेदे,
 श्या० ४ डा० १ उ० ।
 हृत्पिसोडा—हस्तिशुण्डा—खी० । त्रीन्द्रियजीवभेदे, प्रका० १
 पृ० । खी० ।
 हृत्पुत्रा—हस्तोत्तरा—खी० । हस्तोपलक्षिता उत्तरा यासां
 ता हस्तोत्तरा । उत्तराफाल्गुनीषु, श्या० ४ डा० १ उ० ।
 आभा० । आ० म० । कल्प० ।
 हृत्पुल्ल—हस्त—पुं० । “स्वायं कथं वा” ॥ ८ । २ । १६४ ॥
 इति स्वायं उज्जप्रत्ययः । हृत्पुल्लो । करे, प्रा० २ पा० ।
 हृदय—हृदन—पुं० । स्वनामक्याते स्त्रीवशवर्तिनि, (हृद-
 नस्याख्या ‘माणपिडु’ शब्दे चष्टे भागे गता ।)
 हृदी—अस्यां “हृदी, निर्वेदे” ॥ ८ । २ । १६२ ॥ हृदी हृत्प-
 वयमत एव निर्वेदात्, दाक्षिण्यदेशो वा निर्वेद प्रयो-
 क्यम् । हृदी । निर्वेदे, प्रा० २ पा० ।
 हृम्—हृन्—घी० । हिसायाम्, “हन्कनोऽन्वयस्य” ॥ ८ । ४ ।

२४४ ॥ इति यस्य द्विरुक्ता मो वा , यस्य च लुक् । हम्मइ ।
हम्यते । प्रा० ४ पाद ।
हम्ये-न० । शिखररहिते धनवतां भवने , जी० ३ प्रति०
४ अघि० ।

हम्ममास-हम्यमान-पुं० । कशाभिः (सूत्र० २ भु० १ अ० ।)
यष्टिमुष्टिलकुटादिभिः , (सूत्र० १ भु० ६ अ० ।) तोद्यमाने ,
सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।

हम्मियतल-हम्यतल-न० । अट्टाल , आवा० २ भु० १ वृ० २
अ० १ उ० ।

हम्मिरमहम्मद-पुं० । पारसीकाऽयं शब्दः , विक्रमादित्यस्य च-
षष्ठाधिकत्रयांशशततमं १३६० संवत्सरं ज्ञाते लघ्वमस्यपुराधिपे
यवनराजं , ती० ३४ कल्प । " नन्दानिकपशक्रितीतशुभिते श्रीवि-
क्रमाधीपते-वर्षे भाद्रपदस्य मास्यवसरजे सौम्य दृश्यं तिथौ ।
श्रीहम्मिरमहम्मदं क्षितिपतौ दमामण्डलाखण्डले , प्रन्थोऽयं
परिपूर्णतामभजत श्रीयागिनीपत्तनं ॥ १ ॥ " ती० ४८ कल्प ।

हय-हृत-त्रि० । यज्ज्यादिभिस्ताडितं , उक्त० २ अ० । आवा० ।

ह्रा० । ' हयमहियपरवीरघाट्य ' भ० ७ श० ६ उ० । व्यवच्छि-
न्नं , विशेष० । मृत्तं , उक्त० ३२ अ० । " प्रत्युपेण हता मार्गाः , प-
रिहासहतास्त्रियः । मन्दर्वाजं हते क्षत्रं , हते सैन्यमनाय-
कम् ॥ १ ॥ " वृ० १ उ० २ प्रक० ।

हय-पुं० । अश्वे , प्रश्न० १ आश्र० द्वार । तुरगे , अनु० ।

हयकंठग-हयकण्ठक-पुं० । हयकण्ठप्रमाणं रत्नविशेषं , रा० ।
जी० ।

हयकण्ठ-हयकणी-पुं० । लवणसमुद्रस्यान्तर्द्वीपविशेषे , क-
र्म० ५ कर्म० । उक्त० १ न० । स्या० । (अस्य व्याख्या ' अ-
न्तरदीप ' शब्दं प्रथमभागे ८६ पृष्ठ उक्ता ।) आर्यदेशविशेषे ,
प्रश्न० २७४ द्वार ।

हयगय-हयगत-पुं० । अश्वारूढे , औ० ।

हयजूहियट्ठाग-हययुथिकस्थान-न० । हयोऽश्वः तेषां पर-
स्परतां युक्तं यत्र पश्चान्मन्धश्च क्रियत नादृशे स्थाने , नि०
वृ० १२ उ० । आवा० ।

हयजोह-हतयोध-पुं० । हता-विनाशिना योधा-अश्वारोहा-
दयो यैस्ते हतयोधाः । विनाशितयोधेषु , प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

हयजोहि(स्) हययोधिन्-पुं० । हयन युध्यते इति हययोधी ।
ह्रा० १ भु० १ अ० । रा० । अश्वारोहणं युध्यमानं , औ० ।

हयधी-हतधी-स्त्री० । मूलाच्छिन्नबुद्धौ , बह्वीहिसमासे तु
नादृशबुद्धियुक्तं , त्रि० । प्रति० ।

हवपर-हतपर-पुं० । हता अधमा ये परं तीर्थान्तरियास्ते
तथा । कुतार्थिकेषु , स्या० ।

हयपुत्र-हतपूर्व-त्रि० । पूर्वहते , आवा० १ भु० ६ अ० ३ उ० ।

हयमहिय-हतमथित-त्रि० । प्रहारतो हते मानमन्धनात् म-
थितं , ह्रा० १ भु० १६ अ० ।

हयमुह-हयमुख-पुं० । लवणसमुद्रस्यान्तर्द्वीपविशेषे , उक्त०
३६ अ० । (' अन्तरदीप ' शब्दे प्रथमभागे ८६ पृष्ठ वक्ष्य-
तांका ।) अनार्यदेशविशेषे , प्रश्न० २७४ द्वार ।

हयरस्ति-हयरिम-पुं० । कालीने , दश० १ वृ० ।

हयलक्षस-हयलक्ष-न० । दीर्घभीषाक्षिकूटस्यादिके अ-
श्वलक्षणविज्ञाने , जं० २ वक्त० । ह्रा० । कल्प० ।

हयलाला-हयलाला-स्त्री० । अश्वमुक्कजले , जं० ३ वक्त० ।
औ० । ' हयलालापलवारंग ' जी० ३ प्रति० ४ अघि० ।

हयवर-हयवर-न० । अश्वानां मध्ये प्रधाने , ह्रा० १ भु०
१७ अ० ।

हयविलंबिय-हयविलम्बित-न० । अनुर्विशतितमनात्पवि-
धौ , रा० ।

हयवीहि-हयवीधि-स्त्री० । शुक्रस्य महाप्रहस्य नागवीधी-
त्यन्यत्र प्रसिद्धं शुक्रादिप्रह्वारयोग्यलोचभागे , " भरणीस्वा-
त्याम्रं नागाख्या वीधिरुत्तरे मार्गे " स्या० ६ ग० ३ उ० ।

हयसंघाडग-हयसंघाटक-पुं० । अश्वद्वये , संघाटकशब्दे
युगमवाची यथा साधुसंघाटक इत्यत्र , ततो द्वे इ हययुग्मे
हयसंघाटक इत्युच्यते । रा० । जी० । जं० ।

हयसंठिय-हयसंस्थित-पुं० । अश्वकारे , भ० १ श० २ उ० ।

हयहसिय-हयहसित-न० । हयशब्दविशेषे , प्रश्न० १ आ-
श्र० द्वार । औ० । आ० म० । जं० ।

हयाणीय-हयानीक-घाटककटक , उक्त० १७ अ० ।

हर-हर-पुं० । हरः-कालः स मनुष्यं हरति प्राणिनामायु-
गिति हरः । दिप्तसरजन्मरामके काले , उक्त० १४ अ० ।
रुद्रे , अनु० ।

ह-धा० । हरेणे , " व्यज्जनाद्वन्ते " ॥ ८ । ४ । २३६ ॥

इति अन्तेऽकारः । हरइ । हरति । प्रा० ४ पाद ।

ग्रह-धा० प्रहणं , " प्रहो बल-गेह हर पक्कं निवाराद्विपकु-
आः " ॥ ८ । ४ । २०६ ॥ इति हर इत्यादेशः । हरति । शुद्धति । प्रा० ।

हरडई-हरीतकी-स्त्री० । " हरीतक्यामीतोऽत् " ॥ ८ । १ । ६६ ॥

इति आदेशीकारस्याऽङ्गवति , " प्रत्ययादौ डः " ॥ ८ । १ ।
२०६ ॥ इति तस्य डः । हरडई । हरीतकी । स्वनामक्याते
वृत्ते , तत्कले च । प्रा० १ पाद ।

हरण-हरण-न० । हतौ , " हारो स्ति वा हरणं स्ति वा
हरइ स्ति वा एगट्टा " हारः हनिहरणं हियने इति वा
एकार्थाः इत्यर्थः । व्य० १ उ० । परद्रव्यस्य हतौ , प्रश्न०
३ आश्र० द्वार ।

हरतण-हरतण-पुं० । लृणाप्रत्ययस्थिते जलविश्वौ , सूत्र० २
भु० ३ अ० । पं० व० । घ० । यो मुसुवज्जिणं गोधुमाङ्ग-
रत्तणामादिषु बद्धो बिन्दुरूपजायते । बादरकायभेदे , प्र-
ह्रा० १ पद । कल्प० । दश० । जी० ।

हरय-हृद-पुं० । महागाधजले , आवा० १ भु० ६ अ०
१ उ० । उक्त० । भ० । स्या० । जी० । ग० ।

हरहरा-हरहरा-स्त्री० । अनीष भिक्षाप्रस्तावे , " निज्जमं च
गामं , महिहापूयं च सुबुधं ददुं । नीये च काया आंखिनि ,
जाया भिक्षास्स हरहरा ॥ २०६४ ॥ " विशेष० । (इयं निजु-
क्किगाथा ' देसकाल ' शब्दे ४ भागे व्याख्याता ।)

हरि-हरि-पुं० । वासुदेव, स्व० १ ध्रु० १ अ० १ उ० १ स्था० ।

अष्ट० । सिंह, स्था० ४ ठा० २ उ० । शाखाभूमे, आ० ४ अ० ।
स्था० । हरिवर्षेष्टविंशत्यध्याह्न्यादौ, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।
जो० । विद्युत्कुमारमन्दिर, आ० १ अ० । महाप्रह. चं० प्र० २०
पादु० । (अत्रत्या व्याख्या 'महमाह' शब्दं पञ्चमपादं १७।
पृष्ठ गता ।) औत्तराहाखामग्निकुमाराणामिन्द्र, स्था० २ ठा०
३ उ० ।

हरिश्चन्द्र-हरिश्चन्द्र-पुं० । "ओ हरिश्चन्द्र" ॥८॥२॥७॥ इति
अस्य लुक् । हरिश्चन्द्रा । सूर्यवंशजे त्रिशङ्कुपुत्रं नृपविशेषे, प्रा० ।

हरिएस-हरिकेश-पुं० । मानके चारुडाले, उक्त० ।

हरिकेशनितोपमाह निर्युक्किरुत्—

हरिएसे शिखरेवो, चउविव्हो दुविहो होइ दव्वम्मि ।
आराम नोआरामतो, नोआरामतो य सो तिविहो ॥३१॥
जायणसरीरभविण, तव्वइरित्ते य सो पुणो तिविहो ।
एग भवियवद्धाउ य, अभिवुहोतो नामगोए य ॥३१६॥
हरिएसनामगोअं, वंअतो भावओ अ हरिएसो ।
ततो समुट्ठियमिणं, हरिएसिजं ति अज्जकयणं ॥३२०॥

हरिकेश नितोपमाह निर्युक्किरुत्— तत्र नामस्थायने कु-
ण्डे, द्विविधा भवति द्रव्यं—द्रव्यविषयः—आरामतो, नोआ-
रामतश्च । तत्र आरामतो ज्ञानाऽनुपयुक्तो, नोआरामतश्च स
त्रिविधो ज्ञशरीरभयशरीरतद्रथतिरिक्तश्च । स पुनः त्रि-
विधः—एकभविर्का बजायुक्ताऽभिमुखनामगोत्रश्च । हरिके-
शनामगोत्रं वेद्यन् भावतस्तु हरिकेश उच्यते, ततोऽभिधे-
यभूतात् समुत्थितमिदं हरिकेशीयमित्यभ्ययनमुच्यते इति
शेषः, इति गाथात्रयागः ।

सम्प्रति हरिकेशवक्त्रयतामाह निर्युक्किरुत्—

पुव्वभवे संखसउ, जुवरओ अंतिअं तु पव्वजा ।
जाईमयं तु काउं, हरिएसकुलम्मि आयाओ ॥३२१॥
महुराए संखो खलु, पुराहिअसुअं अ गयउरे आसी ।
दङ्कण पाडिहरं, हुयवहरत्थाइनिखंते ॥३२२॥
हरिएसा चंडाला, सेवाग मयंग बाहिरा पाणा ।
सायधणा य मयासा, सुसाखविची य नीया य ॥३२३॥
जम्मं मयंगतीरे, वाणागिमण्डितिदुगवणं च ।
कोसलिणसु सुभदा, इमिवंता जज्जावडम्मि ॥३२४॥
बलकुडै बलकुडं, गोरी गंधारि सुविणगवसंतो ।
नामनिरुत्ती छण स-प्प संभवो दुंदुहो वीओ ॥३२५॥
भइएणव होअव्वं, पावइ भइएणि भइओ ।
सविसो हम्मए सप्पो, भेरुडो तत्थ मुच्चई ॥३२६॥
इत्थीण कहित्थ बड्डई, जणवरायकहित्थ बड्डई ।
पडिगच्छह रम्मतिदुअं, अइसहसा बहुहुट्टिए जणो ॥३२७॥

एतदुत्तरार्थः सुगम एव, एवमेव 'अंतियं तु' इति अन्तिके-
स्मिन्ने तुः पूरणे, पाडिहरं' इति प्रतिहारो—दीवारिकस्त-

इत्सिद्धा सतिहितवृत्तिर्देवताविशेषोऽपि प्रतिहारस्तस्य कर्म
प्रतिहार्यम्, तच्छब्दं वृत्तवद्वययायाः शतलक्षम् तथा हरिके-
शाख्यायाः इत्यपाकाः मानकाः आत्माः पाणाः इत्यधनाश्च-
सुताशाः इमशानवृत्तयश्च नीचाभ्यर्थकारिकाः, तथा 'मय-
ज्जतीरे' इति सुतेव सुता विवक्षितभूदेशं तत्कालप्रसाहिणी
सा चासी गङ्गा च सुतगङ्गा तस्यास्तीरे तस्मिन् श्रुतिवान्ता-
श्रुतिवक्त्रा, तथा भद्र एव भद्रकाः येन कस्यचिदशुभं प्रवर्त्त-
ते, भद्राणि—कल्याणानि, तथा स्त्रीणां कथा तासां नपथ्या-
भरणभाषादिविषया अत्र—आस्मिन् यथाश्रमं प्रवर्त्तते,
'जणवरायकह' इति जनपदकथा मालवकादिदेशप्रशंसा-
निन्दात्मिका राजकथा च राज्ञां शौर्यादिगुणवर्णनादिकथा,
'पाडिगच्छह' इति निर्युक्त्यययात् प्रतिगच्छामो—निवर्त्ता-
वहे, 'अयी' त्यामन्त्रणं 'सहस्यपयलोचय', कांश्र्यः १,—
अपरीक्षितयोग्यताविशेषा, 'बहुमुण्डिता जना' मुण्डमात्र-
णैव मुहीतरीक्षाः प्रायेज्जना, मुहीतभावदीक्षस्तु स्वल्प एवेति
भावः । तेषां घमाथाया एव पादद्वये द्वितीयगाथाया स्पष्टी-
कृतं, तत्तत्पुनीयपादः स्पष्ट एवेति, शेषगाथाभिधनुषपाद-
स्य पर्यायदर्शनेन तत्सूचितार्थाभिधानतश्चाभिधनुषं नाम । सा-
वार्थस्तु कथानकाद्वल्यः, तत्र च सम्प्रादयः—'महुराए न-
यीए संखो नाम जुवराया, सो धम्मं सोउं पव्वतिता, विहरं-
तो य गयउरे असी, तदि च निखंते हिउतो एगं रत्थं पल्लं',
सा य किर अनीव उएडा मुम्मुरसमा, उएडकाले ण सक्कति
कांउवि वोल्ले । जो तत्थ अजाणतो उप्पंदति सो विणुस्सति ।
तोस पुण णामं चैव हुयवहरत्था, तण साहुणा पुराहिउपुत्तां
पुत्तिओ—एस रत्था निव्वहति ? सो पुराहिउयस्स पुत्तां
चित्ति—एस उज्जउत्ति निव्वहति इह खुत्त, सो पाट्टिओ,
इयरो य अलिदुट्ठिओ पच्छति आतुरियाए गईए वच्चंते ते,
सो आसकाए उएणो ते रत्थं, जाव सा तस्स तव्वपभावेणं,
सीतीभूया । आउट्ठा—अहो इमो महानवरसी मए आत्मा-
दिता, उज्जाणुट्ठियं गत्तुं भणति—भगव । मए पावकम्मं क-
यं, कइ वा तस्स मुंचेज्जामि ? तण भणति—पव्वयड,
पव्वइतो, जातिमये रुवमयं च काउं मओ । देवलोगगमणं,
चुओ संतो मयंगेगाए तीरे बलकाट्टा नाम हरिएसा, तंनि
अहिवई बलकाट्टा नाम, तस्स दुव भारियाओ-गोरी, गोधा-
री य । गोरीए कुत्तिम्मि उववगणा, सुमिणंदेसणं, वसंतभा-
सं पच्छति, तत्थ कुमुमियं चूयपायवं पच्छइ, सुमिणपाद-
याणं कहियं, तदि भणति—महणा ते पुत्ता भावस्सति ।
समएण पसूया, दागो जाओ कालो विरुओ पुव्वभवजाइ-
रुवमयदेसणं, बलकाट्टु जाउत्ति यलो से नामं कयं । भेड-
णसीलो अमहणो । अणया ते छुण्ण समागया भुंजंति
सुरं च विवंति, सांउवि अप्पियाणिं कुंकरे इति निर्युक्ता अरु-
ति समेतओ पलोएतो, जाव अही आगतो । उट्ठिया सहसा
सव्वं, सो अही गेहिं मारिओ, अणमुहुत्तस्स भेडवणो
आगतो । भेडो नाम दिव्वगो, भीया पुण उट्ठिया, गाए
दिव्वगो इति काऊण मुक्को । यलस्स चित्ता जाया—
अहो सदांसण जीवा किलस्समागिणो भवन्ति, तस्मा—
"भइएणव होयव्वं, पावति भइणि भइओ । सविस्सा ह-
म्माति सप्पो, भेडो तत्थ मुच्चति ॥१॥" एयं चित्तेना सं-
बुद्धो पद्मातिओ विहरतो वाणस्समिणं गच्छो । उज्जाणं तेनु-

पर्वण्ये, तैदुगं नाम अकस्माद्यस्य, तस्य गंडीतैदुगो नाम
अकस्मादपत्निकस्य, सो तस्य अश्वत्थामवर्षं दिनो, अकस्मा-
त्पत्न्येनैव; अश्वो अकस्मादश्वत्थं वषाति, तस्य वि-
श्वेण बह्व साहसुणो धिया । सो य गंडीअकस्मात् पुच्छति—
श्व-
र्षोवसि ६, पुण तस्य भण्यते—साहू पञ्जुवासासि, तस्य
तैदुपण्य विह्वो, सो वि अकस्मते, सो भणति—मम वि उज्जाणे
बहव साहू धिया, एहि पासामो, न गया, तेऽवि समाव-
त्स्ये साहूणा, अिकहमाणा अश्नुति । ततो सो अकस्मा-
हमं भणति—“ इत्थीण कइअथ बहुरे, उज्जवयरायकइअथ
बहुरे । एहिगइहइह रम्मनेतुगं, अइसहसा बहूमुडिये जणं
॥ २ ॥ ” अइ अरणया अकस्मात्पत्यो कोसलियरायपुअभा
अहा सम पुच्छपुअभादीं गहाय अश्वरं निगया, पुअहि-
णं कोमाणा तं वइहूऊ कालं विमारासं छि ति काऊण णिहुव-
ति, अकस्मण कहुण अश्वणइहा कया, गीया नीयअणं, आव-
सिया भणति ते, शबरं मुखाणि जइ णे तस्सेव वइ । तं
अ साहति—अहा पईए सो साहू ओवुदो, रक्खणि, ति अवि-
अ ति काऊण दिगया, महत्तरियाणि समं तस्याणीया, रति
नाहि भरणति—अण पत्निसगासं ति, पविह्वा अकस्मात्पत्यो
सो पविमं डिअो णेच्छति, नाइ अकस्मा वि इस्सिसरीरं छाह-
ऊण दिव्वरूपं वेसेति, पुणो मुणिकरं, पवं सव्वरणि व-
संमिया, पुअए गेच्छए ति काऊणं पविसंती सघरं पुगे-
दियए राया भणिअो—एसा रिसिभज्जा वंभणाणं कए-
इ ति, दिगया तस्सेव । सो य अणो दिक्काज्जउकामो सा
अरण्य लद्धा, मा वि अरण्यपाति ति काऊण दिक्कया ।
इत्युक्त्वा स्वपत्न्यायां उवाच तस्य नामनिष्पत्तिर्नृपः ।

सम्प्रति सूत्रालागकनिष्पन्नस्यावसरः, स च सूत्रे सति
सम्भवत्यनः सूत्रानुगमं सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्-

सोवागकुलसंभूभो, गुणुत्तरधरो मुणी

हरिणसबलो नाम, असि भिक्षु जिह्दिओ ॥ १ ॥

श्वपाकाः—पाण्डवास्त्रास्त्राणि कुलम्—अश्वयस्तस्मिन् स-
 भूतः—समुत्पन्नः श्वपाककुलस्तस्मूतः, तर्हि तत्कुलोत्पत्त्य-
 नुरूप एवायम् उत नत्याह—गुणसत्तराः—प्रधानाः गुणसत्तराः—
 ज्ञानादयः तान् धारयति गुणसत्तरधरः, पठन्ति च—अ-
 नुरूपधरे 'ति, तत्र न विद्यते उत्तरम्—अत्यप्रधान-
 मेवाभिमित्यनुत्तराः, ते च प्रकमरप्रकश्यास्ता ज्ञानादय एव
 गुणास्त्वान् धारयत्यनुत्तरधरः, यद्वा—अनुत्तरान्—गुणान्
 धारयतीत्यनुत्तरधर इति मयूष्यसकादिषु द्रष्टव्यो, मु-
 णिः—प्रतिज्ञासीति सर्वसंघिरातामिति मुणिः, श्वपाककुलो-
 त्पन्नाऽपि कदाचित्स्वभावमिनाऽप्यथैव प्रतीयः स्यादन्त आह-
 हरिकेशेः सर्वत्र हरिकेशनस्य प्रतीता बलो नाम—बला-
 मिधानः आसीद्—अभूत्, नय्य च मुनिस्त्वं प्रतिज्ञामात्रे-
 णापि स्यादन्त आह—'भिक्षु' इति भिननि—यथाप्रतिज्ञा-
 तनानुष्ठानं लुप्तमपराधिष वा कर्मैति भिक्षुः अन्त एव
 जिनात्—वशीकृतानीन्द्रयाणि—स्पर्शनादीभ्यमेनेति जिने-
 ऽन्द्रिय इति सूत्रायः ।

मथा—

इरिणसणभासाए, उच्चारसमिईसु य ।

जम्भो आयाण्णिबम्भेवे, संजम्भो सुसमाहिम्भो ॥ २ ॥

ईरुक्मीष्योऽप्यत इत्येषणा अनयोर्द्वैष्टस्तान्नाभ्यां स-
हिना भाष्यत इति भाषा ईयैषणामाबिति मध्यप्रत्यये
समासः तस्याम् तथा उच्चारम् पुरीषपात्रिष्ठापनमपीडाच्चा-
र उद्धः प्रथमं परितृष्टापनोपलक्षणं वैतत् न द्विषया समितिः-
सम्यग्गमने, तत्र सम्यक्प्रवर्तनमिति यावत्, उच्चारसमि-
तिः, तुष्यां च, यतन इति यतो—यन्वान्, तथा आ-
दानं च—प्रदणं पीठफलकाङ्क्षिणीषण—स्वापने न्त्येष
आदाननिक्षेपे, तत इहापि चकारानुबुधेस्तस्मिंश्च, इह च
'उच्चारसमिपसु' ति एकत्वऽपि बहुवचने सूत्रत्वात्,
समितिसम्यक् मध्यव्यवस्थितो उमरुकमारिरविद्यमानयोर-
पि सम्बध्यते, ततश्च ईयैसमितावेषणासमितौ भाषासमि-
तावादाननिक्षेपसमितौचिति योज्यं, यद्वा ईयैषणाभाषा-
चारसमितौचित्यमेव पदं, भासाप' इति च एकारऽ
लासकिकः, स चैकोद्दिगित्याह—संयतः—संयमाश्रितः
सुसमाहितः—सुष्ठु समाधिमानिति स्वार्थः ।

तथा—

मणगुत्तो वयगुत्तो, कायगुत्ते जिइदिम्भो ।

भिक्षुवृद्धा बंभइजम्मि, जन्मावाडमुवट्टिम्मो ॥३॥

मनोरागुत्था-मनोनिग्रहप्रज्ञात्मिकया गुप्तः-संयुतो मनोरागुतो,
मध्यपदलोपी समाप्तः, मनो गुप्तमस्यान्ति वा मनोरागुतः, आ-
हिताभ्याग्निद्विषाकश्च गुप्तशब्दस्य परिणामः, एवं धाम्गुतो-
तिरुग्धाकृष्णः, कायगुप्तः अस्तराचक्रियाविकला, जे-
नेन्द्रियः प्राग्वत्, पुनराद्यानमस्य कादाचित्कवर्तिनागरक-
णार्थमनिग्रहशक्यापन्नं वा, भिन्नार्थे-भिन्नानिमित्तं, न तु
निग्रहोऽजनमस्य, निग्रहोऽजनगमनस्यायम् निग्रहत्वात्, 'ये-
भर्त्तव्यं' इति, ग्रहणां-ब्राह्मणानामित्या-यजनं यस्मिन्
साऽयं ब्रह्मजयस्तस्मिन्, 'यज्यवाडे' इति यज्ञवाटे यजमान-
वा उपस्थितः प्रातः इति स्वार्थः।

तं च तत्राऽऽयान्तमवलोक्य तत्रत्यलो-
का यदकुर्व्वस्तदाह—

तं पासिऊणमिअंतं, तवेण परिसोसिय ।

पंतो वह्नि उवगरणं, उवहसंति अणारिया ॥४॥

‘त’ इति बलनामानं मुनिं ‘पासिऊणं’ ति हृष्टा-निरी-
क्ष्य ‘इज्जंतं’ ति आश्रममागच्छन्तं तपसा-वष्टाष्टमांश्च-
कोणं परि-समन्ताच्छोषितम्-अपवितीकृतं मांसशोषितं ह-
रीकृतमिति यावत् परिष्ठापितं, तथा प्राप्तं-औष्णमलिन-
त्वादिविभ्रतसारमुपाधिः-वर्षाकल्पमहिः स एव च उपकर-
णं-धर्मेशरीरांपष्टमेहेतरस्येति प्रान्तापधुपकरणत्वं, यद्वा-
उपाधिः स एवोपाधुप-औपपरप्रदिकं, द्वन्द्वगर्भश्च बहुव्रीहिः,
‘उवहसेति’ ति उपहसति आर्या-उत्कान्तकला न तथा
अनार्या, यद्वा-अनार्या-स्लेच्छाः, ततश्च साधुनिष्ठादिना
अनार्या इव अनार्या इति सूत्रार्थः ।

कथं पुनरनार्याः ? , कथं त्र्योपहसितयश्नस्ते ? इत्याह-

जाइमयं पण्डितद्वा, हिंसगा अजिइंदिया ।

अचंभञ्जारिणो बाला, इमं वयसामञ्जरी ॥५॥

फयरे आगच्छई दितरूवे, काले विकराले मुकनासे ।

ओमचेलण पंसुपिमायभूण, संकरदमं परिहरिय कंठ॥६॥

जातिमदो-जातिद्वयो यदुत ब्राह्मणा वयमिति तेन प्र-
तिस्नंष्टाः पाठांतरतः प्रतिस्नंष्टा वा ये ते तथा हि सकाः—
आयुषमर्हकारिणः अजितेन्द्रियाः—न वशीकृतस्पर्शनाद-
योऽत एवाब्रह्म-मैश्वरं तच्छरितुम्-आसेवितुं शीलं धर्मो वा
येषां तस्मिन् अभ्रह्मचारिणः, वश्येत हि तन्मतं मैश्वरमपि-
' धर्मार्थे पुत्रकारमस्य, स्वदारैर्ष्वधिकारिणः । अतुकाले वि-
धानेन, तत्र दोषो न विद्यते ॥ १ ॥ ' तथा ' अपुत्रस्य गति-
र्नास्ति ' इत्यादि, अत एव बाला इव बालकीद्वितानुकारिण्य
सिद्धावादिषु तन्प्रवृत्तः, उक्तं हि कनाचिद्—' आसिद्धावादि-
कर्म, बालकीद्विति लक्ष्यते ' इदृशास्ते किमित्याह इदं-
वक्ष्यमाणलक्षणं वक्ष्यते—वचः ' अभ्रह्म ' ति आर्यस्वाङ्ग-
वक्ष्यमयन अभ्रह्मन्—उक्तव्यतः । किं तदित्याह—' कयरे '—
' ति कतरः, एकारस्तु प्राकृतत्वात्, तथा च तल्लक्षणम् ' ए-
होति अयारंते ' इत्यादि, एवमन्यत्रापि, आगच्छन्ति—आ-
यानि, पठ्यते च ' को र आगच्छ ' ति, तं ह्यस्याऽन्यमा-
हुः काऽयमीदृक् ' रे ' इति लघोरामन्त्रणं साक्षपवचनेषु
च दृश्यते, ' दित्तत्वे ' ति दीप्तं रूपमस्येति दीप्तरूपः, दीप्त-
वचने त्वनिर्वातसोपलक्षकम्, अत्यन्तदाहिषु स्फोटकपु-
शीतलक्ष्यपदशब्दत्वं, विकृतनया वा तुर्वशीर्मातं दीप्तमिव
दीप्तमुच्यते, कालो वशीतो विकरालो दन्तुरादिना भया-
नकः पिशाचवत् स एव विकरालकः, ' फोक् ' ति दशी
पदे, ततश्च फोक्ता अप्रे म्यूलेक्षता च नासाऽस्येति फोक्ता-
नासः, अयमानि—असाराणि लघुस्वजीर्णत्वादिना चेलानि-
चत्वात्तस्येत्यवमचेलकः, पांशुना-रजसा-पिशाचवद्भूता-
जातः पांशुपिशाचभूतः, गमकत्वात्समासः, पिशाचा हि
लौकिकानां दीघश्मश्रुतस्वरामा पुनश्च पांशुभिः समविध्वस्त-
इष्टः, ततः साऽपि निष्परिकर्मतया—रजाद्विध्वस्ततया चैव-
मुच्यते, ' संकर ' ति सङ्करः, स चेह प्रस्तावान्गुभ्रमगोम-
याङ्गारादिमलक उक्कुराडिकानि यावत् तत्र दूष्य-वञ्च सङ्कर-
दूष्य, तत्र हि दयत्यन्तनिवृष्टे निरुपयोगि तल्लोकैकस्युच्यते-
ततस्तन्प्रायमन्यदपि तथोक्तं, यद्वा-उज्ज्वलधर्मकमयासी
गुह्यानीत्यवमभिधानं, ' परिहरिय ' ति परिहृत्य, निक्षिप्य-
त्यर्थः, क्व ?—कण्ठे—गले, स ह्यनिक्षिप्यपरकण इति
स्वमुपधिमुपादायैव आनयति, अत्र कण्ठकपाशैः कण्ठशब्द-
इति कण्ठे परिहृत्यनुच्यते इति सूत्रद्वयार्थः ।

इत्थं दूरादागच्छन्तुक्तः, सप्रवृष्टं चैनं किमुच्येत्याह—

कयरे तुम इय अदंसिज्जे ? ,

काए व आमा इहमागओऽसि ? ।

आमचेलगा पंसुपिसायभूया,

गच्छ कखलाहि किमिहं ठिओऽसि ? ॥ ७ ॥

कतरस्त्वैः पाठांतरतः का रे त्वम्, अघिलेपे रेवण्डः
' इती ' त्ववमदर्शनीयो-प्रदुमनर्दः, ' कया वा ' किरुपया
वा ? , आत्मा इहमागओऽसि ' ति ' अञ्चो सन्धिलोपी-
बहुल ' मिति वचनाद्विकारलोपो, मकारश्चागमिकः, तत
आशया वाङ्मया इह—अस्मिन्महपट्टके आगतः-प्राप्ताऽ
नि-भक्षसि, अवमचेलकः पांशुपिशाचभूत इति च प्राग्वत्,
पुनरनयोदपादात्ममत्ताधिक्यपदशब्दार्थः, गच्छ प्रव्रज, प्रक-
मादितो-यववाटकात्, ' खलाहि ' ति देशीयपदमपसरेत्यस्याप्यं

वर्णने, ततोऽयमर्थः-अस्मद्वृद्धिपथादपर, तथा किमिह खि-
लंऽसि स्वं ? , मैवेह त्वया स्वातन्त्र्यमिति भाव इति सूत्रार्थः ।

एवमधिकृतोऽपि तस्मिन् मुनौ प्रथमपरतया किञ्चिदप्यज-
हपति तत्समाभिध्यकारी गच्छति तन्मुक्यको यद्वेष्टत तदाह-

अखसो तहिं तित्थुरुक्खवामी,

ऽणुक्कंपओ तस्स महामुणिसस्स ।

पच्छायइत्ता नियगं सरिंर,

इमाहं वयणाहं उदाहरित्था ॥ ८ ॥

यसो—व्यन्तरावशेषः तस्मिन् अवसर इति गम्यते, तित्थु-
को नाम वृत्तस्तद्वासी, तथा च सम्प्रदायः—' तस्स तित्थुग-
वणस्स मज्झं महंतां तित्थुगुक्कला, तहिं सो वसति तस्सव
इहा चइयं, जण्य सो साह्म विट्ठुति । ' ' अणुकुपंओ ' ति
अनुशब्दोऽनुकपायं ततश्चानुकुपं कम्पने-बह्वन इत्यनुकम्प-
कः—अनुरूपाक्याप्रवृत्तिः, कस्येत्याह—तस्य—हरिकेश-
स्य महामुनः—प्रशस्यनपत्तिनः प्रच्छाद्य—प्रकषेणावृष्य
निजकम्—आत्मीयं शरीरं, काऽभिप्रायः ? , तपस्विशरीर
एवाविश्व स्वयमनुपलक्ष्यः सञ्जमानि वक्ष्यमाणानि-वचना-
नि वचांसि ' उदाहरित्थ ' ति उदाहारीदुर्दाहृतवानित्यर्थः,
इति सूत्रार्थः ।

कानि पुनस्तानि ? , इत्याह—

समणो अहं संजओ बंभयारी,

विरओ भणपयणपरिगहाओ ।

परप्पवितस्स उ भिक्खकाले,

अचस्स अट्ठा इहमागओ मि ॥ ९ ॥

वियरिअह खजइ भुजइ य,

अञ्चं पभूयं भवयाणमेयं ।

जाणाहि मे जायणजीविणु ति,

सेसावमेसं लहओ तवस्सी ॥ १० ॥

अमणो—मुनिः ' अह ' मित्यात्मनिर्देशः, किमभिधानं
एवेत्याशङ्क्याह—सम्यग् यतः संयतः—असद्व्यापारेभ्य उ-
परतः, अत एव च ब्रह्मचारी—ब्रह्मचर्यवान्, तथा विरतो
निवृत्तः, कुतो ?—धने च एवमेव च परिग्रहश्च धनपचनपरि-
ग्रहमिति समाहारः तस्मात्, तत्र धने चतुष्पदादि, एवममा-
हारनिष्पादने, परिग्रहो द्रव्यादिषु मूर्च्छा, अत एव च परस्मै
प्रवृत्ते परैः स्वार्थे निष्पादितत्वेन परप्रवृत्ते तस्य, तुरवधारणे,
ततः परप्रवृत्तयैव, न तु मर्त्ये साधितस्येति भावः, जि-
ज्ञाकाले-भिक्षापस्ताये, कदाचिदकालोऽयं वृष्यादिस्थमुक्तेम्,
अञ्चस्य—अशनस्य ' अट्ठ ' ति सूत्रत्वादर्थोय, भोजनार्थ-
मिति भावः, इह—अस्मिन् यववाटके आगताऽस्मि, ज्ञानेन
यदुक्तं—कतरस्त्वै किमिहमागताऽसि ? , तत्प्रतिवचनमुक्तम्,
एवमुक्ते च ते कदाचिदभिदध्युः—तद् किञ्चित् कस्मैचिद्विष-
ते न वा देयमस्त्यत आह-वितीयेत—दीयते दीनानांवादि-
भ्यः साधने खड्गलाद्यादिः, भुजयते च भक्षस्वादि, अद्यत
इत्यत्र स सर्वमपि सामान्येनाक्यते, तदप्यहमेव स्यात्
आह-प्रभूते—बहु, प्रभूतमां पक्कीयमेव स्यात्, अत ऊ-
ह—भवतां—युष्माकमेव सम्बन्धि ' एतदि ' ति प्रत्यक्षं, त-

था च जानीत-अवगच्छन् 'मे' ति सूत्रत्वात्मां 'जायन्-जीविषो' ति याचनेन जीवने-प्राणधारणमस्येति याचन-जीवनम्, आर्षत्वादिकारः, पठ्यते च- 'जायन्जीविषो' ति, इतिशब्दः स्वकृपपरामर्शकः, नत एवैवस्वरूपम्, यतश्चैवमतो मल्लमपि दृढधर्माति भावः, कदाचित्तुःकृदमवासी याचन-इति तेषामाशयः स्यादत आह, अथवा-जानीत मां याचन जीविने-याचनेन जीवनशीलं, द्वितीयार्थे षष्ठी, पाठान्तरे तु प्रथमा, 'हनी' त्यस्माज्ज्ञेताः, किमित्याह-शेषावशेषम्-उद्ध-रितस्याप्युद्धरितम्, अन्तर्मास्त्वित्यर्थः, लभनां-प्राप्तातु तप-स्वी-यतिवराको वा भवद्विप्रायेण, अनन्तरान्तरं निर्दिश-तीति सूत्रद्वयार्थः ।

एवं यत्संयोगेकं यत्तवाटवासिनः प्राहुः—

उवक्खइं भोययै माहणायं,
अत्तद्धियं सिद्धमिहेगपक्खं ।

न ऊ वयं परिसमञ्जसायं,

दाहासु तुज्जं किमिहं ठिओऽसि ॥११॥

उपस्कृते—लघुशेषसवारादिसंस्कृते 'भोयय' ति भोजनं प्राहणानां-प्राहणानाम् आत्मनोऽर्थः आत्मार्थस्तरस्मिन् अव-मात्मार्यार्थकं, प्राहणैरप्यात्मनैव भोज्यं न त्वन्यस्मै द्येयं, कि-मिति ? यतः सिद्धे-निष्पन्नम् इह-अस्मिन् यत् एकः पक्षः-प्राहणलक्षणे यस्य तदेकपक्षं, किमुक्तं भवति ?-यस्मिन्नु-पस्क्रियते न तत्प्राहणस्यतिरिक्तायाम्यस्मै दीयते, विशेषत-स्तु शूद्राय, यत उक्तम्—“न शूद्राय मति दद्या-क्षाच्छिष्टं न हविः कृतम् । न चास्यापदिशेद् धर्मं, न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ १ ॥” यतश्चैवमतो 'न तु' नैव वयमाहसमुक्तकृपम् अक्ष-च-ओद्धानि पानं च-द्राक्षापानादि अन्नपानं 'दाहामो' ति दास्यामः 'तुज्जं' ति तुज्यं, किमिह स्थिताऽसि ? नैव-हावस्थितावपि तव किञ्चिदिति भाव इति सूत्रार्थः ।

यत्त आह—

थलेसु बीयाई वयंति कासगा,
तहेव निषेसु य आससाए ।

एयाई सदाई दलाह मज्जं,

आराहए पुष्पमिणं सु खितं ॥१२॥

स्थलेषु—जलावस्थिति विरहितेष्ववभूमागेषु बीजा-नि-गोधूमशाखादीनि कर्णान्त-रोपयन्ति 'कासग' ति कर्षकाः कृषीवलाः तथैव यथाश्चस्थलेष्वेवमव नि-क्षेपु च-नीचभूमागेषु च 'आससाए' ति आश्रयसा-यथाप्यन्तप्रवर्षणं भावि तदा स्थलेषु फलावाप्तिरध्याम्यथा तदा निम्नेष्वित्येवमभिलाषात्मिकया, एतथैव एतथा-एतनु-पमया, काऽयः ?-उक्तकृपकर्षकाशंसातुल्यया अजया-ब्राह्मण्य 'दलाह' ति दृढपक्षं मल्लं, किमुक्तं भवति ?-यद्यपि प्रवर्णा निम्नोपमवत्खडिरात्मनि मयि न स्थलतुल्यतार्थाः नथापि मल्लमपि दातुमुचितम्, अथ स्याद्-एवं दत्तेऽपि न फलावाप्तिरित्याह—'आराहए पुष्पमिणं सु' ति सुश-ब्दस्यावधारणार्थस्य भिन्नकर्मत्वादागधयंश्च-समस्तास्ता-व्ययेव, नात्राप्यथाभावः, पुण्यं-श्रममिदं-परिदृश्यमानं क्षेत्रमिष क्षेत्रं पुण्यशस्त्रप्ररोहहेतुनया, आत्मानमेव प्राप्तश्च-

तमेवमाह, पठ्यते च—'आराहगा होहिम पुण्यक्षेत्रं' नि आराधका—आवर्जका गम्यमानत्वात्पुण्यस्य भवन, जनेन वानफलमाह, कुत एतदित्याह—इदं पुण्यक्षेत्रं—पुण्यमा-सिहेतुः क्षेत्रं यत इति गम्यते, इति सूत्रार्थः ।

यत्तवचनानन्तरं त इदमाहुः—

खित्ताणि अग्गं विइयाणि होए,

जहिं पकिआ विरुहंति पुष्पा ।

जे माहणा जाइविओववेथा,

ताई तु खित्ताई सुपेसलाई ॥ १३ ॥

'क्षेत्राणि' इति क्षेत्रोपमानि पात्राण्यस्माकं विदितानि—ज्ञातानि, वर्ण्यत इति गम्यते, लोका—जगति 'जहि' नि वचनम्यत्ययाद्येभु क्षेत्रेषु प्रकीर्णानीव प्रकीर्णानि—वृक्षा-म्यशनादीनि विरोहन्ति—जन्मान्तरापरस्थानतः प्रादुर्भव-मिति पूर्णानि—समस्तानि, न तु तथाविधदोषसद्भावतः कानिचिद्देव, स्यादेतद्-आहमपि तन्मध्यवर्त्येत्याशङ्क्याह-ये ब्राह्मणा—द्विजान्, तर्हि न नामन दत्त, किन्तु ज्ञानं ब्र-ह्मलक्षणानिरूपा विद्या च-चतुर्दशविद्यास्थानात्मिका ना-भ्याम् 'उववेय' ति उपेता—अन्विता ज्ञानविद्योपेताः, 'ताई तु' ति तान्येव क्षेत्राणि 'सुपेसलाणि' ति सुपेशलं नाम शोभनं प्रीतिकरं वा इति वृद्धाः, नतश्च सुपेशलानि—शोभनानि प्रीतिकराणि वा, न तु भवादृशानि शूद्रजानीनि, शूद्रजातिव्यादेव वेदादिविद्याबाह्यफलातीनि, यत उक्तम्—“सममभेधेनैव दानं, द्विगुणं ब्राह्मणभुजः । सहस्रगुणमा-चार्यं, अनन्तं यक्षारणं ॥ १ ॥” इति सूत्रार्थः ।

यत्त उवाच—

कोहो य माखो य वडो य जेसं,

मोसं अदत्तं च परिगहं च ।

ते माहणा जाइविओविहीणा,

ताई तु खित्ताई सुपावयाई ॥ १४ ॥

कोधश्च—रोषः मानश्च—गर्वः, चशब्दाभ्यामालोभौ च, वधश्च—प्राणिघातो 'येथा' मिति प्रकमाहुवतां ब्राह्मणानां 'मोसं' ति मृषा-अलीकभाषणम् 'अदत्तं' ति पद-ऽपि पदैकदेशस्य दर्शनात्सत्यभामा-सत्या इतिवत् अदत्तादा-नमुक्तं, चशब्दाभ्यामैशुनं, परिग्रहश्च-गोभूष्यादिस्वीकारः, अ-स्तोति सर्वत्र गम्यते 'ते' इति कोधाद्युपेता सूयं ब्राह्मणा ज्ञानविद्याभ्यां विहीना-रहिता ज्ञानविद्याविहीनाः, क्रिया-कर्मविभागेन हि सातुर्वैयर्थ्यवस्था, यत उक्तम्—“एकवर्णे-मिदं सर्वं, पूर्वमासीदुधिष्ठिरः । क्रियाकर्मविभागन, चा-तुर्वैयर्थ्यं व्ययस्थितम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणा ब्रह्मचर्येण, यथा शिल्पन शिल्पकः अन्यथा नाममात्रं स्या-दिन्द्रगोपककीटवत् ॥ २ ॥” न सैवंविधक्रिया ब्रह्मचर्यात्मिका कोषाद्युपेतु तत्त्वतः सत्त्व-वत्यतो न तावज्जातिसम्भवः, तथा विद्याऽपि सत्त्वान्नात्मि-का, सत्त्वान्नेषु च सर्वेष्वहिंसादिप्रवृत्तकमेव वाच्यं, यत उ-क्तम्—“पञ्चेतानि पवित्राणि, सर्वेषां धर्मचरिणाम् । अ-हिंसा सत्यमस्तयं, त्यागं मैत्र्यवज्जनम् ॥ १ ॥” तद्युक्तं च तत्तज्ज्ञानादेव भवति, ज्ञानस्य तु विरतिः फलं रागाद्य-भावश्च, यत उक्तम्—“तज्ज्ञानमेव न भवति, यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः । तमसः कुनोऽस्ति ? शक्ति-द्विजकरकिर-

लाभतः स्थानम् ॥ १ ॥" न चैवमभ्याधारिभ्यु कोपादिम-
त्सु च भवत्सु विरते रागाद्यभाषस्य च सम्भवाऽस्ति, न
च निश्चयनयमतेन फलरहितं यस्तु सत्, तथा च निश्चयो
बन्धार्थक्रियाकारि तद्वय परमार्थमदित्याह, ततः स्थित-
मनत्—'तर्हि तु' ति तुल्यधारणे, भिन्नकमश्च । ततश्च
तानि भवद्विदितानि ब्राह्मणलक्षणानि क्षेत्राणि सुपापका-
न्यव, न तु सुपशलानि, कोपाद्युपतत्त्वनातिशयपापहतत्वा-
दिति सूत्रार्थः ।

कदाचित्ते धेयुः—वेदविद्याविद्वा धयमन एव च ब्राह्मण-
जातयस्तत्कथं जातिविद्याविहीना इत्युक्तवानसीत्याह—

तुमिभ्य भो ! भारहरा गिराशं,

अहं न याथाह अहिज वेप ।

उच्चावयाई मुखियो चरंति,

ताई तु खित्ताई सुपेसलाई ॥ १५ ॥

व्यमत्रेति—लोकं 'भो' इत्यामन्त्रेण भारं धरन्तीति
भारधराः, पाठान्तरतो वा—'भारवहा' वा, कासां ?—गि-
रां-वाचां, प्रक्रमोद्धत्सम्यग्धीनानाम्, 'ह' च भारस्तासां
भूयस्त्वमेव, किमिति भारधरा भारवहा वेति उच्यते, य-
त्ताऽयम्—अभिधेयं न जानीथ—नावबुध्यसे ?, 'अहिज'
ति अपेक्ष्यमानत्वाद्धीत्यापि वेदान्—आवेदादीन्,
तथाहि—'आत्मा वा रे ज्ञातव्यो मन्त्रव्यो निर्विध्यासि-
तव्यः' तथा 'कर्मभिर्मर्त्युत्पया निषदुः, प्रजावन्तो प्रवि-
र्णमविच्छुमानाः, अथापरे कर्मभ्याऽमृतत्वमानशुः' 'परेण
नाकं निहितं गुहायां, विज्ञाजने यद्यतया विशन्ति । वेदा-
हमेने पुरुषं महान्, तमेव विदित्वा अमृतत्वमिति ॥ १ ॥"
नाम्यः पन्थाः अयमायं' त्यादिवचनानां यथार्थवित्तरः स्यु-
स्तत्किमिदं यागादि कुर्वीरन् ? ततस्तत्त्वतो वेदविद्याविद्वा
भवन्तो न भवन्ति, तत्कथं जातिविद्यासम्पत्त्वेन क्षेत्रभूताः
स्युः ? । कानि तर्हि भवद्विप्रमायेण क्षेत्राणीत्याह—'उच्चाव-
याई' ति उच्चावचानि-उत्तमाधमानि मुनयश्चरन्ति भिक्षा-
निमित्तं पर्यटन्ति गृहाणिये इति गम्यते, न तु भवन्त इव प-
क्षनाचारम्भप्रवृत्तयः न एव परमार्थतो वेदार्थं विदन्ति तत्रा-
पि भैक्षपुत्रेव समर्थितत्वात्, तथा च वेदातुवादिनः—'चरन्
माधुकारी वृत्ति-मपि स्लेच्छकुलादपि । एकाग्रं नैव भुञ्जीत,
बृहस्पतिस्मादपि ॥ १ ॥' यद्विद्याव्यावचानि-विद्वद्याविकृ-
ष्टतया नानाविधानि, तर्पासीति गम्यते, उच्चव्रतानि वा
शेषव्रतापेक्षया महाव्रतानि ये मुनयश्चरन्ति-आसवन्ते, न
तु यूयमिवाऽजितन्द्रिया अशीला या, ताप्येव मुनिलक्षणानि
क्षेत्राणि सुपशलानीति प्राग्वादिति सूत्रार्थः ।

इत्यभ्यापकं यत्तु निम्नोक्तमवलोक्य तच्छात्राः प्राहुः

अजम्भावयाणं पंडिकूलमासी,

पमासमे किन्तु सगासि अहं ? ।

अवि एयं विणस्सउ अक्षपायं,

न य थं दाहामु तुमं नियंठा ! ॥ १३ ॥

अध्यापयन्ति—पाठयन्तीत्यध्यापकाः—उपाध्यायास्तैर्वा प्रति-
कूलं-प्रतिलोभं भावते वक्ष्येत्येवंशीलः प्रतिकूलभाषी सन्
प्रकथेन भाषते-भूय प्रभावते, किमिति 'केपे, तुरित्यक्षमायां,

ततश्च धिग् भवन्ते न वयं क्षमामहे यदित्थं भवान् ब्रूत
सकाशे—समीपे 'अहं' नि अस्माकम्, अविः स्वभाषना-
याम् एतत्—परिदृश्यमानं विनश्यतु—कथयितुंस्वादिना
स्वरूपद्वानिमाप्नोतु अक्षपामम्—ओदनकाक्षिकादि, 'न च'-
नैव 'थ' मिति वाक्यालङ्कार 'दाहामु' ति दास्यामस्-
व हे निर्गन्ध ! निष्किञ्चन !, गुरुप्रत्ययीका हि भवान्,
अभ्यथा तु कदाचिदनुकम्पया किञ्चिदन्तमास्तादि दद्यामाऽ
पीति भाव इति सूत्रार्थः ।

यस्य आह—

समिर्हि मज्जं सुसमाहियस्स,

गुत्तीहि गुत्तस्स जिंदिबस्स ।

जइ मे न दाहिय्थ अहेसणिज्जं,

किमज्ज जप्पाण लभिय्थ लामे ॥ १७ ॥

समितिभः—इयौसमित्यादिभिर्मज्जं सुष्ठु समाहिनाय-स-
माधिमतं सुसमाहिनाय गुत्तिभिः—मनोगुप्त्यादिभिर्गुत्ताय
जितन्द्रियायति च प्राग्भूत्, सर्वत्र च कतुप्यर्थे वृत्ती,
'यदीत्यभ्युपगमे' 'मे' मज्जं 'मज्जं' तीत्यस्य व्यर्थद्वित्वात्
क्रियां प्राति पुनरुपादानमनुष्ठमव न दास्यथ—न वितरिष्य-
थ, 'अथ' त्युपपत्त्यं आनन्तर्ये वा, एषणीयम्—एषणा-
विशुद्धमकारिकं, किं न किञ्चिदित्यर्थः, 'अज्ज' ति अथ ये
यद्वास्तेषामिदानीमारभ्ययज्ञानां, यद्वा—'अज्ज' ति हे आर्यो !
यज्ञानां 'लभिय्थ' ति सूत्रव्याज्जप्यस्येव-प्राप्त्यर्थे लामे—
पुण्यप्राप्तिकरं, पात्रदानादिव हि विशिष्टपुण्यावाप्तः, अन्यत्र-
तु तथाविधफलाभावेन त्रियमानस्य हानिरिव, उक्तं हि—'द-
धिमपुष्टुतान्यपात्रं, क्षिप्तानि यथाऽशु नाशमुपयान्ति । एव-
मपानि दत्ता-नि केवलं नाशमुपयान्ति ॥ १ ॥' इति सूत्रार्थः ।

इत्थं तेनोक्तं यदध्यापकप्रधान आह तदुच्यते—

के इत्थं खत्ता उवजोइया वा,

अजम्भावया वा सह खंडिहि ॥ ।

एयं सु दंडेण फलेण इता,

कंठमि धिपूण खलिज्ज जो थं ॥ १८ ॥

के 'अत्रे' त्येतस्मिन् स्थाने क्षत्राः-क्षत्रयजानयो वरु-
सङ्कोरपक्षा वा तत्कस्मिन्निपुणाः 'उवजोइय' ति उपनिषः
समीपे य त उपज्योतिषस्त एषोपज्योतिष्काः—अक्षिसमी-
पवर्तिनो महानसिका अन्विजो वा अध्यापकाः-पाठकाः,
न वा उभयत्र वा विकल्प 'सह' ति युक्ताः, के ?—अ-
लिङ्गकैः 'क्षत्रैः, ये किमित्याह—एवं-अवयवकं दण्डन-
वैशयष्ट्यादिना फलेन—विश्वविद्वान् 'इने' ति इत्या-
नाहयित्वा, यद्वा—'दण्डेन' ति कूर्पराभिवातन फलेन—
च मुष्टिप्रहारोति ब्रूयाः, ततश्च कण्ठे-गले गृहीत्वा—
उपादाय 'खलिज्ज' ति खलयेयुः—निष्काशयेयुः, 'यो'
ति वचनस्यत्यपारे इत्यन्तर्भावघाते निष्काशने वा शक्ताः
'यमि' वाक्यालङ्कारे, इति सूत्रार्थः ।

अथान्तरे यदभूतदाह—

अजम्भावयाणं वयसं सुखिता,

उद्दाह्यां तत्थ बह कुमारा ।

देहेहिं विसेहिं कमेहिं च,

समगताया तं इसिं तालयति ॥ १६ ॥

अध्यापकानाम्—उपध्यायानाम्, एकत्वेऽपि पूज्यत्वाद्बहु-
वचनं, वचनम्—उक्तं भूत्वा—आकर्षय उद्धाधिता—
वेगेन प्रसूताः तत्र—यत्रासौ मुनिस्तिष्ठति बहवः—
प्रभूताः कुमार-द्वितीयवैयाचलिनश्छात्राश्च इति गम्यते,
ते हि क्रीडनकपरा इत्याह क्रीडनकमागतमिति रभसतो
दृष्टेः—वंशपृष्ठादिभिर्वैभैः—जलजवंशात्मकैः कशैः—वर्ध-
धिकारैः, चः समुच्चये, एवेति पूरणे, समागताः—सम्प्राप्ता
मिलिता या तस्यै—मुनि ताडयन्ति—घ्नन्ति, सर्वत्र वसं-
मानान्दृष्टेः प्राग्वत् इति सूत्रार्थः ।

अस्मिन्नावसरं—

रखो तहिं कोसलियस्स घूया,

भइ ति नामण अश्रिदियेगी ।

तं पासिया संजयं हम्ममाणं ।

कुद्धे कुमारे परिनिव्वेइ ॥ २० ॥

राजो—नृपतेस्तत्र—यज्ञवाट कोशलायां भवः कौशलि-
कस्तस्य 'घूय' ति दुहित्वा भवेति नास्ति—अभिधानेन
अनिन्दित्वाङ्गी—कथ्याणुशरीरा तं—हरिकेशबलं 'पा-
सिय' ति दृष्ट्वा 'संजय' ति संजयं तस्यामप्यवस्थायां
हिंसादं संजयशुपरतं इत्यमानं दृष्ट्वादिभस्ताड्यमानं
कुदान् कोपवतः कुमारान् उक्तृपान् परिनिर्व्वो—
पयति—कोपाग्निविध्यापनात् समन्तात् शीतीकराति—उप-
शमयन्तीति यावदिति सूत्रार्थः ।

सा च तान् परिनिर्व्वोपयन्ती तस्य माहा—

त्यमतिनिःस्पृहतां चाह—

देवाभिआगेण निआइएणं,

दिआ भु रखा मणसा न भ्याया ।

नरिंददविंदअभिविंदिएणं,

जेणामि वंता इसिणा स एसो ॥ २१ ॥

एसो हु सो उग्गतवो महप्पा,

जिइदिओ संजओ बंमयारी ।

जो मे तया निच्छइ दिजमाणी,

पिउणा सयं कोसलिएण रखा ॥ २२ ॥

महाजसो एस महाणुभागो,

घोरव्वओ घोरपरक्कमो य ।

मा एयं हीलह अहीलणिजं,

मा सव्वे तेएण भे निइहिआ ॥ २३ ॥

त्रैवस्य अमरस्याभियोगो बलात्कारो देवाभियोगस्तेन
निर्याजितेन—व्यापारितेन न त्वप्रियेति कृत्वा 'दिआसु'
ति दत्ताऽस्मि, अहं यस्मै इति गम्यते, दत्ता च केन? रा-
जा प्रकमाः कौशलिकेन, तथापि 'मणस' ति अपर्याप्तमा-
नस्याम्नसाऽपि चिन्तनापि न ध्याना—न चिन्तिता ना-
भिरुचिता यावत्, प्रकमादेतेन मुनिना, कीदृशेन ? नरे-

न्द्राश्च नृपतयो देवेन्द्राश्च-शक्रादयो नरेन्द्रदेवेन्द्रास्तेनरभि-
आभिमुख्यत यान्द्रनः—स्तुतो नरेन्द्रदेवेन्द्राभिधन्वि-
स्तेन, अनभिध्याताऽपि नृपापराधनः स्वीकृता स्यादन् आ-
ह येनास्म्यहं धान्ता—त्यक्ता श्रुषिणा—मुनिना, स एष
युष्माभिः कर्त्तव्ययितुमाह्वयः, ततो न कर्त्तव्ययितुमुचित
इति भावः । पुनरिदमेवार्थं समर्थयितुमाह—'एसो हु सो'
'सि, एष एव स न मनागप्यत्र संशयः, उपम—उत्कटे दारुणे
वा कर्मशत्रुर्न प्रति तपः—अनशनाद्यस्येति उपमयाः, अत
एव महान्-प्रशस्यो विशिष्टवीर्योऽज्ञासत आत्मा अस्वेति
महात्मा, जितेन्द्रियः संयतो ब्रह्मचारी च प्रा-
ग्वत्, स इति क? इत्याह—यो 'मि' ति मां तदा—त-
स्मिन् विवक्षितसमये नेच्छति—नाभिलषति—दीयमानां
निस्तृज्यमानां, केन ? पित्रा—जनकेन स्वयम्—आत्मना,
न तु प्रधानप्रेषणा, तेनापि कीदृशः ? कौशलिकेन
राजा, न त्वितरजनसाधारणेन, तदेन विभूतावपि निःस्पृ-
हत्वमुक्तं, पुनस्तस्मादात्म्यमाह—महायसा—अपरिमित-
कालिः एष—प्रत्यक्षो मुनिमहानुभागः अनिशयाचिन्त्य-
शक्तिः, पाटान्तरतो मक्षानुभावा वा, तत्र चानुभावः शा-
पानुग्रहसामर्थ्यं, घोरद्वतो घृतात्यन्तदुर्द्धममहाद्वतः—घो-
रपराक्रमश्च—कथायाद्विजयं प्रति रौद्रसामर्थ्यं, यतोऽयमी-
दृक्तुतः किमित्याह 'मा' इति निषेध एते—यानि ही-
लयत—अवधूतं पश्यत अहीलनीयम्—अवज्ञातुमनुचितं,
किमित्यत आह—मा सव्वान् सम्मन्तास्तेजसा तपोमा-
हास्येन 'भे' भवतो निर्धावीद्—भस्मनात्कावीद्, अयं
हि हीलितो यदि कदाचिदुष्येत्तदा सर्व्वं भस्मसादेव कुर्या-
दिति भाव इति सूत्रत्रयार्थः ।

अत्रान्तरं मा भूदन्त्या वचनं स्पृतेति यद्यत्तः

कृतवांस्तदाह—

एयाइ तीसे वयणाइ सुब्बा,

पचीइ भत्ताइ सुभासियाइ ।

इसिस्स वेयावडियदुयाए,

जक्खा कुमारे विणिवारयंति ॥ २४ ॥

ते घोररूवा ठिअ अंतलिकखे,

असुरा तहिं तं जणै तालयंति ।

ते भिअंदह रुहिरं वमंते,

पासितु भत्ता इणमाहु भुज्जो ॥ २५ ॥

एतानि—अनन्तराकानि तस्याः—अनन्तराक्याः व-
चनानि—भाषितानि अत्रा—निशस्य पत्न्याः—यज्ञवाट-
काधिपतेः सोमं वयपुरोहितस्य, तस्यैव वा मुनिरिति गम्य-
ते, भद्राया—भद्राभिधानायां सुभाषितानि—सूक्तानि व-
चनानीति याज्येते, अत्रैः—तस्यैव तपस्विनः 'वेयावडि-
यदुयाए' ति सूत्रस्याद्वैयावृथायमेतत् प्रत्यनीकनिवारण-
क्षणं प्रयोजनं व्यावृत्ता भवाम इत्यवमर्थं यद्वाः, यत्परिवा-
रस्य बहुत्यात् बहुवचनं, कुमारान् प्रकमासाधेवापहन्तुन्
विनिपातयन्ति—विविधे नितरां पानयन्ति—भूमौ विला-
लयन्ति, पठयन्ति च—'विणिवारयन्ति' ति विशेषणोपहर्ति
कुर्वन्तो निराकुर्वन्ति; तथा 'सि' इति यद्वाः घोररूपा

रौद्राकारधारिणः 'डिय' ति स्थिताः अन्तर्निष्ठ-आकाशे
असुरा—आसुरभावाश्विनित्वात् त एव यक्षाः तस्मिन्-य-
ज्ञघटे तम्—उपसर्गकारिणं जने—छात्रलोके ताडयन्ति-
इति. तन्मनान् कुमारान् भिक्षा-विशारताः प्रकमाद्यक्ष-
द्वारैर्द्वेहाः-शरीराणि येषां ते भिक्षुद्वेहास्तात् दधिरं-शोणितं
वमतः-उद्भिरतः 'पासित' ति दृष्ट्वा 'भद्रा' सैव कौशलिक-
राजदुहिता इह—वक्ष्यमाणम् आहु' ति वचनव्यत्ययेन
आह-श्रुते भूयः—पुनरिति सूत्रद्वयार्थः ।

किं तद्व्याह—

गिरिं नहं हि खसुह, अयं देतेहिं खापह ।

जायतेयं पायंहिं इण्ड, जे भिक्खुं अवमसह ॥२६॥

आसीविसे उगतवो महेसी,

घोरस्त्रभो घोरपरकमो थ ।

अगणिं व पक्खंद पयंगसेणा,

जे भिक्खुं भक्तकाले वेहेह ॥ २७ ॥

सीसेण एवं सरणं उवेह,

समागया सवज्जेण तुम्हे ।

जइ इच्छह जीवियं वा धणं वा,

लोमं पि एसो कुविमो डहिजा ॥ २८ ॥

गिरि-पर्वते नलैः-करुहैः जनथ-विदारयथ इह च
मुख्यजननक्रियाघटप्रथाद्वचनमन्त्रेणाप्युपमायो गम्यते
कनश्च जनथेव जनथ, अया-लोहं दूनेः-दूनेः
काद्येव काद्य, जातजसम् अग्निं पादैः-वरसैद्येव इ-
यः ताडयथेयथः, य वयं किं कुर्मः इत्याह-ये यूयं भिक्खुं
प्रकमादेनम्, 'अवमसह' ति अवमस्यध्व-अवधीरयथ, अन्-
र्थकलत्वात् भिक्वपमानस्येति भावः, कथमिदमित्याह-आ-
स्या-द्वेहास्तासु विषमस्थेत्यासीविषः आसीविषलक्षिणान् ।
स्तपासुप्रहसमथ इत्यर्थः, यद्वा-आसीविष इव आसीविषः,
यथा इह-तमप्यन्तमवजानानां मृत्युमेवाप्नोति, एवमेवमपि
मुनिमवमप्यमानानामवश्यं भावि मरणामित्याशयः, कुतः पु-
नरयमर्थमिधा ? यतः-उग्रतपाः प्राप्तव, 'महेसि' ति म-
हान्-हृह् शेषस्वर्गाद्यंस्तया मोक्षस्तमित्युक्ति—अभिलष-
तीति महर्षी महर्षीर्वा, घोरमतां घोरपराक्रमश्च पूर्ववत्,
धतश्चेयमतः 'अगणिं व' ति आग्निं-उवलनं, बाणान् इवा-
र्थो, भिक्षकमश्च । ततः 'पक्खंद' ति प्रस्कन्धेष्व-आक्राम-
धेष्व, केव !—'पयंगसेण' ति उपमार्थस्य गम्यमानत्वात्प-
त्तज्ञानां—शलमानां सेनेव सेना—महती सम्पत्तिः पतङ्गसेना
तद्वत्, तथा हि-असी तत्र निपतत्याद्य घातमाप्नोत्येवं अ-
वन्तोऽपीति भावः, ये यूयमनुकम्पितं भिक्खुं-भिण्डुं भिक्षुं भिक्षु-
काले-भोजनसमय, तत्र दीनद्वेषवश्यं देयमिति ग्रहणसमये
यूयं तु न केवलं न यच्छुनः किन्तु-तत्रापि 'वणह' ति विध्य-
थ—ताडयथ, खयमाश्रयां—यतोऽयमासीविषाक्षिविशेषणा-
श्वितोऽस्तीति गिरिनखजनमादिप्रापयेत् यदेनं भिक्षुकाले-
ऽपि भिक्षार्थिनमिदं विध्यथ । अथ खल्लोपदेशमाह—शी-
बेण—शिरसा एनं—मुनिं शरणाथ—रक्षणार्थमाश्रयमुपेत-
अधुपगच्छन्, किमुक्तं भवति—शिरःप्रणामपूर्वकमयम-

वास्माकं शरणीमिति प्रपद्यस्व, समागताः-सम्मिलिताः
सर्वजनेन-समस्तलोकेन, सहार्थे दुर्नीया, यूयं-भव-
न्तो, यदीच्छन्—अभिलषन् जीविने—प्रासधारणात्मकं व-
ने वा द्रव्यं, न तस्मिन् कुपिते जीविन्ययाद्विराक्तममप्येष-
रणमस्ति, किमित्यवमन आह-लोकमाप-भुवनमप्येष-कुपि-
तः-कुप्यो 'दह' भस्मसात्कुप्यात्, तथा च वाचकः—'कस्या-
न्तोप्राप्तलवणप्रश्वलनं न जलैकतस्तंथाम्' तथा लौकिका अ-
प्याहुः—'न तत् दूरं यद्वच्छुभ, यदावनी यच्च मादते । विषे
च दधिरप्राप्त, साधो च कृतनिश्चय ॥२८॥' इति सूत्रद्वयार्थः ।

सम्प्रति तत्पत्तिस्तान् यादृशान् ददशे दृष्ट्वा

च यद्वच्छत तदाह—

अवहेडियपिड्डिसउत्तमंगे, पसारियाचाहुअकम्मविड्डे ।

निम्भेरियच्छे रुहरिं वमंते, उड्डुमुहे निग्गयजीहनिसे ॥२९॥

ते पासिया खंडियकड्डुभूय,

विमणो विमसो भइ माहणो सो ।

इसिं पसाए सभारियाभो,

हीलं च निदे च खमाह भंते ! ॥ ३० ॥

अथे' ति अधो 'हेडिय' ति हेडितानि—'बाधितानि' किमुक्तं
भवति !—अधोनामितानि, पठास्व च—'आवडिप' ति
तत्र स्वत्वाच्चकाटितानि अधस्तादामोदितानि, 'पडि'
ति पृष्ठं यावत् तद्विमुखं वा सन्ति शोभनाभ्युत्तमाङ्गानि-
येषां ते अवहटितपृष्ठसुत्तमाङ्गाः अवकाटितपृष्ठसुत्त-
माङ्गा वा प्राक्पश्यन्पदलोपी समासस्तान्, 'पसारिया-
चाहु अकम्मविड्डे' ति प्रसारिता विरलीकृता बाहवो भुजा
येषां धा ते तथा, ततस्तं च त अकम्मेषाश्च अविद्यमा-
नकर्महेतुव्यापारतया प्रसारितबाहुकर्मक्षेष्टास्तान्, यद्वा-
कियन्त इति कर्माणि-अग्नौ समिप्रक्षेपणादीनि तद्विषया
केषां कर्मक्षेष्टेष्ट एष्टानि, 'निम्भेरिय' ति प्रसारितान्यकीणि-
लोचनानि येषां ते तथोक्तास्तान्, दधिरं वमतः-उद्भिरतः
'उड्डुमुह' ति उर्ध्वमुखान्-उन्मुखीभूतयक्त्रान् अत एव
निर्गतानि-निःसृतानि जिह्वाश्च प्रतीता नत्राणि च—नयना-
नि जिह्वानत्राणि येषां ते तथा तान्, 'तान्' इत्युक्तत्वाच्च
दृष्ट्वा-अवलोक्य 'खंडिय' ति आर्षत्वात्पुनो लुकि कण्डि-
कान्—छात्रान् काष्ठभूतान्-अत्यन्तनिष्ठैतया काष्ठोपमान्
विगतमिव विगतं मनः-चित्तमस्येति विमनाः, विषय-
कथममी प्रवर्णाभिविध्यन्तीति चिन्तया व्याकुलितः 'अथे' ति
दशोनामन्तरं आङ्गणो-डिजातिः 'स' इति लोभद्वेषनामा
आप्ति-तमेव हरिकेशजलनामानं मुनिं प्रसादयति-प्रसस्ति
प्राहयति, सह आर्यया-परम्या तथैव भद्राभिधानया वर्तते
इति समार्यकः, कथमित्याह-हीलं च खमवां निम्मां च दो-
षादहं 'खमाह' ति समस्व-सहस्व 'भंते' ति सूत्रद्वयार्थः ।

पुनः स प्रसादान्मेवाह—

वासेहिं मूडेहिं अयाणएहिं,

जं हीलिया तस्स खमाह भंते ! ।

महप्पमाया इसिणो हवति,

न दुडुह् पुण्णी कोवपरा इवंति ॥ ३१ ॥

शालेः-शिशुमिर्मूढैः-कषायमोहनीयां दवादिचित्ता गतैः
अत एव शालैः-हितादिनयिवकायकलैः 'यदि' त्युपपत्तिः,
शीलानाः-अवधानाः-तस्मै- 'मित्रत्वात्' नत्- 'समाह'
सि क्षमध्वं भवन् !, अनेनैतद्वाह-यतोऽमी शिशवो मूढा
अज्ञानाश्च नतिक्रियामुपरि कोपेन ? यतोऽनुकम्पनीया एवा-
मी, उक्तं च कनाचिद्- "आत्मबुद्धममयोदं, मूढमुज्झितसग-
यम् । सुतरामनुकम्पेन, नरकार्षिण्यदिश्वनम् ॥ १ ॥ "
किं च-महान् प्रसादः-चित्रप्रसन्निरूपो येषां ते म-
हामप्रसादा श्रूयः-साधवा भवन्ति, धर्मानरकमाह- 'न
हु' सितं न पुनर्मुनयो-यनयः कोपपराः-काधवशगा
भवन्ति, भिक्षवाक्यत्याज्य मुनिप्रहस्यमुष्टमेवेति स्वार्थः ।

मुनिराह-

दुर्वि च इषिह व अणागयं च,
मक्षप्यभोसो न मे अत्थि कोई ।
जक्खा हु वेयावडियं करिंति,

तम्हा हु एण निहया कुमार ॥ ३२ ॥

'दुर्वि च' ति पूर्वं च पुरा इदानीं च-अस्मिन् काले
'अणागयं च' ति अनागतं च भविष्यत्कालं मयःप्रदं-
'चित्तानुशयलक्षणो न' म ममास्तीत्युपलक्षणव्यादमी-
द्वयवर्ति च, कोऽपीत्यस्याऽपि, इह च भाविनि प्रमा-
णभावाः-पि 'अनागतं प्रत्याचक्षते' इति वचनादनागतस्या-
पि तस्य निषिद्धत्वाच्छ्रुतज्ञानकलतः कालत्रयपरिहानसम्भ-
वाच्चैवमर्थप्रधानम्, यदस्ति च- 'दुर्वि च पच्छा व तहव
मजेहे' नञ् च पूर्वं वा पश्चादेति विवर्तनकालागमं तथैव
मध्ये विवर्तनकाल एव, न च कुमारावद्वर्तनादिशंताप-
त्यविवर्तनता शङ्कनीया, यथा-देवविशेषा 'हु' गिति
यस्माद्वेयावृत्त्यं प्रत्यनीकप्रतिघातरूपं कुर्वन्ति-विदधति,
'तम्हा' सितं तस्मात् दुर्वपधारणं, ततस्तस्मादेव हनोरन-
पुरोर्ध्वनिन नितरां हताः-ताडिताः कुमारः, न तु मम
ममैः-प्रकोऽत्र हेतुरिति भाव इति स्वार्थः ।

अप्रमत्तं तद्गुणकृतेन स उपाध्यायप्रस्ता इदमाहुः-

अथ व धम्मं च विद्यामाशा ।

तुम्हे न वि कुप्पह भूइपप्पा ।

तुम्हे तु पाए सरणं उवेमा,

समागया सव्वज्जणेण अम्हे ॥ ३३ ॥

अथैव इत्यर्थः-अयं यः सव्वमेव वस्तु, इह तु प्रकमच्यु-
अमुककर्मविधायं रागद्वेषविपाकां वा परिश्रुतं, यज्ञा-
द्यः-अधिधेय स कार्याच्छास्त्राणामेव तं, कथं वस्तु-
ज्ञानेन कर्मसंज्ञकः, धर्मः-सदाचारा दशविधो वा व-
निधर्मसंज्ञं च 'विद्यामाशा' ति विशेषण विधिषु वा
ज्ञानस्य-अथमच्युतं यत् नमिप-नैव कुप्पह-क्रोधं
क्रूरं, भूतिप्रज्ञा इति, भूतिमङ्गलं-बुद्धी रक्षा चेति बुद्ध्या,
प्रज्ञायतनया वस्तुतत्त्वमिति प्रज्ञा । ततश्च भूतिः-मङ्गलं
सर्वमङ्गलानामन्येन बुद्धिर्वा बुद्धिभिर्मिष्टत्वेन रक्षा वा प्रा-
तिगुरुकथेन प्रज्ञा-बुद्धिरस्वेति भूतिप्रज्ञा, अतश्च 'तुम्हं
' ति तुशब्दस्यैवकारार्थत्वात् युष्माकमेव पादौ-अरणी
शरणमुपगमः-उपगच्छामः समामताः-मिलिताः, केव सह-
सर्वजनं, वयमिति स्वार्थः ।

किं च-

अथेधु ते महाभागा !, न ते किंचन नाबिभो ।

अज्ञाहि सालिमं कूरं, नाशावंजणसंजुयं ॥ ३४ ॥

अर्थव्यामः-पूजयामः 'ते'-तव सम्बन्ध सर्ववर्षाणि
गम्यते, प्रविश पिण्डमिच्छुक्तं यथा गृहमिति भक्षयेति च ।
महाभाग ! अनिशयाचिन्त्यशक्तियुक्तत्वेनैति, नैव 'ते' तव
किञ्चिदिति अरण्येवादिक्कमपि नाचंयामो-न पूजयामः, अ-
पि तु सर्वमन्त्रयामः, अस्य च पूर्व्येणैव गताथेन पुनर्मन्त्रा-
नमन्ययम्यतिरेकाभ्यामुक्ताऽर्थः सुखावगमो भवतीति कृत्वा ।
अथवा-अर्थव्यामस्ते इति सुख्यत्ययात्त्वाम्, अनेन स्वतस्तस्य
पूज्यत्वमुक्तम्, उत्तरं तु तत्स्वात्मित्वमपि पूज्यताहेतुरिति,
तथा मुक्तुं न गृहीत्येति गम्यते 'सालिमं' ति शालिमयं,
कोऽर्थः ?-शालिनिष्पन्नं कूरम्-आदं नानाव्यजुनः-अन-
कप्रकारैर्देव्यादिभिः संयुतं-समिधं अनाश्रयजनसंयुतं, न
त्वकमेवेति स्वार्थः ।

अन्यच्च--

इगं च मे अत्थि पभूयमं,

ते अंजण अम्ह अणुगहट्ठा ।

वाठेति पडिच्छइ भत्तपाणा,

मासस्स ऊ पारखण् मडप्पा ॥ ३५ ॥

'इदं च' प्रत्यक्षत एव परिदृश्यमानं 'मे' ममास्ति-विद्य-
ते-भूतं-प्रभुरमं-मण्डकखण्डाद्यादि समस्तमपि भो-
जनं, यस्मात् पृथगाद्वनप्रहणे तत्तस्य सर्वाप्रधानत्वख्याप-
नाथं, तद्भुङ्क्षुस्माकमुपग्रहार्थं-वयमनुगृहीता भवामः-इति
हेताः । एवं च तनोक्तं मुनिराह- 'बाहम' एवं कुम्मे इतीत्य-
चं बुधाण इति शेषः, प्रतीच्छति-द्रव्यादितः शुद्धमिति शु-
द्धानि, भक्षणममुकरूपं, 'मासस्स उ' ति मासादेव, यज्ञा-
अन्त इत्यप्याहितं, ततश्च मासस्यैवान्ते यत्पायेन-तयंनः
क्रियते गृहीतनियमस्यानेनैति पारखे तदेव पारखकं, भोजन-
मित्युक्तं भवति, तस्मिन्-तस्मिन्, 'निमित्तात्कर्मयोग
सप्तर्मा' (पाठ २-३-३६ वार्तिकम्) सप्तर्मा, महात्मे-
नि प्राश्नत् इति स्वार्थः ।

तदा च तत्र यद्भूतवाह-

तहियं गंधादयपुप्फवामं दिव्वा तहिं वसुहारा य वुट्ठा ।

पहया दुंदुरीओ सुरेहिं, आम्पसे अहो दाणं च पुट्ठा ॥ ३६ ॥

'तहियं' ति तस्मिन् सुनी भक्षणं प्रतीच्छति यथादे व
गन्ध-आमोदस्तत्प्रधानमुक्तं-जले गन्धादिकं तच्च पुष्पमणि
च-कुसुमानि तथा वर्ष-वर्षेण गन्धादिकपुष्पवर्षं, सुरैरिति
सम्बन्धात् कृतमिति गम्यते, दिव्वा-अहो, यन्निवा-निवि-ग-
गने भवा दिव्या 'तहिं' ति तस्मिन्नेव नाश्वर, अनेन कथ-
मित्येतामेक कट्याणां मीलक इत्यम्यत्रैवाभ्यन्तरकट्याणा-
न्तरं भविष्यतीत्याशङ्का निराकृता । वट्ट-द्रव्यं तस्य आरा
सततपातजनिता सन्तनिर्घसुधारा सा च 'वुट्ठ' ति पानि-
ता 'सुरैरित्यत्रापि सम्बध्यते' तथा प्रकमेण हता-ताडिताः
प्रहताः, के त ? 'दुंदुरीओ' देवानकाः, उपलब्धमाच्छु-
बातोद्यानि च । के ?-सुरै-देवैः, तथा तैरेव आकाश-
नभसि 'अहो' इति चिन्त्ये, विस्मयवर्दीयमिदं दानं, केऽ-

न्यः किलैवं शक्नोति दातुम् ? , एवं दत्तं सुरक्षामिति च युष्म-
संशयितमिति सूत्रार्थः ।

तऽपि ब्राह्मणा विस्मिन्मनस इदमाहुः—

सकसं खु दीसई तवोविससो ,
न दीसई जाइविससो कोई ।

सोबागपुत्तं हरिपदसाहुं ,

जस्तेरिसा इङ्गिमहाणुभागा ॥ ३७ ॥

साक्षात्—प्रत्यक्षं 'खु' गति निश्चितं अनधारणं वा नतः
साक्षादेव दृश्यते—अवलोकयते, कोऽसौ ?—तथा—लोक-
प्रसिद्धता अतमुपवासादिर्वा तस्य विशेषे-विशिष्टत्वमाहा-
रम्यमिति यावत्तपोविशेषो, 'न' नैव दृश्यते जातिविशेषो-
जातिमाहात्म्यलक्षणः, कोऽसौ ? ति स्ववोऽपि, किमि-
त्येवमत आह—यतः स्वपाकपुत्रः—आरडालसुतो हरि-
केशश्चासौ मानकत्वेन प्रसिद्धत्वात् साधुश्च यतिश्चाद्वैरिके-
शसाधुः पश्यते च—'सोबागपुत्तं हरिपदसाहुं' ति अत्र
च पश्यतेति शेषः, कदाचिदप्य एव कथितं आह—यस्ये-
दृशी—दृश्यमानरूपा श्रुतिः—देवसन्निधानात्मिका संपत्
महानुभागा सातिशयमाहात्म्या, जानिविशेषं हि साति
सर्वोत्तमत्वाद् ब्राह्मणजानिस्तद्वतामस्माकमेव देवा वैयक्त्यं
कुर्वुरिति भाव इति सूत्रार्थः ।

साम्प्रतं स एव मुनिस्तापशान्तिमध्यात्ममोहनीयोद्धा-
निव पश्यन्निदमाह—

किं माहणा ! जोइसमारभंता,

उदएण सोहिं बहिया विमग्गहा ।

जं भग्गहा बाहिरिये विमोहिं,

न ते सुदिट्ठं कुमला वयंति ॥ ३८ ॥

'कि' मिति शेषः, ततो न युक्तमिदं, यत् माहणा—ब्रा-
ह्मणा ज्योतिः—अग्नि समारभमाणः—प्रस्तावाद् यागक-
रन्तः प्रवर्तमानाः, यागं कुर्वन् इत्यर्थः, उदकेन ज-
लेन 'सोहिं' ति शुद्धिं निर्मलतां 'बहिय' ति बाह्यां, को-
ऽर्थो ? बाह्येतुकां, यागं हि समारभमाणैर्जलेन या शु-
द्धिर्माग्यते तत्र यागज्ञानं एव तत्त्वतो हेतुत्वेनेष्टे, ते च
भवद्भिमते बाह्ये एवेति विमोहयथ-विशेषणान्वेययथ,
किमेवमुपादिश्यत इत्याह—यद्युयं मार्गयथ बाह्यां—बाह्ये
तुकां विशुद्धिं, न तत् सुदृष्टं सुष्ठु प्रेक्षितं कुशलाः—
तत्त्वविचारं प्राति निपुणा वदन्ति—प्रतिपाद्यन्तीति
सूत्रार्थः ।

यथा चेतत् सुदृष्टं न भवति तथा स्वत एवाह—

कुमं च जूवं तण्णकडुमग्गिं,

मायं च पायं उदयं कुसंता ।

पाणाई भूयाई विहेइयंता,

भुजोऽपि मंद ! पकोह पावं ॥ ३९ ॥

कुशं च—दधे च युष्म—प्रतीतमेव तृणं च—अरीणादि
काष्ठं—समिधादि तृणकाष्ठम् अग्निं प्रतीतं सर्वत्र परिगृ-
ह्यन्त इति शेषः, सत्यं—सन्ध्यायां, बलात्तो भिन्नकमस्त-
तः 'पावं' ति प्रातश्च भभावे उदकं—जलं स्पृशन्तः—

आचमनादिषु पद्मशुभ्रः 'पाणाई' ति प्राणयोगात् प्रा-
णिना, बह्वा-प्रवर्तमानमिति वस्त्वन्तीति प्राणाः हीन्म-
याद्याः, सज्जकस्मि हि जलं पुनरकादिकपालं इति, 'भू-
याई' इति भूमात्—नक्तं 'भूमाच्च तरवः स्मृता' इति च
बलान्, पृथिव्यायां कल्पयोपलक्षणं चेतत् 'विहेइयंति' ति
विहेइयन्ती—विशेषणं विविधं वा बाधमानाः विनाशयन्त
इत्यर्थः, किमिव्याह—भूयोऽपि—पुनरपि, न कथं पुरा
किन्तु विशुद्धिकालेऽपि जलानलादिजोषापमद्वेना मन्त्राः—
जडाः प्रकुरुषु-प्रवर्तमानास्त्वयं वयं, किं तत् ?—पाप-
म्—अशुभकर्म, अयमाशयः—कुशला हि कर्ममलविनया-
त्मिका तास्विकीमिव शुद्धिं मय्यन्ते, भवद्भिमते यागज्ञानं
च युपादिपरिग्रहजलस्पर्शायां भाविष्येन भूतापमहेइतुत-
या प्रयुत कर्ममलोपवर्जितत्वेन एवेति नातः तत्सम्भव-
इति कथं तदेतत्कुशुडिमागं सुदृष्टं वदेयुः ? तथा च
वाचकः—'शौचमाध्यात्मिकं त्यक्त्वा, भावशुद्ध्यात्मकं शु-
भम् । जलादिशौचं यनेष्टे, सूदविस्मापकं हि तत् ॥ १ ॥'
इति सूत्रार्थः ।

इत्थं तद्वचनतः समुत्पन्नशङ्कां यागं प्रति तावच्च
पश्यन्तुः—

कई चरे भिक्खु ! वयं यजामो !,

पायाई कम्माई पणुल्लयामो ।

अक्खहि णे संजय जक्खपुइआ,

कह सुइट्ठं कुमला वयंति ॥ ४० ॥

कथं—केन प्रकारेण 'चरे' ति "विभाया कथमि लिक्ख
च" इति (पा० ३-३-१४३) लिङि वचनव्यत्य-
याचरमहि-यागाय प्रवर्तमानं, हे भिक्षो ! मुने ! ययमित्या-
स्मान्हैः, तथा यजामो—यागं कुर्मः, कथमिति यागः ?
पापानि अशुभानि कर्माणि पुरापांशनाऽपि वारूपाणि 'प-
णुल्लयामो' ति प्रणुदामः—प्रयामो येनेति गमयत, आख्या-
हि—कथय नः—अस्माकं संयतः—पापस्थानंभ्यः सत्य-
गुपतः यत्तपूजित ! यत्तचित !, किमुक्तं भवति ?—यो
ह्यस्मद्विदितः कर्मप्रयोगोपायत्वेन यागः स युष्माभिर्दृ-
षित इति भवन्त एषापरं यागमुपादिशन्तु, कदाचिद्विशिष्ट-
मेव यजनमुपादिशन्त्याशङ्क्याह—कथं—केन प्रकारेण स्विष्टे-
शोभने यजने कुशला—उत्कृष्टा वदन्ति—प्रातिपाद्यमिति,
न ते 'सुदिट्ठं कुमला वयंति' ति कुशलमुत्तमेव मुनिना-
दृष्टमिति नैरपि पृष्टमिति सूत्रार्थः ।

मुनिराह—

छजीवकाए अममारभंता,

मोसं अदत्तं च अमेवमाणा ।

परिग्गहं इत्थिउ माणु सायं,

एयं परिखाय चरंति दंता ॥ ४१ ॥

वज्रजीवकायाव-पृथिव्यादीन् 'अममारभमाण' अनुपम-
इत्यन्तः 'मोसं' ति शृवा अस्त्रोक्तमायुधम् 'अदत्तं च'-
त्यक्तादानं आनासेवमानाः—आनाचरन्तः परिग्रहं—मूर्च्छां
ल्लिपो—योषितां 'माण' ति मानम्—अहङ्कारं मायां पश्य-
ज्जनात्मिकां तत्सहचारिवात्कायलोभौ च, एतद्—अनन्त-
योक्तं परिग्रहादि परिखाय-वर्षाण्युक्ता सर्वप्रकारं ज्ञात्वा

प्रत्याख्यानपरिहया च प्रत्याख्याय 'खरेज दन्त' लि बन्ध-
नव्यत्ययाखरयुयाने प्रवर्त्तेरम्, भवन्त इति गम्यते । पठन्ति
च—'खरन्ति दन्त' लि अत्र च यत् एवं दान्तराखरम्यतो
अर्थाङ्कुरप्येवं खरितव्यमिति भाव इति सूत्रार्थः ।

प्रथमप्रश्नप्रतिबन्धनमुक्तं, शेषप्रश्नप्रतिबन्धनमाह—

सुसंवृद्धा पंचहिं संवरेहि,
इह जीवियं अणवकंखमासो ।

बोसहुकाओ सुह्वतदेहो,

महाजयं जयई जन्नासिद्धं ॥ ४२ ॥

सुसुद्ध संवृत्तः—स्थागतसमस्तभावद्वारः सुसंवृत्तः कैः ?—
पञ्चभिः—पञ्चसंख्यैः संखरैः—प्राणातिपातविरत्यादिभ्यः 'इह'
त्यस्मिन् मनुष्यजन्मनि, उपलक्षणत्वात्परत्र च जीवितं—
प्रस्तावादासंयमजीवितम् अनवकाङ्क्षन्—अनिकल्प्त्वा, यद्वा-
अपेक्ष्यमानत्वाज्जातिनमपि—आयुरव्यास्तामस्यजनादि,
अनवकाङ्क्षन् यत्र हि प्रतवाधा तत्रासौ जीवितमपि न
गणयति, अत एव स्पृष्ट्वा—विविधेकपायैर्विशेषणं वा
परीक्षद्वापसंगेसहिष्णुनालक्षणनेतृष्टः—त्यक्तः—कायः श-
रीरमनेनेति स्पृष्ट्वाकायः, शुनिः—अकलुषप्रतः स चासौ
त्यक्तदृष्टश्च अत्यन्तनिष्प्रतिकर्मतया शुचित्यक्तदेहः, महान्
जयः कर्मशत्रुपराभवनलक्षणा यस्मिन् यदभेष्टुऽसौ महा-
जयस्तं, क्रियाविशेषणं वा महाजयं यथा भवत्येवं यजते
यनिरिति गम्यते, ततो भवन्तोऽप्येवमेव यजन्तामिति भावः
तिष्ठवचनव्यत्ययनं वा 'जइय' लि यजतां, कमि-
त्याह—'जएणसिद्धं' ति प्राकृतत्वाच्छ्रुत्यं, भेष्टवचनेन
चैतद्यजन एव निष्ठे कुशला वदन्ति, एव एव च कर्मप्र-
साधनेपाय इत्युक्तं भवतीति सूत्रार्थः ।

यदीदृग्गुणः भेष्टयत्नं यजते अतस्त्वमपीदृग्गुण एव, तथा च
तं यजमानस्य कान्युपकरणानि को वा दजनविधिपरित्यभि-
प्रांयत्न त एवमाहुः—

के त जोई के व ते जोइठाण ?

का ते घया किं च ते कारिसंयं ? ।

एहा य ते कयरा संति भिक्खु ?

कयंरख होमिण हुण्णसि जोई ? ॥ ४३ ॥

किम्, अयमर्थः—किंरूपं त—तव 'ज्योति' इति अग्निः 'के
व ते जोइठाण' लि किं वा त—तव ज्योतिःस्थानं यत्र ज्यो-
तिर्निधीयते, का भूयो ?—धृतादिप्रक्षेपिका दृश्यैः 'किं च'
लि किं वा करीयः—प्रतीतः स एवाङ्गम्—अन्यद्वीपनका-
रणं करीषाङ्गं यनासौ स्पृष्टयते, एधाश्च—समिधा यका-
भिराणि प्रजालयते, त—तव कनरा हाते—का ? 'संति' लि
अस्य गम्यमानत्वाच्छान्तिश्च—दुरितोपशमनहेतुत्पयनप-
द्धतिः कतरति प्रकमः, 'भिक्खु' इति भिक्षोः । कतरण हो-
मेन—इदमविधिना, समेन धावतीत्यादिबलं तृतीया जुहो-
वि—आहुतिभिः प्रीणयामि, किं ?—ज्योतिः—अग्निम् यद्जी-
विकायसमारब्धनिर्बधनं आत्मभिमतो होमः तदुपक-
रणानि च पूर्व्वे निविजानीति कथं भवतां यजनसम्भवः ?
इति सूत्रार्थः ।

मुनिराह—

तवो जोई जीवो जोइठाण,

जोगा भुया सरीरं करीसंयं ।

कम्म एहा संजमजोग संती,

होमं हुण्णामी इसिणं पसत्थं ॥ ४४ ॥

तपो—बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नं ज्योतिः—अग्निः, यथा हि-
ज्योतिरिन्धनानि भस्मीकरोत्येवं तपोऽपि भावेन्धनानि—
कर्माणि, जीवो—जन्तुज्योतिः स्थानं—तपोज्योतिषस्तदाभ-
यत्वात्, युज्यन्ते—सम्बध्यन्ते स्वकर्मणांति योगाः—प्रना-
बाकायाः भुवः, ते हि शुभ-व्यापाराः क्लेशस्थानीयाः, तपो-
ज्योतिषो ज्वलनहेतुभूताः तत्र संस्थाप्यन्त इति, शरीरं—क-
रीषाङ्गं, तनैव हि तपोज्योतिरुद्दीप्यते, तद्भायभाविवास्तस्य,
कर्म—उत्कृष्टम् एधास्तस्यैव तपसा भस्मीभावनयन्तात्,
'संजमजोग' लि संयमयोगाः—संयमव्यापारः शान्तिः
सर्व्वप्राण्युपप्रवापहारित्वात्सोपां, तथा 'होमं' ति होमेन
जुहोति तपोज्योतिरिति गम्यते, अर्थाणाम्—मुनीनां सम्बन्धि-
ना 'पसत्थं' ति प्रशस्तं न जीवोपघातहितत्वेन विवेकिभिः
श्लाघितेन सम्प्रकृष्टारिप्रेणुति भावः । अनन च कतरण होमे-
न जुहोवि ज्योतिरिति प्रत्युक्तमिति सूत्रार्थः । तदन्तेन 'किं
माहना जाइसमाहंता' इत्यादिना लोकप्रसिद्धयद्वाहनां स्ना-
नस्य च निषिद्धत्वाच्चत्वरूपं तैः घृष्टं कथितं च मुनिना ।

इदानीं स्नानस्वरूपं विगृच्छिष्यः इदमाहुः—

के ते हरए के य ते संतिसित्थे ?

कईसि एहाओ व रयं जहासि ? ।

आयक्खु यो संजय ! जक्खपुइया, !

इच्छाम्हा नाउं भवओ सगासे ॥ ४५ ॥

कस्ते—तव इदः—नदः ? 'के य ते संतिसित्थे' लि किं च
'ते'—तव शान्त्यै—पापोपशमननिमित्तं तीर्थं—पुण्यक्षेत्रं—
शान्तितीर्थम्, अथवा—'कानि च' किरुपाणि 'ते'—तव स-
न्नि—विद्यन्ते तीर्थानि—ससारोद्धितरखोपायभूतानि, लोक-
प्रसिद्धतीर्थानि हि स्वयां निविजानीनि, तथा च—'क-
ईसि एहाओ वे' ति वाशब्दस्य भिन्नकमत्वात्कस्मिन् वा
ज्ञातः—शुचिर्भूतां रज इव रजः—कर्मं जहासि—त्यजसि-
त्वं, गम्भीराभिप्रायो हि भवांस्तत् किमस्माकमिव भवतो
ऽपि इदतीर्थे एव शुद्धिस्थानमन्यद्वाति न विद्य इति भावः—
आचक्ष्व—व्यक्तं वद संयत । यत्पूजित । इच्छामः—अ-
भिलषामां ज्ञातुम्—अवगन्तुं भवतः—तव सकाशं—
समीपे इति सूत्रार्थः ।

मुनिराह—

धम्मो हरए बंमे संतिसित्थे,

अणविलो अत्तपसुअलेसे ।

जहि सि एहाओ विमलो विसुद्धो,

सुसीइभूओ पजहामि दोसं ॥ ४६ ॥

एयं सिखाणं कुमलेख दिट्ठ,

महासिखाणं इसिणं पसत्थं ।

जहिं सि एहाया विमला विसुद्धा,

महारिसी उपमं ठाखें पत्ति ॥ ४७ ॥

धर्मः—अहिंसाधार्मिको हरिः—कर्मरजोऽपहन्तृत्वाद् ब्रह्म-
नि-ब्रह्मचर्यं शान्तितीर्थं तदासेवनन हि सकलमलमूलं रा-
गद्वेषाद्युन्मुलितोषधयः, तदुन्मुलनाच्च न कदाचिन्मलस्य
सम्भवाऽस्ति, सत्याद्युपलक्षणं चेतत्, तथा चाऽऽह—“ब्रह्म-
चर्येण सत्येन, तपसा संयमेन च । मातृकृतिगतः शुद्धिः, न
शुद्धिस्तोर्थयात्रया ॥ १ ॥” अथवा—“ब्रह्म” इति ब्रह्मचर्यवन्तो
मनुस्त्रोपादभेदाचारद्वया साधय उच्यन्ते, सुख्यत्ययाच्चे-
कवचने, सान्ति-विषयान्ते तीर्थानि ममेति गम्यते, उक्तं हि—
“साधूनां दर्शने भेदे, तीर्थभूता हि साधवः । तीर्थं पुनानि
कालेन, सधः साधुसमागमः ॥ १ ॥” किं च—भवत्प्रतीत-
तीर्थानि प्राययुगमहदंतुतया प्रत्युक्तं मलोपचर्यान्मत्तानांति
कुनस्तेषां शुद्धिदंतुताः, तथा चाक्रुम—“कुर्याद्वर्षसहस्रं तु,
अहन्यहनि मज्जनम् । सागरंणापि कुन्नेन, यधको नैव शुद्धय-
ति ॥ १ ॥” इदृशांन्ततीर्थं एव विशिनापि—अनाथले
मिध्याशुगुमिविराधनादिभिरकलुषं अनाथलत्वादाचारमनो-
जीवस्य प्रसन्ना-मनागप्यकलुषा पाताद्यन्यतरा लभ्या यस्मिन्
स्तदात्मप्रसन्नलेश्यं तस्मिन्, अथवा—आप्ता प्राणिनामिह परब-
ह इति प्राप्ता वा नैव प्रसन्नलेश्या-उत्तरुपा यस्मिन्स्तदात्म-
प्रसन्नलेश्यं तस्मिन्नेव विषय धर्महृद्, ब्रह्मलक्ष्यशान्तितीर्थं च य-
दाह—ब्रह्मरुद्रेन ब्रह्म वर्ययन्त उच्यन्ते तत्पक्षे चननेविपारणा-
मेन विशेषणद्वयं व्याख्येयं, “जहिंसि” इति यथास्मि ज्ञान इव
ज्ञानः—अत्यन्तशुद्धिभयनादिमलो-भावमलरहितोऽन एवा-
ऽतिविशुद्धा-गतकलङ्कः, “सुमीनीभूतो” इति सुशीलीभूतो
रागाद्युत्पातविरहतः सुषुप्तोऽन्यं प्राप्तः, पठ्यते च—“सुसी-
लभूतो” इति सुषुप्त-शोभने शीलं—समाधानं चारिषं वा-
भूतः—प्राप्तः सुशीलभूतः प्रजहामि—प्रकर्षेण त्यजामि दू-
षयनि-विशुद्धमप्यात्मानं विकृति नयतीतं द्वापः—कर्म तम्,
ज्ञाननैतदाह—ममापि हृतीर्थं एव शुद्धिस्थानं परमवैविधं
एवेति, निगमयितुमाह—“एतदि” त्यन्तरमुक्तं ज्ञानं—रजोहीनं
कुशलैः—प्रागुक्तकूपैर्हृद्—प्रक्षितमिदमेव महाज्ञानं, न तु युष्म-
प्रतीतम्, अस्थैव सकलमलापरिवार्याद्, अत एव चेदं
श्रुतीणां प्रशस्ते-प्रशंसास्पदे, न तु जलज्ज्ञानवत्संदाधतया नि-
न्द्यम्, अस्थैव फलमाह—“जहिंसि” इति सुख्यत्ययाद् येन ज्ञा-
ना विमला विशुद्धा इति च प्राप्तवत् महर्ष्या-महामुनय उत्तमं
स्थानं सुकललक्षणं प्राप्ताः—गता इति सूत्रद्वयार्थः इतिः परि-
समाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववद्, गतोऽनुगमः, सम्प्रति नयास्ते
ह प्राप्तवद्वा । उक्तं १२ अ० । स्था० । ती० । ६५० ।
प्रश्न० । राजशुहनगरं धृतिरकस्याध्यापके, नि० चू० १ उ० ।
हरिश्चोभास—हरितावभास—पुं० । हरितत्वेन अवभासमाने,
ग० । जी० ।

हरिकंक्षीणयर—हरिकंक्षीनगर—न० । स्वनामकृताने नगरं,
ती० । “पणमिय पासजिण्यं, हरिकंक्षीणयरेचेइयनिविट्टे । त-
स्सेय कण्णमणं, भणामि निह्लिअकण्णमयं ॥ १ ॥” शुजजर-
धराए हरिकंक्षी नामो अभिगमो गामो अचल्लुर । तस्य जि-
णभयण उषंगमहंरं सन्नहिंयपाडिहरा निरिपासनाहप-
डिमा विविहपुआहि पूज्जइ भविअजण्णं ति काउं ।
अअया चाल्लुकवेसपइवेण निरिभीमवधःअ तुळकंमडलाओ
आगएणं सबलयाहणं अतनुल्लुकांमहाअमझारं अण-
हिलमाइयपट्टगदं भंजिजा चलंतण दिट्ठं हरिकंक्षी-
२६६

गामे ते चहरं । भज्जं पविस्सिजा भग्गा भगवओ पासनाइप-
डिमा । नं च गामं उअहंयिजा चलिओ सट्ठाणं परं मझारो ।
पुणं बसिओ गामो समापया गुट्ठियसावया, भगवन्ते भग्गे
ते निक्खिक्का पठ्ठपरं भणिओऽहवती अहो ! भगवओ
महामहपस्साय कइ नाम भेगा विहिओ चिंलाएहि, कथं
पुणं सा भगवओ तारिस्सि कला गय सि ? । तओ तसि प-
सुत्ताणं सुमिणं आइट्टमहिट्ठायगखुरंहि, जडा एयाए पडिमाए
खंडाणि सव्वाणि एगट्ठीकाऊणं गम्भरं ठवित्ता दुवारं—
कवाई कंधित्ता भयं दाऊणं छम्मांसं जाव पडिवालेयव्वं ।
तओ परं दुवारमुग्घाडियव्वं पडिमा निरिक्खियव्वा संपुञ्ज-
मंगावेगा होइहि । गुट्ठिएहि भोगं काऊणं तोहव कयं—जाव प-
व मासा बालीणा, छट्ठस्स पारंते उस्सुगीहोखु गोडिएहि
दुवारमुग्घाडियं ० जाव दिट्ठा भगवओ संपुण्णं—
धमकप्पा कवलं ठाणं ठाणं मसनिवहपूरिआ । तओ तत्त-
मवियारित्ता भदि आइओ सुत्तधारां । तण्ठ टंकियाए मसा
छिदिउमारट्टा ० जाव निमरियं मंसिहो ठहरिं । तओ मी-
आ गुट्ठिआ भूओ—भूओ भोगाएहि पसाएउमारजा,
तओ रसीए सुमिणा आइट्टमहिट्ठायगंहि, जडा—न सोहणं
कयं तुम्महि जओ अप्पुआए वि छम्मासीए दुवारमुग्घाडि-
अमिति । तारे दिट्ठा पाससामिस्स पडिमा निक्खियव्वं अज्झि-
मंगावेगा कवलं नहसुत्तीतु भंशुट्टं प मणां तुळ्ळा, परिट्ठि-
यं गुट्ठियापुव्वं च पूरिओ पवच्चागच्छंति काउं हि सओ
सधा, करिंति जत्तामहसव्वं । एवं च सुकरकारी माहप-
निही सिरीपासनाहं “इय हरिकंक्षीनये, पारट्ठिअस्सस-
एण तण्णयस्स । सिरिजण्णपडसूरीहि, कप्पा विहिओ स-
मासणं ॥ १ ॥” इति । ती० २८ कण ।

हरिकंत—हरिकान्त—पुं० । दक्षिणात्यानां कुमारपाणिन्द्रे, भ०
३ शु० ८ उ० । स्था० । स० । प्रज्ञा० ।

हरिकंतप्पत्रायहर—हरिकान्ताप्रपातहृद्—पुं० । हरिकान्तायाः
महानद्याः प्रपातहृद्, हरिकान्तांक्रुपा महानदी यत्र निप-
तति, यत्र हरिस्तुण्डसमानो हरिद्वीपसमानेन हरिकान्ता-
द्वीपीयेन समयेनन भूयत्तमध्यभागः स हरिकान्ताप्रपात-
हृद् इति । स्था० २ डा० ३ उ० ।

हरिकंता—हरिकान्ता—स्त्री० । हरिवर्षे महानद्याम्, रा० ।
ज० । स० । हरिकान्ता तु महाप्रहारा द्वास्तरेण तोरणेन
निर्मित्य पञ्चान्नरात्रि षोडश शतानि सान्तिरेकाणि उत्तरा-
भिमुखीपर्वतेन गत्वा सान्तिरेक्याजतशनद्वयप्रमाणेन प्र-
पातेन हरिकान्ताकुण्डे तथैव प्रपाति । मकरमुखाभि-
काप्रमाणे पञ्चोक्तद्विगुणं, ततः प्रपातकुण्डादुत्तरतोरेण नि-
र्गत्य हरिवर्षमध्यभागवर्तिने गन्धापातिवृत्तवैताख्यं षोड-
शनासप्रपाता पश्चिमाभिमुखीभूता षट्पञ्चाशता सारित्सहस्रीः
समप्रा समुद्रमभिगच्छति, इयं च हरिकान्ता प्रमाणतो रो-
हिणदीतो द्विगुणति । स्था० २ डा० ३ उ० ।

हरिकंताकूट—हरिकान्ताकूट—पुं० । नदीदेवतासके कूटे, स्था० ८
डा० ३ उ० । जम्बुद्वीप महाहिमवतः षष्ठे कूटे, स्था० २ डा० ३ उ० ।
हरिकण्ण—हरिकण्ण—पुं० । अपरज्जामकं अन्नद्वीपं, न० ।

हरिकूट—हरिकूट—पुं० । नीलवर्णवतस्य नीलवर्णकूटादक्षिणतः
सहस्रप्रमाणे विद्युत्प्रभवनिर्गुटे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

माह्वयवृक्षकारपर्वतस्य कूटे, निषधवर्षधरस्य पञ्चमं कूटं
व । जं० १ वृक्ष० ।

हरिकेशीबल-हरिकेशीबल-पुं० । स्वनामक्याते साधौ, उत०
१२ अ० । (अत्रत्या सधौ वक्रव्यता 'हरिपल' शब्दऽस्मिन्नेव
भागेऽनुपदेय गता ।)

हरिचंद-हरिचन्द्र-पुं० । अयाध्यायामिषयाकुर्वंश्च त्रिशङ्कुपुत्रं
उशीनरमुपसुनायाः सुतः। राक्षसाः पत्न्यां रोहिताम्बपितरि,
नी० । कल्प० । आ० म० । (वनवराहकूपधार्मिभ्यां देवाभ्यां
हरिश्चन्द्रस्य परीक्षति 'वागारस्ती' शब्दे षष्ठं भागं दर्शितम् ।)
साकतनगरवासिनस्य गृहपती, अन्त० ६ वर्ग ५ अ० । (स ख
वीरान्तिके प्रवृत्त दश वर्षाणि भ्रामरस्य परिपालय विपु-
लपर्वते सिद्ध इत्यन्तःकृद्दशानां वष्टवर्गस्य पञ्चमाध्ययनं
सूचितम् ।)

हरिचंदय-देशी--कुङ्कुम, दे० ना० ८ वर्ग० ६५ गाथा ।

हरिख-हरिख-पुं० । मृग, प्रव० २६ डार ।

हरिखंदी-हरिखन्दी-पुं० । उज्जयिनीवाहनस्य स्वनाम-
क्याते गृहपती, ध० २० २ अ० ४ लक्ष० । (अत्रत्या व-
क्रव्यता 'उज्ज्वलहार' शब्दं द्वितीयभागे ३६ पृष्ठ गता ।)

हरिशेगमेसिन् (हरिनैगमेसिन्)-पुं० । हरिश्चन्द्रस्तत्सम्बन्धि-
त्वात् हरिनैगमेसी । अ० ५ श० ३ उ० । शकस्य पद्मनिकटकनाय-
क, कल्प० १ अ० २ लक्ष० । हरिश्चन्द्रस्य नैगममांशमिच्छन्ती-
ति हरिनैगमेसी । अथवा-हरिश्चन्द्रस्य नैगमेसी नामा देवः या
देवानाम्पायाः कुलेयीरजिनमपहृत्य त्रिशलागर्भे प्राविश्यत् ।
आ० म० २ अ० । (वीर' शब्दे षष्ठं भागं वक्रव्यताऽस्य द्रष्टव्या ।)
शकस्य देव्यन्द्रस्य पद्मनयनीकाधपती, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।
हरितग-हरितक-पुं० । नीलक द्वौ दिवसस्पती, प्रश्न० ३ संव०
डार । प्रका० ।

से किं तं हरिया ? , हरिया अणेगविहा पसता , तं
तहा--"अजोरुह बांडाण , हरितग तह तंदुलेजगतणे
य । कथल पोरग मज्जा-रयाइ विष्टी य पालका ॥३७॥
दगपिप्पली य दन्वी, सोलिय साए तहेव मंडुकी । मू-
लग सरिसव अम्बिल, साएय जियंतए चेव ॥३८॥ तुलम
कएह भोराले, फण्जिए अजए य भुयए । वारगदमुख-
गमरुयग, सतपुण्णिदीवरे य तहा ॥ ३९ ॥" जे या वच्चा
तहएगारा । से सं हरिया । प्रज्ञा० १ पद ।

'हरितगरेरिजमाणा'-हरितकाष्ठ ते नीलका रेरिउयमाना-
श्च देदीप्यमाना हरिन्करिउयमानाः । अ० १ श० २ उ० ।

हरिप्यवायदह-हरिप्रपातदह-पुं० । हरिप्रपातः प्रपातहरे,
स्था० । हरिप्यवायदह चेव । न हरिप्रपातः प्रागुक्तलक्षणा यत्र नि-
पतति । यच्च 'ह' शब्दे चत्वारिंशदधिके आचार्यामावृत्तमाभ्यां
सप्तशतानि एकांशवष्टयधिकानि परिच्छेपेण यस्य च मध्य-
भागे हरिदेवनाडीयः द्वात्रिंशदाजनायाः विष्टकर्मः एकांश-
शतपरिक्षेपः जलान्नाद् द्विकोशाच्छिन्नो हरिदेवताभवन-भूषि
तोपरिस्तभागाऽसौ हरिप्रपातदह इति । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

हरिभ-हरिभद्र-पुं० । भवताम्यगार्वायजिनभद्रनिगदानुसारि-

णि विधाधरकुलतिलकाचार्यजिनदक्षशिष्ये धर्मतो या-
किनीमहत्तगास्तौ स्वनामक्याते आचार्ये, आच० ६ अ० १३० ।

हरिभद्रसुगिबुललशब्दस्य । प्रभावचरिताद्वाचकायन-
चित्रकूटनगरे हरिभद्रो नाम विद्यागर्वाभानो ब्राह्मण आ-
सीत् । स ख यद्वाक्यं नाहं बाष्पं शक्नुयाम् तस्य शिष्यः स्या-
मिति कृतप्रतिज्ञः, "चक्रिषुगं हरिपणं, पणं च चक्री कसवां
चक्री । कसव चक्री कमव, पुचक्री कसोय चक्री या" इति गार्थां
भणन्त्यां याकिनीं नाम महत्तरिकां तदर्थपरिज्ञानाय पृष्टवान्,
सा च तं स्वाचार्यापार्थं नीत्वाऽदीक्षत् । तत्र सोऽल्लं स-
मयमध्यगमत्, हंसपरमहंसनामानौ च शिष्यौ अदीक्षत् । तौ
च प्रमाणशस्त्राधिजांस्यौ बौद्धपु गनौ, तत्र जैनाचारि
ज्ञातौ मारितौ । ततः क्रुद्धं हरिभद्रस्त्रिणा अग्नावहोतुं स-
परिवारा बौद्धाचार्यं आकृष्टः, ततो गुरुणाऽनुकम्पया मोचि-
तः । तदनु स हरिभद्रश्चतुर्दश शतानि प्रबन्धानां चाक्रि,
विक्रमवर्षे ५३५ अयमास । द्वितीयाऽपि हरिभद्रस्त्रिः नाग-
न्द्रगच्छीयाऽऽनन्दस्त्रिशिष्यः कलिकालगौतमविरुद्धधारकः
तस्य प्रबोधार्थं धनं कप्रत्यकर्त्ता, अयं विक्रमवर्षे १२३५--१२६०
मध्ये आसीत् । तथा धीहरिभद्रस्त्रिणा सौगता हानु
एव हातुमारभ्य मुक्ता या कुत्र वाऽयं संवन्धा वर्त्तते
इत्याभित्य धीहरिभद्रस्त्रिभिः सौगता हानुं ख आकृ-
ष्टास्तदनु गुरुभिर्ज्ञाते साधु पहितौ ताभ्यां "गुणसौगं आगि-
सम्मा, सीहाणं दाधे" त्यादि चरित्रकथनमूलगाथात्रयं दत्तं,
ततः प्रबुद्धं स्त्रिणा ने मुक्ता इति तत्प्रबन्धः । प्रभावचरित्रे
तु पणपुर्वकं वादं जितः सौगतगुरुः स्वयमयं तत्कटाहनैल
प्राविशदिति । तथा तत्रैव इह किल कथयन्ति कचिदर्थं
गुनतरमन्त्रजपप्रभावतोऽथ सुगतमनुबुधान् विवृण्वन्तेन तु
हरिभद्रगुरुबुद्धाव नैलेन, इत्यापि लिखितमस्तीति । ही० १
प्रका० । पञ्चाशकाव्यप्रकरणकारके आचार्ये, पञ्चा० १६ विषय० ।
"आचार्यहरिभद्रेण, हृष्टया मन्तापसङ्गता । चेत्ययन्दनसूत्रस्य,
वृत्तिलिखितवस्तुना ॥ १ ॥" ल० । अनुयोगद्वाराऽटीकाकारक,
उयो० २ पाद० । "मध्य समस्तभूमीं यथा यस्याभिवर्द्धते,
तस्मै धीहरिभद्राय, नमोऽटीकावधारयेन ॥ १ ॥" न० ।

हरिमन्ध-हरिमन्ध-न० । धान्यविशेष, प्रव० १५६ डार । कृ-
ष्णचणके, ध० २ अ० १० । नि० सू० ।

हरिमहाहर्-हरिमहानदी-स्त्री० । निषधपर्वते पञ्चहृदिनिगते
महानदीभेद, जं० ४ वृक्ष० । ('तिगच्छदह' शब्दं चतुर्थ-
भागे २२४० पृष्ठ व्याख्यातेया ।)

हरिमिच्छ-हरिमिच्छ-पुं० । कृष्णचणके, दश० ६ अ० ।

हरिमेल-हरिमेल-स्त्री० । वनस्पतिविशेष, अ०० ।

हरिय-हरित-त्रि० । शुक्रपुच्छयद् वर्गविशेषपरिज्ञेन, हरितभे-
दे च इति वृद्धाः । आ० । उपरि रजिषु, सूत्र० १ अ० ६
अ० । आ० । अङ्कुराद्विज्जवो, वृ० । मज्जिमसुल्लसं-
श्लेष, स्था० ६ ठा० ३ अ० । दूर्वादि, अ० ७ श० ६ उ० ।
प्रश्न० । सूत्र० । आचार्य० । शार्ङ्ग, जी० ३ प्रति० ४ अ० १० ।
हरितसूत्रमत्यन्ताभिनिर्वाह्यं पृथिवीसमानवर्णं, स्था०
८ ठा० ३ उ० । तदुत्पीयकाध्याकृष्टवस्तुल्यवर्णकमा-
जोर्गपादिकाविष्ठीपालक्यादिषु, आचार्य० १ अ० १ अ० ५ उ० ।

कइ खं भंते हरियकाया हरियकायसया पखता ? ,
गोयमा । तस्मो हरियकाया तस्मो हरियकायसया पखता ,
फलसहस्मं च विटवद्वाणं फलसहस्मं च शालवद्वाणं ,
ते सखे हरितकायमेव समोयरंति ।

'कइ खं' मित्यादि । कति भन्त ! हरितकायाः कति ह-
रितकायशतानि प्रक्षतानि ? भगवानह-गोतम ! त्रयो ह-
रितकायाः प्रक्षमा-जलजाः स्थलजा उभयजाः , एकैकस्मि-
न् शतमयान्तरभेदानामिति , त्रीणि हरितकायशतानि ।
'फलसहस्मं च' 'त्यादि । फलसहस्मं च ' वृन्तवन्धानां ' वृ-
न्ताकप्रभृतीनां फलसहस्मं च नालवद्धानां , 'तदपि सखे'
इत्यादि , तदपि सखे भेदा अपिशब्दात्पक्षेऽपि तथाविधाः
हरितकायमेव समयनस्मिन्—हरितकायस्तमेवस्मिन् हरि-
तकायाऽपि वनस्पतौ वनस्पतिर्याप स्वाधरतु स्वाधरा अपि
जिबिचुर्जी०३ प्रांत०१ उ० जात्यार्थभेदः प्रक्षा०१ पद० (वक्रव्यता
'आर्याग्य' शब्द द्वितीयभाग ३३७ पृष्ठ उक्ता ।)

हरियग-हरितक-पुं० । जीर्णार्थकः च० प्र० २० पादु० । भ० ।
म० प्र० । स्था० । हस्वत्वेण , ङा० १ ध्रु० १ अ० ।

हरियपखती-हरितपणी-स्त्री० । कपुचिदृष्टेषु राक्षा दण्डे व-
त्त्वा दशनापहाराधमागन्तुकः पुरुषो मार्यते गृहस्यापरिष्ठात्
आद्रिबृक्षशस्त्रा विह्वल कियते योऽप्यग्नौऽप्यज्ञान आगमिष्य-
ति सोऽप्येवं मार्येत्यतः स्मृतं च विह्वल , ह० १ उ० २ प्रक० ।

हरियकंति-हरितकान्ति-स्त्री० । शाक्यकुलदेशे शाकभक्षणे ,
ख० १ उ० २ प्रक० । औ० ।

हरियभ-हरितभ-पुं० । यक्षभेदः , प्रक्षा० १ पद० ।

हरियभोयण-हरितभोजन-न० । हारिनामि मधुपुच्छकदुभा-
गद्वीनि एव , भुज्यन्ते इति भोजनानि । औ० । मधुरत्वादि-
विशेषरूपेषु भोजनेषु , स्था० १ डा० ३ उ० ।

हरियभोयणा-हरितभोजना-स्त्री० । हारिनामि भोजनानि यस्यां
ना हरितभोजना । हरितभोजनवन्त्यम् , आश० ४ अ० ।

हरियवेरुलियवण्णाभ-हरितवैरुधिवर्णाभ-पुं० । हरितव्यासौ
वकुलियवर्णाभश्चेति । नीलवर्णे वैरुध्वंभेदः , भ० १६ श० ६ उ० ।

हरियसाग-हरितशाक-न० । पत्रशाकः , विपा० १ ध्रु० ८ अ० ।

हरियसुहुम-हरितसुहम-न० । अत्यन्तभिनवाङ्मिच्छ पृथिवी-
समानवर्णे हरितके , स्था० ८ डा० ३ उ० । दश० । कल्प० ।

से किं तं हरियसुहुमे ! हरियसुहुमे पंचविहे पण्णत्ते , तं
जहा-किण्ठे ० जाव सुकिण्ठे अन्धि हरियसुहुमे । पुडवी-
समाखवसए णामं पखत्ते , जे निगंधाण वा निगंधीणं वा
० जाव पडिल्लियव्वे भवइ । सेतं हरियसुहुमे । कल्प०
३ अधि० ६ क्षण ।

हरिया-हरिता-स्त्री० । जम्बूद्वीपे पूर्वोत्तरे लवणसमुद्रं स-
मुत्सर्पन्त्यां स्वनामक्यानायां नद्याम् , स० १४ सम० ।

हरियाल-हरिताल-पुं० । पृथिवीकारक (जी० ३ प्रति०
४ अधि० ।) यक्षकद्रव्ये , ङा० १ ध्रु० १ अ० । आशा० ।

हरियालगुलिया-हरितालगुटिका-स्त्री० । हरितालकासार-
निर्बन्धितगुटिकायाम् , जी० ३ प्रांत० ४ अधि० । रा० ।

हरियालभेय-हरितालभेद-पुं० । हरितालकाच्छेदे , जी० ३
प्रांत० ४ अधि० । रा० ।

हरियालिया-हरितालिका-स्त्री० । दुर्वयाम् , ङा० १ ध्रु० १
अ० । दे० ना० । कल्प० । पृथिवीकारकद्रव्ये , रा० । अ० ।

हरियाहडिया-हृताहृतिका-स्त्री० । पूर्वं हृतं पश्चादहृतम् आनी-
ते बखे हृताहृतं तद्वत् हृताहृतिकम् । स्वार्थे कप्रत्ययः , अ-
नियत्तत्वेन स्वाधिकप्रत्ययप्रकृतिनिवृत्तवचनानां वचनादत्र
रुढिनः स्माल्लिङ्गनिर्देशः । स्तनैः पूर्वं हृतं पश्चादानीत् , ह० १
उ० ३ प्रक० ।

हरिताहृतिका-स्त्री० । हरितेषु वनस्पतिषु आहृतं हरिता-
हृतिका । वनस्पतिष्वहृते , स्तेनानीतप्रतीक्यायां च । इय०
८ उ० । ('उच्यते' शब्द द्वितीयभाग १०७५ पृष्ठ हृताहृतिकाव-
त्त्वमहर्षे निविद्धम् ।)

हरिरेणु-हरिरेणु-पुं० । नीलवर्णगणेशौ , ङा० १ ध्रु० १६ अ० ।

हरिल-हरिल-पुं० । नागदत्ता-यशोमती-रक्षयतीनाम्नां प्रख-
दन्तचक्रिभार्याणां गिरि , उत्त० १३ अ० ।

हरिवंस-हरिवंश-पुं० । हरि-पृथिव्यैरिन्दुरानीतहरिवर्षक्षेत्र-
युगलं तस्य वंशो हरिवंशः । कल्प० १ अधि० २ क्षण । हरेः पुरु-
षविशेषस्य वंशो हरिवंशः । हरिवंशजान्हरिनाम्नः पुरुषजा-
तायां पुत्रपौत्रादिपरम्परयाम् , स्था० १० डा० ३ उ० ।

कल्प० । कौशाम्बीनगरं कनविद् राक्षा कान्विन् शालापति-
भार्या वचनात्वा नाम्नौ सुकुपति स्वात्मः पुंर क्षिप्ता , स शा-
लापतिस्तस्या वियोगेन विकले जाता यं कंचन पश्यति
तं वनमाला वनमालाति जल्पति । एवं च कौतुकाक्षितर-
नेकैः लोकैः परिब्रूतः पुरे अभवत् वनमालया समं कीदृता
राक्षा दृष्टस्तन्वासाभिगुरुचितं हनम् , इति चिन्तयन्ती

तस्मिन् तद्वृक्षात् विद्युत्पातान्न स्मृतौ हरिवर्षक्षेत्रे युग-
लिन्धन समुत्पन्नौ , शालापतिश्च तौ स्मृतौ धुम्बा आः पा-
पिनाः पापं लब्धम् , इति सावधानोऽभूत् । ततोऽनौ वैरा-
ग्यालपत्तपत्वा इत्यन्तराऽभूत् । विभक्तवान्न च तौ दृष्ट्वा
चिन्तितवान् , अहो ! इमौ महारिणौ युगलसुखमनुभूय देवो

भविष्यन्तस्तन् इमौ युगतौ पातयामीनि विशिन्धन् स्वशक्त्या
मेक्षितदेही तौ दहानीतवान् , आनीय च त्रायं दृष्ट्वा सप्त
व्यसनानि शिक्षितौ , तत्तस्मै तद्वाभुनौ जरकं गतौ । अथ

तस्य वंशो हरिवंशः । कल्प० १ अधि० २ क्षण । आ० म० ।

हरिवंसकुलुपति-हरिवंशकुलोत्पत्ति-स्त्री० । हरिवंशलक्षण-
स्य कुलस्यापत्तौ , स्था० १० डा० ३ उ० । (अस्या इयाक्या
'अच्छर' शब्दे प्रथमभाग २०० पृष्ठ गतः ।)

हरिवंसग-हरिवंशक-पुं० । हरिवंशजे मनुष्ये , स्था० १६ डा० ३ उ० ।

हरिवंसगंडिया-हरिवंशगण्डिका-स्त्री० । हरिवंशमात्रयक्ष-
नायाधिकारयुगतायां वाक्प्रपन्नौ , स० ।

हरिवास-हरिवास-पुं० । जम्बूद्वीपस्य अगतापेक्षया तृतीये व-
र्षक्षेत्रे स्वनामक्यानां तद्विषयिर्देवोऽत्र । स्था० १० डा० ३ उ० ।

कहि खं भन्ते ! जम्बूद्वीपे दीवे हरिवासे सामं वामं
पण्णत्ते , गोयमा । शिसहस्स वासहरपण्वयस्स दक्षिणेणं

महाहिमवन्तवासहरपव्यस्स उत्तरेण पुरत्थिमलवणसमुद्-
स्स पक्खत्थिमेणं पक्खत्थिमलवणसमुद्स्स पुरत्थिमेणं एत्थ
णं जम्बूद्वीवे दीवे हरिवासं ग्रामं वासे पणणत्ते, एवं ०जाव
पच्चत्थिमिष्ठाए कोडीए पच्चत्थिमिन्तं लवणसमुद् पुट्टे
अट्ट जोअणसहस्साई चत्तारि अ एगवीस जोअणसए एणं
च एगूणवीसइभाणं जोअणस्स विक्खम्भेणं, तस्म बाहा
पुरत्थिमपच्चत्थिमं तेरम जोअणसहस्साई तिप्पि अ
एगसट्ट जोअणसए ल्लव एगूणवीसइभाए जोअणस्स
अट्टभाणं च आयामेणंति १ । तस्म जीवा उत्तरेणं पाईणप-
डीणाया दुहा लवणसमुद् पुट्टा पुरत्थिमिष्ठाए कोडीए पु-
रत्थिमिष्ठां ०जाव लवणसमुद् पुट्टा तवत्तरि जोअणसहस्साई
खव च एगुत्तरे जोअणसए सत्तरस य एगूणवीसइभाए
जोअणस्स अट्टभाणं च आयामेणं २ । तस्म धणुं दाहिणेणं
चउरासीई जोअणसहस्साई सोल्लस जोयणाई चत्तारि
एगूणवीसइभाए जोअणस्स पक्खिमेणं ३ । हरिवासस्स
णं भंते ! वासस्स केरिसए आगारभावपडाभरे पक्खते १,
गोअमा ! बहुमसरमणिजे भूमिभागे पक्खते ०जाव मणीहिं
तखेहि अ उवसोभिए एवं मणीणं तणाण य वष्सा गन्धो
फासो सहो भाणिअव्वो । हरिवासं णं तत्थ तत्थ
देसे तहिं तहिं बद्धे खुडा खुडिआओ एवं जो सुसमाए
अणुभावा सो चेव अपरिसेसो वत्तव्वो चि । कहिं णं भन्ते !
हरिवासे वासे विम्भडावई ग्रामं वड्डवेअट्टपव्वए पणणत्ते १,
गोयमा ! हरीए महाणईए पक्खत्थिमेणं हरिकंताए महाणईए
पुरत्थिमेणं हरिवासस्स वासस्स बहुमज्जदेसभाए एत्थं णं
विम्भडावई ग्रामं वड्डवेअट्टपव्वए पणणत्ते, एवं जो चेव
सहावइस्स विक्खंभुच्चत्तुव्वेहपरिक्खेवसंठाणवष्सावासो सो
चेव विम्भडावइस्स वि भाणिअव्वो, खवरं अरुणो
देवो पउमावई ०जाव विम्भडावइवष्साभाई अरुणे अ इत्थ-
देव महिद्धीए एवं ०जाव दाहिणेणं रायहाणी शेअच्चा,
से केणट्टेणं भन्ते ! एवं वुच्चइ हरिवासे, वासे १,
गोअमा ! हरिवासे णं वासे मणुआ अरुणा
अरुणोभासा सेआ णं संखदलसप्पिकासा हरिवासे अ
इत्थं देव महिद्धीए ०जाव पलिओवमड्डिरेण परिवसइ, से
तेणट्टेणं गोअमा ! एवं वुच्चइ । (सू० ८२)

कहिं णं भन्ते ! जम्बूद्वीवे दीवे इत्यादि, व्यक्तं, नवरं अष्टौ
योजनमहस्सार्थं अन्त्यां च योजनशतानि एकविंशत्यधि-
कानि एकैकोनविंशतिनम भागं योजनस्य विष्कम्भेन, म-
हाहिमवन्तो षड्गुणविष्कम्भकन्धादि । अणुना ५५ बाहा-
दित्रयमाह—'तस्म बाहा' इत्यादि, 'तस्स जीवा' इत्यादि,
'तस्स धणु' इत्यादि, सूत्रत्रयमपि व्यक्तम् । अथास्य स्वरूपं
पिपृच्छपुगाह—'हरिवास' इत्यादि, हरि-वर्षस्य वर्षस्य भ-

गवन् ! कीदृश आकाशभावप्रत्यवतारः प्रक्षतः ? , गौतम !
बहुमसरमणीया भूमिभागः प्रक्षतः, अत्रानिदृशवाक्यमाह—
यावन्मणिभिस्तृणैश्चोपशोभितः, एवं मणीनां तृणानां च व-
र्णो गन्धः स्पर्शः शब्दश्च भोगितव्यः, पञ्चवर्णवैकानुसारि-
ण्यर्थः, अत्र जलाशयस्वरूपं निरूपयन्माह—'हरिवास ए'
मित्यादि, क्षेत्रस्य स्वरूपेन तत्र तत्र देशप्रदेशेषु कुट्टिका-
दया जलाशया आख्याता एव सन्तीत्यर्थः, अत्रैकदेशग्रहणेन
सर्वोऽपि वात्यादिजलाशयालापको प्र. ३३, अत्र कालानिर्ण-
यार्थमाह—'एवं जो सुसमाए' इत्यादि, एवम-उक्तप्रकाशे
वर्ण्यमाने तस्मिन् क्षेत्रे यः सुवमायाः अवसर्गिणीतितीया-
रकस्यानुभावः स एवापार्श्वेण-सम्पूर्णो वक्ष्यते, सुवमा—
प्रतिभागनामकावस्थितकालस्य तत्र सम्भवान् । अथास्य
क्षेत्रस्य विभाजकगिरिमाह—'काह ए' इत्यादि, प्रक्षत्वं
व्यक्तम्, उत्तरसूत्रं हरितं-हरिर्वसिललाया महानद्याः पश्चि-
माया हरिकान्ताया महानद्याः पूर्वस्यां हरिवर्षस्य वर्षस्य बहु-
मध्यदेशभागे अत्रान्तरं विकटापातिनामा वृत्तवैताल्यवर्तेनः
प्रक्षतः, अत्र निगमयन्नाद्यवार्थमनिदेशसूत्रमाह—'एवं विक-
टापातिवृत्तवैताल्यवर्तेन कियमाणे य एव शब्दापातिना वि-
ष्कम्भोऽन्वोद्धिधपारितोषस्थानानां वर्णव्यासे वर्णकम्प्य-
विस्तरः चकाराचक्षयप्रासादतन्त्राभिराजघान्यादिसंग्रहः,
विकटापातिप्रभाणं विकटापातिवर्णोभाणं च तेन विकटा-
पातिनि नाम, अरुणक्षेत्रं देव आधिपत्यं परिपालयति तेन
तद्योगादपि तथा नाम प्रसिद्धम् ! आह-विस्तरशानामकदेव-
द्विकटापातिनि नाम कथमुपपद्यते ? उच्यते-अरुणा विकटा-
पातिपातिगिरि तत्कल्पपुस्तकादिषु आख्यायते, सामानिका-
दीनामप्यनेनैव नाम्ना प्रसिद्धिरिति सामर्थ्याद्विकटापातिनि ।
सुस्थितलब्धेनाधिपतौ गौतमाधिपतित्वाद् गौतमद्वये इव
बृहत्क्षेत्रविचारादिषु हेतुयवन् विकटापाति, हरिवर्षे गन्धा-
पातीत्युक्तं, तत्त्वं तु कवलिगम्यम् । एवं यावद्वल्लिगस्यार्थं दिशि
मेरो राजधानी नतव्या । अथ हरिवर्षेनाभायं पिपृच्छपुगाह-
'स केणट्टेणं' इत्यादि, प्रक्षत्वं सुगमम् । उत्तरसूत्रं हरिवर्षे
वर्षे केचन मनुजा अरुणा रक्षवणाः, अरुणे च चीनपिष्ठा-
दिक्म आन्ध्रवस्तूनि अरुणप्रकाशेन कुरुते अनास्वरत्वाद्
इमे च न तथा इत्याह--अरुणावभासा इति, केचन-
श्वताः से पूर्ववत्, शङ्खदलानि--शङ्खलव्ण्डास्ते हि अति-
श्वताः स्युन्तेषां सांशकाशाः--सदृशाः तेन तद्योगादपि-
वर्षे क्षेत्रमुच्यते, काऽर्थः ?--हार्शवन्देन सूर्यश्चन्द्रश्च तत्र
केचनमनुयाः सूर्यं इवारुणा अरुणावभासाः, सूर्यश्चात्र
रक्षवर्णप्रसन्नादुद्वगच्छन् गृह्यते, केचन चन्द्र इव श्वता
इति, हरय इव इत्थं हनुयाः साध्यवसानलक्षणाऽभेद-
प्रतिपातिः, ततस्तद्योगान् क्षेत्रं हरय इति व्यपदिश्यते,
हरयश्च तद्वद् च हार्शवर्षे, यदा च मनुष्ययोगान् हार्शवर्षः
क्षेत्रं वर्तते तदा स्वभावाद्बहुवचनान्नः प्रयुज्यते, यदाह
तत्त्वार्थमूलटीकाकृद् गन्धहंसी--"हरयो विदहाश्च पञ्चा-
लादिदुष्टा" इति, यद्व्या-हर्शवर्षेनामा अत्र देव आधि-
पत्ये परिपालयति तेन तद्योगादपि हर्शवर्षम् । जं० ४ वक्ष० ।

दो हरिवासई । स्था० २ डा० ३ उ० ।

हरिवासकूट-हरिवापकूट-उ० । जम्बूद्वीपे मध्यस्य दक्षिणे

महाहिमवति वर्षधरपर्वते स्वनामक्याते कूट, स्था० ८
छा० ३ उ० । जम्बूद्वीप इरिवर्षस्य क्षेत्रविशेषस्याधिष्ठातृदेवन
स्वीकृते निषधवर्षधरपर्वतस्य स्वनामक्याते कूट, स्था० ६
डा० ३ उ० ।

हरिवास्य-हरिवासक-पुं० । हरिवर्षे जातो हरिवर्षो वाऽस्य
वासः । हरिवर्षे उत्पन्ने, अनु० ।

हरिवाह्य-हरिवाहन-पुं० । नन्दीश्वरद्वीपस्य अपरार्धादि-
पत्तो देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । द्वी० ।

हरिवैकुण्ठियवत्साम-हरिवैकुण्ठयवत्साम-न० । हरिः पिङ्गे वर्णो,
वैकुण्ठं मणिर्विशेषस्तस्य वर्णो नीलो वैकुण्ठवर्णस्ततो द्वन्द्व-
स्मद्वादाभाति यत्तद्वरिवैकुण्ठवर्णाभिम् । स्था० १० डा० ३ उ० ।
नीलवैकुण्ठवर्णाभि, भ० १६ श० ६ उ० ।

हरिस-हृष-धा० । हर्षे, "वृवादीनामरिः" ॥ ८ । ४ । २३४ ॥ इति
भूतः 'हरि' इत्यादेशः । हरिसह । हृषयति । प्रा० ४ पाद ।

हृष-पुं० । हर्षणे हर्षः । आनु० । मनःप्रमोदे, ध० १ अधि० ।
आ० म० । ह्रा० । मनसः प्रीतिविशेष, विश० । रुद्रिगम्या-
अन्तर्विशेषे, औ० । सन्तोषे, जीवा० २० अधि० । "हरिसवस-
विसर्पमरणादियया" हर्षवर्धन विसर्पदं विस्तारयति हृदयं
यस्याः सा । भ० ६ श० ३३ उ० । कल्प० । ग० ।

हरिमपुर-हर्षपुर-पुं० । अजमेरानकटवर्तिनि सुभटपालस-
म्बन्धिनि स्वनामक्याते पुरं, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

हरिसम्प्राप्तासावस-हर्षप्रदं पाप-पुं० । हर्षश्च प्रदं हर्षप्र-
दं तदापाकः । रागद्वेषसमाकुले, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १ उ० ।

हरिमह-हरिमह-पुं० । आलाम्बकायां वीरजिनस्य प्रिय-
पुच्छके, आ० म० १ अ० । दाक्षिणात्यानामद्रिकुमारराणा-
मिन्द्र, स्था० २ डा० ३ उ० ।

हरिमहकूट-हरिमहकूट-न० । जम्बूद्वीपे यत्तत्कारपर्वते
स्वनामक्याते कूट, स्था० ६ डा० ३ उ० । उत्तरध्रेणपतिवि-
द्युत्कुमारान्द्रस्य माह्यवर्षधरकूट, जं० ४ वल० ।

हरिसाह-हरिसाधु-पुं० । आचाराङ्गसूत्रकृताङ्गयाष्टीकाकारक-
स्य शीलाङ्गाचायस्य टीकाकरणसाहायक साधौ, आचा० १
श्रु० ६ अ० ४ उ० ।

हरिसिह-हरिशिव-पुं० । उत्तरध्रेणपतिविद्युत्कुमारान्द्रे, स्था०
४ डा० १ उ० ।

हरिसिंश-हरिशिंश-पुं० । काम्पल्यनगरे जाते दशमचक्रवर्त्ति-
नि, ती० २४ कल्प । स० । प्रव० । आच० । स्था० ।

हरिसिंशेणं राया चाउरंतकवट्टी पगूणणउइं वाससयाइं
महाराया होत्था । (सू० ८६) स० ८६ सम० ।

हरिसिंशेणं राया चाउरंतकवट्टी देसणइं सत्ताणउइ-
वाससयाइं अगारमज्जे वसित्ता सुंइ भवित्ता ये ७ जाव
पव्वइण । (सू० ६७)

हरिशिंशो दशमचक्रवर्त्ती देशानानि ससनयति वर्षशताभि
शुद्धमध्युषितस्त्रीणि चाधिकानि प्रज्जयां पालितवान् । दशव-
र्षसहस्रत्वात्तद्वायुचक्रस्येति । स० ६७ सम० । स्वनामक्याते
श्वषभंदवपुत्रे, तांश्ववशिंशे देशविशेषं च । कल्प० १ अधि०
७ क्षण ।

हरी-हरी-स्त्री० । जम्बूद्वीपे पूर्वाभिमुखेन लवणसमुद्रं समु-
त्सर्पन्त्यां स्वनामक्यातायां महानद्याम्, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

हरीदक-हरीतक-पुं० । काङ्गुदेशप्रसिद्धं कषायबहुले प-
थ्याफलं, प्रज्ञा० १ पद ।

हरीयई-हरीतकी-स्त्री० । स्वनामक्याते वृक्षे, हरीतकीफले
च । विश० । " श्रीमं तुल्यगुडां सुसैम्भवयुतां मेघावन-
ज्जम्ब्यं, तुल्यां शर्करया शरच्चमलया शुल्लभा तुषारागमे ।
पिप्पल्या शिशिरे घसन्नसमये क्षौद्राण्य संयाजितां, पुंसां
प्राप्य हरीतकीमिव गन्ता नश्यन्तु ते श्वषवः ॥ १ ॥ " सूत्र० १
श्रु० ८ अ० ।

हरे-हरे-अध्य० । क्षेपादिषु, " हरे क्षेपे च " ॥ ८ । २ । २२० ॥
क्षेपे संभाषणे रतिकलहयाङ्गं हरे इति प्रयोक्तव्यम् । क्षेपे-हरे
गिलज्ज । संभाषणे-हरे पुरित्ता । रतिकलहे-हरे बहुवचन ।
प्रा० दु० २ पाद ।

हरेडगाइ-हरीतक्यादि-पुं० । पथ्याप्रभृतौ, पञ्चा० १० विष० ।
हरेणुया-हरेणुका-स्त्री० । प्रियङ्गौ, उत्त० ३ अ० ।

हल-हल-पुं० । लाङ्गले, औ० । प्रअ० । ह्रा० । हलधरे बल-
व्यं, नामैकदशप्रहणात्— " मन्वंतस्स य जीला-पातुक्कंवेन
कंपिता वसुधा । उच्छृङ्गानि समुदा, सहसा निपतन्ति ते हले
नमथ ॥ १ ॥ " प्रा० ४ पाद । अंगिकराजस्य कुक्षिं पुत्रे, अणु० ।
(स च धीराग्निके प्रज्जयं वाइश वर्णाणि आममयं परिपा-
ल्य जयन्ते कहेण उपपद्य महोविदेहं सेत्स्यतीति अनुस-
रोपपातिकदशानां द्वितीये वर्गे पष्ठेऽध्ययने सूचितम् ।)

हलकुहाल-हलकुहाल-पुं० । हलस्योपरितनं भागे, उपा० २
अ० । " हलकुहालसंठिया से हणुया गल्लकडिजं च तस्स
खइं " उपा० २ अ० ।

हलहा-हरिद्रा-स्त्री० । " पथि पृथिवी-प्रतिभ्रम्भुषिक-हरिद्रा-
विभीनकचन् " ॥ ८ । १ । ८८ ॥ इति आदेरितोऽकारादेशः ।
" हरिद्रादी लः " ॥ ८ । १ । २५४ ॥ इति रस्य लः । हलहा ।
प्रा० । " क्षायाहरिद्रयोः " ॥ ८ । ३ । ३५५ ॥ इति स्त्रियां ऊर्ध्वः ।
हलही । हलहा । पीतवर्णं मूलभेदे, प्रा० ३ पाद ।

हलधर-हलधर-पुं० । बलदेवे, प्रथ० २०६ द्वार । ह्रा० ।
प्रज्ञा० । जं० । रा० । आ० म० ।

हलधरकोसिज्ज-हलधरकौशेय-न० । बलदेववस्त्रे, औ० । रा० ।

हलधरवसण-हलधरवसन-न० । हलधरो बलदेवस्तस्य व-
सनम् । बलदेववस्त्रं, नव्व किलः नीले भवति । सदैव तथा-
स्वभावनो हलधरस्य नीलवस्त्रपरिधानात् इति, नीलोप-
मायामिदं वयते । रा० ।

हलप्य

हलप्य-देशी-बहुभाषिणि, दे० ना० ८ वर्ग ६१ गाथा ।

हलबोल-देशी-कलकल, दे० ना० ८ वर्ग ६४ गाथा ।

हला-हला-अव्य० । देशविशेषगौरवार्थं स्वयामन्त्रणवचने,
देश० ७ अ० ।हले-हले-देशी-सक्या आमन्त्रणे, "मामि-हला-हले सक्या
वा" ॥ ८ । २ । १६५ ॥ एते सक्या आमन्त्रणे वा प्रयोक्तव्याः ।
"पणवह माणस्स हला । हले हयास्सस्स" प्रा० । विश्वगौर-
वार्थं स्वयामन्त्रणे, देश० ७ अ० । (अत्रत्या व्याख्या 'भासा'
शब्दे पञ्चमभागे गता ।) त्रीन्द्रियजीवविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।

हलि-हली-स्त्री० । पक्षिविशेष, ज० ३ वक्त० ।

हलिम्ब-हालिक-पुं० । "वाऽव्ययान्तानादावदातः" ॥ ८ ।
१ । ६७ ॥ इति आदेशकारस्य अष्टा । हलिम्बो । हालिम्बो ।
हलवाहके, प्रा० १ पाद ।हलिद्वपत्त-हरिद्रपत्र-न० । चतुरिन्द्रियजीवविशेषे, प्रज्ञा० १
पद । जी० ।हलिद्वमच्छ-हरिद्रमत्स्य-पुं० । मत्स्यविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।
विषा० ।हलिद्वमत्तिया-हरिद्रमुत्तिका-स्त्री० । रुद्रवृक्षादरूपिष्वीकाय-
विशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।हलिद्रागुलिया-हरिद्रागुटिका-स्त्री० । हरिद्रासारनिर्वर्णिता-
यां गुटिकायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।हलिद्राभेय-हरिद्राभेद-पुं० । हरिद्राकण्डे, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । रा० ।हलिद्रुग-हरिद्रुक-पुं० । लनामल्लानं नगरे । यत्र विहार-
क्रमेण स्वामी गतः । आ० ख० १ अ० ।हलिमागर-हरिसागर-पुं० । मत्स्यविशेषे, जी० १ प्रति० ।
प्रज्ञा० ।हलुअ-लघुक-न० । "लघुके ल-होः" ॥ ८ । २ । १२२ ॥
इति लघुकशब्दे घस्य हत्वे कृते लहोऽयस्ययो वा भवति ।
हलुअं । लहुअं । शीघ्रि, प्रा० २ पाद ।

हलूर-देशी-सत्पण, देना० ८ वर्ग ६२ गाथा ।

हल्ल-हल्ल-पुं० । सम्पायां कृत्तिकाराजभानरि भेलिकस्य
बेज्जणागमजे पुत्रे, भ० ७ श० ६ उ० ।

"हल्लविहल्लनामाणां कृत्तिकरस्य बिज्जणादेवीभंगजाया यो
भायरा अन्नऽधि अरिथ । अहुला हारस्स उण्यत्ती भणार-
इत्थ सक्को सेणियस्स भगवंते पर निरुवल्लभस्सिस्स पसं-
सं करे । तन्ना सेहयस्स जीयदेवां तम्भितिरंजिम्भो से-
णियस्स तुद्धा संता अट्टारसव्वेक हारं देह, दोळि य बह-
मील्लके देह । सेणियस्स सो हारो बेज्जणाय दिक्को पिय सि
काऽ, बहपुणं सुनदाए अमयमेतिल्लणीय । ताए रुद्धाए
किं अहं बडरुत्ते ति काऊल अक्खोडिया भग्गा, तए

एगम्मि कुंडलजुयलं एगम्मि वत्थजुयलं तुद्धाए गम्भियाणि ।
अन्नया अममो सामि पुच्छइ- 'को अपच्छिमो रत्थरिसि'
ति । सामिणा उदायणा वागरिम्भो, अमो परं बद्धमउडा
न पव्वयंति । ताहं अमएण रज्जं दिज्जमाणं न इच्छियंति
पच्छा सेणिम्भो भित्तइ 'कोणियस्स दिज्जहि' ति हल्लस्स
हत्थी दिक्को सयणगो विहल्लस्स द्वादिक्को हारो, अमएण
वि एव्वयंतेण सुनदाए खामजुयलं कुंडलजुयलं च हल्लवि-
हल्लानं दिज्जाणि । महया विहंवणं अममो नियज्जणसि-
ममो पव्वइमो । सेणियस्स बेज्जणादेवीभंगसमुद्भूया नि-
अं पुत्ता कृत्तिकारं हल्लविहल्लाय ।" नि० १ धु० १ वर्ग
१ अ० । आ० क० । आच० । आ० म० । गावालाकाटुणसं-
माकारं कीटविशेषे, भ० १५ श० । राजगृहं भेलिकरा-
जो धारिण्यां जात पुत्रे, (" जयंतं दोळि" जयन्ते निमन्ने
उपपद्य संत्सयतीत्यादि 'महासाहसेण' शब्दे पष्ठे भागे व्या-
ख्यानम् ।)

हल्लफलिअ-देशी-आकुलत्वे, दे० ना० ८ वर्ग ५६ गाथा ।

हल्लिअ-देशी-चलिते, दे० ना० ८ वर्ग ६२ गाथा ।

हल्लिस-देशी-रासे, दे० ना० ८ वर्ग ६१ गाथा ।

हल्लोहलिअ-हल्लोहलिका-स्त्री० । सन्ध्याम्, "हल्लो हलिअ
अहिलोडी सरडी ककिडी" इत्येकार्थाः । कलप० ३ अधि०
६ कण ।हव-भू-धा० । सत्तायाम्, " भुव्हो-हुव-हवाः" ॥ ८ । ४ ।
६० ॥ इति भुयो धातोर्हो हुव हवा इत्येते आदेशा वा । होइ ।
हान्ति । हुवइ । हुवन्ति । हवइ । हवन्ति । भवति । भव-
न्ति । प्रा० ४ पाद ।हविअ-भूत्वा-अव्य० । उत्पद्यत्यर्थे, " क्व इय-दूगौ" ॥ ८
। ४ । २७१ ॥ शीरसेस्यां क्त्वाप्रत्ययस्य इय दूण इत्यादेशो
वा भवतः । हविअ । होइण । प्रा० । अक्षिते, 'हविअं' अ-
क्षितम् । दे० ना० ८ वर्ग ६२ गाथा ।हवै-हवै-अव्य० । हवै इत्येतदपि निपातद्वयं हिशब्दार्थत्वा-
द्यस्माद्यर्थे, "न हवै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति"
इति भुनिः । विश० ।हव्व-हव्व-न० । शीघ्रे, अनु० । स्था० । आत्मा० । ज्ञा० ।
जी० । औ० । न० । भ० । विषा० । नि० ।हव्ववाह-हव्ववाह-पुं० । आनौ, आत्मा० १ भु० ४ अ०
३ उ० ।हस-हस-धा० । हासे, दन्तनिष्कासने, " व्यञ्जनाद्वन्ते" ॥ ८
। ४ । २३६ ॥ इति अनेऽकारः । हसइ । प्रा० । "हसगुञ्जः"
॥ ८ । ४ । ११६ ॥ इति हसगुञ्जादेशः । गुञ्जइ । हसति ।
प्रा० । "वर्त्तमाना-पञ्चमी-शतपु" ॥ ८ । ३ ।
१५८ ॥ इति अकारस्थाने एकारो वा । हसेइ । हसइ ।
प्रा० ३ पाद ।

हसंत-हसत्-वि० । परिहासं कुर्वन्ति, भ० १३ श० ६ उ० । "हंतः

हांसल-हांसल-न० । अर्थचन्द्राकृतनगलाभरणे, अनु० ।

हाडहड-वशी-न० । तत्काले, ६०५ ५ उ० ।

हाडहडा-देशी-स्त्री० । यक्षगुह्यमासादिकर्मापन्नस्तस्यै
एव यस्यां दीयते सा हाडहडा । आरापणामंदे, स्था० ५ ठा०
२ उ० । नि० चू० । ६०५ । (अत्रत्या सर्वो वक्ष्यता 'आरो-
पणा' शब्दे द्वितीयभाग ३६ पृष्ठ गता ।)

हाणि-हानि-स्त्री० । धनधान्यादिविषयायां क्षती, पञ्चा०
३ विष० । (जीवाः किं वर्धन्ते हीयन्ते वा इति 'विहि' शब्दे
पष्ठ भाग उक्तम् ।) अविधिज्ञाने, तस्य चतुर्विधा हानिरुक्ता ।
आ० म० १ अ० । आ० चू० ।

हास्योवाय-हानोपाय-पुं० । त्यागसामग्र्याम्, द्वा० २४ द्वा० ।

हायण-हायन-पुं० । न० । वर्ये, ध० २ अधि० । संवत्सरं, द्वा०
१ अ० १ अ० ।

हायणी-हापनी-स्त्री० । हापयति पुरुषमिन्द्रियेष्विति, इन्द्रि-
याणि मनाक् स्वार्थग्रहणाय गृह्णीति करोतीति हापनी ।
स्त्रियाम्, स्था० १० ठा० ३ उ० । दशाविशेषं, न० ।

छट्टी उ हायणी नामा, जं नरो दसमस्मिन्ना ।

विरज्जई उ कामेसु, इंदिएसु य हायई ॥ ६ ॥

पट्टी हापनी नाम्नी दशा वर्त्तते, यां हापनीं दशां नर आ-
श्रितः 'विरज्जई' नि प्रवाहेण विरक्ता भवति । केभ्यः ?
कामिभ्यः, काश्यन्त इति कामाः—कन्दर्पाभिलाषस्तेभ्यः
इन्द्रियेषु-अवगणानवशुजिह्वास्पर्शनलक्षणेषु हीयते—हानि
गच्छतीत्यर्थः । तं० ।

हार-हार-पुं० । अष्टादशसंकिं, रा० । जं० । कल्प० । जी० ।

द्वा० । आभरणविशेषे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । द्वा० ।

"संनिवृत्तस्य किर रणो जायतियं रज्जस्स मोल्लं तावतियं
दशदिशस्स हारस्स । (आव०) हारस्स का उणत्ती—कांसे-
धीए लथरीए धिज्जाइणी सुविणी पई भणइ—घयमोल्लं विद-
वेहि, कं मग्गामि ?, भणइ—रायाणं पुण्हि आलग्गाहि,
न य वारिज्जाहिमी । सा य आलग्गिआ पुण्फलादीहि, एवं
कालो वक्खइ, पज्जाआ य कांसेधि आगच्छइ, सो य स-
याणीआ तस्स भएण जउगाए दाहिणं कूल उडुवित्ता उत-
त्तकूलं पइ । सा य पज्जाआ न तरइ जउणं उत्तरीए, कांसे-
धीए दक्खिणगाणं खंधावारं निवसित्ता चिट्ठइ । ता वेइ—ज
य तस्स तण्हाइराइ तसि वायस्सिआ गाह्वा कञ्जना-
स्मादि छिइइ, सयाणि य मणुस्सा एवं परिखीया । एगाए र-
त्तीए पालाआ, तं च तेषु पुण्फपुडियागएण दिट्ठं, रणो य
निवइयं, राया तुट्ठा भणइ—किं दमि ? । भणति—वंधमि
पुच्छामि, पुच्छिआ भणइ—अग्गासणं कूके मग्गाहिस्ति, एवं
सा जेमइ दिवसे दिवसे दीणारं देइ दक्खिणं, एवं ते कुमार-
ग्गा विंतेति—एव रणो अग्गासणं आगमागग्गिहीआ
कीरउ ति दीणारा वेति, खज्जादणिआ जाओ, पुत्ता वि
स जाया, सां ते बहूयं जेमइयं, न तीरइ । ताहं द-
क्खिणालोभेण धमेउ धमेउ जमिआ, पच्छा मे कांढो
जाओ, अभिप्रप्पन्तसेन, ताहं कुमारमक्खा भण्णि—पुत्ते !
वित्तज्जइ, ताहं से पुत्ता जेमइ, ताणं वि तइव, संतती का-

लंतरणं पिउणा लज्जिउमारइ । पच्छिमे से निलओ कओ ।
नाओ यि से सुगहाओ न तहा वट्ठिउमारइओ, पुत्तावि ना-
हायंति । तेण चिनियं—एथाणि मम दव्वणं वट्ठियाणि मम
खव माहायंति, तहा करेमि जहेयाणि वि वसणं पाप्पिनि ।
अन्नया तेषु पुत्ता सहविआ, पणइ—पुत्ता ! किं मम जीविएणं ?,
अइह कुलपरंपरागओ पसुवहो ते करेमि, तो अणुसणं का-
हामि । तहिं से कालगओ छुलगओ दिणो सो तेषु अणुसं
उल्लहावइ, उल्लालियाओ य खवावइ, जाहं नायं सुगहिओ
एस कांढणं ति ताहं लोमाणि उण्णाडेर कुमि ति एमि । ताहं
मारिआ भणइ—तुंभहिं चैव एस खाएयव्वा, तहिं खइओ,
कांढणं गाहियाणि । सो वि उट्ठना नट्ठा, एगत्थ अइवीए
पव्वयदरीए गाणाविहाणं रुक्खाणं नयापत्तफलाणि पडे-
ताणि तिफला य पाडिया । सो सारण उण्णं कक्का जाओ
ते निव्वखा पिइइ, तेषु पाट्टे भिष्ण, सांढए, सज्जा जाओ ।
आगओ सगिहं, जणो भणइ किह ते नट्ठं भणइ—द्वेवांइ
मे नामियं, ताणि पच्छइ—सडमडिताणि, किह तो तुंभं वि
मम खिंसइ ?, ताहं ताणि भण्णि—किं तुम पावियाणि ?,
भणइ—वाढं ति, सो जणेषु खिंसिआ, ताहं नट्ठा गओ
रायगिहं दारवालिणं ममं दारे वसइ, तत्थ वारज्जकणीए
सा मरओ भुंजइ, अणुया बड्ड उडेरया खइया, सामिस्स
समोसरणं । सो वारवालिओ तं उवत्ता भगवओ वंदओ पइ ।
सा बारं न छुंइइ, तिसाइओ मओ वाधीए मड्का जाओ ।
पुव्वभवं संभइ उल्लिखो वाधीए पटाइओ सामिवंदओ,
सण्णओ य नीति, तत्थेगण वारवालिओ किसरणं अकूता
मओ दवो जाओ, सक्को सण्णियं पमइ । सो समोसरणे
सण्णियस्स मूलं कांढियक्खणं निविट्ठा त चिरिका फाडित्ता
सिचइ । तीय सामिणा छियं भणइ—मर, सण्णियं जीव,
अभयं जीव वा मर वा कालसारियं मा मर मा जीव ।
सण्णओ कुविओ भट्टारओ मर भाणओ, मणुस्सा स-
ण्णिया, उट्ठिए समोसरणं पलोइओ, न तीरइ णाउं दवो ति-
गओ घरे, विइयादिवसे एव आगओ, पुच्छइ—सा का ति ?,
तओ सेड्डगवत्तं सामी कंइइ, आव दवो जाओ । ता तु-
ंभेहि छीए कि एवं भणइ ?, भगवं ममं भणइ—किं
संसारं अच्छइ निव्वानं गच्छति, तुमं पुण जाव जीवास
ताव सुहं, मओ नरयं जाहिसि ति । अभयो इहवि चैइ-
यसाहुपूयाए पुणं समज्जणइ मओ देवलोगं जाहिति ।
कालो जइ जीवइ दिवसे दिवसे पंच माहससयाइ वावापइ
मओ नए गच्छइ । राया भणइ—अइह तुंभहिं गाहहिं
कीस नरयं जामि ? केण उवाएण वा न गच्छिआ ?,
सामी भणइ—जइ कविलं माहणिं भिक्खं द्वांसि काल-
सूरियं सृणं मोएसि तो न गच्छसि नरयं । वीमिय्याणि
सव्वएपागणं नेच्छति, सो य किर अभवसिद्धिओ का-
लो, धिज्जाइयाणिया कविला न पाडवज्जइ जणवयणं ।
संणिणं धिज्जाइणी भणिया सामेण—साहं वंदहि, सा
नेच्छइ, मारिमि ते, तहा वि नेच्छइ । कालो यि नेच्छइ ति,
भणइ—मम सुणं एत्तिओ जणो सुहिओ नगरं च एत्थ
को दासो ?, तस्स पुत्ता पालगो नाम सो अभएण उवसामि-
ओ, कालो मरिउमारइ । तस्स पंचमहिंसगसयघातेहिं से
ऊणं अइलसमयापाउअं । अणुया बहिंससयाणं पंच

पुलेख ये पलायिवाणि, तेण विभंगेण दिङ्माणि मारियाणि च लोलस य रोगायंका पाउम्भ्या, विचरीया इदिवत्ता जा-या, जे तुगंभं न सुगंभं मण्ड। पुलेख य से अभयस्स कहि-चं, तांइ वंरुणिययं दिज्जर। भणइ—अहो मिहुं विहुंय आ-लिणइ पूरमंसे आहारो, एवं किसिऊण मञ्जा, अइ सत्तमं गञ्जा। तांइ सयणेण पुत्ता स ठविज्जइ सो नेच्छइ, मा नरं जाइस्सामि ति सो नेच्छइ। तांइ भवेति—अन्धे विगिन्धिस्स-मो तुमं नवरं पक्कं मारोहि सेसए सव्वे परिवणो मारोहिति। इत्थीए महिसञ्जा बिणइ कुहाडा य रत्तचंदणेण रत्तकणवीर-हिं, दोवि डंढीया मा तेण कुहाडएण अण्णा इत्थो पडिओ विलवइ, सयणं भणइ—एवं तुक्कं अवणेइ, भणंति—न तीरंति। तां कइं भणइ—अन्धे विगिन्धामो ति?, एवं पसंगेण भणियं, तेण देवेण सेणियस्स तुहुंय अट्टारसव्वंको हारो दि-यणो, दोणए व अक्कलियवट्टा। यणो। सो हारो चेज्जणाए दिण्णा पिय ति काउं, वट्टा नंदाए। ताए वट्टाए किमइ वेड-कव ति काऊण अनिरक्खिया खंभ आवाडिया अण्णा, तत्थ एगमि कुंडलजुपलं, एगमि देवदुल्लयलं, तुहुए गडियाणि। एवं हारस्स उण्णती।” भाव० ४ अ०। “हाकथयसुकयइयवत्ते” हारेण अवस्तुतम्—आच्छादितम्। अत एव सुपुटु कृतं रतिकं हृदीनां प्रमोदयति एवंविधं वक्षो हृदयं यस्य स तथा। कल्प० १ अ० ३ क्षण। हरयं हारः। हृती, व्य० १ उ०। स्वनामक्याते ह्रीपि, जी० ३ प्रति० ४ अ० १०।

हारजम्भयण—हाराध्ययन-न०। शुद्धिदशानां नवमाध्ययने, स्या० १ डा० ३ उ०।

हारणिगार—हारनिकर-पुं०। पुष्पजीकृतमुक्ताहारः, कल्प० १ अ० २ क्षण।

हारपुडपाय—हारपुटपात्र-न०। लोहपात्रे, आवा० २ खु० १ चू० ६ अ० १ उ०।

हारभइ—हारभद्र-पुं०। हारद्वीपे स्वनामक्याते द्वेपे, जी० ३ प्रति० ४ अ० १०।

हारमहाभइ—हारमहाभद्र-पुं०। हारद्वीपे स्वनामक्याते द्वेपे, जी० ३ प्रति० ४ अ० १०।

हारमहावर—हारमहावर-पुं०। हारसमुद्रे स्वनामक्याते द्वेपे, जी० ३ प्रति० ४ अ० १०।

हारव—नशु—धा०। अदशेन, “नशेविडड—नासच—हारव-विण्णाल-पलावाः” ॥ ८। ३१॥ इति नशधातोहार-वाऽऽदेशः। हारवइ। नश्प्रति। प्रा० ४ पात्र।

हारवर—हारवर-पुं०। स्वनामक्याते द्वीपे, समुद्रे च। वं० प्र० २० पात्रु०। जी०। सू० प्र०। हारवरद्वीपे स्वनामक्याते द्वेपे, जी० ३ प्रति० ४ अ० १०।

हारवरोभास—हारवरावभास-पुं०। स्वनामक्याते द्वीपे, समुद्रे च हारवरावभासे स्वनामक्याते द्वेपे, जी० ३ प्रति० ४ अ० १०।

हारवरोभासमहाभइ—हारवरावभासमहाभद्र-पुं०। हारवराव-भाससमुद्रे स्वनामक्याते द्वेपे, जी० ३ प्रति० ४ अ० १०।

हारविराड्य—हारविराजित-त्रि०। यौक्तिकाभिमिश्रया शोभ-
३०१

माने, कल्प० १ अ० २ क्षण। स्या०। “हारविराड्यवच्छे” हारेण विराजमानं ‘वच्छे’ ति। हृदयं यस्य। कल्प० १ अ० १ क्षण। हारविराजितं वक्षो येषां ते हारविराजितवक्षसः। जी० ३ प्रति० ४ अ० १०। “हारविराड्यरह्यवच्छा” हारेण विराजमानं रक्षितं शोभितं वक्षो यस्य स हारविराजमान-रक्षितवक्षः। रा०। औ०।

हारि—हारिन्—त्रि०। ममआह्वायकारिणि, आवा० १ खु० ६ अ० २ उ०।

हारिभइ—हारिभद्र-पुं०। हरिभद्रस्येवं हारिभद्रम्। हरिभद्र-सूरः सम्बन्धित, पो० १६ विव०।

हारि(री)य—हारीत-पुं०। कौत्सगोत्रविशेषप्रवर्तके स्वनाम-क्याते अय्ये, स्या० ७ डा० ३ उ०। न०। हारितेऽच्छादितम्। आ० म० १ अ०। गोत्रभेदे, कल्प० २ अ० ८ क्षण।

हारि(री)या—हारीता-जी०। श्रीगुप्ताजिनेतस्य आरक्षणकस्य प्रथमसाकायाम्, कल्प० २ अ० ८ क्षण।

हारि(री)यायण—हारीतायन-पुं०। हारीतक्रियाप्राप्तये, कल्प० २ अ० ८ क्षण।

हारीस—हारीश-पुं०। म्लेच्छदेशभेदे, तत्र जातेऽनार्यमनु-स्ये च। प्रजा० १७ पद २ उ०।

हारोत्थय—हारावस्तुत-त्रि०। हारेणाऽऽच्छादिते, कल्प० १ अ० ३ क्षण। “हारोत्थयसुकयइयवच्छा” हाराव-स्तुतेन—हारावच्छादनेन सुपुटु कृतं रतिकं अत्र—उरौ यस्याः। औ०। म०। हारेणावस्तुतमाच्छादितं तेनैव सुपुटु कृतं रतिकं च अत्र—उरौ यस्याः। तं०।

हारोद—हारोद-पुं०। हारद्वीपस्याभितः समुद्रे, जी० ३ प्रति० ४ अ० १०।

हाल—हाल-पुं०। ‘पण्डि’ शब्दे पञ्चमभागे उपाहते श्वनु-कच्छुराजे, आ० क० ४ अ०।

हाला—देयी—कस्मिंश्चिदेवे पुत्राद्यामन्त्र, हा० १ खु० ६ अ०।

हालाहल—हालाहल-पुं०। भावस्यां नगर्यामाजीविकोपास-के स्वनामक्याते कुम्भकारे, म० १५ श०। श्रीगुप्तजीविकि-शब्दे, प्रजा० १ पद। स्यावरविभेदे, म० २ अ० १०।

हालिङ्ग—हालीङ्ग-न०। स्थविरात् श्रीगुप्ताजिनेतस्य आरक्ष-णस्य पुत्रीये कुले, कल्प० २ अ० ८ क्षण।

हालिह—हारिह-त्रि०। हरिद्राग्नौ धीते, कर्म० २ कर्म०। सू० प्र०। रा०। जी०।

एगे हालिह। स्या० १ डा।

हालिङ्गाम—हारिद्रनाम-न०। यदुदयात् जगन्मुखरीं हा-रिन्द्रं—पीतं हारद्राग्नौ वसति तद् हारिद्रनाम। वर्षाक्षत्र-भेद, कर्म० १ कर्म०।

हालिङ्ग—हालिङ्गायड-न०। शुद्धकोलिकायाः प्राक्प्राया हा-अयड, कल्प० ३ अ० ६ क्षण।

हासिय—हासिक-पुं०। हेलन व्यवहरतीति हासिकः। अ-
नु०। लाहासिकः, हा० १ खु० १ अ०।

हालिबा-हालिका-खी० । गृहकालिकायाम्, ब्राह्मण्यां च ।
कल्प० ३ अ० ६ श्ल० ।

हाव-हाव-पुं० । मुखविकारलक्षणे स्त्रीणां चेष्टाविशेषे, हा०
१ भु० १ अ० १ रा० ।

हास-हास-पुं० । हसनं हासः । हास्यमोहनीयकर्मोदयतो विबु-
नर्णैर्विधीयमाने, दृश्ये० १ तत्त्व । हीमयादिनिमित्ते चे-
नोविश्रये, आचा० १ भु० ३ अ० २ उ० । मोहोदयजनितवि-
कारे, स्थाने ३ ठा० १ उ० । स्त्रीभिः सह
इसिते, नि० खू० १ उ० । हासाद्भवनि, हास-
सम्भूतत्वाद्वा हासाः । हासजेषूपसर्गेषु, स्थाने ४ ठा० ४ उ० ।
वाक्लिङ्गात्मानां महाकन्द्यन्तराणामिन्द्रे, स्थाने २ ठा० ३ उ० ।

हास्य-न० । हास्यतेऽनेकेन हासस्तद्भावा हास्यम् । हास्य-
माहनीये कर्माणि, दृश्ये० १ अ० । हसने, ग० २ अ० ३ ।
यसु सनिमित्तमनिमित्तं वा हसति तज्जास्यम् । वृ० १ उ० ३
प्रक० । उत्त० । आचा० । प्रथ० । विरुतासम्बद्धपरवचन-
वशात्कारादिहास्याहप्रभवे मनःप्रकाशोद्वेगप्रत्यये रस-
भेदे, अनु० ।

हास्यरसं हेतुलक्षणाभ्यामाह—

रूपवयवेषभासा, विवरीअविलंबासमुपपत्तयो ।

हासो मय्यपहासो, पगासल्लिमो रसो होइ ॥ १४ ॥

हासो रसो जहा—

पासुत्तमसीमंडिअ, पडिबुद्धं देवरं पलांअरी ।

ही जह थणभरकंपण-पणमिअमज्झा हसइ सामा ॥ १५ ॥

रूपवयवेषभाषाणां हास्योत्पादनार्थं वैपरीत्यं या विड-
म्बना—निर्वर्जना तत्समुत्पन्ना हासो रसो भवतीति
संयोगः, तत्र पुरुषादयोऽपि दादिरूपकरणं रूपवैपरीत्यं, तदुक्त-
वृद्धादिभाषापादने वयवैपरीत्यं, राजपुत्रादिवर्णिगादि-
वेषधारणं वेषवैपरीत्यं, युजैरादेस्तु मध्यं दशादिभाषाभिधा-
नं भाषावैपरीत्यम् । स च कथं भूतः ? स्यादित्याह 'मण्यपहा-
सो'ति मनःप्रहर्षकारी प्रकाशा नम्रवक्त्रादिविकाशस्वरूपो
लिङ्ग यस्य स तथा, अथवा—प्रकाशानि—प्रकटान्युद्भूतप्रक-
म्पनाऽदृष्टहासादीनि लिङ्गानि यस्येति स तथेति ॥ १४ ॥ 'पासु-
त्तमसी' त्यादि निदर्शनाया इह कदाचिद्वशा प्रसुप्ता
निजदेवरश्च मयीमण्डनं मण्डितः, तं प्रबुद्धं च सा हस-
ति । तां च हसन्तीमुपलभ्य कश्चित्पाश्वेवतिनं कश्चिदामन्य
प्राह—होति कन्दर्पानि शयद्योतकं यच्चः, पश्यत भो इयमा
स्त्री यथा हसन्तीति सम्बन्धः, किं कुर्वती ? देवरं प्रलोकय-
न्ती । कथं भूतम् ? 'पासुत्ते' त्यादि लिङ्गप्रकटादिवदत्र कर्मधा-
र्याः—पूर्वं प्रसुप्तश्च असौ ततो मयीमण्डितहासो ततोऽपि
प्रबुद्धश्च स तथा तं, कथं भूतम् ? स्तनभरकम्पनेन प्रणनं म-
ध्यं यस्याः सा तथेति । अनु० । प्रहसिकामिधाने रसविशे-
षे, प्रथ० ५ सर्व १ द्वार । "हासं अर्द्धं कंदर्पणाहं वा प-
करेखा उवद्राणुं" महा० १ अ० । हास्यं न संवितव्यमिति
सत्यवचनस्य पञ्चमी भावना । प्रथ० २ संव० द्वार ।
(न्या च 'मुलावायवेरमण' शब्दे षष्ठ भागे द्रष्टव्या ।)
व्यस्तरभेदे, स्थाने २ ठा० ३ उ० । आचा० ।

हासंभास्य-हासध्यान-न० । हासो—हास्यं तस्य ध्यानं च—
एकद्रव्याचार्यशिष्यस्यैव मित्रसहितस्य यक्षबाहुकुमारं प्रति
सुन्दरमृषाऽस्य च वा । नृपयानभेदे, आनु० ।

हामकम्म-हास्यकर्म-न० । यदुद्द्येन सनिमित्तमनिमित्तं वा
हसति तत्कर्म हास्यम् । मोहनीयकर्मभेदे, स्थाने ६ ठा० ३ उ० ।

हासकर-हास्यकर-पुं० । हास्योपजीवितेषु, अ० ६ श० ३३
उ० । औ० । जं० । हास्यं च विवित्रं वेषवचनैः स्वस्य परेषां
हासनं भाण्डव्यगच्छिद्रान्वेषणं चेति तत्करः । अ० ३ अ० ३
वेषवचनादिना स्वपरहासात्पादक, स्थाने ४ ठा० ४ उ० ।

अथ हासकरमाह—

वेषवयवेषेहि हासं, जणयंतो अप्पसो पेरसि च ।

अह हाससो ति भक्कइ, वयसो व्व छले नियच्छंतो ॥ १७ ॥

'वयसो व्व' भाण्ड इव परेषां छिद्राणि विरूपवेषभाषाविष-
याणि नियच्छन् निरन्तरमन्वेषयन् तादृशैरेव वेषवचनैर्विचि-
क्रेतामनः परेषां च प्रकृताणां हास्यं जनयन् उत्पादयन्, अथै-
व हासतो हास्यकर इति भण्यते । वृ० १ उ० २ प्रक० । पं० व० ।

हासकुहूय-हास्यकुहक-पुं० । हास्यकारिकुहके, 'आवि हासं
कुहगंज स भिक्खू' दृश्ये० १० अ० ।

हासणिस्सिय-हामनिश्रित-न० । मृगान्भेदे, यथा कन्दर्पि-
कणां कस्मिंश्चित्संबन्धिनि गृहीते, पृष्ठानां न दृष्टमित्यादि ।
स्थाने १० ठा० ३ उ० ।

हासबोलवहुल-हासबोलवहुल-पुं० । हासबोली च बहुला-
वतिप्रभूतो यथा तं हासबोलवहुताः । हास्यकलकलप्रचुरेषु,
जी० ३ मति० ४ अ० ३ ।

हासमोहणिज-हास्यमोहनीय-न० । मोहनीयकर्मभेदे, यदु-
दयशतः सनिमित्तमनिमित्तं वा हसति स्मर्यते वा तद् हास-
मोहनीयम् । पं० सं० ३ द्वार । कर्म० ।

हासयिता-हासयितृ-त्रि० । परिहासकारिणि, प्रथ० १
आश्र० द्वार ।

हासय-हासन-पुं० । हास्यकरे, पं० व० ५ द्वार ।

हासरइ-हास्यरति-पुं० । औत्तराहाणां महाकन्द्यन्तराणा-
मिन्द्रे, स्थाने २ ठा० ३ उ० । हास्यरतिगुले, 'हासरइकुच्छा-
भयभेदा' हास्यं च रतिश्च कुत्सा च भयं च हास्य-
रतिकुत्साभयानि तेषां भेदो व्यवच्छेदो हास्यरतिकुत्सा-
भयभेदः । कर्म० ४ कर्म० ।

हासा-हासा-खी० । उत्तरवचकपर्यंतवास्तव्यायां दिक्कुमा-
र्याम्, आ० खू० १ अ० । जं० । आ० क० ।

हासाइछक-हास्यादिषू-न० । हास्यरत्यरतिशोकमयजुगुप्सा-
रूप हास्यापलासितं षट्, कर्म० ६ कर्म० । पं० सं० ।

हासाविअ-हासित-न० । हस णिष् ऋ । शेरायादेशे कृते । "अ-
देल्लुक्कादेरन आः" ॥ ८॥ १२३॥ इति आदेरन आ भवति ।
हास्यं कारिते, प्रा० ३ पाद ।

हासीअ-देशी-हास्ये, वे० ना० ८ वग इ२ गाथा ।

हासुस्मित-हासोत्सुत-पुं० । हासेन युक्त उत्सृतां हृष्टां हासो-
त्सृतः । हासिनमुखे प्रहृष्ट, व्य० २ उ० । ६० ।

हाहकिय-हाहाकृत-त्रि० । धिगिति भणनपूर्वकं धृत्कृते,
६० ३ उ० ।

हाहा-हाहा-अव्य० । दुःखार्त्तलोकवचने, जं० २ वक्त० ।
विपा० । गन्धर्वविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।

हाहाभूय-हाहाभूत-पुं० । हाहा इत्येतस्य शब्दस्य दुःखार्त्त-
लोकन करणे हाहोव्यय । तद्भूतः प्राप्ता यः कालः स
हाहाभूतः । हाहोति शब्दं प्राप्ति काल, भ० ७ श० ६ उ० ।
"दुस्समदुस्समाय समाय हाहाभूय कालं भविस्सइ"
जं० २ वक्त० ।

हि-हि-अव्य० । यस्मादर्थे, विशेष० । सूत्र० । रत्ना० । निश्चये,
ध० ३ अधि० । अष्ट० । प्रति० । पुनरर्थे, विशेष० । भाषनासूचने,
पञ्चा० १४ विच० । एवकारार्थे, पञ्चा० २ विच० । प्रशान्तिभा-
यातिशये, अनु० ।

हिअ-हूत-त्रि० । "इत्कृपादौ" ॥ ८ । १ । १२८ । कृपादिवा-
न इवम् । अपहृते, स्थानान्तरे गमिते च । प्रा० १ पाद ।

हित-न० । कल्याणकप्रपके, दश० ५ अ० १ उ० ।

किं कर्तव्यमित्याह—

अपहियं कायव्वं, जइ सक्का परिहियं च परेखा ।

अतहियपरहियाणं, अतहियं चेव कायव्वं ॥ महा० ४
अ० ।

हिअअ-हृदय-न० । "स्वार्थे कश्च या" ॥ ८ । २ । १६४ ॥
इति प्राकृतं स्वार्थिकः कप्रत्ययः । अन्तः करणे, प्रा० २ पाद ।

हिअडड-हृदय-न० । "योगजास्येवाम्" ॥ ८ । ४ । ४३० ॥
इति स्वार्थे डडप्रत्ययः । "कांतेति जं हिअडड अप्पणुड ।"
अन्तःकरणे, प्रा० । हिअडा कुट्टि तड त्ति करिकालकखं
काइ । प्रा० ४ पद ।

हिअपविचि-हितप्रवृत्ति-स्त्री० । परार्थपरमार्थकरणे, पं० व० २
द्वार ।

हिअय-हृदय-न० । "इत्कृपादौ" ॥ ८ । १ । १२८ ॥ इति आ-
देश्येन इवम् । हिअये । अन्तःकरणे, प्रा० १ पाद ।

हितक-पुं० । हितकारिणि, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

हिअयगमिञ्जा-हृदयगमनीया-स्त्री० । हृदयप्रवृत्तिवृत्त-
शोकापुच्छेदिकायाम्, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

हिगु-हिङ्गु-न० । रामटदशोद्भूय वृत्ते, हिङ्गौ च । यस्य निर्यासो
हिङ्गु प्रथमः । ल० ।

हिगुरुक्क-हिङ्गुवृक्ष-पुं० । वृक्षविशेषे, यस्य निर्यासो हिङ्गु
भवति, भ० ८ श० ३ उ० ।

हिगुलय-हिङ्गुलक-न० । खनामक्याते वर्णकद्रव्ये, प्रा० १ भु०
१ अ० । सूत्र० । आवा० । उक्त० । कनिजोऽपि हिङ्गुलः
"जोअक्कसयं तु भंठुं" इत्यक्षरवत्तात् प्रवहणाद्यगतोऽपिचिती-

भवति कनिजमस्य नक्षत्रित्वे किं वाच्यम् ? तथापि तस्य
सञ्चितताव्यवहारः किञ्चने, तत्र को हेतुगिति प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्-हिङ्गुलः खानिजा योजनशान्दः परत आयातन्वाङ्क-
निमज्ज स्वत एव उभावप्यन्वितौ आयेन, तद्वद्वेद्यं तु अनाया-
संनया तेन साम्प्रतं संवर्धितः सन् वृष्टते इति यतिव्यवहार
इति ॥ ३३५ ॥ सेन० ३ उक्ता० ।

हिगुलयसमुगय-हिङ्गुलकसमुद्गक-पुं० । हिङ्गुलकरकार्य-
सम्पुट, जी० ३ प्रात० ४ अ० ।

हिगुसिव-हिङ्गुशिव-पुं० । हिङ्गुमयशिवलिंगे, स्था० ४ डा० ३
उ० । दश० । "उवणाकम्म" शब्दे चतुर्थभागं १६८४ पृष्ठ व्या-
ख्यातमेतन् ।)

हिगोल-हिङ्गोल-न० । मृतकभक्षे, यक्षादियात्राभोजने च ।
आवा० २ भू० १ ख० १ अ० ४ उ० ।

हिङग-हिङक-पुं० । पर्यटके साधौ, सूत्र० १ भू० २ अ० ३ उ० ।

इदानीं हिण्डक उच्यते—

उवएस अणुवएस, दुविहा अ हिङआ समासेण ।

उवएस देसदेसण, अणुवएस इमे होंति ॥ १११८ ॥

उपदेशहिण्डका, अनुपदेशहिण्डकाश्च । एवं द्विविधा हि-
ण्डकाः समासतः—सङ्क्षेपण । 'उवएस' ति उपदेशहि-
ण्डको या देशदेशानां सूत्रार्थोभयनिष्पन्नो हिण्डके—वि-
हरति । 'अणुवदेस' ति अनुपदेशहिण्डका इमे भवन्ति
वक्ष्यमाणकाः—

चके धुमे पडिमा, जम्मण निक्खम्मण नाण निष्वाणे ।

संखडि विहार आहा-र उवहि तइ देसणहुए ॥ १११९ ॥

चकं—धर्मचक्रं स्तूपां—मधुरायां प्रतिमा—जीवन्त-
स्यामिसंघम्भिनी पुरिकायां प्रयाति, 'जम्मण' ति जम्म-
यत्राहतां सौरिकपुरादौ व्रजति, निष्कम्मणभुक्कम्—उज्जयन्ता-
दिं द्रष्टुं प्रयाति, नान यथैवात्पक्षे तत्प्रदेशदेशानां प्रयाति
निर्वाणभूमिदेशानां प्रयाति । संखडिप्रकरणे तदर्थं व्रजति,
'विहारे' ति विहारार्थं व्रजति, स्थानाजीर्णं ममात्रेति
'आहार' ति यस्मिन् विषये स्वभावैरेव आहारः शोभन-
स्तत्र प्रयाति । 'उवहि' ति अमुकत्र विषये उपधिः शा-
भनो लभ्यत इत्यतः प्रयाति, 'तइ देसणहुए' तथा इत्य-
देशदेशानां व्रजति ।

एते अकारणा सं-जयस्स असमत्त तदुभयस्स भवे ।

ते चेव कारणा पुण, गीयत्थविहारिणे भण्णिआ ॥ १२० ॥

एतान्यकारणानि संयतस्य, किञ्चिद्विषय १—असमत्त-
तदुभयस्य—असमाससूत्रार्थोभयस्य संयतस्य भवन्ति अकार-
णानि । 'ते चेव' ति ताम्येव धर्मवृत्तादीनि कारणानि
भवन्ति, कस्य १—'गीयत्थविहारिणे' गीतार्थविहारिणः
सूत्रार्थोभयनिष्पन्नस्य देशानां विस्तिर्यकरणार्थं विहरत इति ।
तथा चाह—

गीयत्थो य विहारो, विङ्गो गीत्थमीसिओ भण्णिआ ।

एतो तइअविहारो, नाणुआओ जिखबरेहि ॥ १२१ ॥

'गीयत्थो' गीताधानां विहारः—विहरणसूक्तम् । वि-
हता गीयत्थमीसिओ' जित्तीयो विहारः—जित्तीयं विहरणं

मीनार्थमिभं-गीतार्थेन सह, इतस्तृतीया विहारो नातु-
ज्ञानो-नोज्ञानेति ।

किमर्थमित्यत्र आह—

संजमआयविराहण, नाणे तह दंसणे चरिते अ ।

आखालोव जिणायं, कुण्ड दीहं तु संसारं ॥ १२२ ॥

संयमविराधना आत्मविराधना तथा ज्ञानदर्शनचारित्राणां
विराधना, आखालोपक्षे जिनानां कुतो भवति, तथा अग्नी-
तार्थे एकाकी हिसङ्ग करोति श्रीचैत्र संसारमिति ।

इदानीमेव (मिथुंकि) गार्था भाष्यकारो व्याख्यानयन्नाह—

संजमतो छक्कायो, आयोकेटडिट्टिउजीगेलखे ।

नाणे नाणावारे, दंसण चरमइवुग्माहे ॥ ६७ ॥

‘संजमतो छक्कायो’ संयमविराधनामङ्गीकृत्य षट्पायविरा-
धना संभवति । ‘आय’ इति आत्मविराधना संभवति, कथं ?
‘केटडिट्टिउजीगेलखे’ कएटेकस्यः अस्थिशकलेभ्यः आहा-
रस्याजरणेन तथा ग्लानत्वेन । ‘नाणे’ ज्ञानविराधना भवति,
कथं ? सं हिरेण्डे ज्ञानाचारं न करोति, ‘दंसण चरगाह-
उग्माहे’ दर्शनविराधना, कथं संभवति ? , स ज्ञानीतार्थधर-
कारिभिर्भुञ्जमाने, ततश्चापि दर्शनम्, किं पुनः कारणं
चारित्र्यं न व्याख्यातम् ? उच्यते-ज्ञानदर्शनाभावे चारित्रस्या-
प्यभाव एव द्रष्टव्यः । द्वारम् । एवं तार्थदकः कारणिको
‘निकारणिभ्यो य सांवि ठाण्डिड्डो इति जेन भ्यो य भणिभ्यो’
इदानीमनकान् प्रत्युपलकान् प्रांतपापयन्नाह—

खेणमि हेमिरे दुविहा, कारखनिकारणे दुविहयेभ्यो ।

जे एत्वं नाखणं, तमहं बोच्छं समासेखं ॥ १२३ ॥

अनेकेऽपि द्विविधा भवन्ति, कतमेन द्वैविध्येन, अत आह-
‘कारखनिकारणि’ इति कारणमङ्गीकृत्य अकारणं चाङ्गी-
कृत्य द्विविधाः, ‘दुविहयेन’ इति पुनर्द्विधो भेदः, ये ते
कारणिकास्ते स्थानस्थिता ‘दुइउजमानाश्च’ येऽपि ते निष्का-
रणिकास्तेऽपि स्थानस्थिता ‘दुइउजमानाश्च’ । तस्य जे कार-
णिष्ठा दूतिउज्जता ठाण्डिआ अते तंहेव आसिधाविकार-
णेहि जहाउण्वं एगस्स गमलविहिं वक्काणेतुल भणिभं,
जे वि भिक्खारणिआ दुइउजता ठाण्डिआ य तेऽपि तह खेव
दुभाहं, ‘जे एत्वं नाखणं’ यच्च ज्ञानात्वं-यो विशेषस्तमहं
वक्ष्ये समासतः ।

इदानीमिभंभेदं गार्थोक्तः सर्व एव सामान्येन वतु-

विधाः साधये भवन्ति ।

जयमाथा विहरंता, ओहाथा हिंदगा चउद्धा उ ।

जयमाथा तस्य तिहा, नाखण्ठा दंसणचरिते ॥ १२४ ॥

‘यती’ प्रयत्ने यतमानाः—प्रयत्नपराः विहरन्तः—वि-
हरमाणा मासकलेषु पर्यटन्तः ‘ओहाण’ इति अवधाव-
मानाः, प्रयत्नातोऽवसर्यन्त इत्यर्थः, तथा आहिंदहाकाः—
भ्रमणशीलाः, एवमेते वतुविधाः, इदानीं ‘यथाहं’ निर्देशः “
इति न्यायाद्यतमाना उच्यन्ते—‘जयमाथा तस्य तिहा’
यतमानास्त्रिकारकाः, कथं ? ‘नाखण्दंसणचरिते’ तस्य शाण-
्डा कथं जयन्ति ?, जदि चारित्रिआणं जं छुण्णं चरयो वा
पणहिअ अणया य ते सत्ती अरिय धेयुं चारिणं वा ताहे

वित्तजायेत्ता अन्ताणे अन्नओ वचन्ति, एवं खेव दंसणपमा-
वगाणं सत्थलं अट्ठाण् वचन्ति, तत्कार्यादीनां, तथा चरित-
ट्ठाण् वसंतं गथाणं कएह कारणेणं, तत्थ जदि पुढविका-
इयाह पउरं ततो न चरितं सुज्झा नाह निग्गच्छन्ति, एसा
चरितजयया खण्णु एवं विधिहा समासतो समक्काया । द्वारं ।

इदानीं विहरमाणका उच्यन्ते, अत आह—‘विहरंता वि
अ दुविहा’ विहरमाणका द्विप्रकाराः, ‘गच्छुगतां
भिग्गाया खेव’ इत्येव-व्याख्यानयन्नाह—

पत्तेयबुद्ध जिणक-प्पिया य पडिमासु खेव विहरंता ।

आयरिअथेरवसभा, भिक्खु खुड्ढा न गच्छम्भि ॥ १२५ ॥

प्रत्येकबुद्धा जिनकल्पिकाश्च प्रांतमाप्रतिपञ्चाश—‘मासाह
सत्ता’ इत्येवमादि एते गच्छनिगता विहरमाणकाः । इदानीं
गच्छुप्रविष्टा उच्यन्ते—‘आयरिअ’ आचार्यः—प्रसिद्धः, स्थ-
विरो-यः सीदन्तं ज्ञानादौ स्थिरिकरोति, वृषभो-वैद्यावृत्त्यक-
रणसमर्थः भिक्खु-एतत्तद्व्यतिरिक्ताः, बुद्धकाः प्रसिद्धाः, ‘एते
गच्छुगता गच्छुनिगताश्च’ इत्यमुपन्यासः प्राक् कृतः, तत्क-
स्माज्जिनकल्पिकादयो गच्छुनिगता आदौ व्याख्याताः, उ-
च्यन्ते-जिनकल्पिकादीनां प्राधान्यव्यापनार्थम्, आह-प्रथम-
मेव कस्मादिदं नोपन्यासः कृतः ? उच्यते—तदपि जिन-
कल्पिकादयो गच्छुगतापूर्वा एवास्यार्थस्य ज्ञापनार्थम्, आह-
प्रत्येकबुद्धा न गच्छुनिगताः, न तेषामपि जन्मान्तरे नक्षिर्ग-
तत्त्वसङ्ख्यात्वात्, यतस्तथा नव पूर्वार्थे पूर्वार्थीतानि विधत्ते ।
आयं । (असंभाव्यवहस्यत आहांवन् शब्दे दूतीयभंगः ।)
अधुना ये ते गच्छुगता विहरमाणकास्तेषामेव विधिं प्रति-
पादयन्नाह—

पुछम्भि मासकप्पे, वासावासासु जयणसंकम्पला ।

अर्मितंवा य भावे, सुतत्थ न हायई जत्थ ॥ १२६ ॥

मासकल्पे—मासावस्थाने पूर्णं सति तथा ‘वासावासासु’
इति वर्षायां वासा वर्षावासः कस्मिन् वा यो वासकल्पस्तस्मि-
न् पूर्णं सति । पुच्छ यतनया-संज्ञायुक्ता क्षेत्रसंकर्मन्तः क-
ल्पन्त्या । किं कृत्वा ?—‘अर्मितंवा य’ इति आमन्त्रणं आचार्यो
मित्र्यानामन्त्रयति पूच्छति क्षेत्रप्रत्युपलक्षकप्रणयात्, अथ-
व्यावर्गनञ्च क्षेत्रप्रत्युपलक्षक क्षेत्रगमने वा, ‘भावे’ इति आ-
गत्येव क्षेत्रप्रत्युपलक्षक भावे प्रतीतान्, कस्य किं क्षेत्रं रोचते ?
तत्र सर्वेषां मते शूहीत्वा यत्र सूत्रार्थधानिर्भवंति तत्र ग-
मनं करिष्यत्याचार्यः ।

इदानीमेवमेव गार्था व्याख्यानयति, अत्र यदुपन्यस्तं ‘ज-
यणसंकम्पण’ इति तद् व्याख्यानयन्नाह—

अप्पडिलेहियदोता, वसही भिक्खं च दुद्धरं होजा ।

बालाहगिलाथाख व, पाउरं अहव सज्झाओ ॥ १२६ ॥

अप्रत्युपलक्षे दोषा भवन्ति, ते वामी—‘वसही’ इति कदा-
चिद्वसति दुर्लभा भवेत्, तथा भिक्षा वा दुर्लभा भवेत्, तथा
वासाधिरलानां प्रायोस्य दुर्लभं भवेत् । अथवा-व्याध्यायो
दुर्लभः, मांसाद्याकीर्त्यात् ।

तस्मात् किम् ?—

तम्हा पुवं पडिले-हिङ्गुष पच्छा विहीए संकमणं ।

वेसेह जह अण्णपु-च्छिउं यथं त्रियमे दोसा ॥ १२७ ॥

तस्मात्पूर्वमेव प्रत्युपेक्ष्य—निरूप्य पश्चाद् विधिना—यत्-
नया संक्रमणं कर्तव्यम् । इदानीं यदुपन्यस्तम् 'आमंतणा ये'
स्वयंघनं तं व्याख्यानपश्चाद्—'पसेति जह अण्णापुच्छि-
उं गणं' प्रेषयति क्षेत्रप्रत्युपेक्षकान् यदि गणमनापृच्छय
तत्रमेव दोषाः वक्ष्यमाणलक्षणाः ।

अइरेगोवहिपडिले—हयाए कथं वि गयं सि तो पुच्छे ।

खेत्ते पडिलेहेउं, अमुगत्थं गयं सि तं दुडुं ॥ १३१ ॥

यदा क्षेत्रप्रत्युपेक्षकाः शेषप्रव्रजिताननापृच्छय गतास्तदा
कथं ज्ञायन्ते ? अत आह—अतिरिक्तापधिप्रत्युपेक्षकायां स-
न्यां तं पृच्छन्ति—कुत्र गतास्त इत्येवं पृच्छन्ति । आचा-
र्योऽप्याहुः—क्षेत्रं प्रत्युपेक्षितुमसुकरं क्षेत्रं गता इति, तऽ-
प्याहुः—'तं दुडुं' ति, तत्—क्षेत्रं न शोभनम् ।

यतस्तत्र गच्छताम्—

तथा सावयं मसगा, ओमऽसिवे सेह इत्थिपडिणीए ।

थंडिल्लअगणि उट्ठा-ण एवमाई भवे दोसा ॥ १३२ ॥

स्तेनाः अष्टपथे स्वापदानि—व्याघ्रादीनि मशका वाऽति-
दुष्टाः ओमं—दुर्मित्तम् 'असिवं' देवताकृत उपद्रवो. यदि वा-
'सेह' ति अभिनवप्रव्रजितस्य स्वजना विद्यन्ते, ते चो-
त्प्रव्रजाजयन्ति, 'इत्थि' ति स्त्रियो वा मांढप्रचुराः, 'प-
डिणीए' ति प्रत्यनीकोपद्रवश्च, 'थंडिल्ल' ति स्थण्डिला-
नि वा न तत्र विद्यन्ते, 'अगणि' ति आग्नना वा दग्धः
स. देशः, 'उट्ठाणे' ति उच्छ्रितः—उच्छ्रितः प्रदंशो वा-
ऽपान्तराल इत्येवमादयो दोषा भवन्ति ।

तत्रापि प्राप्तस्यैते दोषाः—

पञ्चतितावसीओ, सावयदुन्मिक्खतेणपउराई ।

णियगपदुडुट्ठाणे, फंडणहरियाइपणीए ॥

स हि प्रत्यन्तदशः म्लेच्छाद्युपद्रवोपेतः तापस्यः—ताप-
सप्रव्रजाकाः ताश्च प्रचुरमोहाः सेयमाद् अंशयन्ति स्वापद-
भयदुर्मित्तभयस्तेनप्रचुराणि वा क्षेत्राणि 'नियग' ति अ-
भिनवप्रव्रजितस्य निजः—स्वजनादिः स चोत्प्रव्रजाजयति
'पदुडुं' ति प्रहिष्टो वा तत्र कश्चित् 'उट्ठाणं' ति उच्छ्रित-
तः—उच्छ्रितः स कदाचिदंशो भवत् 'फंडण' ति प्राक्
तत्र वसतिरासीत् इदानीं तु कदाचिदपनीता भवत् । (हरि)
'हरितपण्णीय' ति हरितं तत्र शाकादि बाहुल्येन भव्यते,
तच्च साधूनां न क्लृप्तं दुर्मित्तप्रायं वा 'हरितपणी' ति
तत्र दंश कषुचिद् युद्धेषु राक्षो दंशं दृष्ट्वा देवताये बल्यर्थं
पुरुषां मार्यते, स च प्रव्रजितादिर्मित्तार्थं प्रविष्टः सन्, तत्र
युद्धस्यापि आद्रो वृत्तशास्त्रा चिह्नं क्रियते, तच्च युद्धांतस-
ङ्गता दूरत एव परिहरति, अयुद्धांतसङ्गतश्च विनश्यति,
तस्माद्वर्णं पृष्ट्वा गन्तव्यमिति । अथवा—अन्यकर्तृकीयं गाथा,
ततश्च न पुनरुक्तदोषः ।

इदानीं स आचार्यः क्षेत्रप्रत्युपेक्षकान् प्रेषयन् सर्वं
गणमालोचयति, अथ तु विशेषं कश्चिदकमालोचयति
शिष्यादिकं ततश्चैते दोषा भवन्ति—

सीसे जह आमंतइ, पडिच्छगा तेण वाहिरं भावं ।

जह इयरा तो सीसा, ते वि समत्तम्मि गच्छंति ॥ १३४ ॥

शिष्यान् विशिष्य केवलान् यद्यामन्त्रयति ततश्च को
दोषः ? 'पडिच्छ' ति सूत्रार्थप्रणयार्थं य आयाताः सा-
धयस्तं प्रतीच्छकाः 'तेण' ति तेन अनालोचनेन 'वाहिरं
भावं' ति बहिर्भावं चिन्तयन्ति, बाह्या वयमत्र । अथन-
रान्—प्रतीच्छकानालोचयति नतः शिष्या बहिर्भावं मन्यन्ते,
प्रतीच्छकाश्च सूत्रार्थग्रहणसमाप्ती गच्छन्ति ततश्चाचार्य
एकाकी संजायत इत्येवं दोषस्तावत् ।

अथ वृद्धान् पृच्छन्ति ततः—

तरुणा वाहिरभावं, न य पडिलेहोवही न किइकम्मं ।

मूलयपत्तसरिसया, परिभूया वच्चिमां थरा ॥ १३५ ॥

वृद्धानालोचयति तरुणा बहिर्भावं मन्यन्ते, ततश्च तं
तरुणाः किं कुर्वन्त्यत आह—'न य पडिलेहोवही' उप-
धेः प्रत्युपेक्षणां न कुर्वन्ति, न च कृतिकर्म—पादप्रक्षालनादि
कुर्वन्ति । अथ तरुणानेव पृच्छन्ति ततः का दोषाः ? । वृद्धा
एवं चिन्तयन्ति—'मूलयपत्तसरिसया' मूलम्—आद्यं यत्पूर्वं
निस्सारं परिपक्वप्रायं तत्तुल्या वयमन एव च परिभूतास्ततश्च
व्रजामः इत्येवं स्थविराश्चिन्तयन्ति, यदिवा—'मूलयपत्तसरि-
सया' मूलकपत्रतुल्याः—शाकपत्रप्राया वयम्,

अथ मते स्थावरा न प्रख्या एव, तत्तु न, यत आह—

जुष्ममएहिं विहणं, जं जुहं होइ सुद्धं वि महल्लं ।

तं तरुणरहसपोईयं—मयगुम्मइहं सुहं हंतुं ॥ १३६ ॥

जीर्णमृगैर्दिहीनं यद्यथं भवति सुद्धपि महत्तुल्यं तरुण-
रभंसं—रागे पानितं—निमग्नं मेदं गुह्यमयितं—मृदं सुखं हन्तुं—
विनाशायितुं—सुखेन तदवापाद्यतं ।

यस्मादंतद्वं तस्मात्सर्व एव मिलिताः

सन्तः प्रष्टव्याः, कथम् ?—

धुइमंगलमामंतण, नागच्छइ जो य पुच्छिओ न कहे ।

तस्सुवारे ते दोसा, तम्हा मिलिण्णु पुच्छेजा ॥ १३७ ॥

स्तुतिमङ्गलं कृत्वा—प्रतिक्रमणस्यान्तं स्तुतित्रयं पठित्वा
ततश्चामन्त्रयति आकारिते च दुरस्थो यदि नागच्छति
कश्चिद्यो वा पृष्टः सन्न कथयति ततस्तस्यापारं तं दोषाः,
तस्मान्मिलितेषु पृच्छनीयमकर्त्राभूतेषु ।

केई भणंति पुच्छं, पडिलेहिअ एवमेव गंतव्वं ।

तं च न जुइह वसही, फंडण आगंतु पडिणीए ॥ १३८ ॥

केचनाचार्य एवं भ्रूयते—प्राक् प्रत्युपेक्षितं यास्मिन् क्षेत्रे
प्रागापि स्थिता आसन् तस्मिन् पुनरप्रत्युपेक्ष्य गम्यते, तच्च
न युज्यते, यस्मात्तत्र कदाचित् 'वसही फंडण' ति सा
प्राक्कनी वसतिरपनीता, आगन्तुको वा प्रत्यनीकः संजातः,
अत एव दोषमात्रपूर्वग्रहाऽपि वसंतः प्रत्युपेक्षणीया ।

इदं च तं प्रष्टव्याः—

कयरी दिसा पसत्था ? अमुई सन्वेमि अणुमई गमयं ।

चउदिसि ति दुएगं वा, सत्तण पणयं तिग जहसं ॥ १३९ ॥

कतरा दिक् प्रशस्ता—शोभना ? । सुक्षेमपथस्थं, तऽ-
प्याहुः 'अमुई' अमुका दिक् सुतेमात । एवं सर्वेषां
यदा अनुसता—अभिमुखिता भवति, दिग्विपर्ययः,
तदा गमनं कर्तव्यम् । तत्र चतसृष्वपि दिक्षु—पूर्वदक्षि-
णपश्चिमोत्तरास्तु प्रत्युपेक्षकाः प्रयान्ति, अथवा—चतसृषां

दिशामुपद्रवादिसम्भवे तिस्रषु यान्ति, तद्भावे द्वयोर्विशो-
यान्ति, तद्भावेऽप्येकस्यां दिशि । तासु च द्विषु प्रजन्तः
कियन्तो ब्रजन्त्यत आह—'सप्तम एणं तिग जहणं'
एकैकस्यां दिशि उद्गृह्यतः सप्त सप्त प्रयान्ति, सप्तानाम-
भावे पञ्च पञ्च ब्रजन्ति, पञ्चानामभावे जघन्येन त्रयस्त्रयः
प्रयान्तीति ।

अत्र च ये अभिप्रहिकास्ते प्रहेतव्याः, तेषां त्वभावे-
अणुभिगगहिण वावा-रणा उ तत्थ उ इमे न वावोरे ।

बालं बुद्धमगीअं, जोमि वसहं तथा खमणं ॥ १४०॥

'अणुभिगगहिण' इति यैरभिग्रहो न गृहीतस्तान् व्यापा-
रयेत्-गमनाय चार्थेदित्यर्थः । तत्र तु बालं बुद्धम् अगीतार्थं
योगिनं वृषभं-वैश्यावृत्त्यकरं तथा क्षपकं-मासक्षपका-
दिकम्, एताञ्च व्यापार्येष्टमनाय ।

इदानीमेतामेव गाथां भाष्यकृद् व्याख्यानयन्नाह—

हीलेज व खेलेज व, कजाकजं न याणइ बालो ।

सो वाऽणुकपणिओ, न दिति वा किंचि बालस्स ॥६८॥

बाल प्रेष्यमाणऽयं दोषः-इह्यते भ्लच्छादिना क्रीडत वा
बालत्वभावात्कार्यकार्यार्थ-कर्त्तव्याकर्त्तव्यं वा न जा-
नानि बालः, न च बालः क्षेत्रप्रत्युपेक्षणार्थं प्रहितः सन्
अनुकम्पया सर्वं लभते, आगत्य चाचार्याय कथयति यदुत
सर्वं लभ्यते, गतश्च तत्र गच्छा यावन्न किञ्चिन्नभते, चेन्न-
स्यैवानुकम्पया स लाभ आसीत्, अथवा-न ददाति वा
किञ्चिद्दालाय परिभयनानस्ते न व्यापारयेत् ।

बुद्धोऽपि न प्रेषणीया, यतस्तत्रैते दोषाः—

बुद्धोऽणुकपणिओ, चिरेण न य मगगंधिले पेहे ।

अहवावि बालबुद्धा, असमत्था गोयरतिअस्सा ॥६९॥ (भा०)

बुद्धोऽनुकम्पनीयस्तन्भासां वैव लभते, नान्यः, तथा 'चि-
रेणे' इति चिरेण-प्रभूतेन कालेन गमनम् आगमनं च करो-
ति, न च मार्गं-पन्थानं प्रत्युपेक्षितुं समर्थः, नापि स्थण्डि-
लानि प्रत्युपेक्षितुं समर्थः, इदानीं तु द्वयोरपि बालबुद्धयोस्तु-
ह्यदोषोद्भावनार्थसाह-अथवा-बाला बुद्धाश्च असमर्थाः—
अशक्ताः गोत्तरात्रकस्य-त्रिकालमिहाटनस्येत्यर्थः । दारं ।
अगीतापेऽपि प्रेष्यमाणं एते दोषाः—

पंथं च मासवासं, उवस्सयं एखिरेण कालेणं ।

एहामो सि न याणइ, चउन्विहमणुण्ण ठाणं च ॥७०॥ (भा०)

पन्थानं-मार्गं न जानानि वक्ष्यमाणं 'मासं' इति मास-
कल्पं न जानाति 'वासं' इति वर्षाकल्पं न जानाति, तथा
उपाश्रयं-दसति परिणितं न जानाति, तथा श्रयातरणं
पृष्टः-कदा आगमिष्यथ ? इतश्च त्रयीति—'एखिरेण ए-
हामो' इति इयता कालेन-अर्द्धमासादिना पश्याम इत्येवं
वदतो यो दोषः अविधिभाषणजनितस्ते न जानाति, यतः
कदाचिदस्या दिक् शोभनतरा बुद्धा भवति तत्र गम्यते,
अतो नैवं वक्ष्यम्-एतावता कालेनैष्यामः । तथा 'चउ-
न्विहमणुण्ण' इति तत्रोपाश्रये श्रयातरणतुर्विधमनुज्ञाप्य-
ते-ब्रूयतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्चेति । तत्र ब्रूयतस्त्व-
ङगलावि अनुज्ञाप्यते, क्षेत्रतः पात्रकप्रक्षालनभूमिरनुज्ञाप्यते,

कालतो दिवा रात्रौ वा निस्सरणमनुज्ञाप्यते, भावतो ग्ला-
नस्य कस्याचिद्भाषणधानार्थं काथिकासंज्ञानि निरूप्यते,
एतां चतुर्विधामनुज्ञामनुज्ञापयितुं न जानाति । 'ठाणं च' इति
वसतिः कीदृशं प्रशस्ते स्थाने भवतीत्येतज्ज जानाति । दारं ।

योगिनमपि न प्रेषयेत्, कस्मात् ?—

तूरंतो अण पेहे, पंथं पादट्टिओ न चिर हिंडे ।

विगई पडिसेहेइ, तम्हा जोमि न पेमेज्जा ॥७१॥ (भा०)

त्वरमाणः सन्न प्रत्युपेक्षते पन्थानं, तथा पाठार्थी स्वन्न चिरं
भिक्षां हिएडते, तथा लभ्यमाना विकृतीः-दध्यादिकाः प्रति-
षेधयति, तस्माद्योगिनं न प्रेषयेत् । दारं ।

वृषभोऽपि न प्रेषणीयो यत एते दोषा भवन्ति—

ठवणकुलाणि न साहे, सिट्ठाणि न देंति जा विराहणया ।

परितावणअणुकपण, तिणहऽसमत्थो भवे खमणो ॥७२॥ (भा०)

वृषभो हि प्रेष्यमाणः कदाचिद्दोषा स्थापनाकुलानि 'न सा-
हे' इति न कथयति, अथवा-सिट्ठाणि न देंति' इति कथि-
तान्यपि तानि स्थापनाकुलानि न ददति अन्यस्य, तस्यैव
तानि परिचिन्तानि, 'जा विराहणया' इति नतश्च स्थापना-
कुलेषु अलभ्यमानेषु या विराधना ग्लानादीनां सा सर्वा
आचार्यस्य दोषेण कृता भवति । दारं । अथ क्षपकोऽपि न
प्रेष्यते, यतः परिनापना-दुःखासिका आतपादिना भवति
क्षपकस्य, 'अणुकपण' इति अनुकम्पया वा लोकः क्षपकस्यैव
दशति नान्यस्य, तथा 'तिणहऽसमत्थो भवे खमणो' त्रयो-
वारा यद्विहाटनं तस्य-वारत्रयाटनस्यासमर्थः क्षपकः । दारं-
यदा तु पुनः प्रेषणाहं न भवन्ति—

एए चेव हवेजा, पडिलोमणं तु पेसए विहिणा ।

अविही पेसिअते, ते चेव तहिं तु पडिलोमं ॥ १४१॥

एत एव बालादयो भवेयुस्तदा किं कर्त्तव्यमित्याह-
त्रि-
लोमणं तु पेसए विहिणा' अनुलोमः-उत्सर्गस्तद्विधानः
प्रतिलोमः-अपवादस्ते प्रतिलोमम्-अपवादमङ्गीकृत्य एता-
नेव बालादीन् प्रेषयेत्, कथम् ?-विधिना-यतनया-
वक्ष्यमाणया । यदा पुनस्त एव बालादयोऽविधिना प्रेष्यन्ते,
तदाऽविधिना प्रेष्यमाणेषु त एव दोषाः क ? 'तहिं तु'
तस्मिन् क्षेत्रे प्रेष्यमाणानां कथयन् ?- 'पडिलोमं' इति
प्रतिलोमं अपवादमङ्गीकृत्य । अथवा-अविधिना प्रेष्यमाणेषु
त एव दोषाः, तत्र 'पडिलोमं' इति अविधिप्रतिलोमां
विधितेन-अप्रतिलोमविधिना प्रेषयेत् । ओष० । (हि-
एडकसामाचारी 'सामायारी' शब्दे उक्ता ।)

इदानीं तेषां गमनविधिं प्रतिपादयन्नाह—

पंथुवारे उदए, ठाणे भिक्खंतरे य वसहीओ ।

तेणा सावगबाला, पञ्चावाया य जाणुविही ॥१४३॥

'पंथ' इति पन्थानं-मार्गं चतुर्विधया प्रत्युपेक्षणया निरूप-
यन्तो गच्छन्ति, 'उच्चारे' इति उच्चारप्रश्नयणभूमिं
निरूपयन्तो ब्रजन्ति, 'उदए' इति पानकस्यानि निरूपयन्ति,
येन बालादीनां पानीयमानीय दीयते, 'ठाणं' इति विश्राम-
स्थानं गच्छन्त्ये निरूपयन्तो ब्रजन्ति, 'भिक्खं' इति भिक्षां नि-
रूपयन्ति, येषु प्रदेशेषु ब्रज्यते तेषु वा न लभ्यत इति ।
'अंतरे य वसहीओ' इति अन्तराले वसतीत्ये निरूपयन्तो

गच्छन्ति यत्र गच्छुः सुखेन वसितुं याति, स्तेनाश्च यत्र न सन्ति, यत्र व्यालाः तथा स्वापदा न सन्ति—स्वापदभुज-गाद्यो न सन्ति, 'एषावाय' इति एकस्मिन् पथि गच्छन्तां दिवा प्रत्युपायः, अन्यत्र रात्रौ प्रत्युपायः, ततो निरूप्य गन्तव्यम् । 'जागृयिषि' इति अयं गमनविधिः ।

कथं पुनस्तं व्रजन्तीत्याह—

सुत्तथं अकरिता, भिक्षं काउं अइति अवरण्हे ।

विहयदिणं सज्जामो, पोरिसिअद्वाइ संघाडो ॥१४४॥

स्त्रपौरुषीयं अर्थपौरुषीं चाकुर्वन्तो व्रजन्ति तावद्यावदभिमत्तं क्षेत्रं प्राप्ता भवन्ति, पुनश्च ते किं कुर्वन्तीत्यत आह—'भिक्षं काउं अइति अवरण्हे' भिक्षां कृत्वा—तदासुखमप्राप्तं तद्विहाय भक्षयित्वा पुनश्चापहाहं प्रविशन्ति, ततो वसतिमन्वेषयन्ति, लब्धायां च वसतो कालं शुद्धीत्या द्वितीयदिवसे किञ्चिन्मृतपौरुषीमात्रं कालं स्वाध्यायं कुर्वन्ति । पुनश्च 'पोरिसिअद्वाइ संघाडो' 'पोरिसिअद्वा' पौरुषीकालं सङ्घाटकं कृत्वा भिक्षार्थं प्रविशन्ति, अथवा-स्वाध्यायं कियन्तमपि कालं कृत्वा 'पोरिसिअद्वा' अर्द्धपौर्णिमासित्यर्थः, सङ्घाटकं कृत्वा प्रविशन्तीति ।

इदानीं ते सङ्घाटकेन प्रविष्टास्तत्र क्षेत्रं त्रिधा विभजयन्ति, एतदेवाह—

खेत्तं तिहा करेत्ता, दोसीणं नीणिअमि ख वयंति ।

अरणो लद्धो बहुओ, थोवं दे मा य रुसेजा ॥१४५॥

क्षेत्रं त्रिधा कृत्वा—त्रिभिर्मार्गैर्विभज्य एको विभागः प्रत्युपस्थव्यं हिरेण्यते, अपरो मध्याह्नं हिरेण्यते, अपरोऽपराह्णे, एवं ते भिक्षामटन्ति । 'दोसीणं नीणिअमि उ वरे'ति 'दोसीणं' पशुभिरे आहारं निस्सारिते सति वदन्ति—'अरणो लद्धो बहुओ' अन्य आहारो लब्धः प्रचुरः, ततश्च 'थोवं दे' इति स्तोकं ददस्व—स्वल्पं प्रयच्छ, 'मा य रुसेजा' इति मा वा रोषं प्रक्षीप्यस्यानावरजान-तम्, एतच्चासौ परीक्षार्थं करोति, किमर्थं लोको दानशी-लो ? न वेति ।

अहव य दोसीणं चिअ, जायामो देहि दहि वयंखीरं ।

खीरे घयमुत्तेजा, थोवं थोवं च सव्वत्थं ॥१४६॥

अथवा—एतत्सौ साधुर्ज्वीति—न वयं 'दोसीणं चिअ' याचक्यामः, किन्तु दधि याचक्यामः, तथा खीरं याचक्यामः, तथा खीरे लब्धं सति शुद्धं घृतं पेयां ददस्व । सर्वत्र—सर्वेषु कुलेषु स्तोकं स्तोकं गृह्णन्ति ते साधवः, एवं तावत्प्रत्युपसि भिक्षाटनं कुर्वन्ति ।

अधुना मध्याह्नाटनविधिरुच्यते—

मज्झहिह पउरभिक्षं, परिताविअपिअजूसपयकडिअं ।

ओभट्टमथोभट्टं, लम्भइ जं जत्थ पाउगं ॥१४७॥

मध्याह्नं प्रचुरा भिक्षा लभ्यते 'परिताविअ' इति परित-लितं सुकुमारिकादि, तथा 'पया' लभ्यते, जूयः पाटलादिः, [पटोलादिः] तथा पयः—कथितम् 'ओभट्टमथोभट्टं लम्भति' प्राथितमप्राथितं वा लभ्यते 'जं जत्थ' यद्-वस्तु यत्र क्षेत्रे प्राशोपयम्—इहं तद्विषयभूतं क्षेत्रं प्रधानमिति ।

इदानीमपराह्णं भिक्षावलां प्रतिपादयन्नाह—

चरिमे परिताविअप-अ जूस आएस अतरण्हाए ।

एकैकगंसंजुत्तं, भत्तुं एकमेकस्स ॥१४८॥

चरिमे—चरमपौरुषीयमटन्ति, तत्र च परितलितानि पेया युषश्च यदि लभ्यते ततः 'आएस' इति प्राचुरीकः 'अतरण्हा' इति श्लानस्तदेवमार्थाय भवति, ततश्च तत्प्रधानम् । एवं तेऽदि-त्वा 'भत्तुं' इति उद्वृत्त्युपमेकस्यानयन्ति, कथम् ?—'एकै-कगंसंजुत्तं' एकः साधुरेकेन संयुक्तं यस्मिन्नायमे तदेकै-कसंयुक्तमानयन्ति, 'एकमेकस्स' इति परस्परस्य आनयन्ति, एतदुक्तं भवति—द्वौ साधू अटनः एक आस्तं प्रत्युपसि पुन-द्वितीयवेलायां तयोर्द्वयोर्मेध्यादेक आस्ते अपरः प्रयाति प्रथ-मव्यवस्थितं शुद्धीत्या, एतौयवेलायां च यो द्वितीयवेलायां रक्षपालः स्थितः स प्रथमस्थितरक्षपालेन सह व्रजति, इत-रस्तु येन वारद्वयमटनं स तिष्ठति । एवमेव एषां त्रयाणा-मेकैकस्य सङ्घाटककल्पनया पर्यटनं द्वयोर्वाञ्छनीयम् ।

एवम्—

ओसह मेसजाणि अ, कालं च कुले य दाणमाईणि ।

सग्गामे पेहिता, पेहिंते ततो परग्गामे ॥१४९॥

एवम् औषधं—इतीकयादि, भेषजं—पेयादि, एतच्च प्रार्थ-नाद्वारेण प्रत्युपेक्षते, 'कालं च' इति कालं प्रत्युपेक्षते, 'कुले य दाणमाईणि' कुलानि च दानभाजकादीनि, 'दाणे अहि-मसखे' एवमादि, एतानि कुलानि प्रत्युपेक्षते । एतानि च स्वप्नामे 'पेहिता' प्रत्युपेक्ष्य ततः परगामे प्रत्युपेक्षते ।

चोयगवयणं दीहं, पक्षीयगहणे य नणु भवे दोसा ।

जुअइ तं गुरुपाहुण-गिलाणगड्डा न दप्पणा ॥१५०॥

चोदकवचनं, किमित्यत आह—दीहं दीपे भिक्षाटनं कु-र्वन्ति ते 'पक्षीयगहणे' इति खड्गवद्भक्ष्यग्रहणे च ननु भवन्ति दोषाः । आचार्यस्स्याह—'जुअइ तं' गुण्यते तत्सर्वं दीपे भिक्षाटनं यद् प्रणीतग्रहणं च, यतः 'गुरुपाहुणगिलाणगड्डा' गुरुप्राचुरीकस्तानार्थमसौ प्रत्युपेक्षते न र्पार्थ, न चारमार्थं प्रणीतादिग्रहणमिति ।

अइ पुण खड्गपणीए, अकारणे एकसिं पि गियहेजा ।

तहिअं दोसा तेण उ, अकारणे खड्गनिडाइ ॥१५१॥

यदि पुनः खड्गं—प्रचुरं प्रणीतं—क्षिप्रम्, एतानि अकारणं सङ्घर्षं शुद्धीत्या 'तहिअं दोसा' ततस्तस्मिन् ग्रहणे दोषा भवेयुः । किं कारणम् ?—यतः 'तेण उ' तेन—साधुना 'अकारणे खड्गनिडाइ' अकारणे—कारणमन्तरेणैव 'खड्गाइ' भक्षितानि क्षिप्रानि—खड्गवन्ति द्रव्याणि, अथवा—अकारणे 'खड्गनिडाइ' प्रचुराक्षिप्रानि तेनासौक्ष्म्यानीति ।

एवं-रुहं थंडिल वसही, य देउलिअमुसगेहमाईणि ।

पाओगमणुखानव, वियालये तस्स परिकहणा ॥१५२॥

एवम्—उक्तं प्रकारेण 'कथिय' इति 'कथिते' अर्थात् क्षेत्रे सति 'थंडिल' इति ततः स्थण्डिलानि प्रत्युपेक्षन्ते, येषु खूनः परिष्ठाप्यते महास्थण्डिलं 'वसही' इति वसति निरूपयन्ति ।

१-एवमिषाक्षिप्रमपि पुलकादुरोषाद् टीकाहता भ्याक्वातात्पात्र मूले यत्र शुद्धीत्यर्थः ।

किं प्रशन्ते प्रदेशे आह्वांश्चदप्रशस्ते—सिंगखोडादियुक्ते इति, पत्तनमध्ये शालादि, तद्भावे 'द्वल्लिआ' 'द्वकुल्ले' श्रूयं प्र-
श्रुयन्त्ये 'सुखगोहमारीणां' श्रूय्यगृहादीनि आदिशब्देन-स-
भा गृह्यन्ते, तां च वसतिं लब्ध्वा किं कर्त्तव्यम् ?—'पाउग्ग-
मखुगणवणा' प्रायाश्यानां-तुण्डगलकादीनां श्रय्यातरोऽनु
ज्ञापनां कार्यते-यथा उम्मेकलय एतानि वस्तूनि । अथासौ
प्रायाश्यानि न जानाति 'वियाल्ले' ति विचारयति, प्राया-
श्यं किमभिधीयते ? इति, एवंविधे विचारं तस्य श्रय्यातर-
स्य कथ्यते 'परिकहणा' यथाऽस्माकं तुण्डारडगलादि उ-
त्मेकलयेत् ।

एतां नियुक्तिगाथां भाष्यकरो व्याख्यानयति, तत्र क्वचित्
क्षेत्रे स्थितिलं परीक्ष्यते, तच्च बहुवक्त्रव्याख्यादुर्गिष्टाद्वयति,
वसतिस्तु कीदृशे स्थाने कर्त्तव्या कीदृशे च न कर्त्तव्याति
व्याख्यानयन्नाह—

मिपक्खोडे कलहो, ठाणं पुण नेव होइ चलणेसुं ।

अहिठाणि मोट्टुंगो, पुच्छमि अ फेडणं जाणु०६(भा०)

मुहमूलमि अ चारी, मिरे य कउहे य पूयमकारो ।

खेधे पट्टीए भरो, पोट्टिमि य धायभां वसहो ॥७०॥ (भा०)

तत्र वामपाश्वर्षोर्पावृष्टपूर्वाभिमुखवृषभरूपं क्षेत्रं बुद्ध्या कल्प-
यित्वा तत इदमुच्यते-शृङ्खलाड-शृङ्खलप्रदेशे यदि वसति क-
र्त्तव्यं ततः कलहो भवतीति क्रियां वदयति, स्थानम्-अवस्थि-
तिर्नास्ति चरणेषु-पादप्रदेशेषु, आघष्ठानं-अपानप्रदेशे
वसन्ती क्रियमाणायामुद्वर्गंगा भवतीति क्रिया सर्वत्र योज-
नीया । 'पुच्छं' 'पुच्छप्रदेशे' 'फेडणं' अपनयनं भवति व-
सत्याः । मुखमूलं चारी भवति, शिरीस-शृङ्खलामध्ये क-
कुट्टे च पूजासंस्कारो भवति, स्कन्धे पृष्ठे च भारो भवति,
साधुभिर्मागच्छद्भिर्जाकुलो भवति, उद्वरप्रदेशे तु नित्यं तुप्त
एव भवति क्षेत्रवृषभः । वसतिर्दशरूपानां, तद्व्याख्यानाच्च
देवकुलश्रृङ्खलाद्यपि व्याख्यातमेव प्रष्टव्यम् । इयं च वृषभ-
परिकल्पना यावन्मात्रं वसतिनाऽऽक्रान्ते तस्मिन् नापरि-
ष्टात्, उपरिष्टान् तदनुसारेण कर्त्तव्या वसतिः ।

अधुना 'पाउग्गअखुखणं' त्पुमेवावयवे व्याख्यानयन्नाह,
तत्र प्रायाश्यानामनुज्ञापना कर्त्तव्या-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतः
भावतश्च, तत्र द्रव्यतः—

दवे तण्डगलार्ह, अच्छणभाणाइधोवणा खेत्ते ।

काले उच्चारार्ह, भावेण गिलाखकूरुवमा ॥७८॥ (भा०)

द्रव्यतः-द्रव्यमस्तीकृत्य तृणानां संस्तरकार्थं डगलानां च-
अधिष्ठानप्राच्छनार्थं लघूनामनुज्ञापना-क्रियते 'अच्छणं' ति
आख्या-यत्राऽऽस्यते यथासुखेन स्वाध्यायपूर्वकं भाणादि-
धोवणा' भाजनादिभावनं-ज्ञानं प्राक्कादर्थं च क्रियते सा
क्षेत्रानुज्ञा । कालविषयाऽनुज्ञा दिशा रात्रौ वा उच्चारार्हव्यु-
त्सर्जनम् । भावविषयाऽनुज्ञापना ग्लानादिः साम्यकरणार्थं
निवातप्रदेशाद्यनुज्ञापना क्रियते । इदानीं 'वियाल-
ले' तस्स परिकहणं' ति असुमवययं-व्याख्यानय-
न्नाह—'कूरुवमा' यदा श्रय्यातर एव भूत-इयति प्रदेशे
सयाऽवस्थानमनुज्ञानं भवतां नापरिष्टात्, तदा तस्य परि-
कथना क्रियते कूटप्रदानेन । यो हि भोजनं कस्यचिद्वाति

स नियमेनैव भोजनोत्कासेचनद्यपि द्वात्यनुक्रममपि साम-
र्थ्याक्षिप्तम्, एवं वसतिं प्रयच्छता उच्चारप्रश्रयभूत्यादि
सामर्थ्याक्षिप्तं सर्वमप्युक्तं भवति । अथवा-इदमसौ श्रय्यातरो
विचारयति-क्रियते कालमत्र स्थास्यति भवन्तः ?, अस्मिन्
विचारं "तस्सपरिकहणा"—

जाव गुरूणं य तुज्जं य, केवइया तत्थ सागरेणुवमा ।

केवइकालेणेहिहं ?, सागारं ठवंति अण्णे वि ॥१५३॥

यावद् गुरूणां 'ने'-तत्र च प्रतिभातं तावदवस्थानं करि-
ष्यामः, अर्थवमनौ विचारयति-'वियालणा' यदुत 'केवइआ'
क्रियन्ते इहावस्थाम्यन्ते ? 'तस्स परिकहणा' क्रियते सागर-
क्षोपमा, यथा हि सागरः क्वचित्कालं प्रचुरमालला भवति
क्वाचित्पुनर्मर्यादावस्थ एव भवति, एवं गच्छेऽपि कदाचि-
द्बहुप्रमाजितो भवति कदाचित्स्वल्पप्रमाजिन इति । अथासौ
पुनरपि 'वियालणा' ति विचारयति-यथा 'केवइ कालेणहिहं'
ति क्रियता कालनागमिष्यति ?, एवमुक्ताः सन्तः साधवः तत्र
'सागारठविति' सचिकल्पं कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं कुर्वन्ति ?—
'अणं वि' अन्त्येऽपि साधवः क्षेत्रप्रत्युपेक्षार्थं गता एव,
ततश्च तद्वालोचननागमिष्याम इति ।

पुव्वदिहे इच्छइ, अहव भणिजा इवंतु एवइया ।

तत्थ न कप्पइ वासो, असइ खेत्ताणं णुआभां ॥१५४॥

यदा त्वसौ पूर्वदृष्टान्तेवेच्छति यैः प्राग् मासकल्पः कृतः
स्वभावेनस्थालुः स दृष्टप्रत्ययानिच्छति, नाभ्यान्, तत्र न
कल्पते वासः । अथवा-भयेदसौ एतावन्त एवात्र तिष्ठन्तु,
तत्र 'न कल्पते वासः' न युज्यतेऽवस्थानं, यतः साधवः
कदाचित्स्तोकाः कदाचिद्बहवो भवन्ति । अथास्यानि क्षेत्राणि
न सन्ति तदा असति-क्षेत्राणामन्येषामभावे 'अणुप्पाड' ति
तस्यामेव वसतावनुज्ञानां वासः ।

शेषक्षेत्राभावे सति तत्र च नियतपरिमितायां वसतौ यदि
प्राधूर्णका आगच्छन्ति ततः को विधिरित्वत आह—

सकारो सम्भासो, भिक्खग्गहणं च होइ पाणुण्ण ।

जइ जाणु उ वसइ तहि, साहम्मिअवच्छलाऽऽणाइ ॥१५५॥

संस्कारः—घट्टनाभ्युत्थानादिकः सम्मानः—पादप्रक्षाल-
नादिकः भिक्षाग्रहणं—भिक्षानयने च एतत्प्राधूर्णिकं आगते
सति क्रियते । पुनश्च तस्य प्राधूर्णिकस्य वसतिस्वरूपं कथ्यते
यथा-परिमितैरेव लब्ध्वा, नाप्यस्यावकाशः, ततश्च त्वया-
ऽन्यत्र वसितव्यम् । 'यदि जाणु उ वसइ तहि' ति एवमसा-
वुक्ता कोऽपि सन्—यदि जानापि तत्र वसति ततः को
दोषोऽन आह—'साहम्मिअवच्छलाऽऽणाइ' साधर्मिकवा-
त्सल्येन न कृतं भवति, यतोऽसौ श्रय्यातरो दृष्टस्तानपि नि-
जोडयति, आक्षामहृष्य कृतः—आक्षालोपक्षेपं कृतो भवति
स्वस्थः, आदिशब्दात्तद्द्रव्यान्पद्रव्यव्ययच्छेदः ।

इदानीं तु क्षेत्रप्रत्युपेक्षका आचार्यसमीपमागच्छन्तः—

किं कुर्वन्तीत्यत आह—

जइ तिभि सव्वगमणं, एसु न एसु ति दोसु वि अ दोसा ।

असपहेणं णुसुयंता, निययावासोइ मा गुरूणो ॥१५६॥

यदि न क्षेत्रप्रत्युपेक्षकाश्च एव ततः सर्व एव गमनं कुर्वं-

नि अथ सप्त पञ्च वा ततः सङ्घाटकमेकं मुखत्वा प्रजन्ति,
'एषु न एषु' ति शक्यातरेण पृष्टाः सन्तस्ते नैवं वदन्ति-
एषामो न वा एषाम इति, यत एवं भ्रणजे मोक्षः, किं कारणे?
यदेवं भ्रणन्ति यदुत आगमिष्यामः, ततश्च शोभनतरो क्षेत्रे
लब्धं सति नागच्छन्ति ततश्चावृत्तदोषः, अथ भ्रणन्ति-भावा-
मिष्यामः ततश्च कदाचिद्व्यत्येक्षेत्रं न परिदृश्यति ततश्च पु-
नस्तत्रानच्छन्तां दोषोऽनृत्नजनितः । 'अणुपदेष्टुं' ति ते हि
क्षेत्रप्रत्युपेक्षका गुरुसमीपमागच्छन्तोऽन्येन मार्गेणागच्छ-
न्ति, कदाचित्संज्ञाभनतरो भवेत्, 'अणुणेत' ति सूत्रपी-
ठपीठकुर्वन्तः प्रयान्ति, मा भूश्चल्यत्वासां गुरोरिति, किं कार-
णे ? यतस्तेषां विधेयमागच्छतां मासकलापधिका भवति,
ततश्च नित्यत्वासां गुरोरिति ।

ग्राह्य गुरुसमीपं, आलोपत्ता कहेति खेतगुणा ।

न य सेसकद्वयं मा हो-अ संखंडं रचि सहेति ॥१३७॥

अत्वा गुरुसमीपम् आलोचयित्वा ईष्यैवाधिकारित्वारं कथ-
यन्त्याचार्यस्य क्षेत्रगुणात् । 'न य सेसकद्वयं' ति न च क्षेत्र-
साधुभ्यः क्षेत्रगुणात् कथयन्ति । किं कारणं ?— 'मा होज्ज
सेसक' मा भवेत् स्वक्षेत्रपक्षपातजनिता राटिरिति, तस्मात्
'रचित सहेति' ति रात्रौ, मिलितानां सर्वेषां साधूनां क्षेत्रगुणा-
न् कथयन्ति ।

ते च गत्वा एतत्कथयन्ति—

पदमाहं नरिष्व पदमा, तत्त्वं उ चषसीरकूरदहिलंभो ।

विहवाए विह वइवा-ए दोवि तेसि च धुवलंभो ॥१३८॥

ओहामिअधुवलंभो, पाउग्माणं चउत्थिए नियमा ।

इहरावि जहिरिछाए, तिकालजोगं च सव्वेसिं ॥१३९॥

प्रथमस्यार्थ—पूर्वस्यां दिशि वासिते प्रथमा-नास्ति सूत्रपीठ-
सौख्यं: किन्तु तत्र घृताक्षीरकूरदधिलामोऽस्ति, अन्ये त्व-
स्यस्यां दिशि कथयन्ति, द्वितीयायां दिशि नास्ति द्वितीया-
लास्यधर्मपीठयो, यतस्तत्र द्वितीयायां पीठस्यामेव भोजनं,
घृतादिवस्तु लभ्यत एव, 'ततिआए दो वि' ति तृतीयायां
ईदृशि द्वे अपि सूत्रार्थपीठयो विद्यन्ते 'तेसि अ धुवलंभो'
ति तेषां घृतादीनां निश्चितं लाभः । 'ओहामिअधुवलंभो'
ति प्राथिनस्य भुवो लाभः, कथां?—प्रायांश्यानां घृतादीनाम्
'चउत्थिए' चतुर्थ्यां दिशि नियमात्—अवश्यम् 'इहरावि-
ति अग्रार्थितेऽपि यदच्छुया चिकालयोमये प्राप्तमेत्याहसाया-
ह्वयु चिकालमपि 'सव्वेसिं' ति सर्वेषां बालादीनां योग्यं
प्राप्यत इति ।

एवं तेः सर्वैः क्षेत्रप्रत्युपेक्षकराव्यंते सत्या-

चार्यः किं करोनीत्याह—

मयगहणं आयरिओ, कथं वयामो ति । तत्त्वं ओयरिओ ।
सुमिओ मयंति पदमं, तं चिओ अणुओगततिओ ॥१६०॥

मत्प्रहणम् अभिप्रायप्रहणम् आचार्यः शिष्याणां करोति य-
दुन भी-आयुष्मन्तः । तत्तं वज्रामः ? कथा दिशा गच्छामः?
तत्रैवमामभितरे शिष्यगणं आचार्येण : 'तत्र औदिरिका'
उद्वभूयते किन्त्याः, सुमिताः—अणुकाः भवन्ति—यदुन
'पदमं' ति प्रथमां दिशं वज्रामः, यत्र प्रथमपीठयो भुज्यन्ते,
२०३

'नं चिय' ति तामेव दिशम्, 'अणुओगततिओ' व्याख्याना-
यिन इच्छन्ति, यतस्ते सूत्रप्रहणानिरपेक्षाः केवलमर्थप्रहणा-
यिनः, तेषां चार्थप्रहणप्रपञ्चो द्वितीयायां पीठयो भवतीत्य-
तस्तामेवच्छन्तीति ।

विश्यं सुतगगाही, उभयगगाही अ तइयं लेसं ।

आयरिओ अ चउत्थं, मो उ पमाणं इवइ तत्त्वं ॥१६१॥

द्वितीयो च दिशं सूत्रमाहित इच्छन्ति, यतः प्रथमपीठ-
स्यामेव स्वाध्यायो भवति, स च तेषामस्ति, उभयगगाहि
गुणं—सूत्रार्थमाहितस्तृतीयं क्षेत्रमिच्छन्ति, आचार्यस्तु
चतुर्थं क्षेत्रमिच्छति यतस्तत्र चतुर्थोपमपि पीठयो आधुषे-
कारः प्रायेणैव लभ्यत इति, 'स एव प्रमल्लम्' अत्रार्थ एव
सर्वेषां प्रमाणं भवति 'तत्त्वं' ति तत्र शिष्यगणमर्थे ।

किं पुनः कारणम् आचार्याश्चतुर्थमेव क्षेत्रमिच्छन्ति?

अत आह—

मोहूकभवे उ बलिप, दुह्वलदेरो न साहए जोए ।

तो मज्जकवला साह, दुह्वस्सेवेत्थ दिहुंते ॥१६२॥

प्रथमद्वितीययोः क्षेत्रयोः प्रचुरभक्षणानेक्यः सकाशाह-
लवान् भवति, बलिनश्च मोहोद्भवो भवति—कालोद्भवो
भवतीत्यर्थः । आह—एवं तर्हि यत्र भिक्षा न लभ्यते तत्र
प्रयान्तु, उच्यते—दुर्बलदेह—कशरीरो न साधयति—
माराधयति योगान्—व्यापारान् यतस्ततो मध्यमबलाः
साधव इत्यन्ते । दुष्टाभ्येन क्षान् वदन्ति, दुष्टाभ्येन-मार्गम
उच्यते, स-वधा प्रचुरभक्षणार्हतिः सन् कुम्भकारासेपि-
तभाह्वकानि भनक्ति दपोसंकारुत्प्लव, पुनस्तेमेव कुम्भ-
कारेण निरुदाहारः सञ्जातिदुर्बलत्वात्प्रसक्तलिः सर्व-भन-
क्ति, स एव च गर्भो मध्यमाहारीकयया समर्थो भावजाति
वहति, एवं साधवोऽपि संयमकर्या मध्यमबला वहन्ति ।

पणपणप्स हायी, अरेणं लेण तेण वा चरइ ?

जइ तरुणा नीरोगा, वरुवति चउत्थगं राह ॥१६३॥

अथ तस्मिन् गच्छे पञ्चपञ्चाशद्वर्षेदीयाः विशद्वर्षा वा
अन्धारिशद्वर्षा आ भवन्ति, ततो गम्यते चतुर्थं क्षेत्रं, यतस्ते
मेव कनचिद्-अग्र्यन्त-यापयन्ति तथा यन्ति च, एकदा नीरो-
गाः—शला भवन्ति ततश्चतुर्थमेव क्षेत्रं प्रजन्ति ।

अह पुण जुळा येरा, रोमविहका व साहुओ तरुका ।

ते अणुकूलं खेणं, वेसंति न वावि जग्गुडे ॥१६४॥

अथ पुनर्जुणः (जीर्णः) स्वबिरा भवन्ति, रोगस्य क-उ-
रादिना मुकुमाशान्तकला, नापापि येषां स्त्राये भवति कु-
रीत्यस्य, ततस्त्वानुत्कूलं क्षेत्रं मेवयन्त्याचार्याः । 'अहोवि
जग्गुडे' ति 'जग्गुडा' अलसा निर्दमप्रायास्ताव मेवच्छन्ति ।

कियता पुनः कालेन वृद्धाश्च आध्याप्यन्ते ? उच्यते—

पञ्चमात्रैर्विचरते, सत उक्तं वेधके—

एगपणअदमासं, सङ्गी सुखमणुयमोहदधीनं ।

राहोदिएण उ बलं, पण्णं तो एक्क दो तिणि ॥१६५॥

एकेन रात्रिनिश्चयेन सुप्तो बलं भवति, पण्णमिद्विनिश्चयेन
बलं भवति, अदमासं बलीभवत्यस्य, पण्णमिद्विनिश्चयेन
भवति । एयमेतद्यथासंख्यं याजनीयम् । 'पण्णं तो एक्क

ये निश्चितं दयस्वरी तस्मिन् तेषां वञ्चकमेकं धार्यते, अथ
कदाऽपि कले न युष्मन्ति द्वौ पञ्चको धार्यते, त्रीन् वा प-
ञ्चकान् धार्यते, पुनरानीयत इति । एवं ते आसेषितशि-
ष्यगणा आचार्याः शय्यातरमापृच्छन् सेवास्तरं संक्रामन्ति ।

अथ न वृषकुम्भितं ततो दोष उपजभ्यते । इतदेवाह—

सत्यदिश्वपुच्छनमयं, बाहि(ही)स भिच्छुं छेयं कथयन्ती ।
गिहिसाहू अभिधारण, तेयागसंकह जं चऽपण ॥ १९६ ॥

सागारिक—शय्यातरम् अनापृच्छन् यदि गमनं क्रियते
ततो 'बाहिर' इति बाह्यं लोकधर्मस्यैते भिच्छवः इत्येवं
कल्लि शक्यतः, ये च धर्मं लोकधर्मे न जानन्ति वदं, ते
वचनमहो जानन्ति । इत्यतः 'भिच्छु' इति मित्रवाच्यं प्रति
पद्यते, 'छेय' इति अयच्छेदो बलतिशयस्य, पुनस्तेऽन्ये वा
वञ्चकं न ह्वयन्ते, 'कथयन्ति' इति अज्ञतज्ञा क्लेशे प्रम-
जिता इत्येवं मथ्यते, 'गिहिसाहू अभिधारण' इति गृही
कञ्चिद्वचनकल्पमन्वयमभिधार्य-संविस्तारयत्नः प्रज्ज्वायते,
तेनाप्यगण्य शय्यातरः वृष्टः—काऽऽचार्यः ?, सोऽपि वष्टः
सत्वाह—यः कथयित्वा प्रजतिं स ज्ञायते, तं तु को जा-
नन्ति ?, तमाकर्तुं स भावकः कदाचिद्दर्शनमभ्युत्कृति,
स्नेहज्ञानमप्येषां नास्ति कुतः परलोकज्ञानमिति ? कदा-
चित्साधुः कञ्चित्समाचार्यम् अभिधार्य--मनसि कृत्वा उप-
संभवनामायमायाति, सोऽपि शय्यातरं वृच्छन्ति, शय्या-
ः कलेऽप्यवह—न जाने क्व गत इति, ततः स साधुः अना-
पृच्छन्माचार्यं इति निश्चितस्यान्यत्र गताः, सोऽपि निर्धराया
आचार्योऽप्यायगी जात इति । 'तेषाम' इति कदाचित्-
कदाचिद्कदाचित्स्मिन्नेव दिवसे मुद्दि भवेत्तत एवंविधा वृ-
द्धिर्भवेत्—यद्युत सेनास्ते इत्येवं गृह्यं करोति, आदि-
कृष्टायां कदाचित्स्वह गताः, ततो गृहात् तेऽप्यमा-
चाराव कताः ततश्च गृहोपजायते, 'जं चऽपणं' इति व-
चनानुसृष्टं गृह्यदि जातं पतनकलं कल्पयन्नुपजायत इति
परुषद्विष शय्यातर आपृच्छन्मीयः ।

क्व च हिमिया, यतोऽविधिना वृच्छन् यते दोषः—

बाहिहीपुच्छ उग्गा-दिणस सिज्जत्तरी उ रोपजा ।

सागारियस्स संका, कलेह य सपजिम्मा खिंसि ॥ १९७ ॥

बाहिहीपुच्छा इयं वर्तते, यदुन—'उग्गादिणस' उरि-
स्तेन उपकरणं वृच्छति, तच्च 'सेज्जत्तरी उ रोपजा'
तेनकस्मिन्नेक गमनेन शय्यानयो रत्नं कुर्वन्, ततश्च
सागारिकस्य—शय्यातरस्य गृहोपजायते, कलेह च सति
'सपजिम्मा' सह सज्जिष्यया 'खिंसि' इति यथा न
ज्ञेयमन त्वं येन त्वया तत्र काले मित्रागच्छतां कथितम् ।
किं च-ते स पिता भवति । येन रोषिणीति ।

अथागतमेव कथयन्ति—अमुकदिशे गमिष्यामः,
तथाप्येते दोषाः—

इरिअण्णेषण छप्पह-य पक्कं किक्कं च पोत्तायं ।

ज्जयेश्वरं च पणयं, इच्छमसिच्छे य दोसा उ ॥ १९८ ॥

तच्च शय्यातरकुट्टनं साधनो वायव्यमिति विमुक्तम-
ध्यापारं सत्, यद् एवं तिष्ठति, कदाचित्शय्यातरस्य न

करोति, ततश्च क्षणिकं सत् स्वसृजानवृत्तिच्छेदं करोति ।
तथा निवर्त्यपारत्वाद्यं च तत्र रहताः वदप्रीत्यां परस्परनि-
वृत्तेनोपमदं कुर्वन्ति । 'किक्कं च पोत्तायं' इति तत्र
निवृत्ते क्षणिका विमुक्त्यावलम्बनव्यापारा वञ्चानि शोच-
यन्ति । 'ज्जयेश्वरं च पणयं' आहुते—भोजने क्षणं कुर्व-
न्ति, अग्रतडिमिष्ये, 'इवरं च' इति प्रकटमव भोजनं
संयतायं कुर्वन्ति, तत्र वञ्चकतमविच्छतां च दोष प्रव-
न्ति, कथं ?, यदि तद्भोजनं गृह्यन्ति, ततस्तत्कल्पमन्वयम्,
अथ न गृह्यन्ति ततो रात्रिभावं कदाचित्प्रतिपद्यन्ते ।

एते दोषा अनागतकथने, ततश्च कः

वृच्छाविधिरित्याह—

जइम्मा चैव उ खेत्तं, गया उ पडिलेहगा तमो पाए ।

सागारियस्स भावं, तणुंति गुरु इमेहि तु ॥ १९९ ॥

यद्येव क्षेत्रं गताः प्रत्युपेक्षकाः 'ततो पाए' इति ततः प्रवृत्ति
सागारिकस्य—शय्यातरस्य भावं—स्नेहप्रतिबन्धं तन्-
कुर्वन्ति, के ?—गुरुवः एभिः वचनमात्रेणाद्यदोषोपपत्तौ-
चनैरिति—

उच्छु बोलिति वइं, तुवीमो जायपुत्तमंडा य ।

वसभा जायत्थामा, गामा पन्नायचिक्कन्ना ॥ २०० ॥

अप्योदगा य मन्ना, वसुहा वि अ पक्कमिह्मा जाया ।

असकंता पंथं, साहूयं विहरिदं कस्सो ॥ २०१ ॥

यत्तद्वाद्याहं भूयतः शय्यातरस्य पठन्ति । ततः सोऽपि
धृत्वा भणति—किं यूयं गमनोत्सुकाः ?

आचार्योऽप्याह—

ससुखायं सउत्थायं, समरकुत्तायं च मोउत्तायं च ।

अनिवाद्यो वसहीमो, सारइयायं च मेहायं ॥ २०२ ॥

सुगमम् ।

ततश्चेतां यथा पठित्वा इदमाचरन्ति—

आवस्सगकयनियमा, कल्लं गच्छाम तो उ आवरिस्स ।

सपरिजयं सागारिअ, बाहिरिउं दिंति अणुत्तिहिं ॥ २०३ ॥

आवश्यककृतनियमाः—कृतप्रतिक्रिया इत्यर्थः, विधा-
लनेसायां कृतावश्यक इदं भणन्ति—यद्युत कल्लं गच्छामः ।
पुनश्च तत आचार्याः सपरिजयं सागारिकम् शय्यातरं
आहूय अणुत्तिहिं वदन्ति—धर्मकथां कुर्वन्तीत्यर्थः ।

पुनश्च सावमो वा, दंसज्जमहो जइस्यं वसहिं ।

जोगम्मि बहुमाणे, अयुयं वेलं गमिस्सामो ॥ २०४ ॥

सोऽपि सागारिको धर्मकथां भुत्वा एवंकिञ्चो भवति-
प्रज्ज्वायं प्रतिपद्यते, आचका वा भवति, दर्शनधरो वा भवति,
भद्रको वा भवति, सर्वथा अज्ञेयतां बलतिममज्ञमर्थं वदन्ति
ति । पुनश्च धर्मकथां कृत्वाऽऽचार्या एवं वृत्तते—यद्युत 'यान्ते
वत्समाने' योऽहो योयो गमनाय मां प्रेरयति तस्मिन् वर्क-
माने—भवति सति अनुकूलसायां गमिष्याम इति ।

इदानीं ते विहासवैसायां कथायत्ना प्रत्युपेक्षि

प्रजन्ति, किं कृतवन्त आह—

तदुपपद्यं पडिले—हवा य उग्गायमन्नायं बाधि ।

पडिहिराण्य तेबे, नहुं लंगूड संगारो ॥ १७३ ॥

तदुभयं—स्वर्गपौर्णमीयपौर्णमीयं च कृत्वा ब्रजन्ति, 'सुते' ति स्वर्गपौर्णमीयं च कृत्वा ब्रजन्ति, अथ दूरतरे क्षेत्रं भवति ततः पादोपगमः एव पात्रप्रतिरोधनामकृत्वा ब्रजन्ति, 'उ-गय' ति उन्नतमात्र एव वा स्यैव नक्षत्रम्, 'अनुगमय' ति अनुगते वा स्यैव रात्रयेव गच्छन्ति, 'पडिहिर' ति ते साधवस्तस्माद्विनिर्गताः परस्परं प्रतीक्षन्ते, 'अधिकरण' ति अथ ते साधवो न प्रतीक्षन्ते ततो मार्गमजानानाः पर-स्परतः पूजयन्ति, तेन च पूजतेन लोको विधुष्यते, तत-श्चाधिकरणं भवति, 'तेषु' ति स्तेनका वा विधुषाः सन्तो मोषणार्थं पश्चाद् ब्रजन्ति, 'नहुं' ति कदाचित्कश्चिद्व्ययति, ततश्च प्रदोष एव सङ्कारः कियते, अनुकत्र विश्रमणं करि-ष्यामः अनुकत्र भिक्षामनुकत्र वसन्तिमिति । ततश्च रात्रौ-गच्छन्तिः सङ्कतः कियते । 'लंगूड' ति कश्चित् लंगू-डमायां भवति, स इव दूते-यदुत साधूनां रात्रौ न पुज्यते एवं गन्तुं पुनः, स आस्ते, ततश्च 'संगारो' ति सङ्कतं लंगू-डाय प्रयच्छन्ति, यदुत त्वयाऽनुकत्र देवे आनन्दव्यभिचि ।

इदानीमस्या एव गाथाया भाष्यकृत् कश्चिद्वचनम् व्या-क्यानयति, तत्र प्रथमावयवं व्याक्यानयन्नाह—

पडिलेहंतस्मिन् रें-टियाउ काऊष पोरिसि करिति ।

चरिमा उग्गाहेउं, सोभा मज्झहिह बन्ति ॥७६ ॥

ते हि साधवः प्रभातमात्र एव प्रतिरोधयित्वा उपधिक्तां पुनश्च षण्टिकां कुर्वन्ति-संवत्सरयन्तीत्यर्थः । ततश्चानिधि-स्तापय एव 'पोरिसि करिति' स्वर्गपौर्णमीयं कुर्वन्ति, 'च-रिमा उग्गाहेउं' ति चरिमेलयायां पादोपगमोपायां पात्रका-रिण उद्गाह्य-संयन्त्रयित्वा पुनश्चानिधितैरेव पात्रकैः 'सो-भा' ति श्रुत्वा अर्धपौर्णमीयं कुर्वन्त्यर्थः, ततो मध्याह्ने ब्रज-न्तीति । ते च शोभन एवाहि ब्रजन्तीति ।

अत एवाह—(भा०)

तिहिराण्यमि पसत्ये, नक्षत्रे अहिवस्स अनुकुले ।

चेत्तूय निंदि वसभा, अन्धे सउखे परिकलंता ॥८० ॥

'तिथौ प्रशस्तार्थां, करणे' च वधादिके प्रशस्ते मन्त्रे वा अधिपतेः—आचार्यस्य अनुकुले सति गृहीत्वा अन्ता-व प्राक् वृषभाः निर्गच्छन्ति । किमुर्वाग्र अत आह—'स-उखे परिकलंता' शुकानां—प्रशस्तान् परिकलमणाः स-न्ता वृषभा निर्गच्छन्तीति पश्चादाचार्याः ।

किं पुनः कारणं पश्चादाचार्या निर्गच्छन्ति ? तत्र कारण-माह—(भा०)

वासस्स व आममये, अवसउणे पांठभा निवसन्ति ।

अमेभायणा पवयसे, आयरिभा मम्मये ठम्हा ॥८१ ॥

कर्मणं कर्तव्यमगमनं कदाचिद्भवति, अथशुकानां वा इहे प्रक्षिप्यता अपि निवर्तन्ते वृषभाः । यत्र पुनराचार्या एव प्राक् निर्गच्छन्ति ततोऽपशुकानवशेन वृद्धौ च निवर्तमान-स्य सतः किं भवति ? अत आह—'ओहायणा पवयसे' अन्धेन वृषभान् प्रक्षिप्य, यदुत-वद्वि उन्वातिपिडा-

यां विष्णवे तदर्थेत्वायां मयसीति, 'आयरिभा मम्मये', सि अत आचार्या मम्मन्त—पुनरेते नियमकल्पन्तीति ।

नक्षत्राणि शुकानां जगदशुकानां च निवर्तयित्वा, तत्रा-पशुकानां प्रतिपादयन्नाह—(भा०)

महलकुषेले अग्ने-गिएहए ताव सुखवडये य ।

अए उ अण्णसत्ता, इवन्ति खित्ताउ निताणं ॥८२ ॥

नारी वीवरमग्भा, वत्तुमारी य ककुनरो अ ।

कासायवत्त कुषं-वरा व कउं न सहेति ॥ ८३ ॥

मलिनः शरीरकपटैः कुषेले-जीर्णकपटः 'अग्नेगिएहए' ति वेदाभ्यङ्गशरीरः आ यद्दि वामपार्श्वदक्षिणपार्श्वे प्र-यानि कुषां-वकः वडमो-वामनः, एतेऽप्रशस्ताः-पौर्ण-मयी-आसन्नप्रसवकाला । शेवं सुगमम् ।

[चंकरमि भमाडो, सुखसामारो य पंडुरंस्मि ।

तवधि रहिरपडयं, बोडियमसिध धुवं मरवं]

जंबू चासमउरे, भारहाए तहेव नउले अ ।

दंसखवेव पसत्तं, पयाहिसे सम्बसंपणी ॥८४ ॥ (भा०)

सुगमा ।

नंदी तूं पुण-स्स दंतयं संखपडहसरो व ।

भिगारखल्लचामर, वयप्पडागा पसत्तायि ॥८५ ॥ (भा०)

सुगमम् । नवरं-पुणकल्लवकर्मणं, अज वड पताका भवत्त-पताका ।

समयं संजयं दंतं, सुमयं सोयगा दहि ।

मीयं घंटे पडामं च, सिद्धमत्तं विआगरे ॥८६ ॥ (भा०)

अमयः—लिङ्गमात्रधारी संयतः—सम्यक् संयमानुष्ठाने यतः—यत्नपरः दान्तः—दग्ध्रयनोदग्ध्रयैः सुमनसः—पु-ष्पाणि, शेवं सुगमम् ।

गच्छन्त्यालो—

सेजातरेऽणुमासह, आयरिभो सेसगा विलिमिलीए ।

अंतो गिहहन्तुवहि, सारविअपडिस्सया पुडि ॥८७ ॥

ब्रजनसमये शय्यातरामनुभाषणे—ब्रजाम इत्येवमिति आ-चार्यैः । 'सेसगा विलिमिलीए अंतो' शेपाः साधवः विलि-मिलित्वा—अवनिक्षयाः अन्तः—अव्ययते, किम् ?—उपधि गृह्णन्ति—संयन्त्रयन्तीत्यर्थः । 'सारविअपडिस्सया पुडि' ति किंविशिष्टाः सन्तस्ते साधव उपधि गृह्णन्ति ?—समाजि-तः—उपलितः प्रतिभयो यैस्ते समाजितप्रतिभयः 'पुडि' प्रागेव, प्रथममेवेत्यर्थः ।

इदानीं कः कियदुपकरणं सुद्धातायाह—

वालाहि उवगरवं, जावइयं तेरति तत्तिचं गिहं ।

अहसेय जहाजायं, सेसं ठरुखा विरिचिठि ॥ ८८ ॥

वालादयः, आदिशयाए-वृद्धा सुद्धन्ते, ते वदुपकरणं वाच-

१—[यकथं अमयं कुंवा मयं च पाण्डुरादि ।

वचं किं वरिणं तं बोडिऽस्ति धुवं मरवं]

स्मात् तस्मिन्-शकुन्तुवन्ति तावत्प्रमत्तं युद्धं तैश्च बाला-
दिभिः, जघन्येन-जघन्यतः 'जहाजाय' रजोहरणं बालप-
ट्टकश्च, एतत्तद्वन्तुवन्ति प्राणं प्राणं शयम् उपकरणं तरुणाः
आभिप्रदिकाः विरिञ्चन्ति-विभजन्ति बालादिसत्कम् ।

यदा तु पुनराभिप्रदिका न सन्ति नदा-

आयिरिओवहि बाला-इयाश्च गियहंति संघयजुता ।

दो सुति उयिणसंथा-एय गहणेकपासिण ॥६॥ (भा०)

आचार्योपधि 'बालादयोः' ति बालादीनां च संघन्धिनमु-
पधि युद्धन्ति, के ?-लघयजुता 'यज्यं शया अनोभिप्र
दिकाः संघननोपनास्त युद्धन्ति, कथं पुनर्युद्धन्ति ते उपाधि-
'दा सुति' ति द्वौ सौत्रिकौ करणौ एक औगिकः कल्पः
संस्तारकश्च शब्दादुत्तरपट्टकश्च, एषां ग्रहणम् 'एकपासिण' ति-
ग्रहणम् एकस्मिन्-एकत्र स्कन्धे ग्रहणं करोति, द्विती-
ये तु पाश्चैत्ये पाश्चात्त्ये युद्धन्ति, आत्मीयां तूपधि
विस्तारिकां कृत्वा यत्र स्कन्धे उपाधिः कृतस्तथैव विशा क-
क्षायां करोति ।

इदानीम् 'अधिकरणेनेले' ति अनुमयवयवं
इयाचयानयकाह-

आउजोवश्च वयिण, अगणि कुहुत्री कुगम्म कम्मरिए ।

तेखे मालागारे, उम्भामग पंथिए जेते ॥६०॥ (भा०)

ते हि यत्र सशस्त्रं व्रजन्ति ततश्च लोको विबुध्यते, विबु-
द्धश्च सन् 'आउजोवश्च' ति अन्त्यायम्प्राणं योज्यन्ते-
वहनाय सजीक्रियन्ते । अथवा- 'आउ' ति अन्त्याय यो-
षितो विबुद्धा व्रजन्ति 'जोवण' ति धान्यप्रकरः तदर्थं लो-
को धानि, प्रकरो-मर्दने धान्यस्य, लाटविषये 'जोवण' ध-
रणपररणं भरणम्, 'वयिण' ति वणिजो-बालश्रुका वि-
भानमिति कृत्वा व्रजन्ति । 'अगणि' ति लोहकारशालादिषु
अग्निः प्रज्वाल्यते 'कुहुत्री' ति कुहुम्बनः स्वकर्मणि लगन्ति
'कुगम्म' ति कुत्सितं कर्म येषां न कुकर्माणः मानसिकादयः
कुत्सिता माराः कुमारः-सौकरिकाः, एषां बाधो भवति रात्रौ
पूत्कारयतो, 'तेखे' ति स्तेनकानां च, 'मालाकार' ति
मालिका विबुध्यन्ते 'उम्भामग' ति पारदारिका विबुध्यन्ते
'पंथिए' इति पाथिका विबुध्यन्ते 'जेते' ति यामित्रकाः विबुद्धा
सन्तो यत्राणि वाहयन्ति जात्रिकादयः ।

तत्र यदुक्तं प्राक् "मदु खग्गुडसिगारो" तत्रैवमुक्तं निर्युक्ति-
कता सङ्गारकरणमात्रम्, इह पुनः स एव निर्युक्तिकारः स-
सङ्गारः कथा यतनया कर्त्तव्यः ? कस्यां च वेलयां कर्त्तव्यः ?
इत्येवाह-

संगार बीय वसही, तइए सएणी चउत्थ साहम्मि ।

पंखमगमि अ वसही, छट्टे ठाण्डिओ होति ॥१७६॥

'संगार' ति सङ्केतोऽभिधीयते, तद्विधिवद्भयः, 'बिति-
य वसहि' ति द्वितीयं द्वारं वसतिः कर्त्तव्या, पूर्वप्रत्युपे-
क्षिता तस्या व्याघाते वा वसतः प्रहणविधिर्बध्यते, 'ततिए
साएण' ति द्वितीयं द्वारे संह्री भावको वक्ष्यते, 'चउत्थ
साहम्मि' ति चतुर्थं द्वारे संधिर्भेदिका वक्ष्यते, 'पंखम-
गमि अ वसहि, ति पञ्चमे द्वारे वसतिर्बध्यते- 'विच्छिद्य

खुल्लिओ' इत्येवमादि, 'छट्टे ठाण्डिओ होति' षष्ठे द्वारे
स्थानस्थितो भवति । द्वारगाथयम् ।

इदानीं निर्युक्तिकृतोपपत्त्यस्तं सङ्गारद्वयं

भाष्यकृद् व्याख्यानयकाह-

आओसे संगारो, अमुई वेलोए निग्गए ठाण ।

अमुगएथ वसहिभिसखं, बीओ खग्गुडसंगारो ॥६१॥

'आओसे' ति प्रदीपे 'संगारो' ति सङ्केतः आचार्येण
कर्त्तव्यः, कथम् ?- 'अमुई वेलोए' ति 'अमुकया वेलया
यास्यामः, पुनश्च 'निग्गए ठाण अमुगएथ' निर्गतानां स्वताम्
अमुकत्र स्थानं-विधायकसंस्थानं कारण्यामः, 'वसहि' ति
अमुकत्र वसतिर्भविष्यति-वासको भविष्यतीत्यर्थः, 'भि-
सख' ति अमुकत्र प्रमि भित्ताटेन कर्त्तव्यम्, एकस्तावदयं
'सङ्गारः' सङ्केतः । 'बितिओ खग्गुडसंगारो' ति द्वितीयः
संकतः खग्गुडस्य दीयते ।

स चैवमाह-

रति न चैव कप्पह, नीयदुवारे विराहण दुविहा ।

पसवण बहुतरगुण, अण्णिच्छ बीउन्व उवही वा ॥६२॥ (भा०)

'रति न चैव कप्पह' ति रात्रौ साधूनां गमनं न कल्प-
ते, द्विविधविराघनासंभावात्, यत उक्तं-दिवाऽपि तावत्-
'नीयदुवारे विराहणा दुविह' ति दिवाऽपि तावदर्थं दोषः,
'नीयदुवारे तमसं, कोटुं परिब्रज्जए' इति वचनात्, नीचद्वारं
द्विविधा विराघना सतमस्कत्वाद् आस्तां तावदात्रौ, एष च
धर्मश्चदथा न निर्गच्छति । 'पसवण बहुतरगुण' ति पुनश्च
तस्य प्रहाराणा-प्रकरणं क्रियते, तत्र रात्रिगमनं बहुवो गुणा
दृश्यन्ते, बालश्रुकादयः सुखेन गच्छन्ति रात्रौ, न तथा
बाध्यन्ते इति । 'अण्णिच्छ' ति अथ तथाऽपि नेच्छति
गमनम् 'यतिओ व' ति द्वितीयस्तस्य दीवने-तदर्थं मु-
च्यत इति । 'उवही व' ति उपाधितस्तस्य दीयते जीर्णा,
तदीयश्च शोभनो गृहान् इति, मा भूत्तथाश्चै स्थितमुपाधि
स्तेनका आच्छेद्यन्ति ।

इदानीमसायेकाकी यदि स्वपिति ततो दोषः प्रमादजनि-
तस्तत्तत्प्रापचिरुपहन्यते, उपहतश्चाकल्पो भवति ।
एतदेवाह-

सुवणे वीसुवघातो, पडिबज्जंतो अ जो उ न मिलेज्जा ।

जगण अप्पडिबज्जण, जइ वि चिरेण न उवहम्मै ॥६३॥ (भा०)

स्वाये 'वीसुं' एकाकिनो निद्रावशे सति, को दोषः ?-
'उवघाउ' ति तस्यैकाकिनः सुप्तस्य उपधिर्बध्यते, स
ह्यकामो स्वप्नं प्रमादवान् भवति कथाप्रमियागसंभवात्,
ततश्च निद्रावशे प्राप्तस्य उपधिर्बध्यते, अतोऽकल्पनीया
भवति परिष्ठापनं, यत्नालो । गच्छतु स्वप्नोऽपि नापहन्यते,
किं कारणम् ? यतस्तत्र कश्चित्सुप्तपौरुषो कुर्वन्ति, अन्यं
द्वितीयप्रहरेऽर्थावुच्चिन्नने कुर्वन्ति, द्वितीयं तु प्रहरे आचार्य
उत्तिष्ठति स्थानावर्यं, चतुर्थं तु प्रहरे सर्वं एव भिक्षव उत्ति-
ष्ठन्ति, ततश्च रात्रौकोऽपि प्रहरे शून्यः, ततो नापहन्यते
उपाधिः, एकाकिनस्तु जागरणं नास्त्यत उपाधातः, पडिब-
ज्जंते व जो उ न मिलेज्ज' ति प्रातर्बध्यमाना वा व्रजा-

विष्णु कीरयाचनेच्छया प्रतिबध्यमानो यो न मिलेत् तस्या-
प्युपहस्यते उपधिः । किं कारणम् ? एककिनः पर्यटनं
नास्ति । एकाकी च पर्यटनं प्रमादभागं भवति अतो व्रजा-
दिप्रतिबन्धेऽप्युपधिपहस्यते । यस्तु पुनर्जागर्ति तस्मिन्
द्विषसेऽशुक्लो न व्रजादिषु प्रतिबध्यते स एवंविधस्तस्मिन्
द्विषसे मिलन्नपि नोपधिसुपहस्यति । 'जहृषि चि-
रणे' ति किं बहुना ? जाग्रदगतिं गोकुलादिषु वाऽप्रति-
बध्यमानो यद्यपि चिरं मिलति बहुभिर्दिवसेस्तथाऽप्यु-
पधिलस्य नोपहस्यते, अग्रमादपरत्वान्नस्येति ।

इदानीं गच्छस्य गमनविधिं प्रतिपादयन्नाह—

पुरम्भो मज्जे तह म-ग्गम्भो य ठायंति खितपडिलेहा ।
दाइतुच्चारई, भावासण्णादिरक्खट्टा ॥१७॥

क्षेत्रप्रत्युपलका एषु विभागेषु भवन्ति—कश्चन पुरतः—
अग्रतो गच्छस्य, कश्चन मध्ये गच्छस्य, तं हि मार्गान-
भिज्ञाः । मार्गन्तश्च—पृष्ठन्तश्च तिष्ठन्ति क्षेत्रप्रत्युपलकाः ।
किमर्थं पुरत एव तिष्ठन्ति ? 'दाइतुच्चारई' उच्चारप्रश्न-
वगुस्थानानि दर्शयन्ति गच्छस्य, 'भावासण्णादिर-
क्खट्ट' ति भावासण्णो—अलहियासम्भो, तद्रक्षणार्थ-
म् । एतदुक्तं भवति—उच्चारदिना बाध्यमानस्य ते मार्ग-
ज्ञाः स्थाण्डिलानि दर्शयन्ति ।

डहरे भिक्खुग्गामे, अंतरगामम्मि ठावए तरुणे ।

उवगरणगहणं असह, व ठावए जाणुं चेंग ॥१७॥

'डहरे भिक्खुग्गामे' इति यत्र ग्रामे वासकोऽभिप्रेतः भि-
क्षा च अटितुमभिप्रेता तस्मिन् 'डहरे' लुल्लंक्षं ग्रामं सति
किं कर्त्तव्यमत आह—'अंतरगामम्मि' अग्रान्तराल एव
यो ग्रामस्तस्मिन् भिक्षार्थं तरुणान् स्थापयेत्, 'उवगर-
णगहणं' ति तदीयमुपकरणमन्ये भिक्षुं गृह्णति, 'अ-
सह व ठावए' ति अथ ते तत्स्थापिततरुभिस्तुल्यमुप-
करणं प्रदीतुं न शक्नुवन्ति ततोऽसहण्य एव तत्रान्त-
रग्रामे भिक्षार्थं स्थापयन्ते 'जाणुं चेंग' ति ह वैकं—
मार्गहं वैकं तेषां मध्ये स्थापयेत् येन सुखेनैवागच्छन्ति ।

दुरुद्धिअं सुखुलए, नव भड अगणी य पंत पडिणीए ।

संघाडेगो धुवक-म्मिओ व सुखे नवरि रिखा ॥१७॥

अथवा—असौ वासकभिक्षार्थमभिप्रेतो ग्रामो दूरं स्थितः
क्याद्, उत्थितो वा—उद्धसितः लुल्लंक्षो वा प्राक् संपूर्णो
दृष्टः इदानीमर्जसुखसितमनः लुल्लंक्षः, नवः—प्राग् यस्मिन्
स्थाने दृष्टस्ततः स्थानादन्यत्र प्रदेशे जातः 'भड' इति
भटाक्रान्तो जातः 'अगणी' इति अग्रान्ता वा इदानीं वृधः
प्राप्तः—प्राक् शोभनो दृष्ट इदानीं प्राप्तीभूतो विकृष्टो
जातः 'पडिणीए' इति प्रत्यनीकाक्रान्त इदानीं जातः, प्राक्
प्रतिलेखनाकालं प्रत्यनीकस्तत्र नासीत् इदानीं तु आयातः,
पूर्वप्रतिलेखिते ग्रामे एवंविधं जाने सति दुरोत्थितादि-
वाधाभिभूतं सति किं कर्त्तव्यम् ?—'संघाड' इति तत्र स-
ङ्घाटकः स्थाप्यते, पाश्चात्यप्रव्रजितमीलनाधर्म 'एगो' इति
सङ्घाटकाभावे एकः स्थाप्यते साधुः 'धुवकम्मिओ' इति
अजकर्मिको—लाहकारादितस्तस्य कथ्यते—यथा 'व्यमन्यत्र
ग्रामे वास्यामः', त्वया पाश्चात्यसाधुष्यः कथनीयः—यथा—

अनेन मार्गेणागन्तव्यमिति, एवं तावत् वसति ग्रामे 'एस
विही' । 'सुण्णे नवरि रिक्ख' इति यदा त्वसौ शून्यो ग्राम-
स्तदा किं कर्त्तव्यम् ?—'नवरि रिक्ख' इति धर्मनि—
अनभिप्रेतं तिरस्चीनं रक्षाद्वयं पात्यते, येन तु धर्मज्ञां
गतास्तत्र दीर्घा रक्षां कुर्वन्ति । यदा तु पुनरभिरुद्धो-
पैयुक्तो न भवति सैव ग्रामस्तदा तत्रैव यो वसतिस्तस्यां
प्रविशन्ति । ततश्च ये तं भिक्षार्थमन्तरालग्रामं स्थित्वा आ-
सन् तेषां मध्ये यदि वसतिमार्गज्ञा भवति ततस्तस्यामेव
वसतौ आगच्छन्ति, न कश्चित्प्रतिपालयति ।

एतद्वद्वाह—

जाणंतुंठिए ता एउ, वसहीए नत्थिं कीई पडियरह ।

अण्णाएऽजाणते-सु बावि संघाड धुवकम्मि ॥१८॥

'जाणंतुंठिए' मार्गाभिज्ञे स्थिते तस्यां वसतासांगच्छे-
न्ति 'नत्थि काह पडियरह' इति न कश्चित् तान् प्रतिपा-
लयति बहिः—स्थितः, 'अण्णाए' इति यदा तस्याः पू-
र्वप्रत्युपलनाया वसतेर्वाधातः संजातः क्लेशवन्त्या, तस्या-
मन्यस्यां वसतौ जातायां 'अजाणंतुसु बावि', अथवा—ये ते
भिक्षानिमित्तं स्थिताः पश्चाद्गामिष्यन्ति तेषु अजातसु
'संघाडधुवकम्मि' इति वसतिपरिज्ञानार्थं सङ्घाटको
बहिः स्थाप्यते, भ्रवकर्मिको—लाहकारस्तस्य कथ्यते,
यदुत—साधव आगमिष्यन्ति तेषामिधं वसतिदर्शनीयां
कथनीया वेति ।

इदानीं ये ते भिक्षार्थं पश्चाद्गामे स्थापितास्तैः किं कर्त्तव्य-
मत आह—

जइ अब्भासे गमणं, दूरे गंतुं दुगाउयं पेमे ।

ते वि असंथरमाणा, इतो अहवा विसंजंति ॥१८॥

यदि अत्रासे—आसन्नं गच्छस्तनस्ते 'गमणं' इति गच्छक-
मीपमेव गच्छन्ति, 'दूरे' इति अथ दूरं गच्छस्ततो गन्तुं हि-
गम्यते—गत्वा क्रोशद्वयं, किम् ?—'पेमे' इति एकं भ्रमं ग-
च्छकमीपं प्रेषयन्ति, 'ते वि असंथरमाणा इति' तेऽपि
गच्छगताः साधवः असंस्तरमाणाः—अप्राप्ताः सन्तः किं कु-
र्वन्ति ?—'एति' आगच्छन्ति, क ?—यत्र ते साधवो भिक्षया
गृहीतया तिष्ठन्ति, अथ च तृप्तास्ततस्तं साधुं विसर्जयन्ति
यदुत—पर्याप्तमस्माकं, यूयं भक्षयित्वाऽऽगच्छन्त । 'सं-
गारं' इति दूरं, व्याख्याते, तत्प्रसङ्गायातं च व्याख्यातम् ।

इदानीं वसतिप्रसङ्गमुच्यते, त्वमितिपादमन्येदमाह—

पदमवियाए गमणं, गहणं पडिलेहया पवसे उ ।

काले संघाडेगो, वऽसंथरंताया तह वेव ॥ १८२ ॥

'पदम' इति तस्यां च वसतौ गमने—प्राप्तिः कदाचित्प्रथमपौरु-
ष्या भवति, कदाचित् 'वितियाए' इति द्वितीयपौरुष्या गम-
नः, प्राप्तिरित्यर्थः । 'गहणं' इति 'वृद्धं क्लृपयद्वाशयत्तिलिमिली-
यं' कृत्वा ग्रहणं ध्रुवभाः प्रविशन्ति । पुनश्च 'पडिलेहया' तां
वसतिं प्रमाजयन्ति, 'पवसे' इति ततो गच्छः प्रविशति,
'काले' इति कदाचित्प्रसङ्गाकाल एव प्राप्तास्ततश्च को विधिः ?
अत आह—सङ्घाटक एका वसतिं प्रमाजयति, अन्ये भिक्षा-
र्थे व्रजन्ति । 'एगा व' इति यदा सङ्घाटको न पर्याप्तते क्त्वा
एको गीतार्थो वसतिप्रत्युपलकारार्थं प्रेष्यते, यदा तु पुनरसौ—

ऽपि न पर्याप्त्येन तदा किम् ?— असंयतानां अलुप्यहंताणां अतृप्यन्तः सर्वे एवादायन्ति, या तु वसतिः पूर्वलब्धा तां कथमभिवर्धयति ?— तद् ब्रूय 'सि यथा भिक्षामभिवर्धयति एवं वसतिमपि सर्वे पूर्वप्रत्युपेक्षितामभिवर्धयन्ति, अभिवर्धयन्ति च तत्रैव प्रविशन्ति । यदा तु पूर्वप्रत्युपेक्षिताया वसंतव्याघातो जातस्तदाऽपि 'तद् ब्रूय' सि यथा हि भिक्षां मार्गयन्ति तथा वसतिमपि, लब्धायां च तत्रैव परस्परं हिंश्यन्तः कथयन्ति । 'वसहीए निअहिअव्वं' ति ।

इदानीं "पढमविशियाए" सि इदं द्वारं प्राप्यकृन् व्याख्यान-यञ्चाह—

पढमचित्तियाए गमणं, बाहिं ठाणं च चिलिमिणी दोरे ।

विशूण इति वमहा, वमहिं पडिलेहिउं पुडिं ॥ ६३ ॥

प्रथमपौरुष्यां गमनं—प्राप्तमेवति तत्र क्षेत्रे, कदाचिद् द्वि-तीयायां प्राप्तस्ततः का विधिरित्यत आह— बाहिं ठाणं च 'बाहिरेव तावदवस्थानं कुर्वन्ति, स्थिताभ्योत्तरकालं ततश्चिलिमिणी—जवनिकां द्युरिकाश्च गृहीत्वा प्रविशन्ति वसन्तौ । यथाः, प्रहणद्वारं व्याख्यातम् । किं कर्तुं ?—वसन्ति प्रत्यु-पेक्षितम्, वसन्तिप्रत्युपेक्षितम् । प्राग् वृषभा गृहीतश्चिलिमिलि-युपकरणं आगच्छन्ति, 'पडिलेहणं' सिद्वारं भणितम् । द्वारं ।

एवं तावत्पूर्वप्रत्युपेक्षितायां वसन्तौ विधिः, यदा तु पुनः पूर्वप्रत्युपेक्षिताया व्याघातस्तदा—

बाष्पाए अयसं म—गिउण्ण चिलिमिणिपमज्झा वसहे ।

तत्ताण्ण भिक्खवेले, संघाडेगो परिणमो वा ॥ १०३ ॥

पूर्वप्रत्युपेक्षिताया वसंतव्याघातं सति अस्यां वसन्ति मार्ग-यिष्या ततः किञ्चिन् 'चिलिमिणिपमज्झा वसहे' सि ततो वृषभाश्चिलिमिलिण्यादीनि गृहीत्वा प्रमाजयन्ति । 'पप्पाण भिक्खवेले' यदा तु पुनर्भिक्षां चलायामेव प्राप्तास्तदा किं कर्तव्यम् ? 'कालं' सि भणितं, 'संघाडे' सि सङ्घाटको वसन्तिप्रत्यु-पेक्षणाये प्रेष्यते, 'संघाडणि मणुअं', 'पणो च' सि सङ्घाट-कामाये वको वा प्रेष्यन्ति, किंविशिष्टः ?—परिलुतः—गीता र्थः, 'पणो सि मणुअं' यदा तु पुनरेको नास्ति तदा किम् ?—

सव्वे वा हिंउंता, वसहिं मगंति जह व सधुयाणं ।

लखे संकल्लिअनिवे—अयं तु तत्थेव उ नियहे ॥ १०४ ॥

सर्वे वा हिंश्यन्त एव वसन्ति मार्गयन्ति—अभिवर्धयन्ति, कथं ?—जह व समुदायं यथा समुदायं—भिक्षां प्रार्थय-न्ति—निकपयन्ति एवं वसन्तिमपि अभिवर्धयन्ति, 'तद् ब्रूय' सि अवयवो भणितः, 'लखे संकल्लिअनिवेअणं तु' भि-क्षामटाङ्गल्लिण्यायां वसन्तौ संकल्लिकया निवेदनं—यो यथा यं पर्याप्तं स तथा तं वक्ति—यदुत इह वसन्तिलीला इह निवर्तन्तीयं, तस्मात्तस्यामेव च वसन्तौ निवर्तन्ते ।

तत्र च प्रवेश का विधिः ?—

एको धरेइ भाखं, एको दोहइ वि पेसए उवहिं ।

सव्वो उवइ मच्छो, सवालवुड्ढाउलो ताहे ॥ १०५ ॥

एको धारयति—संघहृयति भाजने पात्रकम् एकः—अन्यस्तस्य द्वितीयः बहिर्मुखितः गच्छात् संकल्लिअ-भिक्खामटाङ्गयां भुक्तामुपधि द्वयोःपीति आरम्भना संकल्लि

नीं तस्य च पात्रासंघहृयितुः संकल्लिणी—प्रवेशय-ति, तत उत्तरकालं गच्छ उवैति—प्रविश सवालवुड्ढ-त्वादाकुलः तदा—तस्मिन् काले । द्वारं ।

चोयगपुच्छा दोसा, मंडलिवंचमि होइ आगमणं ।

संजमआयविराहणं, वियालगहणे य जे दोसा ॥ १०६ ॥

चोदकस्य पृच्छा चोदकपृच्छा, चोदक एवमाह—यदुत बाह्यत एव भुक्त्वा प्रवेशः क्रियते, किं कारणम् ? उपधि-मानयतः सुधासंस्थं दूषितस्य च ईर्ष्यायमशोचयतः संयमविराधना, उपधिभाराकान्तस्य कण्टकादीनामकषय-त आत्मविराधना । ततश्च बहिरेव भुक्त्वा विकाले प्रवि-शन्तु आचार्यसंवाह—बहिर्भुज्जनां दोषाः, कथं ?—मण्डलि-बन्धे सति आगमनं भवति सागारिकाणाम्, तत्र च संय-मात्मविराधना भवति 'वियालगहणे' सि विकालवेत्यायां च वसन्तिग्रहेण ये दोषा भवन्ति ते वक्ष्यन्ते । द्वारगाथयम् ।

चोदकपृच्छेति व्याख्यानयञ्चाह—

अइभारेण उ इरिअं, न सोहए कंठगाइ आयाए ।

भुत्तद्धिअ वोसिरिअ, अइतु एवं जडा दोसा ॥ १०७ ॥

चोदक एवमाह—यदुत गच्छसमीपादुपधि प्रवेशयन् त-दतिभारेण वुत्तुल्या च पीडितः सर्फीयोपधिकां न शोध-यति यतोऽतः संयमविराधना भवति, तथा कण्टकादी-नि च न पश्यति वुत्तुसितत्वादेव यतोऽत आत्मविराधना भवति, तस्माद् 'भुत्तद्धिअ' सि बहिरेव भुक्ताः सन्तः, त-था 'वोसिरिअ' सि उत्तरारम्भवेण कृत्वा ततः 'अइतु' सि प्रविशन्तु, क ?—वसन्तौ, 'एवं जडा दोस' सि एवं क्रियमाणे दोषाः आत्मविराधनादयः परित्यक्ता भवन्ति ।

एवमुक्ते सत्यादाचार्यः—

आयरिअवयण दोसा, दुविहा नियमा उ संजमायाए ।

वमह न तुज्जं सामी, अंसखइ मंडलीए वा ॥ १०८ ॥

आचार्यस्य वचनम्, आचार्यवचनं, किं तद्वित्याह—'दोसा' बाह्यतो भुज्जनां दोषा भवन्ति द्विविधाः नियमाद्—अ-वश्यतया, 'संजम' सि संयमविराधनादोषः 'आयाए' सि आत्मविराधनादोषः । तत्र संयमविराधनादोष एवं भ-वति—तत्र च भोजनस्थानं सागारिका यदि बहवस्तिष्ठन्त ततस्ते साधवो भिक्षामटिष्ठाऽऽगताः सन्तो यद्येवं भु-ज्जन्ति—यदुत 'वच्छइ' इ सागारिका गच्छन्तास्मात्स्थानात्, ततश्चैवमुक्तयानि संयमविराधना भवन्ति । आत्मविराध-ना खेवं भवति—यदा ते सागारिका उच्यमाना न गच्छन्ति, किन्त्वेवं भवन्ति—'न तुज्जं सामी' नास्य प्रवेशस्य भवन्तः स्थानिनः, ततश्च अंसखइ भवति । 'मंडलीए च' सि अथ मण्डल्यां जानायां सत्याम्—

कोउहल आगमणं, संखोमेण अकंठगमणं ॥

ते खेव संखडाइ, वसहिं व न दैति जे वउणं ॥ १०९ ॥

मण्डलकायां जानायां कौतुकेन सागारिका आगमनं कुर्वन्ति, ततश्च 'संखोमेण' सि संखोमेण तेषां अग्रजितानां अकण्ठगमणादि—कण्ठेन गच्छन्तलो नेपकामति, 'ते खेव संखडाइ' इति त एव वा संखडादयो दोषा भवन्ति । वसहिं

व ल दैति ' एवं च ध्यागारिका कथाः सम्पन्ना वसन्ति न प्रय-
च्छन्ति. तत्र ग्रामे ' जे वऽले ' ति प्रदण्डकथनादि कुर्वन्ति ।

इदानीं तस्माद् ग्रामादप्यत्र ग्रामे भोजनं
गृहोत्था गन्तव्यं, तत्र वैने दोषाः—

भारेख वेयणाए, न पेहए थाणुअंटआयाए ।

हरियाइ संजमम्मि अ, परिगलमाखेण छकाया ॥१६०॥

उपधिभिन्नाभारेख या वदना कुददना वा तथा न ' पेहए ' ति न पश्यति स्वायुक्तकादीन्, ततश्चात्मविराधना भव-
ति, ' हरियाइ ' ति संयमविषया विराधना इत्यादि, तथा
परिगलमाने च पात्रादौ षट्कायविराधना भवति ।

तथा वैने क्षाम्यत्र ग्रामे गच्छतां दोषा भवन्ति—

साम्प्रतेष्ठा दुविहा, विराहणा जा य उवहिणा उ विहा ।

तलअग्निहहसेवख, विहालगमखे इमे दोषा ॥१६१॥

श्रावपभयं भवति, तथा ' तणा दुवहहा भवन्ति—शरीराप-
हारिणः, उपपयपहारिणश्च । ' विराहणा जा य उवहिणा उ
विहा ' या च उपधिना—संस्तारकादिना बिना विराधना
भवति, का बाली ?—तलअग्निहहसेवखा ' यथाभ्यर्थं
दुष्टानां प्रहणे संयमविराधना, अनेख सेवने संयमविराधने-
ति । इतरम् । एवं तावद्द्वयोर्ना भूजानानामप्यग्रामे च गच्छ-
तां दोषा व्याख्याताः । इदानीं तु यदुक्तमासीच्छास्त्रकेन यदुन
विकाल प्रवेष्टुं गुज्यते तद्विराधना—' विहालगम (ह) खे इमे
दोषा ' विकालगमने वसती एत—वषयमागुलक्षणा दोषा
भवन्ति । ते वामी—

पविसखमगगण्डाखे, वेसितियदुगुणिए य बोद्धवे ।

सज्झाए संथारे, उच्चारे खेव पासवखे ॥ १६२ ॥

पविसख ' ति तत्र ग्रामे विकाले प्रविशतां य शोभास्तान्
वषयामः, ' मगग ' ति वसतिमार्गेण अन्वेषणे च विकालव-
लायां य शोभास्तान् वषयामः । ' ठाणे वेसितियदुगुणिए अ ' इत्येतद्वचनानि विकालवलायां बोद्धव्यं-वेयम् । ' सज्झाए ' ति स्वाध्यायम् अप्रत्युपेक्षितायां वसती अप्रदीन कालं
कुर्वता दोषः, अथ न करोति तथाऽपि दोषः दानिलक्षणः ।
' संथार ' ति अप्रत्युपेक्षितायां वसती संस्तारकभूयं गृह्नतः
संयमात्मविराधनादौषः । उच्चारे ' ति अप्रत्युपेक्षितायां
वसती स्वाधिकारविकारितेषु व्युत्सृजना दोषः, धारयऽपि
दोष ' पासवखे ' ति अप्रत्युपेक्षितेषु स्वाधिकारेषु व्युत्सृजना
दोषः, धारयतोऽपि दोष एव ।

इयं द्वारगाथा, इदानीं प्रतिपदं व्याख्यायते—

सामयेतेष्ठा दुविहा, विराहणा जा य उवहिणा उ विहा ।

गुम्मिअगहणाऽऽहणणा, गोसाईचमदणा खेव ॥१६३॥

विकाले प्रविशतां ग्रामे श्रावपभयं भवति । स्तेना द्विप्र-
काराः—शरीरस्तेना, उपधिस्तेनाश्च । तद्वयं भयति विकाले
प्रविशनाम्, विराधना या च उपधिना बिना भवति अग्नि-
दुष्टाग्नैहहसेवनादिका, सा च विकाले प्रवेशे दोषः । ' गु-
म्मिय ' ति शुद्धं-स्थानं तद्वत्प्रणाला गुम्मिकास्तैर्ग्रहण-
माह्वनं च भवति विकाले प्रविशतामय दोषः । ' गोसाई-
चमदणा ' बलीवर्द्धादिपादप्रकारादिक, एवमयं विकालप्रवेशे
दोषः । ' पविसखे ' ति गयं ।

इदानीं ' मग्गणे ' ति व्याख्यायते—

फिडिए अयोस्यारण, तेख य रामो दिया य पंचम्मि ।

साणाइ वेसकुत्तिख, तवोवणं मूसिआ जं च ॥१६४॥

फिडिए ' ति विकालवेलायां वसतिमार्गेण अन्वेषणे
फिडितः ' अष्टो भवेत्, तत्र अन्वोऽप्यं—परस्परतः
आरणं संशब्दने तच्छब्दा स्तेनका रात्रौ मृषितुमभिल-
षन्ति, ' फिः य पंचम्मि ' ति दिया वा प्रभाते पथि गच्छ-
तस्मान् अमलान् मुच्यन्ति ' साणादि ' ति रात्रौ वस-
नेरन्वेषणे आदिदेशति । ' मग्गणे ' ति अग्निं, ' वेस-
सिधुगुणिए ' ति व्याख्यायतेऽवयवः, तत्राह—' वसकुत्तिख
तवोवणं मूसिआ खे ' रात्रौ वसतिनाम् न जानन्ति कि-
मेतत्स्थानं वषयापाटकासज्जमालसं वा ? , ते जाजानाना-
स्तस्यां वसती निवसन्ति, तत्र चायं दोषः—वदशासमीपे
वसतां लोका भणति, अहो तपोवनमिति । कुस्तिनक्षिणका-
दिस्थानासंखे लोका ब्रवीति—स्वस्थानं मृषिका गताः, एते-
ऽप्येवंजातीया एव । ' वेसितियदुगुणिए ' ति गतम् । स्वा-
ध्यायद्वारं व्याख्यातमेव द्रष्टव्यम् ।

इदानीं ' संथार ' ति व्याख्यायते—

अप्पडिलेहिअकंटा-विलम्मि संथारगम्मि आयाए ।

छकायसंजमम्मि अ, विलिखे सेहऽअहाभावो ॥१६५॥

अप्रत्युपेक्षितायां वसती कण्टका भवन्ति, विलं वा । तत्र
संस्तारक क्रियमाणे ' आयाए ' ति आत्मविराधना भवति
' छकाय ' ति षट्कायस्यापि अप्रत्युपेक्षितवसती स्वपनः
' संजमम्मि ' ति संयमविषया विराधना भवति । ' विलि-
खे ' ति तथा विलीनम्-अशुद्धिं भवति, तस्मिन्नेह सेहस्य
लुपुत्सवा अभुतायेत्याम्यथाभावः—उच्छिन्नकमवादिभवति ।
' संथार ' ति गयं ।

इदानीम् ' उच्चारपासवखे ' ति व्याख्यायते—

कंटगथाणुगणाला-विलम्मि अइ वामिरेअ आयाए ।

संजमग्गो छकाया, गमखे पखे अइते य ॥१६६॥

अप्रत्युपेक्षितायां वसती कण्टकस्थाशुष्कगणालाविल-समा-
कुले प्रवेशे व्युत्सृजत आत्मविराधना भवति, ' संजमग्गो ' ति
संयमता विराधना षट्कायोगमर्षे सति रात्रौ भवति ।
' गमखे ' ति कायिकाव्युत्सृजनायं गमकं दोषाः ' पखे ' ति
कायिकाभूयं प्राप्तस्य व्युत्सृजतः ' अयंत य ' ति पुनः का-
यिका व्युत्सृज्य वसतिं प्रविशतां षट्कायोगमर्षो भवन्तीति ।
अथ तु पुनरिदं कर्णेन तनयैते दोषा भवन्ति—

गुणनिरोहे चक्खु, वक्खनिरोहेख जीवियं चयई ।

उच्चनिरोहे कोड्ड, गेलखं वा भवे तिसु वि ॥१६७॥

सुगमा । ' उच्चारपासवखि ' ति गयं ।

इदानीमपवाद उच्यते—

अइ पुण विहालपचां, पए व पत्ता उवस्सये न लमे ।

मुखवरदेउले वा, उजाखे वा अपपरिभोगे ॥१६८॥

यदि पुनर्विकाल एव प्राप्ताः, ततश्च तेषां विकालवलायां
वसती प्रविशतां प्रमादकतो दोषो न भवति, ' पए व पचं ' ति
प्रागेव प्रत्युपेक्षेव प्राप्ताः किन्तु उपाध्यं न लभ्यते

ततः क समुद्दिश्यन्तु ? शून्यगृहं देवकुलं वा उद्यानं वा अ-
परिमणं-लोकपरिमोहरहितं समुद्दिश्यन्तीति क्रियां वक्ष्यति ।

आयिरिञ्चिलिमिणी, रण्यं वा निम्भ ए समुद्दिश्यन् ।

सभे पच्छाभाऽसह-कमदय कुरुया य संतरिआ ॥१६६॥

अथ शून्यगृहादौ सागारिकाणामापानो भवति, तत आ-
पांतं सानि चिलिमिणी-यवनिका दीयते, 'रण्यं' वा 'निम्भ' इति अथ
शून्यगृहादि सागारिकाकान्ते ततः अरण्यं निर्भयं समुद्दि-
श्यन् क्रियते, सभेऽरण्यं प्रच्छन्नस्य वा असति-अभावे
ततो वसतिसमीप एव कमदकेषु शुक्ले लंपन सबाह्याभ्य-
न्तरेषु लिखितेषु भुज्यते, 'कुरुआ य' इति कुरुकुआ-पादप्र-
क्षालनादिका क्रियते 'संतरित' इति सामन्तराः-सावकाशा
वृहदन्तराला उपविश्यन्ति । इदानीं भुक्त्वा बहिः पुनर्विकाले
वसतिमन्विष्यन्ति, सा च कोष्ठकादिका भवति । (आद्य० १)
(लघ्याया वसंतविधिः 'संधारण' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)

इदानीं संक्षिप्तं व्याख्यायते-द्वारं ।

दुविहो य विहरियाविह-रिओ उ भयणा उ विहरिए होइ ।

संदिट्टो जा विहरितो, अविहरिअविही इमो होइ ॥२१०॥

एवं ते व्रजन्तः कश्चिद्धामं प्राप्ताः, स च प्रामो द्विविधः-वि-
हृतोऽविहृतश्च । विहृतः साधुभिः कुण-आसंयित इत्य-
र्थः, अविहृतो यः साधुभिः कुण-आसंयित इत्यर्थः ।
तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशेषणं ?-योऽसौ विहृतः
स संक्षिप्तः संक्षिप्तो वा । 'भयणा उ विहरिए होति' इति
यः सोऽसौ विहृतः संक्षिप्तस्तत्र भजना-विकल्पना, य-
द्यसौ संक्षिप्तो संयत्प्रभावितस्ततः प्रविशन्ति, अथ तु पार्श्व-
स्थादिप्रभावितस्ततो न प्रविशन्ति । 'संदिट्टो जा विहरितो' इति
संक्षिप्तविहृतं संक्षिप्तं संदिष्टः-उक्तः यथाऽऽचार्यप्रायोग्यं
नव्या संक्षिप्तकुलानयनीयमित्यतः प्रविशन्ति । अथवाऽन्य-
था व्याख्यायते-द्विविधः, कतरः ? , संक्षिप्तस्य प्रकार-
त्वाद् 'संक्षिप्तो' वा, कतमेन द्वैविध्यमत आह-विहृतोऽविहृत-
तश्च, साधुभिः कुण-आसंयित, तत्र भजना विहृतं आवकं
सति, यद्यसौ संक्षिप्तविहृतः प्रवेशः क्रियते, अथ पार्श्वस्था-
दिविहृतस्ततो न प्रवेष्टव्यम् । संदिष्टो विहृतोऽत्र स संक्षिप्तः
साम्भोगिकश्च वैविहृतस्ततोऽत्राचार्यसंदिष्टः प्रविशति, आ-
चार्यप्रायोग्यप्रदणार्थम्, 'अविहरिअविही इमो होति' इति अ-
विहृतं प्रामं संक्षिप्तं वा अयं विधिः-वक्ष्यमाणलक्षणः सत-
मनाथायाम्, " अविहरिअमसंदिष्टो वेतिअ पाहुडिअ " अ-
स्यां गाथायामिति ।

इदानीं माध्यकर एनामेव गाथां व्याख्यान्यब्राह्म-

अविहरिअ विहरिओ वा, जइ सङ्को नन्थि नन्थि उ निओगो ;
नां जइ ओसम्मा, पविसेति तओ य पप्पस ॥१६५॥

अविहृतो विहृतो वा प्रामः, तत्र विहृतं यदि आह्वकं नास्ति
ततो नास्ति नियोगः-न नियुज्यते साधुः आचार्यप्रायोग्या-
नयार्थम् । 'णा' इति अथ तु ज्ञानं-विज्ञानं एवं यदुनास्ति
आह्वकः, तत्र च 'यदि ओसम्मा पविसेति' यद्यवसम्माः प्र-
विशन्ति तथाऽपि नास्ति नियोगः, अथ तु प्रविशन्ति 'तओ
य पप्पस' इति पञ्चदशोद्गमनद्वारा भवति, ते चाभी-"आ-
ह्वकमुद्दिश्यन् पुनर्कमे य मीसजाए अ । ठवणा पाहुडियाए,

पाउयरङ्गीय पामिञ्च ॥ १ ॥ परियट्टिए अभिहवं, उम्भिले मा-
लोहडे इअ । अण्णेअ अणिसंठु, अण्णोयण अ सोलसमे
॥२॥" ननु चामी पाइश उच्यन्ते-"अण्णोयरो य मीसजाय
च होहिं वि एकां खेव भेदो ।" अथवा-इयमपि गाथा संक्षि-
प्तमेवाङ्गीकृत्य व्याख्यायते-द्विविधः आवक-विहृतः अविह-
ृतो वा । "जइ सङ्को नन्थि नन्थि उ निओगो तओ विहरितो"
यदि आह्वकं नास्ति ततो न । नयामः साधोः । 'णा' इति
अथ ज्ञानं सति आह्वकं यदुनास्ति ततश्च तत्र ज्ञानं सति "जइ
ओसम्मा पविमान्" यद्यवसम्माः प्रविशन्ति तथाऽपि ना-
स्ति नियोगः । अथैवेतिधेऽपि प्रविशन्ति ततश्च पञ्चदश दोषा
उद्गमादयो नित्यमाह्वयन्ति ।

यद्यपि तत्रावमग्नं न गृह्णन्ति-

संविगमणुष्णाए, अइति अहवा कुलं विरिचंति ।

अण्णाउंछं व सह, एमेव य संजईवग्गे ॥१६६॥ (भा०)

अथ तु ससङ्गः संविगमणुष्णा-अमनोहैवेसङ्गिर्भा-
वितः ततः 'अणुष्णाए अइति' इति तैरवानुज्ञानं सति आ-
ह्वकगृहं प्रविशन्ति । अथवा-आह्वककुलानि विरिञ्चन्ति-
विभजन्ति, एते चान्यसाम्भोगिकाः संविगमाः 'अण्णाउंछं व
सह' अण्णाउंछं ज्ञेयं सावगा नन्थि नहि हिंडेति वत्थव्वा ।
जइ सह समर्या इयं अ पाहुण्णा जप्पसरीरया तां सा-
वगकुलानि हिंडइन्ति । अह वत्थव्वा जप्पसरीरया पाहुण्णा
य सह ततो अण्णायउंछं हिंडेति । 'एमेव य संजईवग्गे'
एवमेव संयतोवर्गे विधिः, यदुत ताम्रनृज्जातेषु आह्वककु-
लेषु प्रवेष्टव्यम् । बहुषु च कुलेषु सन्तु ता एवं विरिञ्चन्ति
" अण्णाउंछं व सह " इति, अयं च विधिर्द्रष्टव्यः ।

एवं तु अण्णमंमो-इयाण संमोइयाण ते चेव ।

जासिन्ता निब्बंछं, वत्थव्वेणं स उ पमाणं ॥१६७॥ (भा०)

एवमन्यसाम्भोगिकानां संभवे उरुलक्षणे विधिर्द्रष्टव्यः ।
'संमोइयाण ते चेव' इति अथ साम्भोगिकास्तत्र प्रामे भ-
वन्ति ततः 'ते चेव' इति न एव वास्तव्याः साधवा भै-
क्ष्मालयन्ति । अथ तत्र साम्भोगिकसमीपे प्राप्तमात्राणां क-
श्चिच्छावक आयातः, स च प्राचूर्णकवत्सल एवं वदति
यदुत मदीयं गृहं भिक्षार्थं साधुः पहनव्यः । ज्ञानायत-
वास्तव्या एव शमित्यन्ति । अथैवमुक्तंऽपि 'निब्बंछं' इति नि-
ब्बंछं करोति-आग्रहं करोत्यसौ आह्वकस्ततः 'वत्थव्वेणं'
वास्तव्येन सहैकं गन्तव्यं, यतः स एव वास्तव्यः प्राचूर्-
णकानां प्रमाणप्रमाणिकवस्तुप्रदणं ।

आथासौ साम्भोगिकवसतिः सेकुला भवति ततः-

असह वसहीए वीसुं, राइणिए वसहि भोयणागम्म ।

असह अपरिणया वा, ताहि वीसुं सह विचरे ॥१६८॥ (भा०)

असति-अभावे विस्तीर्णया वसतः 'वीसुं' इति पृथ-
ग्-अन्यत्र वसतौ अवस्थानं कुर्वन्ति, तत्र च तेषां को
भोजननविधिरित्यत आह-"राइणिए वसहि भोयणागम्म" इति
रत्नाधिकस्य वसतौ भोजनमागम्य कर्तव्यं, सच रत्नाधिकः
कदाचिद्वास्तव्यो भवति, कदाचिद्वागन्तुक इति । अथाभ्यतरो
रत्नाधिका 'असह' इति भिक्षावेलां प्रतिपालयितुमशक्तः तथापि-
रिणया वा साधवः सहपाया मा भूयादं करिष्यन्ति ततः वी-

सुं' पृथग् वसतिर्भवति । तथा यदि ख ते वास्तव्याः साधवः 'सह' समयांस्ततो 'वियरे' 'सि भिक्षामटित्वा प्राचूर्णकभ्यः प्रयच्छन्ति ।

तिएहं एकेण समं, भक्तदो अप्पणो अवहुं तु ।

पच्छा इयंण समं, आगमणविरंगु सो चव ॥६६॥ (भा०)

अथ तत्र त्रय आचार्या भवन्ति, द्वावागन्तुकी एका वास्तव्यः तदा 'एकण समं' 'ति एकेनागन्तुकाचार्यप्रमज्जि तेन सह वास्तव्यः पर्यटति । तावद्यावद् 'भक्तदो' 'सि एकस्य प्राचूर्णकाचार्यस्य भक्तार्थो भवान्-उदरपूरणमात्रमित्यर्थः, अतः 'अप्पणो अवहुं तु' 'सि आत्माचार्याथ वाऽसौ-वास्तव्यः 'अवहुं तु' 'अथेध्वमात्रं भावककुलभ्यां गृह्णाति । 'पच्छा इयंण समं' 'ति पश्चादितरेण द्वितीयागन्तुकाचार्यप्रमज्जितेन समं पर्यटति । तत्रापि भक्तार्थो यावद्भवति प्राचूर्णकस्य तावत्पर्यटति, आत्मनश्चादध्वमात्रं गृह्णाति, एवं पूर्णो भवेत् भवति वास्तव्याचार्यस्य । 'आगमणं' 'ति एवं ते पर्यटित्वाऽऽमीयायां वसन्तौ आगमनं कुर्वन्ति । 'विरंगु सो चव' 'सि स एव 'विरंगो' विभजने भावककुलेषु, याऽसौ भिक्षामटिङ्गः कृतः, न तु पुनर्वसांतकायाम् आगतानां भवतीति । 'असति वसहीये वीसुं, राहणिए वसहिं भोग्यगमम् । असह अपरिणया घा, नांय वीसुं सह वियरे ॥ १ ॥' 'सि यो विधिरुक्कः, अयं च द्वितीयाचार्येष्वप्यागतेषु द्रष्टव्य इति । एवं तावद्विहृतक्षेत्रं यत्र साधुषु निष्ठन्तु यां विधिः स उक्कः ।

इदानीमविहृतं क्षेत्रं साधुरहितं च यो

विधिस्तत्प्रतिपाद्यब्राह्म—

चेहअवेदनिमंतण, गुरुहिं संदिट्ठो जो वऽसंदिट्ठो ।

निबंध जोगगहणं, निवेश नयणं गुरुमगासे ॥१०॥ (भा०)

एवं विहरन्तः कर्त्तव्यमादौ प्राप्ताः, तत्र च यदि सङ्की विद्यन्त ननश्चेत्यवन्नाथमाचार्यो अजति, ततश्च धावकां ब्रह्मगतमाचार्यं निमन्त्रयति, यथा—प्रायाग्यं गृहाण-ततश्च यो गुरुसंदिष्टः स गृह्णाति । 'जो वऽसंदिट्ठो' 'सि यो वा असंदिष्टः—अनुक्कः स वा गृह्णाति भावकनिर्बन्धे सति । एतदुक्तं भवति—योऽसावाचार्येण संदिष्टः स याव-आगच्छत्येव तावत्तन भावकेत्यान्यः सङ्घाटको दृष्टः, स च निर्बन्धग्रहणं कृतं सति योग्यग्रहणं—प्रायाग्यपादानं करोति । ततश्च 'निवेशणं' 'ति अयंभ्यः सङ्घाटकेभ्यो निवेदयति, यथा यदुत मया भावकगृहे प्रायाग्यं गृहीतं न तत्र भवङ्गिः प्रवष्टव्यम् । ततश्च 'नयणं गुरुसगासं' 'सि तत्प्रायाग्यं गृहीत्वा गुरुसमीपं नयति तत्क्षणायैव येनासाधुभुङ्क्ते इति ।

इदानीं यदुक्तं प्राक् "अविहरिअविही इमो

हाति" 'सि तद्व्याख्यानयब्राह्म—

अविहरिअमसंदिट्ठो, चेहय पाहुडिअमेत्त गेएहंति ।

पाउग्गपउरलंभे, नऽहे किं वा न भुंजति ॥१०१॥ (भा०)

अविहृतं प्रामादो असंदिष्टा एव सर्वे भिक्षार्थे प्रविष्टाः, तत्र च भिक्षामटन्तः भावकगृहे प्रविष्टाः, तत्र च

'चेहय' 'सि चैत्यानि च वन्तः, तत्र च 'पाहुडिअमेत्त गेएहन्ति' 'सि प्राभुतिकामात्रं यदि तत्र लभ्यते ततो गृह-न्येव । अथाचार्यप्रायाग्यं लभ्यते प्रभुरं वा लभ्यते ततः 'पाउग्गपउरलंभे सति' इत्युच्यते—'नऽहे' 'सि न वय-माचार्यप्रायाग्यग्रहणं नियुक्ताः, किन्त्वभ्ये । एवमुक्तं भाव-काऽप्याह—'किं वा न भुंजति' 'सि किं भवङ्गीति न भुञ्जते आचार्याः ? एवं निर्बन्धे सति त एव गृह्णाति ।

कियत्पुनरेहन्तीत्यत आह—

गच्छस्स परिमाणं, नाउं वेत्तुं तस्मो निवेयंति ।

गुरुसंघाडग इयरे, लदं नेयं गुरुसमीपं ॥१०२॥ (भा०)

गच्छस्य परिमाणं ज्ञात्वा गृह्णाति, गृहीत्वा च ततो निवेदयति, कस्मै ? अत आह—गुरुसंघाटकाय, यदुनाचा-यप्रायाग्यमन्यथा च गृह्णतादि लब्धं प्रचुरम्, 'इयरे च' 'सि इतरसङ्घाटकेभ्यो वा—शेषसङ्घाटकेभ्यो निवेदयति, 'मा वच्छ' 'सि मा व्रजन गृहीतं गुरुयाग्यं, ततश्च स-ध्वमात्रमेव तद् गुरुसमीपं नेतव्यम् ।

तथा चाह—

एगागिसमुद्दिसगा, भुत्ता उ पेहेणण दिट्ठतो ।

हिंडणदवविणासो, निदं महुरं च पुवं तु ॥१०३॥ (भा०)

'एगागिसमुद्दिसगा' य न मण्डलपुपर्जविनः पृथग् भुञ्जते, व्याध्याद्यान्ताश्च ; तेषां भुक्तानां सतां पश्चादानीं ताप-युज्यते, अत्र च 'पेहेणण दिट्ठतो' 'काले विहणस्स पह-णयस्स अग्यो न तीरण काउं । तस्सेव अथक्कणाय-मियस्स गेहंइत्या नत्थि ॥१॥' 'तथाऽऽनयनऽयमपरा दोषः—यनं द्रव्यं घृतादिना गृहीतं दिष्टतां द्रव्यविना-शो भवान्, कथञ्चित्प्रमादात्प्राप्तकविनाशं सति तीरादि च विनश्यत्येव । तथा 'निडमहुराहं पुडिव' यदुक्तमगमे तच्च कृतं न भवति । "सणिए" 'सि दारं गयं ।

इदानीं साधमिकद्वारं प्रतिपाद्यब्राह्म—

म (भु) तट्ठिअ आवस्सग, सोहेउं तो अइति अवरएहे ।

अन्धुद्धाणं दंडा-इयाण गहणेकवयणेणं ॥१०४॥

इदानीं ते साधमिकसमीपं प्रविशन्तः 'म (भु) तट्ठिअ' 'सि भुक्त्वा तथा 'आवस्सग सोहेउं' 'ति आवश्यकं च कायिको-च्चारिदि शोधयित्वा—कृत्येत्यर्थः, अतोऽपराहसमये आगच्छ-न्ति, येन वास्तव्यानां भिक्षाटनाद्याकुलभं न भवति । वा-स्तव्या अपि कुर्वन्ति, किमित्यत आह—'अन्धुद्धाणं' 'ति तेषां प्रविशतामभ्युत्थानादि कुर्वन्ति, 'दंडाविषाण गहणे' 'ति दण्डकादीनां ग्रहणं कुर्वन्ति, कथं ?—'एगवयणेणं' 'ति एकेनैव वचनेन उक्ताः, सन्तः पात्रकादीन् समर्पयन्ति, वास्तव्येनाङ्गे मुञ्जसति ततश्च मुञ्जति । अथ न मुञ्जत्येकवचनेन ततो न गृह्णाते, मा भूत् प्रमाद इति ।

सुद्धलविमिद्धतेणा, उएहं आवरिएह तेण उ पप वि ।

पस्सितं मोत्तणं, निक्खिवमक्खित्तमोहेणं ॥१०५॥

यदा तु पुनस्तेः साधुभिरभिप्राया प्राप्ताः स सुद्धकः न तत्र भिक्षा भवति ततश्च प्रत्युपस्थेयागच्छन्ति, 'विमिद्ध' 'सि विकृष्टमध्वानं यत्र साधमिकं स्तिष्ठति ततः प्रात्युपस्थेयाग-च्छन्ति 'तेण' 'सि अथ ततः अपराह आगच्छन्तां स्तेन-

अग्निप्रेहो" ति व्याख्यानवते 'पाशवयि' ति अन्वयस्य
 कायिकायाः 'इय' ति पुरीषस्य च निराहे 'गलान्'
 ग्लानतन्त्रं भवति । अथ व्युत्पत्तिरिति ततो 'श्रेष्ठ उद्वाहो' ति
 स्वागारिकैरेष्टे सति उद्वाहः—उपघातः प्रवक्षन्तस्य भवति ।

“संजमन्त्रायविराहण” इति व्याख्यायते—

मा दिच्छिहंति तो अ-प्पडिलिहिण् द्रं गंतु वोसिरति ।

संजमआयविराहण-गहणं आरक्खितेलेहि ॥ २२२ ॥

अथ स्मगारिका मां मा द्राक्षुरिति कृत्वाऽस्त्राफिटल एव
दूरे गत्वा व्युत्सृजति ततः संथमात्मनो विराधना भवति ,
अदृशं वारत्तिकाः कुर्वन्ति । 'तेषु' सि ह्येवमथ वा बहयं
कुर्वन्ति । वारं ।

“संक्रातेषु” नि व्याख्यायते—

अप्यपयजमानं, इदं तेने ति अहणे कोई ।

सायारिषसंघद्वय, अपुमेत्थी गेरह साहद वा ॥२३॥

स हि राज्ञी कायिकाद्यर्थमुत्थितः सखयनतः प्रमाज्यन् निर्गच्छति, ततस्तमयनतकायं दृष्ट्वा स्तेन इति मत्वा ब्राह्म्यात्काञ्चिन् । दारं । 'नृपुमिर्धि' ति व्याख्यायते- 'सागा-
रिन्नसंग्रहण' ति सागारिकसंस्पर्शे सति, स हि राज्ञी ह-
स्तेन पराश्रुज्ज्म गच्छति, यतस्ततः स्पर्शेन सति कश्चि-
न्सागारिको यिच्छुः एव चिन्तयति-यद्युक्तं 'अनुमेरिषि' ति
अनुसक्तं तेन कारणेन मां स्पृशति, ततः सागारिकस्तेन स्पर्-
शे नृपुसकमुद्रया गृह्णाति; अथ कदाचित्कस्य स्पृष्टा ततः
सा शङ्कते, यद्युक्तं मम समीपे आगच्छति, तदा 'सा
हेति' कथयति निजप्रियः सौमित्रं व्यापयन्सौ परमाद्येन वा ।

ओरास्त्रसरीरं वा, इति नपुंसा बला वि गेयहन्ति ।

सावाहाए ठाणे, निंते आवडखपडयाई ॥ २२४ ॥

श्रीदारिकशरीरं वा तं साधुं दृष्ट्वा दिवा, ततो गौरी श्री
 मयुसकं बलात् युद्धाति, श्रीदारिकं बालक्रमात् । एतं विस्तीर्ण-
 क्रमसिद्धोपायं व्याख्यातः ॥ इत्यादिं ब्रुवित्वा वसन्तिदोषान् प्र-
 पादयन्नाह- 'सावाहाए' 'सि संकटायां वसन्तौ स्थाने-अ-
 वस्थाने सति' 'शिते प्रावहणपथानी' 'ति तिग्मशस्पापति-
 त्तम-विग्रेहशस्पापतनयतनयदोषो दीपाः'

मथा—

तेषां चि मध्यमाख्यो, इमो वि तेषां चि आनन्द उदं ।

संजमन्त्रायविशदहस्य-भायस्वमेयाइशो दोस्त ॥ २२५ ॥

पयं साधोऽयं प्रस्कलितः साधो यद्योयि प्रस्कलितः
 स तं स्तेनकमिति मय्यमानः, अयं च सुतेनकमितिः कामं प्र-
 स्कलितं स्तेनकं मय्यमानः सन्, आपतति पुनः—पुनः
 भवति, तत्तच्च संयमात्मनो विराधना भाजनभयादयश्च न-
 भः । भाजनं—पनकं भवत्येव । उक्तं शुद्धिना वसतिः ।
 यस्मिन् शुद्धिना वसतिः शेषकसंयमात्मना यस्मिन् इत्यतिशयोक्तिः ।

ফলস্বৰূপে—

तम्हा पमाशणुता, एकेकस्स उं तिहत्यसंधारो ।

आयसंसारं, जह वीसं अंगुला हुंति ॥ ३२६ ॥

अथवा तत्कालावस्थायाम् अस्ति विद्यायाः, तस्य वैदिकस्य साधो-
र्विषयस्य परिचयस्तथापि भूतः निरूपणकः प्रत्यक्षः । सुप्रसिद्धो वि-

हयपायः । किं किंसाहंति—सैवस्यकोऽयं भूतिस्यैव तस्मिन्, तस्मिन् तेषु किमु ह्यनेषु जगत्प्रभवः सैवस्यको ह्यने, “यस्मिन् किं भवेत्तु” इति भावसाहं ह्येव कथ्यते ।” इत्यादी सैवसारकज्ञानमयैवमन्त्राणां कथनमात्रं प्रसिद्धमयथाह—
“अथसत्त्वात्तत्” आश्रयसत्तत्वात्तत्—ज्ञानात्तत्त्वात्
“अथसत्त्वात्तत्” प्रसिद्धं तत्त्वात्तत्त्वात् । तत्त्वं विद्वत्तत्त्वा-
मात्रेणैव सैवसारकः प्रसिद्धः ।

किं पुनः कारणाभिह दूरं भाजन्तानि न स्थाप्यन्ते?, उच्यते—

मञ्जारमुसगाह य, वारे नवि अ ज्ञाणुयइयया ।

दो इत्था य अवाहा, नियमा साहुस्स साहुओ ॥२२७॥

माजीरसूयकादीन पात्रकेषु लगतां धारयेत् । अथ कर्त्ता-
वामञ्जनराशि न क्रियन्ते । उच्यते-“नधि य जाणुपुद्गल्य”
ति तावति प्रवेशे तिष्ठति पात्रकेषु जाणुकनीद्वयना-जाणु-
कन्ये खलने न भवति । इदानीं प्रव्रजितस्य प्रव्रजितस्य श्वातरा-
से प्रतिपादयभाह-इति हस्ती अत्राधा-भस्तरालं शिवमातरा-
धोः साधोश्च भवति, साधुश्चात्र प्रव्रजितसंस्कारकप्रमाणोश्चा-
हः स्थापना कैयम्-“उषामग्नौ संधारग्नौ २८ चद्रवीं संगुल्य-
माणां, संधारभाषणायां अन्तरं बीसंगुला २०, भावनायां
अ हथपम्पमापाउंछे ठविजाति १४, एवे तिष्ठि वरवीह
संवत् विनिगु इत्था, सङ्ग्रहस्य व सङ्ग्रहस्य व अन्तरं दो
हत्ता ॥ २१ ॥ २४ ॥ २४ हत्ता २-हत्ता २ ॥ प्रथमेतद्वापरायं
व्याख्यातम् । अत्र य द्विहः प्रमाणांयामबाधार्थं महद्वन्त-
रालं साधेनः साधोश्च भवति, जनक सन्तर्कानां शूर्य
महत् दृष्टा सामारिको बलात्कल्पित, तस्मद्वन्त्या व्याख्या-
तम्-“तद्वा पमाणजुता एकेकस्य उ तिहथयधारे ॥” अत्र
इदं साधु कर्माणि, भाजनांति संस्काराणि विशाल्यकुलाति
भवन्ति पद्वंदाह-“ भायणसेधारन्तरं जह बीस अंगुलां ही-
ति” पात्रकमष्टाङ्गुलानि द्यावि, पात्रकात्रिसङ्गुलानि मुक्ता
परतोऽप्यः साधुः स्थापित । पतञ्ज कुलो निधीयते । यदु-
पात्रकात्परतोऽपि विशाल्यकुलाभ्यतीक्ष्णं साधुः स्थापित, येन
उक्रम-“ दो हत्ये य अत्राधा निग्रमां साधुस्ते साधुमी ।
साधवा साधोय-“साधु सरीरेषु हत्ये कर्षा २४, साधुस्ते
सरीरणमाणं, संधारयस्य पत्तयायां व अन्तरं बीसंगुला
२० चद्रवीं अंगुलीति पतञ्ज वर्तिह, कनकस्य विनिय-
साधुस्ते व अन्तरं बीसंगुलां २०, अत्र अने अने ठवि
तिगुह-हत्ता, पदो द्विजिका साधु ॥ २४ ॥ २० ॥ ३ ॥ २० ॥
पदं सत्तयाय । अत्र कर्णामयः सैत्तरालो भावविश-
सङ्ग्रहप्रमाण-यथा साधुस्तेन प्रव्रजितः, किन्तु अत्राधुना प्र-
रीरेण अनुक्तिव्यङ्ग्यतामि कर्त्तव्यं, अत्राधि कर्त्तव्यतामि-
सत्तरकसंज्ञादिनि यामि कर्त्तव्यतामि अत्राधि सः साधुः कर्त्तव्य
विशाल्यकुलाति, सत्तरालः कर्त्तव्यतामि अत्राधि अत्राधि
हृयपमाय-साधुः कर्त्तव्यतामि कर्त्तव्यतामि अत्राधि अत्राधि
“ मजाय” इत्येव कर्त्तव्यतामि ।

भुक्ताभुक्तसमुत्था, भंडसदोसां च वृद्धिर्भा एवे ।

सीसंतेष्व व कुडं, तु हत्यै मोक्षाय ठायंति ॥२२॥

द्विहस्तास्तरालेन मुञ्च्यमानेन 'क्षुताभुतसमुत्था' इति
 चोक्तमेतत्तः 'अमुक्त' इति यः कृतार एव प्राप्तः

तत्र भुक्तभोगस्य आसन्नस्य स्वपत्नीऽन्यसाधुसंस्पर्शादप्य-
न्यपूर्वकीडितानुस्मरणं भवति, यदुतास्मद्योषितोऽप्येवंविधः
स्पर्श इति; अमुक्तभोगस्याप्यन्यसाधुसंस्पर्शेन सुकुमारिण
कान्तुर्क कियं प्रति भवति । अयमभिप्रायः—तस्याः सुकु-
मारतरा स्पर्श इति, ततश्च द्विहस्ताबाधार्थां स्वपत्नीमेत
शोषाः परिहृता भवन्ति । तथा भगवन्—कलहः परस्परं
हस्तस्पर्शजनित आसन्नशयने, ते च दोषा एवं वर्जिता
भवन्ति । 'सीमंतेण व कुडुं तु हत्यं मान्नुणं ठायंति' इति
शिरा यतो यत्र कुडुं तत्र हस्तमात्रं मुक्त्वा 'ठायंति'
ति स्वपन्ति, पादान्तेऽनुगमनमार्गे विमुच्य हस्तमात्रं
स्वपन्ति । अथवाऽन्यथा पाठः—'सीमंतेण व कुडुं ति-
हत्यं मोल्लणं ठायंति' तत्र प्रदीर्घार्थां वसतो स्वापावधि-
रुक्तः, यदि पुनश्चतुरक्षा भवति तदा 'सीमंतेण व कुडुं'
ति शिरा यतो यत्कुडुं तस्मात्कुडुवत् हस्तत्रयं मुक्त्वा
स्वपन्ति । तत्र कुडुं हस्तमात्रेण प्राउभ्य ततो भाज-
नादि स्थाप्यन्ते, तानि, तानि च हस्तमात्रं पादप्राउभ्य
क्रियन्ते, ततो हस्तमात्रं व्यापनुवन्ति, भाजनसाध्या-
श्चात्तरालं हस्तमात्रमेव मुच्यते, ततः साधुः स्व-
पति ।

एवमव्या मरुता स्वपत्नीं तिर्यक् साधोः साधोऽध्यान्तरालं
हस्तद्वयं द्रष्टव्यम्—

पुण्डुदिट्टो उ विही, इह वि वसंताण होइ सो चेव ।
आसज्ज तिभि वारं, निसज्ज आउटए सेसा ॥२२६॥

अत्र स्थापकालं पूर्वोदित एव विधिद्रष्टव्यः, कश्चात्तौ ?
“पौरितिआपुच्छुणया, सामाहय उभयकायपडिलेहा । साह-
ल्लिख दुष्प पट्ट, पमज्ज पाए जमां भूमि ॥ १ ॥ अणुजा-
णह संघारं” इत्येवमादिकः । इहापि वसतां स्वपत्नीं
भवति स एव विधिः, किं त्वयं विशेषः—“आसज्ज ति-
भि वारं निसज्जो” इति आसज्जं त्रयो वाराः करोति 'नि-
सज्जो' इति तत्रैव संस्तारकं उपविष्टः सन्, शेषाश्च साधवः
किं कुर्वन्तीत्याह—“आउटए सेसा” शेषाः साधवः बाह्या-
न् आकुञ्चयन्ति ।

पुनश्चासौ कार्याकार्यं व्रजन् किं करोतीत्यन आह—

आवस्सिअमासज्जं, नीइ पयजंतु जाव उ च्छज्जं ।

सागारिय तेणुक्कमा—मए य संका तउ परेणं ॥ २३० ॥

आवस्थितौ आसज्जं च पुनः पुनः कुर्वन् प्रमाजयति-
मच्छति, कियद् दूरं यावदित्यत आह—“जाव उच्छज्जं या
मच्छज्जं” यावद्वसन्तरेभ्यस्तरामवधेः बाह्यतश्च त्रैव प्रमा-
जनादि कर्त्तव्यं, यतः “सागारिय तेणुक्कमामए य संका
तउ परेणं” सागारिकाणां स्तनशङ्कोपजायते, यदुन
किमयं वीरः ? उभयामभ्यां पारदारिकस्तन-
स्तदाशङ्कोपजायते, अनस्तत्परेण—संछुकाद्याद्यन्तां नेह-
प्रमाजनादि कर्त्तव्यमिति । एवं प्रमाणयुक्तायां वसतो व-
सतां विधिः ।

यदा ते पुनः—

नरिय उ पमाणजुत्ता, खुडुलिया चेव वसति जयणाए ।

पुरहत्थ पच्छपाए, पमज्ज जयणाए निगमयं ॥२३१॥

यदा प्रमाणयुक्ता वसतिर्नास्ति तदा खुल्लिकायामेव वसती
वसन्ति यतनया । का चासौ यतना ?—पुरहत्थ पच्छपाए इति
पुरतः—अग्रतो हस्तेन परामृशति पश्चात्पार्श्वं प्रमृश्य स्यस्य-
ति, ततश्चैव यतनया बाह्यतो निर्गच्छति । एवं तावत्का-
यिकाद्यर्थं गमनागमनं विधिरुक्तः ।

इदानीं स्वपनविधिं प्रतिपादयिमाह—

उस्सीसभायणाइं, मज्जे विसमे अहाकडा उवरिं ।

आवग्गहिओ दोरो, तेण य वेहासिलंबणया ॥ २३२ ॥

उपशेषिकाणां मध्ये भाजनानि—पात्रकाणि क्रियन्ते । स्थाप-
ना चैवम्—१ । “विसमे” इति विषमा भूः गर्तोपता भवति,
ततश्च तस्यां गर्तायां पात्रकाणि पुञ्जीक्रियन्ते । “अहागडा
उवरिं” इति प्राशुक्रानि—अल्पपरिक्रमाणि च यानि तान्येतयां
पात्रकाणामुपरि पुञ्जीक्रियन्ते, माङ्गलिकत्वात्तथा । अथा-
निसङ्कटवाद्दसेतभूमौ नास्ति स्थानं पात्रकाणां ततश्च आव-
ग्गहिना दोरो औपग्राहको वा दवरको यथानिर्णयं गृहीतः
“आयग्गहिना—मच्छसाहणे” तेन विहायसि—आकाशं लेव-
णय” इति तेन दवरकेण लम्बयन्ते—कीलिकादौ क्रियन्ते ।

खुडुलियाए अमई, वित्थिचाए उ मालखा भूमि ।

विलधम्मो चारभडा, साहरणेगंतकडपोत्ती ॥ २३३ ॥

खुल्लिकाया वसन्तरेभावे “वित्थिचाए उ” इति विस्तीर्णायां
वसन्ती स्थानव्यम् । तत्र को विधिर्नित्य आह—मालखा भू-
मीं विस्तीर्णवसन्तं भूमिमालयते—स्थायन्ते पुण्यप्रकरमहेशः
स्वपद्भिः, “विलधम्मो चारभडे” इति अवलम्बकाद्य आग-
त्य इदं भगन्ति—यदुन विलधम्मो यास्मिन् विले यावतामव-
स्थानं भवति तावन्त एव प्रविशन्ति, ततः साधवः किं कु-
र्वन्ति ? “साहरणे” इति संहृत्य उपकरणजानं विगलये
च “एगंत” इति एकान्ते निष्ठति । “कडपोत्ती” इति यदि
कटोऽस्ति ततस्तमन्तरालं ददति, अथ स नास्ति ततः
“पोत्ति” विलिमिती ददति ।

अमई य विलिमिलीए, मए व पच्छज्ज भूए लक्खे ।

आहारो नीहारो, निगमणपेवेम वजेह ॥ २३४ ॥

असति—अभावे विलिमिलिण्याः “अए व” इति विलिमि-
नीहरणमेव वा न ददति । किं वा कुर्वन्त्यन आह—“पच्छज्जं
” इति ततः प्रच्छन्नतरं प्रदेशे निष्ठति । “भूए लक्खे” इति स
च प्रदेशो भूत्या लक्ष्यते—विह्वले अवटोऽयं प्रदेश इति
कथ्यते । इदं च तेषां विधीयन्ते—आहारानीहारे भवत्यव-
श्यमतो निगमनप्रवेशी वर्जनीयाविति ।

इदं च कर्त्तव्यं साधुभिः—

पिण्डेण सुतकरणं, आसज्ज निमीहिंयं च न करिंति ।

कासण न पमज्जणया, न य हत्थो जयण वेरिं ॥२३५॥

पिण्डेन—समुदायनं सूत्रगोष्ठीकरणं कर्त्तव्यं, मा भूत् क-
श्चित्पदं वाक्यं वा कण्ठादिद्विस्तीर्णं इति । तथा “आसज्ज नि-
सीहिंयं च” तत्र न कुर्वन्ति । किं वा कर्त्तव्यमित्यत आह—
“कासणं” इति काशनं—खादकरणं करोति, न च प्रमाजने

करोति, 'च व इहो' ति न च इत्थेन पुरस्तात्परामुह्य निर्मेषकृति, यतनवा च 'वेरसिञ्च' कुर्वन्ति । 'वेरसिञ्चो कालो वेपथुः' दाहं पहराणे उचरि, ततो सज्जामो कीरति, यद्वि-
द्या ताप बलात् सज्जामो 'उक्तं वसतिद्वारम् ।

इदानीं स्थानस्थितद्वारमुच्यते, तथाह—

पत्ताय खेत्वं जपथा, काङ्क्षावत्सयं ततो ठवथा ।

पट्वीयपत्तमामग, भृगसद्वे य अचियत्ते ॥२३६॥

एवं तेषां विहरतां प्राप्तानामभिमतक्षेत्रे 'जयणे' ति यथा यतना कसेव्या तथा च वष्यति, 'काङ्' आवस्सकं' कृत्वा आचर्यकं प्रतिक्रमणं 'ततो ठवथ' ति ततः स्थापना क्रियते केषाञ्चित्कुलानाम्, कानि च तामीत्यन आह—प्रत्य-
नोकः शासनाद्, प्रान्तः—अज्ञानशीलः ग्रामका य एवं वक्ति—'मा मम समणं घरमिंतु' भद्रकभाञ्चौ प्रसिद्धौ 'अ-
विभ्रान्ति' ति यः साधुभिरागच्छन्निर्दुःखनास्ते, योभने भवति यद्येते नायान्ति युद्धे । एतेषां कुलानां यो विभागः क्रियते प्रतिवेद्याप्रतिषेधकः स स्थापनेन्युच्यते ।

इदानीं भाष्यकार एतां गार्थां प्रतिषेधं व्याख्यायन् आह
द्वारगाहा—

बाहिरगामे वुच्छा, उजाणे ठाणं वसहिपडिलेहा ।

इहरा उ गहिअभंदा, वसहीवाचाय उड्डाहो ॥१०४॥ (भा०)

एवं ते बाह्यगामे—आलस्यगामे पर्युषिताः सन्तोऽभिमतं क्षेत्रं प्राप्य तावद्वसतिष्ठन्ते । 'उजाणे ठाणं' ति उजाणे तावत्स्थाने आस्थां कुर्वन्ति । 'वसहिपडिलेह' ति पुन-
र्वसतिप्रत्युपलकाः प्रेष्यन्ते । 'इहरा उ' ति यदि प्रत्यु-
पेक्षका तस्मिन् प्रेष्यन्ते ततः गृहीतभाण्डाः—गृहीतोप-
करणा वसतिव्याघाते सति निवर्तन्ते ततश्च उड्डाहो भव-
ति—उपघात इत्यर्थः ।

तत्र च प्रविशतां शकुनापशकुननिकपथायाह—

मइल कुचेले अन्नं—गिएछए साय खुज बडमे य ।

एए उ अण्पसत्था, इवन्ति सिताउ नितायं ॥१०५॥ (भा०)

नारी पीवरगम्भा, वड्डुकुमारी य कडुमारो य ।

क्रासायवत्थ कुब्—धरा य कजं न साहेति ॥१०६॥ (भा०)

क्वक्यरम्मि भमाडो, बुक्खा मारो य पंडुरंमि ।

तथभिरुहिरपडयं, वोडियमसिए धुवं मरयं ॥१०७॥ (भा०)

जंभूअ चास मउरे, भारहाए तहेव नउले अ ।

दंसयमेव पसत्थं, पयाहिणे तव्वसंपपी ॥१०८॥ (भा०)

नदीतूरं पुयथ—स्त दंसयं संखपडहसरो य ।

भिगारज्जचामर, वयप्पदागा पसत्थाइ ॥१०९॥ (भा०)

समयं संजयं दंयं, सुमयं मोयगा दहि ।

मीयं घंटं पढागं च, सिद्धमत्थं विआगेर ॥११०॥ (भा०)

फना भिगद्विआ

तम्हां वडिलेहिअ दी—वियम्मि पुक्कगय असइ सारविण ।

फड्डकडुपवेतो, करणान य उड्ड इयेरसि ॥१११॥ (भा०)

वस्त्राद्यर्थमन्युपल्लितायां वसतो उड्डाहो भवति तस्मात्-
प्रत्युपेक्ष प्रेष्यत्ययम् । 'दीवियम्मि' दीपिते—काचित् शब्दा-
तराय, यतुताचार्या अगताः, 'पुक्कगय' ति पूर्वगतक्षे-
त्रप्रत्युपेक्षकैः प्रमाजितः ततः साध्वेव, 'असति' ति पूर्व-
गतक्षेत्रप्रत्युपेक्षकाभावे, ततः सन्नप्रत्युपेक्षकैः प्रविश्य सा-
रविते—प्रमाजितायां वसतो, कथं प्रवक्ष्यमित्यत आह-
फड्डकडुकेः प्रवेशः कर्तव्यः । 'कहण' ति यो धर्मकथा-
वर्णिसंपन्नः स पूर्वमेव गत्वा शब्दातराय वसतेर्वीहिष-
मंकर्या करोति । 'न य उड्ड' ति न खाली धर्मकथां कुर्वन्
उत्तिष्ठति—अभ्युत्थानं करोति, 'इयेरसि' ति उपहा-
स्याम्, आह—किमाचार्यागमने धर्मकथं अभ्युत्थानं क-
रोति उत नेति । आचार्य आह—अवश्यमेवाभ्युत्थानं क-
र्तव्यं करोति ।

यतोऽकरणे एते दोषाः—

आयरियअणुड्डाये, ओहावथ बाहिरा व उद्विक्खथा ।

साहस्यवंदयिआ, अयासवतेऽवि आलावी ॥११२॥ (भा०)

आचार्यागमनं सत्यनुत्थानं 'ओहावथ' ति प्रलना भवति,
'बाहिर' ति लोकाचारस्य बाह्या एत इति । पञ्चानामप्यङ्गुली-
नामेका महचरा भवति, 'अद्विक्खण' ति दाक्षिण्यव-
प्रेष्यामाचार्याणां नास्तीत्येवं शब्दातरद्विक्खयति । 'साह-
स्य' ति तेन धर्मकथिनाऽऽचार्याय कथनीयं, यतुतायमं-
स्मद्भवतिदाता । 'वंदयिआ' ति शब्दातराऽपि धर्मकथि-
नेन वक्त्रव्यो—वन्दनीया आचार्याः । एवमुक्ते यदि अली व-
न्वन् करोति ततः साध्वेव, अथ न करोति ततः 'अ-
यासवतेऽवि' तस्मिन् शब्दातराऽनालपत्यपि आचार्यस्या-
लापकः कर्तव्यः, यतुत कीदृशा द्यूयम् ? ।

आध्याचार्य आलापनं न करोति तत एते दोषाः—

(भा०) बुद्धा निरोवयारा, अगगहयं लोमं जत्तवोच्छेओ ।

तम्हा खलु आलवयं, सपमेव उ तत्थ धम्मकहा ॥११३॥

तथाग्रहि—एत आचार्यास्तथा निरुपकारा—उपकारमपि न
बहु मन्वन्ते, 'अगगहयं' ति अनाहारोऽस्याचार्यस्य मां प्र-
ति, 'अलोगजत्त' ति लोकयाचाबाह्याः 'लोमच्छेओ' ति
व्यवच्छेदो वसतेरप्यङ्गुलस्य वा, तस्मात्कृत्वा लपना क-
र्तव्या, स्वयमेव च तत्र धर्मकथा कर्तव्याऽऽवश्यमेवेति ।

वसंहिफले धम्मकहा, कहणअलदी उ सीस कावोरे ।

पच्छा अइति वसहि, तत्थ य भुजो इमा जयथा ॥११४॥

धर्मकथां कुर्वन् वसतेः फले कथयति, 'कहणअलदी
उ' यद्वा तु पुनराचार्यस्य धर्मकथालिखनं भवति तदा
'सीस कावोरे' ति शिष्ये स्वापात्यति—निपुणैकं धर्मकथा-
कथने, शिष्ये च धर्मकथायां व्यापार्य पर्यादाचार्याः प्र-
विशन्ति वसतिम्, तत्र च वसतो भूयः—पुनः इव वस-
ना वक्ष्यमाणलक्षणा कर्तव्या ।

(भाष्यम्)—

पडिलेहस्य संधारग, आयरिय विधि सेस उ कमेव ।

विटिअटक्खेवथथा, पविसइ ताहे य धम्मकही ॥११५॥

तत्र च वसतो प्रविष्टाः सन्तः पात्रकक्षेः प्रत्युपेक्षकां
कुर्वन्ति, संस्कारप्रदं च क्रियते, तत आचार्यस्य कथः

संस्कारका निकृष्ट्यन्ते । शराणां क्रमेण यथागन्ताधिकन-
या । ते च साधव आत्मभ्यामीयोपविष्टलिकामानुसंप्रति
कुर्वन्ति येन भूमिभागा ज्ञायते, अस्मिन्नवसरे बाह्यतो ध-
र्मात् संस्कारकप्रवृत्तार्थं प्रविशति ।

(भा०) उचारे पासवणे, लाउयनिव्हेवणे य अचळणए ।
पुच्छडिउ तेसि कहे—अकहिए आयरण शोळ्हेओ ॥११६॥

त हि क्षेत्रप्रत्युपेक्षका उच्चारण भुवं दर्शयन्ति ग्लाना
पर्यं, 'पासवणे' सि कायिकाभूमि दर्शयन्ति, 'लाउए'
सि मुख्यकलेणभुवं दर्शयन्ति, निलेपनस्थानं च दर्शयन्ति
'अचळणए' सि यत्र स्वाध्यायं कुर्वद्भिर्ग्रास्यते, पूर्वस्थिताः,
क्षेत्रप्रत्युपेक्षकाः, एवं तेषाम्—आगन्तुकानां कथयन्ति ।
'अकहिए' सि यत्रि न कथयन्ति ततः 'आग्रगणवो-
ळ्हेओ' इति अर्थानं कायिकादेराचरणं सति व्यथच्छुद्-
स्तवृष्ट्याम्यद्रव्ययाः, वसन्तिनिर्वाद्यनीति ।

(भा०) भूतडिआ व खवगा, अमंगलं चोयए जिणाहरणं ।
जइ खमगा वेदता, दायतिपरे विहिं वोळ्छ ॥ ११७ ॥

ते हि भ्रमणाः क्षेत्रं प्रविशन्तः कदाचिद्भ्रमार्थिनः कदा-
चित्प्रवृत्तः, उपवासिका इत्यर्थः, तत्रापवासिकानां प्रविश-
ताम् 'अमंगलं चोयए' इति चोदक इदं वक्ति-यतुन क्षेत्रं प्र-
विशताम् अमङ्गलमिदं यतुपवासः क्रियते, तत्र 'जिनाहर-
णं' इति जिनादाहरणम्—यथा हि जिना निष्कमणकाले उ-
पवासं कुर्वन्ति च तेषां तद्वज्रलं, किन्तु प्रयुक्तं मङ्ग-
लं तत्तेषां वमिदमपीति । इदानीं यदि तेषां कालस्मिन् वि-
वले साधव उपवासिकालत्र च, सन्निवेशे, यदि भ्रमकाः
सन्ति तत्तत्तद्वृत्तेषु चैत्यानि वस्तुतो दर्शयन्ति, कानि ?-
स्थापनादीनि कुलानि आगन्तुकैः, 'इयरे' सि भ्रमार्थि-
भ्यो विधितं वचनं ।

कथासो विधिरित्यत आह—

सत्त्वं इदं उगमा—हिण्ण ओयरिअ भयं समुप्पज्ज ।
तम्हा ति हु एगो वा, उगमाहिअ केए वंदे ॥११८॥ (भा०)

ते हि भ्रमार्थिनः आशंककुलेषु चैत्यवन्दनार्थं व्रजन्तः य-
दि सर्व एव पात्रकारणवृत्तार्थं प्रविशन्ति ततः 'को दोष इ-
त्यत आह—'इदमुत्तमादिपदि ओयरिअ' इति उच्छ्वासात्
साधु पात्रकेवृत्तार्थिनः ओयरिअ एत, इति—अहं उगमा इ-
ति, एवं आशंकभ्रमयति । 'भयं समुप्पज्ज' इति भयं च आ-
शंकस्थोपपत्तये, यतुत कस्याहमत्र इदमि ? कस्य वा तं व-
क्षामीति ? कथं वा एतावतां शस्यामिति, यस्मादेवं तस्मात्
'ति तु एगो वा' इत्य उच्छ्वाहितेन प्रविशन्ति आचार्येण सह
हो वा एको वा उच्छ्वाहितेन प्रविशति चैत्यवन्दनार्थमिति ।

अतः—

संदीमोउगमा—विंयमिं ठवखाइया य दोसा उ ।
परवेइअ ओयरिए, कइवयणंमं च गइयं व ॥११९॥ (भा०)
अथउच्छ्वाहितपात्रका एव प्रविशन्ति, दातव्यं च मति-
जोता आहस्ते, ततश्च पात्रकाभावेऽप्रवृत्तमप्रवृत्तार्थं अ-
ज्ञाप्रवृत्तिं प्रवति । अथैवं प्रवृत्ति—पात्रकं दृष्ट्वाऽऽग-
च्छामि ततश्च स्थापनादिकां दोषा भवन्ति, आदिशब्दा-

कदाचिदसंस्कारमापि कुर्वन्ति, तस्माद् दृष्टवैत्यवन्दनार्थम्
आचार्येण कतिपयैः साधुभिः सह गमने कार्यं, प्रवृत्त-
तादेः कर्तव्यमिति ।

'पत्ताण खलजयण' इति व्याख्यायते—

खेतमि अपुव्वम्मी, तिह्णणइहा कहिंति दाणां ।
अमई अ चेइयाणं, हिंडंता चेव दायंति ॥१२०॥ (भा०)

यदि तत्क्षेत्रमपूर्वं न तत्र मासकल्पः कृत आसीत् ततः
'तिह्णणइहा' इति त्रिषु स्थानेषु आशंकवृत्तवन्दनवलायां
भिक्षामटन्तः प्रतिकमणावसानं वा कथयन्ति दानादीनि
कुलानि । 'असइ अ चेइयाणं' यदा पुनस्तत्र आशंककुलेषु
चैत्यानि न सन्ति ततोऽसति चैत्यानां भिक्षामेष हिण्डन्तः
कथयन्ति ।

कानि पुनस्तानि कथयन्तीत्यत आह—

दाणे अभिगमसदे, संमत्ते खलु तदेव मिच्छते ।

मामाए अचियणे, कुलां दायंति गीयस्था ॥१२१॥ (भा०)
दानभाडकान् अभिगमधादः अभिनवसम्यक्त्वसाधुः
तथा मिथ्यादृष्टिकुलानि कथयन्ति । शेषं सुगमम् ।
इदानीं यदि तत्र चैत्यानि न सन्ति उपवासार्थे भिक्षा
पर्यटिता, तत आशंककाले क्षेत्रप्रत्युपेक्षकाः कथ-
यन्त्याचार्याः । एतेनवाऽऽह—

(भा०) कयउत्समगामंतण, पुच्छणया अकहिएमयरदोसा ।
ठवणकुलाण य ठवणा, पविस्सइ गीयत्थसंपाडो ॥१२२॥

आवश्यककार्योत्समगमन्ते 'आमेतण' इति आचार्य आश-
म्य तान् प्रत्युपेक्षकान् 'पुच्छणया' इति पुच्छति, यतुन का-
म्यत्र स्थापनाकुलानि ? कानि चतराणि ? पुनश्च न पृष्टाः
कथयन्ति, 'अकहिएमयरदोसा' इति क्षेत्रप्रत्युपेक्षकैरकथितेषु
कुलेषु समुच्च एतन्तः—अन्यतमो दोषः—संयमात्प्रविराध-
नाजनितः, कथितं च सति स्थापनादिकुलानां स्थापना
क्रियते । पुनश्च स्थापनाकुलेषु गीतार्थसंज्ञादिकः प्रविशति ।

गच्छमि एम कप्पो, वामावांसे तदेव उडुवडे ।

गामागरनिगमेसु, अइसेसी ठावए सइ ॥१२३॥ (भा०)

गच्छ एव कहेयः—एवं विधिरित्यर्थः, यतः स्थापनाकुलानां
स्थापना क्रियते, कदा ?—'वासावासे तदेव उडुवडे' धर्मा-
काले शीताणकालयाधु । केषु पुनरयं नियमः कृतः ? इत्य-
त आह—'गामागरनिगमेसु' ग्रामः—प्रसिद्धः आकरः—सुव-
शीर्षकस्थितिस्थानं निगमा—वाणिज्यकमायः सन्निवेशः, एषु
स्थापनाकुलानि स्थापयन् । किंविशिष्टानीत्यत आह—
'अतिसेसि' इति स्फूर्तिनार्थयः 'साइ' इति अज्ञातमिति
कुलानि स्थापयन्ति ।

किं कारणं चमदंसा, दव्वखच्चो उगमोऽवि अ न सुज्जे ।

गच्छमि नेयकके, आयरियमिलाणपात्रणए ॥१२३॥

किं कारणं तानि कुलानि स्थापयन्ते ? यतः 'चमदण'
इति अन्यैरेवैष्ये साधुभिः प्रविशद्भिर्भ्रमवन्तः—कथयन्त
इत्यर्थः, ततः 'को दोष इत्यत आह—'दव्वखच्चो' आ-
चार्यादिप्रेष्यानां द्रव्याणां क्षयो भवति । उगमोऽवि अ
न सुज्जे' उद्गमस्तत्र दृष्टे न दृढवति । 'गच्छे' इति नि-

सतं कार्यं योग्यतः, केवामित्यत आह— 'आयरिअगिल्या-
वपाहुण्' । आचार्यग्लानमाधुन्यकानामर्थाय नित्यमेव कार्यं
भवति इति निर्मुक्तिगाथयम् ।

इदानीं भाष्यकारो व्याख्यानयति, तत्र 'चमदण' लि
व्याख्यानयन्नाह (दारगहा)—

पुर्वं पि वीरसुगिआ. छिका छिका पहावए तुरिअं ।

सा चमदणए सिआ, संतं पि न इच्छए वेत्तुं ॥२२४॥ (भा०)

जहा काचित् वीरसुगिआ कसह आदिइइइइति तित्तिर
मधुराईणे गहणे छिकारिआ तित्तिराईणि गिणहए, एवं
पुनरा तित्तिराईहि विणा वि सो छिकारिइ सा य प-
हाविआ जया न किञ्चि पच्छइ तथा विअरिआ संतो
करज वि न धावति । एवं सहकुलारि अणुमरणहि च-
मदिज्जताई पभायण क्राणे समुत्पण्णेऽपि संतं पि न देति ।
किं कारणं ? जतो अकारणा एव निष्कारियाणि तेण
कारणे समुत्पण्णे वि न देति सि । इदानीं गाथाऽन्तरार्थे
उच्यते—पुनरापि वीरसुगिआ छीत्तता. छीत्तता प्रधावति
त्यर्थात्, पुनश्चासौ अलीकचमदणतया सिआ—विभ्रान्ता
सदपि मधुरादि नच्छति प्रहीतुम् ।

(भा०) एवं सहकुलारि, चमदिज्जताई ताई असेहि ।

निच्छति किञ्चि दाउं, संतं पि तयं गिलाणस्स ॥२२५॥

पुगमा । "चमदण" लि गथं ।

"द्वक्कणय" लि व्याख्यानयते—

द्वक्कणयण पंतो, इत्थि घाएज्ज कांस ते दिस्सं ? ।

महो इट्टपहड्डो, करेज्ज अअं पि समसुद्धा ॥२२६॥ (भा०)

बहूनां साधूनां घृतादिद्रव्यं दीयमानं तद्वद्रव्यस्तयः संजा-
तस्त्वस्तेन द्रव्यक्षयण यदि भ्रान्ता गृहपतिस्तनः स्वयं
घातयेत्, एतच्च भगति—कर्मिणो तत्र—प्रभजितेभ्यो
क्षतम् ? । "द्वक्कणय" लि गथं ॥ उगमो वि अ न सुज्जे
लि व्याख्यानयते, तत्राह— 'महो इट्टपहड्डो करेज्ज अअं पि
साहणे' । अत्र यदि गृहपतिस्ततो क्षमपि मोक्षार्थं पु-
नरापि कारयेत् । "उगमोऽपि अ न सुज्जे" लि गथं ।

"गच्छस्मि निययकजं आयरिय" लि व्याख्यानयन्नाह—

आयरिअणुकपाए, गच्छो अणुकपिओ महाभागो ।

गच्छाणुकपाए, अण्वोच्छिती कया तित्थे ॥२२७॥ (भा०)
सुगमा ।

इदानीं "गिलाण" लि व्याख्यानयते—

(भा०) परिहीयं तं देव्वं, चमदिज्जतं तु अणमणहि ।

परिहीयम्मि य देव्वे, नत्थि गिलाणस्स य जोगं ॥२२८॥
सुगमा ।

तथा आत्र इहान्ता द्रष्टव्यः—

चत्ता होति गिलाणा, आयरिया बालवुड्ढेसा य ।

सुगमा पाहुणगा वि य, मजायमइकमंतं ॥२२९॥ (भा०)

सप्राक्खिया गिलाणा, आयरिया बालवुड्ढेसा य ।

सुगमा पाहुणगा वि य, मजायं ठावयंतं ॥२३०॥ (भा०)
सुगमे ।

जहे महिसे चारी, आसे गोणे अ तेसि जावसिआ ।
एसि पडिवक्खे, चत्तरि उ संजया इति ॥ २३० ॥

जहा एकं महावीर्यं परिसुअं, तथ य चारीआ नाणावेहा-
आ अरिथ । तज्जहा—जडुस्स—इत्थिस्स । हाइ सा तथ
अरिथ, महिसस्स सुकुमारा जोगा सावि तथ अरिथ,
आसस्स मधुग जोगा सावि तथ अरिथ, गाणस्स सुयंघा
जोगा सावि तथ अरिथ । तं च रायपुरिसेहि—राकेज्जइ ।
ताणं च य जडुहिं, जइ परं कारणे चसिआ असेति । अइ
पुणं नं मोक्षस्यं सुअइ ताइ पडुणगेरेहि, नामगंरेहि अम-
दिज्ज अमदिप अ तस्स महापरिसुए ताणं रायकारणं जडु-
ईणं अणुक्का चारीणं लभइ विध्वंसितंत्वात् गोचनेत्तस्य ।
एवं सहकुलारि वि जइ न राक्खज्जति ततो अणमणहि च-
मदिज्जति, तसु अमदिपसु जं जडुइसंभावपाहुणयाणं पाउ-
गं नं न देति । इदानींमधुराई उच्यते—जडु—इत्ती महिषः
प्रसिद्धस्त्यागनुकपां चारी यावसिका—घासवाहिका इति,
तथा अश्वस्य गोणो—बलीवदेत्तस्य च चारीमानयस्मि
यावसिकाः । एतेषां—जडुहीनां प्रतिकृपा—अनुकृपः पक्षः
प्रतिपक्षः तुल्यपक्ष इत्यर्थः, तस्मिन् अन्त्यारः संयताः प्रा-
वृण्णका भवन्ति ।

इदानींमतेषामेव जडुहीनां बन्धसङ्ख्येन भोजनं प्रातिपाद्य-
आह—

जडा जं वा तं वा, सुकुमारं महिसिआ महरमोसो ।

गोणा सगंभट्ठवं, इच्छइ एमेव साह वि ॥२३१॥ (भा०)

सुगमा । नवरं साधुरप्येवमेव द्रष्टव्यः—तथ पदमो पाहु-
णसाह भणइ—जं मम दासीणं अरहं वा कीज्जं वा लभइ
तं चेव आणेहि, तणं एयं भणित्ते किं—दासीणं चेव आणि-
अस्यं, न विस्संणं नस्स, सोहणं तस्स आणियंवं । विनिओ
पाहुणसाह भणइ—यं मे शेहरइयावि पुणलिआ सुकुमाला
हाउ । नतीआ भणति—महुरं नवार् म हाउ खउरा भणति-
तिपाइगंधं अषपाणं वा हाउ । एवं ताणं भणंताणं जं जोगं
तं सहकुलारिहिना यि समयं आणिज्जइ । एवमुक्तं सत्याह परि-
यस्मादेषं तस्मात् कदाचित्कनचित्प्रवेष्टव्यं प्रावृण्णकागमनम-
न्तरण आयेककुलपु, यदैव प्रावृण्णका आगमिष्यन्ति तदैव
तेषु प्रवेशा युक्तः । एवमुक्तं सत्याहाऽऽचार्यः—

एवं च पुणो ठाविए, अणपविसेतं भवे इमे दोसम ।

वीमरख संजयाणं, विसुक्खसाणी अ आरमो ॥२३२॥

एवं च पुनः 'ठावेन' स्थापनेन स्थापमाकुलं यद् संवेधानं न
प्रवेशः क्रियते तदैव दोषाः । अप्रवेशस्तु एते दोषाः—'वीस-
रणसंजयाणं' विमरख संयमविषयं तेषां आरमाणां भवति
तत्र च विमुक्कगोण्या—गवा आरामेण च दहान्नः । जहा
एगंस्स माहणस्स गोणी सो कुइरोहणी, ताह सो विनेति—
एसा गोणी वेत्तुं कीरं इइ मज्जेय आसंणं पगरणं हाहिलि ।
तो अच्छउ ताह चेव एकवारिआए दुडिज्जति । एवं सो न
दुडति । ताह सा नेण कालेण विसुक्का ताहवसं विटुं पि कने-
इ । एवं संजया तस्सि सहाणं अण्णज्जंता तस्सि सहाणं पडु-
हा ण चेव जाणंति किं संजया अरिथ न वा ? तां संजय-

प्रथमं त्रिकोणं कर्णं जायं तद्विषये शया जाय नतिथि तस्यि द-
व्यामि, तत्राह दोषं वा तद्विषये वा तद्विषये अवस्त गत-
व्यं । अथवा आरामविद्वन्तो, एगो मालिन्ना चित्ते- अचञ्चु
एवार्ण पुष्पाणि अहं कामुर्ण एववारिआए उव्वहामि जण
वड्डुणि हुनि, ताहे सो आराम उण्णुकां कामुर्ण न एकं गि कु-
ञ्जं जायं । एवं सावगकुलसु एए वेव दोसा एववारिआए प-
विसण तय्हा पविसिअव्वं कहिचि दिवसे नि ।" (आ०)
(आचार्यादीनां वैद्यादुरयकरवक्तव्यता 'साहु' शब्दे उक्ता ।)

कीदृशं पुनः कार्ययैवावृत्त्यम् ? इत्यत आह—

एयदोसविमुक्कं, कडजोगिं नायसीलमायारं ।

गुरुमत्तिसिन्धिखीयं, वेयावच्चं तु करेज्जा ॥१३४॥ (भा०)

एमिरुद्धावैविमुक्कं, किविसिअम् ? इत्याह— 'कडजोगि'
नि कृतो योगो-घटमा ज्ञानदर्शनचान्त्रिः सह वेन स रु-
तयोगी-गीतार्थः तं, पुनरसावेव विशिष्यते-ज्ञातो शीलमा-
चारश्च यस्य तं वैयावृत्त्यं कार्यम् । गुरो भक्ति-भक्तप्र-
तिबन्धः संविनीतो-बाह्योपचारिणः ।

(भा०) सारंति अपि अयम्मा, एसखदोसे अभिगहविसेसे
एवं तु विहिग्गहणे, दव्वं वड्डुति गीपत्था ॥१३५॥

तं चैव वैयावृत्त्यकारः आहकुलेषु प्रविष्टाः सन्तः कथ-
यन्ति एवमादायान्-शक्तिश्रीम् अभिप्रदर्शयिष्यामि साधुसं-
वन्धिनः । कीदृशास्तं वैयावृत्त्यकारः ?-विशः-इत्थं धर्मो यथा
ते प्रियधर्माः एवम्-उक्तेन प्रकारेण विशिष्टहणं ब्रह्मण्यं,
धृतादिबुद्धि नमस्ति अयमवच्छिन्नचित्ताभेदः, के ?-गीताधोः ।

तैश्च गीताधैर्भेदां यद्विद्मः आहकुले इदं ज्ञातव्यम्—

दव्वप्पमाखयखला, सारिअफोडिअ तहेन अद्दा य ।

संविग्ग एगठाणे, अणेगसाहुस पक्करस ॥१३६॥ (भा०)

ब्रह्म-गोधूमादि तद्विह्वयं कियत्स्वप्नकारशालायां प्रविश-
ति दिने दिने ततश्च तदनुकूपं शृङ्गाति, 'गणख' इति ए-
तावन्मात्राणि धृतगुहादीनि प्रविशन्त्यस्मिन् इत्येतावन्मा-
त्रं प्राप्नुमः । 'आरिअ' इति सलवणाणि कानि ?-व्यञ्जना-
नि-सलवणकारीरादीनि कियन्ति सन्ति ? इति, ततश्च ज्ञा-
त्वा यथाऽनुकूपाणि शृङ्गाति 'फोडिअ' इति बारंगणाणि
मथाफोडिआणि कतिआणि घरे सिञ्जिअज्जेति नाऊण ज-
हाकवार्ति कथंति । तथा 'अद्दा य' इति काल उच्य-
ते, किम्पु प्रकृते क्त्वा आहोभञ्जप्रहरण्य इति विह्वयं,
'संविग्ग एगठाणे' इति संविघ्नो-मास्त्राभिलाषी 'एग-
ठाणे' इति एकः सङ्घाटकः प्रविशति, 'अणेगसाहुस' इति
ज्वनकेषु साधुषु प्रविशत्यु 'पक्करस' इति पञ्चदश दोषा निय-
मन्नुवन्ति "आहाकस्सुदेसिअ" इत्येवमादयः । अउम्हो-
वत्तमे मीसजायं च पक्का भेदा ।

यस्मादनेकेषु साधुषु दोषास्तस्मात्—

संघाडेगो ठव्वा-कुलेसु सेसेसु बालवुड्डि ।

तरुणा बाहिरगामे, पुच्छा दिट्ठेउगारीए ॥१३७॥ (भा०)

सङ्घाटकः एकः स्वाप्रनाकुलेषु प्रविशति, शेषेषु कुलेषु बा-
ह्या वृद्धाश्च प्रविशन्ति, आदिशब्दात्पकाश्च । तरुणा-श-
क्लिमन्तो बहिर्गामे हिण्डन्ति । अथ चोदकः पृच्छति-एव-

मेव केषुं प्रत्युपेक्षितं यत्र सवालवृद्धस्य गच्छस्यावधानं प-
र्याप्त्या भवति तत्रैव स्वीयते ततः कस्मात्तरुणा बहिर्गामे
हिण्डन्ति ? आचार्य आह "दिट्ठेउगारीए" एतस्या अगा-
यो इष्टान्तो दातव्यः, तं च तृतीयगाथायां भाष्यकारो व-
वति ।

तथा इयमपरा द्वारगोवा—

पुच्छा गिहिणो चित्ता, दिट्ठेउ तत्थ खज्वोरीए ।

आपुच्छिऊण गमणं, दोसा यं इमे अणापुच्छे ॥१३८॥

'पुच्छ' इति चोदकः पृच्छति—ननु च तस्या अगायो धृता-
विशेषः कर्तुं युक्तो भवेत्प्रदत्तवर्णिमध्यायं येन प्राधुर्यका-
वेः सुकृतेष्वपचाहः क्रियते, साधूनां पुनः स्थापनाकुलसं-
रक्षणे न किञ्चिदप्रयोजनं यतस्तत्र यावन्मात्रस्याहारस्य धा-
कः क्रियते तत्सर्वं प्रतिविवसमुपजुज्यते, न तु तानि कुला-
नि संचयित्वा साधुप्राधुर्यकागमने सर्वमेकमुक्तेनैव प्रय-
च्छन्ति, एवं चोदकनाह आचार्य आह—'गिहिणो चित्ता' शृ-
दिशारिवन्ता भवति, यतुत—एते साधवः प्राधुर्यकाध्यागमने
आगच्छन्ति ततश्च एतभ्यो यत्नेन वेद्यमात्रं, एवंविधा-
मादरपूर्विकां चिन्तां करोति । यच्छोक्तं-तरुणा बहिर्गामे नि-
मिति हिण्डन्ति ? 'दिट्ठेउ तत्थ खज्वोरीए' स च इष्टा-
न्तो वक्ष्यमाणः । 'आपुच्छिऊण गमणं' इति तत्र च बहिर्गामो-
मादो आचार्यमापृच्छण गन्तव्यं, यतः 'दोसा यं इमे अणा-
पुच्छे' इति दोषा अनापृच्छायाम्, एतं च वक्ष्यमाणलक्षणं भ-
वन्ति । इदानीं भाष्यकारः प्रतिपदमेतानि द्वारगणि व्याख्या-
नयति । तत्र च यदुक्तं इष्टान्तोऽगायोः, स उच्यते—'एगो
वाणिश्च परिमिश्रं भस्म अप्रणो महिलाए देह, सा य त-
तो दिण्णे दिण्णे थोवं थोवं अवणेह, किं निमित्तं ? , जहा
एयस्स अवेलाए मिणो वा सही वा एइस्सह तदा किं स-
क्का भावणाउ आणेउ ? , एवं सम्बन्धो संगहं करोति । अणुयथा
तस्स अवेलाए पाहुणुगो आगतो, ताहे सो भणइ—किं की-
रउ ? रयणी वड्ड, शीसंचाराओ रथाओ, तांदा ताए अणि-
ओ-मा आतुरो हाइ । ताहे तस्स पाहुणुगस्स उव्वक्खडिअं,
गतो तग्गुणसहस्सेहि वड्डुतो भत्तारोऽपि से परिनुड्डो । एवं
आयस्सिआ वि ठव्वकुलारं ठवेति, जण अवेलागयस्स पाहुणु-
यस्स तेहिंतो आणेउं दिज्जइ, तेण तरुणा संतेसु वि कुलसु
बाहिरगामे हिंजंति इति । इत्थं एति केव किंवरीओ भणइ,
अणुओ अणुयाए अमारीए परिमिश्रं देह सा य तन्नं मज्झा-
ओ थोवं थोवं न गेएहइ, तन्ना पाहुणुए आगए विसरेति ।

अमुमेवायं मायाह्वयेनोपसंहरणाह—

(भा०) परिमिश्रमपदादौ, नेहादवहरं थोवं थोवं तु ।

पाहुणुविपालआगम, विसस आसासणादायं ॥१३९॥

परिमिश्रमपदाने सति साऽगारी स्नेहादि-वृत्तसि स्तो-
कं स्तोकापहरति । पुनश्च प्राधुर्यकस्य विकालागमने वि-
षयः क्षिया अभ्यासितः 'वज्ज' इति तथा क्षिया भक्तदार्ढ्यं
कम् प्राधुर्यकायेति ।

(भा०) एवं पीडिविबुद्धिं, विवरीयक्षेयं होइ दिट्ठो ।

लोउत्तरे विसेसे, असेचया जेण सयथा उ ॥१३९॥

एवं तयोर्दम्पत्योः प्रीतिबुद्धिः संजाता, विपरीतवृत्त्याभ्येन

प्रकारेण भवति दृष्टान्तः । एवं तावद्यदि गृहस्था अपि सञ्चयपरा भवन्ति—अनागतमेव चिन्तयन्ति, साधुना पुनः कुलशुश्रूषेण सुतरामनागतमेव चिन्तनीयं, यदि परं ला-
कोत्प्रेतस्य विशेषः, यदुत निःसञ्चयाः सुतरां चिन्तामा-
चार्या वहन्तीति । “पुच्छा विद्वन्ऽगारि” नि भण्ति ।
इदानीं “पुच्छा गिहियो चित” नि माथायाः प्रथमाव-
स्था (भाष्यकारः) व्याख्यानयन्नाह—

अणुलापो परगामे, हिंन्ताऽऽर्णोति वसहे इह गामे ।

दिज्जह बालाईयं, कारणजाए य सुलभं तु ॥ १४० ॥

यच्चादिकेन पृष्ठमासीत्तदनुसृते—अनागतामापो जनाऽऽला-
पो लोक एव ब्रवीति, यदुत परमां हिंन्त्येति वाऽऽनयन्ति—
अत्र भुञ्जते । ‘वसहे इह गामे’ नि वसन्ति—कैवल्यम् एतेषां
साधुनाम् । ततश्च ‘दिज्जह’ बालादीनां इच्छा, आदिश-
ब्दात्प्राधूण्यादयो गृह्यन्ते, एवंविधां चिन्तां गृहस्थः करो-
ति । ततश्च ‘कारणजाणे य सुलभं तु’ इति एवंविधायां चि-
न्तायां प्राधूण्यादिकारण्ये उत्पन्नं घृतादि सुलभं भवतीति ।

(भाष्यकारः) आह—किं पुनः कारणं प्राधूण्यानां
दीयते ?, तथा चायमपरां गुरुः—

पाहुण्विसेसदाणे, निज्जर किंती अ इहर विवरीयं ।

पुञ्चं चमदणसिग्गा, न देति संतं पि कज्जेसु ॥ १४१ ॥

प्राधूण्याय विशेषदाने सति निर्जरा—कर्मक्षया भवति,
इहलोकं च कीर्तिश्च भवति । ‘इहर विवरीयं’ इति यदि
प्राधूण्याविशेषदानं न क्रियते ततश्च निर्जराकीर्त्ती न भ-
वतः । एवं प्राधूण्याविशेषदानं न भवति यस्मात्पूर्वं ‘चम-
दणसिग्गा’ ततश्च ‘न देति संतं पि कज्जेसु गिहियो
चित’ नि वक्ष्यामि ।

इदानीं (भाष्यकारः) कुञ्जवदरीदृष्टान्तं व्याख्यानयन्नाह—

गामम्भासे बयरी, नीसंदकुडुफला य खुज्जा य ।

पकामालसडिभा, घायंति घरे गया दूरं ॥ १४२ ॥

“एगो गामो तत्थ खुज्जवारी, सा य नाम निज्जासेण
कडुया । तत्थ चडुवारी भण्ति—वज्रामो बोरणि कामो ।
तत्थ खुज्जवारीविलग्गाई ताई डिमकुवाणि त्वरारणि वि
आयंति, न य पज्जसीए होइ । अण्णाणि भण्ति—किं ए-
यंति, ताई अड्वि गतया तत्थ बोरणि घरणी आइऊण
बहुणि पोह्लगा बंधिऊण आगया सिग्घतरं जाव इमे
आडेना चव अण्छंति न तत्तिया जाव । ताहे ते तेसि
अण्छंति च देति । एवं चव इमं अण्छं चमदं, एय
अविलकुंरा घेणुं चव आगच्छंति दिवचं च हिंयेयवं
एवं किलेसो अण्णं च अण्छंति । जहा ते अण्णालसवे-
दा (ताहा ज तरुणा) आयपरहिआवहा ते बाहिरगाम-
भिक्षायायिञ्जंति, ताहे ते अचमदिसगामाओ बीरं दहि
माइयाई वणु लहुं आगया उगमदोसाई य जहा हो-
नि, बालबुद्धा य अणुकांपिया होति, बीरियायारो य अ-
णुविभां होइ तस्मा गंतव्यं बाहिरगामे हिंन्त्येति तरुण्येति ।

इदानीमनुमेयम्—(भाष्यकारः) माथमिकपसंहरनाह—

गामम्भासे बयरी, नीसंदकुडुफला य खुज्जा य ।

पकामालसडिभा, खायंतिघरे गया दूरं ॥ १४३ ॥

सिग्घतरं आगमयं, तेसिघरेसि च देति सयमेव ।

खायंती एमेव उ, आयपरहिआवहा तरुणा ॥ १४४ ॥

खीरदहिमाइयाणं, लंमो सिग्घतरं च आगमयं ।

परिक उग्गमाई, विज्जा अणुकांपिया इयेरे ॥ १४५ ॥

ग्रामभ्यासे वदरी सा च निस्स्वादुकुडुकफला कुञ्जा च ।
सा च फलानि, तत्र च फलानि ‘पकाम’ इति तानि च
फलानि पकानि आमानि च पकामानि—अर्द्धपकानीत्यर्थः,
य अलसा डिम्भास्ते भण्यन्ति । ‘इयर’ इति अनलसाः—
उत्साहयन्तो डिम्भास्ते दूरं गताः । तेषां च शी-
घ्रतरमागमनं संजातं, ततश्च बाह्येन आगत्य ‘तेसि
अण्णेसि च देति’ तेषामलससिग्घतानामर्थेषां च दत्त-
ति, स्वयमेव च भण्यन्ति । एवमेव तरुणा अपि आ-
त्मपरप्रादिनमावहन्तीति आत्मपरहितावहास्तद्वयाः ‘एवं
तरुणानां खीरदध्यादीनां लभः शीघ्रतरं आगमनम् ।’ ‘परि-
क’ इति प्रचुरतरं लभ्यते, उद्गमाद्यच्च दोषाः परित्यक्ता भव-
न्ति तथाऽनुकम्पिताश्चेते बालादयो भवन्तीति उक्तः कु-
ञ्जवदरीदृष्टान्तः ।

इदानीम् “आपुच्छिऊण गमयं” ति

(भाष्यकारः) व्याख्यानयन्नाह—

आपुच्छिऊण उग्गाइअ, अण्णं गामं वयं तु वच्चामो ।

अण्णं च अपज्जेते, होति अपुच्छे इमे दोसा ॥ १४६ ॥

आपुच्छय गुरुमुद्रप्रादितापात्रका एवं भण्ति, यदुत अण्यं
ग्रामं वयं वज्रामः, ‘अण्णं च अपज्जेते’ इति यदि तस्मिन् ग्रामे
पयोत्पन्न न भविष्यति ततस्तस्मादपि अण्यं ग्रामं गमिष्यामः ।
“आपुच्छिऊण गमयं” ति भण्यते, इदानीं “दोसा य इमे
अणापुच्छिऊण” इति व्याख्यानयन्नाह, दोषा एतेऽनापुच्छयग-
तानां भवन्ति ।

के च ते दोषाः ? (भाष्यकारस्तान्) व्याख्यानयन्नाह—

तेणाएसगिलाणे, सावय इत्थी नपुंसमुच्छा य ।

आयरिअबालपुड्डा, सेहा खमगा परिचप्पा ॥ १४७ ॥

कदाचिदप्यग्रामान्तराले प्रजतां स्तेना भवन्ति, ततश्च तदुग्र-
हणे (तत्र गमनं) उपविशरीरापहरणं भवति, आचार्याऽऽ-
प्यकथितो न जानाति कया मित्रा गता इति, ततश्च कुञ्ज-
नान्येषणं करोति—अथवा—आदेशः—प्राधूण्यात् आयातः, ते
खानापुच्छय गताः, ‘ते य आयरिया एवं भण्ति जहा याहुव-
यस्स वट्टविह, अइवा गिलाणस्स पाउगं गेयइह, अइवा
अंतराले सावयाणि अरिय तेहि भिक्षियाणि होति, अइवा
तत्थ गामे इत्थिदोसा नपुंसगदोसा वा अइवा मुच्छाय प-
जेज्जा ताहे न नज्जइ, अपुच्छिऊण कयराए दिसाए गव ति न
नज्जति ।’ ततश्चानापुच्छय गच्छतां बालबुद्धसद्वक्ष्यकाः परि-
त्यक्ता भवन्ति । यत आचार्यादीनां प्रायोग्यमात्रं मानवन्ति अ-
नुकृताम् न च प्रच्छन्नं कृतं यनोच्यन्ते । यत एते दोषाः परि-
त्यागजनितास्तस्मादेते दोषमयाः—

आयरिअपुच्छा, तस्संदिहे व तस्मि उवसंते ।

चेइयगिलाणकथा—इयसु गुरुओ अ निग्गमयं ॥ १४८ ॥

नस्मादाचार्यमापृच्छय गन्तव्यम्। अथाचार्यः कथञ्चिन्न भवति 'तस्संदिग्धे' व'ति तेनाचार्येण यः संदिग्धः यथाऽमुमापृच्छय गन्तव्यं ततस्तमापृच्छय ब्रजन्ति । तस्मिन्नसति—आचार्ये अविद्यमाने कश्चिन्निरते, केन पुनः कारयेनाचार्यो निर्गच्छति ? अत आह—'वेद्य' वेत्यवगन्तव्यं ग्लानादिकायैषु गु-रोर्मिगमनं भवति ।

अथाचार्येण गच्छना न कश्चिन्नियुक्तस्ततः ?—

मध्यं पुष्पनिउत्ते, आपुच्छिता वयंति ते समखा ।

अशमोगे आसमे, काइयउचारमोमाइ ॥ २४१ ॥

अमणिते पूर्वनिपुक्ता—कस्मिन्नभिद्विज्ञावेलायां यः प्रागेव नियुक्त आस्ते तमापृच्छय ब्रजन्ति ते भ्रमणा भिक्षार्थम्। 'अ-णाभोगे' 'सि' अनाभोगेन—अत्यन्तस्मृतिभ्रंशेन गताः ततः 'आसमे' 'सि' आसमे भूमिप्रदेशे यदि स्मृतं तत आगत्य पुनः कथयित्वा याति, 'काइय' 'सि' कायिकार्ये यो निर्गतः साधु-स्तस्मै कथयन्ति, यदुन वयममुकत्र गताः । 'उचारमोमाइ' 'सि' संज्ञाभूमि यो गतस्तस्मै कथयन्ति, यदुन कथनीयमह-ममुकत्र गत इति । आदिप्रहणाप्रथमालिकार्ये वा यो गत-स्तस्य वा इस्ते संदिग्धन्ति ।

दशमाइनिगमयं वा, सेजायर पाहुणं च अप्पाहे ।

असई दूरगमो वि अ, नियत्त इहरा उ ते दोसा ॥ २४२ ॥

प्रथं—पानकं तदर्थं निर्गतो यः साधुस्तं दृष्ट्वा कथयन्ति, 'से-जायर पाहुणं' च अप्पाहे' 'सि' शय्यारतं वा दृष्ट्वा संदि-ग्धन्ति प्राधुर्बर्णं वा साध्वादि दृष्ट्वा संदिग्धन्ति, यतः क-थनीयं भवति स्मृतमिति । यदा स्वेतान् गच्छन् पश्यति तदा दूरगतः 'वि अ शियत्तइ' 'सि' दूरगतः सन्नियत्तं, 'इ-हरा उ' 'सि' यदि न निवर्त्तते ततः 'ते दोस' 'सि' 'ते पू-बोक्का' स्तेनाप्यां दोषाः भवन्तीति ।

असं गामं च वए, इमाई कजाई तत्थ नाऊणं ।

तत्थ वि अप्पाहणवा, नियत्तई वा सई काले ॥ २४३ ॥

अथासौ साधुस्तस्माद्गामवन् प्रामं ब्रजन्, एतानि का-योधि-वयमाशुलक्षणानि, 'कानि ?—' दूरद्विअसुडुलए' 'इ-त्येवमादीनि' 'तत्रे' 'ति' तस्मिन् प्रामे योऽस्तावभिमेतो जा-इवा-विज्ञाय, ततश्च किं कर्तव्यमित्यत आह—तत्रापि-अप्यस्मिन् प्रामे ब्रजता 'अप्पाहणवा' 'संदिग्धस्तस्यैव दा-तव्यः । अथ, कश्चिन्नसि तस्य इस्ते संदिग्धयते ततो नि-वर्त्तनं वा क्रियते । कदा ? अत आह—सति काले वि-द्यमाने 'पडुप्पंति' काले तत्तनुडुपीयते ।

यदुक्कम्, एतानि कार्याणि तत्र ज्ञात्वाऽप्यत्र प्रामे ब्रजन्ति। तानि कथं वचाह—

दूरद्विअसुडुलए, नव मंड अगणी य पंत पडिणीए ।

पाभोग्गकालइकम्, एकगल्लमो अप्पजत्त ॥ २४४ ॥

प्रथम गाथार्थं सुगमम् । एतानि दूरस्थिनादीनि कारणा-नि अत्रोपय एव ज्ञातानि, कदाचिन्नतः सन् तत्र 'पाउग्ग-सि' तत्र प्रामे प्रायोग्यमाचार्यादीनां न लब्धं ततोऽप्यत्र ब्रजति, 'कालासिकम्' 'सि' भिक्षाकालस्य वाऽतिक्रमो जातः, एकस्य वा साधोस्तत्र भोजनलाभो जातस्ततोऽप्यत्रामे ब्र-

जन्ति । 'अपजत्त' 'ति' न वा पर्याप्त्या तत्र भक्तजातं ल-ब्धं, पानकं वा न लब्धम्, एभिरनस्तरोक्तेः कारयेरन्यप्रामं ब्रजन्तीति ।

पाउग्गाईमसइ, संविग्गं ससिमाइ अप्पाहे ।

जइ यं चिरं तो इयेरे, ठविषु साहारणं भुंजे ॥ २४५ ॥

एवमसौ प्रायोग्यादीनाम् असति अन्यप्रामं ब्रजति, ब्रज-न् संविग्गे—साधुं यदि पश्यति ततस्तस्य इस्ते संदिग्ध-नि, सन्धी—भावकस्तस्य इस्ते संदिग्धत्वस्य वा आदि-प्रहणात्—पूर्ववच्छब्दम् । एवं तावन्निज्ञामदतां विचिन्तयतः । ये पुनर्वसतो तिष्ठन्ति साधवस्तेः किं कर्तव्यमित्यत आह—'जइ यं चिरं' 'यदि' यं चिरं तेषां प्रामं गतानां तान् इतर-वसतिनिवासिनः साधवः 'उवेणु साहारणं' यद्वत्तसाचा-रणं 'सि' 'किञ्चित्स्थायोपयित्वा' शेषमपरं प्राप्तप्रामं भुञ्जेत ।

अथ तथाऽपि चिरयन्ति—

जाई दिसाए उ गया, भत्तं वेणुं तमो पडियरंति ।

अणुपुच्छनिगमायाणं, चउडिंसं होइ पडिलेहा ॥ २४६ ॥

'जाए दिसाए उ गया' यथा दिशा भिक्षाटनार्थं गता-स्तथा दिशा गृहीतभक्षणानकाः साधवः 'पडियरंति' 'सि' प्रतिजागरणं—निरूपणं कुर्वन्ति । अथ तु तं भिक्षाटका अ-नाभोगेनाकथयित्वैव गतास्ततः किं कर्तव्यमित्यत आह—अनापृच्छय निर्गतानां भिक्षादिदृष्टकानां चतस्रंशुषि दिक्षु प्रतिजागरणं—निरूपणं कर्तव्यं साधुभिः ।

प्रतिजागरणगमनविधिः कः ?

पथेयेगो दो उ—प्येहेण सई करेति वच्चंता ।

अक्खरपडिसाडणया, पडियरणिअरेसि मग्गेणं ॥ २४७ ॥

पथा—मार्गेण प्रसिद्धेन एकः साधुः प्रव्रजति, द्वौ साधु उरपयेन—उन्मार्गेण ब्रजतः, वर्त्तमाना एक एकया दिशाऽन्यत्राप्यया । ते च त्रयोऽपि ब्रजन्तः शब्दं कुर्वन्ति । तं च ब्रजन्तः स्तेनादिना नीयमानाः साधवः किं कुर्वन्तीत्यन आह—'अक्खर' 'सि' वसिन्त्यामल्लराणि चिह्नन्तः पादादि-ना ब्रजन्ति, 'परिसाडणव' 'सि' पारिशातनं वस्त्रादेः कुर्वन्तो ब्रजन्ति येन कश्चिन्नेन मार्गेणान्वेषयन्ति । 'पडिअर-णिअरेसि' 'ति' इतरवामन्वेषणार्थं निर्गतानां साधूनां मार्गेण तत्कृतेन चिह्नं प्रतिजागरणं कर्तव्यम् ।

गामे गंतुं पुच्छे, वरपरिवाडीए जत्थ उ न दिट्ठा ।

तत्थेव बोलकरणं, पिंडियजणसाहणं वेव ॥ २४८ ॥

यदा तु पुनस्तेषां स्तेननीतानां चिह्नं न किञ्चित्पश्यति तदाऽपि प्रामंयत्र गत्वा पुच्छति, कथं ? गृहपरिपाट्या, 'जत्थ उ जं दिट्ठा' 'सि' यत्र न दृष्टास्तस्मिन् प्रामं, न च तद्गामनिर्गतानां चार्त्ता, तत्रैव 'बोलकरणं' बोलं कुर्वन्ति, पश्चाच्च 'पिंडियजणसाहणं' पिण्डितो—मिलितो या जन-स्तस्य कथयन्ति, यदुन अस्मिन् प्रामे प्रमाजिता भिक्षार्थं प्रविष्टाः न च तेषां पुनरस्मात् प्रामादातां भुञ्जेत । एवं तैस्तद्वर्णैरेतदेव च कृतं भवति अन्यप्रामेऽटङ्कः—

एवं उग्गमदोसा, बिजहा परइकिया अशोमायां ।

१—अथ प्रामंयत्र एकत्वं बहुत्वं च साधुसंघाटकरत्वेनोक्तम् ।

भोहितिगिच्छा अकया, विरियारीय अणुजिओ । २४८ ॥
एवम्—अप्यप्रामे भिषाटनेन उद्गमदोषाः—आधाकर्मो-
दयः 'विजडा' परित्यक्ता भवन्ति । 'परिक्कय' 'सि
प्रभुरस्य भङ्गादलोभो भवति 'अणोमाणं' 'ति न वा अ-
प्रमानम्—अनादरकृतं भवति लोक । तथा मोहबिक्रिता च
कृता भवति, अमाऽऽतपवैयावृत्यादिमोहस्य निग्रहः कृतो
भवति—अवकाशो दत्तो न भवतीति । 'विरियायारो य'
वीर्याचारश्च अनुवीर्यः—अनुष्ठितो भवति ।

अणुकपायरियाई, दोसा परिकल्पयसंसङ्ग ।

पुरिसे काले खमखे, पदमालिय तीसु डाखेसु ॥ २४९ ॥

एवमुक्ते सति बोद्ध आह—सत्यमाचार्यादयोऽनुकम्पिता
भवन्ति किन्तु त एव वचसाः परित्यक्ता भवन्ति । आचार्यो-
ऽप्यनेनैव वाक्येन प्रत्युत्तरं ददाति 'काका'—अणुकपाय-
रिआह' 'सि एवममाचार्यादीनामनुकम्पया, यत एव परलोके
निर्जरा इह लोके यशसा । पुनरप्याह परः—'दोसा' 'इति भ
वतु नाम परलोकाऽ(आचार्या) नुकम्पा किन्तु सुत्पीडा
पिपासापीडा च तत्रस्थैव । अचार्योऽप्याह—क्रियत एव
प्रथमालिका, किन्तु !—त्रिषु स्थानेषु, कालि च तानि ?,
अन आह—'पुरिसे' 'सि पुरुषः—असहिष्णुः, पुरुषो यद्य-
सहिष्णुस्ततः करोति, काले—उष्णकालादौ, यषुष्णकालस्ततः
करोति, 'खवख' 'सि कदाचित्क्षणको भवति अक्षपको वा ।
यदि क्षपकस्ततः करोति । एवमेतेषु त्रिषु स्थानकेषु प्रथ-
मालिकां करोति । क करोति ? आचार्योऽप्यनेनैव वाक्ये-
नात्तरं ददाति । कथं वा करोति ? अत आह—'पतिरिक्क
जयय' 'सि प्रतिरिक्के एकान्ते यतनया करोति, पुनरप्याह
परः—आचार्यादीनां तेन तद्भङ्गं संसृष्टं कृतं भवति, आचा-
र्योऽप्यनेनैव वाक्येनत्तरं ददाति—'पतिरिक्कजययसंसङ्ग'
एकान्ते यतनयाऽसंसृष्टं च यथा भवति तथा 'पदमालिय'
'ति—मात्रके प्रथममाकृत्य भुङ्क्ते इदं तत् वा द्वितीयहस्ते
कृत्वा, अकारप्रत्यय आचार्यवाक्ये द्रष्टव्यः ।

इदानीमेनामेव गार्था भाष्यकारः प्रतिपदं व्याख्यानयन्नाह-
तत्र प्रथमावयवव्याख्यानसुराह—

चोयगवययं अप्पा—खुकपिभो ते अ भे परिक्कथा ।

आयरियणुकपाय, परलोए २२ पसंसखया ॥ २४८ ॥

बोद्धस्य वचनं, किं तत् ? आमेवैवमनुकम्पित आचा-
र्येण, ते च मगवता परित्यक्ता भवन्ति । अचार्योऽ-
प्याह—आचार्यानुकम्पया परलोको भवति, इहलोके
च यशसा भवति । 'अणुकपाऽऽयरियाई' वक्त्राणिम् ।

इदानीं (भाष्यकारः) 'दोस' 'सि व्याख्यानं आह—

एवं पि अपरिक्कथा, काले खवखे ए अंसहुपुरिसे य ।

कालो मिम्हो उ भवे, खमंगो वा पदमविइयहि ॥ २४९ ॥

बोद्धः पुनरप्याह—एवमपि ते परित्यक्ता एव, यतः सुभा-
दिना वाक्येन । आचार्योऽप्याह—'काले' 'सि काले उष्णका-
ले करोति 'खवख' 'सि क्षपको यदि भवति ततः स करोति
प्रथमालिकाम्, असहिष्णुश्च पुरुषो यदि भवति ततः स करोति
प्रथमालिकाम्, नन कालो—मीम्हो यदि भवति, पुरुषः क्षपको
यदि भवेत्, 'पदमविइयहि' 'सि अत्र पुनः केन कार-

येनासहिष्णुर्भवति ?—' एवमे 'सि प्रथमपरीचक्ष बाध्य-
मानः, सुचित इत्यर्थः । द्वितीयपरीचक्षे तु वा बाध्यमा-
नः—पिपासाया पीडयमानोऽसहिष्णुर्भवति ।

अत्राऽऽह परः—

(भा०) जइ एवं ससङ्गं, अप्पत्ते दोसिआहं गहं ।

लेखमिक्कथा दुविहा, जइसङ्गकोस तिअपणए ॥ २५० ॥

यद्येवमसौ बाह्यत एव प्रथमालिकां करोति ततो भङ्गं सं-
सृष्टं कृतं भवति । आचार्योऽप्याह—'अप्यत्ते दोसिआहं
गहं' 'अमातायामेव भिक्षावेकायां पयुं—प्रातःप्रहणे कृ-
त्वा प्रथमालयति । कियत्प्रमाणां पुनः प्रथमालिकां करो-
त्यसौ ? द्विविधा प्रथमालिका भवति—'लेखमिक्कथा दु-
विहा' 'सम्बन्धे—कसैमिभिसामिध द्विविधा प्रथमालिका भ-
वति । इदानीं वक्ष्योत्कृततः प्रमासप्रतिपादनाय—'जइ-
सङ्गकोस तिअपणए' 'यथासंख्येन जस्य्यतखयः कबला-
स्तिआण मिआः, उत्कृततः पञ्च कबलाः पञ्च वा भिक्षाः ।

इदानीं तेन सङ्गाटकेन किं वस्तु केतु पात्रकेतु

गुह्यते ? का वा प्रथमालिकाकरणे यतना

क्रियते ? एतत्प्रतिपादयन्नाह—

एगत्य होइ भत्तं, विइअम्मि पडिगोरे दवं होइ ।

पाउग्गायरियाई, मत्ते विइए उ संसत्तं ॥ २५१ ॥

एकस्मिन् पात्रके भङ्गं गृह्णाति, द्वितीयं च पतद्भे द्वयं
भवति । तथा 'पाउग्गायरियाई मत्ते' 'सि प्रायोप्यमाचा-
र्यादीनामेकस्मिन् मात्रके भङ्गं गृह्णाते । 'वितिए उ संसत्तं'
द्वितीयं तु मात्रकं संसृष्टं किञ्चिन्मात्रकं गृह्णाते ।

जइ रिओ तो दवम—तगम्मि पदमालियाए करखं तु ।

संसचगहय इवदु—इहे य तथेयं जं वक्कं ॥ २५२ ॥

यदि रिक्कः संसङ्गद्रवमात्रकस्ततस्तस्मिन् प्रथमालिका-
याः करखं, 'संसत्तगहय' 'ति अथ तस्मिन् द्वयमात्रकं
संसङ्गद्रवग्रहणं कृतं ततस्तत्रैव पात्रके यत्प्रामां तत् भुङ्क्ते ।
'इवदुज्जमे य' 'सि अथ दुर्लभं (द्रव्यं) पानकं तत्र जमे ततश्च
तत्रापि संसङ्गमात्रके पानकाक्षिणे सति 'तथेयं' 'सि
तस्मिन्नेव भङ्गपतद्भे यत्प्रामां तदस्तेनाकृत्वाभ्यस्मिन्
इदं कृत्वा समुद्दिशति ।

एवं चासौ संघाटकः प्रथमालिकां करोति—

अंतरपझीगहिं पदमागहिं व सच्चं डेजेजा ।

धुवलंमसंखडीयं व, जं गहिं दोसिअं बावि ॥ २५३ ॥

अन्तरपञ्जी—तस्माद् अमात्यरतो योऽप्य आसक्तमांस्तेन
यद्गृह्णाति तद्भुङ्क्ते, पुनस्तत्रैव संज्ञानिकान्ताद्भ्यांयं
भवति । 'पदमागहिं व' 'सि प्रथमायां वा पीडयतां यद्
गृह्णाति तत्सर्वं भुङ्क्ते, द्वितीयपीडयामकल्प्य यतस्तद्भु-
जति । 'धुवलंम संखडीयं व' 'इधो वा—अवश्यं मादी—अथ
संखड्यां लामो भविष्यतीति मत्वा, ततश्च यद् गृह्णाति
'दोसिअं बावि' 'पयुचिन्मत्तं तत्सर्वं भुङ्क्ते ।

दरिहिए व माखं, मरिअं मोषा पुषो वि हिंदिआ ।

कालो वाऽऽकर्मइ, मुजेजा अंतरे सच्चं ॥ २५४ ॥

अर्द्धहियंत वा यत्पानकं गृह्णाति तत्पुनः, ततश्च तद्भु—

कथा पुनरपि हिरेते । 'कालो वाऽनिक्रमति' नि भाज-
नकाला वा प्रवर्जितानामतिक्रमति यावन्मौ नङ्कुरं गृहीत्वा
प्रजग्नि ततश्चात्पराल एव सर्वं भुक्त्वा प्रविशति । आध० ।
अनु० । आ० म० । हिरेडकत्वेन हिरेडकः । जीवे, भ० २०
श० २ उ० ।

हिडन्त-हियडमान-त्रि० । इतस्ततः पर्यटति, २० २ उ०
२ प्रक० ।

हिडमाख-हियडमान-त्रि० । आधिगच्छति, प्रश्न० १ आध०
द्वार ।

हिडिऊख-हियिडत्वा-अस्थ० । अटित्वेत्यर्थे, पं० व० २ द्वार ।

हिडिय-हियिडत्वा-त्रि० । विहृते, हा० १ भु० ६ अ० ।

हिडु-हिन्दु-पुं० । सिन्धुनदीपलक्षितदेशवासिनि मनुष्ये, स च
देशः पश्चिमयाम् आ सिन्धुनदीपलक्ष्यम् आ प्रक्षुब्धनदीप
उत्तरस्याम् आ हिमालयदक्षिणभेरेणैतन्निगस्याम् आ समु-
दात्, सिन्धुरिति संस्कृतशब्दः । सिन्धोः पाश्चात्यात् आ पे-
रावनपारसाकयपनैर्भलेच्छेः स्वदेशाच्चागच्छेत्वा हिन्दुरिति
व्ययद्वारात् जनपदपरोऽपि तास्स्यादायैमनुष्यपरोऽजा-
यत क्रमादेतद्देशप्रसिद्धवद्मूलकलोकामानुसारिध्यां बा-
धको जानः । सी० २० कथ्य । नि० सू० ।

हिडोल-देशी-क्षेत्रक्षयण्यन्ते, दे० ना० ८ वर्गः ६६ गाथा ।

हिडोल-देशी-क्षेत्रे मृगनिषेधरथे, दे० ना० ८ वर्गः ६६
गाथा ।

हिडिअ-देशी-एकपदगमनकीडेने, दे० ना० ८ वर्गः ६८
गाथा ।

हिस-हिस-त्रि० । हिनस्तीत्यर्थे शीला हिंसः । स्वभावतः प्रा-
णव्यपरोपणकृति, उक्त० पाई ७ अ० । हिसनशीले, उक्त०
७ अ० । स्वा० ।

हिसग-हिसक-त्रि० । जीवहिंसाकरणशाले, उक्त० १२ अ० ।

हिसपपाख-हिसाप्रदान-न० । हिंसाहेतुव्यादायुधानलविषा-
द्यां हिंसोच्यते, कारणे कार्यापचारात्, तेषां प्रदानमन्यस्यै
कोपाभिभूताय अनभिभूताय वा । आध० १ अ० । हिंसो हिं-
साकारि शस्त्रादि, तत्प्रदानं परेषां समर्पणम् । उपा० १ अ० ।
हिसनशीलानि हिंसकाणि, हिंसोपकरणानि-आयुधानलवि-
षादयस्तेषां प्रदानम्-अर्पणम् । अनर्थदण्डभेदे, ध० २ अधि० ।

हिसपेहि(अ)-हिसापेहिन्-पुं० । हिंसा-बधे साध्वदेः प्रेक्षते
गन्धेयतीति हिंसापेहि । साध्वादिबधके पाराञ्जितार्हे,
स्वा० ५ डा० १ उ० ।

हिसविहिंसा-हिसविहिंसा-स्त्री० । गौहिंसायाम्, प्रश्न०
१ आध० द्वार (अस्या व्याख्या, 'पाखवह' शब्दं पञ्चमभागे
८३३ पृष्ठे गता ।)

हिसा-हिसा-स्त्री० । हिसनं हिंसा, हिसि हिंसायामित्यस्य
" इतिनां नुम धातो " रिति नुमि कृते व्यधिकारं टाप् ।
दश० १ अ० । प्राग्युपमर्ह, सूत्र० २ धृ० २ अ० । सत्त्वबध,
विशु० । व्यापानेन, उक्त० ५ अ० । प्राणवियोगप्रयोजकं व्या-

पारे, हा० २१ हा० १ सूत्र० । प्रमादनाभोगाभ्यां व्यापानेन,
दश० ४ अ० । जीवबधे, कर्म० १ कर्म० प्रश्न० । प्रमननयोगा-
त्प्राणवियोगपरोपणे, सत्त्वानां बधबन्धनादिभिः प्रकारैः पीडा-
याम्, स्वा० ४ डा० १ उ० । स० । आ० म० । आ० सू० ।
" पञ्चन्द्रियाणां त्रिविधं बलं च, उच्छ्वासनिःवासमभा-
म्यदायुः । प्राणा दृष्टेने भगवद्भिरुक्ता-स्तेषां वियोजीकरणं
तु हिंसा ॥ १ ॥ " आचा० १ भु० ५ अ० ५ उ० । विशेष० ।
आध० । स्वा० ।

अधुना मीमांसकभेदाभिमानं यदावहितहिंसाया धमेहेतु-
त्वमुपपत्तिपुरस्सरं निरूप्यन्माह—

न धमेहेतुर्विहिताऽपि हिंसा,

नोत्सृष्टमन्यार्थमपोद्यते च ।

स्वपुत्रघाताद् नृपतित्वलिप्ता—

सन्नञ्जचारि स्फुरितं परेषाम् ॥ ११ ॥

इह अल्पविर्मगप्रतिपक्षधूममार्गाभिता जैमिनीया इत्थ-
माचक्षते—या हिंसा गात्रघातं, व्यसनितया वा क्रियते,
सैवाऽधर्मानुबन्धहेतुः, प्रमादसंपादितत्वात्, शौनिककु-
म्भकादीनामिव । वदविहिता तु हिंसा प्रत्युत धमेहेतुः,
द्वयताऽतिथिपितृणां प्रीतिसंपादकत्वात्, तथाविधपुत्राय-
चापत् । न च तत्प्रीतिसम्पादकत्वमसिद्धम् । कारीरी-
प्रभृतिव्यहानौ स्वसाध्यं वृष्ट्यादिकलं यः अल्पव्यभिचारः,
स तत्प्रीतिरुत्पन्नानां विशेषानुग्रहहेतुकः । एवं त्रिपुराणव्यव-
र्णितच्छलगजाङ्गलहोमात् परापूर्वशीकृतिरपि नष्टकूलि-
तदैवतप्रसादमेवाद्या । अनिथिप्रीतिस्तु—मधुपकंसंस्कारा-
ऽऽवृत्तमास्त्रादजा प्रत्यक्षापलक्ष्येव । पितृणामपि ननुदुप-
याचितआज्ञाऽऽविधानेन प्रीणिताऽऽत्मनां स्वसन्तानवृ-
द्धिविधानं साक्षाद्वयं वीक्ष्यते । आगमश्चात्र प्रमाणम् स-
च देवप्रीत्यर्थमश्वमेधगोमेधनरमेधाऽऽविधानाभिधायकः
प्रतीत एव । अनिथिविषयेस्तु—'महोत्सं वा महाज्ञं वा
आत्रियाय प्रकल्पयेत्' इत्यादिः । पितृप्रीत्यर्थस्तु—'हौ-
मासौ मास्यमांसन, श्रीन मासान् दारिणेन तु । औरभेणा-
य चतुरः, शाकुनेनेह पञ्च तु' ॥ ११ ॥ इत्यादिः ।

एवं पराभिप्रायं हृदि संप्रधायाऽऽचार्यः प्रतिबधते—
'नधर्मे'त्यादि, विहिताऽपि-वदप्रतिपादिताऽपि, आस्तां ता-
वदविहिताः हिंसा प्राणिप्राणव्यपरोपणकराः, न धर्मेहेतुः-न
धर्मानुबन्धनिबन्धनम् । यतोऽत्र प्रकट एव स्वव्यसनवि-
रोधः । तथाहि-हिंसा चेद् धर्मेहेतुः कथम् ? 'धर्मेहेतुश्चेद्-
हिंसा कथम् ? ' 'धृत्यां धर्मेसर्वस्वे, भुत्वा वैवाचधार्य-
ताम्' इत्यादिः । न हि भयनि माना च, बन्धया चेति ।
हिंसा कारणे धर्मेस्तु तत्कार्यमिति परामिमायः, नचायं
निरप्रायः, यतो—यद् यस्यान्यव्यतिरेकायनुविधके तत्
तस्य कार्यम् । यथा मृत्पितृव्यादौ घटादिः । न च धर्मो हिंसा-
त एव अर्थाति प्रातीतिकम् । तपोविधानदानध्यानादीनां
तत्कारणत्वमप्रसङ्गात् । अथ न वये सामान्येन हिंसां धर्मे-
हेतुं ब्रूमः, किन्तु विशिष्टामेव, विशिष्टां च सैव-या वेदवि-
हिता इति चेत्-ननु नस्या धर्मेहेतुत्वं किं बध्यजीवानां मर-
णाऽभावेन, मरणेऽपि तेषामासत्त्वानाऽभावात्, तुमतिता-
भेन वा ? नायः पक्षः-माखत्यागस्य तेषां साक्षाद्व्यवसा-

सत्त्वात् । न द्वितीयः-परवेतोवृत्तीनां पुनर्लभ्यतयाऽऽसंभवा-
नाऽभाषस्य बाह्यमात्रत्वात् ; प्रत्युत हा । कष्टमस्ति-न कोऽ-
पि कारणीकः शरणात् ? इति स्वभाषया विरसमारसस्तु तेषु
यदनदैश्वर्यनयनतरलताऽऽदीनां लिङ्गानां दर्शनाद् बुध्यमानस्य
स्पष्टमव निष्कृष्टमानत्वात् । अयं धर्मावच्छेदः-यथा अयः-
पिण्डो गुरुतया मञ्जनाऽऽत्मकोऽपि तनुतरपत्राऽऽदिकर-
णेन संस्कृतः सन् जलोपरि प्लवते, यथा च मारणाऽऽत्म-
कमपि विषं मन्त्राऽऽदिसंस्कारविशिष्टं सद् गुणाय जायते,
यथा वा दहनस्वभावाऽप्यग्निः सत्यादिप्रभावप्रतिहनशक्तिः
सन् नहि दहति । एवं मन्त्राऽऽदिविधिसंस्काराद् न कलु-
षवद्विहता हिंसा शोषणोपायः । न च तस्याः कुस्मिन्तन्त्रं श-
ङ्कनीयम्, तत्कारिणां यात्रिकाणां लोके पूज्यत्वदर्शनादिति ।
तदेतद् न दक्षाणां क्षमते सादम् । वैषम्येण दृष्टान्तानामसा-
धकतमत्वात् । अयःपिण्डादयो हि पत्राऽदिभावान्तराऽऽ-
पन्नाः सन्तः सलिलतरणादिक्रियासमर्थाः, न च वैदिकम-
न्त्रसंस्कारविधिनाऽपि विशिष्टमानानां पशूनां कार्त्तव्ये
दनाऽनुष्ठानादिरूपा भावान्तराऽऽपत्तिः प्रतीयते । अथ
तेषां वर्धोऽनन्तरं देवत्वाऽऽपत्तिर्भावान्तरमस्येति चेत्-
किमत्र प्रमाणम् ? । न तावत् प्रत्यक्षम्-तस्य संभ्रवतेर्मा-
नार्थमाहकत्वात्-“सम्भ्रवते वर्तमानं च शृणुते चतुर्गादिना”
इति वचनात् । नाप्यनुमानम्-तन्प्रातिपक्षलिङ्गानुपलब्धेः ।
अभ्यागमः-तस्याद्यापि विवाहाऽऽस्पृश्यत्वात् । अथापत्यु-
पगमनोत्सुक्यामानान्तर्गततया तदुपगमैव गतार्थत्वात् ।
अथ भवतामपि जिनाऽऽयतनाऽऽदिविधानं परिणामविश-
यात् पृथिव्यादिजन्तुजातघातनमपि यथा पुण्याय कलयते
इति कल्पना, तथा अस्माकमपि किं नेष्यते ? । वेदोक्ताविधि-
विधानरूपस्य परिणामविशेषस्य निर्विकल्पे तत्रापि भाव्यत् ।
नैवम् ; परिणामविशेषोऽपि स एव शुभकला, यत्राऽनन्यापा-
यत्वेन यतनयाऽप्रकृष्टप्रतनुचैतन्यानां पृथिव्यादिजीवानां व-
धेऽपि स्वल्पपुण्यव्ययेनाऽपरिमितसुकृतसंप्राप्तिः, न पुनरित-
रः । भवत्येते तु सत्स्वपि तत्कृतिरस्मिन्पुराणेतिहासप्रति-
पादिषु यमनियमादिषु स्वर्गावाप्त्युपायेषु तांस्तान् देवानुहि-
त्य प्रतिप्रेतार्कं कर्तनकदर्शनया कान्दिशोकान् रूपणपञ्चन्द्रि-
यान् शौनिकार्धकं मारयतां कृत्स्नसुकृतव्ययन दुर्गतिमवानु-
कूलयतां दुर्लभः शुभपरिणामविशेषः, एवं च यं कञ्चन
पदार्थं किञ्चित्साधर्म्यद्वारेणैव दृष्टान्तिकुर्वतां भवतामतिप्र-
सङ्गः सङ्गच्छते । न च जिनाऽऽयतनविधानादौ पृथि-
व्यादिजीववधोऽपि न गुणः । तथाहि-तद्दर्शनाद् गुणाऽनु-
रागितया भव्यानां बोधिलालः, पूजाऽतिशयविलोकनाऽऽ-
दिना च मनःप्रसादः, ततः समाधिः, ततश्च क्रमेण निःश्रे-
यसप्राप्तिरिति । तथा च भगवान् पञ्चलिङ्गीकारः-

“पुद्गवाद्याण जह वि दु, होह विणालो जिणालयाहिन्तो ।
तत्त्वसया वि सुदिद्वि-स्स गियममो अत्थि अणुकेपा ॥१॥
एयाहिंते बुद्धा, विरया रक्कन्ति जेण पुद्गवा ।

इतो निव्वाणगया, अवाहिया आमभवमिणो ॥ २ ॥
रोमिसिरावहो इव, सुविज्झिकरिया च सुपुउत्तावो ।

परिणामसुंदरिण्य, विट्ठा से वाहजोण वि ॥ ३ ॥” इति ।

“कथमविधाने तु न कञ्चित्पुण्याजानानुगुणं पश्यामः ।

अथ विप्रश्नः-पुराहासाऽऽदिप्रदानेन पुण्यानुबन्धो गुणोऽ-
स्येव इति चेत्, न ; पवित्रसुवर्णाऽऽदिप्रदानमात्रेणैव पु-
ण्यापाजनसम्भवात् कृष्णपशुगणव्यपरापणसमुत्थमांसदानं
केवलं निर्घृणत्येव व्यवहारः । अथ न प्रधानमार्गं प-
शुवधार्कियायाः फलं, किन्तु भृत्यादिकम् ; यदाह भूतिः-
“भवेत् वायव्यमज्जालभेत् भूतिकाः” इत्यादि । एतदपि
व्यभिचारपिशाचप्रसन्नत्वादप्रमाणमेव ; भूतैर्वाप्यिकान्तरैर-
पि साध्यमानत्वात् । अथ तत्र सत्रे हन्यमानानां छागादीनां
प्रत्य सङ्गतिप्राप्तिरूपाऽऽस्येवोपकार इति चेत् ; बाह्यमात्र-
मेतत् ; प्रमाणाऽभावात् ; नहि ते निहताः पशवः सङ्गति-
लाभमुदितसनसः कस्मैचिदागत्य तथाभूतमात्मनं कथ-
यन्ति । अथास्यागमाऽऽस्येव प्रमाणम् । यथा-“आवधयः प-
शवो वृत्ता-स्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा । यद्गार्थे निधनं प्राप्ताः,
प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितं पुनः” ॥ १ ॥ इत्यादि । नैवम् ; तस्य यौ-
रुपयाऽपीरुपयविकल्पाभ्यां निराकारित्यमाणात्वात् । न च
अत्रानेन विधिना पशुविशसनविधायिनां स्वर्गावाप्तिरूपकार-
इति वाच्यम्, यदि हि हिंसयाऽपि स्वर्गप्राप्तिः स्यात्, नहि
वाटे पिहिता नृकपुरधनं हयः, शौनिकादीनामपि स्वर्गप्राप्ति-
प्रसङ्गात् । तथा च पठन्ति पारमर्थाः-“युगे द्विस्वा पशून् इत्वा,
कृत्वा रुधिरकर्मम् । यद्येव गम्यते स्वर्गे नरकः केन गम्यते ?”
किञ्च-अपराचितोऽस्पृष्टवैतन्याः पुण्यकारिपशुहिंसनेनापि य-
दि अदिवपदवीप्राप्तिः, तदा पारिव्रजस्पृष्टवैतन्यपरमोप-
कारिमात्राभिप्रादिव्यापादनेन यत्कारिणामधिकतरपदप्रा-
प्तिः प्रसज्यते । अथ “आचिन्त्या हि मणिमन्त्रोपवीतां प्रभावा”
इति वचनाद् वैदिकमन्त्राणामचिन्त्यप्रायत्वात् तत्संस्कृत-
पशुवधे संभवत्येव स्वर्गप्राप्तिः इति चेत् । न, इह लोकं
विवाहगर्भाऽऽधानजातकर्माऽऽदिषु तन्मन्त्राणां व्यभि-
चारोपलम्भाद्, अष्टौ स्वर्गादार्थि तद्व्यभिचारोऽनु-
मीयते । इत्येते हि वेदोक्तमन्त्रसंस्कारादिशिष्टेभ्योऽपि
विवाहाऽऽदिभ्योऽनन्तरं वैधव्याऽऽपानुपकलादिरिष्टाऽऽ-
शुपद्रवविधुराः परःश्रुताः ; अपरं च मन्त्रसंस्कारो घना-
कृतभ्योऽपि तेभ्योऽनन्तरं तद्विपरीताः । अथ तत्र क्रि-
याविगुण्ये विसंवादहेतुः इति चेत् । न, संशयाऽनिवृत्तः ।
किं तत्र क्रियाविगुण्यात् फलविसंवादः ; किं वा मन्त्राणाम-
सामर्थ्याद्, इति न निश्चयः, तेषां फलनाविनाभावापेक्षः ।
अथ यथा युष्मन्मते-“आराग्य बाहिलोभं समाहिहर्षमुत्तमं
दितु” इत्यादीनां वाक्यानां लोकांतर एव फलमित्यते, एव-
मस्मद्भिमतवद्व्यापयानामपि नह जन्मनि फलमिति किं न
प्रतिपद्यते ? , अतश्च विवाहाऽऽद्यां नोपलम्भायकाशः, इति
चेत् । अहा ! वचनैर्वैचित्र्यं यथा वर्तमानजन्मनि विवाहा-
ऽऽदिषु प्रयुक्तैर्भस्मस्कारैरागामनि जन्मनि तत्फलम्, एवं
द्वितीयादिजन्मान्तरैर्वापि विवाहाऽऽदीनामव प्रवृत्तिधर्माणां
पुण्यहेतुत्वाङ्गीकारोऽनन्तभवानुत्पन्नानां प्रसज्यते, एवं च न
कदाचन संसारस्य पारिसमाप्तिः, तथा च न कःचिद्वपव-
गप्राप्तिः, इति प्राप्ते भवद्भिमतवद्व्ययं पर्यवसितसंसारवज्ज-
रीमूलकन्धम् । आराग्याऽदिप्राधाने तु असत्याऽमृताभा-
वापरिणामविशुद्धिकारणत्वाद् न दोषाय, तत्र हि-भावाऽऽ-
राग्याऽऽदिकमेव विद्योक्तम्, तच्च आतुर्गतिकसंसारलक्षे-
ण भावरागपरिणामस्वरूपत्वाद्-उत्तमफलम्, तद्विषया च

प्रायेणा कथमिव विवकिनामनादरणीया ? । नच तज्जन्मपरि-
क्षाभिद्युक्तेस्तत्फलं न प्राप्यते, सर्वबादिनां भावशुद्धरपवर्ग-
फलसम्पादनेऽपिप्रतिपत्तेरिति । नच वेदान्तवेदिना हिंसा न
कुनिसता, सत्यवन्दीनहानसत्यसैन्यैर्निर्माणप्रपञ्चैर्वेदान्तबादि-
भिर्वा गृहीतत्वात् । तथा च तत्त्वदर्शिनः पठन्ति—

“ देवोपहारस्थाजेन, यज्ञस्थाजेन येऽधवा ।

प्रति जन्तून् गतघृणा, घोरान्तं यान्ति दुर्गतिम् ” ॥ १ ॥

वेदान्तिका अप्याहुः—

“ अन्धे तर्जनि मज्जामः, पशुभिर्न यजामहे ।

हिंसा मांभ भवेद् धर्मो, न भूनां न अविष्यति ” ॥ १ ॥

तथा ‘ अग्निमोमन्स्माद्विस्मकृतदेनसा मुञ्चतु ’ छान्दस—
त्याद् मोचयतु इत्यर्थः, इति ।

व्यासनामुक्तम्—

“ क्षान्तेर्मातिपरिक्षिते अत्यन्तद्वयाम्प्रति ।

आध्याऽनिकिर्ले नोये, फणपङ्कपहारिणि ॥ १ ॥

प्यानाञ्चो जीवकुलहन्ते, द्यमोर्कनदीपिते ।

असत्कर्मसन्निधौ—रत्निहानं कुलममम् ॥ २ ॥

कषावपशुभिर्बुधै—धर्मकाव्यारोमाशुकेः ।

शममन्त्रद्वैत्यैकं, विधेहि विहितं बुधैः ॥ ३ ॥

मात्रिषानात् तु या धर्म—मीढते मूढमानसः ।

स बाष्पति सुषावृद्धि, कृष्याऽहिमुलकोटारात् ” ॥ ४ ॥

इत्यादि । पञ्च याज्ञिकानां लोकपूज्यत्वोपलम्भादित्युक्तम् तद-
व्यसाम्, अमुधा एव हि पूजयन्ति तान् न तु विविक्रबुद्धयः ।

अमुधपूज्यता तु न प्रमाणम्, तस्याः सारमेयाऽऽदिष्वप्यु-
पलम्भात् । (स्या०) (अग्निहोत्रविषयः ‘ अग्निहोत्र ’ शब्दं ग्रथ-
प्रमाणे) । पितृणां पुनः प्रीतिरनैकात्मिकी; आध्याऽऽदिविधानना-
भिभूयसां सन्तानवृद्धेरनुपलब्धेः । तद्विधानेऽपि च कषावृद्धि-
गर्भशुक्राऽऽदीनामिव सुतानं तद्दर्शनात् । तन्मध्य आ-
द्यादिविधानं मुख्यजनविप्रतारणमात्रफलमेव । ये हि लो-
कांतरे प्राप्तास्ते तावत् स्वकृतसुकृतदुष्कृतकर्मनुसारण-
सुरेतादिकारिणितु सुखमसुखं वा भुञ्जाना एवासते ; ते
कर्त्तव्यं तनयाऽऽदिभिरावर्जितं गिहइमुपभोग्कृतं स्पृहया-
लभोऽपि न्युः ? । तथा च युष्मद्वयुधिमः पठन्ति—“ मृ-
तनामपि जन्तूनां, आद्यं वेदं हृत्कारणम् । तन्निर्वाणप्र-
दीपं च, जेहः संघर्षेवेच्छिन्नाम् ” ॥ २ ॥ इति । कथं च आ-
द्यविधानाद्यजिर्न पुर्ये तेषां समीपमुच्यते; तत्त्व तद्व्यक्त-
त्वात्, जडत्वाद्, निजरशत्वाच्च । अथ तेषामुद्देशेन आ-
द्यादिविधानेऽपि पुन्यं दातुरेव तनयादेः स्थाविति चेत् ।

तत्र, तेन तज्जन्मपुरपद्व इवाप्यवसावाद्बुसारितत्वात् ।

एवं च सत्पुन्यं नैकतरस्यापि इति—विशाल एव विलीने

भिरमुक्तानेन, किन्तु यत्तनुवन्निपुल्यत्वात् तत्पनः फण-
मेव । अथ विप्रोगमुक्तं तस्य उपनिष्ठत इति चेत् । “ क-

द्वैतत्वमेतत् ? , विप्रोऽपि मेतुरादरनादरमात्, तद्वपुचि

च तेषां संकल्पः अद्याप्यपि न शक्यते, भेजेनावसरे त-

त्संभवत्तत्त्वस्व कस्याप्यनवलोकनात्, विप्रोऽपि च तसु-

स्तत्त्वत्कारणात् यदि परं त एवं स्थूलकथलेराकुलतरम-

सिपावर्षाद् अत्यन्तः प्रेतमायाः, इति मुचैव आद्यादिवि-

धानम् । यदपि च गयाआद्यादिवचनमुपलभ्यते, तदपि

तादृशविप्रलम्भक—विमङ्गलानि-इत्यनराऽऽदिभूतमेव नि-

श्चेयम् । (स्या०) (आगमविषयः ‘ आगम ’ शब्दं हि-

तीयभागे ३३ पुष्ट उक्तः ।) नच वयमेव यागविषयः सुगर्गिह-

तुल्यं नाङ्गीकुर्महे, किन्तु भवदासा अपि । यदाह व्यासमहर्षिः-

“ पूजया विपुलं राज्यं—मन्त्रिकार्येण संपदः । तपःपापाच्च—

शुद्धयर्थं, ज्ञानं ध्यानं च मूर्खदस ” ॥ १ ॥ अत्राग्निकार्यशब्द-

वाच्यस्य यागादिविषयधरुपायान्तरेरपि लभ्यानां संपन्नमिदं

हेतुत्वं यद्व्याच्यार्थः—तस्य सुगर्गिहतुल्यमर्थान् कदाचित्तथा-

मेव । तथा च स एव भावाग्निहोत्रं ‘ ज्ञानपाली ’ त्यादित्शोकैः

स्थापितवान् । तद्वै स्थिते तेषां बादिनां चष्टामुपमया हू-

पयति—स्वपुत्रत्यादि । परेषां—भवत्प्रणीतवचनवर्गाङ्गु-

खानां स्फुटितं—वेष्टिनं, स्वपुत्रघाताद् नृपतिवत्खिल्पास-

प्रत्यवारि—निजसुतनिपाननेन राज्यप्राप्तमनोरथसदृशम् ।

यथा किल कश्चिद्विपश्चित् पुरुषः पश्याऽऽशयतया नि-

जमङ्गजं व्यापारं राज्यधियं प्राप्नुमीदने, नच तस्य त-

स्यात्तावपि पुत्रघातपातकलङ्कपङ्कः कश्चिदपयति, एवं वे-

द्विहितहिंसया इवनाऽऽदिमीतिसिद्धावाप, हिंसासमुत्प-

त्पुक्तं न कलु पराहन्त्येव । अत्र स लिप्ताशब्दं प्रयुज्जा-

नः स्तुतिकारा ज्ञापयति—यथा तस्य दुराशयस्याऽऽस-

शनादसदुष्कर्मनिर्माणमित्युक्तसत्कर्मस्य । राज्यप्राप्ते कलं

समीहामात्रमव, न पुनस्तत्सिद्धिः, एवं तेषां पूर्वोक्तानां वेदवि-

हितानां हिंसामनुतिष्ठतामपि देवताऽऽदिपारितोषणं मनोराज्य-

मेव, न पुनस्तयासुखमजनपुत्रत्वविभ्रमाऽऽदिद्विषयिकां च

तृप्तिः, प्रागुक्तपुण्या निराकृतत्वात् । इति काव्यार्थः । स्या० ।

पुरुषव्याघातेन तद्व्यजीवव्याघातः—

तेषां कोलेषु तेषां समणं रायगिहे ऽजाव एवं वयासी-
पुरिसंयं भंते ! पुरिसं हयमांशे किं पुरिसं हयइ नो पुरिमे
हयइ, गोयमा ! पुरिसं पि हयइ नो पुरिमे वि हयति ।
से केणइणं भंते ! एवं बुद्धइ पुरिसं पि हयइ नो पुरिसं वि
हयइ, गोयमा ! तस्स एं एवं भवइ एवं खलु अहं एगं
पुरिसं हयामि से यं एगं पुरिसं हयमांशे अखेगजीवा
हयइ, से तेणइणं गोयमा ! एवं बुद्धइ पुरिसं पि हयइ
नो पुरिसं वि हयति । पुरिसं यं भंते ! आयं हयमाणे किं
आसं हयइ नो आसि वि हयइ, गोयमा ! आसं पि हयइ
नो आसि वि हयइ, से केणइणं अइते तं हव, एवं हयिं
सीहं वणं ऽजाव चिहल्लगं । पुरिसं यं भंते ! अजवरं
तसपाणं हयमाणे किं अजवरं तसपाणं हयइ नो अजवरं
तसपाणं हयइ, गोयमा ! अजवरं पि तसपाणं हयइ
नो अजवरं वि तसे पाणं हयइ, से केणइणं भंते ! एवं
बुद्धइ अजवरं पि तसं पाणं नो अजवरं वि तसे पाणं ह-
यइ, गोयमा ! तस्स यं एवं भवइ, एवं खलु अहं एगं
अजवरं तसं पाणं हयामि, से यं एगं अजवरं तसं पाणं
हयमाणे अखेगे जीवे हयइ, से तेणइणं गोयमा ! यं
चेव एए उव्वे वि एकगमा । पुरिसं यं भंते ! इति हयमा-

ये किं हिंसा इह ? इति ह्यहम्, गोयमा । इति हिंसा नो
इति हिंसा । मे कथं हेतुं भंते ! एवं वृद्धं जाय नो इति हिंसा
इहम्, गोयमा । तस्मै यं एवं भवइ एवं खलु अहं एगं
इति ह्यहम्, मे यं एगं इति ह्यहमाणे अणंते जीवे ह्यहम्,
से वेणुद्वयं निस्सुवन्ना । पुरिसं यं भंते ! पुरिसं ह्यहमाणे
किं पुरिसवेरेणं पुट्टं नो पुरिसवेरेणं पुट्टं, गोयमा ! नि-
यमा ताव पुरिसवेरेणं पुट्टं, अहवा पुरिसवेरेणं य यो पुरि-
सवेरेणं य पुट्टं अहवा पुरिसवेरेणं य नो पुरिसवेरेणं य पुट्टं,
एवं आसं एवं जाय चिल्लमं जान अहवा चिल्लमवेरेणं य
यो चिल्लमवेरेणं य पुट्टं । पुरिसं यं भंते ! इति ह्यहमाणे
किं इतिवेरेणं पुट्टं, नो इतिवेरेणं, गोयमा ! नियमा इ-
तिवेरेणं य नो इतिवेरेणं य पुट्टं । (छं ३६१)

'तण' मित्यादि, 'नो पुरिसं ह्यहम्' ति पुरुषस्यातिरिक्त जी-
वन्तरे हन्ति । 'अणंते जीवे ह्यहम्' ति अणंते जीवन्तरे
युक्तापदार्थकाङ्क्षितान्तादीन् तदार्थान् तद्वह्नी-
रावष्टांशस्तद्वह्नीरावतादीन् हन्ति, अथवा-स्वकायस्या-
कुञ्जनप्रसारणादिनाति, 'छण' ति कर्त्तृपाठस्तत्रापि स
एवार्थः, तत्रापाठसिद्धिर्वाच्यत्वात्, बाहुल्याभ्यर्थं च द्रुमं, तेन
पुरुषं प्रन्त तथार्थवधसामग्रीवशात् कर्त्तृत्वमव हन्ति कर्त्तृत्व-
मात्रं जीवन्तरे हन्तीत्यपि द्रष्टव्यम्, वधमात्रमभक्तवधमात्र-
थाऽनुपपत्तिरिति । 'एतं संवत् एकगमा' एतं-हस्त्यादयः ए-
कगमाः—सदृशाभिभाषाः 'इति' ति श्रुतिम् 'अणंते जीवे
ह्यहम्' ति श्रुतिं प्रमनन्तान् जीवान् हन्ति, यतस्तद्व-
घातजनितानां घाता भवति, मृतस्य तस्य विरतेरभावे-
नानन्तजीवघातकत्वाभावात्, अथवा-श्रुतिजीवन् बहुन् प्रा-
णिनः प्रतिषेधयति, ते च प्रतिषेधः क्रमेण मात्तमासा-
दयन्ति, मुक्ताभ्यामनन्तानामपि संसारिणामघातका भवन्ति,
तद्वधे चैतत्सर्वं न भवत्यतस्तद्वधजनितजीववधो भवती-
ति, 'निस्सुवन्ना' ति नियममम् । 'नियमा पुरिसवेरेणं' त्या-
दि, पुरुषस्य हन्तृवाच्यमात्रपुरुषवधपापेन स्पृष्ट इत्येको
भङ्गः, तत्र च यदि प्राण्यन्तरमपि हन्ते तदा पुरुष-
वेरेण नो पुरुषवेरेण चेति द्वितीयः । यदि तु बहवः
प्राणिनो हन्तास्तत्र तदा पुरुषवेरेण नो पुरुषवेरेण चेति
तृतीयः । एवं सर्वत्र त्रयम् । श्रुतिष्वे तु श्रुतिवे-
रेण नो श्रुतिवेरेणेत्येवमेव एव, अनु यां मृतो मोक्षं यास्व-
त्यधिरतो न भविष्यति तत्सर्वेष्वेव श्रुतिवेरेणैव भवत्यतः
प्रथमविकल्पसम्प्रभः । अथ अन्तर्गतीत्येव निरुक्तमायु-
कत्वाच्च हननसम्प्रभस्ततोऽन्तर्गतीत्येवार्थः अन्तर्गतीत्येव
कसम्प्रभः, नैवञ्च, यतो यद्यपि अन्तर्गतीत्येव निरुक्तमायु-
कस्तथाऽपि तद्वधापि प्रकृतस्य यमुनराजस्य वैरमस्त्ये-
वेति प्रथमभक्तसम्प्रभ इति, सत्यम्, किन्तु यद्यपि श्रुतेः
सोपकमायुक्तत्वात् पुरुषकृतो वधो भवति तस्याभिर्यदे
स्वं प्रकृतम्, तस्यैव हननस्य मुख्यवृत्त्या पुरुषकृतत्वा-
दिति । अं ६ शं ३६ उ० । (एकान्तमित्येऽनित्ये वा-
ऽऽमिति हिंसा न घटने किन्तु व्याहारे इति 'अहिंसा'
शब्दे प्रथममपि ८८१ पुट्टे उक्तम् ।) वृद्धीविकलापव्यवहृदं

न कुर्वीति पृथिवीकायादिशब्देषु । विस्तरत उक्तम् ।)
वृद्धीविकलापानां हिंसा न कर्त्तव्या । अं २ अवि० ।
(जिज्ञासुनामिति जिज्ञासुनायां च कायवधपापः ' अहम्'
शब्दे तृतीयभागे १२३० पुट्टे प्रतिपातः ।)

प्रथमहिंसाभेदमाह—

दृष्टालियमि पाए, इरियासमियस्स संकमहाए ।

वावजिज्ज कुलिगी, मरिज तं जोगमासज्ज ॥ २२३ ॥

उपस्थानिते—उपस्थानिते पांसे संकमार्थं गमनार्थमिति योगः,
ईशानमित्रस्याप्युक्तस्य साधोः किं व्यापञ्जनं महतीं वृद्ध-
नां प्राप्नुयान्, प्रियत—प्राप्त्यागं कुर्यात् कुलिगीः कुरिस्-
तलिङ्गवान् द्विन्द्रियादिसर्वः तं योगमासाद्य-तथाप्युक्तसा-
धुव्यापारं प्राप्येति ।

न य तस्स तन्निमित्तो, बंधो सुहुमो वि देसिओ समए ।

जम्हा सो अपमओ, सा उ पमाओ ति निहिड्ढा ॥ २२४ ॥

वध तस्य साधोस्त्वन्निमित्तः कुलिङ्गव्यापत्तिकारको ब-
न्धः स्वमांऽपि दक्षितः समयः । किमिति ? यस्मात्सोऽपमञ्जः
स्त्राज्ञाया प्रकृतः, सा च हिंसा प्रमाद इत्येव निहिड्ढा तीर्थ-
करस्याधारेति । इयं द्रव्यतो हिंसा न भावतः ।

सामग्र्यं भावतो न द्रव्यत इत्युच्यते—

मंदपमासे देसे, रज्जुं किराहिसिरिसये द्दुं ।

अन्निज्जु तिकवस्समं, बहिज तं तप्परीणामो ॥ २२५ ॥

मन्दप्रकाशं देशं-ध्यामते निज्जान्दी रज्जुं धर्मादिविकारक-
र्त्ता कृष्णाहिसरिणी कृष्णसर्पतुर्या दृष्ट्वा आकृष्य तीक्ष्ण-
जं घट्टेत्—हस्यादित्यर्थः, तत्परिणामो वधपरिणाम इति ।

सप्पवहाभावमि वि, वधपरिणामो उ चेव एयस्स ।

नियमेण संपराइय-बंधो खलु होइ नायव्वो ॥ २२६ ॥

सर्ववधामात्रेऽपि तत्त्वतः वधपरिणामाद्वैतस्य व्यापा-
दकस्य नियमेन साम्प्रदायिको बन्धो—अवपरंपराद्वैतः कर्म-
योगः कालु भवति स्वातन्त्र्य इति ।

तृतीयं हिंसाभेदमाह—

मिगवहहरिणामगओ, आयसं कड्ढिऊण कोदई ।

मोत्तुमिसुं उमओ, बहिज तं पागडो एस ॥ २२७ ॥

मृगवधपरिणामपरिणतः सजाकर्षपाकस्य कोदस्य
धनुर्मुक्त्वा रज्जुं—बाणं उभयतो घट्टेत्—हस्तात् द्रव्यतो
भावतस्तं मृगं प्रकट एव हिंसक इति ।

चतुर्थेऽभेदमाह—

उमयाभावे हिंसा, घण्टिमिणं मंगयाणुपुव्वीए ।

तह वि य दंसिज्जरी, सीसमविगोवणमदुहा ॥ २२८ ॥

उभयाभावे-द्रव्यतो भावतश्च वधामात्रं हिंसा ध्वनिमयं
न विषयतः यज्ञकालुपुष्पायाता, तथापि च इत्यमाना वि-
षयमतिविकोपेन विनेयबुद्धिकलाशयाऽनुवृत्तेति ।

इयपरिणामो बंधो, बाळो बुद्धिं वि बोवमियमित्थ ।

बाळो वि सो न सिव्वो, कसइ बुद्धे वि सिव्वु ति ॥ २२९ ॥

'इय' एवं परिणामाद्वन्धे सति बाला वृद्ध इति स्तोकि-
मन्त्र-द्विधाप्रक्रमे, किंमिति? यान्ताऽप्यसौ न तावः परिणा-
मः कदाचिद् वृद्धऽपि नाह इति जिघांसनामाशयवैचित्र्या-
दिति ।

अह परिणामाभावे, वहे वि बंधो न पायई एवं ।

कहे न वहे परिणामो, तवभावे कहे य नो बंधो ॥२३०॥

अर्थेवं मन्यमे परिणामाभावे सति योऽप्यन्ध एव प्राप्ता-
त्येवं परिणामवादे एतदाहृक्याह-क. बंध परिणामः किं
तर्हि भवत्येयादुप्राशयस्य तवाप्रद तद्वाच्य-वधपरिणा-
मभावे कथं च बंधे न बन्धो, बन्ध एवति ।

मिय न वहे परिणामो, अन्नाणकुम्भभावणाओ य ।

उभयन्ध तदेव तत्रो, किलिद्रुबंधम्भे उ त्ति ॥ २३१ ॥

स्यान्न बंध परिणामः क्रिष्टः अन्नानात्, अन्नान्वयापादयतः
कुशास्त्रमायनतश्च, योगादायतदाशङ्क्याह—उभयश्च तदेवा-
न्नानमसौ परिणामः क्रिष्टबन्धस्य हेतुरिति साम्प्रदायिक-
स्यति ।

जम्हा मो परिणामो, अन्नाणादवगमण नो होइ ।

तम्हा तयभावत्थी, नाणाईमुं मइ जइआ ॥ २३२ ॥

यस्मादसौ वधपरिणामः अन्नानाद्यपगमेन हेतुना न भव-
ति, सति त्वज्ज्ञानादौ भवत्येव, यस्मिन्तस्त्वयैव तदपत्त्यात्
तस्मान्नदभावार्थी-वधपरिणामाभावार्थी ज्ञानादपु सदा य-
तेन तत्प्रतिपत्त्यात् इति ।

एवं वस्तुस्थितिमभिधायार्थुना परापत्यस्तद्वेगोऽनैकान्ति-
कश्चमुद्भवयति—

बहुतरकम्भावकम्-भावो वेगंतिओ न जं केइ ।

बाला वि य थोवाउ, हवींति वुड्डा वि दीहाउ ॥ २३३ ॥

बहुतरकमपेकमभावाऽपि बालादिवृद्धाद्वैचित्र्यान्तिका न,
यद्यस्मात्केचन बाला अपि स्तोकायुवा भवन्ति, वृद्धा अ-
पि शीघ्रायुषस्तथा लांके दर्शनादिति ।

तम्हा सत्वेसि चिय, वहम्मि पावं अपावभावेहि ।

भणियमहिगाइभावं, परिणामविसेसओ पायं ॥२३४॥

यस्मादेवं तस्मान्नसर्वपामेव बालादीनां बंध पापमपापभा-
वैर्वातरस्यैर्भणितम्, अधिकारिभावस्तस्य पाप्मनः परिणाम-
विशेषनः प्रायो भणित इति वर्तते । प्रायोप्रहणं तपस्वीत-
रादिभक्तप्रहाराभिमिति ।

साम्प्रतमन्यद्वादर्शस्थानकम्—

संभवइ वहो जेसि, जुजइ तेसि निविचिकरणं पि ।

आवडियाकरणम्मि य, मत्तिनरोहा फलं तत्थ ॥२३५॥

संभवति वधो येषु कृमिपिपीलिकादिषु युज्यते तेषु नि-
वृत्तिकरणमपि विषयामवृत्तः, आपतितारकरणं च पर्युपाख्य-
तानासेधनं च सति शक्तिनिरोधाफलं तत्र युज्यते इति
वर्तते । अविषयशक्त्यभावेयास्तु कुतः फलमिति ।

तथा चाह—

नो अविमए पवित्री, तन्निवित्रीह अचरणपाणिस्स ।

भूमनायधम्मतुल्लं, तत्थ फलमवहुमयं केइ ॥ २३६ ॥

नो अविषये नारकादौ प्रवृत्तिबंधक्रियायास्ततश्च तन्निवृत्त्या
अविषयप्रवृत्तिनिवृत्त्या अचरणपाणः—छिन्नगोदुर्कस्य क्लृ-
प्तातधर्मतुल्यं—छिन्नगोदुर्कस्य मत्स्यनाश धर्मे इत्येवं कल्पम्,
तत्र निवृत्ती फलम् अवहुमते विदुषामश्लाघ्यं केचन मन्यन्त
इत्येव पूर्वपक्षः । अत्रोक्तप्रमाह—संभवति बंधो यथ्वैत्युक्तम् ।

अथ काऽपि संभव इति—

किं ताव तव्वहु च्चिय, उयाहु कालंतरेण वहणं तु ।

किं वा बहु ति किं वा, सत्ती को संभवो एत्थ ॥२३७॥

किं तावत्तद्वध एव तेषां व्यापाद्यमानानां वधस्तद्वधः कि-
यारूप एव, उताहा कालान्तरेण हननं—जिघांसनमेव वा कि-
मवधः—अव्यापादनमित्यर्थः ? किं वा शक्तिः व्यापादकस्य
व्यापाद्यविषया ? कः सम्भवोऽत्र प्रक्रम इति सर्वेऽप्यमी
पक्षा दुष्टाः ।

तथा चाह—

जइ ताव तव्वहु क्षिय, अलं निविचीइ अविमयाए उ ।

कालंतरवहणम्मि वि, किं तीए नियमभंगाओ ॥२३८॥

यदि तावत्तद्वध एव तेषां व्यापाद्यमानवधक्रियैव संभ-
व इति । अत्र देशप्रमाह—अलं निवृत्त्या न किञ्चित्प्रतिवृ-
त्त्यविषययति हेतुः—'निमित्तकारणहेतुषु सर्वोपां प्रायो द-
शन'मिति वचनात् अविषयत्वं च यथाक्रियाया एव असंभ-
वान्, संभव च सति निवृत्त्यभ्युपगमात् ; ततश्च वधक्रिया-
नियमभावे अविषया वधनिवृत्तिरिति । कालान्तरहननेऽपि
नियमतः सम्भवोऽभ्युपगम्यमानं किं तथा निवृत्त्या न कि-
ञ्चित्त्वैतत्, कुत इत्याह—नियमभङ्गात् संभव एव सति निवृ-
त्त्यभ्युपगमः । संभवश्च कालान्तरहननमेवेति नियमभङ्ग इति ।

चरमविकल्पहयाभिधित्तयाऽह—

अवह वि नो पमाणं, सुइयं अविमओ य विसओ से ।

सत्ती उ कजगम्मा, सह तम्मि य किं पुणोरीए ॥२३९॥

अवधऽपि न प्रमाणम्, यद्यवधः सम्भवः इत्यत्रापि
प्रमाणं न ज्ञायते यत्नेषामस्माद्वध इति । सुप्पुतरम्
अतितराम् अविषयश्च, विषयः 'से' तस्या निवृत्तेः,
अविषयत्वे तु तेषां वधासंभवात् अवधस्यैव संभवत्वात् ।
अस्मिन्नेव सति निवृत्त्यभ्युपगमादिति । शक्तिस्तु कार्यस्य
वधशक्तिरपि संभवो न युज्यते यतोऽसौ कार्यस्यैवेति,
न वधमन्तरेण ज्ञायते । सति च तस्मिन्वधे किं पुनस्तथा
निवृत्त्या तस्य सेपादितत्वादिति ।

संभवमधिकृत्य पक्षान्तरमाह—

जज्जाईओ अ हओ, तज्जाईएसु संभवो तस्म ।

तेसु सफला निविची, न सुत्तमेयं पि वमिचारा ॥२४०॥

यज्जातीय एव इतः स्यात् कृष्णवित्तज्जातीयेषु सम्भ-
वस्तस्य वधस्य ; अतस्तेषु सफला निवृत्ताः ; सविषयत्वा-
दिति एतदाशङ्क्याह न युक्तमवधि स्यादभिचारात् ।

व्यभिचारमेवाह—

वावाइअई कोई, हए वि मणुपम्मि अन्नमणुएणं ।

१-सर्वेऽवलम्ब्यपुल्लोकेषु एतादृशमेवेति नारमाकं मनीषोन्मेषोऽत्र ।

अहं वि ब सीहाभ्यो, दीसह वहस्यं पि बभिवारो ॥२४१॥

व्यापाद्यते कश्चिदेव हतेऽपि मनुष्ये सकृत् अन्यमनुष्येण तथा लोकं दर्शनात् ; अतो यज्जातीयस्तु हनस्त-ज्जातीयेषु सम्भवस्तस्येति नैकान्तः तन्नैव-अन्यमनुष्येणैव व्यापादनात् । तथा अहतेऽपि च सिंहादौ आ जन्म दृश्यते हननं कादाचित्कमिति व्यभिचार इति ।

नियमो न संभवो इह, इतन्वा किं तु सत्तिमितं तु ।

सा जेष कजगम्मा, तयभावे किं न सेसेसु ॥ २४२ ॥

नियमो न संभवः-इहावश्यंतया न संभवः, इहाच्यते-य-दुत यज्जातीय एका हनस्तज्जातीयाः सर्वेऽपि हनन्व्याः, यज्जातीयस्तु न हनस्तज्जातीया न हनन्व्या एव किन्तु शक्रमात्रमेव-तज्जातीयतरेषु व्यापादनशक्रमात्रमेव स-म्भवः, तत्कथं दोषोऽनन्तरादितो नैवेत्यभिप्राय इति, एत-दाशङ्क्याह-“सा येन कार्यगम्य” इति सा-शक्त्यस्मात्कार्य-गम्य वनेन अतो द्रोण इति, वधमन्त्रेण तदपरिहानात्, सति च तस्मिन् किं तयेत्यभिहितमवैतत् । अथ सा कार्य-मन्त्रेणाभ्युपगम्यते इति एतदाशङ्क्याह-तदभावे-कार्या-भावे किं न शेष-सर्वेषु साऽभ्युपगम्यते, तथा च सत्य-विशेषत एव निवृत्तिसिद्धिरिति ।

स्यादेव सर्वसर्वेषु सा अतो नाभ्युपगम्यते इति आह च-

नारगदेवार्हसु, असंभवा समयमाणसिद्धीभ्यो ।

इतो विप तस्सिद्धी, असुहासयवज्जणमंदुड्डा ॥ २४३ ॥

नारकदेवादिविषसंभवाद्व्यापादनशक्तिरूपकमायुषस्त इति । आर्यशब्दाद्विकृतिवास्यादिपरिग्रहः, कुत एतदिति चेत् समयमार्गसिद्धः-आगमप्रामाण्यादिति । एतदाशङ्क्याह-अन एव समग्रमर्थसिद्धः तस्सिद्धिः-सर्वप्राणानिपातनिवृत्त-सिद्धिः “सर्वे भेते ! पाशाद्व्यायं पञ्चक्यामि” इत्यादिव-चनप्रामाण्यात्, आगमस्याप्यविषयप्रवृत्तिर्दुष्टेति एतदाश-ङ्क्याह-अशुभाशयवैतमिति कृत्वा अनुष्टुप् तद्वधनिवृत्तिः अन्तःकरणदिसंभवालम्बनत्वाच्चेति वक्ष्यतीति ।

आवडियाकरणं पि हु, न अप्पमायाउ नियमभ्यो अन्नं ।

अन्नत्ते तन्भावे, वि हत विहला तर्हि होइ ॥ २४४ ॥

अवर्षितताकरणमपि पूर्वपक्षवायुगम्यस्तं नाप्रमादावग्रयम-तोऽन्यत् अपि स्वप्रमाद एव तदिति । अन्त्येव-अप्रमादा-वर्धान्तरत्वे आपतितकरणस्य, तद्वधेऽपि-अप्रमादभावेऽपि ह्यन्तु । विकलाऽसौ निवृत्तिर्भाति, इत्येतं चादिप्रतिपक्षया अप्रमत्ततायां फलमिति ।

अहं परपीडाकरणे, ईस्मिं वहसत्तिविष्फुरणभावे ।

जो तीह निरोहो खलु, आवडियाकरणमेयं तु ॥२४५॥

अथैवं मध्येतु परः-परपीडाकरणे-व्यापादपीडासंपादने सति इवद्वधशक्तिविष्फुरणभावे व्यापादकस्य मनाद्वध-सामर्थ्यविकृतिमणसत्तायां सत्यां यस्तस्याः शक्तिर्निरोधो-नु-ष्करतर आपतितताकरणमेतदवैति ।

एतदाशङ्क्याह-

विहिउत्तरमेधं, अयेण सची उ कजगम्म चि ।

विष्फुरणं पि हु तीए, बुहाय नो बहुमयं लोए ॥२४६॥

विहितोत्तरमेधमं, केनति अत्राह-अन्नं शक्तिस्तु कार्य-गम्येति । विष्फुरणमपि तस्याः शक्तिर्बुधानां न बहु-मते लोकं मरणाभावेऽपि परपीडाकरणे बन्धादिति ।

एवं च जा निविची, सा चेवं वहोऽहवा पि वहहेउ ।

विसम्भो वि सु विप फुडं, अणुबंधा होइ नायव्वा ॥२४७॥

एवं च व्यवस्थिते सति, या अनिवृत्तिः संवधो नि-अयतः प्रमादरूपत्वात्, अथवाऽपि वधहेतुनिवृत्तितो वध-प्रवृत्तिः, विषयाऽपि-वस्तुतो गाचरोऽपि सेवानिवृत्तिबंध-स्य स्फुटं-व्यङ्ग्यं अनुबन्धात्प्रवृत्त्यव्यवसायानुरमलक्षणा-द्वयति ज्ञातव्या, अस्या एव वधसाधकत्वप्राधान्यक्यापत्तये हेतुविषयविधानमवबुध्यमिति ।

अमुमेधार्थं समर्थयआह-

हिंसाइपायगाभ्यो, अप्पडिविरयस्स अत्थि अणुबंधो ।

अतो अणिवचीभ्यो, कुलादेवैरं व नियमेष ॥२४८॥

हिंसादिपातकादादिशब्दात् शृङ्गावादादिपरिग्रहः, अप्रति-विरतस्यानिवृत्तस्यास्त्यनुबन्धः प्रवृत्त्यव्यवसायानुरमल-क्षणः । उपपत्तिमाह-अत एवानिवृत्तः प्रवृत्तः कुलादेवैरव-श्रियमेनावश्यंतयेति ।

इष्टान्तं व्याचिख्यासुराह-

जेसिमिहो कुल्वैरं, अप्पडिविरं उ तेसिमन्नोन्नं ।

वहकिरियाभावम्मि वि, न तं सयं चेव उवसमइ ॥२४९॥

यथा पुरुषाणां मिथः-परस्परं कुलवैरमन्वयासंक्षमम् अप्र-तिविरतेः कारुण्येताम अप्पडोऽन्यं-परस्परं वधक्रियाभावेऽपि सति न नन्वव्यवसायशक्त्यति किं तूपाश्रितं सति । ततो य तन्निमित्तं, इह बंधयमाह जहं वहा बंधो ।

सन्नेसु नाभिसंधी, जहं तेसु वस्स वो वत्तिव ॥२५०॥

तत्रैव तस्मादनुपपत्तिमात्रमिति वैरनिबन्धनमिदं बन्ध-नादि-बन्धवधादि यथा भवति तेषां, तथेतरेषामनिवृत्ता-नां तन्निबन्धनो बन्ध इति । अत्राह-सर्वेषु प्राणिषु नाभि-सन्धिव्यापादनपरिणामः यथा तेषु द्रव्यनिवासिषु वै-रवत इति तस्य प्रत्याख्यानुत्ततो नास्ति बन्धः इति । त-थाहि-तऽपि न यथादर्शनमेव प्राणिनां वधादि कुर्वन्ति कि-न्तु वैरिद्रव्यनिवासिभावे, एवं प्रत्याख्यानुरपि न। सर्वेषु व-धाभिसंधिरिति तद्विषये बन्धाभाव इति ।

एतदाशङ्क्याह-

अत्थि चियं अभिसंधी, अविसेसपविषिभ्यो जहा तसु ।

अपाविची विविविस्ती, जो उ तेसि व दोसो उ ॥२५१॥

अस्येषाभिसंधिरनन्तरादितत्त्वज्ञः सर्वेषु कुतोऽप्यिषे-प्रवृत्तितः सामान्येन वधप्रवृत्तः न यथा तेषु रिपुद्रव्यनिवासि-षु वैरवतः, ततश्चाप्रवृत्तावपि वधे अनिवृत्तज एव तेषामिव वैरवता द्रोणः ।

एवमनिवृत्तस्य गर्भाधौ भावित एवेति अहं ह्यनु-पवायं सर्वसर्वैरं तासंभवादेति आशङ्क्याह-

सन्नेसि विराहणभ्यो, परिभोयाभ्यो य इतं वेराइ ।

सिद्धा अथाहिंसा, जं संसारो विचित्रो य ॥२५२॥
सर्वेषां प्राणानां विराधमानेन तेन प्रकारेण परितोभाक्त्वं
कृत्वात्मापकृतत्वेन इत्यन् । वैराध्यः सिद्धाः इत्यन् । संप्रत्ये
स्थानान्तरप्रापणे सति वैराध्यापकृत्यः कूटयन्त्रकाव्यः
प्रतिष्ठिताः सर्वसत्त्वविषया इति । उपपत्त्यन्तरमाह—अना-
दिनिधनो यत्संसारो विचित्रश्चातो युज्यते सर्वमेतदिति ।

उपसंहरन्माह—

ता बंधमणिच्छंतो, कुजा सावज्जोगविनिविष्टि ।
अविषयअनिविष्टीए, सुहभावा ददयरं स भवे ॥२५३॥

यस्यादेवं तस्याद्वन्धमनिच्छत्वात्मनः कर्मणां कुर्यात् सा-
वज्जोगविनिवृत्तिमोक्षनः सपापकृत्यपारनिवृत्तिमित्यर्थः । अ-
विषयानिवृत्त्या नारकादिवधभावं ऽपि तद्विनिवृत्त्या अशुभभा-
वादिविषयं ऽपि वधविरतिं न करोतीत्यशुभां भावः । तस्मात्
दहनं सुनरां स भवेद्वन्धो भावप्रधानत्वात्सत्येति ।

इतो य इमा जुता, योगतिमनिबंधा पवित्रीओ ।

जं ता इमीह विमओ, सच्चु श्विय होइ विमओ ॥२५४॥

इतमेवं निवृत्तिर्मुक्ता योगशक्तिबन्धना-मनोवाङ्मायया-
गन्धर्विका प्रवृत्तिर्यद्यस्मादस्या अनिवृत्तिविषयः सर्व एव भ-
वति विमोक्षः, पादोन्तरं योगशक्तिबन्धना निवृत्तिर्यस्मा-
त्संगतार्थमेवेति ।

तथा माह—

किं चित्तेह न मन्हासा, किं वायाए न जंए पावं ।

न य इतो वि न कंओ, ता विरइ सच्चहा कुज्जा ॥२५५॥

किं चिन्तयति न मनसा अनिरुद्धत्वात्सर्वत्राग्निहृतत्वा-
त् तस्य, किं वाया न जल्पति पापं तस्या अपि प्रायेऽनि-
रुद्धत्वादिति । न चानेऽपि योगद्वयव्यापारात् बन्धः कि-
न्तु बन्ध एव, यस्मादेवं तत्तस्माद्विरतिं सर्वथा कुर्यात् अ-
विशेषतः कुर्यादित्यर्थः ।

एवं मिच्छादंसत्वा, विषयवसओऽसमंजसं केइ ।

जंपति जं पि अमं, तं पि असारं हुलेयज्जं ॥ २५६ ॥

एवमुक्तप्रकारं मिथ्यादर्शनविकल्पसामर्थ्येन असमञ्जस-
अवष्टमानकं केचन कुवादिनो जल्पयति, यद्यप्यन्यत्—किंचि-
त्सत्यस्यारं भुक्षितव्यम्, उक्तव्यायानुसारं पचति । ओ० ।
आओ० । विओ० । स्वा० । स० । (निष्कारिणश्चधिकशतद्वय-
विधा हिंसा । पादाहायबेदमण्) शब्दे पञ्चमभागे इया-
कताति । (यतनया कर्मवधो न भवतीति 'बंध' शब्दे
पञ्चमभागे । 'सम्मल' शब्देऽस्मिन्नेव भागे च उक्तम् ।)
('जले जीवाः स्थले जीवा, आकाशे जीवमास्ति । जीव-
मास्ति कुले लोक, कथं भिक्षुरहिंसकः ॥१४॥ इति 'अतिथिवाच'
शब्दे प्रथमभागे ५२२ वृष्टे सिद्धसाधनप्रस्तावे उपापदि ।)
('कर्णवित्परतीर्थिकानां हिंसकानां निन्दा 'पुरिसविजय-
विमंग' शब्दे पञ्चमभागे अकारि ।) जिनसमवसरणे वस्तु-
पयोगे हिंसादोषपरिहारः 'अहंगकुमरा' शब्दे प्रथमभागे
५४४ वृष्टे कृतः) ('एकान्द्रयादीनां हिंसायां सदृशं पाप-
मिति 'अनापार' शब्दे प्रथमभागे सप्तम्यध्यायि ।)
(कृपकननाद्यर्थं राजादिना वृष्टे हिंसानुमोदनपरं न भवेदिति

'वायु' शब्दे चतुर्थभागे २६१६ वृष्टे प्रतिपादितम् ।)
(आत्मेव हिंसेति शम्भ्वनयाना मते प्राणान्तिपातेन क्रिया क्रि-
यत इति प्रस्तावे 'किरिया' शब्दे द्वितीयभागे ५४३ वृष्टे उपा-
दिनम् । 'एवं च नानिगो सारं, जव हिंसइ किंचल । अहिंसइ
समयं केव, एतावन् विचित्रिये' ति 'अहिंसा' शब्दे प्रथ-
मभागे ८५८ वृष्टे व्याख्यातम् ।) ('वर्षिका कल्पिका च हिंस
'मूलगुणपट्टिसेवणा' शब्दे षष्ठभागे उक्ता ।)

एगो वेदिए पासी एगं समयेन हत्येख वा पाएख वा
अन्नयरेख वा सलागाइअहिगरखभूओवगरखजाएखं
जेखं केइ संघट्टवेजा पासं वड्डियं वा अपरं समणुजा-
ओजा से खं तक्कमं जया उदिछं भवेजा तया जहा
उच्छुखंडाइ जंते तहा निप्पीडिजमाखे छम्मासेखं खवेजा ।
एवं जडे दुबालसेहि संवच्छेइहि तं कम्मं वेदेजा । एवं
अगाढपरियावणे वाससहस्सं गाढपरियावणे दस वाससह-
स्सं एवं अगाढकिंत्तावणे वामलक्खं गाढकिलावणे दस-
वासलक्खां उद्वंखं वासकओइ एवं तेहिंदिंयाइसुं पि गेयं
ता एवं विद्याखमाखे मा तुम्हे झुज्झहि ति । (महा० ६ अ०)

“ परिनिवृत्तयस्मि भग-वंते धम्मतिथंकरे ।

जिणाभिहितं सुतत्थं, गणहरो जो परवई ।

ताव मात्तावगं एयं वक्खाम्मि समागयं ॥

पुट्ठीकाइगमेगं, जो वावां ए सो ऽसंजओ ।

ताईसरो विचित्तेह, सुहुमे पुढविक्काए ॥

सच्चत्थ उद्विज्जति, को ताई रक्खिउं तरे ।

लहुईकरेइ अत्ताणं, एस एव महायसो ।

असद्वेयं जणे सयले, किमहु व पच्चइसइ ॥

अच्चंतकहुयं एयं, वक्खायंतत्तस वीफुडं ।

कहुं व सोयरं लामे, एसिं को णु चिट्ठइ । ”

महा० ६ अ० ।

(विकलेन्द्रियहिंसायां जीतव्यवहारो 'जीयव्यवहार' शब्दे च-
तुर्थभागे १५६ वृष्टे उक्तः ।) “ पीडाकर्तृत्वतो वेदव्यापराया
उदभाभवतः । ” इत्यादि 'वायु' शब्दे षष्ठभागे उक्तम् ।)
(दुःखितप्राणिहिंसाया धर्मत्वसाधकानां संसारमात्रकानां
मते 'संसारमात्र' शब्दे काण्डिनम् ।)

हिंसाज्झाया—हिंसाध्यान—न० । हिंसा महिषादिजीवमारणे
तस्या ध्यानं कुपक्षितकालसौकरिकस्येव । मारणाध्यवसा-
ये, आनु० ।

हिंसागं—हिंसानन्द—न० । हिंसाध्यामान्धो रुचिर्यस्मिन्तत्
हिंसानन्दम् । आसंध्यानभेदे, सम्म० । एतदपि बाह्या-
ध्यात्मिकभेदात् द्विविधं, एकवर्णपटुरववर्णकांशुभिर्भस्मा-
ताडनपरवारातिक्रामाभिनिवेशादिकं बाह्यं स्वपराध्यात्म-
सेवनानुमानमयं बाह्यम् । आध्यात्मिकं—हिंसायां संरम्भा-
दिलक्षणायां मैतृगुणप्रवर्तमानस्य संकष्टाध्यवसानं, सं-
कष्टाद्विज्ञानाप्रवृत्तस्याध्यवसानं त्रीकषयानुबल्लान् प्रथमं
हिंसानन्दं नाम । सम्म० १ काण्ड ।

हिंसाणुबंधि-हिंसाणुबन्धिन्-न० । हिंसां सत्त्वानां बन्धबंध-
न्धनार्थिभिः प्रकारैः षोडशमनुबन्धाति सततप्रवृत्तां करो-
तीत्येवंशीलं यत् प्रणिधानं, हिंसाणुबन्धो वा यन्नास्ति तत्
हिंसाणुबन्धि । आनेष्यानेभंदे, भ० २५ शृ० ७ उ० । दश० ।

हिंसादंड-हिंसादण्ड-पुं० । हिंसामाभिन्त्य हिंमितवान् हि-
नस्ति हिमिष्यति वा अयं वैरिकादिभिमित्येवं प्रणिधा-
नेन दण्डो विनाशने हिंसादण्डः । स० १२ सम० । हिंसित-
वान् हिनस्ति हिंसिष्यत्ययमित्यभिसंधे सत्त्ववैरिकादिवधे,
स्था० ५ डा० २ उ० ।

तृतीयं दण्डसमाधानं हिंसादण्डप्रत्ययिकमाख्यायते—

अहावरे तबे दंडसमादाबे हिंसादंडवसिए ति आहि-
जइ, से जहा शामए केइ पुरिसे ममं वा ममि वा अमं वा
अभि वा हिंसिमु वा हिंसइ वा हिंस्सिइ वा तं दंडं
तसथावरेहि पाणेहि समयेव शिसिरति अशेषेण वि शि-
सिरावेति अमं पि शिसिरंतं समणुजाइइ हिंसादंडे, एवं
खलु तस्स तपपत्तिं सावजं ति आहिजइ, तच्च दंडस-
मादाणे हिंसादंडवसिए ति आहिइ । (सू० १६)

अथापरं तृतीयं दण्डसमाधानं हिंसादण्डप्रत्ययिकमा-
ख्यायते, तथा नाम कश्चित्पुरुषः—पुरुषकारं वहन् स्वतो
मरुणभीकृतया वा मामयं घातयिष्यतीत्येवं मत्वा कंस-
वह्वकीसुनान् भावनो जघान, मदीयं वा गितरमयं वा
मामकं ममीकारोपेनं परशुरामवत्कार्त्तवीर्यं जघान, अयं वा
कंचनायं सर्पसिद्धादिद्वार्यापादयिष्यतीति मत्वा सर्पादिकं
व्यापादयति, अग्न्यदीयस्य वा कस्यचिद्विरण्यपश्चाद्विरयमु-
पद्रवकापीति कृत्वा तत्र दण्डं निस्तृजति तदेवमयं मां म-
दीयमग्न्यदीयं वा हिंसितवान् हिनस्ति हिंसिष्यतीत्ये-
वं संभाविते त्रसे स्थावरे वा तं दण्डं प्राकट्यपरोपशूल-
क्षणे स्वयमेव निस्तृजति अन्येन निसर्जयति निस्तृजन्तं वा-
ऽन्यं समनुजानीति इत्येनतृतीयं दण्डसमाधानं हिंसाद-
ण्डप्रत्ययिकमाख्यातमिति । सूत्र० २ भु० २ अ० । प्रब० ।

हिंसाययस-हिंसायतन-न० । व्यापतिधामसु, ओघ० ।

हिंसिय हिंसित-न० । हिंसाप्राप्ते, सूत्र० १ भु० १२ अ० ।

हिका-देशी-रजक्याम्, दे० ना० ८ वर्ग ।

हिकास-देशी-पंड, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिकिअ-देशी-अश्वरवे, दे० ना० ८ वर्ग ६८ गाथा ।

हिच्चा-हिच्चा-अव्य० । उपशमे उषिस्तेर्यथे, आच्चा० । 'हि'
गतावित्यस्मात् पूर्वकाले क्त्वा । हिच्चा गत्वा—प्रतिपद्ये-
त्यर्थे, आच्चा० । भु० ४ अ० ४ उ० । 'ओहाक्' त्यागे, हाधाताः
क्त्वा । त्यक्त्वेत्यर्थे, आच्चा० । भु० ६ अ० ४ उ० ।

हिज-हस-अव्य० । कल्ये, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिड्ड-अधम्-अव्य० । "अधसो हेड्डं" ॥ २ । १५१॥ इति हे-
ड्डदेशः । संयोगपूर्वस्थेकारस्य ह्रस्व इकारः । अधस्तादर्थे,
प्रा० । स्था० । आकुले, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिड्डगइ-अधस्ताद्वति-स्त्री० । नरकपूपाते, दश० १ सू० ।

हिड्डाहिड्ड-देशी-आकुले, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिड्डिमउवरिमगेविजग-अधस्तादुपरितनग्रेवैयक-पुं० । ग्रे-
वैयकनेषभंदे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

हिड्डिमगेविज-अधस्तनग्रेवैय-पुं० । ग्रेवैयकनेषभंदे, स्था० ६
डा० ३ उ० ।

हिड्डिममिभिमगेविजग-अधस्तनमध्यमग्रेवैयक-पुं० । ग्रेवैय-
कनेषभंदे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

हिड्डिअ-अधस्तन-त्रि० । मीषे, अनु० ।

हिडि-धा० । गतौ । अमये, अवादि आत्मनेपद सकर्मक सेट् इति-
त् । हिडइ । प्रा० ।

हिडिवा-हिडिम्बा-स्त्री० । भीमसेनस्य भार्यायां षटो-
त्कचस्य मातरि स्थनामख्यातायां राक्षस्याम्, प्रा० ४
पाद ।

हिड्ड-देशी-वामने, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हित-हित-न० । पथ्याजवत्, (भ० २ शृ० १ उ० ।) उपकार-
के, उत्त० २ अ० ।

हितपक-हृदयक-न० । स्वार्थे कः । कृपादित्वात् इति । "तदोस्ता"
॥८॥३०७॥ इति द्रव्य तः । "हृदये यस्य पः" ॥८॥३१०॥ इति
यस्य पः । हितपकं । अन्तः करणे, प्रा० ४ पाद ।

हितमितभोजि-हितमितभोजिन-पुं० । पथ्याल्पाहाराभ्यव-
हारिणि, पञ्चा० १६ विव० ।

हित-वस्त-पुं० । "वस्तस्य हित-तद्वै" ॥८॥३१६॥ इति
वस्तस्थानं हित्यादेशः । उड्डिअ, प्रा० । लज्जिते, दे० ना० ८ वर्ग
६७ गाथा । पाइ० ना० ।

हित्या-देशी-लज्जायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिम-हिम-न० । तुषारे, "तुहिणं हिमं तुसारं" पाइ० ना०
१५७ गाथा । शीते, वृ० १ उ० ३ प्रक० । ओघ० । तुहिने, घ०
२ अचि० । स्था० । स्यानादेक, जी० १ प्रति० । प्रज्ञा० ।
हिमं तु शिशिरसमये शीतपुद्गलसम्यक्जलमेव कठिनी-
भूतमिति । आच्चा० १ भु० १ अ० ३ उ० ।

हिमग-हिमक-न० । हिम एव हिमकम् । तुहिने, स्था० ४
डा० । शिशिरादौ वानेरिने हिमकले, सूत्र० २ भु० ३ अ० ।
संस्थाने जलविन्दो, कल्प० ३ अचि० ६ अक्ष । म० ।
आच्चा० । वृ० ।

हिमयर-हिमकर-पुं० । बन्ध, "मयलंकुणे हिमयो" पाइ०
ना० ५ गाथा ।

हिमवत-हिमवत्-पुं० । वर्षधरपर्वतविशेषे, दथा० ६ डा० ३
उ० । अन्त० । प्रह० । रा० । नं० । इह जम्बूद्वीपे भरत-
स्य हैमवतस्य च क्षेत्रस्य सीमाकारी भूमिनिमग्नपञ्च-
विंशतिभोजनो योजनशतोच्छ्रायप्रमाणो भूतलक्षणाये-
कया दिशुर्वैष्णवकर्मो हेममयः चीनपट्टवर्षो नाम्नावर्षवि-

मिष्टद्युतिमणिमिकरपरिमण्डितपाशैः सर्वत्र तुल्यविस्तारो गमनमण्डलोऽङ्गितरत्नमयैकादशकुटापशोभितः तपनीयमयतलविधिमणिकनकमण्डिततटशयोजनावगाढ-पूर्वपश्चिमयोजनसहस्रायामद्विषोत्तरयोजनपञ्चशतविस्तृतपञ्चदशोपशोभितशिरोमध्यभागः कल्पपादपञ्चगुरमण्डितः पूर्वापरपर्यन्ताभ्यां लवणार्णवजलसंस्पर्शी हिमवन्नामा पर्वतः । नं० ।

दो हिमवन्ताई । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

(अत्र सूत्रप्रतिबन्धवत्कल्पयता बुद्धहिमवन्महाहिमवत्कल्पयोः एनीयषष्ठभागयोर्द्वयः ।) स्कन्दिनाचार्यस्य स्वनामक्याते शिष्ये, नं० ।

हिमवाय-हिमपात-पुं० । तुहिनपत्ते, आषाढ १ भु० १ अ० २ उ० । "गिरिपञ्चुलवयारं, अविश्रान्ता समर्थं यं च नामेण । तस्य वि पाषा पुडवी, हिमवाय हाइ वरंहम इ" ती० ३ कल्प ।

हिमभीयल-हिमशीतल-पुं० । अत्यन्तशीतले, अत्यन्तशीतलवेत्रेणापादकत्वात् तथाविधे नैयकालागमाहारः, स्था० ४ ठा० ४ उ० । चन्द्र सूर्य च गृह्णता राहोः कृष्णपुद्गलभेदे, चं० प्र० २० पादु० । सू० प्र० ।

हिय-हित-न० । ऐहिके आमुष्मिके च पथ्ये, उत्त० १ अ० । आषाढ १ दश० । ज्ञा० । प्रअ० । स्था० । दशा० । अ० । पथ्याश्रवत् (अ० ६ श० ३३ उ० । ति० ।) अदोपकरे, स्था० ३ ठा० ४ उ० । सद्गतिप्रापके, अनर्थनिवारके च । सूत्र० १ भु० १२ अ० । परिणामसुखावहत्वात् सामायिके, आ० म० १ अ० । जी० । परिणामपथ्ये, कुशलानुबन्धनि, आ० म० २ अ० । परमार्थतो मुक्त्यवसात्सलत्कारणे वा हिते तच्च सम्बन्धनकारिण्यत्रयमवगन्तव्यमिति । सूत्र० १ भु० ११ अ० । उत्त० । अशेषापायारहिते, ईप्सितस्थानप्रापके च । सूत्र० १ भु० १४ अ० । अभिप्रेतार्थसाधनात्, (आचा० १ भु० ८ अ० ८ उ० ।) जन्मान्तरेऽपि कल्याणवहे, रा० । अनर्थपरिहाररूपे (स० १४६ सूत्र ।) प्राणिगणानुपतापके, दश० ५ त-स्य० । अनर्थप्रतिघातार्थप्राप्तिके (स० १४० सूत्र ।) अभ्युत्थयनिःश्रेयसयोः, सं० । उत्त० । (अत्रत्यव्याख्या 'कविल' शब्द एनीयभागे ३८६ पृष्ठ गता ।) आत्यन्तिकनद्रक्षाप्रकर्ष-प्रकृष्णानुक्कलकृत्वा, स० १ सम० । उपकारके, विश० । कल्याणे, पा० ।

हियउद्भावण-हृदयोद्भापन-न० । चित्तार्कषणहेतौ, ज्ञा० १ भु० १४ अ० । शून्यचित्तकारके, विपा० १ भु० २ अ० ।

हियउप्पाडिय-उत्पाटितहृदय-त्रि० । आकृष्टकालेज्यकमांस, औ० ।

हियकंखि-हितकाकुक्षिन्-पुं० । हिताभिलाषिणि, वा० १६ विष० । हितकृष्टौ, ध० ३ अधि० ।

हियकर-हितकर-पुं० । निर्वोहाभ्युदयहेतौ, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

हियकरी-हितकरी-स्त्री० । इह परत्र च तथ्यविधायिन्नाम्, उत्त० ३ अ० ।

हियकाम-हितकाम-त्रि० । सुखनियन्धने वस्तु इह हितम्

अपायाभावात् तत्र कामोऽस्येति हितकामः । अ० १५ श० । प्रति० । हिताभिलाषिणि, वा० ६ विष० ।

हिययणेसि-हितान्वेषिन्-हितमन्वेषयत इत्येवंशीलो हिता-न्ययी । हितगन्धकं, ध० ३ अधि० ।

हियत्व-हितार्थ-पुं० । हितमनश्प्रतिघातार्थप्राप्तिकृपं तदेवा-र्थः प्रार्थ्यमानत्वात् । हितलक्षणेऽपि, स० १४० सूत्र । उत्त० ।

हियभासि-हितभाषिण-त्रि० । हितं-परिणामसुन्दरं तद्भाषते इत्येवंशीलो हितभाषी । हितवक्त्रि, व्य० १ उ० ।

हियमियअफरुसवाइ-हितमितापकृषवा (च्) दिन्-पुं० । हित-स्याभिमतस्यापकृषस्य च वक्त्रि, हितमितापकृषवागिति । हितवाक् हितं वक्त्रि परिणामसुन्दरं मितवाधिमत् स्तोकेरुत्तरैः अपकृषवाक् अपकृषमनिन्दुर्म् । दश० ६ अ० १ उ० ।

हियय-हितक-त्रि० । प्रकृत्यनुकूले, ज्ञा० १ भु० १७ अ० ।

हृदय-न० । आशये, पाद० ना० २७० गाथा । सम्यगभिप्रा-य, व्य० २ उ० । मनसि, ज्ञा० १ भु० १ अ० । आ० म० । खरी-प्रवेशे, ज्ञा० २६ ज्ञा० । सूत्र० ।

हिययउद्-हृदयोत्थ-न० । हृदयमांसपिण्डे, विपा० १ भु० ५ अ० ।

हिययंगम-हृदयंगम-पुं० । किञ्चरविशेषे, प्रा० १ पद ।

हिययगमाणिज-हृदयगम-त्रि० । अर्थप्राकल्पचातुरी-सञ्चिवत्वात्सुबोध, जं० ५ वस्त० । औ० । हृदये ये गच्छन्ति कामलत्वात्सुबोधपथाच्च । ज्ञा० १ भु० १ अ० । म० । हृदयंगमे, स० ३४ सम० ।

हिययगाहि(ग)-हृदयग्राहिन्-त्रि० । हृदये गृह्णाति हृदये स-म्यग् निविशते इत्येवंशीलः हृदयग्राही । अन्तरभिनिविष्ट, व्य० १ उ० ।

हियगमाहित-हृदयग्राहित्व-न० । भातृमनोहरताकाम्, स० ३५ सम० । औ० । दुर्गमस्याप्यर्थस्य परहृदयप्रवेशकरश्च, रा० ।

हिययदु-हृदयस्थ-त्रि० । चित्तस्थे, वा० १२ विष० ।

हिययस्यणकंत-हृदयनयनकान्त-त्रि० । लोकानां हृदयनय-नयावर्जने, कल्प० १ अधि० ३ ज्ञेण ।

हिययद-हृदयद-पुं० । वल्लभे, प्रति० ।

हिययदइया-हृदयदयिता-स्त्री० । वल्लभायाम्, प्रश्ल० ४ आ-अ० ह्यार ।

हिययप्रह्लावणिज-हृदयप्रह्लादनीय-त्रि० । हृदयगतस्तेय-शाकादिप्रणिघिलयनकारिणि, अ० ६ श० ३३ उ० । औ० । ज० ।

हिययसल-हृदयशूल-पुं० । व० । हृदयपीडायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हिययाणंदजणण-हृदयानन्दजनन-न० । मनःसमुत्पत्तिके, अ० ६ श० ३३ उ० ।

हियसुहृषिस्मेसकामय-हितसुखनिश्चेषकामक-पुं० । हितं सुखम्-अपुःखाबुद्धमहित्यर्थः, निश्चेषाणां सर्वेषां कामयते बाध्यति यः स तथेति । सर्वेषां सुखप्राप्त्यर्थे, प्रति० ।

हियाऽकारय-हिताकारक-पुं० । जनहितस्याऽकर्तरि, ङा० १ भु० २ अ० ।

हियाणुप्रेहि-हितानुप्रेक्षि-त्रि० । हितं पथ्यमनुप्रेक्षते पयो-
हं । तीव्यंशीला हितानुप्रेक्षी । हितपयोलांशके, उक्त०
१३ अ० ।

हियारंभ-हितारंभ-पुं० । पारलौकिकप्रशस्तानुष्ठानप्रवृत्तौ,
ङा० २२ ङा० ।

हियाहार-हिताहार-पुं० । हितं द्विधा-द्रव्यता, भावतश्च ।
द्रव्यताऽऽवकृत्तानि द्रव्याणि, भावतः पथ्यार्थं तदाहारयन्ति
ये ते हिताहाराः । हितभोजिषु, पि० ।

हिरसा-देशी-लज्जायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिरस्य-हिरण्य-न० । अघटिते, (जी० ३ प्रति० ४ अधि०) प्रा०
म० १) सुवर्णे, पञ्चा० १ विष० । उक्त० । कृत्ये, ङा० १ भु० १
अ० । उक्त० । नि० खू० । द्रव्यजाते, सूत्र० १ भु० ३ अ० २
उ० । आच० । अघटितस्वर्णमिदं द्रव्यं, दशा० ६ अ० ।

हिरण्यगर्भ-हिरण्यगर्भ-पुं० । हिरण्यं स्वर्णप्रयास्यं गर्भं
उत्पत्तिस्थानमस्य । अमुमुके प्रसङ्गे, हिरण्यगर्भादी-
नामनादिविचक्षितभगयोपा०ऽभ्युपगम्यते । उक्तं च-
नामप्रतिष्ठं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतः । ऐश्वर्यं चैव धर्म-
श्च, सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥१॥” आ० म० १ अ० ।

हिरण्यजुति-हिरण्ययुक्ति-स्त्री० । कृत्स्नस्य यथोचितस्थाने
योजनं, ङा० १ भु० १ अ० । ज० ।

हिरण्यपाग-हिरण्यपाक-पुं० । रजतसिद्धौ, ङा० १ भु० १
अ० । ज० । सं० । आचा० ।

हिरण्यपेडा-हिरण्यपेटा-स्त्री० । हिरण्यमञ्जुषायाम्, भ० १३
श० ६ उ० ।

हिरण्यवास-हिरण्यवर्ष-पुं० । कृत्यस्य अघटितसुवर्णस्य वा
वर्षणं, कल्प० २ अधि० ८ क्षणं । ज० । भ० ।

हिरण्यसुवर्णपमाणाश्कम-हिरण्यसुवर्णप्रमाणातिक्रम-पुं० ।
हिरण्यसुवर्णयोः प्रत्याख्यानकालगृहीतप्रमाणांलक्षणं, उपा० ।
‘हिरण्यसुवर्णपमाणाश्कमे’ ति प्राचर्त्तु । अथवा-रा-
जादौ सकाशात्लब्धं हिरण्यपथमिदोऽवधि यावद्व्यस्यै प्र-
यच्छतः पुनरवधेः पूर्त्ता प्रहीत्यामीत्यध्यवसायवतोऽयमति-
कारः । उपा० १ अ० ।

हिरण्यसुवर्णविहि-हिरण्यसुवर्णविधि-पुं० । रजतस्य सुवर्ण-
स्य च प्रकारः, उपा० । हिरण्यं-रजतं सुवर्णं प्रतीतम्
विधिः-प्रकारः । उपा० १ अ० ।

हिरसाऽऽगर-हिरसाऽऽकर-पुं० । हिरण्योत्पत्तिभूमौ, ङा० १
भु० १६ अ० । जी० ।

हिरण्यकुडी-हिरण्योत्कटी-स्त्री० । सुगृहीतनामधेयायाः आ-
र्यायाः पूर्वभेदार्थस्य धर्माचार्योपलब्धिस्थानमतयां राज-
धान्याम्, महा० २ खू० ।
३१०

हिरामेक-हिरमिक-पुं० । प्राणिनां पूज्य आराध्यतापरमात्मके
यस्य, ङ्य० ७ उ० ।

हिरिञ्च-हीक-पुं० । ई-भी-ही-कृत्स्न-क्रिया-विष्टयामित्
॥ ८ । २ । १०४ ॥ इति संयुक्तस्यान्यव्यञ्जनापूर्वं इकारः ।
लज्जायुक्तं, प्रा० । उक्त० ।

हिरिव-देशी-पथ्यके, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिरिकूड-हीकूट-पुं० । न० । मद्यापचायतद्दहनिस्रासिन्हीना-
मकद्वयतासकं महाहिमवतः कूटं, स्था० ८ ङा० ३ उ० ।

हिरिमंदा-देशी-चणके, दे० ना० ८ वर्ग ७० गाथा ।

हिरिमाणसत्त-हीमनःसत्त-पुं० । निहया हासप्यन्ति मासु-
कुलजाते जना इति लज्जाया मनस्येव न काये रोमहर्षक-
विभयलिङ्गेपश्येतात् सत्त्वं यस्य सः हीमनःसत्तः । स्था०
४ ङा० ३ उ० । निहयाऽपि मनस्येव सत्त्वं न देहे शीतान्निषु क-
स्याद्विचिकारभावात् यस्य सः हीमनःसत्तः । तथाविधस-
त्तशालिनि पुरुषे, स्था० ५ ङा० ३ उ० ।

हिरिली-हिरिली-स्त्री० । कन्दविशेष, उक्त० ३५ अ० । भ० ।

हिरिवत्तिय-हीप्रत्यय-न० । ही-लज्जा संयमो वा प्रत्ययो
निमित्तं यस्य धारणस्य तत्तथा । लज्जायै, ‘हिरिवत्तियं
वर्णं धारिञ्जा’ स्था० ३ ङा० ३ उ० ।

हिरिवेर-हीवेर-पुं० । न० । बालके, गन्धद्रव्यविशेषे च ।
ङा० १ भु० १७ अ० । उक्त० । पार० ना० २१५ गाथा ।

हिरिसत्त-हीसत्त-पुं० । इया-लज्जाया सत्त्वं कर्मावेषेण सा-
धाः संप्रामादावितरस्य वाऽवष्टम्भोऽविचलनं यस्य सः ही-
सत्तः । स्था० ५ ङा० ३ उ० । निहया-लज्जाया सत्त्वं पराव-
हादिसहने रणाङ्गेण वाऽवष्टम्भो यस्य सः हीसत्तः । तथा-
विधसत्त्वं पुरुषजाते, स्था० ४ ङा० ३ उ० ।

हिरि-ही-स्त्री० । ई-भी-ही-कृत्स्न-क्रिया-विष्टयामित्
॥ ८ । २ । १०४ ॥ इति संयुक्तस्यान्यव्यञ्जनापूर्वं इकारः ।
ही । हिरि । प्रा० । लज्जायाम्, आचा० १ भु० ८ अ० ७
उ० । स्था० । सत्त० । ङा० । ध० । विष्ट० । सूत्र० १ रा० । दे-
वताविशेष, अजु० । जम्बूद्वीपे मन्दूरस्य दक्षिण मङ्गायक्ष-
न्द्वयस्तद्व्यायां स्वनामक्यतायां देव्याम्, स्था० ३ ङा० ४
उ० । उत्तरदक्षकपर्णतवास्तव्याम् त्रिकमारीमहत्परिकायाम्,
आ० म० १ अ० । ज० । आ० कं० । ही० । आ० खू० । सुपु-
रुषस्य किपुरुषद्रव्याप्रमहिस्याम्, स्था० ४ ङा० १ उ० ।
भ० । शुकादिलोकसोममहाराजस्याप्रमहिस्याम्, ङी० २
भु० ४ वर्ग १ अ० ।

हिरिवंश-देश । लघुङ्, दे० ना० ८ वर्ग ६३ गाथा ।

हिरिमण-हीमनस्-पुं० । हीमंलज्जा संयमो मूलांसारशुद्धेव-
भिन्नस्तत्र मनो यस्यास्ती हीमना, अदि वा-अनाचारं
कुर्वन्नाचार्यादिभ्यो लज्जाते स एवमुच्यते । पापभीदतया ल-
ज्जालौ, सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

हिल्ला-देशी-बालुकायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिल्लिया-हिल्लिका-स्त्री० । त्रीन्द्रियजीवविशेष, प्रका० १ पन् ।

हिक्लूरी-देशी-लहर्याम्, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिडोडग-देशी-क्षेत्रे मृगनिवेशकरवे, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हितीय-हृषीक-न० । इन्द्रिये, न० । 'हृषीकं करणं स्मृतं' मिति वचनात् । आ० म० १ अ० । द्वा० ।

हिसोहिसा-देशी-स्पर्धने, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

ही-हि-अव्य । कन्धर्पातिशयघोतने, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० । अनु० । निश्चये, अष्ट० १५ अष्ट० ।

ही-ही० । लज्जायाम्, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।

हीक्ष-हीन-त्रि० । असमं, द्वा० १ भु० ८ अ० । असंपूर्णं, उपा० २ अ० । न्यूनं, द्वा० १ भु० १ अ० ।

हीक्षस्तर-हीनास्तर-न० । अक्षरन्यूनं, ध० ३ अक्षि० । आ-
श्व० । ह० । तत्र हीनं द्विधा-द्रव्यहीनं, भावहीनं च ।

द्रव्यहीनं उदाहरणमाह—

तित कडु मेसयाई, माणं पीलेजऊण ते देह ।

पउणइण तदि अहिते-हि मरइ बालो तदाहारो ॥२६१॥

“एगाए अविरइयाए पुसो गिलाणो, तीए विजो पुच्छि-
को, तेण ओसहाणि दिआणि । सा चिनेइ-इमाणि कइय पि
ताणिमाणि पीडिऊते ऊगाइ एअडाणि अवणीयानि सो
केहि न पगुणीकओ मओ । तओ एगा उण अहिगं देह
लीसे वि मओ” । अक्षरगमनिका-तत्र कटुकौषधानि मा अमुं
बालं पीडययुरिति न तानि परिपूर्णाणि ददति किंवादिनि ।
नच तैरर्द्धैर्बालः प्रगुणति, किन्तु म्रियते स तथा आहारे ऊने
मियते, एव दृष्टान्तः । अयमर्थोपनयः-यथा तौ बालावेकप्रभिकं
पुष्पं प्राप्तावेवं यो भावहीनस्त्वमुच्चरति पठति वा; अ-
क्षरहीनमित्यर्थः, तस्य प्रायश्चित्तं मासलघु, आद्यां तीर्थ-
कराणामतिचरतश्चतुर्गुह, अनवस्थायां चतुर्गुह, मिथ्यात्वे
चतुर्लघु । विराधना द्विविधा-आत्मविराधना, संयमवि-
राधना च । तत्रात्मविराधना-प्रसज्य देवता कुलयेत् अन्यो
वा साधुर्देयात् किंचिद्रवसि सूत्रं कलहप्रसङ्गं अस्थिभङ्ग-
भरणादिदोषप्रसङ्गः भूतं हीनं कुर्वता संयमो विराधि-
त एव ।

कथमित्याह—

प्रक्खरपयाइएहि, हीणइगे च तेसु यं चेव ।

दोसु वि अत्यविवत्ती, चरणे अत्ये य न य मुक्खो ॥२६२॥

हीनमक्षरपदादिभिरुक्तं तैरेवाक्षरपदादिभिरतिरेकं साधिकं
द्वयोरार्षे हीनाक्षरं अधिकक्षरं चेत्यर्थः । अर्थस्यापत्तिः अ-
र्थस्य विसंवादः अतश्चार्थस्य विसंवादे चरणस्य विसंवा-
दः, चरणविसंवादात् मांसः-मांसाभावः मांसाभावे सर्वा
ः बीजा निरर्थिका, एव भावहीनं दोषः ।

तस्मिन्नेव भावहीने दृष्टान्तमाह—

विजोहारो रायगिहे, उप्पयपडणं च हीणदोसेणं ।

सुखणा सरणागमणं, दयाणुसारिस्स दाणं च ॥२६३॥

“रायगिहे सामी समोसडो, तत्थ एगो विजोहारो बंकिउं
पडिनिउत्तो विजं आवाइइ, तस्स तीए विजोए कइवि अ-
क्खराणि विस्सरियाणि सो उप्पयणं पडणं च करेइ ।
अभओ तं ददइण तस्स सगासे गओ । पुच्छइ-तेण सिद्धं
अभएण जइ ममं पि देसि तो बावारेम इयरेण पडिक्कं ।
तओ अभओ भणइ-तो कायं भण एमं पयं, तेण भणियं
ताइ अभएण पयणुसारिणा तिणिण अक्खराणि स-
मरियाणि, विउजाहरो उप्पइसा गओ । अभयस्स विजं
साउं ।” अक्षरगमनिका-राजगृहं विद्याधरः, कतिपयवि-
द्याक्षरगलनात् हीनदोषेण उत्पत्तं पतनं च करोति, त-
तो विद्यापदानामभयस्य भवणात् तत्प्रवणतो अभयस्य प-
दानुसारिण्यप्याया विस्मृतपदानां स्मारणान्नन्तरं पदानु-
सारिणाऽभयस्य विद्यादानं उक्त्वा विद्वन्धरस्य स्वस्थानं
गमनम् । ह० १ उ० १ प्रक० । (तादृशं विद्याधरं दृष्ट्वा भणिको
भगवन्तमप्राक्षीत् कथमयमुत्पातनिपातं करोति ? भगवतो-
क्तम्-अस्यैकं विद्याक्षरं विस्मृतमिति अनुयोगद्वाराच्छ्रुत्या-
भयेण संघाचारोऽधिकम् ।)

हीणयाय-हीनज्ञात-न० । तच्छ्रोताहरणे, पं० व० २ द्वार ।
पञ्चा० ।

हीणयेत्त-हीनेनेत्र-पुं० । अपगतवक्षुषि, सूत्र० १ भु० १२ अ० ।

हीणपुष्पाउद्स-हीनपुण्यचातुर्दश-पुं० । हीना-असम्पू-
र्णं चतुर्दशी तिथिर्जन्मकाले यस्य स हीनपुण्यचातुर्दशकः ।
उपा० २ अ० । हीनायां चतुर्दश्यां जाते, भ० ।

हीणपुष्पाउद्से जं यं । (ह० १४४ ×)

‘हीणपुष्पाउद्से’ति हीनायां पुण्यचातुर्दश्यां जातो ही-
नपुण्यचातुर्दशः । किल चतुर्दशी तिथिः पुण्या जन्माभित्य
भवति, सा च पूर्णाऽयन्तभाग्यवतो जन्मनि भवति अत
आकाशतोक्तं ‘हीणपुष्पाउद्से’ति । भ० ३ श० २ उ० ।

हीणसत्तया-हीनसत्त्वता-स्त्री० । सत्त्वाभावे, स्या० ४ डा०
४ उ० ।

हीणस्सर-हीनस्वर-त्रि० । लघुध्वनौ, तं० । अल्पस्वरे, भ०
१ श० ७ उ० । स्या० ।

हीनायार-हीनाचार-पुं० । पार्श्वस्थावसन्नकुशीलसंसक्त-
हाच्छन्दमित्यवसासिपु, दश० ४ तत्त्व ।

हीमंत-हीमत्-त्रि० । हीरसंयमं प्रति लज्जा तद्वान् । असं-
यममुत्प्लावति, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।

हीमाणुहे-अव्य० । विस्मयनिर्देशयोः, “हीमाणुहे-विस्मय-
निर्देशे” ॥८॥१२२॥ शीरसेभ्यां हीमाणुहे इत्ययं निपातो
विस्मये निर्देशे च प्रयोक्तव्यः । प्रा० । विस्मये-यथा उदा-
हराधवे राक्षसः-“हीमाणुहे जीवन्त-वज्रा मे जगच्छी” नि-
र्देशे यथा विक्रान्तभीमे राक्षसः-“हीमाणुहे पल्लिस्सता इगे
पदेण नियविच्छिओ पुच्चवशिदेण ।” प्रा० ४ पाद ।

हीयमाणय-हीयमानक-न० । हीयते तथाविधसामर्थ्यभावं-
तो हानिमुपगच्छति हीयमानम्, कर्मकर्तृविचक्षायामानम्-

प्रत्ययः । हीयमानमेव हीयमानकम् 'कुत्सितारुणाकाने' ॥ ७ । ३३ ॥ (सिद्धहे०) इति कः प्रत्ययः । पूर्वावस्थानोऽ-
त्रोऽप्यो हासमुपगच्छत्यवधिज्ञानं, 'हीयमाणं पुत्रावस्थायां'
'आहाहो हस्तमाणं' इति । न० ।

से किं तं हीयमाण्यं ओहिनाणं ? , हीयमाण्यं ओ-
हिनाण्यं अप्यस्त्येहिं अज्झवसाणद्धाणेहिं बहुमाण्यस्स
बहुमाण्यचारितस्स- संकिलस्समाण्यस्स संकिलस्समाण्य-
चारितस्स सच्चआ समता आही परिहायइ । से ते हीयमा-
ण्यं ओहिनाणं । (घ० १३)

'से किं तं' मित्यादि, अथ किं तदीयमानकमवधिज्ञानम् ? ,
सूरिराह-हीयमानकमवधिज्ञानं कथंचिद्वस्तु सत् अग्र-
शस्तेष्वप्यवसायस्थानेषु वर्त्तमानस्याविरतसम्यगदृष्टव्य-
समानचारित्रस्य-देशविरतादेः संक्षिप्त्यमानस्य उत्तरा-
न्तरं संक्षिप्तमासादयतः, इदं च विशेषणमविरतसम्यगदृष्ट-
वस्यं तथा संक्षिप्त्यमानचारित्रस्य देशविरतादेः सर्वतः-
समन्तादवधिः परिहीयते पूर्वावस्थानोऽर्हानमुपगच्छति
तदेतत् हीयमानकमवधिज्ञानम् । न० । कर्म० । स्थान० ।

हीर-हीर-न० । लघुकुत्सिते वृण, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
वृत्तमध्यसारे, नि० सू० १५ उ० । वज्रमणौ, प्रज्ञा० १ पद ।
सूचीमुखाभे दावां विवस्तुनि, भस्मनि च । दे० ना० ८ वर्ग
७० गाथा ।

हीरग-हीरक-पुं० । सकोणकैरिकाविशेषे, दशा० ७ अ० ।
' वज्र , मणिविशेषे, अनु० ।

हीरपसिण्ण-हीरप्रन-पुं० । विमलगणिस्रुवृत्तिकृतप्रनोत्तर-
ग्रन्थे, ही० । "त्वस्ति धियो निदानं , जन्तूनां धर्मकारिणां
सम्यक् । धीवर्धमाननीया-धिराजमभिनस्य सज्जक्या ॥ १ ॥
गीतार्थसाधननिर्मित-पृच्छानामुत्तराणि लिख्यन्ते । धीहीर-
विजयसूरि-प्रसादितानि प्रबोधाय ॥ २ ॥" ही० १ प्रका० ।

हीरमाण-द्वियमाण-त्रि० । मयमाने, आचा० २ भु० १
सू० ४ अ० ४ उ० ।

६. विजय-हीरविजय-पुं० । अकम्बरशाहप्रतिबोधके तपाग-
च्छीयसूते, द्वा० । " प्रतापाकं येषां स्फुरति विहिताऽ-
कम्बरमनः, सरोजप्रोक्षासे भवति कुमरचरन्तविलयः । वि-
रेजः सूरिन्द्रास्त इह जयितो हीरविजया, द्यावपृष्ठाभुक्तौ ज-
लद्वजलधारायितगिरः ॥ १ ॥" द्वा० ३२ द्वा० ३ प्रति० । " येना-
ऽकम्बरमूधरंऽपि हि द्यावज्जिः समारोपिता, विश्वव्यासिम-
तीवमूरि फलिता धर्मोर्जितैः कर्मभिः । हीरः कीरसमुद्रसा-
न्द्रलहरीप्रपङ्क्तिर्निर्जजः, स भीमान् जिनशासनात्मनि-
कस्तपहृन्ताऽजनि ॥ २२ ॥" प्रति० । द्वा० । " प्रख्यावान-
जनिह हीरविजयः सूरिः सतामप्रणीः" । घ० ३ अधि० । "आ-
सस्तदीयपदे, प्रभवध्विजिययदानसूरिन्द्राः । सर्वत्र विजय-
वन्तो, नयवन्तः समयवन्तश्च ॥ १ ॥" तेषां पदे सप्रति, विज-
यन्ते सर्वसूरिपारिन्द्राः । सुविहितसाधुप्रभवः, भीमन्तो हीर-
विजयाद्वा ॥ २ ॥" ग० ३ अधि० । (अवस्थितस्तारः 'कणसु-
बोहिया' शब्दे दुनीयभागे २३८ पृष्ठ गतः ।) कचन वदन्ति

भीमहावीरशिष्यधीसुधर्मस्वामिनः आरभ्य परम्परया क-
लिकालयुगप्रधानसमानधीहीरविजयसूरयः त्रिषाष्टनमपदे
केचन वदन्ति एकषष्टिनमपदे उपाध्यायधीधर्मसारगणि-
कृतपट्टावल्यां त्वष्टपञ्चाशत्तमपदे सन्तीति त्रयाणां मध्ये किं
प्रमाणमिति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-भीमहावीरशिष्यसुधर्मस्वा-
मिन आरभ्य परम्परया धीहीरविजयसूरयोऽष्टपञ्चाशत्तम-
पदे सन्तीति ज्ञेयम् ॥ ७६२ ॥ सन० ४ उल्ला० ।

हीलस्य-हीलन-न० । जात्याद्युद्घटननोऽवमाने, स्था० ३ डा०
१ उ० । सूत्र० । गुरुषु लाघुदाटनतः (ज्ञा० १ भु० ३ अ० १) जा-
त्याद्युद्घाटननो वा । ज्ञा० १ भु० ८ अ० १) अनभ्युत्थानादिके,
अन्त० ।) अस्यथा वृष्टाभिधानं, दृश० ६ अ० ३ उ० ।

हीलसा-हीलना-स्त्री० । जन्मकर्मममोदाटनं, औ० आच० ।

हीलसिञ्ज-हीलनीय-त्रि० । अवकातमुचितं, उत्त० १२ अ० ।

हीला-हीला-स्त्री० । निन्दायाम्, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।
अवमानं, उत्त० १२ अ० ।

हीलिजमास्य-हील्यमान-त्रि० । निन्द्यमानं, आ० म० १ अ० ।

हीलिय-हीलित-न० । कदर्थितं, आचा० २ भु० ४ सू० । नि-
न्दितं, वन्दनार्थे, न० । सू० ।

एकविंशतितमं दोषमाह-

गणिय वायग जिह्वजति, हीलियं किन्तु मे घदमि ।

गणित् । वाचक । ज्येष्ठार्थः । किन्तु यो वन्दते तत्पार्श्वो सो-
त्प्राप्तं हीलियत्वा यत्र वन्दते तद् हीलितं वन्दनकम् । सू० ३
उ० । आच० । आ० सू० । घ० ।

हीलियवयस्य-हीलितवचन-न० । सास्यमवगणयता वाचक-
ज्येष्ठार्थेत्यादिजल्पनं, प्रब० २२५ द्वार । स्था० ।

अथ हीलितवचनं व्याख्याति-

गणित्वाय बहुसुखं, मेहावीरयिरियधम्मकहिवादी ।

अप्यकमाए धूलं, तणुए दीहे य मडहे य ॥ ३१ ॥

इह गणित्वाचकार्दपदैः सूचया असूचया वा परं हीलयति,
सूचया यथा वयं नगरवृषभाः अतः का नाम गणित्वृषभैः स-
हास्माकं विरोधः, असूचया यथा कस्त्यं गणी नामासि किं
वा त्वया गणिता तत्पद्येन । यद्वा-गणी भवन्नापि त्वं न किंचि-
त् जानासि केन वा त्वं गणी कृतं इति, एवं वाचका-
दिर्व्यपि पदेषु भावनीयम् । नवरं वाचकः पूर्वगतधुनधारी ब-
हुभुनः-अधीनविचित्रभुतः, मेधावी-प्रहणधारणामर्यादा
भेदात् त्रिधा । आचार्यो गच्छाधिपतिः धर्मकथायारी च
पतीतः । 'अप्यकमाए'ति बहुकथायाः वयं का नामालोकवायेः
सह विरोधः 'धूलं तणुए' ति स्थूलशरीरा वयं कस्त्युद्देहः
सह विरोधः 'दीहे मडहे य' ति दीघदेहा वयं सदैवापरि-
शिरोद्धटनं प्राप्नुमः, का मडहेदेहः समं विरोधः, यथा सूचया
असूचार्या तु बहुकथायन्त्रं स्थूलशरीरस्त्वमित्यादिकं परि-
स्फुटमेव जल्पति । एवं सूचया वा यत्परं हीलयति तदन्तत्
हीलितवचनम् । सू० ६ उ० ।

हीसमण-हेषित-न० । 'कृताप्फुत्ताद्यः' ॥ ८ । ४ । २५८ ॥ इति

हृषिवस्थाने हीमसंयोगेति निपात्यते । हीममणं । अस्मद्व्यभेदे, प्रा० । दे० ना० ।

हीही-देशी-अव्य० । हर्षे, प्रा० । "हीही विदूषकस्य" ॥ ना० १२८५ ॥

हीरसंस्थां हीही इति निपातो विदूषकस्य हर्षद्योत्ये प्रयोक्तव्यः । "हीही भो सम्पत्ता प्रणोरथा मियव्यसस्तस्य," प्रा० ।

हु-हु-अव्य० । निश्चयं, उत्त० । १ अ० । १५० । १ अ० म० ।

यस्मादर्थे, आवा० । १ अ० । ६ अ० । १ उ० । सू० । नि० ।

सू० । शब्दार्थे, विशेषणं च । सूत्र० । १ अ० । १२ अ० ।

आवा० । आ० म० । हेतो, अवधारणे च । आवा० ।

१ अ० । ६ अ० । १ उ० । सूत्र० । नि० । सू० । आ० । सम्म० ।

पञ्चा० । वाक्यालङ्कारे, आ० म० । १ अ० । सूत्र० । तं० ।

प्रश्न० । पञ्चा० । प्राकट्य, प्रव० । द्वार । स्फुटार्थे, आनु० ।

पादपुरणार्थे, जीवा० । २८ अ० । १० सू० । एवकारार्थे, उत्त० । १ अ० । दृश्य० । आ० म० । १० से० ।

तर्कितार्थसमर्थने, आव० । २ अ० । "हु लु" निश्चय-

वितर्क-संभावन-विस्मये " ॥ ८ । २ । १६८ ॥ हु लु

इत्येही निश्चयवित्तु प्रयोक्तव्यौ । निश्चये-तं पि हु अकिञ्चन

सिगी परइस्सं । वितर्क ऊहः संशयो वा । ऊह-न हु लुवरं

संगहिया" बहुलाधिकारादनुस्वारतत्परी हुने प्रयोक्तव्यः ।

प्रा० ३ पाद ।

हुअवह-हुतवह-पुं० । अग्नौ, घूमजसो हुअवहो" पाद०

ना० ६ गाथा ।

हुआस-हुताश-पुं० । बहौ, आव० । ४ अ० ।

हुआमस-हुताशन-पुं० । राजगृहे नगरे स्वनामकथाते प्रा-

क्षण, "नगरं पाटलीपुत्रं, भावकोऽभूत् हुताशनः । तंक्रायां

ज्वलनशिक्षा, दहनज्वलनो सुतो" आ० क० । ४ अ० । असौ,

बाहू० ना० ६ गाथा ।

हु-हु-अव्य० । दानादिषु, प्रा० । "हुं दानपूजानिचारणे" ॥

॥ ८ । २ । १६९ ॥, हुं इति दानादिषु प्रयुज्यते । दाने-

हुं गेहह अप्यणुचिञ्च । पुच्छायां-हुं साहुसु सन्भावं । निवा-

रणे-हुं निज्जज्ञः समोसर । प्रा० २ पाद ।

हुकअ-देशी-अजलौ, दे० ना० । ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुकार-हुकार-पुं० । घन्नेन, हुकारे दधात्-घन्नेन कुर्यादि-

न्यर्थः । विश० । आ० म० । प्रा० । न० ।

हुकुरुव-देशी-अजलौ, दे० ना० । ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुह-हुह-क० । अव्यवस्थिताज्ञावयवे, विपा० । १ अ० । १ अ० ।

सर्वत्रासंस्थितं, यस्य हि प्रायेणैकोऽप्यवयवः । शरीरलक्षणो-

क्तप्रमाणेन न संवर्तते सर्वत्रासंस्थितं-हुहमिति । हवा०

६ डा० ३ उ० । प्रश्न० । कर्म० । हुहइ प्रायः सर्वव्ययेषु

आदिप्रत्ययविशेषादोपेयमिति । अ० १ अ० ७ उ० ।

न० । अनु० । प्रश्न० । जी० । विश० । सर्वव्ययप्रमाणविकले

संस्थानविशेष, विपा० । १ अ० । १ अ० । कर्म० ।

हुडणाम-हुपडनामन्-न० । संस्थाननामकर्मभेदे, यदुद्या-

जन्तुशरीरं हुहसंस्थानं भवति । कर्म० । १ कर्म० ।

हुडी-हुडी-स्त्री० । घटिकायाम्, "हुडी घडा" पाद० ना०

२६५ गाथा ।

हुतव-भवितुम्-अव्य० । सत्तां लब्धुमित्यर्थे, हु० । ६ उ० ।

हुतावायपगासण-आव्यपावप्रकासन-न० । अशुद्धव्यवहार-

कृतां प्राप्तिनोऽप्यवस्य प्रकटनं, "मी कथाः पापाणि कौर्या-

दीनि, इह परमं चानर्थकराणी" त्यागितं शिखयति, अ० २

अधि० । अ० २० ।

हुवउहु-हुम्नतुह-पुं० । कुरिडकाभमणै, अ० ११ शे० । ६ उ० ।

नि० । जी० ।

हुह-देशी-मेघे, दे० ना० । ८ वर्ग ७० गाथा ।

हुहुअ-देशी-प्रवाहे, दे० ना० । ८ वर्ग ७० गाथा ।

हुहुका-हुहुका-स्त्री० । काहलानामकं तृग्विशेषे, जी० ३

प्रति० । ४ अधि० । आ० म० । जी० । रा० ।

हुहुम-देशी-पताकायाम्, दे० ना० । ८ वर्ग ७० गथा ।

पाद० ना० ।

हुहा-हुहा-स्त्री० । हुहां पारापतनालिकेरादिसम्बन्धिनीं वि-

धत्ते । द्वाघहितमे भावकस्य आशाननादौप, प्रव० ३८ द्वार ।

हुहा-हु-प्रा० । दानादानयोः, "वि-जि-धु-हु-स्तु-ल-पू-

ध्यां गौहइस्स" ॥ ८ । ४ । २४१ ॥ इति अन्ते एकारागमः ।

हुहा । हुहाति । प्रा० । नि० । सू० । "न वा कर्मभावं

व्यः क्यस्य च लुक्" ॥ ८ । ४ । २४२ ॥ इति अन्ते द्विरुक्तो

वकारागमो वा क्यस्य च लुक् । हुवाह । हुगिज्ज । हुयत ।

प्रा० ४ पाद ।

हुत-हुत-त्रि० । "सिवादी वा" ॥ ८ । २ । १६६ ॥ इति अन्य-

स्य द्विवे वा । हुने । हुभं । अग्निद्विषं घृतादिके, प्रा० ।

स्वा० । सूत्र० । अभिमुखे, दे० ना० । ८ वर्ग ६० गाथा ।

(अस्य व्याख्या "कुसील" सव्ये तृतीयागमे ६१० पृष्ठ ।

"उक्ता" शब्दे द्वितीयभागे ७६६ पृष्ठ च द्रष्टव्या ।)

हुन्त-भवत्-त्रि० । "अविनि हुः" ॥ ८ । ४ । ६१ ॥ इति

भुवा हु इत्यादेशः । विद्यमानार्थे, प्रा० ४ पाद ।

हुयवह-हुतवह-पुं० । वैश्वानरे, जी० ३ प्रति० । ४ अधि० ।

प्रश्न० । असौ, हा० । १ अ० । १ अ० । तं० । जी० । आ०

म० । का० । आव० । "हुयवहगिज्जंतधोयततततयगिज्जंत-

तलतालुजीहा" हुतवहेन-अग्निना निर्ध्याने सत् यत् धौतं

शोधितमलं तसे तपनीयं सुवर्षविशेषस्तद्वत् रक्तं तले हस्त-

तले तालु ककुद्रे जिह्वा च-रसना येषां ते हुतवहेनिर्ध्या-

तधीनतततपनीयरक्ततलतालुजिह्वाः । जी० ३ प्रति० । ४

अधि० । तं० ।

हुयहुयासण-हुतहुताशन-पुं० । दीप्तवह्नां, सूत्र० २ अ० ।

हुयासण-हुताशन-पुं० । वैश्वानरे, हा० । १ अ० । १ अ० ।

असौ, कल्प० । १ अधि० । ६ लक्ष । देवमायाकृते बहौ, उत्त०

१६ अ० । माहेश्वर्यां नगयां स्वनामकथाते व्यन्तरगृहे, पञ्चा०

६ विश० । आ० म० । आ० । सू० ।

हुरत्या-देशी-बहिर्वा निर्गमित्यर्थे, आवा० । २ अ० । १ अ० ।

अ० ३ उ० । उपाभयाम् बहिर्वर्तिन्यां वगडायाम्, हु० २ उ० ।

हुरम्-हुरम्-पुं० । वाद्यविशेषे, उपा० २ अ० । ' हुरम्-
बुडसंठाणसंठिए' हुरम्भो वाद्यविशेषस्तस्य पुटं पुष्करं
तत्संस्थानं संस्थितः । उपा० २ अ० ।

हुडुडी-देशी-विपादिकायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुल-सिप्-धा० । प्रेरणे, " सिपेगेलथाहुल-सोन्न-पेन्न-णा-
ल-सुड-हुल-परी-घत्ताः ॥ ८ । ४ । १४३ ॥ इति सिप्स्थाने
हुलत्यादेशः । हुलइ । सिपति । प्रा० ४ पाद ।

मुज्-धा० । शुद्धी, " मृजुरुषु-स-लुङ्ग-पुङ्ग-पुंस-कुस-
पुस-लुङ्ग-हुल-रोसाणाः ॥ ८ । ४ । १०५ ॥ इति मृजुधाता-
हुलत्यादेशः । हुलइ । माटि । प्रा० ४ पाद ।

हुलिय-देशी-शीघ्र, प्रश्न० १ आध० द्वार । प्रा० औ० १० ना० ।

हुलुव-देशी-प्रसवपरायां स्त्रियाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुव-भू-धा० । सत्तायाम्, " भुवेहो-हुव-हवाः ॥ ८ । ४ । ६० ॥
इति भूधाताहुवादेशः । हुवइ । भवति । प्रा० ४ पाद ।

हुहुय-हुहुक-न० । चतुरशीतिलक्षगुणिते हुहुकाङ्गु, अनु० ।
स्था० । जी० । भ० । ज० । कर्म० ।

हुहुयंग-हुहुकाङ्ग-न० । चतुरशीतिलक्षगुणिते भवे, स्था०
२ डा० ४ उ० । चतुरशीतिरवशतसहस्राणि एकं हुहुका-
ङ्गम् । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । भ० । कर्म० । अनु० । ज० ।

हुहु-हुहु-अव्य० । शब्दानुकरणे, प्रा० । " हुहुक घुग्घादयः
शब्दानुकरणे घुग्घादयश्चानुकरणे यथासंख्यं प्रयुक्तव्याः ।
"मई जाणुं उहुहुस हई, पम्मद्रहि हुहुक सि ।" प्रा० ४ पाद ।

हुहुहुय-हुहुहुहुक-न० । अनुकरणवचनं, " अप्यंगइया
हुहुहुहुयंति " आ० म० १ अ० । रा० ।

हुअ-भूत-त्रि० । " केहः ॥ ८ । ४ । ६४ ॥ भुवः के प्रत्यये हः
अदेशः । हुअ । अणुहअं । जति, प्रा० ४ पाद ।

हुण-हुण-पुं० । अनार्यक्षेत्रविशेषे, तद्वासिनि जने च । त्रि० ।
स्त्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । प्रभा० ।

हीन-त्रि० । " ऊर्दीनविहीने वा ॥ ८ । १ । १०३ ॥ इति ईत
ऊवम्, ह्रीणा । ह्रीणा । त्यक्ते, रहिते, प्रा० १ पाद ।

हूम-देशी-लाहकार, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हयच्छी-हताक्षी-स्त्री० । कन्धविशेष, उक्त० ३६ अ० ।

हयमाण-हयमान-त्रि० । मयूराकप्रामवासिष पाक्षिण्डयु-
हिषु, पञ्चा० ७ विव० ।

हे-हे-अव्य-सम्बोधने, आह्वाने, अस्वादी च । प्रा० ।

हेमाल-देशी-सर्पाशिरःसंज्ञकं हस्तं निबध्, दे० ना०
८ वर्ग १७२ गाथा ।

हेउ-हेतु-पुं० । हिंसांति गमयति जयमिति हेतुः । अन्यथाऽ-
नुपपात्तलक्षणे, स्था० ।

हेऊ चउविहे पणत्ते, तं जहा-जावत १, थावते २,
वंसते ३, लुसते ४ ।

उक्तञ्च- "अन्यथाऽनुपपन्नत्वे, हेतोर्लक्षणाभिरितम् । तद्व-
न्निष्ठसंज्ञेह-विपर्ययैस्तदाभेदाः ॥१॥ " इति । प्रागुक्तञ्च हेतुः
पर्यनुयुक्तस्योत्तररूपमुपपत्तिमात्रम्-अयन्तु साध्यं प्रत्यन्वय-
व्यतिरेकवान् तथाविधदृष्टान्तस्मृततद्भाव इति । स वैकल-
क्षणाऽपि किञ्चिद्विशेषाच्चतुर्मा । तत्र ' जावप ' ति
यापयति-वादिनः कालयापनां करोति, यथा काश्चि-
दसती एकैकरूपेण एकैकमुद्गलितं दानव्यमिति दत्त-
शिक्षस्य पन्त्युस्तस्मिन्कथार्थमुज्जयनीप्रपञ्चोपपन्नं विदसेवायां
कालयापनां कृतवतीति यापकः । उक्तञ्च- " उभयामिया य
महिला, जावगहउमि उह्लिडाइ ॥ " इति, इह वृद्धेव्या-
क्यातम्-प्रतिवादिनं ज्ञात्वा तथा तथा विशेषणबहुलो
हेतुः कर्तव्यो यथा कालयापना भवति, ततोऽसौ नाव-
च्छति प्रकृतमिति, स च दृश्यः संभाव्यते-संज्ञतना वा-
यवः अपरपरेणे सति रित्येगोचयतत्वाभ्यां गतिमस्वात्
गोशरीरवर्ति । अयं हि हेतुर्विशेषणबहुलतया परस्य दुर-
धिगमत्वात् वादिनः कालयापनां करोति, स्वरूपमस्यान-
वबुद्धयमानो हि परो न भुगित्येधानैकान्तिकत्यादिवृषणो-
द्भावनाय प्रवर्तितुं शक्नोति, अतो भवत्यस्माद् वादिनः
कालयापनंति । अथवा-योऽप्रतीतव्याप्तिकतया व्याप्तिसाध-
कप्रमाणान्तरसर्वपक्षान्न भुगित्येव साध्यप्रतीति करो-
ति, अपि तु कालोपेक्षयासौ साध्यप्रतीतिं प्रति कालयाप-
नाकारित्वाद् यापकः । यथा-क्षयिकं धांस्यति पक्षे बौद्धस्य
सत्त्वादिनि हेतुः, नहि सत्त्वध्वजणाद्व क्षयिकत्वं मयति पर
इत्यतो बौद्धः सर्वे क्षयिकत्वेन व्याप्तिमिति प्रसाधयितुमु-
पक्रमते, तथाहि-सर्वे नामार्थाक्रियाकारिष्वेव, अन्यथा
बन्ध्यासुतस्यापि सत्त्वप्रसङ्गः, अर्थाक्रिया तु नित्यस्यैक-
पक्षाक्ष क्रमेण, नापि योगपचनं, क्षणान्तरं अकृत्वप्रस-
ङ्गादित्यतोऽर्थाक्रियालक्षणं सर्वमक्षयिकार्थावर्तमानं क्षयिक
एवावतिष्ठत इत्येवं क्षेपण साध्यसाधने कालयापनाकारित्वा-
द् यापकः सर्वलक्षणो हेतुरिति १ । स्था० ४ डा० ३ उ० ।
(द्वितीयस्यापकेहेतुवक्तव्याता ' थावय ' शब्दे ४ भागे २४०८
पृष्ठे गता ।) (तदीयव्यसकहेतुवक्तव्यता ' वंसत ' शब्दे
४ भागे द्रष्टव्या ।) तथा ' लुसप ' ति लुपयति-मुष्णाति
व्यसकापादितमानप्रमितिं लुपका हेतुः, स एव शाकटिकः,
यथा-धूर्त्वान्तरशिक्षितेन हि शाकटिकेन तेन यास्मितोऽसौ
धूर्त्तः, तर्हि दिदि म तर्पणालोडिकामिति, ततो धूर्त्तैर्नास्ती
स्वभावा-देव्यास्मै सकृन्नालोड्यति, ताञ्च तथा कुर्वती
तद्वार्थो मृदीत्वाऽसौ मास्थतोऽवादीक्ष धूर्त्तमभि-मदी-
येयं तर्पणमिति सकृन्नालोडयतीति तर्पणालोडिकति भव-
तैव दत्तत्वादिति । स चायं यदि जीवघटयोरस्तित्वबुद्ध्या
एकत्वं सम्भावयति तदा सर्वभावानामेकत्वं स्यात्, स-
र्वेष्वन्यस्तित्वबुद्धेरतिरिक्तता न वैयमिति, इहास्तित्वबुद्धेर-
विशेषादित्ययं लुपका जीवघटयोरैकत्वापादनलक्षणस्याभा-
वापत्तिलक्षणस्य बाऽनित्यस्य परापादितस्यानेन लुपितत्वा-
दिति ४ । स्था० ४ डा० ३ उ० । अन्यथाव्यतिरेकलक्षणं, (अनु० ।
स्त्र० । आ० म० । व्य०) साध्याधिगमकं शक्तिविशेषे, विशेषे ।

हेऊ अणुगमवदरे-गलक्खणो मज्झवरुपजाओ
आहरणं दिहुतो, कारणमुपपत्तिमेव तु ॥१०७७॥

एवं पयाणनिवहो, हेऊदाहरणकारणत्वायां ।

अद्वया पयनिवहो विय, कारणमाहरणहेऊयः ॥१०७८॥

यत्र साधनं तत्र साध्यं भवत्येवंत्येवंलक्षणः साध्यस्य साधनं सहाभ्ययोऽनुगमः, साध्याभावे साधनाभावकरो भवतिरकः, अनुगमश्च इत्यतिरक्तत्वात् लक्षण-स्वरूपं यस्य स एवंभूतो हेतुः, यथा अन्तित्वादिविशिष्टे शब्दादी साध्ये कृतकत्वादिः, कथंभूताऽयम्, इत्याह-साध्यस्य नित्यत्वादिविशिष्टस्य शब्दादिवस्तुनः पर्यायः, अस्यस्य वैयधिकरण्यादिविषयपुष्टत्वेन साध्यसाधकत्वायोगादिति । विश० ।

हेतुस्वरूपं निरूपयन्ति—

निश्चिन्तान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ॥ ११ ॥

अन्यथा साध्यं विनाऽनुपपत्तिर्यत्र न प्रमासमुपपत्तिः, प्रवृत्तान्तराधिकारत्वे साध्ये विपक्षैकदेशान्तरनित्यत्वस्यापि समकत्वापत्तिः । ततो निश्चिन्ता निश्चिन्ताऽन्यथानुपपत्तिरेवेका लक्षणं यस्य स तादृशो हेतुर्हेतुः, अन्यथाऽनुपपत्तिश्चात्र हेतुप्रकरमासाध्यधर्मैरेव सादृष्टं प्राप्ता । तेन तद्विराधोऽन्यथानुपपत्ति-प्रत्यक्षादिज्ञानानिर्वायति ।

एतद्वत्त्वमुच्यं दर्शयन्ति—

न तु त्रिलक्षणकादिः ॥ १२ ॥

त्रिणि—पक्षधर्मत्व—सपक्षसत्त्व—विपक्षसत्त्वानि लक्षणानि यस्यार्थो गतसम्मतस्य हेतोः, आदिशब्दाधीनसंकीर्तयलक्षणकहेतुवरोधः । तनाबाधितविषयत्वा—सम्प्रतिपक्षत्वयोरपि तल्लक्षणत्वकथनात्, तथा द्वि-वह्निमत्त्व साध्ये धूमधर्मस्य पक्षस्य पर्येतस्य धर्मः, न शब्दे वायुत्वचक्षुर्धर्मः स पक्षे पाकत्वात् सन्, न तु प्रामाण्येण शब्दान्नित्यत्वे साध्ये भावणत्वव्यवहता व्यावृत्तं विपक्ष पयस्वति प्रवेश सक्तु तत्रैव साध्यं प्रमेयत्ववत् तत्र वर्त्तमानम् अबाधितविषयं, प्रत्यक्षागमाभ्यामबाध्यमानसाध्यत्वात्, ननु अनुपपत्तौऽप्येवमिदं द्रव्यत्वाज्जलवह्निमेव सुरा पेया द्रवत्वात् तद्वदेतिवत् ताभ्यां बाधितविषयम् । असत्प्रतिपक्षं, साध्यविपरीताधीपस्थापकानुमानरहितं न पुनर्नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुमानसमन्वितम्, अनित्यः, शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुमानसमन्वितम् सत्प्रतिपक्षमिति लक्षणत्रयपञ्चकसङ्गोपात्तं गमकम् । तत एतादृशलक्षणलक्षितमेवा-ल्लक्षणं लिङ्गम्, इति सौगतयोगयोरभिप्रायः । न चायं निरपायः एतदुपपादयन्ति—

तस्य हेत्वाभासस्यापि संभवात् ॥ १३ ॥

अनेनातिव्याप्तिप्रायुक्तलक्षणस्यावश्यम्—स इवामस्तपुत्रत्वात्, प्रेथपमायेतरतपुत्रवद्विषय समग्रतल्लक्षणवर्णाक्षेत्रेपि हेतुत्वाभावात् । अत्र विपक्षऽसत्त्वं निश्चितं नास्ति न हि इवामत्त्वसत्त्वं तत्पुत्रत्वनाशयं निवर्तनीयमित्यत्र प्रमाणवत्तीति सौगतः । स एवं निश्चिन्तान्यथानुपपत्तिमेव शब्दान्तरोपदेशेन शब्दः शरणीकरानीति सैव भववती लक्षणविलास्तु, यौमस्तु गमति—अनौपाधिकः संभवो व्याप्तिः । नचायं तत्पुत्रत्वमस्ति, शाकाद्याहारपरिग्रहामा-ल्लुभादिनिवृत्त्यभावात् । साधनाद्यापकः साध्यं समर्थयतिरकः किलापधिप्राप्त्यस्य, तथा चात्र शाकाद्याहारपरिग्रह इत्युपाधिसङ्गावाच तपुत्रे विपक्षसत्त्वसंभव इति । सोऽपि न निश्चिन्ताऽन्यथानुपपत्तिरेतत्तत्पुत्रवद्विषयमिति सै-

वैकाऽस्तु । गहनौपाधिकसम्बन्धं सति किञ्चिद्विशिष्यते यवोपाहाय शेषलक्षणप्रत्ययनमस्तु स्यात्, पक्षधर्मत्वाभावे रसवतीधूमोऽपि, पक्षे ससाधिवं गमयेत्, इत्यभिधानो बाधो न कुडिमान्, यतः पक्षधर्मत्वभावेऽपि किं नैव तत्र तं गमयेत् ? ननु कौतुकमतकथं हि नाम पक्षधर्मतापगमे रसवतीधर्मः सन् धूमो महीध्रकन्दराधिकरणं धनंजयं ह्यपयविति चेत्, एवं तर्हि जलचन्द्रोऽपि नभश्चन्द्रो मा जिह्वपत्, जलचन्द्रस्य जलधर्मत्वात् । अथ जलनभश्चन्द्रान्तरालावर्त्तनस्तावतो देशस्यैकस्य धर्मत्वेन जलचन्द्रस्य तद्वर्त्मत्वनिश्चयात् कृतो न तत् ह्यपकत्वमिति चेत्, एवं तर्हि रसवतीपर्वतास्तलवर्त्तनस्तु भ्रमरापदेशस्य धर्मकत्वमस्तु, तथा च महानसधूमस्यापि पर्वतधर्मतानिश्चयात् जलचन्द्रस्य कथं न तत्र तद्वपकत्वं स्यात् ? । पक्षधर्मता खलुभयत्रापि निमित्तं, ततो यथाऽसौ स्वसमीपदेशधूमस्य धूमध्वजं गमयतोऽस्मान्नानुरास्ते तथा व्यवहृतदशेऽपि पर्वतानी नद्वयस्यैव, अन्यथा जलचन्द्रेऽपि नामोऽस्यादृशव्यवधानात् । अथ नयमवाच गमकत्वाङ्गं किन्तु कार्यकारणभावाऽपि । कार्यं च किमपि कीदृशं, तद्वह्नीपटजन्मा स्वसमीपदेशमेव धूमकार्यमजायतुमधीमानः, नभश्चन्द्रस्तु व्यवहितदेशमपीति न महानसधूमो महीध्रकन्दराकोणुखारिमाशुशुक्षि गमयतीति चेत्, नन्वेवं धूमस्तद्वद्विषय पाचकान्यथानुपपत्तिः, नीरचन्द्रमाः, पुमरतद्विश्यापि नभश्चन्द्रेण, इत्यन्यथानुपपत्तिनिर्णयमात्रसङ्गावादेव साध्यसिद्धेः संभवात्किं नाम जलाकाशमुद्राङ्गमण्डलान्तरालावर्धमित्वकल्पनाकथंनमात्रनिमित्तं पक्षधर्मतावर्त्तनं, यौमस्याप्येवमेव च पक्षधर्मत्वानुपयोगो दर्शनीयः । सपक्षसत्त्वमप्यनौपाधिकं सत्त्वादेरगमकत्वापत्तिः । यस्तु पक्षाद्विहृत्त्य किमपि कुटादिकं दृष्टान्त्यति तस्यापुनः पारिद्व्यप्रकारः, कुटस्यापि पटादिवह्निवादास्पदत्वेन पक्षाद्विहृत्कारणानुपपत्तिः । तथा च कथमयं निदर्शनयोपदेश्येत, प्रमाणान्तरासत्त्वैव लक्षणकत्वं प्राक् प्रसाध्य निदर्शनतयोपादानमिति चेत्, ननु तत्रापि कः सपक्षीकरिष्येत यद्वि लक्षणकत्वप्रसाधनपूर्वं पदार्थान्तरमेव तद् दुर्वारमनवस्थाकथंनम्, अन्यथा तु न स पक्षः कश्चित्, यत एव च प्रमाणत्वं लक्षणकत्वनिर्णयं कुट प्रकटयति, तत एव पटादिपदार्थान्तरव्यपि प्रकटयतो किमपरप्रमाणोपपत्त्यासालीकप्रागल्भीप्रकाशनं, यस्तु साध्यधर्मवान्स सपक्ष इति सपक्षं लक्षणयित्वा पक्षमेव सपक्षमावलीकृत, साध्यधर्मवन्नया हि सपक्षत्वं साध्यत्वेनेष्टयता नु पक्षत्वं, न च विरोधः, वास्तव्यस्य सपक्षत्वस्येच्छाव्यवस्थितेन पक्षत्वेन निराकृतुमशक्यत्वादिति । स महात्मा निश्चितं निर्दिष्टः सत्त्वादेः लक्षणत्वाद्यनुमाने सपक्षसत्त्ववसायवेलायामेव साध्यधर्मस्यावबोधनोपमानानर्थक्यात्, पक्षो हि साध्यधर्मवत्तया सपक्षत्वेनाधिक्यं, हेतोश्च तत्र सत्त्वं, तदा किं नाम पक्षादे-तुना साधनैयम् ? किं वैधमनेन पक्षं लक्षणता "साध्यधर्मसामान्येन समानोऽसौ सपक्ष" इति दिग्गमस्य, "अनुमेयेऽयं तत्पुत्रे, सङ्गावो नास्तिताऽस्ति" इति । धर्मकीर्तिश्च धर्मा निश्चितं वञ्चितमेव स्यात्, योगश्च केवलान्वयव्यतिरेकमनुमानमनुमन्यमानः कथं पञ्चलक्षण-

सां लिङ्गस्य संवाद्येयत् ? इति निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं लिङ्गलक्षणमप्युक्तम् । तत्त्वमेतदेव, प्रपञ्चः पुनर्यमितं चेत्, तर्हि सौमनसाबाधितविषयत्वमसम्प्रानपत्तायम् ज्ञातव्यं च; यौगन्तव्यं लक्षणमाख्यानायम् । अथ विपक्षाभिधितया कृत्स्नमात्रेणाबाधितविषयत्वमसम्प्रानपत्तायम् च, ज्ञापकहेत्वधिकारात्, ज्ञातव्यं च लब्धमेवेति चेत्, तर्हि गमकहेत्वधिकारादेषमपि लब्धमेवेति किं शेषेणापि प्रपञ्चेति ।

साध्यविज्ञानमित्युक्तमिति साध्यमभिधत्ति—

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् ॥ १४ ॥

अप्रतीतम्—अनिश्चितम्, अनिराकृतम्—प्रत्यक्षाद्यबाधितम्, अभीप्सितम्—साध्यत्वेनेष्टम् ।

अप्रतीतत्वं समर्थयन्ते—

शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तूनां साध्यताप्रतिपक्षयथेम-
प्रतीतवचनम् ॥ १५ ॥

एवंविधमेव हि साध्यम्, अन्यथा साधनवैकल्यात् ।

अनिराकृतत्वं सफलयन्ति—

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा प्रसज्यतामित्यनिराकृत-
तग्रहणम् ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य घनंजयादौ शैत्यादेः ।

अभीप्सितत्वं व्यञ्जयन्ति—

अनभिमतस्यासाध्यत्वप्रतिपक्षयेऽभीप्सितपदोपादानम् १७

अनभिमतस्य—साधयितुमनिष्टस्य ।

साध्यत्वं सूत्रत्रयेण विषयविभागेन संगिरन्ते—

व्याप्तिग्रहणसमयापेक्षया साध्यं धर्म एवान्यथा तदनु-
पपत्तेः ॥ १८ ॥

धर्मो यदिमस्त्विति; तस्माद्व्याप्तिरनुपपत्तेः ।

एतदेव भाषयन्ति—

नहि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रमानोरिव धविग्रीध-
रस्याप्यनुवृत्तिरस्ति ॥ १९ ॥

व्यक्रमेण ।

आनुमानिकप्रतिपक्षवसरापेक्षया तु पक्षाऽपरपर्यायस्त-
द्विशिष्टः प्रसिद्धो धर्मी ॥ २० ॥

आनुमानिकी प्रतिपक्षिरनुमानोद्भवा प्रमितिः, तद्विशिष्ट-
व्याप्तिकालापेक्षया साध्यत्वान्निमित्तेन धर्मेण विशिष्टः प्रसि-
द्धो—धर्मीत्युक्तम् ।

अथ यतोऽस्य प्रसिद्धित्वमिदं धत्ति—

धर्मिणः प्रसिद्धिः कश्चिद् विकल्पतः, कुत्रचित्प्रमाणतः,
कापि विकल्पप्रमाणाभ्याम् ॥ २१ ॥

विकल्पः—अध्यवसायमात्रम् ।

अथात्र क्रमेणोदाहरन्ति—

यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, चित्तिचरकन्धोर्यं धूम-
ज्वज्वती, ध्वनिः परिस्रुतिमन् ॥ २२ ॥

अत्रात्रोदाहरणं धर्मिणो विकल्पेन सिद्धिः । नहि इदम-
योग्यतां पूर्वं विकल्पं विज्ञाय विष्कम्भितं कुतोऽपि प्रसिद्धि-
त्वं । द्वितीये प्रमाणेन—प्रत्यक्षमिदं, चित्तिचरकन्धोर्यं प्रसिद्ध-
त्वं ।

धर्मी संवेदनात् । तृतीयं त्वाभ्याम् । नहि धूममात्रादप्येवौ
देशकालस्वभावस्य घटितध्वजीनां घ्राहकं किञ्चित् तदानीं-
प्रमाणं प्रयत्नत इति विकल्पादिव तेषां सिद्धिः । अनु-
नास्ति विकल्पसिद्धौ धर्मी, तन्मात्रेण सिद्धेः कस्या-
प्यसंभवात् । अन्यथाऽहं प्रथमिकया प्रमाणवैयर्थ्यप्रयासः
परीक्षाकालमकलीकरणीय एव भवेत्, अमासमूलनार्या पु-
नरेतस्य प्रमाणसिद्धप्रकारेण गतायेत्यादि । सोऽयं
स्वयं विकल्पमिदं धर्मिणमावच्छाद्यः परोक्षे प्रत्यावच्छाद्ये-
न नियतमुत्प्राप्यते । 'यदि हि विकल्पसिद्धौ धर्मी ना-
स्त्येव, 'तदा नास्ति विकल्पसिद्धौ धर्मी, तन्मात्रेण सिद्धेः
कस्याप्यसंभवात्' इत्यत्र कथं तमेवावच्छेदः ? ।
परोपगमाद्यमस्येवेति चेत् । 'यदि परोपगमः प्र-
मितिस्तदा, कथमयं प्रतिपेक्षाविधिर्भवेत् ? अथ तथा
न तदापि यतोऽप्यतां, कथमयं प्रतिपेक्षाविधिर्भवेत्' ॥ १९ ॥
तस्मात् प्रमाणात् पृथग्भूतादपि विकल्पादस्ति काचित्-
थाविधा सिद्धिः, यामेनाभ्यन्ता तार्किकेन न योग्यासितुं श-
क्यत इति । रत्नां ३ परि० । द्विनोति-गमयति धारमिति हेतुः,
सूत्रं २४०५४० । १० । द्विनोति गमयति जिह्वासितधर्मविशि-
ष्टमर्थमिति हेतुः । १० । ३० । अनुमानोत्थापके लिङ्गे,
स्यां १० डां ३ उ० । उपचारात् (आद्यं ४ डां) पक्षा-
वयववाक्यरूपे (३०० ६ डां) अनुमाने, स्यात् । द्विनोति-
गमयतीति हेतुः । साध्यसङ्गातवत्तद्भावाभावलक्षणं ऽयं,
स्यां १० डां ३ उ० ।

प्रागुक्तमेव हेतुं प्रकारतो दर्शयन्ति—

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः, उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां वि-
द्यमानत्वात् ॥ २४ ॥ रत्नां ३ परि० ।

हेतुप्रयोगप्रकारं दर्शयन्ति—

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः ॥ २६ ॥

तथैव साध्यसंभवप्रकारेणोपपत्तिस्तथोपपत्तिः, अन्यथा
साध्याभावप्रकारेणानुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ।

अयं एव स्वरूपतो निरूपयन्ति—

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये
हेतोरुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥ ३० ॥

मिमद्व्याख्यानाय ।

प्रयोगतोऽपि प्रकटयन्ति—

यथा कुशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कुशानुपपत्ते-
मवस्थोपपत्तेः, असत्यनुपपत्तेर्वै ॥ ३१ ॥

तद्वदपि तथैव ।

अमुयोः प्रयोगौ नियमयन्ति—

अनयोरन्यतरप्रयोगेभ्यौ साध्यप्रतिपक्षौ द्वितीयप्रयोगस्यै-
क्यानुपपत्तेः ॥ ३२ ॥

अथमर्थः । प्रयोगप्रयोगेऽपि जाड्यविन्यासः एव चित्तिचर-
नार्यः । स चान्यत्रैवमप्येवैव प्रकटीकृत्यतेति किमपरमयोगे-
न ? इति । रत्नां ३ परि० । 'उपलब्ध्यनुपलब्धी स्वस्वत्वा-
व्याक्यते ।' अनुमानप्रतिपक्षके कृच्छ्रि-यत्राभ्युपगमे, कृच्छ्र-

म० १ अ० । आ० चू० । आ० क० । फलसाधनयोश्च कारणः, संघा० १ अधि० । प्रस्ता० । कारणे, विश० । निमित्तं, सूत्र० १, ध्रु० ७ अ० । नि० चू० । कल्या० । उपपत्तौ, सं० प्र० १ पादु० । हेतुर्हिंथा—कारको, आपकधु । तत्र कारको यथा—घटस्य कर्ता कुम्भकारः, आपको यथा—तमसि घटादीनामभिव्यञ्जकः प्रदीपः । ग० १ अधि० । प्रश्न० । आ म० । ति० । यत्रापन्यासापनयं पर्यनुयोगस्य हेतुस्तरतयाऽभिधीयते स हेतुरिति । उपन्यासापनयभेदे, कथा० । तथा 'हेउ' ति, यत्रापन्यासापनयं पर्यनुयोगस्य हेतुस्तरतयाऽभिधीयते स हेतुरिति, यथा कनापि कश्चित्पर्यनुयुक्तः—अहो ! किं यथाः कीयन्ते त्वया ? स त्वाह—येन मुधेन न लभ्यन्ते इति, तथा कस्मात् ब्रह्मचर्यादिकष्टमनुष्ठेयते, यस्माद्भुततपसां नरकादौ गुरुतरा वेदना भवतीति, इदमपि उपपत्तिमात्रमेव ज्ञातव्येनाक्रमर्थज्ञापकत्वादिति । अथवाऽयमपि यथा—कदं ज्ञातमेव तथा ह्यस्यैवं प्रयोगः—कस्मात् त्वया प्रयज्या क्रियते इति पूष्टः सन् केनापि साधुराह—यतस्तां विना मोक्षो न भवति, एतत्समर्थनार्थैव साधुस्तमाह—भा ययम्राद्वि ! किमिति त्वया यथाः कीयन्ते ? स त्वाह—येन मुधा न लभ्यन्ते, साधोऽध्यायमभिप्राया यथा—मुधा लाभामावात् तान् कीर्णासि त्वमेवमदं तां विना लभामावात् । करोमीति । इह च मुधा क्वालाभस्य कारणे हेतोः सतो दृष्टान्तयोऽप्यस्तत्त्वाद्भूतपन्यासापनयज्ञाततेति । इह च किञ्चिद्विशेषोपेयविधा ज्ञातभेदाः संभवन्त्यस्येति किन्तु तेन विवक्षिताः, अन्तर्भावा वा कथञ्चित् शुक्तिमिर्विवक्षितः, नच तं वयं सम्यग् जानीम इति । कथा० ४ अ० ३ उ० । दृष्ट० ।

साम्प्रतं हेतुरुच्यते—

अहवा वि इमो हेउ, विश्वेभ्यो तथिमो चउविअण्णो ।

जावग थावग वंसग, लूगग हेऊ चउरथो उ ॥ ८६ ॥

अथवा—निष्ठु पप उपन्यासः, उद्धारणचरमभेदलक्षणे हेतुः । अपि—सम्भावन । किं सम्भावयति ? 'इमो' अयम् अयमृष्टार पवोपन्यस्तत्वात्तदुपन्यासनान्तरीकत्वेन शुणभूतत्वाद्हेतुरपि, किं तु 'हेऊ' विश्वेभ्यो तथिमो' ति व्ययहितोपन्यासात् तत्रायं—वक्ष्यमाणो हेतुः विश्वः 'चतुर्विकस्य' इति चतुर्भेदः, विकल्पाणुपदेशयति—यापकः, स्थापकः, व्यसकः, लूपकः हेतुश्चतुर्थस्तु । अन्ये त्वेयं पठन्ति—'हेउ' ति दारमदुणा, चउविहो सो उ होइ नायत्तो' ति, अत्राप्युक्तमुद्धारणम्, हेतुरित्येतद् द्वारमधुना तुशब्दस्य पुनःशब्दार्थत्वात् स पुनर्हेतुश्चतुर्विधो भवति ज्ञातव्य इत्येवं गमनिका क्रियते, पश्चात् पूर्ववदेति गाथाक्षरार्थः । दृश० १ अ० । प्रमेयस्य प्रामाण्यं कारणं प्रमाणं, कथा० ।

स च चतुर्विधः प्रत्यक्षाभिभेदात्—

अथवा हेऊ चउविहो पणत्ते, तं जहा—पचक्खे, अणु—माणं, ओवमे, आगमे । अथवा हेऊ चउविहो पणत्ते, तं जहा—अस्थितं अस्थि सो हेऊ, अस्थितं अस्थि सो हेऊ, अस्थितं अस्थि सो हेऊ, अस्थितं अस्थि सो हेऊ, अस्थितं अस्थि सो हेऊ । (३३८)

अथवेति हेतोः प्रकारान्तरताद्योक्तो विकल्पाधः, हिनोति—गयमति—प्रमेयमर्थं स वा हीयते—अधिगम्यते अननेति हेतुः—प्रमेयस्य प्रामाण्यं कारणं; प्रमाणमित्यर्थः, स चतुर्विधः स्वकृपाभिभेदात् । (तत्र प्रत्यक्षहेतुवत्कृत्या 'पचक्ख' शब्दे पञ्चमभागे ७३ पृष्टं दृष्टव्यम् ।) अन्विति—लिङ्गदर्शनसम्बन्धानुस्मरणयोः पश्चान्मानं—ज्ञानमनुमानम्, एतज्ज्ञानमिदम्—'साध्याविनामुवा लिङ्गात्, साध्यनिश्चायकं स्मृतम् । अनुमानं तद्वद्भावं, प्रमाणत्वात् समक्षवद् ॥ १ ॥' इति । एतच्च साध्याविनाभूतहेतुजन्यत्वेनाप्युपचाराद्धेतुरिति, तु, तथा उपमानमुपमा, सैवोपम्यम्, अनन नवयते सदृशोऽसौ गौरिति सादृश्यप्रतिपत्तिरूपम् । उक्तञ्च—'गो दृष्टाऽयमरत्नं इयं, गवयं वीक्षते यथा । भूयोऽवययसामान्यं—भाजं व-तुलकण्टकम् ॥ १ ॥ तस्यामेव त्वयश्चायां, यद्विज्ञानं प्रवर्तते । पशुनैतेन तुल्योऽसौ, गोपिरुद्ध इति सोपमा ॥ २ ॥' इति, अथवा—श्रुतानिदेशावश्यकस्य, समानार्थोपलभ्यते । संक्षेपसंक्षेपसम्बन्धज्ञानमुपमानमुच्यते' इति । आगम्यन्ते—परिच्छिद्यन्ते अर्था, अनन्तेत्यागमः—आप्तवचनसम्पादो विप्रकृष्टार्थप्रत्ययः, उक्तञ्च—'दृष्टव्याद्वेताद् वाक्या—परमार्थाभिधानि । तत्त्वप्रादितयोपपन्नं, मानं शाब्दं प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥ आस्तापक्षमनुल्लङ्घ्य—महदृष्टविरोधकम् । तत्त्वोपदेशकृतं सायं, शाब्दं कापथ्यघटनम् ॥ २ ॥' इति । इहान्धधनुःपपञ्चत्वलक्षणहेतुजन्यत्वाद्नुमानमेव, कार्यं कारणोपचाराद्धेतुः, स च चतुर्विधः, चतुर्भङ्गीकृत्यात्, तत्र अस्ति—विद्यते तद्विद्यते—लिङ्गमित्यर्थे धूमादिवस्तु इति कथा अस्ति स—अग्न्यादिकः साध्याऽर्थ इत्येवं हेतुरिति अनुमानम् । तथा अस्ति तदग्न्यादिकं वस्तुवतो नास्त्यसौ तद्विरुद्धः शीतान्तरार्थ इत्येवमपि हेतुर्नुमानमिति, तथा नास्ति तदग्न्यादिकमतः शीतकालोऽस्ति स शीतान्तरार्थः इत्येवमपि हेतुर्नुमानमिति । तथा नास्ति तद्वृक्षादिकमिति नास्ति शिशुपत्त्वादिर्काऽर्थ इत्यपि हेतुर्नुमानमिति । इह च शब्दे कृतकत्वस्यास्तित्वादस्त्यनित्यत्वं घटवत्, तथा धूमस्यास्तित्वादिहास्यास्तिमहानस इत्येवमपि स्वभावावुमानं कार्यो-नुमानञ्च प्रथमभङ्गकन सूचितम् १ । तथा अग्नस्तित्वाद्-मास्तित्वाद्वा नास्ति शीतस्पर्श इत्यादिविरुद्धोपलम्भानुमानं विरुद्धकार्योपलम्भानुमानञ्च तथा अग्नधूमस्य वाऽस्तित्वा-जास्ति शीतस्पर्शजनितवन्तयोऽग्नौरोमहोदिः पुरुषविकारो महानसयदित्यादिकारणविरुद्धोपलम्भानुमानम्, कारणविरुद्धकार्योपलम्भानुमानं च द्वितीयभङ्गकनाभिहितम् २ । तथा सूत्रादग्नौ नास्तिवादास्ति कचित्कालादिविशेष आतपः शीतस्पर्शो वा पूर्वोपलब्धप्रदेश इत्येवमपि विरुद्धकारणानुपलम्भानुमानं विरुद्धानुपलम्भानुमानञ्च तृतीयभङ्गक-नोपासम् ३ । तथा दर्शनसामर्थ्यां सत्यां घटोपलम्भस्य नास्ति-त्वाज्जास्तीह घटो विवक्षितप्रदेशयदित्यादिस्वभावानुपलब्ध-नुमानं, तथा धूमस्य नास्तिवाज्जास्त्यादिकला धूमकारणकला-पः प्रदृशान्तरवदित्यादिकार्यानुपलब्धनुमानम्, तथा वृक्षना-स्तित्वात् शिशुपा नास्तीत्यादि व्यापकानुपलम्भानुमानम्, तथाऽननोस्तित्वाद् धूमे नास्तीत्यादि कारणानुपलम्भानुमानञ्च चतुर्थभङ्गकनाविरुद्धमिति । नच वाच्यं न जनप्रक्रिययत्र सर्वत्र जैनाभिमतान्यानुपपन्नस्वरूपस्य हेतुलक्षणस्य वि-

धामान्वादि । स्थानं ४ ठा० ३ उ० । हेतुपु बर्त्तमानं पुरुषे,
तनुपयोगान्म्यत्वात्, स पञ्चविधः । प्र० ।

पञ्च हेतवः—

पंच हेड पञ्चत्वा, तं जहा—हेडं जाणइ, हेडं पासइ, हेडं
बुज्जइ, हेडं अभिसमागच्छइ, हेडं छउमत्थमरयं मरइ ।
५ व हेड पञ्चत्वा, तं जहा—हेडत्वा जाणइ ० जाव हेडत्वा
छउमत्थमरयं मरइ । पंच हेड पञ्चत्वा, तं जहा—हेडं न
जाणइ ० जाव हेडं अण्णाणमरयं मरइ । पंच हेड पञ्च-
त्वा, तं जहा—हेडत्वा न जाणइ ० जाव हेडत्वा अपण्णाण-
मरयं मरइ । (छ० २० ×)

‘पंच हेड’ इत्यादि, इह हेतुपु बर्त्तमानः पुरुषो हेतुरेव तनु-
पयोगान्म्यत्वात्, पञ्चविधत्वं चास्य क्तिबिभ्रादित्यत आह-
‘हेडं जाणइ’ चि, हेतुं साध्याविनाभूतं साध्यानिश्चयार्थं ज्ञा-
नाति, विशेषतः सम्यगवगच्छति सम्यगु दृष्टित्वात्, अयं प-
ञ्चविधोऽपि सम्यगुदृष्टिर्मन्तव्यो मिथ्यादृष्टेः सूत्रद्वयपरतो
वक्ष्यमाणत्वादित्येकः । एवं हेतुं पश्यति सामान्यत एवावबो-
धादिति द्वितीयः । एवं बुध्यते सम्यक् अज्ज्ञे इति बोधः
सम्यक् अज्ञानपर्यायत्वादिति तृतीयः । तथा हेतुम् अभिस-
मागच्छति साध्यसिद्धौ व्यापारणतः सम्यक् प्राप्नोतीति
चतुर्थः । तथा ‘हेडं छउमत्थे’ त्यादि हेतुः—अध्यवसानादि-
भरणकारणं तद्योगाभरणमपि हेतुरतस्तं हेतुम-
न्त्यर्थः । छुल्लस्यमरणं, न केवलमरणं, तस्याऽहेतुकत्वा-
त्, नाप्यज्ञानमरणमेतस्य सम्यग्ज्ञानित्वात्, अज्ञानमरण-
स्य च वक्ष्यमाणत्वाभिन्नयते करोतीति पञ्चमः । प्रकारा-
न्तरेण हेतुमेवाह—‘पंच’ त्यादि, हेतुनाऽनुमानोपापकेन
ज्ञानाति, अनुमेयं सम्यगवगच्छति सम्यगुदृष्टित्वादित्येकः,
एवं पश्यतीति द्वितीयः, एवं बुध्यते अज्ज्ञे इति तृतीयः,
एवमभिसमागच्छति प्राप्नोतीति चतुर्थः, तथा अकेवलि-
त्वात् हेतुना—अध्यवसानादिना छुल्लस्यमरणं ज्ञियत इति पञ्च-
मः । अथ मिथ्यादृष्टिमाश्रित्य हेतुनाह—‘पंचे’ त्यादि,
पञ्च क्रियभिदात् हेतवो हेतुम्यवहादित्वात्, तत्र हेतुं—
लिङ्गे न जानाति, नञः कृत्साधेत्वादसम्यगवैति मि-
थ्यादृष्टित्वात् १, एवं न पश्यति २, एवं न बुध्यते ३, एवं
नाभिसमागच्छति ४, तथा हेतुम्—अध्यवसानादिहेतुपुक्रमं
अज्ञानमरणं ज्ञियते—करोति, मिथ्यादृष्टित्वेनासम्यग्ज्ञान-
त्वादिति । हेतुनैव प्रकारान्तरेणाह—‘पंचे’ त्यादि, हेतुना-
सिद्धेन न जानाति—असम्यगवगच्छति, एवमन्येऽपि चत्वारः ।
प्र० ४ श० ७ उ० । स्थानं ।

हेडअंतर—हेडवन्तर—पुं० । पञ्चमे निमग्नस्थानमेवे, स्थानं ।

हेडआभास—हेत्वाभास—पुं० । हेतुवदाभासमपि अनुभवेतु, ते
च त्रयः । रत्ना० ।

हेत्वाभासानाहुः—

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाक्षयो हेत्वाभासाः । ४७ ॥

निश्चितान्यथानुपपत्त्याद्यैकहेतुलक्षणविकल्पत्वेनाहेतवोऽपि
हेतुस्थाने निवेशात् हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः । रत्ना० ६ प-
रि० । (असिद्धादयः स्वस्थाने उक्ताः) नैत एव हेत्वाभासाः-
३१२

असिद्धानैकान्तिकविरुद्धा हेत्वाभासाः, हेतुवदाभासस्त इति
हेत्वाभासाः, तत्र सम्यगुदृष्टानामपि तत्र तदवध्यवस्थितिः किं पुन-
स्तदाभासानाम् । तथाहि—इह यक्षियते वस्तुस्थिति तदेव तत्रैव
भवितुमर्हति हेतुवस्तु कश्चिद्वस्तुमि साध्ये हेतवः कश्चिद्वस्तु
इत्यनियतास्त इति । सूत्र० १ भु० १२ प्र० । यत्र नित्यः शब्दः आ-
वृत्त्यादित्यादि । सपक्षविपक्षव्यापृत्त्येन संशयजनकत्वाद्-
साधारणानैकान्तिकः सौगतेः समाव्याप्यते, नैव सूत्रमताम-
ञ्जति आवृत्त्याजि शब्दस्य सर्वेयैव नित्यत्वं यदि साध्येते त-
दाभ्यं विरुद्ध एव हेतुः, कथं चिद्वस्तुनित्यत्वासाधनात् । प्राक्याआ-
वृत्त्यवस्थानात्तत्त्वान्नोत्तरावृत्त्यवस्थानात्तत्त्वः कथं चिद्व-
स्तुनित्यत्वमन्तरेण शब्देऽनुपपत्तः । अथ कथं चिद्वस्तुनित्यत्वमन्त-
रेण साध्येते तदाऽसौ सम्यगुहेतुरेव कथं चिद्वस्तुनित्यत्वेन
साध्यमन्यथाऽनुपपत्तिस्मृत्वाविति नायमनैकान्तिकः, यं च
विरुद्धाभ्यभिचारिनामाननैकान्तिकविशेषमेते व्यतानिषुः
यथा अनित्यः शब्दः, कृतकत्वाद् घटवत् । नित्यः शब्दः,
आवृत्त्यावृत्त्यवस्थितिः, सोऽपि नित्यानित्यत्वकथनिका-
न्तसिद्धौ सम्यगुहेतुरेव; तद्वत्परिणामित्वादिहेतुवत् । सर्व-
थैकान्तिसिद्धये पुनरप्यवस्तोऽसौ भवत्येव हेत्वाभासः, स
तु विरुद्धो वा संदिग्धविपक्षवृत्तिरनैकान्तिको वेति, न क-
श्चिद्विरुद्धाभ्यभिचारी नाम । एवं च असिद्धविरुद्धानैकान्ति-
काक्षय एव हेत्वाभासा इति स्थितम् । नन्वभ्योऽप्यकिंचि-
त्कारण्यो हेत्वाभासः परैरुक्तः । (स ‘अकिंचिकर’-
शब्दे प्रथमभागे १२६ पृष्ठे गताः ।) नन्वेव हेतुमि-
क्षितान्यथानुपपत्त्या सहितः स्थाव्रहितो वा ? । प्रथमपक्षे
हेतोः सम्यक्त्वेऽपि प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणमन्यथानिराकृत-
साध्यधर्मविशेषणमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणादिपक्षाभा-
सानां निवारयितुमशक्यत्वात्तैरेव दुष्टमनुमानम् । नञ् यत्र
तद्वोचस्तथावश्यं हेतुदोषोऽपि बाधयः, दृष्टान्तादिदोष-
स्याप्यवश्यं बाधयत्प्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे तु यथोक्तहेत्वाभा-
सानामन्यतमेनैवानुमानस्य दुष्टत्वं, तथा अन्वयानुपपत्तेर-
भाषोऽनन्यवसायाद्विपर्ययासंशयाद्वा स्यात्प्रकारान्तरास-
म्भवात् । तत्र च क्रमेण यथोक्तहेत्वाभासावतार इति नोक्त-
हेत्वाभासेऽप्यधिकः कश्चिदकिंचिकरो नाम । रत्ना० ६
परि० । (अत्रत्या व्याख्या ‘कालव्यावृद्धि’ शब्दे तृतीयभागे
४६१ पृष्ठे गता ।) (अत्रत्या व्याख्या ‘पगण्यसम’ शब्दे
पञ्चमभागे ७१-७२ पृष्ठे गता ।)

हेडगोवपस—हेतुकोपदेश—पुं० । कारणोपदेशे, प्रकरणोपदेशे,
आ० सू० १ अ० । (अस्यैकार्थिकानि ‘कारणोपपत्त’ शब्दे
तृतीयभागे ४६६ पृष्ठे गतानि ।)

हेडजुत्त—हेतुयुक्त—त्रि० । अध्यवस्यतिरेकलक्षणहेतुभिर्बुद्धे,
अनु० । विशेषं । आ० प्र० ।

हेडशिज्जुचि—हेतुनिर्मुक्ति—त्रि० । सोपपन्निके, दश० २ अ० ।

हेडदोस—हेतुदोष—पुं० । असिद्धविरुद्धानैकान्तिकलक्षणहेत्वा-
भासे, स्थानं १० ठा० ३ उ० ।

हेडप्यभव—हेतुप्रभव—पुं० । हेतुजन्मनि, दश० ४ अ० ।

हेडमाव—हेतुमाव—पुं० । कारणभावे, पं० ब० १ द्वार ।

हेडय-हेतुक-पुं० हेतुभ्यां आनो हेतुकः । कायाकारपरिच्छतभू-
तनिष्पादिते लीकायतिकसम्मतारमणि, सूत्र० १ भू० १ अ० १ उ० ।

हेडवाय-हेतुवाद-पुं० । हेतुरुत्तमानोत्थापकं लिङ्गमुपचाराद-
नुमानमेव वा तद्वादो हेतुवादः । दृष्टिवादः । स्था० १० डा०
३ उ० । शुपकतर्कवादः, पं० व० ४ द्वार । “ वायव्यं हेतु-
वादेन, पदार्थो यद्यनीभिन्नाः । कालेनेतावता प्राक्षिः, कृतः
स्यात्तेषु निश्चयः । ” डा० २४ डा० । (अत्रत्या व्याख्या ‘ आग-
म ’ शब्दे द्वितीयभागे ७६ पृष्ठे गता ।)

हेडवायउवएस-हेतुवादोपदेश-पुं० । हेतुनिमित्तं कारणमि-
त्यनर्थान्तरं, तस्य वदने वादः तद्विषय उपदेशः । कार-
णोपदेशो, प्रा० म० १ अ० । प्रव० । (हेतुवादोपदेशेन
मंजिनाऽसंज्ञितश्च ‘ सण्णसुय ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
दृष्टिताः ।)

हेडविजय-हेतुविजय-पुं० । तर्कानुसारिजयः पुंसः स्याद्वाद-
प्रकृपागमकचक्रवर्तनापशुद्धिसमाधायणीयतत्त्वगुणानुचि-
न्तने, सप्तम० ३ काण्ड ।

हेडविवागा-हेतुविपाका-स्त्री० । हेतुतो हेतुमधिकृत्य विपा-
का निर्दिष्टा यातां ताः । ‘ कर्म ’ शब्दे उल्लासु विपाकतो भिन्ना-
स्तु कर्मप्रकृतिषु, पं० सं० ३ द्वार ।

हेडसंपया-हेतुसम्पदा-स्त्री० । साधारणासाधारणरूपायां स्तो-
तव्यसम्पदि, प्रव० १ द्वार ।

हेडवयसास-हेतुपन्यास-उपन्यासभेदः, दश० । अत्रत्या सर्वा
वक्रव्यता ‘ अणुमात्र ’ शब्दे प्रथमभागे ४०६ पृष्ठे गता ।)

हेडा-हित्वा-अव्य० । त्यक्त्येत्यर्थः, सूत्र० १ भू० १५ अ० ।

हेड-हेय-नि० । उन्मूलणीये, अनु० ।

हेड-अधस्-अव्य० । “ अधसो हेडं ” ॥ २ । १४१ ॥ इति अ-
धश्शब्दस्य हेड इत्यादेशः । हेडं । पाताले, अधःस्थानमा-
त्रे च । अनु० । प्रा० ।

हेडिङ्ग-अधस्तन-नि० । “ डिङ्ग-इजौ भवे ” ॥ २ । १६३ ॥ इति
भाषाये डिङ्गप्रत्ययः । अधोवर्कमानं, प्रा० । ऊं अस्स आदीप
नं तस्स दिट्ठिस्सं । ऊं अस्स उवरि तं तस्स उवरिङ्गं । नि०
बु० २० उ० । स्था० । अधस्तनो यत आरभ्य लोकस्या-
धामुक्ता वृत्तिः । अ० १३ श० ४ उ० ।

हेडय-हेडक-पुं० । बाघकं शृङ्गसंस्थानीये मन्त्रे, यथा “ यद श
नामि नियुज्यन्ते, पशूनां मध्यमे अहमि । अश्वमेधस्य वच,
वा-भ्युनामि पशुभिस्त्रिभिः ॥ १ ॥ ” सूत्र० १ भू० ८ अ० ।

हेम-हेम-न० । भेषजभेदे, आम्बूनदे (सूत्र० १ भू० ६
अ० ।) सुवर्णे, डा० ५ डा० । स्वनामक्याते राज-
पुत्रं, “ हेमपुरिसं नगरं हेमकूडो राया हेमसंभवा
भारिवा, तस्स पुत्तो वरतिष्ठउजसंजिभो हेमो खाम
कुमारो । ” नि० बु० ११ उ० । पं० भा० । (अस्य व-
शोपघातो बभूव तद्बृहत्सम् ‘ उवघायपंडग ’ शब्दे द्वितीयभा-
गे ८१ पृष्ठे गतम् ।)

हेमन्त-हेमन्त-पुं० । शीतकाले, व्य० ४ उ० । पाद० ना० ।

अतुभे, जी० १ प्रनि० । पीवमाचौ हेमन्तः । डा० १ भू० १
अ० । उयो० । शीतकालमासानां मध्ये अतुर्थो मासः । डा०
१ भू० ८ अ० । (अत्रत्या व्याख्या ‘ आउट्टि ’ शब्दे द्विती-
यभागे ३० पृष्ठे गता ।)

हेमंतगिम्ह-हेमन्तर्षि-पुं० । शीतकालोष्णकालयोः, व्य०
४ उ० ।

हेमंघर-हेमन्घर-पुं० । कलिकुण्डलोवरसनीपविहारिणो म-
हीधरस्य इत्तिवृषपस्य विदेहजं पूर्वभवजीवं, ती० ५३ कल्प ।

हेमकड-हेमकूट-पुं० । स्वनामक्याते राक्षसः, बु० ४ उ० । (अस्य
पुत्रस्य वेदोपघातो बभूव तद्बृहत्सम् ‘ उवघायपंडग ’ शब्दे
द्वितीयभागे ८१ पृष्ठे गतम् ।)

हेमकलस-हेमकश-पुं० । धर्मरत्नवृत्तिसंशोधके स्वनामक्याते
सूत्रे, “ श्रीहेमकलशवाचक-परिग्रहतत्त्वधर्मकीर्त्तिमुक्थुयैः ।
स्वपरसमयेककुशलै-स्तदैव संशोधिता वयम् ॥ १ ॥ ”
घ० २० २ अधि ।

हेमकूड-हेमकूट-पुं० । हेमपुरनगरराजे हेमकुमारपतिरि, नि०
बु० ११ उ० ।

हेमग-हेमक-पुं० । हिमं-तुहिमं तदेव हिमकं तस्यैव हेमकाः ।
हिमपातकपेषु जलकणेषु, स्था० ४ डा० ४ उ० ।

हेमचंद्र-हेमचन्द्र-पुं० । कुमारपालगुरौ, सिद्धहेमचन्द्रव्याक-
रणकर्त्तरि स्वनामक्याते सूत्रे, प्रा० ४ पाद ।

इय स्यथावलिखामो, देसीसहाय संग्रहो एसो ।

वायव्यसेसलेसो, रईओ सिरिहेमचन्द्रशुश्रूषइथा । ७७

इति एष देशीशब्दसंग्रहः स्वां पक्षशब्दानुशासनाद्यभाष्याय-
शेषलेखो रत्नावलीनामाचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचित इति ।
दे० ना० ८ वर्ग ।

“ आशीश्रिंशोपतिरमुद्रचतुःसमुद्र-
मुद्राहितिकितिभरकमबाहुदहः ।

श्रीमूलराज इति तुर्षेवैरिकुम्भ-

कण्ठीरवः शुक्तिमुल्लङ्घयकुलावतंसः ॥ १ ॥ -

तस्यान्वये समजनि प्रबलप्रनाप-

निगमश्रुतिः कितिपतिर्जयसिंहद्वयः ।

येन स्वचक्रशक्तिर्यत्परं सुभांशौ

श्रीसिद्धराज इति नाम निजं व्यलेखि ॥ २ ॥

सत्यकृ निषेव्य अतुरातुरोऽप्युपायान्,

जित्वापशुपत्यं च भुवं अतुराविकाजीम् ।

विद्या अतुराविकीर्त्तनमतिजित्नाम्ना,

काङ्क्षामवाप पुरुषार्थचतुष्टये च ॥ ३ ॥

तेनातिविस्तृतपुराणमविष्काले-

शब्दानुशासनसमूहकद्विधिनम् ।

अव्ययितो निरवमं विधिष्व् व्ययन,

शब्दानुसर्गमिदं मुनिहेमचन्द्रः ॥ ४ ॥ ” प्रा० ४ पाद ।

एनचरितलेशसिद्धधर्म-शुद्धदेशे बभूवुकामात्रे वाच-
अहितः पाद्विनीताभ्यां भार्यायां वक्रवैवनामा पुत्रो जातः ।
स च हेमचन्द्राचार्येण याचित्वा दीक्षितः । वैकमीये
११५० संवत्सरे तस्यैव तर्कव्याकरवृत्तसाहित्यादि पाठितः ।

(सं० ११६६) वर्षे सूर्यपदऽभिषिक्तः हेमचन्द्र इति नाम्ना प्रख्यापितः, अणुहिलपद्मपुराजेन सिद्धराजेनाभ्यर्चितः सिद्धहेमनाम स्थापकत्वं चक्रे । अनेनैव प्रतिबोधितः कुमारपालराजः जैना जातः, येन च महती शक्त्या भवितुः कृता । अनेन सार्द्धत्रिकोटिस्थाकमिना प्रस्थाः कृता इति किञ्चदस्ती प्रसिद्धा । अस्य स्वर्गिनः (सं० १२२६ वर्षे आसीत् ।

“ यस्य ज्ञानमनस्तत्सुविषयं यः पुत्रयेन वैश्वै—
नित्यं यस्य यथा न पुत्रयकृतेः कोलाहलैर्लुप्यते ।
रागद्वेषमुखादिषां च परिचरितसा क्षणायान सा ॥
स श्रीधरविभूतिधूनकलुषां बुद्धिं विधत्ता मन ॥ १ ॥
निस्सीमप्रतिभैकजीविनधरो निश्शेषभूमिस्फुशां,
पुण्योद्येन सरस्वतीसुगुह्यं स्वाङ्गिकरूपे दधत् ।
यः स्याद्वाग्मसाधयश्चिज्जवपुर्दयान्तः सोऽस्तु मे,
सत्पुण्यस्तु निधिप्रसाधविधयेर्धहेमचन्द्रः प्रभुः ॥ २ ॥
ये हेमचन्द्रं मुनिमेतदुक्तं—प्रस्थायेत्सेधमिषतः भयम्ने ।
संप्राप्येन गौरवमुत्तमानां, वने कलानामुचितं भजति ॥ ३ ॥
मानभारति ! साधयेहि हृदि मे येनेयमासस्तुति-
निर्मातुं विवृतिं प्रसिद्धयति जगद्गुरुमसंभाषना ।
यद्वा विस्मृतगोष्ठयोः स्फुरति यत् सारस्वतः शाश्वतो,
मग्नः श्रीउद्यप्रभति रजनारम्भा ममाहनिश्चम् ॥ ४ ॥ ”

इह हि विषयमनुष्यमारजनिमित्तिरितरेषांकारभास्करानुकारिणा यत्पुधानलाघवीर्णैस्तुधाभारखीदेश्यं दशानाधिनानपरमाहनीकृतं श्रीकुमारपालवमापालप्रवर्तितोऽभ्यर्चनाभिधान—जीवातुसंजीविनानाजीवप्रदत्ताशीर्षोद्गमाह्वयकल्पावधिस्थापितशशयशरीरेण निरवयवात्तुर्विधनिर्माणैकप्रवृत्त्या अहेमचन्द्रसूरिणा जगत्प्रसिद्धासीत्सिद्धसन्निधिवाकरविर्चनद्वानिश्चिद्वात्रिशिकानुसारि श्रीवर्द्धमानजिनस्तुतिकपमयोगव्यवकल्पनाययोगव्यवकल्पेनाभिधानं द्वात्रिंशिकाव्रितयं विद्वज्जनमनस्तराववाचनिबन्धनं विद्धे । स्यात् । अभयद्वयसूरिशिष्ये स्वनामक्याते सूरौ, (पतञ्जल्यर्थेनम् ‘अणुभोगद्वार’ शब्दे प्रथमभागे ३५६ पृष्ठं दक्षितम् ।)

हेमचंद्रवागरण-हेमचन्द्रव्याकरण-न० । हेमचन्द्ररचित-व्याकरणं, कल्य० १ अधि० १ खख ।

हेमजाल-हेमजाल-न० । सुवर्णमयशामसमूहे, रा० । औ० । जी० (अत्रत्या व्याख्या ‘लवणसमुद्र’ शब्दे षष्ठे भागे गता ।)

हेमपुरिस-हेमपुरु-न० । स्वनामक्याते नगरे, हेमपुरिसनगरे हेमकुंडा राया इमसंप्रया भारिया तस्स पुनो वरतिविजस-जिम्मा हेमो शाम कुमारो । नि० खू० ११ उ० ।

हेमप्पह-हेमप्रम-पुं० । भुवनमज्जपितरि कुसुमपुरिनाथे, संवा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

हेमव-हेमवत्-पुं० । लोकोत्तररीत्या काश्चनमासे, सं० प्र० १० पाठु० । उयो० । खू० प्र० । जं० । कल्य० ।

हेमवय हेमवत्-त्रि० । हिमवत्पर्वताद्भव, वा० १ ध्रु० १ अ० । जी० ।

हेमवयचितविचितितिसिक्तकणगणिज्जुत्तदाक्यागस्य । हेमवत् हिमवत्पर्वतमात्रे चित्रचित्तिनं मनोहारि चित्राये-

तं नैमिशं-निमिशदारुसंघाधि कनकमियुक्तं कनकविष्णुरितं दारुकाष्टं वस्य म हेमवत्तचित्तविचित्रनैमिशकनकमियुक्त-दारुकस्तस्य सूत्रं च द्वितीयककारः स्वाधिकः, पूर्वस्य च दीर्घेभ्यः प्राकृतपदात् । जी० ३ प्रति० ४ अधि० १ उ० । म० । स्वा० । अनु० । जं० । स० ।

अधोनेन वर्षधरेण विभक्तस्य हेमवत्तत्त्वस्य बह्व्यत्यामाह-

कहि खं भंते ! जंबुद्वीपे दीवे हेमवए खामं वासे पण-
ते !, गोयमा ! महाहिमवत्तस्स वासहरपण्वयस्स दक्खि-
खेणं चुल्लहिमवत्तस्स वासहरपण्वयस्स उत्तरं पुरत्थि-
मलवणसमुद्रस्स पणत्थिमणं पणत्थिमलवणसमुद्रस्स पुर-
त्थिमणं एत्थ खं जंबुद्वीपे दीवे हेमवए खामं वासे प-
ण्वते, पार्श्वपडीणापए उदीखदाहिखवित्थियखे पलिअं-
कसंठाणसंठिए दुहा लवणसमुद्रं पुट्टे पुरत्थिमिल्लाए को-
डीए पुरत्थिमिल्लं लवणसमुद्रं पुट्टे, पणत्थिमिल्लाए को-
डीए पणत्थिमिल्लं लवणसमुद्रं पुट्टे, दोयिख जोअणसह-
स्साइ एणं च पंचुत्तरं जोअणसपं पंच य एगूखवीसह-
भागे जोअणस्स विक्खंभेणं । तस्स बाहा पुरत्थिमपणत्थि-
मेणं छज्जोअणसहस्साइ सत्त य पण्वयखे जोअणसए
तिखि अ एगूखवीसहभागे जोअणस्स आयामेणं, तस्स
जीवा उत्तरेण पार्श्वपडीणापया दुहभो . लवणसरं पुट्टा
पुरत्थिमिल्लाए कोडीए पुरत्थिमिल्लं लवणसमुद्रं पुट्टा, पण-
त्थिमिल्लाए ० जाव पुट्टा सत्ततीसं जोअणसहस्साइ छव्व
चउत्तरं जोअणसए सोलस च एगूखवीसहमाए जोअण-
स्स किंचित्थिसेखे आयामेणं । तस्स षण्णं दाहिखेणं अ-
ट्टतीसं जोअणसहस्साइ सत्त च चत्ताले जोअणसए दस
य एगूखवीसए भागे जोअणस्स परिक्खेवेणं । हेमवचस्स
खं भंते । वासस्स केरिसए आचारवावडोअरे पण्वते !
गोयमा ! बहुसमरमणिजे भूमिभागे पण्वते, एवं तइअस-
माणुभावो खेअव्वो ति । (अत्र० ७६) ॥

‘कहि खं’ मित्यादि, क भद्रम् । जम्बुद्वीपे द्वीपे हेमव-
त्तं नाम वर्षे प्रवृत्तम् ।, गौतम । महाहिमवतो वर्षधरपर्व-
तस्य ‘दक्खिखेणं’ इत्यादि, व्यङ्ग्यम् । अत्रान्तरे जम्बुद्वीपे उ-
पे हेमवत्तं नाम वर्षे प्रवृत्तमित्यादि सर्वे प्राच्यत्, अत्रं प-
ह्यङ्गुलं स्थानसंस्थितमायनचतुर्गुणत्वात्, तथा हे योजनम-
हङ्ग एतं च पञ्चोत्तरं योजनज्ञानं पञ्चैकोनविंशतिभा-
गात् योजनस्य यावद्विषयऽभेदः, चुल्लहिमवत्तित्तिविषयकम्भा-
वस्य द्विगुणविषयकस्य इत्यर्थः । अथास्य बाहाबाह-’ तस्स
बाहा ’ इत्यादि, व्यङ्ग्यम् । तस्स जीवा उत्तरं ’ मित्यादि
प्राच्यत्, सप्तविंशद्योजनसहजाणि यद् वत्तः सप्तगीनं
योजनशतानि षं. दशकलाः किञ्चिद्वा आयामेति, ‘ त-
स्स षण्णं ’ मित्यादि, तस्य षण्णं पुट्टमद्विंशद्योजनसह-
जाणि सत्त च चत्तावरिणानि-चत्तावरिणद्विंशतिकानां योजनश-

तामि दृश च एकोनविंशतिभागान् योजनस्य परिक्षेपेणेति । अथ कीदृशमस्य स्वकपमित्याह—'हेमवयस्स च' मित्यादि, व्याख्यातमायम्, नवरम् 'एव' मिति—उद्धप्रकारेण पृतीयसमा—सुषमपुष्पमारकलस्या भावः—स्वभावः; स्वकपमिति शब्दत्वेन—स्मृतिपथं प्रापणीय इत्यर्थः ।

अथात्र क्षेत्रविभागकारिमिरिस्वकपं निर्दिशति—

कहिं चं मंते ! हेमवय वासे सहाव(व)ई श्यामं बहुवेअद्वप-
व्वए पख्से !, गोयमा ! रोहिणिए महाणईए पव्वत्थिमे-
णं रोहिणसाए महाणईए पुरत्थिमेणं हेमवयवासस्स
बहुमज्जेदसभाए, एत्थं चं सहावई श्यामं बहुवेअद्वप-
व्वए पख्से, एणं जोअणसहस्सं उट्ठं उच्चत्थेणं अद्दाई-
खाई जोयवासयाई उब्भेईणं सम्भवत्थसमे पङ्कगसंठाखसंठिए
एणं जोअणसहस्सं आयामविक्ष्वंमेणं तिष्ठि जोअणसह-
स्साई एणं च वावुजे जोअणसयं किञ्चि विसेसाहिअं परिक्षे-
वेणं पख्से, सव्वरययामए अच्चे, से चं एगाए पउमवरवेइ-
बाए एयेण य ववासंडेणं सम्बओ समंता संपरिक्षित्ते, वेइ-
आववासइवसओ भाणिअव्वो । सहावइस्स चं बहुवे-
अद्वपव्वयस्स उवरि बहुसमरमणिजे भूमिभागे पख्से,
तस्स चं बहुसमरमणिजस्स भूमिभागस्स बहुमज्ज-
देसभाए एत्थं चं यदं एये पासाववेडसए पख्से, वा-
वहिं जोअणयाई अद्वजोयणे च उट्ठं उच्चत्थेणं इक्कतीसं
जोअणयाई कोसं च आयामविक्ष्वंमेणं • जाव मीहासयं
सपरिवारं । से केणहुणं मंते ! एवं बुच्चइ—सहावई व-
हुवेपद्वपव्वए !, गोयमा ! सहावइबहुवेअद्वपव्वए चं
सुहासुदिआसु बावीसु • जाव विलपंतिआसु बहवे
उप्पलाई पउमाई सहावइस्सभाई सहावतिवध्याभाई स-
हावई अ इत्थं देवे महिद्वीए • जाव महाणुभावे पलि-
ओवमड्डिए परिवसइ ति । से चं तत्थं चउयहं सामा-
णिअसाइस्सीयं • जाव रावहाथी मंदरस्स पव्ववस्स
दाहियेणं अणयाम्मि जम्बुदीवे दीवे । (सू ७७)

'कहिं चं मंते !' इत्यादि, क मद्गन्त । हेमवतवर्षे शब्दा-
पाती नाम्ना वृत्तवैताद्वयपर्वतः प्रवतः, वेनाडव्यान्वयेस्तु
प्रायुक्तः, असौ च वृत्ताकारो न भरताद्विलेखवर्तिवैताद्व-
पर्वतवत् पूर्वोपरायतस्तेन वृत्तवैताद्व इत्युच्यते। अत
एव एतत्कृतः क्षेत्रविभागः पूर्वतोऽपरतश्च भवति, यथा—
पूर्वहेमवतमपरहेमवतमिति । आह—पञ्चकलाधिकैकविं-
शतिशतयोजनप्रमाणविस्तारस्य हेमवतस्य मध्यवर्त्ती यो
जनसङ्ख्यामा एव गिरिः कथं क्षेत्रं द्विधा विभजति !,
उच्यते—प्रस्तुतक्षेत्रव्याप्तौ हि उभयोः पार्श्वयोः रोहितारो-
हितांशभ्यां नदीभ्यां वजः मध्यतस्त्यमेन । अथ नदीवज्ज्योत्रं
वर्जयित्वाऽपञ्चदशज्योत्रं द्विधा करोतीत्यदिमज्ज्योत्रव-
ती वैताद्वयशब्दप्रवृत्तिरिति एवं शेषेणपि वृत्तवैताद्वो

स्वस्वक्षेत्रनदीनामभिलाषेन भाव्यम्, द्विविभागनियमनं
सुलभमिति न व्याख्यायते । एकं योजनसङ्ख्यामूर्ध्वोच्चत्वे-
न अर्द्धरुनीयानि योजनशताभ्युद्देशेन सर्वत्र समः—तु-
ह्योऽजोमध्योर्ध्वोद्देशे तु सहस्रसहस्रविस्तारकत्वात्, अत
एव पक्ष्यकुलस्थानसंस्थितः । पक्ष्यकुल—लाटदेवशमसि-
खो बंशदलेन निर्मोपितो घास्याधारकोष्ठकः, एकं यो-
जनसहस्रमायामविक्ष्वम्भार्या त्रीणि योजनसहस्राणि ए-
कं चं द्वापञ्चदशिकं योजनशतं किञ्चिद्विस्त्रयेण करणव-
शादागतेन स्वार्निर्दिष्टेन राशिना अधिकं परिक्षेपेण प्र-
वृत्तम् । सर्वोत्तमा रत्नमयः, केचन रजतमयाश्च वृत्तवैताद्व्या-
नाहुः, परं तेषामनेन ग्रन्थेन सह विरुद्धमिति । अथात्र
पक्ष्यवरवद्विकाराह—'से चं' मित्यादि, व्यक्रमः, 'सहावइस्स
य' मित्यादि, व्यक्रमः । अथ नामार्थे निरूपयन्नाह—'से
केणहुणं मंते !' इत्यादि प्रायुक्तशब्दमकूटप्रकरणवद् व्याख्ये-
यम्, नवरम् श्रवणमकूटप्रकरणे श्रवणमकूटप्रमैः श्रवणमकूटव-
गौरपलादिभिर्श्रवणमकूटनामनिकर्त्तृश्रिता अत्र तु शब्दापा-
तिप्रमैः शब्दापातिवर्गैः उत्पलादिभिः शब्दापातिवृत्तवैता-
द्व्यनामनिकर्त्तृश्रिता, शब्दापाती चात्र देवा महिद्वीको या-
वन्महाउभायः पक्ष्यापमस्त्रिगतिकः परिवसति । अथ शब्दा-
पातिदेवमेव विशिनष्टि—'से चं तत्थं' इत्यादि, स—शब्दा-
पाती देवस्तत्र—प्रस्तुतगिरी चतुर्णां सामानिकसहस्राणां
यावत्पश्चात् विजयं देवप्रकरणवत् सर्वमपि जयं व्याख्येयं च ।
कियत्पर्यन्तमित्याह—राजधानी मन्दिरस्य दक्षिणस्यामन्य-
स्मिन् जम्बुद्वीपे द्वीपे इति । जम्बुद्वीपमहाप्रत्यादशेषु
एतत्सुषुप्तोऽपि 'पलिओवमड्डिई परिवसती' त्वयं सूत्रवि-
शः पूर्वसुप्ते यद्योजनस्तद्वहुषु विजयं देवप्रकरणवत्सुषुप्तेष्वि-
त्यमेव दृष्टव्यात् । बहुप्रमथसाम्प्रत्येन कश्चिदादशैवैगुणव-
सुक्ताभ्याम्यथा योजनं बहुभूतसम्मतमेवास्ति इत्यलं विस्त-
रेण । ननु अस्य शब्दापातिवृत्तवैताद्व्यस्य क्षेत्रविवरणादि-
ग्रन्थेषु अधिपः स्वातिनामा उक्तः, तत्कथं न तेः सह वि-
रोधः !, उच्यते—नामान्तरं, मतान्तरं वा ।

अथ हेमवतवर्षस्य नामार्थे पृच्छति—

से केणहुणं मंते ! एवं बुच्च हेमवय वासे हेमवय वासे !,
गोयमा । जुद्धहिमवन्तमहाहिमवन्तेहि वासहरपव्वएहि
दुहओ समवग्गुदे णिणं हेमं दलइ, णिणं हेमं दलइपा
णिणं हेमं वगासइ । हेमवय अ इत्थं देवे महिद्वीए पलि-
ओवमड्डिए परिवसइ, से तेणहुणं गोयमा ! एवं बुच्चइ
हेमवय वासे हेमवय वासे । (सू ७८)

'से केणहुणं' मित्यादि, अथ केनायेन भगवन्/एवमुच्यते—हे-
मवतं वर्षे हेमवतं वर्षमिति !, गोयमा । जुद्धहिमवन्तमहाहि-
मवन्तौ वर्षपरपर्वताभ्यां द्विधातो दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः
क्षेत्रवगाहं—संक्षिप्तं, ततो हिमवतोऽरिर्हेमवतम् । अयं
भावः—जुद्धहिमवतो महाहिमवतक्ष्मापान्तरले तत्, क्षे-
त्रम्, ततो द्वाभ्यामपि ताभ्यां यथाक्रममुभयोरक्षिणोत्तर-
पार्श्वयोः कृतसीमाकमिति भवति तयोः सम्बन्धि । यदि वा-
नित्यं कालत्रयेऽपि हेम—सुवर्णे ददाति आसनप्रदानादिना
प्रयच्छति, कोऽर्थः !, तत्परययुग्ममनुष्णायामुपवेशनाद्युपभोगे

हेममया शिलापट्टका उपयुज्यन्ते, तत्र उपचारेण द्वाती-
त्युक्तम् । नित्यं हेम-प्रकाशयति, ततो हेम नित्ययोगि प्रशस्यं
त्वाऽस्यास्तीति हेमवत्, हेमवद्वय हेमवतम्, प्रकाशराकृति-
गणनया प्रकाशित्यः* (श्रीसिद्धिः ७०७ पा० २ सू० १६५) इति
स्वार्थोऽप्यप्रत्ययः, हेमवतश्चात्र त्रयो महर्द्धिकः पश्योपम-
स्थितिकः पारिवसति, तेन तद्योगात् हेमवतमिति व्यपदिश्यते ।
हेमवतो वेषः स्वामित्वनास्यास्तानि, * अभावितादप्रत्ययो
वा । जं० ४ वक्ष० ।

हेमवयकूट-हेमवतकूट-न० । हेमवद्वर्षेशसुरकूटे, जं० ४ वक्ष० ।
जम्बूद्वीप हिमवद्वर्षधरपर्वतं स्वनामक्याते कूटं, स्था० २
ठा० ३ उ० ।

हेमविमलसुरि-हेमविमलसुरि-पुं० । हीरविजयसुरिगुरोः
आनन्दविजयसुरेः गुरौ सामसुन्दरसुरिशिष्ये, ग० ३
अधि० ।

हेमसंभवा-हेमसंभवा-स्त्री० । हेमकृतराजस्य भार्यायाम्, वृ०
४ उ० । (बालिकासु अत्यन्तं शुद्धस्य अस्याः पुत्रस्य
वन्दोपघातो जातः, तद्वृत्तम् 'उवघायपंडग' शब्दे द्वि-
तीयभागे निरूपितम् ।)

हेमसरोवर-हेमसरोवर-न० । स्वनामक्याते तपो, यत्र प्रा-
सत्ततिजनालयाः । ती० ४३ कण्ठ ।

हेमसुतग-हेमसुतक-न० । हेमसहस्रक, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

हेर-हेर-पुं० । माण्डव्यगोत्रे गोत्रविशेषप्रयत्ने क्व श्रुतौ, तद्व-
र्णयन्तु च । स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

हेरंब-हेरंबी-महिष-डोहरमयाः, दे० ना० ८ वर्ग ७६
गाथा । पा० ना० ।

हेरसुवय-हेरसुवयत्-पुं० । जम्बूद्वीपे स्वनामक्याते वर्षक्षेत्रे,
स्था० ६ ठा० ३ उ० । जं० । प्रज्ञा० । रुक्मिवर्षधरे अष्टकू-
टानां मध्ये सप्तमं कूटं, स्था० २ ठा० ३ उ० ८७ सूत्र टी० ।

दो हेरसुवयाई (सूत्र-६२+) । स्था० २ ठा० ३ उ० ।
(अस्य) व्याख्या 'रुक्मि' शब्दे जम्बूद्वीपप्रकाशे (१११)
सूत्रेण पट्ट भागे गतायां ।

हेरसुवयकूट-हेरसुवयतकूट-न० । शिखरिधरपर्वतस्य
कूटे, स्था० २ ठा० ३ उ० । हेरसुवयतक्षेत्रधरपर्वतस्य रुक्मि
वर्षधरकूटे, जं० ४ वक्ष० ।

हेरसिय-हेरसियक-पुं० । स्वर्णकारं, ज्ञा० म० १ अ० । मं० ।

हेरिंब-हेरंबी-गणेशे, दे० ना० ८ वर्ग ७२ गाथा ।

हेरिय-हेरियक-पुं० । उद्भ्रामकं, कल्प० १ अभि० ६ कण्ठ ।

हेरुपाल-हेरुताल-पुं० । वृक्षाविशेषे, ज्ञा० १ भु० ६ अ० ।
जं० ।

हेला-हेला-स्त्री० । लीलयायाम्, जीवा० ११ अधि० । पा०
ना० । वंशे, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा । अनादरे, पा०
ना० १२२ गाथा ।

* "अभाविश्यः" ॥ ७ । २ । ४६ ॥
३१३

हेलियामच्छ-हेलिकामत्स्य-पुं० । मत्स्यमेव, जी० १ प्रति० ।

हेलुअ-हेरी-द्विजायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७२ गाथा ।

हेलुका-हेरी-द्विजायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७२ गाथा ।

हेलि-हेसलि-सम्बो० । हेसलि इत्यस्य हेलि इति निपात्यते ।

सख्या आमन्त्रणे, 'हेलि म भक्तहि आलु' । प्रा० ४ पाद ।

हेवाग-हेवाक-पुं० । स्वभावे. स्था० ४ ठा० ४ व० । अभ्यासे
च । नि० सू० १ उ० ।

हेवस-पुं० । पारसीकः शब्दः । अलाउद्दीनसुराणस्य म-
ल्लिके, " कलिकालपुञ्जलिअवसेण अलाउद्दीनसुराणस्य
मल्लिकेण 'हेवस' नामेण । " ती० ३५ कण्ठ ।

हेसिय-हेवित-न० । हयशब्दे, अनु० । जं० ।

हेहभूय-हेहभूत-न० । गुणशेषपरिज्ञानविकलेऽशङ्कभावे, व्य०
१ उ० ।

हेहय-हेहय-पुं० । स्वनामक्याते क्षत्रियराजे, आब० ४ अ० ।

हो-हो-अव्य० । विस्मये, पा० ना० २७४ गाथा ।

होअऊण-भूत्वा-अव्य० । "स्त्रादनतो वा" ॥ ८४२४० ॥
इति अकारागमो वा । होअऊण । होऊण । भूत्वा । उत्पद्ये-
त्यर्थे, प्रा० ८ अ० ४ पाद ।

होउकाम-भवितुकाम-पुं० । मोक्षार्थिनि भव्यसत्त्वे, पं० सू०
१ सूत्र ।

हान्त-भवत्-वि० । "शत्रानश." ॥ ८ । ३ । १८१ ॥ इति
शत्रुप्रत्ययस्थाने स्तः । प्रा० । जायमाने, विशेष० ।

होइ-होइ-पुं० । मोषे, ज्ञा० १ भु० २ अ० ।

होत्ता-भूत्वा-अव्य० । "कथ इअ-दूणौ" ॥ ८ । ४ । २७१ ॥
इति क्त्वाप्रत्ययस्य इय-दूणौ वा भवतः । होत्ता । उत्पद्ये-
त्यर्थे, प्रा० ८ अ० ४ पाद ।

होसिय-होत्रिक-पुं० । आग्निहोत्रिके, म० १ ख० ५ उ० ।
औ० । दण्डनरूपतिविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।

होत्था-अभवत्-क्रिया० । जात इत्यर्थे, विपा० १ भु० १ अ० ।

होदूण-भूत्वा-अव्य० । भू-कथा । "कथ इय-दूणौ" ॥ ८४४
२७१ ॥ इति क्त्वाप्रत्ययेन दूणादेशः । उत्पद्येत्यर्थे, प्रा० ४ पाद ।

होन्तो । अभविष्यत् । "स्त-माणौ" ॥ ८ । ३ । १८० ॥
इति स्ताऽऽदेशः । होन्तो । होमाणो । अभविष्यदित्यर्थे,
प्रा० ८ अ० ३ पाद ।

होम-होम-पुं० । आग्निहोत्रिभिः क्रियमाणे आग्निहोत्रे, अनु० ।
नि० सू० । पं० व० ।

होयव्व-भवितव्य-न० । भाव्ये, पञ्चा० ४ विव० । ज्ञा० म० ।
नि० सू० ।

होवा-होवृ-पुं० । होतरि, अग्नी हविःप्रदातरि, ज्ञा० १ भु०
१ अ० ।

होरंभा-होरम्भा-स्त्री० । महादकायाम्, रा० । तं० । भ० ।

होरण-देशी-वस्त्रं, दे० ना० ८ वर्ग ७२ गाथा ।

होरा-होरा-स्त्री० । ज्यातिपेक्षे लग्ने राश्यर्द्धभागे होराहा-
पकशास्त्रभेदे, रेखायाश्च । द० प० । सूत्र० ।

होल-देशी-देशप्रसिद्धे मैष्ठुर्ये, दश० ७ अ० । हा० । होल
इति वा बोल इति वा एनौ च देशान्तरे अयक्षासंस्वकौ ।
आखा० २ भु० १ सू० ४ अ० १ उ० ।

होलवाय-होलवाद-पुं० । होलेत्येवं वादो होलवादः । होले-
त्येवं पुरुषामन्त्रणे, सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

ह-ह-अव्य० । वाक्यालङ्कारे, सूत्र० २ भु० ७ अ० ।

हुसा-स्तुषा-स्त्री० । पुत्रवध्वाम्, सूत्र० २ भु० ७ अ० ।

ह-ह-देशी-सांस्कृतिकः शब्दः । चतुष्के, कशब्दापादानाम् ना-
रकातिवर्णरद्वयाध्वारो प्राह्याः । ग० २ अधि० । नि० सू० ।

वासे पुंण्णरसंकचन्दपमिणु चित्तम्मि मासे वरे,
हत्थे भे सुहतेरसीबुहजुण पक्खे य सुब्जे गणु ।
सम्मं संकल्लिओ य सूरयपुरे संपुण्णयं संगओ,
राइंदायरिणु देउ जुवणे राइंदकोसो सुहं ॥ १ ॥

अथ प्रशस्तिः--

शाखाप्रशाखाभिरतिप्रवृद्धे, वीरोक्तिविस्तारविधानदक्षे ।
सद्धर्म्येतौधर्मवृद्धत्तपाऽऽख्य-गच्छे जगत्यां जनितप्रतिष्ठे ॥ १ ॥
श्रुतावगाहप्रवरा महान्तः, सच्छासनाऽशेषधुरं वहन्तः ।
श्रीसङ्गवार्ती परिफुल्लयन्तः, सूरीन्द्रमुख्या बहवो बज्रवुः ॥ २ ॥
तदन्वयेऽजूद वररत्नसूरिः, स्वब्रह्मतेजस्वितया करिष्णुः ।
जानुं नजोगं हरिमब्धिवासं, त्रिषदृतमं पट्टमलङ्कारिणुः ॥ ३ ॥
निरन्तराऽऽचाम्प्रकरः सुखेन, क्षमा-श्रुत-प्राज्यमतिप्रवृद्धः ।
वृद्धक्षमासूरिरक्षञ्चकार, तत्पट्टमेरुं सवितेव धीरः ॥ ४ ॥

स्वपरसमयवेदी षट्सु जाषासु दक्षो,
विजितयवनवृन्दो मेदपाटीयजर्तुः ।
सदसि जनसमक्षं श्रीक्षदेवेन्द्रसूरिः,
समजवदतितेजाः पट्टकेऽमुष्य जिष्णुः ॥ ५ ॥

शिश्नाय तत्पट्टमशेषकाक्ष-विन्मारजित्स्वाऽन्यशुभं करिष्णुः ।
नैमिसिकानां प्रथमश्च लोके, कक्ष्याणसूरिर्गणितप्रवीणः ॥ ६ ॥
अन्वर्थनामा समजूत् प्रमोद-सूरिर्जगज्जीवसुमोदहेतुः ।
समाधिलीनो निजकर्मदक्ष-स्तदासनेऽखणितशीक्षशाली ॥ ७ ॥
तत्पट्टमेराकुक्षियाय जानु-जैनागमाब्धिं परिमथ्य कोशम् ।
रावेऽहमरिर्जगज्जीवो-जिजानराजेन्दममावकाक्षिण ॥ ८ ॥

अस्मत्पट्टप्रभावी धनविजयमुनिर्वादिषुन्दप्रजेता,
श्रीलोपाध्यायवर्यः प्रतिसमयमदाद् जूरिसाहाय्यमेव ।
कोशाब्धेरस्य सृष्टौ सकलजनपदश्लाघनीयत्वलिप्तोः,
सद्भिद्वन्मानसाब्जे दिनकरसमतां यास्यमानस्य लोके ॥ ए ॥
धन्वन्यजुत्तर्कयुग्माङ्गपृथ्वी-वर्षे सियाणानगरेऽस्य सृष्टिः ।
पूर्णोऽभवत् सूर्यपुरे ह्यविघ्नं, शून्योऽङ्गनिधेकमिते सुवर्षे ॥ १० ॥
तावन्महान् प्राकृतकोश एष, यावत् क्षितौ मेरुव्रीन्दवः स्युः ।
सञ्जैर्नैर्नैतरविह्वलवर्ग-मानन्दयेत् कोकमिवोष्णरश्मिः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्तपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञकल्प-

श्रीमद्भट्टारक-जैन श्वेताम्बराऽऽचार्य श्री श्री १००८ श्री
मद्विजयराजेन्द्रमुरीश्वरविरचिते 'श्रीअभिधानराजेन्द्र-
प्राकृतमहाकोशे' इकारादिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

तत्समाप्तौ च समाप्तश्रायं ग्रन्थः ।

अथ मुद्रणपरिचयः—

निर्ग्रन्थगच्छः समभूत्सुधर्माऽऽस्थात्सुस्थिताऽऽर्यादथ कोटिकाऽऽहः ।
 चन्द्रोऽपि चन्द्रप्रभ-चन्द्रसूरेः, सामन्तजद्राद् वनवासिगच्छः ॥ १ ॥
 श्रीसर्वदेवाद् वट आशिरासीत्, तथा जगच्चन्द्रमुनीन्द्रवर्षात् ।
 सौधर्मसंयुक्तवृद्धत्तपाऽऽस्थो, राजेन्द्रसूरेजगति प्रसिद्धः ॥ २ ॥ युगमकम् ।

एतद्गच्छसुशासनीयसुधुरप्रोद्वाहिसूरिव्रजा-
 लङ्कारायितसाधुकर्म विधिवत्संशोधकस्याऽऽज्ञया ।
 आजन्माऽनघशीलशोजिततनो राजेन्द्रसूरीशितुः,
 संघातान्तिमया विनेयनिबद्धैः संशोध्य मुद्रापितः ॥ ३ ॥
 व्योख्यानी सखरित्रः सुबुधगणनतः सेवितः साधुवर्गे-
 र्जैनाचार्यः क्रियावान् हि विजयधनचन्द्रोऽस्य पट्टेऽजिषिक्ते ।
 दान्ते हान्ते महान्ते प्रशमितहृदये संयमे सञ्चरिष्यौ,
 सौम्ये रम्ये गभीरे सकलजनहिते वर्त्तमाने सदासौ ॥ ४ ॥
 चन्द्राशाङ्ककलाधिनाथसहिते वर्षेऽसिते पक्षके,
 चेत्रे मासि धरासुतस्य दिवसे ज्येष्ठाख्यतारायुते ।
 सप्तम्यां रतस्त्रामनामकपुरे जूपेन्द्रसूरीश्वरे,
 राजस्पेथ सुसाधु मुद्रणमितो राजेन्द्रकोषः शुजः ॥ ५ ॥

— ॐ * ० ७ ० * ॐ —

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मसूरी
MUSSOORIE

अत्रापि मं०

Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्नलिखित दिनांक या उससे पहले वापस कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped below.

[illegible]

R
294.403
Sur
v.7

~~43988~~

अवधि सं. 118316
ACC. No.....

वर्ग सं. पुस्तक सं.
Class No. .... Book No. ....

लेखक
Author...Suri, Vijayarajendra...

R
294.403
Sur
v.7

43988

LIBRARY

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. 118316

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving